

THE
Chowkhamba Sanskrit Series
Work No. 93

SHABDA-KALPADRUM

OR

AN ENCYCLOPEDIACTIONARY OF SANSKRIT WORDS ARRANGED IN ALPHABETICAL ORDER
GIVING THE ETYMOLOGICAL ORIGIN OF THE WORDS ACCORDING TO PANINI THEIR GENDER,
VARIOUS MEANINGS AND SYNONYMS AND ILLUSTRATING THEIR SYNTACTICAL USAGE
AND CONNOTATION WITH QUOTATIONS DRAWN FROM VARIOUS AUTHORITATIVE
SOURCES SUCH AS VEDAS VEDANTA, NYAYA OTHER DARSHANAS PURAN-
ITIHAS MUSIC ART ASTRONOMY TANTRA RHETORICS
AND PROSODY AND MEDICINE ETC

BY
RAJA RADHA KANTA DEVA

PART THREE

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
POST BOX 8, VARANASI-1

शब्दकल्पद्रुमः।

तृतीयकाण्डम् ।

प

पक्षिगु

पक्ष

प, प्रकार' । स तु पक्षमवर्गस्य प्रथमो वज्रनखैक-
विशतितमो वर्गः । अख्योच्चारणस्थान ओष्ठ' ।
इति आकरणम् ॥ (तथा च प्रिचयायाम् ।
“कष्यप्रावृद्धाविषुयशालाया ओष्ठजावुपू” ॥
अख्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः । ओष्ठेन सह
जिह्वाग्रस्य सार्धः ॥) तत्पर्यायः । लोहितः २
पार्श्वः ३ मूरः ४ । इति रुद्रयामले वर्णाभि-
धानम् ॥ अख्य तत्त्व यथा,—
“अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रकाराक्षरमयम् ।
चतुर्लोकप्रदं वर्णं श्रुत्वा तन्ममप्रभम् ॥
पक्षदेवमयं वयं स्वयं परमज्ज्वलती ।
पक्षप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥
त्रिगुणावहितं वयमात्मादितत्त्वयुतम् ।
महामोक्षप्रदं वर्णं हृदि भावय प्रार्थय ॥”
इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः ॥
(वङ्गभाषायां) अख्य लेखनक्रमो यथा,—
“कुक्षिता वामदेखायां कोणाद्विष्यतोऽपरा ।
कुक्षिता चापि विज्ञेया मात्मा वामोक्तता तथा ॥
शम्भुश्चा भगवती क्रमशः प्राप्ता तिष्ठति ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
अख्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
“अदुरेकप्रकारश्च सङ्गो दन्तगन्धरा ।
लतवर्गलसानोद्यानुपूपधानसञ्चक्रान्” ॥
इति प्रपञ्चसारः ॥ तस्य ध्यानं यथा,—
“विचित्रवर्णः देवीं हिमंशुं पङ्कजेष्वगाम ।
रक्तचन्दनलिमाङ्गौ पद्ममालाविभूषिताम् ॥
मणिरत्नादिकैयूरहारभूषितविग्रहाम् ।
चतुर्लोकप्रदं निद्यां निद्यानन्दमयीं पराम् ॥
एव ध्यात्वा प्रकारान्तु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत्” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ तस्य नामानि यथा ।
“मं पूरप्रियता तोच्छालोहितपक्षमोरमा ।
शुक्लकर्ता निधिः श्रेष्ठ कालरात्रिः सुवाहिता ॥
तपस्वः पावनः पाता पद्मरेणुनिर्जनः ।
शान्तिः पातिनी पान वीरतपो धनुर्धरः ॥
दक्षपात्रैश्च सेनानी मरीचिः पवनः शनिः ।
उग्रोऽयं अयिनी जम्भोऽक्षः देखा च मोक्षकः ॥

मूला द्वितीयमिन्द्राख्यौ कोकाक्षौ मन आत्मनः” ॥
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
(अनुबन्धविशेषः) । यथा कविकल्पद्रुमे ।
‘न खादि’ पो सुखादिर्मं श्रमादिर्मो विषीयमो ।
तेन सुखं लभ्यते पौ मोक्ष इत्यस्य कटि सुचति ॥
प, पुं, (पातयति वेगेन वृक्षादीन् । पत + कर्त्तरि
ङ् । अन्तर्हितः ।) पवनः । (पतति वृक्षात् ।
पत + कर्त्तरि ङ् ।) पर्थमः । (पीयते इति ।)
पानम् । पाता । इत्येकाक्षरकोषः ॥
(यथा, मनु । २ । १३६ ।
“राजन्नातकयोश्चैव स्नातको वृषमाणभाकः” ॥)
पक्षाय, पु ली, (पक्षति आदिनिष्ठरुमांसमिति ।
पक्ष + क्तिप् । पक्ष श्रवरः तस्य कथं कलह-
शब्दः कोलाहलशब्दो वा यत्र ।) श्रवर-
लयः । इत्यमरः २ । २ । २ ॥ (यदुक्तम् ।
“मध्येविन्ध्याद्वि पुरा पक्षयश्च जनाख्यौ ।
पक्षौ पतिरभूदयं पिङ्गाक्ष इति विभुतः” ॥)
पक्षपौङ्ग, पु, ली, लक्षविशेषः । पक्षौष्ठा इति
हिन्दी भावाः । तत्पर्यायः । पक्षजम् २
वङ्गः ३ पक्षरक्षकः ४ । अख्य गुणा । इष्ट-
जनविधौ शृङ्गलम् । कटुलम् । जीर्णप्वरापह-
लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पक्षा, [ऋ] चि, (पक्षतीति । पक्ष पाके +
“लुल्लक्ष्णौ” ३ । १ । १३३ । इति ङ् ।)
पाककर्ता ।
(यथा अथर्ववेद । १ । ६ । ७ ।
“ये ते देविः शमितारः पक्षारो ये च ते जनाः” ॥)
अमौ पु । यथा । आनेये २ अध्यायः ॥
“अन्नसखा च पक्षा च पक्षमोक्षा पक्षे नमः” ॥
पक्षि, ली, (पक्ष्यते परिगन्ध्यते इति । भावे
क्तिन् ।) गौरवम् । पाकः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनु । ३ । ६७ ।
“वैवाहिकेऽमौ कुर्वीत गृह्य कर्म यथाविधि ।
पक्षयश्च विधानं पक्षिणां हिनीं गृही” ॥)
पक्षिगुल, ली, (पक्षां सुस्तस्यान्नादिकस्य परि-
ग्रहेणैव भावते यतः शूल रोगविशेषः) । परिग्राम-

शूलम् । तत्पर्यायः । पाकजम् २ परिग्रामजम्
३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
पक्ष ली (पक्ष्यतेऽनेन । पक्ष गृह्यवीपचिव-
चीति” । कर्णा ४ । १६६ । इति च ।) माह-
पक्षामि । इत्युणादिकोषः ॥
पक्षिम चि (पाकेन निष्ठितम् । लु पक्ष पाक
+ “क्षित क्ति” ३ । ३ । ८८ । इति क्ति ।
क्षीमेन निष्ठितम् । इति मम् ।) पाकिमम् ।
पाकाज्जातम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पक्ष ली, (पक्ष्यते ख । पक्ष + क्त । पक्षो व ” ।
८ । २ । ५२ । इति निष्ठातस्य व ।) खिन्न
तत्त्वलादि । तत्र पाकस्य विधिविधेयादिविधा,—
“पूर्वाश्राभिसुखी भूत्वा उत्तराश्रासुखेन वा ।
पक्षेदन्नं मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥
अन्त्याश्राभिसुखे पक्षा अन्त्याश्राभिसुखे च ।
पूर्वसुखो धर्मकामः श्रोत्राश्राभिसुखे दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरसुखो पतिकामश्च पश्चिमे ।
श्रेष्ठाश्राभिसुखे पक्षा हरिद्रो जायते नरः” ॥३॥
“यदा तु आयसे पाने पक्षमश्नाति वै द्विजः ।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥
तामे पक्षा चक्षुर्हानिर्मेकौ भवति वै क्षयम् ।
खर्गपाने तु यतः पक्ष अन्धत तदपि स्मृतम्” ॥३॥
“पिष्टान् पक्षमन्नं पिष्टयेत् यश्चिन्ति । ।
पुच्छरीकस्य यश्चिन्ति तमे पक्षमोक्षितम् ॥
वातुलेन तु यतः पक्ष भगिन्या च कनिष्ठया ।
अस्योक्षेयं यतः पक्ष श्रोत्रित तदपि स्मृतम् ॥
असन्ति च यतः पक्ष स्त्रिया पक्ष तथैव च ।
पक्षपाने च यतः पक्ष ततः सर्वं निष्कल भवेत्” ॥३॥
“उडुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च ।
शालेन करमर्द्देन उदरावर्तकेन च ॥
पक्षान्नं नैव सुञ्जीत शुक्ला रात्रिमुपावसेत् ।
गर्हितान्नमवीरान्नं शुक्ला हस्ते समाचरेत् ॥
अग्रणा यातु वजिता नाश्रीयादेव तद्गृहे” ॥
“शालकाष्ठस्य पक्षान्नं शिरीषकस्य चैव हि ।
क्षालयच्छातकस्यैव वज्रावाचकस्य च ।
भेरुशालाक्षौर्वापि पक्षान्नं गर्हितं स्मृतम्” ॥३॥

पक्षसु

यस्य ।) चन्द्र । इति शब्दरत्नावली ॥ पक्ष-
जाति चि ॥

पक्षता, स्त्री, (पक्षस्य भावः ।) अनुमिताविरह-
विशिष्टसिद्धभावः । इयमनुमितिकारणम् । तच्च
पक्षते वक्ष्यते । अनुमिताविरहविशिष्ट-
पक्षतधर्मीकवर्तिन्याभावात् । यथा,—

“विसाधयिष्या शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
य पक्षस्तत्र वृत्तिलज्जानादनुमितिर्भवेत्” ॥

इति भाषापरिच्छेदे । ७१ ॥

पक्षति, स्त्री, (पक्षस्य मूलम् । “पक्षति” ।
५।२।२५ । इति ति ।) प्रतिपत्तिथिः । (युक्त
तिथितत्त्वे ।

“पक्षत्वादास्तु तिथयः क्रमात्पक्षदश स्मृता” ॥
पक्षमूलम् । इत्यमरः । ३।३।७२ ॥ डानक
इति भाषा ॥

पक्षहार, स्त्री (पक्षे पार्श्वे क्षितं द्वारम् ।) पार्श्व-
द्वारम् । इत्यमरः । २।२।१४ ॥ खड्कौहार
इति भाषा ॥

पक्षधर, पुं, (पक्ष धरति धारयतीति वा । छ
+ अच् ।) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥ पक्षधारण-
कर्त्तरि, चि ॥

पक्षपातः पुं, (पक्षे अन्यायसाहाय्ये पातः अभि-
निवेशः । स्नेहसम्बन्धादुपरोधत एकस्मिन्नेव वर्गे
आहुतुल्यप्रयोगचिकीर्षितभावः ।) अन्याय-
साहाय्यकरणम् । (यथा गोः रामायणे
२।१६।५७ ।

“कश्चिद्विवदतोऽर्थेषु बलिनो दुर्बलस्य च ।
अपक्षपातात् पश्यन्ति कार्येष्वधिलता नरा” ॥)

गणताकरणम् । यथा । “इन्द्रत्वविषये विप-
क्षितां पक्षपातकरणे न कारयम्” । इत्युत्तर-

मीमांसया सन्नेपशरीरम् । (पक्षाणां गवतां
पातः पतनं यत्र ।) पक्षिणां च्वरः । यदुक्तं

“पक्षपातः पतङ्गानाम्” इति विजयरक्षितः ॥

पक्षपातिता स्त्री, (पक्षपातिनः साहाय्यकारिणी
भावः । पक्षपातिन् + तल ।) सहायता । यथा,—

“न सुवयमयो तनु पर
ननु किं वागपि तावकी तथा ।
न परं पक्षि पक्षपातिता
नवलम् किम् मादृशेऽपि वा” ॥

इति नैषधे । २।५२ ॥ (पक्षयोः पातो विद्यतेऽस्य
इति पक्षपाती खगस्तस्य भावः । पक्षपातनञ् ॥)

पक्षपालि, पुं, (पक्षस्य यक्षस्य पालिरिव ।) खड्क-
क्षिका । इति शब्दरत्नावली । खड्कौहार
इति भाषा ॥

पक्षभागः पुं (पक्षस्य पार्श्वस्य पक्ष एव वा
भागः ।) हस्तिपार्श्वभागः । इत्यमरः । २।२।४४ ॥

पक्षमूल, स्त्री (पक्षस्य मूलम् ।) पक्षति । इत्य-
मरः । २।५।३६ । डानक इति भाषा ॥

पक्षवाहनः पुं, (पक्षौ वाहनमिव यस्य ।) पक्षी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षसुन्दरः पुं, (पक्षे देहाङ्गे कुसुमे सुन्दरः ।)
कीर्णः । इति हारावली ॥

पक्षी

पक्षान्तः पु (पक्षस्य अन्तो यत्र काले ।) अमा-
वस्या । पूर्णिमा । तत्पर्यायः । पक्षदशौ २ ।
इत्यमरः । १।४।७ ॥ अर्केन्दुविशेषः ३ पक्षं

४ । इति राजनिघण्टुः ॥ पक्षावसरः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (अस्मिन् यात्रा निष्कला
भवति । यदुक्तं ज्योतिषास्त्रे ।

‘पक्षान्ते निष्कला यात्रा मासान्ते मरणं भुवम् ॥)
पक्षानु, पु (पक्षौ विद्यते यस्य । पक्ष + अन्त्यर्थे
आनुच् ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षावसरः, पु, (पक्षस्यावसरोऽपसरस्य यत्र
काले ।) पूर्णिमा । अमावस्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पक्षिणी, स्त्री, (पक्षौ इव पूर्वापरदिने विद्यते
यस्याः । पक्ष + इनि ङीप् च ।) आगामिवत्त-
मानाह्वयुक्ता राज्ञि । इत्यमरः । १।४।५ ॥

यथा, सुहित्तत्त्वे ।
“ह्वावह्विकराणि पक्षिणीष्वभिधीयते” ॥
पूर्णिमा ॥ (पक्षौ विद्यते यस्याः । इनि ङीप् ।)

विहगौ । शाकिनौभेदः । इति मेदिनी ॥

पक्षिपानीयशालिका, स्त्री (पक्षिणां पानीयस्य
पानार्थजलस्य शालिका शाला ।) चुण्टीवृत्ताल-
वालम् । पक्षिजलपानस्थानम् । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

पक्षिणः, पु (पक्षयति तत्त्वज्ञानं परिरुद्धातीति ।
पक्ष + बाहुलकादिलच् ।) वात्स्यायनसुनि । इति
चिकारुशेषः ॥ (अयं हि गौतमसूत्रभाष्यं जत-
वान् ॥)

पक्षिशाला, स्त्री (पक्षिणां शाला यक्षम् ।) नौडम् ।
तत्पर्यायः । कुलायिका २ । इति चिकारुशेषः ॥

पक्षिविहः पुं, (पक्षौ विह इव । उपमितसमासः ।
यद्वा, पक्षिषु विहः श्रेष्ठः । “विहशाहू-
नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थापचका” । इत्यमरोक्तेः
क्षधात्वम् ।) गरुडः । इति चिकारुशेषः ॥

पक्षिखामी [न] पु (पक्षिणां खामी प्रभुः ।)
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥

पक्षी, [न] पु (पक्षा कक्षादीनां पत्राणि सन्त्यस्य ।
“अत इतिठनौ” । ५।२।११५ । इति इनि ।)
वायः । इति धरणिः ॥

पक्षी, [न] पु स्त्री पक्षौ विद्यते यस्य । (पक्ष +
इनि ।) विहङ्गम् ॥ पाखी इति चिडिया इति
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । खगः २ विहङ्गः ३

विहगः ४ विहङ्गम् ५ विहगायाः ६ शकुन्तिः ७
शकुन्तिः = शकुन्त ८ शकुन्तः ९ द्विजः ११
पतञ्जी १२ पञ्जी १३ पतगः १४ पतनः १५ पच

रथः १६ अखलः १७ नगौकाः १८ वाजी १९
विकिरः २० विः २१ विक्किरः २२ पतञ्जिः २३

नौडोद्वयः २४ गरुडानः २५ पिच्छनः २६ नभ-
सङ्गमः २७ । इत्यमरः । २।५।३४ ॥ वाङ्मोचरणः
२८ कक्षाधिः २९ पतङ्गः ३० अगौकाः ३१ चक्षु-
भृत् ३२ कुरङ्गः ३३ खरङ्गः ३४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पिपतिषुः ३५ पचवाहः ३६ युगः
३७ । इति राजनिघण्टुः ॥ ॥ शुभमन्त्रवृत्तमन्त्र-

पक्षः

स्थूलकायपक्षिणां पूर्वाह्णस्य श्रेष्ठत्वं यथा,—
“शुभमन्त्रा बहुसुखी ये चोपचितमेदसः ।
एकदेहेऽपि पूर्वाह्णे ऋगाद्या पक्षिणा परम्” ॥*

पक्षिणामङ्गादीनामुत्तरोत्तरं शुभत्वं यथा,—
“सर्वेषां च शिरःस्कन्धग्रीवचर्मयक्ष्मदग्दम् ।
पादपुच्छान्त्रस्तिस्रस्तुष्कक्रोडा समेचना ।
घातवः श्रोणितादाश्च गुरवस्तु परस्परम्” ॥

अस्याहङ्गुणा ।

“मत्स्यकूर्मखगाद्यानि खाडुवाजीकराणि च ।
कटुपाकानि रुध्यानि वातस्नेहशराणि च” ॥
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तेषामुत्पत्तिर्यथा,—

“अरुणस्य भाव्यां श्रेणीं वीथ्यवन्तौ महाबलौ ।
सम्यात्तिष्ठ जटायुश्च प्रकृतौ पक्षिसत्तमौ ॥
सम्यातिर्जनयन् यश्चान्नाका पुत्रा जटायुश्च ।
माया गरुडतत्त्वापि भावी क्रौञ्चौ शुनी शुकी ॥
धृतराष्ट्री गरुडस्तु शुन्यां चक्षुः च घट सुतान् ।
त्रिशिखश्च सुनेचश्च सुसुख सुनसन्तथा ॥
सुरुपन्तु सुपञ्चाय तेषां पुत्रा अयनन्तका ।
चतुर्दशसहस्राणि क्रूराणां पद्मगाशिनम् ॥
सप्तद्वीपेष्विमे सन्ति गारुडास्ते महाबलाः ।
भासीपुत्रारूपा भासा उलूका काककुक्कुटाः ॥
मयूरा कलविहङ्गाश्च कपोतौ चैव तित्तिरी ।
क्रौञ्चां वाघ्रीणश्चाऽऽसन् कुरुरा सारसा वकाः ॥
धृतराष्ट्री कलहसान् घातंराष्ट्रांश्च भामिनी ।
चक्रवाकाश्च विहगान् सश्रेणानौदकान् द्विजान् ॥
अन्यान्पि द्विजान् जज्ञे पुत्रपौत्राननन्तकान्” ॥
इत्यभिपुराणे काश्यपीयवशः ॥ (महादेव । यथा,
महाभारते ३३ । शिवनामकीर्तने । १७।६६ ।
“पक्षी च पक्षरूपश्च अतिदीप्तिविश्राम्यति” ॥)

पक्षुः चि पाककर्त्ता । पक्ष + “म्लान्नाश्वादि
पक्षपरिच्छेदः स्तु” । इति स्तुप्रत्ययनिघण्टुः ।
इति सुगवोद्यथाकरणम् ॥

पक्षा, [न] स्त्री (पक्ष्यते परिरुद्धते आतपतापा
दिकमनेन । पक्ष + कर्णे मनिन ।) अन्तिलोमः ।
नेत्रच्छदरोमः । (यथा, भागवते । ३।१।३६ ।
“यमायुतस्त्रित तनयौ पृथाया
पार्थिवौ तौ पक्षाभिरक्षिणीव” ॥)

किञ्चलः । केशरः । तन्वादेरणीयान् । रुचादे-
रत्नरूपभागः । इत्यमरभरतौ । गरुडः पक्षः ।
इत्यमरमाला ॥

पक्षः, पु, स्त्री (पक्ष्यते व्याप्यते क्लिद्यते वाऽनेन ।
पक्ष + घञ् क्तत्वं च ।) कर्दमः । पाक इति
भाषा । (यथा, हितोपदेशे । १।६२ ।
“कङ्कणस्य तु लोभेन मग्नं पक्षे सुदुस्तरं ।
वृद्धयात्रेण सप्राप्तं पथिकं सन्दतो यथा” ॥
पक्ष्यते यत्कीक्रियते दुःखमनेन । पक्षि विस्तारे
यत्कीकरणे च । पक्षपातीरिदित्वात् दुःखम् । “हल-
क्षिति” । ३।३।१२१ । करणे घञ् ततो
चित्वात् चस्य क्तत्वं ।) पापम् । इत्यमरः ।
१।४।२३ ॥ (यथा अम्नादके । ६ । “न्यङ्का-
करे वपुषि कङ्कादिरक्तपुषि कङ्कादिप्रक्षिप्यविषये
त्व कामनामयसि किं कारणं हृदय । पङ्कारि-

पङ्क्ति

पङ्क्ति:

पङ्क्ति

पङ्क्ति, स्त्री (पङ्क्तिस्थिता या पङ्क्तिः) इनामा ।
इति छारावली ॥ भिन्नक इति भाषा ॥
पङ्क्तिरूप, पुं, (पङ्क्तिरूप इव) शालूक । इति
चिकाण्डशेष ॥
पङ्क्तिर, पुं, (पङ्क्तिरूपेण पङ्क्तिं प्राप्य वर्द्धते
इति यावत् । पङ्क्ति + रूढ + उपपदे “कर्मयय” ।
३।२।१। इति अण् ।) शैवज । सेतु ।
सोपानम् । जलकुलक । इति मेदिनी ॥
पङ्क्तिज वि (पङ्क्तिरूपेण) “लोमादिपामादि
पिच्छादिष्व शनेलच” । ५।२।१ । इति
इलच् ।) सवर्द्धम् । तत्पर्याय । सज्जाला
२ । इत्यमरः । २।१।१ ॥ पङ्क्त्युक्त ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ कर्हमान्वित ४ । इति जटाधरः ॥
(लक्षणाया आभ्यासेऽपि । यथा महाभारते =
यज्जिह्व । “मासमञ्ज्यास्थिपङ्क्तिना मही” ॥)
पङ्क्तिज, स्त्री, (पङ्क्तिं जायते इति । “सप्तम्यां जनेड” ।
३।२।६७ । इति ङ । “तत्पुरुषे कर्तृति” ।
६।३।१४ । इति सप्तम्या अलुक् ।) पङ्क्तिम् ।
इति चिकाण्डशेष ॥
पङ्क्तिरूढ, स्त्री (पङ्क्तिं रोहतीति । पङ्क्ति + रूढ + “इयु
पथेति” । ३।१।१३५ । इति क । “तत्
पुरुषे कर्तृति बहुलम्” । ६।३।१४ । इति
सप्तम्या अलुक् ।) पङ्क्तिम् । इत्यमरः ॥ १।१ ।
४ ॥ (यथा, भागवते । ७।१५।६ =
“यत्पादपङ्क्तिरुहसेवया भवानहारधीभिर्जित-
दिग्गज क्रतुव” ॥) सारसपक्षिणि, पुं ॥
पङ्क्ति, स्त्री (पथ्यते अस्तीक्रियते अर्थोविशेषे-
ण इति यावत् । पञ्च + अस्तीकरण + भावे +
क्तिन् । इदित्वाङ्गम् । यद्वा, पञ्चयति विस्तार-
यति जातिसंस्थानविशेषमिति । पञ्च + विस्तारे
+ कर्त्तरि + क्तिन् ।) सजातीयसंस्थानविशेष ।
शारि इति पाति इति च भाषा । तत्-
पर्याय । वीथी २ आलि ३ आवलि ४
अथी ५ । इत्यमरः । २।४।४ ॥ वीथि ६
आली ७ आवली = पङ्क्ती ८ अथि १० ।
इति भरतः ॥ शरणि ११ सन्तति १२ ।
इति जटाधरः ॥ विज्ञोली १३ पालि १४ पाली
१५ वीथिका १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ४३ । ३६ ।
‘विलोक्या विशदा चेवा फलपङ्क्तिं सुभीयता’ ॥)
पङ्क्ताक्षरपादच्छन्दोविशेष । तस्य लक्षणं यथा ।
“भगौगिति पङ्क्तिः” ॥ १॥ उदाहरणं यथा,—
“लयासनाया लयकपङ्क्तिः ।
यासुनकच्छे चारु चचार” ॥
इति छन्दोमञ्जरी ॥ (पङ्क्तिच्छन्दस उतुपत्ति-
स्थानं यथा, भागवते । ३।१२।४६ ।
“मञ्जाया पङ्क्तिरुतुपत्तिरुहती प्राणसोऽभवत्” ॥
पङ्क्तिकथं परिमाणमस्य इति । “पङ्क्ति-
विशतिविशदिति” । ५।१।५६ । निपातनात्
प्रकृते पङ्क्त्यस्य टिणोप तिप्रत्ययश्च ।)
दशाक्षरपादच्छन्दः । दशसंख्या । इति मेदिनी ॥
(यथा, रघु । १२।६६ ।

“तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषाद्वाद्यातयत ।
स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम्” ॥)
पृथिवी । इति शब्दमाला ॥ गौरवम् । पाक ।
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
अथ पङ्क्तिसाङ्ख्यदोषा यथा,—
“न सवसेच पतितेन चाच्छालेन पुच्छांशे ।
न मूर्ध्निर्वालिमेष नान्वेनान्धावसायिभिः ॥
एकश्यासन पङ्क्तिर्भाष्यपञ्चमिष्यम् ।
याजनाध्यापने योनिस्तथैव सङ्घ भोजनम् ॥
सङ्घाध्यायस्तु दृश्यं सङ्घाजनमेव च ।
एकादश ससुद्धिदा दोषा साङ्ख्यसङ्गिता ॥
समीपे चाप्यवस्थानात् पाप सक्रमते नृणां ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ख्यपरिवर्त्ययेत्” ॥ * ॥
पङ्क्तिसाङ्ख्यदोषनिवारणोपाया यथा,—
“एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न सुश्रुति परस्परम् ।
भक्षणा क्रममर्यादा न तेषां सङ्क्रो भवेत् ॥
अग्निना भक्षणा चैव षड्भिः पङ्क्तिर्विभद्यते” ॥
इति कूर्म १५ अध्यायः ॥
पङ्क्तिगीव, पुं, (पङ्क्तिं दृष्टवद्विधा गीवा
यस्य ।) रावण । इति शब्दरत्नावली ॥
पङ्क्तिचर, पुं, (पङ्क्त्या अर्थोवह सन चर
तीति । पङ्क्ति + चर + ट् ।) कुरारपक्षी ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
पङ्क्तिदूषक, पुं (आह्वाकाले भोजनार्थं सुप
विष्टानां व्रतज्ञातानां ज्ञानानां पङ्क्तिं अर्थो
दूषयति य । पङ्क्ति + दूष + कर्त्तरि ण्वुल् ।)
अपाङ्क्त्येव । आह्वाभोजनानर्हज्ञास्य । यथा,—
“अपाङ्क्त्यास्तु ये राजानः कीर्त्तयिष्यामि तान् शृणु ।
कितवो भूयद्वा यक्षी पशुपालो गिराकृतिः ॥
यामप्रेष्यो वाहुषिको गायनः सर्वविक्रयी ।
अगारदाही गरद कुण्डाशी सोमविक्रयी ॥
सामुद्रिको राजदूतकोशिक कूटकारक ।
पिना विवदमानश्च यस्य नोपपत्तिर्गुह्ये ॥
अभिप्रेक्षस्तथा स्तेन शिल्प यक्षोपजीवति ।
पर्वकारश्च क्षत्री च मित्रभूक पारदारिक ॥
अव्रतानामुपाध्याय काण्डपृष्ठस्तथैव च ।
अभिषय परिक्रामेत य शुना दृष्ट यवृण ॥
परितृप्तस्तु यश्च स्यादुद्धर्मा गुरुतत्पग ।
कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥
इदंशा ज्ञात्वा ये च अपाङ्क्त्यास्तु ते मता ।
रक्षावि गच्छते ह्ययं यदेवान् प्रदीयते” ॥ * ॥
“आह्वे सुक्ता महापराज । इक्ष्ममा गुरुतत्पग ।
आह्व नाशयत तस्य पितरोऽपि न भुञ्जते ॥
सोमविक्रयिण्ये दत्त विष्ठातुल्य भवेन्नृप ।
मित्रजे शोणितसम नष्ट देवजको तथा ॥
अप्रतिष्ठ वाहुषिको निष्कल परिकीर्त्तितम् ।
बहुवाणिज्ये दत्त नेष्ट नासुच तद्वैतु ॥
भक्षणीव द्रुत ह्ययं तथा पौनर्भवे द्विजे ।
ये तु धर्मवर्षेभ्यु शरिणापगत्यु च ॥
ह्ययं कथं प्रयच्छति तेषां तत् परिणमति ।
ज्ञानपूर्वकं ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यप्यनुद्वयः ॥
पुरीषं सुञ्जते तस्य पितरः प्रेक्ष विक्षितम् ।

यताविद्धि महाबाहो अपाङ्क्तयान द्विजाधमान ।
शूद्राणां सुपदेशं ये कुर्वन्त्यल्पबुद्धयः ॥
वष्टि कायं शत खल्वं चित्रो यावत् प्रपश्यति ।
पङ्क्त्यां सुपविष्टाया तावद्भवति वृष । ॥
यदेष्टितशिरा सुङ्क्तो यङ्गुङ्क्तं दक्षिणामुख ।
सोपानकश्च यङ्गुङ्क्तं सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥
असुरयते च यद्दत्त यच्च अह्नादिवर्जितम् ।
सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत ॥
आनन्द पङ्क्तिदूषाश्च नावेचरेण कथञ्चन ॥”*॥
“तस्मात् परिहृते दद्यात्तिनां चान्ने विकीरयेत् ।
तिलैर्वैरहित आह्नं क्षत क्रोधवशेन च ॥
यामुधाना पिशाचाश्च विप्रलुप्यन्ति तद्वि ।
अपाङ्क्तयानत पङ्क्त्या सुज्ञानो ननु पश्यति ।
तावत् फलादभ्यस्यति दातार तस्य वाङ्निशम् ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिपावनं, पुं (पङ्क्ति आहोपण्ये भोज-
नायोपविष्टानां वेदविद्याविशारदानां ब्राह्म-
णानां अर्थे पुनाति पावयति वा स्तोपवैश्व-
नेति । पङ्क्ति + पावि + ल्यु ।) अग्निपवित्र-
कर्ता । आह्नभोजनार्हब्राह्मण । यथा,—
“इमे हि भवजन्मैः विज्ञेया पङ्क्तिपावना ।
विद्यावेदव्रतज्ञाता ब्राह्मणा सर्व एव हि ॥
सदाचारपरश्चैव विज्ञेया पङ्क्तिपावना ।
मातापितृव्यश्च वश्य ओज्यो दश पूरय ॥
ऋतुकाणामिगामी च धर्मपत्नीषु य सदा ।
वेदविद्याव्रतज्ञातो विप्र पङ्क्ति पुनात्युत ॥
अथर्वशिरसोऽधेता ब्रह्मचारी यतव्रत ।
सन्नवादी धर्मश्रीश्च स्वकर्मनिरतश्च य ॥
ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिवेकस्तथा ॥
मखेषु च समस्तेषु भवन्त्यवश्यमुता ॥
अक्रोधना स्तपसा चान्ता दाना जितेन्द्रिया ।
सर्वभूतहिता ये च आह्वेयानि निमग्नयेत् ॥
एतेषु दत्तमन्त्रयमेते वै पङ्क्तिपावना ।
यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगा सुचरितव्रता ॥
ये चेतिहास प्रवृत्ता आवयन्ति द्विजोत्तमान ।
ये च भाव्यविद् केचिद्देवे च आकरये रता ॥
अधीयते पुराण ये धर्मशास्त्राणि चाप्युत ।
अधीत्य च यथान्याय विधिवत्तस्य कारिण ॥
उपपन्नो गुणकुलो सत्यवादी सखसद ।
अभ्यास सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥
यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यां तावत् पुनन्ति च ।
ततो हि पावनात् पङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्तिपावना ॥
अह्निगण्डुपाध्याय स चन्द्यासन व्रजेत् ।
ऋत्विगभिरनुज्ञात पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥
अथ भेदेऽदित सर्वे पङ्क्तिदीप्यन्ति ॥
न च स्वात पतितो राजान पङ्क्तिपावन उच्यते ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥
(पञ्चाभिगृह्य । यथाह हारीत ।
“पवनं पावनञ्चैता यस्य पञ्चाभ्यो यश्च ।
वाय प्रातः प्रदीप्यते च विप्र पङ्क्तिपावन ॥”)
पङ्क्तिरथ, पुं, (पङ्क्तिषु दशसु दिक्षु गतो रथो
यस्य ।) दशरथराज । इति शब्दरत्नावली ।

तथा च ।

“अयोध्याया महाराज पुरा पङ्क्तिरथो वली ।
तस्यात्मनो रामचन्द्र सर्वेश्वरश्रीरोमणि ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ (तथा, रघु १।७४।

“वृषते प्रतिविद्धमेव तत्
क्षतवान पङ्क्तिरथो विलङ्घ्यत ॥”)

पङ्क्तिवीज, पुं, (पङ्क्तिभूतानि वीजानि यस्य
स ।) वज्ररथ । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्क्तु, पुं, (खञ्जति गतिवैकल्ये प्राप्नोतीति । खञ्जि
गतिवैकल्ये । “बाहुलकात् ङ्” । खजयो
पगौ शुभागमश्च ॥” उणा । १।३७ । इति पगौ
शुभागमश्च । अस्य कथाया अत्युत्तमा बहु-
कालेन राशिभागादिभोगात् मन्दगतित्वात्स्य
तथालम् ।) शुनैश्चर । इति शब्दमाला ॥ (परि
ब्राट । यथोक्त चिन्तामणौ ।

“भिन्नार्थे गमन यस्य विजम्बजकरणात् च ।
योजनात् पर याति सर्वथा पङ्क्तुर्वच ॥”)

पङ्क्तु, जि, (खञ्जि गतिवैकल्ये । बाहुलकात् ङ् ।
खल्य पले जस्य गदेश्च शुभ च । उणा । १।३७ ।
जङ्गावैकल्येन चलनायाम् । तत्पठ्याय । ओण
२ । इत्यमर । २।६।४८ ॥ जङ्गाहोत्र ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते २।५।१२५ ।
“कश्चिदन्वाश्च चक्राश्च पङ्क्तुं यज्जानवान्वावान ।
पितेव पाप्मि धर्म्मज्ञ । तथा प्रजितानपि ॥”
यानहरणेनैव लोका पङ्क्तुर्भवति । यथा, मार्क-
ण्डेये । १५।११ ।

“पुण्यापङ्कद्विजस्य पङ्क्तुयानापङ्कमर ॥”)

अस्य लक्षणं खञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पङ्क्तुल, पुं, वितकाचामघोटक । इति हेमचन्द्र ॥
पङ्क्तुल्लहारिणी, स्त्री, (सेवनेन पङ्क्तुल्य पङ्क्तुल
हरति या । पङ्क्तुल्य + ह + णिनि + डोप ।)
शिशुह्रीत्तप । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्च, इ क ततो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-सक-खेट । इति ।) ततिरिह विस्तार-
वचनम् । इ क, पञ्चयति धीरो अन्वार्थम् । इति
दुर्गादासः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १३ ।
“अथयति वृथा मौनं तन्नि । प्रपञ्चय पञ्चमम् ।
तरुणि । मधुराकापैस्तप विनोदय दृष्टिभि ॥”)

पञ्च, इ ङ यत्तीकारे । (भा आत्म-सक-खेट ।)
इ, कर्मणि पञ्चाते । ङ, पञ्चते खगुण भिक्षुक ।
इति दुर्गादासः ॥

पञ्च, ङ औ यत्तीकारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा आत्म-सक-अणिट ।) औ, पक्षा ।
ङ, पञ्चते खगुण भिक्षुक । इति दुर्गा-
दासः ॥

पञ्च, ङु न औ य पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा उभ-ङ्कि-अणिट ।) पाको विस्त्रियु-
ज्जलवापादः । ङु, पक्षिणम् । अ, पञ्चति पञ्चते
तत्पुनानोद्गम लोका । औ, पक्षा । य, पञ्चा ।
- इति दुर्गादासः ॥

पञ्च, जि पञ्चति य । (पञ्च + “नन्दिश्वरिपना-
दिभ्यो लुगिन्त्यच्” ॥ ३।१।१३४ । इति अच् ।)

पाककत्ता । इति आकरणम् ॥ स्वार्थे कनि पञ्च-
कञ्च ॥

पञ्चत पु, (पञ्चतीति । “भृष्टदृशियजिपञ्चि
पञ्चमितमिनमिहय्योऽतच ।” उणा । ३।११ ।
इति अतच ।) कुर्ये । अग्नि । इन्द्र ।
इत्युणादिकोषः ॥ परिपक्वे जि । यथा,
ऋग्वेदे । १ । ६१ । ७ । “पञ्चत सहीयान
विध्यद्वराह तिम्रो अन्निसक्ता ॥”)

पञ्चतिकल्प स्त्री (ईषदून् पञ्चतीति तिङन्तात्
कल्पप ।) ईषदून्स्य पाकस्य कर्ता । इति
आकरणम् ॥

पञ्चतपुट पु (पञ्चत पुटमस्य ।) सूर्यमणि
वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चन, [त] जि (पञ्चति य । “लट् अत्रिति ।”
२ । २ । १२४ । इति शब्दप्रत्ययः ।) पाक-
कर्ता । इति आकरणम् ॥

पञ्चन, स्त्री (पञ्चते इति । पञ्च + भावे ल्युट ।) -

पाक । (यथा, भागवते । ३ । २६ । ४ ।
“दोतन पञ्चन पानमदन हिममर्दनम् ॥”
पञ्चतेऽनेन इति पञ्चे करणे ल्युट । पाकचाघ-
नम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ६ । “ये
चावैते पञ्चन सभरन्त्यतो तेमामभिगूतिनै
इत्यनु ॥”)

पञ्चन पु, (पञ्चत्यसौ इति । पञ्च + कर्त्तरि
ल्युट ।) अग्नि । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाक-
कर्त्तरि जि ॥

पञ्चनी, स्त्री (सुक्तमनीर्णादिक पञ्चतेऽनया ।
पञ्च + करणे ल्युट ङिर्वा डोप ।) वनवीज-
पूरक । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चनी, स्त्री (ओदनदीन पञ्चति या । पञ्च +
शब्द + ङिर्वा डोप ।) पाककर्त्री । इति आक-
रणम् ॥

पञ्चमान जि (पञ्चतेऽसौ इति । “लट् शब्द-
शानचौ” । २ । २ । १२४ । इति शानच ।)
पाककर्ता । इति आकरणम् ॥ (पु वङ्गि ॥)
पञ्चम्यचा, स्त्री, (पञ्च पञ्च पञ्चति । पञ्चे खञ्ज
ततो सुम् । ङिर्वा टाप ।) दासहरिद्रा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२ ॥

पञ्चा, स्त्री, (पञ्चते इति पञ्चे विन्दादृ तत्
टाप ।) पाक । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ (पञ्च-
त्यसौ इति पञ्चात्यच् ङिर्वा टाप । पाक-
कर्त्री ॥)

पञ्चि पु, (पञ्चतीति । पञ्च + “सर्वधातुभ्य इन् ।”
उणा । ४ । ११७ । इति इन् ।) अग्नि । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चनम् । इति वक्षिप्रसार-
आकरणम् ॥

पञ्चेलिम, पु (पञ्चत्यसौ इति । “पञ्च शङ्कि-
मञ्च ।” उणा । ४ । ३७ । इति शङ्किमञ्च ।)
सूर्य । अग्नि । इत्युणादिकोषः ॥ कर्त्तरि
यासेन खय पङ्क्त जि । (खयमेव पञ्चते पञ्च
कर्मकर्त्तरि केलिमप्रत्ययः ।) यथा पञ्चेलिमा
स्तस्युका । इति सुगन्धोपधाकरणम् ॥ (यथा स

पञ्चक

मनौ । ४ । १७२ । श्लोकस्थ टीकाया कुल्लूक-
भट्ट । “यथा भूमिपतयौजमात्रा तदेव प्रचुर
पचेलिमफलत्रौहिस्तवकसम्बन्धिता न भवति ॥”
पञ्चलुक पु, (पचल्लोदनादीन । पचो बाहु-
लकादेलुक ।) खट् । पाचक । इति
चिकाण्डशेषः ॥
पञ्च, [च] य, (वीचार्थे पाद पादमिति पङ्गाव
ततः श्व ।) पाद पादम् । इति सचिप्तसार
आकरणम् ॥
पचमान, चि, (पचतेऽसौ इति । पच + कर्मणि
शानच् ।) वर्तमानपचनकर्मताश्वय । वर्त
मानपाकविशिष्टलुकादि । इति आकरणम् ॥
पज, इ रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
पर-वक-वेट-इति ।) रोध आवरणम् ।
पङ्कर । सौचधातुरयम् । इति दुर्गादायः ॥
पञ्च, पु, (पङ्गां जात । पर + जन् + कर्त्तरि
ङ ।) शूद्र । इति हेमचन्द्रः ॥ (शूद्रस्य
पदजातलसक्त श्रुतौ यथा,—
“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यं जत ।
उरु तदस्य यत् वैश्वं पदभ्या शूद्रो यजायत ॥”
पञ्चभट्टिका, स्त्री, कृन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा,
“प्रतिपद्यमकितयोडशमात्रा
नवमगुरुत्वविभूषितमात्रा ।
पञ्चभट्टिका पुनरत्र विवेक
कापि न मध्यगुरुगण एक ॥”
उदाहरणं यथा,—
“तरलवतसाश्लिष्टस्कन्ध-
खलतरपञ्चभट्टिकाटिवन् ।
भौलिपपञ्चशिक्षिचन्मकटन्द
कालिवशिरसि ननर्त्त सुकुन्द ॥”
इति कृन्दोभङ्ग्यां मात्रावृत्ताख्य ५ खण्डकः ॥
(तथा च भगवच्छङ्कराचार्यकृतमोहसुन्दरे ४ ।
“मा कुल धनजनयौवनगर्वम्
हरति निमेषात् कालं सर्वम् ।
मायामयमिदमखिलं हिला
ब्रह्मपदं प्रविश्यात् विदित्वा ॥” ॥)
पुन्रघट्टिका । इति कृन्दोभङ्गरीटीका ॥
पञ्च, [न] चि, सखाविशेषः । पाच इति भाषा ।
बहुवचनान्तोऽयम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
मनु । ११ । १६५ ।
“पुण्यमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशेषधनम् ॥”
तद्वाचकानि यथा । पाचव १ शिवास्त्रम् २
इन्द्रियम् ३ स्वर्गः ४ व्रताणि ५ महापापम् ६
महाभूतम् ७ महाकायम् ८ महामख ९
पुराणलक्षणम् १ अङ्गम् ११ प्राणा १२ वर्गः
१३ इन्द्रियार्थः १४ बाणः १५ । इति कविकल्प-
जता । पञ्चसखाविशिष्टे, चि । बहुवचनम् । “सखा
सख्ये श्राद्धं जितु ।” इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥
पञ्चक, चि, (पञ्चैव इति स्वार्थे कन् ।) पञ्च ।
यथा, भाषापरिच्छदे । ३३ । “सखादि-
पञ्चक कालदिशोऽग्रन्धश्च ते च स्त्रे ।” इति ॥
(पञ्च सखापरिमात्रमस्य । “तदस्य परि-

पञ्चको

माणम् ।” ५ । १ । ५७ । इत्यमरः । “सखाया
सञ्जा सङ्गृह्णाध्ययनेषु ।” ५ । १ । ५८ । इति
पञ्चवक्त्रापरिमिति सचार्थे कन् प्रत्ययः । घनि
छादि पञ्चनक्षत्रम् । यथाह चिन्तामणिः ।
“अग्निचौरभय रोगो राजपौडा घनचर्त्त ।
स्यहे ह्यकाष्ठानां ज्ञते वखादिपञ्चके ॥”
पञ्चभिः क्रीतम् । “सखाया अतिशदन्ताया
कन ।” ५ । १ । १२ । ति कन् । पञ्चभिः क्रीते
त्रयविशेषे ॥)
पञ्चकपाल पु, पञ्चसु कपालेषु सङ्कृत पुरा
डाशः । (“सङ्कृत भञ्जा ।” ४ । २ । १६ । इत्यम-
रः ।) ततो “द्विगोलुगनपत्ते ।” ४ । १ । ८८ । इत्यम-
रः ।) स तु यज्ञविशेषः । यथा । “परा वा
एष यज्ञं पशून् वपति योऽनिसुहृत्सयते पञ्च-
कपालं पुरोडाशो भवति ।” इत्यादि यजुर्वेदीय-
श्रुतिः ॥ (पञ्चानां कपालानां समाहारः । पर-
निपातः ।) कपालपञ्चके, स्त्री ॥
पञ्चकर्म, [न] स्त्री, (पञ्चानां कर्मणा समा-
हारः ।) पञ्चप्रकारशारीरिकविकृतसाविशेषः ।
यथा,—
“वमन रेचन नख निरुहश्चायुवासनम् ।
पञ्चकर्मैर्दमन्यश्च कर उतक्षेपमादिकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाषापरिच्छेदोक्तानि
पञ्चकर्मणि । यथा तत्रैव ६ ।
“उतक्षेपय सतोऽवक्षेपयमाङ्गुक्षनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माख्येतानि पञ्च च ॥”)
पञ्चकषाय पु (पञ्चविधं कषायः । अथवा
पञ्चानां वृक्षाणां कषायः वस्त्रक्षरः । क्वचित्त्वय
बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते । तत्र तु पञ्च च ते
कषायास्तेति एवमेव ।) महाक्षानीयपञ्चप्रकार-
कषायत्रयम् । यथा,—
“जम्बुशालाजिवाञ्चाल वज्जल वदर तथा ।
कषायाः पञ्च विज्ञेया देव्याः प्रौक्तिकरा शुभाः ॥”
इति दुर्गासखपद्धतिः ॥
पञ्चकषाय, पु, (पञ्च विष्कृतं कषायं शाखापलवा-
दिक यज् ।) पञ्चपौष्टकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्त्री, पञ्च प्रपञ्चितं कषायं कार्यं वृष्टादिकम् ।
वृष्टिस्थितिष्वसविधानालुयहात्मकं कार्यम् इति
भावः । यथाह चिन्तामणिः ।
“अस्मिन् सृष्टिस्थितिष्वसविधानालुयहात्मकम् ।
कषायं पञ्चविधं शब्दज्ञासते तं तुम् शिवम् ॥”
पञ्चकोल, स्त्री पाचनविशेषः । यथा,—
“पञ्चकोलं कणाक्षलं कणाक्षयाग्निगरे ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अथ्य गुणाः ।
“पञ्चकोलं रसे पाके कटुकं रुचिकलम्बतम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफघ्नं तनुत ।
गुल्माशोऽदोदरान्गन्धमूलं पिप्पलीपनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।
“पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचिन्तकान्तरम् ।
हीपनीयं श्रुतो वर्गः कफघ्नः कफदापहः ॥”
इति चक्रपादितम् । (पञ्चकोल इत्युक्तं चरके
चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ।

पञ्चग

“पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचिन्तकान्तरम् ।
सञ्चारैरर्हं पञ्चकोर्धं प्रथमं सर्पिषः पचते ॥
कल्कैर्हि पञ्चगव्यं तुकार्हास्यं रसेन च ।
दधिमखातकोपेत तत्सर्पिर्जठरापहम् ।
अथयु वातविह्वलं गुल्माश्रांसि च नाशयेत् ॥”
पञ्चकोषा पु, (पञ्च च ते कोषास्तेति ।) कोषा
इवात्माच्छादकत्वेन कोषा । ते च पञ्चविधाः ।
यथा । अन्नविकारत्वात् स्थूलशरीरं अन्नमय-
कोषः १ । पञ्चकर्मैर्नियसहितप्राणपञ्चकं प्राण-
मयकोषः २ । पञ्चज्ञानेन्द्रियसहितं मनः मनो-
मयकोषः ३ । पञ्चज्ञानेन्द्रियसहिता बुद्धि
विज्ञानमयकोषः ४ । अहङ्कारात्मकोऽविद्या-
त्मको वा आनन्दमयकोषः ५ । इति शिव-
गीतामतम् ॥ * ॥ अपि च ।
“पिलसुतामनाद्वीर्याभ्यातोऽन्नेनैव वृद्धते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोर्ध्वं तदभावत् ॥”
इत्यन्नमयकोषः १ ॥
“पूर्यो देहे बलं यच्छस्त्राणां यः प्रवर्त्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्त्तनात् ॥”
इति प्राणमयकोषः २ ॥
“अहन्तां ममतां देहे गृह्णातौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥”
इति मनोमयकोषः ३ ॥
“जीना सुप्तौ वपुर्केशे आमुयादानखायगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥”
इति विज्ञानमयकोषः ४ ॥
“काचिदन्तर्मुखावृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण जीयते ॥
कादाचित्कलतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ॥”
इत्यानन्दमयकोषः ५ ॥ इति पञ्चदशी ॥
पञ्चचारण्य, पु, (पञ्चानां चाराणां गणः ।)
चारपञ्चकम् । पञ्चलवणम् । यथा,—
“चारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तं पञ्चचारामिधो गणः ।
काचैस्त्ववसातुद्रविटसौवर्षैकैः समैः ॥
स्थात पञ्चलवणं तच्च ऋजोपेतं वङ्गाज्यम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चखट्वा, स्त्री स्त्री (पञ्चानां खट्वानां समाहारः ।)
पञ्चखट्वा समाहृता । इति आकरणम् ॥
पञ्चगव्ययोग पु, (पञ्चानां गव्यो यज् च एव
योगः ।) विदारी गन्धा वृद्धती घृतिप्रणयौ
निदिग्धिका श्वदध्वा एता मिलिता । इति
राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चगव्यं, स्त्री स्त्री पञ्चानां गव्यां समाहारः ॥
(समाधे टच ।) पञ्चगव्यं समाहृता । इति
आकरणम् ॥
पञ्चगवधनं, चि, पञ्च गव्यो धनं यस्य । इति
सुगन्धवैद्यशास्त्रम् ॥
पञ्चगुण्य, स्त्री (गोर्विकारः) गन्धम् । पञ्चगुणित
गन्धम् । गोसन्धिपञ्चप्रकारगन्धम् । (यथा,
मनु । ११ । १६५ ।
“भक्ष्यमोक्षपाहृरश्च आनश्रयासगन्धश्च ।
पुण्यमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशेषधनम् ॥”)

पञ्चच

तस्य गोमयगोक्षत्रद्वन्द्वद्विष्टतत्पुनः । यथा,—
 “पञ्चगव्यं दधिक्षीरद्विष्टतगोक्षत्रगोमये ।” इति
 श्रद्धचन्द्रिका ॥ * ॥ ततपरिमाणं यथा,—
 “पलमात्रं दुग्धभागं गोक्षत्रं तावद्विध्यते ।
 द्विष्टतञ्च पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकत्रयम् ॥
 दधि प्रवृत्तमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं सूक्ष्मम् ।
 अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इष्यते ॥”
 इति गौतमीयतन्त्रम् ॥ * ॥ अपि च ।
 “गोश्रद्धाद्विष्टतं नृद्वं पयः स्यात्तप्तदुग्धम् ।
 द्विष्टतद्विष्टतं प्रोक्ता पञ्चगव्ये तथा दधि ॥” * ॥
 तस्य पानफलं यथा,—
 “पञ्चगव्येन पूतं वाजिमेधफलं लभेत ।
 गव्यं परमं मेघं गव्यादन्त्यं विद्यते ॥
 सौम्ये सुहृते सयुक्ते पञ्चगव्यं यः पिवेत ।
 यावज्जीववृद्धतां प्रापात् तत्तच्छादेव मुच्यते ॥”
 गव्यानां देवप्रौक्तिकारत्वं यथा,—
 “दध्ना हि त्रिदशः सर्वे क्षीरेण च महेश्वरः ।
 द्वतेन पावको नित्यं प्रायश्चेन पितामहः ।
 सप्तदत्तेन प्रीयन्ते वषाण्याश्च त्रयोदशः ।
 तां हस्तां चैव पीत्वा च प्रेतो मेध्यस्तु जायते ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
 तस्य विशेषो यथा,—
 “पयः काश्चनवर्णायाः श्वेतवर्णात्यगोमयम् ।
 गोक्षत्रं ताक्षवर्णायां नीलवर्णाभवं द्विष्टतम् ॥
 दधि स्यात् क्षाब्धवर्णायाः दध्ना दकसमायुतम् ।
 गोक्षत्रमात्रकाण्डौ गोमयस्य चतुष्टयम् ॥
 क्षीरस्य द्वादशं प्रोक्ता दध्नस्तु दश उच्यते ।
 द्विष्टतस्य मात्रकाः पञ्च पञ्चगव्यं मलापहम् ॥”
 इति गारुडं प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥
 पञ्चगुः, चि पञ्चभिर्गोमि क्रौत् । इति सुग्व-
 बोधयाकरणे द्विगुसमासः ॥
 पञ्चगुप्तः, पु (पञ्चानामिन्द्रियाणां चापत्यं गुप्तं
 यत् । यद्वा पञ्चानां—पदार्थानां गुप्तं गोपनं
 यत् ।) चाब्जाकदर्शनम् । (कारौ चरयौ शिर-
 क्षति पञ्चाङ्गानि गुप्तानि अस्व ।) कण्ठपः ।
 इति मेदिनी ॥
 पञ्चगुप्तिरवा, स्त्री, (पञ्चधा गुप्तौ रवोऽस्याः ।)
 सृक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पञ्चचामरः, स्त्री षोडशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।
 यथा,—
 “प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥”
 इति छन्दोमञ्जरी ॥ ४॥ (अस्योदाहरणमाह तत्रैव ।
 “सुरद्वन्द्वलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते
 लवङ्गितानभूषिते सलीलविभ्रमालयम् ।
 सुराङ्गनाभवंक्षवीकरप्रपञ्चचामर-
 स्फुरतसमीरवीजितं सदायुतं भजामि तम् ॥”)
 पञ्चचौरः, पुं, (पञ्च चौराख्यस्य । वैद्वधर्माव-
 लम्बि-जिनभेदः । पञ्च चौराणि खरभेदा अस्व ।)
 मञ्जुघोषः । इति चिकित्साशेषः ॥
 पञ्चचूडा, स्त्री, (पञ्चसङ्का चूडा शिरोरत्नानि
 यस्याः ।) अष्टरोविशेषः । इति पुराणम् ॥
 (यथा, रामायणे । ६ । ८२ । ७१ ।)

पञ्चत

“उर्व्वशी मेनका रम्भा पञ्चवृद्धा तिलोत्तमा ।
उपांगृह्यस्व काकुत्स्थ प्रहृष्टा रक्षसो वधातः”)
पञ्चजन, युं, (पञ्चभिर्भूतैर्जन्यतेऽसौ । पञ्च +
जन + कर्मणि घञ । “जनविध्योश्च” । ७।३।३५।
इति न वृद्धिः ।) पुरुषः । इत्यमरः । २।६।११।
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३।३५५।
“सद्भावभ्रादिका देवस्त्रेण श्रीश्रद्धात्काङ्क्षता ।
पञ्च पञ्चजनेभ्यः पुरे तस्मिन् निवेशिताः”)
देवविशेषः । स च सद्भावस्य कृतौ पत्न्यां जातः ।
(यथा, श्रीभागवते । ६।१८।१०।
“सद्भावस्य कृतिर्मायाऽस्तु पञ्चजन ततः”)
अपरो देवभेदः । श्रीकृष्ण एनं हत्वा सान्दी-
पनिसुनवे अस्थं न्यत पुत्रं गुरुदन्वियास्वरूपं
ददौ । यथा, भागवते । ३।३।२।
“सान्दीपने सङ्गतं प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् ।
तस्मै ब्राह्मणे वरं पुत्रं न्यत पञ्चजनोदरात्”)
अस्यास्यां पाञ्चजन्यनामा श्रद्धा जातः । स च
श्रीकृष्णस्य । यथा,—
“पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः”
इत्यादि श्रीभगवद्गीतायाम् । १।१५५॥ (प्रजा
पतिः । यथा, भागवते । ६।४।५१।
“यथा पञ्चजनस्याङ्गः । दुहिता वै प्रजापते ।
असिक्ती नाम पत्नी त्वे प्रजेशः प्रतियुज्यताम्”
सगरराजपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १५।६।
“केशिन्त्युद्धतः सगरादसमञ्जसमात्मजम् ।
राजा पञ्चजनी नाम भवूषः स महाबलः”
गन्धर्वाः पितरो देवा अमुरा रक्षांसि पञ्चजन
पदवाच्यानि भवन्ति । इति चिन्तामणिः ॥)
पञ्चजनी, स्त्री, पञ्चानां जनानां समाहारः ततो
डीपः । इति आकरणात् ॥ (विश्वरूपकन्या ।
यथा, भागवते । ५।७।१। “तदशुशासनपरं
पञ्चजनैर्विश्वरूपदुहितरसुपयेभे”)
पञ्चजनीनः, युं (पञ्चसु जनेषु बाष्पतः । दिक-
संख्ये सङ्ख्यायामिति समासः । पञ्चजने हितम् ।
पञ्चजनादुपसङ्गजातमिति खः । पां । ५।१।६।
वर्तते ।) भङ्गः । इति हलाद्युष् । पञ्च
जनसम्बन्धिनि पञ्चजन्या प्रभौ च चि ॥
पञ्चज्ञानः, युं, (पञ्चानां पदार्थानां ज्ञानमस्य ।)
बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
पञ्चतत्त्वः, स्त्री स्त्री पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः ।
इति आकरणात् ॥
पञ्चतत्त्वः, स्त्री, (पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः ।)
पञ्चभूतम् । इति खरोदधः ॥ पञ्चमकारः । मद्यं
मांसमतस्य सुत्राभैर्युगलरूपम् । यथा,—
“मद्यं मांसं तथा मतस्य सुत्रांभैर्युगमेव च ।
पञ्चतत्त्वमिदं देवि । निर्वाणस्युक्तिहेतवे ॥
मकारपञ्चकं देवि । देवानामपि दुर्लभम्”
इति कैवल्यतन्त्रे प्रथमपटलः ॥ वैष्णवानां यथा,—
“तत्त्वज्ञानमिदं प्रोक्तं वैष्णवे श्रद्धा यत्नतः ।
गुरुतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं भगवत्तत्त्वं सुरेश्वरिः ॥
देवतत्त्वं ध्यानतत्त्वं पञ्चतत्त्वं वराजने ।
तत्त्वादौ श्रीगुरोस्तस्य कोट्यङ्गस्यासि पार्ष्वतिः ॥

पञ्चती

सतैल वसिकायुक्त देहस्य ब्रह्मतेजसम् ।
 शुक्ला मन्त्रदानेन ततस्त्रय दीपित भवेत् ॥
 देवतायां शरीरं हि भन्नाडुतपद्यते भुवम् ।
 अत एव हि नस्यात्मा देवरूपो न सप्रयः ॥
 इन्द्रस्य तु यज्ञीय तदेव अक्षयात्मकम् ।
 तेन वयात्मक देह जन्तोरेव न सप्रयः ॥
 मन्त्रवर्णे सर्ववयमयास्ते परमेश्वरि ।।
 वयतत्त्वमिदं देवि । सर्वस्य मम यज्ञवेत् ॥
 खय देवो न चाग्नोऽस्मि निर्मलो देवरूपकः ।
 सर्वत्र देवतां ध्यायेत् दृश्यगुल्मलतादिषु ॥
 ध्यानेन लभते सर्वं ध्यानेन विष्णुरूपकः ।
 ध्याने सिद्धिमाप्नोति विना ध्यानं न सिध्यति ॥
 इति ते कथितं तत्त्वं वैष्णवस्य सुरेश्वरि ।।
 यज्ज्ञानादमरत्वञ्च विष्णुरूपो भवेन्नरः ॥
 ते नरा नहि गच्छन्ति कदाचित् यममन्दिरम् ॥”
 इति निर्वाणतन्त्रे १२ पटल ॥
 पञ्चतपा, [स] त्रि, (अग्रादिभिः) पञ्चभिस्त्रे -
 पदार्थैस्तपति यः । पञ्च + तप + अस्तुन ।)
 अग्निचतुष्टयस्यैव पञ्चकसाध्यतपोविशिष्ट । यथा,
 “तेजस्त्रिमध्ये तेजस्वी देवीवानपि गम्यते ।
 पञ्चमं पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥”
 इति मावे । २ । ५२ ॥
 पञ्चतप, त्रि, (पञ्च अवयवा यस्य । अवयवे
 तपय ।) पञ्चावयवम् । इति आकारणम् ॥
 पञ्चतन्मात्रं स्त्री (पञ्चगुणित शब्दादिभूतस्त्वप्ता-
 त्मक तन्मात्रम् ।) तामसाहङ्गारीतपन्नमहा-
 भूतोपादानकारणशब्दस्यैव रूपरसगन्धा । तदा-
 श्रयद्रव्याणि च । इति सांख्यभाष्यम् ॥
 पञ्चता स्त्री, (पञ्चानां भूतानां भावः । पाञ्चभौति
 कस्य शरीरस्य पञ्चधाभावे आरम्भकार्या भूतानां
 तद्भावापत्तौ स्वार्थं औपचारिकत्वात् ।) ऋतु ।
 इत्यमर । २ । ८ । ११६ ॥ (यथा, भागवते ।
 ७ । ८ । ५२ ।
 “स तु जनपरितापं ततश्चत जानता ते ।।
 नरहर उपनीतं पञ्चतां पञ्चविश्र ॥”)
 देहारम्भकार्यां पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानां
 स्पर्शस्वक्रमणत्वात् पृथक्त्वम् । इति भरतः ॥ पञ्च-
 भावः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनु । ८ ।
 १५१ ।
 “घान्ते सदेकवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥”)
 पञ्चतित्तं स्त्री (पञ्चगुणित तित्तम् ।) तित्तद्रव्य-
 पञ्चकम् । यथा । निम्बान्दतादृषपटोलनिदि-
 भिका । इत्यादि चक्रपाण्डितम् ॥
 पञ्चतीर्थी स्त्री (पञ्चानां तीर्थानां समहारः ।
 ऊप ।) तीर्थपञ्चकम् । यथा । “विश्वद्विवसे
 ग्रामे पञ्चतीर्थीविधानतः ॥” इति तिथितत्त्वम् ।
 पञ्चतीर्थीत्याह । (तानि च भिन्नदेशे भिन्न-
 रूपाणि, तत्र काशीस्थानि । यथा काशीखण्डे ।
 १० । ३६—४० ।
 “ज्ञानवापीसुपसुश्रय नदिकेश ततोऽचयेत् ।
 तारकेश ततोऽभ्यर्च्य महाकाशेश्वरं ततः ॥
 तत पुनर्देवपाणिभिस्त्रेणा पञ्चतीर्थिका ॥)

पञ्चन

पुरुषोत्तमस्थानि यथा,—

“मार्कण्डेये वटे कृष्णे रौहिणेये मण्डोदधौ ।
इन्द्रायुक्तरं क्वात्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”

इति तीर्थतत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च । नाना
स्थानस्थानि यथा —

“एषिष्यां यानि तीर्थानि सर्वाण्येवाभिषेचनात् ।
ततः पञ्चतीर्थस्नानेन समं नास्त्वयं संप्रय ॥
एकादश्याश्च विश्वान्नीं द्वादश्यां श्रौकरे तथा ।
त्रयोदश्यां नैमिषे च प्रयागे च चतुर्दशी ॥
कार्तिक्यां पुष्करे चैव कार्तिकस्य चित्तचिते ।
कालेन्येन नरं क्वात्वा सर्वे पापं व्यपोहति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पञ्चत्व, ज्ञी (पञ्चानां चित्वादिभूतानां भावः ।)
मरणम् । पञ्चानां भावः । इति हेमचन्द्रः ॥

“पञ्चधासम्मतं कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
पञ्चमिं खण्डरीरोत्येकं का परिवेदना ॥”

तथा, भागवते । १ । १५ । ४१ ।

“नृत्वावपानं सोतसर्गं तं पञ्चत्वे कृणोहवीत ॥”

पञ्चदश चि, पञ्चदशानां पूरणम् । (पूरणे ङट ।
पञ्चाधिका दश यत्र वा ।) पौनरे इत्यादि

भाषा । ततः सखासामन्वाचिले नानावहुवच-
नान्तोऽयम् । इति आकरग्रन्थः ॥ तद्व्याचकशब्दः ।

(यथा, अथर्ववेदे । ११ । १० । १६ । “पितामहा
पितरं प्रणोम्याह पञ्चा पञ्चदशस्ते अस्मि ॥”)

तिथिः । इति कविकल्पलता ॥

पञ्चदशी, स्त्री (पञ्चदशानां पूरणी । ङट ।
डीप ।) पूर्णिमा । अमावास्या । इति

भेदिकी ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । १४६ ।
“पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुस्तके ।

ऋतुसन्धिषु शुक्ला वा आह्निकं प्रतिपद्य च ॥”
(पञ्चदशप्रकरणानि सन्त्यस्याम् ।) श्रीमद्भारती-

तीर्थविद्यारण्यसुनीश्वरस्ततो वेदान्तमन्यविशेषः ॥
पञ्चदीर्घे ज्ञी, (शरीरस्य स्मृतिशालोक्तस्य

याकपञ्चस्य दीर्घं पञ्चसु अवयवेषु दीर्घत्व-
जाकमित्यर्थः ।) शरीरपञ्चावयवत्वस्य विशेषः ।

यथा,—

“वाहू नेत्रद्वयं कुक्षिर्देहं तु नासे तथैव च ।
स्नानयोरन्तरश्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥”

इति सायनकर्म ॥

पञ्चधा, य, (पञ्चन + “सखायाविधार्थं धा ।”
५ । ३ । ४२ । इति धा ।) पञ्चप्रकारम् । इति

आकरग्रन्थः ॥ (यथा, भागवते । ८ । १६ । ३७ ।
“धर्माय यशसेऽर्थाय कामाय खलनाय च ।

पञ्चधा विभजन् विप्रमिहस्तु च मोदते ॥”)
पञ्चनख, पुं, (पञ्च नखा यस्य ।) जङ्घी । कूर्मः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ आत्र । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
भक्षणीयपञ्चनखा यथा,—

“शशकः शलकी गोधा खड्गो कूर्मश्च पञ्चमः ॥
इति स्मृतिः ॥

(तथाच याज्ञवल्क्यः । १ । १७७ ।

“भक्ष्या पञ्चनखाः संधागोधाकच्छपञ्चकाः ।
शशश्च मतस्येव्यपि हि विहतुः ककरोहिता ॥”)

पञ्चप

“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ये प्रोक्ताः कृतजैर्हिनैः ।
कौशल्यभ्यः । शशदीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपि ॥”

इति भट्टि । ६ । १३१ ॥

पञ्चनद, पु (पञ्च पञ्चसङ्क्राका नद्यः सन्त्यत्र ।
समासे ङच् ।) पञ्चनदीयुक्तदेशविशेषः ।

पञ्जाव इति पारस्यभाषा । तस्य नामान्तरम् ।
वाङ्मौक मद्रदेशश्च । ता नद्यो यथा । शतद्व

१ विभागा २ इरावती ३ चम्पभागा ४ वितस्ता
५ । इति पुराणम् ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । २४८ ।

“रुद्रं पञ्चनदे जातु दुस्तरं सिन्धुचङ्गमे ॥”)

पञ्चानां नदीनां समाहारे ज्ञी । (यथा,
रामायणे । ३ । ४३ । २१ ।

“ततः पञ्चनदं कृतञ्च विचैतस्य समन्ततः ॥”

तच्च काशीस्थनदीपञ्चकरूपं तीर्थम् । यथा,
काशीखण्डे । ५६ । ११३—११६ ।

“किर्याधूतपापे च तस्मिन् धर्मनदे शुभे ।

सर्वन्धौ पापसङ्घर्षौ वाराणस्यां शुभद्वये ॥

ततो भागीरथी प्राप्ता तेन देवीपिना सह ।

भागीरथी समायाता यमुना च सरस्वती ॥

किर्याधूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ।

गङ्गा च यमुना चैव पञ्चनदीश्च कीर्तिताः ।

अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७६ ।

“अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताग्रजः ।

पञ्चयज्ञाववाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥”

अमरभेदः । यथा, हरिवंशे । १२ । ८८ ।

“हत्वा पञ्चनदं नाम नरकस्य महासुरम् ॥”

पञ्चनिम्ब, ज्ञी, (पञ्चानां खीयपुष्पमृत्तादि-
रूपाणां निम्बानां समाहारः ।) निम्बवृक्ष-
पञ्चत्वकपुष्पफलमृत्तानि । इति राजनिर्घण्टः ॥

“पञ्चनिम्बान् ततः पुष्पमृत्तवस्त्वपि चक्षते ॥”

इति शब्दचक्रिका ॥

पञ्चनी, स्त्री (पञ्चगते प्रपञ्चगते पाशक्रीडा-
नियमो यत्र । पञ्चि विस्तारे + ङ्युट् स्थियां

डीप ।) शरिश्चङ्गला । इति शब्दरत्नावली ॥

(पाशारं हक इति भाषा ।)

पञ्चनीराजन, ज्ञी पञ्चानां नीराजनानां समा-
हारः । पञ्चप्रकारानात्रिकम् । इति कालोत्तर-

तन्त्रम् ॥ अस्य विवरणं नीराजनशब्दे द्रष्टव्यम् ।

पञ्चपक्षी, [न] पु, (अकारादि-ओकारानां
अद्वयव्योक्त्या पञ्चम्वरा पक्षिणः पक्षि

स्वरूपा यत्र ।) पारिभाषिकपक्षिपञ्चकद्वारा
त्रिकालबोधकप्रत्ययः । यथा,—

“प्रत्ययः श्रीमहादेवं सर्वशास्त्रविशारदम् ।

भविष्यदर्थबोधाय पञ्चमुक्तुं नयो मुदा ॥

तेषां वचनमाकर्ष्य निजनादं महेश्वरः ।

त्रिकालज्ञानबोधार्थं पञ्चपक्षीं प्रदर्शयते ॥

अनेन शास्त्रवारेण लोके कालचर्यं प्रति ।

नानावर्णानि दृश्यन्ते सर्वकार्येषु गिहितं ॥

आगतं प्रत्येकं दृष्ट्वा देवश्च सावधानतः ।

यद्व्यतः करोति कर्माणि तस्मात् सर्वं विचारयेत् ॥

पञ्चप

ऊर्णावलोकने जीवन्मोहादहौ तु हलकम् ।
समदृष्टौ भवेद्वातुरेताश्चिन्ताप्रभेदतः ॥”

तत्र ।

“ललाटे पुनश्चिन्ता स्यात् कामचिन्ता च कण्ठको
बाहुभ्यां वस्तुचिन्ता च आधिचिन्ता तथोदरे ॥

कटौ विच्छेदचिन्ता च शत्रुचिन्ता च गुह्यके ।
दुःखचिन्ता भवेत् पादे एते चिन्ताप्रभेदकाः ॥” * ॥

अपरञ्च ।

“अक्षरं पञ्चमुक्तञ्च दिग्देवतदिनानि च ।

कालं वर्गं वलं मित्रं धातुमृत्तादिकं क्रमात् ॥

आरुह्य भ्रमणमेभ्यः प्रथमाक्षरतोऽपि वा ।

प्रच्छकस्य वचं शुभायाहो वयं खरस्तथा ॥” * ॥

खरेण कल्पयेद्वारं वारात् पक्षीं प्रजायते ।

पक्षियो जायते वाक्यं वाक्याच्च फलसम्भवः ॥” * ॥

“अकारादिओकारानां खरा पञ्चप्रकीर्तिताः ।

सुत्तार्थं कल्पयेद्गुणं खरास्ते पक्षिरूपिणः ॥

अकारः श्वेन आख्यात इकारः पिङ्गलस्तथा ।

उकारो वायवश्चैव एकारस्ताम्रश्वखरः ।

ओकारो नीलकण्ठश्च खरास्ते पक्षिसङ्गताः ॥

अकारः पूर्वदिग्भागे इकारश्चैव दक्षिणे ।

उकारः पश्चिमे ज्ञेय एकारश्चेत्तरे तथा ॥

श्वेनस्थानेषु सर्वेषु ओकारस्तु प्रकीर्तिताः ।

शृङ्गानां क्रियागत्वा दूते युक्ते जयानयौ ॥

प्राकस्मिन् पिङ्गलोऽयस्य पश्चिमे काक उच्यते ।

उत्तरे ताम्रपङ्कजं कलापी मध्यां स्फुटः ॥

दक्षिणाक्षरकेर्हो नानं ककारादीस्तु विन्यसेतः ।

अकारादिषु हान्तांस्तानेकेषु घटं परिक्रमात् ॥

अखरे कण्ठहा वर्णा धमवाश्च भवन्ति हि ।

खण्डा नमशा वर्णा इकारे परिकीर्तिताः ।

गम्भता पयसा वर्णा उखरे सूर्ययाक्रमम् ॥

घटथा परसा एते वर्णा एखरमात्रगाः ।

चटदा वलहा वर्णा ओखरे परिकीर्तिताः ॥” * ॥

प्रथमे रविभौमौ च द्वितीये चन्द्रचन्द्रौ ।

तृतीये जीववारश्च चतुर्थे भृगुवासरः ॥

पञ्चमे मन्दवारश्च पक्षिणां क्रमशो लिखेतः ।

नन्दाभद्रा जयारिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥

अकारे मेघसिंहाणि रं कन्यायुगमकर्कटाः ।

उकारे सापमौनौ च एकारे च तुलाद्वयौ ॥

ओकारे ऋगङ्गमौ च एव राशिश्च लिखेतः ।

खराघं स्थापयेत् खेटान् राशेर्धौ यस्य नायकः ॥

अकारे सप्त ऋचाणि रेवत्यादिक्रमेण च ।

पञ्च पञ्च इकारादावैवन्द्यं खरोदये ॥” * ॥

प्रथमे चाश्विनी पूर्वे पञ्चनक्षत्रमुच्यते ।

अतः क्रमात् द्विष्टं चैव पञ्च पञ्च च तारका ॥” * ॥

खरोद्याश्च क्रमेणैव देवता परिकीर्तिताः ।

इंश्वरः पवनश्चैव इन्द्राकाशः सदाशिवः ॥” * ॥

प्राच्यां पृथ्वी गुरुश्चैव यस्यां शुक्रो जलं तथा ।

अङ्गारकं पश्चिमेऽग्निर्बुधो वायुस्तथोत्तरे ॥

सूर्यपुनश्च याकाशे कर्कमेव लिखेत्ततः ।

चितौ नक्षत्रा जप्ते विष्णुस्तथा रजो वृताग्रने ॥

इंश्वरः पवनः चैव तथाकाशे सदाशिवः ।

भूतो मयूरः कुजश्च कुजुटो वर्तमानकः ॥

बलिभुक्शेनकौ स्वातौ भविष्यन्तौ सुनिश्चितम् ।
शेनो चिरयवर्षे पितृल सुलवर्षक ॥
काको रक्तोचितश्चिन्तु कुकुटं ग्रामलं शिखी ।
काको बलीयान सन्निभस्तस्मात् शेनो हि दुर्बल ॥

कुकुटो दुर्बलस्तार्था पितृलस्तस्य जनक ।
सन्निभो दुर्बल पक्षी नीलकण्ठो न सशय ॥
बली मयूरात् कुलस्तु ताम्रचूडस्तथैवली ।
एतेभ्यो बलवान् शेनस्तुर्गो वायसो बली ॥
मित्र मयूर शेनस्य मयूरस्य च पितृल ।
ताम्रचूडस्य सुहृदौ मयूरपितृलौ तथा ॥
वायसस्यापि मित्रं स्यात् शिखी भवति सर्वदा ।
सुहृदौ पितृलशेनौ मयूराख्यशेखरी ॥
काककुकुटशेनाश्च पितृलस्य च विविध ।
मयूरस्य रिपुं निव्य सर्वदा शेनवायसौ ॥
भवत् शेनकाको द्वौ ताम्रचूडस्य विविधौ ।
काकस्य शत्रवो निव्य पितृलशेनकुकुटौ ॥
जडं दृढिर्भवेत् जीवो ह्यघोदृष्टिस्तु नलकम् ।
समदृढिर्भवेत्तु रेतं पितामहदेवता ॥
शेनो नल तथा कुली जीवो धातुश्च वायस ।
कुकुटो नलजीवौ च नलधातु शिखरपि ॥
शेनो नरो बधू कुलं पुरुषो वायसस्तथा ।
कुकुटः स्त्री पुमांश्च शिखी नपुंसकस्तथा ॥
शेनकुली द्विजश्रेष्ठो महीपालस्तु वायस ।
ताम्रचूडो वणिकः शुद्धो नीलकण्ठस्तथान्वय ॥
चतुष्पात् पितृलो भ्रियो द्विपदौ शेनवायसौ ।
ताम्रचूडो बली शिखी पक्षिजीवकः ॥
शेनो सुखं कण्ठवाहू कुलो वस्तुस्तु वायस ।
कुकुटः पृष्ठभागः स्यात् शिखी पादयुग क्रमात् ॥
शेनो भूम्यां धनं ज्ञेयं पितृलो जलपङ्क्तयुक्त ।
वायसस्तु जलघाते कुकुटो भस्मनाहतम् ॥
शेनः शिखी गृहानयै बन्धुस्थानेषु निश्चितम् ।
खपाभे शेनकुली तु वायसो बन्धुमाभुयात् ॥
कुकुट परदेशे च परपाभे तथा शिखी ।
कुलस्तु दशहस्ते च त्वर्द्धशे तु कुकुटः ॥
द्विजश्रेष्ठे तु तथा काकः शेनः श्रेष्ठे तु पूज्यतः ।
मयूरो योजने चेति तत्रैव दूरनिश्चयः ॥
सुतौ च माघो गमने च पक्षो
राज्ये दिनानि लयनस्तु सुमे ।
नृते च वर्षे शकनस्य चर्या
काशप्रमाणं सुनयो वदन्ति ॥

शुक्रं चन्द्रे गुणमवली लताकन्दौ बुधे तथा ।
पञ्च गुरौ फलं सूर्ये नलश्च रविर्जुजे ॥
शुक्रं चन्द्रे भवेन्नौय बुधे खर्गसुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेमं सूर्ये मौक्तिकमेव च ॥
भौमे ताम्रं शनौ लौहं राजावस्तीनि कीर्त्तयेत् ।
रतेर्मां धातुभेदश्च वाराणासुदयक्रमात् ॥
शुक्रं चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिगुरौ ।
रवौ चतुष्पदस्थानमिदकानिलयो बुधः ॥
दग्धस्थानं कुजे प्रोक्तं शनौ राज्ञौ च वाहभू ।
अमीभिर्द्विजैः स्थाने नृभूमिं विनोक्तयेत् ॥
रवौ भौमे च भेदको मयूरो वायसः शनौ ।

पादायुधं शिखी शुक्रं काककुली गुरौ तथा ॥
कुलकुकुटाविन्दुश्चै क्रमोऽयं सुलक्षणयो ।
यस्य वारस्य य पक्षी तदादि गणयेद्बुधः ॥
दिनपक्षी कार्यरूपी प्रत्यपक्षी फलप्रदः ।
दिनेषु शुक्लपक्षे यत् कथ्ये रात्रिषु तत्तथा ॥
कथ्ये दिनेषु यदयत्तत् शुक्ले रात्रिषु योजयेत् ।
बालं कुमारस्तस्यो वृद्धो नृत् इति क्रमात् ॥
घटिका घटं षडेव हि फलमेवास्तुदीरितम् ।
किञ्चिज्ज्ञाभकरो बालं कुमारस्तद्वलाभदः ॥
तस्यो राज्यदो वृद्धो हानिदो नृत्तुदो नृत्तः ।
भोजनं गमनं राज्यं निद्रा मरणमेव च ॥
एकान्तरे भवेत् कथ्ये शुक्ले स्यात् क्रमशो विदुः ।
पक्षिणां क्रमशो ज्ञात्वा फलं ज्ञायत यथा तथा ॥
गणयेत् पञ्चपञ्चादौ जातभूतगणादपि ॥

शुक्लपक्षे ॥ तत् कथ्यपक्षे ।
“भोजनं मरणश्चैव निद्रा राज्यं तथैव च ।
गमनं पञ्चपञ्चाणां कथ्यपक्षे क्रमो दिवा ॥
राज्यं सुमिच्छन्महोभं नृत्तुलाभं सदा जयम् ।
रोगहृत्तं महालाभं पक्षिणां सुतिलक्षयम् ॥
अनायासेन दृष्टिं स्याददृष्टघनसम्पदम् ।
भूलाभो रोगनाशश्च यात्रासिद्धौ रथे जयः ॥
दूरादागमनं योगं प्रयागे पक्षिलक्षयम् ।
राज्योदये यदि प्रयो जाभार्थं खल्यलाभदः ॥
रुजानां चिररोगं स्यात् यानि हानिं चयोरथे ।
पुर्यामप्रवेशश्च गमनं कलहं तथा ।
मनश्चलमारोग्यं गमनेषु विचारयेत् ॥
राज्यलाभो जयं सौख्यमहोभं रोगनाशनम् ।
सुमित्रं बहुदृष्टिश्च पक्षिणां राज्यलक्षयम् ॥
यात्राहानिरनादृष्टिं कार्यहानिरदर्शनम् ।
आविश्व दीर्घरोगश्च पक्षिणां सुतिलक्षयम् ॥
अपनृत्तुभयश्चैव सर्वकार्यविनाशनम् ।
एतदेव फलं ज्ञायत पक्षिणां नृत्तुलक्षयम् ॥
शेने भोक्तरि काकस्तु पात्र्यो राजा भुजङ्गसुक्त ।
खपावस्था गतं कुलं परास्तुताम्रशेखरः ॥
काको भोक्तरि केकी तु पात्र्यः स्यात् पितृलो वृषः ।
ताम्रचूडस्तथा खापी शेनः कालवशः गतः ॥
मयूरो भोक्तरि तथा कुलो यात्रावशः गतः ।
महीपः कुकुटः शेनः खापी काको वशः गतः ॥
कुले भोक्तरि पात्र्यस्तु कुकुटः शेनको वृषः ।
काको निद्रावशः यातो मयूरो मरणः गतः ॥
कुकुटे भोक्तरि शेनः पात्र्यो राजा तु वायसः ।
शिखी निद्रावशः यातः पितृलः कालमाभुयात् ॥
इति कथ्यपक्षस्य दिवाक्रमः शुक्लपक्षस्य रात्रिक्रमः ॥
खरोऽपि यथा । अजुमेदिते । उन्मोदितेन ।
ओमिद्वेवायुः । इत्येव बुधे । एवमुक्तोऽपि ॥
“शेने भोक्तरि कुलं स्यात् पात्र्यः काको मही-
पतिः ।

ताम्रचूडो निद्रितश्च शिखी कालवशः गतः ॥
मयूरो भोक्तरि शेनः पात्र्यः कुलो महीपतिः ।
खपावस्था गतः काकस्तुताम्रचूडो नृत्तुलक्षयः ॥
कुकुटे भोक्तरि शिखी सदा गमनमाभुयात् ।
शेनो महीपतिः कुलः खापी काको नृत्तु गतः ॥

काको भोक्तरि यात्रायां ताम्रचूडः शिखी वृषः ।
निद्राया रमते शेनः कुलः कालवशः गतः ॥
कुले भोक्तरि यात्रायां वायसः कुकुटो वृषः ।
नीलकण्ठस्तथा खापी शेनो नृत्तुलक्षयः गतः ॥
इति शुक्लपक्षस्य दिवाक्रमः कथ्यपक्षस्य रात्रि-
क्रमश्च ॥ खरोऽपि यथा । अजुमेदिते । उन्मोदितेन ।
गाकारिपुरे । एकीनरिपुः । उपेन्द्रो हरिः ।
विष्णुस्ते लोकः ॥
“इत्युक्तं पक्षिणां कार्यं ज्ञात्वा लाभं शुभाशुभम् ।
येन विज्ञानमात्रेण चिकित्सा भवेन्नरः ॥
तावज्जन्ति शास्त्राणि शुक्लानामनेकशः ।
यावन्न श्रूयते पक्षिशकुनं शङ्करोदितम् ॥
इति श्रीमहादेवविरचितं पञ्चपक्षिशकुन-
समाप्तम् ॥

पञ्चपक्षिका स्त्री (पञ्च पञ्च पण्यस्या । तत्
कपः कापि अतः इत्यम् ।) गौरश्चैवपु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चपक्षवः स्त्री (पञ्चानां पक्षवानां समाहारः ।)

आमादिपञ्चपक्षकम् । यथा,—

“आमूलम्बूकपित्यानां नीलपूरकविल्लयो ।

गन्धकर्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपक्षवम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैदिककर्मणि घटोपरिदेयपञ्चपक्षवः यथा,—

आमाश्वत्थवटपकटीयमोक्षमराणि । तान्नि-
कर्मणि पञ्चपक्षवः यथा,—

“पनसाम् तथाश्चत्थं वटं वज्जलमेव च ।

पञ्चपक्षवस्तुक्तं सुनिश्चितं वैदिभिः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

पञ्चपात्रः स्त्री पञ्चानां पात्राणां समाहारः । इति

याकारणम् ॥ पञ्चपात्रकरणकार्त्तव्यविधिक

आह्वम् । तत्तु अन्वष्टकाआह्वम् । अमावस्या-

नृत्तप्रेतपञ्चनृतसामन्तसरिक सपिण्डीकरणश्च ।

इति लोकाप्रसिद्धम् ॥

पञ्चपित्तः, स्त्री, (पञ्चविधं पित्तम् ।) पित्तपञ्च-

कम् । यथा,—

“वराहच्छागमद्विषमतस्यमायूरपित्तकम् ।

पञ्चपित्तमिति स्यात् सर्वेष्वेव हि कर्मसु ॥”

इति वैद्यकम् ॥

पञ्चप्रदीपः पुं, (पञ्चसंख्याका प्रदीपा यत्र ।)

पञ्चदीपयुक्तारात्रिकम् । यथा,—

“जुष्यात् सप्तप्रदीपेन शङ्खचयदादिवाद्यकैः ।

हरेः पञ्चप्रदीपेन बहुशो भक्तिवतपरः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १ अध्यायः ॥

पञ्चप्रासादः, पुं, (प्रसीदन्ति मनांसि अत्र ।

प्र + सद् + अधिकरणे घञः । “उपसर्गस्य

दीर्घलक्ष्मिपञ्चादौ क्षिप्पवेत् ।” इति

वचनात् दीर्घः । पञ्चचूडान्वितः प्रासादः ।

मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) देवयज्ञविशेषः ।

पञ्चरत्न इति स्यात् । यथा,—

“पक्षेष्टकचित् रत्नं पञ्चप्रासादसयुतम् ।

कारयित्वा हरेर्ग्रामं धूतपापो ब्रजेद्विषम् ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

पञ्चम

पञ्चमः पु (पञ्चम वन्म भागो यत्र ।) नष्ट
इत्यस्य पञ्चमाश्रयः । यथा —
“आगमेतोपभोगेन वा भाग्यतोऽन्यथा ।
पञ्चमः वा इमं सत्यं राक्षसं ते तावमाविते ॥”
— राक्षसः । रिकयक्रयादिना । उपभोगेन च
भूतैर्नाशयत्येव नष्टमपहृतं वेत्यपि ।
भाष्ये साधनीयं तत्र स्वामिना । अतोऽन्यथा
तेन स्वामिना गतिमाविते । पञ्चमस्यो नष्ट-
द्रव्यस्य पञ्चमाश्रो दमो गतिर्नैव राक्षसं देय ।
इति मिताक्षरा ॥

पञ्चमः, पु, (पञ्चसु अन्ते देः भद्र शुभं
पुञ्जितत्वात् ।) पञ्चस्थानं पुञ्जितोऽन्य-
विशेषः । यथा —

“पञ्चमद्रस्तु त्वाष्ट्रं सुरपथिषु पुञ्जित ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ पानेन गतिः । यथा,—

“क्षिप्तो, ताम्रपदं, ताम्र-
पदं, ताम्रपदं, ताम्रपदं ॥

पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः ॥

पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः ॥

पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः ॥

इति शांतिपरः ॥

पञ्चमः, स्त्री, पञ्चानां भूतानां चित्तपतेजोमह-
द्भावात्तन्माह्वारः । (केचित्तं सत्ताप्रयुक्तत्वात्
पञ्च य तां । पञ्चानां चित्तं कर्मधारयसमास-
माऽस्मिन् तु एकवचनं चित्तं नयम् ।)

अथोपपत्तिर्यथा ।

“अभूतसमादृष्टकारिणिविधं हृदिभदत्त ।

वैकारिकादृष्टद्वाराणां वैकारिका दृष्ट ॥

निष्ठातावप्रसृतेऽतिवृद्धोऽप्यन्तमिवका ।

तेजसाग्निर्ज्वालाग्न्यासस्तन्मात्रा क्रमयोगतः ।

भूतादिकादृष्टद्वाराणाम् पञ्चमः पञ्चमः ॥”

इति आरदाया प्रथमपटलः ॥ ॥

“न तद्वृत्तं पञ्चमः स्यात्तत्त्वादिगुणयोगतः ।

व तत्र भाग्यतोऽपि ताम्रपदं राजसं स्मृतं ॥

भूतां सत्तामभन च पञ्चकृतत्वादावाख्येन ।

वैकारिकादिगानां च तत्रैकैकादृष्ट स्मृता ॥

इन्द्रियाणां भिद्यन्तादेवास्ते परिकीर्तिता ।

यन्त्रापर मनस्तत्त्व सप्तद्वयविकल्पकम् ॥

तजसादेव तज्जातमिन्द्रियाणि तथा दृष्ट ॥

भूतादं पञ्चतन्मात्रायासां भूतमत परम ॥”

इति राघवभट्टतमः ॥ ॥

“पञ्चाक्षरामस्य तस्मिन् वायु

स्तान्धा रूपा हिरेनै रवाच ।

अस्मास्यते गतौ भृशराद्या

भूता पञ्च स्थगुणोना क्रमेण ॥”

इति प्रपञ्चसारे प्रथमपटलः ॥ ॥

“आकाशाज्जायते वायुर्वायोऽरुण्यते रवि ।

रश्मिरुपपद्यते तोयं तोयादुत्पद्यते मही ॥”

(तथा च अग्निः ।

“तस्मादेतन्मादाकाशं सम्भूतं । आकाशाद्वायु

वायोरग्निरग्निरापोऽद्भ्यः पृथ्वी समजायत ॥”

एतच्छ्रुत्वा वल्लभः स भवतु पुत्रकम् ॥ १ । २० ।

यथा,—

पञ्चमः

“आद्यादस्य गुणस्त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
यो यो यावत्तिस्रैर्वा स स तावद्गुणः स्मृतः ॥”
अत्र कुल्लुकभट्टः ।

“आद्यादस्य आकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वाय्वादिकं
परं परं प्राप्नोति । एतदेव स्मर्यते यो यः
इति येषां मध्ये यो यो यावतां पूरणो याव
तस्य वतोरियुक्तं स स द्वितीयादि द्वितीयो
द्विगुणः तृतीययुक्तगुणः इत्यवमादिर्मन्वादिभि
स्मृतः । एतेनैतदुक्तं भवति । आकाशस्य शब्दो
गुणं वायो शब्दस्य शब्दो तेजसः शब्दस्य शब्द-
रूपाणि अपां शब्दस्य शब्दरूपरसा भूमे शब्द-
स्य शब्दरूपरसगन्धा इति ॥)

तस्य लयप्रकारो यथा,—

“मही सलीयते तोये तोय सलीयते रवौ ।

रवि सलीयते वायौ वायुर्नभसि लीयते ।

पञ्चतत्त्वाद्भवेत् स्मृतिस्तत्त्वं तत्त्वं विलीयते ॥”

इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रनिष्ठातन्त्रे ॥ ॥

तदुद्भवस्यादि यथा,—

“अस्थिमांसखाद्यैव नाडी त्वकं चेति पञ्चमः ।

पृथ्वीपञ्चगुणा प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥

मलं कृचं तथा युक्तं श्रेष्ठा श्रेष्ठितमेव च ।

तोययुक्तगुणा प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥

हृत्सो निद्रा क्षुधा चैव भास्विरास्त्रमेव च ।

तेजः पञ्चगुणा प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥

धारणं चालनं स्नेहं सङ्कोचं प्रसरणं तथा ।

वायुपञ्चगुणा प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥

कामक्रोधद्वेषा लोभमहाभयं मोहश्च पञ्चमः ।

नभः पञ्चगुणा प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥”

इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रे प्रथमपटलः ॥ ॥

पञ्चभूततन्त्राणि यथा,—

“अग्निश्चा रेवती चैकानुराधा अवणा तथा ।

अभिजिह्वोत्तराषाढा पृथ्वीतत्त्वसुदाहृतम् ॥

पूर्वाषाढा तथाश्वेष्टा मूलार्द्रा चैव रोहिणी ।

उत्तरभाद्रपदा तोयं आपस्तत्त्वस्त्वभीष्टम् ॥

भरणी क्षतिका पुष्या मघा पूर्वा च पञ्चगुणी ।

पूर्वभाद्रपदा स्वाती तेजस्तत्त्वमिति प्रिये ॥

विशाखोत्तरफल्गुन्यौ हस्ता चित्रा पुनर्वसु ।

अश्विनी मृगशीर्षा च वायुस्तत्त्वसुदाहृतम् ॥”

इति खड्गखरोदयः ॥

पञ्चमः स्त्री, मैथुनम् । यथा,—

“भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यज्ञवेतं प्रिये ।

तस्य नाम भवेदेति पञ्चमं परिकीर्तितम् ॥”

इति समायाचारतन्त्रे द्वितीयपटलः ॥

पञ्चमः, त्रि, पञ्चानां पूरणः । (पूरणं षट्

तत्तं नाम्नादिति मटः ।) पाञ्च इत्यादि

भाषा । इति मेदिनी । (यथा, मनु ।

८ । १२५ ।

“उपस्थसुन्दरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥”

रुचिः । दृष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

पञ्चमः, पु, पञ्चानां खराणां पूरणः । तस्त्री-

कण्ठोत्पित्तखरविशेषः । इत्यमरः । स तु वक्ष-

पञ्चमः

जादिसप्तखराणां पञ्चमः खरः । तस्योत्प-
त्तिर्यथा,—

“वायुः समुद्भूतो गर्भेऽस्योद्भूतकण्ठमूत्रं स ।

विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्ता पञ्चमः उच्यते ॥”

इति तट्टीकायां भरतः ॥ अपि च ।

“प्राणोऽपानं समानं च उदानो आनं एव च ।

एतेषां समवायेन जायते पञ्चमः खरः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ अस्य जालि औऽव ॥

पञ्चखरमिलित इति यावत् । अस्य जूटताया

विश्रव्यधिकशतम् १२ प्रत्येकताने चत्वारिंशत्

४ । समुदायेन चतुःसहस्राष्टशतानि ३००

ताना भवन्ति । अखोच्चारणजातिः पिकः ।

उच्चारणस्थानं उरः मलः शिरः । आकरण-

मते अधरः । अयं विषयः । इति शुभ्र

तानविशेषकक्षयम् ॥ अस्य रूपं इन्द्ररूप-

तुल्यम् । वर्णः श्यामः । स्थानं प्रौष्ठोदपम् ।

देवता महादेवः । वारा बृहस्पतिः । समय-

स्तुतिप्रशतपलाधिकारौ घटिका । श्रुतय-

स्वत्वारं चिति रक्ता सन्दीपनी आलापिनी

च । स्मृत्तान्तिस्त्रयमली निर्मली कोमली

च । इति नादपुराणम् ॥ ॥ रागभेदः । इति

मेदिनी । अयं कलिनाथमते सोमेश्वरमते च

वडरागाणां मध्ये तृतीयरागः । सोमेश्वरमते

अस्य मानसमयं श्रद्धेतुं प्रातः कालम् । कलि-

नाथमते अस्य रागिण्यं षट् । यथा, त्रिवेणी

१ क्षमतीया २ आभीरी ३ कुकभः ४ वरारी

५ सावरी ६ । सोमेश्वरमते तु विभागा १

भूषाणी २ काव्याटी ३ वृद्धविका ४ माला

५ पटमञ्जरी ६ । अस्मिन् रागे गान्धार-

खरस्त्रीयः । कथमप्यस्मै स्वरौ लुप्तौ । वक्ष्य-

स्वरं यद्वाग्निनासा । स च हनूमन्मते भरत-

मते च भैरवरागस्याष्टमपुत्रः । इति सङ्गीत-

शास्त्रम् ॥

पञ्चमकारः स्त्री (पञ्चमस्यैव मकारः तत्त्वः एव । मयः

मांसमिन्द्रादिषु आदौ मकारस्थितेऽनुपात्मम् ।)

मकारपञ्चकम् । पञ्चतत्त्वम् । तत्पुं सुश्रामेयं

मदमांसमस्त्ररूपम् । यथा,—

“मदं मांसं तथा मतस्यो सुत्रा मैथुनमेव च ।

पञ्चतत्त्वमिदं देवि । निर्वाणमुक्तिर्हेतये ।

मकारपञ्चकं देवि । देवानामपि दुर्लभम् ॥”

इति गुप्तसाधनतन्त्रे ७ पटलः ॥ ॥

“मद्येर्मांसैश्चैव मतस्यैर्मुद्राभिर्मैथुनैरपि ।

स्त्रीभिः सार्धं महासाधुरर्षयेऽनगदभिकामः ॥

अथवा च महाभिन्दा गीयते पण्डितैः सुरैः ।

कायेन मनसा वाचा तस्मात्तत्त्वपदो भवेत् ॥”

इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥ ॥

“या सुरा शर्वकार्येषु कथिता सुवि सुक्तिदा ।

तस्या नाम भवेदेति । तीर्थं पार्श्वं सुदुर्लभम् ॥

युद्धार्थं भक्ष्ययोग्यानां यन्मांसं देविनिर्मितम् ।

वेदमन्त्रेण विधिवत् प्रोक्ता सा मुक्तिवन्मया ॥

भक्ष्ययोग्याश्च भक्षिता ये ये मतस्या वराभने ।।

तेऽश्नन्त्ये मया प्रोक्ता मीना विद्विषदायकाः ॥

पञ्चमी

पृथुकास्तखुला भृष्टा गोधूमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेदेवि । सुत्रा सुक्तिप्रदायिनी ॥
भगलिङ्गस्य योगेन मैथुन यद्भवेत प्रिये ।।
तस्य नाम भवेदेवि । पञ्चम परिकीर्तितम् ॥
प्रथमस्तु भवेत्तदा मांसस्यैव द्वितीयकम् ।
मत्स्यस्यैव तृतीयं स्थाप्यन्ना चैव चतुर्थिका ॥
पञ्चम पञ्चम विद्यात पञ्च ते नामत ख्यता ॥”

इति समयाचारतन्त्रे २ पटल ॥ * ॥

अथ मत्स्यादियुत्पत्तिः ।

“मावाभलादिशमनाम्नोक्षमार्गनिरूपणात् ।
अष्टदु खादिविरहात्म्येति परिकीर्तितम् ॥
माङ्गल्यजननादेवि । सन्निदानन्ददानतः ।
सर्वदेवप्रियत्वाच्च मांस इत्यभिधीयते ॥
पञ्चम देवि । सर्वेषु मम प्राणप्रिय भवेत् ।
पञ्चमेन विना देवि । चण्डीमन्त्र कथं जपेत् ॥
यदि पञ्चमकारेषु आन्तिसेतं कुरुते प्रिये ।।
तस्य सिद्धिः कथं देवि । चण्डीमन्त्र कथं जपेत् ॥
आनन्द परम ब्रह्म मकारास्तस्य सूचका ॥”
इति कुलार्थवत्तन्त्रे पञ्चमखण्डे १७ उक्ताय ॥*॥
तथा श्रोत्रादिक बाहुल्यमिषा लोकमोह-
भयाच्च नोक्तम् ॥

पञ्चमहायज्ञा, पु, (पञ्चविधा महायज्ञा) ।

गृहस्थकर्तव्यपञ्चप्रकारनित्यकर्मणि । यथा,—
“पातो होमश्चातिथीर्ना सपत्न्या तर्पणं वणि ।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामके ॥”

इत्यमर । २ । ७ । १४ ॥

(तथा च मधु । ३ । ६-७ ।

“पञ्चस्तना गृहस्थस्य चण्डीपेधयुपस्करः ।
कण्ठनी चोदकुम्भाश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥
तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यैव महात्मभिः ।
पञ्चकल्पा महायज्ञा प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञं पिब्यश्नुत तर्पणम् ।
होमो देवो वलिर्भोति वृषज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”

पञ्चमार, पु, (पञ्चसु इन्द्रियेषु म्रियते आसक्तो
भवतीति । पञ्च + ऋ + कर्त्तरि षण् ।) वल-
देवपुत्र । इति शब्दमात्रा ॥

पञ्चमाख्य, पु, (पञ्चमो रागः खरो वा आख्ये
यस्य । “कोकिलो पञ्चमं वदेत् ॥” इत्युक्तेरस्य
तथात्वम् ।) कोकिल । इति शब्दरत्नावली ॥

पञ्चमी, स्त्री, (पञ्चानां पाखवानां इधम । अथवा
पञ्च पत्नीन् मिनोति सेवास्नेहादिभिर्बध्नाति या ।
पञ्च + मी + ङिप् । मीधातुरत्र बन्धार्थः ।)
पाखवपत्नी । द्रौपदी । इति मेदिनी ॥ (पञ्चानां
पूरणी षट् ततो मटं स्त्रिया ङीप् ।) शारि-
श्रृङ्गला । पाशारं क्त् इति भाषा । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ * ॥ तिथिविशेषः । सा च चन्द्रस्य
पञ्चमकलाक्रियास्वरूपा तदुपलक्षितकालश्च ।
पञ्चिकाकारसङ्केतेन शुक्लपक्षे ५ कृष्णपक्षे २
एतदङ्कनोदिता ॥ * ॥ अथ पञ्चमीयवस्था ।
सा च चतुर्थीयुता याज्ञा युष्मात् ।
“पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या चतुर्थीसहिता विभो ॥”

इति स्कन्दपुराणाच्च ॥ * ॥

पञ्चमी

अथ नामपञ्चमी । यथा,—देवीपुराणे ।
“सुप्ते जनार्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसा देवीं क्षुद्धीविटपस्थिताम् ॥
पद्मनाभे गते श्रय्यां देवैः सर्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पद्मगौ ॥”
देवैरिति सङ्गर्ह्यं तृतीया । तथा,—
“देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पञ्चम्याम्युजयेन्नागाननन्ताद्यान्महोरगान् ।
क्षीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्वविषापहम् ॥”
एव गारुडे तथैव नामगानाह ।
“अनन्तं वासुकिं पद्मं शृङ्गं कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रं शृङ्गकम् ॥
कालीयं तक्षकश्चैव पिङ्गलं मासि मासि च ।
यजेत्तानसिते नागान् दृष्टुक्तो दिव ब्रजेत् ॥”

पुराणान्तरेऽपि ।

“अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः ।
कुलिकं ककटं शृङ्गो ह्यष्टौ नागा प्रकीर्त्तिता ॥”

पुराणान्तरेऽपि ।

“श्रेष्ठं पद्मो महापद्मं कुलीरं शृङ्गपालकः ।
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।
ऐरावतो धृतराष्ट्रं कर्कोटकध्वजश्च यौ ॥”
अत्र च ।

“योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सत्पराचरम् ।
पुण्यवह्मारेणैव हि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥”
इत्यनेन ओंकारपूर्वेण मत्स्यपुराणोक्तनानन्तं
पूजयेत् । रत्नाकरे ।

“पिचुमर्हस्यं पञ्चाणि स्थापयेद्भवनादरे ।
स्वयच्चापि तदग्नीवाद्ब्राह्मण्यस्यैव भोजयेत् ॥” * ॥
अथ श्रीपञ्चमी । भविष्योत्तरे । माघशुक्लपक्ष
मध्याह्न्ये,—

“चतुर्थीं वरदा नाम तस्यां गौरीं प्रपूजिता ।
सौभाग्यमनुजं कुर्व्यात् पञ्चम्यां क्षीरं पिबेत् ॥”
सम्बत्तरप्रदीपे ।

“पञ्चम्यां पूजयेत्कृष्णीं पुण्यधूपान्नवारिभिः ।
मत्स्याधारं लोखनीं च पूजयेत् सिद्धिस्ततः ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियं प्रिया ।
तस्यां पूर्वाह्ण एवेह कार्यं सारस्वतोत्सवम् ॥”
इत्युपादानात् श्रियं स्वरसत्त्वा । तथा च याज्ञिः ।
“लक्ष्मीसरस्वतीवीजिवर्गसम्यदविभूतिप्रोभास्तु ।
उपकरणवैश्वर्यरचनाविधास्तु च श्रीरिति प्रथिता ॥”
ध्यानं यथा —

“तद्व्याश्रयकलमिन्दोर्जिभ्रती शुभकान्तिः
कुम्भमरनमिताङ्गी सन्निधया चित्ताब्जे ।
निजकरकमलोदयेखनीपुस्तकश्रीः
सकलविभवसिद्धौ पातु वाग्देवता न ॥”
इति शारदीयं ध्यायेत् । पादादिभिः पूजयित्वा ।
“भद्रकाक्ष्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च ॥”
खाहेति ब्रह्मपुराणीयेन च पूजयेत् । मत्स्य-
रुक्ते । वसुजीवश्च द्रोणश्च सरस्वत्यै न द्वापयेत् ।
सरस्वतीं संपूज्य,—

पञ्चमी

“यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वं परित्यज्य सन्निधेस्तथा भव वरप्रप्ता ॥
वेदां प्राञ्ज्याणि सञ्ज्याणि वृद्धगीतादिकाश्च यतः ।
न विहीनं त्वया देवि । तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मेधा घरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा जतिः ।
एताभिः पाहि तनुभिरङ्गभिर्मां सरस्वति ॥”
इति मत्स्यपुराणीये प्रार्थयेत् ॥ * ॥

अथ पञ्चमीव्रतम् ।

तच्च शुद्धकाले माघशुक्लपञ्चम्यामारभ्य षड्विं-
शत्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां काव्यम् । यथा,—
“क्षीरोदे च पुरा सुभं लब्धौ समवितं हरिम् ।
प्रणम्य परिपमृच्छन् नारदो मुनिसत्तम ॥

नारद उवाच ।

केनोपायेन द्रव्येशः । तारौणाच्च युञ्ज भवतः ।
सौभाग्यमनुजं वाति तन्मे ल वसुमर्हसि ॥
श्रुत्वा तद्वचनं देवो नारदस्य महात्मनः ।
सम्प्रेक्ष्य कमलास्ये ब्रूहि देवि शुभाशने ॥
इक्षितं पशुराणोव्यं पद्मपञ्चाक्षवक्त्रभा ।
वक्त्रं तं पुरस्कृत्य प्रीत्या तत्सुवाच ह ॥
देव्युवाच ।

अस्ति श्रीपञ्चमी नाम व्रतं परमदुर्लभम् ।
यत् काला प्राप्यते लोकैः सुखं सौभाग्यसुखम् ॥

तत्र मां पूजयेत्कृष्णा माघवक्ष्यं प्रयत्नतः ।
गन्धैः पुष्पैश्च वस्त्रैश्च घृणैर्नागविधेः फले ॥

अथवा पूजयेत्कृष्णा माघादौ पञ्चमीदिने ।
इमां ब्रह्मपुराणीक्तां या करोति च पञ्चमीम् ॥

लक्ष्मीसमा भवेन्नारी इह लोके परच च ।
विधानं शृणु धर्मज्ञः । यादृशी पञ्चमी मम ॥

वर्षाणि षट् प्रकर्त्तव्या परमप्रीतिमागता ।
शुद्धकाले तु च प्राप्ते पञ्चमी या शुभा भवेत् ॥

तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ।
स्वयं यतात्मा भूत्वा च चारभेदव्रतसुखम् ॥

आदाह्वयमलवर्णेन हविष्येण द्वयं तथा ।
फलैर्नैकैस्तु कर्त्तव्यमुपवासे प्रतिष्ठयेत् ॥

प्रतिष्ठाया विधिरय काष्ठनखं श्रियं हरेत् ॥
ब्राह्मणश्च सपत्नीकं पूर्वोदुर्ध्वावसयेत् ॥

पञ्चम्यान्तर्निज विप्रमाचार्यश्च द्विजोत्तमम् ।
पूजा च विविधा कार्या स्नानमन्त्रेण भक्तितः ॥

होमश्च तिललाजानां श्रुतं कुर्व्यात् पृथक् पृथक् ।
नैवेद्यं विविधं कुर्व्यात् लङ्कङ्कं पूषसुखम् ॥

आसनं पादमध्यां च तथाप्याचमनीयकम् ।
वासौ यज्ञोपवीतश्च गन्धपुष्पफलं तथा ॥

कृत्वा धूपं प्रदीपश्च ताम्बूलं फलमेव च ।
गौ श्रुत्वा कम्बलश्चैव हिरण्यं रजतं तथा ॥

ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयाणि दक्षिणासयुतानि च ।
यथोक्तेन विधानेन या कुर्व्यात् पञ्चमीव्रतम् ॥

आसन्नकुलसुदुष्टं विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
शरीरं पुनश्चतस्य रतीव मदनस्य च ॥

शङ्करस्य यथा गौरी तथा भवति सा शुभा ।
मासि मासि सिते पक्षे पञ्चमी या प्रकीर्त्तिता ॥

तस्यां पूज्या सदा देवी भक्तिं क्रमजोद्धवा ।
लक्ष्मीसमा भवेन्नारी षट्पञ्चमीव्रतेन वै ॥

श्रीपञ्चमीव्रत रम्य या करोति पतिव्रता ।
संस्तुतां स्थिरतां तामि यथा नारायण स्थिरा ॥
मतप्रसादाद्भुतिश्रेष्ठ । सर्वसौभाग्यमाप्नुयात् ॥”
इति ब्रह्मपुराणोक्तपञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥
अथ पञ्चमीजातफलं यथा ।
“अप्राणमात्रो मनुः सुगान्
६ पातमेतो विदुषां वरेण्य ।
वाग्मी गृणी बन्धुजनैकमात्र
प्रवृत्तिकाले यदि पञ्चमी स्यात् ॥”
इति कीर्तीप्रदीप ॥

विद्याविशेष । तद्विवरणं यथा,—
“कामं विष्णुयुत देवि । शक्तिमायेन्द्रमेव च ।
महाभावा तत पश्चात् वागभव बीजमुद्धरेत् ॥”
विष्णुयुत अकारयुक्तमित्यर्थ । शक्तिरेकार ।
माया इकार ।
“विष्वक्कृतस्त पश्चात् कलौ नकुलरेव च ।
मायाखरेण सयुक्त नादविन्दुकलानितम् ॥
प्रथम कामराजस्य बीज परमदुर्लभम् ।
विष्वक्कृतयुत कामो ह्यस्य शक्रस्तत परम् ॥
महाभावा तत पश्चात् खप्रावतीति कथ्यते ॥”
ह्रस्वो हकार । एतद्वितीय कामकूटम् ॥ * ॥
“मादनं शिवबीजस्य वायुबीजं तत परम् ।
इन्द्रबीजं तत पश्चात् महाभावां समुद्धरेत् ॥”
इति तृतीयम् । इयं मधुमती ॥ * ॥
“शिवबीजं तथा काम इन्द्र देवीं नियोजयेत् ।
महाभावा तत पश्चात् शक्तिकूटं समुद्धरेत् ॥”
देवीं सकारम् ।
“वाग्भव प्रथमं कूटं शक्तिकूटं पञ्चमम् ।
मध्यकूटत्रयं देवि । कामराजं मनोहरम् ।
कथिता पञ्चमी विद्या जैलोक्यसुभगोदया ॥” * ॥
इन्द्र उवाच ।

“अहं देवि । महाभागे शक्तिकूटं सुदुर्लभम् ।
वाग्भव प्रथमं कूटं कामराजं त्रिकूटकम् ॥
शक्तिकूटं प्रवक्ष्यामि तव स्नेहात् विशेषतः ।
जीवप्राणौ महादेवि । मादनं तदनन्तरम् ॥
इन्द्रबीजं तत पश्चात् भुवनेश्वरी तु पञ्चमम् ॥”
जीव सकार । प्राणो हकार । इति वा शक्ति-
कूटम् ॥ * ॥
“अथवा देयदेपेशि । सौभाग्यायाश्च वाग्भवम् ।
कूटत्रयं कामराजं शक्तिबीजस्य पूर्ववत् ।
एषा प्राक्ता महादेवि । पञ्चमी परमेश्वरी ॥”
अस्या वाग्भव कूटं हित्वा सौभाग्याया प्रथम
कूटं वाग्भव कूटमित्यर्थः । कामराजकूटत्रयं
पञ्चम्या गवः ।
“वामनेत्रादिकूटं वा भगादिकूटमेव वा ।
अरिहा सिद्धिदा विद्या सर्वदोषविवर्जिता ॥”
भग एकार । एतेनाष्टया पञ्चमी वाग्भवशक्ति-
कूटभेदेन ॥ * ॥ यामले ।
“द्विचित्रा पञ्चमी विद्या पञ्चपञ्चाक्षरी परा ।
मर्धे यद्गगने चैव शक्तिश्च चतुरक्षरी ॥”
सङ्गितं कामराजविद्याया मध्यकूटमित्यर्थः ।
शक्तिरिति कामराजस्य शक्तिकूटमित्यर्थः ।

एषा चतुर्धा वागभवकूटभेदात् । एतयो काम-
राजस्य तृतीयकूटं तत्रैव ॥ * ॥
“कामबीजं महेशानि । शिवबीजं तत परम् ।
तदधो ह्रस्वबीजं इन्द्रबीजं विचिन्तयेत् ॥
महाभावा तत पश्चात् कूटं परमदुर्लभम् ॥”
एषा पूर्ववदष्टया । अन्या चतुर्धा ॥ * ॥
तथा तत्त्वबोधे ।
“कामाकाशपरा शक्र सस्यानकृतरूपिणी ॥”
परा सकार । सस्यानकृतरूपिणी महाभावा ॥ * ॥
तथा च तन्त्रे ।
“कामबीजं महेशानि । शम्भुबीजं तत परम् ।
तदधश्चन्द्रबीजं तुष्टीबीजं ततो लिखेत ।
तदन्तो च महाभावा कूटं परमदुर्लभम् ॥”
एषा पूर्ववदष्टया । अन्या चतुर्धा । तेन षट्
चित्ररूपिणी पञ्चमी ॥ * ॥ ह्रस्वमाहेश्वरे ।
“वामकेश्वरविद्याया कूटं वागभवसुत्तमम् ।
एकारादि वागभवसुत्तं कूटं वागभवसुत्तमम् ॥
एकारादि वागभवसुत्तं सौभाग्यायाश्च वागभवम् ।
एषा च पञ्चमी विद्या जैलोक्यवशकारिणी ॥” * ॥
श्रीक्रमे ।
“एतासां चैव विद्वानां प्राक्तं ब्रह्म वरानने ।
रमां मायां ह्रस्वबीजं वागभवाद्यो नियोजयेत् ॥
शक्त्यान्ते तु महादेवि । ह्रस्व मायां रमां तथा ।
एभिर्भुक्तेन देवेशि । विद्याजपनमाचरेत् ॥”
जपश्च सप्तवारमेव दीपन्यां तथा दर्शनात् ।
एतासां पूर्वोक्तश्रीक्रमोक्तविद्यानाम् ॥ * ॥
पञ्चम्यानु विशेषो यथा ।
“रमां मायां ह्रस्वबीजं वागभवाद्यो नियोजयेत् ।
शक्त्यान्ते तु महेशानि । ह्रस्व मायां रमां तथा ॥
कामराजत्रये देवि । ककार शक्रसयुतम् ।
मायाविन्दुश्वरयुतं सूर्यकोटिसप्तप्रभम् ॥
प्रथमं कामकूटस्य चाद्यो नियोजयेदिदम् ॥
वान् वक्षिषमायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥
नादविन्दुसमायुक्तं श्रियो बीजमुदाहृतम् ।
द्वितीयं कामबीजं जपेदुक्ता च सुन्दरि ॥
गगनं वक्षिषयुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ।
नादविन्दुसमायुक्तं मायाबीजं प्रकीर्तितम् ॥
मधुमतीं जपेत्प्रापि सर्वकामफलप्रदाम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ * ॥ रागिणीविशेषः । सा
च वसन्तरागस्य प्रिया । यथा,—
“वसन्ती पञ्चमी दौली वहारौ रूपमञ्जरी ।
रागिण्य ऋतुराजस्य वसन्तस्य प्रिया इमा ॥”
अस्या ध्यानं यथा,—
“सङ्गीतगोष्ठीषु गरिष्ठभाव
समाश्रिता गायनसम्पदायै ।
खन्दाङ्गिणी नूपुरपादपद्मा
या पञ्चमी पञ्चमवेदनेती ॥”
इति सङ्गीतदर्पणः ॥
(नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ६।१२।२६।
“वरां वीरकराक्षाणि पञ्चमीं महाजदीम् ॥”)
पञ्चमीव्रतं क्री, (पञ्चम्यां मावशुक्लपञ्चमीमारभ्य
वर्षवधं यावत् प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां स्निग्धा

कर्तव्यं व्रतम् नियमविशेषः ।) मावशुक्लपञ्चमी
मारभ्य षड्वर्षपर्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां
स्त्रीकर्मनियमविशेषः । ततः प्रयोगो यथा, तत्रादौ
कृतनित्यक्रिया यजमाना कुशहस्ताचम्य स्वस्ति-
वाचनपूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । विष्णुर्नमोऽयं माघे
मासि शुक्ले पक्षे पञ्चम्यां तिथौ असुकगोत्रा श्री-
असुकी पुत्रपौत्राद्यानवच्छिन्नसन्ततिमहदैश्वर्य-
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यावैद्यप्रप्राप्तिपूर्वकं विष्णुलो-
कप्राप्तिकामा अदारभ्य षड्वर्षपर्यन्तं प्रतिमा-
सीयशुक्लपञ्चम्यां गणपत्यादिनानादेवतासलक्ष्मी
कवासुदेवपूजापूर्वकं भविष्यपुराणोक्तकथाश्रवण-
रूपषट्पञ्चमीव्रतमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
रुक्तं पाठयेत् । ततः सामान्यार्थादि व्यासनशुद्धि-
भूतशुद्धिमाह्वानासकाराङ्गन्यासान्तं कृत्वा गण-
ेशादीन् संपूज्य लक्ष्मीं नारायणं च यथाशक्ति
पूजयेत् । ततो भोग्योत्सर्गं कृत्वा प्रणमेत् ॥ * ॥
अथ कथा ।
“श्रेष्ठश्रव्यासमासीनं लक्ष्मीपुत्रपदासुजम् ।
योगनिद्रान्वितं दृष्ट्वा नारदं परिपृच्छति ॥
केनोपायेन भगवन्नारी दुःखं न विन्दति ।
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यपुत्रपौत्रादिकं लभेत् ॥
इत्युक्तो माघवर्षकं लक्ष्मीसुखनिरीक्षणम् ।
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञां पद्मां पद्माक्षवक्त्रभा ।
वक्त्रभासां पुरस्कृत्य प्रीता वचनमब्रवीत् ॥
श्रीरवाच ।
षट्पञ्चमीव्रतं सन्ध्यां श्रयतां पापनाशनम् ।
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यपुत्रपौत्रघनप्रदम् ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या शुभा भवेत् ।
तस्यामारभ्य कर्तव्यं षड्वर्षं व्रतसुत्तमम् ॥
प्रतिमासि च पञ्चम्यां लक्ष्मीं संपूज्य केशवम् ।
पूजयेत्तन्मयाद्यैर्वैद्यैश्च पृथग्विधैः ॥
कुर्याद्धोमश्च विधिवत् गणेशस्य यज्ञस्य च ।
विष्णोर्लक्ष्म्याश्च वागदेया दुर्गाया विभक्तमातः ॥
अन्येषां यथाशक्ति तिलाभ्यवधान्यकैः ।
ततोऽग्नीयादलवणमादौ सवत्सरह्वयम् ॥
तृतीये च चतुर्थे च हविष्यान्नश्च भोजयेत् ।
पञ्चमे फलमन्त्रेयात् षष्ठे कुर्यादुपोषणम् ।
षष्ठे प्रतिष्ठा कर्मणा भोजयेद्वाष्टं द्विजान् ॥
तत्र षोडशदानानि हेमच्छङ्गीमणकूताम् ।
दक्षिणासहिता दद्यादाचार्याय सुग्रीवरः ॥
ततः षड्भुक्ता दद्यात् सर्वलोककारभूषितम् ।
काश्चनप्रतिमायुग्मलक्ष्मीनारायणाभितम् ॥
विधिवानेन या कुर्यात् पञ्चमीव्रतसुत्तमम् ।
स्वप्राप्तं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
एतत्तं कथितं विप्र । सर्वलोकं प्रकाशितम् ।
श्रीकसन्तापहानिश्च वृथा दुःखं न जायते ॥
घर्मैश्च यशस्यमायुधमेत्येषां च वद्विषेत् ।
याश्च कुर्यान्ति भूजोके तासां सर्वं सुखावहम् ॥
श्रीरवाच ।
अहं सत्यं सुनिश्चेष्टः । देवा यत् कथितं ममि ।
तदनुष्ठानसंयन्तं प्रतिष्ठाप्य विजोचतम् ॥
आ करोति व्रतं काञ्ची सर्वकामफलं लभेत् ।

पञ्चसु

तस्या और्निखला मेहे सत्य सत्य हि नारद ।
यथेन्द्रागौ महेन्द्रस्य लक्ष्मीलक्ष्मीपतेर्यथा ।
शङ्करस्य यथा गौरी सापि भर्तुर्भवेत्तथा ।
या पञ्चमीव्रत कुर्व्यात् सा भवेच्च पतिव्रता ।
यथोक्तविधिना या तु कुर्व्यात् व्रतसुत्तमम् ।
पुत्रपौत्रधनेश्वर्यं पञ्चमीकरणादपि ।
एतत्तं कथितं सर्वं तत्त्व कमललोचन ।
नारद उवाच ।

केनापि कथितं पूर्वं कृतं केनापि वा पुन ।
प्राप्तं कुत्र त्वया देवि । ओतुमिच्छामि तद्वद ।
औरुवाच ।

माघे मासि सिते पक्षे पञ्चम्याच्च महासुने ।।
निशावसानसमये चन्द्रभागां महानदीम् ।
ह्रस्वसङ्घे समाकीर्णा नलिनीपुलिनोष्णाम् ।
तत्र गौरी शची मेघा सावित्री चोर्ध्वग्री परा ।
नारायण समारोप्य कुर्वन्ति व्रतसुत्तमम् ।
काम्यव्रतमिदं पद्मे । लभते फलसुत्तमम् ।
हर्षवतीश्च तां वीक्ष्य प्रोवाच कमलाक्षया ।
पुण्यं देहि मे धूप दीप नैवेद्यञ्चकम् ।
मया तव प्रसादेन क्रियते व्रतसुत्तमम् ।
ततस्त्वासां फले पुण्यैर्नैवेद्यैश्च व्रतं कृतम् ।
ततस्त्वासां प्रसादेन वक्ष्येमाह जनाङ्गन ।
त्वयि देव जगन्नाथ । नरनारीगणेन च ।
भक्ता मया ते कथितं सर्वलोके प्रकाशितम् ।
या करोति व्रतं ह्येतत् यथाविधि विधानतः ।
इह लोके सुखं सुखा नारायणपुरं व्रजेत् ।
श्रुत्वा व्रतस्य माहात्म्यं व्रतमेतत् चरन्ति याः ।
न किञ्चिदुत्कर्तुं लोके तासां सत्यं वदाम्यहम् ।
हरन्ति तासां पापानि याश्च श्रद्धास्तद्वचनिश्रमः ।
नारायणं नमस्कृत्य प्रपूज्य च विस्मर्येत् ।
इति भविष्यपुराणोक्ता षट्पञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥

पञ्चसुखं पुं (पञ्च विस्तृतं सुखं यस्य च ।) सिद्धि ।
इति राजनिघण्टुः ॥ (पञ्च सुखानि यस्य च ।)
शिव । इति हेमचन्द्रः । तस्य नामवर्णादि
यथा, देवीपुराणे ।

“शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्वपापहर शुभ ।
स तु पञ्चसुखं स्थातो लोके सर्वार्थसाधकः ।
पञ्चब्रह्मात्मको यस्मात्तेन पञ्चसुखं कृतम् ।
प्रक्षिमे तु सुखे सद्यो वामदेवस्तथोत्तरे ।
पूर्वे तत्पुरुषं विद्यादघोरश्चापि दक्षिणे ।
ईशानं पञ्चमी मध्ये सर्वे वासुपरि स्थितः ।
एते पञ्च सुखा वत्स । पापघ्ना यद्दनाशनाः ।
सद्यो जात भवेच्छुद्धं वामदेवसु पीतकम् ।
रक्तस्तपुरुषो ज्योतीरघोरं कृष्णं स एव च ॥
ईशानं पश्चिमस्तेषां सर्ववर्णसमन्वितः ।
कामदं कामरूपी स्यात् ज्ञानाधारः शिवात्मकः ।
(रत्नाक्षविशेषः । अस्य धारणतः शुभं भवति ॥
पञ्च सुखानि यस्य इति विग्रहे वाच्यं निज्जलम् ।
यथा, रामायणे ॥ १४११२३ ॥ [ततः ।
“तस्य पञ्चायसां स्त्रीणां श्रितान् पञ्चसुखान्
प्रिरस्तुत्यस्य जगन्नाथं दुर्धर्षं सन्निवेशयत् ॥”)

पञ्चय

पञ्चसुखी, स्त्री, (पञ्चसुखानीयं सन्ध्या ॥) वासक ।
इति राजनिघण्टुः ॥ जवापुष्पविशेषश्च ॥ (पञ्च
विस्तृतं सुखमस्याः ।) सिद्धिः स्त्री ॥ दृष्टिकाले पञ्च-
महाभूतान्येव पञ्चसुखानीयं यस्याः शक्ते-
रित्यर्थः । शिवपत्नी । इति शब्दानुविधिः ॥

पञ्चसुत्रा, स्त्री, (पञ्चविधा सुत्राः ।) पूजायाः कर्तव्या
पञ्चप्रकारसुत्राः । तस्याः अनुष्ठानं यथा,—
“सम्बन्धं प्रपूरितं पुण्ये करार्या कल्पितोऽञ्जलिः ।
आवाहनीं समाख्याता सुत्रा देशिकसत्तमे ॥१॥
अधोमुखीं त्रिपञ्चेतं स्यात् स्थापनीं सुत्रिका
भवेत् ॥२॥

उच्छ्रिताङ्गुलसुत्रोऽग्रे संयोगात् सन्निधापनोः ॥३॥
अन्तः प्रवेशिताङ्गुला सेवः सम्बोधनी मता । ४ ।
उत्तानसुष्टियुगला ससुखी करणी मता ॥५॥
इति पूजाप्रदीपः ॥

पञ्चमूत्र, स्त्री, (पञ्चविधं मूत्रम् ।) गवाजामेघौ
महिषीगर्दभौ मूत्रम् । इति राजनिघण्टुः ॥

पञ्चमूलं स्त्री (पञ्चप्रकारं पञ्चगुणितं वा मूलम् ।)
खनामख्यातपाचनम् । तत् त्रिविधं दृष्टं खल्य
ह्याख्यं च । आद्यं यथा,—
“विश्वश्लोकाकाम्भारीपाटलागणिकारिका ।
कफवातहरं श्लेष्म पञ्चमूलमिदं महत् ॥”

द्वितीयं यथा —
“शालपर्णी पृथ्विपर्णी दृष्टतीक्ष्णगोक्षुरम् ।
वातपित्तहरं दृष्टं कनीयं पञ्चमूलकम् ॥”
तृतीयं यथा,—
“कुश काश शरीरं दर्भं इत्युच्चैति ह्यगोक्षुरम् ।
इति चक्रप्राणिदत्तः ॥

अपि च ।
“विश्वामित्रमन्त्रश्लोकाकाम्भारीपाटलातथा ।
ज्ञेयं दृष्टं पञ्चमूलं पञ्चमूलमिति स्मृतम् ॥
शरीरदुर्भकाशानां नलस्य मूलमेव च ।
सौशुप्तिकारकश्चैव ह्याख्यं पञ्चमूलकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

(पञ्चानां मूलानां समाहारः । इति विग्रहे
मूलपञ्चकम् ॥)

पञ्चमूली, स्त्री, (पञ्चानां मूलानां समाहारः ।
“द्विगो” ॥ ४ । १ । २१ । इति डीपः ।) खल्य-
पञ्चमूलपाचनम् । यथा,—

“शालपर्णी पृथ्विपर्णी दृष्टतीक्ष्णकारिका ।
तथा गोक्षुरकश्चैव पञ्चमूली कनीयसी ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चयज्ञा, पुं (पञ्चविधा यज्ञाः ।) गृहस्थकर्तव्य-
पञ्चप्रकारयज्ञविशेषाः । यथा,—

“ब्रह्मयज्ञो द्युयज्ञश्च देवयज्ञश्च सत्तमः ।।
पितृयज्ञो भूतयज्ञः पञ्चयज्ञा प्रकीर्तिताः ॥”
इति पाश्चि क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥

शूद्रमण्डितम् —
“नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञात्तद्वापयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अस्य विवरणं पञ्चमहायज्ञशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पञ्चरश्मि, पुं, (पञ्चगुणितानि रश्मिः का इव कण्ट-

पञ्चला

कानि यस्मिन् ।) पञ्चपौडव्यः । इति राज
निघण्टुः ॥

पञ्चरत्नं स्त्री पञ्चानां रत्नानां समाहारः । (यद्वा
पञ्चविधं पञ्चगुणितं वा रत्नम् ।) तदयथा
कनकम् १ हीरकम् २ नीलमणि ३ पद्मराग ४
मुक्ता ५ । यथा,—

“कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम् ।
पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तं ऋषिभिः पूर्वेदं श्रुतिभिः ॥
रत्नानां चाप्यभावे तु खल्यं कर्षाहं मेव वा ।
सुवर्णस्याप्यभावे तु आभ्यं ज्ञेयं विचक्षणैः ॥”
इति हेमाद्रिः ॥

कनकरत्नप्रवालमौक्तिकराजपट्टात्मकमिति
गौडाः ॥

पञ्चरसा स्त्री (पञ्च विस्तीर्णो रसोऽस्याम् ।)
आमलकी । इति हारावली शब्दमाला च ॥

पञ्चरात्र, स्त्री, (पञ्चविधानि रात्राणि ज्ञानानि
यत्र । समासे ऋचः ।) मन्त्रविशेषः ।
यथा,—

“रात्रश्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
तेनैव पञ्चरात्रश्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
प्रथमं सात्विकं ज्ञानं द्वितीयं तु तदेव च ।
तृतीयं ज्ञानं तृतीयं ज्ञानं सर्वं परम् ॥
चतुर्थं ज्ञानं सत्त्विकं भक्त्या ज्ञानमिवावृत्तिः ।
पञ्चमं तामसं ज्ञानं विज्ञांस्तत्राभिवावृत्तिः ॥
ज्ञानं पञ्चविधं प्रोक्तं पञ्चरात्रं विदुर्बुधाः ॥”
ततः सप्तविधं यथा —

“पञ्चरात्रं सप्तविधं ज्ञानिनां ज्ञानदं परम् ।
ब्राह्मं शैवश्च कौमारं वाशिष्ठं कापिलं परम् ॥
गौतमीयं नारदीयमिदं सप्तविधं स्मृतम् ॥”
इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रम् ॥

अपि च ।

“पञ्चकं पञ्चरात्राणां लक्षणमाहात्म्यपूर्वकम् ।
वाशिष्ठं नारदीयं च कापिलं गौतमीयकम् ।
परं सनतकुमारीयं पञ्चरात्रं पञ्चकम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसप्तमोऽध्यायः १३२ अध्यायः ॥
एतदतिरिक्तानि द्वयश्रीर्षेष्टपुत्रादिपञ्चरात्राणि-
वन्ति ॥ (पञ्चानां रात्र्याणां समाहारः ।) पञ्च
निशाः । यथाह चक्रप्राणिदत्तः ।
“त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमप्यापि वा ।
लङ्घनं सन्निपातेषु कुप्यादारोग्यदर्शनात् ॥”

पञ्चलक्ष्यं, स्त्री, (सर्गादि पञ्चविधानि लक्ष्यानि
यत्र ।) पुराणम् । यथा,—

“सर्गश्च प्रतिस्मर्गश्च वशी मन्वन्तराणि च ।
वशादुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्ष्यम् ॥”

इत्यमरभरतौ ॥
(पञ्चानां लक्ष्याणां समाहारः । इति विग्रहे
पञ्चलक्ष्यानि ॥)

पञ्चलवणं, स्त्री, पञ्चानां लवणानां समाहारः ।
(पञ्चगुणितं लवणं मिति केचित् ।) तदयथा —
काचम् । सेमम् । सासुद्रम् । विडम् ।
सौवर्चलम् । इति राजनिघण्टुः ॥

पञ्चलङ्गलकं, स्त्री, सत्तादिविभूषितदण्डश्च

पञ्चलो

युक्तानि सारदारुनिमित्तानि पञ्च लाङ्गलकानि यस्मिन् ।) महादानमेद । यथा —

‘अथात सप्रवस्थामि महादानमनुत्तम ।
पञ्चलाङ्गलक वाम महापातकनाशनमम ॥
पुण्यां तिथि समावाद्य युगादिग्रहणादिकम् ।
भूमिदानं ततो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्वितम् ॥
कर्वट खेटकश्चापि याम वा शस्त्रशालिनम् ।
निवर्त्तनशतं वापि तद्वद् वापि शक्तिम् ॥
सारदारुमयान् कृत्वा हजान पञ्च विचक्षण ।
सर्वोपकारार्थैरुत्तानन्यान् पञ्च च कारुणान् ॥
वृषलक्षयसयुक्तान् दशैव तु धुरन्धरान् ।
सुवर्णशृङ्गाभरणान् सुक्तालाङ्गलभूषितान् ॥
रौप्यपादायतिलकानुक्तकौशेयभूषणान् ।
स्रग्दानमचन्दनयुतान् शालायामधिवसयेत् ॥
पञ्चन्यादित्युद्वेगं पायसं निष्पेत चरुम् ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे तु गुरुयस्मिन्निवेदयेत् ॥
पालाशा समिधस्तद्वदप्य कृत्वातिर्लक्षणा ।
तुलापुरुषवत् कुप्यात् लोकेष्टावाहनं बुध ॥
ततो मङ्गलशब्देन युक्तमाख्याम्बरो बुध ।
आहूय द्विजदाम्पत्य हेमच्छत्राङ्गरीयके ॥
कौशेयवस्त्रकटकैर्मणिभिश्चापि पूजयेत् ।
ग्रन्थां चोपस्करां तद्वह्निभुमेकां पयस्विनीम् ॥
तथाष्टादश धान्यानि समन्तादधिवसयेत् ।
तत् प्रदक्षिणं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलि ॥
इममुच्चारयेन्मन्त्रमथ सर्वं निवेदयेत् ।
यस्माद्देवगणा सर्वे स्थावराणि चराणि च ॥
धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्माद्वक्ति शिवंस्तु मे ।
यस्माच्च भूमिकानस्य कलां गार्हन्ति योऽङ्गरीम् ॥
दानान्यन्यानि मे भक्तिधर्मे एव दृढा भवेत् ।
दण्डन सप्तहस्तेन त्रिशूङ्खलाजिर्वर्चनम् ॥
त्रिभागहीनं गोचर्ममागमाह प्रजापति ।
मानेनानेन यो दद्यात् निवर्त्तनशतं बुध ॥
विधिनानेन तस्याश्च शीयते पायसहति ।
तद्वह्निमयवा दद्यादपि गोचर्ममात्रकम् ।
भवनस्थानमात्रं वा शोभेति पापे प्रमुच्यते ॥

यावन्ति लाङ्गलकमागसुखानि भूमे-
स्तासां पतिर्दुहितुरङ्गजरोमकाणि ।
तावन्ति शृङ्गरपुरे वर्षाणि तिष्ठे-
द्भूमिप्रदानमथ यः कुरुते मनुज ॥
गन्धर्वकिन्नरसुरासुरसिद्धसर्वे-
राधूतचामरसुपेय महाइमानम् ।
सम्युच्यते पित्रपितामहवन्सुयुक्तं
शम्भो पुरं व्रजति चामरनायक सन् ॥
इन्द्रलमप्यधिगतं क्षयमभ्युपैति
गोभूमिलाङ्गलधुरन्धरसप्रदानात् ।
तस्मादधौचपटलक्षयकारिभूमे-
र्हानं विधेयमिति भूतिभवाभवाय ॥”

इति मातस्त्री २५.७ अध्याय ॥

पञ्चलोहं जी, (पञ्च विस्तीर्णं लोहम् ।) शौराष्ट्रक
लोहम् । इति हेमचन्द्र ॥ (पञ्चयुजितं लोहम् ।
सुवर्णरजतताम्रलोहसकराणि ॥)
पञ्चलोहकं, जी, पञ्चानां लोहकानां धातूनां समा-

पञ्चव

हार । तदयथा । सुवर्णरजतताम्ररङ्गनामानि ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

पञ्चवक्त्रं, पुं, (पञ्च वक्त्राणि यस्य ।) शिव । (“विश्वाम्ब
विश्ववीर्यं निखिलमयहर पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥”
इति शिवध्यानम् ॥)

अस्य मन्त्रा यथा,—
“समस्तानां खराणाम्बु दीर्घा शेषा सबिन्दुका ।
ऋतुकामून्त्या साहचर्या उपान्ते नाभिसंहिता ॥
एभिः पञ्चाक्षरेर्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कौर्णितम् ।
क्रमतः सम्मदसन्देहमादगौरवसञ्ज्ञका ॥
प्रासादन्तु भवेत् शेष पञ्चमन्त्रा प्रकौर्णितम् ।
एकैरेन तथैवैकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं सप्तदितं कृत्वा पञ्चमन्त्रा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ॥
सम्मदादिषु मन्त्रेषु प्रासादन्तु प्रशस्यते ।
शम्भो प्रासादेनैव यस्माददत्तस्तु मन्त्रक ॥
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते सुनिपुण्यै ।
तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु प्रासादं प्रीतिदं प्रभो ॥
आमोदकारकं शम्भोर्मन्त्रं सम्मद उच्यते ।
मनः प्रपूरयश्चापि सन्दोहं परिकीर्तितम् ॥
आकर्षको भवेन्मादो गुरुत्वाज्ञौरवाङ्मय ।
एतद्वज्रस्तं समस्तस्य मन्त्रं शम्भो प्रकौर्णितम् ॥
पञ्चाक्षरस्य यस्मिन् पञ्चवक्त्रस्य कौर्णितम् ।
स्वयन्नेनैव मन्त्रेण आराधयतमीश्वरम् ॥ * ॥
ध्यायन्तु शृङ्गं वक्ष्यामि सन्त्यतेतलभरवौ ।
पञ्चवक्त्रं महाकायं जटाजटविभूषितम् ॥
चारुचन्द्रकलायुक्तं नृङ्गिं ध्यात्वा लोचसगतम् ।
बाहुभिर्द्विभुक्तं ध्यात्वा चर्माम्बरान्धरम् ॥
कालकूटधरं कण्ठे नागहारोपशोभितम् ।
कोटीरबन्धनं बाहुभूषणं भुजङ्गमा ॥
विभूतिं सर्वगात्रेषु ज्योत्स्नापितखरोचिषम् ।
भूतिसलिप्रसर्ज्याङ्गमेकैकं च त्रिभिस्त्रिभिः ॥
नेत्रैस्तु पञ्चदशभिर्व्योतिर्वाङ्मिर्विभूषितम् ।
वृषभोपरि सस्यन्तु गजलतिपरिच्छदम् ॥
सद्योजातं वामदेवमचोरस्य तत् परम् ।
तत्पुरुषं यथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकौर्णितम् ॥
सद्योजातं भवेत्तु शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा चोष्णं वामदेवं मनोहरम् ॥
नीलवर्णमचोरस्य दृष्टाभीतिविह्वलम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यवर्णं मनोहरम् ॥
श्यामलं च तथेशानं सर्वदेवं शिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे त्वाद्यं द्वितीयं च तथोत्तरे ॥
अचोरं दक्षिणे देवं पूर्वे तत्पुरुषमन्तरा ।
ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेत्तत्तत्परम् ॥
शक्तित्रिमूलखट्वाङ्गवरदाभयदं शिवम् ।
दक्षिणेऽप्यथ हस्तेषु वामेऽपि तत् शृङ्गम् ॥
अक्षयं नीलपूरं सुवर्णं जडरूपतलम् ।
अष्टैश्वर्यसमायुक्तं ध्यायेत्तु कुरुत शिवम् ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्याय ॥ * ॥

पञ्चमुखद्राक्ष । यथा स्कान्दे —
“पञ्चवक्त्रं खड्गं दद्रुः कालाभिनर्गमं नामत ।
अगन्त्यागमनाक्षेपं अभ्यस्य च भयंभातु ॥

पञ्चवा

सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥
इति तिथितत्त्वम् ॥

(पञ्च विस्तृतं वक्त्रं वदनं यस्य । इति विश्वेश्वर
सिंह ॥)

पञ्चवटं, पुं, (पञ्चो विस्तीर्णो वटः ।) उरस्कटः ।
तत्पत्न्याय । जोटिङ्ग २ महाव्रती ३ गाल
यज्ञोपवीतकम् ४ । इति चिकारुशेष ॥ (पञ्च-
संख्याका वटा अश्वत्थविस्त्ववटघात्रा श्लोक-
रूपा वृक्षा यस्मिन् । पञ्चवटीवनम् । यथा
रामायणे । १ । २ । १३ ।

“समागम विराघेन वास पञ्चवटे तथा ॥”)

पञ्चवटी, स्त्री, (पञ्चानां वटानां समाहारः ।
तद्विधार्थेति तत्पुरुषः संख्यापूर्वाङ्गिगुरिति
द्विगुसञ्ज्ञाया “द्विगो” ॥११॥२१॥ इति ङीष् ।
द्विगुरेकवचनमिति एकवचनम् ।) पञ्चप्रकार-
वृक्षविशेषः । यथा,—

“अश्वत्थविस्त्ववटश्च वटघात्रोऽश्लोकिकाम् ।

वटीपञ्चकामितुक्तं स्थापयेत् पञ्चानि च ॥

अश्वत्थं स्थापयेत् प्राप्तिं विस्त्वसुत्तरभागतः ।

वटं पश्चिमभागे तु घात्रो दक्षिणतस्तथा ॥

अश्लोकं वङ्गदिकस्याप्य तपस्थार्थं सुरेश्वरि ।

मध्ये वेदीं चतुर्हस्तां सुन्दरीं सुमनोहराम् ॥

प्रतिष्ठां कारयेत्तस्या पञ्चवर्षांतरं शिः ।।

अनन्तफलदात्री सा तपस्याफलदायिनी ॥ * ॥

इयं पञ्चवटी प्रोक्ता वृष्टतपञ्चवटी शृङ्गम् ।

विस्त्ववटं मध्यभागे चतुर्हस्तं चतुर्थयम् ॥

वटवृक्षं चतुष्कोणं वेदसम्यं प्ररोपयेत् ।

अश्लोकं वर्तुलाकारं पञ्चविंशतिसंमितम् ॥

द्विद्विद्विधमलकोक्षं एकैकं परमेश्वरि ।

अश्वत्थं चतुर्हस्तं वृष्टतपञ्चवटी भवत् ॥

यं करोति महेशानि । साक्षाद्विष्णुसमी भवेत् ।

इह लोके मन्त्रसिद्धिं परं च परमा गतिम् ॥”

इति हेमाद्रौयज्ञतत्त्वसङ्घटनस्कन्दपुराणवचनानि ॥
(खनामन्त्रात् प्रदेशविशेषः । यथा रामायणे ।
१ । १ । ४५ ।

“देशं पञ्चवटीनाम तत्र वासं च कल्पयत् ॥”)

पञ्चवक्त्रल, स्त्री, (पञ्चानां वक्त्रलानां समा-
हारः ।) वक्त्रलपञ्चकम् । यथा —

“न्ययोधोऽम्बराश्वत्थपञ्चवत्सवक्त्रलौ ।

सर्वैरेकत्र सङ्गुक्तौ पञ्चवक्त्रलसुच्यते ॥”

अपि च ।

“न्ययोधोऽम्बराश्वत्थपञ्चपिण्डलोपीतना ।

क्षीरिद्विधा पञ्चैषां वक्त्रलं पञ्चवक्त्रलम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य शुभा ।

“पञ्चैते क्षीरिणी वृक्षास्तेषां त्वकं पञ्चलपञ्चकम् ।

त्वकपञ्चकं हिमं याहि ब्रह्मप्रोयविधयेकितम् ॥”

इति राजनिर्घण्ट ॥

पञ्चवाङ्, पुं, (पञ्च वाङ्मां शरा यस्य सः ।)
कामदेव । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चानां वाङ्मां
समाहारे स्त्री । (कामस्य पञ्च वाङ्मा यथा,—

• “अवर्षां प्रोषय वासं तापनं मोहनाभिधम् ।

उन्मादनश्च कामस्य वाणा पञ्च प्रकीर्तिता ॥”
पञ्चपुष्पवाणा यथा,—

“अरविन्दमश्रीकण्ठ चतुश्च नवमल्लिका ।
गिलोतपलञ्च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायका ॥”
पञ्चवाणविशिष्टे चि ॥

अश्वर, पुं, (पञ्च श्वरा यस्य स ।) कन्दर्प ।
इत्यमर । १ । १ । २६ ॥ अस्य पञ्च श्वराणि
यथा, अश्ववैवते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३२ अध्याये ।
“सन्मोहनं ससुहेगवीजं कृष्णनकारणम् ।
उन्मादवीजं ज्वलनं श्वस्येतनहारकम् ॥”
अपि च ।

“सन्मोहनोन्मादगौ च शोषयन्तापनस्तथा ।
कृष्णस्येति कामस्य पञ्च वाणा प्रकीर्तिता ॥”
पञ्च इन्द्रियार्था श्वरा अख्येयान्ये । इति भरत ॥
(यथा, कुमारः । ७ । ६२ ।

“शापावसाने प्रतिपन्नर्तते-

र्ययाचिरे पञ्चश्वरस्य सेवाम् ॥”)

पञ्चश्वर, स्त्री, (पञ्चानां श्वरानां समाहारः ।)
श्वस्यपञ्चकम् । तत्तु धान्यसुहृत्तिलयवन्तसर्वप-
रूपम् । सर्वपस्थाने माघोऽपि । इति दुर्गात-
सवपद्धति ॥

पञ्चशाख पुं, (पञ्च शाखा इवाङ्गुलयो यस्य ।)
हस्त । इत्यमर । २ । ६ । ८१ ॥ पञ्चानां
शाखानां समाहारे स्त्री । पञ्चशाखाविशिष्टे चि ॥
पञ्चशिख, पुं, (पञ्चा विस्तीर्णां शिखा केश
रादिर्यस्य ।) विह । इति हेमचन्द्र ॥
धर्मस्य हिसामाध्यायां जातो मुनिविशेषः ।
यथा,—

“धर्मस्य भाषा हि साखा तस्यां पुत्रचतुष्टयम् ।
सन्ध्यात् मुनिशाहू । योगशास्त्रविचारकम् ॥
ज्येष्ठ सनतकुमारोऽभूद्वितीयश्च सनातनः ।
तृतीय सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥
शास्त्रवन्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोगं न ते ददुर्वायांसोऽपि कनीयसाम् ॥”
इति वामने ५० अध्यायः ॥

(अस्य ध्वजप्रकारोत्पत्तिर्नामनिवृत्तिश्च उक्ता
महाभारते । १२ । २१८ । ६—१६ ।

“तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महासुनि ।
परिधावनं सङ्गीं कृतञ्चां जगाम मिथिलामथ ॥
सर्वसम्प्राप्तधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये’
मुपर्यवसितायश्च निर्दन्दो नटसञ्चयः ॥

अथैवासाहारेकं य कामादववितं वृषु ।
शाश्वतं सुखमव्यक्तमन्विच्छन्तं सुदुर्लभम् ॥
यमाहुः कपिलं साखा परमर्षिं प्रजापतिम् ।
स मन्थे तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ॥
आसुरे प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजौविनम् ।
पञ्चस्रोतसि यं यजमानो वर्षसहस्रिकम् ॥
यत्र चाखीनमागन्धं कापिलं मल्लजं महत् ।
पुष्पप्रमथमयुक्तं परमार्थं न्यवेदयत् ॥
इत्यस्यैव संपृष्टो भूयश्च तपसासुरिः ।
द्यौर्जनेत्रयोर्व्यक्तिं नुनये देवदर्शनं ॥ ”

यस्यदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ।
आसुरिर्मल्लं तस्मिन् प्रतिपेदे तदवयवम् ॥
तस्य पञ्चशिखं शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः ॥
ब्राह्मणो कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी ।
तस्यां पुत्रत्वमागन्धं स्त्रियां स पितृति स्तनौ ॥
ततः स कापिलेयश्च तेभ्यो बुद्धिश्च नैष्ठिकीम् ।
एतत्ते भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम् ॥
तस्य ततः कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम् ॥
सामान्यं जनकं ज्ञात्वा धर्मज्ञो ज्ञानसुत्तमम् ।
उपेक्ष्य श्रुतमाचार्यान्मोहयामास हेतुभिः ॥
जनकस्यभिसरन्तं कापिलेयासुदृशनात् ।
उत्तरेण्य श्रुतमाचार्यान् पृष्ठतोऽनुजगाम तम् ॥
पञ्चस्रोतसि निष्ठातः पञ्चरात्रविशारदः ।
पञ्चज्ञं पञ्चकृतपञ्चगुणं पञ्चशिखं स्मृतम् ॥”
गायत्रीखरूपार्थां श्रद्धां स्त्री । यथा, देवी-
भागवते । १२ । ६ । १५ ।
“पानप्रिया पञ्चशिखा पन्नगोपरिशायिनी ॥”)

पञ्चशूरण, पुं, (पञ्च शूरणा यत्र ।) पञ्चप्रकार-
शूरण । तदयथा । अथर्वण्यौ काष्ठीर
मासाकन्दं शूरणं श्वेतशूरणञ्च । तथाहि ।
“अथर्वण्यौकाष्ठीरमासाकन्दद्विशूरणौ ।
कलशो भवति योगोऽयं पञ्चशूरणसञ्चकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चशैरीयक, स्त्री, (शिरीषवृक्षस्य इदम् शैरी-
यकम् । पञ्चसख्यकं शैरीयकम् ।) शिरीष-
वृक्षस्य क्लृप्तमन्त्रफलपत्रत्वम् । इति राज-
निघण्टुः ॥

पञ्चवा, चि, पञ्च वा वङ्गा परिमाणं येषां ते ।
बहुवचान्नोऽयं शब्दः । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥

पञ्चविह्वीयधि, पुं, (पञ्च विह्वी यौधवयो यस्मिन् ।)
पञ्चप्रकारौघधिविशेषः । यथा,—
“तैलकन्दसुधाकन्दक्रोडकन्दरुदन्तिका ।
सर्पनेत्रयुता पञ्चविह्वीयधिकसञ्चकः ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥

पञ्चसुगन्धक, स्त्री, (पञ्च सुगन्धा यत्र । ततः कप ।)
पञ्चप्रकारसुगन्धिद्रव्यम् । यथा —
“कुसुमानि जवङ्गस्य तथा कक्कोलकाण्डयोः ।
जातीफलानि कपूरमेतत् पञ्चसुगन्धकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपि च ।
“कपूरकक्कोलजवङ्गपुष्प-
गुवाकजातीफलपञ्चकेन ।
समांशभागेन च योजितेन
मनोहरं पञ्चसुगन्धकं स्यात् ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥

पञ्चरुना, स्त्री, (पञ्चशुण्ठिता रुना प्राणिवध-
स्थानम् ।) पञ्चप्रकारप्राणिवधस्थानम् । यथा,—
“पञ्चरुना गृहस्थस्य पुत्रीं पेषय्यपञ्चरुः ।
कक्कोली चोदकुम्भाच्च बध्नेन याच्य याचयन् ॥”
इति शुद्धितत्वम् ॥

तत्त्वतःपार्यं गृहस्थस्य प्रतिदिनं भवति तस्य
प्रायश्चित्तं वैश्वदेव । यथा,—
“लौकिके वैदिके वापि कुनोच्छिष्टे जले चित्तौ ।
वैश्वदेवसु कुर्वन्ते पञ्चरुनापनुत्तये ॥”
इति आह्निकतत्त्ववृत्तश्रुतातपवचनम् ॥
अश्वौचकालोत्पन्नपञ्चरुनादिजन्मपापस्य दाना-
दिनाश्रय्य यथा —
“दशाहानुपरं सन्ध्याविप्रोऽधीयते धर्मवित ।
दानस्य विधिना देयमनुभात्तारकं हि ततः ॥”
इति शुद्धितत्त्ववृत्तसम्बन्धवचनम् ॥
पञ्चखरा, स्त्री, (पञ्च खरा यत्र ।) प्रजापति-
दासवैद्यकृतशिशुरिष्टमादरिष्टपिष्टरिष्टस्त्रीपुनः ।
पुंसकज्ञानसुखं खरिष्टच्छेदादियोगान्धुज्ञान-
नियय इति सप्ताध्यायात्मकस्थोतिर्यन्यविशेष
यथा । तत्रैव ।
“पञ्चखराभिधानस्य ग्रन्थं निदानसम्मतम् ।
किञ्चिदुद्देशगम्यस्य स्वस्य वक्ष्यामि श्राश्वतम् ॥”
पञ्चखरोदय, पुं, (पञ्चानां खराणामुदयो यत्र ।)
ज्योतिःश्रास्त्रविशेषः । यथा,—
“कालं वक्ष्यामि सविज्ञैः खरं पञ्चखरोदयात् ।
राजा भाजा उदासा च पीडा न्यस्तयेव च ॥
आ इ ज रे औ खराश्च लिखेत पञ्चाधिकोऽष्टके ।
ऊर्ध्वतिथ्यगगनैरेखे वडवद्विक्रममागते ॥
तिथी एकाधिकोऽष्टके च यो राजाश्च माजयाः ।
उदासा पीडा न्यस्तयेव च सोमसुतः क्रमात् ॥
गुरुशुक्रशुभश्चररविचन्द्रा यथोदितम् ।
रेवत्यादिशिवात्मनाश्च नृचाश्च प्रथमा कला ॥
पञ्चपञ्चाव्ययं भाति चैवाद्य उदयस्तथा ।
द्वादशाहा द्वयो मासा नान्त्वाद्यक्षरं तथा ॥
कला लिङ्गश्च या तिष्ठेत पञ्चमस्तस्य वै नृतिः ।
लका तिथिस्तथा वारनक्षत्रं भासमेव च ॥
नामोदयस्य पूर्वस्य तथा भवति नात्यथा ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
पञ्चामि, स्त्री, पञ्चानाममीनां समाहारः । अस्य
विवरणं पञ्चातपाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ शरीरस्य-
पञ्चास्यो यथा,—
“उदरे गार्हपत्याग्निर्मध्यदेशे तु दक्षिणः ।
आस्य आहवनीऽग्निश्च सद्यः पक्षां च मूर्धनि ।
यः पञ्चाक्षीनिमान् वेद आह्विताग्निं स उच्यते ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
(पञ्चास्यो गृहे यस्य । इति विग्रहे वाच्य-
लिङ्गत्वम् । यथा मनु । १ । १८५ ।
“जिह्वाचिकेत पञ्चाग्निस्तु पञ्चवडङ्गवितः ॥”)
पञ्चाङ्ग, स्त्री, पञ्चानां अङ्गानां एकवृत्तस्य त्वक-
पञ्चपुष्पमलफलानां समाहारः । यथा —
“त्वकपञ्चकुसुमं मूलं फलमेकस्य शास्त्रिनः ।
एकत्र भिक्षितश्चेतत् पञ्चाङ्गमिति सञ्ज्ञितम् ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥
पुरश्चरणविशेषः । यथा —
“अपह्नोमौ तर्पणस्याभिषेको विप्रभोजनम् ।
पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते ॥”
इति तत्त्वसारः ॥
वारतिथिपञ्चमयोगकरणात्मकपञ्चिका । यथा

पञ्चाम्र

“तिथिर्वांरख नचन योग करणमेव च ।
पञ्चाङ्गस्य फल शुक्ला गङ्गास्नानफल समेत” ॥
इति ज्योतिषम् ॥
पञ्चाङ्ग, पुं, (पञ्चाङ्गाणि यस्य ।) कमठ । इति
शब्दमाला ॥ अन्वविशेष । तत्पर्याय । पञ्च-
भद्र २ पुष्पिततरङ्गमः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रणामविशेष । यथा,—
“बाहुभ्याश्चैव जालुभ्यां शिरसा वचना दृष्ट्या ।
पञ्चाङ्गोऽयप्रणाम स्यात् पूजास्तु प्रवराविभौ ॥”
इति तन्त्रसार ॥
(राजनय । यदुक्तम् ।
“सहाया साधनोपाया विभागो देशकालयो ।
विनिपातप्रतीकार सिद्धि पञ्चाङ्ग इत्यते ॥”)
पञ्चाङ्गमुप, पु, (पञ्च अङ्गानि अङ्गानि गुणानि
यस्य ।) कच्छप । इति चिन्ताश्लेष ॥
पञ्चाङ्गुल, पुं, (पञ्च अङ्गुलय इव पञ्चाणि यस्य ।)
उरखट्टम् । इत्यमर । १ । ४ । ५ । १ । पञ्चा-
ङ्गुलपरिमाणयुक्तं चि ॥
पञ्चाङ्गुलि, नि, पञ्चाङ्गुलयो यस्य च । इति
आकरणम् ॥
पञ्चाङ्गुली, स्त्री, तद्भागाद्युप । इति राज-
निर्घण्ट ॥
पञ्चातपा, स्त्री, (पञ्चभिरभिस्त्वैरातप्यते इति ।
आठ + तप + अच् । तत् टाप ।) तपस्या-
विशेष । यथा —
“सर्वा पञ्चातपाचिन्ता शास्त्रवी शास्त्रवो अप ।
यज्ञियैर्दासिभ्यः शुक्लैश्चतुर्दिक्षु चतुष्पृतम् ॥
वह्निवस्थापनं योषो तीव्रानुस्तनं पञ्चम ।
हस्तान्तरे चतुर्वेदीनां कृत्वा वैश्वानरोष्ठिता ॥
तन्मध्यस्था सूर्यविम्बं वीचन्ती बहुलाशुका ॥”
इति कालिकापुराणे ४२ अध्याय ॥
पञ्चाग्न, पुं, (पञ्च आग्नानि यस्य ।)
शिव । (पञ्च विष्णुत आग्नय यस्य ।) सिद्ध ।
इति मेदिनी ॥ आलुय । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (ज्योतिषोक्तसिद्धराशि । यथाह
सूक्ति ।
“पञ्चाग्नगते भागौ पञ्चयोऽभयोरपि ।
चतुष्पासुदितश्चो नैचितय कदाचन ॥”
रत्नाविशेष । तद्वारणे महच्छुभ भवति ॥)
पञ्चामरा, स्त्री, (पञ्च अमरा । सद्भावात्मन्नी
धारय ।) पञ्चप्रकारामरलतादि । यथा,—
“एका तु अमरा दूर्वा तस्यामयि समानयेत् ।
अन्या तु विजया देवी सिद्धिरूपा सरस्वती ॥
अन्या तु विजयपञ्चरा शिवसन्तोषकारिणी ।
अन्या तु योगसिद्धये निर्गुण्यी चामरा लता ॥
अन्या तु कालमुलसी श्रीविष्णो प्रियतोषिणी ।
एता पञ्चामरा ज्ञेया योगसाधनकर्मणि ॥”
इति रुद्रयामलोत्तरखण्डे ३६ पटल ॥
पञ्चान्त, स्त्री, (पञ्चानामन्तानां समाहार ।
शुक्लैरादुग्धैश्चतुर्दिक्षु दधितम् । यथा —
“दुग्धं सप्तैरक्षैश्चैव दत्तं दधि तथा मधु ।
पञ्चान्तमिदं प्रोक्तं विधाय सर्वकर्मसु ॥”

१६

पञ्चाम्र

गर्भवतीभ्यस्तद्गानस्य दिन यथा,—
“रेवत्वन्निपुनर्वसुद्वयमरुन्मलाशु राधामघा-
हस्तास्तत्तरफल्गुनीषु श्रुगुणे जीवाकैवारे तथा ।
लज्जौडुपश्रोमनेषु नियत सन्त्यस्य रिक्ता तिथि
देय मासि च पञ्चमेषु करणे पञ्चान्त योधि-
ताम् ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
पञ्चान्तयोग, पुं, (पञ्चानामन्तानां शुद्ध्यादीनां
योग ।) शुद्धयोगीश्वरसुश्रीसुखिकाश्रताव-
रीणां सयोग । यदुक्तं राजनिर्घण्टे ।
“शुद्धी गोचुरश्चैव सुश्री सुखिका तथा ।
श्रतावरीति पञ्चानां योग पञ्चान्तमभिध ॥”
पञ्चाङ्गाय, पु, (पञ्चसङ्ख्यक आङ्गाय ।) शिवस्य
पञ्चवक्त्रविनिगतस्तनप्राङ्गविशेष । यथा —
“पूर्वाङ्गाय पूर्वमुख पश्चिम पश्चिमासुख ।
दक्षिणो दक्षिणस्तद्वत्तरश्चात्तर पर ॥
निवृत्तर तथा चोर्ध्वं सिद्धान्तागमरूपिणम् ।
ऊर्ध्वान्नायपरिज्ञान नात्पस्य तपस फलम् ॥”
अन्वय ।
“पूर्वाङ्गाय शब्दरूपो दक्षिण कार्यरूपक ।
पश्चिम प्रवृत्तप स्थादुत्तरश्चात्तरस्तथा ॥
ऊर्ध्वान्नायस्तत्त्वबोध केवलाशुभवात्मक ॥”
इत्यादि । इति भैरवतन्त्रम् ॥
मम पञ्चमुखेभ्यश्च पञ्चाङ्गाया समुद्रता ॥
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥ * ॥
“विभाव सुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्णिनि ।
सद्योचात वामदेवमघोरस्य तत् परम् ॥
तत्पुरुष तथेशान पञ्चवक्त्र प्रकीर्तितम् ॥
सद्योचातस्य वै शुक्लं मुहुर्यस्तिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
ज्ञानवर्णमघोरस्य समं भीमविहङ्गनम् ।
रक्तं तत्पुरुष देवि । दिव्यमूर्तिं मनोहरम् ॥
श्यामलस्य तथेशान सर्वदेवप्रियात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमं त्वं द्वितीयस्य तयोत्तरे ॥
अघोरं दक्षिणे दवं पूर्वे तत्पुरुष तथा ।
ईशानं मध्यतो ज्ञेयं चिन्तयेत्तत्तत्परम् ॥”
इति निर्वाणतन्त्रे ६ पटल ॥ * ॥
अन्यत् षडङ्गायशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पञ्चाम्, स्त्री, (अमन्ति रसानि प्राप्नुवन्तीति । अम
गत्यादिषु + “अमिति न्योर्दोर्ध्वम् ॥” उणां २ । १६ ।
इति रक्त दीर्घस्योपधाया इति आम्ना ट्वा ।
पञ्चानां आम्नायामन्यथादिट्वाणां समाहार ।
ट्वाविशेषाणां समाहार । यथा,—
“अन्यत्थमेकं पिप्पुमर्हमेक
अयोधमेकं दश पुष्पलाती ।
हे हे तथा दाक्षिमामातुलज्जे
पञ्चाम्बापी नरक न याति ॥”
इति बराहपुराणम् ॥
अपि च ।
“अन्यत्थ एकं पिप्पुमर्हं एको
द्वौ चम्पकौ श्रीणि च केशराणि ।
सप्ताथ ताता नव नारिकेलं,

पञ्चाश

पञ्चाम्बरोपी नरक न याति ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥
पञ्चान् स्त्री, (पञ्चानामन्तानां कोलादीनां समा
हार ।) अन्वपञ्चकम् । यथा,—
“कोलादिमट्वाश्चैरन्वैतसस्युते ।
चतुरन्वश्च पञ्चान् मातुलङ्गसमन्वितम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
पञ्चारी, स्त्री, (पञ्चपञ्चसङ्ख्यान्वच्छतीति । क गतौ
“कर्मख्यम्” ॥ ३ । २ । १ । इति अण् । गौरादि
त्वात् ङीष् ।) शारिङ्गजला । इति शब्दमाला ॥
(पावारं कृक इति भावा ॥)
पञ्चाचं, [च] पुं, (पञ्च अर्चयि यस्य च ।) बुध-
यह । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पञ्चाल पुं (पञ्चविस्तारवचने + “तमिविशिविचि
न्विकुलीति ॥” उणां १ । ११७ । इति कालन ।)
देशविशेष । इत्यादिर्कोषः ॥ तस्य युत्पत्ति-
र्यथा । “हयैश्चानुजलद्वयहृदिद्वयवीनर-
कात्पिप्पुसञ्ज्ञा । पञ्चानामेतेषां विषयाणां पञ्च-
आयालमेते मतपुला इति पित्राभिहिता इति
पञ्चाला ॥” इति विष्णुपुराणे ४ अष्ट १६
अध्याय ॥ (अस्य स्थितिनिर्णय उक्तस्तन्त्रप्राप्ते
यथा,—
“कुर्वन्नेचात पश्चिमेव तथाचोत्तरभागत ।
रन्त्रप्रस्थान्महेष्टानि । दशयोजनकङ्कये ।
पञ्चालदेशो देवेशि । सौम्यैर्गन्धर्वभूषित ॥”)
पञ्चाला, पु, (पञ्चालां क्षत्रियास्तेषां निवासो-
जनपदः । निवासोऽर्थो जनपदे लुप ।) नीलद-
विशेष । बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी ॥
पञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति इति । आ +
अल भूषणे + अच् । टाप स्वाथे कन् इत्यच् ।)
पुत्तकी । इत्यमरटीकायां भरत ॥
पञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति । आ + अल भूषणे
+ अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वस्त्रादिकत-
युक्तिका । कानिर पुतुल इति भावा ॥ गीत-
विशेषः । इति मेदिनी ॥ पाञ्चाली इति भावा ॥
(पञ्चारी रस्य लले सिद्धम् ।) शारिङ्गजला ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृक इति भावा ॥
पञ्चावट, स्त्री, (पञ्च विष्णुतसुर स्थलं आवटति
वेष्टते इति । आ + वट + अच् ।) उरखट्टम् ।
बालीपवीतम् । इति हारावली ॥ (पञ्चानां
वटानां वटादिट्वाणां समाहार । निपा-
तनात् साधु । पञ्चवटी । यथा गो रामा-
यणे । ३ । २ । ३८ ।
“विवेश पञ्चावटसुप्रसवेतितम्
रिपुन् दिद्युत् । शलभानिवाग्व्यस्तु ॥”)
पञ्चावस्था, पुं, (पञ्चसु भूतेषु अवस्था यस्य । तस्य
देहारम्भैस्त्रयकारणेषु लयलान्तथालम् ॥
श्रव । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चावस्थाशुक्ते चि ॥
पञ्चाशत्, नि, (पञ्चदशत् परिमाणमस्य ।)
“पञ्चविंशतिविंशति ॥” ५ । १ । ५६ । निपा-
तनात् साधु ।) संज्ञाविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥
पञ्चाश इति भावा ॥ (यथा, स्तुतिपञ्चाशति ॥ ५१॥

“पञ्चाशक्तिपिभि पुरा भगवति । स्तथा यदङ्गी-
कृत तच्चाह सफलोऽयुनापि विमतिस्ततपादपञ्च
सूते ॥”)

पञ्चास्य, पु (पञ्च विवृत आस्य यस्य ।) सिह् ।
इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ (पञ्चानि आस्थानि
यस्य । शिवः ॥ पञ्चमुखविशिष्टे, नि । यथा,
गो रामायणे । ५ । ७४ । २२ ।

“लक्षितेय विशालाक्षी मया शोकपरायणा ।
आदायेतां न जानीते पञ्चास्यामिव भोगि-
नीम् ॥”)

पञ्चीकरण, क्री, पञ्चभूतानां भागविशेषेण मिश्री-
करणम् । यथा । “पञ्चीकरणं च आकाशादि-
पञ्चखेनैक द्विधा सम दिग्भ्य तेषु दशसु
भागेषु मध्ये प्राथमिकान् पञ्चभागान् प्रत्येक
चतुर्धा सम विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां
स्वस्वद्वितीयाहभागं परित्यज्य भागान्तरेषु
संयोजनम् । तदुक्तम् ।

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुन ।
स्वस्वेतरद्वितीयांशेयोजनतः पञ्च पञ्च ते ॥ इति ॥
अस्याप्रामाण्यं नाशङ्कनीयं चिह्नितकरणश्रुते
पञ्चीकरणस्याप्युपलक्ष्यार्थत्वात् । पञ्चानां पञ्चा-
त्मकत्वे समानेऽपि तेषु च वैशिष्ट्यात् तद्वादन-
द्वाद इति न्यायेन आकाशादियपदेशः सम्भवति ।
तदानीमाकाशे शब्दोऽभिव्यज्यते । वायौ शब्द-
स्पर्शौ । अथौ शब्दस्पर्शरूपाणि । अथु शब्द-
स्पर्शरूपरसा । पृथिव्या शब्दस्पर्शरूपरस
गन्धाश्च । एतेभ्यः पञ्चीकृतैर्ग्री भूतेभ्य
भूतैर्भुक् स्वर्मेहनस्तपः सत्वमित्तज्ञानकानां
मर्त्युपरि विद्यमानानां अतलवितलसुतलरसा-
तलतलगतलमहातलपातालनामकानां अधोऽधो
विद्यमानानां लोकानां ब्रह्माख्य तदन्तर्गत-
चतुर्विधसुतलशरीरायामनपानादौनाक्षोतपति
भवति ॥” इति वेदान्तसारः । ३६-४२ ॥

पञ्चेन्द्रिय, क्री, पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणां समाहारः ।
यथा । “श्रोत्रत्वङ्महोत्तरसनघ्राण पञ्चेन्द्रियाणि
च ॥” इति शब्दचन्द्रिका । पञ्चकर्मेन्द्रियश्च ॥
पञ्चेषु, पुं, (पञ्च इवो यस्य ।) कामदेव । इति
हलायुधः ॥

पञ्चोपविष, क्री, (पञ्चसंख्यक उपविषम् ।) उप
विषपञ्चकम् । यथा, राजनिघण्टे ।

“सूक्ष्मैकैकरवौराणि सङ्गली विषसृष्टिका ।
एतान्युपविषायाहुः पञ्च पाण्डित्यशालिनः ॥”

पञ्चीभाष्यं पुं, (पञ्च उभाष्यं ।) आहारपाचक
शरीरस्यपञ्चाशयः । यथा, वारकौस्तुभम् ।

“भौमाध्यामेयवायवा पञ्चीभाष्यं सनाभसा ।

पञ्चाहारगुणानुखानुखान् पार्थिवादीन् पचन्त्यहुः ।
पार्थिवा पार्थिवानेव श्रेया श्रेयाशदेहमानः ॥”

पञ्जर, क्री (पञ्जरात् रथ्यते उदरयन्त्रमनेन । पञ्जि
रोधे + अरन् ।) कायास्थिरुद्धम् । शरीरास्थि
पञ्जरम् । (यथा, पञ्चदशी । १ । १७२ ।

“हेहादिपञ्जरं यन् तदारीहोऽभिमानिता ।
विजितप्रतिविहोऽप्रतिभ्रमण भवेत् ॥”

पञ्जरात् रथ्यते पञ्चादिरन् ।) पञ्चादिवन्मृहम् ।
इत्यमरभरतौ । पिजरा इति भाषा । तत
पञ्चाय । शालारम् २ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
हे रामायणे । २ । ६५ । ५ ।

“तेन शब्देन विहगा प्रतियुद्धाच्च सख्यु ।
शाखास्याः पञ्जरस्याश्च ये राजकुलगोचराः ॥”)

पञ्जर, पु, (पञ्जरात् रथ्यते आत्मा यस्मिन् । पञ्जि
रोधे + अरन् ।) शरीरम् । इति चिकाङ्क
शेषः ॥ (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ४ । १८ ।
“ह्वाचप्रतिसहस्राणि नाडीहाराणि पञ्जरे ।
सुषुम्णा श्वाभवी शक्तिः शेषास्तेव निरर्थकाः ॥”
“पञ्जरे पञ्जरवच्छिरास्थिभिर्वह्ने शरीरे ॥” इति
तट्टीका ॥) देहास्थिसम्बन्धः । ततपञ्चायः ।
कङ्काल २ देहबन्धास्थिः ३ । इति जटाधरः ॥
कलियुगम् । गवा नीराजनाविधिः । इति सार
खताभिधानम् ॥

पञ्जराखेट, पु, (पञ्जरेभ्यः यन्नेन आखेटो ऋगया
यस्मात् ।) मतस्मरमारण्योपाययन्त्रम् । पोलो
इति भाषा । ततपञ्चायः । ऋव २ पलव ३ ।
इति चिकाङ्कशेषः ॥ [राजनिघण्टः ॥

पञ्जल, पु, (पञ्ज + अलप ।) कोलकन्दः । इति
पञ्जि, क्री, (पञ्ज + इन् ।) सूत्रनालिका । इति
शब्दमाला । पाइज इति भाषा । पञ्जिका च ॥
पञ्जिका, क्री, (पञ्जि + खार्थे कन् टाप ।) तूलना
लिका । इति हारावली । पाइज इति भाषा ॥
टीकाविशेषः । यथाह हेमचन्द्रः ।

“टीका निरन्तरव्याख्या पञ्जिका पदमञ्जिका ॥”
अयमन्वानी । इति चिकाङ्कशेषः ॥ पञ्चाङ्गम् ।
पाणि इति भाषा । ततश्रवणफलं यथा,—
“वारो हरति दुःखं न च चं पापनाशनम् ।
तिथिर्भवति गङ्गाया योगः सागरसङ्गमः ।
करणं सन्वेतीर्थान् भूयते दिनपञ्जिका ॥”
इति देवज्ञा ॥

अपि च ज्योतिस्तस्मै वराहवचनम् ।
“दुःखमनाश्रुको वारो न च चं पापनाशनम् ।
तिथिरायुष्करौ प्रोक्ता योगो बुद्धिविवर्द्धकः ॥
चन्द्र करोति सौभाग्यमश्रुकां शुभदायकः ।
करणात्मनो लक्ष्मीं यः श्रयोति दिने दिने ॥”
नि शेषपदवाखाची । तिथिवारादिज्ञापिका ।

आयस्यलिखनाया च । इत्यमरटीकाया भरतः ॥
पञ्जिकारक, पुं, (पञ्जि करोतीति । छ + ण्युल ।)
कायस्थजातिः । यथाह जटाधरः ।

“अथ कायस्य करणं पञ्जिकारकः ॥”
(अस्य पञ्जिकारणकथा कायस्यशब्दे ब्रह्मम् ॥)
पञ्जिकाकारश्च ॥

पञ्जी, क्री, (पञ्जि + वा डीप ।) पञ्जि । नालिका ।
इति शब्दमाला ॥ पञ्जिका । पाणि इति
भाषा । यथोक्त देवज्ञे ।

“देवज्ञवक्त्रेण श्रयोति पञ्जी
श्रुत्यस्य याति शश्रीव कृष्णे ॥”
यन्त्रविशेषः । यथाह भुवानन्दमिश्रः ।
“प्रबन्ध विज्ञेयपदार्थादौ

वरखर्तौ तां कुलदेवताश्च ।
शिशुप्रबोधाय कुलस्य पञ्जी
विविच्यते त्रीयुतमिन्नकेण ॥”

पञ्जीकर, पु, (पञ्जी पञ्जिका करोतीति । छ +
ट ।) कायस्थः । यथा । “कायस्थो ब्रूतस्त
पञ्जीकरौ ॥” इति चिकाङ्कशेषः ॥

पट, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भू + पर-
सक सेट ।) पटति । इति दुर्गादासः ॥

पट, क लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-
अक-सेट ।) क, पाठयति । लिषि दीप्तौ ।
इति दुर्गादासः ॥

पट त क वेष्टने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा-पर-अक-सेट ।) यन्त्रे । इत्यर्थः । पट-
यति माला मालिका । इति दुर्गादासः ॥

पट, क्री, (पटतीति । पट + पञ्चाद्यच् ।) कृदि ।
चालम् । इति पटलशब्दटीकाया भरतः ॥

पट, पु, क्री, (पटयत्यनेन । पट वेष्टने वचने क ।)
शोभनवस्त्रम् । ततपञ्चायः । सुचेलकः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ (यथा, पञ्चदशी । ६ । १२ ।
“यथा धौतो वदितश्च काञ्चित्तो रक्षितः पटः ।
चिदन्तयामिच्छन्नाणि विराट् चात्मा तथर्थात् ॥”)
चित्रपटः । इति मेदिनी । तस्य लक्ष्यं यथा,—
“पटस्य लक्ष्यं वक्ष्ये यथा सिध्दन्ति साधकाः ।
यन्त्रिकेश्विहने तु अक्षीर्ये समतनुके ॥
अस्मादिते अस्मिन्ने तु खलनेनैव समालिखेत ।
योगिनी रूपिणी कार्या अवाद्ये परिवारिता ॥
उद्वेगं च भवेदुद्धो याधिते याधितो भवेत् ।
कुलपेण कुलपेस्तु स्वर्येण तु न पूज्यते ॥
लोककस्य तु यद्रूपं चित्रं भवति तादृशम् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

पट, पुं, पियालवृक्षः । इति मेदिनी । पुरस्कृतः ।
इति विश्वः ॥

पटक, पुं, (पटेन कृदनेन कायति प्रकाशते इति ।
कै + क ।) शिविरम् । इति शब्दमाला ॥

पटकार, पु, (पट शोभनवस्त्रं चित्रं वा करोति
यः । पट + क् + अण ।) तन्त्रवाद्यः । चित्रकरः ॥

पटकुटी, क्री, (पटस्य पटनिर्मिता वा कुटी ।)
वस्त्रवेष्टनः । तावु इति भाषा । ततपञ्चायः ।

केलिका २ गुणालयनिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
पटचर, क्री, (भूतपूर्वं पटती भूतपूर्वं चरद
यद्वा पटदित्यस्य शब्दः चरतीति । पटत + चर
+ अच् ।) जीर्णवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११५ ॥

(पञ्चते आवेष्टते इति । पट + बाहुलकात्
अतः । पटदिव चरति यः । चर + अच् ।)
चौरे पु इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥

पटमखण्ड, पु, (पटानां वस्त्राणां मखण्डः ।) पट-
कुटी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पटमय, क्री, (पट + मयट ।) वस्त्रयुद्धम् । यथा,—
“पटवापः पटमय दूष्यं वस्त्रयुद्धं खलम् ॥”
इति चिकाङ्कशेषः ॥

प्राटी । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

“पटवासः पटमय प्राटी प्राटक इत्यपि ॥”

पटञ्ज, पुं, (पटञ्ज + क्त्वाच्) शुभ्रवृक्ष ।
इति राजनिघण्टु ॥
पटञ्ज, स्त्री, (पटञ्जित्वात्) पटञ्ज + जा +
“आताञ्जित्वात्” ॥ १२३३ ॥ क । यद्वा पटञ्जतीति ।
पटञ्ज “कृष्णान्ध्रिश्चिनः” उग्रा ॥ १२३२ ॥ इति
जलस्य ॥ कृष्णि । बाल इति भाषा । नेत्ररोग ।
इत्यमर ॥ १२३१ ॥ २ ॥ पटञ्ज । पञ्चिच्छेद ।
तत्रक । यथा कलाविलासः ॥ १२३५ ॥
“अस्त्रभिर्निद्रवसकरे तिमिरभरदिरदसस्तथा ।
सिन्धुपटञ्जपाटञ्जकान्तिरिवायं बभूव सन्ध्या ॥”
सन्ध्या स्त्री स्त्री । इति मेदिनी ॥ (यथा, भाग-
वते । ३ । १४ । २६ ।
“यस्यानवद्यार्चनं भनीविष्णो
मन्त्रव्यवहारापञ्च विभितमव ।
१२३५ ॥ २ ॥ पटञ्ज । पञ्चिच्छेद ।
पिष्टाचक्षुष्यामन्त्रेण गतिं वताम् ॥”)
पटञ्जित्वात् । चतुर पटञ्ज इति भाषा ।
यथा मीधवकर ।
“प्रथमे पटञ्जे दोषोऽस्मादृष्टा यवास्या ।
अथस्तान् सन्ध्यापानं कदाचित् प्रथति ॥”
टञ्जा चर्यादि पटञ्जा । रसरत्नाश्रय बाह्य
द्वितीय मासस्य अथ तृतीय मेद साश्रय चतुर्थ
काण्ठाश्रय अथितम् । तथा व सुश्रुत ।
‘ततोऽञ्जलाश्रित बाह्य त्वेव्यत पिष्टिताश्रितम् ।
तेदस्तु तत् पटञ्जमाश्रित त्वस्थि चापनम् ।
पञ्चमाश्रयम दृष्टे स्तेना बाहुव्यमिष्यते ॥”
इति । अथ तेन पटञ्ज १ रत्न अलपञ्चमेन रत्नो
बाह्या । तेन पटञ्जु बाह्यादिभेदेनाधिष्ठान-
प्रश्नमभ्यासदीपाणां सिद्धिर्विशिष्टमाह प्रथमे
पटञ्जे इत्यादि । प्रथमे पटञ्जे सन्ध्याभ्यन्तरे न तु
वात्ये । इति विश्वरचितम् ॥
पटञ्ज, पुं, स्त्री, (पाटयति दीप्यते यः । पट +
कलञ्च ।) अस्थि । लज्ज । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ २४३५ ॥ १ ॥ पटञ्ज । पञ्चिच्छेद ।
पटञ्जित्वात् स्त्री (पटञ्जित्वात् इति पञ्चमस्य) यद्वा
चालिकान्तभाग । क्षाति इति भाषा । तत
पर्याय । पञ्चकाम २ । गोम ३ । इत्यमर ॥ २ ।
२ । १४ ॥
पटञ्जी, स्त्री, (पटञ्ज + डीप्) कृष्णि । इति भरत
हेमचन्द्रो ॥ पाल इति भाषा ॥
पटञ्जाप, पुं, (पटञ्जित्वात् प्राप्नुय्यते दीप्यते यज्ज । पट
+ जप् + घञ्) वक्ष्यहम । इति त्रिकाण्डशेष ॥
पटञ्जाप, पुं, (पटञ्जित्वात् प्राप्नुय्यते वा वास यद्वा ॥
वक्ष्यहम । प्राप्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
पटञ्जाम्ना, पुं पटो वास्यतेऽनेनेति चञि पटञ्जास
ता स्मार्थे कर्ण । पटञ्जासचर्णम् । ततपर्याय ।
पिष्टात २ । पिष्टेन कुङ्कुमचर्णाग्निना अततीति
पिष्टान् पञ्चानक । इत्यमरभरतौ ॥
पटञ्ज, स्त्री पुं, (पटञ्ज हन्तीति । पट + हन्
+ ङ) पटञ्जित्वात् अहति पटञ्ज ङ निपा-
तनात् ललोप । इति भरत ॥ आनकवाद्यम् ।
इत्यमर ॥ १ । ७ । ६ ॥

पटञ्ज, पुं, (पटञ्जित्वात् अहति अहति अहति
तीति । पट + हन् + ङ) पाटयति गमयति
योधान् शुद्धाय उतसाहवर्द्धकालात् पट गतौ
गन्तीति अह । इति भरत ॥ शुद्धे वाद्यमान-
टका । ततपर्याय । आङ्गिर २ । इत्यमर ॥
२ । ८ । १ ॥ ८ ॥ समारम्भ । हिसनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
पटञ्ज, पुं, (पटञ्जित्वात्) पट + निपातनात्
आक ।) पञ्चिविशेष । इत्युणादिकोष ॥
पटञ्जा, स्त्री, (पटञ्ज + टाप्) पटञ्जा । इति
शब्दरत्नावली ॥
पटञ्जुका, स्त्री, (पटञ्ज अजतीति । पट + बाहु
लकात् ङक ततटाप्) जलौका । इति
त्रिकाण्डशेष ॥
पटि, स्त्री, (पट + इन्) पटभेद । वायुलि ।
कुम्भिकाहम् । इति मेदिनी ॥
पटिका, स्त्री, (पटि + स्मार्थे कन् तत टाप्) पटि ।
वक्ष्यम् । यथा, लौलावती । [चे
“विस्तारे चिकरा कराटकमिता देव्यै विचित्राश्च
इमेतत्कटपटञ्जपटिका अष्टौ लभन्ते शतम् ।
देव्यै वाङ्मकरत्रया परपटौ हस्ताङ्गविस्तारिणी
ताडक कि लभन्ते इत वद वयिक्वाणिष्यक वेतसि
चेत् ॥”
पटिञ्ज, चि, (अयमेवामतिप्रथेन पटु । पट +
“अतिप्रथेने तमविज्ञौ” ५ । १ । ५५ । इति
इहनु ।) अतिप्रथपटु । इति व्याकरणम् ॥
पटो, स्त्री, (पट + इन्) वा डीप् ।) वक्ष्यभेद ।
इति शब्दरत्नावली । यवनिगा । इति त्रिकाण्ड-
शेष ॥
पटोयान्, [सु] चि, (अयमेवामतिप्रथेन पटु । पटु
+ “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरबियज्ञौ” ५ । १ ।
५७ । इति इहनु ।) अतिप्रथपटु । इति
व्याकरणम् ॥
पटोरी, स्त्री, (पटतीति । पट गतौ । “भृष्टृकटि-
पटिप्रौटिश्च ईरन्” उग्रा । ४ । १ । इति
ईरन् ।) तितउ । तुङ्गम् । मलकम् । केदार ।
वारिह । वेणुसार । वातिक । चन्दनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ खदिरम् । उदरम् । कन्दर्प ।
हरणीयम् । इति सचिप्रसारोणादिवृत्ति ॥
पटु, स्त्री, (पाटयति । पट गतौ गन्त । “फलपा-
टीति” उग्रा । १ । १६ । इति उ पटादेशश्च ।)
कृत्वा । लवणम् । इति मेदिनी । पायुलवणम् ।
इति रत्नमाला ॥
पटु, पुं, (पाटयतीति । पट + शिच + “फल-
पाटीति” उग्रा । १ । १६ । इति उ पटा-
देशश्च ।) पटोल । इत्यमर ॥ २ । ४ । १५५ ॥
पटोलपञ्चम् । इति विश्व ॥ काळीरजता ।
कारवेण । चोरक । इति राजनिघण्टु ॥
पटु, चि, (पाटयतीति । पट गतौ गन्त ।
“फलपाटीति” उग्रा । १ । १६ । इति उ पटा-
देशश्च ।) दण्ड । (यथा, रघु । ६ । ४६ ।
“अनुभवन् नवदोलपटुतुल्यं

पटुरपि प्रियकण्डजिह्वया ।
अनयदासनरज्जुपरिगृहे
भुजलता जडताम्रलाजम् ॥”)
नीरोग । चतुर । इति मेदिनी ॥ (मधुर ।
यथा, रघु । ६ । ४६ ।
“कुम्भप्रूरणभव पटुरेषे-
रुचचार निन्दोऽस्मिन् तस्या ॥”)
तीक्ष्ण । स्फुट । इति हेमचन्द्र ॥ गिहुम् ।
इति जटाधर । धून् । इति त्रिकाण्डशेष ॥
पटुक पुं, (पटु + स्मार्थे कन्) पटोल । इति
शब्दरत्नावली ॥
पटुकण्ठ, चि, इहनु पटु । (पटु + कण्ठप) ।
इति व्याकरणम् ॥
पटुजातीय, चि, पटुप्रकार । (पटु + जातीयम्) ।
इति व्याकरणम् ॥
पटुदण्डक, स्त्री, (पटु लवण ततपञ्चुर दण्डम् । तत
कन्) । लवणदण्डम् । इति राजनिघण्टु ॥
पटुपत्रिका, स्त्री, (पटु पत्रमस्या कप । टापि अत
इलम्) । तुङ्गचक्षुषम् । इति राजनिघण्टु ॥
पटुपत्रिका, स्त्री, (पटु पत्रमस्या । कप टाप
अत इलम्) । खोरिणीदण्ड । इति राज-
निघण्टु ॥
पटुपणी, स्त्री, (पटुपण + “पाककण्ठपणपुष्प
फलति” ४ । १ । ६४ । इति डीप्) । खर्गखोरी ।
इत्यमर ॥ २ । ४ । १३८ ॥
पटुरूप, चि, (पञ्चल पटु । पटु + रूपप) । अति-
रूपपटु । इति व्याकरणम् ॥
पटोच, स्त्री, (पटञ्ज कृद्वा उट्टे दण्डादौ जायते
यत् । “सम्प्रत्या पटोर्दे” १ । २ । ६७ । इति उ ।)
कृत्वा । इति शब्दरत्नावली ॥
पटोल, स्त्री, (पट गतौ) । “कपिगटिगण्ठोति” ।
उग्रा । १ । १६ । इति ओलम् ।) वक्ष्यभेद । इति
मेदिनी ॥ तस्य गुणरदेशोऽयं विचित्रपञ्चकम् ॥
पटोल, पुं, (पटि बहुरूपान् प्राप्नोतीति । पट-
गतौ + “कपिगटिगण्ठोति” उग्रा । १ । ६७ ।
इति ओलम् ।) स्यामपसिद्धलता । भाष्यम् ।
पञ्चवल् इति हिन्दी भाषा । (यथा पञ्चवल्
१ । ४ । ६ ।
“सान्निवयन्न सिद्धिन् तत्र दण्डो बुधेन विनियोग्य ।
पित्तं यदि शक्यया श्राम्यति कोऽप्य पटो । न ॥”)
ततपर्याय । कुलकम् २ । तिलक ३ । पटु ४ ।
इत्यमर ॥ २ । ४ । १५५ ॥ कर्कशदण्ड ५ । कुलज ६
वालिमान् ७ । खताफल ८ । राजफल ९ । वर
तिलक १० । अम्बताफल ११ । इति रत्नमाला ॥
कटुफल १२ । कटुक १३ । कर्कशदण्ड १४ । राज-
नामा १५ । अम्बताफल १६ । पाण्डु १७ । पाण्डु-
फल १८ । बीजगर्भ १९ । नामफल २० । कुलारि
२१ । कासमर्दन २२ । पञ्जर २३ । आलौकिक २४
ज्योतस्वी २५ । कच्छुनी २६ । अस्थ शुष्का ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वारकत्वम् ।
पित्तवलाशकफकृत्तिक्काहृद्यज्वरदाहार्नि-
नाशित्वम् । इति राजनिघण्टु ॥ अपि च ।

पट्टः

पट्टिका

पठस

पाचनत्वम् । हृदयत्वम् । वृद्धत्वम् । लघुत्वम् ।
अग्निदीपनत्वम् । स्निग्धत्वम् । कासदोषत्रय-
क्रिमिनाशित्वम् । तस्य मूलादिगुणा ।
“पटोलस्य भवेन्मूल विरेचनकर सुखात् ।
नाल नेत्रहर पत्र पित्तहारि फल पुन ॥
दोषत्रयहर प्रोक्त तद्वृत्तिक्ता पटोलिका ॥”
इति भावप्रकाश ॥
अपि च राजवल्ग्वम् ।
“पटोल कफपित्ताह्वगज्वरकुष्ठग्रणापह्नम् ।
विसर्पनयनयाधिचिदोषगरनाशिनौ ।
पटोलफलकश्चेति किञ्चिदगुणान्तराहुमौ ॥”
पटोलक, पु, (पटोल इव कायति प्रकाशते इति
कै+क) शक्ति । इति शब्दमाला ॥
पटोलिका, स्त्री, (पटोल+कन्+टाप+अत्
इत्त्वम्) फलविशेषः । मित्रा इति भाषा ।
पोरलि इति ख्याता । इति केचित् । इति
भरत ॥ ततपथ्याय । ज्योतस्त्री २ जाली ३ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ ज्योतस्त्री ४ । इति
खामी ॥
पटोली, स्त्री, (पटोल+जातित्वात् ङीष् ।)
ज्योतस्त्री । इति मेदिनी ॥ (मित्रा इति
भाषा ॥ यथा, मार्कडे १६८ अध्याये ।
“पटोलीसुस्तकाभ्याश्च वासकेन च नाशयेत् ॥”)
पट्ट, स्त्री, (पट गतौ+क्त । नेट ।) नगरम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
पट्ट, पु, (पट+क्त । नेट ।) पेषणपाषाणम् ।
शिल इति भाषा ॥ (यथा, रघु । १८ । १७ ।
“तस्याभवत् स्वरुदारशैल”
शिल शिलापट्टशिलवत्सा ॥”)
ब्रह्मादीना वन्धनम् । पटो इति भाषा ॥ चतु-
व्यय । नौमाता रास्ता इति भाषा ॥ राजादि-
शासनान्तरम् । पाट्टा इति भाषा ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ३६ । ८ ।
“तदास्मात् पुनः । निष्कृष्य महासादकुलीयकात् ।
वाच्यन्ते शासन पट्टे स्थाप्यन्ते निवेष्टितम् ॥”)
पीठ । इति मेदिनी ॥ पिङ्गि इति भाषा ।
फलकम् । इति चिकित्साशेषः ॥ टाण इति
भाषा ॥ उष्णीषादि । इति खामी ॥ पाग
इत्यादि भाषा ॥ उत्तरीयादि । इति सुभूति ॥
एक पाट्टा इति भाषा ॥ (यथा, भट्टि । ११ । ६ ।
“मलितमिव भुवो विजोक्त्य राम
धरणिधरस्तनयस्तपट्टचौनम् ॥”)
कौषेयम् । इति मुकुटम् । पाट रेशम् इति
च भाषा । लोहितकौषेयमुष्णीषादि । इति
भरत ॥ राज्ञा रेशमी पाग इत्यादि भाषा ॥
(शुभादीनां किरीटविशेषस्वरूपपट्टलक्षणं दृष्टव-
यहितार्या ४६ अध्याये उक्तम् । तत्र यथा,—
“विस्तरशो निर्दिष्ट पट्टाणां लक्षणं यदाचार्यैः ।
तत संक्षेपं क्रियते मयात्र सक्तार्थसम्पन्नम् ॥
पट्टं शुभदो राज्ञा मध्येऽष्टावक्रुणानि विस्तीर्णम् ।
सप्तनरेन्द्रमहिष्या वक्रवृत्तवराणस्य निर्दिष्टम् ॥
चतुरङ्गविविधारं पट्टं सैन्यपतेर्भवति मध्ये ॥

हे च प्रसादपट्टं पञ्च ते कीर्तिता पट्टा ॥
सर्वे द्विगुण्यायामा मध्यादह्नेन पार्श्वविस्तीर्णा ।
सर्वे च शुद्धकाश्चनविनिर्मिताः श्रेयसो वृद्धे ॥
पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजपाथिव-
महिष्यो ।
एकशिख सैन्यपते प्रसादपट्टो विना शिखया ॥
क्रियमाण यदि पत्र सुखेन विस्तारमेति पट्टस्य ।
वृद्धिजयौ भूमिपतेस्तथा प्रजानाश्च सुखसम्पत् ॥
जीवितराज्यविनाश करोति मध्ये ब्रह्म
समुत्पन्नम् ।
मध्ये स्फुटितस्याज्यो विन्नकर पार्श्वयो स्फुटितम् ॥
अशुभनिमित्तोत्पत्तौ शास्त्रज्ञः शान्तिमादिशे
द्राक्ष ॥
शस्तनिमित्तं पट्टो वृषराष्ट्रविद्वद्ये भवति ॥”
पट्टक, पु, पट्ट इव इत्यर्थे स्त्री कन् । पट्ट ॥
पट्टज, स्त्री, (पट्टात् कौषेयात् जायते इति ।
पट्ट+जन्+ङ ।) वस्त्रभेदः । पट्टवस्त्रम् । इति
जटाधर ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५ । २३ ।
“यौसुश्च राक्षसश्चैव पट्टज कौटिल्यन्तथा ।
कुटीकृत तथेवान्यत कमजाम सङ्घस्य ॥”)
पट्टदेवी, स्त्री, (पट्टा विहासनाह्वा देवी) महादेवी ।
इति राजनिघण्टु ॥ पाटराणी इति भाषा ॥
पट्टन, स्त्री, (पटन्ति गच्छन्ति वणिजो यत्र । पट गतौ
+ बाहुलकात् तनन् ।) पत्तनम् । इति हिरूप-
कोषः ॥
पट्टनी, स्त्री, (पट्टन+गौरादित्वात् ङीष् ।) पत्त-
नम् । इति हिरूपकोषः ॥
पट्टरङ्ग, स्त्री, (पट्ट वस्त्र रच्यतेनेन । पट्ट+रञ्ज
+चण ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिघण्टु ॥
वक्रम इति भाषा ॥
पट्टरञ्जनक, स्त्री, (पट्टाना वस्त्राणा रञ्जनम् ।
तत कन् ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिघण्टु ॥
पट्टशार्क, स्त्री पु, (पट्टस्य पट्टवत्त्वस्य शार्कम् ।)
नालितशार्कम् । इति शब्दमाला भावप्रकाशश्च ॥
अस्य गुणा नाडीचक्रवर्त्ते द्रष्टव्या ॥
पट्टाह्वा, स्त्री, (पट्टे वृषासने अह्वा योग्या ।)
महादेवी । इति राजनिघण्टु ॥ पाटराणी
इति भाषा ॥
पट्टिका, स्त्री, (पट्टिरिव कायति प्रकाशते इति ।
पट्टि+कै+क । स्त्रिया टाप ।) पट्टिकाख-
लोध । इत्यमरटीकाया वाचस्पति ॥ (चन्द्र
पट्ट । इत्यर्थे कन् । स्त्रिया टाप इत्यम् ।
वितस्तिविस्तार वस्त्रम् । इति चिन्तामणि ॥
पट्ट । पाटा इति भाषा । यथा, नैषधे । १६ । ६१ ।
“सर्वं विच्छेद्य देवात् स्फुटि-
सुप्तसि गता घोषयन् यो धसन्ना
प्राक् सस्कारेण सम्यगपि ध्रुवति
शिरः पट्टिकापाटनेन ॥”)
पट्टिकाख, पु, (पट्टिका आख्या यस्य ।) रक्त-
लोध । पाट्टियालोध इति भाषा । ततपथ्याय ।
क्रसुका २ पट्टी ३ लाक्षाप्रसाद ४ । इत्य-
मर । २ । ४ । ४१ ॥

पट्टिकालोध, पु, (पट्टिका एव लोधः ।) रक्त-
लोध । पाट्टिया लोध इति भाषा । ततपथ्याय ।
क्रसुका २ वल्कलोध ३ दृष्टदण्ड ४ जीर्णयुध ५
दृष्टदण्ड ६ श्रीर्णयुध ७ अन्तिभेज ८ श्रावर
९ श्वेतलोध १ गालव ११ दृष्टदण्ड १२
पट्टी १३ लाक्षाप्रसाद १४ वल्क १५ । इति
राजनिघण्टु स्फूलवल्कल १६ जीर्णयुध १७
दृष्टदण्ड १८ । इति भावप्रकाश ॥ लोधद्वय-
गुणा । कषायत्वम् । शीतत्वम् । वानकपात-
विषनाशित्वम् । चक्षुर्व्यत्वम् । तत्र वल्कलोऽङ्गो-
विशिष्टः । इति राजनिघण्टु ॥ याद्वित्वम् ।
लघुत्वम् । पित्तरक्तपित्तातीसारशोथनाशित्वम् ।
इति भावप्रकाश ॥
पट्टिल, पु (पट्टो विद्यतेऽस्य । पट्ट-ल अस्त्वर्थे
इत्यच् ।) पूतिकरज । इति जटाधरम् ॥
पट्टिलोध, पु (पट्टिरिव लोधः ।) पट्टिकालोऽ ।
इति शब्दरत्नावली ।
पट्टिलोधक, पु, (पट्टिलोऽ + स्त्वर्थे कन् ।) पट्टिका-
लोध । इति शब्दरत्नावली ॥
पट्टिश, पु, (पट गतौ + बाहुलकात् टिश्च)
पट्टिश्च । च । अस्त्वर्थे । यथा,—
“परशु पट्टिश्चो नाम स एव च परश्वच ॥”
इत्यमरटीकाया भरतः ॥
(यथा, भागवते । ८ । १ । ३६ ।
“सुशुक्तिभिश्चक्रगदादिपट्टिभ्यो
शक्त्युत्पन्नैः प्राप्तपरश्वैरपि ।
निस्त्रिशभक्षैः परिवर्चैः समुन्नतैः
समिन्दिपालैश्च शिरासि चिच्छिदुः ॥”)
पट्टी, स्त्री, (पट्टि + वा ङीष् ।) पट्टिकालोध । इति
राजनिघण्टु ॥ ललाटभूषा । इति विश्व ॥
तलसारकम् । अश्ववच्च स्त्रालवन्धनरञ्जु । इति
शब्दमाला ॥
पट्टी, [न] पु, (पट्टोऽस्यास्तीति । इति ।) रक्त-
लोध । इति खामी ॥ इत्यमरटीकाया भरतः ॥
पट्टोलिका, स्त्री (पट्टं पट्टाख्य उज्जति प्राप्नोतीति ।
उज गतौ + लुङ् टापि इत्यम् ।) कल्पप्रकीर्णा ।
यवस्थापत्र इति केचित् । पाट्टा । इति च केचित् ।
इति चिकित्साशेषः ॥
पठ, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः । (स्त्री-पर-सक-
खेट ।) पठति श्लोक धीर । इति दुर्गादासः ॥
पठन, स्त्री, (पठ+भावे लुङ् ।) वाचनम् । यङ्
इति भाषा । यथा, मार्कण्डेये । ६२ । १८ ।
“भूतप्रेतपिशाचानां पठनादेव नाशनम् ॥”
पठमञ्जरी, स्त्री, श्रीरामस्य चतुर्थरागिणी । तस्या
न्यासाग्रयणं पञ्चम । मानसमयस्तु एकप्रह-
रदिवसोत्तरम् । इति सङ्गीतदर्पणम् ॥ लक्ष्मण यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।
“विद्योगिनी कान्तवित्तीर्यपुण्या
सज वदन्ती वधुवातिमुग्धा ।
आन्ताख्यमाना प्रियया च सख्या
विधूसराङ्गी पठमञ्जरीयम् ॥”
पठसमञ्जरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हज्जायुध ॥

पठि, स्त्री, (पठ + 'सर्वधातुभ्य इन् ।' उणा । ४।११७। इति इन् ।) पठनम् । पाठः । इति शब्दरत्नावली ॥

पठित, चि, (पठ + क्त ।) वाचित । कृतपाठः । अधीत । उच्यते । यथा, ह्यास्याणवे ।

‘अथ न पठिता चण्डी त्वया नापि चिकित्सितम् । अकस्माद्भगवतोपान्ते कथं धूमायते चिता ॥’

पठितय, चि, (पठ + 'तत्पञ्चमीयस्य' ।) ३।१। ६६। इति तय ।) पठनीयम् । पठ्यम् । यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्य । ६२।६।

“यस्मान्नम्रेतन्माहात्म्यं पठितय समहिते ॥”

पठ, इ क सङ्गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट । इति ।) इ क पठयति । सङ्गती राशौकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पठ, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्म-सक-सेट । इति ।) इ, पठयते । ड, पठते । इति दुर्गादासः ॥

पण्य, ड यवङ्गतौ । स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्म-सक-सेट ।) यवङ्गतौ यवहारे । ड पण्यते । पणायति पणायते आयासत्वाद्भय-पदमिति वोपदेव । प्राणानामपण्डितसौ अथ कर्मणि षष्ठी । स्तुतौ तु पणायति पणायते विष्णु धीर । अरे तु द्वयोरर्थयोरेव आयास्या-प्राप्तिपक्ष आत्मानेपदमेव । अपण्डित षष्ठे पणित्वा पणिवीष्ट पणियते अपण्डित । इति दुर्गादासः ॥

पण्य, पु, (पण्यते णेन । पण्य यवहारे + “नित्यं पण्य परिणामे ।” ३।३।६६। इति अप ।) कार्षिकताम्रिक । स तु पञ्चक्षणलमापकारव्य-ताम्रकर्मणस्तयवहारद्रव्यम् । पूर्वं हि ताम्र-रक्तिकाया कपट्वा णको मल्यमिति अश्रुति-वराट्मल्य । लोके तूपचारात् कार्षीपञ्चत पण्यपदेशो मल्य एव । निर्विश । भृति । (पण्यो मल्लोऽस्यस्मिन् । पण्य + “अर्थ आदिभ्यो ङच् ।” ५।२।१२७। इत्यङ् ।) द्यूतम् । मल्यम् । आङ् इति ङोङ् इति वाजि इति च भाषा । (यथा, आर्यावचमश्रुती । ३५४।

“प्रतिभु शुको विपक्षे दृक् अङ्गारसंकथा गुरुवु । पुरघायितं पण्यस्तद्वाले परिभाषता दाय ॥” पण्यते यवङ्गियते इति । “पुंसि सञ्जाया घ-प्रायेण ।” ३।३।११८। इति च ।) मल्यम् । धनम् । इत्यमरभरतौ । काषापण्य । (यथा, मनु । ८।२२४।

“यस्तु दोषवर्ती कथामगस्याय प्रयच्छति । तस्य कुर्वन्मृगो दृक् स्वयं वयवतिं पण्यम् ॥”) क्रयशाकाङ्क्षिका । यवहारः । इति मेदिनी । विंशतिगच्छक । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रौतिक । इति जटाधरः ॥ गृहम् । इति शब्दमाता । (पण्यते अधिकारिभेदेन मुखमोगादिक यव-हारति साधकस्य सत्तायुसारेण वैजृक्षवासादि-वर्णं प्रददातीत्यर्थः । पचाद्यच् । यदा, पण्यते लूयते य । पण्य स्तुतौ “पुंसीति संज्ञार्था च,

प्रायेण ।” ३।३।११८। इति च । विष्णु । यथा, महाभारते । १३।१४६।११५।

“ऊर्ध्वं सतपथाचारः प्राण्यं प्रयव पण्य ॥”) पण्यस्थि, पुं, (पण्यस्य विक्रयादेयस्थिर्यञ्च ।) हङ् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

पण्यन, स्त्री, (पण्य यवहारे + भावे लुट् ।) विक्रय । इति शब्दरत्नावली ॥

पण्यपर, स्त्री, जगत् द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादश-जगत् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“पण्यपर द्वितीयाष्टपञ्चमैकादश विद् ॥”

पण्यव, पुं, (पण्य स्तुति वातीति । पण्य + वा + क् ।) गायनपटह । (यथा, गीतायाम् । १।१३।

“तत् शङ्काच्च भेद्यं च पण्यवानकमोसुखा । सङ्घैवाभ्युदयन्त स शब्दस्तुसुलोऽभवत् ॥”) प्रयव इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥

पण्यवा, स्त्री, (पण्य + टाप् ।) पण्य । यथा — “पण्यव पण्यवा च स्यात् प्रयवोऽप्यत्र वर्तते ॥”

इति भरतद्विरूपकोषः ॥

पण्यस, पु (पण्ययते इति । पण्य + “अत्यविच-मौति ।” उणा । ३।११७। इति असच् ।)

पण्यद्रव्यम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहिति ॥

पण्यङ्गना, स्त्री, (पण्येन घनेन लभ्या अङ्गना । घनेन वज्रत्वात् तथालम् ।) वेङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

पण्याया, स्त्री, (पण्ययते यवङ्गियते इति । पण्य यवहारे स्तुतौ च + स्वार्थे आय + ततो भावे अप् । ततश्चाप ।) क्रयविक्रययवहार । इति जटाधरः ॥ (स्तुति । द्यूतम् । इति घालर्थ-लभ्योऽर्थः ॥)

पण्यायित, चि, (पण्ययते स्तु इति । पण्य यव-हारे स्तुतौ च । “आयाद्य आर्घधातुके वा ।” ३।१।३१। इति स्वार्थे आयस्तत् ।) स्तुत । इत्यमरः । ३।२।१६॥ (यव-ङ्गतम् । क्रीतम् । विक्रीतम् । इति घालर्थ-लभ्योऽर्थः ॥)

पण्यायि, स्त्री, (पण्यस्य पण्याय वा यदस्थि ।) कपट-कम् । वराटका । इति चिकीर्षकः ॥

पण्यायिक, स्त्री, (पण्यायि + स्वार्थे कन् ।) वरा-टका । इति हेमचन्द्रः ॥

पण्यित, चि, (पण्यते स्तु इति । पण्य + क्त । अया-भावपक्षे सिद्धम् ।) स्तुतम् । इत्यमरः । ३।२।१६॥ यवङ्गतम् । इति पण्यघालर्थदर्शनात् ॥ (खड्गे, स्त्री । वाजि इति भाषा । यथा, महाभारते । १।

सौपर्णे । २२।४।

“तत्तस्ते पण्यितं हत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम ।। जम्बतु परया प्रीत्या परं पारं मद्योदधे ॥”) पण्यितय, चि, (पण्यते इति । पण्य ड यवहारे स्तुतौ च । “तत्पञ्चमीयस्य ।” ३।१।६६। इति तय ।) विक्रीयद्रव्यम् । इत्यमरः । २।६।८२॥ स्तुतयम् । यवहारम् । इति पण्यघालर्थ-दर्शनात् ॥

पण्य, पुं, (पण्यते निष्कलत्वं प्राप्नोतीति । मङ्गि-गता + पचाद्यच् । यदा पण्य ड यवहारे । “अम-

न्नात ड ।” उणा । १।११३। इति ड ।) स्तुतयम् । नपुंसकम् । इत्यमरः । २।६।३६॥ निष्कले, चि, ॥

पण्डा, स्त्री, (पण्य ड यवहारे । “अमन्नात ड ।” उणा । १।११३। इति ड । ततश्चाप ।) बुद्धि । इति मेदिनी । तत्त्वानुशा बुद्धि । इति हेमचन्द्रः ॥

पण्डापूर्व, स्त्री, (पण्य निष्कल अपूर्व अष्टमम् ।) फलाजनकाष्टम । तद्विशिष्टे चि । यथा,

“यदपि पण्डापूर्वं फलमिति तदपि न कामना-भावे अकारणपक्षेऽस्तीत्यात ।” इति सिद्धान्त-सुक्तावली ॥

पण्डित, पुं, (पण्डा वेदोऽनुशा तत्त्वविषयिणी वा बुद्धि । सा जाता अस्ति । “तदस्य सञ्जात तारकादिभ्य इतच् ।” ५।२।३६। इति इतच् । यदा पण्डते तत्त्वज्ञानं प्राप्यतेऽस्मात् । गत्यर्थेति क्त ।) शास्त्रज्ञ । अस्य लक्षणं यथा,—

“निवेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते । अनास्तिक अद्धान एतत् पण्डितलक्षणम् ॥”

इति चिन्तामणिः ॥

“पठका पाठकाश्चैव ये चान्यं शास्त्रचिन्तका । सर्वे असन्निगो मूर्खार्थं क्रियावान् स पण्डितः ॥”

इति महाभारते वनपर्व ॥

अपि च श्रीभगवद्गीतायाम् । ५।१७।

“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । मुनि चैव श्वपाके च पण्डिता समदर्शिनः ॥”

तत्पर्यायः । विद्वान् २ विपश्चित् ३ होयश्च ४ सन् ५ सुवी ६ कोविद् ७ बुधः ८ धीरः ९ मनीषी १० श्र ११ प्राज्ञः १२ सख्यावान् १३ कवि १४ धीमान् १५ कुरि १६ कृती १७ क्षत्रि १८ लब्धवर्णः १९ विचक्षणः २० दूरदर्शी २१ दीर्घदर्शी २२ । इत्यमरः । २।७।५-६॥ विशारदः २३ । कवी २४ कुरी २५ । इति भरतः ॥ विदग्धः २६ दूरदृक् २७ वेदी २८ वृद्धः २९ बुद्धः ३० विद्या-नगः ३१ प्रशिक्षः ३२ क्षत्रिः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ विश ३४ मेधावी ३५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिन्तक । इति मेदिनी ।

(सर्वज्ञत्वात् महादेव । यथा, महाभारते । १२।१७।१२४।

“न्यायनिर्वण्य पाद पण्डितो ह्यक्षलोपमः ॥”) पण्डितमन्य, चि, (आत्मानं पण्डितमन्यते य

स । “आत्मानं खञ्ज ।” ३।२।८३। इति खञ्ज ।) पण्डिताभिमानो । इति याकरणम् ॥

पण्डितमानी, [न] चि, (आत्मानं पण्डित मन्वते इति । मन + इणि ।) पण्डिताभिमानो । यथा

“मूर्खा पण्डितमनिन ।” इति प्राचीना ।

पण्य, चि, (पण्यते इति । पण्य ड यवहारे स्तुतौ च । “अवद्यपण्यययोग्येति ।” ३।१।१०१। निपातनात् साधु ।) पण्यतयम् । विक्रीय-द्रव्यम् । इत्यमरः । २।६।८२॥ (यथा, हे

रामायणे । २।४८।४।

“न चाङ्गम् न चाभोदन् वणिजो न प्रचारयन् ।

न चाप्रोभन्त पयानि नापचन् गृहमेधिन ॥”)
 अवहायम् । स्तोतयम् । इति पयधालधैर्दृष्टं
 नात ॥ (स्त्री, पयधते अवहयते ॥ पय +
 यत । विपथि । यथा, मनु । ५ । १२६ ।
 “नित्यं शुद्धं कारुहस्तं पयस्यं यच्च प्रसारितम् ॥”
 “पयस्यं पयस्यवैथिकायाम् ॥” इति कुल्लुकभट्ट ॥
 पयस्यवैथिका, स्त्री, (पयसानां विक्रयद्रव्याणां
 वैथिका यद्गम्) विपथि । इत्यमर । २ । २ । २॥
 पयस्यविक्रयशाला । इति हज्यायुध । हट्ट ।
 इत्यम् । विक्रयार्थप्रसारितनानाद्रव्याणां वणि-
 म्बैथी । वाणिवाविह्री इति वाजार इति च
 ख्यात । इति केचित् । हट्टमखण्डप । इति
 केचित् । हट्टमध्यस्थपयस्यविक्रयवैथी । इति
 केचित् । इति तट्टीकाया भरत ॥
 “आपय पयस्यवैथी च ह्यय वैथीति सञ्चितम् ॥”
 इति शाश्वत ॥
 पयस्यवैथी, स्त्री, (पयसानां वैथी विक्रययद्गम् ।)
 क्रयविक्रयस्थानम् । इति शब्दमाला ॥
 पयस्यशाला, स्त्री, (पयसानां विक्रयद्रव्याणां शाला
 यद्गम्) हट्ट । इति हेमचन्द्र ॥ विक्रययद्गम् ॥
 पयस्यस्त्री, स्त्री, (पयसा मत्स्येन लभ्या या स्त्री ।
 यद्वा पयस्यं हट्टादिस्थले स्थिता स्त्री ।) वैश्या ।
 इति कौशान्तरम् ॥
 पयसा, स्त्री, (पयस्यते स्तूयते रोगहन्तृत्वात् ।
 पय उ अवहारे स्तुतौ च + कम्मणि यत तत-
 टाप ।) प्रियया । इति द्विरूपकोष ॥
 पयसाङ्गना, स्त्री, (पयसा पयसेन मत्स्येन लभ्या या
 अङ्गना ।) वैश्या । इति हेमचन्द्र ॥
 पयसाजीव । पुं, (पयस्ये क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति
 प्राणिति । आ + जीव + क ।) क्रयविक्रयिक ।
 वणिक । इत्यमर । २ । ६ । ७८ ॥
 पयसाजीवक, स्त्री, (पयस्ये क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति-
 तिष्ठतीति । पयसाजीवस्ततः स्वार्थे कन् । अमि-
 धावात जीवत्वम् । यद्वा, पयसाजीवैविध्यगमि
 कायति शब्दायते इति । के + क ।) हट्ट ।
 इति त्रिकाण्डशेष ॥ पयसाजीवकमित्यपि पाठ ॥
 पयसान्वा, स्त्री, (पयस्य अन्वयति खगुण्येन या ।
 अन्व + अच् ।) ह्यविशेष । तत्पर्याय ।
 कङ्कुनीपचा २ पयसधा ३ पयसधा ४ । अस्या
 गुणा । समवीर्यत्वम् । तिक्तत्वम् । शारत्वम् ।
 शारकत्वम् । ततकालशब्दघातव्रणसरोपयत्वम् ।
 “दीर्घा मध्या तथा द्रुखा पयसान्वा त्रिविधा स्मृता ।
 रसवीर्यविपाकेषु मध्यमा गुणदायिका ॥”
 इति राजनिर्घण्ट ॥
 पयसन्वा इत्यपि पाठ ॥
 पत [ट्] पुं, (पतति गच्छत्यनेन । पतौ उ गतौ +
 कर्त्तव्ये क्तिप्) पाद । इत्यमर । १२ । ६ । ७१ ॥
 (यथा, मनु । ४ । २७ ।
 “मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न सुञ्जीत कदाचन ।
 केसकीटावपमञ्च पदासृष्टञ्च कामत ॥”
 केचित्तु पादशब्दस्य पद इत्यादेशो भवतीति
 वदन्ति । अन्येस्तु न मन्यन्ते अतः “पदास्य

पृथक्शब्दा इत्येके ॥” इति सुम्बोधे वोप-
 देवेनोक्तम् ॥
 पत, लृज गतौ । ऐश्वर्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥
 (भा - पर - अक - सेट ।) लृज, अपतत । ज, पात
 पत । गतिरिह पतनम् । पतति पत्रं हृत्वात ।
 इति दुर्गादास ॥
 पत, त क गतौ । ऐश्वर्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥
 (अदन्तचुरा - पर - अक - सेट ।) ऐश्वर्यमिश्ररौ
 भाव । गतिरिह पतनम् । पतयति पत्रं
 हृत्वात । इति दुर्गादास ॥
 पत य उ ऐश्वर्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा-
 आत्म - अक - सेट ।) य उ, पतते । ऐश्वर्यमैश्वर्य-
 मिश्ररौभाव । इति दुर्गादास ॥
 पत, जि, (पततीति । पत + अच् ।) पुष्टम् ।
 इति जटाधर । (पतनकर्त्तरि च, जि ॥)
 पतग, पुं, (पत उतपतितं स्वनं गच्छति । यद्वा
 पतेन पक्ष्येण गच्छतीति । गम् + ङ ।) पक्षी ।
 इत्यमर । २ । ५ । ३२ ॥ (यथा, मनु । ७ । २३ ।
 “देवानामवगन्तव्यां रक्षाञ्चि पतमोरगा ।
 तेषु भोगाय कल्पन्ते दृष्टेयैव निपीडिता ॥”)
 पतङ्ग, स्त्री, (पत लृज गतौ शैश्वर्ये । बाहुलकात्
 अङ्गञ्च ।) स्तम्भम् । पारदम् । इति मेदिनी ॥
 चन्दनभेद । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पतङ्ग, पुं, (पतति गच्छतीति । “पतेरङ्गश्च
 पक्षिणि ॥” उणा । १ । ११८ । इति अङ्गञ्च ।)
 पक्षी । (यथा, मार्कण्डेये । १ । ८६ ।
 “ततः सज्जैः पक्षिण्यैः पापी तिर्यक्त्वमनुत ।
 क्षमिकौटपतङ्गेषु श्वापदे मशकादिषु ॥”)
 हृत्थं । (यथा, मार्कण्डेये । १ । १२ ।
 “पततपतङ्गप्रतिमस्तपोनिधि
 पुरोऽस्य यावन्न सुवि अजीवत ॥”
 “कथं पतङ्गं हृत्थं । खगलसामान्योपचारात् ।
 “पतङ्गं शूलमे हृत्थं पतङ्गं पक्षिणि स्मृतं ॥
 इति कौशान्तरम् ॥” इत्युज्ज्वलदत्त ॥)
 शूलम् । इत्यमर । ३ । ३ । २ ॥ शालि-
 प्रभेद । इति मेदिनी ॥ जलमधूकटञ्च । इति
 राजनिर्घण्ट ॥
 पतङ्गम्, पुं, (पत उतपतितं स्वनं गच्छतीति ।
 गम् + खञ्च । सुम् च ।) पक्षी । इति आकर-
 णम् ॥ (शूलम् । यथा, भागवते । ७ । ८ । २४ ।
 “अक्षतितोऽधौ पतितं पतङ्गमो
 यथा हृत्ति ह्यैजसि सोऽसुरस्तदा ॥”)
 पतङ्गिका, स्त्री, (पतङ्ग + खल्यार्थे सञ्ज्ञाया वा
 कन् । स्त्रिया टाप् अत इत्वञ्च ।) मधुमक्षिका-
 विशेष । ततपर्याय । पुस्तिका २ । इत्य-
 मर । २ । ५ । २७ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १८ । १ ।
 “पतङ्गिकानां पुच्छेषु लव्येषुका प्रवेशिता ।
 कर्मैकस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥”)
 पतक्षिका, स्त्री, (पतमभिगतं शत्रुमित्यर्थे चिक्रयति
 पीडयति खारोपितशरेणेति यावत् । पृथोदरात्
 वाधु ।) घट्ट्या । इति शब्दरत्नावली ॥

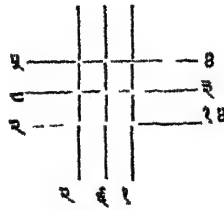
पतङ्गलि, पुं, (पत पतन् वा अङ्गलि गम-
 स्तायतया यस्मिन् । शकन्वादित्यात् साधु ।)
 सुनिविशेष । स तु पातङ्गलदर्शनपाणिनिटीका-
 महाभाष्यादियन्यकर्त्ता । ततपर्याय । गोनर्ह्ये
 २ । इति हेमचन्द्र ॥ चूर्णित ३ भाष्यकार
 ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ वररुचि ५ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (केवाचिन्मते योगसूत्रकारक-
 पतङ्गलेर्भाष्यकृत पतङ्गलिभिन्न एव । अनयो-
 रभेदतान् निर्दिशन्ति पाश्चात्त्या ।) पातङ्गलयोग-
 शास्त्रानु पादचतुष्टयात्मकं तत्र प्रथमे पादे
 “अथ योगानुशासनम् ॥” इति योगशास्त्रारम्भ-
 प्रतिज्ञां विधाय “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥”
 इत्यादिना योगलक्षणसुक्ता सप्रपञ्चसमाधि-
 निर्देशं कृतवान् भगवान् पतङ्गलि । द्वितीये
 तु “तपः स्वाध्यायेश्वरप्रशिक्षणानि क्रिया-
 योगः ॥” इत्यादिना युत्थितचित्तस्य क्रियायोग
 यमादीनि पञ्च बहिरङ्गाणि साधनानि च निर-
 दिशत । तृतीये “देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥”
 इत्यादिना धारणाध्यानसमाधिचरुपमनरङ्ग
 सयमपदेवाच्च तत्र अवान्तरफलं विभूतिजातञ्च
 उपदिशत । चतुर्थे पादे तु “जन्मौषधिममन्तप-
 समाधिना सिद्ध्यति ॥” इत्यादिना सधिद्विपञ्चक
 सुखं प्रयोजनं केवलं प्रधानादीनि पञ्चविंशति-
 तत्त्वानि क्लेशकर्मविपाकाशयैरसञ्चितं पुद्गल
 स्वेच्छया निर्माणाकायमधिष्ठाय लौकिकादि-
 सम्प्रदायप्रवर्तकं ससारदहने दग्धानां जीवानां
 निस्तारकञ्च उपदिशत ॥
 पतङ्ग, स्त्री, (पतन्त आसते इति । पतत + चै
 + क ।) पञ्च । पाखा इति भाषा । इत्य-
 मर । २ । ५ । ३६ । (यथा, भागवते । ८ । १ । ३४ ।
 “येन मे पूर्वमद्रोण्या पञ्चक्रेदं प्रजापत्ये ।
 कृतो निविशता भारे पतन्ते पतता सुवि ॥”
 (च) पत लृज गतौ । “अभिनविजयविधिमथो-
 षन् ॥” उणा । ३ । १५ । इति अञ्चन् ।
 वाहनम् । इत्युज्ज्वलदत्त ॥
 पतङ्गी, [नृ] पुं, (पतङ्गं पक्षीं विदधते ॥
 पतङ्ग + इति ।) पक्षी । इत्यमर । २ । ५ । ३६ ॥
 (यथा, कुमारः । ५ । ४ ।
 “पदं सहेतुं भ्रमरस्य पेलव
 शिरीषपुष्पं न पुनः पतन्निष्ठा ॥”)
 पतङ्गि, पुं, (पतति उतपततीति । “पतेरङ्गि ॥”
 उणा । ४ । ६६ । इति अङ्गिन् ।) पक्षी ।
 इत्यमर । २ । ५ । ३३ ॥
 पतङ्ग्यह, पुं, (पततं सुखादिभ्यः खलत् कलादि
 शृङ्गातीति । पतत + यङ् + अच् ।) प्रति-
 पाह । इत्यमर । २ । ३ । १३६ ॥ पिकदावी
 इति भाषा ॥
 पतङ्गीर, पुं, (पतन् पक्षी भोज्यवशात् ।) श्लेष्म ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 पतन् [त] पुं, (पततीति । पत + शङ् ।) पक्षी ।
 (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २८ ।
 “नचकायां सुखं चञ्च आदित्यस्ते कर्त्ता सुखम् ।

पताका

पर्वतानां मुख मेरुगण्ड पतता सुखम् ॥”)
 पतनशीले चि । इति मेदिनी ॥
 पतन, क्ली, (पा + भावे लुट् ।) पात । पडन्
 इति भाषा । यथा,— [इ सङ्गम् ॥
 “अशने पतने न वेदना पतनञ्चानमतीव
 इत्युद्धट ॥
 “द्विजातिकर्मभ्यो हानि पतन परच चासिद्धि
 क्षमेके नरकम् ॥” इति हारीतक्यम् ॥ पापम् ।
 यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।
 “विहितस्थानमुडानान्निन्दितस्थ च सर्वनात ।
 अनियन्त्राच्चैन्द्रियाणा नर पतनमृच्छति ॥”
 पतन, पु, (पतति कर्मन्त्ये यसात् । पत + अम ।
 क्षीणपुण्याना चन्द्रलोकात् पतन शास्त्रे प्रसि-
 द्धम् ।) चन्द्र, (पततीति । पत + अम ।) पक्षी ।
 पतङ्ग । इति सविप्रसारीणादिट्ठिति ॥
 पतयानु चि, (पत + “सृष्टिदृष्टिपतिद्वयौति ।”
 ३।२।१५८ । इति आलम् ।) पताशील । तत-
 पर्याय । पातुक २ । इत्यमर ३।२।२७ ॥
 पतस, पु, (पततीति । “अलविचमीति ” उखां
 ३।२।७ । इति असच ।) पक्षी । इत्युगादिट्ठिति ॥
 चन्द्र । पतङ्ग । इति सविप्रसारीणादिट्ठिति ॥
 पताका, क्ली पतते ज्ञायते कश्चित्त भेदोऽनया ।
 (पत । “वलाकाद्यश्च ।” उखा ४।२।४ । इति
 आक प्रत्ययेन साधु ।) ध्वजम् । निशान् इति
 भाषा । (यथा, महाभारते ६।१७।१५ ।
 “अतैश्चैव पताकाभिर्ध्वजवारणवाणिभि ।
 तान्यङ्गीकान्यशोभन्त राजन्यपदातिभि ॥”)
 ततपर्याय । वैजयन्ती २ केतनम् ३ ध्वजम् ४ ।
 इत्यमर २।२।६६ ॥ पताका ५ जयन्ती ६ वैज-
 यन्तिका ७ कदली ८ कल्लु ९ केतु १ कद-
 लिका ११ योममखलम् १२ । इति शब्दरत्नाकरे ॥
 चिङ्गम् १३ । इति जटाधर ॥ केतन ध्वज एतद्वय
 पताकादृष्टे । इति भरत ॥ सौभाग्यम् । वाट-
 काङ्गम् । इति मेदिनी । (यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ६ । २७ ।
 “पताकास्थानक योग्य सुविचार्यश्च वस्तुनि ॥”
 इह नाह ॥ तल्लक्षण यथा तत्रैव । ६ । २८ ।
 “यच्चार्यं चिन्तितं न्यस्तस्तिङ्गोऽन्य प्रयुज्यते ।
 आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकान् तत ॥”
 तल्लेखनाश्च तत्रैव । ६ । २९—३२ ।
 “सहस्रैवार्थसम्पत्तिर्गुणवस्तुपचारत ।
 पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥
 यथा, रत्नावल्यां ‘वासवदत्तेयमिति राजा यदा
 ततकण्ठपाशं मोचयति तदा तदुक्ता ‘सागरि-
 केयमिति प्रत्यभिज्ञाय ‘कथं प्रिया मे साग-
 रिका अलमलमतिमानम् इत्यादि फलरूपार्थ-
 सम्पत्तिं पूर्णपेक्षया उपचारातिशयात् गुण-
 वती उतकृता । १ ।
 वच सातिशयश्चिह्नं नाभावसमाश्रयम् ।
 पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥
 यथा, वेणीसहारे कृष्णधार ।
 ‘रक्तप्रवाहितसुव चतुर्विधाश्च

पताकी

खस्था भवेत्तु कुरुराजसुता सभृता ।
 अत्र रत्नादीना खरिषरीराय हेतुकक्षेपवशेन
 बीजार्थप्रतिपादनात् नेत्रमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां
 द्वितीय पताकास्थानम् । २ ।
 अर्थोपपत्तक यत्तु लीन सविनय भवेत् ।
 श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेत तृतीयमिदमुच्यते ॥
 लीन अथक्ताय श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्राया-
 न्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरोपेत सविनय विशेष
 निश्चयप्राप्ता संहित सम्पद्यते यत तत तृतीय
 पताकास्थानम् । यथा, वेणीसहारे २ अङ्के ।
 कञ्चुकी । ‘देव । भयं भयम् । राजा । ‘केन ।
 कञ्चुकी । ‘भीमेन । राजा । ‘कस्य । कञ्चुकी ।
 ‘भवत । राजा । ‘आ । किं पचपसि ? कञ्चुकी ।
 (समयम्) ‘देव । ननु ब्रवीमि । भयं भीमेन
 भवत । राजा । ‘धिकं दृष्ट्वापसद । कोऽयमद्य ते
 यामोह । कञ्चुकी । देव । न यामोह सत्यमेव ।
 भयं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।
 पतित किङ्किणीकागबद्धाकन्दमिवचितो ॥
 अत्र दुर्वाधनोरुभयरूपपस्तुतसङ्क्रान्तमर्थोप-
 पत्तेरुक्तम् । ३ ।
 इतरथा वचनविद्यास सुश्लिष्ट काव्ययोजित ।
 प्रधानाधान्तरापेक्षौ पताकास्थानक परम् ॥ ४ ॥
 अङ्क । केतु । इति हेमचन्द्र ॥ अस्य विवरण
 ध्वजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पताकी, [न] चि (पताका विद्यतेऽस्य । पताका
 + इनि ।) वैजयन्तिक । पताकाधारो । इत्य-
 मर २ । २ । ७१ । (यथा, महाभारते ।
 ६ । १७ । २० ।
 “स तु गोवासनं श्रेष्ठं सहितं सर्वराजभि ।
 ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ॥”)
 रिष्टारिष्टबीधकचक्रविशेष । तस्य लिखनक्रमो
 यथा —
 “तिथ्यगुह्यगता रेखास्तिस्रो देया पताकया ।
 युता कार्या विधिविदा सर्वसङ्गतरेखया ॥
 दक्षस्थोत्तरेखातो वाम मेधादराशयः ।
 पञ्चाष्टयुग्मविशेषः शब्दद्वेषाभिसागरा ।
 कर्केटाक्षीनपथ्यन्तमङ्गा देया यथाक्रमम् ॥

बालस्य जन्मकालीनयहलजमणादिव ।
 विन्यस्त्य चिन्तयेत् प्राञ्च शुभाशुभ यथाग्रहात् ॥”
 तत्र शुभाशुभज्ञानं यथा —
 “शुभदृष्टयोगवैधैलमाहालस्य शोभनम् ।
 मापदृष्टयोगवैधैराक्षकाद्रिष्टकालवित ।
 नक्षत्रिके दिन मध्ये मासो ह्येनं च ह्ययनम् ॥”

पताकी

वेधज्ञानं यथा,—
 “ककेमीनधनुर्भ्याश्च हरे कौटघटेन च ।
 स्त्रियास्तौलिङ्गाभ्याश्च घटे मीनेन कन्यया ॥
 धनुषो ष्टगककिंभ्या मकरे धनुषा स्त्रिया ।
 मीने ककिंतुलाभ्याश्च मीनस्त्रीधनुषात्वजे ॥
 तुलाककिंमृगैश्च कौटकुम्भद्वययु च ।
 सिंहवद्वेध एतेषु वामदक्षिणसमुत्थे ॥
 राहुकेत्वर्कसौरारे पापैर्विद्धो युतोऽयम् ।
 तदन्ययुतविद्धस्तु नक्षराणि शुभग्रह ॥’
 रिष्टिकालो यथा,—
 “एकोनविंशति कर्के सिंहे सप्तदशेव तु ।
 षट्त्रिंशद्वनलायाश्च षड्विंशतिस्तुलाधरे ॥
 दृष्टिके सिंहवज्रज्येष्ठाद्रिष्टश्च रासन ।
 षड्विंश मकरे ज्येष्ठं कुम्भं सप्तं गृह्यते ॥
 नव युग्मे तथा मीने मेषे षट्पञ्चाशस्तथा ।
 दृष्टमे च तथा सिंहे युग्मेऽष्टद्वयोच ॥
 चितयाङ्गादिव सख्या दिनमासाब्ददिगाद्य ।
 एकाङ्गाद्रिष्टाङ्गात् कचिद्रिष्टे च सप्त व ॥
 अथ यामाह्वाधिपज्ञानम् ।
 “वारेष्टादयामेषु रात्रातो पञ्चषट् क्रमात् ।
 अधिपः स्युर्ह्वाखान यथापरे भवन्ति २ ।
 रवीच्यन्दभृगुकाजशनिब्रह्मवयो निशि ॥
 रविशुक्रमङ्गलश्रीशङ्खौल्यकृत्तमास्करा ।
 दिने जह्वा परेख्येन तत्राध्यक्षास्तुयहा ॥’
 अथ दृष्टाधिपज्ञानम् ।
 “पापदृष्टे भवेन्नृष्टि शुभमृष्टे शुभ भवेत् ।
 शुभमृष्टस्य दृष्टे तु कुम्भारम्भा कुम्भ भवेत् ॥
 यस्यार्द्धयामस्तस्यैव प्रागदृष्ट स भेदा तत ।
 षट् षट् परीत्य दृष्टाश्च त्रयो राना मता यथा ॥
 आदित्ये भृगुचो बुधोऽपि च शशां सोमशानोऽप्यो-
 ऽङ्का
 मीमेऽर्के सितसोमचो च शशिणे सोम शनि-
 व्याकपति ।
 जीवेऽङ्गाररवी भृगुश्च युसुते सौम्येऽभाषण्णा
 काले जीवमहर्जितमि किरणा रात्रौ च दृष्टा-
 धिपा ॥
 यामाह्वाधिपसख्यातो हितोयस्तु तद्वक्त ।
 तदह्वातु तृतीय स्यात्तदह्वातु तुरायक ॥
 अङ्काभावे तु राहु स्यात् तदह्वातु वस्तुसङ्गक ।
 भयाङ्कस्य परित्यगाद्विवाह्याधिया यथा ॥
 गविदुजवधमौचस्त्ररासुरजा
 कुजरविदुजजामेन्दुगसुगाश्च ।
 गुरुशशिरविदेव्या शुक्रसौमाभाभेव्या
 शनिजुजरविदेव्या तद्विवाह्याधिया ॥”
 शुभाशुभदृष्टज्ञानं यथा —
 “शेवावर्कस्य दृष्टौ सततं शुभकरावादिश्री
 तथेन्दो
 शेषो दृष्टः कुलस्याप्यथ गुरुधुधोरावमर्ह
 प्रशस्तम् ।
 आदिदृष्टस्यैको भृगुकृत्तपते सर्वकार्येषु श्रेष्ठो
 दृष्टाश्चकार एते कचिदपि समग्रं नैव शरीरे
 भ्रष्टम् ॥”

पलपताकी यथा —

“प्रतिदण्डं पलायिष्यान्नात्मा वाच्यं कश्चिच्छब्दम् ॥
रवौ च वेदा वसव सुधाश्रौ
कुजे च वाणा शशिजे तथाङ्गा ।
प्रनाटतुर्दिकं च दृष्टव्यसौ स्था-
नाहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्रा ॥”

बालस्य शुभाशुभफलं यथा,—

“अशुभे दण्डसंयोगे सर्वत्र पुण्यवर्जिते ।
बालस्य मरणं शीघ्रं यदि पापे समन्वितम् ॥
अशुभग्रहदण्डे तु सर्वत्र पापवर्जिते ।
बालस्य कुशलं सर्वं शुभैर्यदि समन्वितम् ॥
अशुभो दण्डनाथो हि वेधश्चेत्तेन लभ्यते ।
मरणं तत्र वक्तव्यं बालस्य बान्धवा भवेत् ॥
पापस्य दण्डभाजे तु तदयोगवेधवर्जिते ।
बालस्य कुशलं तत्र शुभैर्यदि समन्वितम् ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वे पताकीवेधः ॥

(स्त्रिया डीप । सेना । यथा, रघु । ४ । ८२ ।

“न प्रसेहे स रुद्राकर्मधारावधुर्द्विजम् ।

रथवत्स रजोऽप्यस्य क्षुत्त एव पताकिनीम् ॥”)

पति, पु. (पाति रक्षतीति । पा ल रक्षणे + डति ।)

मूलम् । गति । इति विश्वः ॥ पाणिग्रहीता ।

भातार इति भाषा । तत्पठ्याय । धन २

प्रिय ३ भर्ता ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥

कान्त ५ प्राणायाम ६ गुरु ७ हृदयेश ८

जीवितेश ९ जामाता १० सुखोत्सव ११

नर्मकाल १२ रतगुरु १३ स्वामी १४ रमण

१५ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर १६ परिणेत

१७ गृही १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्ष-

णम् । मिधिवतपाणिग्रहक । अशुक्लदक्षिण-

चट्टप्रभेदात् पतिश्चतुर्धा । सार्वकालिकपरा-

पितापराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनु-

कुलः । १ । सकलनायिकाविषयसमसङ्गानु-

रागः दर्शितः । २ । भूयो नि शङ्क कृतदोषो-

ऽप्यभयो निर्द्विषितोऽपि भूय प्रथयपरायणो

पृष्ठः । ३ । कामिनीविषयकपटपटु प्रभ ४ ।

नौ रसमञ्जरौ ॥ * । पतिसेवादिफलं यथा,—

कार्प मे सुजते । साध्वि । निद्राभङ्गं क्षतस्त्वया ।

अर्पं व्रतादिकं तस्या या भर्तृस्त्वापकारिणी ॥

तपश्चान्नश्नश्चैव व्रत दानादिकश्च यत ।

भर्तुरप्रियकारिण्या सर्वं भवति निष्फलम् ॥

यथा प्रिय पूजितश्च श्रीकृष्ण पूजितस्तथा ।

पतिव्रताव्रतार्थश्च पतिरूपी हरिः स्वयम् ॥

सर्वदानं सर्वयज्ञं सर्वतीर्थनिषेवणम् ।

सर्वं व्रतं तपः सर्वमुपवासादिकश्च यत ॥

सर्वधर्मश्च सत्यश्च सर्वद्वन्द्वपूजनम् ।

ततः सर्वं स्वामिसेवाया कला नार्हन्ति

गौडश्रीम् ॥

सुपुण्ये भारते वर्षे पतिसेवां करोति या ।

वैकुण्ठं स्वामिना साङ्गं सा याति ब्रह्मणः श्रुतम् ॥

विप्रियं कुरुते भर्तृविप्रियं वदति प्रियम् ।

असतकुलप्रजाता या ततफलं भूयता सति । ॥

कुम्भीपाकं व्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरी । *

ततो भवति चाखाली पतिपुत्रविवर्जिता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४३ अध्याये ॥*

अपि च ।

“स्वकान्तश्च परो वसुरिह लोके परश्च च ।

नहि कान्तात् परं श्रेयान् कुलस्त्रीणां परो गुरुः ॥

द्वन्द्वपूजा व्रतं दानं तपश्चान्नश्नं जपः ।

ज्ञानश्च सर्वतीर्थेषु शीघ्रा सर्वमख्यं च ॥

प्रादक्षिण्यं पृथिव्याश्च ब्राह्मणातिथिसेवनम् ।

सन्वाणि पतिसेवाया कला नार्हन्ति गौडश्रीम् ॥

किमतं पतिभक्ताया अभक्तायाश्च भारते ।

यया दुःखी सुखारम्भे साकाङ्क्षः प्रथमो भवेत् ॥

पतिसेवापरो धर्मो नहि स्त्रीणां श्रुतौ श्रुतम् ।

स्त्री ज्ञाने च सततं कान्तं नारायणाधिकम् ।

दृष्ट्वा तत्चरणान्भोजं सेवां नित्यं करिष्यति ॥

परिहासेन कोपेन भ्रमेणावज्ञया स्तुते । ।

कटूक्तिं स्वामिनं साक्षात् परोक्षान् करिष्यति ॥

स्त्रिया वाग्योगिदुष्टाया कामतो भारते सुवि ।

प्रायश्चित्तं श्रुतौ नास्ति नरकं ब्रह्मणः श्रुतम् ॥

सर्वधर्मपरीता या कटूक्तिं कुर्वते पतिम् ।

श्रुतजन्मश्रुतं पुण्यं तस्या नश्यति निश्चितम् ॥

दत्त्वा कथां बोधयित्वा जगाम सुनिपुण्यम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णचन्द्रखण्डे २४ अध्याये ॥

अपि च ।

“या स्त्री भर्तुरसौभाग्यासाध्वै भाग्या च सर्वतः ।

श्रयणं भोजनं तस्या न सुखं जीवनं तथा ॥

यस्या नास्ति प्रियमेतं तस्या जन्म निरर्थकम् ।

ततः किं पुनर्नि रूपे सत्यसौ यावच्छ्रुता ॥

यः क्लिर्नास्ति काते च सर्वप्रियतमे परे ।

सा शुचिर्धर्महवीरा च सर्वकल्माषवर्जिता ॥

पतिबन्धुगतिभर्ता देवतं गुरुरव च ।

सर्वस्वाच्च परं स्वामी न गुरुः स्वामिनं परं ॥

पिता माता सुतो भ्राता क्षिप्रो दत्ता मितं धनम् ।

सर्वस्वदाता स्वामी च चटानां योषिता सुरा ॥

कापिदेव हि जानाति महासाध्वी च स्वामिनम् ।

अतिसङ्गं प्रजाता च सुश्रीला कुलपालिका ॥

असङ्गप्रसूता या दुःश्रीला धर्मवर्जिता ।

सुखदुष्टा योनिदुष्टा पतिं निन्दति कोपतः ॥

या स्त्री हेति सर्वपरं पतिं विष्णुसमं गुरुम् ।

कुम्भीपाके पचति सा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

व्रतज्ञांश्च दानं सत्यं पुण्यं तपश्चिरम् ।

पतिभक्तिविहीनाया भस्मीभूतं निरर्थकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णचन्द्रखण्डे ५७ अध्याये ॥

अपि च ।

“साध्व्याः सङ्गं प्रजायाश्च श्रुतपुत्राधिकं पतिः ।

असङ्गप्रसूता या दुःश्रीला ज्ञानवर्जिता ॥

स्वामिनं मन्यते नासौ पित्रोर्द्विषेण कुतश्चिता ।

कुतश्चित् पतितं स्फुटं दरिद्रं रोमिण्यं जडम् ॥

कुलका विष्णुतुल्यश्च कान्तं प्रत्यति सन्ततम् ॥

हुताश्रमो वा सूर्यो वा सर्वतेजस्विनां परः ।

पतिव्रतातेजसश्च कलां नार्हन्ति गौडश्रीम् ॥

महादानानि पुण्यानि व्रतान्याश्रानि च ।

तपांसि पतिसेवाया कला नार्हन्ति गौडश्रीम् ॥

पुत्रो वापि पिता वापि बान्धवो वा सहोदरः ।

योषिता कुलजातानां न कश्चित् स्वामिनं समः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ४४ अध्याये ॥*

पतिदक्षिणादि यथा —

“निरूपितश्च वेदेषु खण्डो धनवाचकः ।

तदयस्यास्तीति स स्वामी वेदज्ञः । शृणु मन्त्रं च ॥

तस्य दाता सदा स्वामी न च स्व स्वामिनो भवेत् ।

अहो अवस्था भवता वेदज्ञानमवोधताम् ॥

धर्म उवाच ।

पत्नीं विना न स्व साध्वि । स्वामिनं दातुमक्षमम् ।

दम्यतो धुवमेकाङ्गौ तयोदाता च द्वौ समौ ॥

निरूपिता पुण्यश्रेष्ठे च व्रते स्वामी च दक्षिणा ।

श्रुतौ श्रुतौ यः स्वधर्मो विपरीतो ह्यधर्मकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ७ अध्याये ॥

पति, त्रि. (पाति रक्षति पालयतीति वा । “पते-

डति ।” उणा । ४ । ५७ । इति डति ।)

अधिपति । तत्पठ्याय । स्वामी २ इश्वर ३

इक्षिता ४ अधिभू ५ नायक ६ नेता ७ प्रभु ८

परिवृष्ट ९ अधिप १ । इत्यमरः । ३ । ११ । १११ ॥

(यथा, मनु । ७ । ११५ ।

“ग्रामस्थाधिपतिं कुप्यात् दण्डग्रामपतिं तथा ।

विश्वतीक्ष्णं शतश्रेष्ठं सङ्घस्यपतिमेव च ॥”)

पतिवरा, स्त्री, (पतिं वृणीते या सा । वृ ञ वरणे +

खच् । “सञ्जायां भृशं वृणीति ।” ३ । २ । ४६ ।

इति सुम ।) खयवरा । स्त्रीत्या पत्यन्वेष्टिणी ।

(यथा, रघौ । ६ । १ ।

“मनुजानां चतुरस्रयान-

मध्यास्य कन्या परिवारं शोभि ।

विवेश मन्थान्तरराजमार्गं

पतिवरा काङ्क्षन्निवाहवेशा ॥”)

कृष्णजीरक । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पतिनी, स्त्री, (पतिं हन्ति इति । “लक्षणे जाया-

पत्नीत्येक ।” ३ । २ । १५२ । इति टकः ततो डीप ।)

पतिनाशकहस्तेरेखाविशेषः । यथा, “लक्षणे

जायापतिभ्याम् । जायाभ्यो हस्तः । पतिनी पाणि-

रेखा ।” इति चक्षिप्रसारयाकरयम् ॥ स्वामिहन्त्री

(विवाहात् प्राक् स्त्रीनादिभ्यः पिच्छाद्यकस्य कुमार्थे

परीक्षार्थं दाने तदा श्मशानजातभ्यः पिच्छस्य

ग्रहणे कुमायास्तस्याः पतिहननरूपफलं यथा,

आन्ध्रजायनशब्दश्च १ । ५ । ६ । “अष्टौ पिच्छान्

हत्वा पिच्छानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयात् एवमेक

गृह्णात्येति ।” इति नियोजिता कुमारी यदि

श्मशानादाहतां नृदं गृह्णाति तदा पतिनीति

तां विदात् ॥)

पतितः, त्रि. (पतति भङ्गो भवति स्वधर्मात् प्राक्-

विहितकर्मस्य सदाचारादिभ्यो नाय । पत +

कर्त्तरि क्त चक्षितः । गलितः । पतनाश्रयः ।

पडा इति भाषा । तत्पठ्याय । प्रस्कन्न २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ पातित्यविशिष्टः । स्वधर्मेभ्यः ।

तस्य लक्षणं यथा भास्करेयपुराणे ।

“स्वधर्मं यः समुच्छिद्य परधर्मं समाश्रयेत् ।

अनापदि स विद्वङ्गः पतितः परिकीर्तितः ॥”

पतितः

मातित्यकारणं यथा, मातस्ये २ १ अध्याये ।
“चाखालान्विचित्रो गत्वा सुकृता च प्रतिगृह्य च ।
प्रतत्त्वज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् सामान्यं गच्छति ॥”
पतिता यथा,—

“गरादिविविधस्यैव पाषाणं क्रूरबुद्धयः ।
क्रोधात् प्रायः विषं वदन्ति शस्त्रमुद्ध्वन्य जलम् ॥
गिरिवृक्षप्रपातस्य ये कुर्वन्ति नराधमा ।
कुशिल्यजीविनस्यैव सुनालश्वारकारिणः ॥”
तथा,—

“ब्रह्मदण्डवृत्ता ये च ये च वै ब्राह्मणेवृत्ता ।
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिता ॥”
तेषां दाहादिनिषेधो यथा,—

“पतितानां दाहः स्यान्मान्येष्टिनास्त्रिष्वक्षयः ।
न चाशुपातं पिबेद्विवाकार्यं ब्राह्मणैः कचित् ॥”

इति शुद्धितत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥
तेषां ससर्गनिषेधो यथा, वराहपुराणे ।
“आसन्नप्रयनाश्चैनं भोजनात् कथनादिषु ।
सम्बतसरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥”
प्रायश्चित्ततरेवैदिकमैत्राधिकारी भन् नरक-
भागी । यथा—

“पतिते सप्रयुक्तानामिमांश्च्युत निष्कृतिम् ।
सम्बतसरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥

यजनाध्यापनादयोन्याश्चासपानाशनासनात् ।
यो येन पतितेनैव ससगं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात् ससर्गस्य विशुद्धये ॥”
तेषां दण्डकायं यथा—

“पतितस्योदकं कार्यं सपिबेद्ब्राह्मणे सह ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातिभिर्गुरुसन्निधौ ॥
दासीघटमयं पूर्णं पर्यस्तेन प्रेतवत् सदा ।
अहोरात्रसुपासीनं नाश्रीन् ब्राह्मणे सह ॥
निवर्तयेत्संस्मृतं सम्भाषणसहासनम् ॥”

इति मातृ २ १ अध्याये ॥
अध्याय्या पतिता यथा, मतस्यपुराणे ।

“पतिता गुरयस्थाय्या न तु माता कदाचन ।
गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ।’
द्वादशवार्षिकव्रतनाश्रयपापयुक्तः । तस्य औह-
देष्टिकविधिर्यथा “पूर्वोक्तस्नातृदादे दाहा-
श्रीचादिनिषेधस्तदानीमेव । वतसरास्ते तु सर्व-
मौहदेष्टिका कुर्यात् ॥

गोब्राह्मणहतानां पतितानां तथैव च ।
जह सवतसरात् कुर्यात् सर्वमेवौहदेष्टिकम् ॥”

इति हेमाद्रौ षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥
एवं ऋक्षीकृतानामपि । गयाश्राद्धमपि कार्यम् ।

“ब्रह्मदा च कृतव्रत् गोघातो पशुपातको ।
सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिबुपातनात् ॥”

इत्यपिपुराणात् ॥ * ॥
एवं ब्राह्मणैःपि ।

“क्रियते पतितानां गते सवतसरे कथितः ।
देशधर्मेप्रमाणत्वात् गमायुषे स्वयन्मुनिः ॥
मार्गस्थपादच्छले वा श्राद्धं हरिहरौ करन् ॥”
छर्यपदे इत्यर्थः ॥ * ॥ तत्र वर्षेमध्ये जलसुक्त-
भरार्थं वायुपुराणे ।

पतितः

“शुक्लपक्षे तद्दादृशां कुर्यात् श्राद्धं वतसरम् ।
द्वादशाहानि वा कुर्यात् शुक्ले च प्रथमेऽहनि ॥”
ह्यगलेयः ।

“नारायणवलि कार्यो लोकगर्हाभयान्नरे ।
तथा तेषां भवेच्छीस नान्यथेत्थन्नवीदयम् ॥”
यासः ।

“नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।
तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्वैभवेतदन्यथा ॥”
स चात्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यं । तदुक्तं
हेमाद्रौ षट्त्रिंशत्तमे ।

“कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि ।
नारायणवलि कार्यो लोकगर्हाभयान्नरे ॥

पिबेदोदकक्रिया पश्चात् द्रव्योत्सर्गादिकश्च यत् ।
एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिबेदोदकं तथा ॥”

द्विषोदासीये दण्डघातात्तप्तम् इत्याह ।
“पतिते च ऋते सुहृदे प्राजापत्यास्तु षोडशः ।
ऋते चापत्यरहिते कच्छायां नवति चरेत् ॥”

इदं प्रायश्चित्तार्हपिनादिविषयम् ।
“इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च च्छा विषादिनः ।
घातयन्ति स्वमात्मानं चाखालादिहताश्च ये ॥

तेषां पुष्पाश्च पौलाश्च दयया समभिभुताः ।
यथाश्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥

तथा ते सप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य खयम्भवे ॥”
इति हेमाद्रौ तेनैवोक्ते ॥ * ॥

तत्रैव वीधायनोऽपि । नारायणवलि व्याख्या-
स्यामीश्वरपुत्रपतितसुरापातत्यागिनां ब्राह्मण-
हतानां द्वादशवर्षाणि च्रीणि वा वारिभरणं

यत्र यस्तत्र तत्र कुर्वीतेति ॥ * ॥ गृह्यपरि-
शिष्टे तु च्छाखालादिहताः, —

“दग्धा शरीरं प्रेतस्य सस्याद्यास्थीनि यजतः ।
प्रायश्चित्तं कथं पुनश्चात्रायणं यजन् ॥”

इत्युक्तम् ॥ * ॥ मदनरत्ने ।
“ब्राह्मणहतानां द्वादशवर्षाणि च्रीणि वा
कुर्वीतेति ॥” * ॥ मदनरत्ने ब्राह्मणे ।

“प्रमादादपि नि ॥ नृकस्माद्विधिचोदितः ।
च्छालेष्ट्राक्ष्येष्टौरेणहतो यत्र कुञ्चितः ॥

तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मात् पतितस्तु सः ।
चान्द्रायणं तप्तकृद्भयं तस्य विशुद्धये ॥

यद्वा कच्छान् पञ्चदशं कृत्वा तु विविना दधेत् ।
बुद्धिपूर्वकृतानां चित्रतः कच्छं समाचरेत् ॥”

इत्युक्तम् । कृत्वा तत्रावल्यां तद्विषयं प्रायश्चित्तं
कृत्वा अन्वागच्छेत् सर्वं कार्यं इत्युक्तम् ।

“आत्मनो घातयुद्धार्थं चरेच्चान्द्रायणं यजन् ।
तप्तकच्छं तु च्छा चित्रतः कच्छाणि वा पुनः ॥

अन्वाकं सवतसरात् कुर्यात् दण्डनादि यथोदितम् ।
कृत्वा नारायणवलिमनित्यत्वात् दाशुम् ॥” इति ॥

इदं प्रायश्चित्तमिति तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन
समुद्भूतं कार्यम् । अतएव वीधायनोक्तम् ।

द्वादशवर्षाणि च्रीणि वेति । मदनपारिजाते
कृत्वा नारायणवलि कार्यं इत्युक्तम् । एवं ऋक्षी-
कृतानामपि ॥ * ॥ यत् कथिदाहः । पुनः

पतित्र

कृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापाशेषो मानाभावः ।
आत्मघाते तु वचनादस्तु । महापातके तु कथं
स्थादिति । स खयमेव आत्मवधप्रायश्चित्तस्य

जातिवधनिमित्तेन समुद्भूतं वदन् हृदयशून्य
एव । नहि जातिवधनिमित्तं पुनरेव कार्यमिति
वचनमस्ति पुनर्कर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादिभिर्वा-
पत्ते । प्रायश्चित्तवैधायनवचनाच्चेति दिकः । इदं

प्रायश्चित्तार्हपिनामेव । प्रायश्चित्तानर्हपिनां पति
तौदकमात्रं कार्यमिति कैचित् । मदनपारि-
जातादिस्वरसोऽप्येवम् । वस्तुतस्तु तदर्थानर्हयो-
र्वचनेऽनुपादानात् अविशेषात् तत्रापि नारा-
यणवलिगम्याश्राद्धेति युक्तम् ॥ * ॥ पतितोदक-
विधिस्तु मित्रादतिरिक्तविषय इत्यपरे । स यथा ।

हेमाद्रौ ब्राह्मणे ।
“पतितस्य तु कारुण्यात् यस्तुमि कर्तुमिच्छति ।
स हि दासीं समाहूय सर्वगां दत्तवैतनाम् ॥

अशुद्धघटहस्तानां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि ।
हे दासि । गच्छ भूयेन तिलानानय सत्वरम् ॥

तोयपूर्णं घटश्चैव सतिलं दक्षिणासुखी ।
उपविष्टा तु वामेन चरणेन तत् क्षिप ॥

कीर्त्तये पातकिसंज्ञां त्वं पिबेति सुहृद्वन्द ।
निश्चयं तस्य वाक्यं सा खल्वन्त्या करोति तत् ॥

एव कृते भवेत्पुनः पतितानां न चान्यथा ॥”
इति ।

इदं ऋताहं कार्यम् । पतितस्य दासी ऋताहं
पदा घटमपवर्जयेदेतावतायमुपचरितो भव-
तीति मदनरत्ने विष्णुक्ते । इदं प्रायश्चित्तमिति

विषयम् । आत्मत्यागिनः पतितास्तेनाश्रीचोदक-
भाजं स्फुरित्युपक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधाना
दिति गौडा । उपलक्ष्यत्वात् सर्वेषामिति तु

युक्तम् । इति निययसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥
पतिवन्नी, स्त्री (पतिविद्यते यस्याः पतिः +
भुत्) “अन्तर्वैतपतिवतोर्नुकः” ४।१।३२ ।

इति निपातनात् वत्तं शुभागमश्च । तत् ।
“ऋतेभ्यो ङीप्” ४।१।५ । इति ङीप् ।)

समर्तुकाः सघवाः इत्यमरः । २।६।१२ ॥
(यथा, रघु । १५।३५ ।

“इतरेऽपि रघोवशास्त्रयस्तेताम्रितेजसः ।
तद्योगात् पतिवन्नीषु पत्नीव्यासन् द्विजयम् ॥”)

पतिवन्ता, स्त्री, (पतिव्रतमिव धर्मार्थकामेषु काय-
वाकमनोभिः सदोपास्योऽस्याः ।) खान्यशु-
रक्ता । तत्पर्यायः । सुचरित्रा २ सती ३

साध्वी ४ । इत्यमरः । २।६।६ ॥ एकपत्नी ५ ।
इति शुन्दरभाष्ये । तस्या लक्षणं यथा,—

“आर्त्तास्तैः सुदिता कृष्टे प्रीयते मलिना लक्ष्माः ।
ऋते स्त्रियेत याम्यौ सा स्त्री श्रेया पतिव्रता ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तस्या माहात्म्यं यथा,—

नारद उवाच ।
“कर्मणा केन राजेन्द्र । तपसा वा तपोधनः ।।

उत्तमाश्च गतिं याति जगत्पुत्रः प्रथमं मे
स्वतुक्तं धर्मात्मा नारदेनाश्रयितः ।

“कर्मणा केन राजेन्द्र । तपसा वा तपोधनः ।।
उत्तमाश्च गतिं याति जगत्पुत्रः प्रथमं मे

स्वतुक्तं धर्मात्मा नारदेनाश्रयितः ।

पतिव्रत

यम उवाच ।

न तस्या निवर्तते विप्र । तपो नैव च सुव्रत ।
उपवासो न दानश्च न दमो वा महामते ।
आदृष्टौ तु भवेद्विप्र । शृणु तत्त्व समासत ।
प्रसुप्ते वा प्रसृपिति विबुधे जायति स्वयम् ।
शुद्धं तु भोजिते विप्र । सा ऋतुजयति भुवम् ।
मौने मौना भवेदया तु स्थिते तिष्ठति या स्वयम् ।
सा ऋतुजयति विप्र । नान्यत् पश्यामि किञ्चन ।
एकद्विद्विरेकमना भक्त्यर्चनकारिणी ।
तस्या विभौमर्हं सर्वं ये तथाप्ये तपोधन ।
देवानामपि सा साध्वी पूष्या परमश्रीमना ।
भर्ता वाभिहिता वापि प्रणवाख्यायिनी भवेत् ।
वर्णमानापि विप्रेन्द्र । प्रत्याख्यानापि सा यदा ।
तदैव त सश्रयति पतिं नान्य कदाचन ।
भर्तुर्लुसुखं ब्रह्मण । या पश्यति वराङ्गना ।
एव याति भवेन्नित्यं भर्तुं प्रियहिते रता ।
अनुविष्टेन भावेन भर्तारमनुगच्छति ।
सा तु ऋतुसुखद्वारं न गच्छेद्ब्रह्मसम्भवं ।
एवमाता पिता बन्धुरेव मे देवत परम् ।
एवं श्रुण्वते या तु सा मां विजयते सदा ।
पतिव्रता तु या साध्वी तस्याश्चाह कृताञ्जलि ।
भर्तारमनुश्रयन्ती भर्तारमनुगच्छति ।
भर्तारमनुश्रयन्ती ऋतुद्वारं न पश्यति ।
गीतवादिचतुर्वारिण प्रेक्षणीयान्येकेश ।
न शृणोति न पश्यति ऋतुद्वारं न पश्यति ।
स्त्रायन्ती तिष्ठती वापि कुर्वन्ती वा प्रसाधनम् ।
शान्त्यश्च मासा ध्यायेत् कदाचिदपि सुव्रता ।
देवता अर्चयन्ती वा भोजयन्त्यथ वा द्विजान् ।
पतिं न त्यजते चित्तात् ऋतुद्वारं न पश्यति ।
भानौ चाशुदिते या तु उज्याय च तपोधन ।
गृह माजयते नित्यं ऋतुद्वारं न पश्यति ।
चतुर्दश स्वभावश्च यस्या नित्यं सुसूतम् ।
श्रीपाचारसमायुक्ता सापि ऋतुं न पश्यति ।
भर्तुर्मुखं प्रपश्यन्ती भर्तुश्चित्ताशुवारिणी ।
वर्तते च हिते भर्तुर्मुखद्वारं न पश्यति ।
एव कीर्तिमतां लोकं दृश्यन्ते दिवि देवता ।
माशुषाणां भार्या वै तत्र देशे तु दृश्यते ।
कथितेव पुरा विप्र । आदित्येन पतिव्रता ।
मया तस्मात्तु विप्रर्षे । यथावत् यथाशुतम् ।
शुद्धमेतत्ततो दृष्ट्वा पूजयामि पतिव्रताम् ॥”

इति वाराहं पतिव्रताचरित्रम् ॥ ॥

पतिव्रताधर्मो यथा,—
“पतिव्रतानां यद्वर्त्म तन्निबोध ब्रजेश्वर ।।
नित्यं भक्त्युत्तमकथा ततपादोदकमीक्षितम् ।
भक्तिभावेन सततं भोक्तव्यं तदनुश्रया ।
व्रतं तपस्यां देवाद्यां परित्यज्य प्रयत्नत ।
कुर्याच्चरणसेवाश्च स्तवन परितोषधम् ।
तदाशरद्धितं कर्म न कुर्याद्देवतं सती ।
नारायणात् पुरा कान्तं ध्यायते सततं सती ।
परपुत्रां पुरश्चैव सुवेशं पुरुषं परम् ।
यात्रामहोतसर्वं नित्यं नर्तकं गायनं व्रज ।
परश्रीकाश्च सततं नहि पश्यति सुव्रता ॥”

पतिव्रत

यद्वक्ष्ये स्वामिनां नित्यं तदेवमपि बोधिताम् ।
नहि त्यजेत्तु तत्तच्छृणु चयमेव च सुव्रता ॥
उत्तरे नोत्तरं दद्यात् स्वामिनश्च पतिव्रता ।
न कोपं कुरुते शुद्धा ताडनाद्यापि कोपत ॥
क्षुधितं भोजयेत् कान्तं दद्यात् पानश्च तोषये ।
न बोधयेत् निद्रालुं प्रेरयेत् कर्मसु ॥
पुत्राणाञ्च शतगुणं स्नेहं कुर्यात् पतिं सती ।
पतिबन्धुर्गतिभेदा देवतं कुलयोषित ॥
शुभं दृष्ट्वा सुधातुल्यं कान्तं पश्यति सुन्दरी ।
संस्तुतं वदनं कृत्वा भक्तिभावेन यत्नत ॥
पुरुषाणां सङ्घस्य सती स्त्री च समुद्धरेत् ।
पतिं पतिव्रतानाञ्च सुच्यते सर्वपातकात् ॥
नास्ति तेषां कर्मभोगं सतीनां व्रततेजसा ।
तथा साङ्गं निष्कर्म्मो मोदत हरिमन्दिरे ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सतीपादेषु तान्यपि ।
तेजश्च सर्वदेवानां सुनीनाञ्च सतीषु च ॥
तपस्विनां तपः सर्वं व्रतिना यत् फलं व्रज ।
दाने फलं यद्वाढृत्य तत् सर्वं तासु सन्ततम् ॥
स्वयं नारायणं श्रुणुविद्यतां जगतामपि ।
सुरा सर्वे सुसुनयो भीतास्ताभ्याञ्च सन्ततम् ॥
सतीनां पादरजसा सदा पूता वसुधरा ।
पतिव्रतां नमस्कृत्य सुच्यते पातकाङ्गर ॥
त्रैलोक्यं भस्मसात् कर्त्तुं क्षमं नैव पतिव्रता ।
स्वतेजसा समर्था सा महापुण्यवती सदा ॥
सतीनाञ्च पतिं साध्वीपुत्रो नि शङ्क एव च ।
नहि तस्य भयं किञ्चिद्देवेभ्यश्च यमादपि ॥
श्रतजन्मपुण्यवतां गृहे जाता पतिव्रता ।
पतिव्रताप्रदं पूता जीवन्मुक्तं पिता तथा ॥
सती स्त्री प्रातरुत्थाय त्वक्ता च रात्रिवाससम् ।
भर्तारं च नमस्कृत्य करोति स्तवनं मुदा ॥
गृहकायं तत् कृत्वा स्नात्वा धौते च वाससी ।
गृहीत्वा शुक्लपुष्पं भक्तिं पूजयेत् पतिम् ॥
स्नापयित्वा सुपूतेन जलेन निम्नजेन च ।
तस्मै दत्त्वा धौतवस्त्रं तत्पादौ चालयेन्मुदा ॥
आसने वासयित्वा च दत्त्वा भोजं च चन्दनम् ।
सर्वाङ्गलेपनं कृत्वा दत्त्वा मातुल्यं गलेऽपि च ॥
सामवेदोक्तमन्त्रेण भोगद्वये सुधोपमे ।
संपूज्य भक्तिं कान्तं स्तुत्वा च प्रणमेन्मुदा ॥
‘ओ नमः’ कान्ताय शान्ताय सर्वदेवाश्रयाय
स्वाहा ॥

इत्यनेनैव मन्त्रेण दत्त्वा पुष्पं चन्दनम् ।
पादाब्जधूपदीपाञ्च वस्त्रं नैवेद्यसुतमम् ॥
जलं सुवासितं शुद्धं तान्मूलं सुसंस्कृतम् ।
दत्त्वा स्तोत्रं प्रपठेत् यत् कृतं पात्रमेव च ॥
‘ओ नमः’ कान्ताय शान्ताय शिवचन्द्रस्वरूपिणे ।
नमः शान्ताय दान्ताय सर्वदेवाश्रयाय च ॥
नमो ब्रह्मस्वरूपाय सतीप्राणपराय च ।
नमस्तुभ्यं च पूज्याय हृदाधाराय ते नमः ॥
पञ्चप्राणादिदेवाय चक्षुषस्तारकाय च ।
ज्ञानाधाराय पत्नीनां परमानन्दरूपिणे ॥
पतिव्रता पतिविष्णु पतिरेव महेश्वर ।
पतिश्च निगुणाधारो ब्रह्मरूपः नमोऽस्तु ते ॥

पतङ्ग

क्षमस्व भगवन् । दोषं ज्ञानाज्ञानकृतं यत् ।
पत्नीबन्धो । दयाक्षिन्वो । दासीदोषं क्षमस्व च ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं दृष्ट्वाद्ये पद्मया कृतम् ।
सरस्वत्या च धरया गङ्गया च पुरा व्रज ॥
सावित्री च कृतं पूज्यं ब्रह्मणे चापि नित्यं ।
पार्वत्या च कृतं भक्ता कैलासे शङ्कराय च ॥
सुनीनाञ्च सुराणाञ्च पत्नीभिश्च कृतं पुरा ।
पतिव्रतानां सर्व्वासां स्तोत्रमेतत् शुभावहम् ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं या शृणोति पतिव्रता ।
नरोऽन्यो वापि नारी वा जन्मते सर्व्वाङ्गितम् ॥
अपुत्रो जन्मते पुत्रं पित्रो जन्मते धनम् ।
रोगी च सुच्यते रोगात् बद्धो सुच्यते बन्धनात् ॥
पतिव्रता च स्तुत्वा च तीर्थस्नानफलं जन्मते ।
फलं सर्व्वतपसां व्रतानाञ्च ब्रजेश्वर ॥
इदं स्तुत्वा नमस्कृत्य श्रुक्ते सा तद्गुण्या ।
उक्तं पतिव्रताधर्मो गृहिण्यां श्रूयतां व्रज ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीसुख्यजम्बखण्डे ८३ अध्याये ॥

पतिव्रतानामानि यथा,—

रुद्रस्य सुवर्चला १ शक्रस्य शची २ वशिष्ठस्य

अरुन्धती ३ चन्द्रस्य रोहिणी ४ अगस्त्यस्य

लोपासुद्रा ५ अवनस्य सुकन्या ६ सद्यवत

सावित्री ७ कपिलस्य श्रीमती ८ सौदासस्य

मदयन्ती ९ सगरस्य केशिनी १० नलस्य दम-

यन्ती ११ रामस्य सीता १२ शिवस्य सती १३

नारायणस्य लक्ष्मी १४ ब्रह्मस्य सावित्री १५

रावणस्य मन्दोदरी १६ । इति पुराणान्तरम् ॥

(गायत्रीरूपं भगवती । यथा देवीभागवते ।

१२ । ६ । ६ ।

“पतिव्रता पतिचाङ्गी प्रवृत्तासपरायणा ।

प्रज्ञावती सुता पत्नी पुत्रपूष्या पयस्विनी ॥”

पतेर, पुष्पी, (पतिं गच्छतीति । पतं गतौ +

“पतिकठिक्कठिगडिदृष्टिश्च यरका” उणा १।५६।

इति कर्त्तरि यरका) पची । गन्तरि चि । इत्यु

णादिकोष ॥

पतेर, पुं, (पतयस्मिन्निति । “पतिं कठीति”।

उणा १।५६। इति अधिकरणे यरका) आफका ।

गर्ग । इति सवित्रसाराण्यद्वित्ति ॥

पतङ्ग, स्त्री, (पत्रमिव अङ्गं यस्य । छेदेरात-

साधु ।) रक्तचन्दनम् । इति, शब्दरत्नावली ॥

वृक्षविशेषः । वक्त्रं इति भाषा । तत्पर्यायः ।

पत्राङ्गम् २ रक्तकाष्ठम् ३ सुरङ्गदम् ४ पत्रा

यम् ५ पट्टरङ्गम् ६ भाव्याङ्गं ७ रक्तकं ८

लोहितम् ९ रङ्गकाष्ठम् १० रोगकाष्ठम् ११

कुचन्दनम् १२ पट्टरङ्गनकम् १३ सुरङ्गम् १४ ।

अस्य गुणा । कटुत्वम् । रुचत्वम् । अम्लत्वम् ।

शीतत्वम् । गौल्यत्वम् । वातपित्तज्वरविष्यो

टोष्मादभूतनाशित्वं । इति राजविषय ॥

अपि च भावप्रकाशे ।

“पतङ्गं रक्तसारं सुरङ्गं रङ्गनं तथा ।

पट्टरङ्गमाख्यातं पत्तूरं कुचन्दनम् ॥

पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तक्षयप्रणाशनम् ।

हरिचन्दनवज्रं विप्रदाहहृन्नाशनम् ॥”

सर्वेषामेव पत्रेषु लिखनचैवमौरितम् ॥
सर्वेषामेव पत्राणां विधि ज्ञात्वा लिखेत्तु यः ।
खदेशे कौर्त्तिमाप्नोति तथा देशान्तरेऽपि ॥
एव शास्त्रक्रम ज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः साह्यं यश्च पाप्मोऽनुत्तमम् ॥
शास्त्रसम्बन्धमज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः साह्यं दुय्यशो महदाप्नुयात् ॥”

अथ पत्रनयनक्रमः ।
“राजपत्रं नयेन्महिं ललाटे प्राचमन्त्रिणाम् ।
गुरुपत्रं नयेन्महिं ब्राह्मणानान्तयेव च ॥
यत्तिसञ्ज्ञासिनाक्षैव स्वामिनश्च तथैव च ।
सादरेणैव यत्नेन तथा ऋद्धिं धारयेत् ॥
भार्यापुत्रस्य भिन्नस्य हृदये धारयेत् सुधीः ।
प्रवीराणां कण्ठदेशे पत्रधारणमौरितम् ॥
एतेषाञ्चैव पत्राणामुक्तं धारणलक्षणम् ।
अन्येषामपि पत्राणां नियमो नात्र दर्शितः ॥”

अथ पत्रपठनप्रकारः ।
“पत्रं पृथ्वा नमस्कृत्य पूर्वपादं स्थापयेत् सुधीः ।
दक्षिणार्धेण सदसि वृषाग्ने राजलेखकः ॥
पत्रं वित्त्य सदसि द्विवारं मनसा पठेत् ।
स्मृतं पश्चात् प्रवक्तव्यमचोभो राजलेखकः ॥
रहसि आवयेत् पत्रं शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पत्रं श्रुत्वा विदित्वा सभाया आवयेत्ततः ॥
रहस्य-पत्रं रहसि वृषाग्ने आवयेद्दिनः ।
अशुभं नैव सदसि शुभं पत्रं वृषाग्ने ॥
एवं क्रमेण पत्रार्थं आवयित्वा दिशोत्तमः ।
वृषते सन्निधौ स्थित्वा वृषाग्रामनुवर्तते ॥”

अथ पत्रचिह्नानि ।
“जह्वं वडङ्गलं त्र्यङ्गुलं वर्तुलं चन्द्रविम्बवत् ।
कस्तूरीकुङ्कुमैः कुर्याद्राजपत्रं सुचिह्नितम् ॥
मन्त्रिणा कुङ्कुमेनैव पङ्क्तिस्त्येव चन्दनैः ।
गुरुणा चन्दनेनैव सिन्दूरेणैव स्वामिनः ॥
भार्यायाश्चाप्यलङ्कितेन चन्दनैः पितृपुत्रयोः ।
सञ्ज्ञासिना चन्दनेन यतीनां कुङ्कुमेन च ॥
रक्तचन्दनपङ्केन भ्रातृस्य समुदौरितम् ।
श्रीयुक्तेनैव शत्रूणां पत्रचिह्नं प्रकल्पयेत् ॥
एतेषाञ्चैव सर्वेषां यथायोग्यानुसारतः ।
पत्रस्थोऽहं तु मतिमान् कुर्यात् चिह्नं स्ववर्णजम् ॥”

अथ राजपत्रस्य कोणच्छेदनप्रकारः ।
“दक्षिणे पत्रकोणस्य अधस्तात् छेदयेत् सुधीः ।
शकाङ्कुलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव हि ॥”
अथ राजपत्रादे पदन्यासः ।
“महाराजाधिराजश्च दानशौक्यं तथैव च ।
तथा सञ्चरितं योग्यं कण्ठपृष्ठादिकं न्यसेत् ॥
यथायोग्यानुसारेण तथैव गुणभेदतः ।
राजपत्रेषु सर्वेषु पदन्यासक्रमं विदुः ॥”

अथ मन्त्रिपत्रस्य ।
“प्रवरं गुणभेदेन तथा सञ्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो मन्त्रिपत्रं पदक्रमम् ॥”
अथ पत्रितस्य ।
“संज्ञावदन्तिपदं शास्त्राधनिपुणादिकम् ।
प्रक्षिप्तानाञ्च पत्रेषु विलिखेत् पदक्रमम् ॥”

अथ गुरुपत्रस्य ।

“संज्ञासिह्नान्निपुणं सनमस्कारकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो गुरुपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ स्वामिपत्रस्य ।

“प्रवर्यं सनमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेद्भौमान् स्वामिपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ भार्यापत्रस्य ।

“प्राणप्रियापदं साध्वीं तथा सञ्चरितादिकम् ।
भार्यापत्रं लिखेद्विद्वान् पदक्रममनुत्तमम् ॥”

अथ पुत्रस्य ।

“प्राणपुत्रपदं तद्वत्तथा सञ्चरितादिकम् ।
आश्रीवचनसमुक्तं पुत्रपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ पित्रपत्रस्य ।

“प्रभुवच्यं नमस्कारं तथा सञ्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् पुत्रं पित्रपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ सञ्ज्ञासियतिपत्रस्य ।

“सर्ववाञ्छाविनिर्मुक्तं सञ्ज्ञासञ्चार्यपारगम् ।
सञ्ज्ञासियतिपत्रेषु विलिखेत् पदक्रमम् ॥”

सामान्यस्य ।

“सामान्यभ्रष्टशत्रूणां विनियोग्यामुक्तं प्रति ।
शस्त्रावशेषितपदं ह्यागुत्थ्यादिकं तथा ॥
एतेषामेव पत्रेषु यथायोग्यानुसारतः ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञं पदक्रममनुत्तमम् ॥”
श्रीशब्दविन्याससंख्या यथा,—
“षड् गुरोः स्वामिनः पञ्च द्वे भ्रातृ चतुरो रिपौ ।
श्रीशब्दानां त्रयं भिन्ने एकैकं पुत्रभार्ययोः ॥”

अथ राज्ञः प्रशस्तिः ।

स्वस्तिगीर्वाणचयचङ्गारतरानिरोचिस्तुम्बित-
चक्रचङ्चरयनखेन्दुन्दचन्द्रिकासन्तोहाखाद-
चतुरचैतस्कोरवरविषमसमरसहस्रप्रबलतर-
गुरगखरपुटपटलदलितभूषणोत्तिष्ठद्विषधूलि-
धाराधूसरितसकलहरिदन्तरप्रचक्रभुजदङ्क-
भाजमानखरतरासिचित्रासितप्रद्युम्निपति-
सार्थप्राथितानुकम्पासुधासम्पातानवरतविहङ्गा-
रिप्रविभ्रावणप्रविहराप्रिविभ्रावणनसमुपार्जितो-
ज्जितयशोमरालावलिवालितवलिदधौचिसञ्चित-
यशोन्मालालालभूषणकुलतिलकश्रीयुतमहा-
राजाधिराजेषु ॥ १ ॥

स्वस्तिप्रचक्रदोर्दण्डखलखलितारिमङ्गल-
सुखोन्मुक्तमुक्तावलीमञ्जितसयामाङ्गनरिङ्गमा-
णानेकवारणवाहादिकायकाखवक्रतरनक्रचक्र-
चक्रमण्डुरतिक्रमणीयापगापतिप्रभृतयशश्चक्र-
चन्द्रिकादोतविद्योतिताखिलजगन्मङ्गलविविध-
द्रविणापर्वसन्तोषितस्वरिसम्पदस्तयमानावदात-
कौर्त्तिनर्त्तकीनर्त्तनीलालेप्रलेपितगीतिधुरीणो-
र्द्धशार्दिभ्रष्टाजनसविलासगीयमानगुणश्रवणा-
न्दोलिताखलश्रवणकुलपरितःपसर्पितप्रताप-
दपनोत्तापितारातिततिसमन्वितनिङ्गकुङ्कु-
प्रस्तुतसौन्दर्यागाथाप्रस्तुतश्रीमन्नारायणचरण-
किङ्करश्रीयुतमहाराजदणशौकेषु ॥ २ ॥

अथ मन्त्रिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमनुसमस्तसामन्तसेवकनिष्ठाकेषु ।

कौमगीलक्षिकवीरलज्जजवाजिह्वपरिवारहृद्य-
हेतुनीतिचैतुःसञ्चयनिपुणेषु । अस्मद्विन्वासेक-
निकेतनेषु श्रीश्रीमन्निप्रवीरेषु आशीराशिनिवे-
दनकोऽथ वर्णभूतोऽथ भयमावेदयन् तत्रत्य
भयमयाहतमनुदिनमनुद्यमं पृच्छति स्म ॥ ३ ॥

अथ गुरुप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीनारायणपदपाथोरुद्धनि सरम्भवा-
रन्दमधुप्रायमानमानसेषु । विविधविद्याविद्योति-
ताखिलगुणगणालङ्कृतवेदेदाङ्गपारगश्चाश्रमो-
चितपारसम्यक्तरमहसपरिब्राणकाचार्यसेव्य
मानश्रीगोविन्दस्वरूपगुरुचरणारविन्देषु कोटि-
शः प्रणामाः ॥ ३ ॥

अथ भार्यायाः स्वामिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमदहमप्रेमप्रेमभूषितासदादिभक्त-
जनैः । कणयोरधिष्ठानेषु । नेत्रयोरधिदैवतेषु ।
कामस्य परिणामेषु । चतुर्वर्गप्रदायकेषु । समा-
परकृपेषु । श्रीमतस्वामिचरणारविन्देषु । गोविन्द
इवेन्द्रिराया शङ्कर इव गिरिजाया महेन्द्र इव
पुलोमजाया प्रतिदिनं वर्द्धमाना समाराधना
प्रणामपूर्वमास्ताम् ॥ ३ ॥

अथ भर्तृभार्याप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमतसमस्तप्रेमपारलावण्यसन्तौ प्रिय-
तमायां नेत्रयुग्मस्य कनोनिकायामिव चन्द्रस्य
चण्डायामिव कमलाकरस्य कमलिनीमिव
पथिकस्य ह्यायायामिव लघातुरस्य शीतलान्त-
धारायामिव मम सप्रेम निवेद्यन्ती प्रसी
शुभाशीराशीनिवेदयन् सर्वदा ॥ ३ ॥

अथ पुत्रस्य पितरः प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमदभिनववपुःसदचित्तचित्तितम्बौ
यायुरागायुरक्षितायुर्हीतखण्डवर्गेषु । निज-
चरणसरोज-रक्षितपरागसरत्नास्त्रदादिभाल-
स्थलविशालभाम्यसम्भाषकेषु । श्रीयुतपितृचर-
सरोरुहेषु । अकिञ्चित्करकिङ्करस्य मम बहु
करसम्युदस्थावगौपुल्लभा साष्टाङ्गप्रणतय
सहस्रमज्ज विज्ञाप्य ॥ ३ ॥

अथ पितुः पुत्रः प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीविश्वेश्वरचरणसरोरुहायुष्यसमा-
सादितावितितानवदाविद्याविज्ञासमीयूषपर-
म्परापराभाषकायुषममाधुरीधुरीणविविधगुण-
लङ्कृतनिजवपुःसदचित्तचित्तितम्बौ निज-
कुलपवित्रीकृतात्मप्रायेषु । श्रीयुतशुद्धाचारपरि-
पूरितपुत्रेषु शुभाशिरां राशयः सन्तु विज्ञा-
प्य ॥ ३ ॥

अथ सञ्ज्ञासियतिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमतपरमहंसपरिब्राणकाचार्यकर-
निपुणतापराह्मखेषु । विषमविषयदोषदर्शन-
दूषितप्रपञ्चरचनाविभावेषु । वेदेवेदान्तसांख्य-
विज्ञानावद्वेदप्रलतिप्ररूपविवेकज्ञानश्रीलेषु ।
संख्यावक्तुखवन्तिचरणारविन्दस्वाश्रमोचित-
पारपरिपालनपवित्रीकृतधरित्रीलेषु । सकल-
भूदेव पूजित श्रीयुत गोस्वामि चरणारविन्देषु ।

पत्नी

पथिक

पथ्यादि

पत्राङ्ग, स्त्री (पत्रमिव अङ्ग यस्य । यद्वा पत्रेषु अङ्गतीति । अगि गतौ + अच ।) रक्तचन्दनम् । रक्तचन्दनचङ्गकाष्ठविशेषः । वकम् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥ भूर्जम् । पत्रकम् । इति मेदिनी ।

पत्राङ्गुलि, स्त्री (पत्रं अङ्गुलिरिव यस्य । यद्वा अङ्गुलिभिलिखित रचित पत्र पत्राङ्गतिरत्र इति परनिपातत्वात्तथात्वम् ।) पत्रभङ्ग । स्नानकपोनादौ कस्तूरिकादिरचितपत्रावली । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥

पत्राङ्गन, स्त्री (पत्रं स्नानपत्रमन्यतेनेन । पत्र + अङ्ग + कर्णे ल्युट् ।) मन्त्री । इति शब्द-रत्नावली ।

पत्राङ्ग, स्त्री (पत्रैराङ्गम् ।) पिप्पलीफलम् । पर्वततटस्थम् । इति राजनिर्घण्टः ।

पत्राण्य, स्त्री, पत्राङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ।

पत्रालु, पुं, (पत्र + अलु + क्त आलु ।) कासालु । इत्युद्भा । इति राजनिर्घण्टः ।

पत्रावलि, स्त्री (पत्राणां पत्राङ्गतीनां आवलि पठक्तिरिव रचना यस्याः ।) गैरिकम् । इति शब्दचन्द्रिका । (पत्राणां आवलि श्रेणी राजिर्वा ।) पत्रश्रेणी च ।

पत्रावली, स्त्री, (पत्रावलि + वा डीप् ।) पत्रभङ्गः । इति शब्दरत्नावली । नवदुर्गासम्पदानकमधु-मिश्रितयवचूर्णयुक्तनवाश्वपत्राणि । यथा,— “अमायां निशि सचे तु पत्रे चाश्वसञ्चके । क्रमात् पत्रावलीं देयं मधुना यवचूर्णकम् ॥” इति कैवल्यतन्त्रम् ।

पत्रावलि, स्त्री (पत्रावलि + वा डीप् ।) पत्रभङ्गः । इति शब्दरत्नावली । नवदुर्गासम्पदानकमधु-मिश्रितयवचूर्णयुक्तनवाश्वपत्राणि । यथा,— “अमायां निशि सचे तु पत्रे चाश्वसञ्चके । क्रमात् पत्रावलीं देयं मधुना यवचूर्णकम् ॥” इति कैवल्यतन्त्रम् ।

पत्रिका, स्त्री, (पत्रो एव । स्वार्थे कन् ततो ह्रस्व ।) पत्नी । लिपिः । यथा, प्योतिषे । “आदिवादिग्रहः सर्वे नक्षत्राणि च राशयः । दीर्घमायुः प्रकुर्वन्त्युत्तये जन्मपत्रिका ॥” (प्रशस्तपत्रं विद्यते यस्याः । पत्र + विद्यमानार्थे ण् । कदल्यादिनवपत्रिका । यथा दुर्गातृसव-पङ्क्तौ । “कदली दाक्षिणी धान्य हरिद्रा भागक कपु । विष्णाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका ॥”) पत्रिकाख, पुं, (पत्रिका आखा यस्य ।) कपूर-भेदः । इति राजनिर्घण्टः । पत्रिकानामके चि । पत्रिणी, स्त्री, (पत्राणि सन्त्यस्याः । पत्र + इनि । स्त्रियां ङीप् ।) पत्रव । इति शब्दचन्द्रिका । पत्री, [नृ] पुं (पत्र पत्रो विद्यतेऽस्य । पत्र + इनि ।) वाय । (यथा, रघु । ११ । ८४ । “श्वस किं गतिमनेन पत्रिया हस्मि लोकास्तु ते मखाजितम् ॥”) पत्री । इत्यमरः । ३ । ३ । १०५ ॥ (यथा, रघु ११ । २६ । “तं चुरप्रशकलीकृतं क्षतौ पत्रिकां यमजदाश्रमाङ्गिः ॥”)

पत्रेण । (यथा, नैवेद्ये । १६ । १२ । “नभसि महर्षेणां पत्राणां पत्रमापन्नपत्रिया मिह विहरणे श्रेणस्यातां रवेरवधारयन् ॥” “पत्रियां श्रेणाखपत्रिकपाणाम् ॥” इति तट्टी कार्या नारायणः । पत्राणि च्छदानि सन्त्यस्य । अत इनि ।) टृच । रथी । पर्वत । इति मेदिनी । ताल । श्वेतकिण्विही । गङ्गापत्री । पात्री । इति राजनिर्घण्टः । पत्रविशिष्टे, चि । पत्री, स्त्री, (पत्र + स्त्रियां ङीप् ।) लिपिः । पत्रम् । यथा चातके । “श्रीमतपद्मजिनीपतिः कुसुदिनीप्राग्येश्वरो भूभवः शाशाङ्किः सुरराजवन्दितपदो दैत्यमन्त्री शुनिः खभाहुः शिखिनां गणो गणपतिर्नक्षत्रालक्ष्मीधरा-स्त्रा रचन्तु सदैव यस्य विमला पत्री मया लिख्यते ॥” पत्रोपस्कर, पुं, (पत्रमेव उपस्कर उपकरण यस्य ।) कासमर्दः । इति हारावली । पत्रोष्ण, स्त्री, (पत्रा ऊष्णं साधनत्वेनाश्वस्य । “अश्वं आदिभ्यो षच् ॥” ५ । २ । १२७ । इति अच ।) वटलङ्गुचादिपत्रेषु क्रिमिभिरुखायां क्षतत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊष्णा अचेति । इति भरतः । घौतकौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १३ । “पत्रोष्णं चोरयित्वा तु क्रूरकरलं नियच्छति ॥”) पत्रोष्ण, पुं, (पत्रेषु ऊष्णं यस्य ।) श्लेष्माकट्टकः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥ पत्रसल, स्त्री, (पत्रति गच्छति अस्मिन् । पत्रं ल गतौ + “प्रते रश्च ल” ।) उर्वा । ३ । ७४ । इति सरन् रश्च लश्च ।) पत्रा । इत्युणादित्ठिः । पथ, इ क गत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-पर सक-सेट । इति ।) इ क, पन्थयति । इति दुर्गादायः । पथ, ए ज गत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-पर-सक सेट । ज्वादि ।) ए, अपथीत । ज, पाथः पथः । इति दुर्गादायः । पथ, पुं, (पथति गच्छति अत्र । पथ गतौ + घञश्च अधिकरणे क ।) पन्थाः । इति चिकाङ्कशेषः । पथन्, [त] पुं पथः । इत्यमरटीका । (पथति गच्छति । पथ गतौ + शट् ।) गमनकर्ता च । पथिक, चि पन्थान गच्छति यः । (पथिन् + “पथः क्कन ।” ५ । १ । ७५ । इति क्कन षो ङीवर्यः ।) पथगन्ता । (यथा, गो रामायणे । १ । ५ । १० । “नानापथिकदूतैश्च वणिगभिश्चोपशोभिताम् । देवतायतनैश्चैव विमानैरिव शोभिताम् ॥”) ततपथ्याय । अश्वनी २ अश्वग ३ अश्वत्थः ४ पाण्ड्यः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । १७ । गन्तुं ६ यातुं ७ पथक ८ यात्रिकः ९ यात्रकाः १ । इति शब्दरत्नावली । पथिल ११ । इत्युणादि-कोषः । पथिकसन्तति, स्त्री, (पथिकानां सन्ततिः सञ्चलः ।) पथिकसङ्घः । ततपथ्यायः । हारि २ । इति

चिकाङ्कशेषः । पथिकसञ्चति ३ । इति हारा-वली । पथिका, स्त्री, (पथिक + टाप् ।) कपिलनाम्ना । इति राजनिर्घण्टः । पथिद्रुम, पुं, (पथि प्राप्तशुणो द्रुमः । बहुशुणवत्त्वा-त्तथात्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति जटाधरः । श्वेतखदिरः । इति राजनिर्घण्टः । पथिल, चि (पथति गच्छतीति । पथ गतौ + “मिथिलादयश्च ।” उर्वा । १ । ५८ । इति निपातनात् साधु ।) पथिकः । इत्युणादिकोषः । पथिवाहकः, चि, (पन्थानं वाहयतीति । वह + शिच + क्तुज ।) शाङ्गनिकः । निदुरः । इति शब्दमाला । भारवाहकश्च । पथ्य चि, (पथिन् + “धर्मपथ्यर्थायादादनेते ।” ४ । ४ । ६२ । इति यतः ।) चिकित्सादौ हित-कारकम् । ततपथ्यायः । करणम् २ हितम् ३ । इति शब्दचन्द्रिका । आत्मीयम् ४ आयुष्यम् ५ । सैन्धवे स्त्री । इति राजनिर्घण्टः । पथ्य, पुं (पथि साधुः । दिगादिवात् यत इतो-लोपः ।) हरीतकीवृक्षः । यथा,— शिवायां वनतिक्ता स्यात् पथ्यः सुन्दरमाट्टकौ । इति शब्दमाला । पथ्यश्राक, पुं, (पथ्यं हितकरं श्राकं यस्य ।) तक्षु-लीयश्राकः । इति राजनिर्घण्टः । पथ्या स्त्री, (पथ्य + टाप् ।) हरीतकी । (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । ३५ । “ततः सैन्धवपथ्याभ्यां चूर्णित्वाभ्यां प्रकर्षयेत् । पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं सप्तच्छिनेत् ॥”) ऋग्वेदायः । चिभिटा । बन्धा कर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः । (ससाररोगस्य पथ्यस्वरूपत्वात् गङ्गापि पथ्यस्वरूपा । यथा, काशीखण्डे २६ । ११२ । “पद्मनाभपदार्थेण प्रकृता पद्ममालिनी । परङ्गिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्तिः प्रभावती ॥”) पथ्यादिगुगुलु, पुं, (पथ्या आदिर्यस्य तथाविधो गुगुलुः ।) औषधविशेषः । यथा,— “पथ्या विभोतामलकीफलानां शत क्रमेण द्विगुणामिष्टम् । प्रस्थेन युक्तं च पलङ्कघातां द्रोणे जले सस्थितमेकराचम् । अर्द्धावशेषे कथितं कषाय भास्वे पक्षेत्ततः पुनरेव सोढे । अश्वनि वज्रैरवताप्य दद्यात् द्रव्याणि सप्तार्ण्यं मलार्द्धकानि । विडङ्गदन्तीचिपलागुडचौ-ह्वलात्रिद्वन्नागरकोषाणि । यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं हिमास्पृशानानि च भोजनानि । निषेयमात्रो विनिहन्ति रोगान् सद्यश्चर्षी नूतनखड्गताश्च । औद्धानसुयं जठरार्तिगुल्म पाण्डुत्वकफज्वलावतरक्तम् ॥

पथ्यादिको गुग्गुलुपथ्ये नाम्ना
ख्यात चित्तावप्रमितप्रभाव ।
बलेन नागेन सम मनुष्य
जवेन कुम्भ्यासुरगेन तुल्यम् ॥
आयु प्रकष विदधाति चक्षु-
न्बल तथा पुष्टिकरो विघ्न ।
अतस्य सन्मानकरो विशिष्टा-
न्नेगेषु शक्त सकलेषु तज्ज्ञे ॥”

इति भावप्रकाश ॥

पथ्यापथ्य, क्षी (पथ्य रोगिणीं हितकर अपथ्य
अशुभकर द्वयोः समाहारः) रोगाणां हिता
हितकारकद्रव्याणि ।

तत्र तरुण्यवरे पथ्य यथा ।

वमनम् । लङ्घनम् । कालोऽष्टाह । यवायु ।
खेदनम् । कटुतिक्तसौ । एतानि पाचनानि ॥३॥

नव्यवरे अपथ्य यथा ।

ज्ञानम् । विरेक । सुरतम् । कषाय । आयाम् ।
अभ्यञ्जनम् । दिवानिद्रा । दुग्धम् । एतम् । वेद-
लम् । आसिधम् । तक्रम् । सुरा । खादुगुरुद्रव
द्रव्याणि । अन्नम् । प्रवात । अमण्डम् । कोप ॥३॥

मध्यवरे पथ्य यथा ।

पुरातनशयिका । पुरातनशालि । वार्ताङ्ग ।
शोभाञ्जनम् । कारवेक्षम् । वेजायम् । आषाढ-
फलम् । पटोलम् । कर्कोटकम् । चक्षुःकपोतिका ।
सुन्नमस्ररश्मिककुलत्पसुकुटकानां यव । पाठा ।
अण्डता । वास्तूकम् । तक्षुलीय । जीवनी ।
काकमाषी । सुपक्वानि द्राक्षाकपित्तदाहिम
वैकट्यफलानि । लघूनि स्वाग्नानि च भेष-
जानि ॥ ३ ॥

अथ पुराण्यवरे पथ्यम् ।

विरेचनम् । हृद्द्वयम् । अङ्गनम् । नखम् । घूम ।
अनुवासनम् । सिराध्व । शशमनम् । प्रदेह ।
अभ्यङ्ग । अवगाह । शिशिरोपचारः । एण ।
कुलिङ्ग । हरिणः । मयूर । लाव । शश ।
तित्तिरि । कुक्कुट । क्रौञ्च । कुरङ्ग । एत ।
चकोर । कपिल्लम् । वर्तक । कालपुच्छ ।
गोचीरम् । अजाचीरम् । गोष्ठतम् । अजा-
ष्टतम् । हरीतकी । यन्तनिर्मरम् । एरक-
तैलम् । सितचन्दनम् । ज्योतस्ना । प्रिया-
लिङ्गनम् ॥ ३ ॥

आयामश्च यवायश्च ज्ञानं चक्रमण्य तथा ।

अवरसुतो न खेवेत यावन्नो बलवान् भवेत् ॥३॥

अथातिवाररोगे पथ्यम् ।

वमनम् । लङ्घनम् । निद्रा । पुराणा । शालि-
वटिका । विलेपी । लाजमख । मसूर-
तुवरीशशैलवावहरिकपिङ्गलभवयूष । सर्व-
सुद्रमत्स्य । शङ्खी । खड्गहीश । मधुरा-
जिका । तैलम् । ह्यगष्टतक्षीरे । गोदधितक्रे ।
गवाजयोर्दधिल पयोज वा नवनीतम् । नव-
रम्भापुष्पम् । नवरम्भाफलम् । चौरम् । अम्बु-
फलम् । मयम् । महाद्रकम् । निम्बम् । शालु-
कम् । विकटवत् । कपित्थम् । वज्जलम् ।

विक्लम् । तिन्दुकम् । दाहिमड्वयम् । तिल-
कम् । कषटफलम् । चाङ्गेरी । विजया ।
अरुणा । जातीफलम् । अहिफेनम् । जीरक ।
गिरिमक्षिका । कुस्तुम्ब । महानिम्बम् । सकल-
कषायरस । दीपनानि लघून्मृदुपानानि । नामे-
र्द्वाङ्गुलतोऽधस्तात् तथा वशास्थिखले शस्त्रेण
अङ्गचन्द्रवद्वाह ॥ ३ ॥

अतीसारे अपथ्य यथा ।

खेद । अङ्गनम् । रुधिरमोक्षम् । अम्बुपानम् ।
ज्ञानम् । यवाय । जागरणम् । घूम । नखम् ।
अभ्यञ्जनम् । सकलवेगधारणम् । रुचाणि ।
असाम्यमश्वनम् । विरुद्धानम् । गोघूम ।
माष । यव । वास्तूकम् । काकमाषी ।
निष्याव । कन्द । मधुशिशु । रसालम् ।
पूगम् । कुम्भाखम् । तुम्बी । वदरम् । गुञ्ज-
नम् । गुरुपानम् । ताम्बूलम् । इक्षु । गुड ।
मद्यम् । उपोदिका । द्राक्षा । अम्बुवेतसफलम् ।
लशुनम् । घात्री । इष्टाम्बु । मसु । शङ्खवारि ।
नारिकेलम् । खेदनम् । नृगमद । अखिल-
पत्रशकाः । चार । सन्धाणि सराणि । पुन-
नवा । इवारुकम् । लवणम् । अम्बुम् ॥ ३ ॥

अथ अह्नोरोगे पथ्यम् ।

निद्रा । हृद्द्वयम् । लङ्घनम् । पुरातनशालि ।
पुरातनशयिका । लाजमख । मसूरतुवरी-
सुन्नमभवयूष । नि शोषोद्धतसारगवदधि । गवां
ह्याम्बा वा पयोज नवनीतम् । ह्यगष्टतपयो-
दधीनि । तिलतैलम् । सुरा । माक्षिकम् ।
शालूकम् । वज्जलम् । दाहिमड्वयम् । नय-
मयम् । रम्भापुष्पम् । रम्भाफलम् । तरुण-
विक्लम् । शङ्खाटकम् । चाङ्गेरी । विजया ।
कपित्थम् । कुट्टनम् । अजाची । कश्यप ।
तक्रम् । कषटफलम् । तिलकम् । जाती-
फलम् । जाम्बवम् । घन्धकम् । तिन्दुकम् ।
महानिम्बम् । अरुणा । अहिफेनम् । क्रयात ।
लावशशैलतित्तिरिमांसयूष । सर्वे सुद्रमत्स्य ।
खड्गहीश । मधुरालिकामतस्य । खलिश ।
सर्वकषायरस । नामेर्द्वाङ्गुलतोऽधस्तात् तथा
वशास्थिखले प्रवृत्तितायसाङ्गचन्द्रवद्वाह ॥ ३ ॥

अह्नयामपथ्य यथा ।

रक्तसुति । जागर । अम्बुपानम् । ज्ञानम् ।
क्षी । वेगविधारणम् । नखम् । अङ्गनम् ।
खेदनम् । घूमपानम् । अम । विरुद्धानम् ।
आतप । गोघूम । निष्याव । कषाय ।
माष । यव । आर्द्रकम् । हृन्धकम् । राज-
माष । उपोदिका । वास्तूक । काकमाषी ।
कुम्भाख । तुम्बी । मधुशिशु । कन्द । ताम्बु-
लम् । इक्षु । वदरम् । रसालम् । इर्वायुकम् ।
पूगफलम् । रसोनम् । घन्धाब्जम् । सौवीरम् ।
तुषोदकम् । दुग्धम् । गुड । मसु । नारि-
केलम् । पुननवा । बाह्वतम् । वैद्यम् । सन्धाणि
पत्रशकाः । इष्टाम्बु । गोष्ठनम् । नृग-
माषि । चारम् । समस्तानि सराणि । द्राक्षा ।

अम्बुम् । लवणरस । गुर्वन्नम् । गुरुपानम् ।
सर्वे पूपा ॥ ३ ॥

अथाश्वि पथ्यम् ।

विरेचनम् । लेपनम् । असमोक्ष । चार ।
अधिकर्म । शस्त्रकर्म । पुरातनलोहितशालि ।
पुरातनशयिका । यवा । कुलत्पा । गोयाख-
मजोदुग्धमाविकलिङ्गाखरौतुकीशतरुचास
शृङ्गालकाकानां मांसानि । खल्यमांसा
प्रसङ्गा । पटोलम् । पत्तूर । रसोनकम् ।
वट्टि । पुननवा । मूरण । वास्तूकम् । जीव-
निका । दन्तशठ । सुरा । कुट्टि । यव स्या ।
नवनीतम् । तक्रम् । कक्कोलम् । घात्री । रुच-
कम् । कपित्थम् । औदुम्बराप्यपयोषि । भक्षा-
तकम् । सर्वपतैलम् । गोष्ठनम् । सौवीरम् ।
तुषोदकम् । वातापह्नान्पानम् । अम्बिवत्काम-
पानम् ॥ ३ ॥

अश्वि अपथ्य यथा ।

आनूपमामिधम् । मतस्य । पिण्याक । दधि ।
पिष्टकम् । माष । करीरम् । निष्याव ।
विक्लम् । तुम्बी । उपोदिका । पक्काजम् । सर्व-
शालूकम् । विष्टम्भीनि । गुच्छणि । आतप ।
अलपानम् । वमनम् । वस्तिक्कम् । नदीन
खलिलम् । विरुद्धानि सन्धाणि । पूर्वदिग्भव-
वायु । वेगरोध । श्लिष्य । एष्टयानम् । उत-
कटकासनम् । यथास्व दोषल द्रव्यम् । रक्त-
प्रित्तिर्ना यदयत् पथ्यापथ्य तत्तदपि रक्ताश्वि-
रोगिणीं विशेषतो विद्यात् ॥ ३ ॥

अथाग्निमाध्याह्नीर्वादी पथ्यम् ।

शैश्विके पूर्वे वमनम् । पौर्णिके मृदुरेचनम् ।
वातिके खेदनम् । यथावस्य हितवस्तूनि । नागा-
प्रकारवायाम् । दीपनानि । लघूनि । बहु-
कालसमुत्पन्ना सुन्नलोहितशालि । विलेपी ।
लाजमख । सुन्नभवम् । सुरा । एण ।
वट्टि । शश । लाव । सर्व सुद्रमत्स्य । शालिष-
शकम् । वेजायम् । वास्तूकम् । कालफलम् ।
लशुनम् । वट्टकुम्भाखम् । नवनीतकदलीफलम् ।
शोभाञ्जनम् । पटोलम् । वार्ताङ्ग । नलदाम्बु ।
कर्कोटकम् । कारवेक्षम् । बाह्वतम् । महा-
द्रकम् । प्रसारणी । काकमाषी । चाङ्गेरी ।
सुनिधयकम् । घात्रीफलम् । मातुङ्गम् ।
दाहिमम् । यव । पपट । अम्बुवेतसम् । जम्बी-
रम् । जागरम् । माक्षिकम् । नवनीतम् ।
एतम् । तक्रम् । सौवीरकम् । तुषोदकम् ।
घन्धाब्जम् । कटुतैलम् । रामठम् । लवणाद्र-
कम् । यमानी । मरिचम् । मेथी । घन्धकम् ।
जीरकम् । दधि । ताम्बूलम् । तप्तसक्तिलम् ।
कटुरस । तित्तरस ॥ ३ ॥

अग्निमाध्याह्नीर्वादी अपथ्य यथा ।

विरेचनम् । विरुद्धानायां वेगधारणम् । अति-
रिक्ताशनम् । अभ्यशनम् । जागरणम् । विरुद्धानां
शनम् । रक्तसुति । शोभाञ्जनम् । मतस्य ।
मांसम् । उपोदिका । अलपानम् । पिष्टकम् ।

पथ्याप

आम्रवम । सन्ध्यालूकम । कुर्चिका । मोरट ।
चीरम । किलाट । प्रपानकम । तालाखि
ग्रन्थम । बालतालम । स्नेहनम । दुष्टवारि ।
विद्वज्जपानात्रम । असात्रापानात्रम । विद्व
भीति । गुरुणि ।

फलवन्ति वमि स्नेह लङ्घन चापतर्पणम् ।

विशेषादलसे कृत्वा द्विचक्षुष्यामतिशारवत ॥ ३ ॥

अथ क्रिमिरोगे पथ्याप ।

आस्थापनम् । कायविरेचनम् । शिरोविरे-
चनम् । घूम । कफपानानि । द्रव्याणि । शरीर
मार्जना । पुरातनवैद्यवस्तुशालय । पटोलम् ।
वेचायम् । रसोनम् । वास्तुकम् । कृताश्र ।
मन्दारदलम् । सर्वपा । नवीनमोचम् । दृष्टी
फलम् । तिक्तानि । नालीचदलानि । भौतिक-
मांसम् । विडङ्गम् । पिचुमर्दप्रक्षवम् । पथ्या ।
तिलतेलम् । सधपतेलम् । सौवीरम् । शुक्लम् ।
तुषोदकम् । मधु । पचेलिमतलम् । अरु-
चकरम् । गोमूत्रम् । ताम्बूलम् । सुरा । नृगा-
खजम् । औदुम्बरपत्र्यासि । रामठम् ।
चार । अजमोदा । खदिर । वतसकम् ।
जम्बीरनीरम् । सुषवी । यमानिका । सुराहा-
गुरुविश्रुपौद्धवचार । तिक्तकटुकषावरसा ॥ ३ ॥

क्रिमिरोगे अपथ्य यथा ।

हृदि । तद्देगविधारणम् । विरुद्धपानाशनम् ।
दिवा निद्रा । द्रवदधम् । पिष्टानम् । अजीर्ण-
भोजनम् । दूतम् । माष । दधि । पत्रशाकम् ।
मांसम् । पय । अन्नम् । मधुरदस ॥ ३ ॥

अथ पाण्डुरोगे पथ्याप ।

हृदि । विरेचनम् । पुरातनवैद्यमोघूमशालय ।
सुनाफकीमस्तराणां यव । जाङ्गलज्वरस । पटो-
कम् । दृक्कुम्भाखम् । तखणकदलीफलम् ।
जीवन्ती । सुर । मतस्याची । गुडूची । तख-
नीयकम् । पुनर्वा । द्रोणपुष्पी । वार्ताङ्ग ।
अश्वत्थम् । पक्वान्मम् । अमरा । विम्बी । शिङ्गी
भगवत् । गोमूत्रम् । घात्री । तक्रम् । दूतम् ।
तक्रम् । सौवीरकम् । तुषोदकम् । नवीनतम् ।
अम्रसार । हरिद्रा । नागकेशरम् । यवचार ।
लोहभक्ष । कषायद्रवम् । कुङ्कुमम् । चरखयो
मन्वी नार्भेद्वाङ्गुलादध मस्तके हस्तयोर्मन्वे
स्तनकक्षयोर्मन्वे च दाह । यथादोषमिदं पथ्य
पाण्डुरोगवता भवेत् ॥ ३ ॥

पाण्डुरोगे अपथ्य यथा ।

रक्तसुति । घूमपानम् । वमि । वैगधारणम् ।
स्नेहनम् । नैयुनम् । शिम्बी । पत्रशाकानि ।
रामठम् । माष । अन्नपानम् । पिष्टाक ।
ताम्बूलम् । सर्वप । सुरा । नृद्वज्जम् । दिवा
स्नम् । तीक्ष्णानि । जवयानि । सिन्धुविन्ध्याद्रि-
जातनदीनां जलम् । सन्ध्यास्थानि । दुष्टान्म ।
विरुद्धाशनानि । गुर्वन्नम् । विदाहीनि ॥ ३ ॥

अथ रक्तपित्ते पथ्याप ।

अधोगमे हृद्गन्तम् । ऊर्ध्वनिर्गमे विरेचनम् ।
उभयत्र लङ्घनम् । पुरातना । वृष्टिकशालिकोदव-

पथ्याप

प्रियङ्गुनीवारयवप्रश्रुतिका । सुन्न । मस्तर ।
चणक । तुवरी । सुकुटक । चिङ्गट । वमि-
मतस्य । शश । कपोत । हरिण्य । यय ।
लाव । शराणि । पारावत । वरूक । वक ।
उरम् । कालपुच्छ । कपिञ्जल । कषायवर्ग ।
गोदुग्धदूतम् । अजादुग्धदूतम् । महिषीदूतम् ।
पनसम् । पियालम् । रम्भाफलम् । कच्छटम् ।
तखलीय । पटोलम् । वेचायम् । मन्दाद्रकम् ।
पुराणकुम्भाखफलम् । पक्वान्मम् । तदबीजजलम् ।
वासा । खादूनि । विखम् । दाडिमम् । खजूर-
म् । घात्री । मिषि । नारिकेलम् । कपूर ।
शङ्खाटकम् । पौष्करम् । कपित्थम् । शालू-
कम् । परूषकम् । भूनिम्बशकम् । पिचुमर्द-
पत्रम् । तुम्बी । कलिङ्गम् । लाजशक्तव ।
द्राक्षा । सित । माक्षिकम् । ऐच्छवम् । शीतो-
दकम् । औद्भिदवारि । सेक । अवगाह ।
शतघौतसर्पि । अम्यङ्ग । शिशिरप्रदेह ।
हिमानिल । चन्दनम् । इन्दुपादा । मनोभु-
ज्जलविचित्रकथा । घारायुधम् । सुश्रीत भूमि
रुहम् । वैदूर्यसुक्तामणीनां धारणम् । रम्भोत
पलाम्भोरुहपत्राणां शय्या । औमान्तरम् ।
सुश्रीतोपवनम् । प्रियङ्गु । चन्दनरुचितानां
वराङ्गनागमालिङ्गनम् । पद्माकरसरित्त्वं
चन्द्रोदयहिमवह्वरीसुश्रीतलगिरिनिभरायासा
लिङ्गनम् । श्रुतिप्रशस्तकीर्तनम् । प्रवीणनीरम् ।
हिमवालुका ॥ ३ ॥

रक्तपित्ते अपथ्य यथा ।

आयाम । अध्वनिषेवणम् । रविकर । ती-
क्ष्णानि । कर्माणि । जीम । वैगधारणम् ।
चपलता । हृत्स्थानयानानि । स्नेह । अरुसुति ।
घूमपानम् । सुरत । क्रोध । कुलत्थ । गुड ।
वार्ताङ्ग । तिल । माष । सर्वप । दधि ।
चार । कौपथ्य । ताम्बूलम् । नलदासु ।
मदम् । लघुनम् । शिम्बी । विरुद्धाशनम् । कटु ।
अन्नम् । जवयम् । विदाहिद्रवम् ॥ ३ ॥

अथ राज्यक्षयि पथ्याप ।

दूतपक्वमरिचकीरकसंस्कृतलावतित्तिरिजस ।
दोषाधिकस्य बलिनीये नृदुष्टि । गोघूम ।
सुन्न । चणक । अरुणशालय । कृतागनि मांस
नवीनतमयोदूतानि । कृवाटमांसम् । जाङ्ग
लजा रसा । मार्तण्डचण्डकिरणपरिशोधितसु-
क्ष्णितपक्वफलं लेङ्गम् । रागा । कामलिक ।
वाङ्गव । वैश्वार । शशाङ्ककिरणम् । मधुर-
रस । मोचपनसास्त्राणां पक्वफलानि । घात्री ।
खजूरम् । पौष्करम् । परूषकम् । नारि-
केलम् । शोभाङ्गनम् । वज्रलम् । नवताल
पूखम् । द्राक्षा । मिषि । माषिमन्थम् ।
विहास्यपत्रम् । अजागोमहिषीदूतम् । कृता-
अय । कृतावस्करमन्त्रलेप । मतस्यखिका ।
शिखरिणी । मदिरा । रसाला । कपूरम् ।
नृगमद । सितचन्दनम् । अम्यङ्गनानि । सुरभी
ययस्योपनानि । आनम् । वैश्वरचनम् । अव

पथ्याप

गाहनम् । हृन्म । खज । सारकथा । नृदु-
गन्धवाह । गीतानि । लास्यम् । चन्द्ररवि ।
विपक्षी । नृगदृष्टा । सन्दर्शनम् । हिमचूर्णम् ।
सुक्तामणिप्रचूरभूषणधारणम् । होम । प्रदा-
नम् । अमरपूजा । द्विजपूजा । हृदात्र
पानम् ॥ ३ ॥

राज्यक्षयि अपथ्य यथा ।

विरेचनम् । वैगधारणम् । अम । खी । स्नेह ।
अङ्गनम् । प्रजागर । साहसकर्मसेवा ।
रुचान्नपानम् । विवमाशनम् । ताम्बूलम् ।
कालिङ्गम् । कुलत्थम् । माष । रसोनम् । वशा-
ङ्कुर । रामठम् । अन्नम् । तिक्तम् । कषाय ।
सन्ध्याकटु । पत्रशाक । चार । विरुद्धाशनम् ।
शिम्बी । कर्कोटकम् । विदाहिद्रवम् । कृ
कटिक्कम् ॥ ३ ॥

अथ कासे पथ्याप ।

स्नेह । विरेचनम् । हृदि । घूमपानम् । समा-
शनम् । शालि । वृष्टिक । गोघूम । श्यामाक ।
यव । कोद्रव । आत्मगुप्ता । माषसुन्नकुलत्थानां
रसा । आम्बोदकम् । अनूपधन्वदेशभवित्रिध
मांसानि । सुरा । पुरातनसर्पि । कृतागुग्धम् ।
कृतागुग्धम् । वास्तुकम् । घाक्षीशकम् ।
वार्ताङ्ग । बालभूलकम् । कण्टकारी । कास-
मह । जीवन्ती । सुनिष्यकम् । द्राक्षा ।
विम्बी । मातुलुङ्गम् । पौष्करम् । वासक ।
जुटि । गोमूत्रम् । लघुनम् । पथ्या । ओषधम् ।
उष्णोदकम् । मधु । लाजा । दिवसनिद्रा ।
लघून्मनानि ॥ ३ ॥

कासे अपथ्य यथा ।

वस्ति । नस्यम् । अरुडमोक्ष । आयाम ।
दन्तघर्षणम् । आतप । दुष्टपवन । रज ।
मार्गनिषेवणम् । विरुम्भीनि । विदाहीनि ।
विविधरुच्याणि । शूलम्बुचोक्तास्कासवमिविग-
विधारणम् । मतस्य । कन्द । सर्वप । तुम्बी ।
उपोदिका । दुष्टासु । दृष्टान्नपानम् । विरुद्धा-
शनम् । गुरुश्रीतान्नपानम् ॥ ३ ॥

अथ आसि पथ्याप ।

विरेचनम् । स्नेहनम् । घूमपानम् । प्रच्छेदनम् ।
दिवास्वपनम् । पुरातना वृष्टिकरक्तशालिकुलत्थ-
गोघूमयवा । शश । अहिंसक । तिक्तिरि ।
लाव । दध । शुकादय । घन्वृगा । घन्व-
पक्षिण । पुरातनसर्पि । अजादुग्धदूतम् ।
सुरा । मधु । निदिविका । वास्तुकम् । तख-
लीय । जीवन्तिका । मूलकपोतिका । पटो-
कम् । वार्ताङ्ग । रसोनम् । पथ्या । जम्बीरम् ।
विम्बीफलम् । मातुलुङ्गम् । द्राक्षा । जुटि ।
पौष्करम् । उष्णवारि । कटुत्रयम् । गोमूत्रम् ।
कफानिलान्नान्नपानभेषजानि । वक्ष प्रदेशान
पार्श्वशुम्भे करस्थयोर्मध्यमयोर्हयो कण्ठकूपे च
प्रदीप्तलोहेन दाह ॥ ३ ॥

आसि अपथ्य यथा ।

मन्त्रीहारच्छेदककासानां रोध । नस्यम् ।

वस्ति । दन्तकाष्ठम् । अम । अध्वा । भार । रेणु । सूर्यकिरण । विष्टम्भीनि । ग्राम्यधर्म । विदाहीनि । आनूपमाभिषम । निव्याव । ज्ञेय-कारिणि । माष । रक्तसाव । पूर्ववातान-पानम् । मेघीष्टतदुधम् । दुष्टजलम् । मतस्य । कन्द । सर्वप । रुच्यशीतगुञ्जपानम् ॥ * ॥

अथ हिक्कायां पथ्यम् ।

खेदनम् । वमनम् । नखम् । घूमपानम् । विरे-चनम् । निद्रा । स्निग्धानि लघून्मृत्तानि । लव-यानि । जीर्णकुलत्थगोधूमशालिषट्कयवा । श्वत्तिरित्तिरिवावादा जाङ्गला ऋगपक्षिण । पक्कपित्तम् । लशुनम् । पटोलम् । बालमूल-कम् । मौष्करम् । कण्ठातुलसी । मदिता । नल-दानु । उष्णोदकम् । मातुलुङ्गम् । माचिकम् । सुरभिजलम् । वातक्षेपहराश्वत्थपानानि । श्रौताम्बुके । सहवा चास विस्त्रापनम् । भयम् । क्रोध । हर्ष । प्रियोद्वेग । प्राणा-यामनिषेधम् । दग्धसिक्तदवाधायम् । कूर्च-धाराजलाप्यम् । गान्धर्वपोदनम् । पायूह-नाभेष्टंजुलादूर्ध्व दीपदग्धहरिद्रया दाह ॥ * ॥

हिक्कायां अपथ्यं यथा ।

वातस्त्रोत्रारकाशप्रलब्धधारणम् । रज । अनिल । आतप । विरुद्धाशनम् । विष्टम्भीनि । विदाहीनि । रुच्याणि । कफदाणि । निव्याव । पित्तक । माष । पिण्याक । आनूपमाभिषम । अविदुग्धम् । दन्तकाष्ठम् । वस्ति । मतस्य । सर्वपम् । अम्बम् । तुम्बी । कन्द । तैलश्टम् । उपोदिका । गुग्गुलीतान्नपानम् ॥ * ॥

अथ स्वरभेदे पथ्यम् ।

खेद । वस्ति । घूमपानम् । विरेक । कवल-अह । नखम् । भालसिरावेध । यव । लोहित-शालि । हंसाटवी । ताम्बूलकेकिना मांस-रसा । सुरा । भोकरटक । काकमाची । जीवन्ती । बालमूलकम् । द्राक्षा । पथ्या । मातु-लुङ्गम् । लशुनम् । लवणार्द्रकम् । ताम्बूलम् । मरिचम् । सर्पि ॥ * ॥

स्वरभेदे अपथ्यम् ।

आमकपित्तम् । वज्रकम् । शालूकम् । जाम्ब-वम् । तिन्दुकम् । कषाय । वमि । खन्न । प्रणख्यनम् । अशुपानम् ॥ * ॥

अथारोचके पथ्यम् ।

वस्ति । विरेक । यथावल वमनम् । घूमोप-सेवा । कषडयह । तिक्तकाष्ठेन दन्तधावनम् । पित्राप्तपानम् । गोधूम । सुहा । लोहित-शालय । वटिका । वराहच्छागश्रैयानां मांसम् । चैत्र । अवाकम् । मधुरालिका । इक्षिप्र । मोछी । खलेश । कवयी । रोहित । कर्काश । वेन्नायम् । गवीनमूलकम् । वात्ताङ्ग । शोभाजनम् । मोचम् । दाडिमम् । भयम् । पटोलम् । रुचकम् । इतम् । पय । बाल-तालम् । रवोनम् । मूरयम् । द्राक्षा । रसा-कम् । गजदानु । काङ्गिकम् । मद्यम् । रसाका-

दधि । तक्रम् । आद्रकम् । ककौलम् । खञ्ज-रम् । पियालम् । तिन्दुकम् । पक्कपित्तम् । वदरम् । विकङ्कतम् । तालास्थिमज्जा । हिम-वालुका । चिता । पथ्या । यमान्नी । मरिचम् । रामठम् । स्वाद्वन्तित्तानि । देहमाजना ॥ * ॥

अरोचके अपथ्यम् ।

कासोद्धारलुधानिद्रावमीनां वेगधारणम् । अह-द्यान्नम् । अखडमोच । क्रोध । लोभ । भयम् । शोक । दुर्गन्ध । सूर्यसेवा ॥ * ॥

अथ कृदां पथ्यम् ।

विरेचनम् । खेदनम् । लङ्गनम् । खानम् । न्दना । लाजमख । पुरातना षट्कशालिमुहा । कलाय । गोधूम । यव । मधु । श्रद्धाक्षिप्तक-तिरित्तिरिवावादा । जाङ्गलमृगपक्षिण । मनोज्ञानारसगन्धरूपा रसा । वाङ्वा यूषा । रागा । खडा । कामलिका । सुरा । वैन्ना-यम् । कुसुम्ब । नारिकेलम् । पर्चेलिमानि जम्बीरधानीसहकारकोलद्राक्षाकपित्तानि । ह-रीतकी । दाडिमम् । बीजपूरम् । जातीफलम् । बालकम् । निम्बम् । वासा । चिता । शताङ्गा । करिकेशरम् । हितमनःप्रीतिकरभस्वा । सुक्तस्य-वक्त्रे शिशिराम्बुके । कस्तूरिका । चन्दनम् । इन्दुकिरण । मनोज्ञगन्धानुजोपनानि । सु-गन्धिपुष्पपानफलानि । खमनोऽनुजलरूपरस-गन्धस्पर्शशब्द । गर्भेस्त्रियवोपरिदाहाह ॥ * ॥

कृदां अपथ्यम् ।

नखम् । वस्ति । खेदनम् । जेहपानम् । रक्त-साव । दन्तकाष्ठम् । द्रवाक्षम् । बीमतसदर्श-नम् । भीति । उद्वेग । उष्णस्निग्धासात्म्या-हृदयवैरोधिकान् । रम्भा । शिम्बी । कोष-वती । मधूकम् । चित्रा । रुच्यैला । सर्वप । देवदाली । यावाम । छत्रिका । अञ्जनम् ॥ * ॥

अथ कृदाया पथ्यम् ।

शोधनम् । वमनम् । खानम् । कवलधार-णम् । दीपदग्धहरिद्रया जिह्वाधःशिरयोर्दाह । कोद्रवा । शालय । पेया । विलेपी । लाज-शक्तव । अन्नमख । घनरस । शकरा । रागा । वाङ्वा । अष्टसुप्तमकरपञ्चकस्तस । रम्भा-पुष्पम् । तैलकूर्चम् । द्राक्षा । पर्यटपल्लव । क-पित्तम् । कोलम् । मल्लिका । कुशाखकम् । उपो-दिका । खञ्जूरम् । दाडिमम् । धात्री । कर्कटी । नलदानु । जम्बीरम् । करमहम् । बीजपूरम् । गवां पय । मधूकपुष्पम् । ज्वीवेरम् । तित्तानि । मधुराशि । बालतालानु । श्रौताम् । पय पेटी । प्रमाणकम् । माचिकम् । सरसीतोयम् । शताङ्गा । नागकेशरम् । रत्ना । जातीफलम् । पथ्या । कुसुम्ब । टङ्गयम् । घनसार । गन्धसार । कौसुदी । शिशिरानिल । चन्दनार्द्रप्रियाक्षेव । रत्नाभरन्धारणम् । हिमाशुलोपनम् ॥ * ॥

कृदाया अपथ्यम् ।

जेह । अञ्जनम् । खेद । घूमपानम् । यावाम । नखम् । आतप । दन्तकाष्ठम् । गुग्गुलम् ।

अम्बम् । लवणम् । कषाय । कटु । स्त्रिय । दुष्टजलम् । तीक्ष्णम् ॥ * ॥

अथ कृदायां पथ्यम् ।

सेक । अवगाह । मणि । हार । श्रौता । प्रदेहा । अजनानिल । श्रौतानि गन्धवन्ति-पानानि । धाराग्रहम् । श्रौतमरीचिरोषि । घूम । अञ्जनम् । लावणम् । अन्नमोच । दाह । रुच्यैपरितोदनम् । लोन्ना कषाणाश्च लुच-नम् । गन्धान्मपीडा । दृशोपदृश । नासा-सुखहारमरुन्निरोध । विरेचनम् । खेदनम् । लङ्गनम् । क्रोध । भयम् । दुःखकरी श्रद्धा । विचित्रा मनोहरा कथा । छाया । नभोऽम्ब । श्रतघोतसर्पि । न्दूनि । तित्तानि । लाजमख । जीर्णयवलोहितशालय । कौम्भ हवि । सुह-यूष । सतीलयूष । घन्वोद्भवा मांसरसा । रागा । वाङ्वा । गन्धपय । चिता । पुराण-कुशाखम् । पटोलम् । मोचम् । हरीतकी । दाडिमम् । नारिकेलम् । मधूकपुष्पम् । तङ्ग-लीय । सुषोदकम् । लघून्मृत्तानि । प्रनीर-नीरम् । सितचन्दनम् । कर्पूरनीरम् । हिम-वालका । अलुचशब्द । अहुतदर्शनम् । उत-कटभौतम् । उतकटवाद्यम् । अम । स्त्रुति । चिन्तनम् । आत्मबोध । धैर्यम् ॥ * ॥

कृदायामपथ्यं यथा ।

ताम्बूलम् । पत्रशाकम् । अवाय । खेदनम् । कटु । तन्निद्रयोर्वेगरोध । तक्रम् ॥ * ॥

अथ महात्वे पथ्यम् ।

सशोधनम् । सशमनम् । खपनम् । लङ्गनम् । अम । सन्ततसरसमुत्तपन्नशालिषट्कयवसुह-माश्वगोधूमसतीला । रागा । वाङ्वा । श्व-तिरित्तिरिवावादनद्वयवर्द्धिश्रानामाभिषम् । वैश-वार । विचित्राक्षम् । हृदयमदम् । पय । चिता । तङ्गलीय । पटोलम् । मातुलुङ्गम् । पक्कपित्तम् । खञ्जरम् । दाडिमम् । धात्री । नारिकेलम् । गोक्षीरी । पुराणसर्पि । कर्पूरम् । प्रनीरम् । शिशिरानिल । धाराग्रहम् । चक्र-पादा । मद्य । मित्रसङ्गम् । यौमान्तरम् । प्रियाक्षेव । उद्धतगीतवादिनम् । श्रौताम् । चन्दनम् । खानम् ॥ * ॥

महात्वे अपथ्यं यथा ।

खेद । अञ्जनम् । घूमपानम् । लावणम् । दन्त-चर्षणम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

अथ दाहे पथ्यम् ।

शालय । वटिका । सुहा । मकरा । चबका । यवा । घन्मांसरसा । लाजमख । लाज-शक्तव । चिता । श्रतघोतहृत् । दुग्धम् । पयोभवनवनीतम् । कुशाखम् । कर्कटी । मोचम् । पनचम् । खातुदाडिमम् । पटोलम् । पर्यटम् । द्राक्षा । भाजीफलम् । पक्कपित्तम् । शिम्बी । तुम्बी । पयपेटी । अङ्गूरम् । जाम्ब-कम् । मिषि । बालतालम् । पिप्पला । अङ्गा-डकम् । कषैरकम् । मधूकपुष्पम् । ज्वीवेरम् ।

पथ्याप

पथ्या । सर्वान्नि तित्तानि । श्रौता प्रदेहा । भूवेष्ट । सेक । अभ्यङ्ग । अवगाहनम् । पञ्चोत्पलदलचौमाणां श्रया । श्रौतलकाननम् । विचित्रा कथा । गीतानि । शिशिर । मञ्जु-भाषणम् । उशीरचन्दनालेप । श्रौताम् । शिशिरानिल । घारायहम् । प्रियास्पर्श । प्रनौरम् । हिमवातुका । सुधांशुरक्षय । स्नानम् । मलय । मधुररस ॥ * ॥

दाह्ये अपथ्यम् ।

विरुहान्यनपानानि । क्रोध । वेगधारणम् । गजान्धयानम् । अज्जा । चारम् । पित्तकाराणि । आयाम । आतप । तक्रम् । ताम्बूलम् । मधु । रामटम् । यवाय । कटु । तित्त । उष्ण ॥ * ॥

अथोक्तादे भूतोक्तादे च पथ्यम् ।

मरुद्भवे पूर्वे स्वेद । पित्तोदभवे पूर्वे विरेक । कफोद्भवे पूर्वे वमनम् । तत पर वक्तिविधि । नखम् । सन्तर्जनम् । ताडनम् । अञ्जनम् । आश्वासनम् । चासनम् । बन्धनम् । भयम् । हर्षणम् । दानम् । धूप । दम । विस्मरणम् । प्रदेह । शिरावध । सशमनम् । सेक । आश्चर्यकर्मणि । धूमपानम् । धीधैर्यम् । सत्वम् । आत्मनिवेदनम् । अभ्यञ्जनम् । स्नाप-नम् । आसनम् । निद्रा । सुश्रौतायुक्तेपनानि । गोधूम । सुन्न । अरुणशालय । घारोष्णदुग्धम् । श्रुतधौतसर्पि । नवीनघृतम् । पुरातनघृतम् । कूर्माभिषम् । घ्नवरस । रसालम् । पुराण-कृष्णाक्षफलम् । पटोलम् । अक्षीदलम् । वास्तू-कम् । तण्डुलीय । खराश्वत्थम् । गगनाम् । पथ्या । सुवयचूचम् । नारिकेलम् । द्राक्षा । कपित्थम् । पनसम् ॥ * ॥

उक्तादे अपथ्यम् ।

मद्यम् । विरुहाशनम् । उष्णभोजनम् । निद्रा-सुप्त्यावेगधारणम् । यवाय । आवाहफलम् । कटिक्कम् । पञ्चशाकम् । तित्तानि । विन्मी ॥ * ॥

अथापसारे पथ्यम् ।

वातोद्भवे पूर्वे वक्ति । पित्तिके विरेचनम् । क्लेशिके वमनम् । पर धूपनम् । अञ्जनम् । नखम् । शिरावध । दानम् । चासनम् । बन्धनम् । भयम् । तर्जनम् । ताडनम् । हर्ष । धूम-पानम् । विस्मय । धीधैर्यम् । आत्मादिविज्ञा-नम् । स्नानम् । अभ्यञ्जनम् । लोहितशालय । सुन्ना । गोधूमा । प्रतर्न हवि । कूर्माभिषम् । घ्नवरस । दुग्धम् । अक्षीदलम् । वक्ता । पटो-लम् । उल्लङ्गमाखम् । वास्तूकम् । खादुदाङ्गि-मम् । शोभाञ्जनम् । पय पेटी । द्राक्षा । घात्री । पक्वकम् । तैलम् । खराश्वत्थम् । गगनाम् । शरीतकी ॥ * ॥

अपसारे अपथ्यम् ।

चिन्ता । शोकभयम् । क्रोध । अशुचीन्य-नानि । मद्यम् । मत्स्यम् । विरुहाशनम् । तीक्ष्णोष्ण-शुभ्रभोजनम् । अतिशयवाय । आयास । अपू-
 III

पथ्याप

पूजायतिक्रम । पञ्चशाकानि । विन्मी । आवाह-फलम् । दृष्टानिद्राजुधावेगा ॥ * ॥

अथ वातरोगे पथ्यम् ।

अभ्यङ्ग । मर्दनम् । वक्ति । स्नेह । स्वेद । अवगाहनम् । सवाहनम् । सशमनम् । प्राट्टति । वातवर्जनम् । अधिकर्म । उपनाह । भूश्रया । स्नानम् । आसनम् । तैलद्रोणी । शिरोवक्ति । शयनम् । नखम् । आतप । सन्तर्पणम् । उह-णम् । किलाट । दधि । कूर्चिका । सर्पि । तैलम् । वसा । मज्जा । खाद्वन्धनवया रसा । नवीनतिलगोधूममाषा । सम्मतसरोधितशालि-वटिका । कुलत्थरस । सुरा । आम्बा गोश्व-तरोद्गरासभक्तागलादय । आनूपा कोल मन्दिन्यङ्गुलखड शिगाजादय । औदका हस-कादम्बचक्रमदशरकादय । विलेशया भेक-गोधानकुलश्राविदादय । चाङ्गला चटक-कुटवर्हितितिरय । शिलिन्द । पर्वत । नक्र । गर्गर । कवयी । इक्षिश । एरुख । चुलुकी । कूर्म । शिशुमार । तिमिङ्गल । रोहित । मद्गुर । झङ्गी । वम्भी । खड्गी । रते भवा । पटोलम् । शिशु । वार्ताङ्ग । लशुनम् । दाडिमद्वयम् । पक्तालम् । रसा-लम् । नखदाम्बु । पक्वकम् । जम्बीरम् । वदरम् । द्राक्षा । नागरङ्गम् । मधुकणम् । प्रसारणी । मोलुरक । शुक्लाक्षी । पारि-भद्रक । पर्यासि । पय पेटी । रुतैलम् । गवी-जलम् । मतस्यङ्गिका । ताम्बूलम् । घात्याम्बु । नित्तिडीफलम् । क्षिप्रोष्णभौल्यानि । क्षिप्रो-ष्णाशुलेपनम् । आमाशयसुपागते विश्रमाङ्गम-नम् । पक्षाशयस्थे तथा मांसस्थे क्षिप्रविरेच-नम् । प्रत्याधानाधानसङ्गे वर्ति लङ्घन दीप-नम् । अक्षीलाख्ये गुल्मविधि । शुक्रस्थे कथ-जितक्रिया । लडमांसाहकधिराश्रान्ति रक्त-मोचयाम ॥ * ॥

वातरोगे अपथ्यम् ।

चिन्ता । प्रजागर । वेगधारणम् । कृद्दि । अम । अनशनम् । चणक । कलाय । नौवार-कङ्कुयववैयवकीरदूषश्यामाकपूर्यम् । कुर-विन्द । दृष्टान्यानि । राजमाष । सुन्न । तडागसरिदम् । करीरम् । जम्बु । कश्मि-तलकम् । क्रसुकम् । न्दालम् । निष्पावकीजम् । तालफलास्थिमज्जा । शालूकम् । तिन्दुकम् । कटिक्कम् । बालतालम् । विन्मी । पञ्चशाकम् । उडम्बरम् । श्रौताम् । रासभय । विरुह-मन्त्रम् । चार । शुष्कपल्लम् । चतजलुति । चौरम् । कषायकटुतिक्तसा । यवाय । हृष्यश्वयानम् । चक्रमणम् । खट्वा । आम्बानि नोद्वैतवतोऽपि विश्रमात स्नानम् । प्रदुष्ट-सज्जलम् । दन्तघर्षणम् ॥ * ॥

अथ वाते शुग्गुलवेर्ना पथ्यम् ।

चौदम् । मांवरसा । यवा । कलमादिशालय । यवगोधूममाषा ॥ * ॥

पथ्याप

शुग्गुलावपथ्यम् ।

आयाम । आतप । रुच्यम् । स्नानम् । बहु-भाषणम् । प्रवात । मैथुनम् । यानम् ॥ * ॥

अथ वातरक्ते पथ्यम् ।

उत्तानेऽभ्यञ्जनम् सेक । सोपनाह प्रलेपनम् । गम्भीरे स्नेहपान आस्थापन विरेचनम् । सर्वत्र-रुचीनलौकशङ्खालाशुभिरलुति । श्रुतघौत-हताभ्यङ्ग । मेघोद्गुधावसेचनम् । यव । वटिका । नौवार । कलम् । अरुणशालि । गोधूम । चणक । सुन्न । तुवरौ । तुङ्गक । अयनामहिषीगवां पय । लाव । तित्तिरि । सपट्टि । ताम्बूचादि । रते विष्किरा । प्रत्तादा शुक्रदाहकपोतचटकादय । उपो-दिका । काकमाची । वैचायम् । सुनिषसकम् । वास्तूकम् । कारवेकम् । तण्डुलीय । प्रसारणी । पत्तूर । उल्लङ्गमाखम् । सर्पि । सम्पाकपक्व-वम् । पटोलम् । रुतैलम् । न्दालीका । श्वेत-शर्करा । नवीनतम् । सोमवक्त्री । कस्तूरी । सितचन्दनम् । शिशुपागुदेवाङ्गवरलक्ष्म-मर्दनम् । तित्तम् ॥ * ॥

वातरक्ते अपथ्यम् ।

दिवास्त्रम् । अमिषन्ताप । आयाम । आतप । मैथुनम् । माष । कुलत्थ । निष्पाव । कलाय । चारसेवुनम् । अम्बुजानपमांसानि । विरुहानि । दधीनि । दधु । रुलकम् । मद्यम् । पिथ्या-कम् । अन्धम् । काङ्गिकम् । कटु । उष्णम् । शुग्ग । अभिव्यष्टि । जवयम् । शक्तव ॥ * ॥

अथोरुक्तम् पथ्यम् ।

सर्वोऽरुचिविधि । स्वेद । कौद्रव । रक्तशालि । यव । कुलत्थ । श्यामाक । पुरातनोद्गता । शोभाञ्जनम् । कारवेकम् । पटोलम् । लशुनम् । सुनिषसम् । काकमाची । वैचायम् । निम्ब-पक्वम् । पत्तूर । वास्तूकम् । पिथ्याकम् । तक्रम् । तप्तवारि । सुम्पाकश्राकम् । पिथ्याकम् । तक्रम् । अरिष्टम् । मधु । कटु । तित्त । कषाय । चौरसेवा । शर्वां जलम् । यथाशक्तिआयाम । स्थलस्थानक्रमणम् । अक्कन्दे सन्तरणम् । नदीषु प्रतिश्रोत सन्तरणम् । क्षिप्रापहरणम् । अमा-वतकोपनम् ॥ * ॥

ऊरुस्तम्भे अपथ्यम् ।

शुग्गश्रोतद्रवक्षिप्रविस्फासाल्प्रभोजनम् । विरे-चनम् । स्नेहणम् । वमनम् । रक्तमोचयाम । वक्ति ॥ * ॥

अथामवाते पथ्यम् ।

रुच्यस्वेद । लङ्घनम् । स्नेहपानम् । वक्ति । लेप । रेचनम् । पायवर्षि । अन्धोत्पन्नशालि-कुलत्था । जीव मद्यम् । चाङ्गलाशं दध । वातश्लेष्मानि सर्वान्नि । वक्रम् । वर्षाभू । यरुक्तैलम् । रमोवम् । पटोलम् । पत्तूरकम् । कारवेकम् । वार्ताङ्ग । शिशु । तन्नीरम् । मन्दार । गोकथक । उल्लङ्ग । भक्ष्याकम् ।

पथ्याप

शौकलम् । आर्द्रकम् । कटुनि । तिक्तानि ।
दीपनानि ॥ * ॥

आमवाते अपथ्यम् ।

उन्नि । मतस्य । गुड । कौरम । उपोदिका ।
माष । पिष्टकम् । डुष्टजीरम् । पूर्ववात ।
विषाणम् । असाक्षम् । वेगरोध । जागर ।
विषभाशनम् ॥ * ॥

अथ शूलं पथ्यम् ।

कृदि । खेद । लङ्घनम् । पात्रवर्ति । वस्ति ।
निद्रा । रेचनम् । पाचनम् । अब्धोतपना ।
शालय । वाष्पमच्छ । तमचीरम् । चाङ्गलानां
रस । पटोलम् । शोभाञ्जनम् । कारवेक्षम् ।
वाताङ्ग । पक्काञ्जम् । द्राक्षा । कपित्थम् । रुच-
कम् । पियालम् । शालिषपत्राणि । वास्तुकम् ।
सासुद्रम् । खैवर्चलम् । हिङ्गु । विश्वम् । विङ्गम् ।
शताङ्गा । जसुगम् । जवङ्गम् । एरुखतैलम् ।
सुरभीजलम् । तप्तान् । जम्बीररस । कुष्ठम् ।
जघ्नी । चाररजावि ॥ * ॥

शूलं अपथ्यम् ।

विषहातपानम् । जागर । विषभाशनम् ।
रुचिस्तकवायाणि । शीतलानि । गुरुणि ।
वायाम् । मैथुनम् । मद्यम् । वेदलम् । जव-
जम् । कटु । वेगरोध । शोक । क्रोध ॥ * ॥

अथोदावर्तानां पथ्यम् ।

गिरिकेतपुष्पमिश्रितशीतलोदकपानम् । खेद-
खेद । विरेक । वस्ति । फलवर्ति । अभ्यङ्ग ।
यव । खट्विध्वंसमादत । याम्बोदकम् । आनूप-
रस । रघुतैलम् । वादयो । बालकलकम् ।
सम्पाक । मिद्व । तिल । सुधादलम् । अङ्ग-
वैरम् । मातुलुङ्गम् । यवचार । हरीतकी ।
जवङ्गम् । रामठम् । द्राक्षा । गोक्षजम् । जव-
शानि । अधोवातसमुत्थे तु । खेद । खेद ।
वर्ति । वस्ति । समीरणहरातपानम् । तथा
पुरीषणे । वस्ति । खेद । अभ्यङ्ग । अव-
गाहनम् । फलवर्ति । विङ्गुभेद्यशनपानम् ।
रजसवससुतुपम् । निविधं वस्ति । खेद ।
अभ्यङ्ग । अवगाह । सर्पिषावपीडनम् ।
उन्मारीत्ये हिक्काप्रविधि । कासजे कासजि-
ह्विधि । जवजे । खेदनम् । घूम । औत्तरभक्तिक-
ष्टम् । जवप्रवतननखम् । कर्णजन्तुकाभ्यङ्ग ।
दृष्योत्ये शीतातपानम् । जम्बोत्ये वातजित-
क्रिया । निद्रावेगोत्थिते कौरम् । खप्रसवाह-
नम् । बुभुक्षोत्ये क्षिगाक्षोद्यजसुभोजनम् ।
वाक्काजे वाक्काजमोक्ष । खप्र । मद्यम् । प्रिय-
कथा । अमन्वाकससुतुपमे विश्राम । वात-
हारिकम् । शुक्रोत्ये वस्ति । अभ्यङ्ग । अव-
गाह । चरयाशुष । शालि । मदिरा ।
कौरम् । यौवनजलितप्रिया । कृष्टुत्ये लङ्घ-
नम् । घूम । सुक्ता प्रमृष्टम् । अम । रुचान-
पानम् । विरेक । रक्तमोक्षम् ॥ * ॥

उदावर्तानां पथ्यम् ।

वमनम् । वेगरोध । शमीधानम् । कोत्रव ।

पथ्याप

नालीचशाकम् । शालूकम् । जाम्बवम् । कर्कोटी
फलम् । पिण्याकम् । सर्वमालुकम् । करीर ।
पिष्टवैक्षतम् । विष्टम्भीनि । विरुहानि । कषा
वाणि । गुरुणि ॥ * ॥

अथ शूलं पथ्यम् ।

खेद । खेद । विरेक । वस्ति । बाहुविराध ।
लङ्घनम् । वर्ति । अभ्यङ्ग । खेद । पक्के तु
पाटनम् । सम्मत्सरससुतुपमकलापरत्तशालय ।
खड्ग । कुलत्थयूष । घन्वमांसरस । सुरा ।
गवाजयो पथ । गृहीका । परुषकम् । खञ्ज-
रम् । दाडिमम् । घाची । नागरङ्गम् । अन्ध
वेतसम् । तक्रम् । एरुखतैलम् । जसुगम् । बाल
मूलकम् । पत्तुर । वास्तुकम् । शिपु । यव-
चार । हरीतकी । रामठम् । मातुलुङ्गम् ।
चूपयम् । सुरभीजलम् । क्षिगोद्यजसुतुप-
दीपनानि । वाताशुकोमनम् ॥ * ॥

शूलं अपथ्यम् ।

सर्व वातकारि । विरुहाशनम् । वङ्गूरम् । मूल-
कम् । मनुष्य । मधुरफलम् । शुष्कशाकम् ।
शमीधानम् । विष्टम्भीनि । गुरुणि । अधो
वातशूलजन्मजन्मवावाशुधारयम् । वमनम् ।
जलपानम् ॥ * ॥

अथ कुट्टो गे पथ्यम् ।

खेद । विरेक । वमनम् । लङ्घनम् । वस्ति ।
विनेपी । पुरातनरक्तशालय । चाङ्गलानां
पचियूषा । सुत्रकुलत्थरसा । रागा । खड्ग ।
काम्बलिका । बाहुवा । मयम् । पटोलम् ।
कदलीफलम् । पुराङ्गुलाङ्गम् । रसातलम् ।
दाडिमम् । सम्पाकशाकम् । जवमूलकम् । एरु-
खतैलम् । गगानाम् । सैन्धवम् । द्राक्षा । तक्रम् ।
पुरातनगुक् । शुष्की । यमानी । जसुगम् । हरी-
तकी । कुष्ठम् । कुसुमम् । लघाम् । आर्द्रकम् ।
खैवीरम् । शुकम् । मधु । वाक्काजैरस । कस्तू-
रिका । चन्दनम् । प्रपानकम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

कुट्टो गे अपथ्यम् ।

कटुहृदिहृज्जानितशुक्रकाखोत्तरमन्वाकसविष्-
क्यूपां वेगधारयम् । सक्तामिद्विन्वामिनदीनां
जलम् । मेथीपय । डुष्टजलम् । कषाय । विर-
ङ्गम् । उद्याम् । गुरु । तिक्त । अन्ध । विर-
क्तनपचोत्थशाकानि । चार । मधूकम् । दन्त-
काष्ठम् । रक्तसुति ॥ * ॥

अथ मूलजलं पथ्यम् ।

वातोद्भवे अभ्यङ्ग । निरुह । वस्ति । खेद ।
अवगाह । उत्तरवस्ति । सिक । पक्के अव-
गाह । शिशिरप्रदेह । येको विधि । वस्ति-
विधि । विरेक । खैवीरवे खेद । विरेक ।
वस्ति । चार । यवाञ्जम् । लीङ्गम् । जखम् ।
निदोषणे अभ्यङ्गपुर, यदाणि निमकोदितानि
कम्पेयमन्त्रि । यथा यथा दीवमर्थ गव । पुरा-
तनकोदितशालि । गोमवतक्रमपीदोनि ।
धन्वामिषम् । सुत्ररस । धिता । पुराङ्गुलाङ्ग
फलम् । पटोलम् । मद्गात्रकम् । गोक्षुरक ।

पथ्याप

कुमारी । शुवाकखञ्जूरनारिकेलतालहमाणां
शिरावि । पथ्या । ताकास्त्रिमञ्चा । अपुषम् ।
चुटि । शीतपानम् । शीताशानम् । प्रनोर
नौरम् । हिमवाणुका ॥ * ॥

मूलजलं अपथ्यम् ।

मद्यम् । अम । निधुवनम् । मज्जवाणियानम् ।
सर्व विरुहाशनम् । विषभाशनम् । ताम्बूलम् ।
मतस्य । जवजम् । आर्द्रकम् । तैलमृष्टम् ।
पिण्याकम् । हिङ्गु । तिल । सर्वप । वेगरोध ।
माष । करीर । अतितीक्ष्णम् । विदाहि ।
रुचम् । अन्ध ॥ * ॥

अथ मूलजलं पथ्यम् ।

अभ्यङ्गनम् । खेद । विरेक । वस्ति । खेद ।
अवगाह । उत्तरवस्ति । पुरातनकोदित-
शालि । घन्वमन्वाचम् । मद्यम् । तक्रम् । पय ।
दधि । मातुलुङ्ग । पुराङ्गुलाङ्गफलम् । पटो-
लम् । मद्गात्रकम् । ताकास्त्रिमञ्चा । हरी-
तकी । कोमलनारिकेलम् । शुवाकखञ्जूरनारि-
केलतालहमाणां मत्तकानि ॥ * ॥

मूलजलं अपथ्यम् ।

सर्वानि विरुहानि । वायाम् । माग । शीत-
लम् । रुचम् । विदाहि । विष्टम्भी । यवाय ।
वेगधारयम् । करीरम् । वमनम् ॥ * ॥

अथोदावर्तानां पथ्यम् ।

वस्ति । विरेक । वमनम् । लङ्घनम् । खेद ।
अवगाह । वारिचनम् । यवा । कुलत्था ।
प्रपुराङ्गुलाङ्गफलम् । मद्यम् । घन्वाङ्गुलसम्भवरस ।
पुराङ्गुलाङ्गफलम् । कशेरुकम् । गोकयटका ।
वाक्काजशाकम् । आर्द्रकम् । पावाचमेदी । यव
शूका । रेशु । हिक्का । अक्षनां समाकर्षणम् ॥

अथोदावर्तानां पथ्यम् ।

मूलजलं शुक्रस्य च वेगधारयम् । अन्ध ।
विष्टम्भी । रुचम् । शुक्लपानम् । विरुहापान-
शनम् ॥ * ॥

अथ प्रमेहे पथ्यम् ।

पूर्व लङ्घनम् । वमनम् । विरेचनम् । ग्रीहर्ष-
नम् । प्रमनम् । दीपनम् । कौरम् । कटु ।
यव । वेणव । कौरूष । श्लामाक । खूब ।
कुर्विल । सुकुटज । गोघूम । शालि ।
कलम् । पुरातनकुलत्थ । सुत्राङ्गीपचक-
युधरसा । तिला । ताका । पुरातनसुरा ।
मधु । वाष्पमच्छ । तक्रम् । रासभजनम् ।
महिषीजनम् । कटु । चाङ्गलाः कपोतशश-
सितिरिकाववर्हिष्टकेयवर्नकशुकादय । शोभा-
ञ्जनम् । कुलकम् । कटिक्तकम् । कर्कोटकम् ।
तलकम् । कर्कटम् । औक्षरम् । जसुगम् ।
नवीमोषम् । पत्तुरम् । गोक्षुरकम् । शक्ति-
पथिशाकम् । मन्धारयजम् । अन्धता । शिपका ।
कपित्थम् । जम्बू । कपिदि । कामकोत्पचक-
नीजम् । खञ्जूरकाङ्गलिकताकलच्छां मत्तकम् ।
ओषम् । तिन्धुसपनम् । खारि । कलिङ्गः ।

पथ्याप

तिक्त । कषाय । हृद्यश्चवाहनम् । अतिभ्रम
यम् । रविकिरण । आयास ॥ * ॥

प्रमेहे अपथ्यम् ।

अज्वेग । घूमपानम् । खेद । रक्तमोक्षयम् ।
सदाचक्रम् । दिवानिद्रा । नवान्नम् । दधि ।
आनूपमांसम् । निष्यावम् । पिष्टान्नम् । मैथु-
नम् । सौवीरकम् । सुरा । शुक्लम् । तैलम् ।
चौरम् । हृतम् । गुड । तुम्बी । तालास्थिमज्जा ।
विरुद्धाशनम् । कुशाक्षम् । इक्षु । दुष्टाम्बु ।
खादु । अन्ध । लवणम् । अभिव्यन्दि ॥ * ॥

अथ मेदधि पथ्यम् ।

चिन्ता । अम । जागरणम् । यथाय । प्रोहर्त्त-
नम् । लङ्घनम् । आतप । हृद्यश्चवाहनम् ।
भ्रमणम् । विरेक । प्रच्छेदनम् । अपतर्पणम् ।
पुरातना । वैद्यवकीरदूषप्रक्षामाकनीवारप्रियङ्गु
जूषा । यव । कुलत्थ । चणक । मखर ।
सुन्न । तुवरी । मधु । लाजा । कटुतिक्तकषा-
याणि । तक्रम् । सुरा । पिष्टममृतम् । दम्भ-
वार्त्ताङ्ग । फलत्रयम् । यवासकम् । शिरीष
लोधरौतकीनां चूर्णेन गात्रविलेपणम् । कटु-
त्रयम् । सर्वपतेलम् । एला । सर्वाणि रुक्षाणि ।
सुखतेलम् । पत्रशक । अगुरुलेपणम् । प्रतप्त
नीराणि । शिलाजतूनि । भोजनात् प्राक् वारि-
पानम् ॥ * ॥

मेदधि अपथ्यम् ।

आनम् । रसायनम् । शालि । गोधूम । सुख
शीलता । चौरम् । इक्षुविक्रि । माघ ।
सौहृद्यम् । खेदनानि । मत्स्य । मांसम् ।
दिवानिद्रा । खक । गन्ध । मधुराणि । समर-
भोजनस्थ पश्चात् जलपानम् । अतिमानोप-
चिते विशेषाह्नमनक्रिया ॥ * ॥

अथोदररोगे पथ्यम् ।

विरेचनम् । लङ्घनम् । अन्धसम्भवकुलत्थसुज्ञा
कषाशालियवा । जाङ्गलम्बगपक्षिष्व । चिता ।
सुरा । माषिकम् । कौषु । माष्ठीकम् ।
याङ्गव । तक्रम् । रसोनम् । रुद्रतेलम् । आद्र-
कम् । शालिचक्राकम् । कुलकम् । कठिक्कम् ।
पुनर्नवा । शिशुफलम् । हरीतकी । ताम्बू-
लम् । एला । यवशूकम् । आयसम् । अजा-
गवोद्रीमहिषीयां पय रुजश्च । लघूनि ।
विक्रान्ति । दीपनानि । वस्त्रेण सन्नेहनम् ।
आभिकर्म्म । विषप्रयोग । विशेषतः श्रोहससु-
झवे वामे अग्रवाहौ धमनीयध । वज्राकये
उदकके अतोत्थिते नाभेरध यथाविधिश्च
विधि । समीरयोत्ये आदितः हृतपानम् ।
अभ्यञ्जनम् । अशुवासनम् ॥ * ॥

उदररोगे अपथ्यम् ।

सक्नेहनम् । घूमपानम् । जलपानम् । विरा-
चयः । छर्दि । आनम् । दिवानिद्रा । आयास ।
पिष्टवैकृतम् । अर्द्धकाण्डमांसम् । पत्रशकम् ।
तिल । अज्यानि । विहाहीनि । कवचाशनम् ।
शमीधानम् । विरुद्धाशनम् । दुग्धोदम् । शुक्लधि ।

पथ्याप

महेन्द्रगिरिजातानां नदीनां जलम् । विष्ट-
म्भीनि । छिद्रससुझवे विशेषतः खेद ॥ * ॥

अथ शोथे पथ्यम् ।

सशोधनम् । लङ्घनम् । असमोक्ष । खेद ।
प्रलेप । परिषेचनम् । पुरातनशालियवकुलत्थ
सुज्ञा । गोधा । शलक । सुजङ्गसुकतित्तिरि
ताम्बूचलावाद्यो जाङ्गलविष्किरा । जूम् ।
अङ्गी । प्रपुराणसर्पि । तक्रम् । सुरा ।
माषिकम् । आसव । निष्याव । कठिक्कम् ।
रक्तशिशु । रसोनम् । कर्कोटकम् । मानम्बलम् ।
सुवर्चला । यज्ञनक । पटोलम् । वैचार्यम् ।
वाङ्मिन्नम् । अलकम् । पुनर्नवा । चित्रकम् ।
परिभद्र । औपथ्यम् । निम्ब । सुरपल्लवम् ।
एरुतेलम् । कटुका । हरिद्रा । हरीतकी ।
चारनिषेवणम् । भक्षातकम् । गुग्गुलु । आय-
सम् । कटूनि । तिलानि । दीपनानि । गोष्ठा
महिषीभवम्बवाणि । कक्षूरिका । शिलाजतु ।
पाण्डुरोगोक्तवङ्गिकम् ॥ * ॥

शोथे अपथ्यम् ।

पवनसलिलम् । वैगरोध । विरुद्धपानाशनम् ।
विषमाशनम् । रुज्ज्वणम् । आम्बाजानूपे
पिशितलवणे शुष्कशकम् । नवान्नम् । गौडम् ।
पिष्टान्नम् । दधि । कषारम् । विष्णुलम् । मद्यम् ।
अन्धम् । घाना । वज्ररम् । गुरु । अवात्म्यम् ।
विहाहि । अराजौ खन्न । मैथुनम् ॥ * ॥

अथ वृद्धिप्राधिकारे पथ्यम् ।

सशोधनम् । वक्ति । अक्षविमोक्ष । खेद ।
प्रलेप । अरुणशालय । एरुतेलम् । सुरभी-
जलम् । धन्वाभिषम् । शिशुफलम् । पटोलम् ।
पुनर्नवा । गोक्षुर । अभिसन्ध । ताम्बूलम् ।
पथ्या । खरला । रसोनम् । वाङ्मिन्नम् । यज्ञ-
नकम् । मधूनि । कौम्भ हृतम् । तप्तजलम् ।
तक्रम् । आमवातापहमधिकारि चान्नपानम् ।
पुराणसुरा । अर्द्धेन्दुवस्त्रयोर्द्विहाहि । आमा-
शये वाङ्मिश्रायध ॥ * ॥

अथ वृद्धावपथ्यम् ।

विरुद्धपानाशनम् । अवात्म्यवेवा । सशोभणम् ।
हस्तिहवाद्यानम् । आनूपमांसानि । दधीनि ।
माषा । दुग्धानि । पिष्टान्नम् । उपोदिका ।
गुरुणि । सुप्तोत्थितवैगरोध ॥ * ॥

अथ गलगण्ठादौ पथ्यम् ।

छर्दि । विरेचनम् । नखम् । खेद । घूम ।
शिरायध । अभिकर्म्म । चारयोग । प्रलेप ।
लङ्घनम् । पुराणहृतपानम् । जीर्णलोहित-
शालय । यवा । सुज्ञा । पटोलम् । रक्त
शिशु । कठिक्कम् । शालिचक्राकम् । वैचा-
र्यम् । रुक्षाणि । कटूनि । सर्वाणि दीपनानि ।
गुग्गुलु । शिलाजतु । विशेषतः जिह्वातलस्थ-
विराहयच्छेद । मणिबन्धोर्द्ध अङ्गुलान्तराक्षिको
रेखा कार्या । गलगण्ठागण्ठासामपथीयन्य
रुदातुरे यथादोषं यथावस्थ एतत् सर्वं
पथ्यम् ॥ * ॥

पथ्याप

गलगण्ठे अपथ्यम् ।

सर्वचोरेक्षुविक्रि । आनूपमांसम् । पिष्टा-
न्नम् । अन्धम् । मधुरम् । गुरुद्रवम् । अभि-
व्यन्दिद्रवम् ॥ * ॥

अथ क्षीपदे पथ्यम् ।

प्रच्छेदनम् । लङ्घनम् । असमोक्ष । खेद ।
विरेक । परिषेचनम् । पुरातनशालियवकुलत्थ ।
यवा । कुलत्था । लशुनम् । पटोलम् । वार्त्ताङ्ग ।
शोभाजनम् । कारवेक्षम् । पुनर्नवा । अलकम् ।
पूतिका । एरुतेलम् । सुरभीजलम् । कटूनि ।
तिलानि । दीपनानि । वातोद्भवै गुलफोपरि-
ष्ठात चतुरङ्गुले शिरायध । पैत्तिके गुलफतले
शिरायध । कफके अङ्गुष्ठमूले शिरायध ॥ * ॥

क्षीपदे अपथ्यम् ।

पिष्टान्नम् । दुग्धविकृतम् । गुड । आनूपमांस-
यम् । खादुरस । पारिपाचसङ्घविन्धनदी-
जलम् । पिष्टितम् । गुरुद्रवम् । अभिव्यन्दि-
द्रवम् ॥ * ॥

अथ विद्रवौ पथ्यम् ।

आमावस्थे रेचनलेपखेदासमोक्षयानि । जीर्ण-
प्रक्षामाककलमौ । कुलत्थ । लशुनम् । रक्त
शिशु । निष्याव । कारवेक्ष । पुनर्नवा ।
औपथ्यौ । चित्रकम् । चौरम् । शोथोक्तानि
सर्वाणि । पक्षावस्थे शस्त्रकर्म्म । पुराणरक्त-
शालि । हृतम् । तैलम् । सुन्नरस । विलेपी ।
धन्वकरसा । शालिचक्राकम् । कदलम् । पटो-
लम् । हिमवाल्मीका । चन्दनम् । तन्नाम् ।
शीताम् । ब्रणोदित सर्वम् ॥ * ॥

विद्रवावपथ्यम् ।

आमावस्थे शोथोक्तान्यपथ्यानि । पक्षावस्थे ब्रणो-
क्तान्यपथ्यानि ॥ * ॥

अथ ब्रणशोथब्रणसटोब्रणनाडीब्रणेषु

पथ्यम् ।

विन्वापनम् । रक्तसुक्ति । उपनाह । विपा-
टनम् । शोधनम् । रोपणम् । पुराणविक-
शालय । यव । षट्कि । गोधूम । जाङ्गलम्बग-
पक्षिष्व । विलेपी । लाजमक्ष । कटुतेलम् ।
हृतम् । मधु । तैलम् । मखरम् । तुवरी ।
सुन्नयुध । शर्करा । आमाद्रफलम् । वार्त्ताङ्ग ।
कर्कोटकम् । पटोलम् । कारवेक्षम् । निम्ब-
पत्रम् । वैचार्यम् । बालम्बलकम् । सुनिवस-
कम् । शालिचक्राकम् । तक्षुलीय । वास्तू-
कम् । चिफला । पनसम् । चौरम् । दाङ्गि-
मम् । कटुकाफलम् । जीवन्ती । सैन्धवम् ।
द्राक्षा । खादुतिक्तकषाया । क्षिग्धोष्णद्रवो-
त्तराजम् । रथयम् । श्रमनम् । दाह । खेद-
नम् । बन्धनक्रिया । ब्रणावपूर्यनम् । लेप ।
घूपनम् । पत्रधारणम् । उशीरम् । बालकाश-
नम् । चन्दनम् । तिललेपनम् । तप्तशीताम् ।
क्षुपूरम् । पक्वत परा वैकृता ॥ * ॥

ब्रणशोथब्रणसटोब्रणनाडीब्रणेषु अपथ्यम् ।

नववायम् । तिल । कषाय । माघ । कुलत्थ ।

पथ्याप

नयनम् । हिमालयम् । विविधक्षीरेषु विकारः ।
अन्तान् । पञ्चशक्तम् । अजाङ्गलमांसम् ।
असाक्षमांसम् । विदाहि । विदग्धम् । गुरुणि ।
कटु । अन्धम् । शीतम् । लघुम् । अवाय ।
आयाम । उच्चैः परिभाषणम् । प्रियावसा-
लोदनम् । अङ्गि निद्रा । प्रजागरम् । नितान्त
नक्तमयम् । यथास्थित प्रागधिरोपणम् । नखम् ।
ताम्बूलम् । अजीर्णता । प्रचण्डवातः । आतप ।
धूमः । दृष्टिः । रजः । भयम् । क्रोधः । वमिः ।
प्रह्वैः । श्लोकः । विरहप्रणमः । अन्धपानम् ।
वीर्यम् । उष्णम् । रुच्यम् । विषङ्गम् । कण्डू-
यनम् । काष्ठनखादितोदः । निरसभावः । विष-
मोपचारः ॥ * ॥

अथ भये पथ्यम् ।

श्रीताम् । चन्दनम् । पङ्कप्रदेहः । बन्धनक्रिया ।
शालि । प्रियङ्गु । गोधूमः । सुन्नसतीजयो-
युषः । नवनीतम् । हृतम् । चौरम् । तैलम् ।
मांसरसः । मधु । पटोलम् । लघुनमः । शिशुः ।
पत्तूरम् । बालनखलकम् । द्राक्षाः । घाचीः ।
वज्रवल्ली । लाक्षा । दृष्टव्यम् ॥ * ॥

भये अपथ्यम् ।

लवणम् । कटुकम् । चारः । अन्धः । मैथुनम् ।
आतपः । आयामः । रुचाग्रम् ॥ * ॥

अथ भगन्दरे पथ्यम् ।

आग्नेः संप्रोधनम् । लेपः । लङ्गनम् । रक्त-
मोक्षणम् । पक्के यथाविधिप्रक्षालनचर-
कम्पानि । सर्वपः । शालिः । सुन्नः । विषेपी ।
जाङ्गलरसः । पटोलम् । शिशुः । वैचायम् ।
पत्तूरम् । बालनखलकम् । तिलसत्रपयोस्तैलम् ।
तिक्तवर्गः । हृतम् । मधु ॥ * ॥

भगन्दरे अपथ्यम् ।

विरहान्धप्रपानानि । विषमाशनम् । आतपः ।
आयामः । मैथुनम् । युद्धम् । दृष्टयानम् ।
गुरुणि । रुद्रप्रयोपि नरः । सम्पत्सरः । एतत्
सर्वं परिहरेत् ॥ * ॥

अथोपदेशे पथ्यम् ।

हृदि । विरेकः । अन्धमध्याङ्गीवेद्यः ।
अलौकाः । परिपातनम् । स्वेकः । प्रलेपः । यवः ।
शालयः । घन्वाभिवमः । सुन्नरसः । हृतम् ।
कठिणकम् । शिशुपलम् । पटोलम् । शालिष-
शक्तम् । नवमूलकम् । तिक्तम् । कषायम् ।
मधु । कूपवारिः । तैलम् ॥ * ॥

उपदेशे अपथ्यम् ।

दिवानिद्रा । मज्जवेगः । शुर्वन्मः । मैथुनम् ।
गुरुः । अरयाजः । अन्धम् । तक्रम् ॥ * ॥

अथ शूकदोषे पथ्यम् ।

लेपः । विरेकः । अन्धमोक्षः । सर्पिः पानम् ।
शालिः । यवः । जाङ्गलमांसम् । सुन्नयुषः ।
कठिणकम् । पटोलम् । शिशुः । कर्कोटकम् ।
पत्तूरम् । बालनखलकम् । वैचायम् । आवाप-
नम् । दाहिमम् । सैन्धवम् । नगरः । कूपो-

पथ्याप

दकम् । गन्धसारः । कस्तूरी । हिमवाणुका ।
तक्रम् । कषायम् । तैलम् ॥ * ॥

शूकदोषे अपथ्यम् ।

मज्जवेगः । दिवानिद्रा । आयामः । मैथुनम् ।
गुरुः । विदाहि । गुरुद्रव्यम् । तक्रम् ॥ * ॥

अथ कुष्ठरोगे पथ्यम् ।

पश्चात् पश्चात् कृद्गम् । मासात् मासाद्विरे-
चनम् । चण्डात् चण्डात् नखम् । वष्टे वष्टे
मासि असमोक्षणम् । सर्पिलेपः । पुराणा यव-
गोधूमशालिसुन्नाङ्गीमस्कराः । मासिकम् ।
जाङ्गलाभिवमः । आवापनम् । वैचायम् ।
पटोलम् । दृष्टीपलम् । काकमाषीः । निम्ब-
पत्रम् । लघुनम् । हिलमोक्षिकाः । पुनर्नवाः ।
मेषशङ्खम् । चक्रमर्दलम् । भस्मातकम् । पक्का-
तालम् । खदिरः । चित्रकः । वराः । जाती-
फलम् । नागपुष्पम् । कुष्ठम् । प्रतनद्विः ।
कोषातकीः । करङ्गोमातिलसर्वपनिम्बजुदीभव-
तैलम् । लघुनि अन्नानि । सरलदवाङ्गिशिशुपा-
गुरुसम्भवद्विः । गोखरोट्टान्धमहिषीया-
रुद्राणि । कस्तूरिकाः । गन्धसारः । तिक्तानि ।
चारकर्म ॥ * ॥

कुष्ठरोगे अपथ्यम् ।

पापकर्म । क्षतप्रभावः । गुरुनिद्रा । गुरुधर्ष-
णम् । विरहप्रपानाशनम् । दिवानिद्रा । चण्डासु-
तापः । विषमाशनम् । खेदः । रतम् । वेग-
रोधः । रजः । आयामः । अन्धम् । तिलः ।
माषः । द्रवगुरुनवासानां भोजनम् । विदाहि ।
विदग्धः । रुच्यम् । सन्नामिविन्ध्याद्रिसुन्नव-
नदीजलम् । आनूपमांसम् । दधि । दुग्धम् ।
मद्यम् । गुरुः ॥ * ॥

अथ श्रौतपित्तोदहेकोठरोगेषु पथ्यम् ।

हृदि । विरेचनम् । लेपः । अन्धमोक्षः ।
पुराणशालिः । जाङ्गलाभिवमसुन्नकुलत्यानां युषः ।
कर्कोटकम् । कारवेक्षम् । शिशुः । मूलकयो-
तिकाः । शालिषशक्तम् । वैचायम् । दाहिमम् ।
जिपलाः । मधु । कटुतैलम् । तप्तनीरम् । पित्त-
क्षेपहरद्रव्यम् । सर्वकटुतिक्तकषायानि ॥ * ॥

श्रौतपित्तादावपथ्यम् ।

विविधक्षीरेषु विकारः । मत्स्यः । उदकानूप-
भवामिवम् । नन्नौतमद्यम् । वमिवेगरोधः ।
प्रागदक्षिणाश्रापणम् । अङ्गि निद्रा । स्नानम् ।
विरहप्रणमः । आतपः । क्षिण्वम् । अन्धम् ।
मधुरम् । कषायः । शुर्वन्मपानानि ॥ * ॥

अथाक्षपित्ते पथ्यम् ।

क्षौर्गे पूर्वं वमनम् । अधोगे पूर्वं विरेचनम् ।
पश्चादन्नाशनम् । निरुद्धः । शालिः । यवः ।
गोधूमः । सुन्नः । जाङ्गलरसः । तप्तश्रीत-
जलानि । शर्कराः । मधु । शक्तुः । कर्कोटकम् ।
कारवेक्षम् । पटोलम् । हिलमोक्षिकाः । वैचा-
यम् । दृष्टीपलम् । रन्मापुष्पम् । वासूकम् ।
क्षपितम् । दाहिमम् । घाचीः । तिक्तानि ।
क्षपितक्षरपानाशनम् ॥ * ॥

पथ्याप

अक्षपित्ते अपथ्यम् ।

नवान्नम् । विरहद्रव्यम् । पित्तकोपकरद्रव्यम् ।
वेगरोधः । तिलः । माषः । कुलत्यः । तैल-
भक्ष्यम् । अविदग्धम् । घान्वाभिवमः । लघुनम् ।
अन्धम् । कटुः । शुर्वन्मः । दधि । मतस्य ॥ * ॥

अथ विसर्पे पथ्यम् ।

विरेकः । वमनम् । लेपः । लङ्गनम् । रक्त-
मोक्षणम् । पुराणा यवगोधूमकजुषष्टिकशालयः ।
सुन्नः । मस्करः । चणकः । तुवरीः । जाङ्गलज-
रसः । नवनीतम् । हृतम् । द्राक्षाः । दाहि-
मम् । कारवेक्षकम् । वैचायम् । कुलकम् ।
घाचीः । खदिरः । नागकेशरम् । लाक्षा ।
श्रीरीषः । कूपरम् । चन्दनम् । तिललेपनम् ।
ह्रीवैरकम् । सुस्तकम् । सकलानि तिक्तानि ॥

विसर्पे अपथ्यम् ।

आयामः । अङ्गि श्रयनम् । सुरतम् । प्रवातः ।
क्रोधः । श्लोकः । वमनम् । वेगः । अरुच्यम् ।
शक्तम् । विरहप्रणमः । दधि । कूर्चिका ।
सौवीरकादिः । अनेकविधकिण्टः । शुर्वन्म-
पानम् । लघुनम् । कुलत्यः । माषः । तिलः ।
सकलमजाङ्गलमांसम् । खेदः । विदाहि । लव-
णम् । अन्धम् । कटुः । मद्यम् । अकप्रभा ॥ * ॥

अथ विस्फोटो पथ्यम् ।

विरेचनम् । कृद्गम् । लेपः । लङ्गनम् । पुरा-
तनवष्टिकशालयः । यवः । सुन्नः । मस्करः ।
चणकः । सुकुष्ठकः । घन्वाभिवमः । मधुघृतम् ।
कठिणकम् । वैचायम् । आवापनम् । पटो-
लम् । श्लोतिशतीः । निम्बदलम् । चन्दनम् ।
तैलम् । सितम् । तिललेपः । लङ्गनम् ।
बालम् ॥ * ॥

विस्फोटो अपथ्यम् ।

खेदः । यवायः । आयामः । क्रोधः । शुर्व-
न्मः । आतपः । वमिवेगः । पञ्चशक्तम् ।
प्रवातः । दिवाश्रमः । आग्नेदकम् । आनूप-
मांसम् । विरहप्रणमः । तिलः । माषः ।
कुलत्यः । लक्ष्मीकाकटुनिः । विदाहि । रुच्यम् ।
उष्णम् ॥ * ॥

अथ मरुत्या पथ्यम् ।

पूर्वं लङ्गनवानिरेचनशिरावेधा । शशाङ्गो-
न्मूलनीर्यष्टिकशालयः । चणकः । सुन्नः ।
मस्करः । यवः । कपोलचटकदातृपृष्ठकौष-
जीवल्लीवसुकादयः पथ्यम् । लङ्गनः । कठि-
णम् । आवापनम् । कर्कोटकम् । कदम्बम् ।
शिशुः । रुचकम् । द्राक्षाः । दाहिमम् । मेथ-
दृष्ट्यान्नपानम् । कोलम् । माधरसः । अक्षौ-
स्वेकविधौ गवेधुमधुकोद्धृतश्रीतोदकम् । शम्बू-
कोदरकोषणीरम् । कूपरपूषम् । पक्के सुन्न-
रसः । जाङ्गलरसः । शालिषशक्तम् । हृतम् ।
निर्मुक्तीजलम् । यक्षधूपविहिषी धूपः । शम्बू-
गोमयभक्ष्यगुरुनम् । शुर्वन्मः । शिवापिठनी-
पिपुनर्दपनश्रीवीराक्षीपः । श्वेते शरीर-
क्षिया ॥ * ॥

पथ्याप

मध्यस्थमपथ्यम् ।

रतम् । खेद । अम । तैलम् । गुर्वन्नम् ।
क्रोध । आतप । दुष्टान् । दुष्टपवन ।
विरहाशनम् । निष्याव । आनूपशाकम् ।
लवणम् । विषमाशनम् । कटु । अन्नम् । वेग
रोध ॥ * ॥

अथ क्षुद्ररोगे पथ्यापथ्यम् । यथा,—

क्षुद्ररोगेषु सर्वेषु नागारोगादुकारिषु ।
दोषान् दुष्टानवस्थां निरीक्ष्य मतिमान् भिषका
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्वशः ।
यथादोष यथादुष्ट यथादृष्ट कल्पयेत् ॥ * ॥

अथ सुखरोगे पथ्यम् ।

खेद । विरेक । वमनम् । गण्डूष । प्रतिसार-
णम् । ज्वल । अन्नकसुति । नखम् । घूम ।
शस्त्राभिकर्म्मणी । दण्डान्यम् । यव । सुन्न ।
कुलत्थ । जाङ्गलरस । दृष्टप्रोक्षी । कार-
वेक्षम् । पटोलम् । बालमूलकम् । कपूरनौरम् ।
ताम्बूलम् । तप्तान् । खदिर । हतम् । कटु ।
तिक्तम् ॥ * ॥

सुखरोगे अपथ्यम् ।

दन्तकाष्ठम् । ज्ञानम् । अन्नम् । मत्स्य ।
आनूपामिषम् । दधि । क्षीरम् । गुङ्ग ।
मांसम् । रुचाशम् । कठिनाशनम् । अधो-
मुख्यशनम् । गुरु । अभिष्यन्दकारि । दिवा-
निद्रा ॥ * ॥

अथ कर्णरोगे पथ्यम् ।

खेद । विरेक । वमनम् । नखम् । घूम ।
सिरास्यम् । गोघूम । शालि । सुन्न । यव ।
प्रतनहवि । लाव । मयूर । हरिण ।
तित्तिरि । वनकुक्कुट । पटोलम् । शिशु ।
वार्त्ताङ्ग । सुनिष्यम् । कटिक्तकम् । रसायन-
त्रयम् । जलसर्पम् । अभावयम् ॥ * ॥

कर्णरोगे अपथ्यम् ।

विरहाशनम् । वेगरोध । प्रजल्पनम् । दन्त
काष्ठम् । शिर ज्ञानम् । अवाय । श्लेष्मलम् ।
गुरु । कण्डूयनम् । तुषार ॥ * ॥

अथ नासारोगे पथ्यम् ।

निर्व्यातनिलयस्थिति । प्रगाढोष्णीषधारणम् ।
गण्डूष । लङ्गनम् । नखम् । घूम । कृद्दि ।
सिरास्यम् । कटुचूर्णं नासारन्ध्रं निषिध्य चि
प्रवेशनम् । खेद । खेद । शिरोऽभ्यङ्ग ।
पुराणा यवशालय । कुलत्थसुन्नयोर्व्युष ।
आम्बजाङ्गलजा रसा । वार्त्ताङ्ग । कुलकम् ।
शिशु । कर्कोट । बालमूलकम् । लङ्गनम् ।
दधि । तप्तान् । वारुणी । कटुचयम् । कटु ।
अन्नम् । लवणम् । स्निग्धम् । उष्णम् । लघु
भोजनम् ॥ * ॥

नासारोगे अपथ्यम् ।

विरहाशनम् । दिवाकष । अभिष्यन्दि । गुर्वन्नि ।
ज्ञानम् । क्रोध । शस्त्राभिकर्म्मणां वेगधार-
णम् । शोक । व्रम । भूषणम् ॥ * ॥

III

पथ्याप

अथ नेत्ररोगे पथ्यम् ।

आश्रोतनम् । लङ्गनम् । अङ्गनम् । खेद ।
विरेक । प्रतिसारणम् । प्रपूरणम् । नखम् ।
अखडमोक्ष । शस्त्रक्रिया । लेपनम् । आन्य
पानम् । सेक । मनोनिवृत्ति । अङ्घ्रिपूजा ।
सुन्न । यव । लोहितशालि । लाव । मयूर ।
वनकुक्कुट । कुर्म । कुलिङ्ग । कपिञ्जल ।
कौम्भ हृदि । वन्यकुलत्थयुष । पेया । विलेपी ।
लङ्गनम् । पटोलम् । वार्त्ताङ्ग । कर्कोटक ।
कारवेक्षम् । नवीनमोक्षम् । नवमूलकम् । पुन-
नैवा । मार्कव । काकमाची । प्रतूरशाकम् ।
कुमारिका । द्राक्षा । कुस्तुम्ब । माण्डिमन्थम् ।
लोधनम् । वरा । क्षौद्रम् । उपानहौ । नारी
पय । चन्दनम् । इन्दुखलम् । तिक्तम् । लघु ॥

नेत्ररोगे अपथ्यम् ।

क्रोध । शोक । मैथुनम् । अशुवाशुविषम
निद्रावमीना वेगरोध । रुद्धोक्ष्यम् । दन्त-
विषयम् । ज्ञानम् । निशाभोजनम् । आतप ।
प्रजल्पनम् । कृद्दि । अन्नपानम् । मधूक
पुष्पम् । दधि । पत्रशाकम् । कटिक्तम् ।
पिण्याक । विरुटकम् । मतस्य । सुरा ।
अजाङ्गलमांसम् । ताम्बूलम् । अन्नम् । लव
णम् । विदाहि । तीक्ष्णम् । कटु । उष्णम् ।
गुर्वन्नपानम् ॥ * ॥

अथ शिरोरोगे पथ्यम् ।

खेद । नखम् । घूमपानम् । विरेक । लेप ।
कृद्दि । लङ्गनम् । शीर्षवस्ति । रक्तोष्मि ।
वङ्गिकर्म्म । उपनाह । जीर्णसर्पि । शालि ।
वटिक । यूष । दुग्धम् । घन्मांसम् । पटो-
लम् । शिशु । द्राक्षा । वास्तुकम् । कारवेक्षम् ।
आन्नम् । धात्री । दाडिमम् । मातुलुङ्गम् ।
तैलम् । तक्रम् । काङ्गिकम् । नारिकेलम् ।
पथ्या । कुष्ठम् । भङ्गराज । कुमारी । सुस्त ।
उशीरम् । चञ्जिका । गन्धसार । कपरम् ॥ * ॥

शिरोरोगे अपथ्यम् ।

ज्वलज्मन्मन्त्रवास्तिनिद्राविह्वाना । वेगधारणम् ।
अङ्गनम् । दुष्टनौरम् । विरहाशनम् । सञ्चलित्य-
वरिष्णलम् । दन्तकाष्ठम् । दिवानिद्रा ॥ * ॥

अथ क्षीररोगे पथ्यापथ्यम् ।

प्रतपथ्य यदपथ्यं रक्तपित्तेषु कौर्त्तितम् ।
प्रदरेषु यथादोष तत्प्रतारौ भजेत्तपजेत् ॥
वातवाधिमता पथ्यमपथ्यं यदीरिम ।
योनिवापतसु सर्वसु तद्विदाच यथासलम् ॥ * ॥

अथ गर्भिणीपथ्यम् ।

शालि । वटिक । सुन्न । गोघूम । लाजशक्त ।
नवनीतम् । हतम् । क्षीरम् । रसाक्षा । मधु ।
शर्करा । प्रणसम् । कदलम् । धात्री । द्राक्षा ।
अन्नम् । खादु । शीतलम् । कसूरौ । चन्दनम् ।
माला । कर्पूरम् । अङ्गुलेपनम् । चञ्जिका ।
ज्ञानम् । अन्नम् । कटुश्लेष्मा । हिमालिक ।
सन्तपयम् । प्रियवाक । मनोरमविहार । प्रिय
हृदाशनम् ॥ * ॥

पथ्याप

गर्भिण्या अपथ्यम् ।

खेदनम् । वमनम् । चार । कलह । विषमा-
शनम् । असात्मम् । नक्तसञ्चार । चौथम् ।
अप्रियदर्शनम् । अतिथवाय । आयास । भार ।
गुरुप्रावरणम् । अकालजागरण । स्वप्नम् ।
कठिनोतकटकासनम् । शोक । क्रोध । भयम् ।
उपेग । अह्ना । वैश्वविधारणम् । उपवास ।
अध्वगमनम् । तीक्ष्णोष्णगुरुविष्टमिभोजनम् ।
नक्तम् । निरशनम् । श्वभक्षपेक्षम् । मद्यम् ।
आमिषम् । उत्तानशनम् । स्त्रीयामनौषि-
तम् ॥ * ॥

अष्टममासमारभ्य गर्भिण्या अपथ्यं यथा —

तथा रक्तसुति शुद्धि वक्तिमायासतोऽष्टमात ।
शर्भिर्भ सवेदाम कुक्षौ शुच्यिन्नेत वा ॥
भजेन्न नित्य तित्ताम्बकटुषयकषायकान् ।
वातलेख भवेन्नभं कुक्षान्धजडवामन ॥
पित्तले खलती पिङ्गं श्विची पङ्ग कषात्मि ।
अपथ्यमिदमुद्दिष्ट गर्भिणीनां महर्षिभि ॥ * ॥

अथ प्रसूताया पथ्यम् ।

लङ्गनम् । नखम् । खेद । गर्भकोष्ठविशोधनम् ।
अभ्यङ्गनम् । तैलपानम् । कटुतिक्तोष्णसेवनम् ।
दौपनम् । पाचनम् । मद्यम् । पुराणवटि
शालय । कुलत्थ । लङ्गनम् । शिशु । वार्त्ताङ्ग ।
बालमूलकम् । पटोलम् । मातुलुङ्गम् । ताम्ब-
लम् । दाडिमद्वयम् । श्लेष्मानिलकान्नि । सप्ता-
ह्वात पर किञ्चित् दृष्टम् । द्वादशाह्वात परं
आमिषम् । सार्द्धमासात पर आहारादियन्नखा
त्याग ॥ * ॥

प्रसूताया अपथ्यम् ।

अम । नखम् । रक्तसुति । मैथुनम् । विषमा-
शनम् । विरहाशनम् । वेगरोध । असात्मम् ।
अतिभोजनम् । दिवानिद्रा । अभिष्यन्दि । वि-
ष्टम् । गुरुभोजनम् ॥

कृतिकाश्चैव रोगेषु वातश्लेष्मोपितानि च ।
तत्तद्गोमादुक्त्यै न पथ्यापथ्यानि निर्दिशेत् ॥ * ॥

अथ बालरोगे पथ्यापथ्यम् ।

ब्रूयां च्वरादिषु यत पथ्यापथ्य बालानामौषि-
त्वात तद्विषयम् । मन्दायौ यत पथ्यापथ्य
बालाना पारिगर्भिके तद्विषयम् । आगन्तुको-
न्नादिनां यत पथ्यापथ्य बालानां यद्विषयम्
तदयोच्यम् ॥ * ॥

अथ विषरोगे पथ्यम् ।

अरिष्टावन्मनम् । मन्त्रक्रिया । कृद्दि । विरे-
चनम् । रुचयम् । शोणितकृद्दि । परिषेक ।
अवगाहनम् । हृदयावरणम् । नखम् । अङ्ग-
नम् । प्रतिसारणम् । उतकर्त्तनम् । प्रथमनम् ।
प्रलेप । वङ्गिकर्म्म । उपधानम् । प्रतिविषम् ॥
घूप । सप्ताप्रबोधनम् । शालि । वटिक । कोर-
दूष । प्रियङ्गु । सुन्न । हरेणु । तैलम् । सर्पि ।
श्लेष्मिस्तित्तिरिदावेगोष्णोष्णवादिदामिषम् ।
वार्त्ताङ्ग । कुलकम् । धात्री । निष्याव । लघु
जीव । मधुकपर्णी । जीवन्ती । सुनिष्यम् ।

पथ्याप

उपोदिका । काजशाकम् । लसुनम् । दाडि-
मम् । विकङ्कतम् । प्राचीनामलकम् । पथ्या ।
कपित्थम् । नागकेशरम् । गोच्छागनरन्ध्राणि ।
तक्रम् । शरीताम् । शकरा । अविदाहीन्य-
त्रानि । सैन्धवम् । मधु । कुङ्कुमम् । पश्चिमो-
त्तरवात । हरिद्रा । सितचन्दनम् । सुसम् ।
शिरौष । कस्तूरी । तिक्तानि । मधुराणि ।
हेमचूषम् ॥ * ॥

विषरोगे अपथ्यम् ।

क्रोध । विरहाशनम् । अश्वशूनम् । अवाय ।
ताम्बूलम् । आयास । प्रवात । सर्वान्धम् ।
सर्वसवणम् । नानाविधसखेदनम् । निद्रा ।
भयम् । धूमविधि । लुधा ॥ * ॥

अथ रोगसङ्करे पथ्यम् ।

एषां गदानां यदि सङ्कर स्या-
त्तत्र प्रयत्नेन भिषज्जनैर्वा ।
उक्तेषु पथ्येषु विरोधि यद्य-
त्तत्तत् प्रयुज्येत चिकित्सितेषु ॥ * ॥

रोगसङ्करे अपथ्यम् ।

अपथ्याणि च सन्धाणि तत्तदरोगोचितानि च ।
सर्वकारणविद्भेदो वर्जयेद्ग्राधिसङ्करे ॥ * ॥

अथ वातिकरोगे पथ्यम् ।

अभक्ष्ण । परिमर्दनम् । शमनम् । खंखेहनम् ।
हृद्यम् । खेह । खेदनम् । आसना । शय-
नम् । सवाहनम् । वस्ति । नखम् । प्राव-
रणम् । समीरणपरिष्कारम् । अवगाह । शिरो-
वस्ति । विस्मरणम् । दिवाकरकर । ज्ञानम् ।
विस्मापनम् । तैलमोक्षी । सरसता । गात्रोप-
नाह । स्ररा । भूशय्या । सुखशीलता । खा-
ह्मन्ना रवा । मष्णा । तैलम् । वसा । हृतम् ।
नवमाष । कुलत्थ । तिल । गोधूम । सुत ।
कलम् । शालि । वटिका । पेया । धान्य-
जलम् । पय । क्षयर । मस्तु । सुखोष्णो-
दकम् । गोखजम् । नलदाम् । दधि । पय-
पेट्टी । यव । कूर्चिका । आनूपान्दसखङ्गि-
कोलमहिवा । एष । धन्वीक्ष्वा सर्पङ्गि-
लकवाकुतितिरिङ्गलिङ्गा । कुम्भीर । तिमि-
ङ्गिल । मकर । गच्छपद । कच्छप । रोहित-
मतल्ल । वर्मि । मदगुर । सिलिन्व । एरङ्ग ।
शङ्खरी । इक्षिण । मोक्षी । गगर । पर्वत ।
अथ्य जलजन्तव । वाताकु । कुलकम् । शिपु ।
खसुनम् । प्राचा । आम्बम् । आन्नातकम् ।
घान्नी । दाडिमम् । अम्बवेतसफलम् । कोलम् ।
कपित्थम् । शिवा । प्रकृतालम् । वज्जलम् ।
गोकण्टक । वास्तकम् । सुक्ताक्षी । गणिका ।
मरवा । मन्दारपत्रम् । ताम्बूलम् । सित-
शर्करा । लवण । लोष । तुल्य । अगुद ।
श्रीवान । सुरगार । गुग्गुलु । पन्थाङ्ग ।
कुङ्कुमम् । जाम्बोजविधि । सङ्क्षिप्त । हस-
रजन । मोनकम् । आन्तपट्टनमस्त्रिकापुष्पाणां
विज्ञाना माया ॥ * ॥

पथ्याप

वातिकरोगे अपथ्यम् ।

चिन्ता । जागरणम् । अरुडमोक्ष । वमि ।
लङ्घनम् । आयास । गजवाजिवाहनविधि ।
सन्धारणम् । मैथुनम् । आवात । अपतर्प-
णम् । प्रपतनम् । घातुचय । क्षोभणम् ।
शोक । चक्रमण्डम् । विरहाशनम् । सम्प-
स्तुक्तम् । उद्वलम् । जलदागम् । रजनी-
शिव । अपराङ्ग । भयम् । रुन्ध्याव्यकषाय-
वित्तकटुकचारातिश्रीतानामशनम् । हृद्य-
धान्यम् । उद्रिका । आद्रुकी । कङ्कु । उद्दाल ।
सुकुटक । क्रीडन । यव । श्यामाक । जूर्णा-
दय । शिखी । जम्बु । राजमाष । चणक ।
सुत । कुलत्थ । विषम् । शालूकम् । क्रुक्कम् ।
कश्यप । तलकम् । कटिलकम् । तिन्दकम् ।
कर्कोटम् । नवतालशस्त्रम् । तालास्थिमष्णा ।
नदीतङ्गागजलम् । करका । निवारणीजम् ।
प्रियथाक । शिशिरान्बु । रासभपय । पच-
शाकम् । चिह्नत । भूनिम्बम् । कटुका । करी-
रम् । अखिलशुष्कामिषम् । माक्षिकम् । धूम ।
वह्मसत् । रज । परिभव । खट्वा ॥ * ॥

अथ पौष्टिके पथ्यम् ।

सर्पिःपानविधि । विरेचनम् । अरुडमोक्ष ।
सितशालि । गोधूम । आद्रुकि । धान्यकम् ।
चणक । सुत । मन्दर । यव । पयुर्वित-
मम् । पय । पयपेट्टी । वरा । माक्षिकम् ।
लाजा । धन्वरस । हृताणि । चिता । शीतो-
दकम् । उद्भिह । कर्कोटम् । कदलम् । कण्टकि-
फलम् । वेम्पयम् । आवाद्रुकम् । नङ्गीका ।
कोमलकुलकम् । कुशाळम् । रज्ज्वी । तुली ।
पपटक । अक्षमारीवदकम् । कटिलकम् ।
दाडिमम् । घाघी । कोमलतालशस्त्रम् ।
अभया । खलूरम् । औक्ष्णरम् । विशम् ।
कषाय । तिक्त । मधुर । मधूकम् । वरी ।
कांस्थम् । अय । रजतम् । हेम । कटुका ।
निम्ब । चिह्नत । चन्दनम् । हम्पम् । भूमि-
शृङ्गम् । सुशीतलवणम् । धाराशृङ्गम् । चक्रिका ।
रन्धाभ्योदहनपत्रप्रयणम् । शीता प्रदेशा ।
भूशय्या । मथि । प्रदेशसमय । गीतम् ।
प्रियालिङ्गनम् । ज्ञानम् । मित्रसमागम ।
प्रियकथा । मन्दाजित । अभ्युद्यम । वादिन-
अवयम् । मनोरमतरभावा । सुलाख्येद्यम् ।
पुष्तामोतुपलपाटलासुमन कज्जारपुष्पाणि ।
कर्परम् । प्रनीरनीरम् । शीतक्रिया ॥ * ॥

पौष्टिके अपथ्यम् ।

धूम । खेदनम् । आतय । निघुवनम् । सन्धा-
रणम् । क्रोध । चार । अम्बा । गजवाजि-
वाहनविधि । तीक्ष्णकर्म । आयास । अशु-
विदाहकारिभय । यौग । विरहाशनम् ।
मन्धाङ्ग । जलदागम् । रजनीमण्डम् । मध-
वय । मोक्षि । वैकुण्ठम् । तिक्त । लसुनम् ।
भाष । कुलत्थ । शुक् । निम्बाय । मरिदा ।
अतथी । प्रदीपकम् । आन्नाङ्गम् । उज्जोदकम् ।

पथ्याप

जम्बीरम् । नलदाम् । हृङ्गु । लङ्काचम् ।
खजम् । भक्षातकम् । ताम्बूलम् । दधि । सर्पप ।
वदरम् । तैलाशनम् । तिन्तिङ्गी । कटु । अम्बम् ।
लवणम् । विदाहि ॥ * ॥

अथ शैथिलिके पथ्यम् ।

हृदि । लङ्घनम् । अञ्जनम् । निघुवनम् ।
प्रोद्धर्तनम् । खेदनम् । चिन्ता । जागरणम् ।
अम् । अतिगमनम् । लठ वेगधारणम् । गच्छव ।
प्रतिधारणम् । प्रधमनम् । हृद्यध्यानम् ।
धूम । प्रावरणम् । निघुवनम् । अतिस्त्रोभ ।
नखम् । भयम् । रुन्ध्याविधि । पुरातन-
शालि । वटिका । निम्बाव । हृद्यधान्यम् ।
चणक । सुत । कुलत्थरस । चार । सर्वप-
तैलम् । उष्णजलम् । धन्वाभिषम् । राजिका ।
वेचायम् । कुलकम् । कटिलकम् । वार्ताकु ।
औक्ष्णरम् । कर्कोटम् । लसुनम् । मोचकुशु-
मम् । शक्राशनम् । श्रृण । निम्बम् । नलक-
पौष्टिका । वरुण । तिक्ता । चिह्नत । माक्षि-
कम् । ताम्बूलम् । नलदाम् । औष्मदिरा ।
योषम् । वरी । गोललम् । लाजा । सुन्द-
तल्लुभयम् । तिक्तम् । सुखोष्णालय । कांस्थम् ।
अय । अञ्जनम् । मौक्तिकम् । कटु । कषाय-
रस ॥ * ॥

शैथिलिके अपथ्यम् ।

खेह । अभ्यञ्जनम् । आसनम् । अग्नि श्रव-
णम् । ज्ञानम् । विरहाशनम् । पूर्वाङ्ग ।
शिशिर । वसन्तसमय । राजादि । आद्य-
वय । सुक्तमात्रसमय । अन्नपानकरणम् ।
माष । नवतल्लु । मन्थ । मांसम् । इक्षु-
पिल्लि । दुग्धविल्लि । तालास्थिमष्णा ।
जव । पेया । भयम् । उपोदिका । पनचम् ।
हृन्नाकम् । आवाद्रुकम् । खलूरम् । अशु-
लेपनम् । पय पेट्टी । पय । पायस । खादु ।
अम्बम् । लवणम् । शुक्लि । तुङ्गिणम् । वन्तप-
थ्यम् ॥ * ॥

अथ वसन्तर्तौ पथ्यम् ।

वसनम् । सवाय । आयास । भेद । अमम् ।
अभिषेवा । कटु । तिक्त । विदाहि । तीक्ष्णम् ।
कषाय । मध्वेदनम् ॥ * ॥

वसन्तर्तौ अपथ्यम् ।

दिवाविद्रा । वन्तपथ्यम् । आकलम् । सुखान्-
सेवा । पिच्छालुकम् । खादु । शुक्लकाशम् ।
पिष्टम् । दधि । शीरम् । हृतम् ॥ * ॥

अथ शीतर्तौ पथ्यम् ।

चन्दनम् । शीतवात । ह्याय । अम्बु । कषा-
शयणम् । प्रकणम् । खद्य पयानाहितश्रीतभक्षम् ।
विश्रुतभयम् । प्रियभोजनम् ॥ * ॥

शीतर्तौ अपथ्यम् ।

कटु । तिक्तम् । उष्णम् । चारम् । अम्बम् ।
रीडम् । अमम् । अभिषेवा । अग्निश्रवा ।
भास्वरतप्ततीयकागम । अक्षिपापम् । दधि ।
तक्रम् । तैलम् ॥ * ॥

पद्याप

अथ वर्षासु पथ्यम् ।

जवयम । अन्नम । मिष्टम् । सारम् । प्रियम् ।
स्निग्धम् । गुरु । उग्रम् । बल्यम् । अभ्यङ्गम् ।
उद्गर्जनम् । अभिषेवा । सप्ताभ्यासनम् । दधि ॥

वर्षासु पथ्यम् ।

पूर्वपवनम् । वृष्टिः । घर्मम् । हिमम् । अमम् ।
नदीनीरम् । दिवास्त्रम् । रुक्मम् । निद्रामैथु-
नम् ॥ * ॥

शरदि पथ्यम् ।

श्रीतस्त्रासुपानम् । तस्त्राया । चन्दनम् ।
इन्दुसेवा । चिता । सुम् । मन्दरम् । गन्ध-
द्वयम् । इन्दु । शाल्योदनम् ॥ * ॥

शरदपथ्यम् ।

जवयम । अन्नम् । तीक्ष्णम् । कटु । पिष्टम् ।
अतसी । विदाहि । सुरा । नागम् । दधि ।
तक्रम् । तैलम् । क्रोधः । उपवास । आतपम् ।
मैथुनम् ॥ * ॥

अथ हिमर्तौ पथ्यम् ।

तप्तजलम् । उपनाहम् । पयः । अन्नम् । पानम् ।
घृतम् । स्त्रीसेवा । वस्त्रिसेवा । गुरुणि । यथेष्ट-
शुक्तम् ॥ * ॥

हिमर्तौ पथ्यम् ।

दिवाग्निम् । कुभोजनम् । अभोजनम् । लङ्घ-
नम् । पुरातनान्नम् । लघुपाणि । शैलम् ।
बार्होदनम् । श्रीतज्जवाग्राह ॥ * ॥

शिशिरे पथ्यम् ।

स्त्री । वाङ्मसेवा । मत्स्यम् । अन्नमांसम् । दधि ।
द्वयम् । सर्पिः ॥ * ॥

शिशिरे पथ्यम् ।

तीक्ष्णोष्णकटुकायतिक्तानि । सातृकम् ।
आर्द्रभोजनम् । दिवाग्निम् । चन्दनम् । चक्र-
सेवा । श्रीतज्जवाग्राह ॥ * ॥

भागे विशेधो यथा ।

भागे च श्रीतज्जवमिष्टपिष्टं

कन्द कदल्या गुरुशानिभक्तम् ।

इति ऋतुपथ्यापथ्याधिकारः ॥ * ॥

आगन्तुकचरणा पथ्यापथ्य चरणाधिकारे
न निश्चितमतीत्य निश्चिते ।

“अभिघातसुत्याने पानाभ्यङ्गौ च सर्पिणः ।

अतमे ब्रह्मणे चापि अतप्रत्यक्षितुवितम् ।

श्रीवधौगन्धविषने विषभितप्रकाशम् ।

अभिचाराभिघातोत्ते जपघोमादिभोजनम् ।

उत्तुपातयहमीकोत्ते दानखण्डयगाद्यम् ।

क्रोधोत्थिते पिपहरं कामने कामजितप्रिया ।

कामशोकमयोद्धते कर्मा वातहरी क्रिया ।

आवाहनचैतनामो हर्षदायोनि यापि च ।

विशेषतः पुनश्चात्र कामक्रोधसुखिते ।

भयशोकसुखिते कामक्रोधोक्तमौषधम् ।

भूताभिघाते भूतवन्धविघ्नतामयम् ।

यमः शोकसुखिते मरणः काण्डनाभि च ।

रत्नागन्तुचरे पूर्वमभिघात पथ्यापथ्यम् ।

विष्णोर्मनसकृत्वा प्राज्ञान्मनसकृत्वा ॥

पदकः

देवानां ब्राह्मणानाञ्च गुरुणामपि पूजनम् ।
ब्रह्मचर्ये तयो हेम प्रदान नियमो जप ॥
साधूनां दर्शनं सद्य रत्नौघविधारणम् ।
मङ्गलाचरणञ्चेति वर्गं सर्वान् चरान् जयेत् ॥”

आगन्तुकचरे अपथ्यम् ।

“अधिवासनकर्माणि रक्तसम्बन्धधारणम् ।
वसिष्ठे दन्तकाष्ठमचाम्नामपि भोजनम् ॥
विषहान्यन्नपानानि विदाहोनि गुरुणि च ।
द्रष्टव्युच्चारमन्त्रानि मन्त्रशाकं विरुद्धकम् ॥
नलदासु च ताम्बूलं कलिङ्गं लङ्गुलं फलम् ।
आहोमतस्य च पिण्याकं हृत्नाकं पिष्टवैकतम् ॥
अभिव्यन्हीनि चैतानि चरितं परिवर्जयेत् ॥”

इति पथ्यापथ्यविनिश्चयः समाप्तः ॥

पद, श्रेष्ठम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा पर-अक-
सेट १) पदति । इति दुर्गादासः ॥

पद, त क ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्-
चुरा-आत्म-सर्क सेट १) क ड, पदयते । इति
दुर्गादासः ॥

पद, य ड औ गताम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-आत्म सर्क अनिट १) य ड, पदते । औ,
पता । इति दुर्गादासः ॥

पद, स्त्री, (पद + नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युट्) निन्दि ।
३ । १ । १३३ । इति अथ ।) अवसायः ।

० चायम् । खानम् । (यथा, मनु । १२ । १२५ ।

“एवं यं सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।

स सर्वसमतामेव ब्रह्मास्तेति परं पदम् ॥”

पिष्टम् । पादः । वस्तु । इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥

शब्दः । वाक्यम् । प्रदेशः । पादपिष्टम् । श्लोक

पादः । (यथा, हे रामायणे । १ । २ । १८ ।

“पादबद्धोऽचरसमस्तान्मौल्यसमन्वितः ।

शोकार्तस्य प्रहृष्टो मे शोको भवतु नान्यथा ॥”

किरये पुं । इति मेदिनी । पदलक्षणं यथा,—

“वर्णा पदं प्रयोगाद्वागन्तितेकार्थनोधका ।”

इति साहित्यदर्पणे । २ । ४ ॥

श्रीकण्ठपदपिष्टं यथा,—

“शैवर्ण्यं राजर्ण्यं वापि पाषाणनिर्मितामपि ।

पादयोश्चाङ्कितं कला पूजायैव समाचरेत् ॥

दक्षिणस्य पदाङ्गुलद्वये चक्रं विभर्तुञ्च ।

तच्च नमज्जगत्स्योयस्यारम्भेदेनायं च ॥

मध्यमाङ्गुलिके तु घटे कमलमन्यते ।

घातुश्चित्तविरागाणां लोभमायाति शोभनम् ॥

पद्मसाधो अत्र घटे सर्वानर्थयध्वजम् ।

कनिष्ठान्धलो वक्त्रं भक्तपापाग्निभेदनम् ॥

पार्श्वमध्योऽङ्गुलं भक्तचित्तभयशकारणम् ।

भोगसन्ध्याय घटे यवमङ्गुलपर्वणि ।

तद्वा तामाङ्गुलद्वये पाञ्चजन्यस्य वाचयम् ।

सर्वविद्याप्रकाशाय घटे च भगवान्मनः ॥”

इति पादो पाताजलके १९ अध्यायः ॥

पदकः, पुं पद वेति इः (‘‘क्रमादिभ्यो ड् ॥’’) इति

३१ । इति ड् ॥) पदशाता । इति काकर-

‘‘अथ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३६ ।

पदष्टी

“रामनाथसुपाध्यायं स्वातयाकरवन्धनम् ।

आख्यातपदकचक्रं स तस्मिन् सुरमन्दिरम् ॥”

खनामखातकण्ठभूषणम् । देवपदचिह्नादि

युक्तत्वात् । (पदमेव इति स्वार्थे के कृते, स्त्री ।

पदम् । यथा, महाभारते अशुभासनपर्वाणि ।

“इत प्रवृत्तिं यातय पदकं पदकं शनैः ॥”

पदम्, पुं, (पदाभ्यां गच्छतीति । गम लगतौ +

“अन्वभ्योऽपि ।” इति ङ ॥) पदातिक । इत्य-

मरः । २ । ८ । ६६ ॥ पद्मार्तां गमनकर्तरि चि ॥

पदव्यास पुं, (पदस्य गोपदस्येव व्यासो यत्र ।)

गोचुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पदस्य विन्यासः ।

यथा रसमञ्जरी ।

“पदव्यासो गेहाह्विरहिप्रयारोहणसमः

खगेहाद्यतः स्वाङ्गवन्धनपरङ्गीपतुजितम् ।

वसो लोकालम्ब्य कृपयधनतुल्यं ऋगहृद्ग-

पुमान्मन्त्रं कान्ताह्विरिव चतुर्थोऽसुदितः ॥”

(तन्मोक्तान्मन्त्रात्मनस्य पदानां तत्तदङ्गेषु व्यासः ।

यदुक्तं तन्मन्त्रज्ञानार्थेव ।

“एकमेकं पुनश्चैकं पुनरेकं इत्यन्ततः ।

चतुश्चतुस्तथा द्वाभ्यां पदान्येतानि पार्श्वेति ॥

पदान्येतानि देवेशि । नवद्वारेषु विन्यसेत ।

ऋद्धादिगुरुहर्षमेव पुनस्तेषु वरानने ॥

गुह्यादिनक्षत्रान् पदानां नवकं न्यसेत् ॥”

पदभञ्जन, स्त्री, (विभक्तियुक्तानां पदानां भञ्जनं

विशेषो यच्च । यद्वा, पदानि भञ्जन्तीनेन ।

भञ्ज + करणे ल्युट् ।) निरुक्तम् । गूढार्थशब्द-

व्याख्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पदभञ्जिका, स्त्री, (पदानां भञ्जिका विभक्तिविका ।)

भञ्जिका । टिप्पणी । इति हेमचन्द्रः ॥

पदमाणा, स्त्री, (पदानां माणा विस्तृतियस्याम् ।)

मोहनश्रीला विद्या । यथा,—

“पदमालां महाविद्यां सर्वदेवगन्धर्वताम् ।

वाचयामि सुरेशानसुमादेहाङ्गधारिणम् ॥”

इति देवीपुराणे ६ अध्यायः ॥

अस्या विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् । पदश्रेणी च ॥

पदवि, स्त्री (पदते गन्धर्वादेः । पद गतौ +

“पदटिभ्यामपि ।” इति अवि ।) पङ्क्तौ ।

पद्मम् । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

पदवी, स्त्री, (पदवि + “कृदिकारान्तादङ्कितम् ।”

इति पद्मे ङीष् ॥) पद्मम् । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

(यथा, रघु । ७ । ५ ।

“उत्प्लुष्टलौकातिरागवाचा-

द्वलत्कटाङ्गा पदवीं ततान् ॥”

पङ्क्तिः । यथा, तत्रैव । ३ । ५० ।

“अथ प्रयत्नेन तवात्र भा निषा-

पदं पदवीं समरस्य समते ॥”

पदम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २५८ । “अथ तत्र

विज्ञाय अमात्यपदवीं प्रदत्ता कात्राय ज्ञाना-

पांक्ष्णमिति ॥”

पदवीर्ण, स्त्री, (पदवी-अङ्गीकृतौ च तयोः समा-

कारः । “अनुरविचतुरेति ।” ५ । ३०७ ॥ इति

पदार्थ

निपातान्त सिद्धम् ।) युगपदुपस्थितचरण-
जातुनी । इति व्याकरणम् ॥

पदाङ्क पु (पदस्य अङ्कश्चिह्नम् ।) क्रमाङ्क । पाद-
चिह्नम् । यथा —

“शाके शायकवेदोऽश्वमते श्रीकृष्णशस्त्रापय-
नानन्दप्रदन्दनन्दनपदद्वन्द्वारविन्द हृदि ।

चक्रे कृष्णपदाङ्कदूतमगुल प्रीतिप्रद शृङ्गतां
धीर श्रीरघुरामरायणपतेराज्ञा गृहीत्वादरात् ॥

इति पदाङ्कदूतकाव्यम् ॥

पदाङ्गी, स्त्री, (हसस्य पदमिव अङ्ग यस्याः । स्त्रियां
ङीष् ।) हसपदी । इति राजनिघण्टु ॥

पदाङ्गि, पु, (पादाभ्यामङ्गीतीति । अङ्ग गतौ +
“पादे च ।” उणां ॥ ४।१.३१ । इति पादे चोप

पदे अङ्गीरिण्य । “पादस्य पदाभ्यातिगोप-
हतेषु ।” ॥ ३।१५२ । इति पदादेशः । बहुल-
वचनात् अङ्गीभावः ।) पदाङ्गि । इत्य-
मर । २ । ८ । ६६ ॥

पदात्, पु, (पदाभ्यामततीति । पद + अत + अच् ।)
पादाङ्गि । इति शब्दरत्नावली ॥

पदाति, पु, (पादाभ्यामतति गच्छतीति “पादे-
च ।” उणां ॥ ४।१.३१ । इति पान् + अति + इण ।

“पादस्य पदाभ्यातिगोपहतेषु ।” ॥ ३।१५२ ।
इति पदादेशः ।) पदाङ्गि । पैयादा इति

भाषा । तत्पण्याय । पति २ पतग ३ पादा-
ङ्गि ४ पदाङ्गि ५ पङ्ग ६ पदिक ७ । इत्य-
मर । २ । ८ । ६६ ॥ पदाङ्गि ८ पादात् ९

पादाङ्गि १० पदात् ११ पाङ्गि १२ श्व-
राङ्गि १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १३६ । ३१ ।

“गजानन्वान् रथाञ्चैव पातयामास पाङ्गव ।
पदातीञ्च रथाञ्चैव न्यवधौर्ध्वनायज ॥”)

पदाङ्गि, पु, (पदाति + स्वार्थे क्त्वा ।) पदा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पदार, पु, (पदं षट्पति प्राप्नोतीति । षट् + अण् ।)
पदाङ्गि । पादाङ्गि । इति मेदिनी ॥

पदार्थ, पु, पदानां षट्पटादीनां अर्थोऽभिधेयः ।
तत्पण्याय । भाव २ धर्म ३ तत्त्वम् ४ सत्त्वम्

५ वस्तु ६ । इति जटाधर ॥ ॥ (पदार्था हि
नानावर्तमानमतेन नानाविधा । तत्र वैश्वविकाराणां

मते ।) सप्त पदार्थाः । यथा,—
“द्वय गुणास्तथा कस्म सामान्य सविशेषकम् ।

समनायकताभाव पदार्था सप्त कीर्तिता ॥”
“नानागामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमिष्यते ।

द्वयादयः पञ्च भावा अन्येकं समवायिनः ॥
मतायस्तत्त्वयत्नाद्या गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥”

इति भाषापरिच्छदे । १, १४ ॥

“यद्ये पदार्था वैश्वविकारसिद्धाः । नैयायिकाणा-
मप्यविरुद्धा ।” इति मिह्नात्मसुक्तावली ॥ गीत

मोक्षयाङ्गपदार्थास्तु न्यायशब्दे ऋद्ध्या ॥
(कपिलमते प्रकृत्यादयः पञ्चविंशतिः । पातङ्गल-
मते तु ईश्वरेण सप्त षड्विंशतिः । वैदान्तमते

आज्ञानात्मभेदानु द्विविधः । तत्र आज्ञायापि

पद्म

द्विविधः ईश्वरजीवाद्युपाधिभेदात् । एतावपि
विद्याविद्याभेदेन द्विविधौ । केवलमविद्योप-

हितत्वाभेदव्यवहारः । अनात्मापि कारण-
रूपस्थूलभेदात् त्रिविधः इति ॥

पदावन, स्त्री, (पदं पादस्य वा आसनम् ।) पाद-
पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पा राखा टुल ।

इति भाषा ॥
पदिक, पु, (पादेन चरतीति । पाद + “पपादिभ्य-

ङन ।” ॥ ४।१। इति ङन् । तत् पदादेशश्च ।)
पदाति । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥

पङ्ग, पु (पङ्गां गच्छतीति । पत + गम् + अन्ये
भ्योऽपीति ङ ।) पदाङ्गि । इत्यमरः । २।८।६७ ॥

पङ्गति, स्त्री, (पङ्गां गच्छन्ति गच्छतीति । गन्
पङ्गती, गतौ + क्तिन् । “हिमकाविहतिषु

च ।” ॥ ३।१५४ । इति पङ्गाव । “बङ्गादिभ्यश्च ।”
॥ ३।१५४ । इति वा ङीष् ।) वङ्ग । (यथा रघु

३।४६ ।
“पथं श्रुतेदृशयितार ईश्वरा
मलौमसामाददते न पङ्गतिसम् ॥”)

पङ्गि । इति मेदिनी ॥ यन्थायबोधकयन्त्र ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पदवी । सा च चोववसु

मित्रादिरूपा । यथा । “कष्टेऽन्नप्राशनं मासि
यद्वेष्ट मङ्गलं कुले इति मनुवचनात् चूडाकाव्या

यथाकुलमिति याज्ञवल्क्यावचनात् देशाद्
शिशु कुलधर्मेस्तुल्यं सगोत्रधर्मं नहि सत्यञ्च

इति वामनपुराणाच्च स्वकारमाने कुलधर्मात्
रोधेन कालान्तरे मङ्गलविशेषाचरणवत्

शूद्राणां नामकरणे वसुचोषादिरूपपङ्गतियुक्त-
नामत्वञ्च बोध्यम् । एवमेव कुलकामङ्ग ।” इत्यु

क्ताहृतत्वम् ॥
पङ्गिम, स्त्री, (पादस्य हिमम् । “हिमकाविहतिषु

च ।” ॥ ३।१५४ । इति पङ्गाव ।) पदस्य प्रीत
लता । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

पङ्ग, स्त्री पुं, (पङ्गते इति । पङ्ग गतौ + “अर्शितु-
स्तुङ्गिति ।” उणां । १ । १३६ । इति मन् ।

यद्वा पङ्गा लक्ष्मीरस्तुङ्गिणम् । “अर्श आदि-
भ्योऽण् ।” ॥ ५।२।१२३ । इति अण् ।) खनाम-

ख्यातपुष्पविशेषः । तत्पण्याय । नलिनम् २
अरविन्दम् ३ महोत्पलम् ४ सहस्रपत्रम् ५

कमलम् ६ शतपत्रम् ७ कुशेशयम् ८ पङ्केत-
हम् ९ तामरसम् १० सारसम् ११ सरसी-

रुहम् १२ विसम्पन्नम् १३ राजीवम् १४ पुष्प-
रम् १५ अम्भोवहम् १६ । इत्यमरः । १ । १० ।

३६-४० ॥ पङ्कजम् १७ अम्भोजम् १८ अम्बु-
जम् १९ सरसिकम् २० श्रीवासम् २१ श्रीपर्यम्

२२ इन्दिरालयम् २३ जलेजातम् २४ अजम् २५
कज्जम् २६ नलम् २७ नासीकम् २८ नालिकम्

२९ वज्रम् ३० अम्भानम् ३१ पुटकम् ३२
अम्ब ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अक्षु गुणा ।

कवायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पिता-
कपासनाशिलञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अक्-

शिरम् कमलशब्दे ऋद्धम् ॥ ॥ पङ्कजम् ।

पद्मः

तच्च गजस्य सुखादिस्थो बिन्दुसमूहः । खूह-
विशेषः । (यथा, मनु ७ । १८८ ।

“यत्तच्च भयमाशङ्किततो विस्तारयेदवलम् ।
पद्मेन चैव ब्रूहेन निविशितं सदा स्वयम् ॥”)

निधिभेदः । (यथा महाभारते । २।१ । ६६ ।
“निधिप्रवरसुखौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ।

सर्वाभिधीन् प्रयन्त्या उपास्तां वै धनेश्वरम् ॥”)
संख्यानं । तच्च दशार्जुनम् । (यथा, महा-

भारते ।
“अयुतम् प्रयुतञ्चैव पद्मम् खर्वमथार्जुनम् ॥”)

दशशङ्खश्च इति मेदिनी । पद्मकाष्ठौघि । इति
धरणि ॥ पुष्करलम् । सौसकम् । इति राज

निघण्टु (कल्पविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ४७।३॥
“पद्मावसाने प्रलये निशासुमोत्थितं प्रभु ।

सत्त्वोदितस्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत ॥”)
शरीरस्थषट्पद्मानि यथा —

“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मये खयमुल्लिङ्गं कोटिस्तथैवमप्रभम् ॥

तदूर्ध्वं कामबीजं कलशान्तीन्दुनादकम् ।
तदूर्ध्वं तु शिखाकारां कुक्षलीं ब्रह्मविग्रहा ॥

तदूर्ध्वं हेमवर्णमम व स-वर्णं चतुर्दलम् ।
हृत्हेमवर्णमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥

तदूर्ध्वं त्रिसमप्रख्यं षडङ्गलं शौरिकप्रभम् ।
वादिशान्तषडङ्गैर्न युक्ताधिष्ठानसञ्चकम् ॥

मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विद ॥ १ ॥
खड्गशब्देन परं लिङ्गं खाधिष्ठानं ततो विद ॥ २ ॥

तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्तमप्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुनेत्रोर्मयं ततः ॥

मणिवज्रं ततः पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दलेयुक्तं त्रिदशान्ताक्षराण्वितम् ॥

शिखेनाधितं पद्मं विशालाङ्गैककारणम् ॥ ३ ॥
तदूर्ध्वं शिखाञ्च पद्मसुन्दरादित्यसन्निभम् ।

कादिशान्ताक्षरे रक्षोपत्रैश्च समधितम् ॥
तन्मध्ये वायुलिङ्गं सुखायुतसमप्रभम् ।

शब्दजसमयं शब्दोऽनाहतसञ्च द्रष्टव्यम् ॥
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधितं परम् ॥ ४ ॥
तदूर्ध्वं तु विशुद्धाख्यं दलवोऽश्वपङ्कजम् ।

खरे वोऽश्वकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महत्तमप्रभम् ॥
विशुद्धं तनुते यस्मात् जीवस्य हृत्पल्लवनात् ।

विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महत्तमं परम् ॥ ५ ॥
आशापत्रं तदूर्ध्वं तु आत्मनाधितं परम् ।

आशा संक्रम्य तत्र गुरोराश्रितं कीर्तितम् ॥ ६ ॥
कैलासाख्यं तदूर्ध्वं तु बोधनीयं तदूर्ध्वम् ।

एवञ्च शिवचक्राणि प्रीतानि तव सुप्रतः ।।
सङ्ख्यारामुजं बिन्दुस्थानं तदूर्ध्वं मोदितम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

पद्म, पुं, (पङ्गते इति । पङ्ग गतौ + “अर्शितु-
स्तुङ्गिति ।” उणां । १।१३६ । इति मन् ।) दाश-

रणि । नामविशेषः । इति धरणिः ॥ (यथा,
महाभारते । २।६।८ ।

“तद्वच्च कोदितञ्चैव पद्मविशेषः शौर्ध्वनाम् ॥”

पद्मकै

पद्मोत्तरालम् । स तु द्वादशजिनचक्रवर्त्तमान-
गतचक्रवर्त्तविशेष । बलदेव । इति हेमचन्द्र ।
बोद्धव्यरतिवन्तान्गतप्रथमबन्ध । यथा,—
“हस्ताभ्याश्च समाक्षिप्तं नारी पद्मासनोपरि ।
रमेहापि समाक्षिप्तं बन्धोऽथ पद्मचक्रम् ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

पद्मक, स्त्री, (पद्ममिव कायतीति । पद्म + कै +
क । पद्मप्रतिफलितरक्तवर्णत्वात् तथात्वम् ।)
विन्दुजालम् । गजस्य मुखस्यो विन्दुसङ्घः ।
इत्यमरभरतौ । (यथा, कुमारः १ । ७ श्लोक
टीकायां मल्लिनाथ । “अतएव कुञ्जरस्य ये
विन्दवः काये वयोविशेषभाविनः पद्मकाश्च ।)
पद्मकाष्ठम् । इति मेदिनीधरय्यौ । (यथा
गारुड १६८ अध्याये ।
“कर्पूरक पद्मकश्च एतेस्तेन प्रसाधितम् ।
प्रखेदमलदौर्गन्धकण्डुकुण्डहर परम् ॥”
अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे ।
“पद्मकं तुवरं तित्त्वं शीतलं वातलं लघु ।
विसर्पदाहविस्फोटकुण्डलेश्वापिपिच्छत ।
गर्भसंस्थापनं रक्तं वमिन्नज्वरप्रघातम् ॥”
कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टे ॥

पद्मकन्द पुं, (पद्मस्य कन्दः ।) कमलकन्दः ।
ततपर्यायः । शालूकम् २ पद्मजलम् ३ कटा-
कम् ४ शालूकम् ५ जलालूकम् ६ । अस्य
गुणा । कटुत्वम् । विट्भिलम् । रूचत्वम् ।
रसत्वम् । कषायत्वम् । कफपित्तकाशहृणादाह
विनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टे ॥ अपि च ।
“पद्मादिकन्दः शालूकं करहाट्य कथ्यते ।
ज्वालनमलं मिश्राणं जलालूकश्च कथ्यते ॥
शालूकं शीतलं दृढं पित्तादाहसुदुग्धं ।
दुर्जरं खादुपाकश्च स्तन्यामिलकफप्रदम् ॥
सन्नाहि मधुरं रूचं मिश्राणमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकाष्ठ स्त्री (पद्ममिव गन्धवत काष्ठम् ।)
ओषधिविशेषः । ततपर्यायः । पद्मकम् २ पौत-
कम् ३ पौतम् ४ मालयम् ५ शीतलम् ६
हिमम् ७ शुभम् ८ कीदारम् ९ रक्तम् १
पाटलापुष्पसन्निभम् ११ पद्मकम् १२ । अस्य
गुणा । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्त
विनाशित्वम् । मोहदाहृन्वरधानिकुण्डविस्फोट
शान्तिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टे ॥
अपि च भावप्रकाशे ।

“पद्मकं पद्मगन्धिं स्थातयत् पद्माक्षयं स्फुटम् ।
पद्मकं तुवरं तित्त्वं शीतलं वातलं लघु ॥
विसर्पदाहविस्फोटकुण्डलेश्वापिपिच्छत ।
गर्भसंस्थापनं रक्तं वमिन्नज्वरप्रघातम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकौ [न,] पुं, (पद्मकं विन्दुजालमस्यस्य ।
इति ।) भूर्जकृष्णः । इति शब्दमाला ।
पद्मकेशरः, पुं स्त्री, (पद्मस्य केशरः ।) किञ्चलः ।
इति राजनिर्घण्टे ॥ (यथा, इन्द्रजालसंघर्षे ।
“मोक्षोदरे वेद्येत्तुल्यं पद्मकेशरचन्दनम् ॥”)

पद्मना

पद्मगन्धः, जि, (पद्मस्यैव गन्धोऽस्य । “उप-
पद्मगन्धिः, मानाच ।” ५।४।१३६ । इति इत ।
सुग्धबोधमते तु वातूपमानादित्युक्तैर्विभाषा ।)
पद्मस्यैव गन्धो यस्य ततः । इति सुग्धबोधका-
रयम् ॥

पद्मगर्भः, पुं, (पद्म गर्भं कुक्षिरिव यस्य । विष्णु
नाभिकमलज्जातत्वात् तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इति
शब्दरत्नावली । (पद्मस्य हृदयस्थपद्मस्य गर्भं
आसनत्वेन कल्पितो यस्य उपासकैरिति शेषः ।
विष्णु । यथा, महाभारते । १३।१४।५१ ।
“पद्मनाभोऽरविन्दोऽयं पद्मगर्भं शरीरभृतम् ॥”
“पद्मस्य हृदयास्थस्य मध्ये उपास्यत्वात् पद्मगर्भम् ॥”
इति भाष्यम् ॥

शिव । यथा, तन्त्रे १३।१७।३२ ।
“पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो कर्णोद्भवः ॥”
पद्मचारिणी, स्त्री (पद्ममिव चरतीति । चर +
चिनि स्त्रियां ङीप् ॥) उत्तरापथभवखनाम-
खातदृक्विशेषः । (स्थलकमलिनी इति ख्याता ॥)
ततपर्यायः । अथवा २ अतिचरा ३ पद्मा ४
चारटी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥ अस्या
पर्यायान्तरं गुणाश्च स्थलपद्मिनीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

पद्मतनुः, पुं (पद्मस्य तनुः ।) ज्वालनम् । इति
राजनिर्घण्टे ॥

पद्मदर्शनं पुं, (पद्मस्यैव दर्शनमस्य ।) श्रीवाचः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोवान् इति भाषा ॥
पद्मनाभः, पुं, (पद्म नामौ यस्य । “अचप्रत्यन्वय
पूर्वतं सामलोचनम् ॥” ५ । ४ । ७५ । इत्यत्र
“अच” इति योगविभागादच । ब्रह्मतपस्वि-
कारयौभूतपद्मस्य नाभिज्जातत्वादस्य तथात्वम् ।)
विष्णु । इत्यमरः । १ । १ । १ । (यथा महा
भारते । १३ । १४ । १६ ॥
“अप्रमेयो हृषीकेश पद्मनाभोऽमरप्रभुः ॥”)
शयने तस्य स्मरणयोग्यत्वं यथा,—

“अथैवं चिन्तयेद्बिष्णुं भोजने च जनार्दनम् ।
शयने पद्मनाभश्च विवाहे च प्रजापतिम् ॥”
इत्यादि दृष्टान्तिकेचरपुराणम् ॥

(हृदयपद्मस्यनाभौ नामैरौषधदुपरिभागे प्रकाश
नात् महाद्वं । यथा महाभारते । १३ ।
१७ । १५ ।

“पद्मनाभो महागर्भश्चक्रवर्त्तोलिलोऽनलः ॥”
पद्ममिव वत्सलाहति नाभिर्यस्य । इतरादुपज्ञा
यामन्यतम् । यथा, महाभारते । १।६।७।६५ ।

“ऊर्ध्वनाभं पद्मनाभस्तथा बन्धोपगन्धकौ ॥”
नागविशेषः । यथा, तन्त्रे । १२ । ३५५ । ४ ।

“कृताधिवारो घर्मात्मा तच्च चक्षुःश्रवा महान् ।
पद्मनाभो महानाभः पद्म इत्येव विश्रुतः ॥”

भावविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्तम्भ-
नाम्नविशेषः । यथा गो रामायणे १ । ३१ । ७ ।

“पद्मनाभो मङ्गनाभः सुनाभो दुन्दुभिखनः ॥”
पद्मनाभिः, पुं, (पद्म नामौ यस्य । अजिति योग-
विभागस्य अक्षान्वजिकलात् न अच ।) पद्म
नाभः । इति त्रिकूपकोषः ॥

पद्मव

पद्मनालः, स्त्री, (पद्मस्य नालम् ।) ज्वालनम् । यथा
“कर्णिका पद्मनालान्नु ज्वालनं तन्मूलं विसमम् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । २३१ ॥

पद्मपत्रः, स्त्री, (पद्मस्य पत्रमिव । पद्मपत्राद्विद्या-
दस्य तथात्वम् ।) पुष्करमूलम् । इत्यमरः । २ ।

४ । १४५ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५
अध्याये । “शैवलपद्मकपद्मपत्रप्रभृतिभिः ॥” ॥

पद्मस्य पत्रम् ।) कमलदलम् ॥ (यथा दृढयोग
दौपिकायाम् । २ । ७ ।

“अन्तः प्रवर्त्तितोदारमाहतापूरितोदरः ।
पयस्यगन्धिःपि सुखात् ज्वते पद्मपत्रवत् ॥”)

पद्मपर्णः, स्त्री, (पद्मस्य पर्णं पत्रम् ।) पद्मपत्रम् ।
पुष्करमूलम् । इत्यमरटीका ॥

पद्मपलाशलोचनः, पुं, (पद्मस्य पलाशे पत्रे इव
लोचने यस्य । पद्मपुष्पदलाकारचक्षुर्विशिष्टत्वा
त्तथात्वम् ।) विष्णुः । यथा,—

“नाय ततः पद्मपलाशलोचनाद्-
दुःखच्छिदन्ते नृगयामि कश्चन ।
यो नृग्यते हस्तगृहीतपद्मया-
श्रियेतरेरङ्गः । विन्द्यमाश्रया ॥”

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥

पद्मपाणिः, पुं, (पद्म पाणौ यस्य ।) ब्रह्मा । इति
शब्दरत्नावली । बुद्धः । इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥ (पद्महस्तके चि ।)

पद्मपुष्पः, पुं, (पद्ममिव पुष्पस्य ।) कर्णिकार
वृक्षः । पिकाङ्गपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मप्रभः, पुं, (पद्मस्यैव प्रभा दीप्तिर्यस्य ।) चतु
र्विशतिवृत्ताहृन्नागर्गतवष्टाहृन् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पद्मपुष्पप्रभायुक्ते चि ॥

पद्मप्रिया स्त्री, (पद्मानि प्रियाणि यस्याः ।)
जरतकावृत्तनिपक्षी । मनसादेवी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (गायत्रीरूपा महादेवी । यथा
देवीभागवते । १२ । ६ । ६४ ।

“पद्मप्रिया पद्मसंस्था पद्माक्षौ पद्मसम्भवाः ॥”
पद्मबन्धः, पुं, (पद्मस्यैव बन्धो रचना यस्य ।)

चित्रकायविशेषः । शब्दालङ्कारप्रमेदः । यथा
“पद्माद्याकारहेतुत्वे वयानां चित्रसुच्यते ॥”

अस्य च तथाविधसन्निवेशवशेन चमत्कार
विधाधिनामपि वर्णानां तथाविधश्रीजाकाश
समवायविशेषवशेन च चमत्कारविधायिभि
र्वर्णैरमेदेनोपचारत्वाच्छब्दालङ्कारत्वम् । उदा
हरणं यथा साहित्यदर्पणे ॥

“मारमा सुषमा चार रचा मार वधूत्तमा ।
भात्त धूर्ततमा वासा वा वामा मेस्तु मारमा ॥”
अथ पद्मदलेषु वर्णविन्यासक्रमः ॥

पञ्चरा

माघकचतुष्टय दृश्यशतत्रय
द्वौ तु पञ्चशतव्यूहौ ।
परिकल्प्यमन्तराले
रक्ष्य हीनाधिकगुणानाम् ॥

वर्या यनस्याद् तजोहीराख मरयमर्धांश्च ।
अल्पगुणो बहुदोषा रक्षतात् प्राप्नोति विश्रांसम् ॥
आधूस्त्र ब्रह्मबहुल स्वल्पगुणाच्चाभुयाद्विशत
भागम् ।

इति पद्मारामरक्ष्य पूर्वाचार्यै समुद्धिष्टम् ॥”)
राजनिर्घटोक्तप्रथायगुणी माणिक्यशब्दे द्रव्यौ
तस्य वर्णौ यथा —
“सिंहले तु भवेदक्ता पद्माराममुत्तमम् ।
पीत काणपुरोद्भूत कुर्वित्सिमिति स्फुटम् ॥
अथोकपक्षवच्छायमस्तु सौगन्धिक विद्रु ।
तुम्बुरे ह्यायथा नील नीलगन्धि प्रकीर्तितम् ॥
उत्तम सिंहालोद्भूत निहत्त तुम्बुरोद्भवम् ।
मध्यम मध्यम ज्ञेय माणिक्य द्वैचमेदत् ॥*
तथा च ।

वन्युकगुञ्जासकेन्द्रगेप-
जवासनास्तेकासमवर्णशोभा ।
भाजिष्ठावो दाडि मनीजवर्णा-
स्तथापरे किमुक्तपुष्पभासः ॥
सिन्दूरपद्मोत्पलकुङ्कुमानां
लाकारस्थितापि समानवशा ।
सान्ने निराग्रे प्रभया खरोव
भान्ति खलज्जरा स्फुटमध्यशोभा ॥
भानोच्च भासामनुवेधयोग
मातोद्य रत्नप्रकरञ्च दूरम् ।
प्राग्भाजि सर्वाण्यशुरुद्भवन्ति
गुणोपपत्ता स्फटिकप्रकृताः ॥
ऊसुम्भनीलीत्यतिभिन्नराग
प्रत्ययरक्तोत्पलबासः ।
तथापरेऽश्चर्यकारुण्डकारी-
पुष्पत्वयो हिङ्गुलकत्वियोरुग्रैः ॥
चकोरपुष्कोक्तिवारसानां
नैत्रावभासश्च भवन्ति केचित्त ।
अग्रैः पुनर्नातिविपुष्यितानां
तुल्यत्व्य कोकनदीहरायाम् ॥
प्रभावकाटिन्यगुरुत्वयोगे
प्राय समानाः स्फटिकोद्भवानाम् ।
आनीलरक्तोत्पलपादभासः
सौगन्धिकाश्च भग्नयो भवन्ति ॥
यो मन्दराज कुर्वित्सिजेयु
स एव जात स्फटिकोद्भवेषु ।
निर्वर्धिवारुण्यैर्हूलोभवन्ति
प्रभाववन्तीऽपि न तत्समाना ॥

ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुर्वित्सिका ।
पद्मारामा वन रायं विभासा स्फुटाश्विं ॥
यार्थायुष्यादिनक्षेत्रात्मन्पदेषु तथापरे ।
जायन्ते तु ये केचित् रक्ष्यैश्चमवाप्तुः ॥
येव स्फटिकोल्लानां देशे तुम्बुरसञ्ज्ञके ।
पूर्वाणि प्रजायन्ते स्वल्परक्ष्यैश्च ते स्फुटाः ॥*

पद्मरा

अथ जात्यानि ।
 “माणिक्यस्य ग्रन्थस्यमि यथा जातिस्तुष्टयम् ।
 तत्र लक्ष्यवैश्याश्च सूत्रस्तः । यथाक्रमम् ॥
 रक्तश्चेतो भवेद्भिस्त्रयस्त्रिंशत्क्षेत्रात् ।
 रक्तपीतो भवेद्द्वयो रक्तनीलस्तथान्यज ।
 पद्मरागी भवेत्त्रिंशत्क्षेत्रात् । रक्तबाहुज ।
 सोमग्निको भवेद्द्वयो मासखलस्तथा ॥ १ ॥
 शोणपद्मसमाकार खट्विराग्निरसम् ।
 पद्मरागी द्विज प्रोक्तस्तथाभेदा सख्यः ॥
 गुञ्जासिन्दूरपद्मकागरङ्गसमप्रभ ।
 दाडिमीकुसुमाभास कुसुमिन्दुस्तु बाहुज ॥
 द्विङ्गुलाभशोकापुष्पाभमीषतपीतलोहितम् ।
 जवालाक्षारसप्राय वैश्य सोमग्नित्वेन ॥
 चारुता नानिहोमश्च चित्कान्यश्च विशेषत ।
 मासखलसमाभासा ह्यन्यज पापनाशन ॥”
 मासखलस्तु नीलगन्धे सखा ॥ * ॥
 अथ दोषा ।
 “माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा सुनीचरै ।
 द्विष्ट्यायश्च द्विरूपश्च सम्भेद ककरन्तथा ॥
 अशोभन कोकिनश्च जलं धूनाभिधश्च वै ।
 गुणास्तत्वार व्याख्याताभ्यां बोद्धव्य कीर्तिता ॥
 ह्यास्तु पूर्वोक्ता एव ।
 “ह्याद्वितयसम्भवाद्विष्ट्याय बन्धुनाशनम् ।
 द्विरूप द्विपदन्तेन माणिक्येन पराभव ॥
 सम्भेदो भिन्नमितुज्ज शस्त्रघातविधायक ।
 कर्कर कर्करायुक्त मयुवन्मुविनाशकत ॥
 दुग्धेनेव समाश्लिप्तमघनीपटमुच्यते ।
 अशोभन वसुद्विष्ट माणिक्य बहुदुःखलत ॥
 मयुविन्दुसमच्छायं कोकिन परिकीर्णितम् ।
 आयुजस्म्यशो हन्ति सदैवं तन्न धारयत ॥
 रागहीनं जल प्रोक्त धनधात्यापवादकत ।
 धूश्च धूमसमाकार वेदुजत भयमावहैत ॥
 तथा —
 “शोभाद्वितयपत्तो ये मणय क्षतिकारका ।
 उभयन पत्तं येयां तेन च स्यात् पराभव ॥
 भिन्नेन युद्धे रज्जुत्वा स्यात् ककरन्मनशाशकत ।
 दुग्धेनेव समाश्लिप्तं पटके यस्तु सम्भवत ॥
 दुःखलत स समाख्यातो न रूपे रक्षणीयक ।
 मयुविन्दुसमा शोभा कीर्तिनायां प्रकीर्णितम् ।
 तेषाञ्च बहुभेदा सृजन्ते धार्या कदाचन
 अथ गुणा ।
 “गुरुत्व स्निग्धता चैव वैमल्यमतिरक्तता ॥”
 तथा च ।
 “वणाधिक गुरुत्वञ्च स्निग्धता समताच्छता ।
 अर्चिभ्यता मज्जता च मञ्जीरां गुणसग्रह ॥” * ॥
 फलम् ।
 “ये कर्कराश्लिन्नमणोपदिधा
 प्रभाविस्तता परेषा विवर्णा ।
 न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति
 समानतो जातिगुणै समस्तै ॥
 दोषोपखल मणिमप्रबोधाद्
 विमर्षितं कश्चन क्षिप्तकम् ॥

पद्मरा

त वन्धुद खाय सवन्धुवित्त
नाश्रादयो दोषगणा भजन्ते ॥
सपत्नमधोऽपि कृताधिवास
प्रमाददृष्टतावपि वर्णमानम ।
न पद्मरागस्य महागुणस्य
भर्त्तारमापन ससुपैति काचिन ॥
दोषोपसर्गप्रभवान्ध ये ते
नोपद्रवास्त समभिद्रवन्ति ।
गुणैः समुखैः सकलैरुपेत
य पद्मराग प्रयतो विभर्त्ति ॥” * ॥
अस्य परीक्षा यथा,—
“बालाकैकरसस्यशतं यं शिखा नोद्धितां
वमेत ।

रङ्गयेदाश्रमं वापि स महागुण उच्यते ॥
दधे शतगुणैः क्षिप्तो रङ्गयेदय समन्तत ।
वमेक्षिष्या लोहितां वा पद्मराग स उत्तम ॥
अन्धकारे महाघोरे यो न्यस्त सन महामणि ।
प्रकाशयति सूर्याभ स श्रेष्ठ पद्मरागक ॥
पद्मकोषे तु यो न्यस्तो विकाशयति ततश्चयात ।
पद्मरागवरो ह्येष दवानामपि दुर्लभ ॥
सञ्चारितप्रशमना सञ्चसम्पत्तिदायका ।
चत्वारस्तु भयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम ॥
यो मण्डित इत्येते दूराज्जलदग्निममच्छवि ।
वशकान्ति स विज्ञेय सञ्चसम्पत्तिकारक ॥
पञ्च सप्त नव विप्रति राग
क्षिप्त एव सकल खलु वच्छे ।
वर्ज्येष्टमिति वा करजाल
सुसरोत्तरमहागुणिनस्ते ॥
नील रस दुग्धरस जल वा
ये रङ्गयन्ति द्विप्रतप्रमाणम् ।
ते ते यथापूर्वमतिप्रशस्ता
सामान्यसम्पत्तिविधानदायका ॥” * ॥
परिमाणम् ।

“गुञ्जाफलप्रमाणस्तु दशसप्तत्रिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुल्ययति यथापूर्वं महागुण ॥
क्रोद्युकोलफलकाकारो द्वादशाष्टाब्जिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुल्ययति यथापूर्वं महागुण ॥
वदरीफलतुल्यो यं खरदिवसुमायक ।
तथा धात्रीफलत्रिदशद्विप्रतिद्वयमायक ॥
तथा च फलतुल्यो यो वक्षिपक्षैकमायक ।
ताम्बूलफलमानो यस्तुल्लिङ्गिकतोऽलक ॥
विन्मीफलसमाकारो वसुवङ्गदशतोऽलक ।
अत पर प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।
यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
केचिच्चायतरा सन्ति जातीनां प्रतिरूपका ।
विजातय प्रयत्नेन विद्वांस्तानुपलक्षयेत् ॥
कलसपुरोद्भवसिद्धलतुल्यरुद्रेष्टोत्थमुक्तभालीया ।
श्रीपथिकाश्च सदृशा विजातय पद्मरागाणाम् ॥
तुषोपसर्गात् कलसाभिधान-
माताम्बभावादपि तुल्यकृत्यम् ।
काव्यातया सिद्धलक्षदेशात्
सुक्ताभिधानं नभसः सभावात् ।

पद्मरा

श्रीपथिकं दीप्तिनिराहृतित्वा
द्विजातिनिष्ठाभय एव मेद ॥”
तथा च ।
“स्नेहप्रदेहो नृदुता लघुल
विजातिनिष्ठा खलु सान्निध्यम् ।
य श्लाभिकां पुच्छति पद्मरागो
यो वा तुषाणामिव चूर्णमध्य ॥
स्नेहप्रदिग्धो न च यो विभाति
यो वा प्रच्छन्नं प्रजहति दीप्तिम् ।
आक्रान्तस्त्रिधा च तथाङ्गुलिभ्यां
यं कालिकां पार्श्वगतौ विभर्त्ति ॥
सम्प्राप्य चोत्तमपदधानुवृत्ति
विभर्त्ति यं सर्वगुणानतीव ।
तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाति-
र्यो वा गुरुत्वेन भवेत्तुल्य ॥
प्राप्यापि रत्नाकरणां खजाति
लक्षेणुत्वेन गुणेन विद्वान् ॥
अप्रमथ्यति सन्देहे शिलाया परिचययेत् ।
बृहो योऽत्यन्तशोभावान् गरिमाय न सुचति ।
स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चान्ये विजातय ॥
खजातक ससुत्थेन विनिष्ठेष्टा परस्परम् ।
वच्च वा कुचविन्द वा विमुच्यन्त्योऽन्यकेनचित् ।
न शक्यं लेखनं कर्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयो ॥
जातस्य सर्वेऽपि मणेरं जातु
विजातय कान्तिसमानवया ।
तथापि नानाकरणार्थमेव
भेदप्रकारः परमं प्रदिष्ट ॥
गुणोपपन्नेन सहावबद्धो
मणिस्तु धार्यो विगुणेन जातः ।
न कौस्तुभेनापि सहावबद्ध
विद्वान् विजाति निष्ठयात कदाचित् ॥
चक्षुःशाल एकोऽपि यथा द्विजातीन्
समेत्त भूरीनपहस्ययत्नात् ।
तथा मयौर्ग भूरिगुणोपपन्नान्
शक्नोति विद्रावयितुं विजात ॥” * ॥
अथ मूलम् ।
बालाकाभिमुखं जलार्थं धारयेन्मणिम् ।
तच्च कान्तिविभागेन ज्ञायाभागं विनिर्दिशेत् ॥
वक्षस्य यत्तुल्यसख्योक्तं
मूल्यं ससम्प्रापितगौरवस्य ।
तत्पद्मरागस्य गुणान्वितस्य
स्यान्मायकाणां तुलितस्य मूल्यम् ॥
यन्मूल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्तितम् ।
तावन्मूल्यं तथाशुद्धं कुचविन्दे विधीयते ॥
सगुणैः कुचविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्तितम् ।
तावन्मूल्यं चतुर्थांशहीनं स्याद्दे सगुणिके ॥
यावन्मूल्यं समाख्यातं वैश्ववर्णे च स्फुरिभि ।
तावन्मूल्यं चतुर्थांशं हीयते शुद्धलज्जनि ॥
पद्मरागं पण्यं प्रसूतं घृते लाक्षारसप्रभं ।
कार्पापण्यसदृशाणि निष्प्रमूल्यं लभेत स ॥
रत्नगोपकसदृशाश्च कर्षययहती मणि ।
द्वारिप्रति सद्गुणार्थां तस्य मूल्यं विनिर्दिशेत् ॥

पद्मवी

यकोनो नूयते यस्तु अवाकुसुमसन्निभ ।
काषापण्यसदृशाणि तस्य मूल्यं चतुर्दश ॥
बालादिव्युत्तिभिर्गर्भं यस्तु प्रतुल्यते ।
कार्पापण्यशतानाम् मूल्यं सद्भिः प्रकीर्तितम् ॥
यस्तु दाडिमपुष्पाभ कर्षार्हेन तु सन्निभ ।
काषापण्यशतानाम् विप्रति मूल्यमादिशेत् ॥
चत्वारो मायका यस्तु रत्नोत्पलसदृशप्रभं ।
मूल्यं तस्य विधातव्यं स्फुरिभिः शतपञ्चकम् ॥
द्विमायको यस्तु गुणैः सर्वैरेव समन्वितः ।
तस्य मूल्यं विधातव्यं द्विप्रत तत्त्ववेदिभिः ॥
मायकैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
शतैकसन्निभं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणे ॥
अतोऽन्युपमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तरा ।
खण्डिगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ॥
कार्पापण्यं समाख्यातं पुराणद्वयसन्निभं ।
अन्ये कुसुमपानीयमञ्जिष्टोदकसन्निभा ॥
काषाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
तेषां दोषान् गुणान् वापि पद्मरागवदादिशेत् ॥
मूल्यमल्पं तु विज्ञेय धारयैऽल्पफलं तथा ।
ब्रह्मचरिण्यैश्चान्येषां चतुर्धा ये प्रकीर्तिता ॥
चतुर्विधैर्नृपतिभिर्धार्त्र्या सम्पत्तिश्चेत्तव ।
अतोऽन्यथा हतं कुप्याद्रोगशोकभयकथम् ॥”
इति शुक्तिकल्पतरौ पद्मरागपरीक्षा ॥
पद्मलाञ्छनं, पु, (पद्मवत लाञ्छनं पद्माकारलक्षणं
चिह्नमिति शेषं यच्छ) । ब्रह्मा । खण्ड । कुवेर ।
राजा । इति मेदिनी ॥ (बुद्धविशेषः । इति
शब्दचिन्तामणिः) ॥
पद्मलाञ्छना, स्त्री, (पद्म लाञ्छनं यस्याः ।)
तारा । लक्ष्मी । खरखती । इति मेदिनी ॥
पद्मवर्णकं, स्त्री, (पद्मस्यैव वर्णाऽस्य । कम् ।
पुष्करमूलम् । इति जटाधरः । पद्मतुल्यवक्षः
युक्ते चि ॥
पद्मवासा स्त्री, (पद्मे वासो यस्याः ।) लक्ष्मी ।
इति हेमचन्द्रः ॥
पद्मवीजं, स्त्री, (पद्मस्य वीजम् ।) कमलवीजम् ।
ततपर्यायः । पद्माचम् २ गालीचाम् ३ कन्दली
४ मेखला ५ क्रौञ्चादनी ६ क्रौञ्चा ७ श्यामा ८
पद्मपर्कटी ९ अक्ष गुणा । कटुलम् । खादुलम् ।
पित्तच्छर्दिदाहसंशोषनाशिलम् । पाचनलम् ।
रुचिकारिलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“पद्मवीजं हिमं खादु कवायं तिलकं गुरु ।
विष्टम्भि दृष्टं कृच्छ्रं गभसस्थापकं परम् ॥
कफवातकरं बल्यं पाचि पित्ताक्षदाहशुतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(पद्मवीजमालाक्षणेनाशु साधकं सिद्धिमाप्नुयात् ।
इति तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धिः ॥ तदुक्तं यथा,—
“भक्त्या यो जपते नित्यं पद्मवीजे सुदेशिक ।
अचिरात्कथं सिद्धिं सत्यं सत्यं न सशयः ॥”
पद्मवीजम्, स्त्री, (पद्मवीजस्य आभा इव आभा
यस्य । पद्मवीजवत आभातीति वा । आ +
भा + क् ।) मखानम् । इति राजनिर्घण्टः ।
माखाना इति भाषा ॥

पद्माल

पद्मा स्त्री, (पद्म वाक्छललेनास्त्वस्या । “अर्धं
आदिभ्योऽच ।” ५।२।१२७। इति अच
टाप च ।) लक्ष्मी । (यथा, रघु । ४।५।
ह्यायामखललक्ष्येण तमदृष्ट्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण मेमे स्नात्वाप्यदीक्षितम् ॥”)
लन = । पद्मचारिणी । इत्यमर ॥ (पद्यते इति ।
“अर्तिस्तुम्बिति ।” उणां । १।१४ । इति मन्
टाप च ।) पद्मगी । सा तु मनसा । फलिका ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ वृत्ताह माता ।
इति हेमचन्द्र ॥ कुसुम्पुष्पम् । इति रत्नभाषा ॥
हृद्ग्रन्थराजकन्या कल्किदेवेन विवाहिता ।
यथा कल्किपुराणे १ अध्याय ॥
“हरेरागमनं श्रुत्वा सङ्घर्षोऽभूत् हृद्ग्रन्थ ।
पुरोधसा ब्राह्मणेण पात्रैर्मन्त्रेण समङ्गले ॥
वाद्यताडनमैतच्छ्रुत्वा योजनगामिभिः ।
जगामानयितुं कल्किं सार्द्धं निजजनैः प्रभु ॥
ननो जलाशयाभ्यासं गत्वा विष्णुयज्ञं सुतम् ।
भक्तिवेदिकमावीनं भुवनैकगतिं पतिम् ॥
दर्शय पुरतो राजा रूपश्रीलगुणाकरम् ।
साश्व सपुलकं श्रीशङ्कराष्टमं तमश्चयत ॥
ज्ञानागोचरमेतन्मे तवागमनमीश्वर ।।
यथा मां धातुपुत्रस्य यदुनाधेन कानने ॥
इत्यक्ता त पूजयित्वा समानीय निजाश्रमे ।
हृन्मप्रासादसबाधे स्थापयित्वा ददौ सुताम् ॥
पद्मा पद्मविशालाक्षीं पद्मनेत्राय पद्मिनीम् ।
पद्मजाटेशितं पद्माभायादादयथा श्रियम् ॥
कल्किर्लब्ध्वा प्रियां भार्यां विह्वले साधुसततत ।
सतुवाच विशेषश्रुत्वा समीप्य दीपसुततम् ॥”
पद्माकर, पुं, (पद्मस्य आकरः ।) पद्मजनक-
जलाश्रय । तत्पर्यायः । तङ्गाय २ कासार ३
सरसी ४ सर ५ । इत्यमर । १।१ । २८ ॥
सरोजिनी ६ । इति जटाधरः ॥ सरोवरः ७
तङ्गाय ८ तटाक ९ सरसम् १० सरम् ११
सरकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्म
सदैवागधे महाजलाश्रये सपद्मे योग्यतया
निष्पद्यते च । पद्मैव सरोमार्गे । इति पद्मिका-
कोट्टकटादयोऽपि । पद्माकरादिद्वयं सपद्मा-
गाधजलाश्रये । कासारादित्रयं हृन्मपद्मा
करे । इति भान्सादयः । पद्माकरादिद्वयं पद्म
शुक्लजलाश्रयमात्रे । कासारादित्रयं सरोवर-
मात्रे । इत्यर्थः । पद्मानामाकर उतपत्तिस्थान
पद्माकरः कथितं पद्मशृङ्गेऽपि योग्यतयेति
मुञ्चति । इति नरत ॥
पद्माक्ष, स्त्री, (पद्मस्य आक्षीव । समासे वच ।)
पद्मवीक्षम् । इति हारावली ॥ (पद्मे इव पद्मशु
शतवत आक्षिणी यस्य ।) पद्मशुल्काक्षे चि ॥
पद्माट, पुं, (पद्म पद्मादृश्यं अटति गच्छति
पत्रेणेति अट गतौ + “कर्मण्यथा ।” ३।२।१।
इति अण ।) पद्ममह । इत्यमर । २।४।
१४७ ॥
पद्मालया, स्त्री, (पद्ममेव आलयो वासस्थानं
यस्या ।) लक्ष्मी । लक्ष्मीम् । इत्यमरः ॥ (लक्ष्मी-

पद्मास

सख्यपत्न्याव गङ्गापि । यथा, काशीखण्डे गङ्गा-
सङ्गमनामकीर्तने । २६ । १५ ।
“पद्मालया पराशक्तिं पुरजितपरमप्रिया ॥”
पद्मावती स्त्री, (पद्म + अस्त्वर्थे मनुष्य मन्त्र वल्गुम् ।
सञ्जायां दीर्घे ।) मनसादेवी । नदीविशेषः ।
पद्मा इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली ॥
पद्मचारिणी । इति जटाधरः ॥ जयदेवपत्नी ।
यथा,—
“जयति पद्मावतीरमणजयदेव-
कविभारतीभणितमतिश्रातम् ॥”
इति गीतगोविन्दः ॥
पद्मावतीप्रिय, पुं, (पद्मावत्या प्रिय स्वामी ।)
जरतकारसुनि । इति शब्दरत्नावली ॥ जय-
देवस्य ॥
पद्मासन स्त्री, (पद्ममिव पद्माकारेण बद्धमित्यर्थः ।
आसनम् ।) योगासनविशेषः । यथा —
“वामोरूपरि दक्षिण नियमत संस्थाप्य वाम
तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां
धृतम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोक्ये
देतदध्याधिविकारनाशकरं पद्मासनं प्रोच्यते ॥”
अन्यदन्नापि ।
“वामोरूपरि दक्षिण हि चरन् सस्थाप्य वाम
तथा-
पश्चोरूपरि तस्य बन्धनविधौ धृत्वा कराभ्यां
धृतम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोक्ये
देतदध्याधिविकारनाशकारि यमिनां पद्मासनं
प्रोच्यते ॥”
इति गोरक्षसंहिता ॥
(मतस्येन्द्रनाथमिमत् पद्मासनं यथा, हठयोग-
दीपिकायाम् । १।४४ ४७ ।
“वामोरूपरिदक्षिण च चरन् संस्थाप्य वाम तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां धृत्वा
अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्र-
मालोक्येदेतदध्याधिविकारनाशकारि यमिनां
पद्मासनं प्रोच्यते ॥
उत्तमौ चरन्तौ हत्वा ऊरुसंस्थौ प्रयत्नतः ।
ऊरुमध्ये तथोत्तमौ पाशौ हत्वा ततोऽधौ ॥
नासाग्रे विन्यसेन्नाजदन्तमूले तु निष्क्रया ।
जतम्भ्यं चिबुकं वक्षस्त्याप्य पवनं शनैः ॥
इदं पद्मासनं प्रोक्तं सर्वव्याधिविनाशकम् ।
इत्थं येन केनापि धीमता लभ्यते सुवि ॥”)
पूजार्थं धातुमयपद्माकारासनम् ।
(रतिविषयकपद्मासनम् यथा, रतिमञ्जुव्यासः ४
“पद्मासनो नागपादौ लतावेष्टोऽङ्गुष्ठं पुट ॥”
तल्लक्षणं यथा, तन्त्रेण ४२ ।
“हस्ताभ्यां समाजिह्वं नारीं पद्मासनोपरि ।
रमेन्नाहं समाह्वयं वक्षोऽयं पद्मासनम् ॥”)
पद्मासन, पुं (पद्मं विष्णुनाभिकमल आसनं
यस्य ।) जप्ता । कमलासनम् । इत्यमरदर्शनात् ॥

पद्मिनी

पद्माङ्गा स्त्री, (पद्मस्य आङ्गा आङ्गा यस्या ।)
पद्मचारिणी । इति राजनिर्घण्टः ।
पद्मिनी स्त्री, (पद्मानि सन्ध्यास्यम् । पुष्करा-
दित्यादिनि ।) पद्मशुक्लदेशः । पद्मसम्बद्धः ।
पद्मलता । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
नलिनी २ विक्षिणी ३ । इत्यमरः । १।१ । ३६ ॥
शृङ्गाजिनी ४ कमलिनी ५ पुटकिनी ६ पङ्क-
जिनी ७ सरोजिनी ८ । इति माधवः ॥
नालिकिनी ९ नालीकिनी १० अरविन्दिनी ११ ।
इति कोषान्तरम् ॥ अम्भोजिनी १२ पुष्क-
रिणी १३ जम्बोजिनी १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अजिनी १५ । तस्या लक्षणं यथा,—
“शृङ्गनालदलोत्पुष्पफलैः समुदिता पुनः ।
पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्विचिन्त्यादिषु सा स्मृता ॥”
तस्या गुणाः ।
“पद्मिनी मधुरा तिक्ता कषाया शिशिरा परा ।
पित्तकिमिष्टोषवाग्निभान्तिशमनापदोषहृत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
(पद्म पद्मगन्धोऽस्त्वस्या पद्मस्य गन्ध इव गन्धो
विद्यते शरीरे यस्या इति तात्पर्याद्यः अत्रतु पद्म
गन्धयोऽस्मादात्मजैः कृतेव समासः कल्पितः ।)
चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । तस्या लक्षणं
यथा,—
“भवति कमलनेत्रा नासिकाशुभ्ररन्ध्रा
अविरलकुचशृङ्गा दीर्घकेशी लघ्वाङ्गी ।
शृङ्गवचनसुश्रीला शृङ्गगीतादुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥”
इति रतिमञ्जरी । ४ ॥ * ॥
(अस्या रतिप्रकारं यदुक्तं तन्त्रेण । २८ ।
“जुर्चं करं चर्मद्वयं प्रोक्षयेद्दधरं धृतम् ।
रमणं पद्मवस्त्रेण पद्मिनीरतिमादिशेत् ॥”)
सरोवरम् । पद्मम् । इति विश्वः ॥ (यथा
कुमारे । १ । ७६ ।
“सुरगण इव विभक्तं पद्मिनीं दन्तलम्बां
प्रतिपथगतिसाक्षीं वेगदीर्घां कृताङ्गा ॥”)
शृङ्गालम् । इति शब्दभाषा ॥ हस्तिनी । इति
घरणि ॥
पद्मिनीकण्टक, पुं, (पद्मिनीकण्टका इव आकृति-
विद्यतेऽस्य ।) शुभ्ररोगविशेषः । पद्मकाटा
इति भाषा । तल्लक्षणं यथा —
“कण्टकैराचितं हृत् कण्ठमस्यमाकुलम् ।
पद्मिनी कण्टकप्रख्यैस्तदास्त्रं कण्ठातलम् ॥”
आचितं आश्रितम् । पद्मिनीकण्टकप्रख्ये पद्मिनी
नालकण्टकसङ्घे । तदास्त्रं पद्मिनीकण्टक
नामकम् ॥ * ॥
तत्त्विकित्वा यथा,—
“पद्मिनीकण्टके रोगे हृदयेऽग्निव्यवहारा ।
तेजो विह्वलं सद्योऽपि सर्पं पातु प्रदापयेत् ॥
निम्बारागवधकण्ठेऽस्मात्पुङ्गवमर्गं हितम् ।
चतुर्मुखं निम्बोत्पन्नकायेन मोहतम् ॥
पद्मेतत्तस्य निम्बस्य हतमात्रस्य पद्मजैः ।
कण्ठेऽभ्यस्य पद्मेऽपि विह्वलं तत् पिबेत् पद्ममभितम् ॥

पद्म

पद्मिनीकण्टकाद्रोगामुक्तो भवति नान्यथा ॥
इति निम्बादिष्टम् । इति भावप्रकाश ॥
पद्मिनीकान्त, पु (पद्मिनी कान्त । पद्मपुष्प-
प्रकाशकलादस्य तथात्वम् ।) सूत्रम् । इति
जटाधर ॥
पद्मिनीवल्लभ, पु (पद्मिनी नलिन्या वल्लभ प्रियः ।
पद्मिनी वल्लभास्तेति वा ।) सूत्रम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पद्मी, [न] पु (पद्म विन्दुजालकमस्यस्य । पद्म
+ इनि ।) हस्तौ । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥
(यथा महाभारते । १२ । २६ । ६६ ।
“सर्वा रथगता कन्या रथा सर्वे चतुर्ध्वजः ।
शत शत रथे नामाः पद्मिनी जेममालिनः ॥”
नामिकमले हस्ते वा पद्ममस्यास्तीति । विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५ ।
“अशुक्ल शतवर्त्त पद्मी पद्मनिमेव ॥
पद्मनाभोरविन्द्या पद्मगर्भे शरीरवृत्तः ॥”
पद्मेश्वर पु, (पद्मे श्वेति इति । शरीरं लभ्यते +
“अधिकरणे श्वेति ।” ३ । २ । १५ । इति
अच । “श्रयवासवासिधिति ।” ६ । ३ । १८ ।
इत्यनुक ।) विष्णु । इति जेमचन्द्र ॥
पद्मोत्तर, पु, (पद्मादुत्तर वयंते अष्ट ।)
कुलम् । इति राजनिघण्ट ॥
पद्मोत्तरालम्, पु, (पद्मोत्तरस्य आत्मन पुत्रः ।)
जिनचक्रवर्त्तविशेषः । इति जेमचन्द्र ॥
पद्मोद्भव, पु, (पद्म उद्भव उतपत्तिस्थानं यद्वा पद्मे
पद्माद्वा उद्भवो यस्य ।) ब्रह्मा । अजयोनिरित्य-
मरदशनात् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६ । ४ ।
“तत् पद्मोद्भवो राजन् । देवदेव पितामहः ।
जवाच मधुर वाक्यमर्थवद्भूतभूषितम् ॥”)
पद्मोद्भवा, स्त्री, (पद्मे पद्माद्वा उद्भवो यस्याः ।)
मनसा देवी । यथास्याः पौराणिकध्यानम् ।
“कान्वा काञ्चनसन्निभा सुवदना पद्मासना श्रीभर्ता
नागेन्द्रे ज्ञतशेखरा विश्वहरी पद्मोद्भवां जाह्न-
वीम् ॥”
पद्म कै, (पद्म चरन्महतीति । पद्म + यत् ।)
कविक्रति । कौक । इत्यमरः । ३ । ५ । ३१ ॥
तस्य लक्ष्यं यथा हृन्दोमञ्जरीम् ।
“पद्म त्रतुयदी तच्च वृत्त जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यात जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥”
(तत्तु अन्ययगतित्वशत मुक्तकगुणकसन्दानितक
कलापककुलकमेदात पञ्चविधम् । यदुक्तसाहित्य-
दर्पणे । ६ । २७७ ।
“हृन्दोवृद्धपद पद्म तेनैकेन च मुक्तकम् ।
ज्ञाभ्यान्तु गुणक सन्दानितक जिभिरिष्यते ॥
कलापक त्रतुभिर्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥”
“तदूर्ध्वं कुलकं स्तुतम् ।” इति कविवृत्त पाठः ॥
प्राथम्यम् । इति जटाधरः ॥ (“पद्मसिन्धु
वृक्षम् ।” ४ । ४ । ८७ । इति यत् । नाति-
मुष्णकर्मम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
पद्म पुं, (पद्मां जातः । पद्म + यत् ।) शूद्रः ।
इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं यदुक्तिः ।

पनस

“प्राज्ञयोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यं कृतः ।
ऊरुतदस्य यद् वैश्वः पद्मां शूद्रौ यजायत ॥”
पदा, स्त्री, (पादाय हिता । शरीरावयवात् यत् ।
“पदाव्यतर्धे ।” ६ । ३ । ५२ । इति पद्माव ।)
स्तुति । इति विश्वः ॥ पन्या । इत्य-
मरः । २ । १ । १५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३१ । २ ।
“यदाश्व पदामिस्त्रिचतो रजः पृथिव्या सानौ
जङ्घनन्त पाणिभिः ॥” पादौ विध्यन्ति पदा
श्रकरा । इति सिद्धान्तकौमुदी । “विश्वव्य-
धुवा ।” ४ । ४ । ८३ । इति यत् । “पदाव्य-
तर्धे ।” ६ । ३ । ५२ । इति पदादेशः ॥)
पद्म पु (पद्यतेऽस्मिन्निति । पद्म गतौ । “स्फायि-
तचौति ।” उणा । २ । १३ । इति रक ।)
याम । इति सिद्धान्तकौमुदासुधादिष्टिः ॥
यामपथ । इत्युणादिकोषः । भूलोकः । देश-
भेदः । इति सविप्रसारोणादिष्टिः ॥
पद्म पु, (पद्यते गम्यतेऽस्मिन्नेन वा । पद्म गतौ
“सर्वनिष्ठस्मिन्नेति ।” उणा । १ । १५३ । इति
निपातनात् सिद्धम् ।) भूलोकः । रथः । इति
सविप्रसारोणादिष्टिः ॥ पन्या । इत्युणादि-
कोषः ॥
पद्मा, [न] पु (पद्यते गम्यते यत्र । पद्म गतौ +
“स्फामदिपदीति ।” उणा । ३ । १२ । इति
वनिप ।) पन्या । इति सविप्रसारोणादिष्टिः ॥
पन ड ईङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-व्यात्म-
सक सेट ।) ईङ् स्तुति । पनायति पनायते
विष्णु धीरः । आयातन्त्वादुभयपदमिति वीप-
देव । अरे तु आयास्याप्राप्तिपक्षे आत्मानेपद-
मेव । ड, अपनिष्ठ वेने पनिता पनिषीष्ट पनि-
ष्यते अपनिष्यतः । इति दुर्गादासः ॥
पनस, पु (पनायते स्तुयतेऽनेन देवः मनुष्यादि-
र्वेति । यद्वा पनायति स्तौति सन्तोषयती
त्यर्थः देवमनुष्यादीन् इति । पन स्तुतौ +
“आत्वविचस्मितीति ।” उणा । ३ । ११७ ।
इति असच ।) फलवृक्षविशेषः । काटाल इति
भाषा । (यथा भागवते । ८ । २ । १ ।
“सूते प्रियाले पनसैराक्षैराजातकैरपि ॥”)
ततपर्यायः । कण्टकिफल २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६१ ॥ महासर्ज्ज ३ फलिनः ४ फलवृक्षकः ५
स्थूलः ६ कण्टफलः ७ मूलफलः ८ अपुष्प-
फलः ९ पूतफलः १० चम्पकोषः ११ चम्पास्तु १२
कण्टकोफल १३ रसाल १४ मृदङ्गफल १५
पानसः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य फल-
गुणाः । मधुरत्वम् । सुपिच्छित्वम् । गुरुत्वम् ।
ज्वलत्वम् । बलवीर्यवृद्धिदत्वम् । अमदाह-
विशोषनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । यादृत्त्वम् ।
परमदुर्लभत्वम् । तद्वीजगुणाः । ईषतकषाय-
त्वम् । मधुरत्वम् । वातजत्वम् । गुरुत्वम् ।
रुच्यत्वम् । ततफलविकारत्वमदोषनाशित्वम् ।
“बालान् बौरसं ब्रह्म मध्यं पन्नम् दीपनम् ।
रुचिदं जवयाम्यक्तं पनसस्य फलं स्तुतम् ॥”
इति राजनिघण्ट ॥ ॥

पन्याः

“पनसः कण्टकिफलः पन्याश्रीऽतिष्ठतफलः ।
पनसः शीतलः पक्षः क्षिप्रः पित्तानिलापहम् ॥
तर्पणं वृद्धयः स्वादुः मांसलः श्लेष्मलः भृशम् ।
बल्यः शुक्रप्रदः हृन्ति रक्तपित्तचतस्र्यान् ॥
आमन्तदेव विष्टम्नि वातलः तुवरः गुरुः ।
दाहक्षन्मधुरः बल्यः कफमेदोविमर्दनम् ॥
पनसोद्भूतबीजानि दृग्धाणि मधुराणि च ।
गुरुणि वृद्धवर्षाणि वृद्धमृज्जाणि सवटेत ॥”
अन्यथा ।
“मन्वा पनसजो वृद्धो वातपित्तकफापहः ।
विशेषात् पनसः बल्यः गुल्मिर्मन्दवृद्धिभिः ॥
अलः पनसपाकाय फलः कण्टकसम्भवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ॥
“कण्टाफलं सुमधुरं वृद्धयः क्षिप्रः शीतलम् ।
दुर्लभं वातपित्तं श्लेष्मशुक्रबलप्रदम् ॥
तदेव सर्पिषा युक्तं क्षिप्रं वृद्धं बलप्रदम् ।
हृदि न च चक्षुष्यं वृष्यं वातपित्तहृत् ॥
कण्टाफलमपक्वम् कषायः स्वादुः वातलम् ।
रक्तपित्तहरः स्वादुः ततफलाऽपि तनुशम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
पनसतालिका, स्त्री (पनसः दीर्घत्वेन स्तुत्य-
यत्तालम् । तद्वत् फलमस्यस्याः । ठनः ।) कण्टकि-
फलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पनसिका, स्त्री, (पनसवत् कण्टकमयाकृतिर्विद्यते
यस्याः । पनस + ठन् ।) सुद्रो गविशेषः । स
च कर्ममध्यजातव्रणः । तक्षकश्च यथा,—
“कर्मस्थान्तरे जातौ पिडकास्तुभवेदनाम् ।
स्थिरां पनसिकां तास्तु विदाह्यातकपौत्थिताम् ॥”
तच्चिकित्सा यथा —
“भिषकः पनसिकां पूर्वं स्नेहयेद्यः क्षेपयेत् ।
कल्केनैव शिलाकुष्ठनिशितालकाहारके ॥
पक्षां विज्ञाय तां भित्वा ब्रणवत् समुपाचरेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पन्या [इन्] पु यतन्ति यान्त्वनेन । (यत् ल-
गतौ + “पतस्य च ।” उणा । ४ । १२ । इति
इनि यथान्तादेशः ।) रथ्याः । रास्त्रा इति
भाषा । (यथा, मनु । ४ । ४५ ।
“न ब्रह्म पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥”)
ततपर्यायः । अयनम् २ वर्त्म ३ मार्गः ४
अध्या ५ पदवी ६ हृत्ति ७ सरणि ८ पङ्क्ति ९
पदा १ वर्त्तनी ११ एकपदी १२ । इत्यमरः ।
२ । १ । १५ । पयः १३ पदवि १४ पदवी १५ सरणी
१६ शरणि १७ पङ्कती १८ वर्त्तनि १९ । इति
भरतः ॥ शरणी २ वाटः २१ घर्म्मवर्त्तनम् २२
माथ २३ विवधः २४ वीवधः २५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ॥
तस्य लक्ष्यम् ।
“विशङ्कन् विविक्षीर्षो देशमार्गस्तु ते ज्ञतः ।
विशङ्कन्तुश्रीममार्गं श्रीमामार्गो दृष्टवः तु ॥
घनूषि ह्यश्वविस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः ज्ञतः ।
श्रुवाजिरथनामानाससम्बाधः सुसन्धरः ॥
घनूषि चैव सत्वारि प्रास्त्रारथ्यास्तु निर्मिताः ॥

चिकराक्षोपरथास्तु द्विकराप्युपरजका ॥
पञ्चापयश्चतुष्याद्विषयादस्य गृहान्तरम् ।
ततोपादस्वङ्गपात्रं प्रावश पादकं स्मृतं ॥
अवकर परीवाग पादमात्र समन्ततः ॥
इति देवीपरायणे मोपुरद्वारलक्षणाध्यायः ॥ १॥
चतुष्यथलक्षणादि यथा,—

“एकलिङ्गे भस्मान्ने वा भूत्वागारे चतुष्यथे ।
तत्रस्थ साधयेद्व्योगी विद्या त्रिसुवनेश्वरीम् ॥
चतुष्यथन् तत प्रोक्त त्रिकोण यत्र वर्तते ॥”
इति नीलतन्त्रम् ॥ ॥

पयगमनगुणा

“अध्या मेद कफस्थौ न्यसौकुमार्यविनाशन ।
यत्तु चङ्क्रमण नातिदेहपौडाकर भवतः ॥
तदायुर्वलमेधाभिप्रदमिन्द्रियशोधनम् ॥”

इति राजवल्ग्वम् ॥ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः पथावकाशो देवो यथा —
“पन्था देवो ब्राह्मणाश्चिन्त्ये राज्ञे ह्यचक्षुषे ।
वृद्धाय भारवृत्ताय रोगिणे दुःखलाय च ॥”

इति वैर्मे उपविभागे ११ अध्यायः ॥ ॥

मोपयदानफल यथा,—

“मोमार्गस्थ तथा कर्त्ता मोलोकं श्रीङ्गते चिरम् ।”

इति प्रतिष्ठातत्वे ह्यश्वरीषपञ्चरात्रम् ॥ ॥

अस्याचारादावुपचरो यथा —

“तर्कोऽप्रतिष्ठ श्रुतयो विभिन्ना

नेको मुनियस्य मत प्रमाणम् ।

धर्मस्य तत्त्व निश्चित गुहायां

महाजनो येन गत स पन्था ॥”

इति महाभारते । ३ । ३२ । १२२ । धर्मवक्त्रप्र

बुधिष्ठिरोररम् ॥ ॥ नरकविशेष । यत्रा-

टाच्यते । इति मनौ ४ अध्यायः ॥

पन्न, त्रि, (पत्नी उ गतौ + “गत्वर्थेति ।” ३ । ४ ।

७२ । इति कर्त्तरि क्त ।) अन्तम् । गलितः ।

इत्यमरः । ३ । १ । १४ ॥

पन्न पुं, (पन्न स्तुतौ + “कृत्वृन् पिहृपनीति ।”

उणा । ३ । १ । इति न स च नित ।) अधो-

गमनम् । इति सिद्धान्तकोमुद्यासुखादिरिति ॥

पन्नग, पुं, (पन्न अधोगमनं पतितं वा गच्छ-

तीति । गम लृ गतो + “सर्व्वच पन्नधोरुपसख्या-

नम् ।” ३ । २ । ४८ । इत्यस्य वार्त्ति इति ड ।

पन्नगां न गच्छतीति वा विग्रहः ।) सप ।

इत्यमरः । १ । ८ । ८८ । (यथा विष्णुपुराणे ।

१ । १७ । ७ ।

“पानासक्तं महात्मानं हिरण्यकशिपुं तदा ।

उपासाच्चक्रिरे सर्व्वे सिद्धगन्धर्व्वपन्नगा ॥”)

ओषधीमेदः । पन्नकाष्ठम् । इति मेदिनी ॥

पन्नगकेशरः, पुं, (पन्नगवत केशरो यस्य ।) नाग-

केशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पन्नगशयनः, पुं, (पन्नगं सप्यं अश्रतीति । अश्रं ग-

भोजने + ल्यु । पन्नगं अश्रनं भक्ष्यो यस्येति

वा ।) गच्छ । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

पन्नगी स्त्री, (गमन + जानी ङीष् ।) पन्नग-

पत्नी । (अश्र, भागवतः । ३ । १८ । १३ ।

“ता स आपतती वोच्य भगवान् समवस्थितः ।
जयाङ्गं लीलया प्राप्ता गरुडानिव पन्नगीम् ॥”)

भासा देवी । यथा, तिथितत्त्वे ।

“पञ्चम्यामसिते पक्षे सप्ततिष्ठति पन्नगी ॥”

सर्पिणीचुप । इति राजनिर्घण्टः ॥

पन्नगा, स्त्री, (पन्ति गङ्गा वङ्गा ।) चम्पपादुका ।

इति चैमचन्द्रः ॥

पन्नङ्गी स्त्री, (पदोच्चरन्मयोर्गङ्गी ।) चम्पपादुका ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पपि, पुं, (पाति लोके । पिवति वा । पा +

“आडगमहनजनं किङ्किनीं लिट् च ।” ३ । २ ।

१७१ । इति किङ्किलश्च ।) चन्द्रः । पानकर्त्तरि

त्रि । इति सच्चिन्मवारवाकरणम् ॥ (यथा,

ऋग्वेदे । ६ । २७ । ४ । “पपि सोमं ददिगा ॥”)

पपी पुं (पाति लोके । पा रक्षणे + “यापो

कितं चै च ।” उणा । ३ । १५६ । इति इक-

ङ्किलश्च ।) सूर्यः । चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

पपु, पुं, (पाति रक्षतीति । “कुम्भश्चेति ।”

उणा । १ । २३ । इति चकारात् अन्वतोऽपि

कुङ्किलश्च ।) पालकः । घात्रां स्त्री । इत्युणादि-

कोषः ॥

पमरा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । सङ्गुकी इति ख्याता ।

अस्यानुलेपनगुणः । परमालक्ष्मीरक्षोच्चर-

ताश्लिषम् । इति राजवल्ग्वम् ॥

पम्पा, स्त्री, (पाति रक्षति महत्वादीनं स्त्रीय-

पवित्रसलिलदानादिभिरिति शेषः । पा पालने +

“खय-श्लिष्य-श्लय-वाय्य रूप-पम्पा तस्या ।”

उणा । ३ । २८ । इति निपातनाद्भस्वत्वे सुडा

गमले च साधु ।) ओङ्देशस्थानोपिप्रोषः ।

इत्युणादिकोषः । (यथा रघु । १३ । ३ ।

“दूरावतीणां पिवतीव खेत्ता

दम्नि पम्पासलिलानि दृष्टि ॥”

इयं हि ऋष्यशृङ्गपर्व्वतस्य किटस्था । इति

रामायणम् ॥)

पम्प, गतौ । (भ्वा-पर सक सेट ।) ओङ्प्रवग-

शेषोपधः । पम्पति । इति दुर्गाप्तम् ॥

पय, उ गता । त्ति कविकरणम् ॥ (भ्वा आल-

सक सेट ।) उ, पयने । इति दुर्गाप्तम् ॥

पय [स्] स्त्री (पयते पीयते वा पय गतः पी उ

पाने वा + “मञ्जधातुभ्योऽसुन् ।” उणा । ४ ।

१८८ । इत्यसुन् ।) अन्तम् । (यथा रघु । १७ । ७ ।

“पयं पूषं खनिश्वासं कवीणसुपसृज्यत ॥”)

दुग्धम् । इति मेदिनी ॥ (यथा मनु । २ । ८२ ।

“कुप्याद्दूरह आङ्गममादेनोदकेन वा ।

पयोऽल्लफलेऽपि पिष्टव्यं प्रीतिमावहन् ॥”)

पय कन्दा, स्त्री, (पय कन्दे यस्याः ।) क्षीर-

विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥

पय मेनी, स्त्री, (पयो दुग्धमिव पौनमस्या । गौरा-

द्विवाग ङीष् ।) नृगजानीचुप । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पयश्चय, पुं, (पयसां चय सम्बन्धः ।) जलसम्बन्धः ।

तत्पुण्याय । पूर च वैभ ३ । इति अटाधरः ॥

पयस्य, त्रि, (पयसो विकारस्तत्र हितं वा ।

पयस + “गोपयसोयतः ।” ४ । ३ । १६ । इति

यतः ।) पयोविकारः । दृढदध्यादि । इत्यमरः ।

२ । ६ । ५१ ॥ पयोद्धितम् । इति मेदिनी ॥

पयस्य, पुं, (पयः पिवतीति ।) विडालः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

पयसा, स्त्री (पयस्य + टाप् ।) दुग्धिका । क्षीर-

काकोली । खण्डक्षोरी । इति मेदिनी ॥ अथ

पुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ कुटुम्बिनीचुप

इति राजनिर्घण्टः ॥ आमिक्षा । इति चैम-

चन्द्रः ॥

पयस्त्रय, पुं (पयोऽस्यस्य । पयस + “अन्येभ्यो

ऽपीति ।” वलच ।) द्वागः । इति रा ।

निर्घण्टः ॥

पयस्विनी स्त्री (पयो विद्यतेऽस्याः । “अस्माथा-

मेधासजो विनि ।” ५ । २ । १०१ । इति

विनि ततो ङीष् ।) नदी । (पञ्चस्रजल

वत्त्वात्तथा पुण्यसलिलत्वाद् गङ्गा । यथा, काशो

खखे गङ्गासहस्रनामकीर्त्तने । २६ । १६ ।

“परापरफलप्राप्तिं पाचनीं च पयस्विनी ॥” ।

येदु । (यथा रघु । १० । २१ ।

“प्रदक्षिणीकृत्य पञ्चस्विनीर्तां

सुदक्षिणा साक्षतपाचहस्ता ॥”)

रात्रिः । इति मेदिनी ॥ काकोली । क्षीर-

काकोली । नृगमेनी । क्षीरविदारो । द्वागी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ जीवन्तो इति भावप्रकाशः ॥

(गायत्रीसंस्कृता महादेवो । यथा, दशोभाग-

वते । १२ । ६ । ६६ ।

“प्रज्ञावती मृता पोत्री पुत्रपृथ्या पयस्विनी ॥”)

पयोगड, पुं, (पयसो गड इव ।) घनीपलः ।

द्वीपः । इति शब्दमाला ॥

पयोधन, पुं, (पयोभिधनं सान्द्रं ।) घनीपलः ।

इति द्वागान्वली ॥

पवोजम्बा [न] पुं, (पयसो जलस्य जम्ब यस्मान् ।)

मधः । इति शब्दमाला ॥

पयोधर, पुं, (धरतीति धरः । धृ अच ।

पयसो दधस्य जलस्य वा धरः ।) स्त्रीसुतः ।

(यथा, रघु । १४ । २२ ।

“वडानापीतपयोधरास्तु

नता च स्वामिव कृत्तिकासु ॥”)

मेघः । इत्यमरः । २ । ३ । १३ ॥ कावकारः ।

तारिकेलम् । केशरः । इति मेदिनी ॥

पयोधा, [न] पुं, (पयो जनं दधातीति । उ धा

अन्ति धारणे + “पयसि च ।” उणा । ४ । २२६ ।

इति अग्निः ।) समुद्रः । जम्बा । इत्युणादि-

कोषः ॥

पयोधि, पुं, (पयसि धीयन्तीऽस्मिन् । उ धा च +

“कम्मरायधिकरणे च ।” ३ । ३ । ६६ । इति

कि ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोधिक, स्त्री, (पयोधौ समुद्रं कायनि प्रका-

शते इति । कै + क ।) समुद्रकेतः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

पयोत्र

पयोनिधि, पु (पयोनिधि यन्तोऽस्मिन् । घा
धारणे । अधिकारणे क्ति ।) समुद्र । यथा,—
“न गणित यदि जन्म पयोनिधौ
हरिहरि रितिभूरपि विस्तृता ।”

इति नैषधे । ४ । ५ ॥ (पय इव युक्त सत्त्व
गुण निधीयतेऽत्र इति विग्रहे । शिव । यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।

“लम्बो लम्बितोऽक्ष महाभाय पयोनिधि ॥”)

पयोर पु, (पयो जल रातीति । रा + क ।)
खदिर । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पयोजला, स्त्री (पय चौर तेनाज्जा लता ।)
चौरविदारौ । इति राजनिर्घण्ट ॥

पयोव्रत, प, (पयोमात्रपानसाधो व्रत ।) पयो
मात्रपानरूपव्रतविशेष । यथा,—

“पुण्यं तिथि समासाद्य युगमन्वन्तरादिकम् ।
पयोव्रतस्मिन्नात्र स्यादेकरात्रमथापि वा ॥”

इति मातङ्ग्ये १५२ अध्याय ॥ * ॥

द्वादशाहसाध्यविष्णुव्रतविशेष । यथा,—
कश्यप उवाच ।

“एतन्मे भगवान् पृष्ट प्रजाकामस्य पद्मज ।
यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रत केशवतोषणम् ॥
फालगुणस्यामले पक्षे द्वादशाह पयोव्रत ।
अर्चयेदरविन्द्यात् भक्त्या परमर्थात् ॥
सिनीवाल्यां च दालिप्य स्नायात् क्रोडविदीपया ।
यदि लभ्येत वै सोतस्थेतन्मन्त्रसुरीरयेत् ॥
तव देवादिबराहेण रसाया स्नायामिच्छता ।
उद्धृतासि नमस्तुभ्य पाप्मान मे प्रणाशय ॥
निर्वृतितात्मानियमो देवमर्च्ये समाहित ।
आर्चायां स्थित्वैवै सूर्यं जले वक्ष्ये गुरावपि ॥
नमस्तुभ्य भगवते पुरुषाय महतीयसे ।
सर्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥
नमोऽथक्ताय रुक्माय प्रधानपुरुषाय च ।
चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसंख्यानहेतवे ॥
नमो द्विशीर्षे चिपदे चतुःशृङ्गाय ततवे ।
सप्तहस्ताय यन्त्राय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥
नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च ।
सर्वविद्याधिपारये भूतानां पतये नमः ॥
नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय अगदात्मने ।
योगैश्वर्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥
नमस्तु आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः ।
नारायणाय ऋषये नराय हरये नमः ॥
नमो मरकतप्रभामवपुषेऽधिगतश्रिये ।
केशवाय नमस्तुभ्य नमस्ते पीतवाससे ॥
तव सर्ववरद पुसां वरेण्य वरदर्भम् ।।
अतस्ते श्रेयसे धीरा पादरेणुमुपासते ॥
अन्ववर्त्तन्त य देवा श्रीश्च ततपादपद्मयो ।
सूक्ष्मयन्त इवान्मोद भगवान् प्रसीदताम् ॥
एतैर्मन्त्रैर्हृषीकेशसावाहनपुरस्कृतम् ।
अर्चयेच्छ्रद्धया युक्त पादोपसर्पणनादिभिः ॥
अर्चिता गन्धमाल्याद्यैः पयसा स्नापयेद्विभुम् ।
वक्ष्योपवीताभरणपादोपसर्पणैस्ततः ॥
गन्धधूपदिभिर्वाहैर्द्वादशाक्षरविद्याया ।

पयोष्णी

एत पयसि नैवद शाल्यत्र विभवे सति ॥
ससपि सगुड दत्त्वा जुहुयात्फलविदाया ।
निबदित तद्भक्त्या दद्याद्भुञ्जीत वा रुच्यम् ॥
दत्त्वाचमनमर्चिता ताभूतश्च निवेदयत ।
जपेन्त्योत्तरशतं स्तवीत स्तुतिभिः प्रसुम ॥
हत्वा प्रदक्षिण भूमौ प्रणमेद्दृष्टवस्तुदा ।
हत्वा शिरसि तच्छेषं दधमुदवासयेत्ततः ॥
ह्यवरान भोजयेद्विप्रां पयसेन यथोचितम् ।
सुञ्जीत तैरनुज्ञातं शेषं खेटं समाजितैः ॥
ब्रह्मचार्यश्च तन्नात्रां शोभते प्रथमेऽहनि ।
स्नात शुचिर्वैद्योक्तैः विधिना सुसमाहितः ॥
पयसा स्नापयित्वा र्द्धयावद्भूतसमापनम् ।
पयोभक्ष्योऽत्रमिह चरेद्विद्या चैनाहृतः ॥
पूर्ववज्जुष्ट्यादपि ब्राह्मणाश्चापि भोजयेत् ।
एवम्वहरेण कृत्वा द्वादशाह पयोव्रतम् ॥
हरेराधनं ह्योममह्यं द्विजतर्पणम् ।
प्रतिपदिनमारभ्य यावत् युक्तत्रयोदशीम् ॥
ब्रह्मचर्यमथ सप्त ज्ञानं त्रिसवणचरितं ।
वर्षायेदसदालाप भोगानुचावर्त्तयथा ॥
अहिंसं सर्वभूतानां वासुदेवपरायण ।
त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पञ्चकैर्विभो ॥
कारयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना विधिकीर्तिते ।
पूजाश्च महतीं जुष्ट्याद्विप्राकाविवर्जितम् ॥
चरुं निरुध्य पयसि शिपिविहाय विष्णवे ।
रुक्तेन तेन पुरुषं यजेत् सुसमाहितः ॥
नैवेद्यातिगुणवद्वातं पुरुषतुष्टिदम् ।
आचार्यं ज्ञानसम्पन्नं वक्ष्यामरुधिरुभिः ॥
तोषयेद्विष्णुं शिवं तद्विष्णुग्राधनं हरे ।
भोजयेत्तान गुणवता सदनेन शुचिस्मिते ॥
अन्याश्च ब्राह्मणान् शूद्रान् यै च तत्र समागताः ।
दक्षिणां गुरवे दद्याद्विग्राह्यं यथाहृतः ॥
अनाद्येनाश्वपाकाश्च प्रीणयेत् सनुपागतान् ।
सुक्तवत्सल्यं सर्वेषु दीनान्स्नपयिष्ये च ॥
विष्णोस्ततः प्रीण्य विद्वान् सुञ्जीत सद्यः वसुभिः ।
ब्रह्मवादिनगौतमैश्च स्तुतिभिः स्तुतिवाचनैः ॥
कारयेत्तत्कथाभिश्च पूर्णां भगवतोऽन्वहम् ।
एतत् पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परम् ॥
पितामहेनाभिहितं मया ते सप्तदाहृतम् ।
तच्छानेन महाभागे । सम्यक् चोर्ध्वेन केशवम् ॥
आत्मनाऽऽहमावेन नियतात्मा भजाययम् ।
अथ वै सर्वव्यापारं सर्वव्यापिनि स्तुतम् ॥
तप सारमिह भद्रे दानश्चैव तपःपथम् ।
त एव त्रियम् साक्षात् एव च यमोत्तमम् ॥
तपो नान व्रतं यज्ञो येन तुल्यबोधजम् ।
तस्मादेतद्भूतं भद्रे प्रयत्ना अह्वया चर ॥
भगवान् परितुष्टस्ते वरानासु विधास्यति ॥”

इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १६ अध्याय ॥

पयोष्णिजाता, स्त्री, (पयोष्णी नान्नी नदी जाता
अस्या ।) पयोहरात साधु ।) सरस्वती नदी ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

पयोष्णी, स्त्री, (पयः सलिल उज्ज्वल उज्ज्वलगुण वा
ऽस्या ।) नदीविशेष । सा विन्ध्याचलदक्षिणे

पर

प्रसिद्धा । अस्या जलगुणा ।

“पयोष्णीसलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
सर्वामयहरं सौख्यफलकान्तिप्रदं लघु ॥”

इति राजनिर्घण्ट ॥

पर, स्त्री, (पृ + “ऋदोरप ।” ३ । ३ । ५७ ।
इति अप ।) केवलम् । इति मेदिनी ॥ मोक्ष ।

यथा । कैवल्यमन्वत् परम् । इति मुक्तिपथ्याये
रत्नावली । (ब्रह्म ब्रह्मा च । यदुक्तं श्रुतौ ।
“दे ब्रह्मणी वेदितव्ये परश्चापरमेव च ॥”

विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २ ।
“प्रभूतस्त्रिककुण्डाम पवित्रं भङ्गल परम् ॥”

ब्रह्मण आशु । यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४२ ।

“एवमु ब्रह्मणो वर्षमेकं वर्षशतं तु ततः ।

शतं हि तस्य वषाणा परमिदं विधीयते ।

पञ्चाशद्विंशत्यावधे परार्द्धमिति कीर्त्तयते ॥”)

पर [म] अ, नियोग । क्षेप । इति मेदिनी ॥

पर, पु (पृ + अच ।) शत्रु । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघु । ७ । ६७ ।

“इतः परानर्भकहर्षप्रस्थानं
वेदिभिः । पश्चानुमता मयापि ॥”)

ब्रह्मण आशु । यथा,—

“कालसखां समासेन पूर्णार्द्धयकल्पिताम् ।
स एव स्यात् परं कालस्तदन्ते परिपूज्यते ॥

निजेन तस्य मानेन चायुर्धर्मशतं स्तुतम् ।
तत् पराखं तदर्थं पराहमभिधीयते ॥”

अपि च ।

“त्रौणिकं कल्पशतानि स्तुतया वटिर्द्धिंजीतमा ।
ब्रह्मण कथितं वर्षं पराखं तच्च तत् पदम् ॥”

इति कौर्म्ये ५ अध्याय ॥

(शिव । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ६७ ।

“कपिलं कपिशं युक्तं आयुश्चैव परोऽपरम् ॥”)

पर, त्रि, अष्ट । (यथा, आत्मानमश्रुताम् । २५५ ।

“परमोहनाय सुतो निष्करुणो

तरुणि । तव कटाक्षोऽयम् ।

विश्रुत इव कलितकर्णं

प्रविशति हृन्त्यं नि सरति ॥”

अरि । दूर । अथ । उत्तर । इति मेदिनी ॥ * ॥

न्यायमते ब्रह्मगुणकामवृत्तिसत्ता । इयं चापक
जाति । यथा,—

“सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परश्चापरमेव च ।

ब्रह्माद्विजकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥

परमिदं तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।

ब्रह्मत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥

यापकत्वात् परापि स्यात् आप्यत्वादपरपि च ॥

इति भाषापरिच्छेदे । ८—६॥ * ॥

परान्नादिमन्त्राणां श्रीनाशकत्वं यथा,—

“परान्नश्च परस्वश्च परश्रुत्या परस्वियं ।

परवैष्णवि वासश्च शक्रादपि हरेच्छ्रियम् ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥ * ॥

अष्टवाचकपरशब्दप्रयोगा । यथा,—

“अन्नदातुं शतगुणोऽनौरुदेव परः स्तुतः ।

गुरुस्तस्माच्छतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥

परकी

अज्ञानतिमिराच्छन्नं ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
य सन्वार्थं दर्शयति ततपर कोऽपि बान्धव ॥
गुरुदत्तेन मन्त्रेण तपसेऽसुर लभेत ।
सन्धेयस्य सन्धेयसिद्धिं ततपर कोऽपि बान्धव ॥
पितर मातर भार्या गुरुपत्नीं गुरु परम ।
यो न पुण्याति कापण्यात समहापातकीं शिव ॥
नास्ति वेदात पर शास्त्र न हि कृपात पर सुर ।
नास्ति गङ्गासम तीर्थे न पुण्य तुलसीपरम ॥
समावती भूपरा न पुत्राप्तास्ति पर प्रिय ।
न च देवात पर शक्तो व्रत नैकादर्शी विना ॥
शालग्रामात परो यन्नो न चैव भारतात परम ।
पर पुण्यस्थलानाञ्च पुण्य वृन्दावन यथा ॥
मोक्षदानं यथा काशी वैष्णवानां यथा शिव ।
न पार्वत्या परा साञ्जीवनीशत परो वशी ॥
न च विद्यासमो बन्धुनास्ति कश्चिद्गुरो पर ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४ अध्याय ॥
पर शत, चि, श्रुतात परम । श्रुताधिकसंख्या ।
इत्यमर । ३ । १ । ६४ ॥
पर च, [च] य चो दिनात परमह पर च
पर सहस्रवत पारस्करादिज्ञात सुट पर च
इति मधु । सुट नैच्छन्त्यन्ये परच इत्याहु ।
अतिक्रान्ते पूर्वतरे दिने परचो जात इति
प्रयोगो गौण तत्र परच तत् चञ्चेति कर्म-
धारय । इति भरत ॥ च पराह । इत्य-
मर । ३ । ४ । २२ ॥ परचु । इति भाषा ॥
पर सहस्र, चि सहस्रात परम । सहस्राधिक-
संख्या । इत्यमरटीका ॥
परकीय, चि, (परखेदम् । “गङ्गादिभ्यश्च ।” ४ ।
२ । १३८ । इति छ । “कुगजनस्य परस्य च ।”
इति कुक । परसम्बन्धि । (यथा मनु १८।२०१ ।
“परकीयनिपानेधु न स्त्रायाच कदाचन ॥”)
परकीया, स्त्री, (परकीय-टोप ।) नायिका-
भेद । अस्या लक्षण यथा । अप्रकट पर-
पुरुषाशुरागा । सा च द्विविधा । परोडा १
कन्यका च २ । कन्याया पित्राद्यधीनतया
परकीयत्वम् । अस्या गुणैव सकला चेष्टा ॥
परोडा यथा —
“अय रेवाङ्गुल कुसुमशरसेवाससुचित
समीरोऽय वेलादरविलसदेलापरिमल ।
इय प्राटङ्गधन्या नवजलदिविन्दासचतुरा
पराधीन चेत सखि । किमपि कर्तुं नृगयते ॥” *
गुप्ताविदग्धान्धिताकुलटाशुप्रयानासुदिताप्रभ
तीर्णा परकीयार्था एवान्तभाव । गुप्ता
त्रिविधा । वृत्तसुरतगोपना १ वर्तिष्यमाण-
सुरतगोपना २ वनमानसुरतगोपना च ३ ।
त्रिविधा यथा,—
“अथ क्रुध्यतु विद्विषतु सुहृदो निन्दतु वा यातर
क्षामिन् किन्तु न मन्दिरे सखि । पुन स्वापो
विधियो भया ।
आखीराक्रमणाय कोणकुहराडुतुफालमातन्वती
मार्गार्दी नखरै खरै, लतवती कां कां न मे
उद्देशाम् ॥” * ॥

परकी

विदग्धा द्विविधा । वान्निदग्धा १ क्रियाविदग्धा
चेति २ । प्रथमा —
“निविद्धतमतमालमक्षिवक्षी
विचक्षिराजिविराजितोपकण्ठे ।
पथिकससुचितस्तवाद्यतीत्रे
सवितरि तत्र सरित्ते निवास ॥”
द्वितीया यथा,—
“हास्य भवननाथे वदरीमपनेतुमादिशति ।
हेमन्ते हरिणाक्षी पयसि कुठार विनिचि-
पति ॥” * ॥
लक्षिता यथा —
“यङ्गुत तङ्गुत यङ्गुवात्तदपि वा भूयात ।
यङ्गवतु तङ्गवतु वा विप्रलस्तव गोपनायाच ॥” *
कुलटा यथा,—
“एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्जन्ति
नाम्नोधरा
शैला श्राद्धलसुद्धमन्ति न खञ्जन्ते पुननाय-
कान् ।
जैलोक्षे तरव फलानि सुवते नैवारमन्ते जनान्
घात । कातरमालपामि कुलटाहेतोस्तया कि
क्षतम् ॥”
अपि च ।
“एष्यीतावत्तिकोणा विपुलनदनदीयावबद्ध
तद्वह्नि
तस्यामेवास्ति शैलो विपिनमपि तथा चैव-
कासाररूपा ।
लोकानामङ्गनारी शिशुरपि जरस कोऽपि
रोगी विवेकी
मिथ्यावादो ममाय सुखरसुखवर पुंस्वली
पुंस्वलीति ॥” * ॥
अनुश्रयाना त्रिविधा ।
वर्तमानस्थानविचङ्गेन भाविस्थानाभावप्रकृत्या
खानधिष्ठितसङ्केतस्थले भर्तृगमनानुमानेन प्रत्येक
उदाहरणानि ।
“ससुपागतवति चैत्रे निपतति पन्ने लवङ्गलति
काया ।
सुहृदय कपोलपक्षी शिव शिव तालीदलद्युति
लेने ॥” * ॥
“निद्रालुकेकिमियुनानि कपोतपोत
याधूतनूतनमहौरुहपक्षवानि ।
तन्नापि तन्नि । न वनानि कियन्ति सन्ति
खिद्यस्व न प्रियतमस्य सह प्रयाहि ॥
कर्णकस्थितरसालमङ्गरी-
पिङ्गरीक्षतकपोलमखण ।
निव्यतन्नयनवारिधारया
राधया मधुरिपुर्नैरीक्षते ॥” * ॥
सुदिता यथा,—
“गोहेतु तिष्ठति पतिवैधिरा नगन्दा
नेत्रद्वयस्य न च पाटवमस्ति यातु ।
इत्य निगद्य सुतस्य कुचकुम्भवीजि
रोमाश्चक्षुकसुदक्षितमाततान ॥” * ॥
कन्यका यथा,—

परत्र

किञ्चित्तुकिञ्चित्तुहारयष्टिसरलभूवक्षिसाचिस्मित
प्रान्तभ्रान्तविलोचनद्युतिमुजा पथ्यस्तकायोत-
प्रलम् ।
अङ्गुल्या स्फुरदङ्गुलीयकरचा कर्णस्य कण्ठयन
कुम्भाया वृपकन्यका सुक्षतिन सव्याजमालो-
कते ॥”
इति रतिमङ्गरी ॥
परचेत्र, ज्ञी (परस्य चेत्र पत्रादि ।) परपत्नी ।
(यथा, मनु । ३ । १७५ ।
“तौ तु जातौ परचेत्रे प्राणिनौ प्रेय्य चेह च ।
दत्तानि ह्यथकथानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥”)
परशरीरम् । परभूमि । यथा,—
“वृषापेहि परचेत्रादावाति चैत्ररक्षक ।”
इति चन्द्रालोक ॥
(तथा च मनु । ८ । ३४१ ।
“दिजोऽध्वग क्षीयदृष्टिर्ज्ञाविष्णु हे च नृलके ।
आददान परचेत्रान्न दृष्ट दातुमर्हति ॥”)
परमन्थि, पुं, (परेण मन्थिर्वच ।) पर्यावधि ।
अङ्गुलिपर्व । इति हारावली ॥
परच्छन्द, चि, (परस्य छन्दो यत्र ।) परा-
धीन । इति हेमचन्द्र ॥
परच्छिन्न, ज्ञी, (परस्य छिन्नम् ।) परदोष । यथा,
“नीच सर्वपमात्राणि परच्छिन्नाणि पश्यति ।
आत्मनो विस्वमात्राणि पश्यन्नि न पश्यति ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
परजात, चि (परेण जात । परपुत्रत्वात्तथा-
त्वम् ।) परेयित । औदासीन्येन परपुत्र ।
परपोषितत्वात । परस्मात्त्वात । इत्यमरभरतौ ।
अन्येनोतपन्नम् ॥ (कोकिण पुं । एष हि काकेन
पुष्टो भवतीति प्रसिद्धि ॥)
परजित, चि, (परेण जित ।) परपुत्र । शत्रुणा
पराजित । इति केचित् ॥
परङ्ग पुं, (पर जयतीति । जि जये + बाहुलकात्
ङ ।) तैल्यन्तम् । कुरिकाफल । फेन । इति
मेदिनी ॥
परङ्गन, पुं, (पराया पश्चिमस्या दिशि जय
खामी । निपातनात् बाहु ।) वरय । इति
हेमचन्द्र ॥
परङ्गय, पुं, (परां पश्चिमां दिश जयति खामि
त्वेन । जि + अय । सर्वनाञ्च ट्ठौ पुवङ्गाव
सुम् च ।) वरय । इति त्रिकाण्शेष ॥ शत्रु
जयकर्ता । परान् जयतीति स्वप्रत्ययविभक्त ॥
परतन्त्र, चि, (परस्तन्त्र प्रधानं यस्य ।) परा-
धीन । इत्यमर ॥ (यथा महाभारते । १६ । १ । १५ ।
“परतन्त्र कथ हेतुमात्मानमनुपश्यति ।
कर्मणां हि महाभाग । खलु ज्ञेतदतीन्द्रियम् ॥”
परस्य तन्त्र इति विग्रहे ज्ञी । परकीय-
शास्त्रम् । पर अर्थे तन्त्रमिति विग्रहे । जनु-
ल्लशशास्त्रम् । उत्तमपरिच्छेदम् ॥)
परजमीन, चि, (परत्र परकीकान्तरवटना-
विषये भौतः ।) धार्मिक । परकाकभय
शैल । यथा,—

परदा

“परचभीर धर्मिष्ठसुदुष्टा क्रोधवर्जितम् ॥”
 इति मिताचाराया काव्यायन ॥
 परत्वं ज्ञौ परस्व भाव । परता । न्यायमते तद्
 द्विविधम् । दैशिकम् १ । तत्तु बहुतरङ्ग्य
 संयोगज्ञानजन्यगुण । कालिकम् २ तच्च बहु
 तरकालान्तरितत्वज्ञानजन्यगुण । एतद्द्वय
 न्मूलप्रदार्थगुण । दैशिकपरत्वस्यासमवायि
 कारण दिकशरीरसंयोग । कालपरत्वस्यासम-
 वायिकारण कालपिच्छसंयोग । ते अपेक्षा-
 बुद्धिजन्ये । तत्राश्रयाश्चे च । यथा,—
 “परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्तितम् ।
 दैशिकं कालिकाश्चापि न्मूलं एव तु दैशिकम् ॥
 परत्वं सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
 अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धित्वादितीरितम् ॥
 तथोरसमवायी तु दिकसंयोगस्तदाश्रये ।
 दिवाकरपरिप्यन्दपूर्वोत्पन्नत्वबुद्धित्वा ॥
 परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धित्वा ।
 अत्र त्वसमवायी तु संयोग कालपिच्छयो ॥
 अपेक्षा बुद्धिनाशाच्च नाशस्तथा निरूपितम् ॥”
 इति भाषापरिच्छेद ॥
 परदार (परस्व दारा ।) परभाषा । तद्वन्मते
 दोषो यथा, कर्मलोचनम् ॥
 “परदाररताश्चैव परद्रव्यहराश्च ये ।
 अधोऽधो नरके यान्ति पीयूषं यमकिङ्करे ॥”
 “ब्राह्मण्यं चतुर्यो वैश्यो यो रतः परयोषिति ।
 याति तस्यापूजितस्य रुष्टा लज्जामृगहादपि ॥
 इहातिनिन्द्य सर्वत्र नाधिकारी स्वकर्मसु ।
 परत्वेनान्वक्तुं च यावद्वपश्नत वसेत् ॥
 अपि च ।
 “किन्तुष्येन तपसा मौनेन च व्रतेन च ।
 सुरार्चनेन तीर्थेन स्त्रीभिर्वस्य मनो हृतम् ॥
 सर्वमायाकरुण्यं धम्ममार्गार्गलं वृथा ॥
 अवधानं तपसां दोषाणामाश्रयं परम् ॥
 कर्मवन्त्विज्जानां निगङ्गं कठिनं सुतम् ॥
 प्रदीपस्वरूपं कौटिल्यां मीनानां वक्षिष्य यथा ॥
 विषकुम्भं दुग्धसुखमारम्भे मधुरोपमम् ।
 परिणामे दुःखबीजं सोपानं नरकस्य च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जव्याख्या ३ । ६१
 अध्यायः ॥ * ॥
 “यस्तु पाणिमृहीतीं तां हिलान्यां योषितं व्रजेत् ।
 अगत्यागमनं तद्धि सद्यो नरककारणम् ॥
 नित्यं नैमित्तिकं कान्यं यागयोग्यव्रतादिकम् ।
 चैत्रतीर्थाटनं तस्मिन् वाचो धम्मक्रियादिकम् ॥
 स्वाध्यायादि तपो देव पेचं कर्म वरानने ।।
 यात्येतन्निष्कलं सर्वं परस्त्रीगमनाद्गुणम् ॥
 परदारभोगमनात् कोटि एकादशोव्रतम् ।
 अपरं किमु वक्तव्यं निष्कलं निरये स्थिति ॥
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव ब्रवीमि ते ।
 परयोनीं प्रतनुं विन्दुं कोटिपूर्णां विनाशयेत् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “आन्यं धर्मावितैर्नित्यं परदारोपसेवनम् ।

परप

नयन्ति परदारा हि नरकानेकविश्रुतिम् ॥
 सर्वेषामेव वयानामेष धर्मो भुवोऽन्धकः ॥
 एव पुरा सुरपते । देवर्षिरसितोऽथ ।
 ग्राह्यं धर्मस्यैवस्थानं खगेन्द्राधारणाय हि ।
 तस्मात् सुदूरतो वर्जितं परदारानं विचक्षणम् ।
 नयन्ति निरुतिप्रज्ञं परदारा पराभवम् ॥”
 इति वामने ६३ अध्यायः ॥
 परेडु ख, ज्ञौ (परेषा दुःखम् ।) अन्यजनपीडा ।
 यथा,—
 “लज्जामुखभोगेच्छां सर्वसत्त्वमुखैषिण्य ।
 भवन्ति परेडु खेन साधवो निबद्धा खिता ॥
 परेडु खातुरा नित्यं खसुखानि महान्त्यपि ।
 नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रता ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥
 परहेषी, [न] चि, (परेभ्योहेषीति । पर + द्विप्र
 + णिनि ।) विदूषक । परहेष्टा । इति शब्द-
 भाषा ॥
 परध्यानं ज्ञौ, (पर ओष्ठ ध्यानम् ।) ध्यान-
 विशेष । यथा,—
 “ध्येयं मनो निष्कलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ॥
 यत्तद्भगवान् परं प्रोक्तं सुनिश्चिन्तयन्तकै ॥”
 इति गरुडपुराणम् ॥
 (परस्व ब्रह्मसोध्यन् यद्वा पर ब्रह्मविषयक
 ध्यानमिति । ब्रह्मचिन्तनम् ॥ परेषां ध्यानमिति
 विग्रहे । परानिष्ठचिन्तनम् ॥)
 परन्तप, चि, (परान् शृजन् तापयतीति । तप
 सन्तापे “द्विषतपरयोस्तापे ।” ३ । २ । ३६ ।
 इति खच । “खचि ब्रह्म ।” ६ । ४ । ६४ ।
 इति उपधाया ब्रह्मस्त्वती सुम् ।) परतापी ।
 (यथा, भट्टि । १ । १ ।
 “अभूद्रूपो विबुधसंख्यं परन्तप
 मृतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतम् ॥”)
 (जितेन्द्रिय । इति चिन्तामणि ॥ तामस-
 मनो पुनर्मेदः । यथा, हरिवंशे । ७ । २४ ।
 “द्युतिस्तपस्य सुतपास्तपोऽलक्ष्मणोऽथ ।
 तपोरतिरकलमावस्थान्नीधनी परन्तप ।
 तामसस्य मनोरेते दशपुत्रा महाबलाः ॥”
 वृषविशेष । असौ हि मगधेश्वर । यदुक्तं
 रघौ । ६ । २१ ।
 “असौ शरणा शरयोऽनुखाना-
 मगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठ ।
 राजा प्रजारक्षन्लब्धवर्णं
 परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥”)
 परपदं ज्ञौ, (पर ओष्ठ पदम् ।) ओष्ठस्थानम् ।
 सुक्ति । यथा —
 “कल्याणानां निदानं कलिमलमयं जीवनं
 सञ्जनानां
 पाथेयं यन्मुसुचो सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थि-
 तस्य ॥”
 इति महागाटकम् ॥
 (परस्व परेषां वा पदं स्थानमिति विग्रहे-
 परपदम् ॥)

परपू

परपाकनिवृत्तं पुं, (पराधातुं पाकात् निवृत्तम् ।)
 परे हेष्टकपाकरहितं । पञ्चयज्ञाकना । यथा
 “गृहीत्वाहिं समारोप्य पञ्चयज्ञान् निवपेत् ।
 परपाकनिवृत्तोऽसौ सुनिभिः परिकीर्तितः ॥”
 इति मिताचाराया प्रायश्चित्ताध्यायः ॥
 परपाकरतं पुं (परस्व पाके रतः ।) परपाक-
 रुचि । प्रातः पञ्चयज्ञान्निर्व्वन्धं पराश्रमोर्जौ ।
 यथा — मिताचारायां प्रायश्चित्ताध्याये ।
 “पञ्चयज्ञान् खयं कृत्वा पराश्रममुपजीवति ।
 सततं प्रातस्तथायं परपाकरतस्तु स ॥” * ॥
 परपाकनिवृत्तपरपाकरतयोरश्रमोर्जौ दोषो
 यथा,—
 “परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।
 अपचस्य च सुकृताश्च द्विजश्चान्नायगश्चरेत् ॥
 इति मिताचारायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥
 परपिच्छादं, चि, (परस्व पिच्छं ब्रह्मादिकव्यतीति ।
 अदु लौ भक्षणे + “कर्मण्ययम् ॥” ३ । २१ । इति
 अथ ।) पराश्रमोर्जौ । इत्यमरः । १ । १ । २ ॥
 परपुरुष, पुं, (पर ओष्ठ पुरुषः ।) विष्णु । इति
 त्रिकाश्वशेषः ॥ (परोऽन्यः पुरुषः ।) अन्यपुमान् ।
 उपनायकः । यथा —
 “राजन् जीवावधानं कुरु श्रद्धां निश्चतः प्रेय
 स्त्रीणां कुचेष्टा
 एका ते कौर्तिकान्ता जगद्वनपरा विश्वभोग्या
 परा श्री ।
 या वा पाथौ गृहीता विधिवदस्मिता शुद्ध
 धारति मत्वा
 सोतकण्ठं सापि नित्यं परपुरुषशतं भारभावा
 दुपैति ॥”
 इति कणाटराजस्मृति कालिदासः ॥
 परपुष्टं पुं, (परेण काकेन पुष्टं पालितम् । हिम-
 स्फोटनाद्यभया कोकिलया हि नीडस्य
 काकहिममपसार्य खड्गिभ्यस्तत्र स्थापिते काव्या
 निजहिमवृद्ध्या तत्परिपाल्यते इति प्रसिद्धेरस्य
 तयात्वम् ।) कोकिलः । इति मेदिनी ॥ परेण
 पोषिते चि । इति धरणि ॥
 परपुष्टमहोत्सवं, पुं, (परपुष्टानां कोकिलानां
 महोत्सवो यच्च । आनन्दकुलोद्गमे हि काकि-
 लानां आनन्दो जायते ।) आनन्दः । इति शब्द-
 भाषा ॥
 परपुष्टा, ज्ञौ (परेण परपुरुषेण पुष्टा पालिता ।)
 श्रेष्ठा । इति मेदिनी ॥ पराभया । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ परसाङ्गा इति भाषा ॥
 परपूर्णा, ज्ञौ, परोऽन्यः पूर्णो भर्ता यस्यां सा
 पत्न्यन्तरग्रहणात् प्रागन्येन गृहीतासीदित्यर्थः ।
 अस्यां लक्ष्यं यथा, मानवे ५ अध्यायः ॥
 “पतिं हिलापङ्कजं खसुतकं या निषेवते ।
 निन्द्यैव वा भवेत्सोको परपूर्णेति चोच्यते ॥”
 अस्यां प्रकारो यथा —
 “परपूर्णां स्त्रियस्त्वया सप्त प्रोक्तौ यथाक्रमम् ।
 पुनर्भक्तिविधा तासां स्त्रीर्यौ तु चतुर्विधा ॥”
 इति मिताचारायां परपदः ॥

परम्

परमपिता, [क] } प (धनंनु पर
प्रपणत } अतः १) उद्धृष्टौ ।
ति हेमचन्द्र ॥

परभाग, पु, (परस्म्य अउल भाग ।) गुणोत्त
करे । २. हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघु । ५।७ ॥

“आगतात् त्वत्प्रभागतवाधरोष्ठे
लौलाभस्त सद्गुणान्तरित्वत्तयोम् ॥”)
सुतम् । इति त्रिकारणशेषः ॥ प्रेषांश्च ॥
परभुक्ता, स्त्री (परस्म्य परपुत्रेण भुक्ता ।) अन्य
पुरुषसम्भोगविशिष्टा । यथा —

“परभुक्ताश्च कान्ताश्च यो मुहुर्लभे नरधन ।
स पश्यते कालक्षणे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
न स देवे न सा मेने प्राकाश पापसमुत्ता ।
तस्या आलिङ्गने भक्ता भद्रश्रीलेखसा हत ॥
द्वयता प्रतरस्तस्मै हृद्यदाने च तपये ।
सुखिनो न भवन्त्येवमिवाह तमलोद्भव ॥
तस्माद्वयलेन भार्याश्च रक्ष्यन्तु नरक प्रजेत ॥
अन्यथा पापिनीभक्ता निश्चित नरक प्रजेत ॥
प्रदे प्रदे सावधान कान्ता रक्षति पण्डित ।
न प्रतीतिरस्ती येषा दोषाणां च कण्डिका ॥
कलत्र पाकपात्रश्च सदा रक्षितुमहति ।
परस्म्यश्राव्यज्ञाश्च शुद्धां स्वयंभवे सदा ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णार्जवचन १८ अध्याय ॥ ३॥
अन्येन भविते चि ॥

‘रभत पु, (परान् कोकिलान् विभर्तीति । तु
भृशाल भृतिपुष्टौ + क्रिप । परेषा भृदिति
केचित् ।) काका । इत्यमर । २।५।२ ॥
(परजनपदोपके, चि । यथा, भागवते । २।२।५ ।
“वीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्गिपां परभृत सरितोऽप्यसुखम् ॥”)
परभृत पु (परं कालेन भृत पुट ।) कोकिल ।
इत्यमर । २।५।१६ ॥ (यथा चण्डिकाटीये ।
‘परभृत इव नोदं रक्षितो वायसीभि ॥’
स्त्रियां टाप् । यथा, रघौ । ६।४७ ।

“परभृताभिरतोव निवेदिते
सामते रमते च यद्वजन ॥”
तथापि कुमार । १।२ ।
“नूतयदिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥”
अथ मक्तिनाथ । “परभृतया कोकिलया
उन्मुखी सुवरा । परभृतेति क्रियाशब्दवि-
शेषा । जातेरस्त्री इति शेष प्रत्ययो न भवति ।
अथवा भृतरण सम्यदादित्वात् क्रिप । परे
भृतयस्यास्तया परभृता इति व्यासेन व्याख्यातम् ।
पदमञ्जरीकारस्तु परे भ्रियत इति कर्मणि
क्रियमाह ॥”) परभोषिते चि ॥

परम्, व्य, (पू भूतौ । अम् ।) धियोग । चैप । इति
मेदिनी ॥ प्रभात ॥ (कल्पार्थे । यथा प्रचतम् ।
“देवां सभ्यैः शास्त्रपादसां परं बुद्धिरहिता ॥”
आधिकम् । यथा रघु । १।१७ ।
“देवामात्रमपि सुखरात्रमनोवैर्लोकं परम् ॥”
अनन्तरम् । यथा, तन्त्रे । १।६६ ।
“न न भत परं वंशां प्रियविन्देददृष्टिम् ॥”)

परम्

परम्, व्य, अमुञ्जा । इति मेदिनी ॥ हा इति
भाषा । तथा च । ओमेव परम मते । इत्य-
मर । ३।४।१२ ॥ चौणि मते अमुमतौ ।
ओं कुरु ओमित्युक्तवत् । एव वाट एव यदाह
भगवान् । परमन्ते आवस ममेद परमम् । त्रय
प्रकारेऽपि । इति भरत ॥

परम् चि, (पर उतकृष्ट मातीति । “आतो-
ऽमुपसर्गे क ।” ३।२।४। इति क ।) पर ।
उतकृष्ट । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनु । ६।११६ ।
“सन्ध्या ब्राह्मणा पूज्या परम देवत हि तत ॥”)
प्रधानम् । (यथा, मनु । ६।६६ ।
“एव सन्ध्या कर्माणि स्वकायपरमोऽसृष्ट ॥”)
आद्य । ओङ्कार । इति विश्व ॥ (यथा,
कुमार । ६।३५ ।

“तत परममित्युक्ता प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ॥”
अथेवर । इति हेमचन्द्र ॥ (महादेव ।
यथा, महाभारते । १३।१७।५१ ।
मन्त्रवित परमोमन्त्र सर्वभावकारो हरः ॥”)
परमगति स्त्री, (परमा गति ।) सुक्ति । मोक्ष
हेतो चि । यथा । गुणातीतोऽपीश्वरगुणवचि-
वस्त्वात्तरभयस्तिर्निर्यैः दृष्टिस्थितिविलयकर्मणि
कुरुते । कपापारावार परमगतिरेष चिजगता
नमस्तस्मै कस्यैचिदमितमहिम्ने पुरभिदे ॥ इति
मङ्गलवाद ॥ तस्या लक्ष्यं यथा —
“यां विषा सन्तत शान्ता विशुद्धा ज्ञाननिष्पया ।
गति गच्छन्ति सन्तुष्टास्माहुः परमा गतिम् ॥”
इति महाभारते मोक्षधर्म ॥

परमगव पु स्त्री परमश्चासौ गौश्चेति श्रेष्ठगौ ।
परमपद, पु स्त्री, (पद्यते ज्ञानिभि प्राप्यते इति
पदम् । तत कर्मधारय ।) श्रेष्ठस्थानम् । पर
द्वयताचरण । यथा । सपुत्रैराकौर्ण्यं कुसुम-
धनुषो मन्दिरमहो पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि
जपति भक्तस्तव भगवन् । स गन्तव्यं श्रेष्ठीपति
रपि कविताश्चतनदीनदीनं प्रथमं परमपद-
लोकं प्रभवति ॥ इति कपूरारखसोचम् ॥
परमब्रह्म, [वृ] स्त्री, (परम ब्रह्म ।) परमेश्वर ।
नारायण । यथा ।

सत्यतपा उवाच ।
“यदेतत् परमं ब्रह्म त्वया प्रोक्तं महातुने ।।
तस्य रूपं न जानन्ति धीमनोऽपि महात्मनः ॥
अनामगोचरहितममूर्तं नृसिंहवर्जितम् ।
कथं तच्छास्यते ब्रह्म सञ्जानामविवर्जितम् ॥
तत्तस्य सञ्ज्ञां कथय मेन जानाम्यहं गुरो ॥”
दुर्वास उवाच ।

“यदेतत् परमं ब्रह्म वेदादप्यु पद्यते ।
स द्रव पुच्छरीकाश्च खय नारायण पर ॥
स यज्ञैर्विधिधैरिदैनैर्दत्तैश्च सततम् ।।
प्राप्यते परमो देव खय नारायणो हरिः ॥”
इति बराहपुराणम् ॥

परमविं, पु, (परमश्चासौ ऋषिश्चेति ।) अथ
कुतुम्भिर्यथा —
“ऋषिर्विंशतगौ भातुर्विंशत्यतप श्रुते ।

परम्

एष सन्निकषो यस्मात् ब्रह्मणश्च तत्तत्तृषि ॥
विष्टितसमकालं तु बुद्ध्या व्यक्तित्वं विषयम् ।
कृषते परमं यस्मात् परमविंशतं स्मृत ॥
गद्यथाद्वयतथातोनामानि वृत्तिकारणम् ।
यस्मादथ स्वयं भूतस्तस्माच्च कृषिता भता ॥”

इति मातस्ते १७ अध्याय ॥
भेलाद्विष्टितविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(वेदव्यासो हि परमवि । यथा, महाभारते ।
१।१।१७ ।

“द्वैपायनेन यत् प्रोक्तं पुराणं परमविष्णु ॥”)
परमखधर्मौ, [न] त्रि, परमखौ धर्मौ यस्य ।
इति कर्मधारयपूर्वपदमङ्गुलीहौ सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

परमहस्य, पु (परम श्रेष्ठ हस्य सोऽहं आत्मा
यस्य ।) सन्ध्यासि विशेषः । अथ लक्षणं यथा ।
जातरूपवेरो निर्दन्दो निरापहस्तत्वब्रह्ममार्गं
सम्यक् सम्यक् शुद्धमानस प्राणसधारणाय
यथोक्तकाले भैरवाचरन् लाभालाभौ समौ
ज्ञत्वा श्रुत्यागारद्वयद्वयद्वयद्वयद्वयद्वयद्वयद्वय-
कुलालशालागिहोवनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दर
कोटरनिकरस्थस्थिलेवनिकेतवावी निष्पयन्तो
निर्ममं शुद्धध्यानपरायण अध्यात्मनिष्ठ शुभा
शुभकर्मनिर्मूलगाय सत्वासेन देहत्यागं करोति
य स एव परमहंसो नामेति जीवन्मुक्तिविवेक ॥
(अथ हि चतुर्विधावधूतेषु श्रेष्ठ । यदुक्तं
महानिबन्धावतले ।

“चतुष्पामवधूतानां तुरीयो हस्य उच्यते ।
त्रयोऽन्ये भोगयोगाद्या सुक्ता सर्वे श्रिवोपमा ॥”
परमहसेन हि यज्ञोपवीतादिपिङ्गानि परि-
त्यज्य कौपीनादिक धारणीयम् । यदुक्तं स्मृत-
संहितायां ज्ञानयोगे ।

“परमहस्यैकदण्डश्च रज्जुं गोबालमिश्रितम् ।
शिक्ष्य जलपवित्रश्च पवित्रश्च कमण्डलुम् ॥
पञ्चिमीमजिगं कर्णौ स्मृतं खनिर्घोषपाशिकाम् ।
शिरसां यज्ञोपवीतश्च नित्यकर्म परिहृतम् ॥
कौपीनं छादनं वस्त्रं कान्थां शीतनिवारिकाम् ।
योगपट्टं वहिषश्च पादुकां कृजमङ्गलम् ॥
अन्तमाकाशं यज्ञीयात वैश्वं दण्डमङ्गलम् ।
अभिरियादिभिर्मन्त्रैः कुण्यादुष्मणं सुदा ॥
आमिति च त्रिभिः प्रोष्य परमहस्यैकदण्डकम् ॥”
अविदुषा परमहसेन एकदण्डं भाष्यम् ।
विदुषा तु दण्डादिकं किमपि न धारणीयम् ॥
यदुक्तं निष्पयसिन्धौ । “परमहस्यैकदण्ड एव
सोऽप्यविदुषः । विदुषास्तु सोऽपि नास्ति ।
न दण्डं न शिरसां नाच्छादनं धरति परमहस्य ॥”
परमहसास्तु केवलं प्रयत्नपतत्परा एव
भवति । यदुक्तं स्मृतसंहितायाम् ।

“प्रणवाद्यान्धयोविदा प्रथमे प्रमेयस्थिता ।
तस्मात् प्रथममेवैकं परमहस्यं सदा जपेत् ॥
विश्वितदेशमात्मिकं सुखाचौणं समाहितम् ।
यथाशक्तिं समाधिस्थो भवेत् सन्नासिनीं नर ॥”
परमहसास्तु “तत्त्वमसि” इत्यादि महावाक्याव

परमा

लम्बनेन आत्मज्ञानादुपशान्तिर्भवति "सोऽहं" शिवोऽहं" इत्यादि वदन्तस्त्वज्ञानावलम्बनस्य परिचय प्रयच्छन्ति च । एषामध्यक्षो हि स्वामीत्याख्या प्रसिद्ध । एते हि तीर्थभ्रमर-निपुणास्तीर्थस्थानस्थाश्च । मतस्य परमहंसस्य शरीर भूमौ निखातलम् । यदुक्तं वायु संहितायाम् ।

"नृते न दहन् कार्यं परमहंसस्य सर्वदा । कार्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥" परमहंसस्य दृष्टिपरमहंसावधूतपरमहंसमेदेन द्विविध । ये तु दृष्टं परिब्रूय परमहंस-व्रतावलम्बनं कुर्वन्ति ते दृष्टिपरमहंसा । ये चावधूतवृत्तशुष्ठानेन परमहंसास्ते एवावधूतपरमहंसा । परं सर्वे एव प्रणवोपासका इति ॥ * ॥

शुक्लयजुर्वेदगत उपनिषद्विशेष । इति सुक्ति कोपनिषत ॥

परमायुः, पुं, (परम' सर्वचरमकोऽयम् ।) पृथिव्यादिभूतचतुष्टयानां दृग्गुणानामवयव । स च निव्य निरवयव तत किमपिच्छन्नास्ति । यथा,—

"निव्यानिव्या च सा देवा निव्या स्यादयुलक्षणा । अनिव्या तु तदव्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ॥" पारिमाण्यनामकतत्परिमाण्यं न कस्यापि कारणम् । यथा,

"पारिमाण्यमिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥" जलादिपरमाण्वरूपस्य निव्यत्वम् । पार्थिवपरमाण्वरूपस्यानिव्यत्वम् । पार्थिवपरमाण्वरूपस्यानिव्यत्वम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ॥

"जलादिपरमाणौ तन्निव्यमन्यत सचेतुकम् ।" तैरेव परमाणुभिरादुपादानैर्दृग्गुणचरैरेखादि क्रमेण स्थूलक्षित्तिलतलोमरुत रज्ज्वति परमे श्वर । यथा आयोगेन परमाणुकर्म तथा च सर्गादिकालीन दृग्गुणकारणकपरमाणुकर्म धनजन्य प्रयत्नवदालसयोगजन्य वा कर्मत्वात् अस्मादादिशरीरकर्मवत् इति कुसुमाञ्जलि ॥

प्रलयेतिस्थूलसूक्ष्मनाशानन्तरं परमाण्वक्रिया-विभागपूर्वसंयोगनाशादिक्रमेण दृग्गुणनाशा-सिञ्चन्ति परमाण्व एवेति । यथा,—

"सोऽयमनास्तिष्ठन्ति प्रलये परमाण्व ।"

इति प्राचीनकारिका ॥

तस्य महत्त्वाभावादतीन्द्रियत्वम् । यथा । महत्त्वं षड्विधं हेतुरिति भाषापरिच्छेद ॥ * ॥

कालविशेष । यथा, श्रीभागवते ३।११।४ ५ ॥

"स काल परमाण्वैर्वो मुहूर्तं परमाण्वताम् । सती विशेषसुगं यस्तु कालं स परमो महान् ॥

अणुर्द्वौ परमाणू स्थाप्यरेणुश्च स्युः । जालाकैरक्षरावगतं खमेवानुपतन्नात् ॥"

अस्यार्थः । एतदेव प्रपञ्चयति स इत्यादिना । सतं प्रपञ्चस्य परमाण्वर्ता परमाण्ववस्था यो मुहूर्तः स कालः परमाण्वः तस्यैवाविशेषं साक्ष्यं यो मुहूर्तः स परममहान् । अयमर्थः

परमा

महर्षैताराचक्रस्य इत्यादिना यत् सूर्यपर्यटनं वक्ष्यति तत्र सूर्यो यावता परमाण्वदेशमतिक्रामति तावान् कालं परमाण्वः । यावता च द्वादशराश्यात्मकं सर्वं भुवनकोशमतिक्रामति स परममहान् सवतसरात्मकं तस्यैवावृत्तगुणमन्वन्तरादिक्रमेण द्विपराह्वानत्वमिति । तथा च पञ्चमे सूर्यगतेव कालादिविभागं वक्ष्यति । ५ । इदानीं दृग्गुणकालचरणपूर्वकं मध्यमकालावस्थां कथयति द्वौ परमाण्वव्ययः स्यात् त्रयोऽणवश्च सरण्यः स तु प्रत्यक्ष इत्याह जालार्कंति गवाक्षप्रविष्टेर्कार्ष्ण्यवगतं कोऽसौ योऽति लघुत्वेन खमेवानुपतन् अगात् गतः । न गामिति पाठे खमेवानुपतन्वगतं न तु गा पृथ्वीम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

परमाण्वङ्गकं पुं, (परमाण्वरङ्गं यस्य । कपः ।) विष्णुः । इति शब्दमाला ॥

परमात्मा, [वृ] पुं, (परमं केवलं आत्मा ।) परं ब्रह्म । तत्पण्याय । आपोव्योति २ चिदात्मा ३ । यथा,—

"परमात्मा परं ब्रह्म निगुणं प्रकृतेः परं । कारणं कार्यानाञ्च श्रीकृष्णो भगवान् स्वयम् ॥" इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्याय ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १५ ।

"पूतात्मा परमात्मा च सुत्तानां परमा गतिः ॥

महादेव । यथा, तन्त्रेव । १३ । १७ । १३७ ।

"प्रोतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानशुक्लः ॥"

परमादित् पुं (परमं अदित् इतवर्जितं ।) विष्णुः । यथा —

"नमस्ते ज्ञानसङ्गाय नमस्ते ज्ञानदायक । नमस्ते परमादिते नमस्ते पुरुषोत्तम ॥"

इति गरुडपुराणम् ॥

परमाज्ञः, स्त्री देवपितृजन्तात् परमसुतलक्ष्मणम् । परमाण्वसुतलक्ष्मणां देवादीनामभिप्रायः । इति भरतः । तत्पण्याय । पायसः २ । इत्यमरः । २ । ७ । २४ ॥ चौरिका ३ । तस्य पाकप्रकारो यथा —

"सुहृद्भृषके दुग्धे तु वृताक्तास्तुलान् क्षिपेत् । ते सिद्धा चौरिका स्यातां सा सिताण्ययुतो-त्तमा ॥"

अस्य गुणाः ।

"चौरिका दुर्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुरु । विष्टम्भिनी हरेत् पित्तरक्तपित्ताभिमास्तान् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

परमायुः [व] स्त्री (परम आयुः ।) जीवितकालः । यथा —

"शतं वषाणि विश्रव्या निश्रामि पञ्चमिं सह । परमायुरिदं प्रोक्तं नराणां करिणामिह ॥

अन्या ज्ञानिभ्यश्चानां युनां द्वादशवतसराः । पञ्चविंशतिवषाणि खरस्य करमस्य च ॥

चतुर्विंशतिरन्धानां षडस्य मध्वस्य च । नगशूकरवसादिप्रशूनां षड्दशान्विताः ॥"

इति शब्दमाला ॥ * ॥

परमा

अथायुरानयनम् ।

"अज्ञानादायुषः सर्वं विफलं कीर्तितं यत्नः । तस्मादानयनं तस्य स्फुटाद्यमभिधीयते ॥ नौचान्तरस्य खेटस्य भागास्तुङ्गगुणो भवेत् । चेष्टा केन्द्रस्तु चेतः षडभादधिकं चक्रशोधितम् ॥ नान्यथा तस्य भागादि चेष्टा गुणक उच्यते । गुणश्चेत् षष्टिः तो न्यूनं तदा द्वापञ्च सखा-नल ३ ॥

एव तुङ्गगुणश्चेष्टा गुणो यत् स्यात् तथोर्वधात् । मूलं कलादिकं तत् स्याद्गुणकस्फुट उच्यते ॥ अथाश्रयगुणं वक्ष्ये ज्ञेनादिसप्तवर्गजम् । वर्गे ज्ञेनादिके खर्चे व्याख्येयतः कलागुणः ॥ अधिमित्रयुद्धे तत्त्वम् २५ मित्रे विजयप्रजातयः ।

२१ । ४ ।

समे पञ्चदश आद्या शत्रौ खञ्जशरीरमा ८० पञ्चाद्वारौ ५ तदेकं यत् ज्ञेनोत्थगुणयुक्तं पुनः । खर्चे वर्गोत्तमे खांशे खञ्जश्रे स्यादयं गुणः ॥ अधीष्टर्चे युगांशोन्मत्तश्रीनो मित्रवैश्वनि । समे द्वापञ्चो रिपौ चामो युगाश्रयतिशत्रुम् ॥

एव स्यादाश्रयगुणो विशेषो यः स उच्यते । खञ्जश्रे खाश्रयो वा वर्गोत्तमगतोऽपि वा ॥ यदि स्यादधिमित्रर्चे तदा तत्राश्रये गुणः ।

गजनेत्रे ससुजाक्षी २८ कलाव मिश्रयेद्वत् । एव मिश्रयेत् तद्वत्पञ्चमिषष्टिभिर्यथेत् १८ ३ । शत्रुर्चेन तु षडलिप्तां कुनेत्रिकला त्वजेत् । ६० १ अधिशत्रुर्चे वाणस्त्राञ्चौ ५ । ३ लिप्तादिव त्वजेत् ।

आश्रयस्य गुणस्यास्य वधः स्फुटगुणस्य यः । तन्मूलं कर्मयोग्यं स्याद्गुणं आयुर्विधौ स्फुटं । खेटानाञ्च तनोभागा स्वास्त्रि ४ शिष्टा कली-कता ॥

पुनः शून्यरसा ६ भक्ता क्रमात् स्यादायुषः पलम् ।

जन्मलग्नं यद्येतेन न्यूनं चक्रार्हतो यदि ॥ तत्कला स्यात्तदाहारी नाय षडभाधिकं विधिः । खखष्टव्या १८ खखङ्गेन ६ गुणितं पल-मायुषः ॥

क्रमतः पापसौन्धानां हाराभ्युद्योषनं भवेत् । खखष्टव्यं हारश्च हारो हारदलं क्रमात् । आयुः पलं न्यूनान्ष्टव्याभ्यां शोधनं । आयुः पलं शोधनोन्मत्तं चक्रार्हशोधनम् । चक्रार्हशोधने त्वेकराशौ द्वादशैव स्मृतिः । एकस्याधिकवीर्यस्य हानिं सत्यं प्रभवति ॥ आयुः पलं हतं स्त्रीयैर्गुणैर्धौग्ये कलादिभिः । षष्ट्यापलम् ६ तत् पुनः सूर्यसहस्रामलं समादयः ।

तनोरायुः पलं सूर्यं सहस्रामलं समादयेत् । ज्ञेयं बलवद्गुण्यं शशितुल्यां समास्तथा ॥ द्वादशहृतभागादीर्दिनाद्येवापि स युताः । एव सूर्यादिलग्नानामाशुः प्रस्फुटं भवेत् ॥ षष्ट्यान्तरितखेटस्य कला आयुः पलं भवेत् । तच्चैव षडभाः कलाभूतं तदा तौ द्विगुणाश्चतुस्रम् ॥

अथवा ।
 “सुतीचान्तरित खेट सवडभ सकलीकृत ।
 आउ पलमिद प्राप्तेर्ज्ञेय पैकादिकचये ॥
 चप्रशोन प्रचुनस्यस्य विनारमायुष पलम ।
 अस्तगस्य द्विभागोन हिला मुकप्रनेचरौ ॥
 सकस्य यदि खेटस्य चप्रशान्तेहानिसम्भव ।
 अधिकैका तदा हानि कर्मेवाच विपश्चिता ॥
 चक्रार्हप्रोधन कार्य पूज्यवत सति सम्भवे ।
 एवमायु पल पैके जीव प्रोक्ते निसर्गणे ॥
 पैके यथागत सौरेर्मानोव्यश्रावणितम् ।
 चन्द्रस्य वेदभागादपि भयोऽर्च्यं प्रशस्युतम् ॥
 कुजगुर्वोऽयुगाशोन ज्ञस्याहं तत शरांशयुक्त ।
 आयु पल निसर्गाखे रविकर्मावधायगतम् ॥
 दशार्शोनदल स्य जीवस्य विह्वश्रावणम् ।
 दशार्श भूमिपुत्रस्य विह्वश्रावणं निशापते ॥
 दशार्श श्रुतिभिर्भक्त शनैरायु पल भवेत् ।
 जीवोक्त सप्तभागोन सर्वेषामायुष पलम् ॥
 आयु पलस्य खाद्यद्विभागोन १ = समा-
 युतम् ।
 इत्यमायु पल खाद्यदशार्शम् १ = स्वात्समा-
 दिकम् ॥
 पैकेनैस्यजीवोक्ते भवेदायु खगामिनाम् ॥”
 अथवा ।
 “रवेरायु पल चप्राप्त विनशांश दिनादिकम् ।
 पैकेमायुर्भवेदिन्द्रोऽव्यायुः ५५ इन्द्रोऽयुः २ द्रुतम् ।
 कुजगुर्वोऽयुगे नाम उधस्य पञ्चभिर्भूतम् ।
 कव श्रेण ७ द्रुतं विह्वश्रावणम् २ सौरेर्गोऽयुः २ द्रुतम् ।
 विधोरायु पल जन्म खरसै खादिनादिकम् ॥
 निसर्गं प्रशिपुत्रस्य १ रामस्य खयमोदुतम् ।
 रविकर्मावधायनाम् कुजस्य खयमोदुतम् ॥
 गुरोर्विह्वल खयमोदुतम् १ = शनैर्भक्तौ ६ श्रुतो-
 लितम् ॥”
 अथवा ।
 “आयु पलमिनादीनां खाद्यविभागम् ५६०
 भागयुक्त ।
 द्विज चप्राप्तमायु खादिनाय जीवभाषितम् ॥
 विराशिलमविकला खलखाकौ २ = द्रुततनो ।
 तदश्रकस्य स्रवमायु पैकादिकचये ॥
 अश्रतुल्यं तनोरायुर्भवेति बहवो वृषा ।
 केचित्प्राशिसम केचित्सस्य यस्याधिपो नक्षी ॥
 जन्मसमुदय निशाभिर्हवादायुर्वाचरिणाम् ।
 प्रवेक चन्द्रनिशाभि २१६००० भवेद्दशार्शिका-
 भवेत् ॥
 अनेन हीनस्यखायुजन्मे पापयज्ञे गति ।
 दृष्टे तु सौम्यखेदेन तस्याहं तदा विद्युक्त ॥
 खाद्यानसुतपलस्यैव दृष्टव्यताकभाषितम् ।
 केचित् प्राङ्गुर्भराराशि व्याका निशादिका क्रिया ॥
 अन्ये जन्मसंप्राप्तस्य मावोत्पन्नतादितम् ।
 पुरातं प्रोक्ष्यमायुर्भूतं तत्तद्व्याप्त विधीयते ॥
 तत्रापि जन्मे पापी सैव नलिदस्य कस्यैव तत् ।
 सान्धे पुष्टस्यैवैव क्रिया कार्या विचक्षते ॥
 पापेऽपि जन्मे कस्यैव न कर्मेवा विव क्रियते ॥

अष्टायुधि न कार्यैव हानि प्राप्ते कथञ्चन ॥
 लभस्य वीर्यादशोत्य पैके भानोर्वलाधिकार ।
 निसर्गाय विधोर्भोऽव्यादाय साध विचक्षते ॥
 जयस्येद्वलहीना स्युर्गोवोक्त साधयेत्तदा ।
 लभेन्नीलजयमानोश्च स्युर्गोवोक्त समवर्धये ॥
 तदायुधो यदैवार्हं तदुक्त श्रीधरादिभि ।
 नाचत्रसावनादायु पृथक्सूत्र्यनगांशकै ॥
 सारस्योऽश्रकैः २ = हौन सौर वर्षादिक भवेत् ॥
 पथाशिन सधर्मा ये सच्छीलाद्या जितेन्द्रिया ।
 गुरुदेवहिजे भक्तास्तेषामेवायुरैरितम् ॥
 ये पापा लुब्धजपया देवजाक्षयानिन्दका ।
 बन्धुगुर्वेदनासक्तास्तेषां न्ययुरकालज ॥”
 इति तोषयामायुर्दयाध्याय ॥
 परमायुष, पु, (परम आयुषस्य । पृथोदरादि-
 खाद्य । दौर्बकालजीविलास्य तथात्वम् ।)
 असनदृष्ट । इति शब्दचक्रिका ॥
 परमार्थ, पु, (परम श्रेष्ठ अर्थ ।) उतल्ल-
 वसु । यथाय । यथा,—
 “प्रपञ्चो यदि वर्तेत निवर्तेत न सप्रथ ।
 मायामात्रमिदं देतमज्ञैत परमार्थत ॥”
 इति माण्डूक्यवार्तिकम् ॥
 (तथा च कुमारे । ५ । ७५ ।
 “उवाच चैन परमार्थतो हर
 न वेतसि नून यत् एवमायु माम् ॥”
 परम सुख अर्थ प्रयोजनमिति विग्रहे ।
 मोक्ष । सुखम् । सुखमोग दुःखाभाव ॥ इति
 व्यावर्धनम् ॥)
 परमार्हत, पु (परम अहन् देवता उपास्यतया
 अख्यस्य । परमार्हत + अय ।) जैनराजर्षि-
 विशेष । इति हेमचन्द्र ॥
 परमहन्, पु परमेश्वरी नन्दुरस्य । (रोगादिना
 नन्दुरभावात् अस्य तथात्वम् ।) काक । इति
 जिकाण्डशेष ॥
 परमेश्वर पु, (परमेश्वरौ ईश्वरश्चेति ।) शिव ।
 इति जकायुष ॥ (यथा, महालिङ्गाधैतन्त्र
 शिवशतनाम प्रकरणे,—
 “सहस्रारे महापद्मे त्रिकोणजिनयान्तरे ।
 विन्दुरूपे महेशानि । परमेश्वर ईरित ॥”)
 विष्णु । यथा,—
 “इत्यु इन्द्रोऽश्रकैः पञ्च वै केशवस्यै हि ।
 इन्द्रोऽश्रकैः तथा चक्र यन्माभिर्भुज तथा ॥
 त्रिव्यूहस्यैकवर्तिनश्च तथोक्त परमेश्वर ॥”
 इति वामने ५ = अध्याय ॥
 (श्रियां डीप । दुर्गा । यथा —
 देवीभागवते । ७ । २० । ७ ।
 “देवकौ मथुरायां पाताले परमेश्वरी ॥”)
 परमेश्वरी स्त्री (परमेश्वर + डीप ।) ब्राह्मी ।
 इति राजनिर्घण्ट । वामनहाटी इति भावा ॥
 परमेश्विन शक्तिश्च ॥
 परमेश्वी [न] पु, (परमे योनिं सिद्धाकारे ब्रह्म-
 पदे वा तिष्ठतीति । आगत्य निवृत्तौ “परमे
 कितु ।” उक्तौ । ४ । १० । इति इति न च

कित । “हलदन्तात् सप्तम्या सञ्ज्ञा-
 याम ।” ६ । ३ । ६ । इत्युक्त “स्थास्थिन
 स्ययाम । इति वलम् । परमे स्थानेऽनादृत्त-
 लक्षणे तिष्ठतीति कुल्लूकभट्ट ॥) ब्रह्मा ।
 इत्यमर । १ । १ । १६ । (यथा, मनु । १ । ८ ।
 “मन्वन्तरायस्य स्थानि सग सञ्चार एव च ।
 औडम्निवेतत क्रूरते परमेष्ठौ पुन पुन ॥”
 विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५ = ।
 “ऋतु सुदर्शन काल परमेष्ठौ परिग्रह ॥”
 महादेव । यथा महाभारते । ३ । ३७ । ५ = ।
 “क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिन ।
 दर्शनात्तस्य कौन्तेय । ससिद्ध सर्वमेष्टसि ॥”)
 जिन । इति हेमचन्द्र ॥ शालग्रामविशेष ।
 यथा —
 “परमेष्ठौ च शुक्लाभं पद्मचक्रसमन्वित ।
 चित्राकृतिसंस्था पृष्ठे शुधिरश्चातिपुष्कलम् ॥
 परमेष्ठौ लोहिताभश्चक्रमेक तथा युतम् ।
 विष्णाकृतिसंस्था रेखा शुधिरश्चातिपुष्कलम् ॥”
 इति ब्रह्मपुराणम् ॥
 “परमेष्ठौ च शुक्लाभश्चक्रपद्मसमन्वित ।
 स वर्तुलस्तथा पीत पृष्ठे च शुधिर ध्रुवम् ॥”
 इति पुराणसंयज्ञ ॥
 “परमेष्ठौ तु रक्ताभश्चक्रपद्मसमन्वित ।
 द्विघातस्तथा पृष्ठे शुधिरश्चापि वर्तुलम् ॥
 पीतवर्णयुतो वापि भुक्तिमुक्तिवप्रद ॥”
 इति वैश्वानरसंहिता ॥ * ॥
 गुरुविशेष । यथा —
 “आदौ सर्वत्र देवेशि । मन्त्रद परमो गुरु ।
 परापरगुरुस्त्व हि परमेष्ठौ त्वहं गुरु ॥”
 इति दृष्टमौलितन्त्रे २ पटल ॥
 मन्त्रदाता गुरु प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरु ।
 परापरगुरुस्त्व हि परमेष्ठिगुरुस्त्वहम् ॥”
 इति तन्त्रान्तरम् ॥
 (अजमीडपुत्र । यथा, महाभारते । १ । ६४ । १ ।
 “अजमीडो वरुणोऽतस्मिन् वश प्रतिष्ठित ।
 घट पुत्रान् सोऽप्यजयत तिस्रसु स्त्रीषु भारत ।।
 ऋच धूमिन्धयोनिनी दुःशान्तपरमेष्ठिनौ ॥”
 परमस्थानस्थिते वाचलिङ्ग । यथा, मार्कण्डे-
 ख्ये । ७६ । २ ।
 “अन्यन्नानि जातोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिन ।
 चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्पि द्विज ॥”)
 परम्यर पु (परं पिपत्तीति । पूणि पूती + अय ।
 “तत्पुरुषे कृतौति” अशुक्त ।) प्रपौत्रादि ।
 ऋगमेद । इति हेमचन्द्र ॥ प्रपौत्रतनय ।
 इति मेदिनी ॥
 परम्यरा, स्त्री अन्वय । (यथा कुमारे । ६ । ४६ ।
 “गगनादवतीर्णा सा यथा दृष्टपुर सरा ।
 तोयान्तर्भास्कराली च रेणे सुनिपरम्यरा ॥”)
 सन्तान । बध । हिंसा । इति हेमचन्द्र ॥ परो-
 माटी । अशुक्तम् । इति शब्दरत्नावली । यथा
 “इमं विवस्वते धीम प्रोक्तवानब्रह्मवयम् ।
 विवस्वान् मनसि प्राज्ञं समुदित्वाकवैऽजमीड ॥

परश

एव परम्पराप्राप्त तथा राजर्षयो विदुः ।
 स कालेनेह महता योगो नष्ट परन्तप ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याय ॥
 परम्पराक ज्ञौ (परम्परया कायते प्रकाशते
 इति । कै + क । परम्परास्थापितपशुह्वननात
 तथालम् ।) यज्ञाथपशुह्वननम् । ततपथाय ।
 श्रमनम् २ प्रोक्षयम् ३ । इत्यमरः । २।७।२६ ॥
 चातनम् ४ वध ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 परम्परीय, त्रि (पराञ्च परतराञ्च अशुभवति ।
 “परोवरपरम्परेति ।” ५।२।१ । इति ख ।
 प्रकृते परम्परभावी निपाद्यते ।) परम्परा-
 प्राप्तम् । यथा भट्टि । ५।१।५ ।
 “लक्ष्मीं परम्परीया ल पुत्रपौत्रीयतां नय ॥”
 परश पु (पिपर्सि देहादिक पूरयतीति । पृ +
 बाहुलकात् अश्च ।) केशराज । इति त्रिकाण्ड
 शेष ॥
 परलोकः पुं (परो लोक ।) लोकान्तरम् । तच्च
 स्वर्गादि । यथा —
 “समज्ञानाभ्युत्थिष्ठपाथवैमल्यमेव यम् ।
 लोके प्रयाति पन्थान परलोकेन त कुत ॥”
 इति नैषधम् ॥
 परलोकगमः, पु, (परलोके लोकान्तरे गमो गमन
 यस्मात् ।) ऋतु । इति हेमचन्द्र ॥
 परवश त्रि (परस्य परेषां वा वशः वशीभूत ।)
 अन्यवशीभूत । ततपथाय । परायत्त २ परा-
 धीनः ३ परच्छन्दः ४ परवान् ५ । इति हेम
 चन्द्र ॥ (यथा मनु । ४।१।५६ ।
 “यद्व्यत परवश कर्मे तत्तद् यत्नेन वर्णयेत् ।
 यद्व्यदात्मवशस्तु स्थापितत सेवेत यत्नत ॥”)
 परवाणि, पु, (पर धर्म्म वाणयति प्रकाशयति ।
 वण शब्दे + णिच् + इत् । धातुनामनेकार्थत्वाद्
 प्रकाशाय ।) धर्म्माध्यक्ष । वतसर । इति
 मेदिनी ॥ (पर शब्दं सर्पमित्यर्थं वाणयतीति ।)
 कार्त्तिकेयवाहनो मयूर । इति शब्दमाला ॥
 परवान्, [त] त्रि, (पर खामी अस्यस्य ।
 “तदस्यास्यस्मिन्निति ।” ५।२।६४ । इति
 मनुष्यसंख्ये ।) पराधीनः । इत्यमरः । ३।१।१६
 (यथा, रघौ । २।५६ ।
 “भवानपीद परवानवैति
 महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ॥”)
 परव्रत पुं, (परं व्रतमस्य ।) वृतराजः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 परश, लौ, (शृण्वतीति । एषोदरादित्वात् साधु ।
 अस्य अश्रुनात् अपरस्य घातो खण्ड्य जायते
 अतोऽस्य तथालम् ।) रत्नविशेष । यथा, —
 “सुक्ताभाषिण्यपरशमखिराजिविराजितम् ।
 लवणमुन्नहरिद्रक्तमखिराजिविराजितम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसंख्ये ४ अध्याय ॥
 परशस्य, त्रि, परशवे हितम् । तस्मै हितदा-
 दृष्टमागवादेयत् । इति संक्षिप्तसारकृष्णम् ॥
 (पां उपगवादिभ्यो वत् । परशुहितम् । इति
 आकारणम् ॥)

परशु

परशु पु (परान् शस्त्रान् शब्दनाति हिनस्यनेनेति । शृ-
 हिचायाम् + “आदपरयो” खनिश्रुत्यां हिच ।”
 उणा । १।३४ । इति क्लृप्तं स च हितम् ।) अस्त्र-
 विशेष । टाङ्गौ इति भाषा । ततपथाय ।
 परशु २ परश्वध ३ परश्वध ४ स्वधिति ५ कुठारः ६ ।
 इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८।१४ ।
 “तत् परशुहस्त तमायान् देवपुङ्गवम् ।
 आह्वय देवीनामौघैरपातयत भूतले ॥”)
 परशुधर पुं (धरतीति धरः । धृ + अच् । तत्
 परशोधरः ।) गणेश । इति ह्यकायुध ॥
 (परशुरामः । परशुशब्दप्रधानत्वाद् अस्त्रं तथाल-
 लम् ॥)
 परशुराम पुं (परशुना कुठाराख्यशस्त्रेण
 रामः रमण यस्य । परशुशब्दबलेनैव दुष्ट-
 क्षत्रियवश्यान् निहन्त्यात्मानं रमयति इति तात्
 पर्थम् ।) भगवत् षोडशवतारः । यथा, —
 “अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मदहो वृषान् ।
 त्रि सप्तलल कुपितो निःसन्नामकरोऽमहीम् ॥”
 इति श्रीभगवते १ स्कन्धे २ अध्याय ॥
 ततपथाय । जामदग्न्य २ परशुराम ३ परशु-
 रामक ४ भागव ५ भृगुपति ६ भृगुना
 पति ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्मिन्
 पञ्चादिकं यथा —
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “अथ काले व्यतीति तु जमदग्निर्महातपा ।
 विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
 भार्यार्थे प्रतिजग्माह रेणुकां क्षत्र्यान्विताम् ।
 सा तस्मात् सुपुत्रं पुत्रान् चतुरो वेदसम्मतान् ॥
 समस्तान् सुवेणुष्व विश्वं विश्वावसुमथा ।
 पञ्चासस्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुकदन ॥
 कार्त्तिकीर्षवधायाशु शक्राद्यैः सकलैः सुरैः ।
 याचितं पञ्चमं सोऽभूत्तर्वा रामाक्षयस्तु यः ॥
 भारवतारवार्थाय जात परशुना सह ।
 सहजं परशुहस्तं त जहाति कदाच न ॥
 अयं निजपितामहाश्चरुमुक्तिविपययात ।
 ब्राह्मणं क्षत्रियाचारो रामोऽभूत् क्रूरकर्म्महतः ।
 स वेदानक्षिकान् जाला घटुर्जैर्दास्यं सर्वशः ।
 खतातात हतकृत्योऽभूत् देविद्याविशारदः ॥”
 इति कालिकापुराणे ८५ अध्याय ॥
 अवशिष्ट पाद्मोत्तरखण्डे ५ अध्याये ब्रह्मयम् ॥
 (अयमेव पितुरादेशात् परशुना खमातु शिर-
 श्च्छिच्छेद तत् प्रसन्नात् पितुर्वैरं लब्ध्वा मातरं
 पुनर्जीवयामास । यदुक्तं महाभारते । ३।
 ११६ । ५—१८ ।
 “प्रजाहारेण सर्वैषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
 रेणुका स्नातुभगमत कदाचिन्निरतप्रता ॥
 सा तु विचरथ नाम मार्त्तिकावतक वृषम् ।
 ददर्श रेणुका राजन्नायच्छन्ती यदृच्छया ।
 लीङ्गन्त खलिले दृष्ट्वा सभायं पद्मभाणिनम् ।
 ऋद्धिभक्तं ततस्तस्य स्यूहयामास रेणुका ॥
 अभिचाराश्च सा तस्मात् क्षिप्रान्मसि विचेतना ।
 प्रविशेद्वाग्निम अस्मा तां वै सतां लङ्घयत् ॥

परस्य

स (जमदग्निः) ता दृष्ट्वा क्षुता धैर्यात् ब्राह्मणा
 लक्ष्मणा विवर्जिताम् ।
 धिकशब्देन महातेजा गह्वरामास वीर्यवान् ॥
 ततो अग्निं जामदग्न्यो रमस्तानाम नामतः ।
 आजगाम सुवेणुष्व वसुभिश्चावसुमथा ॥
 तानाहुर्लब्ध्वा भगवान् वधे मातुरचोदयत् ।
 न च ते जातसम्मोहा किञ्चिदुषुन्विचेतसः ॥
 तत् शशाप तान् क्रोधात्ते शप्ताश्चेतनां जहृ ।
 ऋगपक्षिसधर्म्माणां विप्रमासन् जडोपमा ॥
 ततो रामोऽभ्ययात् पञ्चादाश्रमं परवीरहा ।
 तमुवाच महाबाहु जमदग्निर्महातपा ॥
 जहौर्मा मातरं पापा मा च पुत्रं यथा कथा ।
 तत् आदाय परशु रामो मातुं शिरोऽहरत् ॥
 ततस्तस्य महाराज । जमदग्नेर्महात्मन ।
 कोपोऽभ्यगच्छत् सद्यसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥
 ममेदं वचनात्तात । हतं ते कर्म्म दुष्करम् ।
 वृणीष्व कामान् धर्म्मेभ्यः । यावतो वाञ्छसे हृदा ॥
 स वने मातुरस्यानमस्तुतिश्च वधस्य वै ।
 पापेन तेन चास्यार्थं धातुर्णां प्रकृतिस्तथा ॥
 अप्रतिहृन्ता युद्धे दीर्घमायुश्च भारत । ।
 ददौ च सर्वान् कामांस्तान् जमदग्निमहा-
 तपा ॥”
 अथ पुनर्बलदर्पितं आश्रमात् वतस्यहारिण
 कार्त्तिकीर्षवार्जुनं हतवान् । अनेन जातामया-
 स्तस्त्रार्जुनस्य सुतास्तत्प्रभृति कालं प्रतीक्ष
 माणा कदाचित् रामविरहितमाश्रममागत्य
 तस्य पितरं जमदग्निं निजम् । रामस्तु अस्मात्
 पित्रवधामवात त्रि सप्तललं पृथिवीं निःक्षत्रिया
 मकरोत् । ततो गच्छति काले दाशरथिना
 रामेण हतगर्वो दक्षिणाशां गत्वा महेन्द्रे गिरौ
 उग्रेण तपसा कालं यापयति ॥
 परश्व [स] अ, श्व परदिनम् । आगामि
 दिनात् परदिनम् । इत्यमरः । ३।४।२२ ॥
 अस्त्रं टीका परश्वशब्दे ब्रह्मया । गतदिनात्
 पूर्वदिनम् । परशु इति भाषा । यथा —
 “परश्वश्च महाभाग । स्नातु गङ्गाहृदं गता ।
 अवतीर्णां विहङ्गाक्षिं वृद्धनागेन केनचित् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे अथर्वशिखरितम् ॥
 परश्वध पुं, (पर + श्वि + अन्वभ्योऽपौति च । तत्
 परश्व दधातीति । “आतोऽपौति” ३।२।३
 इति क । कुठारः । इत्यमरः । २।८।६२ ॥
 (यथा, रघौ । ६।४२ ।
 धारां शितां रामपरश्वधस्य
 सम्भावयत्युत्पलपञ्चसाराम ॥”)
 परश्वज्जक, पुं, (परा अष्टा सञ्ज्ञा अस्त्रं । तत्
 कप ।) आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
 परश्वर त्रि (“सर्वनाम्ने द्वे वाच्ये समासवच्च
 बहुलम् ।” वासिष्ठे असमासवद्भावे पूर्वपदस्य
 सुगं सुल्लस्य । कक्षादित्वात् विषयनीयस्य
 च ।) अन्योऽयम् । इतरेतरम् । यथा, —
 “वनानि तोयानि च नेत्रकक्षौ
 प्रभौ शरोर्नेत्रं निनीनभङ्गौ ।

पराकः

परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मी-
मालोकयाचक्रुर्वादरेण ॥”

इति भट्टि । २ । ५ ॥

परस्मैपद ली (परस्मै परार्थं परबोधक पदम् ।)
दशलकाराणां प्रत्येक पूर्वविविधभक्तयः । यथा
“लडादिषु पूर्वै नव परस्मैपद परे नव आत्मने
पद परिभाष्यन्ते । इति सचिप्रसारव्याकरणम् ॥
(ताश्च पाणिनिमते । तिय तस मि । सिप
यस थ । मिप वस मस ॥) वोपदेवेनास्य
पसञ्जा कृता । यथा । “नवश्र पमे भित्तोऽन्य
डिङ्गां ये ।” इति सुग्वबोधव्याकरणम् ॥

परस्वध, पु, (परस्वध + निपातनात् सत्वम् ।)
परस्वध । कुठार । इत्यमरटीकायां राय-
सुङ्कट ॥

परा य विमोक्ष । प्राधान्यम् । प्रातिलोच्यम् ।
धूर्ध्वम् । आभितुष्यम् । श्रुतार्थम् । विक्रम ।
श्रुति । वध । इति मेदिनी ॥ * ॥ उपसर्ग
विशेष । अस्वार्थ । भङ्ग । अनादर । प्रत्या-
वृत्ति । न्यगभाव । इति सुग्वबोधटीकायां
दुगादास ॥

परा स्त्री (पु + अच + तत टाप ।) बन्धा
कर्कोटकी । इति राचनिर्घण्ट ॥ (अस्मा गुण्या
यथा,—

“बन्धाकर्कोटकी लघु कफण्डूद्रव्यशोधिनी ।
सर्पदपहरी तीक्ष्णा विसर्पविमहारिणी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
नाभिरूपमूलाधारात् प्रथमोदितनादस्वरूप-
वर्ण । यथा—

“मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भाव परास्त्र ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभे प्रथमकिरण ॥

(प्रयति सागर भक्तमगोरधश्चेति श्रुतपत्न्या
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १०६ ।

“परानन्दा प्रकटाया प्रतिष्ठा मालनी परा ॥”
गायत्री । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६ ।

“प्राञ्जली परमोदारा परब्रह्मात्मिका परा ॥”

पराक, पुं (पर अत्यन्तं अक दुःख उपवासादि
न्यग्रशरीरिकादिस्त्रीषो यत्र यस्माद्वा ।) व्रत-
विशेष । खड्ग । इति मेदिनी ॥ “खड्ग”
रोगविशेष । लघुविशेष । इति विश्व ॥ * ॥
पराकव्रतमाह मनु । ११ । २१५ ।

“यनात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
पराको नाम कच्छोऽयं सर्वपापायनोदय ॥”

पराके पञ्च धेनव पराकस्य प्राजापत्यपञ्चक-
तुल्यत्वात् । यथा अङ्गिरा ।
“वङ्गमिर्वै कच्छपारी ब्रह्महा तु विमुच्यते ।
मावि मासि पराकेष चिमिर्वैयपोहति ॥”

अथ वङ्गमिर्वैयः चाश्रीतिश्रुतप्राजापत्यानि
पूर्वमुक्ताणि यथा प्रतिमास्यैकैकपराकेष वैयं
द्वादश पराका वैयंश्चेत् प्रविशन्तु पराका ।
तनश्च षट्त्रिंशत् पराकाश्रीत्यन्तरप्राजापत्य-
श्रुतयो प्रत्येकं ब्रह्मवधपापकथैककारणात्
मुन्यन्ते षट्त्रिंशत् पञ्चगुणमश्रीत्यन्तरश्रुतं

पराङ्मु

भवतीति । अतः प्राजापत्यपञ्चकतुल्य पराक ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

“द्वादशाहोपवासेन पराक सर्वपापहा ॥”

इति गरुडपुराणे प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

पराक, [च] चि परा अश्नुतीति । (परा + अश् +
क्विप् ।) प्रतिलोमगमनाश्रय ॥

पराकपुष्पी स्त्री, (पराक पुष्प यस्या ।) अपा-
मार्ग । इति राचनिर्घण्ट ॥ (अपामार्गशब्दे-
ऽस्या विवृतिरुक्ता ॥)

पराक्रम, पु, पराक्रमतेऽनेन । (क्रम + “हलश्च”
३ । ३ । १२१ । इति घञ । “नोदात्तोप-
देशश्च” ७ । ३ । ३४ । इति न टुङि ।)

तत्प्राप्य । त्रिविधम् २ तर ३ सङ्घ ४ बलम् ५
श्रौत्यम् ६ स्थाम ७ शुश्रूषम् ८ शक्ति ९ प्राण १ ।

इत्यमर । २ । ८ । १२ ॥ मह ११ श्रूय १२
सामर्थ्यम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा

मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६२ । १३ ।
“पराक्रमश्च शुद्धे जायते निर्भय पुमान् ॥”)

विक्रम ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २ । २५ ।
“यस्य मित्रगुणान् मित्राण्यमित्राश्च पराक्रमम् ।
कथयन्ति सदा सतसु पुत्रवांस्तेन वै पिता ॥”)

उद्योग । इति मेदिनी ॥ निष्क्रान्ति । इति
शब्दरत्नावली ॥ (विष्णु । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ४४ ।

“चौवध जगत सेतु सख्यमै पराक्रम ॥”)

पराग पु, (परागच्छतीति । गम + अन्वभ्यो-
पीति ङ ।) पुष्पधूलि । तत्प्राप्य । सुमनो-
रज २ कौस्तुभरेणु ३ । इत्यमर । २ । ४१७ ॥

पुष्परेणु ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा
आर्यासप्तशती । ५०६ ॥ [गेह ।

“लिप्तं न सुखं नाङ्गं न पञ्चती न चरणा परा-
असृष्टेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम् ॥”)

धूलि ॥ (यथा, रघु । ४ । ३ ।
“प्रतापोऽग्रे ततः शब्द परागस्तेनन्तरम् ।
ययौ पञ्चदश्यादीति चतुस्त्वैव सा चन्द्र ॥”)

आनौयद्रथम् ॥ गिरिप्रमेद ॥ विख्याति ॥
उपराग ॥ चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ खच्छन्द
गमनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पराङ्मुद पुं, (पर अङ्ग काशीमूढौ शिवत्वं
हदातीति । दा + क ।) शिव । इति शब्द-
माला ॥

पराङ्गव, पु, (पराङ्गं जलद्वारा प्रचुरशरीर
वाति प्राप्नोतीति । वा + क ।) समुद्र । इति
त्रिकाण्डशेष ॥

पराङ्मुख चि, (पराक प्रतिलोमगमि मुख
यस्य ।) विमुख । तत्प्राप्य । पराचीन २ ।

इत्यमर । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, मनु । १० ।
११६ ।

“स्रग्धर्मी विजयस्तस्य नाहवे स्थात पराङ्मुख ॥
तन्मोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा, तन्त्रसारे ।
“कामवर्त्मं मुखे माया शिरस्यकुशमेव च ।
असौ पराङ्मुख प्रोक्तो मध्ये तु विमुक्तोऽभिहित ॥”)

परान्नं

पराचित, चि, (परेण आचितं पालित ।)
परपुष्ट । परद्वारा प्रतिपालित । तत्प्राप्य ।

परिखन्द २ परजात ३ परैवित ४ । इत्य-
मर । २ । १ । १८ ॥ परिखन्द ५ । इति भरत ॥

पराचीन चि, (पराश्चति अनभिमुखीभवतीति ।
अचु + “कृत्विगदृष्टक” ३ । २ । ५६ । इति
किन् तत खार्थे “विभाषाश्चैरदिकं स्त्रियाम् ।”

५ । ४ । ८ । इति ख ।) पराङ्मुख । इत्य-
मर । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । २८ ।

“ज्ञानमेक पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।
अवभाष्यैरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधम्मिया ॥”)

पराजय, पु, (परा + जि + ञप् ।) रणे भङ्ग ।
इत्यमर । २ । ८ । १११ ॥ (अत्र रण इत्युप
लक्ष्य वस्तुतस्तु विद्यावादादावपीतिबोद्धव्यम् ।)

तत्प्राप्य । भङ्ग २ हारी ३ हारि ४ परा-
भव ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनु ।
७ । १६६ ।

“अनिर्वो विजयो यस्माद्दृश्यते बुध्यमानयो ।
पराजयस्य सगामे तस्माद्दुष्टं विवर्जयेत् ॥”)

पराजित, चि (परा + जि + कर्मणि क्त ।)
क्षतपराजय । हारित । तत्प्राप्य । परा-
भूत २ विजित ३ निजित ४ जित ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥ “इ” वाच्यमिदमवाच्यमेव सति
पराजितो भवतीति इमानि खलु पदानि भिन्नग-
वाद्मार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति ।” इति

चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

पराङ्ग, पु, (परान् आक्षीति । अङ्ग आशौ +
अच ।) तैलयन्त्र । फेन । क्षुरिकादलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

परातपर पु, परात श्रेष्ठादपि पर श्रेष्ठ । स च
श्रीकृष्ण । यथा,—

“देवा कालस्य कालोऽहं विधातुर्विधिरेव च ।
संहारकर्त्ता संहन्ता पातु पाता परातपर ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्याये ॥
परातप्रिय पु, (परादपि प्रिय ।) लज्जविशेष ।

इति शब्दचन्द्रिका । उज्ज इति भाषा ॥

परादन, पुं (परमनल्लह अदन यस्य यद्वा
परान् शब्दन् अति भक्षयति नाशयतीत्यर्थे

आदयति विनाशयति स्वारोहिण्यं सगामं इति
वा अहं लुप्तं शिवं लभ्यां ।) पारसीघोटक ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥

पराधीन, चि, (परस्य परेषां वा अधीन ।)
परवश । तत्प्राप्य । परतन्त्र २ परवान् ३
नाथवान् । इत्यमर । ३ । १ । १६ ॥ तस्य

जीवन्मत्त यथा,—

“स्वाधीनवृत्ते साफल्यं न पराधीनवृत्तता ।
ये पराधीनकर्मणां जीवन्तोऽपि च ते स्वता ॥”

इति गरुडपुराणे ११३ अध्याये ॥

परागवा, स्त्री चिकित्सा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पराङ्ग स्त्री, (परस्य अज्ञम् ।) अन्यस्वामिकभक्त-
पितृकादि । परकर्तृकशस्त्रयाकन्दयमात्रम् ।
परसूदात्रम् । तस्य त्वात्थ्यं यथा,—

पराप

“पराप परवासश्च निव धर्म्मरतस्त्वजेत ।”
इति स्मृति ॥

सयमदिने तस्य त्वाज्यत्व यथा —
“कास्य मांसं मस्तरश्च चणकं कीरदूषकम् ।
शकं मधु पराप्तश्च त्वजेदुपवसनं स्त्रियम् ॥”*

पारागदिने तस्य त्वाज्यत्व यथा,—
“अभ्यङ्गश्च पराप्तश्च तैलं निम्माज्यलङ्घनम् ।
तुलसीचयनं दूतं पुनर्भोजनमेव वा ॥
वस्त्रपीडा तथा चारुं द्वादश्या वस्त्रवेदुध ॥”*

तद्भोक्तुयागादेर्विफलत्व यथा —
“परपाकेन जुष्टस्य द्विजस्य गृहमेधिनः ।
इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तत्त्वेन ॥”*

तद्भुक्ता पुनोत्तमान्ने दोषो यथा —
“यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्या समधिगच्छति ।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाद्भेत् प्रवर्त्तते ॥”*

ब्राह्मणादिस्वामिकाभोजने दोषो यथा,—
“ब्राह्मणाद्भेत्त दारद्रा चक्षियाद्भेत्त प्रेथताम् ।
वैश्याद्भेत्त तु भूतलं भूमाद्भेत्तैरकं व्रजेत ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*॥
पराप्तभोजनेन तीर्थगमने फलस्याख्यत्व यथा,—
“बोद्धव्यं स जन्मते य पराप्तेन गच्छति ।
अहं तीर्थफलं तस्य य प्रसङ्गेन गच्छति ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*॥
महागुरुनिपाते तस्य त्वाज्यत्व यथा,—
“अथवाद्वा पराप्तश्च गन्धं माल्यं च मैथुनम् ।
वर्च्यवेदुगुरुपाते तु यावत् पूज्यं न वतस्वर ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥
तद्भोक्तुर्मन्त्रसिद्धिदानियथा —
“जिह्वा दग्धा पराप्तेन करौ दग्धौ प्रतियुजात ।
मनो दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्भवेन्नरने ॥”

इति तन्त्रम् ॥*॥
तद्भोजने प्रतिप्रसवो यथा,—
“गुर्वन्नं मातुलां वा अश्वराजं तथैव च ।
पितु पुत्रस्य चैवान्नं न पराप्तमिति स्मृति ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
पराप्तं, त्रि, (पराप्तं निवमस्यस्य । “अग्र
आदिभ्योऽच ।” ५ । २ । १२७ । इति अच ।)
पराप्तोपजीवी । तत्प्रथाय । परपिच्छाद २ ।
इत्यमर । ३ । १ । २ ॥

परापं, त्रि (परागता आपो यस्मात् । “अवर्णा
नादृवा ।” ६ । ३ । ६७ । इत्यस्य वार्त्ति इत्यनेन
पक्षे अप ईदभावः ।) पक्षे ईत्वे परेपम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

परापरः, कौ (परमापिपत्तिः) आ + पू + अचो) पक्ष
यकम् । इति भावप्रकाशः । (अस्य विवरणं पक्ष
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ परापरश्च द्वयोः समाहारः ।)
परमपरश्च । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २७ ।
“इताश्च सङ्घर्षेण प्रजानां कारणं परम ।
परापरविदं प्राञ्चास्ततो यज्ञान् वितन्वते ॥”)

परापरगुरुः पुं, (परमादिपि परं अञ्ज परापरः ।
प्रबोद्धरादित्वात् बाहुं सत् कर्मधारयः ।) गुरु
विशेषः । स तु भगवती । (यथा,—

पराप्त

“आदौ सञ्च देवेशि । मन्त्रं परमो गुरुः ।
परापरगुरुश्च हि परमेष्ठौ त्वहं गुरु ॥”

इति बृहन्नीलतन्त्रे २ पटल ॥
(तन्त्रान्तरे च यथा,—
“मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः ।
परापरगुरुश्च हि परमेष्ठिगुरुश्च हम् ॥”)

पराभवः, पु, (पराभूयते इति पराभवनमित्यर्थः ।
परा + भू + भावे अप ।) तिरस्कारः । (यथा,
मार्कण्डेय । १८ । २८ ।
“मन्त्रासक्तोऽहम्भुक्छिद्यो नचैवाहं जितेन्द्रियः ।
कथमिच्छेय मत्तोऽपि देवाः शत्रुपराभवम् ॥”)

अस्य प्रथाय । अकारः २ तिरस्क्रिया ३ परि
भावः ४ विप्रकारः ५ परिभवः ६ अभिभवः ७
अत्याकारः ८ निकारः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
विनाशः । इति मेदिनी ॥

पराभूतः, त्रि, (पराभूयते स्म । परा + भू + क्त ।)
पराजितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
पराभर्त्ता, पु (पराभृश्यते इति । पराभर्त्तन-
मित्यर्थः । परा + भृश् + भावे घञ ।) युक्तिः ।
विवेचनम् । तत्प्रथाय । वितर्कः २ उन्नय-
नम् ३ विमर्शणम् ४ अध्याहारः ५ तर्कः ६
ऊहः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ तर्कशास्त्रे तु आभि-
विष्टिपक्षधर्म्मज्ञानम् । यथा —

“आप्यस्य पक्षधर्म्मत्वयोः पराभर्त्ता उच्यते ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
अस्यार्थः “आभिनिविष्टस्य पक्षेयस्य वैशिष्ट्या
वगाहिज्ञानमनुमितिजनकम् । तच्च आप्य
पक्षे इति ज्ञानं पक्षो आप्यवान् इति ज्ञानं
वा ।” इति सिद्धान्तसुक्तावली । स चाहुमिति
आपारः । यथा —

“आपारस्तु पराभर्त्ता कारणं आभिधीर्भवेत् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
अस्यार्थः “अनुमायामनुमितौ आभिज्ञान
कारणं पराभर्त्ता आपारः । तथा हि । येन
पुरुषेण महानसादौ धूमे वङ्गैर्वाभिगृहीता
पञ्चाक्षं स एव पुरुषः कश्चित् पर्वतादौ अवि-
च्छिन्नमूर्त्ता धूमरेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो
वङ्गिवाप्य इत्येव रूपं आभिस्तरणं तस्य पुरु-
षस्य भवति पञ्चाक्षं वङ्गिवाप्यधूमवान् पर्वतं
इति ज्ञानं भवति स एव पराभर्त्ता इत्युच्यते ।”
इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

पराभर्त्ता कौ (परमभर्त्ता वारि यस्मात् ।) वर्ष
यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परमभर्त्ता अस
रयधर्म्मकं ब्रह्मात्मभूतं यस्य । इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः । यथा, सुखकोपनिषदि । ३ । २ । ६ ।
“वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
सत्यासथोपागतयतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मणोऽनेन परान्तकाले
पराभर्त्ता परिसुच्यन्ति सर्वे ॥”)

पराभर्त्ता, त्रि (पराभृश्यते स्म । परा + भृश् +
कृत्येति क्त ।) सञ्चलः । सञ्चल्युक्तः । यथा,—
“क्षेत्रकर्मविपाकाश्रयैरपराभर्त्ता । इति कुसु-

पराप्त

माञ्जलिकारिकायाख्याने रामभद्रः ॥ कृत्यपरा
भर्त्ता । विवेचितः ॥

परायणः त्रि, आसङ्गवचनम् । इत्यमरः । ३ । २ । २ ॥
परं केवलमयनमासक्तिस्थानमिति परायणम् ।
यथा धम्मपरायणो धम्मासक्तः । इति भरतः ॥
आश्रयः । (यथा मनु । ४ । १ ।
“वर्त्तयश्च शिलोऽभ्यासमिहोच्चपरायण ॥”
तत्परम् । अभौष्टम् । इति मेदिनी ॥ (निव-
प्रतिष्ठा । यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।
“पादच्छायासुखं भक्तुस्तद्विषयं महात्मनः ।
स हि नाथोजनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥”
“परायणं शान्तप्रतिष्ठा ।” इति रामायणे ॥)

परायणः त्रि (परस्य परेषां वा आश्रयः ।)
पराधीनम् । यथा —
“तन्नायतवशाधीनश्चन्द्रवन्तः परातपरे ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

परारिः, व (पूर्वतरे वतसरे इत्यर्थे “सद्यः प्रवृत्त
परारोति ॥” ५ । ३ । २० । इति पूर्वतरस्य
परभावः आरिश्च सवतसरे ।) पूर्वतरवतसरे ।
गतत्वतीयवर्षः । इत्यमरभरतौ ॥ (परस्य आरिः ।)
परशत्रौ चि ॥

परारिः, त्रि, (परारि भवः । “स्मिरपवतपरा
रिभ्यस्तो वक्तव्यः ।” ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्त्ति
इत्यनेन त्वा ।) पूर्वतरवतसरे सञ्चलः । इति
आकरणम् ॥

परावः, पु (परावृत्तौति । परा + वृ + उन् ।)
कारवेक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारवेक्षश्च
स्य गुणायो ज्ञातव्यः ॥)

परावकः, पु (परावृत्तौति । परा + वृ + उक् ।)
प्रक्षरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
परावृत्तः कौ, (परावृत्तिः सर्वान्तस्तत्तयो वर्तते इति ।
अध्यक्षः वृत्तौ + अच ।) दृश्यमध्यसत्त्वाः लक्ष-
लक्षकोटिः । १० । १० । १० ।
इदं चरमसत्त्वा अष्टादशाङ्गपर्यन्तम् । इति
हेमचन्द्रः श्रुतिविशेषः ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ४ ।
“यदि विशोकौगणनापरा स्यात्
तस्याः समाप्तिर्यदि नाशुषः स्यात् ।
पारे परावृत्तं गणितं यदि स्यात्
गण्येयनिःशेषमुच्यते स स्यात् ॥”)

ब्रह्मण आशुषोऽहम् । यथा,—
“जिज्ञेन तस्य मानेन चाशुषं शतं स्मृतम् ।
तत् परावृत्तं तद्वर्त्तं परावृत्तमभिधीयते ॥”
इति कौर्मि ५ अध्यायः ॥

(तथा, मार्कण्डेयः । ४६ । ४२ — ४३ ।
“शतं हि तस्य (ब्रह्मणः) वर्धायां परमित्यभि-
धीयते ।
पञ्चाशद्विंशत्यवर्षं परावृत्तमिति कौर्मिः ॥
यवस्य परावृत्तं अतीतं द्विजसत्तमम् ।
यस्यान्तःभूतसत्त्वाकाया माया इत्यभिहितम् ॥”)

परावृत्तः त्रि, (परावृत्तं परावृत्तं सत्त्वावत् प्रधानत्व-
महेतीति । परावृत्तं + यत् यद्वा परावृत्तं भवः ।
“परावृत्तमतीतमपूर्वम् ॥” ४ । ३ । ५ । इति

परिक्र

“परिकर सहकारौ स च आभिपक्षधर्मत्वादि ।”
इति सामान्यनिरुक्तौ जगदीश ॥
(अलङ्कारविशेष । यथा साहित्यदर्पणे । १ । ७५ ।
“उक्तिविशेषणौ साभिप्राये परिकरो मत ॥”
उदाहरणं यथा तन्नेव । “अङ्गराज । सेना-
पते । त्रयोपहासिन् । कर्ण । रत्नैर्न भौमादु-
डु प्रासनम् ॥”)

परिकर्ता, [कृ] पु, (परिकरोतीति । परि + कृ
+ क्त) अनूपव्यङ्गे कनिष्ठविवाहस्य याजक ।
इत्युदाहरणम् ॥

परिकर्म्म [नृ] क्त्वि, (परिक्रियते इति । परि +
कृ + मनिन् ।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभाधान
रूपसंस्कार । इति भरत ॥ कानोद्वर्जनादि ।
इति खामी ॥ शरीरसंस्कारमात्रम् । इत्यन्ये ॥
ततपर्याय । अङ्गसंस्कार २ । इत्यमर । २ ।
६ । १२१ ॥ प्रतिकर्म्म ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा कुमारे । ४ । १६ ।

“विबुधैरसि यस्य दारुणे
असमाप्ते परिकर्म्मणि स्मृत ।
तमिमं क्रुद्ध दक्षिणेतरे
चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥”)

परिकर्म्म [नृ] पु, (परितः कर्म यस्य ।) परि-
चारक । सेवक । इति रत्नमाला ॥

परिकर्म्मौ, [नृ] त्रि, (परिकर्म्म विद्यतेऽस्य ।
परिकर्म्म + णिनि ।) परिकर्म्मा । इति हेम-
चन्द्र ॥

परिकाङ्क्षित, त्रि (परित्यक्त काङ्क्षित अभिलाषो
येन ।) तपस्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

परिकूट, क्त्वि, (परि सर्वतो भूषित कूटम् ।)
पुरङ्गारकूटकम् । ततपर्याय । हस्तिनख २
नगरङ्गारकूटकम् ३ । इति हेमचन्द्र ॥

पारक्रम, पु, (परिक्रमणम् । क्रमु पादविक्षेपे +
भावे घञ् । “नोदात्तोपदेश्येति ।” ७ । ३ । ३४ ।
इति उपधाया न ढङि ।) क्रीडाया पङ्गा
गमनम् । ततपर्याय । विहार २ । इत्यमर ।
३ । २ । १६ ॥ प्रदक्षिणम् । यथा —
वराह उवाच ।

“इदं भद्रे । महापुण्यं पृथिव्यां सर्वतो दिशम् ।
परिक्रम्य यथाञ्चान प्रमाणागणितं शुभम् ॥
भूम्या परिक्रमे सम्यक् प्रमाणं योजनानि च ।
वष्टिकोटिसहस्राणि वष्टिकोटिशतानि च ॥
तौथान्येतानि द्वाब्जं तारकाञ्च नभस्तले ।
गणितानि समस्तानि वायुना जगदायुषा ॥
ब्रह्मणा लोमशेनैव नारदेन ध्रुवेण च ।
आम्बवता सपुष्पेण रावणेन हनूमता ॥
एतैरेकैषा देवैः ससागरवना मही ।
क्रमिता बालिना चैव बाल्मिक्यजरेखया ॥
अन्तरा भमशेनैव सुयौवेण महात्मना ।
तथा च पूर्वदेवेनैः पञ्चभिः पाण्डुनन्दनैः ॥
योगसिद्धेस्तथा कैशिकाकैशेयसुखैरपि ।
क्रमिता न क्रमिष्यन्ति न पूर्वे नापरे जनाः ॥
अव्यसन्नवर्णोपैते प्राप्तिमिच्छास्यदुद्धिभिः ।

परिचि

मनसापि न शक्यन्ते गमनस्य च का कथा ॥
सप्तहृषीपे तु तौर्थाणि भ्रमणाद् यतः फलं भवेत् ।
प्राप्यते चाधिकं तस्मान्मथुरायां परिक्रमे ॥
मथुरा समुपग्राप्य यस्तु कुप्यात् प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तहृषीपा वसुन्धरा ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामानभीपसुभिः ।
कर्त्तव्या मथुरा प्राप्य नरे सम्यक् प्रदक्षिणा ॥”
इति वराहपुराणम् ॥

परिक्रमसह पु, (परिक्रम विहार सहते इति ।
सह + पचाद्यच् ।) ह्रागल । इति त्रिकाङ्-
शेष ॥

परिक्रिया क्त्वि (परिकरणम् । परि + कृ + शच् ।
“रिड् शयतिङ्ङु ।” ७ । ४ । २८ । इति रिड् ।)
परिखानलादिना वेष्टनम् । ततपर्याय । परि-
सर्प २ । इत्यमर । ३ । २ । २ ॥ (एकाह
यागविशेष । यदुक्तं आश्वलायनश्रौते । ६ । ५ । १२ ।
“सदास्त्रिया अशुक्रिया परिक्रिया वा खर्ग
काम ॥” “परिक्रियाप्येकाहा भवति एवामन्य
तमेन खगकामो यजेत ॥” इति नारायणी ।)

परिचित पु (परि सर्वतोभावेन चिद्यते हन्यते
दुरित येन । परि + चि + क्तिप् । कलिप्रासन
कर्तृत्वादस्य तथात्वम् । यद्वा, परिचीयेषु
क्रुद्धु चिद्यति इष्टे इति । तथा चोक्तं महा-
भारते । १ । १६ । २ — ३ ॥

“विराटस्य सुतां पूर्वं क्षुद्रां गाक्षीवधन्वन् ।
उपब्रथ्य गतां दृष्ट्वा व्रतवान् ब्राह्मणोऽजवीत ॥
परिचीयेषु क्रुद्धु पुत्रस्तव भविष्यति ।
एतदस्य परिचित्व गर्भस्यस्य भविष्यति ॥”)

अभिमन्युपुत्र । ततपर्याय । परीक्षित २ परि-
चीत ३ परिचित ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
(अयं पुनर्बुधिद्विरादनन्तरं कलियुगस्यारम्भे
राजचक्रवर्ती आसीत् । क्रुद्धचेत्रयुद्धे परि-
चीये क्रुद्धकुले अभिमन्युपुत्रा उचसराया गभा-
ञ्जात । अयमेव गर्भस्य क्रुद्धाश्रयात्प्रयुक्तेन
ब्रह्मर्षेण निहतोऽपि पुनर्भगवत् कृष्णस्य
प्रभावात् जीवितं लब्धवान् । अयमेव दृष्टरूपिण
धर्मं नियुक्तं कलिं प्रशशास । ततो गच्छति
काले एकदाऽसौ ऋगया विहरन् क्षुधादट-
पीडित मौनव्रतावलम्बिनं शमीकस्य सुने-
राश्रम गत्वा प्रत्युत्तरदानपराङ्मुखस्य तस्य स्नानं
धनुष्कोशं च ततः समासञ्जयामास । अनेना
पराधेनेन राजनं शमीकस्य पुत्रं इन्द्रो नामा
तपस्वी इत् सप्तमेऽहनि तच्छकदहोऽयं नृतो
भविष्यतीत्यभिप्रेतवान् । एतदावस्थां गङ्गातीरे
सुनिप्रभृतिभिरीश्वरनामकीर्तनादिकमालोचयन्
प्रयोपवेशने स्थितस्तच्छकदहो नृतश्च । इत्ये-
तत्कथा महाभारते विस्तारतो ब्रह्मया ॥
(क्रुद्धपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३३ । ६ ।
“क्रुरोस्तु पुत्राञ्जलारं सुधन्वा सुधनस्तथा ।
परिचितुं महाबाहुं प्रवरश्चारिभेजय ॥
अविचितं पुत्रं । यथा महाभारते । १ । ६ । ४५ ।
“अविचितं परिचितं श्रवणाश्च वीर्यवान् ॥”)

परिग्र

परिग्रितं त्रि, (परितः चिद्यते स्त इति ।
चिप + क्त ।) परिखादिना वेष्टितम् । तत-
पर्याय । निवृतम् २ । इत्यमर । ३ । १ । ८८ ॥
सर्वतोभावेन क्षेपयुक्तश्च ॥

परिखा क्त्वि (परितः सन्धते इति । खन् +
“अन्ध्रश्चैषीति ।” ३ । २ । ११ । ६ ।)
रानधानादिवेष्टनखातम् । इति भरत ॥ गड-
खाइ इति खाना इति च यस्या पचिद्धि ।
ततपर्याय ॥ खेयम् । इत्यमर । १ । १ । २६ ॥
(यथा मनु । ७ । १६६ ।

“भिन्याचैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
समवस्त्वन्धेयैश्चैव रात्रौ विचासयेत्तथा ॥”)
तस्या मानं यथा —

“प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।
परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दृष्टवस्तकम् ॥”
सङ्केतपूर्वकश्च परिखाङ्गारमौष्ठितम् ।
शत्रोरगम्य मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनक्षत्राख्ये २ अध्याये ॥

परिखातं त्रि, परिसर्वतोभावेन खातं प्रथितं ।
इति परिपूर्वखाधातो कत्तरि क्तप्रत्यय
नित्यम् ॥ विखात ॥

परिगणित, त्रि, (परिसर्वतोभावेन गणयते
स्त । परि + गण + क्त ।) सर्वतोभावेन गणना
युक्तं । यथा । “परिगणितव्यतिरिक्तेषु ससर्ग-
कृतविशेषो नादरक्षीयः परिगणनानर्थक्यत्वात् ।”
इति जीवन्वाहन ॥

परिगतं त्रि, (परि + गम + क्त ।) प्राप्तं ।
विश्रुतं । ज्ञातं । चैष्टितं । इति मेदिनी ॥
गतं । इति हेमचन्द्र ॥ वेष्टितं । यथा,—

“अथ सवस्त्वदुक्कूलकुथादिभि
परिगतोऽज्वलदुहृतनालधि ॥”

इति भट्टिकाव्ये । १ । १ ॥

परिगृह्य, क्त्वि (परि सर्वतोभावेन गृह्यते वा
परि + ग्रह + कर्म्मणि क्त्वि ।) वारौ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

परिग्रह, पु (परिग्रहणमिति । परि + ग्रह +
“ग्रहं वृद्धिनिश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति
अप ।) प्रतिग्रह । (यथा पञ्चतन्त्रे । ४ । ७ ।

“कथञ्चाज्ञेयपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराचुम्बसे
तत्ते धूर्तं । हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममे-
वापरा ॥”)

सैन्यपञ्चाङ्गाग । पत्नी । भाग्या । (यथा
रघु । ६ । १४ ।

“समस्तकन्या सपत्नपरिग्रहा-
ननलकानलकानवर्मां पुरीम ॥”)

परिजन । परिवार । आदानम् । (यथा
रघु । ६ । ४६ ।

“अनुभववदोऽलङ्कृतसव
पटुरपि प्रियकण्ठजिह्वया ।
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे
सुजलताजलतामवलाजना ॥”)

खीकार । (यथा, रघु । १८ । १८ ।

परिषः

“लोकेन भावी पितुरेव तुल्य
सम्भाषितो मौलिपरिष्ठात स ॥”
मूलम् । कन्द । आप । प्रपथ । इत्यमरभरतौ ॥
राष्ट्रवत्स्यभास्कर । इत्यजय ॥ (पुत्रदारादि-
भक्त्यपरिमाणम् । यथा, मनु । १ । १२४ ।
“कल्पया तस्य तैव तं सङ्कटम्बादु यथाहृत ।
प्रस्तापनायेत्य दास्यस्व भूषाणां परिग्रहम् ॥”
परिग्रहनिर्णयेति विग्रहे हस्त ॥ विष्णु । यथा,
महाभारते । १५ । ४८ । ५८ ।
‘चतु र्दशर्षेण कालं परमेष्ठी परिग्रह ॥’
“श्रवणाधिभि पणितो गृह्यते सञ्जगतत्वात्
परिणी जायत इति वा । पुत्र्यादिभिर्भक्तैरर्चित
परिग्रहाति इति वा परिग्रह ॥” इति शाङ्कर
भाष्यम् ॥ साननम् । यथा, रघु । ८ । २१ ।
“आजादश्च शत कुशमखला
यतामरः शृङ्गश्च परिग्रहम् ॥”
“अग्रगण्यं परिग्रहं कथं यथासाधा गत्यास्त्वाम् ॥”
इति गौडीकायां सङ्गिनाथ ॥
परिग्रह, पु, (परि + ग्रह + “पणौ यजे” २ ।
३ । ४७ । इति उज्ज ।) यज्ञवेदिविशेष । इति
केचित् ॥
परिच, पु, (परि चयतेऽनेनेति । परि + चय +
“परो च ।” ३ । ३ । ८४ । इति अप
चादेशश्च ।) लोहसुखलुगुड । लोहमय
लुगुड लोहसुखलुगुड । तत्पण्याय । परि
चातन २ । इत्यमर । २ । ८ । ६१ ॥ परि
चातक ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ६७ । २४ ।
“बाहुनात्तमाङ्गाणां कान्मुकाणां भारत ।।
गदानां परिचातकाश्च हस्ताणां चोरभि सह ॥”)
परिचात । परितो हननम् । इत्यमरभरतौ ॥
विष्कम्भादिस्मृतिविशेषो गान्तर्गत जनविश्रुति
योग । (यथा ज्योतिषे ।
“वक्रोऽक्षकश्च यतोपातो वरीयान परिचक्षया”
अस्य गङ्गाश्च परिचक्ष्य शुभं कर्म कुर्यात् ।
यदुक्तं तत्रैव ।
‘परिचक्ष्य त्वजेदङ्गे शुभकर्म नत परम् ॥”)
अथ परिचयोगज्ञातफलम् ।
‘उत्तपत्तिकात्रे परिघो यदि स्था-
नस्तदा वप्रकुठारकल्प ।
असत्त्वमाक्षी समया विष्टी
अख्यानुभोक्ता विजितारिपक्ष ॥”
इति कोष्ठीप्रदीप ॥
अगल । इति मेदिनी ॥ सुङ्गर । मूल । इत्य
जय ॥ कलस । काचघट । गोपुरम् । सङ्ग ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ॥ ॥ (कान्तिकाशुचर
विशेष । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ३३ ।
“परिचक्ष वटश्चैव भीमश्च सुमहावजम् ।
दहात दहनश्चैव प्रचक्षी वीर्यसम्मतौ ॥
अङ्गीऽप्यङ्गपगान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥”
अङ्गालविशेष । यथा, महाभारते । १२ ।
१३८ । ११४ ।

पुट

परिच

“लम्बकायौ महावक्रौ मलिनो घोरदर्शन ।
परिघो नाम चकाल शूलपाणिरङ्गशत ॥”
परिघात, पु, (परिचयतेऽनेने । परि + हन +
घञ । “हनस्तोऽचिखलो ।” इति त ।)
अस्त्रम् । हननम् । इति धरणि ॥
परिघातन, पु, (परितो चातन यस्मात् ।) परिघा
स्तम् । इत्यमर । २ । ८ । ६१ ॥ सर्वतो-
भावन हनने क्ली ॥
परिघोष प, (परितो घोषो यस्मिन् ।) मेघ-
शब्द । शब्द । अवाच । इति मेदिनी ॥
परिचय, पु, (परि समन्तात् चयन बोधो ज्ञान-
मित्यथ । परि + चि + अप ।) विशेषण ज्ञानम् ।
चेना इति भाषा । तत्पण्याय । सत्त्व २ ।
इत्यमर । ३ । १२३ ॥ प्रथय ३ । इति भरत ॥
(यथा माधे । ७ । ६१ ।
“न परिचयो मलिनात्मा प्रसाधनम् ॥”
अभ्यास । यथा माधे । २ । ७५ ।
“हेतु परिचयश्चैवै वक्तुगुणनिकेव सा ॥”
नादस्य अवस्थाविशेष । यथा हठयोगदीपि-
कायाम । ४ । ६६ ।
आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।
निर्यति सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥”)
परिचर पु, (परितचरतीति । परि + चर +
पचाद्यच् ।) युद्धकाले परप्रहारान् रथरक्षक ।
प्रजासामन्तयवस्थापनकारी । इति केचित् ॥
सेनायां राज्ञो दण्डनायक । इत्यने । इति
भरत ॥ तत्पण्याय । परिचिख्य २ । इत्य
मर । २ । ८ । ६२ ॥ सहाय ३ । इति रत्न-
माला ॥ (परिचय्याकारक । यथा वैद्यके,—
“उपचारज्ञतां दास्यमनुरागश्च भर्त्सरि ।
शौचश्चेति त्रयुर्थोऽयं गुण परिचरे जने ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥
“स्निग्धोऽनुगुणबलवान् युक्तो याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यलक्षणान् पाद परिचरः स्मृत ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥)
परिचरकर्म [न] क्ली, (परिचरण सेवैव
कर्म ।) परिचर्या । तद्वैदिकपण्याया । इर
यति १ विधेम् २ सपथेति ३ नमस्यति ४ दुर
स्यति ५ ऋभोति ६ ऋणद्धि ७ ऋच्छति ८
सपति ९ विवासति १० । इति दश परिचरक
कर्माणि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याये ॥
परिचर्या क्ली, (परिचर्यते परिचरणमित्यथ ।
परि + चर + “परिचय्यापरिसर्येति ।” ३ । ३ ।
११ । इत्यस्य वाचि इति शो यक च
निपात्यते ।) सेवा । (यथा दवीभागवते ।
१ । ४ । ११ ।
“अथवा वाङ्मे प्रामे परिचर्यां करिष्यति ।
पुत्र परमघमिष्ठं पुण्यार्थं कलविष्णुषी ॥”)
तत्पण्याय । वरिवक्षा २ शुश्रूषा ३ उपा
सनम् ४ । इत्यमर । २ । ७ । ३५ ॥ परिसर्या ५
उपासना ६ उपासि ७ । इति भरत ॥ शुश्रू
षया ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

परिच्छ

परिचाय्य पु (परिचोयते इति । चिञ् चिञ्चिमे
+ “अथौ परिचाय्योपचाय्यनक्त्या ॥” ३ । १ ।
१३१ । इत्यनेन चाधु ।) यज्ञाग्नि । तत्पण्याय ।
सम्बद्ध २ उपचाय्य ३ । इत्यमर । ७ । ७ । २ ॥
(अग्निश्च न वह्नि किन्त्वग्निधारणाधेऽखल-
विशेष । इति सिद्धान्तकोमुदी ॥)
परिचारक त्रि (परिचरतीति । परि + चर +
खल ।) सेवक । चाकर इति भाषा ॥ (यथा
मनु । ७ । २१७ ।
“तत्रात्मभूते कालश्चैव ह्यथै परिचारकौ ।
सुपरीक्षितमन्त्रादामशान्कनैर्विषापह्ने ॥”)
तत्पण्याय । इत्य २ दासेर ३ दासेय ४
दास ५ गोपक ६ चेटक ७ त्रियोव्य ८
किङ्कर ९ प्रेष्य १० भुजिख्य ११ । इत्य
मर । २ । १ । १७ ॥ डिङ्गर १२ चेट १३
गोप्य १४ पराक्षित १५ परिष्कन्द १६ परि
कम्पी १७ । इति हेमचन्द्र । ३ । २४ ॥
परिचाय्य, त्रि परिचय्यतेऽथै इति । परि +
चर + कर्मणि ख्यत । सेव ॥
परिचित त्रि, (परि + चि + कर्मणि क्त ।)
परिचयविश्रुत । ज्ञात । यथा,—
“लक्ष्मणे चिरपरिचिता जन्मभूमौति बुद्ध्या
मा खिद्यस्य त्रिभुवाननचाण्डौती क्रमाङ्क ।।
किन्न त्याज्य भवति सङ्गतां चेत परस्त्रोपकारी ।
वाराणस्या तुनिरिप गतो दक्षिणाश्रमगच्छ ॥”
इति पदाङ्कदूत ॥
परिचय त्रि परि पूर्वन्विधातो कर्मणि यप्रत्ययेन
ण्यत्तम् ॥ परिचययोग्यम् । परिचयनीयम् ।
परिचैतयम् ॥
परिच्छद पु (परिच्छादयतेऽनेनेति । परि + छद
+ शिच् + “पुति संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । ११८ ।
इति च । “छादेचैऽनुपसर्गात् ।” ६ । ४ । ६६ ।
इति उपधाङ्गस्य ।) परिवार । इति हेम-
चन्द्र ॥ (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ६७३ ।
“सहधर्मेचारिणी मम परिच्छद सुतम् । न
सह्ये ५ ।
न तु सुखयति जुह्विदिह स्तत्राथैव शान्तये ॥”
हृन्मन्त्रवस्त्रकमलान् पत्तोरयम् । ४ । १,
“परिच्छदं नृपाहर्षे परिचर्षी यथा ॥ ४ । १
इत्यस्य टीकायां भरत
(यथा, रघु । १ । १६ ।
“सेना परिच्छदस्तस्य ह्ययमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रेऽनुष्ठिता बुद्धिर्मात्रेण धुनुचि चातता ॥”)
आच्छादनम् । यथा,—
“यथ केननिमा श्रय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदा ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
परिच्छन्द पु, (परिच्छन्दयतेऽनेने । परि + छदि
सवरणे + घञ ।) परिच्छद । इति शृङ्गा-
युध ॥
परिच्छन्, त्रि, परिपूर्वन्विधायतो कर्मणि कर्मणि
च क्तप्रत्ययनिष्पन्न ॥ परिच्छदविश्रुत । सर्वतो-
भावेनाच्छादिति । सङ्गत ॥

परिडो

परिच्छिन्न, त्रि (परि + छिद् + कर्त्तरि क्त ।)
परिच्छेदविशिष्ट । अवधिप्राप्त । यथा,—
“परिच्छिन्नामेव त्वयि परिणता विभक्ति गिर
न विद्वत्सत्त्व वयमिह हि यत् न भवति ।”
इति महिम्न स्तोत्रम् ॥
सर्वतोभावेन छेदविशिष्टश्च ॥
परिच्छेद, पुं, (परि + छिद् + भावे करणादौ च
घञ् ।) ग्रन्थविच्छेद । यथा त्रिकाण्डशेषे ॥
“सर्ववर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहा ।
उच्छ्वास परिवर्तनश्च पटल काण्डमस्त्रियाम् ॥
स्थान प्रकरण प्रज्ञाद्विकच ग्रन्थसन्धय ॥”
(तत्र काव्ये सर्ग । कोषे वर्ग । अलङ्कारे परि
च्छेदोच्छ्वासौ । कथायासुद्घात । पुराणसङ्ग्रहि
तादौ अध्याय । नाटके अङ्क । तन्त्रे पटल ।
ब्राह्मणे काण्डम् । समीते प्रकरणम् । इति
ह्यसि पञ्च । भाष्ये आङ्गिकम् । स्वमन्येऽपि पाद-
तरङ्गस्तवकप्रपाठकस्त्वमङ्गरीलङ्घरीप्राखा-
दयो ग्रन्थसन्धयो ग्रन्थभेदे यथायथ ज्ञेया ॥३॥
सीमा । अवधि । यथा मालतीमाधवे ।
‘परिच्छेदातीत सकलवचनानामविषय
युनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथ यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वसादुपचितमहामोहगहनो
विकार कोऽप्यन्तजडयति च तापश्च कुरुते ॥”
परिजन, पुं, (परिगतो जन ।) परिवार ।
पोष्यवर्ग । यथा, महिम्न स्तोत्रे ।
“यद्विहृन्नामो वरद परमोच्चैरपि सती
मधश्चक्रे वायु परिजनविधेयजिसुवन ॥”
नियतसन्निधिवर्तिपरिचारक । यथा आनन्द
लहरीयाम् । ३ ।
“किरीट वैरिश्च परिहर पुर कैटभभिद
कठोरे कोटीरे खलसि जहि जम्भारिसुकुटम् ।
प्रणम्येतेषु प्रसभमभियातस्य भवन
हरस्याभ्युत्थाने तव परिजनेक्तिर्विजयते ॥”
“परिजन नियतसन्निधिवर्तिपरिचारक ।”
इत्यस्योक्तस्य आख्यायामोपरीमण्यतर्कपञ्चानन ॥
परिजल्पित, स्त्री (परि + जल्प + भावे क्त ।)
दृष्टाङ्गचित्रजल्पान्तर्गतद्वितीयजल्पनम् । यथा,
‘प्रमोदिह्यताश्चापलादुपपादनात् ।
स्वविचक्षणतायुक्तिर्भ्रष्टा स्यात् परिजल्पितम् ॥”
इत्युल्लङ्घनीजल्पम् ॥
परिजमा, [नृ] पुं, (परिजायते इति । परि +
जन् + मन् । निपातनात् साधु ।) चन्द्र । अग्नि ।
इति शिवान्तकौमुद्यामुष्णादिहृति ॥ (पर्य-
जतीति । अजे परिपूर्वस्य श्रुत्तन्निद्यादिना
मनप्रत्ययोऽकारलोप आदुदात्तत्वश्च निपा
त्यते । परिजम्ना । इति वेदभाष्यम् ॥)
परिज्वा, [नृ] पुं, (परि + जु औचधातु +
“श्रुत्तन्नु पृथङ्गिति ।” उणां । १ । १५८ ।
इति कनिन् । इदम् उज्ज्वलदन्तमतम् ।)
इन्द्र । अग्नि । इति सच्चिन्मसारीणादिहृति ॥
परिडीनक, स्त्री, (परि + डी + क्त ।) तत् स्त्री
कन् ।) पश्चिमतिविशेष । यथा,—

परिणा

“डीन प्रडीनसुडीन सडीन परिडीनकम् ।”
इति जटाधर ॥
(तथाच महाभारतम् । ८ । ४१ । २७ ।
“अतिडीन महाडीन खडीन परिडीनकम् ॥”)
परिणत, त्रि, (परिणमति स्म । परि + नम् +
क्त ।) पक्वम् । इत्यमर । ३ । १ । ६६ ॥
तियगधातिगज । इति हैमचन्द्र ॥ (यथा,
माघे । ४ । २६ ।
‘सततमसुमतामग्न्यरूपा
परिणतदिक्करिकास्तटीर्विभर्ति ॥”)
सर्वतोभावेन नतश्च ॥
परिणय, पुं, (परिणयनम् । परि + नी + अप ।)
विवाह । इत्यमर । २ । ७ । ५७ ॥
परिणाम, पुं, (परिणमनम् । परि + नम् +
घञ् ।) विकार । प्रकृतेरन्यथाभाव । यथा ।
सुखस्य विकारः शोथरक्तता । केचित्तु । प्रकृति
असजन्मविकार । यथा काष्ठस्य विकारो
भस्म । ऋतपिण्डस्य घट । इत्यमरभरतौ ॥
चरम् । शेष । यथा—
“परिणामसुखे गरीयसि
अथकैऽस्मिन् वचसि क्षतौऽसाम् ।
अतिवीर्यवतीव मेघजे
बहुरूप्योयसि दृश्यते गुण ॥”
इति भारवौ । २ । ४ ॥
(निदानभेदेन यथा,—
“असतोऽग्नियार्थसंयोगप्रज्ञाणराधपरिणाम-
भेदास्त्रिविधो वा ॥” “परिणामोऽयोगादियुक्ता
ऋतुस्वभावता श्रुतीदय । अधर्मस्य च रोग
हेतोरन्नेवान्तभाव इति भट्टारहरिश्चन्द्र ॥”
इति माधवकरकृतस्वविनिश्चयस्य पञ्चनिदान
आख्याने विजयेनोक्तम् ॥
“कालस्य परिणामेन जराश्रवणनिमित्तजा ।
रोगा स्नाभाविका दृष्टा स्नाभावो नियतिप्रिय ॥”
इति चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
अथालङ्कारभेद । तल्लक्षणं यथा,—
“परिणाम क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना ॥”)
परिणामदर्शी, [नृ] त्रि, (परिणाम चरम् पश्य
तीति । दृश् + णिनि ।) चरमकालप्रेक्षी । पञ्चा
दृशी । विषयादे शेषद्रष्टा । इति भारतम् ॥
परिणामशूल, पुं, (परिणामे चरमावस्थाया
शूल यस्य । यद्वा परिणामे सुक्तान्नादे परि-
पाके उतपद्यते शूल यस्मात् ।) रोगविशेष ।
तस्योतपत्तिर्यथा,—
“खैर्निदाने प्रकुपितो वायु सन्निहिते यदा ।
कफपित्ते समावृत्य शून्यकारी भवेद्वली ॥”
तस्य लक्षणं यथा—
‘सुक्ते जीयति यच्छूल तदेव परिणामजम् ।
तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते ॥”
वातिकस्य नस्य लक्षणं यथा,—
“आधानाटोपविष्णुनविषन्वारतिविषनै ।
स्निग्धोष्णोपशमप्राय वातिक तद्वदेद्विषक ॥”
पैतिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—

परिणा

“हृद्यादाहारतिस्तेदकङ्गलवयोत्तरम् ।
शूलश्रुतशमप्राय पैतिक लक्ष्येद्विषक ॥”
वैद्विकस्य तस्य लक्षणं यथा,—
“हृदिहृत्ताससम्भोह खल्वरुगादौर्ध्वसन्तति ।
कटुतिक्तोपशान्तौ च तद्विज्ञेय कफात्मकम् ॥”
त्रिदोषजस्य तस्य लक्षणं यथा—
“सहृदलक्ष्यं बुद्ध्या द्विदोषं परिकल्पयेत् ।
त्रिदोषजमसाध्यन्तु चौर्यमासवलान्तरम् ॥”
इति माधवकर ।
तस्यौषधं यथा गरुडपुराणे ।
लौहचूर्णसमायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा ।
मधुना खादितम् ॥ परिणामाशूलशूलशुत ॥”
(चिकित्सास्य यथा,—
“वमनं तिक्तमधुरैर्विरेकश्चापि श्रेष्ठते ।
वस्तयश्च हिता शूले परिणामससुद्धवे ॥
विडङ्गतखलुषोषं चिद्वदन्तीसचिन्तकम् ।
संस्वायेतानि सङ्ख्यं सङ्ख्यचूर्णानि कारयेत् ॥
गुडेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातरुत्थित ।
उष्णोदकाशुपानम् दद्यादग्निविवर्द्धनम् ॥
अयेत्त्रिदोषजं शूलं परिणामससुद्धवम् ॥
तागरगुडतिलकक्का पञ्चा ससाध्यं य पुमा-
नदात् ॥
उग्र परिणामशूलं तस्यैति सप्तराचेन ॥”
“तिलनागरपथ्यानां भागं शम्बूकभस्मनाम् ।
द्विभागमुडसंयुक्तं गुडं कृत्वा भागिकाम् ॥
श्रीताम्बूयानं पृष्ठाङ्गे भक्षयेत् क्षीरभोजन ।
तागदे रसकं पीत्वा नरो मृष्येत दुर्ज्वलात् ॥”
परिणामससुत्थाचशूलाक्षिरभवादपि ।
शम्बूक । त्रयशङ्ख पञ्चैव लवणानि च ॥
समाग्रा गुटिका कृत्वा कलस्वीकरसेन वा ।
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् यथावशम् ॥
शूलाद्विमुच्यते जन्तु सहसा परिणामजात ॥
यं पिबति सप्तराचं शूलनेवान् कलाययूषेण ।
स जयति परिणामरुजं चिरंजामपि किमुन
नूतनजाम् ॥
लौहचूर्णं वरायुक्तं विलीढं मधुसर्पिषा ।
परिणामशूलं शमयेत्तल्लं वा प्रयोजितम् ॥
सासुद्रं सेव्यं क्षारो रक्चक रौमकं विडम् ।
दन्ती लौहरजं किङ्क चिद्वचूरणकं समम् ॥
दक्षिणोष्णप्रयसा मन्दपावकपाचितम् ।
तदयथाशिवलं चूर्णं पिबेद्विज्ञेन वारिणा ॥
जीर्णजीर्णे तु रुक्तेत मासादिष्टनसाधितम् ।
नाभिःशूलं जीह्वशूलं यक्ष्णदुग्धालतश्च यत् ॥
विद्वध्यष्टौलिकं हन्ति कफवातोद्भवन्तथा ।
शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्ति तत् परम् ॥
परिणामससुत्थास्य विशेषेणान्तकृन्तनम् ॥”
इति ससुद्राद्य चूर्णम् ॥ ३ ॥
“सपिप्पलीगुडं सर्पिं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणं ।
विनिहन्त्वन्नापितश्च शूलश्च परिणामजम् ॥
इति गुडपिप्पलीघृतम् ॥ ३ ॥
“क्वाथेन कल्केन च पिप्पलीनां
सिद्धं घृतं मासिकं प्रयुक्तम् ॥

परिणो

स्त्रीराहुपान विणिहन्त्यवश्य
शूल प्रतङ्ग परिणामसञ्जम् ॥”

इति पिप्पलाष्टतम् ॥ * ॥

‘मण्डूरं प्रोक्षित पत्रौ लोहना वा गुर्धन तु ।
भक्त्यथ कथंते शूलात् परिणामसमुद्भवात् ॥
मशोध्य भूषितां कृत्वा मण्डूरस्य पलायकम् ।
प्रतापरोरसस्याधो दध्नुस् पयसस्तथा ॥
पलाय्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः ।
त्रिपञ्चेत सन्धमेकोऽथ यावत् पिष्टत्वमागतम् ॥
सङ्गन् भक्तयेक्ये भोजनस्याप्यतोऽपि वा ।
वातात्मक पित्तभव शूलश्च परिणामजनम् ॥
निहन्त्येव हि योगोऽयं मण्डूरस्य न सशयः ॥”
इति शूलावरौमहधूरम् ॥ * ॥
इति वेद्यकचक्रपाणिसंज्ञे शूलाधिकारे ॥
“अजीर्णाभ्ररस प्रोक्तो दृश्यः परिणामजः ॥”
“जीर्णोऽने च भवेद्यस्तु स ज्ञेयः परिणामजः ॥”
‘लङ्घन वमनश्चैव विरेकशालुवासनम् ॥
निरुहो वस्ति कर्माणि परिणामे त्रिदोषजे ।
चित्रक चित्ता दन्ती विडङ्ग कटुकत्रयम् ॥
सम चणु गुडेनाथ कारयेच्छोदकान् सुधी ।
भक्तयेत प्रातरुत्थाय पञ्चाङ्गुलीदक पिबेत् ॥
परिणामोद्भव शूलं हन्ति श्रौत्र नरस्य च ।
यगानीहिङ्गु सिन्धुत्यचार सौवर्चलाभया ।
सुरामखेन पातया परिणामे त्रिदोषजे ॥
हिङ्गुयोगवत्तानमोऽहंशुषा पथ्यायवानी शठी
नानीपप्यभीदाडिमटकीतिमरीडिचयाभि-
कम् ।
तस्मादस्त्रसुवर्चला च यवजचार तथा सञ्जिका
सिन्धुत्य विडङ्गयौक समकृत स्याद्जीर्णपूरे रसे ॥
सभाय सुजनालनेन गुडिका चाजप्रमाणा तथा
कल्को वातविकारिणा प्रददत शूलाग्रं च
ब्रीहिकान् ॥”
‘यद्य हिङ्गादिको नाम सर्वशूलार्चिनाशनः ।
सर्ववातविकारघ्न सर्वक्षयनिवारणः ।
परिणामोद्भव शूलं वारयत्याश्वसज्जयम् ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रिदोषध्याये ॥
परिणाय, पुं, (परितो वामदक्षिणतो नयनम् ।
परि-नी + “परिणयोर्नीनोद्युताभेयथो ।” ३ ।
३ । ३७ । इति घञ् ।) शारीर्यां समन्तात्प्रयनम् ।
इत्यमरः । २ । १ । ४६ ॥ परेरितो दीर्घत्वे
परौणायश्च । इति भरतः ॥
परिणाह, पुं, (परिणयतनेन इति । परि +
‘ह + घञ् ।) विस्तारः । ततपण्याय । विशा-
कता २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ ओसार
इति शौड़ा इति च भावाः । (यथा, महा
भारते । ६ । ७ । २२ ।
“अरत्नीनां सहस्रं श्रानानि दृष्टं पञ्च च ।
परिणाहस्तु दृष्टस्य फलानां रसमेदिनाम् ॥”)
परिणोता, [ऋ] पुं, (परिणयतीति । परि +
नी + ङञ् ।) शौद्रा । भर्ता २ । इति राज
निर्घण्ट ॥ (यथा,—
‘सिधुले दृष्टयतो दृष्टान् परिणेतु प्रकृतये ।

परिदा

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां घर्मे एव मनोविण ॥”
इति रघु । १ । २५ ।)
परित [सु] अ, (परि + ‘प्रथमभ्याश्च ।” ५ ।
३ । ६ । इति लसिन् ।) सर्वतः । चतुर्दिगभि-
याप्तौ । इत्यमरः । २ । ११३ ॥ (यथा, रघु । ६ । ६ ।
‘पुरोपकण्ठो पवनाश्रयाणां
कलापिनासुद्वतुल्यहेतौ ।
प्रश्नातशुद्धिं परितो दिगन्तान्
तूथस्त्रने नृर्हति मङ्गलार्थे ।”)
परिताप, पुं, (परिसर्वतोभावेन तप्यतेनेन ।
परि + तप + घञ् ।) दुःखम् । (यथा, भाग
वते । ७ । ८ । ५२ ।
स तु जनपरिताप ततस्ततः जानता ते
नरहर उपनीत पञ्चतां पञ्चविंशः ।)
नरकान्तरम् । इति मेदिनी । शोकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । २२ । २५ ।
“एतया तत्त्वया बुद्ध्या सस्तम्भात्मानमात्मना ।
आहृतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥”)
भयम् । कम्पः । इति विश्वः ॥ अलुप्यता च ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १५ । ४६ ।
‘परितापश्च गात्रेभ्यः प्रौढावाधाश्च कृतस्तपः ।
अपहृन्ति नरयात्र । दद्या कुल महीपते ॥”)
परितुष्ट, चि, (परि + तुष्ट + क्त ।) परितोष-
युक्तः । समुष्टः । यथा,—
“यत् प्राथ्यते त्वया भूप । त्वया च कुलनन्दन ॥
मत्तस्तत् प्राप्यतां सर्वं परितुष्टा ददामि ततः ॥”
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६३ । १ ॥
परितोष, पुं, (परितोषणमिति । परि + तुष्ट +
घञ् ।) सर्वतोभावेन तुष्टिः । स्तोषः । यथा,—
“त्वामुदरः साधुमये प्राकौ
रपि यदसि लब्धपरितोषम् ।
हतहृदय ह्यधिकधिक-
वाक्छाश्रुतदुर्भरं न पुनः ॥”
इति श्रान्तिशतके ॥
परित्याग, पुं, (परित्यजनमिति । परि + त्यज् +
घञ् ।) सर्वतोभावेन वर्जनम् । ततपण्याय ।
होरणम् २ । इति चिकाङ्गशेषः ॥ * ॥
“गुरोरप्यवलिप्रस्थ कार्याकार्यमजानत ।
उतपथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥”
इति मतस्यस्तुतम् ॥
परित्राण, क्ली, (परित्रायते इति । परि + त्रे +
ल्युट् ।) मारणोद्यतस्य निवारणम् । तत
पण्याय । पथ्याप्ति २ हस्तवारणम् ३ । इत्य-
मरः । ३ । २ । ५ । रक्षणम् । यथा,—
“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतम् ।
घर्मेवस्थापनाथाय सम्भवामि युगे युगे ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४ । ८ ॥
परिदान, क्ली, (परिदीयते इति । परि + दा +
भावे ल्युट् ।) परिर्वर्तः । विनिमयः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८० ॥
परिदायी, [नृ] पुं, (परित्यज्य प्राक्कर्म ददा
तीति । परि + दा + णिनि ।) ‘अनूद्ये

परिधि

ततकनिष्ठाय कन्यादाता । “यथा हारीते ।
अष्टेऽनिष्ठेऽने कनीयान् निर्जिज्ञन् परिवेत्ता
भवति परिविन्नो अष्टे परिवेदनीया कन्या
परिदायी दाता परिकृता याजकस्ते सर्वे
पतिताः ॥” इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
परिदेवनं, क्ली, (परि + दिव + ल्युट् ।) अनुशोच
नोक्तिः । विलापः । इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥
(यथा, महाभारते । १ । २ । १४६ ।
“परिदेवनश्च पाञ्चाज्या वासुदेवस्य सन्निधौ ।
आश्वासनश्च क्षण्यस्य दुःखार्ताया प्रकीर्त्त-
तम् ॥”)
परिदेवना, क्ली, (परिदेवयतीति । परि + दिव +
‘यथासंश्रयो युच ।” ३ । ३ । ७ । इति युचः ।
ततश्चाप ।) शोकनिमित्तो विलापः । यथा,—
“अथक्तादीनि भूतानि यत्तमध्यानि भारत ।।
अथक्त्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥”
इति श्रीभगवद्गीताद्वितीयाध्यायश्लोकव्याख्याने
श्रीधरखामी ॥ अपि च ।
“न मन्त्रबलवैर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च ।
अलभ्य लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥
अथक्तादीनि भूतानि यत्तमध्यानि शौनक ।।
अथक्त्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥
अयाचितो मया लब्धस्तत्रेष्टित पुनः कुत ।
यत्रागतस्तत्र गतस्तत्र का परिदेवना ॥
एकदृष्टे यदा रात्रौ नानापश्चिसमागमः ।
प्रभाते दृष्ट दिशो यान्ति तत्र का परिदेवना ॥
एकसायप्रयातानां सर्वेष्वान्तत्र गामिनाम् ।
यद्येकस्त्वरितो याति का तत्र परिदेवना ॥”
इति गरुडपुराणे १११ अध्यायः ॥
परिधान, क्ली, (परिधीयते यतः । परि + धा +
कर्मणि ल्युट् ।) परिधेयवस्त्रम् । ततपण्याय ।
अन्तरीयम् २ उपसंख्यानम् ३ अघोऽशुकम् ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥ (यथा पञ्च-
तन्त्रे । ५ । २३ ।
“वर वन व्याघ्रगजादिसेवित
जलेन ह्रीन बहुकण्टकावृतम् ।
द्वयानि शय्या परिधानवस्त्रकल
न बन्धुमध्ये धनह्रीनभीषितम् ॥”)
परिधाय, पुं, (परिधीयतेऽत्र । परि + धा +
घञ् ।) जनस्थानम् । परिच्छेदः । नितम्बः ।
इति मेदिनी ॥ (जनस्थानमित्यत्र अलस्थान-
मिति कैचित् ॥)
परिधि, पुं, (परिधीयतेनेन । परि + धा +
“उपसर्गे षो कि ।” ३ । ३ । ६२ । इति
कि ।) परिवेशः । चन्द्रार्क्यसमीपमखलम् ।
(यथा रघु । ८ । ३ ।
“अलुप्यलसुपेयिवान् बभौ
परिधेमुक्त इवोष्णदीधिति ॥”)
अश्रितरुशाखा । अश्रितरो पलाशादेश्च
पशुबन्धनार्थं वा शाखा निखायते तस्याम् ।
इत्यमरभरतो ॥ (यथाह व्यापस्तम् । “आरि-
पलाशं वैकविशतिदाहकमिह करोति अथ

परिपा

परिधय पालाशकाष्ठका खादिरौदुम्बरविल्ल-
रीहितकविककृतानां ये वा यज्ञिया वृक्षा
आद्रा शुष्करसल्लका ॥” इति ॥ ॥)
भृगोलादेवेष्टनम । यथा,—

“आसेभनन्दासिद्धते विभक्ते
खवाणस्यै परिधिस्तु स्रज्ज ॥”

इति लीलावती ॥

(ली, परिधीयते यदिति । परि+धा+
कर्म्मणि कि । परिधेयवस्त्रम् । यथा, भाग-
वते । ८ । ७ । १७ ।

“मेघश्याम कनकपरिधि कर्णविद्योतविदु-
म्भभिर्भाजद्विस्तृतकच सग्वरी रक्तनेत्र ॥”
“कनक सुवर्णमिव पीत परिधि वस्त्र यस्य”
इति तट्टीका ॥)

परिधिय, पुं, (परिधौ तिष्ठतीति । परिधि+
स्था+क ।) परिधर । इत्यमर । २ । ८ । १२ ॥
युद्धकावे परप्रहारात् रथरक्षके । प्रजा-
सामन्तयवस्थापनकारिणीति केचित् । सेनाया
राज्ञो दण्डनायक । इत्यन्ये । इति भरत ॥

परिधेय त्रि, (परिधातु प्रत्यम् । परि+धा+
“अचो यत ।” ३ । १ । ६७ । इति यत्
“इदमिति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत
ततो गुण ।) परिधानीयम् । परिधातयम् ।
परिधानोपयुक्तवस्त्रादि । यथा,—

“न तु खभोग्यतयापि प्राप्ते परिधेयादौ स्फुटि-
रुद्धार्थेलापते ।” इति विवादचिन्तामणि ॥

परिपण्य ली, (परिपण्यते अवज्ञियतेनेन ।
परि+पण्य+“पुसि सज्ञायां च प्रायेण ।”
७ । ३ । ११८ । इति च ।) खलघनम् । इत्य-
मर । २ । ६ । ८ । पुनि इति भाषा ॥

परिपण्यक, पु (परिपण्ययति दोषादिक प्राप्नो-
तीति । परि+पण्य क गतौ+खल ।) प्रनु ।
इति हेमचन्द्र । ३ । ३६३ ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १६ । ३१ ।

“हृतो दुर्व्योघ्न पापो राज्यस्य परिपण्यक ॥”)

परिपण्यी, [नृ] त्रि, (परिसर्वतो भावेन दोषा
खान पण्ययितु शीलमस्य । परि+पण्य+
खिनि ।) प्रनु । इत्यमर । २ । ८ । ११ ।
(यथा, गीतायाम् । ३ । ३९ ।

“इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ अवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपण्यनौ ॥”

प्रतिकूलाचारौ । यथाह कश्चित् ।

“अपराधिनि चेत् क्रोधः क्रोधे क्रोध कथं नहि ।
धर्माधिक्यममोक्षाया चतुर्णां परिपण्यनि ॥”)

परिपाक, पु, (परिपण्यते इति । परि+पण्य+
घञ ।) परिपक्वता । यथा, भावप्रकाशे ।

“इत्यहुत केवलवह्निप्रका

मासेन मतस्य परिपाकमेति ।”

नेपुण्यम् । यथा,—

“वीक्ष्य तस्य विनये परिपाक

माकशासनपदं सृष्टतोऽपि ॥”

इति नैषधपञ्चमसर्ग ॥

III 16

६१

परिपू

परिपाकिनी, स्त्री, (परिपाक परिपाकशक्ति
विद्यतेऽस्या । परिपाक+इनि+ङीप् ।)
निष्ठता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परिपाटि स्त्री (परिपाटनम् । परि+पट+
खार्थे णिच्+अच् ।) यद्वा परि भागे
भागेन पाटि पाटन गतिर्यस्याम् ।) परिपाक-
विशिष्ट । तत्पर्याय । आनुपूर्व्ये २ आहत ३
अनुक्रम ४ पथ्याय ५ । इत्यमर । २ । ७ । ३७ ॥
आनुपूर्व्यम् ६ परिपाटी ७ । इति भरत ॥
आनुपूर्व्यम् = आनुपूर्व्यकम् ८ । इति टीका
न्तरम् ॥ क्रम १ । इति जटाधरशब्दरत्ना-
वल्याौ ॥

परिपिष्टक, स्त्री, (परि+पिष्ट+क्त+सज्ञायां
कन् ।) खीसकम् । इति राजनिघण्टु ॥

परिपुष्करा, स्त्री, (परित पुष्कर मुख यस्या ।)
गोडुम्बा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजगोमल
इति भाषा ॥

परिपूत ली (परि+पू+क्त ।) अपास्तगुण
धान्यम् । यथा मनु ।

“परिपूतेषु धान्येषु प्राकखलफलेषु च ।
निरन्येयं शत दण्डं सान्वयेऽर्द्धशत दम् ॥”
त्रि सर्वतोभावेन पवित्रम् । (यथा माघे । २ । १६ ।
“चूर्णयन् मदिराखादमदपाठजितद्वयी ।
रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृष्टौ ॥”)

परिपूर्यता, स्त्री, (परिपूर्यस्व भाव । परिपूर्य+
“तस्य भावस्ततलौ ।” ५ । १ । ११६ । इति
तल तत् “लान्न लीवन्तलन्त स्त्रियाम् ।” इति
वार्त्तिकोक्तत्वात् स्त्रिया टाप ।) परिपूर्यलम् ।
सम्पूर्णता । तत्पर्याय । आभोग २ । इत्य-
मर । २ । ६ । १३७ ॥

परिपूर्यल, स्त्री, (परिपूर्यस्व भाव । “तस्य
भावस्ततलौ ।” ५ । १ । ११६ । इति ल ।
तत् लीवलम् ।) परिपूर्यता । सम्पूर्णलम् । इति
जटाधर ॥ (यथा,—

“दृष्टते परिपूर्यलं मुखचन्द्रस्य ते खलि ।।
न जाने कश्चकोर हि विधाता पालयिष्यति ॥”
इत्युद्धट ॥)

परिपेल, स्त्री, (परिपेलति ऋदुतां गच्छतीति ।
पेल गतौ+अच् ।) परिपेलवम् । केवर्त्तौ
सुस्तकम् । इति शब्दमाणा ॥ तन्त्रान्तरे यथा —
“परिपेलं ब्रवं बल्य तत्कुटन्नटसञ्चकम् ।
आयते सुस्तकाकारं शेवालकुलसञ्चये ॥”
इत्यमरटीकायां भरत ॥

परिपेलव, स्त्री, (परि सर्वत पेलव ऋदुता यस्य ।)
केवर्त्तौ सुस्तकम् । इत्यमर । २ । ४ । १३१ ॥
(अल्लकाकोमले, त्रि । यथा, दृष्टवसंहितायाम् ।
६४ । ८ ।

“स्त्रीतमध्यपरिपेलव फल
श्रीधर्मधरिचरकालचम्भवम् ॥”

गुणादयोऽस्य केवर्त्तौ सुस्तकशब्दे क्रया ॥)

परिप्लवं त्रि (परिप्लवते इति । प्लु+अच् ।) चञ्च-
लम् । इत्यमर । ३ । १ । ३५ ।

परिभा

(यथा माघे । १४ । ६८ ।

“मतकुशाविव पुरा परिप्लवौ

सिन्धुनाथप्रयने निवेदुव ।

गच्छत स्म मयुकेटभौ विभो-
र्यस्य नैवसुखविप्रातां चणम् ॥”

पु, राज्ञ सुखीनस्य पुत्र । यथा भागवते ।
६ । २२ । ४२ ।

“सुनीयस्तस्य भविता वृचक्षुर्यतसुखीनस्य ।
परिप्लवः सुतस्तस्मात्प्रधावी सुनयात्मज ॥”)

परिप्लव, त्रि, (परिप्लु+क्त ।) जलादिभाषित ।
यथा मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये १ अध्याय ॥

“आवा जहि न यत्रोर्द्धौ सखितेन परिप्लुता ॥”

परिप्लुता, स्त्री, (परि+प्लु+क्त । स्त्रिया टाप ।)
मदिरा । इति हेमचन्द्र । ३ । ५६६ ॥ आस्य-

धर्मे (मेधुने) वेदनावती योनि । यथा,—
“परिप्लुताया भवति आस्यधर्मे रक्षा भृशम् ॥”

इति योनिध्यापनिदाने माधवकर ॥

(“पित्तलाया वृषवासे क्षवचद्वारधारणात् ।
पित्तसम्बद्धितो वायुर्योनि दूषयति स्त्रिया ॥

मूलास्रग्राहमासार्त्तिनीलपीतमण्डक सवेत ।
ओशीवक्ष्यष्टशार्त्तिन्वराक्ताया परिप्लुता ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिष्टोधाये ॥)
आहुते त्रि ॥

परिवर्द्ध, पु, (परिवर्द्धतेनेन । वर्द्ध प्राधान्ये+
घञ ।) परिवर्द्ध । इत्यश्ववस्त्रकम्भादि ।
वृषार्द्धार्थः । राजयोम्यत्रय सितच्छन्नादि ।
वृषार्द्ध सितच्छन्नादि अर्थो धनमिति केचित् ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,—

“निवेशं गङ्गासमु तां महानदीं
चमू विधाने परिवर्द्धशोभिनीम् ।

उवास रामस्य तदा महात्मनो
विचिन्तमानो भरतो निवतनम् ॥”

इति रामायणे । २ । ८३ । २६ ।)

परिभव, पुं (परि+भू+अप ।) अनादर ।
इत्यमर । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, रघु । १२ । ३७ ।
“फलमस्योपहासस्य सदा प्रापस्यसि पश्य मां ।
ज्वर्या परिभवो यात्रागमित्येहि लया कृतम् ॥”)

परिभाव, पुं, (परि+भू+“परौ सुबोऽवज्ञाने ।”
३ । ३ । ५५ । इति घञ ।) परिभव । इत्य-
मर । १ । ७ । २२ ॥

परिभाषण, स्त्री, (परि+भाष+ल्युट ।) सनिन्द
उपासम् । इत्यमर । १ । ६ । १४ ॥ उपासम्नो
दुर्ज्ञादः । निन्दया सह वर्त्तमानो य उपा-
सम्भक्त्य सनिन्दे परिभाषणम् । उपासम्नो

गुणाविष्करणेन स्तुतिपूर्वकोऽपि भवति । यथा
महाकुलस्य भवतः किमिदं स्तुतं भवति ।

अथ तु सस्तुतौ न परिभाषणम् । टीकान्तरे
ऽपि बन्धुलस्य तवामस्यागमनं बोध्यमिति

निन्दापूर्वम् । महाकुलस्य तव कथं विप्रवधः ।
इति स्तुतिपूर्वश्च उपासम्भ । इति भरत ॥ ॥

नियम । इति मेदिनी ॥ आलाप । इति
विश्व ॥

परिम

परिभाषा, स्त्री, (परि + भाष + अच् । तत्पठ्य । परिष्कृत भाषणम् । पदार्थविवेचकाचार्याणां युक्तियुक्ता वाक । इति काव्यप्रकाशटीकाया चण्डीदास ॥ तत्पठ्याय । प्रज्ञप्ति २ श्रुती ३ सङ्केत ४ समयकार ५ । इति चिकित्साश्रेय ॥ (रुचलक्ष्यविशेष । रुच्य षडविधम् । यथा,— “सञ्ज्ञा च परिभाषा च विधिनियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च षडविध रुचलक्ष्यम् ॥”) “ग्रन्थस्य सन्निपन्निवाहार्थसङ्केतविशेष । यथा चण्डीदास इति सुम्भोचटीकाया दुर्गादास ॥ यथा भाषे । १६ । ८ ।

“न खलु प्रतिहृत्यते कुतश्चित्
परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा ॥”

“अव्यक्ताशुक्तेष्वोक्तसन्निधार्थप्रकाशिका ।
परिभाषा प्रवक्ष्यन्ते दीपीभूता मुनिचिता ॥”
इति वैद्यकपरिभाषाया लक्ष्यम् ॥

“प्रथम परिभाषा स्याद्देश्यव्याख्यानकन्तथा ।
इति शाङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥

परिभूत, त्रि (परिभूयते स्म । परि + भू + क्त ।)
अनाहतम् । तत्पठ्याय । अवगणितम् २ अव-
मतम् ३ अवज्ञातम् ४ अवमानितम् ५ । इत्य-
मर । ३ । १ । १६ । अभिभूतम् ६ । इति जटा-
धर ॥ अप्रस्तुतम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, सारावल्या विष्णाध्याये ।

“परिभूत सुखरहित कुलटापुत्रमतिपापरतश्च ।
नयति नयत्रपति चित्तिसुतद्वयो भक्षि शूरम् ॥”

परिभ्रम, पु (परि + भ्रम + अच् ।) सर्वतोभ्रम-
णम् । परिपूर्वभ्रमघातोभावे अलप्रत्ययनिष्पन्न ॥
परिमखलं, त्रि, (परि सर्वतोमखलम् ।) वर्जुलम् ।
इति हेमचन्द्र ॥ (यथा भागवते । ५ । २ । १६ ।
“लक्ष्मणस्य सार्द्धं नवकोटियोजनपरिमखलं भू-
वलयस्य क्षणेन सगव्यक्षुत्तर द्विसहस्रयोजनं न
स सुदृक्ते ॥” परिमाणपरिमाणम् । परिमाण-
विशिष्ट परिमाणु । इति वैशेषिकसूत्रवृत्तिः ॥
शब्दोऽयं न्ययोऽशब्देन युक्त अक्षान्तर प्रका-
शयति । पु पुरुषविशेष । तस्य लक्षणं यथा,
मातस्ये ११८ अध्याये ।

“न्ययोऽथ तु स्त्री नौ बाह्व्यो न्ययोऽथ उच्यते ।
यासन उच्छ्रयो यस्य अथ उच्छ्रयं दहिन ।

समोच्छ्रयपरीक्षाहो न्ययोऽथपरिमखल ॥”

स्त्री, लक्षणान्वितरमणीविशेष । यथा, शब्द-
रत्नायाम् ।

“स्तनौ सुकटिनौ यस्या नितम्बे च विशालता ।
म ७ जीणा भवद् वा च न्ययोऽथपरिमखला ॥”

पञ्चाविशेष । यथा महाभारते ६ । ६ । ११ ।
“परिमखलस्तयोमध्ये मेरु कनकपर्वत ।

आदिशतकृष्णभासो विधुस इव पादक ॥”

परिमल, पु (परिमलते मुगन्धिप्राधिवक्षणा
धरतीति । मल ८ धारणे + अच् । “जितायय-
गन्ध ॥” इति आयादन्ध तथात्वम् ।) विमलनमः ।
कुङ्कुमादिमन्त्रम् । विमलत्विजनमनोहरगन्ध ।
सुरतादिमन्त्रविशेषपङ्कजमादिगन्ध । इत्य-

परिमा

मरभरतौ ॥ सुरभिमाख्यगन्धादिधारणेनोत्पन्नो-
द्भूयो गन्ध । इति स्वामी ॥ (यथा, कलावि-
लासे । १ । ५ ।

“रतिशुणितललितललनाङ्गमजललववाहिनो
सुहृयंच ।
अथकेषु कुसुमपरिमलवासितदेहा वहन्त्य-
निला ॥”

तत्पठ्याय । आभोद २ गन्ध ३ सौरभ्यम् ४
सौरभम् ५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ पङ्कित-
सम्बद्ध । इति शब्दरत्नावली ॥

परिमाण, स्त्री, परिमीयतेऽनेन । (परि + मा +
करणे ल्युट ।) परिमितव्यवहारासाधारण-
कारणम् । इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥ माप इति
भाषा । (यथा, मनु । ८ । १३३ ।

“चसरेणवोऽष्टौ विज्ञया लिचैका परिमाणत ॥”)

तत्पठ्यायप्रकारा यथा,—
“यौतव हवय पायमिति मानार्थक त्रयम् ।
मान तुलाङ्गलिप्रस्येर्गुञ्जा पञ्चाद्यमाधक ॥
ते षोडशाक्षं कर्षोऽस्त्री पल कश्चतुष्टयम् ।
सुवणविस्तौ हेम्बोऽष्टौ कुशविस्तस्तु ततपले ॥
तुला स्त्रियां पलशत भार स्याद्विशतिस्तुला ।
आचित दशभारा स्तु शाकटो भार आचित ॥
कार्षापणं काधिकश्च ताम्रिके कार्षिके पण ।
अस्त्रिया वाटकद्रौयौ खारौ वाहौ निकुञ्चक ॥
कुण्डव प्रथम इत्याद्या परिमाणाथैका पृथका ॥”
इत्यमर । २ । ६ । ८५—८६ ॥

न्यायमते तद्वया,—
“परिमाणं भवेन्नान्यव्यवहारस्य कारणम् ।
अणु दीर्घं महद्भूखमिति तद्दे ईरित ॥
अनित्ये तदनित्य स्यान्नित्ये णित्यमुदाहृतम् ।
संख्यात परिमाणाश्च प्रचयादपि जायते ॥
अणित्यं द्वाण्युकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ।
परिमाणं घटादौ तु परिमाणजन्यमुच्यते ॥
प्रचयं शिथिलाख्यो य संयोगस्तेन जन्मते ।
परिमाणन्तुलकादौ नाशस्याश्रयनाश्रयत ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । ११ — ११३ ॥

(परिमाणं निरूपयति । परिमाणमिति । परि-
मितव्यवहारासाधारण कारण परिमाण-
मित्यय । तच्चतुर्विधं अणु महद्दीर्घं सूक्ष्म-
इन् चातुर्विध्यं प्रत्यक्षसिद्धं तत्राणुलङ्घ्यत्वे
महत्त्वदीर्घत्वे च समनयिते तत्परिमाणं नित्य-
मित्यत्र परिमाणमित्यनुवर्तते । अनित्यमिति पूर्वव्याप्तित
तथाज्ञानित्य परिमाणं संख्याजन्य परिमाणजन्य
प्रचयजन्यश्चेत्यय । तत्र संख्याजन्यमुदाहरति
द्वाण्युकादाविति । द्वाण्युकाश्च चसरेणोश्च परि-
माणं प्रति परिमाणपरिमाणं द्वाण्युकादिपरि-
माणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमानजाती
यान्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् द्वाण्युकादिपरि-
माणान्पुष्पमाण्युत्पापमया नोत्पन्नं चसरेणुपरि-
माणान् न सजातीयं अतः परस्मान्नौ द्वित्वसङ्गा
द्वाण्युकपरिमाणस्य द्वाण्युके त्रित्वसङ्गा च अस-

परिमे

रेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः । परि-
माणजन्यमुदाहरति परिमाणं घटादाविति परि-
माणं कपालादि परिमाणजन्यम् । प्रचय-
जन्यमुदाहर्त्तुं प्रचयं निर्वर्त्तितं प्रचय इति अथात
प्रचयस्य नचावयविनाश कथं परिमाण-
नाशक असत्त्वव्यवयविनि चित्तुपरिमाण-
विशेषे तदुपचये चावयविनि प्रत्यभिज्ञानेऽपि
परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् ।
परिमाणविशेषे द्वाण्युकाश्च नाशोऽवश्यमभ्यु-
पेयस्तनाशे च द्वाण्युकनाश एव क्रमेण मह-
वयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् सति च नाशकैऽन-
भ्युपगममात्रेण नाशस्य अपवर्त्तितुमशक्यत्वात्
शरीरादाववयवोपचये असमवायिकारण-
नाशस्यावश्यकत्वादवयवविनाश आवश्यकं न
च घटविनाशेऽपि तन्वन्तरसंयोगात् परिमाण-
धिक्य स्यादिति वाच्यं तत्रापि विमाद्यभिघातेन
समवायिकारणतन्वसंयोगनाशात् घटनाशस्या
वश्यकत्वात् किञ्च तन्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे
पूर्वे तत्पट एव न स्यात् तत्तन्वुरूपकारण-
भावात् तत्तन्वोरवयवत्वाभावे च न तेन परि-
माणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् तस्मात्तच्च
तन्वन्तरसंयोगे सति पूर्वघटनाशस्तत् पटा-
न्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनि
प्रत्यभिज्ञानान् साक्षात्तेन दीपकालिकादिवत् न
च पूर्वतन्व एव तन्वन्तरसङ्कारात् पूर्व-
पटे सत्त्वे पटान्तरमारभ्यमिति वाच्यम्
मूर्तयो समानदेशताविरोधात् एकदा नागा-
द्रव्यस्य तत्रापुलभ्य बाधितत्वाच्च पूर्वद्रव्यस्य
प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं
संभुपेयत्वात् ॥ इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥

परिमाय, त्रि (परि + मज्ज + ययत् । “यज्ञो-
क्तु विद्यतो ।” ७ । ३ । ५२ । इति ऋष्यग ।
“मृजेर्दृष्टिः ।” ७ । २ । ११४ । इति दृष्टि ।)
परिमन्त्रम् । परिशोधनीयम् ॥

परिमार्जन, स्त्री (परि + मज्ज + लुट् ततो दृष्टि ।)
खाद्यभेद । मधुमस्तकम् । यथा, शब्दचन्द्रिका ।
“मधुतेजल्लतेमैधे वेष्टिता समिताश्च ये ।
मधुमस्तकमुद्दिष्टं तस्याख्या परिमाणनम् ॥”
परिशोधनश्च ॥

परिमित, त्रि, (परि + मा + क्त । परितो मित-
वा ।) युक्तम् । इति चिकित्सा ॥ परिमाण-
विशिष्टम् । यथा, उद्भट ॥

“द्रविणं परिमितमधिक-
यधिन जनमाकुलीं कुरुते ।

स्त्रीणाञ्जलमिव पीन-
स्तनजघनाया कुलोनाया ॥”

परिमन्त्र्य, त्रि (परि + मज्ज + “मृजेर्विभाषा ।”
३ । १ । ११३ । इति वज्रप ।) परिमाण्यम् । इति
याकरणम् ॥

परिमय, त्रि (परिमीयते इति । परि + मा + “अपो-
यत ।” ३ । १ । ६७ । इति यत । “इदृयति ।”
६ । ४ । ६५ । इति ईत ततो गुण ।) परि-

माखविशिष्टम् । परिमातव्यम् । परिमाणीयम् ।
(यथा, रघु । १ । ३७ ।

“माभूदाश्रमपौडैति परिमेयपुर सरौ ।
अनुभावविशेषात्तु सेनापरिगताविव ॥”
परिमोच, पु, (परितो मोच परिवाग ।) मल
वाग । यथा श्रीभागवते २ । ६ । १ ।
“पाशुर्धर्मस्य मित्रस्य परिमोचस्य नारद । ।
द्विसाया निवृत्तेभ्योनिर्गयस्य गुह स्तुतम् ॥”
“परिमोचस्य मलवागस्य । पाशुरिन्द्रिय गुह
स्थानम् । निवृत्तेरलक्ष्यम् ।” इति तट्टीकाया
श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ परिचायम् । यथा, विष्णु-
धर्मोत्तरे ।

“सर्वाशुमाना परिमोचकारि
स पूजन देववरस्य विष्णो ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(विमुक्ति । यथा, महाभारते । १ । २ । १६ ।
“कलस्य परिमोचोऽत्र कुण्डलाभ्या पुरन्दरात् ॥”
परिमोचो, [न] चि, (परितुष्टातीति । परि +
सुष + शिनि ।) परिमोचणश्रौल । चौर ।
(इति हेमचन्द्र । ३ । ४६ ॥)

परिरम्भ, पु, (परिरम्भति इति । परि + रभि +
चञ । “रभेरश्वविदो ।” ७ । १ । ६३ । इति
शुम् ।) आलिङ्गनम् । इत्यमर । ३ । २ । ३ ॥
(यथा गौतमोविन्दे । ५ । ७ ।

“ध्यायस्वामिनिश्च जपमपि तवैवालापमन्त्रावली
मयस्त्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भान्त वाञ्छति ॥”
परिवतसर, पु वतसर । इति जटाधर ॥ वतसर-
विशेष । यथा मलमासतत्त्वे ।

“श्रुत्वात्तपश्चभि शेवात समादादिषु वतसरा ।
सम्परीदाशुपूर्वकां तथोदापूर्वका मना ॥”
“परिपूर्वे तथादान यवानाश्च द्विजोत्तमा ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

परिवर्जन, क्री (परिवर्ज्यते परिवर्ज्यते प्रागेयेन ।
परि + वृज + शिच + लुट ।) मारणम् । इत्य-
मर । २ । ८ । १४ ॥ (भावे लुट ।) परिव्याग ।
यथा उद्भट ।

“गोप्यो न दोषो मथुराङ्गनानां
धर्मस्य लब्धस्य हि रीतिरेषा ।
विपश्यतो येन कृत स्वपितो
स्तस्मात्पत्नीपरिवर्जनं किम् ॥”

परिवर्जनीया यथा कौर्म उपरिभागे १५ अ ।
“एकश्रय्यासन पत्तिभाष्यपक्षादभिग्रयम् ।
मालनाध्ययने योनिस्तथैव सङ्गभोजनम् ॥
सहोऽनन्तु दशमं सङ्गयाजनमेव च ।
एकादशं समुद्दिष्टा दोषा साङ्ग्यसङ्गिता ॥
समीपं चाप्यवस्थानात् पापं सक्तमते वृणाम् ।
तस्मात् सङ्गप्रयत्नेन साङ्ग्यं परिवर्जयेत् ॥”
“यस्मिन्देशे न सम्मानो न श्रितिर्य च नान्यथा ।
न च विद्यागम कश्चित् देशं परिवर्जयेत् ॥”

इति चाणक्यम् ॥

“ब्राह्मण बालिण्य चक्षुमयोद्धारं विप्रं जङ्गम् ।
शूद्रमश्वरसंयुक्तं दूरतं परिवर्जयेत् ॥

कुमाय्याश्च कुमित्रश्च कुराजान कुसौहृदम् ।
कुवन्तुश्च कुदेष्टश्च दूरतं परिवर्जयेत् ॥”

इति गरुडपुराणे ११३ अध्याय ॥

“यस्य वै भायमायस्य रजल्लङ्घसुरोन्मथम् ।
अन्नश्च चवते सुक्तं स्थितश्चापि न जीर्यति ॥
वल्गश्च ह्रीयते यस्य दृष्ट्वा चाभिप्रवर्तते ।
जायते हृदि शूलश्च त भिषकं परिवर्जयेत् ॥”
इति चरकसिन्धुस्थाने षष्ठेऽध्याय उत्तम ॥
परिवर्न, पु, (परिवर्ननमिति । परि + वृत् + भावे
चञ ।) विनिमय । (यथा, रामायणे । २ ।
१५ । २५ ।

“हृदयान्तुतुसुखं दृष्ट्वा नव नवमिवागतम् ।
चटूना परिवर्तनं प्राणिना प्राणसन्धय ॥”
कृमराज । अपवर्तनम् । इति मेदिनी ॥
शुमान् । इति हेमचन्द्र ॥ गन्धर्विच्छेद ।
इति जटाधर ॥ न्ययुपुत्रस्य दुःसहस्योरसेन
कलिकन्यानिर्माष्टिगर्भजाताष्टपुत्रान्तगततृतीय
पुत्र । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । २ ।

“अष्टौ कुमारान् कन्याश्च तथाष्टावतिभौषणा ।
दन्ताष्टद्विस्तयोक्तिस्य परिवर्तस्तथापर ॥”
तन्नामनिवृत्तियथा तन्नेव १४ श्लोके ।

“अन्वगर्भे परान् गमान् सदैव परिवर्तयन् ।
रतिमाप्नोति वाक्यश्च विवक्षोरन्वदेव यत ॥
परिवर्तकसञ्ज्ञोऽयं तस्यापि चित्तसर्गपे ।
रञ्जोन्नमलजयेच्च रक्षां कुर्वीत तत्त्ववित ॥”
तस्य पुत्रयोः कर्मादि यथा —

“परिवर्तसुतौ द्वौ तु विरूपविद्यतौ द्विज । ।
तौ तु दृष्ट्वात्रिपरिखाप्राकारास्त्रोचिस्रश्चरौ ॥
शुब्धिण्या परिवर्तनौ कुरुत मादपादिषु ।
क्रोष्टुके । परिवर्तं स्थापनमस्याद्योदरात्तत ॥
न दृष्ट्वैव नैवात्रि न प्राकारं प्रयोनधिम् ।
परिखा न समाक्रामेद्वला गर्भधारिणी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे । ५१ । ६२-६४ ॥

परिवर्तन, क्री (परि + वृत् + लुट ।) परिवर्त ।
तत्पथ्याय । परिदातम् २ विनिमय ३ नैमेय ४
अतिहार ५ परावर्त ६ वैमेय ७ विमय ८ ।
इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघु । १६ । १३ ।

“अङ्गमङ्गपरिवर्तनोचिते
तस्य नित्यतुरन्त्यतासुमे ।
वज्रको च हृदयङ्गमम्बना
वल्लगुवागपि च वामलोचना ॥”

परिवर्तिका स्त्री मेढ्रजातचन्द्ररोगविशेष । तस्य
चक्षुमाह ।

“मर्दनान् मौडनाङ्गापि तथैवाप्यभिघातत ।
मेढ्रचर्म्मं यदा वायुर्भजते सन्धेरश्चरन ॥
तदा वातोपलब्धस्तु तच्चर्म्मं परिवर्तते ।
सवेदनं सदाह्वं पाकश्च ब्रजति क्वचित ॥
मयोरधस्तात् कोषस्तु ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।
मासतागन्धुसम्भूतां विन्द्यातां परिवर्तिकां ॥
सकाङ्क्षुः कठिना वापि सैव श्लेष्मसमन्विता ॥”
अस्यां वातजायामपि पित्ताशुबन्धो बौद्धयो
दाहपाकभावात् । कोषः चर्म्मकोष ॥ * ॥

अथ तस्याचिकित्सा ।

“परिहृतं घृताभक्तं सुखिन्नसुपनाहयेत् ।
चिराच्च पश्चराच्च वा वातत्रै शास्त्रादिभि ॥
ततोऽभ्यस्य शूनैश्चर्म्मं पाटयेत् पीडयेन्मशिम ।
प्रविष्टं चर्म्मणि मणौ खेदयेदुपनाहयेत् ॥
दद्याद्वातहरान् वस्त्रीन् स्निग्धान्नानि भोजयेत् ॥”
इति भावप्रकाश ॥

परिवसण, पु (परितो वसन्त्यत्र । परि + वस +
उपसर्गे वसेरिति अथच ।) ग्राम । इति हेम-
चन्द्र ४ । २७ ॥

परिवह पु, (परि सर्वतोभावेन वहतीति । परि
+ वह + अच ।) सप्तवायनगतयष्टवायु । स
तु सुवहवायोरुपरिस्थित । (यथा, सिद्धान्त-
शिरोमणौ ।

“भूवायुरावह इह प्रवहस्तद्वह
स्यादुहहस्तदनुसवहसन्नकाश्च ।

अन्धस्ततोऽपि सुवहं परिपूर्वकाऽस्मात्
वाहं परावह इमे पवना प्रसिद्धा ॥”

परिवाद, पु, (परिसर्वतो दोषोल्लेखेन वाद
कथनम् । परि + वद् + भावे चञ ।) अपवाद ।
(यथा, महाविनिर्वाहतन्त्रे । १ । ४२ ।

“नीचसर्गानिरता परवितापहारका ।

परनिन्दापरद्रोहं परिवादपरा खला ॥” * ॥

परि + वद् + शिच + करणे चञ ।) वीर्या
वादनवस्तु । इति मेदिनी ॥

परिवादक, चि (परिवदतीति । परि + वद् +
श्लुल ।) परिवादकर्ता । इति आकरणम् ॥
परिवादिनी, स्त्री, (परिवदति स्त्रानिति । परि
+ वद् + “सुप्रजातौ शिनिस्ताच्छौल्ये ॥” ३ । २ ।
७८ । इति शिनि स्त्रियां डीप ।) सप्ततन्त्री
युक्तवीर्या । इत्यमर ॥ (यथा, माघे । ६ । ६ ।

“कलतया वषसं परिवदिनी
स्त्ररजिता रजितावशमायय ॥”

परिवादविशिष्टा च ॥

परिवादी, [न] चि, (परिवदतीति परिवदितु
श्रोत्रमस्य वा । परि + वद् + श्रौणार्थे कर्त्तरि
शिनि ।) परिवादकर्ता । (यथा महाभारते ।
७ । ७१ । १२६ ।

“साधूनसूयतां ये च ये चापि परिवादियाम् ॥”

परिवादो निन्दा विद्यतेऽस्य ।) परिवाद
विशिष्ट । इति परिवादशब्दादस्यर्थे इति ॥

परिवाप, पु (परिसर्वत उच्यते इति । परि + वप
+ चञ ।) पर्युषि । वपनम् । जलस्थानम् ।
परिच्छेद । इति मेदिनी । पे २५ ॥

परिवापन, क्री, (परि + वप + शिच + लुट ।)
सुखनम् । इति हेमचन्द्र ॥

परिवापित, चि (परिवाप्यते स्म । परि + वप +
शिच + क्त ।) सुखितम् । इत्यमर । ३ । १ । ८५ ॥

परिवार, पु (परिव्रियतेऽनेन । परि + वृ + करणे
चञ ।) परिजन । (यथा, रघु । ६ । १ ।

“मनुष्याश्च चतुरस्रयान-
मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

परिवृ

विवेश मन्त्रान्तराजमार्ग

पतिवरा कलप्रविवाहवेधा ॥”)

खडगकोष । परिच्छेद । इति मेदिनी । रे । २८ ॥

परिवाह, पु, (पयस्वते दद्यादिकेन । परि + वह + घञ् ।) परीवाह । जलोच्छ्वास । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥ (यथा, रघु । ८।७४।

“स विवेश पुरीं तथा विना

खण्डापायशशाङ्कदशन ।

परिवाहमिवावलोकायन्

खसुच पौरवधूसखाश्रुषु ॥”)

परिविष्य, पु, (परि + विद् + क्त ।) परिवर्त्तित । यथा, उद्वाहृतत्वे ।

“अष्टेनिर्विष्टे कनीयान् निर्दिष्टेन परिवेत्ता भवति परिविष्टो ज्येष्ठ परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परिकृता याचक ते सर्वे पतिता ॥”

परिविष्य, पु, (परिवर्त्तनं विन्दति लभते इति । परि + विद् + क्तच् ।) परिवेत्तुज्येष्ठ । कृत-विवाहस्यानूज्येष्ठभाता । इत्यमर । २।७।५६ ॥ (यथा, मनु । ३।१७१ ।

“दाराभिहोत्रस्योक्तं कुरुते योऽयं स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेय परिविष्यस्तु पूर्वज ॥”)

परिविन्दन्, [त] पु (परिवर्त्तय ज्येष्ठ भ्रातरं विन्दति अग्रग्राधानामाद्यादिकं लभते इति । विद् + श्रद्ध ।) परिवेदनकृता । यथा —

“देशान्तरस्थस्त्रीवैकट्ययानसहोदरान् ।

वेष्टाभिसक्तपतितशूद्रसुत्यातिरोगिणम् ॥

जड्मृकान्यवधिरकुलवामनकुलकान् ।

अतिवृक्षानभार्याश्च क्षयिस्तान् वृषस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्तान् कामत कारिणस्तथा ।

कुलटोन्नतचौरांश्च परिविन्दन् ॥”

इत्युद्वाहृतत्वे कन्दोगपरिशिष्टम् ॥

परिविष्णु, स्त्री सर्वतो विष्णु । विष्णु विष्णु परि इत्यययोभावसमासं दुर्गादास ॥

परिवृत्त, त्रि वृत्तिघातो कर्मणि क्त । (तत् परितो वृत्तमिति ।) सर्वतोभावेन दौर्मि-विशिष्टम् । सर्वतोभावेन करिगर्जितम् । सर्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम् । सर्वतोभावेन ज्ञानविशिष्टम् ॥

परिवृष्ट, त्रि (परिसर्वतोभावेन वृद्धिं वृद्धंते इति । वृद्धिं वृद्धौ + कर्त्तरि क्त ।) निपातनात् हकारलोपो निष्ठातस्य ढलच् ।) अधिप । प्रभु । इत्यमर । ३।१।११ ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३।२२२ ।

“जगतपरिवृष्टं प्रौढपीतिस्त स फलार्थिनम् ।

क्षत्वा प्रादुर्भूतवपुस्ततो भूयोऽप्यभाषत ॥)

परिवृत, त्रि, (परिसर्वतोभावेन वृत ।) आवृत । वेष्टित । यथा,—

“अवधारान् वृष प्रक्षेप्तुं सभ्ये परिवृतोऽन्वहम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

परिवृत्ति, पु, (परिवर्त्तनं वृत्तेति इति । परि + वृत् + क्तच् ।) परिवर्त्तित । इति रघु । (परि

परिवे

+ वृत + भावे क्तित् । परिवर्त्तनम् । यथा, महाभारते । १४।१८।२६ ।

“तस्य कालपरीमाणमकरोत् स पितामह । भूतेषु परिवृत्तिश्च पुनरावृत्तिमेव च ॥”

अथालङ्कारविशेष । यथा, साहित्यदर्पणे । १।१५ ।

“परिवृत्तिर्विनिमय समन्यूनाधिकैर्भवेत् ॥”

क्रमेणोदाहरणं यथा,—

“इत्था काटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदय मम ।

मया तु हृदय दत्त्वा गृहीतो मदनञ्जर ॥”

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन द्वितीयेऽर्धे न्यूनेन ॥)

परिवृत्त, त्रि, सर्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम् । सर्वतोभावेनोद्यमविशिष्टम् । इति वृद्धघातो कर्मणि क्तप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

परिवेत्ता [ऋ] पु, (परिवर्त्तय ज्येष्ठ भ्रातरं विन्दति भाष्यामस्यग्रादिकं वा लभते इति । विद लभे + “लुलटचौ ।” ३।१।१३३ । इति ळच् ।) अनूज्येष्ठे कृतविवाहकनिष्ठ । इत्युद्वाहृतत्वे ॥ (यथा मनु । ३।१७१ ।

“दाराभिहोत्रस्योक्तं कुरुते योऽयं स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेय परिवृत्तिस्तु पूर्वज ॥”)

परिवेदन, स्त्री, (परि + विद् + लुट ।) विवाह । अग्रग्राधानम् । यथा,—

“क्षीवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।

योगशस्त्राभियुक्ते च न दोष परिवेदने ॥”

इत्युद्वाहृतत्वे प्रातातप ॥

सर्वतोभावेन ज्ञानम् । (यथा, महाभारते । १४।१६।१२ ।

“स हि धर्मे सुपर्याप्तो ब्रह्मण परिवेदने ।

न शक्य तन्मया भूयस्तथा वक्तुं मशेषत ॥”)

सर्वतोभावेन विचारणम् । सर्वतोभावेन विद्यमानत्वम् । सर्वतोभावेन लाभः ॥

परिवेदिनी, स्त्री (परिवेदोऽस्यस्थामिति । इति ङीप् च ।) परिवेत्तु स्त्री । इति हेमचन्द्र ॥

परिवेदनीया, स्त्री (परिविद्यते वा । परि + विद् अनीयर् ।) अनूज्येष्ठे तत्कनिष्ठेन विवा

हिता कन्या । अस्य प्रमाणं परिवृत्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

परिवेश, पु (परितो विशतीति । परि + विश + घञ् ।) वेष्टनम् । परिधि । इति मेदिनी । प्रो । ३७ ॥

“वातेन मण्डलीभूता ख्याचन्द्रमसो करा ।

मालाभा योन्नि तनुते परिवेश प्रकीर्णित ॥”

इति भरतहस्तसाहसार्क ॥

परिवेष, पु (परितो विष्यते व्याप्यतेनेन । विधिरौ व्यापने + घञ् ।) परिवृत्ति । परिधि । (वृद्धतसहितयायाम् ३४ अध्याये तल्लक्षणादिक-सुक्तम् ।) तद्वयथा,—

“सम्पूजिता रवीन्दो किरणा पवनेन मण्डली

भुता ।

नानावर्णास्तयस्तन्ममे योन्नि परिवेषा ॥

ते रक्तनीलप्राङ्मुखकापोताभामण्डलहरि

सुक्ता ।

परिवे

इन्द्रयमवखण्डितं तन्मन्त्रेण प्रतिपामहामि-
क्षता ॥

घनदं करोति मेचकमन्योऽन्यगुणाश्रयेण
चायन्ये ।

प्रविवीचते मुहुमुहुरल्पफलं सोपि वायुक्षतं ॥
चापशिखिरजतलेक्ष्मीरजलाभं खकाल-

सम्भत ।

अविकलवृत्तं क्षिप्रं परिवेषं शिवस्तुभिन्नकरं ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभं चतुर्लसन्निभो

रूपः ।

असकलशक्तप्ररासनं शङ्काटकवतस्थितं पापं ॥
शिखिगलसमेतिवर्षं बहुवर्षं वृषवधो भय घूर्णं ।

हरिचापनिभं युद्धान्यशोककुसुमप्रभं चापि ॥
वयोनेकेन यदा बहुलं क्षिप्रं क्षुराभकाकीर्णं ।

खर्त्तौ सद्यो वर्षं करोति पीतं च दीपार्कं ॥
दीपविहङ्गमगस्तं कलुषं सन्ध्यात्रयोत्थितो-

ऽतिमहान् ।

भयक्षतद्विदुस्त्वादौर्हृतो वृषं हन्ति शस्त्रेण ॥
प्रतिदिनमर्कद्विमाधोरहर्निशं रक्तयोर्नरेन्द्रवधः ।

परिविष्टयोरभीक्ष्णं लयास्तनमं स्थयोस्तद्वत् ॥
सेनापतेर्भयकरो द्विमण्डलो नातिशङ्ककोप

करः ।

त्रिप्रवृत्तिशङ्ककोपं युवराजभयं नगरदोषम् ॥
वृष्टिस्त्राहेन मासेन विग्रहो वा ग्रहेन्दुभिरुदधे ।

होराजन्माधिपयोग्योक्तं वायुभो राज्ञः ॥
परिवेषमखलगतो रवितनयं क्षुद्रधान्यनाश

करः ।

जनयति च वातवृष्टिं स्थावरकृषिकृषिहन्ता च ॥
भौमे कुमारवलपतिसेनानां विद्रवोऽग्निशस्त्र

भयम् ।

जीवे परिवेषगते पुरोहितामात्रवृषपीडा ॥
मन्त्रिस्थावरलेखकपरिवृद्धिश्चक्षुषेः सुदृष्टिश्च ।

शुक्ले यद्यिच्छतिवराज्ञां पीडा प्रियं चात्मम् ॥
क्षुद्रनलक्ष्मणराधिपशस्त्रेभ्यो जायते भयं केतौ ।

परिविष्टे गर्भभयं राज्ञौ आधिर्गृपभयञ्च ॥
युद्धानि विजानीयान् परिवेषाभ्यन्तरे द्वयो

र्गहयो ।

दिवसकृतं शशिनी वा क्षुद्रवृष्टिभयं त्रिषु
प्रोक्तम् ।

याति शत्रुर्गुं नरेन्द्रं सामात्रपुरोहितो वश
वृद्धो ।

प्रलयमिव विद्धि जगतं पश्चादिषु मण्डलस्थेषु ॥
तारायज्ञस्य कुर्वात पृथगेव समुत्थितो नरेन्द्र-

वधम् ।

नक्षत्राणां सधवा यदि केतोर्नोदयो भवति ॥
विप्रचक्षिष्वितशूद्रा भवेत् प्रतिपदादिषु

क्रमशः ।

अथोपुरकोशाणां पञ्चम्यादिव्यशुभकारी ॥
युवराजस्याष्टम्यां परतन्त्रिषु पातिवस्य दीव-

करः ।

पुरोदो द्वादस्यां सैन्यकोभक्षयोदश्याम् ॥
नरपतिपत्नीपीडां परिवेषोऽभ्युत्थितश्चतुर्दश्याम् ।

परिवे

क्रुथात् पञ्चदशां पीडां मनुजाधिपस्यैव ॥
नागरकाखामभ्यन्तरस्थिता यायिनाश्च वाङ्मस्या
परिवेषमधरेखा विज्ञेया क्रान्तसारानाम् ॥
रक्तं श्यामो रक्तश्च भवति येषां पराजय-
स्तेषाम् ।

स्त्रियश्च श्वेतो वृत्तिमान् येषां भागो जय-
स्तेषाम् ॥”)

परिवेषणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवेषक, पुं, (परिवेषतीति । परि+विष+
खुल ।) परिवेष्टा । परिवेषणकर्ता । तस्य
लक्षणं यथा,—

“ज्ञातचन्दनचर्चितं सुवसनं सखी प्रसन्नानन
स्यदात्मा सुभग प्रसन्नहृदय श्रीकान्तपूज्यरत ।
स्वामिस्नेहपर स्वकायनिपुण प्रौढो वदाव्य शुद्धि-
विशेषो वा परिवेषणकस्तु कुलजन्मन्याऽपि वा
भूपते ॥”

इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेषण स्त्री, (परि+विष+विच+लुट्) वेष्ट-
नम् । भोजनाय भोजनपात्रे अन्नाददानम् ।
अथ आह्वे परिवेषणं मनु ।

“पाणिभ्यान्तर्पणं यत्नं स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।
विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शून्यैरुपनिक्षिपेत् ॥
अन्नस्येति हृत्तीर्थं षष्ठी वर्द्धितं पूरितं पात्र
मिति शेषः । उपनिक्षिपेत् परिवेषणार्थम् ।
तथा च पात्रस्थाल्या आलम्ब्य प्रथमं भोजन-
पात्रे न देयं किन्तु स्थाल्यादिकं पाणिभ्यां पात्र
समीपे भूमौ सस्थाप्य प्रक्ष्वातं पाणिभ्यां पात्रा-
न्तरिताभ्यां आह्वे परिवेषयेत् । उभाभ्यामपि
हस्ताभ्यामालम्ब्य परिवेषयेदिति मतस्यपुरा-
णात् । यस्तु आह्वे परिवेषणं दक्षिणपाणि-
मान्त्रेणैवाङ्गानभिधानादिति मैथिलोक्तं तत्र ।
एकेन पाणिना दत्तं शूद्रादत्तं न भक्षयेदित्यादि
पुराणीयेन एकपाणिदत्तशूद्रादत्तभक्ष्यनिषेधेन
तन्मात्रपरिवेषणस्यापि निषिद्धत्वात् पाणिभ्या
अपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् ।

हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लब्धं अङ्गनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता सुष्ठु तैश्च क्लिब्यम् ॥
तस्मादन्तरितं देयं प्रार्थनाय त्वजेन वा ।
प्रदद्यात् तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥

इति वशिष्ठवचनेन सामान्यतोऽभिधानात् । पिठ-
भक्तितरङ्गिण्यामप्येवम् । मनु ।

गुणांश्च स्रपश्चात्कादायनं पयो इष्टिं हृतं मधु ।
विन्यसेद्यत्नतः सन्त्यगभूमावेव समाहितः ॥

आमिषं पानपात्रं च भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत् ।
भक्ष्यं भोक्ष्यं च विविधं शलानि च फलानि च ॥

हृदयानि चैव सासानि पानानि सुरभीणि च ।
उपनीय च तत् सर्वं शून्यैः सुसमाहितः ॥

परिवेषयेत् प्रयतो गुह्यान् सर्वान् प्रचोदयन् ।
गुह्यान् उपकराणि भूमावेव न तु अङ्गनादि-

पात्राणि अन्नादि पात्रोपरि निक्षिपेत् ॥” इति
आहृततत्त्वम् ॥

परिवेषिका, स्त्री (परिवेषति या । परि+विष

ईष

परिश

+खुल । स्त्रिया टाप् अत इत्वञ्च ।) परि-
वेषणकर्त्री । तस्या लक्षणं यथा,—

“ज्ञाता विशुद्धवसना नवधूपिताङ्गी
कपूरसौरभसुखी नयनाभिरामा ।
विन्माधरा शिरसि वहुसुगन्धिपुष्पा
मन्दस्मिता चित्तिभट्टा परिर्वेषिका स्यात् ॥”

इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेष्टितं त्रि सन्तोभावेन वेष्टितम् । तत्
पथ्याय । परिच्छिन्नम् २ वलयितम् ३ निवृतम्
४ परिच्छृतम् ५ परीतम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवाध पुं (परि सन्तोभावेन विध्यतीति ।
परि+अधौ ताङ् + “श्लाद्वधेति ।” ३ । १ ।
१४१ । इति ण ।) अन्वेषितः । हुमीतपण ।
इत्यमरः । २ । ४ । ३, ६ ॥

परिव्रज्या स्त्री, (परि+व्रज+भावे ऋच् । स्त्रिया
टाप्) तपस्या । इति हेमचन्द्रः । १ । ८२ ।
(इतस्ततो भ्रमणम् । यथा, मनु । १० । ५२ ।

“वासंश्चि न्यतवेलाणि भिन्नभाष्ये भोजनम् ।
काव्यायसमलङ्कारं परिव्रज्या च निवृत्तम् ॥”
“लौहवलयदि चालङ्करणं सर्वदा च भ्रमण-
शीलम् ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥

परिव्राज, पुं (परिव्रज्य सर्वान् विषयभोगान्
यथाश्रमाद् व्रजतीति । परि+व्रज+सञ्ज्ञायां
कर्त्तरि णच् ।) परिव्राट् । इत्यमरटीकायां
रामानाथः ॥

परिव्राजकं पुं, (परिव्राज+कार्थं कर्त्तुं । परिव्रज
तीति । परि+व्रज+खुल वा ।) परिव्राट् ॥
(यथा, गो रामायणे । ३ । ५५ । २ ।

“स परिव्राजकश्चक्षुः महाकायशिरोधरः ।
प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिप ॥”)

परिव्राजि स्त्री (परि+व्रज+विच+इन् ।)
आवर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ युक्कुञ्जी इति
भाषा ॥ (आवर्णीमण्डकपर्णीशब्दोत्थोरस्या
विशेषो ज्ञेयः) ॥

परिव्राट् [ज] पुं, (परिव्रज्य सर्वं विषय
परिव्राज्, भोगं यथाश्रमाद् व्रजति

गच्छतीति । परि+व्रज+क्विप् दीर्घश्च ।)
चतुष्पाश्रमी । तत्पथ्याय । भिक्षुः २ कर्मन्दी ३

पाराशरी ४ मखरी ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥
सञ्ज्ञायां ६ अमरः ७ । इति जटाधरः ॥ परि

व्राजकं = पाराशरी ६ व्रजक १ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा गरुडपुराणे ।

“सर्वारम्भपरित्यागो भैक्ष्याश्च व्रजसङ्गता ।
निष्परिग्रहताद्रोहसमता सर्वजनमुक्तः ॥

प्रियाप्रियपरिवृज्जे सुखदुःखाविकारिता ।
स्वास्वाभ्यन्तरं शौचं सुखदुःखाविकारिता ॥

सर्वैर्निग्रयसमाहारो धारणा ध्याननिवृत्ता ।
भावस्युद्धिरिक्षेपः परिव्राजवर्ग्य उच्यते ॥”

परिशङ्कनीय, त्रि, (परिशङ्कते इति । परि+शङ्क
+अनीयर ।) सर्वतोभावेन शङ्काविषयः । यथा,

“प्राक्कं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-
भाराधितोऽपि वृपतिः परिशङ्कनीयः ।

परिष

अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया
प्राक्के वृषे च युवती च कुतो वशिष्ठम् ॥

इत्युद्धटः ॥

परिशिष्ट, स्त्री, (परितः शिष्टः । शिष्ट+क्त ।)

परिशेषविशिष्टम् । अवशिष्टार्थबोधकपथ्यः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १७१ ॥ (यथा क्वाण्डोऽग
परिशिष्टम् । गृह्यपरिशिष्टमित्यादि ॥)

परिशुष्क, स्त्री (परितः शुष्कम् । शुष्+क्त ।)

मासवृद्धनमेदः । यथा,—

“मांसं बहुवृत्तैर्भेद्य विस्तृतेष्वाम्बुना सुष्ठु ।
जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्वतोनीरसे त्रि ॥ (यथा, हे रामायणे ।
२ । ५६ । ५ ।

“उपतप्तोदका नद्याः पल्लवान् सरांसि च ।

परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥”)

परिशोध, पुं, (परि+शुध+भावे णच् ।) परि-
शोधनम् । सर्वतोभावेन शुद्धिः ॥

परिशोधः पुं (परि+शुध+भावे णच् ।)
सर्वतोभावेन शुष्कता । (यथा गो रामा-
यणे । ४ । १५ । ३४ ।

“वायुकैपरिप्रीतास्तुर्विपरिस्नानपङ्कजः ।
तडाग इव कालेन परिशीघ्रं गमिष्यति ॥”)

परिश्रम, पुं, (परि+श्रम+चण । न वृद्धिः ।)
परिश्रान्तिः । तत्पथ्याय । श्रमः २ क्षमः ३

क्षेत्रः ४ प्रयासः ५ आयासः ६ आयामः ७ ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २३३ ॥ (यथा, रघु ।
१ । ५८ ।

“समाप्यक्रियाशान्तं रथचोभपरिश्रमम् ।

पद्मच्छं कुशलं राज्ये राज्यश्रमसुनि सुनि ॥”)

परिश्रय, पुं, (परिश्रयव्यस्तित्वा इति । परि+श्रि
+“यश्च ।” ३ । ३ । ५६ । इति अच् ।)

सभा । (भावे णच् ।) आश्रयः । इति मेदिनी ।
ये । १२२ ॥

परिश्रान्तं त्रि (परि+श्रम+कर्त्तरि क्त ।)
सर्वतोभावेन श्रान्तियुक्तः । (यथा महा-
भारते । १ । ४६ । २६ ।

“परिश्रान्तो वयस्त्र्यंशं वृद्धिर्वर्षं जरान्वितः ।
सुधितः स महारथे ददर्श सुनिवृत्तमम् ॥”

स्त्री । गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवी-
भागवते । १२ । ६ । ६३ ।

“पावनी पादसहिता पेशला पवनशिखी ।
प्रजापतिः परिश्रान्ता पञ्चतन्त्रमखला ॥”)

परिश्रुत, त्रि (परि+श्रु+क्त ।) सर्वतोभावेन
अवश्वविशिष्टः ॥

परिशेष, पुं, (परि+शेष+भावे णच् ।)
आशेषः ॥

परिवत, [ट] स्त्री (पारतः सीदन्त्यस्याम् । पार-
+सट्+अधिकरणे क्विप् । ‘सदिरप्रते ।’

८ । ३ । ६६ । इति वनम् ।) सभा । इत्य-
मरः । २ । ७ । १५ ॥ (यथा गो रामा-
यणे । २ । १३ । १६ ।

परिष्कृत

“यादृशी पारवत सीते । दूतस्त्राय तथाविध ।
५८८ राजा मां यौवराज्येऽभिषिञ्चति ॥”

परिचयः स्वयं द्विविधा, ज्ञानवती ह्युपरिचयः, नैऋतद्विविधा यतः त्रिविधा एव नान्यत् कारणात् । अतोऽपि त्रिविधा । अत्र त्रिविधः प्रवृत्तिः, प्रतिनिधिः, परिचयः । तत्र प्रतिनिधिविधायां परिचयः ज्ञानवित् । तस्य प्रतिवचनशक्तिः सम्यग्ज्ञानायां स्थायायां च न कथञ्चिन् केनचित् तद्वत् जल्लो विधीयते । ह्येवायाम् सुकृतपरिचयि उदासीनाया वा प्रावविज्ञानमन्तराण्यन्तीत्यवस्था मन्त्रा नान्येन सह गच्छो विधीयते । तद्विधेयं च नह कथयता आविष्टं नैऋतचक्रलोकांश्च इत्येव कथयिष्यामः । अनिष्टं सुकृतमन्त्रपञ्चमता । न ह्यप्यता न परिचयः । तद्विधेयं तद्विधेयं तद्विधेयं न देय । कथञ्चिन् तद्विधेयं तद्विधेयं तद्विधेयं । कथयता पुनर्ह्येता तैः प्रवृत्तिः प्राज्ञाद्विज्ञानं गतिवक्तव्यं । परिचयवतरोभं प्रवृत्तिस्तथा । पञ्चाग्नेयतावत् । ननुपि चि प्राज्ञैः पिपिका विदितं नष्टतमाहुः । तस्मात् नास्य योगः कर्तव्यः कथञ्चिदप्येव श्रेयसा सह विद्युत्तं यत्तं समित्याद्विदिते । नखेव ज्ञानसा सह विद्युत्तं प्रज्ञासन्ति कुशला । प्रज्ञा तद्विधेयं सह समानाभिमतैर्वा विद्युत्तं गच्छता सुतानपरिचयि कथयिताम् । अथवाप्युदासीनपरिचयि श्रवणघातश्रवणज्ञानविज्ञानोपघातश्रवणशक्तिः सम्यग्ज्ञानायां कथयता प्राव विदितेन प्रवृत्तिः सादृश्यवदप्येव न भवेद्विदितम् । समयेव च यज्ञेन श्रेष्ठं मन्त्रेण नास्य तत्र जल्लो योजयेत् । अनाविज्ञानमयोगं कुर्वन् । यज्ञेनैवमवर मन्त्रेण तद्विधेयमात्रं विद्युत्तयात् । इति च नह विमानग्याद्विज्ञानेऽप्येव ।

परिचयः यथा, प्रायश्चित्तविवेकः ।
 “यत्कविश्रुतिन्यायैर्मोक्षान्वाद्यपारमैः ।
 वेदाङ्गग्रन्थैश्चैव परिचयः प्रकाशयेत् ॥”
 परिचयः, पुं, (परितः मोक्षतीति । परि + चद +
 क्तृच् । “सद्विरप्रतः ।” ८ । इ । इङ् । इति
 यत्तम् ।) पारिचयः । अमुचयः । इति भरत-
 क्षात्रकृष्णकौयः ॥

परिषद् पुं, (परिवर्तमानं भवतीति । परिवर्त् + यत् ।)
परिवर्त्तन । इति भरतकृत्यष्टादशप्रकीर्णः ॥

परिवृत्तल पुं (परिवृत्तस्थान्तीति । परिवृत् +
 “रज, कथास्तुतिपरिवृत्तो वनम् ।” ५ । २ ।
 १११ । इति वनम् ।) खभाष्यम् । परिवृत् +
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भक्तिं । ४ । १२ ।
 “प्रातीग्यालदीप्राष्ट्र सुखम् परिवृत्तम् ।
 परिवृत्तलान्नाहान्नाहोराट् नैकाटिकाश्रमात् ॥”)

परिष्कन्द, त्रि, (परिष्कन्दतीति। परि + स्कन्दिरो
 गतिशोब्रवायो + प्रत्ययात् । “परेष्क” = ।
 इ. ७४। इति षत्वम् ।) परिष्कन्द । पर-
 पृष्ठ । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

परिष्कार्य चि (परि + क्त + ता + इत् । इत् तस्य
न न । "परिष्कार्य" प । ३ । ७३ । इति षष्ठे

गतवत् ।) परिष्कन्द । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुट ॥

परिष्कार, यु, (परिष्कारयते)नेन। परि + कृ +
 “सम्परिष्ठां करोती भूयणे।” ६।१।१३७।
 इति सुट। “परिनिवोति।” ८।३।७।
 इति वल्गु। अलङ्कार, इत्यमर। २।६।
 ११॥ सस्कार, शुद्धि ॥

परिष्कृत, चि, (परिष्कृत्यते स्म इति । परि + क्त
+ क्त । “सम्परिभ्यामिति ।” सुट । “परि-
निवीति ।” ८ । ३ । ७ । इति षलच् ।)
भूयित । अलङ्कृत । इत्यमर । २ । ६ । १ ॥
वैष्टित । इति हेमचन्द्र ॥ आहितसंस्कार ।
इति वेदिशब्दटीकायां भरत ॥

परिष्कृतभूमि, स्त्री, वेदि । परिष्कृता यज्ञार्थं
प्रशुबन्धनाय यज्ञपात्रासादनाय वाहितनस्कारा
भूमि । इत्यमरभरतौ ॥

परिस्त्रोम, धु, (परित स्त्रूयते नानावर्णवस्त्रादिति ।
 स्त्रु + मन । तत बलम् । केचित्सु "परे स्त्रौति
 प्रति व्युत्पन्नमालात न य ।" इत्युक्त्वा परि-
 स्त्रोम इति कल्पयन्ति ।) परिस्त्रोम । इत्यमर
 टौकार्यां स्त्रोमी ॥

परिवृज्ज, पु, (परिवृज्जनम् । परि + खज्ज + घञ् ।
 “परिनिवौति ।” = ३ । ३ । ७ । इति यत्वम् ।)
 आसिञ्जनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥ (यथा,
 गो रामायणे । १ । ४ । ८८ ।

“अङ्गदप्रह्वानाश्च हरीणां रामदर्शनम् ।
हनूमतः परिष्वङ्गो राघवेश महात्मनः ॥”)

परिसन्ध्य पुं, सर्व्वतोभावेन सभायां साधु इत्यर्थे
यत प्रत्यय ॥ परिषद् । सभासद् ॥

परिसर ,पुं,परिसरन्त्यच् । परि + ख + “पुञ्जीति ।”
इ । ३ । ११८ । इति च ।) पर्यन्तभू । नदी-
नगरपर्यन्तादेशपान्तभूमि । इत्यमरभरतौ ।
(यथा, मेघदूते । ६६ ।

“सुक्ताजाले स्तनपरिसरश्चिह्नसूत्रैश्च द्वारे-
नैष्टो मार्गं सवितुरुदये नृण्यते कामिनीनाम्॥”
नृण्य । विधि । इति मेदिनी । रे । २७६ ॥

परिसर्पे पुं (परि समन्तात् सर्पणम् । परि +
 लृप् + घञ् ।) परिक्रिया । परिज्जादिना
 वेष्टनम् । समन्तात् सर्पणम् । इत्यमरभरतौ ।
 (सर्पविशेषः । यथा, स्रज्जति कृष्णस्थाने

४ अध्याये । तत्र दर्वीकरा । “गवेयुका परि
सर्पे खल्वप्य ककुद मद्यो महापशुः” इति
कुलविधेय । यथा तत्रैव निदानस्थाने ५
अध्याये । “सुदकुलान्यपि स्थूलारव्य महा-
कुलमेककुलश्चैदल विसर्पे परिसर्पे सिध-
विचर्षिका क्रिटिम पाप्मा रक्षसा चेति ॥”)

परिचर्या, कौ, (परिचर्यामिति । वृ गतौ + “परि-
चर्या परिचर्येति ।” १ । ३ । १०१ । इत्यस्य
वार्ति इति निपातनात् सिद्धम् ।) परीक्षार
सर्वतोऽगमनम् । भ्रूमौ सर्वतोऽभगमनम् । इति
सर्वस्यम् । अन्तःसरणम् । इति केचित् । इत्य-
मरभरतौ ॥

परिस्फुट, प, (परिस्फुटतीति । परि + स्फुट +
 अच् । “परेस्फु” ॥ ३१७४ ॥ इति पक्षे
 यत्नाभावः । परपुष्ट । परेण प्रतिपालिता ।
 इत्यमरः ॥ २११ ॥ १८॥

परिस्कन्ध, पुं, (परि + स्कन्ध + क्त । “परेक्ष् ।”
८।३।७४। इति पक्षे यत्वाभावः ।) परि
स्कन्ध । इत्यमरटीकायां रायसुकुट ॥

परिस्त्रोम यु, (परि स्त्रयते प्रशस्यते नानावर्ण-
वत्त्वात् । परि + स्तु + “ञत्तिस्तुल्लिति ।” मन ।
वद्धा परिगत स्त्रोमोऽत्र वर्षस्त्रोमत्वात् ।)
गजपृष्ठस्थचित्रकम्बल । इत्यमर । २।८।४२ ॥
हात्तोर पिठेर भुज इति भाषा ॥

परिस्यन्द, पुं, (परि + स्यन्द + अधिकरणे चण ।)
 कुलुमप्रकराटे यन्त्रावल्यादेश्च रचना । इत्य-
 मर । २ । ६ । १३७ ॥ परिकर । परिवार ।
 इति हेमचन्द्र । ३ । ३७६ ॥ (भावे + चण ।)
 सर्वतोभावेन स्यन्दनश्च ॥ (मईनम् । यथा,
 महाभारते । १ । १५४ । ८ ।

“अहमेन हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे । ।
नाय प्रतिबलो भौः । राक्षसापसदो मम ।
सोऽप्युधि परिस्सन्दमयवा सर्व्वराक्षसा ॥”)

परिस्यन्दनं क्ली (परि सर्वतोभावेन स्यन्दते
इति। परि + स्यन्द + क्लृप्तः । सर्वतोभावेन कस्य
नमः । यथा । कोऽपि परिस्यन्दनसाधनसाध्यः ।
यथा शमनादि । कोऽप्यपरिस्यन्दनसाधनसाध्यः ।
यथा अयस्थानादि । इति शीघ्रीचक्रम् ॥

परिस्फुटमानं चि, (परिस्फुटते इति । परि +
 स्फुट् + प्रानच् ।) सर्वज्ञताभावेन कल्पमानं ।
 यथा । “यान्नरत्परिस्फुटमाना परिमित-
 प्रवनादिपरमाणुचेतनस्य योगसत्त्वानाम्नां प्राति-
 यक्ष्णीनामविरतमेवोपरमाणुः ।” इति सामान्य-
 लक्ष्णव्याप्यां श्रिगोमणि ॥

परिस्यन्द, पुं, (परि + स्यन्द + भावे घञ् ।
अप्राणिकचक्रत्वे वा षत्वम् ।) परिस्यन्द' । इत्य-
मरटीकाया भरत ॥

परिस्वत स्त्री (परिस्वततीति । परि । सु + क्तिभ
 युक्तम् ।) वरुणात्मिका । मदिरा । इत्यमरः ।
 २ । १ । ३६ ॥ (यथा, अथर्ववेदे ॥ १११० ॥
 “यमां परिस्वत कुम्भ आदध कलधोरग ॥”
 सर्वतोभावेन स्वरिति चि । यथा, अथर्वे । ८ ।
 ३६ । १ ।

“त्वामाप परिश्रुत परियन्ति स्वसेतवो जम्भता-
मन्यके समे ॥”)

परिच्युत, वि, (पारित सद्यते स्म। सुखवशी +
 "गद्यार्थेति।" १। ४। ७२। इति क्त।) सव
 युक्त। सर्वतोभावेन चरित। इति मेदिनी।
 तै। २०१॥ (वाचस्पतिशब्दे) स्या विदितिर्ज्ञातव्या।
 यथा यजुर्मेदि। २। ४४।

“सकृन् वदन्तीरन्तत इत पय नीलाश परि-
सृतम् ॥”)

परिमुता, स्त्री, (परित सूयते स्तेति । परि + मु +
त्त । क्तिष्ठां ढाप । अन्तादिभ्यः शरयेन जात

त्वात् तथात्वम् ।) वाच्यम् । मदिरा इति मेदिनी । त्रि । २ । ६ ॥

परिहार, पुं, (परिहृत्यतेनेनेति । परि + हृ + घञ ।) अवज्ञा । अनादर । इति शब्दरत्नावली ॥ (“परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं यथा निबन्धमात्मनि शरीरस्थे जीवलिङ्गान्यपलभ्यन्ते तस्य चापगमादपलभ्यन्ते तस्मादस्य शरीरादात्मनि निबन्ध शरीरास्तेति ।” इति चरके विमानस्थाने ८ मे २ ध्याये ॥ व्यास । परिवर्जनम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६७ ॥

“दुष्कृतस्य प्रभोरन्धत परिहारात् न भेषजम् ।” गोपवम । यथा, प्रकुन्तलायां १ म अङ्के । “कथमिदानीमात्मन निवेदयामि कथं वा आत्मन परिहारं करोमि ।” विजितव्रथादिकम् । यथा, मनु । ७ । २१ ।

“जित्वा सम्यज्येत देवान् ब्राह्मणान् चैव धार्मिकान् ।

प्रदद्यात् परिहारान् च स्थापयेन्भयानि च ॥” स्थानविशेष । यथा, मनु । ८ । २३७ ।

“धनुं शतं परीक्षारो यामस्य स्वात् समन्ततः ।” अत्र कुक्षकभट्टः । “चतुर्हस्तो धनुः शस्या यद्विस्तारं पातं प्रक्षेपे यामसमीपे सर्वास्तु दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि जौन वा यद्विप्रक्षेपान् यावत् पशुप्रचाराय शस्यवपनादिसर्वोप परिहारं कार्यं ॥”

परिहार्य, पुं, (परि + हृ + एतत्) परिहार्यम् । वलय । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ परिहरयौ चि । (यथा प्रकुन्तलायाम् १ मे अङ्के ।

“न परिहार्यं वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ॥”

परिहास, पुं, (परि + हस + भावे घञ ।) परिहसनम् । ठाड्ठा इति भावाः । परीहासः । यथा, “परिहासं केलिसुखं केलिर्देवननमैश्वरी” इति चिकित्सकशेषः ॥ तत्पर्यायः । क्रौञ्चः २ देवना ३ । इति शब्दरत्नावली । वक्रैरा ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, प्रकुन्तलायाम् २ ये अङ्के ।

“परिहासविजल्पितं सखे । परमार्थेन न युक्ततां वच ॥”)

परीक्षक, त्रि, (परि + इच्छ + श्रुज्) निरूपकः । (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ८४ ।

“परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्चन्ति रत्नानि ससुद्रजानि ।

आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं त्रिभिर्वराटैर्विपश्यन्ति गोपा ॥”)

तत्पर्यायः । कारयिकः २ । इत्यमरः ३ । १ । ७ ॥

परीक्षते अवधारयति पमायेन । यथा वङ्गिना परीक्षकः खण्डस्य खण्डकारः । कारयेद्देवमिन्द्र इति कारयिक इति भरतः ॥

परीक्ष्य, क्री, (परि + इच्छ + श्रुज्) परीक्षा । दाया धर्माकार्थं भयैरमायादेर्मात्रमप्यनुपयम् । इति भरतः ॥ यथा,—

“भेदोपनापादुपधाधर्मादौर्बत परीक्ष्यम् ।”

इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥

सर्वतोभावेन दर्शनम् ॥

परीक्षा, क्री, (परित इच्छतेनेनेति । परि + इच्छ + “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०२ । इति च । तत्पर्यायः ।) दिखम् । अथ दिखानि । तत्र दृष्टव्यम् ।

“घटोऽम्बरदकचैव विष कोषश्च पञ्चमम् ।

घटश्च तच्छुला प्रोक्तं चतुर्थं तत्रमाधकम् ॥

अष्टमं फालभिलुक्तं नवमं धर्मैश्च स्मृतम् ।

दिखान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि ख्यन्तुवा ॥”

अथ किन्तु दिखम् ।

तत्र मातुषप्रमाणानिर्णयस्यापि निर्णायकं यत्तद्विद्यमिति लोकप्रसिद्धम् । एतद्वयमपि प्रपञ्चानामस्ति तथापि कालान्तरनिर्णायकत्वेन तेषां भेदात् । अपिना मातुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र घटादीनामङ्गीकारस्तत्रापि तद्वति इति कल्पितम् । अतएव लिखितसाक्षिस्तुलितसङ्गतिविध-

मातुषप्रमाणमिदं प्रमाणं यत्तद्विद्य प्रमाणं तत् प्रमाणं न भावैकगोचरं किन्तु भावाभावा-

विशेषेण गोचरयतीति । तत्र महाभियोगेऽपि दिखान्याह याज्ञवल्क्यः ।

“तुल्याग्रामो विष कीदो दिखानैश्च विमुह्ये ।

महाभियोगेऽपि शीर्षकस्येऽभियोगेऽपि ।

विमुह्ये सन्दिग्धार्थस्य सन्दिग्धनिवृत्तये ।

महाभियोगेऽपि महापातकादिगुरुतराभियोगेऽपि ।

शीर्षकस्य इति शीर्षकं प्रधानं व्यवहारस्य

चतुर्थपादो जवपरानयनस्य ॥ तत्र दृष्टो

लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्य तत्प्रयुक्तदृष्ट-

भागीत्यर्थः । महाभियोगान् सद्यस्ति कालिका

पुराणम् ।

“परदाराभिशापे च चौभाग्यागमेऽपि च ।

महापातकशस्त्रेऽपि स्थापितं वृषसाहसं ॥

प्रतिपत्तौ विवादे च पणस्य स्थापने कृते ।

तत्रैव स्थापयेद्विष शिरः पूर्वं महापतिम् ॥

परदाराभिशापे च वङ्गो यत्र वादिनः ।

शिरोहीय भवेद्विषमात्मनः सुहृत्कारणात् ॥”

पितामहः ।

“शिरः स्थापयिष्येऽनानि दिखानि परिवर्जयेत् ।

चत्वारि तु घटादीनि कोषकैश्चाशिराः स्मृतं ॥”

महाभियोगेऽपि कोषमाह स्मृतिः । कोष-

मस्य च दापयेत् । याज्ञवल्क्येनाभियोगुवादिन-

शिरोवर्जित्वाभिधानादभियोग्यस्य दिखकस्यैव

प्रतिपादितम् । यत्तमाह कात्यायनः ।

“न कश्चिदभियोगेऽपि दिखेऽपि विनियोजयेत् ।

अभियुक्तस्य दातव्यं दिख दिखविशारेदे ॥”

प्रत्यर्थिस्त्रीकारेणापि नोऽपि दिखमाह याज्ञ-

वल्क्यः ।

“दद्यात्तस्मिन् कुण्यादिद्वारे वर्तमानेऽपि ।

विनापि शीर्षकान् कुल्यान्वृत्तपद्मेऽपि पातके ॥”

इतरोऽभियुक्तः शिरः शरीरदक्षमर्षदक्ष वा

वर्तयेत् स्त्रीकुल्यात् । दृष्टव्यम् ।

“जेहातक्रोधाक्रोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः ।

विधिदृष्टस्य दिवस्य न भेदो जायते कश्चित् ॥”

भेदः सत्ताद्वैपरीत्यम् । यत्तु कात्यायनवचनम् ।

“क्रिया न वैदिकी प्रोक्ता विद्वद्भिरपि साक्षिणः ।

लेखे च सति वादस्य न स्थापितं न साक्षिणः ॥”

इति तदुक्तान्वितसाक्षिसम्बन्धः । यथा व्यासः ।

“मणिमन्त्रौषधिवचनात् प्रदत्तं वा विधानतः ।

विसर्गदेहिमपि न तु साक्षी शुभान्वितः ॥”

अतएव नारदः ।

“युक्तिव्यवसन्नास्तु प्रपञ्चेनैव न दयेत् ॥”

एव विपश्यमानमथ अहं चोऽप्येव ।

निर्द्धारयेदिति यावत् ॥॥ प्रपञ्चाद् नारदः ।

सत्त्ववाङ्मनश्चक्षुषि गोवीजकनकानि च ।

देवतापितृपादाश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥

स्रष्टुश्चिरं च पुत्राणां दाराणां सुहृदस्तथा ।

अभियोगेषु सर्वेषु कोषपामन्यापि वा ॥

इत्येते प्रपञ्चाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकाङ्क्षणात् ॥”

दृष्टव्यम् ।

“यथोक्तविधिना देयं दिख दिखविशारेदे ।

अथयुक्तप्रदत्तस्य न शुक्तं साध्यसाधनं ॥

अदेशकालदत्तानि वद्विवादिदत्तानि च ।

यभिचारं सदा त्वेवं कुर्वन्तीह न सशूय ॥”

वद्विवादिदत्तमभियोगेऽपि विना कृतम् । एतच्च

प्रायिकं आत्मसुहृत्परायामभियोगेऽपि विनापि

दिखविधानात् ।

तथा च नारदः ।

“राजभिः प्रदत्तानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दृष्टव्यम् ।

आत्मसुहृत्परायानाञ्च देयं दिख शिरो विना ॥॥”

अथ दिखदेशः । कात्यायनः ।

“इन्द्रस्थानेऽभिषेकानां महापातकानां दृष्टव्यम् ।

वृषद्वेष्टप्रदत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिष्ठाप्यप्रदत्तानां दिख देयं चतुर्थपादे ।

अतोऽन्येषु च कार्येषु समामध्ये विद्वद्भिरा ॥”

इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजस्थाने ॥॥

अथ दिखकालः । पितामहः ।

“नैवो मार्गेशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव हि ।

एते साधारणा मासा दिखानामविरोधिनः ॥

घटः सर्वैकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् ।

असि शिशिरहेमन्तवर्षास्तु परिकीर्तितम् ॥

शरद्वर्षे तु सल्लि हेमन्ते शिशिरे विषमम् ।

कोषस्तु सर्वदा देयस्तुला स्वात् सार्वकालि-

कीति ॥

मिताक्षराणां नारदः ।

“न शीते तोयसुहृत् स्नानोष्णकालेऽभिषेकनम् ।

न प्राद्वि विष दद्यात् प्रवाते न तुला वृषः ॥”

नारदः ।

“पूर्वाह्णे सर्वदिखानां प्रदानं परिकीर्तितम् ।

नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्णे कदाचन ॥

शीते हेमन्तशिशिरवर्षास्तु । उष्णकाले शीत-

वर्षास्तु । वर्षास्तु निमिषेषु चतुर्थपादिदत्तम् ॥

अथैव तुल्यमात्रेण इति वक्ष्यमाणान्तरवचनात् ।

तुलादीनाञ्च विज्ञेयानभिधानात् सार्वकालि-

परीक्षा

वत्सम् । अत्र विषे विशेषतो वधानिवेधात् वक्ष्यमाणवचने सिद्ध्यस्वरवाच्य परीक्षासामान्यनिषेधाच्च स्थितान्तरं सिद्ध्यस्वर वधाख्यपि कुर्वीत । अतोयास्यायने ह्यरौ सुप्ते सर्वजन्माणि वर्ज्ये दिवस्य न विषयः । ज्योतिषे ।

निहस्ये मकरस्ये च जीवे चास्तमिते तथा ।
मलमामे न कर्त्तव्या परीक्षा अयकाङ्क्षिणा ॥
रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुक्लेस्तुतये पुनः ।
“विहस्ये च रवौ नैव परीक्षा प्रस्यते बुधे ॥
नाष्टत्वा न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षये ।
न परीक्षा विवाहस्य शुनिमौमदिने तथा ॥
रविशुद्धौ गुरौ चैवेत्यत्र प्रस्यत इति शेषः ॥
यथा च उपोषिकायाम् ।

“नो शुक्रास्तेष्टमेष्टके गुह्यसहितरवौ जन्ममासे
२४मेन्दौ
विष्टौ मासे मखाख्ये कुजशुनिनिवसे जन्म
तारासु चाप्य ।

नाडीनक्षत्रहोने गुरुरविरजनीना प्रतारा-
विशुद्धौ
प्रातः कात्या परीक्षा द्वितुष्टुरयश्चाश्रोत्ये
शुक्लजने ॥’ * ॥

पितामहः ।

“प्रस्यन्ते द्वापयेद्व्य राजा वाधिक्रमोऽपि वा ।
प्राज्ञस्याना शुनवर्ता प्रकृतीनामन्येव च ॥”
प्राज्ञस्यानां प्रकृतीनाश्च प्रत्यर्चं दिव्य द्वापये
दिव्यस्य । प्रकृतयस्तु ।

“स्नात्वा मातुः सुहृन् कोषो राक्षसगर्भलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेयसोऽपि चेति
अमरसिंहोक्ता ॥ * ॥

अथ दिव्यविशेषाधिकारिणः । नारदः ।
“प्राज्ञस्य घटो देयः पत्नियस्य हुताशनः ।
वैरवस्य सखि देयः श्वस्य विषमेव तु ॥
साधारण्यं समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषमस्य प्राज्ञस्य सर्वेषाम् तु हस्ता स्मृता ॥”
यत् पुनरनेन ।

“मन्त्रानां भूषाणां वाधितानां तपस्विनाम् ।
स्त्रीणाञ्च न भवेद्व्य यदि धर्मस्त्वपणितः ॥”
इति स्त्राणीना दिव्य निषिद्धं तनुलेतरविषयकं
मिति श्रुत्वापि ॥ मिताक्षरायाम् ।

स्त्रीपुमयोस्त्रिवादेन स्त्रीणां स्थितिं रथा
वाच्यतरं कुर्यादिति विकल्पनिषेधाधर्मेन हुक्तं
भवति । अत्रैवाभियोगेषु स्त्राणीनामभि-
योक्तृत्वे अभिग्रहणानामेव दिव्य एतेषामभिधोगे
योऽत्यन्तं अपि अभिग्रहणानामेव दिव्य परस्पर-
ाभि-
योगे तु विकल्प एव तत्रापि तुल्येति नियम्यते ।
तथा महापातकादिशुद्धाभियोगे तु स्त्राणीनां
तुल्येव । यथा याज्ञवल्क्यः ।

“तुल्यं स्त्रीनालङ्कारान्पुङ्गवाणां रोगिणाम् ।
अदिगल वा भूषणं यथा समं विषयं वा ॥”
स्त्रीमात्रं जातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण बाल-
आपोऽप्यङ्गानां जातिविशेषानादरेण दृष्टो-
ऽशीतिपारम् । एतच्च वचनं सर्वदिव्यसाधा-

६८

परीक्षा

रणेष्टु मार्गेश्वरश्चैत्रवेशाखेष्टु स्त्राणीनां सर्व-
दिव्यसमवधानविधाने नियमार्थं कृतयार्थवत् । न
च सर्वकालं स्त्रीणामुल्लेखेति ।

“स्त्रीणां न विषयः प्रोक्तः न चापि सखिलः स्मृतम् ।
घटकोषादिभिक्षासामान्यस्तत्र विचारयेत् ॥”
इति विषयसखिलव्यतिरिक्तघटकोषादिभिः शुद्धि-
विधानात् । एव बालादिष्वपि योजनीयम् ।
तथा प्राज्ञस्यादीनामपि न सर्वकालिकस्तुलादि-
नियमः ।

“सर्वेषामेव वर्णानां कोषास्तु द्विविधीयते ।
संज्ञायेतानि सर्वेषां प्राज्ञस्य विषयं विना ॥”

इति पितामहस्वरथात् ।
तस्मात् साधारण्ये कावे बहूदिव्यसमवधाने
तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु
तत्तत्कालविहितं सर्वेषाम् । तथा हि यथा
स्वमिरेव सर्वेषां हेमन्तशिशिरयोस्तु चत्त्रिया-
दीनां चयाया अभिविषयो विकल्पः प्राज्ञस्य
तु अभिरेव न कदाचिद्विषयः प्राज्ञस्य विषय-
विनेति निषेधात् । शौभ्यशरीरोस्तु सखिलमेव ।
येषां कुलप्राणीनाम् विशेषेणान्यादिनिषेधः ।

“कुष्ठिनां वर्ज्येद्व्य सखिलः आसकादिनाम् ।
पितृश्रेष्ठवत् नित्यं विषयः परिवर्त्येद्व्येति वच-
नात्सामान्यादिकावेऽपि साधारण्यं तुलाद्येव
दिव्यं भवति । यथा । तोयमभिविष्येव दातव्यं
बलिनां वृणामिति स्वरथात् । दुर्जलानामपि
सर्वथा विषयनिषेधात् तत्कालानतिक्रमेण जाति-
वयोऽवस्थाभ्रतानि दिव्यानि देयानि । अत्र च
यस्य यानि विशेषसामान्यपर्युद्धस्तैरविहितानि
तानि मुख्यकल्पागुक्तत्वात्पि वेदितव्यानि ।
यथा प्राज्ञस्य घटो मुख्यः कोषस्तु कल्पः ।
जलादौ आपतकल्पो प्रागुक्तनारदवचने एव-
कारस्तैर्भूत्यकल्पादित्वं न तु प्रशस्ततमादित्व-
मिति । एवञ्चानापि अयथोक्तप्रदत्तान् न शक्तं
साध्यसाधने इति प्रागुक्तं बोध्यम् । स्मृतिः ।

“अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ।
तत्कुलश्चैव कोषश्च शृङ्गाश्चैव न संशयः ॥”
अवष्टम्भोऽत्र निश्चयः । शिरोवर्जितेति केचित् ।
इति व्यवहारदीपिकाः कात्यायनः ।

“अस्य श्लाघमदसाणां स्नेहानां पापकारिणाम् ।
प्रतिशोभप्रसूतानां निश्चयो न तु राक्षसि ॥
तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि समये तेषु निर्दिशेत् ॥”

तत्प्रसिद्धानि सर्पघटादीनि । तथा,—
देशकालाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।
अन्येन हारयेद्व्य विधिरैव विपर्यये ॥”
अन्येन प्रतिनिधिना हारयेत् कारयेत् । विप-
र्यये अभियुक्तस्यासामर्थ्ये ।

अतएव महापातकादीनामन्यद्वारा दिव्यमाह
व एव ।

“भ्रातापितृद्विजगुरुबालस्त्रीरालंघातिनाम् ।
महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥
लिङ्गिनां प्रमदानाञ्च मन्त्रयोगक्रियावताम् ।
वर्ज्यं चक्रजातानां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥

परीक्षा

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव प्रयत्नतः ।

इत्याद्यभिधाय ।

दिव्यं प्रकल्पयेन्नेव राजा धर्मपरायणः ।

एतैरेव प्रयुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ॥”

कात्यायनः ।

“न लौहशिल्पिनामपि सखिलः नाम्बुसेविनाम् ।
तत्कुलेनैव नियुज्येत ब्राह्मणः सुखरोगिणम् ॥”

नारदः ।

“स्त्रीवातुरान् सख्यहीनान् परितोषार्जितान् ।
बालदृष्टातुरादींश्च परीक्षेत घटे सदा ॥

नासार्तां तोयशुद्धिं स्थानं विषयं पितरोगिणम् ।
श्वित्रान्यकुण्डलादीनां नायिकार्थं विधीयते ॥”

न मन्त्रेण स्त्रीबालयोर्धर्मेशास्त्रविशारदे ।

निरुतसाहान् आधिपत्यान्नासार्तोऽपि निमज्ज-
येत् ॥

न चापि हारयेद्व्य न विषयः विशेषयेत् ॥

यत्,—

स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्त्येद्व्येति
पितामहवचनं तत्सखितसामान्यादिसखे दिव्य-
निषेधकम् । यद्यपि अवेक्षसाक्षिके दिव्य
व्यवहारे विनिर्दिशेद्व्येति स्मृतेर्विवादान्तरेऽपि
लेखादिसखे दिव्यानादरस्तथापि ऋणादानादि
विवादे साक्ष्यपन्थासे स्मृतेऽपि प्रत्यर्थं यदि
दृष्टाङ्गीकारेण दिव्यमङ्गीकरोति तदा दिव्यमपि
भवति साक्षिणां दोषसम्भवादिष्वस्य तु निर्दो-
षत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात् तत्तत्कालाच्च धर्मस्य ।
यथाह नारदः ।

“तत्र सखे स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिणि ।
देवसाध्ये पौरुषम् न लेख्यम् प्रयोजयेत् ॥”

स्थावरविवादे तु प्रत्यर्थिना दृष्टाङ्गीकारेण
दिव्यावलम्बने कृते सामान्यादिदृष्टप्रमाणसङ्गावे-
ऽपि दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनिवारणाय
स्थावरेभ्योऽपि पितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यं
निराकरण्याय लिखिताद्यभावे स्थावरादिषु
निर्ययाप्रसक्ते ॥ * ॥

अथ त्रयसख्यया दिव्यविशेषः । विष्णुः ।
अथ समयक्रियाराजद्रोहसाहस्ये यथाकामं
नि लेपयन्त्येवमर्थप्रमाणादिति । समयो दिव्य
राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छादुरोधादिव्यं
नि लेपादिषु तु धनप्रमाणतारतम्यादित्वर्थः ।
दृष्टव्यः ।

“सखा रक्षिरभोजला मनुजा वसुदाहता ।
कार्वापयान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

विषयः सहस्रेऽप्युक्ते पादोने च हुताशनः ।

निभाजोने च सखिलमर्हं देवो घटः सदा ॥

नतु श्रुताभियोगे तु दातव्यस्तत्सामान्यः ।

विश्रुते तत्कुला देया कोषश्चैव सद्वर्त्तकः ॥

श्रुतेऽप्युक्ते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।

गोचौरस्य प्रदातव्यं सखे प्राक्तं प्रयत्नतः ॥

यथा सखा निजानां मन्थानां हिगुणा स्मृता ।

नतुर्गुणोत्तमानाम् कल्पनीया परीक्षकैः ॥”

रक्षिरश्च ।

परीक्षा

जालान्तरगते भानौ यत् कक्षं दृश्यते रज ।
प्रथमं तत्प्रमाणानां अवस्थेः प्रचक्षते ॥

इति मनुक्तम् ॥

“कार्यापणान्ता पणान्ता कार्यापणं पण इति
पर्यायदर्शनात् । विनये दृष्टे । एवञ्च सहस्र
इत्यादौ पण इति ज्ञेय उपक्रमात् निष्कानां
जातिकर्मण्ये । नावहसाहरेदपि न तुलां न
विनयेति याज्ञवल्क्यवचनं मध्यमोत्तमविषय
त्वेन दृष्टस्य तिवचनैकवाक्यत्वादविरुद्धम् ।
“सहस्रेषु घटं दद्यात् सहस्राहं तथायसम् ।
अहंस्याहं तु सजितं तस्याहं तु विषं स्तुतम् ॥”
इति वचनं यत्राख्यापराधे पातित्य तद्विषय-
मिति । एतत् सर्वं स्तेयसाहसविषयम् । अप-
ह्नवे तु कात्यायनः ।

“इतस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कारयेत् ।
स्तेयसाहसयोर्द्विष्यं स्वल्पेऽप्यर्थं प्रदापयेत् ॥
सर्वद्रव्यप्रमाणान्तां ज्ञात्वा ज्ञेयं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञेयप्रमाणयुक्तान् तदा दियं प्रदापयेत् ॥
ज्ञात्वा सखां सुवर्णानां श्रतनाशे विषं स्तुतम् ।
अशरीतेषु विनाशे तु दद्याच्चैव हुताशनम् ॥
घटां नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् ।
विंशद्दशविनाशे तु कोषपानं विधीयते ॥
पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽहं स्य तच्छुला ।
ततोऽहं विनाशे तु साश्वेतं पुत्रादिमस्तकान् ॥
ततोऽहं विनाशे तु कौक्षिकञ्च क्रियां स्तुता ।
एवं विचारयन्नाकां धर्माभ्यां न हन्यते ॥”
सुवर्णानां पञ्च छान्दसको माघस्ते सुवर्णस्तु
योद्धश्च इत्युक्ताशरीतिरक्तिकापरिमितदेव्यां नाशे
अपह्नवे वा दशाधिकस्य पञ्चाधिकस्य वा
विंशस्य नाशे कोषपानमिदं ॥ तच्छुला पुन-
रल्पचौर्माभिश्चक्रायामेव न तु साहसदौ ।
चौर्मा च तच्छुला देया गान्धर्वेति विनिश्चय इति
पितामहस्तुते । तत्तमावस्तु महाचौर्माभि-
श्चक्रायाम् ।

महाचौर्माभिस्तुक्तानां तत्तमावो विधीयते ।

इति स्तुते ॥

अवहारमादकायाम् ।

“समस्तं चाक्षिणां यत्र दिव्यैस्तमपि शोधयेत् ।
प्रायान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु चाक्षिणु ॥
दिव्यमानस्यते वादी न पृच्छेत्तत्र चाक्षिण ॥”

इति दिव्यतत्त्वम् ॥ ॥

घटादिनवविधपरीक्षा तत्तत्प्रश्ने द्रष्टव्या ॥
“बुद्धिं पश्यति या भावात् बहुकारणयोगजान् ।
शुक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गं साध्यते यया ॥
यथा परीक्षा नास्त्वन्या यथा सर्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्य सदस्यैव तथा चास्ति पुनर्भवः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने एकादशेऽध्याये ॥

“तत्र चेद्भिन्नगमिषया भिन्नं पृच्छेद्भिन्नविरे-
चनस्यापनाशुनस्य विरोविरेचनानि प्रयोक्तुं
कामेन भिन्नया कतिविधया परीक्षया कति
विधं परीक्ष्य कश्चात् परीक्ष्यविशेषं कथञ्च
परीक्षितव्यं किंप्रयोजना च परीक्षा क्व च

परीक्षि

वमनादीनां प्रवृत्तिः क्व च निवृत्तिः प्रवृत्ति-
निवृत्तिलक्षणं संयोगे च किं नैष्ठिकं कानि च
वमनादीनां भिन्नजद्रथाणि उपयोग गच्छ-
न्तीति । स एव पटो यदि मोहयितुमिच्छेत
ब्रूयादेन बहुविधा परीक्षा तथा परीक्ष्यविधि-
भेदः कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्या
भिन्नभेदाय भवान् पृच्छत्याख्यायमानं नेदानीं
भवतोऽन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य
भिन्नस्याभिलषितमथ श्रोतुमहमन्येन परीक्षा
विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्य भित्त्यर्थमात्र-
चाण इच्छां पूरयेयमिति ।

द्विविधा परीक्षा ज्ञानवता प्रत्यक्षमनुमानञ्च
एतत्तु द्वयसुपदेशञ्च परीक्षाचयमेवमेवा
द्विविधा परीक्षा त्रिविधा वा सहोपदेशेन ।
दशविधं परीक्ष्य कारणादि यदुक्तमन्ये तदिह
भिन्नगादिषु सचायं सन्दर्शयिष्याम इह कार्य-
प्राप्ते कारणं भिन्नकारणं पुनर्भोजनं कार्य-
योगिर्नातुविषयं कायं घातुसाध्यं कायफल-
सुखावाप्तिं अशुबन्ध आशु देशो भूमिरा-
तुरञ्च कालं सवतसरञ्चातुरावस्था च प्रवृत्तिः
प्रतिकर्मासमारम्भः उपायो भिन्नगादीनां
चौष्टवमभिधानञ्च सन्धिगिहायसोपायस्य
विषयः पूर्वज्ञेयोपायविशेषणं आख्यात इति
कारणादीनि दश दशसु भिन्नगादिषु सचायं-
सन्दर्शितानि तथैवातुपूर्वगा एतद्दशविधपरीक्ष-
स्तुतम् ।

तस्य यो यो विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्य-
स स तथा तथा आख्यायते कारणं भिन्नगि-
त्युक्तमन्ये तस्य परीक्षा भिन्ननाम यो भिन्नयति
य सञ्चार्यप्रयोगकुशलं यस्य चाशु सर्वथा-
विदितम् । यथावत् सर्वथातुसाध्यं पिकीयन्ना
त्मानमेवादितं परीक्षेत गुणैश्च गुणतः कार्याभि-
निवृत्तिं पश्यन् कश्चिदहमस्य कार्यस्याभिनिर्व-
र्त्तने समर्थो न वेति ॥” इति चरके विमानस्थाने
७८मेऽध्याये ॥

परीक्षितं, पुं (परि + स्वन्तोभावेन चोयते हन्यते
दुरितं येन । परि + चि वधे + क्तिप् । कति
शासनादस्य तथालम् । यद्वा परिचौर्मासु कुशु
क्षियति ईहे इति । चि प्र ऐश्वर्ये + क्तिप् ।
“उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्षिपवणादौ कश्चिद्वेन ।”
इति वाक्यात् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अस्य
निरुक्तिरुक्ता महाभारते । १ । ६५ । ८४ ।

स भगवता वासुदेवेनासजातवत्सवीर्यपरा-
क्रमोऽकालजातोऽस्मादिना दग्धस्तेजसा स्वेन
सजौवित । सजौवयिला चैनमुवाच । परि-
चौर्मा कुले जातो भवत्ययं परीक्षिनामेति ॥”
अभिमन्युपुत्र । स शुचिष्ठिरादनन्तरं कति-
शुगल्यारम्भे राजचक्रवर्ती आसीत् । यथा —
“अभिमन्योरुत्तरायां परिचौर्मासु कुशुल्यारम्भे
प्रयुक्तजन्मास्तेन गर्भे एव भस्मोक्तो भगवत्
सकलसुरासुरवन्दितचरदशगुणस्य आभिषेक्या
कारणमाशुवत्पधारिणोऽशुभावात् पुनर्जातित-

परीव

भवाय परीक्षिष्यते । योऽयं साम्प्रतमेतद्भूम-
खलमखलितयति घर्मेण पालयति ॥” इति
विष्णुपुराणे ४ अष्टे २ अध्याये ॥

“विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि स पाच्छ्व ॥
याते कथं चकाराथ सोऽभिषेकं परीक्षित ॥
प्रयास्यन्ति यदा चेते पूर्वाषाढां महर्षयः ।
तदा नन्दात् प्रभृत्येष कलिवह्निं गमिष्यति ॥
यस्मिन् कथो दिव यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि ।
प्रतिपन्नं कलिपुत्रं तस्य सखां निबोध मे ॥”

इति तत्रैव २४ अ । ३८ — ४ ॥

(अनन्वपुत्र । यथा महाभारते । १ । ६५ । ४ ।

“अनन्वा खलु मागधीसुपथेमे अन्वता
नाम तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित ॥”)

परीक्षितं, पुं, (परिचौर्मासु कुशुले क्षियति स
ईहे स इति । परि + चि + क्त । उपसर्गस्य
दीर्घत्वम् ।) अभिमन्युपुत्र । (यथा, देवी-
भागवते । २ । ७ । ६ ।

“परिचौर्मासु वशेषु जातो यस्मात् वरं स्तुत ।
तस्मात् परीक्षितो नाम विख्यातं पृथिवी
तले ॥” ॥

परीक्षा सञ्ज्ञाता अस्य । परीक्षा इत्यत्र । क्त-
परीक्षे चि । यथा गो रामायणे । २ । ४३ । ६ ।

“स हि राजगुणैर्युक्तो सुवराज परीक्षित ॥”)

परीक्षाय, पुं, (परितो नयनम् । परि + नी +
चन । “उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्षिपवणादौ
कश्चिद्वेन ।” इति पात्तिको दीर्घः ।) परि-
क्षाय । शारीणां समन्तान्नयनम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

परीतं चि (परि + इ + क्त ।) परिवेष्टितम् ।
इति जेमचक्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
११२ । ७ ।

“तत् कामपरीताङ्गी सञ्ज्ञतप्रचलमानसा ।

ब्रीडमाना सज कुन्ती राज्ञं स्वन्वे समासजता ॥”)

परीतत, चि, (परि + त + क्तिप् + “नक्षिद्विद्वि
अधीति ।” ६ । ३ । ११६ । इति पूर्वपदस्य
दीर्घः ।) सर्वतोभावेन विस्तृतम् । इति शुभ
बोधयाकरणम् ॥

परीभाव, पुं, (परिभास्यते इति । परि + भावि +
चन वैकल्पिकदीर्घत्वम् ।) परिभाव । अनादरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परीरं क्ली (पूर्वतोऽनेनेति । पू + “कृष्ण
कटीति ।” उणां ४ । ३ । इति ईरन् ।)
फलम् । इत्युणादिकोषः ॥

परीरम्भ, पुं, (परिरम्भते इति । परि + रभ + चन
भावे वैकल्पिकदीर्घत्वम् ।) परिरम्भः । आलि-
ङ्गनम् । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

परीर्वसं, पुं, (परि + वृत् + चन । “उपसर्गस्य
चर्जीति ।” ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घः ।) परि-
र्वसनम् । तत्पर्यायः । प्रतिदानम् २ जेमेय ३
निमयः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ परिवर्त्तं ५
वैमय ६ विनिमय ७ परिदानम् ८ इति शुब्द-
रत्नावली । जूनीपण । इति जटाधरः ॥

परीहा

परीवाद पु, (परि+वद्+भावे घञ । “उप-
सगस्य घञोति ।” ६।३।१२२। इति दीर्घ ।)
दोषोक्ताव । ततपर्याय । कृतसा २ निन्दा ३
जुगुप्सा ४ गङ्गा ५ गङ्गणम् ६ निन्दनम् ७
कृतसनम् ८ परिवाद ९ जुगुप्सनम् १ आक्षेप
११ अवयव १२ निवाद १३ अपक्रोश १४
भर्तृसनम् १५ उपक्रोश १६ अपवाद १७
अववाद १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
“परीवादस्तथो भवति नित्यो वापिमहतां
तथाप्युक्तैधानां हरति महिमान जनरव ।
तुलोतीष्येऽपि प्रकटितहताशेषतमसो
रवेऽस्माद्वक्तो नहि भवति कन्यां गतवत ॥”)
वीणादिवादनम् । येन काष्ठविशेषादिना
वीणादिवाद्यते स । इति जटाधर ।
परीवार, पु, (परिब्रियतेनेति । परि+वृ+घञ ।
उपसगस्य दीर्घ ।) खड्गकोष । जङ्गम ।
(यथा, रघु । १५।१६ ।
“धूमधूमो वसागन्धो ज्वालावभुशिरोरुह ।
क्रथाङ्गपरीवारश्चितामिरिव जङ्गम ॥”)
परिच्छेद । इत्यमर । ३।३।१६८ ॥
परीवार परिजने खड्गकोषे परिच्छेद ।
इत्यनेकत्र दर्शनात् । जङ्गमो जङ्गमविशेष
परिजन इत्यर्थः । खड्गकोषोऽविवायक मेयान्
इति ख्यात । परिच्छेद शोभाजनकस्तुपकरण
ह्वयचामरादि सभ्यजनादिषु यद्वा परीवार ।
इति तट्टीकाया भरत ॥
परीवाह, पुं (परितो वहत्यनेनेति । परि+वह+
“हलच् ।” ३।३।१२१। इति घञ । “उप-
सगस्य घञोति ।” ६।३।१२२। इति
दीर्घ ।) जलोच्छ्वास । इत्यमर । १।१०।११ ॥
(अत्र जलशब्दे उपलक्ष्यमाना ज्ञेयम् । नव
द्रव्यस्य प्रवाहेऽप्यस्यार्थो बोद्धव्यः । यथा न
महाभारते । ७।६८।११ ।
“रुधिरस्य परीवाहान् पूरयित्वा सरांसि च ॥”
परित उच्यते इति ।) राजयोग्यवस्तु । इति
मेदिनी । ३।३३ ॥
परीधि स्त्री, (परि+इध्+“परे वा ।” ६।३।
१७ । इत्यस्य वार्ति इति पक्षे क्तिन् ।) अन्वे
यणा । इत्यमर । २।७।३२ ॥ परिचर्या ।
प्राकान्त्यम् । इति मेदिनी । ३।३६ ॥
परीसार, पुं (परिसरणम् । परि+सृ+घञ ।
“उपसगस्य घञोति ।” ६।३।१२२। इति
दीर्घ ।) परिसर्या । सर्वतोगमनम् । इत्य-
मर । ३।२।२१ ॥
परीहार, पुं, (परिहरणम् । परि+हृ+घञ
+घञ । “उपसगस्य घञोति ।” ६।३।
१२२। इति दीर्घ ।) अपघ्ना । इति शब्द-
रत्नावली ॥
परीहाव, पुं, (परि+हृ+घञ । उपसगस्य
दीर्घ ।) परीहसनम् । (यथा मार्कण्डेय । ३४।८४ ।
“परीवादं न कुर्वीत परीहासश्च पुनः ॥”)
तनपयाय । नव २ केनि ३ कौटु ४ जीला ५

परुष

नर्मे ६ । इत्यमर । १।७।३२ ॥ परिहास ७
केलिसुखम् ८ देवनम् ९ । इति त्रिकाण्ड-
शेष ॥
पर, पु, (पिपत्तीति । पू लि पूर्त्ता+वाङ्लकाट् ।)
समुद्र । स्वर्गलोक । अस्थि । पर्वत । इति
चक्षिप्रसारोणादित्ति ॥
पर [स] स्त्री, (पू+“अस्तिपवपियजितनीति ।”
उर्णा । २।११८ । इति उच ।) अस्थि । इत्य-
मर । २।४।१६२ ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । १।३।२ । [परुषस्यारि ॥]
“काष्ठात काष्ठात प्ररोहन्ति परुष (स)
परत, य, (पूर्वस्मिन् वतसरे इति । “सद्य पर
इति ।” ५।३।२२ । इति पूर्वस्य परभाव
उत च ।) गतवतसर । इत्यमर । २।४।२० ॥
परत्तु, त्रि, (परत गतवसरे भव । परत+“चिर
परतपरारिभ्यस्तो वक्तव्य ।” ४।३।२३ ।
इत्यस्य वार्ति इति त्र ।) इति व्याकरणम् ॥
परद्धार, पुं, (पर समुद्र पर्वतो वा द्वारमिव
यस्य ।) वोटक । इति शब्दमाला ॥
परुष स्त्री (पिपत्ति अल दुष्प्रि करोतीति । पू+
“पुनहिकलिभ्य उचच ।” उर्णा । ४।७५ ।
इति उचच ।) निहुरवाक्यम् । इत्यमर । १।
६।१६ ॥ (परेषां देशजातिकुलविद्याश्रित्यरूप
वृत्ताचारपरिच्छेदशरीरकर्मनौविनां प्रत्यक्ष-
दोषवचनं परुषमिति वदन्ति ॥ यथा, हे
रामायणे । १।१२ ८२ ।
“तामुवाच ततो राम परुष जनसंसदि ।
अन्धधमाया सा सीता विवेश ज्वलन सती ॥”)
नीलनिगृही । इति शब्दचन्द्रिका । परुषफलम् ।
इति भावप्रकाश ॥ (नीलनिगृहीशब्देऽस्य
गुण्यदयो ज्ञातव्याः ॥)
परुष, त्रि, (पिपत्तीति । पू लि पूर्त्ता+“पुनहिक-
लिभ्य उचच ।” उर्णा । ४।७५ । इति
उचच ।) कर्बूर । (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । ३।६६ ।
“अधितपिनिन्ननीलपर्वतो जनवातकर ।
खगम्भभैरवसरयते निशायुसुखे ॥”)
रुच्य । (यथा, हे रामायणे । १।५८।१० ।
“अथ राज्ञां यतीतार्या राजा चक्षालता गत ।
नीलवस्त्रधरो नील परुषो अस्तमर्द्धज ॥”)
निहुरोक्ति । इति मेदिनी । ३।४० ॥ (मलिन ।
यथा आर्यावत्प्रथमम् । ४।६ ।
“भक्तपर्वतेऽपि गिरिषे खेडमयो त्वत्तुचितेन
सुमगाधि ।”
“भक्तमलिनोऽपि गिरिषे ॥” इति तट्टीका ॥)
परुषोक्तिक, त्रि, (परुषमेव उक्तिर्यस्य । ततः
स्वार्थे कन् कप वा ।) निहुरवक्ता । इति
जटाधर ॥
परुष, स्त्री (पू+उचच ।) कलहलमेद । परुष
भज इति वङ्गभावा । परुषा इति पल्लवे इति
च हिन्दीभावा । तत्तुपर्याय । परुषकम् २
नागदन्तोपमम् ३ । इति राजमाला ॥ परुषम् ४

परेष्ट

अल्पास्थि ५ परापरम् ६ । इति भावप्रकाश ॥
नीलचर्म ७ गिरिपीलु ८ परावतम् ९ नील-
मण्डलम् १ पर ११ । अस्य गुणा । अन्ध-
त्वम् । कटुत्वम् । कफार्तिवातनाशित्वम् । तदाम-
फलगुण । पित्तदत्वम् उष्णत्वम् । ततपक्वफल-
गुणा । मधुरत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । पित्तशोफ-
हरत्वम् । तपणत्वम् । इति राजनिर्वण्ड ॥
“परुषक कषायान्ममाम पित्तकर लघु ।
तत पक्व मधुर पाके शीत विष्टांश्च दृष्टव्यम् ॥
हृदं हृदपित्तदाहासच्वरचयसमीरहन् ॥”
इति भावप्रकाश ॥
(“परुषकैटथ्यकपीलुकानां
पियालसिद्धौ करमर्दकानाम् ।
मलानि चैतानि निहन्ति पित्त
हन्त्याश्च सर्वातुरसन्निवातम् ॥”
इति हारौते प्रथमस्थाने दृष्टमेध्याये ॥)
परुषक स्त्री (परुष+स्वार्थे कन् ।) परुषम् ।
इति राजनिर्वण्ड ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
“परुषक परुष स्यात् कश्चिन्नागदन्तोपमम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्य गुणा चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
“अन्ध परुषक प्राप्ता वदन्त्याखारकाणि च ।
पित्तश्लेष्मप्रकोपीनि कर्कोन्मुलकुचान्यपि ॥”
“अन्धन्मनीषन्मधुर कषायानुरस लघु ।
वातघ्न पित्तजननमाम विद्यात परुषकम् ॥
तदेव पक्व मधुर वातपित्तनिवर्हणम् ।
विपाके मधुर शीत रक्तपित्तप्रसादनम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)
परेत, त्रि (पर लोकादिति ।) न्त । इत्य-
मर । २।८।११७ ॥ (यथा, कुमार । ५।६८ ।
“अलक्तकाङ्गानि पदानि पादयो-
र्विकीर्यैकश्रास्त्र परेतभूमिम् ॥”)
भूतान्तरे पुं, इति मेदिनी । ३।२६ ॥
परेतराट्, [ङ] पुं, (परेतेश्च न्वेतश्च राजते इति ।
राणु ङ ञ दीप्तौ +“सत्कुङ्क्षिति ।” १।२।६१ ।
इति क्तिप् । यद्वा, परेतानां प्रेतानां राट् ।)
प्रेतराज । यम । इत्यमर । १।१।६१ ॥
परेद्वि य परस्मिन्नहनि । (“सद्य परइति ।”
५।३।२२ । इति निपातनात् साधु ।) पर
दिनम् । इति सुश्रुतबोधयाकरणम् ॥ यथा,—
“परेत्यस्य पूर्वस्य द्युर्न्येद्विष्यपि पित्तयन् ।
दृष्टिचयौ सुनीलार्था प्रियम्भातुकलामगात् ॥”
इति भट्टि । ४।१३ ॥
परेष्ट, [ङ] य, (पर+एष्टु ।) परदिनम् ।
इति सुश्रुतबोधयाकरणम् ॥
परेष्ट, त्रि परा गता आपो यज । (“श्रुतस्य
सर्गोऽभोऽप ईत् ।” ६।३।६७ । इत्यस्य वार्ति
“अवर्णानाङ्गा ।” इति ईत् । परापम् ।) इति
विज्ञानकौस्तुभे ॥
परेष्टका, स्त्री, (परेष्टयति इति । इव+वाङ्
लकात् तु । स्वार्थे कन् । चिदां डाप् ।) बहुकति
बहुप्रकृता गौ । इत्यमर । २।६।७० ॥

परैधित, जि, (परैरेधित सम्बद्धित ।) औदा
सीन्धेन परपुष्ट । परेण सम्बद्धित । ततपय्याय ।
पराधित २ परिष्कन्द ३ परजात ४ । इत्य-
मर । २ । १ । १८ ॥ कोकिले पु । इति शब्द-
माला ॥

परोक्ष, स्त्री, (अच्यो परम्) अप्रत्यक्षम् । असा-
क्षा । यथा चायक्यशतके ।

“परोक्षे कायहन्तार प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयन्तादृश मित्र विषकुम्भ पयोमुखम् ॥”
(परोक्ष परोक्षत्वमित्यर्थे विद्यतेऽस्य । “अर्थ-
आदिभ्योऽच ।” ५ । १ । १२७ । इति अच ।)
नद्विग्रहे चि ॥ (शुभाप्तजन्यादिज्ञानविशेष ।
यथा, पञ्चदशाम् । ७ । ३१ ।

“अस्ति ब्रूटस्य इत्याहौ परोक्ष वेति वार्तया ॥”

परोच पु, (परोक्षमस्यास्तीति । शुभाप्तवाक्य-
अवयवजयदाहोऽप्येवेति बोध्यम् ।) तपस्वी । इति
शब्दमाला ॥ यथातिपुत्रस्यानो पुत्रविशेष ।
यथा, भागवते । ६ । २३ । १ ।

“अनो सभानरक्षक्षु परोक्षश्च सुताक्षय ॥”

परोपकार पु (परेषामुपकार ।) परेषा-
मुपकृति । अन्यसम्बन्धितम् । यथा —
‘एष मे प्रवरो भाति शुद्धधर्मप्रदो विधि ।
परोपकरणादन्यत् सर्वमस्य स्फुटं बुधे ॥
परोपकारिभिर्दत्ता स्वप्राणा ऋषिभि पुरा ।
अङ्घ्रि प्रेतोपकार स्यात् किञ्च लब्धं मया पुन ॥
द्वयौचिना पुरा गीत श्लोकश्च श्रूयते भुवि ।
स्वधर्ममय सार सर्वधर्मज्ञसम्मत ॥
परोपकार कर्तव्य प्राणै कष्टगतैरपि ।
परोपकारेण पुण्यं तुल्य क्रतुशतैरपि ॥’

इति पञ्चाक्षरखण्डे २२ अध्याय ॥

परोवरीण, जि पराञ्चावरीणाभुभवति । (“परो
वरपरम्परपुत्रपौत्रमभुभवति ॥” ५ । २ । १ ।
इति ।) अवरस्थोत्त निपाद्यते । श्लेष्मिष्ठ-
युक्त । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

परीयो स्त्री, (परं शत्रुस्थो यस्या ।) तैल-
पायिका । इत्यमर । २ । ५ । २६ ॥ (काष्ठीर-
श्चश्वनदीविशेष । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । २७ ॥

“कोटकोमलकोटालैर्मितैरुक्तोऽपि स्वादिभि ।

तीर्त्वा परोक्षीं तत्सनां निर्मेमाथाप्रमा-
थिनीम् ॥”

पर्कटी, } स्त्री (एच घौ च सम्बन्धे + बाहु-
पर्कटी, } लकादटि । “बङ्गादिभ्यश्च ॥” ४ । १ । ४५

इति वा डीप् ।) ब्रह्मण्य । इत्यमरटीकायां
भरत ॥ पाङ्कज इति भाषा ॥ (यथा, हितोप-
देशे । “अस्ति तत्र महान् पर्कटीहृत् ॥”)
तस्य गुणा भावप्रकाशे ।

“ब्रह्म कथाय शिशिरो ब्रह्मयोगिगदापञ्च ।
दाहपितृकपासन्न शोयश्च रक्तपितृहृत् ॥”

पर्कटी, [नृ] पु, वृक्षविशेष । पाङ्कज इति
भाषा ॥ तत्पर्म्याय । ब्रह्म. २. जटी १ । इत्य-
मर. । २ । ४ । २९ ॥ कमण्डलुत ४ । इति

रत्नमाला ॥ कपीतन ५ चोरी ६ सुपार्श्व ७
कमण्डलु ८ इडङ्गी ९ अवरोह १ शाली ११
गर्दभाह १२ पीतन १३ इडप्ररोह १४
अक्षक १५ ब्रवज १६ महावज १७ । अस्य
गुणा कटुत्वम् । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् ।
रक्तदोषघ्नश्चाभ्रमप्रलापनाशित्वम् । विशेषतो
ब्रह्मक्षयैते गुणा । इति राजनिर्घण्ट ॥

पर्जन्य स्त्री, (पर स्वास्य जनयतीति । पर +
जन + शिच् । “कर्मण्यण् ॥” ३ । २ । १ । इत्यण् ।
लियां डीप् ।) दारुहरिद्रा । इत्यमर । २ । ४ । २० ॥

पर्जन्य, पु, (पर्जन्ये सिञ्चति वृष्टिं ददातीति । वृष्ट
सेचने + “पर्जन्य ॥” उणा । ३ । १ । ३ । इति
निपातनात् षकारस्य जकारत्वे साधु ।) इन्द्र ।
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५२ । ६ । [सुष्टुति न ॥”)
“अग्नीपर्जन्याववत धिय मेऽस्मिन् हवे सुहृवा
शब्दायमावमेव । इत्यमर । ३ । ३ । १४६ ॥
मेघशब्द । इति विश्व ॥ अगर्जन्नि मेघ ।
इति भरत ॥ यथा श्रीभगवद्गीतायाम् ।

“यज्ञाद्भवति पर्जन्य पर्जन्यादन्नसम्भव ॥”

(कश्चपपङ्कजा सुने पुत्रविशेष । स तु गन्धर्व-
विशेष । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४४ ।
“तथा शालिशिरा राजन् । पर्जन्यश्च चतुर्दश ।
कलि पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोडश ॥”
पर्जन्य इव सर्वकामप्रदानात् विष्णु । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । १० ।

“कुसुद कुन्दर कुन्द पर्जन्य पावनीऽनिल ॥”

“पर्जन्यवदाध्यात्मिकादिताम्रय श्रमयति सर्वान्
कामानभिवर्धयतीति पर्जन्य ।” इति शाङ्कर-
भाष्यम् ॥)

पर्जन्या, स्त्री, (पर्जन्य + टाप् ।) दारुहरिद्रा ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

पर्य, त क हरित्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥
(अदन्तपुरां पर-सक-सेट ।) हरित पीत-
वर्णस्य भावः हरित्यम् । पर्ययति पर्या-
ययति चत्यकम् । इति दुर्गादासः ॥

पर्य स्त्री (पिपत्तीति । पृ + “घ्रापृवस्यत्यतिभ्यो
न ।” उणा । ३ । ६ । इति न । यज्ञा,
पर्ययतीति । पर्ये तु क हरित्ये + अच् ।)
पन्नम् । इत्यमर । २ । ४ । १४ ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । २८ ।

“खय विशीर्णद्रुमपर्येष्ठितता

परा हि काष्ठा तपस्वत्या पुन ।

तदप्यपाकीर्यमत प्रियवदां

वदन्त्यपर्येति च तां पुराविद ॥”)

तात्त्वलम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“अभिघाय सुखे पण्य पूर्णं स्वादयते नर ।

मतिभ्रष्टो हरिद्रः स्वादन्ते न स्मरते हरिम् ॥

ताम्बूलधारिणश्च यथा,—

“अनाहार्योऽहृशश्च इडभक्तिश्च पार्थिवे ।

ताम्बूलधारी भवति नारी वाप्यथ तद्गुणा ॥”

इति मातृखे १८६ अध्याय ॥

(पिपत्तिं पालयति शमनमादादिति । पृ + न ।

पञ्च । यथा, महाभारते । १ । ३३ । २४ ।

“तदुतस्त्वमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्यमशुतमम् ।

हृदयानि सर्वभूतानि नाम चक्रुर्गदन्तम् ।

सुरूप पञ्चमालस्य तस्य पर्यमशुतमम् ॥”

पर्य, पु, (पिपत्तीति । पृ पालने + “घ्रापृवस्य-
त्यतिभ्यो न ।” उणा । ३ । ६ । इति न ।
पलाशवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । २६ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । १ । ६७ । ५ ।

“अश्वत्यो वो नियदन पर्ये वो वसतिष्कृता ॥”

पर्यकार, पु, (पर्ये ताम्बूलम् । करोति उतपादय
तीति । पर्ये + क + अच् ।) वारजीवी । वारह
इति भाषा ॥ इति केचित् ॥

पर्येकच्छ पु, (पर्ये साध्य कच्छ व्रत यज्ञ ।

पञ्चकच्छव्रतम् । यथा याज्ञवल्क्ये । ३ । ३१६ ।

“पर्येकच्छरराजीववित्त्वपञ्चक्रुशोदके ।

प्रत्येक प्रत्यहाभ्यस्ते पर्येकच्छ उदाहृत ॥”

पर्येखण्ड, पु (पर्येमेव खण्डो यस्य । पुष्यादि
ह्रीनलासथालम् ।) वनसति । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (पर्येस्य ताम्बूलस्य खण्ड ।) ताम्बूलै-
कांशश्च ॥

पर्येचोरक, पु, (पर्ये चोरयतीति । पर्ये +
चोरि + क्तुल ।) चोरकनामगन्धद्रवम् । इति
राजनिर्घण्ट ॥

पर्येधतु, [सु] जि, पर्ये + ध्वन्सु + कत्तिरि क्रिप् ।
पञ्चध्वसकर्ता । इति आकरयम् ॥

पर्येनर, पु, (पर्ये पलाशपर्येनैर्मितो नर नरा
कार पुत्तलक ।) पित्रादिशवास्याज्ञाने दाहार्थ-
तत्प्रतिनिधौभूतशरपलाशपन्नरचितोर्णातस्य
वेष्टितयवपिष्टलिप्तनराकारपुत्तलक । यथा,

“आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् । अश्विनाशे पलाश
वृन्तानां चोष्णि वष्टिग्रतानि पुरुषप्रसिद्धिं कृत्वा,

अश्रीत्यर्हं शिरसि औवायां दृष्टं योजयेत् ।

उरसि त्रिशतं दद्यात् विप्रति जठरे तथा ॥

बाहुभ्याश्च गृह्य दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दृष्टं ।

हृद्दृष्टार्हं वषण्ययोरर्हं शिश्न एव च ॥

ऊरुभ्यामुग्रत दद्यात् त्रिशतं चाङ्गुलद्वयो ।

पादाङ्गुलीषु च दृष्टं एतत् प्रेतस्य कथ्यम् ॥

ऊर्णाङ्गुलस्य सवेष्टा यवपिष्टेन लेपयेत् ॥

आदिपुराणम् ।

‘तदज्ञाने पलाशोत्प्रे, पत्रे कार्यं पुमानपि ।

प्रतैस्त्रिभिस्तथा षट्पा शरपत्रैर्विधानतः ॥

तदज्ञाने अस्याज्ञाने । अत्र पलाशपन्नशरपन्नयो

तुल्यत्वेनोपादानात् आश्वलायनगृह्येऽपि प्रति-

कृतौ शरपन्नस्य ज्ञानम् । अत्राचारादुद्योग्यत्वाच्च

शरपत्रे पुत्तलकं कृत्वा शिरप्रभृतिषु पलाश-

पत्राणि देयानि । ततो वेष्टन ऊर्णाङ्गुलस्य लेपन

यवपिष्टेनेति । अश्रीचाभ्यन्तरदाहे शेषाहेन-

सुद्धि । तदुत्तरपर्येनरदाहे तु निराशम् । एव

पर्येनर दद्यात् निराशमसुप्तिर्भवेदित्यादि पुरा-

णात् । यज्ञपार्थ ।

‘पुलाशेऽपलाशेऽनृ तदस्त्रीणि कदाचन ।

तदज्ञाने पलाशस्य सम्भवे हि पुन, क्रिया ॥’

पर्याय

“पादप्रसारणश्चाथे तथा पर्यायव्यवस्थाम् ॥”
 इत्यपराधगणनायां हरिभक्तिविलास ॥
 पर्यटन, क्ली, (परितोऽन भ्रमणम् । परि +
 अट + भावे ल्युट ।) सर्वतोभावेनाटनम् । पुन
 पुनर्गमनम् । भ्रमणम् । ततपयाय । ब्रज्या २
 अटाश्च ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ (यथा
 भागवते । ६ । ७ । १८ ।
 “भूमे पर्यटनं पुण्य तीर्थक्षेत्रनिवेद्यै ॥”)
 पय्यनुयोग, पु, (परितोऽनुयोगं पृच्छा । परि +
 अनु + जुञ् + भावे घञ् ।) जिज्ञासा । इति
 हलायुध ॥ (“एतेनास्यापि पय्यनुयोगस्या
 नवकाशः ।” इति दायभागः ॥)
 पर्यन्त, पु (परितोऽन्तम् । प्रादिसमास ।)
 शेषसीमा । इति दुर्गादासः । (यथा, पञ्च
 तन्त्रे । १ । १४१ ।
 “पय्यन्तो लभ्यते भूमे सप्तद्वय गिरेरपि ।
 न कथञ्चित् महीपस्य चित्तान्तं केनचित्
 कञ्चित् ॥”
 समीपम् । यथा, हरिवंशे । १२२ । ५३ ।
 “पर्यन्तदेशं सरसेन देवी
 लिखेत् सा लोहितचन्दनेन ॥”
 पाञ्च । यथा, रघौ । १८ । ४३ ।
 “पर्यन्तसञ्चारितचामरस्य
 कपोलोलोभयकाकपञ्चात ।
 तस्याननाडुच्चरितो विवाद
 चख्खाल विलासपि नार्यवानाम् ॥”)
 पय्यन्तभू, क्ली, (पय्यन्तस्य शेषसीमाया भू
 पृथिवी ।) नदीनगरपर्वतादरुपान्तभूमि ।
 ततपर्याय । परिसर २ । इत्यमरः । २ । १ । ४४ ॥
 पय्यन्तिका, क्ली, (परितः सर्वतो भावेन अन्तिका
 गुणादीनां नाशिका ।) गुणभ्रमः । इति हारा
 वली । २१ ॥
 पर्यन्थ, पु, (पर्यन्थ + एयोदरादिलात् साधु ।)
 इन्द्र । शब्दायमानमेघ । मेघशब्दः । इत्यु-
 षादिकोषः ॥ (यथा गो रामायणे । ६ । ३१ । ३२ ।
 “ततो दुष्कृमिनिर्घोषं पर्यन्थनिनदोपमम् ॥”)
 पर्येय, पु, (परि क्रमश्च अयो गमनम् ।) क्रमो-
 ऽङ्गनम् । (परि शास्त्रलोकाचारमर्यादां परि
 त्यज्य अयो गमनमुक्तङ्गनमित्यर्थः ।) अति
 क्रमः । शास्त्रतो लोकव्यवहाराच्च प्राप्तस्याथस्य
 परित्यागः । ततपर्यायः । अतिपात २ उपा-
 त्वय ३ । इत्यमरभरता । विपर्येय ४ अत्यय ५ ।
 अतिपतनम् ६ अत्यय ७ अतिक्रम ८ । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा महाभारते । २ । ४८ । १२ ।
 “अत्रात्माच्छादये चाह यथा कुपुण्यकथा ।
 अमघ धारये न्येय प्रतीक्षन् कालपर्ययम् ॥”)
 पर्येयम्, क्ली, (परितोऽयत्ने गच्छत्यनेन । परि +
 अय + ल्युट ।) अन्धचक्का । इति शब्दमाला ॥
 जिन् इति भाषा ॥
 पर्येयस्था, क्ली, (परितोऽवस्थानम् । परि + अव
 + स्था + “आतन्त्रोपसर्गः” ३ । ३ । १०६ ।
 इत्यङ् ।) विरोधनम् । इत्यमरः । ३ । २ । १२१ ॥

पर्याय

पर्येयस्थाता [कृ] चि, (पय्यवतिष्ठते इति । परि +
 अव + स्था + ङञ् ।) पय्यवस्थाकर्त्ता । विरोधी ।
 इति हलायुध ॥ (यथा, किरा तार्जुनीये ।
 ११ । १३ ।
 “अन्तक पर्येयस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः ।
 इति त्वान्ये भवे भयो सुतापुत्तिष्ठते जनः ॥”)
 पय्यवस्थान, क्ली, (परितोऽवतिष्ठतेऽनेन । परि +
 अव + स्था + करणे ल्युट ।) विरोधः । इति
 जटाधरः ॥ सव्यतोभावेनावस्थितश्च ॥
 पय्यस्त चि (परितोऽस्त चिन्त । अस्तु इर
 क्षेपे + क्त ।) पतितः । हतः । इति मेदिनी ।
 ते, १२१ ॥ (सव्यतः प्रवृत्तः । विस्तृतः । यथा,
 हरिवंशे । १५६ । २ । [रामः ॥”)
 “पर्येस्तां पृथिवीं कृतस्मां सान्धां सरयकुञ्ज
 पय्यस्तिका, क्ली (परितः अस्त्यते चिद्यते शरीर
 मन् । परि + अस् क्षेपे + अधिकरणे क्तिन् ।
 ततः स्वार्थे कन् ।) खडा । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ३४३ ॥
 पय्याय, क्ली (परितो याति गच्छत्यनेनेति । परि
 + या + ल्युट । एयोदरादिलात् साधु ।) अन्ध
 पय्ययनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१८ ॥ (यथा,
 दृष्टसंहितायाम् । ६३ । ६ ।
 “आरोह्यमन्थवाजिनां
 पय्यायादियुतस्य वाजिनः ।
 उपवाह्य तुरङ्गमस्य वा
 कल्यैवैव विपन्नशोभना ॥”)
 पय्याप्त, क्ली, (परि + आप + भावे क्त ।) यथेष्टम् ।
 ऋषिः । शक्तिः । निवारणम् । इति मेदिनी ।
 ते, १२७ ॥ चि, प्राप्तः ॥ (शक्तिसम्यक् । यथा,
 भगवद्गीतायाम् । १ । १ ।
 “पर्याप्तमिन्द्रमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥”
 “पय्याप्तं समथं भाति इति ।” श्रीधरस्वामी ॥)
 पर्याप्ति, क्ली, (परि + आप + क्तिन् ।) परि-
 ज्ञायम् । भरणीयतस्य निवारणम् । इत्यमर-
 भरतौ ॥ प्रकाशः । प्राप्तिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (ऋषिः । यथा, कथासरित्सागरे ।
 २६ । १६६ ।
 “नस्ति यस्यनिर्वातसः सुवि पय्याप्तये घनम् ॥”
 शक्तिः । यथा, तत्रैव । २६ । ४७ ।
 “प्रविष्टं सोऽप्यप्रपन्नं तच्च नेत्रोत्सवप्रदम् ।
 घातुरकुतर्निर्मायपय्याप्तिमिव रूपिणौ ॥”)
 स्वरूपसम्बन्धविशेषः । स च सर्वेषामेव पदार्थानां
 विशिष्टबुद्धिनियामकः । पदार्थभेदेन नाना ।
 यथा । पर्याप्तिश्चायमेको घट इमौ द्वौ इत्यादि
 प्रतीतिषाक्षक स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इति
 दीधितिः ॥ समवायेन युक्त्यै गुणस्यासत्त्वेऽपि
 चत्वारो गुणा इत्यादि प्रतीत्या गुणादिषु
 सञ्ज्ञादिमन्त्रनियामकोऽपि तादृशसम्बन्धः । इति
 सामान्याभावे जगदीशः ॥ द्वितीयव्युत्पत्तिवादे
 मदाधरभट्टाचार्यश्च ॥
 पर्यायः पु (परि + इत् गतौ + ‘प्रदावुपात्तय
 इत्, ।” ३ । ३ । ३८ । इति घञ् । क्रमप्राप्त

पर्याय

स्थानतिपातोऽनुपात्तयः ।) पर्येययमः । क्रमः ।
 (यथ, कुमारः । २ । ३६ ।
 “पय्यायसेवासुतस्त्वय्य पुण्यसम्भारततपरा ।
 उद्यानपालसामान्यतवस्तुसुपासते ॥”)
 ततपयाय । आनुपूर्व्ये २ आहत ३ परिपाटी ४
 अनुक्रम ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ३७ ॥ आनु
 पूर्व्यम ६ आनुपूर्व्यम् ७ आनुपूर्व्यकम् ८ परि
 पाटि ९ । इति भरतादयः ॥ प्रकारः । अव-
 सरः । इति मेदिनी । ये, ८६ ॥ निम्नायम् ।
 ब्रजधर्मः । इति हेमचन्द्रः ॥ ६ । १२६ । क्रमे
 योकायवाचकाः शब्दाः पय्यायाः । इति विजय-
 रचितः ॥ सम्यक्विशेषः । येन सद्य यतसम्यक्
 सम्बन्धस्तेन सद्य ततपयाय । यथा,—
 “समानं कुलभावश्च दानादाननन्धेव च ।
 तयोर्व्यग्रसमानं हि पय्यायश्च प्रचक्षते ॥”
 इति कुलदीपिका ॥
 (अर्थालङ्कारविशेषः । यथा साहित्यदर्पणे
 १ । १४ ।
 “कचिदेकमनेकास्मिन्ननेकैक्यं क्रमात् ।
 भवति क्रियते वा चैत तदा पय्याय इष्यते ॥”
 उदाहरणं क्रमेण यथा,—
 “स्थिताः क्षणं पय्यसु ताडिताधराः
 पयोधरोसेधनिपातचूर्णिताः ।
 वलीषु तस्याः खलिताः प्रपेदिरे
 क्रमेण नाभिः प्रथमोदविन्द्व ॥
 विचरन्ति विलासिन्यो यत्र ओषिभराजसाः ।
 वृकाकाशिवान्त्रयं धावन्यरिपुरे तव ॥
 विन्दुरागादधरात्रिवर्जित
 स्तनाङ्गरागादधराक्षकं कन्दकातः ।
 कुशाङ्गरादानपरिहृताङ्गुलि
 क्षतोऽक्षजप्रणयो तया करः ॥
 ययोरादोपितस्तारो हारस्तोऽरिवधूजने ।
 निधीयन्ते तयोः स्तूनाः स्तनयोरश्रुविन्द्व ॥
 यद्यु च कचिदाधारः सद्यस्वरूपोऽसद्यस्वरूपश्च ।
 कचिदाधेयमपि । यथा, “स्थिताः क्षणं पय्यसु
 इत्यत्र उदविन्द्व पय्यादावसद्यस्वरूप आधारे
 क्रमेणाभवन् । ‘विचरन्ति इत्याधाधेयभूता
 वृकादयः सद्यस्वरूपारिपुरे क्रमेणाभवन् । ख-
 मन्धतः । अत्र चैकस्थानेकच क्रमेणैव वृत्ते-
 र्विशेषालङ्काराद्भेदः । विनिमयाभावात् परि-
 हृते ॥”)
 पर्यायश्रयण, क्ली (पय्यायेण क्रमेण श्रयणम् ।)
 प्रहरिकादीनां क्रमेण श्रयणम् । ततपर्यायः ।
 उपशाय २ विश्राय ३ । इत्यमरभरतौ ॥
 पय्यास पु (पर्येय्यते इति । परि + असु + घञ् ।)
 पतनम् । क्षणनम् । इति पय्यस्तशब्दादश्रयणतः ॥
 (परिवत्तः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५४ । २ ।
 “महाभूतप्रमाणश्च लोत्तोलोक्तकथैव च ।
 पर्यास परिमाणश्च गतश्चन्द्रार्कयोरपि ॥”)
 पर्यादचन, क्ली, (पर्याय्यते इति । परि + उत +
 अच + “अतल्लुटो बहुलम् ॥” ३ । ३ । ११३ ।
 इति ल्युटः ।) अयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥

पर्युदयः चि, (पर्युदयस्येति । परि + उत + अन् + क्त ।) पर्युदासविशेषः । विध्वन्वि-
हीदासकनकयुक्तः । यथा । यदापि पर्युदस्त-
रात्राः १२ आह्लादिकरणे विपरीदासीन्यान्
फलं १ वा प्रत्यवाय इति सिद्धान्तः । इति मल-
मासतत्त्वम् ॥ (परित उतस्मिन्ने नि ॥)

पर्युदास पु, परि सर्वतोभावेन उदास्यते विधि
यत्नः । (परि + उत + अस् + घञ् ।) तस्य
लक्षणम् आह्वयिवेकः ।

“सामान्यशास्त्रप्रतिनिधयेष्वपि पर्युदासत्वम् ॥”
अपि च मलमासतत्त्वे ।

“प्राधान्यस्य विधेयच प्रतिपद्येऽप्रधानता ।

पर्युदास च विज्ञेयो यत्तत्तरपदेन नञ् ॥”

असौदाहरणम् । अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यात्
रात्रौ आह्वयं न कुर्वीत । अथ आह्वयकरणे रात्रौ
पर्युदासः ॥ (यथा च साहित्यदर्पणे । ७ । ३ ।

“सुगोपात्तानमन्त्रो मेने धर्म्ममगतुर ।

अधुरा दे सोऽयानसक्तं सुखमन्भूत ॥

अन्नाक्षतामनग्राह्यगोपनाद्येविविधमिति
नञ् पर्युदासतया सुखाभावो युक्तः ॥”

पर्युदित, चि (परित्यज्य शकालमुदितम् । वसु
+ क्त ।) युद्धम् । वासि इति भाषा । तस्या-
भक्षणीयत्वं यथा,—

“भक्तं पर्युदितोच्छिद्यं श्वस्य पतितेक्षितम् ।
उद्वेगान्मृदुसन्धं पथ्यायातश्च वञ्चयेत् ॥”

इति गदकपुराणम् ॥

“यातयाम गतरसं पूतिपर्युदितश्च यत्न ।

उच्छिद्यमपि चाभेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
इति भगवद्गीता ॥ ७ ॥

तस्य भक्ष्यत्वं यथा,—

“मन्त्राभिमानितं शूद्रं न च पर्युदितं शृणु ।
अन्धश्च प्रलमाक्षेभ्यः शुष्कशाकादिकास्तथा ॥

तद्वद्वाङ्मन्यश्च गुरुपत्न्यश्च यव च ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

तुलसीयुक्तपुष्पे पर्युदि गोपाभावे यथा —

“तुलसीलम्पुष्याणि पद्मं गङ्गादकं कुशा ।
न पर्युदितदोषोऽन्यं क्षिप्तमिति न दुष्यति ॥”

इति पुराणम् ॥

पर्युदितभोजी, [न] चि, (पर्युदितं यद्युदुक्ते
इति । भुज् + णिनि ।) युद्धदयभोजी । इति
कृष्णपञ्चाकरणम् ॥

पर्युदय्या, स्त्री (दध् + युच् + टाप् । तत् परित
ययया ।) अन्वय्या । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

तर्कादिना यथाबोधितधर्म्मालम्बयेत्ये । अन्वे-
यमन्त्रोऽपि । इति भरतः । (स्त्री, अन्वे-
यम् । यथा महाभारते । ३ । २६ । १८ ।

“नास्तेष्वेव मेधावी बुद्धिपर्येयश्चरत् ॥”
पर्व, गतौ । (भा-पर-वर्क-सिद्ध ।) पर्वति ।

इति दुर्गादासः ।

पर्व, पूर्णः । इति कविशङ्करः । (भा-पर-
वर्क-सिद्ध ।) पर्वति ययया कुर्वन् सिद्धः । इति
दुर्गादासः ॥

पर्व, [न] स्त्री, (पर्वतीति । पर्व गतौ + वाङ्-
लकात् कनिन् । यद्वा, पिपर्तीति । पु + “क्वा-
मदिपदनिर्मुक्तभ्यो वनिप् ।” उणा । ४ ।
११२ । इति वनिप् ।) मर्ह । गच्छि । (यथा
भागवते । ५ । २१ । १७ । “तथा वालखिल्या
श्वयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्रां वदिसहस्राणि पुरतः
सूर्यं कृत्वावाक्यं निवृत्तां वस्तुवनि ॥”)
प्रस्ताव । लक्ष्यान्तरम् । दर्शप्रतिपदो सन्नि ।
(पूर्णिमाप्रतिपदो सन्निश्च । यथा, साहित्यदर्पणे ।
“अकालजलदावली किरतु नाम सुतावली
रपर्वणि विद्युत्सुदसुदतु नाम श्रौतद्युतिम् ॥”)
विद्युवतप्रवृत्तिः । इति मेदिनी । ने, ८८ ॥ गच्छ-
विच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा महा-
भारते अष्टादशपर्वणि । तानि उक्ताणि यथा
तट्टीकायाम् ।

“आदि सभावनविराटमथोदमश्च

भीष्मो गुरु रविजमद्रकसौप्तिकश्च ।

स्त्रीपर्वं श्रान्तिरश्रासनमन्त्रमेव

यासाश्चमो मुषलवानदिवावरोह ॥”

अथ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भङ्गी । यथा,
रघुवंशे । १६ । ४६ ।

दिने दिने शैवलवन्धवस्तु

सोपानपर्वणि विमुच्यन्म ॥”)

पञ्चपर्वणि यथा । विष्णुपुराणम् ।

“चतुश्चन्द्रमौ चैव अमावास्या पूर्णिमा ।

पर्वण्येतां राजेन्द्र । रविसक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतेजसांससम्भोगी पर्वस्तेष्वेव पुमान् ।

विष्णुजन्मोजनं नाम प्रयाति नरकं नत ॥”

पर्वसु कर्मत्याकर्मत्यानि यथा । मत्स्यपुराणे ।

“नित्यं ह्ययोरयनयोर्नित्यं विद्युवतोऽर्थयोः ।

चन्द्रार्कयोर्गृह्ययोर्धौतौपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोपितं ज्ञानं आर्तं दानं तथा जपम् ।

य करोति प्रवृत्तात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत् ॥”

पराशरभाष्ये कूर्मपुराणम् ।

“अग्न्यायसु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेण्येषु पर्वण्येतां वर्णयेत् ॥”

पेटौनसि । न पर्वसु तैलं द्यौरं मांसमभ्यु-

पयात् नामावस्थायां हरितमपि हिन्वात् ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पर्वक, स्त्री, (पर्वणा गच्छिना कायतीति । कै +
क ।) करपर्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आटु-

इति भाषा ॥

पर्वकारी, [न] पुं (पर्वं करोतीति । पर्व + क +
णिनि ।) घनादिकोमेनापर्वसु अमावास्याक्रिया-
प्रवर्तकः । यथा, विष्णुपुराणे द्वितीयांशे ६ अः ।

“सूची माह्विकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥”

पर्वगामी, [न] पुं, (पर्वसु चतुर्दशदश्यादिषु

गच्छति स्थितिः । पर्व + गम् + णिनि ।)

पर्वसु स्त्रीगामी । इति पूर्णाङ्गशेषः पर्व-

कारीत्यत्र पर्वगामीति पाठश्चेच्छामी ॥

पर्वतः, पुं, (पर्वति पूरयतीति । पर्व पूरये +

“भृङ्गद्विजपिपर्वति ।” उणा । ३ । ११० ।

इति अतश्च ।) यद्वा, पर्वणि भागा सन्त्यत्र ।
पाहाड इति भाषा ॥ ततपयाय । महीध २
शिखरी ३ आभ्रत ४ अहाथ ५ धर ६
अत्रि ७ गौत्र ८ गिरि ९ ग्रावा १
अचल ११ शैल १२ शिलोच्चय १३ । इत्य-
मरः । २ । ३ । १ ॥ स्यावर १८ साधुमान् १५
पृथुशेखर १६ धरणीकीलक १७ कुङ्गार १८
जीवत १९ घातुभट २ भूधर २१ स्थिर २०
कुलीर २३ कटकी २४ शङ्खी २५ निम्बरी २६
अग २७ नग २८ दन्ती २९ । इति शब्द-
रत्नावली । धरणीधर ३६ भूभट ३१ स्थिति-
भट ३२ अर्वाणीधर ३३ कुङ्गार ३४ धराधर ३५
प्रस्थवान् ३६ वृक्षवान् ३७ । इति राज-
निघण्टुः ॥ ७ ॥ सुमेरो पूर्वः पर्वता यथा,—

“श्रीतान्तश्चक्रसुखश्च कुलीरोऽश्च कङ्कवान् ।

मणिशैलोऽथ वृषवान् महानीलो भवाचलः ॥

सुविष्णुमन्दरो वैष्णु सुमेधो निमिषस्तथा ।

देवशैलश्च पूर्वैश्च मन्दरश्च महाचला ॥” ॥

सुमेरोऽपि पूर्वः पर्वता यथा,—

“विष्णुः शिखरादिश्च कलिङ्गोऽथ पतङ्गकः ।

रुचकः साधुमन्त्रेयः ताम्रकोऽथ विशाखवान् ॥

श्वेतोदरः समलश्च वसुधारश्च रत्नवान् ।

रुक्मिणीश्च महाशैलो गणशैलः पिशाचकः ॥

पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवाञ्चापलीतमः ।

इत्येते दक्षिणे पार्श्वे मेरो प्रोक्ता महाचला ॥”

सुमेरो पश्चिमे पर्वता यथा,—

“सुचक्षुः शिशिरश्चैव वैदूर्यः पिङ्गलस्तथा ।

पिङ्गरोऽथ तथा भद्रः सूरश्च कपिलो मनुः ॥

अञ्जनः कुक्कुटः कण्यः पाण्डुरश्चापलीतमः ।

सहस्रशिखरश्चाद्रिः पारिपात्रः च शङ्खवान् ॥

पश्चिमेन तथा मेरोर्विष्णुश्चात् पश्चिमादुपहि ।

एतेऽपि समाख्याताः शङ्खान्तास्तथो-

त्तरान् ॥”

सुमेरोऽपि पूर्वः पर्वता यथा,—

“शङ्खकुटोऽथ श्वभोऽश्च नगौ तथाचलौ ।

कपिलेऽश्च तथा शैलः साधुमन्त्रोऽथ यव च ॥

शतशङ्खः सप्तशङ्खः सुभासो मेघपर्वतः ।

विराणाश्चो वराहाभिर्मयूरोऽपि रजस्तथा ॥

इत्येते कथिताः पर्वतानि मेरोर्विष्णुसमीपे ॥”

इति माकण्डेयपुराणम् ॥ ७ ॥

सप्तकुलपर्वतादि यथा —

“सप्त येऽस्मिन् महापर्व्या विस्तृता कुलपर्वता ।

महेन्द्रो मलयः सद्यः शक्तिमाह्वयानपि ॥

विष्णुश्च पारिपात्रश्च इत्येते कुलपर्वता ।

तेषां सहस्रशङ्खान्ये पर्वतास्तु समीपतः ॥

अविज्ञाताः पर्ववन्तो विपुलाश्चिज्जगत् ॥

अन्ये तैश्चोऽपरिज्ञाताः ब्रह्मा सख्योपजीविनः ॥

तैर्वैमिमा जनपदाः आर्याः श्रेष्ठान् सर्वशः ॥”

इति मातुल्ये ६५ अध्यायः ॥ ७ ॥

विशतिः श्रेष्ठपर्वता यथा,—

“हिमवान् हिमकुटश्च निमघो नीलपर्वतः ।

श्वेतश्च शङ्खवान् मेघमन्त्रवान् गन्धमादनः ॥

पर्वत

महेन्द्रो मलय सख्य शुक्तिमाश्रयवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपाचश्च कैलासो मन्दरस्तथा ॥
लोकालोको महास्तव्य तथैवोत्तरमानस ।
एते विश्वतिर्विख्याता पर्वतास्तस्युवा वरा ॥”
अन्वु द्वीपवर्षविभाजकपर्वता यथा —
“लङ्कादेशाद्विमगिरिरुदक हेमकूटश्च तस्मा-
त्तस्माच्चान्यो निबध इति ते सिन्धुपयन्तदेव्या ।
एव सिन्धुदुग्गपि पुराच्छङ्खवच्छूलनीला
वषाण्येषा जगुरिह बुधा अन्तरे द्रोणिदेशान ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणि ॥ ३ ॥

पर्वतानां पञ्चोत्पत्तिर्यथा,—
“ततोऽद्रयो जातपक्षा विष्णोश्चैव तु मायया ।
प्रस्थिता मेदिनीं ब्रह्मा यथापूर्वं निवेशिता ॥
तत स्थानमसुराणाम् प्राचादिष्ट जलार्णवे ।
प्रतीक्षां पर्वता सर्वे निमज्ज्युषेया गजा ॥
तत्रासुरेभ्य शसुक्ते आधिपत्य सुराश्रयम् ।
तच्छ्रुत्वेवासुरा सर्वे चक्रुर्द्वयोऽगस्तमम् ॥”
बुद्धजयानन्तर तेषां पञ्चोच्छेदो यथा,—
“धरण्यान्तु गिरीन् स्थाप्य खड्गं स्थानेन गो पति ।
चिच्छेद पविना पञ्चान् सर्वेषां भुवि चारिणाम् ॥
एक सप्तमो मेनाक सुरैस्ततसमये कृत ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥ ३ ॥

पर्वतानां स्थावरजङ्गमरूपे यथा,—
“नद्यश्च पर्वता सर्वे द्विरूपाश्च सभावत ।
तोय नदीनां रूपान् शरीरमपरन्त्या ॥
स्थावर पर्वतानाम् रूपं कायस्तथापर ।
शुक्तीनामथ कम्पूनां तथैवान्तर्गतान् तन ॥
वहिरस्थिररूपान् सर्वदेव प्रवर्तते ।
एव जल स्थावरश्च नदीपर्वतयोस्तथा ॥
अन्तर्भवति कायस्तु सतत नोपपद्यते ।
आप्यायते स्थावरेण शरीरं पर्वतस्तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्यायते सदा ।
नदीनां कामरूपिण पर्वतानामन्तर्धेव च ॥
अगतस्थित्यो पुरा विष्णु कल्पयामास यत्नत ।
तोयज्ञानौ नदीदु खड्गायते सततदिक्षा ॥
विशीर्ष्ये स्थावरे दु ख जायते गिरिकायगम् ॥”
इति काविकापुराणे २२ अध्याय ॥ ३ ॥

अतः परं पर्वतेषु देवानामवकाशा वयं यन्ते ।
तत्र योऽसौ श्रान्ताश्च पर्वतस्तस्योपरि मरे-
न्द्रस्य क्रीडास्थानं तत्र देवराजस्य पारिजातक
वृक्षवनम् । तस्य पूर्वपार्श्वे कुञ्जरो नाम गिरि
तस्योपरि दानवानामसौ पुराणि च । तथा
वचकेतुपर्वते राक्षसानामनेकानि पुराणि ते च
नाम्ना नीलका कामरूपिण महानीले च
शैलेन्द्रे पुराणि पञ्चदशसहस्राणि किन्नराणां
स्थातानि तत्र देवताश्चन्द्रादयो राजान् पञ्च-
दश किन्नराणां गर्भिताः तानि सौवर्णानि विल
प्रवेशयानि च पुराणि चन्द्रोदये च पर्वतवरे
नागानामधिवास ते च विलप्रवेशासेवितेषु
वैनतेयविषयावर्तिनो अवस्थितासुराणि च दान-
वेन्द्रा अवस्थिता वैष्णववर्षि विद्याधरपुराण्य
त्रिशद्वयोजनशतविस्तीर्यमेकैकं सावदायत

पर्वतः

उलूकरोमसममहावेनादयश्च राजानो विद्या-
धराणाश्च एकैके च शैलराजनि स्वयमेव गरुडो
अवस्थित । कुञ्जरे तु पर्वतवरे निव्य पशुपति
स्थितः ऋषभाङ्को महादेव शङ्करो योगिनां
प्रभु अनेकगुणभूतकोटिसहस्रपरिवारो भग
वानादिपुरुषो अवस्थित । वसुधारे चायुधतां
वसुनाश्च समावास वसुधाररत्नधारयोऽर्द्धि
असौ सप्त च सख्या पुराणि वसुसप्तवीणाश्च ।
एकद्वन्द्वे च पर्वतोत्तमे प्रजापते स्थानं चतु-
र्विंशत्यं ब्रह्मण । गजपर्वते च महाभूतपरि
वृता स्वयमेव भगवती तिष्ठति । वसुधारे च
पर्वतवरे सुनिश्चिद्विद्याधरायामागतं चतु-
रशीत्यपरपुण्यो महाप्राकारवोरणा तत्र
चानेकपर्वता नाम गन्धर्वा युद्धशालिनो वसन्ति
तेषां आधिपतिर्देवो राजराजैकपिङ्गल । सुर-
राक्षसाः पञ्चकूटे दानवा शतद्वन्द्वे यक्षाणां
पुराणतम् । प्रभेदकस्य पश्चिमेन देवदानवसिद्धा-
दीनां पुराणि तस्य गिरेर्मूर्ध्नि महती सीमशिला
तिष्ठति तस्याश्च पर्वणि पर्वणि सीम स्वयमेवा-
वतरति । तस्यैवोत्तरपार्श्वे त्रिकूट नाम तत्र
ब्रह्मा तिष्ठति कपित्थं च वज्रायतनं तत्र
मूर्ध्निमान् बह्विरूपास्तै देवैः । उत्तरे च द्वादशान्ते
पर्वतवरे देवतानामागतानि पूर्वेषु नारा-
यणस्थायतनं मध्ये ब्रह्मण शङ्करस्य च पश्चिमे
तत्र यक्षादीनां कानिचित् पुराणि । तस्य
चोत्तरतीरे जातुच्छमहापर्वते त्रिशद्वयोजन-
मखलनन्दन नाम सरस्वत नन्दो नाम नाग-
राजो वसति शतशीर्षप्रच्छ इति । इत्येतेऽष्टौ
देवपर्वता विज्ञेया तेनाहुर्क्रमेण हेमरजतरङ्ग-
वेदूथमन शिलादिवर्णाः । इयश्च पृथ्वी लच-
कोटिशतानेकास्तथा पूषा तेषु च विद्वविद्या-
धराणां जिलयाः । तद्यथा मेरो पार्श्वत
केशरवलयालवाल विद्वलोकेति कीर्तयते इयश्च
पृथ्वी पद्माकारेण अवस्थिता एव सर्वपुराणेषु
क्रम सामान्यं प्रतिपाद्यते । इति वराहपुरा-
णम् ॥ ३ ॥ हिमालयादिपर्वतवाक्विनो यथा,—
“रक्ष प्रिशापा यक्षाश्च सर्वे हेमवतास्तु ते ।
हेमकूटे तु गन्धर्वा विज्ञेयाश्चाशुरोगणा ॥
सर्वे नागाश्च निबधे शेषवासुकिवचकाः ।
महामेरो च यच्छिशत क्रौडन्ते याजिका सुराः ॥
नीले तु वेदूथमये सिद्धा ब्रह्मर्षयोऽवसन् ।
देवानां दानवानाश्च श्वेतपर्वत उच्यते ॥
द्वज्जवान् पर्वतश्रेष्ठ पितृणां प्रतिपत्तयः ।
इत्येतानि मयोक्तानि नव वषाणि भागशः ॥”
इति मातस्ये ६५ अध्यायः ॥ ३ ॥

अथ पर्वतनदीजलगुणाः ।
“हिमवतप्रभवा याश्च जल तास्वन्दतोपमम् ।
पारिपाचभवा याश्च विन्ध्योत्तप्रभवाश्च याः ॥
शिरोऽद्भुतगङ्गाहाना ताः श्वेतु श्वीपदस्य च ।
चन्द्रार्कैरसस्यैव वायुनास्माजित्वा सङ्घः ॥
पर्वतोपरि यद्गिरि सम प्रौढन्दरेण तत ।
तस्यागुण्यमुद्दिष्टं शैलप्रसवयोऽवमम् ॥

पर्वतः

लेखा दीपन रूचं किञ्चिद्वातप्रकोपयन् ॥”
इति राजवज्रम् ॥ ३ ॥

पर्वते वर्णनीयानि यथा,—
“शैले मेघौघधीघातुवशकिन्नरनिर्भरा ।
द्वज्जपादगुहारलवनजीवाद्युपलब्धा ॥”
इति कविकल्पलता ॥ ३ ॥

अथ कैलासपर्वतवर्णनम् ।
“मध्ये हिमनत पृष्ठे कैलासो नाम पर्वत ।
तस्मिन्निधिपति श्रीमान् कुवेरः सह राक्षसैः ॥
अक्षर संहितो राजा मोदते ह्यलकाधिप ।
कैलासपादसन्मत पुण्या शीतजल शुभम् ॥
मन्दोदक नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ।
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ॥
दिव्यश्च चन्दनमन्त्र तस्यास्तीरे महद्भनम् ।
प्रागुत्तरेण कैलास दिव्य सौगन्धिक गिरिम् ॥
सर्वधातुमय दिव्य श्रवण पर्वत प्रति ।
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः शुभो रत्नसन्निभः ॥
तवसमीपे सरो दिव्यमच्छोदकाम विस्तृतम् ।
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी च्छच्छोदका शुभा ॥
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैव रथ शुभम् ।
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिमय सदाहुयः ॥
यक्षसेनापति क्रूरैर्गङ्गाके परिवारितः ।
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी च्छच्छोदका शुभा ॥
महौमखलमध्यं तु प्रविष्टा तु महौदधिम् ।
कैलासाद्दक्षिणपार्श्वे शिव सर्वार्थप्रधि गिरिम् ।
मन शिलाभय दिव्य श्रवण पर्वत प्रति ॥
लोहितो हेमद्वजस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान् ।
तस्य पादे महद्दिव्य लोहितं सुमहत सरः ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या लोहितश्च नदी महान् ।
देवारण्य विशोकश्च तस्य तीरे महद्भनम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो बली ।
सौम्ये च धार्मिकैश्चैव युद्धके परिवारितः ॥ ३ ॥
कैलासात् पश्चिमोदीर्घां ककुब्जां नोषधीगिरिः ॥
ककुब्जति च रुद्रस्य चोत्पत्तिस्थिककुब्जान् ।
तद्वचनं चैककुब्जं शैलं त्रिककुब्जं प्रति ॥
सर्वधातुमयस्तत्र सुमहद्द्विद्युतो गिरिः ।
तस्य पादे महद्दिव्य मानस विद्वसेवितम् ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या सरयुर्लोकपावनी ।
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैष्णवमम विस्तृतम् ॥
कुवेरागुचरस्तस्मिन् प्रहितवनयो बली ।
नाम्ना वै ब्रह्मधामेति राक्षसोऽनन्तविक्रमः ॥ ३ ॥
कैलासात् पश्चिमाभायां दिव्य सर्वार्थप्रधिगिरिः ।
अरुणः पर्वतश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः ॥
भवस्य जयित श्रीमान् पर्वतो हेमसन्निभः ।
शतकौम्भमयैर्दिव्यैः शिलाजाले समन्ततः ॥
शतसख्यैस्तापनीयैः शृङ्गैर्दिव्यमिवोन्नतम् ।
युक्तवान् सुमहद्दिव्यैर्दुर्गैश्चैव महोच्छ्रितः ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति गिरीशो धूम्रलोहितः ॥
तस्य पादे महद्दिव्य सरः काष्णनवाशुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोद् नाम सप्त सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा ॥
सा वरुणशीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् ॥

अभ्युत्तरेण कणाक्ष शिव सन्धीधिरिगिरिम् ।
गोरन्तु पर्वतश्रेष्ठ हरितालमय प्रति ।
हिरण्यगङ्गा सुमन्त्रा दिव्यौषधिमयो गिरि ॥
तस्य पादे महद्विष सर काष्ठावापुकम् ।
रक्ष विन्दसरो नाम यन् राजा भगीरथ ॥
गङ्गाये स तु राजधिरवास बहुला समा ।
दिव यास्वन्ति मे पूर्वे गङ्गातोयपरिभृता ॥
तत्र चिपयमा देवी प्रथमम् प्रतिष्ठिता ॥”

इति मातङ्गे १ १ अध्याय ॥

अथ दशधा कृत्रिमपर्वतदानम् ।
“प्रथमो धान्यशैल स्याद्वितीयो लवणाचल ।
शुष्काचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हैमपर्वत ॥
पञ्चमस्तिलशैल स्यात् षष्ठ कापासपर्वत ।
सप्तमो वृत्तशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टम ॥
राजतो नवमस्तद्विंशम शर्कराचल ।
वक्ष्ये विधानमतेषा यथावदनुपूर्वशः ॥
अयने विद्युवे पुरश्च्ये अनीपाते दिनचये ।
शुक्लपक्षे तृतीयायासुपरागे शशिशये ॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादशमासवा पुन ।
शुक्लाया पञ्चदशा वा पुष्यर्षे वा विधत्त ॥
धान्यशैलादयो देवा यथाशास्त्र विजानता ।
तीर्थे वायाने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥
मण्डप कारयेद्भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् ।
प्रागुदकप्रवाहैव प्राङ्मुखं वा विधानतः ॥
गामवेनाहुतिप्राया भूमावास्तौथ्य वे कुशान ।
तत्सत्ये पर्वतं कुर्वाद्भिक्षुमपर्वतान्वितम् ॥
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्भिरिन्द्रिहोतम ।
मध्यम पञ्चशतिका कनिष्ठ स्यात्त्रिभि श्रुते ॥

मेरुर्महात्रीहिमयस्तुमथो
सुवर्णैश्चत्रयसदुत रयात ।
पूर्वैश्च सुक्ताफलवज्रशुक्लो
धाम्येन गोमेदकपुष्परानि ॥
पञ्चाक्ष गारुडतनीलरत्नै
सौम्येन वेदूथसरोजरानि ।
श्रीखण्डखण्डेरमित प्रवाल
लतान्वित शक्तिशिलातल स्यात् ॥
ब्रह्माथ विष्णुर्भगवान् सुरारि
दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्यमय स्यात् ।
ऋद्धन वस्थानममनसरेण
कार्यन्वनेन च पुनर्दिवीशा ॥
चत्वारि श्रद्धाणि च राजतानि
नितम्बमगिष्वपि राजत स्यात् ।
तथेक्षुर्वशाष्टतकन्दर्गस्तु
हृत्तोदकप्रसवणश्च दिक्षु ॥
शुक्लाब्जराश्यान् धरावशी स्यात्
पूर्वैश्च नीलानि च दक्षिणेन ।
वाचांश्च पञ्चादय कर्णराशि
रत्नाणि चैवोत्तरतो जनाली ॥
रौप्यान् चैव प्रसूखानयाष्टौ
स स्याप्य लोकाधिपतौ मन्त्रेण ।
शान्तापलाशी च चमत्तत स्या-
न्नगोरमं माध्याविकेपणम् ॥

वितानकक्षापरि पञ्चवर्ण
मन्त्रानपुष्पाभरण सित वा ।
इत्य निवृत्तामरशैलमग्रा
मतस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ॥
तुरीयभागेण चतुर्दिशश्च
संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाङ्गान् ॥
पूर्वैश्च मन्दरमनेकफलावलीभि-
र्युक्त यवे कनकभद्रकदम्बचिह्नम् ।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाङ्गम् ॥
क्षीराबन्धोदसरसाथ वनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।
याम्येन गन्धमदनश्च निवेशनीयो
गोधूमसम्बन्धमय कज्ज्वीतजो वा ॥
हैमेन यक्षपतिना हृतमानसेन
वस्त्रैश्च राजतवनेन च सयुत स्यात् ।
पञ्चाक्षिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्प
सर्वार्थपिप्पलाहिरण्यह्वसयुक्तम् ॥
आकारयेद्भजतपुष्पवनेन तद्व-
द्वस्त्रान्वित दधिसितोदसरस्तथाप्ये ।
संस्थाप्य त विपुलशैलमधोत्तरेण
शैल सुपाशमपि तान्त्रमय सुवस्त्रम् ॥
पुष्पैश्च हैमवटपादपशैखरान्त
माकारयेत् कनकधेनुविराजमानम् ।
मान्नीकभद्रसरसा च वनेन तद्व-
द्रौप्येण भास्वरवता च युत विधाय ॥
क्षीमश्चतुर्भिर्गय वेदपुराणविज्ञि-
दानैरनित्यचरितार्थातिभिर्दिजेनै ।
पूर्वैश्च हस्तमितमत्र विधाय कुण्ड
कायन्तिलैर्यवघृतेन समितकुण्डैश्च ॥
राक्षो च जागरमसुहृत्तगीततूर्यै
रावाहनश्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ।
तत्र सर्वदेवगणधामनिधे । विरुद्ध
मण्डदृष्टेक्ष्मरपर्वत । नाशयाम् ॥
क्षीम विधत्तश्च कुण्ड शान्तिमशुक्तमां न
च पूजित परमभक्तिमता मया हि ॥
तमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्देवाकर ।
मूर्तार्चनैर्जगद्बीजश्च न पाहि सनातन ॥
यस्मात्त्र लोकापालानां विश्वकर्माणं मन्दिरम् ।
ब्रह्मादित्यवन्दनाश्च तस्माच्छान्ति प्रयच्छ मे ॥
यस्मादभ्युदयममरैर्नारीभिश्च शिरस्तव ।
तस्मात्सासुहृदपेण्डु खससारसागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य त मेरु मन्दरश्चाभिपूजयेत् ।
यस्माच्चैत्ररथेन त्व भद्राश्च च विशेषतः ।
शोभसे मन्दर । विप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चूडामणिकर्णेशुर्गैश्च त्व गन्धमादन ।
गन्धर्ववन्प्रभोभावास्तत कौत्सिर्द्रुतास्तु मे ॥
यस्मात्त्र केतुमाथेन वेभ्राजेन वनेन च ।
हिरण्यमय शिखरस्तस्मात् पुष्टिर्भुवास्तु मे ॥
उत्तरे कुण्डभिर्गङ्गात् सावित्रीय वनेन च ।
सुपाशै । राजसे निष्ठमत क्षीरव्यास्तु मे ॥
एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विमर्शे पुन ।

स्नात्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यम पर्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भान् पर्वतान्द्वयाद्विगन्ध क्रमशो सुने ॥
मावो देयाश्चतुर्दिशदधवा दश नारद । ॥
शक्तिं सप्त चाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ।
एकापि गुरवे देया कपिलाथ पयस्विनी ।
पर्वतानामपेक्षाणामेष एव विधि स्मृत ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्कारा स्मृता ।
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्माणीनाश्च सर्वदा ॥
स्वमन्त्रैश्च सर्वेषु होम शैलेषु पठ्यते ।
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ॥
विधान सर्वशैलानां क्रमश्च श्रद्धा नारद । ॥
दानकाले च ये मन्त्रा पर्वतेषु च यन फलम् ॥
अन्न ब्रह्म यत् प्रोक्तमन्न प्राणा प्रकीर्तिता ।
अन्नाङ्गवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्णते ॥
अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जगद्देन ।
धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तमम् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तान्त्रमय गिरिम् ।
मन्त्रान्तरात् सार्ध देवलोकं महीयते ॥
अक्षरोग्यगन्धर्वैराकीर्णैर्न विराजित ।
विमानेन दिव पृष्ठमायाति सुरसेवितम् ॥
तत कर्म्मक्षये राज्यमाप्नोतीह न र्वश्य ॥१॥
अथात् सप्रवक्ष्यामि लवणाचलसुत्तमम् ।
यत्प्रदाता नरो लोकं प्राप्नोति शिवसयुतम् ॥
उत्तम वोङ्कशद्रोण कर्म्मयो लवणाचल ।
मध्यम स्यात्तदर्द्धेन चतुर्भिरधम स्मृत ॥
वित्तहीनो यथाशक्त्वा द्रोणादूर्ध्वं कारयेत् ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भान् पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥
विधान पूर्ववत् कुर्यात् ब्रह्मादीनाश्च सर्वदा ।
तद्वत्प्रमत्तान् सर्वान् लोकपालान्निवेशयेत् ॥
सरांश्च कामदेवादींश्चक्ष्माश्च निवेशयेत् ।
कुर्यात्तान्गरमन्त्राणि दानमन्त्र निबोधत ॥
सौभाग्यरससभृतो यतोऽय लवणो रस ।
तथात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तमम् ॥
यस्मादन्नरसा सर्वे कीर्तयन्ता लवणं विना ।
प्रियश्च शिवयोर्नित्य तस्माच्छान्तिप्रदो भव ॥
विष्णुदेवसुहृदो यस्मादारोग्यवद्भन ।
तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि ससारसागरात् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तान्त्रमय पर्वतम् ।
उमालोके वसेत् कल्प ततो याति परां गतिम् ॥२॥
अत पर प्रवक्ष्यामि शुक्लपर्वतसुत्तमम् ।
यत्प्रदानात्त स्वर्गमाप्नोति सुरपूजित ॥
उत्तमो दशभिर्भारैःसधम पञ्चभिर्मत्त ।
त्रिभिर्भारै कनिष्ठ स्यात्तदर्द्धेनाल्पवित्तवान् ॥
तद्वत्प्रमत्तान् पूजां हैमवत्सुहृदार्चनम् ।
विष्कम्भपर्वतास्तद्वत् सरांश्च वनदेवता ॥
होमजागरणान्तद्वत् लोकापालाधिवासनम् ।
धान्यपर्वतवत् कुर्याद्विप्र मन्त्रसुहृदयेत् ॥
यथा देविद्वि विष्वात्मा प्रवरोऽर्थं जगद्देन ।
सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥
प्रणव सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।
तथा रसानां प्रवर सदैवैश्वर्यो मतः ॥
भम तस्मात् परां जगत् शुक्लपर्वत । देहि वै ।

यस्मात् सौभाग्यदायिण्या आता त्वं गुह्यपर्वतः ।
निवासस्य हि पाद्व्यासस्तस्मात् पाहि सर्वदा ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्गुह्यमयं गिरिम् ॥
पूज्यमानं सगन्धर्वैर्गौरीलोकैः महीयते ।
पुनः कल्पशतानि तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
आयुरारोग्यसम्पन्नं शत्रुभिश्चापराजितं ॥ ३ ॥
अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्गुणं वैरिषु याति मानवः ॥
उत्तमं पलसाहसो मध्यमं पञ्चमिं शतैः ।
तदर्द्धं नाधमस्तद्द्वयं विचोऽपि शक्तिः ॥
दद्यादेकपलादूर्ध्वं यथाशक्त्वा विमतसरः ।
घान्धर्वपर्वतवत् सर्वं विदध्यान्निपुणवः ॥
विष्कम्भशैलस्तद्वत् ऋत्विगभ्यः प्रतिपादयेत् ।
नमस्तं ब्रह्मवीजाय ब्रह्मगर्भाय नै नमः ॥
यस्मादग्न्यफलदस्तस्मात् पाहि शिलोच्चयः ।
यस्मादग्नेरपत्यं त्वं तस्माद्गन्तुं जगत्पते ॥
हैमपर्वतरूपेण तस्मात् पाहि नमोत्तमः ।
अनेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्वतम् ॥
स याति परमं ब्रह्मलोकमानन्दकारकम् ।
तच्च कल्पशतानिष्ठेत्ततो याति परां गतिम् ॥ ४ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।
यत्प्रदानाद्गौरी याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
उत्तमो दशभिर्भोगैः पञ्चभिर्मध्यमो मतः ।
त्रिभिः कनिष्ठे विभेजः तिलशैलं प्रकीर्तितः ॥
पूर्ववच्चापरं सर्वं विष्कम्भपर्वतादिकम् ।
दानमग्नं प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनिस्तमः ॥
यस्मात्कपुर्वधे विष्णोर्देहात् खेदसमुद्भवा ।
तिलां कुशाञ्च समिधस्तस्माच्छान्धे भवन्तिह ॥
हव्यकथेयं यस्माच्च तिला एवाभिरक्ष्यन् ॥
भवाद्ब्रह्मरं शैलेन्द्रः तिलाचलः नमोऽस्तु ते ॥
इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।
स वैष्णवपदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
दीर्घायुर्धूमवाग्भोति पुत्रपौत्रैश्च मानवः ।
पिष्टभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवः प्रजेत् ॥ ५ ॥
अथातः सप्रवक्ष्यामि कार्पाचाचलमुत्तमम् ।
यत्प्रदानाद्गौरी निवृत्ताभोति परमं पदम् ॥
कार्पाचापर्वतस्तद्द्विगुणं शक्रादरेरिहोत्तमः ।
दशभिर्मध्यमं प्रोक्तं कनिष्ठं पञ्चभिर्मतः ॥
भारेणाख्यधनो दद्याद्विष्णुशैलेन वञ्चितः ।
घान्धर्वपर्वतवत् सर्वमासाद्य मुनिपुङ्गवः ॥
प्रभातायान्तु श्रव्यैर्दद्यादित्युदीरयेत् ।
त्वमेवावरणं यस्मात्कोकानामिह सर्वदा ।
कार्पाचादे नमस्तस्माद्घौचव्यसनो भवः ।
इति कार्पाचशैलेन्द्रो यो दद्यात् श्रव्यसन्निधौ ॥
रुद्रलोकैः वसेत् कल्पततो राजा भवेदिह ॥ ६ ॥
अथातः सप्रवक्ष्यामि वृताचलमनुत्तमम् ।
तेजोऽन्तमयं दिव्यं महापातकनाशनम् ॥
विश्रुत्या वृत्तकुम्भानामनुत्तमं स्याद्वृताचलः ।
दशभिर्मध्यमं प्रोक्तं पञ्चभिस्त्वरं स्मृतं ॥
अख्यविचोऽपि कुर्वीत ह्याभ्यामिह विधानतः ।
विष्कम्भान् पर्वतांस्तद्गुह्यमनुत्तमं कल्पयेत् ॥
श्रान्तितस्तु पात्राणि कुम्भीपरि निवेशयेत् ।

कारयेत् सङ्घातान् यथाशोभं विधानतः ॥
वेष्टयेत् शुक्लाश्वोभिरिन्दुदण्डप्रलादिकैः ।
घान्धर्वपर्वतवत् सर्वं विधानमिह पश्यते ॥
अधिरासनपूज्यं तु तद्गौरीमसुराचनम् ।
प्रभातायान्तु श्रव्यैर्गौरी च निवेदयेत् ॥
विष्कम्भपर्वतांस्तद्गौरीमभ्यः श्रान्तमानसः ।
स योगाद्वृत्तसुतपन्नं यस्माद्वृत्ततेजसो ॥
तस्माद्वृत्ताच्चैविश्रान्ता प्रीयतामन् शङ्करः ।
यस्मात्तैजोमयं ब्रह्म वृत्ते तच्च व्यवस्थितम् ॥
वृत्तपर्वतरूपेण तस्मात् पाहि भूधरः ।
अनेन विधिना दद्याद्वृताचलमनुत्तमम् ॥
महापातकशुक्लोऽपि लोकमायाति शङ्करम् ।
हंससारस्युक्तेन किङ्किणीचालमालिना ॥
विमानेनाचरोभिश्च विह्वविद्याधरेवृत्तः ।
विहरेत् पिष्टभिः सार्द्धं यावदाहुतसंभवम् ॥ ७ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
सुक्ताफलसहस्रेण पर्वतं स्यादनुत्तमः ॥
मध्यमं पञ्चशतिकाश्च शतैरवरं स्मृतं ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भा पर्वतांस्तु समन्ततः ॥
पूर्वैश्च वज्रगोमेदैर्दक्षिणेनैव नैलकैः ।
पुष्करागयुते कार्यो विह्वविर्गन्धमादनः ॥
वैदूर्यविह्वमे पञ्चातः समिधो विपुलोऽचलः ।
पद्मरागे सचौवैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥
घान्धर्वपर्वतवत् सर्वमन्त्राणि परिकल्पयेत् ।
तद्दद्यात्वाह्नं कृत्वा वृत्तां देवांश्च काश्चनान् ॥
पूजयेद् पुष्पपानीये प्रभाते चाथ पूर्ववत् ।
पूर्ववद्गुरुः ऋत्विगभ्यः फलमन्त्राण्युदीरयेत् ॥
यथा देवगणा सर्वं सर्वरत्नेष्ववस्थिताः ।
त्वच्च रत्नमयो निवृत्तमतः पाहि महाचलः ॥
यस्माद्गन्तुं प्रदानेन तस्मात् पाहि पर्वतः ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्गन्तुं गिरिम् ।
स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥
यावत् कल्पशतं सायं वासश्चैव नराधिपः ।
रूपारोग्यशुभोपेतं सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्व्यद्वेषासुचं वा कृतम् ।
तत् सर्वं नाशमायाति गिरिवचस्त्वतो यथा ॥ ८ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम् ।
यत्प्रदानाद्गौरी याति श्रीमलोकं विचोत्तमः ॥
दशभिः पलसाहसैरुत्तमो रजताचलः ।
पञ्चभिर्मध्यमं प्रोक्तस्तदर्द्धं नावरं स्मृतं ॥
अशक्तौ विश्रुतेऽर्द्धे कारयेत् शक्तिः सदा ।
विष्कम्भपर्वतांस्तद्गौरीयांशेन कल्पयेत् ॥
पूर्ववद्गन्तुं तु कुम्भाभ्यामन्तरादीन् विधानतः ।
कलघौतमयास्तत्र लोकेष्वान् रक्षयेद्गुह्यं ॥
ब्रह्मविष्णुकैव कार्यो नित्योऽथ चिरस्थायः ।
राजतं स्याद्व्यद्वेषा सर्वान्तदिह काश्चनम् ॥
शिवश्च पूर्ववत् कुम्भाभ्यामन्तरादिकम् ।
प्रदद्यात् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥
विष्कम्भशैलाद्वृत्तिगभ्यः पूज्यवन्दविभूयते ।
इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्भोग्यानि विमतसरः ॥
पितृणां वक्त्रं यस्माद्विष्णोर्गौरी शङ्करश्च ॥

रजतं पाहि तस्मात् शोकसचारसगरात् ।
इत्य निवेश्य यो दद्याद्गन्तुं चलमुत्तमम् ।
गवामनुत्तमानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
श्रीमलोकैः स गन्धर्वैः किन्नराश्चरसाङ्गयैः ।
पूज्यमानो वसेद्दिहान् यावदाहुतसंभवम् ॥ ९ ॥
अथातः सप्रवक्ष्यामि शक्राशैलमुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्विष्णुकरास्तु व्यन्ति सर्वदा ॥
अष्टभिः शक्रैर्भारैश्च तमः स्यात्तस्माच्चलः ।
चतुर्भिर्मध्यमं प्रोक्तो भाराभ्यामधमं स्मृतः ॥
सार्द्धं भारेण शैलेस्तु यः कुर्यात् स्वल्पचित्तवान् ।
विष्कम्भपर्वतान् कुर्यात्तुरीयांशेन मानवः ॥
घान्धर्वपर्वतवत् सर्वमासाद्य मेरुसमुत्तमः ।
मेरुपरि तद्गुह्यं स्यात्तु हैमतश्चयम् ॥
मन्दारं पारिजातश्च तृतीयं कल्पपादपः ।
एतद्वृत्तचयं ऋद्धिं सर्वेष्वपि निवेशयेत् ॥
हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वपश्चिमभागयोः ।
निवेश्यैः सर्वशैलेषु विशेषाच्छक्रैरुत्तरे ॥
मन्दरे कामदेवस्तु प्रथमवक्त्रं सदा भवेत् ।
गन्धमादनश्चैव धनदः स्याद्वृत्तमुखः ॥
प्राङ्मुखो वेदमूर्तिश्च हवः स्याद्विष्णुमुखः ।
हैमो सुपाञ्चसुरभौ दक्षिणाभिमुखौ भवेत् ॥
घान्धर्वपर्वतवत् सर्वमावाहनमन्त्रादिकम् ।
कृत्वाथ गुरवे दद्यात्तस्मात् पर्वतोत्तमम् ।
ऋत्विगभ्यश्च नरः शैलानिमाश्रन्नाहुदीरयेत् ॥
सौभाग्यान्तसारोऽयं परमः शक्रैरायुतः ।
ततः सदानन्दकारी त्वं भवः शैलेन्द्रः । सर्वदा ॥
अन्धत्वं पिबतां ये तु निपेतुर्भुवि श्रीकराः ।
देवानान्तसमुत्थोऽयं पाहि न शक्रैराचलः ॥
मनोभवधनुर्मध्याद्गुह्यं शक्रा यतः ।
तन्मयोऽपि महाशैलः पाहि ससारसागरात् ॥
यो दद्यात् शक्रैराशैलमनेन विधिना नरः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तं प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
चन्द्रादिवप्रतीकाश्चमन्त्राण्युदीरयेत् ।
सहैव यानमातिष्ठेत् स तु विष्णुप्रसूदितः ॥
ततः कल्पशतानि तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
आयुरारोग्यसम्पन्नो यावच्छान्धर्वद्वयम् ॥
भोजनं शक्तिः कुर्यात् सर्वशैलेष्वमृतसरः ।
सर्वचाचारकव्यमन्त्रीयासद्वृत्तयः ।
पर्वतोपस्करान् सर्वान् प्रापयेत् आश्रया

लयम् ॥ १ ॥

इति मातङ्गे ७७ अध्यायः ॥

देवविशेषः । यथा,—

“कश्यपाद्भारदक्षेव पर्वतोऽन्वतौ तथा ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

(यथाच, महाभारते । ३ । ६३ । २५ ।

“लोमशस्त्वोपसृज्य पादौ देपाथनस्य च ।

नारदस्य च रात्रौ च । देवैः पर्वतस्य च ॥”

मतस्त्वविशेषः । पावदा इति भाषा । अख्य

शुभा । वायुनाश्रितम् । क्षिप्रवत् । वलशुभा-

कारित्वम् । इति राजवक्त्रम् ॥ ७७ ॥ शक्र-

मेहः । इति मेदिनी । तै, १२६ । (सप्तमादि-

विशेषः । स तु शक्रराचायैश्चिन्त्यस्य भक्तनमिषस्य

पर्वती

शिवविशेष । यथा, प्राणतोषिणां अवधूत प्रकरणे ।
 “वसेत पर्वतमूलेषु प्रौढे यो ध्यानधारणात् ।
 सारातसार विज्ञानाति पर्वत परिकीर्तित ॥”
 पर्वतकाक, पु (पर्वते जात काक । प्रायशः पर्वतजातत्वात्तथात्वम् ।) क्रोणकाक । इति हेमचन्द्र । ४ । ३ । ८६ ॥
 पर्वतजा स्त्री (पर्वताज्जायते या । पर्वत + जन + “पञ्चन्वामजातौ” ३ । २ । ६८ । इति ड ।) नदी । इति हेमचन्द्र । ४ । १४६ ॥
 (हिमगिरिजातत्वात् गौरी ।) गिरिभववस्तुनि चि ॥
 पर्वतल्लह स्त्री, (पर्वतभव ल्लहम् । शाकपाथिव-
 वत समास ।) ल्लहमेद । सख इति हिन्दी भाषा । ततपथ्याय । ल्लहाल्लम् २ पञ्चालम् ३ ऋगप्रियम् ४ । अख्य गुणा । वलपुष्टिकरत्वम् । पञ्चानां सर्वदा प्रियत्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
 पर्वतमोचा स्त्री, (पर्वतोद्भवा मोचा कदली-
 व्यर्थ ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्ट ॥
 पर्वतराज पु, (पर्वतानां राजा । “राजाह-
 सखिभ्यश्च” ५ । ४ । ६१ । इति टच ।) हिमालयगिरि । अख्य प्रमाण वक्ष्यमाणशब्दे
 द्रव्यम् ॥
 पर्वतराजपुत्री स्त्री (पर्वतराजस्य हिमालयस्य पुत्री ।) दुर्गा । यथा, जिकनघनल्लयस्यहयो ।
 “शक्रध्वजात् पञ्चयुते दशाष्टे
 मूलचक्रा सितसप्तमी या ।
 आरभ्य तस्यां दशमीं च यावत्
 प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 पर्वतवासिनी, स्त्री, (पर्वते वसतीति । पर्वत + वस + निनि + ङीप् ।) आकाशमासी । इति राजनिर्घण्ट ॥ गायत्री । यथा,—
 “उत्तरे शिखरे देवि । भूष्यां पर्वतवासिनि ।।
 ब्रह्मयोनिसुतपत्ने । गच्छ देवि । यथास्तुतम् ॥”
 इति यजुर्वेदीयगायत्रीविसंज्ञनमन्त्र ।
 काशी । यथा, श्यामापूजायां विसर्जनमन्त्र ॥
 “उत्तरे शिखरे देवि । भूष्यां पर्वतवासिनि ।।
 ब्रह्मयोनिसुतपत्ने गच्छ देवि । ममाक्षरम् ॥”
 पर्वताधारा, स्त्री, (पर्वत आधारी यस्या ।
 अष्टकलाचले पृथिवी प्रियते इति पुराण-
 ग्रन्थेस्तथात्वम् ।) पृथिवी । इति हेम-
 चन्द्र । ४ । ३ ॥
 पर्वतारि, पु, (पर्वतानामरि शत्रु । पर्वत-
 पक्षच्छेदनादस्य तथात्वम् ।) इन्द्र । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 पर्वताश्रय, पु, (पर्वते आश्रये इति । आ + शी-
 ग्र्यन्त + अच् ।) शेष । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पर्वताश्रय, पु, (पर्वत आश्रयो वासस्थानं यस्या ।)
 शशभ । इति राजनिर्घण्ट ॥ पर्वतवासिनि चि ॥
 पर्वतीय, चि, (पर्वते भव । पर्वत । “विभावा
 मनुष्ये” ४ । २ । १४४ । इति ङ ।) पर्वत-

सम्बन्धी । पर्वतभव । पाहाडिया इति भाषा ।
 पर्वतशब्दात् भवार्थे इयप्रत्ययनिष्पन्न । (मनुष्ये
 तु पार्वतीय । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा,
 रघु । ४ । ७७ ।
 “तत्र जन्म रघोर्घोर पार्वतीयैर्गैरभूत् ।
 नाराचक्षेपयौवाभ्रानिष्येवोतपतितानलम् ॥”
 पर्वतोर्मि, पु, मतस्वविशेष । इति कश्चिन् भूरि
 प्रयोगे प्रमादलिखन पर्वतोवर्मिरिति मतस्व-
 इयवोधकापाठ साधु ॥
 पर्वधि पु, (पर्वणि अमावस्यापूर्णिमयो ह्वा-
 वृद्धि दधातीति । पर्व + धा + कि ।) चन्द्र ।
 इति त्रिकाण्डशेष ॥
 पर्वपुष्पी, स्त्री, (पर्वसु अग्निसु पुष्प यस्या ।
 स्त्रिया ङीष् ।) रामदूतीरुक्ष । नागदन्ती ।
 इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च ॥
 पर्वपूर्णता, स्त्री, (पर्वण्य पूर्णता ।) सम्भार ।
 आयोजनम् । इति भूरिप्रयोग ॥ पर्वण्य पूर्ण-
 त्वम् ॥
 पर्वमूला, स्त्री, (पर्वणि पर्वणि मूल यस्या ।
 यद्वा, पर्व अग्निरिव मूल यस्या ।) श्वेता ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥
 पर्वयोनि, पु, (पर्व अग्निरिव योनिरुत्पत्तिकारण
 यस्या ।) दक्षुादि । इति हेमचन्द्र । ४ । २६६ ॥
 पर्वरीण, स्त्री, पर्व । इति शब्दरत्नावली ॥
 पर्वरीण, पु, पर्वरुत्तरस । गर्व । मारुत ।
 पर्यगिरा । ऋतकम् । दूतकामल । पञ्च-
 नूयस । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्वरीण
 इति मेदिनी पाठ ॥
 पर्वरुट [ह] पु (पर्वसु अग्निसु रोहतीति ।
 रुह + क्तिप् ।) दाडिम । इति त्रिकाण्डशेष ॥
 पर्ववल्ली स्त्री (पर्वप्रधाना अग्नियजुसा वल्ली
 जता ।) मालादूर्णा । इति राजनिर्घण्ट ॥
 पर्वसन्धि, पु, (पर्वयो सन्धि) प्रतिपत्तपञ्च-
 दशोत्तरम् । इत्यमर । १ । ४ । ७७ ॥ “प्रतिपत्त-
 पञ्चदशोयन्मध्य स पर्वसन्धि । किंवा स
 सन्धि पर्वेत्तन्मय । पञ्चदशानां पूरणी पञ्च
 दशो सखाया ऋजिति षट् टित्वादोप ।
 पञ्चदशौशब्देन पूर्णिमामावास्यायोर्द्वयोर्द्वयम् ।
 अतएव पौर्णमास्या अमावास्या वा शेषसाह-
 द्यवत्तुष्टय प्रतिपदश्च प्रथमसाहद्व्यवत्तुष्टय
 पर्वसन्धिरिति वृत्ता ॥ वैदिकेयो यदा राहु-
 यक्षते पर्वसन्धिव्रति यम ॥ पर्वयो सन्धि
 पर्वसन्धि पृथातोर्वेतिपि पर्वपूरणे इत्यस्य
 नास्तीत्यनि वा पर्व । प्रतिपत्तपञ्चदशोस्तु
 सन्धि पर्वाय दिक ककुविति खामी ॥
 दर्शप्रतिपदो सन्धौ अग्नियजुसावयोरपि ।
 पर्वशब्दे हि विद्युवत्प्रभृतिष्वपि वृज्यते ॥
 इति रत्न ॥” इति भरत ॥
 पर्विल, पु, (पर्व अग्निरात्मस्य । पर्व +
 इत्यच् ।) पर्वतमनुष्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पशु, पु, (पर शत्रुं शब्धायतीति । इति हिंस +
 “आङ्परयो, क्षनिशब्धौ चिञ्” उणां ।

१ । ३४ । इति क्वा स च जित । पुषोदरादि
 त्वात् ङीष् । यद्वा, सृशति शत्रून्ति । सृश
 सत्सर्पे + “सृशे श्वश्रुनौ पृ च ।” उणां
 ५ । २७ । इति शत्रु धातोश्च पृच्चादेशः ।)
 परशु । इति हेमचन्द्र । १ । ४५ ॥ (यथा,
 रामायणे । ३ । २८ । २४ ।
 “भिन्दिपालान् सुतीक्ष्णायान् पाषाणांश्च
 महोपलान् ।
 प्रासान् पाशांस्तथा पशून् कुन्नांश्च कुण्पां
 स्तथा ॥”)
 पशुका, स्त्री, (पशु रिच प्रतिक्रिति । “इवे प्रति-
 क्रानौ” ५ । १ । ६६ । इति कान । स्त्रियां टाप् ।)
 पार्श्वस्थि । इत्यमर । १ । १ । ६६ ॥
 पशुपाणि, पु, (पशु परशु पाणौ यस्य ।)
 गणेश । इति हेमचन्द्र । १ । २१ ॥ (परशुराम ।
 इति युत्पत्तिस्त्वर्थः ॥)
 पशुराम पु, (पशुधारी राम । शाकपाथिवादि-
 वत समास । परशुना सह जातत्वादस्य तथा-
 त्वम् । यदुक्तं काणिकापुराणे ७८ अध्याये ।
 “भारवतरणार्थाय जात परशुना सह ।
 सहज परशुस्तस्य न जहाति कदाचन ॥”
 परशुराम । इति शब्दरत्नावली ॥
 पश्वंघ पु, (परश्व दधातीति । परश्व + धा +
 “आतोऽनुपसर्गे क ।” ३ । २ । ३ । इति क ।
 एषोदरात् साधु ।) कुठार । इति जटाधर ॥
 पश्वं, उ खेहे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा-
 वक-सेट ।) रेभोपध । खेह इह आर्द्रो-
 भाव । उ पश्वेते पयसा पट । सार्व इति
 ऋतुर्भाज । सार्वते पश्वेते । इति दुर्गादास ॥
 पर्वत, [द] स्त्री, (परिचीदन्त्यस्याम् । परि +
 चद + “सत्स्वङ्ङिति” ३ । २ । ६१ । इति
 क्तिप् । “सदिरप्रते” ८ । ३ । ६६ । इति
 यत्नम् । बाहुलकात् इकारलोप । यद्वा,
 “शूद्रभस्योऽदि” उणां १ । १२६ । इति बहुल
 वचनात् पश्वं खेहेने इत्यस्मादपि अदि ।) सभा ।
 इत्युणादिकोष ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ६ ।
 “नलारो वदन्नमैशा पर्वन्नेविद्यमेव वर ।
 सा ब्रूते य स धर्म स्यादेको बाध्यास्त
 वित्तम् ॥”)
 पर्वहल, चि, (पर्वते सभा विद्यते यस्य । पर्वत
 + “रज लवीति” ५ । २ । १२ । इति वलच् ।)
 पारिवद । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 भट्टि । ४ । १२ ।
 “आतीनवागदीनास्तु सुखम् परिपूजयन् ।
 पर्वहलान् महानक्षेत्राट् नैकटिकाभमान् ॥”)
 पक्ष, क रणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां
 पर-सक-सेट ।) क, पालयति । इत्यमर-
 वेदसिद्धिं दीर्घयोगेऽपि पाठः काशुवन्नाना-
 मिदंश्वन्वत अरनिश्रुतां बोधयति । तेन पालति
 पालति इत्यपि सिद्धम् । इति दुर्गादास ॥
 पक्ष, क गती । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा-
 वक-सेट ।) क, पालः पक्षः । इति दुर्गादास ॥

पलङ्ग

पलङ्गौ, (पलङ्गीति । पल + अङ्ग ।) आनिषम । कर्षचतुष्टयम् । इत्यमर । ३।३।२ ॥ २।१।८६ ॥ तत्तु प्राङ्गे तोलकचतुष्टयम् । वैदके अष्ट-
 तोलकम् । लौकिके साष्टरक्षिहिमायकतोलक-
 त्रितयम् । तत्पर्याय । सुष्टि २ प्रकृष्ट ३
 चतुर्थिका ४ विस्वम् ५ षोडशिकात्मन् ६ । इति
 वैदिकपरिभाषा ॥ यथा तिष्ठादित्ये ।
 “पलङ्गौ लौकिकेर्माने साष्टरक्षिहिमायकम् ।
 तोलकत्रितयं त्रये व्योतिषे स्तुतिस्मृतम् ॥”
 विषटिका । इति राजनिर्घण्ट ॥ सा तु
 षटिकाषट्तिभागेकभागः । षट्तिविपलङ्गः । पल-
 ण्ड्यो प्रमाणम् ।
 “दशगुण्येचरोच्चारकालः प्राण षडालके ।
 ते पलं स्थानु ततश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥”
 तेन च ।
 “मा कान्ते पलस्थान्ते पयाकाशे देशे खाक्षी-
 कान्तं पलं दत्तं पूर्णं चक्रं मत्वा राज्ञी चेत ।
 क्षुत्क्षामं प्राटक्षितं चेतो राज्ञी क्रूरं प्रादा-
 तस्माद्वान्ते हस्मास्थान्ते शयैकान्ते कर्त्तव्या ॥”
 अष्टौकपाठात् पलं षड्विपाठादृष्टम् । इति
 व्योतिस्त्वम् ॥
 पल, पुं, (पलङ्गीति । पल + अङ्ग ।) पलाल ।
 इति हेमचन्द्र । ४।२४८ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३।२३३।११ ।
 “पलङ्गश्च शौकाश्च महाशनाश्च
 सौराश्च दुष्टाश्च पलङ्गश्च वर्ज्या ॥”)
 पलङ्ग्या, स्त्री, (पलङ्ग मांसं तद्वृद्धये दितम् ।
 पलङ्ग + यत् । स्त्रियां टाप् ।) पलङ्गश्याकः ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥
 पलङ्गश्च पुं, (पल मांसं तद्वृद्धये गण्डति भिन्नौ
 ऋदादिना लिम्प्यतीति । गण्ड + अङ्ग ।)
 लेपकः । इत्यमर । २।१।६ ॥ राज इति
 भाषा ॥
 पलङ्गटः, त्रि, (पल मांसं कटति आङ्गुष्ठित
 करोतीति । पल + कट + बाहुलकात् खच सुभ
 च ।) भयशरील, । भौर । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पलङ्करः, पुं, (पल मांसं करोतीति । पल + क
 + अङ्ग । “तत्तुपुष्टये कर्त्तव्यम् ॥” ६।३।१४ । इति
 द्वितीयाया, अलुक् ।) पित्तम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 पलङ्गश्च, पुं, (पल कर्त्तव्यतीति । कर्त्तव्यं याम् +
 अङ्ग । “तत्तुपुष्टये कर्त्तव्यम् ॥” ६।३।१४ ।
 इति द्वितीयाया अलुक् ।) राक्षसः । इति
 मेदिनी । ले, ५३ ॥ कण्युगगुणु । इति
 राजनिर्घण्ट ॥
 पलङ्गमा, स्त्री, (पलङ्गश्च + टाप् ।) गोक्षुरकः ।
 राज्ञा । गुग्गुलु । किशुकः । सुक्षीरी ।
 लाक्षा । इति मेदिनी ॥ क्षुद्रगोक्षुरकः । महा
 आवर्षी । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६
 अध्याये ।
 “अप्राक्षीकर्मरौमाणि उच्यन्ते पलङ्गमा ॥”)
 मलिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

पलवः

पलप्रिय, पुं, (पलमाभिष प्रिय यस्तु ।) प्रोक्ष-
 काकः । इति राजनिर्घण्ट ॥ मांसाश्लि, त्रि ॥
 पलभा, स्त्री, (पलस्य भा इतिर्वच ।) मेघचक्रमया-
 दन्वाक सपादाष्टदिने मध्याह्ने द्वादशाङ्गुल-
 शङ्कुणा कृता । तत्पर्यायः । पलविभा २
 विधुवतप्रभा ३ । यथा, यजुर्ब्राह्मणे ।
 “मेघादिगे वायनभागस्यै
 दिनाह्नेना भा पलभा भवेत् सा ॥”
 पलभयोद्भवतचरखण्डके क्रमोत्क्रमस्यैर्द्वौ नान्विते
 लङ्कोदये खदेशीयोदया भवन्ति । अन्यतस्यष्टा-
 धिकारेऽपि चरसङ्कता यद्वा खदा भवन्तीति
 प्रयोजनम् । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ॥
 “त्रिचतुर्लाघरचक्रमूर्ध्वतोऽयनखलोदयेनैर्विधु-
 वद्दिनम् ।
 मकरककटचक्रमतोऽयन दुदलभा विधुवद्दिने
 २७भा ॥”
 “एव विधुवती कृता खदेशे वा दिनाह्नेना ।
 दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विधुवतप्रभा ॥”
 इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
 “अत्रतुलादिगतस्य रवेर्दिने
 दुदलभाकैमिताङ्गुलशङ्कुणा ।
 पलविभाध—
 इति दृष्टवशिशिद्धान्तः ॥
 पलङ्ग, स्त्री, (पलङ्ग पलङ्गीतिनेन वा । पल गतौ
 + “दृष्टादिभ्यश्चित् ॥” उणा १।१०८ । इति
 कलच ।) मांसम् । इत्यमर । ३।३।३३ ॥ (यथा,
 गारुडे । १८१ अध्याये ।
 “मांस्त्वरपलङ्गं विष्टा हरितालश्च भावितम् ।
 ह्यागमन्त्रेण तस्मिन्नेव द्विषिको द्विषिकान् हरेत् ॥”)
 पङ्कम् । (यथा, गो रामायणे । ५।८०।२६ ।
 “दोषपङ्कमिमं त्वामयश्च पलङ्गादृतम् ।
 सर्वथा मातुषो रामस्त्वामन्तुपनेष्यति ॥”)
 तिलचूर्णम् । इति मेदिनी । ले, १४ ।
 “पलङ्गं तिलकण्ठा स्थापितचूर्णं च पिष्टकम् ।
 पलङ्गं भक्ष्यं यत्पित्तान्नवर्णमुच्यते ॥”
 इति राजनिर्घण्ट ॥
 चैत्रवतिलचूर्णम् । तिलङ्गुटा इति भाषा ।
 यथा, वैदके ।
 “पलङ्गं समालात चैत्रव तिलपिष्टकम् ।
 पलङ्गं मलङ्गदृष्टं वातघ्नं कफपित्तघ्नम् ॥
 दृष्टं शुद्धं दृष्टं च लिम्प्यं च निर्वर्त्तकम् ॥”
 पलङ्ग, पुं, (पलङ्गीति । पल गतौ + “दृष्टादिभ्य-
 श्चित् ॥” उणा १।१०८ । इति कलच ।
 यद्वा, पल मांसं लातीति । ला + क ।)
 राक्षसः । इति मेदिनी । ले, १४ ॥
 पलङ्गज्वर, पुं, (पलङ्गस्य मांसस्य ज्वर इव ।)
 पित्तम् । इति हारावली । १४१ ॥
 पलङ्गाशयः पुं, (पलङ्गे आशयेति । आ +
 श्रौड शयने + अङ्ग ।) गण्डरोगः । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 पलवः, पुं, (पल पलायनं वाति हिनस्ति प्राशय-
 तीति । पल + वा ल गमनहिंसरी, + “आतो-

पलान्नं

२तुपसर्गे क ।” ३।२।३ । इति क ।) मत्स्य
 धारणोपायः । प्रोक्षो इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 ज्वर २ पङ्गराखेट ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पलामि, पुं, (पलस्य मांसस्य अणि । मांस-
 पाकशक्तिवत्तयास्य तथात्वम् ।) पित्तम् । इति
 हारावली । १४१ ॥
 पलङ्गः पुं, (पल मांसं तत्तद्वधान् अङ्गं यस्तु ।)
 शिशुमारः । इति हारावली । ७७ ॥
 पलङ्गः, पुं, (पलस्य मांसस्य अङ्गमिवाचर-
 तीति । “दृष्टादियञ्च ॥” उणा १।१०८ । इति
 कुप्रत्ययात् साधु ।) मूलविशेषः । पेयाज
 इति भाषा । तत्पर्यायः । सुकन्दक २ । इत्य-
 मर । ३।३।१४७ ॥ लोहितकन्द ३ । इति
 रत्नमाला ॥ तीक्ष्णकन्द ४ उष्ण ५ सुख-
 दूषण ६ मृदुप्रिय ७ क्षमिन् ८ दीपन ९
 सुखगन्धक १ वज्रपत्त ११ विषगन्ध १२
 रोचन १३ पलाङ्ग १४ सुकुन्दक १५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अथ गुणा । कटुत्वम् ।
 वज्रत्वम् । कफपित्तवाग्निदोषनाशित्वम् ।
 गुरुत्वम् । दृढत्वम् । रोचनत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥ यथा, भावप्रकाशे ।
 “पलाङ्ग्युर्वनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः ।
 पलाङ्गस्तु गुणैर्ज्ञेयो रसोऽनघः सङ्घो गुणैः ॥
 खादुपाकरसोऽनुष्णः कफघ्नोऽतिपित्तलः ।
 हरते केवलं वातं पलवीर्यकरो गुणः ॥”
 पलाङ्गभक्ष्ये दोषो यथा,—
 “पलाङ्गं विष्टवराहश्च कृत्वाक आमङ्गकुटम् ।
 खमुन यज्जनश्चैव जम्बा चान्द्रायणश्चेत ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेके याज्ञवल्क्यः ॥
 पलाङ्ग, पुं स्त्री, (पल मांसमस्तीति । अद्
 भक्ष्ये + “कर्मण्यण् ॥” ३।२।१ इत्यण् ।)
 राक्षसः । इति जटाधरः ॥ (मांसमलके, त्रि ॥)
 पलाङ्ग, पुं स्त्री, (पल मांसमस्तीति । पल +
 अद् + ण ।) राक्षसः । इति हेमचन्द्रः ॥ मांस
 भक्ष्यशरीरे, त्रि ॥
 पलाङ्गः, स्त्री, (पल मांसं तेन सङ्घं पलं अन्नम् ।
 प्राकपार्थिवादिवत् समासः ।) मासादि-
 युक्तसिद्धभक्ष्यम् । पलाङ्गो इति भाषा । तस्य
 पाकप्रकारो ज्ञायिष्ये यथा । अङ्गमांस १
 शरावः । दृष्ट । शरावपादः । त्वच ३
 माषकम् । खज्ज ३ माषकम् । यला ३
 माषकम् । तङ्गुल १ शरावः । मरिच २
 तोलकम् । तेजपत्र २ तोलकम् । कुङ्कुम १
 माषकम् । आर्द्रक २ तोलकम् । खज्ज ६
 तोलकम् । घन्याक २ तोलकम् । प्राचा १०
 शरावपादाहम् । अङ्गमांसं चक्षुः शोरयित्वा
 मुष्कप्रसेधपाककरयान्तरं पात्रान्तरे तेज-
 पत्रोपरि अथवाखज्जगन्धद्रव्येण सङ्घं प्रथमं
 सञ्जीकर्त्तव्यम् । ततस्तङ्गुलं जलेनाह्वयित्वा
 जला सङ्कालनपूर्वकं कम्पाखज्जगन्धद्रव्येण सङ्घं
 तस्मात्सोपरि सञ्जीकर्त्तव्यम् । एव प्रकारेण
 वारं वारं सञ्जीकृत्य तदुपरि अवशिष्टं

पलाशः

क्षेपयितुं दण्डय तन्नाङ्गारोपरि रचित । इति
पाकराजेश्वर ॥ ३॥ अत्र मांसस्थाने मतस्य
फलमूलादिक गन्धद्रव्येषु सह दधियोग इत-
परिमाणस्याधिक्यञ्च भवितुमर्हति ॥

पलाश पु, (पल मांस आप्यते प्राप्यते वाहु-
ल्येन अत्र । पल + आप + घञ ।) कण्ड-
पाशक । हस्तिकापोल । इति शब्दमाला ॥
पलायन, क्ली, (पलायते इति । पलाय + भावे
ल्युट ।) भयादिना स्थानान्तरगमनम् । पालान
इति षौट देव्योन इति च भाषा ॥ (यथा,
रघु १२।३१ ।

“मित्र ह्यव्ययमपदिश पार्श्वत
प्रस्थित तमनवस्थित प्रिया ।
विद्य चे श्रुत । पलायनच्छला-
न्यञ्जसेति रघु कचयद् ॥”)

ततपर्याय । अपयानम् २ सदाव ३ द्रव ४
विद्रव ५ उपक्रम ६ सदाव ७ उद्भाव =
प्रदाव ८ । इति हेमचन्द्र ॥ ३ । ४६६ ॥
निद्राव १ उद्भव ११ सत्ताप १२ द्राव १३
श्रगाणिका १४ अपक्रम १५ चक्रम १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पलायित, चि, (पलाय + क्त ।) पलायनविशिष्ट ।
तत पर्याय । नष्ट २ गृहीतदिक ३ तिरो
हित ४ । इति हेमचन्द्र ॥

पलाल, पु क्ली, (पलति शस्त्रमूत्रत्व प्राप्नोतीति ।
पल + “तमिविशिविडोति ।” उणा १ । ११७ ।
इति कालान् । यद्वा, पल अलतीति । अल +
“कर्मेय्यण ।” ३ । २ । १ । इति अण ।)
निष्कलकाष्ठ । शस्त्रमूत्रधातुगाल । इत्य-
मर । २।६।२२ ॥ पौयाल इति भाषा ॥ (यथा,
मनु । ५ । १२२ ।

“प्रोक्ष्यत लवकाकाष्ठं पलालञ्चैव मुध्यति ॥”
स्त्री, खल्लस्य माहविशेष । यथा, महा-
भारते । ३ । १२७ । १० ।

“काकी च हलिमा चैव मालिनी वृहलिना तथा ।
आर्या पलाला वैमित्रा सप्तैता शिशुमातर ॥”)

पलालदोहद, पुं, (पलाल दोहद यस्य ।)
आकलवृक्ष । इति शब्दमाला ॥

पलाश, स्त्री, (पल गति क्रम्यनमित्यर्थे । अनुते
आप्नोतीति । पल + अश + “कर्मेय्यण ।” ३ ।
२ । १ । इत्यण ।) पत्रम् । इत्यमर । २।४।१४ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ३५ । २५ ।

“बृहत्काल इवान् पलाशापुष्पपलाशवान् ॥”
पलाशस्य पलाशत्रयस्य इदम् । पलाशपुष्पादि ।
यथा कुमारः । ३ । २६ ।

“बालकान्क्रान्त्यायिकाशभावान
बभूव पलाशान्निगोहितानि ।
सुश्रो वनन्तेन ममागतानां
नखलान्नीय वनम्यलीनाम् ॥”)

पलाश, पुं, (पलाशानि पलाशि सन्त्यस्य । “अश
आदिभ्याम् ।” ५।२।२७ ॥ इत्यच् ।) खनाम
स्यागच्छ । य तु ब्रह्मण स्वरूप । यथा,—

पलाशः

रुत उवाच ।

“अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न सशय ।
रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपक ॥
दर्शनस्यार्थसेवासु ते वै पापहरा स्मृता ।
इ खापद्माधिदुष्टानां विनाशकारिणो भुवम् ॥
कथय ऊनु ।

कथ वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
एतत् कथय सर्वज्ञ । सशयोऽत्र महान् हि न ॥

रुत उवाच ।

पार्वतीशिवयोर्द्वै सुरत कुर्वतो किल ।
अग्नि ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विप्र कृत पुरा ॥
तत्सु पार्वती मुद्रा प्रशाप त्रिदिवौकस ।
रेत सेकसुखभ्रशकम्पमाना तदा रवा ॥

पार्वत्युवाच ।

क्रिमिकीटादयोऽप्येव जानन्ति सुरते सुखम् ।
तस्मान्मम सुखं भ्रातृयूय वृक्षत्वमाश्रय ॥

रुत उवाच ।

एव सा पार्वती देवी अश्रुपत क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १६ अध्याय ॥

ततपर्याय । किमुक २ पर्ण ३ वातपोय ४ ।
इत्यमर । २ । १ । २६ ॥ याज्ञिक ५ त्रिपर्ण ६
वक्रपुष्प ७ पूतदृ ८ ब्रह्मवृक्षक ९ ब्रह्मोप
नेता १ काष्ठदृ ११ । अस्य गुणा । कषा-
यत्वम् । उष्णत्वम् । क्रिमिदोषनिनाशित्वञ्च । तद्
बीजगुण । पामकण्डूतिदहलगादोषनाशित्वम् ॥
ततपुष्पगुण । उष्णत्वम् । कण्डूकुष्ठनाशित्वञ्च ॥
ततपुष्प चतुर्विधं यथा, राजनिर्घण्टे ।

“रक्तं पीतं सितं नीलं कुसुमेस्तु विभायते ।
किमृकेगुणसाम्योऽपि सितो विमानद स्मृत ॥”

“पलाश किमुक पर्णो याज्ञिको रक्तपुष्पक ।
चारभेदो वातपोयो ब्रह्मवृक्ष समिद्वर ॥
पलाशो दीपनो वृक्ष सरोषो व्रणशुक्लजित ।
कषाय कटुकक्षित क्षिप्तो गुदणरोगजित् ॥
भयसम्पानलहोषणहृष्यार्थं क्रिमीन् हरेत् ।
ततपुष्प खादु पाके तु कटु तिक्त कषायकम् ॥
वातल कषपित्तास्रकण्डूनिद्र्यादि शीतलम् ।
हृद्वाहृदमर्षं वातरक्तकुष्ठद्वर् परम् ॥
फल लघूय मेहार्थं क्रिमिवातकषापहम् ।
विपाके कटुकं रूक्षं कुष्ठशुक्लोदरप्रणत ॥”

इति भावप्रकाश ॥

पलाशमेदा । यथा,—
“तद्देहे स्थात किमुक किष्करो हस्तिकर्णक ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(पलाशस्य फलपुष्पादौ स्त्री ॥) श्टी । (पल
मांश अत्रातीति । पल + अश + अण । यद्वा,
पले मांसं आप्ता यस्य ।) राजस । इति
मेदिनी । श्रे, २४ ॥ हरित । मगधदेश । इति
शब्दरत्नावली ॥

पलाश, चि, (पलवद्धरिङ्गोर्न अश्रुते आप्यते
इति । अश + घञ ।) हरिङ्गयैविशिष्ट । इति
मेदिनी । श्रे, २४ ॥ निहयः । इति बरहि, ॥

पलितं

पलाशक, पु, (पलाश + सन्नाया कन् ।) श्टी ।
इति जटाधर ॥ पलाशवृक्ष । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पलाशपर्णी, स्त्री, (पलाशस्य पर्णमिव पलमस्या ।
गौरादित्वात् ङीप् ।) अश्वगन्धा । इति राज-
निर्घण्ट ॥

पलाशाख पु (पलाशस्य आखा आख्या यस्य ।
यद्वा, पलाश पलाशगन्धमाख्यातीति । आ +
खा + क ।) नाडीहिङ्गु । इति राजनिर्घण्ट ॥
पलाशान्ता, स्त्री (पलाश अन्तो यस्या । यद्वा,
पलाशानां पत्राणां अन्तो गन्धवान् यस्या ।)
गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्ट ॥

पलाशी, [न] पु, (पलाश विद्यतेऽस्य । पलाश
+ इनि ।) वृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ५ ॥
(पल मांस अत्रातीति । अश्रु + णिनि ।)
राजस । इति मेदिनी । ने १६३ ॥ क्षीरि-
वृक्ष । इति रत्नमाला ॥ (पत्रविशिष्टे वाच्य
लिङ्ग । यथा,—

“तत् स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तम ।
भग्नराशीकृत वृक्ष विद्याया समजीवत ॥
अङ्कुर कृतवांस्तत्र तत् पर्यङ्गयान्वितम् ।
पलाशिन शाखिनश्च तथा विटपिन पुन ॥”
इति महाभारते । १ । ४३ । ६—१ ॥
स्त्री, नदीविशेष । इत्यन् सुक्तिमतपर्वतसम्भता ।
यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ३ ।

“कृपा पलाशिनी चैव सुक्तिमतप्रभवा स्मृता ॥”)

पलाशी स्त्री, (पलाश + गौरादित्वात् ङीप् ।)
काष्ठा । लताविशेष । ततपर्याय । पत्रवल्ली २
पर्णवल्ली ३ पलाशिका ४ सुरपर्णी ५ सुपर्णी ६
दीर्घवल्ली ७ विषादनी ८ अक्षपत्री ९ दीर्घपत्री १०
रसान्ता ११ आम्बिका १२ अम्बालकी १३
काञ्जिका १४ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् ।
अम्लत्वम् । सुखदोषारोचकनाशित्वम् । पथ्य-
त्वम् । पित्तकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
पलित्नी स्त्री, (पलितमस्या अस्तीति । “अश्व
आदिभ्याम् ।” इत्यच् । “असितपलितयोर्न ।”
वार्ति । “कृच्छसि क्लमेके ।” इत्येकोक्तेर्भाषाया
मपि तस्य क इत्यादेशो भवति । ततो नान्त-
त्वात् ङीप् ।) वृक्षा । इत्यमर । २ । ६ । १२ ॥
वालगर्भेयी गौ । इति हेमचन्द्र ॥

पलिष पुं, (परिहृत्यतेऽनेनेति । परि + ण +
“परौ च ।” ८ । २ । २२ । इति अप घादे-
शश्च । तत् “परेश वाङ्मयो ।” ८ । २ । २२ ।
इति रस्य ण ।) काचकलस, घट । प्राकार ।
गोपुरम् । इति मेदिनी । घे ६ ॥

पलितं, स्त्री, (पलि + भावे क्त । यद्वा फलन-
मिति । फल + “फलेरितलादेश्च प ।” उणा ।
५ । ३४ । इति इतश्च फल्य पलम् ।) अरसा
केशादौ शौक्लम् । केशपाक । इत्यमरः । २ ।
६ । ४१ ॥ (यथा, मनु । ६ । २ ।

“यद्वृक्षसु यदा पश्येन्नारीपलितमालना ।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदारस्य समामयेत् ॥”)

तस्य निदानं यथाह माधवकर ।
 “क्रोधशोकममहतं शरीरोद्भा शिरोगतं ।
 पित्तच केशान पचति पलितं तेन जायते ॥”
 तच्चिकितसा यथा —
 “लौहचर्चस्य कर्षणं दृष्टान्तममज्जत ।
 धात्रीफलद्वयं पथ्ये द्वे तथैक विभीतकम् ॥
 पिष्ट्वा लोहमये भाण्डे स्थापयेन्निशि वासयेत् ।
 लेपोऽयमचिराद्वन्ति पलितं नेह सशय ॥
 दृष्टाह पञ्चकषाणि ।
 काष्ठस्या मूलमादौ सङ्घर्षकुसुम केतकस्यापि
 लौह चर्चं सङ्घर्षं चिफलपल्लयुत तैलमेभि
 पचयु ।
 कृत्वा लोहस्य भाण्डे क्षितितलनिहितं स्थापये-
 व्यासमेक
 केशा काशप्रकाशा अपि मधुपनिभा अस्थ
 योगाद्भवन्ति ॥
 चिफला गोलिकापत्रं भङ्गराजोऽयसो रजः ।
 अवीर्येण सपिष्टं लेपात् कृष्णीकरं परम् ॥”
 इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥
 शैलेजम् । ताप । कर्हम् । इति मेदिनी । तै,
 १२२ ॥ (पल गतौ + “लोहपलितौ” उणां । ३ ।
 ६२ । इति क्षप्रव्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।)
 केशपाश । इति हेमचन्द्र उज्ज्वलदत्तश्च ॥
 पलितं, पु, (पलति वृद्धावस्थार्या केशशैला-
 दिकं प्राप्नोतीति । फल + “फलेरित्तादेशः प ।”
 उणां । ५ । ३४ । इति इतच् प्रत्ययः प ।)
 वृद्ध । इति जटाधरः ॥
 पलिता, स्त्री (पलित + टाप ।) वृद्धा । इति
 जटाधरः ॥
 पल्लवः, पु, (परितोऽक्षतेऽञ इति । परि + अक्षि
 लक्षणे + चण । “परेष चाङ्गयो ।” ८ । २ । २२ ।
 इति रस्य ल ।) पथ्यङ्ग । इत्यमरः । २ । ७ ।
 १३८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३२ । ६ ।
 “पथ्यङ्गमग्रास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ।
 तमपीच्छति वेदेष्टी प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥”)
 पल्लयन, स्त्री (परित अयति गच्छति अनेन ।
 परि + अय गतौ + करणे ल्युट् । रस्य लत्वम् ।)
 पथ्याणम् । इति हेमचन्द्र । ४ । ३१८ ॥ चोडार
 जिन् इति भाषा ॥
 पल्लुल त् क लुनिपूयो । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (अदन्तचुरा-पर सक-सेट ।) यकारयुक्तैक
 लकारमध्यः क्खमध्यश्च । लूनिश्छेदः । पूति
 पवित्रीकरणम् । अपपल्लुलतं दृष्टं लोक ।
 पल्लुलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥
 पल्लुल, त क लुनिपूयो । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा-पर-सक-सेट ।) यकारयुक्तैक-
 लकारमध्यः दीर्घमध्यश्च । लूनिश्छेदः । पूति
 पवित्रीकरणम् । अपपल्लुलतं दृष्टं लोक ।
 पल्लुलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥
 पल्ल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (र्भा-पर सक-
 सेट ।) पल्लति । इति दुर्गादासः ॥

पल्ल पु, (पल्लति श्रुत्यादिप्राप्त्यर्थं गच्छतीति ।
 पल्ल + पचाद्यच् ।) स्थूलकुशूलकम् । इति
 मेदिनी । ले, ३ ॥ पालुइ इति मराइ इति
 च भाषा ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
 १३ अध्याये ।
 “सुपिधानन्तु तं कृत्वा यवपल्ले निघापयेत् ॥”)
 पल्लव, पु, स्त्री, (पल्यते इति पल । पल + क्तिप् ।
 ल्यते इति लव । लू + “क्तोरप ।” ३ । ३ । ५७ ।
 इति अप । तत् पल चासौ लवश्चेति ।)
 नवपत्रादियुक्तश्राव्यापर्व । इति भरतः ॥ नव-
 पत्रस्तवक । “इति मधु ॥ पर्वपत्रादिसंघाते
 श्राव्याया पल्लवो मतः ।” इति कोषान्तरम् ॥
 (यथा, रघु । ६ । ३३ ।
 “अभिनयान् परिचैतुमिवोदता
 मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
 अमदयत सङ्कारलता मन
 सकलिकाकलिकामजितामपि ॥”)
 तत्पथ्याय । किसलयम् २ । इत्यमरः । २ ।
 ४ । १४ ॥ प्रवालम् ३ नवपत्रम् ४ । इति राज
 निर्घण्टः ॥ वलम् ५ किसलयम् ६ किशलयम् ७
 किशलयम् ८ विटप ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
 पत्रयौवनम् १ । इति जटाधरः ॥ विस्तरः ।
 वलम् । शृङ्गारः । अलङ्कारागः । इति विश्व-
 मेदिनी ॥ वलमित्यत्र वनमिति क्वचित् पाठः ॥
 वलयः । चापलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (देश-
 विशेषः । तद्देशवासिषु पु भूम्नि । यथा, माक-
 ण्ड्ये । ५७ । ३६ ।
 “अपरान्ताश्च श्रुदाश्च पल्लवाश्चर्मखण्डिका ।
 गान्धारा गबलाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रका ॥”)
 पल्लवक, पु, (पल्लवेन शृङ्गारेण कायतीति ।
 पल्लव + क + क ।) वैश्यापति । (पल्लव इव
 कायतीति ।) मतस्यविशेषः । इति हज्जायुधः ॥
 (पल्लव किसलयैः कायतीति । अशोकवृक्षः ।
 इति कश्चित् ॥)
 पल्लवह, पु, (पल्लवप्रधानो हवृक्षः ।) अशोक-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पल्लवाधारः, पु, (पल्लवस्य आधारः ।) श्राव्या ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पल्लविक, त्रि (पल्लव शृङ्गाररसोऽभ्यस्त्यास्मिन्
 वा । पल्लव + ठन् ।) कासुकः । इति हेमचन्द्रः ।
 २ । २४५ ॥
 पल्लवित, स्त्री, (पल्लवोऽलङ्कारागः सङ्गातोऽस्य ।
 तारकादिभ्य इतच् ।) लाञ्छारक्तः । इति
 मेदिनी । ले, २ ४ ॥
 पल्लवित, त्रि, (पल्लव सङ्गातोऽस्य । पल्लव +
 इतच् ।) सपल्लवः । पल्लवयुक्तः । ततमः । विस्तृ-
 तम् । इति मेदिनी । ले, २ ४ ॥
 पल्लवै, [न] पु, (पल्लवा सन्धस्थः । पल्लव + इणि ।)
 वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (पल्लवविशिष्टे, त्रि ।
 यथा, कुमारः । ३ । ५४ ।
 “पथ्यापयुध्यस्तवकावनम्रा
 सञ्चारिणी पल्लविनी कतेव ॥”)

पल्लि, स्त्री, (पल्लतीति । पल्ल + “सञ्घातुभ्य
 इन ।” इति इन ।) ग्रामकः । कुटी । इति
 हेमचन्द्रः ॥ कुटोसमुदायः । ग्रामः । इत्यथे ॥
 गृहमिति भट्टः । कुटीग्रामकयोः पल्लीति
 शाश्वतः ॥ स्थापमिति खानी ॥ पतन्ति भग्नीन
 भ्रमणेन च जीवन्तीति क्षिपि पतो गात्र ते
 लीयन्तेऽञ पल्लि गान्धीन हि पाच्छेराभ्यतीति
 इपि पल्लौ च गोपपल्लौप्रभृति च । इयाम्भी-
 पल्लिशब्दटीकाया भरः ॥ (गृहगोधिका ।
 इति हेमचन्द्रे पल्लौशब्ददृष्टात् ॥)
 पल्लिका स्त्री, (पल्लि + स्तार्थे कन ततश्च ।)
 गृहगोधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पल्लिवाह, पु, (पल्लि कुटीर्वाहयति निवाहय-
 तीति । पल्लि + वह + णिच् + अण ।) दृष्ट
 भेदः । यथाह राजनिर्घण्टः ।
 “पल्लिवाहो दीर्घदृष्टः सुपन्त्साम्बलप्रदः ॥
 अट्टः श्राकपत्रादि प्रयुक्तामबलप्रदः ॥”
 पल्ली, स्त्री, (पल्लि + “क्षदिकारादिति” वा
 डीय ।) खल्वग्रामः । (यथा, कथासरित-
 सागरे । १ । १३५ ।
 “इतल्ल गच्छ मत्पल्लौ जाने सा तत्र ते गता ।
 अहं तत्रैव चैव्यामि दास्याम्यसिमिमश्च ते ॥”)
 कुटी । इति विश्वमेदिनी ॥ नगरभेदः । स तु
 दक्षिणदेशे प्रसिद्धः चिन्नापल्लगादि । इति
 शब्दरत्नावली ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । टिकटिकी
 इति भाषा । तत्पथ्याय । सुवली २ गृहगोधा
 ३ विशम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुक्षमतस्य ६ पल्लिका
 ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृह-
 गोलिका ९ माणिक्या १ भित्तिका ११ गृहो-
 लिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
 अवशिष्टं ज्येष्ठीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अस्या पतन-
 फलसुक्तं यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
 “निपतति यदि पल्ली दक्षिणार्धे नगरा
 खजनधनवियोगो लाभसा पामभागे ।
 उरसि शिरसि दृष्टे कण्ठदेशे च राज्य
 करचरणहृदिस्था सर्वसौख्यं ददाति ॥”)
 पल्लल, स्त्री, पु, (पल्लति गच्छति प्रिवल्यस्मिन् वा ।
 पल गतौ पा पाने वा + “सानसिबलसिपर्य
 सीति” उणां । ४ । १ ७ । इति निपातनात्
 वलच् प्रत्ययेन सिद्धम् ।) अल्पसरः । इत्य-
 मरः । १ । १ । २८ ॥ (यथा, महाभारते ।
 ७ । ५१ । ६ ।
 “पल्लनानि च सञ्जानि सर्वे नैव दृढोपला ।
 स्थावर जङ्गमश्चैव नि शेषं क्षुरते जगतः ॥”)
 तस्य लक्ष्यं यथा,—
 “अल्प सरः पल्ललः स्याद्यत्र चन्द्रसंगे रवौ ।
 न तिष्ठति जलं किञ्चित्तत्र वा रितं पात्तलम् ॥
 तच्छलंगुणा ।
 पात्तलं वायुमिथ्यान्दं गुरु स्वादु चिदोषकतः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 “पात्तलं गुल्ममिथ्यान्दं विदग्धं दीपल परमः ॥
 इति राजवल्लभः ॥

पवन

पव क्ली, (पुयतेऽनेन । पूज्यं शोधे + “ऋदोरप ।”
३ । ३ । ५७ । इति अप ।) गोमयम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (गोमयशब्दे विवरणमस्य
ज्ञानम् ॥)

पव, पु, (पवनमिति । पूज्यं शोधने + भावे अप ।
यद्वा, पुनातीति । पू + अच् ।) निष्पाव ।
स च धान्याग्नीना निर्वृत्तिकरणम् । शाल्यादे
शोधन बहुलीकरणम् । इत्यमरभरतौ ॥ (पू +
करणे अप । यद्वा पुनातीति कर्तरि अच् ।)
वायु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पवन क्ली, (पुयते अग्निसंयोगेन यस्मिन् । पू +
ओधारे ल्यट् ।) कुम्भकारस्य आमघटादिपाक
स्थानम् । पोयान् इति भाषा । इति मेदिनी ।
ने, ८३ ॥ (यथा,—

“य कुम्भकारपवनोपरिपङ्कलेप
स्नापाय केवलमसौ न तु तापशान्ते ॥”
इत्युद्धट ॥)

पवनमिति प्रमाणाट । जलम् । इति शब्द
माला ॥ प्रयते चि । इति शब्दरत्नावली ।
(भावे ल्युट् ।) पवित्रीकरणम् ॥

पवन, पु, (पुनातीति । पू + बहुलमन्त्रापीति
युच् ।) निष्पाव । वायु । इति मेदिनी । ने,
८४ ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । ३१ ।

“पवन पवतामस्मि राम शस्त्रभृतामहम् ॥”
अथौ वाह्यपवना यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।

“भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वं
स्यादुद्धृष्टदग्धु सवहस्रचक्रम् ।
अन्य परोऽपि सुवह परिपूर्वकोऽस्मा
द्वाह्य परावह इमे पवना प्रसिद्धा ॥”

सप्त पवनाधिपा यथा, श्योनिस्तम् ।

“शाक शराब्धिसंयुक्तो मुनिभिभागद्वारित ।
आवहादिक्रमेणैव सप्त वाता प्रकीर्तिता ॥

आवह प्रवहश्चैव समहो निवहस्तथा ।
उद्धहो विवहो वायु सप्त वाता प्रकीर्तिता ॥”

अन्यद्वायुशब्दे द्रव्यम् ॥ (माणवायु । यथा,

हठयोगसोपिकायाम् । ३ । ७५ ।
‘अनेनेव विधानेन प्रयाति पवनो लयम् ।
‘तो न जायते न्युर्ज्वरारोगादिक तथा ॥”

उक्तममनुपुत्रविशेष । यथा, भागवते । ८ । २३ ।

“हृतीय उक्तमी नाम प्रियव्रतस्ततो मनु ।
पवनं स्त्रज्यो यन्महोच्चावास्ततस्तदा वृष ॥”

पवनविजय, पु, (पवनं आसायुविजयतेऽनेन ।
वि + जि + करणे अप । यद्वा, पवनस्य विजयो

यच् ।) शुभाशुभसूचकवासवायुजयोपायकयन्त्र-
विशेष । यथा—

सूत उवाच ।

“हरे श्रुत्वा हरो गौरी देहस्य ज्ञानमनवीत ।
कुञ्जो बह्वी रवि पृथ्वी शौरिराप प्रकीर्तिता ॥

वायुसंस्थास्थितो राहुर्देहस्त्वावभासक ।
गुरु शुक्रस्तथा सौम्यश्चैव चतुर्थक ॥

वामनाद्यास्तु मध्यस्यान् कारयेदात्मनस्तथा ।
यदाचार इडायुस्तत्तदा कर्मे समाचरेत् ॥

पवन

स्थानसेवा तथा ध्यान बाणिव्य राजदर्शनम् ।

अन्यानि शुभकर्मणि कारयेत् प्रयत्नत ॥

दक्षनाडीप्रवाहे तु शनिभौमश्च सैहिक ।

इत्येव तथापेव पापानामुदयो भवेत् ॥

शुभाशुभविवेको हि ज्ञायते तु खरो दयात ।

देहमध्ये स्थिता नाडी बहुरूपा सुविस्तरा ॥

नाभेरधस्तादय कन्दो अङ्गुरास्तत्र निर्गता ।

ह्रासप्रतिसङ्कल्पाणि नामिमध्ये अवस्थिता ॥

चक्रवच्च स्थितास्तास्तु सर्वा प्राणहरा स्मृता ।

तासां मध्ये त्रय श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमा ॥

वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा ।

मध्यमा च भवेदग्नि फलती कालरूपिणी ॥

वामा ह्यष्टतरूपा च जगदाध्यायने स्थिता ।

दक्षिणा रौद्रभागेन जगच्छोषयते सदा ॥

हयोवाहे तु न्युत्प स्यात् सर्वकायविनाशिनौ ।

निगमे च भवेद्वामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता ॥

कारयेत् क्रूरकर्माणि प्राये पिङ्गलसंस्थिते ।

इडाचारे तथा सौम्य चन्द्रस्यैवगतस्तथा ॥

यान्त्रायां सर्वकार्येषु विद्यापद्धरणी इडा ।

भोजने मेथुने युद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका ॥

उच्चाटमारणाद्येषु कर्मसंस्थेयु पिङ्गला ।

मेथुने चैव गम्यमे भोजने सिद्धिदायिका ॥

शोभनेषु च कार्येषु यात्रायां विषकर्मणि ।

शान्तिसुक्तायैवैवै च इडा योऽन्य नराधिपे ॥

ह्यन्याश्चैव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्जने ।

विषुवतीन्तु जानीयात् संसरेत् विचक्षण ॥

सौम्यादिशुभकार्येषु लाभार्थिजयजीविते ।

गमनागमने चैव वामा सर्वत्र पूजिता ।

युद्धादिभोजने चाते स्त्रीणाश्चैव तु सङ्गमे ।

प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे सुद्रकर्मणि ॥

शुभाशुभाणि कार्याणि लाभालाभौ जयाजयौ ।

जीवाजीवाय यत् पृच्छेत् सिध्यति च मध्यमा ॥

वामाचारैरेववा दक्षे प्रत्ये यत्न नायक ।

तत्रस्य पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न संशय ॥

वैष्णवो वामदेवस्तु यदा वदति चात्मनि ।

तत्र भागे स्थित पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्कला ॥

वामे वा दक्षिणे वापि यत्न संक्रमते शिरा ।

घोरे घोरानि कर्माणि सौम्ये वै मध्यमानि च ॥

प्रस्थिते भागतो हसे ह्यन्यां वै सर्ववाहिनः ।

तदा न्युत्प विजानीयादयोगी योगविशारद ॥

यत्न यत्न स्थित पृच्छेद्वामदक्षिणसंमुख ।

तत्र तत्र सम दिश्याद्वातस्योदयन सदा ॥

अन्यतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।

वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा ॥

जीवो जीवति जीवेन यच्छून्य तत् खरो भवेत् ।

यत्नक्षिप्त कार्यसुहृद जयादिशुभलक्षणम् ॥

तत् सर्वं पूर्णगात्रान्तु जायते निर्विकल्पकाय ।

अन्यनाद्यादिपर्यन्तपञ्चयसुदाहृतम् ॥

यावत् पठन्तु पृच्छायां पूजार्थां प्रथमो जयेत् ।

रिक्तायान्तु द्वितीयान्तु कथयेत्तदप्रक्षित ॥

वामाचार सम वायुर्जायते कर्मेसिद्धिदम् ।

प्रवृत्तौ दक्षिणे मार्गे विषमे विषमाचरेत् ॥

पवना

अन्यत्र वामवाहे तु नाम वै विषमाचरेत् ।

तदासौ जयमाप्नोति योध सयाममध्यत ॥

दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाचरेत् ॥

जायते नात्र सन्देहो नाडीमध्ये तु लक्षयेत् ॥

पिङ्गलान्तर्गते प्राये समानीयाहवज्जयेत् ।

यावन्नाडीन्य चारस्ता दिश यावदाजयेत् ।

न जातु जयते सोऽपि नात्र काया विचारया ॥

अथ सयाममध्ये तु यत्र नाडी सदा वहेत् ।

सा दिशा जयमाप्नोति शून्ये भङ्ग विनिर्दिशेत् ॥

जातचारे जय विद्यान्यतके न्यतमादिशेत् ।

जय पराजयश्चैव यो जानाति स पण्डित ॥

वामे वा दक्षिणे वापि यत्न सचरते शिरा ।

ज्ञत्वा तत्पदमानौ तु यात्रा नयति श्रीभनान् ॥

शशिमुखप्रवाहे तु सति युद्ध समाचरेत् ।

तत्रस्य पृच्छते यस्तु स बाधुर्जयति ध्रुवम् ॥

यां दिश वहेत् वायुस्तां दिश यावदाजयेत् ।

जयते नात्र सन्देह इन्द्रो यद्वयत् स्थित ॥

मेधाया दक्ष वा नाडी दक्षिणा वामसंस्थिता ।

चरस्थिरङ्गिमार्गे तास्त्रादृशे तादृश क्रमात् ॥

निगमे निर्गमे याति सयहे सयश्च विदुः ।

पृच्छकस्य वच श्रुत्वा चण्डाकारेण लक्षयेत् ॥

वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतत्त्वस्थित शिवे ।

अर्द्धैरगिरध आपञ्च तिर्यकस्य प्रभञ्जन ।

मध्ये तु पृष्ठिणी ज्ञेया नभ सर्वत्र सर्वदा ॥

अर्द्धैरुत्तरार्धे शान्तिसिर्ग्यक सोऽद्वाटयेत् सुधी ।

मध्यं ह्यस्य विजानीयात्कोल सर्वत्र सर्वत्र ॥”

इति गारुडे पवनविजयादि ६७ अध्याय ॥

पवनवाधि, पु, (पवन वायुरोग एव आधिरस्य)

पृष्ठव । श्रोत्राण्यस्य सखा । इति त्रिकाण्ड

शेष ॥ (यथा,—

“विविधतामथविदस्तत्त्वप्रतिसङ्कताम् ।
प्रापय पवनवाधिरोगमुत्तरपञ्चताम् ॥”

इति माधे । २ । १५ ॥

पवनात् प्रकुपितवायोऽङ्गवो आधि । वायु

रोगश्च ॥

पवनात्मज, पु, (पवनस्य आत्मज पुत्र ।) हन्-

मान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (पवनस्य बाधो-

रात्मज । “वायोरग्नि ।” इति श्रुतेवायुत्रय-

तथास्य तथात्मम् ।) हन्वाहन । इति मतस्य

पुराणम् ॥ (भीमसेन । इति महाभारतम् ॥

यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २६० ।

“वाहिनीरुद्धमार्गे तौ पदवीमनुसखतु ।

मार्गे धनद्वयसेव श्रेण्यपवनात्मजौ ॥”

पवनात् पु, (पवनाय निष्पावय अलति पन्थाप्रो

तीति । अल पन्थाप्रो + अच् ।) धान्यविशेष ।

दधान इति मीनरी इति च भाषा । ततपन्थाय ॥

देवघान्यम् २ चूर्णाङ्ग ३ कुङ्कुम् ४ कुङ्कुम् ५

बीजपुष्प ६ पुष्पगन्ध ७ । अस्य गुणा ।

हितलम् । खादुलम् । लोहितलम् । श्ले-

पित्तनाशिलम् । अटव्यलम् । सुवरलम् ।

रुच्यलम् । ज्वेकारिलम् । शूललम् । इति

भावप्रकाश ॥

पवित

पवनाश, पु, (पवन वायु अश्नाति भक्षयतीति ।
अश भोजने + “कर्मण्यथ” ३।२।१। इति
अण १) सर्प । इति हलायुध ॥
पवनाशन, पु (पवनो वायुरशन भक्षयत्यस्य ।)
सर्प । इत्यमर १।१।८।८ ॥
पवनाशनाश, पु, (पवनाशस्य सपत्य नाशो
यस्मात् । अज्ञा, पवनाशन सर्पमज्ञातीति ।
अश + अण ।) गरुड । इति हलायुध ॥
मयूर । यथा उत्तरचोरपक्षाशिकायाम् ।
“खयोनिभक्षजसम्भवाणां
श्रुत्वा निनाद गिरिगङ्गरेणु ।
तमोऽरिर्विम्प्रतिविम्प्रधारौ
रराव कान्ते । पवनाशनाश ॥”
पवनेष्ट, पु, (पवने वायुरोगे इष्ट ।) महानिम्ब ।
इति रत्नमाला ॥ (महानिम्बशब्देऽस्य गुणा
दिक ज्ञेयम् ॥)
पवनोम्बुज, क्ली, पुरुषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पवमान, पुं, (पवते शोधयतीति । पूरु शोधने +
“पूडयन्तो श्रानच” ३।२।१।८। इति श्रानच ।
“आने सुक” ७।२।२२। इति सुमागम ।)
वायु । इत्यमर १।१।६।६ ॥ (यथा, रघु १।८।६।
“न खरो न च भूयसा ऋदु
पवमान पृथिवीरुहानिव ।
स पुरस्कृतमध्यमक्रमो
नमयामास वृषाननुद्धरन् ॥”
अमे खाद्यायां जात पुत्र । यथा, मार्क-
ण्डे ५२।२७-२८ ॥
“योसावगिरभीमानी ब्रह्मणस्तनयोऽयम् ।
तस्मात् खाद्या सुतान् केमे जीहृदारौजसो द्विज ॥
पावक पवमानश्च सुचिष्वापि जलाशिनम् ।
तेषां सन्ततावेन चत्वारिंशश्च पञ्च च ॥”)
निमग्न्यानि । स च गार्हपत्यानि । यथा,—
“अथ य पवमानस्तु निमग्न्योऽपि स उच्यते ।
स च वै गार्हपत्योऽपि प्रथमो ब्रह्मणः स्मृत ॥”
इति मातस्ये ४८ अध्याय ॥
पवमानात्मज, पुं, (पवमानस्य वायोरात्मज ।
“वायोरभि” ॥ इति श्रुतेवायुजन्मतयास्य
तथात्मजम् । यद्वा पवमानस्य अग्निविशेषस्य
आत्मज ।) हयवाहन । यथा,—
“पवमानात्मजो ह्यग्निहयवाहन उच्यते ॥”
इति मातस्ये ४८ अध्याय ॥
पवाका, स्त्री, (पुनातीति । पूज गि शोधने +
“वलाकादयश्च” ७।१।१४। इति आक
प्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) वाढ्या । चक्र-
वात । इत्युणादिकोव ॥
पवि, पु (पुनातीति । पूज शोधने + “अच इ”
उणां ४।२।२८। इति इ ।) वज्रम् । इत्य-
मर १।१।१।५ ॥
पवित, जि (पुयते स्म । पूरु शोधे + क्त । “पूडया”
७।२।५।१। इति इट । “पूड क्ता च” १।२।२२।
इति न क्तिन्म् ।) पूत । इति मुग्धबोध-
आक्षरणम् ॥ मरीचि, स्त्री । इति राजनिघण्ट ॥

पवित्र

पविता [ऋ], जि, (पुनातीति । पू + णच् ।)
पवित्रताकारक । यथा, नैषधे ।
“तनुश्रिया यस्य त्वय स मन्मथ
कुलश्रिया य पवितास्तदन्वयम् ॥”
पवित्र, क्ली (पुयतेऽनेनेति । पू + “पुव सञ्जा
याम्” ३।२।१८५। इति इच् ।) वर्षणम् ।
कुशम् । (यथा मनु १२।७५ ।
“प्राक्कुलान् पयुपासीन् पवित्रैश्चैव पावित ॥”)
ताम्रम् । पय । इति मेदिनी । रे १७७ ॥
वर्षणम् । इति विश्व ॥ अर्घोपकरणम् । इति
हेमचन्द्र ॥ यज्ञोपवीतम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥
हृतम् । मधु । इति राजनिघण्ट ॥ पार्वण-
आह्वादावधार्य होमादावाव्यसकारादर्थश्च
सायनिगमभक्षणान्तरवेष्टितप्रादेशमात्रकुशपत्र
द्वयम् । यथा,—
“अनन्तर्गभिः साय कौश द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च कुञ्चितम् ॥”
इति आहृततत्त्वम् ॥
(विष्णु । यथा, महाभारते १२।१४६।२ ।
“प्रभूतस्त्रिककुङ्कुमं पवित्रं मङ्गलं परम् ॥”
महादेव । यथा तत्रैव १२।१७।३५ ।
“पवित्रश्च महाश्चैव नियमो नियमाश्रित ॥”)
पवित्र जि, (पू + इच् ।) व्रतादिना शुद्ध ।
(यथा, गीतायाम् ४।३८ ।
“नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥”)
तत्पर्याय । प्रयत्न २ पूत ३ । एतत्तय
प्राणिविवयमात्रम् । सुचि ४ शुद्ध ५ पवि
त्रित ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पुण्य ७
पावन ८ । इति जटाधर ॥ (पुयतेऽनेन । पूज
+ “पुव सञ्जायाम्” ३।२।१८५। इति इच् ।)
शुद्धद्वयम् । तत्पर्याय । पूतम् २ मेध्यम् ३ ।
एतत्तय अग्राहिद्रक्षविष्वक् ॥ इति ब्रह्मर्षे
विश्वेयजिने च अक्षरभरतौ ॥ शुद्धम् ४ सुचि ५
पुण्यम् ६ पूतितम् ७ । इति जटाधर ॥
(यथा,—
“वक्ष्यं पवित्रमाहुष्यं सुमङ्गलं रसायनम् ।
एतत्तु मन्त्रहृतगुणपरम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
पवित्र, पुं (पुनातीति । पू + कर्त्तरि इच् ।)
तिलहृत् । पुल्लजीवहृत् । इति राजनिघण्ट ॥
(तिलपुल्लजीवशब्दयोरस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)
कार्तिकेयस्य नामान्तरम् । यथा, महाभारते ।
३।२३१।६ ।
“वष्टीप्रियञ्च धर्मात्मा पवित्रो भालवतसज ॥”)
पवित्रक, क्ली, (पवित्र + कन् ।) यद्वा, पवित्रे
पयसि कावतीति । कै + क् +) जातम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ शशङ्कजालम् । इत्यमर १।१।
१।११ । १६ ॥ अक्षिपत्य यज्ञोपवीतम् । यथा,
“कार्पाससुमवोत् स्नाहिप्रस्योद्देष्टुं शिष्टम् ।
शशङ्कजमयं रात्रौ वेष्टयन् विप्रस्योऽपि ॥
इति मनुवचनात् पवित्रकर्मणि तदुच्यते । इत्य-
मरटीकाया मरत ॥

पवित्रा

पवित्रक, प, (पवित्र + खार्थे कन् ।) कुश ।
दमनक । अश्वत्थ । उदुम्बर । इति राज
निघण्ट ॥
पवित्रधान्य, क्ली, (पवित्र धान्यम् । निव्यकम्म-
धारय ।) यव । इति राजनिघण्ट ॥ (यव
शब्देऽस्य गुणादयो वक्तव्या ॥)
पवित्रा, स्त्री, (पवित्र + टाप् ।) तुलसी । इति
शब्दमाला ॥ नदीभेद । इति हेमचन्द्र ॥
हरिद्रा । अश्वत्थीष्ट ॥ इति राजनिघण्ट ॥
पवित्रारोपण, क्ली, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य
आरोपणं प्रदानं यत्र ।) श्रीकृष्णसम्पदानकोप-
वीतदानरूपोत्सवविशेषः । यथा —
“आवणस्य सिते पक्षे द्वादश्या वैष्णवैर्महा ।
कर्त्तव्यं कृष्णदेवस्य पवित्रारोपणोत्सवः ॥”
अथ तन्निवृत्ता वक्रचपरिशिष्टे ।
“स ज्ञात सञ्जतीर्थेषु सन्त्यज्येऽपि दीक्षित ।
हरिश्च प्रीतिमाप्नोति य पवित्रं समाचरेत् ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन यो न कुर्यात् पवित्रकम् ।
हरन्ति राक्षसास्तस्य वर्षपूजादिकं फलम् ॥”
योगसारे च पवित्रोत्सवपुण्याख्यानं नागराज
पवित्रं प्रति श्रीरुद्रेण वरदानम् । यथा,—
“ये त्वां न बहुमन्यन्ते यथा सम्भावितो मया ।
कपहोमादिकं तेषां फलं त्वामेतु निश्चयात् ॥
विष्णुरहस्ये ।
न करोति विधानेन पवित्रारोपणं यः ।
तस्य सान्तवरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥
तस्माद्भक्तिमत्पुण्यात्तैरेवेत्युपरायये ।
वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरि ॥”
अथ पवित्रारोपणमाहात्म्यम् ।
तत्र बौधायन ।
“यावांस्यस्य पवित्रस्य तावत् खर्गे मज्जीयते ।
आयुरारोप्यमैत्र्य विपुलं तस्य वर्द्धते ॥
महाब्रह्मितायाम् ।
सन्तुस्वरं वा पूजा कृता वै मन्त्रिणा द्विज ॥
ब्रह्मिणा वात पूजा स्नादिवाह भगवान् हरि ॥
विष्णुरहस्ये ।
पवित्रारोपणं विष्णोर्मुनिं वि सुक्तिप्रदायकम् ।
स्त्रीपुत्रीर्त्तिप्रदं पुण्यं सुखसम्पन्नवाहकम् ॥
पुण्यानां तथा पुण्यं सन्मपापहरणं वै ।
पवित्रारोपणं तस्मात् पवित्रं परमं स्मृतम् ॥
सन्तुस्वरं नरो भक्ष्या समभ्यर्च्य जनादनम् ।
यत् फलं समवाप्नोति पवित्रारोपणेन तत् ॥
किञ्च ।
पावयज्जेनसो निव्यं चायते भवन्वनात् ।
पवित्रं तेन विख्यातं ब्राह्मं तेजोऽभिधीयते ॥
विष्णाव्या तु विख्यातं तदा लोके विधीयते ।
स एव स्रजरूपेण यज्ञेऽपि कर्मणा प्रभु ॥
तदेव विगुणीच्छतं तत् नारायणाख्यम् ।
त्रिदेवात्मा त्रिवेदात्मा चतुश्चरः प्रणवः स्मृतः ॥
अथ पवित्रारोपणविधिः ।
“सौवर्णे राजतेस्तान्ने चाग्नेः सुतेः सु पादिके ।
कार्पासैर्वा पवित्राशीष्यते काशे कुशैरपि ॥

पवित्रा

नैवावाह्य यथास्थान ब्रह्माद्या देवतास्ततः ।
तत्तन्मन्त्रे सन्निधाप्याहृतगन्धादिना चैवेत् ॥
तत्र तत्र ता देवताचोक्ता ।
ब्रह्मविष्णुमहादेवास्त्रिमुखीदेवता स्मृता ।
प्रणव सोमवह्नी च ब्रह्मा नाग शशी रवि ॥
शिवश्च विश्वदेवाश्च नवस्त्रज्यधिदेवता ।
क्रिया च पौरुषी वीरा चतुर्थी चापराजिता ॥
जया च विजया चैव मुक्तिदा च सदाश्रिता ।
मनोमयी तु नवमी दशमी सर्वतोमुखी ।
गन्धीनां देवतास्तेतास्तास्तत्र विनिवेशयेत् ॥
तन्मन्त्राश्चेत् ।
ओं सर्वभरकृपिताङ्ग । सर्वदेवनमस्कृत ॥
लावण्यरूपविद्यात्मन् । श्रेष्ठस्त्व समाश्रय ॥
ओं सर्वलक्ष्मीकर । श्रीश । सर्वज्ञानरसात्मक ॥
निवृत्तरूपविद्यात्मन् । भयस्त्व समाश्रय ॥
ओं अतिवैगमरुद्योने । परब्रह्मन् । दिवस्ते ॥
कनीयो हे प्रभो । देव । तेजसा स्तुत्रमाश्रय ॥
यत्र मन्त्रो न वर्तेत तत्तन्नामैव तत्र च ।
नमोऽन्त सचतुर्थीकच्छ्रुत प्रालिखनात्मन् ॥*॥
अथ कृष्णकराम्बोले पङ्कजश्रेण निर्मितम् ।
वितस्तिमान बभ्रवीयात डोरक मङ्गलात्मकम् ॥
तत्र मन्त्र ।
ओं सवतसरहताङ्गाया सम्पूर्णफलदायि यत ।
पवित्रीकरणायैतौ कौतुक धरते नमः ॥
ततो गन्धपवित्रं यद्दहीला धूपितं बुध ।
भगवन्त नमस्कृत्य भक्ता स प्रार्थयेदिदम् ॥
आमन्त्रितोऽसि देवेश । साङ्ग देवगणेश्वरे ।
मन्त्रेशैलोकपालेश्च सहित परिवारके ॥
आगच्छ भगवन्नृप । विधिसंपूर्णकारक ॥
प्रातस्तिकां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ॥
ततश्च ।
विष्णुतेजोद्भव रम्य सर्वपातकनाशनम् ।
सर्वकामप्रद देव तवाङ्गे धारयाम्यहम् ॥
अनेन मनुष्या विद्वान् शूलसमुत्तिष्ठेन हि ।
देवात् गन्धपवित्रं तच्छ्रीकृष्णचरणानयो ॥
नीराण्य देव स्तुत्वा च देवा पुण्याङ्गलि ततः ।
ततपवित्राणि ततकुम्भमयस्त्रिमनुष्याव ॥
तृप्तिहृमनुष्या रक्षित कवचैनावगुण्ठयेत ।
गीतगुह्यादिना कृष्याङ्घ्रिविष्णुगद निशि ॥
अथ पवित्रार्पणम् ।
“प्रातः कृत्वाणि निवृत्य विष्णुपूजा विधाय च ।
विशेषतोऽर्चयेद्देव पवित्राणि च पूजयेत् ॥
महावादित्रघोषेण नामसकीर्तनोत्सवे ।
शूलसमुत्तिष्ठेनैव पवित्राण्यर्पयेत् क्रमात् ॥
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण भक्ता कृत्वाय वैष्णव ।
पूजां कृत्वा परीवारदेवानां तान्यर्पयेत् ॥
अथ मन्त्रः ।
कृष्ण । कृष्ण । नमस्तुभ्य गृह्णाणेदं पवित्रकम् ।
पवित्रकरणायाय वर्षपूजाफलप्रदम् ॥
पवित्रकं कुरुष्वान्वा यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
शुद्धो भवाम्यहं देव । तत्प्रसादाज्जगद्देव ॥
महापूजां ततः कृत्वा स्तुत्वा नमार्थयेत् प्रभुम् ।

पवित्रा

वनमाकांश्या देव । कौस्तुभ सतत हृदि ॥
तद्वत् पवित्रतन्मूष पूजाश्च हृदये वृद्ध ।
जानतां जानता वापि न ज्ञात यत्तवाचैनम् ॥
केनचिद्दिग्दोषेण परिपूर्णस्तस्मै मे ॥
अथानि विधिनाभ्यन्तः पवित्रं तस्य चार्पयेत् ।
कृष्णे निवेदयेन्मन्त्रहीन इत्यादिना कृतम् ॥
गुरुश्च शक्ता संपूज्य पवित्रं गुरुवेऽर्पयेत् ।
वैष्णवभ्यः पवित्राणि हस्तैक धारयेत् स्वयम् ॥
संपूज्य वैष्णवान् विप्रान् शक्ता सम्भोज्य बन्धुभिः ॥
समं महाप्रसादान् शुक्लं शुद्धीत वैष्णव ॥
“अथ पवित्रविस्मर्जनविधिः । तन्ने ।
“मार्तं यन्महोरात्रं चिरात् धारयेत्तथा ।
देव तं हृत्सन्मर्षं देशकालानुसारतः ॥
प्रबुद्धं ज्ञानकर्मदादि कृत्वायुक्तार्थं कारयेत् ।
अभिधियाथ तोयेन पुनर्देवे निवेदयेत् ॥
तथान्ते इवमभ्यर्च्य विशेषात् पुण्यचन्दने ।
नैवद विविध इत्या ततः स्तुत्रं विस्मर्जयेत् ॥
ओ सांवतसरीं शुभां पूजां सम्पाद्य विधिवन्मम ॥
ब्रह्मेदानीं पवित्रं । त्वं विष्णुलोकं विस्मर्षितम् ॥
यावद्देवे पवित्राणि तावत्तिष्ठेत् समाहितः ।
ब्रह्मचारी हविष्याश्री देवपूजापरायण ॥
ततःफलशोक्ता बौधायनेन ।
यद्यथं कृच्छते विद्वान् वर्षं वर्षं न स श्रयः ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो वृक्षेश्वरी ॥
अथ तत्र मुख्यगौणकालनियमः ।
“मुख्यकालस्य चैवाथ विप्रतोपगमे सति ।
भाद्रादावपि कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं प्रभो ॥
तथा च विष्णुरहस्ये ।
आवण्यस्य विते पक्षे कर्कटस्य दिवाकरे ।
वाद्रहस्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
सिंहस्य वा रवौ कार्यं कन्यायाश्च गतेऽथवा ।
तस्यामेव तिथौ सन्ध्या तुलासंख्ये कथञ्चन ॥
मन्त्रतत्त्वप्रकाशे च ।
कर्कटस्य गते चर्ख्ये तथा सिंहगतेऽपि वा ।
वाद्रहस्यां शुक्लपक्षस्य हरेर्देवाय पवित्रकम् ॥
अथ वैदिग्भूपातेन मुख्यकालो न लभ्यते ।
कन्यागतेऽपि कुर्वीत यावन्मोक्षतिष्ठते हरिः ॥
इति हरिभक्तिविलासः ॥
पवित्रारोहणं, कौ (पवित्रस्य यन्त्रोपवीतस्य
आरोहणं सम्प्रदानं यत्र ।) पवित्रारोपणम् ।
यथा,—
“आवाहयुक्तपक्षस्य यादृशी आवण्यस्य च ।
पवित्रारोहणं कुर्याद्देवा प्रीतिकार परम् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण दुर्गाकीर्त्तनं भैरव । ।
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण पवित्रारोहणश्चरेत् ॥
विशेषात् आवण्यदेव देवा कुर्यात् पवित्रकम् ।
सर्वसामिपि देवानां पवित्रारोहणश्चरेत् ॥
आवाह्ये आवण्ये वापि सवतसरफलप्रदम् ।
प्रतिपद्गन्धसोक्ता पवित्रारोहण्ये तिथिः ॥
श्रिया देवा द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
हस्तदेवा भवभावित्याश्चतुर्थी तत्सुतस्य च ॥
पञ्चमी चोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गृहस्य च ।

पवित्रा

वनमाकांश्या देव । कौस्तुभ सतत हृदि ॥
तद्वत् पवित्रतन्मूष पूजाश्च हृदये वृद्ध ।
जानतां जानता वापि न ज्ञात यत्तवाचैनम् ॥
केनचिद्दिग्दोषेण परिपूर्णस्तस्मै मे ॥
अथानि विधिनाभ्यन्तः पवित्रं तस्य चार्पयेत् ।
कृष्णे निवेदयेन्मन्त्रहीन इत्यादिना कृतम् ॥
गुरुश्च शक्ता संपूज्य पवित्रं गुरुवेऽर्पयेत् ।
वैष्णवभ्यः पवित्राणि हस्तैक धारयेत् स्वयम् ॥
संपूज्य वैष्णवान् विप्रान् शक्ता सम्भोज्य बन्धुभिः ॥
समं महाप्रसादान् शुक्लं शुद्धीत वैष्णव ॥
“अथ पवित्रविस्मर्जनविधिः । तन्ने ।
“मार्तं यन्महोरात्रं चिरात् धारयेत्तथा ।
देव तं हृत्सन्मर्षं देशकालानुसारतः ॥
प्रबुद्धं ज्ञानकर्मदादि कृत्वायुक्तार्थं कारयेत् ।
अभिधियाथ तोयेन पुनर्देवे निवेदयेत् ॥
तथान्ते इवमभ्यर्च्य विशेषात् पुण्यचन्दने ।
नैवद विविध इत्या ततः स्तुत्रं विस्मर्जयेत् ॥
ओ सांवतसरीं शुभां पूजां सम्पाद्य विधिवन्मम ॥
ब्रह्मेदानीं पवित्रं । त्वं विष्णुलोकं विस्मर्षितम् ॥
यावद्देवे पवित्राणि तावत्तिष्ठेत् समाहितः ।
ब्रह्मचारी हविष्याश्री देवपूजापरायण ॥
ततःफलशोक्ता बौधायनेन ।
यद्यथं कृच्छते विद्वान् वर्षं वर्षं न स श्रयः ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो वृक्षेश्वरी ॥
अथ तत्र मुख्यगौणकालनियमः ।
“मुख्यकालस्य चैवाथ विप्रतोपगमे सति ।
भाद्रादावपि कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं प्रभो ॥
तथा च विष्णुरहस्ये ।
आवण्यस्य विते पक्षे कर्कटस्य दिवाकरे ।
वाद्रहस्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
सिंहस्य वा रवौ कार्यं कन्यायाश्च गतेऽथवा ।
तस्यामेव तिथौ सन्ध्या तुलासंख्ये कथञ्चन ॥
मन्त्रतत्त्वप्रकाशे च ।
कर्कटस्य गते चर्ख्ये तथा सिंहगतेऽपि वा ।
वाद्रहस्यां शुक्लपक्षस्य हरेर्देवाय पवित्रकम् ॥
अथ वैदिग्भूपातेन मुख्यकालो न लभ्यते ।
कन्यागतेऽपि कुर्वीत यावन्मोक्षतिष्ठते हरिः ॥
इति हरिभक्तिविलासः ॥
पवित्रारोहणं, कौ (पवित्रस्य यन्त्रोपवीतस्य
आरोहणं सम्प्रदानं यत्र ।) पवित्रारोपणम् ।
यथा,—
“आवाहयुक्तपक्षस्य यादृशी आवण्यस्य च ।
पवित्रारोहणं कुर्याद्देवा प्रीतिकार परम् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण दुर्गाकीर्त्तनं भैरव । ।
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण पवित्रारोहणश्चरेत् ॥
विशेषात् आवण्यदेव देवा कुर्यात् पवित्रकम् ।
सर्वसामिपि देवानां पवित्रारोहणश्चरेत् ॥
आवाह्ये आवण्ये वापि सवतसरफलप्रदम् ।
प्रतिपद्गन्धसोक्ता पवित्रारोहण्ये तिथिः ॥
श्रिया देवा द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
हस्तदेवा भवभावित्याश्चतुर्थी तत्सुतस्य च ॥
पञ्चमी चोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गृहस्य च ।

पवित्रा

सप्तमी भास्करस्तोत्रा दुगायाश्च तथाष्टमी ॥
मातङ्गा नवमी प्रोक्ता वासुकीर्दशमी स्मृता ।
एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिन ॥
त्रयोदशी लङ्गस्य मम चैव चतुर्दशी ।
ब्रह्मणो दिक्पतीनाञ्च पौर्णमासी तिथिमता ॥
पवित्रारोहणं यो वै देवानां न समाचरेत् ।
तस्य सांवत्सरीपूजाफलं हरति केशव ॥
तस्माद्यज्ञेन कर्त्तव्यं पवित्रारोहणं परम् ।
कृते बहुफलप्राप्तिस्तत्पूजा सफलता भवेत् ॥
पवित्रं येन स्तुत्रेण यथा काव्यं विज्ञानता ।
तत् ऋग्यजुः प्रमाणञ्च रचयामासु च भैरव ॥
प्रथमं दर्भस्तुत्रञ्च पञ्चस्तुत्रं तत् परम् ।
तत् चौमं सुपुण्यं स्यात् कायासकमतं परम् ॥
पञ्चस्तुत्रं तथान्येन पवित्राणि न कारयेत् ।
पवित्राणि विपित्राणि कर्त्तव्याणि प्रयत्नतः ॥
गन्धमास्त्यै सुरभिभिरक्षितानि यथोदितम् ॥
कन्या च कर्त्तयेत् स्तुत्रं प्रमदा वा पतिव्रता ॥
विधवा शाश्वतीला च दुःश्रीला न हि कर्त्तयेत् ।
यत् स्तुतिभिर्न दैवञ्च भस्मधूमाभिमुखितम् ॥
तद्व्यज्येत यज्ञेन स्तुत्रमस्मिन् पवित्रके ।
उपयुक्तञ्चाखण्डं मयूरकान्दिदूषितम् ॥
मलिनं नीलरक्तञ्च यज्ञेन परिवर्जयेत् ।
स्तुत्रे पवित्रं कुर्वीत कनिष्ठोत्तममध्यमम् ॥
कनिष्ठकं पवित्रं सप्तविंशतितनुभिः ।
मध्यमोत्तमैश्च यज्ञकोषिसुखवीर्भायवर्जितम् ॥
चतुःपञ्चाशत् प्रोक्तं तन्नाम मध्यमं परम् ।
दिव्यभोगावहं पुण्यं स्वर्गसौख्यप्रदायकम् ॥
उत्तमञ्चैव तन्नामष्टोत्तरशतैर्न वै ।
तद्व्याप्तं तु महादेवैः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥
उत्तमं वासुदेवाय दद्याद्यदि पवित्रकम् ।
तदा याति हरिर्लोकं साधको नात्र संशयः ॥
अष्टोत्तरसहस्रं तु रत्नमालेत गीयते ।
पवित्रं तु महादेवाः स्तुतिस्तुतिप्रदायकम् ॥
रत्नमालां तु यो दद्यात्तदा देवैः पवित्रकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि स्वर्गं स्थित्वा शिवो भवेत् ॥
एतत्तु नागहाराश्च शङ्करश्च पवित्रकम् ।
अष्टोत्तरसहस्रेण तन्नामं सुमनोहरम् ॥
यं प्रयच्छति मन्त्रं तु स प्राप्नुवति तनुसंख्यम् ।
तावत्कल्पसहस्राणि मम लोके प्रमोदते ॥
अष्टोत्तरसहस्रेण वनमालां हरिः स्मृता ।
तन्नामं तस्य दानेन विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
यत् कनिष्ठं पवित्रं तु नामिमात्रं भवेत्तु तत् ।
द्वादशशतं तु यत्तु मातृमातृनेन योजयेत् ॥
ऊरुप्रमाणं मध्यं स्यात् अन्यीनां तत्र योजयेत् ।
चतुर्विंशतिमप्यस्य मातामातृन एव च ॥
पवित्रसुत्तमं प्रोक्तं जातुमात्रञ्च भैरव ।
षट्त्रिंशत्तनुयन्त्रीनां योजयेदात्ममानतः ॥
शतमष्टोत्तरं कार्यं यन्त्रीनां स्वविधानतः ।
नागहाराश्च तद्वदर्थं च विधातवः ॥
पवित्रं क्रियते येन स्तुत्रेण ग्रन्थः पुनः ।
तद्व्यज्यते स्तुत्रेण कर्त्तव्यां कल्याणानिता ॥
ग्रन्थं तु सप्तभिः कुर्याद्वेदनेन कनिष्ठके ।

पवित्रा

द्विगुणैर्मध्ये कुर्यात्त्रिगुणैरुत्तमे तथा ॥
अधिरात्र्यं पवित्राणि पूर्वस्मिन्दिवसे पुनः ।
मन्त्रन्यासं पवित्रेण कुर्यात्तत्र परेऽहनि ॥
दुर्गावीजेन मन्त्रेण मन्त्रन्यासं द्विजचरेत् ।
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण कुर्यात्तत्र च भैरव ॥
प्रतिग्रन्थि स्वयं कुर्यात्तन्त्रन्यासं विचक्षणः ॥
अङ्गुष्ठायैव जप्यन्तु मालायाभिह भैरव ।
यावन्तो ग्रन्थयन्त्राश्च तावन्त्येव च सन्त्यजेत् ।
मन्त्राणि तस्य तेन स्यात् देवाङ्गोपनिषोजनम् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण तन्त्रन्यासं कारयेत् ।
एकत्र न्यस्य सकलं यज्ञपात्रे पवित्रकम् ॥
तस्मिन्निधाय पुण्याणि गन्धादि च सुशोभनम् ॥
तन्त्रन्यासं तत् कुर्यादङ्गुष्ठायैव भैरव ॥
विष्णोस्तु मूलमन्त्रेण तन्त्रन्यासं कारयेत् ।
इदं विष्णुरिति प्रोक्तं मन्त्रन्यासे द्विजस्य हि ॥
शूद्राणां मन्त्रन्यासे मन्त्रो वै द्वादशाक्षरः ।
प्रासादेन तु मन्त्रेण मन्त्रन्यासो मम स्मृतः ॥
अनेन मन्त्रन्यासं दानधनेन कारयेत् ।
कुङ्कुमोष्ठीरक्ष्णूरैश्चन्दनादिवलेपने ॥
पवित्राणि विविध्याश्च तन्त्रन्यासं योजयेत् ।
सम्पूज्य विधिवद्देवीं मण्डले प्रयतो नरः ॥
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण दुर्गामन्त्रेण भैरव ।
दुर्गावीजेन दद्यात्तु देवा ऋद्धिं पवित्रकम् ॥
यस्य देवस्य या पूजा तस्य तस्यैव मङ्गलम् ।
यस्य यस्य तु यो मन्त्रो यथाध्यानादिपूजनम् ॥
त देव तेन भावेन पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
तस्यैव बीजमन्त्राभ्यां ऋद्धिं दद्यात् पवित्रकम् ॥
पवित्रं समग्रं दद्याद्देवैश्च पवित्रकम् ।
सर्वेषामेव वेदानां सन्ध्यायैश्च भैरव ॥
अभिर्भक्ता भवानो च गजवक्त्रो महोरगः ।
स्त्वन्तो भातुर्मातृगणो दिकपाणाश्च नव अष्टा ॥
एषां षट्शतं प्रोक्तं पूजयित्वा यथाविधि ।
ऋद्धिं पवित्रमेकैकं दद्यादेव समाहितः ॥
पञ्चगव्यञ्चरुं कृत्वा देवैः दद्याद्भुतिचयम् ।
तेनैव वज्रैश्च देवाः शम्भवे च यथाविधि ॥
आच्येरष्टोत्तरशतं तिलैराच्यैस्तथैव च ।
अष्टोत्तरशतं दद्यात्तदा देवैः च साधकः ॥
एवमेव विधानेन विष्णुादीनाञ्च वैष्णवः ।
पवित्रारोपणं कुर्यात्तन्त्रन्यासार्थसिद्धये ॥
नैवेद्यैर्विविधैः पर्येवैटपिष्टकमोदकैः ।
कुङ्कुमाकरिकैश्चैव खण्डूरैः पनसैस्तथा ॥
आम्बुदाहिमककाद्राक्षादिविविधैः फलैः ।
मन्त्रभोग्यादिभिः सर्वैर्मन्त्रैर्मन्त्रैस्तथोदकैः ॥
गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दोषैश्च सुमनोहरैः ।
वासोभिर्भूषणैश्चैव भवान् साधको यजेत ॥
नटनर्तकसंघैश्च वैष्णवाभिरपि भैरव ।
शृङ्गारैश्च ससदितो जागर कारयेन्निग्रि ॥
भोजयेद्ब्राह्मणांश्चापि ज्ञातीनपि द्विजोत्तमैः ।
पवित्रारोहणे हस्ते दक्षिणासुपदापयेत् ॥
द्विरप्य गां तिलं वाचो हतं वा श्राकमेव वा ।
इमं मन्त्रं तत् पश्चात् साधकः ससुदीरयेत् ॥
मन्त्रविहममात्राभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।

पशु

इयं सावनसरी पूजा तवास्तु परमेश्वरि ॥
ततो विसर्जयेद्देवीं पूर्वभिः प्रतिपत्तिभिः ।
एव कृते पवित्राणां दाने देया यथाविधि ॥
सवत्सरस्य या पूजा सन्ध्यायाम् वतः । जायते ।
कल्पकोटिशतं यावद्देवीमेष्टे वसेन्नरः ।
अत्रापि सुखसौभाग्यसम्पन्निरतुला भवेत् ॥”
इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः ॥
गरुडपुराणे ४२ । ४३ अध्याययोरप्येतद्गद्यं
यम् ॥
पवित्रं, जि पवित्रमस्य जात इत्यर्थे तार-
कादित्वात् इतश्चप्रत्ययनिष्पन्नः । तत्पर्यायः ।
पवित्रं २ प्रयत्नः ३ पूतः ४ शुचिः ५ शुद्धः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
पशुः कः वन् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर-
सकः सेटः ।) कः, पाश्र्वयति । इति दुर्गादासः ॥
पशुः, च वाधिः । ग्रन्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां उभः सकः सेटः ।) च, पश्यति पश्यते । वाधो
विहति । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । ग्रन्थस्थाने सार्धं
पठन्ति केचित् । इति दुर्गादासः ॥
पशुः, तः कः अशुपसगाद्वन्वाधयो । स्वर्गगण्यो ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परः सक-
सेटः ।) तावद्योपधः । पश्यति । अशुपसगा-
दिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निविध्यते । वाधो-
विहति । इति दुर्गादासः ॥
पशुश्च, जि, (पशोरिदं पशवे हितं वा । पशु-
यतः ।) पशुसम्बन्धिः । इति सवित्रसारवाकर-
णम् ॥ (पशुहितकरम् । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
१ । ३२१ ।
“रन्ध्रं पशुसमाजीव जाङ्गलं देशमावसेत् ॥”)
पशुः पु, (अविशेषेण सन् पश्यतीति । दृशिरौ
प्रेक्षणे + “अर्जिदृशिकल्पमिपसीति ।” उणां ।
१ । २८ । इति कः पश्यादेशः ।) अन्या
श्रुतुपतिर्यथा, “पश्यन्ति पश्यन्ति पान्-
हस्ताभ्यां हिताहितम् ।” इति भरतः ॥ अशु
विशेषः । तस्य लक्षणम् । लोमवक्त्राङ्गुल
वल्गुम् । इति भावार्थः कथादः ॥ तद्वदं
यथा । विह १ यात्र २ तरङ्गः ३ वराहः ४
कपि ५ भङ्गः ६ खड्गः ७ माह्वः ८
शृङ्गः ९ विहङ्गः १ गोघा ११ आवित १२
हरिणः १३ कृष्णसारः १४ खरः १५ गङ्गुः १६
रङ्गुः १७ शम्बरः १८ रौहिणः १९ गोकर्णः २०
पृषतः २१ शयः २२ ऋक्षः २३ रोहितः २४
चमरः २५ गन्धर्वः २६ शरभः २७ रामः २८
हमरः २९ गवयः ३ शशः ३१ खड्गाशः ३२
गौ ३३ खड्गः ३४ कृगः ३५ मेघः ३६ खरः ३७
हृक्षी ३८ अश्वः ३९ । इत्यमरः ॥ * ॥ (यथा,
“पशुः पशूनां दौर्लभ्यात् कश्चिन्नाथो वृकायते ।
ससत्त्वः वृकमासाद्य प्रहति भजते पशुः ॥
तद्वदशो ब्रह्मस्य कश्चिन्नाथो वृकायते ।
स्यापयत्नात्तन्नामान्नामन्नासाद्य भिद्यते ॥”
इति चरके स्तुत्रस्थाने निशेधध्याये ॥)
तत्र याण्यादयमेवेन चतुर्दशविधा पशवो यथा

“गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्हभो मनुष्यश्चेति
सप्त आत्मा पशवः । महिषवानरश्चक्षुसरी-
रूपरूपपुत्रतन्माश्चेति सप्तारण्या पशवः ॥”
इति दुर्गासप्ततन्त्रे पौन्येनचि ॥ ३॥ वैद्यके
भूशयजाङ्गलमेदेन स द्विविधः । तत्र विज्ञायाधि-
त्वात् भूशया नकुलगोधादयः । तेषां मांसगुणाः ।
“प्रहसा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
गुरुष्णमधुरा स्निग्धा वातघ्ना शुक्रवह्ना ॥
स्थलजा जाङ्गला प्रोक्ता ऋगा जङ्गलचारिणः ।
जाङ्गला हरिणश्चागादयः । तेषां मांसगुणाः ।
लघव शीतमधुरा सक्तवाया हितानुगुणाः ।
तेषामवयवादीनां गुणः ।

गुरुभवा बहुभुजो ये चोपचितमेदसः ।
एकदेहेऽपि पूर्वाह्णं ऋगाणां पक्षिणां परम ॥
सर्वेषां शिरः स्फुट्यन्ती हृत्तर्मयस्तद्गुदम् ।
पादपुष्कान्तमस्तिष्कतुष्कक्रोडा समेहना ।
घातव शोणितान्वाक् गुरवः स्तु परस्परम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ ३॥

“तत्र गजगवयमहिषरुचमरुदमरुहोहित
वराहखडगिगोकयकालपुष्क कोन्धयङ्गुरय
गवयप्रभृतय कूलचरा पशवः ।” एषां गुणा
यथा,—

“वातपित्तहरा वृक्षा मधुरा रसपाकयोः ।
शीतला बलिनः स्निग्धा मृदला कफवह्ना ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

“उद्धा गजा वाजिनश्च महिषा सौरभाजकाः ।
खरभूकरमेवाश्च आ च माज्जरन्ध्रकाः ।
इत्येते पशवो ज्ञेया यामवासनिवासिनः ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशोऽध्याये ॥
ह्यागादौ पशुपदप्रयोगमाह यज्ञपार्थः ।

“उद्धो वा यदि वा मेघश्लागी वा यदि वा ह्य ।
पशुस्थाने नियुक्तानां पशुशब्दोऽभिधीयते ॥”

इति बलिदानप्रकरणे तिथितत्त्वम् ॥ ३॥
अथैवंपशुघ्नने दोषो यथा,—

“वसेत स नरके घोरे दिनाणि पशुरोममि ।
सन्मितानि दुराचारो यो हन्यविधिना पशून् ॥”

इति भारुडे ६५ अध्यायः ॥ ३॥
पञ्चभिष्ठात्री देवता यथा,—

“सिद्धे वसति दुर्गा च श्रमे च प्रजापति ।
एते च वसते वायुर्मेवे श्वे च ऋक्षमा ॥

नक्षत्राणि च शशके ऋषासारे हरि स्वयम् ।
शतक्रातुगवां पृष्ठे मनुये भुवनानि च ॥

शक्रक मङ्गलान्यष्टौ गजे विष्णुगणेश्वर ।
अथे तु दान्द्रादिवा ब्राह्मणे सर्वदेवता ॥

ब्रह्मा तु चामरे च न ह्यागने तु तथा नल ।
एतस्मान् कारुणाकृतं पूज्या यन्त्रा प्रयत्नतः ॥”

इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटलः ॥ ३॥
प्रमथ । देवः प्राणिमात्रम् । इति शब्द-

रत्रायणे ॥ द्रगल । यज्ञ । सप्तादिनामात्मा ।
इति धर्मणि ॥ यज्ञोद्ध्वर । इति शब्द-

चक्रिका ॥ ३॥ ३॥ साधकानां भावत्रयाणां
प्रथमो भावः । तस्य निर्वायो यथा, ब्रह्मपटले ।

“पशुभावस्थिता नाथ । देवतां शृणु विस्तरात् ।

दगापूजा विष्णुपूजा शिवपूजाश्च निवृणु ॥
अथश्व हि य करोति स पशुरत्तमः स्मृतः ॥

केवल शिवपूजाश्च य करोति च साधकः ॥
पशूनां मध्यतः श्रीमान् शिवया सह चोत्तमः ।

केवल वैष्णवो घोरः पशूना मध्यमः स्मृतः ॥
भूतानां देवतानाश्च सेवा कुर्वन्ति सर्वदा ।

पशूनामधमा प्रोक्ता नरकस्था न सशयः ॥
त्वत्सेवा मम सेवाश्च ब्रह्मविद्यादिवेनम् ।

कृतान्त्यसम्भूतानां नाथिकानां महाप्रभो ॥
यत्किञ्चिन्ना भूतिनीनां तत् सेवां शुभप्रदाम् ।

यः पशुर्ब्रह्महत्यादिसेवाश्च कुरुते सदा ॥
तथा श्रीतारकत्रयसेवा ये वा नरोत्तमाः ।

तेषामसाध्या भूतादिदेवता सर्वकामहा ॥
वर्जयेत् पशुमार्गेण विष्णुसेवापरो जनः ॥”

द्वितीयपटले ।
“निवृणुष्व तथैव सन्धावन्दनं पितृतर्पणम् ।

देवतादर्शनं पीठदर्शनं तीर्थदर्शनम् ॥
गुरोराज्ञापालनश्च देवतानिब्रूयन् ॥

पशुभावस्थितो मत्तर्गे महासिद्धिं लभेद्भुवम् ॥”
षष्ठपटले ।

“पुनर्भावः पशोरेव शृणुष्व आदरपूर्वकम् ।
अकस्मात् सिद्धिमाप्नोति पशुर्नारायणोपमः ॥

वैकुण्ठनगरे याति चतुर्भुजकलेवरः ।
शङ्खचक्रगदापद्महस्तो गरुडवाहनः ॥

महाधर्मस्वरूपोऽसौ महाविद्याप्रसादतः ।
पशुभावः महाभावः भावानां सिद्धिदः परम् ॥

आदौ भावः पशोः कृत्वा पश्चात् कुर्यादवश्यकम् ।
वीरभावः महाभावः सर्वभावीसमोत्तमम् ।

तल्लक्षादितिसौन्दर्यं दिव्यभावः महाफलम् ॥
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डम् ॥ ३॥

तस्य कालो यथा,—
“आदौ दशमदण्डेन पशुभावसंयापि वा ॥”

इति तत्रैव ।
“जन्मभावः पशुभावः वर्षषोडशकावधि ॥”

इति वामकेश्वरे ५१ पटलः ॥ ३॥
पशुभावकर्मकाकर्तव्यगर्भतद्भावनिन्दामाह ।

“पशुभावरता ये च केवलः पशुरूपिणः ।
राज्ञो यन्त्रश्च मन्त्रश्च न सूश्रेत न जपेत् कश्चितः ॥

सशयो बलिदाने च तन्त्रे च संशयः सदा ।
मन्त्रे चाक्षरबुद्धिश्च अविश्वासो गुरौ सदा ॥

प्रतिमास्तु शिलाबुद्धिर्भेदको देवते पुनः ।
निरामिवेश देवेशि । दधताया प्रपूजनम् ॥

अज्ञानेन सदा ज्ञानं प्रत्यहं देहताडनम् ।
सर्वेषाञ्चैव निन्दास्तु यः कृत्याश्च महेश्वरि ॥

स एव पशुभावनः अधमः परिकीर्तितः ॥”
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे ६ पटलः ॥ ३॥

“राज्ञो नैव यज्ञेदेवी सन्धाया वा पराङ्मुखे ।
ऋतुकालं विना देवि । रमणं परिवर्ज्यतः ॥

मांसादिकं भक्ष्यं शान्तिं । त्वत्सेवां पश्य पश्य ॥
यदन्यद्वन्द्वद्विहितं कुर्यान्नियमततुपर ॥”

इति निवृणुतन्त्रे १ पटलः ॥ ३॥

पशूनां व्रतभङ्गप्रायश्चित्तं यथा —

“पशूना व्रतभङ्गादौ विधिः प्रथमतः शृणु ।
व्रतभङ्गे निवृणुते निवृणुते निवृणुते निवृणुते ॥

सहस्रं प्रजपेन्नृणो व्रतदोषोपशान्तये ॥”
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे २ पटलः ॥

पशु यः, (दृश्यते इति । दृश्य + “अर्जिदृशीति ।”
उत्था ॥ १२८॥ इति भावे क्वा पश्चि-आदेशश्च ॥)

दर्शनम् । इति मेदिनी । श्रे, १ ॥
पशुक्रिया, स्त्री, (पशोरिव क्रिया कायम् ।)

मैथुनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २ । १ (पशुना
ह्यागादिजन्तुना क्रिया इति विग्रहे ह्यागादि

पशुबलिदानकार्यम् । यथा, हरिवंशे ॥ ५७॥ २॥
“स्ततायुवाजा भूतेष्व निवृणु मांसवलिप्रिया ।

तिथौ नवम्या पूजाश्च प्राधान्ये सपशुक्रियाम् ॥”
पशुगायत्री स्त्री, (पशुकर्तव्यया गायत्री ।)

बलिदानीयपशुकर्तव्यमन्त्रविशेषः । यथा —
पशुकर्तव्यं पशुगायत्री जपेत् । सा यथा । “पशु

पाशाश्च विद्वद्भिरश्चेद्देव्य धीमहि तन्न पशु-
प्रचोदयात् ॥” इति दुर्गासप्ततन्त्रप्रयोगः ॥

पशुपति पु, (पशूनां स्थावरजङ्गमानां पतिः ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । २२॥ (यथा,

महाभारते । १३ । १७ । १३४ ।
“जङ्गमात्मा पशुपतिर्वातरहा मनोजवः ॥”

तस्य निरुक्तिर्यथा चिन्तामणिदृष्टवचने —
“ब्रह्माद्या स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्तिताः ।

तेषां पतिमहादेवः स्मृतः पशुपतिः श्रुतौ ॥”
अपरा निरुक्तिर्यथा, वराहपुराणे ।

“अहं सर्वविद्यानां पतिराद्यः सनातनः ।
अहं वै पतिभावेन पशुमध्ये व्यवस्थितः ॥

अतः पशुपतिनाम त्वं लोके स्थातिमेव्यसि ॥”
अथ यजमानमूर्तिः । यथा । पशुपतये यज

मानमूर्तये नमः । इत्यष्टमूर्तिपूजायां भविष्य-
पुराणम् ॥ (महादेवो हि नेपात्रे पीठस्थाने पशु-

पतिरित्याख्याया विराजते । यदुक्तं महाविष्णु-
श्रुतन्त्रे शिवस्य श्रतनामस्तोत्रे,—

“नेपात्रे च पशुपतिः केदारे परमेश्वरः ॥”
पशुपत्स्त्र, स्त्री, (पशुप्रियं पत्स्त्रं सुदृढजालाशय

उतपतिस्थानत्वेनाख्यम् । अथ । पशुप्रियं
पत्स्त्रमिति केचितः ।) कैवर्त्तसुस्तकम् । इति

शब्दचन्द्रिका ॥
पशुपाशकः, पु, (पशूनामिव पाशो बन्धनं यज ।

तत् कपः ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
“स्त्रियमानतपूर्वाङ्गो खपादान्त पदङ्गयम् ।

जङ्घांशेन रमेत कामी नव्योऽयं पशुपाशकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

पशुप्रेरणः स्त्री, (पशूनां प्रेरणम् ।) गवादीनां
चालनम् । तत्तपस्यायः । उद्ग २ । इत्य-

मरः । ३ । २ । ३६ ॥
पशुमोहनिका, स्त्री, (सुखतोऽनया । सुख +

ल्युटः । स्त्री । कर्त्तुं तापि अतः इत्यम् । तन
पशूनां मोहनिका ।) कङ्क्रीलता । इति राज-

निर्घण्टुः । (कङ्क्रीलताया विज्ञेया श्रेयः ॥)

पश्चिमा

पशुरञ्जु, स्त्री, पशुनामशादीनां वन्मनावरञ्जु ।
ततपर्याय । दामनी २ । इत्यमर । २।६।७३ ॥
वन्मनी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
पशुराज, पु, (पशूनां राजा । “राजाह्वसखि
भ्यटच ।” ५ । ४ । ६१ । इति समासान्तकण्ठः ।)
सिद्ध । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पशुहरीतकी, स्त्री, (पशूनां हरीतकीव हित
कारिणा ।) आम्नातकपलम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
पश्चात, व्य, (अपरस्मिन् अपरस्मात् अपरो वा
वर्षात् आगतो रमणीय वा । “पश्चात् ।” ५ ।
३ । ३२ । इति अपरस्य पञ्चभाव आतिष्ठ
प्रत्ययोऽस्मात्तेविषये ।) प्रतीची । चरमम् ।
इत्यमर । ३ । ३ । २४२ ॥ (यथा रघु । ४ । ३ ।
“प्रतापोऽथे तत शब्द परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्त्वेव चा चम् । ”)
अधिकार । इति मेदिनी । ते, ३१ ॥
पश्चात्ताप, पु, (पश्चात् अप्यतोऽकार्ये कृते चरमे
ताप ।) अहुश्रोचनम् । चरमे शोकः । पश्चान्
इति भाषा । ततपर्याय । अहुताप २ विप्रती
सार ३ । इत्यमर । १ । ७ । २५ ॥ (यथा,
रामायणे । ३ । ५१ । ३६ ।
“उल्लेखितं यत्कश्च पश्चात्तापसमन्वितः ।”
केचित्तु पश्चात् ताप इति पदद्वयमिच्छन्ति ॥)
पश्चाद्, जि, (अपरश्चात्तापार्थे इति । “अपर
स्याहं पञ्चभावो वक्तव्यः ।” २ । १ । ५८ ।
इत्यस्य वार्ति इति पञ्चभावः ।) शेषार्हः ।
अपरार्हः । यथा, शकुन्तलायाम् । १ अङ्के ।
“ग्रीवामङ्गाभिराम सुहृदुपतति स्तब्धेन बह-
द्वि
पश्चाद्देन प्रविष्ट शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वं
कायम् ॥”
पश्चिम, जि (पश्चाद्भवम् । “अद्यादिपश्चात्
हिमच ।” ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्ति इति
हिमच ।) पश्चाद्भवम् । इत्यमर । ३ । १ । ८१ ॥
(यथा, रघु । १ । ७ । ८ ।
“तद्वत्प्रसन्नं वृत्तं मन्त्रिद्वयं समादधु ।
स्तरणं पश्चिमाभावां भर्तुं सयामयायिनः ॥”)
पश्चिमा, स्त्री, (पश्चिम + टाप ।) अस्मात्पला-
वच्छिन्नदिकः । ततपर्याय । प्रतीची २ वाच्यी ३
प्रत्ययः ४ । तद्विगभववायुयुष्मा ।
“पश्चिमो मासतस्करश्च कफमेहविशोषणः ।
सद्यः प्राणहरो दुष्टः शोषकारी शरीरिणाम् ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥
अपिच । राजवल्लभः ।
“पश्चिमोऽश्विपुर्व्यावकारोऽग्निरिवहृन् ।
कषायः शोषणः स्थायो रोचनो विशदी कषु ॥
अपी कषुत्वैश्वर्यशैल्यैर्मन्त्रकारकः ।
सर्वत्रयज्जभियक्तप्रभावरचरीर्यलतः ॥
ब्रह्मचरीपयज्जभ्यो दाहश्रोथलपहः ॥”
तद्विगधपतिर्वदयः । यथा, अमरे । १ । ३ । १ ।
“इन्द्रो वक्त्रिः पितृपतिर्नैक तो वदयो मरुतः ।

पश

कुवेर ईश पतय पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥”
तद्विगधपतयो मिथुनतुलाकुम्भराशयश्च । यथा,
“प्रागादिककुम्भात्ताया यथासंख्य प्रदक्षिणम् ।
मेधाद्या राशयो ज्ञेयाश्चिरादिति परिभ्रमात् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
पश्य, व्य, प्रशसा । विस्मयः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (पश्यतीति व्युत्पत्त्या “माधाभावे-
दृश्य श ।” ३ । १ । १३७ । इति प्रप्रत्ययेन
पश्यो वाच्यलिङ्गः । दर्शकः । यथा, सुखकोप
निषदि । ३ । १ । ३ ।
“यदा पश्य पश्यते रक्तवण
कतारमौश पुरश्च ब्रह्मयोगिन् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विषय
निरञ्जन परम सान्त्वयति ॥”)
पश्यतिकर्मा, [नृ] पु (पश्यतिर्दर्शनमेव कर्मा
यस्य ।) दर्शनकर्मा । तद्वैदिकप्रख्याया ।
चिन्वात १ चाकनत २ आचक्ष्म ३ चष्टे ४
विचष्टे ५ विचर्वेयि ६ विश्वचर्वेयि ७ अव-
चाकशत ८ । इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणि । इति
वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
पश्यतोहर, जि, (पश्यन्त जनमनादहं हर-
तीति । कृणु हरणे + अच । “वष्टी चाना-
हरे ।” २ । ३ । ३८ । इति अनाहरे षष्ठी ।
“वाग्दिकपश्यद्भ्यो युक्तिद्वयहरेषु ।” ६ ।
३ । २१ । इत्यस्य वार्ति इति षष्ठा अलुक् ।)
चौर । यथा, हेमचन्द्रः । ३ । ४६ ।
“यः पश्यतो हरेर्दर्थं स चौरः पश्यतोहरः ॥”
पश्यन् [त], जि (पश्यतीति । दृशिरी प्रेचये
+ “कटः श्रुतशान्तविति ।” २ । २ । २४ ।
इति श्रुतः ।) ईच्छककर्ता । इति आक-
रणम् ॥ (यथा, माकच्छेये । ६२ । २६ ।
“इत्युक्ता सा भगवती चक्षिका चक्षविक्रमा ।
पश्यतामेव देवानां तज्जैवान्तरधीयत ॥”)
पश्यन्ती, स्त्री (पश्यति या दृश्य + श्रुत + ङीप् ।
तन् “इत्यपश्यन्तीर्नित्यम् ।” ७ । १ । ८१ । इति शुम् ।)
जलाधारोऽस्थितद्वयगतनादकपवर्णः । यथा —
“जलाधारात् प्रथममुद्गितो यस्तु तारः परास्त्र
पश्चात् पश्यन्तः प्रथमो बुद्धिबुद्धमध्यमास्त्रः ॥”
इत्यजङ्कारकौस्तुभः ॥
(यथाच —
“वेखरीशक्तिनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा ।
द्योतिताया तु पश्यन्ती कक्ष्या वागनमायिनी ॥”
इति मञ्जिनाथद्वयवाक्यम् ॥
ईच्छककर्त्री । इति आकरणम् ।)
पश्चाचार, पु (पशूनां तन्मोक्षाधिकारिविशेषाया
माचारः ।) आचारविशेषः । यथा, —
“वेदोक्तेन यजेद्देवीं कामसङ्कल्पपूर्वकम् ।
स एव वेदिकाचारः पश्चाचारः स उच्यते ॥”
इत्याचारमेदतन्त्रम् ॥
पश, क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर-
सक सेट ।) क पश्यति । तातजान्त एवाय
मिति बहवः । दन्वान्त इति केचित् । ऋद्धं-

पा

न्यान्तापाठस्तु कस्यचिद्विरोधात् । इति दुगा-
दासः ॥
पश च बाधे । अन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-उभ सक सेट ।) च पश्यति पश्यते । बाधो
विहति । अन्धो अन्धनम् । अन्धनस्थाने
स्पर्शन केचित् पठन्ति । इति दुगादासः ॥
पश, त क अनुपसगाद्वन्धबाधयोः । स्पर्शगन्धो ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तपुरा पर सक-
सेट ।) ऋद्धंन्योपशः । क, पश्यति । अनुप
सगादिति शोपसर्गास्य प्रयोगो निषिध्यते । बाधो
विहति । इति दुगादासः ॥
पश, इ क नाप्ते । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां
पर सक सेट ।) नाश इह नष्टीकरणम् ।
इ क, पश्यति पाप गङ्गा । इति दुगादासः ॥
पश क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-सक सेट ।) क पासयति । पृथक्पाठा
इय न पितः । अन्यथा पश किं च इत्यनेनैवेष्ट
सिद्धे पृथक्पाठोऽनर्थकः स्यात् । इति दुगा-
दासः ॥
पश च बाधे । अन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-
उभ-सक-सेट ।) च, पश्यति पश्यते । इति दुगा
दासः ॥
पश्य, स्त्री (अपस्ययानि सङ्गीभूय तिष्ठन्ति
जीवा यत्र । अप + स्ये सङ्गातशब्दयोः +
“आतश्चोपसर्गः ।” ३ । १ । १३६ । इति क ।
उपसगस्याकारलोपो निपातनात् ।) गृहम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ५६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६६ । ११ । [सुय्याय ॥”)
प पश्यमसुर इत्यत गोराविष्कषि हरये
पङ्कव, पु, श्शश्वधारिस्त्वैकजातिविशेषः । तस्य
विवरणं यथा हरिवंशे । १४ । १५ — १६ ।
“सगरस्तां प्रतिज्ञात्वा शुरोवाक्य निशम्य च ।
धम्म जघान तेषां वै वैश्यान्त्यल चकार ह ॥
अहं शकानां शिरसो सुखयिला असर्जयत् ।
यवनानां शिरः सर्वे काम्बोजान्मानयेव च ॥
मारदा सुक्तकेशाश्च पङ्कवाः श्शश्वधारिणः ।
नि स्त्राध्यायवधकारा जतास्तेन महात्मना ॥
शका यवनकाम्बोजाः मारदा पङ्कवास्तथा ।
कोला सर्पा समहिषा दान्वाः कोलाः चक्रेरजा ॥
सर्वे ते क्षत्रियास्मात् । धर्मेक्षेपां निराकृतः ।
वशिष्ठवचनमाजन् । सगरेण महात्मना ॥”
(कश्चित् पङ्कव पाठोऽपि दृश्यते । यथा,
गो रामायणे । १ । ५५ । १८ ।
“तस्या हम्भारवीतुच्छदा पङ्कवा शतशो वृपः ॥
अनाश्रयन् बर्जं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥”)
पञ्जिका, स्त्री वारिप्रज्ञी । इति शब्दमालाः ॥
पा, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं सक-
अणिट ।) अस्त्रेव पिबादेशः । पिबति पय
पान्ध । इति दुगादासः ॥
पा, क रचये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्दां-
पर-सक-अणिट ।) क, पाति । इति दुगा-
दासः ॥

पाशुप

पा, चि (पिबतीति । पा पाने + क्तिप ।) पान कथा ॥ (पाति रक्षतीति । पा रक्षणे + क्तिप ।) रक्षणात्ता । (“विश्व पातीति विश्वपा ।” इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥)

पाशुव पु, (पाशोलवयविशेषस्य विकार । पाशु - अश्व ।) लवयविशेष । पाङ्गा लोच इति भाषा ॥ तनपण्याय । रोमकम् २ औद्भिज्जम् ३ वसुकम् ४ वसुपाशु ५ ऊधरजन ६ औधरम ७ रेगिणम - ओर्जम ८ सहम् ९ । अस्य गुणा । तीक्ष्णत्वम् । अत्युष्णत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । पाह्योषकरत्वम् । ग्राह्यत्वम् । पित्तकोपकरत्वम् । इति राजनिघण्टु ॥

“औद्भिद पाशुलवय यज्जात भूमित स्वयम् । चार गुरु कटु क्षिण्व स्नेहल वातनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाश ॥

पाशु पु (पश्यति नाशयति आत्मानमिति । पश्चि नाशने + “अञ्जिदृशिकमीति ।” उणा । १ । २८ । इति कु दीर्घश्च ।) घूलि । इत्यमर । २ । ८ । ६८ । (यथा, मनु । ४ । १ । २ । “कर्णशवेऽनिले राक्षसौ दिवा पांशुसम्पहने । एतौ वर्षास्त्रनाथावाध्याययज्ञा प्रचक्षते ॥”) शस्त्रार्थचिरसञ्चितगोमय । सार इति भाषा ॥ इति मेदिनी । शे, ११ ॥ पर्पट । कप्रविशेष । इति राजनिघण्टु ॥ (इत्यसकारान्तोऽपि दृश्यते ॥)

पाशुकासीस, स्त्री, (पांशुद्वि कासीसम् ।) कासीसम् । इति राजनिघण्टु ॥

पाशुकुली स्त्री, (पांशुना कोलति आकुलीभवतीति । कुल + क । तत स्त्रियां ङीष् ।) राजमार्ग । यथा । “रथ्या पांशुकुली भवेत् ।” इति हारावली । १ । २ ॥

पाशुकूल स्त्री (पांशो कूलमिव ।) अनामपणे - निक्ता । यथा, त्रिकाण्डशेषे ।

“शासन धर्मकील स्वाशुक्रुति शूद्रशासनम् । पञ्जोलिका कण्ठकीला पांशुकूल न कस्यचित् ॥”

पांशुचत्वर, पु, (पांशुभिश्चत्वर इव ।) चनोपल । इति शब्दमाला ॥

पाशुचन्दन, पु, (पांशुचित्तमभसरजश्चन्दनमिव यस्य ।) शिव । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पाशुचामर पु, (पाशुधूलिचामर इव यस्य ।) पट्पास । इति जटाधर ॥ तौषु इति भाषा ॥ (पांशौ दूष्वा चामर इव यस्य ।) दूष्वाचिततटी भ्रमि । वज्रापक । प्रशसा । पुरोटि । घूलि-गुच्छक । इति मेदिनी । रे, ३ ५ ॥

पाशुज स्त्री (पांशोवायने इति । पाशु + जन् + ड ।) पाशुलवणम् । पाङ्गा लोच इति भाषा ॥ तत्पण्याय । ऊधम् २ औद्भिदम् ३ । पाश्वम् ४ नजम् ५ पटु ६ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणा । भक्तत्वम् । पाचनत्वम् । पित्तकारित्वम् । इति राजनिघण्टु ॥

पाशुपत्र स्त्री, (पांशु कर्पूर इव सुगन्धि पत्रमस्य ।) वास्तकम् । इति शब्दमाला ॥

पाक

पांशुमदन पु, (मद्यतेऽन्नाविति । मद् + ल्युट् । मर्दन । तत पाशु मर्दनो यच्च । यज्ञापांशो-मर्दन यच्च ।) केदार । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पाशुर, पु, (पांशु चिरसञ्चितगोमयादिकसुत पत्तित्वेन रातीति । पाशु + रा + क ।) दशक । षोडश इति भाषा ॥ पीठसर्पी । खड्ग । इति हारावली । १२३ ॥ (पांशुरस्या-स्तीति । “नगपांशुपाण्डुभ्यश्च ।” ५ । २ । १ ७ । इत्यस्य वार्त्ति इति र । पांशुविशिष्टे चि ॥ यथा ऋग्वेदे । १ । २२ । १७ । “इद विष्णुविचक्रमे चेष्टा निदधे पदम् । सक्कमस्य पाशु(सु)रे ॥”)

पांशुरागिणी, स्त्री, (पांशुरागो विद्यतेऽस्या । इति स्त्रियां ङीष् च ।) महामेदा । इति राजनिघण्टु ॥

पांशुल, पु, (पांशुविद्यतेऽस्य । पांशु + “विष्वा-दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच ।) हर । पापी । इति शब्दरत्नावली । पुष्कल । शुभो खडाङ्गम् । इति मेदिनी । ले, १ ८ ॥ पूतिक । कौटकरङ्ग इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाशुयुक्ते चि । इति धरणि ॥ (पांशुर्दोष पापश्च तद्व्युक्ते च चि । यथा रघु । २२ ।

“तस्या खरस्यासपवित्रपांशु

भपाशुलानां धुरि कौर्त्तनीया ।

मार्गं मनुष्येभ्यश्च धर्मपत्नी

श्रुतिरिवार्थे स्मृतिरन्वगच्छत ॥”)

पांशुला, स्त्री (पांशुल + टाप ।) कुलटा । भूमि । इति शब्दरत्नावली । केतकी । रजस्वला । इति राजनिघण्टु ॥

पांसव चि, (पसयति गुणादिक नाशयतीति । पसि + ल्युट् । बाहुलकात् दीर्घ ।) दूषक । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५४ । ३३ ॥

“निरावाधास्तपि हते मया राक्षसपांसव । वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिण ॥”)

पांसु, पु, (पसयतीति । पसि नाशने + “अञ्जिदृशिकमीति ।” उणा । १ । २८ । इति कु दीर्घश्च ।) घूलि । (यथा, हे रामायणे । २ । ८ । ६ ।

“अनरे पूरयन् कूपान पांसुभि श्वभमायतम् । निम्नभागास्तथैवाशु समाश्वस्तु समन्तत ॥”) चिरसञ्चितगोमयम् । इत्युणादिकोष भरतश्च ॥ सार इति भाषा ॥

पाक, पु, (पच + भावे णज ।) पचनम् । क्षेदनम् । ततपण्याय । पचा २ । इत्यमर । ३ । २ । ८ ॥ रन्धनम् । स तु सप्तप्रकारो यथा,—

“भर्जनं तलनं खेदं पचनं कथनं तथा । तान्दरं पुटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः ॥” भञ्जनं केवलपाचे । तलनं स्नेहद्रव्ये । खेदनं अक्षयात्पापे । पचनं जले । कथनं सिद्धयवरसंज्ञकम् । तान्दरं द्वारवज्रतप्तयत्ने । पुटपाकं त्रयोद्व्यामिताप ज्ञेय । इति पाकराजेश्वर ॥

पाक

स्थालीभार्जनान्दोदनपरौचान्तौ व्यापारनिचय पाकः । इति स्मृति ॥ * ॥ पाकभाण्डस्य व्याख्यल यथा,—

“नित्यं नूतनभाण्डेन कर्त्तव्यं पाक एव च । अथवा पञ्चपयन्तं ततस्त्वाय्यं मनोविधिम् ॥” इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ * ॥

पाककाले शूद्रायाभिदाननिषेधो यथा,— “शूद्रायाभिश्च यो दद्यात् पाककाले विशेषतः । शूद्रापकं भवेदन्नं ब्राह्मण्यं शूद्रतामियात् ॥” इति कर्मलोजनम् ॥ * ॥

एकोद्दिष्टाद्दे तस्य नित्यल यथा,— “एकोद्दिष्टं कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहं सप्तपोषणम् ॥” इति आहृतत्वम् ॥ * ॥

तस्य विधिर्यथा,— “पूर्वाश्राभिसुखो भूत्वा उत्तराश्रासुखेन वा । पचेदन्नश्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥ अन्त्याश्राभिसुखे पक्कमन्त्रात्तं विजानता । पूर्वाश्राभिसुखो धम्मकामं शोकहानिश्च दक्षिणे । श्रीकामश्चोत्तरसुखे पतिकामश्च पश्चिमे । ऐशान्याभिसुखे पक्का दरिद्रो जायते नरः । यदा तु व्यासे पात्रे पक्कमन्त्राति वै द्विज । स पापिष्ठोऽपि सुदुःखेन रौरवे परिपश्यते ॥ तान्ने पक्का चक्षुहानिर्माणौ भवति वै स्वयम् ॥ पिल्लभ्यां पक्कमन्नश्च पिल्लेण यश्चस्त्रिणि । पुच्छरीकस्य यश्च लभते फलमौचित्यम् ॥ वातुलेन तु यत पक्कं भगिन्या च कनिष्ठया । असगोत्रेण यत पक्कं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥ अभक्तेन च यत पक्कं स्त्रिया पक्कनयैव च । यक्षपात्रं च यत पक्कं तत सर्वं निष्कलं भवेत् ॥ उडुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च । शालेन करमर्देन उदरावर्त्तकेन च ॥ पक्कान्नं नैव भुञ्जीत भुङ्क्ता रात्रिसुपावसेन । गर्हितान्नमवीरान्नं भुङ्क्ता कच्छु समाचरेत् । अप्रजा या तु वनिता नाश्रीयादेव तद्व्युष्टे ॥ शालकाष्ठस्य पक्कान्नं शिरीषकाक्षं चैव हि । कलिच्छातकस्यैव वज्रावायकस्य च । भेरुशालास्यैवापि पक्कान्नं गर्हितं स्मृतम् ॥ यदा नृपस्य पात्रे तु पक्कं वै सार्वकालिकम् । मासे पचे तथाद्यौ च तत्पाकं विद्वेत्त गृही ॥ धनु पाके तथा सिद्धे मिथुने वा वराहने । यं कुर्याद्भोजनं देवि । कच्छुस्यैव विप्रुध्यति ॥ एकदा तु जलं दद्याद् द्विवारं न प्रदापयेत् । त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत् ॥” इति मतस्वरुक्ते ४२ पटल ॥ * ॥

परिणति । (यथा, मार्कण्डेये । ७ । ३४ । “स्वकर्मफलपाकेन भर्तुस्तस्य महात्मनः । विद्योजिताहं तद्धेतुरयमासीन् निशाचरः ॥” पिबति स्तन्यादिक इति । पा पाने + “इण-भौकापाश्रुत्यतिमर्चिभ्यः कन् ।” उणा । ३ । ४३ । इति कन् ।) शिशु । जरसा केशस्य श्रौङ्गम् । स्याद्यादि । इति मेदिनी । के, २६ ॥

पाकय

पेचक । राट्टादि । भङ्ग । भौति । इति शब्द-
रत्नावली ॥ दैव । इति हेमचन्द्र । २ । ८८ ॥
(यथा, भागवते । ७ । २ । ४ ।
“भो भो दानवदैतेया । द्विर्द्वर्तु । चन्द्र । शम्बर ।।
श्रुतवाहो । ह्ययमिव । ननुपे । पाक । इत्यल ॥”
पिबतीति । पा + “इयभीकापेति ।” उयां
३ । ४३ । इति कन् ।) पानकर्त्तरि चि ॥
पाकलव्य पु (पाके लव्य फले यस्य ।) लव्य
फलपाक । पानी आमला । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
पाकलव्यफल, पु (पाके लव्य फल यस्य ।)
पाकलव्य । इति शब्दमाला ॥
पाकल जौ (पाकात् जायते इति । पाक +
जन् + ङ ।) काचलवणम् । परिणामशूलम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ (पाकजाते चि । यथा,
भावापरिच्छेदे । ३६ ।
“सर्पसंस्थास्तु विज्ञेयो लघुश्याशीतपाकल ॥”)
पाकपुटी खौ, (पाकाय पुटी ।) कुम्भशाला ।
इति हेमचन्द्र । ४ । ६६६ । पोयान् इति भाषा ॥
पाकफल, पु, (पाकलव्य फलमस्य ।) फलपाक ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानी आमला इति
भाषा ॥
पाकभाण्ड, जौ, (पाकाय पाकस्थ वा भाण्डम् ।)
पाकपात्रम् । यथा,—
“यस्य यस्य तु वर्णस्य यदयत स्यात्
पश्चिमन्तवह ।
स तत्र गृहसुहृन् वस्त्रसुहृन् करोत्यपि ॥
पश्चिमन्तवह अग्रौचान्तादिम् । गृहसुहृन् प्रा-
क्तनपाकभाण्डागोक्षेपनादिना ।” इति सुहृ-
तत्वम् ॥
पाकमतस्य, पु (पाक पाकयुक्तो मतस्यो यत्र ।)
मतस्ययज्ञम् । तत्तपस्याय । मतस्यसम २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (सतुद्रजातमतस्य-
विशेष । यथा, सुश्रुते खञ्ज्याने । ४६
अध्याये । “तिमितिमिङ्गिलज्जलिप्रपाकमतस्य
निरालकगन्धिवारलकमकरमर्गरकचक्रकमहा-
मौनराजीवप्रभृतय सासुता ॥” कौटविशेष ।
यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये ।
“पद्मकौटो दुह्मिको मकर श्रुतपादक ।
पञ्चालक पाकमतस्य लघुतुण्डोऽय नईभी ॥”)
पाकयज्ञ पु, (पाकसाधो यज्ञ । शाकपाथिव
वत् समास ।) द्योतवर्गयज्ञप्रतिष्ठादीनां
होम । चरुहोमाङ्गककर्त्तम् । यथा—
“प्रावक्षिसे विद्युन्मैव पाकयज्ञे तु खाहस ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥
(ब्रह्मयज्ञादयः पञ्चमहायज्ञान्तर्गत । वैश्वदेव
होमवर्णिकमन्त्रित्वाद्वातिथिभोजनान्नका-
ङ्गलार पाकयज्ञा । यथा, मनु । २ । ८६ ।
“ये पाकयज्ञाखलारो विधियज्ञसमन्विता ।
सर्वे ते ऋषयश्चक्षुः कर्त्ता नार्हन्ति मोक्षणीम् ॥”
अष्टाङ्गसूत्रेण पाकयज्ञादौ । यथा, तन्त्रे ।

पाकस्था

“अथग्राधेय पाकयज्ञानविद्योमादिकान् भस्मान् ।
य करोति इतो यस्य स तस्यत्वमिहोच्यते ॥”
“अष्टकादीन् पाकयज्ञान् ।” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्ट ॥
पाकयज्ञिक, पु, (पाकयज्ञ करोतीति । पाकयज्ञ
+ ठन् ।) पाकयज्ञकर्त्ता । (पाकयज्ञस्थ याख्यान
स्तत्र भवो वा । “क्रतुयज्ञस्थश्च ॥” ४ । ३ ।
६८ । इति ठन् । पाकयज्ञयाख्यानयस्य ।
पाकयज्ञभवश्च । इति आकारणम् ॥)
पाकरत्नन, जौ, (पाक पथ्यमान रत्नयतीति ।
रत्न + शिच + श्रु ।) तैजपत्रम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
पाकल, जौ, (पाक लातीति । ला + “आतो
ऋपसर्गे क ॥” ३ । २ । ३ । इति क ।) कुष्ठौ-
वधि । इत्यमर । २ । ४ । १२६ ॥
पाकल, पु, (पाक + ला + क ।) कुञ्जरज्वर ।
इति मेदिनी । ले १ ८ ॥ बोधनद्रथम् ।
अनिल । अनल । इति विश्व ॥ ब्रह्मादि
कारिणि, चि ॥
पाकलि खौ, (पाक + ला + इन् ।) दृक्-
विशेष । इति रत्नमाला । रोहिणीति केचित् ॥
पाकली, खौ, (पाकलि + डीप् ।) कर्कटी । इति
शब्दमाला ॥
पाकशाला, खौ, (पाकस्थ शाला गृहम् ।)
रन्ध्रगृहम् । तत्तपस्याय । रसवती २ । इति
जटाधर ॥ पाकस्थानम् । महानसम् ४ । इत्य-
मर । २ । ६ । २७ ॥ अधिकोणे तस्या
कर्त्तव्यता । यथा,—
“प्राच्या दिशि ज्ञानयज्ञमायेयां पञ्चनालयम् ।
श्रयण यान्तिदिग्भागे नैर्ऋत्यां शृङ्गमन्दिरम् ॥
प्रतीच्यां भोजनयज्ञं वायुभागे सभायज्ञम् ।
भास्कारसदनं सौम्ये त्वेष्टान्तां देवतालम् ॥”
इति सुहृत्तचिन्तामणिटीकायां
पीयूषधारायां कण्ठपवचनम् ॥
पाकशासन, पु, (शास्तीति । शास् + श्रु । तत्
पाकस्थ तदाख्या प्रविष्टस्य असुरस्य शासन
शास्त्रा ।) इन्द्र । इत्यमर । १ । १ । ४४ ॥ तन्नाम
कारणं यथा, वामनपुराणे ।
“पाकं जवान तीक्ष्णायैर्मागैश्च कङ्कवासैः ।
तत्र नाम विभुर्लभे शासनत्वाच्छरेर्देवैः ।
पाकशासनतां शूक्रं सर्वामरपतिर्लिप्त ॥”
पाकशासनि, पु, (पाकशासनस्यापत्यम् । “अल
इन् ॥” ४ । १ । ६५ । इति इन् ।) इन्द्रपुत्र ।
अयन्त । इत्यमर । १ । १ । ४६ ॥ (अर्जुन ।
यथा महाभारते । १ । १३७ । ८ ।
“सोऽब्रवीन्महर्षिर्गन्धर्वैश्चरेण वदतामर ।
आतां भातरमश्नात् सावित्र पाकशासनिम् ॥”)
पाकयज्ञा खौ, (पाके परिणामे शुक्ला ।) खड्गी ।
यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
“पाकयज्ञाशिलाघातु कतिनीककखटीखड्गी ॥”
पाकस्थानं, जौ, (पाकस्थ स्थानम् ।) महानसम् ।
इत्यमर । २ । ६ । २७ ॥

पागल

पाका, खौ, (पाक + अजादित्वात् टाप् ।)
बालिका । इति जटाधर ॥
पाकारि, पु, (पाक ऋच्छतीति । ऋ गतौ +
इन् ।) श्वेतकाञ्चनम् । इति रत्नमाला ॥
पाकिम जि, (पाकेन निर्हन्तम् । पाक + भाव-
प्रत्ययन्तादिभ्यः ।) पक्षिमम् । पाकेन निष्य-
न्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
खञ्ज्याने । ४६ अध्याये ।
“मेदोन्न पाकिम चारो मन्त्रवस्तिविशोधन ॥”)
पाङ्गक, पु, (पचतीति । पच पाके + “पचि-
नश्लोर्गुणकनुमौ च ।” उयां । २ । ३ ।
इति युक्तान् कादेशश्च ।) रूपाकार । इत्यु-
यादिकोव ॥
पाक्य, जौ, (पचतेऽनेन । पच + “ऋहलोऽर्थेत् ।”
३ । १ । २४ । इति यत् । “चजो कुचिष्यतो ।”
७ । ३ । ५२ । इति कुलम् ।) विडलवणम् ।
इत्यमर । २ । ६ । ४२ ॥ पांशुलवणम् । इति
रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
“सैन्धवसौवर्चलविडपाक्यरोमकसासुद्रकपक्षिम
यवचारोषप्रकृतसुवर्चकाप्रभृतीनि समासेन
लवणो वग ॥” पचनीये, जि । यथा, चक्रपाणि
सयज्ञे च्वराधिकारे पित्तच्वरचिकित्साधाम् ।
“अवश्यायस्थित पाक्यमेतत् पित्तच्वरापदम् ॥”)
पाक्य, पु, (पच + यत्त क्तवच् ।) यवचार ।
इत्यमर । २ । ६ । १६ ॥
पाचायय, जि, (पचस्थाय पचे भव पक्षेय
निवृत्त इति वा । पच + “वृणक्ष्यकठलिति ।”
४ । २ । ८ । इति पक् ।) पचसम्बन्धी । पचे
भव । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
पाचिक, जि, (पचे तिष्ठतीति । पच + ठक् ।)
पचपाती । यथा — [पाचिक ॥”
“स को राजानं प्रास्ता य प्रजावध्यश्च
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १४ अध्याये ॥
(पचिष्यो हन्तीति । “पक्षिमतस्यखण्डगान् हन्ति ॥”
४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।) पचिषातक ॥
(पचे पचान्तरे भवतीति । पचकाशभव ॥
पक्षेय निवृत्त इति । पच + ठक् । पचसाध्यः ।
इति सुतपत्तिखण्डोऽर्थः ॥)
पाखळ, पु, (पातीति । पा + क्रिप् । पाखली-
धर्मेण खण्डयतीति । खड्गि मेदने + पचा
दच् । यदुत्तम ।
“पाखलाच्च चयीधर्मे पाखल्येन निगद्यते ।
त खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखलास्तेन हेतुना ।
नानाव्रतधरा नानाविधा पाखलिनी मता ॥”)
पाखळ । इत्यमरटीकायां भातुदीक्षित ॥
पागल, पु (पा रक्ष्य तस्यात् गलति आत्म-
रक्षयात् विद्युतो भवतीति । गल + अच् ।)
उन्नत । वातुल । यथा,—
“पागलायाङ्गहोनाय चान्नाय वधिराय च ।
जडाय चैव अस्त्राय क्षोभतुलाय पापिने ।
ब्रह्महत्यां कर्मेतं सोऽपि यः स्वकथा ददाति च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डे १४ अध्याये ॥

पाचनं

पाचक स्त्री, (पचतीति । पच + क्तुल । पित्त-
रसेन भुक्तद्रव्यपाचनादस्य तथात्वम् ।) पित्त-
विशेष । यथा —

‘पाचक भ्राजकश्चैव रज्ज्वालोचने तथा ।
साधकश्चैव पचति पित्तनामान्युक्रमतः ॥’

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाचकादीनां स्थानान्याह ।

“अप्यग्राश्वे यत्तद्ग्रीहोर्द्ध्वे लोचनद्वये ।
त्वयि सर्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥”
अथ तेषां कर्माग्याह ।

‘पाचक पचते भुक्त शेषाभिलषवर्द्धनम् ।
रसमन्त्रपुरीषाणि विरेचयति निव्याह ॥’

इति भावप्रकाश ॥

(‘पित्तं पञ्चात्मकं तत्र प्रक्रामाश्रयमध्यगम् ।
पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तेजश्शुण्डीद्यात् ॥
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मण्यन्यत्राश्रितम् ।
पचत्यन्नं विभजते सारकित्वां पृथक् तथा ॥
तत्रस्थमेव पित्तानां शेषानामप्यनुग्रहम् ।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥’

इति वाभटे स्त्रजस्थाने द्वादशाध्याये ॥

पाचकं पु, (पचतीति । पच + क्तुल ।) अग्निः ।
इति हलायुधः ॥ (“तस्माद्विद्वत्केन विशेषेण
प्रक्रामाश्रयमध्यस्य पित्तं चतुर्विधमन्नपात्रं
पचति विरेचयति च रसदोमन्त्रपुरीषाणि
तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानाणां
शरीरस्य चाभिकर्मण्यनुग्रहं करोति तस्मिन्
पित्ते पाचकोऽग्निरिति सन्ना ॥” इति सुश्रुते
स्त्रजस्थाने एकविंशेऽध्याये ॥) नि, रूपकारः ।
याक्तकता । यथा,—

“पुनःपौनःपुनोपेतं प्राणशक्तौ मिष्टपाचकः ।
मूरश्च कठिनश्चैव रूपकारः स उच्यते ॥”

इति चाणक्यम् ॥

असादिपाककारकौषधादिश्च ॥

पाचनं स्त्री, (पाचतेऽनेनेति । पच + णिच् +
करणे ल्युट् ।) प्रायश्चित्तम् । इति मेदिनी ।
ने, ६ । दोषपाचककारकौषधम् । तस्य दान-
कालः । यथा, सारकौस्तुभम् ।

“ज्वरितं घृहेऽतीते जघ्नप्रतिभोजितम् ।
सप्ताहान् परतोऽस्त्रिंशमेव स्यात् पाचनं ज्वरे ॥”
सर्वेषां पाचनद्रव्याणां परिमाणं यथा —
“दशरक्तिकमाधेयं गृहीत्वा लोलकद्वयम् ।
दत्त्वाभ्यं षोडशगुणं भास्यं पादावशेषितम् ॥”

इति परिभाषा ॥

अथ सर्वज्वरे पचनम् ।

“नागः देवकाष्ठश्च धन्वाकः दृष्टवीज्यम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥”
इति नागरादि ॥ १ ॥

अथ चातिकाज्वरे ।

“विस्त्रादिपञ्चमूलस्य काय, स्थावरातिकज्वरे ॥”
इति विस्त्रादिपञ्चमूलम् ॥ २ ॥

“पाचनं” पित्तलोचनगुह्यं चैव चोऽथवा ॥”
इति पित्तलोचनगुह्यम् ॥ ३ ॥

पाचनं

“किराताब्दाब्दतोदीयदृष्टवीज्यगोक्षरे ।
सखिराकलवीविस्त्रे कायो वातज्वरापहम् ॥”
इति किरातादि ॥ ४ ॥

“राजा दृष्टादनी दास सरणं सैलवाशुकम् ।
कषायं शर्कराचौद्रयुक्तो वातज्वरापहम् ॥”
इति राजादि ॥ ५ ॥

“विस्त्रादिपञ्चमूलो च गुह्यचामलके तथा ।
कुसुमसुखसमो ह्येव कषायो वातिके ज्वरे ॥”
इति विस्त्रादिपञ्चमूलम् ॥ ६ ॥

“पित्तलोचनशरिवाद्राक्षशतपुष्पाद्वरेण्यम् ।
क्षतं कषायं सगुह्यो ह्यन्वाच्छसनज्ज्वरम् ॥”
इति पित्तलोचनम् ॥ ७ ॥

“गुह्यं शरिवा द्राक्षा शतपुष्पा पुनर्नवा ।
सगुह्योऽथ कषायं स्थावराज्वरविनाशनम् ॥”
इति गुह्यम् ॥ ८ ॥

“द्राक्षागुह्यचौकाश्रयं कायमायां सशरिवा ।
नि कायं सगुह्यं कायं पित्तज्वरापहम् ॥”
इति द्राक्षादि ॥ ९ ॥

अथ पित्तिकज्वरे ।

“कलिङ्ग कटफलं सुखं पाठातित्तकरोहिणी ।
प्रकाशकरं पीतं पाचनं पित्तिके ज्वरे ॥”
इति कलिङ्गादि ॥ १० ॥

“सञ्चौद्र पाचनं पित्तं तित्ताब्दज्वरेऽद्वयम् ॥”
इति तित्तादि ॥ ११ ॥

“लोभोत्पलाब्दतापशरिवाणां सशर्करं ।
कायं पित्तज्वरं हन्त्याद्यथा पर्पटोऽपहम् ॥”
इति लोभादि ॥ १२ ॥

“पटोलयवनिःकायो मधुना मधुरीक्षतः ।
तीव्रपित्तज्वरामहोऽपानासृक्षदाहनाशनम् ॥”
इति यवपटोलम् ॥ १३ ॥

“दुरालभापर्पटकप्रियङ्गु-
भृन्निम्बासाकटुरोहिणीनाम् ।
जलं पित्तज्वरं यथावगाढं
दृष्ट्वाऽपि पाचनं दाहयुक्तम् ॥”

इति दुरालभादि ॥ १४ ॥

“त्रायमाया च मधुकं पित्तलोचनमेव च ।
किराततित्तकं सुखं मधुकं सविभौतकम् ॥
सशर्करं पीतमेतत् पित्तज्वरनिवर्द्धनम् ॥”
इति त्रायमायादि ॥ १५ ॥

“वृद्धीका मधुकं निम्बं कटुकारोहिणीसमा ।
अवश्यायस्थितं पाचनमेतत् पित्तज्वरापहम् ॥”
इति वृद्धीकादि ॥ १६ ॥

“एकं पर्पटकं श्रेष्ठं पित्तज्वरविनाशनम् ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीयनागरे ॥”
इति पर्पटकादि ॥ १७ ॥

“विस्त्रासुपर्पटोऽशीरवचनस्यैव साधितम् ।
दद्यात् सुश्रीतलं वारि दृष्ट्वाऽपि ज्वरदाहयुक्तम् ॥”
इति विस्त्रादि ॥ १८ ॥

“पर्पटाब्दतपश्चादीनां कायं पित्तज्वरं जयेत् ॥”
इति पर्पटादि ॥ १९ ॥

“द्राक्षारसवयोऽपि ॥ २१ ॥ काशस्यैव साधकं
पुनः ॥ २२ ॥

पाचनं

द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतित्ता-
कायं ससपाकफलं विदध्यात् ।
प्रलापमृच्छाभ्रमदाहशोथ
दृष्ट्वाऽपि पित्तमेव ज्वरे तु ॥”

इति द्राक्षादि ॥ २३ ॥

“युषितं धन्याकलं प्रातः पीतं सशर्करं युषाम् ।
अन्तर्दाहं शमयत्यपिराहूरप्रकटमपि ॥” २४ ॥

अथ कफज्वरे ।

“मातुशुङ्गशिफाविश्वजघ्नीयन्त्रिकसयुतम् ।
कफज्वरेऽपि सञ्चारं पाचनं वा कणादिकम् ॥”
इति मातुशुङ्गादि ॥ २५ ॥

“कटुकं चिचकं निम्बं हरिद्रैः त्रिविधं वचाम् ।
कुष्ठमिन्द्रयं तुल्यं पटोलश्चापि साधितम् ॥
पित्तेश्वरिचयुक्तं सञ्चौद्रं श्लेष्मिके ज्वरे ॥”

इति कटुकादि ॥ २६ ॥

“निम्बविश्वान्तादासशटीभृन्निम्बपौष्करम् ।
पित्तलोचनं दृष्ट्वा चेति कायोऽह्नि कफज्वरम् ॥”
इति निम्बादि ॥ २७ ॥

“सिन्धुवारदलकाय शोषणं कफजे ज्वरे ।
जङ्गयोश्च बलेऽर्धौ कर्मे वा पिहिते पित्ते ॥”
इति सिन्धुवारादि ॥ २८ ॥

“आमलकमभया कृष्णा चिचकश्चैव गणः ।
सर्वज्वरकफातङ्गमेदो दीपनपाचनम् ॥”
इति आमलकादि ॥ २९ ॥

“त्रिफलापटोलवावाष्मिन् रहातित्तकरोहिणी-
वङ्गयथा ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३० ॥

“मधुनाऽपि मधुना दृष्ट्वाऽपि वासकस्य वा
कायं ॥” ३१ ॥

“सुखं वतसकवीजानि त्रिफला कटुरोहिणी ।
पर्पटकाणि च कायं कफज्वरविनाशनम् ॥”
इति सुखादि ॥ ३२ ॥

अथ वातपित्तिकज्वरे ।
“संक्षुब्धोऽपि हितं संक्षुब्धमथ पाचनम् ॥
विश्वान्ताब्दभृन्निम्बे पञ्चमूलोऽसमन्विते ।
क्षतं कषायो हन्त्याद्यु वातपित्तोऽपहम् ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३३ ॥

“त्रिफलाशाल्मलीराक्षाराण्डाट-
रुचके ।
श्वेतमम्बु हरिद्रैः वातपित्तोऽपहम् ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३४ ॥

“किराततित्तकं सुखं द्राक्षाभामलकीं शटीम् ।
निष्कायं पित्तानिलजेऽपि सगुह्यं पित्ते ॥”
इति किराततित्तकादि ॥ ३५ ॥

“निदिग्धिकावलाः कायमायाऽप्युत्तरे ।
मखरविदले कायो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥”
इति निदिग्धिकादि ॥ ३६ ॥

“गुह्यं पर्पटं सुखं किरातं विश्वमेव च ।
वातपित्तज्वरेऽपि पञ्चभ्रमिर्दं युभम् ॥”
इति पञ्चभ्रमम् ॥ ३७ ॥

“मधुकं शरिरे द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम् ।
काशरी पद्मकं वीधं त्रिफलां पञ्चकेशरम् ॥
पर्पटकं जङ्गयोश्च ज्वरेऽपि सञ्चारिणि ।

मधुलाजसितायुक्तं तत पीतं युधितं निशि ॥
वातपित्तज्वरदाहं दृष्ट्वाभ्युदयमिच्छमानम् ।
शमयेन्नक्तपित्तञ्च जीवन्तानि च मारुत ॥”

इति मधुकादि ॥ ३८ ॥ * ॥

अथ पित्तश्लेष्मिकज्वरे ।
“पटोल चन्दनं सुव्यातिक्तापाठान्तागण ।
पित्तश्लेष्मानिलच्छर्दिज्वरकक्षुविषापह ॥”

इति पटोलादि ॥ ३९ ॥

“गुडचूचीनिम्बधन्याक पञ्चक रक्तचन्दनम् ।
एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडचूचादिस्तु दीपन ॥
हृत्सासारोषकच्छर्दिपिपासादाहनाशनम् ॥”

इति गुडचूचादि ॥ ४० ॥

“किरात नागरं सुखं गुडचूचं कफाधिके ।
पाठोदीच्यन्तालैस्तु सह पित्ताधिके पिबेत् ॥”

इति चातुर्भेदकपाठासप्तकौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

“गुडचूची चन्दनं पञ्च नागरेण्यवासकम् ।
अभयारण्यश्रीर पाठा धान्यान्दरोहिणी ॥
कषाय पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरस्युत्तमम् ।
पित्तश्लेष्महरं तन्नापिपासादाहनाशनम् ॥
विण्मन्त्रानिलविहम्बजिदोषप्रभवञ्च यः ।
गुडचूचादिगणो ह्येष पाचनो दीपन पर ॥”

इति गुडचूचादिगण ॥ ४३ ॥

“कण्टकायन्ताभर्गी नागरेण्यवासकम् ।
भूनिम्ब चन्दनं मुक्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥
कषाय पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरपहम् ।
दाहदृष्ट्यादिच्छर्दिवासकतृपाश्चैरुत्तमम् ॥”

इति कण्टकायन्तादि ॥ ४४ ॥

“सपन्नपुष्पवासाया रसं चौरसितायुत ।
कफपित्तज्वरं हन्ति वासपित्तं सकामलम् ॥”

इति वासादि ॥ ४५ ॥

“पटोलं पिचुमर्दञ्च त्रिफला मधुकं वला ।
साधितोऽयं कषायं स्यात् पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥”

इति पटोलादि ॥ ४६ ॥

“गुडचूचीन्यवादिष्ट पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं सुखं पित्तश्लेष्मज्वरस्युत्तमम् ॥
अन्तादकं इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरपहम् ।
हृत्सासारोषकच्छर्दिहृत्सादाहनिवारणम् ॥”

इति अन्तादकम् ॥ ४७ ॥

“पटोलयवधान्याकमुद्गामलकचन्दनम् ।
पेत्तिके श्लेष्मपित्तोऽस्य ज्वरदृष्ट्यादिहृत्सादाहनाशनम् ॥”

इति पटोलादि ॥ ४८ ॥

“सुदाम्बताभ्यां सह नागरेण्यं
सपुष्करञ्चेति किराततिलम् ।
पिबेत् कषायं त्विह पञ्चतिलं
ज्वरं निहन्त्यहविषं समग्रम् ॥”

इति सुदाम्बतादि ॥ ४९ ॥

इति पित्तश्लेष्मिकज्वराधिकार ॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मिकज्वरे ।
“दीपनं कफविच्छेदि वातपित्ताशुभोगम् ।
ज्वरं प्राचुर्यं भेदि हन्ति वातश्लेष्मज्वरयोः ॥”

कफवातप्रशमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥” ५१ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं च चित्रकनागरम् ।
दीपनीयं श्वेतो वगं कफानिलगदापह ॥”

इति पञ्चकोलम् ॥ ५२ ॥

“पिप्पलीभिः श्वेतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।
वातश्लेष्मविकारं ह्रीहृज्वरविनाशनम् ॥”

इति पिप्पलीकाथ ॥ ५३ ॥

“आरम्भघन्यिकमुस्तित्ता-
हरौतकीभिः क्षयितं कषायं ।
सामे सख्ये कफवातयुक्ते
ज्वरे हितो दीपनपाचनञ्च ॥”

इति आरम्भघादि ॥ ५४ ॥

“सुदाम्बतानागरपुष्कराङ्गयै
हृतं कषायं कफमारुतोत्तरे ।
सन्धासकासारचिपार्श्वरुक्करे
ज्वरे विदोषप्रभवे च शस्यते ॥”

इति सुदाम्बतादि ॥ ५५ ॥

“दशमूलैरसं पेयं कणायुक्तं कफानिले ।
अविपाकेऽतितन्त्रायां पार्श्वरुक्कान्धासकासके ॥”

इति दशमूलम् ॥ ५६ ॥

“सुखं पर्पटकं सुखी गुडचूची सदुरालभा ।
कफवातादिच्छर्दिदाहनाशनं ज्वरपहम् ॥”

इति मुस्तादि ॥ ५७ ॥

“दारुपपटभायन्वचोधान्याककटफले ।
सामयानिचपूतीके काथो हिङ्गुमधूतकट ॥
कफवातज्वरे पीतो हिक्काश्वासगलगहान् ।
कासश्लेष्मप्रसेकाञ्च हन्त्या तदुभिविनाशिन ॥”

इति दारुवादि ॥ ५८ ॥ * ॥

अथ त्रिदोषज्वरे ।
“पञ्चमूलकिरातादिगणो योऽप्यस्त्रिदोषजे ।
पित्तोतकटे च मधुना कणया च कफोतकटे ॥”

इति चातुर्भेदपञ्चमूलम् ॥ ५९ ॥

“विक्लश्लोणाकगाम्भारीपाठलागणिकारिका ।
दीपनं कफवातज्वरं पञ्चमूलमिदं महत् ॥”

इति दृष्टतपञ्चमूली ॥ ६० ॥

“शालपर्णी टुन्निपर्णी दृष्टतौहयगोष्ठरम् ।
वातपित्तज्वरहरं कनीयं पञ्चमूलकम् ॥”

इति शालपर्णमूलम् ॥ ६१ ॥

“उभयं दशमूलञ्च सन्निपातज्वरपहम् ।
कासे श्वासे च तन्त्रायां पार्श्वरुक्के च शस्यते ।
पिप्पलीचूचैरुत्तमं कण्टकद्वयहनाशनम् ॥”

इति दशमूलम् ॥ ६२ ॥

“चिरज्वरे वातकफोऽस्य वा
त्रिदोषजे वा दशमूलमिदम् ।
किराततिलादिगणं प्रयोज्यं
मुद्गाद्यैर्न वा विहता विमिश्र ॥”

इति चातुर्दशमूलम् ॥ ६३ ॥

“दशमूलं शटी शङ्खी पौष्करं सदुरालभम् ।
भार्गी कुटलनीचञ्च पटोलं कटुरोहिणी ॥
अष्टादशमूलं इत्येष सन्निपातज्वरपहम् ॥”

“भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधान्द-
तित्तेजवीजधनिकेभकयाकषाय ।
तन्त्रीप्रलापकवगारुचिदाहमोह-
श्वासादियुक्तमस्त्रिज्वरमाशु हन्ति ॥”

इति अष्टादशमूलम् ॥ ६४ ॥

“मुक्तपर्पटकश्रीरदेवदारुमहौषधम् ।

त्रिफला धन्यासञ्च नीली कम्पिस्त्रकं चित्तम् ॥

किराततिलकं पाठा वला कटुरोहिणी ।

मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यौ गण उच्यते ॥

अष्टादशमूलमुदितमेतद्वा सन्निपातज्वरतः ।

पित्तोत्तरे सन्निपाते हितश्चोक्तं मनीषिभिः ॥

मन्थास्तम्भ उरोवात उरःपान्थश्लेष्मये ॥

६६ ॥

द्राक्षान्ता शटी शङ्खी मुक्तक रक्तचन्दनम् ।

नागरं कटुकं पाठा भूनिम्बं खडुरालभम् ॥

उशीरं पञ्चकं धान्यं बालकं कण्टकारिका ।

पुष्करं पिचुमर्दञ्च दशमूलमिदं शुभम् ॥

जीर्णज्वरादिचिन्धासकासख्ययुनाशनम् ॥”

इति अपराष्टादशमूलम् ॥ ६७ ॥

“शटी पुष्करमूलञ्च यात्री शङ्खी दुरालभा ।

गुडचूची नागरं पाठा किरात कटुरोहिणी ॥

एष श्रव्यादिको वर्गं सन्निपातज्वरपहम् ।

कासहृदयहृत्पाश्चात्तन्त्राञ्च शस्यते ॥”

इति श्रव्यादि ॥ ६८ ॥

“दृष्टतौ पुष्करं भार्गी शटी शङ्खी दुरालभा ।

वतसकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥

दृष्ट्यादिगणं प्रोक्तं सन्निपातज्वरपहम् ।

कासादिषु च सर्वेषु हितं सोऽत्रैवैव च ॥”

इति दृष्टतौदिगण ॥ ६९ ॥

“भार्गी पुष्करमूलञ्च राक्षसविषयमागिका ।

नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीकाथं साधयेत् ॥

सन्निपातज्वरे देयं हृत्पाश्चात्तन्त्रमूलनाम ।

कासश्वासाभिमान्धाञ्च तन्त्राञ्च विनिवर्तयेत् ॥”

इति भार्ग्यादि ॥ ७० ॥

“द्विपञ्चमूलं यदयस्यां निम्बग्रन्थीहृदयम् ।

कफवातहरं काथं सन्निपातहरं परम् ॥”

इति द्विपञ्चमूलादि ॥ ७१ ॥

“कारवीपुष्करैरुक्कनायनीशामरान्ता ।

दशमूलशटीशङ्खीयासभार्गीपुष्करैवा ॥

तुल्या मन्त्रेण निष्काप्य पीतश्चेतोनिशीघ्रम् ।

अभिन्यासं ज्वरं घोरमाशु हन्ति समुद्धतम् ॥”

इति दशमूलवादि ॥ ७२ ॥

“मातुलुङ्गाश्मिद्विस्त्रयात्रीपाठोऽवूकल ।

काथो लवणम्ववाट्रीभिन्धासानाङ्गशूलतः ॥”

इति मातुलुङ्गादि ॥ ७३ ॥

“कण्टरोधकफञ्चासहृत्साश्वासपीडितः ।

मातुलुङ्गादकरं दशमूलाम्भसा पिबेत् ॥”

इति मातुलुङ्गादकरसमुत्तमदशमूलम् ॥ ७४ ॥

“योषाष्टत्रिफलातिक्तापटोलारिष्टवाञ्छकैः ।

भूनिम्बाद्यतयस्यैश्च त्रिदोषज्वरज्वरं जलम् ॥”

पाचनं

सञ्चारो भेदनं कायं मेघं सञ्चरणापहम् ॥
इति चित्तादि ॥ ७६ ॥

अथ जीवन्तरे ।

“निदिधिकागारकाञ्चतानां
कायं पिबेनमिधितपिपलीकम् ।
जीवन्तरोचकाकासशाल-
श्वासाभिमान्द्रादितपीनसेम् ॥

हन्मार्गगमय प्रायः सायं तेनायमिष्यते ॥
इति निदिधिकादि ॥ ७७ ॥

“पिपलीकस्युक्तं कायश्चिन्नरुद्धोद्धव ।
जीवन्तरोचकाकासशालं पञ्चमूलोक्तोद्धव ॥
कासाजीवाश्चिन्नासञ्चत पाण्डुकिमिरोगुत ॥ ७८ ॥

इति जीवन्तरोचकादि ॥ ७९ ॥

अथ सन्ततादिचरे ।

“मधुक चन्दनं सुप्तं घात्री घात्रमुशीरकम् ।
किमोद्धवा पटोलश्च कायं समधुशकरम् ॥
ज्वरं पञ्चविधं हन्त्या सन्तताद्यं सुदारणम् ।
वातिकं पेटिकश्चेत् श्लेष्मिकं चाग्निपातिकम् ॥
आमं विपाचयन्त्यांशु निरामं श्रमयन्त्याप ॥

इति मधुकाद्यम् ॥ ८० ॥

“कलिङ्गका पटोलश्च पत्रं कटुकरोहिणी ॥
पटोलं शारिवासुक्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥
निम्बं पटोलं त्रिफलां चङ्गीकां मुस्तवतसकौ ॥ ८१ ॥

किराततित्तमन्तां चन्दनं विश्वमेवम् ॥
गुडश्चात्मलकं सुस्तम् ८२ अङ्गुलिकसमापना ।
कवाया श्रमयन्त्यांशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥
सन्ततं सततात्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ।
गुडश्चोमुस्तघात्रीका कवाया समाप्तिकम् ॥
मुस्तामलकगुडश्चोविश्वमेवकाटकारिकाकाय ।
पीनं सकयाचूयं समधुश्चिन्नरुद्धं हन्ति ॥
इति मुस्तादि ॥ ८३ ॥

अथ तृतीयकज्वरे ।

“महौषधान्तासुस्तचन्दनोशीरघात्रकै ।
कायश्चतृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितम् ॥
इति महौषधादि ॥ ८४ ॥

अथ चातुर्थकज्वरे ।

“वासाघात्रीस्त्रिषादापथ्यानागरसाधित ।
घितामधुयुतं कायश्चातुर्थकनिवारणम् ॥ ८५ ॥
इति ज्वराधिकारः ॥ ८६ ॥

अथ ज्वरातीसारे ।

“प्रातःपञ्चमभुजिन्मसुस्तपटकाञ्चता ।
अयन्ताममतीसारं सञ्चरं समहौषधा ॥
इति पाठादि ॥ ८७ ॥

“नागरातिविषासुस्तभूजिन्माञ्चलवतसके ।
सञ्चरन्तरोचकाकासशालं ॥
इति नागरादि ॥ ८८ ॥

“जीवेरातिविषासुस्तविश्वमेवकागरे ।
पिबेत् पिच्छाविश्वमेव शूलदोषासमाचनम् ॥
सरक्तं हन्त्यतीसारं सञ्चरं वायं विज्वरम् ॥
इति जीवेरादि ॥ ८९ ॥

पाचनं

“गुडश्चातिविषाधान्यमुष्ठीविश्वमेवकाञ्चता ।
पाठाभुजिन्मसुस्तचन्दनोशीरपञ्चकै ॥
कवायं शीतलं मेघो ज्वरातीसारशान्तये ।
हृत्कासारोचकाकासशालं ॥

इति हृत्काद्यम् ॥ ९० ॥

“उशीरं बालकं सुस्तं घन्ताकं विश्वमेवम् ।
समङ्गा घातकौ लोत्रं विश्वं दीपनपाचनम् ॥
हन्त्यरोचकापिच्छामं विश्वं सातिवेदनम् ।
सञ्चोयितमतीसारं सञ्चरं वायं विज्वरम् ॥

इति उशीरादि ॥ ९१ ॥

“पञ्चमूलोचकाविश्वमुष्ठीसुस्तानागरे ।
पाठाभुजिन्मसुस्तचन्दनोशीरपञ्चकै ॥
हन्ति सञ्चोयिततीसारान् ज्वरदोषं वमि तथा ।
समूलोपमवन्त्यासं कायं हन्त्या सुदारणम् ॥

इति पञ्चमूलादि ॥ ९२ ॥

“कलिङ्गातिविषासुष्ठीकिराताम्यवासकम् ।
ज्वरातिसारसन्तापनाशयेद्विकल्पत ॥
इति कलिङ्गादि ॥ ९३ ॥

“वतसकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिपली ॥
इति वतसकादि ॥ ९४ ॥

“अदङ्गा पिपलीघात्रं विश्वं पाठावमानिका ॥
इति अदङ्गादि ॥ ९५ ॥

“दावपेतौ सिद्धियोगौ श्लोकाङ्गनाभिभाषितौ ।
ज्वरातीसारशमनौ विशेषाद्वाहनाशनौ ॥
नागराञ्चतभुजिन्मसुस्तबालकवतसके ।
समुस्तातिविषोशीरज्वरातीसारमुष्णजम् ॥

इति नागरादि ॥ ९६ ॥

“सुस्तकविश्वमेवविषापाठाभुजिन्म-
वतसके कायं ।
मकरन्दगर्भयुतौ ज्वरातिसारौ जयेद्वोरौ ॥
इति सुस्तादि ॥ ९७ ॥

“घनजलपाठातिविषापथ्योत्पलघात्र-
रोहिणीविश्वे ।
सेन्धवये हन्तमम्बं सातीसारं ज्वरं जयति ॥
इति घनादि ॥ ९८ ॥

“दशमूलिकवायेयं विश्वमेवसमं पिबेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सञ्चये अङ्गुलीगदे ॥
इति दशमूलिकम् ॥ ९९ ॥

“किराताञ्चतविश्वमेवकादीश्वरकै ।
शीथालीसारशमनं विशेषात् ज्वरनाशनम् ॥
इति किरातादि ॥ १०० ॥

इति ज्वरातीसाराधिकारः ॥ १०१ ॥

अथातीसारे ।
“घान्यकं नागरं सुस्तं बालकं विश्वमेव च ।
आममूलविश्वमेव पाचनं वङ्गिदीपनम् ॥

इति घान्यपञ्चकम् ॥ १०२ ॥

“इह घान्यपञ्चकं स्वातं पेटे मुष्ठीं विना पुनः ॥

इति घान्यपञ्चकम् ॥ १०३ ॥

“काष्ठदाङ्गिमज्जुश्लोकाटपञ्चविश्वमेवका ।
जलधरनागरसहितं मङ्गामपि वेगिनीं चन्धात् ॥
इति काष्ठदादि ॥ १०४ ॥

“किराततित्तकं सुस्तं वल्लकं सरसाञ्जनम् ।

पाचनं

पिबेत् पितातिसारं सञ्चरं वेदनापहम् ॥
इति किराततित्तकादि ॥ १०५ ॥

“कुटजलकफलं सुस्तं काथयित्वा जलं पिबेत् ।
अतीसारं जयेदांशु शर्करामधुयोजितम् ॥
इति कुटजादि ॥ १०६ ॥

“विश्वमेवसाखिनिधुष्टं पीतं सञ्चरं शकरं ।
निहन्त्याञ्चरतीसारं वैश्वानरं दवाङ्गुतिम् ॥
इति विश्वमेवसादि ॥ १०७ ॥

“पटोलयवघन्ताकवायं मेघं सुश्रोतलं ।
शर्करामधुसमिश्रञ्चरतीसारनाशनं ॥
इति पटोलादि ॥ १०८ ॥

“कुटजं दाडिमं सुस्तं घातकौ विश्वबालकम् ।
लोत्रचन्दनपाठाश्च कवायं मधुना पिबेत् ॥
सामे समूले रक्ते च पिच्छासावे च श्लेष्टे ।
कुटजादिरिति स्वातं सञ्चोयिततीसारनाशनं ॥

इति कुटजादि ॥ १०९ ॥

“समङ्गातिविषा सुस्तं विश्वं जीवेराघातकौ ।
कुटजलकं फलं विश्वं कायं सञ्चोयिततीसारं ॥
इति समङ्गादि ॥ ११० ॥

“कुटजलकतकाथो घनीभूतं सुशोभनं ।
लोहितोष्णतिविषायुक्तं सञ्चोयिततीसारनाशनं ॥
इति कुटजकाथ ॥ १११ ॥

“सवल्कं सातिविषं सविश्वं
सोदीश्वरसुस्तेषु जलं कवायं ।
सामे समूले सह श्रोतितं च
चिरप्रवृत्तेऽपि चित्तोष्णतिसारे ॥

इति सवल्कादि ॥ ११२ ॥

“कवायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवल्कलात् ।
सञ्चो जयेदतीसारं सरक्तं दुर्निवारणम् ॥
इति कुटजदाङ्गिमम् ॥ ११३ ॥

अथ यद्विषयम् ।

“यद्विषयोमात्रं दोषमतीसारवदपरेत ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
नागरातिविषासुस्तकायं स्वादासमाचनम् ॥
इति नागरादि ॥ ११४ ॥

अथाभिमानम् ।

“विश्वमेवसागुडश्चोनी कवायेयं वङ्गवयम् ।
पिबेत् श्लेष्मिन्मन्ध्रेऽपि लकपञ्चरुभोजितम् ॥
पञ्चकोलं समरिषं वङ्गवयसुदारणम् ॥
इति वङ्गवयविश्वमेवसादि ॥ ११५ ॥

अथामाजीर्णम् ।

“घान्यनागरसहितं तोयं दद्याद्विचक्षणं ।
आमाजीर्णप्रशमनं दीपनं वक्षिणीधनम् ॥
इति घान्यमुष्ठी ॥ ११६ ॥

अथ पाण्डुरोगः ।

“मलज्जिकाञ्चतावासातिताभुजिन्मज्जुजम् ।
कायं शौत्रयुतो हन्त्या पाण्डुरोगं सकामसम् ॥
इति मलज्जिकादि ॥ ११७ ॥

अथ रक्तपित्तम् ।

“जलं खण्डूरञ्चोक्तमधुके सपञ्चकै ।
अतश्चीतं प्रयोक्तव्यं तपेयार्थं सञ्चरं ॥
इति खण्डूरादिपञ्चकम् ॥ ११८ ॥

अथ राजयन्त्राणि ।

“धन्याकपिप्यलीविन्दशस्त्रीजल पिवेत ।
पार्श्वशूलवन्त्रासपीनसादिनिवृत्तये ॥”

इति धन्याकादि ॥ ११६ ॥

“अन्धगन्धान्ताभीरुदशस्त्रीजलावृषा ।

पुष्करातिविषे तन्नि चयं चौररसाग्नि ॥”

इति अन्धगन्धादि ॥ १२ ॥

“दशस्त्रीजलाराक्तापुष्करसुरदासनागरे कथितम् ।

पेय पार्श्वशशिरोरुक्मत्तकासादिशान्तये

सलिलम् ॥”

इति दशस्त्रीकादि ॥ १२१ ॥

इति राजयन्त्राधिकारः ॥ * ॥

अथ कासे ।

“पञ्चस्त्रीकृत काथः पिप्यलीचूर्णसंयुतः ।

रसान्नमन्त्रतो निव्य वातकासमुद्वस्यति ॥”

इति पिप्यलीचूर्णयुक्तपञ्चस्त्री ॥ १२२ ॥

“पौष्कर कटफल भागौ पिप्यलीविन्दसाधितम् ।

पिवेत काथ कफोद्वेगे कासे चासे च हृदयघ्ने ॥”

इति पौष्करादि ॥ १२३ ॥

“पिप्यलीचूर्णसंयुक्त दशस्त्रीजलं पिवेत ॥”

इति पिप्यलीचूर्णयुक्तदशस्त्री ॥ १२४ ॥

“कटफल कटुय भागौ सुखं धान्यं वषाभया ।

शङ्खी पर्यटक शुष्की सुरारुक्म जले श्वेतम् ॥

मधुहिङ्गयुत पेय कासे वातकफाश्लेजे ।

कण्ठरोगे मुखे मुखे श्वासविकलाज्वरेषु च ॥”

इति कटफलादि ॥ १२५ ॥

“कण्टकारीमत काथ सक्त्या सर्वकासघ्ना ॥”

इति कण्टकारीकाथ ॥ १२६ ॥

इति कासाधिकारः ॥ * ॥

अथ हिक्कायाम् ।

“अन्धतानागरपङ्कतीयात्रीपर्याशसाधितकाथः ।

पीत सकण्ठाचूर्णं कासश्वासौ जयताम् ॥”

इति अन्धतादि ॥ १२७ ॥

“दशस्त्रीकथायसु पुष्करेणावर्णितः ।

कासश्वासप्रशमन पार्श्वशूलनाशन ॥”

इति कुष्ठचूर्णयुक्तदशस्त्री ॥ १२८ ॥

“कुलत्थनागरथात्रीवाचामि कथित जलम् ।

पीत पुष्करचूर्णयुक्त हिक्काश्वासनिवारणम् ॥”

इति कुलत्थादि ॥ १२९ ॥

“शङ्खीमज्जीमकथाचनपौष्कराणां

चूर्णं शटीमरिचशकैरया विमिश्रम् ।

काथेन पीतमन्धतावृषपञ्चस्त्री

श्वास श्वासे विनिवृत्त्यतिदोषसूत्रम् ॥”

इति शङ्खादि ॥ १३ ॥

इति हिक्काश्वासाधिकारः ॥ * ॥

अथ हृद्वाग्मम् ।

“कथायो भृशसुत्रस्य खलाजमधुशर्करा ।

निहन्त्याहृद्वाग्वारं वैशानर इवाहुतिम् ॥”

इति भृशसुत्रकाथ ॥ १३१ ॥

“गुडूचीनिपलादिपट्टीकै कथित पिवेत ।

चौमयुक्त निहन्त्याहृद्वाग्मं पिताम्बलवाम् ॥”

इति गुडूचादि ॥ १३२ ॥

“काथः पर्यटक पीतः सचौद्रश्वर्हिनाशन ॥”

इति पर्यटककाथ ॥ १३३ ॥

“लत गुडूचा विधिवत कथाय हिमसञ्चितम् ।

तिष्ठन्वपि भवेत् पथ्य माचिकेय समायुतम् ॥

त्रयादापोधितातोये प्रतमे निशि संस्थितात ।

कथायो बोधिमियाति च श्रौत ससुदाहृत ॥”

इति गुडूचीशीतकाथ ॥ १३४ ॥

“श्रीफलस्य गुडूचा वा कथायो मधुसंयुतः ।

पेयश्चर्हिन्त्रये श्रौतो दुग्धा वा तक्षुलाभुना ॥”

इति विन्दस्त्रीगुडूचीकथायो ॥ १३५ ॥

“जम्बाम्पल्लवगवेमुकवान्धसेय-

ज्वैरवारि पिबतो मधुनाप्यमलम् ।

हृद्दि प्रयाति शमन त्रिसुगन्धियुक्ता

लीङ्गा निहन्ति मधुनाथ दुरालभा वा ॥”

इति जम्बादिवारि ॥ १३६ ॥

इति हृद्वाग्मधिकारः ॥ * ॥

अथ मृच्छांयाम् ।

“मज्जीमघ्नात्तचौद्र पौष्कर मन्त्रिकोद्भवम् ।

पिवेत कथायुत काथ मृच्छां येन गदेष्टु च ॥”

इति मज्जीमघ्नादि ॥ १३७ ॥

“पिवेद्दुरालभाकाथ सद्यः शमनप्रदानये ॥”

इति दुरालभाकाथ ॥ १३८ ॥

इति मृच्छाधिकारः ॥ * ॥

अथोन्मादे ।

“दशस्त्रीकासु सद्यः युक्त मांसरसेन वा ।

सविह्वार्यकथं वा पुराय वैकल्यं हृतम् ॥”

इति हृतदिद्युक्तदशस्त्री ॥ १३९ ॥

अथापसारः ।

“हृतकम्योऽचिरं यस्य खेदो हस्तादि-

शरीतसा ।

दशस्त्रीजल तस्य कल्याणाय च योजयेत् ॥”

इति दशस्त्रीकल्याणहृतौ ॥ १४० ॥

अथ वातरोगे ।

“पञ्चस्त्रीकृत काथो दशस्त्रीकृतोऽथवा ।

रुक्म खेदस्तथा नस्य मन्त्रास्तम्भे प्रशस्यते ॥”

इति पञ्चस्त्री-दशस्त्रीकाथौ ॥ १४१ ॥

“अर्हते नवनीतेन खादेन्नापेक्ष्यो नरः ।

चौरमांसरसेभुक्ता दशस्त्री जल पिवेत ॥”

इति दशस्त्री ॥ १४२ ॥

“माधवनासुकशिलाकतुण्डराक्षान्धगन्धो-

रुक्मकाशाम् ।

काथो नस्यनिपीतो रामतलवगन्धित कोष्णः ॥

अपहरति पञ्चवात मन्त्रास्तम्भ सकर्ण-

नादरुजम् ।

दुर्णयमर्हत्वात सप्ताहान्धयति चावश्यम् ॥”

इति माधवनादि ॥ १४३ ॥

“दशस्त्रीजलामावकाथ तैलाप्यमिश्रितम् ।

साय भुक्ता पिवेत्तस्य विन्ध्यामववाहुके ॥”

इति दशस्त्रीकादि ॥ १४४ ॥

“मावाहयुक्तैरुक्मवाह्यलकश्वेत पिवेत ।

हिङ्गुसेनवर्षयुक्त पञ्चावातनिवारणम् ॥”

इति मावादि ॥ १४५ ॥

“वातत्रैदशस्त्रीका न नर कुलसुपाचरेत् ॥”

इति वातत्रैदशस्त्रीकथायो ॥ १४६ ॥

“दशस्त्रीका वला राक्ता गुडूची विन्धभेजम् ।

पिवेदेरुक्तैलेन यत्रसीखल्लपङ्कज ॥”

इति एरुक्तैलेनयुक्तदशस्त्रीकादि ॥ १४७ ॥

“शेषालिकादलकाथो न्द्विधिमपरिसाधितः ।

दुग्धार यत्रसीरोग पीतमाच ससुहरेत् ॥”

इति शेषालीकाथ ॥ १४८ ॥

“पञ्चस्त्रीकथायाम् खटुतैलेविमिश्रितम् ।

त्रिद्वैतैन्नाथवा युक्त यत्रसीगुल्ममूलजुत ॥”

इति एरुक्तैलेनयुक्तपञ्चस्त्री ॥ १४९ ॥

“दशस्त्रीकथायेय पिवेद्वा नागराश्वसा ।

कटीश्लेष्मे सर्वेषु तैलेमेरुखसम्भवम् ॥”

इति एरुक्तैलेनयुक्तदशस्त्रीशुष्कीकाथौ ॥ १५० ॥

“गुग्गुलु क्रोडुशीर्षे तु गुडूची निपलाश्वसा ।

चौरैरुक्तैलेन वा पिवेद्वा वृद्धदारकम् ॥”

इति गुग्गुलुयुक्तगुडूचीनिपलाकाथ ॥ १५१ ॥

इति वातथाथ्यधिकारः ॥ * ॥

अथ वातरक्तः ।

“अन्धतानागरधन्याककर्षणयेय पाचनक सिद्धम् ।

जयति वरक्त वात शाम कुलान्धशेषाणि ॥”

इति अन्धतादि ॥ १५२ ॥

“वतसादगुग्गुलु काथ पीतो गुग्गुलुसंयुतः ।

समीरणसमायुक्त शोणित सप्रघावयेत् ॥”

इति वत्सादनीकाथ ॥ १५३ ॥

“वासागुडूची चतुरङ्गुलाना-

मेरुक्तैलेन पिवेत कथायम् ।

क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेष

जयेदध्वत्तभव विकारम् ॥”

इति वासादि ॥ १५४ ॥

“लीङ्गा मुखितिकाचूर्णं मधुसर्पि समन्वितम् ।

हिक्काकाथ पिवन् हन्ति वातरक्त सुदुस्तरम् ॥”

इति गुडूचीकाथ ॥ १५५ ॥

“तिस्रोऽथवा पञ्चगुडेन पथ्या

जम्बा पिवेच्छिन्नरुक्मकाथायम् ।

सवातरक्त शमयत्युदीण-

माणाहस्यस्य निहन्त्यवश्यम् ॥”

इति गुडूचीकथायः ॥ १५६ ॥

इति वातरक्ताधिकारः ॥ * ॥

अथोन्मादः ।

“शिलाजतुं गुग्गुलु वा पिप्यलीमथ नागरम् ।

ज्वरस्तम्भे पिवेन्नेदशस्त्रीरसेन वा ॥”

इति शिलाजत्वादिद्युक्तदशस्त्री ॥ १५७ ॥

“भक्तातकान्धताशुष्कीदारपथ्यापुनर्नवा ।

पञ्चस्त्रीहयोभिश्चा ज्वरस्तम्भनिवारणा ॥”

इति भक्तातकादि ॥ १५८ ॥

“पिप्यली पीप्यलीकृत भक्तातकाथ एव वा ।

कक्को वा समधुर्देय ज्वरस्तम्भनिवारणः ॥”

इति पिप्यकादि ॥ १५९ ॥

इत्युन्मादाधिकारः ॥ * ॥

अथासवाते ।

“शटीशुष्कभया चोया देवाङ्गातिविनाशता ।

पाचनं

कषायमामवातस्य पाचनं रुच्यभोजनम् ॥
 इति श्रुत्यादि ॥ १६ ॥
 “शरीरं विषोषं कल्मषं वषाभूकायसंयुतम् ।
 नम्ररात्रं पिबेन्नम्ररात्रमवातविपाचनम् ॥”
 इति पुननवाकाय ॥ १६१ ॥
 “नम्रमूलाभ्युत्थितैरुदराक्षानागरदाहभिः ।
 काथोरुयुक्तैश्चैव सप्तमं हृत्पित्तं गुरुम् ॥”
 इति राक्षसादशमूलम् ॥ १६२ ॥
 “दशमूलकषायस्य पिबेद्वा नागराभ्यसा ।
 कुचिविस्तिकटीशुले तैलमेरुद्वयसम्भवम् ॥”
 इति एरुक्तेलसंयुक्तदशमूलसुखीकायौ ॥ १६३ ॥
 “राक्षसं गुह्युत्थितमेरुद्वयं देवदारु मधुवधम् ।
 पिबेत् सन्वाङ्गवाते च सप्तमे सन्वाङ्गिभक्तम् ॥”
 इति राक्षसापचकम् ॥ १६४ ॥
 “राक्षसाभ्युत्थितैरुदराक्षानागरदाह-
 विकल्पादुत्थितैरुदराक्षानागरदाह-
 कायं पिबेन्नम्ररात्रं चामिश्रं
 जङ्घोरपृष्ठजिकपाशैश्च ॥”
 इति राक्षसापचकम् ॥ १६५ ॥
 “सुखीगोचुरककायं प्रातः प्रातर्निवेदितम् ।
 स मे वाते कटीशुले पाचनी रुच्यप्रदाशनम् ॥”
 इति गोचुरसुखी ॥ १६६ ॥
 “आमवाते कषायसंयुक्तं दशमूलं जलं पिबेत् ॥”
 इति कषायसंयुक्तदशमूलम् ॥ १६७ ॥
 इत्यामवाताधिकारः ॥ * ॥
 अथ शूले ।
 “बलापुनर्नैरुदराक्षानागरदाहयोर्गुरौ ।
 सहिष्णुं लवणं पीतं सद्यो वातरुजापहम् ॥”
 इति बलादि ॥ १६८ ॥
 “विश्वमेरुद्वयं मूलं कायं पीत्वा जलं पिबेत् ।
 हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥”
 इति विश्वादि ॥ १६९ ॥
 “हिङ्गुपुष्करमूलान् हिङ्गुसौवर्चलेन वा ।
 विश्वमेरुद्वयकायं सद्यः शूलनिवारणम् ॥”
 इति हिङ्गुपुष्करमूलसंयुक्तविश्वमेरुद्वयकायम् ॥
 १७ ॥
 “नङ्गद्वयवकायो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥”
 इति रुच्यादि ॥ १७१ ॥
 “ग्रहणी गौचुरैरुदराक्षानागरदाहयोर्गुरौ ।
 पीत्वा पित्तमवशूलं सद्यो हन्ति सुदारुणम् ॥”
 इति ग्रह्यादि ॥ १७२ ॥
 “शतावरीसंयुक्तं राक्षसाभ्युत्थितं शूलं गुरौ ।
 शतश्रीतं पिबेत्तस्य सद्यो वातरुजापहम् ॥”
 इति शतावरीसंयुक्तदशमूलम् ॥ १७३ ॥
 “नम्रमूलानि सप्तमं हृत्पित्तं गुरुम् ।
 पाचयेन्मधुनमिश्रं नादशमूलं प्रशस्तम् ॥”
 इति त्रिफलानि ॥ १७४ ॥
 “नैलमेरुद्वयं पापि मधुकषायमभ्युत्थितम् ।
 शूलं पिबेत्तस्य हृत्पित्तं गुरुम् प्रतिकमेव च ॥”
 इति मधुकषायम् ॥ १७५ ॥
 “त्रिफलांशुं राक्षसाभ्युत्थितं सद्यो वातरुजापहम् ॥”

पाचनं

पाचयेन्नम्रपित्तं नादशमूलनिवारणम् ॥
 इति त्रिफलांशुं राक्षसाभ्युत्थितं सद्यो वातरुजापहम् ॥
 “विश्वमेरुद्वयं मूलं कायं पिबेत्तस्य हृत्पित्तं गुरुम् ।
 पाचयेन्मधुनमिश्रं नादशमूलं प्रशस्तम् ॥”
 इति विश्वादि ॥ १७६ ॥
 “सन्वाङ्गं वा पिबेत्तस्य हृत्पित्तं गुरुम् ।
 इति विश्वादि ॥ १७७ ॥
 “मातुलुङ्गरसो वापि शिथिलकायस्तथापरः ।
 सन्वाङ्गो मधुना पीतः पाचयेन्नम्रपित्तं गुरुम् ॥”
 इति शिथिलकायम् ॥ १७८ ॥
 “आमशूले क्रिया कार्या कफशूल-
 विनाशिन्यौ ।
 सद्यो आमशूलं सर्वं यद्वद्विषयं नमः ।
 पटोलत्रिफलारिदकायं समयुक्तं पिबेत् ।
 पित्तशूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति पटोलादि ॥ १७९ ॥
 “विश्वमेरुद्वयं मूलं कायं पिबेत्तस्य हृत्पित्तं गुरुम् ।
 पाचयेन्मधुनमिश्रं नादशमूलं प्रशस्तम् ॥”
 इति विश्वादि ॥ १८० ॥
 “काथेन चूर्णपानं यत्तच्च कायप्रधानम् ।
 प्रवर्तते न तेनात्र चूर्णपानेन चतुर्दशम् ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १८१ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १८२ ॥
 “काथेन चूर्णपानं यत्तच्च कायप्रधानम् ।
 प्रवर्तते न तेनात्र चूर्णपानेन चतुर्दशम् ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १८३ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १८४ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १८५ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १८६ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १८७ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १८८ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १८९ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १९० ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १९१ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १९२ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १९३ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १९४ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १९५ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १९६ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १९७ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १९८ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ १९९ ॥
 “चूर्णं समं रुच्यं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 शूलं च रूक्षं हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥”
 इति चूर्णपानम् ॥ २०० ॥

पाचनं

उदावर्त्तादिरागाद्विषयुष्मादिनाशनम् ॥
 इति प्रत्येकं श्रामादिगणकायम् ॥ १८९ ॥
 इत्युदावर्त्ताधिकारः । आनादोऽपि ॥ * ॥
 अथ हृद्गोमे ।
 “वातोपहृष्टं हृदये वामयेत क्षिप्रमातुरम् ।
 द्विपञ्चमलीकायेन सन्धेयं लवणम् च ॥”
 इति हृदयवर्णयुक्तदशमूलम् ॥ १९० ॥
 “नागरं वा पिबेद्वा कषायसंयुक्तं नमः ।
 कासश्वासानिलहरं शूलं हृद्गोमेनाशनम् ॥”
 इति नागरकायम् ॥ १९१ ॥
 “वचानिम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कपोत्थितम् ।
 वातहृद्गोमेनाशनं मिषाद्यादिषु पाचयेत् ॥”
 इति वचानिम्बकषायौ ॥ १९२ ॥
 “हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ।
 कुष्ठमथवा चित्रकथावशुक्तम् ।
 पिबेत्तस्य सद्यो वचनं पुष्करम् ॥”
 इति हिङ्गुसौवर्चलोपशान्तये ॥ १९३ ॥
 “दशमूलकायं च लवणं चारुं सद्यः शूलम् ।
 कासश्वासश्च हृद्गोमे गुल्मशूलं च नाशयेत् ॥”
 इति लवणचारुयुक्तदशमूलम् ॥ १९४ ॥
 इति हृद्गोमेनाशनम् ॥ * ॥
 अथ रुच्यं ।
 “अन्धता नागरं घ्रात्री वाणिगन्वा चिकित्सकम् ।
 प्रविष्टातरोगात् सन्धेयं लवणम् च ॥”
 इति अन्धतादि ॥ १९५ ॥
 “कुष्ठं काशं शरीरं दम्बं हृत्पित्तं हृत्पित्तम् ।
 पित्तलक्षणां पञ्चमूलं वसिष्ठोऽपि नमः ॥”
 इति हृत्पित्तम् ॥ १९६ ॥
 “यतः सिद्धं पयः पीत्वा मेघं हन्ति शोणितम् ॥”
 इति शोणितम् ॥ १९७ ॥
 “शतावरीकाशं कुष्ठं शूलं दम्बं ।
 विदारिशालीक्षुकं शूलं चारुम् ।
 कायं शूलं मधुशर्करांस्तं
 पिबेत्तस्य पित्तं कफं च नमः ॥”
 इति शतावरीकाशम् ॥ १९८ ॥
 “शरीरं कौमोचुराण्युदराक्षानागरदाहयोर्गुरौ ।
 पाचयेन्मधुनमिश्रं नादशमूलं प्रशस्तम् ॥”
 इति शरीरं कौमोचुरम् ॥ १९९ ॥
 “अदृष्टा विश्वतोयं वा कषायं चित्रकथावशुक्तम् ।
 इति अदृष्टाविश्वतोयम् ॥ २०० ॥
 “हृत्पित्तं वातोपादायश्रीमधुकषायम् ।
 पाचयेन्मधुनमिश्रं नादशमूलं प्रशस्तम् ॥”
 इति पाचयेन्मधुनमिश्रम् ॥ २०१ ॥
 “कायं गोचुराण्युदराक्षानागरदाहयोर्गुरौ ।
 पाचयेन्मधुनमिश्रं नादशमूलं प्रशस्तम् ॥”
 इति गोचुराण्युदराक्षानागरदाहयोर्गुरौ ॥ २०२ ॥
 “क्रिया हिता लक्ष्मिश्चर्करायां
 या रुच्यं कफं कफमातुरोऽपि ।
 यन्मूलं कफं विहितं तु पित्तं
 सतः कारयेन्मोक्षितं रुच्यं च ॥”

पाचनं

चिकण्डकारखधर्माकाश-
दुरालभापर्वतमेदपथा ।
निग्ननि पीता मधुनाशरीर-
सप्राप्तव्योरपि मन्त्रलक्ष्मम् ॥”
इति चिकण्डकादि ॥ २०० ॥
“कवायोऽतिबलान्नसाधितोऽप्रेषलक्ष्मजित ॥”
इति अतिबलाकायाय ॥ २१ ॥
इति मन्त्रलक्ष्माधिकार ॥ २२ ॥
अथ मन्त्रावाते ।
“मन्त्रावातान् यथादोष मन्त्रलक्ष्महरेऽन्वेत ।
पिवेच्छिलाजतुकाये गयी वीरतरादिके ॥”
इति शिलाजतुक्तवीरतरादिकाय ॥ २२ ॥
“रस दुरालभाया वा कवाय वासकाय वा ॥”
इति दुरालभासवासकाकायाय ॥ २३ ॥
इति मन्त्रावाताधिकार ॥ २४ ॥
अथाश्वत्थम् ।
“वखलस्य त्वय अष्टां शुण्डीगोचुरसंयुताम् ।
यवचारगुह दत्ता कायविला पिवेक्षिताम् ॥
अश्वरीं वातनां हन्ति चिरकालावुभयनीम ॥”
इति वखलगादि ॥ २४ ॥
“वीरतरं सहचरौ र्दमो वृद्धादनी गल ।
गुम्ना काशकुशावसमेदमोरटटुङ्का ॥
कुण्डकोऽथ वशिरो वसुक साधिमन्त्रक ।
इन्द्रीवरी अदृष्टा च तथा कापोतवत्तक ॥
वीरतरादिरिखेव गयो वातविकारयुत ।
अश्वरीशकैरान्नलक्ष्माधातरुणापह ॥”
इति वीरतरादिगन्धकाय ॥ २५ ॥
“शुक्लधिमन्त्रपावाणशिशुवखलगोचुरे ।
अभयारवधफले काय कुम्भाक्षिपद्य ॥
रामठकारलवखलस्य दत्ता पिवेक्षर ।
अश्वरीमन्त्रलक्ष्म पाचन दीपनं परम् ॥
हन्ता कोष्ठाभित वात कटूबुधमेदुगम् ॥”
इति शुक्लगादि ॥ २६ ॥
“वखलककायान् पीतान् शुक्लसंयुतम् ।
अश्वरीं पातयन्तां वसिमन्त्रविनाशनम् ॥”
इति वखलगाय ॥ २७ ॥
“पिवेक्षलस्यलवकाय ततकल्लसयुतम् ॥”
इति वखलकस्यलवकाय ॥ २८ ॥
“कायश्च शिशुमन्त्रोऽथ कटुव्योऽश्वरिवातन ॥”
इति शिशुकाय ॥ २९ ॥
“नागरवखलगोचुरपावाणभितुकपोतवत्तक-
काय ॥”
इति नागरादि ॥ २१० ॥
“वखलकशिलाभेदशुक्लीगोचुरके कृत ।
कवाय चारयुक्त शकराश्च भिन्नपि ॥”
इति वखलगादि ॥ २११ ॥
“अदृष्टैरुपवाणि नागर वखलवत्तम् ।
एतनुकायवरं प्रप्तं पिवेक्षलसिदेनम् ॥”
इति अदृष्टादि ॥ २१२ ॥
“एलोपकुम्भासमुक्ताश्वमे-
कीनीअदृष्टावकोवृत्तौ ।

८५ पाचनं

काय पिवेक्षलसुप्रगा-
सशकैरे वाश्वरिभन्त्रलक्ष्मे ॥”
इति एलादि ॥ २१३ ॥
“शुक्राश्वयान् सामान्यो विधिरश्वरिनाशन ॥”
इत्यश्वरीश्वरिधिकार ॥ २१४ ॥
अथ मेहे ।
“दूर्वाकशेषपूतीककुम्भीकन्नवशैवलम् ।
अथे नि कथित पीत शुक्रमेहहर परम् ॥”
इति दूर्वादि ॥ २१४ ॥
“चिकण्डारखधर्माकाया मधुना युत ।
पीतो निहन्ति केनाश्च प्रमेह नियत वृणाम् ॥”
इति चिकण्डादि ॥ २१५ ॥
“लोभाभयाकटफलसुक्तानां
विडङ्गपाठाज्जनधन्वानानाम् ।
कदम्बशालाज्जनधन्वानानाम्
विडङ्गदार्वाध्वशक्कायानाम् ॥
चत्वार एते मधुना कवाया
कफप्रमेहेषु निवेयनीया ॥
अश्वत्थाचतुरङ्गुल्या न्ययोधादेः फलजवात ।
सजिह्विरक्तसाराश्च काथा पञ्च समाचिका ॥
नीलहारिद्रमुक्ताखान् चारमाक्षिष्ठवाङ्गयान् ।
मेहान् हन्तु क्रमादेते सद्यो रक्तमेह-
जित ॥
काय खजूरकाश्वमेदिककाश्वमेदताक्त ॥”
इति खजूरदि ॥ २१६ ॥
“लोभाज्जनीशीरकुचन्दनानाम् ॥ २१७ ॥
अरिष्टसैवामलकाभयानाम् ॥ २१८ ॥
धात्राज्जनीरिष्टकवतसकानां ॥ २१९ ॥
नीलोत्पलसैवामलकाभयानाम् ॥ २२० ॥
चत्वार एते विहृता कवाया
पित्तप्रमेहे मधुसप्रयुक्ता ॥”
इति कवायचतुष्टयम् ॥ २२१ ॥
“क्षिन्नावज्जिकायाश्च पाठाकुटनरामठम् ।
तिक्तां कुष्ठश्च सङ्ख्यं सपिमेहे पिवेक्षर ॥”
इति क्षिन्नावज्जिकाय ॥ २२२ ॥
“कदरखदिरपूगकाय चैवामेहे पिवेत ॥”
इति कदरादि ॥ २२३ ॥
“अधिमन्त्रकायान् वसामेहे प्रयोजयेत् ॥”
इति अधिमन्त्रकाय ॥ २२४ ॥
“पाठाशिरीषदुश्चार्शुर्वा किमुकतिन्दकौ ।
कपित्थानां भिषक काय हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥”
इति पाठादि ॥ २२५ ॥
“कवायक्षिफलादारसुक्तकैरथवा कृत ॥”
इति चिकण्डादि ॥ २२६ ॥
“फलजिक दाह निशां विग्नानां
सुक्तश्च निष्काय निशांशकम् ।
पिवेत कवाय मधुसप्रयुक्त
सर्वप्रमेहेषु सत्स्थितेषु ॥”
इति फलजिकादि ॥ २२७ ॥
“कटङ्गटैरीमधुकविमलाचिकी समे ।
विह्व कवाय पातय प्रमेहानां विनोत्थित ॥”
इति कटङ्गटैर्यादि ॥ २२८ ॥

पाचनं

“चिकण्डादरुदार्वाब्दकाय सौमेय मेहहा ॥
इति चिकण्डादि ॥ २०९ ॥
“कुटणाचनदार्वाब्दफलजयमवोऽथवा ॥”
इति कुटणादि ॥ २१० ॥
इति प्रमेहाधिकार ॥ २११ ॥
अथोदरे ।
“पयसा सञ्चितकल्केनोरुवृक्षश्चतेन वा ।
सप्तलाचायमायाभ्यां श्वेतनारवधेन वा ॥”
इति चित्तकल्कयुक्तारवधकाथैरुदकायो ॥
२३१ ॥
“सन्निपातोदरे सर्वायथोक्तां कारयेत् क्रियाम् ।
पीतं ज्वीहोदर हन्ता पिप्पलीमरिचान्वित ॥
अश्वमेतससंयुक्तां शिशुकाय सखेयव ॥”
इति शिशुकाय ॥ २३२ ॥
“दशमूलदाहनागरश्चिन्नरुहापुनर्नवाकाय ।
अथति जलोदरश्रीयश्रीपदगलगङ्गावत-
रोगाश्च ॥”
इति दशमूलादि ॥ २३३ ॥
“हरीतकीनागरदेवदार-
पुनर्नवाश्चिन्नरुहाकाय ।
गगुलुर्मुच्यतेऽथ मेय
‘‘पीथोदराणां प्रवर प्रयोग ॥”
इति हरीतकादि ॥ २३४ ॥
“शरकतेज दशमूलमिश्र
गोमूत्रयुक्तश्चिकण्डारसो वा ।
निहन्ति वातोदरश्रीयमूल
काय सन्त्रो दशमूलजश्च ॥”
इति शरकतेजेन गोमूत्रेण वा युक्ता दशमूला ॥
२३५ ॥
“पुनर्नवानिमपटोकशुक्ली-
तिक्ताम्बतादार्वाभयाकायाय ।
सर्वाङ्गश्रीयोदरकाशमूल-
आवाणितं पाण्डुराद निहन्ति ॥”
इति पुनर्नवाचकम् ॥ २३६ ॥
“पुनर्नवादार्वाभयागुच्छूर्णी
पिवेत् सन्त्रां महिषाचयुक्ताम् ।
ज्वगदीषश्रीयोदरपाङ्कुरीग
खौलप्रसेकोर्ध्वकफामयेत् ॥”
इति पुनर्नवाचयुक्तम् ॥ २३७ ॥
इति उदराधिकार ॥ २३८ ॥
अथ शोथे ।
“शुक्लीपुनर्नवैरुपचमलस्य जलम् ।
वातिके अथथौ शक्त पानाहारपरिपद्य ॥”
इति शुक्लगादि ॥ २३९ ॥
“दशमूल सर्वथा च शक्त वाते विप्रेषत ॥”
इति दशमूलम् ॥ २४० ॥
“हीराशनं पित्तलतीऽथ शोथे
त्रिदृष्टशुक्लीचिकण्डाकायायम् ।
पिवेज्जवां सज्विमिश्रित वा
फलाजिकाचूर्णमथमाचमाम् ॥”
इति त्रिदृष्टादि ॥ २४० ॥
“अथथा दाह मधुक विह्व नमिषाज्जनी

पाचन

प्रमेल चन्दन दाब्बो जायमानेनवारुणी ।
 रुषा काथ ससर्पिष्क श्वयुज्वरदाहदा ।
 वीसपट्यासन्तापसन्निपातविषापह ॥”
 इति अम्बयादि ॥ २४१ ॥
 “पुननवाविश्वचिदुदगुडची
 सन्ध्याकपथ्यामरदारककल्म ।
 शोथे कपोत्यो मन्दिषाचमूच-
 नुक्त पिबेदवा सलिल तथेषाम् ॥”
 इति पुनर्नवासप्रकम् ॥ २४२ ॥
 “पुननवादासुखीकाथे मूत्रेण केवले ।
 दशमूलजले वापि गुग्गुलु शोथनाशन ॥”
 इति गुग्गुलुयुक्तपुनर्नवादिदशमूलकाथी ॥ २४३ ॥
 “सिंहास्यान्तभयटाकीकाथ कल्पा समाचिकम् ।
 ग्रेत्वा शोथ जयेज्जन्तु कास श्वास च्वर
 वमिम् ॥”
 इति सिंहास्यादि ॥ २४४ ॥
 “भूनिम्बविश्वकल्म जम्बा पेय पुननवाकाथ ।
 अपहृरति नियतमाशु शोथ सर्वाङ्गग नयाम् ॥”
 इति पुनर्नवाकाथ ॥ २४५ ॥
 इति शोथाधिकार ॥ * ॥
 अथान्नवृद्धौ ।
 “पुनर्नवायास्त्रैल वा तैल नारायणनथा ।
 पाने वस्तौ रुवोस्त्रैल पेय वा दशकाम्बसा ॥”
 इति रुवुतैलयुक्तदशमूलम् ॥ २४६ ॥
 “रास्त्रायद्यन्तैरखवकागोचुरसाधित ।
 काथोऽन्नवृद्धिं हन्त्याशु रुवुतैलेन मिश्रित ॥”
 इति रास्त्रादि ॥ २४७ ॥
 इति अन्नवृद्धाधिकार ॥ * ॥
 अथ विद्रवौ ।
 “पुनर्नवादासुखीकाथे दशमूलाम्बसा ।
 गुग्गुलु रुवुतैल वा पिबेन्मारातविद्रवौ ॥”
 इति पुनर्नवादि ॥ २४८ ॥
 “पिबेद्वा त्रिफलाकाथ त्रिदुल्लकाथसयुतम् ॥”
 इति त्रिदुल्लकयुक्तत्रिफलाकाथ ॥ २४९ ॥
 “दशमूलकीकाथेय सन्दीह्नरसेन वा ।
 शोथ त्रय वा कोष्णेन समूल परिषेचयेत् ॥”
 इति दशमूलकीकाथ ॥ २५० ॥
 “काथो वशत्वगेरख्यदृष्टाभिमिदा कृत ।
 मन्दिषुसैन्धवं पीत कोष्ठस्य सावयेदह्मक ॥”
 इति वशत्वगादिकाथ ॥ २५१ ॥ * ॥
 अथोपपन्ने ।
 “पटोलनिम्बत्रिफलागुडूची
 काथ पिबेदवा खदिराशनभ्याम् ।
 सगुग्गुलु वा त्रिफलायुत वा
 मन्त्रापदशापहृर प्रयोग ॥”
 इति पटोलादि ॥ २५२ ॥
 त्रिफलाया कथायण शङ्कराजरसेन वा ।
 वगप्रन्तान्न कुम्भादुपदशप्रशान्तये ॥”
 इति त्रिफलाकाथ ॥ २५३ ॥
 “जयाजालम्बमाराकसम्पाकानां दले पृथक् ।
 ज्ञान प्रन्तान्न काथ मेदुपाके प्रयोजयेत् ॥”
 इति जयादिकाथ ॥ २५४ ॥ * ॥

पाचन

अथ भग्ने ।
 “न्ययोधादिकाथयन् सुशीत परिषेचने ॥”
 इति न्ययोधादि ॥ २५५ ॥ * ॥
 अथ कुष्ठे ।
 “त्रिफलापटोलरजनीमन्दिषारोहिणीवचा
 निम्बे ।
 एव कषायोऽभ्यस्यो निहन्ति कफपित्तज
 कुष्ठम् ॥”
 इति नवकषाय ॥ २५६ ॥
 “पटोलखदिरारिष्टत्रिफलाकाथवेज्जम् ।
 तित्ताशन पिवेत काथ कुष्ठौ कुष्ठ यपोहति ॥”
 इति पटोलादि ॥ २५७ ॥
 “घात्रीखदिरयो काथ पीत्वा वलगुजसयुतम् ।
 शूकैरुधवल श्वित्रं तुर्यं हन्ति न सशय ॥”
 इति घात्रीखदिरकाथ ॥ २५८ ॥ * ॥
 अथ शीतपित्ते ।
 “उदह्ने वमन कार्यं पटोलारिष्टवारिणा ॥”
 इति पटोलारिष्टजलम् ॥ २५९ ॥ * ॥
 अथान्नपित्ते ।
 “निस्तुष्यवटवघात्रीकाथस्त्रिगुणयुत पीत ।
 अपनयति चान्नपित्तं यदि मुठ्ठते सुत्रयुष्ये ॥”
 इति निस्तुष्यवादि ॥ २६० ॥
 “कफपित्तवमोकाकूज्वरविस्फोटदाहदा ।
 पाचनो दीपन काथ शङ्कवेरपटोलयो ॥”
 इति शङ्कवेरपटोलकाथ ॥ २६१ ॥
 “पटोल नागर धान्य काथथिला जल पिवेत ।
 कक्षूपाभार्तिमूलस्र कफपित्ताधिमाम्बजित ॥”
 इति पटोलादि ॥ २६२ ॥
 “पटोलविश्वान्तरोहिणीकृत
 जल पिवेत पित्तकफोष्णये च ।
 मूलभमारोचकवर्द्धमान्य-
 कासच्वरच्छहिनिवारयन्तत ॥”
 इति पटोलादि ॥ २६३ ॥
 “यवजम्बापटोलानां काथ चोदयुत पिवेत ।
 नाशयेदह्मपित्तस्य अरविष्य वमिन्तथा ॥”
 इति यवादि ॥ २६४ ॥
 “वासान्तापटोलापटकभूनिम्बनिम्बमार्कवे ।
 त्रिफलाकुलके काथ सचौत्रचान्नपित्तहा ॥”
 इति दशमूलम् ॥ २६५ ॥
 “फलत्रिक पटोलस्य तित्ताकाथ सितायुत ।
 पीत क्षीतकमध्वतो च्वरच्छहिनिपित्तजित ॥”
 इति फलत्रिकादि ॥ २६६ ॥
 “पटोलधन्वाकमहौषधान्दे
 कृत कषायो विनिहन्ति शीघ्रम् ।
 मन्दानल पित्तवलासदाह
 च्छहिन्वराभानिमूलरोगान् ॥”
 इति पटोलादि ॥ २६७ ॥
 “क्षिप्रोज्जवाविश्वपटोलपच
 फलत्रय सुकाथित सुशीतम् ।
 चौत्रान्वित पीतमनैकरूप
 सुदारुण हन्ति तदह्मपित्तम् ॥”
 इति क्षिप्रोज्जवादि ॥ २६८ ॥

पाचन

“पटोलत्रिफलाविश्वान्त मधुयुत पिवेत ।
 पित्तश्लेष्मच्वरच्छहिदाहमूलोपशान्तये ॥”
 इति पटोलादि ॥ २६९ ॥
 “सिंहास्यान्तभयटाकीकाथ कल्पा समाचिकम् ।
 अन्नपित्त जयेज्जन्तु कास श्वास च्वर वमिम् ॥”
 इति सिंहास्यादि ॥ २७० ॥
 इति अन्नपित्ताधिकार ॥ * ॥
 अथ विसर्पे ।
 “हृणवज्ज प्रयोक्तव्य पञ्चमूलचतुष्टयम् ॥”
 इति पञ्चमूलत्रयम् ॥ २७१ ॥
 “सुस्तारिष्टपटोलानां काथ सन्धिविसर्पयुत ॥”
 इति सुस्तारिष्ट ॥ २७२ ॥
 “घात्रीपटोलसुज्ञानामथवा द्रुतचमुत ॥”
 इति घात्रादि ॥ २७३ ॥
 “अन्ततद्वपटोल निम्बपचैरुपेत
 त्रिफलाखदिरसार आधियातस्य तुल्यम् ।
 कथितमिदमशेष गुग्गुलीभागयुक्त
 जयति विषविसर्पान् कुष्ठमष्टादशाक्षम् ॥”
 इति नवकषाय ॥ २७४ ॥
 “अन्ततद्वपटोल सुस्तक रूपपर्यं
 खदिरमसितवेच निम्बपच हरिद्रे ।
 विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकक्ष-
 रपनयति मन्धरीं शीतपित्त च्वरश्च ॥”
 इति अन्ततादि ॥ २७५ ॥
 “पटोलान्तभूनिम्बवासकारिष्टपर्यंटे ।
 खदिरान्द्रुते काथो विस्फोटान्निर्वरापह ॥”
 इति पटोलादि ॥ २७६ ॥
 “पटोलत्रिफलारिष्टगुडूचीसुस्तचन्दने ।
 समुत्वा रोहिणी पाठा रजनी सदुरालभा ॥
 कषाय पाथयेदेतन् पित्तश्लेष्मच्वरपहम् ।
 कक्षूलगदोषविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥”
 इति पटोलादि ॥ २७७ ॥
 “भूनिम्बवासकाटुकापटोल-
 फलत्रिकाचन्दननिम्बसिद्ध ।
 विसर्पदाहच्वरवक्तृशेष
 विस्फोटहृणावमिद्युत कषाय ॥”
 इति भूनिम्बादि ॥ २७८ ॥
 “सकफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेन्नर ।
 दुरालभां पर्यटक पटोलां कटुकान्मथा ।
 कोव्य गुग्गुलुसंयुक्त पिबेद्वा खदिराहकम् ॥”
 इति दुरालभादि ॥ २७९ ॥
 “कुष्ठली पिशुमर्दान् खदिरैर्यवान् वा ।
 विस्फोटान्नाशयत्याशु वायुर्जलघरानिव ॥”
 इति कुष्ठल्यादि ॥ २८० ॥ * ॥
 अथ मन्धर्याम् ।
 “दुरालभां पर्यटक भूनिम्ब कटुरोहिणीम् ।
 श्लेष्मिकां पित्तजायां वा पाने नि काथ दापयेत् ॥”
 इति दुरालभादि ॥ २८१ ॥
 “निम्ब पर्यटक पाठां पटोल कटुरोहिणीम् ।
 वासां दुरालभां घात्रीसुशीर चन्दनद्वयम् ॥
 श्व निम्बादिक काथ पीत, शर्करया युत ।
 हन्ति त्रिदोषमन्धरीं जयवीसर्पसम्भवाम् ॥

पाचनं

उत्थिता प्रविशेद्या तु पुनस्ता वास्ततो नयेत् ॥
इति निम्बादि ॥ २२ ॥
“पटोलकुण्डलीसुखप्रयत्नव्यापकौ ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापटैश्च श्रुतं जलम् ॥
मखरी शमयेदामां पक्वाश्चैव विशोषयेत् ।
नात परतरं किञ्चिद्विस्फोटस्वरशान्तये ॥”
इति पटोलादि ॥ २३ ॥
“पटोलमूलाखण्डतृणलीयक
पिप्पेरिद्रागमलकण्डवयुतम् ।
मखरिविस्फोटविनाहशान्तये
तदेव पितामवमिन्वरापहम् ॥”
इति पटोलादि ॥ २४ ॥
“पटोलमूलाखण्डतृणलीयक
तथैव धात्रीखदिरैश्च रुच्यतम् ।
पिप्पेणल सुकथितं सुशीतं
मखरिकारोगविनाशनं परम् ॥”
इति पटोलमूलादि ॥ २५ ॥
“खदिरनिम्बलारिष्टपटोलाखण्डवासकौ ।
जाधोऽथकाङ्गो जयति रोमान्तीश्च मखरिकाम् ॥
वीचपङ्कठविस्फोटकण्डादौर्गपि पानत ॥”
इति खदिराष्टकम् ॥ २६ ॥
“अमृतादिकषायस्तु जयेत पित्तकफात्मिका ॥”
इति अमृतादि ॥ २७ ॥
“जातीपत्र समञ्जितं दार्वीं पूगफलं शमीम् ।
धात्रीफलं समधुकं कथितं मधुचयुतम् ॥
सुखरोगे कण्डरोगे गण्डवार्धं प्रशस्यते ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ २८ ॥
“अस्थौ सेकं प्रशस्यन्ति गवेधुमधुकाम्ना ॥”
इति गवेधुमधुकाम्ना ॥ २९ ॥
“वेदनादाहशान्तये खराणाञ्च विस्फुल्लये ।
सगुग्गुलं वराक्षाञ्च युञ्ज्यादा खदिराष्टकम् ॥”
इति वराक्षाखदिराष्टकौ ॥ ३० ॥
“निम्बातिमुक्तकाशोक्तचवेतवपञ्चये ।
निशापयुतितं कायो मखरीभयनाशनं ॥”
इति निम्बादि ॥ ३१ ॥ इति मखर्याधिकारः ॥ ३२ ॥
अथ सुखरोगः ।
“दृष्टव्यं भूमिकदम्बकण्डकार्थं कायः ।
गण्डवतेन युक्तं किमिदं स्तब्धं वेदनाशमनं ॥”
इति दृष्टव्यादि ॥ ३३ ॥
“कायपानम् दार्वीं लङ्घितार्थकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा मेघो मात्तिकसयुतं ॥”
इति दार्वीं लङ्घितार्थकलिङ्गजम् ॥ ३४ ॥
“कटुकातिविषादापठामुक्तकलिङ्गका ।
गोमूत्रकथिता येना कण्डरोगविनाशना ॥”
इति कटुकादि ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥
सुखपाके ।
“जातीपत्रान्ताद्राचायासदार्वीं फलत्रिके ।
कायं चोद्भूतं शीतो गण्डो सुखपाकयुतं ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ ३७ ॥
“पटोलनिम्बजम्बाम्बालतीनवपञ्चवा ।
मधुपञ्चवकं श्रेष्ठं कषायो सुखदावने ॥”
इति पटोलादि ॥ ३८ ॥

पाचनं

“पञ्चवल्ककषायो वा त्रिफलाकाथ एव वा ।
सुखपाकेषु सचौद्रं प्रयोष्यो सुखदावने ॥”
इति पञ्चवल्कत्रिफलाकषायौ ॥ २९ ॥
“खरसं कथितो दार्व्या चनीभूतो रसक्रिया ।
सचौद्रा सुखरोगाह्वगदोषनाडीप्रणापह्ना ॥”
इति दार्वीकाथ ॥ ३० ॥
“सप्तच्छदोशीरपटोलसुख
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यथाकाराजदमचन्द्रेण
काथं पिबेत् पाकहरं सुखम् ॥”
इति सप्तच्छदयथाकारादिकषायौ ॥ ३१ ॥
“पटोलसुखीत्रिफलाविशाला-
चायन्तिविक्तात्रिभुवनानाम् ।
पीतं कषायो मधुना निहन्ति
सुखे स्थितस्तस्य गदानशयानम् ॥”
इति पटोलादि ॥ ३२ ॥
“कथितास्त्रिफलापाठाच्छदोकात्तिपञ्चवा ।
निवेद्या भक्षणीया वा त्रिफला सुखपाकह्ना ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३३ ॥
इति सुखरोगाधिकारः ॥ ३४ ॥
अथ प्रदरे ।
“दार्वीरिवाञ्जनद्वयान्दकिरातविस्व-
भङ्गातकैरवगतो मधुना कषायः ।
पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सञ्जलं
पीतासितारुणविलोहितनीलकण्ठम् ॥”
इति दार्वीरिवादि ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥
अथ योगिण्यापदि ।
“गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथैश्च परिवेचनम् ॥”
इति गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथा ॥ ३७ ॥
अथ गर्भिण्याम् ।
“चन्दनं शारिवालौघद्वयान्दकिरातविस्व-
भङ्गातकैरवगतो मधुना कषायः ।
पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सञ्जलं
पीतासितारुणविलोहितनीलकण्ठम् ॥”
इति चन्दनादि ॥ ३८ ॥
“कूटवीरारुणरक्तचन्दनमलावल्याकषयसादनी-
मुखोशीरयवासपपटविषाकाथं पिबेत् गर्भिणी ।
नानावयवव्यातिसारकण्डे गर्भाश्रिते वा ह्वरे
योगोऽथ सुनिमित्तं पुरा निगदितं स्त्र्यामये-
वतम् ॥”
इति कूटवीरारिवादि ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥
अथ स्तनरोगः ।
“हरिद्रादि वचादि वा प्रपिबेत् स्तनद्वयम् ॥”
इति हरिद्रादिवचादिकाथौ ॥ ४१ ॥
“तत्र वातात्मके स्तन्ये दृग्गन्धलौजलं पिबेत् ॥”
इति दृग्गन्धलौजलं ॥ ४२ ॥
“पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम् ।
धात्री कुमारश्च पिबेत् काथयित्वा सप्रारिवम् ॥”
इति अमृतादि ॥ ४३ ॥
“कफो वा त्रिफलाचयभूनिम्बकटुरोहिणी ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ४४ ॥
“धात्री स्तन्यविशुद्धये सुजातकराशना ।
भागोदावयवापाठां पिबेत् सातिविषा श्रुता ॥”
इति भागोदादि ॥ ४५ ॥

पाचनं

“सहृतं त्रिफलाकाथं स्तनरोगहरं पिबेत् ॥”
इति सहृतत्रिफलाकाथ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥
अथ स्तनिकारोगः ।
“अमृतानागरसहृत्परमद्रोतकटपञ्च-मूलजल-
जलम् ॥”
इति अमृतादि ॥ ४८ ॥
“सहृत्परपुष्करवेतसमूलं वैजयन्तादिकुण्ड-
लम् ॥”
इति सहृत्परदि ॥ ४९ ॥
“दृग्गन्धलौजलं काथं सद्यः स्तनिकारोपहं ॥”
इति दृग्गन्धलौजलं ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥
अथ मूत्ररोगः ।
“सूतायां हृच्छिरोवस्त्रिशूलं मूत्ररोगशान्तम् ।
यवक्षारं पिबेत् स मसुनोद्योदकेन वा ॥”
पिप्पल्यादिगन्धकाथं पिबेद्वा लवणान्वितम् ॥”
इति पिप्पल्यादिगन्धकाथ ॥ ५२ ॥
इति स्त्रीरोगाधिकारः ॥ ५३ ॥
अथ बालरोगः ।
“भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।
कार्यन्तदेव बालानां भ्रात्रा लस्य कनीयसा ॥
हरिद्रादययथाकृतिं ह्यैश्वर्ययवे कृतः ।
शिशोर्व्यवहारविषादं कषायं स्तन्यदोषजितम् ॥”
इति हरिद्रादि ॥ ५४ ॥
“विस्वश्च गुण्याणि च धातुकौर्गा
जलं सलोभं गणपिप्ली ॥”
काथावलेह्यौ मधुना विमिश्रौ
वालेषु योष्यावतिसारितेभ्यः ॥”
इति विस्वादि ॥ ५५ ॥
“समङ्गाधातुकौर्गाश्रितारिवाभिः श्रुतं जलम् ।
दुर्बलैःपि शिशोर्व्यवहारविषादं समानिकम् ॥”
इति समङ्गादि ॥ ५६ ॥
“नागरातिविषादसुखबालकेन्द्रयैः श्रुतम् ।
कुमारं प्राचयेत् प्रातः सञ्जातीसारनाशनम् ॥”
इति नागरादि ॥ ५७ ॥
“विस्वमूलकषायेण क्षाण्डाश्चैव सशकरा ।
आलोच्य पाययेद्बालं हृद्गतीसारनाशनी ॥”
इति सशकराक्षणाद्युक्तविस्वमूलकषाय ॥ ५८ ॥
“पटोलनिम्बलारिष्टहरिद्राकथितं पिबेत्
अतविस्फोटवैषम्यज्वराणां शान्तये शिशुः ॥”
इति पटोलादि ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥
अथ विषे ।
“कटुभक्ष्णशौरीयश्लेष्मोक्षीरिद्रमलम् ।
कषायकल्कपूणां स्युः कीटलूताप्रणापह्ना ॥”
इति कटुभ्यादि ॥ ६१ ॥ इति चक्रपाण्डितम् ॥
पाचनं, त्रि, पाचयित्वा । इति मेदिनी । ने, ६१
अथ विशिष्टद्रव्याणीं विविष्टं पाचनप्रत्ययाहम् ।
“बलं प्रसपाकाय फलं कदम्बमम्बवम् ।
कदम्बस्य तु पाकाय पुष्पैरभिहितं वृतम् ॥
वृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो रितः ॥

पाचनं

नाम्निकलपलसालवीजयो
पाचक सपदि तखुल विदु ।
चौरमाशु सङ्कारपाचन
चारमज्जन हरीतकी हिता ॥
मधकमालूरुपादनानां
पञ्चखञ्जरकपित्तकानाम् ।
पाकाय पेय पिचुमह्वीज
हृतेऽपि तज्जेऽपि तदेव देयम् ॥
खञ्जरश्चङ्गाटकयो प्रशस्त
विश्वीयश्च कुत्र च मद्रमुस्तम् ।
यन्नाङ्गकोविदप्रवेष्टु शीतं
पचे तथा वायुविन प्रणीतम् ॥
तखुलेषु मयसं पयो हित
दीप्यकन्तु चिपिटे कगायुतम् ।
यष्टिका दक्षिणलेन जीर्णते
ककैटी च सुमनेषु गीर्णते ॥”
सुमनेषु गोधूमेषु । गीर्णते कथ्यते ।
गोधूममावहरिमन्थयतीत्यमुन्म-
पाको भवेज्जटिति मातुलपुत्रकेय ।
खञ्जश्च खञ्जयति मायभवन्त्वजीय
नेन कुलत्यमयवा विदधाति जीर्णम् ॥
मातुलपुत्रक धुनूरुफलम् ॥
कङ्गुध्यामाकनीवारा कुलत्यश्चाविलम्बितम् ।
भो जलेन जीयन्ति वेदला काञ्जिकेन तु ॥
पिष्टाद्म शीतल वारिं छशरा सैन्धवं पचेत् ।
मानिष्यहरेर्विषमूल पाचस मुह्ययके ॥
उटो वेशवारान्धवङ्गेन केनी
शुभ पर्यट शिमुवीजेन याति ।
कणाक्षको लज्जुकापुपशङ्का-
विपाको भवेच्छुक्लकीमखयोश्च ॥
वसवार देवर इति लोके । तद्वयथा,—
खेहो निशार्हिङ्गुलवङ्गकोला-
धन्याकनीरार्द्रकनागराणि ।
अन्धोमय सैन्धवपर्यममे
यपीचित सङ्कतये प्रणीतमिति ॥
शङ्का शङ्कक पानकविशेष । मख माखे इति
लोके ।
किमत्र चिच बहुमतस्तर्मास-
भोजी सखी काञ्जिकपागत स्यात् ।
इत्यदुत्तुल केवलवक्षिपक-
मासेन मगस्थ परिपाकमेति ॥
आममालफल मीने तद्भोजं पिष्टिते हितम् ।
जूर्णमार्स यन्नाशाराच्छीघ्र पाकमुपैति हि ॥
कपोनपारावतनीलकण्ठ
कपिङ्गलानां पिष्टितानि शुद्धा ।
कासस्थ भूल परिपीय पिष्ट
सखी भवेन्ना बहुभो हि दृष्टम् ॥
कयोतो धवलपाण्डु ।
श्राकानि सर्वाण्यपि यान्ति पाक
चारेण सद्यस्तिनतासजेन ।
चञ्चूकसिद्धाचकवासुकाणां
गायसिसारकधितेन पाकः ॥

पाचल

चञ्चूक चैतु इति लोके । गायत्री खदिर ॥
पलङ्किकाकेसुककारवेणी
वाताकुवशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उपोदिकावापुपटोलकानां
सिद्धाथको मेघरवस्य पक्ता ॥
मेघरव चवराई इति लोके ।
विपच्यते शूरयक गुडेन
तथासुक तखुलजोदकेन ।
पिण्डालुक जीर्णयति कीरदूधात्
कशेरुपाक किल नागरेण ॥
लवणस्तखुलतोयात् सर्पिर्जम्बीरकादम्बात् ।
मरिचादपि तच्छीघ्र पाक यात्रेव काञ्जिका
चैकम् ॥
चौर जीयति तज्जेण तद्वयथ कोष्णमखकात् ।
माह्विय मासिमन्थेन शङ्खचूर्णेन तद्वधि ॥
मखक माखे इति लोके ।
रचाला जीर्णयति थोषात् खञ्ज नागरभक्षणात् ।
विता नागरमुस्तेन तथेच्छुश्चाद्रिकारवात् ॥
जराभिरा गैरिकचन्दनाभ्या
मन्थेति शीघ्रं सुनिभि प्रणीतम् ।
उद्योने शीत शिशिरेण चोष्ण
जीर्णा भवेत् क्षारगणस्तथास्ते ॥
इरा मदिरा ।
तप्त तप्त हेम वा तारमज्जी
तोये क्षिप्त सप्रलवस्तदम् ।
पीलाजीर्णं तोयजात निहन्त्या-
सञ्च चोद्रे भद्रस्तुक्त विशेषात् ॥
तच्च तोयाजीर्णे । इति भावप्रकाशे जट-
राभिजिकादीजीर्णविकृतिजालसकविलम्बिका-
चिकित्सा ॥
पाचनं, पुं, (पाचयतीति । पच + णिच् + “नन्दि-
यहीति ।” ३।१।१३४ । इति लु ।) अचि ।
इति मेदिनी । ने, ६० ॥ अन्तरस । इति हेम-
चन्द्र । ६।२४ ॥ रत्नैरक । इति राज-
निर्घण्ट ॥
पाचनक, पुं, (पाचतेऽनेनेति । पच + णिच् +
करणे ल्युट । तत् सञ्चार्या कन् ।) टङ्गण ।
इति हेमचन्द्र । ४।१ ॥
पाचनी, स्त्री, (पाचतेऽनेनेति । पच + णिच् +
ल्युट । स्त्रियां ङीप् ।) हरीतकी ।
इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ (पाचयतीति अतुपत्त्या
परिपाचके वाच्यलिङ्ग । यथा, भावप्रकाशे
पूर्वखण्डे १ भागे ।
“कण्टकारी सरा तिस्रा कटुका दीपनी लघु ।
रुच्योष्णा पाचनी कासश्वासजरकफानिलात् ॥”)
पाचल, स्त्री, (पाचयतीति । पच + णिच् +
वाङ्मूलकान कलन् । यद्वा, मार्चं पाचनं
जातीति । ला + क ।) पाचनम् । इति
मेदिनी । ले, १०६ ॥
पाचल, पुं, (पाचयतीति । पच + णिच् + वाङ्मूल
कात् कलन् ।) पाचक । अचि । राधन
इयम् । वाङ् । इति शब्दरत्नावली ॥

पाञ्चज

पाचनी, स्त्री, (पाचयति खपचरसादिप्रवेष्टादिना
परिपचयति त्रयानिति । पच + णिच् + “सर्व-
धातुश्च इन् ।” उणां ४।११७ । इति इन् ।
“क्षदिकारादन्तन ।” ४।१।४५ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या ङीप् ।) लताविशेष । पाचि इति
पच इति च हिन्दी भावा । ततपथ्याय । मर-
कतपची २ हरितलता ३ हरितपत्रिका ४
पची ५ सुरभि ६ मालारिष्टा ७ माखलत-
पत्रिका ८ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । वातघ्नोयश्च
भूतविकारनाशित्वम् । लग्नघ्नोयप्रभमत्वम् ।
ब्रह्मघ्न इति तत्त्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
पाञ्च, [स] स्त्री, (पाति रक्षतीति पातनेनेति
वा । पा रक्षणे + “पातेनङे लुट च ।” उणां
४।२०२ । इति अस्तुन् लुङागमश्च ।) बलम् ।
इत्युणादिकोष ॥ (यथ ऋग्वेदे । ८।४६।१५ ।
“आ नो वायो महे तने याहि मखाय पाञ्चसे ॥”)
पाञ्चकपाल, जि, (पञ्चकपालस्यायमिति । “तस्ये-
दम् ।” ४।३।१२० । इत्ययम् ।) पञ्चकपाल-
यागसम्बन्धी । इति आकरयम् ॥
पाञ्चजन्य, पुं (पञ्चजने देवविशेषे भव । “पञ्च
जनादुपसंख्यानम् ।” ४।३।५८ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या च ।) विष्णुशृङ्ग । इत्यमर ।
१।१।२६ ॥ “पञ्चजनो नाम देवः सङ्ग्रे तिभि
रूप आजीत तदस्त्रिजलात् ।” इति भरत ॥
(यथा गीतायाम् । १।१५ ।
“पाञ्चजन्यं हृवीकेशो देवदत्त धनञ्जय ।
पौण्ड्रं दधौ महाशङ्ख भीमकर्मा वृकोदर ॥”
अस्य विवरणम् यथा, हरिवंशे । ८।१५—१७ ।
“सङ्ग्रे प्रत्यवाचेद देवः पञ्चजनो महात् ।
तिमिरुपेण त वाजः अस्तवानिति माधव । ॥
स पञ्चजनमावाद्य अवाजं पुरयोतसम् ।
न चासवाद त वाजः शुरुपुन तदापुत ॥
स तु पञ्चजनः हस्ता शङ्ख लेभे जगद्गण ।
य स देवमनुजेषु पाञ्चजन्य इति श्रुत ॥”
पञ्चभिः काश्यपवातेषु प्राणाङ्गरसञ्चयनेजने
निर्वृत । इति अयम् । अचि । इति मेदिनी ।
ये १२२ ॥ (यथा, महाभारते । १।२६।१२-५ ।
“काश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रक ।
अभिराङ्गिरसश्चैव ध्वजश्चिस्तुवर्धक ॥
अचरत स तप्रस्तीम पुत्रार्थे बहुवार्तिकम् ।
पुत्रं लभेय धर्मिष्ठ यशसा ब्रह्मणा समम् ॥
महावाङ्मतिभिर्ध्यात पञ्चभिस्तेषां तथ ।
जज्ञे तेजो महाविद्वान् पञ्चवर्णं प्रभावन ॥
समिद्धोऽभि शिरसास्थ बाहू र्ध्व्यनिभौ तथा ।
त्वङ्नेत्रे च सुवर्णनि लब्धे जङ्घे च भारत ॥
पञ्चवर्णं सुतपसा ततस्तौ पञ्चभिर्जने ।
पाञ्चजन्यं श्रुतो देवः पञ्चवर्णकरस्तु स ॥”
हारीतसुनिवशीयस्य दीर्घवृक्षे पुत्र । इति
स्कन्धपुराणे संह्यादिखण्डम् । १।२७।४२ ॥)
पाञ्चजन्यधर, पुं, (पाञ्चजन्यं महाखया प्रसिद्धं शङ्ख
धरतीति । धृ + ञच् ।) विष्णु । इति हारावली ॥

पाञ्चाली

पाञ्चालिका, स्त्री (पाञ्चाली + स्त्री) अयम् । तत् कन् ततश्चापि अत इत्यर्थः ।) पाञ्चालिका । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

पाञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चभिः शब्दैर्निर्वृत्तम् । “तेन निर्वृत्तम्” ५।१।७६। इति ठका ।)

पञ्चप्रकारवाद्यम् । यथा, स्कान्दे रेवाखण्डे ।

“अङ्गज चर्मजश्चैव तन्मज्ज कास्यज तथा ।

पुनस्तत्तत्तत्तु निमि कथित पाञ्चशब्दिकम् ॥”

पाञ्चार्थिक, पुं, (पञ्चाद्या सन्ततम् । “अत इति-ठनी” ५।२।११५। इति ठन् ।) पाञ्च

पत । यथा,—

“पाञ्चाधिक पाञ्चपतञ्चिद्रूप स्फूर्तिमाकात ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाञ्चाल, स्त्री, (पञ्चाल एव । पञ्चाल + स्त्री) अयम् ।) शास्त्रम् । यथा,—

“पितृहृन्नुपपुत्रा द्वाद्विधेन पुरञ्जन ।

राष्ट्र दक्षिणपञ्चाल याति श्रुतधरात्वात् ॥

इति श्रीभागवते । ४। पुरञ्जनोपाख्याने । २५। ५ ॥

“पञ्चानां विषयाणामन्यतोऽनवगतानां प्रकाश-
नायालमिति पञ्चाल शास्त्रम् ॥” इति ।

“प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञकम् ॥”

इति च तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ॥

अत्र पञ्चालमिति पाठः किन्तु स्वार्थे णप्रत्यये
पाञ्चालमपि भवति ॥

पाञ्चाल, त्रि, (पञ्चाले तदाख्यायां प्रसिद्धे प्रदेशे
भव । “तत्र भव ।” ४।३।५३। इत्यम् ।)

पञ्चालदेशोद्भवः ॥

पाञ्चाल, पुं (पञ्चभिः प्रधानाभिर्नदीभिरुत्पत्ति-
पर्याप्तोतीति पञ्चालः । तत् स्वार्थे अयम् ।)

देशविशेषः । स तु हृष्यराजनगरम् । अधुना
फरक्काबाद इति ख्यातः ॥ (यथा, महाभारते ।

१।१३८। ३।

“पाञ्चालराज हृष्यः गृहीत्वा रणभङ्गनि ।

पर्याजयत भद्रं व सा ख्यात परमदक्षिणा ॥”

तद्देशवाचिषु पुं भूनि ।) यथा,—

“पाञ्चालाश्चेदमतस्याश्च मूरसेना प्रवृत्तरा ॥”

इत्यादि विराट्पठः ॥

(अक्षदत्तस्य सहचरविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
२३। २२।

“पाञ्चालकण्वरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा ॥”)

पाञ्चालिका, स्त्री (पाञ्चाली + स्त्री) कन् । ततो
इत्युत्पत्तिः ।) वस्त्रदन्नादिकृतपुत्तलिका ।

तत्पर्यायः । पुत्तिका २ । इत्यमरः ॥ पञ्चा-
लिका ३ । इति भरतः ॥ शालभञ्जिका ४ । इति

हेमचन्द्रः ॥ पाञ्चाली ५ शालभञ्जिका ६ । इति
जटाधरः ॥ (रौतिविशेषः । पञ्चाल्यं यथा,

साहित्यदर्पणे । ६। ५।

“_____वर्गे श्वेते पुनर्दयो ।

समस्तपञ्चपदो बन्ध पाञ्चालिका मता ॥”)

पाञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरुत्पत्तिः । अल +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) पाञ्चालिका ।

(यथा, देशीभागवते । ४। १६। ४।

पाटल

“यन्माया मोहितश्चाह सदावर्त्तं परात्मनः ।
परवान् दारुपाञ्चाली मायिकस्य यथा वशे ॥”)

(पाञ्चाले भवा । पाञ्चाल + अयम् । स्त्रिया ङीप् ।)

पाण्डवपत्नी । तत्पर्यायः । कृष्णा २ पाण्डु-
शर्मिला ३ पार्वती ४ द्रौपदी ५ याज्ञसेनी ६

वेदिना ७ । इति जटाधरः ॥ चैरन्वी = निख
यौवना ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महा-
भारते । १। १६८। ४१।

“कुमारी चापि पाञ्चाली वेदीमध्यात् ससु-
त्यता ॥”

अस्य जन्मादिविवरणं द्रौपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
रौतिविशेषः । पाञ्चालानां प्रियलादेवास्या-

स्तयात्वम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ६। २।

“वेदभौं चाय गौडी च पाञ्चाली काटिका
तथा ॥”

एतत्तत्तय यदाह भोजः ।

“समस्तपञ्चपदं भोजं कान्तिसमन्वितम् ।

मधुरां सुकुमाराश्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥”)

पाट, अ (पाटयति कार्यान्तरप्रेरणात् पूर्व-
कार्यं हेतुतीति । पट + णिच् + क्तिप् ।) सम्बो

धनम् । इत्यमरः । ३। ४। ७ ॥

पाटक, पुं, (पाटयति दौष्यतीति । पाटि +
कुल ।) महाकिष्कु । कटकान्तरम् । वाद्यम् ।

अन्तरादिचालनम् । अलत्रयापचयः । रोधः ।

इति मेदिनी ॥ आमेकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

(पाटयति क्षिण्यतीति । हेदके । भेदके, चि ।
यथा हरिवंशे । १७१। १४।

“अहं तमो घनीभूतमहमेव च पाटक ॥”)

पाटचर, पुं, (पाटयन् हिन्दुन् चरतीति । चर +
पचाद्यच् । पृषोदरादित्वात् षाष्ट्रः ।) पौरः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, प्रत्युक्तविजये । ७ अङ्के ।

“मन्त्रिन् । कुलिङ्गसाहसिकाल किलेत्तस्य पाप
पाटचरस्य ॥”)

पाटन, स्त्री, (पट + णिच् + भावे क्युट् ।) हेद-
नम् । यथा,—

“अस्मिन् गवां कला काङ्गूलच्छेदक तथा ।

पाटने कर्णदङ्गाणां मासाङ्गु यवान् पिबेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे यमः ॥

पाटल, स्त्री (पाटलो वर्णोऽस्यास्तीति । पाटल +
अर्थ आदित्वादच् ।) पाटलीपुष्पम् । इत्य-

मरः ॥ गोलावाख्यापुष्पमिति केचितः ॥ (यथा,
भागवते । ४। ६। १४।

“पाटलाशोकचक्रले कुन्दे कुरवकैरपि ॥”

पाटलेति केचित् ॥)

पाटल, पुं, (पाटयतीति । पट + णिच् + उवादि-
त्वात् कलच् ।) अंतरक्तवर्णः । गोलाविरङ्ग

इति भाषा । आशुधान्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य
गुणा । अलुप्यत्वम् । बहुनिष्पत्तिः । त्रिदोष

कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तद्वर्ण्युक्ते चि ॥
(यथा रघौ । २। २६।

“स पाटलाया गवि तस्मिन्वांस

धनुर्वरं केशरिण ददर्श ।

पाटलि

अधिव्याकायामिव धातुमत्वा

लोभद्रुम साधुमत प्रफुल्लम् ॥”)

पाटलद्रुम, पुं, (पाटलस्य पाटलपुष्पस्य द्रुमो
इत्यर्थः । यदा, पाटलो द्रुम इति निव्यक्तने

धारय ।) पुन्नागवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥
पाटला, स्त्री, (पाटलो वर्णोऽस्यास्तीति । पाटल-

वयलादेवास्यास्तयात्वम् ।) दुग्गा । यथा —
“अपणानेकपण्या च पाटला पाटलावती ॥”

इति तन्त्रसारे तस्या भूतनामस्तोत्रम् ॥
पुष्पवृक्षविशेषः । पाटल इति भाषा । तत्त-

पर्यायः । पाटलि २ अमोघा ३ काचस्थाली ४
फलेरुहा ५ लघावृन्ता ६ कुविराक्षी ७ । इत्य-

मरः ॥ तान्त्रपुष्पी = कुम्भिका ८ सुपुष्पिका १०
वसन्तद्वती ११ स्थाली १२ स्थिरगन्वा १३

अम्बवासी १४ कालवृन्ती १५ । इति राज-
निघण्टुः ॥ मधुद्वती १६ कालास्थली १७ अलि-

वृक्षमा १८ । इति भावप्रकाशः ॥ कामद्वती १९
कुम्भी २ तोयाधिविषिणी २१ । इति रत्न

माला ॥ अस्या गुणा । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातश्लेष्माग्निमान्धासृग्नि

पातनाशित्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ तुव-
रत्वम् । अलुप्यत्वम् । दोषत्रयाश्लिष्टिका

लघाणाशित्वम् । तत्पुष्पगुणा । कषायत्वम् ।
मधुरत्वम् । हिमत्वम् । क्षौद्रत्वम् । कफाश-

नाशित्वम् । तत्फलगुणा । पिप्पलिसारदाह-
नाशित्वम् । द्विकान्तिपित्तकारित्वम् । इति

भावप्रकाशः ॥ * ॥ तदुत्पत्तिर्वैधा,—
“गते ब्रह्मणि सर्वोऽपि तपः संतुल्य त तदा ।

लिङ्गं चित्रवने स्थाप्य प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥
विचरन्त तदा भूयो महेष् कुसुमाशुधः ।

आरात स्थित्वाप्यतो धन्यो सन्नाययितुमुद्यतः ॥
तत्तप्तमग्नौ दृष्ट्वा क्रोधाभात्तदृशा हरः ।

स्मरमालोकयामास शिखायाश्चरणात्तिक्रमः ॥
आलोकितस्त्रिनेत्रेण सदनो द्युतिमानपि ।

प्रादह्यत् तदा ब्रह्मन् प्रादादरभ्य कचवतः ॥
प्रदत्तमानी चरन्तौ दृष्ट्वाचौ कुसुमाशुधः ।

उतससजौ धनुः अष्ट तन्त्रगामाभ्य पञ्चधा ॥
यदाचौमुष्टिबन्धस्तु रक्तप्रक्षो सङ्गाप्रभः ।

स चम्पकतरुजातः अगमन्माग्री गुण्यकृतिः ॥
नाहस्याग शुभाकारं यदाचौद्वयभूषितम् ।

तन्त्रात् केशरारण्यं वक्रजं नामतो गयो ॥
या च कोटी शुभा आसीद्विन्ननीलविभूषिता ।

जाता सा पाटला रम्या षड्वराणि विभूषिता ॥”
इति वामने ६ अध्यायः ॥

रक्तलोभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाटलापुष्पसन्निभ, स्त्री, (पाटलापुष्पस्य सन्निभा
सादृश्यः यत्र ।) पद्मकाष्ठम् । इति राज-

निघण्टुः ॥
पाटलि, स्त्री, (पाटि + भावे णच् । पाटो दीक्षित

जातीति । णा + ‘अच् र ।’ उणां ४। १२८।
इति ३ । पाटलिपुष्पाणां अतिसुग्रीकतापे

वास्या तथात्वम् ।) पाटलापुष्पवृक्षः । इत्यमरः ॥

८५ गङ्गासिद्धिः । ७ । २२ । १५ ।
 ननु - अत्रिपुत्राः समवर्णा ज्योत्समा ।
 वज्रसाना करा मन्त्रास्त्राभिजवातिन ॥”
 अत्रिपुत्रः श्री । पाटलि पुत्र इव यत् । वहु
 “अत्रिपुत्रास्तान्तेनास्त्रं तयात्वम् ।
 नगराश्च । ज्ञाना इति स्थात । तत्त्वयाय ।
 कुसुमपुरम् २ । इति चमचम् १४ । ४२ ।
 पुत्रम् ३ पाटलिपुत्रकम् ४ । इति त्रिकाण्ड
 २४ । (इदम् गङ्गासिद्धिम् । यथा “तोप-
 दये । “अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रनाम-
 ना नदी ॥”
 इत्यत्र पुरा मन्त्रानां राजधानी आसीत् ।
 अत्राहं दर्शनमात्रं भूपते पुत्रानां नीति
 विद्याधिगमाय विद्वत्कुलचूडामणिना विष्णु-
 प्रार्थना पञ्चतन्त्रद्वितीयोपदेशादयो यस्या विर-
 चिता ॥)
 पाटली, श्री, (पाट दीप्ति लातीति । ला + क ।
 क्तया डोप ।) कटभौट्य । सुक्कट्य ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इत्यत्रा १
 अध्याये ।
 “पुष्पं रजवटाक्षतं सुखस्य कारयेद्द्वय ।
 नाभ्युलाहौ प्रदातव्यं वध्या भवति निश्चितम् ।
 नयेव पाटलीक्षतं तास्त्वैव तु वध्याक्षतम् ॥”
 पाटव, श्री, (पटोर्भावात् कर्त्तव्यं वा । पटु + “इम-
 नाक्ष कर्त्तव्यम् ॥” ५ । १ । १११ । इत्यत्र ।)
 गङ्गा । यथा । “पाटव संस्कृतोक्तिः ॥” इति
 द्वितीयोपदेशः ॥ (इत्यत्रम् । यथा पञ्चतन्त्रे १४ । ६४
 “विशिष्यते कदाचित् धीः कर्मणा भोग-
 दाविना ।
 पुनः समाहिता सा स्नातु तदैवाभ्यासपाट-
 वात् ॥”)
 आरोह्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पटो-
 र्भावात् पाटवा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 पाटविक, त्रि, (पाटवं पटुलमस्त्वस्य । पाटव +
 ठन् ।) पटु । धूर्त् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पाटविका, श्री, (पाटव पटुहावयनं तददा-
 क्तिरस्यस्या । पाटव + ठन् । क्त्वावाद्या-
 क्तिसिद्धशलादेवास्त्रास्तथाचम् ।) गुञ्जा ।
 इति हारावली । १४५ ॥
 पाटित, त्रि (पाटते स्त इति । पट + क्तिञ् +
 क्त ।) क्षनपाटनम् । तनपण्याय । दारितम् २
 भिन्नम् ३ । इति चमचम् ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 २ । १६ ।
 “पाटितमशु बहुविदारितं वेदनावकम् ॥”
 पाटी श्री, (पाटयतीति । पाटि + “सर्वेषामुभय-
 इत् ॥” उभया ४ । ११७ । इति इत् । क्तियां वा
 डोप् ।) वृत्ताक्षुप । इति राजनिर्घण्टः ॥ परि
 पाटी । अनुक्रमः । यथा, “पाटीं सङ्गृहितस्य
 वज्रमि श्वरुप्रतीतिप्रदां प्रस्तुटाम् ॥” इत्यादि
 खोलावती ॥
 पाटीर पु पटीर । इति विश्वः । (यथा,
 शुक्लमालायाम् । ३२ ।

“लाटीनेत्रपुटीपयोधरघटीरेवातटीदुष्कुटी
 पाटीरद्वयवर्णनेन कविभिर्मूर्द्धिर्न नीयते ।
 गोविन्देति जगद्देवेति जगतां नाथेति ह्यथेति च
 आचारैः समयस्तदेकमनचां पुचामतिक्रामति ॥”
 पाठ्य, श्री, (पट्टस्य इदम् । “तस्येदम् ॥” ४ । ३ ।
 १२० । इत्यत्र ।) पट्टशाकम् । यथा,—
 “पाठ्यशाकानु मधुरं दुर्धरं शुक्रपाकि च ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 (पाटि + यत् । पाटनीये । द्विदो, त्रि ।)
 पाठ, पु, (पठवमिति । पठ + भावे घञ ।)
 विधिना वेदस्याभ्यसनम् । (पठ + क्तिञ् + भावे
 घञ ।) शिष्यान्वामध्यापनम् । ततपण्याय ।
 महायज्ञ २ ब्रह्मयज्ञ ३ पठनम् ४ पाठना ५
 पाठनम् ६ अध्ययनम् ७ अध्यापनम् ८ अध्या-
 पना ९ अभ्यसनम् १ । इत्यमरभरतौ ॥
 निपाठ ११ निपठ १२ । इति सङ्कीर्णवर्गे
 अमरः ॥ * ॥ माहात्म्यादिपाठे तु ॐ नारा-
 यणाय नमः ॐ नाराय नमः ॐ नरोत्तमाय
 नमः ॐ देव्यै नमः ॐ सरस्वत्यै नमः ॐ
 व्यासाय नमः । इति नला पाठ्यम् ।
 “नारायण नमस्तुभ्य नरक्षेत्रं नरोत्तमम् ।
 देवीं सरस्वतीं याव ततो जयमुदीरयेत् ॥”
 इति विधिः ॥
 एवञ्च भागवतीयस्तोत्रौ उदीरयेत् इत्यस्य
 स्वयन्त्या उदीरयन्न्यान् पौराणिकाहुपशिक्ष-
 यतीति श्रीधरस्वामिनाख्यानमनुशासनविरुद्धम् ।
 चेति भारतपाठाक्षकारेण आचो जम् ।
 भागवते चैवेत्यत्र आस इति साक्षात्सिद्धम् ।
 जयपदार्थमात्रं ब्रह्मचारिकास्ते भविष्यपुराणम् ॥
 “अष्टादशपुराणाणि रामस्य चरितन्तथा ।
 विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारतः ॥
 काण्डाश्च पञ्चमो वेदो यन्माहाभारतं स्मृतम् ॥”
 काण्डा कथाद्वैपायनप्रणीतम् ।
 “सौराक्ष धर्मा राजेक्ष मानवोक्ता महोपते ।
 जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”
 जयवर्णेन सवारमिति अयस्तत्तद्वयम् । एव-
 चाध्यापनवर्णकनात् आचाराद्वा स्तोत्रादेव
 श्लोकं पठते । मनुस्मृत्युक्ते वाराहीतन्त्रे च ।
 “प्रथमश्चादौ जप्ताश्च स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
 अन्ते च प्रथमं द्वादशित्वाचादिपूरय ॥
 सर्वत्र पाठे विष्णोर् स्तनत्रया विषयं भवेत् ।
 शुद्धेनाननप्रतिष्ठेन पठितस्य प्रयत्नः ॥
 न काव्यास्तमनसा काव्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।
 आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः ॥
 हस्तस्य स्थापनादेव यस्मादल्पफलं भवेत् ।
 स्वयञ्च लिखितं यत्तु कतिना लिखितं यत् ॥
 अत्राक्षयेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् ।
 ऋषिच्छन्दादिकं ग्रन्थं पठेत् स्तोत्रं विमलम् ॥
 स्तोत्रं न दृश्यते यच्च प्रथमव्यासमाचरेत् ।
 सङ्गृह्यते स्तोत्रपाठे सखां कृत्वा पठेत् सुधीः ॥
 अध्यायं प्राप्य विरमेत्तु मध्ये कदाचन ।
 कते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेन्नरः ॥”

ततश्च मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यास्याहौ
 ऋषिच्छन्दादिकं पठेत् । तद्वयम् । प्रथम
 चरितस्य ब्रह्म ऋषिर्महाकाली देवता गायत्री
 हृन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिकाबीजमभिस्तत्त्व
 महाकालीप्रोक्तार्थे जपे विनियोगः । मध्यम
 चरितस्य विष्णुर्हृदिमहालक्ष्मीर्देवतालुप
 हृन्द शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्यस्तत्त्व
 महालक्ष्मीप्रोक्तार्थे जपे विनियोगः । उत्तरचरि-
 तस्य रजः ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक हृन्दो
 भीमा शक्तिर्भारवीबीजं वायुस्तत्त्व सरस्वती
 प्रोक्तार्थे जपे विनियोगः ॥ नैयतकालिककल्प-
 तरौ भविष्यपुराणम् ॥
 “इतिहासपुराणानि श्रुत्वा भक्त्या महोपते ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिविभो ॥
 ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्मन्त्रवर्णनमादरात् ।
 श्रुत्वान्यवर्णनाद्वा जन् । वाचकाक्षरकं ब्रूते ॥”
 तथा ।
 “देवास्त्रायत कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
 यन्त्रिषु शिथिलं कुर्यात्वाचकं कुरनन्दन ॥
 पुनर्ब्रूते ततः स्तुत्रं न मुञ्चा धारयेत् कचित् ।
 हिरण्यं रजतं गात्रं तथा कांक्षोपदोहना ॥
 इत्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्नोति यत् फलम् ॥”
 कांक्षोपदोहना कांक्षक्रोडा ।
 “वाचकं पूजितो येन प्रसन्नस्तस्य देवता ॥”
 तथा ।
 “ज्ञात्वा सर्वसमाभिषु पूजयेदाचकं बुधः ।
 आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥”
 तथा ।
 “विषयमहतं शान्तं सदाक्षरपदन्तथा ।
 कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
 बुध्यमानं सद्य वै यन्त्रार्थं कृतकशो रुपं ।
 ब्राह्मणादिषु सर्वेषु यन्त्रार्थेष्वप्येवम् ॥
 य एवं वाचयेद्ब्रह्मज्ञं स विप्रो वाच उच्यते ॥”
 तथा ।
 “सप्तस्वरसमायुक्तं कावेः कावेः विश्राम्यते ।
 प्रदर्शयन्सन् सर्वान् वाचयेद्वाचको रुपं ॥”
 इति तिप्पादितस्यम् ॥ * ॥
 पाठस्याष्टादशदोषा यथा —
 “शङ्कितं भौतसद्गुणमयत्तमशुनाधिकम् ।
 विस्तरं विरसत्त्वे विच्छिद्यं विषमाहतम् ॥
 काकखरं शिरचितं तथा स्थानविवर्णितम् ।
 आकुलं तालहीनञ्च पाठदोषाश्चतुर्दश ॥”
 सगीतं शिरसः कन्यमक्षकखमनर्थकम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
 अध्ययनक्रमो यथा,—
 “आचम्य प्रणतो निजमधीश्वरीत उद्दसुखः ।
 उपसयत्य तनुपादौ वीक्ष्यमाणो गुरोर्मुखम् ॥”
 अध्यापनक्रमो यथा —
 “अधीक्ष्य भो इति ब्रूयाद्विरागोभक्तिं चापमेतः ।
 प्राक् ज्ञानं पर्युपासीनं पवित्रैश्चैव पावितं ॥
 प्राणायामैश्चिभिः पूतकृतं स्तोत्रारम्भेति ।
 ब्राह्मणं प्रथमं कुर्यादन्ते च विधिनिर्दिष्टा ॥

कुम्भादध्यापनं नित्यं स ज्ञानादीनि पूर्वमेत ।
सर्वेषामेव भूतानां वेदश्च सनातन ॥
अधीयीताध्ययनित्यं आक्षय्याद्विद्यतेऽन्यथा ॥”

इति कौर्मोऽपविभागे १३ अध्यायः ॥ * ॥
पाठनिषेधकालो यथा । अह्नोऽनध्यायो न
दृष्टोपरागमात्रविषयः ।

“अह्नं न कौर्मयेद्वज्रं राज्ञो राज्ञीश्च स्रुतके ।”
इति मनुवचनेन सामान्यतो निषेधात् ॥
एव चाह्नानध्यायो अस्मात्तत्त्वविषय इति मित-
पुरा अन्यत्र त्वहोरात्रमनध्यायो याज्ञ-
वल्क्यात् । यथा —

“सन्ध्यागर्जितनिर्वातभूकम्पोत्कानिपातने ।
समाप्य वेदं द्युनिशमारयकमधीत्य च ॥
पञ्चदश्यां चतुदश्यामष्टम्यां राहुक्षतके ।
अनुसन्धिषु भुक्त्वा वा आह्निकं प्रतियुक्तं च ॥”
द्युनिशमहोरात्रम् । चैत्रआषाढमागशीषाणा-
मादिप्रतिपदो नित्या इति ज्ञानचारिकाकृष्टत-
हारीतवचने एतावतामनध्याये नित्यत्वाभिधाना
दग्रावां कालत्वम् । आदिप्रतिपदं शुक्ल-
प्रतिपदः ॥

“वा च यौधिरिरी सेना गार्ज्येश्वरताडिता ।
प्रतिपतपाठशीलानां विद्येव तदुतां गता ॥”

इति आष्विनचनमपि तावन्मात्रपरम् ॥ * ॥
गोतमोक्ताकालिकानध्याया यथा —
आकाशिकनिर्वातभूकम्पोत्कानिपातने इति
आकाशिका इति । निमित्तकालमारभ्य परेद्यु-
र्यावत स एव कालस्त्वावदकालस्तत्र भवा ॥
तथा,—

“विद्युत्सन्तितवर्णेषु महोत्कानाञ्च स्रुवे ।
आकाशिकमनध्यायमेतेषु मरुजवतीत् ॥” * ॥
उत्कानिदिषु प्रतिपद्यमाह मनु ।

‘वेदोपकरणे चैव स्फुट्याये चैव नित्यके ।
नाशुरोघोऽख्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥”
पराशरभाष्ये कूर्मपुराणम् ।

“अनध्यायस्तु नाह्नेषु नेतिहासपुराणयो ।
न धर्मोऽप्राक्ख्येन्येषु पर्वण्येतां निर्वर्त्तयेत् ॥”
नारदः ।

“अयने विशुषे चैव शयने शोधने हरे ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥” * ॥
सन्ध्यागवने प्राक्ख्येनानिन्दामाह ज्ञान-
चिन्तामणौ दुर्वासा ।

“सन्ध्याया गजिते मेधे प्राक्ख्येनानि करोति यः ।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आशुर्विद्या यशो वनम् ॥
प्रादुम्बुतेष्वपि तु विद्युत्सन्तितनिखने ।
सन्ध्योति स्थादनध्याय इत्याह भगवान् मनु ॥”

इति मनुवचनं वर्षाविषयम् ॥ * ॥
अह्न्यादिषु विशेषमाह हेमाद्रिहतापस्तम्बः ।
“उदयास्तमिते वापि सुकूर्मचयमासि यतः ।
तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविदो विदुः ॥
केचिदाहुः कश्चिद्दिने यावन्तु दिननाह्निका ।
तावदेव त्वनध्यायो न तस्मिन्ने दिनात्करे ॥”
तद्दिनं तां तिथिं प्राप्योत्तरं । दिनान्तरे तिथ्य-

न्तरे । अत्र पूर्ववचनानुसरतोऽपि प्राधान्यादिभिः
परिग्रहीतम् । पञ्चवचनानु अन्यत्रपरम् ।
यत्तु निर्ययान्ततत्तम् ।

“प्रतिपक्षेश्वरमात्रेण कलामात्रेण चाह्नमी ।
दिनं दूषयते सर्वे सुरा गयत्रत यथा ॥”
तद्दूषयत इत्यभिधानात् पूर्ववर्त्तितमात्रेण
सर्वदिनदूषणाय । राजभार्तृके ।
“मे को चै वा द्वितीयास्ता प्रेतपक्षे गते तु या ।
या तु कोजागरे जाते चैत्रावस्था परेऽपि या ॥
चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
सर्वास्तेतास्त्रनध्याय पुराणे परिकीर्त्तितः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
पाठकं चि, (पाठयति अध्यापयतीति । पठ +
यिच् + क्तुल ।) उपाध्यायः । इति हेमचन्द्रः ।
१ । ७८ ॥ (यथा महाभारते ॥ ३ । १२ । १०५ ।
“पठका पाठकाश्चैव ये चास्ये प्राक्ख्येनितका ।
सर्वे असन्निवो मूर्खा य क्रियावान् स
पण्डितः ॥”)

धर्मभाष्यकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पठ
तीति । पठ + क्तुल । वाचकः । अध्येता ।
“चर्त्तव्यं गिलनच्चापि काचित् श्वाचित्तन्तथा ।
नीचोच्चैवे गम्भीरं वज्रयेत पाठकं सुधी ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)

पाठभू, स्त्री, (पाठस्य भूभूमि स्थानमित्यर्थः ।)
ज्ज्ञारणम् । वेदादिपाठस्थानम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पाठमञ्जरी स्त्री, (मञ्जु सुन्दरं यथा तथा रायति
शब्दायते इति । मञ्जु + रै + क । स्त्रियां
ङीप् । छन्दोऽरादुकोपः । ततः पाठस्य मञ्जरी
वाचिकेव ।) शारी पत्नियो । इति शब्द-
माला ॥

पाठशाला, स्त्री अध्यायनशालम् । पाठस्य अध-
यनस्य शाला यद्गम् । इति षष्ठीतत्तपुरुष-
समासनिष्पन्ना ॥

पाठशालिनी स्त्री (पाठेन शालते श्वाचते इति ।
शाल + यिनि + ङीप् ।) शारी पत्नियो ।
इति शब्दमाला ॥

पाठा, स्त्री (पठति वक्तुमुद्यमवत्तया कथ्यते इति ।
पठ + कर्मणि घञ । अजादित्वात् टाप् ।)
जलाविशेषः । आकनादि इति भाषा । तत-
पर्यायः । अम्बडा २ अम्बडिका ३ प्राचीना ४
पापचेलिका ५ अधिका ६ स्थापनी ७ अयवी ८
विद्वत्कर्त्तिका ९ एकाङ्गीला १० कुपेवी ११
होपनी १२ वनतिलिका १३ तिलपुष्पा १४
हृत्तिलिका १५ शिशिरा १६ उकी १७ माणती
१८ वरा १९ देवी २० वृत्तप्रणी २१ । अस्या
शुभा । तिलत्वम् । गुणत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातपित्तज्वरपित्तादाहोत्तारशूलनाशित्वम् ।
भयसम्पन्नकारित्वम् । इति वैदिकम् ॥ * ॥
“अम्बडा बालिका बाला शृङ्गाला बालिका-
बालिका ।

अम्बा च माषिका चैव दृढवल्का मयूरिका ॥

गन्धपर्णी चित्रपुष्पी अयवी सुखवाचिका ।
क्षिप्रपर्ची भूरिमक्षिर्विज्ञेया वोदशाक्या ॥
अम्बडा सकयायाका कपकच्छरणापहा ।
वातामयवलासनी रचितहोपनी परा ॥’

इति राजनिर्घण्टः ॥
“पाठांश्चांश्चांश्चौ च प्राचीना पापचेलिका ।
एकाङ्गीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिलिका ॥
पाठोष्णा कटुका तीक्ष्णा वातक्षेत्रहरी लघु ।
हन्ति शूलज्वरश्चर्द्दहृत्तातोत्तारहृत्तज ॥
दाहकक्षूविषश्चासक्तमिगुल्लमलत्रयान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
पाठिका, स्त्री, (पाठा + कार्थे कन् । टाप् अतः
इत्यच् ।) पाठा । इति भावप्रकाशः ॥
पाठी [न्] पुं, (पाठेन आहृतित्वेयते यस्य ।
पाठा + इति ।) चित्रकटुश्च । इत्यमरः ॥
(पाठोऽख्येति । “अतः इतिगौ ॥ ५ । ११ । ५ ।
इति इति ।) पाठविशिष्टः ॥ (कर्मोपपदेनास्य
प्रमाणं यथा, माकण्डे ॥ ६८ । २६ ।

“बन्दिनामयं कृतानां विटानां लास्यपाठि-
नाम् ॥”)

पाठीकट, पुं, (पाठीं कटतीति । कट + “इशु-
पक्षणेति ॥” ३ । १ । ३५ । इति क ।) चित्रक-
टुश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाठीन पुं, (पाठि एष्ट नमयतीति । पाठि +
नम + यिच् + “अन्वोऽभीतीति ।” ङ् । “अन्वोऽ
मपि ढस्यते ।” ६ । ३ । १३७ । इति ढीच् ।)
मतस्यविशेषः । वीयाणि इति भाषा । तत-
पर्यायः । रुहसदृक् २ । इत्यमरः ॥ सहस-
दद्री ३ वीदाण ४ वदालक ५ । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा मनु । ५ । १६ ।

“पाठीनरोहितावावौ नियुक्तौ हयकथयो ॥”)
अस्य शुभा । अङ्गुलत्वम् । क्षिप्रत्वम् । मधुर-
त्वम् । कषायत्वम् । बल्यत्वम् । उष्णत्वम् । पाके
कटुत्वम् । रोचनत्वम् । वातपित्तलित्तम् । इति
राजवल्लभः ॥ (यथा च ।

“पाठीनं अङ्गुलं वृद्धो निद्राशु पिशिता-
शनः ।

दूषयेदक्षपित्तान् कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥”
इति सुश्रुते कृत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

पाठकः । शुभशुद्धम् । इति मेदिनी । ने, ८६ ॥
पाठ्य, चि, (पठति इति । पठ + “कृत्तलोऽर्थत् ।”
३ । १ । १२४ । इति यत्तु ।) पठनीयम् ।
पठितव्यम् । यथा —

“तिष्ठ रे तिल कण्डोक्तं कुम्भयामि हृदादहम् ।
अपह्नु पठत पाठ्यमधिगोष्ठिं शठस्य ते ॥”
इति नैषधे १७ सर्गे ॥

पाठ्य, पुं, (पठ्यते यवद्विद्यतेऽनेनेति । पठ्य +
करणे घञ ।) पाठ्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पठ्य + भावे घञ । पठ्यनम् । समयः । यथा,
महाभारते । २ । ५७ । ८ ।

“दीक्षामहे पार्थिव । मा विश्रङ्गं
कुर्वन् पाठ्यं चिरस्य मा ज्ञया ॥”)

पाणिध

पाणि, स्त्री, (पण्यायन्ते यवहरन्त्यस्यामिति । पण + “अग्निपण्यायो रुडायलुक्च ।” उणां ४।१३२। इति इण् आद्यप्रत्ययस्य लुक् च ।) पण्यवौथी । हट् । इत्युणादिकोष ॥
पाणि, पु, (पण्यायन्ते यवहरन्त्येन । पण ड यवहारे + “अग्निपण्यायो रुडायलुक्च ।” उणां ४।१३२। इति इण् आद्यप्रत्ययस्य लुक् च ।) स च मायवन्वावधुलिपर्यन्तभाग । स तु गर्भस्थबालकस्य मासद्वयेन भवति ॥ इति सुखबोध ॥ ततपण्याय । पञ्चशाख २ श्रथ ३ सम ४ हस्त ५ कर ६ । इत्यमरभरतौ ॥ सुज ७ । इति जटाधर ॥ कुलि ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ मुजादल ९ । इति त्रिकाण्ड शेष ॥ (यथा, देवीभागवते । २।२।१६ । “लङ्गनाभिसुगन्धा तं कृत्वा कान्ता मनो रमाम् ।

जग्राह दक्षिणे पाणौ सुनिर्मलमप्यपीडित ॥”) कुलिकवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ कुलियाकडा इति भाषा ॥

पाणिकच्छपिका स्त्री (कच्छप कूर्मेस्तदाकारो रुख्यस्या । कच्छप + ठन् । टापि अत इत्वच् । पाणिभ्यां कृता कच्छपिका कूर्माकृतिसुद्रा ।) कूर्मसुद्रा । यथा,—

“पाणिकच्छपिकां कृत्यात् कूर्ममन्त्रेण साधक । तत्र सङ्कतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपु ॥ पूजित तेन पुष्पेण देवत्व स्वरूप जायते ॥”

कूर्ममन्त्रो यथा,—

“द्वितीय वैष्णवीतन्त्र बीज विहिन्दुचयुतम् । षष्ठसरो परिषर कूर्मबीज प्रकीर्तितम् ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्याय ॥

पाणिग्रहीती, स्त्री, (पाणिग्रहीतो यस्या । “पाणिग्रहीतो भाष्येयाम् ।” ४।१।५२ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता डीम ।) विधानेनोद्गा । इत्यमर । २।६।५ ॥

पाणिग्रहण, स्त्री, (पाणिग्रहणं यज ।) विवाह । इति हेमचन्द्र । ३।१८२ ॥ (यथा, रघु । ७।२६ ।

“इति खलुर्भोजकुलप्रदोष

सम्यान् पाणिग्रहणं स राजा ।

महीपतीनां पृथगर्हणार्थं

समान्दिशेष्टाध्वजानधिपौ ॥”))

पाणिध पु (पाणि पाणिना वा हन्तीति । हन् + “पाणिघताडघौ शिष्टिणि ।” ३।२। ५५ । इति टक् टिलोपो घत्वच् विपात्यते ।) पाणिघान् । पाणिना ऋद्धादिवाद्यम् । पाणि ना हन्ति य । य पाणिनैव ऋद्धादिवाद्य-मुत्प्रेषयति तच्च । य पाणिना ऋद्धमिव पाणि वाद्यति तच्च च । इत्यमरभरतौ ॥

पाणिघात, पु (पाणिना हन्तीति । हन् + ऋध्मिष्णि यात अण् ।) पाणिघातक । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (हन् + भाव घञ् । पाणिना घालो हननमिति । पाणिघननम् ॥

पाणिनि

पाणिन, पु (पाणौ जायते इति । पाणि + जन् + “सप्तम्यां जनेड् ।” ३।२।६७ । इति ड ।) नख । इति हलायुध ॥

पाणितल, स्त्री, (पाणितलमिव परिमाणमस्य-स्थिति । अच् ।) कवपरिमाणम् । तोलकद्वयम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (पण्यायोऽस्या यथा,— “कोलद्वयश्च कव” स्यात् स प्रोक्ता पाणिमालिका । अच् पितु पाणितलं किञ्चित् पाणिष्व तिङ्गकम् ॥ विडालपदकश्चैव सुवर्णं कवलमश्च । उदम्बरश्च पण्याये कर्षे एव निगद्यते ॥”

इति शाङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥

पण्यायान्तर यथा,—

“विद्याद्वौ द्वयौ कर्ष सुवर्णश्चाक्षमेव च ।

विडालपदकान्तश्च पितुम्याणितलन्तथा ॥

तिङ्गकश्च विजानीयात् कवडश्चमेव च ॥”

इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

पाण्यस्तलम् ।) हस्ताधीभाग ॥ (यथा, मनौ । ४।१४३ ।

“सृष्टेस्तानुशुचिर्नित्यमग्निं प्राणानुपस्पृशेत् ।

गात्राणि चैव सर्वान्नाभिं पाणितलेन तु ॥”))

पाणिन, पु, (पाणिनो मुनेर्गोत्रापत्यम् । पणिन् + अण् । “गाथिविदधिकेशिगणपिणिञ्च ।” ६।४।१६५ । इति न टिलोप ।) पाणिनि-सुनि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पाणिनि पु, (पाणिनो मुनेर्युवापत्यम् । पणिन् + इण् । न टिलोप ।) सुनिविशेष । ततपण्याय । आहिक २ दाक्षीपुत्र ३ शालङ्की ४ पाणिन ५ शालातुरीय ६ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ * ॥ (अयं हि पणिन्-वशसम्भूत प्रसिद्धो व्याकरणकर्त्ता । अस्य माता दाक्षी इत्याख्याया विश्रुता । यथा, पातञ्जलकारिकायाम् । १।१।२० ।

“सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिने ॥”

तथाच शिन्धायाम् । ५६ ।

“शङ्कर शाङ्करीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमने ।

वाङ्मयेभ्य समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थिति ।”

अस्य शालातुरीय इत्याख्यापि दृश्यते । यथा,

अभिधानचिन्तामणौ । ३।५१५ ।

“—अथ पाणिनौ ।

शालातुरीयदाक्षेयौ—”

“गान्धारप्रदेशविशेषशालातुरग्रामजातत्वा

देवाख्य तथा नाम ।” इति चिन्तामणिटीका ॥

परे तु शालातुरग्रामोऽस्य जन्मस्थानमिति न

स्वीकृत्यमिति । यत् शालातुरोऽभिचनोऽस्य इति

युतपत्तया शालातुरशब्देन शालातुरदेशोऽज्ञे

जने श्वाशौ नावगम्यत । अष्टाध्यायीसूत्र-

पाठस्य “तूनीशालातुरमन्तरीकृचवारात् टक्

कण्ठ्य टञ् यक् ।” ४।३।६४ । सूत्रान् अभि-

जनार्थे एव कृण्वन्प्रत्यय । टुत्तिकरभट्टोच्ची-

दीप्तिनेन तु “अभिजनश्च ।” ४।३।६० ।

इति सूत्रे “यज स्वयं वसति स निवास । यज

पूर्वैरपि सोऽभिजनः ।” इत्यभिजनशब्द-

स्वार्थं प्रदर्शित । अतः सत्यतः शालातुर-

पाणिनि

प्रदेश पाणिने पूर्वपुरुषाणां वासस्थानमित्ये

वावगम्यते नतु तस्येति ।

पुरा किल कात्यायननामा सुनि सप्तलक्ष-

श्लोकाल्लक्ष दृष्टकथाभिधानं यस्य विरचय्य

काणभूतये आवयामास । सोमदेवभट्टस्तु तत्

सारांशं वसुद्वृत कथासरितसागर इत्याख्याया

प्रसिद्धं यस्य निर्मितवान् तस्माद्व्याख्यायिका

समधिगम्यते । यथा, तत्रैव । ४।२ — ८५ ।

“अथ कालेन वर्षेभ्यः शिष्यवर्गो महानभूत् ।

तत्रैक पाणिनिनाम जडबुद्धितरोऽभवत् ॥

स शुश्रूषापरिष्ठात् प्रेषितो वषभाभ्यया ।

अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् ॥

तत्र तौत्रेण तपसा तोषितादिहृष्टेखरात् ।

सर्वविद्यासुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् ॥

ततश्चागम्य मामेव वादायाकृतये स्त स ।

प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयाता सप्तवासरा ॥

अष्टमेऽङ्गि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम् ।

नमः स्वीन महाघोरो हूकारं शम्भुना कृत ॥

तेन प्रनष्टमैकमदक्षद्वाराकरणं सुवि ।

जिता पाणिनिना सर्वे स्त्रीभूता वयं पुनः ॥

अथ सजातनिर्वेदं स्मर्यहस्मिन्तये धनम् ।

हस्ते हिरण्यदत्तस्य विधाय वणिजो निजम् ॥

उत्तुता तच्चोपकोशायै गतवानस्मि शङ्करम् ।

तपोभिराराधयितुं निराहारो हिमाचलम् ॥”

* * * * *

“अत्रान्तरे तुषारादौ कृत्वा तीव्रतरं तप ।

आराधितो मया देवो वरदः पार्वतीपति ॥

तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनोयं प्रकाशितम् ।

तदिच्छातुमष्टादिव मया पूर्णं कृतं तत् ॥”

* * * * *

“वशाऽयं मन्त्रुखादेच्छत ओतुं व्याकरणं नवम् ।

तत् प्रकाशितं स्वामिभूमारेणैव तस्य तत् ॥

ततो आडोन्नत्ताभ्यां विज्ञप्तो दक्षिणां प्रति ।

गुरुवर्षोऽब्रवीत् स्वर्णकोटिर्मे दीयतामिति ॥

अङ्गीकृत्य गुरोर्वाक्यं तौ च मामभिधोक्षताम् ।

एहि राज्ञः सखे । नन्दात् थाचितं गुरुदक्षिणाम्

गच्छामो नावतोऽस्माभिरियत् काश्चनमाप्यते ।

नवाधिकाया नवते कोटीनामधिपो हि स ॥”

इत्यपाख्यानं पाणिनि कात्यायनस्य सुबो-

नन्दस्य च समसामयिकं इत्येवायति । परं

कात्यायनपाणिन्यो शब्दशास्त्रपाठेन पाणिनि

कात्यायनात् पूर्वतन इत्युक्त्यासेनैव विज्ञायते ।

यत् कात्यायन एव पाणिनिस्तथाकरणस्य

वार्तिककारः । स च स्वज्ञतग्रन्थे विदुषां ददं

पाणिनि आचार्यत्वं स्वीकृतवान् । [६।४।

१२४ । सूत्रस्य वार्त्ति ।] पाणिनिस्तु स्त्रीय

व्याकरणे पूर्वतनानां कृद्गानां विदुषां नामोल्लेख

कृतवान् परं कुत्रापि कात्यायनस्य नाम नाभि-

हितवान् सत्यतोऽवगम्यते पाणिनि कात्या

यनात् दृढतर इति ।

अनेन महात्मना पाणिना रचितं व्याकरणं

पाणिनीयवार्तिकमिव्याख्याया प्रसिद्धम् । कात्यायन

एवाख्य वार्तिक विधाय तीव्रसमालोचना-
कार। पर पतञ्जलि सूत्रपाठस्य वार्तिकस्य
च महाभाष्य विधाय सर्वतः प्रमादपरिग्रहोऽयं
पाणिनीयाद्याध्यायीभ्यश्च इति प्रदर्शयन् कात्या-
यनतीव्रदृष्टे ररक्षेण समानरणीय गन्धसुप्त-
मम। अद्याध्यायीप्रारम्भे तु चतुर्दशसूत्राणि
सन्ति तानि तु प्रत्याहारसूत्राणि।
अद्याध्यायीसूत्रपाठे, आशिग्लि ॥१॥१॥१॥
गालव ॥१॥३॥१॥ चाक्रवर्मेय ॥१॥१॥
१२॥ स्तोटायन ॥१॥१॥१२३॥ काश्यप ॥
८॥३॥१॥ गान्धर्व ॥८॥३॥१॥ भार-
द्वाज ॥९॥२॥१॥ सेनक ५॥१॥१॥
शाकटायन ॥१॥१॥११॥ शाकल्य ॥१॥१॥१॥
एतेषां पूर्वतनवैयाकरणानां नामानि सन्ति।
अथ १६६६ सख्यकानि सूत्राणि विदन्ते।
काश्यपराजस्य जयापीठस्य राजत्वसमये
पाणिनिस्माकराज्य वार्तिकेन महाभाष्येण च
सह विशेषविद्याधिसुधीवरविद्वज्जनशिष्याय
प्रचलितमासीत्। यथा, राजतरङ्गिण्याम् ॥४॥
६२८-६४॥
“नितान्त कृतकृत्यस्य गुणद्विविधायिनः।
श्रीजयापीठदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ॥
भाष्ययाख्याचये श्लोकोर्वैलक्ष्ययुक्तैः कृतः।
सोऽयं तस्य विपरीतो बुधैरिव विवर्तितः ॥
कृतविशेषप्रसङ्गस्य भूतनिष्ठाविधायिनः।
श्रीजयापीठदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ॥”
कात्यायनकृतवार्तिकात् पतञ्जलिकृतमहा-
भाष्याच्च अस्या अपि अद्याध्यायीसूत्रपाठस्य
उल्लिखितमहाभाष्यस्य च वङ्गाष्टीका सन्ति
बाहुल्यमिहा तासां नामानि न प्रदत्तानि ॥॥॥
पाणिनीयं चि, (पाणिनिना प्रोक्तं उपदिष्टं वा।
पाणिनि + “उद्गाह्यः” ॥४॥२॥११॥ इति
छ ।) पाणिनिना कृतं ग्रन्थादि। इति सुग-
मबोधयाकारणम् ॥
पाणिन्धम, चि, (पाणि धमतीति। आ शब्दादि-
नयोग्यो + “अयं पश्येरन्धमपाणिन्धमाच्च” ॥
६॥२॥३॥ इति खड्ग सुम् च।) इत्यन्तर्मे-
नाकारित्वयोगकर्ता। एवं शब्दकर्ता च।
इति सुगमबोधयाकारणम् ॥ (“पाणयो भायन्ते
ऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्या। अन्धकाराद्याहत
इत्यर्थः। तत्र हि सपादपनोदनाय पाणय
शब्दः ॥” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
पाणिन्धय, चि, (पाणिभ्यां धयति पिबतीति।
घेट पाने + “नाङ्गीशुनीस्तनकरसुष्टिपाणि-
नासिकात भक्षः” इति सूत्रात् खद्यप्ययेन
साधु।) पाणिद्वारा पानकर्ता। इति सुग-
मबोधयाकारणम् ॥
पाणिपादः कौ, पाणिश्च पादश्च द्वयोः समाहारः।
पाणिपादयोः समाहारः। इति व्याकरणम् ॥
पाणिपीडनं, कौ, (पाणि पीडनं ग्रहणं यच्च।)
पाणिग्रहणम्। विवाहः। इत्यमरः ॥ (पाणिभ्यां
पीडनमिति विग्रहे ओघादिना हस्तमर्दनम् ॥)

पाणिमुक्त, [ज] पु (पाणिनेव भुज्यते दीयतेऽनेन
चर्मादिभ्यश्च यदा, पाणिनिव भुज्यते यद्वादि-
स्थले अवज्ञियते इति। मुज + कृिप।) उडुम्बर-
टण् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पाणिना मुज्जते
इति। मुज + कृिप।) पाणिकरणकमोक्तं चि॥
पाणिमर्ह, पुं (पाणि न्दुनातीति। पाणि + न्दु-
+ “कर्मण्यण्” ॥ ३॥२॥१॥ इत्यण्।) कर-
मर्हकः। इति राजनिर्घण्टः ॥
पाणिमुक्तः कौ, (पाणिभ्यां मुक्तं परित्यक्तम्।)
अस्त्रम्। इति हलायुधः ॥
पाणिरुह, पु, (पाणौ रोहतीति। रुह + “इगुप-
धत्तेति” ॥ ३॥१॥१२५॥ इति क।) नखः।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पाणिवादः चि, (पाणि पाणिना वा वादयतीति।
वद + णिच् + अण्।) पाणिधः। न्दङ्गादि-
वादकः। इत्यमरः ॥ (पाणिना वादति इति।
वद + णिच् + कर्मणि घञ्। न्दङ्गादौ, कौ।
यथा, रामायणे। २॥६५॥४॥
“अपदानान्मुदाहृत्य पाणिवादान्वादायन् ॥”)
पाणिवादकः, चि, (पाणि पाणिना वा वादय-
तीति। वद + णिच् + ण्युल।) पाणिवादः।
इति हेमचन्द्रः ॥ ३॥५८६॥ (यथा, रामा-
यणे। २॥६५॥४॥
“ततस्तु स्तुवतां तेषां कृतानां पाणिवादकाः।
अपदानान्मुदाहृत्य पाणिवादान्वादायन् ॥”)
पाणिसव्या, कौ, (पाणिभ्यां सव्यस्तः सौ। स्रजौ
श्च विसर्ग + “पाणौ स्रजेयस्त वाच्यः” इति
यत्। “पणौ स्रज विसर्गो” ॥ ७॥३॥५२॥
इति कुल्लम्।) रज्जुः। इति सुगमबोधयाका-
रणम् ॥
पाणौतल, कौ, (पाणिताल निपातनात् दीर्घः।)
तालकद्वयम्। यथा,—
“विङ्गालपदकौ च पाणौतलमुडुम्बरम् ॥”
इति शब्दमाला ॥
पाणौकरण, कौ, (पाणौ क्रियतेऽनेनास्मिन् वा।
क + क्युट। सप्तम्या अलुक्।) विवाहः।
इति जटाधरः ॥
पाण्डर, कौ, (पाण्डरो वर्णोऽख्यस्येति। अण्।)
कुन्दपुष्पम्। गैरिकम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥
पाण्डरः पुं, (पाण्डरः शुक्लवर्णोऽख्यस्येति। अण्।)
मरुतकटण्। (पङ्क्ति + अर + दीर्घश्च।)
श्वेतवर्णः। (पञ्चतविशेषः। सन्धु मेरो पश्चिमे
वर्तते। यथा, मार्कण्डेये। ५५॥१॥
“अङ्गुलं कुकुटं कृष्णं पाण्डरश्चाचलोत्तमः ॥”
“पश्चिमेन तथा मेरोविष्णुभातः पश्चिमाङ्गुलिः।
एतेऽचला समाख्याता —————” ॥
येरावतकुलीनुपपन्ननामविशेषः। यथा, महा-
भारते। १॥५७॥११-१२॥
“पारावतः पारिजातः पाण्डरोऽहिरण्यः कृष्णः।
विहङ्गः शरभो मेघः प्रमोदः सङ्गतपन्नः ॥
येरावतकुलीनादेतैः प्रविष्टा ह्यववाहनम् ॥”
पश्चिमविशेषः। यथा ज्योतिस्तत्त्वप्रवचनम्।

“यत्र कङ्कः कपोतश्च उलूकश्च श्येनश्च च।
चिह्नश्च धर्मचिह्नश्च भावः पाण्डरः एव च
यत्र यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ॥”)
तद्वर्णविशिष्टे चि। इत्युदाहिकोषः ॥ (यथा,
हरिवंशे। ८२॥५॥
“असिताम्बरसर्वीनः पाण्डरः पाण्डरासनम् ॥”)
पाण्डरपुष्पिका, कौ, (पाण्डरः शुक्लवर्णः पुष्प-
मस्याः। कपः। ततः कापि अतः इत्यम्।)
श्रीतलाट्टकः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
पाण्डवः, पु (पाण्डोस्तदाख्यया प्रविष्टस्य राज्ञो
ऽपत्यम्। पाण्डु + “ओरणः” ॥ ४॥२॥७१॥
इत्यण्।) पाण्डुनन्दनः। पञ्चपाण्डवोत्पत्ति-
यथा,—
वैशम्पायन उवाच।
“वतसरुहते गर्भे भान्वाभ्यां जनमेजयः।।
आकृत्यामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममच्युतम् ॥
सा बलि त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह।
जनाप मन्त्र विधिवद्भक्तं दुर्वाससा पुरा ॥
सगन्ध सा तु धर्मस्य योगवन्निधरेण ह।
लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वपाणिहितं वरम् ॥
येनै चन्द्रसमायुक्तं मुहूर्त्तं भविष्यति ॥
दिवसमध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते ॥
सन्तुष्टयश्च कुन्ती सुधाव प्रवरः सुतम् ॥
जातमात्रे सुते तस्मिन् वायुवाचाशरीरिणी ॥
एव धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः।
विक्रान्तः सख्यवाकः चैव राजा दृष्ट्या भविष्यति ॥
शुचिर्हिर इति ख्यातः पाण्डो प्रथमजः सुतः।
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
यश्चा तजसा चैव हस्तेन च समन्वितः ॥१॥॥
धार्मिकः तः सुतः जन्मा पाण्डुना पुनरजयते।
प्राहुः चात्र बलं श्रेष्ठं बलम्युक्तं सुतं दृष्ट्वा ॥
ततस्तद्योक्ता भर्ता तु वायुमेवाज्जायत सा।
तस्माज्जने महाबाहुर्मौमी भीमपराक्रमः ॥
तमप्यतिवर्लं जातः वायुवाचाशरीरिणी।
सर्वेषां बलिना श्रेष्ठो जातोऽभिमतिः भारतः ॥
इदमत्यस्तुतः चारीन्जातमात्रे ह्यकोदरे।
यदङ्गातः पतितो भासुः शिशोः गात्रैरचूययत ॥
कुन्तौ आश्रममोहिमा सहस्रोत्पतिताः किञ्च।
गान्धुधृतः तः सुमसुतसङ्केतः हृत्कोदरम् ॥
वज्रसङ्घनः सोऽयं कुमारोऽप्यनन्दद्विजौ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूयिता ॥
नां शिला चूयिता दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः।
यस्मिन्नहनि भीमस्तु जगं भरतसत्तमः ॥
दुर्योधनोऽपि तत्रैव प्रजग्मे वसुधाधिपः ॥२॥॥
जातिः ह्यकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्नपित्तयतु।
कथमु मे वरः पुत्रोऽलोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥
दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं सप्रतिष्ठितः।
तत्र दैवसु विधिना कालयुक्तेन सन्धितः ॥
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधानः इति न श्रुतम्।
अग्रमेवजलोत्साहो वीर्यवानभितदुति ॥
तः तोषयित्वा तपसा पुत्रं जग्मे महाबलम्।
यदास्ति स मे पुत्रः स गरीयान् भविष्यति ॥

कर्मेणा मनसा वाचा तस्मात्तपस्ये महत्तप ।
नन पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ॥
। नृपेण कुन्त्या कौरवो ब्रतं सावतसरं शुभम् ।
अन्तना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ॥
उग्रं च तप आतस्थे परमेष्ठे समाधिना ।
आरिराघयिषु चिदशाना तमीश्वरम् ॥
सुखेण सह धर्मात्मा पयवर्तत भारत । ।
तनु कालेन महता वाचं प्रत्यपद्यत ॥

शुक्र उवाच ।

पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
ब्राह्मणानां गवाक्षेव सुहृन्नाशयवाधकम् ॥
दुष्टदा शोकजननं सर्वान्धवनन्दनम् ।
सुतं तेऽग्रे प्रदास्यामि सर्वामिषविनाशनम् ॥
इत्युक्तं कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।
उवाच कुन्ती धर्मात्मा देवराजवचं स्मरन् ॥
उदकस्तव कल्याणि सुष्टो देवशश्वर ।
दातुमिच्छति मे पुत्रं यथासङ्कल्पितं हृदा ॥
अतिमाधुषकर्मण्यं यशस्विनमरिन्दमम् ।
नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ॥
दुराध्वं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदशनम् ।
पुत्रं जनय सुश्रोणि । धाम चत्तियतेजसाम् ॥
लज्जं प्रसादो देवेन्दानं तमाकृत्यं शुभानने ॥
श्वसुक्ता ततः शुक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्दो जनयामास चाञ्जुनम् ॥
जानतां कुमारे तु ग्रायुवाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्वोधा नभो नादयती तदा ॥
श्रुत्वा सर्वभूतानां तेषां आश्रमवासिनाम् ।
कुन्तीमाभास्य विस्मयसुवाचेदं शुचिस्मितम् ॥
जातवैद्यसमं कुन्ति । श्रितितुल्यपराक्रम ।
एव शुक्र इवाज्यो यशस्ते प्रथमिष्यति ॥
अदित्या विष्णुना प्रीतिस्त्वहियस्यति ते सुत ॥
तथा विष्णुसमं प्रीतिस्त्वहियस्यति ते सुत ॥
एव मद्रान् वशे जत्वा कुरुक्षेत्रं सह सोमके ।
नेष्टिकाशिकरुवांश्च कुरुक्षेत्रीं वदित्यति ॥
एतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे ह्यवाहन ।
मेदसा सर्वभूतानां हसि यास्यति वै पराम् ॥
गाम्भीर्यं महतीपालान् एव जित्वा महाबल ।
भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन् मेधानाहरिष्यति ॥
जामवन्तममं कुन्ति । वायुवेगपराक्रम ।
एव वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यति महायशः ॥
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलेनाहरिष्यति ।
त्रिप्रणशं त्रियचायमाहर्षां पुरुषर्षभ ॥
एतामद्यद्भुता वाचं कुन्ती श्रुत्वा भारत । ।
वाचमुच्चरितामुच्चैस्तां निशुभ्य तपस्विनाम् ॥
बभूव परसो ज्येष्ठं श्रुतं निवासिनाम् ।
तथा देवदयानां च मेत्नाणां च दिवोकसाम ।
आकाशे दुन्दुभीनां च बभूव तनुलं स्वन ।
उदतिष्ठन्नापीयं पुष्पवृषिमिहृतं ॥ ३॥ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

“कन्तीपुत्रं जालेसु दृतराष्ट्रकृजेय च ।
महर्षजसता पाण्डु रक्षो वचनमब्रवीत् ॥
न मेऽस्ति त्वयि मन्तापो विद्युष्टेऽपि परन्तप ।

नावरत्ने वराहाया स्थित्वा चानव । नित्यदा ॥
गान्ध्याश्चैव वृषते । जातं पुत्रं श्रुतन्तथा ।
श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत् कुरुनन्दन ॥
इत्युक्ते मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्रता ।
दिष्टा त्विदानीं भर्तृर्मे कुन्त्यामप्यस्ति सन्तति ॥
यदि चापत्यसन्धानं कुन्तिराजसुता मयि ।
कुन्त्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥
सस्त्रास्मी मे सपत्नीत्वानं वक्तुं कुन्तिस्तुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥

पाण्डु उवाच ।

ममाद्येव सदा माद्रि । हृदयं परिवर्तते ।
न तु तां प्रसन्ने वक्तुमिष्टानिदिविचया ॥
तव त्विदं मतं मत्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
मन्ये भुव मयोक्ता सा वचनं प्रतिपत्त्यते ॥

वैशम्पायन उवाच ।

ततः कुन्ती पुनः पाण्डुर्विविक्तं ददमब्रवीत् ।
कुलस्य मम सन्तानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥
मम चापि कुनाशाय पूर्वेषामपि चात्मन ।
मनप्रियार्थं च कल्याणि । कुरु कल्याणसुतमम् ।
यशसेऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्मे सुदुष्करम् ॥
एवमुक्तां त्रिवीर्यान्त्रीं सज्जन्निनय देवतम ।
तस्मात्ते भवितापत्यमशुक्लमसंशयम् ॥
ततो माद्री विशाख्यैव जगाम मनसाश्विनौ ।
तावागम्य सुतौ तस्या जनयामासतुयमौ ॥
नकुलं सहदेवश्च रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
तथैव तावपि यमौ वागुवाचाशरीरिणी ॥
रूपसत्त्वगुणोपेतो वेतावत्त्वश्विनोऽपि ।
भासतस्तेजसात्त्वयं रूपप्रविशसम्यदा ॥
नामानि चक्रिरे तेषां श्रुतं ज्ञानवाचिन ।
भक्त्या च कर्मेणा चैव तथाश्रीभिर्विश्राम्यते ॥
अथ युधिष्ठिरेत्येव भीमसेनेति मध्यमम् ।
अञ्जुनेति तृतीयश्च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥
पूर्वजं नकुलेत्येव सहदेवेति चापरम् ।
पाद्रीपुत्रावकथयन्ती विप्रां प्रीतिमानसा ॥

इति महाभारते १ । १२३—१२४ ॥

तेषां पुत्रा यथा,—
“प्रतिविम्बं सुतं सोमं श्रुतकौर्मेस्तु चाञ्जुनात् ।
श्रुतान्वीदं श्रुतकर्माद्रौपद्या पञ्च विक्रमात् ॥”
तेषां भाष्या यथा, गारुडे १३६ अध्याये ।
“यौधेयी च हि। इत्थं च काशी चैव सुभद्रिका ।
विजया वै वैष्णवती पञ्चभ्यस्तु सुता क्रमात् ॥
देवकी घटोत्कचश्च अभिमन्युश्च सर्वशः ।
अश्विनो निरपन्नश्च परिचिदभिमन्युज ॥”
पाण्डवेयं, त्रि (पाण्डोरिय इत्यत्र डोमं च पाण्डवी
कुन्ती माद्री च तवोरपत्यम् इति । टक ।)
पाण्डोरपत्यम् । इति सुगवोधयाकरणम् ॥
(युधिष्ठिरपञ्चमं पञ्च भ्रातरं । यथा,
महाभारते । १ । २३ । १५ ।
“यान्नायाणि पार्थिवं कथन् यादववाहिनोम् ।
गान्ध्याश्च पाण्डवयानां पाश्चात्त्यमन्त्रं प्रति ॥”
अभिमन्युपुत्रो नरपतिं परीक्षितं । यथा,
भागवते । १ । ४ । ७ ।

“कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्मनिना सह ।
सवान् समभूतात् । यन्नैवा सात्वती श्रुतिः ॥”
पाण्डवाभीलं, पुं, (अभी अमयं जातौति । ला +
क । पाण्डवोऽभीलो यस्मात् । पाण्डवाना
मभियममयं जातौति वा ।) कथं । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पाण्डवायनं, पुं, (पाण्डवानामयनं रक्षार्थं यस्मात् ।)
कथं । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥
पाण्डित्यं स्त्री, (पाण्डित्यं भावः कर्मे वा । इति
“वण्डादिभ्यः ञञ् च ।” ५ । १ । १२२ ।
इति ञञ् ।) पाण्डित्यं धर्मकर्मण्यौ । यथा,—
“रसज्ञा पाण्डित्यं हि दुर्गमं शिष्यामभ्रमभरान् ॥”
इति सुरारिः ॥

(यथा च महाभारते । ५ । ११ । २ ।
“उत बालाय पाण्डित्यं पण्डिताद्योत बालताम् ।
ददाति सर्वमीशानं पुरस्ताच्छक्रसुचरम् ॥”)
पाण्डु, पुं (पण्डि गतौ + “ठगयादयश्च ।” उणां ।
१ । ३८ । इति कुप्रत्यय निपातनात् धातो
दीर्घश्च ।) पाण्डुरफलीक्षुपः । पटोलः । इति
राजनिर्घण्टः । शुक्लपीतमिश्रितवर्णः । ततः
प्रयायः । हरिणः २ । पाण्डुर ३ । इत्यमरः ॥
पाण्डुर ४ । इति ह्रस्वः ॥
“चितपीतसमाशुक्तं पाण्डुवर्णं प्रकीर्तितं ॥”
इति सुभृतिः ॥

भेदोऽपि दृश्यते यथा,—

“पाण्डुरस्तु रक्तपीतभागी प्रत्यक्षचन्द्रवत् ।
पाण्डुस्तु पीतभागार्द्धं केतकौमुदिसन्निभं ॥”
इति भरतः ॥
तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा रघु । १ । २ ।
“शरीरं स्यात्पाण्डुस्य मयभूषणा
सुखेन साजस्यतः शीघ्रपाण्डुना ॥”
नृपतिविशेषः । स तु श्रुतपुत्रविचित्रवीर्यस्य
चेन्नैवासाज्जातः । (यथा, महाभारते ।
१ । ११८ । ५ ।

“राजा पाण्डुमहाराज्यं ऋग्याजुर्वेदविते ।
चरन् मैथुनधम्मस्य ददर्श ऋगयथपम् ॥”
अस्य देहपाण्डुताकारणं नामनिर्गन्तादिकं
च यथा महाभारते । १ । १०६ । १५ १८ ।
“अन्वालिङ्गामथाभ्यागाद्विद्वद्वाचं सापि तम् ।
विप्रश्चा पाण्डुसङ्काशां समपद्यत भारत । ।
तां भीतां पाण्डुसङ्काशां विप्रश्चां प्रेक्ष्य भारत । ॥
यासः सत्त्ववतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ।
यस्मात् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह ॥
अस्मादेव सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति ।
नाम चास्तेतदेवेह भविष्यति शुभानने ॥”)
नागभेदः । श्वेतहस्ती । सितवर्णः । रोग
विशेषः । इति शुद्धरत्नावली ॥ * ॥
पाण्डुरोगनिदानम् । यथा,—
“पाण्डुरोगो मूत्रतां पञ्च वातपित्तकफैश्चैव ।
चतुर्थे सन्निपातनं पञ्चमो भक्षणान्मृदः ।
व्यायाममम्लं क्षवणानि मद्यं
ऋते दिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णम् ।

निवेद्यमाख्यस्य समेद्य रक्त
दोषाख्यच पाण्डुरतां नयन्ति ॥ * ॥

तस्य पूर्ववत्पाणि यथा,—

लकस्फोटनहीनगान्धसाद-
रुदृभक्ष्यप्रेक्ष्यकूटशोषा ।
विषमूत्रपीतलमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुर सराणि ॥ * ॥

वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—

त्वङ्मूत्रनयनादीनां रूक्षलघ्याख्याभता ।
वातपाण्डुमये कम्पतोदानाह्वयमादय ॥ * ॥
पैतिकस्य लक्षणं यथा,—

पीतमूत्रप्रवृत्तनेन दाहदृष्ट्याज्वरान्वित ।
भिन्नविटकीरतिपीताम पित्तपाण्डुमयी नर ॥
श्लेष्मिकस्य लक्षणं यथा,—

कफप्रसेकश्चयुतन्त्रालस्यातिगौरवे ।
पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनानने ॥ * ॥
त्रिदोषलक्ष्यं लक्षणं यथा,—

ज्वरारोचकहृत्तासच्छर्द्दिदृष्ट्याह्वयान्वित ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्रयाण्य शीघ्रो हतेन्द्रिय ॥
रूक्षस्य संप्राप्तियथा —

रूक्षिकादनशीलस्य कृप्यत्वयत्तमो मल ।
कषाया मारुत पित्तमधुरा मधुरा कफम् ॥
कोपयेन्मूत्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तश्च रूक्षयेत् ।

पूरयत्वपिपकैव सोतांसि विरुद्धाणि ॥
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्याञ्चसी तथा ।
पाण्डुरोग करोत्यांश्च वलवर्णाधिनाशनम् ॥ * ॥

रूक्षिकाभक्ष्यजन्यपाण्डुलक्ष्यं यथा,—
रूदृभक्ष्याह्वयेत पाण्डुलक्षणलक्ष्यनिपीडित
सकासश्वासमूलार्थं सदारुचिसमन्वित ॥

मूत्राक्षिज्जटगच्छन् मूत्रपामाभिमेहन ।
कृमिकोष्ठोऽतिचार्येण मलं साहककफान्वितम् ॥
तस्य असाध्यलक्षणं यथा,—

ज्वरारोचकहृत्तासच्छर्द्दिदृष्ट्याह्वयान्वित ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्रयाण्य शीघ्रो हतेन्द्रिय ॥
पाण्डुरोगश्चिरोतपन्नं खरीभूतो न सिध्यति ।

कालप्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि पश्यति ॥
बहुल्यविट सङ्हरितं सकफं योऽतिचार्यते ।
दीनं श्वेतातिदिग्भाङ्गश्चर्द्दिदृष्ट्याह्वयान्वित ॥

स नाख्यस्य कषाद्याद्यश्च पाण्डुः श्वेतलमाप्नुयात् ॥
पाण्डुलक्षणखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।
पाण्डुसघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥

अन्नेषु मूत्रं परिहीयमध्य
खानं तथान्नेषु च मध्यमूत्रम् ।
शुदे च शेषस्य च सुक्ष्मशेषं

। मूत्रं प्रतान्त्वन्तमसन्नकल्पम् ॥
विवक्ष्येत पाण्डुकिं यशोऽर्थं
तथातिवारज्वरपीडितश्च ॥”

इति माधवकर ॥
(यथा च,—

“पित्तप्रधानां कृपिता यद्येते कोपनेमला ।
तन्नामिषेन बलिना चित्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥
अमरीर्दंश्च सम्प्राप्य आमुनत् सकलां तदुम् ।

श्लेष्मलप्रक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥
त्वडमांसयोस्ततः कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग
विधान् ।

पाण्डुहारिजहरितान् पाण्डुत्व तेषु चाधिकम् ॥
यतोऽत पाण्डुरित्युक्तं स रोगस्तेन गौरवम् ॥
धातूनां स्याच्च श्रेष्ठित्वमोजसश्च गुणश्च यः ॥

ततोऽल्परक्तमेदस्को नि सारं स्यात् श्लेष्मज्जिय ॥
रूक्षमानैरिवाङ्गेना द्रवता हृदये न च ॥
मूत्राक्षिज्जटसदनं कोपनं शीवनोऽल्पवाक ।

अन्नविटं शिशिरदेवीं शीघरोमा हृत्तानल ॥
सनसकपीज्वरी चासी कर्णच्छेदी ममी अमी ।
स पञ्चधा पृथग्दोषैः समक्षैर्मूर्त्तिकादनात् ॥

प्राग्मूत्रमस्य हृदयस्थान्दनं रूक्षता त्वचि ।
अरुचि पीतमूत्रलं खेदाभावोऽल्पवर्जिता ॥
सादं अमोऽगिलात्तत्र गान्धरुक्तोदकमप्यनम् ।

हृत्तारुक्षारुणसिरानखविषमूत्रनेत्रता ॥
शोफानाहास्यवैरस्यविटशीघ्रा पार्श्वमूर्द्धरुक् ।
पित्ताह्वितपीतामभिरादिलं ज्वरस्तम् ॥

हृदस्तेदमृच्छाशीतेच्छादीर्घान्ध कटुवर्जिता ।
वर्चोनिर्दोऽम्बको दाहं कफात् शुक्लसिरादिता ॥
तन्त्रालवणवर्जित रोमहर्षं खरचय ।

कासश्चर्द्दि निचयाक्षिअलिङ्गोऽतिदुःख ॥
हृत्तकषायानिलं पित्तमधुरा मधुराकफम् ।
दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्ष्य च ॥

स्रोतांस्त्रिपक्वेषूपय कृप्याङ्गुला च पूर्ववत् ।
पाण्डुरोगं ततः मूत्रनाभिपादास्थमेहन ॥
पुरीषं क्षमिमन्नुचिद्विन्नं साहककफं नर ॥”

इति वामटे निदानस्थाने । १३ । १—१३ ॥
तस्यौषधं यथा —
“लोहचूर्णं तक्रपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ॥”

इति गारुडे १८ अध्याय ॥
अपि च ।
“सुमराजं गवां मूत्रं भावितं पायसो रज ।

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबेन्नर ॥ १ ॥
गोमूत्रविह्वलं मूत्रचूर्णं सगुडमन्त्रत ।
पाण्डुरोगं क्षययति पङ्क्तिमूलश्च दारुणम् ॥ २ ॥

अयोमलं सुसन्तप्तं भूयो गोमूत्रसाधितम् ।
मधुसर्पियुतं लोहं पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ ३ ॥
पुनर्नवाचिहृद्दोषविह्वलं दारुं चित्रकम् ।

कुष्ठं हरिद्रं चिपला दन्ती चय कलिङ्गकम् ॥
कटुका पिप्पलीमूलं सुक्तं शङ्खी च कारवी ।
यमाग्री कटफलश्चेति पृथक्फलमितं मतम् ॥ ४ ॥

इति भावप्रकाश ॥ * ॥
(अथ सकारणलक्षणपित्तसादीनि यथा —

“श्लेष्म पुनः । प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगं महागदम् ।
प्रचैव पाण्डुरोगास्ते सम्भवन्तीह मातुषे ।
वातिकं पैतिकश्चैव श्लेष्मिकं सान्निपातिकं ।

पञ्चमो रूक्षश्च प्रोक्तो वक्ष्ये चैवान्ते सम्भवम् ॥
दीर्घाध्वना पीडितो वा ज्वरेण
रक्तसावो पीडितो वा त्रयेण ।

चिन्तायासावोघनाह्ने मरुर्ध्वं
चाप पाण्डुजायते सेवते च ।

चारश्वाख्यं कल्पसैरेयसवा
अथायामाक्षैषुनान्तिश्रमेण ।

निद्रानाशे नातिनिद्रा दिवापि
योगेऽप्येतेऽस्तिकामभक्षयेन ॥

अतिश्लिथिलशरीरे रोगसम्पीडिते वा
लवणकटुकषाया सेवनाक्षेन रुद्धिः ।
अतिसुरतमजस सेवनातिक्रमेण

नयति रुधिरशोषं तेन वै पाण्डुरोगम् ॥
तनाक्षिज्जट श्वयुः शरीरे
पाण्डुत्वमायाति सपीतमूत्र ।

निष्ठोवते त्वकं प्रविदीर्यते च
सजायते तस्य पुर सराणि ॥
तोदं परूषत्वशिरोगुरुत्वं

त्वङ्मूत्रनेत्रे नखकालिमा स्यात् ।
वातात्मकं तन्मृगजस्य विद्धि
लिङ्गेऽपि तोऽनिलपाण्डुरोग ॥

आमलपीतत्वकरो हि लोके
विभर्त्सि शोषं कटुकास्यता च ।
मन्दज्वरो वै भृशशोषमोह

पीतच्छवि पीतमवी हि पाण्डुः ॥
तन्त्रालुताशोषकफेन युक्तं
आलस्यकखेदगुरुत्वमेव ।

सजायते तस्य कफात्मकोऽवी
नरस्य पाण्डुत्वमवो विकारः ॥
तन्त्रालस्य श्वयुधमयूषाशङ्कनाशशोषा

विडभेदं स्यात् परुषनयने सज्वरो वै क्षुधाचै ।
मोहक्षुधाह्वयममय मनुजस्यास्य पश्येन सुदूर
त्वाण्यो वेदोर्निपुणमतिभिः सन्निपातोऽप्यपाण्डुः ॥

रूक्षिकामक्षयैनाथ श्लेष्म पुनः । गदो महान् ।
पाण्डुरोगो गरिष्ठोऽपि भवेद्वातुक्षयहरः ॥
रूक्षलक्षणाश्चैव मलं प्रकीर्य

स्रोतांसि रुन्वन्ति च रूक्षिकायाः ।
तेनैव नाहकं परिवर्त्तयन्ति
न तर्पयन्ते वपुष रसेन ॥

चारात् कषायाक्षमधुरस्य पानात्
स कोपयत्यासु नरस्य रुतस्त्रा ।
श्लेष्मप्रकोपाक्षमधुरान् करोति

रूतस्त्रा न जम्बा हितकारिणी स्यात् ॥
विनर्त्तन्मृगतीक्ष्णं मारुताद्याख्यस्य
वलवदनश्चोर्नां नाशयन्त्यासु दोषाः ।

भवति विकलमेवं पाण्डुरोगे शरीरं
भवति अठरपाण्डुः रोग आशुप्रवीणः ॥”
“गोमूत्रमध्ये मतिमान् स्नापयेत् सप्तरात्रि-

कम् ।
तस्मात् चूर्णं मधुना देयं पाण्डुमयापहम् ॥
ज्वरश्च चिपला सुस्ता विहङ्ग चित्रक

समम् ।
भागमेकं लोहचूर्णमिच्छन्नावे विभावयेत् ॥
सप्ताहमथ लोहखलितं

पुनरपि धुवं प्रवरं स्यात् ।
शीलितं मधुनापि हृतेन
पाण्डुरोगहृदयामयापहम् ॥

पाण्डुः

कामलाश्रीं हलीमकहारि
कथितं सुमन्त्रिभिश्च प्रकृति ॥

इति लौहचण्डकम् ॥ ३ ॥

जुष्यन्त्रिपुत्रया सह चित्रक
मधुचयसुरदासमाश्रितम् ।
अस्थिकश्च शिखिभृङ्गराजक
धोजयेत पलिकभागिकानिमाम् ॥
नक्षिताहिरगुणमेव धोजयेत
लौहचण्डमपि कञ्चलप्रभम् ।
अष्टभागसमन्वयकथित
पाण्डित पुनरभवद्वरप्रदम् ।
सर्वपेङ्गुलपुत्रकम् तथा
तत्कस्युतामन्त्राक्षिशभम् ।
नाशयेत् कफकामभानं क्रिमौ
पाण्डुकुष्ठशुद्धानं हलीमकम् ॥

इति मङ्गरुचकम् ॥ ३ ॥

प्रथमाध्यायस्य यथा —

“दीधमश्राक्षिववचिकसुदृगकां
प्रहामाङ्करीचनयुतं सपय सतक्रम् ।
याङ्गीववास्तकामथो शतपुष्पवता
ज्य हित गिरहितं मनुजस्य पाण्डौ ॥
श्राव्यत्तुसुगोष्ठममरुताच्छाढकी यवा ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजने च प्रशस्यते ॥
नित्तानि कृत्वाणि कषायकाणि
तीव्राणि दाह्यानि काङ्गिकाणि ।
सुरास्त्रवीरकवीरपुरान्
सैलानि वल्ग्यानि च पाण्डुरोगे ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥ ३ ॥

अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“पाण्डुसमीपितं सर्पिरादौ कल्याणकाङ्कयम् ।
पञ्चगव्यं मन्त्रातिष्ठत इतः वारसधादिना ॥
दाहिमातं कुङ्कुमोद्यात्तं कुङ्कुमार्द्रं पलं पलम् ।
अजकान् प्रह्वैराक्षं पिप्पल्यहर्षपलं च ते ॥
काङ्कतैर्विश्रुतिपलं द्रवस्य सलिलाङ्के ।
सिद्धं कृतपाण्डुगुणार्द्रं लोहवातकफार्द्रिभुत् ।
दीपनं आसकाश्रमं ऋषवातगुणोमनम् ॥
दुःखप्रवर्धनानां च वन्ध्यानां च प्रशस्यते ।
अहितं वामयेत्तीक्ष्णं पुनः क्षिप्रं च शोधयेत् ।
यथसा मन्त्रयुक्तेन बहुषु केवलेन वा ॥
हन्तीफलमसौ कोट्यो काश्चर्याञ्जलिमासुतम् ।
नासाञ्जलिं वा ऋदितं तत् पिबेत् पाण्डुरोग
जित ॥

ऋज्वेयं पिष्टं पथ्यां वा ततस्त्रिंशं वा फलचयम् ।
खण्डचौरां चित्रच्छायां भद्रदारुं मञ्जैवधम् ॥
मोक्षनाञ्जलिना पिष्टं ददनं तेनैव वा पिबेत् ।
साधितं शौरमेभिर्वा पिबेद्दोषाङ्गुलोमनम् ॥
ऋज्वे स्थितं वा सप्ताहं पयसा यो रजः पिबेत् ।
जीर्णं कीरेण मुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥
शुद्धोभयतो लिङ्गात् पथ्यां मधुघृतहताम् ।
विशालां कटुकां सुखां कुङ्कुमं दाहकलिङ्गकम् ॥
हानिप्राप्तपिपुर्णं कर्णहृत्प्राशुप्रिया ।
मीलो तक्षून्मन्त्रोभिः सुखेनैवप्यतो मधु ॥

पाण्डुः

पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं आसमरोचकम् ।
गुल्मानाद्यामवाताश्च रक्तपित्तं च तज्जयेत् ॥
वासागुडचौत्रिफला कटौभूनिमन्त्रिणम् ।
काथं चौत्रिभुतो हन्ति पाण्डुपित्तासकामला ॥”
“गुडनागरमङ्गरुतिर्लोभाश्चानतः समान् ।
पिप्पलीहिरगुणान् दद्यात् गुटिकां पाण्डुरोगिणे ॥
ताप्यं दाह्यास्त्रिंशं च यः अस्थिकं देवदारु च ॥
योषादिं नरकचैतच्छूययेद्दिगुणं ततः ।
मङ्गरुणाञ्जननिभं सर्वतोऽष्टगुणैश्च ततः ॥
पृथग्विपक्वं गोक्षुण्डं वटकीकरणक्षमे ।
प्रक्षिप्य वटकान् कुप्यात् तान् खादेत्तत्क्रमोजनम् ॥
रुते मङ्गरुचटकां प्राणदां पाण्डुरोगिणाम् ।
कुडान्यजरकं श्लोकधरस्तम्भमरोचकम् ॥
अश्रांसि कामला मेहान् लोहान् शमयन्ति च ।
ताप्यान्निजतुरीयायोमला पञ्चपला पृथक् ॥
चित्रकत्रिफला योषविषङ्गे पाण्डिकैः सह ।
भ्रूकराष्टपलोन्मिथ्याशूयिता मधुना हुता ॥
पाण्डुरोगं विषं काशं यक्ष्माणं विषमं ज्वरम् ।
कुडान्यजरकं मेहं श्लोकं आसमरोचकम् ॥
विशेषाह्वन्यपकारं कामलां शुद्धानि च ।
कौटिल्यनिष्पन्नानि पटोलचननागरे ॥
भाविताणि दशाहानि रसेर्हिरगुणानि वा ।
शिलाजतुपलान्गुणैः तावती सितशर्करा ॥
त्वक्चरीरी पिप्पली धात्री कर्कटाक्षा पलो-
न्मिता ॥

निर्दंष्ट्रा फलमूलाभ्यां पलं युक्ता चिञ्चतकम् ॥
मधुचिपलसयुक्तं कुप्याद्दाहसमानं गुडान् ।
दाहिकाम्बुपयं पश्चिमसर्वोयसुराचवान् ॥
तान् भक्षयित्वाहुपिबेत्तिरमो मुक्त एव वा ।
पाण्डुकुष्ठज्वरशौहतमकाशौ भगन्दरम् ॥
हृत्पूतेशुक्रादिदोषशोधगरोदरम् ।
कासाह्वगदरपित्ताह्वकं श्लोकगुल्मानामयान् ॥
मेहवर्धमानं हृत्पूतं सर्वदोषहरा शिरा ॥”
इति वामदे चिकित्सास्थाने षोडशेऽध्याये ॥ ३ ॥

“अवायमन्त्रं जवग्यानि मधु
ऋदं दिवाक्षप्रमतीवतीक्ष्णम् ।
निषेवमानस्य प्रदूष्य रक्तं
कुम्भेति दोषास्त्रिंशं पाण्डुभावम् ॥
पाण्डुमयोऽष्टाहर्षविधं प्रदिष्टं
पृथक्स्वमस्तेयुगपक्षं दोषे ।
सर्वेषु चैवैव हि पाण्डुभावो
यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोग ॥”

“कृष्णचक्रं कृष्णसिरावनहं
तद्वयविष्मन्त्रनखाननम् ।
वातेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्थे-
द्विभुक्तं तथा नैस्तदुपद्रवे च ॥
पीतेश्च पीतसिरावनहं
तद्वयविष्मन्त्रनखाननम् ।
पित्तं पाण्डुं मनुजं व्यवस्थे-
द्विभुक्तं तथा नैस्तदुपद्रवे च ॥
शुक्लेश्च शुक्लसिरावनहं
तद्वयविष्मन्त्रनखाननम् ॥

पाण्डुः

कफेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्थे-
द्विभुक्तं तथा नैस्तदुपद्रवे च ॥
सर्वेषु चैवैव हि पाण्डुभावो
यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोग ॥”

चिकित्सान्तरं यथा —

“साध्यन्तु पाण्डुं मयिनं समीक्ष्य
क्षिप्रं घृतेनोद्धृतमधश्च शुद्धम् ।
सम्पादयेत् चैत्रघृतप्रगाढं
हरिणकौचयुतैः प्रयोगैः ।
पिबेद्घृतं वा रजनीविपक्वं
यत्नेफलं तेत्वंकमेव वापि ॥
विरेचनद्रव्यकृतं पिबेद्दि-
योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥”
“उभे हृत्पूतौ रजनीं शुक्राणां
शुक्रादनीक्षापि सकाकामाचीम् ।
आदारिविष्मं सकादन्तपुष्पं
विप्राय सपिप्पल्यपचैतं कषाये ॥
तत् पाण्डुतां हन्त्युपयुज्यमानं
कीरेण वा मार्गधिकां यथापि ।
हितं यद्येभ्युक्तं कषाय
चूष्यं समं वा मधुनावलिङ्घ्यात् ॥
गोक्षुण्डयुक्तं त्रिफलादनानां
दन्वायसचूर्णमनल्पकालम् ।
प्रवालसुताञ्जनशङ्खचूर्णं
लिङ्घ्यात्तथा काश्चनगैरिकीत्यम् ॥
आजं शङ्खं कुङ्कुमप्रमाणं
विष्टं हरिद्रा लवणोत्तमम् ॥
पृथक् पलांशानि समग्रमेत-
च्चूर्णं हितश्रीं मधुनावलिङ्घ्यात् ॥
मङ्गरुलोहादिविष्टं पथ्या
योषांशकं सर्वसमानताप्यं ।
ऋजुसुतोऽयं मधुनावलेह
पाण्डुमयं हृत्पूतरेण घोरम् ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्याये सुश्रुते
नोक्तम् ॥ ३ ॥ चिकित्सार्थमस्य वटिकौवधं यथा,
“लौहचूर्णं निशायुक्तं त्रिफला कटुरोहिणी ।
प्रलिङ्घ्यान्मधुसर्पिर्भ्यां कामला पाण्डुरोगशुत ॥”
इति निशायौहम् ॥

“शुद्धकृतं तथा गन्धं ऋतुहेमाभगुणशुभु ।
जैपालवीरं तुल्यं च घृतेन गुडकोक्तम् ॥
भक्षयेद्दराभानाच्छोषपाण्डुप्रशाक्तये ।
पञ्चाननवटीं स्थाता व्युत्पानं च पूर्यते ॥”
इति पञ्चाननवटी ॥

“पलं कृतं पलं गन्धं वक्षिपथ्या पलं पलम् ।
सुस्तेनापन्नकानां प्रतिषाहं पलं क्षिपेत् ॥
जुष्यन्त्रिपुत्रया विषयापि पलं पलम् ।
नागकेशरतं कार्यमेरुश्च पलन्तथा ॥
पुरातनगुडैर्नैव तुच्छीनैव विमिश्रयेत् ।
मह्येत कनकनावैरेककं वा घृतान्वितम् ॥
गुडं वदराकामान् कारयेद्भक्षयेत्प्रिया ।
पाण्डुरोगहरं, शोथं रसं कामेश्वरं खयम् ॥”
इति कामेश्वरो रसः ॥

पाखुर

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पाखुरोगाधि-
कारे ॥ ॥ ॥ ॥
पाखुर खी (पडि + कु । निपातनात् दीर्घत्वम् ।)
माधवपण्यौ । इति शब्दचन्द्रिका । भाषाणी
इति भाषा ॥ पाखुरवणखी । इति तुग्धवोध-
याकरणम् ॥
पाखुरक, पु (पाखुर + कच्चाया कन् ।) पाखुर-
रोग । पाखुराणा । इति शब्दरत्नावली ॥
पाखुरवण्यं । इति हलायुध ॥
पाखुरकण्टक, पु, (पाखुरवणानि कण्टकान्यस्येति ।)
अपामार्ग । इति राजनिघण्ट ॥
पाखुरकम्बल, पु, (पाखुरवण्यं कम्बलं नित्यकर्म्म-
धारय ।) श्वेतप्रावार । प्रस्तरभेद । इति
भेदिनी । ले, १७ ॥ पाखुरवण्यकम्बल । इति भरत ॥
पाखुरकम्बली, [न] पु, (पाखुरवण्यकम्बलेन परि-
वृत । पाखुरकम्बल + "पाखुरकम्बलादिनि ।" ४।
२।११ । इति इनि ।) पाखुरवण्यकम्बलावृत-
रथ । इत्यमर । २।८।५४ ॥ पाखुरकम्बल
युक्ते, त्रि ॥
पाखुरर पु, (पाखुरवण्यस्तद्विरिति कर्म्मधारय ।)
धवदृक् । इति राजनिघण्ट ॥
पाखुरनाग पु, (पाखुरवण्यो नाग इव । यद्वा, नाग
इव पाखुररिति राजदन्तादिवत् समास ।)
पुन्नागदृक् । इति शब्दरत्नावली ॥ (पाखुर-
वण्यो नाग इति विग्रहे ।) श्वेतहस्ती श्वेत-
सवपञ्च ॥
पाखुरपत्नी, स्त्री, (पाखुर पञ्चमस्या इति आतित्वात्
डीप ।) रेणुका । इति राजनिघण्ट ॥ (पर्यायो-
ऽस्या यथा,—
"रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भक्तगन्वा पाखुरपत्नी स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाखुरपृष्ठ, त्रि, (पाखुर पृष्ठ यस्य ।) पाखुर-
वण्यपृष्ठयुत । अलक्ष्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥
पाखुरफल, पु, (पाखुर नि फलानि यस्य ।) पटोल ।
इति राजनिघण्ट ॥
पाखुरफला, स्त्री, (पाखुर फलमस्या इति टाप ।)
चिर्मिटा । इति राजनिघण्ट ॥
पाखुरभूमि, त्रि, (पाखुरभूमिरत्र इति । "क्षयो-
दकपाखुरसङ्गरापूर्वाया भूमेरनिश्चये ।" ५।
४।७५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्तिकोक्ता अपच
समासे ।) पाखुरवण्यभूमिभूतदेश । यथा,—
"पाखुरदकं ज्ञायतो भूमि पाखुरदकं कथं
नृत्तिका ॥"
इति हेमचन्द्र ॥
पाखुरनृत, स्त्री (पाखुर पाखुरवण्यं नृत-
नृत्तिका यच् ।) पाखुरभूमि । पाखुरमुत इति
कर्म्मधारये ।) खट्वी । इति राजनिघण्ट ॥
पाखुर पु, (पाखुर रस्यास्तीति । पाखुर + "नग
मांशपाखुरभ्यश्च ।" ५।२।१०७ । इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्ता र ।) श्वेतपीतमिश्रित-
वर्ण । तद्वति, त्रि । इत्यमर । १।५।१०७ ॥

पाखुरश

(यथा भागवते । ८।८।३ ।
"तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चन्द्रपाखुर ।
तस्मिन् बलि सृष्टाक्षकेनेन्द्र ईश्वरशिक्षया ॥")
कामलारोग । इति शब्दरत्नावली ॥ श्विच-
रोगे स्त्री । इति हलायुध ॥
पाखुररङ्ग, पु, (पाखुराणि अङ्गान्यस्येति ।)
फलश्राकविशेष । पाटराङ्गा इति भाषा ॥
अस्य गुणा । क्रिमिहृत्पित्तनाशिलम् । तिक्त
त्वम् । लघुत्वम् । इति राजवल्लभ ॥
पाखुररुम, पु (पाखुर श्वेत श्वेतपीतमिश्रित-
वर्णो वा ह्रमो दृक् ।) कुटजदृक् । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ (अस्य पर्यायो यथा भाव
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"कुटजं कुटजं कौटो वतसको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गं शक्रशाखी च मल्लिका पुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलं प्रोक्तो दृक्क पाखुररुम ॥")
पाखुरपृष्ठ, त्रि (पाखुर पृष्ठमस्य ।) लक्ष्य-
हौन । इति हेमचन्द्र ॥ पाखुरवण्यपृष्ठयुक्तम् ॥
पाखुरपत्नी, स्त्री, (पाखुर पाखुरवण्यं फल अस्या ।
आतित्वात् डीप ।) चन्द्रशुपविशेष । तत-
पर्याय । पाखुर २ धूसरा ३ वृत्तबीजका ४
भूरिपतितदा ५ पाखुरपत्नी ६ । अस्या गुणा ।
शिशिरत्वम् । गौर्यत्वम् । कृच्छ्राक्षदोषपित्त-
अनाघातनाशिलम् । वज्रत्वम् । दृक्त्वम् ।
इति राजनिघण्ट ॥
पाखुरा, स्त्री, (पाखुररस्यस्या इति ततटाप च ।)
माधवपण्यौ । इति राजनिघण्ट ॥ पाखुर
वर्णा च ॥
पाखुराम, पु, (पाखुर पाखुरत्व आ सन्धक-
रूपेण गच्छतीति । गम + ङ । यद्वा, पाखुर
रागोऽस्येति ।) दमनकद्वय । इति राज-
निघण्ट ॥ पाखुरवण्ययुक्ते, त्रि ॥
पाखुरेष्ट, पु, (पाखुर श्वेतवर्ण इष्ट ।) श्वेतेष्ट ।
इति राजनिघण्ट ॥
पाखुरेष्ट, पु, (पाखुरेष्ट ।) पाखुरेष्टिपि ।
सुसविदा इति भारवभाषा ॥ यथाह याच ।
"पाखुरेष्टेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत ।
न्यूनाधिकान् सशोधं पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥
फलकं काष्ठदिपट्टकम् ।" इति व्यवहार
तत्त्वम् ॥
पाखुरलोमशा, स्त्री, (पाखुर नि लोमांशवाङ्गा
न्यस्यस्या ।) माधवपण्यौ । इति रत्नमाला ॥
पाखुरवण्यलोमयुक्ता च ॥
पाखुरलोमा, स्त्री (पाखुर लोम यस्या ।) माध-
वपण्यौ । इति जटाधर ॥ पाखुरवण्यलोमयुक्ते, त्रि ॥
पाखुरशर्करा, स्त्री, (पाखुर शर्करा इव यस्यां
रोगावस्थावामिथर्थे ।) रोगविशेष । यद्वा,
गारुडै १८२ अथये ।
"पिष्टं वै माजतीव्रं नृणाम् शीघ्रकाले समाहृतम् ।
साधितं क्षामद्वयेन पीतं शर्करैरान्वितम् ॥
हरेन्मूत्रनिरोधकं हरेद्दे पाखुरशर्कराम् ॥"
पाखुरशर्करा, स्त्री, नौपदी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पातङ्गि

पाखुरोपाक पु वयसङ्करविशेष । तत्तु चाकाला
वैदेह्या जात ॥ (अस्त्योत्पत्तिविवरणम् । यथा
मनौ । १ । ३७ ।
"चण्डालात् पाखुरोपाकस्त्वसारव्यवहारवान् ।
आहिङ्गिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥"
"वैदेह्या चण्डालात् पाखुरोपाकाख्यां देह्य-
व्यवहारजीवी जायते ।" इति तद्वीजयो
कुल्लकभट्ट ॥ कश्चित् पाखुरोपाकोऽपि पाटो
दृश्यते । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २६ ।
"चण्डालात् पाखुरोपाकस्त्वसारव्यवहार
वान् ॥"
पातङ्गि त्रि (पञ्च व्यवहारस्तुष्टो + यत्तत्)
स्तुत्य । स्तवनीय । ("पञ्चया गौ अवहृणन्तो-
त्यथ । पातङ्गमन्यत् स्तुत्यहमित्यथ ।" इति
"सिद्धान्तकौमुद्याम् । ३ । १ । ८ । १ । इत्यस्य
सूत्रस्य दृष्टो आख्यातम् ।)
पात, पु, (पत + घञ् ।) पतनम् । (यथा,
महाभारते । ३ । १३३ । २६ ।
"वक्रवे इव सयुक्ते श्वेनपाते दिवोक्तावाम ।
कस्तयोगभ्रमार्धत्ते गर्भे सुधुवतुश्च कम् ॥"
जाते, त्रि । इति भेदिनी । (पानयति चञ्च
सूर्यो हृदयतीति । पत + णिच् + अच् ।)
राहु । यथा—
"ताडितं खदहनेर्हिनसङ्गा
वटकवटकप्रारुहन्तमलमात्रा ।
ख भुवे कुसुदिनीपतिपातो
राहुमाहुरिह केऽपि तदेव ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणि ॥
पातक स्त्री (पातयति अर्धो गमयति दुःक्रिया
कारिणमिति । पत + णिच् + क्तुल ।) नृक
साधनमिति यावत् । ततपर्याय । अशुभम्
२ दुष्कृतम् ३ दुरितम् ४ पापम् ५ एव ६
पाप्मा ७ किष्किणम् ८ कलुषम् ९ किष्कम् १
कलुषम् ११ दृजिणम् १२ तम १३ अक्ष १४
कलुषम् १५ अयम् १६ पङ्कम् १७ । इति हेम
चन्द्र ॥ तत्तु नवविधं यथा । अतिपातकम् १
महापातकम् २ अतुपातकम् ३ उपपातकम् ४
सङ्करीकरणम् ५ अपात्रीकरणम् ६ आतिशय-
करणम् ७ मलावहम् ८ प्रकीरणम् ९ । इति
प्रायश्चित्तविवेक ॥ यथा विवरणं तत्तु
द्रष्टव्यम् ॥ कायवाङ्मनस्तानि दशविधपापानि
यथा,—
"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
प्रदारादपसेवा च काविकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
पातक्यमनृतचैव प्रैशुन्यश्चापि सन्तम् ॥
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्थावतुर्विधम् ॥
प्रद्रव्येणभिधानं मनसगन्धितचिन्तनम् ।
वितथामिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
पातङ्गि, पु, (पतङ्गस्य स्यस्यापापमिति । पतङ्ग
+ "अत इव ।" ४ । १ । १५ । इति दण ।)
शूनै चर । इति शब्दरत्नावली ॥

पातालं

पातञ्जल, क्ली, (पतञ्जलिना स्वनामविश्रुतमहं विना प्रचीन प्रोक्तं वा इति अण ।) पतञ्जलि-
सुनिप्रणीतपादचतुष्टयात्मकयोगकाण्डनिरूपक-
दर्शनशास्त्रविशेषः ॥ तत्र प्रथमे पादे अथ
योगादुपशानमिति योगशास्त्रारम्भे प्रतिज्ञा-
त्रिंशद्योगाश्चतुष्टयनिरोध इत्यादिना योग
लक्षणमभिधाय समाधि सप्रपञ्च निरदिक्ष्य
वान् पतञ्जलिः ॥ १ ॥ द्वितीये तपःस्वाध्याये-
श्वरप्रसिद्धानि क्रियायोग इत्यादिना अत्यन्त
चित्तस्थ क्रियायोग यमादीनि पञ्च निहरणानि
साधनानि ॥ २ ॥ तृतीये देशचक्षुश्चित्तस्थ धार-
णेत्यादिना धारणाध्यानसमाधिचयमन्तरङ्ग
सयमपदवाच्य तन्नावान्तरक्षण विभूतिजातम् ॥ ३ ॥
चतुर्थे जन्मौषधिमन्त्रतप समाधिना सिद्धय
इत्यादिना सिद्धिप्रपञ्चनपुरस्सर परम प्रयो-
जन केवलम् ॥ ४ ॥ प्रधानादीनि पञ्चविंशति
तत्त्वानि साङ्ख्योक्तान्येवात्रापि । षड्विंशस्तु
परमेश्वरोऽधिक । इति सर्वदर्श सग्रहः ॥
पातन क्ली, (पत + णिच् + भावे ल्युट् ।) अधो
नयनम् । यथा “ऊर्ध्वस्त्रिभुजपातनादिभौ
रसस्य नानाविधा मुहुरिक्ताः” इति रत्नावली ॥
पाता, [ञ] चि, (पाति रञ्जतीति । पा
रञ्जये + ञच् ।) रञ्जिता । यथा,—
“सह्यारकस्तु सङ्घर्षा पातु पाता परातपर ।
ममाश्रयाय सङ्घर्षा नात्मा तेन हर स्तुतः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रथमखण्डे ६ अध्याये ॥
गन्धपत्र ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुः इति
भाषा ॥

पाताल, क्ली, (पतन्मस्मिन् डुक्क्रियावन्त इति ।
पत + “पतिष्यिष्यामालञ्” उणा । १ ।
११६ । इति आलञ् । पादस्य तले वर्तते
इति एकोदरात् साधुरित्येके ।) विवरम् ।
वडवानल । इति मेदिनी । लघाच्चतुष्टयानम् ।
यथा —

“पातालं द्विदुकश्चैव सुहृदम्भस्तुयकम् ॥”

इति श्रुतिस्त्वम् ॥

स्वनामख्यातसुवनविशेषः । ततपण्याय । अधो
गुवनम् २ वल्लभम् ३ रसातलम् ४ नागलोक
५ । इत्यमरः ॥ अध ६ उरगस्थानम् ७ ॥ ॥
सप्तपातालानि यथा,—

“अतल नितलश्चैव वितलश्च गभस्तमतः ।

तल सुतलपाताले पातालानि तु सप्त वै ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

शेष उवाच ।

“कथयामि जह्नुभाग । पातालस्य विनिर्णयम् ।
क्रमादेव विबोधित सावधानो द्विजश्रमः ॥
पातालानि च सप्तैव सुवय सप्रपञ्चते ।
अतल वितलश्चैव सुतलश्च तलातलम् ॥
महातलश्च विष्णोः ततो ज्येष्ठ रसातलम् ।
तत पातालमिदं सप्त पातालसङ्घातः ॥
एते खर्गाधिकस्तुखा विलसर्गा प्रकीर्तिता ।
सन्द्भभवान्दानविहाराऽक्रौडचलराः ॥

पातालं

या च सा मेदिनी ब्रह्मन् । धत्ते स्थावरजङ्गमान् ।
अधस्तस्या यदतल योजनायुततो द्विजः ॥
मयपुरी महाभायो वचनञ्च महासुर ।
येन खडा पुरा माया बहून्ववति किं ॥ १ ॥
तदधो वितल नाम योजनानां ततोऽयुते ।
हरो विहरते तत्र भगवान् हाटकेश्वरः ॥
सुपाश्वदैभूतगणैर्भवाया च सह प्रभुः ।
प्रवृत्ता च सरित तत्र हाटकी नाम विसृता ॥ २ ॥
अथ सुतलमिदं तत योजनानां ततोऽयुते ।
ततोऽदरश्चा पृथग्भोजी वैरीचनिर्जलिः ॥ ३ ॥
तलातल ततोऽधस्तात् सुतलादुपयोजनायुते ।
मयो नाम दानवेन्द्रश्चिपुराधिपतिर्नृपः ॥
निवसत्य सुचिर माथानां परमाश्रयः ॥ ४ ॥
महातले ततोऽधस्तादुपयोजनानामथायुते ।
सपाशा काङ्क्षेयाणां गण क्रोधवशाच्च यः ॥
गरुडात सर्वदा भौत सङ्कुटुम्ब सुहृद्वृतः ।
निवसत्यभिज्ञात पश्चिराजेन गङ्गेरे ॥ ५ ॥
रसातले ततोऽधस्तादुपयोजनानामथायुते ।
निवसन्ति दानवाश्च शक्राद्वैता निरन्तरम् ॥ ६ ॥
पाताले तु ततोऽधस्तादुपयोजनानां द्विजायुते ।
नागलोकेश्वराः शूरा निवसन्ति महाबलाः ॥ ७ ॥
इति पादौ पातालखण्डे १ । २ । ३ अध्याये ॥
अपि च अग्निपुराणे ।
“अतल सुतलश्चैव वितलश्च गभस्तमतः ।
महातल रसातल पाताल सप्तम स्तुतम् ॥
रक्तभौम शिलाभौम पाताल नीलवर्तिकम् ।
रक्तपीतश्चेतक्यभौमानि च भवन्त्यपि ॥
पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
सुचिर तानि कथ्यन्ते सुवर्णानि चतुर्दश ॥
अष्टाविंशतिविष्णोः तलातलो नरककोटयः ।
नरकाणामधस्तात् धूम कालाभिसम्भवः ॥
तस्याधस्तादनन्ताख्यो रक्त सर्वमयी महात् ।
तदधो धर्मैकक्रन्तु येनेदं धार्यते जगतः ॥ ८ ॥
अन्यत्र ।
“दशसाहस्रमेकैक पातालं मुनिचतस्रम् ।
अतल वितलश्चैव नितलश्च गभस्तमतः ॥
महातल सुतलश्चाथ पातालश्चापि सप्तमम् ।
लघाशुक्लारुणापीताशकैराशैलकाञ्चना ॥
भूमयो यत्र मेघेयः वरप्रासादशोभिता ।
तेषु दानवदैतेयजातयः शतसंघातः ॥
निवसन्ति महाभागा अहयश्च महासुते ।
खर्गोकादपि रम्याणि पातालानीति वारदः ॥
दिवाकरश्मयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम् ।
शशिनश्च न शीताय निशि शीताय केवलम् ॥
पातालानामधस्तास्ते विष्णोर्वा तामसौ तनुः ।
शेषास्त्रा यद्गुणान् वक्तुं न शक्ता देवदानवाः ॥
योजनान् प्रपद्यते सिंहैर्वदेवर्षिपूजितः ।
यस्यैवा सकला पृथ्वी पञ्चामाभिः शिखारुणा ।
आस्ते कुसुममालैव कलशदीर्घे वदन्ति ॥
यदा विजम्बतेऽनन्तो महावृक्षतलोचनः ।
तदा चलति भूरेषा चाद्रितोयाञ्चक्रावना ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ५ । अध्याये ॥

पात्रं

पाताल, पुं, (पतति जारणाद्यर्थे पारदादिक
यच् । पत + आलञ् ।) औघवपाकाधयन्-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ततप्रकारो
यथा वेद्यके ।
“ऊर्ध्वमापस्तले वद्विर्मथे तु रससग्रहः ।
पातालयन्मेतद्धि शोधयेत स्तकादिकम् ॥”
पातालगरुडी, क्ली, (पातालाख्या गरुडी ।) लता-
विशेषः । छेडडा इति हिन्दीभाषा ॥ तत
पर्याय । वतसादनी २ सोमवल्ली तिलकाङ्गा ४
मेचकाभिधा ५ ताची ६ सौपर्णी ७ गरुडी-
दौर्वकाङ्गा ८ डटकाङ्गा ९ महाबला ११
दौर्ववल्ली १२ डटलता १३ । अस्या गुणा ।
मधुरत्वम् । पित्तदाहान्नदोषविषदोषनाशि
त्वम् । रुच्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । रुच्यत्वञ्च ।
इति राजनिघण्टुः ॥
अपि च ।
“हिलिहिलो महामूल पातालगरुडाक्षयः ।
हिलिहिल परं वृक्ष कफघ्न पवनपथः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पातालजिलय पु, (पाताले पाताल वा जिलयो
यस्य ।) देव । इति हलायुधः । सर्पः । इति
राजनिघण्टुः ॥
पातालौका, [च] पुं, (पातालमोक स्थान
मख्येति ।) देव । इति हेमचन्द्रः ॥ पाताल
वासिनि, चि ॥
पाति पुं, (पाति रञ्जतीति । पा + “पातेरति ।”
उणा । ५ । ५ । इति अतिप्रत्ययः ।) प्रभु ।
खामी । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहृतिः ॥
पातिक, पु, (पात पतन जले निमज्जनोक्त्यन्-
मेवाख्यस्येति । पात + ठन् ।) शिशुमारः । इति
शब्दमाला ॥
पातिकी, क्ली, (पाति सन्पाति पतिव्यूहं क्रीयते
७च् । ली + ङ । ङीष् च ।) वायुराः । (पाति
खामी क्रीयतेऽस्याम् ।) नारी । नृतपात्र-
मेदः । इति मेदिनी । पातिल इति भाषा ॥
पातुक चि, (पत + “लघपतपदस्येति ।” ३ ।
२ । १५४ । इति डकञ् ।) पतयातु । पतन-
शीलः । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । १२ ।
६१ । ४२ ।
“यमो राजा धार्मिकाणां मान्वात परमेश्वरः ।
सयच्छन् भवति प्राणानसयच्छन् पातुकः ॥”
प्रपाते जलहस्तिनि च पु । इति मेदिनी ॥
पात्र, चि, (नानागुणालङ्कृतो जनः ।
“अपात्र पात्रतां याति यत्र पात्रो न विद्यते ॥”
इत्यादिहृतिस्तदुल्लेखलक्षणात् ॥
तथी च महाभारते । १३ । ६६ । २२ ।
“सुमे पात्रं ये गुणा गोप्रदाने
तावान् दोषो ब्राह्मणस्यापहरे ॥”
पाघातोऽथ प्रत्ययविभक्त्यादेकतत्त्वादेवानयम् ॥
पात्र, क्ली, पाति रञ्जति क्रियामाधेय वा । पितृ
न्यनेनेति वा । पा रञ्जये प्रां पाने वा + “कञ्
घातुभ्यः ङ्” उणा ४ । १५५ । इति ङ् ।)

आधेयधारणवस्तु । ततपण्याय । अमनम् २
भाजनम् ३ । इत्यमरः ॥ २ । ८३३ ॥ भाजम् ४
कोश ५ कोष ६ पात्री ७ कोशी ८ कोषी ९
कोशिका १ कोषिका ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, देवीभागवते ॥ १ । २ । ४० ।

“सकलगुणगणानामेकपात्र पवित्र- ६

मखिलसुवनमातुनाश्वद्वयद्विचित्रम् ॥”)
योग्यम् । सुवाग्नि । राजमन्त्री । तीरद्वयान्त
रम । इति मेदिनी ॥ पातार इति भाषा ॥
पथम् । वायानुकर्ता । इति हेमचन्द्र ॥
आटकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ ३ ॥
(यथा चरके कल्पस्थाने १० अध्याये ।
“—————चतु प्रस्थमथाटकम् ।

पात्र तदेव विज्ञेय—————”)

यात्राणां विधिवथा —

“हेमपात्रेण सर्वान्धि लभते चेति तात्पर्ये ॥

अथ दत्ता तु दैव्येण आयुराण्यसुताम् लभत ॥

तान्पात्रेण सौभाग्यं धर्मे न्ययसम्भवे ।

वाक्पात्राणि रम्याणि नैष्ठिकादिषु कारयेत् ॥

शैलानि क्रूरजातीनां रक्तानि सर्वकामिनाम् ।

घातून्तमानि पात्राणि कृपराद्विष्टहये ॥

त्रयुवीसकलौहानि अन्त्यजादिषु कारयेत् ।

विवाहयज्ञश्राद्धेषु प्रतिष्ठासु विशेषतः ॥

पात्राणां चाह्वर कार्यं पात्राण्येवेतमानि च ।

पात्रेषु पृथिवी दुग्धा सुधा पात्रेषु धार्यते ॥

देवा सोम क्रतुयज्ञ पात्राण्येवं विदुर्बधा ।

बलिहोमक्रियादीनि विना पात्रैर्न विध्यति ॥

नस्मादयज्ञाङ्गमेवात पात्रचाप्य मन्त्रासुते ॥”

ततपरिमाणान्निधेय —

“वटचिपदङ्गुल पात्रचोत्तमं परिकीर्तितम् ।

मध्यम तन्निभागेण भागं कथ्यसमीरितम् ॥

वक्षङ्गुलप्रमाणान् तत पात्रं कारयेत् क्वचित् ।

नानाविचित्ररूपाणि पौष्करीकाकतीनि च ॥

शङ्करीकोनपलाकारपात्राणि परिकल्पयेत् ।

रत्नादिरचितान् कुर्व्यात् काशीमलसुसचितान् ॥

यथाश्रोम यथालाभ तथा पात्राणि कारयेत् ।

विना पात्रेण यं कुर्व्यात् प्रतिष्ठायाश्चकीं

क्रियाम् ।

विकला भवते सर्वं वाहनादिधनापहा ॥”

इति देवीपुराणम् ॥ ३ ॥

भोजनपात्राणि भोजनशब्दे द्रव्यानि ॥

पात्रट, पुं, (पाता इव पिवन्निव वा अटतीति ।

अट + अच ।) कपटक । कुशे, वि । इति

शब्दरत्नावली ॥

पात्रटीर, पुं, (पातेव रक्षन्निव पिवन्निव वा अट

तीति । अट + बाहुलकात् ट् ईरन् ।) युक्त्यापार

मन्त्री । लौहपात्रम् । कांस्यपात्रम् । रजतपा-

त्रम् । सिंहाणम् । पावक । इति शब्दमाला

मेदिनी च ॥ २८१ । पिङ्गाश । वायस ।

कङ्क । इति शब्दरत्नावली ॥

पात्रपात्र, पुं, (पात्र पात्रयतीति । पात्र +

“कनैय्यय” ॥ ३ । २ । १ । इत्यम् ।) तुला-

घट । इति जटाधर ॥ पात्रचोयार इति

भाषा ॥

पात्रवस्कार, पुं, (संक्रियते इति । सम् + कृ +

व्रज । पात्रस्य वस्कार इति ।) भाजनशुद्धि ।

पुरोटि । इति शब्दचक्रिका ॥ रायभाटी

इति भाषा ॥

पात्री स्त्री, (पा + दृन् । विवात डीण ।) पात्रम् ।

इति त्रिलिङ्गशब्दे अमरः ॥ ३ । ५ । ४२ ॥

(यथा, पात्रे वृष्टिखण्डे तडागविधिप्रकरणे ।

“पात्रीमादाय सौवर्णं पञ्चरत्नसमन्विताम् ।

तत्र निक्षिप्य मकर भतस्यादीन् चैव सर्वश ॥”)

पात्रीय स्त्री, (पात्रे साधु । पात्र + बाहुलकात्

च्छ ।) यज्ञपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पात्रीर, पुं, (पात्रे राति पात्रीं रातीति वा ।

रा + क ।) यज्ञत्रयम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

पात्रेसमित, त्रि, (पात्रे भोजनसमये एव

समित सङ्गत ।) भोजनादन्यत्र यो न

मिलित स । भोजनेष्वेव ॥ यथा —

“स पात्रेसमितोऽन्यत्र भोजनाभिमिलितो न य ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पापविशेष । यथा —

“निधाय हृदये पापं य परं शसति खयम् ।

स पात्रेसमितोऽयं स्यात् ॥” इति शब्दमाला ॥

पात्रोपकरण स्त्री (पात्रस्य पात्राणां वा उप-

करणम् उपभूषणम् ।) उपभूषणम् । यथा —

“रौतिवर्गादिसजात पात्रोपकरणादिकम् ।

दद्यादायसर्वज्जन्तु भूषणं न कदाचन ॥

घटाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणैर्दिकम् ।

तद्भूषणान्तरे दद्यादयस्मात्तदुपभूषणम् ॥”

इति काशिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

पात्र, स्त्री (पततीति । पत + क्रिप । पत अध-

पतन्त जन जायते । जे + क । तत स्त्रीर्धे प्रज्ञा-

द्वय निम्नेऽस्य निरुक्तिश्च दर्शयौया ।) पापि-

चाता । यथा, भविष्यपुराणे ।

“सर्वममेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वर ।

पतन्त जायते यस्मात्पतितवरकाण्यवात् ॥”

महेश्वर इति प्रदर्शक हेतोरविशेषात् ।

तथा नन्दिपुराणम् ।

“पात्राण्यध्यात्मिका मुख्या विमुह्याश्चाभिष्टो-

त्रिण्य ।

देवताश्च तथा मुख्या गोदानं ह्येतदुत्तमम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

पात्रता, स्त्री (पात्रस्य भावः ।) पात्रत्वम् ।

विदातपस्याचारयुक्तता । यथा,—

“न विद्यथा केशलया तपसा वापि पात्रता ।

यच्च वृत्तमिमे नोमि तद्धि पात्रं प्रचक्षते ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पाथ स्त्री, जलम् । इति मेदिनी । धे, ६ ॥

पाथ, पुं, (पातीति । पा + धुट निपातान्त ।)

द्वयम् । अथि । इति मेदिनी । धे ६ ॥

पाथ, [स्] स्त्री, (पाति रक्षति जीवाणिति ।

पा + “उदके धुट च ।” उणां । ४ । २०४ ।

इति अमृतं धुट च । “पातेरेवोदके वाच्येऽमृतं
तस्य धुङ्गागम इत्युज्ज्वलदत्त ।) जलम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, काशीखण्डे ॥ २६ । ४६ ।

“खरसन्नापशमनौ खनि पौषवपाद्यसाम् ॥”)

पाथि, [स्] पुं, (पिबति नद्यादिजलमाकर्ष-

तीति । “पिबनेत्युक् च ।” उणां । २ । ११५ ।

इति इतिन् धुगागमश्च ।) समुद्र । इत्यादि

कोषः ॥ चक्षुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि

ह्रस्वः ॥ (पौषते इति । पा + इतिन् धुगा-

गमश्च ।) कौलाखे, स्त्री । इत्यादिकोषः ॥

पाथेय, स्त्री, (पाथि साधुरिति । “पथतिथिवसति

खपतेऽन ।” ४ । ४ । १ । इति ङन ।)

पथि व्यथितव्यर्थम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पथ-

खरच इति भाषा ॥ ततपण्याय । श्रमजम् २ ।

इत्यमरः ॥ सम्यजम् ३ । इति भरतः ॥ (यथा,

देवीभागवते ॥ ३ । २५ । १२ ।

“बुद्धिता तस्करैर्मार्गे वस्त्रमात्रा तथा-ज्जता ।

पाथेयश्च कृतं सर्वं बालपुत्रा निराश्रया ॥”)

कन्याराशि । यथा,—

“क्रियतादुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययकौ-

पाथ्या ।

तौक्षिक आक्रोशेरो हरीगञ्जान्त्यमहेत्यम् ॥”

इति ज्योतिष्कतत्त्वम् ॥

पाथोज, स्त्री (पाथि जले जायते इति । जन +

ज ।) कमजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

नैषधे ॥ १६ । २७ ।

“अनतिशिथिले पुष्पावेन प्रगलभयना खलु

प्रसभमलय पाथोजाखे निविशन् निरिल्वरा ॥”

कमलशब्द विवरण सविस्तरं ज्ञेयम् ॥)

पाथोद, पुं, (पाथो जलं ददातीति । दा + क ।)

मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाथोधर, पुं, (धरति धारयतीति वा । धृ + अच ।

पाथो धर । पाथो धारयतीति । धारि + अच

इत्युक् इत्येके ।) मेघः । इति जलानुधः ॥

(यथा राजतरङ्गिण्याम् ॥ ३ । २४ ।

“अन्तर्यं सततं लुप्तं गणितास्मानेव पाथोधरै-

राज्ञां नापतितस्तरङ्गवलयैराकिञ्च यत्नमसौ ॥”)

पाथोधि, पुं, (पाथां धीयन्तेऽन । धा + क्रि ।)

समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राज-

तरङ्गिण्याम् ॥ ३ । ६८ ।

“वशीकृत्यै पृथिवीं जलं भवदुपयहात् ।

जेतुं ज्ञीपान् कथ्यताम् युक्तिं पाथोधिलङ्घने ॥”)

पाथोनिधि, पुं, (पाथां धीयन्तेऽन । धा + क्रि ।)

समुद्रः । इति । नि + धा + क्रि ।) समुद्रः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

पाद्, पुं, (पद् + बिभ्र + क्रिप ।) पाद् । इति

जटाधरः ॥

पाद्, पुं (पद् + करणे घञ ।) पदं गन्तव्यं

अनेन । पा इति भाषा । स तु गर्भस्थानकस्य

मासङ्गयेन भवति । यथा,—

“भासेन तु शिरो राभ्यां बाह्व्याश्च विन्यस्य ॥”

इति भागवतीयहृत्पथसूक्तम् ॥

ततपर्याय । पत २ अङ्ग ३ चरख ४ । इत्य-
मर ॥ अङ्ग ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
अवेदीयमन्त्रचतुर्थीश । ओकचतुर्थीश । यथा,
पादाच्छोकेपे सत्येव पूर्व्येत । इह अकपाद एव
शङ्कते । इति वामन ॥ अविशेषात ओकपादो
२पि । इत्यपरे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ * ॥
पादद्वारा पादाक्रमणादिनिषेधो यथा —
“पादेन नाक्रमेन पादसृष्टिर्नैव लङ्घ्येत ।
न सहतभ्या पायिभ्या कङ्कयेदाम्न शिर ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

पादचालनादिनिषेधो यथा,—
“न पादचालनं कुर्यात् पादेन वा कदाचन ।
नासौ प्रतापयेत् पादौ न कांश्चि धावयेद्वुध ॥
नातिप्रसारयेद्देवं ब्राह्मणान् गामथामि वा ।
वाधमिदुपविप्राणां सूर्यं वा शशिनं प्रति ॥”
इति कौर्मो उपविभागे १५ अध्याय ॥ * ॥
पादेन्द्रियस्याध्यात्मत्वं तस्मिन्मिधूतमधिदेवतश्च
यथा, महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि
४२ अध्याये ।

“अत पर प्रवक्ष्यामि सन्ध विविधमिन्द्रियम् ।
पादावध्यात्ममिद्व्याहृमाक्षणास्तत्त्वदृशिन ॥
अधिभूतस्य गन्तव्य विष्णुस्तत्राधिदेवतम् ॥”
बुध । वृक्षलम् । तुरीयांश । चतुर्थभाग ।
श्रौतप्रत्यन्तपर्वन्त । महात्रिसप्तपि बृहदपर्वन्त ।
(यथा, हरिवंशे ६४ । २ ।

“उभयोर्विन्ध्यक्षयो पादे नगयोस्तौ महा
पुरीम् ॥”)
मयूख । किरण । इति मेदिनी ॥ (शिव ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२४ ।

“आयनिर्लेपय पादं पङ्क्तिं स्यात्तपोम ॥”
चिकित्सापादचतुर्थ्यं यथा,—
“वेदो आधुपष्टस्तु मेवक परिचारक ।
यते पादाचिकित्साया कर्मसाधनहेतव ॥
गुणवद्विस्त्रिभि पादेचतुर्थी गुणवान् भिषक ।
आधिमत्त्येन कायेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वेदहीनास्त्रय पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थका ।
उद्गाहोद्गाहनायो यथाभ्यु विनाश्वरे ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो ढककम्पा खय हती ।
लघुहस्त सुचि श्रूर सव्योपखरमेवज ॥
प्रत्युपपन्नमतिर्धोमान् अवसायी विशारद ।
सत्यधर्मेपरो यश्च स भिषक पाद उच्यते ॥
आयुश्चान् सत्त्ववान् साधो द्रव्यवानात्मावानपि ।
आसिको वैद्यवाक्यस्यो आधित पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदृशसम्भूत प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
वृत्तमात्र मनस्कान्त गन्धवन्धरसान्वितम् ॥
दोषघ्नमस्त्राङ्गिकारमविकारि विप्रयथ्ये ।
समोच्छ दत्त कावे च भयज पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽङ्गुगुणवान् यत्तो आधितरक्ष्ये ।
पेदवाक्यलदशान्त पाद परिचर सृजत ॥”

इति च सृष्ट्युक्ते कृत्रस्थाने ३४ अध्याय ॥
“कारक प्रोक्तृशृणुय सिद्धौ पादचतुर्थ्यम् ॥”
इति चरक कृत्रस्थाने नवसेऽध्याये ॥

अस्य शुभलक्षणं यथा,—

“अखेदनी नृदुतली कमलोदराभौ
शिराङ्गुली रुचिरतन्मनसौ सुपाङ्गौ ।
उच्चौ शिराविरहितौ च निगूढगुणौ
कुम्भोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥”

अशुभलक्षणं यथा,—

“रूपाकारविरुद्धपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरा
सन्ततौ
संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र-
दुःखप्रदौ ॥”)

पादकटक , पु, (पादस्य कटक इवेति ।) नूपुर ।
रवभूषणहस्तकतिचरणभूषणम् । वैक मल इति
भाषा । ततपर्याय । हस्तक २ । इत्यमर-
भरतौ ॥

पादकच्छ पु, व्रतविशेष । यथा,—

“एकभक्तेन नक्तेन तथेवावाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकच्छ उदाहृत ॥”
इति गारुडे १ ३ अध्याय ॥

पादगङ्गिर , पु, (गच्छते अच्यते पूरयत्तादि यस्मात्
यच्च वा पादे इत्यर्थः । गङ् + किरच इति
गङ्गिर पदं ततो राजदन्तादिवत् परनिपा-
तनात् साधु । गङ्गीर इति पाठोऽपि दृश्यते
तच्च गङ् + इरन्प्रत्ययेन सप्तपुरिति ।) क्षीप-
दम् । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥ गोद इति भाषा ॥
(क्षीपदशब्देऽस्य विवृतिर्विशेष्या)

पादगङ्गण , स्त्री (पादयोऽङ्गणम् इति । गङ् +
भावे लुटः ।) अभिवादनम् । पादस्यशूर्वाक
प्रणामः । इत्यमरः । तन्निषेधो यथा, “समि
द्राद्युदकुम्भपुष्पाभ्युक्तो नाभिवादयेत् यथा
प्येव शुक्तम् ॥” इति बौधायनः ॥

“अपयश्चलस्यश्च समितपुष्पकुशानलान् ।
दन्तकाष्ठश्च भक्ष्यश्च वृक्षन्तं नाभिवादयेत् ॥”

इति जङ्गहारोत्तः ॥

न पुष्पाक्षतपाणिर्नासुचिर्न जपन न देवपितृ
कार्यं कुर्वन् । अभिवादयेदित्युद्धृत्तौ श्रद्ध-
लक्षितौ ॥ * ॥ तद्विधिः ।

“जौकिक वैदिक वापि तथाभ्यात्मिकमेव वा ।
आदरीत यतो ज्ञानं त पूर्णमभिवादयेत् ॥
जहं प्राया ह्युत्क्रामन्ति यून स्याविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥” * ॥
तत्प्रकारः ।

“अभिवादात् परं विप्रो आयांसमभिवादयन् ।
असौ नामाहमस्मीति ख नाम परिकीर्तयेत् ॥
नामधेयस्य ये केचिदभिवाद न जानते ।
तान् प्राञ्चोऽहमिति ब्रूयात् क्षिय सन्नास्तथैव
च ॥

भो शब्द कीर्तयेदन्ते सस्य नाम्नोऽभिवादेन ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भो भावः ऋषिभिः स्मृतः ॥
इति मनु । २ । १२२—१२४ ॥

पादचतुर पु, (पादे पदस्यापारे ममनादौ
चतुर ।) छाम । सेकतम् । पिप्लव । करक ।
परदोषेकप्रवक्ता । इति मेदिनी । दे, ३०४ ॥

पादचारी, [नृ] पु, (पङ्गां चरतीति । चर-
न्तौ + चिन्) पदाति । इति हेमचन्द्रः ।
३ । १६९ ॥ पङ्गां ममनशीले, त्रि ॥ (यथा
भागवते । ६ । १२ । २६ ।

“गिरिराट पादचारीव पङ्गा निर्जरयन
महौम् ।

जयास स समासाद्य वञ्चिन सहवाहनम् ॥”)
पादच, पु, (पङ्गां जायते इति । जन + ड ।
“पङ्गां शूद्रोऽजायत ।” इति श्रुतेर्भक्ष्य
पङ्गां जातत्वात्तथात्वम् ।) शूद्र । इति
त्रिकाङ्गशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
३६ । ६३ ।

“न विप्रा न च राजानो न वैश्या न च
पादजा ॥”

पादोद्भवमात्रे, त्रि ॥)

पादनाथ, स्त्री, (पादयोऽनाथ यस्मात् ।) पादका
इति जटाधरः । (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने ११ अध्याये । “अधनस्त्वान्वयो वा पाद-
जायात्तपन्नविरहितो भैक्ष्याशो ग्रामेकराचा-
नुवाची सुनिरिदं सयतात्मा योजनशतमधिक
वा गच्छेत् ॥” श्रौतश्रुतपञ्चारेऽस्य अवध रो
यथा,—

“उष्णत्वभावेनैर्बुभि प्रादृत शयनस्थलेत ।
शुक्लार्ककिरणान् खेद पादनाथश्च सर्वदा ॥”)

पादप, पु, (पादेन कलेन पिबति रसानिति ।
पा + क ।) वृक्ष । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोप-
देशे । १ । ६३ ।

“यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्रास्त्रधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे शरच्छोऽपि हमायत ॥”

पादौ पाति रक्षतीति । पा + रक्ष्ण + क ।)
पादपीठ । इति मेदिनी । पे, २१ ॥

पादपरुहा, स्त्री, (पादपे वृक्षे रोहतीति । रुह +
क ।) वन्दाक । इति राजनिर्घण्टः ॥

पादपा, स्त्री, (पादौ पाति रक्षतीति । पा +
क + टाप ।) पादुका । इति मेदिनी । पे २१ ॥

पादपाश, पु (पादस्य पाशः ।) अश्वपादरज्जु ।
ततपर्याय । दामाघनम् २ । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २६५ ॥

पादपाश्री, स्त्री, (पादपाश + श्रियौ गौरादित्वात्
डीव ।) खड्गकुका । खिडुया इति भाषा ॥
खड्गला । शिकली इति भाषा ॥ इति मेदिनी ॥

पादपीठ, स्त्री, (पादस्य पीठम् ।) पादस्थान-
नासनम् । पा गच्छा दुष्ण इति भाषा ॥ तत-
पर्याय । पदासनम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
३२२ ॥ (यथा, रघु । १७ । २८ ।

“द्वितानसहितं तत्र मेले पलकमासनम् ।
नृडामथिभिरुदृष्टपादपीठं मञ्जरीचिताम् ॥”)

पादपीठिका, स्त्री, (पादपीठं साधनत्वेनास्त्रस्या
इति । पादपीठ + ठङ् ।) नापितादिशिल्पम् ।
यथा,—

“नापितादिकाश्चिन्त्ये तु कारिका पादपीठिका ॥”
इति शब्दमाता ॥

पाद्वि

पादप्रचालनं कौ, (पादयो प्रचालनम् ।) चरणघौलम् । पादोऽप्येता इति भाषा ॥ अख्य गुणा । मेधाजनकत्वम् । पवित्रत्वम् । आयुष्यत्वम् । अलक्ष्मीकलनाशकत्वम् । इति राजवल्लभ ॥ (यथा च —
“पादप्रचालनं पादमन्त्ररोगशमपहम् ।
चक्षुःप्रसादनं दृष्ट्यं रञ्जोन्नं प्रीतिवर्धनम् ॥”
इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये सुश्रुते नोक्तम् ॥)
पादप्रधारणं, कौ, (पादौ प्रधार्यते कण्ठकोद्भिद्यो रञ्जतेऽनेनेति । प्र + धृ + णिच् + ल्युट् ।)
पादुका । इति केचित् ॥
पादप्रहारः, पु (पादस्य पादेन वा प्रहारः ।) पदाघातः । लाति इति भाषा ॥ यथा ।
“नायिकापादप्रहारदिना नायकस्य कोपादि-
वर्णनम् ॥” इति काव्यप्रकाशे सप्तमोऽध्यायः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । १ । १६ ।
“हासं कृतागसि भवत्युचितं प्रभूयां
पादप्रहार इति सुन्दरि । नात्र दूये ।
उद्यतकठोरपुलकाङ्कुरकण्ठकाये-
वक्ष्यते ऋदु पदं ननु वा यथा मे ॥”)
पादवन्धनं, कौ, (पादयोर्मोमहिष्यादीनामित्यर्थः ।
यद्वन्धनम् ।) मोमहिष्यादिवन्धनम् । इति जटा-
धरः ॥ यादवशब्दटीकायां भरतश्च ॥ (बभ्रा-
त्यनेनेति । बन्ध + करणे ल्युट् । पादयोर्वन्धनं
ततश्चाधनवस्तु । मोमहिष्यादीनां पादवन्धन-
व्रजम् । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ३२१ ।
“स तु शृङ्खलकं काष्ठमयै स्थात पादवन्धनैः”
चरकोद्धानश्च ॥
पादवृक्षः, कौ, (पादयोर्मूलम् ।) चरणाधोभागः ।
यथा, हेमचन्द्रः ।
“पादवृक्षं गोहिरं स्थातु पाण्डुस्तु घुटयोरधः”
(यथा, रामायणे । २ । ७० । २५ ।
“सा पादवृक्षे कौक्या मन्थरा निपपात ह ॥”
प्रबलपर्वताधोभागः । यथा, कथासरित्-
सागरे । १ । २७ ।
“मूर्ध्नि भ्रमन्तौ हिमवतपादवृक्षमवापतुः”
पादरक्षकः, कौ, (पादयो रक्षकः यथातु ।)
पादुका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७० ॥
पादरञ्जु, कौ, (पादवन्धनार्था रञ्जुः ।) हस्ति-
पादवन्धनरञ्जुः । ततपण्याय । पारौ २ । इति
जटाधरः ॥ चरखवन्धनदाममानश्च ॥
पादरथी, कौ, (पादस्य रथी चतुर्भ्यो रथ इव ।)
पादुका । इति त्रिकाण्शेषः ॥
पादरोहणं, पु, (पादेर्मूले रोहतीति । रुह +
ल्युट् ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पादवल्मीकः, पु, (पादे वल्मीक इव ।) औप-
दम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२६ । (औप-
द-रोगशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
पादविकः, पु (पदवीं धावतीति । पदवी +
“माथोत्तरपदपदव्युत्पद धावति” ४ । ४।३७।
इति ठक ।) पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पादात्

पादविरजा, [ख] कौ (पादो विरजा धूलि-
विहीनो यस्याः ।) पादुका । इति हारा-
वली । ७४ ॥
पादश्च, [ख] य पादं पादम् । पादश्चब्दात्
वीक्षायां चक्षप्रत्ययनिष्पन्नम् । इति आकर-
णम् ॥ (यथा, मनु । १ । १०७ ।
“अरोमा सन्निहितायां चतुर्ध्वंशतायुषः ।
कृतं चेतादिषु क्षेमामायुक्त्वति पादश्च ॥”)
पादश्लेखः, पु, (पादं महाद्रिचर्मोपस्थं क्षुद्रपर्वत-
स एव श्लेखः ।) प्रत्यक्षपर्वतः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
पादश्लोथः, पु (पादोद्भवः श्लोथः । शाकपाथि-
वाहितः समासः ।) पादगतश्लोथः । यथा,—
“अनन्योपद्रवजस्तं श्लोथं पादसमुत्थितम् ।
पुरुषं हन्ति नारीन् सुखंनो गुह्यंनो दयम् ॥”
इति माधवकरः ॥
(यथा च हारीते चिकित्सितस्थाने २६ अ, ॥
“श्लोथो भवेच्च विकलेन्द्रियरोममार्गं
क्षीये बले वपुषि चास्त्रकट्यासेवया ।
श्लोथात्तथा विशदपिच्छलसेवनेन
रूक्षाभिघातपलेनेन च धारणादा ॥
आमाशये गतिरतोऽपि नरस्य यस्य
अन्ने प्रधावति ततोऽपि च दोष एव ।
करोति पाथिचरणे च पृथक् प्रसृतो
हृद्भेदः वा भवति श्लोथविकारचारः ॥
नरस्य चान्नं प्रभवञ्च श्लोथा
साध्या भवेद्युगिनतां सुखिषु ।
असाधका सन्निशरीरगाश्च
पादे क्षिया वा वदन् नरस्य ॥”)
पादस्फोटः, पु, (पादस्य स्फोटः । पाद-
स्फोटय-
तीति वा । स्फुट + “कर्मण्यस्य” १ । २ । १ ।
इत्यण् ।) रोगविशेषः । ततपण्याय । विपा-
दिका २ । इत्यमरः ॥ स्फुटो ३ स्फुटि ४ पाद-
स्फोटि ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु एका-
दशक्षुद्रकुष्ठान्तगतलतियक्षुद्रम् । यथा,—
“विपादिकं पाथिपादस्फुटनं तौत्रवेदनम् ।
पाथिपादस्फुटनं पाथ्यो पादयोश्च स्फुटनं
विदारकं येन ततः । इति माधवकरः ॥ अख्य
चिकित्सा कुष्ठशब्दे द्रष्टव्या ॥
पादहारकः, वि, पादाभ्यां द्वियतेऽसौ । पाद-
शब्दात् निपातनात् कर्मणि क्तप्रत्ययान्तः ।
इति सुभषोध्यशकरणम् ॥ (“कृत्वास्फुटो बह्व-
कम् ॥” ३।३।११३ । इति कर्मणि क्तुक् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।) चरखद्वारा हरणकर्ता ॥
पादाय, कौ, (पादयोरयम् ।) चक्षुःशमनभागः ।
ततपण्याय । प्रपदम् २ । इत्यमरः ॥
पादाङ्गदः, कौ, (पादस्य अङ्गदमिव ।) नूपुरम् ।
इत्यमरः ॥
पादातः, पु, (पादाभ्यामतति गच्छतीति । अत +
क्लिप् ।) पादातिः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पादाभ्यामततीति । अत + क्लिप् । इत्य-
भुतपत्तिरस्योऽर्थः ॥)

पादुका

पादातः कौ, (पदातीर्णा सक्तः ।) पदाति +
“भिन्नादिभ्योऽण्” ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।)
पत्तिवृत्तिः । पदातिवृत्तिः । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ८ ।
“सादिनामन्तरे स्थाप्य पादातमपि दक्षितम् ॥”)
पादातः, पु, (पादाभ्यामततीति । अत + क्लिप् ।)
पादातिः । यथा,—
“पदातिपत्तिपादातपादातिकपदात्तयः”
इत्यमरभाषा ॥
(यथा महाभारते । २ । ५१ । ४३ ।
“अयुतं श्रीणि पद्मानि गजानोद्वा सखादिनः ।
रथानामन्तरे चापि पादाता वक्ष्यन्त्या ॥”)
पादातिः, पु, (पादाभ्यामततीति । अत + क्लिप् ।)
पदातिः । इति हेमचन्द्रः ॥
पादातिकः, पु (पादातिरेव । पादाति + स्वार्थे
कन् ।) पदातिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६२ ॥
पादारकः, पु, (पाद इव ऋच्छतीति । ऋ +
ल्युक् ।) पोलिन्दः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
पादालिन्दी, स्त्री, (पाद इव अलिन्दो यन् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) नौका । इति हारावली । ५६ ।
पादावर्तः, पु, (पाद इव आवर्तते इति । आव +
वृत् + क्त्वाच् ।) अरचङ्कः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १५६ ॥ रङ्गट इति हिन्दूभाषा ॥
पादाविकः, पु, (अव रचयेत् + भावे क्त्वाच् । पादेन
अव रचयम् । तत्र पादेन पादेन शरीरादि-
रचये निवृत्तः । पादाव + “तत्र निवृत्तः” ४ ।
४ । ६६ । इति ठक ।) पदातिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पादौ, [नृ] पु, (पादोऽवस्थेति । पाद + इनि ।)
पादविश्लेषजनकमुखाय । अख्य गयना गुह्याश्च
यथा, भावप्रकाशे ।
“कुम्भीरकुम्भीनक्राश्च गोधामकरशङ्खः ।
वक्षिकः शिशुमारश्चेत्याद्यः पादिनः स्मृताः ॥
पादिनोऽपि च ये ते तु कोषस्थानां गुह्ये समाः”
चतुर्थीशभाषी । यथा, मनु । ८ । २१० ।
“सन्निवामहिर्नो सुखास्तर्हन्नाहिर्नोऽपरे ।
लतयिनिस्तृतीयं शाश्वतुर्थं शाश्वतं पादिनः ॥”
पादुकः, वि, (पदवते गच्छतीति । पद + “कष-
प्रतपदेति” ३ । २ । १५४ । इति डकन् ।)
गमनशीलः । पदधातो कर्मणि णुक्प्रत्यय-
निष्पन्नः । इति सुभषोध्यशकरणम् ॥
पादुका, स्त्री, (पादूरेव । पादू + स्वार्थे कन् ततो
ङ्ङि ।) चर्मैदिनिर्मितपादाच्छादनम् । कुता
इति भाषा ॥ ततपण्याय । पादू २ उपानतः ।
इत्यमरः ॥ पद्महा ४ पादरक्षिका ५ पाथि-
हिता ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पद्मद्वी ७ पाद-
रथी ८ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ कौषी ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्या आरखविधि-
यथा,—
“वर्षातपादिकं हृन्नी दक्षी रात्राटवीधु च ।
शरीरत्रायकामो वै शोपावतकं सदा व्रजेत ॥”
इति ज्योतिषस्तम् ॥

पादुका

अस्या धारणशुभा ।
“पादप्रधारणं दृष्टमोजस्य चक्षुर्वोहितम् ।
सुखप्रचारमायुष्यं बन्धुपादरुजापहम् ॥” *
अस्या अधारणे दोषा यथा,—
‘पान्थाभ्यामनुपापज्ञां वृथा चक्रमयं सदा ।
अनारोग्यमवायुष्यमिन्द्रियमहङ्कितम् ॥’

इति राजवक्त्रम् ॥ * ॥

तस्या दानफलं यथा,—
“दह्यमानाय विधाय यं प्रयच्छत्युपापहौ ।
न तस्य मानसो दाहः कदाचिदपि जायते ॥
यान्थाभ्यामनुपापज्ञां तस्य हेममयं शुभम् ।
उपतिष्ठति विप्रर्षे सर्वरत्नविभूषितम् ॥
दानमत्र यज्ञोत्पन्नं तत्रे वक्ष्यामि पार्थिव ।
श्रद्धाश्रयैकमना भूप । लोके सर्वसुखप्रदम् ॥
जमदग्निर्मुनिं पूर्वं तपःखाध्यायकश्चित् ।
वाणखड्गधरो धन्वी बभूव सततोद्यत ॥
धनुर्वेदे तथा वेदे सर्वस्वपारगोऽभवत् ।
क्षिपन् वायान्स्त्रियां शश्वत् भाग्ययाशुगतो हि स ॥
कदा निदावकाशे तु क्षिपन् वायान् स हस्तस्य ।
तस्यै स्थाणुरिवावकाशं प्रतिपन्नं महासुनि ॥
निदावतीव्रजन्तापाङ्गच्छन्त्या सततं भयात् ।
भर्तुं स्नेहात्तथा यान्थास्तस्याश्चछायते रविः ॥
‘क्षुत्पान्थाभ्यमतापार्तां तथा यातुं न साशक्तः ।
सुतापाद्देशविभ्रष्टा रेणुका च तपस्विनी ॥
तां दृष्ट्वा स सुनि प्राह भार्या किन्तो भवेत्त्रिरम् ।
कोपार्त्तमाह भर्तारं न कोप कर्तुमर्हसि ॥
निदावतीव्रजन्तापाद् भ्रष्टपारां दृष्टाद्विता ।
दृष्टिमदृष्टिभिः स्मृत्वा न शशाङ्काहं मार्ति-

तुम् ॥

इत्युक्ते स सुधाविष्टः प्राह सत्वाय कार्मुके ।
पृथक् मां न जानाति स्वर्गो विभ्रष्टभीषिवान् ॥
यं सन्तपति मे भार्या साध्वी धर्म्मपरायणाम् ।
साश्चसाधुं अजानन् वै फलमाप्नोतु तस्य हि ॥
इत्युक्त्वा स्थानमावस्थावर्कविभ्रष्टहेतवे ।
प्रतीक्ष्य हि सुचोरेण क्रूररूपधरो सुनि ॥
न विज्ञाय सुनि स्वर्गो दिवोऽभूच्चैदमब्रवीत् ।
किमालोकयसे स्वयं पुन पुनरतीव हि ॥
मुवाणाक्षितपाणिस्तु कथयस्वास्त्रिणं सुने ।
इत्युक्तं स तमाहं पानयिष्याम्यहं रविम् ॥
‘जिज्ञासु तर्ह्यवाचाय सुने चित्रं विभाति मे ।
मातुरङ्गगतो यद्वदालङ्घनं जिघृक्षसि ॥
योजनानां सप्तस्राणि निमेषादयति धी दश ।
निप्र । सुक्तेन वायेन तं कथं पातयिष्यसि ॥
नक्तुत्वा यमन्मिक्षं प्राह शश्वत् द्विजोत्तमः ।
पातयिष्याम्यहं यदहिमं स्वर्गं नभःस्थलात् ॥
विष्वक्चरो यदा स्वर्गो मन्त्रलोके त्वतङ्कितः ।
मथ्याङ्गे स्थिरतामेति सर्वलोकान्दर्शयान् ॥
तनकाशे सुमहत्तस्य भविष्यति दिवाकरः ।
यवं तं पातयिष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तमः ॥
संस्तुत्वा सप्तस्रादियस्तस्य प्रयच्छतां ययौ ।
स्वर्गं नमयामास दत्त्वा हस्तमुपापहं ॥
ततः प्रवृत्तिं तच्छत्रं द्विजानां परिगीयते ।

पादुका

इत तैर्धार्म्येतेभ्यो चक्षिण्यां द्विजोत्तमः ।
यो ददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीययासुपापहौ ।
वैशाखे शुक्लपक्षे तु सच्छत्रं कनकान्वितम् ॥
न तस्य मानसो दाहो न्दुल्लोकेऽभिजायते ।
सर्वथाविनिर्मुक्तं श्रियं पुत्रांश्च विन्दति ॥
कालादिह यदा याति मम लोके द्विजोत्तमः ।
यान् वाचतरीयुक्तं सर्वहेममयं शुभम् ॥
दियाङ्गनाभिराकीर्णं सर्वरत्नविभूषितम् ।
उपतिष्ठति विप्रर्षे । सर्वकामफलप्रदम् ॥
इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

विष्णुयज्ञे सपादुकगमने दोषो यथा,—

वराह उवाच ।

“बह्वनुपापहौ यज्ञां यस्तु मासुपचाक्रमेत ।
चर्मकारस्तु जायेत वर्षायास्तु त्रयोदश ॥
तत्र जन्मपरिभ्रष्टं शूकरो जायते पुनः ।
शूकराच्च परिभ्रष्टः श्वा च तत्रैव जायते ॥
ततः श्वरात् परिभ्रष्टो मातृघञ्जैव जायते ।
मङ्गलं च विनैतश्च अपराधविवर्जितः ॥
सुक्ता तु सर्वसंसारं मम लोकाय गच्छति ॥
य एतेन विघ्नेन वसुधे । कर्म कारयेत् ।
न स लिप्यति पापेन यत्नमेतन्न वश्यम् ॥
इति वराहपुराणे उपानहापराधप्रायश्चित्तम् ॥
अथ देवतापादुकाभिर्मातृपूजनविधिः । यथा,—
“मन्थिरत्नमयी कार्या हेमरूपमयी पि वा ।
चन्द्रेणापि कर्त्तव्या पादुकाप्रतिमापि वा ॥
श्रीपद्मा श्रीदुर्गा चापि देवदारुमयी पि वा ।
वडङ्गुला च वा कार्या पादुके पूजयेत् सदा ॥”
इति देवीपुराणम् ॥ * ॥

गुरुपादुकास्तोत्रं यथा,—

“ब्रह्मरूपसर्वरूपोदरे

निव्यक्तममवदातमहुतम् ।

कुक्षलोविवरकाकुमक्षित

दादशालसरसौरुह भजे ॥ १ ॥

तस्य कन्दलितकणिकापुटे

कलभरेखमकथ्यदिरेखया ।

कोणलक्षितहस्तमण्डली

भावलक्ष्यमवलम्ब्य भजे ॥ २ ॥

ततपुटे पटुतडितकङ्कारिम-

स्यद्वैमानमणिपाटलप्रभम् ।

चिन्तयामि हृदि चिन्तय वपु-

विन्दुनादमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वमस्य ह्रुतसुकशिक्षासख

तद्विलासपरिहृष्टासदम् ।

विश्ववक्त्ररमहोत्सदोतकट

आन्धवादिगुगमादिहसयो ॥ ४ ॥

तत्र नाथचरणारविन्दयो

कुङ्कुमासवभारीमरन्दयो ।

इन्दुमिन्दुमकरन्दश्रीतल

मानसं सरति मङ्गलासदम् ॥ ५ ॥

पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्राद्विनिर्गतम् ।

वडाकायफलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥”

इति रुद्रायामलम् ॥

पादोद

पादुकाकारं, पु, (पादुकां करोतीति । क +
“कर्मण्यथ ॥” ३ । २ । १ । इत्यथ ।) चर्म-
कार । इति हलायुधः ॥

पादुकाकृतं, पु, (पादुकां करोतीति । क + कृिप्र)
चर्मकार । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७८ ॥

पादू, स्त्री, (प्रयति गम्यते सुखेन ययेति । पद +
“गितकाश्रिपदार्त्ते ॥” उणां १ । ८७ । इति क
च च गित ।) पादुका । इत्यमरः ॥

पादूकतं, पु, (पादू पादुका करोतीति । क +
कृिप्र । तुक ।) चर्मकार । इत्यमरः ॥

पादोदकं, स्त्री, (पादप्रक्षालनजातं उदकम् ।
भ्रातृपार्थिवोदितं समासः ।) चरणघृतं
जलम् । चरणान्धतम् । यथा—

‘हृदि रूपं सुखे नाम नैवेद्यसदरे हरे ।
पादोदकं च निर्मात्य मन्त्रके यश्च सोऽश्रुतः ॥

नैवेद्यमत्र तुलसीविभिश्र
विशेषतः पादजलं पिबेच्च ।

योऽश्नाति निव प्रयतो मुरारे
प्राप्नोति सुप्तेभ्युतां स भक्तिम् ॥

हृत्वा हन्ति यदङ्घ्रिः सङ्गतुलसीक्षयश्च पादोदकं
नैवेद्यं बहुमद्यपानदुरितं शुर्वङ्गनासङ्गमम् ।
भक्त्याधीनमति स्थितिर्हरेरने ततस्वयति सङ्गजा
भ्रातृपार्थिवोदितं निर्मात्य मन्त्रके जानन्ति के वे
हरे ॥’

इति पादोत्तरखण्डे १ अध्यायः ॥ * ॥
अथ श्रीचरणोदकाभिवेकमाह्वानं पद्मपुराणे ।

“स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
भ्रातृपार्थिवोदितोऽर्थोऽभिवेकः समाचरेत् ॥

गङ्गागोदावरीरेवानन्दो मुक्तिप्रदास्तु वा ।
निवसन्ति सतीर्थास्तः ॥ भ्रातृपार्थिवोदितः ॥

कोटितीर्थसहस्रेषु सेविते किं प्रयोजनम् ।
तीर्थं यदि भवेत् पुण्यं भ्रातृपार्थिवोदितम् ॥”

तत्रैव गौतमस्मृतौ चैव पादोदकेन वै ।
अमरौषः । कुले तेषां दासोऽस्ति वश्यं सदा ॥

राजसूतेति तावच्च तीर्थानि सुवचने ।
यावन्न प्राप्यते तोयं भ्रातृपार्थिवोदितम् ॥”

स्कान्दे कार्तिकमाह्वानम् ।
“यद्वैपि वसतस्तस्य गङ्गास्नानं दिने दिने ।
भ्रातृपार्थिवोदितोऽर्थोऽभिवेकः मानवः ॥”

तत्रैवायम् ।
“यानि कानि च तीर्थानि ब्रह्माद्या देवता-

स्तथा ।

विष्णुपादोदकस्मै कर्त्ता नार्हन्ति शोडशीम् ॥
भ्रातृपार्थिवो देवो देवो हारवतीभवः ।

उभयो ज्ञानतोयेन ब्रह्माह्वया निवर्त्तते ॥”
किञ्च ।

“स वै चावश्यतः ज्ञातः स च गङ्गाजलाश्रुतः ।
विष्णुपादोदकं कृत्वा श्रद्धेयं ज्ञातिमानवः ॥”

श्रीवृचिहपुराणे ।
“गङ्गाप्रयागमयनेमिषपुष्कराणि

प्रययानि याचि क्रूरजाङ्गलासुनानि ।

पादोद

कावेन तीर्थसज्जितानि पुनन्ति पाप
पादोदकं भगवत प्रपुनति सदा ॥”
स्तुतौ च ।
“विराजिष्यन्ता नदी या काश्चिदसमुद्रगा ।
समुद्रगाश्च पञ्चस्य मावस्य सरिता पति ॥
यन्मावस्यलदा गोदा वतसरस्य तु जाह्नवी ।
पादोदकं भगवतो द्वादशाब्दफलप्रदम् ॥”
तन्निब्रता च गरुडपुराणे ।
“जलञ्च येषां तुलसीविमिश्रित
पादोदकं चक्रशिलासमुद्रभवम् ।
निज निरन्तरं ब्रवते न गात्र
खगन् । ते धर्मेव हि संस्तुता नरा ॥”
अथ श्रीचरणोदकपापमाहात्म्यम् । पादौ गौत
माभरौघसवादे ।
“हरे स्नानावशेषान् जल यस्मिन् हरे स्थितम् ।
अम्बरौघ । प्रयत्नोच्चै पादपांशु प्रयत्नताम् ॥”
तत्रैव देवदूतविज्जलसवादे ।
“ये पिबन्ति नरा निज शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रेषु सेविते किं प्रयोजनम् ॥
कोटितीर्थसहस्रेषु सेविते किं प्रयोजनम् ।
निज यदि पिबेत् पुण्य शालग्रामशिलाजलम् ॥
शालग्रामशिलातोयं यं पिबेद्भिक्षुना समम् ।
मातुः स्नानं पुनर्नैव च पिबेन्मुक्तिभासर ॥”
किञ्च ।
“इहानि नरकान् सर्वान् गमवाचस्य दारुणम् ।
प्रीत येसु सदा निज शालग्रामशिलाजलम् ॥”
तत्रैव श्रीयमधूमकेतुसवादे ।
“शालग्रामशिलातोयं विष्णुमात्रं तु यं पिबेत् ।
सर्वपापे प्रमुच्येत सुक्तिमार्गेऽस्त्योयम् ॥”
तत्रैव पुनस्त्वभगीरथसवादे ।
“पादोदकं माहात्म्यं भगीरथ । वदामि ते ।
पावनं सर्वतीर्थेषु ह्यस्माकोटिविनाशनम् ॥
इति शिरसि पीते च सर्वान् सुखानि देवता ।
प्रायश्चित्तान् पापानां कलौ पादोदकं हरे ॥”
किञ्च ।
“त्रिभिः सारस्वत तोयं सप्ताहेन तु नामदम् ।
सद्य पुनाति माङ्गेय दर्शनदेव यातुनम् ॥
पुनन्तेतानि तीर्थानि स्नानदर्शनकीर्तने ।
पुनाति स्मरणादेव कलौ पादोदकं हरे ॥
अर्चिते कोटिभिर्जिज्ञैर्नित्यं यत क्रियते फलम् ।
तत फलं शतसाहस्रं पीते पादोदके हरे ॥
असुचिर्वा दुराचारो भक्ष्यापातकसंयुत ।
सृष्ट्वा पादोदकं विष्णो सदा मुह्यति मानव ॥
पापकोटिमुतो यस्तु ऋतुकाशे शिरे सुखे ।
हेतुः पादोदकं यस्तु न प्रयाति यमालयम् ॥
न दानं न हविर्नैवा स्नाध्यायो न सृष्टार्चनम् ।
तेऽपि पादोदकं पीत्वा प्रयाति परमां गतिम् ॥
विश्रान्ताश्च सद्युक्ता वैशाखी किं करिष्यति ।
पिष्टारके महातीर्थे उज्जयिन्यां भगीरथ ॥
माघमासे प्रयागे तु स्नानं वै किं करिष्यति ।
अथागं वसत तस्य यस्तु पादोदकं हरे ॥
कार्तिके कार्तिकीयोगे किं करिष्यति पुष्करे ।

११३ पादोद

निजान् पुष्करं तस्य यस्तु पादोदकं हरे ॥
प्रबोधवाचरे प्राप्ते मधुरायाश्च तस्य किम् ।
निजश्च यातुन स्नानं यस्तु पादोदकं हरे ॥
काश्चासुत्तरवाहिन्यां गङ्गायास्तु नित्यं किम् ।
यस्तु पादोदकं विष्णोर्भुजे चैवावतिष्ठते ॥”
किञ्च ।
“हत्वा पादोदकं विष्णोर्भुजोऽन्यतीर्थानि गच्छति ।
अनघ्यरत्नसुतस्य लोभं वाञ्छति दुर्मेति ॥
कुर्वन्नेवमो देशो विष्णुपादोदकं मतम् ।
प्रतेद यन्नाथ पुण्यं निजं भवति तददृष्टम् ॥
गयापिण्डसमं पुण्यं पुष्पाणामपि जायते ।
पादोदकेन देवस्य ये कुर्वन् पितृतपणम् ॥
नासुराणां भयं तस्य प्रेतान्यं न राक्षसम् ।
न रोगस्य भयं चैव नास्ति विप्रकृतं भयम् ॥
न दुष्टा नैव घोराश्चापदोषमयं न हि ।
अथा पीत्वा न कुर्वन्ति वैरा नश्नन्ति दारुणा ॥
किं तस्य तीर्थगमने देवतीयाश्च दर्शने ।
यस्तु पादोदकं ऋद्धिं शालग्रामशिलोज्ज्वलम् ॥
प्रीतो भवति मार्तण्डं प्रीतो भवति केशव ।
ब्रह्मा भवति सुप्रीतं प्रीतो भवति शङ्कर ॥
पादोदकस्य माहात्म्यं यं पठेत् केशवायत ।
यथाति परमं स्थानं यच्च देवो जनाह्वय ॥”
ब्रह्माण्डपुराणे श्रीमन्नारदसवादे ।
“प्रायश्चित्तं यदि प्राप्तं लच्छ वा त्वमवर्णयम् ।
सोऽपि पादोदकं पीत्वा शुद्धिं प्राप्नोति तत्तत्क्षणात् ॥
अशौचं नैव विदोत स्तनके नतकेऽपि च ।
येषां पादोदकं ऋद्धिं प्राप्नोति ये प्रकुर्वन्ते ॥
अन्तर्काशेऽपि यस्याह दीयते पादयोर्जलम् ।
सोऽपि सज्जतिमाप्नोति सदाचारैर्बद्धिभूत ॥
अपेयं पिबते यस्तु मुहुर्मुहुः यस्याप्यभोजनम् ।
अगम्यागमना ये वै पापाचाराश्च ये नरा ।
तेऽपि पूज्या भवन्त्यासु सदा पादाम्बुसेवनात् ॥”
किञ्च ।
“अपवित्रं यदत्र स्थातं पानीयं चापि पापिनाम् ।
मुक्ता पीत्वा विशुद्धं स्थातं पीत्वा पादोदकं
हरे ॥
तन्मन्त्रात् पञ्चगव्यात् महालक्ष्म्याद्विष्यते ।
चान्द्रायणात् पादलक्ष्म्यात् पराकादपि सुव्रत ।
कायशुद्धिर्भवेदासु पीत्वा पादोदकं हरे ॥
अगुरं कुक्कुम् चापि कपूरं चाहुलेपनम् ।
विष्णुपादाम्बुसंलयं तत्रैव पावनपावनम् ॥
इष्टिपूतान् यतोयं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
तत्रैव पापहरं पुनः किं पुनः पादयोर्जलम् ॥
यत्तदर्थमहं पुनः । शिरसा विष्णुततपर ।
धारयामि पिबाम्यस्य माहात्म्यं विदितं मम ॥
प्रियस्त्वमयं पुनः त्वदर्थं गदितं भया ।
रहस्यं मे त्वनर्हस्यं न वक्तव्यं कदाचन ॥
धारयस्व सदा ऋद्धिं प्राप्नोति कुर्वन् निजश्र ॥
जन्ममृत्युजरादु खेमोऽस्ति यास्तसि पुनः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“सद्य फलप्रदं पुण्यं सर्वपापविनाशनम् ।
सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वदुःखविनाशनम् ॥

पादोद

दुःखप्रनाशनं पुण्यं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥
सर्वोपद्रवहन्तारं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्वोत्पातप्रशमनं सर्वतापनिवारणम् ॥
सर्वकल्याणसुखदं सर्वकामफलप्रदम् ।
सर्वसिद्धिप्रदं धन्यं सर्वधर्मविवर्द्धनम् ॥
सर्वशत्रुप्रशमनं सर्वभोगप्रदायकम् ।
सर्वतीर्थस्य फलदं ऋद्धिं पादाम्बुधारणम् ॥
प्रयागस्य प्रभासस्य पुष्करस्य च सेवने ।
पृथुदकस्य तीर्थस्य आचारान्तो लभते फलम् ॥
चक्रतीर्थे फलं यादकं तादकं पादाम्बुधारणात् ॥
सरस्वत्यां गयायाश्च गत्वा यतः प्राप्नुयात् फलम् ।
ततः फलं लभते श्रेष्ठं ऋद्धिं पादाम्बुधारणात् ॥”
स्कान्दे ।
“पादोदकस्य माहात्म्यं देवो जानाति शङ्कर ।
विष्णुपादस्युता गङ्गा शिरसा येन धारिता ॥
स्थानं नैवास्ति पापस्य देहिनां देहमध्यतः ।
सवास्त्राभ्यन्तरं यस्तु याम् पादोदकेन वै ॥
पादोदं विष्णुनेत्रसदरे यस्तु तिष्ठति ।
नामय लभते पापं स्वयमेव विनश्यति ॥
महापापयहयस्तो यामो रोगशतैरपि ।
हरे पादोदकं पीत्वा मुच्यते नात्र संशय ॥
शिरसा तिष्ठते येषां निजं पादोदकं हरे ।
किं करिष्यन्ति ते लोके तीर्थकोटिमगोरथे ॥
अथमेव परो धर्म इदमेव परं तप ।
इदमेव परं तीर्थं विष्णुपादान् यतः पिबेत् ॥”
तत्रैव शिवोमासवादे ।
“विनाय यान्ति पापानि पीते पादोदके हरे ।
किं पुनर्विष्णुपादोदं शालग्रामशिलाभुतम् ॥
विशेषेण हरेत पापं ब्रह्महत्यादिकं ध्रुवे ।
पीते पादोदके विष्णोयदि प्राप्नोति सुखम् ॥
हत्वा यमभटान् सर्वान् वैष्णव लोकमाप्नुयत् ।
तत्रैव शिवकार्तिकेयसवादे शालग्रामशिला-
माहात्म्ये ।
“हृत्पुत्रेण महासेन । गर्भवासं सुदारुणं ।
प्रीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥
ये पिबन्ति नरा निज शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रेषु प्राशिते किं प्रयोजनम् ॥
प्रायश्चित्ते ससुतपत्ने किं दाने किमुपोषणे ।
चान्द्रायणे च तीर्थे च पीत्वा पादोदकं मुनि ॥
इह नारदीये तुल्यकोपाख्यानारम्भे ।
हरिपादोदकं यस्तु सत्त्वमानश्च धारयेत् ।
यत्नात् सर्वतीर्थेषु विष्णोः प्रियतरस्तथा ॥
अकालमृत्युशमनं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्वदुःखोपशमनं हरिपादोदकं शुभम् ॥”
तत्रैव तदुपाख्यानान्ते ।
“हरिपादोदकस्य शालग्रामको वीतकलमः ।
दिव्य विमानमारुह्य सुनिमेनमयात्रवीत ॥
हरिपादोदकं यस्मात्पिबेत् त्वं क्षिप्रान् सुने ।
प्रापितोऽस्मि त्वया तस्मात्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
हरिभक्तिसुधोदये ।
“पादं पूज्यं किञ्च सृष्ट्वा गङ्गाभूतं कर्तुमीच्छता ।
विष्णोः सदास्तु ततस्त्रिं पादाम्बु कथमीष्यते ॥

तापत्रयानलो योऽसौ न शान्तेत सकलाग्निभिः ।
इत शान्तं तं सोऽख्येन श्रीमद्विष्णुपदाम्बुना ॥
अथ स्वाभेद्यकवच भवामिस्तन्मनीषधम् ।
सर्वार्थे सर्वथा धाय पाद्यं सुचिचद सदा ॥
अमृतत्वावहं निज विष्णुपादाभ्यु य पिबेत् ।
स पिबत्यमृतं निज भासे भासे तु देवता ॥
माहात्म्याभिरदिव्यस्य यो वक्ता सोऽपि निभय ।
न त्वनर्थमर्थमूला कलयन्नघमनुते ॥”
अथत्रापि ।

“स ब्रह्मचारी स व्रती आश्रमी च सदा सुचि ।
विष्णुपादोदकं यस्य मुखे शिरसि विरह्ये ॥
जम्बप्रभृतिपायानां प्रायश्चित्तं यदीच्छति ।
शालग्रामशिलावारि पापहारि निवेद्यताम् ॥”
अतएव तैजोत्रविष्णुपञ्चरात्रे श्रीब्रह्मोक्तम् ।
“पीठप्रखालादुदकं पृथमादाय पुष्पकं ।।
विष्वक्वेर्भाङ्गं भक्तानां सर्वतोर्थमयं हि तत् ॥”
इति ।

“पादोदकस्य माहात्म्यं विख्यातं सर्वशास्त्रतः ।
लेखितं शृङ्गयानं को हि सिन्धुर्मूर्तिं गमयन्नपि ॥
विशेषतश्च पादोदकं तुलसीदलव्युत्तमं ।
शुद्धं कृत्वा वैष्णवेभ्यो दत्त्वा प्रायत पिबेत्तत्त्वयम् ॥”
अथ शुद्धकृतपादोदकमाहात्म्यं आम्ने ब्रह्म
नारदववादे ।

“कृत्वा पदोदकं शुद्धं वैष्णवानां महात्मनाम् ।
यो दद्यात्तुलसीमिश्रं चान्द्रायणशतं कर्मेतु ॥
सङ्गीत्वा कृष्णपादाभ्यु शुद्धं कृत्वा तु वैष्णव ।
यो वहेन शिरसा निज स मुनिस्त्वापसोत्तम ॥”
पाद्ये देवदूतविष्णुलक्षणववादे ।

“शालग्रामशिलातीर्थं यदि शुद्धं पिवेत ।
हृत्वाकोटिविनाशं तु कुरुते नात्र सप्रय ॥”
अथशुद्धकृतापाद्यं ।

“शालग्रामशिलातीर्थं तुलसीदलवासितम् ।
ये पिबन्ति पुनस्तेषां कल्पपात्रं न विद्यते ॥
श्रीविष्णोर्वैष्णवानाञ्च पावनचरकोदकम् ।
सर्वतोर्थमयं पीत्वा कुम्भादाचमनं न हि ॥”
तदुक्तं आम्ने श्रीशिवेन ।

“विष्णो पादोदकं पीत्वा पश्चादसुचिशुद्धया ।
आचामति च यो मोहाद्बुद्ध्या स निगद्यते ॥”
श्रुतिश्च । “भगवान् पवित्रो भगवत्पादौ पवित्रौ
पादोदकं पवित्रं न तत्पात्रं आचमनीयं यथा
हि सीम इति ।” सौपर्ये च ।

“विष्णुपादोदकं पीत्वा भक्तपादोदकं तथा ।
य आचामति स मोहात् ब्रह्मज्ञा स निगद्यते ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

पाद्यः, क्री, (पादायैवदकम् । पाद + पादार्था-
भ्याश्च ॥ ५ । ४ । २५ । इति यत् ।) पादाय
वारि । पादप्रखालनार्थं जलम् । इत्यमरः ॥ तत-
लक्षणं यथा,—

“पादावनेजनजलयङ्गं पात्रमद्वयतम् ।
कौटिल्यं वा सरीजात् हैमं राजतमेव वा ॥
ताम्रमचरणमपि शायवेन सतामिति ॥”
इति वैखानस्यन्य ॥

“वह्नुक प्रविस्तारस्ततसेधश्चतुरङ्गुलम् ।
ओष्ठमेकाङ्गुलं क्रुत्वास्त्रासिको चतुरङ्गुलाम् ॥
पृष्ठे पादसमायुक्तं चतुरङ्गुलमानतः ।
पाद्यपात्रमिति ख्यातं सर्वदेवप्रपूजने ॥”
इति सिद्धान्तशेखरः ॥

पान, क्री, (पा पाने + भावे ल्युट् ।) पीति ।
द्रवद्रव्यस्य गलाघ करणम् । (यथा द्रितोपदेशे ।
“पयं पानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ॥”)
भाजनम् । (पानं रचये + भावे ल्युट् ।) रच-
याम । इति मेदिनी । (पीयते खगादिभि-
र्यत्र । पा + अधिकरणे ल्युट् । कुल्या । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १५५ । पीयते यदिति । कम्मणि
ल्युट् । जलम् । इति युतप्रतिशब्दोऽर्थः ॥ * ॥
पाति रचयतीति । पा + ल्युट् । रचाकर्तरि, त्रि ।
यथा, आम्नेदे । ६ । ७० । ४ ।

“व्रतानि पात्रो अमृतस्य चारुण्यं
उभे वृचक्षा अमु पश्यते विश्वौ ॥”

पायनम् । अथशुद्धकृतां तोक्ष्याग्रतासन्त्या
दनयापारमेदः । पान् इति भाषा ॥ यदुक्तं
दृष्टव्यं हितायाम् ।

“वह्नुवोदकरोदुग्धपात्रं
यदि पानेन समीहतेऽर्थसिद्धिम् ।
असपित्तगमाच्च वस्तुदुग्धे
करिहस्तच्छिद्ये सतालगर्भे ॥
आकं पयोऽङ्गुलविषाणमसौ समेत
पारावताखुशङ्कता च युतं प्रलेप ।
शुद्धस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छिद्यस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
आरे कदम्बा मथितेन युक्ते
दिनोविने पाथितेमावर्षं यत् ।
सन्ध्यां शिवं चास्त्रानि नेति भङ्गं
न चान्यौहृद्वपि तस्य कौष्ठ्यम् ॥”

तथाच शुक्लबीजम् ।

“इदमौशनसञ्च शुद्धपात्रं
रुचिरेण अथमिच्छतः प्रदीप्तम् ।
हविषा शुभ्रवत् सतामिच्छितो
सखिलेनाथमिच्छतश्च वित्तम् ॥”

पान, पु, (पीयते यस्मादिति । पा + अपादाने
ल्युट् ।) शौक्षिकः । इति जटाधरः ॥ नि आस ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । ४ ॥

पानक, क्री, (पानाय कायतीति । के + क ।)
पानद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारो यथा, “यद्योक्त-
परिमितशर्करानिम्बसुस्तोऽथवास्त्राख्युक्तं
पक्करसः । इति पाकराजेश्वरः ॥ (यथा श्रुत्यते ।
१ । ४६ ।

“पानीयं पानकं मदा ऋषयश्च प्रदापयेत् ॥”
कश्चित् पुष्पपि दृश्यते । यथा, तत्त्वैव । १ । ३६ ।
“अभिर्जपान् कथायाञ्च तैलं सर्पौ वि पान-
कान् ॥”

तत्राक्षफलपानकम् । यथा,—

“आत्ममामं जज्जिन्नं भर्हि तं दृढपाणिना ।
विताप्रीतामुच्युक्तं कपूरमरिचान्वितम् ॥

प्रपात्रकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् ।
सद्यो रुचिकरं चक्ष्य श्रीवृद्धमिच्छितपर्ययम् ॥
अपकाक्षरसोद्भूतपानकं वातनाशनम् ।
कफपित्तकारं किञ्चिन्नं प्रब्रूय यदि सेवितम् ॥”
पक्काञ्चस्य तु ।

“सुपक्कमाञ्चस्य फलं सुसुष्ठिना
सम्भर्हि तं शकरोद्या समन्वितम् ।
यत्नात्तवङ्गाङ्गवाचवाचितं
वर्णान्वितं कस्य न रोचकं भवेत् ॥

पानकं चाञ्चसम्भूतं खादन् सुचपित्तचितं ।
सुहृद्वं श्रेष्ठकदम्बं वयस्य हृद्यं रुचिप्रपदम् ॥”
अश्विकाफलपानकं यथा —

“अश्विकायां फलं पक्वं भर्हि तं वारिणा दृढम् ।
शर्करा मरिचोन्मिश्रं लवङ्गसुवाचितम् ॥
अश्विकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तश्लेष्मकारं किञ्चित् सुहृद्यं वद्विबोधनम् ॥”
निम्बफलपानकं यथा —

“भागैकनिम्बं तोयं वह्नुभागं शर्करोदकम् ।
लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बफलमव पानमन्त्रं वातनाशनम् ।
वद्विदौषिकं रुच्यं समस्ताहारपात्रकम् ॥”
धान्याकपानकं यथा,—

“शिलायां वातुवर्णस्य धान्याकं वज्रगाणितम् ।
शर्करोदकसंयुक्तं कपूरदिहसंस्कृतम् ॥
नवीने ऋषये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥
जम्बवा पानकं यथा,—

“जम्बूफलं सुखतरं सुपक्वं
सम्भर्हि शर्करायाम्बुनालम् ।
सुवाचितं वेङ्कजशृङ्गपत्रं
रुचिं विधत्ते विद्वदौ जनानाम् ॥

जम्बूफलमव रुच्यं पानकं कफनाशनम् ।
कवायं वातघ्नं सौकं खादन् आहकं परम् ॥”
बीजपूरपानकम् ।

“मातुलुङ्गरसे योऽप्यं निगुणं शर्करं जलम् ।
कपूरमरिचोन्मिश्रं पानकं ख्यादिह वरम् ॥
मातुलुङ्गभवं पानं भूतानाञ्च विनाशनम् ।
आसे कासेऽरुचौ वातविघ्नोऽप्यं च पूजितम् ॥”
हेमकिरणम् ।

“शर्करानालिकेतञ्च बीजपूरसमुत्तमम् ।

पटपुतं भवेत्हेमकिरणं नामपानकम् ॥

पानकं हेमकिरणं रुच्यं हृद्यं वज्रप्रदम् ।
सुस्निग्धं वातघ्नं सुखं किञ्चित् कफकरं गुरु ॥”
करमर्दपानकं यथा,—

“लवङ्गाङ्गकसंयुक्तं सुपिष्टं वारिणा युतम् ।
करमर्दं करमर्दं सप्तभागवितान्वितम् ॥
वातघ्नं हृदि भयं हृद्यमन्त्रं सुतम् ।
रक्तपित्तकारं शोथमाकण्ड्यं कारमर्दितम् ॥”
नारङ्गपानकं यथा,—

“सुपक्कनारङ्गफलं निपौकितं
सयोचितं शर्करयाति सुभगां ।
सङ्गर्जकं चैककथेन वासितं
पानेऽप्यं केन न ससुतव्यम् ॥

पानगो

भारङ्गफलसम्भूत पानक वातनाशनम् ।
मधुर विशद चैव सुस्निग्ध पित्तहृद्दण्डम् ॥”
चारुख्य तु ।

“चारुङ्गफलज सञ्चकैर

महित शिशिरवारिया ढङ्गम् ।

रेलमात्रकयुतेन सुवास

भक्तसिक्तमिहित क्षतहासम् ॥

चारुख्य फलज पान गुरु द्रव्य सचिप्रदम् ।

कफपित्तहर श्रेष्ठ हृदय मधुरपाकि च ॥

परुषशीरमुक्तादिद्राक्षादाडिमज तथा ।

एकैकं सम्मन् भिन्न पानक क्रियते बुधै ॥

एवमन्वस्य पुष्यस्य फलस्थान्त्वस्य वा तथा ।

शुक्रैरामरिचोन्मिश्र रस्य स्थात पानक वरम् ॥

एवं हि पानक कार्ये सुविधा सुबु यत्कृतम् ।

गुणा द्रव्यानुसारेण ज्ञातव्या पानकैस्तु च ॥”

यथास्य गुणा,—

“अमृतसुटङ्गमहर् पानक प्रीत्यन् गुरु ।

विष्टम्भि खञ्जल हृदय यथाद्रव्यगुणश्च तत ॥”

इति बाभटे खञ्जलाने षष्ठेऽध्याये ॥

“गौडमन्मन्त्र वा पानक गुरु खञ्जलम् ।

तदेव खञ्जलद्वीकाशुक्रैराचक्षित पुन ॥

साक्ष्यं सुतीक्ष्णं सुहिमं पानक स्थातिरव्ययम् ।

“प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीय पानक पयः ।

खड्गान् युष्मांश्च पेयांश्च सखे पार्थे प्रदापयेत् ॥”

इति सुशुते खञ्जलाने ४६ अध्याये ॥”

पानगोष्ठिका, स्त्री, (पानस्य पानाय वा गोष्ठिका।)

यत्र सम्भूय प्रीयते । मद्यपानचक्रम् । तत-

पर्याय । आपानम् २ । इत्यमर । २ । १० । ४३ ॥

चक्राशुष्ठान यथा ध्यामारहस्यवृत्तम् । चक्रा-

कारेण पक्षाकारेण वा भिन्नभिन्नाने खञ्जलि-

युक्तश्चेत युग्मयुग्मक्रमेण पञ्चासनेनोपविष्ट्य साम-

यिककलाटे चन्दन दत्त्वा शिवशक्तिपुङ्गा पुष्पश्च

दद्यात् । ततो यदि गुरुस्तत्र तिष्ठति तदादौ

गन्धादिना त पूजयित्वा ततपात्रे पुष्प दत्त्वा

मुद्रितश्चित तस्मै समर्प्य प्रणमेत । गुरोरभावे

तत पात्र जले चिपेत । तत शक्तिपात्र मुद्रि-

तश्चित शक्तौ दत्त्वा सामयिकेभ्योऽपि ज्येष्ठानु-

क्रमेण वीरपानात् परान्त मुद्रितश्चित दद्यात् ।

तत सामयिकोऽपि भक्ष्या हस्तद्वयेण स्वस्थ

तदुपरि मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा पूर्ववदानन्द-

भैरवं भैरवीं च सन्तर्प्य गुरुन् देवताश्च सन्त-

र्पयेत् । खञ्जलस्योक्तविधिना भूतमुद्रि कुर्यात् ।

ततश्चक्रनायकस्य सह पात्रवन्दनं कुर्यात् । यथा,

“श्रीमद्भैरवशेखरप्रविलसन्नान्धतन्त्रावित

त्रेनाधीश्वरयोगिनीसुरगणै विष्टे समाराधि-

तम् ।

आनन्दार्थवकं महात्मकमिदं साक्षात्पितृखण्डत

वन्दे श्रीप्रथमं करानुगतं पात्रं विशुद्धिप्रदम् ॥”

इत्यभिमन्त्र्य वामहस्तेन पात्रमुत्तोल्य अन्योन्य-

वन्दनं कृत्वा यज्जामीति गुरुशक्तिसाधकैश्चराणा-

माङ्गा यज्जामीति । तं क्षुब्धेति मूयुः । ततो भक्ष्या

भारात् कुक्कुलिनीं दृष्ट्वा देवताखण्डपां आनि-

पानगो

ज्जानीं विभाव्य गुरुपादुकां खृत्वा शिवोऽह-
मिति विचिन्त्य हस्ताभ्यां पात्रं धृत्वा मूलसुच-
रन् कुक्कुलिनीमुखे देवीं तर्पयेत् । एतदुक्तं
सुदयाकरपञ्चराम ।

“कृत्वा मन्त्रतनु स्मरेत् गुरुपदं देवीं वलीं चिन्तयौं
पश्चात् वारत्रय सदासवहत दौर्घ्यैर्मुक्त कञ्जले ।

पुण्यादिष्वभिमतितश्च निविष्ट सम्मोहकष्वसक
ये सच्चिन्त्य पिबन्ति यान्ति खलु ते सुक्तिश्च

सुक्तिं पराम ॥”

तन्त्रान्तरे च ।

“चिन्दूरतिलक भावे पाणौ च मदिरासवम् ।

कृत्वा प्रिवेद्गुरु ध्यायन्तथा देवीं चिन्तयौम् ॥”

तत पात्रमाधारोपरि सख्याय पुनस्तेन क्रमेण

परान्त मुद्रित्वा पात्रवन्दनं कुर्यात् । यथा,—

“मद्य मौनरसावह यदि तथा दत्तश्च पेयादिभि

किञ्चिच्चलरक्तपङ्कजदशा तस्यै समावेदितम् ।

वामे खलविमुद्रित्युद्रिकमल पाणौ विधायामके

वन्दे पात्रमह द्वितीयमधुना गन्धैकसवहनम् ॥”

तत पूर्ववत् पात्रं खीज्जलं अन्यत पात्रवन्दनं

कुर्यात् । यथा,—

“सर्वान्नायकलाकलापकणित कौतूहलद्योतन

चक्रोपेन्मन्त्रहेन्द्रशुभ्रवस्त्रज्ज्वादिभि सेवितम् ।

ध्यात देवगणै पर सुनिगमेभ्योऽर्घ्यैभि

सर्वदा

वन्दे पात्रमह तृतीयमधुना चात्मावबोधममम् ॥”

तृतीयपात्राभिवन्दनं कृत्वा अन्यत पात्रवन्दनं

कुर्यात् । यथा,—

“हेम मौनरसावह हरिहरज्ज्वादिभि सेवित

सुद्रामेयुधधनैकमैरित चाराम्भतिक्ताश्र-

यम् ।

आत्मायाष्टकविष्टिभैरवकलामासेन सञ्चोदित

पाथान पञ्चमकारतत्त्वसहित पात्रं चतुर्थं नमः ॥”

इति चतुर्थपात्रवन्दनं कृत्वा अन्यत पात्रवन्दनं

कुर्यात् । यथा,—

“आधारे भुवगाधिराजवलये पात्रं महीमण्डल

मद्य सप्तसुन्दरवारि पिशितं चाटौ च दिग-

दन्तिनः ।

सोऽहश्चैव विभावयन् प्रतिदिनं तारागणै रचितो

ऽप्यादिखण्डमुखे सुरासुरगणैराज्ञाकरै

किङ्करै ॥”

इति पञ्चमपात्रं खीज्ज्यात् । ततो यावद्दृष्ट्या-

दिकं न चलति तावत् पानादिकं कार्यम् ।

अथास्य प्रमाणं यथा रत्नयामले ।

“साधकैभ्यश्च शक्तिभ्यो दद्यान्निष्काल्यचन्दनम् ।

सामयिके समं कुर्याद्देवि पात्रादिभक्त्ययम् ॥”

अन्यत्रापि ।

“निविष्टेचक्ररूपेण पक्षाकारेण वा यथा ।

शक्तिपुङ्क्तो वसेद्वापि युग्मयुग्मविधानतः ।

शिवशक्तिविधा सर्वं चक्रमध्ये समर्पयेत् ॥”

तन्त्रान्तरे च ।

“तत पुष्पं समादाय गुरो पात्रे निवेदयेत् ।

गुरवे च निवेद्याश्च शक्तौ दत्त्वा खलु हरेत् ॥”

पानीयं

भावसूक्ष्मायौ च ।

“वासादयदि गुरुर्न स्थातदातोये विस्मयेत ॥”

एतत् सर्वं कलौतरपरम् ।

“दिव्यवीरमयो भाव कलौ नास्ति कदाचन ॥”

इति कालौषिलासवचनात् ॥

पानपात्रं स्त्री, (पानस्य पेयमद्यादे पात्रम् ।)

मद्यपानपात्रम् । मद्यपानस्य भाजनम् । तत-

पर्याय । चषक २ सरक ३ अशुतर्षणम् ४ ।

इत्यमर । पूर्ववत् मद्यपानपात्रे श्लेषद्वय मद्य-

परिवेशनपात्रे । इति भरत । चषकम् ५ अशु-

तर्ष ६ पारी ७ पारीकम् ८ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ ३॥ (यथा मार्कण्डेये ॥ २२॥ २६॥

“ददावशूच्यं सुरया पानपात्रं धनाधिपः ॥”)

अथ पानपात्रपरिमाणादि यथा कुलसारे ।

“नयनाभिवायस्यकवैस्तु परमेश्वरि ।।

पात्रं प्रकर्तव्यमितुक्तं कुलसाधने ॥

इतोऽप्यधिकपात्रं न कर्तव्यं च साधके ॥”

कर्तव्यं लौकिकतो लकमित्यथ । तदुक्तं कुलोत्तमे ।

“गुह्यादादश भाव स्थातदष्टौ कर्तव्यं उच्यते ॥”

अथोत्तरतन्त्रे ।

“अशुभां पुरतो लब्ध्वा यज्जामीति खयं वदेत् ।

क्षुब्धेभ्यश्चमुद्रांतीं गुरुणा वा कुलौनके ॥

यज्जामीति खयं विष्टो बह्वपञ्चासनं सुधी ॥”

कुलार्थेव ।

“एकासने निविष्टा ये मुञ्जीरश्चैव भाजने ।

एकपात्रे पिबेद्द्रव्यं ते यान्ति नरकाधमे ॥”

एकपात्रमिति सन्नेभ्योऽपि नैकपात्रे पिबेत् ।

न तु प्रतिवारं द्रव्यपाने भिन्नभिन्नपात्रं कार्यं

अनशुष्ठानलक्षणापत्तेः सम्पुटयविरोधाच्च ॥

पानवर्णिक [ज] पुं, (पानाय पेयसुरादेविक्र

यार्थं वर्णिकं पानस्य वर्णिकं वा ।) श्रौष्टिक ।

इति हेमचन्द्रः ॥

पानभाजनं, स्त्री, (पानाय पानस्य वा भाजनं

पात्रम् ।) पानपात्रम् । ततपर्याय । कष २ ।

इत्यमर । २ । ६ । ३२ ॥ “कान्तेऽसौ कष

कमुकड्युष्टिं नास्तीति स दन्त्यान्तः । स्वार्थे

ष्योऽर्थात् । खञ्जोरजलादिनिमित्ते पात्रमात्रे-

ऽपि कषः । कष स्थात तैजसे द्रव्ये पान-

पात्रेऽपि कांश्चन । इति शाश्वतः ॥

‘पात्रान्तरे पानपात्रे कांश्च कसे त तैजसे ।

इति रभसः ॥

प्रीयते पानं मद्यादि तस्य भाजनं पात्रभाज-

नम् ॥” इति भरतः ॥

पानर्षं स्त्री, (पानस्य इदं पानसफलं भवं तत्-

फलस्य विकार इति वा अर्थः ।) पानसम्भव-

मद्यम् । इति जटाधरः ॥ पानसम्भवत्विनि, वि ॥

पानाढ्य, पु (पानाद्धेतो जातो योऽढ्य रोग-

विशेषः ।) मद्यढ्यरोगः । इति राजनिघण्टुः ॥

पानिल, स्त्री, (पानमाधारत्वेनास्यश्च इति इल्लसू)

पानपात्रम् । इति शब्दचञ्चिका ॥

पानीय, स्त्री, (प्रीयते इति । पा+अनीयर् ।)

जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ४ ॥ पातये रश्च-

पानीयं

कीये च वि । पानाच्छब्दविशेष । पाना इति वङ्गभाषा । शरवत इति पारस्यभाषा । तत्र अन्धिकापानीय पित्तवमिनाशकम् । मिष्ट दाडिमोपानीय प्रतिशयायकाशनाशकम् । अन्ध दाडिमोपानीय उदरविकारे धारक चूषाडहि कारकम् । निम्बूपानीय हृदिहृत्कासपित्तचर- निवारक सकलाहारपाचकम् । नागरङ्ग पानीय कासपित्तविनाशक अन्तःकरणप्राशस्त्य जनकम् । सेवचन्दनपानीय बलकारक उन्माद- म्हादोगशान्तिकारक इतिशक्तिवद्गुण उदर- विकारोपकारकम् । इति पाकराजेश्वर । (अन्यतः पानकशब्दे द्रव्यम् ॥ * ॥) जल- दानविधिर्यथा —

यम उवाच ।

“एतत्तं कथितं विप्र । मम लोके तु दुर्लभम् । पानीयं यन्मत्तमस्माद्वातय सुखमिच्छता ॥ अतोऽहं कारयेन रूपं वापीं वा बहुपुष्पजम् । बहुलोकाङ्गुले देशे सर्वसत्त्वोपजीवितम् ॥”

इत्यभिपुत्रायम् ॥

तद्वाजाननार पाश्वमन्त्रो यथा —
“पानीयं प्राचिनं प्राच्या पानीयं पावनं महत् । पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति प्राच्यती ॥”

इति स्तुतिः ॥

तत्पर्यायः ।

“पानीयजीवनवनाम्बतपुष्कराक्ष -
पाथीऽम्बुशम्बरपय सन्निहोदकानि ।
आप कवाचकवन्धनकानि भीर
कीलाखवारिकमलानि विमार्ज्यसी च ॥
सुवनं दृष्ट्वानरातिर्वासीय सर्वतोमुखम् ।
क्षीरं चनरसं निम्बगं मेघप्रसवो रसः ॥”
अस्य साधारणगुणाः ।

“पानीयं मधुरं हिमं च रुचिं दृष्ट्वाविशीषापह
मोहभ्रान्तिमपाकरोति कुर्वते मुक्तामपत्तिं
पराम् ।

निद्रालस्यभिरासनं विषहरं आन्तार्निषस्तर्पणं
नृणां धीवन्तवीर्यद्विजननं नटाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥”
सद्यो दृष्टान् भूमिस्थं कलुषं दोषदायकम् ।
चिरस्थितं लघु खल्वं पथं खादुं सुखावहम् ॥”
देशभूमिप्रियवज्जगुणाः ।
“आतः पञ्चदशदेव सन्निह वातादिदोषप्रदं
देशाज्जायकरं च दुर्ज्वरतरं दोषावहं घूसरात् ।
वातप्रसं शिलाश्रितोत्थममलं पथं लघुं खादुं क
अहं भ्रामरदृष्टिदोषप्रसन्नं सर्वममयत्तं
जलम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

“पिच्छकं क्षमिलं क्षिप्तं पर्यशेषवालकहंसैः ।
विचर्य विरेचं सान्द्रं दुग्धं न हितं जलम् ॥
चक्रार्ककरसंयुक्तं वायुना स्फुरितं सुहृत् ।
मन्वेतोपरि यद्वारि समं पौरन्दरेण तत् ॥
तस्याहं गुणसुदृष्टिं शैलप्रसन्नगोद्वहम् ।
खल्वर्न दीपनं रूच्यं क्षिप्तं जलप्रकोपकम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

११६ पापं

पानीयनकुलं, पुं, (पानीये जले नकुल इव ।)
उन्न । उद्दिक्काल इति भाषा । यथा,—
“उन्नस्तु जलमार्जारं पानीयनकुलो वसी ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

पानीयपृष्ठं, पुं, (पानीयपृष्ठे जलोपरि जायते
इति । जन + ड ।) कुम्भी । इति राजभाषा ॥
पाना इति भाषा ॥

पानीयफलं, क्ली, (पानीयफले फलमिति मध्य
पदलोपी समासः ।) मन्थानम् । इति भाव
प्रकाशः ॥ माखाना इति भाषा ।

पानीयमूलकं, क्ली, (पानीयमेव मूलमस्य । तत्
कम ।) सोमराजौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पानीयवर्जिका, क्ली, (पानीयं वर्जयति प्रका
शयतीति । वर्जि + क्तुल । टाप अत इत्यच् ।)
वायुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानीयशालिका, क्ली, (पानीयस्य जलस्य वित-
रणार्थं शालिका शालासहस्रमिदं ।) जला-
वस्थानयहम् । पानिशाला इति जलकृत् इति
च भाषा । तत्पर्यायः । प्रपा २ । इत्यमरः ॥
तत्कर्तृफलं यथा,—

“जूपारामप्रपाकारौ तथा दृष्टादिरोपकः ।
कन्याप्रदं सेतुकारी खर्गमाप्नोत्यवश्यम् ॥”
इत्युदाहृत्ये यमः ॥

पानीयामलकं, क्ली (पानीयमामलकं पानीयस्य
आमलकं वा ।) प्राचीनामलकम् । पानि
आमला इति भाषा । अस्य गुणाः । दोषजन्य-
ज्वरनाशिलम् । इति भावप्रकाशः ॥ सुख-
मुद्दिमलनहकारिलम् । अम्लत्वम् । खादुलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पानीयाक्षुः, पुं, (पानीयसम्भूतः आक्षुः ।) कन्द-
विशेषः । पनियाक्षु इति हिन्दीभाषा । तत्-
पर्यायः । जलाक्षु २ । क्षुपाक्षु ३ । वायुक्षु ४ ।
अस्य गुणः । निदोषनाशिलम् । सर्वपर्यवहारि-
लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानीयान्ना, क्ली, (पानीयं जलं अन्नातीति ।
अन्नं मं भोजनं + बाहुलकात् न तस्यैव ।)
वस्त्रजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पान्य, नि, (पथि कुशले पन्थानं निर्णयं गच्छ-
तीति वा । “पथो यः निजम् ।” ५ । १ ।
७६ । पथं पन्थं च इत्यनेन पन्थादपि कृते क ।
पथिकः । इत्यमरः । २ । ८ । १७ । (यथा,
हरिवंशः । ४२ । २ ।

“यथा निदाघसमये सूर्याग्निरपि दीपितः ।
पान्यो याति जलं दृष्ट्वा क्षरितं तत्पिपा-
सया ॥”)

पाप, क्ली, (पाति रक्षति अस्मादात्मानमिति ।
पा + “पानीविशेषः प ।” उच्चा । ३ । २३ ।
इति प ।) अधर्मम् । दुरदृष्टम् । तत्पर्यायः ।
पङ्कम् १ । पाप्मा २ । पापम् ३ । किञ्चित् ४ ।
कलमम् ५ । कलुषम् ६ । ज्वलनम् ७ । दहनं ८ ।
अधम् ९ । अहं १० । दुरितम् ११ । दुष्कृतम् १२ ।
इत्यमरः ॥ पातकम् १३ । तूष्णम् १४ । कलम् १५ ।

पापं

शब्दम् १६ । पापकम् १७ । इति शब्दरत्नावली
(निविहकर्मन्तुष्ठानविहितकर्मन्तुष्ठानाभ्यां
पापोतयति सविशेषमाह श्रीसदाशिवः ।
“अनुष्ठानं निविहस्य त्यागो विहितकर्मणः ।
तृणा जनयत पापं क्षोभशोकाभयप्रदम् ॥
खानिष्टमाचजननात् परानिष्टोपमादनात् ।
तदेव पापं द्विविधं जानीहि कुलनायिके ॥
परानिष्टकरात् पापान् सुच्यते राजशासनात्
अन्यस्मात्सुच्यते मर्त्याः प्रायश्चित्ता समाधिना ॥
प्रायश्चित्तायवा दृष्टेन पूता ये कृताश्च ।
नरकान् न निवर्तन्ते इहासुखं निगृहीता ॥”
इति श्रीमहाजिन्वाद्यतन्त्रे ॥)

तद्द्विविधं यथा,—

“प्राण्याभिपातनं सौम्यं परदारमथापि च ।
जीविष्य पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ॥
असतप्रलापं पापस्य प्रेम्णमभ्युत्तमम् ।
चत्वारि वाचा राजेन्द्र । न ज्ञेयं न चिन्तयेत् ॥
अनभिधा परस्मैसु सर्वसत्त्वेषु सौन्दर्यम् ।
कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥”
इति शास्त्रिपर्यवधि दानधर्मः ॥

स्तुत्याभ्यामेतानि पातकशब्दे लिखितानि ॥*॥
पापस्य पुरुषजन्याहुर्वर्णितं यथा,—
“नाधर्मैश्चरितो राजन् । सदा फलति भौरिव ।
श्वेरावर्षमानस्तु यत्काम्यपि निश्चिन्तति ॥
यदि नात्मनि भिजेतु न चेत पुञ्जेषु नृपतु ।
पापमाचरितं कर्म त्रिवर्गमभ्युत्तमम् ॥
फलत्वेनैव पुनः पापं पुरुषमुत्तमिवोदरे ॥”
इति मातङ्ग्ये २८ अध्याये ॥ * ॥

तीर्थस्य पापनाशकत्वं तत्र कृतपापस्य वञ्च-
नेपत्वम् । यथा,—

“अन्धनं हि कृतं पापं तीर्थमावाह्यं गच्छति ।
तीर्थे तु यत् कृतं पापं वञ्चयेपी भविष्यति ॥
महुरायां कृतं पापं तत्रैव न विनश्यति ।
यथा पुरी महापुण्या यस्यां पापं न विद्यते ॥”
इति वाराहै मयुरामाहात्म्यम् ॥ * ॥

शेषपापकथनं यथा,—
“अतः परं प्रवक्ष्यामि शेषपापस्य लक्षणम् ।
अथ देवविभूतानां मनुष्याणां विशेषतः ॥
पितृणाञ्च द्विजस्य । सर्ववर्णेषु चैव ।
अकारादिनिष्ठस्य पापकार्यमिति यथा ॥
इत्यादिकं महापापं लक्षणमागमनं तथा ।
इत्यादिविषयं चोरं चान्द्राणादिप्रतिपक्षम् ॥
खदोषगोपनं पापं परदोषप्रकाशनम् ।
ईर्ष्याद्विद्वद्वाक्यदुष्टं निदुरत्वं बहुभारम् ॥
टाकितं तालवाहितं नाका वाचापधर्मेण ।
मारयन्मन्त्राग्निम् नरकावहमुच्यते ॥
एते पापेषु सङ्गताः पच्यन्ते यदि शङ्करः ॥”
इति वामने ५८ अध्याये ॥

वाङ्मर्यादामकपापानि यथा,—
“एकश्लोकाश्रयं पक्तिभाक्पक्षाभिमिश्रणम् ।
वाजनाध्यापनं योगिस्तथैव सङ्गभोजनम् ॥
सहाध्यायस्तु दण्डमं सहायजनमेव च ।

पापं

एकादश सप्तहिंसा दोषा वाङ्मर्थसंज्ञिता ॥
समीपे चाप्यवस्थानात् पापं सक्रमते वृथाम् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वाङ्मर्थं परिवर्जयेत् ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्याय ॥

“आत्मापादुमाचसस्यार्थात् सवासात् सहभोज-
नात् ।

आसनाच्छयनाद्यानात् पापं सक्रमते वृथाम् ॥
आसनादेकशय्याया भोजनात् पक्षिसङ्गरात् ।
तत् सक्रमते पापं घटादघट इवोदकम् ॥”

इति गार्हपत्ये नीतिसारे ११२ अध्याय ॥

राष्ट्राद्विजितपापेन राजादीना परस्पर पापित्व
यथा,—

“राजा राष्ट्रकृतात् पापात् पापी भवति वै
हरे ।।

तथैव राज्ञ पापेन तद्राज्यस्थास्तु ये जना ॥
वर्णाश्रमादयः सर्वे पापिनो नात्र सश्व ।
भार्याहोदृक्पूर्वो स्वामी वृजिनात् स्वामिनो-
ऽवला ॥

तथा देशिकपापास्तु शिष्यः स्वात् पातकी सदा ।
शिष्याङ्गि पापिनो निव्यः गुरुभवति दुष्कृती ॥
पातकी यजमानः स्वात् पापिनोऽङ्ग । पुरोधसः ।
पुरोहितस्य पापी यजमानाहो भुवम् ॥”

अदत्तपुण्यपापभागित्वं यथा —

“अदत्तानि च पुण्यानि पापानि च यथा प्रिये ।।
प्राप्याणि कर्मणा येन तदयथावन्निशामय ॥
देश्यामङ्गलानि शुभार्गभाङ्गि कृतादिह ।
कलौ तु केवलं कर्मा फलसुक्तं पुण्यपापयो ॥
अलतेऽपि च सर्वगेः अवस्थेयसुहाकृता ।

ससर्गात् पुण्यपापानि यथा यान्ति निबोध तत् ॥

एकत्र मैथुनादयानादेकपात्रस्यभोजनात् ।

प्रजाहं प्राप्नुयाम्कर्माणि यथावत् पुण्यपापयो ॥

स्पर्शनाङ्गावयादापि परस्परं स्वनादपि ।

दृश्यां पुण्यपापानां निव्यः प्राप्नोति मानवः ॥

दर्शनश्रवणाभ्यां मनोव्यानात्तथैव च ।

परस्परं पुण्यपापानां शर्तां प्राप्नुयान्नरः ॥

परस्परं निन्दामेयस्य विचारश्च करोति यः ।

तत्तुल्यं पातकं प्राप्य खपुण्यं प्रददाति सः ॥

कुर्वन्तं पुण्यकर्मणां सेवां यः कुरुते परः ।

पत्नी भृत्यौऽथ शिष्यो वा सजातीयोऽपि मानवः ।

तस्य सेवागुरुत्वेन तस्य तत्पुण्यभागभवेत् ॥

एकपक्षेक्षतो यस्तु लङ्घयन् परिवेशयेत् ।

तस्य पापशर्तांशस्तु लभते परिवेशकः ॥

स्नानसन्धादिकं कुर्वन् सस्युशेहा प्रभाषते ।

स पुण्यकर्मवर्ताश्च दद्यात्तस्मै सुनिश्चितम् ॥

धर्मीहृद्देशेन यो ज्ञय परं याचयते नरः ।

तत् पुण्यकर्मणः तस्य घनं दत्त्वाभुयात् फलम् ॥

अपहृत्य परजस्य पुण्यकर्म करोति यः ।

कर्मैकतु पापभोक्तान् अग्निस्त्रासवेत् फलम् ॥

नापहृत्य कृत्यं यस्तु परस्य विधत्ते नरः ।

घनो तत् पुण्यभागोति स्वयन्स्वाङ्गकृतम् ॥

बुद्धिद्वन्द्वमन्ता च यश्चोपकारकप्रदः ।

वज्रज्वापि वर्ताश्च प्राप्नुयात् पुण्यपापयो ॥

११७

पापं

प्रजाभ्यः पुण्यपापानां राजा वहाशस्तुद्धरेत् ।

शिष्यादगुरुं शिष्या भर्ता पिता पुत्रात्तथैव च ।

स्वपतेरपि पुण्यस्य भार्याहं समवाप्नुयात् ॥

परहस्तेन हानादि कुर्वन्तं पुण्यकर्मणः ।

विना भूतकशिश्याभ्यां कर्त्ता घटांशमाहरेत् ।

आत्मनो वा परस्यापि यदि सेवां न कारयेत् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

इत्थं हृदत्ताभ्यपि पुण्यपापा-

न्यायान्ति निव्यः परसञ्चितानि ।

अद्वयं चास्मिन्नितिहासमग्नं

पुराभवं पुण्यमतिश्रियच्च ॥”

इति माञ्जोत्तरखण्डे । ७१।१५७ अध्याय ॥

सुव्रजनुप्रभृतीनां वधे पापं तत्प्रायश्चित्तस्य

यथा —

“वधे च सुव्रजानां हिंसकानाञ्च पण्डितः ।

कायापण्यं सप्ततद्वन्धं न्यक्त्याले प्रमुच्यते ॥

अहिंसकानां सुव्राणां वधे शतगुणं भुवम् ।

प्रायश्चित्तं न्यक्त्याले कथिनं पद्मयोगिना ॥

वधे विशिष्टजन्तूनां पञ्चादीनाञ्च कामतः ।

तत् शतगुणं पापं निश्चितं मरुतव्रवीत ॥

नराणां स्वेच्छायातीनां वधे शतगुणं तत् ॥

स्वेच्छायाञ्च शतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।

सच्छ्रेयसाच्च यत् वधे तत् पापं लभते पुमान् ॥

सच्छ्रेयसाच्च शतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।

तत् पापं लभते नूनं गोवधेनैव निश्चितम् ॥

गवां दशगुणं पापं ब्राह्मणस्य वधे भवेत् ।

विप्रहत्यासमं पापं स्त्रीवधे लभते नरः ॥” ॥

पापिदर्शनस्यपापं यथा —

“पापं यद्दर्शने तात् । कथयामि निशामय ।

दुःखं पापवीजञ्च केवलं विप्रकारणम् ॥

शोचन्नं ब्रह्मन् वापि कृतं कृत्वा तदा ।

देवज्ञं पित्रमाह्नं पापं विश्वासघातिनम् ॥

मिथ्यासाक्ष्यप्रदातारं पञ्चातिथ्यविवर्कम् ।

यामयाजिनमेवेति देवविप्रस्मृतिहारिणम् ॥

अन्धव्यातिनं दुष्टं शिवविष्णुविनिन्दकम् ।

अद्वैतमतनाशकं सन्ध्याहर्त्तां दिननश्या ॥

देवस्य वृषवाहञ्च शूद्राणां रूपकारकम् ।

शवहाही च शूद्राणां शूद्राणाञ्चभोजिनम् ॥

अवीरां क्षिप्रनासाञ्च देवब्राह्मणनिन्दकम् ।

पतिभक्तिविहीनाञ्च विष्णुभक्तिविहीनकम् ॥

शूद्राणां विषवाक्षेव चक्षुषा यमिचारिणीम् ।

शूच्यत कोपयुतं दुष्टं न्यक्त्याले नारजम् ॥

चौरं मिथ्यावादिनञ्च शूरणागतघातिनम् ।

मायापहारिणञ्चैव ब्राह्मणं वृषलोपतिम् ॥

ब्राह्मणीगामिनं शूद्रं द्विजं वाहुं भिक्कन्तया ।

अगम्यागामिनं दुष्टं चतुर्वर्ण्यं नराधमम् ॥

मातासपत्नीं मातां च श्वश्रूञ्च भगिनीं सुता ।

गुरुपत्नीं पुत्रपत्नीं सोदरस्यं प्रियां सती ॥

मातृवसा पित्रवसा भागिनेयप्रियां तथा ।

मातुलानीं नवीनां च पित्रवस्य रजस्रता ॥

पित्रमाह्नप्रदक्षेव चागम्याहादृशं कृता ।

कीर्तितां चामवेक्षे च परिपात्यां सतां नृणः ॥

पापना

एतान् दृष्ट्वा च सुदृष्ट्वा च ब्रह्महत्या लभेन्नरः ।

तस्माद्देवादिमान् दृष्ट्वा कृत्यं दृष्ट्वा हरिं स्मरेत् ॥

कामतो यदि प्रयच्छति तत्तुल्यास्ते भवन्ति वै ।

तस्मात् सन्तो न प्रयच्छन्ति पापभीता ब्रजेन्धरा ॥

इति ब्रह्मवेवर्त्ते श्रीकृष्णार्जसंवादे ७।७८ अध्याय ॥

(अनिष्टम् । वधः । इति राजाह्वयः ॥ यथा,

रामायणे । २ । ८ । ३२ ।

“तस्मात् न लक्ष्मणे रामः पापं किञ्चित् करि-

ष्यति ।

रामस्तु भरते पापं कृप्यादेव न सशयः ॥”

तद्वति, जि । इत्यमरः ॥ यथा महाभारते ।

१ । ६ । १६ ।

“पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति

प्रायां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ।

कौटा पतङ्गाश्च भवन्ति पापा

न मे विवक्षास्ति महाभुभावः ॥”)

पापकः, स्त्री, (पापमेव । स्वार्थे कन् ।) पापम् ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते ।

१ । ७४ । २७ ।

“मन्वते पापकः कृत्वा न कश्चिदस्ति मामिति ।

विदन्ति चैनं देवाश्च यस्मैवान्नरपूरुषः ॥”

पापेन कायतीति । कै+कः । पापवति, जि ।

यथा, महाभारते । १ । ७४ । २६ ।

“एकोऽहमस्मीति च मन्वसे त्वं

न हृच्छस्य वेतसि सुनिं पुराणम् ।

यो वैदिता कर्मणः पापकस्य

यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥”)

पापकृतः, जि, (पापं कृतवानिति । पाप+कृ+

“सुकर्मपापमन्त्रपुण्येऽपि कृत्वा ।” ३ । २ । ८६ ।

इति जिपः ।) पापकर्ता । यथा,—

“स्वापनेनाशुतापेन तपसाध्ययनेन च ।

पापकृन्मुच्यते पापाहनिनः च दमेन च ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा च महाभारते । १ । ६ । १६ ।

“पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति

प्रायां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ॥”)

पापयज्ञः, पु, (पापोऽयमकारो यज्ञः ।) अहर्गण

चक्रः । कुञ्जः । राहुः । शनिः । एतेष्टुक्तो यज्ञः ।

रविः । यथा, ज्योतिःसारसङ्घे ।

“अहर्गणं कुञ्जो राहुः शनिश्चैर्युतं रेवणः ।

रविः पापा भवन्त्येते शुभाशुभा प्रकीर्तिताः ॥”

पापयज्ञः, पु, (पापं हन्तीति । पाप+हन्+

“अमरुष्यकर्तुंके च ।” १ । २ । १५३ । इति टक् ।)

तिना । इति राजनिर्घण्टः । पापनाशकः, जि

इति सुम्भबोधयाकरायम् ॥

पापचेलिका, स्त्री, (पापमशुभं चैवति गच्छतीति ।

चेल+चुल+टाप् । कापि अतः इत्यञ् ।)

पाठा । इति राजमानाः ॥ आकनादि इति भावाः ॥

पापचेली, स्त्री, (पापं चेलतीति । चेल+अच्+

गौरादित्वात् ङीष् ।) पाठा । इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ॥

पापनापितः, पु, (पापो नापितः ।) धूर्त्तनापितः,

इति संक्षिप्तसारयाकरायम् ॥

माप्रपति पु, (यापोतपादक पति ।) उपपति ।
इति त्रिकाष्टशेषः ॥

“वामपश्चिस्थित पापपुत्र्य कञ्चलप्रभम् ।
ब्रह्महत्यागिरिस्तब्ध खण्डस्तेयमुज्ज्वलम् ॥
सुरापानहृदा युक्त गुरुतत्पकटिद्वयम् ।
ततस्वसि पदद्वन्द्वप्रखण्डप्रपातकम् ॥
उपपातकरोमाण्य रक्तशृङ्खलौचनम् ।
खड्गचर्मधर क्रुद्धमेव कुक्षौ विचिन्तयेत् ॥”

“हृद्ग्रहो युक्तश्चेह ससार सचराचरम् ।
सर्वेषां दमनार्थाय हृद्वान् पापपूरवम् ॥
दिनातिहत्याम्हान् मदिरापानलोचनम् ।
सुवर्णस्नेहवदनं गुरुतल्पगतिस्रुतिम् ॥
स्त्रीहत्यानासिकाश्वे गोहत्यादोषबाहुकम् ।

परस्त्रीगतिदुःकालं सङ्क्षोकावधोदरम् ।
 भ्रष्टरूपापन्नहत्यादिनाभिर्गर्भकथाकटिम् ॥
 गुरुनिन्द्यासकथिभागं कन्याविक्रयप्रेषणम् ।
 विस्वासावकथनपायं पितृवधाङ्घ्रिकम् ॥
 जपपातकरोमाद्यं महाकायं मयङ्करम् ।
 कथावर्षं पिङ्गनेत्रं स्वाश्रयात्यन्तदुःखदम् ॥”

इति प्रश्नरत्नावली ॥ (यथा मनु । ५।२६४।
“यमिचारात् भर्तुं स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्य

पारणा

तस्य प्रियुहंशेन गङ्गाम्बुजि निक्षिपे फलं यथा,-
 "पितृशुद्धिं यो भक्ता पायसं मधुसूतम् ।
 शुक्लपिप्पिले खादं गङ्गाम्बुजि विनिक्षिपेत् ॥

“नादाब्धेस्तु परं पारं न जानाति चरस्वती ।
अद्यापि मञ्जनमयात् तुर्नीं वहति वदसि ॥”)

निशयां पारण कुर्म्याद्वर्जयित्वा महानिशाम् ॥
पूर्वाह्णे पारण शस्त कृत्वा विप्र । सुरार्चनम् ।

पारणा

सर्वेषां समस्त कुप्याहते वै रोहिणीव्रतम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्याय ॥
अथ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतपारणकाल ।
“अष्टम्यां रोहिण्या न कुप्यात्पारणं क्वचित् ।
हृत्वात पुराकृतं कर्म उपवासार्जितं फलम् ॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति न च तत्र चतुर्गुणम् ।
तस्मात् प्रयत्नतः कुप्यात्तिथिभान्ते च पारणम् ॥
अन्नोभयवियोगे पारणमुत्तमम् । “यदा साह
पहरनिश्राभ्यन्तरे एकस्यैव वियोगस्तदैकतर
वियोगेऽपि पारणम् ॥ तथा च नारदीये ।
“तिथिनक्षत्रयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
पारणं न कर्तव्यं यावन्नैकस्य सञ्चयः ॥
सायोजिगेऽत्रे प्राप्ते यद्यप्येको विद्युष्यते ।
तत्रैव पारणं कुप्यादेव वेदविदो विदुः ॥
यद्येकस्यापि साहपहरनिश्राभ्यन्तरे न वियोग-
स्तदा तयोरवियोगेऽपि प्रातस्तसवान्ते पार-
णम् । तिथ्यन्ते चोत्तसवान्ते वा व्रतो कुर्वीत
पारणम् । इत्युक्तत्वात् ॥ * ॥ महाष्टम्युपवास-
पारणं मत्स्यमासोपहारेण कर्तव्यम् । यथा,—
“अष्टम्यां सप्तपौष्ये न वन्यामपरेऽहनि ।
मत्स्यमासोपहारेण दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ॥
तेनेव विधिनामनु खयं भुञ्जते नाम्ना ॥”
रात्र्यास्तु पशुमांसभक्षणानिन्द्या न तेन पारणं
किन्तु मत्स्येन । अष्टम्युपवासपारणे रविवारादौ
मांसनिषेधः । एवं मांसपशुनद्यागस्तनियमेन
नियोगाद्विधिपि मांसं वज्जनीयम् ॥ * ॥
अथ श्रीरामनवमीव्रतपारणकाल ।
“नवमीं चाष्टमीविद्धा त्वाम्या विष्णुपरायणे ।
उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ॥”
अथैकादशीव्रतपारणकाल ।
“मन्त्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ।
द्वादश्यां पारणं कुप्याद्द्व्यधित्वा ह्युपेक्षीम् ॥”
द्वादशीलङ्घने दोषमाह नारदीयम् ।
“महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता
वृणाम् ॥
विष्णुधर्मात्तरे ।
“द्वात्रिंश्यां प्रथमं पानीं हरिवासरसञ्चितम् ।
तमनिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परम् ॥”
अथ श्रवणद्वादश्युपवासपारणकाल ।
“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य सञ्चयः ॥
विशेषेण मन्त्रीपालं श्रवणं उद्धृते यदि ।
तिथिचयेण भोक्तव्यं द्वात्रिंशीं नैव लङ्घयेत् ॥”
तिथिचयेण एकादशीचयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां
पारयेन्नियमः ॥ * ॥ अथ शिवरात्र्युपवास-
पारणकाल ।
“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रजनान्वितम् ।
ज्योत्स्नां तिथ्यन्ते तन्मा कुर्याच्च पारणम् ॥”
नियते पारणं जयन्तीमासपरम् । अत्र
चतुर्दश्यामेव तनम् ।
“ब्रह्माब्धोरममे नु यानि तीर्थानि सन्ति मे ।
भूजिताणि भवन्तीह भूनाहं पारणे कृते ॥” * ॥

पारदः

पारणदिने वर्ष्मणि यथा, ब्रह्माख्यपुराणम् ।
‘कास्य मांसं सुरां चौरां लोभं वितथभावयम् ।
थायामस्य यवायश्च दिवास्त्रम् तथाञ्जनम् ॥
शिलापिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवम् ।
द्वादश्यां वर्ष्मण्येन्नित्यं सर्वपापे प्रमुच्यते ॥”
हरिसम्तोवे ।
“कास्य मांसं मसूरश्च चणकं कोरदूषकम् ।
शाकं मधु परामस्य त्वजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥”
अन्नोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात्
सामोप्यात् पूर्वोपरयोर्गृह्यम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
पारतः, पु, (विविधयाधिसङ्कटादिभ्यः पार
तवोतीति । तन + अन्त्यभ्योपीति ङ ।)
पारदः । इति हेमचन्द्रः । १. १. १६ ॥
पारतन्त्र्यं कौ, (परतन्त्रस्य भावः । परतन्त्र +
अञ्ज ।) परतन्त्रता । पराधीनत्वम् । अन्त्याय
तता । यथा, माधवकरः ।
“दोषाणां समवेतानां विकल्पेऽर्थाशक्यना ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां बाधे प्राधान्यमादि-
शेत् ॥”
पारत्रिक, त्रि, (परत्र भवम् । परत्र + ठक ।)
पारलौकिकम् । परत्र भवमित्यर्थे धातुप्रत्यय-
नित्यम् ॥
पारदः, पु, (जरामरणसङ्कटादिभ्यः पार ददा-
तीति । दा + क ।) धातुविशेषः । पारा इति
भाषा । तत्पर्यायः । रसराजं २ रसनाथ
३ महाराज ४ रस ५ महातेज ६ रसलेह
७ रसोत्तम ८ सुतराट ९ चपल १० जेज
११ शिववीजम् १२ शिव १३ अन्ततम् १४
रसेन्द्र १५ लोकेश १६ दुर्गर १७ प्रभु १८
रुद्रज १९ हरतेज २० रसधातु २१ अचि-
न्त्यज २२ खेचर २३ अमर २४ देहद २५
मृत्युनाशक २६ सुत २७ स्कन्द २८ स्कन्दा
शक २९ देव ३० दिव्यरस ३१ रसायनश्रेष्ठ
३२ यशोद ३३ । इति राजनिघण्टुः ॥ सुतक
३४ सिद्धधातु ३५ पारत ३६ । इति शब्दरत्ना
वली ॥ हरवीजम् ३७ रजस्वज ३८ । इति
हेमचन्द्रः ॥ शिववीर्यम् ३९ शिवालय ४० ।
इति भावप्रकाशः ॥ अख्य गुणाः । क्रमिकुल
नाशिलम् । चक्षुष्यत्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजवक्त्रम् ॥ अस्य भस्मनं पूर्णवीर्यं मासत्रय-
पर्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ * ॥ अपि च ।
“पारदं सकलरोगनाशकं
घटं सो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्तितो
देहलोहवरसिद्धिकारकः ॥
मूर्च्छितो ज्वरते याधोन् बहु खेचरसिद्धिदः ।
सर्वसिद्धिकरो लीनो निरुध्यो देहसिद्धिदः ॥
विविधधाधिभयोदयमरणजरासङ्कटोऽपि
मर्त्योऽपि ।
पारं ददामि यस्मात्सदायं पारदं कथितम् ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥

पारदः

तस्योत्पत्तिलक्षणे यथा,—
“शिवज्ञातं प्रच्युतं रेतः प्रतितं धरणीतले ।
तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमम्बुसमं ततः ॥
अत्र भेदेन विज्ञेयं शिववीर्यं चतुर्विधम् ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तसु भवेत् क्रमात् ॥
ब्राह्मण्यं क्षत्रियो वैश्यं शूद्रश्च खलु जातितः ।
श्वेतं शूद्रं राजा नाशे रक्तं किञ्च रसायने ॥
धातुवादे तु ततः पीतं खे गतोऽप्यमेव च ॥
पारदं घटं स स्निग्धस्त्रिदोषघ्नो रसायनः ।
योगवाही महावृष्यः सदा दृष्टिलक्षप्रदः ॥
सर्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात् सर्वकुलशुतः ।
स्वस्थो रसो भवेद्ब्रह्मा बहो ज्ञयो जनार्दनः ॥
रञ्जितः क्रामितश्चापि साक्षाद्देवो महेश्वरः ॥
मूर्च्छित्वा हरति राजं बन्धनमनुभूय खे गतिं
कुरुते ।
अजरीकरोति हि नष्टं कोऽन्यं कत्र्याकर
कृतात् ॥”
रसान्ते ।
“यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह योजितः ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥”
तस्य दोषा यथा,—
“मूलं विषं बह्निगिरित्वचापलं
नैसर्गिकं दोषसुवर्णं पारदे ।
उपाधौ लोहौ चिपुनागयोगौ
दोषौ रसेन्द्रे कथितौ सुनीश्वरे ॥
मलेन मूर्च्छा मरणं विषेण
दाहोऽग्निना कटतरं शरीरे ।
देहस्य जायते गिरिणा सदा स्या-
न्नाशक्यतो वीर्यवृत्तिश्च पुंसाम् ॥
वज्रेण कुलं भुजगेन मर्च्छो
भवेद्दोषौ परिशोधनीयम् ॥
बह्निं विषं मलञ्चेति सुखा दोषाश्च यो रसे ।
एते कुर्वन्ति सन्तापं नृति मूर्च्छां वृणां क्रमात् ॥
अन्येऽपि दोषा कथिता भिन्नगमि पारदे यदि ।
तथाप्येते च यो दोषा हरणीया विशेषतः ॥
संस्कारहिनं खलु सुतराजं
यं सेवते तस्य करोति वाधाम् ।
देहस्य नाशं विदधाति नूनं
कदाचन रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥”
भारतस्य मूर्च्छितस्य तस्य गुणाः ।
“पारदं क्रमिकुलघ्नो जयदोऽदृष्टिः सरः ।
मृत्युहृन्महावीर्यो योगवाही जराहरः ॥
सुखोऽनोरुपदो वृष्यो वृद्धिहातुवर्द्धनः ।
यखलनाशनं शूरं खेचरं सिद्धिदं परम् ॥
पारदं सकलरोगनाशकं
‘घटं सो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्तित-
स्तेन तद्गुणगणैर्निराजितम् ॥” * ॥
अथ रसस्य शोधनविधिः । तत्र खेदनम् ।
“नानाधातुवैर्या प्राप्तेस्तुवर्णैर्जलाश्लितम् ।
मृदाखं पूरितं रसेद्देवावहन्त्वलमाभु यातुम् ॥
तत्तथैव भृङ्गराजमक्षीं विष्णुक्रान्तां पुनर्नवा ।

पारदः

मीनाक्षी चैव सर्पाक्षी सङ्गदेवी शलावरी ।
त्रिफला गिरिकर्णौ च ह्रस्वपादौ च चित्रक ।
सन्तल कुड्मिलता तु यथालाभ विनि क्षिपेत् ॥
पूर्वाङ्गभाष्यमध्ये तु धान्यान्वकमिदं स्तुतम् ।
खेदनादिषु सर्वत्र रचयितुं योजयेत् ॥”
विष्णुक्रान्ता गिरिकर्णौ च अपराजितैव चेत-
नीलपुष्पमेदात । अन्तर्ध्वमारनाल वा तदभावे
प्रयोजयेत् । तदभावे धान्यान्वाभावे ।
“त्रुषणं लवणं राज्ञी रजनी त्रिफलाङ्गकम् ।
महावला नागवला मेघनाद पुननवा ॥
मेघशङ्खौ चित्रकश्च नवसार सम समम् ।
एतत् समस्तं यत्नं वा पूर्वाङ्गमेव पश्येत् ॥
प्रतिपत्तेन कल्पोन वस्त्रमङ्गलमात्रकम् ।
तन्मध्ये नि क्षिपेत् स्तुतं वक्ता तत्तिदिनं पचेत् ॥
दोषान्मन्त्रेण च युक्तं जायते खेदितो रसः ॥”
मेघनादं च वराहं प्राकविशेषः । मेघशङ्खौ मेघा-
शङ्खौ । तदन्तर्ध्वं कर्कटशङ्खौ आन्ता । नवसार
गौसादरः । अन्यथा ।
“स्तुतकानलसिन्धून् त्रुषणं चैव काराजिका ।
रसस्य योऽप्यशेषेन त्रुषणं पृथक् पृथक् ॥
द्रव्यैश्च युक्तं मानेन मत्तं मानमिदं बुधैः ।
पटादितेषु चैतेषु स्तुतं प्रविष्टं काञ्चिके ॥
खेदयेद्दिनमेकं च दोषान्मन्त्रेण बुद्धिमान् ।
खेदाक्षीभ्यो भवेत् स्तुतो मर्द्वाच्च सुनिर्मलः ॥”
मङ्गलकसुरादः । अनलचित्रकम् । त्रुषणं चिकटुः ।
राजिकारादः ॥ अथ मर्द्दनम् ।
“इष्टिकाचैश्च चूणाभ्यामादौ मर्द्दयौ रसस्ततः ।
दध्ना गुडैश्च सिन्धूत्याजिकाद्यङ्गुलैश्च ॥”
अन्यथा ।
“कुमारिकाचित्रकरत्तसर्वपै
क्षते कषायैर्बृहतीविमिश्रिते ।
फलचिकेणारि विमर्द्दितौ रसो
दिनत्रयं सर्वमन्त्रैर्विमुच्यते ॥” ॥
अथ मर्द्दनम् ।
“त्रुषणं त्रिफलावन्ध्याकन्दैः सुद्राह्यान्वितैः ।
चित्रकोणानिशाचरकान्याककनकद्रवैः ॥
स्तुतं कृतेन युष्मै वारान् सप्ताभिर्हृत्स्वयेत् ।
इत्थं च मर्द्दयेत् स्तुतं स्वयमेव सप्तापिकचुकान् ॥”
बन्ध्याकन्दं बाभलखसकान् । सुद्राह्यं छोटो-
कटैया वडोकटैया । जम्बां जम्बामेवका । निशा-
चरिका । चार यवचारः । कान्था कुमारिका ।
अर्कं अर्कपत्ररसः । कनक धूपपत्ररसः ॥
अथोद्देष्टव्यम् ।
“मयूरग्रीवताप्याभ्यां नष्टपिष्टीकृतस्य च ।
यन्ने विदाधरे कुम्भाद्रसेन्द्रस्योद्देष्टव्यम् ॥
स्तुतं स्थादूर्ध्वपातेन सर्वदोषविवर्जितम् ॥”
मयूरग्रीवा तुतिवा । ताप्यं सुवर्णमाषी । नष्ट
पिष्टीकृतस्य कुमारिकाद्रवयोगेन तावन्मर्द्दनं
कर्त्तव्यं यावत् पारदं पृथक् दृश्यते इत्यर्थः ।
विदाधरयन्ने उभययन्ने ॥ ॥
अथोद्देष्टव्यम् ।
“त्रिफलाशिशुभिर्जम्बामेवकासुरिसंयुते ।

पारदः

नष्टपिष्ट रसं क्वाला जेपयेद्दूर्ध्वभाजनम् ॥
ततो दीपैरेधं पातस्तुपलैस्तस्य कारयेत् ।
यन्ने भूधरसंज्ञे तु तत् स्तुतो विमुच्यते ॥
खेदनादिक्रियाभिस्तु शोधितोऽसौ यदा भवेत् ।
तदा कार्याणि कुर्वते प्रयोज्य सर्वकर्मसु ॥”
अथ सुखदोषहरशोधनविधिः ।
“शङ्खकान्था हरति मलं त्रिफलाभिः चित्रको
विषं हन्ति ।
तस्मादेभिर्मिश्रैर्वारान् सर्वमर्द्दयेत् सप्त ॥” ॥
अथ सर्वदोषहरं सचिप्तं शोधनविधिः ।
“कुमारिकाचित्रकरत्तसर्वपै
क्षते कषायैर्बृहतीविमिश्रिते ।
फलचिकेणारि विमर्द्दितौ रसो
दिनत्रयं सर्वमन्त्रैर्विमुच्यते ॥
एवं कर्द्दयितुं स्तुतं वक्त्रो भवति निश्चितम् ।
वङ्गौषधीकषायेण खेदितं स वङ्गी भवेत् ॥
सर्पाक्षीचित्रिकावन्ध्याकङ्काङ्कैः खेदितो वङ्गी ।
ततः स पारकद्रवैः स्निग्धं स्थादितदीप्तिमान् ॥”
सर्पाक्षी नागपक्षी । चित्रिका अम्बिली । बन्ध्या
बाभलखसका । शङ्खः शङ्कराजः । अन्धो सुक्ता ।
पावकः चित्रकः ॥ ॥
अथ रसस्य मारणविधिः ।
“धूमसार रसं तोरीं गन्धकं नवसादरम् ।
धामैकं मर्द्दयेदन्धेभागं क्वाला समं समम् ॥
काचकूप्यां विनि क्षिप्य तांश्च नष्टस्वसुद्रया ।
विनिक्षिप्य परितो वक्त्रे सुद्रां दत्त्वा विशेषयेत् ॥
अथ सच्छिद्रपिठरौमथे कूपीं निवेशयेत् ।
पिठरीं बाहुकापूरैर्भृत्वा वा कूपिकागलम् ॥
निवेश्य सुद्रां तदधो वह्निं कुर्याच्छनैः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥
एवं द्वादशभिर्दोषैश्चिद्यते रस उत्तमः ।
स्तोत्रयेत् स्थादूर्ध्वपातं तन्मर्द्दय गन्धकं दध्नेत् ॥
अथ स्यात् स्तुतं स्तुतं शङ्खौपातस्तु मात्रया ।
यथोचितानुपातेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥” ॥
अथान्यप्रकारः ।
“अपामार्गस्य बीजानां नृषाद्युग्मं प्रकल्पयेत् ।
ततः सपुटे क्षिपेत् स्तुतं मलपूङ्गुर्ध्वमश्रितम् ॥”
मलपू काष्ठोदुम्बरिका ।
“द्रोणपुष्पप्रसूतानि विडङ्गमिरिमेदकं ।
एतच्चैर्मधुचूर्णैः दत्त्वा सुद्रां प्रदीपयेत् ॥
तद्गौलमाधमेतं सन्धकं नष्टस्वसुद्रयेत् सुधीः ।
सुद्रां दत्त्वा शोधयित्वा ततो गजपुटे पचेत् ॥
एकेनैव पुटेनैव स्तुतकं भक्ष्यं जायते ।
ततः प्रयोज्य यथास्थाने यथामात्रं यथाविधि ॥”
अथान्यप्रकारः ।
“काष्ठोदुम्बरिकादुग्मे रसं किञ्चिद्भिर्मर्द्दयेत् ।
तद्गन्धकं चिद्रोषं नृषाद्युग्मं प्रकल्पयेत् ॥
क्षिप्वा ततः सपुटे स्तुतं तच्च सुद्रां प्रदीपयेत् ।
क्षत्वा तज्जोलकं प्राञ्चो नष्टस्वसुद्रयेत् शुद्धिके ॥
पचैज्जपुटे तेन स्तुतकं याति भक्ष्यताम् ॥”
अन्य प्रकारः ।
“नागवङ्गीरसेष्टं कर्कोटीकन्दगर्भितं ।

पारदः

नष्टस्वसुद्रयेत् पक्वं स्तुतो यावत् भक्ष्यताम् ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भागे ॥
अथ पारदशिवलिङ्गनिष्ठाविधिः ।
“पारदे शिवनिष्ठायां नानाविधं यत् प्रिये ।
अतएव महेष्टानि । शान्तिस्तुत्ययनं चरेत् ॥
पारदं शिवबीजं हि ताडनं नहि कारयेत् ।
ताडनादितनाशः स्थापनादनादितहीनता ॥
ताडनाद्रोगयुक्तं ताडनाम्भरणं भवेत् ।
द्वादश पार्थिवं लिङ्गसुपचारैश्च योऽप्येष्टे ।
पट्टादिस्तुतिनिष्ठायाश्चित्तं शुद्धमेव वा ॥
युक्तस्य यथायोग्यं शुभं वस्त्रं निवेशयेत् ॥
भोगयोग्यं प्रदातव्यं मधुपकं कुलेन्दुरिः ।
अलङ्कारं यथाशक्ति दद्यात् कल्याणहेतवे ॥
पूजयेद्बहुयत्नेन विस्त्रपन्नेन पार्वति ।
तोऽलोक्तं विधिना प्रयोजनीयं जपेत् ॥
आदौ पञ्चाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ।
पूजान्ते प्रजपेत् पञ्चाक्षरं प्रासादाय महामन्त्रम् ॥
दक्षिणान्तं समाचर्य हविष्याशीं जितेन्द्रियः ।
ताम्बूलं तथा मत्स्यं वर्णयेत् कदाचन ।
अस्त्रिस्तन्ने हविष्यान् ताम्बूलं मीनसुतमम् ॥
होमयेत् परमेशानि । दशांशं वा शतांशकम् ।
होमस्य दक्षिणा काया तदा धिमेन लिप्यते ॥
ततः परस्मिन् दिवसे पारदं आनयेत् सुधीः ।
तस्योपरि जपेन्नक्तं सर्ववन्धं नवात्मकम् ॥
योमवीजं शिवायैश्च वर्णाद्यं विन्दुमस्तकम् ।
वायुबीजं चैक्युतं जितयं चाम्पकं प्रिये ॥
इमं सन्तं महेष्टानि । प्रजपेदौषधोपरि ॥
पारदे प्रजपेन्नक्तं मष्टोत्तरशतं यदि ।
तदेवौषधयोगेन वङ्गो भवति नान्यथा ॥
ततः परस्मिन् दिवसे श्रद्धां यत् प्राणवत्समे ।
वरयेत् सर्वकर्तारं यथोक्तविभवाविधिः ॥
सुवर्णं चम्पकाकारं कण्डयुग्मं निवेशयेत् ।
चतुष्कोणयुतं खण्डे श्रीवाद्यां सुमनोहरम् ॥
हस्तद्वये महेष्टानि । दद्यात्तज्जपुष्पकम् ।
वलयं मुक्तावलीं च अङ्गुरीयं तथैव च ॥
कर्म्मां दद्यात् पीतवर्णां श्रीमवच्छयुषं शिवे ।
एवं क्वाला महेष्टानि । शिवरूपं विचिन्तयेत् ॥
अथातः सप्तवक्ष्यामि विधानं श्रद्धां पार्वति ।
प्रसरे चैव सख्याय भित्तिपञ्चदशेन च ।
प्रणवेन समालोच्य कुर्यात् कर्द्दमवनं प्रिये ॥
निष्ठायायोग्यं तद्गुणं यदि स्थातुं सुरसुन्दरिः ।
तदा निर्माय तस्मिन् पुनर्दत्तं तत्तद्वरेत् ॥
खण्डयुक्तं वक्त्रे अङ्गारे च करीयके ।
किञ्चिदुष्णं प्रकर्त्तव्यं यतो हृत्पत्रं भवेत् ॥”
इति मातृकामेदस्तन्ने ८ पटलः ॥ ॥
सगरराजकृतस्तुतकेश्वरस्तुतिविशेषः ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५१ । १३ ।
“कैराता हरदा दत्त्वा शूरा वयामकास्तथा ।
श्रीदुम्भरादुर्विभागं पारदां सङ्गं वाञ्छिके ॥”)
अस्य विवरणं पञ्चवक्ष्ये द्रष्टव्यम् ॥
पारदखण्डः, पु, देशविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली । स तु ओद्देष्टव्यकभाग इति केचित् ॥

पारमा

पारदारिक, पु, (परदां अन्वया दारान् गच्छतीति ।
परदार + “गच्छती परदारादिभ्यः” ७।३।७ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता ठक ।) पारजायिक ।
परदाररत । (यथा, महाभारते १२।११।२५।
“तत्र माहिष्मतीवाची भगवान् ह्यवाहन ।
श्रूयते हि यद्यतीतौ वै पुरस्तात् पारदारिक ॥”)
“पुष्पकाण्डजयडिखिमाथित
यत्र गीतमकलञ्चकामिन ।
पारदारिकविलासवाहस
देवभर्तुर्ददृक् भित्तिम् ॥”
इति च नैषधे १८ सर्गे ॥
अस्य दोषा यथा,—
“य परस्त्रीषु निरतस्तस्य श्रीर्वा कुतो यश ।
स च निन्द्य पापयुक्तः शम्भन सर्वसमाप्त च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गौरीप्रखण्डे २१ अध्याये ॥
पारदार्यं स्त्री, (परदारा दारा यस्य स परदार-
स्तस्य कर्मेति अर्थः ।) परदारगमनम् । यथा,
“भृतादध्ययनादान् भृताकाध्यापनन्तथा ।
पारदार्यं पारिवित्तं वार्धुष्यं कवयत्रिया ॥”
इत्युपपातकगणने याज्ञवल्क्ये ॥
पारदेश, त्रि, प्रोषित । पारदेशिक । पथिक ।
परदेश गत इत्यर्थे व्याप्रत्ययनिबन्धः ॥ (परदेशे
भव इति अर्थः । परदेशजात । यथा,
याज्ञवल्क्ये २।२५५।
“स्वदेशपथ्ये तु शतं यजिगृह्यतीतं पञ्चकम् ।
पथकं पारदेश्ये तु यं सत्तं क्रयविक्रयी ॥”)
पारमहस्य, त्रि (परमहस्ये गन्तव्य परमहस्यस्य
भाव परमहसेन ज्ञेय यत् प्राप्यमिति वा ।
परमहस्य + अर्थः ।) परमहस्यसम्बन्धि । यथा,
“श्रीमद्भागवत पुराणममल यद्देवावर्णां प्रिय
यस्मिन् पारमहस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।
यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नेष्कर्मण्यमाविष्कृतं
तच्छृणुन् सुपठन् विचारयन्परो भक्ता विमु-
च्यते ॥”
इति श्रीमद्भागवते १२।१३।१८ ॥
“पारमहस्यं परमहस्ये प्राप्यम् ॥” इति तट्टी
काया श्रीधरस्वामी । (परब्रह्मधाम । यथा,
भागवते १।१।२२।
“यत्रादुरक्ता सङ्घैव धीरा
त्पोह्य देहादिषु सङ्गन्तम् ।
ब्रह्मन् तत्पारमहस्यमन्तं
यस्मिन्निधोपशमं स्वधर्मे ॥”
प्रबलनिष्कारूपम् । यथा, तत्रैव २।४।१२।
“पुसां पुनः पारमहस्यं आत्यमे ॥
अवेक्षितानामनुगम्यदायुषे ॥”
आन्तरूपम् । यथा तत्रैव ४।२१।४९।
“न वै तथा चेतनया बहिष्कृते
हुताशने पारमहस्यपर्यगु ॥”)
पारमाथिक, त्रि, (परमाथाय परमपुरुषार्थाय
हित इति । ठक ।) परमार्थयुक्त । यथा—
“गतादुगतिको लोको न लोकः पारमाथिकः ॥”
इति पुराणम् ॥

पारश

सुखम् । यथा,—
“त्रिचतुःपञ्चसप्तष्टयवद्वाहश्च यव च ।
क्रमेण घटिका क्षेतास्ततःपुण्यं पारमार्थिकम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथाय । यथा, मनौ ६। ६२ स्त्रीकटीकायां
कुल्लकभट्टः । “तेषां प्रकाशाप्रकाशतत्त्वाणां
स्वकर्मणि चोपार्थौ ये पारमार्थिका दोषा
इति ।” परस्परविभक्त । यथा, भागवते ।
३।२६।१ ।
“लक्ष्यं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ।
स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम् ॥”
“पारमार्थिकं परस्परविभक्तमित्यर्थः ॥” इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।)
पारम्यर्थं, स्त्री, (परम्यराया आगतम् । तत्
आगत इत्यर्थः । चतुर्वर्णादित्वात् अर्थः । पर-
म्यरा + स्वार्थे अण् वा ।) आन्ताय । कुल-
क्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।
“यस्मिन् देशे य आचारः पारम्यक्रममागतः ।
तत्र तं नावमन्येत धर्म्मस्तत्रैव ताडय ॥”
इति विवादभङ्गार्थव ॥
परम्यराया भावश्च । (यथा, महाभारते ।
६।११७।२७।
“निष्ठेतिषु च सैन्येषु पारम्यर्थेण सर्वशः ।
विमुक्तकवचा सर्वे भीष्मभीष्मराक्षिपा ॥”)
पारम्यर्थोपदेशः पु (पारम्यर्थेण गुरुपरम्यराया
प्राप्त उपदेशः ।) उपदेशपरम्यरा । तत्
पथाय । ऐतिह्यम् २ इतिह ३ । इत्यमरः ।
२।७।१२ । परम्यरेव पारम्यर्थं स्वार्थं
व्याप्य पारम्यर्थोपदेशः पारम्यर्थोपदेशं तत्र
इतिहशब्दोऽर्थः । यथा । इतिह उद्धृतं
इह वदे यच्च प्रतिवसतीति । इति एवं रूप-
हन्ति गच्छति इतिह हनननादिति ड ।
इतिह शब्दात् स्वार्थं व्याप्य ऐतिह्यम् । इति
भरतः ॥
पारलौकिक, त्रि, (परलोके भवः परलोकाय
हित इति वा । परलोक + ठञ् । “अनु-
श्रुतीकादीनाम् ॥” ७।१२ । इति निष्ठादुभय
पदस्यैव उद्भि ।) परलोकसम्बन्धी । यथा,—
“दानपात्रमधममर्णमिष्टैक-
याहि कोटिगुणितं दिवि हाथि ।
वायुरेति सुकृतैर्वेदि कर्तुं
पारलौकिककुसौदमसीदत ॥”
इति नैषधे ५।६२ ॥
(तथा च महाभारते १३।१११।१६।
“तस्मात्प्रायागतेरर्थधर्म्मं सेवेत पण्डितः ।
धर्म्मं एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥”)
पारवत, पु, पारावत । इति द्विरूपकोषः ॥
पारश्वः पु, अर्द्धायां विप्रतनयः । इत्यमरः । ३।
३।२०६ । स तु निषादजातिः । यथा,—
“नाक्षत्रादेषकन्यायाममण्डो नाम आयति ।
निषादः अज्ञकन्यायां यः पारश्व उच्यते ॥
अज्ञकन्यायाः कन्यायां निषाद उतपद्यते यत्

पाराय

सञ्ज्ञानरेण पारश्वोच्यते । तस्योपनयन-
सञ्कारनिविधमाह ।
स पारश्वमेव श्वस्तस्मात् पारश्वः स्मृतः ॥
स जीवमेव श्वस्तुल्यः ।” इति मनुकुल्लकभट्टौ ॥
परस्त्रीतनयः । (परश्वरेव स्वार्थे अण् ।)
शस्त्रम् । तत्तु लौहम् । इति मेदिनी । वे ६ ॥
परश्वजाते, त्रि ॥
पारशीक, पु, पारशीक । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥
पारश्वः, पु, (परश्वधेन युध्यतेऽसौ परश्वः प्रह-
रयमस्येति वा । परश्वध + “तदस्येति” अण् ।)
परश्वधारी । पारश्वधिक । इति हेमचन्द्रः ॥
पारश्वधिक, पु, (परश्वः प्रहरयमस्य । “पर-
श्वधाट्टय च ॥” ४।४।५८ । इति ठञ् ।)
परश्वहेतिक । कुठारधारी । तत्तु पर्यायः ।
पारश्वः २ परश्वधातुश्च ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
पारश्विक, पु पारशीक । इति शब्दरत्नावली ॥
पारशी स्त्री पारश्वभावा । पारसदेशभव-
विद्यादि । तदारभ्य इति यथा,—
“व्याख्यासामवापूज्यैरेवतीभरणीहवे ।
विशाखार्जोत्तरावाट्टशतमे प्रायवाचरे ॥
लगे स्थिरे सप्तर्क्षे च पारशीमारवौ पठेत ॥”
इति गणपतिसुहृत् ॥
पारशीक, पु, पारशीकदेशीयवधोऽठक । तत्त-
पथाय । वानाद्युज २ । इति कैचिदित्यमर-
टीकायां भरतः ॥ परादन ३ आवट्टञ्च ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, अश्ववैद्यकी ६।८।
“पारशीकास्तान्जिकामा कोक्काणां कैचि-
दुन्नता ॥”)
देशविशेषः । तत्तु पर्यायः । पारश्विक २ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तद्देशीयत्वे, त्रि ॥ (यथा
रघु ४।४।६० ।
“पारशीकास्तो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्तना ॥”)
पारश्वेण्य, त्रि (परश्वेयां जातः । “कल्याण-
दीनामिन्द्रः ॥” ४।१।१२६ । इति ठक
इनेकादेशश्च । तत्तु उभयपदद्वयः ।) परश्वेया
स्तु । इत्यमरः । २।६।२४ ॥
पारा स्त्री, (पारोऽस्यस्या इत्यञ्च तत्तदार्थः ।)
नदीविशेषः । सा तु पारिप्राञ्चपर्यन्तोऽङ्गवा
इति मेदिनी । २।५६ ॥ (यथा, मात्स्ये ११३।२४।
“पारा चर्मखलीं रूपा विदुषा वेणुमथपि ॥”)
पारापव, पु, (पारे गिरिनद्यादिपरपारे यद्वा,
पाराध्यापतति लोभादिति । पत + अच् ।)
पारावत । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
पारापार, पु (पारश्चापारश्चाख्येति । “अग्रं
आदिभ्योऽण् ॥” ५।२।१२७ । इत्यच् ।)
पारावार । इति द्विरूपकोषः ॥
पारायण स्त्री, आकल्यवचनम् । इत्यमरः । ३।
२।२ ॥ “पार समाप्तिं अयते गच्छति प्राप्नोति
पारायणं नन्द्यादित्वादन । आविष्टलिङ्गत्वा-
द्विभक्तिज्ञेन सामानाधिकरण्यापि स्त्रीवचनं
पारायणम् । यथा वातुपारायणम् । इत्य-

पाराय

श्रीपार्वत्युवाच ।

भविष्यति कथा चात्र आगन्तव्य कुटुम्बिभिः ॥

तेषु हरिकथा केषिदूरे चाधुतकीर्तना ।
 स्त्रिय' मूढादयो ये च तेषां बोधो यतो भवत ।
 देष्टे देष्टे विरक्ता ये वैष्णवा कीर्तनोत्सुका ।
 तेष्वेव पञ्च प्रेक्ष्य तल्लेखनमितीरितम् ॥
 सतां समाजो भविता सप्तरात्र सुदुर्लभ ।
 अपूर्वसरूपैव कथा चात्र भविष्यति ॥
 श्रीभागवतपीयूषकथासु रचञ्जमटा ।
 भवन्तश्च तदा श्रेष्ठमायासु प्रेमततपरा ॥
 नावकाश्च कदाचिद्वा दिनमात्र तथापि वा ।
 सर्वथा गमन काय्य क्षणोन्नेव सुदुर्लभ ॥
 यवमाकारण्य तेषां कर्तव्य विनयेन च ।
 आगन्तुकानां सर्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत् ॥
 तर्हि चैव बने चापि गृहे वा श्रवणं स्मृतम् ॥
 विशाला वसुधा यत्र कर्तव्यं तत्कथास्थानम् ॥
 शोधनं माजनं भूरेर्लेपनं धातुमखनम् ।
 गृहोपस्करमुद्भूतं गृहकोणे निवेशयेत् ॥
 अन्वाकं पश्चाद्गतो यत्नादास्तीर्णानि प्रलेपयेत् ।
 कर्तव्यं मण्डपं प्रोचै कदलीध्वजमल्लितम् ॥
 फलपुष्पदलैर्विश्वं क विताने च विराजितम् ।
 चतुर्दिक्षु ध्वजारोपो बहुसम्पद्विराजित ॥
 ऊह सप्तैव लोकाश्च कल्पनीया सुविस्तरम् ।
 तेषु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीया प्रबुध्य च ॥
 पूज्य तेषामासनानि कतथायानि यथोत्तरम् ।
 वस्तुञ्चापि तथा दिव्यभासनं परिकल्पयेत् ॥
 उदङ्मुखो भवेदक्ता ओता वै प्राङ्मुखस्तदा ।
 प्राङ्मुखोऽथ भवेद्वक्ता ओता चोदङ्मुखस्तदा ॥
 अथवा पूर्वदिक् ज्ञेया पूज्यपूजकमध्यत ।
 ओतृणामागमं प्रोक्तो देशकालादिकोविदे ॥
 विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्रविमुद्दिमान् ।
 दृष्टान्तकृष्णो धीरो वक्ता कार्यैर्भतिविशुष्ट ॥
 अनेककर्मेविभ्रान्ता स्त्रेया पात्रकृत्वादिन ।
 युक्तशास्त्रं यथोचारे व्याख्यास्ते येऽप्यपण्डिता ।
 वस्तु पार्थं समयायमन्यं स्थाप्यस्तथाविधि ॥
 पण्डितं सश्रयच्छेता लोकबोधनततपर ॥
 वक्ता चौरं प्रकर्तव्यं दिनादन्वाकं व्रताप्तये ।
 अरुणोदयेऽसौ निर्वन्धं शौचं स्नानं समाचरेत् ॥
 मण्डलं च प्रकर्तव्यं तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा ।
 कृत्वा सुदृश्यं मन्त्रेण चरेत् पूजाविधिं क्रमात् ॥
 प्रदक्षिणनमस्कारान् पूजान्ते स्तुतिमाचरेत् ॥
 सस्वारसागरे मय दीनं मां करुणानिधि ।
 कर्मसाहचर्यहृताङ्गं मासुहृदं भवार्यवात ॥
 श्रीमद्भागवतस्यापि तत पूजा प्रयत्नत ।
 कर्मसा विधिना प्रीत्या धूपदीपसमन्विता ॥
 ततस्तु श्रीफलं हृत्वा नमस्कारं समाचरेत् ।
 स्तुतिं प्रसन्नचित्तेन कर्मसा केवलं तदा ॥
 श्रीमद्भागवताख्यं प्रत्यक्षं कृत्वा एव हि ।
 स्त्रीक्षतोऽपि मया नाथ । सुहृत् भवसागरे ॥
 मनोरथो मदीयोऽयं सफलं सर्वथा त्वया ।
 निविष्टेनेव कतयो दासोऽहं तव केशव ॥
 एवं दीनं वचं प्रोक्तुं वक्ताश्चात्र पूजयेत् ।
 सभूय वस्तुभूषाभि पूजान्ते तच्च सक्तयेत् ॥
 युक्तरूपप्रबोधनं सर्वशास्त्रविशारद' ।

एव नगाद्वयञ्जसिन् समसि आदिमसि ।
 गङ्गाकङ्का न नङ्का गङ्गा कार्ग्यादिभङ्गि ।

पुष्पाकारं च वस्तु च पूजा वाच्यं तन्मत्स्यत ॥

पराध

"सा"स्तु श्रीमाम्ना ओष्ठभ्यश्चाय दीयताम् ।
 "उक्तं" । अथ विना वीर्येण वीर्यप्राप्तौ तत ॥
 जयशब्दो नम शब्दः शरुशब्दश्च गीयताम् ।
 त्रिभ्यो वाचकभ्यश्च विरामत्रयं दीयताम् ॥
 "स्तुतुं" इत्येत ओत । गीता वाच्यः परेऽहनि ।
 मृदुल्यश्चेतदा हाम कर्त्तव्यं कर्मश्रान्तये ॥
 प्रविश्लोकश्च लुङ्गुया हादना दशमस्य च ।
 पायव दधि सपिच तिलादिमृशयुतम् ॥
 अथवा हवन कुम्भान्नायस्त्रा सुवर्णाहित ।
 तन्मयत्वात् पुराणस्य परम्परास्य तत्त्वत ॥
 हामाश्रितौ बुधो दोषो द्वाप्राप्तपलविद्वये ।
 शानाच्छिद्रनिरोधार्थं न्यनताधिकवताख्यौ ।
 दोषयोः प्रश्नमार्थंनु पठेन्नामसहस्रकम् ॥
 तेन स्यात् सफल सर्वं नास्थस्मादधिक यत् ॥
 द्वादश भाषणान् पञ्चाङ्गो जयेन्मनुपायवै ।
 दद्यात् सुवर्णं धेनुश्च व्रतपूर्णत्वविद्वये ॥
 शस्तौ पलत्रयमित् सर्वसिंह विधाय च ।
 तन्नास्य पुस्तकं स्याथ लिखितं शलितावरम् ॥
 संपूज्यावाहनाद्वैष्णवपचारैः सदस्त्रियम् ।
 जङ्गभूयसगन्धार्थे पूजिताय यतात्मने ॥
 आचार्याय सुधीर्ह्या सुक्तं स्याद्भववन्नेन ।
 एवं कर्तुं विप्रानि च सर्वपापनिवारणे ।
 फलदं स्यात् पुराणसु श्रीमद्भागवतं मुमम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं चायस्यय ॥
 इति ते ज्ञेयं सर्वं किं भूय श्रीलुमिच्छसि ॥
 श्रीमद्भागवतैवेव भक्तिरुक्तिः प्रकाशिता ॥"
 इति प्राज्ञोत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये
 ६ अष्टाध्यायः ॥

पारायणिक', पुं, (पारायणं वर्णयतीति । पारा-
यण + "पारायणसुरायणेति" ५।१। ७२।
इति लृप् ।) पाठक । व्याख । इति विद्वान्ना
मीहरी ।

प्रसारक इ (पृ. पूर्ति + क्त । प्रार पूर्ति
 ऋण्वीति । ऋ गतौ + लृक् ।) प्रसार ।
 इति प्रसारवाचकः ।

परायत, पुं, (यारै सिद्धिदुर्गमत्वादिपरपारे
 जायततीति । पार+आ+यत+अच् । छत्रो-
 दरादित्यात् प्रत्य ३ । उज्ज्वलीयमै ब्रह्मचर्या-
 देवाख्य तथात्वम् । ब्रह्मा, परावद्दूरदेश-
 क्षमिण्यन्तरीयादिदूरदेशे भव उज्ज्वल-
 मानं सन् स्थित इत्यर्थः । परायत+अच् ।)
 यत्थिविशेष । यावरा इति भाषा । तत्पुण्यात् ।
 द्वैतकण्ठः २ कपोत ३ रत्नकोषण ४ । इति
 रमन् ॥ पारायत ५ कषरव ६ कषर-
 कोषण ७ मदनकाङ्करव ८ कामी ९ रत्न-
 चय १० मदनमोहननाम्निकावी ११ कक्षी-
 रव १२ यक्षकोतक १३ । (यथा,—

“विहो बली विरदकुञ्जरमांसमोषी
 स्ववसरेषु कुर्वते रतिमेकवारम् ।
 धारावत खलु शिलाकण्ठमांसमोषी
 कामी भवेदुद्दिग वद कोट्यं वैतु” ॥
 दशकुलः ।

पृष्ठकः ॥)

पारावा

अस्य मांसगुणा । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् ।
गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पित्ताक्ष्मादाहनाशित्वम् ।
बल्यत्वम् । वीर्यवृद्धिदाढत्वम् । इति राज-
निघण्टु ॥ रसे पाके स्वादुत्वम् । कषायत्वम् ।
विशदत्वञ्च । इति राजवल्लभे ॥ तद्धेयो यथा,—
“पारावतोऽथो वगदेशी कामुकी घुलघुलारव ।
पारावताङ्गिपिच्छञ्च श्रेयो गलरवञ्च स ॥”

इति राजनिघण्ट ॥

मर्कट । तिन्दुक । इति मेदिनी । ते २१२ ॥
 गिरि । इति हेमचन्द्र ॥ (नागविशेष । यथा,
 महाभारते । १ । ५७ । ११ ।)

“पारावत परिजात पाण्डुरो हरिश्चन्द्रः ।
विहङ्ग शरभो मेघ प्रमोद सङ्घतापन ।
येरावतकुलादिते प्रविष्टा ह्यथवाहनम् ॥”
अश्ववर्गाणामन्यतम । यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
“दाक्षिणामलकमातुलुङ्गाञ्जातककपित्थकरमई
वदरकोलप्राचीनामलकतिलिङ्गीककोशाश्वभय
पारावतवैजफलकुपाश्ववेतसदशशठतक्रुरा
शुक्लवीचीरकतुषोदकधाव्याम्बप्रभृतीनि समा-
सेनाम्नो वर्गः ॥” * ॥ परावृ शचीरहङ्कारावृ
अवति रचतीति । अव रचन्ते + अङ् । तत
पारावते इदमिति । तस्येदमिच्छन् । दक्षामेवञ्च
शुभ । इति चिन्तामणि ॥)

पारावतपदी, स्त्री, (पारावतस्त्रीय पदी स्त्री
यस्या । डीव । पद्माव ।) पारावताङ्गि ।
यथापदौ इति भाषा ॥ इति रत्नमाणा ॥
काकजङ्गा । इति राक्षसिर्घण्ट ॥ (यथा,
सुश्रुते पितृवृत्तिस्थाने । ६ अध्याये ।
“पारावतपदीपदीवाङ्मौषीकपराङ्मौषीकौ ॥

कण्टकायां यत्तत्पक्ववृत्तं कुक्षिमुदोजयेत् ॥^{११}
 पारोवत्तद्भिः, श्री (पारोवत्तस्य अङ्गिरि
 अङ्गिर्मूत्रं यस्याः ।) ज्योतिष्मती । इत्यमरः ।
 २ । ४ । १५० ॥

पारावताक्षिमिच्छं पुं, (पारावताक्षिरिव मिच्छं
यश्चातप्रदेशो बख्य ।) वगदेशैवपारावत ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पारावती, स्त्री, (पारावतस्यैव अनिरुद्धस्या इति ।
 अथ । ततो ङीव ।) गोपगीतम् । नदीभेदः ।
 (वक्षा, हारौते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
 "तथा नर्मैस्त्वती वेनवती पारावती तथा ॥"
 त्वत्कीर्णम् । इति भेदिसौ । ते २१२ ॥

भारावारं, जौ, (पार वखादिपरवर आहयो-
 तीति । आ + उ + “कर्मण्यस्य” । ३, २, १ ।
 इत्थम् ।) तट्ठवम् । इति मेदिनी । ३, २८ ।
 पापारवारं पुं, (पारारवारं तट्ठवम् पार आवर-
 रण वा आवरणेति । अच् ।) सप्तम । इत्थ-
 म् । १, १० । १ । (वधा, देवीभागवते ।
 १ । ५ । ५६ ।

“ब्रह्म कौत्सात् कथयितुमशक्तं स तु नरः
 तत्र पारावाराकलनचक्रं स्थापयामास ॥”
 पारावारीकः, वि, (पारावार गण्यतीति।
 पारावार + “दाकाकारपारावारीकौ” ॥ ४ ॥ २।

पारिजा

६३ । इत्थञ्च "अवारपाराविग्रहीतादपि विप-
रीताच्चेति वक्तव्यम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्वा ख ।)
पारावारे गच्छति य । पारावारग्रन्थात्
शीनुप्रत्ययनिबन्धन ॥

पाराशर, स्त्री, (पराशरेण कृतमिति । पराशर
+ अण् ।) पराशरोक्तभिस्तुल्यम् । इति
पाराशरिष्यष्टौकायां भरत ॥ (सप्तपुराण-
विशेष । इति पुराणम् ॥ वृत्तविशेष । यथाह
चक्रदत्त ।

“यन्मूर्तिवलागुह्यस्य पञ्चमूलौ तुला यचेत ।

सूर्योपासकभाष्ये तत्र पात्रे पचिदुद्धतम् ॥
 घात्रीविदारौ चूर्णसे त्रिपात्रे पच्योमैखे ।
 सुपिष्टेर्जौवनौये च पाराशरमिदं दृतम् ॥”)

पाराशर, पुं (पराशरस्यापत्यं पुमान् । परा-
शर + “कृष्यन्वकेति ।” ४। १। १४। इत्यण ।
यासद्देव । इति शब्दरत्नावली) (पराशर
ज्ञतस्तुतिसंहिताविशेष । यथा,—
“कृते तु मानवे धर्मस्वेतावर्णं गौतमं स्मृतं ।
ज्ञापरे श्रद्धलिखितं कलौ पाराशरं स्मृतं ।”
अस्य विशेषविवरणानु पराशरशब्दे ब्रह्मम् ॥)
पराशरसम्बन्धिनि, जि ॥

पराशरकल्पिक, पु, (पराशर पराशरकृत
कल्पसूत्र वेत्ताधीने वा। “विद्यालक्षणकल्पसूत्रा-
धिते यत्कल्पम्” ४। २। ३०। इत्यस्य वार्त्ति-
कोन्मा ठक।) पराशरकल्पाध्यायी। परा-
शरकल्पवेत्ता। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाराशरि, पु, (पराशरखापलम् । “अत इह ।”
३।१।२५। इतीज ।) वेदव्यास । इति
भूरिप्रबोध ।

पाराशरी, [न] पु, (पाराशर्येण पोक्त भिक्षु-
मप्रीति इति । पाराशर्य + "पाराशर्यशिक्षा-
विधौ भिक्षुनटच्छयौ ।" ३ । १ । ११० ।
इति श्रुतिः ।) मखरी । चतुर्थाश्रमी । परा-
शरेण पोक्त भिक्षुश्च इत्यर्थे खे पाराशरं
तद्व्यतिरेक्याध्ययनावेत नैकाणादिति इन् ।
इत्यमरभरतौ ।

पाराशर्यं, पुं, (पराशरखापत्यम् । पराशर+
“गर्गादिभ्यो यञ ।” ४। १। १०५। इति
यञ ।) व्यास । इति शब्दरत्नावली ॥ (कथा,
देवीभागवते । १। ४। ३२।

“पाराशर्य ! महारभाग ! यत्तु पुच्छसि
मामिह ।”)

पारिकाङ्क्षी, [न] पुं, (पारमकाङ्क्षीति । ईति ।
 पारि ब्रह्मज्ञानं तत् काङ्क्षतीति । काङ्क्ष च +
 ङिनि ।) तपस्वी । इत्यमर । २ । ७ । ४२२ ॥
 जङ्गली । इति धेमायन । ४ । ४७४ ॥

पारिजात, पुं (पादमख्याकौचित् पारो वसुद्रमकाव
जात । वसुद्रममध्यकाले तद्गर्भजातत्वात् तथा
त्वम् । पारियोद्भेजात् इति कश्चित् ।) पारि-
भद्रवृक्ष । सुरतरु । इति मेदिनी । त, २११ ॥
(वसुद्रममध्यकाले तद्व्यावृत्तिकाया अथा,
भागवते । ८ । ८ । ६ ।

पारिजा

“ततोऽभवत् पारिजातं सुरलोकविभूषणम् ।
पूरयत्यर्धेनो योऽर्थे शब्दं सुवि यथा भवान् ॥”
अथोत्पत्तिश्चरति यथा,—

“अदितादुक्ततादृशो देवराजो जनार्दनम् ।
यथावत् पूजयामास बहुमानपुरं सरम् ॥
ततो दृष्टं कृणोऽपि सत्त्वभासावहायवान् ।
देवोदानानि सर्वाणि नन्दगादीनि सत्तमम् ॥
दृष्टं च सुगन्धात् भञ्जरीपुङ्गवादिभ्यम् ।
श्रौत्वाऽहंकरं दिव्यं बालपङ्कजशोभितम् ॥
मथ्यमानेऽन्ते जातं जातरूपमयत्नम् ।
पारिजातं जगन्नाथं केशवं केशिखण्डम् ॥
तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सत्त्वभासां द्विजोत्तमम् ।
कस्मान्न हारकामेष नीयते कृष्ण । पादपम् ॥
इत्युक्तं च प्रहृष्टेन पारिजातं गच्छति ।
आरोपयामास हरिश्चन्द्रपुष्पैर्नृपारिभ्यः ॥
भो शची देवराजस्य मङ्गिणी तत्परिग्रहम् ।
पारिजातं न गोविन्द । हर्षमहर्षि पादपम् ।
शचीविभूषणायां देवैरन्तमन्यने ।
उत्पत्तिर्दृष्टा न चैवो यद्वैलेन गमिष्यति ॥
अवश्यमस्य देवैर्नो निष्कृतिं कृण्वेत् । वास्यति ।
बन्धोदयकरं शक्रमनुयास्यन्ति चामरा ॥
तद्वत् चक्रेर्देवैर्विषयेषु तवाच्युतम् ॥
विपाककटुं यत् कर्म न तच्छेषाणि पङ्कितम् ॥
इत्युक्ते तैरवाचेतान् सत्त्वभासां कोपिनी ।
का शची पारिजातस्य कोऽयं शक्र सुरा-
धिप ॥
सामान्यं सर्वलोकानां बन्धोऽन्तमन्यने ।
समुत्पन्नं सुरा कस्मादिको यस्मात्ति वाचय ॥
यथा सुधा यथेवैष्यथा श्रीवैरदक्षिण ॥
सामान्यं सर्वलोकस्य पारिजातस्तथा तव ॥
भतुवाहुमहागम्भीरं बन्धुं यथा शची ।
तत् कथ्यतामलं चान्ध्यां सत्त्वाहारवति हुमम् ॥
कृष्णतां वै हतं गत्वा प्रीतिर्वा च न मम ।
सत्त्वभासां वदस्वैतदिति गम्भीरतां चरम् ॥
यदि त्वं दयिता भर्तुर्देवि वज्रं पतितम् ॥
मङ्गलैर्देवतो दत्तं तत् कारय निवारयम् ॥
जानामि ते पुति शक्रं जानामि चिद्वैश्वरम् ।
पारिजातं तवाप्येन मातुषो हारकामि ते ॥

श्रीपराशर उवाच ।

इत्युक्ता रक्षिणी मर्मा श्रद्धां कपुर्धनोत्तिम् ।
शची शीतवाहनामास सुतां च निवृत्तादिभ्यम् ॥
ततः समस्तदेवानां सेवे परितृप्ती हरि ।
प्रययौ पारिजातार्धमिन्नो बोधयितुं द्विजम् ॥
ततः परिवर्तिताः शक्रादाम्बुजवरादुधा ॥
बभूवुस्त्रिदशं सन्ना शक्रं वचकरे क्षितिम् ॥
ततो निरीक्ष्य गोविन्दो नन्दगाजोपरिहितम् ।
शक्रं देवपरीक्षारं दुष्कां च वृक्षस्थितम् ॥
चकार शक्रनिर्घोषं दिव्यं कृष्णं वृक्षम् ॥
ततोऽपि च शक्रात् सत्त्वभासावहायवान् ॥
क्षिप्रैश्चैववाक्त्रिभुजैश्चैव सत्त्वभासां ॥
जगत्वा वाचवो वक्त्रं कृष्णं च सुदर्शनम् ॥
ततो हारकानां सर्वं जैलोकं द्विजवत्तमम् ॥

पारिजा

वक्त्रं चक्रधरौ दृष्ट्वा देवराजजनार्दनौ ॥
क्षितिं वक्त्रमथेन्द्रं जगत्वा भगवान् हरि ।
न सुमीच तथा चक्रं शक्र । तिष्ठति चात्रवीत ।
प्रनष्टवक्त्रं देवेशं गच्छन्तवाह्वनम् ॥
सत्त्वभासां वीक्ष्य पलायनपरायणम् ॥
जैलोकेश्वर । नो युक्तं शचीभर्तुं पलायनम् ।
पारिजातसंगाभोगां त्वाप्तुमस्यास्यते शची ॥
श्रीपराशर उवाच ।

इत्युक्तो वै निवृत्ते देवराजस्तथा द्विजम् ॥
प्राह चैनामलं चक्रि । सत्त्वां खेदातिविस्तरे ॥
न चापि सर्गैश्च हारस्थितिकतां क्षिणस्य य ।
क्षितस्य तेन मे प्रौढा जायते विभूषणिया ॥
यस्मिन् जगतः सकलमेतदनादिमर्थं
यस्माद्वयस्य न भविष्यति सर्वभूतम् ।
तेनोद्भवप्रलयपालनकारणेन
प्रौढा क्रय भवति देवि । निराकृतस्य ॥
सन्तुतो भगवानित्य देवराजेन केशव ।
प्रहृष्टं भावगम्भीरमुवाचेन द्विजोत्तमम् ॥
देवराजो भवानिन्नो वयं मत्तार्तां जगतपते ॥
क्षयस्य भवतैवेतदपराधं कृतं मया ॥
पारिजातसत्त्वभासां नीयतामुचितं त्वम् ॥
यद्वैतोऽयं मया शक्र । सत्त्वा वचनकारणात् ॥

श्रीशक्र उवाच ।

विमोहयति मांश्रीश । सर्वोऽहमिति किं वदन् ।
जानीमस्मां भगवतो न तु सत्त्वविदो वयम् ॥
नीयतां पारिजातोऽयं कृष्ण । हारवर्णैः पुरीम् ।
मर्त्यलोके जगतां सुते नाय वै स्यास्यते सुवि ॥
तथेयुक्ता च देवैर्नृपमागमं सर्वं हरि ।
हर्षमुत्पादयामास हारकावाचिनां द्विजम् ॥
अवतीर्ष्याथ गच्छात् सत्त्वभासावहायवान् ।
निष्कुटे स्थापयामास पारिजातं महातरुम् ॥
यमभ्येत्य जनं सर्वं जातिं स्मरति पौर्णिकीम् ।
वास्यते यस्य पुष्पाणां गन्धोऽनुरोऽपि नियोजना ॥
ततस्तं यादवा सर्वं देहवन्मानमाश्रुवान् ।
दृष्ट्वा पादपे तस्मिन् कृष्णो मुखदर्शनम् ॥
इति विष्णुपुराणे पञ्चमेऽंशे पारिजातश्चरति ॥
१ । ११ अध्यायौ । (देवावतकुलजातनाम
विशेषः । बर्वा, महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
अविशिष्टः । बर्वा तत्रैव । २ । ५ । ११ ।
“मरिचिकास्तैश्च रक्षिणः । देवतेन च घौमता ।
सुतुष्टेन च सौम्येन देवैर्वैरमित्युति ॥”
तन्महाशक्तिविशेषः । यथा आगमस्तत्त्वविकासे ।
“सुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगवारतुतमम् ॥”
पारिजातकं, पुं पारिखोद्भवात् पारिजात
कार्यं क । पारे जातो विष्णुपत्न्या पारि-
जातेति शब्दित । इत्यागमः । देवतकं । तत्-
प्रमाणं । मन्दार २ । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ।
पारिभ्रमश्च । पाणितामादार इति भाषा ।
“पारि पारं प्राप्तं जातं कृष्णं यत् । पारिभ्रमे
तु मन्दावनेन्दारं पारिजातकं ।” इति ब्रह्म-
वज्रम् ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ।

पारिपा

पारिपाथ, त्रि (परिपाथे विवाहकाले लब्धम् ।
परिपाथ + पाथ ।) परिपाथलब्धं धनादिकम् ।
यथा,—

“मातु पारिपाथं स्त्रियो विभजेरन् ॥”

इति दायभागधृतवशिष्ठवचनम् ॥

पारिपाथ त्रि, (परिपाथमर्हतीति । परिपाथ
+ पाथ ।) यद्वैपकारणश्रयाचनकुलकटा-
हृदि । यथा, मनु । ६ । ११ ।

“अथस्य सयदे चैनां यथे चैव नियोजयेत् ।

श्रीचै धर्मेऽनपक्वाश्च पारिपाथस्य चैवये ॥”

“पारिपाथस्य यद्वैपकारणस्य श्रयाचनकुल
कटाहृदिदेवचैव एनां नियोजयेत् ॥” इति
तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

पारित्या, स्त्री, (परितस्तथाभूता परित्या ।
तत् स्तार्थे पाथ ।) श्रीमन्त्रिकास्थितस्तथादि-
रचितपट्टिका । चित्ती इति भाषा । तत्-
प्रमाणं । बालपाशा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥

पारितोषिक, त्रि, (परितोषिकं लब्धं परितोषा
दागतं वा । परितोष + शैविककृत् ।) आनति
करम् । परितोषजनकमयम् । यथा —

“ममपि चक्रशेखर-शरासनारोपणप्रथमवा-

, दिन पारितोषिकं धारयति ॥” इति सुरारि ॥

पारिन्, पुं, (पारिन् + पृथोदरादित्वात् इत्थं ।)

विह । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥

परिपन्थिक, पुं, (परिपन्थं पन्थानं वर्णयित्वा
आप्य वा तिष्ठति परिपन्थं हन्तीति वा । “परि
पन्थश्च तिष्ठति ॥” ४ । ४ । ६६ । इति ठका ।)

चौर । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५ ॥

परिपाथ, स्त्री, (परिपाठी + पाथ ।) परि
पाथा भावः । परिपाठीशब्दात् भावे व्याप्रथय ॥

परिपाथ, पुं, पन्थविशेषः । तत्प्रमाणं । पारि-
याच २ । इति शब्दरत्नावली । च तु विन्ध्यस्य
पश्चिमे मानवदेशस्य सीमापन्थः । (अथ
हि भारतस्यास्य वर्षस्य कुलपन्थानामन्यतमम् ।
यथा, मार्कण्डेयः । ५७ । ११ ।

“महेन्द्रो मलयं सत्त्वां सुतिमातृचपन्थम् ।

विन्ध्यश्च पारिपाथश्च सत्त्वैवाव कुलापन्ता ॥”

अस्मादुद्भूतयो यथा, तत्रैव । ५७ । १६ — २० ।

“वेदस्तुतिर्नैवती वृक्षो विन्दुरेव च ।

वेत्ता वानप्रस्थो चैव सदागौरा मण्डो तथा ।

पारा चलेखती नृपी विदिषा वेत्तवत्तपि ।

श्रिप्रा ज्ञवर्णी च तथा पारिपाचाभ्यां

स्तृता ॥”)

पारिपाथिक, पुं, (पारिपाथ + स्तार्थे कृत् ।)

पारिपाथपन्थः । इत्यमरः । २ । ३ । ११ ॥

पारिपाथिक, पुं, (परिपाथं वर्णयति इति ।

परिपाथं + “परिपुच्छ” ।) ४ । ४ । २६ ।

इति चकारात् ठका ।) नन्वा पार्थिवः ।

इति हेमचन्द्रः । त्रि, पार्थिवर्त्तः । यथा, अमर-

कोषः । १ । ३ । ६१ ।

“मातरं पिङ्गलो दक्षकक्षांशो पारि-

पार्थिवः ॥”

पारिभा

पारिभव, चि, (परि + भु + अच् । तत प्रज्ञा-
द्यम् ।) चञ्चलम् । इत्यमर ॥ ३।१।७५ ॥ (यथा,
रघु । ३।११ ।

“तयोपचाराङ्गलिखितवृत्तया
नन्द पारिभवनेत्रया वृप ॥”)

आकुल । इति मेदिनी । वे, ६ ॥ (जौ, तीर्थ-
विशेष । यथा महाभारते । ३।८३।१२ ।
“तत पारिभव गच्छेत्तीर्थ जैलोक्यविश्रुतम् ।
अग्निहोमातिरात्राभ्यां फल प्राप्नोति भारत ॥”
यु, जलपक्षी । इति रामायणम् ॥ यथा, रामा
यणी । ४।२७।२३ ।

“पारिभवशूनेच्छुष्टा बहिर्गौक्षनिनादिता ।
रमणीया नदी सौम्या सुनिसङ्गनिवेविता ॥”
पञ्चममन्त्ररौप्यप्रकृतिविशेष । यथा हरि
वर्षे । ७।२७

“देवाश्चाभूतजसस्तथा प्रकृतयोऽपरे ।
पारिभवश्च रेभश्च मनोरन्तरसुच्यते ॥”)

पारिभ्र, पु, (परितो भ्रममस्मात् । परिभ्र-
स्तत प्रज्ञाद्यम् ।) वृत्तविशेष । पालिता
मादार इति भाषा । ततपथ्याय । निम्नतर २
मन्दार ३ पारिजातक ४ । इत्यमर ॥ २।४।२६ ॥
रक्तकुसुम ५ कृमिज ६ बहुपुष्प ७ रक्तकेसर ८
इति राजनिघण्टु ॥ अथ गुण । अनिल-
स्त्रिगुणमेद कृमिनाशित्वम् । अथ पुष्पगुण ।
पित्तरोगकण्ठवाधिनाशित्वम् । इति भाव
प्रकाश ॥ देवदारु । इति मेदिनी । सरल
वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञवाहस्य
पुत्रविशेष । ज्ञचक्षीपस्य वर्षविशेष । यथा,
भागवते । ५।२ । ६ ।

“तद्द्वीपाधिपति प्रियव्रतात्मजो यज्ञवाह
स्त्वसतेभ्यस्तन्नामानि सप्त वषाणि यमजत् ।
सुरोचन सौमनस्य रमणक देववह पारिभ-
माप्यायनमभिज्ञातमिति ॥”)

पारिभ्रक, पु (पारिभ्र एव । स्वार्थे कन् ।)
देवदारुवृक्ष । इत्यमर ॥ (यथा, महाभारते ।
१।१०५।३ ।

“प्रलाशैस्तिलकैश्चैत्रैश्चम्यकै पारिभ्रकै ॥”)
निम्नवृक्ष । कुष्ठोषधे जौ । इति राज-
निघण्टु ॥

पारिभाय, जौ (परिभाय रोगादिनाशाय
हितम् । परिभव + अच् ।) कुष्ठोषधम् । इत्य-
मर ॥ २।४।२६ ॥ परिसुवो भाव । जामिनी
इति भाग ॥ यथा —

“खाञ्चित् पारिभायश्च क्षान् यज्ञमेव च ।
विभक्ता भातर कुयुर्नाविभक्ता परस्परम् ॥”
इति दायभाग ॥

पारिभाषिक, जौ, (परिभाषाया आगाम् । परि-
भाषा + ठञ् ।) परिभाषयार्थबोधक पदम् ।
यथा तन्त्राधुनिकसङ्केत परिभाषा तथा अर्थ
बोधक पद पारिभाषिकम् । यथा शास्त्र-
काराणां निम्नकृतनदीवृद्धादिपदम् । इति शक्ति
वाद गणाधर ॥

पारिहा

पारिमाख्य, जौ (परिमखलस्य परमाख्यो
भाव । परिमखल + अच् ।) परमाख्यपरि-
माणम् । यथा भाषापरिच्छेदे । १५ ।

“पारिमाख्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥”
पारिसुखिक, चि, (परिसुख वर्तते इति । “परि-
सुखश्च ॥” ४।४।२६ । इति ठक ।) परि
सुखेण तिष्ठति य । सम्मुखवर्ती । परिसुख
शब्दात् धिक्प्रत्ययनिष्पन्न ॥

पारियात्र, पु (परितो यात्रया दृश्यते । “श्रेवे ।”
४।२।६२ । इत्यम् ।) पारिपात्रपत्रम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा गोलाध्याये । ३।४२ ।

“माहेन्द्रशुक्तिमलयक्षकपारियात्रा
सह्य सविन्य इह सप्तकुलाचालाखा ॥”)

पारियात्रिक, पु, (पारियात्र एव । स्वार्थे ठक ।)
पारियात्र । इति हेमचन्द्र । ४।६७ ॥

पारियानिक, पु, (परियान प्रयोजनमस्य । परि
यान + ठञ् ।) अक्षरम् । इति हेमचन्द्र ।
३।४१६ ॥ परिवातिकोऽपि पाठ ॥

पारिरचक, पु, (पारिरचति आत्मानमिति ।
परि + रच् + क्तुल । तत प्रज्ञाद्यम् ।)
मन्त्ररी । तापस । इति हेमचन्द्र । ३।४७४ ॥

पारिश, पु, वृत्तविशेष । पलाशपिपुल इति
गजहृद्व इति च भाषा । तत्पथ्याय ।
फलोश्च २ कपिचूत ३ कमण्डलु ४ गर्ह-
भाण्ड ५ कन्दराल ६ कपीतन ७ सुपा-
थक ८ अथ गुणा । दुर्जरत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । कृमिभ्रुकफप्रदत्वम् । फले अखलम् ।
मूले मधुरत्वम् । कषायत्वम् । खादुमज्जक-
त्वम् । इति भावप्रकाश ॥

पारिषद, पु, परिषदि तिष्ठति य । (परिषदि
साधु । परिषदो यथ इत्यत्र योगविभागात्
य ।) सभास्य । तत्पथ्याय । सभ्य २ सभा
क्षार ३ सभासत ४ परिषदल ५ पयैङ्गल ६
पारिषथ ७ पार्षद ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । २।१ । ३२ ।

“शुक्रकण्ठसुखा सर्वे दिव्या पारिषदास्तथा ॥”
परिषद इदम् । “पञ्चाध्वर्यपरिषदश्च ॥” ४।
३।२३ । इति अथ ।) परिषत्सम्बन्धिनि, चि ॥

पारिषद्य, पु, (परिषद समवेति । “परिषदो
यथ ॥” ४।४।४४ । इति ख ।) पारि-
षद । इति शब्दरत्नावली ॥

पारिहारिक, चि, (परिहारे साधु । परिहार
+ ठञ् ।) परिहारकर्ता । परिहार करोति
य इत्यर्थे धिक्प्रत्ययनिष्पन्न ॥

पारि (यं, पु, (परिह्रियते इति । परि + ह्रि +
यत् । तत प्रज्ञाद्यम् ।) वलय । इत्यमर ॥
परिहारले, जौ ॥

पारिहास्य, जौ, (परिहास + अच् ।) परि
हासस्य भाव । परिहासद्वारा कृतम् । यथा,
श्रीभागवते । ६ । अजामिनीपाख्याने । २।१४।
“साङ्ख्येय पारिहास्य वा स्तोभ हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामप्रह्वमशेषाचहर विदु ॥”

पारिर

“नन्वय पुत्रनामाग्रहीत न भगवन्नाम तन्नाहु ।
साङ्ख्येय पुत्रादौ सङ्कतितम् । पारिहास्य परि
हासेन कृतम् । स्तोभ गीतालापपूरणार्थं
कृतम् । हेलन कि विष्णुनेति सावन्नमपि च
वैकुण्ठनामोच्चारणम् ।” इति तट्टीकाया
श्रीधरस्वामी ॥

पारी, जौ, (पारयत्यनवेति । प पूर्त्तौ + शिच् +
चञ् । ततो डीष ।) पूर । जलसम्प्लव ।
कर्करी । हस्तिपादरज्जु । इति मेदिनी । रे, ५६ ॥
पात्री । पराग । इति विश्व ॥ (पीयतेऽवेति ।
पा + क्तिप् । तन्नातीति । रा + क । डीष ।)
पानपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा
राजतरङ्गिण्याम् । ४।३७३ ।
“कपूरपारीपतित मौरेयमिव हारितम् ॥”)
होहनपात्रम् । इति जटाधर ॥

पारीक्षित, पु, पारीक्षितराज । इति शब्दरत्ना
वली ॥ जनमेजय । पारीक्षितोऽपत्य इत्यर्थे
ध्वाप्रत्ययनिष्पन्न ॥ (यथा, देवीभागवते । २।
११।१२ ।

“तत सुवर्णवर्माक्षो राजा काशीपति किल ।
वपुष्टमां शुभा कन्यां ददौ पारीक्षिताय च ॥”)

पारीण, चि, (पार गामीति । पार + “अवार
पारयन्ताहुकाम गामी ।” ५।२।११ । इति
ख ।) पारगमनकक्षा । पार गच्छति इत्यर्थे
धीनप्रत्ययनिष्पन्न ॥ (यथा भट्टि । २।४६ ।

“त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्त
मध्यासयन्नासनमेकमिन्द्र ॥”)

पारीङ्ग, पु, (पृ पालने + कम्मणि इन् । पारि
पशुस्तस्य इन्द्र ।) सिद्ध । अजगरसर्प । इति
हेमचन्द्र ॥

पारीरण, पु, (पार्थी जलपूरे रण यस्य ।)
कमठ । दण्ड । पटशाटक । इति विश्व ॥

पारु, पु, (पिबति रसानिति । पा + “वाहु
लकात् पिबतेष्वा । ४।११ । इत्यत्र उज्ज्वल
दत्तोक्ता र ।) वङ्गि । सुय । इत्युणादि
कोष ॥

पारुष्य, जौ (पारुष्यस्य भाव । पारुष + अच् ।)
अप्रियभाषणम् । ततपथ्याय । अभिवाद २ ।
इत्यमर ॥ १।६।१४ ॥ तनु चतुर्विधवाङ्मय
पारान्तगतप्रापविशेष । यथा —
“पारुष्यमनुतप्तेव पैशुन्यश्चापि सर्वज्ञ ।
असम्पन्नप्रलापश्च वाङ्मय स्यात्तुर्विधम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पारुषत्वम् । दुष्काक्षम् । इति मेदिनी । वे, १४ ॥
इन्द्रस्यावनम् । इति विश्व ॥ अगुरु । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पारुष्य, पु (पारुष्यस्य भाव पारुष्य दुष्काक्ष
तदिव नीतिवाक्यमस्ति अस्यास्मिन् वा इत्यच् ।)
वृक्षसति । इति मेदिनी । य, ६४ ।

पारिरक, पु, (वधादे पारमोर्त्ते गच्छ
तीति । ईर + क्तुल ।) खड्गम् । इति शब्द
माला ॥

पार्वट, कौ, (पादे घटते इति अच । तत
पृथोदरादित्वात् साधु ।) पाशु । इति हारा
वल्ली । १६२ ॥

पार्थ पु, पृथिवीपाल । (पृथाया अपत्य पुमान् ।
शिवादित्वात् ।) पृथापुत्र । (यथा, महा-
भारते । ३।२३५।१।

“सरस्तदासाद्य वनश्च पुण्य
तत पर किमकुर्वन्त पाथा ॥”

अर्जुन । यथा, भगवद्गीतायाम् । १।२५।

“उवाच पार्थ । पश्येतां समवेतां कुरुनिधि ॥”

अर्जुनवृत्त । इति शब्दचक्रिका ॥

पार्थक्य, कौ, (पृथक् + भावे अण ।) पृथक्त्वम् ।
पृथक् इत्यस्य भाव इत्यर्थे व्याप्रत्ययनियमम् ॥
(“घटप्रदीपवद् अक्षयक्षकयो” पाथक्यमेव ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥)

पार्थिव, कौ, (पृथोभाव । पृथु + अण ।) पृथुता ।
पृथोभाव इति भावार्थे व्याप्रत्ययनियमम् ॥
(पृथनांसा राजा तस्येदमित्यण । पृथुराज-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते । १।३।१४।

“ऋषिभिराचिवी भेजे नवम पाथव वपु ॥”

पाथिव, कौ, (पृथिव्या विकार पृथिव्या भवमिति
वा अण ।) तगरपुण्यम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

पार्थिव पु (पृथिव्या ईश्वर ।) पृथिवी +
“तस्येश्वर ।” ५।१।४२। इति अण ।)

राजा । इत्यमर ॥ (यथा मनु । २।१३६।

“तेषां समवेतानां मातृयौ स्वातकपार्थिवौ ।

राजस्वातकयोश्चैव स्वातको वृपमानभाक ॥”

वतसरविशेष । यथा,—

“बहुश्रुत्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने ।

सौराष्ट्रलाटदेशे च पार्थिवे नात्र सशय ॥”

इति चिन्तामणिप्रवचनम् ॥

पृथिव्या अय इत्यण ।) शराव । इति
त्रिकाङ्गशेष ॥ (पृथिव्या विकार इति । “सर्व-
भूमिपृथिवीभ्यामण्यौ ॥” ५।१।४१। इत्यण ।)
पृथिवीविकृतौ, त्रि । इति मेदिनी । (यथा,
भागवते । १।२।२४।

“पार्थिवाद्वाक्यो धूमस्तस्मादग्निस्त्वयमीमय ॥”

पृथिव्या निमित्त सयोग उत्पत्ती वा ॥

पृथिवीसम्बन्धिनि, त्रि । यदुक्तम् ।

“मधुमत पाथिव रज ॥”

पार्थिवी कौ (पृथिव्या भवा । “दित्तितीति ॥”
४।१।५५। इत्यस्य सूत्रस्य वार्तिके
“पृथिव्या आभौ ।” इत्युक्तेरण । ततो ङीप ।)
सीता । इति मेदिनी । वे ४३ ॥

पार्पर, पु, यम । इति जटाधर ॥

पार्वण्य पु, (पार्वणि यज्ञयाम्य इत्यण ।)
ऋग्विशेष । इति शब्दचक्रिका ॥ (पार्वणि
क्रियते यत् तत ।) अमावास्यापार्वण्यसामान्यौ
कर्त्तव्यश्राद्धम् । यथा,—

“अमावास्यां यत क्रियते तत पार्वण्यसुदाहृतम् ।

क्रियते पार्वणि वा यत्तत पार्वण्यसुदाहृतम् ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥

पार्वणि यत क्रियते इत्यनेनामावास्याया पार्व-
णात्तच्छ्राद्धस्य वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन
पार्वण्यत्वप्राप्तौ अमावास्याया पृथगभिधानं तद्
मावास्याश्राद्धस्य ऋत्विगाद्येन तैव पार्वणेन
विधानेनेत्यादौ यौगिकनानावयवशक्त्यपेक्षया
एकस्या समुदायशक्त्यनुत्वात् अमावास्या
पार्वण्यातिदेशो लभ्यते न तु पूषाष्टकादि
पार्वण्यधर्मातिदेशः ॥” इति आहृतत्वम् ॥ * ॥

सामगानां तस्य प्रयोगो यथा,—

“विप्राप्राप्ता आहृतौ सुखाय क्रमसूचनम् ।
आहृतपूर्वदिने मासस्त्रीत्यागश्चैकभोजनम् ॥

आहृष्टे दन्ताकस्य त्याग ज्ञानं तथोषधि ।
यान्यास्यत्वात् पादशौचे वास्त्वर्चा विष्णुचिन्तनम् ॥

तस्मै पूजा न्यस्त्यानं परभूषामिनेऽथवा ।

तत पिठभ्यश्चाग्रदानं रक्षादीपकुशदिवा ॥

आहृत्युवा च गायत्री देवताय इति त्रिधा ।

ऋत्विजप्रोक्ष्य रक्षाजलस्यापनमेकत ॥

पूर्व विप्रकरे तोय कुशासनमनन्तरम् ।

दक्षिणे देवविप्रस्य पिठविप्रस्य वामत ॥

आवाहनायै न्युक्ष्य ततो गन्दादिपञ्चकम् ।

रेशानौक्रमतो रेखा प्रागग्रा देवमण्डले ॥

नैऋतौक्रमतो रेखा दक्षाय पिठमण्डले ।

पाचार्णां तेषु विन्यासो होमप्रश्नोऽभिहोमक ॥

हुतशेषप्रदानश्च पाचालम्भोऽन्नवेशनम् ।

इदमित्यहुले क्षेपस्तूर्ण्यौ देवे यवस्य च ॥

पित्रे मन्त्रेण नि क्षेपस्तिष्ठत्यापहृता इति ।

मधुनोऽन्नं च नि क्षेपो गायत्र्यास्त्रिर्ध्वपक्षत ॥

मधुवाता लृचा चैव मधुशब्दचयेण च ।

अन्नाभिमन्त्रणं तस्य दानं जलनिवेदनम् ॥

गायत्र्यादिक्रमजपोऽप्यन्नहोमजपस्तथा ।

द्विजाभावेऽपि तृप्रय गायत्र्यादिक्रमश्च ॥

पुण्याख्यानस्य च जप सतिलप्रोक्षिते कुशे ।

अग्निर्ध्वेतिसमन्ताभ्यां सतिलान्ननिवेदनम् ॥

हस्तचालञ्चाचमनं हरिस्तुतिर्जनस्य च ।

पिचार्द्रिक्रमतो दानं गायत्र्यादिजप पुन ॥

अपहृतानिहन्त्रिणां रेखायुग्मं पिठक्रमात् ॥

आसुरो देवतेत्यस्य जप आवाहनं तिलैः ।

अवनेजनदानं च मधुवाता मधुजयम् ॥

अक्षमौ पिठदानं दमलेपापघर्षणम् ।

आचमनं स्तुतिर्विष्णो पाचञ्चालावनेजनम् ॥

अन्नेत्यादिजपो वामावर्त्तेनोदङ्मुखस्ततः ।

आहृत्यामीजपश्चैव आसत्यागोऽङ्गस्तिष्ठत ॥

नम इत्यादिकजपो वासोदानं पूजनम् ।

वसन्ताय जपश्चैव द्विजायभूमिसेचनम् ॥

देवादिनाक्षय्ये दानं जलादित्रिस्तयस्य च ।

शिवो इत्यादिनाक्षय्यमघोरा गोत्रमित्यपि ॥

सपवित्रकुशा पिठे खधावाचनमूर्जनम् ।

न्युजोत्थानं पितु पक्षे दक्षिणादानमयत ॥

विश्वेदेवाश्च दातारो देवतेतिजपस्त्रिधा ।

विसर्जनं वाच इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥

अन्नादे प्रतिपत्तिश्च वामदेवजपस्त्रिधा ।

दीपप्रच्छादनं हस्तचालमाचमने तथा ॥

अच्छिन्नवाचनं विष्णुस्मरणं शेषभोजनम् ।

उपवासदिने प्राय मासंतराश्रितावते ॥

तद्दिने मैथुनत्याग आहृत्यच्छादभोजिनो ॥” * ॥

यजुषा विशेषो यथा,—

“आसुरो देवताभ्यश्च तिलपुण्यजलेस्ततः ।

अवनेजनपिठौ च हस्तालेपापघर्षणम् ॥

हस्तचालञ्चाचमनं विष्णोः सस्मरणाय वै ।

अन्नेत्यादिजपो वामावर्त्तेनोदङ्मुखस्ततः ॥

आहृत्यामीजपश्चैव आस प्रवनेजनम् ।

नीवीविस्मरणश्चैव तथैवाचमनद्वयम् ॥

नमो व पितरं सुखायेत्यादिकवडङ्गलि ।

ऋतुनव्यथमेवार्थं वाचं पिठप्रपूजनम् ॥

देवादिनाक्षय्ये दानं जलादित्रितयस्य च ।

शिवा इत्यादिनाक्षय्यमघोरा गोत्रमित्यपि ॥

दातारोऽन्नञ्चनश्चैव यता सत्याशिषोऽस्ति ॥

सपवित्रकुशा पिठे खधावाचनमूर्जनम् ॥

आध्यायश्चैव पिठानां तेषांस्तुतिजनन्ततः ।

न्युजोत्थानं पितु पक्षे दक्षिणादानमयत ॥

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां देवे वा जलमित्यपि ।

विसर्जनं वाच इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥

अन्यत सर्वं समानम् ॥” इति आहृत्यप्रयोगतत्त्वम् ॥

पार्वत, पु, (पर्वते भव । “विभावा मनुष्ये ।”

४।२।१४४। इति पक्षे अण ।) महानिम्ब । इति

रत्नमाला ॥ घोडानिम्ब इति भाषा । (अस्त्र

विशेष । यथा, महाभारते । १।१३६।२ ।

“भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनाभवद्गिरि ॥”

पर्वतसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, महाभारते ।

१।६।१ ।

“यावत् पृथिव्या विहितं गवाश्च

सह्यारण्ये पशुभिः पार्वतेष्व ॥”)

पार्वती, स्त्री, (पर्वतो हिमाचलस्य तदधिष्ठा-

हदेवस्येति भावः अपत्यमिति । अणङीप च ।)

दुर्गा । इत्यमर ॥ तस्या युतपत्तिर्यथा,—

“तिथिभेदे कल्पभेदे पर्वमेदप्रमेदतः ।

ख्यातौ तेषु च विख्याता पार्वती तेन कीर्तिता ॥

महोत्सवविशेषश्च पर्वस्त्विति प्रकीर्तितम् ।

तस्याधिदेवी या सा पार्वती परिकीर्तिता ॥

पर्वतस्य सुता देवी साविर्भूता च पर्वते ।

पर्वताधिष्ठाहदेवी पार्वती तेन कीर्तिता ॥”

इति प्रकृतिलखे दुर्गोपाख्याने ५४ अध्याय ॥

शक्तकौ । गोपालपुत्रिका । इति मेदिनी ॥

द्रौपदी । जीवनी । इति विश्व ॥ सौराष्ट्र ।

ऋत्तिका । इति रत्नमाला ॥ चन्द्रपाषाणभेदा ।

घातकी । सैहली । इति राजनिर्घण्ट ॥

पार्वतीनन्दन, पु, (पार्वत्या नन्दन ।) कार्त्तिकेय ।

इत्यमर ॥ १।१।४२ ॥

पार्वतीयकुमार पु (पार्वतीय पार्वतीजात

कुमार ।) पार्वतीयपुत्र । यथा —

“खादुग्रशङ्खविशालाश्च नेत्रमेयस्यैव च ।

पार्वतीया कुमाराश्च सत्वार परिकीर्तिता ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

पान्वेत्य ली, (पर्वते भवम् । पर्वत+क ।)
 सौवीराज्ञनम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 पान्वेत्य, पु, (पर्वते भव । पर्वत+क ।)
 स्यादवसदृश । इति रत्नमाला । स्रजचिन्ता
 इति भाषा । पान्वेत्याते चि ।
 पाश्व पु, (पशुना आशुधेन जीवतीति । पशु+
 'पश्यादिवधेयादिभ्योऽणभौ ।' ५ । ३ । ११७ ।
 इति अण् ।) पशुधारियोद्धा । पशुना युध्यते
 इत्यर्थे षाप्रत्ययनिष्पन्नम् ।
 पान्व ली, पु, (सृष्टयते इति । सृष्ट+“सृष्टे
 श्वशुनौ ए च ।” उणा ५ । २७ । इति श्वण
 ए आदेशश्च ।) कक्षाधोभाग । इत्यमर । २ । ६ ।
 ७६ । पाश्व इति भाषा । (यथा शृङ्गते
 चिकित्सितस्थाने । ३६ अध्याये ।
 “तित्यक् प्रविष्टिते नेत्रे तथा पान्वावपीडिते ।”
 यथा, शृङ्गललायाम् १ अङ्के ।
 “न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथ-
 जवातम् ।”)
 पान्व ली, (सृष्ट+श्वण घातो ए-आदेशश्च ।)
 चक्रोपान्तम् । (पशुनां स्रजः । अण् ।)
 पशुगण । पान्वास्थिस्रजः । इति मेदिनी ।
 (अशुशुतपाय । इति सिद्धान्तकौमुदी ।)
 पान्व, पु, जिन । (अयमेव जेनागमोक्तत्रयो
 विप्रतीर्थकुर । अस्य पिता विन्धसेन माता च
 ब्रह्मी । यदुक्त पान्वनाथचरित्रे । १ । ७१ ।
 “श्रीलश्रीपान्वतीर्थेणो विन्धसेनवृषालये ।
 ब्रह्मीगर्भे जगन्नाथोऽवतरिष्यति सुक्तये ।”
 तथा च तत्रैव । ११ । ३६ ।
 “विन्धसेनपतेर्ब्रह्मज्ञा सद्गर्भोऽवत रियति ।
 श्रीपान्वनाथ एवावतरीर्षकस्य जगद्गुरुः ।”
 हेमचन्द्राचार्यादिमते तु अस्य पित्रनाम अन्ध-
 सेन मातृनाम वामा । * * *
 अस्य जन्मकालादियथातत्रैव । ११ । ४५—४६,
 ६६—६७ ।
 “वैशाखशुक्लपक्षस्य द्वितीयायां निशात्यये ।
 विशाखर्षे सुलग्नादौ सुसुहृते सुरेश्वर ।
 अवतीर्यो दिवस्यत्वा मुक्ता भोगान् सुनिर्मले ।
 रात्र्या गर्भे विरौपस्ये यद्वस्त्राटिकसन्निभे ।”
 “नवमे मासि संपूर्णे पौषे मासि वृषोदयात् ।
 क्षणपदेनिले योगे शुभे एकादशीतिथौ ।
 शुभलग्नसुहृतादौ सुयुवेऽतिसुखेन वा ।
 सनी देवकमारौभि सैषा तीर्थकुर सुतम् ।”
 बाल्यकाले गवाक्षे वैराग्योत्पत्तिजाता ।
 ततोऽसौ सनारासक्ति तुच्छीकृत्य गृहादिक
 विहाय वन प्रस्थितवान् । एतत्प्रचलितमत
 यथा, तत्रैव । १४ । ७८—८६ ।
 “मिथ्याज्ञेनाविरुद्धा च प्रमादेन कथायत ।
 दृग्भोगेन स्रष्टानां महापाप प्रजायते ।
 पञ्चाभिमाधनेनैव पृथिव्यादगिराश्रय ।
 क्षियते गडविध स्रज्जिह्वु सत्तापसो भृशम् ।
 जीवगतातेन घाराच तस्य प्रागेन दुर्गति ।
 जायस्य च मङ्गल स्व तापघर्षां कडाक्षनाम् ।

ज्ञानहीनो वपुः क्षेपो अर्थे पापाश्रवाङ्गनाम् ।
 दयां विना तपो धर्मे सर्वमस्ति निरर्थकम् ।
 तुषखण्डनयोगेन लम्बन्ते तच्छुला यथा ।
 न तथा ज्ञानकष्टेन मोक्षमागाद्य कश्चित् ।
 यथाश्रमयनाग्नेवोत्पद्यते जातुचिदुद्धतम् ।
 तथा हिंसाकरेणैव तपसाच सुखादि च ।
 अज्ञानाश्रयाय सर्वार्थो गीयः प्राज्ञाच प्रयो न हि ।
 जायते जातु धर्म्मो वा सुख पञ्चाभिमाधनात् ।
 हावभीत्या यथासौ घावमपि क्षियते यथा ।
 कुर्वन्मपि तपो ज्ञानी मन्त्र्येव भवार्थवे ।
 हेयाहेयविचारश्च पुण्यपाप हिताहितम् ।
 देवादेव भवं मोक्षं स्वाश्रय सत्वर शुभम् ।
 निजरा तत्त्वविज्ञानं गुरु चक्रगुरु शुभम् ।
 कुशाक्ष वेति न ज्ञानी जातन्व इव दन्तिनम् ।
 अतो जैनमतं तस्य धर्म्मजीवदशावहम् ।
 तपोनाथ गृहाण त्वं त्वक्लेशं दुरायहम् ।
 नैयन्तपसा मोक्षं सुखं वाञ्छामगोचरम् ।
 अज्ञानं तपसा दुःखं भ्रमणश्च भवाटवौ ।
 भवतस्तेनैव तथ्यते हितश्च धर्म्मसाधनम् ।
 वचं प्रोक्तं मयेति त्वां ह्रीं कृता शुभमञ्जसा ।”
 तत्राचलितानुप्रेक्षादिमतं तत्रैव १५ अध्याये
 विशेषतो द्रष्टव्यम् । * * *
 जैनशास्त्रोक्ततत्त्वादीनि यथा, तत्रैव २
 अध्याये ।
 “अयं तत्त्व गणाधीश । सार्द्धं द्वादशभिर्गणैः ।
 तत्त्वादीनि प्रवक्ष्येऽहं क्षेत्रज्ञेन सप्रति ।
 जीवादिसत्पदार्थानां यथार्थं तत्त्वमिच्छति ।
 सम्यग् जेनागमे तत्त्व विद्धि नाभ्यत कुशाक्षने ।
 जीवाजीवाश्रयवत्त्वं स्ववरो निर्जरा शिव ।
 इत्युक्तानि जिनाधीशे सप्त तत्त्वानि चागमे ।
 संसारिसुक्तमेदेन द्विधा जीवा रवन्त्यहो ।
 सुक्ता मेदविनिष्क्रान्ता अनन्तगुणभाजना ।
 भयाभयप्रमेदेन द्विधा संसारिणोऽङ्गिन ।
 चसंस्थावरमेदेन वा सुक्तिं भवे गामिन ।
 एकाद्या विकलाद्या पञ्चाद्याच्छेति ते मता ।
 देवनाटकतिथ्यगदमेदा इति चतुर्विधा ।
 एकद्वित्रिचतु पञ्चेन्द्रियगोचोपपञ्चधा ।
 पञ्चमेन्द्रियमवदृष्टचक्षुस्त्वमेदात् वदङ्गिन ।
 सन्निहोऽसन्निहोऽपञ्चाद्याश्च हि चतुः
 रिक्तिया ।
 एकाद्या वादरा स्रज्या सप्तधैर्यज्जिराश्रय ।
 पर्याप्ततरमेदेन ता सप्त जीवयोग्य ।
 गुणिता अखिला जीवसमासा सृष्टतुर्दश ।
 अष्टधा धातवो वादरस्रज्याश्च चतुर्विधा ।
 निवृत्तरनिकोता हि विकलत्रयदेहिन ।
 संज्ञिनोऽसंज्ञिन सुप्रतिष्ठिता अप्रतिष्ठिता ।
 इति संसारिणो जीवमेदा एकोनविप्रति ।
 ते पर्याप्ततरालक्षिपर्याप्तैर्वर्गता भुवि ।
 सर्वे जीवसमासा सप्तपञ्चाशत्प्रमा मता ।
 स्थावराश्च जिनत्वारिणश्चेदा सुरनारका ।
 द्विधापञ्चाशत्तिथ्यश्चतुर्विंशत्प्रमा स्रुता ।
 नवधा मानवाश्चैव नवधा विकलाङ्गिन ।

इति जीवसमासा स्रुतानवतिस्रज्याका ।
 पृथग्नेन समीरा अष्टधा वादरस्रज्याता ।
 निवृत्तरनिकोताश्चतुर्धा वादरस्रज्यात ।
 निकोतसहितान्नास्रज्याता प्रत्येककायिन ।
 एकत्र मेलिता एते सर्वे मेदाश्चतुर्दश ।
 एकाद्या गुणितास्ते हिंसाकारिप्रथमा स्रुटम् ।
 पर्याप्तकेतरालक्षिपर्याप्तैः सृष्टिर्निरागमे ।
 द्विप्रकारा सुराश्च पर्याप्तापर्याप्तमेदत ।
 तथा च नारको ज्ञेयो द्विधा दुःखाब्जिमध्यग ।
 जलस्थलनभश्चारिण स ज्ञावज्जिमेदत ।
 वडविधा गर्भेणा जीवा पञ्चेन्द्रियसमाश्रया ।
 भोगभूमिभा जीवा द्विधा स्थलखगामिन ।
 ते सर्वे मेलिता अष्टमेदाश्च गुणिता पुन ।
 पर्याप्ततरमेदाभ्यां षोडशैव भवत्यपि ।
 स ज्ञास्रज्जिमेदाभ्यां जलस्थलखचारिण ।
 वडवासन्निवृत्तास्ते पर्याप्तियुक्तास्तथेतरा ।
 भवन्त्यलक्षिपर्याप्तका प्रत्येक किलाङ्गिन, ।
 कृता एकत्र ते सर्वे मेदा अष्टादशप्रमा ।
 गर्भसन्निवृत्ता सर्वे सृष्टतुस्त्रिंशदङ्गिन ।
 आर्यस्रज्ज्भवा भोगभूमिभाभूमिभा नरा ।
 अष्टमेदा मता वै पर्याप्तापर्याप्तमेदत ।
 सन्निवृत्तो मनुष्या जलस्थलखचारिण ।
 इति विन्धे भवन्त्यन नव मेदा गुणोनिजा ।
 पर्याप्तादित्रिमेदेन गुणिता विकलाङ्गिन ।
 नवधा श्रीजिने प्रोक्ता ज्ञाननेत्रेऽव्यवगमे ।
 अष्टानवतरिते जीवसमासा विषयश्चै ।
 विज्ञेया यत्नतस्तेषां दया कार्या सुसुहृभि ।
 भूरोदकाग्निवातास्त्रा निवृत्तरनिकोतका ।
 सप्तसप्तपञ्चाशत्तु वनसतयो दश ।
 द्वित्रितुर्विज्या द्वौ द्वौ लक्षौ देवाश्च नारका ।
 पशवो हि चतुर्लक्षाश्चतुर्दशशृङ्गातय ।
 चतुरश्रीतिलक्षा इमा जीवजातयोऽखिला ।
 रक्षणीया प्रयत्नेन ज्ञात्वा दमे खसुक्तये ।
 कोटीकोटिकानवनवतिलक्षाश्च कोटय ।
 सत्पञ्चाशत्स्रज्या इत्यखिलाङ्गि कुलाभ्यपि ।
 जीवित प्रागनादौ हि जीविष्यति पुन वदा ।
 जीवत्यय तत्तत्तज्ज्ञो जीवद्वय किञ्चोच्यते ।
 अक्षणा पञ्च च प्राणा मनोवाक्कायतत्त्वय ।
 आशुतच्छ्वासनिश्वासो दशेति सन्निगा मता ।
 असन्निगा नवसुक्ते विनात्र मनसाखिला ।
 चतुरेन्द्रियजीवानां ह्यष्टौ कर्मेन्द्रिजा स्रुता ।
 औज्रियाणां विना चतुः सप्त प्राणा प्रकीर्तिता ।
 द्वीन्द्रियाणां हि षट्प्राणा कथिता नासिकां
 विना ।
 सुखवाग्भ्यां विनेकाद्याणां प्राणा सृष्टतु-
 प्रमा ।
 यथाश्रोग्यसपर्याप्तानां ज्ञेयास्ते जिनागमे ।
 आहाराङ्गिज्योऽसनिश्वासावाक्कायचैतस ।
 वडवा पर्याप्तश्चेति विज्ञेया संज्ञिदेहिनाम् ।
 विकला सन्निगा पञ्चपर्याप्तयो मनो विना ।
 चतुःपर्याप्तयो ज्ञेया एकाद्याणां वचो विना ।
 निश्चयेन भवेन केवलज्ञानदम्योऽसमान् ।

अनन्तसुखवीर्याऽऽविहसाद्वय एव हि ॥
 व्यवहारेण मिथ्यादिविभावगुणसंयुत ।
 नेवादिदर्शनेभ्यस्त प्राणी कर्मकृते कलौ ॥
 कर्मपुत्रलसद्योगाभूतो गीर्धवहारत ।
 अमूर्तो निष्कल सुखो ज्ञानमूर्तिश्च निश्चयात् ॥
 व्यवहारे नयेनाशुपचारमवात्मना ।
 कर्मणो कर्मणा कर्ता भोक्ता तत्फलमज्ञेय ॥
 उपचारमवात्मना नयेन प्राणमनुवि ।
 कटवस्त्रयहादीनां कर्ता च शिल्पिकर्मणाम् ॥
 अमुङ्गनिश्चयेनाङ्गी कर्ता च भावकर्मणाम् ।
 रागद्वेषमहोन्मादशोकादिविषयात्मनाम् ॥
 प्राणपुण्यजनान्मृत्यु प्रादुर्भावसम्भव ।
 द्रव्यरूपेण निवृत्त चतुर्गतिषु देहिनाम् ॥
 जायतेऽतो गमाधीशैरुपादय्य एव च ।
 द्रौढभावीऽन सप्रोक्त सर्वेषां व्यवहारत ॥
 कायप्रमाण आत्मायं पर्यायनयत कश्चित् ।
 युक्त प्रदेशस्यारविषर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥
 विना सप्तसप्तद्वैतानिश्चयेन भवेत् पुन ।
 कर्मोत्पन्नाङ्गीनाङ्गी क्लृप्तस्यातप्रदेशम् ॥
 वेदनाख्य कषायाख्यो विकृष्यसमाश्रय ।
 मारणात्मिकसंज्ञको जसाहारकसंज्ञको ॥
 केवलस्य सप्तद्वैतात् सन्नेति श्रीजिनेमता ।
 केवल्यतेजसाहारायोगिनां स्युः परेऽङ्गिनाम् ॥
 पुण्यपापफलानां हि विविधानां चतुर्गती ॥
 श्रमोऽश्रमैकराणां प्राणी भोक्ता व्यवहारत ॥
 स्वस्वरूपस्य कर्ता मुङ्गनिश्चयनयादौ ।
 जन्ममृत्युजरातीतो न कर्ता बन्धमोक्षयो ॥
 अतोऽनात्माप्यसौ ध्येयो निर्विकल्पपदाश्रिते ।
 गुणे विज्ञेय सादृश्यो ज्ञानमूर्तिरन्तर्निष्ठमान् ॥
 यथात्मिकविज्ञेयान् दृष्ट्वा कालराशय ।
 अनन्तकर्मकाष्ठानि तथाध्यानलवणानि ॥
 दन्तमयो यथा नागो दृष्ट्वाभ्योक्ष्मो हरि ।
 स्वकार्यं च तथा ध्यानहीन कर्मरिचातने ॥
 चिन्तामणिर्य रत्नानां कल्पवृक्षोऽन प्राणिनाम् ।
 निदर्शनां यथा शक्रो वृषां मध्ये परो जिन ॥
 आत्मतत्त्वश्च तत्त्वानां पदार्थानां तथा महान् ।
 स्वकीयात्मपदार्थो द्रव्याणां स्वद्वय एव हि ॥
 इति मत्वा स्वसंविष्टेन मन क्लृप्तातिनिश्चलम् ।
 विषयेभ्यो विनिष्क्रान्त संवेगादिगुणाङ्गितम् ॥
 सर्वद्रव्यवह्निभूतोऽप्यनन्तगुणसागर ।
 सर्वव्यवसायु सर्वत्र खात्मा ध्येयो सुसुष्ठुभि ॥
 इत्यात्मतत्त्वमाख्याय तीर्थनाथो गमान् प्रति ।
 मार्गणादिकमाख्यातु प्रारभे मार्गचिह्नये ॥
 गतिरिन्द्रियकायो हि योगवेदकषायक ।
 ज्ञानस्यमहन्मोक्षसाधनस्यतुल्यकवजिन ॥
 आहारे मार्गणश्चेति चतुर्हंश निरूपित ।
 जिनेच्छासु बुधैर्मूढो जीवतत्त्वो महान्निदे ॥
 मिथ्याप्रासादौ मिथो विरताश्चतुर्थक ।
 वैदेश्यविरताश्च प्रसक्तोऽप्रसक्तसंज्ञक ॥
 अपूर्वकारणो नास्ति निवृत्तिकरणाभिध ।
 द्विष्ट्यासम्परायोपशान्तधीयकषायका ॥
 सयोग्ययोगिनामानौ सद्गुणाश्रयकादिभे ।

चतुर्हंश जिने प्रोक्ता गुणस्थानगुणाकरा ॥
 सुक्ते सोपानमाला एते भयानां जिनोदिता ॥
 अभयानां किलेको मिथ्यागुणस्थानशान्त ॥
 हीनाधिकगुणैर्युक्ता अन्यथास्तेषु धीयुते ॥
 गुणानां स्थानकेष्वङ्गिन परीक्ष गुणव्रजे ॥
 इत्यादिवाकसुधापुरैराज्ञाया निखिलां सभाम् ।
 अजीवतत्त्वमाख्यात पुनरारब्धवान् प्रभु ॥
 पुत्रलो बहुधा धर्माऽधर्म आकाश एव हि ।
 कालश्चेति जिने प्रोक्तो जीवद्रव्योऽन पञ्चधा ॥
 पूरणादगलनादौ पदुगलोऽय निरूपित ।
 मूर्तोऽनेकविध सार्थनामक कर्मदेहकृत् ॥
 अष्टौ स्रष्टा रसा पञ्चवणा पञ्चमन्त्रो द्विधा ।
 इति विश्रितरस्यैव गुणा प्रोक्ता द्विधात्मका ॥
 शुद्धाण्येयगुणा शुद्धा मता स्वाभाविकाश्च ते ।
 गुणा स्वान्येय शुद्धा विभवाख्या हि ते बुधे ॥
 अणुस्त्वविभेदेन पुत्रलस्य द्विधा स्थिति ।
 क्षिणुरस्यमयाणां सङ्घात स्वान्य उच्यते ॥
 अणव कायलिङ्गा स्वरत्रैकेकतयाखिला ।
 निव्या द्रव्याधिकेनानिवा पर्यायिकेन च ॥
 कल्पकस्यास्तथा कल्प कल्पसूलाभिधा परे ।
 स्थूलकस्यात्मका सूला स्थूलसूलाश्च पुत्रला ॥
 एकोऽय कल्पकः स्याददृश्यो नयनैर्गुणाम् ।
 कल्पस्तेऽपि मता सङ्घिर्षे कर्ममयपुत्रला ॥
 रसनस्यसंज्ञायाश्चोर्जेयं यानि पुत्रला ।
 यत्ततामे सप्तद्विधा कल्पसूला जिनागमे ॥
 स्थूलकस्या जिनेर्ज्ञेयाऽप्योत्तमतपादय ।
 जलवालादय सूला उच्यन्ते पुत्रला बुधे ॥
 भूकायात्रिविभावादय स्थूलसूलपुत्रला ।
 षडभेदा इति तीर्थेष्टे पुत्रला हि निरूपिता ॥
 श्रमो बन्धस्तथा कल्प स्थूल सस्थानसंज्ञक ।
 भेदस्तमस्तथाऽप्युत्तमतपादय ॥
 एते पुत्रलपण्याया विभावाख्या मता जिने ।
 स्वाभाविकाश्च पर्याया अणुरूपा पृथक् ॥
 पृथक् ॥
 शरीरवाङ्मन प्राणापाण्डु खसुखादिकान् ।
 कुर्वन्ति पुत्रला जीवानां मृत्युजीवितदिकान् ॥
 जीवपुत्रलयो सात्विकर्मा जिनेमेतो गतौ ।
 अमूर्तो निष्क्रियो धर्मो मत्स्यानाश्च यथा जलम् ।
 सङ्कारो मतो धर्मो स्थितौ पुत्रलजीवयो ।
 अमूर्तो निष्क्रियो निवो यथा ष्वायाज्जगामि-
 नाम् ॥
 लोकालोकावभेदेन द्विधाकाशस्त्वन्तमान् ।
 अवकाशप्रद सर्वद्रव्याणां निष्क्रियोऽय ॥
 पदार्थाय च लोक्त्वन्त लोकाकाशो मतो हि स ।
 ऽनाद्विहरन्मोऽप्यलोकाकाशोऽस्ति केवल ॥
 धर्माधर्मैकजीवानां लोकाकाशस्य सन्ति च ।
 असंख्याता प्रदेशा हि पुत्रलानामनेकधा ॥
 निश्चयव्यवहारेण द्विधा कालोऽतिनिष्क्रिय ।
 द्रव्याणां सङ्कारो परिणतो मूर्तिवर्जित ॥
 समयादिमय कालो व्यवहारोऽन लक्ष्यते ।
 गोदोहादिक्षिप्यादौ परत्वापरत्वयोगत ॥
 भिन्नाभिजायवो वेऽन लोकाकाशे सुवस्थिता ।

राशयश्चैव रत्नानां स कालो निश्चयाभिध ॥
 एकत्र सह जीवेन षडद्रव्या मुनिभि स्तुता ।
 ते कालेन विना ज्ञेया पञ्चास्तिकायसंज्ञक ॥
 पुत्रलोचो य आयाति कर्मरूपोऽन रागिण्य ।
 द्रव्यभावविभेदेन द्विधा स आश्रयो भवेत् ॥
 रागद्वेषादिगुणेन परिणामेन येन हि ।
 आश्रयन्त्यन कर्मणि स ख्याज्ञावाश्रयोऽ-
 ङ्गिनाम् ॥

मिथ्यात्वपञ्चक द्वादशधा विरतयोऽनुभा ।
 प्रमादा हि त्रयश्चैव योगा पञ्चाशत्प्रात्मका ॥
 सर्वदुःखाकरोभूता कषाया पञ्चविंशति ।
 एतेऽन प्रत्यया ज्ञेया भावाश्रयनिवन्धना ॥
 आयाति कर्मरूपेण पुत्रलोचोऽन योगिन ।
 द्रव्याश्रय स विज्ञेयोऽप्यनन्तभवकारक ॥
 ध्यानादौराश्रयो सद्यो येनै स्वरुत्तवत्तभा ।
 अन्यथा विफलकोशस्तपोवृत्तादित सताम् ॥
 सङ्घेवो जीवकर्मण्योऽय सन्धयो द्विधा मत ।
 भावद्रव्यप्रभेदेन विद्याश्रमाकरोऽनुभ ॥
 बध्यन्ते येन भावेन रागादिदूषितेन हि ।
 कर्मणि भावबन्धोऽन सोऽनन्तसहतिप्रद ॥
 प्रकृतिस्थितिवन्धानुभागप्रदेशतोऽङ्गिनाम् ।
 चतुर्धा बन्ध आत्मातोऽनानेकविश्रयाकर ॥
 प्रकृति स्वभाव स्याच्च स्थिति कालावधारणम् ॥
 रसतुल्योऽनुभाग प्रदेशो जीवप्रदेशश्च ॥
 सप्रकृतिप्रदेशाख्यो बन्धो च योगतो सताम् ।
 स्थित्यनुभागबन्धो कषायैर्भवनिवन्धनौ ॥
 यथा बन्धनबन्धो कर्मते दुःखमनेकश ।
 कर्मद्वन्द्वलवडोऽङ्गी तथा अभादिदुर्गतौ ॥
 सर्वान्श्रवनिरोधो यो ध्यानाद्यैर्द्रव्यभावत ।
 स द्विधा सवर प्रोक्त स्वर्गसुखादिकारक ॥
 चैतन्यपरिणामो य एकौभूतो निजात्मक ।
 निर्विकल्पमयो ज्ञेयो भावसवर एव स ।
 त्रयोदशविध वृत्त परो धर्मो दशात्मक ॥
 द्विषडभेदा अशुप्रेक्षा परीषद्व्योखिल ॥
 पञ्चधा सयमो ध्यानश्रुताख्यासयमादय ।
 भवन्धमो सतां सर्वे भावसवरकारणम् ।
 निरोध क्रियते योऽन कर्मणां यत्नतो बुधे ।
 सद्रव्यसवर प्रोक्तोऽप्यनन्तगुणसागर ॥
 सवरेण स्वयं क्लृप्त एतेऽनालिङ्गन सुदा ।
 सतां स्वकीय सुक्तिश्रीर्नायथा कण्ठकोटिभि ॥
 प्राप्तन कर्मबन्धो य कालेन तपसाधवा ।
 दीयते निर्जरासासविपाकेन रसा द्विधा ॥
 कर्मपाकेन या जाता सविपाकाखिलात्मनाम् ।
 सायभाषजिता हेया परकर्मनिबन्धना ॥
 सवरेण समयाव निर्जरा क्रियते बुधे ।
 तपोभि साविपाका प्रादेश्यनेकसुखाकरा ॥
 निर्जराकर्मणामन जायतेऽपि यथा यथा ।
 आयाति निकट सुक्तिस्ततकारिणां तथा तथा ॥
 अत्यन्त योऽन विशेव कर्मात्मनो स्वयोगिनाम् ।
 काललब्ध्या स मोक्ष स्यात् द्रव्यभावादिधा-
 त्मक ॥
 अये हेतुर्बन्धो य परिणामोऽखिलकर्मणाम् ।

पाणिनं

इति श्रीपार्श्वनाथचरित्रे २० सर्गं ॥३॥)
 सविस्तरे, चि । इति हेमचन्द्र ॥
 पार्श्वक, चि, (अष्टश्लोकाय पार्श्व तेन व्यञ्जि-
 ष्यति व्यथानिति । “पार्श्ववान्निष्कृति ।” ५ ।
 २ । ७५ । इति कन्द ।) प्राक्येन विभवाब्जेव ।
 यथा,—
 “कुलत्वा विभवाब्जेव पार्श्वक सन्निधीवक ॥”
 इति हेमचन्द्र ॥
 खाये के पार्श्वार्थोऽपि । (यथा, याज्ञवल्क्य ।
 ३ । ८६ ।)
 “तन्मूले द्वे कलाटादिगण्डे नासावनास्थिका ।
 पार्श्वकास्थानके साङ्गमव्यूद्वेक्ष द्विसप्तति ॥”)
 भाष्यत, [स] अ, (पार्श्व + “आद्यादिभ्य उप-
 सङ्खानम् ।” ५ । ४ । ४४ । इत्यस्य वार्त्ति-
 कोक्ता तसि ।) पार्श्वत । पार्श्व । इत्यादि ।
 इति सन्निधिसारथाकारबन्ध ॥ (यथा, रघु ।
 १६ । २८ ।)
 “मित्रकृत्यमपदिष्ट पार्श्वत
 प्रस्थान तमनवस्थित प्रिया ॥”)
 पार्श्वतीय चि, (पार्श्वतो भव । पार्श्व + “सुख
 पार्श्वतयोगोपपन्न ॥” ३ । २ । १९८ । इत्यस्य
 वार्त्तिकोक्ता ह ।) पार्श्वसम्बन्धी । पार्श्वतो
 भव । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पार्श्वपरिवर्तनम्, कौ, (पार्श्वस्थ पार्श्वेन वा परिवर्तनम् ।) कटिदानम् । कर्णिकापरिवृत्तिः । पाशपेराय इति भाषा । श्रीहरे पार्श्वपरिवर्तनोत्सवो यथा,—
“भाद्रस्य शुक्लोद्दशां श्रयणोत्सववत् प्रभो ।
कटिदानोत्सव कुर्वादेवैष्ये सह वैष्णव ॥”
तथा च भविष्योत्तरे ।
“प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादशां सितेऽहनि ।
कटिदान भवेद्विष्णोर्नृपात्तकनाशनम् ॥
जलाश्रयान्तिक नीत्वा स पूज्याभ्यर्च्य च प्रभुम् ।
कर्णिकापरिवृत्तिश्च दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेत् ॥”
अस्य व्याख्या । श्रयणोत्सवात् कथञ्चिद्विशेषसमु-
वादपूर्वकं लिखति । अस्मैति विभि कर्णिकाया
कन्या परिवृत्ति दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेदिति पूर्व-
वामाङ्गेन सुप्रस्थापुना दक्षिणाङ्गेन प्राग्वेदि-
त्यर्थः । तत्कालविशेषश्च पूर्वमेव निर्णीतोऽस्ति ।
अभ्यर्चनामन्त्रः ।
“देवदेव । जगन्नाथ योगिगन्ध । निरञ्जन । ।
कटिदानं कुरुष्वान्न मासि भाद्रपदे शुभे ॥
महापूर्णा तत् जला वैष्णवान् परितोष्य च ।
देवं स्वमन्दिरं नीत्वा यथापूज्यं निवेद्ययेत् ॥”
इति श्रीहरिभक्तविलास १५ विलासः ॥
पार्श्वपिपल, कौ, (पार्श्वे पिपलमिव ।) हरी-
तकौविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ गजहड-
इति हिन्दोभाषा ॥
पार्श्वभागः पु, (पार्श्वस्थ भागः ।) पञ्चभागः ।
हृत्पादे पार्श्वदेशः । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥
पार्श्वशूलः, पु कौ (पार्श्वे जातः शूलः ।) शूल-
रोगविशेषः । तत्सौमधम् । यथा —
“शतपुष्पा देवदारुं शालमर्वां वृक्षागुरु ।
कुष्ठं मांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्नवा ॥
पाने नख्ये तथाप्यङ्गे तैलेमेतत् प्रदापयेत् ।
तृच्छूलं पार्श्वशूलश्च गच्छमालाश्च नाशयेत् ॥”
इति गारुड १८८ अध्यायः ॥
(अथ सन्ध्याभिपूर्वकलक्षणचिकित्सितानि
यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये ।
“दण्डिमारुतं क्षिप्त्वा कुक्षिपार्श्वयवस्थितम् ।
स सखद्वं करोत्याश्वं मार्गं गुडगुडायकम् ॥
कृत्वाभिरिव निक्षीद कच्छोच्छ्वासो तदा गरः ।
नात्र वाञ्छति नो निद्रासुषेत्स्निग्धनिपीडितः ॥
पार्श्वशूलं च विज्ञेयं कफानिलसमुद्भवम् ।
तत्र पुष्करम्बलानि हिङ्गुसौवर्चलं विडम् ॥
सैन्धवं तुम्बुरुप्यामृतं जला तु पाययेत् ।
पार्श्वद्वन्द्वशूलयुग्मे यवकायेन सयुतम् ॥
सर्पिं जौहोदरोत्तं वा घृतं वा हिङ्गुसयुतम् ॥
बीजपूरकसारं वा पयसा सह क्षाधितम् ॥
यस्मिन्नेतैलमथवा मद्यमस्तुपयोरेवै
भजनैश्चापि पयसा चाङ्गुलेन रक्षेत्त वा ॥”
पार्श्वस्थः, पु (पार्श्वे तिष्ठतीति । पार्श्व + स्था +
क ।) पार्श्वस्थितनटः । इति हेमचन्द्रः ॥
समीपस्थिते, जिः (यथा, महाभारते । ६ ।
२ । १४८ ।

“यस्य मन्त्री च गोप्ता च पार्थिवो हि जना-
हृत् ॥”)
पान्थास्त्रि, स्त्री, (पार्थिव्य आस्त्रि ।) शरीर-
पार्थिव्यतास्त्रि । पाञ्चरा इति भाषा । तत
पण्याय । पर्थका २ । इत्यमर । २ । ६ । ६६ ॥
पार्थिक, चि (पार्थ + ठक ।) पार्थिव्येष्टम् ।
पार्थिजातम् । पार्थिव्युद्भात विष्णुप्रत्ययविष्य-
न्तम् ॥
पार्थिकादश्री, स्त्री, (पार्थिवमन्त्रिनी हरे पार्थ-
परिवर्तनजन्मा एकादशी ।) भाद्रपक्षिकादश्री ।
तद्विवरणं पार्थपरिवर्तनशब्दे मष्टयम् ॥
पार्थोदरप्रिय, पु, (पार्थसुदरश्च ताभ्यां प्रीत्याति
भोक्तारमिति । प्री + क ।) ककट । इति
हेमचन्द्र । ४ । ४१ ८ ॥
पार्थवी, स्त्री, (पृथक्स्थापत्यमिति । पृथक् + स्थ
+ स्त्रियां ङीप् ।) औपदी । इति जिह्वाङ्
शेष ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ८५ ।
“बुधिष्ठिर भोजयित्वा शेषमभ्राति पावती ।
औपदीं सुखमानायां तदन्नं चयमेति च ॥”)
पाषद, चि, (पारिषद + एयोदरादित्वात् साधु ।
यद्वा पर्वद साधु पर्वदो यस्य इत्यत्र योग-
विभागात् च इति कश्चित् ।) पारिषद । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ३ । १६ । २ ।
“एतौ द्वौ पार्षदौ मत्स्य जयो विजयो एव च ॥”)
पार्षद्य, चि, (पर्वद साधु । पर्वद + “पर्व-
दो यस्य ।” इति यथ ।) पार्षद । इति भरत ॥
पाथि, पुं स्त्री (पृथ्वते भूत्यादिकमनेनेति ।
पृथ + “पृथिविपाथिपृथिवीभूथि ।” उणां ४ ।
५२ । इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।)
गुलफस्थाघोभाग । पादपथ्यधर । इत्यमर ।
२ । ६ । ७२ ॥ गोडसुहा इति गोहारि इति च
भाषा । च तु गर्भस्थस्य मासहयेन भवति ।
इति सुखबोध ॥ (यथा, कुमारे । १ । ११ ।
“उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्थिभागान्
मार्गं शिलीभूतहिमेऽपि यत्न ॥”)
सैन्यपृष्ठम् । इति मेदिनी । सै, २० ॥ (यथा,
हरिवंशे । २५ । ३२ ।
“उग्रना तस्य जग्राह पार्थिमाङ्गिरश्चक्षदा ॥”)
पृष्ठम् । इति जनायुध ॥ जिगीषा । यथा, ~
“सैन्यपृष्ठे पुमान् पाथि पश्चात्पदजिगीषवो ॥”
इति राजकीय ॥
पाथि, स्त्री, उच्चादस्त्री । इति मेदिनी । सै, २० ॥
जुगन्ती । इति धरणि ॥
पार्थिव्याह, पुं, (पार्थिव्यं सैन्यपृष्ठं यस्मातीति ।
यह + अण ।) पृष्ठतः शत्रु । शत्रुजयोद्यतस्य
विजिगीषोस्ततश्चपक्षपातेन पाथि पश्चात्
पदं यस्माति याति य । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
मनु । ७ । २ । ७ ।
“पार्थिव्याहश्च संग्रहेत्यतथाक्रन्दश्च मन्त्रयो ॥”)
पाथिच, स्त्री, (पाथि जायते इति । जै +
“आतोऽनुपसर्गो क ।” ३ । २ । ३ । इति क ।)
पश्चात्पक्षकसेना । इति विश्वाम्नाकौसरी ॥

पालङ्गना

पाल, क रचे । इति कविकल्पद्रुम (चुरी-पर-
सक-सेट ।) क, पालयति । इत्यवतैवेष्टिदि
द्वीचिणोऽपि पाठ । काशुबन्वानामिदंशुबन्वत
जेरनिवर्त्ता बोधयति । तेन पालति पलति
इत्यपि सिद्धम् । इति दुर्गादास ॥

पाल, पु, (पालयतीति । पालि + क्तुन् ।)
चोटकरश्चक । ततपर्याय । अश्वरश्च २
वज्रम् ३ । इति जटाधरः । चित्रकट्टच ।
इति राजनिर्घण्टः । पालनकर्त्तरि, चि ।
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्व ।
“गोपालको गवां गोष्ठे यस्तु धूम न कारयेत् ।
मक्षिकाजीननरके मक्षिकाभि स भक्ष्यते ॥”

पालक, पु (पालयतीति । पालि + क्तुन् ।)
चोटकरश्चक । ततपर्याय । अश्वरश्च २
वज्रम् ३ । इति जटाधरः । चित्रकट्टच ।
इति राजनिर्घण्टः । पालनकर्त्तरि, चि ।
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्व ।

“गोपालको गवां गोष्ठे यस्तु धूम न कारयेत् ।
मक्षिकाजीननरके मक्षिकाभि स भक्ष्यते ॥”

पालकाय, पु, सुनिविष्टे । ततपर्याय । करे-
णभू २ । इति हेमचन्द्रः । धन्वन्तरि । इति
चिकित्साशेषः ॥

पालज, पु, (पाल क्षेत्रे जन्तीति । जन् + टक ।)
हृत्वा । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥

पालङ्ग, पु, (पाल रक्षणे + सन्मदादित्वात्
क्लिप । तेन अङ्गति दात । अङ्ग + घञ ।)
शङ्कको । शाकमेद । पालङ्ग इति भाषा ।
प्राजिपक्षी । इति मेदिनी । के ११७ ॥ वाज
इति भाषा ॥

पालङ्गी, स्त्री, (पालङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।)
कुम्हरनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥
शाकमेद । पालङ्ग इति भाषा ॥ (यथा सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

“यथादोषशकैर्वास्तु कतन्मूलोयकजीवन्मुपोदि
कान्धवलावाशमूलकापालङ्गसन्निधौ पुचुकला-
यवक्षीभिरन्यैर्वा ॥”) अस्या गुणा । कफपित्त
वातविष्वग्नाशित्वम् । रुच्यत्वम् । इति राज
वल्लभः ॥

पालङ्ग, स्त्री (पालङ्ग + स्त्रीर्षे अण ।) शाक
मेद । पालङ्ग इति भाषा । ततपर्याय ।
पलका २ मधुरा ३ चुरपत्रिका ४ सुपत्रा ५
क्षिप्रपत्रा ६ ग्रामीणा ७ ग्राम्यवल्गमा ८ ।
अस्य गुणा । ईवत कटुत्वम् । मधुरत्वम् । पथ्य
त्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । पाहि-
त्वम् । परमत्तपेयत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पालङ्गा, स्त्री, (पालङ्ग + स्त्रियां अजादित्वात्
ङाप् ।) कुम्हर । इत्यमरः । कुम्हरकोटी इति
भाषा । पालङ्गशाक । ततपर्याय । वास्तु
काकारा २ कुरिका ३ चौरितच्छदा ४ ।
(यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

“प्रायश्च कूरवककोविदारकजीवनीचिकी-
पालङ्गासुनिषक्तप्रभृतौ नि नीवारादयो सुद-
गादयश्च समासेन कवाथी वमः ॥”) अस्या

पालिः

गुणा । वातलत्वम् । शीतलम् । श्लेष्मलत्वम् ।
भेदनत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । मद्मन्त्रास
पित्तरक्तविषापहत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

पालन, स्त्री, (पाल्यतेऽनेनेति । पालि + “करणा-
धिकरणयोश्च ॥” ३ । २ । ११७ । इति ल्युट ।)
सर्व प्रकृताया गो चौरम् । इति शब्द-
चन्द्रिका । (पाल रक्षणे + भावे ल्युट ।)
रक्षणम् । यथा, “अभिधिकादिगुणयुक्तस्य राज्ञ
प्रजपालन परमो धर्मः ॥” इति मिताक्षरा ॥

पालाश, स्त्री (पलाशस्येदमिति । अण ।)
तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः । तैजपात
इति भाषा । (यथा, वाभटे शुक्लचिकित्सा
तायाम् ।

“पालाश दहनाज्जुन शठिजयापामागङ्गुष्मा-
खकम् ॥”)

पालाश, पु, (पालाशस्य वर्षं इव वर्णोऽस्येति ।
अच ।) हरिद्वर्णः । (यथा, दृढत्वहितायाम् ।
६३ । ४ ।

“पालाशताम्रान्वितकर्तुराणाम् ॥”)
तद्वर्णविशिष्टे पलाशवृक्षसम्बन्धिनि च चि ।
इत्यमरः । (यथा, मनु । २ । ४५ ।

“ब्राह्मणो वैष्णवपालाशौ चित्रयो वट-
खादिरौ ॥”)

पालाशवृक्ष, पु, (पालाशाणां पलाशवृक्षाणां
वृक्षो यज ।) मगधदेश । इति शब्दरत्नावली ॥
पलाशसम्बद्धश्च ॥

पालि, स्त्री, (पाल्यते पात्यते इति । पल पालने +
“बाहुलकात् शस्तिपलतिभ्याश्च ॥” ४ । १२६ ।
इत्युज्ज्वलस्रोत्या इण ।) कण्वलतायम् । (यथा,
“यस्य पालिद्वयमपि कण्वं न भवेदिह ।
कण्वपीठं समे मध्ये तस्य विद्धा विवह्वयत ॥
बाह्यायामिह दीर्घायां सन्निराभ्यन्तरो भवेत् ।
आभ्यन्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्निरुदाहृतः ॥
एकैव तु भवेत् पालि स्थूला पृथ्वी स्थिरा च
या ।

तां दिधा पाटयित्वा तु कृत्वा चोपरि सन्धयेत् ॥
गच्छादुतपात्र्य मांसेन साशुबन्धेन जीवता ।
कण्वपालिमपालेस्तु कुम्भानिर्लिख्य शास्त्रवित् ॥”

“कण्वपाल्यामयान्द्राणां युगवन्धामि सुश्रुतः ।।
कण्वपाल्या प्रकुपिता वातपित्तकफाश्लयः ॥

दिधा वाप्यथ सद्ध्या कुर्वन्ति विविधा रण ।
विस्फोट कृच्छता शोफ पाक्षां दोषे तु वातिके ॥

दाहविस्फोटजनन शोफ पाकश्च पित्तिके ।
कण्व सन्धयथु स्तम्भो गुरुत्वश्च कफात्मके ॥

यथादोषश्च सश्रोथ कुप्यात्तिषा चिकित्सितम् ।
खेदाभ्यङ्गपरीधेके प्रलेपाह्नमिमोक्षणे ॥

नृदी क्रिया दृढयौघैर्यथाश्च भोजनेस्तथा ।
य एव वेति दोषाणां चिकित्सा कप्तमर्हति ॥

अत ऊह्य कामलिङ्गैर्वैष्णे पाद्यासुपद्रवान् ।
उनपाटकचोनपुटक श्लाव कण्वयुतो भृशम् ॥

अवमन्य सकण्डको यन्त्रिको जन्मुक्तपथा ।
खादौ च दाहवांश्चैव प्रक्षेपां क्रमशः क्रियाम् ॥

पालिन्दी

अपामार्गं सर्वरश्च पाटलातकुचत्वचौ ।
उनपाटके प्रलेप स्यात् तैलमेभिश्च पाचयेत् ॥
श्लम्पाकशिशुपूतीकगोधमेदीरथ तद्वत्वा ।
वाराह गन्धमेभिश्च पित्त सर्पिश्च सच्छेजे ॥

लेपस्तुतपुटके दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ।
गौरौ सुगन्धौ च श्लामामनन्तां तृक्षुलीयकम् ॥

श्लावे प्रलेपन दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ।
पाठा रसाञ्जन चैत्र तथाश्वातुल्यकाञ्जिकम् ॥

दद्यात्तैलप सकण्डके तैलमेभिश्च साधितम् ।
ब्रणीभूतस्य दद्य स्यादिद तैल विजानता ॥

मधुक चौरकाकोली जीवकाद्यैर्विपाचियम् ।
गोधावराहसर्पाणां वसा स्युः कतुह हृद्ये ॥

प्रलेपनमिद दद्यादवलिष्ठावमन्यके ।
प्रपौकरीक मधुक समष्टा धवमेव च ॥

तैलमेभिश्च सम्यक् इत्यु कण्डमतः क्रियाम् ।
सहदेवा तिस्रदेवा अजाक्षीर ससेन्धवम् ॥

एतैराक्षेपन दद्यात् तैलमेभिश्च साधितम् ।
यन्त्रिके गुटिकां पूज्य स्वावयद्वपन्त्य तु ॥

तत सैन्धवक्षुण्णु दृष्ट्वा लेप प्रदापयेत् ।
लिखित्वा तत सुत दृष्ट्वा चर्चो रोषस्थ जम्बुले ॥

क्षीरेण प्रतिचायो मुह सरोपयेत्तत ।
मधुपण्यौ मधुकश्च मधुक मधुता सद्यः ॥

लेप साविष्टि दातयस्तेलमेभिश्च साधितम् ।
पञ्चकल्के समधुके पिष्टेक्षेष्ट हृताम्वितै ॥

जीवकाद्यैः सर्पिष्कैर्दह्यमान प्रलेपयेत् ॥
इति सुश्रुते कञ्जस्थाने चोटश्रेष्ठध्याये ॥

अग्नि । पठति । (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । १ ।
“विपुलपुलकपालि स्त्रीतश्रीतकारमन्त्र
जैनतजडिमकाकुयाकुल आहरणी ॥”)

अङ्गप्रभेद । ह्यात्रादिदेशम् । इति मेदिनी । ले
३ ॥ यका । जातश्रुत्यस्त्री । प्राक्त । (यथा,
गीतगोविन्दे । २ । १३ ।

“भूपलव धरुमप्राङ्गतदङ्गितानि
बाणा गुण्य अवयवपालिरिति करेण ॥

तस्यामनङ्गलयजङ्गमदेवताया
मच्छाया निर्जितजगन्ति किमपितानि ॥”)

सेतु । कल्पितभोजनम् । प्रश्नः । उल्लङ्घ ।
प्रश्नः । इति हेमचन्द्रः ॥

पालिका, स्त्री (पालिरेव । स्त्रीर्षे कन् टाप् च ।)
अग्नि । इति शब्दरत्नावली । कण्वपत्रम् । इति
शब्दचन्द्रिका । दध्यादिच्छेदनी । ततपर्याय ।

कुन्तलिका २ । इति शारावली ॥

प्राकित, चि, (पाल + क्त ।) रक्षित । यथा,—
“चित्रकेखा तमाज्ञाय पौत्र कृष्णस्य योगिनी ।
ययौ विज्ञायसा राजान् द्वारका कृष्णपालिसाम् ॥”

इति श्रीभागवततृतीयस्कन्धे ६२ अध्याये ॥
काव्यस्थस्य पद्धतिविशेषः ॥

पालिन्द, पु, (पालयतीति । पालि + बाहुल-
कात् किन्धेप ।) कुम्हरक । इति राजनिर्घण्टः ॥

पालिन्दी, स्त्री (पालिन्द + गौरादित्वात् ङीष् ।)
श्लामाजता । इति रत्नमाळा । (यथा, सुश्रुते
कण्वस्थाने १ अध्याये ।

“अप्यपितृवृत्तशामा पालिन्दीतखलीयके ॥”
पालिन्दी विज्जना । इति द्विरूपकोष ॥
(अस्या पर्यायो यथा,—
‘निजत शामाहचन्द्रा च पालिन्दी च सुवे-
शिका ।
महर्षिन्ताकोलक यका कालमेविका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पा नन्दी, स्त्री, कथाविहता । इत्यमर ॥२॥१२ ॥
पाली, स्त्री (पालि + कटिकारादिति वा डीष ।)
यका । सप्तशुयोधि । इति मेदिनी । के, ३ ।
स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थाली । इति
शब्दचक्रिका ॥
पावक, पुं (पुनातीति । पू + णिच् + क्युट् ।)
अधि । इत्यमर ॥१॥५७ ॥ (यथा, काशी-
खण्डे ६ अध्याये ।
“अपावनानि सन्धिं वद्विषस्यैतं कश्चित् ।
पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावक स्मृत ॥”
वेनुसाधि । यथा,—
‘पावक पवमानश्च सुचिरमिच्छते त्रय ।
त्रिमेव पवमान स्थाप्येत पावक स्मृत ॥
यक्षासौ तपते सूर्यं सुचिरमिच्छतौ स्मृत ॥”
इति कौर्त्त १२ अध्याये ॥
स च ब्रह्मणो मानवपुत्रादभिमानिनामकाये
स्वाहायां जात । यथा,—
“योऽसावगिरभोमार्जी स्मृत स्थायस्त्वैवमेतरे ।
ब्रह्मणो मानस पुत्रस्तस्मात् स्वाहा यज्ञीजनत ॥
पावक पवमानश्च सुचिरमिच्छते स्मृत ॥”
इति मात्स्ये ४८ अध्याये ॥
सदाचार । वद्विमन्य । (अस्य पर्यायो यथा,
“नेजोमन्यो हविमन्यो ज्योतिष्को पावकोऽरवि ।
वद्विमन्योऽभिमन्यश्च मथनो गणिकारिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
चित्रक । भज्जातक । विडङ्ग । इति मेदिनी ।
के ११८ ॥ शोधयित्वा । इति हेमचन्द्र ॥ रक्त
चित्रक । कुसुम्भ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पवित्र
कारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३१ । २ ।
“मिह पावका प्रतता अभूवन् ॥”)
पावकारिणि, पुं, (पावकाय वहुतापादनाय
अरवि रव ।) अग्निमन्य । इति शब्दमाला ॥
पावकि (पावकस्यापत्यम् । पावक + इण ।)
कार्तिकेय । यथा,—
“कथं तं क्षणिकापुत्रस्तुतवान् तं सुरमुखम् ।
कथं पावकिरसौ कथं वा मालिनन्दन ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
पावन, स्त्री, (पावयत्यनेनेति । पू + णिच् + क्युट् ।)
जलम् । छच्छम् । इति मेदिनी । ने, ६ ॥ गोम
यम् । इति शब्दचक्रिका ॥ रुद्राक्षम् । कुष्ठम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ चित्रकम् । अध्यास ।
प्रायश्चित्तम् । इति विश्व ॥ (सुद्धि । यथा
मनु । ११ । १७८ ।
“वा सेत पुन प्रज्येतु सद्योऽनोपयन्तिता ।
छच्छ चान्नायणश्चैव तदस्या पावन स्मृतम् ॥”)

पावन, पुं, (पावयतीति । पू + णिच् + क्युट् ।)
आस । पावक । इति मेदिनी । ने, ६ ॥
(यथा, ३१८ ॥ मनुष्योक्तटीकायां कुल्लुकभट्ट ।
“पावन सन्धोऽभिय” श्रौतापनोदनादर्थं बहुवृ
द्वेषेऽपि विधीयते ॥”) सिद्धक । इति विश्व ॥
पीतभृङ्गराज । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विष्णु ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४५ ।
“भूतभयभवन्नाथ पवन पावनोऽमल ॥”
“पावयतीति पावन । भौषास्मादाय पवत
इति श्रुते ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥) सिद्ध ।
पवित्रे पावयितरि च, त्रि । इति हेमचन्द्र ॥
(यथा, रघु । १६ । ५३ ।
“स त्वनेकवनिता सखीरपि सन्
पावनीमनवलोकाय सन्ततिम् ।
वैद्ययज्ञपरिभाषिण गन्
न प्रदीप इव वायुमलमात ॥”)
पावनञ्चनि, पुं, (पावन पवित्रजनको च्चनि-
यस्य ।) शृङ्ग । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पावनो
च्चनिरिति विग्रहे ।) पवित्रशब्द ॥
पावनी, स्त्री, (पावयत्यनेनेति । पू + णिच् +
क्युट् + डीप ।) हरीतकी । इति विश्व ॥
तुलसी । गौ । इति राजनिर्घण्ट ॥ गङ्गा ।
यथा, शङ्कराचार्यकृतगङ्गाष्टके ।
“ब्रह्माख्य खण्डयन्ती हरशिरसि जटावलि-
सुखावयन्ती
खर्जोकादापतन्ती कनकगिरिगुहागङ्गाशैलात्
खलन्ती ।
क्षौणीष्टे लुठन्ती हरितचयचन्द्रनिर्भर भत
सयन्ती
पाथीधि पूरयन्ती सुरनगरसरितुपावनी न
पुनातु ॥”
(इयम् गङ्गाया अंशविशेष । यथा, मात्स्ये ।
१२ । ३६—४१ ।
“ततो विसर्ज्यामास सरङ्गां स्नेन तेजसा ।
नदीं भगीरथस्यैव तपस्येण्येन तोषित ।
ततो विसर्ज्यामास सप्त कोतांसि गङ्गाया ॥
त्रौणि प्राचीमभिसुख प्रतीचीं त्रौण्यथैव तु ।
कोतांसि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपथगत सप्तधा ॥
गलिनी ज्वादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ।
कोता चक्षुश्च चिन्मुश्च तिस्रस्तथा वै प्रतीच्यगा ॥
सप्तमी लघुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ।
तस्माद् भगीरथी सा वै प्रविष्टा दक्षिणो-
दधिम् ॥”
शाकङ्गीपथ्य नदीविशेष । यथा, मत्स्यपुराणे ।
१२१ । ३१ ।
“नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥”
पाश, पुं, (पञ्चते वध्यतेऽनेनेति । पश + चण ।)
शस्त्रमेव । इति शब्दरत्नावली ॥ (वैशम्पा-
यनधनुर्वेदोक्तपाशस्तत्र यथा,—
“पाशं सुखमावयतो कौशुधातुस्त्रिकोणवान् ।
प्रादेशपरिधिं सौख्यलिकाभरणाश्चित ॥”
आग्नेयधनुर्वेदोक्तस्तत्र यथा,—

“दशहस्तो भवेत् पाशो वृत्त करसुखस्तथा ।
गुह्यकापाससुखानामर्कस्तयवचर्मणाम् ॥
अन्धोऽसुखानाश्च सुखतः परिवेष्टितम् ।
तथा त्रिशतसम पाशं बुधं कुर्यात्सुवर्नितम् ॥”
अस्य क्रियादिकं यथा —
“कस्यश्चिद्विषयस्य स्थानं कक्षासु वै सदा ।
वामहस्तं समुह्य दक्षिणेनोद्धरेत्तत ॥
कुण्डलस्यालति कृत्वा भाग्येकं मस्तकोपरि ।
क्षिपेत् — ॥”
‘वर्णिते च भुक्ते चैव तथा प्रव्रजितेषु च ।
समयोगविधिं ज्ञात्वा प्रयुज्येत सुशिक्षित ॥
विजित्वा तु यथान्यायं ततो बन्धं समाचरेत् ।
कक्षां बद्धा ततः खड्गं वामपार्श्वे वल्लभितम् ॥
दृढं विमुह्य वामेन निष्कर्षेद्दक्षिणेन च ॥”
अन्यथा ।
“परावृत्तमपावृत्तं गृहीतं लघुसंज्ञितम् ।
ऊर्ध्वक्षिप्रमधं क्षिप्रं सन्धारिणविधारितम् ॥
श्चेनपातं गजपातं यादृग्यास्तु तथैव च ।
यवमेकादशविधां श्रेया पाशविधारणा ॥”
वैशम्पायनोक्तक्रिया यथा,—
“प्रसारणं चेतनश्च कस्यचिदिति त्रय ।
योगा पाशाश्चिता कौशे पाशाश्चन्द्रसमा-
श्चिता ॥”
अन्यथा ।
“नृज्वायतं विशालं च तिर्यक्कम्बामितमेव च ।
पञ्च कर्मविनिर्दिष्टं यस्मै पाशे महात्मनि ॥”
कषात्ते सन्ध्याय । (यथा, माथे । ७ । ६२ ।
“अथशिरसि पाशपातभारा
दिव जितरां नतिमङ्गिरसभागे ॥”
कर्णान्ते शोभनार्थं । ह्यात्रावन्ती निन्दार्थं
पश्चादिवन्धनरज्जादि । इति विश्व ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । ६४ । १ ।
“शृङ्गनीनामिहायां पाशं भूमावयोजयत ।
कश्चिच्छाकुनिकक्षात पूर्वेषामिति शुश्रुम् ॥”
योगविशेष । यथा, ज्योतिषे ।
“यदा राशिपञ्चके सत्यं यद्वा भवति तदा
पाशाश्चयोगो भवति ॥” पारिभाषिकपाशो
यथा, कुलायवे १ उक्तासे ।
“यथा शङ्का भयं लब्ध्वा जुगुप्सा चेति पञ्चमो ।
कुलं शरीतं तथा चातिरिक्तो पाशा प्रकी-
र्तितः ॥”
खड्गेऽस्य दर्शनफलं यथा,—
“क्षार्पासमस्त्रास्त्रिकपाशभूतं
चक्रं च पाशस्तत्रैव प्रपञ्च्यते ।
तस्यापहं रोगघनं च वा
रोगी कृति वा लघुतेऽतिकरम् ॥”
इति हारीते द्वितीये स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
पाशक, पुं, (पाशयति योऽवयतीति । पश + णिच्
+ क्युट् ।) दूतविशेष । पाशा इति भावा ।
तत्पर्याय । अथ २ देव ३ । इत्यमर ।
२ । १० । ४५ ॥ वारि ४ वारि ५ वार
वारं ७ पाश ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

पाशुपाणि, पु, (पाशु पाणौ यस्मिन् ।) वरुण ।
इति ह्यनुष्ठुपः ॥
पाशुपपातन स्त्री, (पाशुप पशुसच पालयतीति ।
पाति + ल्यु ।) घाच । इति शुद्धशक्तिः ॥
पाशित, चि (पाश + क्त ।) पाशयुक्त । बह ।
इति वरुणः ॥
पाशौ [न] पु, (पाशौऽख्येति । पाश +
इनि ।) वरुण । इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २ । ८ ।
“यदि शक्र यम वापि कुवेरमपि पाशिनम् ॥”)
याघ । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ यम । इति
कश्चित् । पाशुघरे, चि । इति विश्वः ॥
पाशौकत, चि, पाशुवह । अभूततद्भावे पि-
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
पाशुपत, पु, (पशुपतिर्देवतास्येति । “साख्य
देवता ।” ४ । २ । २४ । इति अथ ।) वक्र-
पुष्पम् । (अख्य प्रयोगो यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
“शिवमहो पाशुपत एकाष्टीणो दुको वसु ॥”)
पशुपत्यधिदेवत । तद्वक्त । इति मेदिनी । ते,
२ । ११ ॥ (स्त्री, तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, क्रूरी
पुराणे । ४ अध्याये ।
“एव सम्बोधितो ब्रह्मो माधवेन सुरारिणा ।
चकार मोहशालाणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
कापाल गाङ्गुल वाम भैरव पूर्वपश्चिमम् ।
पञ्चरात्र पाशुपत तथाभ्यानि सहस्रशः ॥”
अथर्ववेदान्तगतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्ति-
कोपनिषदि ।
“सावित्र्यात्मा पाशुपत वरब्रह्मावधूतकम् ॥”)
पाशुपतव्रत, स्त्री, (पाशुपत पशुपतिसम्बन्धि
व्रतम् ।) पशुपतिव्रतविशेषः । यथा,—
“यथा पशुपतिर्निवृत्तः हत्वा सर्वमिदं जगतः ।
न लिप्यते पुनः खोऽपि यो निवृत्तः व्रतमाचरेत् ॥
इह जन्मकृतं पापं पूर्वजन्मकृतं यतः ।
व्रतं पाशुपतं नाम कृत्वा हन्ति दिव्योत्तमम् ॥
द्वादशमेकभक्त्याशौ त्रयोदशमयाचितम् ।
चतुर्दशं तथा वक्तुमुपास्य परेऽहनि ॥
गोवृषश्चैव हरिश्च रौप्यं ताक्षमयन्तथा ।
सौवर्गं कारयेत् पञ्च गुह्याशीत्या एतक एतकम् ॥
तन्नेवोक्तं येषामूर्तिं शिवायाश्च शिवस्य च ।
ततः प्रसाद्य दृष्ट्वा कुर्याद्रौप्यं देवचतुर्गुणैः ॥
रौप्यादष्टगुणं ताक्ष तदहं वापि कारयेत् ।
कारपत्रं समारोप्य वक्षोऽन्तमनुत्तमम् ॥
त्रयोदशमेकभक्तं रिक्तायां वक्तुमाचरेत् ।
कुर्यादयाचितं दर्शं पादकङ्कटव्रतचरेत् ॥
गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैश्चामर्यदौपके ।
गङ्गाधरं समभ्यर्च्य प्रायेयेत प्रवरं वरम् ॥
गङ्गाधर । महादेव । सर्वलोकचराचरः ।
अहि मे सर्वपापानि पूजितस्त्रिंशद्भुजः ॥
शङ्कराय नमस्तुभ्य सर्वपापहराय च ।
यथा यम न पश्यामि तथा मे क्रूरं शङ्करम् ॥
यममागं यथा शम्भो । न पश्यामि कदाचन ।
संपूजितो मया भस्मा तथा मे क्रूरं शङ्करम् ॥

गङ्गाधर । घरावीश । परातपर वरप्रदः ।
श्रीकण्ठः । गौलकण्ठस्त्रुमाकान्तः । नमोऽस्तु ते ॥
संपूज्येयविधानेन प्रतिपद्युदिते रवौ ।
हरिश्चान्तेन गोवृषांश्च ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
यथा त्वं सव्यं सव्यं सव्यवासस्तु सर्वं हृतम् ।
न लिप्यसे विक्रान्तास्तथा मां क्रूरं शङ्करम् ॥
एव स्तुत्वा नमस्कृत्य वृषादींश्च यथोदितान् ।
गुह्यादिभ्यो द्विजैश्च शङ्करं प्रीयतामि ॥
एवं व्रतमिदं कृत्वा दृष्ट्वा दद्याद्दिनात् ॥
यममागं महाघोरं न पश्याति कदाचन ॥
यः करोति व्रतेनैव सर्वपापप्रणाशनम् ।
न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवात्मना ॥
ब्रह्महत्यादिभिः पापैरगम्यागमनादिभिः ।
मुच्यते पातकेभ्योऽप्यहमभ्यापेयजे पुमान् ॥
यः करोति महाभाग । हानं सर्वं सुखावहम् ।
हत्वा पापान्यग्रेषाणि स्वर्गलोकं स गच्छति ॥”
इति वङ्गपुराणे पाशुपतव्रतदानाध्यायः ॥
(यथा च शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे
२६ अध्याये ।
अथ यः ॥
“भगवन् । श्रोतुमिच्छामि व्रतं पाशुपतं परम् ।
ब्रह्मादयोऽपि यतः श्रुत्वा सर्वं पाशुपता स्मृताः ॥
वायुवचनम् ।
रहस्यं व प्रवक्ष्यामि सर्वं पाशुपतकृतम् ।
व्रतं पाशुपतं श्रौतमथर्च्यशिरसि श्रुतम् ॥
कालचिन्तापौर्णमासी देश शिवपरिग्रहः ।
चैत्रारामादिरन्यो वा प्रशस्तः शुभमन्त्रश्च ॥
तत्र पूर्वं त्रयोदशं सुकृतं सुकृताङ्गिकम् ।
अनुज्ञाय स्वमाचार्यं संपूज्य प्रथिपत्य च ॥
पूर्वां वशेषिकीं कृत्वा शुक्लामरधरं खयम् ।
शुक्लयज्ञोपवीती च शुक्लामाल्याशुभेन ॥
दर्भासने समासीनो दभस्तुष्टिं प्रयच्छ च ।
प्रायासमन्त्रं कृत्वा प्रास्तुखो वायुदंसुखः ॥
ध्यात्वा देवश्च देवीश्च तद्विज्ञापनवर्त्मना ।
व्रतमेतत् करोमीति भवेत् सकल्प्य दीपितः ॥
यावच्छरीरपातः वा द्वादशान्दमथापि वा ।
तदहं वा तदहं वा मासद्वादशकम् वा ॥
तदहं वा तदहं वा मासमेकमथापि वा ।
दिनद्वादशकं वापि दिनवटकमथापि वा ॥
तदहं दिनमेकं वा व्रतसंकल्पनावधि ।
अभिमाधाय विधिवद्विराजः होमकारणात् ॥
हृत्वाभ्येन समिद्धिं चरुणा च यथाक्रमम् ।
पूर्वाद्यां पुरतो भूयस्तत्त्वानां शुद्धिसुहृद्भिः ॥
सुहृद्भ्यान्मन्त्रमन्त्रेण तैरेव समिदादिभिः ।
तत्त्वान्येतानि मद्देहे शुभन्तामित्यनुसरन् ॥
पञ्च भूतानि तन्मात्रा पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
ज्ञानकर्मेन्द्रियेदेन पञ्च पञ्च विभागश्च ॥
तन्मादिघातवः सप्त पञ्च प्राण्यदिवायवः ।
मनोबुद्धिरहस्तातिर्गुणा प्रकृतिपूरुषौ ॥
रागो विद्या कला चैव नियतिः काल एव च ।
माया च शुद्धविद्या च मन्त्रैश्चरसदाशिवौ ॥
शक्तिश्च शिवतत्त्वश्च तत्त्वानि क्रमशो विदुः ॥

मन्त्रैस्तु विरजेद्गुला होतासौ विरजो भवेत् ॥
अथ गोमयमादाय पिण्डीकृत्याभिमन्त्र्य च ।
न्यस्यासौ तच्च सरस्य दिने तस्मिन् हविष्य-
सुक ॥
प्रभाते तु चतुर्दश्या कृत्वा सर्वं पुरोदितम् ।
दिने तस्मिन्मिताहार कालशेष समापयेत् ॥
प्रातः पर्वणि चाप्येव कृत्वा होमावसानतः ।
उपसङ्गत्य रुद्राणि गृह्णीयाद्भक्त यत्नतः ॥
ततस्तु जटिलो मुखः शिखैकजट एव वा ।
भूत्वा ज्वाला पुनर्वीतलज्ज्ज्वलेत् स्याद्दिग्ग्वरः ॥
अथ कावायवसनश्चर्मचौराभरोऽथवा ।
एकाम्बरो वल्कली वा भवेद्दृष्टी च मेखली ॥
प्रसाद्य चरुणौ पञ्चाहिराचम्यात्मनस्तुम् ।
सकलीकृत्य तद्भक्तं विरजानलसम्भवम् ॥
अभिरिक्ताभिर्मन्त्रैः यक्षभिराचम्ये क्रमात् ।
विन्द्याङ्गानि ब्रह्मादिवरुणांश्च ससृशेत् ॥
ततस्तेन क्रमेणैव ससृष्ट्य च भक्षणम् ।
सम्वाङ्गोद्भूतं कुर्यात् प्रणवेन शिवेन वा ॥
ततस्त्रिपुण्ड्रं रश्मिरेत्रियाद्युपसमाहृत्य ।
शिवभावं समागम्य शिवयोगं समाचरेत् ॥
कुर्यात्तिसन्ध्यमप्येवमेतत् पाशुपतं व्रतम् ।
पूजनीयो महादेवो लिङ्गमूर्तिं सनातनः ॥
पद्ममण्डलं हैमं नवरत्नैरलङ्कृतम् ।
कर्णिकैकैरोपेतमासनं परिकल्पयेत् ॥
विभवे तदभावे तु रक्तं सितमथापि वा ।
पद्मं तस्याप्यभावे तु केवलं भावनामयम् ॥
ततः पद्मकर्णिकामध्ये कृत्वा लिङ्गं कवीयसम् ।
स्फाटिकं पीठिकोपेतं पूजयेद्दिनं ततः क्रमात् ॥
प्रतिष्ठाप्य विधानेन तस्मिन् कृतशोधनम् ।
परिकल्प्यासनं मूर्तिं पञ्चवक्त्रप्रकारतः ॥
पञ्चगव्यादिभिः पूजयेद्यथाविभवविस्तरे ।
ह्नापयेत् कलशे पूज्यं सहस्रादिषु सम्भवे ॥
गन्धद्रव्यैः सकूर्पैश्चन्दनाद्यैः सङ्कुङ्कुमैः ।
सवेदिकं समालिप्य लिङ्गं भूषणभूषितम् ॥
विस्वपञ्चैश्च पद्मैश्च रक्तैश्चैकैस्तथोत्तमैः ।
नीलोत्तमैस्तथान्यैश्च पुष्पैस्तैस्तैः सुगन्धिभिः ॥
पुष्पैश्च शतपत्रैश्च चित्रैर्दूर्वाक्षतादिभिः ।
समभ्यर्च्य यथाकामं महापूजाविधानतः ॥
धूपं दीपं तथाचार्यं नैवेद्यञ्च समादिशेत् ।
निवेदयित्वा विभवे कल्याणञ्च समाचरेत् ॥
इष्टानि च विशिष्टानि न्यायेनोपार्जितानि च ।
सर्वद्रव्याणि देयानि व्रते तस्मिन् विशेषतः ॥
श्रीपञ्चोत्पलपद्मानां सख्या साहसिकी मता ।
प्रत्येकमपरा सख्या श्रुतमष्टोत्तरं दिना ॥
तत्रापि च विशेषेण न त्रयैर्द्विस्वपत्रकम् ।
हैममेकं परं प्राङ् पद्मं पद्मसहस्रकातं ॥
नीलोत्पलादिष्वप्येतत्समानं विस्वपत्रकम् ।
गुह्यान्तरान्धनियमादुपयत्नात् न निवेदयेत् ॥
अष्टाङ्गमर्च्यस्तत्कृतं धूपालेपौ विशेषतः ।
कृत्वागुरुमघोरार्थं वक्त्रे सद्यो मनःशिलाम् ॥
चन्दनं वामदेवाख्यं हरितालञ्च पौरुषम् ।
ईशाने भवितुं केचिदाक्षेपनमितीदृशम् ॥

पाशुप

न धप इति मन्यन्ते धूपान्तरविधानत ।
 चित्तागुरुमघोराख्ये सुखे जगन्नागुरु पुन ॥
 पौर्वे गुग्गुलु सद्यै चैव्यै सौगन्धिक सुखे ।
 इशानेऽपि उग्रोरादि दद्याद्द्वय विशेषत ॥
 शंकरामधुकप्रकपिलावृतसधुतम् ।
 चन्दनागुरुकाष्ठाय सामान्य सप्रचक्षते ॥
 कपूरवर्तिराव्याज्या देया दीपावली तत ।
 अर्घ्यमाचमन देय प्रतिवक्रमस्त परम् ॥
 प्रथमावरण्ये पूज्यौ क्रमाद्वैरम्भयम्भुखौ ।
 ब्रह्माङ्गानि ततश्चैव प्रथमावरण्येऽर्चयेत् ॥
 द्वितीयावरण्ये पूज्या विघ्नेशश्चक्रवर्तिन ।
 तृतीयावरण्ये पूज्या भवाद्याश्चन्द्रमर्त्य ॥
 महादेवाद्यस्तत्र तथैकादशमूर्त्य ।
 चतुथावरण्ये पूज्या सन्न एव गणेश्वरा ॥
 बह्वरेव तु पञ्चम्य पञ्चमावरण्ये क्रमात् ।
 दश दिक्पतय पूज्या साक्षा सावुरास्तथा ॥
 ब्रह्मणो मानसा पुत्रा सर्वेऽपि ज्योतिषाङ्गना ।
 सर्वे देवाश्च देव्यश्च सर्वा सर्वेऽपि खिचरा ॥
 पातालवासिन्धवाश्च सर्वे सुनिगणा अपि ।
 योगिनो मुख्यत सर्वे पञ्चमे मातरस्तथा ॥
 क्षेत्रपालश्च सगण सर्वे चैतच्चाचरम् ।
 अथावरण्यपूजान्ते सम्पूज्य परमेश्वरम् ॥
 साध्य सयज्ञन हृद्य हविर्भक्ता निवेदयेत् ।
 सुखवासादिक दत्त्वा ताम्बूल खोपदशकम् ॥
 जलद्वय च भूयोऽपि नानापुष्पविभूषणै ।
 नीराजनान्ते विस्तीर्ण्य पूजाशेष समापयेत् ॥
 चन्द्रसङ्काशहारश्च श्रवणीये समर्पयेत् ।
 व्याज्य नृपोचित हृद्य तत्सर्वमधुरूपत ॥
 कृत्वा च कारयित्वा च हुत्वा च प्रतिपूजनम् ।
 स्तोत्र व्यपोहन जप्ता विद्या पञ्चाक्षरीं जपेत् ॥
 ग्रन्थिनां प्रणामश्च कृत्वा तान् समर्चयेत् ।
 तत पुरस्तादेवस्थ गुरुविद्ये च पूजयेत् ॥
 त्वार्धमद्वैत पुण्याणि देवसङ्कास्थ लिङ्गत ।
 अमेष्टानि सुसरस्व उद्गास्थ च तमप्युत ॥
 प्रत्यह जन इत्येव कृत्यास्तत्रैव पुरोदितम् ।
 ततस्तत्त्वान्बुज लिङ्ग सर्वोपकरान्वितम् ॥
 समपयेन स्वगुरवे स्थापयद् वा शिवालये ।
 संपूज्य च गुरुन्यान् प्रतिनश्च विशेषत ॥
 भक्तान् दिवाश्च शक्तश्चेदीनानायाश्च तोषयेत् ।
 स्वय चापशूनाय फलसुलाशूनोऽथवा ॥
 पयोव्रती वा भिक्षाश्री भवेदेकाग्रनस्तथा ।
 नक्त युक्ताशूनो नित्य भूशयानिरन शुचि ॥
 भस्मशायी त्रये शायी चौराजिनशयोऽथवा ।
 ब्रह्मचर्यरतो नित्य व्रतमेतन समाचरेत् ॥
 अकैवारे तथाहाया पञ्चश्याश्च पक्षयो ।
 अष्टम्याश्च चतुष्टयां शक्तस्तूपगसदपि ॥
 पापघ्नपतितोऽप्यवास्तनिकान्धनपूर्वकान् ।
 वज्रयेत्यन्यत्वेन मनसा कर्मणा गिरा ॥
 चमदादानन्यामत्याहिमाश्रीन सरा भवेत् ।
 सन्ध्याश्च प्रशान्तश्च तपोध्यावरत मदा ॥
 कुर्व्यान्निप्रयत्नान् भस्मस्नानमथापि वा ।
 पूजां वैशेषिकोऽथैव मनसा कर्मणा गिरा ॥

पाशुप

बहुनाच किमुक्तेन नाचरेदश्विन व्रती ।
 प्रमादान् तथाचारे निरूप्य गुरुलाघवम् ॥
 उचितानिष्कृतिं कृत्यात् पूजाश्रीमजपादिभि ।
 व्यासमात्रेव्रतस्त्रैवमाचरेत् प्रमादत ॥
 गोदानश्च दशोत्तरं कृत्यात् पूजा जप सदा ।
 सामान्यमेतत् कथित व्रतस्यास्य समासत ॥
 प्रतिमास विशेषश्च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।
 वैशाखे वक्ष्यलिङ्गं च्येष्टे मारकत शुभम् ॥
 व्याघाटे मौक्तिकं विद्याच्छावणी नीलनिम्मितम् ।
 मासे भाद्रपदे चैव पञ्चरागमय परम् ॥
 आश्वयुज्याश्च विधिवन्नेमेदकमय शुभम् ।
 कार्तिकाय वै हुम लिङ्ग वैदूर्य मार्गशीर्षके ॥
 पुष्यरागमय पौषे माघे दुर्मण्यिज तथा ।
 फालगुन्या चन्द्रकान्तोऽथ चैव तद्व्याज्योऽथवा ॥
 सर्वमासेषु रत्नानामलामि हैममेव वा ।
 हैमाभावे राजत वा ताम्रं शैलजमेव वा ॥
 न्यस्य वा यथाकाम क्षणिक चान्द्रदेव वा ।
 सर्वगन्धमय वाय लिङ्गं कृत्याद्यथारुचि ॥
 व्रतावसानसमये समाचरितनैष्ठिक ।
 कृत्वा वैशेषिकीं पूजां हुत्वा चैव यथा पुरा ॥
 संपूज्य च सदाचार्यं प्रतिनश्च विशेषत ।
 देशिकेनाभ्यशुजात प्राप्सुखौ बापुदण्डमुख ॥
 दभासनी दर्भप्राणि प्राणापानो नियम्य च ।
 जपित्वा शक्तितो मूल ध्यात्वा शान्त चियमकम् ॥
 अशुजाय यथापूर्वं नमस्कृत्य कृताञ्जलि ।
 समुतख्जामि भगवन् । व्रतमेतत्तदाश्रया ॥
 इत्युक्त्वा लिङ्गमलम् दभासुत्तरतस्थजेत ।
 ततो दण्डजटाचौरमेखलाद्यपि चोतख्जेत ॥
 पुनराचम्य विधिवत् पञ्चाक्षरसुदीरयेत् ।
 य कृत्वाऽन्तिकीं दीक्षामाटेहान्तमनाकुल ॥
 व्रतमेतत् प्रकुर्वीत स तु वै नैष्ठिक स्मृत ।
 सोऽथ्याश्रीं च विज्ञेयो महापाशुतस्तथा ॥
 स एव तपसा श्रेष्ठ स एव च महाव्रती ।
 न तेन सदृश कश्चित् कृतकृत्यो सुसुच्यु ॥
 यतियो नैष्ठिको जातस्समाहुर्नैष्ठिकोत्तमम् ।
 योऽन्यथादृष्टाश्च वा व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 सोऽपि नैष्ठिकतुल्य स्थाप्यैव्रतसमन्वयात् ।
 व्रताक्तां यश्चरेदतद्व्रत व्रतपरायण ॥
 दिव्यैकदिवस वापि स च कश्चन नैष्ठिक ।
 कृत्यमित्येव निष्कामो यश्चरेद व्रतसुत्तमम् ॥
 शिवापितामा सतत न तेन सदृश कश्चित् ।
 भस्मच्छन्नो द्विजो विद्वान् महापातकसम्भवे ॥
 पापैर्विसुच्यते सद्यो सुच्यते नात्र सशय ।
 रुद्रासेवत्पर वीर्य तद्वत्स परिकीर्तितम् ॥
 तस्मात्सन्नेषु कालेषु वीर्यावान् भस्मसधुत ।
 भस्मनिष्ठस्य दहन्ते दोषा भस्माधिसङ्गमात् ॥
 भस्मस्नानविशुद्धात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृत ।
 भस्मवा निम्बसर्वाङ्गो भस्मनामित्रिपुङ्गव ॥
 भस्मशायी च पुरुषो भस्मकल्पाभयथात ।
 श्रुतिर्भूतिरग्री पुनो रक्षा रक्षाकरौ परम् ॥
 किमन्येऽहं वक्तव्यं भस्ममाहात्म्यकारणम् ।
 व्रती च भस्मना स्नान स्वय देवो महेश्वर ॥

पाषक

परमास्त्रश्च शैवानां भस्मेतत्पारमेश्वरम् ।
 धौम्यायजस्य तपसि ह्यापदो यन्निवारिता ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कृत्वा पाशुपत व्रतम् ।
 धनवद्भक्तं सगृह्य भस्मस्नानरतो भवेत् ॥
 इति श्रीशिवपुराणे वायुसंहिताया पूर्वभागे
 एकौनविंशोऽध्यायः ॥ ॥ ॥)
 पाशुपतास्त्र, क्ली, (पाशुपत पशुपतिसम्बन्धि
 अस्त्रम् ।) पशुपते शूलास्त्रम् । तस्य स्वरूप
 यथा,—
 “गजाननोऽपि सन्नित्य यत्तत पाशुपत परम् ।
 महास्त्रं महाकाय युगान्ताभिसमप्रभम् ॥
 पञ्चवक्त्रं महाघोरं दशबाहुं त्रिलोचनम् ।
 सौम्यं घोरं सुघोरास्त्रं चैकैकं भयोक्तकम् ॥
 जटाभारेण्डगङ्गाहिप्रियमाश्रय शिवाङ्गजम् ।
 वेणुवीणाशङ्खचक्रं डमरुकारावसकुलम् ॥
 शिवाराव भयात्तापि उग्रवायसचैष्टितम् ।
 उल्कादण्डज्वलज्वाल गोनाशकृतभूषणम् ॥
 जलज्ज्वलनगोष्णं जलचर्मोद्भवानसम् ।
 केकर तर्ज्यमानस्य शूलखण्डाङ्गधारिणम् ॥
 यसमानं समभिदं जैलोकं सचराचरम् ।
 पुरतो विघ्ननाशश्च लेलिहानं यवस्थितम् ॥
 इति देवीपुराणम् ॥
 पाशुपात्य, क्ली, (पशुपालस्य भाव कर्म वा ।
 पशुपाल + अण् ।) वैश्वरुचि । पशुत् गोमहि
 व्याहीन् पालयति पशुपाल इति वण् । पशु
 पालस्य भाव कर्म वा इत्यर्थे ण्यप्रत्ययनिष्प
 न्नम् । इत्यमरभरतो । (यथा, माकण्डे १२५।
 “दानमध्ययनं यज्ञो वैश्वस्यापि त्रिवेव स ।
 बाणिज्यं पाशुपात्यश्च कृषिश्चैवास्त्य जौविका ।”)
 पाश्चात्य, चि, (पश्चात् + “दक्षिणापश्चात्पुस-
 स्त्वक ।” ४।२।६८। इति त्यक् ।) पश्चा-
 द्भव । (यथा, देवीभागवते १।१७। ६६।
 “पाश्चात्यं धामिनीयाम् ध्यानमेवावप्रयत् ।
 कृत्वा प्रातः क्रियां कृत्वा पुनरास्ते समा-
 हित ॥”)
 पश्चिमदेशजात । इति सुगन्धवोधवाकरणम् ॥
 (यथा, महाभारते १।१२१। ११।
 “स विजिह्य गृहीत्वा च भूपतौ राजसत्तम ।
 प्राच्याहुदीन्यान् पाश्चात्यान् दाक्षिणात्यान्काल
 यत ॥”)
 पाश्चात्याकरसम्भव, क्ली, (पाश्चात्ये पश्चिमदिग्-
 भवे आकरे सम्भव उतपत्तिर्यस्य ।) साश्चरी-
 खणम् । तत्पर्याय । रोमकम् २ रामलव-
 णम् ३ । इति रत्नमाला ।
 पाश्या, क्ली, (पाशाना सम्बद्ध । पाश + “पाशा
 दिभ्यो य ।” ४।२।४६। इति य ।) पाश-
 सम्बद्ध । इत्यमर । ३।२।४६ ॥
 पाषक, पु, (पर्वतं वधातीव चरयौ । पव नश्ये +
 णुल ।) पादाभरणविशेष । पाशुलो इति
 भाषा । यथा,—
 “रत्नपाषकघटकेषु विराजितपदाङ्गुले ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णव्याख्यान ३ अध्याय ॥

पाषण्डः

पाषण्ड, पु, (पाप सनोति दर्शनसमर्गादिना ददातीति। यष्टु अदाने + जमन्तात् ड। एषो-
दरादित्वात् साधु। यद्वा, पाति रक्षति दुष्कृ-
तेभ्य इति। पा + क्रिप। पा वेदधर्मेन यष्ट-
यति खण्डयतीति। यदुक्तम्।

“पालनाच्च त्रयीधर्मे पाषण्डेन निगदते।
त य(ख)ण्डयन्ति ते यस्मात् पाषण्डास्तेन

हेतुना ॥

नानाव्रतधरा नानाविधा पाषण्डिनो मता ॥”) वेदविरोधाचारवान् सर्वव्यभिचारी। बौद्ध
क्षपणकादि। इति भरत ॥ तत्पर्यायः। सर्व
लिङ्गी २। इत्यमर ॥ २। ७। ४५ ॥ कौलिक ३
पाषण्डिक ४। इति शब्दरत्नावली ॥ * पाष-
ण्डादिसम्भावये दीवो यथा,—

“तस्मात् पाषण्डिभिः पापैरापाप स्रष्टुर्न
त्यजेत।

विशेषतः क्रियाकाले यन्नासौ चापि दीक्षितः ॥
क्रियाहानिर्गते यस्य मासमेक प्रजायते।
तस्यावलोकनात् सूर्यं पश्येत् भतिमान् नर ॥
किं पुनर्येस्तु सन्ध्यायां त्रयी सन्धात्मना द्विज ॥
पाषण्डभोजिभिः पापैर्वेदादिविरोधिभिः ॥
पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वेदान्तव्रतिकां शृणु ॥
हेतुकान् वक्तव्यं वाङ्मनोऽपि नास्ते ॥
दूरापास्तस्तु सवर्गं सहास्या वापि पापिभिः।
पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान् परिचर्यते ॥
एते नमास्तवाख्याता इष्टा आहोपघातका।
येषां सम्भाषणात् पुसां दिनपुण्यं प्रणश्यति ॥
एते पाषण्डिनामानो ह्येतान् आक्षेपेद्बुधः।
पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषां तद्दिनोद्धवम् ॥
पुसां जटाधरमौष्ण्यवतां ह्येष
भोषाशिनामखिलशैचनिराजतानाम्।
तोयप्रदानपिष्टपिष्टनष्टिष्कुतानां
सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयाप्ति ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अष्टे १८ अध्यायः ॥ *
पाषण्डादीनां लक्षणं यथा—

“अथ खड्गमूर्तं पाषण्डो विकर्मस्थो निविहकतः।
यस्य धर्मज्ञानो गन्ध सूरक्षण इवोत्थितः ॥
प्रच्छन्नाणि च पापानि वेदान्तं नाम तद्व्रतम् ॥
तद्वान् वेदान्तव्रतिका ॥

प्रियं अस्ति पुरोऽन्यच्च विप्रियं कुरुते भृशम्।
अक्तापराधचेष्टश्च शृङ्गोऽयं कथितो बुधैः ॥
सन्देहकृतेतुभिर्यं सतकर्मसु सहेतुकः।
अन्त्यागदृष्टिर्नैकैकैक सार्धं चाधनततपरः ॥
शृङ्गो मिथ्याविनीतश्च वक्तव्यसदाहृतः ॥” इति।
एतद्वैकार्यां त्वामी ॥ * अपि च।

सदाशिव उवाच।

“येऽन्मादेव परत्वेन वदन्त्यन्धानमोहिता।
नारायणाज्जगद्वन्धं ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥
कपालभस्मास्थिधरा ये ह्यवैदिकलिङ्गिनः।
अस्ते वनस्याश्रमाश्च जटावस्त्रजधरिणः ॥
अवैदिकक्रियेपेतास्ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥
शस्त्रचक्रोद्गुण्ठादिचिह्ने प्रियतमैश्चरे।

पाषण्डः

रक्षिता ये द्विजा देवि। ते वै पाषण्डिनो मता ॥
अतिव्युत्समाचारं यस्तु नाचरति द्विजः।
स पाषण्डोति विज्ञेयः सर्वलोकेषु गहितः ॥
समस्त्यज्ञभोक्तारं विष्णुं ब्रह्मण्यदेवतम् ॥
उदस्य देवताश्चैव जुहोति च ददाति च।
स पाषण्डोति विज्ञेयः स्वतन्त्रो वापि कर्मसु ॥
स्वातन्त्र्यात् क्रियते येस्तु कर्म वेदोदितं महत्।
विना वै भगवत्प्रीत्या ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥
यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदेवते।
समत्वेनैव वीक्षते स पाषण्डो भवेत् सदा ॥
अनास्था क्रियते येस्तु मनोवाक्यकर्मभिः।
वासुदेवं न जानाति स पाषण्डो भवेत् द्विजः ॥
हरेर्नामैकमन्त्रार्थां लोकां सङ्गिविवर्जिता।
यदि वयाश्रमाद्या ये ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥
यानां गुरवो नित्यं शिवे यद्यप्यवेष्टिताः।
भगवद्धर्म्मरक्षिता वेद्यावादिविनिन्दकाः ॥
रजस्तमोभया जीवाहंसका जीवभक्षकाः।
असतप्रतिग्रहरता देवता आसयाजकाः ॥
अष्टाचारास्तथा ब्राह्म्या नानाविबुधपूजकाः।
देवतोच्छिष्टश्राद्धादिभोजिनः शूद्रवतक्रियाः ॥
विविधासतकर्मरता भक्ष्याद्यविचारिणः।
लोभमोहमदक्रोधकामादङ्कारिणः सदा ॥
एवविधा पारदारिकाद्या येऽत्र शुभानने ॥
अन्येषां का कथा तच्च पाषण्डा ब्राह्मणाः ॥
स्मृताः ॥

वर्णाश्रमाद्या ये भर्त्ता स्वधर्म्मविवर्जिता।
ते वै पाषण्डिनो देवि। नारायणकर्मिन्मुखा ॥
सर्वश्रिनो द्विजा येऽपि सर्वविक्रियिणस्तथा।
महदेशाचाररक्षितास्ते वै पाषण्डिनो मता ॥
ये स्वसङ्गपानादिरता लोका निरन्तरम्।
शिवे। पाषण्डिनो ज्ञेया इह ते नात्र सशयः ॥
विष्णुवेद्यावगोभूमिदेवादिषु विशेषतः।
अन्यत्युत्तमलोकोऽप्येवादिषु महाशूराः ॥
लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गायमुनासु वरानने ॥
स्मृताः पाषण्डिनस्तेऽपि ये न सेवापरायणाः ॥
रुद्राक्षेत्राक्षभ्रातृस्त्याटिकादिधारिणः।
जटिला भस्मलिप्तास्ते वै पाषण्डिनः प्रिये ॥
अखिलीवी मखीलीवी धावक पाचकास्तथा।
एते पाषण्डिनो विद्वा मादकद्रव्यभोजिनः ॥
देवि। काष्ठादयो भक्ता अनन्यश्रण्यास्तु ये।
पाषण्डसङ्गं न कुर्युस्तत्रैव पानभोजने ॥
यदि देवशक्तोभास्त्रोहात्तस्यान्नभोजनम्।
तत्प्राशनं पानं च चक्रुस्तसङ्गमादिकम् ॥
तत्पानभोजनानामपसङ्गालिङ्गनतोऽचिरात्।
पाषण्डिनो वेद्यावा स्युरन्येषामपि का कथा ॥
किमत्र बहुनोक्तेन ब्राह्मणा ये ह्यवेष्टिताः।
असदाचरणाश्चेत् स्युस्तदा पाषण्डिनः स्मृताः ॥
एतन्भोजनपानादिकर्मभिर्वेद्यावा जना।
पाषण्डिनस्तथा स्युर्नैव जटाभस्मादिधारिणः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे पाषण्डाचरणं नाम ४२ अ०
तस्य त्वाण्यत्र यथा—
“तज पाषण्डसवर्गं सङ्गं भजं स्तथा सदा।

रक्षिता ये द्विजा देवि। ते वै पाषण्डिनो मता ॥
अतिव्युत्समाचारं यस्तु नाचरति द्विजः।
स पाषण्डोति विज्ञेयः सर्वलोकेषु गहितः ॥
समस्त्यज्ञभोक्तारं विष्णुं ब्रह्मण्यदेवतम् ॥
उदस्य देवताश्चैव जुहोति च ददाति च।
स पाषण्डोति विज्ञेयः स्वतन्त्रो वापि कर्मसु ॥
स्वातन्त्र्यात् क्रियते येस्तु कर्म वेदोदितं महत्।
विना वै भगवत्प्रीत्या ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥
यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदेवते।
समत्वेनैव वीक्षते स पाषण्डो भवेत् सदा ॥
अनास्था क्रियते येस्तु मनोवाक्यकर्मभिः।
वासुदेवं न जानाति स पाषण्डो भवेत् द्विजः ॥
हरेर्नामैकमन्त्रार्थां लोकां सङ्गिविवर्जिता।
यदि वयाश्रमाद्या ये ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥
यानां गुरवो नित्यं शिवे यद्यप्यवेष्टिताः।
भगवद्धर्म्मरक्षिता वेद्यावादिविनिन्दकाः ॥
रजस्तमोभया जीवाहंसका जीवभक्षकाः।
असतप्रतिग्रहरता देवता आसयाजकाः ॥
अष्टाचारास्तथा ब्राह्म्या नानाविबुधपूजकाः।
देवतोच्छिष्टश्राद्धादिभोजिनः शूद्रवतक्रियाः ॥
विविधासतकर्मरता भक्ष्याद्यविचारिणः।
लोभमोहमदक्रोधकामादङ्कारिणः सदा ॥
एवविधा पारदारिकाद्या येऽत्र शुभानने ॥
अन्येषां का कथा तच्च पाषण्डा ब्राह्मणाः ॥
स्मृताः ॥

वर्णाश्रमाद्या ये भर्त्ता स्वधर्म्मविवर्जिता।
ते वै पाषण्डिनो देवि। नारायणकर्मिन्मुखा ॥
सर्वश्रिनो द्विजा येऽपि सर्वविक्रियिणस्तथा।
महदेशाचाररक्षितास्ते वै पाषण्डिनो मता ॥
ये स्वसङ्गपानादिरता लोका निरन्तरम्।
शिवे। पाषण्डिनो ज्ञेया इह ते नात्र सशयः ॥
विष्णुवेद्यावगोभूमिदेवादिषु विशेषतः।
अन्यत्युत्तमलोकोऽप्येवादिषु महाशूराः ॥
लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गायमुनासु वरानने ॥
स्मृताः पाषण्डिनस्तेऽपि ये न सेवापरायणाः ॥
रुद्राक्षेत्राक्षभ्रातृस्त्याटिकादिधारिणः।
जटिला भस्मलिप्तास्ते वै पाषण्डिनः प्रिये ॥
अखिलीवी मखीलीवी धावक पाचकास्तथा।
एते पाषण्डिनो विद्वा मादकद्रव्यभोजिनः ॥
देवि। काष्ठादयो भक्ता अनन्यश्रण्यास्तु ये।
पाषण्डसङ्गं न कुर्युस्तत्रैव पानभोजने ॥
यदि देवशक्तोभास्त्रोहात्तस्यान्नभोजनम्।
तत्प्राशनं पानं च चक्रुस्तसङ्गमादिकम् ॥
तत्पानभोजनानामपसङ्गालिङ्गनतोऽचिरात्।
पाषण्डिनो वेद्यावा स्युरन्येषामपि का कथा ॥
किमत्र बहुनोक्तेन ब्राह्मणा ये ह्यवेष्टिताः।
असदाचरणाश्चेत् स्युस्तदा पाषण्डिनः स्मृताः ॥
एतन्भोजनपानादिकर्मभिर्वेद्यावा जना।
पाषण्डिनस्तथा स्युर्नैव जटाभस्मादिधारिणः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे पाषण्डाचरणं नाम ४२ अ०
तस्य त्वाण्यत्र यथा—
“तज पाषण्डसवर्गं सङ्गं भजं स्तथा सदा।

रक्षिता ये द्विजा देवि। ते वै पाषण्डिनो मता ॥
अतिव्युत्समाचारं यस्तु नाचरति द्विजः।
स पाषण्डोति विज्ञेयः सर्वलोकेषु गहितः ॥
समस्त्यज्ञभोक्तारं विष्णुं ब्रह्मण्यदेवतम् ॥
उदस्य देवताश्चैव जुहोति च ददाति च।
स पाषण्डोति विज्ञेयः स्वतन्त्रो वापि कर्मसु ॥
स्वातन्त्र्यात् क्रियते येस्तु कर्म वेदोदितं महत्।
विना वै भगवत्प्रीत्या ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥
यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदेवते।
समत्वेनैव वीक्षते स पाषण्डो भवेत् सदा ॥
अनास्था क्रियते येस्तु मनोवाक्यकर्मभिः।
वासुदेवं न जानाति स पाषण्डो भवेत् द्विजः ॥
हरेर्नामैकमन्त्रार्थां लोकां सङ्गिविवर्जिता।
यदि वयाश्रमाद्या ये ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥
यानां गुरवो नित्यं शिवे यद्यप्यवेष्टिताः।
भगवद्धर्म्मरक्षिता वेद्यावादिविनिन्दकाः ॥
रजस्तमोभया जीवाहंसका जीवभक्षकाः।
असतप्रतिग्रहरता देवता आसयाजकाः ॥
अष्टाचारास्तथा ब्राह्म्या नानाविबुधपूजकाः।
देवतोच्छिष्टश्राद्धादिभोजिनः शूद्रवतक्रियाः ॥
विविधासतकर्मरता भक्ष्याद्यविचारिणः।
लोभमोहमदक्रोधकामादङ्कारिणः सदा ॥
एवविधा पारदारिकाद्या येऽत्र शुभानने ॥
अन्येषां का कथा तच्च पाषण्डा ब्राह्मणाः ॥
स्मृताः ॥

पाषाण

काम क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मदमनसरौ ॥
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य राट्टाद्विष्कृत्यता यथा,—

“कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डम्याश्च
मानवान्।

विकर्मस्थान् शौचिकांश्च क्षिप्रं निज्वासयेत्
पुराण ॥

एते राट्टे वर्त्तमाना राट्ट प्रच्छमतस्करा।
विकर्मक्रियया नित्यं वाधन्ते भद्रिका प्रजा ॥”

इति मानवे ६ अध्यायः ॥

अपि च।

“आक्रुद्धाश्च तथा लुब्धान् दृष्टायात्तन्मभाविष्य।
पाषण्डिनस्तापसादीन् परराट्टेषु योजयेत् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पाषण्डक पु, (पाषण्ड एव। स्वार्थे कन।)
पाषण्डः। इति शब्दरत्नावली ॥

पाषण्डो [न] पु (पां त्रयीधर्म्मं यष्टयतीति।
पा + यष्ट + णिनि।) पाषण्डः। इति जटा-
धर ॥ (यथा, मनु ॥ ४। ३।

“पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वेदान्तव्रतिकां

शृणु ॥

हेतुकान् वक्तव्यं वाङ्मनोऽपि नास्ते ॥”) पाषाण
पु, (पषति पीडयत्यनेनेति। पष पीडने +
वाहुलकात् आनच। “पषेयिश्च” २। ६।

इत्युज्ज्वलदत्तोक्ता स च गितः।) प्रस्तरः। तत-
पर्यायः। याव २ उपल ३ अक्षरा ४ श्लोका ५
उपल ६। इत्यमर ॥ २। ३। ४। इष्टत् ७। इति
भरत ॥ प्रस्तर ८ पारावुक ९ पारट्टी १
म्बन्ध ११ काचक १२। इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, देवीभागवते। ४। २१। ५४।

“गतेऽथ नारदे कस्य समाहूयाथ बालकम्।
पाषाणे पोषयामास सुखं प्राप च मन्दधी ॥”

पाषाणादिनिर्मितत्वात् देवताप्रतिमादि। यथा
आर्यासप्तशत्याम्। ३८६।

“पूजां विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना
प्रतिष्ठा च।

तदुभयविप्रतिपक्षं पश्यतु गौर्मातृपाषाणम् ॥”) पाषाणगर्हभ, पु, इष्टुसन्धिचक्षुद्रोगविशेषः।
तत्तत्तन्माह।

“वातश्चेष्टसुक्ष्मं श्वयुर्हेतुसन्धिः।

स्थिरो मन्दरेण क्षिण्वी ज्ञेयः पाषाणगर्हभः ॥”
स्थिर कठिनः ॥ * ॥ तत्क्षित्तिश्च यथा,—

“पाषाणगर्हभं पूर्वं खेदयेत् कुशलो भिक्षकः।
तत् पनसिकाग्रोत्ते कस्त्रैर्यथै प्रक्षेपयेत् ॥
वातश्चेष्टिकग्रोत्तमे कस्त्रैरन्येक्षे क्षेपयेत्।
परिपाकगतं भिक्षां ब्रह्मवत्सुपाचरेत् ॥
जलोकाभिर्हृते रक्ते स शान्तिरिति विनौषधम्।
एतत्तस्यैव बहुषु प्रेषितं लिखितं तत्तम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पाषाणचतुर्दशी, स्त्री, (पाषाणसाध्या पाषाणवत-
पिष्टकभोजनसाध्या चतुर्दशी।) दृष्टिकाराशिस्य
रविकशुक्लपक्षीयचतुर्दशी। यथा, भविष्ये।

पिकरा

“वृक्षिके शुक्रपक्षे तु या पाषाणयतुर्दृशी ।
तस्याभाराधयेज्जोरी नक्त पाषाणभोजने ॥
पाषाणभोजने पाषाणाकारपिष्टकभोजने ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पाषाणदारक पु, (दारयति विदारयतीति । दृ + णिच् + क्तुल । पाषाणस्य दारक ।) टङ्क ।
इति हेमचन्द्र ॥ ३ । ५२ ॥

पाषाणदारण, पु (दारयतीति । दृ + णिच् + क्तु । पाषाणस्य दारणो विदारक ।) टङ्क ।
इत्यमर ॥ २ । १ । ३४ ॥

पाषाणभेदन, पु, (पाषाणं अक्षरैर्भिनत्तीति । भिद् + क्तु ।) टङ्कविशेष । ङाङकुङी इति भाषा । ततपर्याय । अक्षस्र २ शिलामेद ३ अक्षभेदक ४ खेता ५ उपलभेदी ६ पलभित ७ शिलगमन ८ । अथ गुणा । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । मेहलडदाहघ्नकृष्णशर्कराशिलम् । शीतलत्वम् । इति राजनिघण्टु ॥ अपि च ।
“पाषाणभेदकोष्ठस्तत्रो गिरिभिर्भिन्नयोजनौ ।
अक्षमेदो हिमस्तिक्त कषायो वस्तिशोधन ॥
भेदनो हन्ति दोषार्थगुल्माश्चाक्षमहृदज ।
योनिरोगान् प्रमेहान् ज्ञौघाभूलव्रणानि च ॥”
इति भावप्रकाश ॥

पाषाणभेदी, [नृ] पु, (पाषाणं अक्षरैर्भिनत्तीति । भिद् + णिनि ।) टङ्कविशेष । पाथर-चुर इति भाषा । ततपर्याय । अक्षमेद २ शिलामेद ३ अक्षभित ४ । इति रत्नमाळा । (अक्षमेदशब्दे ज्ञातयमस्य विवरणम् ॥)

पाषाण्यौ, स्त्री, (पाषाण + अण्यार्थे ङीष् ।) क्षुद्रपाषाण । स तु परिमापकविशेष । वाट खारा इति भाषा । ततपर्याय । एषाकरा २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाहाल, पु, (पाति रक्षति दुष्कृत्येभ्य इति । पा + क्तिप् । पां चयौधर्म हन्ति गच्छतीति । हन् गतौ + ल । पाह जहाय अतसीति । अच् ।) ब्रह्मदारुवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पि, श्र गतौ । इति कविकण्ठम् । (तुदा-पर सक्त अनिट ।) श्र, पियति । इति दुर्गादास ॥

पिक पु, (अपि कायति शब्दायति इति । अपि + कै + “आतञ्चोपसर्गे” ३ । १ । १३६ । इति क । अपेदकारणोप ।) कोकिल । इत्यमर ॥ २ । ५ । १६ । (यथा, —
“पिक । विधुस्तव हन्ति सम तम-
स्वमपि चन्द्रविरोधिक्कूरव ।
इति तयोरनिष्ट हि विरोधिता
कथमहो समता मम तापने ॥”
इत्युद्धट ॥)

पिकप्रिया, स्त्री, (पिकानां प्रिया ।) मञ्जानम् । इति राजनिघण्टु ॥

पिकवन्धु, पुं, (पिकानां वन्धुरिव ।) आन्वष्टव । इति त्रिकाश्रये ॥

पिकगग पु, (पिकानां रागोऽगुरागो यज ।) आन्वष्टव । इति राजनिघण्टु ॥

पिङ्गलः

पिकवक्षभ, पु, (पिकानां वक्षभ ।) आन्वष्टव । इति भावप्रकाश ॥ (गुणाश्चास्य आन्वष्टवे ज्ञातया ॥)

पिकाच पु, (पिकस्य अचि लोचन तदतु वर्णो यस्य । समासे वच् ।) रोचनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिकाङ्ग पुं, (पिकस्याङ्गमिव अङ्ग यस्य ।) पञ्चविशेष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिकानन्द, पुं, (पिकानामानन्दो यस्मिन् ।) वसन्तकाल । इति राजनिघण्टु ॥

पिकौ स्त्री, (पिक + स्त्रिया ङीष् ।) कोकिला । इति राजनिघण्टु ॥

पिकेक्षणा, स्त्री, (पिकस्य ईक्षण लोचन तदतु वर्णो यस्या ।) कोकिलाच । इति राजनिघण्टु ॥ कोकिलचक्षुस्तुल्यचक्षुर्युक्ता च ॥

पिक, पु, (पिक इत्ययत्तशब्देन कायति शब्दायति इति । कै + क । पिक इव कायतीति ।) पृथोदरादिवात साधुरिक्ते ।) हस्तिशावक । इति शब्दमाळा ॥

पिङ्ग, स्त्री, (पिङ्गतीति । पिङ्गि वर्णे + अच् । न्यङ-कादित्वात् कुलम् ।) वाकक । इति मेदिनी । मे १० ॥ हरितालम् । इति राजनिघण्टु ॥

पिङ्ग, पुं, (पिङ्गि वर्णे + अच् । कुलम् ।) पिङ्गल वर्ण । तदति, त्रि । इत्यमर ॥ १ । ५ । १६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ३२ ।
“पद्मपद्मानन पिङ्गस्तेजसा प्रज्ज्वलन्निव ॥”
अथक । इति राजनिघण्टु ॥

पिङ्गकपिशा, स्त्री, (पिङ्गा कपिशा च । वर्णो वर्णेनेति समास ।) तैलपायिका । इति हेमचन्द्र ॥ ४ । २०३ ॥

पिङ्गचक्षु [सृ] पुं, (पिङ्गे चक्षुषी यस्य ।) कुम्भीर । इति हेमचन्द्र ॥ ४ । ४१८ ॥

पिङ्गण्ट, पुं (पिङ्गा पिङ्गलवया ण्टा यस्य ।) शिव । इति हेमचन्द्र ॥ २ । ११२ ॥

पिङ्गल, स्त्री, (पिङ्ग लातीति । ला + क ।) रौति । इति राजनिघण्टु ॥

पिङ्गल, पुं, (पिङ्गो वर्णोऽस्यास्तीति । पिङ्ग + “सिन्धादिभ्यश्च” ५ । २ । ६० । इति जच् ।) नीलपीतमिश्रितवर्ण । ततपर्याय । कडार २ कपिल ३ पिङ्ग ४ पिशङ्ग ५ कड ६ । तद्वति, त्रि । इत्यमर ॥ १ । ५ । १६ ॥ केचित इय इय पर्यायमाहुः । अत्र नीलपीत कपिल । रोचनाम पिशङ्ग । कनकपिङ्गल कड । इति सुभूति ॥

“पिङ्गो रोचना पाङ्ग कड कनकपिङ्गल ॥”
इति नाममाळा ॥

“पिङ्गदीपशिखाम् स्थात पिशङ्ग पद्मधूलिवत् ।
पीतनीलहरित्रक्त कडारस्तृणवर्द्धिवत् ॥
अयनूजित पीताङ्ग कपिलो रोचनाच्छवि ॥
इत्यत्र भेदोऽपि दृश्यते । अक्षमेदलादिहासौ नादत ॥” इति तट्टीकायां भरत ॥ * ॥ नाग-
मेद । (यथा महाभारते । १ । ३५ । ६ ।

पिङ्गला

“निष्ठानको हेमशुद्धो नहुष पिङ्गलस्तथा ॥”
रत्न । चर्खाशुषारिपार्थिक । निधिमैद । कपि । अमि । इति मेदिनी । ले ११३ ॥

सुनिविशेष । (यथा महाभारते । १ । ५३ । ६ ।
“ब्रह्माभवत साङ्गरवो अर्धयुश्चापि पिङ्गल ॥”
नकुल । स्थावरविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ ४ । १६५ ॥ क्षुद्रोन्मूल । इति राजनिघण्टु ॥ (यस्यविशेष । यथा महाभारते । १ । २३ । ५१ ।
“पिङ्गलो नाम यक्षेनो लोकस्थानन्ददायक ॥”
पर्वतविशेष । इति ब्रह्मखण्डपुराणम् ॥)

प्रभवादिविषयवर्णनार्थेकपञ्चाशत्तमवर्षे । यथा,
“देशभङ्गोऽथ दुर्भिक्ष समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चारुपद्मानि । दुर्भिक्ष नर्मेदावटे ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

पिङ्गलाचार्यस्तत्त्वतन्त्रोपन्यविशेष । यथा,—
“जो विविहमत्तसाधारपर पत्तो विविमलमद
हेलम् ।
पद्म भावतरङ्गो नाकोसो पिङ्गलो जयद ॥”
अथ आख्या ।

“अथ कृन्दशास्त्रकर्तुं पिङ्गलाचार्यस्य स्तुति
रूप मङ्गल निर्विघ्नयन्त्रपरिसमाप्तये यन्त्रस्तत
करोति । विविधा नागाप्रकारकविन्यासविशिष्टा
मात्रा यत्र तद्विविधमात्र कृन्द कदम्ब तदेवं
सागर अतिदुर्गमत्वात् भाषा एव तरङ्गा
नौयस्य । प्राकृते ब्रह्मता तेन भाषयेव कृन्द-
शास्त्रस्तुतवानित्यवगम्यते । केचित्तु लघुगुरु-
रूपा या विविधा मात्रा सेव सागर ततपार
प्राप्त अपरिवधारणे । विमलया मत्वा हेल
यत्र तदुपस्था स्यात् निर्मलबुद्ध्या हेलयेव पार
गत इत्यर्थ । प्रथममित्यनेन कृन्द शास्त्रस्य
प्रथमप्रयोगतामसित्यवगम्यते । अर्थान्तरमप्यने-
नेव व्यन्यते यो विविधमात्राभि सागरपार
प्राप्त वि पत्तो अर्थान्नरुद्ध तस्य विमलमत्तो
हेला यत्र तत यथा स्यात् भाषा अतुनयवाक
सेव नौयस्य ईदृशी नागो जयति । एवं हि
सूयते भोक्तुसुखत गरुड ढङ्गा सकौशल सवि-
नय ततुवाच भो गरुड ममेद कौशल पश्य
यद्वेकवारलिखित मया लिख्यते तदा मां भक्ष
इत्युक्त्वा सागरतीरे वडविश्वत्तरपर्यन्त पञ्चार
प्रदर्श्य समुद्र प्रविशेत् गरुडोऽपि वक्षणां गुरु-
त्वेन तत्र मत्वा तद्देशाद्विराम एतादृश बुद्धि-
गौरवं यस्य अतएव जयति उतकर्षेण वर्जते
त प्रति प्रकृतोऽस्तीति व्यन्यते अथवा गायत्र्या
भगवोपन्वावो मङ्गलार्थे प्रथम भूतोदासी-
नयोर्मगजगजयोर्वीगोऽनुचितोऽपि कथमित्य-
वदतिभावम् ॥” इति पिङ्गलयन्त्रकट्टीका च ॥

पिङ्गललोह, स्त्री (पिङ्गल लोहमिति निव्यकर्म
धारय ।) पित्तलम् । इति राजनिघण्टु ॥

पिङ्गला, स्त्री (पिङ्गल + टाप् ।) वामनाख-
दन्तिदिग्गजस्य स्त्री । इत्यमर ॥ १ । ३ । ४ ॥
कुसुदस्य करिणी । वेषाविशेष । इति मेदिनी ।
ले, ११३ ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—

पिङ्गला

“पिङ्गला नाम वैश्वसीद्विहेनगरे पुरा ।
तस्या मे शिञ्चित किञ्चित्तोषोदुपनन्दन ॥
सा खेरिष्यिकादा कान्त सङ्केत उपनेष्यती ।
अभूत कावे बहिर्हारि विन्धती रूपसुतमम् ॥
भाग आगच्छतो वीर्य पुरुषान् पुरुषवभ ॥
तान् शुक्लदान् वित्तवत कान्तान् मेनेऽर्थ-
कासुका ॥
आगतेष्वपेयातिष्ठ सा सङ्केतोपनीविनी ।
अप्यन्यो वित्तवान् कोऽपि मासुपेयति भूरिद ॥
एव दुराशया ध्वस्तनिद्रा हायवसन्निनी ।
निगच्छन्ती प्रविशती निशीथ समपद्यत ॥
तस्या वित्ताशया शुब्धदङ्गाया दीनचेतस ।
निर्वेद परमो जज्ञे पिन्ताहेतु सुखावह ॥
तस्या निर्भिन्नचित्ताया गीत श्रुत्य यथा मम ॥
निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसि ।
नक्षत्राजातनिर्वेदो देहवन्व जिह्वासति ॥
पिङ्गलोवाच ।
अहो मे मोहविवर्तित पश्यतां विचितात्मन ।
या कान्तादस्य काम कामये येन वालिश्या ॥
सन्त समीपे रमण्य रतिप्रद
वित्तप्रद निव्यभिम्ब विहाय ।
अकामद दुःखभयाधिशीक-
मोहप्रद सुच्छमह भलेऽज्ञा ॥
अहो मयात्मा परित्यापितो दृष्टा
साङ्केत्यदृष्टातिविगच्छा वासत्या ।
स्नेहान्नरादयाद्यद्वर्णोऽनुशोभ्यात
क्रीतेन वित्त रतिमात्मनेच्छती ॥
यदस्मिन्निमित्ततवश्ववश्य-
सूय लचा रोमनखे पिनङ्गम ।
चरन्नवह्वारमगारमेतद-
विषमूत्रपूर्णं मनुपेति कान्ता ॥
विदेहार्णां पुरे ह्यस्त्रिभुमेकेव मृदधी ।
वायमिच्छत्यस्यसादात्मदात काममभ्युतात ॥
सुहृन् प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा पाय शरीरिणाम् ।
त विक्रीयात्मनैवाह रमेऽनेन यथा इमा ॥
कियत प्रियन्ते अभजन् कामा ये कामदा नरा ।
आद्यन्तवन्तो भक्त्याया देवा वा कालविहता ।
नन मे भगवान् प्रीतो विष्णु केनापि कर्मणा ।
निर्वेदोऽयं दुराशया यन्मे जात सुखावह ॥
मेव स्तुम्भन्दाभ्याया स्नेहा निर्वेदेहेतव ।
येनाशुवन्व निहृत् पुरुष श्रमन्च्छति ॥
तेनोपलवतमादाय शिरसा ग्राम्यसङ्गता ।
व्यक्ता दुराशा श्रमण ब्रह्मि तमधीश्वरम् ॥
सन्नुष्टा अहध्वेतदयथात्मानेन जीवती ।
विह्वलान्यसुनेवाहमात्मना रमणेन वै ॥
ससाररूपे पतित विषयेर्म्मवित्तवम् ।
यस्त कालाहिनात्मान कोऽन्यस्यातुमधी-
श्वर ॥
आत्मे च्छात्रनी गोप्ता निर्विद्वेत यदाखिलात ।
अप्रमत्त इदं पश्येद्यस्त कालाहिना जगत ॥
श्रीब्राह्मण उवाच ।
एव यवचित्तमतिदुराशा कान्ततर्जनाम् ।

पिङ्गा

क्षित्तिपश्रममास्थाय श्रय्यासुपविवेश सा ॥
आशा हि परम दुःख नैराश्र परम सुखम् ।
यथा सक्षिद्य कान्ताशां सुख सुखापि पिङ्गला ॥”
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे श्रीभगवदुद्धव
सवादे अष्टमेऽध्याये १२२—८३ ॥ * ॥
कर्णिका । नाडीविशेष । इति हेमचन्द्र ॥
पल्लिमेद । राजरीति । इति राजनिर्घण्ट ॥
शिश्नपाठश्च । इति रत्नमाला ॥ * ॥
अथ पिङ्गलादिनाडीनिरूपणम् ।
“दक्षिणांश्च स्मृतं दृष्ट्वा वामभागो निश्चाकर ।
नाडीर्दृष्ट्वा विदुस्तान् सुखास्तिस्र प्रकीर्तिता ॥
इडा वामे तनोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गला परे ।
मध्या तासुपि नाडी स्यादधीसोमसुखरूपिणी ॥”
“अनेता वामदुक्काश्च स्या धनुर्वक्त्रा वामनासा-
पयन्त गता एव पिङ्गला दक्षिणास्त्राश्च स्या
धनुर्वक्त्रा दक्षिणनासान्त गता पृष्ठवशान्तगता
सुषुम्णा इत्यर्थः ॥” इति वारहातिनकम् ॥
‘नाडीनां सवहो देवि । कञ्जयोनि खगाखवत ।
तव नाभ्य समुपपन्ना सङ्ख्यायां द्विसप्तति ॥”
कञ्जस्य पद्मस्य योनिरुतपत्तिस्थान शालूकमिति
यावन ।
“प्रधाना प्राणवाहिन्यो भूयस्तत्र दश स्मृता ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च तृतीयिका ॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुषा कुक्ष्येव शङ्खिनी च दश स्मृता ॥
एव नाडीमय चक्र विज्ञेय शक्तिचक्रके ।
इडाया पिङ्गलायाश्च मध्ये या सा सुषुम्
निका ॥
इयञ्च त्रिगुणा ज्ञेया ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ।
रजोगुणा च वक्त्राख्या चित्रिणी सत्वसयुता ॥
तमोगुणा ब्रह्मनाडी कायमेदकमेव च ॥”
इति निरुत्तरतन्त्रे प्रथमपटल ॥
इडापिङ्गलयो स्वरूप यथा,—
“इडा च शक्तिचक्राभा तस्या वामे यवस्थिता ।
पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिण पार्श्वमाश्रिता ॥”
इति योगार्थव ॥
“इडायां सञ्चितचक्रं पिङ्गलायां दिवाकर ॥”
इति तन्त्रान्तरम् ॥
पिङ्गलिका, स्त्री, (पिङ्गली वर्णोऽख्यस्या इति ।
पिङ्गल+ठन् ।) बलाका । इति जटाधर ॥
(कीटविशेष । यथा, सुश्रुते । ५ । ८ ।
“मक्षिका कान्तारिका ज्ञाया पिङ्गलिका मधू-
लिका कावायी स्थानिकेत्येव षट् ताभिर्देष्टव्य
दाहशोफौ भवत ॥”)
पिङ्गसार पु, (पिङ्गमेव सारो यस्य ।) हरि-
तलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (हरितालशब्दे
विहृतिरस्य ज्ञातयत् ।)
पिङ्गस्फटिक पु (पिङ्ग पिङ्गलवर्णं स्फटिक
इति निव्यक्तमधारय ।) गोमेदमणि । इति
राजनिर्घण्ट ॥
पिङ्गा स्त्री (पिङ्गी वर्णोऽख्यस्या इति । अथ
टाप च ।) गोरोचना । हिङ्गु । नासिका ।

पिचिख

चङ्किका । इति मेदिनी । ने, ११८ ॥ हरिद्रा ।
इति शब्दचङ्किका ॥ वज्रोचना । इति राज-
निर्घण्ट ॥ (खनामखाता तपस्विनी । अस्या
आश्रमस्तु तीर्थस्थानत्वेन प्रसिद्ध । यथा,
महाभारते । ३ । ८२ । ५५ ।
“पिङ्गातीर्थे उपसृष्ट्य ब्रह्मचार्यै नराधिप ।।
कपिलानां नरयात्र । शतस्य फलमनुते ॥”
तथा च तत्रैव । १३ । २५ । ५३ ।
“उज्जानक उपसृष्ट्य आर्तिसेनस्य चाश्रमे ।
पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”)
पिङ्गाश्च, पु, (पिङ्ग अक्षि यस्य । यच्च समासे ।)
शिव । इति त्रिकाश्रये ॥ (कुम्भीर । पिङ्ग
चक्षुःशब्ददर्शनतः । त्रोगपुस्तकगविशेष । यथा
माकण्डे । १ । २१ ।
“पिङ्गाक्षश्च विनोदश्च सुपुत्र सुसुखक्षया ।
त्रोगपुत्रा खगभ्रष्टास्तलत्रा शास्त्रचिन्तका ॥”
पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, तत्रैव । ६६ । ८५ ।
“नमस्तेऽनल । पिङ्गाश्च । नमस्तेऽस्तु हृता-
शन ॥”)
पिङ्गाश्च, पु, (पिङ्ग वर्णमनुते इति । अश्र+
अश्र ।) यक्षीपति । मतस्यमेद । पाङ्गाश्च इति
भाषा ॥ जात्यखर्ग, स्त्री । इति मेदिनी । श्रे २५ ॥
पिङ्गाश्री, स्त्री (पिङ्ग वर्णमनुते इति । अश्र+
अश्र । स्त्रियां ङीष् ।) नीलिका । इति मेदिनी ।
श्रे, २५ ॥
पिङ्गाश्च, पु, (पिङ्गमास्य वदन यस्य ।) पिङ्गाश्र
मतस्य । इति शब्दरत्नावली ॥
पिङ्गी स्त्री, (पिङ्गी वर्णोऽख्यस्या इति । अश्र ।
ततो गौरादिलात ङीष् ।) श्रमीष्टश्च । इति
मेदिनी । ने, १२ ॥
पिङ्गिचक्ष, पु, (पिङ्गानि पिङ्गलवर्णानि इत्यकारानि
यस्य ।) शिव । इति हेमचन्द्र । २ । ११ ॥
(कुम्भीर । पिङ्गचक्षुःशब्ददर्शनतः । पिङ्गल
नेत्रे, त्रि ।)
पिचिख, पु (अपिचक्षतिऽनेनेति । अपि+
चङि कोपे+चञ् । अपेक्षोप ।) पशोर-
वयव । उदरम् । इति हेमचन्द्र । ३ । २६८ ॥
पिचिखिल, त्रि, (अतिश्रयित पिचिखसुदरमस्य ।
पिचिख+तुन्दादिलात ङलच् ।) तुन्दिल ।
इति हेमचन्द्र । ३ । ११४ ॥ (यथा, काशी
खण्डे । ८७ । १२२ ।
“खाहाकारैर्व्यवहकारैः सुरा जाता पिच-
खिला ।
रक्षिता गिरयस्तेन सदज्ञानां पदे पदे ॥”)
पिचिच, पु (पिचिचै तुलाय वाहु । पिचु+यत् ।)
कार्पस । इति हेमचन्द्र । ४ । २५ ॥
पिचिख, पु, उदरम् । इत्यमर । २ । ६ । ७७ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“भोगाज्जा समजठरा नि स्ना स्युर्षटसन्निभा ।
सर्पोदरा हरिद्रा स्युः —”
इति मारुते ६३ अध्याय ॥
पशोरवयव । इति मेदिनी । ने, १२ ॥

पिचुल

पिचुलिका स्त्री, (पिचिल इव पिछाकृतिरस्य स्तेन । पिचिल-ठन ।) पिछिका । इति हेमचन्द्र । ३ । २७६ ॥ पर हिम् रति भाषा ॥
 पिचिङ्गल प, (अतिप्रथित पिचिङ्ग उदर मस्य । पिचिङ्ग + तुन्दादित्वात् इलच् ।) इलङ्ग । इत्यमर । २ । ६ । ४४ ॥ तत पञ्च । पिचिङ्गल २ इलङ्गकृति ३ तुन्दी ४ तुन्दि ५ तुन्दि ६ उदरी ७ उदरि ८ । इति हेमचन्द्र । ३ । ११४ ॥ (यथा काशी-खण्डे शिवशैलौ वैकुण्ठलोकगमने विद्युगम-सन्नादे ।
 “पिचिङ्गले स्थलवर्गैर्धगम्भीरनिखनै ॥”)
 पिचु पु (पेचतीति । पिच मर्द्देन + ऋग्यादि त्वात् कृ ।) कापिचतुल । इत्यमर । २ । ६ । १६ ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ६ ।
 “अर्धौ वीक्ष्य शलाकयोतपीथ पिचुवस्त्रयो-
 रन्यतरेण प्रवृत्त्य चार पातयेत् ॥”) कुष्ठ-
 मेद । कर्ष । असुरविशेष । इति मेदिनी ।
 पे ७ ॥ मेरव । प्रत्यमेद । इति विश्व ॥
 (चिकित्सोपयोगिपञ्चकर्मन्तर्गतक्रियाविशेष । यथा,—
 “कामिन्यां पूतियोन्याश्च कर्षेद्य खेदो विधि ।
 क्रम कार्यस्तत स्नेहपिचुभिस्तर्पण भवेत् ॥
 शलाकौलिङ्गिनीजम्बुधवलकपञ्चवल्कले ।
 कषाये साधिते स्नेहे पिचु स्याद्विभुतापह ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसम्प्रदाये योगिनापञ्चित-
 सायाम् ॥)
 पिचुका, पु, (पिचुरिव कायतीति । के + क ।) मदनवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ मयना इति भाषा ॥
 पिचुतूल स्त्री, (पिचोस्तूलम् ।) तूल । इति त्रिकाण्डशेष ॥
 पिचुमन्द, पु, (पिचु कुष्ठविशेष मन्दयति नाशय-
 तीति वा । मन्द + अण ।) निम्बवृक्ष । इति हेम-
 चन्द्र । ३ । २५ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । ३४६ ।
 “प्रशशुरुपमिन्द्विन्द्रेण माकन्दशेखरो
 सुखर ।
 अपि च पिचुमन्दसुकुले मौकुलिकुलमाकुल
 भिलति ॥”)
 पिचुमर्द्द, पु, (पिच कुष्ठविशेष मर्द्दयति ऋदा-
 तीति वा । ऋ + अण ।) निम्बवृक्ष । इत्य-
 मर । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 ३ । १ । १२ ।
 “असतासुपकाराय दुष्कृतानां विभूतय ।
 पिचुमर्द्द फलाढीपि काकैरेवोपसृज्यते ॥”
 पञ्चावोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “कैटवं पिचुमर्द्दश्च निम्बोऽरिष्टो वरत्वचा ।
 दूर्ध्वो हिङ्गुनिष्पास सर्वतोभद्र इत्यपि ॥”)
 पिचुल, पु, (पिचु लातीति । ला + क ।) भाङ्गक । इत्यमर । जलवायस । इति मेदिनी ।
 पे, १२२ ॥ तूल । इत्यमरटीकाया चारसुन्दरी ॥

पिच्छल

पिच्छ क छेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-
 पर सक सेट ।) क, पिच्छयति । इति दुर्गा-
 दास ॥
 पिच्छट, स्त्री, (पिच्छयतीति । पिच्छ छेत्ने +
 अटन् ।) खीसकम् । रङ्गम् । (अस्य पञ्चावो
 यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “रङ्गं वङ्गं च कलीरं ऋङ्गं पुत्रं पिच्छटम् ॥”)
 नेत्ररोगे, पु । इति मेदिनी । टे, ५ ॥
 पिच्छ श बाधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (गुदा-
 पर सक सेट ।) श, पिच्छती पिच्छन्ती ।
 बाधो विहिति । इति दुर्गादास ॥
 पिच्छ, स्त्री, (पिच्छतीति । पिच्छ + अच ।) मयूरपुच्छम् । ततपञ्चाय । शिखण्ड २ वर्धम् ३ ।
 इत्यमर । २ । ५ । ३१ ॥ शिखिपुच्छम् ४
 शिखण्डकम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 अनर्घराघवे । ६ । ६५ ।
 “तस्यारिबलभीमस्य ध्वजदण्डस्य लाञ्छनम् ।
 दर्पदीप्त क्षुरप्रेण मायूर पिच्छमच्छिनत् ॥”)
 चूडा । इति मेदिनी । छे, ५ ॥
 पिच्छ, पु, (पिच्छतीति । पिच्छ + अच ।) लाङ्ग-
 लम् । इति मेदिनी । छे ५ ॥
 पिच्छलदला, स्त्री, (पिच्छल दल पत्र यस्या ।)
 वदरीवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥
 पिच्छवाय, पु, (पिच्छ वाय इव यस्य ।) श्वेन
 पक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥
 पिच्छा स्त्री, (पिच्छ + अजादित्वात् टाप् ।)
 शालालीवेट । इत्यमर । २ । ४ । ४७ ॥
 (अस्या पञ्चावो यथा,—
 “निर्धाय शालाले पिच्छा शालाली वेटको
 ४पि च ।
 मोचासावो मोचरसो मोचनिर्धाय इत्यपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पूग । छटा । कोष । मोचा । भक्तसम्भूत
 मण्डम् । पठति । अश्वपदामय । इति
 मेदिनी । छे ४ ॥ चोलिका । फणिलाला । इति
 हारावली । २३ ॥ शिशपावृक्ष । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 पिच्छिका स्त्री, (पिच्छ मयूरवर्धे अस्थयेति ।
 पिच्छ + ठन् ।) चामरविशेष । यथा “पिच्छिकां
 आमयित्वा बहुविधं द्वायं कृत्वा पञ्चमहद्
 दस्य चरयेद् इदं अणि अपिषा कुलमसः ॥”
 इति रत्नावलीनाटके ४ अङ्क ॥
 पिच्छितिका, स्त्री, शिशपा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (विजितिरस्या शिशपाशब्दे ज्ञातया ॥)
 पिच्छिन, नि (पिच्छा भक्तसम्भूतमण्डं अस्थ-
 येति । पिच्छादित्वात् इलच् ।) भक्तमण्ड-
 युक्तम् । इति रायसुकुट ॥ सरसवज्जनादि ।
 इति भरत ॥ छपादि । इति रमानाथ ।
 क्षिप्रकृपादि । इति भाष्यदीक्षित ॥ मण्ड-
 युक्तमण्डम् । जलयुक्तवज्जनम् । इति नील-
 कण्ठ ॥ ततपञ्चाय । विजितम् २ । इत्यमर ।
 २ । ६ । ४६ ॥ विजयिनम् ३ विजिनम् ४ विज्ज

पिङ्गल

लम् ५ इज्जलम् ६ लालवीकम् ७ । इति
 वाचस्पति ॥ (यथा कृन्दोमञ्जयाम् ।
 “तस्य सवपशाक नवौदनानि पिच्छिलानि च
 दधोनि
 अल्पवयेन सुन्दरि । आस्यजनो मिष्टमन्ताति ॥”)
 पिच्छुत्ता ॥ (क्षिप्रस्वरसपदायविशेष । पेचल
 इति भाषा ॥ यथा साहित्यदर्पणे १ । ५५ ।
 “काले वारिधुराणामपतितया नेपे शक्यते
 स्थातुम् ।
 उतकण्ठितासि तरले । नहि नहि सखि ।
 पिच्छिल पञ्चा ॥”)
 पिच्छिल, पु (पिच्छ चूडास्थस्येति । पिच्छादि-
 त्वात् इलच् ।) क्षेपणान्तकण्डश्च । इति राज-
 निर्घण्ट ॥
 पिच्छिलक, पु (पिच्छिल सन् कायतीति । के +
 क ।) धन्वनवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
 पिच्छिलच्छदा, स्त्री, (पिच्छिलच्छदो यस्या ।)
 उपोदकी । इति राजनिर्घण्ट ॥
 पिच्छिलत्वक, [च] पु, (पिच्छिला त्वग यस्य ।)
 नागरङ्गवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ धन्वन-
 वृक्ष । इति रत्नमाला ॥
 पिच्छिलसार, पु (पिच्छिल सारो यस्य ।)
 मोचरस । इति राजनिर्घण्ट ॥
 पिच्छिला, स्त्री (पिच्छा + इलच् । ततश्चाप ।)
 योतिका । शिशपा । (अस्या पञ्चावो यथा,
 वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “पिङ्गला पिच्छिला वीरा क्षयासारा च
 शिशपा ॥”)
 शालालि । (अस्या पञ्चावो यथा,—
 “शालालिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरयतीति च ।
 रक्तपुष्पा स्थिराश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 चिन्मुमेद । इति मेदिनी । पे ११५ । कीर्ति-
 लाच । वृक्षिकाचुप । शूलीवृक्षम् । अतसी ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥ कर्पूरी । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 पिङ्ग, इ क भाववृत्ति । इति कविकल्पद्रुम ॥
 (चुरा-पर अक-सक च सेट ।) इ क, पिङ्ग-
 यति । भा दीप्ति । यद्दार्थो निकेतनवृत्ति-
 बलदानानि । इति दुर्गादास ॥
 पिङ्ग, इ ल ङ वर्णपूजयो । इति कविकल्पद्रुम ॥
 (अदो-आत्म-अक सक च सेट ।) इ, पिङ्गति ।
 ल ङ पिङ्गति । इति दुर्गादास ॥
 पिङ्ग, स्त्री, (पिङ्ग लवे + भावे घञ ।) बलम् ।
 बाङ्गले, जि । इति मेदिनी । पे १२ ॥
 पिङ्ग, पु (पिङ्ग वधे + भावे घञ ।) वध । इत्य-
 मर । २ । ८ । ११५ ॥ कपूरमेद । इति राज-
 निर्घण्ट ॥
 पिङ्गट, पु, (पिङ्गयति नेत्र दूषयतीति । पिङ्गि +
 अटन् ।) नेत्रमलम् । पिङ्गुटि इति भाषा ॥
 यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “दूषीका दूषिका दूषि पिङ्गटपिङ्गटावपि ॥”

पिङ्गेट

पिङ्गन, स्त्री (पिङ्गतेनेनेति । पिङ्गि स्कोटने + करणे ल्युट ।) कार्पासस्कोटनघनु । ततपय्याय । विह्वननम् २ तूलस्कोटनकार्मुकम् ३ । इति हेमचन्द्र ३ । ५८६ ॥

पिङ्गर, स्त्री, (पिङ्गि दौमौ वर्णे वा + बाहुलकात् अर । इत्युज्ज्वलदत्त । ३ । १३१ ।) हरि तालम् । इत्यमर । २ । ६ । १३ ॥ खण्डम् । इति मेदिनी । २, १८५ ॥ नागकेशरम् । इति राजनिघण्टु ॥ पल्यादिबन्धनम् । कायास्थि हन्तम् । इत्यमरटीकाया रामाश्रम ॥

पिङ्गर, पु, (पिङ्गि + अर ।) अश्वमेद । यौत रक्तवध । इति हेमचन्द्र ॥ (सुमेरुपश्चिम पान्थस्यपर्वतविशेष । यथा मार्कण्डेये । ५५ । ६ । “पिङ्गरोऽथ महाभद्र सुरस कपिलो मधु ॥”) यौते, चि । इति मेदिनी । २, ११५ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६१ ।

“प्रियया कुङ्कुमपिङ्गरपाणिद्वययोजनान्कित वास ।

प्रहित मां याचन्धाञ्जलिसहस्रकिरणाय शिष्य यति ॥”)

पिङ्गरक, स्त्री, (पिङ्गरमेव । स्थाये कन् ।) हरि- तालम् । इति राजनिघण्टु ॥ (पु, नाग विशेष । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ । “नागस्तथा पिङ्गरक एलापनोऽथ वामन ॥”)

पिङ्गल, स्त्री, (पिङ्गि हिसाया वर्णे च + कलच ।) कुशपत्रम् । हरितालम् । इति धरणि ॥

पिङ्गल, पुं, (पिङ्गि + कलच ।) अत्यन्तथाङ्गल- सैन्यादि । इत्यमर । २ । ८ । ६६ ॥

पिङ्गली, स्त्री, (पिङ्गल + स्त्रियां ङीष् ।) कुशा- न्तरवेष्टितप्रादेशमात्रसायकपुत्रपद्वयम् । अस्या नामान्तर पवित्रम् । यथा —

“अनन्तगर्भेण साय दौश द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्र विज्ञेय पवित्र यत्र कुञ्चितम् ॥

एतदेव हि पिङ्गल्या लक्ष्यं समुद्रहितम् ॥”

इति कृन्दोगपरिशिष्टम् ॥

पिङ्गा, स्त्री, (पिङ्गते स्कोत्यते इति । पिङ्ग + गुरोश्चैव । ततश्चाप ।) तूलम् । हरिद्रा । इति त्रिकाण्डशेष । कृडी । कृडा इति भाषा । यथा, शब्दमालायाम् । [च]”

“प्रोतफल सिङ्गला स्थानशुद्धी पिङ्गा कृटापि पिङ्गान् स्त्री, खण्डम् । इति राजनिघण्टु ॥

पिङ्गिका, स्त्री (पिङ्गयतीति । पिङ्गि + क्लृप् । टापि अत इत्यम् ।) तूलनालिका । इति त्रिकाण्डशेष ॥ पौडज इति भाषा ॥

पिङ्गल, स्त्री, (पिङ्गयतीति । पिङ्गि + “खजि- पिङ्गादिभ्य ञ्जरोलचौ ॥” उणा ४ । ६ । इति कलच ।) वर्णिका । इत्युणादिकोष ॥

पिङ्गू, पु, (पिङ्गयति हिन्ति कर्णौ इति । पिङ्गि + बाहुलकात् ऊष्म् ।) कण्ठमलम् । इति हेमचन्द्र । २ । २६६ ॥

पिङ्गेट, पु (पिङ्गट । पटोदरादित्वात् साधु ।) नेत्रमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिटक

पिङ्गोला स्त्री (पिङ्गयतीति । पिङ्गि + बाहुलकात् ओल ।) पत्रकाङ्गला । पत्रशब्द । इति हारावली । २ ७ ॥

पिट, सङ्गतौ । अर्नौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्रां- पर सक-अकच-सेट ।) पेटति जन किञ्चि- ज्ञाशीकरोति शब्दायते वा । इति दुर्गादास ॥

पिट, स्त्री, (पेटति सङ्गतो भवतीति । पिट + क ।) चाल । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पिट पु, (पेटति द्रव्यान्तरे सङ्गतो भवतीति । पिट सङ्गतौ + क ।) पेट । इति धरणि ॥ पेटारा इति भाषा ॥

पिटक पु, स्त्री, (पेटतीति । पिट + कुन् ।) वश- वेजादिमयसमुद्भक्त । पेटारी इति पेटा इति पेटा इति च ख्यात । ततपय्याय । पेटक २ पेटा ३ मञ्जूषा ४ । इत्यमर । २ । १ । ३ ॥ आद्यौ खण्डपेटिकायाम् । इति खामी ॥ पेट ५ पेटिका ६ तरि ७ तरोऽपि मञ्जूषा ६ पेटिका १ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५ । ८६ ।

“कुहालदात्रपिटकास्तद्वत् स्थाव्यादिभाज नम् ॥”)

विस्कोटे, चि । इति मेदिनी । के, १२ ॥ (देहे- स्थानमेवेन जातस्यास्य शुभाशुभसुक्तम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ५२ । १—१ ।

“चितरक्तपीतलक्षणा विप्रादीनां क्रमेण पिटका ये ।

ते त्रयश्च प्रोक्तफला वर्णानामयजादीनाम् ॥ सुस्निग्धवत्तशोभा शिरसि धनचयं च्छुद्धि- सौभाग्यमाराद् दौभाग्यं च्छुद्धिगोला प्रियजनघटनमाशु दुःशी- कताश्च । तत्तद्धोत्याश्च श्लोक नयनपुटगता नेत्रयोरिष्ट- हृष्टि प्रव्रण्यां शुद्धदेशेऽशुजलनिपतनस्थानगाञ्जाति चिन्ताम् ॥

ब्राह्मणके वसनसुतदाञ्छोडयोरङ्गलाभ कुर्युस्तद्विषयकतलगा भूरि विप ललाटे । हन्वोरेव गलकृतपदा भूयव्यान्तपाने ओज्जे तद्भूयव्यान्तमपि ज्ञानमात्रस्वरूपम् ॥ शिरःसन्ध्यावाहदयकृचपाश्चोरवि गता अयोधात चात सुतसनयलाभ शुचमपि । प्रियप्राप्ति स्तन्वोऽप्यटनमथ भिन्नायमसहृद्- विनाश कश्चोत्या विदधति धनाना बहु सुखम् ॥

दुःखशुचिनिचयस्य विघात एष्टबाहुयुगला रचयन्ति । समयस्य मणिवन्धनजाता भूषणादसुपबाहुयुगोत्या ॥ धनाभि सौभाग्य शुचमपि कराङ्गानुदरगा सुपानात्र नामौ तद्वद् इह चौरैश्चनञ्जितम् । धन धान्य वस्त्रौ युवतिमथ मेद्रे सुतनयान् धन सौभाग्य वा गुददृष्टगजाता विदधति ॥

दुःखशुचिनिचयस्य विघात एष्टबाहुयुगला रचयन्ति । समयस्य मणिवन्धनजाता भूषणादसुपबाहुयुगोत्या ॥ धनाभि सौभाग्य शुचमपि कराङ्गानुदरगा सुपानात्र नामौ तद्वद् इह चौरैश्चनञ्जितम् । धन धान्य वस्त्रौ युवतिमथ मेद्रे सुतनयान् धन सौभाग्य वा गुददृष्टगजाता विदधति ॥

दुःखशुचिनिचयस्य विघात एष्टबाहुयुगला रचयन्ति । समयस्य मणिवन्धनजाता भूषणादसुपबाहुयुगोत्या ॥ धनाभि सौभाग्य शुचमपि कराङ्गानुदरगा सुपानात्र नामौ तद्वद् इह चौरैश्चनञ्जितम् । धन धान्य वस्त्रौ युवतिमथ मेद्रे सुतनयान् धन सौभाग्य वा गुददृष्टगजाता विदधति ॥

दुःखशुचिनिचयस्य विघात एष्टबाहुयुगला रचयन्ति । समयस्य मणिवन्धनजाता भूषणादसुपबाहुयुगोत्या ॥ धनाभि सौभाग्य शुचमपि कराङ्गानुदरगा सुपानात्र नामौ तद्वद् इह चौरैश्चनञ्जितम् । धन धान्य वस्त्रौ युवतिमथ मेद्रे सुतनयान् धन सौभाग्य वा गुददृष्टगजाता विदधति ॥

दुःखशुचिनिचयस्य विघात एष्टबाहुयुगला रचयन्ति । समयस्य मणिवन्धनजाता भूषणादसुपबाहुयुगोत्या ॥ धनाभि सौभाग्य शुचमपि कराङ्गानुदरगा सुपानात्र नामौ तद्वद् इह चौरैश्चनञ्जितम् । धन धान्य वस्त्रौ युवतिमथ मेद्रे सुतनयान् धन सौभाग्य वा गुददृष्टगजाता विदधति ॥

दुःखशुचिनिचयस्य विघात एष्टबाहुयुगला रचयन्ति । समयस्य मणिवन्धनजाता भूषणादसुपबाहुयुगोत्या ॥ धनाभि सौभाग्य शुचमपि कराङ्गानुदरगा सुपानात्र नामौ तद्वद् इह चौरैश्चनञ्जितम् । धन धान्य वस्त्रौ युवतिमथ मेद्रे सुतनयान् धन सौभाग्य वा गुददृष्टगजाता विदधति ॥

दुःखशुचिनिचयस्य विघात एष्टबाहुयुगला रचयन्ति । समयस्य मणिवन्धनजाता भूषणादसुपबाहुयुगोत्या ॥ धनाभि सौभाग्य शुचमपि कराङ्गानुदरगा सुपानात्र नामौ तद्वद् इह चौरैश्चनञ्जितम् । धन धान्य वस्त्रौ युवतिमथ मेद्रे सुतनयान् धन सौभाग्य वा गुददृष्टगजाता विदधति ॥

पिडक

ऊर्वोधानाङ्गनाभ चान्वो श्चुचनान च्छतिम् ।

शब्देण जङ्गयोगलफेऽध्वन्यल्लेशदायिन ॥

स्त्रिकपाणिपादजाता

धननाशागम्यगमनमध्वानम् ।

वन्धनमङ्गुलिनिचये-

उड्डे च ज्ञातिगोक्त पूजाम् ॥

उत्पातगण्डपिटका

दक्षिणतो वामतस्त्वभीधाता ।

धन्या भवन्ति पुत्रा

तद्विपरीतास्तु नारीयाम् ॥

इति पिटकविभाग प्रोक्त आ च्छुद्धतोऽय

त्रणतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्य ।

भवति मशकलस्यावर्षेणन्वापि तद-

सिगदितफलकारि प्राणिना देहसंस्थम् ॥”)

पिटकाश, पु पर्वतोन्मिमत्स्थ । इति श्रृं- प्रयोग ॥

पिटङ्कोकी, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥

पिटका पुं, सुनिविशेष । इत्युणादिकोष ॥

पिटुक, स्त्री (पिडुक ष्टोदरादित्वात् कस्य प ।) दन्तकिटुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिट, क्षिप्रि । वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्रां- पर-अक-वधे सक-सेट ।) ओष्ठप्रवाद्यानि । पेटति । पिपितु । क्षिप्रि दुःखाशुभवे । इति दुर्गादास ॥

पिटर स्त्री, (पिट रातीति । रा + क ।) मुक्ता । मन्थानदङ्क । इति मेदिनी । २, १८४ ॥

पिटर पु, (पिङ्गते किञ्चतेनेनेति । पिट + करण ।) गृहमेद । ततपय्याय । कुङ्कु २ उड्डाट ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा अर्यासप्तशत्याम् । ५५२ । [यान्ति]”)

“विद्यञ्जालावलयितजलधरपिटरोदराद्विनि- स्थाली । इत्यमर । २ । ६ । ३१ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ७२ ।

“यङ्गीष्व पिटर ताव मया दत्त वराधिप । । यावत् वर्तयति पाञ्चाली पाञ्चयानेन सुव्रत ॥”

अग्निविशेष । यथा, हरिवंशे । १७८ । ३३ । “पिटर पतग खर्गश्चामाधो भाव एव च । खवाकाराश्रया पञ्च अयुध्यस्तेऽपि चायय ॥”

दानवविशेष । यथा, महाभारते । २ । ६ । १३ । “चटोदरो महापान्थ क्रयन पिटरस्तथा ॥”)

पिटरौ, स्त्री, (पिटर + स्त्रिया ङीष् ।) स्थाली । इत्यमरटीकायां रायसङ्कट ॥

पिड, इ क सङ्गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर-सक सेट ।) इ क पिङ्गयति । सङ्गति राशीकरणम् । इति दुर्गादास ॥

पिड इ क सङ्गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (आ आत्म-अक सेट । सक इति केचिन ।) इ पिङ्गयति । इ पिङ्गते । इति दुर्गादास ॥

पिडक पु, (पीडयतीति । पीड + कृत् । निपा तनात् साधु ।) स्कोटक । इति हेमचन्द्र । ३ । १२ ॥

पिडका

पिडका, स्त्री, (पीडयतीति । पीड + खुल + टाप् । निपातनात् साधु ।) स्फोटकविशेष । प्रमेज्जा सा दृशविधा । यथा,—
 “शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी । मरुदिका सर्वपिका पुत्रिणी च विदारिका । विद्रधिचिंति पिडका प्रमद्योमेष्या दृश ॥”
 तासां प्रत्येकलक्षणं यथा —
 “सन्धिम्ममसु जायन्ते मांसवेद्यु च घामसु । अन्तोन्नता च तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ॥१॥ सदाह्वा कुम्भसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधे ॥२॥ जालिनी नौत्रदाहार्तिमांसजालसमावृता ॥३॥ अन्नग्राहका ज्ञेया रुद्धे वायुदरेऽपि वा । मङ्गरी पिडका नीला विनता वाम सा स्मृता ॥४॥ रक्ताक्षिता स्फोटचिता दाह्या लज्जणी भवेत् ॥५॥ मरुदफलसंस्थाना विज्ञेया सा मरुदिका ॥६॥ गौरसवपयसंस्थाना ततप्रमाणा च सवपी ॥७॥ मङ्गलव्यचिता ज्ञेया पिडका ज्ञापि पुत्रिणी ॥८॥ विदारो कन्दवदता कठिना च विदारिका ॥९॥ विद्रघेलक्षणेयुक्ता ज्ञेया विद्रघिका तृया ॥१॥ कुडबिडका यथा —
 “कच्छूर्विपूयकश्चैव कुड्ठे शोणितसञ्चिते । बाहुव्य वक्रशोषककाकश पिडकोन्नम ॥”
 पिडकाविशेषो यथा,—
 “यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससञ्चिता । पिडका क्षुब्धवाताभ्यां यवप्रक्षेति सोच्यते ॥ यगामवक्रां पिडकासुमनां परिसङ्कलाम् । अन्तालजीमन्तपूर्यां तां विद्यात कफवातजाम् ॥१॥ विरुतास्यां महादाहो पक्षोद्धमरवन्निभाम् । परिसङ्कलां पित्तजतां विरुतां नाम ता विडु ॥२॥ ग्रथिता पञ्च वा षड् वा दाह्या कच्छपी-
 प्रमा । कफानिजाभ्यां पिडका ज्ञेया कच्छपिका बुधे ॥३॥
 श्रीवांसकलाकरपाददंष्ट्रे
 सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषे ।
 ग्रन्थि सवलीकवदक्रियायां
 जात क्रमेणैव गत प्रवृद्धिम् ॥
 सुखैरनेकेः सुतितोदवृद्धि
 विषयवत सपति शोभताये ।
 वल्लीकमाहुभिवजो विकार
 निग्रहनीक चिरज विशेषतः ॥ ४ ॥
 यद्युक्ताविकल्पध्वे पिडकाभि सदाचिताम् ।
 इन्द्रहास्य तां विद्याह्रातपित्तोत्पितां भिषक ॥५॥
 मङ्गल वृत्तसुतसन्न सरत्त पिडकाचितम् ।
 राजाकरीं गहभिर्जां तां विद्याह्रातपित्त-
 जाम ॥ ६ ॥
 वार्तकसुतसुत श्वयुद्धसन्निव ।
 शिरो मन्दवज क्षिप्रौ ज्ञेय पायाय-
 गर्दभ ॥ ७ ॥
 कण्ठस्थान्तरे जातां पिडकासुयवेदनाम् ।
 शिरां पञ्चिकास्तासु विद्याह्रात प्रपाकि-
 शीम ॥ ८ ॥

पिण्डः

विषयवत सर्पति य प्रोयस्तद्वरपाकवान् । दाहज्वरकर पितात स ज्ञेयो जालगर्दभ ॥९॥
 पिडकासुतमाङ्गल्यां वृत्तामल्युयवगज्वराम् । सर्वात्मिका सर्वजिज्ञां जानीयादिरिवेक्षि-
 काम ॥ १ ॥
 बाहुपार्श्वसकलेशु कण्ठस्फोटां सवेदनाम् । पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षाभिज्यभिनिर्दिशेत् ॥२॥
 एकामेवाङ्गुलीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटवन्निभाम् । त्वगगतं पित्तकोपेन गन्धनामां प्रचक्षते ॥३॥
 कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदाह्या । अन्तर्हृदज्वरकरा दौर्गन्धपावकसन्निभा ॥
 सप्ताह्वाह्रादशह्रादा पक्षाह्रा ज्ञानि मानवम् । तामयिरोहिणीं विद्यादवाध्यां सन्निपातत ॥४॥
 नखमांसमधिकाय वात पित्तच देहिनाम् । कुर्वते दाहपाकौ च बाधन्ति चिप्यमादिशेत् ॥
 तदेवाव्यतरेहोषे कुण्डल परय वदेत् ॥५॥
 गम्भीरामल्यसरम्भा सव्यासुपरिस्थिताम् । पादस्थानुश्रयीं तासु विद्याह्रात प्रपाकिणीम् ॥६॥
 विदारो कन्दवदृतां कक्षावज्ज्वलसन्निव । विदारोति च तां विद्यात सर्वेषां सर्वलक्ष-
 याम् ॥१॥
 इति माधवकर ॥
 पिण्डः स्त्री पु, (पिण्डते सङ्घो भवतीति । पिङ्ग सङ्घो + अच् । पिण्डाते राशोक्रियते इति । कर्मेणि घञ् वा ।) आजीवनम् । अय । इति मेदिनी । छे १६ । आह्वयेष्वन्यनिमित्त-
 विस्फलनाकारपित्तोदेषकदेयानाम् । यस्तुर्नेदिनां पिण्डशब्दो नपुसकलिङ्गेन प्रयुज्यते । यथा,—
 “अवन्ति पिण्ड दद्यादवावेतत इति आह्व-
 विवेकधृतपिण्डपित्तयज्ञीयकाव्यायनवचने पिण्ड-
 विशेषणे एतदिति नपुसकनिर्देशात् भावेतेतच्च वै पिण्ड यज्ञदत्तस्य पूरकमिति श्रव्यशङ्कवचने-
 ऽपि तथा दर्शनाच्च । हृदोगानां पिण्डशब्द-
 पुलङ्गेन प्रयुज्यते । इमेव मधु मधु मन्त्रित्य-
 ह्ममीमदन इति जपित्वा त्रींस्त्रीन् पिण्डान् दद्यादिति गोभिलकृते पिण्डानिति पुलङ्ग-
 निर्देशात् ॥” इति आह्वतत्त्वम् ॥ * गयादा-
 वालपिण्डदानविधयेया,—
 “गयान्त पिण्डदानश्च गयान्त तीर्थमेव च ,
 पञ्चकान्त कामरूप पिण्डिजान्त सरित शुभे ॥
 जगद्गन्ध हस्ते तु पिण्ड दद्यात् स्वक नर ।
 विरजे च तथा चाश्वकर्णे रामे च सोमके ॥
 जीवनपिण्डप्रदानेन अन्त्यायुर्जायते नर ।
 यजागन्ध महाक्षेत्र स्वक पिण्ड ददेत्तु य ।
 मासद्वयाधिक वर्षमायुषो वर्धते क्रमात् ॥”
 इति योगिनीयन्त्रे प्रथमतः २ भागे ५ पटल ॥
 अन्यत गयाशब्दे दृश्यम् ॥
 पिण्डः पु, (पिङ्ग सङ्घो + अच् ।) वोल । (अथ पण्यायो यथा, द्यकरत्नमालायाम् । “विद्वान् गोल पिण्डकश्च पिण्डो वोलो रघोरस ॥ वलम् । खान्द्रम् । देहिकदेश । (यथा, महा-
 भारत । ३ । ११२ । ३ ।

पिण्डः

“हौ चास्य पिण्डावधरेण कक्षा
 द्वातरोमी सुमनोहरौ च ॥”
 अगारेकदेश । देहमात्रम् । (यथा, रघु । २ । ५७ ।
 “एकान्तविध्वंसिषु महिधानां
 पिण्डेज्जनास्या खलु भौतिकेव ॥”
 निवाप । (यथा, मनु । ३ । २१५ ।
 “जोस्तु तस्माद्वि शेषात् पिण्डान् कृत्वा समा-
 हित ।
 औदकेनैव विधिना निर्जपेद्विद्यासुख ॥”
 गोल । सिद्धक । ओष्ठपुण्यम् । इति मेदिनी ।
 छे, १६ । इन्द्रम् । कवल । इति दैमचन्द्र ॥
 (यथा, मनु । ११ । २१७ ।
 “एकैकं द्वासयेत् पिण्डं कृत्वा शुक्ले च वर्धयेत् ॥”
 गजकुम्भ । इत्यमर । २ । ३७ । मदनवृत्त ।
 इति राजनिर्घण्ट । (यथा, भावप्रकाशे पूर्व-
 खण्डे प्रथमे भागे ।
 “मदनशब्देन पिण्डो नट पिण्डोत्कल्लया ।
 करहाटो मरुवक शल्यको विषयुष्यक ॥”
 किनाट । यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “किनाट कुर्विका पिण्डः —”
 निवापस्य पिण्डदेयस्य विधयेया,—
 “यावदन्नमुपादाय हविषोर्भक्तमर्भकम् ।
 चरुणा सह सन्नोय पिण्डदानमुपक्रमेत् ॥
 आह्वार्याह्विषोर्भादे सकाशात् यावदभ्य-
 मोदनयज्जनादि ततोऽप्याप्य गृहीत्वा यद्यौ-
 करणशेषेण सह सन्नोय मिश्रीकृत्य पिण्डदान-
 मारभेतेत्यर्थः ।
 मध्याप्यतिलसयुक्तं सर्व्वयज्जनसयुतम् ।
 उच्छमादाय पिण्डान् कृत्वा विस्फलोपमम् ।
 दद्यात् पितामहादिभ्यो दर्भेक्षणाद्यथाक्रमम् ॥
 अत्र पितामहपद पिण्डपर वचनान्तरेकवाक्य-
 तात् ।
 सपिने प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ।
 पितामहाय चैवाथ ततपिने च तत परम् ॥
 दर्भेक्षणे वेपथुनक्षत्रपक्षेक्षपर्व्वण्ये ।
 पिण्डेमातामहाक्षिद्रद्वगन्धमाल्यादिष्वयुते ॥
 श्रीयथिला दिनायगायां दद्यादाचमनन्त ॥”
 इति आह्वतत्त्वम् ॥ *
 अन्नादभावे जलादिनापि तस्य कर्मेव्यक्त-
 यथा,—
 “रेकुर्दं वदरोन्मिष पिण्याक दर्भेक्षरे ।
 शूय पिण्डं सती राम इदं वचनमब्रवीत् ॥
 इदं भुङ्क्षु महाराज ! प्रीतो यदृशना वयम् ।
 यदन्ना पुण्या रावस्तदन्ना पिण्डदेवता ॥”
 इत्यथोद्धाकाण्डम् ॥ *
 पूरकपिण्डविधयेया,—
 “ततश्चोत्तरपूर्व्वस्यामि प्रस्वानयेद्दिशि ।
 तच्छुलप्रच्छति तच्च प्रक्षाप्य हि पथेत् स्वयम् ॥
 सपविनेस्तिक्ष्णैर्मिषां केशकोटविधिताम् ।
 हारोपासी तत विष्ठा शुद्धा वा गौरवर्त्तिका ॥
 तत्पृष्ठे प्रक्षरेद्भान् यान्वायान् दृश्यसम्भवान् ।

ततोऽवनेनन्दयात सस्तरन् गोचरानामनी ।
 तिलसर्पिर्मधुचोरे सञ्चित तन्मेव हि ।
 दयात प्रेताय पिण्डं दद्यात्तिलमिश्रितम् ॥
 फलमूलगुडचौरतिलमिश्रितं कुञ्चितम् ।
 अथै प्रयेत्तथा दीपैर्धूपैस्तोये सुशीतले ॥
 ऊर्णातन्मये सुहृत्वांशेभिः पिण्डमर्चयेत् ।
 प्रयाति यावदाकाशं पिण्डादास्त्रयौ शिखा ॥
 तावत्तु समुत्क्षिपेत् सर्वं तोये ततः क्षिपेत् ।
 दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एव क्रमेण तु ॥
 सद्यः शौचेऽपि दातव्यः सर्वेऽपि युगपत्तथा ।
 चण्डाशौचे प्रदातव्यः प्रथमे त्वेक एव हि ॥
 द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ।
 एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पात्रमेकं च दीयते ॥
 द्वितीये द्वौ तृतीये त्रौ चतुर्थे चतुरस्तथा ।
 पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ॥
 अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ।
 येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जल्यः क्रमात् ॥
 सोयपात्राणि तावन्ति सयुक्तानि जलादिभिः ॥
 इति युद्धितत्वम् ॥ * ॥
 गयायामात्मपिण्डदानप्रमाणं यथा,—
 “स्वकर्मधर्मयोगेन धनसुखावच बहु ।
 उपाजयित्वा प्रययौ गयातीर्थमनुत्तमम् ॥
 पिण्डनिर्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वम् ।
 चकार सपितृणाञ्च दयादानामनन्तरम् ॥
 आत्मनश्च महादुःखि महावेदां तिलैर्वना ।
 पिण्डनिर्वपणं चक्रे तथान्वेषाञ्च गोप्त्रिणाम् ॥
 एवं प्रदत्तेष्वथ वै पिण्डेषु प्रेतभावतः ।
 विसृक्तास्ते हि ज्ञेयाः प्रेताः ब्रह्मलोकं ततो गताः ॥”
 इति वामने ७६ अध्यायः ॥
 पिण्डकः, स्त्री (पिण्ड इव कायतीति । कै+क ।)
 वोलम् । पिण्डमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 (गोल । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ३ अध्याये ।
 “तृतीये (मांसि) हस्तापादशिरसां पञ्च
 पिण्डकानि वर्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च कृद्ध्यो
 भवति ॥”)
 पिण्डकः पुं, (पिण्ड इव कायतीति । कै+क ।)
 सिङ्गनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । १ । ६ । १२० ॥
 (वोल । अस्य पर्यायो यथा,—
 “विद्वान् गोलं पिण्डकञ्च पिण्डोवोली रघोरसः ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 पिण्डाच । इति चिकित्सकशेषः ॥ पिण्डाशु ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा—
 “पिण्डको वातलः क्षौद्रो ग्राही दृढो मृदा-
 शुष्कः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 पिण्ड+कार्थं कन् । कवल । यथा, हरिवंशे ।
 भविष्यपर्वणि । १ । २१ ।
 “पयःपानं तथा कुर्वन् भक्षयन् दधिपिण्ड-
 कम् ॥”)
 पिण्डकन्दः, पुं, (पिण्डाकार कन्दः ।) पिण्डाशु ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (पिण्डाशुशब्देऽस्य विशेषो
 ज्ञातव्यः ॥)

पिण्डखञ्जूरः पुं (पिण्डवत् खञ्जूरः ।) खनाम-
 खातखञ्जूरः । ततपर्यायः । राजजम्बू २
 पिण्डौ ३ । इति जटाधरः ॥
 पिण्डखञ्जुरी, स्त्री, (पिण्डखञ्जूर+स्त्रियां ङीष् ।)
 पिण्डखञ्जूरः । ततपर्यायः । दीप्या २ खपिण्डा
 ३ मधुरश्रवा ४ फलपुष्पा ५ खादुपिण्डा ६
 हृद्यभक्षा ७ पिण्डखञ्जूरिका ८ । अस्या गुणा ।
 गौल्यत्वम् । हिमत्वम् । पित्तनाशान्निवासनम-
 नाशित्वम् । वीर्यवृद्धिदत्वञ्च । इति राज-
 निघण्टः ॥ अपि च ।
 “पिण्डखञ्जूरिका लव्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
 खञ्जुरी गोक्षनाकारा पराद्वीपादिहागता ॥
 जायते पश्चिमे देशे सा ह्योहोरेति कौर्त्तते ।
 खञ्जुरीचिंतय शीतं मधुरं रसपाकयो ॥
 क्षिप्रं रुचिकरं हृद्यं क्षतचयहरं गुरु ।
 तप्यं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भिः श्रुतम् ॥
 कोष्ठमारुतजघ्नं वान्तिवातकफापहम् ।
 ज्वराभिवातक्षुतजघ्नाकासश्वासनिवारकम् ॥
 मदन्धृक्कामरुतपित्तमद्योद्भूतगदान्तजघ्नं ।
 महद्भिषग् गुणैरक्षया खल्यखञ्जूरिका स्मृता ॥
 खञ्जुरीचिंतयस्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
 वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रजघ्नं ॥”
 अथ पिण्डखञ्जुरीमेदः ।
 “सुनेपाजो तु न्दुला दण्डहीनफला च सा ।
 सुनेपाजो अमभान्तिदाहन्धृक्कामरुतघ्नः ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे १ भागे ॥
 पिण्डगोशः, पुं, (पिण्डवत् सङ्घतो गोशः ।) गन्ध-
 रसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 पिण्डतेलकः, पुं, (पिण्डवत् तेलकः यस्य । कप ।)
 तुरकः । इति राजनिघण्टः ॥
 पिण्डदः, पुं, (पिण्ड इदातीति । दा+क ।)
 पिण्डदानकर्ता । यथा,—
 “लेपभाण्डतुर्थाद्यां पित्राद्यां पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डः सप्तमौ च यम् ॥”
 इति युद्धितत्वम् ॥
 अपि च ।
 “गाङ्गेनेह परां विद्धिं प्राप्यन्ते वारिणा वरा ।
 पेय्या पश्चात् क्रियां कार्यां सर्वान्धैर्वै-
 देहि ॥
 क्रियां करोति यः पूर्वां पितृणां यच्च पिण्ड-
 प्रायश्चित्तमचौर्यं तत् प्रायश्चित्तो भवेत्तु सः ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥
 पिण्डपदः, स्त्री, (पिण्डस्य सङ्घतस्य पदम् ।) अङ्ग-
 विशेषः । यथा,—
 “रूपाष्टकैर्विनिर्मुक्तो भवनस्य बन्ध-
 कर्त्ता खन्धश्चमिह युग्मशरैकविजम् ।
 एकौष्ठत रसनिशाकरयुग्ममुत्त-
 शेषं ततो भवति पिण्डपदं गृहस्य ॥
 रूपाष्टकैरेकाश्रीया विनिर्मुक्तं पूरितं भवनस्य
 बन्धः दीर्घप्रसारमिति तद्वत्ता खन्धश्च तत्-
 सखानं युग्मशरैकविजं द्विपञ्चाशदुत्तरशत
 पूरितं एकौष्ठतः पूर्वाङ्गेन मिलितं रसनिशा

करयुग्ममुत्तशेषं वोढ्याधिकदिशतद्वत्तावशिष्टं
 ततः सखानं पिण्डपदस्य गृहस्य भवति ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 पिण्डपादः, पुं, (पिण्ड इव पादो यस्य ।) हस्ती ।
 इति चिकित्सकशेषः ॥
 पिण्डपुष्पः, स्त्री, (पिण्ड इव पुष्पः पुष्पगुच्छो यस्य ।)
 अशोकपुष्पम् । (कचित् पु । यथा,—
 “अशोको हेमपुष्पश्च वज्रकुलस्तान्त्रपक्षवः ।
 कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 जवापुष्पम् । पद्मपुष्पम् । इति मेदिनी । पै, २७ ॥
 तगरपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 पिण्डपुष्पकः, पुं, (पिण्डपुष्पमिव प्रतिष्ठति । “इवे
 प्रतिष्ठतौ ॥” ५ । ३ । ६ । इति कन् ।) वास्तुकम् ।
 इति शब्दमाला ॥ (वास्तुकशब्देऽस्य गुणादयो
 ज्ञातव्याः ॥)
 पिण्डफला, स्त्री, (पिण्ड इव फलं यस्याः ।)
 कटुतुम्बी । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
 “खिलस्य विन्वापनमेव कुथा-
 दङ्कुललोहोपलवेयुदखे ॥
 विकङ्कतारग्वधकाकानन्ती
 काकादनीतापसद्वचम्वले ।
 आलेपयेत् पिण्डफलार्कभागी
 करञ्जकालामदनेश्च विद्वान् ॥”
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ।)
 पिण्डबीजकः, पुं, (पिण्डवत् बीजानि यस्य । कप ।)
 कर्णिकारट्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्णिक-
 कारशब्दे विहतिरस्य ज्ञातव्याः ॥)
 पिण्डसुप्ता, स्त्री, (पिण्डवत् स्थूणा सुप्ता ।)
 नागरसुप्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिण्डमूलः, स्त्री, (पिण्डमिव मूलमस्य ।) गर्जरम् ।
 मूलकमेदः । ततपर्यायः । गजाकम् २ पिण्ड-
 कम् ३ पिण्डमूलकम् ४ । अस्य गुणाः । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मवातादिदोषनाशित्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिण्डलः, पुं, (पिण्डि सङ्घतौ+वाङ्मूलकात् कलञ्च ।)
 सेतुः । इति इारावली । १२६ ॥
 पिण्डेन परदत्तयासेन सनोति
 सन+ङ् ।) मित्राशौ । मित्रो-
 पजीवी । इति शब्दमाला ॥
 पिण्डा, स्त्री (पिण्ड+टाप ।) पिण्डायसम् । कस्तूरी
 मेदः । सा कुलस्थिकात् क्षियतस्थूणा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वशपत्री । इति भावप्रकाशः ॥
 पिण्डातः, पुं, (पिण्ड इव अतस्ति खादश्यमङ्गकरो-
 तीति । अत+अच् ।) सिङ्गकः । इति रत्न-
 माला ॥
 पिण्डाधः, स्त्री (पिण्डवत् अधः मेघजलसम्बन्धि-
 त्वम् ।) चनोपलः । इति शब्दमाला ॥
 पिण्डायसः, स्त्री, (पिण्ड सङ्घतमायसम् ।)
 तीक्ष्णायसम् । इति राजनिघण्टः ॥
 पिण्डारः, स्त्री, (पिण्ड सङ्घतमङ्गकरोतीति । ऋ+
 “कर्मैष्यञ्च ॥” ३ । २ । १ । इत्यञ् ।) पञ्च-

पिण्डिका

शाकविशेष । पिण्डारा इति हिन्दीभाषा ।
अस्य गुणा । शीतलत्वम् । वस्यत्वम् । पित्त-
नाशित्वम् । रक्चकारित्वम् । पाके लघुत्वम् ।
विशेषेण वषशान्तिकरत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
पिण्डार, पु (पिण्ड कृच्छतीति । कृ + अण् ।)
क्षपणक । गोप । महिषीरचक । दमभेद ।
इति मेदिनी । रे १८५ ॥ विककृतवृक्ष । इति
राजनिघण्ट ॥

पिण्डालु पु, (पिण्डवत् स्थूल आलु ।) कन्द-
गुडूची । कन्दभेद । पिण्डालु इति हिन्दी
भाषा । चुवडि आलु इति वङ्गभाषा । तत-
पयाय । अश्लि २ पिण्डकन्द ३ गच्छि ४
रोमश ५ रोमकन्द ६ रोमालु ७ तामूल-
पत्र ८ वानाकन्द ९ पिण्डक १ । अस्य
गुणा । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । मृजलकृदाह-
शोधप्रमेहनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् ।
गुरुत्वम् । इति राजनिघण्ट ॥

पिण्डालुक, स्त्री, (पिण्डालुरिव प्रतिकृति । इवार्थे
कन् ।) आलुविशेष । गोल आलु इति गुड
आलु इति चुवडि आलु इति च भाषा । अस्य
गुणा । कफहरत्वम् । गुरुत्वम् । वातप्रकोप-
णत्वम् । इति राजवल्लभ ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । ४६ ।

“विदारीकान्दशतवरीविसन्ध्यालप्रहङ्गाटक-
कशेरुकपिण्डालुकमध्वालुककृष्णालुककाष्ठालुक
शृङ्गालुककरंतालुकैन्द्रीवरोपलकान्दप्रष्टतीति ॥”
पिण्डाङ्गा, स्त्री, (पिण्डा कस्तूरीविशेषमाहुयते
सहते खगमेनेति । ङे + क ।) नाङ्गीहिङ्गु ।
इति राजनिघण्ट ॥

पिण्ड, स्त्री (पिण्डि सहती + इन् ।) पिण्डिका ।
इत्यमरटीकाया रमानाथ ॥

पिण्डिका, स्त्री, (पिण्डिके सञ्चतानि भवन्ति
पिण्डान्ते राश्रीक्रियन्ते वा अराशि यस्याम् ।
पिण्ड + घञ् । गौरादित्वात् ङीष् । तत् + कन् ।
ङ्ङत्वम् ।) रथनाभि । इत्यमर । २ । ८ । ५६ ॥
सा रथचक्रमध्ये मङ्गलाकारा यस्यां सर्वाणि
काष्ठान्यास्यन्ते । इति रायसुकुट ॥ (पिण्डम् ।
यथा, हारिते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ।

“कास्त्यपात्र समुद्रत्वं परीक्षेत भिषग्वर ।
सुषुक्कमा स तल्लव्वा श्वेतशाल्योदनस्य वा ॥
पिण्डिका तत्र सन्निष्ठा नान्यथा भाति सा पुन ॥”
पिचिण्डिका । सा आहुनोऽधोमासलप्रदश ।
ङनि हेमचन्द्र ॥ पायेर ङिम् इति भाषा ॥
(यथा, चरक च्छन्धाने ७ अ अध्याये ।

“पक्षाशयशिर शूल वातवर्जो निरोधनम् ।
पिण्डकोष्ठेऽनापानं पुरीषे स्थादिधारिते ॥”
श्वेताश्वि । इति राजनिघण्ट ॥ पाठ । यथा,
स्थान उवाच ।

“पिण्डिकालक्षणं यच्च यथावत्पुण्यम् ॥
पीठोऽत्राय यथावत् भागान् पीठश कारयेत् ॥
भूमादकं प्रतिष्ठं स्थाप्यतुर्भिर्जगता मता ।
शक्तो भागस्तथैकं स्थानं वृचपट्टस्य भागत ॥

पिण्डिल

भागैस्त्रिभिस्तथा कण्ठ कण्ठपट्टसु भाग ।
भागिन वृचपट्टसु शेषभागेन पट्टिकी ॥
प्रचिन्त्य भागमेकैकं जगती यावदव तु
निगमस्तु पुरस्तस्या यावद् विशेषपट्टि ॥
पीठिकानान्तु सर्वासांमेतत् सामान्यम् ॥ गम् ।
नि शेषाद्देवतामेदात् श्लेषश्च द्विजसत्तमा ॥
स्थण्डिला वाय वापी च यक्षी वेदी च पाण्डला ।
पूज्यचन्द्रा च वक्षी च पद्मा वाह्यशशितया ॥
त्रिकोणा दशमी तासां सस्थानच निबोधत ।
स्थण्डिला चतुरसा तु वज्रिता मेखलादिभि ॥
वापी द्विमेखला ज्ञेया वक्षी चैव त्रिमेखला ।
चतुरसायता वेदी न ता लिङ्गेषु योजयेत् ॥
मङ्गला वस्तुला या तु मेखलाभिगणप्रिया ।
रिक्ता द्विमेखला मध्ये पूज्यचन्द्रा तु सा भवेत् ॥
मेखलात्रयसंयुक्ता षडङ्गा वाक्का भवेत् ।
योऽष्टाङ्गा भवेत् पद्मा किञ्चिद्भुजा च मूलत ॥
तथैव धुराकारा साहचन्द्रा प्रशस्यते ।

त्रिभूलसदृशा तद्वत् त्रिकोणानर्हतो मता ॥
प्रागुदकप्रवणा तद्वत्प्रशस्ता लक्षणांविता ।
परिवेष्टिभागेन निर्देशन्नन्त कारयेत् ॥
विस्तारान्तप्रमाणान्तु मूले चाप्ये तदूर्ध्वत ।
जलवाह्यश्च कर्तव्यस्त्रिभागेन सुशोभन ॥
लिङ्गस्याङ्गं त्रिभागेन स्थोकोन समधिरिता ।
मेखला तु त्रिभागेन खात वै तत्प्रमाणम् ॥

अथवा पाङ्क्तोऽनन्तु शोभन कारयेत् सदा ।
उत्तरस्थ प्रमाणान्तु प्रमाणादधिक भवेत् ॥
स्थण्डिलायामथारोप्य धनधान्यश्च पुष्कलम् ।
गोप्रदा तु भवेत् यक्षी वेदी सम्यगदा भवेत् ॥
मङ्गलायां भवेत् कौर्तिर्नरदा पूज्यचन्द्रिका ।
आयु प्रदा भवेदक्षी पद्मा सोभायदाविनी ॥

पुत्रप्रदाह चन्द्रा स्थान त्रिकोणा भुजनाशिनी ।
देवस्य यजनायान्तु पिण्डिका दश कौर्तिता ॥
शेले शेलेमयी दद्यात् पाथिवे पाथिवीन्तथा ।
दारुणे दारुणां कुम्भाभिश्च मिश्रान्तथैव च ॥
नान्ययोनिसु कर्तव्या सदा शुभफलेपसुभि ॥
अर्चयामसम देव्य लिङ्गायामसम तथा ।

यस्य देवस्य या पत्नी तां पीठे परिकल्पयेत् ॥
श्वमेतत् समाख्यात समासात् पीठलक्षणम् ॥”
इति मत्स्यपुराणे पीठिकाशुकीर्तन २२६ अ ॥
(लिङ्गपीठम् । गौरीपट्ट । यथा, काशीखण्डे
वायुसंहितायास्तत्तरखण्डे । २८ । ६ ।

“लिङ्गं पिण्डिकया साह्यं पञ्चगव्यैश्च शोधयेत् ॥”
पिण्डित, त्रि (पिण्डि + क्त ।) गणितम् । घनम् ।
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (सहत । यथा वायुपुराणे ।
“अर्चिर्भगन् पिण्डितशिख सपि काञ्चनसन्निभ ।
स्निग्धं प्रदक्षिण्यश्चैव वह्निं स्थातुं काय-
सिद्धये ॥”)

गुणितम् । इति हेमचन्द्र ॥ सुख्मे, पु । इति
राजनिघण्ट ॥

पिण्डिल, पु (पिण्डवदाकृतिरस्यस्येति । पिण्ड +
इलच् ।) सेतु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ रायक ।
द्रव्यणादिकोष ॥

पिण्डीशू

पिण्डिला, स्त्री, (पिण्डिल + टाप् ।) मोडुखा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिण्डी, [न] त्रि, (पिण्डीऽस्यस्येति । इति ।)
शरीरी । यथा,—

“यथा कर्तव्यं विना भूमिर्हृद् दीपविवर्जितम् ।
लिङ्गहीनो यथा पिण्डी जयश्रीखा विना तथा ॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिकपर्वणि २८
अध्याये ॥

पिण्डी स्त्री, (पिण्डाकारोऽस्यस्या इति । अच् ।
ततो ङीष् ।) पिण्डीतगर । अलावू । खजूर
विशेष । इति मेदिनी । ङे, २० ॥ ज्ञाननिरूप
णार्थकोपन्यास । इति धरणि ॥ (पिण्डि +
छादिकारादिति वा ङीष् ।) पिण्डिका । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुट ॥ पिण्डम् । यथा,—

“नीताय तुरगायाश्च भक्तपिण्डी सुगन्धिनीम् ।
दद्यात् पुरोहितस्तत्र समन्त्रां शान्तिमन्त्रके ॥”
इति कालिकापुराणे ८६ अध्याये ॥

पिण्डीतक, पु (पिण्डीं खल्यपिण्डं तनोतीति ।
तन + क्तनेभ्योऽपीति ङ । तत् सञ्ज्ञाया कन् ।)
मदनवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ५२ ॥ (अस्य पञ्चायों
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“मदनं श्वसनोराचो गोलं पिण्डीतकं फलम् ।
कृद्वाहो बिल्वपुष्पा च हरिद्राटस्तु शल्यक ॥”
यथा च ।

“पिण्डीतकस्य तु वराहविभावितस्य
मूलेषु कन्दशकलेषु च सौवर्हेषु ।
तैलं क्षतं गतिसंप्रोद्धति शरीरमेतत्
कन्देषु चाभरवरायुषसाजयेषु ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥
तगर । पश्चिण्भक्त । इति विश्व ॥

पिण्डीतगर, पु (पिण्ड्या पुष्पावच्छेदे खल्यपिण्डेन
उपलक्षितस्तगर ।) तगरविशेष । तत्पयाय ।
कफवह्णन २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पिण्डीतगरक, पु (पिण्डीतगर + स्वार्थे सञ्ज्ञार्थां
वा कन् ।) तगरम् । इति राजनिघण्ट ॥

पिण्डीतर, पु, (पिण्ड्या उपलक्षितस्तगर ।)
महापिण्डीतर । इति राजनिघण्ट ॥

पिण्डीपुष्प, पु, (पिण्डीवत् पुष्पं पुष्पस्तवकी
यस्य ।) अशोकवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥
(अशोकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेय ॥)

पिण्डीर पु, (पिण्डीवत् पिण्डाकाराखीवध
फलानि ईरयतीति । ईर + शिप् + अण् ।)
दाडिमवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ हिङ्गीर ।
इत्यमरटीकायां रायसुकुट ॥ नीरसे, त्रि ।
इति हारावली । १६६ ॥

पिण्डीशूर पु (पिण्ड्यां पिण्डवापारे भोजने
एव शूर अतिनिपुण नान्यच्च कार्यादाविति
भाव ।) खगज्जमाजं वसन् परबेदी । तत्
पयाय । मेहेनदी २ मेहेशूर ३ । इति हेम
चन्द्र । १ । १२४१ ॥ (यथा, भट्टौ । ४ । ५५ ।
“राक्षसान् वटुयश्चेष्टे पिण्डीशूरास्त्रिरस्त्रवान् ।
यदसौ कूपमाङ्गूकि । तथैतावति क क्षय ॥”)

पिता

पिण्डोनि, स्त्री, भुक्तसमुत्पन्नम् । इति हेमचन्द्र । ३। ६१ ॥

पिण्या स्त्री, पण्यते स्तयते रोगहन्तृत्वात् पण्याय च यवहृतौ स्तुतौ ऋद्ध्यान्त तथानीयया इति य निपातनात् इति । पण्येति पठति स्त्री । इति भरतः । ज्योतिष्मती ॥ इत्यमरः ॥ (ज्योतिष्मतीशब्देऽस्या विट्प्रतिविज्ञेया ॥)

पिण्याक, पु, स्त्री, (पिनष्टीति । पिण्यत् सचूर्णने + "पिनाकादयश्च" । उणां । ४। १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) तिलकल्कः । (अस्य गुणा यथा —

"पिण्याको म्लपनो रूचो विट्मयी दृष्टिदूषणः ॥"

इति वाभटे रुचस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

यथा, महाभारते । १२। १६० । ३६ ।

"नवनीतं यथा द्रव्यस्य कामोऽयधर्मेत ।
अयस्तेन हि पिण्याकात् घृतं श्रेय उद्दिशितः ॥"
अस्य भक्षणे दोषो यथा,—

"पिण्याकं भक्षयित्वा तु यो वै मासुपसपति ।
तस्य वै श्रेष्ठं सुश्रोणि । प्रायश्चित्तं सुशोभनम् ॥
उलको दशवर्षाणि कच्छपस्तु समाख्य ।
जायते मानवस्तत्र मम कर्मपरायणः ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

हिङ्गु । वाङ्मौक्तम् । विष्णुः । इति येदिनी ॥ (सरलरसः । अस्य पर्यायो यथा,—

"तेजःप्रगर्हं दृष्टित्यास्य पिण्याको रक्तश्रीर्षकः ।
वेद्यो रसाङ्गः श्रीवासः श्रीपिष्टसरलरसो ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पितरौ पुं जनकजनयित्रौ । माता च पिता चेति विग्रहे विकल्पादिकशेषे पितराविति प्राञ्चः । इति भरतः । तत्पठ्याय । माता पितरौ २ मातरपितरौ ३ तातजनयित्रौ ४ ।

इत्यमरः । २। ६। ३० ॥ (यथा, रघु । १। ११ ।
"जगतः पितरौ वन्द्ये पार्वतीपरमेश्वरौ ॥")

तयोरभक्त्वा पालने दोषो यथा,—

"पितृमातृगुरुणापि भक्तिर्हीनेन पालयेत् ।
वाचा च ताडयेन्नित्यं खासिनं कुलटा यथा ॥
वा कृतघ्नोति विखाता पापिनां भारते नरः ।
वह्निङ्गुलं महाघोरं स च सा च प्रयाति च ॥
तत्र वह्नी वसत्येव यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
ततो भवेन्नृणोका च जन्म सप्त ततः शुचिः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४८ अध्याये ॥

पिता, [ऋ] पुं, पाति रक्षत्यपत्यं यः । (पा रक्षणे + "नमृनेकृत्वदृष्टोऽपि ऋणात्प्राप्तमात्रमात्रमात्रपितृदुहितः" । उणां । १२। ६६ । इति ळप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) उत्प्रादकः । वाप् इति भाषा । तत्पठ्याय । तात २ जनकः ३ । इत्यमरः । २। ६२० । प्रसविता ४ वप्ता ५ जनयिता ६ गुरुः ७ जन्मदः ८ जन्म ९ जनिता १० । इति शब्दरत्नावली ॥ बीजी ११ वप्र ३२ । इति हेमचन्द्रः ॥ * । तस्य मान्यत्वं ज्ञापयति यथा,—

"माता पूज्यश्च सर्वस्य सर्वेषां जनको भवेत् ।

पिता

अहो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्यति मानवः ॥
जनको जन्मदाता च रक्षयाच पिता वृणाम् ।

तातो विसृष्टिकरणात् कनया सा प्रजापतिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्याये ॥

स च गुरुः । यथा —

"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठोभाता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्ता मातामहपितामहौ ॥

बन्धुर्व्यष्टपितृव्यश्च पुत्रेते गुरुवः स्तुताः ॥"

इति कौर्म्ये उपविभागे ११ अध्याये ॥

(ज्येष्ठपितृव्यार्थे पितृशब्दप्रयोगो यथा, महाभारते । ६। ५३ । ३ ।

"गुरुश्च स्वयं तुल्ये पिता देवव्रतस्तव ॥")

स हि महागुरुः । यथा, "महागुरुनाहं विष्णुः । नयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिताचार्यश्चेति ॥" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

कामासक्तस्य पितृव्येनमयाहं यथा,—

"पितृव्यो हि मां कार्यो कामयासक्तचेतसः ।
आत्मानं चाभिधिक्षत तदर्थं क्षत्रियो ह्यसि ॥"

इत्यादिषु श्रीरामः प्रति कौशल्यावाक्यम् ॥

तस्य पुत्रकृतधन्वाधर्मभागिलः यथा —

"यः पिता स तु पुत्रोऽयमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।

निगद्यते पुराणि तु ता श्रेष्ठं यथातथम् ॥

न्ययोऽस्य सुशाखाया शृङ्गास्तु गता सुवि ।

प्ररोहोऽनुपपद्यन्ते नृलभश्रुतया स्तुताः ॥

तद्विधाऽनुपपद्यन्ते तथाचेति च तादृशाः ।

तैश्च शब्दैः प्ररोहानि ब्रीह्योऽपि यथा तथा ॥

एव पुत्रे कृतो धर्मस्तथाधर्मश्च भूपते ।

पिता सन्निधौ तेन मां च त्वं सप्रयः कृषा ॥

न धर्मिणां नराणां नृवीजनाशो भवेद्विहः ।

सर्वथा श्रुते लोके बीजान् पुनः ससृज्य ॥"

इत्यादिषु पापनाशनद्वयदानाध्याये ॥ * ॥

तस्मिन् जीवति वाङ्मोक्षलक्षणविधौ यथा,—

"न वाङ्मोक्षलक्षणं कुर्यात् यस्य जीवन् पिता

स्थितः ।

तथा ज्येष्ठ सोदरश्च यस्य जीवति स तथा ॥"

इति बृहद्ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥

उत्प्रादकपित्रप्रेक्षया मन्मदाहपितृगुरुतरत्वं यथा, तत्त्वसारे ।

"उत्प्रादकब्रह्मदाजोगरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

तस्मात्सन्नेतः सततः पितरप्यधिकं गुरुम् ॥"

पञ्च पितरौ यथा, चाणक्ये ।

"अन्नदाता भयनाता यस्य कन्या विवाहिता ।

जनयिता चोपनेता च पश्येते पितरः स्तुताः ॥"

सप्त पितरौ यथा,—

"कन्यादाताऽन्नदाता च ज्ञानदाताभयप्रदः ।

जन्मदो मन्मदो ज्येष्ठभाता च पितरः स्तुताः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्याये ॥

एकचिद्रूपपितृगणा यथा,—

"विश्वो विश्वसुगारायो धर्म्मोऽस्य शुभासनः ।

भूमिदो भूमिदभूतिः पितृणां ये गणा नवः ॥

कल्याणः कल्यादः कल्यातरः कल्यातराश्रयः ।

कल्याताहेतुरनघः षड्भिः ते गणा स्तुताः ॥

पिता

वरौ वरेण्यौ वरदो भूतिदः पुष्टिदस्तथा ।

विश्वपाता तथा घाता समीते च गणा स्तुताः ।

महान् महात्मा महितो महिमावात्सहावलः ।

गणा पञ्च तथैवैते पितृणां पापनाशनाः ॥

सुखदो घनदश्चाप्यो धर्म्मदोऽन्यच्च भूतिः ।

पितृणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ॥

एकचिद्रूपपितृगणा वैद्यान्मखिलं जगतः ।

ते मेऽत्र ब्रह्मास्तुभ्यन्तु दिशन्तु च सदा हितम् ॥"

इति गारुडे पितृस्तोत्रे ८६ अध्याये ॥

(पितृणां स्तुतिपूर्वकं नामसंख्यादिकथनम् यथा माकण्डे । ६६ । १३—४८ ।

चरित्रवाचः ।

"नमस्तेऽहं पितुन् आह्वे ये वसन्त्यधिदेवता ।

देवैरपि हि तप्यन्ते ये च आह्वे खद्योत्तरैः ॥

नमस्तेऽहं पितुन् स्वर्गे ये तप्यन्ते महर्षिभः ।

आह्वेभगोमयेर्भक्ताः श्रुतिसुक्तिमभीष्टुभिः ॥

नमस्तेऽहं पितुन् स्वर्गे सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।

आह्वेभु दिव्ये सकलैरुपहारैरनुत्तमैः ॥

नमस्तेऽहं पितुन् भक्ता येऽन्यन्ते गुरुकैरपि ।

तस्ययत्नेन वाङ्मोक्षं हिमावन्तिकीं पराम् ॥

नमस्तेऽहं पितुन् चर्म्मैरन्यन्ते भुवि ये सदा

आह्वेभु अह्वयाभोलोकप्रामिप्रदायिनः ॥

नमस्तेऽहं पितुन् विप्रैरन्यन्ते भुवि ये सदा ।

वाङ्मोक्षताभोलोकाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥

नमस्तेऽहं पितुन् ये वै तप्यन्तेऽरुणवाविभिः ।

वन्द्ये आह्वेयैतादृशैरुपनिषत्कलिखैः ॥

नमस्तेऽहं पितुन् विप्रैर्नैहिकप्रैतचारिभिः ।

ये सयतात्मभिर्नैव सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ॥

नमस्तेऽहं पितुन् आह्वे राजान्यास्तपयन्ति यान् ।

कथैरग्रेष्वेव विधिवल्लोकनयफलप्रदानः ॥

नमस्तेऽहं पितुन् वैश्वैरन्यन्ते भुवि ये सदा ।

स्वकमाभिरतेर्नैव पुण्यधूपान्नवारिभिः ॥

नमस्तेऽहं पितुन् आह्वेभु श्रद्धैरपि भक्तिः ।

सन्तर्प्यन्ते जगत्त्रयं नाश्वा खाता सुकालिनः ॥

नमस्तेऽहं पितुन् आह्वे पाताले ये महासुरैः ।

सन्तर्प्यन्ते खड्गाहारास्त्यक्तदम्भदैः सदा ॥

नमस्तेऽहं पितुन् आह्वेभु चर्म्मैरन्यन्ते ये रसातले ।

भोगैरग्रेष्वेव विधिवल्लोकाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥

नमस्तेऽहं पितुन् आह्वे सर्वे सन्तर्पितान् सदा ।

तत्रैव विधिवल्लोकाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥

पितृभक्तस्य निवसन्ति साक्षात्

ये देवलोके च तथान्तरीक्षे ।

महीतले ये च सुरादिपूण्या-

स्तो मे प्रतीच्छन्तु मयोपनीतम् ॥

पितृभक्तस्य परमात्मभूता

ये वै विमाने निवसन्ति स्तुताः ।

यजन्ति यानस्तमर्चन्ते नोभि-

र्योगीश्वराः कोऽपि श्रुतिहेतून् ॥

पितृभक्तस्ये हि वि ये च स्तुता

खद्यामुजः काव्यमजाभिस्त्वौ ।

प्रदानं श्रुताः क्वचिद्वितानां

वि लदा येऽवभिसिद्धिस्तु ॥

पिता

बरो बरेग्यो बरद पुष्टिहस्तुष्टिदस्तथा ॥
विश्वपाता तथा घाता सन्नेवैते तथा गणा ।
महात्मन्महात्मा महितो महिमावात्मन्महावज ॥
गणा पञ्च तथैवैते पितृणां पापनाशना ।
सुखदो धनदश्चाभ्यो धनदोऽन्यच्च भूतिद ॥
पितृणां कथ्यते चैतत्तथा गण्यचतुष्टयम् ।
एकत्रिंशत्पिण्डगणा यैर्यामसखिन जगत ॥
ते मेऽनुष्ठमास्तुभ्यन्तु यच्छन्तु च सदा हितम् ॥”
शिव । यथा, महाभारते ॥ ११ । १७ । १४१ ।
“सदसद्व्यक्तमव्यक्त पिता माता पितामह ॥”
पितामह, पु, (पितु पितैति । “पितृव्यमातुज
मातामहपितामहा ।” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र
“मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच ॥” इति वार्त्ति-
कोक्ता ङामहच । ब्रह्मणि तु पितु पिता जनक-
स्यापि जनक । पितृणां मरौच्यादीनां पिण्ड-
गणानां पिता वा ।) ब्रह्मा । (यथा महा-
भारते ॥ १ । १ । ३२ ।
“यस्मात् पितामहो यज्ञे प्रसुरेक प्रजापति ।
ब्रह्मा सुरगुण स्याद्युगमु च परमेष्ठय ॥”
शिव । यथा महाभारते ॥ १३ । १७ । १४१ ।
“सदसद्व्यक्तमव्यक्त पिता माता पितामह ॥”
पिण्डपिता । इत्यमर । २ । ६ । ३३ । ठाकुरदादा
इति भाषा ॥ अस्य पयाय । आयक २ ।
इति शब्दमाणा ॥ (यथा, मनौ । ३ । २२१ ।
“पिता यस्य तु वृत्त स्याद् जीवेद्वापि पितामह
पितु स नाम स कौर्त्तैः कौर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥”
पितामहो स्त्री, (पितुर्मतेति । पिण्डव्यमातुषेभ्यश्च
“मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच ॥” इति ङाम-
हच । तत् “मातरि ङिञेति ।” वितकाय तत्
बिलात् ङीप् ।) पितामहपत्नी । इति जटा-
धर ॥ ठाकुरमा इति भाषा ॥ (यथा, कौर्म
उपविभागे ११ अध्याये ।
“मातामहो मातुलानौ तथा मातुश्च सोदरा ।
अथ पितामहो ह्येष्टा घात्री च गुरव स्त्रीषु ॥”
पौत्रे पितामहधनविभागकरणे पितामहो
मातृवङ्गागो दैव । यथा —
“असुताश्च पितु पत्न्य समांशा प्रकौर्त्तिता ।
पितामहश्च सन्धास्ता मातृतुल्या प्रकौर्त्तिता ॥”
इति दायभागे व्यास ॥
पिण्डक त्रि, (पितु सन्नि पितुरागत वैति ।
पिण्ड + कन् । यद्वा, पैण्डक + एषोदरादिलात्
साधु ।) पिण्डसन्नि । यथा —
“पैत्रश्च पिण्डकश्चापि पित्रश्च पितुरागतम् ॥”
इति शब्दमाणा ॥
पिण्डकानन, स्त्री, (पितृणां काननमिव ।) स्मृशा-
नम् । इति जटाधर ॥ (यथा, महानिर्वाण-
तन्त्रे ॥ १ । ७६ ।
“पञ्चवषाधिकान् भर्त्ताग्न दाहयेत् पिण्डकानने ।
भर्त्ता सद्य कुलेनाग्नि । न दहेत् कुलकामिनौम् ॥”
पिण्डयष्ट, स्त्री, (पितृणां यष्टम् ।) स्मृशानम् ।
इति हेमचन्द्र ॥ (पितृगृहम् ।) पिण्ड-
वैष्णव च ॥

पितृगृ

पिठतर्पण, ज्ञौ, (लघ्वन्तोऽनेनेति । लघ + करणे
ल्युट् । पितृणां तर्पणमिति । यद्वा, लघ + भावे
ल्युट् । पितृणां तर्पणं लघ्निर्यस्यात् ।) पिठ-
तीर्थम् । तत्पु तर्जन्यङ्कुडयोर्मेध्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ विवाय । इति दैमचन्द्र ॥ तिल ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ पिठतीर्थेन पिबुद्देशक
जलदानम् । तस्याशुदानं तर्पणशब्दे ब्रह्मणम् ॥
पितृणां लघ्नमाजश्च ॥
पिठतिथि, ज्ञौ, (पिठप्रिया तिथिरिति मध्य
लोपो समासः ।) अमावास्या । यथा,—
“अमावास्यादिनं चोऽस्तु तस्यां कुप्रतिष्ठादकै ।
तपिता मातृपैतृभिः परां गच्छत नान्यथा ॥”
इति वाराहे पिठसर्गस्थितिवर्णनम् ॥
पिठतीर्थ, ज्ञौ, (पिठप्रिय तीर्थम् ।) गया । इति
जटाधर ॥ (गयादि-२२२ पिठवक्त्रभतीथानि
मतस्यपुराणे आह्वकस्ये २२ अध्याये उक्तानि ।
यथा,—
“तीर्थानि कानि शस्त्रानि पितृणां वक्त्रभानि च ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि सन्नेपेण द्विजोत्तमा ॥
पिठतीर्थं गया नाम सर्वतीर्थेष्वरं शुभम् ॥
यत्रास्ते देवदेवेश स्वयमेव पितामह ।
तन्नेवा पिठभिर्गीता गाथा भागमभीष्टुमि ॥
यदृषा बहव पुत्रा यद्वैकोऽपि गयां व्रजेत ।
यजेत वान्धमेधेन गौल वा दृषस्तुतश्चेत ॥
तथा वाराणसी पुण्या पितृणां वक्त्रभा सदा ।
तत्राविसृक्तस्त्रिध्वं सृत्तिसृत्तिफलप्रदम् ॥
पितृणां वक्त्रं तद्वत् पुण्यं च विमलेश्वरम् ॥
पिठतीर्थं प्रयागं सर्वकामफलप्रदम् ॥
वटेश्वरस्तु भगवान् माधवेन समन्वित ।
योगनिद्राश्रयस्तद्वत् सदा वसति केशव ॥
दशान्वमेधिक पुण्यं गङ्गाद्वारं तथैव च ।
गन्धाय लज्जिता तद्वत्तीर्थं मायापुरी शुभा ॥
तथा मित्रपदं नाम तत् केदारस्तुतम् ॥
गङ्गासागरमिच्छां सर्वतीर्थेभ्यः शुभम् ॥
तीर्थं ब्रह्मसरस्तद्वत्तद्वत्तद्वत्तद्वत्तद्वत् ॥
तीर्थं नैमिषं नाम सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥
गङ्गाङ्गेदस्तु गोमत्यां यज्ञोद्भूतं सनातन ।
तथा यज्ञवराहस्तु देवदेवश्च भूलभ्यत ॥
यत्र तत्काश्चन द्वारमष्टादशसुखो हर ।
नैमिस्तु हरिश्चक्रश्च श्रीर्णां यत्राभवत् पुरा ॥
तदेनैमिषारण्यं सर्वतीर्थनिवेदितम् ।
देवदेवश्च तत्रापि वाराहश्च तु दर्शनम् ॥
य प्रयाति स पूतात्मा नारायणपदं व्रजेत् ।
क्षतश्रीं महापुण्यं सर्वपापविमूढनम् ॥
यत्रास्ते नारसिंहस्तु स्वयमेव जगद्गर्भ ।
तीर्थं मित्रमती नाम पितृणां वक्त्रं सदा ॥
सङ्गमे यत्र तिष्ठन्ति गङ्गायां पितरः सदा ।
कुर्वन्ते महापुण्यं सर्वतीर्थसमन्वितम् ॥
तथा च सरयः पुण्या सर्वदेववक्त्रभती ।
हरावती नदी तद्वत् पिठतीर्थाधिवासिनी ॥
यसुना देविका काशी चन्द्रभागा वृषभती ।
नदी वैष्णवती पुण्या परा वेत्रवती तथा ॥

पिढती

पितृणां वल्लभा स्त्रिया आह्ने कोटिगुणा मता ।
 जन्ममार्गं महापुण्यं यच्च मार्गो हि लक्ष्यते ॥
 अद्यापि पिढतीर्थं तत् सर्वकामफलप्रदम् ।
 नीलकुण्डमिति ख्यातं पिढतीर्थं द्विजोत्तमा । ॥
 तथा रुद्रसरं पुण्यं सरो मानसमेव च ।
 मन्दाकिनी तथाच्छोदा विपाशाय सरस्वती ॥
 पूर्वमिचपदन्तद्वैद्यनाथ महाफलम् ।
 चिप्रा नदी महाकालस्तथाकालझर शुभम् ॥
 वशोद्धेद हरोद्धेद गङ्गोद्धेद महाफलम् ।
 भद्रेश्वरं विष्णुपदं नर्मदाहारमेव च ॥
 गथापिङ्गप्रदानेन समान्याहुर्महर्षयः ।
 एतानि पिढतीर्थानि सर्वपापहराणि च ॥
 क्षरणादपि लोकानां किमु आह्वयतां शृणुम् ।
 ओङ्कारं पिढतीर्थं च कावेरीं कपिलोदकम् ॥
 सन्मिदं च वेगायास्तथैवाभरकण्टकम् ।
 कुचक्षेत्राच्छतगुणं तस्मिन् स्नानादिकं भवेत् ॥
 शुक्रतीर्थं च विख्यातं तीर्थं सोमेश्वर परम् ।
 सर्वथाधिहरं पुण्यं शतकोटिफलाधिकम् ॥
 आह्ने दाने तथा होमे स्नाध्याये जलसन्निधौ ।
 कायावरोद्धं नाम तथा चर्मखती नदी ॥
 गोमती वरुणा तद्वतीर्थमौशनस परम् ।
 भैरवं श्मश्रुतुङ्गं गौरीतीर्थममुत्तमम् ॥
 तीर्थं वैनायकं नाम भद्रेश्वरमत परम् ।
 तथा पापहरं नाम पुण्याय तपती नदी ॥
 नलतापी पयोध्वी च पयोध्वीसङ्गमस्तथा ।
 महाबोधि पाटला च नागतीर्थमवनिता ॥
 तथा वेणा नदी पुण्या महाशाल तथैव च ।
 महाब्रह्म महालिङ्ग दशाया च नदी शुभा ॥
 शतस्र्वा शताङ्गा च तथा विश्वपद परम् ।
 अङ्गारवाहिका तद्वन्दौ तौ शोणवर्धरौ ॥
 कालिका च नदी पुण्या वितस्ता च नदी तथा ।
 एतानि पिढतीर्थानि श्रुत्वा स्नानदानयोः ॥
 आह्वयेतेषु यद्वत्तन्मदन्तफलं स्मृतम् ।
 द्रोणी वाटनदी धारासरित् चौरनदी तथा ॥
 गोकर्णं गजकर्णं च तथा च पुरोत्तमम् ।
 झारका जलतीर्थं च तथा नन्दसरस्वती ॥
 नदी मणिमती नाम तथा च गिरिकर्णिका ।
 धृतपाप तथा तीर्थं सप्तशो दक्षिणस्तथा ॥
 एतेषु पिढतीर्थेषु आह्वयमानं नम्यते ।
 तीर्थं मेघकरं नाम ख्यमेव जगद्गण ॥
 यच्च शङ्खधरो विष्णुर्मन्त्रलायां भवस्थितः ।
 तथा मन्दोदरी तीर्थं तीर्थं चम्पा नदी शुभा ॥
 तथा चामुननाथं महाशालनदी तथा ।
 चक्रवाकं चर्मकोटं तथा जलेश्वरं महत् ॥
 अर्जुन त्रिपुरं चैव सिद्धेश्वरमत परम् ।
 श्रीशैलं शङ्करं तीर्थं नारसिंहमत परम् ॥
 महेश्वरं तथा पुण्यमथ श्रीरङ्गसज्जितम् ।
 एतेष्वपि सदा आह्वयमानं फलदं स्मृतम् ॥
 दर्शनादपि चैतानि सद्यः पापहराणि वै ।
 तुङ्गभद्रा नदी पुण्या तथा भीमरथी सरित् ॥
 भीमेश्वरं कण्ठवेणा कावेरीं कुञ्जमला नदी ।
 नदी गोदावरी नाम त्रिसन्ध्या तीर्थमुत्तमम् ॥

पिढती

तीर्थं ज्ञेयम्क नाम सर्वतीर्थमनन्तम् ।
 यथास्ते भगवानीश ख्यमेव त्रिलोचन ॥
 आह्वयेतेषु सर्वेषु कोटिकोटिगुणं भवेत् ।
 क्षरणादपि पापानि नश्यन्ति शतधा द्विजाः ॥
 श्रीपर्णी ताम्रपर्णी च जयातीर्थममुत्तमम् ।
 तथा मत्स्यनदी पुण्या शिवधार तथैव च ॥
 भद्रतीर्थं च विख्यातं पम्पातीर्थं च शाश्वतम् ।
 पुण्यं रामेश्वरं तद्वदेल्लपुरमल परम् ॥
 अङ्गभूतं च विख्यातमानन्दकमलं शुभम् ।
 आम्नातकेश्वरं तद्वदेकाम्भकमत परम् ॥
 गोवह्मणं हरिश्चन्द्रं कृष्णचन्द्रं पृथूदकम् ।
 सहस्राक्षं हरिण्याक्षं तथा च कदली नदी ॥
 रामाधिवासस्तथापि तथा सौमित्रिसङ्गम ।
 इन्द्रकीलं महानादन्तथा च प्रियमेलकम् ॥
 एतान्यपि सदा आह्वये प्रशस्तान्यधिकानि तु ।
 एतेषु सर्वदेवानां सान्निध्यं दृश्यते यतः ॥
 दानमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशताधिकम् ।
 बाहुदा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम् ॥
 तीर्थं पाशुपतं नाम नदी पाञ्चतिका शुभा ।
 आह्वयेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशतोत्तरम् ॥
 तथैव पिढतीर्थं यच्च गोदावरी नदी ।
 सुतालङ्गसहस्रेण सन्धानं रजलावहा ॥
 जामदग्न्यं तत्तीर्थं क्रमादायातमुत्तमम् ।
 प्रतीकस्थं भयाङ्गिनं यच्च गोदावरी नदी ॥
 तत्तीर्थं ह्ययकथानामधरोद्विगसज्जितम् ।
 आह्वयिकार्थदानेन तथा कोटिशताधिकम् ॥
 तथा सहस्रलिङ्गं राघवेश्वरसुत्तमम् ।
 सेनफेना नदी पुण्या यच्चेन्न पतितं पुरा ॥
 निहत्वा नमुचिं शक्रस्तपसा स्वर्गमाप्तवान् ।
 तच्च दत्तं नरे आह्वयमानं फलदं भवेत् ॥
 तीर्थं पुष्करं नाम शालग्राम तथैव च ।
 सोमपात्रं च विख्यातं यच्च वैश्वानरालयम् ॥
 तीर्थं सारस्वतं नाम खामितोयं तथैव च ।
 मलन्दरा नदी पुण्या कौशिकी चन्द्रिका तथा ॥
 वेदभा वाय वेरा च पयोध्वी प्राडसुखा परा ।
 कावेरी चोत्तरा पुण्या तथा जालन्धरी गिरि ॥
 एतेषु आह्वयतीर्थेषु आह्वयमानं नम्यते ।
 लोहदण्डं तथा तीर्थं पित्रकूटस्तथैव च ॥
 विन्ध्ययोगेशं गङ्गायास्तथा नदीतटं शुभम् ।
 कुलाजन्तु तथा तीर्थं उर्वशीपुलिङ्गं तथा ॥
 ससारमोचनं तीर्थं तथैव ऋणमोचनम् ।
 एतेषु पिढतीर्थेषु आह्वयमानं नम्यते ॥
 अङ्गुहासं तथा तीर्थं गौतमेश्वरमेव च ।
 तथा वशिष्ठं तीर्थं च हरितं तु तत् परम् ॥
 ब्रह्मावर्तं कुशावर्तं हयतीर्थं तथैव च ।
 पिङ्गलकं च विख्यातं शङ्खोद्धारं तथैव च ॥
 चण्डेश्वरं विष्णुकं नीलपर्वतमेव च ।
 तथा च धरणीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च ॥
 अश्वतीर्थं च विख्यातमानन्दं आह्वयमानम् ।
 तीर्थं वेदशिरो नाम तथैवैवती नदी ॥
 तीर्थं वसुप्रदं नाम ह्यगलाक्षं तथैव च ।
 एतेषु आह्वयतां प्रयान्ति परमं पदम् ॥

पिढप्र

तथा च वदरीतीर्थं गण्यतीर्थं तथैव च ।
 जयन्तं विजयेश्वरं शुक्रतीर्थं तथैव च ॥
 श्रीपतेश्च तथा तोष तीर्थं रैवतकं तथा ।
 तथैव शारदातीर्थं भद्रकालेश्वरं तथा ॥
 वैकुण्ठतीर्थं च परं भीमेश्वरमथापि वा ॥
 एतेषु आह्वयतां प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
 तीर्थं माह्वयक्षं नाम करवीरपुरं तथा ।
 कुशेश्वरं च विख्यातं गौरीशिवरमेव च ॥
 नकुण्डेश्वरं तीर्थं च कर्दमानं तथैव च ।
 दक्षिणपुण्यकरं तद्वत् पुष्करीकपुरं तथा ॥
 सप्त गोदावरीतीर्थं सर्वतीर्थेश्वरेश्वरम् ।
 तच्च आह्वयमानं नमन्तं फलमौपसुभिः ॥
 एव तूद्देशतः प्रोक्तस्तीर्थानां सयद्गो भया ।
 चागीशोऽपि न शक्नोति विस्तरात् किमु ।
 माशुषः ॥
 सत्य तीर्थं दया तीर्थं तीर्थं मित्रियनिग्रहः ।
 वणाश्रमाणां गेहेऽपि तीर्थेषु सप्तदाहृतम् ॥
 यत्तीर्थेषु यच्छाह्वयं तत् कोटिगुणमिष्यते ।
 यस्मात् तस्मात् प्रयत्नेन तीर्थं आह्वयं समाचरेत् ॥

तर्कन्यकुडयोर्मध्यम् । इत्यमरः ॥
 “अन्तराङ्गुडदेशिनो पितृणां तीर्थमुत्तमम् ॥”
 इति कौर्मोऽपविभागो ११ अध्यायः ॥
 पिढदानं, स्त्री, (पितरि पित्रे वा दानम् ।) पित्राद्युद्देशेनाह्वयतां दानम् । पिढपदं न्यतोपलक्ष्यं तेन मात्रादेरपि ग्रहणम् । तत्तपथाय । निवाप २ । इत्यमरः । २।७।३१ । निवपनम् ३ पिढदानकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 पिढदानकं स्त्री, (पिढदान + सार्थं कर्त्तुम् ।) पित्रुद्देशकदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 पिढपञ्च पुं (पिढप्रियं पञ्च ।) गौणान्वितं पञ्च । स तु प्रेतपञ्च । तच्च आह्वयं यथा, हेमाद्रिमाधवसंयज्ञयोगीश्वरखण्डम् । “आषाढा पञ्चमे पक्षे कन्यासखी दिवाकरे । यो वै आह्वयं नरं कन्यादेकस्मिन्नि वासरे । तस्य सवनसरं यावत्तद्वत् पितरो भुवम् ॥ नभा वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमं पिढपञ्चं स्थापयन्तु पञ्चमम् ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥

पिढप्रति, पुं, (पितृणां प्रति ।) यमः । इत्यमरः । १।१।३१ । (यथा, मार्कण्डेये १९।४।७ “तत्र ब्रह्मा हरिरणसश्चित्तस्वमिन्द्रो वितीशः पिढप्रतिरनुपतिः समीरः । सोमोऽभिर्गमनमहोदरोऽब्धिसवः किं सत्यं तव सकलात्मरूपधाम ॥”) पिढपिता, [पुं] पु, (पितुः पिता ।) पितामहः । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥
 पिढप्रश्नः स्त्री, (पितृणां प्रश्नमतिव ।) पित्रुत्थं सन्धावर्तिन्यास्तिथेयां स्थापयितुं प्रकृतुल्लापकतया तथात्वम् ।) सन्धा । इत्यमरः । १।४।३३ । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५०१ । “रजनीमियमुपनेतु पिढप्रश्नं प्रथममुपतस्थे ।

प्रत्ययि स्वयमित्त्वं कुनायक इष्टनीय ॥”
 पित्र प्रसन्नचरित्नी ।) पितामहौ ॥
 पित्रप्रिय पु, (पितृणां प्रिय ।) भृङ्गराज ।
 इति राजनिर्घण्ट । (गुणादयोऽस्य भृङ्गराज
 शब्दे ज्ञातया ।)
 पित्रवधु, पु, (पितृवध ।) पितामहभगिनी
 पुत्र । पितामहौभगिनीपुत्र । पितृमातुल
 पुत्र । इत्युक्ताहृतत्वम् ॥
 पित्रबान्धव, पु, (पितृबान्धव ।) पित्रवन्तु ।
 यथा, उक्ताहृतत्वे ।
 “पितु पितु स्वस्य पुत्रा पितृमातुस्वसु सुता ।
 पितृमातुलपुत्राश्च विज्ञेया पित्रबान्धवा ॥”
 पित्रभोजन, पु (पित्रभिर्भोज्यते इति । भुज +
 कर्कषि ल्युट । पितृदेयकदानेऽस्य प्रशस्त-
 तथा तथात्वम् ।) भाव । इति राजनिर्घण्ट ।
 (भुज + भावे ल्युट । पितृणा भोजनमिति ।)
 पितृणा भक्त्यै, स्त्री ॥
 पित्रभाता, [क] पु, (पितृभाता ।) पित्रव ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥
 पित्रयज्ञ पुं, (पित्रयः पितृनुद्दिश्येत्यर्थं यो
 यज्ञः ।) तर्पणम् । यथा, मनु । ३ । ७ ।
 “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञं पित्रयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 ज्योमो देवो वसिष्ठोऽतीतिर्यज्ञपूजनम् ॥”
 पित्रलोक पुं (पितृणां लोक ।) पितृणां भुव-
 नम् । (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १ ।
 “कथञ्च बहूनां सेना पाण्डव ह्यव्यसारेण ।
 अत्यन्नेकोऽनयत सन्वा पित्रलोकं धनञ्जय ॥”)
 अस्य विवरणं यथा,—
 माकण्डेय उवाच ।
 “सर्वेषामेव देवानामाद्यो नारायणो गुरु ।
 नमसाद्वक्त्रा समुपमं कोऽपि सप्ताष्टकम्भुजैर्हृत् ॥
 मा यजस्वेति तनोक्तास्तदा ते परमेष्ठिन ।
 आत्मनात्मानमेवापि व्ययजन्त इति श्रुतिः ॥
 तेषां वै ब्रह्मवासानां महारैकारिकमूर्तयाम् ।
 व्यपश्यद्वाभिचारेण महानेष्टं कृतो यत ।
 प्रमदश्चाननं सर्वं भविष्यच्च न संशयः ॥
 यव शशास्तेस्तस्मिन् ब्रह्मणात्मसमुद्भवा ।
 सद्योवशकरान् पुत्राहोपायं त्रिदिवं ययुः ॥
 तस्मैषु प्रयातेषु त्रिदिवं ब्रह्मवादिषु ।
 तत्पुत्रा आह्वयानेन तर्पयामाहुरब्रह्मा ॥
 ते च वैमानिका सर्वे ब्रह्मणः सप्त मानसाः ।
 तत्पिण्डदानमनोक्तं प्रपश्यन्तो व्यवस्थिताः ॥
 गौरमुख उवाच ।
 ये च ते पितरो ब्रह्मन् स्रजं कालं समासते ।
 क्रियन्तो वै पित्रगणास्तस्मिन् लोके व्यवस्थिताः ॥
 माकण्डेय उवाच ।
 प्रवर्त्तत वरा केचिद्देवानां सोमवर्द्धना ।
 ते मरीत्यादयः सप्त खर्गं ते पितरः स्मृताः ॥
 चत्वारो नृत्तिमन्तो वै त्रयस्त्रय्ये ह्यनृत्तयः ।
 तेषां लोकार्तिवर्गश्च कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥
 प्रभावश्च महर्षे त्वं विस्तरेण निबोध मे ।
 धन्वन्तरीधरास्तेषां त्रयोऽन्ये परमा गणाः ॥

तेषां नामानि लोकांश्च कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥
लोका सन्तानकामाय यच्च तिष्ठन्ति भास्वरा ।
अमरैर्यः पिष्टगम्यास्तै वै पुत्रा प्रजापते ॥
विराजन्त्य प्रजा श्रेष्ठास्तै वैराजा इति स्मृता ।
दवानां पितरस्तै हि तान् यजन्तीह देवता ॥
एते वै लोकाविभक्ता लोकान् प्राप्य सनातनान् ।
पुनश्चगम्यन्तीषु जायन्ते ब्रह्मवादिन ॥
ते प्राप्य तां स्मृतिं भूय विद्विद्योगमनुत्तमम् ।
चिन्त्य योगगतिं युद्धा पुनरावृत्तिदुर्जना ॥
एतेऽस्मिन् पितर आह्वे योगिनां योगवर्द्धना ।
आप्यायितास्तु ते पूर्व्ये येषु योगबले रता ॥
तस्मात् आह्वानि दद्यान् योगिना योगवत्तमै ।
एष वै प्रथम सर्ग सोमपानामनुत्तम ॥
एते त एकतनवो वर्तन्ते द्विजसत्तमा ।
भूर्लोकवाशिना याव्या भुवर्लोकनिवादिन ॥
स्वर्गलोका मरीच्याद्यास्तेषां याव्या महर्गता ।
कल्पवाक्षिकसञ्चानां तेषामपि जने स्थिता ॥
सर्गकाद्यास्तस्तेषां वैराजास्तपश्चि स्थिता ।
तेषां सद्यगता भोक्ता इत्येषां पिष्टसन्तति ॥
सप्रधा सप्रलोकैश्च आदिमन्वन्तरक्रिया ।
अन्येषां वसव साध्या रत्नादिद्यान्विनाविति ॥
अयत् सर्ववर्णानां साधारण्येन सञ्चिता ।
ऋषयश्च तदुत्पन्ना इति सप्तविधा गणा ॥
तेषां कल्यास्तु सजाता महती पिष्टसन्तति ।
आयिखाताश्च मारीचा वैराजा वर्धसञ्चिता ॥
सुकाशा नाम पितरो वशिष्ठश्च प्रजापते ।
तेऽपि याव्यास्त्रिभिर्वर्णैर्न शूद्रैश्च पृथक् कृतम् ॥
वर्णत्रयाभ्युद्भूतं शूद्रं सर्वान् पितॄन् यजेत ।
न तु तस्य पृथक् सन्ति पितर शूद्रजातय ॥
मुक्तचेतनका ब्रह्मन् । न दृश्यन्ते पिष्टव्यपि ।
विश्वेशशास्त्रद्वया तु पुराणानाञ्च दर्शनात् ॥
एवं ऋषिस्तुते शास्त्रेज्ञात्वा याजकसम्भवान् ।
खय दद्या स्मृतिर्लौका पुत्राणां ब्रह्मणा तत ॥
पर निर्लाभमापन्नास्तेऽपि ज्ञानिन एव च ।
वैश्वदेवीनां कश्यपाद्या वर्णानां वसवादय ॥
अविश्वेवैश्च विज्ञेया गन्धर्वाद्या अपि भुवन् ।
एष ते पेटक सर्गः खड्गैश्च महासुते ।।
कथितो भान्त एवास्व वर्षकीत्या हि दृश्यते ॥”
इति वाराहे आह्नकस्य ॥ ३ ॥
अपि च ।
“पितॄणां सम्भव राजन् । कथ्यमान निबोध मे ।
पूर्व्ये प्रजापतिर्ब्रह्मा सिद्धश्चतुर्विंविधा प्रजा ॥
एकाग्रमानश्च सर्वोक्तस्त्वान्ना मनसो बहि ।
ज्ञात्वा परमका ब्रह्म ध्यायन् सर्वेषु रूपकौ ॥
तस्यात्मनि तदा योग मतस्य परमेष्ठिन ।
तस्माच्च निययुर्देहाद्भूमसर्वलोकतपिच ॥
पिबाम इति भाषन् सुरां सोममितीश्वरकृत ।
ऊह जिगमिषन्तो वै अथ सर्वस्यास्तपस्विन ॥
तान् दृष्ट्वा सहसा ब्रह्मा तिर्यकसस्यास्तदो-
मुखान् ।
भवन्त पितर सन्तु सर्वेषां रहस्येधिनाम् ॥
ऊह्वं ब्रह्मास्तु ये तच्च ते गान्दीमुखसञ्चिता ॥

इत्युक्त्वा तु तदा ब्रह्मा तेषां पञ्चानमाकरोत् ।
दक्षिणायनसंज्ञं पितृणां पितामहम् ॥
तूर्ण्यं सर्वं भूतानां तद्वत् पितरस्तत् ।
वृत्तिं गोदेहि भगवन् यथा विन्दामदे सुखम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
अमावास्यादिनं वोढुं तस्यां कुशतिथौदेकै ।
तपिता मातृपैत्रि परा गच्छत नान्यथा ॥
तिला देयास्तथैतस्यान्नापोष्य पिष्टभक्षित ।
परमं तस्य सन्नुद्य परं यच्छत मा चिरम् ॥”
इति वाराहे पिष्टसर्गस्थितिवर्णनम् ॥ १० ॥
पिष्टश्राद्धविशेषे देवताविशेषा पिष्टगणाश्च यथा
“ऋतुदेवौ वसु सद्य काम कालस्तथा धनि ।
रोचकश्चाद्रवाश्चैव तथा चायं पुष्करवा ॥
विश्वेदेवा भवन्त्येते दृष्ट सर्वज्ञ पूजिता ।
विश्वदेवौ ऋतुदेवौ सर्वोच्छिष्टेषु विश्रुतो ॥
नित्यं गान्दीमुखश्राद्धं वसुसद्यो च पेटके ।
नवास्नानम्भने देवौ कामकालौ सदैव हि ॥
अपि कन्यागते कर्त्ये श्राद्धे च धनिरोचकौ ।
पुष्करवाश्चाद्रवाश्च विश्वदेवौ च पर्यगि ॥
सुभाखरा वहिषदो अग्निस्त्रिधास्तथैव च ।
आय्यपाक्षोपहृताश्च क्रवादाश्च सुकालिन ।
एते पिष्टगणा सप्त पौराणां केचिदेव हि ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥ ११ ॥
अग्निस्त्रिधादेवतपत्तिर्यथा,—
“ततो नियुज्येन्नियक विकारं चतुरानन ।
जिह्वक्षुरपि तत्राज तं सन्धां कामरूपिणीम् ॥
तनूरीरासु धर्माभ्यो यत पपात द्विषोत्तमा ।
अग्निस्त्रिधा वर्द्धिषदो जाता पिष्टगणास्तत् ॥
भिन्नाङ्गनभिभा सर्वे पुष्कराणीवलोचनाः ।
नितान्तसयसा पुण्या सवारविमुखा परे ॥
सहस्राणां चतुर्बहिरग्निस्त्रिधा प्रकीर्तिता ।
यक्षप्रतिषहस्राणि तथा वर्द्धिषदो द्विजा ॥”
इति कालिकापुराणे २ अध्याय ॥ १२ ॥
तेषां तर्पणविधिर्न्यायः,—
“अपसद्य ततः कृत्वा सद्यं जातु च भूतलं ।
अग्निस्त्रिधास्तथा सौम्यां हविर्गतस्वधोक्तापान् ॥
सुकालिनीं वर्द्धिषदस्तथा चैवाय्यपान् पुनः ।
तपयेत् पितृन् भक्त्या वतिसोदकचन्दनम् ॥
दर्भपात्रिस्तु विधिवत् प्रेतोक्षास्तर्पयेत्तत् ।
पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि ।
सन्तर्प्ये विधिवद्भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
ये बान्धवाबाण्डवा वा येऽन्यजन्तश्च बान्धवा ।
ते हस्तिमखिलां यान्तु यज्ञास्ततोऽभिव्यञ्जति ॥”
इति मातङ्ग्यस्नानविधौ ८४ अध्याय ॥
पटवन्, स्त्री, (पितृणां वनमिव) अश्रानम् ।
“इत्यमरः । २ । ११८ । (यथा, महाभारते ।
११ । ४ । १५ ।
“सर्वं पिष्टवन् भ्रात्रा स्वपत्निं विगतज्वरा ।
निर्मलकिरेस्थिभूयिष्ठेगात्रे आशुनिवन्धने ॥”)
पटवनेचरः, पुं, (पिष्टवने अश्राने चरतीति ।
चर + “चरेत् ।” ३ । २ । १६ । इति ड ।
अशुकसमाचः । शिवः । इति कैचित् ॥

“रज्जुक नाम यत् पित्तं तत्रस्य शीथतां नयेत् ।
यत् साधकस्य तत् तत् कुप्यादुबुद्धिं धृतिं स्मृतम् ॥”
धृतिं मेधाम् ।

“यदाजोचकस्य तद् रूपमप्यह्यकारणम् ।
आजक कान्तिकारि स्यात्पित्तमप्यह्यदिपाच-
कम् ॥

पित्तप्रकृतिको यथा,—

“पित्तप्रकृतिको यादृक् तादृशोऽयं निगद्यते ।
अकालपलितो गौर क्रोधी खेदी च बुद्धिमान् ॥
बहुभुक् तावनेत्रश्च स्त्रेभ्योर्तीक्ष्णः पश्यति ।
श्यामनेत्रश्च मीमं स्युषो बहुवीर्यो महाबलः ॥
पित्तं बहुवैद्विज्ज वा तदस्मात्
पित्तोद्भिक्तसौमित्रलघोः पुंसु च ।
गौरोष्णाङ्गस्तान्नहस्तीऽङ्गिरस्त
शूरो मानवी पिङ्गकेशोऽथलोमा ॥”

पित्तप्रकृतिकमग्न्या यथा,—

“अप्राच्यकपिमाजारायचोलाकाश्च पित्तिका ॥”
पित्तस्योपशमहेतुमाह ।

“तित्त्वादुक्तवायुश्रीतपवनच्छायानिशावीजन
ज्योतस्त्राभूयह्यन्तरिजलदस्त्रीमाजस्यश्र-
नम् ।

सपि चौरविरिकसेकधिरसावप्रदेहादिक
पावाहारविहारमेवजमिदं पित्तं प्रशान्ति
नयेत् ॥”

अथ पित्तप्रकोपकारणानि ।

“कटुन्मीषाविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधीपवासातप
स्त्रीसमोगलघाचुधभिहननवायाममदाहिभिः ।
सुक्तेऽनीर्यति भोजने च शरीरे शीघ्रं तथा

प्राणिनां

मध्याह्ने च तथाहारावसमये पित्तप्रकोपो भवति ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भागे ॥

(यथा च ।

“अलुब्धश्चाक्षकटप्रदाहै
सीधो सुरासेवेनातिधर्मे ।
क्रोधादपि खेदे च अवाये
अभोजने याति कोपश्च पित्तम् ॥

कुलत्थाप्राप्तकौयुष्यलेखे शिशु
तिलातसीराजिकाशाकटन्दे ।
निशाजागरे योधने च अमे वा

६ गन्ते शरीरतस्तु प्रकोपं प्रदिष्ट ।
भृशं वासरे मध्यगेऽर्के निशीथे

ऽसुखीयतमस्तु प्रकोपं प्रदिष्ट ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

स तु ज्वरजनकमन्दाभिर्जनक ।

“मन्दाभिस्तस्य जनको मन्दाभिर्जनकास्तस्य ।
पित्तस्त्रेभ्यसमीराश्च प्राणिनां दुःखदायका ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्याये ॥ ३॥

(यथा च ।

“पित्तं पश्चात्तत्र तत्र पक्वामाश्रयमध्यगम् ।

पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैलसमुद्योदयात् ॥

त्यक्तद्रवत्वपाकादिर्कर्मणानलशब्दितम् ।

पचत्यन्नं विभजते सारकिकटौ पृथक् तथा ॥

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यलुब्धम् ।
करीति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥
आमाश्रयाश्रयं पित्तं रज्जुक रसरज्जनात् ।
बुद्धिमेधाभिमानाद्वैरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥
साधकं हृद्गतं पित्तं रूपालोचनतः स्मृतम् ।
हृकस्थमालोचकं त्वकस्य आजकं आजना
त्त्वच ॥”

इति वामटे सूत्रस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

“पित्तविकाराश्चत्वारिंशदत्तं कर्तुं व्याख्यास्यन्ते ।
तद्यथा, ओषधश्चोषश्च दाहश्च दवधुश्च घूमक-
श्चात्रकश्च विदाहश्च अन्तर्दाहश्चासदाहश्चो-
ष्माधिक्यश्चातिखेदश्चाङ्गगन्धश्चाङ्गावयवदरश्च
श्लेष्मितीक्ष्णश्च मांसलोदश्च लगदाहश्च मांस
दाहश्च लघु मांसदरश्च रक्तकोटाश्च रक्त-
विस्फोटाश्च रक्तपित्तश्च रक्तमण्डलानि च
हरितलश्च हरिद्रलश्च नीलिका च कक्षा च
कामला च तित्तास्तथा च पूतिसुखता च लघ्याया
आधिक्यश्चाट्पित्ताश्चपाकश्च मलपाकश्चाचि-
पाकश्च गुदपाकश्च मेदुपाकश्च जीवादानश्च
तम प्रवेशश्च हरितहारिद्रज्जनेत्रवस्त्रेति
चत्वारिंशत् पित्तविकाराः । पित्तविकाराणाम्
परिचक्षेयानामाविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ।
सर्वेऽपि खल्वेतैव पित्तविकारेष्वन्ये चो-
क्तस्य पित्तखेदमात्ररूपमपरिणामिककर्मणश्च
खल्वन्य यत्तदुपलभ्य तदवयवं वा विसृज्य
सन्देहा पित्तविकारमेवाध्ववस्थन्ति कुशलाः ।
तद्यथा,—

औष्ण्यं तेज्ज्वालाध्वमनतिस्त्रोहो वर्णश्च शुक्ला
रुणवर्णा गन्धश्च विषो रसो च कटुकास्त्रौ
पित्तस्यात्मरूपाश्चैवविधलाश्च कर्मेण खल-
वमिदमस्य भवति । तत् शरीरावयवमा-
विशतो दाहोष्णपाकखेदकोदकोपसावरागाः ।
यथाखश्च गन्धवर्णरसाभिनिर्वर्तनं पित्तस्य
कर्माणि तैरेभ्यस्त पित्तविकारमेवाध्ववस्थेत् ।
तमधुरतित्तकवायुश्रीतेरुपक्रमेऽपक्रमेत् । खेद-
विवेकप्रदिष्टपरिवेकाश्चङ्गावगाहादिभिः पित्त-
हरेर्मात्रां कालश्च प्रमाणीकृत्य विरेचनस्य
सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते प्रधानतमं मन्थनं भिषजः ।
तद्व्यादित एवामाश्रयमनुप्रविशन् केवलं वैका-
रिकं पित्तमलश्चापकर्षति । तत्रावस्थितं पित्त-
ं अपि शरीरात्तगता पित्तविकाराः प्रशान्ति-
मापद्यन्ते । यथासौ अपोऽपि केवलमभियुज्यते
श्रीतं भवति तद्वत् ॥” इति चरके सूत्रस्थाने
विंशेऽध्याये ॥ ३॥

“पित्तसुखान्तीक्ष्णं त्रयं विषममन्त्रकटुकश्च । तस्यो-
ष्णप्रातः पित्तला भवन्मुष्णासहा सुकुमारा
वदातमाजा प्रभूतपित्तुश्चतिलकपिडका स्तुत
पिपासावन्तं क्षिप्रवलीपलितखालित्यदोषा
प्रायोऽह्द्विष्यकपित्तमशुलोमकेशा तैज्याग्रा-
न्तीक्ष्णपराक्तामा तौक्ष्ण्यमथ प्रभूताश्रयपाना
लोशासहिष्णुवो दन्धशुक्ला त्रयत्वात् शिथिल-
न्दुसन्निभाश्च प्रभूतखेदखेदमनपुरीवाश्च

विस्त्रता प्रभूतपूतिवच्च कक्षास्थशिरःशरीर-
गन्धाः कटुन्धत्वादस्यशुक्रवयापापत्वाः । त एव
गुणयोगात् पित्तला मध्वबला मध्यायुषो ज्ञान
विज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च ॥” इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

पित्तज्ञौ, स्त्री (पित्तं हन्तीति । हन + “अमनुष्य
कर्तुं क्वे च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक । ततो
डोप ।) गुडचौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पित्तनाशकैः, त्रि । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
“मधुली श्रीतला क्षिप्वापित्तज्ञौ मधुरा लघु ॥”)

पित्तज्वर, पु, (पित्तनिमित्तको ज्वर ।) पित्तिक
ज्वर । यथा,—

“विशेषतः कोमलनारिकेल

निहन्ति पित्तज्वरमन्त्रदोषान् ॥”

इति राजनिर्घण्टे ॥

अस्य लक्षणं ज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ३॥

अथ पित्तज्वरचिकित्सा ।

“आमाश्रयस्यो हलापि वामो मागान् पिधा-
यन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तद्वन्माचरेत् ॥”

इति वचनात् वामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदा
रोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो लङ्घन
विधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पित्तिके दशरात्रेण
ज्वरे शुक्लैर्त भिषजमिति । दशरात्रेण लङ्घन-
वता व्यतीतेनेत्यर्थः । किन्तुदूषेण तदाह ।

“तित्तास्तुसायवै पाठाकटफलाभ्यां सहोदकम् ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पित्तिके ज्वरे ॥”

इति तित्तादिकाथ ॥

“पर्पटो वासकस्तित्ता कैरातो धन्वयासक ।

प्रियङ्गुश्च कृत काथ एव शर्करया युतः ॥

पिपासादाहपित्तास्युक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥”

इति पर्पटादिकाथ ॥

“त्राक्षा हरीतकी सुक्ता कटुका कृतमालक ।

पर्पटश्च कृत काथ एव पित्तज्वरापहः ॥

सुखशोषप्रणापानार्दाहन्ध्वान्ममप्रशुतः ।

पिपासारक्तपित्तानां शमनो मेद्वो मतः ॥”

इति त्राक्षादिकाथ ॥

“पटोलमथ धन्वाक मधुक मधुसंयुतम् ।

हन्ति पित्तज्वरं दाहं लघ्नाश्चातिप्रमाथिनीम् ॥”

इति पटोलादिकाथ ॥

“गुडप्यामलकौयुक्तं केवलो वापि पर्पटः ।

पित्तज्वरं हरेत्तुं दाहशोषमभमान्वितम् ॥”

इति गुडप्यादिकाथ ॥

“एकं पर्पटकं श्लेष्मं पित्तज्वरविनाशनम् ।

किं पुनर्यदि शुष्येत चन्दनोशीरबालकैः ॥

ह्रीविरचन्दनोशीरवनपर्वटवाधितम् ।

दद्यात् सुशीतल वारि लट्ठहर्षिज्वरदाहहृत् ॥”

इति ह्रीविरादिकाथ ॥

“भूनिम्बातिविषालोऽनुसुक्तेऽन्यवाढता ।

बालकं धान्यकं विस्त्रं कवायो माचिकान्वितः ॥

विड्मेद्व्यासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥”

इति भूनिम्बादिकाथ ॥

पित्तज्व

“द्राक्षाचन्दनपद्मानि सुप्ता तिस्रोऽन्तापि च ।
धात्री वालसुशीरश्च लोभ्रेन्मयवपपटा ॥
परुषक प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधुक कुलक वापि किरातो धान्यक तथा ॥
एषा काथो निहन्त्येव ज्वर पित्तसमुत्थितम् ।
दृषा दाह प्रलापश्च रक्तपित्त मम क्लमम् ॥
मूर्च्छा कृद्दि तथा शूल मुखशोषमरोचकम् ।
काव श्वासश्च कृष्णश्च नाशयेन्नात्र सशय ॥”
इति महाद्राक्षादिकाथ ॥
“सवितो निशि पथ्यपित प्रातर्धन्याकतखल
काथ ।
पीत श्रमयत्त्रिचिरादन्तदाह ज्वर पैतम् ॥”
इति धन्याककाथ ॥
“अन्ततया हिम प्रात सवित पैतिकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥”
इति अन्ततयावासाकाथौ ॥
“गुडूची भूमिनिम्बश्च वाल वीर्यशूलकम् ।
खट्वसुख निरुहान्नो द्राक्षा वासा च पण्ड ॥
एषा काथो हरत्येव ज्वर पित्तकृत हतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातनिपीतो मधुना सह ॥”
इति गुडूच्यादिकाथ ॥
“पलाशस्य वदर्या वा निम्बस्य ऋदुपक्षवे ।
अम्बपिष्टे प्रलेपोऽयं हन्याद्दाहयुत ज्वरम् ॥
उत्तानसुप्तस्य गभीरतप्त
कांश्चादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
श्रीताम्बुधारा बहुला पतन्ती
निहन्ति दाह त्वरितं ज्वरश्च ॥
पथ्या तैलघृतचौत्रैर्लिहन् दाहज्वरापहा ।
कांश्चादिकपित्तवैषर्ग्यासान् हन्ति वमीनपि ॥”
तैलघृतचौत्रैरित्यत्र न समुच्चय तैल केवलेन
चौत्रेणापि लिह्यात् ।
“काञ्जिकार्द्रपटेनावयुष्मन् दाहनाशनम् ।
अथ गोतक्रसुखिमश्रीतबीजतवाचसा ॥
द्राक्षाभक्तकल्केन कवचोऽथ हितो मत ।
पक्ष्वाङ्गिभनौजैवा धन्याकल्केन च कपित ॥”
इति कवच । धन्याक धन्याकाम ॥ ॥
अथान्नमाह ।
“दाहवन्दित क्षाम निरन्न दृषयान्वितम् ।
शकैरामधुचयुक्त पाययेत्क्षान्तपेयम् ॥”
क्षान्तपय क्षान्तशुक्लरूपतपयम् । सन्तर्पण-
स्वरूपसुक्त सामान्यज्वरपित्तिकायाम् ।
“सुन्नयूषौदनो देय सितया पैतिके ज्वरे ॥
हर्ष्य शुभाभसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ।
मलयोदकसक्तितु स्यात् पित्तज्वरी नर ॥
हारावलीचन्दनश्रीतलानां
सुगन्धपुष्पाब्जभूषितानाम् ।
नितम्बिनीनां सुपयोधराब्जा-
मालिङ्गनक्षत्र हरन्ति दाहम् ॥
आङ्गादश्चाश्च विज्ञाय तांश्च स्त्री रमयेत् पुन ।
हितश्च भोजयेद्गन्ध न हित सुरत महत् ॥
वाय क्लमलहाविन्यो जलयन्महदा शुभा ।
नाभ्येचन्दनदिग्भाक्षो दाहदेन्यहरा मता ॥

पित्तज्व

इति पित्तज्वराधिकार ।” इति भावप्रकाशे
मध्यखण्डे प्रथमभाग ॥ ॥
पित्तज्वरज्वरनाशकौषध यथा,—
“गुडूचीपद्माकारिष्ठधन्याक रक्तचन्दनम् ।
पित्तज्वरज्वरच्छर्दिदाहतयाग्नमपिहन्तु ॥”
इति गारुडे १८८ अध्याय ॥
(अस्य सलस्यचिकित्सितान्यपरानि यथा,—
“मूर्च्छा दाहो भ्रममदृष्टावेगतीक्ष्णोऽतिस्वार-
क्तज्ञानस्य प्रलपनवमि पाकतात्सोष्ठवक्त्रे ।
खेद श्वासो भवति कटक विह्वलत्व क्षुधा वा
एतेर्लिङ्गैर्भवति मनुजे पैतिको वै ज्वरस्तु ॥
रोधोन्पलान्ततलता कमल सिताऽऽ
ततवारिवासहितमेव हि पाचनेषु ।
नि काथ पानमति चाशु निहन्ति पित्त
पित्तज्वरप्रशमन प्रकरोति गुंसाम् ॥
कथित तखलपयसा शक्राङ्ककटुरोहिणीसहि-
तम् ।
काथ यक्षीमधुना विनाशन पित्तज्वराणां ।
दुरालभावासकपर्मटानां
प्रियङ्गुनिम्बे कटुरोहिणीनाम् ।
किराततित्त कथित कषाय
सशकैराऽऽ कथितश्च पाचनम् ॥
सदाहपित्तज्वरमाशु हन्ति
दृष्टाभ्रम शोषविकारयुक्तम् ।
एकोऽपि वै पर्यटको वरिष्ठ
पित्तज्वराणां श्रमनाय योग्य ।
तस्मात् पुनर्नागरवाजकाऽऽ
विहो यथा कङ्कटके प्रवृत्त ॥
नागरोशीरसुप्ता च चन्दन कटुरोहिणी ।
धान्यकानां काथ एव पित्तज्वरविनाशन ॥
अन्ततयापर्मटोधानी काथ पित्तज्वर हरत ।
सितारम्बधयोर्वापि कांश्चादिकाथ वा पुन ॥
द्राक्षापर्मटक तिस्रो पथ्यारम्बधुसुक्तै ।
काथसुवाभ्रमदाहयुक्तपित्तज्वरापह ॥
विदारिका रोधदधित्यकाना
स्याम्बानुलुङ्गश्च च दाहिमानाम् ।
यथानुलामिन च मूलपत्र
निहन्ति तृणदाहसमूर्च्छनश्च ॥
उत्तानस्य प्रसुप्तस्य कांश्च वा ताम्रभाजनम् ।
नाभौ निधाय धाराम्बुश्रीतदाहनिवारणम् ॥
रन्ध्रारामाङ्गचमरनभितालिङ्गन चैरुसङ्ग
अथायाम सुनिवरादित श्रीतल सेवन स्यात् ।
शुभाभोज मलयजसलिसासित्तस्य श्रीतवासो
सुक्ताहारो विशदसुहृदिन कौसुदी या सुखाय ॥
यमिहन्ति हततरनिभ मानुषाणाम् पित्त
दाह शोष क्लममपि तथा दृढभ्रम मूर्च्छनश्च ।
एतैर्योगैर्भवति नितरां पित्तदाहस्य शान्ति
योग्या चैव प्रभवति सदा सतक्रिया श्रीमताश्च ॥
यदि जिह्वा गलतालुशोभे ते मनुजस्य च ।
केशर मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसुतम् ।
पेथ्यमाण तालुलेप सदा पित्तदवापह ॥”
इति पित्तज्वरचिकित्सा ॥ ॥

पित्त

पित्तद्रावो, [न] पु, (पित्त द्रावयतीति । इ +
क्विच + क्तिन् ।) मधुरजम्बीर । इति राज
निघण्ट ॥
पित्तरक्त, स्त्री, (पित्तसदृश रक्तमिति मध्यपद-
लोपी समास ।) रोगविशेष । नतपर्याय ।
रक्तपित्तम् २ पित्तासम् ३ पित्तशोथितम् ४ ।
इति राजनिघण्ट ॥ अस्य विवरण रक्तपित्त
ग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥
पित्तर्ल, स्त्री (पित्त तद्वर्णं कालीति । का + क ।)
धातुविशेष । पित्तल इति भाषा ॥ (यथा,
वेद्यकरसेन्द्रसारसंघे चारणमारणाधिकारे ।
“पित्तलश्च तथा काश्च ताम्रवम्भारयेद्भिषक ।
ताम्बवच्छोधन तेषा ताम्रवदगुणकारकम् ॥”)
ततपण्याय । आरकूटम् २ रीति ३ पतिकावे-
रम् ४ त्रयहार ५ । इति जटाधर ॥ रीती
६ । इति शब्दरत्नावली । मिश्रम् ७ । इति
रत्नमाला ॥ आर = राक्षरीति ८ जक्षरीति
१० कपिला ११ पिङ्गला १२ । इति भाव-
प्रकाश ॥ क्षुद्रसुवय १३ विह्वलम् १४ पिङ्ग-
लकम् १५ पीतलकम् १६ लोहितकम् १७
पिङ्गललोहितम् १८ पीतकम् १९ । रीतिका-
युगलगुणा । तिक्तलम् । श्रौतलम् । रसे
लवणलम् । शोधनलम् । पाण्डुवातलमिह्रीह-
पित्तनाशिलश्च ।
“शुक्लास्त्रिग्वान्द्रु श्रौता सुरङ्गा स्त्रपत्रिण्यो ।
हेमोपमा शुभा खच्छा जात्या रीति प्रकी-
र्त्तता ॥”
इति राजनिघण्ट ॥
“रीतिरप्युपधातु स्यात् ताम्रस्य यसदस्य च ।
पित्तलस्य गुणा ज्ञेया खयोनिषदशा जनै ॥
स योगस्य प्रभावेण तस्यान्वोऽपि गुणा स्मृता ।
रीतिकायुगल रूच्य तिक्तश्च लवण रसे ।
शोधनं पाण्डुरोगत क्षमिन्न नातिखेखनम् ॥”
इति भावप्रकाश ॥ ॥
भूर्धपत्रम् । इति शब्दमाला ॥ (बाहुल्येन
पित्तमस्यस्येति । पित्त + “सिद्धादिभ्यश्च ।”
५ । २ । १७ । इति लङ् ।) पित्तयुक्ते, त्रि ।
इति मेदिनी । ले, ११४ ॥ (पित्तद्विकारे च ।
यथा सुश्रुते स्त्रजस्थाने । ४५ अध्याये ।
“सञ्चार पित्तल कौप स्नेहश्च सौम्य लघु ॥”
यथा च माधवकरघृतविनिश्चयसंग्रहे पाण्डि-
कारे ।
“पाण्डुरोगी तु योऽर्थं पित्तलानि निवेषते ।
तस्य पित्तमदृक्त्वाद् दम्भा रोगाय कल्पते ॥”)
पित्तला, स्त्री, (पित्तल + टाप् ।) लोषपिप्पली ।
इति मेदिनी । ले, ११४ ॥
पित्तारि, पुं, (पित्तानामरिणांशक ।) पर्यट ।
जात्या । वन्द्यम् । इति राजनिघण्ट ॥
पित्तर्, स्त्री, (पित्तरो देवता अस्तेति । पित्त + “वाय-
वृत्तपित्तुवसो यत ।” ४ । २ । ११ । इति यत् ।
“रीडुत ।” ७ । ४ । २७ । इति रीकादेशश्च ।
पित्तदेवताकहानीयत्वाद्दस्य तथात्वम् ।) मधु ।

पिनाक

इति राजनिघण्टे ॥ पिण्ठतीथम् । तनु तर्ज्ज
व्यङ्गुष्ठान् । इति हेमचन्द्र । ३।५४
(पितुरिह पितुरागत वेति । पिण्ठ + “पितु-
यत् । १।३।२६ । इति यत् । ततो रौडा
देश । १) पिण्ठसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, -
“अथ एव तु गङ्गायात् पित्र धनमशेषत ।
शेषास्तपुपजीवेयुष्येव पितरन्तथा ॥”
इति दायभाग ॥
(पिण्ठप्रियत्वात् आह्लाहं च त्रि । यथा, सुश्रुते ।
१।४६ ।
“कपत्र खड्गमिपिशित कवायमनिषापहम् ।
पित्र पवित्रमायुष्य बहुभुज विरुक्षयम् ॥”
पित्र, पुं, (पितुस्तुत्य इति । बाहुलकात् यत् ।
ततो रौडादेश । १) अथेध्वात् । इति हेमचन्द्र ।
३।२१५ ॥ (पितुर्णां प्रिय इति यत् ।) माघ ।
इति शब्दमाला ॥
पित्रा, स्त्री, (पितरो देवता अस्या इति । पिण्ठ +
यत् । पिण्ठदेवत्वत्वादेव तथालम् ।) भवानन्-
जम् । इति हेमचन्द्र । २।२५ ॥ पौर्णमासी ।
इति शब्दमाला ॥
पितसन्, [त] पु, (पतितुमिच्छतीति । पत
+ सन् + “सनि मौमाधुरभजभक्षकपतपदामच
इत् ।” ७।४।५४ । इति इत् । अन्धासस्य
लोपश्च । तत् पितस + शब्द ।) पथी । इत्य-
मर । २।५।३४ ॥ प्रतिपत्ने पतनेच्छौ च
त्रि । इति विश्व ॥
पित्तल, स्त्री, (पतत्यनेति । पत + “सल पते-
रदिङ् ।” २।२६२ । इति ङणादिकोष्ठत-
च्छन्नात् अधिकरणे सल । अकारस्य इच् ।)
पत्था । इत्युणादिकोष । २।२६२ ॥
पिधान, स्त्री (अपि + धा + क्युट् । अघोरलोप ।)
हृदन्म् । इत्यमर । १।३।१३ ॥ (यथा,
आप्यासन्नप्रत्याम् । ४२२ ।
“युगपज्जघनोर स्तनपिधानमधुरे । जपास्मिता-
र्द्रुत्थि ॥
लोकान्नि । नैव प्रवर्गो विरमति तव वसनपरि-
वर्तौ ॥”)
उदञ्चनम् । इति हेमचन्द्र । ४।६२ ॥
पिण्ड, त्रि, (अपि नञ्ते स्मिति । अपि + नञ् +
क्त । तुपेरलोप ।) परिहितवज्रादि । तत्
पर्याय । आसुक्त २ प्रविस्तुक्त ३ अपिण्ड
४ । इत्यमर । २।८।६५ ॥ (आच्छादित ।
यथा, भागवते । ११।८।३३ ।
“यदस्थिभिर्निर्मितवशवैश्व-
स्यूल त्वचा रोमनखै पिण्डम् ॥”)
पिनाक, पुं स्त्री, (पाति रन्ति पनायते स्तुयते
वा । पाल रन्त्ये पन स्तुतौ वा + “पिनाकाद-
यच् ।” उणां ४।१५ । इति आकप्रत्ययेन निपा-
नान् वाधु ।) शिवघट्ट । तत्पर्याय । अच-
गवम् २ । (यथा, महाभारते । ६।६०।१८ ।
“पिनाकमिव रजस्य कुड्मलाभिमत प्रभम् ॥”)
गूलम् । इत्यमर । १।१।३० ॥ गूलमपि

पिपीत

शाङ्करमिहिति केचित् । इति भरत ॥ पांशु-
वयम् । इति मेदिनी । के ११६ ॥
पिनाकी, [न] पुं, (पिनाकीरुख्येति । इति ।)
शिव । इत्यमर । १।१।३३ ॥ (यथा,
हरिवंशे । ३५।२० ।
“जला च निश्चय सर्वे पलायनपरायणा ।
विहाय मधुरां रन्धां मानवन्त पिनाकिनम् ॥”
रुद्रनेद । यथा, मात्स्ये । ५।२६-२ ।
“अनेकपादहिर्गो विरुपाक्षोऽथ देवत ।
हरश्च बहुरूपश्च ज्ञानकश्च सुरेश्वर ।
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजित ॥”)
पिन्धास, स्त्री, (अपिमतो विशातो यत्तगन्व
त्वात् न्यासो यत् । अनेरलोप ।) हिङ् ।
इति ङाढादौ ॥
पिपतिवन्, [त] त्रि (पतितुमिच्छतीति । पत
+ सन् । तत् शब्द ।) पतनेच्छु । विहङ्गमे,
पुं । इति मेदिनी । ते, २३१ ॥
पिपतिव, पु, (पतितुमिच्छतीति । पत + सन् ।
पिपतिव + “सनाशसमिच्च उ ।” १।२।१६८ ।
इति उ ।) पथी । इति राजनिघण्टे ॥
(पतनेच्छौ, त्रि ।)
पिपासा, स्त्री, (पातुमिच्छेति । पा + सन् + अ ।
तत्पठ् ।) पानेच्छा । तत्पर्याय । ढ्या २
तथै ३ उपजासिका ४ ढट ५ ढ्या ६ उद्व्या
७ । इति हेमचन्द्र । ३।५८ ॥ (यथा, सुश्रुते
स्त्रचस्थाने १ अध्याये । “खाभाविका क्षुत्पि-
पासाजराब्जुनिद्राप्रभृतय ॥”)
पिपासित, त्रि, (पिपासा जातास्येति । पिपासा
+ इतच् ।) पिपासायुक्त । ढ्यित । इति
हज्जायुष । (यथा, मनी । ८।६३ ।
“नमो सुख कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासित ।
अस्य शत्रुकुल गच्छेद्य साध्यमवृत्त वदेत् ॥”)
पिपासु, त्रि, (पातुमिच्छु । पा + सन् + उ ।)
पानेच्छु । तत्पर्याय । ढ्यित २ ढ्यका ३ ।
इति हेमचन्द्र । ३।५७ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३।२२३।२५ ।
“भागार्थे तपसो धातु तैर्वा सोम तथाधरे ।
पिपासवो ययुर्देवा शतक्रतुरुरोगमा ॥”)
पिपीतक, पु, ब्राह्मणविशेष । अस्य प्रमाण
पिपीतकीशब्दे ऋचयम् ॥
पिपीतकी, स्त्री (पिपीतको ब्राह्मणविशेष प्रवर्त
कतथास्यनेति । अच । गौरादित्वात् ङीष् ।)
वैशाखशुक्लद्वादशी । तत्र कर्त्तव्यव्रत यथा,—
शतानीक उवाच ।
“जलदानस्य माहात्म्यं यत्तथा परिकीर्तितम् ।
तद्वद् ओतुमिच्छामि पिपीतकीकर्था शुभात् ॥
पुरा केन कृतचैतत् केन चैतत् प्रकाशितम् ।
कत्र पिपीतकीनाम विधानचैव कीदृशम् ॥
तत् सर्वं ब्रूहि देवर्षे । यदि तुष्टो मयि प्रभो ॥”
नारद उवाच ।
ब्रह्म राजन् । प्रवक्ष्यामि द्वादशीं तां पिपी-
तकीम् ।

पिपीत

यां जला यमलोकादे प्राप्यते वैष्णव पदम् ॥
पिपीतक इति ख्यातो ब्राह्मण सशितव्रत ।
तप स्वाध्यायनिरत सर्वप्राणहिते रत ॥
शान्तो दान्त । अमायुक्तो बलिहोमपरायण ।
निवसन् निजनेऽरण्ये बहुन् कालान् द्विजोत्तम ॥
चिर जला तपोऽरण्ये काले श्लुसुपेयिवान् ॥
तत्र कालेन कियता यमवृत्तेर्महावसे ।
नीयमान स विप्रश्चो यमलोका भवावहम् ॥
ददर्श बहुशक्तं नरान्निरयसंस्थितान् ॥
अचिपचाद्यनेकेषु कुम्भीपाकेषु सस्थितान् ।
ज्जतार्तरावास्तान् दृष्ट्वा विवाहमगमद्विज ।
क्षुतपिपासाकुलो भूत्वा प्रेतराजवश गत ॥
बहून् वज्राहतान् कुम्भान् ददृशेऽतिमनो
हरान् ।
प्रदेशानीक्षितान् प्रासादेरुपशोभितान् ॥
गीतवाद्यादिदृष्ट्वेव सेवमान समन्त ।
कथित प्रहरमार्गाश्च किङ्करैर्मग्नशस्त्रै ॥
नीयमानास्ततः प्रेतान् वध्यमानान् स्वकर्मभि ।
शोकसन्तापसंयुक्तान् ढवया परिपीडित ॥
सपश्यमानो राजेन्द्र । यवाचे किङ्करान् जलम् ।
बहुशो याय्यमानैश्च किङ्करैरभिताडित ॥
स नीयमानो ददृशे बहुशस्त्र हुमोत्तमम् ।
सुच्छाय शीतल रम्य महान् पिपलहम् ॥
तत्रैव सज्जमान कुम्भान् मात्यपीवान् सुशी-
भितान् ।
ददर्श वज्राहतसुखान् सुवासितसुशीतलान् ॥
रक्षन्ति बहवस्तत्र किङ्करा शस्त्रपाणय ।
तोयार्द्रमग्नान् च साक्षादो ब्राह्मणोऽभवत् ॥
विनयावगतो भूत्वा यवाचे किङ्कराञ्जलम् ।
ब्राह्मण उवाच ।
यमदूता महात्मानस्य मे दीयतामिति ।
अप्राप्य तोय प्राणानां विनाशो जायते
ध्रुवम् ॥
तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणान्क्षत मेऽधुना ।
श्रुत्वा विप्रश्च तदाक्य तन्मयुर्यमकिङ्करा ॥
न क्षत कर्म्म तद्विप्र । येन तोयञ्च लभ्यते ॥
प्राध्याय पुनस्त्रोय यमदूते स ताडित ॥
ढवार्त्तवचन श्रुत्वा यम प्रोवाच तं द्विजम् ।
ब्रूहि त्वं विप्र । मा रोदो का ते पीडास्ति
चेतसि ॥
पुनर्यवाचे ततोयं ढवायाकुलघेता ।
श्रुत्वा विप्रश्च तदाक्य तत्सुवाच स धर्मेराट् ॥
त्वया तत्र क्षत कर्म्म येन वै लभ्यते जलम् ॥
ब्राह्मण उवाच ।
त्वयि प्रसन्ने दिक्पाल । ततोयं दुर्लभं न मे ।
तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणरक्षा कुत प्रभो ॥
इत्य बहुविधैर्वाक्यैर्धम शीतोऽभवत्तदा ॥
यम उवाच ।
वर वरय विप्र । यत्ते मनसि वर्तते ॥
ब्राह्मण उवाच ।
यदि तुष्टोऽसि मे देव । येन प्राप्नोऽस्मि तत्तज्जलम् ।
तत् कुर्वन् धर्मेराज । सर्वप्राणेश्वर । प्रभो ॥

पिप्पलः

यम उवाच ।

वैष्णवं तद्व्रत विप्र । कुर्वन् गत्वा निजालयम् ।
विधानं श्रद्धा विप्रेन्द्र । द्वादशीं द्वादशीं भवेत् ॥
वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां सुश्रीतलजले स्नापयेत् केशव प्रभुम् ॥
पूजयेत्तन्मृग्यादौघपदीपविधानतः ॥
नैवेद्यविधिश्चैव ताम्रलेख्यं वासवा ॥
जप्ता तु वैष्णवं मन्त्रं दण्डवत् प्रणम्यतः ।
दद्याद्द्विजैश्च विधिवत् कुम्भाक्षयसमन्वितान् ।
प्रथमेऽह्ने चतुः कुम्भान् दद्यात्तद्वयस्युतान् ॥
शुक्लवस्त्रावृतसुखानुपवीतसुसुतान् ।
धनुर्वायसमायुक्तान् समीप्यदक्षिणान्वितान् ॥
द्वितीयेऽष्टौ घटान् द्वादशैर्दक्षिणैरुच्युतान् ।
तृतीये द्वादश घटान् तिलमोदकस्युतान् ॥
चतुर्थे षोडशघटान् दुग्धखण्डकस्युतान् ।
दद्यात् संपूज्य देवेश द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः ॥
दक्षिणां शक्तितो दद्यात् भोग्यश्चैव विशेषतः ।
यत्र कुत्रापि सगच्छेन्न कुत्रापि लघान्वितः ॥
ततो द्विजो गृहं गत्वा चकार द्वादशीव्रतम् ॥
अन्ते जगाम खलौकं वैष्णवं पदसुतमम् ॥
पिपीतकीति नाम्नातो विष्णातो वैष्णवी तिथिः ।
नरो यः कुर्वते भक्ता नारी वा भक्तिचयुता ।
इह पुत्रादिभ्यस्तान् भगवान्यमुतान्विता ॥”
इति भविष्यपुराणे पिपीतकीव्रतकथा समाप्ता ॥
पिपीलकं पु, (अपिपीलतीति । अपि + पील स्तम्भने
+ क्तुल । अणेरलोप ।) पीलकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २७२ ॥ उवाच पिपीळा इति भाषा ॥
पिपीलिका, स्त्री, (पिपीलक + टाप् अत इत्तम् ।)
ह्रीनाङ्गी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७३ ॥ चूदे
पिपीळा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पिपी-
लिका २ पिपील ३ पीलकः ४ । इति शब्द-
रत्नावली । पिपीलो ५ पिपीली ६ स्त्रीर्षा
७ । इति राजनिर्घण्टः । ह्रीरा ८ । इति
निकारकशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । २४ । ४ ।
“शृङ्गा तु याचमानां तां कुङ्कां कृष्णपिपीलि-
काम् ।
ब्रह्महन्तो महाहासमकस्मादेव चाहवन् ॥”)
पिपीली, स्त्री, (अपिपीलतीति । पील + अपि ।
अणेरलोप । ततो गौरादित्वात् ङीव ।) पिपी-
लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिप्पटा, स्त्री, खाद्यद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
शुद्धशर्करा २ । इति निकारकशेषः ॥
पिप्पल, स्त्री, (पीयते इति । पा + अपि ।) एषो-
हरादित्वात् साधु ।) जलम् । वल्क्येऽमेदः ।
इति मेदिनी । ले, १११ ॥
पिप्पल, पु, (पिप्पल जलं विध्यमानं जनाख्यस्य
वल्कावच्छेदे इति । पिप्पल + “अर्घ्यादिभ्यो
ठञ्” ॥ ५ । २ । १२७ । इत्यञ् ।) अन्धत्यदृक् ।
(यथा महाभारते । २ । २१ । ८ ।
“वनराजीस्तु पक्ष्ममा पिप्पलानां मनोरमा ।
खोत्राणाञ्च शुभां पापैः । गौतमौकं समी-
पजा, ॥”)

पिप्पलः

निरशुकः । पश्चिमेदः । इति मेदिनी । ले,
११२ ॥ ॥ अन्धत्यस्वरूपं यथा,—

नारद उवाच ।

“अनायासेन यन्मर्त्तः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
सर्वदेवात्मकश्चैव तस्मै ब्रूहि पितामहः ॥
ब्रह्मोवाच ।
श्रद्धां नारद । यत्नेन शुद्धं सर्व्वात्मकं गुरुम् ।
प्रदक्षिणीकृत्य निष्ठं नराणां सर्वकामदम् ॥
पूजयेत् परया भक्ता सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
अन्धत्यं पूजयेद्दिप्रः । सर्वसिद्धिविधायकम् ॥ ॥
अन्धत्यदक्षिणे रजः पश्चिमे विष्णुरेव च ।
ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्वे चेन्द्रादिदेवताः ॥
स्कन्धे स्कन्धे च पञ्चैव ब्राह्मणा ऋषयः स्मृताः ।
तस्य ऋते सर्ववेदा अष्टा तस्य हुमाश्रिताः ॥
नदीनदा वागारादाः पूर्वस्यान्दिशि सन्विताः ।
सोकषम्यान् समाश्रित्य तस्मात् सेवयेन्नरः ॥
पुराणस्मृतिमन्त्रैश्च वारसुद्धृत्य सन्विताम् ।
निकामतिष्ठितं सन्ध्यामन्त्रं सेवयेन्नरः ॥
तं चोदीर्य फलितश्चैव श्रौतलक्ष्यं वनस्पतेः ।।
लामाराध्य नरो हन्त्यात् देहिनाधिष्ठितं भक्तम् ॥
अन्धत्यः । यस्मात् त्वयि दृक्कारणम् ।
नारायणस्तिष्ठति सर्वकारणम् ।
अतः शुचिस्तु सततं तच्छ्रद्धां
विशेषतोऽरिष्टविनाशनीति ॥
चौरीदमयने चैव यथा श्रीष्ठासुपासते ।
सन्धेन तेन वृत्तेन । आशीर्मेयं निवेदय ॥
एकादश्यां रजःपात्रां वस्त्राणाञ्चमस्तथा ।
नारायणोऽसि देवानां दृष्टात्मासि पिप्पलः ॥
अभिगमस्त्वमन्धत्यः । देवगर्भं प्रजापतिः ।
हरियथैव श्रीगर्भो वसुगर्भः । नमोऽस्तु ते ॥
अरातेरभिरन्धत्यः । परापरः । नमोऽस्तु ते ।
निर्वति त्वभिवक्त्रं खल्वि तेऽस्तु नमोऽस्तु ते ॥
अन्धियन्तः सुखान्दः दुःखं दुर्निरीक्षितम् ।
शृङ्गाश्च सतुत्यानमन्धत्यः । भ्रमयानु मे ॥
यः शृङ्गां सुचते रोगे सर्वपापे प्रसूयते ।
समाश्रित्य च दीर्घायुस्त्वमन्धत्यः नमाम्यहम् ॥
अन्धत्यः । सुमहाभाग । सर्वदा शिवदर्शनम् ।
दिव्यान्मोक्षणं देहि शृङ्गाश्च पराजयम् ॥
आयुः प्रजां वर्णं वाच्यं सौभाग्यं सर्वदा
सुखम् ।
देहि देव महाद्वयं । लामहृषाभिवादये ॥
अन्धत्यः । देवमन्त्रस्तुतिभिः प्रीयते सदा ॥
ब्रह्महा गुरुहा चैव हरिर्नो याधिपीडितः ।
आवृत्य दशलक्षं शुद्धं पापातिगो भवेत् ॥
ब्रह्मचारी हविष्ठाशी अथ श्रायै जितेन्द्रियः ।
पापापहन्ता भवैस्तु व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
एकहस्तं द्विहस्तं वा कुर्याद्गोमयलेपनम् ।
अन्धत्ये स्नापिते यस्तु ऋते जपनमाचरेत् ॥
धनायुः सन्ततिर्दृष्टो नरकात्तारयेत् पितृवृ ॥
अन्धत्यमन्त्रमावाह्यं शक्रेनाप्तोदकेन वा ।
एकं वा भोजयेद्दिप्रं कोटिं कोटिं फलं भवेत् ॥
अन्धत्यमन्त्रमावाह्यं तपो होमः सुरार्चनम् ।

पिप्पलः

अन्धत्यं सुनिशार्तुलं । ब्रह्मणो वचनं यथा ॥
एवं समर्चितोऽन्धत्यः सर्वसौख्यप्रदो भवेत् ।
यज्ञार्थं हेतितोऽन्धत्यः सर्वारोग्यप्रदो भवेत् ॥
अन्धत्यं पूजितो येन पूजिता सर्वदेवताः ।
अन्धत्यश्चेदितो येन हेतिता सर्वदेवताः ॥
अन्तः शुद्धं सुसन्तुष्टोऽन्धत्यो देवमयो गुरुः ।
स सेव्यः पूजनीयश्च गुणचयविनाशकः ॥
भक्तवतारे भौमे च मध्याह्ने निशि सन्धयो ।
अन्धत्यदर्शनं कायं कुलक्षयभयात्मभिः ॥ ॥
अन्धत्यस्य जले यस्तु क्षाया तिष्ठति कुत्रचितः ।
तत् प्रयागसमं तीर्थं तत्र सन्निहितो हरिः ॥
तस्मात् कात्तिकमासेऽत्र पूर्वोक्तविधिना स्तुते ।।
अन्धत्यं सेचयेद्विद्वान् सप्रदक्षिणमादिशेत् ॥
पापोपहतमर्त्यानां पापनाशो भवेद्भुवम् ।
सकामो जमते कामं निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
य पठेत् श्रद्धयाद्वापि अन्धत्यस्य समीपतः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुसाधुच्यमाप्नुयात् ॥
इति प्राचीनतरुखं १२६ अध्यायः ॥
ऋषयः ऊचुः ।
“कथं त्वयाऽन्धत्यवटौ गोत्राक्षयसमौ कृतौ ।
सर्वेभ्योऽपि तदन्धत्यौ कथं पूज्यतमौ कृतौ ॥
कृत उवाच ।
अन्धत्यरूपो भगवान् विष्णुरेव न सशयः ।
रजःरूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपपृथक् ॥
दशमक्षयसेवासु ते वै पापहरा स्मृताः ।
दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणो भुवम् ॥
ऋषयः ऊचुः ।
कथं दृक्त्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतत् कथय सर्वज्ञः । सशयोऽत्र महान् हि नः ॥
कृत उवाच ।
पार्वतीशिवयोर्द्वे सुरतः कुर्वन्तो किल ।
अभि ब्राह्मणवैशेन प्रेक्ष्य विन्नं कृतं पुरा ॥
ततस्तु पार्वती कुङ्का शशपा विद्विषौकसः ।
रेतं सेकसुखं शब्दम्यमाना तदा कथा ॥
पार्वत्युवाच ।
किमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतं सुखम् ।
तस्मात्त्वमं सुखं शशपादयूय दृक्त्वमापस्यथ ॥
कृत उवाच ।
एवं सा पार्वती देवी अश्रुपत् कुङ्कमानसा ।
तस्माद्दृक्त्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरादभौ
बभूवुर्वर्त्तोऽधिवटौ सुनीश्वराः ।।
बोधित्यं चाकिदिनं विनैव
नष्टुभ्रतामकैजवारयोगात् ॥
ऋषयः ऊचुः ।
अष्टशतं कथं यातं कृतं । बोधितं स्वयम् ।
सृष्टत्वं कथं प्राप्तं कथय शनिवाचरे ॥
कृत उवाच ।
समुद्रमथनादयानि रत्नाभ्यां सुरोत्तमाः ।
अक्षयं कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥
यावदङ्गीचकाराचौ लक्ष्मीं भार्यार्षमात्मनः ।
तावत् विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम् ॥

पिप्पल

लक्ष्मीरवाच ।

असंख्य कथं ज्येष्ठा कनिष्ठा परिणीयते ।
तस्मात्त्वमग्रजामेतामलक्ष्मीं मधुच्छदनम् ॥
विवाहोदह मा प्रच्छादेष्ट धर्मे सनातन ।
तस्माद्विधेयतिक्रमं न कुर्या मधुच्छदनम् ॥

सूत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा च विष्णुर्लोकभावन ।
उद्दालकाय सुनये सुदीर्घतपसे तदा ।
आमवाक्यादुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ॥
स्यूलोष्ठं शुष्कवदनं विरूपां विभर्ती तदुम् ।
सर्वदारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम् ॥
स सुनिर्विण्णवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् ।
वेन्धनिसमायुक्तमानयामास धर्मेवित ॥
होमधूमसुगन्धाद् वेदवेषिणं नादितम् ।
आश्रमन्तं विलोक्याथ अधितां चाब्रवीदिदम् ॥

ज्येष्ठोवाच ।

नहि वासोऽभुरूपोऽयं वेदध्वनिश्रुतो मम ।
नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन् । नयन्वाच्यं मां ध्रुवम् ॥
उद्दालक उवाच ।

कथं नायासि किञ्चान्न वर्जिते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसति का भवेत्तददस्व माम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।

वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथीनाश्च पूजनम् ।
यज्ञदानादिकं यच्च नैव तच्च वसान्यहम् ॥
परस्वरादुरागेण दाम्पत्यं यच्च विद्यते ।
पितृदेवाच्चैनं यच्च तच्च नैव वसान्यहम् ॥
दीनश्रीचैव न विद्येते परस्वयापहारिण ।
परदाररता यच्च तच्च स्थाने रतिर्मेम ॥
दृष्टवज्जनविप्राणां यच्च स्वाहपमाननम् ।
निधुर भावणं यच्च तच्च सन्ध्यावसान्यहम् ॥

सूत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा विषस्ववदगोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह ॥
उद्दालक उवाच ।

अश्वत्थदृक्षन्त्येव लक्ष्मिस्तत्पि । आभ्यर्त्तां च यम् ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाव्यहं पुनः ॥
सूत उवाच ।

इति तां तच्च सखाय्यं जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्षन्तो चिरं तच्च यदा तं न ददर्श सा ॥
नदा वनेदं करुणं भर्तुं स्यागेन दुःखिता ॥
तत्तस्यां क्रन्धितं लक्ष्मीवैकुण्ठभवनेऽश्रुजोतः ।
नदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा ॥

लक्ष्मीरवाच ।

खामिन । मद्भगिनी ज्येष्ठा खामित्वागेन
दुःखिता ।
तामाश्रययितुं याहि कृपालो । यद्यहं प्रिया ॥
सूत उवाच ।

लक्ष्म्या महं ननो विष्णुस्तज्जामातं प्रपयान्वितः ।
आश्रयसयत्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥
विष्णु उवाच ।

अश्वत्थदृक्षमासाद्य सटालंश्च । स्थिरा भव ।
प्रमांश्चमभवो ज्येष्ठ आवासस्ते मया कृतः ॥

पिप्पली

मन्दवारं सदा नूनं लक्ष्मीरन्नागमिष्यति ।

अस्यृष्टोऽसौ भवेत्तस्मात्तन्मन्दवारं विना किल ॥
प्रत्यब्धमर्चयिष्यन्ति तां ज्येष्ठा यद्वधमिष्य ॥
तेज्विज श्री कनिष्ठा ते सदा तिष्ठत्वनामया ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे । १६ — १६१ । अध्यायौ ॥
(रेवत्यां जातो मित्रस्य पुत्रविशेषः । यथा
भागवते । ६ । १८ । ६ ।

“रेतं विविचतु कुम्भे उर्व्वेक्षां सन्निधौ हतम् ।
रेवत्यां मित्रं उत्तसर्गमरिष्ठं पिप्पलं अधातुम् ॥”
पिप्पलक, ज्यो, (पीयते इति । पा + अलच ।
पृथोदरादित्वात् साधु । तत् सञ्ज्ञायां कन् ।)
स्तनवृत्तम् । सीवणकृत्तम् । इति मेदिनी । के
१६८ ॥

पिप्पली ज्यो, (पिप्पलीति । पू लि पूर्त्तौ + बाहु-
लकात् अलच । गौरादित्वात् डीष । इच्छ ।
पृथोदरादित्वात् साधु ।) पिप्पली । इति
शब्दरत्नावली ॥

पिप्पली ज्यो, (पिप्पलीति + पू + बाहुलकात्
अलच । पृथोदरादित्वात् साधु । गौरादित्वात्
डीष ।) इच्छविशेषः । पिप्पल इति भार्वा ।
तत्पर्यायः । कृष्णा २ उपकुल्या ३ वैदेही ४
मागधी ५ चपला ६ कथा ७ उषया ८ श्रौङ्गी
९ कोला १० । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥
उषया ११ पिप्पली १२ । इति भरतः ॥
कृष्णा १३ कटुवीणा १४ कोरङ्गी १५ तिल-
तखुला १६ श्यामा १७ दन्तफला १८ मगधी
झवा १९ । अस्या गुणा । चरणाश्लिषम् ।
दृढत्वम् । क्षिप्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । मारुतशवासकावच्छिन्न-
क्षयापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ खादु-
पाकत्वम् । रसायनत्वम् । लघुत्वम् । पित्तल-
त्वम् । रचनत्वम् । कुष्ठप्रमेहशूलार्थं ग्रीह-
शूलामनाशित्वम् । आत्रायास्तस्या गुणा ।
कफप्रदत्वम् । क्षिण-म् । श्रौतलत्वम् । मधुर-
त्वम् । गुरुत्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् । राजवृद्धि-
तु कफापहत्वम् । मधुशुक्तायास्तस्या गुणा ।
मेदः कफश्वासकावच्छिन्नरहत्वम् । दृढत्वम् ।
मेधाग्निवर्द्धनत्वम् । गुडपिप्पलीगुणा । जीर्ण-
ज्वरे अभिमान्ये च शक्तत्वम् । कासाजीर्णा-
रुचिश्वासचूतपाण्डुलमिनाशित्वम् । विगुणात्
पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र मिषलां मतः । इति
भावप्रकाशः ॥ (ऋक्षवन्तपर्व्वतादि ज्वतो नदी-
विशेषः । यथा, मीरुः । ११३ । २५ ।

“समसा पिप्पली श्लेष्मिणी तथा चिचोतपलापि-
च ॥”

पिप्पलीका ज्यो, अश्वत्थीरुचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्पलीमूलं, ज्यो (पिप्पली मूलमिव मूलमस्य ।)
खनामखातमूलम् । पिप्पलीमूल इति भावाः ।
तत्पर्यायः । अन्धकम् २ चटिकाशिर ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११० ॥ वङ्गयन्त्रि ४ । इति
रत्नमाला ॥ मूलम् ५ कोलमूलम् ६ कटुयन्त्रि ७

पित्तल

कटुमूलम् = कटुयन्त्रम् ६ सर्वयन्त्रि १० पञ्चा-
ङ्गम् ११ विरूपम् १२ शोषसम्भवम् १३
सुगन्धि १४ अन्धकम् १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
उषयम् १६ । अस्या गुणा । दीपनत्वम् ।
कटुत्वम् । पाचनत्वम् । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् ।
पित्तकरत्वम् । मेदकत्वम् । कफवातोदरानाह-
ग्रीहशूलक्षमिन्वासचक्षयापहत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ उष्णत्वम् । रौचनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्पिका, ज्यो, दन्तमूलम् । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २६६ ॥

पिप्पु, पुं, (अपि भवते देहोपरि इति । अपि +
पु + लु । अपेरलोपः ।) जटुल । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४६ ॥

पिप्पल पुं (पीयति तर्पयतीति । पीय + “पीयु-
कानिष्ठां कालान् इच्छ सन्पचारण्य ॥” उषा
३ । ७६ । इति कालान् इच्छ ।) इच्छविशेषः ।
अस्यैव बीजं चिरौञ्जीति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
राजादनम् २ सन्नकह ३ धनुष्यट ४ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३५ ॥ राजातनम् ५ राजातन
६ पिप्पल ७ सन्न = कह ८ धनु ९ पट
११ । इति तट्टीका । इत्यमरः १२ धन्वपट
१३ पिप्पलक १४ । इति शब्दरत्नावली ॥
खरस्कन्ध १५ चार १६ बहुलवल्कल १७
तापसेट १८ (यथा, भागवते । ८ । २ । १० ।
“चूते पिप्पले पनसैराज्ञैराज्ञातकैरपि ॥”)
तस्य गुणा । पित्तकफाक्षनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्या फलगुणा । मधुरत्वम् ।
क्षिप्तत्वम् । दृढत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ गुरुत्वम् । सरत्वम् । दाह-
ज्वरदृषापहत्वम् । तस्य मज्जगुणा । मधु-
रत्वम् । दृढत्वम् । पित्ताग्निरापहत्वम् । ज्वर-
त्वम् । अतिदुर्गरत्वम् । क्षिप्तत्वम् । विष्टम्भि-
त्वम् । आमवर्द्धनत्वम् । इति भावप्रकाशे पूर्व्व-
खण्डे प्रथमो भागः ॥

पित्त, क हृदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा-
पर सक-सेट ।) क, पेलयति । शुदि प्रेरणी ।
इति दुर्गादासः ॥

पिप्पुक, पुं, (अपिलातीति । अपि + ला + बाहु-
लकात् लु । अपेरलोपः । तत् कन् ।) पीपु-
ह्व । इति शब्दरत्नावली ॥

पिप्पुपर्णी ज्यो, (पिलोरिव पर्णमस्या । डीष ।)
मोरटा । इति रत्नमाला ॥

पिप्पु, पुं, (क्लिप्ते चक्षुषी यथेति । “इनचपिट-
चिकपि च ॥” ५ । २ । ३३ । इत्यत्र “क्लिप्तस्य
चिप्लिज्जस्वाश्च चक्षुषी ।” इति वार्त्तिकोक्त्या
पिप्पुदेशः ।) क्लेदयुक्तचक्षुः । (अस्या चिकित्सा
यथा,—

“तान्त्रपात्रे गुह्यान्तं सिन्धूयमरिषान्वितम् ।
आरनालेन सङ्कष्टमञ्जनं पिप्पुनाशकम् ॥”
इति वेद्यकचक्रपाणिचर्य्ये नेत्ररोगाधिकारे ॥)
तद्व्युक्ते, जि । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

पिशाच

पिशाचका स्त्री (पिशाचोद्भूतचक्षुषा काय-
तीति । कै+क । टाप् ।) हस्तिनी । इति
शब्दमाला ॥

पिच इ सेचने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-पर
सक सेट ।) इ, पिच्यते । इति दुर्गादास ॥

पिशा, श प अवयवे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(तुदां सुचां पर अक-सेट ।) श प, पिशति
पठ अवयवी स्थादित्य । इति दुर्गादास ॥

पिशाङ्ग पु, (पिशतीति । पिश+“विष्ठादिभ्य
कित ।” उणा । १।१२ । इत्यङ्ग स च कित ।)

पिङ्गलवण । तदति, चि । इत्यमर । १।५।
१६—१७ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १।८८ । २।

“तेऽथैभिर्वरमा पिशाङ्गे शुभे क यानि रथ-
तूर्भिरथै ॥”

यथा च माघे । १।६।

“पिशाङ्गमौञ्जीजमञ्जुनच्छवि

वसानमेवाजिनमञ्जुनदुति ।

सुवर्णखज्राकलिताधराभरा

विह्वलयन्त श्रितिवाससस्तनुम् ॥”

नागभेद । यथा, महाभारते । १।५७। १६।

“भैरवो मुखवेदाङ्ग पिशाङ्गोन्नपारक ॥”

पिशाच, पु, (पिशित मांसमन्त्रातीति । पिशित+
अश+“कर्मण्यण् ॥” ३।२।१ । इति अण् ।

तत “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥” ३।३।
१६ । इति श्रितभागस्य कोप अशभागस्य

शाचादेश ।) देवयोनिविशेष । इत्यमर । १।
१।११ । पिशाच इति भाषा । (यथा, मनु । १।३७।

“यक्षरश्च पिशाचाश्च गन्धर्वाश्चरवोऽसुरान् ॥”

“यथो वैश्वणस्तदुचराश्च । रक्षांसि रावणा
हीनि । पिशाचास्तेभ्योऽप्यष्टा अश्विमरुदेश-

निवाविन ।” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्ट ॥)

तस्य लोको यथा,—

“अन्तरीक्षचरा ये च भूतप्रेतपिशाचका ।
वज्रयिला खड्गगणांस्तैवेव चरन्ति हि ॥

गोह विक्रमये शक्तिक्षेत्रे सम्भूतपाभनान् ।
अत ऊर्ध्वे हि विप्रेन्द्र । राक्षसा ये ज्ञेयैव ।

ते तु रथ्यादथ सर्वे विहरन्त्यूर्ध्ववजिता ॥”

इति पाद्मि खगखण्डे १५ अध्याय ॥

प्रेत । यथा, सुहृत्तले ।

“अश्रीचान्माहितीवेऽङ्गि यस्य नोतच्छयते ह्य ।
पिशाचत्व भवेत्तस्य दत्ते आह्वयतेरपि ॥”

पिशाचको, [न्] पु, (पिशाचा सन्त्यस्येति ।
“वातातीसारान् कृक च ।” ५।२।१२६ ।

इत्यत्र “पिशाचाच ।” इति वार्त्तिकोक्त्या इति
कृक च ।) कुपेर । इति हेमचन्द्र । २।३। १३।

पिशाचह, पु, (पिशाचानां ह पिशाचप्रियो हर्वा
निवड्वादनकारवत्त्वाद्दशुचिस्थानजातत्वाच्च ।)

शाखोटवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष । (शाखोट-
शब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातया ॥)

पिशाचवृक्ष पु, (पिशाचानां वृक्ष पिशाचप्रियो
वृक्षो वा ।) शाखोटवृक्ष । इति दक्षमाला ॥

१५३

पिशुन

पिशाचसभ, स्त्री पिशाचानां सभा । इति नपु
सकलिङ्गसमृद्धटीकायां भरत ॥

पिशाची स्त्री (पिशाच+डीव ।) पिशाचिका ।
स्त्री पिशाची । इति शब्दमाला ॥ (पिशाच

वह्न्योऽस्यस्या इति । अच ततो डीव ।
तदङ्गम्वयुक्तत्वात् तथालम् ।) गन्धर्वाची ।

इति राजनिघण्टु ॥

पिशित, स्त्री, (पिशित अवयवीभवतीति । पिश
+“पिशे क्तिञ्च ।” उणा । ३।६५ । इति

इतन स च कित् । यद्वा, पिशते स्तेति । क्त ।)
मांसम् । इत्यमर । २।६। ६३ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २५।१७ ।

“ह्यसोऽस्यसन्दर्शनमक्षिगुम्-
मत्युज्जल तर्ज्जमङ्गनाया ।

कुचादि पीन पिशित घन तत
स्थान इति कि नरक न योषित् ॥”)

पिशिता, स्त्री, (पिशितवह्न्योऽस्यस्या इति ।
अच ततटाप ।) जटामांसी । इति मेदिनी ।

ते, ३३ ॥

पिशिताश्री, [न्] त्रि, (पिशित अन्नातीति ।
अश+श्रिणि ।) शाक्कुल । मांसमन्त्रक । इति

हेमचन्द्र । ३।६३ ॥ (यथा, महाभारते ।
१।८७। १४ ।

“सङ्कीर्णाचारधर्मेण प्रतिबोमचरेण च ।
पिशिताश्रिणु चान्तेण च । राजा भवि-

ष्यति ॥”)

पिश्री, स्त्री (पिशतीति । पिश+क । गौरादि
त्वात् डीव ।) जटामांसी । इति राजनिघण्टु ॥

(जटामांसीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातया ॥)

पिशुन, स्त्री, (पिशतीति । पिश+“क्षुधिपिशि
मिथ कित् ।” उणा । ३।५५ । इति उणन् ।

स च कित् ।) कुङ्कुमम् । इत्यमर । २।६।
१२४ ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

“कुङ्कुमं सुहृद्य रक्त काष्ठीर पीतक वरम् ।
सङ्कोच पिशुन घोर वाङ्मौक श्रोत्रिताभिघम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पिशुन, पु, (पिश+उणन् । स च कित् ।) कपि
वक्र । नारद । काक । इति मेदिनी । ने, ६२ ॥

(अङ्गुष्ठं पुन । यथा मार्कण्डेये । ५१। ६५ ।
“अङ्गुष्ठक तनय खेमे पिशुन नाम नामत ॥”

कौशिकस्य पुनमेद । यथा हरिवंशे । २।१५ । ६।
“वागदुष्ट क्रोधनो हिंस पिशुन कविरेव च ।

खलम पित्रवर्त्ता च नामभि कर्मभिस्तथा ॥
कौशिकस्य सुतास्तात । शिष्या गाम्यस्य

भारत ।)

पितर्युपरते सर्वे व्रतवन्तस्तदाभवन् ॥”)

पिशुन, त्रि, (पिश+उणन् । स च कित् ।)
अप्रकाशेनादुषितप्रबोधक । परस्परभेदश्री ।

इत्यमरटीकायां भरत । ततपर्याय ।
“दिङ्गिष्ठं सूचकं कर्णेणपि पिशुन इत्यपि ।

दुर्जनो दुर्विधो त्रिषकहस्य पिशुन खल ॥”
इति जटामर ॥ * ॥

पिष्टक

“कर्णेणप सूचकं स्यादनौचित्यप्रबोधके ।
परस्परं भेदश्रीषि पिशुनो दुर्जनं खल ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५६ ।
“अनुग्रहेण न तथा व्यथयति कटुकजितैर्यथा

पिशुन ॥
रुधिरादानादधिक दुर्नोति कर्णं त्रयन्

मशक ॥”)

क्रूर । इति मेदिनी । ने, ६२ ॥ (यथा, मनु ।
३।१६१ ।

“आमरी गण्डमाली च श्वित्रयो पिशुनस्तथा ॥”

पिशुना स्त्री, (पिशुन+टाप् ।) एका । इति
मेदिनी । ने, ६२ ॥ पिष्टिशाक इति भाषा ॥

(एकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातया ॥)

पिष्ट ध औ ल चूयने । इति कविकल्पद्रुम ॥
(रघा पर सक-अनिट ।) ध, पिनष्टि लोको

गोधूमम् । औ, पेष्टा । ल, अपिषत । इति
दुर्गादास ॥

पिष्ट, स्त्री (पिष्यते स्तेति । पिष+क्त ।) सीस
कम् । इति रत्नमाला ॥ पिष्टक । यथा,—

“अन्नादष्टगुण पिष्ट पिष्टादष्टगुण पय ।
पयसोऽष्टगुण मांस मांसादष्टगुण हृतम् ।

हृतादष्टगुण तैल मर्द्दनाच्च च भक्षयान् ॥” * ॥
अस्य गुणा ।

“पिष्ट प्राणकरं कृत्स्नं विदाहि गुरु दुष्णरम् ।
शान्तिपिष्टमया भक्ष्या कफपित्तविनाशना ।

वैदला गुरवो भक्ष्या विह्वलिहृष्टमाचता ॥
सगुहा सतिलाक्षेव सद्योत्रचारशर्करा ।

भक्ष्या बल्लाच्च हृद्याच्च गुरवो हृद्या परम् ॥
सक्तेहा स्नेहसित्ताच्च भक्ष्या गोधूमसम्भवा ।

गुरवस्तपस्या हृद्या बलोपचयवर्धना ॥
मर्दितां समितां क्षीरनारिकेलहृतादिभि ।

अवयान् हृते पक्वा हृतपूरोऽयमुच्यते ॥
हृतपूरो गुरुवृत्त्य कफक्षत्रक्षमांसद ।

रक्तपित्तहरो हृद्य खादु पित्तहरोऽपि ॥
गोधूमचूर्णं समिता ।

“समिता मधुदुग्धेन खण्डैलामरिचादिभि ।
हृते पक्वा क्षिपेत् खण्डे सयावी हृद्यो गुरु ॥

समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा हृते ऽवता ।
मधुमस्तकसुहृद तद्वृत्त्य गुरु दुर्णरम् ॥”

इति राजवल्लभ ॥

पर्यटशकुलीप्रेनकवटलङ्कुलानां गुणास्त-
न्मन्त्रे द्रव्या ॥ * ॥ चूर्णोक्तते, त्रि । (यथा

क्रायाचरितसागरे । ६ । ४१ ।
“क्षला तांश्चणकात् पिष्टान् यश्चीला जल

कुम्भिकाम् ।
अतिष्ठ चत्तरे गला ह्यायां नगराद्वह्नि ॥”)

पिष्टक, स्त्री, (पिष्टमिव प्रतिक्रिति । इत्यर्थे क्तम् ।)
तिलचूयम् । इति राजनिघण्टु ॥

पिष्टक, पु, (पिष्टानां विकार इति । “सञ्जा-
याम् ॥” ४ । ३ । १४७ । इति क्व ।) पिष्टानां

तक्षुणादीनां विकार । पिष्टा इति भाषा ॥

पिटिका

ततपण्याय । पूष २ अपूप ३ । इत्यमर । २ । ६ । ४८ ॥ आपूप ४ पिट ५ । इति शब्द रत्नावली ॥ अथ गुणा पिटशब्दे द्रव्या । नेत्ररोगविशेष । इति मेदिनी । के १२ ॥ तस्य लक्षणम् । यथा,—
“क्षेत्रा मासतकोपेन युक्ते पिटसमुन्नतम् ।
पिटवत पिटक विह्वि मलाक्तादशसन्निभम् ॥”
इति माधवकर ॥
(अथ चिकित्सा यथा —
“वेदेक्षी वितमरिच सैन्धव नागर समम् ।
मातुलुङ्गरसै पिटमञ्जन पिटकापहम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाथिसंज्ञे नेत्ररोगाधिकारे ॥)
पिटप, क्ली, पु, (विशन्धच सुलतिन इति ।
“वितपपिटपविशिषोऽपि ॥” उया । ३ । १६५ ।
इति कपप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) सुवनम् ।
इत्यमररत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ४ । २३१ ।
“अननुद् श्रिय पुष्टी गोदो ब्रह्मस्य पिटपम् ॥”)
पिटपचन, क्ली, (पचते अचते । पच + आचारे
ल्युट । पिटस्य पचनम् ।) पिटपाकपात्रम् ।
तेजानी इति ख्यातम् । इति सुभूति ॥ तत-
पर्याय । ऋजीयम् २ । इत्यमर । २ । ६ । ३२ ॥
ऋजीयम् ३ । इति खामी ॥ पिटपाकश्च ४ ।
इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने सप्तविंशोऽध्याये ।
“विडङ्गतखुलाना मोण पिटपचने पिटवदुत
खेतेति ॥”)
पिटपाकश्च, क्ली (पिटपाक कदम्भितो भावो
ब्रह्मण प्रकाशते इति न्यायात् पथ्यमानपिट
विभर्ति धारयतीति । भृ + कृप तुगात्मन् ॥)
पिटपाकपात्रम् । इति हेमचन्द्र । ३ । ८६ ॥
पिटपूर, पु, (पिट पूर्यते इति । पूरि + कर्मणि
अप ।) वटक । इति भूरिप्रयोग । पिटक-
विशेष । ततपर्याय । वृत्तपूर २ वृत्तवर ३
घातिका ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । ६४ ॥
पिटवत्ति, पु, (पिट वचयतीति । वत्ति + इन् ।)
सुन्नमस्तरादिपिटम् । ततपर्याय । चमचि २ ।
इति हेमचन्द्र । ३ । ६४ ॥
पिटसौरभ, क्ली, (पिटने पेषणेन सौरभ यस्य ।)
चन्दनम् । इति श्रावली । १ । ३ ॥
पिष्टान, पु (पिष्ट अतति शब्दतीति । अत +
अण् ।) पटवासचूर्णम् । इति भरत ॥ वस्त्रादि
वासनार्थमेकीकृतगन्धद्रव्यचूर्णम् । इति सार-
सुन्दरी । टुका । इति भातुदीक्षित ॥ आषोर
इति ख्यात । इति रमानाथनौलकम् ॥ तत
पर्याय । पटवासक २ । इत्यमर । २ । ७ ।
१३८ ॥ घलियुष्क ३ । इति चिकित्सोऽध्याये ॥
पिटक, क्ली, (पिटसुत्पत्तिकारणत्वेनाख्ययति ।
टन् ।) तक्षुलोद्भवतक्षुलीरम् । इति राज-
निर्घण्ट ॥
पिटिका, क्ली (पिट पेयम् साधनतया अख्यस्या
इति । पिट + ठन् । ततटाप ।) पिटहिदन ।
पिटो इति हिन्दोभाषा । यथा,—

१५४ पीठं

“हालि सख्यापिता तोये ततोऽपहतकश्चका ।
शिलायां साधु सपिष्टा पिटिका कथिता बुधै ॥”
इति भावप्रकाश ॥
पिटोडी, स्त्री, अतान्ति । इति राजनिघण्ट ॥
पिच, इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां
पक्षे भां-पर-अक सेट । इति ।) इ, पिच्यते ।
कि पिचयति पिचति । द्युतिर्दोषः । इति
दुगादास ॥
पिच ऋ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भां पर-
सक-सेट ।) ऋ अपिपसत अपिपिसत । पिपे-
सतु पिपिसतु । इति दुगादास ॥
पिच, क यट्ठार्थे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरां पर-सक-सेट ।) क, पेचयति । मृद्वन्या
न्योऽयमिति केचित् । यट्ठार्थो निकेतनद्विसा
बलदानानि । इति दुगादास ॥
पिहित, जि, (अपि धीयते स्तेति । धा + क्त ।
“दधातेहि ॥” ७ । ४ । ४२ । इति ह्यादेश ।
अपरलोप ।) आच्छादितम् । तत्पर्याय ।
सवीतम् २ चङ्गम् ३ आहतम् ४ सट्टतम् ५
कृन्तम् ६ श्यगितम् ७ अपवारितम् ८ अन्त-
हितम् ९ तिरोधानम् १० । इति हेमचन्द्र ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ४४ । १८ ।
“अजैन पिहिता सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ।
ग्राह्यवस्थ च शब्देन कर्णौ मे वधरीकृतौ ॥”)
पी ड य पाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा-
आत्म-सक अणिट ।) ड य, पीयते । इति
दुगादास ॥
पीठ, जि, (पेटन्त्युपविशन्त्यस्मिन्निति । पिट +
“हलच्” ॥ ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । बाहु-
लकादिकारस्य दीर्घ । यद्वा, पीयतेऽचेति ।
पी ड पाने + बाहुलकात् ठक ।) उपवेश-
नङ्घार । इत्यमर । २ । ६ । १३८ ॥ पिठौ चौकी
इति भाषा । तत्पर्याय । आसनम् २ उपा-
सनम् ३ पीठी ४ विहर ५ । इति शब्दरत्ना-
वली । त्रतिनामासनम् । तत्तु कुशासनदि ।
ततपर्याय । विहर २ । इति चिकित्सोऽध्याये ॥
वृषी ३ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । ३८ । २ ।
“पीठ इत्या साधवेऽभ्यागताय
आनीयाप परिनिर्निव्य मादौ ।
सुखं दृष्ट्वा प्रतिव्यात्मसखां
ततो दद्यादन्नमवेच्छ घोर ॥”)
अथ पीठोद्देशः ।
“धातुपाषाणकाष्ठैश्च पीठं विविधं उच्यते ।
धातवश्च शिलाश्चैव काष्ठानि विविधानि च ॥
तदत्र सप्रवक्ष्यामि यद्वेषासुपयुज्यते ॥”
अथ मानम् ।
“हस्तद्वयसु देव्येण तदर्धे परिणाहते ।
तदर्धे नोन्नत पीठं सुखं इत्यभिधीयते ॥
हस्तद्वयदयाधिकत्वात् पञ्च पीठा भवन्ति हि ।
सुखं जयं शुभं सिद्धिं सम्पत्तिं यथाक्रमम् ॥
घनभोगसुखैर्न्यर्थावच्छिन्नाद्यप्रदायकम् ।

पीठं

समदीर्घसुखावाप्तिविषये विधमापद ॥
आयामपरिश्रान्तायां हस्तद्वयमितो हि य ।
अर्द्धहस्तोन्नत पीठो चारको नाम विश्रुत ॥
देव्योन्नतिपरीक्षाहैस्तुर्हस्तमितो हि य ।
राजपीठ इति त्रैय सकलायैः प्रसाधक ।
अत्राभिवेकमिच्छन्ति चित्तिपथ्यं पुराविद ॥
देव्योन्नतिपरीक्षाहै षडहस्तमितो हि य ।
राज्ञां चित्तप्रसादाय केलिपीठाभिधानक ॥
देव्योन्नतिपरीक्षाहैः षडहस्तमितो हि य ।
अङ्गपीठो ह्ययं नाम्ना भवेत् पञ्चसुखप्रद ॥
कानको राजपीठं स्याज्जयो वा राजत सुख ।
राज्ञामेवोपयोक्तव्यो लघ्वज्ज्योत्तरोत्तरम् ॥
राजपीठे चिरायु स्याज्ज्ये सर्वान् मर्हान् जयेत् ।
चारको चारयेच्छेत्तु सुखे सुखमवाप्नुयात् ॥
राजत कीर्तिजननो धनद्विकर पर ।
ताम् प्रतापजननो विपक्षचयकारक ॥
लोहस्तच्छाटने सर्वं सर्वकम्पसु युज्यते ।
चतुर्लोकवर्णायां शत्रुक्षयफलप्रदा ॥”
इति धातुपीठा ।
अथ शिलापीठा ।
“राजपीठो वज्रपाथोरेव नाम्न्यस्य दृश्यते ।
पद्मरागो दिनेशस्य चान्नकान्तो विधोरपि ॥
राज्ञोभारकत पीठं शनैर्नैः ससम्भवं ।
गोमेदकस्तु सौम्यस्य स्मार्तिकस्तु दृढस्य ॥
शुक्रस्य वैदूर्यमव प्रावालो मङ्गलस्य हि ॥”
इत्यं पुराणवाचा ॥ * ॥
“यो यस्य हि दृष्टान्नात् पीठस्तस्य हि तन्मय ।
स्मार्तिकस्तु महीन्नायां सर्वेषामेव युज्यते ॥
अभिवेके च यात्रायासुखे जयकर्मणि ।
अयस्कान्तोपवटितं यत्रामे पीठं दृश्यते ॥
गवडोद्गाररचितं वधासु वृत्तित्वंसेतु ।
सुहृदन्नमय पीठं भजते घनगन्धिते ॥
सामान्यं प्राप्तर पीठो विनाशाय मही-
भुजाम् ।
एषा मान गुणाश्चापि विज्ञेया धातुपीठवत् ॥”
अथ काष्ठपीठा ।
तद्वयथा, मान पूर्ववदेव ।
“सम्पत्तिमुखद्वयार्थं गाम्भारीजनितो जय ।
चारको रोगनाशाय सुखं शत्रुविनाशन ॥
सिद्धिं सर्वार्थसिद्धेः विजयाय च वैरिणाम् ।
शुभं स्यादभिवेके च सम्पदेरिनिवारण ॥
पानसो राजक पीठं सुखसम्पत्तिकारक ।
जय स्यादभिवेके च शुभं शत्रुविनाशन ॥
सुखो रोगविनाशाय सिद्धिं सर्वार्थदायिका ।
सम्पदुच्चाटनविधौ विज्ञेय पीठलक्षणम् ॥
चान्दनस्तु सुखं पीठो अभिवेके महीभुजाम् ।
जय स्यान्नोभयनाशाय शुभं सौख्यं प्रयच्छति ॥
चारको यद्वत्तुष्टय अन्यं तु रतिदुष्करा ।
यन्नतो निर्मितास्ते तु वाञ्छाव्ययलदायका ॥
कालेयको यावको हि भूभुजामभिवेचने ।
पीठानगुरुकादीनामन्ते चन्दनवद्भिदु ॥
वाङ्मलस्तु शुभं पीठो भूभुजामभिवेचने ।

जयो रोगविनाशाय सुखसम्पत्तिकारक ॥
विद्धि विद्धिप्रदा सम्मत सगामे विजयप्रद ।
चारको चारणाय स्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
एव सुगन्धिकुसुमा ससारा ये च पादपा ।
वाकुलेन सम कार्ये एव पीठस्य निर्णय ॥
ये शुष्ककाष्ठा वृक्षास्तु नृदवो लघवोऽथवा ।
गाम्भारीसदृश पीठस्तेषां काव्यस्तथा गुण ॥
फलिनश्च ससाराश्च रक्तसाराश्च ये नगा ।
तेषां पानसवत पीठस्तथैव गुणमावहेत ॥”

अथ निवेष्ट ।

“विज्ञेयो निन्दित पीठो लौहोऽथ सर्वधातुषु ।
शिलोऽथ शाकरो वन्य ककरश्च विशेषतः ॥
काष्ठेषु च पीठेषु नासारा नातिवारिण ॥”
तथाहि ।

“आम्बलम्बकदम्बानामासन वशाशानम्”
भोजस्वाह ।

“गुरु पीठो गौरवाय लघुलाघवकारक ॥”
पराशरस्तु ।

“नायन्यनित्यप्रियश्च नागुरुर्नासमाकृति ।
पीठं स्यात्सुखसम्पत्तौ नातिदीर्घं न वामन ॥
ये चाव्ये पीठसदृशा दृष्ट्या शिथिलनिर्मिता ।
गुणान्दोषाश्च मानश्च तेषां पीठवदादिशेत् ॥
विचार्यतेन विधिना य शुद्ध पीठमाचरेत् ।
तस्य लक्ष्मीरिय वेष्ट कदाचिन्न विसृजति ॥
अज्ञानादथवा मोहादयोऽन्यथा पीठमाचरेत् ।
एतानि तस्य वशान्ति लक्ष्मीरायुर्लक्ष्म कूलम् ॥”

इति शुक्तिकल्पतरौ पीठोद्देशः ॥

कृतयुगे दक्षकृतौ शिवनिन्दं श्रुत्वा प्राची-
र्यक्तवत्या सत्या शरीर शिरसि धृत्वा भूमति
शिवे विष्णुना चक्रेण ह्निमास्तस्या अवयवा यज
यज प्रतितास्त एव देशा एकपञ्चाशन्महापीठा
अभवन् । इति पौराणिकी वार्ता ॥

तेषां निरूपण यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“मात प्रदापरे । देवि । सर्वज्ञानमयीश्वरि ।
कथ्यतां मे सर्वपीठं शक्तिभैरवदेवता ॥

देवुवाच ।

शृणु वत्स । प्रवक्ष्यामि दयालो । भक्तवत्सल । ।
यामिर्विना न सिध्यति अपसावनततक्रिया ॥
पञ्चाशदेकपीठानि एवं भैरवदेवता ।
अङ्गप्रत्यङ्गपातेन विष्णुपङ्कजतेन च ॥
समान्यपुष्पो देव । हिताय त्वयि कथ्यते ।
अक्षरम् हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचन ॥
कोट्टरीसा महामाया त्रिगुणा या दिगम्बरी ॥१॥
शुकरारे त्रिनेत्र मे देवी महिषमर्दिनी ।
क्रोधीशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायक ॥ २ ॥
सुगन्ध्यायां नासिका मे देवस्त्राज्यभैरव ।
सुन्दरी सा महादेवी सुनन्दा तत्र देवता ॥३॥
काक्षोरे कण्ठदेशश्च त्रिसन्ध्येश्वरभैरव ।
महामाया भगवती गुणातीता वरप्रदा ॥ ४ ॥
ज्वालासुखां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरव ।
अम्बिका विद्धिदावाङ्गी ॥ क्षणं चापस्वरे भम ।

भीषणो भैरवस्तत्र देवी त्रिपुरमालिनी ॥ ६ ॥
हृद् पीठं वेदानाथे वेदानाथस्तु भैरव ।
देवता जयदुर्गाया ७ नेपाळे जातुनी मम ।
कपाली भैरव श्रीमान् महामाया च देवता ॥७॥
मानसे दक्षहस्तो मे देवी दाक्षायणी हरे ।
अमरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायक ॥ ८ ॥
उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्रसुषुति ।
विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरव ॥९॥
गण्डका गण्डपातश्च तत्र सिद्धिर्न सश्रय ।
तत्र सा गण्डकी चण्डी चक्रपाणिस्तु भैरव ॥१०॥
बहुलायां वामबाहुर्बहुलाया च देवता ।
भीरुको भैरवो देव सर्वसिद्धिप्रदायक ॥११॥
उन्मत्तान्या कूपरश्च माङ्गल्य कपिलाश्वर ।
भैरव सिद्धि साक्षाद्देवी मङ्गलचङ्किता ॥१२॥
चङ्गले दक्षबाहुर्भैरवश्चन्द्रशेखर ।
अक्षरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥१३॥
त्रिपुरायां दक्षपादो देवता त्रिपुरा मता ।
भैरवत्रिपुरेशश्च सर्वभौष्टलप्रद ॥१४॥
त्रिनेत्रायां वामपादो भामरी भैरवोऽम्बर ॥१५॥
योगिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता ।
यक्षास्ते त्रिगुणातीता रक्तपादाश्चरुषिणी ।
यक्षास्ते माधव साक्षादुमानन्दोऽथ भैरव ॥
सर्वदा विहरेद्देवी तत्र सुक्तिर्न सश्रय ।
तत्र श्रीभैरवी देवी तत्र नञ्चदेवता ॥
प्रचक्ष्मचङ्किता तत्र मातङ्गी त्रिपुराम्बिका ।
वमला कमला तत्र सुवनेश्री सुधूमिनी ॥
एतानि वरपीठानि श्रुत्वा वरभैरव ।
एव ता देवता सर्वा एवमेव दश भैरवा ॥
सर्वत्र विरला साह कामरूपे गृहे गृहे ।
गौरीशेखरमारुह्य युगलम्ब न विद्यते ॥१६॥
करतोयां समावाह यावत् शिखरवासिनीम् ।
श्रुतयोजनविस्तीर्णं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ।
देवा मरणमिच्छन्ति किं पुनर्मानवादय ।
भूतधानी महामाया भैरव क्षीरखण्डक ॥
दुग्धाद्यायां महादेव । दक्षाङ्गुष्ठ पदो मम ॥१७॥
नङ्गुलीश कालिपीठे दक्षपादाङ्गुलीषु च ।
सर्वसिद्धिकारी देवी कालिका तत्र देवता ॥१८॥
अङ्गुलीषु च दक्षस्तस्य प्रयागे ललिता भव ॥२०॥
जयन्त्यां वामजङ्घा च जयन्ती क्रमदीश्वर ॥२१॥
सुवनेश्री सिद्धिरूपा किरीटस्था किरीटत ।
देवता विमला नास्ती सम्पत्तौ भैरवस्तथा ॥२२॥
वाराणस्यां विशालाक्षी देवता कालभैरव ।
मथिकर्णीति विष्णुता कुलक्षत्र मम श्रुते ॥२३॥
कन्याश्रमे च पृष्ठ मे निमिषो भैरवस्तथा ।
सर्वाङ्गी देवता तत्र २४ कुरक्षेत्रे च गुणप्रत ॥
स्यात्तुनाम्ना च सावित्री देवता २५ मथि
वेदके ।

मथिबन्धे च गायत्री सर्वानन्दस्तु भैरव ॥२६॥
श्रीशैले च मम श्रीवा महालक्ष्मीस्तु देवता ।
भैरव शम्बरानन्दो देशे देशे अवस्थित ॥२७॥
काक्षीदेशे च कङ्काको भैरवो रुद्रनामक ।

देवता देवगमाख्या २८ नितम्ब कालमाधवे ॥
भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली च सुक्तिदा ।
टट्टा टट्टा महादेव । मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
कुजवारे भूततिथौ निशार्द्धे यस्तु साधक ।
नत्वा प्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥२९॥
श्रीगङ्गायां भद्रसेनस्तु नम्बदाख्ये नितम्बक ॥३॥
रामगिरौ स्तनाख्यश्च शिवानी चण्डभैरव ॥३१॥
हन्दावने केशनाख्ये उमानाङ्गी च देवता ।
भूतेशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायक ॥३२॥
सहाराख्यं कर्णदन्तो देवी नारायणी शुचौ ।
अधोदन्ते महारुद्रो वाराहौ पञ्चसागर ॥३३॥
करतोयातटे तस्य वामे वामनभैरव ।
अपत्या देवता तत्र वज्ररूपा करोङ्गवा ॥३४॥
श्रीपर्वते दक्षतस्य तत्र श्रीसुन्दरी परा ।
सर्वसिद्धिकारी सर्वा सुन्दरानन्दभैरव ॥३५॥
कपालिनी भीमरूपा वामगुलफो विभाविके ॥३६॥
उदरश्च प्रभाषे मे चन्द्रमागा यशस्विनी ।
वक्रतुङ्गो भैरव ३७ चोद्गोर्दे भैरवपर्वते ।
अवन्ती च महादेवी लम्बकाङ्गस्तु भैरव ॥३८॥
चिद्युक्ते भामरी देवी विक्ताक्षी जले स्थले ॥३९॥
गङ्गो गोदावरीतीरे विश्वेशी विश्वमातृका ।
दक्षपाणिभैरवस्तु वामगङ्गे तु राक्षिणी ॥
अमायी भैरवो वत्स । सर्वशैलान्तकोपरि ॥४०॥
रत्नावल्यां दक्षखण्डं कुमारी भैरव शिव ॥४१॥
मिथिलायां उमा देवी वामस्कन्धो महोदर ॥४२॥
नलाहाया नलापातो योगेशो भैरवस्तथा ।
तत्र सा कालिका देवी सर्वसिद्धिप्रदायिका ॥४३॥
कर्णाटे चैव कर्णे मे अम्भीरनाम भैरव ।
देवता जयदुर्गाया नानाभोगप्रदायिनी ॥४४॥
वक्रेश्वरे मम पातो वक्रनाथस्तु भैरव ।
नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्दिनी ॥४५॥
यशोरे पाणिपद्मश्च देवता यशोरेश्वरी ।
चक्रश्च भैरवो यत्र तत्र सिद्धिमवाप्नुयात् ॥४६॥
अट्टहासे चोष्ठपातो देवी सा फुल्लरा स्मृता ।
विश्वेशो भैरवस्तत्र सर्वभौष्टलप्रदायक ॥४७॥
हारपातो नन्दिपुरे भैरवो नन्दिनेश्वर ।
नन्दिनी सा महादेवी तत्र सिद्धिर्न सश्रय ॥४८॥
जङ्गायां नूपुरक्षेत्रे भैरवो राजसम्बर ।
इन्द्राक्षी देवता तत्र इन्द्रोपासिता पुरा ॥४९॥
विराटदेशमध्ये तु पादाङ्गुलिनिपातनम् ।
भैरवश्चाङ्गताक्षश्च देवी सत्तामिका स्मृता ॥५०॥
मागधे दक्षजङ्गा मे खोमकेशस्तु भैरव ।
सर्वानन्दकारी देवी सर्वकामफलप्रदा ॥५१॥
एतास्ते कथिता पुत्र । पीठवाधाधिदेवता ॥
क्षेत्राधीश विना देवं पूजयेत् पीठदेवताम् ।
भैरवैर्हियते सर्वे अपपूजादिवाचनम् ॥
अज्ञात्वा भैरव पीठं पीठशक्तिश्च शङ्कर ।
प्रायनाथ । न सिध्येत कल्पकोटिजपादिभिः ॥
न देय परशिष्येभ्यो निन्दकाय दुरात्मने ।
शठाय वक्ष्मायेद दत्त्वा न्यस्तमवाप्नुयात् ॥
दद्यात् श्रान्ताय शिष्याय नैष्ठिकाय शुचौ प्रिये
साधकाय कुलीनाय मन्त्री मन्त्रार्थसिद्धये ॥”

इति तन्त्रप्रणामागौ शिवपांश्वतीसवादे एक
पञ्चाशद्विंशोत्पत्तौ पीठनिरूप्य समाप्त ॥ ३॥
(देवीभागवतोक्ताष्टाधिकशतपीठनामानि यथा
तन्त्रेव ॥ ७॥ ३०॥ ४४—६५॥

“अपञ्चतां सर्वो वद्वै दह्यमानान् चित्कलाम् ।
स्वस्तेऽप्यारोपयामास ह्य । सतीति वदन् सङ्गु ॥
बभ्राम भ्रान्तचित्त सन्नानादेशेषु शङ्कर ।
तदा ब्रह्मादयो देवाश्चिन्तामापुरनुत्तमाम् ॥
विष्णुस्तु त्वरया तत्र धनुस्त्वय मागमे ।
चिच्छेदावयवान् सत्यास्तत्ततस्थानेषु तिष्ठतन् ॥
तत्तन् स्थानेषु तत्तासीमानास्त्विधरो हर ।
उवाच च ततो देवान् स्थानेष्वेतेषु ये शिवाम् ॥
भजन्ति परया भक्ता तेषां किञ्चिद् दुर्लभम् ।
नित्यं सन्निहिता यत्र निजाङ्गेषु परामिका ॥
स्थानेष्वेतेषु ये भव्या पुरश्चरणात्मिण ।
तेषां भक्ता प्रसिद्धानि मायावीज विप्रवत ॥
इत्युक्त्वा शङ्करस्तेषु स्थानेषु विरहातुर ।
कालं निर्ये वृषश्चेष्ट । जपध्यानसमाधिभिः ॥
जनमेजय उवाच ।

कानि स्थानानि तानि स्था विद्वद्पीठानि चानघ ॥
कतिपयानि नामानि कानि तेषां मे वद ॥
तत्र स्थितानां देवीनां नामानि च कृपाकर ॥
ह्यतयोऽहं भवे येन तद्गदासु मद्भासुने ॥
आस उवाच ।

शङ्ख राजन् । प्रवक्ष्यामि देवीपीठानि सर्वाप्रतम् ।
येषां अवयवमात्रेण पापघ्नीनो भवेन्नर ॥
येषु येषु च पीठेषु पास्तेषु सिद्धिकाङ्क्षिभिः ।
भूतिकाभैरभिधेया तानि वक्ष्यामि तत्तत ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी गौरीसुखनिवासिनी ।
क्षेत्र वै नैमिषारण्ये प्रोक्ता सा लिङ्गधारिणी ॥
प्रयागे जलिता प्रोक्ता कासुकी गन्धमादने ।
मानसे कुसुमा प्रोक्ता दक्षिणे चोत्तरे तथा ॥
विश्वकामा भगवती विश्वकामप्रपूरिणी ।
गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥
मदोक्तदा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ।
गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले ॥
एकान्तपीठे सप्रोक्ता देवी सा कौर्मिमल्लपि ।
विन्धे विन्धेन्धरीं प्राङ् पुरुचूताच पुष्करे ॥
केदारपीठे सप्रोक्ता देवी सन्नागदाहिनी ।
मन्दा हिमवत पृष्ठे गोकर्णे भद्रकणिका ॥
स्थानेश्वरी भवानी तु बिम्बके बिम्बपत्रिका ।
श्रीशले माधवी प्रोक्ता भद्रा भद्रेश्वरे तथा ॥
वराहशेले तु जया कमला कमलाचले ।
रुद्राणां रुद्रकोत्पन्नं वाणी कालञ्जरे तथा ॥
शालग्रामे महादेवो शिवलिङ्गे जलप्रिया ।
महालिङ्गे तु कपिला माकोटि सुकुटेश्वरी ॥
मायापुर्यां कुमारी स्यात्स्नाने जलितान्विका ।
मथुरां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥
उत्पलानीं सहस्राक्षे हिरण्यानि महीतलजा ।
त्रिशाशायाममोषाक्षी पाङ्कजा पुष्पवहने ॥
नारायणी सुपार्श्वे तु जिह्वे रुद्रसुन्दरी ।
त्रिपुले विपुला देवी कल्याणी मलयान्तरे ॥

सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रो तु चन्द्रिका ।
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां न्द्रगावती ॥
कोटवी कोटतीर्थे तु सुगन्धा माधवे वने ।
गोनावल्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥
शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी देविकातटे ।
रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने ॥
देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ।
चित्रकूटे तथा सीता विन्धे विन्ध्याधिवासिनी ॥
करवीरे महालक्ष्मीरमादेवी विनायकी ।
आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥
अभयेत्युत्तरीयेषु नितम्बा विन्ध्यपर्वते ।
माण्ड्ये माण्डवी नाम न्वाहा माहेश्वरीपुरे ॥
हृगलखे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकटके ।
सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ॥
देवमाता सरस्वती पारावारा तटे स्मृता ।
महालये महाभागा पयोध्यां पिङ्गलेश्वरी ॥
सिद्धिका क्षतश्रीचै तु कार्तिके त्वतिशङ्करे ।
उत्पलान्वर्तके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे ॥
माता सिद्धवने लक्ष्मीरनङ्गा भरताश्रमे ।
जालन्धरे विश्वसुखी तारा किञ्चिन्मपर्वते ॥
देवदारवने पुष्टिर्मेधा काष्ठीरमखले ।
भीमादेवी हिमद्रौ तु तुष्टिर्बिम्बेश्वरी तथा ॥
कपालमोचने शुद्धिर्माता कायावरोहणे ।
शङ्कोद्वारे घरा नाम वृति पिङ्गारके तथा ॥
कला तु चक्रभागायामच्छेदे शिवधारिणी ।
वेणायामन्धता नाम वदय्यासुन्धरी तथा ॥
औषधिक्षोत्तरकुटीं कुशङ्गीपि कुशोदका ।
मन्मथा हैमकूटे तु कुसुमे सत्यवादिनी ॥
अश्वत्ये वन्दनीया तु निधिवैश्रवणलये ।
गायत्री वेदवदने पांश्वती शिवसन्निधौ ॥
देवलोकं तथेन्द्राक्षी प्रसास्तेषु सरस्वती ।
स्वयम्बिके प्रभा नाम मातृणां वैष्णवी मता ॥
अरुन्धती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा ।
चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्ति सर्वेश्वरीरियाम् ॥
इमान्यष्टशतानि स्तु पीठानि जनमेजय ।।
तत्तत्संस्थाकास्तन्नीशान्यो देव्यश्च परिकीर्तिता ॥
सतीदेव्यङ्गभूतानि पीठानि कथितानि च ।
अन्यान्यपि प्रसङ्गेन यानि सुस्थानि भूतले ॥
य स्मरेच्छृणुयादापि नामाष्टशतसुतमम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो देवलोक पर व्रजेत ॥
एतेषु सर्वपीठेषु गच्छेद् दयावाविधानतः ।
सन्तपयेच्च पित्रादीन् आह्लादीनि विधाय च ॥
कुप्याच्च महर्षीं पूजा भगवत्या विधायत ।
समापयेच्चगङ्गावी जगदम्बां सुहृर्मुहुः ॥
क्षान्त्यै स्वमात्मानं जानीयाच्चजनमेजय ।।
भक्त्यभिव्यादिभिः सज्जान ब्राह्मणान् भोजये
तत ॥
सुवासिनी कुमारीश्च बटनादीस्तथा वृष ।।
तस्मिन् चैत्रे स्थिता ये तु चाखंडालाद्या अपि
प्रभो ।।
देवीरूपा स्मृता सर्व पूजनयोग्यास्ततो हि ते ।
प्रतिगृह्णात्किं सज्जं तेषु चैत्रेषु वज्रये ॥

यथाशक्तिपुरश्चर्यां कुप्याच्चनित्यं सत्तम ।
मायावीजेन देवेशीं तत्तत्पीठाधिवासिनीम् ॥
पूजयेद्गिरि राजन् । पुरश्चरणाङ्गवैत ।
वित्तश्राव्य न कुर्वीत देवीभक्तिपरो नर ॥
य एव कुरुते यात्रां श्रीदेव्या प्रीतमानस ।
सहस्रकल्पप्रयुक्तं ब्रह्मलोकं महत्तरे ॥
वसन्ति पितरस्तस्य सोऽपि पृथ्वीपुरे तथा ।
अनो जन्मापरं ज्ञानं भवेनसुक्तां भवासुधे ॥”)
अन्यानि पीठादीनि कालीपुराणी १८५ । ११
अध्यायेषु ब्रह्मयानि ॥ ३॥ पीठन्यासस्तु न्यास
शब्दे ब्रह्म । पीठदेवतापूजनं न्यासक्रमेणैव ॥
पीठकेलि पु, (पीठे आसने केलिनर्मादिरस्य ।)
पीठमर्दानायक । यथा,—
“विडगो यलीकं षट्पद्मं कामकेलिर्विदूषक ।
पीठकेलि पीठमर्दो भविलिङ्गदुरो विट ॥”

इति चिन्ताश्लेषः ॥
पीठमर्दं, पुं, (नृद्वनातीति । नृद्व + अच् ।
पिठस्थानस्य मर्दः ।) नायकविशेषः । तस्य
लक्षणम् । कुपितस्त्रीप्रसादक । उदाहरण
यथा,—

“कोऽयं कोपविधिं प्रयच्छे कस्यनागर्भं वचो
जायतां
पीयूषवर्षीर्विकापरिमलैरामोदिता मेदिनी ।
आस्तां वा सृष्ट्यास्तु लोचनमिदं आवर्तयन्ती
सङ्ग-
यस्के कुप्यासि तस्य सुन्दरि । तपोवन्दानि
वन्दामहे ॥

नर्म्मसन्निधौऽप्ययमेव ।” इति रसमञ्जरी ॥ (अयं
हि नायकस्य उत्तमसह्यायानामन्यतमः । इति
साहित्यदर्पणम् ॥ ३॥ ५३ ॥ नायकप्रिय । अति
पृष्टः । यथा, मेदिनी । दे, ५ ।

“पीठमर्दोऽति पृष्टे स्थात नायकस्य प्रियेऽपि च ॥”
यथा, महाभारते । ४ । ० । ३३ ।

“प्रेचते स विराटस्तु कङ्कश्च बहवो जना ।
रथिन पीठमहाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमा ॥”)
पीठसर्पौ, [नृ] त्रि, (पीठेन सर्पतीति । कृप +
णिनि ।) खड्ग । तत्पण्याय । पांशुर २ ।
इति चारावली ॥

पीठी, स्त्री, (पीठ + खल्यार्थे टीव ।) आसनम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पीडू इति भाषा ॥

पीड, क्व क वाधे । गाह् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां पर सक सेट ।) वाधो विधत्ति । गाहो
विलोडनम् । ऋ, अपीपिडुत् अपिपीडत । क,
पीडयति शत्रुं लोक । पीडयति स्नानं कामी ।
इति दुर्गादासः ॥

पीडनं, स्त्री, (पीड वाधे अवगाह् वा + भावे
ल्युट ।) शस्त्रादिसम्यग्देशस्य परस्मैकेण पीड-
नम् । शत्रुकृतगात्रप्रहारः । इति केचित् ।
पदाक्रमणम् । इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्
पण्याय । अवमर्दः २ । इत्यमरः ॥ २ । ८ । ६ ॥
(यथा, देवोभागवते । ३ । १२ । १३ ।
“पीडनमेव पाञ्चाल्या स्त्रया द्यूते पराजयः ॥”)

दु खनम् । यथा —

“भरण पोष्यवगल्य प्रशस्त खर्गवाधनम् ।
नरक पीडने चास्य तस्मादयत्नेन त भरेत् ॥”

इति दायभागद्वयतममुवचनम् ॥

मदनम् । टिपन चापन इत्यादि भावा । यथा,—

“गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यै

पक्व हमादिव फल पतति क्षयेन ॥”

इति माधवकर ॥

पीडा, क्षी (पीडनमिति । पीड + “विदभिदा-
दिथोऽड ।” ३ । ३ । १ । ४ । इति अड । तत-

छाप ।) पीडनम् । ततपण्याय । बाधा २

यथा ३ दु खम् ४ अमानस्यम् ५ प्रकृतिजम् ६

कष्टम् ७ कष्टम् = आभीलम् ८ । इत्यमरः ।

१ । ६ । ३ ॥ आवाधा १ । इति हलाद्युध ॥

आमानस्यम् ११ । इति रायसुज्जट ॥ (मूलम्

१२ रग १३ वेदना १४ आर्ति १५ तोद १६

रुजा १७ । इति वेदकरनमाला ॥ यथा,

मनु । ७ । १६६ ।

“यदावगच्छेदायत्नामाधिव्य भुवमात्मन ।

तदाले चात्थिका पीडा तन्ना सन्धि समाश-

येत ॥”)

एषा पीडादीनां मध्ये विशेषगामिनो ये

दु खकरुणच्छाभीलास्तै त्रिजिह्वा । सा

आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकतापत्रयभेदेन

त्रिविधा । आध्यात्मिकोऽपि द्विविध । यथा,—

“आध्यात्मिकादि भेदेन । शाला तापत्रय

बुध ।

उत्पन्नज्ञानवैराग्य प्राप्नोत्यात्मनिक लयम् ॥

आध्यात्मिको वै द्विविध शारीरो मानसस्तथा ।

शारीरो बहुभिर्भेदैर्भेद्यते भूयताश्च स ॥

शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरमूलभगन्दरै ।

शुल्काश्च श्वश्रुश्चासृग्दृग्दादिभिरनेकधा ॥

तथाविरोगातीसारकुल्लाङ्गामयसञ्ज्ञकै ।

भिद्यते देहजस्तापो मानस ओषुमर्हति ॥”

अङ्गामयो वातजलोदरादि । १ । ३ ॥

“कामक्रोधमद्वेषलोभमोहविषादण ।

श्लोकास्त्रयावमानेभ्यामात्यर्थैर्द्विभक्तथा ॥

मानसोऽपि द्विजन्मैः । तापो भवति नैकधा ॥ २ ॥

इत्येवमादिभिर्भेदापो श्लाघ्यात्मिक स्तुत ॥

जगत्पक्षिमनुष्याद्यै पिशाचोरगराक्षसै ।

खरोदपादोश्च वृक्षां जन्मते चाधिभौतिक ॥

श्रौतोऽप्यवातवधाम्बुवैद्युतादिसमुद्भव ।

तापो द्विजवरञ्जैः । कथ्यते चाधिदैविक ॥

गर्भजज्वरजान्मन्त्रयुनारकज तथा ।

दु ख सहस्रशो भेदैर्भेद्यते सुनिवृत्तम् ॥”

इति विष्णुपुराणे । ६ । ५ । १ — ६ ॥ ३ ॥

जम्पा । शिरोमाणा । सरलद्व । इति मेदिनी ।

के, २ ॥

पीडितं चि, (पीड + क्त । यदा पीडास्य

जातेति तारकादिनात् इत्यच् ।) क्षीणां कर

णम् । यत्नितम् । बाधितम् । इति मेदिनी । ते

१, ३४ ॥ मर्दितम् । इति हेमचन्द्र, ॥ इतप्रत्य

यान्त पीडापर्यायोऽप्यत्र ॥ (मन्त्रभेद । यथा,
तत्त्वसारे । [इया ॥)

“सहस्राद्याधिका मन्त्रा दृष्टका पीडिता-

पीत क्षी (पा + भावे क्त ।) पानम् । इति

मेदिनी । ते, ३४ ॥ (पीतो वर्णोऽस्यास्तीति ।

अच । पीतामवाद्यस्य तथात्वम् ।) हरितालम् ।

इति राजनिर्घण्ट ॥ (हरिचन्दनम् । तत्पण्यायो

यथा, वेद्यकरनमालायाम् ।

“पीतवार सुशीतश्च तपीत हरिचन्दनम् ॥”)

पीत, पु, (पिवति वर्णान्तरमिति । पा + कर्त्तरि

औणादिक क्त ।) वणविशेष । हलदिया इति

भावा । तत्पण्याय । गौर २ हरिद्राभ ३ ।

इत्यमरः । १ । ५ । १४ ॥ कुसुम्भ । अङ्गोठ ।

शाखोट । पुष्परग । इति राजनिर्घण्ट ॥

पीतवस्त्रुनि यथा —

“पीतानि वस्त्राणीवै २३ शङ्खद्वै ४ शरद्वग-५

जटा ६ ।

गौरी ७ ह्यापर-८ गोमूत्र ९ मधु १ वीररसा-११

रज १२ ।

हरिद्रा १३ रोचना १४ रौति-१५ गन्धके-१६ द्वौप

१७ चम्पके १८ ।

किञ्जल्क १९ वल्कले २ शालि-२१ हरिताल २२

मन शिला २३ ।

कर्णिकारम् २४ चक्रवाक २५ वानरौ २६

शारिकासुखम् २७ ।

केशवांशुक-२८ मच्छक-२९ चरग-३० कनका-

दय ३१ ॥ ३ ॥

पीतश्चेतवाचकानि यथा,—

“पीतश्चेतौ गौर १ द्विजराज २ कपड ३ शम्भु ४

हरि-५ तार्का ६ ।

हैमस्लोमा-७ टापद = महारजत ८ चन्द्र १

कलधौता ११ ॥”

अस्याय । गौर श्वेतपीतयो । द्विजराजो

गरुडचक्रयो । कपडं शम्भुचटानूटकपर्दयो ।

शम्भुर्जन्मलोकनयो । हरि पिङ्गलसिंहयो ।

तार्कां गरुड पक्षे उच्चैः शवा । हैमस्लोम

हेकोऽय हैम पक्षे हैमस्यायम् । अटापद

सुवर्णशरभयो । महारजत सुवर्णरूपयो ।

चन्द्र खर्गशशाङ्कयो । कलधौत हैमरूपयो ।

“सुशोभितारज्जुतश्चै खलस्तीमसमद्युति ।

दहनोपलसत्कान्तिगार्ज्ज्वयच्छविपेशल ॥”

अस्याय । तारज्जुतो रूप्यसङ्घ पक्षे आर

ज्जुतो रौति । सुशोभनमण कनकश्च । गोपति

तार्क्यकान्ति रविशरद्वच्छवि । पक्षे गोपति

रिन्द्र तस्य तार्क्यस्तुरङ्ग । वामदेवगिरिमनोऽ

मेरु कैलासश्च ॥ ३ ॥ पीतश्यामवाचकानि यथा,

“पीतश्यामौ कृष्णामर १ मधुजित २ ध्वान्त-

जेतार ३ ।

विद्युत्कान्त ४ ध्वान्तद्वेषि ५ हरि ६ खर्गव

च्छाया ७ ॥”

अस्यार्थ । कृष्णामर विष्णुवस्त्रे इत्याकाशयो ।

मधुजित मधुतुल्यविष्णो । ध्वान्तजेता रुक्म-

तमस्तुल्ययो । विद्युत्कान्त मेघतद्वितमनो

ज्ययो । ध्वान्तद्वेषी सूर्यान्वकारतुल्ययो ।

हरि कपिलकायो । खर्गवच्छाय सुवर्णसुन्दर-

सुन्दरतुल्यप्रभयो । इति कविकल्पलता ॥

(पर्वतविशेष । यथा मात्से । १२९ । ६३ ।

“प्रथमं खर्गवच्छाश सुमना नाम पञ्चत ।

पीतस्तु मध्यमस्तच्च श्यातकौममयो गिरि ॥”)

पीत, जि (पीतवर्णोऽस्यास्तीति । अच ।) पीत-

वर्णयुक्तम् । इति मेदिनी । ते, ३४ । (यथा,

महाभारते । ४ । ४१ । २० ।

“ये त्विमे निशिता पीता पृथको दीर्घवासस ।

हैमश्चन्द्रास्त्रिपर्वण्यो राक्षस एते महाशरा ॥”

पा + कर्मणि क्त ।) क्षतपानम् । यथा —

“हालाहलमपि पीत बहुशो भिच्चापि भक्षिता

भवता ।

अनयोऽवगतस्यो कियदन्तरं वद गोमिनु ॥”

इत्युद्धट ॥

(पीत पानमस्यत्येति । अच । यद्वा, पीत नीर-

क्षीर वा येन इत्युत्तरपदलोप । पीतदुग्धादि-

कम् । यथा रघौ । २ । १ ।

“अथ प्रजानामधिप प्रभाते

जायाप्रतिप्राहितगन्धमात्याम् ।

वनाय पीतप्रतिवह्वर्त्ता

यशोधनो धेनुवधैर्मुनीष ॥”)

पीतक, क्षी (पीत + “यावादिभ्य कन् ।” ५ ।

४ । २६ । इति स्वार्थे कन् ।) हरितालम् ।

इत्यमरः ॥ (पीतेन पीतवर्णेन कायतीति । के +

क ।) कुङ्कुमम् । इति जटाधर ॥ (अस्त्य

पण्यायो लक्ष्मणश्च यथा —

“कुङ्कुमं सुख्यं रक्तं काष्ठीर पीतकं वरम् ।

सङ्कोचं पिशुनं घोरं वाङ्गीकं शोणितं भिधम् ॥

काष्ठीरदेशे चैव कुङ्कुमं यद्वेदितम् ।

रुक्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धिं तदुत्तमम् ॥

वाङ्गीकदेशश्चज्ञातं कुङ्कुमं पाण्डुरम्मतम् ।

केतकीगन्धयुक्तं मध्यमं रुक्मकेशरम् ॥

कुङ्कुमं पारसीकैयम्पुगन्धिं तदीरितम् ।

ईषतपाण्डुरवर्णं नन्दधमं स्थूलकेशरम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अगुरु । पद्मकाष्ठम् । रौति । माचिकम् । इति

राजनिर्घण्ट ॥ नन्दीदृक् । पीतशाल । इति

रत्नमाला ॥ श्लोकाक्रमेद । हरिद्र । किंकि

रातदृक् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पीतेन

पीतवर्णेन रक्तमिति । पीत + “लात्तारोचना

उठक ॥” ४ । २ । २ । इत्यस्य “पीतात् कन् ।”

इति वार्तिकोक्ता कन् । पीतवर्णरञ्जिते पीत-

वर्णविशिष्टे च चि ॥ पीत + स्वार्थे कन् ।

पीतवर्ण, पु । यथा महाभारते । १२ ।

१८८ । ५ ।

“नाश्रुयानां चितो वणं चक्षिद्यागानु कोहित ।

वैशानां पीतको वणं शृङ्गायामक्षितक्षया ॥”)

पीतकदली क्षी, (पीता कदलीति निजकर्म-

धारय ।) खर्गकदली । इति राजनिर्घण्ट ॥

पीतकहम पु, (पीतको हम इति नित्यकर्मधारय ।) हरिद्वट्च । इति राजनिघण्टु ॥ (हरिद्वट्चस्य विवरण विज्ञेयम् ॥)
 पीतकन्द, स्त्री, (पीत कन्दोऽस्य ।) गर्जरम् । इति राजनिघण्टु ॥
 पीतकरवीरक पु, (पीत करवीर इति नित्यकर्मधारय । तत् स्वार्थे कन् ।) पीतवणकरवीरपुष्पवृक्ष । तत्पर्याय । पीतप्रसव २ सुगन्धिकुसुम ३ । अस्य गुणा । सामान्यकरवीरगुणतुल्या । इति राजनिघण्टु ॥
 पीतकावेर, स्त्री (कुक्षित वेर शरीर कावेरम् । पीत कावेर कुतचित्शरीरमपि यस्मात् ।) कुङ्कुमम् । पित्तलम् । इति मेदिनी । रे, ३ ५ ॥ (विष्टतिरस्य कुङ्कुमपित्तलशब्दयोर्ज्ञेया ॥)
 पीतकाष्ठ, स्त्री (पीत काष्ठमिति नित्यकर्मधारय ।) पीतचन्दनम् । इति राजनिघण्टु ॥
 पीतकौला स्त्री (पीता कौला कौलतुल्या लतेति नित्यकर्मधारय ।) आवर्तकौलता । इति राजनिघण्टु ॥
 पीतघोषा, स्त्री, (पीतानि पुष्पाणि सन्ध्याया इति पीता पीतपुष्पोत्थं । तत् पीता घोषेति कर्मधारय ।) पीतपुष्पघोषालता । इति रत्नमाला ॥ अस्या पर्याय घोषकशब्दे ब्रूय ॥
 पीतचन्दन, स्त्री, (पीत चन्दनमिति नित्यकर्मधारय ।) पीतवर्णचन्दनम् । तत्तु त्रिषङ्गदेशे प्रसिद्धम् । कलम्बक इति ख्यातम् । तत्पर्याय । पीतगन्धम् २ कावेयम् ३ पीतकम् ४ माधवप्रियम् ५ कावेयकम् ६ पीतकाष्ठम् ७ वर्ज्जरम् ८ । इति राजनिघण्टु ॥ कालीयकम् ९ कालीयम् १० पीतामम् ११ हरिचन्दनम् १२ हरिप्रियम् १३ कालसारम् १४ कालाशुषार्कम् १५ । अस्य गुणा । रक्तचन्दनगुणतुल्या गुणलम् । अङ्गनाशिलम् । इति भावप्रकाश ॥
 पीतलम् । तिल्लम् । कुल्लक्ष्मकक्ष्मिचर्षिकादृक्किमिनाशिलम् । कान्तिकरलम् । इति राजनिघण्टु ॥
 पीतचम्पक, पु, (पीत चम्पकमिव शिखा यस्य ।) प्रदीप । इति जटाधर ॥ (पीत चम्पक तत् पुष्पमस्य ।) पीतवर्णचम्पकपुष्पवृक्षश्च ॥
 पीतस्तम्ब, पु, (पीतस्तम्बोऽस्य ।) कङ्कनी । इति राजनिघण्टु ॥
 पीतस्तम्बुता, स्त्री, (पीतस्तम्बुतोऽस्या ।) चविकावृक्ष । इति राजनिघण्टु ॥
 पीततुण्ड पु, (पीत तुण्ड यस्य ।) कारण्डवपञ्ची । तत्पर्याय । चक्षुस्त्रि २ सुयङ्ग ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
 पीतता, स्त्री, (पीत + तल + टाप् ।) हरिद्राभता । पीतलम् । पीतशब्दात्तु भावार्थे तत्प्रत्ययविभक्ता । इति याकरणम् ॥ (यथा महाभारते । ३ । १४६ । २६ ।
 “हापरेऽपि युगे धर्मो जिभागे न प्रवर्तते । विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥”

पीततेजा, स्त्री (पीत तेजमस्या ।) ज्योतिष्मती । इति जटाधर ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिघण्टु ॥
 पीतदारु, स्त्री, (पीतश्च तत् दारु चेति ।) देवदारु । इत्यमर । २।४।५३ । (पर्यायोऽस्य यथा,—
 “सुरदारु इकस्मिन् सुरार्कं भद्रदारु च । देवकाष्ठमपीतदारु देवदारु च दारु च ॥”
 इति वेदकरत्नमालायाम् ॥)
 सरल । इति रत्नमाला ॥ हरिद्रु । इति राजनिघण्टु ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
 “हार्द्रो दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जन्येति च । कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सेव पचन्यथा । सेव कालीयक श्रोतस्तथा कावेयकोऽपि च ॥ पीतहृत् हरिद्रुश्च पीतदारुः पीतकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पीतदुग्धा, स्त्री, पीत दुग्ध यस्या यथा वा । धेनुया । दुग्धवन्धके सस्थिता गौ । इति हेमचन्द्र ॥ (पीत पीतवर्णं दुग्ध चौरमस्या । कटुपर्णी । चोक इति भाषा ॥ यथास्या यथाय ।
 “कटुपर्णी हेमवती हेमचौरी हिमावती । हेमाद्रा पीतदुग्धा च तन्मूलकोक्तमुच्यते ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 पीतदु पु, (पीतो हरिति नित्यकर्मधारय ।) सरलवृक्ष । दारुहरिद्रा । इत्यमर । २।४।६ २।४।१ १ । (यथास्य पर्याय ।
 “हार्द्रो दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जन्येति च । कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सेव पचन्यथा । सेव कालीयक श्रोतस्तथा कावेयकोऽपि च ॥ पीतहृत् हरिद्रुश्च पीतदारुः पीतकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पीतन, स्त्री (पीत करोतीति । तत्करोतीति शिच । ततो ल्यु । यद्वा पीत पीतवर्णं नयतीति । नी + ञ ।) कुङ्कुमम् । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । ३४ ।
 “अपहृत्य पीतनमशेषं
 भमरसुडशां शरीरत ।
 भीत इव गहननाभिगुह्यं
 प्रपलाय्य तूर्णमविशत पयोभर ॥”)
 हरितालम् । पीतदारु । इत्यमरमेदिनी ॥
 पीतन, पु, (पीत करोतीति । शिच । ततो ल्यु ।) वृक्ष । इति राजनिघण्टु ॥ आम्नातक । इति मेदिनी । ने ६२ । (गन्दीवश्च । तत्पर्यायो यथा वेदकरत्नमालायाम् ।
 “गन्दीवश्चक्षान्पाको फलपाकी च पीतन । गन्धभास्को गन्धसुको द्वितीय क्षिप्रपाकसौ ॥”)
 पीतनक, पु, (पीतन एव । पीतन + स्वार्थे कन् ।) आम्नातक । इति राजनिघण्टु ॥
 पीतपर्णी, स्त्री, (पीतानि पीतवर्णानि पर्णानि यस्या ।) जीम् । श्विज्जरी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पिष्टिष्टि इति भाषा ॥

पीतपादा, स्त्री, (पीतो पादौ यस्या ।) शारिका यञ्ची । इति हेमचन्द्र ॥ पीतचरणयुक्ती, जि ॥
 पीतपुष्प, स्त्री (पीतानि पुष्पाणि यस्या ।) आङ्गुल्यावृक्ष । इति राजनिघण्टु ॥ (कुङ्गाळम् । तत्पर्यायो यथा भावप्रकाशे ।
 “कुङ्गाळं स्यात् पुष्पफल पीतपुष्प वृक्षतफलम् ॥”)
 हरिद्राभकुसुमश्च ॥
 पीतपुष्प पु, (पीतानि पीतवर्णानि पुष्पाणि यस्या ।) कणिकारवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चम्पकवृक्ष । इति राजनिघण्टु ॥ पीतभिखरी । पिच्छीतकमेद् । इति रत्नमाला । (इक्षुदीवृक्ष । यथा, वेदकरत्नमालायाम् ।
 “पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इक्षुदी तापसप्रिय ॥”
 राजकोशातकी । तत्पर्यायो यथा, भावप्रकाशे ।
 “धामागव पीतपुष्पो जातिनी क्षतबोधना । राजकोशातकी चेति तपोक्ता राजिमतफला ॥”)
 पीतपुष्पा, स्त्री, (पीत पुष्प यस्या ।) इन्द्रवारुणी । भिष्करिष्टाक्षुप । आङ्गुली । इति राजनिघण्टु ॥ (महावला । तत्पर्यायो यथा वेदकरत्नमालायाम् ।
 “हृत्प्रोक्ता लतित्वना पीतपुष्पा महावला ॥”)
 पीतपुष्पी, स्त्री (पीत पुष्प यस्या ।) जातिन्नातजीव ।) शृङ्गपुष्पी । सङ्गदेवी । महाकोषातकी । चपुषी । इति राजनिघण्टु ॥
 पीतफल, पु, (पीतानि फलानि यस्या ।) शाखोटवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कर्मावृक्ष । इति राजनिघण्टु ॥
 पीतफलक पु, (पीतफल एव । स्वार्थे कन् ।) शाखोटवृक्ष । इति भावप्रकाश ॥
 पीतनालुका, स्त्री, (पीता नालुकेव मूलनरको यस्या ।) हरिद्रा । इति त्रिकाण्डशेष ॥
 पीतवर्णचिकता च ॥
 पीतबीजा स्त्री, (पीत बीजं यस्या ।) मेथिका । इति राजनिघण्टु ॥ पीतवर्णबीजयुक्ती, जि ॥
 पीतभङ्गराज पु, (पीतो भङ्गराज ।) पीतभङ्गराज । पीत केशुरिया इति भाषा । तत्पर्याय । खर्गभङ्गार २ हरिप्रिय ३ देवप्रिय ४ वन्दनीय ५ पावन ६ । अस्य गुणा । तिक्तलम् । उष्णलम् । चक्षुष्यलम् । केशुरञ्जनलम् । कफामशोषनाशिलम् । तत्र बीजो रसायन । इति राजनिघण्टु ॥
 पीतमन्त्रि, पु, (पीतो मन्त्रिरिति नित्यकर्मधारय ।) पुष्पराग । इति राजनिघण्टु ॥ (पुष्परागशब्दोऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 पीतमात्रिक, स्त्री, (पीत मात्रिकम् ।) मात्रिकम् । इति राजनिघण्टु ॥
 पीतसुत, पु, (पीत पीतवर्णो सुत ।) सुतविशेष । खोया सुत इति भाषा । तत्पर्याय । वसु २ खञ्जीर ३ प्रवेण, ४ जय ५ शारद ६ । इति हेमचन्द्र । ४ । २३८ ॥

पीतसा

पीतमूलक, क्ली, (पीत मूलकमस्य । कप ।) गन्ध-
रम् । इति राजनिघण्टु ॥

पीतयूथी क्ली (पीता यूथी ।) खण्डयूथी । इति
राजनिघण्टु ॥ (खण्डयूथीशब्देऽस्या विवृति
विज्ञेया ॥)

पीतरक्त, क्ली, (पीत रक्तम् । वर्णो वर्णेनेति
समासः ।) पुष्परागमणि । इति राजनिघण्टु ॥

पीतराग, क्ली, (पीतो रागो वर्णो यस्य ।) किञ्ज-
ल्कम् । शिकथकम् । इति राजनिघण्टु ॥ पीत-
वर्णं, पु । तद्वति, त्रि ॥

पीतरोहिणी क्ली, (पीता सती रोहतीति ।
रुद्र + छिनि + डीप ।) काष्मरी । इति भाव
प्रकाशः ॥ (यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।

“काष्मरी काष्मरी हौरा काष्मर्य पीत-
रोहिणी ॥”)

पीतल, पु, (पीत लातीति । ला + क ।) पीत
वणः । इति हेमचन्द्रः ॥ ६३ ॥ तद्वत्, त्रि ॥

पीतलक क्ली, (पीतलेन पीतेन वर्णेन कायति
प्रकाशते इति । के + क ।) पित्तलम् । इति
राजनिघण्टु ॥

पीतलोह, क्ली, (पीत लोहमिति निव्यकर्म-
धारय ।) पित्तलमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ १११४ ॥

पीतवाचा [स्] पुं, (पीत वाचो वक्ष्य यस्य ।)
श्रीलङ्घ । इति हलायुधः ॥ पीतवक्ष्ययुक्ते, त्रि ॥
(यथा महाभारते । १ । ६४ । ५३ ।

“य सचक्रगदापाणि पीतवाचा श्रितप्रभ ॥”)

पीतवृक्ष पु (पीतो वृक्षः ।) श्लोनाकप्रमेदः ।
सरलवृक्षः । इति राजनिघण्टु ॥ (यथास्य
पण्याय ।

“सरल पीतवृक्ष स्यात्तथा सुरभिदारक ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पीतश्रा(सा)ल, पुं, (पीत श्रालो वृक्षविशेषः ।)
अवनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (यथा,
कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“पीतश्राल परिमलो विमर्होकासनस्तथा ॥”)

पीतसार, क्ली, (पीत सारो यस्य ।) पीतवर्ण-
चन्दनकाष्ठम् । हरिचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पीतसार सुशीतश्च ततपीत हरिचन्दनम् ॥”)

पीतसार, पुं (पीत पीतवर्णं सारो यस्य ।)
मलयजः । मोमेदकमणिः । इति मेदिनी । दे,
२८३ ॥ अङ्गोष्ठवृक्षः । इति जटाधरः ॥ तुल्यः ।

बीजकः । इति राजनिघण्टु ॥ (अस्य पण्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“बीजक पीतसारश्च पीतश्रालक इत्यपि ।

बन्धूकपुष्पं प्रियकं सर्वकश्चासनं स्मृतम् ॥”)

पीतसारक, पु, (पीत सारो यस्य । कप ।)
निम्बवृक्षः । अङ्गोष्ठवृक्षः । इति राजनिघण्टु ॥

पीतसारि, क्ली, (पीत पीतवर्णं सरति प्राप्नो-
तीति । छ + छिनि ।) ओलोष्ठलम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पीतसालक, पुं (पीत सालकं सालवृक्षः ।)
पीतवर्णसालवृक्षः । पेया साल इति भाषा ।

ततपण्याय । सर्वकं २ असनं ३ बन्धूकपुष्पं ४
प्रियकं ५ बीजकं ६ । इत्यमरः । २ । ४ ।
४३ ॥ अस्य पर्यायान्तरं गुणाश्च अवनवृक्षे
द्रष्टव्याः ॥

पीतस्फटिक, पुं (पीत स्फटिक इति निव्य-
कर्मधारयः ।) पुष्परागमणिः । इति राज-
निघण्टु ॥

पीता, क्ली, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । अच ।
टाप ।) हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥
(पण्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“हरिद्रा पीतका गौरी काष्मरी रजनी निशा ।
मेहश्री रजनी पीता वणिनी राजिनामिका ॥”)

दारुहरिद्रा । महाभ्योतिष्मती ॥ कपिलशिशुपा ।
प्रियङ्गु । गोरोचना । इति राजनिघण्टु ॥

अतिविषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पीतवर्णयुक्ते,
त्रि । यथा विश्वकर्मप्रकाशे । १ । २४ ।

“श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णास्तु पूर्वम् ॥”)
पीताङ्ग पु, (पीत अङ्ग यस्य ।) श्लोनाक
प्रमेदः । इति राजनिघण्टु ॥

पीताम्ब, पुं, (पीत अम्बि ससुप्तो येन ।)
अगस्त्यसुनि । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥

(अगस्त्यसुने ससुप्तपानकथा यथा, महा
भारते । ३ । १०५ । १—६ ।

“ससुप्तं स समासाद्य वारुणिभगवावृषि ।
उवाच संहितान् देवावृषींश्चैव समागतान् ॥

अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणाक्षयम् ।
भवद्भिषदशुद्धेयं तच्छ्रींश्च सविधीयताम् ॥

एतावदुक्त्वा वचनं मेजावरणिरच्युत ।
ससुप्तमपिबतु क्रुद्धं सर्वलोकस्य पश्यत ॥

पीयमानं ससुप्तस्तु दृष्ट्वा सेनासदाभरा ।
विस्मय परमं जन्तुः स्तुतिभिर्चाप्यपूजयन् ॥

तं नञ्जाता विधाता च लोकानां लोकभावनः ॥
तत्प्रसादात् ससुप्ते न गच्छेत् सामरं जयत ॥

सपूज्यमानश्चिदशौभेहात्मा
गन्धर्वैर्धैतु नदस्तु सर्वेशः ।

दीर्घैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो
महार्थैर्विचलितचकार ॥”)

पीताम्बर, पु, (पीत अम्बरं वक्ष्य यस्य ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ (यथा, विष्णुस्तोत्रे । २१ ।

“एतन्मातिष्ठदाजो जघनमतिघनादेनसो मान-
नीयः ।

सातब्धेनैव चेतोविविधमवतरत पातु पीता-
म्बरस्य ॥”)

श्लेषः । इति मेदिनी । दे, २८३ ॥ पीतवर्ण-
युक्ते त्रि । हरिद्राभवचने, क्ली । (यथा,—

“पीताम्बरधरं सखी वामाङ्गाविभूषितम् ॥”
इति पुराणम् ॥)

पीताम्बा [न्] पुं, (पीत अम्बा ।) पुष्पराग-
मणिः । इति राजनिघण्टु ॥ (विवृतिरस्य पुष्प
रागशब्दे ज्ञातव्या)

पीति, पु, (पिबतीति । पा + क्तिप् ॥ “सुमास्या-
मापेति ॥” ६ । ४ । ६६ । इतीलम् ।) घोटकः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥

पीति, क्ली (पा + भावे क्तिन् ।) पानम् । इति
मेदिनी । ते, ३३ ॥ (पीयतेऽनयेति । करणे
क्तिन्) शुष्का । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पीतिका, क्ली, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । ठन् ।)
हरिद्रा । इति रत्नमाला । दारुहरिद्रा । इति
राजनिघण्टु ॥ खण्डयूथी । इति जटाधरः ॥

पीती [न्] पु, (पीत पानं प्राप्नुय्येनास्यत्येति ।
इति ।) पीतिः । घोटकः । इत्यमरटीकाया
रायसुज्जट ॥

पीतु पु (पिबति रसादीनि । पा + “प क्तिच्”
उणां १ । ७१ । इति क्तुन् । स च कित । कित्वात्
इलम् ।) कृष्यं । अग्निः । इत्युणादिकोषः ।

यथपति । इति सविप्रसारोऽष्टाद्विंशति ॥
पीथ क्ली, (पीथते इति । पा + “पातुतुदीति ॥”
उणां २ । ७ । इति थक् ।) जलम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ घृतम् । इत्युणादिकोषः ॥ (पिबति
रसादीनि । पा + कर्त्तरि थक् ।) कृष्यं ।

अग्निः । कालः । इति विकारकशेषः ॥

पीथि, पुं (पीति + घृषोदरादित्वात् तस्य थः ।)
पीतिः । घोटकः । इत्यमरटीकायां खामी ॥

पीनं त्रि, (ओ प्या वी उ ह्रस्वौ + क्तः । “ओदि-
तश्च ॥” ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) खूलः ।
इत्यमरः । २ । १ । ६१ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ५ । ६१ ।

“वक्षःस्थलमुने मम सुखमुपधातुं न मौलि
मालभसे ।

पीनोत्तुङ्गस्तनमरदूरीभूत रतश्चानौ ॥”)

पीनस पु (पीन स्थूलमपि जनं स्थिति नाशय-
तीति । खो + क ।) नाविकारोगविशेषः ।

पीनास इति भाषा । ततपण्याय । प्रतिज्ञाय
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ अपीनस ३

प्रतिज्ञा ४ । इति भरतः ॥ नाविकामयः ५ ।
इति शब्दरत्नावली । तस्य निदानं यथा,—

“आनकृते यस्य विशुष्यते च
प्रक्रियते घृष्यति चैव नासा ।

न वेति यो गन्धरसांश्च जन्तु-
र्जुष्टं अवस्थितं खलु पीनसेन

तच्चानिर्लङ्घ्यं भव विकार
ज्ज्यात प्रतिज्ञायसमानलिङ्गम् ॥”

इति माधवकरः ॥

आसपीनसलक्षणं यथा,—

“शिरोगुल्फमरुचिर्नासावस्तुखरः ।
क्षामं ह्रीवति चाभौक्ष्यमासपीनसलक्षणम् ॥”

पक्षपीनसलक्षणं यथा—
“आमलिङ्गान्वितं श्लेष्मा घनं खेपु निमज्जातः ।

खरवक्त्रविशुद्धिश्च पक्षपीनसलक्षणम् ॥” ॥

तस्यैवधानि यथा—
“सर्वेषु सर्वकालं पीनसरो गेयं ज्ञातमात्रेण ।

मदिव गच्छेन्न दग्धा भक्ष्यते नरः सुखं लभते ॥”

पीनसी

कटफल पीनकर इङ्गी योय भासच कारवी ।
 एषा चूर्णे कषाय वा दद्यादात्रकजे रसे ॥
 पीनसे खरमेदे च नासास्त्रावे हलीमके ।
 सन्निपाते कषे वाते कासे चासे च ग्रन्थते ॥२॥
 योयचिन्नकतालीश्रतिनिडीकाकमेतसम् ।
 सचयाणाजितुल्याश्रमेलावकपत्रपादिकम् ॥
 थावादिकमिदं चूयं पुराणगुडमिश्रितम् ।
 पीनसन्वासकासन्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥ ३ ॥
 इति भावप्रकाशः ॥*॥
 “पिप्पलीनिफलाचूर्णे मधुसैन्धवसंयुतम् ।
 सर्वरोगज्वरश्वासशोषपीनसहृद्भवेत् ॥”
 इति गारुड १८८ अध्यायः ॥
 (अथ चिकित्सान्तरं यथा,—
 “वातात सकाशवैख्यं सञ्चार पीनसे द्रुतम् ।
 पिवेत्रसं पयस्योयं क्षैदिकं धूममेव वा ॥”
 “दशमूलस्य निष्काये राक्षाभयुककल्कवत् ।
 सिद्धं चसैन्धवं तैलं दशमूलो गुणा द्रुतम् ।
 क्षिप्रस्थस्यापनेदोषं निहरेद्वातपीनसे ।
 क्षिप्रस्थान्त्रोष्णं सन्ध्यां गन्ध्यादीनां रसेर्हितम् ।
 उष्णाम्बुना स्नानपाननिवातोष्णप्रतिशयः ।
 चिन्तायायामवाकषेष्टायावायविरतो भवेत् ।
 पेते सपिं पिवेत् सिद्धं इङ्गवेरद्रुतमयम् ॥
 पाचनार्थं पिवेत् पक्वं कार्यं कृद्वातिरेचनम् ।
 पाठाद्विरणनौकृत्वापिप्पलीजातिपक्वम् ।
 दन्तधा च साधितं तैलं नखं सम्पन्नपीनसे ।
 पूयासे रक्तपित्तघ्ना कषायो ज्वरघ्ना च ॥
 पाकदाहादावच्छेदं शीता लेपा ससेचना ।
 श्रेयनस्थोपचाराश्च कषायस्याद्रुतिका ॥”
 “गौरवारीचकैश्चादौ लङ्घनं कफपीनसे ।
 खेदा सेकाश्च पाकार्थं क्षिप्ते शिरसि सपिषा ॥
 लघुनं सुप्तचूर्णेन बाधचारसमायुतम् ।
 देयं कफघ्नं वसनसुतुल्लिङ्गद्वये हितम् ॥
 अपीनसे पूतिनखे प्राणसावककृके ।
 चूमं श्लोथवपौडुश्च कटुभिः कफपीनसे ॥
 मनः शिला वक्त्राद्योष विङ्गुः शङ्खुः शुभगुलुः ।
 चूर्णोऽत्रैयं प्रथमं कटुभिः फलेक्षया ॥”
 “क्षिप्रस्थं व्याहृते वेगे हृद्गन्धं कफपीनसे ।
 वसनोयद्रुतचौरितिलमाषमवाशुभिः ॥”
 “सर्वजित् पीनसे दुष्टे कायं शोषे च शोफजित् ।
 चारोऽर्जुदाधिसंक्षिप्तं क्रिया सर्वज्वरेण च ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥
 “सर्वं एष प्रतिघ्नाया नरस्याप्रतिकारिणः ।
 काशेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः ।
 वाधियमान्धमन्त्राण चोराश्च जयनामयात् ।
 कावाभिरादशोषाश्च दृष्ट्वा कृन्वन्ति पीनसाः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे चतुर्विंशेऽध्याये वृद्धतेनोक्तम् ॥
 पीनसा, स्त्री, (पीनं स्वतीति । पी+क । उप ।)
 कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटीशब्दे-
 २४ गुणादयो ज्ञातया ॥)
 पीनसी, [न] जि, पीनसरीणी । पीनसशब्दाद्
 स्त्रीर्धे इन्द्रप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
 तन्त्रे २४ अध्याये ।

“विशङ्कने पाचनरीपनीये-

रपाचरेत् पीनसि यथावत् ।

बहुभ्रवेवातकफोपहृष्ट

प्रच्छेदेयेत् पीनसि वयं स्मम् ॥”)

पीनोप्री, स्त्री, (पीनं खूलनमोऽस्या । “बहु
 ग्रीहेरुधसो डीवः ॥” ४।१।२५ । इति डीवः ।
 “उधसोऽनङ्गः ॥” ५।४।१२१ । इति उधो-
 २नस्य बहुग्रीहेरनङ्गादेशः ।) पीवरस्त्री
 गौ । इत्यमरः । २।६।७१ ।

पीपरि पुं, (अपि पिपर्तीति । पू+इत् । अपि
 रक्षोपः । दीर्घश्च ।) इच्छन्श्च । इति राज-
 निघण्टः ॥

पीय, प्रीयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां पर-
 सक-सेट ।) पीयूषं सौचधातुरयम् । इति
 दुर्गादासः ॥

पीयु पुं, (पिबतीति । पा+ “खरशकुपीयु-
 नीलकुलियुः ॥” उर्णा । १।३७ । इति कु ।
 निपातनात् युगागम इत्येव नान्तादेशः ।)
 कालः । रविः । चूकः । इति मेदिनी । ये, ३७ ॥
 काकः । इति सचिन्तारोणादित्तिः । (हिंसके
 प्रतिज्ञूये च जि । यथा, कर्त्तुदे । १।२७४।८ ।
 “भिन्नतपुरो न भिदो अदेवीर्नमो वधरदेवस्य
 पीयो ॥”

“पीयो प्रतिज्ञूयस्य दृजस्यः ॥” इति तज्ज्ञा-
 ययनः ॥)

पीयूषं, स्त्री, (पीयते इति । पीय सौचधातु+
 “पीयेरुधन् ॥” उर्णा । ४।७६ । इति कवन् ।)
 अण्डतम् । इत्यमरः । १।१।५१ । (यथा,
 काशीखर्कः । २६।४६ ।

“खरसन्तापशमनो खनि पीयूषपाचसाम् ॥”
 दुग्धम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “प्राणीय कमनाशनं अमहरं कृच्छ्रापिपासापहं
 तन्नाच्छेदिविषम्वहृद्भनकरं निम्नाहरं तर्पणम् ।
 हृद्यं गुप्तरचं स्रजौकेशमकं निम्नं हितं शीतलं
 लज्जच्छं रसकारणं निगते पीयूषवन्नी-
 विनम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 पीयूषं पुं, स्त्री, (पीय+ऊयन् ।) अभिनव पयः ।
 नवप्रकृताया मोः सप्तदिनाभ्यन्तरीयदुग्धम् ।
 इत्यमरभरतौ ॥

“अथ पीयूषपेयूषे नवं सप्तदिनावधि ॥”
 इति शब्दार्थः ॥

“आसन्नरात्रप्रभवं चौरं पेयूषं उच्यते ॥”
 इति चारावली ॥

पीयूषमञ्जा, [स] पुं, (पीयूषमन्तमयं मञ्जु
 किरणं यस्य । यद्वा पीयूषमिव मञ्जो यस्य ।)
 चक्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

पीयूषरवि पुं (पीयूषं पीयूषमयी रुचिस्तुल्य
 यस्य ।) चक्रः । इति हज्जायुषः ॥ (पीयूषे
 अन्धते रुचिर्यस्य ।) अन्धतप्रियश्च ॥

पीक, रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां पर-
 अक-सेट ।) दीर्घः । रोधं क्रियानिरोधः,

पीवरः

जङ्गीभाव इत्यर्थः । पीलति पशुः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

पीलकः, पुं, (पीलति क्लभातीति । पील+कल ।)
 पिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ (कायस्थानां
 पङ्क्तिकरविशेषः । यथा, वङ्गजकुलाचार्य-
 कारिकायाम् ।

“आदिता विद्यागुप्ताश्च खिलश्च पीलकस्तथा ॥”
 पीलुः, पुं, (पीलति प्रतिष्ठमातीति । पील+
 “न्धगयादयश्च ॥” उर्णा । १।३७ । इति कु ।)

प्रच्छनम् । परमायुः । मतङ्गजः । अस्थि-
 खण्डः । तालकाण्डः । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥

बाणः । क्षमिः । इति धरणिः ॥ कोङ्कणादि-
 देशे प्रचिद्धः फलवृक्षविशेषः । पील इति
 भाषा । ततपण्याय । गुडफल २ असी ३ ।

इत्यमरः । २।४।२८ ॥ शीतसह ४ धानी ५
 विरेचन ६ कलशाखी ७ श्याम ८ करभ-
 वल्लभ ९ ॥ (यथा, महाभारते । २।५।४ ।

“उद्धवामीक्षिप्रतश्च पुष्टा पीलुशमीकृदे ॥”
 अथ फलगुणाः । श्लेष्मावायुगुल्लनाशिलम् ।
 पित्तक्षतम् । भेदकत्वम् । यत् खादुः तिक्तं
 तत् तालुष्यं त्रिदोषहरत्वञ्च । इति राज-
 निघण्टः ॥

पीलुनी, स्त्री, (पील+बाहुलकात् उन् । गौरा-
 दिलात् डीवः ।) कृन्वा । इति रत्नमाला ॥

पीलुपत्रं, पुं, (पीलुवृक्षं पत्रमस्य ।) मोरटा-
 कता । इति राजनिघण्टः ॥

पीलुपर्णी, स्त्री (पीलोरिव पर्णान्यस्या । यद्वा,
 पीलुवृक्षाणि पर्णान्यस्याः । “पाककार्थं पर्णपुष्प-
 फलमूलवाजोत्तरपद्माश्च ॥” ४।१।६४ । इति
 डीवः ।) कृन्वा । विम्विका । ओषधिभेदः । इति
 मेदिनी । ये, १ ३ ॥

पीव, स्त्री, (पीयते इति । पीय सौचधातु+
 “पीयेरुधन् ॥” उर्णा । ४।७६ । इति कवन् ।)
 इति दुर्गादासः ॥

पीव, [न] जि, (व्यायते इति । प्येड वृद्धां+
 “ध्यायो सम्प्रसारणश्च ॥” उर्णा । ४।११४ ।
 इति कृतिप सम्प्रसारणश्च । “हलः । ६।४।२ ।
 इति दीर्घः ।) खूलम् । इत्यमरः । १।१।६१ ॥
 (यथा, भागवते । ६।१६।६ ।

“पीवानं यस्मिन् प्रेष्ठ मीढांश्च यामकोविदम् ।
 स एकोऽनष्टवृक्षाणां वङ्गीनां रतिवर्धनः ॥”

पीवरः, जि, (व्यायते वर्धते इति । प्येड्+
 “क्षित्तरश्मत्तरधीवरपीवरमीवरपीवरतीवर
 नीवरगङ्गरकटुरसंयदरा ॥” उर्णा । ३।१ ।

ज्वरश्च । सम्प्रसारणं दीर्घश्च ।) उपचिता-
 वयसः । मोटा इति भाषा । तत्पण्याय ।
 पीन २ पीवा ३ खूल ४ । इत्यमरः । १।१।६१ ॥

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३२० ।
 “भयपिहितं बालायां पीवरश्चरद्भयं करोति ॥
 नित्रायां प्रेमाज्ञं पश्यति निश्चयश्च निश्चयः ॥”

पुं, ताम्रसमन्तररीयसप्तर्षिभेदः । यथा, मार्क-
 ण्डेयः । ७४ । ५६ ।

“ओतिधामा पृथु कायश्चैत्रोऽविवलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा नञ्चन् । सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥”
पीवरस्तनी, स्त्री, (पीवरौ स्त्री स्तनी यस्या ।
“स्त्राङ्गोपसम्पन्नादिति । ” ४।१।५३। इति
टीव ।) पीनोष्ठी । इत्यमरः । २।१।७१॥ स्थूल-
स्तनयुक्ता नारी ॥ (यथा, भारवौ । ८।१६ ।

“अपोहिषु लोचनतो मुखानिजे-
रपारयन्त किञ्च पुंश्चल रज ।
प्रयोधरेणोरसि काचिदुन्मना
प्रियङ्गवाचोन्नतपीवरस्तनी ॥”)

पीवा, [न] पु, (प्यायते इति । यै ङ ह्रौ +
“ध्यायो सम्प्रसारणम् । ” उणा ४।१४ ।
इति कनिष सम्प्रसारणम् । “ङ्ण । ” ६।४।
२ । इति टीव ।) वलवान् । वायु । इति
सन्धिप्रसारोणादिति ।

पीवा, स्त्री, (पीयते इति । पी ङ य पाने + बाहु
लकात् व । ततश्चाप ।) उदकम् । इति सन्धिप्र-
सारोणादिति ।

पीवरा स्त्री, (पीवर + टाप् ।) अश्वगन्वा ।
श्रुतावरौ । इति राजनिर्घण्ट । स्त्रुला च ॥
पीवरी, स्त्री, (प्यायते इति । यै + ञरच् । सम्प्र-
सारण टीव डीप च ।) श्रुतस्त्री । इति रज
भाषा ॥ शालपत्री । इति भावप्रकाशे । १।१२॥
तख्यौ । गौ । इति सन्धिप्रसारोणादिति ।
(बह्विवदनामकपितृणा मानसौकन्यानामन्व
तमा । सा तु शुक्रदेवस्य पत्नी । यथा, हरि-
वर्षे । २८ । ४६—५२ ।

“एतेषां मानसी कन्धा पिबरी नाम विश्रुता ।
योगा च योगिपत्नी च योगिमाता तथैव च ॥
भवित्री ह्यापर प्राप्य युग धर्मेष्टता वरा ।
पराशरकुलोद्भूत शुक्रो नाम महातपा ॥
भविष्यति युगे तस्मिन् महायोगी दिगर्षम ।
आसादरण्या सम्भूतो विष्णुमाभिरिवोष्णन् ॥
स तस्मां पितृकन्यायां पीवरीं जनयिष्यति ।
कृच्छं गौर प्रभुं शम्भुं कर्त्तुं कन्यां तथैव च ॥”)

पुंश्चल, स्त्री (पुंसो लिङ्ग पिङ्गम् ।) पुंश्चिङ्गम् ।
शिव । (यथा महाभारते । ५।१२४।६ ।
“किञ्चित् कालान्तर दास्ये पुंश्चलं खमिदं तव ।
आगन्तव्य त्वया काले सत्यश्चैव वदस्व मे ॥”)
श्रद्धावाचकतायाम् पुं । इति कुमरः । (पुंसो
लिङ्गमस्येति । पुंश्चलविशिष्टे, चि । यथा, महा-
भारते । ६।५८।५७ ।

“पुंश्चला इव नार्यस्तु स्त्रीलिङ्गा पुंश्चलमिवन् ।
दुर्व्योघने तदा राजन् । पतिते तनये तव ॥”)
पुंश्च, पुं, (पुमानिव वर्धतेति । वृध + क ।) गन्ध-
वधिक । इति श्रद्धाभाषा । कुं चा इति भाषा ॥
(पुमान् गौ ।) पुगवश्च ॥

पुंश्चल पु, (पुंश्चलीव । उपचारात् पुंश्चम् ।)
अभिचारी । यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
“जलाटोपक्षतास्त्रिको रेखा” स्त्रु श्रुतवर्षिणाम् ।
वृषलं स्त्राक्षतस्त्रिभिरायु पञ्चनवत्यथ ॥
अरेखेयायुर्नैतविच्छिन्नाभिश्च पुंश्चला ॥”

पुंश्चली, स्त्री (पुंसो भर्तुं सकाशात् चलति पुरुषा
न्तर गच्छतीति । चल + अच् । गौरादित्वात्
टीव ।) अचती । इत्यमरः । २।१।११॥ अस्था
अमरोक्तपथाय कुलटाग्रन्दे लिखित । तद्वति
रिक्तपथायो यथा, वृष्टा १ वृष्टा २ धर्षिता ३ ।
इति श्रद्धरत्नावली ॥ लङ्का ४ निश्चाचरी ५
नपारका ६ । इति जटाधरः ॥ तस्याश्चरित्र-
दोषादि यथा,—

“अहो । को वेद स्रवने दुर्ज्ञेय पुंश्चलीमन ।
पुंश्चलां यो हि विवस्वतो विधिना स विडम्बित ।
वडिक्कृतश्च यथासा धर्मेण खड्गलेन च ॥
वाञ्छित नूतन प्राप्य विनश्यति पुरातनम् ।
सदा खलमेसाध्या सा को वा तस्या प्रियो-

२प्रियः ॥

देवे कर्मणि प्रेने च पुंश्चले ब्रह्मैव भक्तारि ।
दास्य पुंश्चलीचिन्त सदा शृङ्गारकर्मणि ॥
प्राणाधिक रतिश्च सान्द्रतद्वया हि पुंश्चली ।
रत्नप्रद रत्नविज्ञ विषद्वया हि पश्यति ॥
सर्वेषां स्थलमस्यैव पुंश्चलीनां न कुत्रचित् ।
दास्य पुंश्चलीजातिनरजातिभ्य एव च ॥
निष्कृति कर्मभोग्यान्ते सर्वेषामस्ति निश्चितम् ।
न पुंश्चलीनां विप्रैश्च । यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
अन्यासां कामिनीनाश्च कौट हन्तुश्च वा दया ।
सा नास्ति पुंश्चलीनाम् कान्त हन्तु पुरातनम् ॥
रतिश्च नूतन प्राप्य विषतुल्य पुरातनम् ।
कान्त दृष्टा हिनस्त्वैव सोपायेनावलीकया ॥३॥
पृथिवां यानि पापानि पुंश्चलोन्नेव भारते ।
तिष्ठन्ति ताभ्यो न परा पापिष्टा सन्ति केचन ॥

पुंश्चलीपरिपकाश्च सर्वपातकमिश्रितम् ।
देवे कर्मणि प्रेने च देव न च तथा जलम् ॥
अन्न विष्टा पयो मूत्र पुंश्चलीनाश्च निश्चितम् ।
हत्वा पितृभ्यो देवेभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत् ॥
श्रुतवर्षे कालसूत्रे पञ्चद्वेव सुदारणे ।
घोरात्नकारे क्रमयन्त दृष्टान्ति दिवागिणम् ॥
पुंश्चलमन्त्र यो मुञ्चते देवाद्यदि नराधम ।
सप्तलज्जस्त पुण्य तस्य नश्यति निश्चितम् ॥
आयु श्रीयशसां हानिरिह लोके परच च ।
तस्याद्वयताद्रक्षणीय पाकपात्र कलत्रकम् ॥
पुंश्चलीदर्शने पुण्य यात्रासिद्धिर्भवेद्भुवम् ।
अशर्णे च महापाप तीर्थक्षानादिमुध्यति ॥
ज्ञान दान ब्रह्मचैव अपञ्च देवपूजनम् ।
निष्कल पुंश्चलीनाश्च भारते जीवन् वृथा ॥”

उपस्थितसकामपुंश्चलीत्यागे दोषो यथा —
“रहस्युपस्थिता कामात् पुंश्चलीचैष्यतेन्द्रिय ।
परित्यजेद्धर्मभयादधर्माज्ञरक व्रजेत् ॥”
सर्वदेव तस्यास्तपस्विताम्यल गृहितलक्ष यथा,
“उपस्थिता च या योविद्वान्नाया ररगिणामपि ।
श्रुतौ श्रुतमिति व्याख्या सर्वदेव तपस्विनाम् ॥
अहो सर्वे परित्याख्या पुंश्चली च विशेषत ।
धनाय प्राणयशसां नाशिनो दुःखदायिनी ॥
खकार्यतत्परा श्रुतत् परकार्यविवातिनी ।
निहुरा नरजातिभ्य सर्वपापहीनरूपिणी ॥

विदुर्हीमिर्जले रेखा लोमान्मैत्रौ यथा भवेत् ।
परमोहादयथा सम्यत कुलटाग्रमतत्परम् ॥
सर्वेभ्यो हिमजन्तुभ्यो विपद्भीजा सदैव सा ।
यो विवस्वता सन्द्रो विपत्तस्य पदे पदे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डे । २३ । २४ ।
३२ अध्याया ॥

पुंश्चिङ्ग स्त्री, (पुंस पुरुषस्य पिङ्गम् ।) शिवः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २७४ ।

पुंस, क मर्ह । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां पर
सक-सेट ।) ओष्ठवर्गश्रेयोपध । सयोगादु-
स्वार । तन किपि पुंसोऽसुहृत्तावित्यसुडि पुमान् ।
महोऽभिमानम् । क, पुंसवति खल राजा ।
इति दुर्गादाचः ॥

पुंसवन स्त्री, (पुमांसमिव रुते वलप्रदानेन पुरुष-
वत जनयत्यनेनेति । रु + करणे ल्युट् ।) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४॥ (पुमांस रुतेऽने-
नेति । रु ङ क + करणे ल्युट् ।) सस्कार-
विशेषः । इति त्रिकाशेषः ॥ (यथा, रघु-
वर्षे । ३ । १ ।

“यथाक्रम पुंसवनादिका क्रिया
धृतेश्च धीर सङ्गशीर्यवण स ॥”)
अस्येतिकर्तव्यता यथा । “गर्भस्य दृतीयमासो
प्रक्रमे यच्छुद्धदिन तस्मिन् पति कृतनिव्यक्रिय
कृतद्विज्याह चन्द्रनामानमभि सस्याये विष्-
याचनपानां कुशुकिां समाप्य क्षतक्षानां
बधूमन्त्रे पश्चिमायां दिशि रुद्रचिन्तत कुशेष्ट
प्रादुहस्तसुपवेश्य प्रकृतकामारम्भे प्रादेश-
प्रमाणां वृताक्तां समिधं तूष्णीमसौ जुवा
महावाङ्मतिहोमं कुर्यात् । यथा । प्रजापति-
र्ह विर्मायन्ती हन्तोऽभिर्देवता महावाङ्मति-
होमे विनियोग ॐ भूँ स्वाहा । प्रजापति-
र्ह विरुद्धिक हन्तो वायुर्देवता महावाङ्मति-
होमे विनियोग ॐ भुव स्वाहा । प्रजापति-
र्ह विरुद्धुप हन्त सूर्यो देवता महावाङ्मति-
होमे विनियोग ॐ ख स्वाहा । तत पति-
गत्याय बधूपृष्ठदेशे स्थितो बधूदन्विषखन्व
स्रुष्टा अवतीर्येन दक्षिणहस्तेन अववहित
बधूनामिदं स्मृशन् अपति । प्रजापतिर्ह वि-
रुद्धुप हन्तो मित्रावब्रह्माग्निवायवो देवता
पुंसवने विनियोग ।

ॐ पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावग्निनाइमौ ।
पुमानविष्णु वायुश्च पुमान् गभस्तपोदरे ॥

इत्येक पुंसवनम् ॥ ३ ॥

अपरपुंसवनकर्माधेश वटवृक्षस्य पूर्वोपर
शाखायां पञ्चयुगलशालिनैः कृमिभिरनुपहृतां
वटशृङ्गां यवानां माषाणां वा त्रिभिस्त्रिभि-
गुंठकैः सप्त वारान् सप्तभिर्मन्त्रैः क्रीणीयात् ।
सप्तानां मन्त्राणां दद्यात् साधारणा । प्रजा
पतिर्ह वि सोमवत्खवसुरद्रादित्यमरुद्विष्ये
देवा देवता अयोधशृङ्गापरिक्रयणे विनियोग
ॐ यद्यवि सौम्यो सोमायला राज्ञे भरिक्नी-
यामि । इति शुक्लकन्येय एक क्रयणम् ॥ १ ॥

पुंसव

ॐ यद्यसि वारुणी वरुणायत्वा रात्रौ परि
क्रीणामि । इति गुडकचयेण द्वितीय क्रय
धम् ॥ २ ॥ ३० यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकचयेण तृतीय क्रय
धम् ॥ ३ ॥ ४० यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकचयेण चतुर्थ क्रयधम् ॥ ४ ॥
ॐ यद्यसि ऋग्भिर्ऋग्भिर्वा आदिहो-यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकचयेण पञ्चम क्रयधम् ॥ ५ ॥
ॐ यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रीणामि ।
इति गुडकचयेण षष्ठ क्रयधम् ॥ ६ ॥ ॐ यद्यसि
विश्वेभ्यो देवभ्यो विश्वेभ्यो देवभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकचयेण सप्तम क्रय
धम् ॥ ७ ॥ ततः क्रीतां वटशृङ्गा अनेन मन्त्रेण
हृत्वादाहरत । प्रजापतिर्हविरोधो देवता
न्यग्रोधशृङ्गाच्छेदने विनियोगः । ॐ ओषधय
सुमनसो भूत्वा अस्या वीर्य समाधत्त इय कम्म
करिष्यति । ततस्मां हृत्वावेष्टितामनारीक्षेयानीय
अन्तरीक्षे स्थापयेत् । ततः कृतशोभननाम्नो
ऋक्षेत्तरत प्रचालितशिकायां ब्रह्मचारी गभ-
वती वा सुतस्त्राध्यायहीनो वा नाकाय प्राडसुख
आचारतो नीहारजलेन अनादृतलोष्टेन पुन
पुन पंचयेत् । ततोऽभ्ये पश्चिमत उत्तरायण्य
कुशेष्ट पश्चिमाभिमुखीं बधू पूर्वदिगान्तमस्तकां
कृत्वा ततःपृष्ठदेशे स्थितं प्रतिदक्षिणपाशे
रज्जुष्ठानामिकाभ्यां बस्त्रबद्धां पवितवटशृङ्गां
गृह्णत्वा गर्भेयत्वा दक्षिणनासाविबदे शृङ्गारस्य
निक्षिपति । प्रजापतिर्हविरनुष्टुप हन्तो
ऋक्षेत्तरतयो देवता न्यग्रोधशृङ्गारस्य
हाने विनियोगः ।
ॐ पुमानसि पुमानिह पुमान् देवो हृदस्यति ।
पुमाव पुन विन्दस्व त पुमाननुजायताम् ॥
ततो महायाहुतिहोमं कृत्वा तूर्ण्यै प्रादेश
प्रमाया हृतास्ता समिधमभौ कृत्वा प्रजत कर्मे
समाप्य उदीर्य शास्त्रायनहीमादिवामदेव्य-
गानान्त कर्मे कृत्वा कर्मेकारयित्वाऋक्षाय
दक्षिणा दद्यादिति पुसवनम् ॥ इति दशकम्म
पञ्चतो भवदेवभट्ट ॥ ॥ अथ पुसवनीकृतवारा ।
रविमङ्गलदृष्टयतय । नक्षत्राणि । पूर्वभाषा
शराषाद्रापूर्वभाषपदुत्तरभाषपदुपुष्यपुनर्वसु-
अजानादेवतीक्ष्णाश्रवणाश्रवणशिरसः । तिथयः ।
गन्दा भद्रा । जयानि । कुम्भविहङ्गुमीन
मिथुनानि । स्त्रियाश्चन्द्रादिशुक्लैश्च दशयोगभङ्ग
विष्टिभद्राचन्द्रादिसुक्लैश्च दशयोगभङ्ग
दिनावधिलक्ष्मीमासं कथयम् । इति ज्योति
षम् ॥ ॥ स्त्रीकर्तव्यव्रतविशेषः । यथा,—
श्रीराजोवाच ।
“व्रत पुसवनं जज्ञान् । भवता यदुदीरितम् ।
तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णु प्रसीदति ॥
श्रीशुक उवाच ।
शुक्ले मार्गशिरे पक्षे यावद्विष्णुर्ननुद्यया ।
आरमेत व्रतमिदं सर्वकामिकमादित ॥
निशम्य सत्यतां जन्म ब्राह्मणाननुमन्त्रा च ।

१६२

पुसव

कृत्वा शुक्रदती शुक्ले वशीतालकृताम्बरे ।
पूजयेत् प्रातराश्रात प्राक् भगवन्तं श्रिया सह ॥
अल ते निरपेक्षाय पूजकाम । नमोऽस्तु ते ।
महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ॥
यथा त्वं कृपया धृत्वा तेजसा महिमौजसा ।
कुट इष्टगुणैः सर्वैस्ततोऽसि भगवान् प्रभु ॥
विष्णुपति । महाभागे महापुरुषलक्षणे ।
प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महासुभावाय
महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्जलि
सुपहरामीति । अनेनाहरहर्म्मन्त्रेण विष्णो
रावाहनाद्यपाशोपसर्जनं कृत्वा वासीपवीतं
भूषणान्वपुष्यधूपदीपोपहारार्द्रुपचारान् पुस-
मादितोपाहरेत् ।
हवि श्रेष्ठं जुहुयादनले द्वादशाहुती ।
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये
स्वाहेति ।
श्रिय विष्णुश्च वरदावाशिवा प्रभवावभौ ।
भक्त्या सपूजयेन्निष्ठं यदीच्छेत् सर्वसम्पदम् ॥
प्रथमेष्टवद्भूमौ भक्तिप्रज्ञेयं चेतसा ।
दशवारं जपेन्मन्त्रं ततः स्तोत्रसुदीरयेत् ॥
युवान् विश्वस्य विभूजगतं कारणं परम् ।
इयं हि प्रकृतिः कृत्वा मायाशक्तिर्दुरत्यया ।
तस्या अधीश्वरः साक्षात् त्वमेव पुरुष परम् ॥
तत् सर्वं यद्वा इन्द्रियं क्रियेयं फलभुगभवान् ।
गुणव्यक्तिरियं देवी यज्ञको गुणभुगभवान् ॥
तत् हि सर्वं शरीरैश्चात्मा श्री शरीरेन्द्रियासवः ।
नामरूपं भगवती प्रलयखमपाश्रयः ॥
यथा युवां जलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ।
तथा म उत्तमस्तोकः सन्तु सत्त्वा महाशिवः ॥
इत्यभिष्टय वरदं श्रीनिवाच श्रिया सह ।
तन्निषायां पहरणं दत्त्वाचमनमर्चयेत् ॥
ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रज्ञेयं चेतसा ।
यज्ञोच्छिष्टमवश्रय पुनरभ्यर्चयेद्द्वारिम् ॥
पतिश्च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा ।
प्रियेस्तेस्तेरुपनमेत प्रेमशीलं स्वयं पति ॥
विभूतयारं सर्वकर्माणि पत्न्या उच्चावचानि च ।
कृतमेकतरेणापि दम्पत्योरुभयोरपि ॥
पत्न्यां कुर्याद्वर्णार्थां प्रतिरेतत समाहितः ।
विष्णोर्ब्रह्ममिदं विभक्तं विहृन्त्यात् कथञ्चन ॥
विप्रान् स्त्रियो वीरवतीं जगन्मन्त्रिणमख्ये ।
व्यर्चयेद्दशरहभक्त्या देवं नियममास्थिता ॥
उदास्य देवं स्वे ध्यान्ति तन्निवेदितमग्रतः ।
अद्यादात्मविशुद्धार्थं सर्वकामसन्दृष्टये ॥
एतेन पूजाविधिना मासान् द्वादशहयनम् ।
नीलाधोपरमेत सार्धं कार्तिके चरमेष्टुहनि ॥
श्वेभूतेऽप उपसृष्ट्य कृष्णमभ्यर्च्य पूर्ववत् ।
पयःधतनं जुहुयाच्चरणा सह सपिपा ।
पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुती पति ॥
आश्विन शिरसादाय द्विजे प्रीते समीरिता ।
प्रणम्य शिरसा भक्त्या भुङ्क्षीत तदनुज्ञया ॥
आचार्यमग्रतः भत्वा वागयत सह बन्धुभिः ।

पुष्कश

दद्यात् पत्नेः चरो श्रेष्ठं सुप्रजस्व सुचौभगम् ॥
एतच्चरित्वा विधिवद्भूतं विभो
रभौष्ठिताथ लभते पुमानिह ।
स्त्रीं चेतदास्याय लभता सौभग
श्रियं प्रजा जीवपति यशो गृहम् ॥
कन्या च विन्देत समग्रलक्षण
पतिं त्ववौरा हृतकिल्बिषाङ्गतिम् ।
श्वतप्रजा जीवसुता घनेश्वरी
सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्रियम् ॥
विन्देद्विरूपा विरुजा विसृचते
य आमथावौन्द्रियकल्पादेहम् ।
एतत् पठन्मनुदये च कर्मे
खनन्तदपि पिष्टदेवतानाम् ॥
तुष्टा प्रयच्छन्ति समस्तकामान्
होमावसाने हृतमुक्तं श्रीहरिश्च ।
राजकल्हन्तरता जन्मपुण्य
दितेर्ब्रतत्वाभिहितं महत्ते ॥”
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे पुसवव्रतकथन १८
अध्यायः ॥ (पुसव कथ्यते इति । कर्मेणि कुट ।
गर्भे । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते ।
५ । २४ । १५ । “यस्मिन् प्रविष्टोऽसुरवधूनां प्राय
पुसवनानि भयादेव स्रवन्ति पतन्ति च ॥” ॥
पुष्कोत्पादके चि । यथा, भागवते । ६ । १२ ।
“पद्मं कृत्वा कर्मेदं पीतं पुसवनं जलम् ॥”
तथा च तत्रैव । ४ । १२ । २७—२८ ।
“स विप्राधुमवो राजा गृहीत्वाज्जनिनौदनम् ।
अवधाय सुदा युक्तं प्रादात् पत्न्या उदारधी ॥
सा ततः पुसवनं राज्ञी प्राश्य वै पत्युदादधे ।
गर्भे कालं उपावृत्ते कुमारं सुवृत्ते प्रजा ॥”)
पुष्कोक्तिः, पु, (पुमान् कोक्तिः ।) पुरुषपिक-
पक्षौ । पुमसुशब्देन कोक्तिशब्दस्य कर्मेधारय
समाप्ते तस्यान्तर्लोपे पुस सन्निति मल्लं सनि
कृते मल्लादुत्पत्तेरित्यत्र । इति सुश्वनीष
आकरयम् ॥ (यथा, कुमारः । २ । २२ ।
“तूतापुरास्तादकषायकश्च
पुष्कोक्तिको यन्मधुरं शुक्लम् ॥”)
पुस, ज्ञी, (पुस पुरुषस्य भावः । पुमसु + ल ।)
शुक्लम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २६३ । पुरुष
त्वचः । (यथा, माकख्ये । ५० । १२ ।
“सौम्यसौम्यैस्तथा शान्ते पुस स्त्रीलक्षं स
प्रभु ।
विभेदं बहुधा देवं पुरुषेरेवैति स्मिते ॥”)
पुसविषयः पु, (पुसस्य शुक्लस्य विषयो यस्य ।)
भूतम् । इति राजनिघण्टुः ॥
पुष्कश, पु, (पुस कृतचित्तं कश्चित् मच्छतीति ।
कश्च गतौ + अच् ।) चण्डालः । इत्यमरः । २ ।
१ । २ । (यथा माकख्ये । १५ । १८ ।
“अकृतज्ञोऽधमः पुसां विसृक्तो नरकात्तरः ।
मतस्यस्तु वायसः कूर्मः पुष्कशो जायते ततः ॥”
स तु निवादात् शूद्रायां जातो जातिविशेषः ।
यथा मनु । ४ । ७६ ।
“न सर्वेषां पतितो नैवाकाकेन पुष्कशे ॥”)

पुच्छटि

पुच्छ पु, (पुच्छ कुतचित कसतीति । कस गतौ + अच् ।) चण्डाल । इत्यमरटीकाया भरत ॥
पुच्छ, पु, (एक कुतचित कसतीति । कस गतौ + अच् ।) चण्डाल । (स तु निधानात् शूद्राया जात । यथा, मनु । १ । १८ ।

“जातो निधादात् शूद्राया जात्या भवति पुच्छसः ॥”)

अधमे, चि । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥

पुच्छसी, स्त्री, कालिका । नीली । इति मेदिनी शब्दरत्नावली ॥ (पुच्छस + जातौ ङीष् । पुच्छस स्त्रीजाति । यथा, मनु । १ । १८ ।

“चण्डालेन तु सोपाको मलमयसङ्गतिमान् । पुच्छस्या जायते पाप सदा सञ्जनगहित ॥”)

पुच्छ, पु, (पुमास खनतीति । खन + ड ।) काण्ड मूलम् । इत्यमर । ३ । ५ । १७ ॥ पुच्छल इति खानम् । (अङ्गनादिलान् कौबलिङ्गोऽपि ॥ यथा रघु । २ । २१ ।

“सक्ताङ्गुलि सायकपुच्छ एव चित्रापितारम्भ इवावतस्थे ॥”

मङ्गलाचार । इति हेमचन्द्रटीका ॥

पुञ्ज, पुं, स्त्री, (पुञ्ज + पृषोदरादिलात् साधु ।) समूह । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुञ्जल, पु, (पुञ्ज देहसमूह जाति आदत्ते इति । पुञ्ज + ला + क ।) आत्मा । इति भूरि-प्रयोग ॥

पुञ्जव, पु, (पुमान् गौ । “गोरतद्धितलुकि ।” ५ । ४ । ६२ । इति टच ।) वृष । (यथा हग्विशे । ७५ । ४१ ।

“भवता रक्षिता लोका गोलोकश्च महालयम् । यद्वय पुञ्जवे सार्द्धं बहुमं प्रसवेत्तथा ॥”)

औषधमेद । (पुमान् गोरिव मन्वजाद्याति-श्रयादिलुपमितसमास ।) उत्तरपदस्य श्रेष्ठ-वाचक । इति मेदिनी । वे ४४ ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । ३२ ।

“इति मतिरुपकल्पिता विप्रस्था

भगवति सात्त्वतपुञ्जवे विभूम्नि ॥”)

श्वभौषधम् । मञ्जु । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुच्छ, प्रसादे । इत्यमरटीकायां रायसुकुटुष्टव धातु ॥ (भा-पर-अक सेट ॥)

पुच्छ पु, स्त्री, (पुच्छतीति । पुच्छ प्रसादे + अच् ।) लाङ्गूलम् । इत्यमर । २ । ८ । ५ ॥ (यथा देवी भागवते । ५ । ७ । १६ ।

“खुरघातेस्तथा देवान् पुच्छस्य भमयेन च । स जवान रुषाविष्टो महिष परमाहुत ॥”)

पञ्चाङ्गागे पु । इति मेदिनी । छे, ५ ॥ (यथा महाभारते । ७ । ६ । २८ ।

“उक्ता ज्वलन्ती सगामे पुच्छेनाख्य सर्वश ॥”)

लोमवक्त्राङ्गुले कलापे च, स्त्री । इत्युणादिकोष ॥

पुच्छटि, स्त्री, (पुच्छ प्रसादे + भावे क्तिप् । पुच्छ प्रसाद अटतीति । अट गतौ + इन् ।) अङ्गुलि मोटनम् । इति चिकित्साशेष । आङ्गुलमट कान इति भाषा ॥

पुच्छदा स्त्री (पुच्छमिव ददातीति । दा + क ।) लक्ष्मणाकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुच्छी, [नृ] पु, (पुच्छोऽस्थस्येति । पुच्छ + इनि ।) अकैटव । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुक्कुट । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लाङ्गूलयुक्ते, चि ॥

पुञ्ज, पु, (पिञ्जते पिञ्जयतीति वा । पिञ्ज + अच् । पृषोदरादिलात् साधु ।) समूह ।

राशि । इत्यमर । २ । ५ । ४२ ॥ (यथा माकण्डे । ८ । ८२ ।

“यश्चीतपक्षिपुञ्जश्च श्वमाख्यैरलङ्कित ॥”)

पुट, क चूर्णे । भासि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर चूर्णे सक भासि अक सेट ।) क,

पोटयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादास ॥

पुट, न क ससर्गे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा पर सक-सेट ।) पुटयति पुष्य सृज्येण जन सञ्जनतीत्यथ । इति दुर्गादास ॥

पुट, शि श्लेधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा कुटा-पर-अक-सेट ।) शि, पुटति अष्टौत पुषोट ।

श्लेध सम्बन्धीभाव । इति दुर्गादास ॥

पुट, स्त्री, (पुटतीति । पुट सञ्धे + क ।) जाती-फलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ उपपद्योभावा-

पन्नसमुत्पत्त्यादिकपालद्वयकूपौषधपाकपात्रम् । धावादिमारण्योपयुक्तान् पटप्रकारानाह रस प्रदीपे ।

“लोहादेरपुनभावस्तदुत्पत्त्युत्पत्त्यात्ता । सलिषे तरुश्चापि तस्मिन्नि पुटान्नवेत ॥

गम्भीरे विस्तृते कुण्डे दिहस्ते चतुरस्रके । वनोपलसहस्रेण पूरिते पुटनौषधम् ॥

कोष्ठे सङ्घ प्रयत्नेन गोविष्टोपरि धारयेत । वनोपलसहस्रार्धे कोष्ठिकोपरि निक्षिपेत् ॥

वन्नि विनि क्षिपेत्तत्र महापुटमिति स्मृतम् ॥१॥ कोष्ठे नञ् । गोविष्टा गोइडा । इति महापुटम् ॥

सपाटहस्तमानेन कुण्डे निक्षिपे तथायते । वनोपलसहस्रेण पूर्यमध्ये विधारयेत् ॥

पुटनद्रव्यस्युक्ता कोष्ठिकां मुद्रिता मुखे । अधोऽङ्गानि करणानि अङ्गान्युपरि निक्षिपेत् ॥

एतन्नपुटं प्रोक्तं खातं सर्वपुटोत्तमम् ॥ हस्तचतुर्विधशङ्खुलप्रमाणं स सपाटं तेन

त्रिशदङ्गुलप्रमाणेनैव । अतएवोक्तम् । साधारणो नराङ्गुल्या त्रिशदङ्गुलको गज ॥

इति गजपुटम् ॥ २ ॥ अरतिमात्रके कुण्डे पुट वाराहस्यते ॥ ३ ॥

वितस्तिमात्रके खाते कथितं कौकुटं पुटम् । अरतिस्तु निष्कनिष्ठेन मुद्रिता इत्यमर ।

२ । ६ । ८६ ॥ नि स्तकनिष्ठया मुद्रितोपलक्षितो हस्तोऽरतिरित्यथ ।

षोडशाङ्गुलके खाते कस्याचित् कौकुटं पुटम् ॥४॥ यत पुटं दीयते खाते सृष्टसखेव नोपले ।

कपोतपुटमेतत्तु कथितं पुटपक्षिते ॥ ५ ॥ गोष्ठान्तर्गोखरसुखं युष्कचूर्णितमोमयम् ।

गोवरं तन समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥ षडङ्गुलमास्थितं यन्मोवरे दीयते पुटम् ॥

पुटपा

तत्रोवगपुटं प्रोक्तं भिषगाभ सतमसञ्जन ॥६॥ षडङ्गुलं तुपै पूर्णं मध्ये नञ् विधारयेत् ।

चिन्तामि सुद्रवेङ्गाण्डं तद्भाण्डं पुटस्यते ॥” ॥ इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भाग ॥

पुट, पु स्त्री (पुटतीति । पुट श्लेधे + क ।) अन्ध-खुर । इति शब्दरत्नावली ॥

पुट चि (पुट + क ।) आच्छादनम् । पञ्चादि-रक्षित पुष्याद्याधार । यथा, रघु । २ । ६५ ।

‘दग्धा पय पत्रपुटे मदीय पुत्रोपसुडचुति तमादिदेश ॥’

(यथा च मनो । ६ । २८ । “यामादाहृत्वा वासीयादृष्टौ यासान् वने वसन् ।

प्रतिपद्य पुटेनैव पाणिना सकलेन वा ॥’)

मिथ सञ्जेय । इति सुकुट ॥ इत्यमरटीकायां भरत ॥

पुटक स्त्री, (पुटवत कायतीति । कौ + क ।) पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थायै कप्रत्यये पुटशब्दादर्थोऽप्यत्र ॥

पुटकन्द, पु, (पुटमिव कन्दो यस्य ।) कोलकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुटकिनी स्त्री, (पुटकानि सन्त्यजेति । पुटक + “पुष्करादिभ्यो ङेष् ।” ५ । २ । १३५ । इति

इनि । स्त्रियां ङीप् ।) पद्मिनी । पद्मयुक्तदेश । पद्मसमूह पद्मलता च । इति हेमचन्द्र ॥

पुटयौव, पु, (पुटमिव यौवा प्रस्य ।) गर्भरी । ताम्रकुम्भ । इति मेदिनी । वे, ६१ ॥

पुटपाक, पु, (पुटेन पाक ।) पुटान्धन्तरितौ-यधौचनम् । अथ पुटपाकविधिः ।

“पुटपाकस्य कल्पाय स्वरसो गृह्यते यत ।

अतस्तु पुटपाकानां यन्त्रिचोच्यते मया ।

पुटपाकस्य पाकोऽयं तपस्याङ्गारवणता ।

लेपश्च इत्यङ्गुलं सखे कुर्याद्वाङ्गुलिमात्रकम् ॥

काश्चरौवटचण्डान्पिपत्रैर्वेष्टन्मत्तमम् ।

पलमान्नो रसो यात्य कर्ममात्रं मधु क्षिपत ॥

कल्पायद्रवाद्यास्तु दद्यात् कालमिता बुधे ॥

अपि च ।

हे विष्णे स्निग्धमासस्य परं द्रव्यं पलं मतम् ।

द्रव्यस्य कल्पोऽयं सञ्जमेकं यन्त्रेण ॥

तदेकं सप्तलांघ्यं यन्त्रे मृदारवणितम् ॥

पुटपाकविधानेन तत्र पक्वा तपश्च बुध ।

तर्पणोक्तो विधिना यथाश्रवणवारयेत् ॥

हृदिमध्ये निक्षिप्य स्नात्वास्तुतान्प्रायश्चित्तं ।

स्नानं लेखनञ्चैव रोपणञ्चेति च विधा ॥

हृत् स्निग्धो विरुचस्य स्निग्धस्य स तु लेखनं

हृद्वेम्बलाधामतरं पिप्पाद्वगवणवातशुत ॥

इतरो रोपणं ।

स्नेहमांसवसामज्जमेदं स्नाद्वायधे कृतं ।

स्नेहनं पुटपाकं स्नाद्वायार्थं वाकशते तु स ॥

वाकशतं ह्योदिकाशतम् ।

जाङ्गलानां यत्कम्पासेर्लेखनद्रव्यस्युते ।

लङ्गुलीहरजस्तान्द्रव्यं विद्रुमसिन्धुजे ॥

समुद्रफेनकासीसखीतोलेदधिसिन्धुभिः ।

लेखनी वाक्यत नस्य पर धारणमिच्छते ॥
स्तन्याजाङ्गलमध्यात्तिलकमयमावित ।
लेखनाक्षिगुणो धार्य पुटपाकस्तु रोपण ॥
तिलकमयपद्याह ॥

पुण्डरीकपटोलनिदिगिषिकाभि
ख्यात पञ्चतिलक इति प्रथितो गणोऽयम् ॥
आचरेत्तर्पणोक्तास्तु क्रिया अपत्तिदर्शने ॥
आपत्तिदर्शने मिथ्याकृतपुटपाकजनितयाधि
दर्शने ।
तेजोस्त्रनिगमाकाशभादर्थं भास्कराणि च ।
नेक्षेत तर्पिते नेत्रे यच्च वा पुटपाकवान् ॥”

इति भावप्रकाश ॥

पुटमेद, पुं, (पुट वञ्चिष्ठ भिनत्तीति । भिद +
“कर्मण्यथ ॥” ३ । २ । १ । इत्यथ ।) नदी
वक्रम् । (नदीचक्रम् । इत्यमर १ । १ । ७ ॥
यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६८ ।

“प्रायेणैव हि मणिना मणिनागामाश्रयलसुप
यान्ति ।

कान्तिपुटमेद कान्तिपुटमेदन् भवति ॥”
पत्तनम् । आतोद्यम् । इति मेदिनी । दे, ५ ॥

पुटमेदन्, स्त्री, (पुटैरन्वृत्तैर्भेद्यते इति । भिद +
कर्मणि ल्युट् ।) नगरम् । इत्यमर १ । २ । १२ ॥

(यथा, महाभारते । १ । १ । १२ ॥

“व ह्यस्तिनपुरे रथे कुञ्ज्यां पुटमेदने ।

वसन् सागरपथ्यन्तामन्वशासङ्गसुन्दराम् ॥”

पुटाणु, पुं, (पुट वञ्चिष्ठ आणु ।) कोणकन्द ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

पुटिका, स्त्री, (पुट अस्त्रस्या इति । पुट + ठन्
+ टाप् ।) यत्ना । इति हारावली । ६७ ॥

पुटित, स्त्री, (पुट जातमस्तीति । पुट + इत् +
पुट + क्त वा ।) हस्तपुटम् । पाटितम् । स्यूते,
त्रि । इति मेदिनी । ते १३४ ॥ आद्यन्तप्रण
वादिपुल्लमन्त्रादौ पुटप्रति च त्रि ॥

पुटी, स्त्री, (पुटतीति । पुट + क् । गौरादित्वात्
डीय ।) कौपीनम् । इति जटाधर । आष्ठा
दनम् । पञ्चादिरचित पुण्यादाधार । इत्य-
मरभरतौ । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १४६ ।
“एरुपचप्रयना जनयन्ती खेदमलपुण्यचन
तटा ।

धूनिपुटीव मितन्ती करज्वर हरति हस्तिक
वधू ॥”

पुटोटन, स्त्री, (पुट वञ्चिष्ठपुटनमिव ।) अत-
च्छेदम् । इति त्रिकाश्रये ॥

पुटोदक, पुं, (पुटे अन्तर्मुक्तपात्रमध्ये उदक
यस्य ।) नारिकेल । इति हारावली । १०० ॥

पुङ्ग, क तौष्णे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (पुर्वा-
पर-सक-सेट ।) पञ्चमखरी । उदयान्त । एक
टकार इति राम । क, पुङ्गयति । तौष्णमस्ती-
भाव । इति दुर्गादास ॥

पुङ्ग, इ मर्हे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भर्ष पर-
सक सेट ।) पञ्चमखरी । इ, पुङ्गते । मर्हे
अर्थीकरणम् । इति दुर्गादास ॥

पुण, श धर्मे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुर्दा-पर-
सक-सेट ।) शुभक्रियायामित्यर्थे । श, पुणति
शुभ लोके । पोषिता । इति दुर्गादास ॥

पुङ्ग, पु, (पुङ्गते इति । पुङ्गि मर्हे + घञ ।)
तिलक । इति जटाधर ॥

पुङ्गरी, [न] पु हस्तिनां मनुष्याणाञ्च चक्षुष्य
क्षुद्रविटप । शालपर्णीपत्रतुल्यापत्र । पुङ्ग
रिया इति ख्यात । ततपण्याय । प्रौङ्गरी
कम् २ पुङ्गरीकम् ३ पुङ्गरीयकम् ४ प्रपौङ्ग
रीकम् ५ चक्षुष्यम् ६ प्रौङ्ग्यम् ७ तालपुष्प-
कम् ८ शालपुष्पम् ९ दृष्टिस्तम् १ स्थलपद्मम्
११ मालकम् १२ । केचित्तु पूर्वदृष्टक पद्मकाष्ठे
प्रचक्षते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

पुङ्गरीक, स्त्री, (पुङ्गति अन्वपुण्याणां गर्लं चणौ-
करोतीति । पुङ्ग मर्हे + “कर्मरीकादयश्च ॥”
उणा । ४ । २ । इति ईकनूप्रत्ययेन निपा-
तनात् साधु । “पुण्यते पुङ्गरीकम् ॥” इत्यु

ज्जलदत्त ।) मुक्तपद्मम् । ततपण्याय । चिता
भोजम् २ । इत्यमर १ । १ । ४१ ॥ शत-
पद्मम् ३ महापद्मम् ४ चिताम्बुजम् ५ । इति

रत्नमाला ॥ अस्त्र पण्यायान्तर गुण्याञ्च अत-
पद्मशब्दे प्रख्याता ॥ (यथा, रघु । ४ । १७ ।

“पुङ्गरीकातपत्रस्त विकसतकाशचामर ।
अतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥”

पद्माम्बुजम् । इति भरतदृष्टयाडि ॥ अत-
च्छेदम् । मेघजमेद । इति मेदिनी । के, १६६ ॥

सप्तमहाकुण्डानामन्वतम् । तल्लक्ष्यं यथाह
माधवकर ।

“वञ्चेत रक्तपथ्यन्त पुङ्गरीकदलीपमम् ।
वोतसेधश्च सरागश्च पुङ्गरीक तदुच्यते ॥”

पुङ्गरीक, पु, (पुङ्गरीकवदर्थोऽव्यस्येति । अच ।)
अधिकोणस्यादिगमज । आत्र । इत्यमर १ । १ ।

११ ॥ कोणकारमेद । इति मेदिनी । सङ्कार ।
गणधर । राजिजसर्प । गजज्वर । इति

हेमचन्द्र । दमनकटक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
(आन्वविशेष ।) तद्वयथा,—

“पुण्याकक पुङ्गरीकस्तथा महिषमस्तक ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कमण्डलु । अतवर्थे । इत्यनेकार्थकोष ॥
(क्रौञ्चद्वीपस्यपर्वतविशेष ।) यथा, मातस्ये ।

१२१ । २२ ।
“देवावृतं परेणापि पुङ्गरीको महान् गिरि ।
एते रक्तमया सप्त क्रौञ्चद्वीपस्य पर्वता ॥”

तीर्थविशेष । यथा, महाभारते । १ । २१ । ७६ ।
“मुक्तपथे दृष्टव्याश्च पुङ्गरीक समाविशत ।
तत्र खाला नरो राजन् । पुङ्गरीकपल जमेत ॥”

यज्ञविशेष । यथा तत्रैव । १ । २० । १७ ।
“अन्वमेधो राजस्य पुङ्गरीकोऽथ मोचव ।
एतेरपि महायज्ञैरिष्ट ते भूरिदक्षिणै ॥”

नामविशेष । यथा, तत्रैव । ५ । १०५ । १३ ।
“नामानामेकवर्णानां यथाश्रेष्ठानु मे श्रद्धा ।
द्वौ पद्मौ पुङ्गरीकाश्च पुण्यौ सुहृदपयोः ॥”

रामचन्द्रवशीयवृषविशेष । यथा, रघु । १ । ८८
“तेन हि पानामिव पुङ्गरीको
रात्रामजयोऽनघनि पुङ्गरीक ।
शान्ते पितृयादृतपुङ्गरीका
य पुङ्गरीकाश्चमिव श्रिता स्त्री ॥”

पुङ्गरीका सन्वनेति । अच । पुङ्गरीक-
विशिष्टे चि । यथा, मातस्ये । १२ । ६८ ।

“पयोदस्तु द्वदो नील स शुभ पुङ्गरीकवान् ।
पुङ्गरीकात पयोदाश्च तस्मात् द्वे सन्वस्य-
ताम् ॥”

पुङ्गरीकाच, स्त्री, (पुङ्गरीकवदक्षणी यस्मात् ।
अच समासे ।) पुङ्ग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुङ्गरीकाच, पुं, (पुङ्गरीकवदक्षणी नेत्रे यस्य ।
अच समासे ।) विष्णु । इत्यमर १ । १ । १६ ॥

(यथा, महाभारते । ५ । ७० । ६ ।
“पुङ्गरीक पर धाम नित्यमन्त्रमयम् ।
तद्भावात् पुङ्गरीकाश्चो दृष्टुञ्चासाञ्चनार्हन् ॥”

“हृदयाश्च पुङ्गरीकमनुते आश्रोति तन्नोपलभ्यत
इति पुङ्गरीकाच । यत पुङ्गरीकाचस्तत-
पुङ्गरीक परममध्यमन् इति श्रुते । अक्षिणी
पुङ्गरीकामे यस्येति वा ।” इति शाङ्करभा-
ष्यम् ॥ तस्य स्मरणे बाह्याभ्यन्तरसुचित्वा यथा,
“अपवित्र पवित्रो वा सन्वाभ्यन्तरसुचित्वा यथा,
य स्मरेत् पुङ्गरीकाच स बाह्याभ्यन्तर सुचि ॥”
इति वामने ३३ अध्याय ॥

(जलकल्पविशेष । तद्वयथा,—
“उतक्रोध पुङ्गरीकाश्चो मेवरावोऽभ्युक्कुटी ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

पुङ्गरीयक, स्त्री, स्थलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥
प्रपौङ्गरीकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुङ्ग्यं, स्त्री, (पुङ्गतीति । पुङ्गि + अच ।) तस्यार्थ
प्रधानम् । शकन्वादित्वात् साधु ।) प्रपौङ्ग-
रीकम् । इत्यमर १ । २ । १०७ । “हे हस्तिनां
मनुष्याणाञ्च चक्षुष्य क्षुद्रविटपे शालपर्णीपत्र-
तुल्यापत्रे । पुङ्गरिया इति ख्याते । प्रलक्ष पुङ्ग-
रीकमिव दाहहरणात् प्रपौङ्गरीक च सुप-
ञ्चालादित्वादनपदस्यादौ ङङि । पुङ्गयति
खण्डयति दोषान् पुङ्ग्यं पुङ्गि मर्हे नास्तीति
अर्थः प्रौङ्ग्यमिति पाठे स्वार्थे ङङि
पुङ्गरीकादिरप्यच ।

“स्थलपद्म साधुपुष्प दृष्टिस्त पुङ्गरीयकम् ॥
इति रमच ।” इत्यमरटीकायां भरत ॥

पुङ्ग, पु, (पुङ्गतीं शुद्धशकरादर्थं पुण्यीक्रियते
इति । पुङ्गि मर्हे + “समाधितश्चोति ।” उणा
२ । ११ । इति रक ।) इच्छुमेद । पुङ्गिच्याक इति
भाषा । इत्यमर १ । २ । ४ । १६३ । दैत्यविशेष ।
अतिमुक्तक । चिचम् । क्रिमि । पुङ्गरीकम् ।
देशविशेष, पुं भूषि । इति मेदिनी । दे, ५६ ॥
(यथा, मातस्ये । १ । १३ । ७५ ।
“प्रागप्योतिषाश्च पुङ्गाश्च विदेहास्ताम्रनिपता ।
शान्तमागधगोणर्हा प्राच्या जनपदा स्मृता ॥”
तिलकदत्त । इति हेमचन्द्र ॥ इत्यथ ॥

पुण्डक

इति राजनिर्गण्ड ॥ (अथ देहस्थितिविशेष ।
अस्य लक्षणविक्रमं पुण्डकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ वलि
राजस्य जेज्व पुत्रविशेष । यन्नामैव पुण्ड-
देशो विख्यात । यथा, महाभारते ॥ १११४॥
४७—५१ ।

“वलि सुदेव्या भार्या खां तस्मै तां प्राङ्मिषोत्
पुन ।

तां स दीर्घतमाङ्गुलं सुहृदा देवीमथाब्रवीत् ॥
भविष्यन्ति कुमारान्ते तेजसादिबर्चस ।
अङ्गो वङ्ग कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुखाश्च ते सुता ॥
तेषां देशा समाख्याता खनामप्रथिता भुवि ।
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च सुत ॥
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स सुत ।
पुण्ड्रस्य पुण्ड्रा प्रख्याता सुखा सुखास्य च
सुता ॥

एव वले पुरा वंश प्रख्यातो वै महर्षिण ॥”)

कुक, पुं, (पुण्ड्र इव प्रतिष्ठति । “इवे प्रति-
ष्ठतौ” ४ । ३ । ६६ । इति कम् ।) माघवी-
क्षता । इत्यमर । २ । ४ । ७२ ॥ (पर्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“माघवी स्यात्तु वासन्ती पुण्ड्रको मन्तकोऽपि च ।
अतिसुतो पितृसुतश्च कासुको भमरोतसव ॥”)

तिलकवृक्ष । (पुण्ड्र + स्त्री + कम् ।) इत्युभे ।

पुङ्गि आक इति भाषा । ततपण्या । रसाज २

इत्युवाटी ३ योनि ४ इत्युयोनि ५ रसाजी ६

रसदासिका ७ करङ्गशालि ८ । अस्य गुणा ।

मधुरलम् । शीतलम् । कृषिकारिलम् । न्दु-
लम् । पितृदाहहरलम् । ट्वलम् । तेजोवर्ण-
विवर्धनलम् । इति राजनिर्गण्ड ॥ (अथ
शरीरस्थितिविशेष, पुं, कौ । यथा अथ
वेदके । ३ । ७३—८१ ।

“अथ ऊर्ध्वं प्रवृत्तामि पुण्ड्राणां लक्षणं शुभम् ।
आहुपूर्वम् यथादृष्टं सुनिमित्तपर्यवेदिमि ॥

सुतिशङ्खगदाखड्गपद्मचक्राङ्गुशोभमा ।
शरासनसमाकारा प्रशस्ता पुण्ड्रका स्मृता ॥

मत्स्यहृदयैः प्रासादस्त्रैर्द्वीपसन्निभा ।
श्रीदण्डपर्यन्ताकारा शुभदा परिकीर्तिता ॥

शिरोललाटवद्गन्धं पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति ।
स घनं पूजितो निबन्धश्चक्रेव यो भवेत् ॥

प्रसन्तेऽप्युपताकाभा ये च खगदामचन्निभा ।
ते सर्वे पूजिता पुण्ड्रा घनघान्धपलप्रदा ॥

इति पुण्ड्रा शुभा प्रोक्ता पूर्वशास्त्राशुचारत ।
अशुभाश्चैव वक्ष्यामि यथायोग्य समासत ॥

काककङ्ककनन्दादिप्रभोगोमाशुसन्निभा ।
असिता पीतका रक्ता पुण्ड्रका नैव पूजिता ॥

तिर्यग्गंगाश्चैव विच्छिन्नाः शङ्खलामाशुसन्निभा ।
शुलापा वामदेहस्थाः पुण्ड्रका न शुभा स्मृता ॥

जिह्वाकक्षयकृत्वाणि भस्मवर्णानि भाविनः ॥
पुण्ड्रकाणि न शस्त्रानि भिन्नवर्णानि वाणिनः ॥”

पुण्ड्रदेशवृत्ति । यथा, महाभारते ॥ ११४१२४॥

“तथाङ्गवज्रौ सह पुण्ड्रकेव
पाङ्कजौ चराजौ च सहायकौ ॥”)

पुण्डक

पुण्ड्रकैलि, पुं, (पुण्ड्रे इत्युविशेषे केलिर्यस्य ।)
हस्तौ । इति शब्दमाला ॥

पुण्ड्र कौ, (पुण्ड्रेतेनेति । पू + “पूडो यस्तु क
इत्यच् ।” उवा ५११५ । इति यत् शुभागमो
इत्यच् ।) शुभाहृतम् । ततपण्या । धर्मे २

अथ ३ सुकृतम् ४ वृष ५ । इत्यमर । ११४१२४॥

पुण्ड्रभारवोदुमशक्तस्य पङ्क्तिस्तस्य निन्दा यथा,
अभिपुराणे ।

“पङ्क्तिर्नापि किन्तोऽयं समर्थेन च देहिनाम् ।
यत् पुण्ड्रभारवोदुमशक्तं पारलौकिकम् ॥”

आत्मकतपुण्ड्रकथनविषयो यथा,—

“इष्ट दत्तमधीत वा विनश्यत्तुर्लोकनात ।
ज्ञावाहुरशोचनाभ्याश्च भगतेऽने विभियते ॥

तस्मादात्मकतपुण्ड्रं वृथा न परिकीर्तयेत् ॥”

इति सुष्ठितर्ष देवणः ॥ * ॥
अदत्तपुण्ड्रभागिल पापशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

शोभनकर्म्म । पावनम् । सुन्दरे च । इति
हेमचन्द्र ॥ सुगन्धि । इति जटाधर ॥

पुण्ड्रक, कौ (पुण्ड्राय कायतीति । कै + क ।)
व्रतम् । तच्च उपवासादि । शास्त्रे पुण्ड्रत्वेन

पवित्रताजनकत्वेन यद्विहितसुपवासादि तदेव
व्रतं न तु य कोऽपि नियम । आदिना नक्त

भोजनाचारलवणादिरिह । इत्यमरभरतौ ॥

पुण्ड्रकव्रत, कौ, (पुण्ड्रक व्रतमिति ।) पतिसौभा-
ग्यस्य श्रीकृष्णतुल्यापुत्रस्य च जनकः श्रीकर्त्तव्य

नियमविशेष । तस्य विधिर्यथ,—

महादेव उवाच ।
“उरैराधनं कृत्वा व्रतं कुरु वरानने ।।

व्रतं च पुण्ड्रकं नाम ववमेकं करिष्यसि ॥
देवि । शुद्धे च कालेऽत्र परं नियमपूर्वकम् ।

माघशुक्लचतुर्दशीं व्रतारम्भं शुभं प्रिये ।।
माघं सुनिर्मलं कृत्वा शिरं सन्धारपूर्वकम् ।

उपोष्य पूर्वदिक्से वक्षः प्रच्छाद्य यत्नतः ॥
धौते च वासवौ हृत्वा उपविश्यासने शुचौ ।

आसनं तिलकं कृत्वा निम्नाप्य आङ्गिकं पुरं ॥
चटस्यारोप्य कृत्वा खस्त्रिपाचनपूर्वकम् ।

पुरोहितस्य वरं पुरं कृत्वा प्रयत्नतः ।
सकलस्य वेदविहितं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥

व्रते ब्रह्माणि निबानि चोपहारानि वोढुषः ॥
दयानि निब देवेशि । कृत्वाय परमात्मने ।

आसनं खागतं पादमध्यमाचमनीयकम् ॥
मधुपकं च ज्ञानीय वस्त्राख्याभरणानि च ।

सुगन्धिपुष्पं धूपं च दीपनेवेदवन्दनम् ॥
यज्ञसूत्रं ताम्बूलं कर्पूरादिसुवासितम् ।

ब्रह्मास्त्रेतामि पूजायाश्चाङ्गरूपाणि सुन्दरि ।।
देवि । किञ्चिद्दिहीनेनैवाङ्गहानि प्रणयते ।

आङ्गहीनश्च यत् कर्म्म चाङ्गहीनो यथा गरः ॥
आङ्गहीने च कार्यं च फलहानि प्रणयते ।

अष्टोत्तरशतं पुण्यं पारिजातस्य विष्णवे ।
देव प्रतिदिनं दुर्गे । स्वात्मनो रूपहेतवे ॥

अतस्तत्पुण्यं कर्म्मणां लक्षणमन्तर्गम्यते ।
प्रदेयं हरये भक्ता बहुसौन्दर्यहेतवे ॥

पुण्डक

जीलौकिकानां लक्षणं देयं कृत्वाय भक्तितः ।
व्रताङ्गभूत देवेशि । चक्षुषो रूपहेतवे ॥

हिमालयोद्भव लक्ष्मिश्च रश्मिश्च चेतचामरम् ।
प्रदहौ केशवायैव केशसौन्दर्यहेतवे ॥

अमल्यरत्नरचितं दर्पणानां सहस्रकम् ।
देयं नारायणायैव नाभिसौन्दर्यहेतवे ॥

अमल्यरत्नरचितं पुटकानां सहस्रकम् ।
प्रदेयं गोपिकेशाय नाभिकारूपहेतवे ॥

वन्द्यपुष्पलक्ष्मिश्च देयं राधेश्वराय च ।
स्वस्यौघाधरयोश्चैव बहुसौन्दर्यहेतवे ॥

सुक्ताफलानां लक्ष्मिश्च इन्दुसौन्दर्यहेतवे ।
देयं गोलोकनाथाय शैलजे । भक्तिपूर्वकम् ॥

रत्नगोष्ठकलक्ष्मिश्च गणसौन्दर्यहेतवे ।
महेश्वराय दातव्यं व्रते शैलेन्द्रकान्तके ।।

रत्नपावकलक्ष्मिश्च देयं ब्रह्मेश्वराय च ।
ओघाघ स्त्रालरूपाय प्रणयेति । भक्तितो व्रते ॥

कणभूषणलक्ष्मिश्च रत्नसारविनिर्मितम् ।
देयं सर्वेश्वरायैव कणसौन्दर्यहेतवे ॥

माध्वीकलक्षणानां लक्ष्मिश्च रत्नविनिर्मितम् ।
देयं विश्वेश्वरायैव स्वरसौन्दर्यहेतवे ॥

सुधापूर्वश्च कुम्भानां सहस्रं रत्ननिर्मितम् ।
देयं कृत्वाय देवेशि । वाक्सौन्दर्यहेतवे ॥

रत्नप्रदीपलक्ष्मिश्च गोपवेशविधाधिने ।
देयं किशोरवेशाय दृष्टिसौन्दर्यहेतवे ॥

धुस्वरसुमाकारं रत्नपाचसहस्रकम् ।
देयं गोरक्षकायैव गलसौन्दर्यहेतवे ॥

सद्रत्नसाररचितं पद्मनालसहस्रकम् ।
देयं तनुकपालाय बाहुसौन्दर्यहेतवे ॥

लक्ष्मिश्च रत्नपद्मानां कणसौन्दर्यहेतवे ।
देयं गोपाङ्गनेशाय नारायणि । हरिव्रते ॥

आङ्गुरीयकलक्ष्मिश्च रत्नसारविनिर्मितम् ।
आङ्गुलीनां रूपार्थं देयं देवेश्वराय च ॥

मणौन्नसारलक्ष्मिश्च अतवणं मणोहरम् ।
देयं सुनौन्ननाथाय नखसौन्दर्यहेतवे ॥

सद्रत्नसारहारानां लक्ष्मिश्च सुमनोहरम् ।
देयं मदनमोहाय वक्षसौन्दर्यहेतवे ॥

सुपक्षश्रीफलानां लक्ष्मिश्च सुमनोहरम् ।
देयं सिद्धेश्वरायैव स्नानसौन्दर्यहेतवे ॥

सद्रत्नवत्तुलाकारं लक्ष्मिश्च मणोहरम् ।
देयं पद्मानयेशाय देहस्य रूपहेतवे ॥

सद्रत्नसाररचितनाभीनालसहस्रकम् ।
प्रदेयं पद्मानाभाय नाभिसौन्दर्यहेतवे ॥

सद्रत्नसाररचितरथचक्रसहस्रकम् ।
नितम्बसौन्दर्यार्थं प्रदेयश्चक्रपालये ॥

सुवर्णरत्नकुम्भानां लक्ष्मिश्च सुमनोहरम् ।
प्रदेयं श्रीनिवासाय ओम्बिसौन्दर्यहेतवे ॥

शतपत्रस्यलक्षणानां लक्ष्मिश्च लक्ष्मिहेतवे ।
प्रदेयं पद्मनेत्राय पादसौन्दर्यहेतवे ॥

सुवर्णरत्ननाभ्यां खड्गनां सहस्रकम् ।
शतसौन्दर्यहेतवे देयं कण्ठीश्वराय च ॥

राजहंससहस्रं शङ्खेश्वरायैव सहस्रकम् ।
सुवर्णरत्नलक्ष्मिश्च देयं नारायणाय च ॥

पुण्यक

विचित्र रत्नसारेण सह, सौन्दर्यहेतवे ।
मालतीनाञ्च कुसुममन्त्रत लक्ष्मीश्वरि ।।
देय हृन्दावनेशाय हास्यसौन्दर्यहेतवे ।
अमल्यरत्नमन्त्रश्च देय नारायणाय वै ।
सुव्रते । व्रतपूयाश्च शीलसौन्दर्यहेतवे ।
शुद्धस्फटिकसङ्काश मयीन्द्रसारलक्षकम् ।
देय सुनीन्द्रनाथाय मन सौन्दर्यहेतवे ।
प्रवालसारसङ्काश मणिसारसहस्रकम् ।
देय कृष्णाय भक्ता च प्रियानुरागरुह्ये ।
माणिक्यसारलक्षश्च देय कृष्णाय यत्नत ।
जम्बन कोटिपथ्यन्त खामिसौभाग्यहेतवे ।
कुम्भाक्ष नारिकेलञ्च जम्बीर श्रीफल तथा ।
फलान्येतानि देयानि हरये पुत्रहेतवे ।
रत्नेन्द्रसारलक्षश्च देय कृष्णाय यत्नत ।
असंख्यजम्बपथ्यन्त खालनो धनरुह्ये ।
वाद्य नानाप्रकारश्च कास्त्यतालादिक परम् ।
व्रते सम्पत्तिरुह्यैश्च शैश्वरि आवयेद्रुव्रते ।
पायस पिष्टक क्षपि शकराक्त मनोहरम् ।
प्रदेय हरये भक्ता खालनो भोगरुह्ये ।
सुगन्धिपुष्पमाख्याना लक्षमन्त्रतमौघितम् ।
प्रदेय हरये भक्ता हरिमक्तिविरुह्ये ।
नैवेद्यानि प्रदेयानि खादूनि मधुराणि च ।
श्रीन्याश्रीतिप्राप्तार्थं दुर्गे । नानाविधानि च ।
नानाविधानि पुण्याणि तुलसीचयुतानि च ।
श्रीन्याश्रीतये भक्ता व्रते देयानि सुव्रते ।।
ब्राह्मणानां सङ्कल्य प्रत्यह भोजयेद्रुव्रते ।
खालन शस्त्ररुह्यैश्च व्रते जम्बनि जम्बनि ।
पुष्पाञ्जलिशत देय नित्य पूर्णैश्च पुष्पैः ।
प्रणामशतक देवि । कर्तव्य भक्तिरुह्ये ।
वर्षासाक्ष हविष्याम मासान् पञ्च फलादिकम् ।
हवि पञ्च जल पञ्च व्रते पञ्च च सुव्रते ।।
रत्नप्रदीपशतक वङ्गि दद्याद्दिवानिशम् ।
रात्रौ हुताशनं कृत्वा नित्य जागरणं व्रते ।
स्मरणं कौसल्यं केलि प्रेक्षणं शुद्धभाषणम् ।
सङ्कल्योऽर्थवसायश्च क्रियानियन्तिरेव च ।
मैथुन विविध व्याख्ये व्रते क्रीडाविरुह्ये ।
ज्ञानरुह्निजागरणे सुबुद्धिमितभोजने ।
जोभमोहकामक्रोधभयशोकविवादकम् ।
कलहश्च परिहर्तव्यं व्रते बन्धुविरुह्ये ।
सपूर्णे च व्रते देवि । प्रतिष्ठा तदनन्तरम् ।
त्रिशतश्च षट्पञ्चकं लङ्ककं वक्ष्यस्युतम् ।
समोऽथ सोपवीतश्च सोपहार मनोहरम् ।
त्रिशतश्च षट्पञ्चकं सङ्कल्य विप्रभोजनम् ।
त्रिशतश्च षट्पञ्चकं सङ्कल्य तिलहोमकम् ।
त्रिशतश्च षट्पञ्चकं सङ्कल्य खर्चमेव च ।
देया व्रतसमाप्तौ च दक्षिणा विविधेरिता ।
अन्नां समाप्तिर्विषय कथयिष्यामि दृष्टिगताम् ।
एतद्गुणकल दनि । इहा भक्तिहरौ भवेन ।
हरितुल्यो भवेन पुत्री विख्यातो सुवनत्रये ।
सौन्दर्ये स्वात्मिसौभाग्यमैश्वर्य विपुल धनम् ।
सर्वव्याप्तिरसङ्कीर्णं बीजं जम्बनि जम्बनि ।
इत्येवं कथितं देवि । व्रतं कुरु महेश्वरि ।।

पुण्यभू

पुण्यस्त्री भविता स्वाध्यायिका च विरराम ह ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३ । अध्यायौ ।
पुण्यकृतं चि, (पुण्य करोति स्मिति । कृ + “सुकर्म
पापमन्त्रपुण्येषु लक्ष्मि ।” ३।२।८५ इति क्षिप ।
“हृस्वस्य तुक पिति कृति ।” ३।१।७१ इति
तुगागमश्च ।) पुण्यकर्ता । धार्मिक । यथा,
“पुण्यकृत्वाट्टकारस्त्री किङ्कर सुरतेषु क ।”
इति भट्टि । ५ । ६८ ।
पुण्यगन्ध, पु, (पुण्य पवित्रो हृदाश्च गन्धोऽस्य ।)
चम्यक । इति त्रिकाण्डशेषः ।
पुण्यजन, पु, (पुण्य विरुहजलक्षणापापी चासौ
जनश्चेति ।) राजस । इत्यमर । १।१।६३ ।
यत् । (यथा, हरिवंशे । २ । २६ ।
“सपै पुण्यजनैश्चैव वीरङ्गि पर्वतेस्तथा ।”
पुण्याश्रितो जन ।) सज्जन । इति मेदिनी ।
नै, १६८ ।
पुण्यजनेश्वर, पु, (पुण्यजनानां यन्त्राणामेश्वर ।)
कृवेर । इत्यमर । १।१।७३ । (यथा,
रघु । ६ । ६ ।
“समतया वसुवृष्टिविसर्जने
नियमनादसताश्च नराधिप ।
अह्वययौ यमपुण्यजनेश्वरौ
सवरुणावरुणाधरश्च रक्षा ।”)
पुण्यहृण, स्त्री, (पुण्य पवित्र हृणम् ।) श्वेत-
कुशम् । इति राजनिर्घण्टः ।
पुण्यदशन, पु, (पुण्य शुभजनक दशन यस्य ।)
चासपक्षी । इति राजनिर्घण्टः । (यद्दर्शनेन
पुण्य भवति तच्च, चि । यथा, रघु । १ । ८६ ।
“ता पुण्यदर्शना दृष्ट्वा निमित्तजस्तपोनिधि ।
याव्यभाशसिताबन्धुप्राधन पुनरब्रवीत ।”)
पुण्यफल, पु, (पुण्यानि शुभानि फलानि यस्य ।)
वनभेद । तत्पर्याय । लङ्कापाराम २ । इति
शब्दमाणा । (पुण्यस्य फलं पुण्यजन्य फल-
मिति वा ।) धर्मजन्यफले स्त्री । (यथा,
मनु । ५ । ५३ ।
“वर्षे वर्षेऽभ्येयेन यो यजेत शतं समा ।
मांसानि च न खादेद्यस्तस्यो पुण्यफलं समम् ।”)
पुण्यभाक्, [ज] चि (पुण्य भजतीति । भज +
क्वि ।) पुण्यविशिष्ट । यथा, पञ्चशायके ।
“क्रीडावन्तो विगीता लघुसुरतरता पुण्यभाज
शशांस्तु ।”
पुण्यभू, स्त्री, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा भू-
भूमि ।) आर्यावर्षदेश । यथा हेमचन्द्रे । १।१।८।
“आर्यावर्षो जम्बूमिर्जिनचक्राङ्गवर्णिताम् ।
पुण्यभूराचारवेदी मध्य विन्ध्यहिमालयो ।”
पुण्यभूमि, स्त्री, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा
भूमि ।) आर्यावर्षदेश । इत्यमर । २।१।८ ।
व तु विन्ध्यहिमालयावधिमध्यदेशः । यथा,—
“आससुद्रात्तु पूर्वसादाससुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरवान्तरं गिर्यादार्यावत् विदुषा ।”
इति भरतहृतमधु ।
पुत्तक । इति शब्दरत्नावली ।

पुण्यात्मा

पुण्यावान्, [त] चि, (पुण्यमस्यास्तीति । पुण्य +
मतुप । मत्स्व व ।) पुण्ययुक्त । तत्पर्याय ।
सुलती २ धन्य ३ । इत्यमर । ३।१।२ । सुलत ४
पुण्यकृत ५ । इति जटाधर । धम्मवान् ६ अय-
स्त्रान् ७ हववान् ८ । एते पुण्यपथायकशब्दो-
त्तरवतुप्रत्ययेन विध्यन्ता । (यथा, महा-
भारते । १२ । २६७ । २८ ।
“ऊर्ध्वं भिक्षा प्रतिष्ठन्ते प्राणा पुण्यवता वृप ।।
मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्मणाम् ।”)
पुण्यश्लोक पु, (पुण्य पुण्यदायक श्लोको यश्च
श्चरिच वा यस्याः ।) विष्णु । इति श्रीभाग-
वतम् । युधिष्ठिर । इति महाभारतम् । नल
राज । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ७४ । ११ ।
“पुण्यश्लोकस्य वै द्रुतो वार्ष्णेय इति विश्वतः ।”)
पुण्यश्वरिच, चि । (यथा भागवते । १।१।८।१ ।
“सप्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बन्धुदिडक्षया ।
ज्ञातुश्च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ।”)
पुण्यश्लोका, स्त्री (पुण्य पुण्यजनक श्लोको यश्च
श्चरिच वा यस्याः ।) द्रोपदी । इति शब्द-
माणा । सीता । यथा,—
“पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिर ।
पुण्यश्लोका च वेदेष्टी पुण्यश्लोको जनार्दन ।”
इति पुराणम् ।
पुण्या, स्त्री, (पुण्याति वा पूयतेत्येति वा । पू +
“पूडो यश्च कृत्स्नश्च ।” उणा ५ । १५ । इति
यत् श्लुक इत्स्वश्च धातो । तत्पटाप ।) तुलसी ।
इति शब्दमाणा । पुण्यजनिका च ।
पुण्यात्मा, चि, (पुण्य आत्मा स्वभावो यस्य ।)
पुण्यस्वभाव । तस्य गत्यादिर्यथा,—
सुप्रज्ञोवाच ।
“श्रद्धा विप्र । प्रवक्ष्यामि यत्तथा श्रोतुमिच्छते ।
पुण्यात्मनां पापिनाश्च पन्थानं सुखदुःखदम् ।
आदौ ज्ञेयमि पन्थानं नृणां पुण्यवतामहम् ।
श्रद्धां विप्रश्राद्धं । श्रद्धतां प्रीतिवर्द्धनम् ।
प्रस्तरैरिष्टकैवर्द्धो दियवच्छै समावृत ।
भाति पुण्यात्मनां पन्था सर्वोपप्रवर्णितः ।
कश्चिज्जन्मकल्याणिगीयते गानसुतमम् ।
कश्चिज्जुशरीराभिरश्चरोभिश्च वृत्तते ।
कश्चिच्च वीर्याकणन नानावाद्य मनोहरम् ।
कश्चित् कुसुमरुहश्च कश्चिदायुः सुधीतश्च ।
कश्चित् पुण्या श्रौततोया कुञ्चित भस्म-
शालिका ।
कश्चिद्देवाश्च गन्धर्वा पटनि शिवसुतमम् ।
कश्चित् कश्चिद्वैर्विकाश्च पुष्पपद्मसुशोभिता ।
सुच्छ्दया पादपा क्षापि पुष्पिता वज्रुणादयः ।
समस्तसुखसम्पन्ने पथि गच्छन्ति मानवा ।
पुण्यात्मानो हि जयन्ते । सुरान्धुमवाप्य च ।
केचित्पुरङ्गमाकृष्टा नानालङ्कारभूषिता ।
उद्दण्डधवलच्छ्वेगच्छन्त्यावृतमस्तका ।
केचिदुयान्ति गजाकृष्टा रथाकृष्टाश्च केचन ।
यानाकृष्टा जना केचित् सुखेन यममन्दिरम् ।

पुत्तल

केचिद्देवाङ्गनाहस्तन्यस्तचामरवायुभिः ।
गच्छन्ति वीजिता मन्त्रा स्तुयमाना सुरभिभिः ॥
केचिद्देवाङ्गनाधरा सुचन्दनविभूषिता ।
सुझन्तो यान्ति ताम्बूलपुष्पात्मानोयमालयम् ॥
निजगात्रविषा केचिज्जालयन्तो दिशो दृष्ट ।
ब्रजन्ति श्रमनागार फलदयश्चनिवासिनः ॥
केचिच्च पायस दिव्य सुझन्तो यान्ति सत्तमा ।
सुधापात्रं प्रकुर्वन्त पथि गच्छन्ति केचन ॥
कौचदुग्धं पिबन्तश्च केचिदिक्षुरस तथा ।
केचित्सक्तं पिबन्तश्च गच्छन्ति यममन्दिरम् ॥
केचिद्घोनि खादन्त केचिज्जनाफलानि च ।
केचित्सन्धु पिबन्तश्च पुण्यवनो ब्रजन्ति वै ॥
नानागतांस्ततो दृष्टा नरान् धर्मपरायणान् ।
भास्करि प्रीतिमावाद्य खय नारायणी भवेत् ॥
चतुर्विंशद्भ्यामवर्णं प्रपुष्ककमलेक्षणम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुडबाहुव ॥
खण्डयज्ञोपवीतो च स्फोरचारुतरानन ।
किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषित ॥
चित्रगुप्तो महाप्राज्ञश्चक्रदाया यमकिङ्करा ।
सर्वे नारायणाकारा बहुभुजधरोक्तय ॥
ततः खय धर्मेराजस्तान् सर्वान्भुजोत्तमान् ।
परमां प्रीतिमावाद्य मित्रवत् पूजयेद्विज ॥
दिव्यैर्धन्यैः फलैश्चैव तेषां पुण्यवतां शुभाम् ।
भोजन कारयित्वा तु ताडुवाचाथ भास्करि ॥

यम उवाच ।

यूय सर्वे महात्मानो नरकलोभभीरव ।
निजपुण्यप्रभावेन गन्तवा परम पदम् ॥
सखारे जन्म स प्राप्य पुण्यं च कुरुते नर ।
स मे पिता स मे भ्राता स मे ननु स मे सुहृत् ॥
इत्युक्त्वा धर्मेराजेन ते सर्वे दिव्यसत्तमः ।
दिव्य रथ समारुह्य नारायणपुरं ययुः ॥
इति पाद्मोत्तरे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥
पुण्याह, स्त्री, (पुण्यश्च तद्वच्चिति । “राजाह -
स्त्रिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६ । इति टच् ।
“उत्तमैकाभ्याश्च ।” ५ । ४ । ६ । इति आङ्गा-
देशो न ।) पुण्यदिनम् । इत्यमरः । (यथा,
अमरवृत्तके । ६१ ।

“पुण्याहं ब्रजमङ्गलं सुदिवसं प्रातः प्रयातस्य ते
यत्तस्मैहोचितमौचितं प्रियतम । त्वं निर्गतं
ओषसि ॥”)

पुण्याहवाचन, स्त्री (पुण्याहस्य वाचनम् ।)
देवादिकर्मादौ मङ्गलार्थं पुण्याहमिति शब्दस्य
वारन्वयकथनम् । यथा,—

“पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
यतदेव निरोद्धारं कुर्व्यात् क्षत्रियवैश्ययोः ॥
सोद्धारं ब्राह्मणे ब्रूयात् निरोद्धारं मूर्खीपतौ ।
उपांशु च तथा वैश्ये शूद्रे खस्त्रि प्रयोजयेत् ॥”
इत्युवाह तत्त्वे यमः ॥

पुत्त, गतौ । (भा-पर चक-सेट ।) तदयान्त ।

पुत्तिका । सौचधातुरयम् । इति डुगादाय ।

पुत्तलक, पु, (पुत्त गतौ + भावे चण । पुत्त गमन
जाति अन्त्यस्मादिति । जा + क । तत, चत्वार्यां

पुत्त

कान् । अन्त्याश्रयेणेव हि गमनादिक्रियावत्त्वादस्य
तथात्वम् ।) पञ्चादिनिर्मितप्रतिस्मृतिः । पुत्तल
इति भाषा । यथा “आचारात् योयत्वाच्च
श्ररपत्रे पुत्तलकं कृत्वा शिरः प्रभृतिषु पलाश-
पत्राणि देयानि ।” इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पुत्तलिका, स्त्री, ङणकाठन्दश्मधातुरादि-
निर्मितप्रतिस्मृतिः । पुत्तली इवेति स्वार्थे कनि
इकारस्य ङ्खे टापि निबन्धा ॥

पुत्तली, स्त्री, (पुत्त गमन जाति अन्त्याश्रयेति ।
जा + क । ततो ङीष् ।) ऋदादिनिर्मितप्रति-
स्मृतिः । यथा उत्तरकामाख्यातके ॥

“अमावास्यां समासाद्य मध्यरात्रौ विचक्षणः ।
ऋक्षयो पुत्तलीं कृत्वा दीपादिभिरलङ्कृतम् ॥”

पुत्तिका, स्त्री, (पुत्त इतस्ततो भ्रमणमस्यस्या
इति । पुत्त + ठन् । ततटाप ।) मधुमक्षिका-
विशेषः । ततपण्याय । पतङ्गिका २ । इत्यमरः ।
२ । ५ । २७ । (पिपौलिकाप्रमेदः । यथा,
मधु । ४ । २३८ ।

“धर्मं श्रुते सन्निवृत्त्यात् वल्लीकमिव पुत्तिका ।
परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्ययीष्यन् ॥”)

पु(न)त्त, पुं, जप्तात् पञ्चमस्थानम् । यथा,—
“पुत्तस्थोर्ध्वे नरोऽथौ प्रथमसुतहतः सिद्धराशौ
सुपुत्तः ॥”

इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(पुनरिति विनाहीनिति । पू + “पुवो ह्रस्वश्च ।”
उणा ४ । १ । ६४ । इति क् धातोर्ह्रस्वत्वम् ।
तकारद्वये तु पुनरामनरकात् चायते इति । पुत्त +
च्चे + ङ । पितृन् पातीति अतपत्वा एषोदरा-
दित्वात् साधु । इति रामायणे । २ । १ । ७ । १२ ।
श्लोकटीकायां रामाज्ज्ज्) पुत्तान्तम् । पुत्ताम-
नरकान्ता । पुत्त इति वेटा इति च भाषा ।
ततपण्याय । आत्मज २ तनय ३ ह्यु ४
सुत ५ । इत्यमरः । २ । ६ । २७ । तनूज ६
अपत्यम् ७ दयादा = कुलाधारका ८ नन्दन
१ आत्मजन्मा ११ द्वितीय १२ प्रवृत्ति १३
खण्ड १४ । इति शब्दरत्नावली । अस्य
निरुक्तियथा,—

“पुत्तास्त्री नरकाद्यस्मात् पितरं ज्ञायते सुत ।
तस्मात् पुत्त इति प्रोक्तं खयमेव खयम्भवा ॥”
इति महाभारते । १ । ७४ । ३७ ॥

(यथा च रामायणे । ० । १ । ७ । १२ ।

“पुत्तास्त्री नरकात् यस्मात् पितरं ज्ञायते सुत ।
तस्मात् पुत्त इति प्रोक्तं पितृन् यं पाति
सर्वतः ॥”)

य च द्वादशविधं यथा,—

“औरसं श्वेचक्षेव दत्तं क्षत्रियं यव च ।
गूढोन्मोऽपविह्वलं दायदा नान्यथा च वटः ॥
कान्तीनश्च सङ्गोष्णं श्रौतं पौनर्भवस्तथा ।
खयन्दत्तश्च शूद्रश्च वटदायादवान्वा ॥” ॥
तेषां क्षत्र्याणि यथा,—

“स्त्रे श्वेच सङ्कृतायास्तु खयस्तुत्यादयेहि यम् ।
तमौरसं विनागीयात् पुत्तम्यमकथितम् ॥१॥

पुत्त

यस्तस्यैव प्रसीतस्य क्रीवस्य आधितस्य वा ।
खयधर्मेण नियुक्तायां स पुत्तं श्वेचक्षुः स्मृतः ॥२॥
माता पिता वा दयातां यमङ्गि पुत्तमापदि ।
सदृशं प्रीतिसयुक्तं स ज्ञेयो दक्षिणं सुतः ॥३॥
सदृशस्तु प्रकुर्व्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्तं पुत्तगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च क्षत्रियः ॥ ४ ॥

उत्पद्यते यज्ञे यस्तु न च ज्ञायेत कस्य च ।

य यज्ञे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्त्वजः ॥५॥

भातापितृभ्यास्तत्तद्वदन्तथोरन्वतरेण वा ।

य पुत्तं परित्यज्जीयादपविह्वलं स उच्यते ॥ ६ ॥

पितृवैश्वानि कन्या तु य पुत्तज्जनयेद्ब्रह्म ।

त कान्तीनं वदेन्नाम्ना वोढ कन्यासमुद्भवम् ॥७॥

या गमिणी सङ्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वासवी ।

वोढ स गर्भो भवति सङ्गोष्ठ इति चोच्यते ॥८॥

क्षीणीयाद्यस्तपत्वाथ मातापिनोर्धर्मनिकात ।

स श्रौतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥९॥

या पत्न्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयैच्छया ।

उत्पादयेत् पुनर्भूला स पौनर्भव उच्यते ॥१०॥

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारण्यात् ।

आत्मानं स्रष्टुं यद्येष्टुं खय इत्तस्तु स स्मृतः ॥११॥

य ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ।

स पारयज्ञेव श्वस्तस्मात् पारयज्ञः स्मृतः ॥१२॥

श्वेचक्षादीन् सुतानेनानेकादृशं यथोदितान् ।

पुत्तप्रतिनिधीनाहुः क्रियायोगोपात्तनीविधयः ॥”

इति मानवे ६ अध्यायः ॥ ७ ॥

चतुर्विधपुत्ता यथा,—

सुमना उवाच ।

“ऋणसम्बन्धिनं केचित् केचिज्जापहणकारका ।

रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वकम्भवश्वर्तनः ॥

मैत्रेयमुभिजायन्ते पुत्ता मित्रा स्त्रियस्तथा ।

भार्या पिता च माता च भृत्या स्वयचवान्वा ॥

खेन खेन हि जायन्ते सम्बन्धिनः महीतजे ।

न्यापपहारभावेन यस्य यस्य कृतं सुवि ॥

न्यासस्वामी भवेत् पुत्तो गुणवान् रूपवान् सुवि ।

येन चापहृतं न्यास तस्य गेहे न सश्रयः ॥

न्यापपहरणाद्दुःखं स दत्त्वा दारुणं गतः ।

न्यासस्वामी स पुत्तोऽभून्न्यापपहारकस्य च ॥

गुणवान् रूपवान्श्चैव सर्वलक्षणस्य सुतः ।

भक्तिश्च दृश्येतस्य पुत्तो भूत्वा दिने दिने ॥

प्रियवाक्स्ववरो वापि बहुल्लेहः प्रदृश्येत ।

स्त्रीयं त्रयं सनुजाट्यं प्रीतिसुत्पाद्यं चातुल्यम् ॥

सुक्ता तु पोषणात्तेन तदादाय पुनर्जनेत ।

यथा तेन प्रदत्तं तन्नापपहारयात् पुरा ॥

इदं खमेव महत् कृत्वा दारुणं प्राणनाशनम् ।

तादृशं तस्य दयाता स पुत्तो भूत्वा महागुणे ॥

अन्त्याश्रयस्तथा भूत्वा मरणं यान्ति ते तथा ।

इदं दत्त्वा प्रयान्त्येव प्रकृत्यैव पुन पुनः ॥

यदाह पुत्तं पुत्तेति प्रजाप हि करोति स ।

तदा ज्ञास्य करोत्येव क स पुत्तो हि कस्य च ।

अनेनापि कृतं न्यासं महीय परिचारिणा ।

द्वयापहारोऽपि पिता पूज्यमद्यैव तस्य च

पिशाचस्य मया दत्तमद्यैव हि दुरात्मनः ॥

पुत्रः

द्रव्यापहरणेनापि भयं प्राप्ता गता किञ्च ।
 दुःखेन सहता चैव यदाह पीडित पुरा ।
 तथा दुःखं प्रदत्त्वाह द्रव्यं सुप्राप्तमुत्तमम् ॥
 भोगेन सर्वमादाय चिराद्विद्यास्य सौम्यवत् ।
 गतोऽस्ति खगदृष्ट्याय कस्याह सुत ईदृशः ॥
 न चेद्योऽपि पिता पूर्वमद्यैव न च कस्यचित् ।
 पिशाचत्वं मया दत्तमद्यैव च दुरात्मनः ॥
 एवमुक्त्वा प्रयात्येव तं प्रहस्य पुनः पुनः ।
 प्रयात्यनेन मार्गेण दुःखं दत्त्वा सुदारणम् ॥
 एव न्यासस्य सम्भवात् पुत्रा किन्ते भवन्ति वै ।
 सचारे दुःखं वहुला दृश्यन्ते यत्र तत्र हि ॥१॥
 ऋणसम्बन्धिनः पुत्रान् प्रवक्ष्यामि तवाग्रतः ।
 ऋणं यस्य गृहीत्वा यः प्रयाति मरणं किञ्च ॥
 अन्नदाता सुतो भूत्वा भ्राता वापि पिता प्रियः ।
 मित्ररूपेण वर्तते अन्तर्द्वेषं यदेव स ॥
 गुणं नैव प्रपश्येत् स क्रूरो निदुराक्षतिः ।
 जल्पते निदुरा वाक्यं यदेव खलनेषु च ॥
 नित्यं मित्रं समन्नाति भोगान् मुञ्जीत नित्यं ॥
 द्यूतकर्मरतो नित्यं चौरकर्मणि नित्यं ॥
 गृहादयः कलाङ्गनां वार्यमायः प्रकुप्यति ।
 पितरं मातरश्चैव कुलस्ते च दिने दिने ॥
 द्रावकस्त्यासकश्चैव बहुनिदुरजल्पकः ।
 वक्ष्यित्वैव सुप्राप्तं कृत्वा सुखेन तिष्ठति ॥
 जातकर्मदादिभिन्नास्ते द्रव्यं गृह्णाति दारणः ।
 पुनर्जिवाहसयोगाभ्यानामिदैरनेकधा ॥
 एवं स जीयते द्रव्यं नैवमेतद्गदाहपि ।
 गृहचैवादिषु सर्वं ममैव हि न सश्रयः ॥
 पितरं मातरश्चैव वदत्येव दिने दिने ।
 सुदृक्कर्मैव यत्तु कथाघातेस्तु दारुणे ॥
 नृते तु तस्मिन् पितरि तथा मातरे निदुरम् ।
 निःश्रेयो निवृत्त्यश्चैव जायते नात्र सश्रयः ॥
 आहकृत्याणि दानानि न करोति कदाचन ।
 एवमिन्द्रास्तस्य पुत्रा भवन्ति च महीतले ॥२॥
 रिपुपुत्रं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे द्विजपुङ्गव ।
 बाल्ये वयसि सप्राप्ते रिपुवद्वर्तते सदा ।
 पितरं मातरश्चैव क्रीडमानो हि ताडयेत् ।
 ताडयित्वा प्रयात्येव प्रहस्य पुनः पुनः ॥
 पुनरायाति तं तत्र पितरं मातरं पुनः ।
 सक्रोधो वर्तते नित्यं वैरकर्मणि सर्वदा ॥
 पितरं मारयित्वा तु मातरश्च पुनः पुनः ।
 प्रयात्येव स दुष्टात्मा पूर्ववैराहभावतः ॥३॥
 अयात सप्रवक्ष्यामि यस्मात्संभ्यो भवेत् प्रियः ।
 जानमाच प्रियं कुत्सादास्ते नटनक्रीडने ॥
 वयं प्राप्य प्रियं कुत्सात्मातापिचोरनन्तरम् ।
 भक्ष्या सतोययेन्नित्यं तावुभौ परिपाकयेत् ॥
 स्नेहेन वक्षसा चैव प्रियसम्भाषणेन च ।
 नृजो गुरुः समाज्ञाय स्नेहेन वदति पुनः ॥
 आहकर्मणां संज्ञाणि पिच्छदानादिकां क्रियाम् ।
 करोत्येव सुदुःखासक्तो यानां प्रयच्छति ॥
 ऋणचयान्वितः स्नेहासिन्धोपयति निश्चितः ।
 यस्मात्संभ्यं भवेत् कान्तं प्रयच्छति न सश्रयः ।
 पुत्रो भूत्वा मङ्गप्राप्तं अनेन विधिना किञ्च ॥४॥

पुत्रः

उदासीनं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे प्रिय । सान्प्रतम् ॥
 उदासीनेन भावेन यदेव परिवर्तते ।
 ददाति नैव गृह्णाति न कृष्यति न तुष्यति ॥
 नैवोपयाति सत्यं च उदासीनो द्विजोत्तमः ॥
 तवाग्रे कथितं सर्वं पुत्राणां गतिरौदृशी ॥
 यथा पुत्रास्तथा भार्या पिता माताथ बान्धवा ।
 ऋत्यान्त्यां समाख्याता पश्यस्तुरगास्तथा ।
 गजा महिष्यो दारुणश्च ऋणसम्बन्धिनस्तमी ॥*॥
 सुपुत्रलक्षणं यथा,—
 वशिष्ठ उवाच ।
 “पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं तवाग्रे प्रवक्ष्यामि ॥
 पुण्यप्रसक्तो यस्यात्मा सर्वधर्मैरतः सदा ।
 बुद्धिमान् ज्ञानसम्पन्नस्तपस्वी चान्विदांवरः ॥
 सर्वकर्मसु सन् धीरो वेदाध्ययनतत्परः ।
 सर्वशास्त्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः ॥
 याजकः सर्वयज्ञानां दाता त्वाग्रे प्रियवदः ।
 विद्याध्यानपरो नित्यं शान्तो दान्तः सुहृत्सदा ॥
 पित्रमाह परो नित्यं सर्वजननवल्लभः ।
 कुलस्य तारको विद्वान् कुलस्य परिपोषकः ॥
 एवं गुणैः सुचयुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः ॥*॥
 पुत्रस्य जङ्गमतीत्यं यथा,—
 “सर्वतीर्थार्हं तौ पुत्रतीर्थसुदाहृतम् ।
 यद्वैद्यो वैद्यावदेवो सर्वधर्मैव हिष्कृतः ॥
 पृथुना पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽग्रात परं पदम् ॥
 सत्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य सुचिन्ति पूर्वजा ।
 पितापि ऋणसक्तः स्यात्प्राप्ते पुत्रे महात्मनि ॥”
 वैद्यवपुत्रस्य पूर्वपुत्रवत्ताहृतं यथा,—
 “वैद्यानो यदि पुत्रः स्यात् सतारयति पूर्वजान् ।
 पितृनधस्तेना वशास्तारयन्त्यतिपावना ॥*॥
 कुपुत्रजनने पितृणां नरकगमनं यथा,—
 “तथा यदि कुपुत्रः स्यात्तेन मज्जन्ति पूर्वजा ।
 सुचोरे नरके दीनाः श्रमन्ति च सुदुर्मुहुः ॥
 यथा जलं कुलवेन तरन्त्यन्ति मरुधी ।
 तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यन्ते निमज्जति ॥
 जातमात्रे कुले जनौ सशेरते पितामहा ।
 किमेषोऽधी नयेदस्मान् नृवं वा वैद्यावो भवन् ॥”
 इति पाद्मे भूमिखण्डे ११ । १२ । १८ । १२ ।
 अध्यायाः ॥*॥
 सप्तविधपुत्रा यथा,—
 “वरजो वीर्यलक्ष्म्यैश्चैव ज्ञानं पालकस्तथा ।
 विद्यामन्त्रसुतानाश्च यज्ञीता सप्तमः सुतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥*॥
 पुत्रसुखदर्शने पुण्यं यथा,—
 पार्वत्युवाच ।
 “गृहमागत्य प्रायेण । तपसा कुलदायकम् ।
 कस्ये कस्ये ध्यासते यत्तं पश्यागत्य मन्दिरम् ॥
 ग्रीष्मं पुत्रसुखं पश्य पुण्यवीजं महीतसवम् ।
 पुत्राभनरकत्राणकारणं भवतारणम् ॥
 ज्ञातस्य सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दक्षिणा ।
 पुत्रस्य दर्शनस्यास्य कर्त्ता नाहन्ति षोडशीम् ॥
 सर्वदानेन यत् पुण्यं यत् पृथिव्या प्रदक्षिणम् ।
 पुत्रदर्शनपुण्यस्य कर्त्ता नाहन्ति षोडशीम् ॥

पुत्रः

सर्वैस्तपोभिर्यत् पुण्यं यदेवानश्नव्रते ।
 सत्पुत्रोद्भवपुण्यस्य कर्त्ता नाहन्ति षोडशीम् ॥
 यद्विप्रभोजने पुण्यं यदेव सुरसेवने ।
 सत्पुत्रप्राप्तिपुण्यस्य कर्त्ता नाहन्ति षोडशीम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ६ अध्यायः ॥*॥
 पुत्रोत्सवविधिर्यथा —
 “परं पुत्रोत्सवं नन्दश्चकार परमादरात् ।
 ददौ यशोदा गोपीभ्यो ब्राह्मणेभ्यो ददौ सुदा ।
 धनानि नानावस्तूनि तैलसिन्दूरमेव च ॥”
 अपि च ।
 “नन्दः सचेलं ज्ञात्वा च श्रुत्वा धौते च वाससी ।
 पारम्यविधं तत्र चकार हृष्टमाजसः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयामास कारयामास मङ्गलम् ।
 वाद्यानि वादयामास वन्दिष्यश्च ददौ धनम् ॥
 ततो नन्दश्च सानन्दः ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
 सद्रत्नानि प्रवाजानि ह्रीरकाणि च सादरम् ॥
 तिलानां पर्वतान् समं सुवर्णं काचनं मुनेः ।
 रौप्यं धान्याचलं वस्त्रं गोसहस्रं मनोहरम् ॥
 दधि दुग्धं शकराश्च नवनीतं हृतं मधु ।
 मिष्टान्नं लड्डुकौवचं खादूनि मोदकानि च ॥
 भूमिषु सर्वशस्याणां वायुवेगास्तुरङ्गमान् ।
 ताम्बूलानि च तैलानि दत्त्वा हृष्टो बभूव ह ॥”
 पुत्रप्रशंसा यथा —
 “धनं धान्यश्च रत्नं वा तत् सर्वं पुत्रहेतुकम् ।
 न भवति यत् पुत्रेण तद्व्यभिचलं सुवि ॥
 शतकूपपाधिका वापी शतवापीसमं सरः ।
 सरः शताधिको यज्ञः पुत्रो यज्ञशताह्वरः ॥
 तपोदानोद्भवः पुण्यं जन्मान्तरसुखप्रदम् ।
 सुखप्रदोऽपि सत्पुत्रः प्रायेणोऽपि सुनिश्चितम् ॥
 पुत्रादपि परो बन्धुर्न भूतो न भविष्यति ॥”
 पुत्रात् पराजये आनन्दयुक्तत्वं यथा,—
 “नन्दः सपुत्रको हृष्टः सभायां साश्रुलोचनः ।
 आनन्दयुक्ता मनुजा यदि पुत्रे पराजिताः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ । १४ । २१
 अध्यायाः ॥*॥
 बह्वं पुत्रां कान्धा । यथा,—
 “एषा बह्वं पुत्रा यद्येकोऽपि गवां ब्रजेत् ।
 यजेद्वा चाश्वमेधेन गौलं वा हवस्तुव्यजेत् ॥”
 मातापित्रोराज्ञाकारिकनिष्ठपुत्रस्यापि राज्य-
 भायित्वं यथा,—
 ययातिरुवाच ।
 “पुत्रो यत्सुवर्त्तते स राजा पृथिवीपतिः ।
 नवन्तं प्रतिजानन्तु पुरुः राज्येऽभिषिच्यताम् ॥
 प्रकृतयः क्षत्रं ।
 यः पुत्रो गुणसम्पन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ।
 सर्वं क्रीडति कस्याह कनीयानपि स प्रभुः ॥”
 इति मातस्ये २५।३४ अध्यायौ ॥*॥
 सत्पुत्रोत्पत्तिमात्रेण पुत्राभनरककाणं खग-
 गमनश्च । यथा —
 “सत्पुत्रेण सुनिश्चिताः ससुतपत्रेण दुर्मतिः ।
 उत्ततारान्वितात् खगं पुत्राभनरकादहृतम् ॥”
 इति विप्राखण्डम् ॥

पुत्त

अपि च ।

“सतपुत्रेण च जातेन वेद्योऽपि चिन्वि ययौ ।
पुत्रामनरकात्तात स तेन समहात्मना ॥”

इति विष्णुपुराणे । १ । १३ । ४१ ॥ * ॥

विद्यादिरहितस्य पुत्रस्य निन्दा यथा,—

“तथा गवा किं क्रियते या न होग्धी न गम्भीरी ।
कोऽर्थे पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् धार्मिक ॥
एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन धीमता ।
कुल पुरुषसिद्धेन चन्द्रेण गगन यथा ॥
एकेनापि सुदृचेण युधिष्ठेन सगम्बिना ।
वन सुवासित सर्वे सुपुत्रेण कुल यथा ॥
एको हि गुणवान् पुत्रो निर्गुणेन प्रतेन किम् ।
चन्द्रो हन्ति तमस्यैको न च व्योति सद्यश्च ॥
कालयेत पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत ।
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्र भिन्नवदाचरेत ॥
चायमानो हरेद्वारान् वर्धमानो हरेद्वनम् ।
त्रियमाणो हरेत प्राणान् नास्ति पुत्रसमो रिपु ॥
श्रैय्यं तपसि दाने वा यस्य न प्रथितं यश्च ।
विद्यायामर्थकामे वा मातुरुच्चार एव स ॥”

इति गारुडे ११४।१५ अध्यायौ ॥ * ॥

स च मध्यमोत्तमाधममेदेन त्रिविध । यथा,—
“यदुपात्त यश्च पित्रा धन वीर्यमथापि वा ।
तन्न ह्यापयते यस्तु स नरो मध्यम स्मृत ॥
तदीर्यान्धधिक यस्तु पुनरन्यत खप्रक्षित ।
निध्यादयति त प्राज्ञा वदन्ति नरसुत्तमम् ॥
य पित्रा सप्तपात्तानि धनवीर्ययशसि च ।
न्यूनता नयति प्राज्ञाक्षमाद्दुःपुरुषाधमम् ॥”

इति भावकप्रपुराणम् ॥ * ॥

अपि च ।

“उत्तमश्चिन्तित कुव्यात प्रोक्तकारी च मध्यम ।
अधमोऽब्रह्मया कुव्यादकर्त्तव्यरित पितु ॥”

इति महाभारतम् ॥

(अयुरूपपुत्रप्राप्त्युपायो यथा,—

“तत समाप्ते कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभि
हरन्ती प्रदक्षिणमस्त्रिभु परिक्रामेत ततो
ब्राह्मणान् खल्लि वाचयित्वा सह भर्ताव्यशेष
प्राप्नोति । पूर्वं पुमान् पश्चात् स्त्री भर्ताव्यशेष-
मवश्ययेत । ततस्त्री सह स वसेतामष्टरात्र तथा-
विधपरिच्छेदावेव तथेष्ट पुत्र जनयेताम् । या तु
स्त्री श्याम लोहिता च यूपोरस्त्र महाबाहुं
पुत्रमाप्नोति । या वा कृष्ण कृष्णद्विद्विषकेष्ट
शुक्ला च शुक्लदन्त तेजस्विनमात्मवन्तम् । एष
एवानयोरपि होमविधि किञ्च परिवर्द्धयण
वर्ष्यं स्यात् पुत्रवण्यायुरूपस्तु यथाशीरेव तयो
परिवर्द्धोऽन्य कार्यं स्यात् । द्विचैव शूद्रा तु
नमस्कारमेव कुर्व्यात् देवगुरुतपस्त्रिद्विभ्यश्च ।
या या च यथाविध पुत्रमाप्नोति तस्यास्तस्या-
स्तान्ता पुत्राशिवमनुनिश्चय तांस्तान् जन
यन्तान् मनसायुपरिक्रामयेत् । ततो या या
येषां येषा जनपदानां मनुष्याणामनु रूप पुत्र
माप्नोति सा सा तेषां तेषा जनपदानामा
हारविहारोपचारपरिच्छेदानुविधौयस्तेति

पुत्तदा

वाच्या स्यात् । इत्येतत् सर्व पुत्ताश्रया सन्दृष्टि-
कार कर्म व्याख्यातम् ।”

“तथा च कुर्वन्ती श्रूने श्रूने पूर्वं प्रवाहेत
ततोऽनन्तर वलवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाह-
मायायां स्त्रिय शब्दं कुव्य प्रजाता प्रजता
धन्य धन्य पुत्रमिति तथास्या हर्षेयायायन्ते
प्राणा ।” इति चरके प्राणोरस्थानेऽधमेऽध्याये ॥

पुत्रक पु, (पुत्र + स्वार्थे सञ्जायामनुकम्पाया वा
कन् ।) पुत्र । (यथा विष्णुपुराणे । १ । १ । २९ ।
तथापि दु ख न भवान् कत्तमहति पुत्रक । ।
यस्य यावत् स तेनैव खेन तुल्यति बुद्धिमान् ॥”)
प्ररभ । धूर्त्त । शैलविशेष । दृढमेद । इति
मेदिनी । के १२४ ॥ पतङ्गक । अलुकन्यान्वित
जन । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रकन्दा, स्त्री, (पुत्रप्रदो कन्दोऽस्या । अस्या
कन्दस्य गमदोषनाऽन पुत्रत्वात्वात् तयात्वम् ।)
लक्ष्मणाकन्द । इति राजनिघण्ट ॥

पुत्रका, स्त्री, (पुत्र + स्वार्थे सञ्जायां वा कन् ।
टाप । “न यास्यो ।” ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य
“सूतकापुत्रिकाद्वन्द्वारकाना वेति वक्तव्यम् ।”
इति वार्तिकोक्ता डीन इवयस्य पञ्चकार ।)
पुत्रिका । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रजीव, पु, (पुत्र गर्भ जीवयतीति । जीवि +
अय ।) दृढविशेष । जिघाप्ता इति भावा ।
ततपर्याय । स्त्रीपदापह २ । इति त्रिकाख-
शेष ॥ कुमारजीव ३ पुत्रजीवक ४ । इति
रत्नमाला ॥ पवित्र ५ गमद ६ सुतजीवक ७ ॥
अस्य गुणा । हिमलम् । दृढत्वम् । स्नेहगम
जीवदाहत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । पितृप्रमनत्वम् ।
दाहद्वष्ट्यानिवारणत्वम् । इति राजनिघण्ट ॥
गुरुत्वम् । वातकारित्वम् । दृढत्वमलत्वम् ।
खादुत्वम् । पटुत्वम् । कटुत्वम् । इति भाव-
प्रकाश ॥

पुत्रजीवक, पु, (पुत्र गर्भ जीवयतीति । जीवि
+ क्तुल । द्वितीयाया अञ्जुक् ।) पुत्रजीवक
दृढ । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ।

“अनेनैव विश्वानेन पुत्रजीवकज रसम् ।

प्रयुज्यते भिषक प्राज्ञ कालसात्मप्रविभाग-
वित ॥”)

पुत्रस्य जीवके, त्रि ॥

पुत्रदा स्त्री, (पुत्र गर्भ ददाति सेवनेनेति ।
दा + क ।) वन्धाकर्कोटकी । लक्ष्मणाकन्द ।
गमदाचीक्षुप । इति राजनिघण्ट ॥

पुत्रदात्री, स्त्री, (पुत्र ददाति सेवनेनेति । दा +
दृच् + डीप । वन्धादोषनाश्रितादस्यास्तथा
त्वम् ।) भालवे प्रसिद्धी लताविशेष । तत-
पर्याय । वातारि २ अमरौ ३ श्वेतपुष्पिका ४
दृढपत्रा ५ अतिगन्धालु ६ वैश्रीजाता ७ सुव
हारी ८ । अस्या गुणा । वातकट्यूकफणाश्रि
त्वम् । सुरभित्वम् । सर्बदा पथ्यत्वम् । वन्धा-
दोषनाश्रित्वम् । इति राजनिघण्ट ॥

पुत्तिका

पुत्तपदा, स्त्री (पुत्र प्रददाति सेवनेनेति । प्र +
दा + क । टाप ।) चविका । इति राज
निघण्ट ॥

पुत्तमन्ना स्त्री, (पुत्रस्य भद्रमस्या इति ।) दृढ-
जीवन्ती । इति राजनिघण्ट ॥

पुत्तशङ्खी स्त्री, (पुत्र पवित्र शङ्खमिव पुष्य
मस्या । गोरादित्वात् डीप ।) अजशङ्खी ।
इति राजनिघण्ट ॥

पुत्तश्रेणी स्त्री (पुत्ताणां ततसन्तानाना श्रेणि-
रन् । डीप ।) रुधिकपर्णी । इति रत्नमाला ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ।

“श्यामा महाश्यामा दृढहन्ती शङ्खिनी
तिस्त्रककम्पित्करम्यकक्रसुकपुत्रश्रेणीगवाची
राजश्वक्करशङ्खयगुः कौकिलकाश्च मलान्कीसुधा
सुवणचीरी वेति ॥”)

पुत्तख, स्त्री, (पुत्र खति इति । ख + क्तिप ।)

पुत्तजनिका । यथा,—

“पुत्तख पुण्यभूमि स्याद्वनख पुत्तिकाप्रख ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्तामाद, त्रि, (पुत्रस्य अन्न तदुपहतमन्न-
मत्तीति । अद + अय ।) पुत्तामभीषी । तत-
पर्याय । कुटीचक २ । इति त्रिकाख-
शेष ॥ पुत्तिका स्त्री (पुत्तो + स्वार्थे कन् टाप । “केऽय ॥”
७ । ४ । १३ । इति ब्रह्म ।) कन्या । तत
पर्याय । आत्मजा २ दुहिता ३ पुत्नी ४
तनुजा ५ सुता ६ अपत्यम् ७ पुत्तका ८ स्त्रजा ९
तनया १ नन्दिनी ११ । इति शब्दरत्नावली
(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२१ ।

“पुत्तिकं ब्रवीत । तात । अतिदहनात्मकोऽय
नाहमेनमभिलषामि ॥” पुत्तीव प्रतिष्ठति-
रस्या इति । पुत्तो + “इवे प्रतिष्ठतौ ।” ५ ।
३ । १६ । इति कन् ह्रस्व ।) पुत्तिका ।
यावतूलक । इति मेदिनी । के, १२४ ॥
(यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । १६ अध्याये ।

“पीठोपमपानिबभयत जीयपुत्तिकाश्रितो
निर्व्विधिम स्त्रुलाखसम विधमपानिथा योजिम ॥”
पुत्तखरूपत्वेन कृता कन्या । तन्नभजात पुत्तस्तु
कन्यादातु पुत्तो भवतीति । यथा, मनौ । ६ ।
१२७—१२८ ।

“अपुत्तोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्तिकाम् ।
यदपत्य भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥”

यथा च महाभारते । १ । ६६ । १२ ।

“ता सन्धास्त्रनवद्याश्च कन्या कमललोचना ।
पुत्तिका स्थापयामास नष्टपुत्र प्रजापति ॥”
पुत्तिकापुत्र, पु (पुत्तिकाया जातेऽस्या पुत्रे
स हि मदीय पुत्तो भविष्यतीति पुत्रस्वरूपत्वेन
कृताया सुताया पुत्र ।) पुत्तिकाया सुत ।
स च औरससम । यथाच वशिष्ठ ।

“अम्नाहकां प्रदास्यामि तुभ्य कन्यामलङ्कृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्र स मे पुत्तो भवेद्वितीति ॥
अथवा पुत्तिकेव सत पुत्तिकासुत सोऽप्यौरस
सम एव पित्रवयवानामप्यत्वात्प्राचयवयवा

पुत्तेष्टि

वाच्यम् । यथाह विश्व । द्वितीय पुत्तेष्टि
वा । द्वितीय पुत्त कन्येवत्यर्थः । इति मित्ता
श्वर ।

पुत्तिकाग्रम् स्त्री, (पुत्तिकाया कन्याया प्रसू
जानी ।) पुत्तिकाग्रनी । ननपञ्चाय
घात २ । इति शब्दरागवली ॥

पुत्तिकासुत, पु, (पुत्तिकाया सुत ।) पुत्ति
काया पुत्त । पुत्तिकेव पुत्त । अस्य प्रमेय
पुत्तिकापुत्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पुत्तिणी, स्त्री (पुत्तोऽस्या अस्तीति । पुत्त +
इति + डोप ।) पुत्तवती । यथा,—
“वत्सासामेकपत्नीनामेका चेत पुत्तिणी भवेत् ।
सञ्जास्नास्तेन पुत्तिष्ण प्राह पुत्तवतीमनु ॥”

इति दायभागपुस्तकमुपचयनम् ॥

पुत्ती, [न] पु, (पुत्तोऽस्यास्तीति । पुत्त + इति ।)
पुत्तयुक्त । पुत्तशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥
यथा,—

“अष्टेन जातमानेन पुत्ती भवति मानवः ।
पितृणामष्टयस्यैव स तस्मात्त्वमुपैति ॥

इति मनु ॥

पुत्ती, स्त्री (पुत्त + “प्राङ्गणवाद्यो डीन् । ४ ।
१ । ७३ । इति डीन् । यद्वा, गौरादित्वात्
डीव ।) सुता । इति ङ्गायुध ॥ अस्या
पञ्चाय पुत्तिकाशब्दे द्रष्टव्य । दृष्टविशेष ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुत्तीय, त्रि, (पुत्तस्य निमित्त सयोग उत्तपातो-
वेति । पुत्त + “पुत्ताच्छ च ।” ५ । १ । ४ ।
इति छ ।) पुत्तम् । (यथा, महाभारते १ ।
६७ । १६३ ।

“यस्य यशस्य पुत्तीयमायुष्य विजयावहम् ।
इदमप्रावतरण ओतयमनरुच्यता ॥”

यथा च रघौ । १ । ४ ।

“अथशब्दादयस्तस्य सन्तानकाङ्क्षिण ।
आरंभिते जितान्मान पुत्तीयामिच्छन्ति ॥”

“पुत्तीया पुत्तनिमित्ताम् ॥” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथ ॥) पुत्तसम्पत्ति । पुत्तस्यैवमित्यर्थे
इत्यप्रत्ययनिष्पन्नम् । इति व्याकरणम् ॥

पुत्तेष्टि स्त्री (पुत्तनिमित्तिका इष्टिरिति मध्य-
पदलोपी समास ।) पुत्तनिमित्तकयागविशेषः ।
इति जटाधर ॥ यथा—

“यज्ञीत्वा पञ्चवर्षीय पुत्तेष्टि प्रथमश्चरेत् ॥”

इति स्मृति ॥

(अस्या क्रियाविशेषो यथा,—

“तत पुत्तकामा पश्चिमतोऽयि दक्षिणतो नाक्षत्र-
सुपवेष्ट्यान्वात्मत सह भर्ता यथेष्ट पुत्तमाप्रा-
प्ता । ततस्त्वस्या आशानाया ऋत्विक्
प्रजापतिमभिनदिश्य योगै तस्या कामपरि
पूरणार्थं कान्यामिष्टि निर्वपेद्विष्णुर्वीनि ऋत्वि-
क्यत्वायार्चा ततस्त्वस्याञ्चैव स्थायीपाकसयमि-
ससाय त्रिजुह्वयान् । यथाप्रायश्चोपमन्त्रितसुह-
पाव तस्यै दद्यात् सञ्जोदकापान् कुर्वन्ति ।
तत समाने कर्मणि पूज्य दक्षिणपादमभि-

पुन

हरन्ती प्रदक्षिणमयिमहपरिक्रामेव ततो ब्राह्म-
णान् खस्ति वाचयित्वा सह भर्ताप्यशेष प्राप्ती
यात् । पूज्य पुमान् पश्चात् स्त्री नचोच्छिष्ट
भवशेषयेन ततस्तौ सहस्रवसेतामष्टरात्र तथा
विद्यपरिच्छेदावेव तथेष्टपुत्त जनयेताम् ।

या तु स्त्रीश्याम लोहिताक्ष वृणोरक्ष महाबाहु
पुत्तमाप्राचीत् । या वा क्षया क्षयाद्दुर्दौघकेश्च
शुक्लाक्ष शुक्लदन्त तेजस्विनमात्मवन्तम् । एष
एवानयोरपि होमविधि किन्तु परिवर्ज्यवर्ज्य
स्यात् पुत्तवयापूरुपस्तु यथाशरीरेव तयो परि-
वर्ज्योऽन्य कार्य स्यात् ॥” इति चरके शरीर
स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

पुत्तेष्टिका स्त्री, (पुत्तेष्टि + स्वार्थे कन् टाप् च ।)
पुत्तनिमित्तकयागविशेषः । इति जटाधर ॥

पुत्तौ, पु (दुहिता च पुत्तश्च पुत्तौ इत्येकशेषः ।)
पुत्तदुहितरौ । इत्यमर । २ । ६ । ३७ ॥
द्विवचनान्तोऽयम् ॥

पुत्त, त्रि, (पुत्तस्य निमित्त सयोग उत्तपातो-
वेति । पुत्त + “पुत्ताच्छ च ।” ५ । १ । ४ ।
चकारादयत् ।) पुत्तौयम् । पुत्तनिमित्तसयोग
पुत्तनिमित्तोत्तपातो वा । इति पाणिनि ॥

पुथ, इ कृत्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा -
पर -सक सेट ।) पञ्चमखरौ । इ, पुण्यते ।
अन्त स्यप्रथमादिरयमित्यर्थे । पुण्यति । इति
दुर्गादास ॥

पुथ, क त्रिषि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा
पर० अक सेट ।) क, पोथयति । त्रिषि दीप्तौ ।
इति दुर्गादास ॥

पुथ, य द्विसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा -
पर० सक सेट ।) य, पुण्यति पुपोथ । इति
दुर्गादास ॥

पुत्त, पु (पूरणात् पुत गलनात् गल । तत कर्मे
धारय । दृष्टिज्ञासवत्ताद्देहस्य तथात्वम् ।)
देह । (यथा, पाञ्चनाथचरिते । १२ । ११ ।
“यक्रु शिरसि भावे च नेत्रे सञ्जापुत्तये ॥”)
आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ परमात्मा ।
यथा,—

“सूला मध्यास्तथा रुद्धा रुद्धात् रुद्धा-
तराश्च ये ।

देहमेदा भवान् सर्वे ये केचित् पुत्तलाश्रया ॥”
इति विष्णुपुराणे ५ अष्टौ २ अध्याय ॥

“पूयन्ते गलन्ति चेति पुत्तला । दृष्टपक्षय
भाजो येऽवयवास्तदाश्रया देहमेदा । यथाह ।
पूरणाज्ञानाद्देहे पुत्तला परमायव इति ॥”
इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ॥

पुत्त, त्रि (पुत वर्धनशील गली ज्ञासवाच्चेति
कर्मेधारय ।) सुन्दराकार । इति शब्द-
रत्नावली ॥ रूपादिमदृष्टव्यम् । इति हेम-
चन्द्र ॥

पुन, [र] अ, (पनायते ख्यते इति । पन +
बाहुलकात् अर् अस्त्व उल्लङ्घ ।) अप्रथम ।
(यथा, मनु । २ । १२० ।

पुनरु

“ऊर्ध्वं प्राणा त्रुतक्रामन्ति यून स्थविर व्याधति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्या पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”
भेद । अवधारणम् । इत्यमर । ३ । ४ । १५ ॥
अधिकार । पञ्चान्तरम् । इति सेन्नी ॥ २
७२ ॥ (यथा, रघु । २ । ४८ ।

“भूतानुकम्पा तव चेदिय गौ
रेका भवेत् खस्तिमति त्वदन्ते ।

जीवन् पुन शश्वदुपपन्नयेभ्य

प्रजा प्रजानाथ । पितेव पासि ॥”)

पुन पुन [र] अ, (पुनर + वीच्याया द्वित्वम् ।)

वारवारम् । ततपर्याय । सुहु २ शश्वत ३
अभीक्ष्यम् ४ अवसक्तम् ५ । इत्यमर । ३ । ४ । १५ ॥

वारवारेण ६ पौन पुन्यम् ७ प्रतिचयम् ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा चायम् ।

“अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्या तथैव च ।
अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुन -
पन ॥”)

पुन पुना, स्त्री, नदीविशेषः । पन्पुना इति
भाषा । यथा,—

“कौकटेष्ण गया पुण्या पुण्या राजयज्ञे वनम् ।
अवनस्याश्रम पुण्यो नदी पुण्या पुन पुना ॥”

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥

पुन सस्कार, पु (पुन पुनर्वारकृत सस्कार ।)
द्वितीयवारोपनयनादिसस्कार । यथा—

“पुनर्बन्धौ कृतौ विप्र पुन सस्कारमहति ॥
इति श्रौतिसूक्तम् ॥

पुनरागमन, स्त्री (पुन पुनर्वारमागमनम् ।)
द्वितीयवारागमनम् । फिरे आसा इति भाषा ॥

यथा—

“सवतसरच्यतीते तु पुनरागमनाय च ॥”

इति दुर्गातिसवपद्धति ॥

पुनरुक्त, स्त्री (वच + भावे क्त । पुन पुनर्वार
सुक्तम् ।) पुनर्वारकथनम् । यथा,—

“आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्तेव भाषणम् ।
पुनरुक्तवदाभास स भिन्नाकारशब्दम् ॥”

इति भाट्टित्यदपण्यम् ॥

(यथाह गोतम । ५ । ५७—५८ ।

“शब्दाद्यो पुनर्बन्धन पुनरुक्तमन्यत्राशु-

वादात् ॥”

“पुनर्वचन पुनरुक्त तस्य विभागार्थं शब्दार्थयो-
रिति । तेन शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तञ्च लभ्यते ।
अनुवादेऽतिशया प्रवारणाय अन्यत्रानुवादादिति
अनुवादान्वले सतीत्यर्थः । निवृत्त्यो जन पुन-
रभिधान हि पुनरुक्त अनुवादस्तु व्याख्यारूप
सप्रयोजनक एवेति भावः । तथाच समा-
नार्थकपूर्वाहुपूर्वार्थकशब्दप्रयोग शब्दपुनरु-
क्तम् । समानार्थकभिन्नाहुपूर्वार्थकशब्दस्य निवृत्त्यो
जन पुनरभिधानमर्थपुनरुक्तम् । आद्य यथा
घटो घट इति । द्वितीय यथा, घट कलश
इति । एतस्य प्रमादादिना सम्भवः ॥”

पुनरुक्तमेदान्तरमाह ।

“अथादापन्नस्य स्वशब्देन पुनरभिधानम् ॥”

“पुनरुक्तमित्युच्यते । यस्मिन्नुक्ते यस्यार्थस्यैत-
सगिकौ प्रतिपत्तिर्भवति तस्य तेन रूपेण
पुनरभिधानं पुनरुक्तम् । इदमेव च अर्थपुन-
रुक्तमिति गीयते । यथा वद्विरुद्ध इति पूर्व-
पदाक्षिप्तोक्तिरियम् । उच्यते वद्विरिति उत्तर
पदाक्षिप्तोक्तिः । एव वद्विरिति मेहे नास्तीति
विधाक्षिप्तोक्तिः । जीवन् मेहे नास्ति वद्वि-
रस्तीति निषेधाक्षिप्तोक्तिः । पुनरुक्तत्रिविधश्चेद-
भाष्यादि सम्मतम् । तस्यैव शब्दस्य पुनरभि-
धानं पद्यावेगाभिधानम् अन्यतः पुनरपुन-
रुक्तमित्याहुः ॥” पुनर + वच + कर्मणि क्त ।
पुन कथिते, चि । यथा, महाभारते ॥ ८४१३॥
“ब्रूहि सञ्जय । तत्त्वेन पुनरुक्तां कथामिमाम् ॥”
पुनरुक्तजन्मा, [न] पु, (पुनरुक्त जन्म यस्य ।
“द्वितीय मौज्जीवन्मनः” इति मज्झिमसंख्येय-
सूत्रम् ।) ब्राह्मण । इति चिकाण्डशेषः ॥
पुनर्नवा, [न] क्ली, (पुनर्भूयो जन्म ।) पुन-
र्ज्वातिपत्तिः । यथा,—
“आज्जसुवणाज्जोका पुनरावर्त्तिनोऽज्जुन ।।
मासुपेय तु कौन्तेय । पुनजन्म न विद्यते ॥”
इति श्रीमग्नज्जीतायाम् । ८ । १६ ॥
पुननव पु, (पुनरपि द्विजे भूयोऽपि नव ।) नख ।
इति हेमचन्द्रः ॥
पुनर्नवा, स्त्री, (द्विजार्थां पुनरपि नवा । यद्वा,
पुनर्भूयोभूय नूयते स्तूयते इति । तु स्तुतौ +
“ञ्दोरपः” ३ । ३ । ५७ । इत्यप । ततश्चाप ।
शुभादित्वात् न खलम् ।) शाकविशेषः ।
तत्तपस्याय । शोधनी २ वषाभू ३ प्राष्टया-
ययी ४ कटिलक ५ । यता अरुणा ।
श्वेताया प्रम्याय । वृक्षीरा २ चिगाटिका ३ ।
इति रत्नमाला । विशाख ४ कटिल ५ शशि-
वाटिका ६ पृथ्वी ७ सितनशाभू ८ चनपत्र ९
कटिलक १ । अस्या गुणा । उष्णत्वम् ।
तिक्तत्वम् । कफकाश्मलोग्गम्यलासपाण्डुशोफा-
निजनाशित्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ भेदक-
त्वम् । रसायनत्वम् । आमदुर्गामन्नघोदरनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“पुनर्नवा श्वेतम्बला शोधनी दीर्घपत्रिका ।
कटु कषाया रुच्यर्श पक्वद्विपनी परा ॥
शोफानिलगरश्मेधहरी ब्रधोदरप्रखन ॥ * ॥
पुननवा परा रक्ता रक्तपुष्पाणिजाटिका ।
शोधनी क्षुद्रवर्षाभुवधनेतु कटिलक ॥
पुनर्नवाख्या तित्ता कटुपाका हिमा क्षुद्र ।
वातना श्वादिहो ज्ञेयपित्तारक्तविनाशनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पुनर्भव पु, (द्विजोऽपि पुनर्भवतीति । भू +
अच् ।) नख । इत्यमरः १२ । ६ । ८३ ॥ रक्त-
पुनर्नवा । इति राजनिघण्टुः ॥ (पुनर + भू +
भावे अच् । पुनरुत्पत्तिः । यथा, महाभारते ।
१ । १ । २५५ ।
“सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्मन्त्यपुनर्भवा” ॥ * ॥
पुनर्भवतीति । भू + अच् ।) पुनर्ज्वातिपत्तिः, चि ॥

पुनर्भवौ [न] पु, (पुनर्भव पुन पुनरुत्पत्तिर-
स्यस्येति । पुनर्भव + इति ।) आत्मा । इति
हेमचन्द्रः ॥ ६ । २ ॥
पुनर्भू स्त्री, (पुनर्भवति जायात्नेनेति । भ +
क्विप् ।) द्विरुक्ता । तत्तपस्याय । दिधिषू २ ।
इत्यमरः २ । ६ । २३ ॥ “अक्षतयोगित्वाद्भिधवा
पुनरुत्पत्तिः । इत्यसावयस्य भूत्वा अन्यस्य पुन-
र्भवतीति क्विप् पुनर्भू । विध्यते निवृत्ततया
शब्दाते द्विधिषू धिष शब्दे नास्तीति कू निमा-
तनाहित्वम् ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ सा-
न्निध्या । यथा —
“परपूर्वाख्यस्यैव सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूतिविधा तासां खैरिणी तु चतुर्विधा ॥
कथ्येवाक्षतयोगिन्यां पाण्डित्यद्वयद्विधा ।
पुनर्भू प्रथमा प्रोक्ता पुनरुत्पत्तिरकम्पया ॥
देशधम्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिया प्रदीयते ।
उत्पन्नसाहचर्यान्मैसा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
उत्पन्नसाहचरा उत्पन्नयभिचारा ।
असतसु देवरेषु स्त्री नान्यैर्या प्रदीयते ।
सवर्णां सपिण्डां च तृतीया प्रकीर्तिता ॥”
इति मिताक्षराः ॥ * ॥
पुनर्ज्वातिपत्तिः, चि ॥
पुनराजा, स्त्री, (पुनरप्रथमा याजा ।) विवर्त्त-
याजा । सा तु आषाढयुक्तामघौष्यरथद्वितीया-
गन्तर तन्मवदिवसविहिता श्रीजगन्नाथदेवस्य
दक्षिणमुखयाजा । फिरे रथ इति उलटा रथ
इति च भाषा । अस्या इतिकर्त्तव्यता याजा-
शब्दे द्रष्टव्या ॥
पुनर्ज्वा, पु, (पुन पुन शरीरेषु वसति क्षेत्रज्ञ-
रूपेणेति । पुनर + वच + उ ।) विष्णु । (यथा
महाभारते । १३ । १४६ । ३६ ।
“अधमो विजयो जेता विश्वयोगि पुनर्ज्वसु ॥”)
शिव । कात्यायनगुणि । लोकभेदः । घना-
रम्भः । इति शब्दरत्नावली । नक्षत्रविशेषः ।
स च धनुराक्षतिपञ्चतारात्मकः । यथा,—
“मध्यवर्त्मनि शरासनाक्षता
वक्ररस्य सुरमाहमे गता ।
जिप्रिका सुमुखि । पञ्चतारके
पञ्चपावकमिता घटोदयात् ॥”
इति कालिदासकृतराजनिघण्टुरूपम् ॥
तस्याधिष्ठात्री देवता अदिति । इति जातकः ॥
तत्र जातफलम् । यथा कोष्ठीप्रदीपः ।
“प्रभूतमित्र क्षतश्लाघ्यजन
सज्जनकामी वरभूषणात् ॥
हाता प्रतापी वसुधाधिपश्चै
पुनर्ज्वसौ यस्य भवेत् प्रकृतिः ॥”
पुनर्ज्वसु, पु, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गत-
सप्तमनक्षत्रम् । तत्तपस्याय । यामकौ २ आदित्यौ
३ । इति हेमचन्द्रः ॥ द्विचनान्तोऽयम् ॥
पुनराग, पु, (पुनान् नाम इव ओष्ठत्वात् ।) खनाम-
ख्यातद्वहत्तपुष्यद्वहत्तपुष्यविशेषः । तत्तपस्याय । पुष्य-
२ शुक्ल ३ केशर ४ देववल्गव ५ । इत्यमरः ।

२ । ३ । २५ ॥ कुम्भीक ६ रक्तेश्वर ७ ।
इति रत्नमाला ॥ पुननामा = पाटलद्वय ८
रक्तपुष्प ९ रक्तरेणु ११ अरण्य १२ । अस्य
पुष्पगुणा । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सुगन्धि-
त्वम् । पित्तनाशित्वम् । भूरितो भावत्यन्तम् ।
देवताप्रसादनत्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ कषाय-
त्वम् । कफरक्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
चित्तोत्पल । जातीफल । नरञ्जः । पाण्डु-
नामः । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥
पुननाट, पु, (पुननाट + णोदरादित्वात् उच्यते ।)
चक्रमहः । इति राजनिघण्टुः ॥ (पद्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशे पूर्वोक्तप्रथमे भागे ।
“चक्रमहं प्रपुननाटो दृष्टो मेवलोचन ।
पुननाट स्यादेवमजस्रश्च पुननाट इत्यपि ॥)
पुननाड, पु, (पुनाव नाड्यपीति । गड भस्त्रे +
“कम्मण्यय” १३ । १ । १ । इत्यपि ।) चक्रमहः ।
इति राजनिघण्टुः ॥
पुननामनरक, पु, (पुदिति नाम यस्य स पुननामा ।
पुननामा चासौ नरकश्चेति कम्मधारयः ।) पुन-
इतिनामकनरकविशेषः । तत्र योऽश्वविधपार्थ-
पत्तिः । यय, —
ब्रह्मोवाच ।
“परदाराभिगमनं पापानाश्चापसिद्धनम् ।
पादय्य सर्वभूतानां प्रथमं नरकं स्मृतम् ॥
फलस्तेयं महागप क्लृप्तादस्य च पाटनम् ।
पाटनं वृक्षजातीनां द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥
वर्ष्मादां तथा दिष्टमवध्यवधन्वनम् ।
विवादित्वमहेतुस्य तृतीयं नरकं स्मृतम् ॥
भयं सर्वसत्त्वानां नरभक्तिविनाशनम् ।
अशनं निजधम्मार्तां चतुर्थं नरकं स्मृतम् ॥
मारणं मित्रकोटिष्य मिथ्याभिग्रहणञ्च यतः ।
मिथ्याभाषासत्यं पञ्चमञ्च विपाचनम् ॥
गरोदस्य वन्नकरं यमनं योगनाशनम् ।
यानसुखस्य हरणं षष्ठं नरकं विपाचनम् ॥
राजभागस्य हरणं राजजायानिषेधनम् ।
राज्ये त्वहितकारित्वं सप्तमं नरकं स्मृतम् ॥
स्वस्वत्व लोपुपलव्यं लब्धधम्मार्थनाशनम् ।
नानाकर्महरं प्रोक्तमष्टमं नरकं स्मृतम् ॥
ब्रह्मसहस्रण्यैव ब्राह्मणानां विनिन्दनम् ।
विरोधो गच्छत्येकोत्तो नवमो नरकस्त्वयम् ॥
शिक्षाचारविनाशनं मित्रहं शिरोऽर्धम् ॥
शास्त्रस्तेयं धर्मस्यो दशमं परिकीर्तितम् ॥
यदङ्गनिघ्नं घोरं पाण्डुगुण्यप्रतिषेधनम् ।
एकादशममेवोक्तं नरकं सङ्गिरतम् ॥
सङ्गिरतं सदा चैवमनाचारमसतक्रिया ।
संस्कारपरिहीणत्वमिदं द्वादशमं स्मृतम् ॥
हानिर्धम्मार्थकामानामपवगस्य द्वादशम् ॥
स्वर्गहेतुञ्च मतिदं त्रयोदशममुच्यते ॥
समलं धर्महीनञ्च यद्वर्ज्यं यच्च दोषजम् ।
चतुर्दशकमेवोक्तं नरकं सङ्गिरतम् ॥
अज्ञानाभाष्यनिष्ठत्वमशौचमभुभावहम् ।
गर्ह्यं ततः पञ्चदशकमसत्त्ववचनानि च ॥

आलस्य वै घोडशकमाक्रोशश्च विशेषतः ।
सर्वस्य चाततायित्वमगारेष्वग्निदापनम् ॥
इच्छा च परदारेषु नरकाय निगद्यते ।
द्रव्याभावश्च संभवेऽप्यौहव्यन्तु विगर्हितम् ॥
एतेषु पापे पुरुष पुत्रात्मनरके पतते ।
पुत्राभारक घोरं विनाशं प्राह सर्वतः ॥
एतस्मात् कारणात् साध्यस्ततः पुत्रो निगद्यते ॥”
इति वामने ५८ अध्यायः ॥

पुपफुल, पु, (पुपफुल । एषोदरं हिलात् सस्य
लत्वम् ।) उदरस्थवायुः । इति भूरिप्रयोगः ॥
पुपफुल पु (पुपफुलवत् आहतिरस्यास्तीति ।
अच ।) पद्मबीजाधार । ततपर्यायः । बीज
कोष २ वराटक ३ । (पुपफुल इति शब्दो
ऽस्य स्त्रीति ।) वामपाशस्थमनाशय । फोफडा
इति फुलघरा इति च भाषा । ततपर्यायः ।
कोष्ठ २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रत्नमेनज ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तिलकम् ४ खोम ५ । इत्य-
मरः ॥ खोमम् ६ । इति भरतः ॥ पुपफुलोऽपि
पाठः ॥ (पुपफुलशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)
पुमान् [स] पु, (पाति रक्षतीति । पा + “पाति
रक्षन्” उणा । ४ । १७७ । इति डुमसुन् ।
जित्वात् टिलोपः ।) मनुष्यजातिपुरुषः । तत
पर्यायः । पञ्चजन २ पुरुष ३ पुरुष ४ ना ५ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा,—
“खदेषजतस्य जनस्य कोके
शुभाधिके पुंसि भवत्ववज्ञा ।
निजाङ्गना यद्यपि रूपराशि-
स्तथापि पुषा परदारचरेष्टा ॥”

इत्युद्धटः ।)

मनुष्यजाति । इति कैचिदिति भरतः ॥ पुनिङ्ग
मात्रचः ॥ (कूटस्थपुरुषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १ । २ ।

“सदृशं ब्रह्म य ईश्वरं पुमान्
शुभोन्मिष्टदृष्टितिकालसंलयः ।
प्रधानबुद्ध्यादिजगतप्रपञ्चश्च
स नोऽस्तु विष्णुर्गतिभूतिसुक्तिदः ॥”

“अक्षरमिति विकारं निराकरोति पुमान्
कूटस्थः ।’ इति तट्टीकार्या श्रीधरस्वामी ॥)
पुर श्च अग्रगत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा -
पर - सक सेट ।) श्च, पुरति ष्येष्ठ कनिष्ठस्य
अग्रे गच्छतीत्यर्थः । मोरिता । इति दुर्गादासः ॥
पुर स्त्री (प्रियते पूर्यते इति । पृणि पूर्वोत् + क ।)
गृहः । देहः । पाटलिपुत्रः । पुष्यादीनां दक्षा-
वृत्तिः । इति मेदिनी । २ ५८—५९ ॥ नागर-
सुखा । इति रत्नमालाः । चर्म इति शब्दरत्ना-
वली । गृहोपरिगृहम् । इति विश्वः ॥

पुर स्त्री स्त्री, (पिपत्तीति । प + ऋजविभुजादि
त्वात् क । यद्वा, पुरति ष्य गच्छतीति । पुर +
‘इगुधञ्जाप्रोक्तिर क ।’ ११११३५ । इति क ।)
हृडादिविशिष्टस्थानम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
बहुमानोपयवहारस्थानम् । इत्यमरटीकार्या
भरतः ॥ ततपर्यायः । पू २ पुरी ३ नगरम् ४

पत्तनम् ५ स्थानीयम् ६ कटकम् ७ पट्टनम् ८
निगमः ९ पुटमेदनम् १ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्य लज्जणादि यथा,—
मतस्य उवाच ।

“राजा सहायसयुक्तं प्रभृतयवसेन्यनम् ।
रम्यमाणान् सामन्तं मध्यमन्देशमावसत ॥
वैश्यमूदजनप्रायमनाहाय्यन्तथा परे ।
किञ्चिद्द्वाराक्षयसयुक्तं बहुकम्मकारन्तथा ॥
अद्वैवमायकं रम्यमनुरक्तजनान्वितम् ।
करैरपीडितं वापि बहुपुण्यफलन्तथा ॥
अगम्य परचक्राणां तद्वासयद्दमापदि ।
समदुःखसुखं राज्ञः सततं प्रियमास्थितम् ॥
सरोरुपविहीनश्च यावत्तत्स्वरवञ्चितम् ।
एवविधं यथालाभं राजा विषयमावसेत ॥
एतद्दुर्गं शृणु कुप्यात् वसामेकतमं बुधः ।
वनदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गमन्तथैव च ॥
वास्तवैवास्तुदुर्गं गिरिदुर्गं पाथिवम् ।
सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥
दुर्गं परिघोषितं चयाङ्गलकसयुतम् ।
शतत्रीयन्तसुखैश्च शतशश्च समावृतम् ॥
गोपुरं सकटाटश्च तत्र स्यात् समनोहरम् ।
सप्तताकं गजाखण्डो येन राजा विप्रेतं पुरम् ॥
चतस्रश्च तथा कार्या वीथयः सर्वतोमुख्यः ।
एकस्मिन्तत्र वीथ्यग्रे देववैष्णवं भवेद्दुर्गम् ॥
द्वितीये वापि वीथ्यग्रे राजवैष्णवं विधीयते ।
धर्मोपकरणं कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीयके ॥
चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुरान् विधीयते ॥
आयतं चतुरस्रं वा दृष्टं वा कारयेत् पुरम् ।
सुक्तिहीनं त्रिकोणं च यवमध्यमन्तथैव च ॥
अर्द्धचन्द्रप्रकारं च वक्त्राकारं कारयेत् ॥
अर्द्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरेषु तद्वनसेतः ।
अन्यत्र तत्र कर्त्तव्यं प्रयत्नेन विज्ञानता ॥
राज्ञां कारायुष्यं काव्यं दक्षिणे राजवैष्णवं ।
तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥
गजानां प्राङ्मुखं शालां कर्त्तव्यं वायुदक्षमुखा ।
आर्जये च तथा भागे आशुघागारमिष्यते ॥
महानसश्च धर्मेशः । कर्मशालास्तथापरा ।
गृहं पुरोधसं काव्यं वामतो राजवैष्णवं ॥
मन्त्रिवेदविदाश्चैव चिकित्साकर्त्तरेव च ।
तत्रैव च तथा भागे कोष्ठागारं विधीयते ॥
गर्वा स्थानं तथैवात्र तुरगाणामन्तथैव च ।
उत्तराभिमुखं श्रेणीं तुरगाणां विधीयते ॥
दक्षिणभिमुखं वायुं परिशिष्टास्तु गहिता ।
तुरगास्तु तथा घाण्यां प्रदीपे सार्वराजके ॥
कुक्कुटान् वानरांश्चैव मर्कटाश्च नराक्षिपः ।
आरयेद्दशशालायां सवतसां धेनुष्वेव च ॥
अजाश्च घाण्यां यत्नेन तुरगाणां हिते विधाया ।
गोगजाश्चादिशालास्तु ततः पुरीधस्य निर्गमम् ॥
अस्तं गते न कर्त्तव्यं देवदेवे दिवाकरे ॥
ततश्च यथास्थानं राजा विज्ञाय सारथिम् ।
दद्यादवसथस्थानं सर्वेषामभुपूज्यं ॥
योधानां शिल्पिनाश्चैव सर्वेषामविशेषतः ।

दद्यादावसथान् दुर्गे मन्त्रकावविदां शुभान् ॥
गोवेदान्तवेदांश्च गजवेदांस्तथैव च ।
आहरेत् श्वश्रुं राजा दुर्गे परवक्त्राक्षं ॥
कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते ।
न बहूनामतो दुर्गे विना कार्यं तथा भवेत् ॥
सर्वं निरयकं कार्यं विना दुर्गं महीपते । ।
दुर्गे यन्ता प्रकर्त्तव्यं नानाप्रहरणान्वता ।
सहस्रचातिनो राजस्तेषु रक्षां विधीयते ॥
दुर्गद्वाराणि गुप्तानि काव्यास्तथैव च भूभुजा ।
सचयश्चात्र सर्वेषामभुधानां विधीयते ॥
धनुषां क्षेपणीयानां तोमराणाञ्च भागवतः ।
शराणां मयः खड्गानां कवचानान्तथैव च ॥
लघुधानाञ्च कुन्तानां परिचैः सह पाथिवः ।
अश्वनाञ्च प्रभूतानां सुहराणामन्तथैव च ॥
त्रिभूतानां पट्टिशानां कुण्डलानाञ्च पाथिवः ।
प्रासानाञ्च सशूनां शक्तीनाञ्च नरोत्तमः ॥
परश्वानां चक्राणां वर्मणाञ्चर्मभिः सह ।
कुदांश्च रज्जुवेद्यानां पिटकानामन्तथैव च ॥
शैलुकाणाञ्च दात्राणामङ्गाराञ्च च सचयः ।
सर्वेषां शिल्पिभाषाणां सचयश्चात्र इत्येतः ॥
वादिनाञ्च सर्वेषामौषधीनान्तथैव च ।
यवसानां प्रभूतानामिन्वन्तश्च च सचयः ॥
गुडानां सर्वतैलानां गोरसानामन्तथैव च ।
वसानामय मञ्जानां स्नायूनामस्थिभिः सह ॥
गोचर्मपट्टहानाञ्च धान्यानां सर्वतस्तथा ।
तथैव पर्पटानाञ्च यवगोधूमयोरपि ॥
रत्नानां सर्ववस्त्राणां जोहानाञ्चाप्येषतः ।
कणायसुभ्रमाणां चणकानां तिलैः सह ॥
तथा च सर्वशस्त्राणां पाशुगोमययोरपि ।
शण्डसञ्चरसं भूजजतुलाञ्चाञ्च टङ्गणम् ॥
राजा सच्चिदुयाद्दुर्गे यन्तान्यपि किञ्चन ॥*॥
कुम्भाश्चाश्वीविषा काव्या आलसिहादयस्तथा ।
ज्वालाश्च पक्षिणश्चैव विरुद्धा ये परस्परम् ॥
स्थानानि च विरुद्धांस्तु गुप्तानि पृथक् पृथक् ।
कर्त्तव्यानि महाभागः । यत्नेन पृथिवीक्षिता ॥
उक्तानि चाप्युक्तानि राजद्रव्याण्येषतः ।
सुगुप्तानि पुरं कुप्यान्जनानां हितकाम्यया ॥
जीवकर्मभकाकोलीव्यामलकं पञ्चकम् ।
शालपर्णी एत्रिपर्णी सुत्रपर्णी तथैव च ॥
मावपर्णी च मेदे ई शारिवे इ वलाञ्चयम् ।
वीरा श्वसनी वहीया वृहती कण्टकारिका ॥
शङ्खो शङ्खाटकी क्षीणी वषाभूदभरशुका ।
मधुपर्णी विदार्यो ई महाक्षुद्रा महातपा ॥
धन्वना सह देवाङ्गा कटुकैरुक्क विषम् ।
पण्डाशनाकण्टकीका फलशुखञ्जूरयष्टिका ॥
शुक्रातिशुक्राश्वयंश्च चातिश्चैव वीरणा ॥
इन्दुरिन्दुविकाराश्च फालिस्तादाश्च सप्तमः । ।
सिद्धी च सहदेवी च विश्वदेवाटक्कचकम् ॥
मधुक पुष्पक साक्षा शतपुष्पा मधुक्षिका ।
शतावरीमधुके च पिपासनाक्षमेव च ॥
आत्मगुप्ता कटफलाख्या दारदा राजश्रीविका ।
राजसर्वपथन्याकण्डव्यप्रोक्ता तथोत्कटा ॥

कालशाक पद्मवीच गोवल्ली मधुवल्गिका ।
 शीतपाकी कुलिङ्गाची काकणिजोरुपत्रिका ॥
 इन्वारुचपुषौ चोभौ गुञ्जारकपुननवे ।
 कशेरुका तु काश्मीरी विन्धुशालूककेशरम् ॥*॥
 शूकधान्यानि सर्वान्नि शमीधान्यानि यानि च ।
 क्षीर क्षौद्र तथा शुक्र मज्जा तैल वसा हृतम् ॥
 निकोचाभिमुकास्फोट वातासामारुमालकम् ।
 एवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरो गण्य ॥
 राजा सञ्चिबुयात सन्धे पुरे निरवशेषत ।
 दाडिमाम्नातकाम्नाश्च तन्तिडीकान्धवेतसम् ॥
 भय कर्कशु लज्जुच करमहकच्छुकम् ।
 वीजपूरककाक्षीर मालती राजवन्धुकम् ॥
 कौटकहयप्रणानि द्वयोरन्तिकयोरपि ।
 पारेवत नागरक प्राचीनारुकरमेव च ॥
 कपित्थामलकी बुक्र फल दन्तशुद्धय च ।
 जम्बीर नवनीतश्च सौवीरकतुषोदके ॥
 सुरारसश्च मध्यानि मण्डतक्रदधौनि च ।
 शुक्तानि चैव सर्वान्नि ज्ञेयान्यम्बगण्य द्विजा ॥
 एवमादीनि सर्वान्नि राजा सञ्चिबुयात पुरे ॥
 सैन्धवोद्भिदपाट्यपाक्यसासुद्रोरुमकम् ।
 कुण्डलीवर्चसविट बालकैय यवाङ्गयम् ॥
 औषधार कालभस्म विज्ञेयो लवणो गण्य ।
 एवमादीनि सर्वान्नि राजा सञ्चिबुयात पुरे ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल च्यवनचक्रनागरम् ।
 कुठेरक समरिषि शिशुभस्मातसर्षपा ॥
 कुष्ठानमोदा किण्विही हिङ्गुमूलकधान्यकम् ।
 कान्तवी कुञ्जिकाचान्य* सुसुख कालमालिका ॥
 फणिमलकोद्य जलग्न भूक्षुण्य सुरसक्तया ।
 कायस्था च वयस्था च हरिताल मग शिला ॥
 अम्बता च रदन्ती च रोहिण्य कुङ्कुम तथा ।
 वचा एरुकाक्षीर शङ्खकौ हृष्या तथा ॥
 सर्वपित्तानि मूत्रानि प्रायो हरितकानि च ।
 सङ्गरानि च मूत्रानि यष्टिखारिविवाणि च ॥
 फलानि चैव च तथा रुच्यौला हिङ्गुपत्रिका ।
 एवमादीनि चान्यानि गण्य कटुकसङ्ग ॥
 राजा सञ्चिबुयादुर्गं प्रयत्नेन शोभितम् ॥*॥
 सुसुखचन्दनहीवेरुजतमालकदारव ।
 हरिद्रामलकोशीर रक्तमालकवस्तुकम् ॥
 दूर्वापटोलकटुकादन्तालकप्रचक्रच्छुरा ।
 किराततिलक निम्ब विषा चातिविषा तथा ॥
 तालीशपत्र तगर* सप्तपञ्चविकङ्कता ।
 काकोडुम्बरकोदीशसुषय* किण्विही तथा ॥
 कडयन्था रोहिणी मांसी प्रपट मद्यपत्रिका ।
 रसाङ्गन भङ्गराज प्रतङ्गी परिपेलवम् ॥
 दुष्पशां शुचणी कामा श्लामाक गन्धनाङ्गुली ।
 चतुष्यर्णी व्याघ्रनखमन्मका चतुरङ्गुला ॥
 रम्भा चैव कुथापुष्पी तारास्फोता हरेण्डिका ।
 वेन्नायो वेतसस्तुम्बी विषाणो लोहमङ्गनम् ॥*
 मालती करतिकाखा विषाङ्गी जिङ्गिका तथा ।
 पर्यटश्च गुडक्षी च गन्धस्तिक्तकसङ्ग ॥
 एवमादीनि चान्यानि राजा सञ्चिबुयात पुरे ।
 अभयामलकी शोभे तथैव च विभूतकम् ॥

प्रियङ्गुधातकीपुष्प मोचलोद्भाजुनासना ।
 अगन्ताली सुराङ्गना श्लोनाक कच्छाल तथा ॥
 भूर्जपत्र श्लोकोद्भिद पाटलापत्रलोमकम् ।
 समङ्गा त्रिदत्तामूल कापासा गैरिकाङ्गनम् ॥
 विद्रुम समधुच्छिष्ट कुम्भीकाङ्गुसुदोषलम् ।
 न्यग्रोदोद्भुमराश्वत्थकिशुका शिशुपा शमी ॥
 पियालपिलुका शालाग्रिरीय पद्मकन्तथा ।
 विस्त्रोमिमन्थ जलश्च श्लामाकयवकोद्रवम् ॥
 राजादन करीरश्च धान्यकप्रियकौ तथा ।
 शाकोटाश्लोकवदरा कदम्बखदिरहयम् ॥
 एषा पञ्चाणि साराणि मूलानि कुसुमानि च ।
 एवमादीनि चान्यानि कवायास्थो गण्यो मत ॥
 प्रयत्नेन वृषभेष्ट । राजा सञ्चिबुयात पुरे ।
 कीटाश्च मारण्ये योग्या यज्ञतायान्तथैव च ॥
 वातधूमास्वमाग्राणां दूषणानि तथैव च ।
 धार्याणि पाथिवैर्दुर्गं तानि वक्ष्यामि भारत ॥
 विषाणान्धारण कार्यं प्रयत्नेन मञ्जौमुचा ।
 विचित्राश्च गदा धार्या विषप्रशमनाक्षया ॥
 रक्तोभूतपिशाचघ्ना पापघ्ना पुष्टिवर्धना ।
 कलाविदश्च पुरुषा पुरे धार्या प्रयत्नत ॥
 भीतान् प्रमत्तान् कुपितान् तथैव च विमानि
 तान् ।
 कुम्भत्थान् पापश्रीलाश्च न राजा वासधेत पुरे ॥
 यन्त्रायुधाट्टालचयोपपन्न
 समप्रधान्यौषधिसप्रयुक्तम् ।
 वणिगजनेश्चान्वितमावसेत
 दुर्गं सुशुभं वृषति सदैव ॥”
 इति मात्स्ये राजधर्मे दुर्गसम्पत्तिनाम १६१
 अध्याय ॥ *॥ पुरे वर्धनीयानि यथा,—
 “पुरे हृष्टप्रतोनी च परिखातोरण्यक्षा ।
 प्रासादाध्वप्रारामवापीवेष्टा सती त्वरी ॥”
 इति कविकल्पलता ॥
 अवशिष्ट नगरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पुर, पुं (पिपर्तति । पृ + क ।) गुगगुलु* ।
 इत्यमर ॥२॥१३६॥ (अस्य प्रयागो यथा—
 “गुगगुलुर्वैवधूपश्च जटाश्रु कौशिक* पुर ।
 कुम्भीलूखलक क्षौवे मद्भिषाश्च पलङ्क्य ॥”
 “अन्ध तौक्ष्णमजीर्णश्च यवाय अममातपम् ।
 भद्र रोचन्त्यजेत सन्ध्यागुणार्थं पुरसेवक ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 पीतभिगदौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पुर [सु] य (पूर्वस्मिन् पूर्वस्मात् पूर्वो वा
 एवं पूर्वस्था पूर्वस्थामित्यादि । पूर्व + “पूर्वा-
 धरावराणामसि पुरधवक्ष्येवाम् ॥” ५ । ३ । ३६ ।
 इति असि तदुद्योगेन पुर इत्यादेशश्च ।) अग्रत ।
 इत्यमर ॥ ३ । ४ । ७ । (यथा, कुमारे ॥१॥
 “अग्निं जीवितनाथ । जीवावी-
 त्वभिधायोत्थितया तथा पुर ।
 ददृशे पुराकृतिं चित्तौ
 हरकोपानलमक्ष केवलम् ॥”)
 * प्राच्यां दिशि । प्रथमे काले । (यथा, अग्नि
 ज्ञानशकुन्तलायाम् । ७ अङ्के ।

“उदेति पूर्व कुसुम तत फल
 चनोदय प्राक तदनन्तरं पय ।
 निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधि
 स्तव प्रसादस्य पुरस्तु सन्ध्या ॥”)

पुरार्थं । अतीते । इति तद्भोकाया भरत ॥
 पुर सर चि, (पुरोऽग्रे सरति गच्छतीति । ह +
 “पुरोऽग्यतोऽग्रेषु सर्ते ॥” ३ । २ । ११८ । इति
 ट ।) अग्रगामी । इत्यमर ॥२॥७२॥ (यथा,
 महाभारते । ४ । १६ । २२ ।
 “यस्या पुर सरा ह्यसनं पृष्ठतश्चानुयायिन ।
 साहसमयं सुदेव्याया पुर पञ्चाक्षं गामिनी ॥”)
 अस्य पर्याय अग्रसरशब्दे द्रष्टव्य ॥
 पुरङ्गन, पु, (पुर देहश्च जनयतीति । जन +
 बाहुलकात् ख ।) जीव । यथा,—
 “पुरुष पुरङ्गनं विद्यात यद्व्याक्तात्मन पुरम् ।
 एकदिचिचतुष्याद् बहुपादमपादकम् ॥”
 इति श्रीभागवते । ४ । २६ । २ ॥
 पुरङ्गनी, स्त्री, (पुरङ्गन + गोरादित्वात् ङीष् ।)
 बुद्धि । यथा—
 “न विनाम वयं सन्ध्या कर्त्तारं पुरुषधर्मम् ।
 आत्मनश्च परस्यापि मोक्षं नाम च यत्कृतम् ॥
 राजन् । महीया सर्वं ते मामाहुश्च पुरङ्गनीम् ॥”
 “बुद्धिन् प्रमदां विद्यात्ममाहमिति यत् कृतम् ।
 यामधिष्ठाय देहेऽस्मिन् पुमान् भुङ्क्तेऽस्मिन्-
 गुणान् ॥”
 इति श्रीभागवते । ४ स्कन्ध । २५ । २६ अध्यायौ ॥
 पुरङ्गय, पु (पुरं शत्रुपुरं जनयतीति । जि + खच् ।)
 स्वयंवशीयराजविशेष । तत्पर्याय । काकुत्स्थ
 २ । इति त्रिकाण्डशेष । (यथा, भागवते ।
 ६ । ६ । १२ ।
 “पितर्युपरतोऽभ्येत्य विज्जिहि पृथिवीमिमाम् ।
 शासदीचे हरि यज्ञे शशाद इति विश्रुत ॥
 पुरङ्गयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरित ।
 काकुत्स्थ इति चाप्युक्तं श्वश्रु नामानि
 कर्मभिः ॥”
 पूर्ववशीयं खङ्गयपुत्र । यथा, हरिवंशे ।
 ३१ । १८ ।
 “खङ्गयस्याभजत पुत्तो वीरो राजा पुरङ्गय ।
 जनमेजयो महाराज । पुरङ्गयसुतोऽभवत् ॥”
 पुर जनयतीति । पुर + जि + खच् ।) पुरजय
 कर्त्तारं चि । (यथा महाभारते । १ ।
 १२ । ४५ ।
 “खान्धिव तेषां राक्षसाणि जन्तु परपुरङ्गय ॥”)
 पुरट, स्त्री, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर +
 बाहुलकात् षट् ।) सुवयम् । यथा,—
 “हरि पुरदं सुन्दरसुतिकदम्बसन्धौपित
 सदा हृदयकन्दरे स्मरतु व शचीनन्दन ॥”
 इति विदग्धसाधव ॥
 पुरण, पुं, (पिपर्तति पूर्व्यते वेति । प पाजनादौ +
 “कृपृष्टनिमन्दिनिघाण क्यु ।” उवा १८१ ।
 इति क्यु । उल्लंखनपरत्वश्च ।) वस्तुन* । इदुणा-
 दिकोष ॥

पुरश्च

पुरत, [स] थ, (पुरति अये गच्छतीति । पुर + बाहुलकात् अतसुच ।) अयत । इत्यमर । ३। १। ७। (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १। १। ७।

“निर्गते मञ्जरीकुञ्जादपश्यत पुरतस्तत । कन्ये नीलनिचोलिन्यौ स कैचिच्चारुलोचने ॥”)

पुरतटी, स्त्री, (पुरस्थिता तटीव ।) छट्टी । खुद्र छट्ट । इति हारावली । १६४ ॥

पुरहार स्त्री, (पुरस्थ हारम् ।) नगरहारम् । तत्पर्याय । गोपुरम् २ । इत्यमर । २। २। १६॥ (यथा मनु । ५। ६२ ।

“दक्षिणेन नृत्यं शूद्र पुरहारेण निहरेत ।

पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोग्यं द्विजन्मन ॥”)

पुरद्विष्ट, [व] पु, पुर दृष्टीति । द्विष + क्तिप् । मयनिर्मितानां पुरविशेषाणां दाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिव । इति ञटाधर ॥ (यथा, भागवते । ४। ६। ७ ।

“स इथमादिष्ट सुरानजस्तु ते

समन्वितं पिष्टमि सप्रजैश्चै ।

ययौ सधियाग्निलयं पुरद्विष

कौलासमन्निप्रवरं प्रियं प्रभो ॥”)

पुरन्दर, स्त्री, (पुर + दारि + खच ।) चविकम् । इति शब्दचञ्चिका ॥

पुरन्दर, पु, (अरीणां पुरो दारयतीति । दृ + णिच् + “पू सर्वयोदारिसहो ।” ३। २। १३ । इति खच । “वाच यमपुरन्दरो च ।” ६। ३। ६१ । इति निपातित ।) इन्द्र । इत्यमर । १। १। १४४ ॥ (यथा महाभारते । ३। ११ । ६ ।

“कालेयभयसन्तप्तो देव साक्षात् पुरन्दर । जगाम शूरयः शीघ्रं तन्तु नारायणं प्रभुम् ॥”

पुर गेह दारयतीति । दारि + खच । निपातित ।) चौर । यथा,—

“समासमौना यदि पाकशाला

समासमौना दण्ड धेनवस्तु ।

पुरन्दरस्याविषयं यदि स्यात्

पुरन्दरस्यापि पुरं न याचे ॥”

इत्युद्धट ॥

पुरन्दरा, स्त्री, (पुर दारयति प्रवाहैरिति । दारि + खच । निपातनात् साधु । ततश्चाप ।) गङ्गा । इति हारावली ॥

पुरन्धि, } स्त्री, (स्वजनसहितं पुरं धारयतीति । पुरन्ध्र + खच । गौरादिल्लत्त ऊष । एषोदरादिल्लत्तं हृषो वा ।) नतिपुत्रदुष्टि-चादिमती । इति भरत ॥ तत्पर्याय । कुटु-लिनी । इत्यमर । २। ६। ६॥ (यथा, रघु । ७। २८ ।

“तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा

पुरन्धिमिषं क्रमशः प्रयुक्तम् ।

कन्याकुमारौ कणकासनस्यौ

आर्द्राक्षतारोपणमन्मथूताम् ॥”)

स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

पुरश्चरण, स्त्री (पुरोऽग्रतश्चरणं मन्त्रजपादि-पञ्चाङ्गकर्माचरणमिति ।) पुरस्त्रिया । सा तु खेष्टदेवतामन्त्रविद्वत्पुत्रदेवतापूजापूर्वकं तन्

पुरश्च

मन्त्रजपहोमतर्पणाभिविक्रान्धमभोजनरूपप-ञ्चाङ्गकसाधना । यथा, योगनीहृदये ।

“गुरोराज्ञा समादाय शुद्धान्तं करणो नर ।

ततः पुरस्त्रियां कुर्यात्कनससिद्धिकाव्यया ॥

जीवहोने यथा देही सर्वकर्म्मसु न क्षम ।

पुरश्चरणहोनेऽपि तथा मन्त्रं प्रकीर्त्तयेत् ॥

तस्मादादौ स्वयं कुर्यात् गुरुं वा कारयेद्बुध ।

गुरोरभावे विप्रं वा सर्वप्रशिक्षितं रतम् ।

स्निग्धं शास्त्रविदं मित्रं गानाशुभसमन्वितम् ॥

स्निग्धं वा सद्गुरुणोपेतां सपुत्रां विनियोजयेत् ॥

आदौ पुरस्त्रियां कर्त्तुं स्थाननिर्णयं उच्यते ॥”

योगिनीहृदये ।

“पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुह्याप्यन्तमस्तकम् ।

तीर्थप्रदेशां सिन्धूनां सङ्गमं पावा वनम् ॥

उद्यानानि विविक्तानि विस्त्रुल्लं तटं गिरं ॥

तुलसीकाञ्चनं गोष्ठं हयशृङ्गं शिवालये ॥

अश्वत्थामलकौल्लं गोशालाजलमध्यतः ।

देवतायतनं कुलं समुद्रस्य विजं यद्वनम् ॥

साधनेषु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि मन्त्रिण्याम् ।

अथवा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं पसीदति ॥” ॥

तथा ।

“यदेष्टं शतगुणं विद्यालोके जन्तुगुणं भवेत् ।

कोटिर्देवालयं पुण्यमनन्तं शिवसन्निधौ ॥

स्नेहदुष्टद्वन्द्वमालं शङ्कातन्त्रं विवर्जितम् ।

एकान्तपावने निन्दारहितं मलिनशुभम् ॥

सुदेशं शान्तिं देये सुमिक्षितं निरुपद्रवम् ।

रम्यं भूतं गन्धानि निर्वसेत् तापसं प्रियम् ॥

शुक्लं सन्निधानं च चित्तेकाग्रस्थये तथा ।

एवमन्यतमस्थानमाश्रित्य जपमाचरेत् ॥

यत्र आमे जपेन्मन्त्री तत्र कूष्मं विवर्तयेत् ॥”

गौतमीये ।

“पर्वते सिन्धुतीरे वा पुण्यारण्ये गरीतटे ।

यदि कुर्यात् पुरस्त्रियां तत्र कूष्मं विवर्तयेत् ॥”

विस्त्रुल्लान्तापि कूष्मचिन्ता नास्ति तदुक्तं

वैशम्पायनसंहितायाम् ।

“पुण्यक्षेत्रं यद्वही तीर्थं देवतायतनं शुभम् ।

नदीतीरं तथा सिन्धुसङ्गमोऽतिमनोहरं ॥

पर्वतस्य गुह्याक्षेत्रं तथा पर्वतमस्तकम् ।

विस्त्रुल्लं समुद्रस्य वनसुद्यानमेव च ॥

यस्य स्थानेषु विप्रेन्द्रं कूष्मचक्रं न विवर्तयेत् ।

आमे वा यदि वा वास्तौ यदेष्टं तच्च विचिन्तयेत् ॥”

अथ पुरश्चरणे भक्ष्यादिनिग्रमः ।

गौतमीये ।

“पुरश्चरणं कूष्मकी भक्ष्याभक्ष्यं विचारयेत् ।

अन्यथा भोजनाहोवातं सिद्धिर्हानिं प्रजायते ॥

शुक्लान्नं समशीयात् मन्त्रसिद्धिसौख्यं ।

तस्मान्नैव प्रयत्नेन शुक्लान्नाशी भवेन्नरः ॥”

अगस्त्यसंहितायाम् ।

“द्विं चौरं हतं गन्धं रोक्ष्यं गुडवर्जितम् ।

तिलाक्षैव सितां मुञ्जां कण्डं केसुकवर्जितम् ॥

गारिकेलफलक्षैव कदलीं जवलीं तथा ।

पुरश्च

आन्नमामलकक्षैव पनसश्च हरितकी ॥

व्रतान्तरे प्रशस्तश्च हविष्यं मयते बुधैः ॥”

व्रतान्तरे इति ।

“हैमन्तिकं सितास्त्रिंशं धान्यं मुञ्जास्त्रिंशं यवाः ।

कलायककुन्नीवारा वास्तूकं हिलमोचिकम् ॥

घटिका कालशाकश्च मूलकं वेमुकेतरम् ।

खवण्ये सैन्धवसामुद्रं गन्धं च दधिसपिण्ठम् ॥

पयोऽनुहृतसारश्च पनसान्हरितकी ।

पिप्पली जीरकश्चैव नागरः पञ्च तिलिन्डी ॥

कदलीजवलीधानीफलानि शुद्धमेक्ष्वरम् ।

अतैलपक्वं सुनयो हविष्यान् प्रपञ्चते ॥

मुञ्जानो वा हविष्यान् प्राक् यावत्कमेव वा ।

पयो मूलं फलं वापि यत्र यचोपलभ्यते ॥

रम्भाफलं तिलिन्डीकं कमलां नागरः पञ्चकम् ।

फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽभ्यानि विवर्जयेत् ॥”

यत्तु योगिनीतन्त्रे ।

“चिन्ताश्च नासिकाश्रावा कलायककुञ्च तथा ।

कदम्ब गारिकेलश्च व्रते कुञ्जाश्चक ललेप ॥”

तत्तु व्रतान्तरे बोध्यम् । चिन्ता तिलिन्डी ॥ ४ ॥

अथ वन्यानि ।

“विवर्जयेन्मधु चारुलवणं तैलमेव च ।

तामूलं काश्यपाचक्ष दिवाभोजनमेव च ॥”

तथा ।

“क्षारश्च लवणं मांसं गृह्णन् काश्यभोजनम् ।

माषादकीमसुराश्च शोद्रवांश्चणकापि ॥

अन्नं पथ्यवित्तश्चैव निक्षेपं वीनदूषितम् ॥

रामार्चचणिकायाश्च ।

“मेथुनं तत्कथारापं तन्नोऽरी १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८

पुरश्च

विहाय गच्छि तस्मिन् किञ्चित्
प्राप्त्य परेभ्यः सति सम्भवे च ।
जनसम्भवे तीर्थवाङ्मिश्रसुहात
पञ्चातिरिक्ते प्रतिगृह्य जपान् ।
तत्रासमर्थो बुद्धिमान् वसुहात
याचेत यावाद्गन्तव्यं भवेत् ।
गच्छति रागादधिकं न सिद्धि
प्राप्यते कल्पशतैरसुखम् ॥ * ॥

सकृद्वारं रते शब्दे प्रणवः सप्तोत्तरयेत् ।
प्रोक्ते पारश्वे शब्दे प्राणायामः सप्तचरैः ॥
बहुप्रलापी आचम्य न्यस्याङ्गानि ततो जपेत् ।
चतुर्ध्वेव तथासृष्ट्याङ्गानां सप्तनेन च ॥
एवमादौ च नियमान् पुरश्चरयन् चरेत् ॥
विष्णुमूर्त्तमग्रादिभ्यः कर्म करोति यतः ।
जपार्चनादिकं सप्तमपवित्रं भवेत्तु यैः ॥
मालनाभ्यङ्गैश्चादिसुखदौर्गन्ध्यसुखं ।
यो जपेत् दृष्ट्यासु देवता गुप्तिवस्थिता ॥
आलस्यं जृम्भयन् मित्रां चतुर्निवृत्तं भयम् ।
नीचाङ्गसंशयं कोपं जपकाले विवर्जयेत् ॥*॥
एवमुक्तविधानेन विलम्बं स्मरितं विना ।
उक्तसंख्यं जपं कुर्यात् पुरश्चरयन् विद्वे ॥
देवतागुरुमन्त्राणां भेदं सम्भावयन् धिया ।
जपेदेकमना प्रातः कालं मध्यन्दिनावधि ॥
यतः सङ्कल्पा समाख्या ततः कर्त्तव्यं दिने दिने ।
यदि न्यूनाधिकं कुर्यात् व्रतभङ्गो भवेन्नरः ॥
सुखमाप्नुयात् ।
“यतः सङ्कल्पा समाख्या ततः जपस्य दिने दिने ।
यथाधिकं न कर्त्तव्यमात्रमात्रं सदा जपेत् ॥
प्रजपदुक्तसङ्ख्यायाश्चतुर्गुणजपं कर्त्तुम् ॥”
अथवापि ।
“अतः जपस्तु कस्योक्तस्तेत्यायां द्विगुणो मतः ।
ह्यपरे निगुणं प्रोक्तश्चतुर्गुणजपः कर्त्तुम् ॥”
अथवापि ।
“न्यातिरिक्तकर्मोक्तिं न प्रकृतिं कदाचन ।
अतिरिक्तकर्मोक्तिं सत्कर्मोक्तिं प्रकृतिं हि ॥
अथवा प्रकृतिरित्येव भौतमाचार्यसंविता ।
नित्यपूजा निवृत्तान् देवतास्तुतिर्कौर्मनम् ॥
तस्य जपस्य चान्नं सुद्रव्यमिव विवर्ज्यम् ।
नैमित्तिकार्चनञ्चैव विनाशो गुरुदेवयोः ॥
जपनिष्ठा दादृशेते धर्माः सुखमन्त्रविहिता ॥
स्त्रीशूद्रपतितप्रातःप्रातःकोष्ठेऽभाषणम् ।
असत्यभाषणं निम्नभाषणं परिवर्जयेत् ॥
सत्येनापि न भाषितं जपदोमार्चनानिह ॥
अथवापि न भाषितं जपदोमार्चनानिह ॥
अथवापि न भाषितं जपदोमार्चनानिह ॥
पुरश्चरयन्काळे तु यदि स्थान्दतस्तत्कर्म ।
तथा च कृतसङ्कल्पो व्रतं नैव परित्यजेत् ॥
योगिनीहृदये ।
“श्रवैतत्कृष्णश्रव्यायां शुचिपङ्कधरः सदा ।
प्रत्यहं चालयेत् श्रव्यामेकाकी विभयं खपेत् ॥
असत्यभाषणं वाचं कुटिलां परिवर्जयेत् ।
वर्जयेद्भीतवाद्यादिवयं त्र्यहर्षणम् ॥
अथवापि न भाषितं जपदोमार्चनानिह ॥

पुरश्च

तन्नेत्रयोदकस्नानमयदेवप्रपूजनम् ॥
तन्नेत्रं ।
“नैकवासा जपेन्मन्त्रं बहुवासाङ्गुलीं वा ॥
वैशम्पायनसंहितायाम् ।
“विप्रश्वासं स कुर्याच्च कदाचिदपि मोक्षतः ।
उपयुक्तो बहिर्लक्ष्णे पुरश्चरयन्कर्मरः ॥
पतितागमन्यजातां शृणुते भाषयेत् श्रुते ।
चतुर्ध्वेव तथासृष्ट्याङ्गानां सप्तनेन च ॥
तथा तस्य च तन्मात्रं प्राणायामं सप्तकम् ॥
कृत्वा सन्ध्यां जपेत् शेषं यथा कुर्याद्विप्रवत् ॥”
आदिशब्दाद्विहितां श्रव्याम् ॥ * ॥ तन्मात्रं ।
“मनः सङ्कल्पं श्रव्यं भौतं सत्त्वार्थचिन्तनम् ।
अथवापि न भाषितं जपदोमार्चनानिह ॥
उक्तोक्तं कर्त्तुं नयेत् सुक्तोक्तं गच्छतः ।
अपवित्रकरोऽसुखं प्रलयं जपेत् कथितं ॥
अनासनं श्रवणं वा गच्छन् सुखान् एव वा ।
अप्राप्तौ करौ कृत्वा शिरसा प्रादुर्तोऽपि वा ॥
चिन्तायाङ्गुलिचिन्तां वा चतुर्ध्वेव चान्नं ॥
नित्यं ॥

रथायामग्रवस्थाने न जपेत्तिमिरालये ॥
उपानद्रूपपादौ वा यानप्रयागतीर्षे वा ।
प्रसाथं न जपेत् पादाङ्गुलिचिन्तनं एव च ।
न यज्ञकाष्ठे पाषाणे न भूमौ नासवे स्थितः ॥
तथा ।
“माञ्जरा कुक्कुटं श्रव्यं श्रवणं श्रवणं कपि खरम् ।
हृष्टाचम्य जपेत् शेषं सृष्ट्या चान्नं विधीयते ॥
सर्वं जपेत् स्वयं नियमः ॥ मानसं तु नियमो
नास्ति ॥ तथा च ।
“अथवापि न भाषितं जपदोमार्चनानिह ॥
मन्त्रैश्च श्रवणं विद्वान् मनसैव सदाभ्यसेत् ।
न दोषो मानसे जाप्ये सर्वदेशेऽपि सर्वदा ॥
श्रव्यामादिषु तु तन्मात्रं विप्रैर्बो वक्तव्यं ॥
जपफलमाह विप्रधर्मः ।
“जपः ते दिव्यश्रेष्ठोऽखिलयज्ञस्य समेतः ।
सर्वं वासेव यज्ञानां जायतेऽथौ महाफलं ॥
जपेन देवता निवृत्तं स्तूयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुषां कामान् दद्यान्मुक्तिश्च शाश्व
सीम् ॥”

पादौ ।
“यश्चरत् पिशाचाश्च यज्ञा सपाञ्च भीषणा ।
जापिनो जपप्राप्तं भयभौता समन्ततः ॥
माञ्जनारदीययोः ।
“यान् कर्मयज्ञांस्तु प्रदिष्टानि तर्पाणि च ।
सर्वं ते जपयज्ञस्य कर्त्तुं नाहन्ति वोढव्यम् ॥
माहात्म्यं वाचिकं चैतन्मन्त्रपयज्ञस्य कौर्मितम् ।
तस्माच्छ्रुतगुणोपायं सङ्ख्यो मानसः स्मृतः ॥
तथा तन्ने ।
“मानसं चिह्निकामानां पुष्टिकामैरुपायकं ।
वाचिको मारुणो नैव प्रशस्तो जप ईरितः ॥
गौतमीये ।
“श्रव्यां जपस्य चान्नं सत्त्वार्थचिन्तनम् ।
जिसन्ध्यां प्रजपेन्मन्त्रं पूजनं तत्समं भवेत् ॥”

पुरश्च

सन्ध्यायामे पूजाङ्गत्वात्पुनरुत्तराश्रयमित्यर्थः ॥
“एकदा वा भवेत् पूजा ॥ जपेत् पूजनं विना ।
अपान्ते वा भवेत् पूजा पूजान्ते वा जपेन्मनुजः ॥
प्रातः कालं समाख्या जपेन्मन्त्रं विना ॥
मध्यन्दिनावधि न नियमपरं किन्तु धिक्काल-
व्यवच्छेदपरम् । अथवा तत्समयजपनियमे
कदाचित् जिज्ञासा आद्याणाङ्गानां वा प्रति-
पत्तिरित्येव नियमसङ्ख्यायां अपूज्यत्वे अधिकत्वे
वा नियमभङ्गः स्यात् ॥ * ॥
“मनः सङ्कल्पं विप्रश्वासं श्रवणं श्रवणं ॥
तद्वा ॥ विलम्बं जपेन्मौक्तिकपक्षित्वम् ॥*॥
जपः स्यादचरादृष्टिमात्रोपायवाचिके ।
धिया यदचरयन्ती वयश्चरयन्ती कालम् ।
उचरेदथदृष्टिश्च मानसः स जपः स्मृतः ॥”
मन्त्रनियमे ।
“मानसं मन्त्रवर्णं चिन्तनं मानसं स्मृतं ।
जिज्ञासौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसं ॥
किञ्चित् अवयवोक्तं स्यात् उपायं स जपः
स्मृतः ॥

मन्त्रसुचारयेदावा वाचिकं स जपः स्मृतः ॥
उच्येत्पाद्विष्टं स्यादुपायदृष्टिर्भाष्ये ।
जिज्ञासो जपः श्रुतगुणं सङ्ख्यो मानसः स्मृतः ॥”
प्रकारान्तरम् ।
“निजकर्त्तव्योचरो यो मानसः स जपः स्मृतः ।
उपायनिर्जकार्यस्य गोचरः स प्रकीर्तितः ॥
निगदस्तु जनेर्देवविधिर्गोचरः जपः स्मृतः ॥”
तन्मात्रं ।
“उच्येत्पुनरुत्तराश्रयं प्रोक्तं उपान्द्रूपमात्रं स्मृतं ।
उक्तं मानसो देवि । विविधं कथितो जपः ॥
जिज्ञासो जपः ।
“जिज्ञासो जपः विविधं केवलं जिज्ञासा बुधैरिति ॥
अतिविलम्बातिश्रीर्जपे दोषमाह ।
“अतिविलम्बातिश्रीर्जपे दोषमाह ।
अचराचरस्युक्तं जपेन्मौक्तिकद्वारात् ॥
मनसा यः स्मरेत् स्तोत्रं वचसा वा मनुः जपेत् ।
उभयं निष्फलं याति भिन्नभाष्योदकं यथा ॥”
गौतमीये ।
“प्रशुभावे स्थिता मन्त्राः केवला वयस्कृपिणः ।
सौम्यव्यवहारिता प्रसूता प्राप्नुवन्ति तं ॥”
पाञ्जनारदीययोः ।
“मन्त्राक्षराणि निष्कृतां प्रोक्तानि परिभावयेत् ।
तामेव परमश्रोत्रं परमाश्चर्यं हि ॥
दृश्यव्याप्तसङ्गाय पूजादोमादिभिर्विनेति ।
गौतमीये दृशाक्षरपटले ।
“मन्त्रमन्त्रं प्राणबुद्ध्या सुसुखाच्छ्रुतदेशके ।
मन्त्रार्थं तस्य चेतस्य जीव आत्मा पुनः पुनः ॥
कुलायैवेति ।
“मनोऽन्यत्र शिवोऽन्यत्र शक्तिरन्यत्र मारुतः
न विद्यति वरारोहे । कल्पकोटिशतैरपि ॥
जातस्तत्कामादौ स्यादन्ते च स्मृतस्तत्कर्मम् ।
स्मृतकर्मस्युक्तो यो मन्त्रः स न विद्यति ॥
गुरोस्तद्विद्वत् कृत्वा मन्त्रं यावज्जीवमेव हि ॥

पुरश्च

सूतकद्वयनिर्मुक्तं स मन्त्रं सर्वविद्धि ॥
जातसूतकमादौ स्थासूतसूतकमन्त्रतः ।
सूतकद्वयनिर्मुक्तो मन्त्रः सिद्धतिरित्युच्यते ॥”
तत्रैव ।
“तस्मादेव । प्रयत्नेन भुवेन पुटितं मनुम् ।
अष्टोत्तरशतं वापि सप्तवारं जपादितं ॥
जपान्ते च तथा जप्यातं चतुर्विंशत्युपराधये ॥”
तत्रैव ।
“ब्रह्मवीजं मनोहत्वा चाद्यन्तं परमेश्वरि । ।
सप्तवारं जपेन्न सत्तकद्वयमुक्तये ॥ ॥
मन्त्राद्यं मन्त्रं चेतन्यं योनिमुद्रा न वेत्ति यः ।
शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥
सुप्तवीजाच्च ये मन्त्रा न दास्यन्ति फलं प्रिये । ।
मन्त्राश्चेतन्यसहिता सर्वविद्धिकरा स्युता ॥
चेतन्यसहिता मन्त्रा प्रोक्ता वयसासु केवलम् ।
फलं नैव प्रयच्छन्ति सत्तकोटिजपैरपि ॥
मन्त्रोच्चारणे कृते यादृक् स्वरूपं प्रथमं भवेत् ।
शते सङ्ख्ये जप्ते वा कोटिजपे न तत्फलम् ॥
हृदये ग्रन्थिमेदं सर्वं जपेन्न वदन् ॥
आनन्दान्ध्रिणि गुणको देहावेशं कुर्वेश्वरि । ।
गङ्गादोक्तिश्च सङ्ख्यया जायते नात्र सशयः ।
सङ्ख्ये चरितेऽप्येव मन्त्रे चेतन्यसङ्घुते ॥
दृश्यन्ते प्रत्यया यच्च पारम्यं तदुच्यते ॥ ॥
मासमात्रं जपेन्न भूतलिप्या तु सपुटम् ।
क्रमोत्क्रमात् सङ्ख्ये तस्य सिद्धौ भवेन्ननु ॥”
तत्र भूतलिपि ।
“पञ्च दृष्ट्वा सन्निवर्णां होमाराधनलवरा ।
अन्त्यमाद्यं द्वितीयं चतुर्थं मध्यमं क्रमात् ॥
प्रश्नवर्गाश्चर्याणि सुव्यन्तश्चेत्तेभ्यः सङ्घः ।
एषा भूतलिपि प्रोक्ता द्विचत्वारिंशदक्षरैः ॥
मन्त्रस्तु ।
अ इ उ ऋ ए ऐ ओ औ ह य र व ल ङ
क ख ग घ ङ च छ भ ङ य ट ठ ड ङ न त
थ द द म प फ भ व श य स ।
अतः परं मन्त्रमुच्चार्य पुनः क्रमेणोद्धेत् ॥ ॥
गौतमीये ।
“एव जप पुरा कृत्वा तेलोरूपं समपयेत् ।
देवस्य दक्षिणे हस्ते कुशपुष्पाव्यवारिभिः ॥
सपलं तद्विभागेन प्राणायामं समाचरेत् ।
जपसादौ जपान्ते च त्रितयं त्रितयं चरेत् ॥” ॥
शक्तिविषये देवा वामहस्ते । तथा च ।
“एव जप पुरा कृत्वा गन्धान्तकुण्डलोदके ।
जपं समपयेद्देवा वामहस्ते विषयम् ॥ ॥
जपान्ते प्रत्यहं मन्त्रौ होमयेत्तद्दर्शनात् ।
तपस्याभिषेकश्च तत्तद्दर्शनात् सुते । ।
प्रत्यहं भोजयेद्द्विपान् न्यनाधिकप्रशान्तये ।
अथवा सर्वपूर्तौ च होमादिकमयाचरेत् ॥
सम्यग्याया प्रतिज्ञायां तर्पणादिकमाचरेत् ॥”
मुखमालायाम् ।
“यस्य यावान् जपं प्रोक्तस्तद्दर्शनात् सुक्रमात् ।
तत्तत्तैजस्योऽपि होमं कुर्याद्दिने दिने ॥”
जपसङ्ख्यायां विप्रमहाद मुखमालायाम् ।

पुरश्च

नाक्षतेर्हस्तपञ्चैर्वा न धात्रेर्न च पुष्यके ।
न चन्द्रेर्न मृगशिरा जपसङ्ख्यान्तु कारयेत् ॥
साक्षात्कुशीलसिन्दूरं गोमयं च करीषकम् ।
त्रिलोच्यं गुटिकां कृत्वा जपसङ्ख्यान्तु कारयेत् ॥”
पुरश्चर्याचक्षिकायाश्च ।
“ततो जपदर्शनेन होमं कुर्याद्दिने दिने ।
अथवा लज्जसङ्ख्यायां पूर्णायां होममाचरेत् ॥”
तथा । होमाद्यशक्तौ च सप्तकुमारीये ।
“यद्यदङ्गं भवेद्भयं तत्तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
होमाभावे जपः कार्यो होमसङ्ख्याचतुर्गुणः ॥
विप्राणां क्षत्रियाणाञ्च रससङ्ख्यागुणः स्युतः ।
वैश्यानां वसुसङ्ख्याकर्मणां स्त्रीणामयं विधिः ॥
य वर्णमाश्रितं शूद्रं स च तस्य विधिश्चरेत् ।
अनाश्रितस्य शूद्रस्य दिकसङ्ख्याकं समीरितः ।
शूद्रस्य विप्रश्चर्यास्य तत्तत्पत्न्या सङ्ख्या जपः ॥”
अत्राप्यशक्त्येन योगिनीहृदये ।
“होमकर्मण्यशक्तानां विप्राणां दिगुणो जपः ।
इतरेषां वयानां त्रिगुणादि समीरितः ॥”
त्रिगुणादि होमसङ्ख्यात्रिगुणजपः क्षत्रियेण
कायः । वैश्येन चतुर्गुणः । शूद्रेण पञ्चगुणः ।
तदुक्तं कुलायवे ।
“यद्यदङ्गं विहीनं स्यात् तत्तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
कुर्वीत चित्तं पञ्च यथासङ्ख्यादिजपः ॥”
इतेन स्त्रीशूद्राणां होमाधिकारः । तथा च ।
“वर्णानामङ्गशङ्काकोणं चर्यं भवति शूद्रा-
णाम् ॥”
इति नागभट्टनिबन्धे ॥
शूद्राणां चर्यमिति कुलप्रकरणे सारदायाम् ॥
स्त्रीणां होमाधिकारश्च तत्र ।
“साक्षेष्मिन्धुरोपतेर्होमं कन्या प्रयच्छति ।
अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति वाञ्छितम् ॥”
अतः स्त्रीणां होमाधिकारः । तच्च ब्राह्मण-
द्वारा । तथा च तन्त्रे ।
“ओङ्कारोच्चारणाद्दोमात् प्राणायामशिलाचै-
नात् ॥
ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्रश्चाङ्गान्तां ज्ञेयः ॥”
इति साक्षात्विधेयात् ।
तथा स्त्रीणामपि सर्ववैदिककर्मसु शूद्रतुल्यं
प्रतिपादनात् ।
स्त्रीशूद्रकरसंशर्षो वक्ष्यपातसमो मम ॥
इति भगवद्वचनाच्च । तथा च नारायणकव्ये ।
“अष्टाक्षरो महामन्त्रं समार्यं शूद्रयोषितो ।
प्रयवादिष्य यो मन्त्रो न स्त्रीशूद्रे प्रशस्यते ॥”
इति सर्वत्र स्त्रीणां शूद्रवद्वचनम् ॥ ॥
शूद्रस्यापि स्वकर्तृकहोमः । तथा च वाराहो
तन्त्रे ।
“यदि कामी भवेत्तैव शूद्रोऽपि होमकर्मणि ।
वद्विजायां परित्यज्य हृदयान्तेन होमयेत् ॥”
सर्वेषां वा दिगुणो जपः । तथा च वाग्निष्ठे ।
“यन्मदङ्गं विहीयत तत्तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
कर्मण्यश्चाङ्गसिद्धयश्च तदशक्तेन भक्तिः ॥
न चेदङ्गं विहीयत तद्विशिष्टमनुयायुः ॥

पुरश्च

विप्रभोजनमात्रेण यङ्गं साङ्गं भवेत् भुवम् ॥
यच्च सुदुर्लभं द्विजसंसात्तं सुदुर्लभं हरि-
स्यम् ॥”
तथा अगस्त्यसंहितायाम् ।
“यदि होमोऽप्यशक्तः स्यात् पूजाया तर्पणेऽपि वा ।
तावत्तत्सङ्ख्याजपेनैव ब्राह्मणाराधनेन च ॥
भवेदङ्गद्वयेनैव पुरश्चर्यामर्थं वै ॥” ॥
वीरतन्त्रे ।
“नियमं पुरुषे ज्ञेयो न योषितस्तु कथञ्चन ।
न न्यासो योषितामत्र न ध्यानं न च पूजनम् ॥
केवलं जपमात्रेण मन्त्रा सिद्ध्यन्ति योषिताम् ॥”
ततश्च ।
“गुरवे दक्षिणा दद्यात् भोजनान्छादनादिभिः ।
गुरुसन्तोषमात्रेण मन्त्रसिद्धिर्भवेत् भुवम् ॥” ॥
तथा च योगिनीहृदये ।
“गुरोर्भावे पुत्राय तत्पत्न्यै वा निवेद्येत ।
तयोर्भावे देवेशि । ब्राह्मणेभ्यो निवेद्येत ॥
सम्यकसिद्धेकमन्त्रस्य पञ्चाङ्गोपासनेन च ।
सर्वमन्त्राश्च सिद्ध्यन्ति त्वत्प्रासादात् कुर्वेश्वरि ॥
गुरुभक्तमिदं सर्वमिदं ह्युक्तं वेदेन ।
एकस्यामे स्थितो निजं गत्वा वन्देत् वै गुरुम् ॥
गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मादादौ तमश्चरेत् ।
तदने मर्हती पूर्णा कुर्यात् साधकसत्तमः ॥
सुभाषिणीं कुमारीं च भूषणैरपि भूषयेत् ।
मिश्रं बहुश कायं शुद्धीत वस्तुभिः सङ्घः ॥
एवं सिद्धमनुष्मन्त्री साधयेत् सकलैस्सितान् ॥” ॥
अथ अष्टपुरश्चर्याम् ।
तन्त्रे ।
“अथवा न्यप्रकारेण पुरश्चर्यामुच्यते ।
अष्टश्लोकस्य चैन्दोर्वा शुचिं पूर्वमुपोषितं ॥
नद्या समुद्रगामिभ्यां नाभिमात्रोदके स्थितः ।
संशान्तिस्तुतिपर्यन्तं जपेन्नमनन्यधी ॥” ॥
यदि नद्यादिदूषिता नदी भवति तदा यत्
कर्मण्य तदाह वदयामहे ।
“अपि शुद्धोदके स्नात्वा शुचौ दक्षे समाहितः ।
प्रासादस्तुतिपर्यन्तं जपेन्नमनन्यधी ॥
इति कृत्वा न सन्देहो जपस्य फलभागभवेत् ॥”
नद्यभावे ।
“यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिं पूर्वमुपोषितः ।
अष्टश्लोकादिविमोक्षान्तं जपेन्नमनन्यधी ॥” ॥
उपवासासमर्थे तु तत्रैव ।
अथवा न्यप्रकारेण पौरश्चर्याको विधिः ।
चन्द्रार्थोपरामि च स्नात्वा प्रथमानसः ॥
संशान्तिस्तुतिपर्यन्तं जपेन्नमनन्यधी ॥
जपाद्दर्शनात् होमं तथा होमात् तर्पणम् ।
एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥” ॥
गोपालमन्त्रतर्पणे तु होमसमसङ्ख्यायाम् यथा —
“इह गोपालमन्त्रस्य तपसा होमसङ्ख्यायाः ।
वर्णानामिह सर्वेषामिदं गमविदो विदुः ॥
दृष्ट्वा स्नात्वा सुसङ्कल्प्य विमोक्षान्तं जपश्चरेत् ।
तावद्यज्ञादिकं कुर्याद्यज्ञान्ते शुचिं पुमान् ॥
एवं जपान्तसिद्धिर्भवेत्तैव न सशयः ॥” ॥

पुरश्च

ग्रहणे जपस्य आवश्यकत्वम् ।

“आह्वादेरशुशुभेन यदि जप्यं त्वजेत्तर ।

स भवेद्देवतादीनां पितॄन् सप्त नयत्यथ ॥”

इति सनतकुमारीयवचनात् ॥

वस्तुतस्तु आरम्भपुरश्चरणविषयमिदम् ।

तथाहि ।

“आरम्भे पुरश्चरणे यदि च ग्रहणं भवेत्

तदा आह्वादाशुशुभेन जपं न त्वजेत् । एवं

रात्रावपि पुरश्चरणविशेषे बोद्धव्यम् ॥” इति

सर्व्वसमञ्जसम् ॥ * ॥ योगिनीहृदये ।

“कल्पोक्तविधिना मनो ज्ञायाद्दोषादिकान्तत ।

अथवा तद्दृष्टांश्च होमादींश्च समाचरेत् ॥”

तथा ।

“अनन्तरं दृष्टांश्च क्रमाद्दोषादिकचरेत् ।

तस्मिन् महतीं पूर्णां ज्ञायाद्वाचाभ्युपगमम् ॥ ।

ततो मन्त्रस्य सिद्ध्यर्थं गुरुं सम्पूज्य तोषयेत् ।

एवञ्च मन्त्रविधिं स्यात् दत्ता च प्रसीदति ॥”

अथ ब्राह्मणभोजनमावश्यकमेव ।

“सर्व्वथा भोजयेद्विप्रान् कृतसाङ्गलसिद्धये ।

विप्राराधनमात्रेण यज्ञं चाङ्गं भवेद्भुवनम् ॥”

क्रियासारे ।

“दीक्षाहीनान् पश्यन् यस्तु भोजयेद्वा खमन्दिरे ।

स याति परमेशानि । नरकानेकविश्रुतिम् ॥

एवं यः कुरुते देवि । पुरश्चरणकं प्रिये । ।

सर्व्वपापविनिर्मुक्तो देवीवायुश्चमाप्नुयात् ॥”

यद्यपि पुरश्चरणपदं पञ्चाङ्गपरम् । तथा च ।

“जपहोमौ तर्पणश्चाभिवेको विप्रभोजनम् ।

पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमुच्यते ॥”

तथापि ग्रहणादौ पुरश्चरणपदं गौणं जपमात्र-

परम् ।

“हृद्योदयं समारभ्य यावत् हृद्योदयान्तरम् ॥”

इत्यादौ तथादृष्टान्तं तत्र होमादेरभावात् ।

तर्हि कथं ग्रहणपुरश्चरणे होमादि इति चेत्

वचनादेव । न च पुरश्चरणस्य पञ्चाङ्गत्वात्

सर्व्वत्र तदेव स्यादिति वाच्यम् । अह्नये पुन

स्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । किञ्च ग्रहणे होमादि

नियमात् नान्यत्र होमादि । ग्रहणपुरश्चरणे

होमादिविधानस्तु प्रकृतीभूतपञ्चाङ्गपुरश्चरण

तुल्यताबोधनाय । अतएव ग्रहणे पञ्चाङ्ग-

स्वरूपपुरश्चरणे कृते मुख्यप्रयोगेऽप्यधिकार इति

प्रकटीकृतम् । तदकरणे पुन केवलजपमात्र-

पुरश्चरणे कृते नाधिकार इति सर्व्वसम्मतमिति ।

पुरश्चरणकालस्तु वाराह्ये ।

“चन्द्रताराहृदये च शुक्ले पक्षे शुभेऽहनि ।

आरभेत पुरश्चर्यां हरौ सुप्ते न चाचरेत् ॥”

प्रतिप्रसव । चन्द्रमासे ।

“कार्तिकाश्विनवैशाखमासौ च मार्गशीर्षके ।

फाल्गुने आरभ्ये दीक्षा पुरश्चर्या प्रशस्यते ॥”

यस्तास्ते यस्तोदये च दीक्षापुरश्चरणयोर्निषेध-

माह तन्नान्तरे ।

“यस्तास्ते क्षुद्रिते नैव ज्ञायाद्दीक्षा जपं प्रिये । ।

कृते नाशो भवेदाशु आशु औसुतसम्पदाम् ॥”

पुरश्च

अथ पुरश्चरणप्रयोगः ।

तत्र तावत् भूमे परिग्रहं कृत्वा पुरश्चरणप्राक्

द्वितीयदिवसे चौरादिकं विधाय वैष्णवाया

श्चतुर्दिक्षु क्रोश क्रोशद्वयं वा क्षेत्रं चतुरस्रम्

आह्वारादिविहाराथ परिकल्प्य तत्र कूर्म-

चक्राशुरूपा मण्डलं विधाय एकमन्त्रं कुप्यात् ।

ततः परदिने स्नानादिकं विधाय शुद्धं सन्

वेदिकायाश्चतुर्दिक्षु अश्वत्थोद्गमरज्ज्वायामन्य-

तमस्य विनक्षिमात्रान् दृष्ट्वा कौलकान् ॐ

नमः सुदृष्टनाय अस्त्राय ऋतितमन्त्रेणाष्टोत्तर-

शताभिमन्त्रितान् वेदिकाया दृष्टदिक्षु

ॐ ये चात्र विप्रकत्तारो सुविदित्यन्तरी-

क्षणाः ।

विप्रभूताश्च ये शान्ते मम मन्त्रस्य सिद्धिद्वयम् ॥

मयेतत् कौलितं क्षेत्रं परित्यज्य विदूरत ।

अपसपन्तु ते सर्व्वे निर्व्विघ्नं सिद्धिरस्तु मे ॥

इत्यनेन निश्चयं तेषु ॐ नमः सुदृष्टनाय

अस्त्राय ऋतितमन्त्रेणास्त्रं संपूज्य पूर्वादि

क्रमेण इन्द्रादिलोकपालान् पूजयेत् । तद्यथा ।

ॐ भूभुवः खरिन्नलोकपाल इहागच्छ इत्या

वाह्यं पञ्चोपचारेरन्याश्च पूजयेत् । तथा च

सुखमाप्नुयात् ।

“पुण्यक्षेत्रादिकं गत्वा कुर्याद्भूमे परिग्रहम् ।

तथा ह्यसकमन्त्रस्य पुरश्चरणसिद्धये ।

मयेयं यज्ञते भूमिस्तन्त्रोऽयं सिध्यतामिति ॥”

तथा ।

“यामे क्रोशमितं स्थानं नद्यादौ स्वेच्छया मतम् ।

नगराहावपि क्रोशं क्रोशयुष्ममथापि वा ॥

क्षेत्रं वा यावदिष्टं विहाराथं प्रकल्पयेत् ।

आह्वारादिविहाराथं तावतीं भूमिमाक्रमेत ॥

चौरिदृष्टोद्भवान् कौलान् अस्त्रमन्त्राभिमन्त्रि-

तान् ।

निखनेहृददिगभागे तेजस्वस्त्रं प्रपूजयेत् ॥

लोकपालान् पुनस्तेषु गन्वाद्यैः पूजयेत् सुधी ।

ततो मध्यस्थाने क्षेत्रपालं वास्तोशश्च संपूज्य

सर्व्वविप्रविनाशार्थं गणपतिं पूजयेत् । ॐ

अदोद्यादि असुकगोत्रं श्रीअसुकदेवशर्मा मत-

कर्त्तव्यासुकमन्त्रपुरश्चरणकर्त्तव्यं सर्व्वविप्रविना-

शाय गणेशपूजामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य

वेदिकामध्ये पञ्चोपचारेणैव पूजयेत् । तदुक्तम् ।

“क्षेत्रपालादिकं तत्र पूजयेत् विधिवत्तत ।

क्षेत्रेशं वास्तुनामानं विप्रराजं समर्चयेत् ॥

दिकपालेभ्यो वलिं दद्यात् ततः क्षेत्रं समा-

विशेत् ॥”

ततो माघभक्तादिना पूजितदेवताभ्यो वलिं

दद्यात् । ततः ।

“ॐ ये रौद्रा रौद्रकर्त्ताणो रौद्रस्थाननिवासिनः ।

मातरौऽप्युग्ररूपाश्च गणाधिपतयश्च ये ॥

विप्रभूताश्च ये शान्ते दिग्दिक्षु समाश्रिताः ।

सर्व्वे ते प्रीतमनसः प्रतिगृह्णन्निमं वलिम् ॥”

इत्यनेन दृष्टदिक्षु भूतिभ्यो वलिं दद्यात् । ततो

गायत्रीं जपेत् । तथा च ।

पुरश्च

“प्रातः स्नात्वा तु गायत्र्या सहस्रं प्रयतो

जपेत् ।

ज्ञाताज्ञातस्य पापस्य क्षयार्थं प्रथमं तन् ॥”

इति विद्याधराचार्य ॥ * ॥

यत्तु प्रातः स्नात्वा तु गायत्र्या अयुतं प्रयतो

जपेत् इति । तन् पुनरत्यन्तपापप्रक्षया । ॐ

अदोद्यादि असुकगोत्रं श्रीअसुकदेवशर्मा

ज्ञाताज्ञातपापक्षयकामोऽष्टोत्तरसहस्रगायत्री-

जपमयुतगायत्रीजपं वा अहं करिष्ये । इति

सङ्कल्प्य जपेत् । ततः उपवासं हविष्यं वा

कुप्यात् ॥ * ॥

ततपरदिने उपविष्टं स्नानादिकं कृत्वा स्वस्ति

वाचनपूर्व्वकं सङ्कल्प्य कुप्यात् । यथा विष्णु

ओम् अदोद्यादि असुकगोत्रं श्रीअसुकदेवशर्मा

असुकदेवताया असुकमन्त्रसिद्धिप्रतिबन्धकता-

शेषदुरितक्षयपूर्व्वकतन्मन्त्रसिद्धिकामोऽद्वारभ्य

यावता कालेन सेतस्यति तावत्कालमसुकदेव-

ताया असुकमन्त्रस्य इत्यतस्त्रजपतद्दृष्टाश-

होमतद्दृष्टाशतर्पण-तद्दृष्टाश्राभिवेकं तद्दृष्टाश

ब्राह्मणभोजनरूपपुरश्चरणमहं करिष्ये । इति

सङ्कल्प्य भूतशुद्धिप्राप्त्यायामादिकं कृत्वा स्वस्ति

सुम्नां वद्ध्वा स्वस्तिपूजापद्धत्युक्तक्रमेण देवता संपूज्य

दीपे प्रज्वलितं देवतां हृदये प्रातः कालं समा-

रभ्य मध्यदिनं यावत् जपं कुप्यात् । ततस्तद्दृ-

ष्टाशहोमं तद्दृष्टाश तपण-तद्दृष्टाश्राभिवेकं त-

द्दृष्टाशब्राह्मणभोजनकुप्यात् । तथा च । सनत

कुमारतन्त्रे ।

“प्रणव ततसद्वद्वेति मासपक्षतिथावपि ।

असुकासुकगोत्रोऽहं भूलसुचार्यं ततपरम् ॥

सिद्धिकामोऽस्य मन्त्रस्य इत्यतस्त्रजपन्ततः ।

दृष्टाश हवनं होमाद्दृष्टाश तर्पणं ततः ॥

दृष्टाश माञ्जनं तस्माद्दृष्टाश विप्रभोजनम् ।

पुरश्चरणमेव हि करिष्ये प्रागुदङ्मुखः ॥”

तथा ।

“दीपस्य ज्वलितस्याथ जपकम्मं प्रशस्यते ।

तद्दीपस्थानमाश्रित्य वातातपसच्चा कुट्टिमं ॥

निर्माय विधिवत् कुप्यात् जपं तत्र शुभे दिने ॥”

ततो होमस्ततस्तपणम् ॥ * ॥

तन्नान्तरे ।

“तर्पणस्तु ततः कुर्यात्तर्पणोद्देशेन मिश्रितैः ।

जले देवं समावाह्यं पादादौषदकात्मकैः ॥

सम्पूज्य विधिवद्भक्ष्या परिवारसमन्वितम् ।

एकैकमङ्गलिं तोयं परिवारान् प्रनययेत् ॥

ततो होमदृष्टाशेन तपयेत् परदैवतम् ।

संपूज्यायान् सङ्क्राया पुनरेकैकमङ्गलिम् ।

अङ्गादिपरिवारेभ्यो दद्यात् देवं विस्मजयेत् ॥” ॥

तर्पणवाक्यस्तु भूलसुचार्यं श्रीअसुक तर्पयामि

नमः । इति विष्णुविषयम् । तथा च गौतमीये ।

‘आदौ मन्त्रं सप्तुच्चाय श्रीपूज्यं ह्यव्यभिच्यपि ।

तपयामि पदचोत्तु नमो न्त तपयेन्नरः ॥”

अन्यत्र भूलसुचार्यं असुकादेवता तर्पया-

माति ।

तथा च ।
 “तर्पयामि पदचोक्षा मन्त्रान्ते स्वेव नामसु ।
 द्वितीयान्तेषु चैव तर्पणस्य बहुमतम् ॥”
 शक्तिविषये पुनर्मूलसूत्राय अमुकी तर्पयामि
 स्वाहा । होमतपणयो स्वाहेति तत्तत्तन्त्र
 वचनात् । गीततन्त्रे ।
 “मन्त्रान्ते नाम चोच्चार्य तपयामि तत् परम् ।
 क्रुत्याचैव वरारोहे । स्वाहान्त तपणे मतम् ॥”
 इत्यादि । विशुद्धेश्वरतन्त्रे ।
 “विदां पूज्य ससुखाय तदन्ते देवताभिधाम् ।
 तपयामीति सम्योक्ता स्वाहान्तस्तपणो मतः ॥”
 अभिवेकनायकम् । नमोऽन्त मूलसूत्राय अमुक
 देवतामहमभिधामि इति कलससुत्रया
 मन्त्रं अभिविधेत् । तथा च । गौतमीये ।
 “नमोऽन्त मूलसूत्राय तदन्ते देवताभिधाम् ।
 द्वितीयान्तामहं पश्चादभिधामि अन्तेन तु ।
 अभिविधेत् मन्त्रज्ञानं तोये कुम्भाख्यसुत्रया ।
 शक्तिविषये गीततन्त्रे ।
 “मन्त्रान्ते नाम चोच्चार्य विश्वामीति नम
 पदम् ॥”
 इति । ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा पूजां
 क्रुत्यात् ॥ ॥ ततो दक्षिणा । अद्वैतादि कृते-
 तदुक्तमन्त्रपुरश्चरणकर्मण्यं वाङ्मताय दक्षिणा
 मिन् काश्चन वाङ्मदेव अमुकगोत्राय गुरवे
 तुभ्यमहं चम्युदे । ततोऽर्च्यद्रावधारणं क्रुत्यात् ॥
 अथ ग्रहणपुरश्चरणसङ्कल्पः ।
 तद्यथा —
 ओम् अद्वैत्यान् राहुग्रहे निशाकरे दिवाकरे
 वा अमुकगोत्रं श्रीअमुकदेवशर्मा अमुकदेवताया
 अमुकमन्त्रसिद्धिकामो याचाहिसुक्तिपथ्यन्त
 अमुकदेवताया अमुकमन्त्रजपस्वरूपपुरश्चरणमहं
 करिष्ये । इति सङ्कल्प्य जपेत् । ततस्तद्दिने
 तनपरदिने वा स्नानादिकं विधाय ॐ अद्वै-
 त्वादि अमुकदेवताया अमुकमन्त्रस्य कृतेतत्
 ग्रहणकालीन इत्यतसङ्गजपतद्दशाष्टमीमहं
 शाश्वतपथ्य-तद्दशाष्टमीभिक-तद्दशाष्टमीभिक-
 भोजनकर्माण्यहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
 होमादिकं क्रुत्यात् । दक्षिणादिकान् पूज्येत् ॥
 इति कृत्वा नन्दकृततन्त्रसारः ॥ ॥
 (अथ रत्नस्य पुरश्चरणम् ।
 श्रीपाञ्चसुवाच ।
 “कथयस्व महादेव । सिद्धिकारणसुतमम् ।
 येन सिद्धिं समायाति सन्तानाञ्च सिद्धिदा ॥
 येषु येषु च कालेषु पुरश्चर्या भवेद्भुवम् ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 कथयामि समासेन अयतां पर्वतात्मने । ।
 मेघराशौ दशसहस्रं प्रजपेन्नसुतमम् ॥
 पुरश्चरणमेतद्धि अयतां सुरवन्दिते । ।
 त्रयस्यैव यदा मन्त्री दशयुतं प्रजपेत् सुधी ।
 तेन तत्र सुसाहस्रं स्थानं नात्र कात्या विधा
 रण्ये ॥
 मिथुने च यदा मन्त्री त्रययुतं मन्त्रसुतमम् ।

प्रजपेत् प्रयतो नित्यं पुरश्चरणसुतम् ॥
 ककटे च यदा मन्त्री सहस्रं प्रदह्य जपेत् ।
 तेन सर्वार्थसिद्धिं स्यात् पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥
 सिद्धे च सर्वमन्त्राणामयुतानां ह्ययं जपेत् ।
 धर्मायैकाममोक्षायां फलभागभवति ध्रुवम् ॥
 कन्यायाश्च यदा मन्त्री मन्त्रं मन्त्रपरायणः ।
 सहस्रं द्वादशसहस्रं जपेन्नियतमानसः ॥
 पुरश्चरणमेतद्धि सर्वकामार्थसाधनम् ।
 इह लोके सुखं सुखा चान्ते देवीपदं त्रजेत् ॥
 तुलायां प्रदह्य मन्त्री सहस्रं साधको जपेत् ।
 अनेन विधिना देवि । पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥
 दक्षिणे चायुतं मन्त्रं श्रद्धया प्रजपेत् सुधी ।
 तेन सर्वार्थसिद्धिं स्यात् पुरश्चर्याफलं भवेत् ॥
 धनुषि च यदा मन्त्रं जपेद्युतमादरात् ।
 इहैव कल्पसमो धनवान् वनवान् सुखी ॥
 मकरे च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।
 यतुर्गामयुतं देवि । प्रदह्य यतमानसः ॥
 धर्मार्थं भावयेन्नित्यं पुरश्चरणसुतम् ॥
 कुम्भं चैव यदा मन्त्रं जपेद्युतमादरात् ।
 तेन सर्वार्थसिद्धिं स्यात् पुरश्चरणकृद् भवेत् ॥
 मीने चैव यदा देवि । प्रजपेद्युतं ह्ययम् ।
 तेन पुरश्चरणमिच्छां सर्वगमविशारदा ॥
 सर्वत्र जपेत् त्रये रात्रौ वा मैथुनेऽपि वा ।
 श्रद्धयास्तु विशेषेण परयोधितसमागमे ॥
 हविष्वाश्री तदा देवि । जपेन्नियतमानसः ।
 एवंविधं जपं कृत्वा दशाष्टस्रं तदाचरेत् ॥
 दक्षिणां गुरवे दत्त्वा सिद्धिभागं भवति ध्रुवम् ।
 अथवा न्यप्रकारेण पुरश्चरणसुतम् ॥
 रविवारारदिसर्वेषु वारसंखासहस्रकम् ।
 जप्ता मन्त्रं सदा देवि । साधकं सिद्धिभागं
 भवेत् ॥
 पुरश्चरणमेतद्धि नात्र कात्या विचरणा ॥
 एवंविधं समाचर्य दशाष्टस्रं तदाचरेत् ।
 गुरवे दक्षिणां दत्त्वा सर्वकाममवाप्नुयात् ॥
 केवलं जपमात्रेण पुरश्चरणसुतम् ।
 येषु येषु च नक्षत्रेषु जायते सिद्धिरुत्तमा ॥
 कथयामि समासेन अयतां पर्वतात्मने । ।
 अश्विन्यां जप्यते मन्त्रं साधकैश्च सहस्रकम् ॥
 तनं सिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र सशयः ।
 द्विसहस्रं जपेन्नन्तं भरण्याश्च यदा सुधी ॥
 यमलोकं परित्यज्य धनेन च धनाधिपः ।
 क्षत्तिकायां जपेन्नन्तं त्रिसहस्रं च साधकः ॥
 रोहिण्याश्च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।
 सहस्रं वा शतं वापि सर्वकामार्थमाप्नुयात् ॥
 ऋगर्षिं यदा मन्त्रं नियतं प्रजपेत् सुधी ।
 सहस्रपञ्चकश्चैव दृष्टस्तिस्रो भवेत् ॥
 आद्रायां जप्यते मन्त्रं साधकैः सुसमाहितैः ।
 षट्सहस्रं यदा देवि । सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 पुनर्वसुसमायोगे यदा सहस्रसुतमम् ।
 जप्यते साधको नित्यं लभते च सुरोत्तमम् ॥
 शुक्लायाश्च जपेन्नन्तं सप्तानां सहस्रकम् ।
 तेन सर्वसुसिद्धिं स्यात् पुरश्चर्याधिको विधिः ॥

अश्वेवायां यदा देवि । मन्त्री मन्त्रं समाहितः ।
 सहस्रपञ्चकश्चैव जपेत् सर्वार्थसिद्धये ॥
 दशसहस्रं भवायाश्च जप्ता मन्त्रं समाहितः ।
 पुरन्दरसमो भूत्वा साधको विचरेत् सुवि ॥
 एकादशसहस्रं पूज्ये जपेत् सुधी ।
 कुवेर इव विष्ठाप्यो जायते नात्र सशयः ॥
 उत्तरजितये देवि । सहस्रं द्वादशं तथा ।
 जप्यते साधकैर्नित्यं सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 हस्तायाश्च जपेदेवि । सहस्रं त्रयोदशं ।
 ऋष्यस्यैव समो भूत्वा विचरेत् सुवि साधकः ॥
 चिन्तायाश्च जपेन्नन्तं द्विसहस्रं साधकैः ।
 नानाभोगसमायुक्तो भवेद् सुवि पुरन्दरः ॥
 स्मृत्वा सर्वार्थसिद्धिं स्यात् द्विसहस्रस्य जप
 नात् ।
 साधकोऽप्याहृतगतिर्जायते नात्र सशयः ॥
 विशाखायां यदा मन्त्रं चतुः सहस्रं प्रिये । ।
 जपेत् साधको नित्यं सोमवत् प्रियदर्शनः ॥
 अमुराधायां यदा देवि । मन्त्री मन्त्रं सदा
 जपेत् ।
 पुनर्पञ्चसमायुक्तं खिचरो जायते ध्रुवम् ॥
 ज्येष्ठायाश्च यदा मन्त्रं द्विसहस्रं विचरणा ॥
 प्रजपेत् लभते सिद्धिं नात्र कात्या विचरणा ॥
 मूलायाश्च जपेन्नन्तं सहस्रं पञ्चकं प्रिये । ।
 नानासिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र सशयः ॥
 वरुणैव समो भूत्वा जायते साधको सुवि ।
 शतभिवायां यदा मन्त्रं द्विसहस्रं जपेत् सुधी ॥
 महापातकान्मुच्यते फलभागभवति ध्रुवम् ।
 रेवत्याश्च यदा मन्त्रं चत्वारि सहस्रं तथा ॥
 जप्ता स्मृत्वा सदा देवि । सोमलोकमवाप्नुयात् ।
 रात्रौ वा मैथुने वापि श्रद्धयाश्च श्वस्थितः ॥
 प्रजपेत् साधको नित्यं साधयेदल्लभो हितम् ।
 सर्वदा प्रजपेन्नन्तं हविष्वाश्रीं दिवा शुचि ॥
 दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथा विभवविस्तारम् ।
 अथवा न्यप्रकारेण पुरश्चरणसुतम् ॥
 आदितादिवारयोगं नन्दादितिथिगतः ।
 तत्तत्तत्र जपेन्नन्तं सहस्रपञ्चकं प्रिये । ।
 तेन सर्वार्थसिद्धिं स्यात् पुरश्चरणकृद् भवेत् ।
 प्रतिपत्तिथिमारभ्य कुङ्कुमावतं भवेत् प्रिये । ।
 तिथिस्थितां समासाद्य वर्षेयं सहस्रकम् ।
 जप्ता मन्त्रं सदा मन्त्री सर्वकाममवाप्नुयात् ॥
 पुरश्चरणमेतद्धि कथितं ते वरानने । ।
 प्रतिपत्तिथिमारभ्य रात्रौ यावद् भवेत् प्रिये । ।
 तावन्नन्तं प्रजपेत् तिथिस्थिताक्रमेण तु ।
 सर्वभावसमायुक्तो जायते भावसाधकः ॥
 एतेनैव सुसिद्धिं स्यात् नात्र कात्या विचरणा ।
 अथवा न्यप्रकारेण पुरश्चरणसुतम् ॥
 वषादिकरणे देवि । जप्ता विद्यामनन्वधी ।
 त्रयणाडुसारिण्येव वर्षेयं सहस्रकम् ॥
 पुरश्चरणमेतद्धि सर्वतन्त्रं च गोपितम् ।
 साधकस्य हितार्थाय कथितं तद्दरानने । ।
 अथवा न्यप्रकारेण पुरश्चरणसुतम् ।
 विष्णुस्मार्तिथि योगेषु यो जपेत् योगसंख्या ॥

सहस्र साधको नित्य सन्निविष्टपरायण ।
 पुरश्चरयमेतद्धि तन्त्रे तन्त्रे निरूपितम् ॥
 सक्तान्वादिषु सन्नासु विषुवादिषु पात्र्यति ।।
 सक्तान्वनुसारयेव वडयेच्च सहस्रकम् ॥
 पूर्वमुखो जपेन्नन्त धनाथो सन्दा प्रिये ।।
 शत्रुनाशाय सतत दक्षिणाभिमुखो जपेत् ॥
 इति स्वतन्त्रे तन्त्रे हरगौरीसवादे रक्ष्यपुर
 श्चरयविधि ॥ * ॥) अथ आगमकल्पद्रुमोक्त
 कृष्णचक्रतच्छन्दे ऋचयम् । हरिभक्तिविलासीय
 पुरश्चरयन्तु तद्व्यत्ये सप्तदशविलासे दशनीयम् ॥
 पुरश्चर, पु (पुरश्चरति क्रादयतीति। कृद् + अच् ।
 यत् पुरोऽयतश्चदा पञ्चाग्नयः ॥) लृणविशेष ।
 उलु इति भाषा । ततपय्याय । दम् २ शप् ३
 सोमपञ्च ४ परातप्रिय ५ । इति शब्द-
 च्छिका ॥
 पुरश्कार, पु, (पुरश्चरयमिति + पुरस् + कृ +
 भावे वच् ।) पुरश्चर्या । अभिश्राप । अरि-
 ग्रहणम् । अयश्चरणम् । (पुर क्रियतेनेति।)
 पूजनम् । (‘तस्य बहुमानपुरश्कार कला’
 इति हितोपदेशः ॥) स्त्रीकार । सक । इति
 पुरश्कृतशब्दाद्यदर्शनात् ॥
 पुरश्कृत, चि, (पुर क्रियते स्तीति। पुरस् + कृ +
 क्त ।) अभिश्रुत । अरिग्रस्त । अयश्कृत ।
 पूजित । इति मेदिनी । ते, २१३ ॥ स्त्रीकृत ।
 विक्त । इति हेमचन्द्र ॥
 पुरस्तात, थ, (पूर्वस्मिन् पूर्वस्थां पूर्वस्तात
 पूर्वस्था वा पूर्व पूर्व्या वेत । पूर्व +
 ‘दिकशब्देभ्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमाथो दिग-
 देशकालेभ्यस्ताति ।’ ५ । ३ । २७ । इति
 अस्ताति । ‘अस्ताति च ।’ ५ । ३ । ४ ।
 इति पूर्वस्थ पुरादेशः ।) प्राच्या दिशि । यथा,
 पुरस्तात स्थय उदेति । प्रथमे काले । यथा,
 पुरस्तात्कुङ्कते । पुराये । अतीति । यथा, पुर
 स्तामोऽभवत् । अयत् अये देशे । यथा,
 पुरस्तादायाति । इत्यमरभरतौ । (यथा च
 रघौ । २ । ४४ ।

“माय स मे स्थावरज्जमाना
 सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतु ।
 गुरारपीड धनमाहितामे-
 नश्चत पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥”)

पुरा, थ, (पुरति अये गच्छतीति। पुर + वाङ्-
 लकात् का ।) प्रवृत्त । वाङ्मरचना पुराणादि ।
 यथा, पुराविद् । चिरम् । चिरन्तनम् । पुराण-
 मिदर्थान्तरम् । अतीतम् । भवम् । विरातीत-
 मिदिकम् । यथा इतिहासः पुरातनमिति
 केचित् । निकट । सन्निहित । आगामिकम् ।
 अनागतम् । निकटागामिक । भविष्यदासति ।
 इति केचित् । इत्यमरभरतौ । भौर । इति
 शब्दरत्नावली । (प्राक । इति हेमचन्द्र ।
 ६ । १७१ । यथा, पञ्चदश्याम् । २ । १४ ।
 “इह सर्वं पुरा खड्गेदेकमेवाद्वितीयकम् ।
 सदेवासीत्तमरूपे नास्तिमिथ्यायुगैव ॥”)

पुरा, स्त्री, (पुरतीति। पुर + क + टाप् ।) पूर्व
 दिक । सुगन्धिद्रव्यविशेष । तत्पय्याय । गन्ध
 वती २ दिवा ३ गन्धाद्रा ४ गन्धमादिनी ५
 सुरभि ६ भूरिगन्धा ७ कुटो ८ गन्धकुटो ९ ।
 अस्या गुणा । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । शीत-
 लम् । कषायत्वम् । कफपित्तश्लासकत्वम्
 दाहार्तिभ्रमन्त्रच्छादयानाशिलश्च । इति राज-
 निघण्टु ॥

पुराकृत, चि, (पुरा पूर्व पूर्वस्मिन् काले वा
 कृतम् ।) प्रारब्धकर्म । पूर्वकालकृतपुण्याद ।
 यथा,—

“अकाले दशन विद्योहन्ति पुण्य पुराकृतम् ॥
 इति स्मृति ॥

पुराण, स्त्री, (पुरा भवमिति। पुरा + ‘वाय
 चिरप्राप्तेऽग्रेऽयथेभ्यष्टुञ्जो लुट् च ।’ ४ । ३ ।
 २३ । इति लुट् ।) “पूर्वकालैकवर्णनरतपुराणनव-
 केवला समानाधिकरणेन ।’ २ । १ । ४६ । इति
 निपातनात् लुट्भावः । यद्वा “पुराणप्रोक्तेषु
 ब्राह्मणकल्पेषु ।’ ४ । ३ । १५ । इति निपा-
 तित । यद्वा, पुरा नीयते इति । नी + कृ ।
 णत्वञ्च ।) आसान्तिगुप्तिप्रणीतवेदाधवार्यत-
 पञ्चलक्ष्यान्वितशास्त्रम् । तत्पय्याय । पञ्चलक्ष-
 यम् २ । इत्यमर । १ । ६ । ५ ॥ पञ्चलक्ष्यानि
 यथा सग १ प्रतिसग २ वश ३ मन्वन्तरम् ४
 वशाजुचरितम् ५ ॥ महापुराणस्य दश लक्ष-
 णानि । यथा सग १ विसग २ वृत्ति ३ रक्षा ४
 अन्तरम् ५ वश ६ वशाजुचरितम् ७ सत्या
 ८ हेतु ९ अपात्रय १ ॥ अथाष्टादशमहा
 पुराणानि तेषां लोकास्थानि च तथा । ब्राह्म
 दशसहस्रम् १ पाद्म पञ्चपञ्चाशत्सहस्रम् २
 वैष्णव जयोविश्रुतिसहस्रम् ३ शैव चतुर्विंशति
 सहस्रम् ४ भागवतम् अष्टादशसहस्रम् ५ नार
 दौ पञ्चविंशतिसहस्रम् ६ मार्कण्डेय नवसह-
 स्रम् ७ आग्नेय चतुर्विंशतिसहस्रम् ८
 भविष्य पञ्चशताधिकचतुर्दशसहस्रम् ९
 ब्रह्मवैवर्तम् अष्टादशसहस्रम् १ लैङ्ग एका-
 दशसहस्रम् ११ वाराह चतुर्विंशतिसहस्रम्
 १२ स्कान्द शताधिकैकाशीतिसहस्रम् १३
 वामन दशसहस्रम् १४ कौम सप्तदशसहस्रम्
 १५ मातस्य चतुर्दशसहस्रम् १६ गारुड क्षय
 विश्रुतिसहस्रम् १७ ब्रह्माष्टादशसहस्रम् १८ ।
 सप्तदायेन चतुल्लक्षिका । इति श्रीभागवतीय-
 द्वादशस्कन्धः ॥ (अपि च देवीभागवते १ स्कन्धे
 ३ अध्याये तथा मत्स्यपुराणे ५३ अध्याये
 एतद्विवरणं द्रष्टव्यम् ।) अपि च ।

कृत उवाच ।

“विस्ताराणि पुराणानि चेतिहासश्च शौनक ।।
 संहितां पञ्चरात्राणि कथयामि यथागमम् ॥
 सगश्च प्रतिसगश्च वशो मन्वन्तराणि च ।
 वशाजुचरितं विप्र । पुराणं पञ्चलक्षयम् ॥
 एतदुपपुराणानां लक्ष्यं च विदुर्बुधा ।
 महानाश्च पुराणानां लक्ष्यं कथयामि ते ॥”

खडिचापि विखडिच म्पितस्तेषां पालनम् ॥
 कर्मणा वासना वात्ता मननाच्च क्रमेण च ॥
 वर्णनं प्रलयानाश्च मोक्षस्य च निरूपणम् ॥
 उत्कीर्तनं हरिरेव देवानाश्च पृथक् पृथक् ॥
 दशाधिकं लक्ष्यं च महता परिकीर्तितम् ॥
 सख्यानश्च पुराणानां निबोध कथयामि ते ॥
 पर ब्रह्मपुराणं सहस्राणां श्रेष्ठं च ।
 पञ्चोपनिषत्सिद्धान्तं पाद्ममेव प्रकीर्तितम् ॥
 जयोविश्रुतिसिद्धान्तं वैष्णवं विदुर्बुधा ।
 चतुर्विंशतिसिद्धान्तं शैवं च । नन्दपिनम् ॥
 यत्थोऽष्टादशसिद्धान्तं शैवं च । पट ।
 पञ्चविंशतिसिद्धान्तं नारदाय प्रकीर्तितम् ॥
 मार्कण्डेयनवसिद्धान्तं पुराणं पश्चिन्ता विदुः ।
 चतुर्विंशतिसिद्धान्तं पञ्चपञ्चाशत्सिद्धान्तं च ॥
 परममिपुराणं च काचर परिकीर्तितम् ।
 चतुर्विंशतिसिद्धान्तं परं पञ्चशताधिकम् ॥
 पुराणप्रवरश्चैव भविष्यत्परिज्ञानम् ।
 अष्टादशसहस्रं ब्रह्मवैवर्तसिद्धान्तम् ॥
 सन्ध्याश्च पुराणानां स्मरणमेव विदुर्बुधा ।
 एकादशसहस्रं परं लिङ्गपुराणकम् ॥
 चतुर्विंशतिसिद्धान्तं वाराह परिकीर्तितम् ।
 एकाशीतिसहस्रं परमेव शताधिकम् ॥
 पर स्कान्दपुराणं सङ्गिरेव निरूपितम् ।
 वामन दशसहस्रं कौम सप्तदशमेव तु ॥
 मातस्य चतुर्दश प्रोक्तं पुराणं पश्चित्तथा ।
 जयोविश्रुतिसिद्धान्तं गारुड परिकीर्तितम् ॥
 पर द्वादशसहस्रं ब्रह्माष्टादश परिकीर्तितम् ।
 एव पुराणसंख्यानं चतुर्लक्षसुदृढतम् ॥
 अष्टादशपुराणानामेवमेव विदुर्बुधा ।
 एवञ्चोपपुराणानामष्टादश प्रकीर्तिता ॥ * ॥
 इतिहासो भारतश्च वाल्मीकि काव्यमेव च ।
 पञ्चकं पञ्चरात्राणां लक्ष्यमाष्टादशपूर्वकम् ।
 वाशिष्ठ नारदीयश्च कापिल गौतमीयकम् ।
 पर सनत्कुमारदीय पञ्चरात्रश्च पञ्चकम् ॥
 पञ्चस्य संहितानाश्च लक्ष्यमभिसमन्विता ।
 ब्रह्मणश्च शिवस्यापि प्रज्ञादस्य तथैव च ॥
 गौतमस्य कुमारस्य संहिता परिकीर्तिता ।
 इति ते कथितं सर्वं क्रमेण च पृथक् पृथक् ॥
 अस्मैव विपुलं शास्त्रं समापि च यथागमम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवल्गुखण्डे १३२ अ ॥
 पद्मपुराणमते तु ।
 ‘विस्ताराय तु लोकानां खय नारायण प्रभु ।
 वासुदेवैश्च कृतवान् पुराणानि महतीतले ॥
 पठनाच्छ्रवणाद्वेवां वृणा मापञ्चयो भवेत् ।
 यन्मोक्षमपरिज्ञानं सदाचारप्रकर्षनम् ॥
 गतिश्च परमा तद्भक्तिर्भगवति प्रभौ ।
 तानि ते कथयिष्यामि सप्रमाणां भवत्ये ॥ * ॥
 पुराणसंख्यानं समाह ।
 “पुराणानि चतुल्लक्ष्येतानि धरणीतले ।
 तथा महाभारतश्च लक्षसं प्रकीर्तितम् ॥
 पञ्चलक्षमिदं पुराणम् । कथितं ब्रह्म केवलम् ।
 वेद पञ्चमनामैव लोकनिस्तारकं पर ॥

तत्र प्रश्नपुराणश्च प्रथमः स प्रणीतवान् ।
ततोऽन्यानि पुराणानि कृत्वा षोडश तु क्रमात् ॥
अष्टादशं भागवतं चारमाह्वयं सर्वतः ।

कृतवान् भगवान् यावत् शुक्लाध्यापयत् सुतम् ॥
इति पातालखण्डे ७१ अध्यायः ॥ ॥ ॥

आख्यानादिभिः सह यावत् पुराणं चक्रे ।
यथा,—
“आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः ।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥
प्रख्यातो यावत्प्रियोऽभूत् स्वतो वै लोमहर्षेण ।
पुराणसंहितां तस्मै ददौ यावो महासुनि ॥”

अथ टीका यथा—
आख्यानादिभिः सह पुराणं चक्रे यावत् इत्य-
न्वयः । तत्र च ।

स्वयं दृष्टाय कथनं प्राहुराख्यानकं बुधा ।
श्रुतस्यापेक्ष्य कथनमुपाख्यानं प्रचक्षते ॥
गाथास्तु पिष्टपृथ्वीप्रवृत्तिगोतयः । कल्पशुद्धि-
आह्वकल्पादिनिश्चयः ॥ ॥ ॥

“सुमतिश्चाश्विष्वक्षाश्चमित्रायुः शशपायनः ।
अज्ञतब्रह्मोऽथ सार्वर्षिः षट् शिष्यास्तस्य चाभ-
वन् ॥”

टीका । सुमत्यादयस्तु रोमहर्षणस्य षट् शिष्या-
स्तत्कृता षट् संहिता चमृहुः ॥ ॥ ॥

“काश्यपः संहिताकृत्ता सार्वर्षिः शशपायनः ।
लोमहर्षेणिका चान्या तिस्रस्तथा भूतसंहिता ॥”

टीका । अज्ञतब्रह्म एव काश्यपः काश्यपो
ज्ञातब्रह्म इति वायुक्तेः । रोमहर्षेणिका चान्या
रोमहर्षेण पुनः सन्ध्येष्य प्रोक्ता ॥ ॥ ॥

“चतुष्टयेनाप्येतान् संहितानामिदं सुने ॥”

टीका । एतासां काश्यपादिकृतानां संहिताना-
मर्थचतुष्टयेनापि भूतभूतेन तत्सारोद्धार-
ात्मकं इदं श्रीविष्णुपुराणं सुने । मैत्रेयः । मया
कृतमिति शेषः ॥ ॥ ॥

“आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्मसुष्यते ।
अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञा प्रचक्षते ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अर्शे ६ अध्यायः ॥ ॥ ॥

तेषां नामोच्चारणादिमाहात्म्यं यथा,—
“अष्टादशपुराणानां नामधेयानि यः पठेत् ।
त्रिसन्ध्यं जपेत् तिस्रः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥”

इति माकण्डेयपुराणम् ॥ ॥ ॥

तामसपुराणानि यथा,—
“मातस्य कौर्मं तथा कौङ्गं शैव स्कान्दं तथैव च ।
आग्नेयश्च षडेतानि तामसानि निबोधत ॥”

सात्विकपुराणानि यथा,—
“वैष्णवं नारदीयं तथा भागवतं शुभम् ।
गारुडं तथा पाद्मं वाराहं शुभदंशने । ।
सात्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”

राजसपुराणानि यथा,—
“ब्रह्मण्यं ब्रह्मवैवर्तं माकण्डेयं तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥
सात्विका मोक्षदा प्रोक्ता राजसा खगदा-
शुभा ।

तथैव तामसा देवि । निरयप्रान्तिहेतवः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥ ॥ ॥

अष्टादशोपपुराणानि यथा,—
“आद्यं सनतकुमारोक्तं नारदं च मया परम् ।
द्वितीयं स्कान्दसुहृदं कुमारैश्च तु भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षात्तन्वीशभाषितम् ।
दुर्वाससोक्तमाख्यं नारदोक्तमतं परम् ॥
कापिलं वामनञ्चैव तथैवोसनसवितम् ।
ब्रह्मण्यं वारुणञ्चैव कालिकाञ्चयमेव च ॥
माहेश्वरं तथा श्यामं सौरं सर्वार्थसम्पदम् ।
परमेश्वरोक्तमपरं मारोचं भार्गवाञ्चयम् ॥”

इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥ ॥ ॥

कौर्मोक्तान्येतानि उपपुराणशब्दे द्रष्टव्यानि ॥
पुराणपाठक्रमस्तु पारायणशब्दे पाठशब्दे च
द्रष्टव्यः ॥ अथाष्टादशमहापुराणानामनुक्रम-
शिका अथवा तेषां लोकोपसंख्यकभागोपाख्यान-
श्रवणदानप्रणालिनिख्यन्ते ।

सूत उवाच ।
“एतच्छ्रुत्वा नारदस्तु कुमारस्य वचो मुदा ।
पुनरप्याहं सुप्रोक्तो जिज्ञासुः श्रेय उक्तमम ॥
नारद उवाच ।

साधु साधु महाभाग । सर्वलोकोपकारकम् ।
महातन्त्रं त्वया प्रोक्तं सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमम् ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि पुराणाख्यानमुत्तमम् ।
यस्मिन् यस्मिन् पुराणे तु यद्व्याख्यानाकं सुने । ।
तत्तत् सर्वं समाचक्ष्व सर्वज्ञस्य यतो मतम् ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रा नारदस्य शुभावहम् ।
पुराणाख्यानचम्रं कुमारः प्रवृत्वा च ह ॥
सनतकुमार उवाच ।

पुराणाख्यानकं विप्र । नानाकल्पसमुद्भवम् ।
नानाकथासमायुक्तममृतं बहुविस्तरम् ॥
अवि सनातनञ्चायं यथा वेदं तथापरम् ।
न वेदं तस्मात् पृच्छंस्व बहुकल्पविदावरम् ॥
श्रुत्वेत्यं नारदो वाक्यं कुमारस्य महात्मनः ।
प्रणम्य विनयोपेतं सनातनमथाब्रवीत् ॥
ब्रह्मन् । पुराणविष्णुः । ज्ञानविज्ञानतत्परः । ।
पुराणानां विभागं मे साकल्येनानुकीर्तय ॥
यस्मिन् श्रुते श्रुतं सर्वं ज्ञाते ज्ञातं कृते कृतम् ।
वयाश्रयाचारधर्मा साक्षात्कारत्वमेव्यति ।
कियन्ति च पुराणानि कियत् सङ्ग्रहानि मानतः ।
किं किमाख्यानयुक्तानि तद्वदस्म मम प्रभो । ।
पातुवन्त्याश्रया नाना व्रतादीनां कथास्तथा ।
छट्क्रमेण वश्यानां कथा सन्ध्या प्रकाशय ॥
त्वस्रोऽधिको न पाथ्योऽस्ति पुराणाख्यानवित-
प्रभो । ।

तस्मादाख्याहि मन्त्रं त्वं सर्वसन्देहभञ्जनम् ॥
तत् सनातनो विप्रा श्रुत्वा नारदभाषितम् ।
नारायणं कथं ध्यात्वा प्रोपाचार्यं हिदावरम् ॥
सनातन उवाच ।

साधु साधु सुनिश्चेष्टं । सर्वलोकोपकारकम् । ।
पुराणाख्यानविज्ञाने यस्मात्ता नैष्ठिकी मतिः ॥
तुभ्यं समभिधास्यामि यत् प्रोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।

मरीच्यादिद्विविधस्तु पुनश्चेद्वाहतात्मना ॥
एकदा ब्रह्मणः पुत्रो मरीचिर्नाम विश्रुतः ।
खाध्यायश्रुतसम्पन्नो वेदवेदाङ्गपारगः ॥
उपख्यत स्वपितरं ब्रह्मण्यं लोकाभावनम् ।
प्रणम्य भक्त्या पप्रच्छ इदमेव सुगीश्वर । ।
पुराणाख्यानममलं यत्नं पृच्छसि मानद ॥
मरीचिरुवाच ।

भगवन् । देवदेवेश । लोकानां प्रभवाप्ययः । ।
सर्वज्ञः । सर्वकल्याणं सर्वार्थस्य नमोऽस्तु ते ॥
पुराणबीजमाख्याहि मन्त्रं श्रुयते पित । ।
लक्ष्यं प्रमाद्यं च वक्तारं पृच्छकं तथा ॥
ब्रह्मोवाच ।

श्रद्धां वतसः । प्रवक्ष्यामि पुराणानां समुच्चये ।
यस्मिन् ज्ञाते भवेत्तज्ज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् ॥
पुराणमेकमेवासीत् सर्वकल्पेषु मानद । ।
चतुर्लोकस्य बीजं श्रुतकोटिप्रविस्तरम् ॥
प्रवृत्तिं सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः ॥
कालेनायमस्य दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः ।
हरियासखरूपेण जायते च युगे युगे ॥
चतुर्लोकप्रमाणेन ज्ञापरे ज्ञापरे मुदा ।
तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकं निदिश्रव्यपि ॥
अद्यापि देवलोकं तु श्रुतकोटिं प्रविस्तरम् ।
अस्यैव तस्य चारस्तु चतुर्लोकैश्च वर्यते ॥ ॥ ॥

ब्राह्मम् १ पाद्मम् २ वैष्णवम् ३ वायवीयम् ४
तथैव च ।

भागवतम् ५ नारदीयम् ६ माकण्डेयम् ७
कौर्मोक्तम् ८
आग्नेयम् ९ भविष्यम् १० ब्रह्मवैवर्तम् १
लिङ्गम् ११ ।

वाराहम् १२ तथा स्कान्दम् १३ वामनम् १४
कौर्मोक्तम् १५ सत्त्विकम् ।

मातुलम् १६ गारुडम् १७ तदष्टादशसंख्या-१८
मिति चिष्टम् ॥

एकं कथानकं कर्त्तुं वक्तुं श्रोतुं समाह्वयम् ।
प्रवक्ष्यामि समासेन विश्रामयं समाहितम् ॥ ॥ ॥

तत्र प्रथमं ब्रह्मपुराणम् ।
“ब्रह्म पुराणं तत्रादौ सर्वलोकादिताय व ।
यासेन वेदविदुषा समाख्यातं महात्मना ॥
तदे सर्वपुराणाय धर्मेकार्थमोक्षदम् ।
नानाख्यानैतिहासाद्यः दशसाहस्रसंख्यते ॥ ॥
तत्पूर्वभागे ।

“देवानाममराणाञ्च वचोतपसि प्रकीर्तिता ।
प्रजापतीनाञ्च तथा दक्षादीनां सुगीश्वरः । ।
ततो लोकेश्वरस्यायं सूर्यस्य परमात्मनः ।
वंशावलीर्त्तनं पुण्यं महापातकनाशनम् ॥
यच्चावतारं कथितं परमानन्दरूपिणः ।
श्रीमतो रामचन्द्रस्य चतुर्ध्वंहावतारिणः ॥
तत्तच्च सोमवशस्य कीर्तनं यच्च वर्णितम् ।
कृष्णस्य जगदीशस्य चरितं कल्मषापहम् ॥
ह्रीपानाश्चैव चिन्मूर्ता वराणां पापशेषवतः ।
वयं यच्च पातालखर्गाणाञ्च प्रवक्ष्याते ॥
गरकाणां समाख्यानं स्वर्गं श्रुतिकथानकम् ।

पावत्याश्च तथा जन्म विवाहश्च निगद्यते ।
दद्यात्तानं ततः प्रोक्तमेकान्तज्ञैर्वचनम् ।
पूर्वभागोऽयमुक्तिरित्युक्तं पुराणस्यास्य मानदः ॥”

तदुत्तरभागे ।
“अस्योत्तरे विभागे तु पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
विस्तरेण समाख्यातं तीर्थयात्राविधानतः ।
अत्रैव कृष्णचरितं विस्तारतः समुदीरितम् ।
वर्णनं यमलोकस्य पित्राश्रद्धाविधिक्षणात् ।
वर्णाश्रमाणां धर्माश्च कौत्सिता यत्र विस्तारतः ।
विष्णुधर्मसुग्राह्यान् प्रलयस्य च वर्णनम् ।
योगानां समाख्यानं साक्षात्प्राप्त्यापि वर्णनम् ।
ब्रह्मवादसमुद्देशं पुराणस्य च शसनम् ।
एतद्ब्रह्मपुराणस्य भागद्वयसमाप्तिम् ।
वर्णितं सर्वपापघ्नं सर्वलोकाप्रदायकम् ॥”

तत्फलश्रुतिः ।
“इतश्चैवमस्यैव भूतिसुक्तिप्रदायकम् ।
लिखितं पुराणं यो वैशाखां हेमसंयुतम् ।
जलधेयुतश्चापि भक्ता दद्यात्प्राप्तये ।
पौराणिकायं सम्पद्यन् वक्त्रभोज्यविभूषणे ।
स वसेद्ब्रह्मलोके लोके यावन्नृणां कतारकम् ॥
य पठेत्कृष्णयादपि ब्राह्मणश्रुतमर्थं हि ज ।
सोऽपि सर्वपुराणस्य श्रोतुं फलं लभेत् ॥
इत्युक्तिर्यं पुराणस्य ब्राह्मणं जितेन्द्रियः ।
हविष्याश्री च नियमात् स लभेद्ब्रह्मणः ॥

किमत्र बहुनोक्तं यद्यदिच्छति मानवः ।
ततः सर्वं लभते वत्सः पुराणस्यास्य कौत्सनात् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने चतुर्थपादे ६२ अध्याये ॥१॥
द्वितीयं पद्मपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“इष्टं पुत्रं प्रवक्ष्यामि पुराणं पञ्चसंज्ञकम् ।
महत्तुल्यप्रदं नृणां इष्टं पठतां सुदा ।
यथा पञ्चैन्द्रियं सर्वं शरीरोति निगद्यते ।
तथेदं पञ्चभिः खण्डैरुदितं पापनाशनम् ॥”

तत्र प्रथमे खण्डे ।
“पुण्यस्थेन तु भीष्माय वृद्धादिद्रुमसो विज ।
नानाख्यानेतिहासाद्येनोक्तो धर्मविस्तरः ।
पुष्करस्य च महात्मा विस्तरेण प्रकीर्तितम् ।
ब्रह्मयज्ञविधानं वेदपाठादिलक्षणम् ।
दानानां कौत्सनं यत्र दत्तानां पृथक् पृथक् ।
विवाहं श्रेणजायाश्च तारकाख्यायकं महत् ।
माहात्म्यं च गवादीनां कौत्सं सर्वपुण्यदम् ।
कालकेयादिदेवानां वधो यत्र पृथक् पृथक् ।
अष्टाश्वमेधं दानं यत्र प्रोक्तं दिशोऽपि ।
तत्तद्विखण्डसहितं चासेनं सुमहात्मनः ॥”

द्वितीये भूमिखण्डे ।
“पितृमात्रादिपुण्येन शिवशर्मकथा पुरा ।
सुव्रतस्य कथा पश्चात् वृक्षस्य च वक्ष्यताम् ।
पृथोर्वैष्णवस्य चाख्यानं धर्माख्यानं ततः परम् ।
पितृशुश्रूषणाख्यानं गङ्गास्य कथा ततः ।
यथाचरितं चैव गुरुतीर्थनिरूपणम् ॥

राज्ञा जैमिनिस्ववादे वक्त्राश्चयकथायुतः ।
कथा श्लोकासुन्दर्या हृष्टदेववधाचिता ।
कामोदाख्यानं तत्र विबुधवधसंयुतम् ।
कुञ्जलस्य च स्वदाक्षवनेन महात्मना ।
सिद्धाख्यानं ततः प्रोक्तं खण्डस्यास्य फलोद्भूतम् ॥
इतश्चैवमस्यैव भूमिखण्डमिदं स्मृतम् ॥”

तृतीये खण्डे ।
“ब्रह्माणोत्पत्तिरुदिता यत्र शिभिश्च सौतिना ।
संभूमिलोकसंस्थानं तीर्थं ख्यानं ततः परम् ।
नर्मसौत्पत्तिकथनं तत्तीर्थानां कथा पृथक् ।
कुर्वन्नादित्यीर्थानां कथा पुण्या प्रकीर्तिता ।
कालिन्दीपुण्यकथनं काशीमाहात्म्यवर्णनम् ।
गयायाश्चैव माहात्म्यं प्रयागस्य च पुण्यकम् ।
वयाश्रमाशुरोधेन कर्मयोगनिरूपणम् ।
यास्यैमिनिस्ववादं पुण्यकर्मकथाचितम् ।
समुद्रमथनाख्यानं व्रताख्यानं ततः परम् ।
जम्बवन्माहात्म्यं स्तोत्रं सर्वपापनाशनम् ।
एतत्सर्गाभिधं विप्रः सर्वपापनाशनम् ॥”

चतुर्थे पातालखण्डे ।
“रामाश्वमेधे प्रथमं रामराज्याभिवर्धनम् ।
अगस्त्याद्यागमश्चैव पौलस्त्याचयकौत्सनम् ।
अश्वमेधोपदेशश्च ह्यचय्या ततः परम् ।
नानाराजकथा पुण्या जगन्नाथशुवर्णनम् ।
हृन्दावनस्य माहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
निवलीलाशुकथनं यत्र कृष्णावतारिणः ।
माधवख्यानमाहात्म्यं ज्ञानदानाच्चैव फलम् ।
धरावराहस्ववादे यमनाश्रययो कथा ।
स्ववादे राजदूतानां कृष्णसौत्रनिरूपणम् ।
शिवसम्भुसमायोगो दधीच्याख्यानकथनम् ।
भस्माह्मात्म्यमनुजं शिवमाहात्म्यमुत्तमम् ।
देवरातसुताख्यानं पुराणं ब्रह्मशसनम् ।
गौतमाख्यानकश्चैव शिवगौता ततः स्मृता ।
कल्याणरी रामकथा भरद्वाजश्रमास्थितौ ।
पातालखण्डमेतद्विद्वत्सर्वं ज्ञानिनां सदा ।
सर्वपापप्रशमनं सर्वभीष्टफलप्रदम् ॥”

पञ्चमे उत्तरखण्डे ।
“पञ्चताख्यानं पूर्वं गौर्यैः प्रोक्तं शिवेन वै ।
जालन्तरकथा पञ्चाक्षरीशैलाशुकीर्तनम् ।
सगरस्य कथा पुण्या ततः परमुदीरितम् ।
गङ्गाप्रयागकाशीनां गयायाश्चाधिपुण्यकम् ।
आम्नादिदानमाहात्म्यं तन्महाद्वादशीव्रतम् ।
चतुर्विंशैकादशीनां माहात्म्यं पृथगीरितम् ।
विष्णुधर्मसमाख्यानं विष्णुनामसंहस्रकम् ।
कार्तिकव्रतमाहात्म्यं माधवख्यानफलमतः ।
जम्बुद्वीपस्य तीर्थानां माहात्म्यं पापनाशनम् ।
साम्बमुखाश्च माहात्म्यं वृषिहोतृत्विग्वर्णनम् ।
देवशर्मादिकाख्यानं गौतमाह्मात्म्यवर्णनम् ।
भक्ताख्यानं च माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य हि ।
इन्द्रप्रस्थस्य माहात्म्यं बहुतीर्थकथाचितम् ।
मन्तराभिधानं च विपाङ्गशुवर्णनम् ॥
अवतारकथा पुण्या मत्स्यादीनामतः परम् ।
रामनामश्रुतं दिव्यं तन्माहात्म्यं च वक्ष्ये ॥

परौचयश्च भृगुणा श्रीविष्णोर्वैभवस्य च ।
इत्येतदुत्तरं खण्डं पञ्चमं सर्वपुण्यदम् ॥”

तत्फलश्रुतिः ।
“पञ्चखण्डयुतं पात्रं य इष्टोति नरोत्तमः ।
स लभेद्देव्यां वधामं शुक्ला भोगानिहेसितान् ।
एतदे पञ्चपञ्चाशत्सहस्रं पञ्चसंज्ञकम् ।
पुराणं लेखयित्वा वै ज्यैष्ठ्या खण्डाण्यस्युतम् ।
य प्रदद्यात् सुसतप्तं पुराणं ज्ञायमानम् ।
स याति वैष्णवं नाम सर्वदेवनमस्कृतम् ।
पञ्चाशुक्रमणीमेतां य पठेत् इष्टयुतं तथा ।
सोऽपि पद्मपुराणस्य लभेत् अवलोकनं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने चतुर्थपादे ६३ अध्याये ॥ २ ॥
तृतीयं विष्णुपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“इष्टं वत्सः प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत् ।
त्रयोविंशतिसहस्रं सर्वपापनाशनम् ।
यत्रादिभागे निदिष्टा वक्ष्यां शक्त्येन हि ।
मैत्रेयायादिने तत्र पुराणस्यावतारिका ॥”
तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशे ।
“आदिकारणसंगश्च देवादीनां सम्भवः ।
समुद्रमथनाख्यानं दद्यादीनां ततोचया ।
ध्रुवस्य चरितं चैव पृथोचरितमेव च ।
प्राचेतस तथाख्यानं ब्रह्मादस्य कथनकम् ॥
पृथगराज्याधिकाराख्या प्रथमोऽंश इती-
रितः ॥”

प्रथमभागस्य द्वितीयांशे ।
“प्रियव्रताचयाख्यानं द्वीपवर्गनिरूपणम् ।
पातालनरकाख्यानं सप्तसर्गनिरूपणम् ।
सूर्यादिचारकथनं पृथगलक्षणसंयुतम् ।
चरितं भरतस्यायं सुक्तिमार्गेन्द्रदर्शनम् ॥
विदावच्छुसवादे द्वितीयोऽंश उदाहृतः ॥”
प्रथमभागस्य तृतीयोऽंशे ।

“मन्वन्तरसमाख्यानं वेदसाक्षात्तारकम् ।
नरकोटारकं कर्म गदितं ततः परम् ।
सगरस्यैवस्ववादे सर्वधर्मनिरूपणम् ।
आह्वकस्य तथोद्दिष्टं वर्णाश्रमनिबन्धने ।
सदाचारश्च कथितो मायाभोजकथा ततः ।
तृतीयोऽंशोऽयमुक्तिरित्युक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ॥”
प्रथमभागस्य चतुर्थोऽंशे ।

“सूर्यवशकथा पुण्या सोमवंशाशुकीर्तनम् ।
चतुर्थोऽंशे सुनिश्चितः नानाराजकथाचितम् ॥”
प्रथमभागस्य पञ्चमांशे ।

“कृष्णावतारसंज्ञो भोजुकीया कथा ततः ।
पूतनादिवधो वास्यो कौमारेणादिहिनम् ।
कैशोरे कंसहननं माथुरं चरितं तथा ।
तत्सु यौवने प्रोक्ता लोका इतरवतीभवा ।
सर्वदेववधो यत्र विवाहाश्च पृथग्विधाः ।
यत्र स्थित्वा जगन्नाथं कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥
भूभारहरणं चक्रे परस्मिन्नादिभिः ।
अष्टावक्रौयमाख्यानं पञ्चमोऽंश इती-
रितः ॥”

प्रथमभागस्य षष्ठांशे ।

“कलिञ्चरितं प्रोक्तं चातुर्विध्यं लयस्य च ।
ब्रह्मज्ञानसमुद्देशं खाण्डिव्यस्य निरूपितम् ॥
केशिञ्चनेन चेत्येव षष्ठोऽंशः परिकीर्तितः ॥”
तस्य द्वितीयभागे ।

“अतः परन्तु कृतं शौनकादिभिरादरात् ।
पृष्टेन चोन्विता शब्दविद्युधर्मात्तराङ्गया ॥
नानाधर्मकथां पुण्यां व्रतानि नियमा यमा ।
धर्मशास्त्रं चायशास्त्रं वेदान्तं ज्योतिषं तथा ॥
वशाखान् प्रकरणात् कौत्राण्यि मनवत्तथा ॥
नानाविद्याश्रयां प्राक्ता सर्वलोकोपकारका ।
एतद्विष्णुपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहम् ॥ ॥
ततःफलश्रुतिः ।

‘वाराहकल्पवृत्तान्तं आसेन कथितं लिख ।
यो नरः पठते भक्त्या यः श्रद्धया च सादरम् ।
तादुर्भौ विष्णुलोकं हि ब्रजेता मुक्तभोगकौ ॥
तस्मिन्लिखां च यो दद्यादावाप्यग्राह्यतुना ।
सहितं विष्णुभक्त्या पुराणाद्यविदे हिज । ।
स याति वैष्णवं धाम विमानेनाकैवचैसा ॥
यश्च विष्णुपुराणस्य समस्तक्रमणीं दिज । ।
कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत् ॥’
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६४ अध्यायः ॥ ६ ॥
चतुर्थं वायुपुराणम् ।

ब्रह्मोवाच ।

‘शृणु विप्र । प्रवक्ष्यामि पुराणं वायव्यकम् ।
यस्मिन् श्रुते लभेद्भामं रुद्रस्य परमात्मनः ॥
चतुर्विंशतिसाहस्रं ततः पुराणं प्रकीर्तितम् ।
श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्माख्यनाहं भावतः ॥
तद्वायव्यसुदितं भागद्वयसमाचितम् ॥” * ॥
तस्य पूर्वभागे ।
“स्वर्गादिचर्चं यत्र प्रोक्तं विप्र । सविस्तरम् ॥
मन्वन्तरेषु वशाच्च राज्ञां ये यत्र कीर्तिताः ।
गयासुरस्य ज्वननं विस्तराद्यत्र कीर्तितम् ॥
मासानाञ्चैव माहात्म्यं भावस्तोत्रं फलाधिकम् ।
दानधर्मा राजधर्मा विस्तरेणोदितास्तथा ॥
भूपातालकज्ज्वलोमचारिणा यत्र निर्णयः ।
व्रतादीनाञ्च पूर्वोऽयं विभागः समुदाहृतः ॥”
तदुत्तरभागे ।

“उत्तरे तस्य भागे तु नर्मदातीर्थवर्णनम् ।
शिवस्य संहिताख्या वै विस्तरेण सुनीश्वरः ॥
यो देवः सर्वदेवानां दुर्लभ्येयः सनातनः ।
स तु सर्वमात्मना यस्यास्तीरे तिष्ठति सन्ततम् ॥
इदं ब्रह्मा हरिरिदं साक्षाच्चैव परो हरः ।
इदं ब्रह्म निराकारं कैवल्यं नर्मदाजलम् ॥
ध्रुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वप्नरीरतः ।
शक्तिं कापि सरिद्रूपां देवैर्यमवतारिता ॥
ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रस्यानुचरा हि ते ।
वसन्ति यान्यतीरे ये लोके ते यान्ति वैष्णवम् ॥
अङ्गिकारेभ्यश्चरन्त्येव यावत् पश्चिमसागरम् ।
सङ्गमा पञ्च च शिखरं दीनां पापनाशनम् ॥
इत्येकमुत्तरे तीरे त्रयोविंशतिं दक्षिणे ।

पञ्चविंशतमं प्रोक्तो रेवासागरसङ्गमः ॥
सङ्गमे संहितान्येव रेवातीरद्वयेऽपि च ।
चतुःशतानि तीर्थानि प्रसिद्धानि च सन्ति हि ।
वह्नितीर्थं सङ्गस्यानि वह्निकोचो सुनीश्वरः ।
सन्ति चान्यानि रेवायास्तीरश्रुते पदं पदे ॥
संहितेयं महापुण्यां शिवस्य परमात्मनः ।
नर्मदाचरितं यत्र वायुना परिकीर्तितम् ॥”
ततःफलश्रुतिः ।
“लिखित्वेदं पुराणं गुरुधेनुसमाचितम् ।
आवय्या यो ददद्भक्त्या ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
रुद्रलोके, वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
यः आवयेद्वा श्रद्धया दद्याद्वयवीर्यमिदं नरः ।
नियमेन हरिव्याघ्री स रुद्रो नात्र सश्रयः ॥
यश्चाशुक्रमण्योमेता श्रद्धयाति आवयेत् वा ।
सोऽपि सर्वपुराणस्य फलं अवयज्य लभेत् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६५ अध्यायः ॥ ७ ॥
पञ्चमं श्रीभागवतपुराणम् ।

ब्रह्मोवाच ।

“भरीषे । शृणु वक्ष्यामि वेदश्रुतेन यत् कृतम् ।
श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसन्निभम् ॥
तन्वाचस्पत्यैव प्रोक्तं पापनाशनम् ।
सुरपादपक्षपोष्यं स्कन्धैर्द्वादभियुतम् ॥
भगवानेव विप्रेन्द्र । विश्वरूपी च समीरितः ॥”
तस्य प्रथमस्कन्धः ।
“तत्र तु प्रथमे स्कन्धे कृतयोगा समागमः ।
आसस्य चरितं पुण्यं पाखण्डानां तथैव च ॥
पारोक्षिकतुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम् ॥”
द्वितीयस्कन्धः ।

“परोक्षिककथनादेव ह्यतिव्ययनिरूपणम् ।
ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितान्तम् ॥
पुराणलक्षणञ्चैव ह्यधिकारणसम्भवं ।
द्वितीयोऽयं समुदितः स्कन्धो आसेन धीमता ॥”
तृतीयस्कन्धः ।

“चरितं विदुरस्याथ मेनेयेयास्य सङ्गमः ।
ह्यतिप्रकरणं पञ्चाद्वक्त्राण्यं परमात्मनः ॥
कापिलं साक्षरमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः ॥”
चतुर्थस्कन्धः ।

“सत्याश्रितमादौ तु भुवस्य चरितं ततः ।
पृष्ठो पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनवर्हिषः ।
इत्येव तुर्थो गदितो विसर्गः स्कन्धः उत्तमः ॥”
पञ्चमस्कन्धः ।

“प्रियव्रतस्य चरितं नृदृष्टानाञ्च पुण्यदम् ।
ब्रह्माख्यानं गतानाञ्च लोकानां वयनन्तनम् ॥
नरकस्थितिरित्येव सख्येन पञ्चमी मतः ॥”
षष्ठस्कन्धः ।

“अजामिलस्य चरितं दक्षह्यनिरूपणम् ॥
वृक्षाख्यानं ततः पञ्चात्मरतां जन्म पुण्यदम् ।
वह्नीवसुदिवः स्कन्धो आसेन परियोग्यः ॥”
सप्तमस्कन्धः ।

“प्रह्लादचरितं पुण्यं वर्णाश्रमनिरूपणम् ।
सप्तमो गदितो वल्लः । वासनाकर्मेकीर्तने ॥”

अष्टमस्कन्धः ।

“गजेन्द्रमोक्षशास्त्रान् मन्वन्तरनिरूपणम् ।
समुद्रमथनञ्चैव बलिवैभववन्दनम् ॥
मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽयं प्रकीर्तितः ॥” * ॥
नवमस्कन्धः ।

“सूर्यवशासमाख्यानं सोमवशाद्विष्णुपथम् ।
वशाशुचरितं प्रोक्तो नवमोऽयं महात्मते ॥”
दशमस्कन्धः ।

“कृष्णस्य बालचरितं कौमारस्य ब्रजस्थितिः ॥
कौशेय मथुरास्थानं यौवनं ह्यारकास्थितिः ।
भूभारहरणञ्चैव निरोधे दशमः स्मृतः ॥”
एकादशस्कन्धः ।

“नारदेन तु संवादे वसुदेवस्य कीर्तितः ।
यदोच्चं दत्तात्रेयस्य श्रीकृष्णोद्भवस्य च ॥
यादवानां मिथोऽन्तश्च मुक्तावैकादशः स्मृतः ॥’
द्वादशस्कन्धः ।

“भविव्यकलिनिर्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः ॥
वेदशास्त्राप्रवयनं भाकैख्यतपः स्मृतम् ।
सौरी विभूतिरुदिता क्षालिनी च ततः परम् ॥
पुराणसङ्ग्रहाकथनमाश्रये द्वादशो ह्ययम् ।
इत्येव कथितं वल्लः । श्रीमद्भागवतं तव ॥” * ॥
ततःफलश्रुतिः ।

“वक्तुं श्रोतुञ्चोपदेष्टुं श्रुतमोदितुर्वै च ।
वाङ्मयकतुर्गदितं भक्तिमुक्तिविसृष्टिदम् ॥
प्रौढपदा पूर्णमायां हेमविहङ्गसमाचितम् ।
देयं भागवतायेदं दिवाय प्रीतिपूर्वकम् ॥
स पूज्यः वक्ष्येमादौ भगवद्भक्तिमिच्छता ।
योऽप्यशुक्रमण्योमेतां आवयेच्छृणुयात्तथा ।
स पुराणश्रवणजः प्राप्नोति फलसुखतमम् ॥” * ॥
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६६ अध्यायः ॥ ५ ॥
षष्ठं नारदीयपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु विप्र । प्रवक्ष्यामि पुराणं नारदीयकम् ।
पञ्चविंशतिसाहस्रं दृष्टचित्रकथाश्रयम् ॥” * ॥
तत्र पूर्वभागे प्रथमपादे ।

“कृतशौनकासंवादे ह्यतिव्ययनिरूपणम् ।
नानाधर्मकथां पुण्यां प्रदत्ते समुदाहृता ॥
प्रागभागे प्रथमे पादे सनकेन महात्मना ॥”
पूर्वभागे द्वितीयपादे ।

“द्वितीये मोक्षधर्माख्ये मोक्षोपायनिरूपणम् ।
वेदाङ्गानाञ्च कथनं मुक्तोत्पत्तिश्च विस्तरात् ।
सनन्देन गदितं नारदाय महात्मने ॥” * ॥
पूर्वभागे तृतीयपादे ।

“महातन्त्रे समुद्दिष्टं यमुपाश्रयिमोक्षणम् ।
मन्त्राणां शोधनं दोषां सन्तोहारश्च पूजनम् ॥
प्रयोगां कवचं नामसङ्घञ्च कोजमेव च ।
गणेशकृत्यविष्णुनां शिवशक्त्योरनुक्रमम् ॥
सनतकुमारसुनिना नारदाय तृतीयके ॥”
पूर्वभागे चतुर्थपादे ।

“पुराणलक्षणञ्चैव प्रमाद्यं दानमेव च ॥
पृथक् पृथक् समुद्दिष्टं दानकाण्डपरं सरम्

चेत्तादिवर्षमासेषु तिथीनाञ्च पृथक् पृथक् ॥
 प्रोक्तं प्रतिपदादीनां व्रतं सन्धाधनाशनम् ।
 सनातनेन सुनिना नारदाय चतुर्थके ॥
 पूर्वभागेऽयमुद्दिष्टो दृष्टदाख्यानसहितः ॥
 तदुत्तरभागे ।
 “अस्योत्तरे विभागे तु प्रश्न एकादशीव्रते ॥
 वाशुकेनाथ सवादो मान्वातु परिकीर्तितः ।
 रुक्माङ्गदकथा पुराणा मोहिनीतपस्सकर्म च ॥
 वसुधापञ्च मोहिनी पञ्चादुद्धरणक्रिया ।
 गङ्गाकथा मुख्यतया गयायात्रातु कौर्त्तनम् ॥
 काश्या माहात्म्यमनुज पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
 यात्राविधानं चैत्रस्य बज्राख्यानसमन्वितम् ॥
 प्रयागस्थाय माहात्म्यं कुरुचैत्रस्य तत्परम् ।
 हरिद्वारस्य चाख्यानं कामोदाख्यानकं तथा ॥
 वदरौतयमाहात्म्यं कामाख्यायास्तथैव च ।
 प्रभासस्य च माहात्म्यं पुराणाख्यानकं ततः ॥
 गौतमाख्यानकं पञ्चादेऽप्यादस्तवस्ततः ।
 शोकर्यचैत्रमाहात्म्यं लक्ष्म्याख्यानकं तथा ॥
 सेतुमाहात्म्यकथनं नर्मदातीर्थवर्णनम् ।
 अवन्तथाचैव माहात्म्यं मथुरायास्ततः परम् ॥
 रुद्रावनस्य महिमा वसोव्रजान्तिके गतिः ।
 मोहिनीचरितं पञ्चादव वै नारदीयकम् ॥” ॥
 ततःफलश्रुतिः ।
 “य इत्येति नरो भक्ता आवायेदा समाहितः ।
 स याति ब्रह्मणो धाम नाञ्च काश्या विचारणा ॥
 यस्मैतद्विषयपूर्णायां धेनूनां सप्तकाचितम् ।
 प्रदद्याद्विवर्थाय स लभेन्नोत्तमेव च ॥
 यश्चाहुःक्रमणीमेतां नारदीयस्य वर्येवैत ।
 इत्युयादेकचित्तेन सोऽपि स्वर्गगतिं लभेत् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्यानं
 चतुर्थपादे ६० अध्यायः ॥ ६ ॥
 सप्तमं मार्कण्डेयपुराणम् ।
 श्रीब्रह्मोवाच ।
 “अथ ते सप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयाभिधु सुने ।।
 पुराणं सुमहत् पुराणं पठतां ब्रह्मणां सदा ॥
 यत्राधिलक्ष्यं शङ्कनैनु सर्वधर्मनिरूपणम् ।
 मार्कण्डेयेन सुनिना जैमिने प्राक्तं समीरितम् ॥
 पश्चिण्यां धर्मसंज्ञायां ततो जन्मनिरूपणम् ।
 पूर्वजन्मकथा चैवा विज्ञिया च दिवस्यते ॥
 तीर्थयात्रा बलस्यातो त्रौपदेयकथानकम् ।
 हरिश्चन्द्रकथा पुराणा बुद्धमाडीवकाभिधम् ॥
 पितापुत्रसमाख्यानं दत्तात्रेयकथा ततः ।
 दैहयस्याथ चरितं महाख्यानसमाचितम् ॥
 महालसाकथाप्रोक्ता ह्यलकं चरिताचिता ।
 दृष्टिसकौर्त्तनं शुण्डा नवधा परिकीर्तितम् ॥
 कल्पान्तकालनिर्देशो यत्तद्विनिर्दिष्टम् ।
 रुद्रादिद्विद्विपुक्ता द्वीपवर्गानुकीर्त्तनम् ॥
 मनुनाञ्च कथा नाना कौर्त्तिता पापहारिका ।
 तासु दुर्गाकथायन्तं पुराणं चारुमेऽनरे ॥
 ततःपश्चात् प्रणवोतपत्तिस्त्रयोतेज ससुद्धव ।
 मार्कण्डेय च जन्माख्या तन्माहात्म्यसमाचिता ॥
 वैवस्वताचयश्चापि वतसप्रश्नचरितं ततः ॥”

वनसप्रिस्थाने वनसप्रि च पाठः ।
 “खनिचस्य ततः प्रोक्ता कथा पुराणा महात्मनः ॥
 अविचित्रचरितं चैव किमिच्छन्व्रतकौर्त्तनम् ।
 नरिन्धन्तस्य चरितं दृष्टाकुचरितं ततः ॥
 तुलस्याचरितं पञ्चाद्रामचन्द्रस्य सतकथा ।
 कुशवशसमाख्यानं सोमवशातु कौर्त्तनम् ॥
 पुरुषव कथा पुराणा नहुषस्य कथादुत्ता ।
 ययातिचरितं पुराणं यदुवशातु कौर्त्तनम् ॥
 श्रीकृष्णबालचरितं मायुर चरितं ततः ।
 द्वारकाचरितस्याथ कथा सन्धावतारणा ॥
 ततः साङ्गससुद्देशं प्रपञ्चासत्त्वकौर्त्तनम् ।
 मार्कण्डेयस्य चरितं पुराणस्यैव फलम् ॥” ॥
 ततःफलश्रुतिः ।
 “य इत्येति नरो भक्ता पुराणामदमादरात् ।
 मार्कण्डेयाभिधु वत्सः स लभेत् परमां गतिम् ॥
 यस्तु यथाकुरुते चैतच्छेवं स लभेत् पदम् ॥
 ततः प्रयच्छेद्विहितं यः सौवर्गकारिचतुतम् ।
 कार्त्तिक्या द्विजव्याय स लभेद्ब्रह्मण्य पदम् ॥
 इत्येति आवायेदापि यश्चाहुःक्रमणीमिमाम् ।
 मार्कण्डेयपुराणस्य स लभेद्ब्रह्मण्य फलम् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्यानं
 चतुर्थपादे ६० अध्यायः ॥ ७ ॥
 अष्टमं अग्निपुराणम् ।
 श्रीब्रह्मोवाच ।
 “अथातः सप्रवक्ष्यामि तवाग्रेयपुराणकम् ।
 ईशानकल्पान्तानां वगिष्ठायानलोऽब्रवीत् ॥
 ततः पञ्चदशशतं नाञ्च चरितमद्भुतम् ।
 पठतां ब्रह्मणां चैव सर्वपापहरं वृणामः ॥
 प्रश्नपूर्व पुराणस्य कथा सन्धावतारणा ।
 दृष्टिप्रकरणं चाथ विष्णुपूजादिकं ततः ॥
 अधिकाञ्च ततः पञ्चात्मन्मनुद्रादिलक्ष्यम् ।
 सन्धादेवाविधानञ्च अभिविकनिरूपणम् ॥
 लक्ष्यं मन्त्रलादीनां कुशया माञ्जनं ततः ।
 पवित्रारोपणविधिर्वैवालयविधिस्ततः ॥
 शालग्रामादिपूजा च रुर्त्तिलक्ष्यं पृथक् पृथक् ।
 व्यासादीनां विधानञ्च प्रतिष्ठा पूर्वका ततः ॥
 विनायकादिनीचाणां विविधेयस्ततः परम् ।
 प्रतिष्ठा सर्वदेवानां ब्रह्माण्डस्य निरूपणम् ॥
 गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं जम्बूदिद्वीपवर्णनम् ।
 ऊर्द्धांशोलोकरचना ज्योतिष्यक्रनिरूपणम् ॥
 ज्योतिष्यं ततः प्रोक्तं शास्त्रं बुद्धजयावधम् ।
 षट्कर्म्म च ततः प्रोक्तं मन्त्रयन्त्रौषधीशयः ॥
 कुलिकादिसमर्था च षोऽन्यासविधिस्तथा ।
 कोटिहोमविधानञ्च तदन्तरनिरूपणम् ॥
 ब्रह्मचर्यादिधर्माञ्च आह्नकविधिस्ततः ।
 यद्व्यञ्जस्तं प्रोक्तो वैदिकैर्गार्त्तकर्म च ॥
 प्रायश्चित्ताहुकथनं तिथीनाञ्च व्रतादिकम् ।
 वारव्रताहुकथनं नक्षत्रव्रतकौर्त्तनम् ॥
 मासिकव्रतनिर्देशो दीपदानविधिस्तथा ।
 नवग्रहाचर्चं प्रेक्षन् नरकाणां निरूपणम् ॥
 व्रतानाञ्चापि दानानां निरूपणमिन्द्रोद्दिष्टम् ।
 नाडीचक्रसुद्देशं सन्धाविधिरनुत्तमः ॥

गायत्र्यर्घस्य निर्देशो लिङ्गस्तोत्रं ततः परम् ।
 राजाभिविक्रमस्तोत्रधम्महात्स्यं भूभुजाम् ॥
 स्वप्नाध्यायस्ततः प्रोक्तं शङ्कनादिनिरूपणम् ।
 मन्त्रलादिकनिर्देशो रणदीक्षाविधिस्ततः ॥
 रामोक्तगीतिनिर्देशो रत्नानां लक्ष्यं ततः ।
 धनुर्विद्या ततः प्रोक्ता अवहारप्रदर्शनम् ॥
 देवाहुरविमहाख्या ह्याशुर्वेदनिरूपणम् ।
 गजादीनां चिकित्सा च तेषां शान्तिस्ततः परम् ॥
 गोनसादिविकित्सा च नानापूजास्ततः परम् ।
 शान्त्यश्चापि विविधा ह्येव शास्त्रमतः परम् ॥
 साहित्यञ्च ततः पञ्चादकार्यादिसमाह्वया
 सिद्धिप्रियाशुप्रिष्टिच कोषः स्वर्गादिवर्गके ॥
 प्रलयानां लक्ष्यञ्च शरीरकनिरूपणम् ।
 वयनं नरकाणाञ्च योगशास्त्रमतः परम् ॥
 ब्रह्मज्ञानं ततः पश्चात् पुराणश्रवणे फलम् ।
 एतदाग्रेयक वज्रः पुराणं परिकीर्त्तितम् ॥”
 ततःफलश्रुतिः ।
 “तस्मिन्निहितं तु यो दद्यात् सुवर्णकमलाचितम् ।
 तिलधेनुदुतं वापि भाग्यश्रेष्ठं विधानतः ।
 पुराणायविदे सोऽयं स्वर्गलोके महीयते ॥
 एवाहुःक्रमणी प्रोक्ता तवाग्रेयस्य भक्तिदा ।
 ब्रह्मता पठताश्चैव वृण्यन्तेऽहं परञ्च च ॥” ॥
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्यानं
 चतुर्थपादे ६६ अध्यायः ॥ ८ ॥
 नवमं भविष्यपुराणम् ।
 श्रीब्रह्मोवाच ।
 “अथ ते सप्रवक्ष्यामि पुराणं सर्वविहितम् ।
 भविष्यं भरतः सर्वलोकाभौष्टप्रदायकम् ॥
 यत्राहं सर्वदेवानामादिकर्त्ता ससुदतः ।
 रुद्राय तत्र सङ्गातो मनुः स्वायम्भुवः पुरा ॥
 स मां प्रणम्य प्रपश्ये धम्मं सन्धावसाधकम् ।
 अहं तस्मै तदा प्रीतः प्रावीच धम्मसहितम् ॥
 पुराणानां यदा यासो यासञ्चक्रे महामतिः ।
 तदा तां संहितां सन्धा पञ्चधा अभिननुसुति ॥
 अघोरकल्पदत्तान्तानाञ्चार्थकथाचिताम् ॥”
 तत्र प्रथमपर्वणि ।
 “तत्रादिमं स्मृतं पर्वं ब्राह्मणं यत्राख्युपक्रमः ।
 स्मृतश्रौतकसवादे पुराणप्रवचनम् ।
 आदित्यचरितं प्रायः सन्धाख्यानसमाचिनः ॥
 दृष्ट्यादिलक्ष्योपेतं शास्त्रसर्वस्वरूपकः ।
 पुस्तलेखकलेखानां लक्ष्यञ्च ततः परम् ॥
 सखाराणाञ्च सर्वेषां लक्ष्यञ्चात्र कौर्त्तितम् ।
 पञ्चत्वादितिथीनाञ्च कल्पाः सप्त च कौर्त्तिताः ॥
 अष्टम्यादा श्रेष्ठकल्पा वैष्णवे पर्वणि स्मृताः ।
 श्रेष्ठे च कामतो भिन्ना सौरैः चान्यकथाचयः ॥
 प्रतिसर्गादयः पञ्चाज्ञानाख्यानसमाचितम् ।
 पुराणस्योपसंहारसहितं पर्वं पञ्चमम् ॥
 एषु पञ्चसु पूर्वस्मिन् ब्रह्मणो महिमाधिकः ॥”
 द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपर्वसु ।
 “धर्मे कामे च मोक्षे तु विष्णोश्चापि शिवस्य च ।
 द्वितीये च तृतीये च सौरी वर्गचतुष्टये ॥
 प्रतिसर्गादयः लक्ष्यं प्रोक्तं सर्वकथाचितम् ।

समविष्य विनिर्दिष्टं पर्वं यासेन धीमता ।
चतुर्दशसहस्रं पुराणं परिकीर्तितम् ।
भविष्य सन्वदेवानां सान्धं यत्र प्रकीर्तितम् ॥
गुणानां तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः ॥
तत्तत्फलश्रुतिः ।

“तस्मिन्निष्ठा तु यो दद्यात् पौष्ठां विद्वान् विम-
त्सरः ।

गुह्येनयुतं हेमवक्ष्यमाख्यविभूषणैः ॥
वाचकं पुस्तकं चापि पूजयित्वा विधानतः ।
गन्धार्घ्यैर्भोज्यैश्च कृत्वा गौराजनादिकम् ।
यो वै जितेन्द्रियो भूत्वा सोपवासं समाहितः ॥
अथ वै यो नरो भक्त्या कौतुकेच्छुयादपि ।
स सुक्तं पातकेचोरे प्रयाति ब्रह्मण्य पदम् ॥
योऽप्यनुक्रमणीमेतां भविष्यस्य निरूपिताम् ।
पठेद्वा श्रद्धयाश्चेतौ सुक्तिं सुक्तिश्च विन्दत ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे द्वादशपाख्याने
चतुर्थपादे १ अध्यायः ६ ॥
दशमं ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“श्रद्धां वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव ।
ब्रह्मवैवर्तकं नाम वेदमागानुद्वेगकम् ॥
सावर्ण्यैश्च भगवान् साक्षाद्देवैर्वैद्यैश्चितः ।
नारदाय पुराणार्थं प्राज्ञः सर्वमलौकिकम् ॥
धर्मैश्च काममोक्षार्थां चारं प्रीतिहरौ हरे ।
तयोरभेदविद्वाथं ब्रह्मवैवर्तसुतसमम् ॥

रथस्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तं यन्मयोदितम् ।
श्रवकोटिपुराणे ततः सन्निपद्य प्राज्ञः वेदवित् ॥
आसन्नसुहृदौ सत्यस्य ब्रह्मवैवर्तसंज्ञितम् ।
अष्टादशसहस्रमन्तं पुराणं परिकीर्तितम् ॥
ब्रह्मप्रकृतिविघ्ने शृङ्खलखण्डसमापितम् ।
तत्र सूतविरचवादे पुराणीयक्रमो मतः ॥”
तत्र प्रथमे ब्रह्मखण्डे ।

“वृष्टिप्रकरणं त्वाद ततो नारदवैधवो ।
विवादं सुमहान् यत्र द्वयोरासीत् परामव ॥
शिवलोकगतिं पञ्चालज्ञानलाभं शिवानु-
सुने ।

शिववाक्येन तत्पञ्चातं मरीचिः । नारदस्य च ॥
मननश्चैव सावर्गे ज्ञानार्थं सिद्धसेविते ।
आयुमे सुमहत्पुण्ये त्रेलोक्याश्चैकारिणि ।
एतद्ब्रह्म ब्रह्मखण्डं हि श्रुतं पापविनाशनम् ॥”
द्वितीये ब्रह्मखण्डे ।

“ततः सावर्ण्यसंवादे नारदस्य समीरितः ।
अणुमाहात्म्यसंयुक्तो नागार्जुनकथोत्तरः ॥
प्रकृतेरश्रुतानां कलानाश्चापि वर्णितम् ।
माहात्म्यं पूजनाय च विस्तरेण यथास्थितम् ॥
एतन्महत्तिलखण्डं हि श्रुतं भूतिविधायकम् ॥”
तृतीये मण्डपखण्डे ।

“गरीश्वरकर्चप्रश्नं सपुण्यकमहाव्रतम् ।
पार्वत्या कार्पिकेयेन सह विघ्नेशसम्भव ॥
चरितं कान्तवैद्यस्य जाम्बवत्या चानुत्तमम् ।
विवादं सुमहान् पञ्चाब्जाम्बुगणशयौ ॥
एतद्ब्रह्म श्रद्धां हि सर्वविघ्नविनाशनम् ॥”

चतुर्थे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।

“श्रीकृष्णजन्मसंपन्नो जन्माख्यानं ततोऽनुत्तमम् ।
गोकुले गमनं पश्चात् पूतनादिवधोऽनुत्तमम् ॥
बाणकौमारजा लीला विविधास्तत्र वर्णिता ।
रासक्रीडा च गोपीभिः शारदीयं समुदाहृता ॥
रहस्यं राधया क्रीडा वर्णिता बहुविस्तरा ॥
सहस्रकुरेण तत्पञ्चाब्जपुराणमनं हरे ।
कसादीनां वधे वृत्ते सादस्य द्विजसंस्कृतिः ॥
काश्यपाण्डोपनिषे पञ्चाद्विद्योपादानमनुत्तमम् ।
यवनस्य वधं पञ्चाहाराकामनं हरे ॥
नरकादिवधस्तत्र कृष्णेन विहितोऽनुत्तमम् ।
कृष्णखण्डमिदं विप्रः । वृत्तां ससारखण्डनम् ॥”
तत्तत्फलश्रुतिः ।

“पठितं च श्रुतं ध्यातं पूजितं चाभिव्यक्तितम् ।
इत्येतद्ब्रह्मवैवर्तं पुराणं चाख्यलौकिकम् ॥
आसीत् तदादिस्मृतं पठन् श्रद्धां विमुच्यते ।
विज्ञानज्ञानश्रमनात् घोरान् स वारसागरान् ॥
लिखित्वेदं यो दद्यान्मायां धेनुसमापितम् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति स सुतोऽज्ञानवन्धनात् ॥
यश्चाङ्गुलमणीं वापि पठेद्वा श्रद्धयादपि ।
सोऽपि कृष्णप्रसादेन लभते वाञ्छितं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे द्वादशपाख्याने
चतुर्थपादे १ अध्यायः १ ॥

एकादशं लिङ्गपुराणम्
श्रीब्रह्मोवाच ।

“श्रद्धां पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम् ।
पठतां श्रद्धां चैव भक्तिसुक्तिप्रदायकम् ॥
यच्च लिङ्गाभिधं तिलं वज्रलिङ्गं हरोऽभ्यधात ।
मह्यं धर्मादिविद्वाथं अमिकल्पकप्राप्तयम् ॥
तदेव आसदेवेन भागद्वयसमापितम् ।
पुराणं लिङ्गसुदितं वज्रखण्डानविचित्रितम् ॥
तदेकादशसाहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम् ।
परं सर्वपुराणानां सारभूतं जगत्त्रये ॥
पुराणोपक्रमे प्रश्नं वृष्टिचङ्क्रेत पुरा ॥”
तत्र पूर्वभागे ।

“योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्याणख्यानं ततः परम् ॥
लिङ्गोद्भवस्तद्वर्षं च कीर्तिता हि ततः परम् ।
सनत्कुमारशैलादिसंवादाश्च पावनम् ॥
ततो दधीचिचरितं युगधर्मैर्निरूपणम् ।
ततो भुवनकोशाख्यं सृष्ट्यसौमान्यस्तव ॥
ततश्च विस्तारतः सगच्छिपुराख्यानकं तथा ।
लिङ्गप्रतिष्ठा च ततः पशुपाशविमोक्षणम् ॥
शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम् ।
प्रायश्चित्तान्यरिष्टानि काशीश्रीशैलवर्णनम् ॥
अन्धकाख्यानकं पञ्चाहाराश्चरितं पुनः ।
वृषिहचरितं पञ्चाब्जलन्धरवधस्तव ॥
शिवसहस्रनामाथ दशवज्रविनाशनम् ।
कामस्य दहनं पश्चात् गिरिजायां करग्रहः ॥
ततो विनायकाख्यानं वृद्धाख्यानं शिवस्य च ।
उपमन्युकथा चापि पूर्वभागे इतीरितः ॥”
तदुत्तरभागे

“विष्णुमाहात्म्यकथनमन्वरीयकथा ततः ।

सनत्कुमारनन्दीश्वरवादाश्च पुनमुने । ॥
शिवमाहात्म्यसंयुक्तं ज्ञानयागादिकं ततः ।
सूक्त्यपूजाविधिश्चैव शिवपूजा च सुक्तिदा ॥
दानानि बहुधोक्तानि आहुप्रकरणान्तः ।
प्रतिष्ठा तत्र मदिता ततोऽघोरस्य कीर्तनम् ॥
ब्रह्मेश्वरी महाविद्या गायत्रीमहिमा ततः ।
अम्बकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्तव च ॥
एतस्योपरिभागस्ते लैङ्गस्य कथितो मया ।
यासेन हि निबन्धस्य रत्नमाहात्म्यसूचिनः ॥”
तत्तत्फलश्रुतिः ।

“लिखित्वेतत् पुराणं तु तिलधेनुसमापितम् ।
फलानुभवां पूर्णिमायां यो दद्याद्ब्रह्मा द्विजातये ।
स लभेच्छिवसायुष्यं चरामरयवर्जितम् ॥
यः पठेच्छ्रद्धयादापि लैङ्गं पापपहं नरः ।
स भक्तभोगो लोकेऽस्मिन्मने शिवपुरं व्रजेत् ॥
लिङ्गाङ्गुलमणीमेतां पठेद्वा श्रद्धया तदा ।
तावमौ शिवभक्तौ तौ लोकादितयभोगिनौ ।
जायता गिरिजाभर्तुं प्रवादाज्ञात्रं सश्रयः ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे द्वादशपाख्याने
चतुर्थपादे १ अध्यायः ११ ॥
द्वादशं वाराहपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“श्रद्धां वत्स ! प्रवक्ष्यामि वाराहं वै पुराणकम् ।
भागद्वययुतं शश्विद्युमाहात्म्यसूचकम् ॥
मानवस्य तु कल्पस्य प्रसङ्गं मतस्तत् पुरा ।
निबन्धं पुराणेऽस्मिन् श्रुतं त्रिंशत्सहस्रके ॥
आचो हि विदुषां श्रेष्ठः साक्षात्मागयणो भुवि ।
तन्नाहौ शुभसंवादं स्फुटो भूमिवराहयो ॥”
तत्र पूर्वभागे ।

“अथादिक्कृतवृत्तान्ते रभ्यस्य चरितं ततः ।
दुर्लभाय च तत्पञ्चाब्जमाहुः कल्प उद्देरितः ॥
महातपस्य आख्यानं गौर्धनपतिस्ततः परम् ।
विनायकस्य नागानां सेनान्यादित्योरपि ॥
गङ्गानाथं तथा देवां घनदस्य ह्यस्य च ।
आख्यानं सत्यतपस्यो व्रताख्यानसमन्वितम् ॥
अगस्त्यगीता तत्पञ्चाहङ्गीता प्रकीर्तिता ।
महिषासुरविध्वंसं माहात्म्यं च जिज्ञासितम् ॥
पर्वोऽध्यास्ततः श्वेतोपाख्यानं गोप्रदानिकम् ।
इत्यादिक्कृतवृत्तान्तं प्रथमोद्देशनामकम् ॥
भगवद्दर्शनं पश्चाद्भक्ततीर्थकथानकम् ।
द्वात्रिंशदपराधानां प्रायश्चित्तं शरीरकम् ॥
तीर्थानाश्चापि सर्वेषां माहात्म्यं पृथगीरितम् ।
मथुराया विशिष्येण आह्लादीनां विधिस्ततः ॥
वर्णनं यमलोकस्य ऋषिपुत्रप्रसङ्गतः ।
विपाकं कर्मणाश्चैव विष्णुव्रतनिरूपणम् ॥
गोकर्णस्य च माहात्म्यं कीर्तितं पापनाशनम् ।
इत्येष पूर्वभागेऽस्य पुराणस्य निरूपितः ॥”
उत्तरभागे ।

“उत्तरे प्रविभागे तु पुनस्तत्पञ्चवाराजयोः ।
संवादे सर्वतीर्थानां माहात्म्यं विस्तारतः पृथक् ॥
अश्विनधर्माखाख्याता पौष्करपुण्यपर्वं च ।
इत्येव तव वाराहं प्रोक्तं पापविनाशनम् ॥”

तनफलश्रुति ।

“पठनीं श्रुत्वा तच्चैव भगवदुक्तिवर्द्धनम् ।
काश्चन गरुड मत्वा तिनधेशु समाश्रितम् ॥
लिखितैव यो दद्याच्चैत्रां विप्राय भक्तितः ।
स लभेद्देव्यं धाम देवविग्रहवन्दितम् ॥
यो वासुक्रमणीमेतां श्रुत्वापि पठत्यपि ।
सोऽपि भक्तिं लभेद्दिव्यो ससारोच्छेदकारि-
णीम् ॥” ॥

इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे १३ अध्याये ॥ १२ ॥

तृतीयोऽङ्कः पुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वक्ष्ये मरीचे । च पुराणं स्कन्दसंज्ञितम् ।
यस्मिन् प्रतिपदं साक्षात्तत्वादेवो व्यवस्थितम् ॥
पुराणे श्रुतकोटी तु यस्मैव वर्णितं मया ।
ललितस्याधजातस्य चारी आसेन कीर्तितम् ॥
स्कन्दायस्त्वत्तु खण्डा सप्तैव परिकल्पिताः ।
एकाशीतिसहस्रसु स्कन्दं सत्त्वाद्यन्तर्गतम् ॥
यं श्रुत्वाति पठेद्वापि स तु साक्षाच्छिव स्थितः ।
यच्च माहेश्वरा धर्मा यथुखिन प्रकाशिताः ॥
कल्पे तत्पुरुषे वृत्ता सर्वसिद्धिविधायकाः ॥”
तच्च प्रथमे माहेश्वरखण्डे ।

“तस्य माहेश्वरश्चायं खण्डः पापप्रणाशनः ।
किञ्चिद्भूनाकसाहसो बहुपुण्यो दृढतकथः ।
सुचरित्रशतैर्युतः स्कन्दमाहात्म्यसूचकः ॥
यच्च केदारमाहात्म्यं पुराणोपक्रमः पुरा ।
दक्षयज्ञकथा पञ्चाष्टिवलिङ्गाधीः फलम् ॥
समुद्रमथनाख्यानं देवैश्च परितः ततः ।
पार्वत्या सप्तपाखाग्रान् विवाहस्तदनन्तरम् ॥
कुमारीतपत्तिकथनं तत्तत्सारकसङ्गरः ।
ततः पशुपताख्यानं चण्डाख्यानसमाश्रितम् ॥
दूतप्रवर्तनाख्यानं नारदेन समागमः ।
ततः कुमारमाहात्म्यं पञ्चतैर्यकथानकम् ॥
धर्मवर्त्मदुपाख्यानं नदीसागरकीर्तनम् ।
इन्द्रदुर्गकथा ब्रह्मांडीजकथाविता ॥
प्रादुर्भावस्ततो मत्ता कथा दमनकस्य च ।
महीसागरसंयोगः कुमारेश्वरकथा ततः ॥
तत्तत्सारकसङ्गं नानाख्यानसमाश्रितम् ।
वधश्च तारकस्यायं पञ्चलिङ्गनिवेशनम् ॥
हीमाख्यानं ततः पुण्यं ऊहलोकव्यवस्थितम् ।
ब्रह्मास्तिमानस्य वकरेश्वरकथानकम् ॥
महाकालसमुद्भूतिः कथा चास्य महाद्भुता ।
वासुदेवस्य माहात्म्यं कीरितैर्य ततः परम् ॥
नानातीर्थसमाख्यानं गुप्तचैत्रे प्रकीर्तितम् ।
पाण्डवानां कथा पुण्या महाविद्याप्रसादनम् ॥
तीर्थयात्रासमाप्तिश्च कौमारमिदमद्भुतम् ।
अरुणाचलमाहात्म्यं सनकसङ्घसकथा ॥
गौरीतप समाख्यानं तत्तत्तीर्थनिरूपणम् ।
महिषासुरजाख्यानं वधश्चास्य महाद्भुतम् ॥
श्रीगणेशे शिवाख्यानं निर्वहं परिकीर्तितम् ।
इत्येव कथितं स्कन्दे खण्डो माहेश्वरोद्-
भुतः ॥”

द्वितीयं वैष्णवखण्डे ।

“तृतीयो वैष्णव खण्डस्तस्याख्यानां मे शृणु ।
प्रथमं भूमिवाराह समाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥
यच्च वीरचक्राख्यं माहात्म्यं पापनाशनम् ।
कमलाद्या कथा पुण्या श्रीनिवासस्थितिस्ततः ॥
कुमाराख्यानं च पाचं सुवर्णसुखरीकथा ।
गंगाख्यानं नमोयुक्ता भारद्वाजकथादभुता ॥
मत्तङ्गाक्षसंवादः कीर्तितः पापनाशनः ।
पुरुषोत्तममाहात्म्यं कीर्तितं चोक्तकले ततः ॥
मार्कण्डेयसमाख्यानं मन्दरीयस्य भूपते ।
इन्द्रदुर्गस्य चाख्यानं विद्यापतिकथा शुभा ॥
जैमिने सप्तपाखाग्रान् नारदस्यापि वाडवः ।
नीलकण्ठसमाख्यानं नारदोपपन्नम् ॥
अश्वमेधकथा रामो ब्रह्मलोकगन्तिनः ।
रथयात्राविधिः पञ्चाष्टवलिङ्गानविधिर्यथा ॥
दक्षिणावर्तपाखाग्रान् गुण्डिकाख्यानं ततः ।
रथरक्षाविधानं च श्रयनीतसवकीर्तनम् ॥
श्वेतोपाख्यानमन्त्रोक्तं बहुजनसर्वनिरूपणम् ।
दोलोत्सवो भगवतो व्रतं सावनसराभिधम् ॥
पूजा च कामिभिर्विष्णोरुद्दालकनियोगकः ।
सोत्साधनमन्त्रोक्तं नागायोगनिरूपणम् ॥
दशवतारकथा स्नानादिपरिकीर्तनम् ।
ततो वदिकायाश्च माहात्म्यं पापनाशनम् ॥
अग्राद्वितीयमाहात्म्यं वैतथ्यशिलाभवनम् ।
कारणं भगवद्भासे तीर्थं कापालमोचनम् ॥
पञ्चधाराभिधं तीर्थं मेरुसंस्थापनं तथा ।
ततः कात्तिकमाहात्म्यं माहात्म्यं मदनालसम् ॥
धूम्रकोशसमाख्यानं दिनस्तथानि कार्तिके ।
पञ्चभौमव्रताख्यानं कीर्तितं सुक्तिस्तुतिदम् ॥
तद्भूतस्य च माहात्म्यं विधानं स्नानं तथा ।
पुष्पाद्वितीयेन पाचं मालाधारणपुण्यकम् ॥
पञ्चान्तस्तनपुण्यं वयदनादादिनं फलम् ।
नानापुण्याच्चैतन्फलं तुलसीदलं फलम् ॥
नैवेद्यस्य च माहात्म्यं हरिवासरकीर्तनम् ।
अखण्डैकादशीपुण्यं तथा जागरणस्य च ॥
मत्तस्योत्सवविधानं च नाममाहात्म्यकीर्तनम् ।
ध्यानादिपुण्यकथनं माहात्म्यं मथुराभवनम् ॥
मथुरातीर्थमाहात्म्यं पृथगुक्तं ततः परम् ।
वनागं द्वादशानां च माहात्म्यं कीर्तितं ततः ॥
श्रीमद्भागवतस्याच माहात्म्यं कीर्तितं परम् ।
वज्रशक्तिस्तुतिश्च अन्तर्जालाप्रकाशकम् ॥
ततो भावस्य माहात्म्यं स्नानदानपुण्यम् ।
नानाख्यानसमायुक्तं दशाध्याये निरूपितम् ॥
ततो वैष्णवमाहात्म्यं श्रद्धादानादिनं फलम् ।
जलदानादिविधं कामाख्यानमतः परम् ॥
श्रुतदेवस्य चरितं बाधोपाख्यानमद्भुतम् ।
तथैव तृतीयोऽपि विज्ञेयः पुण्यकीर्तनम् ॥
ततस्त्वयोध्यामाहात्म्यं चक्रप्रज्ञाकतीर्थके ।
जयपापविमोक्षाख्यं तथाधारसहस्रकम् ॥
खगद्वारं चन्द्रहरिधर्मस्युपवर्णनम् ।
खण्डवृक्षपाखाग्रान् तिलोदां सरयुश्रुतिम् ॥
सीताकुण्डं गुप्तहरिं सरयूचैरप्ययम् ।

गोप्रचारश्च दशोदः सुतकुण्ड दिपञ्चकम् ॥
पोषाकदीपि तीर्थानि त्रयोदश ततः परम् ।
गयाकुपस्य माहात्म्यं सत्त्वाचरितवचनम् ॥
माख्यानं मन्त्राणां नैवानि तदनन्तरम् ।
अग्राद्विमानसान्तितीर्थान् गदिता न च ॥
इत्येव वैष्णव खण्डो द्वितीयः पारर्तितः ॥
तृतीये प्रत्यखण्डे ।
“अतः परं ब्रह्मखण्डं मरीचे । शृणु पुण्यदम् ।
यच्च वै सेतुमाहात्म्यं फलं स्नानेनैव ज्ञेयम् ॥
गोचवस्य तपश्चर्या राजमाख्यानं ततः ।
चक्रतीर्थान्माहात्म्यं देवीपतामयुतम् ॥
वेतालतीर्थमहिमा पापनाशादिकीर्तनम् ।
मङ्गलादिसमाहात्म्यं ब्रह्मकुण्डादिवचनम् ॥
हनुमन्कुण्डमहिमागन्धनीयभवनं फलम् ॥
रामतीर्थान्किथनं लक्ष्मीतीर्थनिरूपणम् ।
शृङ्गाद्वितीर्थमहिमा तथा साध्यान्तानि ॥
धनुष्कोत्यादिमाहात्म्यं चौरखण्डादिनं तथा ।
गायत्रादिकतीर्थानां माहात्म्यं पाचं कीर्ति-
तम् ॥

रामनाथस्य महिमा तत्तत्ज्ञानोपदेशनम् ।
यात्राविधानकथनं सतौ सुक्तिप्रदं वृणाम् ॥
धम्माराण्यस्य माहात्म्यं ततः परसुदीरितम् ।
स्थायं स्कन्दाय भगवान् यच्च तत्तत्सुपादिशतम् ॥
धम्माराण्यसुसंभूतिस्तत्पुण्यपरिकीर्तनम् ।
कम्मसिद्धे समाख्यानं ऋषिवशनिरूपणम् ॥
अम्बरातीर्थसुखानां माहात्म्यं यच्च कीर्ति-
तम् ।

वर्णानामाश्रयमानाश्च धम्मतत्त्वनिरूपणम् ॥
देवस्थानविभागश्च वकुलाककथा शुभा ।
कुवा नन्दा तथा श्रान्ता श्रीमाता च मत्तङ्गिनी ॥
पुण्यदात्र समाख्याता यच्च देश समास्थिताः ।
इन्द्रेश्वरादिमाहात्म्यं द्वारकादिनिरूपणम् ॥
लोहासुरसमाख्यानं गङ्गाकुपनिरूपणम् ।
श्रीरामचरितश्चैव सत्त्वमन्दिरवचनम् ॥
जीर्णोद्धारस्य कथनं शासनप्रतिपादनम् ।
जातिमेवप्रकथनं स्मृतिधर्मनिरूपणम् ॥
ततस्तु वैष्णवा धर्मा नानाख्यानैश्चनैरिताः ।
चातुर्मास्ये ततः पुण्ये सर्वधर्मनिरूपणम् ॥
दानप्रशसा तत्तत्पञ्चादृतस्य महिमा ततः ।
तपसश्चैव पूजायां चन्द्रिकथनं ततः ॥
प्रज्ञतीनां भिदाख्यानं शालग्रामनिरूपणम् ।
तारकस्य वधोपायो जगद्गर्भा महिमा तथा ॥
विष्णोः शापश्च दृष्टत्वा पार्वत्यनुयस्ततः ।
हरस्य ताडनं वृद्धं रामनामनिरूपणम् ॥
हरस्य लिङ्गपतनं कथायै जवनम् च ।
पार्वतीजम्भचरितं तारकस्य वधोद्भुतम् ॥
प्रणवैश्वकथनं तारकाचरितं पुनः ।
दक्षयज्ञसमाप्तिश्च दानशास्त्ररूपणम् ॥
ज्ञानयोगसमाख्यानं महिमा द्वादशाक्षं ।
अवगादिकपुण्यं च कीर्तितं शम्भदं वृणाम् ॥
तृतीयं ब्रह्मखण्डोत्तरभागे ।
“ततो ब्रह्मोत्तरे भागे शिवस्य महिमाद्भुतः ।

पञ्चाक्षरस्य महिमा गोकुलमहिमा तत ॥
 शिवरात्रेश्वर महिमा प्रदोषव्रतकीर्तनम् ।
 सोमवारव्रतस्यापि सोमन्तिम्या कष्टानकम् ॥
 भद्रायतपत्तिकथनं सदाचारनिरूपणम् ।
 शिववन्मसतुद्देशो भद्रायुहाह्वयनम् ॥
 भद्रायुमहिमा चापि भस्माहात्मकीर्तनम् ।
 श्वराख्यानकथैव उभामाहेश्वरव्रतम् ॥
 रत्नाक्षय्यं च माहात्म्यं रत्नाध्यायस्य पुराणम् ।
 अवयवादिकपुराणं ब्रह्मखण्डोऽयमौरित ॥” ॥
 चतुर्थे काशीखण्डे ।
 “अतः परं चतुर्थं तु काशीखण्डमनुत्तमम् ।
 विन्ध्यनारदयोश्च सवादं परिकीर्तितम् ॥
 सत्यलोकप्रभावश्चागमस्यावसे सुरागम् ।
 यतिव्रताचारिणश्च तीर्थचर्याप्रशसनम् ॥
 ततश्च यत्नपुराणं चयमिमां निरूपयम् ।
 ब्रह्मस्य च तथेकाग्र्योक्त्यापि शिवशस्त्रम् ॥
 अथैव सप्तसुब्रह्मस्य क्रियादिव्यसम्भवम् ।
 गन्धर्वलोककापुर्ण्योरीश्वर्यां च सप्तसुब्रह्मम् ॥
 चक्रोक्तुबुधलोकानां कुलेभ्योऽर्कसुतां क्रमात् ।
 सप्तर्षीणां भुवस्यापि तपोलोकस्य वयनम् ॥
 भुवलोककथां पुराणां सत्यलोकनिरीक्षणम् ।
 स्कन्दागमस्य समाप्तौ मणिकर्णसप्तसुब्रह्मम् ॥
 प्रभावश्चापि गङ्गायां गङ्गानामसहस्रकम् ।
 वाराहसीप्रशया च भैरवाभिर्वैभक्तम् ॥
 दक्षप्राणिज्ञानवाप्योऽख्यं समनन्तरम् ।
 ततः कलावत्साख्यानं सदाचारनिरूपणम् ॥
 ब्रह्मचारिसमाख्यानं ततः स्त्रीलक्षणां च ।
 छात्राज्ञाविवर्धनं च विदुस्तोषवयनम् ॥
 गृहस्थयोगीश्वर्यां कालज्ञानं ततः पञ्चमम् ।
 दिवोदासकथां पुराणां काशीवर्णनमेव च ॥
 योगिकर्णां च लोकाकोत्तरश्लाघाकथां कथां ।
 हृषीकेशं तार्क्ष्याख्यायकांश्चोदादयस्ततः ॥
 दशान्वमेवतीर्थाख्यानं मन्दराच्च गङ्गागमम् ।
 पिशाचमोचनाख्यानं गव्येश्वरप्रयत्नतः ॥
 मायागणपतेश्चाथ सुविं प्रादुर्भवस्ततः ।
 विष्णुमायाप्रपञ्चोऽथ दिवोदासविमोचनम् ॥
 ततः पञ्चमोत्तमपतिविष्णुमाधवसम्भवम् ।
 ततो वैष्णवतीर्थोत्थां भूजिनं काशिकागमम् ॥
 जैमीन्येव सवादोऽष्टोत्तरश्लाघां महेष्टितुम् ।
 शैवाख्यानं क्रान्तिकेशाभेश्वरसप्तसुब्रह्मम् ॥
 शैवेश्वरलेश्वरयोः स्तुतिवासस्य चोद्भवम् ।
 देवतानामधिष्ठानं दुर्गात्तरपराक्रमम् ॥
 दुर्गायां विजयश्चाथ ओङ्कारेश्वरस्य वर्णनम् ।
 पुनरोङ्कारमाहात्म्यं त्रिलोकनसप्तसुब्रह्मम् ॥
 केदारखां च धर्मशक्यां विन्ध्यसुजोद्भवा ।
 वीरेश्वरसमाख्यानं गङ्गामाहात्म्यकीर्तनम् ॥
 विन्ध्यकर्मेशमहिमा दण्डयज्ञोद्भवस्तथा ।
 सतीश्वर्यान्तेश्चादेर्भजनस्तथा पराशरे ॥
 क्षेत्रतीर्थकदम्बं च सुक्तिमकपयकथां ।
 विन्ध्येश्वरविभवश्चाथ ततो याचापरिक्रमः ॥” ॥
 पञ्चमे अवन्तीखण्डे ।
 “अतः परं तवन्त्याख्यं ऋद्धं खण्डं पञ्चकम् ।

महाकालवनाख्यानं ब्रह्मशीर्षच्छिदा ततः ॥
 प्रायश्चित्तविधिश्चामेव तपस्वि च सुरागम् ।
 देवदौष्टा शिवस्तोत्रं नानापालकनाशनम् ॥
 कपालमोचनाख्यानं महाकालवनस्थितिम् ।
 तीर्थं कलकलेश्वरस्य सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 कुलमधुरस्य च सर्गं रत्नस्य पुराणम् ।
 कुटुम्बेश्वरं विद्याधर्मकटेश्वरतीर्थकम् ॥
 खर्गहारं चतुर्विन्ध्यतीर्थं शङ्करवापिका ।
 सकराकंगन्धवतीतीर्थं स्यात्पापप्रणाशनम् ॥
 दशान्वमेवैकानां प्रातोर्थं च हरिविहङ्गम् ।
 पिशाचकादियात्रां च हनूमतकथामेश्वरी ॥
 महाकाव्येश्वरायां च वल्लभेश्वरतीर्थकम् ॥
 शुक्रेश्वरेशोपाख्यानं कुशस्थल्यां प्रदक्षिणम् ।
 अक्रूरमन्दाकिन्यङ्गपादचन्द्राकवैभवम् ॥
 करमेशकुटुम्बेश्वरकुटुम्बेश्वरतीर्थकम् ।
 साकल्येश्वरं यन्त्रवापी सोमेश्वरं नरकान्तकम् ॥
 केदारेश्वरं रामेश्वरीमायेश्वरं नरकान्तकम् ।
 केशाकेशं शक्तिभेदं च खण्डचरसुखानि च ॥
 ओङ्कारेश्वरद्वितीयां चान्यस्तुतिकीर्तनम् ।
 कालारण्यं लिङ्गचक्रां च खण्डश्लाघाभिधानम् ॥
 कुशस्थल्यां अवन्त्यां चोत्थितां च अभिधानम् ।
 पद्मावतीं कुतुम्बेश्वरं वतीतिनामकम् ॥
 विशालाप्रतिकल्याणं च चरशान्तिकम् ।
 शिवाख्यानदिकफलं नागोक्तीनां शिवस्तुतिम् ॥
 हिरण्याचवधाख्यानं तीर्थं सुन्दरकुण्डकम् ।
 नीलगङ्गा पुष्कराख्यां विन्ध्यावासनतीर्थकम् ॥
 पूर्वोत्तमाधिमार्गं तत्तीर्थं चाध्वनाशनम् ।
 गोमतीवामने कुण्डे विष्णोनामसहस्रकम् ॥
 वीरेश्वरचरं कालभैरवस्य च तीर्थके ।
 महिमा नागपञ्चम्यां सुविंध्यस्य जयन्तिका ॥
 कुटुम्बेश्वरयात्रां च देवसाधककीर्तनम् ।
 ककराखाख्यानतीर्थं च विमेश्वरद्वितीयं ॥
 रत्नकुण्डप्रभृतिं बहुतीर्थानिरूपयम् ।
 यात्राद्वितीयां पुराणां रेवामाहात्म्यस्तुत्यते ॥
 धर्मपुराणस्य वैराग्ये मार्कण्डेयेन सङ्गमम् ।
 प्राख्यायानुभवाख्यानं अन्ततापरिकीर्तनम् ॥
 कल्पे कल्पे पृथक् नाम नर्मदायां प्रकीर्तितम् ।
 स्तवमार्गं नर्मदेश्च कालरात्रिकथां ततः ॥
 महादेवस्तुतिं पश्चात् पृथक्कथयामासुता ।
 विशालाख्यानं च पञ्चाङ्गलेश्वरकथां तथा ॥
 गौरीव्रतसमाख्यानं त्रिपुरज्वालनतः ।
 देहपातविधानं च कावेरीसङ्गमस्ततः ॥
 दारुतोयं ब्रह्मवर्णं यज्ञेश्वरकथानकम् ।
 अमितीर्थं रवितीर्थं मेघनादं दिदायकम् ॥
 देवतीर्थं नर्मदेश्च कपिलाख्यानं करङ्गकम् ।
 कुण्डलेश्वरं पिप्पलादं विमलेश्वरं भूलभितम् ॥
 शचीश्वरमाख्यानं तमस्यकथं वधस्ततः ।
 भूलभेदोद्भवो यज्ञं दानधन्वा पृथग्विधा ॥
 आख्यानं दीर्घतपस्य ऋष्यशृङ्गकथां ततः ।
 पित्रजनेकथां पुराणां काशिराजस्य मोक्षयम् ॥
 ततो देवशिलाख्यानं श्वरीचरितापितम् ।
 यात्राख्यानं ततः पुराणं पुष्करिण्यकीर्तयकम् ॥

आपिण्डेश्वरतीर्थं च शक्रतीर्थं करोटिकम् ।
 कुमारेश्वरमाख्यानं च वनेश्वरं मातङ्गम् ॥
 लोकोश्वरं धनदेश्वरं च मङ्गलेश्वरं कामकम् ।
 नागेश्वरं गोपारं गौतमं च शङ्करचक्रकम् ॥
 नारदेश्वरं नन्दिकेश्वरं वरुणेश्वरतीर्थकम् ।
 दधिखन्दाद्वितीयां च हनुमन्तेश्वरान्तम् ॥
 रामेश्वरद्वितीयां च सोमेश्वरं पिङ्गलेश्वरम् ।
 ऋणमोक्षं कपिलेश्वरं पूतिकेश्वरं जलेश्वरम् ॥
 चण्डाकथमतीर्थं च कटोद्रीश्वरं नान्दिकम् ।
 नारायणं कोटीश्वरं चासतीर्थं प्रभाषिकम् ॥
 नागेश्वरं चक्रवर्णकं च मन्थेश्वरतीर्थकम् ।
 शरङ्गीश्वरं पुराणं सुवर्णाशिकतीर्थकम् ॥
 करङ्गकामं तीर्थं भाङ्गीरं रोहिणीभवम् ।
 चक्रतीर्थं धौतपापं स्कान्दमाङ्गिरसाङ्गम् ॥
 कोटितीर्थं मयोन्वाख्यानं गङ्गाख्यानं त्रिलोकनम् ।
 रत्नेश्वरं कल्पेश्वरं सोमेश्वरं कोटेश्वरम् ॥
 नर्मदेश्च चार्कमाद्ये भागवतेश्वरसप्तमम् ।
 ब्राह्मं देवचं भागेश्वरमादिवाराहकम् ॥
 रामेश्वरं च विष्णेश्वरमाह्वयं कङ्कटेश्वरम् ।
 ब्राह्मं चोन्मयं च नान्देश्वरं तापेश्वरं रत्नश्रीभवम् ॥
 योगेश्वरं वराहेश्वरं हृदयेश्वरं शिवतीर्थके ।
 विष्णेश्वरं मङ्गलेश्वरं लिङ्गेश्वरं हृदयेश्वरम् ॥
 कुण्डलेश्वरं चेतवाराहं भागेश्वरं रवीश्वरम् ।
 शुक्लादीनि च तीर्थानि च कारुण्यमतीर्थकम् ॥
 सङ्गमेश्वरं नारकेश्वरं मोक्षं सार्पेश्वरं गोपकम् ।
 नागं ब्राह्मं च विष्णेश्वरं मार्कण्डेश्वरतीर्थके ॥
 कामोदगुलारोपाख्यानं माख्यं गोपकेश्वरम् ।
 कपिलेश्वरं पिङ्गलेश्वरं भूतेश्वरं गाङ्गीगौतमे ॥
 आनन्देश्वरं भृगुकण्ठं केदारेश्वरं पापशुतम् ।
 खण्डलेश्वरं जालेश्वरं शालग्रामं वराहकम् ॥
 चन्द्रप्रभासमादिव शीपत्याख्यानं हंसकम् ।
 चण्डाख्यानं च भूतेश्वरमायाचिचदेवकम् ॥
 शिखरीश्वरं कोटितीर्थं च दशकथं सुवर्णकम् ।
 ऋणमोक्षं भारभूतिरक्षां पुण्ड्रसुखमम् ॥
 आनन्देश्वरं कपिलेश्वरं शङ्करेश्वरं भवन्ततः ।
 कोटितीर्थं लोटनेश्वरं फलस्तुतिरतः परम् ॥
 इमिजङ्गलमाह्वयं रोहिताश्वकथां ततः ।
 धुन्धुमारसमाख्यानं वधोपावस्तोऽख्यं च ॥
 वधो धुन्धुस्ततः पश्चात् ततश्चित्रवहोद्भवम् ।
 महिमास्ततश्चक्षीश्वरभावो रतीश्वरः ॥
 केदारेश्वरं जलतीर्थं ततो विष्णुपदीभवम् ।
 सुखारं च वनान्वाख्यानं ब्रह्मण्यं च सरस्तम् ॥
 चक्राख्यानं कलिताख्यानं तीर्थं च बहुगोमयम् ।
 रत्नावर्णं च मार्कण्डेश्वरं तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥
 रावणेश्वरं शुद्धपटं देवानुप्रेततीर्थकम् ।
 लिङ्गोदवीथयस्मृतिं शिवोदमेदं फलस्तुतिम् ॥
 एव खण्डो ह्यवन्त्याख्यानं ऋक्षतां पापनाशनम् ॥
 यज्ञं नागरखण्डम् ।
 “अतः परं नागराख्यानं खण्डं षष्ठोऽभिधीयते ॥
 लिङ्गीतपत्तिसमाख्यानं हरिश्चन्द्रकथां शुभा ।
 विन्ध्यामित्रस्य माहात्म्यं चित्रकुखर्गस्तुतिम् ॥
 हृदयेश्वरमाहात्म्यं वृत्रासुरवधस्तथा ॥

नागविज शङ्कतीर्थमचलेश्वरवर्णेनम् ।
 चमनकारपुराख्यान चमनकारकर परम् ।
 गयश्रीर्ष बालशास्त्र बालमण्ड नृगाङ्गयम् ।
 विष्णुपादश्च गोकर्ण युगरूप समाश्रय ।
 सिद्धेश्वर नागसर समर्पेय ह्यगस्त्यकम् ।
 भूयगर्ग नलेशश्च भीष्म दूर्वैरर्मकम् ।
 सामिष्ठ शोभनायश्च दौर्गमानर्केश्वरम् ।
 जमदग्निवशाख्यानं नै क्षत्रियकथानकम् ।
 रामहृद नागपुर जडलिङ्गश्च यज्ञभू ।
 सुक्रीरादित्रिकार्कश्च सतीपरिणयस्तथा ।
 बालखिल्यश्च वागेश बालखिल्यश्च गारुडम् ।
 लक्ष्मीश्याम साप्रविश सोमप्रासादमेव च ।
 अम्बाहृद पादुकाख्यमायेय ब्रह्मकुण्डकम् ।
 गोमुख लोह्यय्याख्यानमजापालेश्वरी तथा ।
 श्रानेश्वर राजवापी रामेशो लक्ष्म्येश्वर ।
 कुशेशाख्य लवेशाख्य लिङ्ग सर्वोत्तमोत्तमम् ।
 अष्टवृष्टिमाख्यान दमयन्त्याख्यजातकम् ।
 ततोऽम्बा देवती चात्र भङ्गिकातीर्थसम्भवम् ।
 जेमङ्करी च केदार शुक्तीर्थे सुखारकम् ।
 सत्यसन्धेश्वराख्यान तथा कर्णोत्पलाकथा ।
 अटेश्वर याज्ञवल्क्य गौर्ये गायेष्टमेव च ।
 ततो वासुपदाख्यानमभागहृदकथानकम् ।
 सौभाग्यान्धुकशूलेश्च धर्मराजकथानकम् ।
 मिश्राम्बुदेश्वराख्यान गायपत्रत्रय तत ।
 जावलिचरितश्चैव मकरेशकथा तत ।
 कालेश्वर्यन्त्रकाख्यान कुण्डमाश्वरसन्तथा ।
 पुष्पादिश्च रौहिताश्च नागरोतपत्तिकीर्तनम् ।
 भागवत् चरित चैव वैश्वामैत्र तत परम् ।
 चारखत पेप्पलाह कचारोगश्च पेण्डिकम् ।
 ब्रह्मणो यज्ञचरित सावित्राख्यानसयुतम् ।
 रैवत भृगुवशाख्य सुखतीर्थनिरीक्ष्यम् ।
 कौरव षाट्केशाख्य प्रभास चैत्रकचयम् ।
 पौष्कर नैमिष धर्ममरुत्तयत्रितय स्तुतम् ।
 वाराणसी द्वारकाख्यानवन्ध्याख्येति पुरीचयम् ।
 रुद्रावन खाण्डवाख्यानमैकाग्र वनत्रयम् ।
 कण्य शालस्तथा नन्दो ग्रामत्रयमनुत्तमम् ।
 अविशुक्लपिण्डश्च तीर्थत्रयसुहातुतम् ।
 अर्जुनो रैवतश्चैव पञ्चतत्रयसुत्तमम् ।
 नदीनां चितय गङ्गा नर्मदा च सरस्वती ।
 साङ्गकोटिचयफलमेकैकश्चैव कीर्तितम् ।
 कूपिका शङ्कतीर्थेश्वरक बालमण्डनम् ।
 षाट्केशश्चैवप्रलप्रद प्रोक्त चतुष्टयम् ।
 श्राम्बादित्य आहकण्य यौधिष्ठिरमयान्वकम् ।
 जलशायि चतुष्माख्यमशूयशयनव्रतम् ।
 भङ्गुशेष शिवरात्रिस्तुलापुरुषदानकम् ।
 पृथ्वीदान वायुकेश कपालमोचनेश्वरम् ।
 यापपिण्ड साप्तलेज्ज युगमानादिकीर्तनम् ।
 निम्बेशशाकम्भ्याख्या रत्नैकादशकीर्तनम् ।
 दानमाहात्म्यकथन दादशदित्यकीर्तनम् ।
 इत्येव नागर खण्ड प्रभावाख्योऽधुनोच्यते ।
 वनमे प्रभासखण्डे ।
 “सोमेशो यत्र विश्वश्रीर्कैश्वर्यं पुराणं भवद्व ।

सिद्धेश्वरादिकाख्याना पृथगत्र प्रकीर्तितम् ।
 अमितीर्थे कपर्दीश केदारेश गतिप्रदम् ।
 भीमभैरवचण्डोशमाख्यराङ्गारकेश्वरा ।
 बुधेश्वरभृगुसौरेन्द्रशिखीशा हरविग्रहा ।
 सिद्धेश्वराद्या पञ्चान्ये रत्नास्तत्र अवस्थिता ।
 वरारोहा ह्यजापाला भङ्गला ललितेश्वरी ।
 लक्ष्मीशो वाङ्मैश्वराशीश कामेश्वरस्तथा ।
 गौरीश्वरवर्णेशाख्यसुयोगेश्वरम् ।
 कुमारेशश्च श्रोक्य शङ्कजोतङ्गगीतमम् ।
 देवज्ञेश चक्रतीर्थे सन्निह्याङ्गय तथा ।
 भूतेशादीनि लिङ्गानि आदिनारायणाङ्गयम् ।
 ततश्चक्रधराख्यान श्राम्बादित्यकथानकम् ।
 कथा कण्डकशोधिन्या महिषमार्गास्तत परम् ।
 कपालीश्वरकोटीशबालमण्डाङ्गस्तथा ।
 नरकेशसम्भर्तेशनिधीश्वरकथा तत ।
 वनभङ्गेश्वरस्याय गङ्गाया गणपत्यं च ।
 चाम्बवत्याख्यसरित पाण्डूकूपस्थ वनकथा ।
 श्रतमेधनचमेधकोटिमेधकथा तथा ।
 दुर्वासाकयदुश्यानद्विरग्यासङ्गभोतकथा ।
 नगराकेश्य लण्यस्थ चङ्गवैण्यसुद्रयो ।
 कुमाय्या चैत्रपालस्थ ब्रह्मेशश्च कथा पृथक् ।
 पिङ्गलासङ्गमेशश्च शङ्कराकैवटेश्यो ।
 अवितीथस्थ गन्दाकनितकूपस्थ क्रीतनम् ।
 शशोपायस्थ पञ्चाकन्यकुम्भयो कथादुस्त ।
 वाराहखामिष्ठान्त हायालिङ्गाख्यशुक्लयो ।
 कथा कनकनन्दाया कुन्तीगङ्गेश्योस्तथा ।
 चमसोद्भेदिविदुरजिकोशकथा तत ।
 मङ्गुशेषचैपुरेश्वरवर्णकथा तथा ।
 रुद्रप्राचीचौकीचययोदमानाथकथा तथा ।
 भृङ्गारभूलस्थलयोच्यवर्णाश्रयोस्तथा ।
 अजापालेशबालाकैकुवेरस्थलजा कथा ।
 अवितीथकथा पुराया सङ्गावेश्वरकीर्तनम् ।
 नारदादित्यकथन नारायणनिरूपणम् ।
 तप्तकुण्डस्थ माहात्म्य मूलचण्डेश्वरवर्णनम् ।
 चतुर्दशमयाध्यक्षकलम्बेश्वरयो कथा ।
 गोपालखामिवकुलखामिनोर्मैरुतीकथा ।
 जैमाकीर्तितविज्ञेशलण्यलामिकाया तत ।
 कालमेधस्थ रत्नियया कर्मश्रीश्वरभद्रयो ।
 शङ्कावर्णमोचतीर्थगोव्यदायुतसङ्गनाम् ।
 जालेश्वरस्थ चूँकारूपचण्डेश्यो कथा ।
 आशापुरम्यविज्ञेशकलाकुण्डकथादुस्त ।
 कपिलेशस्थ च कथा जरङ्गवशिवस्थ च ।
 नलकक्रोडेश्वरयोर्षाट्केश्वरजा कथा ।
 नारदेशमन्त्रभूषा दुर्गकूटगणेशजा ।
 सुपर्णेशाख्यभैरवोर्मन्ततीर्थभवा कथा ।
 कीर्तन कदमाकस्थ गुप्तसोमेश्वरस्थ च ।
 बहुखर्गेश्वरशङ्केशकोटीश्वरकथा तत ।
 माकण्डेश्वरकोटीश्वरामोदरगुहोतकथा ।
 खर्गरेखा ब्रह्मकुण्ड कुन्तीभीमेश्वरी तथा ।
 नगीकुण्डश्च सन्धश्च चैत्रे वल्गापथे स्तुतम् ।
 दुर्जाविष्णेशगङ्गेश्वरैवतार्गा कथाहुता ।
 ततोऽर्जुने श्रमकथा अचलेश्वरकीर्तनम् ।

नागतीर्थस्थ च कथा वशिष्ठाश्वमवर्णनम् ।
 भद्रकर्मस्थ माहात्म्य त्रिनेत्रस्थ तत परम् ।
 केदारस्थ च माहात्म्य तीर्थागमनकीर्तनम् ।
 कोटीश्वररूपतीर्थशङ्करीकेशकथा तत ।
 सिद्धेश्वरकेश्वरयोर्मैत्रिकर्णेशकीर्तनम् ।
 पञ्चतीर्थयमतीर्थवाराहतीर्थवर्णनम् ।
 चक्रप्रभासपिण्डोदशीमातामुक्ततीर्थनम् ।
 कात्यायन्याश्च माहात्म्य तत पिण्डारकस्थ च ।
 तत कनखलस्थाय चक्रमातुवतीर्थयो ।
 कपिलाकितरीयकथा तथा रत्नाशुवन्धजा ।
 गणेशपार्थेश्वरयोषाभायासुत्तनस्थ च ।
 चण्डीस्थान नागभवाश्वर कुलमन्त्रेशजा ।
 कामेश्वरस्थ मार्कण्डेयोत्पत्तेश कथा तत ।
 उद्दालकेश्वरसिद्धेश्वरगततीर्थकथा पृथक् ।
 श्रीदेवमातोत्पत्तिश्च आश्वगौतमतीर्थयो ।
 जलवन्धारमाहात्म्य रामकीर्त्याङ्गतीर्थयो ।
 चक्रोद्भेदेश्वरशङ्कनक्षत्रानोद्भवोद्भवम् ।
 निपुणेश्वरभद्रहृदयेश्वरकथा शुभा ।
 अविशुक्लस्थ माहात्म्यसुभाभाश्वरस्थ च ।
 मङ्गुशेष प्रभावश्च चतुर्तीर्थस्थ वर्णनम् ।
 गङ्गाधरभिमकयो कथा चात्र प्रलसुति ।
 द्वारकायाश्च माहात्म्ये चक्रशर्मकथानकम् ।
 आगराद्याख्यव्रतश्च व्रतमेकादशोभवम् ।
 महाहादशिकाख्यान प्रजादर्थिवमगम ।
 दुर्वाचस्य उपाख्यानं याज्ञोपक्रमकीर्तनम् ।
 गोमत्युत्पत्तिकथन तस्यां जानादिन फलम् ।
 चक्रतीर्थस्थ माहात्म्य गोमत्युद्विषजम् ।
 सनकादिहृदाख्यान शुगतीर्थकथा तत ।
 गोप्रचारकथा पुराया गोपीनां द्वारकागम ।
 गोपीश्वरसमाख्यान ब्रह्मतीर्थादिकीर्तनम् ।
 पञ्चनद्यागमाख्यान नानाख्यानसमाचितम् ।
 शिवलिङ्गमहातीर्थलण्यपूजादिकीर्तनम् ।
 त्रिविक्रनस्थ स्तुताख्या दुर्वाचस्य लण्यसकथा ।
 कुशदेववधोर्षाख्या विशेषाचैत्रन फलम् ।
 गोमत्यां द्वारकायाश्च तीर्थागमनकीर्तनम् ।
 लण्यमन्दिरसंप्रेषा द्वारकाव्यभिचयनम् ।
 तत्र तीर्थावासकथा द्वारकापुर्युक्तकीर्तनम् ।
 इत्येव सप्तम प्रोक्त खण्ड प्रभासिको हिज ।
 खान्दे सर्वोत्तरकथा शिवमाहात्म्यवर्णने ।
 ततफलसुति ।
 “लिखितेतत्तु यो दद्याद्वैमूल्यसमाचितम् ।
 मायां सतततत्र विप्राय च श्रेयै सोदति पदे ।
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृढदुपाख्याने
 चतुष्पदादे १ ४ अध्याय १११ ।
 चतुर्दश वामनपुराणम् ।
 श्रीनक्षोवाश्च ।
 “इत्यु वतस । प्रवक्ष्यामि पुराणं वामनमभिधम् ।
 त्रिविक्रमचरित्राण्य दृष्टवाहस्यसङ्गकम् ।
 कृष्णकल्पसमाख्यान वनत्रयकथानकम् ।
 भागवतयसमायुक्त वनश्रीदुग्धवहनम् ।
 तत्र पूर्वभागे ।
 “पुराणग्रन्थ प्रथम ब्रह्मश्रीर्षिहृदा तत ।

कप लमोचनखाणा दक्षयज्ञनिहितम् ॥
 हरस्य कालरूपखाणा कामस्य दहन तत ।
 प्रत्यादनाययययुद्ध देवासुराङ्गयम् ॥
 सुप्रसन्नसमाख्यान ततो सुवाक्यकम् ॥
 १ कान्यत्राखाणान श्रीदुर्गाचरित तत ॥
 ततोचरित पञ्चान क्रूरचोपस्य वर्यनम् ॥
 खरोमाहात्म्यमतुल पाञ्चतीजन्मदीर्घनम् ॥
 नपक्षखा विगाहच गौयपादप्रानन तत ।
 नत कोशिकपाखाण कामरचारत तत ॥
 ततोचरितपञ्चादगाया कथादुष्टता ॥
 जावालिचरित पञ्चादगाया कथादुष्टता ॥
 अन्वेष्यश्रयायुद्ध गणस्य चान्यकस्य च ।
 मरुतां जन्मकथन वल्लेख चरित तत ॥
 ततस्तु लक्ष्मीचरित चैविक्रममत परम् ॥
 प्रज्ञानतीथयात्राया प्रोच्यन्ते तनकथा शुभा ॥
 ततश्च ध्रुवचरित प्रेतोपाख्यान तत ।
 नक्षत्रपुरवाख्यान श्रीदामचरित तत ॥
 विविक्रमचरितान्ते ब्रह्मप्रोक्त स्तोत्रतम ।
 प्रज्ञादवलिसवादे सुतले हरिश्रवनम् ॥
 इत्येष पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य तवोदित ॥
 तदन्तरे भागे दृष्टव्यमानख्ये ।
 “इदं तस्योत्तर भाग दृष्टव्यमानसङ्गम् ॥
 माहेश्वरो भागवती सारी गाणेश्वरी तथा ।
 अतस्य संहिताश्चात्र पृथक् साहस्रसङ्ख्याया ॥
 माहेश्वर्यानु कण्ठस्य तद्वक्तानाश्च कौर्त्तनम् ।
 भागवत्या जगन्मातुरवतारकथादुष्टता ॥
 सौम्यां स्रवस्य महिमा गदित पापनाशन ।
 गाणेश्वर्यां गणेशस्य चरितस्य महेश्वरितु ॥
 इत्येतद्वामन नाम पुराण सुविनिचकम् ।
 पुनस्त्येन समाख्यात नारदाय महात्मने ॥
 ततो नारदत प्राप्त यासेन सुमहात्मना ।
 आसातु लब्धवान् वत्स । तच्छिष्यो रोमहृषण ॥
 स चाख्यास्यति विप्रैर्यो नैमिषीयेभ्य एव च ।
 एव परम्परामाप्त पुराण वामन शुभम् ॥” ॥
 ततफलश्रुति ।
 “ये पठन्ति च श्रद्धांति तेऽपि यानि परां गतिम् ।
 जिह्मिलेत पुराणम् य शरद्विषयेऽप्येवम् ॥
 विप्राय वेदविदुषे हृतधेनुसमाप्तिनम् ।
 स ससुहृद्व्य नरकानयेत स्वग पितृन् स्वकान् ।
 देहान्ते सुक्तमोगोऽसौ याति विष्णो पर
 पदम् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्यान
 चतुर्थपादे १५ अध्याय ॥ १४ ॥
 पञ्चदश कूर्मपुराणम् ।
 श्रीब्रह्मोवाच ।
 “इदं वत्स । मरीचैः पुराण कूर्मसंक्षितम् ।
 लक्ष्मीकथाचरित यच्च कूर्मैवपुर्णम् ॥
 धम्मार्थकाममोक्षायां माहात्म्यञ्च पृथक् पृथक् ।
 इन्द्रदुम्बप्रसङ्गेन प्राक्षिप्यो दयानिकम् ॥
 ततस्तत्प्रसादस्य सचतु संहित शुभम् ।
 यच्च ब्राह्मणां पुरा प्रोक्ता धर्मा नानाविधा सुने ॥
 नानाकथाप्रसङ्गेन शृण्वीं संहतिहायका ॥” ॥

ततपूर्वभागे ।
 “तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रम पुरा ।
 लक्ष्मीप्रभुत्वसंवाद कूर्मवैगम्यसङ्ख्या ॥
 वयाश्मन्नाचारकथा अगदुतपत्तिर्कोर्त्तनम् ।
 कालसङ्ख्या समासेन कथानो क्तवन विभो ॥
 तत सङ्क्षेपत सग आङ्गुर चरित तथा ।
 सङ्क्षेपनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम् ॥
 शृगुवश्रमाख्यान तत खायम्बस्य च ।
 देवादौना समुतपत्तिर्देव्यस्याहतिस्तत ॥
 दक्षसृष्टिकथा पञ्चात कश्यपाव्यवर्त्तनम् ।
 आच्येयवर्गकथन कण्ठस्य चरित शुभम् ॥
 मार्कण्डेयसंवादो यासपाङ्कवसकथा ।
 शुगधम्माहुकथन यासजेमिनिकी कथा ॥
 वाराणस्याश्च माहात्म्य प्रथमस्य तत परम् ।
 जैकोववववववव वेदशाखाङ्गिरूपम् ॥” ॥
 तदुत्तरभागे ।
 “उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा शोतेश्वरी तत ।
 यासगीता तत प्रोक्ता नानाधर्मप्रबोधनी ॥
 नानाविधानां तीथाना माहात्म्यञ्च पृथक्
 तत ।
 नानाधर्मप्रकथन ब्राह्मण्य संहिता स्मृता ॥
 अत पर भगवती संहितार्थनिरूपणी ।
 कथिता यच्च वर्णानां पृथगुत्तरदाहता ॥”
 तदुत्तरभागीयभगवत्याख्यद्वितीयसंहिताया
 पञ्चपादेऽपि ।
 “पादेऽस्या प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां अथ
 स्थिति ।
 सदाचारात्मिका वतस । भोगसौख्यविवर्द्धनी ॥
 द्वितीये चत्त्रियाण्यान्वृति सन्धक प्रकी-
 र्तिता ।
 यथा त्वाश्रितया पाप विधूयेह ब्रजेद्विम् ॥
 तृतीये वैश्रवातीनां वृत्तिरक्ता चतुर्विधा ।
 यथा चरितया सन्धक लभते गतिसुखमाम ॥
 चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे श्रुतवृत्तिरदाहता ।
 यथा सन्धुयति श्रीशो शृण्वीं शोविष्वङ् ॥
 पञ्चमेऽस्यास्तथा पादे वृत्ति सङ्करजोदिता ।
 यथा चरितयाप्रोति भाविनीसुतमां जनिम् ॥
 इत्येषा पञ्चपदुक्ता द्वितीया संहिता सुने ।
 तृतीयान्नोदिता सौरी शृण्वीं कामविधायिनी ॥
 योऽत्र षट्कमसिद्धि सा बोधयन्ती च कामि
 नाम ।
 चतुर्थीं वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्तिता ॥
 चतुर्थ्यादीं विष्णवीनां साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी ।
 ता क्रमात् षट्चतुर्गुणैश्च सा परि
 कीर्तिता ॥”
 ततफलश्रुति ।
 “एतत्कूर्मपुराणम् चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
 पठतां श्रद्धतां नृणां सर्वार्थकृतमतिप्रदम् ॥
 जिह्मिलेतत् यो भक्ता हेमकूर्मसमन्वितम् ।
 ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमां गतिम् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्यान
 चतुर्थपादे १०६ अध्याय ॥ १५ ॥

बौद्ध मत्तस्यपुराणम् ।
 श्रीब्रह्मोवाच ।
 “अथ मातस्य पुराण ते प्रवक्ष्ये द्विजसत्तम । ।
 यत्रोक्त सत्यकल्पानां वृत्त सङ्क्षिप्य भूतके ॥
 यासेन वेदविदुषा नरसिंहोपवर्णनम् ।
 उपक्रम्य तदुद्दिष्ट चतुर्दशसङ्ख्यकम् ॥
 भृगुमतस्यसुसंवादी ब्रह्माक्षवर्णनतत ।
 ब्रह्मदेवासुरोत्पत्तिस्मात्तत्तत्पत्तिरेव च ॥
 भद्रहादशी तदत लोकपालाभिपूजनम् ।
 भन्वन्तरसहस्रेणो वैश्वाराण्याभिवर्णनम् ॥
 स्रव्यैवस्ततोत्पत्तिर्व्यसङ्गमन तथा ।
 पित्रवशाहुकथन आहुकालस्तथैव च ॥
 पित्रतीथप्रचारश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव च ।
 कौर्त्तन सोमवशस्य यथातिचरितं तथा ॥
 कार्तवीर्यस्य चरित वृद्ध वज्राहुकौर्त्तनम् ।
 ऋगुष्मापक्षया विष्णोर्दशधा जन्म च त्रितौ ॥
 कौर्त्तन पुरुषवशस्य वयो भोताशन पर ।
 क्रियावीगमस्त पञ्चात पुराण पारकीर्त्ति तम
 व्रत नक्षत्रपुरण मार्त्तवशस्य तथा ।
 कण्ठ्याष्टमीव्रत तद्वन्द्विष्णोचक्रसंज्ञितम् ॥
 तडागविधिमहात्म्य पादपोषण एव च ।
 खांभास्यश्रयन तद्वदगस्त्यव्रतमेव च ॥
 तथानन्तद्वतीयाया रसकल्याणिव्रतम् ।
 तथैवानन्दकल्याण व्रत सारस्वत पुन ॥
 उपरागाभिवेकश्च सप्तमीश्रयन तथा ।
 भीमाख्या द्वादशी तद्वदङ्गश्रयन तथा ॥
 अश्विनश्रयन तद्वत् तथैवाङ्गारकव्रतम् ।
 सप्तमीव्रतक तद्वद्विष्णोर्दशविषयव्रतम् ॥
 मेरुप्रदान दशधा यद्वशांस्तस्यैव च ।
 यद्वस्वरूपकथन तथा शिवचतुर्दशी ॥
 तथा सर्वफलदायक स्रव्यवारव्रत तथा ।
 संक्रान्तिजपन तद्वद्विष्णोर्दशविषयव्रतम् ॥
 यद्विषयानां माहात्म्य तथा आनविधिकम् ।
 प्रयागस्य तु माहात्म्य द्वीपलोकानुवर्णनम् ॥
 तथान्तरीक्षप्रारब्ध भुवमाहात्म्यमेव च ।
 भवनाति सुरेन्द्राणां त्रिपुरोद्योतन तथा ॥
 पित्रव्रतमाहात्म्य भन्वन्तरविनिर्णय ।
 चतुर्गुणस्य सम्भूतिर्गुणधर्मनिरूपणम् ॥
 वज्राङ्गस्य तु सम्भूतिस्कारकोत्पत्तिरेव च ।
 तारकासुरमाहात्म्य ब्रह्मदेवासुरकौर्त्तनम् ॥
 पार्वतीसम्भवस्तद्वत्तथा शिवसंपोवनम् ।
 अङ्गदेहदाहश्च रतिशोकस्तथैव च ॥
 गौरीतपोवन तद्वद्विष्णोर्दशविषयव्रतम् ।
 पार्वतीकविसंवादस्तथैवोदाहमङ्गलम् ॥
 कुमारसम्भवस्तद्वत् कुमारविजयस्तथा ।
 तारकस्य वधो चोरो नरसिंहोपवर्णनम् ॥
 पञ्चोद्भवविषयस्तु तथैवान्धकातनम् ।
 वाराणस्यास्तु माहात्म्य नर्मदायास्तथैव च
 प्रवराशुक्रमसङ्ख्य पित्रमायातुर्कौर्त्तनम् ।
 तथोभयसुखीदान दान कण्ठ्याजिनस्य च ॥
 तत याविचुपाख्यान राजधर्मास्तथैव च ।
 निविद्योत्पातकथन यद्वशांस्तस्यैव च ॥

यन स्वप्नमङ्गलकीर्तनम् ॥
 ह्यात्मा वाराहस्य तत परम् ॥
 न कालकूटाभिधान्तनम् ।
 व वास्तुविद्या तथैव च ॥
 नद्वैवतास्थापन तथा ।
 वस्वमृष्टपानाच्च लज्जगम् ॥
 द्वेयो महादानाशुकीर्तनम् ।
 तद्वत प्ररायेऽस्मिन् प्रकीर्तितम् ॥”
 व्यागमायु कीर्त्ति विवर्द्धनम् ।
 द्वापि स याति भवग चरे ॥
 दद्याद्वैभमतस्त्रगवाचितम् ।
 वेधुवे स याति परम पदम् ॥”
 गुरुरासी पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
 अध्याय ॥ १६ ॥
 रायम् ।

श्रीमन्नोवाच ।

“मरीचे इत्यु वचन्यदा पुराय गारुड मुमम् ।
गरुडायात्रवीत पृष्टो भगवान् गरुडासन ॥
एकोनविंशसाहस्र ताल्यकल्पकथाचितम् ॥”
तत्र पूर्वखण्डे ।
“पुराणोपक्रमो यत्र सर्गसङ्ग्रहितस्तत ।
स्वर्यादिपूजनविधिर्दीक्षाविधिरत परम् ॥
आदिपूजा तत पञ्चास्रव्यूहार्चनं द्विज । ।
पूजाविधानञ्च तथा वैष्णव प्रह्वर तत ॥
योगाध्यायस्ततो विष्णोर्नामसाहस्रकौत्सनम् ।
ध्यान विष्णोस्तत स्वर्यपूजा श्रुत्युपार्चनम् ॥
भालामन्त्रा शिवार्चाय गणपूजा तत परम् ।
गोपालपूजा चैकोनमोहनश्रीधराचनम् ।
विष्णुश्चा पञ्चतत्त्वाचा चक्राचा देवपूजनम् ।
आरादिसन्मोपास्तिञ्च दुर्गाचाय सुरार्चनम् ।
पूजा माहेश्वरी चात पवित्रारोहणार्चनम् ।
अर्चिध्यान वासुमान प्रासादानाञ्च लक्ष्यम् ॥
प्रतिष्ठा सर्वदेवानां पृथक्पूजाविधानत ।
योगोष्ठाङ्को रानधर्मे प्रायश्चित्त निविक्रिया ।
दीपेश्वरकाख्यानं स्वर्ययूहञ्च ज्योतिषम् ।
साहस्रिका खरद्वाज गवूर्त्तपरीचयम् ॥
माहात्म्यमथ तीर्थानां गयामाहत्म्यसुचमम् ।
ततो मन्त्रन्तराख्यान पृथक् पृथक्विभागम् ॥
पित्राख्यान वयधम्मा इत्यमुहि समर्पणम् ।
आह विनायकस्यार्चा गृह्यसूक्त्याश्रमा ॥
मननाखा प्रेताशौच गौतिसारो व्रतोक्तय ।
स्वर्यवैश्व कोमर्वशोऽवतारकथनं हरे ॥
रामायणं हरिवंशो भारताख्यानकस्तत ।
आयुर्वेदे निदान प्राक् पिक्तित्वादिषया गुण्या ॥
रोगज्ञ कवच विष्णोर्गारुडं जैपुतो मनु ।
प्रश्नचूडामणिस्त्राणि ज्ञायुर्वेदकौत्सनम् ॥
औषधीनामकथनं ततो आकारणोद्गमम् ।
हृन्द् शास्त्रं सदाचारस्तत ज्ञानविधि स्तुत ॥
तपण वैश्वदेवञ्च सन्ध्या पार्वण्यकर्म च ।
निव्यअह्न सपिण्डाश्च धर्मेसारीऽवनिष्कृति ॥
प्रतिषक्रम उत्तोऽस्माद्वृगधम्मा ह्यते षणम ।

योगशास्त्रं विष्णुभक्तिर्नमस्कृतिक्रम इरे ।
माहात्म्यं वैष्णवश्चाथ गारुडिहस्तबोत्तमम् ।
ज्ञानान्धत गुह्यादक स्तोत्रं विष्णुर्चनान्धयम् ।
वेदान्तसाध्याविद्वान्तं ब्रह्मज्ञानं तथात्मकम् ।
गीतासारफलोत्तकौत्तिं पूर्वखखोद्यमौरित ॥”
उत्तरखखे प्रेतकल्पे ।
“अथास्त्येवोत्तरे खखे प्रेतकल्प पुरोदित ।
यच्च तार्क्ष्यं सप्तदश भगवानाह वाङ्मव ।
धर्मप्रकाशनं पूर्वम्योनीनां गतिकारणम् ।
दानाधिकं फलश्चापि मोक्षमनोर्हर्षदेहिकम् ।
यमलोकस्थं भागस्य वयनश्च ततः परम् ।
बोद्धव्यं ब्रह्मफलकं दत्तानां च वर्णितम् ।
निष्कृतियममार्गस्य धर्मराजस्य वैभवं ।
प्रतपीड्यविनिर्देशं प्रेतचिह्ननिरूपणम् ॥
प्रेतानां चरिताख्यानं कारणं प्रेततां प्रति ।
प्रेतज्ञानविचारश्च सपिण्डीकरणीकृत्य ।
प्रेतलभोपयाख्यानां दानानि च विमुक्तये ।
आवश्यकोत्तमं दानं प्रेतचौख्यकरं हितम् ।
शरीरकविनिर्देशो यमलोकस्य वर्णनम् ।
प्रेतलोकाद्व्यकरणं कर्मकतृविनिर्णयं ॥
नन्दो पूर्वक्रियाख्यानं पश्चात् कर्मनिरूपणम् ।
मध्यं वेङ्कटेश्वर आह स्वर्गप्राप्तिक्रियाङ्गनम् ।
कृतकस्याथ सङ्ग्रहं नारायणवत्क्रिया ।
उवाचगर्गस्य माहात्म्यं निविद्धपरिवर्णनम् ॥
अपन्थ्यक्रियां त्तिष्ठ विपाकं कर्मणां गुणम् ।
लब्धाञ्जल्यविचारश्च विष्णुध्यानं विमुक्तये ।
स्वर्गौ विद्विताख्यानं स्वर्गचौख्यनिरूपणम् ।
भूर्जोक्तवर्णनस्यैव सप्तधा लोकवयनम् ॥
पञ्चाङ्गलोककथनं ब्रह्माख्यस्थितिकौत्तनम् ।
ब्रह्माख्यानकचरितं ब्रह्मजीवनरूपणम् ॥
व्यायन्तिकलयाख्यानं फलस्तुतिनिरूपणम् ।
इत्येतन्नाष्टकं नाम पुराणं भुक्तिस्तुतिदम् ॥”
सप्तप्रकाशं ।
“कौत्तितं पापशमनं पठतां श्रद्धतां गुणम् ।
लिखितैतत् पुराणं विदुषे यं प्रयच्छति ।
सौवर्णं हस्तगुणाङ्गं विप्राय स दद्वि ब्रजेत ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे द्वादशोऽध्यायः ॥ १० ॥
अष्टादशं ब्रह्मपुराणम् ।

श्रीमच्छोवाच ।

“इष्टं वत् । प्रवक्ष्यामि मन्त्राणां पुरातनम् ।
यच्च इहैश्वरायै भाविकेष्वकाशयुतम् ॥
मन्त्राणां श्रुत्युपज्ञाया उपोद्वातस्तृतीयक ।
चतुर्थं उपसंहारं पादास्तत्वार एवं हि ॥
पूर्वपादद्वयं पूर्वं भागोऽथ चतुर्दाहृत ।
तृतीयो मध्यमो भागश्चतुष्टयस्तृतीयो मतः ॥”
तत्र पूर्वभागे प्रक्रियापादे ।
“आदौ ज्ञातव्यमिदं श्रोत्रे निमिषाख्यानकं ततः ।
द्विरयमगर्भोत्पत्तिश्च लोककल्पनमेव च ॥
एवं चै प्रथमं पादौ द्वितीयं त्रयं मानदः ॥”
पूर्वभागे अष्टवक्त्रपादे ।
“कल्पमन्वन्तराख्यानं लोकज्ञानं ततः परम् ।

मानवीवृत्तिकथन सप्रसववर्णनम् ॥
महादेवभूतिश्च ऋषिसङ्गतत परम् ।
अयीना विषयश्चाथ कालसङ्गावर्णनम् ॥
प्रियव्रताचयेद्देशं पृथिव्यायामविक्षर ।
वर्णनं भारतस्यास्य ततोऽन्वेष्टा निरूपणम् ॥
जम्बाद्विप्रद्वीपाश्च । ततोऽधोलोकवर्णनम् ।
जङ्गलोकादुक्तयन यद्द्विचारस्तत परम् ।
आदित्ययुक्तकथन देवयहादुकीर्तनम् ।
नीलकण्ठाङ्गयास्त्राग्न महाद्वयस्य वैभवम् ॥
अमावास्यादुक्तयन युगतत्वनिरूपणम् ।
यज्ञप्रवर्तनं चाथ युगयोरन्ययो ज्ञाति ॥
युगप्रजाजन्तस्य च ऋषिप्रवरवर्णनम् ।
वेदाणां अस्मत्प्राग्न स्थायम्भवनिरूपणम् ॥
शिवमन्त्रनरास्त्राग्न पृथिवीदोहनन्तत ।
“आश्विप्रेक्ष्यतने सर्वां द्वितीयोऽङ्गि” पुरोद्वे ॥”
मध्यमभागे उपोद्घातपादः ।
“अथोपोद्घातपादे तु सप्तविंशपरिकीर्तनम् ।
प्राणापत्यस्यस्तस्माद्देवादीनां सप्तद्वय ॥
ततो अथाभिव्याहारी मरुदुत्पत्तिकीर्तनम् ।
काश्यपैथादुक्तयनश्विप्रशन्निरूपणम् ॥
पितृकण्ठादुक्तयन आङ्गकल्पस्तत परम् ।
वैवस्वतसमुत्पत्तिः वृष्टिस्तस्य तत परम् ।
मनुपुत्राचयश्चातो गान्धर्वस्य निरूपणम् ।
इक्ष्वाकुवशक्तयन वशीऽन्वे सप्तद्वयम् ॥
अमावसीराचयस्य रजिश्चरितमद्विधुतम् ।
ययातिचरितश्चाथ यदुवशन्निरूपणम् ॥
काशवीर्यस्य चरितं जामदग्न्य तत परम् ।
दृष्टिवंशानुक्तयनं सगरस्याथ सम्भव ॥
भार्गवस्यानुचरितं तथा काश्यपश्चाथयम् ।
समरस्याथ चरितं भागवस्य कथा पुनः ॥
देवासुराहवकथा क्षत्र्याविर्भाववर्णने ।
इनस्य च क्षत्रं पुण्यं शुक्लेण परिकीर्तितं ॥
विष्णुमाहात्म्यकथनं बलिवंशनिरूपणम् ।
भविष्यरानचरितं सप्राप्तेऽथ कनौ युगे ॥
यवतुङ्गातपादोऽथ द्वितीयो मध्यमे दवे ॥”
उत्तरभागे उपसङ्गहपादः ।
“चतुर्थतपसङ्गहं वक्ष्ये खल्वे तथोत्तरं ।
वैवस्वताम्नरास्त्राग्न विक्षरेण यथातथम् ॥
पूर्वमेव सप्तद्विधं वक्ष्येपाद्विधं कथ्यते ।
भविष्यार्थां मनुनाथ चरितं हि तत परम् ॥
कल्पप्रलयविद्देशं कालमानं तत परम् ।
लोकान्सप्तद्विधं ततः कथितां मानुजस्यै ॥
वर्णनं नरकायाश्च विकल्पाचरयेक्षत ।
मनोमयपुरास्त्राग्नं ज्ञायं प्राज्ञातिक्रान्तं ॥
शैवस्याथ पुरस्यापि वर्णनं च तत परम् ।
त्रिविधादृगुयसम्भवाप्यनमर्गं कीर्त्तिता गतिः ।
अग्निर्द्वाप्रतर्कस्य त्रैलोक्यं परमात्मनः ॥
अन्ययतिरेकाभ्यां वयानं हि तत परम् ॥
इत्येव उपसङ्गहं पादो दत्तः च चोत्तरः ।
चतुर्व्यादं पुराणं ते त्रैलोक्यं सप्तद्विधतमं ॥
अष्टादशसर्गोपमं सारास्त्रास्तरं द्विजः ।
त्रैलोक्यं चतुर्व्यादं पुराणत्वेन प्रकृतं ॥

तदेव यस्य गदितमनाद्यादशधा पृथक् ।
पाराशर्येण सुनिना सर्व्ववामपि मानदः ॥
वस्तुनद्याय तेनैव सुनीनां भावितात्मनाम ।
मत्त श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्य प्रचकाशिते ॥
सुनयो धर्म्मशीलास्ते दीनानुग्रहकारिणः ।
मया चेद पुराणानि वशिष्ठाय पुरोहितम् ॥
तेन श्रुतिसुतायोक्त जातुकथय तेन च ।
यासौ लब्ध्वा तनश्चेतन प्रभञ्जनसुखोन्नतम् ॥
प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्त्तयद्दुःखमम् ॥”
ततपन्नश्रुति ।

“य इद कौत्सयेदहम् । श्रुत्योति च समाहितः ।
स विधुयेह भाषाणि याति लोकमनामयम् ॥
लिखितेन पुराणानि खण्डेति ह्यनस्थितम् ।
पञ्चैवाच्छादित यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥
स याति ब्रह्मणो लोकनाच कार्या विचारणा ।
मरोचेष्टादशैतानि मया प्रोक्तानि याति ते ।
पुराणानि तु सङ्ग्रेषाच्छ्रोतव्यानि च विस्तरात् ॥
अष्टादशपुराणानि यः श्रुत्योति नरोत्तम ।
कथयेद्वा विधानेन नेह भूय स जायते ॥
छत्रमेतत् पुराणानां यन्मयोक्त तवाधुना ।
तन्निष्ठ शीतनीय हि पुराणमलमिच्छता ॥
न दाम्भिकाय पापाय देवयुर्गुरुद्वयवे ।
देय कदापि साधूना देविष्वे न श्रुताय च ॥
शान्ताय रामचिन्ताय श्रुयुषाभिरताय च ।
निर्मलराय शुचये देय सङ्ग्रेषवाय च ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थादे १६ अध्यायः ॥ १८ ॥

इत्यष्टादशपुराणानुक्रमणिका समाप्ता ॥ ॥
(अष्टादशपुराणानां निरुक्तिर्यथा शिव
पुराणे उत्तरखण्डे मध्यमेऽध्याये ॥
“यत्र वक्ता स्वयं तर्ह्ये । ब्रह्मा साक्षात् पतु-
र्भूः ।
तस्माद्ब्रह्मा समाख्यात पुराणं प्रथमं
सुने ॥” १ ॥
तर्ह्ये इति सुनिबन्धनम् ।
“पञ्चकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्माद्बृहत्तमम् ।
तस्मात् प्राज्ञ समाख्यात पुराणञ्च द्विती-
यकम् ॥ २ ॥

पराशरकृतं यत् पुराणं विष्णुबोधकम् ।
तदेव व्यासकथितं पुनरपि त्रोरभेदतः ॥ ३ ॥
यत्र पूर्व्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु ।
शैवेनेन पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥ ४ ॥
भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।
तत्तु भागवतं प्रोक्तं ननु देवीपुराणकम् ॥ ५ ॥
नारदोक्तं पुराणञ्च नारदीयं प्रचक्षते ॥ ६ ॥
यत्र उक्ताभवत्तर्ह्ये । मार्कण्डेयो महासुनि ।
मार्कण्डेयपुराणं हि तदाख्यातञ्च सप्तमम् ॥ ७ ॥
अग्नियोगात्तदाग्नेयं च भविष्योक्तं भविष्यकम् ॥ ८ ॥
यिष्यमनात् प्रचक्षन्तु ब्रह्मवैवर्त्तसुच्यते ॥ ९ ॥
लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात् पुराणं लिङ्गसुच्यते ॥ १० ॥
वराहस्य च वाराह पुराणं दादश सुने ॥ ११ ॥
यत्र स्कन्द स्वयं श्रोता वक्ता साक्षात् महेश्वरः ।

तत्तु स्कान्द समाख्यातम् १२ वामनस्य तु
वामनम् ॥ १४ ॥
कौष्मा कूर्मस्य चरितम् १५ मातस्य मत्स्यस्य
कौर्मितम् ॥ १६ ॥
गरुडस्य स्वयं वक्ता यत्तद् गारुडचक्र-
कम् ॥ १७ ॥
ब्रह्माक्षचरितोक्तत्वात् ब्रह्माक्ष परिकी-
र्तितम् ॥” १८ ॥

पुराभव वेद । खट्वादिप्रतिपादको अथ ।
यथा, श्रुतपञ्चभाष्ये ॥ १४ ॥ १ ॥ १ ॥
“ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्व्ववेदश्च
इतिहास पुराणं विद्या उपनिषद् श्लोका
छन्दाश्चतुर्वाख्यानानि व्याख्यानानि ॥”
तथा च बृहदारण्यकोपनिषदि ।
“अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद् यद्वग्वेदो
यजुर्वेद सामवेदोऽथर्व्ववेदश्च इतिहास
पुराणम् ॥”

“इदं वा अग्रेणैव किञ्चिदासीदित्यादिकं जगत
प्रागवस्थासुप्रक्रम्य समप्रतिपादकं वाक्यजातं
पुराणम् ॥” इति ऋग्वेदोपोद्घाते ॥ ॥

पुराण , पुं, (पुरा पूर्व्वस्मिन् काले भव इति ।
पुरा + “सायचिरप्राक्षेप्रगेऽव्ययैश्चट्टाट्टौ
तुटच ॥” ४ । १ । २३ । इति टुट् निपातनात्
तुटभावः ।) पण्य । (शिव । यथा, महा-
भारते ॥ १३ । १० । १ ॥
“वसवाञ्चोपशान्तश्च पुराणं पुण्यचक्षुरी ॥”
पुरातने, त्रि । (यथा, मनु । ५ । २३ ।
“वभूवृष्टिं पुरोडाशा भक्ष्याणां ऋगपत्तियाम ।
पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मचरसवेषु च ॥”
कार्ष्णपणे, पुं कौ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनु । ५ । १३६ ।

“ते वोदृश स्थावरण्य पुराणश्चैव राजतम ।
कार्ष्णपण्यस्तु विज्ञेयस्तान्त्रिकं कार्विकं पण्य ॥”

पुराणग पु, (पुराणैर्गीयते इति । गे + घञर्थे
क । यद्वा, पुराणं वेद गायतीति । गे +
“आतोऽनुपेति ॥” १ । २ । ३ । इति क ।)
ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ २ । १२६ ॥ पुराण
गायके, त्रि ॥

पुराणपुरव, पु (पुराणैर्वेदादिभिरुपस्तुतं पुरव
इति मध्यपदलोपिसमासः । यद्वा, पुराण
पुरव इति कर्मधारयः ।) विष्णु । इति
इति हेमचन्द्रः ॥ २ । १२८ ॥ (यथा, पाद्मो-
त्तरखण्डे १११ अध्याये विष्णोरष्टोत्तरशतनाम-
कौत्सने ।

“पुराणपुरवो नन्दात्मज श्रीवत्सणाञ्जन ॥”

पुरातन , पु (पुरा भव । पुरा + टुट्स्तुट् च ।)
पुराण । तदेदिकपण्याय । प्रक्रम १ प्रदिव
२ प्रवया ३ सनेमि ४ पूर्व्वम् ५ अङ्गाय ६ ।
इति षट्पुराणनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३
अध्यायः ॥ (विष्णु । यथा महाभारते ॥ १३ ।
१४८ । ६६ ।

“उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्य पुरातन ॥”

पुरातन , त्रि, (पुरा पूर्व्वस्मिन् काले भव । पुरा
+ “सायचिरिति ॥” ४ । १ । २३ । इति टुट्स्तुट्
च ।) पूर्व्वकालभवः । पुराण इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पुराण २ प्रतन ३ प्रतन ४ चिर-
न्तन ५ । इत्यमरः ॥ ३ । १ । ७७ ॥ चिरन्त ६ ।
इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं नीतिशास्त्रे ।
“नव वस्त्रं नवं ह्यत्र नया स्त्री नूतनं गृहम् ।
सर्व्वत्र नूतनं शस्त्रं सेवकाश्च पुरातनैः ॥”)

पुराध्यक्ष , त्रि (पुरस्य पुराधिपतौ वा अध्यक्षः ।)
नगराधिपतः । (यथा, महाभारते ॥ १३ ।
१३५ । ११ ।

“चिकित्सकं कान्तपृष्ठं पुराध्यक्षं पुरोहितं ।
सांख्यसरो वृथाध्यायी सर्व्वे ते शूद्रवन्तिता ॥”
अन्तःपुराध्यक्षकत्वम् । यथा,—
“बृहत् कुलोद्भूतं शक्तं पित्रपैतामहं शुचिं ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेत्येति ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पुरारि पु, (पुरस्य त्रिपुरस्य अरिः शत्रुः ।)
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा अध्यात्म-
रामायणे १ । १ । ५ ।

पुरारिगिरिसम्भना श्रीरामायैवसङ्गता ।
अध्यात्मरामगङ्गेयं पुष्यति भुवनत्रयम् ॥”

पुरार्हविक्षर , पु (पुरार्हं पूर्व्वार्हं विक्षरो विस्मृति
रस्येति ।) खेटः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । २८ ॥

पुरावस्तु , पुं, (पुरा पूर्व्वकाले उत्पत्तेः प्रागित्यथ
वस्तु ।) भौमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुरावृत्त , कौ, (पुरा पुराणं वृत्तं चरितं यत् ।)
पूर्व्ववृत्तान्तनिबन्धनम् । ततपण्याय । इतिहास
२ । इत्यमरः ॥ १ । ६ । ४ ॥ पूर्व्वचरितम् ३ ।
इति स्वामी ॥ (यथा, महाभारते ॥ ७ । २८ । ४ ।
“ऋष्यगुह्यविदं पाथः पुरावृत्तं यथानव ॥”)

पुराविनी, स्त्री, (पुर नगरमस्यति व्यजतीति ।
अस + विनि + डीप ।) सङ्गदेवीकता । इति
राजनिघण्टुः ॥

पुरासङ्गत [टु] पु, (पुरस्य त्रिपुरस्य असङ्गत
शत्रुः ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ २ । ११४ ॥

पुरि, स्त्री (पूर्यते इति । पृ + “कृगृष्टृपृ-
कुटीति ॥” उणा ४ । १४२ । इति ट् । स च
कित ।) पुरी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नदी ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुभाषिते ॥ (शरी-
रम् । इति पुरीतत्-शब्दटीकायां भरतः ॥)

पुरि, पु, (पूर्यते यज्ञादिभिरिति । पृ + इ ।
सच कित ।) राजा । इति सिद्धान्तकौमुद्या
सुभाषिते ॥ (सन्नासिविशेषः । शङ्कराचार्य
श्रिचतुष्टकस्य श्रिचतुष्टकस्य अन्त्यतमश्रव्याया-
सुपाधिनिर्देशः । इति केचितः ॥ तत्तत्तत्र यथा,
प्राणतोविषयामववृत्तप्रकरणे ।

“ज्ञानतत्त्वेन सपूर्व्वं पूर्यतत्त्वपदे स्थितः ।
परब्रह्मरतो निष्ठः पुरिनामा स उच्यते ॥”
तथा च मुक्तमाणातन्त्रे २ पटले ।
“देवतायां सदा ध्यानं श्रीगुरो पूजनं तथा ।
अन्तर्यामिणो निष्ठः स वीरः पुरिरेव च ॥”

पुरी स्त्री, (पुरि + वा स्त्रीष ।) नगरी । इत्य-
मर । २ । २ । १ ॥ (यथा, श्रीधरखामिष्टत
भृगुवचनम् ।

“वृषावास पुरी प्रोक्ता विशां पुरमपौष्यते ।”
अस्या ललणादि पुरशब्दे नगरशब्दे च
लिखितम् । तद्वचनं यथा, महाभारते ।
३ । १५ । ५—८ ।

“पुरी समन्ताद्भिहिता सपताका सतीरया ।
सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥
सोपश्रयप्रतोलीका साट्टाङ्गलकगोपुरा ।
सचक्रयह्नौ चैव सोल्काणातावपोथिका ॥
सोद्विका भरतश्रेष्ठ । समेरीपणवानका ।
सतीरयाङ्गुशा राजन् । सशनभौकलाङ्गला ॥
ससुमुखाङ्गुलका सायुधा सपरखधा ।
सोहचर्मवती चापि चापि सगुह्यङ्गिका ॥”
“पताका ध्वजाश्च । तीरयानि वृद्धिद्वाराणि ।
चक्राणि योद्यमया । हुडास्तदाश्रयस्थानानि
भावायां बुरुजसञ्चानि । अन्ये तु विष्णुजोत-
सज्जनशङ्खाणि हुडा इत्याहु उदाहरन्ति च ।
‘कक्ष्यान्ते हुडशङ्खाणि रथस्थोपरि स्वरिभि ।
विष्णुजसञ्चयुद्धार्थं करादिस्यग्र उद्यते ॥

इति ॥

यन्मात्र आयेयौवधवलेन द्रवतपिच्छोतस्येय-
णानि महान्ति भावायां कामानुचक्रकानि ।
चुम्बानि वीसगुलिकोतस्येययन्मात्रि वक्रकसञ्च-
कानि । खनका सुरङ्गद्वारा गुप्तभागकचार ॥
उपश्रय्या सोहसुखा कौला तदुत्ता प्रतोली
रथ्यामागा यस्यां सा । अट्टालका उभरियहा ।
गोपुराणि पुरद्वाराणि । साट्टाणि अट्टेन अग्नेन
सहितानि अट्टालकादीनि यस्यां सा । साट्टेति
विशेषण उपश्रय्यस्य यामानस्य रथ्यायाञ्च-
ट्टया सम्बध्यते । चक्रयह्नौ सन्निधिराहिका
मोर्षा इति शब्दप्रसिद्धा । सोल्काणाताव-
पोथिका सोल्कमलात ज्वालासहितसुसुक
यस्या वा सोल्काणाता इति कैचित् । अवबद्धा
पोथिका यन्त्रहन्ता काष्ठपाषाणयो रिपूणा
सुपरिपातनाय कस्यामिति प्राञ्च । उल्केवोल्का
प्राञ्चरत्वात् यन्त्रोतसिमो गोल । अलात
सकाष्ठद्वलोहमयमायेय प्रहरण नाथ इति
भावायां प्रसिद्धम् । तयोपश्रय्याख्यगयोपरि
पोथिका पातयित्र मन्त्रमय शक्तय कर्णा-
येन्द्रतशक्तिसङ्घा तदुत्ता सोल्काणाता
वपोथिका ॥ ॥ उद्विका चर्ममयानि
भाङ्गानि । सट्टिकेति पाठे ऋषय आयुध-
विशेषा ॥ ॥ अश्वगुडका वर्तुलीकता
पाषाणा । सोहमयानि चर्मणि कमठपट्टा-
काराणि प्रहारवारकाणि टाल इति प्रख्या-
तानि । चापि आयेयौवधसहिता गुडा
गोलका । शङ्गिकासङ्घतस्येययन्मात्रि ।
शङ्खगुहासुपरि पातनाय ततो गुडो ऋषीभूतो
यन् शिखरे स्थाप्यते ततश्चित्तैल्यम् ॥” इति
नीलकण्ठकृतभारतभावदीपनामटीका ॥

पुरीतत, पुं स्त्री (पुरीं शरीरं तनोतीति । तन
दुष्क विस्तारे + क्तिप् । “गम कौ ।” ६ । १० । १८ ।
इत्यञ्च “गमादीनामिति वक्तव्यम् ।” इति
वार्तिकोक्ता अनुनासिकलोप । तुगागमञ्च ।
पुरि तनोतीति वाक्ये “नहिवतिवृषिषधि-
रचितसहितनिष्ठ कौ ।” ६ । २ । १२६ । इति
पूर्वपदस्य स्त्रीष ।) अन्तम् । आत इति
ख्यातम् । अन्तति वन्नाति कालखण्डादि अन्त
अतिवर्त्ये नास्तीति । पुरि शरीरं तनोतीति
पुरीतत क्तिप् वनतनाद्यभिनामिति नलोपे खल्य
तनिति तन् निपातनादिकारस्य स्त्रीष । अन्त-
साहचर्यात् स्त्रीत्वम् । पुरीतदन्ध्यामिति
वाच्यमिति । इत्यमरभरतौ ॥

पुरीमोह, पुं, (पुरीं शरीरं मोहयतीति ।
सुहृ + शिच् + “कर्मण्यण् ।” १ । २ । १ । इत्यञ्च ।)
धुस्तर । इति शब्दभाषा ॥

पुरीष, स्त्री, (पिपति शरीरमिति । प + “श्रू-
पृथक्” क्तिच् । ” उणा ४ । २७ । इति इषन् । स च
क्तिव ।) विष्ठा । इत्यमर । २ । ६ । ६६ ॥
तद्वनसगविधियथा,—

“सुहृत्तं ब्राह्म उत्याय राजिवास परित्यजेत ।

परिधायापर वक्ष श्रयस्थानतोऽन्वहम् ॥

सुखाङ्गिहस्तान् प्रचाप्य हिराचम्य ततो द्विज ।

ऋष्य क्रय्य स्मृति कृत्वा खनिता नेकैर्तैर्दिशम् ॥

खनिजखननेनैव द्वादशाङ्गुल्यधोऽन्दम् ।

यह्नौलोदकपात्रञ्च मित गच्छेद्गुप्ततम् ॥

यामाहा शरविद्येपमाचामनुदिते रवौ ।

मेघमावशक कर्तुं नगराञ्च चतुगणाम् ॥

तन्निष्ठयायत गत्तु तथा कृत्वा गभीरकम् ।

कृत्वा लङ्गि खनिजेण कुशैराच्छाद्य तत्तुलम् ॥

शुष्के काष्ठैरयश्चैवैभुगत मवगुह्यत ।

सर्वीताङ्गो वेष्टुद्वे पञ्चैर्द्व्ययभाजने ॥

कृच खनिज सस्याय वारिपाचसुपानहौ ।

ततो द्विजसुपविशेद्वेष्टेयाच्छाद्य मन्त्रकम् ॥

यज्ञोपवीत कर्त्तव्यं कृत्वा मौनं च दक्षिणे ।

आगतो द्विजमपि गोपशृन्वन्मन्त्र भास्करम् ॥

गुरु समोरण्य सन्धेदेवनाम्नितमेव च ।

मातर पितर चन्द्र सव्यं गुरुजन स्त्रियम् ॥ ॥

उदङ्मुखश्चिन्तयासु दिवसे च यदा निशि ।

दक्षिणासुख उत्तमं कुर्यात्कृत्वापुरीषयो ॥

पूर्वाङ्गे तु द्विज कुर्यात् पश्चिमाभिमुखोऽथवा ।

अपराङ्गे पूर्वमुखो मन्त्रमयविसर्जनम् ॥

मध्याह्ने प्रथमं कुर्याद्यतवागुत्तरासुख ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ द्विजो मेघ प्रयत्नत ॥

निश्यामन्मन्त्रे तु कुर्यादां दिवसे तथा ।

यथेष्टसुखो भूत्वा मेघं कुर्यात् द्विजो भयात् ॥

दिग्गन्धमात्र मनोऽहं खाद्विष्णुवक्ष्य विस्मयनम् ।

मोहादायोमुखं कुर्याद्यतवाक प्रयतो द्विज ॥

सन्धावी ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो यज्ञो द्विज ।

शास्त्राध्यायो च वेदानां सन्धयज्ञेयुः दीक्षित ॥

सुनिश्च सन्धधर्मज्ञो दान्त शान्त उदारधी ।

सदीप्तरमुखं कुर्याद्विष्णो नान्य यव च ॥

प्रातश्च मेघं सायाह्ने दक्षिणाभिमुखो निशि ।
योगिनाम् यथा स्त्रीणां भूदादीनामय क्रम ॥
न देवायतने वृक्षस्थले च न जले नदे ।
न नदीकूपमार्गेषु न वापीगोष्ठमक्षसु ॥
न चित्ताभिस्तथानेसु गोवरे न द्विजालये ।
नाम्न समीपे न पुष्के नाकाशे न च प्राद्वले ॥
न समुद्रे न कान्ये च न तीर्थे न द्विजालये ।
न यज्ञवृक्षस्थलेषु गोपहारे चतुष्वप्ये ॥
न शस्त्रक्षेत्रे न खले पुष्पोद्याने न चत्वरे ।
सोपानवृको न नमश्च न रथ्यासिंघभूतले ॥
न वैष्णवालये गोत्रे न कृष्याभिमुखस्थया ।
न प्राणलक्षकेदारे न तिष्ठञ्च कदाचन ॥
न गच्छन् च वल्लीके न च पर्वतमस्तके ।
न जल न दिशि भागाभाकाशमवलोकायन् ॥
न गोत्रजे नदीतीरे निष्ठस्थाने न गोमये ।
न यज्ञभूमौ न यज्ञे न पवित्रीकृतस्थले ॥
द्विजो न देहच्छायायां शूलमूत्रविषजनम् ।
कुप्याद्यज्ञेयकाकूटे न च सम्राणिगर्भके ॥
उद्धृताम्नोऽप्युत्तिकाभ्यामित्य गारद । यत्नत ।
कृतोत्सर्गं ततः कुर्यात् शौचं चन्द्रपुरीषयो ॥
शुष्ककाष्ठेन लोष्ट्रेणावश्चैवेन द्रव्येन वा ।
प्रमाणं गुह्यसुतिष्ठत शिश्नश्चैव विशेषतः ॥
विष्टव्यं वामहस्तेन शिश्नमपविशेति शि ।
सैदक्षिणासुखं सन्धां दिवोत्तरमुखस्तदा ॥
पूतिगन्धिजलं दुष्टं सधेनञ्च समुदुहम् ।
तीर्थोदकं सलवणं पाथो वर्णात्तरन्तथा ॥
समुद्रमगदीवारं सासुद्रञ्च सकर्हमम् ।
यवनान्धजखाताम्नं समुद्रमगदीकम् ॥
धाम्यक्षेत्रस्य सजिलं सकौटञ्च परित्यजेत् ।
मानवो देवखाताम्नं सकले शौचकर्मणि ॥ ॥
नृद सकौटास्तीर्थानां देवायतनगोष्ठयो ।
नदीदधिगदीदेवखाततीरस्य नृदिका ॥
महीतलोद्गवा चैत्रकूचयो सिकताश्च या ।
अन्तर्जला धूमिन्दो वल्लीकस्य च कद्दमा ॥
जवराश्च हलोत्प्लाता नृदिका भवनस्य च ।
अन्धत्यक्तुसौधाचीन्दलादीनाश्च पा नृद ॥
क्षप्रानभूमे शैलेषु तथा पूतस्थलस्य च ।
शौचावशिष्टमार्गस्य आखतखाताश्च नृदिका ॥
यज्ञस्थानस्य विप्राणां साधूनामाजस्य च ।
नृदिका वर्णदेतार देवर्षे । शौचकर्मणि ॥
पवित्रस्थानतो गच्छा द्वादशाङ्गुल्यधोऽन्द ॥
द्विजे सकलशौचाय शकैरादिविजिता ॥ ॥
प्रथमेऽङ्गिरं शौचं कुर्यात्पुनरित परम् ।
पुनरिते पुरीषस्य यथा गन्धस्यो भवेत् ॥
नृदिका प्रथमा शौचे लङ्घ्यप्रवृत्तिस्मिता ।
पूर्वप्रवृत्तिमात्रा तु द्वितीया सजला तथा ॥
तृतीया प्रमिता शौचे सार्द्धप्रवृत्तिनृदिका ।
चतुर्थ्यां क्रमादेवमर्हप्रवृत्तिवर्हिता ॥
यथा नृदिकया पूर्णं निपुण्यं शौचकारिणः ।
अर्हप्रवृत्तिमात्रा वा सुनिभि परिकीर्तिता ॥
गुदे दद्यात्पुनरितं पञ्च वा सप्त वा तथा ।
नृदमेका तथा शिश्ने तिस्रो वा नृदिका द्वयम् ॥

पुरीष

सप्त वामकरे दद्यान्मृदस्त्रिंशच्चतुर्दश ।
 तिस्रो वा हस्तयोः सप्त चतुर्दश च षोडश ॥
 पाण्योरेका नृदष्टष्टे षड् तिस्रश्च नृत्तिका ।
 हस्तद्वयनखेलिका तिस्रश्च षड् नृदस्तथा ॥ १ ॥
 मैथुन रेत खलने ऋजोतसर्गे च नृद्वयम् ।
 दद्यात्तिस्रश्च शिञ्जेका तिस्रो वामकरे नृद ॥
 हस्ते च नृद्वय ऋजोतिस्रो वा युद्धितपर ।
 पदेकैके द्विजस्तिस्रो गृहीत्य शौचमाचरेत् ॥
 गृहीत्यो द्विगुण शौच यन्तो ब्रह्मचारिणाम् ।
 गृह्यस्ववानप्रस्थानां प्रोक्त विगुणमेव च ॥
 सन्नासिना वेद्यावाना शौच सैथ चतुर्गुणम् ।
 हस्तपादरिपात्रान् नृद्विरद्विंश गोमये ॥
 निवा यद्विहित शौच निशायामहकं भवेत् ।
 यतद्विंशशौचं तु जातके नृदकीर्षि च ॥
 चौरादिवाधिते मार्गे शौचमस्याहमाचरेत् ।
 योषितामेतद्विंशं मृदादीनाञ्च नारदः ॥
 याधिभिश्चातुरो मर्त्ये आर्त्ता यदि यथावत् ॥
 शौचं कुर्यात् क्षतं यत्ततः स्थानं शोधयेज्जले ॥
 वेदस्मृतिपुराणानि भ्रमंशास्त्राणि नैत्रिकम् ।
 मैत्रादिकर्म यं कुर्याद्विज्ञाय मन्दवीर्षिण ॥
 प्रतिप्रज्ञानमायुश्च प्रज्ञां हन्ति यश्च त्रियम् ।
 बलमाचारहीनस्य सदा तस्यापवित्रता ॥ २ ॥
 सात्वताश्चैत्रिणा भूपा वैश्यभूतान्धवा स्त्रिय ।
 कुम्भानि शौचं यन्नेन यावच्चैत पवित्रता ॥
 येया ह्यष्टास्य मननं तथा नामप्रजल्पनम् ।
 सदैव स्मरणं भागवतानां साधुसेवनम् ॥
 भक्तिप्रद्योतनमन्त्रां गोविन्दार्पितकर्मणाम् ।
 ब्राह्मन्तं कथ्यन्तस्मानां सुचिता तद्वह्निप्रभम् ॥
 नृदुगोमयजले शौचमनेके कुरुते यदि ।
 मनोऽपवित्रता यस्य कदाचिद्वै न शुध्यति ॥
 गोविन्ददासता नास्ति यस्य लोकस्य जन्मनि ।
 सोऽपि देहाशुचिं कृत्वा शौचं मैत्रादिकर्मसु ॥
 श्रतथा यदि देवर्षे शौचं कुर्यात् सङ्गसदा ।
 नृद्वारिगोमयेर्लोको भावदुष्टो न शुध्यति ॥
 सप्त चित्तापवित्रत्वमकार्षीं भुवि यो नरः ।
 तस्य तु स्थानं मैत्रादिशौचैर्नैव न शुध्यति ॥
 पर्वनाकारकृष्टे गोविटसन्नेनदीजले ।
 शौचं कृत्वा न शुध्यते दुष्टाचक्षो भवेद्यदि ॥
 इति पादोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥
 (उदकम् । इति निचयः । १।१२ ॥ “पूरयति
 जगत् प्रलयकाले पूर्यते अनेन तडाकादि पालक
 वा जगत् शस्योत्पत्तिहेतुत्वात् । प्रीयातेवा
 बाहुलकान् कौमन्प्रत्ययः ईकारस्योकारा-
 द्देशः स च प्रकारान् परो द्रष्टव्यः ॥” इति तत्र
 देवराजयज्वा ॥ यथा, ऋग्वेदे । १।१६३।१ ।
 “यन्क्रन्द प्रथमं जायमान
 उद्यन्तसमुद्राद्भुतं वा पुरीषात् ॥”
 “पुरीषान् सर्वकामानां पूरकाद्भुक्तात् ॥”
 इति तद्वाक्ये सायनः ।
 पुरीषम्, पुं, (पुण्या देहात् इच्छते लब्धते इति ।
 पुरी + इय + क्त्वाणि क्युट् ।) पुरीषम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ।

पुरुषः

पुरीषम्, पुं, (पुरीष मिमीते इति । मा + क ।)
 माय । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पुरु, पुं (पिपत्तिं पूर्यते वेति । पु + “पृभिदि-
 यधिपृधिद्विद्विप्रिश्च ॥” उणा १।२४ ।
 इति कृ । “उदोऽपूर्यस्व ।” ७।१।१२ ।
 इति उल्लम् । “उरगुरपर ।” १।१।५१ ।
 इति रपरत्वनम् ।) दवलोक्त । नृपभेदः । स च
 ययाते कनिष्ठपुत्रः । (आदूदन्तोऽपि पाठः ।)
 परागम् । इति मेदिनी । रे ५८ । देख । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ नदीभेदे, त्रि । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (राजविशेषः । यथा, महाभारते ।
 २।४।२७ ।
 “सुकर्मा वैकितानश्च पुरुषाभिनवर्षणः ॥”
 चाक्षुषमनो पुत्रभेदः । यथा मार्कण्डेये ७६।५५ ।
 “उरुपुरुषश्चतुर्मुखः सुमहावला ।
 चाक्षुषस्य मनो पुत्रा पृथिवीपतयोऽभवन् ॥”
 पर्वतभेदः । यथा महाभारते । ३।६।२२ ।
 “पर्वतश्च पुरुर्नाम यत्र जातः पुरुर्वा ।
 भृशुयञ्च तपस्वी मङ्गलविगमसेविते ॥”
 शरीरम् । यथा, शङ्करविजये । १३ अध्याये ।
 “पुरुषश्च शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।
 शकारस्य यकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते ॥”
 प्रसुरे, त्रि । इत्यमरः । ३।१।६३ ॥ (यथा,
 नैषधे । १६।५ ।
 “स्फुरति तिमिरलोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चैः
 पुरुषितगरुडश्चक्षुषूटस्फुटस्फुटितः ॥”)
 पुरुजुतसव, पुं इन्द्ररिपुविशेषः । यथा —
 “इन्द्रो विपश्चिदेवानां तज्जिपु पुरुजुतसवः ।
 जघान हस्तिरूपेण भगवान्मधुसूदनम् ॥”
 इति मार्कण्डे ८७ अध्यायः ॥
 पुरुदशकं पुं, (पुरु वहुलं यथा स्थापयथा दृश-
 तीति । दन्श + क्युल ।) दश । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 पुरुदशा [सु] पुं, (पुरु दैत्यविशेषः दृशति
 हिनक्षीति । दन्श + क्युल ।) इन्द्र । इति
 जटाधरः ॥
 पुरुष, पुं, (पुरति अये गच्छतीति । पुर +
 “पुर क्युलम् ।” उणा ४।७४ । इति क्युलम् ।)
 पिपत्तिं पूरयति बलं यं पुं श्रुते य इति वा ।
 पुमावः । (यथा, मनौ । १।३२ ।
 “विधा कृत्वात्मनो देहमर्हन् पुरुषोऽभवत् ।
 अर्हन् नारो तस्या स विराजमस्तुतः प्रभुः ॥”)
 ततपर्यायः । पुरुष २ ना ३ नर ४ पञ्चजन
 ५ पुमान् ६ अथाश्व ७ अधिकारी ८ कम्माह
 ९ जन १ अर्धवान् ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मनुष्य १२ मानव १३ मर्त्य १४ मातुव १५
 मनु १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्षिकराज
 १७ वनकामधामा १८ महनशायकाङ्क १९
 मन्थशयकलक २० । इति कविकल्पलता ॥
 स चतुर्विधः । यथा,—
 “शशो नृगोऽव्यन्धोऽथोऽथो जातिचतुष्टयम् ॥”
 शशोऽदीनां कल्पश्च यथा,—

पुरुषः

“नृद्वचनसुशीलं कोमलाङ्गं सुकेशं
 सकलगुणनिधानं सत्यवादीं शशोऽयम् ॥१॥
 वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिमीरु-
 क्षपलमतिमुदेहं शौचवेगो नृगोऽयम् ॥२॥
 बहुगुणवहुवन्तु शीघ्रकामो गताङ्ग-
 सकलरक्षिरदेहं सत्यवादीं हयोऽयम् ॥३॥
 उदरकटिक्लेशं स्थादुपकण्ठाधरोऽथो
 दृशनवदननासाश्रीवदीर्घो हि वाक्वी ॥४॥
 इति रतिमञ्जरी ॥ ॥
 तस्य पञ्चलक्षणं यथा —
 “माने त्वागी गृही रागी भोगी परिजो सङ्गः ।
 प्राप्ते बोद्धा रणे बोद्धा पुरुषः पञ्चलक्षणः ॥”
 इति प्राचीना ॥
 जितेन्द्रियस्य पुरुषस्य यथा,—
 “सा श्रीर्या न महं कुर्वन्तं स सुखी लब्धयो
 जन्मिन् ।
 तन्मित्रं यत्र विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
 इति मार्कण्डे १६ अध्यायः ॥ ॥
 (अस्य लक्षणं यथा —
 “उत्मानमानगतिसहृदितसारवर्ण-
 स्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वमनूकमादौ ।
 ज्ञेयं नृवाचं विधिवत् कुशलोऽवलोच्य
 सासुद्विद्वदिति यातमनागतस्य ॥
 अस्तेनौ नृदुतकौ कमलोदराभौ
 स्निग्धाङ्गौ रक्षिरताम्रनखौ सुपाङ्गौ ।
 उष्णौ शिराविरहितौ सुनिगटगुल्फौ
 कुर्मोन्नतौ च चरन्तौ मनुजेश्वरस्य ॥
 भूपकारविच्छिन्नपाखरनखौ वक्रौ शिरासन्ततौ
 सशुक्लौ विरलाङ्गौ च चरन्तौ दारिद्र्यदुःख-
 प्रदौ ।
 मार्गायोक्तकौ कथायसद्वर्गौ वंशस्य विच्छि-
 तदौ
 ब्रह्मणौ परिपक्वद्व्यतितौ प्रीतावगन्धारतौ ॥
 प्रविरलतनुरोमदृक्कण्ठा
 द्विरदकरप्रतिमेवरोरभिश्च ।
 उपचितसमजानवश्च भूपा
 धनरहिता अश्वगजतुल्यजङ्घा ॥
 रोमेकैकं कूपकं पार्थिवानां
 हे हे ज्ञेये पण्डितश्रोत्रियाणाम् ।
 चण्डोर्नि स्वा मानवा इव खभाज
 केशाश्चैव निन्दिता पूजिताश्च ॥
 निर्मांसजानुस्त्रियते प्रवासे
 सौभाग्यमस्तेविकटेदैरिद्रा ।
 स्त्रीनिर्जिताश्चापि भवन्ति निष्के
 राज्यं समावेशं महद्गिराड् ॥
 क्षिप्ते धनवानपत्यरहितः स्थले विहीनो धनै
 र्मेदो वामनते सुतार्थरहितो वक्रोऽथवा पुन-
 वान् ।
 दारिद्र्यं विनते लघोऽल्पतनयो क्षिप्ते शिरास-
 न्तते ।
 शूराग्रयण्युते सुखी नृदुःकरोत्पन्नः प्रमेहा
 दिभिः ॥

पुरुष

कोशनिगटेभूपा दीर्घभयैश्च वितपरिहीना ।
 ऋजुवत्तुप्रियसो जनुशिरालशिखाश्च धनवन्त ॥
 जलन्त्युरेकद्वयो विधमे स्त्रीचक्षुष्य समे
 चित्तिप ।
 ह्रस्वाशुचोद्वेगे प्रलम्बवयस्य श्रुतमायु ॥
 रत्नेराज्यामणिमनिद्रया पाखुरेक्षमलिनैश्च ।
 सुखिन सशब्दमन्त्रा नि खा नि शब्दधाराश्च ॥
 द्विचिन्तुर्धाराभि प्रदक्षिणावर्तवन्तिमन्त्राभि ।
 पृथ्वीपतयो ज्ञेया विकीर्णमन्त्राश्च धनहीना ॥
 एकेव मन्त्रधारा वलिता रूपप्रधानसुतदात्री ।
 स्त्रिधोन्नतसममनयो धनवन्तिरत्नमोक्षार ॥
 मणिभिश्च मध्यनिम्ने कन्यापितरो भवन्ति
 नि खाश्च ।
 बहुपशुभाजो मधोन्नतैश्च नासुलबन्धेधनिन ॥
 परिशुक्लवस्त्रिप्रैर्वैधनरक्षिता दुर्भगाश्च
 विज्ञेया ।
 कुसुमसमगन्धशुक्रा विज्ञातया महीपाणा ॥
 मधुगन्धे बहुविता मत्स्यसगन्धे बह्वन्धपद्यानि ।
 तनुशुक्र स्त्रीजनको मंससगन्धो महाभोगी ॥
 मद्दिगन्धे यन्वा क्षारसगन्धे च रेतसि दरिद्र ।
 शीघ्र मैथुनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथाख्यायु ॥
 नि खोऽतिस्थलस्त्रिक समासलस्त्रिक सुखा-
 न्तिभो भवति ।
 यात्रान्तोऽध्यक्षिगन्धस्त्रिकस्त्रिकराधिपति ॥
 विह्वलदिर्भुजेन कपिकरभकटिबने परि
 व्यक्त ।
 समनतरा भोगयुता षट्पिठरविभोदरा
 नि खा ॥
 अविकलपात्रा घनिनो निर्वैर्ब्रह्म भोगस-
 न्यक्ता ।
 समकुचा भोगाद्या विन्नाभिर्भोगपरिहीना ॥
 उन्नतकुचा चित्तिपा कुटिला स्तुमानवा
 विषमकुचा ।
 सर्पोदरा दरिद्रा भवन्ति वक्राशिनश्चैव ॥
 परिमण्डलोन्नताभिर्विस्त्रीर्णाभिश्च नाभिभि
 सुखिन ।
 खल्पा लवङ्गनिष्ठा नाभि क्षेप्रावह्रा भवति ॥
 वलिमध्यगता विषमा श्रृङ्गानाश्च करोति
 ने खश्च ।
 श्राव्य वामावता करोति मेधा प्रदक्षिण्यत ॥
 पार्श्ववता चिरायस्तुपरिदृष्टाक्षेत्र भवा
 दामध ।
 श्रुतपत्रकर्णिकामा नाभिर्मण्डलेन च कुरते ॥
 श्रृङ्गान्त स्त्रीभोगिनमाचार्ये बहुसुत यथा
 सङ्गम् ।
 एकद्विचिन्तुर्भिवैलिभिर्विद्यामृप लवणिम् ॥
 विवसवलयो मनुष्या भवन्त्यगन्वाभिगामिन
 पापा ।
 ऋजुवलय सुखभाज परदारवैविध्यश्चैव ॥
 मांसलम्बुभि प्राप्ते प्रदक्षिणावर्तरोमभि-
 भूपा ।
 विपरीतैर्निर्भया सुखपरिहीना परप्रेक्षा ॥

१८३

पुरुष

सुभगा भवन्त्यनुद्वेगचक्षुका निर्धना विधमदीर्घे ।
 पीनोपचितनिमगे चित्तिपतयश्चक्षुके सुखिन ॥
 हृदय ससुन्नत पृथ न वपन मांसल च द्रुप
 तीनाम् ।
 अधमाना विपरीत खररोमचित्ति शिरालश्च ॥
 समवक्षसोऽर्थवन्त पीने शूरास्त्रकिष्कना-
 स्तनुभि ।
 विधम वक्षो येषां ते नि खा श्रृङ्गनिधनाश्च ॥
 विधमैविधमो जनुभिरर्थविहीनोऽस्त्रिचन्वि-
 परिण्वे ।
 उन्नतजनुर्भागी निम्नेर्नि खोऽर्थवान् पीने ।
 चिपिटयोर्वी नि ख शुक्ला वशिष्टा च यस्य
 वा श्रीवा ।
 मक्षिवयोव शूर श्राष्टान्तो दृढसमयीव ॥
 कम्बुयीवो राजा प्रलम्बकण्ठ प्रमत्तयो भवति ।
 पृष्ठमभयमरोमश्रमर्थवतामश्रुमदमतोऽन्यत ॥
 अखेदगपीनोन्नतसुगन्धिसमरोमसकुला
 कक्षा ।
 विज्ञातया घनिनामतोऽन्यथाचैर्विहीनानाम् ॥
 निर्मासौ रोमचित्तौ भयावह्यौ च निधन
 स्यान्तौ ।
 विपुलादयुष्मिन् सृष्टिर्लोकोऽन्यथयवताम् ॥
 करिकरवटशौ वृत्तावाचान्वलम्बिनौ समौ
 पीनौ ।
 बाहू पृथिवीशानामधमाना रोमशौ ह्रस्वौ ॥
 ह्रस्वाङ्गुलयो दीर्घाश्चिरायुषामवलितान्
 सुभगानाम् ।
 मेधाविनाश्च रुद्धाश्चिपिटा परकर्मनिरता-
 नाम् ॥
 स्तूकामिधनरक्षिता बहिर्गताभिश्च श्रृङ्ग
 निर्याया ।
 कपिसङ्गकरा घनिनो चाधोपमपाणय
 पापा ॥
 मखिवन्तैर्निगुटेऽद्वैष्टैश्च सृष्टिचलन्निभूपा ।
 ह्रीर्नेर्हस्तच्छेदे ज्ञेये सशब्देश्च निर्भया ॥
 पिष्टवित्तो विहीना भवन्ति निम्नेन करतलेन
 नरा ।
 सट्टलनिम्नेधनिन प्रोत्तानकराश्च दातार ॥
 विधमैविधमा नि खाश्च करतलेरीश्वरास्तु
 काष्ठाभि ।
 यौतेरगन्धवनिताभिगामिनो निर्धना रुद्धे ॥
 तुपसङ्गश्रृङ्गा क्रीवाश्चिपिटे स्फुटितैश्च
 वित्तसन्ध्या ।
 कुलखविवर्णे परतर्कुकाश्च तान्त्रेभ भूपतय ॥
 अङ्गुष्ठयवेराज्या सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमङ्गुष्ठे यव ।
 दीर्घाङ्गुलिपर्वाश्च सुभगा दीर्घाङ्गुलश्चैव ॥
 स्त्रिगवा निष्ठा रेखा घनिना तङ्गुलयेन
 नि खानाम् ।
 विरलाङ्गुलनो नि खा घनसन्धयिनो घना-
 कुलय ॥
 तिष्ठो रेखा मखिवन्तोऽप्यिता करतलोपमा
 द्रुपते ।

पुरुष

श्रीनशुभाङ्कितपाणिनिय सज्जप्रदो भवति
 त्र्यङ्गकारा घनन विदाभाजान्ते मोनपुच्छ-
 निभा ।
 श्रृङ्गातपत्रशिविकाजगत्पशुपता द्रुपते ॥
 कलशम्बुजपताराङ्गुलीपमाभिन् त निध
 दाता ।
 दामनिभाभिश्चाद्या खलिकरूपामिरेऽन्यथ
 चक्राक्षिपरशुतोमरशक्तिधनु कुन्तसाधना
 रेखा ।
 कुर्वन्ति चक्षुषा यध्वान्मुलखलाकारा ॥
 मकरध्वजकोष्ठाभारसन्निभाभिर्महाधनोपेता ।
 वेदीनिमेन चैवादिष्टोचिन्तो ब्रह्मतीर्थेन ॥
 वापीदेवकुलादौर्धम कुर्वन्ति च त्रिकोणाभि ।
 अङ्गुष्ठमङ्गुष्टा पुष्ता स्युर्दारिका चक्ष्मा ॥
 रेखा प्रदेहिनीगा शतायुषा कल्पनीय-
 म्नाभि ।
 द्विग्वभिर्भूमपतन बहुरेखारेखिनो नि खा ॥
 व्यतिष्ठशरीर्षेऽप्युक्तेर्निद्रया मांसलोधनोपेता ।
 विष्णोपमैरवक्षेरधरेभपास्तुभिरक्षा ॥
 ओष्ठे स्फुटितविखलितविवर्णरूपैश्च घन-
 परित्यक्ता ।
 स्त्रिगवा घनाश्च दशना सुतीक्ष्णदृष्टा समाश्च
 शुभा ॥
 जिह्वा रक्ता दीर्घा श्रृङ्गान्ता सुसमा च भोगिनी
 ज्ञेया ।
 श्वेता कृष्णा परवा निर्भयाणां तथा तासु ॥
 वक्रा सौम्य सट्टतममल दृष्ट्वा समश्च भूपानाम् ।
 विपरीत क्षेप्रास्तु मङ्गलसुख दुर्भगाणाश्च ॥
 स्त्रीसुखमनपद्यानां श्राव्यवतां मङ्गल पणि-
 ज्ञेयम् ।
 दीर्घ निर्भयाणां भीरुसुखा पापकर्माश्च ॥
 चतुरश्र घूर्तानां निम्न वक्रश्च तनयरक्षिता
 नाम् ।
 क्षपणानामतिवृद्ध सन्धूयै भोगिनां कान्तम् ॥
 अस्फुटिताश्च स्त्रिगवा श्रृङ्ग सुभ श्चक्षु च स्रज
 तक्षेव ।
 रत्ने परवैश्वीरा श्रृङ्गभिरक्षेष्च विज्ञेया ॥
 निर्माधे कर्णे पापमध्यवक्षर्पटे सुनहुभोगा ।
 क्षपणाश्च वृक्षकर्णा श्रृङ्गयवणाश्च भूपतय ॥
 रोमशकर्णा दीर्घाङ्गुलस्तु धनभागिनो विपुल-
 कर्णा ।
 क्रूरा शिरावन्नेर्वालिमेर्मांसले सुखिन ॥
 भोगी लनिन्धगच्छो मन्त्री सन्धूयैर्मांसगच्छो य ।
 सुखभाज श्रृङ्गसमनाचक्षिरशीवो मुष्कनासश्च ॥
 द्विग्वारुरूपयागन्धगामिनो दीर्घा तु सौमा-
 न्यम् ।
 आङ्गुष्ठितया चौर स्त्रीरुद्ध स्त्राचिपिट-
 नाश्च ॥
 घनिनोऽप्यवक्रावा दक्षिणवक्रा प्रमत्तया
 क्रूरा ।
 ऋज्वी खलपिष्टा सुपुटा नावा सभास्या-
 नाम् ॥

विना च्छा कृतं विप्रिरी - विमान
 ॥१६॥
 नोवायवा इत्येव विप्रिरी मन्त्रयेव ॥
 प्रज्ञद्वयमिधिनो रत्नान्तावलोचना श्रियो-
 भाज ॥
 मन्त्रिपु नमो हार्वा मानारविगोवना पापा ॥
 हृदिवाचा मखललोचनाश्च निष्पेय गोचने-
 श्वीरा ॥
 क्रूरा केकरनेत्रा गजसदृशदृशश्च भूपत्य ॥
 रोश्चर्य गम्भीरेर्गोकोनपलकान्तिभिश्च विद्वांस ॥
 अतिशयानारकायामच्छासुत्पाटन भवति ॥
 मन्त्रिषु खूणदृशा श्यावाचायाश्च भवति
 सौभाग्यम् ॥
 दीना इति खानां स्निग्धा विपुलाधभोगव
 ताम् ॥
 अभ्युन्नताभिरक्षायुषो विशालोन्नताभिरनि-
 सुखिन ॥
 इवमभुवो हरिदा बालेन्दुनतभव सदा ॥
 दीर्घासक्तभिर्धनिन खण्डाभिरथपरिणीना ॥
 मध्यविगतभुवो ये ते सक्ता स्त्रीव्यगन्धरा ॥
 उन्नतविपुले शस्त्रैधन्या निजे सुतायसन्धक्ता ॥
 विषमखलाटा विघना धनवन्तोर्ध्वैरुसदृशेन ॥
 युक्तिविशालैराचायता शिरासन्तरेधर्म-
 रता ॥
 उन्नतशिराभिराद्या खलिकवत्स्थिताभिश्च ॥
 निम्नखलाटा धधवन्भागिन क्रूरकर्मनिर-
 ताश्च ॥
 अभ्युन्नतैश्च भूपा कृपया स्यु सकृदजलाटा ॥
 रुदितमहीनमनसु स्निग्धश्च सुभावश्च मनुष्या-
 याम् ॥
 रुच्य दीन प्रचुराश्च नैव न शुभप्रद पुंसम् ॥
 हसित शुभदमकस्य सनिमीलितलोचनश्च
 पापस्य ॥
 हृष्टश्च हसितमसक्त सौम्यादस्यासक्तान्ते ॥
 तिस्रो रेखा शनजीविना खलाटायता स्थिता
 यदि सा ॥
 चतस्रभिरवनीश्वर नवतिश्चायु समथाञ्छा ॥
 विष्टिन्नाभिश्चामन्यगामिनो नवतिग्यरेखेण ॥
 केशातोपमगामि रेखाभिरश्रीतिवधायु ॥
 मखभिराशु चान्तरेकामावस्थिताभिरप्यश्रुति ॥
 नदुरेखेय शताध चत्वारिंशश्च वक्राभि ॥
 निशदभजयाभिर्षिष्टातिक्थेव वामवशभि ॥
 क्षुदाभि खण्डायुन्याभिश्चात्तरे कल्पाम् ॥
 परिमण्डलेर्गवाद्याभ्येकाकारे शिरोनिरप
 नीश्वर ॥
 चिपिटे भिन्नामङ्गलः करोतिशिरसा शिरा
 म्भु ॥
 चतस्रधा ध्यानवृत्तिमिरुक्त पापप्रद नैवेद्यता ॥
 निम्नस्य शिरो उद्वता उद्वन्निम्नमार्धे भवति ॥
 उक्तेभवा स्निग्धे मगराकुचिरोरामताम् ॥
 नृभिन शानवहुभि कश्ये सुखभाग वरश्चो
 वा ॥

धनुम्वलविषमकपिला स्थूलस्फुटिताग्रपुष्प-
 कृष्णाश्च ॥
 अतिकुटिलाश्चातिवनाश्च मध्येना विचहीना-
 नाम् ॥
 यद्यन्नात्र रुच्य मांसविहीन शिरावनदृश ॥
 तत्तद्विष्ट प्रोक्त विपरीतमत शुभ सर्वम् ॥
 चिपु विपुलो गम्भीरस्निग्धेव यद्वन्नतस्तुष्टश्च ॥
 मन्त्रु रक्तो राजा पञ्चसु दीधश्च रुच्यम् ॥
 नाभि खर सत्त्वमिति प्रदिष्ट
 गम्भीरमेतन्नितय नरायाम् ॥
 उरो खलाट वदनश्च पुषा
 विस्तीर्णमेतन्नितय प्रशस्तम् ॥
 वयोऽथ कक्षा नखनासिकाश्च
 क्काटिका चेति वदुन्नतानि ॥
 हृत्खानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठ
 यौवा च जङ्घे च जितप्रदानि ॥
 नेत्रान्तापादकरतास्त्वधरोऽजिह्वा
 रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि ॥
 रुच्यानि पञ्च दृशनाङ्गुलिपूर्वकेशा
 साक त्वचा कररुक्षाश्च न दु खितानाम् ॥
 हृदुलोचनवाहुनासिका
 स्तनयोरन्तरमन्त्र पञ्चमम् ॥
 इति दीर्घमिदं तु पञ्चक
 न भवत्येव वृणामभूतताम् ॥
 इति क्षेत्रम् ॥
 छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती
 कक्षा मनुष्यपशुपक्षिषु लक्ष्यते ॥
 तेजोगुणान् वक्षिरेपि प्रविकाशयन्ती
 दीपप्रभा स्फटिकरत्नचटस्थितेव ॥
 स्निग्धजिह्वलङ्गुखरोमिकेश-
 छाया सुगन्धा च महीसमुत्था ॥
 तुष्टार्थलाभाभ्युदयान् करोति
 धर्मस्य चाह्वयहृदि प्रवृत्तिम् ॥
 स्निग्धा सितारुद्धरिता नयनाभिरामा
 सौभाग्यमार्देवसुखाभ्युदयान् करोति ॥
 सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या
 छाया फल तदुभयौ शुभमार्दधाति ॥
 चक्षाष्टव्या पञ्चद्विमादिवर्णा
 युक्ता तेजोविक्रमे सप्रतापे ॥
 आग्नेयीति प्राणिनां स्वात्मवाय
 श्चिप्र सिद्धि वाञ्छितार्थस्य धत्ते ॥
 मलिनपञ्चकृष्णा पापमन्वानिलोत्था
 जनयति वधवन्ध्याधनघार्थनाशान् ॥
 स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तास्तुष्टा
 निधिरिव गमनोत्था श्रेयसां स्फुरवर्णा ॥
 छाया क्रमेण कुजलाग्न्यानिताम्बरोत्था
 केचिद्वदन्ति दृष्ट ताश्च यथाहपूज्या ॥
 रुच्यजननामपुष्टकृतयमोदुपानां
 तुष्टास्तु लक्ष्यफलैरिति तत्तमास ॥
 इति नृजा ॥
 करिद्वयदीधनेरीरुद्धसिद्धाब्दनि खना
 भूपा ॥

गर्दभजनरुच्यखराश्च धनसांख्यसन्धक्ता ॥
 इति खर ॥
 सप्त भवन्ति च सारा मेदोमञ्जलवगस्थि-
 युक्ताश्च ॥
 रुधिर भास चेति प्राणभृतां तत्तमासफलम् ॥
 तास्वीरुदन्तपाणीजिह्वानेचान्तपायुकरचरणे
 रक्तेस्तु रक्तसारा बहुसुखवनितायपुत्रयुता ॥
 स्निग्धत्वक्का धनिनो रुदुभि सुभगा विच
 चयास्तुभि ॥
 मञ्जामेद सारा सुशरीरा पुत्रवित्तयुक्ता ॥
 स्थूलास्थिरस्थिसारी बलवान् विद्यान्तग सुख-
 पञ्च ॥
 बहुगुरुयुक्ता सुभगा विद्वांसो रुद्रवन्तश्च ॥
 उपचितदेहो विद्वान् धनी सुखपञ्च मांस-
 सारी य ॥
 इति सार ॥
 सदात इति च सुष्ठिदसन्विता सुखसुखी ज्ञेया ॥
 इति सवृत्ति ॥
 स्नेह पञ्चसु लक्ष्यो वागजिह्वादन्तनेत्रनखस्य ॥
 सुतयनसौभाग्ययुता स्निग्धैस्तेनिधना रुच्यै ॥
 इति स्नेह ॥
 द्युतिमान्वर्ण स्निग्ध क्षितिप्रानां मध्यम सुताय-
 वताम् ॥
 रुच्यो धनहीनानां शुद्ध शुभदो न सङ्कीर्ण ॥
 इति वर्ण ॥
 साध्यमनूक वक्राङ्गोदृशशास्त्रलविहगुरुसुख ॥
 अग्रतिष्ठतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च ॥
 वानरमहिषवराहाजतुल्यवदगा सुतायसुख-
 भाज ॥
 गर्दभकरभप्रतिमेर्मुखे शरीरेषु नि खसुखा ॥
 इत्यनन्तम् ॥
 अष्टशत यस्त्विति परिमार्ण्य चतुरश्रीरिति
 पुंसद ॥
 उत्तमसमहीनानामङ्गलसङ्ग्राह्यमनेन ॥
 इत्युक्तम् ॥
 भाराधतलु सुखभाक तुलितोऽतो दु खभाग
 भगवत् ॥
 भारोऽतीवाद्यानामध्यय सर्वधरयोश्च ॥
 विश्रुतिवर्षा नारी पुरुष खलु पञ्चविश्रुतिभि
 रव्ये ॥
 अर्द्धेति मानोमान औचित्यभागे चतुर्थे वा ॥
 इति मानम् ॥
 भूजलशिख्यजिह्वावर
 सुरनररश्च पिशाचकतिरश्चाम् ॥
 सत्त्वेन भवति पुरुषो
 लक्ष्यमेतद्वल्लेखम् ॥
 महीखभाव शुभपुण्यगन्ध
 सम्भोगवान् सुखसन स्थिरश्च ॥
 तीयखभावो बहुतीथप्रायी
 प्रियाभिजायी रसभोजनश्च ॥
 अक्षिप्रकृत्वा सप्रलोभितोऽप्य-
 चक्षु चक्षुषु बहुभोजनश्च ॥

पुरुष

वायो स्वभावेन चतुःशतं
त्रिंश च कोपस्य तस्य प्रवर्ति ।
खप्रजानिगुणो विवृतास्य
भृन्मृतं कुशलं सुविराज ।
तदागुतो पुरुषो नृदुकाप
स्नेहरतश्च भवेत्पुरुषस्य ॥
मर्त्यसत्त्वस्युतो गीतभूषणप्रिय ।
सविभागश्रीलवाग्निमेव मानव ॥
तोऽक्षप्रकोपं खलचेदितश्च
पापस्य सत्त्वेन निशाचराणाम् ।
पिशाचसत्त्वश्चपलो मलाक्तो
बहुप्रलापी च ससुखयाङ्ग ॥
भीरुः क्षुधाशुर्वैकुण्ठक च यः स्यात्
ज्ञेयः स सत्त्वेन नरस्तिरसाम् ।
एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा
यज्ञक्षयज्ञा प्रवदन्ति सत्त्वम् ॥

इति प्रकृतिः ॥

श्राद्धलक्षसमद्विपगोपतानां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनाश्च भूपा ।
येवाश्च श्रद्धरहितं क्षितिमिच्छन् यात
वैष्णवीश्वरा इतपरिजुतगा दरिद्रा ॥

इति गतिः ॥

आन्तस्थं यानमश्वश्च वृत्तचित्तस्य
पानं हृषापरिगतस्य भवेत्पुरुषा ।
एतानि वस्य पुरुषस्य भवन्ति काले
धन्यं वदन्ति खलु तं नरलक्ष्यज्ञा ॥
पुरुषलक्ष्यमुक्तमिदं मया
सुनिमताश्चवर्णोक्तं समासतः ।
इदमर्थोक्तं नरो वृषसम्मतो
भवति सर्वजनस्य च वक्ष्ये ॥

इति श्रीवराहमिहिरकृतौ बृहत्संहितायां पुरुष
लक्ष्यं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ४॥

लक्ष्यभक्तपुरुषस्य गोविन्दपदाश्रयत्वं यथा,—
“लक्ष्यो वा पुरुषो वापि ज्ञाततत्तयो नपुंसकः ।
भक्तत्वे गणनीयश्चोविन्दपदमाश्रयेत् ॥”

इति पाश्चात्तरलक्ष्ये ६६ अध्यायः ॥

पुरुषार्थां मध्ये गुरवो यथा,—

“गुरुणांमपि सर्वेषां पूज्या पञ्च विशेषतः ।
तिसामाद्यास्तस्य श्रेष्ठास्तथा माता सुपूजिता ॥
यो भावयात् आरुते येन विद्वोमदिश्यते ।
श्रेष्ठभावा च भर्ता च पश्चेत्ते गुरवः स्मृता ॥”

इति कौर्मि उपविभागे ११ अध्यायः ॥

आत्मा । इत्यमरः । ३।१।२१८॥ (यथा
भागवते । ७।१४।३७।

‘पुराण्यनेन हृदयानि वृत्तिर्यस्यविदेवता ।
शेते जीवेन रूपेण पुरुषं पुरुषो ह्यसौ ॥’

यथा च शङ्करविजये १३ अध्याये ।

“पुरुषज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।
शकारस्य वकारोऽयं व्यक्त्येन प्रपुण्यते ॥”

साङ्ख्यतत्त्वम् । पुस्तकमाद्यम् । इति मेदिनी ।
धृ ४१ ॥ (तत्पुण्यायो यथा वैदिकरत्नमालायाम् ॥

“जन्मीकं पुरुषस्तु पुस्तकौ रत्नकेशरः ॥”

पुरुष

विष्णु । इति श्रद्धरत्नावली ॥ (स हि पुराण-
पुरुषः गवः । यथा, हरिवंशे । १२८।२ ।

“एवं पुराणं पुरुषो विष्णुवेदं पठते ।

अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य गुणैश्च परस्त्वयः ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । १४।८।१४ ।

“याम्यायास्तत्त्वपायं सत्त्वोऽपि शृणुते च ।

क्षेम्याय हरिकेशाय स्वायवे पुरुषाय च ।”

जीवः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायां पूव्य
भागे । ४।१६ ।

“प्रकृतिं चरमित्युक्तं पुरुषोऽक्षर उच्यते ।

ताविमौ प्रेरयन्त्यश्च परं परमेश्वरः ॥”

दुर्गा । यथा,—

“महानिति च योगेषु प्रधानश्चैव उच्यते ।

त्रिगुणा व्यतिरिक्ता सा पुरुषश्चेति चोच्यते ॥”

इति द्वावीपुराणे ४५ अध्याये ॥

तस्य पञ्चविंशतितत्त्वात्मकत्वं जलत्वं यथा,—

“एभिः सम्पादितं मुक्तं पुरुषं पञ्चविंशकं ।

इत्यरेच्छावशं सोऽपि जडात्मा कथ्यते वृषे ॥”

इति मातृसत्त्वकथनावसारे ७ अध्याये ॥

(अश्वस्थानकमेदः । यथा, माघे । ५।५६ ।

श्लोकटीकायां मङ्गिनाथधृतवचनम् ।

“पश्चिमेनायपादेन भुवि स्थित्वायपादयोः ।

जङ्घप्रेरणया स्थानमश्चानां पुरुषः स्मृतः ॥”

मेघमिथुनसिंहतुलाघटकुम्भराशयः । यथा,—

“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च

ओजोऽथ युग्मं विषमं समञ्चः ।

चरश्चिरद्व्यात्मकनामधेया

मेधादयोऽसौ क्रमश्च प्रदिष्टः ॥”

पुरुषग्रन्था यथा,—

“भौमाकलीवा पुरुषा क्लीवौ श्रीमजभाष्यौ ।

स्त्राख्यौ भागवतश्चौ द्वौ तत्पतित्वात्तपोच्यते ॥”

पुरुषनक्षत्राणि यथा,—

“हस्तो मूलश्रवणपुनर्वसुमृगशिरस्तथा पुष्यः ।

गभाश्रवादिकार्येण पुस्तमाय गण्यः शुभः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तद्वैदिकपञ्चायः । मनुष्या १ नरः २ धनः ३

जन्तवः ४ विशः ५ चित्तयः ६ लक्ष्यः ७ पञ्च-

अयः ८ नक्षत्रः ९ हरयः १० मर्त्या ११ मत्तः

१२ मत्ता १३ ज्ञाता १४ तुल्यशरा १५ इन्द्रव-

१६ आयव १७ यदव १८ अयव १९ पूरव

२० जगत २१ तस्युष २२ प्रज्जना २३

विवस्वन्त २४ एतना २५ । इति वैदिकपञ्चायः

२ अध्यायः ॥

पुरुषकः क्ली,पु, (पुरुष एवेति । पुरुष+कार्थे कलः ।)

घोटकानाम्बुस्थितिः । इति त्रिकाश्रये

श्रीखपाय्यो इति हिन्दीभाषाः । (यथा, माघे ।

५।५६ ।

“श्रीवृक्षकौ पुरुषकोममितायकाय ॥”

“पुरुषकोऽश्चानां स्थानकमेदः । यदुक्तम्,—

पश्चिमेनायपादेन भुवि स्थित्वायपादयोः ।

जङ्घप्रेरणया स्थानमश्चानां पुरुषः स्मृतः ॥

पुरुष एव पुरुषकस्तेन पुरुषकेयं स्थानके

पुरुष

“वाराणसी-प्रादेशीयकायः पूज्यकायो जल-
सः ॥ ॥” इति प्रादेशीयकायः मत्तिनाथः ।)

पुरुषः प (पुरुषस्य कारः करणम् ।) पुरु-
वरः गतः । परमः । चेष्टा । यथा,—

मपुरुषायः ।

हे ! परमं रे च वि ! वायस्य उपगच्छः ।

अपः सप्रश्नेः । हेतुमहत्त्वमिदं ॥

उवाच ।

अमेव नाम देवास्तं विद्वद्देहान्तराणि ॥

तस्मात् पौरुषमेव च त्रेहमाहर्षमनीविधं ॥

प्रतिपान्तथा एव पौरुषेण विद्वन्वते ।

महाकाशारयुक्तानां तत्त्वमुत्थानश्रीणिनाम ॥

देवः पूज्यत कर्म चात्मिकं मनुजोत्तमम् ।

पौरुषेण विना तेषां कैवाचिदुद्धृतं फलम् ॥

अस्मिन् प्राप्यते लोके राजसत्त्व तथा फलम् ।

लक्ष्मणं कर्मणा विद्वि ब्राम्हणस्य तथा फलम् ॥

पौरुषेणाप्य राजा । मर्गतय फलं नरे ।

देवमेव विजानि नरा पौरुषवर्जिताः ।

तस्माच्चक्रान्तरावृत्तं नैव न पश्यन् भवन् ।

पौरुष देवदम्पत्या काले फलति पाथिपः ॥

देवः पुरुषकारश्च कानश्च महजोत्तमः ॥

अयमेतन्मनुष्यस्य, पाथिपतः स्यात् फलावहम् ॥

क्षयिष्विषमायोमादृश्यन्ते फलसिद्धयः ।

तान् काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥

तस्मान्न सत्त्वेन ज्ञेयं सधर्मं पौरुषं वृषिम् ।

एवमेव प्राप्नुवन्तोऽहं पञ्चाकपञ्च धनम् ॥

जानसा प्राप्नुवन्त्यथान्न च देवपरायणः ।

तस्मान्न सर्वप्रयत्नेन पौरुषेण यज्ञमाचरेत् ॥

व्याजालसान् देवपरान् मनुष्या-

हत्यानृक्तान् पुरुषान् हन्तव्यः ।

आन्तव्यं यज्ञादुच्यते वृषेण ।

तस्मात् सदोत्थानवता हि भाष्यम् ॥”

इति मातृसत्त्वपुरुषकारको नाम १६ अध्यायः ॥

(यथा च नीतिशास्त्रे ।

‘यथा श्लोकः चनेन च रथस्य गतिर्भवति ।

तथा पुरुषकारेण विना देवः न सिध्यति ॥”)

पुरुषः ३२, प, (पुरुषेण कुञ्जरः श्रेष्ठ इति । पुरुष

कुञ्जर इवेत्यपमिनसमावो वा ।) पुरुषश्रेष्ठः ।

यथा, अमरे । ६।६।५६ ।

“स्वरत्तरपटे चान्नपुत्रमभकुञ्जरा ।

स दृष्टादू लवणादा न स श्रेष्ठः पुरुषः ॥”

(यथा, रामायणे । २।१।५ ।

‘हृन्मनाऽपि ममादिने । अस्मात् सव केकाधिः ।

‘तस्य भयि । ने हानं वत् पुरुषकुञ्जरे ॥”)

पुरुषः, — (विनायासप्रयत्नपूर्वकं पुरुषशब्दात्

“देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्तगोभ्यो द्वितीयावम्भो

वृत्तम् ।’ २।४।५६ । इति च ।) पुरुषम् ।

पुरुषौ पुरुषान् । पुरुषे । पुरुषयोः । पुरुषेण ।

देवादेर्होमोऽस्त्वानिस्तिसृज्य आचम्यत्यनिय-

मम् । देवादिस्तु देवमनुष्यपुरुषपुरुषमन्त्रं

इत्यादि । इति सुगन्धोघटीकायां दुर्गादाच ।

(यथा, ऋग्वेदे । ३।३३।८ ।

पुरुषा

“उक्तयेषु कारो प्रति नो ब्रुवन्
भा नो नि क पुरः ॥ १८६ ॥”
“पुरःपुत्रा पुरुषेषु ।” इति तद्भाष्ये सायन ॥
पुरषा कौ पुरःपुत्र भाव । पु वनातरसा-
जः ॥ पुरुषशब्दात् नावार्ये लप्रत्यय ।
॥ महाभारते ॥ ५ । १८६ । १३ ।
“ह्यस्मिन् रथे निप पुरुषत्वञ्च गच्छामि ॥”
पञ्च ॥
पुरषः, जि पुरुषपरिमाणं पुरुषशब्दात्
परिमाणाद्य द्वाष्टप्रत्यय । इति आ-
करणात् ॥
पुरषदन्तिका, स्त्री, (पुरुषस्य दन्त इव आन्ति-
यस्या । कप । कापि अत इत्वम्) मेदा ।
इति राजनिघण्टु ॥ (मेदाशब्देऽस्या त्वपरण
ज्ञातव्यम् ॥)
पुरषद्वयस जि, पुरुषपरिमाण । पुरुषशब्दात्
परिमाणाद्यै ह्यसट्प्रत्ययनिघण्टु । इति आ-
करणात् ॥
पुरषदेवी, [न] जि पुरुषदेवश्रील । पुरुष-
शब्दोपपदाद्विधातोऽस्मिन्प्रत्ययनिघण्टु । इति
आकरणात् ॥
पुरषनाम, पु, (पुरुषो नाम इव ।) पुरुषश्रेष्ठ ।
इत्यमर ॥ ३ । १ । ५६ ॥
पुरषपुङ्गव, पु, (पुरुष पुङ्गव इव ।) पुरुषश्रेष्ठ ।
इत्यमर ॥ ३ । १ । ५६ ॥
पुरषपुङ्गरीक, पु, (पुरुषेषु पुङ्गरीक श्रेष्ठ
इत्यर्थः । यद्वा, पुरुष पुङ्गरीको आप इवेत्युप-
मितवत्सा ।) पुरुषयात्र । नरश्रेष्ठ । इत्य-
मर ॥ ३ । १ । ५६ ॥ जिनराजविशेष । इति
हेमचन्द्र ॥ ३ । २६ ॥
पुरषमात्र जि पुरुषपरिमाण । पुरुषशब्दात्
परिमाणाद्यै मात्रप्रत्यय । इति आकरणात् ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् ॥ ५ । २ । ५ । १ ।
“पुरषमात्रेण पि मीमिते यज्ञेन वै पुरुष
संमित ॥”)
पुरषधम, पु, (पुरुष धम इव ।) पुरुषश्रेष्ठ ।
इत्यमर ॥ ३ । १ । ५६ ॥
पुरषयात्र, पु, (पुरुषो यात्र इव ।) पुरुषश्रेष्ठ ।
इत्यमर ॥ ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । १६ । ४३ ।
“एवन्ति पुरुषयात्रा पाण्डवा युद्धान्दिन ॥”)
पुरषश्राद्ध, पु, (पुरुष श्राद्ध इव ।) पुरुष
श्रेष्ठ । इत्यमर ॥ ३ । १ । ५६ ॥ (यथा महा
भारते । ३ । ६१ । ६ ॥
“तव च भातर वीरमपश्य सख्यवाचिनम् ।
श्रुत्वाद्वाचनगत तव मे वसुधायो महान् ।
आसीत् पुरुषश्राद्धः । हृष्टा पाथ तथागतम् ॥”)
पुरषसिंह पु, (पुरुष सिंह इव पुरुषेषु सिंह
श्रेष्ठो वा) पुरुषश्रेष्ठ । इत्यमर ॥ ३ । १ । ५६ ॥
जिनराजविशेष । तत्पथ्याय । श्रौति २ । इति
हेमचन्द्र ॥ ३ । २६ ॥
पुरषाद्य, पु (पुरुषाणां जिनपुरुषाणामाद्य
प्रथम ।) आदिनाथनामा जिनविशेष । इति

पुरुहु

धनञ्जय ॥ (पुरुषेषु जीवेषु आद्य प्रथम ।
पुरषाणामाद्य इति वा ।) विष्णु ॥
पुरषाधम, पु, (पुरुषेषु अधमोऽतिनिष्ठः ।)
तिष्ठन्नर । यथा प्रातिपदके ।
“नापे श्रीपुरुषोत्तमे चिजगतामेकाधिपे चैतसा
सेवे स्तस्य पदस्य दास्यति सुरे गारायणे तिष्ठति ।
य कश्चित् पुरुषाधम कतिपयग्रामेशमव्यार्थद
सेवायै ऋग्यामहे नरमहो ऋषा वराका
वयम् ॥”
पुरषार्थ, पु, (पुरुषस्य अर्थः ।) पुरुषस्य प्रयो-
जनम् । स च चतुर्विधः । यथा, अग्निपुराणे ।
“धर्मायकाममोक्षाश्च पुरुषाया उदाहृता ॥”
(यथा, मनु । ७ । १ ।
“एतच्चतुर्विधं विधात पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥”)
गोखामिमते भक्ति पञ्चमपुरुषार्थः ॥ (पुरुष-
कार । यथा, महाभारते । ३ । १७६ । २७ ।
“देव पुरुषकारेण को वञ्चितुमर्हति ।
देवमेव पर मन्ये पुरुषार्थो निरयक ॥”)
पुरषास्थिमाली, [न] पु, (पुरुषाणामस्थीनि
तेषां मालास्थस्येति । पुरुषास्थिमाला +
श्रीच्छादित्वात् इति ।) शिव । इति हेम
चन्द्र ॥ ३ । १११ ॥
पुरषोत्तम, पु, (पुरुषेषु उत्तमः ।) विष्णु । इत्य-
मर ॥ ३ । १११ ॥ (यथा रघु । ३ । ४६ ।
“हरियश्चैक पुरुषोत्तमः स्मृत
महेश्वरश्चात्मक एव नापर ।
तथा विदुर्मो मुनयः श्रुतक्रतु
द्वितीयगामी न हि शब्द एव न ॥”
एतन्निरुक्तिर्यथा महाभारते । ५ । ७ । १ ।
“पुराणात् सद्नाच्चापि ततोऽसौ पुरुषो-
त्तमः ॥”)
जिनराजविशेष । तत्पथ्याय । सोमभू ७ ।
इति हेमचन्द्र ॥ ३ । ३५६ ॥ पुरुषेषु मध्ये
उत्तम । यथा धर्मपुराणे ।
“विशेषसमभावस्य पुरुषस्यानवस्य च ।
अरिमित्रेऽप्युदासीने मनो यस्य सम ब्रजेत ॥
समो धर्मे सम खगः समो हि परम तप ।
यस्त्वेव मानस निव्य स नर पुरुषोत्तमः ॥”
(पुरुषोत्तमो जगन्नाथोऽस्येति । अथ ।
उल्ललखल्लेकदेशः । स तु पीठस्थानानामन्य
तमः । तत्र भगवतो विमलारूपेण विराजते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३ । ६४ ।
“गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥”
अन्यकचृविशेष । स तु प्रयोगरत्नमालायाकार-
णस्य द्विरूपैकाक्षरहारावलोक्योपाया अन्य-
वाच कतिपयग्रामार्थं प्रयेता ॥)
पुरहु जि, (पुरु प्रचुर इति गच्छतीति ।
पुर + हुन गतो + अन्त्येभ्योऽपीति ड ।) प्रचु-
रम् । इत्यमर ॥ ३ । १ । ६३ ॥
पुरहु, जि, (पुरु प्रचुर इति गच्छतीति । हुन
गतौ + बाहुलकात् ड ।) प्रचुरम् । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥ (पुरुहुरित्यपि पाठः ॥)

पुरोग

पुरहुत पु, (पुरु प्रचुर इति गच्छतीति यच्चेष्ट
यस्य । पुरु यथा स्वात्तया ह्रूयते यन्वभिरिति
वा । यद्वा, पुरुषि बहूनि हूतानि नामानि
यस्य ।) इन्द्र । इत्यमर ॥ ३ । ११४४ ॥ (यथा,
महाभारते । २ । २२६ । २५ ।
“पुरहुताद्य जग्नं कुन्धामेव धनञ्जय ॥”
प्रचुरनामविशिष्टे, जि । यथा, भागवते ।
८ । १ । १३ ।
“स विश्वकाय पुरहुत इष्ट
सद्यः स्वयच्छ्रोत्रिरज पुराण ॥”
स्त्री, भगवती । सा तु पुष्करे पीठस्थाने विरा-
जते । यथा देवीभागवते । ७ । ३ । ५६ ।
“विश्वे विश्वेश्वरीं प्राहुः पुरहुताश्च पुष्करे ॥”)
पुरुरवा [सु] पु, (पुरु प्रचुर यथा स्वात्तया
दौतीति । ‘पर्वतस्य पुरनाम यज्ञ यज्ञे पुष्क-
रवा ।’ ३ । ६० । २२ । इति महाभारतोक्तवचनानां
पुरो पर्वते दौतीति वा । पुरु + र + “पुष्क-
रवा ।” उणा ४ । २३१ । इति अविप्रत्य-
या निपातनात् साधु ।) बुधस्य पुत्र । स
तु चन्द्रवश्यादिराज । तत्पथ्याय । बौध २
ऐल ३ उर्वशीरमभ ४ । इति हेमचन्द्र ॥
यथा, अग्निपुराणे ।
“ततो बुधाश्चम प्रायादिडा रूपाश्रिता सती ।
बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्विता ॥
सोमपुत्राद्बुधमात्राजन् । तस्या जज्ञे पुरुरवा ।
जनयित्वा तत सा स पुनः सुदुश्चता गता ॥”
अपि च ।
“इलोदरे च धर्मिष्ठ बुध पुत्रमजीजनत् ।
अन्वमेधश्च सारममकरोदयः स्तूतेनसा ॥
पुरुरवा इति ख्यातः सर्वलोकानमस्कृतः ।
हिमवच्छिखरे रम्ये आराध्य स जगद्गनम् ।
लोकैश्चर्यमगमाद्राजा सप्तर्षीपतिस्तदा ॥
केन्द्रिप्रभृतयो देवास्तस्य भृत्यत्वमागता ।
उर्वशीर्यस्य पत्नीत्वमागतः सद्गुणमोहिता ॥
सप्तर्षीपा वसुमती सशैलवनकानना ।
धर्मस्य पालिता तेन सर्वलोकहितेविद्या ॥
चामरयाद्विष्णोः क्रीतिः सम्यक्त्रैकाङ्गवाहिका ।
विष्णुप्रसादाद्देवेभ्यो ददावकासनन्तदा ॥
धर्मार्थकामान्धर्मेण सममेवाभ्यपाकयत् ।
धर्मार्थकामास्तु त्रुमाजन्तुः कौतुकात् पुरा ॥”
इति मातृ २४ अध्यायः ॥
(अस्य विशेषविवरणञ्च हरिवंशे २६ अध्याये
ब्रह्मम् ॥ ३० ॥) विश्वदेव । इति जटाधरः ॥
पार्वत्यश्वाहदेव । यथा,—
“पुरुरवा भाद्रवाश्च पार्वत्यौ समुदाहृतौ ॥”
इति आहृतस्त्वेष्टव्यसि ॥
पुरोग जि, (पुरोऽप्ये गच्छतीति । पुर + गम +
उ ।) अग्रगामी । इत्यमर ॥ २ । ८ । ७२ ॥
(यथा रघु । ६ । ५५ ।
“आघातरेखे सुभुजो मुखाभ्यां
विभक्तिः यन्वापभूतो पुरोगः ॥”)
प्रधानः । इति हेमचन्द्र ॥ ६ । ७४ ॥

पुरोहि

पुरोगति, पु, (पुरोऽग्रे गतिर्गमनमस्य ।) कुकुर । इति धरणि ॥ अयगे, चि ॥
पुरोगम चि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । गम + अच ।) अयगामी । इत्यमर । २ । ८ । ७२ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १६ । १ ।
“य इष्टा पार्थिवा सर्वे दुर्योधनपुरोगमा । निवर्तन्त्यन्ति सन्नस्ता सिद्धं ह्युद्रमगा यथा ॥” कुकुरे, पु । इति हेमचन्द्रटीका ॥)
पुरोगामी [न] चि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । गम + णिनि ।) अयगामी । ततपथ्याय । पुरोग २ अयसर ३ प्रह ४ अयत सर ५ पुर सर ६ पुरोगम ७ । इत्यमर । २ । ८ । ७२ ॥ नासीर ८ प्रयसर ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
पुरोटि, पु, (पुरोटतीति । अट + इन् ।) पञ्च-भङ्गा । इति त्रिकाण्शेष । रायभाटि इति भाषा ॥ (पुरस्कार । इति हारावली । १६४॥)
पुरोडा, [श] पु, (पुर आदौ दाशते दीयते इति । पुरस + दाश् दाने + क्रिप । निपात-नात ह्यु ड ।) हवि । इति सुगवोष-याकरणम् ॥
पुरोडाश, पु, (पुरोऽग्रे दाशते दीयते इति । दाश + कर्मणि घञ । निपातनात ह्यु ड ।) हविर्भेद । स तु यवचूषाभिर्मितरोटिका-विशेष । (यथा, मनु । ६ । ११ ।
“वासन्तशरदौर्मेधैर्मन्यज्ञे ख्यमाहुते । पुरोडाशाश्चैव विधिवन्निवपेत् पृथक् ॥”) पिष्टकचमसौ । हुतशेष । इति मेदिनी । श्रे, ३८ ॥ सोमरस । इति हेमचन्द्र ॥
पुरोडाश, चि, (पुरोडाशाय हितमिति । पुरो-डाश + यत ।) पुरोडाशीयम् । हविर्योग्यम् । पुरोडाशाय हितम् । यथा, भट्टि । ५ । १२ ।
“आभिधीय दधि क्षीरं पुरोडाशं तथोषधम् । हविर्ह्यङ्गवीनञ्च नाप्युपन्नं राक्षसा ॥”
पुरोद्गवा क्षी, (पुरे उद्गवो यस्या ।) महा-भेदा । इति रत्नमाणा ॥
पुरोधा, [स] पु, (पुरोऽग्रे दधाति मङ्गल-मिति । पुरस + धा + “पुरसि च ।” उणा ४ । २३ । इति अचि । स च जित ।) पुरोहित । इत्यमर । २ । ८ । ५ ॥ (यथा, रघु । ३ । १८ ।
“स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेव पुरोधसा कृते ॥”)
पुरोभागौ, [न] चि, (पुर पूर्वमेव भजते इति । पुरस + भज + णिनि ।) दोषमात्रदर्शौ । इत्यमर । ३ । १ । ४६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८३ ।
“कूपितोऽपि स यत्रेनां न्यवधीम्रागमोहित । तेनेवागात् पुरोभागिवितर्कात्पञ्चपाचताम् ॥”)
पुरोहित, पु, पुरो दृष्टादृष्टपक्षे कर्मसु धीयते आरोप्यते य । (यथा, पुर आदावेव हितं मङ्गलं यस्मात् ।) शान्तादिकर्ता । ततपथ्याय । पुरोधा २ । इत्यमर । २ । ८ । ५ ॥ धर्मकर्मदि-

१६७

पुलक

कारक ३ इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा, चायक्ये ।
“वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायण । आशीर्वादवचोयुक्त एव राजपुरोहित ॥” तस्य वचनीयलक्षणं यथा,—
“काण्यं यङ्गमपुत्रं वानभिन्नमजितेन्द्रियम् । न ह्यस्व व्याधितं वापि वृषं कुप्यात् पुरोहितम् ॥” इति कालिकापुराणम् ॥ * ॥
पुरोहिते वचनीयानि यथा,—
‘पुरोहितो हितो वेदस्तुतिश्च सत्यवाक्यं शुचि । ब्रह्मण्यो विमलाचारः प्रतिकृताप्रदाह्यु ॥’ इति कविकल्पलता ॥
(यथा च ।
“दोषागन्तुजन्तुभ्यो रसमन्त्रविशारदौ । रच्येता वृषति नित्यं यत्नादेव पुरोहिता ॥ ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत । पुरोहितमते तस्मादर्थेन भिन्नगतावान् ॥” इति सुश्रुते खचस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥)
पुल, पूर्त्ता । पूर्णोकरणे । इति कविकल्पलता ॥ (भा पर सक सेट ।) पञ्चमखरी । पू पुरी पुर । पुर्वति पयसा कुम्भं चैटी । इति दुर्गादास ॥
पुल, क उच्छ्रितौ । इति कविकल्पलता ॥ (चुरा पर अक -सेट ।) उच्छ्रितिरक्षीभाव । क, योलयति पर्वत । इति दुर्गादास ॥
पुल, ज महत्त्वे । इति कविकल्पलता ॥ (भा पर अक -सेट ।) ज, योल पुल । योलति । इति दुर्गादास ॥
पुल, श महत्त्वे । इति कविकल्पलता ॥ (तुदा - पर -अक -सेट ।) श, पुलति पुलिनं शरदि महत्त्वं स्यादित्यर्थः । योलिता । इति दुर्गादास ॥
पुल, पु, (योलति उच्छ्रितो भवतीति । पुल + क ।) पुलक । विपुले, चि । इति मेदिनी । ले २३ ॥
पुलक क्षी, (पुलतीति । पुल + क । तत सञ्जायां कन् ।) कङ्कुटम् । तच्च पर्वतोपश्रितिका-विशेष । इति राजनिर्घण्ट ॥
पुलक पु (पुल + स्वार्थे कन् ।) रोमाश्च । तत्पथ्याय । रोमोद्भेद २ त्वकपुण्यम् ३ त्वग-कुर ४ । इति त्रिकाण्शेष ॥ (यथा आभ्या-सप्रशब्दाम् । ३७६ ।
“प्रिमलचूततकेशवचोभरविपुलपुलककुच कलसा । गोवर्द्धनगिरिशुद्धतां सुगवधूनिष्ठतप-हसति ॥”)
शरीरान्तर्बहिर्भवकीट । इति हेमचन्द्र ॥ (तुच्छधान्यम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।
“पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु । मशका इव मर्त्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥”) प्रक्षारविशेष । तस्य परीक्षा यथा,—
“पुण्येषु पर्वतवरेषु च विष्णुगासु श्वानान्तरेषु च तथोत्तरदेशगतात् ।

पुलिन

संस्थापिताश्च नखरा सुजगौ प्रकाश सपूज्य दानवपति प्रथिते प्रदृशे ॥ दाशायवागदवमेककालागदौ शुक्लाङ्गनौद्रम्यालवणा । गन्धर्ववह्निदलीसदृशावभासा एते प्रशस्ता पुलका प्रकृता ॥ शृङ्गालभृङ्गाकविचिन्नभङ्गा शूत्रेरुपेता परमा पावना । मङ्गल्ययुक्ता बहुभक्तिचित्रा वृद्धिप्रदास्ते पुलका भवन्ति ॥ काकश्वरासभङ्गालवृकोयूरूपै-गत्रै समासवहिराद्रसुखैरुपेता ॥ न्यलुप्रदास्तु विदुषा परिवर्जनीया खल्य पलस्य कथितश्च श्रुतानि पञ्च ॥” इति गारुडे ७७ अध्याय ॥
मन्त्रिदोषविशेष । हरितालम् । गजान्नपिष्टम् । गन्धर्वविशेष । इति मेदिनी । के, १२१ ॥
असुराक्षी । गन्धर्व । इति हेमचन्द्र ॥
पुलकी, [न] पु (पुलकोऽस्यस्येति । पुलक + इनि ।) घाराकर्म । इति राजनिर्घण्ट ॥
पुलसि पु (पुल महत्त्वे + क्रिप । पुल महत्त्वं असते गच्छतीति । अस + ति । इत्युल्लङ्घत । ४ । १७६ ।) पुलस्यसुनि । इत्युणादिकोष ॥
पुलस्य, पु सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ स ब्रह्मण्यं कर्णार्था जात । तस्य भार्या हविभू कदमकन्या । तस्य पुत्र अगस्त्य विश्रवाश्च । इति श्रीभागवतम् ॥ यथा हरिवंशे । ७ । ८ ।
“मरीचिरभिर्भगवानङ्गिरा पुलहं क्रतु । पुलस्यश्च वशिष्ठश्च सन्नेते ब्रह्मण्यं सुता ॥”
पुलह, पु, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ स च ब्रह्मण्यो नाभितो जात तस्य भार्या कदमसुनिकन्या गति । तस्य पुत्रा कर्मवैष्टं यवीयान् सञ्जिष्णुश्च । इति श्रीभागवतम् ॥
पुलाक, पु (पोलति उच्छ्रितो भवतीति । पुल + “बलाकादयश्च ।” इति आकप्रत्ययेन निपा-तनात् साधु ।) तुच्छधान्यम् । आगच्छा इति ख्यातम् ॥ (यथा मनु । १० । १२५ ।
“पुलाकाश्चैव धान्यानां जीवाश्चैव परिच्छेदा ॥”) सद्यप । अल्पत्वम् । भक्तविकथकम् । भक्त-शुलिका । इत्यमरभरतौ । चिप्रम् । यथा एलाक-कारौ । इति खामी ॥
पुलाकी, [न] पु, (पुलाकं क्षिप्रता वृद्धौ विषये अस्त्वस्येति । पुलक + इनि ।) वृक्ष । इति हेमचन्द्र । ४ । १८ ॥
पुलायित क्षी, (पुल + क्यच् + क्त ।) अश्वगति । ततपथ्याय । विक्रान्ति २ । इति त्रिकाण्शेष ॥
पुलिन, क्षी, (पोलतीति । पुल महत्त्वे + “तलि पुलिन्याश्च ।” उणा० २ । ५३ । इति इनन् । स च कित् ।) तोयोत्थिततटम् । इत्यमर । १ । १ । ६ ॥ चर इति चडा इति च भाषा ॥

(यथा, रामायणे । २ । ६५ । ६ ।

“कचिन्मणिनि काशोदा कचिन पुलिनप्राखिनीम् ।
कचिन विह्वजनाकौणा पश्य मन्दाकिनीं
नदीम् ॥”)

जलाद्विरोधित तटम् । इति भरत ॥ तत-
श्चतुर्थोदयुक्तद्वीपम् । इति सुभूति ॥ क्रमेणो-
त्थित तटम् । इति खामी ॥ जलमध्यस्थसुस्थित
तटम् । इति पङ्क्तिः ॥ द्वीपम् । इति त्रिकाण्ड
शेष ॥ (यक्षविशेषे, पुं । यथा, महाभारते ।
१ । २२ । १६ ।

“उल्लङ्घयन्नावाश्च निमिषेण च पश्चिरात् ।
प्रवृत्तेन च सप्राप्तं चकार पुलिनेन च ॥”)

पुलिन्द पु (पुल मङ्गल + ‘जुलिपुल्यो लिन्द’)
उवा ४ । ५५ । इति लिन्द ।) चण्डाल
भेद । स च स्त्रीश्चन्द्रवाच्यः । इत्यमरभरतौ ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा —

पुनस्त्व उवाच ।

“एव गतेषु त्रैलोक्ये दानवेषु पुरन्दर ।
जगाम ब्रह्मसदनं सह देवे प्रचीपति ॥
तत्रापश्यत स देवेश ब्रह्माण्य कमलोद्भवम् ।
अद्विभि साहसमावीन पितरं स्वस्य कश्यपम् ॥
ततो ननाम शिरसा शक्रं सुरगण्ये सह ।
ब्रह्माण्य कश्यपश्चैव तंश्च सर्वान्स्त्रोषणान् ॥
प्रोवाचैकं सुरे साहं देवनाथ पितामहम् ।
पितामह । कृतं राज्यं बलिना बलिना मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच शक्रेतद् भुज्यते स्वस्तं फलम् ।
शक्रं पप्रच्छ भो ब्रूहि किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥
कश्यपोऽप्याह देवेश । अणुहत्या कृता त्वया ।
द्विमुद्रात्त्वया गमः कृतो वै बहुधा बलात् ॥
पितरं प्राह देवेभ्यो मातुर्दूषणतो विभो ।।
कर्मेण प्राप्तवान् गर्भो यदशौचा हि साभवत् ॥
ततोऽब्रवीत् कश्यपस्तु मातुर्दोषे सदासत्ताम् ।
गतस्ततो विनिहतो दोषोऽपि कुलिशेन भो ॥
तच्छ्रुत्वा कश्यपवत् प्राह शक्रं पितामहम् ।
विनाशं पाप्मनो ब्रूहि प्रायश्चित्तं विभो । मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच देवेश वशिष्ठ कश्यपस्तथा ।
हितं सर्वस्य जगतः शक्रस्त्वरपि विशेषतः ॥
शङ्खचक्रगदापाणिर्माधव पुरुषोत्तम ॥
तं प्रपद्यस्व शरणं स ते श्रेयो विधास्यति ॥
सहस्राक्षोऽपि वचनं गुरुणां स निश्चयं वै ।
प्रोवाच स्वल्पकालेन कश्चिन् प्राप्यो बहूदयः ॥
तां कस्युर्देवता मर्त्यैः स्वल्पकाले बहूदयः ॥

इत्येवमुक्तं सुरराजिरिषिना
मदीयपुत्रेण च कश्यपेन ।
तथैव मित्रावरुणात्मजेन
वेगात्सहोदृष्टमवाप्य तस्यौ ॥
कालञ्जरस्योत्तरतः सुपुण्य-
स्तथा हिमाद्रेरपि दक्षिणस्थाम् ।
कुशस्थलात् पूर्वतः एव विप्रुतो
वसो पुरातः पश्चिमतोऽवतस्ये ॥
यत्राय चक्रं भगवान् सुरारि-
वास्तवमथस्ततश्चक्रमूर्तिः ।

ख्यातिं जगामाथ गदाधरेति

महावदन्त्यश्च श्रितः कुठारः ॥

यस्मिन् विजेन्द्रा श्रुतिशास्त्रसंयुता

समानतां यान्ति पितामहेन ।

भरतपितृन् यत्र च सप्रपूज्य

भक्त्या त्वन्ये नहि चैतरेव ।

फलमन्नामेधमस्य मानवा

लभन्त्यनन्य भगवत्प्रसादात् ॥

महानदी यत्र सुरार्चिकया

बलिपदप्राङ्निर्मलैश्चमेव ।

चक्रं जगतः प्रापविनष्टमप्य

सन्दर्शनप्राशनमज्यनेन ॥

तत्र शक्रं समभ्येत्य महानद्यास्तेऽद्भुते ।

आराधनाय देवस्य कलाश्रममवस्थितः ॥

प्रातः स्नायी त्वष्टायायै एकभक्तिसंयुतः ।

तपस्तेन सहस्राक्षं स्तुवन् देव गदाधरम् ॥

तस्यैव तस्यतः सत्यं कृतसर्वैर्द्विजस्य च ।

कामक्रोधविहीनस्य सायं सवतसरो गतः ॥

ततो गदाधरः प्रीतो वासव प्राह नारदः ।।

गच्छ प्रीतोऽस्मि भवतो मुक्तपापोऽसि साम्-
तम् ॥

निजं राज्यं देवेश । प्राप्स्यसि त्वचिरादिव ।

यतिश्यामि यथा शक्रः । भावश्रेयो यथा तव ॥

इत्येवमुक्तोऽथ गदाधरेण

विसर्जितः स्नाप्य मग्नोऽवराधाम् ।

स्नातस्य देवस्य ततः पुरस्तात्

सप्रोपुरस्नानमुद्रासंयुक्तः ॥

प्रोवाच तान् भीषणकर्मकारान्

नाम्ना पुलिन्दा मम प्रापसम्भवाः ।

वसञ्जमेवाभ्यन्तरमग्निमुख्यां

हिमाद्रिकालाञ्जरयो पुलिन्दा ॥

इत्येवमुक्ता सुरराट् पुलिन्दान्

विस्तुतपापं सुरविद्वयचैः ।

सपुण्यमानोऽभुजगाम चाश्रम

मातुस्तदा धर्मेनिवासमादयम् ॥’

इति वामने ७३ अध्यायः ॥

पुलोमजा, स्त्री, (पुलोमो देवात् जायते इति ।

जन + ज) प्राची । इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥

(यथा, काशीखण्डे १ अध्याये ।

“निर्यातूहं क्रतुशतं यं कश्चित् कुतरोऽवनौ ।

जितेन्द्रियोऽमरावतां स प्राप्नोति पुलोमजाम् ॥”)

पुलोमजित, पु (पुलोमान् अयतीति । जि +

क्षिप्रं तुगागच्छ ।) इन्द्र । इति केचित् ॥

पुलोमहिट, [व] पु, (पुलोमो देवविशेषस्य

हिटं शत्रुः ।) इन्द्र । इति हेमचन्द्रः । २ । १८ ॥

पुलोमभित, [इ] पु, (पुलोमान् भिनसीति ।

भिद् + क्षिप ।) इन्द्र । इति भूरिप्रयोगः ॥

पुलोमा [नृ] पु, असुरविशेषः । स इन्द्रस्य

अभ्युद । इति पुलोमजाशब्दटीकायां भरतः ॥

(अथ खखिलेन निपातितः । यथा, हरि-

वशे । २० । १३४ ।

“कला सम्मन्त्रं यामि विश्वेच्छेन्नृणां नहि ।

पुलोमान् जघानाजौ जामाता सन् श्रुत
क्रतुः ॥”)

पुलोमारि, पु (पुलोमोऽरि शत्रुः ।) इन्द्र ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष, पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर -

सक सेट ।) पोषति तात पुत्रम् । इति

दुगादासः ॥

पुष, छ य औ पुष्टौ । पोषणे । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (दिवा -पर -सक -अणिट ।) छ,

अपुषत । य पुष्यति । औ पोष्टा । इति

दुगादासः ॥

पुष, क ह्रतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा पर

सक -सेट ।) क, पोषयति । इति दुगादासः ॥

पुष, ग पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा पर

सक० सेट ।) ग, पुष्याति पुपोष । इति

दुगादासः ॥

पुषा, स्त्री (पुष्यातीति । पुष पुष्टौ + क । तत-

ष्टाप ।) लाङ्गलिकोटश्च । इति शब्दचामुकाः ॥

पुषित त्रि, (पुष्यते स्मिति । पुष - क्त । वाहि-

गयौयत्वात् इट ।) पुष्टम् । कृतपोषणपक्षि-

च्छगादि । इत्यमरः । २ । १ । ६७ ॥

पुष्कर, स्त्री (पुष्पातीति । पुष पुष्टौ + “पुष

कित् ॥” उवा ४ । ४ । इति करन् । स च

कित ।) हस्तिमुख्यायम् । (यथा भावे । १ । ३ ।

“आलोपुष्करमुखोऽस्मिन्नेतरेभीच्छ-

सुचाम्भूरभितो वपुरमुवचै ॥”)

वाद्यभाण्डसुखम् । (यथा, रघु । १७ । ११ ।

“नदङ्गि क्षिप्रगम्भीरं तूयैराहृतपुष्करैः ॥” ॥

“पुष पुष्टौ । पुष कित । इति करन्प्रत्ययः ।

पुष्यरत्नान्तर्नीतस्यथ । पोषयति भूतान्मन्त्रकाश-

प्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च । पुष्कं वा २

रातीति पुष्कर इति क्षीरस्वामी । एवैरन्त-

स्यथातः स्वरश्चमुषिधुधियं कित । इति

विहितं करन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति ।

हृदहृष्टवीचीपुमिस्तुमिच्छन्मृत्थं कित । इति

कर इति श्रीभोजदेव । पोषयति भूतानीति ।

पुष्कोपपदाद्भावे आतोऽनुपसर्गो क । यद्वा,

वपुरित्युदकनाम ततः कसु श्रीलमस्येति । कपो

हेतुर्वाच्छील्याहृल्लोम्येति । इति ट । वपुष्कर

सतः वकारजोऽयं पुष्करम् । एवोदरादि । इति

निघण्टौ देवराजयज्वा ॥ अलम् । (यथा, शत-

पथब्राह्मणे । ६ । ४ । २ । २ ।

“आपो वै पुष्करं प्राणोऽथवा प्राणो वा ॥”)

योम । (यथा हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।

“मेघा स्वर्येऽशिलासमानरुचयो ह्यल्पस्ववाक्य-

स्ववा

हसालीकमलालिमण्डितजलं यद्वाकर

/श्रोमन ।

तीव्रक्षिप्रमयस्त्रिचन्द्रविमला खानन्दिनी

कौसुदी

पिप्पला धर्मेविपक्रतोयसुरसा स्थातिमल

पुष्करम् ॥”)

पुष्करः

ख=गङ्गा । पद्मम् । (यथा रामायणे ।
७ । ६५ । १४ ।

‘सखीवच्च विगाहस्य सीते । मन्दाकिनीं
नदीम् ।

कमलावभञ्जन्ती पुष्कराणि च भाभिः ॥”
तौघमेह । (यथा, महाभारते । १ । ३६ । ३ ।

“गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥”

अस्य अन्धदिवस्य पुलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ कुल्लौघम । इत्यमर । ३ । ३ । १८५ ॥
(यथास्य पथाय ।

“उत्तं पुष्करमलस्य पौष्करं पुष्करश्च तत् ।
पद्मपत्रं चाक्षीरं कुल्लौघमिमं चयुः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
खड्गगोप । इत्यमरटीकाया मधुरेश ॥

काण्डम् । द्वीपमेह । इति मदिनी । रे, १८७ ॥
(अस्य विवरण पुलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

सुहृन् । इति नानाधरजमाला ॥ * ॥

पुष्कर, पु, (पुष+“पुष कित।” उणा ४ । ४ ।

इति करन् । स च कित ।) रोगविशेष । नाग-
विशेष । सारसपक्षी । रुपमेह । स तु नल-
रान्धता । (यथा, महाभारते । ३ । ५६ । ४ ।

“स समाविश्य च नल समीपं पुष्करस्य च ।
गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीप्य नलेन वै ॥”

अथ हि कलिकाहायन आह्वयते नलं विजित्य
निषधाधिपोऽभवत् । एतदुक्तान्तं महा-
भारते वनपर्वणि ५६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

वरुणपुत्र । इति मेदिनी । रे, १८७ ॥ (वाद्य
विशेषः । यथा, माकण्डे । १ । ६ । ६९ ।

“पावादान्तं ततस्त्वच्च वेङ्गवीणादिहर्दुरा ।
पणवा, पुष्कराश्चैव ऋङ्गा पट्टहानका ॥”

पञ्चतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
सप्तद्वीपानां मध्ये द्वीपविशेष । पुष्करद्वीपवर्णनं

यथा,—
सूत उवाच ।

‘शाकद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणेन समन्ततः ।
क्षीराण्य समावृत्य द्वीपं पुष्करसञ्चितम् ॥

एकं एवाच विशिञ्जा पर्वतो मानसोत्तरः ।
योजनानां सप्तस्रिंशोर्ध्वं पञ्चाशद्विभूतम् ॥

तावदेव च विस्तीर्णं सर्वत्र परिमण्डलम् ।
स एव द्वीपो यश्चाह्ममानसोत्तरसञ्चितम् ॥

एक एव महासागरो सन्निवेशाद्विघातितः ।
तस्मिन्द्वीपे स्मृतौ तु द्वौ पुण्यौ जनपदौ शुभौ ॥

अपरौ मानवस्थायः पञ्चतस्त्राणुमण्डलौ ।
महावीर्यं स्मृतं वधं धातकौशिकमेव च ॥

खाड्डकेनोदधिना पुष्करं परिभाषितम् ।
तस्मिन्द्वीपे महादृष्टो न्यग्रोधोऽमरपूजितः ॥

तस्मिन्निवसति ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः ।
तत्रैव सुप्रशास्त्रा शिवनारायणालयम् ॥

वसन्त्यत्र महादेवो हरार्हो हरिरवयः ।
संपूज्यमानो ब्रह्माद्यैः कुमारार्द्रैश्च योगिभिः ॥

गन्धर्वैः किन्नरैश्चैरैश्वर्यं लब्धपिङ्गले ।
सुखास्तत्र प्रजा सर्वान् ब्राह्मणान् सङ्गृह्णति ॥

पुष्करः

निरामया विप्रोकाश्च रागद्वेषविवर्जिता ।
सत्त्वावृते न तत्रास्ता नोत्तमाधममध्यमा ॥

न वयस्यमधस्ताच्च न गदो न च पर्वता ।
परं पुष्करस्यायं समागच्छ स्थितो महान् ॥

खाड्डकेन वदन्तु समताद्विनसत्तमा ।
परं तस्य गच्छतो दृश्यते लोकसंस्थितिः ॥”

इति कामे ४७ अध्याये ॥ * ॥

पुष्करद्वीपस्य राजा । तस्य रथः । यथा,—

‘कोनेश्वरं सोऽपि वृभिर्भूमीश्वरै-
र्देवैः सहैन्द्रेण ब्रह्मचारिणैः

द्वीपे शुभे पुण्यजनैरुपेतं
उवाच राजा स तु पुष्करस्य ॥

तेनैव नाम्ना स तु पुष्करोऽपि
सदोच्यते देवगणैः समिद्धैः ।

तनैव यानेन तथास्त्रजेन
बभूव नाम्ना तमयाज्यन्ति ॥’

इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

ब्रह्मसूततीर्थविशेषः । तस्य नामान्तरम् । रूप-
तीर्थम् २ सुखदर्शनम् ३ । तत्र ज्येष्ठपुष्कर

मध्यमपुष्करकनिष्ठपुष्करनामकास्तयो वृदाः ।
तस्य परिमाणं शतयोजनमखलम् । इति पद्म

पुराणम् ॥ * ॥ योगविशेषे गङ्गादीनां पुष्करत्वं
यथा —

“मकरस्थो यदा भालुस्तदा देवगुरुर्यदि ।
पूजिमायां भालुवारे गङ्गा पुष्कर ईरितः ॥

गङ्गोत्तया प्रयागे च कोटिस्त्रयमहै समः ।
सिंहसंख्ये दिनकरे तथा जीवेन सयुते ॥

पूजिमाया गुरोर्वारे मोदावध्यास्तु पुष्करः ।
तत्र स्नानं च दानं च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥

मेघसंख्ये दिवानाथे देवानां पुरोहिते ।
सोमवारे सितारत्नां कावेरी पुष्करो मताः ॥

ककटस्थे दिवानाथे तथा जीवेन्दुवासरे ।
अमायां पूजिमाया वा ह्येषा पुष्कर उच्यते ॥”

इति स्कन्दपुराणे पुष्करखण्डे श्रीशैलमाहात्म्यम् ॥
मेघनाथकविशेषः । तत्परिज्ञानं यथा,—

“चिद्युते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि सर्वत्र पुष्करं ज्ञानमखुदम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
तस्य फलम् । यथा,—

“पुष्करे दुष्करं वारिं शस्यहीना वसुन्धरा ।
विग्रहीतृपदं लोका पुष्करे जलदाधिपे ॥”

इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

क्रूरवार-भद्रातिथि भस्मपादनञ्च घटिताशुभ
जनकयोगविशेषः । यथा —

“पुनर्वसुत्तराषाढा क्षतिकोत्तरफलगुनी ।
पूर्वभाद्र विशाखा च रविर्भौमशनेश्चरा ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।
एतेषामेकदा योगो भवतीति त्रिपुष्करः ॥ * ॥

जाते तु चारणौ योगो ऋते भवति पुष्करः ।
त्रिगुणं फलदो दृष्टौ नष्टे ऋते ऋते तथः ॥

प्रथमे मासि वर्षे वा कुटुम्बमपि पीडयेत् ।
देवोऽपि यदि वा रक्षेत तस्य पुत्रो न जीवति ॥

पुष्करः

अतस्तद्दोषशान्तर्यं होमयेद्युतं बुधः ।

अशक्तश्च सुवर्णादिना कुर्याद्वयथाविधि ॥”
समर्थश्चेद् वराहसंहितोक्तं अयुतहोमान्त्रिकं

क्रुष्यात् । वाक्यं यथा,—
ओषिण्युरीमं ततः सद्वासुके मास्यसुकपक्षेऽसुक-

तिथौ असुकगोत्रं श्रीअसुकदेवश्रद्धा असुक-
गोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवश्रद्धास्त्रिपुष्करयोग-

कालीनमरणजन्मदोषशमनकाम इत्येव काचन
श्रीविष्णुदेवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाह

ददे । ततो दक्षिणां दद्यात् । अन्यत्र पूजाहोम
कर्मणीं करिष्ये । इति विशेषः । एतत् सर्व-

मशौचैऽपि कर्त्तव्यम् । यथा दक्षः ।
सुस्थकाष्ठे लिङ्गं सर्वं स्तवकं परिकीर्तितम् ।

आपदमृतस्य सर्वस्य स्तवकेऽपि न स्तवकम् ॥”
इति शुद्धिकारिका ॥ * ॥

अपि च ।
“पुनर्वसुत्तराषाढा क्षतिकोत्तरफलगुनी ।

पूर्वभाद्र विशाखा च घडते वै त्रिपुष्कराः ॥
द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

शनिर्भौमो रविश्चैव वाराहस्ये त्रिपुष्कराः ॥
एते त्रिपुष्करा त्रयास्तथा द्वादशमासिके ।

हिमासे च तथा प्राप्ते षण्मासे च चतुर्थके ।
घोडशे मासि सपूर्णे कुटुम्ब पीडयेद्विषम् ॥

अन्तोऽप्युपान्ते मर्त्ये च पुष्करो हन्ति नाश्वरा ॥
तद्दोषशमनाय च होमयेद्युतं बुधः ।

तिलश्रीह्रियवाञ्छेव कृत्वाभ्येन समन्तथा ॥
क्षीरेणैव तथाचार्यो जुहुयाद्भक्तिभावतः ।

चरश्च अपयेत्तत्र प्राप्ते कुर्याद्विलिप्तया ॥
वैकङ्कोडुम्बराश्रित्यै प्रत्येकाष्टोत्तरं शतम् ।

एकैकं त्रिचित्रयुक्तं दर्भेण परिवेष्टितम् ॥
यमाय वक्त्रकृतेन घर्म्मणोडुम्बरेण च ।

अश्वत्थेऽपि च गुप्ताय जुहुयात् क्रमशस्तथा ॥
तद्वद् द्रवतिलाञ्छेव तथा समिधैरेव च ।

एकौलव्यं समं सर्वं चरमाश्रित्य होमयेत् ॥
यवश्रीहृतिर्नैयुक्तं तण्डुलं अपयेच्चरम् ।

दधिमध्वाभ्यसयुक्तं होमं सहस्रसंख्या ॥
वैकङ्कोडुम्बराश्रित्यै होमयेद्विधिपूर्वकम् ।

यमं घर्म्मं चित्रगुप्तं पुष्करं पुरव तथा ॥
तिथिं वारं तथा ऋतुं पूजयित्वा तु होमयेत् ।

पञ्चवर्णेन सूर्णेन कुर्याद्वि पद्ममण्डलम् ॥
यमं घर्म्मं चित्रगुप्तं स्थापयेत् क्रमशस्ततः ।

तिलप्रपूरिते पात्रे लौहे च कृत्वावाससा ॥
वेष्टयित्वा यमं तत्र स्थापयेत्क्षौद्रनिर्मितम् ।

द्रवप्रपूरिते पात्रे काष्ठापात्रे निरञ्जनम् ॥
रोप्याक्षतिं सुक्लवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।

गुडप्रपूरिते पात्रे ताम्रपात्रे च मल्लिकम् ॥
खण्डाक्षतिं रक्तवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।

क्षीरप्रपूरिते पात्रे प्रस्तरपात्रे च पुष्करम् ॥
क्षणाक्षतिं लक्ष्मवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।

सुवर्णतुल्यमहं वा अथवा शक्तिभावतः ॥
प्रतिमाश्च समा सर्वा क्रमात्तत्र नियोजिताः

त्रीह्वी यवै तथा धान्ये क्रमात् पात्रचयन्ततः ॥

पुष्कर

नतने च क्रमात् पीठे स्थापयेद्विधिवत् पूजकम् ।
मण्डलस्य चतुर्दिक्षु चतुःकुम्भांश्च स्थापयेत् ॥
द्विगुणचौरपूजान् प्रकल्प्य सयुतेऽन्ततः ।
अथवा तन्मूलदेशे सचतुःपङ्क्तवास्तथा ॥
पीठवस्त्रेण सयुक्तं कुम्भाहृतचतुष्टयम् ।
चक्रातप तदुपरि विचित्रं परिकल्पितम् ॥
कुम्भानां च चतुःपार्श्वे यवतिलैर्युक्ततखुलान् ।
स्थापयेद्युः क्रमात्तत्र पूजाकाले द्विजोत्तमा ॥
मण्डलस्य तथा पूर्व्वे वारुण्य षट्मपयेत् ।
नानादेवान् गणेशादीन् ग्रन्थादीन् समर्चयेत् ॥
हुत्वा यथाक्रमं तत्र वलि दद्याद्विष्वक्त्रय ।
पयोद्वयेन चरीरेण स्थापयित्वा यथाक्रमम् ॥
खेन खेनैव मन्त्रेण पूजयित्वा च होमयेत् ॥
एव विधिप्रकारेण यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
पुष्करारिष्टदोषस्तु चतुःस्थापितस्य समवेत् ॥
सर्व्वहरे तथा पूर्वे धोड्ये मांसि वै तथा ।
वर्णावाभ्यन्तरे तस्य सुतस्त्राणि विनिर्दिशेत् ॥
अथवा खाभिर्न हन्ति द्वितीयं भ्रातरन्तथा ।
तृतीयं सर्व्वहानि स्थात सुतवित्तविनाशनम् ॥
प्रेतारिष्टविनाशाय यमादीन् यो न होमयेत् ।
सर्वाणि तस्य नश्यन्ति गोमहिषादीनि सर्व्वतः ॥
एवविधित्त होमं यः क्तमचम्यो भवेत् ।
होमं कृत्वा यथाग्रहणा धेनुमेकां प्रदापयेत् ॥
अस्मिन् कृते न सन्देहः प्रेतारिष्टं न पीडयेत् ।
न विप्रो यजमानस्य न चारिष्टं प्रजायते ॥
एतद्धोमं विनिर्दिष्टं यज्ञतो न करोति यः ।
न रक्षति यमस्तस्य अभिमासैश्च वज्रजम् ॥
सुतो भ्राता तथा त्राया पतिः श्वशुर एव च ।
माता पिता स्वसा वापि पित्र्यो भगिनीपतिः ॥
ज्येष्ठभ्राता पतिश्चापि स्वामी चापलमेव च ।
एकैकं वर्षं पूर्वं कुटुम्बं पीडयेद्भवत् ॥
धोड्ये मांसि स पूर्वं बान्धवान् परिपीडयेत् ॥
बान्धवानामभावे च वास्तुहस्तो न जीवति ॥
त्रिपुष्करे तथा दोषे यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
द्वेता यदि वा रक्षेत तस्य पुत्रो न जीवति ॥
यतःकाश्चिद्दानसत्तुल्यं शुद्धो भवति मानवः ।
न रक्षति यमस्तस्य यदि होमं न कारयेत् ॥
तस्मात् विधिप्रकारेण पुष्करारिष्टशान्तये ।
यमं धम्मं चित्रगुप्तं पूजयित्वा च होमयेत् ॥
मण्डले षट्मारोप्य पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
विधिपूर्व्वे तथा हुत्वा प्राप्ते दद्याद्वलिं बुधः ॥
प्रभाते च तथा रात्रावशौचान्तदिने तथा ।
आचार्य्यश्च प्रकुर्व्वीत अपयेच्च चरुं ततः ॥
विप्रश्चस्त्रिययोर्दमे पिष्टवैश्वस्य निर्मितम् ।
शूद्रस्य गोमयेनापि प्रतिमां दापयेत्ततः ॥
हत्वा मधुघृताक्तं चरुं पञ्चाङ्गं दापयेत् ।
नतोऽरिष्टं प्रशान्तं स्थासतो होमं समापयेत् ॥
सकल्प्य विधिना पूर्व्वे वस्त्रेणैव यज्ञतः ।
आचार्य्यं दृष्ट्वायात्तत्र पञ्चाङ्गं लिखमेव च ॥
इति वराहसंहितोक्तपुष्करशान्तिप्रमाणम् ॥
पुष्करकणिका स्त्री, (पुष्करं पद्मं कथयति साङ्ग-
शब्दो प्राप्नोतीति । कर्ण + कृणु । टाप्ति अतः

पुष्करा

इत्थम् ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्थलपद्मिनीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातया ॥)
पुष्करनाडी, स्त्री, (पुष्करं पद्मं नाडयति सौन्द-
र्य्येण भ्रूयतीति । नाड + अच् । ततो डीष् ।)
स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्करमूल, स्त्री, (पुष्करस्य मूलमिव मूलमस्य ।
पुष्करजातं मूलं वा ।) पुष्करदेशप्रसिद्धौ यधि-
विशेषः । अस्य स्थाने कुष्ठं योजयन्ति । तस्य-
पयाय । मूलम् २ पुष्करम् ३ पद्मपत्रकम् ४
पुष्करिणी ५ वीरम् ६ पौष्करम् ७ पुष्करा-
ङ्गम् ८ काष्ठीरम् ९ जलतीरम् १० आसारि-
११ मूलपुष्करम् १२ पुष्करजटा १३ पुष्कर-
शिफा १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफवातपित्तश्वासारोचकाग्निप्रोफपाण्डुनाश-
ित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ “विशेषात् पाश-
शूलवृत्तः” इति भावप्रकाशः ॥ (यवहारोऽस्य
यथा,—
“भागी पुष्करमूलं राक्षां विवृण्वमानिकाम् ।
नागरं दशमूलं पिप्पलींश्चासु साधयेत् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिनस्यैव च्वराधिकारे
भाष्यादिकाये ॥)
पुष्करमूलक, स्त्री, (पुष्करस्य कुष्ठस्य मूलम् ।
तत् सञ्ज्ञायाम् कन् ।) कुष्ठद्वयस्य मूलम् । इति
चिकित्साशेषः ॥ (कुष्ठशब्देऽस्य विवरणं ज्ञात-
व्यम् ।)
पुष्करशिफा, स्त्री (पुष्करस्य शिफा जटेव ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्करसञ्ज्ञौ, पु, (पुष्करस्य पद्मस्य सकं ययोरिति ।)
अश्विनीकुमारौ । द्विवचनोऽयम् । इति शब्द-
रत्नावली । (अश्विनीकुमारतुल्ये, त्रि । यथा
वाजसनेयसंहितायाम् । २ । ३३ ।
“आघतं पितरो गभं कुमारं पुष्करसञ्ज्ञम् ।
यथेह पुरुषोऽस्त ॥”
“किंभूतं कुमारं पुष्करसञ्ज्ञं पुष्कराणां पद्माना-
सकं माणां यथोक्तौ पुष्करसञ्ज्ञौ अश्विनौ
अश्विनीकुमारौ पुष्करसञ्ज्ञौ पद्ममालिनौ देवानां
भिषगौ । तत्तुल्यं कुमारं पुष्करसञ्ज्ञं तम् ।
अश्विनाभ्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरं पुत्रं
मधुर्नोति स्मृतिम् ॥” इति तत्र वेददीपः ॥)
पुष्कराक्ष, पु, (पुष्करवदक्षिणी यस्य । “अक्षो
ऽदृशनात् ॥ ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।)
विष्णुः । यथा तिथ्यादितत्त्वे ।
“पुष्कराक्षः । निमग्नोऽहं सायाविज्ञानसागरे ।
आहं मा देवदेवेश त्वत्सो बान्धोऽस्ति रक्षिता ॥”
(श्रीकृष्णः । यथा, महाभारते । १ । २२ । १६ ।
“अथाब्रवीत् पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारतः ॥”)
पुष्कराङ्ग, पु (पुष्करस्य आङ्गा आङ्गा यस्य ।)
सारसपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २२ । (पुष्कर-
आङ्गा यस्य । पुष्करमूलम् । यथा, सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये ।
“तुम्बुरुपुष्कराङ्गं हि वस्त्रवेतसपण्यास्तवाजय-
यवकायेन प्राप्तं प्रयच्छेत् ॥”)

पुष्करि

पुष्कराङ्गय, स्त्री, (पुष्करं आङ्गयो यस्य ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, —
“सुम्रागता नागरपुष्कराङ्गयै
कृतं कथाय कफमारुतोद्भवै ।
सन्धासकासारचिपार्श्वरुकरै
च्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनस्यैव च्वराधिकारे ॥)
पुष्करिणी, स्त्री (पुष्करवत् आकृतिरस्यस्या इति ।
पुष्कर + इनि । ततो डीष् ।) स्थलपद्मिनी ।
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्कर-
शुष्कादखस्तदस्यस्या इति । इनि ।) हस्तिनी ।
चरोजिनी । (पुष्कराया पद्माया सन्वर्ज्जते ।)
जलाशयः । इति मेदिनी । श्रे १ ॥ शतघनु परि-
मितसमचतुरस्रजलाधारः । पुष्कर इति पुष्करि
इति च भाषा । ततपर्यायः । स्थातम् २ ।
इत्यमरः । १ । १ । २७ । जलकूपी ३ । इति जटा-
धरः । पौष्करिणी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
सा तु दक्षिणोत्तरायना कार्या ।
यथा,—
“कूपवापीपुष्करिण्यो दीपिका क्रोण एव च ।
तडागं सरसौ चैव सागरश्चाष्टमो मतः ॥
सङ्गिजलाशय कार्थो यन्नाद्याभ्योत्तरायत ॥”
इति कल्पतरौ वायुपुराणम् ॥ * ॥
तस्या लक्षणं यथा । “पुष्करिणीतडागावाह-
वश्रिष्टवह्नितायाम् ।
‘चतुर्विंशङ्गुलो हस्तो धनुस्तचतुरन्तरः ।
शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी मता ।
एतत्तपश्चयुज्य प्रोक्तस्तडाग इति निश्चयः ॥
तेन चतुर्दिक्षु विश्रुतिहस्ताभ्युन्नतायां चतुःशत-
हस्ताभ्युन्नताभ्यन्तरत्वेन पुष्करिणी । एतज्जला-
शयाधारपरं न तु उपरितटम् । शतेन धनुर्भि-
पुष्करिणी । इति नयवर्द्धमानहृतो वशिष्ठः ॥ * ॥
तत्तत्तरी वास्तुयागं कर्षेत् । महाकपिल-
पञ्चरात्रम् ।
‘जलाधारश्चार्थश्च यजेद्वास्तु विशेषतः ।
ब्रह्मादितिपथ्यन्ता पञ्चाशत्तयस्युता ।
सर्व्वेषां किल वास्तूनां नायका परिकीर्तिता ॥
असंपूज्यं हि तान् सर्व्वान् प्रासादादीन् कार-
येत् ।
अनियन्तिर्विनाशः स्थादुभयोर्धर्मैर्धर्मिण्यो ॥
ब्रह्मादितिपथ्यन्ता इति कथ्यान्तरम् । देवी-
पुराणोक्तं ईशादिकण्य एव व्यवहियते । धर्म-
धर्मिणोस्तडागादितत्तत्कर्त्तव्यं । आरम्भादिने
तत्तत्तरी उतसर्गादिनेऽपि आदौ तत्तत्तरीम् ।
यथा —
‘प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ।
पुरवैश्वप्रवेशे च सर्व्वदोषापहृतये ॥
वास्तूप्रशमनं कृत्वा तत्तत्तरीं वेष्टयेत् ।
वास्तूप्रशमनं कृत्वा तत्तत्तरीं वेष्टयेत् ॥
इति मतस्यपुराणे पुरवैश्वप्रवेशे वास्तुयागप्राप्ते
पूर्व्वोक्तवचने प्रासादधर्मातिदेशाच्च वाप्यादि
प्रतिष्ठादिनेऽपि वास्तुयागकरवम् ॥ * ॥

तद्वारम् नक्षत्रादि दीपिकायाम् ।
 'पुष्कामित्रकरोत्तरस्वरयज्ञास्तुपिचैरुभि
 शस्तेर्के शुभयोगवारतिथिषु क्ररेष्ववैर्येषु च ।
 पुष्टेन्दौ जलराशिगे दशमगे युक्ते शुभांशोदये
 प्रारम्भं सलिलाश्रयस्य शुभदो जीवेन्पुष्टोदये ॥
 पुष्पाशुराधा हस्तीनराज्य धनिष्ठा शतभिषा-
 रोहिणी पूर्वभाषा-मघा-ज्येष्ठारोभिभे ॥
 मातस्ये ।
 'चन्द्रादित्यवत्त लम्बा लय शुभनिरीक्षितम् ।
 सन्तोष्ठायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् ॥
 अश्विनी रोहिणी मूलसुतराज्यमेन्द्वम् ।
 स्वाती हस्ताशुराधा च यहारम्भे प्रशस्त्यते ॥
 वज्रयाघातभूले च यतीपातातिगण्डयो ।
 विष्कम्भगण्डपरिचवज योगसु कारयेत् ॥
 आदित्यभोमवजन्तु सर्वे वारा शुभावहा ।
 प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापौषु चैव हि ॥
 ज्योतिषे । गुरोभृगोरस्तवाख्ये रत्नभिधाय
 प्रतिहारभण्ये देवकूपादवर्जयन्ति हि ॥ * ॥
 उतसगमलमाह । कपिलपञ्चरात्रे ।
 'सन्नेपात् प्रवक्ष्यामि जलदानफलं श्रद्धा ।
 पुष्करिण्यादिदानेन विष्णु प्रीयाति विमृष्टक ॥
 जलाश्रयकरणाभूमिदानफलमाह चित्रगुप्त ।
 'जलाश्रयाथ यो दद्यात् वारुण्य लोकमाप्नुयात् ॥
 भूमिमिति शेष ॥ * ॥ ततःप्रतिष्ठाकालमाह ।
 मतस्यपुराणम् ।
 श्रद्धा राजन् । महाबाहो । तडागादिषु यो
 विधि ।
 चैत्रे वा फालगुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा ॥
 माघे वा सर्वदेवाना प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ।
 प्राप्य पञ्च शुभ युक्तमतीति चोत्तरायणे ॥
 पुष्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
 अतीतिं प्रवृत्ते । तथा च प्रतिष्ठासमुच्चये ।
 'माघेऽथ फालगुने वापि चैत्रेवैशाखयोरपि ।
 ज्येष्ठावाटकयोर्वापि प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥
 ब्राह्मणवाचनं पुष्याहस्तिष्ठतिऋषिवाचनम् ॥ * ॥
 पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ।
 दशमी पौर्णमासी च तथा श्रद्धा त्रयोदशी ।
 आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृत्वा बहुफलदा भवेत् ॥
 आवादे हे तथा मूलसुतराज्यमेव च ।
 ज्येष्ठाश्विनरोहिण्य पूर्वभाद्रपदा तथा ॥
 हस्ताश्विनी रेवती च पुष्यो ज्येष्ठारोहिण्या ।
 अशुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्त्यते ॥ * ॥
 बुधो बृहस्पति युक्रस्त्रय एते शुभावहा ।
 एतन्निरीक्ष्य त लय नक्षत्रं प्रशस्त्यते ॥
 यज्ञतारावत्त लम्बा यज्ञपूजा विधाय च ।
 निमित्त सकल ज्ञात्वा वज्रयिलाहतादिकम् ॥
 शुभयोगे शुभयज्ञे क्रूरयज्ञविवर्जिते ।
 लये ऋक्षे च कुर्वीत प्रतिष्ठादिकसुतमम् ॥ * ॥
 अयने विषुवे तद्वत् षडशीतिसुखे तथा ।
 एतेषु स्थापन कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 भविष्ये ।
 'प्रतिपक्ष द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।

दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्जिता ॥
 सोमो बृहस्पतिश्चैव युक्रश्चैव तथा बुध ।
 एते सौम्ययज्ञा प्रोक्ता प्रतिष्ठायागकर्मणि ॥
 प्रतिष्ठाधिकारे यवहारसमुच्चये ।
 'कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव शस्त्यते ॥
 दीपिकायाम् ।
 पुष्पाश्विभृगभगदेवतवासवेषु
 सौम्याणि शुभमरोहिणिमूलहस्ते ।
 पौष्पाशुराधहरिभय पुनर्वसु च
 कात्याभिषेकतत्तभूतप्रतिप्रतिष्ठा ॥
 वासवं धनिष्ठा । इश आर्द्रा । आर्द्रायाश्चैव
 सौभाग्यमिति प्रतिष्ठासारसमुच्चयात् ॥ * ॥
 वापौषादीना पूर्णत्वाभिधानात् शुद्धस्याधिकार
 माह चातुर्कण्य ।
 'वापौकूपतडागादि देवतायतनादि च ।
 अन्नप्रदानमारामा पूर्णमिच्छाभिधीयते ॥
 अग्निहोत्र तप सद्य वेदानामनुपालनम् ।
 आतिथ्य वैश्वदेवश्च इष्टमिच्छाभिधीयते ॥
 यज्ञोपरागे यद्दानं पूर्णमिच्छाभिधीयते ।
 इष्टापूर्ते द्विजातीना धर्मे सामान्य उच्यते ॥
 अधिकारी भवेत् शुद्ध पूर्ण धर्मे न वैदिके ॥
 वैदिके वेदाध्ययनसाधये अग्निहोत्रादाविति रत्ना-
 कर ॥ एव स्त्रीणामपि पूर्णाधिकार । यथा
 नारीयुष्टौ बृहस्पति ।
 'पितृव्यगुरुदोहित्रान् भर्तुं स्वस्त्रीयमातुलान् ।
 पूजयेत् कथपूजाभ्या बृहानायातिथीन स्त्रिय ॥
 अथ पूर्णत्वात् बृहन्नाहमप्यादौ कर्त्तव्यम् ।
 यथा, गोभिल । 'बृह्मि पूर्णेषु दुग्मा नाशयेत्
 प्रदक्षिणसुपचार । यवेस्त्रिलार्य इति ॥ * ॥
 हयश्रीपञ्चरात्रे ।
 'वापौकूपतडागाणा पश्चिमे यागमण्डपम् ।
 कुर्याद्यथाक्रमेणैव कन्यस सध्वस्तुतमम् ॥
 कन्यस दशहस्तन्तु रूपे शस्त तथावच । ।
 द्विष्टक कारयेद्वाप्या पुष्करिण्या चतुर्दश ।
 द्विरुहस्तं कुर्वीत तडागे मण्डप शुभम् ॥
 कन्यस कनीयासम् ॥ * ॥ सङ्कल्पविधिमाह
 भविष्ये ।
 'शुद्धौलौहवर पात्र वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।
 दमेचय सायमल फलपुष्पसमन्वितम् ॥
 जलाश्रयारामरूपे सङ्कल्पे पूर्वदिक्षुख ।
 साधारणे चोत्तरायणे ऐशान्या निक्षेपे तप ॥
 मत्स्यपुराणे ।
 प्रागुदकप्रवये देशे तडागस्थ समीपत ।
 चतुर्हस्तां शुभां वेदीं चतुरसां चतुर्मुखीम् ॥
 कारयेदित्यथ । तथा,—
 'सर्वत समवस्था स्तु पताका ध्वजशयुता ॥
 समवस्था वक्ष्यमाणलोकपालवर्णा ।
 'अश्वतोषुस्वरज्यप्रदशाखाशुतानि च ।
 मण्डपस्य प्रतिदिश हारास्थितानि कारयेत् ॥
 तथा ।
 'कुलश्रीलसमापन्न स्थापक स्थाद्विजोत्तम ॥
 स्थापक आचार्य इति रत्नाकर ॥ * ॥

'सौवर्ग्यौ कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यदुष्टभौ ।
 ताम्रौ कलौरमण्डकावायस शिशुमारक ॥
 एवमासाद्य तान सर्वानादौ च विसृज्यते । ।
 शुक्लमालास्वरधर शुक्लगन्धविवेपन ॥
 सव्यधियुदकज्ञानक्षापितो वेत्पुङ्गव ।
 यजमान सपत्नीक पुत्रपौत्रसमन्वित ।
 पश्चिम द्वारमाश्रित्य प्रविशेत्त्यागमण्डपम् ॥
 ततो मङ्गलशब्देन मेरीणा नि खनेन च ।
 रजसा मण्डल कृत्वा त पञ्चवर्णेन तत्तत्तत् ॥
 षोडशार ततश्चक्र पद्मगर्भे चतुर्मुखम् ।
 चतुरस्रश्च परितो वृत्त मध्ये सुशोभनम् ॥
 वेद्याश्चोपरि तत कृत्वा यद्वाक्लोकपतीक्षया ।
 विन्यसन्सकलत सर्वान प्रतिदिक्षु विचक्षण ।
 भसादीन् स्थापयेन्मन्त्रे वारुण्य मन्त्रमाश्रित ॥
 भसादीन् कूर्मादीन् ।
 'ब्रह्माण्यश्च शिव विष्णु तत्रैव स्थापयेदुभय ।
 विनायकस्तु विन्यस्य कमलाभम्बिकान् तथा ॥
 पूजयेदिति शेष । तथा,—
 'नवग्रहमख कृत्वा तत कम्म समारभेत ।
 अन्यथा फलद पुसा न काम्य जायते कश्चित ॥
 यजपूजामण्डल शान्तिगीपिकायाम् ।
 'वर्तुलो भास्कर कार्याः सङ्कल्पचन्दो निशाकर ।
 अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधक्षपापक्षतिक्षया ॥
 पद्माक्षतिगौर कायश्चतुष्कोणस्तु भागव ।
 खडगाक्षति शनि कार्याः राहुस्तु मकराक्षति ।
 सपाक्षतिक्षया केतु कार्याः मण्डलपूजने ॥
 मत्स्यपुराणे ।
 'देवताना तत स्थाप्या विप्रतिष्ठादशाधिका ।
 सूर्य सोमस्तथा भौमो बुधजीविततार्कजा ॥
 राहु केतुरिति प्रोक्ता यद्वा लोकहिते रता ।
 मर्त्ये तु भास्कर विद्याल्लोहित दक्षिणेन तु ॥
 उत्तरेण गुरु विद्यादबुध पूर्वोत्तरेण तु ।
 पूर्व्येण भागव विद्यात सोम दक्षिणपूर्व्ये ॥
 पश्चिमेन शनि विद्याद्राहु पश्चिमदक्षिणे ।
 पश्चिमोत्तरत केतु स्थापयेत् शुक्लतुल्ये ॥ * ॥
 भास्करस्यैव विद्याद्रुमाश्च शशिनस्तथा ।
 स्कन्दभङ्गारकस्यापि बुधस्यापि तथा हरिम् ।
 ब्रह्माण्यश्च गुरोर्लिङ्गात् शुक्रस्यापि प्रजापतिम् ।
 शनैश्चरस्तु यम राहो कालान्तयेव च ।
 केतुनाश्चित्रगुप्तश्च सर्वेषामधिदेवता ॥ * ॥
 अग्निराप क्षितिविष्णुरिन्द्र ऐश्वरी च देवता ।
 प्रजापतिश्च सपञ्च ब्रह्मा मन्त्रदेवता ॥ * ॥
 विनायक तथा दुर्गा वायुमाकाशमेव च ।
 आवाहयेद्वाहतिभक्तयेवाश्विकुमारकौ ॥
 सस्मरेन्नक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वित ॥
 सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ॥
 मन्दराहू तथा कृष्णौ धन्व केतुगण विदु ।
 यज्ञवर्णानि देयानि वासासि कुक्षुमानि च ॥
 धूपामोदोऽन सरभिरुपरिष्ठाहितानकम् ।
 शोभन स्थापयेत् प्राज्ञ फलपुष्पसमन्वितम् ॥
 शुद्धौदन रवे कुर्यात् सोमाय हतपायसम् ।
 यथावक कुजे दद्यात् चौरात्र सोमस्मरवे ॥

पुष्करि

दधोदनस्य जीवाय युक्ताय च हृतोदनम् ।
 शनैश्चराय क्वरमाजसौ च राहवे ।
 चित्रोदनस्य केतुस्य सर्वमभ्ये समर्चयेत् ॥
 स्कन्दपुराणम् ।
 जन्मभूगर्भमेतेषां वयस्यानसुखानि च ।
 योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं यद्वास्तेनावमानिता ॥
 उत्तमोऽर्कः कलिङ्गस्य यस्तुनायाश्च चक्रमा ।
 अङ्गारकस्य वन्यान्तु मगधे तु हिमांशुज ॥
 सैन्धवेऽपि शुद्धात् शुक्रो भोजकटे तथा ।
 शनैश्चरस्तु चौराङ्गं राहुर्वैराटिकापुरे ।
 अन्तर्वेद्यां तथा केतुरिच्छेता यद्भूमय ॥
 आश्विन काश्यपो गोच आर्चयेच्चक्रमा
 भवेत् ।
 भारद्वाजो भवेद्भूमिस्तथात्रेयश्च सोमज ॥
 हरपूज्योऽङ्गिरोगोच शुक्रो वै भार्गवस्तथा ।
 शनि काश्यप एवाथ राहुः पेटौनक्षिस्तथा ।
 केतवो जैमिनेयाश्च यद्वा लोकहिते रता ॥
 कात्यायन ।
 'तद्गोत्रजाती अज्ञात्वा होम यः कुरुते नर ।
 न तस्य फलमाप्नोति न सन्तुष्टिं देवता ॥
 न हृत न च सस्कारो न च यज्ञफलं लभेत् ।
 ब्राह्मणो भार्गवाचार्यो न क्षत्रियावककोहितौ ॥
 वैश्यो वीमनुधी चैव शैवान् शूद्रान् विनि-
 र्द्दिशेत् ॥'
 -शान्तिदीपिकायाम् ।
 'युक्तार्को प्रादुस्तस्यो स्थाप्यौ शशाङ्कार्को च
 दक्षिणौ ।
 उत्तरास्त्यौ गुरुबुधौ पश्चिमास्त्रास्तथापरे ।
 अभिप्रणयनावन्तरं यद्वावाहनमाह वैश्वस्या
 यन ।
 'अभिप्रणयनं कृत्वा पश्चादावाहयेत् सुरान् ।
 मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ॥
 यद्यपि यद्वादीनां बहवः शब्दा वाचका सन्ति
 शब्दोपहितत्वात्तर्थात्तर्थापहितं शब्दो वा देवता
 उभयथापि शब्दविद्यमातः अविनिगमकः स्यात्
 तथापि बहुषु दृष्टत्वात् सूर्यादिशब्देन यद्वादी
 देवतात्वम् । तेन सूर्यसोमकुलबुधदृष्टत्वात्तुक्र-
 शनैश्चरराहुकेतुपदैर्देवतात्वम् । अग्निदेवता
 नानु चान्नकोमास्कन्दविष्णुशक्राद्यमकाल
 विन्नगुप्तानामेभिरेव पदैः । तथा प्रथमिदेव
 तानाश्च अथपृथिवीविष्णुशक्रादीनां प्रजापति
 ब्रह्मणामेभिरेव पदैः । तथा विनायकदुर्गावा-
 युकाश्चास्त्रिनामेभिरेव । इति ज्ञानप्रदीप ॥३॥
 शान्तिदीपिकोक्तध्यानानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते ।
 लोकपालमन्त्रानाह भविष्यी ।
 'आसमन्त्रानहं वक्ष्ये लोकपालात्मकानिह ।
 इन्द्रस्तु महाबाही सर्वदेवाधिपो महान् ।
 वज्रहस्तो महासत्त्वस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 आग्नेयं पुरुषो रक्तं सर्वदेवमयोऽथ ।
 धूमकेतुरनाहृष्यस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 यमश्चोत्पलवर्णां किरीटी दण्डकं सदा ।
 घर्मवाचीं विशुद्धात्मा तस्यै नित्यं नमो नमः ॥

पुष्करि

निर्द्धितस्तु पुमान् कृष्ण सर्वरक्षोऽधिपो
 महान् ।
 खड्गहस्तो महासत्त्वस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 वरुणो ध्रुवको जिष्णुः पुरुषो निष्प्रगाधिप ।
 पाशहस्तो महाबाहुस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 वायुश्च सर्ववर्णोऽथ सर्वगन्धर्वश्च शुभ ।
 पुरुषो ध्वजहस्तश्च तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 गौरो यस्तु पुमान् वीर्यं सर्वोपधिसमन्वित ।
 गन्धर्वाधिपतिं सोमस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 ईशानं पुरुषं युद्धं सर्वविद्याधिपो महान् ।
 मूलहस्तो विष्णुपाशस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 पद्मवीनिष्ठतुर्द्धितैर्हर्मदायाः पितामह ।
 यज्ञाध्यक्षश्चतुर्वक्त्रस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 योऽवावन्तकृषेयं ब्रह्माक्षं सचराचरम् ॥
 पुण्यवहारयेन्मृद्धिं तस्यै नित्यं नमो नमः ।
 ओंकारपूर्वकां हृतिं यासे वलिनिवेदने ।
 मन्त्रास्तु सर्वकार्याणां दृष्टिपुष्टिफलप्रदा ॥
 हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
 'अथवा कामतः कृत्वा तं स्मरन्तुर्वादिनिर्मितम् ।
 द्विष्टं हृष्टं दृष्टं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥
 वामेन नागपाशस्तु धारयन्तं सुभोगिनम् ।
 मौलिनं वा महाभागं कारयेद्वा दसां पतिम् ॥
 वामे तु कारयेद्दृष्टिं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।
 नागेनैदीभिरादौभिः सप्तमे परिवारितम् ॥
 हस्तेन ब्रह्म देवं प्रतिष्ठाविधिमाचरेत् ।
 पुष्करं ततः पुनः । तथा प्रसन्नवदनमिति ध्यानं
 वक्ष्यते । वरुणमन्त्रोद्धारस्तु तत्रैव ।
 'अष्टाविंशान्तवीजेन चतुर्दशभुजेन च ।
 अर्द्धेऽङ्गुलिभुजेन प्रणवोद्दीपितेन च ॥
 तेन ओं वौ इति मन्त्रः ।
 'प्रतिमार्थां स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निरोधयेत् ।
 पूजयेत् गन्धपुष्पाद्यैः साभिधं पाशस्तु मया ॥'
 स्थितिं प्राक्प्रतिष्ठाम् । निरोधयेत् अन्तर्गता-
 न्छुद्धसृष्टिर्भां निरोधस्तु दृष्टयेत् । दानकल्प
 तत्तत्कारयोर्भक्त्युत्पत्त्यपरिग्रहम् ॥ अथातो
 वरुणविधिं वापीकूपतटागत्यश्च आस्थास्यामः ।
 पुण्ये तिथिकरणे शुभे दक्षिणे प्रतीचीं दिशं
 मास्थाय प्राक्प्रणवे उदक्प्रणवे वा उदकं
 समीपे अभिसुप्तसमाधाय वारुणं अपथिला
 आण्यभागान् कृत्वा चतस्रः आख्यातुर्लुङ्कु
 यात् । सप्तम्येष्टा इति प्रकृत्य ततो हविषा
 अष्टभिर्लुङ्कुयात् । तद्वापामि ब्राह्मणा वन्द-
 मानः इति पञ्च । तन्मोऽभ्ये वरुणस्य विद्वा
 निति हे इमं मे वरुणं खलो हवेति च खल्लि
 ज्ञतश्च नवमं नव वै प्राणां प्राण इव आप-
 स्तस्मादापो नवभिर्लुङ्कुति ॥३॥ मार्जनान्ते
 धेनुमवतारयेत् । अवतार्यमाणान्तामशुमन्त
 येत् । इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धं पूतो
 ऋतं सन्तु नित्यं तारवन्तो सर्वतोर्थाभिरुक्त
 लोकालोकं तरति तीर्थं तेन च । इत्यनेन पुष्कार्ये
 यजमानः स्वयं तस्य आपार्थ्यान्वात्वारं उत्तीर्य
 आपोऽस्नानात्तरं शुन्ध्यन्विति येषां दिशि

पुष्करि

उत्थापयेत् । सुयवसा भगवतीह भूया इति
 हि ज्ञतश्चेत् तदा हि ज्ञतस्ती वसुमती वरुणा-
 मिति जपेत् । तां सचेलकक्षां कनकशङ्खौ
 वृषप्रणां कृष्णखुरां कांस्योपदीर्घां विप्राय साम-
 गाय दद्यात् इतरां वा । यथाशक्ति दक्षिणा च
 देया इति । ततः उत्तमं कुर्यात् । देवपितृ-
 मनुष्या प्रीयन्तां इत्याह शौनकः । यजमानो
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति वाचयतीति ।
 अस्थाप । तिथ्यादीनां शुभलः पूर्ववचनेभ्यो
 ज्ञेयम् । एष एव विधिर्गोभिर्नृपादस्मरन्त्युक्त
 कल्पादुद्धृत्यमभ्युद्यते ।
 'यद्वाचा तं क्षत्राखायां परोक्षमविरोधि च ।
 विद्वद्भिर्दृष्टयेमभिर्होत्रादि कर्मेवत ॥
 इति ह्युद्गीतपरिशिष्टात् ॥
 ततश्च अभिसुप्तसमाधयेति खल्लुङ्कुविधि
 नाभिः सस्थाप्य वारुणं वरुणदेवताक
 चरुं निष्पाद्य आण्यभागान् कृत्वा इति
 ह्युद्गीतपरिपरम् । स तु विष्णुपाशपान्तां
 कुशकिं वमाय महायाज्ञतीर्णत्वा प्रकृत
 कर्मे कुर्यात् । तत्र प्रथमतः पिङ्गभूषणं
 इत्यादि पुराणीयं ध्यात्वा अर्चयेत् वरुणनामा-
 चीति नाम कुर्यात् ।
 'प्रतिष्ठायां रोहितश्च वास्तुशुभे प्रजापतिः ।
 जलाशयप्रतिष्ठायां वरुणं सप्तदाहृतम् ॥
 इति स्मृते ।
 तत आवाह्यं पूजयित्वा समितप्रक्षेपावन्तरं
 महायाज्ञतीर्णत्वा कृत्वा सप्तदाहृतं इत्यादि
 चतुर्भिर्लुङ्कुयात् । तद्वापामि ब्राह्मणा वन्द-
 यामीति ॥ तदिदं प्रकृतमिति ॥ शुभं शेषो-
 ह्येति ॥ अवते ह्येनौ वरुण इति ॥ उडु
 तममिति पञ्चभिः ॥ तन्मोऽभ्ये इति हार्थां
 ॥ इमो वरुण इत्येकेन एवं स्थानचयोक्तैर्लुङ्कु-
 योक्ते प्रत्येकमष्टभिर्लुङ्कुयात् चतुरावपि ऋगु-
 गोत्रो भार्गवप्रवरश्च पश्चात्तरीं सुचा लुङ्कुयात् ।
 अन्त्ये खल्लिङ्कुते च । ततः कुशकिं लुङ्कु-
 विधिना शेषं समापयेत् । नव वै प्राणा इति
 नवाहुतस्तुति । मार्जनान्ता इति यजमानाभि-
 धि । तदिदं प्रकृतं मध्यपुराणे ।
 'गणाधरं व्यावस्त्रीकचक्रमात् हृद्गोकुलात् ।
 ऋदमादाय कुम्भेऽहं प्रक्षिपेच्चत्वारताया ॥
 शोरोचनाश्च विद्वार्थान् गन्धान् गुग्गुलुमेव च ।
 जपेन तस्य कर्तव्यं पञ्चमङ्गलमन्त्रितम् ।
 पूर्णकर्तमहं मन्त्रैरेव कृत्वा विधानतः ॥'
 पञ्चमङ्गलं शान्तिकपौष्टिककल्पतरुता ।
 'अथत्योऽङ्गुलरत्नचवटपूतस्य पल्लवा ।
 महामन्त्रे । सुरास्त्राभिविध्वन्वितादिभिः ।
 यततपर्यन्तं कूपेऽपि । कापिथे ।
 'येषां स्थापयेद्यूपं स्थातात् पञ्चकरान्तरम् ।
 यूपदृष्टेतिमन्त्रेण सर्पाकारं सुशोभनम् ।
 पूजयित्वा तु वस्त्राद्यैस्ततो यष्टिं प्रस्थापयेत् ॥
 मात्स्ये ।
 'चरन्निमानो यूपं स्थातुं क्षीरिदृक्प्रविनिर्भितम् ।

पुष्करि

यजमानप्रमाणो वा सस्याप्यो भूतिमिच्छता ।
श्रीरिहचोऽन्यथादि । ततो धेनु सचैलकच्छा
कांस्याद्युक्तानिपेययुक्ता जलाशयेऽवतारयेत् ।
तथा हयशैर्वपचरात्रे ।

गां सवत्स्रां समानीय सुशीलाच्च पयस्त्रिणौम् ।
कांस्थोपदोहां चण्डादिवस्त्रपुष्पोपशोभिताम् ।
खर्गश्चङ्गीं रौप्यखुरां तान्मृष्टां सुशीभनाम् ।
जाङ्गलस्यस्तद्वस्त्रोऽथै यजमान सवान्वय ।
शूनैः सन्तारयित्वा तामाचार्याय निवेदयेत् ।
कांस्थोपदोहां कांस्थकोटामिति यावत् ।
कापिले ।

अजले अजसुतपाद्य यजमान समार्थक ।
तरेदे प्राङ्मुखो भूत्वा कृतगोलाङ्गुलाङ्गुलि ।
इदं सजिलं पवित्रं इतिमन्त्रेणावतार्यमाणा-
मनुमन्त्रयेत् । ततः प्राङ्मुखं सन्नवतारयेत् ।
वा च गौ पश्चिमतोऽवतार्या । ततः कूल-
समीपं गत्वा तर्पयेत् । यथा कापिलम् ।

‘पुनः पुष्कोदकेनाथ सतिलेन कुशेन तु ।
मुन्येनैवापचयेन पिष्टतीर्थेन तपयेत् ॥
मताञ्चात्रागमिष्यन्ति ये कुले मम बान्धवा ।
ते सर्वे हस्तिमायानु मया दत्तजलेन वै ।
ततो सुक्षामि मन्त्रेण सुचैर्हां वस्त्रयुताम् ॥
आचार्यान्तारब्धं उत्तीर्य आपोऽस्नान्मातर-
मुन्मथन्त्वितिमन्त्रेण ऐशान्यासुत्यापयेत् । सुय-
वसा भगवतोऽहं भूया इति ब्रूयात् । वा यदि
हिकारं करोति तदा हि क्लृप्ततोऽद्यादि जपेत् ।
ततः उत्तविशेषयुक्तां धेनुमाचार्याय सामगाय-
द्द्यात् । ततो यथाशक्ति दक्षिणां च दद्यात् ।
एतत्तपस्यन्तं न कूपे भवद्विषयेऽवसन्वात् ॥
ततः उत्तवर्गं कुर्यात् । अथ विशेषमाह रत्ना-
करहृतमत्स्यपुराणम् ।

‘फलान्यादिन्य मनसा विविधानि शुभानि च ।
प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्यो अजपूर्णं जलाशयम् ॥
कापिलश्च ।

‘तत्तत्तपश्चिन्म तीरं गत्वा पूर्वान्नस्थित ।
जलोत्सर्गं प्रकुर्वीत सर्वसन्वायकं ध्रुवम् ॥
सर्वसन्वायकं सर्वभूतप्रयोजनकम् । सर्वभूतेभ्य
उतच्छेदित्वथ । देवपिष्टमाशुष्या प्रीयन्ता-
मिति पठेदिति शेषः । उतच्छेदय्य यजमानो
ब्राह्मणान् भस्त्रि वाचयतीति दक्षिणाभिरिति
शेषः । एतत्तपस्यन्तं कूपेऽपि । जलाशयोत्सर्गस्य
सर्वभूतोद्देशकत्वेन अपक्वद्वैतनोद्देशकत्वेऽपि
त्यागस्त्वमपि । ततश्च कौटोद्देशमेदमिति स्त्रीका
रायोम्यत्वेन वेदमेयोद्देशगतस्त्वान्नकलागक-
पलात् अथ यागत्वम् । अतएव जलाशयोत-
सगमुपक्रान्त्य मत्स्यपुराणेऽपि । प्राप्नोति तद्-
यागबलेन भूय इति यागत्वेनाभिहितम् । ततश्च
तज्जलं खल्वदूरीकरणेन नद्यादिवत् वाधा-
रणीकृतम् । अतएव

सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलम् ।
रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपात्रावगाहने ॥
इति मन्त्रलिङ्गेन उपादानं विना कक्षापि न

पुष्करि

स्त्वमिति । ततश्चास्य यागवदुत्तराप्रतिपत्तेर
श्रुतत्वात् वाधारयजनस्य परिग्रहमात्रेण गौत-
मोक्तेन खामिलश्रुतिर्यजमानस्यापि तथालेन
खामिलत्वात् तत्र स्नानादावदोष इति तत्त्वम् ।
यथा गौतमः । खामी रिकथक्रयसन्निभम
परिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं चक्षि-
यस्य विजितं निर्दिष्टं वैश्वभूदयोरिति । परि-
ग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलद्वयकाष्ठे स्त्रीकार-
इति मितान्तराः । ऋकथाधिकारे यत्तमाहा-
पस्तम् । हायाद्यं श्रुणोऽह्यौ चान्यथापरि-
ग्रहीतमिति । अपरिग्रहीतमन्यास्त्रीकृतमन्त्रा-
मिकमिति यावत् । निर्दिष्टं वेतनलब्धं निर्वेशो-
भृतिभोगयोरित्यमरकोषेऽपि काष्ठागेष्वोः ॥
हयशैर्ये ।

आपोहिष्टेति तिष्ठन्मि पञ्चमथ विनि क्षिपेत् ।
तीर्थतोयं तथा पुण्यं शान्तितोयं द्विजैः कृतम् ॥
गोकुलं पाथयेत् पश्चात् द्विजान् वेदविदस्त्रया ।
ततोऽन्यं भोजयेद्विजान् दद्यात्तैभ्यश्च दक्षिणाम् ॥
एतत्तपस्यन्तं कूपेऽपि ॥ ॥ कापिले ।

नागानामहं नामानि लिखितानि पृथक् पृथक् ।
ततः कुम्भे च नि क्षिप्य गायत्र्या च विलोच्य वै ॥
उद्धरेत् पत्रिकामेकां तत्रैव नागमीक्षयेत् ।
यस्य नामोद्धरेदतस्य स वै जलाधिपः स्मृतः ॥
तच्च संपूज्य गन्धादीदद्यात् श्रीरश्च पायसम् ॥
पञ्चगव्यान्तस्य योगीश्वरपूज्यवचनादयथा ।
अष्टौ नामान्याह्नपत्रे कृत्वा नैव प्रयत्नतः ॥
तानि च गारुडैः ।

‘अनन्तो वास्तुकिं पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः ।
कुलौरं कर्कटं शङ्खोऽह्यौ नागा प्रकीर्तिताः ॥
एतानि नामानि आह्नपत्रे लिखित्वा कलस-
मथ नि क्षिप्य गायत्र्या हृन्वा संध्यामि इति
रह्नुनाथपूज्यमन्त्रेणालोच्य यस्य नामोत्तिष्ठति त-
यद्यां समावाह्यानेन नागेनास्य जलस्य रक्षा
कर्त्तव्या इति ब्राह्मणान् आवयेत् । हयशैर्ये ।
‘नेष्टुक् वारुणश्चैव पुन्नागं नागकेशरम् ।
वज्रं चम्यकश्चैव निम्बश्चैवाथ खादिरम् ॥
एतेषामेव दाह्यानां नागयष्टिं प्रकीर्तिता ।
सर्वक्रकोटरं त्वष्टा तस्मात् कुर्याद्दुष्येधितम् ॥
तथा च हहस्यति ।

‘मूलचक्राङ्गितां कृत्वा स्थापयित्वा जलाशये ।
द्वादशाङ्गुलमात्रं वापीपत्रं प्रकल्पयेत् ॥
षोडशं पुष्करिण्यान्तु विशतिश्च सरोवरे ।
सागरे हस्तमात्रं चौहं तान्त्रन्तु पितृजम् ॥
चक्रश्च विविधं प्रोक्तं कुर्यात्तैवा यथेक्षितम् ।
शतहस्ता भवेद्वापी द्विगुणा पुष्करिण्यापि ॥
त्रिगुणान्तु सरोमानमतः कर्त्तव्यं सागरम् ॥
ततो द्वादशपञ्चदशविंशत्येकविंशत्यन्तमकनि-
ष्ठाङ्गुलवच्छिन्नहस्तप्रमाणां यष्टिं वक्ष्यमाण-
मन्त्रेण स्थापयेत् । ॐ गन्धारेति गन्धवारिण्या
ॐ भद्रं कर्णेभिरिति तैलहरिण्या ॐ काष्ठात्
काष्ठादिति दूर्वाभि ॐ हृषदादिव इत्यादिना
सप्तकृतिकादिभि ॐ मधुवातेति पञ्चान्तेन

पुष्कलं

या फलिनोरिति फलोदकेन ॐ शुवासुवासा
इति क्षुद्रघण्टिकाश्रुतां पताकां यद्यां वध्नीयात् ।
ॐ घण्टे नम इतिमन्त्रेण पूजयेत् । पुष्पाद्यल-
ङ्कृतां यष्टिं कन्दरसमीपं नयेत् । शुक्लं शुद्धादि-
नि खनैः राजतवस्त्रप्रतिमां उत्तिष्ठेति समुत्थाय
प्रदक्षिणाय जत्वा आपोहिष्टा इत्यादिना
मन्त्रेण वस्त्रस्योत्तमनमसि इतिमन्त्रेण च
जले क्षिपेत् । ततस्तत्रैव स्नाते श्राद्धलग्नमभ-
द्विमधुक्षुद्रमहानदीनक्षत्रपञ्चरत्नानि ॐ वेते-
वापी रोचने दिव इतिमन्त्रेण क्षिपेत् । ॐ हुवं
ध्रुवेण मनसा इतिमन्त्रेण यष्टिमभिभक्त्या ॐ
धूपवक्षेतिमन्त्रेण जलमध्ये आरोपयेत् । ततो
जलमादृत्य पूजयेत् । यथा ह्यौ पूर्वस्याम् ।
अथ आयेत्याम् । अथौ दक्षिणस्याम् । मेघा
नैर्ह्वयाम् । अथौ पश्चिमायाम् । विद्यां वाय-
व्याम् । लक्ष्मीं उत्तरस्याम् । सरस्वतीं ऐशा-
व्याम् । अथौ विद्याम् । अथौ लक्ष्मीम् । पाद्या-
दिभिः संपूज्य अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य कर्त्यादि-
द्वाचिप्रह्वेयता पूजयेत् । तमस्तेति वस्त्रं
क्षामयेत् । कापिलम् ।

‘शुक्लतूर्यादिनिर्देशेना वै श्रीरधारया ।
जलाशयं प्रवेष्टयेदिति शेषः । प्रतिष्ठानन्तरं
मातस्ये ।

ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतमथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्वा पञ्चाशद्वाथ विश्रुतिम् ॥”
इति जलाशयोत्तमगतत्वम् ॥

पुष्करि, [न] पु, (पुष्करमस्यास्तीति । पुष्कर +
इति ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्कल, कौ (पुष्पति पुष्टि गच्छत्येनेति । पुष +
“कलच्” । उणा ४।५ । इति कलन् स च
कित ।) यावत्तुल्यात्वाकमिच्छा । यथा,—
“भिद्यामाहुष्यमिमांशमन्नं तस्माच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्कारान्तु तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥”

इति कौर्त्त उपविभागे १७ अध्यायः ॥
अष्टकुक्षिपरिमाणम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“अष्टकुक्षिर्भवेत् कुक्षिं कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि आदकः परिकीर्तिताः ॥”
(नगरविशेषः । यथा, रामायणे । ७।११७।११ ।

“इतिषु तेषु सर्वेषु भरतः केकयीसुतः ।
निवेशयामास तदा सन्तुष्टो दे पुरोतमे ॥
तच्च तच्चक्षिणायां पुष्कलं पुष्कलावतैः ।
गन्धर्वदेशे रुषिदे गान्धारविषये च स ॥”)

पुष्कल, चि, (पुष्कं महत्त्वं कातीति । जा + क ।
यद्वा पुष्कं पुष्टिर्माहत्त्वमिति यावत् तदस्य-
स्थितिः । पुष्क + “विभादिभ्यश्च” । ५।२।६७ ।
इति लक्ष् ।) अष्ट । इत्यमरः । ३।१।४८ ॥
बहु । इति शैमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३।३।१ ।

“राजानो हि महाज्ञानो योनिर्कर्मविशो-
धिता ।
उद्धरन्ति प्रजा सर्वोत्तम आश्रया पुष्कलम् ॥)
उपस्थित । इति णटोदरः ॥

पुष्प

पुष्ट, त्रि (पुष्प + क्त ।) कृतपोषणम् । तन्
पण्याय । पुष्टितम २ । इत्यमर । ३।१।६७ ॥
पतम् ३ । इति अट्ठाधर ॥ (यथा, भङ्ग ।
७ । १७१ ।

“यदा मन्यते भावेन हृष्ट पुष्ट वक्तव्यम् ।
परस्य विपरीतश्च तदा यायाद्रिपु प्रसिद्धः ॥”

पुष्ट, स्त्री, (पुष्प + भावे क्तिन् ।) पोषणम् ।
हृष्टि । इति मेदिनी । टे, २३ । (यथा,
भाकखेये । २२ । ११ ।

“वेदिकेवारेणैमेने प्रजानां पुष्टिहेतुके ॥”
अश्वगन्वा । इति राजनिघण्टु । योद्ध-
मादकान्तगतदेवताविशेष । इति आहृतत्वम् ॥
(सा तु दक्षकन्यानामन्यतमा । यथा, मार्क
खेये ।

“प्रस्तव्याश्च तथा दक्षश्चतस्रो विशतिस्तथा ।
सर्व्वं कन्यास्तासाश्च सन्ध्यानामानि मे श्रद्धा ॥
अह्ना जप्तीधृतिस्तुष्टि पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ॥”
गणपते पत्नी । यथा, ब्रह्मवेवर्त्तपुराणे । २ ।
१ । ६६ ।

“पुष्टिर्गणपते पत्नी पूजिता जगतीतले ।
यथा विना परिच्यौषा पुमांश्चोषितोऽपि च ॥”
खड्गाविशेष । यथाह भोज ।

“मङ्गला विजया पुष्टि चमा तुष्टि सुखासनम् ।
प्रचक्षा सर्व्वतोभद्रा खड्गनामादक विदुः ॥”
तत्त्वोक्तचक्रकलाया नामान्तरम् । यथा, रुद्र
यामले ।

“अन्यता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टौ रतिर्हति ।
शशिनौ चन्द्रिका कान्तिर्न्योतिश्चा श्री प्रीति-
रङ्गदा ।

पूषापूषांन्दताकामदायिश्च शशिन कला ॥”
पुष्टिका, स्त्री, (पुष्टे कं जल वस्था ।) जल
सुक्ति । इति राजनिघण्टु ॥

पुष्टिकान्त, पुं, (पुष्टे कान्त ।) गणेश । इति
शब्दरत्नावली ॥

पुष्टिदा, स्त्री, (पुष्टि ददातीति । दा + क ।)
अश्वगन्वा । हृष्टि । इति राजनिघण्टु ॥ पुष्टि
दात्री च ॥

पुष्प य पुष्पने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (शिवा
पर - अक्ष - सेट ।) पञ्चमखरी । नृहृन्मोपध ।
पुष्पन विकसनम् । य, पुष्पाति कुन्दकोरकम् ।
इति दुर्गादास ॥

पुष्प, स्त्री, पुष्पाति विकसति य । (पुष्प पुष्पने +
अच् ।) तद्वज्रतादीनां प्रसव । पुष्प इति
भाषा । तत्पर्याय । प्रवृत्तम् २ । कुसुमम् ३
सुमनस ४ । इत्यमर । २।४।१७ ॥ वृत्तम् ५
प्रसव ६ सुमन ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
खड्गस्तपुष्पचयनफलं यथा,—

“उपह्वार्याणि पुष्पाणि मम कर्मप्रदायका ।
यो मातृपानयेद्भूमे मम कर्मपथे स्थित ॥
पुष्पाणि तत्र यावन्ति मम नृहृन्नि धारयेत् ।
स ज्ञात्वा पुष्पक कर्म मम लोकाय गच्छति ॥”
अकर्मण्यपुष्पदाने दोषो यथा,—

पुष्प

वराह उवाच ।

“अकर्मण्येन पुष्पेण यो मामर्चयते भुवि ।
पातन तस्य वक्ष्यामि तच्छृणु त्व वसुन्धरे ॥
नाह तत प्रतिगच्छामि न च ते वै मम प्रिया ।
नृहृन्मार्गवतेर्देव मम विप्रियकारिण ॥
पतन्ति नरके घोरे रौरवे तदनन्तरम् ।
अज्ञातस्य च दोषेण दुःखान्यनुभवन्ति च ॥
वानरो दश वर्षाणि मार्जारश्च त्रयोदश ।
नृपक पञ्च वर्षाणि वलीवद्वह्नादश ॥
ह्यगश्चेवाष्ट वर्षाणि भास्व वे ग्रामकुक्कुट ।
चौलि वर्षाणि मन्त्रिणो भवन्ते न सशय ॥
एतत्ते कथित भद्रे । पुष्प धर्म्म न रोचते ।
अकर्मण्य विज्ञातानि । पुष्प येन हृदन्ति वै ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ ७ ॥

देवीप्रियपुष्पाणि यथा,—
“पुष्पाणि देव्या वैष्णव्या प्रियाणि श्रद्धा सप्रति ।
वज्रलेखेव मन्दारे कुन्दपुष्पकुण्डलके ॥
करवीरार्कपुष्पेष्वाश्लेषापरान्तिते ।
इमने सिन्धुवारेश्च सुरभीमखकैस्तथा ॥
जताभिन्नश्चट्वैष्वा दूर्वाकुंजरेश्च कोमले ।
मञ्जरीभि कुशानाश्च विष्णुपत्रे सुशोभने ॥
पूजयेद्वैष्णवी देवी कामाख्या त्रिपुरा तथा ।
अन्याश्च या शिवाप्रोक्ते जायन्ते पुष्पजातय ॥
ता इमा श्रद्धा कौर्मर्गने मया वेतामभेरव ॥
मालती मल्लिका चातौ यूथिका माधवीजता ॥
पाटला करवीरश्च जवा तर्कारिका तथा ।
कुलक तगरश्चैव कार्यकारोऽथ रोचन ॥
चम्पकाश्चातकौ बायो वर्ज्जरा मल्लिका तथा ।
अशोको जोषतिलकौ वटकुवशिरौषकौ ॥
शमीपुष्पश्च भौगण्य पद्मोत्पलवकारय्या ।
श्वेतारणे त्रिसन्धे च पलाश खदिरस्तथा ॥
वनमाकाश सेवन्ती कुसुमोऽथ कदम्बक ।
चक्र कोकनदश्चैव भृङ्गको गिरिकथिका ॥
नागकेशरपुष्पागौ केतक्यङ्गलिका तथा ।
रोहदा नीलपूरश्च नमस् शालमेव च ॥
जपुर्वी चक्रविन्धश्च भिण्डी पञ्चविधा तथा ।
एवमायुक्तकुसुमे पूजयेत् वरदां शिवाम् ॥” ७ ॥
वर्ज्जनीयपुष्प यथा,—

“पुष्पश्च क्षमिसन्निभ विप्रोर्ध्व भस्मसूतम् ।
सकेशं नृषिकाधूतं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥
याचित परकीयश्च तथा पर्युचितश्च यत ।
अन्त्यसृष्ट पदासृष्ट यत्नेन परिवर्जयेत् ॥”
इति काशिकापुराणे । ६८ । ५४ । अध्यायौ ॥
केशवपूजने प्रशस्तपुष्पाणि यथा,—
“मालती मल्लिका चैव यूथिका चातिसुक्तक ।
पाटला करवीरश्च जवा सेवतिरेव च ॥
कुलकखट्वश्चैव कार्यकार कुण्डलक ।
चम्पकाश्च गद कुन्दो बाया वर्ज्जरा मल्लिका ॥
अशोकोस्तिलकश्चम्पस्तथा चैव वटकुवक ।
अमो पुष्पप्रकारास्तु शक्षा केशवपूजने ॥
केतकीपञ्चपुष्पश्च पुष्प भङ्गारकाश्च च ।
सुलस्थामलकौ चैव सशक्तिकर हरि ॥

पुष्प

मङ्गान्यसुसुत्यानि रक्तनीले तथोत्पले ।
चितोतपलश्च कृष्णश्च इत्येतानि सदा वृष ॥
नानि पुष्पाणि देयानि विद्यावे प्रभवित्यावे ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥ ७ ॥

अपि च ।

“जाती शतांशु समुगा कुन्द बहुपुष्ट तथा ।
वायश्च पङ्कजाशोक करवीरश्च यूथिका ॥
पारिभद्र पाटला च वज्रक गिरिशालिनी ।
तिलक वनजश्चैव पीतक तगरन्वपि ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यनुताचने ।
सुरभीणि तथान्यानि वर्ज्जयित्वा तु केतकीम् ॥
येषामपि हि पुष्पाणि प्रशस्तान्यनुताचने ।
पञ्चवान्यपि तेषां स्तु प्रशस्तानि महासुर । ॥
वीरधानां प्रदानेन वरिष्ठाश्चाचक्षेयतया ।
नानारूपैश्चात्मभवे कमलेन्द्रीवरादिभि ॥
प्रवाले शुचिभि शुद्धैर्जलप्रक्षालितैर्वैले ।।
वनसतीनामर्चत तथा दूर्वाभ्यपङ्कजे ॥”

इति वामने ६१ अध्याय ॥ ७ ॥

विष्णौ पुष्पाविशेषदानस्य फल यथा,—
“आरामप्रभवे पुष्पैरर्च्यैर्कोटवर्जिते ।
तथाप्युचितैस्तद्गत कार्त्तिके विष्णुमर्चयेत् ॥
वर्णानां हि त्रया विप्रस्त्रीर्णानां पाङ्कजौ यथा ।
देवानाश्च यथा विष्णु पुष्पाणां मालती तथा ॥
मालतीमालया देव योऽर्चयेन्नरकञ्जम् ।
जम्बु खजरागौ कर्मभिस्तु मत्तमात्रयात् ॥
मालतीमालया येन पूजित कार्त्तिके हरि ।
पापलघाद्युत तस्य वतस । प्रौरि प्रमार्जते ॥
मालतीपुष्पमालाभि कार्त्तिके पुष्पमखपम् ।
विष्णोर्गृहे कृतं येन तु ते यान्ति परमां गतिम् ॥
जातिपुष्पैर्विरचितानां मालां य सप्रयच्छति ।
विद्यावे विधिवद्भक्ता तस्य पुण्यफलं श्रद्धा ॥
कल्पकोटिचक्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रम ॥
य स्वर्गकेतकीपुष्पे पूजयेन्नरकञ्जम् ।
अन्धकोटिशत यावत्तु स्थापय वै हरि ॥
दामोदरं पूजयेद्य कुसुमे केतकोद्भवे ।
स वसेद्विष्णुनिलये देवेन सह मोदते ॥
मल्लिकाकुसुमेर्देव योऽर्चयेन्नरकेश्वरम् ।
कार्त्तिके परया भक्ता दहेत पाप जिघान्तितम् ॥
सुगन्धैर्मल्लिकापुष्पैरभ्युत योऽर्चयेत्कुने ।।
स सर्वपापनिर्मुक्तो विष्णुकोके मर्चयते ॥
वेदधर्म्मश्च केनात्र संप्राप्ते मनुमाधवे ।
योऽर्चयेत् स सुनिश्चिष्ट । जभते वैष्णव पदम् ॥
य पुन पाटकापुष्पैरर्चयेन्नरकञ्जम् ।
सुपुण्यात्मा पर स्थानं स प्रयाति हरिमेने । ॥
अगुह्यपुष्पैर्देवेश योऽर्चयन्ति जनाह्वनम् ।
देवैर्दे । दर्शनासौ नरकाभि प्रयच्छति ॥
न तत करोति विप्रेज । तपसा तोषितो हरि ।
यत् करोति हृषीकेशो सुनिपुणैरङ्गुत ॥
विह्वय सर्वपुष्पाणि सुनिपुण्यश्च केशवम् ।
कार्त्तिके योऽर्चयेन्नरका वाणिमेधप्रल कनेत् ॥
सुनिपुण्यज्ञतां मालां ये यच्छन्ति जनाह्वने ।

शक्रोऽपि ते सम वतस । कुर्वते ह्यभिभाषणम् ॥
 ददात्तभीष्टितान् कामान् हृदयिन्नामयिष्यथा ।
 कार्तिके सुनिपुण्ये पूजितो गरुडध्वज ॥
 गवामयुतदानेन यतफल कार्तिके सुने ॥
 सुनिपुण्ये चैकेन कार्तिक्यां तत फल स्तुतम् ॥
 येऽर्चयन्ति सुराध्यक्ष करवीरैः सिताचितैः ।
 तेषां वषष्ठत यावत् प्रभुभवति केशव ॥
 वज्रकाराशोककुसुमैर्योऽर्चयन्ति जगतप्रतिम् ।
 नि शक्रास्ते भवन्तीह यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
 अशोककुसुमे रत्नेर्जन्मशोकभयापहम् ।
 पूजयित्वा हरिं याति पदं विद्योतरनामयम् ॥
 शुभगन्धे सितेवतस । कुसुमे पङ्कजोद्भवैः ।
 अधोलोचन समभ्यर्च्य नरो याति हरे पदम् ॥
 अभ्यर्च्य कौसुमे पुष्पैः केशव स्नेहनाशनम् ।
 प्रयाति भवनं विष्णोर्बन्धितं त्रिदशैरपि ॥
 अटलवक्रपुष्पैश्च पूजयेद्यो जगतप्रतिम् ।
 स पुण्यवान्नरो याति तद्विष्णो परम पदम् ॥
 कार्तिके योऽर्चयेद्विष्णुं तुलसीविष्णुपङ्कजे ।
 त्रिदशैरपि पुष्पैः स न शक्यो यमकिङ्करे ॥
 माधवे योऽर्चयेद्विष्णुं तुलसीविष्णुपङ्कजे ।
 त्रिदशैरपि पुष्पैः स वक्तुं शक्यो न किङ्करे ॥
 माधवे योऽर्चयेद्विष्णुं सुपुष्पैस्तुलसीवै ।
 धूतपापो निरातङ्गः स विष्णोयाति तत पदम् ॥
 समितपुष्पकुशादीनि श्रोत्रिय स्वयमाहरेत् ।
 शूद्रोपनीतेन हरे पूजा कुर्वन् ब्रह्मध ॥
 तस्माद्विप्रो मुनिश्चैव शिष्यश्च स्वयमेव वा ।
 पुष्पादीनि समाहृत्य पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
 विप्रो ह्यर्चयन् पुष्पैस्तथा काशकुशोद्भवैः ।
 तुलसीविष्णुपङ्कजे पूजयेद्देवता पितॄन् ॥
 नार्चयेत्तगरे कस्य धर्मपुण्येन केशवम् ।
 देवीं लङ्कचपुष्पैश्च शङ्कर नागकेशरैः ॥
 काकविशेषे तस्य पर्युषितत्वं यथा —
 “प्रहृष्टं तिष्ठते जातौ प्रहृष्टाङ्गं मत्तिका ।
 त्रियाम सुनिपुण्यं करवीरमहनिभम् ॥”
 आत्ममञ्जरीविष्णुपञ्चदानफलं यथा —
 “मञ्जरीं हृदकारस्य ये प्रयच्छन्ति वैष्णवाः ।
 कार्तिके सफलास्ते सुगोत्रोत्तिष्ठन्महात्मिनः ॥
 कार्तिके योऽर्चयेद्भग्नं विष्णुपञ्च केशवम् ।
 दद्याद्यज्ञायुतफलं केशवस्तस्य वै सुने ॥
 विष्णुपञ्च ये ज्ञायां कार्तिके कलिमहन्म् ।
 पूजयन्ति महाभक्त्या मुक्तिस्तेषां करे स्थिता ॥
 नामकेशरपुष्पैश्च पूजयेद्गरुडध्वजम् ।
 स याति वैष्णवं स्थानं यत्र गत्वा न शोचते ॥
 कदम्बकुसुमैर्यो वै पूजयेन्मधुसूदनम् ।
 जन्मायुतार्जुनं पापं स्तोतुं तेन नारदः ॥
 न तथा केतकीपुष्पैर्भाज्योऽङ्गुलमैस्तथा ।
 तोषमायाति देवेश कदम्बकुसुमैस्तथा ॥
 इन्द्रा कदम्बपुष्पाणि तोषमायाति माधव ।
 किं पुनः पूजितो देव सर्वकामप्रदो हरिः ॥
 हरिं किशुकपुष्पैश्च पूजयेत्तदश्राधिपम् ।
 वैष्णवै रमते प्रभुत्वं विष्णुना वक्ष्ये वैष्णव ॥
 वरुणाक्षे च देवेश कुसुदेवश्चन्द्रान्वितैः ।

योऽर्चयेत् परमं विष्णुं ससारे न पुनर्जिज्ञेत् ॥
 कुन्दपुष्पैश्च विप्रैः । योऽर्चयेद्गरुडध्वजम् ।
 कोटिजन्मालितं पापं ततश्चयादेव नश्यति ॥
 शमीपुष्पैश्च देवेश पूजयेद्दत्तारक्षिणम् ।
 यमं न पश्येद्विप्रैः । न याति दुर्गतिं नरः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १३१ अध्यायः ॥ * ॥
 लक्ष्मीतुल्यप्रियपुष्पाणि यथा, नारदीयसप्तमं
 चण्डले ।
 “भालतीवकुलाशोकशेफालिनवमालिका ।
 अम्बानतगराङ्गोदमल्लिकामधुपिङ्गिका ।
 यूथिमष्टापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिपलम् ।
 पाटणा चम्पकं जङ्घां लवङ्गमतिस्तुतकम् ॥
 केतकं कुण्डलकं विष्णुं कङ्कारकरकं हिलम् ।
 पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे ॥”
 केशवार्चनं निषिद्धपुष्पाणि यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “उग्रगन्धौघगन्धौनि कुसुमानि न दापयेत् ।
 अन्धायतनजातानि काण्डकौनि तथैव च ॥
 रक्तानि यानि धर्मज्ञः । चैत्यद्वयोद्भवानि च ।
 प्रसन्नानजातान्यन्यानि यानि चाकालजानि च ॥”
 तथा ।
 “कुटजं शाल्मलीपुष्पं शिरीषश्च जनार्दने ।
 निवेदितं भयं रोगं नि खलश्च प्रयच्छति ॥
 बन्धुकीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि न दापयेत् ।
 अहस्तारक्तकुसुमदानान् दौर्भाग्यमाप्नुयात् ॥”
 परारोपितवृक्षस्य पुष्पग्रहणे दोषः । अगस्त्य ।
 “परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पाख्यानीयं योऽर्चयेत् ।
 अविनाशाय च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजितम् ॥”
 यतद्विज्ञेत्परमम् ।
 “हिलसृष्टेर्धूपुष्पाणि सर्वतः खवदाहरेत् ॥”
 इति याज्ञवल्क्येन ॥
 “देवाद्यर्च्यं कुसुममस्तेयं मशुरजवीत ॥”
 इति वचनात् ॥
 “गोऽभ्यर्थे ह्यमेषां च वीरुदनसतीनाम् ।
 पुष्पाणि खवदाददौत फलानि चापरिहृष्टि-
 तानि ॥”
 इति गोतमवचनाच्च ॥
 द्विनेत्रस्य हस्त्रोऽपि ।
 “हृन् वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
 अप्रयच्छन्निशङ्गानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥”
 इति स्मृते ॥ * ॥
 देवोपरि हृतं मस्तकोपरि हृतं अधोवच्छेदतः
 अन्तर्जलजालितस्य पुष्पं दुष्टमिति हरिभक्ति
 नामके पठ्ये । अभिवाद्याभिवादककरस्यपुष्पं
 श्रोत्रयात कर्मेयम् ॥ इति केचित् ॥ * ॥
 याचित्वादिपुष्पदानस्य निष्फलम् । याचितं
 निष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतस्य निष्फलमिति वदन्ति ।
 वामहस्तवितादिपुष्पस्यादित्यं यथा,—
 “न पुष्पच्छेदनं कार्यं देवार्थं वामहस्ततः ।
 न दद्यात्तानि देवेभ्यः सखाय्यं वामहस्ततः ॥”
 वामितुपुष्पादीनां स्वयमाह्वरणीयत्वं हारोत्त-
 रावातमौ ।
 “वामितुपुष्पकुशादीनि ब्राह्मण्यः स्वयमाहरेत् ।

शूद्रानतीते क्रयक्रीते कर्म कुर्वन् पतत्यधः ॥’
 क्रये प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम् ।
 “पुष्पैर्धूपैश्च नैवद्वैर्वीरक्रयक्रियाहते ॥”
 वीरक्रयो वीरवत् याचन्नाभूत्वेन विक्रेतुसपत्न्यस्त
 स्त्र्येन क्रयः ॥ * ॥ पुष्पदानप्रकारो ज्ञान
 मालायाम् ।
 “पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् ।
 पुष्पाञ्जलिविधिं हित्वा यथोत्तमं तथापणम् ॥”
 मध्याह्नज्ञानानन्तरं पुष्पचयनस्य दोषो यथा,—
 “ज्ञानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं यच्छन्ति वै
 हिजा ।
 देवतास्तत्र यच्छन्ति भस्मीभवति हारवत् ॥”
 एतत्तु द्वितीयज्ञानाभिप्रायम् । इति रत्नाकरः ॥
 यत्तं मतस्यस्तु ।
 “ज्ञात्वा मध्याह्नसमये न हिन्यात् कुसुमं नरः ।
 ततपुष्पस्यार्चने देवि । रौरवे परिपश्यते ॥”
 पुष्पाभावे देयानि यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “पुष्पाभावेऽपि देयानि पञ्चाण्यं च घनाहने ।
 पञ्चाभावे जलं दद्यात्तेन पुण्यमवाप्यते ॥” * ॥
 पुष्पदानमाहात्म्यं यथा,—
 “न रत्नेन सुवर्णेन न वित्तो न भूरिणा ।
 तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जनार्दन ॥ * ॥
 द्रवताविशेषे वर्ष्मनीयपुष्पं यथा, श्रावताप ।
 “शिवे विवर्णयेत् कुन्दस्तुल्यं च हरेस्तथा ।
 देवीनामकर्मन्दारौ स्वयस्य तगरान्तथा ॥” * ॥
 पुष्पविशेषाणां कालिकपुष्पवित्तत्वम् । भविष्ये ।
 “पद्मानि चितरक्तानि कुसुमान्युत्तमजानि च ।
 यथा पर्युषिताशङ्का कात्या पञ्चदिनोत्तरम् ॥”
 पुष्पविशेषस्याप्युषितत्वं यथा,—
 “तुल्यस्यगस्त्यविष्णवानां न च पर्युषितात्मता ॥”
 योगिनीतन्त्रे ।
 “विष्णुपत्रं माध्यक्षं तमाजामलकीदलम् ।
 कङ्कारं तुलसीक्षेत्रं पद्मं सुनिपुण्यकम् ।
 एतत् पर्युषितं न स्यात् यन्मन्यत कलिका-
 लकम् ॥”
 कलिकात्मकं प्रस्तुतयोग्यम् । इत्येकादशी
 तत्त्वम् ॥ राघवभङ्गमते पुष्पविशेषाणां कालिक-
 पर्युषितत्वं यथा,—
 “विष्णुपामागंजातीतुल्यविश्रमिश्रताकेतकीहृ-
 द्ग्यां
 मन्दाम्बोजाह्रिदभा मुनितिलतगरजकङ्कार-
 मली ।
 चम्पाभारातिकुम्भोदमनमवका विष्णुतो
 २४जानि शक्रा
 विष्टतुर्गकायरीशोनिधिमिध-वह भू भू यमा
 भूय एवम् ॥”
 अस्वार्थः । प्रता प्रतावरी । मन्दं मन्दारः ।
 अश्विर्नागकेशरः । सुगिरगस्त्यः । अम्बाराति
 करवीरः । कुम्भी पाटणा । विष्णुमारभ्य अहि
 पर्यन्तं गणयित्वा दर्भमारभ्य पुनश्चिष्टादि
 गणयेत् । एतद्दिनोत्तरं पर्युषितानीत्यर्थः । इति
 पदार्थादर्शः ॥ * ॥ पुष्पक्रीडायां वर्ष्मनीयानि यथा,

पुष्पक

पुष्पचयनम् १ पुष्पापेक्षे दयितायिता २ माता ३ गोत्रस्वजनैर्घा ४ वक्रोक्ति ५ सम्प्रसाधये ६ । इति काविकल्पलता । (घोटकलक्ष्यविशेष । यथा, अश्ववेद्यके । ३ । ८२—८२ ।

“आगन्तवस्तुरङ्गस्य ये भवन्त्यन्वयगता । विन्दव पुष्पसन्नास्तु ते हिताहितसञ्चका ॥ तेषां प्रदंशमेदेन लक्ष्यं यद् अवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विख्यातं कोर्नोपैतुधुना ॥ अपाने च ललाटे च भ्रुवोर्मिद्वि कणयो । निगाले चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् ॥ स्कन्धे वक्षसि कक्षे च सृक्कयोर्बाहुकेशयो । हन्वो पृष्ठे च वाह्यानां पुष्पं खामिहित-प्रदम् ॥

नाभौ केशे तथा कण्ठे दन्त च हि वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्तुं सर्वार्थसाधकम् ॥ अग्रशस्त्राणि दृष्टानि मुनिभिर्यानि वाजिनाम् । तानि सन्ध्यां प्रवक्ष्यामि पुष्पाप्यागमदर्शनात् ॥ अधरोष्ठे कठे प्रोथे उत्तरोष्ठे तथैव च । चोलायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रुवो ॥ श्रीवायाश्च वक्षे चैव कक्षयो स्फुरके स्मिपि । प्राचौ क्रोष्ठे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः ॥ रक्तं पीतं तथा लज्जं पुष्पं सर्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशसङ्घातं भवेत् साधारणं ततः ॥ पुत्रलाभं धनप्राप्तिमारोग्यं विजयं तथा । विन्द्यात् पुष्पे शुभेभ्यस्तुभ्यश्च विप्रार्थयम् ॥ सर्वज्ञपुष्पितो वाजी परित्याज्यो न वश्यः ॥” स्त्रीरजः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ४२ । “स्त्रीणां पुष्पं हरिद्वन्वा प्रवृत्तं सा तु कन्यका ॥”) विकाशः । इति मेदिनी । पे, = । घनदस्य विमानम् । नेत्ररोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ मुक्तौ इति भाषा । अस्त्रौषधं यथा,— “हरितकी वषा कष्टं पिप्ली मरिचानि च । विभीतकस्य मन्त्रा च शङ्खनाभिर्मनः शिला । सर्वमेतत् समं कृत्वा ह्यागीचरिण्य पेयेत् ॥ नाशयेत्तमिरं कण्ठं पटलाभ्यन्वदानि च । अधिकाणि च मांसानि यच्च राजौ न पश्यति ॥ अपि द्विवायिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् । वसिष्ठोदया नाम वृथां दृष्टिप्रसोदनी ॥” इति चक्रपाण्डितम् ॥

(अथ चिकित्सान्तरं यथा,— “पूर्वाहारविहारैस्तु नेत्रे पुष्पं जायते । प्रथमं मुखसाध्यं स्यात् द्वितीयं कण्ठसाध्यकम् । तृतीयं शङ्खसाध्यम् चतुर्थं दन्तसाध्यकम् । शङ्खपुष्पं तथा रोगं शङ्खनाभिर्मनः शिला । काञ्चिकं तु सपेयं ह्यायाशुष्का भिषग्वरः । वातिके काञ्चिकेनापि पेषिते प्रयसा हिता ॥ श्लेष्मिके च्चवसुक्ता पुष्पस्याञ्जनतो हिता ॥” इति हारीते चिकित्सासुतस्थाने चतुर्लवारिणः समेध्यायः ॥)

पुष्पक, कौ, (पुष्पमिव पुष्पैवा कायति प्रकाशते इति । के + क । पुष्प + सञ्ज्ञायां कन् वा ।) रौक्षिपुष्पम् । (पुष्पमिव प्रतिष्ठति । पुष्प + “इवे

पुष्पका

प्रतिष्ठतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) घनदस्य विमानम् । (कालपर्ययेण घनदं विनिव्य रावणेन हृतेऽस्मिन् रावणस्यैव जातम् । यथा रघौ । १ । ४६ ।

“वैमानिका पुण्यक्षतं त्वजन्तु मरुतां पथि । पुष्पकाजोक्तस्योभ मेघावरणततपरा ॥”) नेत्ररोगः । रक्तकङ्कणम् । रसाञ्जनम् । लोहकांक्षम् । ऋद्धारण्यकटी । इति मेदिनी । काशीसम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुष्प + स्वार्थे कन् । पुष्पम् । यथा, गारुडे १८२ अध्याये । “सप्ताभिमन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् । स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च क्षणार्धे सा वशा भवेत् ॥” पुं, निर्विघ्नसंप्रजातिभेदः । यथा, सुश्रुते कण्ठस्थाने । ३ अध्याये ।

“निर्विघ्नास्तु गलगोक्षी शूकपत्रोऽजगरी दिव्यको वरुहिक पुष्पशकलौ ज्योतीरथ क्षीरिक पुष्पकोऽतिपताकोऽम्बादिको गौरादिको वृक्षेभ्य इति ॥” * ॥ पर्वतभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । १३ ।

“खगश्चङ्गी श्रातश्चङ्गी पुष्पको मेघपर्वतः ॥ प्रासादस्य मङ्गलभेदः । यथा विन्दकर्मप्रकाशे । ६ अध्याये ।

“अथात् सप्रवक्ष्यामि मङ्गलानाञ्च लक्षणम् । मङ्गलान् प्रवरान् वक्षे प्रासादस्याधुरुपतः ॥ विविधा मङ्गला काव्या श्रेष्ठमध्यकनीयसः । नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि श्रेष्ठञ्च द्विजसत्तमा ॥

पुष्पक पुष्पमद्रश्च सुवृत्तो नृत्तनन्दनः । कौशलो बुद्धिसौख्यं गजभद्रो जयावहा ॥”

पुष्पकरणकं कौ, (पुष्पाधारं करणं इव कायतीति । के + क । बहुतरंगनोरमपुष्पाधारकत्वादस्य तथात्वम् ।) उज्जयिनी शिवस्य उद्यानम् । यथा, शब्दमाला ।

“महाकालस्योज्जयिनी विशालावन्तिका तथा । तस्य उद्यानकं शयं नाम्ना पुष्पकरणकम् ॥”

पुष्पकरणिनी स्त्री, (पुष्पकरणकं शिवोद्यानमख्यस्या इति । इति । स्त्रियां ङीप् ।) उज्जयिनी । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ।

“उज्जयिनी स्वादिशालावन्ती पुष्पकरणिनी ॥” पुष्पकाशीचं कौ, (पुष्पमिव काशीसम् ।) पीतवर्णकाशीसम् । यथा, भावप्रकाशे ।

“अथ काशीसं भक्तवन्दनप्रतिपाद्यम् । काशीसं धातुकाशीसं पांशुकाशीसमिदम् । तदेव किञ्चित् पीतम् पुष्पकाशीसमुच्यते ॥ काशीसमङ्गसुखाच्च तिलञ्च तुवरं तथा । वातश्चेद्वा हृद् केशं नेत्रं कण्ठविषप्रसृतं ॥ ऋजुलङ्काश्चरौषधनाशनं परिकीर्तितम् ॥” ततपथ्याय । कसकम् २ नेत्रौषधम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ वतसकम् ४ मशीमसम् ५ वृक्षम् ६ विषदम् ७ नीलवृत्तिका ८ । अथ गुणा । तिलत्वम् । शीतत्वम् । नेत्रामयापहत्वम् ।

खेपनं पामाकुठादिनागालगदोयनाशित्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥

पुष्पध

पुष्पकोटं पु (पुष्पप्रिय कोटः ।) भस्म । इति चिकित्सोपेक्षः ॥ कुसुमकमिमाञ्च ॥

पुष्पकेतनं, पुं, (पुष्पं केतनं च्यजो यत्नः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४२ ॥

पुष्पकेतु, कौ, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य केतुरिव विनाशकत्वात् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥

पुष्पचातकं, पुं, (हनोति । हन + क्तुल । चातकः । पुष्पाणां पुष्पवृक्षाणां चातकं नाशकः ।) वंशः । इति शब्दमाला ॥

पुष्पचापं पु (पुष्पमेव पुष्पमयो वा चापोऽस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १४ । २६ ।

“सा समोहनवप्यवधारणाञ्चैर्निर्नरैः । विद्धेव पुष्पचापेन ततश्च समलक्ष्यत ॥”

पुष्पाणां चापः । पुष्पधनुः । यथा, रघौ । १२ । ४५ ।

“आततव्यमकरोत् स ससदा विस्मयस्मिन्नेवमौचितः । शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशणं कर ॥”

पुष्पचामरं, पुं, (पुष्पं चामरं इवास्त्रं ।) दम्बवृक्षः । इति चिकित्सोपेक्षः ॥ केतकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पुष्पदं, पु, (पुष्पं ददातीति । दा + क ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८ ॥ पुष्पदातरि, चि ॥

पुष्पदन्तं पुं (पुष्पमिव मुक्तो दन्तोऽस्य ।) वायुकोणस्थदिगमजः । इत्यमरः । १ । ३ । १४ । विद्याधरविशेषः । इति मेदिनी । ते २१३ ॥ जिनभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ नागभेदः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २० । ७ ।

“अयं ललेत्पुलस्त्य पुष्पदन्तश्च भ्रातृकः ॥” पार्वतीप्रदत्तं कार्तिकेयस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ४६ ।

“उज्ज्वल पुष्पदन्तश्च शङ्कुर्कथं तथैव च । प्रददावन्निपुणाय पार्वती शुभदर्शना ॥”

विष्णोरनुचरविशेषः । यथा, भागवते । ८ । २ । १७ । “जयन्तं नृपदेवञ्च पुष्पदन्तोऽथ सात्वतः ॥”

शिवगणभेदः । यथा कथासरित्सागरे । १ । ४६ । “प्रसादवित्तकं शृणो पुष्पदन्तो गयोत्तम । श्वेदिव च प्रवेशोऽस्य नन्दिना दारि तिष्ठता ॥”

पुष्पदन्तकं पुं गन्धर्वविशेषः । स च महिष्ठस्तवकर्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पद्रव, पु, (पुष्पाणां द्रवः ।) पुष्परसः । तत् पर्यायः । पुष्पहारः २ पुष्पखेदः ३ पुष्पजः ४ पुष्पनिर्यासकः ५ पुष्पाभुजः ६ । अथ गुणा । सुरभिलम् । शीतलम् । कषायलम् । गौर्यलम् । दाहभ्रमार्तिविमोहसुखाभयलघ्वार्तिपित्तकफदोषचिरोदोषकनाशित्वम् । सरलम् । सन्तर्पणत्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥

पुष्पधन्वा, [नृ] पुं, (पुष्पं धनुस्त्विति । “धनु यच्च ।” ५ । ४ । १३२ । इति अमरः ।)

पुष्परा

कामदेव । इत्यमर । १ । १ । २७ ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ६४ ।
 “सहचरमधुहस्तस्यसूताङ्गुराख्यं
 शतमखमपत्ये प्राञ्जलि पुष्पधन्या ॥”)
 पुष्पनिच, पु, (पुष्प निचति चुम्बतीति । पुष्प + निच + “कर्मवशेन ।” ३ । २ । १ । इत्यण ।)
 भ्रमर । इति शब्दचम्पिका ॥
 पुष्पनय, पु, (पुष्प धयतीति । घट पाने + खण ।
 “अरुहिवदनस्य सुम् । ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।)
 भ्रमर । इति राजनिघण्टुः ॥ पुष्परसपानकर्त्तरि,
 नि । पुष्पशब्दाद्धेटघातो कर्त्तरि खणप्रत्यय-
 निवृत्तत्वात् । इति सुम्बोध्याकारणम् ॥
 पुष्पपथ, पुं (पुष्पस्य स्त्रीरन्तस्य पन्था सरणि ।)
 योनि । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 पुष्पपुर, स्त्री, (पुष्पवत पाटलिपुष्पयुक्तं तद्वत्
 शोभाजनकं वा पुरम् ।) पाटलिपुत्रनगरम् ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा रघौ । ६ । २४ ।
 “अनेन वैदिच्छसि यक्षमाय
 पाणि वरेण्येन कुर्व प्रवेशे ।
 प्रासादवातायनसञ्चितानां
 नेत्रोत्सव पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥”
 “पुष्पपुराङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानाम् ।” इति
 तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 पुष्पफल, पु, (पुष्पयुक्तं फलं यस्य ।) कुशाक्ष ।
 इति शब्दमात्रा । कपिलः । इत्यमर । २ । ४ । २१ ॥
 पुष्पमास, पुं, (पुष्पाणां मासः पुष्पप्रधानो मासो
 वा ।) वसन्तः । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ५६ । ४ ।
 “मासान् वै पुष्पमासादीन् गणयन्तु मम स्त्रिय ।
 परिणामे तु गर्भस्य शेषं द्वाष्ट्रामहे वयम् ॥”)
 पुष्परक्त, पुं, (पुष्पे पुष्पावच्छेदे रक्तं रक्तवर्णं-
 मस्य । यद्वा पुष्पं रक्तमस्य ।) रक्तमणि-
 वत् । इति शब्दचम्पिका ॥
 पुष्पगन्ध, पुं, (पुष्पाणां रसः ।) मकरन्दः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । १७ ॥ (यथा, भावप्रकाशे
 काश्याधिकारैः ।
 “फलं फलश्चापि ऋतुचयश्च
 तथा चतुर्णां तमलं विचूयम् ।
 फलानि घटं पुष्परसस्य चापि
 विनिश्चितं विमिश्रयेत् ॥”)
 पुष्परसाक्षय, स्त्री, (पुष्परस इत्याक्षय आख्या
 यस्य ।) मधु । इति राजनिघण्टुः ॥
 पुष्पराग, पुं, (पुष्पस्यैव रागो वर्णोऽस्य ।)
 मखिविशेषः । पुष्पराज इति भावाः । तत-
 प्रत्यायः । मञ्जुमणिः २ वाचस्पतिवक्त्रम् ३ ।
 इति भावप्रकाशः ॥ यौत ४ यौतस्फटिकु ५
 यौतरक्त ६ यौताक्ष ७ शुक्लरत्नम् ८ यौत-
 मणि ९ पुष्पराज १० । (यथा रघौ । १८ । ३२ ।
 “तस्य प्रभा निर्वर्तितपुष्परागं
 यौव्यान्तिमौ पुष्पमखत पत्नी ॥”
 “प्रमथा निर्वर्तित पुष्परागो मखिविशेषो येन ।”
 इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अथ गुणाः ।

पुष्पला

अन्तलम् । शीतलम् । वातनाशिलम् । दीपन-
 लम् ॥ ३ ॥ तस्य धारणगुणः । आयुः शीघ्रप्रा-
 कारितम् ॥ ३ ॥ तस्य लक्षणं यथा —
 “सुष्मायपीतगुरुगान्धसुरङ्गसह
 क्षिणश्च निर्मलमतीव सुदृप्तशीतम् ।
 यः पुष्परागसक्तः कलयेत्सुखं
 पुष्पाति कौर्मिमतिशौर्यसुखायर्थम् ॥” ॥
 तस्य कुलक्षणं यथा,—
 “कृष्णविन्दुहितं रूचं धवलं मलिनं लघु ।
 विच्छेद्यं शर्करागारं पुष्परागं सदोषकम् ॥”
 तस्य परीक्षणलक्षणं यथा राजनिघण्टुः ।
 “दृष्टो विकाशयेत् पुष्परागमधिकमात्मन्यम् ।
 न खलु पुष्परागो जात्यतया परीक्ष्यते रक्तम् ॥”
 तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
 द्रुत उवाच ।
 “पतिता या हिमाद्रौ हि लक्ष्मस्य सुरदिवा ।
 प्रादुर्भवन्ति ताभ्यस्तु पुष्परागा महागुणाः ॥
 आपीतप्राङ्मुखिरेव पाषाणं पुष्परागसंज्ञम् ।
 कौटिल्यकनामा स्यात् स एव यदि लोहितपीतः ॥
 आलोहितस्तु पीतं खल्वेव काषायकं च
 एवोक्तं ।
 आनीलमुक्तवर्णं क्षिणं सोमालकं खगुणैः ॥
 अत्यन्तलोहितो यः स एव खलु पद्मरागसंज्ञः
 स्यात् ।
 अपि येन नीलसंज्ञं स एव कथितं सुनीलं
 सन् ॥
 अथ वैदुर्यमखेरिव गदितं ह्यस्य रत्नशास्त्रं
 विदः ।
 धारणफलं च तद्वत् किमु स्त्रीणां सुतप्रदो
 भवति ॥”
 इति मारङ्ग ७५ अध्यायः ॥ ३ ॥
 प्रकारान्तरम् ।
 “शुभपुष्पसमं कान्था खल्वभावस्तु विज्ञेयः ।
 पुन्रदो धनं पुष्पं पुष्परागमखिहेतुः ॥
 दैवधातुसमुद्भूतं पुष्परागमखिहिंसा ।
 पद्मरागाकारे कश्चित् कश्चित्सां पलाकारे ॥
 ईवतपीतच्छविच्छायाखल्वेव कान्था मगो
 हरम् ॥
 पुष्परागमिति प्रोक्तं रङ्गसोममहीसुजा ।
 ज्ञात्वादिनातिमेदेन तद्विज्ञेयं चतुर्विधम् ।
 छाया चतुर्विधा तस्य चिता पीता चिता-
 चिता ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 पुष्परक्तः, पुं, (पुष्पाणां रक्तः ।) परागः । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, रघौ । १ । ३८ ।
 “स्यमानो सुखस्यार्थं शास्त्रनिर्वासगन्धिभिः
 पुष्परक्तकिरेव तैराधृतवनराजिभिः ॥”)
 पुष्परौचयः, पुं (पुष्पं रौचनेवास्त्रं । पुष्पेऽस्य
 रौचनं रश्मिप्रदो वा ।) नागकेशरः । इति
 त्रिकाण्शेषः ॥
 पुष्पलाव, पुं, (पुष्पं लुनाति अयविवीति माला-
 द्यर्थमिति । पुष्प + लू + “कर्मवशेन ।” ३ । २ । १ ।

पुष्पसा

इत्यण ।) मालाकारः । इति जटाधरः ॥ (स्त्रियां
 ङीव । मालाकारपत्नी । यथा, मेघदूते । २८ ।
 “गच्छेदापनयनरक्षां कान्तकर्मोत्पलानां
 छायादानश्चपरिचितं पुष्पलावीसुखानाम् ॥”)
 पुष्पलावी, [न] पु, (पुष्पं लुनातीति । लू-
 ष्छिदि + णिनि ।) मालाकारः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ५ । ६४ ॥
 पुष्पलिट [ङ] पु, (पुष्पं लेपेति । लिङ् +
 क्तिप् ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥
 पुष्पवती, स्त्री, (पुष्पमख्यस्या इति । पुष्प +
 मतुप । मख व । ततो ङीप् ।) रत्नखणा ।
 इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥ (यदुक्तं,—
 “कालमेही भवेन सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्म्यातः ॥”
 तीर्थविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ५ । १२ ।
 “पुष्पवत्यासुपस्यूय चिराजोपवितो नरः ।
 गोसहस्रफलं कन्या पुनाति खकुलं वृषः ॥”)
 पुष्पविशिष्टे, नि । (यथा, रामायणे । १० । ६४ । १ ।
 “पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्चायावद्भिर्मनोरमैः ॥”)
 पुष्पवन्तौ, पु, (पुष्पं विकासे + भावे ण्व । पुष्पो
 विकासोऽख्यनयोरिति । पुष्प + मतुप । मख
 व ।) एकयोक्त्या चन्द्रसूर्यौ । इत्यमरः । १ । ४ । ११ ।
 “एकया उक्त्या अष्टयवचनेन चन्द्राकौ पुष्प-
 वच्छब्दाच्चौ न तु पुष्पवाग्निन्द सूर्यौ वैद्यभि-
 धीयते । चाङ्गे । एकयोक्त्येति भिन्नप्रयोगे नैवे
 त्वर्थः । अतएव इत्युक्तेत्वात् सदा द्विवचनं
 मिद्वयः । पुष्पो विकाशस्तद्व्योगाद्वत् । पुष्प-
 वन्तश्चोऽहन्तो ऋद्धोऽपि रविशशिनौ पुष्प-
 वन्तास्त्विति नाममात्राः ॥” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥
 पुष्पवाटो, स्त्री, (पुष्पाणां वाटो ।) पुष्पोद्यानम् ।
 कुलवामान इति भावाः । यथा हेमचन्द्रः ।
 ४ । १७६ ॥ [विकाः ॥]
 “वाटो पुष्पादृष्टायाश्चौ सुनाराम प्रसे-
 पुष्पवाहन, पुं, (पुष्पं पुष्करं वाहनमिव यस्य ।)
 पुष्करराजः । यथा, अग्निपुराणे ।
 “राजा यथोक्तश्च पुनरकरोत् पुष्पवाहनः ।
 विभूतिहादृशीं कृत्वा स गतः परमां गतिम् ॥”
 पुष्पशकटी, स्त्री, आकाशवायी । यथा,—
 “चिकीर्षति पुष्पशकटी देवप्रपन्नं उपश्रुति ॥”
 इति त्रिकाण्शेषः ॥
 पुष्पशर, पु, (पुष्पाणि शरा यस्य ।) कन्दर्पः ।
 कुसुमेष्टुदर्शनात् ॥
 पुष्पशरासन, पुं, (पुष्पं शरासनं धारयन्त्यं ।)
 कन्दर्पः । पुष्पधनुर्दर्शनात् ॥
 पुष्पशून्य, पुं (पुष्पं शून्यं ।) उदुम्बरः । इति
 राजनिघण्टुः ॥ कुसुमरहितो नि ।
 पुष्पसमयः, पुं, (पुष्पाणां समयः ।) वसन्तः ।
 इत्यमरः ॥
 पुष्पसार, पु, (पुष्पस्य सारः ।) पुष्पद्रवः । इति
 राजनिघण्टुः ॥ (पुष्पशब्दे, नि । यथा, ज्ञान-
 वैश्वर्से प्रकृतिकण्ठे ।
 “पुष्पसारो नन्दिनीश्च तुलसीं क्षण्णोऽपि नृपम् ॥”)

पुष्पित

पुष्पसौरभा स्त्री, (पुष्पे सौरभं यस्याः । तीव्रं गन्धवत्त्वादेव तयात्वम् ।) कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पस्त्रेद, पु, (पुष्पाणां स्त्रेदः ।) पुष्पद्रवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पहासा, स्त्री, (पुष्पं स्त्रीरजं हास इव यस्याः ।) रजस्त्रया । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पहीना स्त्री (पुष्पेण हीना ।) उद्ध्वर-वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ निष्कला । रजःशून्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पुष्पा स्त्री (पुष्पं अभिधेयत्वेनास्यस्या इति । अच । टाप ।) कणपुरी । अधुना भागलपुर इति ख्याता । तत्पर्यायः । चम्पारं मालिनी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पाजीव, पु, (पुष्पेराजीवति जीविकां निर्वाहयतीति । आ + जीव + अच ।) मालाकारः । इति हेमचन्द्रः ३ । ५६४ ॥

पुष्पाजीवी, [न] पु, (पुष्पेराजीवतीति । आ + जीव + णिनि ।) मालाकारः । इति जटाधरः ॥

पुष्पाञ्जन, स्त्री, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य अञ्जनम् ।) अञ्जनमेदः । तत्पर्यायः । पुष्पकेतु २ कौस्तुभम् ३ कुसुमाञ्जनम् ४ रौतिकम् ५ रौति-पुष्पम् ६ पौष्पकम् ७ । तस्य गुणाः । हिम-त्वम् । पित्तहृत्काषदाहविषकासान्निवर्जनेत्रा-मयनाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पाञ्जलि, पु (पुष्पाणामञ्जलिः ।) कुसुमाञ्जलिः । प्रसूनाञ्जलिः । यथा,— “पञ्च पुष्पाञ्जलीन्दत्वा परिवारार्चनचरेत् ॥” इति तन्त्रसारधृतभट्टः ॥

पुष्पावचायी, [न] पु, (पुष्पं अवचिनोतीति । अव + चि + णिनि ।) मालाकारः । इति हेमचन्द्रः ३ । ५६४ ॥

पुष्पासव स्त्री, (पुष्पस्य आसवम् ।) मधुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा ऋतुसंहारे । ५ । ५ । “यद्दीप्तताम्बलविलेपनस्रजं पुष्पासवामोदितवक्त्रपङ्कजा ॥”) इति कौस्तुभप्रदीपः ॥

पुष्पाच्छ पु, (पुष्पमच्छमस्य ।) कन्दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पाङ्गा, स्त्री, (पुष्पेराङ्गयते सङ्गते इति । आ + ङ + क । तत्प्राप ।) शतपुष्पाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पिका स्त्री (पुष्पप्रति विकसतीवेति । पुष्प + ण्वल । टापि अत इत्वम् ।) दन्तमलम् । इति हारावली । १८५ ॥ निङ्गमलम् । इति हेमचन्द्रः ३ । २६८ ॥ अध्यायान्ते तत्प्रतिपादितोक्तिः ॥

पुष्पित, वि (पुष्प + क्त । पुष्पं जातमस्येति । पुष्प + गारकाप्तिवात् इतच् वा ।) जातपुष्पः । पुष्पविशदः । कुङ्कुमितः । यथा,— “गङ्गापि सृष्टेः पुष्पितं सुगन्धिना । राधितं नन्दनं सत् सुपुष्पं कुलं यथा ॥” इति चाणक्यः ॥

पुष्पर

पुष्पिताया स्त्री, (पुष्पितं विकसितमिवाद्यस्याः ।) कन्दोविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,— “अयुजि नयुगरेफतो यकारो यजि च नचौ जरगाश्च पुष्पिताया ॥” उदाहरणम् । “करकिसलयप्रोभया विभान्नी कुचफलभारविनभवेद्ययि । स्मितरश्मिरविलासपुष्पिताया ब्रजयुवतिव्रतती हरेर्मुदेभूत ॥” इति कन्दोमञ्जरी ॥

पुष्पेय, पु, (पुष्प इत्येयस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः २ । १४१ ॥ (यथा कथाचरित् सागरे । ७ । १६ । “तुल्याभिलाषामालोक्य स चैकां मुनिकन्यकाम् । यथावकसात पुष्पेयभूराघातसंज्ञताम् ॥”) इति कौस्तुभप्रदीपः ॥

पुष्पं पु, (पुष्पलवस्मिन् यथा इति । पुष्प + “पुष्पं सिद्धौ नञ्चे” ३ । १ । ११६ । इति ऋषिः ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तगतमनक्षत्रम् । तत्तु बायाकारैकतारात्मकम् । इति ज्योतिषम् ॥ तत्पर्यायः । सिध्य २ तिथ्य ३ । इत्यमरः १ । १ । २२ ॥ पुष्पा ४ । इति भरतः ॥ (यथा, मनु । ४ । ६६ । “पुष्पे तु कन्दसां कुर्याद्विद्वत्सर्वजं दिवः ॥”) तस्य स्वरूपं यथा,— “बालपीठकठिनोरजं प्रभे मध्यमाश्रितविज्ञायसे गुरौ । तौलिकात् पृथक्प्रावजोचने लोचनान्निमित्तागता कला ॥” २ । ५२ ॥ इति कालिदासकृततराङ्गिण्यनिरूपणम् ॥ तत्र जातस्य फलम् । “प्रसन्नगात्रं पिष्टमाढभक्तं स्वधर्मयुक्तोऽभिनवाभिद्युक्तं । भवेन्मनुष्यं खलु पुष्पलम्बा सन्मानचामीकरवाहनात् ॥” इति कौस्तुभप्रदीपः ॥

तत्र चञ्चे गङ्गास्नानफलं यथा,— “सक्रान्तिषु व्यतीपाते यद्गुणैः चन्द्रस्यैव । पुष्पे ज्वाला तु जाह्न्या कुलकोटी ससङ्गरेत् ॥” इति ब्रह्माख्यपुराणम् ॥ * ॥

पौषमास । कलियुगः । इति मेदिनी । ये ३८ ॥ (स्वर्गवशीयनृपविशेषः । यथा रघु । १८ । ३२ । “तस्य प्रभानिर्जितपुष्परामं पौष्पां तिथौ पुष्पमस्तुत पत्नी । तस्मिन्पुष्पमुदिते समया पुष्टिं जना पुष्प इव द्वितीये ॥” पुष्प + भावे ऋषिः । पुष्टिः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६१ । १२ । “चि सप्त विष्णुलिङ्गका विषस्य पुष्पमचन ॥” “विषस्यासुदावरकस्य पुष्पं पौषमचन ॥” इति तद्वाक्यं सायनः ॥)

पुष्परथ पु (पुष्प इव रथः । पुष्पे यात्रोत-सवादौ रथो वा ।) यत् चक्रवान् युवार्थं न

पुष्पज्ञा

भवति किन्तु यात्रोतसवादौ च । तत्पर्यायः । चक्रयानम् २ । इत्यमरः १ । २ । ५१ ॥ (यथा, माघे । ३ । २२ । “महारथं पुष्परथं रथाङ्गीं क्षिप्रं क्षपामाथ इवाक्षिरूढः ॥”) इति कौस्तुभप्रदीपः ॥

पुष्पलक, पु, (पुष्पं पुष्टिं लकति लाकयति वा । लक + अच् ।) गन्धद्वयः । (यथा,— “केशेषु चमरीं हन्ति सौख्यं पुष्पलको हतः ॥” इति व्याकरणम् ॥) चपलकः । कौलः । इति मेदिनी । के, १८६ ॥

पुष्पज्ञान, स्त्री, (पुष्पे पुष्पलवचकाले ज्ञानम् ।) पुष्पाभिषेकः । तस्य विधिर्यथा,— चोर्वं उवाच । “श्वशुरं राजन् । प्रवक्ष्यामि पुष्पज्ञानविधिं क्रमम् । येन विज्ञातमात्रेण विज्ञा नशक्तिं सन्ततम् ॥ पौषे पुष्पचर्गे चन्द्रे पुष्पज्ञानं वृषश्चरेत् । सौभाग्यकल्याणकरं दुर्भिक्षमरकापहम् ॥ विष्टादिदुष्टकरणे व्यतीपाते च वैद्यतौ । वज्रं मूले हवणादौ योगं यदि न लभ्यते ॥ तृतीयायुक्तपुष्पञ्च रविचौरिङ्गुली ४ हवि । तदा समस्तदोषाणां तत्तज्ज्ञानं ज्ञानकारकम् ॥ यद्दोषाश्च जायन्ते यदि राख्ये चेतय । तदा पुष्पचर्मज्ञे तु ज्ञानात्मासागरेऽपि ततः ॥ इत्युक्तं ब्रह्मणा शान्तिरहिता गुरवे पुरा । प्रार्थये सर्वदेवानां शान्त्यर्थं च गतपते ॥ * ॥ तुषकेष्टाश्विपञ्चमीकौटोदश्यादिवर्जिते । प्रार्थयेत्तन्निमित्तं द्वादश्यां परिवर्जिते । काकोलकककङ्केषु काकोलेगृध्रश्रेणके । वज्रिते कण्टकिवनविभौतकविवर्जिते । श्रियुक्तेष्टातकाभ्याश्च जलौकादौर्विर्जिते । सुस्थाने चम्पकाशोकवङ्गलादिभिरभूषिते । हंसकारणवाकीर्णैः सरस्वतीरेऽथवा शुभौ । पुष्पज्ञानाय वृषतिगृह्णीयात् स्थानसुप्तमम् ॥ ततः पुरोहितो राजा नानावादिभिर्न खने । प्रदोषसमये गच्छेत्तत्स्थानं पूर्ववासरे ॥ तस्य स्थानस्य कौवेर्यादिभिः स्थित्वा पुरोहितः । सुगन्धचन्द्रे पाने कर्पूराद्यधिवारिते । गोरोचनाभिः सिद्धार्थैरुत्तैश्च फलादिभिः । गन्धद्वारेणादिभिस्तु मन्त्रे सर्वाधिवारिके । अधिवासात् तु तत् स्थानं पूजयेत्तत्र देवता ॥ गणेशं केशवं शक्रं ब्रह्मायश्चापि शङ्करम् । उभया सहितं देवं सर्वाश्च गणदेवता । मातृञ्च पूजयेत्तत्र वृषतिं सपुरोहितः ॥ मङ्गलान् धनकान् कृत्वा नानानैवेद्यसम्पदम् । प्रदद्यात् पायसं खादुं फलं मोदकयावकौ ॥ अधिवासात् तु तत् स्थानं दूर्वाविज्ञार्थं काचते । तस्मात् स्थानात् भूतान्निवारयेन्मन्त्रमीरयन् । अपसमन्तं तु भूता ये भूता भूमिपालका । भूतानामविरोधेन ज्ञानमेतत् करोम्यहम् ॥ ततः करौ पुटीकृत्य मन्त्रेणानेन प्रार्थये । आवाहयेदिसान्देवान् पूज्यान् पुष्पाभिषेकतः ॥ आगच्छन्तु सुरा सर्वे येऽत्र पूजाभिवाक्षिणः ॥

पुष्पस्तो

दिशोऽभिपालका सर्वे ये चाप्यप्यशभागिनः ।
ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा पुनर्नलं पठेद्विभक्तम् ॥
अथ तिष्ठन्तु विबुधा स्थानमासाद्य मामकम् ।
अथ पूजां प्राप्य यातारो दत्त्वा शान्तिं मही

भुजे ॥

तत्र तां वृषतीं रात्रिं नयेत्तु सपुरोहितः ।
स्त्रोते शुभाशुभ विद्वान्पुस्तु सपुरोहितः ॥
कृत्वा पूजान् देवानां रात्रौ स्थाने वृष खपेत् ।
शुभाशुभफलं स्त्रोते श्रुत्य देवज्ञसम्पत्तेः ॥
दुःखप्रदं चेतः स्यात्तदा पुष्पाभिधेयने ।
होमं चतुश्चतुर्ध्यापि गवां श्रुतम् ॥
गोवाञ्जलिं कृत्वा प्रासादस्य गिरेस्तरोः ।
आरोह्य शुभकरं रात्र्यश्रीं वृद्धिकारकम् ॥
दधिदेवसुवर्णानां भुजगस्य च दर्शनम् ।
वीणादूर्वाक्षतफलपुष्पैश्च दधिवर्णम् ॥
शिलांश्च चक्रं शङ्खानां पद्मस्य सुन्दरा तथा ।
लाभं स्वयंकरं शत्रोरलङ्कारस्य भूषणम् ॥
दर्शनं चोपरागस्य निगडनास्य बन्धनम् ।
मासस्य भोजनस्यैव पर्वतस्य विवर्धनम् ॥
नाभिमध्ये तस्मिन्पत्तिस्ततः प्रत्यगुरोर्दणम् ।
अगम्यागमनं कूपपङ्कगतावतीर्णता ॥
पर्वतस्य तथा नद्यां प्रोत्तारं शत्रुकर्षणम् ।
स्वयम्भुवमरुत्तस्यैव पानं रुधिरमथयो ॥
भोजनं पायसस्यापि मनुष्यारोहणं तथा ।
कल्याणसुखसौभाग्यस्य शत्रुघ्नस्यैव ॥
एते स्त्रोताश्च कृत्वा वृषस्य वृषसत्तमः ॥
खरोद्गमहिषाण्यु आरोहो रात्र्यनाशकः ।
वृष गीतं तथा ज्ञास्य पाठस्याप्यशुभप्रदः ॥
रक्तवज्रपरीधानं रक्तमाल्याभरणम् ।
रक्तां कृत्वा स्त्रियस्यैव कामपन्नं नृप्यमाश्रुयात् ॥
कूपान्तरे प्रवेशश्च दक्षिणाश्रयतिष्ठता ।
पङ्के निमज्जनं स्नानं भाय्यापुत्रविनाशनम् ॥
नाभौ यस्य भवेत् स्त्रोते तस्मिन्पत्तिर्नृपस्य च ।
आदाय गमनाडौ शुङ्गो याति खं हतम् ॥
स तु रात्र्यान्तरं प्राप्य महाकल्याणमाश्रुयात् ॥
दीपं विशतिष्ठन्तु हस्तधोऽश्विस्तुतम् ।
कुप्यात्तु लक्ष्योऽपि यज्ञमखलसुतमम् ॥
ततोऽपरेऽङ्गि पूर्वाङ्गे मातृणां पूजनं चरेत् ।
कुप्यात्तु वसोधारां वृद्धिश्चाह तथैव च ॥
चन्दनागुरुकस्तूरीधूपकपूरचूर्णकैः ।
सस्पृश्य मखलस्थानं तस्मिन् हौं शम्भवे नमः ॥
अथायं ह्यु पठित्वैवं लिखेत्सन्तुष्टयं पुत्रं ।
मन्त्रविष्णुलक्षणं सृष्टे कर्मलसम्भवे ॥
कौशिकेणां स्तुतिस्तथा प्रथमं मखलं लिखेत् ।
चतुर्हस्तप्रमाणं मखलं लिखितम् ॥
हस्तप्रमाणं पद्मं मखलस्य प्रकीर्तितम् ।
द्वाराणि साहस्रानि कलिकाकेशरील्लम् ॥
सितं रक्तं पीतं लज्जं हरितमेव च ।
शालिपुष्पैस्तु कौस्तुभैर्हरेर्हरेर्दुर्गैः ॥
कुप्यात्तु पुष्पैश्चैव राजा मखलं वृद्धये ।
पद्माक्षतं समारभ्य नालां प्रश्निमगामिनीम् ॥
प्रश्निमहारमभ्येन श्रुतं स्त्रोतं विनिर्देशेत् ।

पुष्पस्तो

प्रत्येकदारमध्ये तु पद्मचैवाष्टपत्रकम् ॥
कुप्यात्तु मखलभागे तु चूर्णैरेव पृथक् पृथक् ।
चूर्णैस्तु मखलं कृत्वा स्त्रोतायुतसारयेत्ततः ॥
उत्थाय स्त्रुत्रं प्रथमं मखलं पूजयेत्ततः ।
भवनाय नमः इति ततो हस्तं विधाययेत् ॥
सयावलम्बहस्तस्तु रजः पातं समारभेत् ।
मध्यमानामिकाङ्गुलैरुपरिष्टादयथेच्छया ॥
अधोस्तुखाङ्गुलिं कृत्वा पातयेत् सुविचक्षणः ।
समरेखा तु कर्तव्या विच्छिन्ना पुञ्जवर्जिता ।
अङ्गुष्ठपर्वनेऽप्युपस्थाता समा कात्या विधानता ॥
स चतुर्विधं स्थूलं विच्छिन्नं क्षुद्रावृतम् ।
पय्यन्तमपि तद्वत्स्थूलं लिखेत् कदाचन ।
स चतुर्विधं विद्यादूर्गुरेखे तु विग्रहम् ॥
अतिस्थूले भवेद्भङ्गाविनिर्धायिणी विमिश्रिते ॥
विन्दुभिर्मध्यमाङ्गोऽपि शत्रुपक्षात् स शयः ।
क्षुद्रायां चाथङ्गानि स्याच्छिन्नाया मरुत्त

भुवम् ॥

विधायो वा भवेत्तस्य इष्टद्वयसुतस्य वा ॥
अविदित्वा लिखेद्यस्तु मखलं यथेच्छया ।
सर्वदोषानवाप्नोति ये देवा पूज्यभाविता ॥
सितसधपदूर्वाङ्गा रेखा कात्या प्रमाणतः ।
विमलं विजयं भद्रं विमानं शुभं शिवम् ॥
वह्ममानं च देवस्य रतास्य कामदायकम् ।
रुचकं स्तुतिस्तुष्टं दादयेत्तु मखला ॥
यथास्थानं यथायज्ञं योजनीया विचक्षणैः ॥
सागरे मथ्यमाने तु पीयूषात् सुरासुरैः ।
पीयूषधारायाय निमित्ता विष्णुकर्मणा ॥
कलां कलानु देवानामसिता ते पृथक् पृथक् ।
यतः कलास्तु कलसाक्षतस्यैः परिकीर्तिता ॥
नवैव कलसां प्रोक्ता नामस्तस्मान्नवोक्तः ।
गोहोपगोहो मरुतो मयखश्च तथापरः ॥
मनोहा त्वसिभद्रश्च विरजस्तुश्रीवकः ।
इन्द्रियज्ञोऽथ विजयो नवमः परिकीर्तितः ॥
तेजसेव क्रमाङ्गुपः । नव नामानि यानि तु ।
श्रद्धा तान्मपरायण्येव शान्तिदानं सदैव हि ॥
चित्तोन्नं प्रथमं प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः ।
पद्मनाभो ततो हौ तु यजमानस्ततः परः ॥
कोवसम्भवनामा तु यज्ञः स परिकीर्तितः ।
सोमस्तु सप्तमं प्रोक्तं साहित्यस्तु तथाष्टमः ॥
विजयो नाम कलसो योऽसौ नवमः उच्यते ।
स तु ऋषस्तु प्रोक्तो महादेवस्वरूपकः ॥
घटस्य पञ्चवक्त्रं पञ्चवक्त्रं स्वयन्तथा ।
यथाकाष्ठास्थितं सन्धकं वामदेवादिनामतः ।
मखलस्य च पद्मानं पञ्चवक्त्रं घटं न्यसेत् ॥
चित्तोन्नं पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम् ।
वायवे वायवं न्यस्य आग्नेये अग्निसम्भवम् ॥
नैऋत्या यजमानस्तु रेखायां कोवसम्भवम् ।
सोमस्तु ततो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥
न्यसेव कलसाक्षेव तेषु चतान् विचिन्तयेत् ।
कलसानां मुखे त्रिणां योवायां शङ्करं स्थितः ॥
अले तु सस्थितो विष्णुर्मध्यं मातृगणा स्थिताः ॥
दिकपाला देवता सर्वे वेद्ययानि दिशो दक्षः ॥

पुष्पस्तो

कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपाश्च सस्थिताः ।
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्वे तथैव कुलपञ्चता ॥
गङ्गाद्याः सरितः सर्वे वेदाश्चत्वारः एव च ।
कलसेषु स्थिताः सर्वे तेषु तानपि चिन्तयेत् ॥
रत्नानि सर्ववीजानि पुष्पाणि च फलाणि च ।
वक्त्रमोक्तिकव दूयमहापद्मं स्फाटिकैः ॥
सर्वधाममयं विष्णुं नागरोहणं तथा ।
वीचपूरकजम्बीरकाक्षीरान्नातदाडिमान् ॥
यवं शालिषं नोवारं गोघ्नं सितसधपम् ॥
कुक्षुमागुरुकस्तूरीमन्त्रं रोचनं तथा ॥
चन्दनं तथा मासीमेला कुष्ठं तथैव च ।
कपूरं पञ्चचङ्गुलं जलं नियासकाङ्गुदम् ॥
शैलेयं वदरं जातीपत्रपुष्पं तथैव च ।
कालश्राकं तथा एकां देवीं पूजकमेव च ॥
वर्षां धर्त्रीं समञ्जसां तुल्यं मङ्गलाष्टकम् ।
दूर्वा मोहनिकां भद्रां श्रुतं सर्वलोकां श्रुतावरीम् ॥
पद्मानां सवर्णां सुवर्णां सद्यदेवा गणाध्यायम् ।
पूजकोषां सितं पाठां गुप्तां शिरसिकानलौ ॥
शामकं गजदन्तं च श्रुतं पुष्पां पुनर्नवाम् ।
त्राक्षीं देवीं शिवां रुद्रा सर्वसन्धानिका तथा ।
समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधाययेत् ॥
कलसस्य यथादेशं विधिं शुभं गङ्गाधरम् ।
यथाक्रमं पूजयित्वा शुभं सुखं तथा यजेत् ॥
प्रासादेन तु मन्त्रेण शुभतन्त्रेण शङ्करम् ।
प्रथमं पूजयेन्मध्यं नानानैवेद्यदेवैः ।
दिकपालानां घटेष्वेव दिकपालानामपि पूजयेत् ॥
पूर्वं वह्निं स्थापितेषु ग्रहाणां कलसेषु च ।
नवग्रहान् पूजयेत्तु मातमाष्टघटेषु च ॥
सर्वे देवा घटे पूज्या घटस्तथा पृथक् पृथक् ।
नवैव तत्र पूर्वोक्ता सदा सुखतमा वृषः ॥
भस्त्रेर्भस्त्रेऽथ पियूषं पुष्पैर्नानाविधैः फले ।
यावत्तु पायसेऽपि यथासम्भवोचिते ॥
पुष्पक्षानाय वृषति पूजयेत् सखलान् सुरान् ॥
दक्षिणे मखलस्याथ कुक्षु निष्ठाया पायसे ।
समिद्धिं शालिषिहृद्यैर्हृत्तेर्वाचतेस्तथा ।
केवलैश्च तथैवाप्ये पूजयेत् सखलान् सुरान् ॥
होमान्ते तोषयेद्दृष्टेनृपं सार्द्धं पुरोहितम् ॥
होमान्ते मखलोदीर्घां वेदिकायां सपङ्कम् ॥
रोचनालमण्डपान् तथा सर्वान्नयोजयेत् ॥
उद्गातां च कुलमण्डपं द्विदशानुवाधः ।
उत्तं वा चतुरस्रं वा पद्मकाङ्कसहितम् ॥
रत्नेशान् पद्ममर्धं तु गोक्षास्तकविनायकैः ॥
श्रीं श्रीरुचो वरारोहां स्वामीं देवीं शुभाश्वता ।
रत्ने सर्वैरलङ्कारैः पट्टं कार्यं दिव्यस्तकम् ॥
हस्तविस्तारसुच्छायं कर्तव्यं दशानुलम् ॥
ज्ञानार्थं सार्द्धं हस्तान् पट्टं उत्तावनाम्बितम् ॥
शय्यां चतुर्गुणा दीर्घां वृद्धमानसु पीठकम् ॥
गजविहङ्गताडोपं हेमरत्नविभूषितम् ।
सिंहास्यं साहस्रविस्तारादङ्गासनमपि वा ॥
यात्रविभक्तपट्टैर्वा उपधानानि कारयेत् ।
अन्यैर्वा निमित्तैश्च मन्त्रैश्च पूजकपूरितान् ॥
ज्ञायां देवैर्वा विष्णोर्वा चतुर्भुजां कुलपञ्चता ।

पुण्यज्ञा

वितस्त्रधिकभिच्छन्ति नृपस्य गुरुविदया ॥
 यद्वचनसमं कथादासर्गं चतुरस्रकम् ॥
 उपधानानि श्रुत्याया कथादिनलदेशत ॥
 षोडशेवाच काव्याणि वयश्चित्रयुतानि च ।
 धान सिद्धासग पट्ट श्रुत्योपकरणादिकम् ॥
 राशो नूतनयोग्य तद्वेदा उत्तरतो न्यसेत ।
 तेषां पश्चिमे खर्गर्त्तौघनिचिते वरे ॥
 पर्यङ्गे यद्वादीघनिमित्ते महदाक्षरे ।
 ऊर्ध्वच्छादनसयुक्तं चर्मावृत्तं चतुष्टयम् ॥
 छत्रभस्त्र तथोपाया सिद्धशालयोरपि ।
 पादपौटे रत्नयुते पादावारीप्य पादिव ॥
 तस्मिन् पर्यङ्कपृष्ठस्य चर्मसङ्घट्टचतुष्टये ।
 नानालङ्कारभूषाट्ट नृपति रत्नमालिनम् ॥
 क्षापयेद्वाङ्मयै साह्रं राजानं सुखसङ्गतम् ।
 सवीतकम्बलं कृत्वा रत्नवस्त्रावगोभितम् ॥
 कलसैर्लेलिपुष्याद्यं शालिचूलेन क्षापयेत् ॥
 अष्टौ षोडशविशष्टप्रतमशदिकश्च वा ।
 कलसानां समारूपाता अधिकस्थितोत्तरम् ॥
 जयकल्याणदेभ्यो मङ्गलार्थेन ग्रामदे ।
 वैष्णवेरथ दिकपालेभ्यो मङ्गलैश्च साह्रके ॥
 आच्य तेन समुद्दिष्टमाच्य पापहर परम् ।
 आच्य सुराखामाहारमाच्य लोका प्रतिष्ठिता ॥
 भौमान्तरीक्ष दिश वा यत्ते कल्याणमागतम् ।
 सर्वं तदाच्यस्य श्रुतं प्रयाश्रुतमगच्छतु ॥
 ततोऽपनीय गात्रात् कम्बलं वस्त्रमेव च ।
 कलसैः क्षापयेत्तु पुण्यज्ञानार्थपुरितैः ।
 श्मिन्मन्त्रैर्नरश्रेष्ठ । तत्तत्तत्पाथसाधकैः ॥ * ॥
 सुराखामभिषिञ्चन्तु ये च सिद्धा पुरातना ।
 जप्ता विष्णुश्च रुद्रश्च सांगान्यं समरुद्रणा ॥
 आदिता वनवो रुद्रा आग्निर्वा भिषग्वरौ ।
 अदितिर्देवमाता च स्वाहा नम्यौ सरस्वती ॥
 कौन्तेयैश्चीरति श्रौक्ष्ण चिनीवाली कुहूस्तथा ।
 इतिश्च सुरसा चैव विनता कइरेव च ॥
 देवपत्न्याश्च या प्रोक्ता देवमातर एव च ।
 सखाखामभिषिञ्चन्तु सर्वे चाक्षरसां गणा ॥
 नक्षत्राणि सृष्टृताश्च पञ्चाक्षोराचमन्वय ।
 स्वतसरो दया राज्ञि कला काष्ठा क्षणा ॥
 जवा ॥
 सर्वे त्वामभिषिञ्चन्तु कालस्यावयवाश्च ये ।
 नैमानिका सुरगणा मनव सागरैः सह ॥
 चरितश्च महानागा यक्षा किपुषास्तथा ।
 वेदान्ता महाभागा विजा वेदायसास्तथा ॥
 सप्तर्वय सद्गाराश्च भुवस्थानानि धानि तु ।
 मरीचिरधि पुलह पुलस्त्यो भृगुरङ्गिरा ॥
 क्रतु सनातकुमारश्च सनकोऽथ सनन्दक ।
 सनातनश्च तन्त्रश्च जगदीश्वरोऽथ नन्दन ॥
 एकतश्च दिनश्चैव त्रितो जावालिकाश्रमौ ।
 दुर्वासा दुर्लभितश्च कण्व कात्यायनस्तथा ॥
 भाकण्डो दीघतपा शुन श्रेष्ठो विदूरथ ।
 अर्जुनं सम्पर्ककक्षेव ध्यवनींश्च पराशर ॥
 द्वैपायनो यवज्जीतो देवरात सहाजुज ।
 यत्ते पान्ये च बह्वो देवव्रतपरायणा ॥

पुण्या

सशिष्यास्तेऽभिषिञ्चन्तु सदाराश्च तपोधना ॥
 पर्यन्तास्तरवो नदा पुण्यान्यायतनानि च ।
 प्रजापति स्थितिश्चैव गावो विश्वस्य मातर ॥
 बाह्वनानि च दिव्यानि सर्वे लोकाश्चराचरा ।
 अथ पितरस्तारा जीमता ख दिशो जलम् ॥
 यत्ते पान्ये च बह्व पुण्यसकीर्तना शुभा ।
 तोयेखामभिषिञ्चन्तु सर्वोत्पातनिवहृथा ॥
 इत्येव शुभदेवत्वेमन्त्रे दिव्येस्तथापरैः ।
 श्रैवेनारायणे रौद्रेनश्च शक्रसमुद्भवैः ॥
 आपोहिष्ठा हिरण्यति सम्भवेति सुरेति च ।
 मानस्तोकेतिमन्त्रश्च गन्धद्वारेभ्यो न च ॥
 सर्वमङ्गलमङ्गल्यै श्रौक्ष्ण ते यद्वयौगमि ।
 इत्येव खानमासाद्य गात्रमाह्वय कम्बले ॥
 सर्वमङ्गलमन्त्रेण वस्त्रं कार्पासकं ध्रियात् ।
 आचम्य च ततो देवान् गुरु विप्रांश्च पूजयेत् ॥
 ध्वजं कृत्वा चामरश्च चण्डाम्बान् गजास्तथा ।
 मन्त्रं जप्त्वा धारयेत्तु ततो गच्छेद्भुताशनम् ॥
 तत्र गत्वा बह्विभ्यो बह्विर्जीवींश्च पाथिव ।
 अग्निमित्तनिमित्तानि लक्षयेत्तत्र विभूति ॥
 देवशक्त्युक्तमात्रवन्दिपौरजनेष्टत ।
 वादित्रयोऽस्तु सुलेखया तौर्यचिके शुभे ॥
 कृत्वा श्रेष्ठे पुन शान्तिमाश्रीर्वाच्य च वै ॥
 दिजान् ।
 पूर्णं विधाय विधिवद्विष्णुं कनकान्युत ॥
 धान्यानि चाथ वासांसि दत्त्वा कुम्भाद्विस्मृतम् ।
 तत श्रेष्ठजले सर्वानमाद्यादीन् पुरोहित ।
 सेचयेच्चतुरङ्गश्च ऋक्षापि सराङ्कम् ॥
 एव कृत्वा नृप पञ्चाक्षिरार्चं सयतो भवेत् ।
 मांसमेषुनहीनश्च कुम्भाज्जलसंघनम् ॥
 पुण्यान्यचयुक्ता तु तृतीया यदि लभ्यते ।
 तस्यां पुण्या सदा देवो चण्डिका शङ्करेण च ॥
 पञ्चालिकाविवाह्याद्यै शिशुना कौतुकेस्तथा ।
 वैवाहिकेन विधिना मोदयच्चण्डिका शिवाम् ॥
 चतुष्पथेषु सर्वेषु देवदेवीयद्देव च ।
 पताकाभिरलङ्क्यादेव कुम्बं च सौदति ॥
 एव कृत्वा शान्तिवागं तथा पुण्याभिषेचनम् ।
 चतुरङ्गैः सम राजा भाव्याभिस्तनवैः सह ।
 राज्यमङ्गलसयुक्तं परत्रैव न सौदति ॥
 नात परतरो यज्ञो नात परतरोत्सव ।
 नात परतरा शान्तिर्नात परतर शिवम् ॥
 अनेनैव विधानेन नृपतेरभिषेचनम् ।
 शुवराख्याभिषेकश्च कुम्भाज्जलपुरोहित ॥
 नृपाभिषेककरणमादौ यदि समाचरेत् ।
 अनेनैव विधानेन स्थिरं स्थाप्यपतिस्तदा ॥
 अथ यज्ञं समुद्दिष्टं शकार्यं जज्ञाया पुरा ।
 एव यज्ञं नृपो हङ्गा परत्रैव न सौदति ॥
 इति कालिकापुराणे पुण्याभिषेकः ८६
 अध्यायः ॥
 पुण्या, स्त्री, (पुण्याति कार्याणीति । पुष + क्यप्
 यत् वा । निपातनात् साधु । ततश्चप ।) पुष्प-
 नक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, इन्द्र-
 आलतनस्यये ।

पुस्तकं

“अश्विनीन्दगन्धलाश्च पुण्या पुनवसुस्तथा ।
 वज्राकवश्च कर्तव्य कारयेच्च सदा बुध ॥”)
 पुस्त, क, बन्ध । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०
 उभ - सक सेट ।) पञ्चमखरी । इत्युपम ।
 क, पुस्तयति । इति दुर्गादासः ॥
 पुस्त, स्त्री, (पुस्तयते इति । पुस्तं बन्धादरादौ +
 यञ् ।) लेप्यादिशिल्पकर्म । आदिना काष्ठ
 पुत्तलिकाखनिचखनवादि कर्मं यज्यते । इति
 सुभूलादयः ॥
 ष्टदा वा हावणा वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा ।
 लोहरने कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, वामटे रुद्रस्थाने । ३ ।
 “पुस्तस्त्रीक्ष्णहस्ताश्चप्रवृत्तोऽशीरवारिणि ॥”
 पुस्तयते बध्यते यज्यते इत्यर्थं आद्रियते वेति +
 पुस्त + यञ् ।) पुस्तकम् । इति मेदिनी । (पुस्त
 + गौरादित्वात् डीष् ।) स्त्रियां पुस्तौ ।
 पुस्तकम्, स्त्री, स्त्री, (पुस्त + स्त्री कन् ।)
 पुस्तम् । पुति इति भाषा । (यथा, हरि-
 वंशे । २५६ । ७६ ।
 “शुक्लाम्बरधरं श्रीमान् शुचिभूत्वा खलङ्कृत ।
 अर्चयेत् यथान्याय गन्धमालैः पृथक् पृथक् ॥
 संहितापुस्तकान् राखन् । प्रयत्नं शिष्टसम्मतः ॥”)
 तस्य परिमाणं यथा,—
 “भागं वक्ष्ये पुस्तकस्य द्रव्यं देवि । समासत ।
 मानेनापि फलं विन्वादमाने श्रीहता भवेत् ॥
 हस्तमात्रं सृष्टिमात्रमावाहुदादृष्टाङ्गुलम् ।
 दृष्टाङ्गुलं तथाष्टौ च ततोऽङ्गुलं न कारयेत् ॥”
 तस्य वधो यथा—
 “विधदय सृष्टिहस्तं बाहुमात्रं चरन्तकम् ।
 समभागे महेष्टानि । हस्तान्ते क पञ्चमङ्गलम् ॥
 अष्टाङ्गुलं परित्रयस्य भध्ये वेधं न कारयेत् ।
 प्रादेशादौ भवेदङ्गुली दृष्टाङ्गुली वा समाचरेत् ॥
 पुस्तकस्य च आद्यान्ते यन्त्रवेधं विकल्पयेत् ।
 भाव्याहानिर्भवेदाशु धनानां वा ह्ययो भवेत् ॥
 दम्बरम् भवेत् पीडा वृत्तं शुभं भवेत् ॥
 चतुष्कोणं विघ्नवस्तु चिकोणे मरणं भवेत् ॥
 पुस्तककरणपत्रं यथा,—
 “भूर्जे वा तेलपत्रे वा ताले वा ताडिगन्धके ।
 अगुरुणापि देवेशि । पुस्तकं कारयेत् प्रियं ॥
 सम्भवे स्वर्गपत्रे च ताम्रपत्रे च शङ्करि ।
 अन्यद्वल्लपि देवि । तथा केतकिपत्रके ॥
 मार्तण्डपत्रे रौप्ये वा वटपत्रे वरानने ।
 अन्यपात्रे वसुदेवे लिखित्वा य समभ्यसेत् ।
 स दुर्गतमनाप्नोति धनं हानिभवेद्भुवम् ॥”
 पुस्तके वेदलिखननिषेधो यथा,—
 “वेदस्य लिखनं कृत्वा य पठेद्वज्रच्छा भवेत् ।
 पुस्तकवा यद्दे स्थाप्य वक्ष्यपातो भवेद्भुवम् ॥”
 शुभभेदे पुस्तकाक्षरस्थदेवा यथा—
 “सत्येष्ट्यरे स्थितं शम्भुं शूलपाणिस्त्रिलोचन ।
 प्रजापतिरुपास्यते च संतापार्थं कर्म एव च ।
 कृते दुर्गे पिनाकी च काली लिप्यक्षरे हरिः ॥”

पूग

तैल्लेखकपूजाफल यथा —

“आरम्भे च समाप्तौ च लेखकं प्रतिपूजयेत् ।
हरिश्च गन्धपुष्पाद्यैश्चैव सुमनोहरैः ॥
धावदचरसंख्यानं प्रतिपञ्चे च सुन्दरि ॥
तावद्युगमसहस्राणि ब्रह्मलोके वसंचिरम् ॥”
वेतनग्रन्थे लेखकस्य दोषो यथा,—
“वेतनं यस्तु यज्ञीयात् लिखित्वा पुस्तकं च तु ।
धावदचरसंख्यानं तावच्च नरके वसेत् ॥”
भूमौ पुस्तकलेखनस्यापननिषेधो यथा —
“न भूमौ लिखिते ह्यन्य मन्त्रं न पुस्तकं लिखितं ।
न सुक्ता पुस्तकं स्थाप्य न सुक्तमाहरेत्तु तन ॥
भूकर्मग्रन्थे चैव अक्षरं वाच्यं पुस्तकम् ।
भूमौ तिष्ठति देवेशि । जन्मजन्मसु भूखता ।
तदा भवति देवेशि । तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥”
इति योगिनौतन्त्रे तृतीयभागं सप्तमपटल ॥३॥
तस्य दानफलं यथा —
विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च द्विजः ।
पुराणस्य च यो दद्यात् स दत्तमवाप्नुयात् ॥
शास्त्रद्वयं जगत् सत्त्वं सुश्रुतं च शुभाशुभम् ।
तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्दिवाय कार्त्तिके ॥
वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्गे कल्पत्रयं वसेत् ।
आत्मविद्याश्च यो दद्यात्स्य सखा न विद्यते ॥
त्रैविध्यं तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
शास्त्रं कामदुघा घेनुं पृथिवी चैव शाश्वती ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ११७ अध्याय ॥ ३॥
वेदशास्त्रादिदानफलं यथा,—
“वेदाध्ययनशास्त्राणि धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
अन्त्येन लेखयित्वा यो दद्याद्वाति स वैदिकम् ॥
इतिहासपुराणानि लिखित्वा य प्रयच्छति ।
ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणीकृतम् ॥”
इति गारुड २१५ अध्याय ॥ ३॥
भागवतदानविधानं तु पारायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पुस्तककर्मां चि, (पुस्तकं लिखनादिकं कर्म यस्य ।)
लेप्यादिशिल्पकर्मकर्त्ता । इति हज्जाशुध ॥
पू, ड शोधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा आत्म-
सक-सेट ।) शोध इह सुद्धीकरणम् । ड, पवते प्रापिन गङ्गा । इति दुर्गादास ॥
पू, ड य शोधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा-
आत्म-सक-सेट ।) अयं कैश्चिन्न मन्यते । ड य, पूषते । इति दुर्गादास ॥
पू, न गि शोधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्रा-
प्रा०-उभ सक सेट ।) न गि आहूवी न पुनातु । पुनौते । कचित् आप्रत्ययस्यापि प्रादि-
त्वात् इत्य इति वररुचि । तेन ।
“स्मरणात् पुनते प्राप धारणात् पूज्यसंस्थितम् ।
दर्शनाक्षमते भोक्तृमेतद्व्योगस्य लक्षणम् ॥”
इति दुर्गादास ॥
पूग, स्त्री, (पूयते सुखमनेनेति । पू न पवने-
“ह्यापूखल्लिभ्य कित ।” उणा० । १ । १२३ ।
इति गन् कित् ।) गुवाकफलम् । इत्यमर-
टीकायां रायसुक्ता ॥ (यथा, भविष्यपुराणे ।
तालनवमौत्रकथायाम् ।

पूजनी

“पिण्डखल्लर जातिश्च एषा चैव हरौतकी ।
नारिकेल तथा पूग रम्भापकफलन्तथा ।
तत्र मुखं प्रदातय तालस्य फलसुतमम् ॥”
पूग, पु, (पूयतेनेनेति । पूज + “ह्यापूखल्लिभ्य-
कित ।” उणा० । १ । १२३ । इति गन् । स च
कित ।) गुवाक । समूह । इत्यमर ॥ (यथा
महाभारते । ६ । २१ । १४ ।
“अनन्ततेजा गोविन्दं शत्रुपूगेषु निर्यध ।
पुरुषं सनातनतमो यत् कथ्यन्ततो जय ॥”)
कृन्द । भाव । कण्टकितृष । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पूगपात्र, स्त्री, (पूगस्य दन्तचर्मितपूगरस्य
आधारभूत पात्रम् ।) पूगपीठम् । पिकदात्री ।
इति भाषा । ततपथ्याय । फलवकम् २ । इति
हारावली ॥
पूगपीठ, स्त्री (पूगस्य दन्तचर्मितपूगरस्य
पीठमाधारपात्रम् ।) पूगपात्रम् । तत्पथ्याय ।
कटकोल २ पतद्वय ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेष ॥
पूगपुष्पिका, स्त्री, (पूगसहितं पुष्पमञ्जरी । पूग
पुष्प + कप । कापि अत इत्यम् ।) विवाह-
सम्बन्धिपुष्पतामूलम् । ततपथ्याय । कुहलि २ ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥
पूगफल, स्त्री (पूगस्य गुवाकस्य फलम् ।) गुवा
कफलम् । ततपथ्याय । पूगम् २ चिक्राणी ३
चिक्रा ४ चिक्राणम् ५ चोष्णकम् ६ उद्देगम् ७
क्रतुकफलम् ८ । इति राजनिघण्ट ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“कषायमौषधकधुरं किञ्चित् पूगफलं सगम् ॥”)
पूगरोट, पु, (पूगस्य इव रोटयति दीप्यते प्रका-
शते इति । रट + अच् ।) हित्तालवृक्ष । इति
त्रिकाण्डशेष ॥
पूज क पूजे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर-
सक-सेट ।) घटखरी । क, पूजयति गुरु
लोक । इति दुर्गादास ॥
पूजक, चि (पूजयतीति । पूज + क्तुल ।) पूजा-
कर्त्ता । यथा, तिथ्यादितन्त्रे ।
“यज्ञेव भावस्तु विद्यतेति
प्राचीति सां वेदविदो वदन्ति
तथा पुर पूजकपूज्ययोश्च
तदागमश्चा प्रवदन्ति तान् ॥”
पूजन, स्त्री (पूज + भावे क्त्वाट ।) पूजा । अर्थ-
नम् । यथा,—
“कुङ्गेन न च कर्मस्य लोभेन त्वरया न च ।
मत्पूजनं विधानेन यदीच्छेत परमां गतिम् ॥”
इति वराहपरायणम् ॥
पूजनी स्त्री, (पूज्यते इति । पूज + कर्मणि क्युट ।
ढीप ।) चटका । इति भरत ॥ (ब्रह्मदत्तसह-
स्रितशत्रुनिविहङ्गमस्त्रीविशेष । यथा, महा-
भारते । १२ । १३६ । ४—१० ।
“श्रद्धाल्वं राजन् । यद्वृत्तं ब्रह्मदत्तनिवेशने ।
पूजया सह सदा ब्रह्मदत्तस्य भूपते ॥

पूजा

काम्यलि ब्रह्मन्तस्य अन्तःपुराणि तिनै ।
पूजनी नाम शत्रुनिविहङ्गमस्त्रीविशेषः ॥
रुतज्ञा मन्त्रभूतानां यथा व जीवजोवक ।
सर्वज्ञा सर्वान्तज्ञा तियग्ययानि तालपि सा ।
अभिप्रजाता सा तत्र प्रथमेकं मुच्यते सम ।
समकात्तस्य राज्ञो पि दद्यात् पुत्रो अजायत ॥
तदोरधे क्राद्या सा तेषु पुत्रर्गो सता ।
समुद्रनीमं ताम्ना अ । तद्वत् फलद्वयम् ॥
पुष्टाधश्च सुपुष्टश्च राजपुत्रस्य चैव ह ॥
फलमेकं सुतायां दानपुत्राय चापरम् ।
अमृतास्त्रासदृशं पलनेजोऽभि-
ह्वनम् ॥
आदायादाय सौम्यं तदा प्रादानं पुन पुन ।
ततोऽगच्छत परां वृद्धिं राजपुत्रं फला-
श्रवात् ॥”
इत्यादि तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)
पूजा स्त्री (पूजनमिति । पूज + “चिन्तिपूजि-
कथिक्त्विच्च्ञश्च ।” ३ । ३ । १५ । इति अड ।
ततश्चाप ।) पूजनम् । ततपथ्याय । नमस्या २
अपचिति ३ सपथ्या ४ अर्चा ५ अर्चया ६ ।
इत्यमर । २ । ७ । ३५ । नृति ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । १५ । १५ ।
“अपि रामे महाभागा मम माता यशस्विनी ।
वन्द्ये रूपाक्षरत पूजां पूजार्हं सर्वदेहिनाम् ॥”)
तस्या सामान्यानुष्ठानं यथा,—
“आदादृष्यादिकन्यासं करशुद्धित परम् ।
अङ्गुलियापकन्यासां हृदादिन्यास एव च ॥
तालत्रयस्य दिग्बन्धं प्राच्यायामस्तत परम् ।
ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्वतन्त्रेष्वेव विधिः ॥”
इति तन्त्रसारे यामल ॥
शक्तिविषये चतुर्वर्तिरुपचारा यथा,—
आसनारोपणम् १ सुगन्धितैलाभ्यङ्ग २ मञ्जन-
शालाप्रवेशनम् ३ मञ्जनमणिपीठोपवेशनम्
४ दिव्यस्नानीयम् ५ उद्देगनम् ६ उष्णोदक-
स्नानम् ७ कनककलसस्थितसकलतीर्थाभिषेक
८ धौतवस्त्रपरिमार्जनम् ९ अरुणदुक्कलपरि-
धानम् १० अरुणदुक्कलोत्तरीयम् ११ आलेप-
मण्डपप्रवेशनम् १२ आलेपमणिपीठोपवेशनम्
१३ चन्दनाशुक्कलमकरपूरकसूरीगेचनादिव्य-
गन्धसर्वाङ्गाहुलेपनम् १४ केशभारस्य काला-
शुक्लधूपसंक्षिकामालतीजातीचम्यकाशीकशत
पत्रपूगकुहरीपुष्पागकज्जारयुथीसर्वन्तुकुसुम
मालाभूषणम् १५ भूषणमण्डपप्रवेशनम् १६ भूषण-
मणिपीठोपवेशनम् १७ नवमणितुङ्कटम् १८
चन्द्रशकलम् १९ श्रीमन्तसिन्दूरम् २० तिलक-
रत्नम् २१ कालाञ्जनम् २२ कर्णपालीयुगलम्
२३ नासाभरणम् २४ अधरधावक २५ अधन-
भूषणम् २६ कनकचित्रपदकम् २७ महापदकम्
२८ सुक्तावाल २९ एकावलि ३० देवच्छन्दक
३१ कथूरयुगलचतुष्टयम् ३२ वलधावलि ३३
जम्बिकावलि ३४ काष्ठीनाम ३५ कटिखञ्जम्
३६ शोभास्त्राभरणम् ३७ पादकटकम् ३८
रत्ननूपुरम् ३९ मादाङ्कुरीयकम् ४० एककरे

पूजा

प्राश्न ४१ अन्वकरेऽङ्गुष्ठम् ४२ इतरकरे पुच्छे-
चाप ४३ अपरकरे पञ्चवाङ्गा ४४ श्रीमन्ना-
गिक्वपाङ्गुका ४५ स्वसमानवैशाखावरणदेव-
ताभि सह चिह्नासगरोहणम् ४६ कामेश्वर-
पथङ्गोपवैश्वनम् ४७ अन्तताशनचक्रम् ४८
आचमनोपम् ४९ कपूरवटिका ५० आनन्दो-
क्तावविनायकासम् ५१ मङ्गलारात्रिकम् ५२
श्वेतच्छन्म ५३ चामरयुगलम् ५४ नर्पण ५५
तालवृन्तम् ५६ गन्ध ५७ पुष्पम् ५८ धूप ५९
दीप ६० नैवेद्यम् ६१ पुनराचमनीयम् ६२
ताम्बूलम् ६३ वन्दनम् ६४ इति तन्त्रसारे
चिह्नशामल ॥ * ॥ वटत्रिप्रदुपचारा यथा —
“आसनान्वज्जने तद्वद्वर्त्तननिरुद्धये ।
सन्मालन सपिरादिस्नपनावाहने तथा ॥
पाद्याध्याचमनीयश्च स्नानीयभूपककौ ।
पुनराचमनीयश्च वस्त्रयज्ञोपवीतके ॥
अलङ्कारो गन्धपुष्पधूपदीपास्तथैव च ।
ताम्बूलादिकनैवेद्य पुष्पमाला तथैव च ॥
अनुलेपनश्च श्रद्धा च चामरयजनन्तथा ।
आदशप्रदशनश्चैव नमस्कारोऽथ नर्तनम् ॥
गीतवाद्ये च गानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् ।
दन्तकाष्ठप्रदानश्च ततो देवविस्मयनम् ।
उपचारा इमे ज्ञेया वटत्रिप्रद सुरपूजने ॥”
इत्येकादशीतन्त्रम् ॥

अष्टादशोपचारा यथा —
“आसन स्वागत पाद्यमर्घमाचमनीयकम् ।
स्नान वस्त्रोपवीतश्च भूषणानि च सर्वश ॥
गन्ध पुष्प तथा धूप दीपमन्त्रश्च हर्षणम् ।
मान्यानुलेपनश्चैव नमस्कारविस्मयने ॥
अष्टादशोपचारेस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत् ॥”
अथ षोडशोपचारा ।
“पाद्यमर्घ्यं तथाचाम स्नान वसनभूषणे ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याचमनन्तत ॥
ताम्बूलमन्त्रेणा स्तोत्र तपणश्च नमस्क्रिया ।
प्रपूजयेत् प्रपूजाया उपचारास्तु षोडश ॥’
(अथप्रकारषोडशोपचारा यथा —
“आसन स्वागत पाद्यमर्घमाचमनीयकम् ।
मधुपकाचमनीस्नान वसनाभरणानि च ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्य वन्दनन्तथा ॥”)
अथ दशोपचारा ।
“पाद्यमर्घ्यं तथाचाम मधुपकाचमनन्तथा ।
गन्धादयो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥”
अथ पञ्चोपचारा ।
“गन्धादयो नैवेद्यान्ता पूजा पञ्चोपचारिका ॥”
इति तन्त्रसार ॥
अथुद्यादे पूजानिषधमाह ।
“अशुचिर्न महासार्वा पूजयेत् कदाचन ।
अवश्यम् सरेस्वल्न सोऽतिभक्तियुतो नर ॥
दन्तरक्ती सत्पुत्र स्ररयश्च न विद्यते ।
सर्वेषामेव मन्त्राणां स्मरणसारक प्रजेन ॥
जगूर्हे चतजे जाते नित्यकर्म न चाचरेत् ।
नैमित्तिकश्च तदध स्रवस्तो न चाचरेत् ॥

पूजा

कीतके च सत्पुत्रे चरकर्मणि मैथुने ।
धूमोहारे तथा वान्तौ नित्यकर्मणि सख्येते ॥
अथे भुक्ते त्वकीर्त्ये च नैव सुहृदा च किञ्चन ।
कर्म कुर्व्यान्नरो नित्य स्रतके न्तके तथा ॥
पञ्च पुष्पश्च ताम्बूल मेघजलेन कल्पितम् ।
कथादिपिप्यस्तश्च फल सुहृदा न चाचरेत् ॥
जलस्यापि नरश्रेष्ठ । भोजनादुभयजाडते ।
नित्यक्रिया निवर्त्तते सह नैमित्तिके सदा ॥
जलौकां गूढपादश्च क्षमिगच्छपददिकम् ।
कामादन्तेन सखाश्च नित्यकर्मणि सख्येते ॥
विशेषत शिवापूजां प्रतीतपिण्को नर ।
वावदस्त्रपथन्त मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु कान्य किञ्चन चाचरेत् ।
आविष्य ब्रह्मयज्ञश्च आह देवयुतश्च यत ॥
गुरुमाचिप्य विप्रश्च प्रकृतेव च पाणिना ।
न कुर्व्यान्नित्यकर्मणि रेत पाते च भैरव ॥
आसनश्चाध्यपात्रश्च भयमासाद्येन यत ।
ऊधरे क्षमिसयुक्त स्थाने वृष्टपि नाश्चयेत् ॥
नीचैरासाद्य ततस्थान शुचि प्रयतमानस ।
अर्चयेच्छ्रद्धिकां देवीं देवमन्यश्च भैरव ॥
दिविभागे तु कौवेरीदिक शिवाप्रोतिकारिणी ।
तस्मात्तन्मुखमासीन पूजयेच्छ्रद्धिकां सदा ॥”
पूजास्थानानि यथा,—
“लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।
स्त्राखिलस्थां महासाया पाङ्के प्रतिमास्तु च ॥
चित्रं च त्रिशिखे खड्गजलस्थां वापि पूजयेत् ।
पञ्चाशदङ्गुल खड्ग त्रिशिखश्च त्रिभूलकम् ॥
शिवाया पर्वतस्थायै गङ्गायामपि तत्त्वमा ।
आय्यावर्त्ते मध्यदेशे तथा पर्वतगङ्गरे ॥
देवीं सपूजयेन्नित्य भक्तिश्रद्धासमन्वित ।
वाराणस्यां सदा पूजा सन्मूर्त्युफलदायिनी ॥
ततस्तु दिगुया प्रोक्ता युवयोचमसन्निधौ ।
ततोऽपि दिगुया प्रोक्ता द्वारवर्त्ता विशेषत ॥
सर्वेष्वेतेषु तीर्थेषु पूजा द्वारवतीसमा ।
बिन्ध्य शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायामपि तत्त्वमा ।
आय्यावर्त्ते मध्यदेशे ब्रह्मावर्त्ते तथैव च ।
बिन्ध्यवतफलदा पूजा प्रयागे पुष्करे तथा ॥
ततश्चतुर्गुण प्रोक्त करतोयानदीजले ।
सस्याश्चतुर्गुणफला नन्दिश्रद्धे च भैरव ॥
तस्याश्चतुर्गुणा प्रोक्ता जलप्रीतिश्वरसन्निधौ ।
तच्च सिद्धेश्वरीयोनौ ततोऽपि दिगुया स्मृता ॥
ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता जौहिल्यनदपायसि ।
तत्त्वमा कामरूपे तु सर्वत्रैव जले स्थले ॥
सर्वश्रेष्ठो यथा विष्णुर्जैष्ठी सर्वोत्तमा यथा ।
देवीपूजा तथा शक्ता कामरूपे सुराजये ॥
देवीचैत्र कामरूप विद्यतेऽन्यत्र तत्त्वम् ॥
अन्यत्र विरला देवी कामरूपे यष्टे यष्टे ॥
तत शतगुण प्रोक्त नीलकण्ठस्य मन्त्रके ।
ततोऽपि दिगुया प्रोक्त ऐश्वर्ये शिवलिङ्गके ॥
ततोऽपि दिगुया प्रोक्ता शैलपुतादियोनिषु ।
तत शतगुण प्रोक्त कामाख्यायोनिमण्डले ॥”
इति कालिकापुराणे ॥५॥१५॥७॥ अध्यायौ ॥

पूजा

पूजासनानि तत्प्रकारानि च यथा,—
“उपविश्यासने रम्ये क्षयाजिनकुप्रोत्तरे ।
राङ्गवे कम्बवे वापि काशादौ यात्रचर्मणि ॥
न कुर्व्यादर्थेन विष्णो शिवे काशासनादिषु ।
काशासने वृथा पूजा पाषाणै रोगसम्भव ॥
भूम्यासने गतिनास्ति वस्त्रासने दरिद्रता ।
कुशासने ज्ञानवृद्धि कम्बवे सिद्धिरुत्तमा ॥
क्षयाजिने धनौ पुत्नी मोक्ष स्थावरात्रचर्मणि ।
मन्त्रयोग प्रकुर्वीत भोगार्थं सुखमासने ॥”
इति पाङ्गोत्तरखण्ड ७४ अध्याय ॥
पूजाधिकारिता प्रयोजकदेवयटकपूजा यथा,—
“गणेशश्च दिनेशश्च वङ्गि विष्णु शिव शिवाम् ।
सपूज्य देवयटकश्च सोऽधिकारी च पूजने ॥
गणेश विघ्ननाशाय निष्पापाय दिवाकरम् ।
वङ्गि शुद्धाय विष्णुश्च सुक्तये पूजयेन्नर ॥
शिव ज्ञानाय ज्ञानेश शिवाश्च बुद्धिहृदये ।
सपूज्य तान् जमेत प्राप्नो विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतखण्डे ८ अध्याय ॥
द्वादशमासे विष्णुपूजाविधिर्यथा —
“प्रत्यह कार्तिके मासि जातोपुष्ये समर्चयेत् ।
द्यादखण्डदीपश्च नियतात्मा हृदयत ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वाय सद्यसायुष्यमाप्नुयात् ।
भार्गवशैवि बवानेन वक्रयुष्येक्ष कैश्वरम् ॥
समस्तौ भोजयेद्विप्रान् वैकुण्ठपद्मप्रयात् ॥
धनुश्चुषि देवेश मासमेक निरन्तरम् ।
अर्चयेदुपवासैश्च करवीरे चित्तासिते ॥
धूपैर्दीपैश्च नैवेदैर्यथाशक्त्वा निवेदयेत् ।
समाप्तौ भोजयेद्विपान् महाभागवतोत्तमान् ॥
अन्येष्वसहस्रस्य फलमाप्नोत्यस्य श्रय ॥
तपोमास्युदिते भावौ स्नात्वा नद्यां विशेषत ।
अर्चयेन्नाथवीपुष्येऽन्येष्वेतपणैश्च शुभानने ॥
पायस विविध दिव्य भक्ष्या तत्र निवेदयेत् ।
मासान्ते वैष्णवान् विपान् भोजयेत् शक्तितो ॥
द्विज ॥
तपस्ये च तथा देवि । माघवे कुसुम शुभे ।
स्नात्वा सपूजयेद्विष्णु मासमेक निरन्तरम् ॥
शर्कराम् द्रव्यं नित्यमपूर्णांश्च निवेदयेत् ।
वैष्णवान् भोजयेच्छक्त्वा मासान्ते शुभदर्शने ॥
मधुमासि तथा नित्य वज्रलेशम्पकैरपि ।
पूजयेन्मगतामीश शुद्धात्माश्च । निवेदयेत् ॥
मासान्ते वैष्णवान् विपान् भोजयेत् सुसमा-
हित ॥
सहस्रवारिक पूजाफल नित्यमवाप्नुयात् ॥
माघवे पूजयेद्विष्णु शतपत्रैर्महोत्पले ।
पूजयित्वा विधानेन दध्यन्नफलसयुतम् ॥
शुद्धोदकश्च भक्ष्या वै तस्मिन् देवि । निवेदयेत् ।
जप्यशा युक्तो जगन्नाथ प्रीतो भवति पार्वति ।
य्येष्टे तु युक्तकमले पाटके कुसुदोत्पले ॥
अर्चयित्वा चूषीकेशमन्त्र चूतफलैर्युतम् ॥
निवेदयित्वा भक्ष्या वै गर्वा कोटिप्रदो भवेत् ॥
वैष्णवान् भोजयेन्नित्य मासान्ते भक्तचरम ।
ब्राह्मणांश्च शिवे । सर्वे फलमानन्त्यमपुते ॥

पूजा

आवाटे देवताधीश लक्ष्मीभर्तारमनुगतम् ।
श्रीपुष्पैरर्चयेन्नित्यं पायसान्नं निवेदयेत् ॥
मासान्ते भोजयेद्विप्रान् मह्यभागवतोत्तमान् ।
वष्टिवसहस्रस्य पूजा प्राप्नोयसश्चयम् ॥
नभोमास्यर्चयेद्विष्णुं पुत्राग्रे केतकीदले ।
अर्चयित्वाभ्युत भक्त्या न भूयो जन्मभागभवेत् ॥
दद्याद्दे पिष्टकान् भक्त्या शकाराष्टतमिश्रितान् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वमानन्त्यमनुते ॥
नभस्यर्चयेदौश कुन्दे कुम्भकैरपि ।
शौरान् गुहमिश्रान् भक्त्या तत्र निवेदयेत् ।
गर्वा कोटिप्रदानस्य प्रत्यक्षं समवाप्नुयात् ॥
इव नीलोत्पलेर्माषि पूजयेन्मधुच्छदनम् ।
भक्त्या निवेदयेत्तस्मिन् शीरमाख्यविमिश्रितम् ॥
कन्याकोटिसहस्राणि कन्याकोटिप्रदातुं च ।
वैष्णवं लोकमाप्नोति सुदितं स्वर्गनयेत् ॥
ऊर्जमासे खयं देवि । कोमलैस्तुलसीदले ।
पूजयित्वाभ्युत भक्त्या ततसायुष्यमवाप्नुयात् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥
ह्लादशभासादौ दुर्गापूजादि देवीपुराणे ब्रह्म
यम् ॥

अथ देवपूजाविधिः ।

ज्ञातं ज्ञानासामर्थ्ये आद्रवाचसा ज्ञतगात्र
माप्ननादिगृहसमीपं गत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा
प्रक्षालितपादं शुचिर्द्विवाचा कुशहस्त
स्वाचान्तं सर्वत्र वीरासनोपविष्टः प्राङ्मुख
रात्रावुदङ्मुख एव मौनी ध्यानपरायण काम-
रागभय हृद्भक्त्योध-मातस्यत्वं रा रहितस्तन्ना
सुमना वा शुचौ सप्तपविष्टोऽनित्यशब्दगन्ध
रहिते देशे दक्षिणपार्श्वे नैवेद्याहुपकराणि
च वामपार्श्वे जल पुरतो धूपदीपौ तान्त्रादि-
पात्रञ्च यथासन्निवेशं पाद्यार्घ्यचमनीयपात्र
जलादिपूर्णमन्यत स्थापयित्वा यथाज्ञानं यज्ञोप-
वीतवस्त्रालङ्कारादि सज्ज्याप्य ।
ॐ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालका ।
भूतानामविरोधेन पूजाकर्म करोम्यहम् ॥
इत्युच्चाय अस्त्राय षडिति तर्ज्ज्यङ्गुलयोग
अनिष्कोटिकया दशदिगवन्धनं कुर्यात् ॥ * ॥
नादेवो द्रवमर्चयेद्विष्णुहरोधात सर्वदेवार्चयेत्
भूतशुद्धिमाङ्गरामिका । सा यथा,—
सोऽहमिति मन्त्रेण जीवात्मानं नाभितो हृदिस्थ
परमात्मानं सद्योऽप्य तत् पृथिवीं जले जल
तेजसि तेजो वायौ ततो वायुमाकाशे प्रवेश्य
दक्षिणाङ्गुलेन दक्षिणनासापुटं हृत्वा यमिति
वायुवीजेन षोडशवारजप्तेन वायुकायणरूप
पूरकसञ्ज्ञया वायुचिन्तनरूपया वायुवाधार-
णया देहं श्रोत्रयित्वा ततो नासापुटावङ्गुला
नामिकाभ्यां हृत्वा रमिति वद्विबीजेन चतु
वष्टिवारजप्तेन क्लृप्तरूपपञ्चमकसञ्ज्ञया अग्नि-
चिन्तनरूपया आग्नेया धारणया देहं हाह-
यित्वा जमितीन्द्रबीजेन द्वाविंशवारजप्तेन
दक्षिणनासापुटेन वायुनि सारणरूपया रेचक-
सञ्ज्ञया ऐन्द्रध्यानरूपया ऐन्द्राधारणया क्षिरी-

पूजा

कृत्य वमिति वरुणबीजेन चतु वष्टिवारजप्तेन
जलाधिपध्यानरूपया जलाधिधारणया चन्द्र-
मण्डलादन्तं सावयित्वा तेनाग्राय प्रणवेन
सर्वाङ्गं सघटितं पुननवीभूतं चिन्तयित्वा
वायादिभूतानि शोमादिभ्यो अतकमेशं वहि
हृत्वा ह्रस्व इति मन्त्रेण परमात्मतो जीव नाभि
पद्मे न्यसेत् ॥ * ॥

ततः ऋत्यादिन्यासः ।

गोपालमन्त्रं तु नारदस्य ऋचये नमः शिरसि
गायत्रीच्छन्दसे नमो मुखे । श्रीकृष्णाय देवाय
नमो हृदि । एवमन्यत्रोच्चनीयम् ॥ * ॥

ततः प्राणायामः ।

तत्तन्मूलमन्त्रेण षोडशवारजप्तेन अङ्गुलेन
दक्षिणनासापुटं हृत्वा वामनासया वायुं पूर-
येत् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां नासापुटौ हृत्वा
चतु वष्टिवारजप्तेन वायुं कुम्भयेत् । वामनासाम
नामिकायां हृत्वा दक्षिणनासया द्वाविंशवार
जप्तेन वायुं क्लृयेत् । पुनर्दक्षिणनासया पूरयेत् ।
उभाभ्यां कुम्भयेत् । वामनासया रेचयेत् ।
पुनर्वामनासया पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । दक्षि-
णया रेचयेदिति ॥ * ॥

ततो वाङ्मालकाभ्यां न्यासश्चन्द्रे ब्रह्म ॥
अनेकदेवपूजने तु भूतशुद्धिमात्रकाभ्यां सयोर
विशेषात् सङ्गदेवावुद्धानम् ॥ * ॥

ततः करन्यासः ।

यथा गोपाले । ॐ क्लीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः अङ्गु-
ष्ठयो । ॐ क्लीं तलनीभ्यां स्वाहा तलन्यो ।
ॐ क्लूं मध्यमाभ्यां वषट् मध्यमयो । ॐ क्लौ
अनामिकाभ्यां हूं अनामिकयो । ॐ क्लौ
कनिष्ठाभ्यां वौषट् कनिष्ठयो । ॐ क्लं करतल
पृष्ठाभ्यां षट् करतलपृष्ठयो । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥

ततोऽङ्गन्यासः ।

ॐ क्लीं हृदयाय नमः हृदये हस्ततलेन । ॐ
क्लीं शिरसे स्वाहा अङ्गुष्ठाङ्गुलिभिः शिरसि ।
ॐ क्लूं शिखायै वषट् अधोमुखं हस्तानुसृष्टिना
शिखायाम् । ॐ क्लौ कवचाय हूं अक्षर
तलाभ्यां आशिर पादपयनरूपसज्जाङ्गे । ॐ
क्लौ नेत्राभ्यां वौषट् तन्नीमध्यमाभ्यां नेत्रयो ।
ॐ क्लं अस्त्राय षट् ऊर्ध्वाधस्तालनयं ह्योऽटि
काभिर्दशदिगवन्धनं कुर्यात् । एवमन्यत्राप्युक्त-
नीयम् । आगमोक्तादिपूजने तु भूतशुद्धादि
नियमः अन्यत्र त्वनियमः ॥ * ॥

ततोऽध्यस्थापनम् ।

वामतोऽध्यपाद्यावाचमनीयपात्राणि सज्ज्याप्य
अध्यपात्रं जलगन्धपुष्पैः संपूज्य ततश्चैवता-
मूलमन्त्रं सर्वदेवतासाधारण्ये तु प्रणवं वा
अष्टधा जप्ता धेनुसदृश्या अष्टतीक्ष्ण्य तदुदक
पात्रान्तरे किञ्चित् कृत्वा तेनोदकेनात्मानं
पूजोपकरणस्थाप्युचयेत् । प्रणवादित्ततश्चैवता-
चतुष्टयन्तनाम्ना नमोऽन्तेन मूलमन्त्रेण वा
आत्मानं गन्धादिभिरभ्यर्च्य तद्रूपं ध्यात्वा तत्त-
त्तात्त्रपात्रे चन्दनादिरचित्वाष्टदणपद्मे सम्मो-

पूजा

धनान्तदेवतानाम्ना इहागच्छेत्वावाह्यं स्थाप-
यित्वा मूलेन चतुष्टयन्तनाम्ना आसनं दत्त्वा
सम्बोधनान्तनाम्ना स्वागतं ते इति पृच्छेत् ।
दीक्षितस्तु मूलमन्त्रमुच्चाय प्रणवादित्ततुर्गन्त-
नान्ना नमोऽन्तेन दद्यादिति विशिष्य । एवं
पाद्यार्घ्याचमनीयादीनि दद्यात् । पाद्यार्घ्यो
पौष्पापार्थं त्वनियमः । ततो हृतमधुदधिमेलकं
पलमितं काष्ठपात्रस्थं पिष्टितञ्च मधुपर्कं पुन
राचमनीयञ्च न्यात् । ततो लौकिकषष्टाधिक
शतत्रयतो लोकान्यनवेदिकाष्टोत्तरशतपलान्यन-
जलेन तदभावे वष्टिरक्तिकमासद्वयाधिकत्रयो
दशतो लोकान्पवेदिकपलचतुष्टयान्यनजलेन इदं
ज्ञानीय एव दुग्धादिनापि । हृतादिज्ञाने तु
गन्धद्रव्यचूर्णकविरूक्ष्यसुखोदकेन चात्ननं चाङ्गं
ततः पुनराचमनीयं वाससी पुनराचमनीयं
दद्यात् । प्रत्येकमलङ्कारं यज्ञोपवीतं गन्धं पुष्पं
धूपं दीपं नैवेद्यं पुनराचमनीयं ताम्बूलं दत्त्वा
मूलमन्त्रं यथाशक्ति जप्ता समर्प्यैत्रिं प्रदक्षिणीं
कृत्य अष्टाङ्गप्रणियमनेन पञ्चाङ्गप्रणियमनेन वा
शिरसि करद्वयसंयोगेन च प्रणम्य स्तुत्वा प्रण-
वादिसम्बोधनान्तनाम्ना सम्मोदयेत्तु विस्मयेत् ।
यत्र यदुपचारद्रव्यासम्भवस्तदर्थं जलं देयम् ।
प्रतिष्ठितस्थिरतरप्रतिमायां तत्तदावाहनविष-
यज्ञेन न स्तः । एवं प्राणयामे जले वा सर्व-
देवपूजनेऽपि यथाज्ञानं पाद्यादिदशोपचारैः ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्ये पञ्चोपचारैः गन्ध-
पुष्पाभ्यां वा केवलेन पुष्पेण केवलेनाश-
तेन केवलेन जलेन मानसिकेन वा पूज-
येत् । तत्र सामान्यदेवताधूप शारदायाम् ।
सगुग्गुल्लगुल्लश्रीरश्मिकरामधुपचन्द्रे ।
धूपयेदाण्यसमिन्नेनैवेद्याय देशिकः ॥
एतेभिरित्येयं यथाज्ञानं वा । इति सर्वदेवता-
साधारण्यो विधिः ॥ * ॥

ततः प्रथमं सूर्यपूजा ।

ॐ सूर्याय नमः इति पूजयेत् । तत्र गन्धा ।
चन्दनागुरुकपूरवीर्यसक्तपद्माक्षरक्तचन्द-
नानि । पुष्पाणि । मल्लिकामालतीकरवीरचम्पक
पाटलावकुलतगरपीतम्बुलकुन्दवमल्लिका
श्रीकपवागसुखजवापुष्पाणि विहितानि । तुलसी
कृष्णतुलसीदूर्वाविष्णुपत्राणि राजिताकाशेऽक
दलतगरसुन्नलानि निविहानि । धूपान् । गुग्गु-
गुल्लगुरुदेवदारुविष्णानि । दीपस्तु हृतेन तैलेन
वा । नैवेद्यानि विविधभक्ष्याणि ॥ * ॥

अथ गणेशपूजा ।

तदावाहने । ॐ भूर्भुवः स्वर्गेश इहागच्छ
इति दूर्वापुष्पाक्षतैरावाह्यं ॐ गणेशाय नमः
इत्यनेन पूजयेत् । तत्र तुलसी निविह्या । रक्त-
चन्दनरक्तपुष्पादिकं विहितम् । देवतान्तरप्रसिद्धं
अन्यत् सुकुल्लादिकं न देयम् ॥ * ॥

अथ दुर्गापूजा ।

ॐ भूर्भुवः स्वर्गेश इहागच्छ इति पुष्पाक्षतैरा-
वाह्यं ॐ दुर्गायै नमः इत्यनेन पूजयेत् । तत्र

पूतिक

आजशोभाङ्गनल्लेभावेच पुन पुन ।
 शिमुन्मुखेन केतव्या पुष्पपत्रपटे च तम् ॥
 पचेदेव विशुद्ध सन ऋगनाभिसमो भवेन ।
 इति वैद्यकचक्रपाणिन्यच वातया अधिकारे ॥
 दुग्धविश्लिष्टे, जि । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
 १७।१ ।
 “गातयाम गतरस पूति पथ्यधितश्च यत ।
 उच्छिष्टमपि चाभेध भोजन तामसप्रियम् ॥”
 पूतिक, स्त्री, (पूत्या दुग्धेन कायतीति । के + क ।) विष्टा । इति राजनिघण्टु ॥ (दुग्ध-
 विश्लिष्टे, जि । यथा, महाभारते १२।६।११।
 “किं त्वया पापक पूषं हत कर्म सुदारणम् ।
 यत्नं प्रशाने ऋतकान् पूतिकान्तसि कुतसि
 तान् ॥”)
 पूतिक, पु, (पूत्या कायतीति । के + क ।)
 पूतिकरञ्जवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ४८ ॥
 (अस्य प्रयायादिक पूतिकरञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 पूतिकरञ्ज पु, (पूतिशुक्त करञ्ज ।) करञ्जभेद ।
 इत्यमर । २।४।४८ ॥ यथा “अथ कटुककरञ्ज
 घोराकरञ्जनामगुणा ।
 करञ्जो नक्तमालश्च करञ्जश्चिरविल्वक ।
 छायाकरञ्जोऽन्य प्रकीर्य पूतिकोऽपि च ॥
 स चोक्त पूतिकरञ्ज सोमवल्कश्च स स्मृत ।
 करञ्ज कटुकस्त्रीकणो वीर्योऽप्यो योनिदोषहृत् ॥
 कुष्ठोदावन्तगुल्माशोत्रिणलमिकफापह ।
 ततपत्र कफवाताशो कर्मप्रोषहर परम् ॥
 मेहन कटुक पाने वीर्योऽप्य पिप्पल लघु ।
 ततफल कफवातघ्न मेहाश लमिकुष्ठजित ॥
 हृतपूषकरञ्जोऽपि करञ्जसङ्गो गुणैः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पूतिकरञ्ज, पुं, (पूतिशुक्त करञ्ज ।) करञ्ज-
 विशेष । नाटानरञ्ज इति भाषा । कठकरेज
 इति हिन्दी भाषा । ततपर्याय । प्रकीर्य २
 पूतिकरञ्ज ३ पूतीकरञ्ज ४ पूतिक ५ पूतीक
 ६ कलिकारक ७ कलिमासक ८ कलह-
 नाशन ९ । इत्यमरभरतौ । प्रकीर्य १
 रजनीपुष्प ११ सुमना १२ पूतिकर्णिक १३
 कौड्य १४ कलिमास्य १५ । अस्य गुणा ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्ति-
 कण्डूविष्वक्काकुष्ठस्र्गालग दोषनाशित्वम् ।
 इति राजनिघण्टु ॥ (अस्य प्रयायान्तर यथा
 “स चोक्त पूतिकरञ्ज सोमवल्कश्च स स्मृत ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पूतिकण, पु (पूतिदुग्धं कर्णां यस्मात् ।) कण-
 रोगविशेष । तक्षलग्न यथा,—
 पूतिकणमाह ।
 “कणविद्रधिपाकादा न कर्णां नारिपूरणान् ।
 पूषं सवति यन् पूति स ज्ञेय पूतिकणक ॥”
 कणसावाहार्थमाह ।
 पूतीति नियमेन पूति यथा स्यादेवं सवति ॥
 तक्षित्वा यथा —
 “कर्णश्लेष्म पूतिकर्णं तथैव क्लमिकर्णके ।

पूतिका

सामान्य कर्म कुञ्जीत योगान् वैशेषिकानपि ॥
 सन्निकाच्यैस्युक्तबीजपूररस क्षिपेत् ।
 कणसावरुजा दाह्वास्तेन नश्यन्त्यस्ययम् ॥१॥
 आम्नजन्तुप्रवालानां मधुकस्य वटस्य च ।
 यमिस्तु साधित तैल पूतिकर्णगद्द हरेत् ॥२॥
 जातीपचरसे तैल विपक पूतिकर्णजित ॥३॥
 वृष्ट रसाङ्गन नाथ्या चौरैश्च चौद्रस्युतम् ।
 प्रशस्यते चिरोत्थे तत सासावे पूतिकर्णके ॥४॥
 कुष्ठहिङ्गुवचादाहप्रताप्ताविश्वसेन्वै ।
 पूतिकणपह तैल वस्तुमन्त्रेण साधितम् ॥
 कुष्ठादितैलम् ॥५॥
 “शम्बूकस्य तु मासेन कटुतैल विपाचयेत् ।
 तस्य पूरणमात्रेण कण्ठनाडी प्रशाम्यति ॥६॥
 चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन
 सुष्टाशकेन कटुतैलपलाढके तु ।
 धूपने कण्ठदौर्गन्धे गुग्गुलु श्रेष्ठ उच्यते ॥”
 नाडी जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥
 सुष्टि फलम् ॥७॥
 क्लमिकर्णविनाशाय क्लमिजो कारयेत् क्रियाम् ।
 वार्त्ताकुधमश्च हित सार्धपक्षेह एव च ॥
 पूरणं हरितालेन गन्धमन्त्रयुतेन च ।
 धूपने कण्ठदौर्गन्धे गुग्गुलु श्रेष्ठ उच्यते ॥”
 इति भावप्रकाश ॥
 (चिकित्सास्य यथा,—
 “निगुल्ली खरसे तैल सिन्धुधूमरजो गुड ।
 पूरणं पूतिकर्णस्य श्रमनो मधुसयुत ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे एकविंशतितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 पूतिकर्णक पु, (पूति कर्णो यस्मात् । कप ।)
 कर्णरोगभेद । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “कर्णविद्रधिपाकादा जायते चाक्षुपुराणत ।
 पूषं सवति वा पूति स ज्ञेय पूतिकर्णक ॥”
 इति माधवकर ॥
 (लक्षणात्तरमस्य यथा,—
 “स्थिते कर्णे खोतसि पित्ततेजस ।
 विनायमाने ऋषस्युत्तापवान् ।
 अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो
 घन सवेन पूति स पूतिकर्णक ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे विंशतितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 औषध यथा,—
 “निगुल्ली खरसे तैल सिन्धुधूमरजो गुड ।
 पूरणं पूतिकर्णस्य श्रमनो मधुसयुत ॥”
 अथवा ।
 “वरुणाद्रकपित्ताम्नजन्तुपक्षवसाधितम् ।
 पूतिकणपह तैल जातीपचरसेन वा ॥”
 इति चक्रपाणिदत्त ॥
 (चिकित्सास्य यथा,—
 “वृष्ट रसाङ्गन नाथ्या चौरैश्च चौद्रस्युतम् ।
 प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सासावे पूतिकर्णके ॥”
 इति चोत्तरतन्त्रे एकविंशतितमेऽध्याये सुश्रुते
 नोक्तम् ॥)
 पूतिका, स्त्री, (पूत्या कायतीति । के + क ।
 टाप ।) माचारी । इति राजनिघण्टु ॥

पूतितै

(कौटविशेष । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।
 “पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।
 मशका इव मर्तेषु येषां धर्मो न कारकम् ॥”)
 कताशाकविशेष । इत्यमरटोकाया भरत ॥
 पु इ इति भाषा ॥ अस्या प्रयायगुणौ
 उपोदकौशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ दादश्या तद्गन्धे
 दोषो यथा । पूतिका ब्रह्मवातिका । यदपि ।
 ‘कुसुम्भ नालिकाशाक वृन्ताक पौतकीन्तया ।
 भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो विज ॥
 इत्युत्तरतन्त्रे सामान्यतोऽभिहितम् । अत्र
 नालिका श्वेतकलमीति कल्पतरु । पूतिका च
 दादश्यामधिकदोषाय शूद्रविशयिका वा ।” इति
 तिथितत्त्वम् ॥ (इयं हि सोमामृतो जातेति
 सोमस्यानामे प्रतिनिधित्वेन ग्राह्या । यथा,
 महाभारते । ३ । ३५ । ३२ ।
 “अस्ति मास प्रतिनिधियथा ग्राह्मर्नौविष्य ।
 पूतिकामिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥”)
 पूतिकासुख, पु, (पूतिकाया सुखमिव सुख यस्य ।)
 शम्बक । इति शब्दमाला ॥ (शम्बकशब्देऽस्य
 विषयो ज्ञेय ॥)
 पूतिकाष्ठ, स्त्री (पूति काष्ठमिति कर्मधारय ।)
 देवदार । सरलवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ५४,
 २ । ४ । ६ ॥ पवित्रदार च ॥
 पूतिकाष्ठक, स्त्री, (पूतिकाष्ठ + स्तार्थं कन् ।)
 सरलवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पूतिगन्ध, स्त्री, (पूतिगन्धो यस्य ।) रज्ज्वम् । इति
 राजनिघण्टु ॥
 पूतिगन्ध, पु, (पूतिगन्धो यस्य ।) गन्धक । इङ्गु
 दोष्टव्य । इति राजनिघण्टु ॥ दुग्धे जि ॥
 (यथा मनु । ४ । १७ ।
 “निबान्धनाय एव स्थान् ग्रामेषु नगरेषु च ।
 धर्मेनैषुयकामानां पूतिगन्धे च सन्वदा ॥”)
 पूतिगन्धि, जि, (पूतिगन्धो यस्य । “गन्धस्यै
 दुग्धपूतिस्तुसुरभिश्च ।” ५ । ४ । ११५ । इति
 इ ।) दुग्धम् । इत्यमर । १ । ५ । १२ ॥
 पूतिर्विष्ट पूतिरिव गन्धोऽस्य । इति रायसुङ्गट ॥
 (यथा, महाभारते । २ । ६ । २६ ।
 “अथाध्विज कटुञ्ज तोन्यामुष्ण
 यशोमुष परस्व पूतिगन्धि ।
 सतां पेय यन्न पिबन्त्यसन्तो
 मन्थु महाराज । पिब प्रशाम्य ॥”)
 पूतिगन्धिक, जि, (पूतिगन्धि + स्तार्थं कन् ।)
 दुग्धम् । इति हेमचन्द्र । ६ । २७ ॥
 पूतिगन्धिका स्त्री (पूतिगन्धोऽस्यस्या इति ।
 पूतिगन्ध + टन् ।) वाक्कुची । इति राज-
 निघण्टु ॥
 पूतितैला, स्त्री, (पूति दुग्धं तैलं यस्या ।)
 ज्योतिष्मती । इति रत्नमाला ॥ नयाफटकी
 इति भाषा ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “पारावतपदी पिष्ट्या नगणास्फुटवन्वरी ।
 ज्योतिष्मती पूतितैला केचित्तामिङ्गुदी विडु ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूतिवा

पूतिनस्य, पु, (पूतिदुर्गन्धो नस्य नासिकाभवो रोगः) नासारोगमेदः । तस्य लक्षणम् । यथा,
“दोषैर्विदग्धैर्गन्धतासुखे
सम्प्राप्तो यस्य समीरणस्य ।
निरेति पूतिमुखनासिकाभ्यां
त पूतिनस्य प्रवदन्ति रोगम् ॥”

इति माधवकरः ॥

औषधं यथा,—

“बाभ्रीदन्तीवचाशिशुखरसयोषसम्भवे ।
पाचितं लावण तैल पूतिनासागदं जयेत् ॥”
अथवा ।

“त्रिकटुविडङ्गकचैन्ववट्टहतीफलशिशुखरस-
दन्तौभिः ।

तैलं गोक्षलसिद्धं नस्य स्यात् पूतिनस्यस्य ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(अस्य आख्याने श्रीकण्ठदत्तेन यद्विदेहवचनं

माहृतं तदयथा । “नासिका भवो नस्य पूति-

नस्यो वायुयजत पूतिनस्यम् ॥” इहैव विदेहः ।

“कफपित्तमूत्रादिषु संचितं रुद्धं देहिनाम् ।

विदह्यसुशयोद्गाढं रुजां क्षत्वापिशुखजाम् ॥

ततः प्रत्यन्दते ब्राह्मणं सरक्तं पूतिं पीतकम् ।

पूतिनस्यन्तु तं विद्यादुद्ग्राहकं लूणप्रदम् ॥”

चिकित्सान्तरमस्य यथा,—

“पूर्वोद्दिष्टे पूतिनस्ये च जन्तो

क्षेदस्वेदौ कृद्वा अशनश्च ।

युक्तं भक्तं तीक्ष्णमस्य लघुस्य

दुष्णं तोयं धूमपानञ्च काले ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे त्रयोविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

पूतिपत्रं पु, (पूति पत्रं यस्य) श्लोनाकप्रमेदः ।

इति राजनिघण्टुः ॥

पूतिपुष्पिका स्त्री (पूति पुष्पमस्याः) कापि अतः

इत्थम् ।) मातुलुङ्गा । इति रत्नमाला ॥ मुखर-

लेखु इति मौढा वा इति च भाषा । (गुणा

दयोऽस्या मातुलुङ्गस्य ज्ञातया ॥)

पूतिफला, स्त्री, (पूति फलं यस्याः) सोमराजी ।

इति रत्नमाला ॥

पूतिफली, स्त्री (पूति फलं यस्याः) डीय ।)

सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (अस्या

पर्यायो यथा,—

“अवलगुणी वाङ्मूली स्यात् सोमराजी सुप-

र्यिका ।

शशिलेखा क्षणफलं सोमा पूतिफलीति च ॥

सोमवल्ली कालमेघौ कुष्ठौ च प्रकीर्तिताः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पूतिमयूरिका स्त्री, (पूतिमयूरीव । ततः स्वार्थे

कन इत्थञ्च) अजगन्ता । इति राजनिघण्टुः ॥

पूतिमेदः, पु (पूतिर्मेदोऽस्य) अरिमेदः । इति

राजनिघण्टुः ॥ (विशेषोऽस्य अरिमेदस्य

बोद्धव्यः ॥)

पूतिवातः, पु, (पूतये पावित्र्याय वातो यस्य) ।

विखण्डश्च । इति रत्नमाला ॥ (पर्यायोऽस्य यथा

“विखो महाकपिलाख्यं श्रीफलं गोहरीतकी ।

पूपाट

पूतिवातोऽथ माङ्गलो मातूलस्य महाफलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

(पूतिर्वातः) दुर्गन्धवायुश्च ॥

पूतिटण्डं पु, (पूतिर्वातः) श्लोनाकः । इति

रत्नमाला ॥ पवित्रदुर्गन्धौ तस्य च ॥

पूतिशारिका स्त्री, (पूति शारिरिव कायते इति ।

जन+उ । टाप् ।) खट्वाशी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

पूतीकं पु, (पूति+वा डीय । तद्वत् कायतीति ।

कै+क ।) पूतिकरज्जुः । इत्यमरटीकाया

भरतः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“पूतीकरज्जुं पूतीकं प्रकीर्यश्च सकण्टकम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा च सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पूतीकश्चिकनः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः ॥”)

गन्धमाचारः । इति राजनिघण्टुः ॥

पूतीकरज्जुं पु, (पूतीयुक्तं करज्जुः) पूति-

करज्जुः । इति रत्नमाला ॥ नाटा इति भाषा ॥

(पर्यायोऽस्य यथा—

“पूतीकरज्जुं पूतीकं प्रकीर्यश्च सकण्टकम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूतीका स्त्री, (पूत्या दुर्गन्धेन कायतीति । कै+

क ।) पूतिका । इत्यमरटीकाया भरतः ॥

पूतळं पु, (पूति दुर्गन्धमण्डलम्) । गन्धकीटः ।

गदोपोका इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।

१२ । ३२२ । ७ ।

“पूलाका इव धान्येऽप्यपूतळा इव पचिषु ।

तद्विधास्ते भयुष्येऽप्येषा घर्म्मो न कारयन् ॥”)

जन्तुमेदः । इति मेदिनी । के, ३२ ॥ खट्वाशी

इति भाषा ॥

पूतं चि (पू+क्त । “पूजो विनाशः” = । २ ।

४४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या तस्य न ।) नष्टः ।

इति सुश्रुतवैद्यकरत्नम् ॥

पूयं, पु (पू+क्लिप् । पूयं पवित्रं याति रक्ष-

तीति । पा+क ।) पिष्टकः । इत्यमरः । १ । ६ ।

४८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । २४ ।

“मधु क्षत्वा नरोदशं पूयं क्षत्वा पिपीलिकम् ॥”

(पिष्टकशब्दस्य विवृतिर्मेधा ॥)

पूयली, स्त्री, (पूय तदाकारं लातीति । ला+

क ।) पीलिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६३ ॥

पूयाली, स्त्री, (पूयाय अलतीति । अल+अच् ।

गौरादित्वात् डीय ।) पीली । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

पूपाटका, स्त्री, (पूयद्रवसाधनी अटका अष्टमी) ।

अष्टम्यायणीपूर्णिमायां परतः क्षण्णाष्टमी ।

तद्विवरणं अटकाशब्दे द्रष्टव्यम् । “तत्र निम्न

आह्वं पूपाङ्गकं कार्यम् । यथा गोभिलः ।

अटका योर्द्विमायहायस्यास्तमिहाष्टमी । ब्रह्म

पुराणे ।

पिञ्जरादानाय बले स्फुरटकास्तिस्र एव च ।

क्षणापक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चेन्नी विभायते ॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ॥

पूयाल

आद्या पूये सदा कार्या मासैरेत्या भवेत्तथा ।
श्राकौ कार्या तृतीया स्यादेव त्र्यगतो विधिः ॥”

इति तिथितन्त्रम् ॥

पूपिका, स्त्री (पूप पूपाकारोऽस्यस्या इति ठन् ।

ततश्छाप ।) पूलिका । इति हेमचन्द्रः । २ । ६२ ॥

पूयं इडं दुर्गन्धं । श्लोण्याम् । इति कविकल्प

द्रुमः ॥ (अत्र आह्वं अक-अक च सेट ।

निष्ठायाम्निट ।) यष्टखरी । इ, पूत । ड,

पूयते मस्य दुर्गन्धं स्यादित्यर्थः । श्लोभिर्मेद

नम् । इति दुर्गादासः ॥

पूय, स्त्री, (पूयते दुर्गन्धो भवतीति । पूय+अच् ।)

पक्ष्मण्यादिसम्भवघनीभूतशुक्लवर्णविकृतरक्तम् ।

पूय इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षतजम् २ मल

जम् ३ पूयनम् ४ । प्रसितम् ५ । इति शब्द

चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६६ । ५६ ।

“ये च दृष्टकृत्स्नाय पूयं तेषां विधीयते ॥”)

पूयवह्नयस्यापि यथा,—

नवधान्यमाषतिलकलायकुलस्यनिर्यावहृरितक

श्राकाखलवयकटुकगुडपिष्टविक्षतिवह्नूरशुष्क-

श्राकाजाविकानूषौदकमांसवसाशीतोदकक्ष

रापायसदधिदुग्धनक्रप्रभृतीन् परिहरत ।

“तन्नाम्नेन वधायादिर्योऽयं वग उदाहृतः ।

दोषसजननो ह्येष विज्ञेय पूयवह्नयः ॥”

इति सुश्रुतः ॥

(अस्य विषयो यथा—

“वाताहते नास्ति रुजा न पाकः

पित्ताहते नास्ति कफाच्च पूयः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने सप्तमोऽध्याये ॥)

पूयन, स्त्री, (पूयतेनेनेति । पूय+ल्युट् ।) पूयम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पूयरक्तं, पु (पूयविशिश्टं रक्तमस्मिन्) । नासा-

रोगमेदः । तस्य लक्षणम् । यथाह माधवकरः ।

“दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तो-

ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्ते ।

नासां सवेत पूयमस्यैवमिष-

त पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥”

(स्त्रीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा—

“निचयादभिवाताह्वा पूयाश्छासिका सवेत ।

तत पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहृणकारम् ॥”

इति बाभटे उत्तरस्थाने जनविशेषोऽध्याये ॥

चिकित्सास्य यथा,—

“वस्त्राच्छ्रद्धं रक्तपिचोपश्रान्ति

नाडीवत्स्यात् पूयरक्तं चिकित्सा ।

वान्ते सम्यक् चावपीडं वदन्ति

तीक्ष्णं धूमं शोधाश्चात्र नस्यम् ॥

इत्युत्तरतन्त्रे त्रयोविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पूयारि, पु (पूयानामरि तद्विनाशकत्वात् ।)

निम्बश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य

निम्बशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

पूयालस, पु, (पूय अलस इव यत्र । सान्त्वनेन

चिरान्निगमनादेव तथालम् ।) सन्निगतारोग

मेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

पूरक'

“पक्क शोफ सन्निज सन्नवेद्व
सान्न पूय पूतिपूयालस स ॥”

इति सुश्रुत ॥

(“पूयालस सोपनाह स्रावास्त्रार एव च ।
पर्वण्यौकालजौ जनुयन्धिसन्धौ न वामया ॥”
‘पूयालसस्तु त विद्यात सन्धौ कानौनके शृणा-
मिति वचनात् ॥’ इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे
चतुर्थे भागे ॥)

पूर, ई य ङ पूर्ण । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा -
आत्म -सक -सेट । निहायामनिट ।) दीर्घौ ।

ई, पूय । य ङ, पूयन्ते पितरस्त्विति हला-
युध । पूर्णिरिहाप्यायनम् । इति दुर्गादास ।

पूर, क पूर्णौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा -
पर -सक -सेट ।) दीर्घौ । व, पितन् पूरयति

आह्वे ह्ये कथेच य सदा । इति हलायुध ॥
इति दुर्गादास ॥

पूर, क्री, (पूरयति सौगन्धेनेति । पूर + क ।)
दाहागुल । इति राजनिघण्ट ॥

पूर, धं, (पूरयतीति । पूर + क ।) जलसम्पद ।
(यथा रवौ । ३ । १७)

“महोदधे पूर इवेन्द्रदर्शनात्

गुरु प्रह्व प्रवभूव नात्मनि ॥”)

ब्रह्मसमुद्रि । खाद्यविशेष । इति मेदिनी । रे,
ई ॥ (प्राणायामादिकर्तुर्गोसारम्भेण बहि

पवनकाययम् । यथा, भागवते । ३ । २८ । ६ ।
“प्राणस्य प्रोक्षयेन्नाग पूरकुम्भकरेचकै ।

अतिब्रूवेन वा चित्त यथास्थिरमचक्षलम् ॥”

बीजपूर । ततपय्यायो यथा,—

“बीजपूरो मातुलुङ्ग सुफल फलपूरक ।

लुङ्गुव पूरक पूरो बीजपूणोऽमुकेश्वर ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूरक धं, (पूरयतीति । पूरि + क्त्विज ।) बीज
पूर । इति राजनिघण्ट ॥ (अस्त्र पय्यायो

यथा —

“बीजपूरो मातुलुङ्ग सुफल फलपूरक ।

लुङ्गुव पूरक पूरो बीजपूणोऽमुकेश्वर ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गुणकाङ्क । इति लौकावती । ध्यानादिकर्तुं
नासिकागतोष्णस्य । ब्रह्मध्यानपूर्वकप्राणायामा-
माङ्गतसम्पन्न जपन् वामनासिकाया वायुना

देहपूरणम् । (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।
२ । ७१ ।

“प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकै ।
सहित केवलस्वेति कुम्भको द्विविधो मतः ॥”)

यथाच आस ।

“आदान रोधसुतसर्गं वायोश्चिह्नं समभ्यसेत् ।
ब्रह्माय केशव शम्भु ध्यायेद्देवानलुङ्गमात् ॥

पूर्ववचने त्रिर्जपमात्राभिधानाच्च चिह्निरिति
वीक्षा सन्ध्याजपापेक्षया ।

ब्रह्माय केशव शम्भु ध्यायन् सुच्येत नन्दनात् ॥

इति योगियासवल्क्य ।

‘भूर्भुव स्वर्महर्षनक्षत्रं सत्यं तथैव च ।

पूरण

प्रबोद्धारसमायुक्तं तथा तत् सवितु पन्म ॥
ॐ आपो ज्योतिरिद्वेतिच्छिर पञ्चासु योज

येत ।

चिरावर्तनयोगासु प्राणायामस्तु शब्दित ॥

पूरक कुम्भको रेच्य प्राणायामाच्छलचण ।

नासिकाकण्ठ उच्छ्वासो ध्यातु पूरक उच्यते ॥

कुम्भको निश्चल आसौ सुच्यमानस्तु रेचक ॥

मोचन विशेषयति विष्णुपुराणम् ।

नासहततुखो जृम्भेद्वासकाशौ च वज्रयेत् ।

नोबेहसेत सशब्दश्च न सञ्चेत पवन बुध ॥”

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

षोडशचतुरन्वतरसखकप्रणवबीजान्यतरजप-

नैकनाचापुटकरणकप्राणायामाङ्गवायुपूरणम् ।

यथा मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य वा षोडश-

वारजपेन वामनासापुटे वायुपूरक कुर्यादिति

तन्त्रसार ॥ ३॥ क्री, प्रेतदेहनिव्यादकाशौच

कालदेयदशपिण्डम् । यथा —

“पूरकेण तु पिण्डेन देहो निव्याद्यते यत ।

क्षतस्य करणायोगात् पुनर्नावर्णयेत क्रियाम् ॥”

इति वायुपुराणम् ॥

ऋष्यशङ्क ।

“न खधाच प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाहिके ।

भावेतैतच्च वै पिण्ड यज्ञदत्तस्य पूरकम् ॥”

अत्र भावणविधौ यततपिण्ड यज्ञदत्तस्य पूरक

भिक्तावन्माचश्रुते शिर पूरकमिवादिविशे-

योक्तव्ये प्रमाद्य नास्ति । इति सार्त्तमङ्गा-

चार्या । प्रेतपिण्डेस्त्रया दत्तेर्देहमाप्नोति भाग

वेति विष्णुधर्मोत्तरे देहश्रुतर्देहपूरकमिति

प्रयोगापत्तेश्च । तस्मादनिरुद्धमङ्गाद्युक्त केवल

पूरकप्रयोग एव युक्त इति । श्रुतातप ।

“भक्तु पिण्डप्रदाने तु आर्ष्यौ क्री चेन्नखला ।

वस्त्र त्वक्का पुन क्षाला खेव दद्याच्च पूरकम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ ३॥

पूरणकर्त्तरि, चि । इति शब्दरत्नावली । (यथा

मशु । ६ । २८६ ।

“प्राकारस्य च भेत्तार परिखायाश्च पूरकम् ।

हाराणाञ्चैव भस्मत्तार क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥”)

पूरण, क्री (पूर्यते अनेनेति । पूर + करणे

ल्युट ।) पिण्डप्रभेद । इति मेदिनी । क्री, ई ३३ ॥

हृदि । कुटमदम् । इति शब्दमाला । अङ्गानां

गुणानम् । इति शुभङ्कर । वापतन्तु । इति

हेमचन्द्र ॥

पूरण धं, (पूरयतीनेनेति । पूरि + करणे ल्युट ।)

विष्णुतेजम् । इति धरणि । सेतु । इति हारा

वली । (पूरयतीति । पूरि + कर्त्तरि ल्यु ।)

समुद्र । इति सत्तिप्रसारीणादित्ति ॥ पूरके

चि । इति मेदिनी । क्री ई ३३ । (यथा, हरि

वंशे । १३६ । ५२ ।

“आसन्न सन्नतर साधनानां

अह्वावर्ता आह्वयतिप्रयेता ।

पतिर्गणानां मङ्गलां सतस्ततीनां

पायाश्चेश पूरणं यच्च गुणानाम् ॥”)

पूरुषः

पूरुषी, स्त्री, (पूर्यते अनेनेति । पूरि + ल्युट +
डीप ।) शास्त्रलिङ्ग । इत्यमर । २। १४४६॥

(अस्या पञ्चायान्तर यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्य
खण्डे प्रथमे भागे ।

“शास्त्रलिङ्गस्तु भवेन्मोचा पिच्छला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्मिरायुश्च कण्टकाद्या च तूत्तिनी ॥”)

पूर्यतेऽनया पूरणी । यथा पञ्चाना पूरणी पञ्चमी ॥

पूरान्ध, स्त्री, (पूर पूरकमन्त्रमन्त्र ।) छान्दाम् ।

इति राजनिघण्ट ॥

पूरिका, स्त्री, (पूर्यते इति । पूरि + क । स्थिरां
डीप । पूरी । तत् स्मार्थं कन् । टाप पूर्व्य

इत्यञ्च ।) पिच्छमेद । पूरी इति कश्चुरी इति
च भावा । यथा,—

“माषाणां पिष्टिकां युञ्ज्यान्नवणाङ्गकश्चिहुमि ।

तया पिष्टिकया पूषा समिता क्षतपोलिका ।

तत्तस्मै विपक्षा सा पूरिका कथिता बुधे ॥”

अस्या गुणा ।

“रक्षा खाङ्गी गुरु क्षिग्वा वातपित्तसूदिका ।
चक्षुस्त्रोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनौ ॥

तथैव हृतपक्षापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत ॥”

इति भावप्रकाश ॥

(अस्या गुणान्तर यथा —

“पूरिकाहृतपूरन्तु निदोषशमन परम् ।

दृष्य सद्य ह्वय खाड्य क्षतक्षयनिवारणम् ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

पूरित, चि, (पूर्यते स्त्रीनि । पृ पूरि वा + क्त ।

“वा दान्तशान्तिपूर्णेति ।” ७ । २ । २७ । इति

पद्मे इट ।) क्षतपूरणम् । तथैवाय । पूर्यम्

२ । इत्यमर । ३ । १ । ६८८ । गुणितञ्च ॥

पूरुष, पु, (पूरति अग्रे गच्छतीति । पूर + “पूर
क्रियन् ।” उणा १। ७४ । इति क्रियन् । “अग्रेषा

मपि दृश्यते ।” ६। १। ३७ । इति निपातनात्
दीव, ।) पूरुष । पुमान् । इत्यमर । २। ६। ११ ।

अथ पूरुषलक्षणम् ।

“पञ्चदीर्घं चतुर्ह्रस्वं पञ्चरूपं बहुव्रतम् ।

समरक्तं चिगम्भीरं त्रिविधं प्रशस्यते ॥

बाहुनेचद्वयं कुक्षिद्वौ तु नासा तथैव च ।

स्तनयोरन्तरश्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥

योवाय कर्णौ पृष्ठश्च ह्रस्वे जङ्घे सुपूजिते ।

चत्वारि यस्य ह्रस्वानि पूर्वा प्राप्नोति निवृत्त ॥

छन्दायश्चक्षुःपद्माणि दन्तकेशनखत्वचम् ।

पञ्च छन्दाणि येषां हि ते नरा दीवर्जोविन ॥

नासा नेत्रश्च दन्ताश्च जलाटश्च शिरस्तथा ।

हृदयश्चैव विशेषस्तत्र तट प्रशस्यते ॥

पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।

तालुकोऽधरजिह्वा च समरक्तं प्रशस्यते ॥

खरो बुद्धिश्च नाभिश्च चिगम्भीरस्तदाहृतम् ।

उर शिरो जलाटश्च त्रिविक्तीर्णं प्रशस्यते ॥ ३॥

कटिर्विशाला बहुपुञ्जभागी

विशालहस्तौ नरपुङ्गव स्थात ।

उरौ विशालं धनधान्यभागी

शिरो विशालं नरपूजितं स्थात ॥

न श्रीस्थजति रक्ताच्च नार्थं कनकपिङ्गलम् ।
 दीर्घबाहु न चैश्वर्यं न मांसीपचितासकम् ॥
 कदाचिद्दुष्टो नृख कदाचिन्नोमश सुखी ।
 कदाचिन्नुल्लो दुःखी कदाचिन्नुल्लो सती ॥
 नेत्रक्षेपेन सौभाग्यं दन्तक्षेपेन भोजनम् ।
 हस्तक्षेपेन चैश्वर्यं पादक्षेपेन वाहनम् ॥
 अकर्मकठिनो हस्तौ पादावध्वनि कोमलौ ।
 यस्य पाणितलौ रक्तौ तस्य राज्यं विनिर्दिष्टम् ॥
 दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं सूक्ष्मलिङ्गेन निधनम् ।
 अश्लिङ्गेन सौभाग्यं ब्रूक्षलिङ्गेन भूपतिम् ॥
 रेखाभिर्वज्रमिदु ख खल्पाभिर्धनहीनता ।
 रक्ताभिः त्रियमाप्नोति कृष्णाभिर्लोकपूजितम् ॥
 अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यनो यस्य विराजितः ।
 उन्नत भोजनं तस्य शतं जीवति मानवम् ॥
 अङ्गुष्ठं कुलिशं कृत्तं यस्य पाणितले भवेत् ।
 ऐश्वर्यस्य विनिर्दिष्टमशीत्यायुर्भवेद्भुवम् ॥
 धनुस्यस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वायु तोरणम् ।
 तस्यैश्वर्यस्य राज्यस्य अशीत्यायुर्भवेद्भुवम् ॥
 कनिष्ठतल्लङ्घनीं यावत् रेखा भवति चाक्षता ।
 विश्रवन्त्याधिकशतं नरा जीवन्त्यनामया ॥
 कनिष्ठामध्यमा यावत् रेखा भवति चाक्षता ।
 शताब्दं वायु वाशीतिनरो जीवेन्न सशयम् ॥
 कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति चाक्षता ।
 षष्टि पञ्चाशदब्दं वा नरा जीवन्त्यसशयम् ॥
 रेखाया भिद्यते रेखा खल्पायुष्य भवेन्नरः ।
 कनिष्ठायाम् स्थिता रेखा सख्या यावदतिता स्मृता ।
 तावती पुरुषाणाम् नारी भवति निश्चितम् ॥
 करमध्यगता रेखा ध्रुवा जङ्गमवेद्दयादः ।
 शृणो वा शृणुष्यो वा चिरं ख्याताऽर्थवान् भवेत् ॥
 मत्स्यपुच्छप्रकीर्णं विद्यावित्तसमन्वितम् ।
 पितामहस्य वा किञ्चित् धनं लभते भुवम् ॥
 मध्यमायां यदि यथा दृश्यन्तेऽङ्गुलशोभनाः ।
 तदान्यसंयुक्तं वित्तं प्राप्नोत्यङ्गुलके यवे ॥
 यस्याथ चक्रमङ्गुले यथादृष्टं दृश्यते ।
 तदा वे पामरादौनामञ्जितं धनमाप्नुयात् ॥
 तज्जन्ममय चक्रं मित्रद्वारा धनं लभेत् ।
 तेनैव विपरीतं यथो भवति निश्चितम् ॥
 मध्यमायां स्थिते चक्रे देवद्वारा धनं लभेत् ।
 तेनैव विपरीतं यथो भवति निश्चितम् ॥
 अनामायां भवेत् चक्रं सर्वद्वारा भवेद्भुवम् ।
 तेनैव विपरीतं यथो भवति निश्चितम् ॥
 कनिष्ठाया भवेच्चक्रं बाणिक्येन धनं लभेत् ।
 तेनैव विपरीतं यथो भवति निश्चितम् ॥
 जलाटे दृश्यते यस्य चक्ररेखा चतुष्टयम् ।
 अशीत्यायुः समाप्नोति पञ्चरेखा शतं समा ॥
 यद्योन्नतं जलाटस्य तान्त्रिकं दृश्यते ।
 रेखाहीनस्य कस्यचिन्मर्त्यो भवेत् ॥
 यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासाय लेटि सर्वदा ।
 भोगी भवति निर्व्यायः पृथ्वीं भ्रमति सर्वदा ॥
 दन्ताश्च विरला यस्य नीचवस्ती चकमस्तु ।
 प्रगलभो दन्तुरः सत्य वेदान्तपारगो भवेत् ॥

प्रकारान्तरम् ।

“दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते ।
 परस्त्रीरमण्यो नित्यं परवित्तं वित्तवान् ॥
 दीर्घलिङ्गे च सौभाग्यं सूक्ष्मलिङ्गे शृणो भवेत् ।
 वक्रास्यकटिनैलिङ्गे प्रमाणाभिर्गैत सदा ॥
 रमते च सदा दास्या निधनो भवति भुवम् ।
 अश्लिङ्गेन सूक्ष्मो रक्तवर्णेन भूपतिः ।
 बहुस्त्रीरमण्यो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
 अश्लिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।
 राज्यं सुखं च दिवाद्या कन्यकाया पतिर्भवेत् ॥
 यस्य पादतले पद्मं चक्रं वायु तोरणम् ।
 अङ्गुष्ठं कुलिशं वापि स राजा भवति भुवम् ॥
 अश्लिङ्गेन मृगा ये स्युः कैकराद्या कुचेलकाः ।
 कातरा व्याजलिङ्गाश्च ते हरिद्रा न सशयः ।
 कपिला मलिनाङ्गाश्च ब्रूक्षश्चैव दृढमखा ॥
 अश्लिङ्गेन मृगा मनुजास्तै हरिद्रा न सशयः ।
 चिद्वक्त्रे श्वश्रूण्या ये निर्लोभदयाश्च ये ।
 ते धृता नैव सन्देहः सप्तमवचनं यथा ॥
 खर्चोसुखा भ्रमपृष्ठा कृष्णदन्ता कुचेलकाः ।
 वक्रनासा वक्रनासास्ते नरा दुष्टमानसा ॥
 दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
 परोपकारिणश्चैव तेषु पूज्या मानवा स्मृता ॥”

इति सामुद्रिके पुरुषलक्षणम् ॥ ॥

दानवीरदयावीरयुद्धवीरसत्यवीरसज्जनपुरुष-
 लक्षणम् पुरुषपरीक्षाप्रत्ये दृश्यम् ॥

पूर्णं, त्रि, (पूर्वैस्ते स्मृतिः । पृ पूरि वा + क्त ।

“वा दान्तशान्तपूर्णदन्तस्य दृष्टमन्त्रम् ।” ७ ।

२ । २७ । इति इहभावो निपात्यते च ।)

पूरित । सकल । इत्यमरः । ३ । ३ । ६८ ॥

(यथा पञ्चदशाम् । ७ । ७७ ।

“तद्वदस्य च पारोक्ष्यं यद्येव किं तत् श्रद्धा ।

पूर्णादन्तैरूपेण प्रत्यगबोधोऽवतिष्ठते ॥”)

शक्तः । इति मेदिनी । ये २२ ॥ स्त्रीयसुखेच्छा-

वदन् । इति गदाधरभट्टाचार्यः ॥ (प्रधाया

पुनर्मेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४७ ।

“सिद्धं पूर्णं वही च पूर्णायुषं महायशा ॥”

नागमेदः । यथा महाभारते । १ । ५७ । ५ ।

“कोटिशो मानस पूषः शलः पाणो हज्जो-

मकः ॥”)

पूर्णं, पुं (पूर्णं + “सन्नायां कन् ।” ५ । ३ ।

७५ । इति कन् ।) खञ्जपूडपत्नी । इति मेदिनी ।

के, १२५ ॥ (देवयोनिविशेषः । यथा, महा-

भारते । ७ । ५५ । ४ ।

“नटनर्तकगन्धर्वे पूषकोर्वहमानके ।

नित्योद्योगैश्च क्रौडिङ्गैश्च स परिहर्षिता ॥”)

पूर्णकुम्भ, पुं, (सलिगादिभिः पूर्णं कुम्भम् ।)

जलपूरितघटः । तत्पर्यायः । भद्रकुम्भ २ ।

इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ (यथा, मनु । ११ ।

१८७ ।

“प्रायश्चित्तं तु चरिते पूर्णकुम्भमर्पणं नव ।

तेनैव साहसं प्राप्नुयुः स्नात्वा पुन्ये जलाशये ॥”)

पूर्णकलसादिश्च । इति भरतः ॥ (यथिताङ्ग-

लिभ्या हस्ताभ्यां परशिरस्य पीडनं पूर्णकुम्भम् ।
 इति नीलकण्ठः ॥ यथा महाभारते । २ ।
 २३ । १४ ।

“बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाद्वतशिराभौ ।
 उरोहस्तं ततश्चक्रे पूषकुम्भौ प्रयुज्यतौ ॥”)

पूषकोडा, स्त्री, (पूर्णं कोडमस्या ।) नागर-
 सुस्ता । इति राजनिघण्टुः ॥

पूषपात्रं स्त्री (पूषश्च तत् पात्रश्चेति नित्यकर्म-
 धारयः ।) वस्तुपूषपात्रम् । ब्रह्मपात्रम् । इति
 मेदिनी । २ । २८४ ॥ उत्तमवकाशे हृषात
 यहीतवस्त्रालङ्कारादिः । तत्पर्यायः । पूषा-
 लकम् २ । यथा,—

“हृषादुत्तमवकाशे यदलङ्कारांशुकादिकम् ।

आलस्यं यस्मै पूषपात्रं पूषालकश्च तत् ॥”

इति जटाधरः ॥

(यथा अग्नवैराघवे । ३ । ४५ ।

“शाम्भवं चापमारोप्य योऽस्मान्दयिष्यति ।

पूषपात्रमियं तस्मै मैथिली कथयिष्यति ॥”)

होमकर्मणि ब्रह्मपञ्चिका । यथा गोभिलेनापि

दशान्त्यागममिधाय पूर्णपात्रो हस्तिना ब्रह्मणे

दद्यादित्युक्तम् । ज्ञान्तत्वेऽपि पुनश्च ह्यन्तः ।

तस्य प्रमाणं यस्मै यत्तत्पञ्चपरिशिष्टयोः ।

अष्टसुष्टिर्भवति कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते ॥

अत्र षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयसुष्टिमितं पूर्ण-

पात्रम् । असम्भवे तु ह्यन्तोऽपरिशिष्टम् ।

यावता बहुभोक्तुस्तु तृष्टिं पूर्णं जायते ।

नावराहमतः कुप्यात् पूषपात्रमिति स्थितिः ॥”

इति सस्कारतत्त्वम् ॥

पूषबीजं, पुं, (पूर्णं बीजं यस्य ।) बीजपूरः ।

इति राजनिघण्टुः ॥ (विटतिरस्य बीजपूरशब्दे

ज्ञातव्यः ॥)

पूषमा, स्त्री, (पूर्णं कक्षापूर्णं च पूषं वा

मातीति । मा + क । टाप । पूषिमा । इत्य-

भरटोकायां भरतः ॥

पूषमासः पुं, (पूषमासो पूर्णमासः साधनत्वेनाख्य-

स्यति । अत्र ।) पूर्णमासयोगः । इति जटा-

धरः ॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । २ । २ ।

१ । २ ।

“वे तिस्रः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्म

वर्षसमवसत् ॥”)

पूर्णा मासो यनेति । पूषिमा । यथा महा-

भारते । १२ । २६ । ११४ ।

“दर्शे च पूर्णमासे च चातुर्मास्ये पुनः पुनः ।

अयजह्वयेधेन सवस्त्रं परिवतसरान् ॥”)

पूर्णमासो स्त्री, (पूर्णा मासश्चात्रमासो यत् ।

गौरादित्वात् ङीष् ।) पूषिमा । इति शब्द-

माणाः ॥

पूषा, स्त्री, (पूर्णं + टापः ।) पक्षमी । दशमी ।

पूर्णिमा । अभावस्था । यथा,—

“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः

क्रमात् ॥”

पूरुषिमा

तत्र स्त्रीसर्वगनिवेधो यथा,—

“पूण्यासु योषित परिवर्जनीया ॥”

इति तिथितत्त्वम् ।

“गुरौ पूणा च सशुक्ता विद्विद्योगा प्रकौ-
र्त्तिता ।”

इति ज्योति सारसंग्रह ॥

पूणाधिक, स्त्री, वाह्यायनात्मम् । ततपथ्याय । पूण-
पाचम् २ । इति त्रिकाण्डशेष । पूर्णानक-
मपि पाठ ॥

पूणावतार, पुं, (पूर्य अवतार ।) इतिह ।

राम । यथा,—

“पूर्यो वृषिहो रामश्च तदीपविराडविभु ।
परिपूयतम कृष्णो वैकुण्ठे गोलके खयम् ॥

वैकुण्ठे कमलाकान्तो रूपमेखतुर्भुज ।
गोलोके गोकुले राधाकान्तोऽय दिभुज खयम् ॥

तस्यैव तेजो निव्यञ्च चित्ता कुञ्चन्ति योगिन ।
भक्ता पादाभुज तेज द्रुतस्तेजस्विना विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जविराट् ६ अध्याय ॥

पूरुषिका, स्त्री, नावाच्छिन्नौनामकपक्षी । इति
त्रिकाण्डशेष ॥

पूरुषिमा, स्त्री, (पूरुषि पूरणम् । पूरि मिमीते इति ।
मा+क । टाप् ।) पञ्चदशी तिथि । तत
पथ्याय । पौरुषमासी २ । निशाकरे कलाह्नीने
सा अनुमति ३ पूर्य निशाकरे सा राका ४ ।

इत्यमर ११।१।७ ८ । पित्रा ५ चान्नी ६ पूर्य
मासी ७ अनन्ता ८ चन्द्रमास ९ निरञ्जना १० ।

इति वाचस्पति ॥ पूरुषिमा ११ । इति हज्ज
चन्द्र ॥ ज्योतस्त्री १२ इत्यमर १३ सित १४ ।

इति राजनिघण्टु ॥ सा द्विविधा । यथा,—

“राका चाद्युमती चैव द्विविधा पूरुषिमा मता ।
पूरुषोदितकलाह्नीने पौषमास्या निशाकरे ।

पूरुषिमाद्युमती ज्ञेया पञ्चाक्षमितमाखरे ॥
यस्मात्तामहुमन्यन्ते देवता पित्रभि सङ्ग ।

तस्मादद्युमती नाम पूरुषिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चाक्षमिते ऋतये पूषचन्द्रस्य चोद्वम ।

युगपत सोमरा रागात्तदाद्युमतिपूरुषिमा ॥
राकात्तामहुमन्यन्ते देवता पित्रभि सङ्ग ।

रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽनुवन् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥३॥

सा चन्द्रस्य तिथि । यथा—

“तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीत पौषमासीं तिथि
प्रसु ।

तस्यासुषोषयेद्राक्षसमर्थं प्रतिपादयेत् ॥
न चाप्ताहारश्च भवेत्तस्य ज्ञान प्रयच्छति ।

कान्ति पुष्टिश्च राजेन्द्र । वन धान्यश्च केवलम् ॥”

इति वराहपुराणे सोमोपपत्तिरहस्यम् ॥३॥

तस्यां चातमलम् ।

“कन्दर्पतुण्डो युवतीप्रियञ्च
न्यायान्नविन सतत सङ्घर्षे ।

गुरो वजी शास्त्रविचारद्व-
न्द्वे तु पूरुषिमा जन्मनि यस्य जन्तो ॥”

इति कौट्टीप्रदीप ॥ ३ ॥

पूरुषिमा

सा चतुर्दशीयुक्ता ग्राह्या युग्मात् । यम ।

“पञ्चानि स्रोतवि ज्ञायात्तेन नायाति मत
पुरम् ॥”

विष्णु ।

“दृश्यते संहितौ यस्यां दिवि चन्द्रदृश्यते ।
पौषमासी तु महती ज्ञेया सवतसरे तु सा ॥

तस्यां ज्ञानोपवासाभ्यामन्यत्र परिकीर्तितम् ॥”

संहितौ माससत्राविशेषनिमित्तकान्तिकादि-
नक्षत्रगतौ । महाकार्तिकवादित्यनात । तथा
च राजमार्तके ।

“माससत्रे यदा ऋतये चन्द्र सपूर्यमण्डल ।
गुरुणा याति सयोग सा तिथिर्महती स्मृता ॥”

स्कान्दमातस्यो ।

“पौरुषमासीषु चैतासु माससर्ववृत्तितासु च ।
एतासा ज्ञानदानाभ्यां फल दशगुण स्मृतम् ॥”

वैशाखीमधिकृत्य यम ।

“गौरान् वा यदि वा कृष्णास्त्रिंशन् चैत्रेण
सयुतान् ।

प्रौयतां धर्मराजेति पिदुन्देवाश्च तपयेत् ॥
यावज्जीवकत पाप ततश्चणादेव नश्यति ।

अष्टाशुतश्च तिष्ठेच्च खर्गलोके न सशय ॥”॥

ब्रह्मपुराणे ।

“महाज्येष्ठान्सु य पश्येत् पुरुष पुरुषोत्तमम् ।
विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्ष गङ्गासम्पन्नात् ॥३॥

येनै गुरु भग्नौ चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूरुषिमा गुरुवारं महाज्येष्ठौ प्रकौर्त्तिता ॥”

अनुराधास्यगुरावपि ।

“येनै मेने यदा जीवस्ततपश्चदशके रवि ।
पूरुषिमा शुक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठौ प्रकौर्त्तिता ॥”

अनुराधास्यचन्द्रेऽपि । याज्ञभूति ।

“येनै त्वे लघवा मेने गुरुचन्द्रे यदा स्थितौ ।
पूरुषिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठौ प्रकौर्त्तिता ॥”

राजमार्तके ।

“ज्येष्ठे सवतसरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूरुषिमा ।
ज्येष्ठमेन समाशुक्ता महाज्येष्ठौ प्रकौर्त्तिता ॥”

ज्येष्ठसवतसरश्च ।

“ज्येष्ठान्तर्लोपगे जीवे वर्षे स्थावृक्षदेवतम् ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तो ग्राह्य । संवत्सरोऽत्र
वत्सरो बोध्य । न तु सवत्सरादिपञ्चकान्तगत-
वर्षविशेष । ज्येष्ठ इति विशेषणस्य वेयर्थी-
पत्ते । सवत्सरे यदि स्थावृति पाठ काण्य
निक । प्रपञ्चसु मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेय ॥३॥

विष्णुधर्मोत्तरब्रह्मपुराणयो ।

“मासि ज्येष्ठे तु प्रप्राप्ते नक्षत्रे शुक्रदेवते ।
पौरुषमास्यां तदा ज्ञान सर्वपाप हरेद्विषा ॥

तस्मिन् काष्ठे तु ये मर्त्या पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् ।
वसन्तस्य सुभद्राश्च ते यान्ति प्रदमययम् ॥”

स्कान्दपुराणे ।

“ज्येष्ठामहर्वातवीर्यस्तनुयुष्य जन्मवासरम् ।
तस्यां मे क्षपण कुर्यान्महाज्ञानविद्वानत ॥

ज्येष्ठान् प्रात ज्ञानकाष्ठे ब्रह्मणा संहितश्च माम् ।
राम सुभद्रां सखाप्य मम लोकमवाप्नुयात् ॥”

पूरुषिमा

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“पौषमासी तथा मासी आवन्ती च नरोत्तम ।
प्रौष्ठपदामतीतार्था तथा कृष्णा नयोदशी ॥

एतांस्तु आह्नकालान् वै निव्यानाह प्रजा
पति ॥”

तत्र पूर्वदिने सङ्गवलामे रौहिण्यलामे वा पर-
दिने सङ्गवलामे पूर्वदिने आह्नम् ।

“कृष्णपक्षस्य पूर्वार्द्ध आह्न कुर्माद्वचश्चण ।
कृष्णपक्षापरार्द्धे तु रौहिण्यनु न लङ्घयेत् ॥”

इति वायुपुराणवचनात् ॥

उभयदिने सङ्गवलामे परदिने ।

“शुक्लपक्षे तिथिर्याह्ना यस्यामभ्युदितो रवि ।
कृष्णपक्षे तिथिर्याह्ना यस्यामस्तमितो रवि ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥

एवमन्यत्र लतीयादावपि ॥ * आषाढकार्तिक-
माचपौर्णमासीषु दानमावश्यकम् । तथा चाथो-
ध्याकाष्ठे भरतप्रपथे ।

“आषाढौ कार्तिकौ मासी तिथय पुण्यसम्भवा ।
अप्रदानवतो यान्ति यस्याथोऽनुमतो मत ॥”

अप्रदानवतो दानरहितस्यैतास्तिथयो यान्ति
व्यायं श्रीरामचन्द्रो गतो यस्यानुमत इत्य-
न्य । उत्तरवाक्ये यच्छब्दात् तच्छब्दापेक्षा ॥

अथ कोनागरजलम् । कल्पतरी ब्रह्मपुराणम् ।
“आश्वयुष्यां पौरुषमास्यां निज्जन्तो वासुका-
यवात ।

आयाति सेनया चाह्ने कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥
तस्मात्तत्र नरोर्मर्गा खगेहस्य समीपत ।

प्रोक्षितया प्रयत्नेन भूषितयाश्च भूषणे ॥
पुण्याप्यफलसुखान्नसर्वप्रपकरे स्थाया ।

वैष्णवि भूषितयाणि नानावर्णविशेषत ॥
सुस्नातेरनुष्ठिते च नरोर्भाय सवान्वये ।

दिवा तत्र न भोक्तव्यं भुङ्क्ष्वेव विवेकिभि ॥
स्त्रीवालटङ्गखर्चं भोक्तव्यं पूजिते सुरे ॥”

पूजिते सुरैरिति विशेषणं लतीया । तेन पूजित
सुरैरित्यथ ।

“पूण्याश्च सप्तमे पक्षे स्थाया हारोर्हमिस्तय ।
हारोपाम्ने सुदीप्तसु सपूण्यो हयवाहन ॥

यवाश्चतस्रोपेतैस्सक्तुलैश्च सुतर्पित ।
सपूजितस्य पूर्येन्द्र पयसा पायसेन च ॥

रुद्र सभाय स्कन्दश्च तदा नन्दीश्वरो मुनि ।
गोमहि सुरभि पूण्या क्षामवर्द्धिताश्चन ॥

उरध्ववर्द्धिवर्यो गजवर्द्धिविनायक ।
पूय्य सान्धेय रेवन्तो यथाविभववित्तरे ॥

तत पूण्यो निज्जन्तोऽपि समावेक्षितस्तुलै ।
सुगन्धिभिर्वृतोपेतै कष्टराद्यैश्च भूरिभि ॥

ब्राह्मण्यान् भोक्षयित्वा तु भोक्तव्यं भासवर्जितम् ।
वर्द्धिर्पाश्वर्गतैर्नया हृष्टा क्रोडा पृथक्विषा ॥”

ततश्च हारोर्हमिति हयवाहनपूर्येन्द्रसभायैरुद्र-
स्कन्दनन्दीश्वरसुनय सख्यैरेव पूण्या । हारोर्ह-
मिति शब्दोऽत्र बहुवचनान्त । नन्दीश्वरसुनि-
रेक । गोमता सुरभि । क्षामवता हुताश्चन ।
मेघवता वरुण । हस्तिमता विनायक । अन्य

वता रेवत । सर्वैरेव निजुम्भ पूष्य । महा-
श्वे लिङ्गपुराणम् ।

“आश्विने पौर्णमास्यान् चरेष्वागरण निशि ।
कोसुटी सा समाख्याता काथा लोकविभूतये ॥
कोसुद्या पूजयेत्तन्मोमिच्छैरावतस्थितम् ।
सुगन्धिनिशि सद्वेशो अक्षेजागरणश्चरेत् ॥”
तथा,—

“निशीथे वरणा लम्बी को जागतीतिभाषिणी ।
तस्मै वित्त प्रयच्छामि अन्ने क्रीडां करोति य ।
नारिकेलैश्चपिठकै पितृन् देवान समर्चयेत् ।
बन्धून् प्रीययेत्तेन स्वयं तदश्वनो भवेत् ॥”
अत्र निशीति निशीथ इति चाभिधानान्नात्रि
कृत्यमिदम् ।

“तत्र प्रदोषयापिनौ ग्राह्या तिथिनक्षत्रे सदा ।
प्रदोषोऽक्षमयादूर्ध्वं षटिकाद्वयमिष्यते ॥”

इति सवनसरप्रदोषपद्धतवतसवचनात् ॥
यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयथापिनौ पौर्णमासी
तद्दिने कोजागरकृत्यम् । उभयथाप्रसुरोधात् ।
यदा तु पूर्वदिने निशीथयाप्तिं परदिने प्रदोष
याप्तिस्तदा परेदुस्ततःकृत्यम् । प्रधानपूजाकाल-
याप्रसुरोधात् । यदा पूर्वैदुनिशीथयाप्तिं
परेदुर्न प्रदोषयाप्तिस्तदा सुतरां पूर्वैदुस्तत
कृत्यम् ।

“अहं सु तिथय पुण्या कर्मानुष्ठानतो दिवा ।
नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥”

इति वचनात् ॥

वर्जयेद्विद्युत्तौ मतस्य सत्ते ।

“महालक्ष्म्यास्तु तुलसीं क्षिपिष्यतां काचन-
न्तथा ॥”

लक्ष्मीध्यानमादित्यपुराणे ।

“पाशाक्षमालिकाम्बोजवृक्षविभिर्याभ्यसौम्ययो ।
पद्मासनस्था ध्यायेच्च अथ कैलोक्यमातरम् ॥
गौरवणां सुकृपाश्च सन्धानहारभूषिताम् ।
राक्षसप्रणयकरां वरदां दक्षिणेन तु ॥”

पाशानि । इक्षिणे पाशाक्षमालाभ्यां वामे पद्मा
कुशाभ्यां भूषितां वामकरे चैमपद्मा दक्षिणकरे
वर दक्षतीत्यर्थः । नत पाद्यादिभिः संपूज्य —
“ॐ नमस्ते सर्वदेवाना वरदासि हरिप्रिये ।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नाना सा मे भव्यात् त्वदर्चनात् ॥”

इत्यनेन पुण्याञ्जलित्रय दत्त्वा प्रणमेत् ॥

इन्द्रध्यानमादित्यपुराणे ।

“सप्तर्षेर्नगकाक्षो वज्रपाणिः पुरन्दर ।
प्राक्षीपतिश्च ध्यातव्यो नानाभरणभूषित ॥”

पाशुपदिभिः संपूज्य,—

“ॐ विष्णुचैरावतस्याय शश्वतकुलिशपाणये ।
पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥”
इति पुण्याञ्जलित्रय दत्त्वा प्रणमेत् । ततः कुर्वेत्
संपूज्य । इति रुद्रधर ॥ त पाद्यादिभिः
संपूज्य —

“ॐ धनदाय नमस्तुभ्य निक्षिपद्वाधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादात् धनधान्यादिसम्पद ॥”

इति प्रणमेत् ॥

अत्र प्रदोषे सर्वेषां पुनैति रुद्रधरप्रभृतयः ॥ न
च निजुम्भपयन्तानां पूर्वान् एव पूजन निरप-
वादमिति वाच्यम् । दिवा तत्र न भोक्तव्य
इत्युपक्रम्य पूज्याश्च सप्तमे पञ्चैरिद्यादिना
विशिष्य पूजामभिधाय भोक्तव्यमित्यभिधानात्
रात्रावेव पूजाभोजने अवगम्यते । अतएवा-
ग्रक्तानामेव भोक्तव्य पूजिते सुरैरित्यनेन
विशिष्य दिवा पूजाभोजने विहिते ॥ * ॥
योगिनीतन्त्रे ।

“विरिञ्चिस्तु यद्दे उक्तां चण्डां लक्ष्मीयद्दे त्यजेत् ।
सर्ववाद्यमयीं चण्डां वाद्याभावे तु वादयेत् ॥” * ॥
लक्ष्मीवाक्यम् ।

“प्रकीर्णमाष्टाभमनवेक्ष्य कारिणीं
सदा च भक्तुं प्रतिज्जलवादिनीम् ।
परस्य वेषाभिरतामलम्बा
मेवविधां स्त्रीं परिव्रजयामि ॥

माकण्डेय ।

“शिरः सपुष्प चरणौ सुपूजितौ
वराङ्गनासेवनमस्यभोजनम् ।
अनन्यशाखिलमपर्वमेधुन
चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति षट् ॥

मारुषास्त्रि यद्दे यत्र अहोरात्रं तिष्ठति ।
तत्रालक्ष्मि । तवावासस्तथाप्येषाश्च रक्षसां ॥
रूपदेवादिक् यत्र पदाकर्षेत्तथासनम् ॥”
हरिवंशे ।

“यत्र स्त्री श्री स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सम्मतिः ।
सम्मतिर्ज्ञेयस्या श्रीश्च नित्यं कृष्णं महात्मनि ॥”
मत्स्यपुराणे ।

“स्थिरो हि यो हि पुरुष स्थिरश्रीरेव जायते ।
रक्षितुं नैव शक्नोति चपलश्चपलां श्रियम् ॥”
तथा,—

“अवग्रस्तदुद्योगवतां श्रीरपारा भवेत् सदा ।
ब्रह्मप्रोत्साहिता देवा ममस्तु पुनरनुधिम् ॥”
कृत्यकौस्तुभम् ।

“नारिकेलोदक पीत्वा अक्षेजागरण निशि ।
तस्मै वित्त प्रयच्छामि को जागर्ति महीतले ॥”
अक्षक्रीडायां आसद्युधिष्ठिरसवाद प्रचरति ।
ततःक्रीडा चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ वैष्णवा-
नृते स्कन्दपुराणम् ।

“पौष्पान् समतीताया यावद्भवति पूर्णिमा ।
माघमासस्य देवेन्द्र । पूजा विष्णोविधीयते ॥”
इति । पौर्णमास्यमाससुपक्रम्य ।

“पितृणां देवतानाश्च नृलक नैव दापयेत् ।
दम्बरकमप्रोति सञ्जीत आक्षणी यदि ॥
आक्षणी नृलक सङ्गा चरेष्वाङ्गायणव्रतम् ।
अन्यथा नरक याति चक्षो विट शूद्र एव च ॥
वर मन्त्रमन्त्रश्च पितृह्ना गदितश्च यत ।
वज्रनीय प्रयत्नेन नृलक सदिराचमम् ॥” * ॥
फालगुने दोलयात्रामाह तीर्थचिन्तामणौ ब्रह्म
पुराणम् ।

“नरो दोलागत दृष्ट्वा गोविन्द पुरुषोत्तमम् ।
फालगुण्यां सयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥”

स्कन्दपुराणीयपुरयोत्तममाहात्म्ये जनविश्व-
ध्याये ।

“फालगुण्यां क्रीडनं कृत्यान् देवाया मम
भूमिप ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्या पञ्चमे पञ्चशतं यम् ।

पूत, स्त्री (प पातने — ५ क्त ‘न ध्यात्यः
पृच्छन्मन्त्रम् ।’ ८ । ५७ । ८१ निष्ठः
तस्य न गत्वम् ।) पातनम् इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (पिपत्तिं पालयन्तेन जीगनिति ।
प + करणे क्त ।) खातादिकर्म । इत्यमरः ॥
७ । २८ ॥ आदिना दङ्कल्यादि । तदुक्तम् ।

“पुष्करिण्य सभा वापो देवतायतनानि च ।
आरामश्च विशेषेण पूर्णं कर्म विनिर्दिशेत् ॥”

इति भरतः ॥

तत्करणफलम् ।

“इष्टापुत द्विजातीनां प्रथमं धर्मसाधनम् ।
इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्णं मोक्षश्च विन्दति ॥
वापीरूपतडागानि देवतायतनानि च ।
पतिताम्युद्धरेद्यस्तु स पूर्णफलमनुते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

वापीद्यादीनां पूर्णत्वाभिमानात् शूद्रस्याधिकार-
माह जातूकर्णः ।

“वापीरूपतडागादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामा पूजमित्यभिधीयते ॥
यद्दोपरागे यद्दानं पूर्णमित्यभिधीयते ।
इष्टापुत द्विजातीनां धम्मं सामान्यं उच्यते ।
अधिकारी भवेत् शूद्र पूर्णं धम्मं न वैदिकं ॥”
वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्राणां विति रत्ना-
करः ॥ एवं स्त्रीणामपि पूजाधिकारः । यथा
नारीत्यनुवृत्तौ दृष्टव्यम् ।

“पितृव्यगुरुद्विजानां भक्तं सम्भोजयमातुलान् ।
पूजयेत् कथपूजाभ्यां उद्धानायातिथीन् स्त्रिय ॥”
इति अन्नप्रणयतत्त्वम् ॥

(पूर्णे खातादिकर्म अन्वेदास्थस्येति । अथ ।
धम्मविशेषे ५ । २५५ । २५६ । २५७ ।
“यत्तस्मै विसुखा याति निश्चय्य यद्दमेधिनः ।
तस्मादिष्टिश्च पूज्यं धर्मा दावपि नश्यत ॥”)

पूर्णे त्रि, (पु + कर्मणि क्त ।) पूरितः । पूर्यः ।
इति विश्वः ॥ (यथा, भागवते ॥ १२ । ४ । ११ ।

“सेव्यवैराग्यशरीरवर्ण-
वैर्यश्रिया पूज्यः प्रपद्ये ॥”)

पूर्णि स्त्री, पूरणम् । पातलोभविः क्तः । इति
आकारणम् ५ । यणः, १८ । १९ । २० ।

“विष्णुभिर्गोभिरभि पूर्णिमश्यां
मदेम शतदिना सुवीरा ॥”)

पूर्णे, क निक्तेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा -
प्र निमन्त्रणे सक -निवासे अक सेट ।)
षष्ठस्त्री । निक्तेनसिद्ध निमन्त्रण निवाधो वा ।
क, पूर्वयति द्विजान् भोक्तुं गृही । पूर्वयति
तीर्थेषु साधु । इति दुर्गादासः ॥ वन्देवाक्नो-
भयम् ॥

पूर्वदे

पूर्वदे, त्रि (पूर्व निमित्तये निवासे वा +
अव ।) अथम । (यथा कुमारः १।५३।
“अथैव पूर्वै जनने शरीर
सा वरोधान सुदनी ससञ्ज ।
त र प्रष्टवेव वसुक्तसङ्ग
। पशुनामपरियहोभूत ॥”
यथाच मनु । १।८४।
“गुरो कुले न भिन्ने न ज्ञातिकुलवन्धुषु ।
अनामे त्वन्मगेजाया पूर्व पूज्य विवर्जिता ॥”
आदि । (यथा मनु । २।७४।
“ब्राह्मण प्रथम कृष्यादादावन्ते च सर्वदा ।
इत्यनोदृत पूर्व पुरस्ताच्च विशीयति ॥”
प्राग्दिग देशकाला । इत्यमर ॥ (यथा,
मनु । ५।६२।
“दक्षिणेन नटन मूढ पुरदारेण निहरेत ।
पश्चिमोत्तरपूर्वेषु यथायोगं द्विजन्तन ॥”
समग्रम् । इति तट्टीकाया खामी ॥ अथ ।
इति हलायुध । (यथा, मनु । २।५।
“त्रिरात्रामेदम् पूर्व द्वि प्रष्टव्यात्ततो मुखम् ।
खानि चैव समिदक्षिरात्मान शिर एव च ॥”
पूर्वगङ्गा, स्त्री, (पूर्वा चासौ गङ्गा चेति ।)
नमस्मानदी । इति हेमचन्द्र । ४।१४६॥
पूर्वः पु (पूर्वे जायते इति । पूर्व + जन + ङ ।)
ज्येष्ठभाता । इत्यमर । २।१४३॥ (पूर्वकालोन
पद्मे, त्रि । यथा, महाभारते । १।१५।२६।
“तामहि पारविष्ठातौ मज्जविरभवाद्य च ।
मातर पूर्वज पुत्रो आसौ ववनमनवीत ॥”
पूर्वजा, पु, (पूर्वे पूर्वस्मिन् काले जावन्ते इति ।
जन + ङ ।) दिव्यपिङ्गल । तत्पयाय ।
पितर २ चन्द्रगोतखा ३ न्यस्रशस्त्रा ४
स्वधामुज ५ कथयतादय ६ । बहुवचनान्तो
भयम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पूर्वजा, स्त्री, (पूर्वे जायते इति । जन + ङ ।
टाप ।) अग्रजा । ज्येष्ठा भगिनी । पूर्वज
इत्यमरप्रशनात ॥
पूर्वजिन पु, (पूर्वी जिन ।) अतीतजिविशेष ।
तत्पयाय । मज्जिजी २ ज्ञानपण ३ मज्जभद्र
४ मज्जघोष ५ कुमार ६ अष्टारचक्रवान् ७
मिथरचक्र ८ वज्रधर ९ प्रज्ञाकाय १ आदि
राट ११ नीलोनपलो १२ महाराज १३
नोल १४ शाङ्गकवाहन १५ धियाम्यति १६
स्वहृता १७ दह्नी १८ विभूषण १९ बालव्रत २०
पञ्चचोर २१ सिद्धकलि २२ शिखाधर २३
वागाश्वर २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पूर्वदिक्, स्त्री, (पूर्वा दिक् ।) प्राची दिक् ।
यस्यान्दिशि स्य उदति । तन्विपतिरिन् ।
तस्या पथायादि पूर्वप्राग्दे प्रत्ययः ॥
पूर्वक्रियति पु (पूर्वनिश पतिरधिपति ।)
इन् । इति हेमचन्द्र । २।८७॥
पूर्वपु पु (पूर्वस्मिन्मौ देवस्त्रीणि । यदा, पूर्व देव
उति सुपसुपति समास ।) अमुर । इत्यमर ।
१।१५०॥ (नरनारायणादयो । तत्र द्विवचना

पूर्वप

न्तोभयम् । यथा, महाभारते । ५।४६।५।
“तेषा मनश्च तेजसाप्याददानाविबौजसा ।
पूर्वदेवौ यतिक्रान्तो नरनारायणादयो ॥”
पूर्वपद, पु, (पूर्वी देश ।) प्राचीदिगवस्थित
जनपद । तत्पयाय । वक्तनि २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,—
“प्राच्यां मागधशोखौ च वारेन्नीगोडराटका ।
बहुमानतमो निप्रमाग्योतिषोदयादय ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
पूर्वपक्ष, पु, (पूर्व पक्ष ।) शक्तपक्ष । इत्य
मर ॥ (यथा मनु । ३।२०८।
“यथा चैवापर पक्ष पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ॥”
शास्त्रीयप्रश्न । सिद्धान्तविषयकोटि । तत्
पयाय । चोदम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
देशम् ३ फलिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १।३।
“पूर्वपक्षोक्तिरिति सिद्धान्तपरिनिष्ठसमान्वतम् ॥”
अधिकरणावयवभेदो व्यवहारविशेष । यथा,
याज्ञवल्क्य । २।१७।
“पूर्वपक्षेधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिन ॥”
पूर्वपक्षपाद पु, (पूर्वपक्ष एव पाद ।) चतु-
र्यादयवहारान्तगत प्रथम पाद । तस्य
संज्ञान्तरम् । भाषा २ प्रतिज्ञा ३ पक्ष ४ ।
इति मिताक्षरा ॥ तत्र दृष्टव्यम् ।
“पूर्वपक्ष स्मृत पादो द्विपादोत्तर स्मृत ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निगम्य स्मृत ॥
मिथोक्ता च चतुष्पात् स्थात प्रत्यवस्थन्ते तथा ।
प्राह्व्याये च स विज्ञेयो द्विपात सप्रतिपत्तिषु ॥”
यद्यपि सप्रतिपत्तावपि निगम्योऽस्ति तथाप्युत्तर
वादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियावाधो न
भवतीति द्विपादोक्ता ॥ * ॥
अथ भाषापाद । तत्र भाषास्वरूपमाह
कात्यायनदृष्टव्यम् ।
“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्त साध्य सत्कारणान्वितम् ।
निश्चित लोकसिद्धञ्च पक्ष पक्षविदो विदुः ॥
स्वव्याचर प्रभूतार्थो नि सन्दिग्धो निराकुल ।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधक ॥
यदा त्वेवविध पक्ष कल्पित पूर्ववादिना ।
न्यातत्तत्पक्षसम्बद्ध प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”
प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक । तस्या दोषे
प्रसरविषयपदादिभिस्तत्त्वम् । साध्य
साधनाहोभिमतार्थं पक्ष विदुः । अन्यथा
प्रतिज्ञादोषेण साध्यदोष स्थान । अतएवोक्तम् ।
“वचनस्य प्रतिज्ञाल तदर्थस्य च पक्षता ।
असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारं वादिभि ॥”
वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते । नारदेनापि ।
“वारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा सहदाहता ।
तद्धानौ ज्ञेयते वादी वरसासुत्तरो भवेत् ॥”
उत्तरो विजयी यद्यप्यन्यत्र साध्य ज्ञाय तदि
शिष्टधर्मा पक्ष इति भद । तथाप्यत्र वाक-
प्रत्याग्यान्निधर्माविशेषविशिष्टस्य पक्षनया
धर्मिणोऽधमणादरेण साध्यत्वात् साध्यपक्षयोर-

पूर्वप

भेदाभिधानम् । अतएव उपसहारे च एवविध
पक्ष इति मिताक्षरायानु भाषा प्रतिज्ञापक्ष
इति नार्थान्तरमित्युक्तम् । भाषाप्रसङ्गा भाषा-
स्वरूपप्रपञ्चमाह स्वव्याचर इति । निराकुल
पूर्वपक्षविपक्ष्यावादिशून्य ।
“अत्र दूते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्मणि ।
यानि पश्यन्त्युदासीना कर्ता तानि न पश्यति ॥”
इति यज्ञस्यग्रहवचनादासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोध
येन । तच्छोधनमाह दृष्टव्यम् ।
“न्यूनाधिक पूर्वपक्ष तावद्वादी विशेषयेत ।
न ददादुत्तर यावन् प्रत्यर्थो सम्यक्सिद्धौ ॥”
तल्लिखनप्रकारमाह आस ।
“प्राक्खलेखेन फलके भूमौ वा प्रथम लिखेत् ।
जनाधिकान् सशोधं पश्चात् पक्षे निवेशयेत् ॥”
फलक काष्ठादिपङ्क्तम् । कात्यायन ।
“पूर्वपक्ष स्वभावोक्तं प्राद्विवाकीय लेखयेत् ।
प्राक्खलेखेन फलके तत् पक्षेऽभिलेखयेत् ॥
शोधयेत् पूर्वपक्षान् यावन्तोत्तरदर्शनम् ।
उत्तरेणावच्छेद्य निवृत्ति शोधन भवेत् ॥
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थप्रत्ययि नोर्वच ।
चौरवच्छासयेत्तान् धार्मिकं पृथिवीपति ॥”
स्वभावोक्तमन्त्रविमम् । एतच्च स्वरविशेषादिना
सुश्रियम् । अतएव याज्ञवल्क्य ।
“हल निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेत्तुप ।
भूतमप्युपपन्नञ्च ज्ञेयते व्यवहारतः ॥”
भूत तत्त्वसम्बद्धम् । यदाह नारद ।
“भूत तत्त्वार्थं सम्बद्ध प्रमादाभिहितं हलम् ।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभिरक्षता ॥
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्यसाधुता ।
सर्वैर्लभ्यविवादेषु वाक्येनैवावसीदति ॥
पशुस्त्रीभूतगणादने प्राख्योऽप्यप्यज्ञ ज्ञेयते ॥”
सर्वैर्लभ्यविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी
इति । अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि । अथविवाद
यह्यान्त्युक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रज्ञ-
तायाहोयत इति गम्यते । यथाहमनेन शिरसि
पादेन ताडित इत्यभिधाय केवल हस्तं ताडित
इति वदन् न केवल हस्त पराजयते च ।
तथा च त्वं शतं मज्जं ऋणधारयसि सत्त ऋण-
त्वन दृष्टीततावद्वनकलादित्यादि भाषाशरीर
एतच्च स्वस्मृतदेशभाषान्वयरेण यथावोध वक्तव्य
लेख वा स्त्राख्यामपि वादिप्रतिवादिदृष्टव्य
नात । अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तम् । विष्णु
धर्मोत्तरे ।
“संस्तुते प्राकृतेऽन्यत्र शिष्यमनुकूपत ।
देशभाषादुपायादौर्बोधयेत् स गुरु स्मृत ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
पूर्वपद, स्त्री (पूर्व पदम् ।) परपदप्रागवर्ति-
विभक्त्यन्तप्रकृति । यथा पूर्वपदात् सज्ञाया
भग । इति आकरणम् ॥
पूर्वपर्वत, पु (पूर्व पूर्वदिकस्य पर्वत ।
इति निबन्धकर्मधारय ।) उदयाचल । इत्य
मर । २।३।२॥

पूर्व्य

पूर्वफलगुणी, स्त्री, (पूर्वा फलगुनीति कम्मधारय ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतैकादश नक्षत्रम् । तसु खट्वाकितारकाद्वयात्मकम् । तस्याधिष्ठात्री देवता भग । इति सूक्त-चिन्तामणि ॥ अपि च ।

“दक्षिणोत्तरगते हितारके
योनिमे भित्ति मस्तकोपरि ।

कौटव स्फुटसरोरुहानने ।

नि खटा २६ = गजरसाक्षिनिष्ठा ॥”

इ ४।२०। इति कालिदासकृतरात्रिलक्ष-
निरूपणम् ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।

“शूरस्यामी साहसौ भूमिभर्ता
कोपाक्रान्त स्याच्छिराणोऽतिदह ।

धूर्तं क्रूरोऽत्यन्तवाताधिक प्राक
फलम्यञ्जन्मकाये च यस्य ॥”

इति कौटोपदीप ॥

पूर्वफलगुनीभव, पुं, (पूर्वफलगुन्यां भवतीति ।
भू + अच् ।) दृष्टव्यति । इति शब्दमाला ॥

पूर्वभद्रपद, पुं, } अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्ष-
पूर्वभद्रपदा, स्त्री, } त्रान्तर्गतपञ्चविंश नक्षत्रम् ।
पूर्वभद्रपदा, स्त्री, } तत्प्राय । प्रोष्ठपदा २ ।

इत्यमर । “हे पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदासु ।
प्रोष्ठो गौ भद्रश्च गौ तस्येव याद आसां
तास्तथा । अहपतिरिव भद्रपदादुगतो राजे-
त्याच्यमङ्गरी अघाङ्गप्रदाशब्दो ज्ञादि
भद्रपदाशब्दोदीर्घादिरपौलिकचिन्तु । दीर्घादि-
पाठ प्रामादिक इति सुकृटादयः । पूर्वं प्रोष्ठ-
पदे हे उत्तरे तु भद्रपदे हे सप्तदायक्षासां
चतुस्रश्च इति बहुवचनम् । कदा पूर्वं प्रोष्ठ-
पदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयोर्द्विजात
द्विवचनम् । फलगुनीप्रोष्ठपदाशब्दो द्विले बहुल्ये
च भद्रपदा देव्यतीति केचित् भद्रपदेन युक्त
काल इति प्रयोगात् पुंलिङ्गोऽपि भद्रपद इति
केचित् ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥

तां तु दक्षिणोत्तरवर्तिखट्वाकितारकाद्वया-
त्मिका । भाराकितारकाद्वयरूपा वा । तदधि
देवता अजपाद आसां जघनगुण । इति
ज्योतिषम् ॥ अपि च ।

“भारम्भितिकोपरिस्थिते

पूर्वभद्रपदेने हितारके ।

निष्ठाका करिकराक्षि २२ = समिता

नि सरन्ति दृषमोदयात प्रिये ॥

इ ३।४ = इति कालिदासकृतरात्रिलक्ष-
निरूपणम् ॥ * ॥

तत्र जातफलम् ।

“जितेन्द्रिय सर्वकलासु दक्षो

जितारिपञ्च खलु तस्य निबन्धम् ।

भवेन्महोदयान् सुतरामपूर्वा

पूर्वा यदा भद्रपदा प्रकृतौ ॥”

इति कौटोपदीप ॥

पूर्वयद्य पुं (पूर्वश्चासौ यच्चति । पूर्वं पूर्वं
सिन् कावे यचो वा ।) निगमिशेष । तत

पूर्व्यरू

पथाय । मयिभद्र २ जन्मल ३ जनेन्द्र ४ ।
इति त्रिकाख्यशेष ॥

पूर्वरङ्ग, पुं, (पूर्वं रण्यतेऽस्मिन्निति । रङ्ग +
अधिकरणे घञ ।) नाट्यपक्रम । इति हेम-
चन्द्र । २।१६६ । तत्प्राय । प्राक्समीतम्
२ गुणनिका ३ । इति जटाधरः । (अस्य लक्ष्य
यथा, साहित्यदृश्ये । ६।१ ।

“यन्नायवस्तुन पूर्व रङ्गविशेषप्रशान्तये ।

कुशीलवा प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गं स उच्यते ॥”

पूर्वराम पुं, (पूर्वं पूर्वजातो रागोऽशुराग ।)
नायकनायिकयोर्द्वयाविशेष । यथा,—

“अवस्थादर्शनादपि भिय सरुद्ररागयो ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वराग स उच्यते ॥”

इति साहित्यदृश्यम् ॥

पूर्वरत्न, पुं (रात्रि पूर्वं भाग । अथ समासे ।
“राजाज्ञाह्वा पुत्रि ।” २।४।२६ । इति

पुंस्त्वम् ।) रात्रि पूर्वभाग । इति सुगबोध-
याकरणम् ॥

पूर्वरूप, स्त्री, (पूर्वं रूपमिति कर्मधारय ।)
पूर्वलक्षणम् । वैदिके भाविष्याधिवोधकचिह्नम् ।
यथा,—

“————— प्रायूप येन लक्ष्यते ।

उत्तपितसुरामयो दीवविशेषानविहित ।

लिङ्गमयत्तमस्यत्वाद्वाधीनां तद्वयथाययम् ॥”

द्विविध हि पूर्वरूप भवति । सामान्य विशि-
ष्टश्च । सामान्य येन दीवदूष्यसंस्कृतावस्था

जनितेन भाविष्वरादियाधिमाम् प्रतीयते न
तु वातादिजनितत्वादिविशेष । यथा । अमो

रतिर्विवणत्वमिति । तथा वासगुरुवाक्प्रदे-
शवादि । सामान्याभिप्रायेणैव तन्नाम्तर यथा ।

आधेर्णातिन्नुभूया च पूर्वरूपेण लक्ष्यते ।
भाव किमात्मकत्वञ्च लक्ष्यते लक्ष्येन तु इति ॥

तथाह पराशर । पूर्वरूप नाम येन भावि
याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दीवविशेष इति ।

विशिष्ट यथा । उर क्षतासौ लिङ्गान्वेव वाता
दिनाम्यत्ताति । यदुक्त तत्रैव । अथक्त

लक्षण तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतमिति । तथाह
सुश्रुत ।

सामान्यतो विशेषात्तु जन्मात्मन्य समीरणात् ।
पित्तान्नयनयोर्द्वौ कफाक्षामाभिनन्दनमिति ॥

हारीतेऽप्युक्तम् । इति पूर्वरूपमष्टानां चराणां
सामान्यतो विशेषात्तु जन्माङ्गमर्हभूयिष्ठ कृद-

योङ्गेति वातजमिति । प्रायूप येन लक्ष्यते इत्य-
स्यार्थमाह रचित । येन अमादिना उत्पित्तसु

सामयौषाकस्यादुत्पादेच्छरामयो रोग दीव-
विशेषेण वातादिजन्यावाधारण्यवेपथ्यादिना अग-

धितितोऽसम्बद्धो लक्ष्यते ज्ञायते तत्प्रायूपमिति ।
लिङ्गमयत्तमस्यत्वादित्यस्यार्थमाह च एव ।

प्रायूपमित्यनेन पूर्वोक्तेन सम्बन्ध लिङ्ग लक्ष-
णम् अथक्त नात्वमित्यक्त तत्र हेतुरण्यत्वात् न

त्वावरणादियोगादथक्तत्वमित्यर्थं यथायथ यस्य
आधेर्भूत तदेवायक्त तस्य पूर्वमित्यर्थः ।

पूर्वादि

अन्ये तु पूर्व्यरूपलक्षणमाहुः ।

स्यात्तद्वयिष्य क्रुद्धा भाविष्याधिवोधकम् ।

दीव । कुर्वन्ति यत्किञ्च पूर्व्यरूप तदुच्यते ॥ इति ॥

सन्निपतस्तु लक्षण भाविष्याधिवोधकमेव लिङ्ग
पूर्व्यरूपम् ॥” इति माधवकरविरचितौ ॥

पूर्ववाद, पुं, (पूर्वो वाद ।) अष्टारं राजादि
समोप प्रागावेत्तनम् । यथा,—

“पूर्ववादस्यरिष्यथ योऽन्यमात्मन्यते पुन ।

पदचक्रान्वाचनोयो हीनवादी स वै नर ॥”

इति मिताक्षरा ॥

पूर्ववादी, [न] पुं, (पूर्ववादोऽख्येति ।
पूर्ववाद + इति ।) प्रागभियोक्ता । प्रथम

विवादी । यथा,—

“प्राटन्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थौ निर्दिष्टे
क्रियाम् ।

मिथोक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेन ॥”
इति मिताक्षरा ॥

पूर्वशैल, पुं (पूर्वं पूर्वदेशस्थितो वा शैल ।)
उदयपर्वत । इति जटाधरः ॥

पूर्वसर, त्रि, (पूर्वं सन् सरतीति । पूर्व +
सृ + “पूर्वे कर्तरि ।” ३।२।१६ । इति ट ।)

अग्रगामी । यथा, भट्ट । ५।६० ।

“द्विवन् वनेचराणां लमादाय चरो वने ।
अग्रेसरो जघन्यानां माभूत पूर्वसरो भग्न ॥”

पूर्वसार, त्रि, पूर्व देश सरतीति कर्तरि यञ्
(अय)प्रत्यय । पूर्वसर । इति याकरणम् ॥

पूर्वा, स्त्री, (पूर्वं + टाप् ।) पूर्वदिक् । तत
पर्याय । प्राची २ युरा ३ माघोनी ४ ऐक्री ५

माघवती ६ । तद्विगमववायुगुण ।

“पूर्वस्तु मधुरो वात स्निग्ध कटुरस्मान्नि ।
गुरुर्विदाहशमनो वातस्य पित्तनाशन ॥”

इति राजनिघण्टुः ॥

अपि च । राजवल्लभ ।

“प्रात्वातो मधुर चारो वङ्गिमान्यकरो गुरु ।
वैरस्यगोरवौष्णानि करोत्युष्णोवधीषु च ॥

भयोत्पिद्यत्ताद्ये रागश्चप्रसुदहकृत् ।

स्निग्धपित्तवृन्नासलगदीवार्शोविषक्रिन् ॥

कोपयद्दामवातश्च घनसघातकारणम् ॥” ॥ * ॥

तद्विगमपतय मेघविहङ्गनूराध । यथा,—

“प्रागादिककुर्मा वाया यथावच्छ प्रदक्षिणम् ।
मेवाद्या राशयो ज्ञेयाश्चिरादुत्तिपरिभ्रमात् ॥

इति ज्योतिषस्तम्भम् ॥

पूर्वा, पुं, पूर्वजा । पूर्वपुरुषा । बहुवचनान्तो
ऽयम् । इत्यमर । १।१।३३ । (यथा रघु । १।६० ।

“मतपर दुर्लभ मत्ता नूनम् दक्षित मया ।
यय पूर्व खनिश्चासौ कवोऽयस्यसुच्यते ॥”)

पूर्वादि, पुं, (पूर्वं पूर्वदिक्स्थितो वा अग्नि-
पर्वत ।) उदयाचल । ततपर्याय । दिन

खडां २ । इति त्रिकाख्यशेषः ॥ (यथा कथा
चरितचामरे । १।१० ।

“पिङ्गोत्तुङ्गजटाङ्गुटगतो यस्यानुति नव ।

सन्धापिशङ्गपूर्वादिद्वन्द्वचङ्गसुख भूमी ॥”)

पूर्वावाता, स्त्री, (पूरुषा वाचावावाता चति ।)
अन्ध्यान्निवाप्रतिनक्षत्रान्तर्गतविश्वनक्ष
त्रम् । सा संपाकृतिचतुष्टारात्मिका । गज
हन्ताजितदिनारात्मिका वा । अस्या अधिष्ठा
हयता नीयम् । इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।

“सपत्न्यैर्न शिरोगते चतु-
रारके करिकारोत्वारिभे ।
अथमादन्तवाणि । निर्गता
खेचराक्षरश्राद्धात्मिका ॥”

इ १।४६ ॥ इति कालिदासकृतरात्रिलम्बनिष्-
पणम् ॥* तत्र जातपलम् ।

“भूयो भूयस्त्रयमानाशरतो
भक्तो देवे बन्धुमान्योऽतिदृष्ट ।
पूर्वावाता जन्मकाले यदि स्या
हावापुः स्याद्विरिगो नितान्तम् ॥”

इति कोट्टीप्रदीप ॥

पूर्वाज्ञ, पुं (अज्ञ पूर्वम् । पूर्वापराधरेण्येक
देशसमाप्त । “राजाह सखिभ्यश्च ” ५ ।
४।६१ । इति टच् । “अज्ञोऽह एतेभ्य ।”
५।४।८८ । इति अज्ञादेश । “अज्ञोऽ-
हन्ता ।” ८।४।७ । इति शब्दम् । “राजा
ज्ञाहा पुंसि ।” २।४।२६ । इति पुंसम् ।)
त्रिधाविभक्तदिनप्रथमभाग । स च त्रिशद्विंश-
दिनमाने सूर्योदयावधिदशदशकाल । यथा
पूर्वाज्ञो वै देवानां मध्यन्दिन मनुष्याणां
मपराह्ण पितृणाम् । इति श्रुतिः ॥ अपि च ।
त्रिधाविभक्तदिनभागभिप्रायेण तु लोकाधि ।
“पूर्वाज्ञे मध्ये वापि यदि पञ्च समाप्यते ।
तदोपवास पूर्वेऽनुष्ठदहयाग इत्यते ॥
अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पञ्च समाप्यते ।
उपोष्य तस्मिन्नेहनि शोभूति याग इत्यते ॥”
उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपर किन्तु कृते
अभ्याधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवसन्तीति
उपवासशब्देनाभ्याधानसुच्यते । सूर्योदयाव
धिप्रहरद्वयम् । त्रिधाविभक्तदिनपूर्वभाग ।
यथा । पूर्वाज्ञापराह्णरूपत्रिधाविभक्तदिनस्या
बधिलेनावसेनमाह स्वन्देपुराणम् ।
“आवर्षेनात्तु पूर्वाज्ञो अपराह्णस्तत पर ॥”
आवर्षेनात्तु वासरस्य ह्याथापरिवर्षेनात्त प्रागि-
तिशेष अतएवोक्तम् ।
“अन्धस्य बन्धेनैव पूर्वाज्ञे प्रहरद्वये ।
आ जह न वन्देत् अन्धस्यन्तु कदाचन ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

पूर्वाज्ञेति च (पूर्वाज्ञे भव इति । पूर्वाज्ञ +
“विभाषा पूर्वाज्ञापराज्ञाभ्याम् ।” २।३।२४ ।
इति अनुसृजौ सुट च । “वकालतनेयु काल-
नात् ।” ६।३।२७ । इति विभावया सप्तम्या
अनुक्तम् ।) पूर्वाज्ञे भव । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
पूर्वाज्ञ, [वृ] क, (पूर्वस्मिन्वर्तते । पूर्व +
“सप्त पदानपराधेयम् परेऽथवापूर्वेऽनुरन्धेनु-
रिति ।” ५।४।२२ । इत्यनुसृजयो निपात्यते ।)
पूर्वदिनम् । इत्यमरः ॥ ३।४।२१ ॥ प्रातः काल ।

धर्मवासर । इति मेदिनी । अथयसे, ८४ ॥
(यथा, मनौ । ३।१८७ ।

‘पूर्वे’दुरपरेदुवा आह्वकर्मस्युपस्थिति ।

निमन्त्रयेत् चावरान् सम्भगविप्रान् यथोदि-
तान् ॥”

पूर्व, क निकेतने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा -
पर -निमन्त्रये सक -निवासे अक सेट ।)
वृष्टखरी । निकेतनमिह निमन्त्रण निवासो
वा । क पूर्वयति द्विजान् भीक्षु गृह्णी । पूर्व
यति तीर्थेषु साधु । इति दुर्गादास ॥ अन्य
वास्तोऽयम् ॥

पूज, कि सङ्गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा
पञ्चे भ्वा पर सक-सेट ।) वृष्टखरी । कि,
पूजयति पूजति । सङ्गतौ राशीकरणम् । इति
दुर्गादास ॥

पूय वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर
अक सेट ।) वृष्टखरी । पूयति । इति दुर्गा
दास ॥

पूय, पु (पूयति वृद्धेति इति । पूय + क ।) वृष्ट
दासहच । इत्यमरः ॥ २।४।४१ ॥ तुत इति
भाषा ॥ (वृष्टदासहचरेषु विषयो ज्ञेय ॥)

पूयक, पु, (पूय + सार्थे कन् ।) वृष्टदासहच ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ पलाशपिपल इति हिन्दी
भाषा ॥ अस्त्र पयायगुणा तूष्णशब्देऽप्युच्यते ॥
पूयभासा, स्त्री, (पूयैव स्य इव भासते इति ।
भास + अच् । टाप ।) इन्नगरी । तत्पर्याय ।
सुरपुरी २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पूयासङ्गत, [इ] पुं, (पूयौऽसङ्गत । शिवो
हि खांशजवीरभजेऽस्य हस्तसुपाटयामास
अतोऽस्य तथात्वम् ।) शिव । इति हेमचन्द्र ।
२।१।१४ ॥

पूया, [नृ] पु, (पूयतीति । पूय + वृद्धौ + “अन्-
उचन् पूयन् ङीहन्ति ।” उणा १।१।५८ ।
इति कनिष्ठप्रत्ययान्तो निपात्यते ।) स्यम् ।
इत्यमरः ॥ १।३।२६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
१।६।६४ ।

“आदित्य भास्कर भाग सवितार दिवाकरम् ।
पूयाण्यमर्त्यमाणस्य स्वभातु दीप्तदीप्तिम् ॥”
स तु ह्यादशादित्यानामन्यतम् । यथा, महा-
भारते । १।६५।१५—१६ ।

“धाता मित्रोऽथेमा शक्रो वरुणस्तथ शव च ।
भगो विवस्वान् पूया च सविता दशमस्तथा ॥
यकादशस्तथा लथा द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिक ॥”

पृ, क पूर्यो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर -
सक -सेट ।) पूर्यो पूर्योकरणम् । क, पारयति
पयसा कुम्भ लोक । इति दुर्गादास ॥

पृ न प्रीतो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा -पर
सक अनिट ।) न अतिथीनं पृणोति । इति
दुर्गादास ॥

पृ, लि पाजने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्रा -पर
सक० अनिट् ।) लि पिपत्ति । इति दुर्गादास ॥

पृ, श ड आयामके । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा -
आत्त अक अनिट ।) आयामको अ.पार ॥
श ड धर्मे आप्रियते सुप्री । इति दुर्गादास ॥

पृक्षा, स्त्री, (सृष्ट्यते इति । सृष्ट + वाङ्मूलकात्
कक । पृषादरादित्वात् साधु ।) शाकविशेष ।
पिडि इति भाषा ॥ तत्पर्याय । मरुत्तला २
पिडुना ३ देवो ४ जता ५ लघु ६ समुद्रान्ता ७
बधू ८ कोटिवशा ९ लङ्कायिका १० । इत्य
मर ॥ मरुत ११ माता १२ सृक्षा १३ कोटी
१४ वषा १५ लङ्कापिका १६ वषालङ्कायिका
१७ । इति तट्टीकाया भरत ॥ तस्कर १८
चोरक १९ चण्ड २० । इति रत्नमाला ॥ अस्त्र
गुणा । पाके मधुरत्वम् । हृदयत्वम् । पित्त
कफनाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥

पृक्त स्त्री, (पृच्यते सप्त सवध्यते स्मेति । पृच
सम्पर्क + क्त ।) धनम् । इति हेमचन्द्र । २ ।
१६ ॥ सम्पर्कयुक्ते चि ॥ (यथा, रघो । २।१३ ।
‘पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिभाराणां
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धौ ।’)

पृक्ति, स्त्री, (पृच + भावे क्तिन् ।) सम्पर्क ।
साश । तत्पर्याय । सृष्टि २ । इत्यमरः ।
३।२।६ ॥

पृच ई ल ड सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुम ॥
(अदा आत्त अक सेट, निष्ठायां अनिट ।)
ई, पृक्त । ल ड, पृक्ते । परीपृच्यते । स जैह
सम्पृक्तीभाव । सम्पृक्ते नाभिषक्तौ इति हला
युध । सम्पृक्ते मधुना चण भिषगिति तु अन्त
भूतप्रायत्वादिति चतुभज । इति दुर्गादास ॥

पृच, कि सयमने । सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरा पञ्चे भ्वा पर सक सेट ।) सयमा
बन्धनम् । कि, पञ्चयति पञ्चति गृह राजा ।
इति दुर्गादास ॥

पृच ध ई सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुम ॥ (यध
पर -सक अक च सेट । निष्ठायां अनिट ।)
सम्पर्क इह सपृक्तीकरण सम्पृक्तीभावश्च ।
ध, पृचक्ति धनुषा वाणम् । सपृचलि न
पापिभिय इति हलायुध । ई, पृक्त । प्रपर्क ।
इति दुर्गादास ॥

पृच्छा, स्त्री, (प्रच्छ जिज्ञासायाम् + “गुरोश्च
हल ।” ३।३।२३ । इति अ ।) प्रश्न ।
इत्यमरः ॥ १।६।१२ ॥ (यथा, नैषधचरिते ।
१६।६ ।

“इह किमुषसि पृच्छाश्चिकिष्यश्च रूप
प्रतिनियमितवाचा वायसेनैव पृष्ट ।
भण्य ऋषिभवाश्चे तातड स्थानिनोका
वितिविहिततुह्यीवाशुत्तर कोकिलोऽभूत् ॥”

“पृच्छा तन्मात यथास्त्राय विधिना प्रश्न उच्यते ॥”
इति च वैद्यकचरके सूत्रस्थाने चिप्रेऽध्याये ॥

पृच, इ ल ड सम्पर्क । इति कविकल्पद्रुम ॥
(अदा -आत्त अक० सेट ।) सप्तमखरी । इ,
पृच्छते । ल ड, पृच्छते । अय कौक्षिप्त मन्वते ।
इति दुर्गादास ॥

पृष्ठ, श्रु सुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा पर-
सक -सेट ।) सुदि हृष्टीकरणे । श्रु, पृष्ठति
हीन दाता । पठिता । इति दुर्गादासः ॥

पृथ, श्रु हृषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा पर-
सक -सेट ।) हृषि हृष्टीकरणे । श्रु, अस्मि
पृथति यो हृषि । पठिता । इति दुर्गादासः ॥

पृतना, स्त्री, (प्रियते इति । पृष्ठ आयामे + बाहु
लकात् तनन् गुणाभावश्च ।) सेना । सेना
मेद । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ वाङ्मनोऽयम् ।
अत्र गणास्त्रिभारिशदधिकशतद्वयम् २४३ ।
रथास्त्रिभारिशदधिकशतद्वयम् २४३ । अत्र
जनत्रिभारिशदधिकशतद्वयम् २४३ । पदातिका
यश्चदशधिकशतद्वयधिकशतद्वयम् २४३ । सप्त
दायेन त्रिभारिशदधिकशतद्वयधिकशतद्वयम्
२४३ । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते ।
१।२।२१ ।

‘अथो गुह्या गयो नाम वाङ्मनो तु गणास्त्रय ।
स्रुतास्त्रिभारिशदधिकशतद्वयम् २४३ ॥’

‘आप्रियन्तेऽत्र बाहुार इति । पृष्ठ आयामे ।

‘पृषां कित । इति तनन्प्रत्ययः ॥’ इति
निघण्टौ देवराजयज्वा । सधाम । इति
निघण्टुः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १।८५।८ ।

‘भूरा इवेदुशुषवी न जन्मय
अवस्य वो न पृतनासु येतिरे ॥’

‘पृतनासु संयामेयु येतिरे ॥’ इति तद्भाष्ये
सायनः ॥

पृतनाघाट, [वाङ्] पुं, (पृतनां सङ्घे इति ।
सङ्घ + ‘हृन्वि सङ्घ’ ॥ ३।२।६३ । इति
शिव । सङ्घेरिति य ।) इन्द्र । इति त्रिकाङ्क-
शेषः ॥

पृथ, क प्रक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा -
पर -सक -सेट ।) क, प्रथयति शुद्धमौषधि
जन । इति दुर्गादासः ॥

पृथक्, अ, (प्रथयतीति । प्रथ विक्षेपे + ‘प्रथ कित
सम्प्रसारणश्च’ ॥ उणा १।१३६ । इति अणि
कितु सम्प्रसारणश्च घातो ।) भिन्नम् । तत्
पर्यायः । विना २ अन्तरेण ३ अन्ते ४ हिचक
५ नावा ६ वर्ज्यम् ७ । इत्यमरः ३।४।३ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १४।६६ ।

‘तैषामेते सिते प्राक्तेमुहुर्विजपतां लभ ।

पृथक् कुर्वन्ति वे यान्ता शरीरादिति
दासया ॥’)

पृथक्चेनी, पु, (पृथक् भिन्न चेन उन्मत्तिस्थान
येनामिति ।) एकस्मान्नानावयौस्त्रीणां तपुन्ना ।
इति मिताक्षरा ॥

पृथक्, स्त्री, (पृथग्विद्यस्य भावः । पृथक् + भावे
ल ।) चतुर्विंशतिगुणान्तर्गतसप्तमगुणः । तस्य
लक्ष्यम् । पृथक्प्रत्ययायाधारकारणत्वम् ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

‘संज्ञावच पृथक् स्थातु पृथक्प्रत्ययकारणम् ।
अन्वोन्माभावतो नास्ति चरित्युपलक्ष्यत्वे ॥
अस्मात् पृथगिव नेति प्रतीतिरिति विज्ञेयम् ॥’

‘पृथक् निरूपयति संज्ञावदिति पृथक्प्रत्यया
साधारणकारण पृथक्प्रत्ययम् । तन्निवृत्तादिक
संज्ञावत यथा हि निवृत्त एकत्वं निवृत्त अन्वित्वे
अन्वित्वम् आश्रयद्वितीयस्य चोत्पद्यते आश्रय
नाशान्नश्रुति तथा एकपृथक्प्रत्ययं दित्वादिवत
द्विपृथक्प्रत्ययमपीत्यर्थः ॥’ इति सिद्धान्तसूक्ता
वली ॥

पृथक्चा, स्त्री, (पृथक् लग्न यस्या । टाप् ।)
स्त्री । इति रत्नमाला ॥ (विषयोऽस्या स्त्री-
शब्दे ज्ञातव्यः ॥)

पृथक्पर्णी, स्त्री, (पृथक् पर्णानि यस्या । ‘प्राक-
कर्णप्रत्ययप्रत्ययेति ॥’ ४।१।६४ । इति ङीष् ।)
सुन्दरप्रविशेष । चाकुल्या इति भाषा । तत्
पर्यायः । पृथक्पर्णी २ चित्रपर्णी ३ अङ्गि
वस्त्रिका ४ । इत्यमरः २।४।६२ ॥ (यथा,
सुश्रुते । १।३६ ।

‘पृथक्पर्ण्यात्मगुणा न हरिर्मे मानती सित ।
काकोल्यादिश्च योष्य स्वात्मप्रसूतो रोपये
इते ॥’

पर्यायान्तरमस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
‘पृथक्पर्णी पृथक्पर्णी चाकुली क्रोष्टुपुष्पिका ।
भावनि कलशी तन्वी गृहाक्रोष्टुकमेखला ॥
हीचा श्रुगालविनासा श्रीपर्णी चिह्नपुष्पिका ।
हीचपत्रा त्वत्तिहुहा इतिहा चित्रपर्णीका ॥’)

पृथगात्मता, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूप यस्या ।
तस्य भावः । तल ।) विवेक । इत्यमरः २।७।३८ ॥

पृथगात्मिका, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूप यस्या ।
कापि अत इत्वम् ।) अस्ति । यथा,—

‘जातिजातश्च सामान्य व्यक्तिस्तु पृथगा
त्मिका ॥’

इति जगुर्जननकावलीत्यादिश्लोकोत्तरं कश्चिद्-
मरकोषे पाठः ॥

पृथगजन, पुं, (पृथक् सन्नेभ्यो विभिन्नो जनः ।)
सखः । नीचः । इत्यमरः २।२।१६ ॥ (यथा
मनु । ७।१३७ ।

‘यत्किञ्चिदपि वषेय्य दापयेत करसञ्चितम् ।
अवहारेण जीवन्त राजानां पृथक्जनम् ॥’)

पापी । इति शब्दरत्नावली । भिन्नलोकश्च ॥

पृथगबीज, पुं (पृथक् विभिन्नानि बीजानि
यस्य ।) भक्तातक । इति राजनिर्घण्टः ॥

‘पृथग्विध, त्रि, (पृथक् विभिन्नलक्षणा विधा
प्रकारो यस्य ।) नानाकूप । इत्यमरः ।
३।१।६३ ॥ (यथा, मनु । १।४० ।

‘सर्वेषु दशमशक स्थावरश्च पृथग्विधम् ॥’)

पृथवी, स्त्री, (प्रथते विस्तारमेतीति । प्रथ + ‘प्रथे
विवन् सम्प्रसारणश्च’ ॥ उणा १।१५० ।
इत्यत्र ‘ववन् इत्येके ।’ इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या, ववन्
सम्प्रसारणश्च । विज्ञातु ङीष् ।) पृथिवी । यथा,
‘पृथवी पृथिवी पृथ्वी धरा सर्वसङ्घा रसा ॥’

इति भरतहृतवाचस्पतिः ॥

पृथा, स्त्री कुन्ती । इति जटाधरः ॥ (इयं हि
भूरस्य कन्या वसुदेवस्य भगिनी । अस्या

पिता भूरसु कुन्तिपुत्राय निजवाम्बवायापुत्रा-
येनां स्रुतकन्याकारुण्येण दत्तवान् । तत्र कुन्ति
राजवेश्मनि निवसन्ती दुःस्वासस सन्तोष्य
तस्मात् मन्त्रवर लब्ध्वा कन्यावस्थायामेव स्रुत्यात्
कथं वीरवरं प्रकृतवती । ततो गच्छति काले
कुर्वन्भावतस्य प्राक्पुत्रपतिरेनां परिणीतवान् ।
भक्त्यादिष्टा धर्मात् युधिष्ठिरं वायोभीम इत्या-
द्वर्ज्यं प्रकृतवती । अनन्तरं भक्त्यादृशेन सपत्न्यै
ममसुताये तत्कालं प्रदत्तवती तेन मातुः अन्वि-
त्वा नकुलसहदेवौ लभे । इत्येवा कथा भागवते
६ स्कन्धे २४ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

पृथाज, पु, (पृथाया जायते इति । जन + ज ।)
कुन्तीपुत्रः । अर्जुनपुत्रश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथापति, पु, (पृथाया पतिः ।) पाण्डुराजः ।
इति त्रिकाङ्कशेषः ॥

पृथिका, स्त्री, शतपदी । इति शब्दमाला ॥

पृथिवि, स्त्री, (पृथिवी । ङीष् वा कृञ् ।)
पृथिवी । इति सप्तविंशतीत्यादिहृत्तिः ॥

पृथिवी, स्त्री (प्रथते विस्तारं यातीति । प्रथ +
‘प्रथे विवन् सम्प्रसारणश्च’ ॥ उणा १।१५ ।

इति विवन् सम्प्रसारणश्च । ङीष् ।) मर्त्यावधि
छानभूता । तत्पर्यायः । भू २ भूमि ३ अचला

४ अनन्ता ५ रसा ६ विश्वम्भरा ७ स्थिरा ८
धरा ९ धरिणी १० धरणी ११ चौखी १२ व्या

१३ काश्यपी १४ चिति १५ सर्वसङ्घा १६
वसुमती १७ वसुधा १८ उर्वी १९ वसुधरा

२ गोमा २१ कु २२ पृथ्वी २३ व्या २४
अवनि २५ मेदिनी २६ मही । इत्यमरः २ ।

१।२—३ । भूर २८ भूमौ २९ धरणि ३
चौखि ३१ चौखी ३२ चौखि ३३ चामा ३४

अवनी ३५ महि ३६ रत्नगर्भा ३७ सागराक्षरा
३८ अस्मिमेखला ३९ भूतधात्री ४० रत्नावती ४१

देहिनी ४२ धारा ४३ विपुला ४४ मध्यमलोक-
वर्त्ता ४५ । इति भरतः ॥ धरणीधरा ४६

धारणी ४७ महाकाला ४८ जगद्धरा ४९
गन्धवती ५० खड्गनी ५१ गिरिकर्णिका ५२

धारिणी ५३ धात्री ५४ सागरमेखला ५५
सङ्घा ५६ अचलकीला ५७ गौ ५८ अस्मिन्नीपा

५९ हिता ६० इडा ६१ इडिका ६२ इना ६३
इलिका ६४ । इति शब्दरत्नावली । उद्दि

वन्ता ६५ इरा ६६ आदिमा ६७ ईना ६८
वरा ६९ उर्वरा ७० आद्या ७१ जगती ७२

पृथु ७३ सुवर्णमाता ७४ निजला ७५ बीज
प्रस ७६ श्यामा ७७ क्रोडकाला ७८ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ स्वगवती ७९ एदिति ८० ।
इति जटाधरः ॥ (पृथवी ८१ । इति

शब्दार्थः ॥) आद्यमते अस्या धर्मः । रूप
द्रव्यप्रत्यययोगितम् । इयं कुर्वन् रचयुक्ता च ।

अस्या अवल नैमित्तिकम् । अस्या गुणा ।
अर्थाः १ सखा २ परिमिति ३ पृथक्प्रत्यय ४

सञ्योग ५ विभाग ६ परलम् ७ अपरलम् ८
विनः ९ अवलम् १० शुचलम् ११ रूपम् १२

रस १३ गव १४। इय गन्धकारण नावा
रूपवती षडसयुक्ता। गन्धस्तु द्विविध सौरभं
असौरभम्। तस्यां सार्शं अनुष्णाश्रीत
पाकज। सा द्विविधा निद्या अनिद्या च। पर
भायुस्वरूपा निद्या सावयवा अनिद्या। सा
त्रिविधा हेहेन्द्रियविषयरूपा। देहरूपा भोजि
जादि इन्द्रियात्मिका प्राणरूपा विषयात्मिका
द्रव्यकादिब्रह्मात्मपर्यन्ता। यथा,—
“रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमजिकम्।
गुरुणी हे रसवती हृद्योर्नैमित्तिकी इव।”
“सश्रादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वञ्च गुरुत्वकम्।
रूप रसक्षया स्नेहो वादिष्यते चतुर्दश।
स्नेहहृदीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश।
तत्र क्षितिगन्धहेतुनागरूपवती मता।
गडविधस्तु गन्धत्वं गन्धोऽपि द्विविधो मतः।
स्यार्शस्तु तस्यां त्रिविधो अनुष्णाश्रीतपाकज।
निद्यानिद्या च सा द्वेधा निद्या स्यादनुक्षलक्षणा
अनिद्या तु तदस्या स्यात् सैवावयवयोगिनी।
सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रिय विषयक्षया।
भोजिनादिर्भवेद्देहमिन्द्रिय प्राणलक्षयम्।
विषयो द्रव्यकादिस्तु ब्रह्माद्यान्त उपाहृतः”
इति भाषापरिच्छेदे। २८—३८॥
तस्या अध्यात्मादि यथा,—
“पृथिवी पञ्चम भूत प्राणश्चाध्यात्मसुच्यते।
अधिभूत तथा गन्धो वायुस्त्राधिदेवतम्।”
इति महाभारते आन्धमेधिकपर्व ॥
(यथा, मार्कण्डेये। ५४। ४।
“प्रतापैकोटिविहारी पृथिवी लवङ्गश्री
द्विजः।
तस्या हि श्रानमक्षिल कथयामि श्रद्धाव ततः”)
तस्या उपपत्तिकारण यथा,—
“अथतां वसुधाज्जन्म सर्वमङ्गलकारणम्।
विज्ञानिप्रकर पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम्।
अहो केचिददन्तीति भूकैटभेदसा।
बभूव वसुधाज्जन्म तदविरुद्धमतं श्रद्धा।
ऊचतुस्तौ पुरा विष्णु तुष्टौ युद्धेन तेजसा।
आवां वध न यन्त्रोर्वा पापघ्ना सृष्टेति च।
तयोर्गोवनकालेन प्रत्यक्षा साभवत् स्फुटम्।
ततो बभूव मेदश्च मरणस्थान्तरन्तयोः।
मेदिनोदि च विष्णोर्नैमित्तिकता येस्तन्मतं श्रद्धा।
जन्मधौता क्षया पूज्य बहिता मेदसा यतः।
कथयामि च तज्जन्म सार्थक सर्वसम्मतम्।
पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्मवक्त्रात् पुष्करे।
महाविराटशरीरस्य जलस्थस्य चिर स्फुटम्।
मजो बभूव कालेन सर्वोद्धारपाको भवम्।
स च प्रविष्ट सर्वेयां तल्लोकां विवरेण च।
कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा तुने।।
प्रत्येक प्रतिलोकाच्च रूपं च स्थिरा स्थिता।
आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुन पुन,।
आविर्भूता कृष्टिकाले तन्मलोपमवस्थिता।
प्रकृते च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता।
पृथिवी मेव वसुधा शैलकाननवस्तुता।

सप्तसागरसयुक्ता सप्तद्वीपमिता सती।
हिमाद्रिमेखसयुक्ता गहचक्राकसयुता।
ब्रह्मविष्णुशिवायै च सुरैर्लोकैरुदाहृत्ये।
पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभारतसयुता।
पातालसप्ततदधस्तदूर्ध्वं ब्रह्मलोकक।
ब्रह्मलोकश्च तन्नेव सर्वविश्वश्च तत्र वै।
एव सव्याणि विश्वाणि पृथिव्या निर्मितानि च।
ऊर्ध्वं गोलोकवैकुण्ठौ निम्नौ विश्वपरी च तौ।
नक्षत्राणि च विश्वाणि सव्याणि ज्वलिमाणि च।
प्रलये प्राकृते ब्रह्मन्। ब्रह्मणश्च निपातने।
महाविराडादिदृष्टौ दृष्टं कथ्येन चात्मना।
निम्नै स्थिता च प्रलये काष्ठाकाशेश्वरै सह।
चित्तविधाददेवौ सा वाराहे पूजिता सुरैः।
सुनिर्मितैर्भुविप्रेर्गैर्गन्धर्वैर्वादिभिरैव च।
विष्णोर्विराड्द्रव्यरूपं पत्नी सा श्रुतिसम्भता।
ततपुत्रो मङ्गलो ज्योतिषो चण्डेशो मङ्गलात्मजः।
नारद उवाच।
पूजिता केन रूपेण वाराहे च सुरैर्मही।
वराहे च वाराही सर्वे सव्याश्रया सती।
तस्या पूजाविधानश्चाप्यध्वोद्वरणक्रमम्।
मङ्गल मङ्गलस्यापि जन्म यास वद प्रभो।।
श्रीनारायण उवाच।
वाराहे च वराहश्च ब्रह्मणा सस्तुत पुरा।
उद्धार महीं हत्वा हिरण्यश्च रसातलात्।
जले तां स्थापयामास पद्मपत्र यथा हृदि।
तन्नेव निर्ममे ब्रह्मा सर्वं विश्वं मनोहरम्।
दृष्ट्वा तदधिदेवीं च सकामां कासुको हरिः।
वराहरूपी भगवान् कोटिकर्मसमप्रभः।
हत्वा रतिकरीं शय्यां शर्त्तश्च सुमनोहराम्।
क्रीडाश्चकार रहसि दिव्यं वर्षमहर्निशम्।
सुखसन्तोषस्य श्रान्तं भूर्च्छां स प्राप सुन्दर।
विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमोऽतिसुखप्रदः।
विष्णुसदङ्गस्य श्रान्तं बुभुधे न दिवानिशम्।
व्रतान्ते चेतना प्राप्य कामी तत्वाज कासुकीम्।
पूर्वस्वरूपं वाराहं दधार चावलीलया।
पूजाश्चकार भक्ता च ध्यात्वा च धरणीं सतीम्।
धर्पेर्दीपैश्च नैवत्यै सिन्दूरैरनुलेपनैः।
वस्त्रैः पुष्पैश्च वलिभिः सपूज्योवाच तां हरिः।
श्रीमहावराह उवाच।
सव्याधारा भव शुभं। सर्वे सपूजिता सुखम्।
सुनिर्मितैर्भुविर्देवैः सिद्धैश्च मानवादिभिः।
अश्ववाचीत्यादिने यद्धारमप्रवेशने।
वापीतडागारम्भे च यद्दे च कविकर्षणे।
सर्वपूजां करिष्यन्ति महरेण सुरादयः।
स्मृता ये न करिष्यन्ति वास्यन्ति नरकश्च ते।
वसुधोवाच।
वहामि सर्व वाराहरूपेणाह तवाज्ञया।
जीलामात्रेण भगवन्। विश्वश्च सचराचरम्।
सुक्तां सुक्तिं हरेरर्चा शिवलिङ्गं शिला तथा।
शङ्खं प्रदीपं मन्त्रश्च साणिक्यं ह्रीरकं मणिम्।
यज्ञश्च पुष्पं पुस्तकं तुलसीदीपम्।
अपमार्गां पुष्पमार्गां कर्पूरं च सुवर्णकम्।

गौरीचर्मा चन्दनश्च शालग्रामजल विना।
एतान् वोढुमशक्ताहं क्षिप्ता च भगवन्।
श्रद्धा॥
श्रीभगवानुवाच।
ब्रह्माण्येतानि स्मृता ये अपविष्यन्ति सुन्दरि।।
ते वास्यन्ति कालक्षत्रं दिव्यं वर्षात त्वयि॥
इत्येवमुक्त्वा भगवान् विरराम च नारदः।
बभूव तेन गर्भेण तेजस्वी मङ्गलपद्मः॥
पूजां चक्रुः पृथिव्याश्च ते सर्वे चाज्ञया हरेः।
काण्डशास्त्रोक्तध्यानेन तुष्टुः स्वनेन च॥
हृदमलेन मन्त्रेण नैवेद्यादिकमेव च।
सस्तुता विष्णुलोकेऽपि पूजिता सा बभूव ह॥
नारद उवाच।
किं ध्यानं स्ववन्दनस्या भूजमन्त्रश्च किं वदः।
गूढं सर्वपुराणेषु श्रुतौ कौतूहलमम॥
श्रीनारायण उवाच।
आदौ च पृथिवी देवी वराहे च पूजिता।
तत सर्वैर्भुगैर्नैवेद्यं मनुभिरभ्यर्चयामि।
ध्यानं च स्तवनं मन्त्रं श्रद्धां वक्ष्यामि नारदः॥३॥
ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं वसुधारायै स्वाहा।
इत्यनेनैव मन्त्रेण पूजिता विष्णुना पुरा॥
श्वेतचर्मकवर्णाभां शतचक्रसमप्रभाम्।
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गां रत्नभूषणभूषिताम्॥
रत्नाधारं रत्नगर्भं रत्नाकरसमन्विताम्।
वह्निशुद्धां सुकाधानां सस्मिता वन्दितां भजे॥
ध्यानेनानेन सा देवी सर्वैश्च पूजिता भवेत्।
स्तवनं श्रद्धा विप्रैश्च। काण्डशास्त्रोक्तमेव च॥
श्रीविष्णु उवाच।
जये जये जयाकारे जयश्रीले जयप्रदेः।।
यज्ञभूकरजाये च जय देहि जयावहे॥
मङ्गले मङ्गलाधारे मङ्गले मङ्गलप्रिये।
मङ्गलाष्टि मङ्गलेशे मङ्गल देहि मे भवे॥
सर्वोदधारे सर्वोपेक्षे सर्वशक्तिसमन्विते।
सर्वकामप्रदे देवि सर्वैष्ट देहि मे भवे॥
पुण्यस्वरूपे पुण्यानां बीजरूपे सनातनि।
पुण्याश्रये पुण्यवतःमालय पुण्यदे भवे॥
रत्नाधारे रत्नगर्भे रत्नाकरसमन्विते।
स्त्रीरत्नरूपे रत्नाष्टि रत्नसारप्रदे भवे॥
सर्वश्रृङ्खलायै सर्वश्रृङ्खाष्टि सर्वश्रृङ्खदे।
सर्वश्रृङ्खले काले सर्वश्रृङ्खाधिके भवे॥
भूमे भूमिपसर्वस्वे भूमिपाना परायणी।
भूपाहङ्काररूपेण भूमि देहि च भूमिपे॥
इदं पुण्यं महास्मृतं तां सपूज्य च यः पठेत्
कोटि कोटि जन्म जन्म स भवेद्भूमिपेश्वरः॥
महानरत पुण्यं जमते पाठनात्मानं।
भूमिदानहारा पापाभ्युच्यते नात्र सशयः॥
अश्ववाचीभूखनने पापात् स सुच्यते भुवम्।
अश्वकूपे कूपदजात् पापात् स सुच्यते भुवम्।
परभूयाहजात् पापान्मुच्यते नात्र सशयः॥
भूमौ वीर्यपरिवागात् भूमौ दीपादिस्थापनात्
पापेन सुच्यते प्राज्ञः स्तोत्रस्य पठनावसुने॥॥
अश्वमेधश्रुतं पुण्यं जमते नात्र सशयः॥

पृथिवी

नारद उवाच ।

भूमिदानकृतं पुण्यं पापं तद्वरणी च यत्न ।
परभूमौ आहपापं कूपं कूपदण्डं तथा ॥
असुखाचीभूखननं वीर्यत्यागजमेव च ।
दीपादिस्थापनात् पापं श्रोतुमिच्छामि यत्नतः ॥
अथ वा पृथिवीजन्तु पापं मतप्रश्नतः परम् ।
यदस्ति तत्प्रतीकारं वद वेदविदावरः ॥

श्रीनारायण उवाच ।

वितस्तिमाना भूमिश्च यो ददाति च भारते ।
सन्ध्यापूताय विप्राय च याति विष्णुमन्दिरम् ॥
भूमिश्च सर्वशस्त्राणां ब्राह्मणाय ददाति यः ।
भूमिरेणुप्रमाणश्च वधं विष्णुपदे स्थितिः ॥
याम भूमिश्च धान्यश्च यो ददात्यददाति च ।
सर्वपापविनिर्मुक्तौ चोभौ वैकुण्ठवासिनौ ॥
भूमिं दातुश्च यत्काले यः साधुश्चाभुमोदते ।
स च याति च वैकुण्ठं मित्रगोचसमन्वितः ॥
खदत्त्वा परदत्ता वा ब्रह्मदृष्टिं हरेस्तु यः ।
स तिष्ठति कालक्षेत्रे यावच्चन्द्रदिवाकरो ॥
तनपुत्रपौत्रप्रभृतिभूमिहीनं श्रिया हतः ।
पुत्रहीनो हरिश्चैवान्ते याति च रोरवम् ॥
गवां मार्गं विनिष्कल्य यश्च शस्त्रं ददाति च ।
दिश्य वर्षप्रतप्तेव कुम्भीपाकेषु तिष्ठति ॥
गोष्ठं तडागं निष्कल्य मागं शस्त्रं ददाति च ।
स च तिष्ठत्यसिपत्रे यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
न पश्चिच्छेदमुद्वह्य परकूपे च स्नाति यः ।
प्राप्नोति नरकं नैव स्नानं फलमेव च ॥
कामौ भूमौ च रहसि वीर्यत्यागं करोति यः ।
क्षिप्ररूपप्रमाणश्च वधं तिष्ठति रौरवे ॥
असुखाचीं भूखननं यः करोति च मानवः ।
स याति क्षमिदृशं स्थितिस्तत्र चतुर्युगम् ॥
परकीयलुप्तकूपं कूपं नृदं प्रयच्छति ।
पुष्करिण्याश्च लुप्ताया पुष्करिणीं यो ददाति च ॥
सर्वं फलं परस्मैव तप्तं कर्मिं ब्रजेत्तु सः ।
तत्र तिष्ठति सन्तप्तो यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
परकीयतडागे च पङ्क्तुसुतच्छब्दं नोनच्छजेत् ।
रेणुप्रमाणवधश्च ब्रह्मलोकं वसेन्नरः ॥
पिण्डं पित्रे भूमिभर्तुं प्रदाय च मानवः ।
आह्वं करोति यो नृदो नरकं याति निश्चितम् ॥
भूमौ दीपं योऽपयति स चान्यं सप्तजन्मनि ।
भूमौ शस्त्रं च स्थाप्य कुष्ठं जन्मान्तरे लभेत् ॥
सुक्तामागिकवह्नीरश्च सुवर्णं च भण्तितायाः ।
यश्च सस्थापयेद्भूमौ स तिष्ठेन्नरके युगम् ॥
जपमालां पुष्पमालां कपूरं रोचनान्तथा ।
यो नृद्वर्षार्पयेद्भूमौ स याति नरकं ध्रुवम् ॥
सुने । चन्दनकाष्ठं स्रज्जं कुशमूलकम् ।
सस्थाप्य भूमौ नरके वसेन्नन्तरावधि ॥
पुस्तकं यज्ञक्षत्रं च भूमौ च स्थापयेत्तु यः ।
न भवेद्विप्रयोगौ च तस्य जन्मान्तरे जनिः ॥
ब्रह्महत्यासमं पापमसृजं च लभेद्भुवम् ।
यत्पुस्तकं यज्ञक्षत्रं पूज्यं च सर्ववर्णकम् ॥
यश्च कृत्वा च यो भूमिं शरीरेण नहि चिच्छति ।

पृथिवी

भूकम्पे यद्वयो यो हि करोति खननं भुवः ।
जन्मान्तरे महापापी सोऽङ्गहीनो भवेद्भुवम् ॥
भवनं यत्र सर्वेषां भूभूमिस्तेन कीर्तिता ।
वसुधायं ददाति वसुधा सा वसुधरा ॥
हरेस्तु यो च या जाता सा चोर्ध्वं परिकीर्तिता ॥

धरा धरिणी धरणी सर्वेषां धारयास्तु या ।
इत्या च यामाधाराश्च चौथी क्षीयानये च या ।
महाजने च यं याति चित्तस्तेन प्रकीर्तिता ॥
काश्यपी कश्यपस्यैवमन्त्राश्चिररूपतः ।
विश्वम्भरा तद्वरणाच्चानन्तानन्तरूपतः ॥
पृथिवी पृथुकन्यात्वाङ्घ्रिस्तत्त्वामहासुने ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूक्ते पृथिव्युपाख्यानं ७
अध्यायः ॥ ॥

तस्या भारो यथा,—

स्थितिरवाच ।

“अथ भक्तिविहीना ये ये च तद्वत्तन्निन्दकाः ।
तेषां महापापतन्त्रिणामश्रुता भारवाहने ॥
खधम्माचारहीना ये निव्यज्यविवर्जिताः ।
अह्माह्वीनाश्च वेदद्वेषा भारेण पीडिताः ॥
पितृमातृगुरुस्त्रीणां पोषणं पुत्रपोषणयोः ।
ये न कुर्वन्ति तेषां न शक्ता भारवाहने ॥
ये मिथ्यावादिनस्तातः । दयासत्यविहीनकाः ।
निन्दका गुरुदाराणां तेषां भारेण पीडिताः ॥
मित्रद्रोही क्षतघ्नश्च मिथ्यावाचिप्रदायकः ।
विश्वासघ्नः स्थाप्यहारी तेषां भारेण पीडिताः ॥
कल्याणयुक्तनामानि हरेणमेकमङ्गलम् ।
कुर्वन्ति विक्रयं ये वै तेषां भारेण पीडिताः ॥
जीवघाती गुरुद्रोही ग्रामघाती च लुब्धकः ।
श्रवदाही शूद्रभोणी तेषां भारेण पीडिताः ॥
पूजायस्योपवासानि व्रतानि नियमानि च ।
ये ये मूर्खा विहन्तारस्तेषां भारेण पीडिताः ॥
सदा दिशान्तं ये पापा गोविप्रसृष्टवैष्णवाः ।
हरिं हरिकथां भक्तिं तेषां भारेण पीडिताः ॥
शस्त्रादीनाश्च भारेण पीडिताश्च यथा विधेः ।
ततोऽधिकेन दैवानां तेषां भारेण पीडिताः ॥
इत्येवमुक्त्वा वसुधा करोदं स हनुमुहुः ।
ब्रह्मा तद्रोदनं दृष्ट्वा तासुवाच क्षमाणिधि ॥
भारं तवापनेष्यामि द्यूनामप्युपायतः ।
उपायतोऽपि कार्याणि सिध्यन्त्येव वसुधरे ॥
मन्त्रं मङ्गलकुम्भं च शिवलिङ्गं च कुङ्कुमम् ।
मधुकाष्ठं चन्दनं कस्तूरी तीर्थं चैव त्रिकामम् ॥
खड्गं गण्डकखड्गं च स्फटिकं प्रद्वारागकम् ।
इन्द्रनीलं सूर्यमणिं स्रज्जं कुशमूलकम् ॥
शालग्रामशिलां शङ्खतुलसीं प्रतिमाञ्चकम् ।
शङ्खप्रदीपमालां शिलाचूर्णतुलसीं तथा ॥
निम्बालाञ्चैव नैवेद्यं हरिद्वर्गमणिन्तथा ।
यत्पुस्तकं यज्ञक्षत्रं दण्डं चैतच्चाभरम् ॥
गोरोचनाश्च सुलोचं शुक्तिं माणिक्यमेव च ।
पुराणसंहितां वङ्गि कपूरं परशु तथा ॥
रजतं काश्मिरचैव प्रवालं रत्नमेव च ।
कुशद्विजं तीर्थतोयं शङ्खं शोभनमोमयम् ॥

पृथिवी

त्वयि ये स्थापयिष्यन्ति स्थाप्येतां सुन्दरि ।
पथन्ते कालक्षेत्रं च वषाणमयुतं ध्रुवम् ॥’
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
तस्या रूपान्तरं यथा —

“इति तस्य वचः श्रुत्वा जनकस्य तदा क्षितिः ।
सुग्रीवां सन्निधौ रूपं दृष्ट्वा मासं भृशतः ॥
नीलोत्पलदलश्यामाम्बुमालाजधारिणीम् ।
बाहुयुग्मेन सुभेगं नृणां लायनशोभिनाम् ॥
सुन्दरीं लोकघात्रीं तां दृष्ट्वा शश्वत्पुण्ड्रलया ॥’

इति कालिकापुराणे ३६ अध्यायः ॥

पृथिव्यां यामग्रस्यादुत्तमप्रतिकारणं यथा,—
प्रजा जघुः ।

“अराजके वृषभ्रेष्ठ । धरिण्या सकलौघघ्नी ।
यस्मास्तत्तु च यान्ति प्रजा सर्वा प्रलेश्वरः ॥
तु नो वृत्तिप्रदा घात्रा प्रजापलो निरुपितः ।
देहि न क्षुत्तपरीतानां प्रजानां जीवनीयघ्नी ॥

श्रीपराशर उवाच ।

ततोऽथ वृषतिष्ठिः सप्तमायाजगवः वदुः ।
शरांश्च दिशान् कुपितः सोऽभ्यधावदसुन्दराम् ॥
ततो ननाशं त्वरिता गभृत्वा तु वसुधरा ।
सा लोकान् ब्रह्मलोकार्दींस्तस्मात्सादयन्ममही ।
यत्र यत्र यथौ देवी सा तदा भूतधारिणी ।
तत्र तत्र तु सा वैद्य ददृशौभ्युत्तामुधम् ॥
ततस्तं प्राह वसुधा पृथु पृथुपराक्रमम् ।
प्रवेपमाना तद्वायुपरिचायपरायणा ॥

पृथिव्युवाच ।

स्त्रीवधे त्वं महापापं किं नरेन्द्र । न पश्यसि ।
येन मां हनुमन्वर्धं प्रकरोषि वृषोद्यमम् ॥

श्रीपृथुवाच ।

एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापितं दुष्टकारिणि ।
बहूनां भवति क्षेमस्तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥

पृथिव्यावाच ।

प्रजानामुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि ।
आधारं कं प्रजानां वृषभ्रेष्ठ । भविष्यति ॥

पृथुवाच ।

त्वां हत्वा वसुधे । वायुमच्छासनपरादसुखीम् ।
आत्मयोगवन्नेनां धारयिष्याम्यहं प्रजा ॥

श्रीपराशर उवाच ।

ततः प्रणम्य वसुधा तं भूयः प्राहै पार्थिवम् ।
प्रवेपिताङ्गी परमं साध्वं सप्तमायताम् ॥
उपायतं समारब्धा सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
तस्माद्ब्रह्मण्युपायन्ते त्वं कुर्वन् यदीच्छसि ॥
समस्तास्ता मया कीर्णा नरनाथ । महौघघ्नी ।
यदीच्छसि प्रदास्यामि तां श्रीरपरिणामिनीम् ॥
तस्मात् प्रजाहितायां समं वर्त्महतावरः ।
तन्तु वत्स प्रयच्छस्व क्षरेण येन वतसला ॥
समाश्च कुर्वस्व सर्वं येन क्षीरं समन्ततः ।
वरीयघ्नीवीजभूतं वीर । सर्वं च भावये ॥

श्रीपराशर उवाच ।

ततः क्षतसारयामासं श्रेष्ठान् शतसहस्रशः ।
चतुष्पञ्चानां तदा वैद्यकीं श्रेष्ठां विवर्हिताम् ॥
नहि पूर्वविसर्गे वै विषये पृथिवीतले ।

सुकुटेन सुवर्णेन कुक्षलाभ्यां विराजते ॥
महाकायो महाबाहु रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
खड्गबाणधरो धन्वी कवचो च महाप्रभ ॥
सर्वलक्षणसम्पन्न सन्त्यालङ्कारभूषित ।
तेजसा रूपभावेन साक्षादभिरिव ज्वलन् ॥
आद्यमाजगव नाम धनुगुह्य महावरम् ।
इन्द्रो दिवि यथा भाति भुवि वेणात्मजस्तथा ॥
तस्मिन् जाते महाभागे देवाश्च ऋषयोऽमला ।
उतसव चक्रिरे सर्वे वेणुस्य तनय प्रति ॥
दीप्यमान स्वपुत्रा वयैरेव महामति ।
शराश्च दिवान्चार्य कवचश्च महाप्रभम् ॥
ददाविन्न सहस्राद्यो मालाश्चास्त्रानपुष्पिकाम् ॥
जाते तस्मिन् महाभागे पृथौ वीरे रुद्धात्मनि ॥
सप्रहृष्टानि भूतानि समस्तानि हिनोत्तमा ।
सर्वतीर्थानि तोयानि पुण्यानि विविधानि च ॥
स्थावराणि चरास्थेव अम्यत्सिञ्चन्नाधिपम् ।
महावीर प्रजापाल पृथुमेव हिनोत्तमा ॥
पृथु वैश्य वज्रराज्ये अभिषिक्त चराचरे ।
देवैर्विप्रेस्तथा सर्वैरभिशिक्तो महामना ॥
राज्ञाश्चेवाधिकारे वै पृथुस्य प्रतापवान् ।
तदा पित्रा प्रजा सर्वा कदा नेवाहुरक्षिता ॥
तेनाहुरक्षिता सर्वा सुखैर्भूतानि तदा ।
अहुरागात्तु वीरस्य नाम राजैस्त्वभाषत ॥
प्रयातस्य सुधीरस्य ससुद्रस्य हिनोत्तमा ।
आपस्तस्मिन् सर्या भयारुह्य महात्मन ॥
प्रयातस्य रथस्यापि तस्यैव च महात्मन ।
दुर्गमार्गे विलास्यैव स्वमार्गे पर्यता ददु ॥
ध्वजभङ्ग न चक्रुस्ते गिरय सर्वे एव ते ।
अलङ्घयन्त्या पृथिवीं सर्वत्र कामधेनव ॥
पर्जन्य कामवर्षो च वेदयज्ञान् सहोतसवान् ।
कुर्वन्ति ब्राह्मणा सर्वे क्षत्रियाश्च तथापरे ॥
सर्वकामफला वृक्षास्तस्मिन् प्राशति राजनि ।
न दुर्मिच्छ न च व्याघ्रनाकालमरण वृणाम् ॥
सर्वे सुखेन जीवन्ति लोका धर्मेपरायणा ।
तस्मिन् प्राशति दुर्द्धव राजराजे महात्मनि ॥
इति पाण्डोत्तरखण्डे २६ अध्याय ॥ ॥

तस्य माहात्म्यं यथा,—
“पृथुना प्रविभक्ता च शोभिता च वसुन्धरा ।
शस्त्ररत्नवती स्त्रीता पुरपत्तनशालिनी ॥
एवं प्रभावो वैश्यश्च राजासीद्भाजसत्तम ।
नमस्तस्यैव पूज्यश्च भूतिकामेनोरीतमे ॥
ब्राह्मणेर्ज्यैः कामैश्च पृथुवैश्य प्रतापवान् ।
आदिकृता रणनाथ योधानां प्रथमो ह्यप ॥
यो हि योद्धा रथ याति कौर्मेयिवा पृथुह्वम् ।
घोररूपान् स वयामान् क्षेमी तरति कौर्मे ॥
मानु ॥
वैश्वैरपि हि शूत्रैश्च खा खा वृत्तीरनुश्रितै ।
पृथुरेव नमस्तस्य सर्वेक्षिकरसु स ॥
एवं पृथुरभूत पूर्वं प्रवादाचक्रपाणिन ।
सर्वभौमो महातेजा दुर्बिज्ज ह्यसुरासुरे ॥
तस्य पुत्रौ द्वौ । यथा,—
“पृथो पुत्रौ तु धर्मशौ जज्ञातेऽनृषिपाणिनौ ।

शिखण्डी च हविर्हानमन्तर्जानाद्वाजायत ॥”
अरेणाभूराज्ञ पुत्र । यथा अग्निपुराणे ।
“अयोवस्तस्य पुत्रोऽभूत ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
ककुत्स्थस्य अरेणाभूत्स्य पुत्र पृथु स्मृत ॥”
अग्नि । इति मेदिनी । य १ ॥ (प्रियव्रत-
वशोद्भवस्य विभो पुत्र । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । १ । ३८ ।
“सुवस्तस्मात् तथोद्गीथ प्रस्तारस्तसुतो विसृ ।
पृथुस्ततोऽभवत्ततो नत्स्यापि गय सुत ॥”
तामसमन्वन्तरे ऋषिविशेष । यथा, माकण्डेये ।
७४ । ५६ ।
“ज्योतिषामा पृथु कायश्चेन्नोऽभिर्वलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् । सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥”
पृथु, स्त्री, (प्रथते विस्तारमेतीति । प्रथ + कु-
सम्प्रसारणश्च ।) कृष्णजीरक । इत्यमर । २ ।
६ । ३७ ॥ (एतत्पर्यायो यथा —
“कृष्णजीर सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधन ।
कालाजाली तु सुवर्वा कालिका चोपकालिका ॥
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथु कृष्णोपकुक्षिका ।
उपकुक्षी च कुक्षो च वृहज्जीरक इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
लकपर्ण । हिङ्गुपर्णी । इति मेदिनी । ये, १ ॥
(पथ्यायोऽस्या यथा,—
“हिङ्गुपर्णी तु कवरी पृथ्विका पृथुका पृथु ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
अक्षिपेन । इति शब्दरत्नावली ॥
पृथु, जि, (प्रथ + कु सम्प्रसारणश्च ।) महत् ।
इत्यमर । ३ । १ । ६ ॥ (यथा आयासप्र-
श्रव्याम् । ११७ ।
“उल्लवितभूधनुषा तव पृथुना लोभनेन वचि-
राङ्गि । ।
अचला अपि न महान्त के चक्षुःशामव-
मानीता ॥’)
निपुण । इति शब्दरत्नावली ॥
पृथुक् पु, (पृथुरेव । पृथु + सञ्चार्य कन् । यद्वा,
प्रथते इति । प्रथ + “अभक्तपृथुकेति ।” उणा-
५ । ५३ । इति कुकन् सप्रसारणश्च ।) निपि-
टक । इत्यमर ॥ स्त्रीवलङ्गोऽप्ययम् । यथा,—
“हि खिन्नमत्र पृथुक् युद्ध दशविशेषके ।
नात्यन्तशक्त विप्राणा मन्त्रे च निवेदने ॥
अभक्ष्यश्च यतीनाश्च विधवाभक्ष्यचारिणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २७ अध्याय ॥
(यथास्य गुणा ।
“पृथुका गुरवो बल्ला कफविहम्भकारिण ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
“पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेन्त्यशक्त तान् ।
यावा विहस्य जीयन्ति सतुषा भिन्नवर्चस ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
“पृथुका गुरव क्षिण्वा वृहन् । कफवह्ना ।
बल्ला सक्षीरभावात्तु वातजा भिन्नवर्चस ॥’
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

चासुवमन्वन्तरे देवगणमेद । यथा, हरि-
वंशे । ७ । ३२ ।
“आद्या प्रभूता ऋभव पृथुकाश्च द्विवैकस ॥”
पृथुक्, जि, (प्रथते इति । प्रथ + “अभक्तपृथु-
पाका वयसि ।” उणा ५ । ५३ । इति कुकन्
सम्प्रसारणश्च । यद्वा, पृथु यथा स्यात् तथा
कायति शब्दायते इति । कै शब्दे + क ।)
वालक । इति मेदिनी । कै, १२६ ॥ (यथा,
माघे । ३ । ३ ।
“प्रक्षीकितान् रेणुभिरित्य तूष्णं
निपुण नव्य पृथुकान् पथिभ्य ॥”)
पृथुका, स्त्री, (पृथु स्थूलैव । पृथु + कन् +
टाप ।) हिङ्गुपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(अस्या पथ्यायो यथा —
“हिङ्गुपर्णी तु कवरी पृथ्विका पृथुका पृथु ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
वालिका च ॥
पृथुकोल, पुं, (पृथु कोल ।) राजवदर । इति
राजनिघण्ट ॥
पृथुच्छद पु, (पृथुवच्छदा पत्राणि यस्य ।) हरि-
दम् । इति राजनिघण्ट ॥ वृहत्पत्रे जि ॥
पृथुपत्र, पुं, (पृथुनि पत्राणि यस्य ।) रक्त-
जयुन । इति राजनिघण्ट ॥
पृथुपलाशिका, स्त्री, (पृथुनि पलाशानि यस्या ।
कप । टापि अत इत्यम् ।) शटी । इति
राजनिघण्ट ॥ (पथ्यायोऽस्या यथा,—
“शटी पलाशी वृद्धग्रन्था सुवता गन्धर्वलिका ।
गन्धारिका गन्धवधूवधू पृथुपलाशिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पृथुरोमा, [न] पु, (पृथुनि रोमाणि लोम-
स्थानीयानि शब्दान्यस्तेति ।) मत्स्य । इत्य-
मर । १ । १० । १७ ॥ वृहत्लोमयुक्ते, जि ॥
पृथुल, जि, (पृथु पृथुत्वमस्यास्तीति । पृथु +
विभ्रादिन्वात् लञ् । यद्वा, पृथु लातीति । ला +
क ।) महत् । इत्यमर । ३ । १ । ६ ॥ (यथा,
माघे । १ । ६५ ।
“ओषिषु प्रियकर पृथुलासु
स्पर्शमाप सकलेन तलेन ॥”)
पृथुला, स्त्री, (पृथुल + टाप ।) हिङ्गुपर्णी । इति
जटाधर ॥ (गुणाद्योऽस्या हिङ्गुपर्णीशब्दे
ज्ञातया ।)
पृथुशिल्प, पु, (पृथु शिल्पा यस्य ।) शोनाक
प्रभेद । इति राजनिघण्ट ॥ (पथ्यायान्तर
मस्य यथा,—
“शोनाक शोषयश्च स्नातकद्रुद्रुडुका ।
मच्छूकपत्रपत्रोऽशुकनावकुटट्टका ॥
दीघवृत्तोऽरजुश्चापि पृथुशिल्प कटम्बर ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पृथुशेखर, पु, (पृथु महत् शेखर इदं यस्य ।)
पर्वत । इति त्रिकाण्डशेष ॥
पृथुस्त्व, पु (पृथु स्थूल स्त्वो यस्य ।) शूकर ।
इति राजनिघण्ट ॥

पृथ्वी, क्षी, (एषु पुण्यप्रदत्वात् महदुदकं यत् ॥
तीर्थमेद । यथा,—
“ते श्रुत्वा ह्यथ सर्वे तीर्थमाहात्म्यसुतमम् ।
कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागता ॥
तत्रापि सुमहतीषु विश्वामित्रस्य विश्रुतम् ।
ब्राह्मण्यं कथ्यमानं यत्र विश्वामित्रो महासुनि ॥
तस्मिन्तीर्थवरे स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते भुवम् ।
ब्राह्मण्यस्तु विशुद्धात्मा परं पदमवाप्नुयात् ॥
ततः पृथ्वीं गच्छेन्नियतो नियताग्रज ।
तत्र चिह्नस्तु ब्रह्मर्षी रुषद्गुणनाम नामतः ॥
जातिस्मरो रुषद्गुणं गङ्गाहारे तदा स्थितः ।
अन्तकालं ततो दृष्ट्वा पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥
इह श्रेयो न पश्यामि नयन् मा पृथ्वीम् ।
विज्ञाय तस्य तद्भावं रुषद्गोस्ते तपोधना ॥
त वै तीर्थसुपानिन्सु सरस्वत्यास्तपोधनम् ।
स ते पुत्रे समागते सरस्वत्या समागते ॥
स्नत्वा तीर्थगुणान् स्वान् प्राहेदन्तपिसत्तमः ।
सरस्वत्यास्तु तीर्थे यः सत्यवेदात्मनस्तनुम् ॥
पृथ्वीं जप्यपरो नैनं शो मरुतं लभेत् ।
तत्रैव ब्रह्मयोग्योक्तिं ब्रह्मणा यत्र निमित्ता ॥
पृथ्वीं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तटे स्थितः ।
चतुर्विधस्य दृष्ट्यात्मज्ञानपरोऽभवत् ॥
तस्याभिधायतं दृष्टिं ब्रह्मयोग्यतत्त्वजम् ।
सुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां चन्द्रियास्तथा ॥
ऊरुभ्यां वैश्वजातीयं पद्मांशुद्रास्ततोऽभवन् ।
चातुर्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा व्याश्रमस्थानं सुतास्ततः ॥
एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोगीतिसञ्चितम् ।
तत्र स्नात्वा सुक्तिकामं पुनर्गौं न न पश्यति ॥”
इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥
(यथा च महाभारते । २ । ८३ । १३२—१३६ ।
“ततो गच्छेत् राजेन्द्र । तीर्थं चैलोक्यविश्रुतम् ।
पृथ्वीकमिति ख्यातं कार्त्तिकेयस्य वै वृष । ॥
तत्राभिषेकं कुर्वन्तं पिबेदेवाचरेत् रतः ।
अज्ञानात् ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥
यत्किञ्चिदशुभं कर्मे लतं मातुषवृद्धिना ।
ततः सन्नं नश्यते तत्र स्नानमात्रस्य भारतः ॥
अश्वमेधफलस्यपि लभते स्वर्गमेव च ।
पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं सरस्वती ॥
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथ्वीकम् ।
उत्तमं सर्वतीर्थानां यस्य वेदात्मनस्तनुम् ॥
पृथ्वीं जप्यपरो न तस्य मरणं भवेत् ।
गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ॥
वेदे च नियतं राजसूयधाम्नेन पृथ्वीकम् ।
पृथ्वीकात् तीर्थतमं नात्यन्तीर्थं कुरुद्वजः ॥
तस्मै च ततः पवित्रं पावनं च न श्रयः ।
तत्र स्नात्वा दिवं याति येऽपि प्राप्यतां नराः ।
पृथ्वीं नरश्रेष्ठ । एवमाहुर्मनीषिणः ॥”)
पृथ्वी, पु, (एषु महदुदकं यत् ॥) मेघ । इति
हारावली । ८ । दृष्टान्तकौ, नि ॥
पृथ्वी, क्षी, (एषु स्थूलव्युत्पत्त्या । “वीतो गुण
वचनात् ॥” ४।१।४४। इति क्षी ।) पृथिवी ।
(यथा, देवीभागवते । ३ । १३ । ८ ।

“मधुकैटभयोर्मैदस्योगोत्तमेदिनी स्मृता ।
धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः ॥”)
पृथोदृष्टित्वस्त्रीकारादेतन्नाम । यथा, अग्नि-
पुराणे ।
“दृष्टित्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वी तथोच्यते ॥”
द्विजपत्नी । कथ्यजीरक । इत्यमरः । २ । ६ ।
३७, २।६ । ४ ॥ (एतस्या पद्यायो यथा—
“कथ्यजीरकं सुगन्धं तथैवोद्गारशोधनं ।
कालाजाली तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथु कथ्योपकुञ्चिका ।
उपकुञ्चो च कुञ्ची च दृष्टज्जीरक इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वृत्ताहन्ता । इति हेमचन्द्रः । पुनर्गवा ।
स्थूलेला । इति राजनिघण्टुः ॥ (सप्तशतार
पादकश्चन्दोमेदः । इति चन्दोमञ्जरी ॥ अस्य
लक्षणादिकं चन्दः शब्दे द्रव्यम् ॥)
पृथ्वीका, क्षी (पृथ्वी + स्त्री + कन् ।) दृष्टदेवा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ (अस्या
पद्यायो यथा,—
“एतास्तूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।
भद्रेणा दृष्टदेवा च चन्द्रबाला च चिह्नुटि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
स्थूलेला । कथ्यजीरक । इति रत्नमाला ॥
द्विजपत्नी । इति राजनिघण्टुः ॥
पृथ्वीकुरवकं पु (पृथ्वी भूमौ कुरवक इव ।)
श्वेतमन्दारक । इति राजनिघण्टुः ॥
पृथ्वीज, क्षी, (पृथ्वी जायते इति । जन + ङ ।)
गङ्गावयम् । इति राजनिघण्टुः ॥
पृदाकु, पु, (पदेते इति । पदं अपानशब्दे +
“पदेनेतं सम्यसारणमसोपच ॥” उणा ३ ।
८ । इति काकु रेफस्य सम्यसारणं असो
पच ।) सप । इत्यमरः । १ । ८ । ६ ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । १७८ । २७ ।
“स भीम सहस्राभ्येव पृदाकुं कुपितो भृशम् ।
जगदाज्ञागरो यादोऽसुजयोऽभयोऽवनात् ॥”)
दृष्टिक । याव । चित्रक । इति मेदिनी ।
के, १२५ ॥ कुञ्जर । दृष्ट । इति सञ्चितसारो
यादिदृष्टिः ॥
पृथ्वी, नि (सृष्टते इति । सृष्ट सस्यर्थः + “पृथि
पृथीति ॥” उणा ४।५२। इति नि निपातनात्
साधु ।) अक्षयतनु । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । २६ । ८६ ।
“दक्षो पृथि दृष्टो विप्रलङ्घा
शिवाब्जं भगिनीं सुप्रसन्नाम् ।
विभारोऽस्यैव भूतप्रतिष्ठां
गङ्गां गता ये जिह्वा गतास्ते ॥”)
खर्वदुर्बलाव्यासि । इति भरतः ॥ (शुक्ल-
वर्णः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । ३ ।
“धेनुश्च पृथि वृषं हरेतसम् ॥”
“पृथि शुक्लवर्णां धेनुम् ॥” इति तज्जायै वायनः ॥
प्राप्ततेजा । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८६ । १ ।
“आय गौ पृथिरत्नमौदसदन्तात् पुरः ॥”)

पृथि क्षी (सृष्टति द्रव्यजातं सृष्टते इति वा ।
सश + “पृथिसृष्टीति ॥” उणा ४।५२। इति नि
निपातनात् साधु ।) रश्मिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अनम् । वेदा । जनम् । अन्तम् ।
इति महाभारतम् । १२ । ३४१ । ४४ ॥) सुत-
पोरावली । सैव जन्मान्तरे देवकी भूता ।
इति श्रीभागवते १ स्कन्धः ॥
पृथिका क्षी, (पृथी जले कारयति शोभते इति ।
के + क । यद्वा, पृथि खल्य क जलं यत्र ।)
कुम्भिका । इति शब्दमाला ॥
पृथिगम् पु (पृथिवीदादयो गर्भे यस्य । यद्वा
पृथि जन्मान्तरजातदेवकी तस्या गर्भे उत्त-
पत्तिस्थानत्वात्संख्येति । अच ।) श्रीलङ्का ।
इति हारावली । ६ ॥ (अस्य निवृत्तिर्यथा
महाभारते । १२ । ३४१ । ४४ ।
“पृथिरिच्छते चान्नं वेदा अपोऽन्तः
तथा ।
ममैतानि सदा गर्भं पृथिगभस्ततोऽस्माद्गम् ॥”)
पृथिपर्णी, क्षी (पृथि खल्य पर्णमस्या । दौघः ।)
लताविशेषः । चाकुलिया इति भाषा । चक-
रौत इति हिन्दी भाषा । तत्पद्याय । पृथक-
पर्णी २ चित्रपर्णी ३ अक्षिपत्तिका ४ क्रोष्टु-
विना ५ सिद्धपुच्छी ६ कलशि ७ धावनि ८
गुहा ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ केचित्तु
पृथिपर्णादिचतुष्कं चाकुलिया इति ख्याता-
याम् । क्रोष्टविनादिपञ्चकं विराजिष्ठा इति
ख्यातायामिवाहुः । एतत्तु वेदा न अदधते । ते
हि कलश्यादिशब्देन पृथिपर्णमेव युज्यन्ति ।
पृथिपर्णी सिद्धपुच्छी चित्रपर्णा कटुसिद्ध
पुच्छी अनयोरल्पमैदानवैवाधा इति कचित्तम् ।
इति भरतः ॥ अपि च ।
पृथिपर्णी १ चाकुली ११ क्रोष्टुपुच्छिका १२
पूर्णपर्णी १३ कलशी १४ क्रोष्टकमेखला १५
दौघा १६ श्रृंगालवृक्षा १७ त्रिपर्णी १८ सिद्ध
पुच्छिका १९ दीर्घपर्णा २० अतिगुहा २१
दृष्टिला २२ चित्रपर्णिका २३ । इति शब्दे
रत्नमाला ॥ महागुहा २४ श्रृंगालविना २५
धमनी २६ मेखला २७ चाकुलिका २८ पृथि-
पर्णी २९ दीर्घपर्णी ३० । इति राजनिघण्टुः ॥
अक्षिपर्णी ३१ धावनी ३२ । इति भावप्र-
काशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । अतीसारकास
वातरोगज्वरोन्मादप्रणदाहनाशिलश्च । इति
राजनिघण्टुः ॥ निदोषप्रलम् । दृढत्वम् । मधु-
रत्वम् । सरसम् । आसरत्नातीसारदृढवमि-
नाशिलश्च । इति भावप्रकाशः ॥ याद्विह्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥
पृथिभद्र, पु (पृथी भद्रं यस्य ।) श्रीलङ्का ।
इति शब्दमाला ॥
पृथिभद्र, पु (पृथिवीदादयो भद्रं भविष्य ।)
विष्णुः । इति शब्दमाला ॥ (पृथि खल्य भद्र-
मिव शुष्णाय यस्य ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

प्रथी, प्रथी, (सृष्टि जलमिति । सृष्ट + नि । तनी वा डीप ।) वारिपथी । इति शब्दरत्नावली ॥ (विवरणमस्या वारिपथीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥) कुम्भिका । इति भूरिप्रयोग ॥

प्रथ उ सेके । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा पर - सक -सेट । ज्ञावेट ।) उ, पथित्वा प्रथ । इति दुर्गादास ॥

प्रथ ज्ञी (प्रथति सिचतीति । प्रथ सेचने + “वर्तमाने प्रथदृष्टम्” इति ।) उणा २ । ८४ । इति । अतिप्रथयो शुभाभावश्च निपात्यते । शब्ददस्य कार्यं विज्ञेयम् ।) जलविन्द । इत्यमर १ । १ । १६ ॥ यथा “प्रथदपराधविषाणायेण सुठति ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे ८ अध्याये ॥

“प्रथ जलविन्दुस्तद्वत् अपरुचि न्यदुना विषाणायेण सुठति सङ्कटयति ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-खामी । इदं द्विवचनवच्चवचनान्तमपि भवति ॥ प्रथत, पु (प्रथतीति । प्रथ सेके + “प्रथिर्ज्ञिभ्यां किन ।” उणा ३ । ११९ । इति अतच । स च किन ।) विन्द । इत्यमर १ । १ । १६ ॥ (यथा रघौ । ३ । ३ ।

“करौव सिक्त प्रथते पयोसुता
सुचिपपाये वनराजिपखलम् ॥”)

श्वेतविन्दुयुक्तम् । इति मेदिनी । ते, १३५ ॥ ततपथाय । रङ्ग २ श्वेतप्रथक ३ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, सुश्रुते कृत्रस्थाने ४६ अध्याये । “हरिण्यर्कुरङ्गकराजकतमाल-श्रमभ्यदृष्टा प्रथतचारुस्तरङ्गमाहकाप्रभृतयो जङ्गला नद्या । कषाया मधुरा लघ्वो वात-पित्तहरास्त्रीक्ष्णा कृत्वा वस्त्रप्रोधनाश्च ॥” ॥ इपदराजस्थ पिता । यथा महाभारते । १ । १३१ । १७ ।

“भरद्वाजसखा चासीत प्रथती नाम पार्थिव । तस्यापि इपदो नाम तदा समभवत् सुत ॥” मङ्गलविपानागतसपविशेष । यथा,— “आदर्शमङ्गल श्वेतमङ्गलो रक्तमङ्गलश्च मङ्गल प्रथतो रोधपुष्य इत्यादिषु ॥” इति सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

प्रथताम्यति पु (प्रथती विन्दूनां पतिर्नता इत्यनुक्त समास ।) वायु । इति जटाधर ॥ (यथा, माघे । ६ । ५५ ।

“गजपतिद्वयसौरपि हेमन
सुहृन्मन्यु वरित प्रथताम्यति ।
सलिलसन्ततिमङ्गलयोधिता-
मतशुतावशुतापहत दृशाम् ॥”)

प्रथताश्च पु, (प्रथतो न्यगविशेषोऽन्व इव गति साधन वाहनो वा यस्य ।) वायु । इत्यमर टीकायां भरत ॥

प्रथती ज्ञी (प्रथत + स्त्रिया डीप ।) श्वेतविन्दु युक्ता नद्यी । इति मेदिनी । ते, १३५ ॥ (यथा, रङ्ग । ८ । ५६ ।

“प्रथतीसु विजोमभीक्षित
पथनाधुतलतासु विभमा ॥”)

प्रथनक, पु, (प्रथते सिचते सिच्यते इति । प्रथ + अति । तत् सञ्ज्ञायाम् ।) वायु । इत्यमर २ । ८ । ८६ ॥ (यथा, रघौ । ७ । ४५ । “अप्यहं भागे परवाण्यलूना धनुभूतां हस्तवता प्रथनका ॥”)

प्रथदन्ध पु, (प्रथन् न्यगविशेषोऽन्व इव वाहको यस्य ।) वायु । इत्यमर १ । १ । १६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८७ । ४ ।

“स हि खल्वत प्रथदन्धो युवा गयोऽथा ईशान-
स्तवीषिभिरावृत ॥”
राजर्षिभेद । यथा, महाभारते । २ । ८ । १२ ।

“यन्म सन्धो वप्राश्च प्रथवेग प्रथुश्रवा ।
प्रथदन्धो वसुमना ह्यपश्च सुमहाबल ॥”
विरूपस्थ पुत्र । यथा, भागवते । ६ । ६ । १९ ।

“विरूप केतुमान् शम्भुरम्बरीयसुताख्य ।
विरूपात प्रथदन्धोभूत तनपुत्रस्तु रघोतर ॥”)

प्रथदाण्य, ज्ञी (प्रथङ्गि दधिविन्दुभि सहित-
माण्यम् ।) सध्याण्यम् । दधिमिश्रितघृतम् । इत्यमर २ । ७ । २४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । ८ ।

“तस्माद्यज्ञात सर्वं हृतं सम्भूत प्रथदाण्यम् ।
पशून्ताश्चक्रे वायवानारयान् ग्राभ्याश्च ये ॥”
“प्रथदाण्य दधिमिश्रमाण्यम् ।” इति तज्जाय्ये सायन ॥)

प्रथङ्गल, पु, (प्रथदेव बलमस्य ।) वायुश्च । यथा—

“धुविचमसदान्तेन कुचैव चामरानिल ।
प्रथङ्गलस्तु वायुश्च कुवेरे तु प्रमोदित ॥”
इति शब्दमाला ॥

प्रथन्ति पु, (प्रथति सिचतीति । प्रथ सेचने + अतिप्रथय । निपातनात् साधु ।) विन्द । यथा,—

“पथ प्रथन्तिभि सृष्टा वान्ति वाता शनै
शनै ॥”
इति भरतप्रतज्ञाश्ववतीविजयकाथम् ॥

प्रथभाषा ज्ञी, (प्रथतीति । प्रथ सेके + क । प्रवा न्तवर्षिणी भाषा यच्च ।) अमरावती । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रथाकरा, ज्ञी, (प्रथ + भावे क्तिप् । प्रथे सेचनाय आकीर्यते इति । आ + क + अप + टाप् । प्रात सन्ध्यायाश्चास्या उपरि जलसेचनदेव तथात्वम् ।) सुदृशिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाटखारा इति भाषा ॥

प्रथानक, ज्ञी, (प्रथन्त प्रथदाण्यम् आतकते ह्यस तीति । तक् + अच् । प्रथोदरादिलात् साधु ।) दधियुक्तघृतम् । इति हेमचन्द्र ॥

प्रथोदर, जि, प्रथुदर यस्य । (“प्रथोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥” ६ । ३ । १०६ । इति तर्णीप ।) मनीषादिलान् तज्जोप । इति दुर्गादास ॥

“भवेद्वर्णागमाद्वस सिद्धो वर्णविपथ्यथात् ।
व्यादेशाच्च गूढात्मा वल्लोपान प्रथोदर ॥”
इति गोवीर्यचन्द्रकटारिका ॥

प्रथोद्यान, ज्ञी सुद्रोपवनम् । मनीषादिलात् प्रथत-
स्तकारणोप । इति सुष्वोदटीकायां दुर्गा-
दास ॥

प्रथ ज्ञी (प्रथते सिच्यते इति । प्रथ “तिथप्रथ-
गथयप्रयोथा ।” उणा २ । १२ । इति थक-
प्रथयेन निपातनात् सिद्धम् ।) शरीरपञ्चा-
ङ्गाग । इत्यमर २ । ६ । ७८ ॥ पीठ इति भाषा ॥ (यथा मग्नौ । ४ । ७२ ।

“न विगच्छ कथा कुर्याद्द्विमास्य न धारयेत् ।
गवाश्च यान एतेन सर्वथैव विगृहीतम् ॥”
चरममात्रम् । इति मेदिनी । ठे, ७ ॥
(स्तोत्रविशेष । यथा, शतपथब्राह्मणे । ८ । १ । १ । ५ ।

“निवृतस्तोमाजयन्तर प्रथ निरभिभीत ॥”
प्रथपथि, पु, (प्रथस्य पथि ।) गडु । इति हेमचन्द्र ३ । ३४६ ॥ कृ ग इति भाषा ॥

प्रथत, [व] थ, (प्रथ + प्रतियोगे पञ्चम्या-
स्तसि ।) ५ । ४ । ४४ । इत्यस्य “आद्यादिभ्य
उपासखानम् ।” इति वार्तिकोक्ता तसि ।) पञ्चात । यथा भट्टि । १ । २४ ।

“त प्रथत प्रथमियाव नञ्चो
हिसिद्ध दीप्राच्छर कुमार ॥”
प्रथदेशे । (यथा, मग्नौ । ८ । ३ ।

“प्रथतस्तु शरीरस्य नीतमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा तु प्रथरन् प्राप्त स्यात् चौर-
कित्तिवम् ॥”)

प्रथङ्गि पु, (प्रथे ढट्टिदर्शन यस्य ।) भल्लूक । इति राजनिर्घण्ट ॥

प्रथमासाद, जि, (प्रथे परोक्षे मासाद इव । असमक्षमनिर्जनकवाक्यकथनादस्य तथात्वम् ।) वाक्वामिधायी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ चोगो-
क्षोर इति पारस्यभाषा । (प्रथमासमतीति । अथ । प्रथमासमचके, जि ।)

प्रथमासादन ज्ञी, (प्रथे परोक्षे मासादन मांसमक्षयमिव कीर्तनस्यास्तिनिर्जनकत्वात् ।) परोक्षे दोषकीर्तनम् । इति हेमचन्द्र ३ । २६५ ॥ तद्वति, जि । (प्रथमास + अद + कर्त्तरि ल्यु । प्रथमासमचके, जि ।)

प्रथवश, पु, (प्रथस्य वश वश इव ण्यङ् इत्यर्थः ।) प्रथस्थि । पिठेर दाढा इति भाषा ॥ तत् पथ्याय । रीढ़क २ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ६ अध्याये ।

“तत्र प्रथवशसुभवत प्रतियोगी काष्ठमस्थिनी कटीतरुण्ये नाम मग्नौ ॥”) स तु मांसमा-
त्रेण भवति । इति सुखवोध ॥

प्रथवाट, } [व] पु, (प्रथ युगपार्थं वह
प्रथवाड } तीति । वह + णि ।) युगपार्थं ग
वह । पाँटे बांधा गर इति भाषा । इत्यमर ॥
(प्रथ प्रथ वदतीति । वह + णि । पञ्चा-
ङ्गागवाहक । यथा, हरिवंशे भविष्ये अथि ।
५५ । ३१ ।

“दारुक प्रथवाटसु कत्वा केशव इत्यम् ॥

आमेयमस्त्रस्योव्य शरे कस्मिंश्चिदीश्वर ।
अनेन त्वां दृष्ट्वाभ्यदा यदि शक्तोऽसि वारय ॥”)
पृष्ठवाह्य पु, (पृष्ठे वाह्य वृद्धनीयव्रथमस्य ।)
भारवाहकटव । ततपर्याय । खौरौ २ पृष्ठ
३ । इति चैमचन्द्र । ४ । ३२६ ॥
पृष्ठद्वङ्ग, पु (पृष्ठे द्वङ्गमस्य । द्वङ्गस्य वक्रभावेन
पृष्ठगमनात् तथात्वम् ।) वनच्छाग । इति
चैमचन्द्र । ४ । ३४४ ॥
पृष्ठद्वङ्गी, [न] पु, (पृष्ठे द्वङ्गमिव अस्यास्तीति ।
द्वङ्ग + इति ।) भीमसेन । नपुंसकम् ।
महिष । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥
पृष्ठोदय पु, (पृष्ठेनोदयोऽस्य ।) मेघवृषककट
धनुर्मकरमौनलया । यथा ज्योतिस्तत्त्वे ।
“अथो गोपतिशुम्भश्च कर्कशनिन्दगास्तथा ।
निशाचश्चा स्तुताश्चेति शेषाश्चान्य दिनालका ॥
निशाचश्चा विभिद्युना स्तुता पृष्ठोदयास्तथा ।
शेषा शीर्षोदया स्तुते मौनचोभयवज्रक ॥”
पृष्ठः, कौ, (पृष्ठानां स्तोत्रविशेषाणां सम्बद्ध
इति । पृष्ठ + “ब्राह्मणमायववाहवाद् यत ।”
४ । २ । ४२ । इत्यस्य “पृष्ठादुपसंस्थानम् ॥”
इति वार्तिकोक्ता यत ।) पृष्ठाना सम्बद्ध ।
इत्यमर । ३ । २ । ४२ ॥
पृष्ठा पु, (पृष्ठेन वृद्धतीति । पृष्ठ + यत ।)
पृष्ठेन भारवाहकाश्च । ततपर्याय । खौरौ
२ । इत्यमर । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा, महा
भारते । १ । २२२ । ४६ ।
“पृष्ठानामपि चान्धाना वाक्त्रिकानां जनाह्न ।
दशौ शतसहस्राणि कन्याधनमनुत्तमम् ॥”
आरके, जि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३ । १ ।
“ऋतेन हि आ वृषभन्विदस्त
पुमो अभि पयसा पृष्ठेन ॥”
“पृष्ठेन आरकेण पयसात् ॥” इति तद्भाष्ये
सायन ।)
पृष्ठा जि, (पृष्ठि । एषोदरादिलात् साधु ।)
प्रश्नि । इत्यमरटीकायां भरत ॥ पाष्णि ।
तत्र स्त्रीलिङ्ग । इत्युणादिकोष ॥
पृ क पूर्तो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा -
पर० सक -सेट ।) क, पारयति । इति दुर्गा
दास ॥
प जि जि लि पालने । पूर्तो । इति कविकल्प
द्रुम ॥ (क्रा० क्रा च पर सक सेट ।) जि,
पूर्तोऽस्ति । अस्त्रादीदिदित्यत्र पवज्जनात्
निहातस्य न । जि पृणाति । स्त्री तु पूर्ति
रित्येव मनीषादिलात् जि । लि पिपत्ति ।
इति दुर्गादास ॥
पेचक, पु (पचति पच्यते वा । पच +
“पचिमच्योरिच् ॥” उणा ५ । ३७ । इति
डुन् । उपधाया अत इच् ।) पचिविशेष ।
पचा इति भाषा । ततपर्याय । उलूक २
वायसाराति ३ । इत्यमर । २ । ५ । १५ ॥
शक्राख्य ४ दिवाभ्य ५ वक्रनासिक ६ हृदि-
नेत्र ७ दिवाभीत, ८ नखाश्री ९ पीयू १०

वर्षेर ११ काकभीर १२ नक्तचारी १३ ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ निशाचर १४ कौशिक
१५ रूपनाशन १६ पेच १७ रक्तनासिक १८
भीरुक १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ करिपुच्छ-
मूलोपान्त । गुदाच्छादकमांसपिच्छविशेष ।
इत्यमर । ३ । ३ । ६ ॥ पयङ्क । यूक । इति
विश्व ॥ मेघ । इति शब्दरत्नावली ॥
पेचकी, [न] पु, (पेचकोऽस्यास्तीति । पेचक +
इति ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
पेचिल, पु, (पच + बाहुलकात् इलच् अत
इच् ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेष ॥
पेचु, कौ, (पच्यते इति । पच + उन् । अत
इत्वच् ।) पेचुलो । इति त्रिकाण्डशेष ॥
पेचुली, स्त्री, (पच्यते इति । पच + उलच् । अत-
इत्व गौरादिलात् ङीष् ।) शक्रमे । कपु
इति ख्यात । यथा,—
“केचुक पेचुली पेचु नाडोचो विश्वरोचन ॥”
इति त्रिकाण्डशेष ॥
पेट, पु, (पेटतीति । पिट + अच् ।) प्रहस्त ।
इति राजनिवृह ॥ पेटकी, स्त्री । इत्यमर ।
२ । १ । ३ ॥
पेटक, पु, (पेटतीति । पिट + णुल् ।) वंश
वेचादिमयसमुद्रकप्राय । पेटारी इति पेटौ
इति पेडा इति च ख्यात । ततपर्याय ।
पिटक २ पेडा ३ मञ्जूषा ४ । इत्यमर । २ ।
१ । ३ ॥ आद्यौ खल्वपेटिकायाम् । परौ
महापेटिकायामित् स्त्री । सम्बद्ध । इति
मेदिनी । के, १२७ ॥
पेटक, पु, (पेटक + एषोदरादिलात् साधु ।)
पेटक । इति भरतद्विरूपकोष ॥
पेटिका, स्त्री, (पिटतीति । पिट + णुल् । कापि
अत इत्वम् ।) वृक्षविशेष । पेटारि इति
भाषा । ततपर्याय । कुवेराक्षी २ कुलिङ्गाक्षी
३ लवणवृत्तिका ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा —
“पेटिकानुल्लेपाच्च योनिभिन्ना प्रशास्ति ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंज्ञे योनिषापदधि
कारे ।)
पेटौ जि, (पेट + गौरादिलात् ङीष् ।) पेटक ।
इत्यमर । २ । १ । ३ ॥
पेटा, स्त्री (पेटा । एषोदरादिलात् साधु ।)
मञ्जूषा । महापेटिका । इत्यमरभरतौ ॥
पेण, ऋ पवे । गतौ । ऋषि । इति कविकल्पद्रुम ॥
(आ० पर० सक० ऋषि अक सेट ।) ऋ,
अपिपेयत् । पिपेयतु । इति दुर्गादास ॥
पेत्व, कौ, (पीयते इति । पा पाने + “अन्धेभ्यो
४पि ङङ्यन्ते ॥” उणा ४ । १५ । इति
इत्वन् ।) अन्ततम् । घृतम् । इत्युणादिकोष ॥
(पुं, पतनशील पशु ।) छाग । यथा, वाज
सनेयसङ्घितायाम् । २६ । ५८ ।
“वाचिभ्यो वारुण छाया एकश्रितिपात् पेत्व ॥”
“पेत्व पतनशीलो वेगवान् पशु ॥” इति
तज्ज्ञाये महीधर । तथाच ऋग्वेदे । ७ । १८ । ७ ॥

“विद्य पित पेत्वेना जवान ॥”
“पेत्वेन ह्यग्नेन जवान घावयामास ॥” इति
तज्ज्ञाये सायन ॥
पेय, कौ, (पीयते यदिति । पा पाने + कर्म्मणि
यत् । “इदयति ॥” ६ । ४ । ६५ । इति आत
इत ततो गुण ।) जलम् । इति मेदिनी । ये,
इह । दुग्धम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अष्टविधा
मान्नगतान्नविशेष । यथा,—
“भोव्य पेय तथा न्यूय खेह्य खाद्यश्च चर्वणम् ।
निव्ययश्चैव भक्ष्य स्वादन्नमष्टविध स्तुतम् ॥”
इति राजनिवृह ॥
पातय, जि । इति मेदिनी । ये, इह ॥ (यथा,
महाभारते । १४ । ४४ । १ ।
“सर्वेषां भक्ष्यभोग्यानामन्न परममुच्यते ।
द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां पेयानामप्य उच्यते ॥”)
पेया, स्त्री (पीयते इति । पा + यत् । ततश्चाप ।)
सिकयसमन्वितपेयव्रथम् । अस्या गुणा ।
“पेया खदाभिजननी वातवर्षोऽनुलोमनी ।
क्षुत्तृष्यान्वानिदौर्लभ्यश्चिरीगविनाशिनौ ॥”
इति राजवल्लभ ॥
मिश्रेया । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आणा । अष्ट-
मसम् । इति मेदिनी । ये इह ॥
पेयूष पु, कौ, (पीय पाने + “पीयेक्यन् ॥”
उणा ४ । ७६ । इति ज्वन् नङुलवचनात्
गुण ।) अभिनव पय । इत्यमर ॥ नव-
प्रकृताया गो सप्तदिनाभ्यन्तरीयदुग्धम् । यथा,
“आसन्नरात्रमभव चौर पेयूष उच्यते ॥”
इति हारावली ॥
“पीयते पेयूष पीड् पाने नक्षीति यूष ऋद्ध-
न्यान् कौवश्च । पीयूषश्च अथ पीयूषपेयूषे नवं
सप्तदीनावधीति शब्दाख्ये ॥” इति तट्टीकायां
भरत ॥ (यथा, मनु । ५ । ६ ।
“शेखु गव्यश्च पेयूष प्रथमेन विवर्जयेत् ॥”)
अन्ततम् । अभिनवसपि । इत्युणादिकोष ॥
पेव पुं, (पीयते रचानिति । पीड् पाने + “मि
पीर्या र ॥” उणा० ४ । ११ । इति र ।)
वह्नि । खर्ग्य । इत्युणादिकोष ॥ सतम् । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ (जि, रचक । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ७४ । ४ ।
“नरो हितमवमेहन्ति पेरव ॥”
“नरो नेतार पेरव । पा रच्ये । मापोरिल्ले
रन्निति रनुप्रत्यय । सर्वस्य रचका ॥” इति
तज्ज्ञाये सायन ॥ पूरक । यथा, ऋग्वेदे ।
५ । ८४ । २ ।
“प्र या वाज न चैवन्त पेरमस्यस्त्रुनि ॥”)
पेरोज, कौ, उपरलविशेष । पीरोजा इति यवन-
भाषा । ततपर्याय । हरिताक्षम् २ पेरजम्
३ तद्विधम् । भस्माङ्ग हरितश्च । तस्य
गुणा ।
“पेरज सुकवाय स्वास्त्रधुर दीपनं परम् ।
स्वावर जङ्गमश्चैव सद्योगाश्च यथा विधम् ॥
तत् सर्वं नाशयेत् श्रीर्ज्ञानभूतादिदीपजम् ॥”

पैटीमसि ।

“पैटके विभज्यमाने दायादौ समो विभाग ॥”

नारद ।

“श्रौतभार्याधने हित्वा यच्च विद्याधन भवेत् ।
श्रीत्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैटक ॥”

इति दायाभाग ॥

पैटकभूमि, स्त्री, (पैटकी पितृसम्बन्धिनी भूमि ।) पितृसम्बन्धिविधानम् । तस्या माहात्म्यं यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“भवाञ्च यादवै साहं प्रविश हारकापुरीम् ।
मनुष्या माहमि साहं माहेन्ने च स्येवृष ॥”

उच्येन उवाच ।

बाहूदेव न यास्यामि भूमि तां पैटकीं पुन ।
सर्वतोऽपरां उह्रां देवे कर्मणि पैटके ॥
मारुतं भूमिदेशे च पितृणां निर्वपेत्तु य ।
तद्भूमिस्त्रामिपितृभि आहकर्म निश्चन्यते ॥
पितृणां निष्कल आह देवानामपि पूजनम् ।
किञ्चित्फलप्रदश्चैव सम्यक् पैटके स्थले ॥
पुत्रपौत्रकलत्रेभ्य प्राखेभ्य प्रेषयी सदा ।
दुक्तमा पैटकी भूमि पितुर्मातुर्गरीयसी ॥
तत शस्त्रं पवित्रं देवे कर्मणि पैटके ।
क्रीतं च तद्धते दानं परदत्तमशुद्धकम् ॥
नियते पैटकीभूम्यां तीर्थतुल्यफलं कमेत् ।
गङ्गाजलसमं पूतं पितृस्त्रातोदकं हरे ॥
तत्र स्नात्वा जले पूते गङ्गास्नानफलं लभेत् ।
पितृणां तपस्य तत्र पवित्रं देवपूजनम् ॥
पैटकी जन्मभूमिस्तु फलं तद्विगुणं कमेत् ।
पैटकीभूमितुल्या च दानभूमिं सतामपि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जव्याख्ये १३ अध्याये ॥

पैटिभसेय पु, स्त्री, (पितृसम्बन्धिविधानम् । पितृ मन्त्र + “एकं लोप ।” ४।१।१३३ । इति आपकलात् एक अन्तर्लोपश्च ।) पितृ-भगिनीपुत्र । इत्यमर । २।६।२५ ॥ पितृ-तुल्यमाह इति भाषा । (स्त्रिया जीप । पितृ-भगिनीपुत्रौ । यथा, मनु । ११।१७२ । “पैटिभसेयौ भगिनी स्त्रीयां मातुदेव च । मातुश्च मातुस्तनयां गत्वा चात्रयन्त्यचरेत् ॥”)

पैटिभसेय, पु, स्त्री, (पितृसम्बन्धिविधानम् । “पितृ-मन्त्रसम्बन्धः” ४।१।१३२ । इति ह्य ।) पितृभगिनीपुत्र । इत्यमर । २।६।२५ ॥ पितृतुल्यमाह इति भाषा ॥

पैटि त्रि, (पितात आगत पितृस्य श्रमन लोपन वेति । पितृ + अण ।) पितृजन्मादि । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, भाष्यनिदाने गुल्फाधिकारे ।

“कद्रुत्वतीक्ष्णोऽविदाहिरुक्
क्रोधात्मिकाकुहुताश्रुदेवा ।
आमाभिवातो रुधिरश्च दुष्टं
पैतस्य गुल्फस्य निमित्तमुक्तम् ॥”)

पैत्तिक, त्रि (पितृने निर्वृत्त इति । पितृ + क्तञ् ।) पितृजन्मादि । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ।

“प्रतत कासमानश्च प्योर्लोवीव च पश्चात् ।
स्त्रेष्वाय पितृसम्बन्ध निष्ठीवति च पैत्तिके ॥”)

पैत्र स्त्री, (पितुरिदमिति । पितृ + अण ।) पितृतीर्थम् । अङ्गुष्ठतर्ज्ज्योर्मध्यम् । इत्यमर । २।७।५१ ॥ पितृसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा महाभारते । ७।१६६।७१ ।

“येन यास्य वारुण वेत्तपास्य
पैत्र त्वाय कर्म सौम्यश्च तुभ्यम् ।
रूपं प्योति शब्दमाकाशवायु
स्पर्शं स्वादां सुलिलं गन्धं उन्मौ ॥”)

पैत्राहोरात्र, पु, (पैत्र अहोरात्र ।) पितृ लोकस्य दिवारात्रि । स तु मनुष्यमाने माचे-केन भवति । यथा —

“मासेन स्वादहोरात्रं पैत्रो वर्षेण देवत ॥”
इत्यमर । १।४।२१ ॥

पैल पु, (पीलाया अपत्यमिति । पीला + “पीलाया वा ।” ४।१।११८ । इति अण ।) सुनिविष्टेय । स च ऋग्वेदी यथा,—

“तन्नर्गं वेदधरं पैलं सामगो जैमिनि कवि ।
वैश्वानरायन एवेको निष्ठातो यजुषास्तुत ॥
अथर्वान्नामोऽसामासीत् सुमनुर्दास्यो सुनि ।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षण ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ४ अध्याये ॥

पैशाच, पु, (पिशाचस्यायमिति । पिशाच + अण ।) अष्टप्रकारविषाहान्तर्गताष्टमविषाह । यथा याज्ञवल्क्य । “पैशाचं कन्यका कृतात् ।” ह्यनमाह मनु । ३।३४ ।

“सुप्ता मत्तां प्रमत्ता वा रक्षो यजोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचं कथितोऽहम् ॥”

इत्युद्वाहृतत्वम् ॥

पिशाचसम्बन्धिनि, त्रि । (राजसकायान्तगत कायविशेष । तज्जलनं यथा,—
“उच्छिष्टाहारता तैश्च साहसप्रियता तथा ।
स्त्रीलोलुपत्वं भेलञ्च पिशाचकायसंज्ञकम् ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

पैशुन्य, स्त्री, (पिशुनस्य भाव । पिशुन + नाञ्-यादित्वात् अण ।) पिशुनता । खलता । तच्च दशविधपापान्तर्गतवाङ्मयपापविशेष । इति तिथितत्त्वम् ॥ यथा,—

“पैशुन्यं साहसं क्रोध इर्ष्या चार्थदूषणम् ।
वागदण्डजस्य पादस्य क्रोधोऽपि गणोऽहक ॥”
इति मनौ । ६।४८ ॥

अस्य विवरणं पातकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पैष्ट त्रि (पिष्टस्येदमिति । पिष्ट + अण ।) पिष्टसम्बन्धी । यथा,—

“यद्यपदन्तकं पूषा पैष्टमस्ति सदा चरम् ।
अयोर्जैश्वरसामान्यात्तत्कलोऽत्र विधीयते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पैष्टिक, स्त्री, (पिष्ट + क्तञ् ।) पिष्टार्जं सक्कम् । इति आपूपिकशब्दटीकायां भरतः । मय विधेयः । यथा । कचमाञ्जीकादिजनिते भदा-

तये क्षिप्रपैष्टिकादि ऋद्धं मय हेतुविपरीत-मेव ॥ इति विजयरचितः ॥ (यथा च सुश्रुते ऋक्षस्थाने ४६ अध्याये ।

“पाणला स्त्रेष्वायनना शङ्कुस्य कफपित्तला ।
वीर्योष्णा पैष्टिका भक्ष्या कफपित्तप्रको-
पका ॥”)

पैष्टी, स्त्री, (पिष्टेन निवृत्तेति । पिष्ट + अण + ङीप् ।) विविधघान्यविकारजा मदिरा । तस्या गुणा ।

“पैष्टी कद्रुत्वतीक्ष्णा स्यादीवज्जीवीसमापरा ।
वातहतं कफक्षत्वीषपित्तक्षत्वीहनी च सा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा च हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ।
“गौडौ माञ्जी तथा पैष्टी नियासा कथिता-
परा ।

इति चतुर्विधा ज्ञेया सुरास्त्राणां प्रमेदका ॥”
“पैष्टी सन्दीपनी रक्ष्या कफक्षहातनाशनी ।
पित्तला प्राक्कुरोगाणां कारिणी बहुधा
मता ॥”)

पोगळ पु, (पुनातीति । पू + विच् । पौ शुद्धो गळो यस्य ।) दशवर्षीयबालक । यथा,—
“रोगी वृद्धस्तु पोगळं कुर्वन्त्येवैवैतं सदा ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥

पोगळ, त्रि, (पौ गळ एकदेशोऽस्य ।) अपो-गळ । स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्ग । जनविश-त्यङ्गुलीकैकविश्वङ्गुलीकादिजन । यथा । पोगळो विकलाङ्गः स्यादिति हज्जायुध । पोगळो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोष । इत्थं मरटीकायां भरतः ॥

पोट, पुं (पुटयतेति । पुट सञ्ज्ञे + आधारे घञ् ।) वैष्णभूमि । इति जटाधरः । (पुट-ञ्ज्ञे + भावे घञ् ।) सञ्ज्ञेयः । इति पोटगण-शब्दटीकायां भरतः ॥

पोटगल, पु, (पोटेन सञ्ज्ञेयः गलतीति । गल + अच् ।) नल । काश । इत्यमर । २।४।१६२ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“पोटगलो वृद्धतकाशः काकेषु स च खड्ग-
गकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मत्स्य । इति मेदिनी । ले, १५७ ॥ (सर्पनाटक-गतवैकरञ्जसर्पप्रमेदः ॥ “राजिणेन गोनखां वैपरीत्येन वा जातं पोटगलं । इति सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

पोटजिका, स्त्री, (पोटेन सञ्ज्ञेयः लीयते इति । ली + ङ ।) ततः सार्धं कर्तुं टापं भूत इत्यच् ।) कङ्कितवस्त्रादि । इति कैचित् । पुटुणि इति भाषा ॥

पोटा, स्त्री, (पुटति स्त्रीपुरुषसंस्पर्शं सञ्ज्ञिष्य-तीति । पुट + अच् । टाप च ।) स्त्रीपुरु-संस्पर्शः । इत्यमर । २।६।१५ ॥ स्त्रीपुरुषो-क्तस्य चिह्नं सान्द्रमादिरूपं यस्यां वा । इति भरतः ॥

पोटिक, पुं (पोट सञ्जीवोऽख्येति ठन् ।) विष्कोटक । इति केचित् । (विष्कोटकशब्दे-
ऽख्य विवृतिर्ज्ञातया ॥)

पोटुकी, स्त्री (पोटेन सञ्ज्ञेयः कीयते इति ।
की+ङ । एषोदरादित्वात् साधु । डीप ।)
पोटुलिका । वस्त्रबहुद्वयम् । पुटुलि इति
भाषा । यथा,—

“सुहृदर्थं निफलाकाये शुद्ध्या काष्ठ एव वा ।
दोलायन्ते पुर पाथ्य पोडुल्या वस्त्रबहुया ॥”
इति वैद्यकम् ॥

पोडु, पुं, (पुडतीति । पुड+उन् ।) कपाला
स्थितलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

पोत, पुं स्त्री, (पुनातीति । पू+“हृन्निष्पि-
वामिदमित्युधूविभ्यस्तन् ।” उणा ३।८६ ।
इति तन् ।) शिष्य । इत्यमर । २।५।३८ ॥
(यथा, कथाचरितसागरे । १२।१३३ ।

“तत्रस्थात् खण्डजाख्याद् गिरे सप्रेष्य राक्ष
सान् ।

आनाययत पक्षिपोत मरुडाल्यसम्भवम् ॥”)

पोत पुं (पुनाति इति । पू+“हृन्निष्पि-
उणा ३।८६ । इति तन् ।) वहिजम् ।
यहखानम् । पोता इति भाषा । वस्त्रम् । इति
मेदिनी । ते, ३७ ॥ दशवर्षीयहस्त्री । इति
हेमचन्द्र ॥ ससुद्रयानम् । जाहाज इति भाषा ॥
(यथा, देवीभागवते । १।३।४२ ।

“सम्याय मातुवभवं सकलाङ्गयुक्त
पोत भवार्थवज्जलोत्तरवाय कामम् ।
सम्याय वाचकमहो न शृणोति ऋत
सो वञ्चितोऽत्र विधिना सुन्दर पुराणम् ॥”)

यथा,—

“ससुद्रयाने रत्नानि महामौल्यानि साधुभि ।
रत्नपारीक्षके बाह्यमागयिष्ये बहुनि च ॥
शुकेन सह सप्तमो महान्तः सज्जनवत् ।
भोलाकृष्णस्त सर्वे पोतवाचैरुपासिता ।
अपारे दुस्करेऽग्राये यान्ति वेगेन निवृत्त ॥”
इति वाराह गोकर्णमाहात्म्याध्याय ॥

पोतकी, स्त्री, (पोत इवेति । पोत+इकार्ये कन् ।
स्त्रियां डीप ।) पूतिका । इति शब्दमाणा ।
(अस्याः पर्यायो गुणाच्च यथा,—

“पोतक्युपोदिका सा तु मातवान्तवह्वरी ।
पोतकी शीतला क्षिप्वा क्षिप्वा वातपित्तशुत् ।
अकण्डा पिच्छला पिप्पलासुक्रदा रक्तपित्तजित ।
वज्रदा रुचिकृत् पथ्या हृन्निष्पिच्छादिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
झामापची । इति राजनिर्घण्ट ॥

पोतज, पु, (पोत सन् न तु विन्वादिभ्य इति
भाव । जायते इति । जन+ङ ।) कुञ्ज-
दादि । यथा, हेमचन्द्र । ४।४२१ ।

“अङ्गना पक्षिपर्यादा पोतजा कुञ्जरा
द्य ॥”

पोतबन्धिक, पुं (पोतेन बन्धिक ।) वहिजेय
बाधिव्यकर्ता । बौकाधिव्यकार । तत्पर्याय ।

सौयानिक २ । इत्यमर । १।१।१२ ।
ससुद्रयानचारी ३ । इति जटाधर ॥ नौ-
बाधिव्यकार ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

पोतरक्ष, पु (पोत रक्षतीति । रक्ष+“कर्म-
गण्य ॥” ३।२।१ । इत्यण ।) केनिपातक ।
इति शब्दमाणा ॥ हलि इति भाषा ॥

पोतलकप्रिय, पु, (पोतलक पञ्चतविशेष प्रियो-
ऽख्य ।) वृद्धविशेष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पोतवाह, पु, (पोत नाव वहतीति । वह+
“कर्मगण्य ॥” ३।२।१ । इत्यण ।) वाहज-
वाहक । दाडि इति भाषा । तत्पर्याय ।
नियामक २ । इत्यमर । १।१।१२ ॥

पोता, [ऋ] पु, (पुनातीति । पू+“नमृनेटु
लटृहोऽपोतभाजामाभाजामाभिलटुहोऽ”
उणा २।६६ । इति लनप्रत्ययेन निपातते ।)
विष्णु । इति सच्चिन्मसरोपादिहृत्ति ॥
ऋत्तिक । इति भूरिप्रयोग ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
४।६।३ ।

‘स सङ्ग परि कीयते होता मन्त्री दिविद्विषु ।
उत पोता नि वीदात् ॥’)

पोताच्छादन, स्त्री, (पोतमिवाच्छादयतीति । आ+
छादि+क्यु ।) वस्त्रकुट्टिमम् । इति हाराचकी ॥
पोताधान, स्त्री, (आधीयतेऽनेति । क्युट् । आधा
नम् । पोतानां अखजमतस्थानामाधानम् ।)
सुखाखमतस्थवत् । इत्यमर । १।१२ । १६ ॥

पोना इति भाषा । अख्य गुणा । सुखिग्वलम् ।
लघुत्वम् । रोचनत्वम् । इति राजवज्जम् ॥

पोतिका, स्त्री, (पोतोऽख्यस्या इति । पोत+ठन् ।
यथा, पूतिका एषोदरादित्वात् साधु ।) पूतिका ।
इत्यमरटीकायां भरत ॥ शतपुष्पा ॥ अख
पोती । इति राजनिर्घण्ट ॥

पोतास, पुं, (पोतेभ्यः शिशुभ्यः अख्यते क्षिप्यते
इति । अक्ष+अण ।) कपूरविशेष । इति
राजनिर्घण्ट ॥

पोच, स्त्री, (पूयतेऽनेनेति । पू+“हृन्निष्पिच्छ-
पुव ।” ३।२।१८३ । इति कृन् ।) शूकर-
सुखायम् । काङ्गलसुखायम् । वचम् । इति
मेदिनी । रे, ६१ ॥ वहिजम् । इति सच्चिन्मसरो
पादिहृत्ति ॥ (पोलनामलिज पाचमेद ।
यथा ऋग्वेदे । १।१५।२ ।

“मरुतः पिवत ऋतुना पोचादृशं पुनीतन ।
यूय हि षा सुदानव ॥” “पोचात पोलनाम
कस्य ऋत्विज पाचात सोम पिवत ।” इति
तद्वाक्ये वायन ॥)

पोचायध, पुं, (पोच तन्मुखायमेव आशुध
यस्य ।) शूकर । इति राजनिर्घण्ट ॥

पोचिरथा, स्त्री, (पोची शूकर रथ इव गति
खाधकोऽस्या ।) जिनशक्तिविशेष । इति
त्रिकाण्डशेष ॥

पोची, [नृ] पु, (पोचमस्यास्तीति । पोच+इति ।)
शूकर । इत्यमर । २।५।२ ॥ पोचविशिष्टे,
चि ॥

पोलिन्द, पु (पोतस्य आलन्द इवेति । प्रयो-
दरादित्वात् साधु ।) नौकावयवभेद । तत्-
पर्याय । पादारक २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
पोलिका स्त्री, (पोली+आये कन् टाप् । पूर्व-
ह्रस्वः ।) पिष्टकविशेष । पातला रोटी इति
हिन्दी भाषा । यथा—

“कुप्यात समितयातीव तन्वी पपटिका तन ।
खेदयेत्तन्ने तान्नु पोलिकां ता जगुन्मुखा ॥
तां खादेक्ष्मिकायुक्तां तस्मां मरुकावद्गुणा ।
तप्तक तावा इति लोके ।” इति भावप्रकाश ॥
तत्पर्याय । पूलिका २ पालि ३ पूपिका ४
पूपला ५ । इति हेमचन्द्र ॥

पोली, स्त्री (पोलति मन्त्रं गच्छतीति । पुञ्+
ल्ललादित्वात् ण । डीप ।) पिष्टकविशेष ।
तत्पर्याय । पूपाली २ चपटी ३ । इति
त्रिकाण्डशेष ॥

पोष, पु, पोषणम् । पुष्पातोर्भावे चम्प प्रत्यय-
निष्पन्न । यथा भट्टि ।

“यः सर्वदास्नानपुष्टत स्तपोधम ॥”

(यथा, च भागवते । ३।३।१ ।

“अथैरापादितेर्गुणां हि सयेतस्तत्तत्तान् ।
पुष्पाति येषां पोषेण श्रेष्ठं जगत्प्राप्य भवम् ॥)

पोषक, स्त्री, (पुष+क्युट् ।) पुष्टि । इति ।
पुष्पातोर्भावेऽनट प्रत्ययनिष्पन्न ॥ (यथा मार्क-
ण्डे । २८।८ ।

“तद्विजातिशुद्धा पोषक क्रयविक्रयी ।

वर्णधर्मास्त्रिमे प्रोक्ता श्रूयन्तामात्रमाश्रया ॥”)

पोषयितु, पु, (पोषयतीति । पुष+जिच्
+“स्त्रिजिबिपुषिगदिभित्थो जेरिङ्कुच ।”
उणा २।२६ । इति इङ्कुच ।) कोकिल ।
भर्ता । इति सच्चिन्मसरोपादिहृत्ति ॥ पोषै-
कर्नेरि, चि ॥

पोषा, [कृ] पु, (पुष्पातीति । पुष+ङ् ।)
पूतीक । इति शब्दचन्द्रिका । कौण्डकारञ्ज
इति भाषा । पोषककर्नेरि, चि ॥ (यथा, हरि-
वंशे । २५।१७ ।

“ताभिर्घास्यान्धयो लोका प्रज्ञाश्चैव चतुर्विधा ।
पीडा हि भगवान् सोमो जगतो जगतीपते ॥”)

पोषवर, चि, पोषकर्त्रेण । पोषुः षिर् इति
सप्तमी तत्पुव्वसमास ॥

पोष्य, चि (पुष्यते इति । पुष+श्रयत् ।) पोष-
कीय । पोषितव्य । पुष्पातोर्भावेऽनट प्रत्यय-
निष्पन्न ॥ (यथा, राजातन्त्रे चतुर्दशपटले ।
“नन्दमोपस्य देवेशि । कथास्तु सर्वदा प्रिय ।
आत्मना जायते यस्तु आत्मज स उदाहृत ।
पोष्य पुत्र इति ज्ञातो नन्दस्य वरपरिनि ॥”)

पोष्यपुत्र, पु, (पोष्य पुत्र । पोष्यत्वेनैव पुत्रत्व
प्राप्त इत्यर्थः ।) पत्न्यादिना सुतत्वप्राप्त
यथा ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १४ अध्याये ।
“अमुना कृत्तिकायाश्च यस्यां ततोऽप्युत्पन्नः ।
तन्नाम चक्रुः प्रेम्णा कार्तिकेय इति कौ-
कात् ॥”

अथ तस्य व्यवस्था ।

‘तत्राह मनु ।

‘अपुत्रेण सुत कार्यो यादक तादक प्रयत्नत ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसर्करीनाय च ॥

अथिच ।

अपुत्रेणैव कर्त्तव्य पुत्रप्रतिनिधि सदा ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोयस्मात्संज्ञात प्रयत्नत ॥

श्रौतक ।

अपुत्रो ऋतपुत्रो वा पुत्रार्थं ससुपोष्य च ॥

इति । तेन पुत्रोत्पत्त्या ।

‘अष्टेन जानमात्रेण पुत्री भवति मानव ।

पितृणामनुयच्छेव स तस्मात्तन्महति ॥

इति मनुवचनावगत ऋणपरिहारेऽपि तत्पुत्र

मरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुन पुत्रकरणमावश्यकम् ।

अत्र पुत्रपद पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्ष्यम् । तयो-

रपि पिण्डदातृत्ववशकरत्वाविशेषात् । अन्यथा

सत्यपि पौत्रे ऋतपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरि-

च्छापत्तिरत पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्री-

करणमवगम्यते ॥ * ॥ स्त्रिया भर्तृशुद्धया

तदधिकार । यथाह वशिष्ठ । ‘न स्त्री पुत्र

दद्यात् प्रतियस्त्रीयाद्वा अन्यत्राशुशानाङ्गर्त्तं ।

इति ॥ * ॥ प्रतिनिधिरिति स च क्षेत्रजादि

रेकादशविध । यथाह मनु ।

‘क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहु क्रियाणोपात्मनोविधाय ॥

ब्रह्मस्यति ।

‘पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वश ।

सन्तानकारण तेषामौरस पुत्रिका तथा ॥

आप्य विना यथा तैल सङ्ग प्रतिनिधीकृतम् ।

तथेकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥

नत्रापि कसौ न सर्वेषामभ्यनुज्ञानम् ।

‘अनेकधा कृता पुत्रा ऋषिभिर्देवैः पुरातनैः ।

न शक्यास्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनतया नरे ॥

इति वचनात् ।

‘दत्तौरसेतरेषां पुत्रत्वन परिरुह ।

इत्याद्यभिधाय ।

‘इमान् धर्मान् कलियुगे वज्रानाहुर्मनीषिणः ।

इति दत्तकेतरप्रतिनिधिविधाय ॥ * ॥ अतो

दत्तकविधिविधायते । तत्र श्रौतक ।

‘ब्राह्मण्यहो सपिण्डे कर्त्तव्य पुत्रस्यह ।

तदभावेऽपि सपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥

सपिण्डेति सामान्यव्यवसात समानसमान-

गोत्रेतिव्यर्थः । तथा च सपिण्डाभावेऽपि सपिण्ड

सगोत्रत्वाभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह

श्राकण ।

‘सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा ।

अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् ॥

समानगोत्रजाभावे पालयेदप्यगोत्रजम् ।

दौहित्र भागिनेयश्च मातृव्यसुत विना ॥ इति

अन्यत्र तु न कारयेदिति ब्राह्मणातिरिक्त

चरित्र्यान्समानजातीयो दत्तको आवर्त्तते ।

यदाह मनु ।

‘माता पिता वा दद्याता धर्मज्ञ पुत्रमापदि ।

उदय प्रीतिसयुक्त स ज्ञेयो दक्षिण सुत ॥

आपदि पुत्रप्रतिपक्षेतिरपुत्रत्वे सदृश सजा-

तीय । अतमाह उदयाद्यवच्छा ।

‘सजातीय सुतो ग्राह्य पिण्डदाता स ऋकथ-

भाक ।

तदभावे विजातीयो वशभाचकर स्तुत ॥

याचाच्छान्मात्रक्य स जमेत तद्वकथित इति ।

दौहित्र भागिनेयश्चेति दौहित्रभागिनेयनिषेध

श्रुतातिरिक्तविषय । तथा च श्रौतक ।

‘क्षत्रियाणां सजातीयं च गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।

वैश्यानां वैश्याजातेषु शूद्राणां शूद्रजातेषु ॥

सर्वेषामेव वयानां जातिष्वेव न चान्यत ।

दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुत ॥

ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेय सुत कचित् ॥

जातिष्वेव न चान्यत इति नियम सजातीय-

सम्भवे विजातीयनिषेधार्थः । अन्यथा प्रागुक्त

कात्यायनविरोध स्यात् ॥ * ॥ तत्रापि क्षत्रि-

हितसपिण्डेषु सति आहोपुत्रे स एव पुत्रीकार्यं

इत्याह मनु ।

‘सर्वेषामेकजातानामेकस्त्रेण पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुव्रवीत ॥’

ब्रह्मस्यति ।

‘यद्येकजाता बहवो आतरस्य सद्योदरा ।

एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिण्य स्तुता ॥

इति । अत्र वचनद्वयेऽपि आहोपुत्रे च पुत्र-

प्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भवत्यन्यो न प्रति

निधि कार्यं इत्यवगम्यते ॥ * ॥ भर्तृवशसम्भवे

चास्या वशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववशकरत्वं

अत्र यत् समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवन

सति सपत्नीपुत्रे न सत्तादुपादानम् ॥ * ॥

केन पुत्रो देय इत्याह श्रौतक ।

‘नैकपुत्रेण कर्त्तव्य पुत्रदान कदाचन ।

बहुपुत्रेण कर्त्तव्य पुत्रदान प्रयत्नत ॥

द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंश-

विच्छेदमाशङ्क्याह बहुपुत्रेणेति । स्त्रियास्तु

जीवति भर्त्तरि तद्वृत्ते प्रीयते ऋते वा तद-

नुज्ञा विनापि । यथा वशिष्ठ । ‘न स्त्री पुत्र

दद्यात् प्रतियस्त्रीयाद्वा अन्यत्राशुशानाङ्गर्त्तं ।

इति । अयमुक्त्याप्रतिषेधेऽपि भवति । अप्रति-

विद्ध परममुमत भवतीतिन्यायात् ॥ * ॥ निर

पेक्षदानमाह याज्ञवल्क्य ।

‘दद्यान्माता पिता वा य स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

तथा मातापितृभ्यामुतसृष्टस्तयोरन्यतरेण वेति ॥

अथ पुत्रपरिरुहविधिमाह श्रौतक ।

‘श्रौतकोऽह प्रवक्ष्यामि पुत्रस्यहसुत्तमम् ।

अपुत्रो ऋतपुत्रो वा पुत्रार्थं ससुपोष्य च ॥’

उपोष्य गृहणात् पूर्वदिने कृतोपवास । ब्रह्म-

गोतम ।

‘वासवी कुण्डले इत्या उष्णीष पाङ्कजौयकम् ।

आचार्यं धर्मसयुक्तं वैश्वं वेदपारगम् ॥

मनुपकेण सपूष्य राजागच्छ द्विजान् शुचीन् ॥’

राज्ञो विप्रकण्ठले आमस्वामिनम् । ‘बन्धूनाहूय
सन्वास्तु आमस्वामिनमेव च । इतिस्मरेणात् ।
द्विजानिति बहुल चित्तपथवसित कपिञ्जल-
न्यायात् ।

‘वर्हि कुशमयश्चैव पालाशश्चैवमेव च ।

यतानाहूय बन्धूश्च ज्ञातीनाहूय यत्नत ॥

बन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणाश्च विशेषत ।

अभ्याधानादिकं तत्र कृत्वाऽप्युपवनात्कामम् ॥

दातुं समस्तं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् ।

दाने समर्थो दातास्ते यो यश्नेनेति पञ्चभिः ॥

दद्यादिति शेषः । बन्धून् आत्ममात्रपितृवन्धून् ।

ज्ञातीन् सपिण्डान् । तथा ।

‘देवस्थितेतिमन्त्रेण हस्ताभ्यां परिरुह्य च ।

अङ्गादङ्गेत्युच्य जप्ता आप्राय शिशुस्त्वर्हनि ।

वज्रादिभिरङ्गुल्य पुत्रच्छायावह सुतम् ॥

पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं नियोगादिना स्वयमुत-

पादनयोर्मन्त्रमिति यावत् । तथा ।

‘दृढगीतेषु वादोश्च स्तिसिद्धेऽहं ससुतम् ।

गृहमथे तमाश्राय चरं कृत्वा विधानत ॥

यस्याहोवृत्त्या चैव तुभ्यमग्रे व्यचैकया ॥

सोमो दददित्येताभिः प्रत्यक्षं पञ्चभिस्तथेति ।

ब्रह्मगौतम ।

‘पायसं तत्र साय्यश्च शतसंख्यं होमयेत् ।

प्रजापते न त्वदेतानिबुद्धिश्च प्रजापतिम् ॥

इति ॥

वशिष्ठ । ‘पुत्रं प्रतियहीत्यनु बन्धूनाहूय राजनि

निवेद्य निवेशनस्य मध्ये याहूतिभिर्हुत्वा अदूरं

बान्धव बन्धुसन्निहतमेव गृह्णीयात् । सन्देहे

चोपपन्ने दूरावन्धव शूद्रमिव स्थापयेत् । विज्ञा

यते स्त्रिकेन बहून् स्थापयत इति । निवेशनं गृहम् ।

सन्देह इति दूरावस्थितबान्धवस्यावन्तदेश-

भावाविप्रकवादिना कुलश्रीलादिसन्देहो भव

त्येव तथात्वे निर्णयपर्यन्तं न अवहरेत् तत्र

हेतुरेकेनेति । बन्धून् पित्रादीन् । इतदन्तर

विधिरावश्यकः ॥ * ॥ ततश्च श्रौतक ।

‘दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथप्राशक्तिं द्विजोत्तम ।

शृपो राज्याहमेवाथ वैश्वो वित्तशतत्रयम् ।

शूद्रं सर्वस्वमेवापि अशक्तस्त्वेदयथावलम् ॥

राज्याहमर्हं राज्योत्तममेकवर्षोऽयद्रथम् । प्रद

द्यादहं राज्योत्थमेकवर्षाहृतं धनमिति ब्रह्मगौतम

स्मरेणात् । उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां

सुवर्णरजतताम्राणामिति ज्ञेयम् ।

‘शतत्रयं नायकानां सौवर्णमथ राजतम् ।

प्रदद्यात्तन्मथवा उत्तमादिव्यवस्थया ॥

इति ब्रह्मगौतमस्मरेणात् ॥

सर्वस्वमेकवर्षमृत्तिसम्भ्रमिति यावत् ॥ * ॥

तेतिरीयाणान् विधिविशेषमाह बौधायन ।

अथ पुत्रपरिरुहविधिं आख्यास्याम । प्रति-

यहीत्यनुपकल्पयते हे वासवी हे कुण्डले अङ्गु

लीयकमाचार्यंश्च वेदपारगं कुशमयं वर्हि-

पणमयमिष्टमिष्टं बन्धूनाहूय निवेशनस्य मध्ये

राजनि निवेद्य परिरुहं वागारमभ्य ब्राह्मण

वागालम्भन उपवेश्य पुण्याहस्तिक्रान्तिमिति वाचयित्वा यदेवयनोक्तेष्वप्रभृति आप्रणी-
ताभ्यः कृत्वा दातुं समक्षं गत्वा मे पुत्रं देहीति
भिन्नेन ददानातीतेतर आह त परिग्रहीत
धर्मेण त्वा परिग्रहामि सन्त्ये त्वा परिग्रहा-
मौत्थयेन वस्त्रकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधान
प्रभृत्यभिमुखं कृत्वा पत्न्या जुहोति यस्यां कृदा
कीरिया मन्यमान इति पुरोऽनुवाक्यमनुदा
यस्यैवं सुकृते जातवेद इति याज्या जुहोति
अथ याज्जतिभिर्हत्वा स्त्रिंशत्प्रभृति सिद्ध-
माधेनुवरप्रदानात् दक्षिणां दद्यात्ते च वाससी
एते कुण्डले एतच्छाकुरीयकमेव त्वौरस उत्प-
द्यते तुरीयभागे सम्भवतीति आहस्य बौधायन
इति ॥ * ॥ एवमुक्तविध्यभावे परिग्रहीतस्य
तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं न त्वश्रभागि-
त्वमित्ये वक्ष्यते । तथा च मनु ।
'गोत्रकृत्ये जनयितुं हरेद्भूमिं सुत ।
गोत्रकृत्यानुगं पिण्डो यपैति दत्तं खधेति ॥
एतेन दादधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा
दत्तमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दादगोत्रनिवृत्तिश्च भव-
तीत्युच्यते । तथा च गोत्रादिनिवृत्तरेव दर्शनात्
संस्कृत्यात् ससुतान् पितेति स्मरण्यात् यद्व्या-
नन्तरसम्भावमाना एव दत्तकस्य सस्कारा
प्रतिग्रहीता कात्यायन पुनर्जनकेन कृतपूर्वा
अपि निवर्तनीया ॥ * ॥ यदि च तत्पूर्वं
भावितोऽपि सस्कारा जनकेन न कृतास्तदा
बौधायनोऽपि प्रायश्चित्तकालेन क्रमादुरोधेन च
प्रतिग्रहीतैव ते समाधेया ॥ * ॥ एवमुप-
नयनमात्रकालेऽपि प्रतिग्रहीतुर्दत्तकपुत्रसिद्धिः ।
'अन्वशाखोद्भवो दत्त पुत्रश्चैवोपनायित ।
खगोत्रेण खशाखोक्तविधिना स खशाखभाक् ॥
इति वशिष्ठस्मरणात् ॥
एतच्छास्त्रमादिरूपतन्मुखकालान्तरवर्ति-
परिग्रहे बोध्यम् । अन्यथा सुखाकावे अधिकार
योग्यत्वाभावे गौयकावे अनधिकारान्न तत्सिद्धि-
रिति ॥ * ॥ अथ च जनकप्रतिग्रहीतोऽप्यस्यो
रपि पुत्राभिसम्बन्धे सति दत्तकस्य द्वाप्तुव्या-
यकालेनोभयगोत्रभागित्वं विशेषतो वक्ष्यते ।
'चूडादा यदि सस्कारा निजगोत्रेण वै कृता ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्मरन्त्यया दास उच्यते ॥
एवञ्च चूडादा इत्यतदुक्त्यस्य विज्ञानवद्-
ब्रौहिण्या दिजातीनामुपनयननाभं शूद्रस्य
विवाहनाभं ॥ * ॥ तथा पैठीनसि । अथ
दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्रा परपरिग्रहेया-
र्हन् वेऽन जातास्तोऽसङ्गतकुलीना द्वाप्तुव्या-
यका भवन्तीति । आर्षेण ऋष्युक्तेन परि-
ग्रहेण । जनकप्रतिग्रहीतो स्त्रीकारेण द्वाप्तुव्या-
यका भवन्तीत्यर्थः ॥ * ॥ अथ तत्कर्तृक-
आह्निकार्थः । तत्र पितुः सपिण्डोक्तयान्-
योऽङ्गश्राद्धे दत्तकस्य पूर्वग्रहीतत्वेऽपि सव्यौ-
दहे नाधिकारः । औरसे पुनरुत्पन्नं तेषु श्रेष्ठं
न विद्यते । इति देवलेन श्रेष्ठत्वप्रतिषेधात् ।

'पिण्डोऽङ्गश्राद्धेऽपि पूर्वाभावे परः परः ।
इति याज्ञवल्क्यवचनात् । अन्यत्र सर्व्वचौरस-
वत् । अथाह तु विशेषो यथा जातुक्यः ।
'औरसश्चेज्जौ पुत्रौ विधिना पाज्येयौ तु ।
प्रत्यब्धमितरे कुर्यादौर्हत्वा सुता इष्ट ॥
इतरे दत्तकादयः ॥ * ॥ अथ दत्तकाशौचादि-
निर्णयः । तत्र शूद्रदत्तकस्य तु जनककुले पर-
स्परमशौचं नास्त्येव गोत्रनिवृत्तप्राप्तौ च निवृत्ते
रर्थसिद्धत्वात् । द्वाप्तुव्यायस्य तु उभयत्रैव
शौचमिति । ब्रह्मपुराणे ।
दत्तकस्य स्वयं दत्तं कृत्रिमं क्रीतं एव च ।
अपविह्वल्य ये पुत्रा भरणीया सदैव ते ।
भिन्नगोत्रा पृथक्पिण्डा पृथक् श्रकरा
सुता ।
जनने मरणे चैव ब्रह्माशौचस्य भागिनः ।
पराशरः ।
'भिन्नगोत्रं सगोत्रो वा नीतं सख्यं चैच्छया ।
जनने मरणे तस्य ब्रह्माशौचं विधीयते ॥
तथा ।
औरसं वजयित्वा च सर्व्ववर्णसु सर्व्वदा ।
श्वेज्जादिषु पुत्रेषु जातेषु च नृतेषु च ।
अशौचं च निराव स्यात् समानमिति निश्चयः ॥
अथ दत्तकविभागः । मनुः ।
'पुत्रान् दादश यानाह वृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड्वन्मुदायादा षड्दायादवान्वावा ॥
औरसं श्वेज्जज्जैव दत्तं कृत्रिमं एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविह्वल्य दायादा वान्वावास्तु षट् ॥
कानीनस्य सद्योऽपि क्रीतं पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तस्य शौद्रस्य षड्दायादवान्वावा ॥
बौधायनः ।
औरसं पुत्रिकापुत्रं श्वेज्जं दत्तकृत्रिमौ ।
गूढोत्पन्नापविह्वल्य रिक्थभाजं प्रचक्षते ॥
कानीनस्य सद्योऽपि क्रीतं पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तं निषादस्य गोत्रभाजं प्रचक्षते ॥
औरसं पुत्रिकापुत्रं श्वेज्जं कानीनं गूढोत्पन्ना
पविह्वल्य-सद्योऽपि पौनर्भव दत्तक-स्वयमुपागत
कृतकं क्रीतानभिधाय देवतः ।
'एते दादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृता ।
आत्मजा परजाश्चैव सन्त्या यादृक्श्रिकास्तथा ॥
तेषां षड्वन्मुदायादा पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट् ।
विशेषं वापि पुत्राणामानुपूर्व्वो विशिष्यते ॥
सर्व्वे ह्यनौरसस्येते पुत्रा दायादरा सुता ।
औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु श्रेष्ठं न विद्यते ॥
तेषां सवर्णां ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।
ह्रीनास्तुपुत्रीवैयुग्यासाच्छादनसम्भवा ॥ * ॥
वशिष्ठः । तस्मिन्नेत प्रतिग्रहीते औरसं उत
पत्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु
प्रयुक्तं स्यात् । स प्रतिग्रहीतपुत्रं आभ्युदयि-
केषु यत्रादिषु यदि औरसेन प्रयुक्तं न स्यात्
प्रभूतं धनमिति शेषः । अतश्च दत्तकग्रहणा
नन्तरमौरसोत्पन्नौ तदौरसचतुर्थांशविधिविशि-
ष्टो दत्तकविषयो ज्ञेयः । तथा देवतकाद्या-

यनवचने तृतीयांशग्रहणविधिरित्युक्तदृष्टव्यं
दत्तकविषयो वाच्यः ।
'उपपन्नो गुणैः सर्व्वैः पुत्रो यस्तु हि दत्तमः ।
स हरेतेव तद्वक्तव्यं सम्पादोऽप्यन्यगोत्रतः ॥
इति मनुवचनेनैकवाक्यत्वात् । गुणेणातिविद्या
चारे । तथा केनापि सुनिना दत्तकस्य बन्धु-
दायादत्वमन्येन चान्यादाद्वत्तु तत् गुणवद-
गुणवद्भेदेन समाधेय एव दत्तकस्य धनग्रहणादौ
सुनिभेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं गुण्यागुणविवेके-
नापास्त एतेनौरसस्य भावादिधने येनैव भाद-
त्वादिवान् सम्बन्धेन अधिकारित्वं तादृशेनैव
सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवमुपि
तांशभागित्वमवधेयम् । एव धनिन पुत्रान्तर-
सत्वे नृतपिण्डकदत्तकपौत्रस्यापि दत्तको-
पितांशभागित्वम् । तदसत्त्वे सर्व्वहरत्वमपीति ।
न च पौत्रस्य स्त्रिपिण्डयोग्याश्रमागित्वं नियमात्
दत्तकग्रहीतुः पितामहौरसवत्त्वे तादृशपिण्डव-
तुल्यत्वेवांशस्य तदुद्योग्यत्वात् दत्तकपौत्र-
पिण्डवतुल्यमेवांशं लभतामिति वाच्यम् । पुत्र-
कस्य दत्तकत्वे चतुर्थांशं पौत्रस्य तु तथात्वे
समानांश इति वैमन्यात् । ततश्च स्वसमान-
रूपस्य पितुर्थांशं प्राप्तिरिति निश्चयः ।
स्त्रिपिण्डयोग्याश्रमति यथोक्तमेव साधु । एव
रीति प्रपौत्रेऽप्युक्तार्थेति ॥ * ॥
औरसं श्वेज्जज्जैव दत्तं कृत्रिमं एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविह्वल्य भागाश्चास्तेनया इमे ॥
कानीनस्य सद्योऽपि क्रीतं पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तस्य दासस्य षड्विंशं पुत्रपांसना ॥
अभावे पूर्व्वपूर्व्वेषां परान् समभिधेयते ।
पौनर्भव स्वयं दत्तं दासं राख्ये न योजयेत् ॥
तथा ।
'न श्वेज्जज्जैव दत्तं कृत्रिमं एव च ।
पितृणां शौधयेन्नित्यमौरसे तनये सति ॥ इति ।
एतावता प्रवक्ष्येनाभिहितो योऽयं श्वेज्जज्जैव-
कादीनामौरसेन सह विभागप्रकारः स तु
शूद्रस्य न सम्भवति तस्य तु ।
'दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो
भवेत् ।
योऽनुज्ञातो हरेद्दशमिति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥
इति मनुवचनेन जातोऽपि दास्यां शूद्रेण
कामतोऽङ्गश्रो भवेत् ।
'नृते पितरि कुल्युक्तं मातरस्त्वहं भागिनम् ।
अम्माहको हरेत् सर्व्वं इद्विद्वत्तां सुतादते ॥
इति याज्ञवल्क्येन च दासीपुत्रस्याप्यौरसेन
समांशभागित्वेन पितुरनन्तरं आह्वरहितस्य
तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन च दद्या-
पूपायित सति पितरि श्वेज्जज्जैवकादीना-
म्माहको न समांशोऽसति तु तदङ्गं अन्यथा यत्र
च श्वेज्जज्जैवकादीनामौरसचतुर्थांशित्वं तत्र
तदपेक्षया अत्यन्तविप्रेक्षाधिकारस्य दासी-
पुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महद्द्वेष्यं स्यात्
एव सत्सु श्वेज्जज्जैव सव्यौ पत्नीकन्ययो

दौहित्राधिकारे कल्पाधिकारविधिवाधपत्ति-
स्तेन दौहित्रपत्त्याधिकारिद्वन्द्वत्वात् तदेक-
तमे सत्यपि न दात्रीपुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु
तत्तत्समाश्रित्य भवेत् ।

‘दत्तपुत्रे यथा जाते कदाचित्त्वैरसौ भवेत् ।
पितृवित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥’

इत्यपि वचनं श्रुतविषय एव योजनीयम् ॥ * ॥
अथान्वयपद्धतिपुत्राणां धनानधिकारितया
तदौरस्येनयोरिव पितृमहधनभागित्वश्रुतेर्न
तदुद्देश्येन दत्तकपुत्रादेः पितृमहधनाधिकार
किन्तु भरणमात्रं अन्धादिभात्याणां भरणविधा-
नेन तद्वरणस्य दृष्ट्यापुपायितत्वात् । तथा अन्ध-
पङ्कजादीनधिकारिपुत्रानभिधायाह ।

‘औरस्येनजास्तेषां निर्दोषा भागहारिण ।
अपुत्रयोषितस्तेषां भर्तव्या सापुत्रतय ॥’

सुतास्तेषां प्रभर्तव्या यावत् भगवत्पुत्रात् कृता ॥
एव दत्तकपुत्रानन्तरौपत्तौरस्य सहे दत्त-
कस्य विभागद्वयनात् सत्त्वैरस्येन गृहीतस्य तु

नाशभागित्वमिति । तथा विधानं विना परि-
गृहीतस्यापि नाशभागित्वमिच्छाह ।

तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके ।
तत्सुतस्यस्य वित्तस्य च स्वामी पितुरङ्गण ॥

मनु ।
‘अविधाय विधानं च परित्यज्याति पुत्रकम् ।
विवाहविधिभाजं त न कुर्व्याद्वनभाजनम् ॥’

इति ।
अन्धजातीयदत्तकस्यापि नाशभागित्वमिच्छाह
‘यदि स्यादन्धजातीयो गृहीतोऽपि सुत कश्चित् ।
अंशभाजं न त कुर्व्यात् श्रौतकस्य मतं हि तत् ॥
इत्युक्तप्रायमिच्छायां विचारः ॥’ इति दत्तक-
चन्द्रिका ॥

पौण्ड्रकं पु, (पौण्ड्राणां प्रतिपालनीयानां वर्गं)
प्रतिपालनीयम् । स तु मानादि । यथा,—
‘माता पिता शुभं पत्नी स्वपत्यानि समाश्रिता ।
अन्धगतोऽतिथिश्चापि पौण्ड्रवर्गं अमी नव ॥’

इति काश्यपिखण्डम् ॥
अपि च ।

‘माता पिता शुभर्त्ता प्रजा दीनं समाश्रिता ।
अन्धगतोऽतिथिश्चापि पौण्ड्रवर्गं उदाहृत ॥
भरणं पौण्ड्रवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पौण्ड्रेणास्य तस्मादुपलब्धं त भवेत् ॥’

इति गार्ग्ये २१५ अध्याय ॥
पौण्ड्रवर्गं, स्त्री, (पुंसवमेव । स्वार्थे ञञ् ।) पुंस-
वमेवकारः । इति भूरिप्रयोगः ॥

पौण्ड्र, स्त्री, (पुंस इदम् । पुंस + ‘स्त्रीपुंसाभ्यां
नञस्यो भवनात् ॥’ ४।१।८० । इति
अण ।) पुंसम् । इति शब्दमाणा ॥ (घैर्लम् ।
यथा भागवते । ४।२६।२६ ।

‘का देव वरुणं कुसुमाक्षवेग-
विक्षतपौण्ड्रसुतौ न भवेत् क्वचित् ॥’

चि, पुंस भव । पुंस आगतः । यथा, भाग-
वते । १।१५।४५ ।

‘पौंक्ष वपुर्दृश्यमानमन्यविद्धे-
रौत्पत्तिके समरणम् युतमष्टभोगे ॥’

स्त्रिया स्त्रीप । पुरुषयोऽप्या । पुरुषहिता । यथा
भट्टि । ५।६१ ।

‘सङ्गच्छ पौंक्षि । स्त्रिये मा युवानं तद्वयौ मुने ॥’
पौण्ड्र, स्त्री, (पौण्ड्रस्य भावः । पौण्ड्र +
अण ।) अवस्थाविशेषः । यथा,—

‘कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौण्ड्रं दशमावधि ।
केशोरमापञ्चदश्यात् यौवनं तत् परम् ॥’

इति दशमस्कन्धीयद्वादशाध्यायस्थसप्तत्रिंशोक्त-
टीकायां श्रीधरस्वामिहृतवचनम् । (पौण्ड्र-
वस्थावति तदवस्थायामन्यविद्धि च चि । यथा,
भागवते । ३।३१।२८ ।

‘इतिवै श्रेष्ठं सुखा दुःखं पौण्ड्रमेव च ॥’
पौण्ड्रीक, स्त्री, (पुण्डरीकमिव । पुण्डरीक +
‘श्रुकरादिभ्योऽण ॥’ ५।३।१७ । इत्यण ।)
प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्वण्ड । (कुठ-
विशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ५ अध्याये ।

‘तत्र वातेनारुणं पित्तं नैऋत्यं लिङ्गकपाल-
काकलकानि । श्लेष्मणा पौण्डरीकं दहकुष्ठ-
श्चेति ॥’ पु, यज्ञविशेषः । यथा, महा-
भारते । १३।१७।२६ २७ ।

‘यस्तु सवत्सरं चान्तो भुङ्क्ते ऽह्नयन्ते नर ।
देवकार्यपरो नित्यं जुहुनो जातवेदसम् ॥
पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
पञ्चवर्षाभिवेष्टे विमानमधिरोहति ॥’

पौण्ड्र्यं, स्त्री (पुण्ड्र्यमेव । स्वार्थे ञञ् ।) पुण्ड्र-
यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्य
पर्यायो गुणाश्च ।

‘प्रपौण्डरीकं पौण्ड्र्यं चतुर्थं पौण्ड्र्येयकम् ।
पौण्ड्र्यं मधुरं तित्तं कषायं शुक्लं हिमम् ।
चतुर्थं मधुरं पाके वर्णं पित्तकफप्रकृतम् ॥’
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पौण्ड्र पु, देशभेदः । चन्द्रेण इति ख्यातः । इति
शब्दरत्नावली । (सोऽस्य अभिजनस्य राजा
वा । अण । तद्देशरूपः । यथा हरिवंशे ।

‘पाण्ड्रं पौण्ड्रं कलिङ्गं च मात्स्यं च जगद्गण ।
जघान संहितान् सर्वान् ————— ॥’
पौण्ड्रदेशोद्भवै, पुंभूवि । यथा हरिवंशे ।
११६।५२ ।

‘अङ्गवङ्गकलिङ्गैश्च सार्धं पौण्ड्रैश्च वीर्यवान् ।
निर्ययौ वेदिराजस्तु आहूतिं स महारथे ॥’
भीमसेनस्य शब्दः । यथा —

‘पौण्ड्रं द्रुमो महाशब्दं भीमकर्मा वृकोदरः ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १।१५ ॥
(पुङ्क्तिखण्डेन + ‘स्फायितश्चोति ।’ उवा २ ।
१३ । इति रक्त । तत् प्रज्ञावयवः ।) इत्युभे ।
इति रत्नमाणा । पुङ्क्ति इति भाषा ।

पौण्ड्रकं पु (पौण्ड्र एव । स्वार्थे कन् ।) इत्यु-
भेदः । पुङ्क्ति आक इति भाषा । (यथा,—
‘पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकं शतपोरक ।
कातारकापसेषुश्च काष्ठेषु कश्चिपञ्चकः ॥’

नैपालो दीर्घपञ्च नीलपोरोऽथ कोशकृतः ।
इत्येता जातस्य स्थात्यादुगुणान् वक्ष्याम्यतः -
परम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥)
अस्य गुणाः । शीतलम् । दृढम् । स्निग्ध-
त्वम् । मधुरत्वम् । दृढत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(गुणान्तरमस्य यथा,—

‘वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयो ।
सुशीतो दृढो बल्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥’
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

पौण्ड्रदेशीयशृपः । यथा, महाभारते । १।३४।१ ।
‘पौण्ड्रको वासुदेवश्च वङ्गः कालिङ्गकस्तथा ॥’
जातिविशेषः । पुङ्क्ति इति भाषा । स च श्रौण्डि-
काया वेश्याख्यातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

(पौण्ड्रदेशोद्भवश्चतुर्विधविशेषः । स तु क्रियाशीलो
दिना श्रद्धालुमापन्नः । यथा मनु । १ । ४४ ।
‘पौण्ड्रकाश्चैव द्रविडाः काम्बोजा जवना
शकाः ॥’

पौण्ड्रवर्द्धनं पु, (पौण्ड्राणामिच्छुविशेषाणां वर्द्धनं
यज्ञः ।) देशभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
वेङ्गार इति ख्यातः ॥ (यथा कथाचरित्सागरे ।
१६।१७ ।

‘अभवत्तस्य भार्या च नगरात् पौण्ड्रवर्द्धनात् ॥’
पौण्ड्रिक, पु, (पुण्ड्र + स्वार्थे णञ् ।) इत्युभेदः ।
पुङ्क्ति इति भाषा । तत्पर्यायः । पुण्ड्रं च २
पुण्ड्रं इत्येव ४ अतिरच ५ मधु ६ । इति
शब्दमाणा ॥

पौतवं, स्त्री, परिभाषाम् । इति यौतवशब्दटीकायां
भरतः ॥

पौत्तिक, स्त्री, (पुत्तिकाभिर्मधुमक्षिकाविशेषे
कृतम् । पुत्तिका + ‘सञ्ज्ञायाम् ॥’ ४।३ ।
११७ । इति ठन् ।) पिङ्गलवर्णपुत्तिकाश्च दृढ-
अक्षिकास्तद्वत्तत्त्ववर्णमधु । इति जटाधररत्न-
माणे । (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

‘पौत्तिकं आमरं चौद्रं माषिकं कृष्णमेव च ।
आर्यमौद्दालिकं दाक्षमिच्छौ मधुजातयः ॥’
पौ(त्त)क, पु, (पुत्तस्यापत्यम् । पुत्त + ‘अवृथा
नन्तर्त्ये विहादिभ्योऽण ॥’ ४।१।१४ । इति
अण ।) पुत्तस्य पुत्तः । नाति इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । नन्ना २ । इति हेमचन्द्रः । यथा,—
‘पुत्तं लोकाङ्गयति पौत्तेयानन्त्यमनुते ।
अथ पुत्तस्य पौत्तेयं ब्रह्मस्याप्नोति पिष्टमम् ॥’
इति दायभागधृतमनुश्रुतिखितवशिष्टहारीत-
वचनम् ॥

पौत्तौ स्त्री (पुत्तस्यापत्यं स्त्री । पुत्त + अण ।
स्त्रीप ।) पुत्तात्मजाः । तत्पर्यायः । नन्नी २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥

पौनःपुनिक, जि, (पुन पुनर्भवः । पुनःपुनः +
ठण । टिकोप ।) पुनःपुनर्भवः । इति सुग-
बोधशास्त्रम् ॥

पौनःपुनं, अ, (पुनःपुनः + स्वार्थे ञञ् । टिकोप ।
पुनःपुनः । तत्पर्यायः । वारंवारम् २ तदु ३

श्रुत ४ अक्षरत ५ पुन पुन ६ वारवारिण
७ अमोक्षम् = प्रतिक्षम् ८। इति श्रु-
रत्नावली ।

पौनर्भव, पु, (पुनर्भवोपपत्तिमिति । पुनर्भू +
“अनुष्ठानान्तर्गते विदादिभ्योऽण” ४।१।
१४। इति अण ।) द्वाद्शविधपुनर्भवात्
पुनर्विशेष । इति जटाधर । पुनर्भू + पुन ।
स तु भर्तृपरित्यक्तविधवयोरन्योन्यादित ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“वा पत्न्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥”

इति मानवे । ६।१७५ ॥
“वेति । वा भर्ता परित्यक्ता ऋतभर्तृका वा
स्वयेच्छया अन्यस्य पुनर्भवा भूत्वा यत्पत्न्यादयेत्
स उत्पादकस्य पौनर्भव पुन उच्यते ॥” इति
तट्टीकायां कुल्लुकभट्ट ॥ * । भर्तृविशेष ।
अक्षतयोन्मोभर्तृपरित्यक्तविधवयो पौनर्भवेन
भर्ता सह विवाहविधि एव कौमार पति-
सुतस्यन्यामाश्रित्य पुनरागततायास्तेन कौमा-
रेण भर्ता सह विवाहविधियथा —

“वा वेदचतयोनि स्थाततप्रत्यागतापि वा ।
पौनर्भवेन भर्ता वा पुन सस्कारमर्हति ॥”
इति मानवे । ६।१७६ ॥

“वा वेदिति । वा स्त्री यद्यक्षतयोनि सती
अन्यामाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्ता पुनर्भवा-
हास्य सस्कारमर्हति । यद्वा कौमार पतिसुत-
स्यन्यामाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति
तदा तेन कौमारेण भर्ता पुनर्भवाहास्य
सस्कारमर्हति ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्ट ॥ * ।
कन्याविशेषे, स्त्री । सप्तविधपौनर्भवा कन्या
वर्जनीया । यथा,—

“सप्त पौनर्भवा कन्या वर्जनीया कुलाधमा ।
वासा दत्ता मनोदत्ता जतकौतुकमङ्गला ।
उदकक्षर्शिता या च या च पाण्डुरङ्गीतिका ।
अग्नि परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या ।
इत्येता काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमन्वित ॥
जतकौतुकमङ्गला बहकाङ्गला । उदकक्षर्शिता
उदकपूर्णा इति रत्नाकर ॥” इत्युद्वाह
तत्त्वम् ॥

पौर, स्त्री, (पुर्भवम् । पु + “तत्र भव” १।४।
३।५३। इत्यण ।) रोहिषवर्णम् । इत्यमर ।
२।४।१६६ ॥ रामकपूर इति ख्यातम् ।
(अस्य पर्यायो यथा,—

“कपूरं रोहिषं देवजम् वौगन्धिकम् ।
भूतैर्लक्ष्यं चापौरं च श्यामकं घृणमन्धिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भोजे ।)
पुरोद्वे, जि । इति मेदिनी । (यथा, रघु । ६।५।

“इति समगुणयोगप्रोतयत्तं पौरा
अवबकटं दृष्ट्वामेकवाक्यं विवदुः ॥”

पु, पुनरापुन । यथा, ऋग्वेदे । ८।३।१२।
“श्रुतौ नो अस्व बह्व पौरमाविधं धिय इन्द्र
विवाचत ॥”

पूर पुरक एव । खार्थे अण । उदरपूरके
जि । यथा, तन्त्रे । २।११।११।

“पृथगन्तस्ते कुक्षौ बहवन्मित्रास्तु” पौर इन्द्र-
माव ॥”)

पौरक, पु (पौर इव कायतीति । कै-क ।)
गृहवाह्योपवनम् । यथा,—

“निष्कुटस्तु गृह्वारामो वाह्यारामस्तु पौरक ॥”
इति हेमचन्द्र । ४।१७० ॥

पौरव, पु, (पुरोरपत्तिमिति । पुर + अण ।)
पुरवश । यथा —

“दृष्टोस्तु तनया भोजा अनोस्तु स्वेच्छजातय ।
पुरोस्तु पौरवो वशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥”
इति मातङ्ग्ये ३४ अध्याय ॥

(देशविशेष । यथा, मार्कण्डेये । ५८।५२।
“चित्रेणा पौरवास्तेव गन्धर्वाश्च द्विजोत्तम ।।

पूर्वोत्तरस्तु कूर्मस्य पादमेते समाश्रिता ॥”
पुरवशीये, जि । (यथा, शकुन्तलायां प्रथमे
अङ्के ।

“क पौरवे वसुमतीं प्रासति प्रासितरि
दुर्विनीतानाम् ।
अथमाचरत्तविनयं सुवासं तयस्त्रिकन्यकासु ॥”

पौरस्थ, जि, (पुरो भव । पुरस् + “द्विग्या-
पञ्चातपुरस्यस्यक” ४।२।६८। इति
त्यक् ।) प्रथम । इत्यमर । ३।१।८ ॥

(पूर्वदिगभव । यथा, रघु । ४।३४।
“पौरस्थानेवमाक्रामन् तान् तान् जनपदान्
जयौ ॥”)

पौराणिक, जि, (पुराणमधीते वेद वा । पुराण +
“आखानाखायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च” ४।

२।६०। इत्यस्य वार्तिकोक्ता ठक ।)
पुराणवेत्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा
महाभारते । १।४।१। “जोमहर्षेणपुन

उपश्रवा सौतिः पौराणिको श्रौतकस्य कुलपते
द्वादशवार्षिके सचे ऋषीन्भ्यागतामुपतस्थे ॥”
यथा च भागवते । १२।७।५।

“ज्यायस्यि कश्यपश्च सावर्धिरक्षतजय ।
वैशम्पायनहारीतौ यद्वै पौराणिका इमे ॥”

पौरध, स्त्री, (पुरध + अण ।) पुरधस्य भाव ।
पुरधस्य कर्म । पुरधस्य तेज । इति मेदिनी ॥

“स्त्रीवा हि देवमेवैकं प्रशंसन्ति न पौरधम् ।
देव पुरधकारेण जन्ति मूरा सदोदमा ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥

“उदयोगिन पुरधविहसुपैति लक्ष्मी-
दैवेन देयमिति कापुरधा वदन्ति ।
दैवे निहन्त कुल पौरधमात्मशक्त्या
यत्ने जते यदि न सिध्यति कोऽत्र शीघ्र ॥”
इति हितोपदेश ॥

पौरध, जि, (पुरध + अण ।) जह्वविहसुतदो-
पस्थिभूमायम् । पुरधपरिमाणम् । इत्यमर ।

३।३।२२२ ॥ (पुरधवाक्ता । यथा, मनु ।
८।४०४।

“प्रथं मानं तरे हाप्य पौरधोऽर्हपथ तरे ॥”

पौरधिय, पु (पुरध + “सर्वपुरधार्थां जटुनौ ।”
५।१।१। इत्यण “पुरधादधविकारसम्बद्ध

तेन जतेषु” अर्थेषु ण ।) सम्बद्ध । (यथा,
माघ । २।४।

“एकाकिनोऽपि परितः पौरधियतता इव ॥”
वध । पुरधस्य पदान्तरम् । इति मेदिनी ॥

पौरधिय जि, (पुरध + ण ।) पुरधस्य ।
पुरधविकार । इति मेदिनी । (पुरधसम्ब-
न्धनि । यथा, ऋग्वेदे । १।८७।१६।

“य पौरधयेण ऋषिषा समक्ते ॥”)
पौरोगव, पु, स्त्री (पुरोऽग्रे गौर्नच यस्मिन् ।

पुरोगु । ततः प्रज्ञादध ।) पाकशालाध्यक्ष ।
इत्यमर । २।६।२७ ॥ (यथा, हरिवंशे । १४६।५८।

“दृष्ट्वास्वसौवर्चस्यपुत्रपूजान्
पौरोगवोक्तामुपजहुरेवाम् ॥”)

पौरोडाग्र, पु, (पुरोडाग्र एव । प्रज्ञादध ।)
पुरोडाग्र । पुरोडाग्रसहचरितो मन्त्र । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

पौरोडाग्रिक, पु (पुरोडाग्रसहचरितो मन्त्र
पुरोडाग्र स एव पौरोडाग्र । तस्य आख्यान

स्तत्र भवो वा । “पौरोडाग्र पुरोडाग्रात्
जन् ।” ४।३।७ । इति जन् ।) पुरो-
डाग्रिक । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पौर्यमास, पु, (पौर्यमासां भव । पौर्यमासी +
“सन्निवेलादुतुनचन्मोऽण” ४।३।१६।

इत्यण ।) यागविशेषः । इत्यमर । २।७।
४८ ॥ (यथा, मनु । ४।२५।

“दर्शनं चार्हमावाप्ते पौर्यमासेन चैव हि ॥”)
तथा हि । अमावस्यायां अमावस्याया यजेत

पौर्यमासां पौर्यमासा यजेत इति श्रुति
विहितदर्शपौर्यमासयागयो कर्मस्वरूपप्राप-

कयोऽतः पतिश्रुतौ समामनन्ति । यथा ।
आग्नेयाष्टाकपालोऽमावस्यायां पौर्यमासाश्चा-

श्रुतो भवति । उपश्रुत्याजमन्तरा यजति साभ्या-
मेवाग्नीषोमीयमेकादशकपाल पौर्यमासा-

मेव प्रायश्चित्तं ऐन्द्र दधि भवत्यमावास्याया-
मेन्द्र ययो भवत्यमावास्यायामिति । ताभ्या-

माग्नेयाष्टाकपालोऽमावास्यायाम् । तेन आग्ने-
याष्टाकपालोऽमावास्यायाग्नीषोमीयमेकादशकपा-

लाख्य पौर्यमास्याम् । आग्नेयाष्टाकपा-
लेन्द्रदधियागेऽप्ययागाध्ययोऽमावास्याया

मित्यर्थः । आसु श्रुतिश्च अमावास्यापौर्यमासी-
पदानि प्रतिपत्तयद्विषयतदुभयपराणि । तत्र

पूर्वयोर्वागारम्भ प्रतिपदोर्वाग । तथा च हे
ह वै पौर्यमास्यौ हे अमावास्ये तस्मात् प्रति-

पद्युपवसन् यजेतापरेत्युरिति श्रुति । अस्मार्थः ।
यावज्जीविकयोर्दृष्टं पौर्यमासयो प्रकृतिभूतयो

जिह्वतिभूतौ दर्शपौर्यमासौ कौष्ठपायिनामय-
नीयौ पश्चादौ कर्तव्यौ ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥

पौर्यमासी, स्त्री, (पूर्वां मासोऽस्मां वर्तते इति ।
पूर्यमासादध वक्तव्य इत्यण । ततो ङीप् ।)

पूर्यमा । इत्यमर । १।४।७ ॥

पौष्काङ्गिक, चि, (पूष्काङ्ग + “विभाषा पूष्काङ्गा पराङ्गाभ्याम् ।” ४।३।२४। इति ठण् ।) पूष्काङ्गे भव । पूष्काङ्गसम्बन्धी । इति चिङ्गान्त-कौमुदी ।

पौलस्ती, स्त्री, (पुलस्ती स्त्र्यपत्यम् । पुलस्त + यञ् । डीप् । यलोप ।) स्त्र्यपत्यम् । इति व्याकरणम् ।

पौलस्य पुं, (पुलस्तेरपत्यमिति । पुलस्ति + गगादि-त्वात् यञ् ।) कुवेर । इत्यमर । १।१।७२ । रावण । इति मेदिनी । (यथा, हरिवंशे । ३३।३५ ।

“सुमोच रथ पौलस्य पुलस्तेनानुवाचितः”) विभीषण । इति शब्दरत्नावली ।

पौलि पुं, (पौलतोति । पुल महत्त्वे + चलादि-त्वात् यञ् ।) पौलेन निवृत्त । सुतङ्गमादित्वात् इञ् ।) पाकावस्थागतकलायादि । आरब्ध-पाकयवसर्वपादि । वङ्गिना ईवद्गन्धघुटघुट-शब्दान् । इति केचित् । दरदम् । इति श्रीधर । इति भरत । तत्पठ्याम् । आप-कम् २ अथ्यम् ३ । इत्यमर । अथ्यम् ४ अथ्यम् ५ । इति भरत ।

पौलोमी, स्त्री, (पुलोमीरपत्यमिति । पुलोमन् + अण् । अनो लोप ।) शुची । इति हेमचन्द्र । (यथा, भागवते । ५।७।६ ।

“विराजमान पौलोम्या सहाहासनयाभ्यश्रम्”)।

पौष, पुं, (पौषी पौषमास्यस्मिन्निति । वास्मिन् पौषमासौल्लङ्घ्य ।) वैशाखादिद्वादशमासान्त-मैतनवममास । पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौषमासौ यच्च मासे च । तत्पठ्याम् । तेष २ सङ्ख्ये ३ । इत्यमर । पौषिक ४ हेमन् ५ । इति राज-निर्घण्ट । तिथ्य ६ तिथ्यक ७ । इति शब्द-रत्नावली । अथ धनुःखरविप्रारब्धशुक्लप्रति-पदादिदर्शान्तरूपो मुख्यचान्द्र । क्षयाप्रति-पदादिपौषमास्यन्तरूपो गौणचान्द्र । धनू-राशिखरविक चौर । इति स्मृतिः ॥ ७ ॥ तच्च जातफलम् । यथा, कौडीप्रदीपे ।

“निगटमन्त्रं सुखशाङ्गयति
परोपकारी पितृविजहीन ।
कष्टान्वितार्थयथलक्षिधित्र
पौषप्रसूतं पुत्रं सुधीर ॥”

पौषी स्त्री (पुष्य + “नक्षत्रेण युक्त ।” इत्यण् । तिथ्यपुष्येति यलोप ।) पुष्ययुक्ता पौषमासौ । इत्यमर । पुष्येण युक्ता रात्रि । इति सुग्ध-बोधयाकरणम् ।

पौष्कर स्त्री, (पुष्करस्येदमिति । पुष्कर + अण् ।) पुष्करम्बलम् । इति राजनिर्घण्ट । (अस्य पर्यायो गुणाश्च यथा—

“उक्तं पुष्करम्बलं पौष्करं पुष्करश्च ततः ।
पद्मपत्रं च काशीरं कुलभेदमिमं जगुः ।
पौष्करं वटुकान्तस्तुक्तं वातकफघ्नवान् ।
हन्ति शोथारक्षिणान् विशिषातु पाच्यशूल-
शुत ॥”

अस्य प्रतिनिधिर्यथा,—

“पौष्कराभावात् कुलम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) पौष्करम्बल स्त्री, (पौष्करम्बलम् ।) पुष्कर-म्बलम् । यथा,—

“म्बले पुष्करकाशीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥” इत्यमर ।

“त्रौण्यं पुष्करम्बले । पुष्करं सुगन्धिद्रव्यं बन्धिका-ख्यातं तस्य इदं पौष्करं च पौष्करे म्बले पुष्करादौल्लङ्घ्यम् ॥” इति भरत ।

पौष्करिणी, स्त्री (पौष्करं पुष्कराणां सम्बन्धीत्या-अस्तीति । पौष्कर + इनि । स्त्रियां डीप् ।) पुष्करिणी । इति शब्दरत्नावली ।

पौष्टिक, स्त्री, (पुष्टेः ढङ्गे हितमिति । पुष्टि + ठण् ।) चौरसमये गान्धाकादनवस्त्रविशेष । कावाइ इति भाषा । अस्य गुणा । धनचिह्न-त्वम् । आयुष्यत्वम् । शुचित्वम् । रूपविराजन-त्वम् । इति राजवल्लभ । धन्य धनचिह्नम् । वल्यमिति वा पाठः । पुष्टिर्जननादौर्णां ढङ्गि-रित्यभिधीयते । तद्धेतुभूतं कर्म । इति दुर्गा-भङ्ग । (पुष्टिचिते, चि । यथा, महाभारते । १२।२६६ । २६ ।

“सर्तां वृत्तमधिष्ठाय जिह्वीनानुष्मिहीष्व ।
मन्त्रवज्ज न दुष्यति कुन्वाणा पौष्टिकौ
क्रिया ॥”

पौष्य, चि (पुष्येण निवृत्तम् । पुष्यस्येदं वेति । पुष्य + अण् ।) पुष्यनिमित्तम् । पुष्यसम्बन्धि । यथा कालिकापुराणे ६७ अध्याये ।

“आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारुजमेव वा ।
वास्तु वा चार्म्यं कौश्रं मण्डलस्योत्तरे ऋजेत ॥”

पौष्यक, स्त्री, (पुष्येण कायतीति । कै + क । पुष्यक + स्त्रीर्षे अण् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमर ।

पौष्यी, स्त्री, (पुष्यस्य इय इति । पुष्य + अण् ।) गौरादित्वात् डीप् । पुष्याख्यायां प्रसिद्धत्वात् तथात्वम् ।) देशविशेषः । यथा,—

“अथ पुष्यपुरं पौष्यी तथा पाटलिपुत्रकम् ॥” इति शब्दरत्नावली ।

पौष्य, पुं, (पुष्योऽपत्यमिति । पूषन् + अण् ।) पूषपुत्र । स च करवीरपुरस्य राजा । तस्य पुत्रं शिवांशजन्मशेखर । यथा,—

“पूष्यं पुत्रोऽभवत् पौष्यं सर्वं शास्त्रार्थपारगं ।
स पुत्रहीनो राजाभूत् पौष्यो वृषतिचतस्रम् ॥

ततः पुत्राणि भूपं प्रसन्नो वृषभञ्जन ।
ब्रह्मदत्तपुत्रं हस्ते जत्वेत् तसुवाच ह ॥

इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य वृषते । विधा ।
भोजयेत्तां स्त्रियाणां प्रहृष्टं सुहृन्मानसं ॥

ततः फले खयं देव प्रविशेत् वृषभञ्जन ।
तत्तुल्यात्ततः फलं भूतं जिभागं खयमेव हि ॥

ततः सप्तचितं कावे प्राप्ते तामिस्तु भक्षितम् ।
ततः फलं वृषभदूर्जं । गर्भाच्याहृता शुभा ॥

सम्पूर्णे गर्भकावे तु गर्भेभ्यः समजायत ।
खल्वन्यं पृथक् राजा यथा भर्गेभ्यः भावितम् ॥

तच्च खल्वन्यं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिब्यं चकाराशु तच्च पुत्रो अजायत ॥

तस्य नामाकरोद्वाजा ब्राह्मणे खे पुरोहिते ।
चक्रशेखर इत्येव कान्था चन्द्रमसः सम ॥

ब्रह्मावर्तकावे रम्ये करवीराकवे पुरे ।
ब्रह्मदत्तीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद ह ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायात् सङ्कलितम् । (वृषभेदः । स तु गुरुदक्षिणार्चमागताय उत्त-
ङ्गाय कुल्लवे दत्तवान् । यथा, महाभारते ।

१।३।११२ ।

“तत्तुतङ्गं पौष्यं प्रबुधाच भगवन्निरेण पात्रं
मासाद्यते भवांश्च गुणवानतिथिस्तदिच्छे आह
कच क्रियतां चय इति ॥” इति विश्वविश्वरूप-
तन्त्रे द्रष्टव्यम् ।)

प्याट, य, हे । भो । इत्यमर । १।४।७ ।

प्याय, स्त्री ई ड ढङ्गौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा आत्म अक सेट ।) स्त्री ई, पीन

सुखम् । उपसर्गात् प्रप्यानम् । अस्याङ्गे तु प्यानं
पीनं खेदः । ड प्यायते । इति दुर्गादासः ।

प्युष, क उतुङ्गि । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
पर सक सेट ।) अन्तःस्थाद्युक्त । उत्त-
ङ्गि उतसर्गे । क, प्योषयति घनं दाता ।

इति दुर्गादासः ।

प्युष, य इर भागे । दहि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवा पर -सक -सेट ।) अन्तःस्थाद्युक्त ।

य, पुष्यति घनं दायाद । इर अप्यवत् अप्यो-
षीत । अस्मात् पुषादित्वात्तिव ड इत्यन्ये ।

इति दुर्गादासः ।

प्युष, य इर विभागे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-
पर -सक सेट ।) अन्तःस्थाद्युक्त । य,

पुष्यति घनं दायाद । इर, अप्यवत् अप्योषीत ।
अस्मात् पुषादित्वात् तिब ड इत्यन्ये । इति

दुर्गादासः ।

प्ये, ड ढङ्गौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा आत्म
अक अणिट ।) अन्तःस्थाद्युक्त । ड, प्यायते ।

इति दुर्गादासः ।

प्र अ, (प्रथयतीति । प्रथ + ञ ।) विश्वरूप-
सगन्तगतप्रथमोपसर्गः । अस्मात् । गति ।

आरम्भ । उत्तकथ । सर्वतोभावः । प्राथ-
न्यम् । ख्याति । उत्तपत्ति । व्यवहारः । इति

दुर्गादासहृतपुराणोक्तम् ।

प्रकटं चि (प्रकटीतीति । प्र + कट + अण् ।)
खटम् । अस्य पर्यायः प्रकाशशब्दे द्रष्टव्यः ।

“प्रकटाप्रकटा चेति कीलां सेयं द्विधीयते ।”
इति भागवतादृतम् ।

(यथा च, देवीभागवते । १।७।३८ ।
“जानन्ति ये न तव देवि । परं प्रभावं
ध्यायन्ति ते हरिहरावपि मन्दचिन्ता ।
ज्ञातं मयाद्यं जननि । प्रकटं प्रमाणं
यद्विद्युरप्यतितरां विवशीथ श्रुते ॥”)

प्रकटितं, चि, (प्र + कट + क्त ।) प्रकाशितम् । इति
हेमचन्द्रः । (यथा देवीभागवते । १।७।४४ ।

प्रकृति

“प्रभूतनख्य कार्यं वा यो नर कर्तुमिच्छति ।
सञ्चारमर्थे तत बुभ्यात् विहादक प्रकीर्तितम् ॥”
इति चाणक्यसंग्रह ॥

प्रकीर्य पु, (प्रकीर्यते इति । प्र + कृ + अत्रादि-
त्वात् यक् ।) कङ्क्षमेव । इत्यमर ॥ नाटाक-
रञ्ज इति भाषा ॥ एतत्करञ्ज । रौटाकरञ्ज ।
इति राजनिघण्ट ॥ (अस्त्र पयायो यथा —
‘एतत्पूयकरञ्जो’न्य प्रकीर्य पूतिकोऽपि च ।
स चोक्त पूतिकरञ्ज सोमपल्लवश्च स स्मृत ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
प्रकुल, क्लो (प्रकषेण कोलति राशीकरोति
मैत्रीकरोति वेति । प्र + कुल + क ।) प्रशस्त
वपु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

प्रकृत, जि (प्रक्रियते स्मेति । प्र + कृ + क्त ।) प्रक-
रणप्राप्त । यथा । प्रकृतमनुपरातम् । प्रकर्षेण
कृत । अविकृत । प्रपूर्वकलघातो कल्लणि
क्तप्रत्यय ॥ (प्रकान्त । यथा, माघे । ११ । ४२ ।

“प्रकृतजपविधीनामास्यमुद्राक्षिप्त-
स्तुहुरपि हितमौष्ठोरचरेर्लेख्यमने ॥”)

प्रकृति, स्त्री, (प्रक्रियते काव्यादिकमनयेति ।
प्र + कृ + क्तिन् ।) स्वभाव । (यथा चरके
विमानस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

“तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो य स पुनराह्वा
रौषधप्रयुक्त्या स्वभाविको गुर्वादिगुणयोग ।
तद्वथा मायसुहयो शूकरेण्योच ॥” योनि ।
लिङ्गम् ॥ स्वामी । अमात्य । सुत्तन । कोष ।
राष्ट्रम् । दुग्म् । वनम् । (यथा, मातै । ६ । २६४ ।
“स्वाम्यात्मनो पुर राष्ट्र कोषदक्षो सुहृत्तथा ।
सप्त प्रकृतयो ह्येता सप्ताङ्ग राव्यसुच्यते ॥”
धर्माध्यक्षादिसप्तप्रकृतयो यथा, —

“धर्माध्यक्षो धनार्थश्च कोषाध्यक्षश्च भूपति ।
दूत पुरोधा देवश्च सप्त प्रकृतयोऽभवन् ॥”
पौराणां श्रेष्ठश्च । इत्यमर । २ । ८ । १८ ॥
(यथा, माकण्डेये । १६ । २ ।

“प्रथिपत्य तत्तत्सौ दत्तत्रेयाय सोऽर्च्युन ।
अनाय्य प्रकृती सत्यगभिवेकमयस्तत ॥”

स्वरूपावस्था । यथा हितोपदेशे । २ । १६६ ।
“खेदितो महितश्चैव रज्जुभि परिवेष्टित ।
सुक्तो वादशभिवर्षे श्वपुच्छ प्रकृति गत ॥”)

शिक्षी इति हेमचन्द्र ॥ शक्ति । (यथा —
“प्रधान प्रकृति शक्तिनिष्ठाचान्तिस्तथा ।
एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य या

स्थिता ॥”

इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शाङ्गधरेणोक्तम् ॥)
शोधित । इति शब्दरत्नावली ॥ परमात्मा । इति
धरणि । पञ्चभूतानि । करणम् । गुह्यम् । जम्बु ।
एकविंशत्यवरपादच्छन्दोविशेष । माता । इति
नानार्थरत्नमाला ॥ प्रत्यधातु प्रथम । स च
दिधा धातुर्नाम च । इत्यन्यपास ॥ (प्रकर्षेण
खट्वादिक करोतीति । प्र + कृ + कर्त्तरि
क्त्विच् ।) भगवतो मायाख्या शक्ति । सा च
परापरमेदेन दिधा । यथा, —

प्रकृति

“भूमिरापोऽनलो वायु ख मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीय मे भिन्ना प्रकृतिरुच्यते ॥ ४ ॥
अपरयमितस्त्वन्मां प्रकृति विद्धि मे पराम् ।
जीवभूता महाबाहो यथेदं ध्यायते जगत् ॥” ५ ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्याय ॥

“एव ओतारमभिसुखीकृत्य इदानीं प्रकृतिद्वारा
खट्वादिकतृत्वेन इत्येतत्त्व प्रतिज्ञात निरूप-
यिष्यन् परापरमेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति
हान्याम । भूम्यादीनि पञ्चभूतसंज्ञाणि मन
शब्देन तत्कारणभूतोऽहङ्कार बुद्धिशब्देन
तत्कारण महत्तत्त्व अहङ्कारशब्देन तत्त-
कारणमविद्या इत्येवमष्टधा भिन्ना । यद्वा
भूम्यादिशब्दे पञ्च महाभूतानि खल्वैव सह
एकीकृत्य गृह्यन्ते । अहङ्कारशब्देनैवाहङ्कार
तेनैव तत्काव्याणि इन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते बुद्धि-
रिति महत्तत्त्वम् । मन शब्देन तु मनसैवोक्तं
अव्यक्तस्वरूप प्रधानमित्यनेन प्रकारेण मे
प्रकृतिमायाख्या शक्तिरुच्यते भिन्ना विभाग
प्राप्ता । चतुर्विंशतिमेदभिन्नाप्यष्टस्त्वान्तभाव
विवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम् । तथा च चैत्राध्याये
इमामेव प्रकृतं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयि-
ष्यति ।

‘महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकश्च पञ्च चेन्द्रियगोचरा ॥

इति ॥ ४ ॥

अपरामिमा प्रकृतिसुप्रसहरन परां प्रकृति
माह अपरयमिति । अष्टधा प्रकृतिरुक्ता
इयमपरा निजगता जडत्वात् परार्थत्वाच्च । इत
सकाशात् परां प्रकृत्यामन्या जीवभूतां जीव
स्वरूपा मे प्रकृति जानीहि । परत्वे हेतु यथा
चेतनया चैत्रजस्वरूपया स्वकर्मेद्वारेणैव जग-
ह्वाच्यते ॥” ५ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
स्वरजस्तमसां सान्ध्यावस्था । यथा, —
“सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम् ।
सान्ध्यावस्थितिरितेषां प्रकृति परिकीर्तिता ॥
केचित प्रधानमित्याहु रव्यक्तमपरे णयु ।
एतदेव प्रजावृष्टि करोत विकरोति च ॥”

इति मातस्ये ३ अध्याय ॥

तत्पर्याय । प्रधानम् २ । इत्यमर ॥ माया ३
शक्ति ४ चैतन्यम् ५ । इति राजनिघण्ट ॥

तस्या नामान्तराणि यथा —

“तमोऽव्यक्त शिवो धाम रजो योनि सनातन ।
प्रकृतिविकार प्रलय प्रधान प्रभवप्ययौ ॥
अवुद्रिक्तमनून वाप्यकल्पमचक्षुःश्रुतम् ।
सदसश्चैव तत्त्वैर्मयस्तत्र त्रिगुण स्मृतम् ॥
शेषानि नामधेयानि नरेन्द्रात्मनिस्तके ॥

अव्यक्तनामानि गुणाश्च तत्त्वतो
यो वेद सर्वेषां गतीश्च केवला ।
विसृक्तदेह प्रविभागतत्त्ववित
स सुच्यते सर्वगुणैर्निरामय ॥”

इति महाभारते आनन्दमेधिकपर्व ॥ * ॥
सा पञ्चविधा ।

प्रकृतिः

“गणेशचननी दुर्गा राधा लक्ष्मी सरस्वती ।
सावित्री च वृष्टिविधौ प्रकृति पञ्चमो
स्मृता ॥” * ॥

तस्या व्युत्पत्तिर्यथा —

“प्रकृतवाचक प्रश्न कृतिश्च वृष्टिवाचक ।
वृष्टौ प्रकृता या देवी प्रकृति सा प्रकीर्तिता ॥
गुणे प्रकृते सत्त्वे च प्रशब्दो वर्तते श्रुतौ ।
मध्यमे रजसि क्लृप्ति तिशब्दस्तामस स्मृत ॥
त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्तिसमन्विता ।
प्रधाना वृष्टिकरणी प्रकृतिस्तेन कथ्यते ॥
प्रथमे वर्तते प्रश्न कृतिश्च वृष्टिवाचक ।
वृष्टेराद्या च या देवी प्रकृति सा प्रकी-
र्तिता ॥” * ॥

तथा व्युत्पत्ति स्वरूपश्च यथा, —

“योगेनात्मा वृष्टिविधौ द्विधा रूपो बभूव स ।
पुमांश्च दक्षिणाङ्गाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृति
स्मृता ॥

सा च ब्रह्मस्वरूपा च या या नित्या सनातनी ।
यथात्मा च यथाशक्तिर्यथाशौ दाहिका स्मृता ॥
अतएव हि योगीन्द्र स्त्रीपुमैर्न मन्यते ।
सत्त्वं ब्रह्मस्य ब्रह्मन् । शश्वत् पश्यति नारद ॥
खेच्छामस्य खेच्छया च श्रीकृष्णस्य सिद्धयया ।
सावित्रभूत सहसा नृणप्रकृतिरौश्वरी ।
तदाज्ञया पञ्चविधा वृष्टिकर्मेण वेदत ॥’

दुर्गाप्रकृतिर्यथा, —

“अथ भक्तादुरीधादा भक्तादुग्रहविग्रहा ।
गणेशमाता दुर्गा या शिवरूपा शिवप्रिया ॥
नारायणी विष्णुमाया पूज्यब्रह्मस्वरूपिणी ।
ब्रह्मादिदेवैर्मूर्तिभिर्मनुभि पूजिता स्तुता ॥
सर्वाधिष्ठातृदेवी सा सर्वरूपा सनातनी ।
धर्मसत्यपुण्यकौर्मियशोमङ्गलदायिनी ॥
सुखमोचहर्षदात्री श्रीकान्तिदुर्गाशशिनी ।
शरणागतदीनार्तपरिचाणपरायणा ॥
तेज स्वरूपा परमा तदधिष्ठातृदेवता ।
सर्वशक्तिस्वरूपा च शक्तिरौश्वर्य सन्ततम् ॥
विष्णेश्वरी सिद्धरूपा सिद्धिदा सिद्धिदेश्वरी ।
बुद्धिर्निष्ठा स्तुतपिपासा ह्याया तन्ना दया
स्मृति ॥

जाति शान्तिश्च शान्तिश्च कान्तिर्भान्तिश्च
चेतना ।

तुष्टि पुष्टिस्तथा लक्ष्मीर्जृप्तिर्माता तथैव च ॥
सर्वशक्तिस्वरूपा सा कृष्णस्य परमात्मन ।
उक्त श्रुतौ श्रुतिगुणज्ञातिस्त्वय यथागमम् ॥
गुणोऽख्यनन्तोऽनन्ताया अपराञ्च निशामय ॥” १
लक्ष्मीप्रकृतिर्यथा —

“शश्वत् सत्त्वस्वरूपा या पद्मा च परमात्मन ।
सर्वसम्पत्स्वरूपा सा तदधिष्ठातृदेवता ॥
कान्ता दान्ता च शान्ता च सुशीला सर्व-
मङ्गला ।

श्रीभक्तिकामरौपाङ्गारपरिवर्जिता ॥
भक्तादुरक्ता पलुक् सर्वान्धस्य प्रतिव्रता ।
प्राणतुल्या भगवत्, प्रेमपात्री प्रियवदा ॥

प्रकृति

सर्वश्रुत्यात्मिका सर्वजीवनोपायरूपिणी ।
महालक्ष्मीश्च वैकुण्ठे पाताले वरदा सती ॥
स्वर्गे च खगलक्ष्मीश्च मर्त्यानां रुद्रिण्यन्तया ।
सर्वप्राणिषु त्रयेषु शोभा रूपा मनोहरा ॥
प्रीतिरूपा पुण्यवतां प्रभारूपा भूपेठे च ।
वाणिज्यरूपा बणिजा पापिनी कलहाङ्कुरा ॥
दयामयी भक्तिमती भक्तानुग्रहकातरा ।
चपले चपला भक्ता सन्पदे च घनाय च ॥
जगज्जीव न्त सन् यया देखा विना मुने ।।
शक्तिद्वितीया कथिता वेदोक्ता सर्वसम्भवा ॥
सर्वपूज्या सर्ववन्द्या चास्यां मत्तो निशा-

मय ॥” २ ॥ ॥

सरस्वतीप्रकृतिर्वधा —

“वाग्बुद्धिविद्याज्ञानाधिदेवता परमात्मन ।
सर्वविद्या सर्वरूपा सा च देवी सरस्वती ॥
खड्गविक्रिता मेधा प्रतिभा स्मृतिदा सताम ।
नानाप्रकारसिद्धान्तमेदार्थकल्पनाप्रदा ॥
वाखा बोधस्वरूपा च सर्वसन्देहभङ्गिनी ।
विचारकारिणी यत्यकारिणी शक्तिरूपिणी ॥
खरसङ्गीतसन्धानतालकारणरूपिणी ।
विषयज्ञानवायूपा प्रतिविम्बेषु जीविनाम् ॥
वाखा मुद्राकरा शान्ता वीणापुस्तकधारिणी ॥
श्रद्धा सत्त्वस्वरूपा च सुशीला श्रीहरिप्रिया ॥
हिमचन्दनकुन्देन्दुसुन्दाम्भोजसन्निभा ।
जपन्ती परमात्मन श्रीलक्ष्म्या रत्नमालया ॥
तप स्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ।
बुद्धिविद्यास्वरूपा च सर्वसिद्धिप्रदा सदा ॥
यया विना च विश्वौघो भूको न्ततम सदा ।
देवी तृतीया गदिता श्रुत्युक्ता जगदम्बिका ॥
यथागम यथाकिञ्चिदपरां सनिबोध मे ॥” २ ॥ ॥
सावित्री प्रकृतिर्वधा —

“माता चतुर्था वेदानां वेदज्ञानश्च कृन्दसाम् ।
सन्ध्यावन्दनमन्त्राणां तन्त्राणाञ्च विचक्षण ॥
द्विजातिजातिरूपा च जपरूपा तपस्विनी ।
ब्रह्मण्यतेजोरूपा च सर्वसंस्कारकारिणी ॥
पवित्ररूपा सावित्री गायत्री ब्रह्मण प्रिया ।
तीर्थानि यस्या सस्यार्थं दर्शं वाञ्छन्ति शुद्धये ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशा शुद्धसत्त्वस्वरूपिणी ।
परमानन्दरूपा च परमा च सनातनी ॥
परब्रह्मस्वरूपा च निर्वाणपददायिनी ।
ब्रह्मतेजोमयी शक्तिस्तद्विष्ठाष्टदेवता ॥
यतपादरजसा पूत जगत सर्वश्च नारद ।।
देवी चतुर्थी कथिता पञ्चमी वक्ष्यामि ते ॥” ४ ॥

राधाप्रकृतिर्वधा,—

“प्रेमप्राणाधिका देवी या पञ्चप्राणरूपिणी ।
प्राणाधिकप्रियतमा सर्वांश्च सुन्दरी वरा ॥
सर्वसौभाग्यशुक्ता च मानिनी गौरवान्विता ।
वामाङ्गाङ्गस्वरूपा च शुणेन तेजसा समा ॥
परा वरा सारभूता परमाद्या सनातनी ।
परमानन्दरूपा च धन्या म न्या च पूजिता ॥
रासक्रीडाधिदेवी च लक्ष्म्या परमात्मन ।
रासमङ्गलसभूता रासमङ्गलमङ्किता ॥

प्रकृति

रासेश्वरी सुरसिका रासवासनिवासिनी ।
गोलोकावासिनी देवी गोपौंशविधाधिका ॥
परमाङ्गादरूपा च सन्तोषहृदयरूपिणी ।
निर्गुणा च गुणाकारा निलिप्तात्मरूपिणी ॥
निरीहा निरहङ्कारा भक्तानुग्रहविग्रहा ।
वेदासुसारव्यानेन विज्ञाता सा विचक्षणे ॥
डाष्टदृष्टा लसद्वेशा सुरेजैर्मनिपुङ्गवे ।
वङ्गिशुद्धाशुकाधाना रत्नालङ्कारभूषिता ॥
कोटिचन्द्रप्रभाज्जुष्टपृष्टश्रीशुक्लविग्रहा ।
श्रीलक्ष्मभक्तदा सैव दात्री च सर्वसन्मदाम् ॥
अवतारे च वाराहे हृषभासुसुता च या ।
यतपादपद्मसस्यप्रतिष्ठा च वसुधरा ॥
ब्रह्मादिभिरदृष्टा या सर्वदृष्टा च भारते ।
स्त्रीरत्नसारसभूता कृष्णवत् स्थलोच्चला ॥
यथा घने नवघने लोला सोदामिनी मुने ।।
यष्टिवत्सलक्ष्मि प्रतप्त ब्रह्मणा पुरा ॥
यतपादपद्मनखरदृष्टे चात्मशुद्धये ।
न च दृष्टापि खगेऽपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा ॥
तेनैव तपसा दृष्टा सुवि हृन्दान्वने वने ।
कथिता पञ्चमी देवी सा राधा परिकीर्तिता ॥
अश्रूपा कलारूपा कलाशांशसमुद्भवा ।
प्रकृति प्रतिविम्बेषु देशेषु सर्वयोधित ॥
परिपूर्णतमा पञ्चविधा देवी प्रकीर्तिता ॥
याया प्रधानाश्रूपा वर्णयामि निशासय ॥” ५ ॥
गङ्गा यथा,—

“प्रधानाश्रूपा या गङ्गा भुवनपावनी ।
विष्णुविग्रहसभूता हररूपा सनातनी ॥
पापिपापेन्वदाहाय ज्वलदित्वनरूपिणी ।
सुखस्यार्थज्ञानपाने निर्वाणपददायिनी ॥
गोलोके स्थानप्रस्थानसुखसोपानरूपिणी ।
पवित्ररूपा तीर्थाना सरिताश्च परा वरा ॥
शम्भुमौलिजटामेघसुक्तापत्तिस्वरूपिणी ।
तप सन्तापिणी सद्यो भारते च तपस्विनाम् ॥
चन्द्रपद्मचौरनिभा श्रद्धा सत्त्वस्वरूपिणी ।
निर्मला निरहङ्कारा साध्वी नारायण-

प्रिया ॥” १ ॥

तुलसी यथा —

“प्रधानाश्रूपा च तुलसी विष्णुकामिनी ।
विष्णुभूषणरूपा च विष्णुपादस्थिता सती ॥
तप सङ्कल्पपूजादिसदा सन्पादिनी मुने ।।
सारभूता च पुण्याणां पवित्रा पुण्यदा सदा ॥
दर्शनस्यार्थान्भ्याश्च सद्योनिर्वाणदायिनी ।
कलौ कलुषशुक्लेशदाहायगन्धस्वरूपिणी ॥
यतपादपद्मसस्यार्थसदा पूता वसुधरा ।
यतस्यार्थदर्शं वाञ्छन्ति तीर्थानि चात्मशुद्धये ॥
यया विना च विश्वेषु सर्वकर्मोतिनिष्फलम् ।
मोक्षदा या सुसूक्ष्मा कामिनां सर्वकामदा ॥
कण्टकचक्ररूपा च भारते ब्रह्मरूपिणी ।
जात्याय भारतानाञ्च प्रजानां परदेवता ॥” २ ॥
मनसा यथा,—

“प्रधानाश्रूपा या मनसा कश्यपाम्बिका ।
शङ्करप्रियशिष्या च महाज्ञानविशारदा ॥

प्रकृति

नागेश्वरस्यावन्तस्य भगिनी नागपूजिता ।
नागेश्वरी नागमाना सुन्दरी नागवा हनी ॥
नागेश्वरगणशुक्ता सा नागभयवन्मृषिता ।
नागेश्वरवन्दिता सिद्धयोगिनी नागप्रायिनी ॥
विष्णुरूपा विष्णुभक्ता पिण्डपूजापरायणा ।
तप स्वरूपा तपसा फलदात्री तपस्विनी ॥
नित्य विलम्बवत्सल तपस्तप्त यया हरे ।
तपस्विनीषु पूज्या च तपस्विना च भगते ॥
सपमन्त्राधिदेवी च ज्वलन्ती प्रकृतेजसा ।
ब्रह्मस्वरूपा परमा ब्रह्मभावेन तनपरा ॥
जरतकारुमुने पत्नी लक्ष्म्याश्च पतिव्रता ।
आत्मीकस्य मुनेर्माता प्रवरस्य तपस्वि

नामा ॥” ३ ॥

घट्टी यथा,—

“प्रधानाश्रूपा या देवसेना च नारद ।।
मातृकासु पूज्यतमा सा च ऋषी प्रकीर्तिता ॥
शिशूना प्रतिविम्बेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कान्तिकेयस्य कामिनी ।
घटाश्रूपा प्रकृतेजसि घट्टी प्रकीर्तिता ॥
पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्रीति जगतां सती ।
सुन्दरी युवती रम्या सन्तत भसुरन्तिके ॥
स्थाने शिशूनां परमा वृद्धरूपा च योगिनी ।
पूजा द्वापशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम् ॥
पूजा च कृतिकामारे परा घट्टिने शिशो ।
एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुर्की ॥
शश्वन्निधमिता चैवा नित्या कात्या हुति परा ।
मातृरूपा दयारूपा शश्वद्रक्ष्यरूपिणी ॥
जले स्थले चोत्तरीचै शिशूनां स्वप्नगोचरे ॥” ४ ॥
मङ्गलचण्डी यथा,—

“प्रधानाश्रूपा च देवी मङ्गलचण्डिका ।
प्रकृतेर्मुखसभूता सर्वमङ्गलदा सदा ॥
दृष्टौ मङ्गलरूपा च स हरे कोपकृपिणी ।
तेन मङ्गलचण्डी सा पङ्क्तिं परिकीर्तिता ॥
प्रतिमङ्गलवारेषु पतिविम्बे । वन्दिता ।
पञ्चोपचारैर्योऽभिर्भिन्ना च परिपूजिता ॥
पुत्रपौत्रधनेश्वरेश्वरीमङ्गलदायिनी ।
लोकसन्तापपापान्निदु खदारिद्र्याग्निनी ॥
परितुष्टा सर्ववाञ्छाप्रन्तां सर्वयोजिताम् ।
रुष्टा ज्वलेन सहर्तुं शक्ता विश्व मवेश्वरी ॥” ५ ॥
काली यथा,—

“प्रधानाश्रूपा च काली कमललोचना ।
दुर्गाकलाटसम्भवा रणे शुभनिशुम्भयो ॥
दुर्गाङ्गाश्रूपा सा शुणेन तेजसा समा ।
कोटिस्वरूपप्रभाज्जुष्टपृष्टाज्ज्वलविग्रहा ॥
प्रधाना सर्वशक्तौणां वरा वलवती परा ।
सर्वसिद्धिप्रदा देवी परमा सिद्धयोगिनी ॥
लक्ष्मभक्ता लक्ष्म्यतुल्या तेजसा विक्रमेगमे ।
लक्ष्मभावयया शश्वत लक्ष्मवर्णा सनातनी ॥
स हर्तुं सर्वब्रह्माष्ट शक्ता विश्वासमाचत ।
रण देवै सम तस्या क्रीडया लोकरक्षया ॥
धर्मार्थकाममोक्षाश्च दातुं शक्ता च पूजिता ।
ब्रह्मादिभि स्तूयमाना मुनिभिर्मनुभिर्नरे ॥” ६ ॥

प्रकृति'

[illegible][illegible]

पृथिव्या प्रपदे देवी उग्रशैवे पूजिता ।
 शङ्करोपदिष्टेन पुण्यक्षेत्रे ॥ भारते ॥
 चित्तु लोकेषु ततपञ्चादाशया परमात्मन ।
 पृथ्वपादिभिर्मन्त्रा पूजिता मुनि-सुरे ॥
 अतयाथा समुत्पृता पूजिता भार-
 पूजिता यामदेवश्च गामे च नगर सु- ॥
 एव ते कथित सत्त्व प्रकृतेश्चरत शुभम् ।
 यश्च गम लक्ष्यश्च किं भूय ओतुमिच्छति ॥
 इति प्रक्षेपवर्ति प्रकृतितत्त्वे चतुर्विंशति-
 तामाशुप्रग प्रथमे अ- ॥ १॥ प्रक्षेपनाम्नो-
 २ये प्रकृतेः सा च उवाच यथा,—
 नारद उवाच ।
 “आदौ साधवसुखाय पश्चात्तत्त्व विद्वत्पु-
 विद्वत्तत्त्व म- भक्त वद भक्त- ॥
 श्रीनारायण उवाच ।
 निमित्तमस्य त्रिविध कथयामि तन्मय-
 जगत्साता च प्रकृतं पुनश्च जगत्परा ।
 गरीयसीति जगतां माता प्रपद्यते ।
 राधाकृष्णेति गौरीदेवे २८ दृष्टो युत ।
 कृष्णराधेश्वरादौति लोके न च तन्मय-
 प्रसीद रोहिणीचक्र गृह्याध्यामद मम ।
 गृह्याध्याम मया दत्त सञ्चया लक्ष भास्वर ।
 प्रसीद कमलाकात गृह्याध्याम- ॥
 इति ह्यहं सामवेदे कौथुमे सुनिवृत्तम् ॥
 राधेश्वरेश्वरादेव स्त्रीतो नवति लाघव ।
 धाश्वरेश्वरत पञ्चाङ्गादेव ससन्धम् ॥
 आदौ पुरुषसुखाय पश्चात् प्रकृतिसुचरेत ।
 स भवेत्काष्ठगामी च वृद्धातिशय सुने ॥
 इति प्रक्षेपवर्ति श्रीनारायणतत्त्वे ५ अध्याय ॥
 प्रकृष्ट त्रि (प्रकृत्यते इति । प्र+क्ष+क्त ।)
 प्रकथयुक्तम् । ततपण्याय । सुखम् २ प्रसुखम् ३
 प्रवर्द्धम् ४ व्ययम् ५ वरेण्यम् ६ प्रवरम् ७ पुरो-
 गम् ८ अतुत्तरम् ९ प्रायश्चरम् १० प्रवेकम् ११
 प्रधानम् १२ अयसरम् १३ उत्तमम् १४
 व्ययम् १५ यामणी १६ व्ययणी १७ अग्नि-
 मम् १८ जालम् १९ अध्याम २० अतुत्तरम् २१
 अनवराष्ट्रम् २२ प्रेष्ठम् २३ पराष्ट्रम् २४
 प्ररम् २५ । इति हेमचन्द्र । ६ । ७४ । (यथा,
 मनु । ७ । १७ ।
 “यदा प्रकृष्टा मन्थते सर्वास्तु प्रकृतीभूषम् ।
 अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वन्ति विग्रहम् ॥”
 आकृष्टम् । यथा, द्रवीभागवते । १ । ६ । ८२ ।
 “रथाङ्गेन तन्ना च्छिन्ने विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 जघनोपरि वेगेन प्रकृष्टे शिरसी तयो ॥”
 प्रकोष्ठ पु, (पुञ्ज्यते २मेनेति । प्र+कुष निष्कर्ष-
 “अधिकृषीति ।” उणा २ । ४ । इति खड्ग ।)
 कफोत्थिरधोमखिवन्धपयन्तहस्तभाग । इत्य-
 मर । २ । ६ । ८८ । (यथा रघु । ३ । ५६ ।
 “ततः प्रकोष्ठं हरिचन्दनाङ्किते
 प्रमथमानाखवधोरनादनैम् ।
 रघु शशाङ्काङ्गसुखेन पवित्रा
 शरासनज्यमसुनाङ्घ्रिद्वौज ॥”)

गृह्यहारपिण्डकम् । वीथी इति विहोन्द इति
 च ख्यातम् । इति प्रधावप्रक्षेपटीकाया भरत
 सुकृष्टमथुरेशा ॥ (यथा, मानवे । ७ । २२३ ।
 शोकटोनाया कुलकभट्ट ।
 “ततः सन्धोपासनं कृत्वा तस्मात् प्रदेष्टात
 अन्तर् विविक्तप्रकोष्ठवकाशमयदृगत्वा
 गृह्याभ्यन्तरे धतश्चको रहस्याभिधायिना
 चराणां स्वयापार इत्युयात ॥”)
 प्रक्षर, पु, (प्रक्षर-पृषोदरादित्वात् साधु ।)
 प्रक्षरम् । इति प्रक्षेपमाला । प्रक्षर इति च
 पाठः ।
 प्रक्षन्ता [क्तृ] त्रि (प्र+क्ष+क्त ।) उपक्रम-
 कता । आरम्भकता । इति आकरणम् ॥
 प्रक्षरा प, (प्र+क्रम+भावे चण ।) क्रम ।
 प्रक्षर । इति मेदिनी । मे, ४८॥ प्रथमारम्भ ।
 तत्पण्याय । उपक्रम २ । इत्यमर । ३ । २ । २६ ॥
 (यथा कथासरित्सागरे । १८ । ६३ ।
 “पुण्यैरपि हि प्राचीं प्रक्रमेण जिता दिश ।
 गङ्गोपक्रमे वासश्च विहितो हस्तिनापुरं ॥”)
 प्रक्षान्त त्रि (प्र+क्रम+क्त ।) प्रकरणम् ।
 आरम्भ । यथा मङ्गि । ४ । ११ ।
 “आतिष्ठदगु जपन् सन्ध्या प्रक्षान्तामायतीगवम् ।
 पाश्चात्तरा पतन्निभ्य प्रबुद्ध प्रथमनविम ॥”
 प्रक्षिप स्त्री, (प्र+क्ष+प्र ।) वृषदीना चामर-
 धून-कृच्छराणांदिष पार । ततपण्याय ।
 अपिहार २ । इत्यमर । २ । ८ । ३१ ॥
 अक्षीकार ३ नियतविधि ४ । इति प्रक्षेपना-
 मली । प्रक्षेपकायम् ॥ (यथा, महाभारते ।
 १२ । १११ । ५८ ।
 “नोच्छ्रितं सङ्घते कश्चित् प्रक्रिया वैरकारिका ।
 सुचैरपि हि युक्तस्य दोष एव निपाद्यते ॥”)
 प्रक्षिन् त्रि (प्र+क्षि+क्त ।) लप् । इति
 जटाधर । प्रक्षेपेण लेदयुक्तम् ॥
 प्रक्षय, पु, (प्र+क्षय शब्दे-“कथो वीथायाश्च ।”
 २ । ३ । ६५ । इति अप ।) वीथाया कथित ।
 वीथाशब्द । ततपण्याय । प्रकाण २ । इत्य-
 मर । १ । ६ । २४ ॥ सुकाण ३ सुकाण ४ उप-
 काण ५ उपकाण ६ । इति भरत ॥
 प्रकाण, पु, (प्र+काण+घण ।) प्रकाण । इत्य-
 मर । १ । ६ । २४ ॥
 प्रक्षर पु, (प्रक्षेपेण चरति असंज्ञतोनि । प्र+
 क्षर+अच ।) अश्वसन्नाह । इति हेमचन्द्र ।
 ४ । ३१७ ॥
 प्रक्षालन स्त्री (प्र+क्षालि+ल्युट ।) धावनम् ।
 मार्जनम् । यथा—
 “प्रक्षालय यस्य विच्छेदा वर तस्य निरौहता ।
 प्रक्षालनाङ्घ्रि पङ्क्तस्य दूरादक्षयण वरम् ॥”
 इति हितोपदेशे १ परिच्छेद ॥
 प्रक्षालित, त्रि, (प्र+क्षालि+क्त ।) धौत ।
 मार्जित । इति हज्जाशुध ।
 प्रक्षेप पु (प्र+क्षिप+घण ।) औषधादिषु
 क्षेपणीयव्रजम् । यथा,—

‘प्रक्षेप प त्रि काथानस्ते चैकलस्मी मन ।
 घोडशाष्टचतुभाग वातपित्तक ॥ १८ ॥
 चौद्र कषाये दानय विपरीता तु श्वर ।
 मावा नाद्रघनाना क्तेह काये च चरवन् ॥
 मक्षिज दिङ्गु निन्त्य जरण धाम्नु
 प्र पिवा ।”
 इति वैद्यकप्रभाषा ॥
 विक्षेप । उप-“स मन्त्रप्रान्त कम् कृत्वा ।”
 इति भवेदेवमङ्ग । (प्रक्षेपण । यथा भाग-
 वत । ७ । ६ । १८ ।
 ‘मनोरमिर्वातातो जज्ञीतो षड्भुवर ।
 पक्षेप्यथ प्रक्षेप सन्ध्या-स्थक ॥”)
 प्रक्षेपण स्त्री (प्र+क्षिप+ल्युट ।) प्रक्षेप-
 नेप । निक्षेपणम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । १०६४ ।
 “अथ प्रक्षेपयानां वषट् भागं सुक्क हृषी हत ॥”)
 प्रक्षेडन, पु (प्रक्षे-दीतीति । प्र+क्षिड अथक्त-
 शब्दे+ल्युट ।) नाराच । इत्यमर । २ । ८ । ३७ ॥
 प्रक्षेडना, स्त्री, (प्रक्षेडन+टाप ।) यदा, पक्ष-
 डन अथक्तशब्दोऽभ्यस्त्या इति । अथ टाप ।,
 नाराच । इत्यमरटीकाया भगीरथ ॥
 प्रक्षेदन, पु (प्रक्षेदीतीति । प्र+क्षिद अथक्त-
 शब्दे+ल्युट ।) नाराच । इत्यमरटीकायां भगी-
 रथ ॥
 प्रक्षेपना स्त्री, (प्रक्षेपन+टाप ।) नाराच ।
 इत्यमरटीकाया भगीरथ ॥
 प्रक्षर पु (प्रक्षर खर ।) हयसन्नाह । कुकुर ।
 अश्वतर । अश्वतन्त्ररे, त्रि । इति मेदिनी ॥
 प्रक्ष, त्रि, (प्रक्ष्वातीति । प्र+क्ष्वा स्त्राती+
 क ।) उत्तरपदे तुल्याधवाचकं यथा—
 “स्युत्तरपदे प्रक्ष प्रकार प्रतिमो निम ॥”
 इति हेमचन्द्र ॥
 (यथा महाभारते । १ । २८ । २१ ।
 ‘दिपक्षगरुडप्रक्षेदारे कावेक्ष शोभितम् ।
 शुभ्रमभयप्रखेर्गोपुष्पमन्दरोपमे ॥”
 अष्ट । यथा तत्रैव । १२ । २०४ । ८ ।
 “ज्ञानसुतपद्यते पुसां क्षयात् पापस्य कर्मण ।
 यथादर्शतले प्रखे पञ्चत्वात्मानमात्मनि ॥”)
 प्रक्ष्वात, त्रि, (प्र+क्ष्वा+क्त ।) प्रक्षेप्याति-
 युक्त । विख्यात । यथा,—
 “यस्य व्याकरणे वरेण्यघटनास्मीत प्रबन्धादश
 प्रक्ष्वाता नव वैदकेषुपि तिथिनिर्द्धाराय
 मेकोऽनुत ॥”
 इति सुगबोधशेषे तच्छिष्यपदम् ॥
 प्रक्ष्वातवमृक पु, (प्रक्ष्वातो वम्रा जनयिता यस्य ।
 कप ।) विख्यातपिण्डक । यथा,—
 “स्यादासुखाययोऽसुखं पुनः प्रक्ष्वातवमृक ॥”
 इति हेमचन्द्र । ३ । १६६ ॥
 प्रक्ष्वाति, स्त्री प्रक्षेपकीर्ति । विख्याति । प्रपूर्व-
 स्त्राधातो क्तिनप्रत्ययनियन्ता ॥
 प्रगल्भ पु, (प्रगल्भो गच्छो यस्मिन् यस्य ।)
 कुपरोपरिकल्पयन्तभाग । इत्यमर । २ । ६ । ८८ ।
 कवुड अवधि वगव प्रथमत इति भाषा ॥

प्रगल्भा

प्रगल्भी, स्त्री, (प्रगल्भ + गौरादित्वात् डीष्)
बहिः प्रकाशः । दुर्गप्रकाशभित्तौ शूराणां उप-
वेशनस्थानानि । (यथा महाभारते । १२ ।
६६ । २३ ।

“प्रगल्भी कारयेत् सन्ध्याकाशजननीस्तदा ॥”
प्रगतजाहु, जि (प्रगते सञ्ज्ञिते जाहुनी यस्य ।)
प्रगतजाहुक । इत्यमरटीकाया रमानाथ ॥
प्रगतजाहुक, जि, (प्रगते जाहुनी यस्य । कप ।)
यस्य जाहुनीमध्ये निवृत्त कादाचित्क वा मह-
दन्तराल स । पाषाणक अक्षि इति भाषा ॥
ततपथ्याय । प्रजु २ । इत्यमर । २ । ६ । ४७ ॥
प्रज्ञ ३ प्रगतजाहु ४ । इति भरत ॥
प्रगल्भ, पु (प्रगल्भो गम्भीर यस्य ।) पपट । इति
राजनिघण्ट ॥

प्रगल्भ, जि, (प्रगल्भते इति । प्र + गल्भ धाट् +
पचाद्यच् ।) प्रत्युत्पन्नमिति । ततपथ्याय ।
प्रतिभान्वित २ । इत्यमर । ३ । १ । २५ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ५८ ।

“प्रज्ञा प्रगल्भा कुर्वते मनुष्य
राजा कृशान् वै कुर्वते मनुष्यान् ॥”
प्रगल्भता, स्त्री, प्रगल्भस्य भावः । (प्रगल्भ + तल ।)
प्रागल्भ्यम् । ततपथ्याय । उतवाह २ अभि-
योग ३ उदम ४ प्रौढि ५ उद्दयोग ६ किय-
देतिका ७ अध्यवसाय ८ ऊज्ज ९ । इति
हेमचन्द्र । २ । २१३ ॥ तस्य लक्षणम् । यथा,
“नि शङ्कल प्रयोगेषु बुधैस्तदा प्रगल्भता ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणि ॥

(यथा, कुमारः । ६ । ३२ ।
“आय्याप्यरुन्मते तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।
प्रायेषेयविधे कार्यं पुरन्नीयां प्रगल्भता ॥”)
प्रगल्भा, स्त्री, (प्रगल्भते वृद्धा भवतीति । प्र +
गल्भ धाट् + पचादित्वाद्च् । ततपथ्याय ।)
नायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् । प्रतिमात्र-
विषयकेलिकलापकोविदा । अस्याश्चेष्टा रति-
प्रीति । आनन्दादात्मसमोह । रतिप्रीति-
यथा,—

“ससृग्गल्लनमाकलय्य वदनं सञ्चिष्य कण्डस्थल
निर्व्याधरविस्मयस्वरमपाह्वय्य बुद्ध्यालकम् ।
देवस्थानमुचिनीपते ससृग्गल्लजिज्ञासमाने प्रिये
वामाक्षौ वसनाञ्जले अवणयोर्नौलोत्पल
निवृत्ते ॥”

आनन्दादात्मसमोहो यथा,—
“नखाङ्कितसुर स्खलेऽधरतले रदस्य क्षत
श्रुता वज्रलमालिका विगलिता च सुक्तावली ।
रतान्तसमये मया सकलमेतदालोचित
स्मृति क्व च पति क्व क्व च तवालिशिचर-
विधि ॥”

सा मानावस्थायी त्रिविधा । धीरा अधीरा
धीराधीरा च । अशक्तकोपप्रकाशा धीरा ।
अशक्तकोपप्रकाशा अधीरा । अशक्तकोप
प्रकाशा धीराधीरा । प्रौढाधीरायास्तु रता-
बोधाश्च । अधीरायास्तु रतान्तादृणादि ।

प्रगुण

धीराधीराया रताबोदास्तु तज्जनादि च
कोपस्तु प्रकाशकम् । प्रौढाधीरा यथा,—
“नो तस्य भजसे न जल्पसि सुधाधाराशुकारा
गिरी

इकपातं कुर्वसे न वा परिजने कोपप्रकाश-
च्छलात् ।
इत्युक्तकर्मभोगोरि दयिते कोपस्तु सगोपन
किं स्यादेव नचेत् पुन सहचरौ कुर्वीत साचि
क्षितम् ॥”

प्रगल्भा अधीरा यथा,—
“प्रतिफलमवलोक्य स्त्रीयमिन्द्रो कलाया
हरशिरसि परस्था वासमाशङ्कमाना ।
गिरिशमचलकन्या तर्ज्यवामास कस्य
प्रचलवलयवेक्षितकान्तिभाजा करेण ॥”

प्रगल्भा धीराधीरा यथा,—
“तत्त्वोपान्तसुपश्रुति प्रियतमे साचीक्षितशीवया
काङ्क्षयाङ्गुलवाचि साचिहसितस्फुजतकपोल-
श्रिया ।

हस्तन्यस्तकरे पुनमृगदृशा लाञ्छारसञ्चालित-
प्रोक्षीष्टमयूखमांसलरुचौ विस्कारिता दृष्टय ॥”
इति रचमञ्जरो ॥

(तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ११ ।
“स्मरान्वा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता हरज्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥”
तस्या उदाहरणमेदादिक तत्रैव विशेषतो द्रष्ट-
व्यम् ॥)

प्रगाढ जि, (प्रकर्षेण गाह्यते स्मेति । प्र + गाह
+ क्त । ‘अस्य विभाषा ॥’ ७ । २ । १५ । इति
न इट ।) ऋशम् । लक्ष्मम् । इत्यमर । ३ ।
३ । ४४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५६ । २६ ।
“अहमिन्द्राहुता सुष्टि अक्षय्य क्षतहस्तताम् ।
प्रगाढे तुमुल चित्रमभ्यशिश्व प्रजापते ॥”
हम । इति भरत ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । ६७ । ४८ ।

“तत्रान्तरीक्षे बाणानां प्रगाढानां विशास्यते ।
सर्वेषां महाचिह्नानां पावक समजायत ॥”
चनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अ ।
“तूष्णीप्रत्यूषो स्नेहलवणसुदकेन पाथयेत्
पिप्पल्यादिचूर्णं वा हिङ्गुयवच्छारप्रगाढं सर्पि-
वैर्निभिश्चैनसुपक्रमेत् ॥”)

प्रगाढ, [ङ] जि, (प्र + गे + ङच् ।) उत्तम-
गायक । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २३६ । ८ ।

“ततो गोपा प्रगाढात् कुशला वृत्तवादिता ।
धार्तराष्ट्रसुपातिष्ठन् कन्याश्चैव खलङ्कता ॥”
प्रगुण, जि, (प्रकर्षेण गुणो यच् ।) ऋजु ।
इत्यमर । ३ । १ । ७२ ॥ (प्रकटगुणवति, जि ।
यथा, रघौ । ६ । ४६ ।

“परिचयं चक्षलक्ष्यनिपातने
भयबुधोऽहं तदिङ्गितबोधनम् ।
अमजयात प्रगुणाश्च करव्यसौ
तनुमतोऽनुमत सचिवैर्ययौ ॥”

प्रग्रह

प्रग्रह जि, (प्रग्रह्यते इति । प्र + ग्रह + “पदास्ते
रिवाह्यापत्येषु च ॥” ३ । १ । ११६ । इति ऋषि ।
“ग्रह्यतेति । ६ । १ । १६ । इति सम्प्रसार-
णम् ।) सन्निहित पदम् । इति सुम्भबोध
याकारणम् ॥ पदपञ्चपरतन्त्रवर्द्धितेषु ग्रहपद-
निपात्यते । यथा, प्रग्रह्य पद यत् खरेण न
समुन्नीयते । इति दुर्गादास ॥ “आप्रग्रह्य
स्तुतौ वाक्ये ॥” इत्यमर ॥ प्रग्रह्य पाणिन्यादि
क्षतप्रग्रह्यसंज्ञो ङाशुबन्धरहित आशब्द-
योऽन्वा ७ सन्नीयते स इत्यर्थः । स्तुतौ स्मरणे
यथा । आ ज्ञात स जटाशुरेव । वाक्ये यथा ।
आ एव मन्यसे । इति भरत ॥
प्रगे, य, (प्रकर्षेण गीततेऽचेति । प्र + गे + के ।)
प्रातः । इत्यमर । ३ । ४ । १६ ॥ (यथा,
माघे । १२ । १ ।

“इत्य रथान्धमनिवादिनाम्यगे
मथो वृषाणामथ तोरणाद्वाहि ।
प्रस्थानकालक्षमविशक्त्यना
क्षतचक्षुषेःपसुदेक्षताभ्युत्तम ॥”)

प्रगतन, जि, (प्रगे प्रातर्भव इति । प्रगे + “साध
चिरमिति ॥” ४ । ३ । २३ । इति श्रुतुट् च ।)
प्रगे भव । प्रातर्भव । ततपथ्याय । अस्तन
२ । इति राजनिघण्ट ॥

प्रग्रह, पु (प्रग्रह्यते इति प्रग्रह्यात्वेनेनेति वा ।
प्र + ग्रह + “प्रै वणिजाम ।” ३ । ३ । ५२ । “रक्षौ
च ।” ३ । ३ । ५३ । इति घञभावपक्षे “ग्रह
वृद्धिचिह्नमस्य ॥” ३ । ३ । ५८ । इति अप ।)
तुलाङ्कनम् । अश्वारिहसि । वन्द्यै । इत्य-
मर । ३ । ३ । २३६ ॥ नियमनम् । (यथा,
महाभारते । ३ । १७६ । १६ ।

“नहि मे सुच्यते कश्चित् कथञ्चित् प्रग्रह गत ।
गजो वामहिष्यो वापि वष्टे काये नरोत्तम ॥”
सुच । रक्षि । (यथा, गोलाध्याये । ८ ।
“इन्द्रो प्राच्या भवति तरणे प्रग्रह किं प्रती-
च्याम् ॥”)

सुवर्णालुमहीरुह । इति मेदिनी ॥ कर्षिकार
वृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥ (ततपथ्यायो यथा,
“आरेवतो राजवृक्ष प्रग्रहश्चतुरङ्गुल ।
आरखधोऽथ सन्याक क्षतमाल सुवर्णक ॥
इति वेदकर्ममालाधाम ॥

प्र + ग्रह + भावे अप । इन्द्रियादीनां ग्रह ।
यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ८ । ७८ ।
“अर्थो हि केवल तस्य ग्रहो वाङ्मगोचर ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चित्तं रक्ष जनाह्वन ॥”
धारणम् । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
३२ । ४ ।

“उज्ज्वलोऽथ महाबुद्धिरयसेनो महाबल ।
अन्ये च यादवा सर्वे कवचप्रग्रहे रता ॥”
अवलम्बनम् । यथा हरिवंशे । ४१ । १६६ ।
“वृषेभ्यश्च प्रग्रहेषु जगत्प्रग्रहा प्रजा ।
अथेन निवृत्ते चैव हृत्वा चान्योन्यमाहवे ॥
परस्परक्षतखाश्च निराक्रान्ता सुदु खिता ।

प्रधानः

एव कष्टमनुप्राप्ता कलिचन्दाशुक्ते तदा ॥”
विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।
“प्रयहो नियहो व्योमेकशब्दो गदायज ॥”
प्रकटाधिष्ठानादौ, चि । यथा, रामायणे । २ ।
८२ । १ ।
“तामायगणसम्पूर्णा भरत प्रयहो सभाम् ।
ददर्श बुद्धिसम्यक् पूर्णचन्द्रां निशामिव ॥”
“प्रयहा प्रकटैर्विशिष्टादिभिर्गह्वोऽधिष्ठान
यस्या सा ।” इति तट्टीका ॥ उद्यतबाहु ।
यथा, रामायणे । ७ । ६५ । १४ ।
“एवमुक्तस्तु सुनिना प्राज्ञानि प्रयहो वृष ।
अभ्यवादयत प्राज्ञस्तन्वधि सत्यशालिनम् ॥”
प्रयह पु, (प्रयह्यते इति । प्र + यह + “प्रै वणि
जाम् ।” ३ । ३।५२ । “रक्षौ च ।” ३ । ३।५३ ।
इति च घञ ।) प्रयह । इत्यमर । ३ । ३ ।
२३६ ॥ (“प्रै लिप्सायाम् ।” ३ । ३ । ४६ ।
इति घञ ।) प्रयह्यम् । “पानप्रयाहेण चरति
भिन्नु ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
प्रयीव, पु क्ली, (प्रकटा यीवा यीवाकृतिरस्य ।)
यहादौ प्रान्ते धारण दारुपडक्ति । वाता
यसम् । इति सुभूति । सुखशाला । इत्येके ।
अन्धशाला । इति केचित् । इमशौर्ध्वकम् । इति
गोवह्न । इत्यमरटीकाया भरत ॥
प्रघटावित, [ट्] चि, (प्रघटा आढम्बर
वेत्तीति । प्रघटा + विट् + क्तिप् ।) आढम्बर
इति त्रिकाण्शेष ॥
प्रघण, पु, (प्रविशद्भिज्जने पादे प्रकर्षेण हन्यते
इति । प्र + हन + “अगारेदेशे प्रघण प्रघा-
यञ्च ।” ३ । ३ । ७६ । इति कर्मणि अप ।
नल्लम् ।) वह्निहारप्रकोष्ठकम् । तत्तपस्याय ।
प्रघाय २ अलिन्द ३ । इत्यमर । २ । २ । १२५ ॥
अलिन्द ४ । इति भरत ॥ तान्त्रिकम् ।
लौहसुन्नर । इति मेदिनी । ये, ६ ॥ (यहा-
भ्यन्तरप्रयार्थपिष्टिका । यथा —
“प्रघाणप्रघणालिन्दा द्वारवाह्यप्रकोष्ठके ।
यहाभ्यन्तरप्रयार्थपिष्टिकायामपि जयम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥)
प्रघन, पु (प्रविशद्भिज्जने पादे प्रकर्षेण हन्यते
इति । प्र + हन + अप । न नल्लम् ।) प्रघण ।
इति मुकुट ॥
प्रघस, पु (प्रकर्षेण अत्तीति । प्र + अट् + अप ।
“चक्षुषोश्च ।” २ । ४ । ३८ । इति घञला-
देश्च ।) असुर । दैत्य । इति त्रिकाण्शेष ॥
(राक्षसमेव । यथा, महाभारते । ३।९८।१२।
“प्रव्यं पूतनी जम्भ खर क्रोधवशो हरि ।
प्रवज्ज्वालयन् प्रघसन्निवमाद्य ॥”) •
प्रघाण, पु, (प्रहन्वते इति । प्र + हन् + “अगा-
रैकदेशे प्रघण प्रघायञ्च ।” ३ । ३ । ७६ ।
अप । पक्षे वृद्धिश्च ।) प्रघण । इत्यमर ।
२ । २ । १२५ ॥ (यथा, नैषधे । १६ । १२ ।
“नयति भगवान्मनोज्ञानिबन्धनबान्धव
किमपि मयवत्पासादस्य प्रघाणमुपपन्नताम् ।

प्रचय

अपसरदरिद्रान्तप्रत्यग्वयनपथमण्डली
लगनफलदन्तान्तराचलभूमिविभक्तम् ॥”)
प्रघात, पु (प्रकर्षेण हन्यते यत्नेति । प्र +
हन् + घञ ।) वृद्धम् । इति हेमचन्द्र-
टीका ॥
प्रघान, पु, (प्रविशद्भिज्जने पादे प्रकर्षेण हन्यते
इति । प्र + हन + अप । वृद्धि । न नल्लम् ।)
प्रघण । इति मुकुट ॥
प्रघण, पु, (प्रघूयति भमतीति । प्र + घञ +
अच् ।) व्यतिथि । इति हेमचन्द्र ॥ प्रकटघूर्ण
युक्ते, चि ॥
प्रघोषक, पु, (प्र + घुष + भावे घञ । तत्
कन ।) ध्वनि । इति जटाधर ॥
प्रचक्र, क्ली, (प्रगतचक्रमिति प्रादिस्मास ।)
चलितसेन्धम । प्रस्थितसेना । इत्यमर । २।८।६६ ॥
प्रचक्षा [स] पु, (प्रकर्षेण चक्षते वत्तीति ।
प्र + चक्ष + अक्षि । न खादेश्च ।) वृद्ध-
स्थिति । इत्युणादिकोष ॥
प्रचख, पु, (प्रकर्षेण चख उग्रगुणत्वात् ।)
श्वेतकरवीर । इति मेदिनी ॥ (वतसप्रौढा
वृषते सुनन्दागर्भजात पुत्रमेव । यथा माक
ख्ये । ११८ । २ ।
“वलीवलाकचखश्च प्रचखश्च सुविक्रम ॥”
प्रचख, चि, (प्रकर्षेण चख ।) दुर्बल । दुग्ध ।
प्रगलभ । (यथा, आभ्यासप्रशङ्काम् । ३३ ।
“नाह वदामि सुतसु लमशीला वा प्रचख-
चरिता वा ।
प्रेमस्वभावसुलभ भयसुदयति मम तु हृदयस्य ।)
प्रतापी । इति मेदिनी नानाधरलसाला च ॥
(यथा, भागवते । १ । ७ । २१ ।
“तत प्रादुक्त तेन प्रचख सन्वपोदिशम् ।
प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णु जिह्वारुवाच ह ॥”)
प्रचखन्ती, स्त्री, (प्रचखा चर्त्तयिष्य ।) वर्य-
वृत्त । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रतापयुक्तशरी
रश्च ॥
प्रचखा, स्त्री, (प्रकर्षेण चखा ।) दुगाया अष्ट-
नायिकान्तर्गतनायिकामेव । इति कालीपुरा-
णम् ॥ (सा तु ऋगलखे पौठस्थाने विराजते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३ । ७३ ।
“ऋगलखे प्रचखा तु चक्षिकामरकरटके ॥”
श्वेतदूर्वा । इति राजनिघण्ट ॥
प्रचय, पु, (प्रचीयते इति । प्र + चिञ् चयने +
“एरच् ।” ३।३।५६ । इत्यच् ।) सन्तुष्ट । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ श्रितिलाख्ययोग । स च
परिमाणजनक । यथा —
“यख्यात परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ।
प्रचय श्रितिलाख्यो य सयोगस्तेन जन्वते ।
परिमाणनूलकादौ नाशस्याश्रयगाश्रत ॥”
इति भाषापरिच्छेद ॥
(यद्यपिदिकरणकपुष्पफलादीनां चयने । यथा,
“वृक्षाग्रस्थानां फलानां यद्यपि प्रचय करोति ॥”
इति सिद्धान्तकौमुदी । ३ । ३ । ४ ॥)

प्रचुरं

प्रचुर पु, (प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर + आ + चरे
अप ।) पन्था । इति धरणि ॥ प्रकर्षेण
गमनश्च ॥
प्रचुररूप, चि यत्तरूप । प्रचारविशिष्ट । प्रच-
रत प्रकाशमान रूप स्वरूप यस्य च ॥
प्रचलाक पु, (प्रकर्षेण चलतीति । प्र + चल +
आकन ।) शराघात । शिखण्ड । मुजङ्गम ।
इति मेदिनी । के, १६६ ॥
प्रचलाकी, [न्] पु, (प्रचलाक शिखण्डोऽस्या
स्तीति । प्रचलाक + इनि ।) मयूर । इति
मेदिनी ॥ (यथा उत्तररामचरिते । २ अङ्के ।
“कूजतकुञ्जकुटीरकौशिकवटाद्युतकारवत
कौचक-
स्तम्भाडम्बरम्बकमोकुलिकुलकौशावतोऽय गिरि ।
एतस्मिन् प्रचलाकिना प्रचलतामुद्वेजिता
कूजितै
रुद्वेजन्ति पुराणचन्दनरत्नसम्प्लेष्ट कुम्भीनवा ॥)
प्रचलायित, चि (प्रचल इवाचरतीति । “कक्त
व्यड सलोपश्च ।” ३ । १ । ११ । इति व्यड ।
प्रचलाय नामघातो कर्त्तरि क्त ।) निद्रादिना
धूर्त्तम् । इत्यमर । ३ । १ । ३२ ॥
प्रचार, पु, (प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर + भावे
घञ ।) प्रचरणम् । यत्त । प्रकाश । यथा,
“हमनकतरुशालास्त्रिद्विज्जुगुम्भ
तुहिनकिरणवन्नि खञ्जरीटप्रचार ॥”
इति शङ्कराचार्य ॥
(प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर + आधारे घञ ।
गवादेश्चरत्यस्यानम् । यथा, महाभारते ।
१ । ४ । १८ ।
“परिभ्रान्त पिपासार्त आससाद सुनि वने ।
गवां प्रचारेणासीन फेनमापिपता पय ॥”
अश्वाना नेत्ररोगविशेष । तच्चिकित्सादिक्
यथा अश्ववेद्यके । ३० । ३१ — ३६ ।
“प्रच्छादयति यदुर्दृष्टि मास पथ्यन्तवन्तम् ।
प्रचारकाख्य त विन्द्यात नेत्ररोगकफात्मकम् ॥
क्षितौ निपात्य तुरग ततो नेत्र प्रसारयेत् ।
क्षतकर्मा भिषग विद्वान् वक्षिणेनक्षिपलान् ॥
ततस्त्रीक्ष्णेण श्लेष्मेण क्षिण्यात् प्रावरक बुध ।
तारकस्य यथा पौष्ठा जायेत न मनागपि ॥
युद्ध तत पूरयेन्नैव मधुना सेन्धवेन वा ।
प्रचाप्य चोत्थाय तत शृङ्गान् वेधयेत् शिराम् ।
कुष्ठेन वचसा चया तथा चिकटुकेन च ।
प्रतिपान प्रदातव्य सुरया लवणैश्च सह ॥
निन्वात विहित स्थान आसे दूर्वा च पूजिता ।
शुद्धभक्ष्य न दातव्य मधुरश्च विशेषतः ॥”)
प्रचुर, चि, (प्रचुरतीति । प्र + चुर + “इगुपध-
ञ्जेति ।” ३ । १ । १३५ । इति क ।) यहा, प्रगत
चुराया इति प्रादिस्मास ।) अनेकम् । तत्त-
पन्थाय । प्रभूतम् २ प्राण्यम् ३ अदभ्यम् ४
बहुलम् ५ बहु ६ पुरश्चम् ७ पुर ८ भूयिष्ठम् ९
स्फिरम् १० भूय ११ भूरि १२ । इत्यमर ।
३।१।६६ ॥ (यथा, भागवते । ५ । ३३ । २९ ।

प्रचोद

“अहो वृजन्माखिलान्मशोभन
किं जन्मभिस्त्रिपरैरप्यसृजिन् ।
न यत् हृषीकेशप्रथम कृतात्मना
महात्मना व प्रचुर समागम ॥”)

प्रचुरपुरुष, पु, (प्रचोरतीति । प्र + चुर किं स्त्रिये
+ क । प्रचुरचासौ पुरुषश्चेति ।) चौर । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रचुरो बहुल पुरुषश्चेति
कर्मधारये ।) बहुनरश्च ॥

प्रचेतवी, स्त्री, (प्रचेतयति मृच्छतिमिति । प्र +
चित + णिच् + अच्च् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
कटफल । इति राजनिघण्टुः ॥ प्रचेतस कन्या
च ॥

प्रचेता [ङ] पु, (प्रचेतति युद्धादिस्थाने वीरान्
सञ्चिनोतीति । प्र + चित + ङच् ।) सारथि ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रचेता, [स] पु, (प्रचेततीति । प्र + चित +
असुन ।) वरुण । इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥
(यथा रचौ । १ । ८ ।)

“हविष दीधसन्नश्च सा चेदानीं प्रचेतस ।
सुवङ्गपिहितद्वार पातालमधितिष्ठति ॥”

सुनिविशेव । (यथा, मनु । १ । २५ ।)

“मरौचिमन्त्राङ्गिरसौ पुनश्च पुनश्च क्रतुम ।

प्रचेतस वशिष्ठश्च भृगु नारदमेव च ॥”

प्रकृष्ट चेतोऽस्य ।) प्रकृष्टहृदि, त्रि । इति
मेदिनी । प्राचीनवर्हिर्नारदपुत्र । यथा,—

“प्राचीनवर्हिभगवान् सर्वश्रेष्ठभृतावर ।

समुद्रतनयाया वै दृष्ट पुत्रानजीजनत ॥

प्रचेतसस्ति विख्याता राजान प्रथितौजस ॥”
इति कौर्म १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्राचीनवर्हिस्तपुस्तपुष्टिधामेकराडवभौ ।

उपयेमे समुद्रस्य त्वणश्च स वै सुताम् ॥

तस्मान् सुधाव सासुद्री दृष्ट प्राचीनवर्हिष ।

सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्भेदस्य पारगा ॥

अपृथग्भैरवराक्षोऽतप्यन्त महत्तप ।

दृष्ट वयमहन्त्राणि समुद्रसलिले श्रया ॥

प्रजापतिल सप्राप्य भाया तेषाञ्च मारिषा ।

अभवद्भयशरणे तस्या दृष्टोऽभवत् तत् ॥”

इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

(प्रकृष्टज्ञानयुक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेद । २ । २३ । २ ।)

“देवाश्च न त अमुष्यप्रचेतसो दृष्टस्यते यज्ञिय
भागमानसु ॥”

“हे दृष्टस्य न । प्रचेतस प्रमथज्ञानास्ते त्वनीया
दवाश्चिद् दवा अपि ॥” इति तद्वायु
सायन ॥)

प्रचन, स्त्री, (प्रचेनतीति । प्र + चन + अच् ।)
प्रोतकाष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रचलक, पु, (प्रकषेण चलति मृच्छतीति । प्र +
चल + क्तुल ।) घोटक । इति शब्दमाला ॥

प्रचोदनी, स्त्री (प्रचोदति रोगो यथेति । प्र +
चुद + णिच् + क्तुल ।) कण्टकारी ।
इत्यमरः । १० । ४ । ६४ ॥

प्रज

प्रचोदित, त्रि, (प्र + चुद + क्त ।) प्रारत ।
यथा,—

“प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती ।”

इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥

प्रच्छ, औ प्र शीघ्रे । इति कविकण्ठम् ॥
(तुदा पर - द्विक - अनिट ।) शीघ्रा ज्ञातु
मिच्छा । अप्र क्त इत्यस्यैव ज्ञानपक्षे निष्पाद-
नात् । औ, अपाचीन । श, पृच्छति वार्तां गुरु
शिष्य । इति दुर्गादासः ॥

प्रच्छद, पु, (प्रच्छादतेऽनेनेति । प्र + छद +
णिच् + करणे च । “छादेर्द्वेऽदुपसर्गश्च ।”
६ । ४ । ६६ । इति उपधाया द्वस्व ।) आ-
च्छादनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघु । १६ । २२ ।)

“प्रच्छदान्तगलिताशुबिम्बिभि
क्रोधभिन्नवलयैस्त्रिवर्तने ॥”)

प्रच्छदपट, पु, प्रकर्षेण छाद्यतेऽनेन स चासौ
पटश्चेति । आच्छादनपट । पाकुडिइति स्थात ।
तत्प्राय । निचाल २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥
निचुल ३ । इति व्याडि ॥ निचोलम् ४ । इति
रभञ्च ॥ निचोली ५ । इति राजदेव ॥ इत्य-
मरटीकाया भरतः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे
३ परिच्छेदे ।

“वलीभङ्गाभोगैरलकपतिते शीर्षकुसुम
स्त्रिया सञ्जावस्य कथयति रत प्रच्छदपट ॥”)

प्रच्छना स्त्री, (प्रच्छ + बाहुलकात् युच् । टाप ।)
आमल्लया । इति जटाधरः ॥

प्रच्छन्न, स्त्री, (प्र + छद + क्त ।) अन्तर्हारम् ।
इत्यमरः । २ । २ । १४४ ॥ आच्छन्ने, त्रि ।
(यथा, महाभारते । ३ । ७१ । ३१ ।)

“प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमि-
मां ॥”)

प्रच्छदिका, स्त्री, (प्र + छद वमने + “रोगाख्याया
श्लुल बहुलम् ॥” ३ । ३ । १८ । इति श्लुल ।
स्त्रिया टापि अत इत्वम् ।) वमि । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५५ ॥ (वमनकारके त्रि ॥)

प्रच्छादन स्त्री, (प्रच्छादतेऽनेनेति । प्र + छद +
णिच् + क्तुल ।) उत्तरीयवस्त्रम् । तत्प्राय ।
प्रावरणम् २ सथानम् ३ उत्तरीयकम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३५ ॥ (नेत्रच्छदम् ।
यथा, अश्ववैद्यके । २ । १ ।)

“प्रच्छादन भवदत्त चाचिकुटमत परम् ॥”

“वर्त्म नेत्रच्छद प्रच्छादन प्रच्छादनापरनामक
भवेत् । वर्त्म नेत्रच्छदेऽञ्जनीत्वमरः ॥” इति
तट्टीका ॥ भावे क्तुल । गोपनम् । यथा, महा
भारते । १ । १६१ । १७ ।

“आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रित ।
विरूप्य विधायेन् मन्ये मां प्रति युधसे ॥”)

प्रच्छादित, त्रि, (प्र + छद + णिच् + क्त ।) आ-
च्छादितम् । इति हज्जायुधः ॥

प्रज, पु (प्रजायते जायामर्मे इति । प्र + जन् +
ङ ।) पति । “जायायां प्रविश्य पुनर्जायते इति

प्रजल्पः

हे प्रज पति ।” इति प्रजावतीशब्दटीकाया
भरतः ॥

प्रजन पु, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र + जन् + करणे
चच् । “जनिवध्योश्च ।” ७ । ३ । ३५ । इति न
टडि ।) उपसर । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥
हे स्त्रीमन्त्रादिषु पुङ्गवादीनां पथमगभाधानाय
मैथुनाभियोगः । प्रजन क्रीवमिति केचित् ॥
पशूना गर्भग्रहणकालः । इति स्त्रीमर् ॥ गर्भ
प्रथमगर्भग्रहणाभियोगः । इति सुभूतिः ॥
स्त्रीमर्गेषु पुङ्गवानां प्रथमगमनमिति सर्व्वस्यम् ।
कन्तु वीनासुपसर इदंति भट्टि । इत्यमर-
टीकाया भरतः ॥ (मैथुनसाधोपस्थेन्द्रियम् ।
यथा, मनु । १० । १०१ ।)

“वाच्यमि मित्रसुखार्थं प्रजने च प्रजापतिम् ॥”
प्र + जन् + भावे चच् । पुत्नोत्पादनम् । यथा,
मनु । ६ । १२१ ।

“उपसर्जन प्रधानस्य धर्मतां गोपयति ।

पिता प्रधान प्रजने तस्माद्वर्त्मनः त भवेत् ॥”
जनयितरि, त्रि । यथा, भागवते । ८ । ५ । १४ ।

“इष्टो नगानां प्रजनः प्रजानां
प्रसीदतां न स महाविभूति ॥”

तथा, भगवद्गीतायाम् । १ । २८ ।

“प्रजनश्चास्मि कन्दप सपायामसि वासुकि ॥”
प्रजनन, स्त्री, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र + जन् + क्तुल ।)
योनि । (यथा सुश्रुते । १ । २३ ।)

“स्त्रिकपायुप्रजननललाटगच्छौष्टकण्ठफल
कोषोदरजन्तुसुखाभ्यन्तरसस्या सुखोपशयीय
व्रणा ॥” प्र + जन + भावे क्तुल ।) जन्म ।
इति मेदिनी । ने, १६१ । (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । २ । ६१ ।)

“वेधा परां धुरमुपैति परीक्षकाणा
मिच्छो फलप्रजननेन हतश्चमो य ॥”

धात्रीकम् । यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने । १०
अध्याये । “तत् कृतोपधाने ऋदुविस्तीर्णं
श्रयने स्थितामाशुसकधीमुत्तानामशङ्कनीया
क्षतस स्त्रिय परिणतायस प्रजननकुशला
कान्तिनखा परिवरेयुरिति ॥” प्रगम । इति
विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२ । ३७ ।
“तस्मात् प्रवेष्ट्यान्वद्य त्वां ह्रीन् प्रजननात्
स्वयम् ।

सदृशातश्रेयसो वा त्व विद्वान्पथ यशस्विनि ॥”
प्रजनयतीति । प्र + जन + क्तु । प्रजोत्पादके,
त्रि । यथा, वाजसनेयसहितायाम् । १६ । ४८ ।

“इदं हवि प्रजनन मेऽस्तु ॥”)

प्रजनिका, स्त्री (प्रजनयतीति । प्र + जन +
ङिच् + क्तुल । टापि अत इत्वम् ।) माता ।
इति जटाधरः ॥

प्रजल्प, पु, (प्र + जल्प + भावे चच् ।) वाक्प-
विशेषः । यथा,—

“अरुयेष्मिन्दयुजा योऽवधीरयमुद्रया ।
प्रियस्य कौशलीह्वार प्रजल्प स तु कथ्यते ॥”
इत्युक्त्वलनीकमर्थः ॥

प्रजाता

(बहुभाषणम् । यथा, ऋतयोगप्रदीपकायाम् । १।१५।
 'अथाहार प्रयासश्च प्रजस्यो नियमग्रह ।
 जनसङ्घश्च लोभश्च वृद्धभिर्द्योगे विनश्यति ॥'
 प्रजव, पु, (प्रजवनमिति । प्र + जु वेगगतौ +
 "कदोरप ।" ३।२।५७। इति भाव अप ।)
 प्रजलवग । प्रपञ्चजुघातोभावेऽलप्रलयानव्ययम् ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । ७।३३।८।
 "वातस्यैव प्रजयो नान्येन क्षोभो वसिष्ठा अन्ये
 तवेव ॥")
 प्रजवी चि, (प्रजवतीति । प्र + जु वेगगतौ +
 "प्रजोरिति ।" ३।२।१५६। इति इति ।)
 प्रजलवेगयुक्त । इत्यमर । २।८।७३॥
 प्रजा, स्त्री (प्रजायते इति । प्र + जन् + "उप-
 सर्गे च सञ्जायाम् ।" ३।२।६६। इति ड ।)
 सन्तति । पितृमातृगुणदोषेण प्रजा विभिन्ना
 भवति । यथा अग्निपुराणे ।
 "मातृया श्रीलदोषेण पितृश्रीलगुणेन च ।
 विभिन्नास्तु प्रजा सञ्जा भवन्ति भवश्रीलि-
 नान् ॥"
 जन । इत्यमर । ३।३।३२॥ (यथा,
 रघु । १।२४।
 'प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भरणादपि ।
 स पिता पितरस्तासां केवल जन्महेतव ।"
 उत्पत्ति । यथा, ऋग्वेदे । १।७२।६।
 "प्रजाये ऋतवे लतपुनर्मार्गच्छमाभरत ॥")
 प्रजागर पु (प्र + जा + "कदोरप ।" ३।२।५७।
 इति भाव अप ।) प्रकर्षेण जागरणम् । इति
 ऋकायुक् । यथा, अग्निपुराणे ।
 "देवतानां पितृणाञ्च धीर कृत्वा प्रजागरम् ।
 जेतायुगे चतुर्थांशे रावणस्तपस चयात् ।
 राम दाशरथि प्राप्य सगण क्षयमोयिवान् ॥"
 (विष्णु । यथा, महाभारते । १३।१७६। ११५।
 'आधारभिलयो धाता पुन्यहास प्रजागरः ॥"
 "निष्ठबुद्धस्वरूपत्वात् प्रजागर ।" इति तदु-
 भाष्यम् । प्राय । यथा, भागवते । ४।
 २७।१५।
 "ते चक्षुर्वेगादुचरा पुरज्जनपुर यदा ।
 हतुमारेभिरे तत्र प्रत्यवेधत प्रजागरः ॥"
 "प्रजागर प्राण ।" इति तट्टीकायां खामी ॥
 प्रजाता स्त्री (प्रजात प्रजनन सुतादीनामुत्पत्ति
 रिच्छ । तदस्या अस्तीति । अच् । ततटाप ।)
 जातापेक्षा । प्रकृता । इत्यमर । २।६।१६॥
 (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये ।
 'स्त्रीयामपप्रजातानां प्रजातानां तथाहिते ।
 दाहच्वरकरो घोरो जायते रक्तविप्रक्षि ॥"
 "ततोऽनन्तर बलवन्तरमिति तस्याश्च प्रवाह
 मायायां स्त्रिय शब्दं कृत्वा प्रजाता प्रजाता
 धन्य धन्य पुत्रमिति तथास्या हर्षेणाप्यायन्ते
 प्राणा । यदा च प्रजाता स्यात् तदैवामवेक्षेत
 काचिदस्या अमरा प्रपन्ना वाप्रपन्ना वेति ॥"
 इति चरके शारीरस्थाने ४८मेऽध्याये ॥

प्रजाप

अश्विभिरे, पु । यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ।
 २।१।२ ।
 'प्रजात वायव्यम् ।' "वडवायां क्षतरेत स्कन्दा
 पन त इत्युक्त ।" इति तज्जायम् ॥)
 प्रजाप स्त्री, (प्रजा गर्भदोषनिवारणेन सन्तति
 हानतीति । दा + क । टाप ।) गर्भदात्रीरूप ।
 इति राजनिघण्टु ॥ प्रजादातरि चि ॥
 प्रजादान स्त्री, (प्रजातो जन्मतो दान शुद्धिरस्य ।)
 र-तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्रजाया दाने
 आदाने अदाने च ॥)
 प्रजावन्ती स्त्री, (प्रजानातीति । प्र + ज्ञा +
 श्वाट् डीप् ।) पण्डिता । प्राज्ञी । इति हेम-
 चन्द्र । ३।१८६॥ (विशेष्येचरि, चि । यथा,
 रामायणे । २।७०।१४।
 "त प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवदधोरमप्रियम् ।
 अजानन्त प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥"
 प्रजाप, पु, (प्रजा पातीति । पा रश्चये + क ।)
 राजा । इति हेमचन्द्र । ३।३५४॥
 प्रजापति, पु, (प्रजाना पति ।) ब्रह्मा । इत्य-
 मर । १।१।१७॥ (यथा, महाभारते ।
 १।१।२२।
 "यस्मान् पतामहो जन्म प्रभुरेक प्रजापति ।
 ब्रह्मा सुरगुह स्याद्युक्तेषु क परमेष्ठाय ॥"
 द्वाहादि । (यथा,—
 "द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधव्रतमाश्रितम् ।
 दिव्य सहस्रवयसांमसुरा अभिदुष्टम् ।
 तपोविभ्र शमीकतुल्यपोविभ्र महात्मनाम् ।
 प्रपञ्च सम्यक्प्रेक्षाश्चक्रे दक्ष प्रजापति ॥
 गुणमहेश्वर भाग भुव दक्षप्रजापति ।
 पादो न कल्पयामास प्रोच्यमान सुरैरपि ॥"
 इति चरके चिकित्सास्थाने ८तीयेऽध्याये ॥)
 महीपाल । इति मेदिनी । ति, २८॥ (इन्द्र ।
 यथा महाभारते । ३।१८५। १६।
 "अथमेव विधाता हि तथैवेक प्रजापति ॥"
 जामाता । दिवाकर । वह्नि । लघा । इति हेम-
 चन्द्र ॥ (यथा वाजसनेयसंहितायाम् । १२।६१।
 "ता विश्वेदेवेऽर्कतुमि सविदान'
 प्रजापतिर्विश्वकर्मा विस्तुषतु ॥"
 मनु । यथा, मनौ । १।७८।
 "न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मरुदाह प्रजा-
 पति ॥")
 दक्ष प्रजापतयो यथा, आङ्गिकतत्त्वे ।
 "मरीचिमन्त्राङ्गिरसौ पुण्ड्र्य पुण्ड्र्य क्रतुम् ।
 प्रचेतस वशिष्ठश्च भृगु नारदमेव च ।
 देवान् सर्वाङ्गधीन् सर्वास्पर्षयेदक्षतोदके ॥"
 एकविंशतिप्रजापतयो यथा,—
 "ब्रह्मा स्याद्युमनुदेवो भृगुर्धर्मस्तथायम ।
 मरीचिरङ्गिराश्च पुण्ड्र्य पुण्ड्र्य क्रतु ॥
 वशिष्ठ परमेष्ठी च विवस्वान् सोम एव च ।
 कदम्बापि य प्रोक्त क्रोधोऽर्वाक क्रौत एव च ॥
 एकविंशतिरूपमास्ते प्रजापतय स्तुता ॥"
 इति महाभारते मोक्षधर्म ॥ * ॥

प्रजा

पना यत् —
 जन्मको जन्मदानाश्च रक्षन् च पिता वृक्षाम् ।
 ततो जन्तापकरयात् कनय स प्रजापति ॥'
 इति नक्षत्रवैवर्ण्यम् पत्तिखण्डे ४४ अध्याये ॥ * ॥
 स्वनामस्यातकीटविशेषश्च ॥
 प्रजावती, स्त्री (प्रजास्थस्या इति । प्रजा +
 मतुप । मस्य च । जिदा डीप् ।) आढ्य या ।
 इत्यमर । १०।६।३॥ अथैवमलपत्नी । इति
 मेचित । इति भरत ॥ (यथा रघु । १४।४५।
 "प्रजावती मोहलक्ष्मिनी ते
 तपोवनेषु क्षात्रयाजुरेव ।
 स त्व रथी तद्व्यपदेशनेयां
 प्राप्य वाल्मीकिपद लब्धेनाम ॥"
 प्रियव्रतपत्नी । यथा, मातृखण्डे । ५३।१३।
 "प्रियव्रतात् प्रजावत्या वीरात् कन्या यजायत ॥"
 सन्तानविशिष्टा ॥ (यथा मातृखण्डे । ६७।१८॥
 "साम्युत सगकत्तत्त्वमादिष्ट ब्रह्मणा मम ।
 वीरश्च पत्नीमभिधासि धन्या दिवा प्रजा
 वतीम् ॥")
 प्रजाहित, स्त्री, (प्रजाये हितम् ।) जन्म । इति
 शब्दमाला ॥ प्रजोपकारे, चि ॥
 प्रजिन, पु (प्रकर्षेण जयतीति । प्र + जि +
 बाहुलकात् नक् ।) वायु । इति शब्दमाला ॥
 प्रजेश्वर पु, (प्रजानामीश्वर ।) राजा । इति
 त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, रघु । ३।६८।
 "तमभ्यनन्दत प्रथम प्रवीधित
 प्रजेश्वर शासनधारिणा हरे ॥")
 प्रज्ञ, चि (प्रकर्षेण जानातीति । प्र + ज्ञा +
 'आतश्चोपसर्गे ।" ३।१।१३६। इति क ।)
 पण्डित । इति पाञ्चशब्दटीकायां भरत ॥
 (यथा, मातृखण्डोपनिषदि । ७।
 'नान्त प्रज्ञ न वहि प्रज्ञ नोभयत प्रज्ञ न
 प्रज्ञानघन न प्रज्ञ नाप्रज्ञम् ॥") प्रगतयायुक्त ।
 इति प्रपञ्चशब्दटीकायां भरत धरणिश्च ॥
 प्रज्ञप्ति, स्त्री (प्र + ज्ञा + शिच् + क्तिन् ।)
 सङ्कतम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा,
 सर्वज्ञानसमग्रै पूज्यप्रज्ञद्वयम् ।
 "विष्णो प्रज्ञप्तिरेका शब्देरेतैरुदीयते ।
 प्रज्ञप्तिरूपो हि हरि सा च खानन्दलक्षणा ॥"
 ज्ञानम् । ज्ञापनम् । यथा, भागवते । ३।२५।१।
 "कपिलस्तत्त्वस्वखाता भगवानात्मभायया ।
 जात स्वयमज साक्षादालम्बप्रपन्नये वृक्षाम् ॥"
 जिनविद्यादेवीविशेष । इति हेमचन्द्र । २।
 १५३॥)
 प्रज्ञप्ती स्त्री, (प्रज्ञप्ति + वा क्वा ।) जिनविद्या-
 देवीविशेष । इति हेमचन्द्र । २।१५३॥
 प्रज्ञा, स्त्री (प्र + ज्ञा + क । टाप ।) बुद्धि ।
 (यथा रघु । १।१५।
 "आकारसदृशप्रज्ञ प्रज्ञया सह शृगम ॥"
 एकाग्रता । यथा, पञ्चदश्याम् । ७।१०६।
 "तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण ॥")
 प्राज्ञी । प्रकर्षेण जानाति जा । इत्यमर ॥

प्रणतिः

सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धिवैदिक-
पर्याय । केतु १ केत २ सेत ३ चित्तम् ४
क्रतु ५ असु ६ धी ७ शची ८ माया ९
वशुनम् १० अमिस्ता ११ । इत्येकादशप्रज्ञा-
नामानि । इति वेदविद्यया ३ अध्याय ॥
प्रज्ञाकाय, पु, (प्रज्ञा काय इवास्त्व ।) मङ्गुघोष ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥
प्रज्ञाचक्षु, पु, (प्रज्ञा एव चक्षुर्गस्य ।) द्रुत
राष्ट्र । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा
भारते । १ । १ । १४७ ।
“श्रुत्वा तु मम वाक्यानि बुद्धियुक्तानि तत्तत् ।
ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रज्ञाचक्षुर्बभूवुः ॥”)
प्रज्ञान, स्त्री, (प्रज्ञावर्ततेनेति । प्र + ज्ञा + क्तुट् ।)
बुद्धि । (यथा महाभारते । ३ । १८५ । १६ ।
“त्वमेव मुक्तसि मोहात् न प्रज्ञानं तवास्ति च ॥”)
चिह्नम् । इत्यमर । ३ । १९२ ॥ (यथा, महा
भारते । ५ । ३३ । २६ ।
“नास पृष्टो ह्यपयुक्ते परार्थे
तत् प्रज्ञानं पथमं प्रकृतस्य ॥”
चेतन्यम् । तल्लक्ष्यं यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १ ।
“येनेत्येते श्रुत्योतीदं जित्प्रति याकरोति च ।
खादसाहू विजानाति तत् प्रज्ञानमुदीरितम् ॥”)
पक्षिते चि । इति भरतद्विरूपकोष ॥
प्रज्ञी, [नृ] चि, (प्रज्ञास्यत्येति । प्रज्ञा + इनि ।)
पक्षित । इति भरतद्विरूपकोष ॥
प्रज्ञु, पु (प्रगते जातुनी यस्य । “प्रसम्प्रां जातु
नीशु” । ५ । ४ । १२६ । इति शु ।) प्रगत
जातुक । इत्यमर । २ । ६ । ४७ ॥ यस्य
जातुनीर्मध्ये नित्यं कादाचित्कं वा महद्दन्त-
रालं तस्मिन् द्वयम् । इति भरत ॥
प्रज्वलित चि, (प्र + ज्वल + क्त ।) प्रज्वलज्वलन
विशिष्ट । यथा,—
“अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् ।
सुवयवर्णममलं समिद्धं सर्वतोमुखम् ॥”
इति भवदेवभङ्ग ॥
प्रज्ञीन, स्त्री, (प्र + ज्ञो नभोगतौ + क्त ।) पक्षिणां
गतिविशेष । इत्यमर । २ । ५ । ३७ ॥ प्रथम-
ज्ञीन प्रज्ञीन उज्जयनाय क्रमवन्त्य । तिर्यग-
गमनम् । इत्यम्बे । इति भरत ॥
प्रज्ञ, पु, (प्र + “नञ् पुराणे प्रातः” । ५ । ४ । ५
इत्यस्य वार्तिके इति न ।) पुराण । “पुरा
वार्थे वर्तमानात् प्रशब्दात् नो वक्तव्य ।” इति
विद्वान्मकौमुदी ॥
प्रजत, चि, (प्र + जम + क्त ।) प्रकर्षेण गतः ।
प्रजतिविशिष्ट । यथा,—
“ध्वेयं सदा परिभवन्नमभीष्टदोह
तीर्थास्तदं शिवविरिचिह्नं शरण्यम् ।
अन्तर्निहं प्रजतपालमवाप्तिपत
वन्दे महापुरुषम् । ते चरणारविन्दम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
प्रजति, स्त्री, (प्रजटं नमनमिति । प्र + जम +
भावे क्तिन् ।) प्रजास । तत्पण्याय । प्रजि-

प्रणवः

प्रातः २ अनुनय ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघौ । ११ । ८६ ।
“राघवोऽपि चरणौ तपोनिधि
सन्ध्यामिति वदन् समसृष्टत ।
निष्पतितुं तरसा तरस्विनां
शृङ्गुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥”)
प्रणय पु (प्रणयनम् । प्र + णी + “एरच् ।”
३ । ३ । ५६ । इति अच् ।) प्रीत्या प्रायनम् ।
तत्पण्याय । प्रणय २ । इत्यमर । ३ । २ । २५ ॥
प्रसर ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रघौ । २ । ५८ ।
सम्पन्नाभाधनपूर्वमाहु
वृत्तं स नौ सङ्गतयोर्जनाम् ।
तद्गुणनाथाशुगं नाह्वयि त्व
सम्पन्निनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥”)
प्रेम । (यथा, भगवद्गीतायां । ११ । ४ ।
“सखेति मत्वा प्रथमं यदुक्तं
हे कृष्णं हे यादवं हे सखेति ।
अज्ञानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥”)
याचना । विग्रहः । निष्ठाया । इति मेदिनी ।
ये, ८६ ॥
प्रणयो, पु, (प्रणयोऽस्यास्तीति । प्रणय + इनि ।)
स्वामी । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रणययुक्ते चि ।
(यथा,—
“प्रणयिनि निजनाथे लज्जया मौनभावां
प्रति किमिह नवोपां रौति विनोक्तया ॥”
इत्युद्भट ॥)
प्रणयिनी स्त्री, (प्रणयिन् + ङीप् ।) भाग्या ।
इति हेमचन्द्रः ॥
प्रणवः, पु (प्रकर्षेण नृयते स्तृयते आत्मा खेद
देवता वानेनेति । प्र + ऋण स्तृवौ + “ऋदो
रप ।” ३ । ३ । ५७ । इति ऋप । “उपसर्गा-
दसमासेऽपि ऋपदेशश्च ॥” ८ । ४ । १४ । इति
अत्वम् । यदा ऋणविष्णुमहेश्वररूपत्वात् प्रण
स्यते इति । प्र + ऋण + कर्मणि णञ् । सञ्ज्ञा
पूर्वकत्वात् उद्भवात् । पृथोदरादित्वात् मस्य
व ।) ओंकारः । इत्यमर । १ । ६ । ४४ ॥
तस्य पण्यायो यथा —
“ओंकारं प्रणवकारो वेदादिर्व्यस्तुको भुव ।
त्रैगुण्यं त्रिगुण्यो ऋणं सत्यो मन्त्रादिर्यय ।
ऋणबीजं त्रितत्त्वञ्च पञ्चरश्मिर्देवत ॥”
इति बीजवर्णाभिधानम् ॥
अपि च ।
“ओंकारो वर्तुलकारो वामञ्च ह्रस्वकारम् ।
मन्त्राय प्रणवं सत्यं बिन्दुशक्तिश्चैव तम् ॥
सर्वजीवोत्पादकाञ्च पञ्चदेवो भुवत्पतिः ।
सावित्री चिश्चिखी ऋणं त्रिगुण्यो गुरुबीजकः ॥
आदिबीजं वेदधरो वेदबीजमतः परम् ।
पञ्चरश्मिर्देवतं च त्रिभवे भगवाश्च न ॥
गायत्री बीजपञ्चांशौ मन्त्रविद्याप्रकं पशु ।
अक्षरं माहकाक्षणादिदेवतमोक्षदौ ॥”
इति तन्त्रम् ॥ ॥

प्रणवः

(यथा महानिष्ठावतन्त्रे । ३ । ३२ ।
“अकारेण जगतप्रातां सङ्घर्षां स्यादुकारतः ।
मकारेण जगतमृता प्रणवाश्च उदाहृत ॥”
यथा च ।
“अकारो विष्णुर्बुद्धि उकारस्तु महेश्वर ।
मकारोऽप्येते ऋणा प्रणवेण त्रयो मता ॥”
वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ च ऋण
स्य ओंकारोऽक्षरकर्तव्यत्वमुक्तं यथा मनौ ।
२ । ७४ ।
“ऋणस्य प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
सर्वत्वनीकृतं पूर्वं परस्ताच्च विप्रोच्यते ॥”)
अख्योद्धारक्रमो यथा,—
“एकमेवाद्वयं ऋणं मायया तु चतुष्टयम् ।
रोहिणीतनयो राम अकाराक्षरसम्भवः ।
तैजसात्मकप्रवृत्त उकाराक्षरसम्भवः ।
प्रज्ञात्मको निबद्धो वै मकाराक्षरसम्भवः ।
अर्हमावात्मकं लक्षणं यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठि
तम् ॥”
इति गोपालतापनीयोपनिषत् ॥ ॥
स च माङ्गलिकः । यथा,—
“ओंकारश्चाथ शब्दश्च दावेतौ ऋणस्य पुरा ।
कण्ठं भित्तां विनिर्ज्वातौ तेन माङ्गलिकाद्भौ ॥”
इति सुम्भनोष्ठटीकायां दुग्गादासः ॥ ॥
अस्य माहात्म्यं यथा,—
“विश्वपादशिरोऽग्रे विश्वेश विश्वभावनमः ।
यत्प्राप्तये महापुण्यमोमिदं काक्षरं जपेत् ॥
तदेवाध्ययनं तस्य स्वरूपं श्रव्यं परम् ।
अकारश्च तयोकारो मकारश्चाक्षरत्रयम् ॥
यत्ताज्जितं क्लृप्तामात्रां सत्त्वरानसतामसा ।
निगुणा योगिगन्धान्धा अहमज्ञा तु सा क्लृप्ता ॥
गान्धारीति च विज्ञेया गान्धारस्वरस्यया ।
पिपीलिकागतिस्त्रयाऽयुक्ता ऋद्धिं लक्ष्यते ॥
यदा प्रयुक्तं ओंकारं प्रतिनिध्याति ऋद्धिं ।
तदोद्धारमयो योगी अक्षरे लक्ष्यो भवेत् ॥
प्राणो धनुः शरश्चात्मा ऋणं वैद्यसुहाकृतम् ।
अप्रमत्तेन वेदस्य श्रवणतन्त्रयो भवेत् ॥
ओमिदं त्रयो देवास्तयो लोकास्तयोऽभयः ।
विद्युक्तास्त्यस्यैव ऋणसामानि यन्वि च ॥
मात्राश्चाहंश्चतसस्तु विज्ञेया परमाथैतः ।
तत्र युक्तश्च यो योगी स तत्त्वमवाप्नुयात् ॥
अकारस्तत्र भूक्तोऽकारश्चोऽप्येते भुवः ।
सद्यज्ञो मकारश्च खलोक्तं परिकल्प्यते ॥
यत्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयायुक्तश्चिक्ता ।
मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरहमात्रा परं पदम् ॥
अनेनैव क्रमेणैता विज्ञेया योगभूमयः ।
ओमितुष्टारणात् सन्त्य गृहीतं सदसङ्गवैतु ॥
इत्था तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीवस्युता ।
तृतीया तु मुताह्वास्या वचसः साक्ष्योपरः ॥
इत्येतदक्षरं ऋणं परमोद्धारसंज्ञितम् ।
वस्तु वेदं च सत्यं तथा ध्यायति वा पुनः ॥
सचारश्चक्रतुष्टयं तत्त्वत्रिविधवन्धनं ।
प्राप्नोति ऋणविनाशं परमं परमात्मनि ॥

प्रणाम

अस्त्रीयकर्मवत्सु ज्ञात्वा न्यस्तुतपस्थितम् ।
उतक्रान्तिकावे सस्य पुनर्योगित्वच्छति ॥
तस्माद्विद्वयोगेन विद्वयोगेन वा पुन ।
त्रेयान्तरिष्ठानि सदा येनोतक्रान्तौ न
वीदति ॥”

इति श्रीमाकख्यपुराणे ॐकारमाहात्म्यम् ॥३॥
“यत्नूनचातिरिक्तश्च यच्छिद्र यदयश्चियम् ।
यदमेधमगुह्यश्च यातयामश्च यद्वैत ।
तदोद्धारप्रयुक्तं सर्वस्वाविकल भवेत् ॥”

इति त्रिप्यादितत्वम् ॥ ३ ॥
“ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म आह्वरन्मामगुह्यम् ।
य प्रयाति त्वजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ॥ ८ ॥ १३ ॥

प्रणाद, पु, (प्र+ण+अ+घञ्) प्रणति ।
अनुरागजशब्द । इत्यमर । १ । १ । ११ ॥
“प्रीतिजनितो मुखकण्ठादिशब्द । प्रीतिज
प्रीतकृतम् । ‘अनुरागजते शब्दे प्रणाद
प्रीतकृतं श्रुत्याम् । इति शब्दार्थः ॥ श्रुत्या
नुरक्तलोकप्रभव शब्द । इति मधुमाधव ।
अनुरागजत्वा जनशब्द । इति कलिङ्ग ।”
इत्यमरटीकायां भरत ॥ तारशब्द । (यथा
रामायणे । २ । ३८ । २ ।

“तेन तच्च प्रणादेन दुःखितं स महौपति ।
चिच्छेद जीविते अहो धर्मे यश्चि चालन ॥”
अवगमय । इति मेदिनी । दे, ३६ ॥ श्रेष्ठ
नामान्तरं कर्णनाद । यथा,—
“कर्णस्रोत स्थिते वाते श्रवणेति विविधान्

स्वरान् ।
मेरीन्ददृष्टश्रवणां कर्णनादं स उच्यते ॥”
इति माधवकर ॥

प्रणाम पु, (प्र+ण+अ+भावे घञ्) प्रणति ।
प्रणिपात । भक्तिअङ्गानिप्रययुक्तनमस्कार ।
स तु खापकवबोधकयापारविशेष । इति सुग
बोधटीकायां दुर्गादास ॥ स चतुर्विधः + अभि
वादनम् १ अष्टाङ्ग २ पञ्चाङ्ग ३ कारशिर
सयोगश्च ४ । प्रथमस्य लक्षणं तच्छब्दे द्रष्ट
व्यम् ॥ द्वितीयो यथा,—

“पङ्कजां कराभ्यां जानुभ्यामुत्तरा शिरसा दृष्ट्वा ।
वचसा मनसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग इति ॥”
तस्य फलम् ।

“भूमौ निपत्य यः कुर्यात्तच्छब्दोऽष्टाङ्गनति सुधी ।
सहस्रजन्मार्जं पापं त्वात्वा वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥”
तृतीयो यथा,—

“बाहुभ्याश्चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृष्ट्वा ।
पञ्चाङ्गोऽथ प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरा
विमौ ॥” ॥ ३ ॥

प्रकर्षेण नमनम् । तद्विधिवशां कालिकापुराणे ।
“शिरोमत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याश्च परस्परम् ।
प्रपन्नं पादौ मानीशं भौतं न्ययुह्यन्वात ॥”
किष्कागमे ।

“दोभ्यां पङ्कजाश्च जानुभ्यामुत्तरा शिरसा दृष्ट्वा ।
मनसा वचसा चैति प्रणामोऽष्टाङ्ग इति ॥३॥

प्रणाम

जानुभ्याश्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया ।
पञ्चाङ्गक प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ॥”
इति ॥ ३ ॥
“गरुड इक्ष्वे कृत्वा कुर्यात्तत्पृष्ठतो बुध ।
अवशश्च प्रणामोऽष्टौ शक्तश्चेदिकाधि-
कान् ॥” ॥ ३ ॥

तथा च नारदपञ्चरात्रे ।
‘सन्धि वीक्ष्य हरिं पादां गुरुन् खगुरुमेव च ।
दिवतुर्विशदयवा चतुर्विंशत्तदङ्कम् ॥
नमेत्तदङ्कमथवा तदङ्कं सत्पदा नमेत् ॥” ॥ ३ ॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“देवाच्चादर्शनादेव प्रथमेनमुत्तरेनम् ।
स्थानापेक्षा न कर्तव्या दृष्ट्वाधीं द्विजसत्तमा ॥
देवाच्चादृष्टिपूतं हि सुप्रसन्नं प्रकौर्मितम् ॥” ॥ ३ ॥
अथ नमस्कारमाहात्म्यम् । नारद्विदे ।
“नमस्कारः स्तुतो यश्च सर्वयज्ञेषु चोत्तम ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
छान्दे ।

“दृष्ट्वाप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावत ।
रेणुसङ्गां वसेत् स्वर्गे मन्मथरश्च नरः ॥”
तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे ।
“प्रणम्य दृष्ट्वावहमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
स यो गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
तत्रैव श्रीशिवोभासवादे ।
“भूमिमापीच्छा जानुभ्यां शिर आरोप्य वै
भुवि ।
प्रणमेदो हि देवेश योऽन्धमेधफलं लभेत् ॥”
तत्रैवाग्न्यत्र ।

“तीर्थकोटिचङ्खाणि तीर्थकोटिशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नाहन्ति योऽष्टश्रीम् ॥
शास्त्रेणापि नमस्कारः कुर्वन्त शास्त्रधन्वने ।
श्रतजन्मान्निर्जितं पापं तत्तच्छास्त्रादेव नश्यति ॥
रेणुमण्डितगङ्गास्य कणा देहे भवन्ति ये ।
तावद्वर्षचङ्खाणि विष्णुलोकं महीयते ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अभिवाद्य जगन्नाथं कृतार्थश्च तथा भवेत् ।
नमस्कारक्रिया तस्य सन्ध्यापप्रणामाश्रयी ॥
जानुभ्याश्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥”
विष्णुपुराणे ।
“अनादिनिघ्नं देवं देवदानवदारणम् ।
ये नमन्ति नरा नित्यं न हि पश्यन्ति ते यमम् ॥
ये जना जगतां नाथं नित्यं नारायणं हिजा ।
नमन्ति न हि ते विष्णोः स्थानादन्धज गामिन ॥”
नारदीये ।

“एकोऽपि कृत्वाश्च कृतं प्रणामो
दृष्ट्वाश्वमेधावभ्येन तुल्य ।
दृष्ट्वाश्वमेधो पुनरेति जन्म
कृत्वाप्रणामो न पुनर्भवाय ॥”
हरिमत्स्यसुधोदये ।
“विष्णोर्हृदप्रणामार्थं भक्तोऽपि पतता भुवि ।

प्रणाम

पानितं पातकं कृत्वा नोत्तिष्ठति पुनः सह ॥”
छान्दे देवहूतविष्णुकलसवादे ।
“तपस्तपत्वा नरो वीरमरुत्ये नियतेन्द्रियः ।
यतः फलं स समाप्नोति तन्मत्वा गरुडध्वजम् ॥
कृत्वापि बहुशः पापं नरो मोहसमन्वितः ।
न याति नरकं नत्वा सन्ध्यापहरं हरिम् ॥
तत्रैव वेदनिधिसुतौ ।

“अपि पापं दुराचारं नरं त्वत्प्रणतं हरे ।
नेच्छन्ति किञ्चुरा यान्त्वा उलूकास्तपनं यथा ॥”
विष्णुपुराणे श्रीयमस्य निजभटादुपशसने ।
“हरिभक्तगणार्थिताङ्गिपुत्र
प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्ये ।
तमपगतसमस्तपापबन्ध
व्रजं परित्यज्य यथाभिमान्यवित्तम् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।

“शरणागतस्त्वत्प्रेष्योद्यत
हरिमौ श्रमप्रणमन्ति ये नराः ।
न पतन्ति भवान्मुधौ स्फुटं
पतितानुद्धरति स्त तानवौ ॥”
अष्टमस्कन्धे च बलिवाक्ये ।

“अहो प्रणामाय कृतं समुद्रम
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितं ।
यत्कोकपालेक्षदृष्टुं ह्यहोऽमरै-
रलम्बपूर्वोऽपसदेषुरेऽर्पितं ॥”

अतएव नारायणव्यूहकृते ।
“अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं श्रुत्वाभिदम् ।
येवा हरिपदाभाय शिरो न्यस्तं यथा तथा ॥”
किञ्च । नारद्विदे श्रीयमोक्तौ ।
“तस्य वै नारद्विदस्य विष्णोरभितक्षेणः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
भविष्योत्तरे च जलधेनुप्रसङ्गे ।
“विष्णोर्हृदवजगद्गतुजनाह्वजगत्पते ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
इत्यादि ॥ ३ ॥

अथ प्रणामनिवृत्ता । दृष्ट्वादर्शये लुब्ध
कोपास्त्रानारम्भे ।
“सङ्कटा न नमेद्यस्तु विष्णवे श्रमैकारिणे ।
श्रवोपमं विजानीयात् कदाचिदपि नाजपेत् ॥”
किञ्च । पादौ वैशाखमाहात्म्ये यमनामज-
सवादे ।

“पश्यन्तो भगवद्भारं नाम शङ्कपरिच्छेदम् ।
अकृत्वा तत्प्रणामादि यान्ति ते नरकौकसः ॥” ॥ ३ ॥
अथ नमस्कारे निविष्टानि । विष्णुसुतौ ।
“जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् पुमान् वै धर्मेमा
चरेत् ।
सर्वं तन्निष्फलं यानि सकृद्विज्ञाभिवादानात् ॥”
वाराहे ।

“वत्सप्राप्तदेहस्तु यो नरः प्रणमेत् माम् ।
श्विची स जायते कुरुं सप्तजन्मानि भामिनि ॥”
किष्काग्न्यत्र ।
“अये एष्टे वामभागे सतीपे शमभन्दरे ।
अपहोमनमस्कारात् कुर्यात् केशवाजये ॥”

प्रणाली

अपि च ।

“सकृद्भूमौ नियततो न प्रकृतं प्रयमेन्मुहु ।
उल्लायोल्याय कतश्च दृष्टवत प्रणिपातनम् ॥”

इति गीष्मरेतसि विलासे च विलासः ॥

नति विमिश्रस्तु गमये ।

“किं एक रासव्यञ्जयति प्रकृते समीरिता ।

दक्षिणादायदी गन्ता दिश तस्याश्च प्राम्भवीम् ॥

ततश्च दक्षिणा गन्ता नमस्कारदक्षिणोत्थिता ॥”

अकृष्टप्रणामनिषेधो यथा —

“एकहस्तप्रणामश्च एक वापि प्रदक्षिणः ।

अन्ताये दृष्टन विद्योद्भूतिं पुण्यं पुराजन्मम् ॥”

इति तत्त्वसारः ॥ ॥

कायिकवाचिकमानसभेदे प्रत्येकं त्रिविधं ।

यथा कालिकापुराणे ७ अथाये ।

‘कायिको वागभवश्चैव मासस्त्रिविधः स्मृतः ।

नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुत्तमाधममध्यमः ॥

प्रसाध पादौ हस्तौ च पतित्वा दृष्टवत क्षितौ ।

आनुभ्यामवर्णौ गत्वा शिरसा सृष्टं मेदिनीम् ॥

क्रियते यो नमस्कार उत्तम कायिकस्तु स ।

आनुभ्या क्षितिं स सृष्ट्वा शिरसा सृष्टं मेदिनीम् ॥

क्रियते यो नमस्कारो मध्यम कायिकस्तु स ।

पुटीकृत्य करो प्रीतिं दीयत यदुपया तथा ॥

असृष्ट्वा आनुभ्याभ्या क्षितिं सोऽधम उच्यते ॥

य स्त्रय गद्यपद्याभ्या घाटताभ्या ‘नमस्कृतं’ ।

क्रियते भक्तिशुक्तेर्वा वाचिकस्तुत्तम स्मृतः ॥

पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रेभ्यः क्रियते नति ।

मध्यमोऽथो नमस्कारो भेदेष्टाचनिक सदा ।

स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेण पुनर्नौ ॥”

इष्टमध्यानिर्गतमनोभिन्निविधं पुनः ।

मनन मानस प्रोक्तस्तुत्तमाधममध्यमम् ॥

त्रिविधं च नमस्कारे कायिकस्तुत्तम स्मृतः ।

कायिकेस्तु नमस्कारेर्देवानुष्यन्ति निबन्धः ॥

अथमेव नमस्कारो दक्षादिप्रतिपत्तिभिः ।

प्रणाम इति विज्ञेयः स पूज्य प्रतिपादितः ॥”

श्रुदपूजितदेवताप्रणामनिषेधो यथा —

“य श्रुद्रेणाश्चितं लिङ्गं विष्णु वा प्रणमेद्दयदि ।

निष्कृतिकस्तस्य नास्त्येव प्रायश्चित्तायुतेरपि ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

प्रणाय, चि, (प्रणीयते इति । प्र + णी + यत् ।

“प्रणायोऽसम्मतौ ॥” ३ । १ । १२८ । इति

वाङ् । असम्मतः । (यथा, भट्टि । ६ । ६६ ।

“न प्रणायो जन कश्चिन् निकाय तेऽभि-

तिष्ठति ॥”)

अभिलाषविवर्जितः । इति मेदिनी । ते, ६३ ॥

वाङ् । इति चिकाण्डशेषः ॥ प्रियः । इति

सुगवोद्यथाकरणम् ॥

प्रणाल पु, (प्रणाल्यते अलादिनि सार्थतेऽनेनेति ।

प्र + णाल + घञ् ।) जलनि सरणमार्गः । इत्य-

मर । १ । १ । ३५ ॥ पयनाला इति भाषा ॥

प्रणाली, स्त्री (प्रणाल + गौरादित्वात् ङीष् ।)

जलनि सरणमार्गः । इत्यमर । १ । १० । ३५ ॥

पयनाला इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे ।

२ । ६२ । १ ।

“तदाव्य कस्य रात्रं श्रुत्वा नीनस्य भाषितम् ।

कौशल्या व्यद्वज्जनाय प्रणालीव नवोदकम् ॥”)

प्रणिधान स्त्री, (प्रणिधीयतेऽनेनेति । प्र + णि +

धा + ल्युट् ।) प्रयत्नः । (यथा, महाभारते ।

५ । १३ । २१ ।

“प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।

मनः प्रविष्टो देवर्षे । गुणवैश्या पतिर्वरः ॥”)

समाधिः । (यथा, रघु । १ । ७४ ।

“सोऽपश्यत प्रणिधानेन सन्तते स्तम्भकार-

णम् ॥”)

पवेशनम् । इति मेदिनी । ते, १६३ ॥ (यथा,

सुश्रुते शरीरस्थाने च अध्याये ।

“नहुश्च कृता ह्रीनश्च प्रणिधानेनापविष्टा ॥”)

प्रणिधि पु, (प्रणिधीयते इति । प्र + णि + धा +

कि ।) चरः । (यथा, देवीभागवते । ५ । १६ ।

“प्रणिधिः प्रेयसासाव ह्यारिस्तु शचीपतिम् ॥”)

प्रायनम् । इत्यमर । ३ । ३ । ६६ ॥ अवधानम् ।

इति भरतः ॥ (दृष्टद्वयपुत्रः । यथा महा-

भारते । ३ । २१६ । ६ ।

“दृष्टद्वयस्य प्रणिधिः कश्यपस्य दृष्टतरः ।

भासुरङ्गिरसो घोरः । पुत्रो वचस्य सौरभः ॥”)

प्रणिपात, पु, (प्र + णि + पत + घञ् ।) प्रणतिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६१ ।

‘तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूज्य-

सहस्तलनं शिशिरावयस्य ।

अकीर्यते चाम्बकपादकले-

पुण्योच्चयं पद्मवभङ्गमिन्द्रः ॥”)

प्रणिहित, चि (प्र + णि + धा + क्त ।) स्थापि-

तम् । प्राप्तम् । समाहितम् । इति मेदिनी ।

ते, २३ ॥ (मितितम् । यथा, रामायणे ।

४ । २५ । ३४ ।

“ततः प्रणिहिता सन्वा वागर्थोऽस्य वप्रागुगा ।

युक्रुशूर्करवीरेति भूयः क्रोशन्ति ता प्रियम् ॥”)

प्रणीत, चि, (प्र + णी + क्त ।) उपसम्पन्नम् ।

पाकेन रूपरसादिसम्पन्नश्च नादि । इत्यमर-

भरतः । क्षिप्तम् । विहितम् । प्रवेष्टितम् । इति

मेदिनी । ते, १२४ ॥ कृतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रणीत, पु, (प्रणीयते इति । प्र + णी + क्त ।)

संस्कृतानलः । यज्ञे मन्त्रादिना संस्कृताग्निः ।

इत्यमरः । २ । ७ । २० ॥

प्रणीता, स्त्री, (प्रणीत + टाप् ।) यज्ञपात्र-

विशेषः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रणुत, चि (प्र + णु + क्त ।) स्तुतम् । इत्यमरः ।

३ । १ । १६ ॥

प्रणय, चि, (प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । प्र + णी +

“अणो यतः ॥” ३ । १ । ६७ । इति यतः ।)

वश्यः । इत्यमरः । ३ । ३ । २५ ॥ (यथा,

महाभारते । १२ । ५६ । ६ ।

“अस्मत्प्रणयो राजेति लोकांश्चैव वद-

न्मुतः ॥”)

प्रतति, स्त्री, (प्रतनोतीति । प्र + तन + क्तिच् ।)

विस्तृतिः । वल्ली । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥

प्रतती, स्त्री, (प्रतति + ङीष् ।) प्रतती । इत्य-

मरटीकायां भरतः ॥

प्रतन, चि (प्र + “नञ् पुराणे प्रातः ॥” ५ । ४ ।

२५ । इत्यस्य वार्त्ति इति चकारात् कुतुट्

च ।) पुरातनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥

पतर्क्य, स्त्री (प्र + तर्क + भावे ल्युट् ।) वितर्कः ।

ततपथाय । तर्कः २ वितर्कः ३ बृहद् ४ वद ५

ऊह ६ वितर्कणम् ७ अध्याहारः ८ अध्या-

हारणम् ९ ऊहनम् १ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतल, स्त्री, (प्रलट् तलम् ।) पातालभेदः । इति

मेदिनी । ते १ ६ ॥

प्रतल, पु, (प्रलट् तलमस्य ।) विभृताङ्गुलि-

पाणिः । चपेटः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

प्रतान, पु, विस्तृतः । प्रपूर्वतनधातोश्च प्रत्यय-

निष्पन्नः ॥ (तलु । यथा, रघु । २ । ८ ।

“सताप्रतानोद्भूयति स कैशे-

रद्विष्यध्वा विचचार दावम् ॥”)

वायुरोगविशेषः । तस्य वज्रान्तरं अपतान-

कम् । यथा —

“दृष्टिं सस्तस्य वज्राच्च हत्वा कच्छेन कूजति ।

हृदि सक्ते नरः स्वास्या याति मोहं हृते पुनः ।

वायुना दास्य प्राचुरेके तदपतानकम् ॥”

इति माधवकरः ॥

प्रतानिनी, स्त्री, (प्रतानो विस्तारोऽस्थस्या इति ।

प्रतान + इनि ।) प्रणानवती । विस्तृततादि ।

इत्यमरभरतौ ॥

प्रताप, पु, (प्र + तप + घञ् ।) कौशलेण

तेजः । कौशो धनं दक्षो दमः तद्वेतुलात् सैन्य-

मपि दृष्टं ताभ्यां यत्तेजो जायते स । इति

भरतः ॥ ततपथाय । प्रभावः २ । इत्यमरः ।

२ । ८ । २ ॥ (यथा, मनु । ६ । ३१ ।

“प्रतापशुक्लस्तेजोऽस्त्री नान्यं स्यात् प्रापकस्तेजः ॥”

पौरुषम् । यथा, रामायणे । १ । १ । ११ ।

“समः समविभक्ताङ्गः क्षिप्रवयः प्रतापवान् ॥”

“प्रतापः स्मृतिमान्नेत्र रिपुहृदयविदारणक्षम-

पौरुष तद्वान् । ‘प्रतापौ पौरुषात्पौ । इति

कौष ।” इति तट्टीकायां रामाण्ड ॥) तापः ।

(यथा, रघु । ४ । १२ ।

“यथा प्रकादनाच्च प्रतापात् तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरङ्गनात् ॥”)

तेजः । इति मेदिनी । ते २ ॥ अकृष्यः । इति

राजनिघण्टः ॥ (युवराजस्य कृत्रे, स्त्री । यथा

भोजराजस्तुतिस्तत्पतरी ।

“नीलो दृष्टश्च वस्त्रश्च शिरः कुम्भस्तु कानकः ।

सौवर्ण्यं युवराजस्य प्रतापः नाम विश्रुतम् ॥”)

प्रतापन, स्त्री, (प्र + तप + णिच् + भावे ल्युट् ।)

पौडनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा

सुश्रुते । १ । २६ ।

“कानकं राजतं ताप्यं रेतिकं च पुः शीतकम् ।

चिरस्थानाङ्गुलीयन्ते पित्ततैजः प्रतापनात् ॥”)

प्रतिक

प्रतापन, पु, (प्रतापयतीति । प्र + तप + णिच् + लुक् ।) नरकविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥
 स च कुम्भीपाक । इति श्रीभागवतम् ॥ (केश-
 दायके, चि । यथा सुष्ठुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।
 “रुद्रकोपादिसम्भूत सर्वभूतप्रतापन ॥”)
 प्रतापस, पु, (प्रताप चक्षुस्तेज इति नाशय
 तीति । सो + क ।) युक्ताकृष्ट । इत्यमर ।
 २ । ४ । ८१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
 “श्वेताको गच्छरूप स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।
 श्वेतपुष्पो वसुपुष्प सवालोक प्रतापस ॥”
 प्रकृष्टस्तापसश्च ॥)
 प्रतारक, चि, (प्रतारयतीति । प्र + तृ + णिच् +
 लुक् ।) वचक । धूर्त । यथा । यो यस्य
 प्रतारक स तस्याध्यापक ॥ (यथा च ब्रह्मवैवर्ते
 प्रकृतिखण्डे २७ अध्याये ।
 “श्वन्मास्तीति वादी यो मियावादी प्रतारक ।
 देवदेवी गुरुदेवी स गोहृद्या लभेद्भुवम् ॥”)
 प्रतारण, क्री, (प्र + तृ + णिच् + भावे ल्युट् ।)
 प्रतारणा । तपस्याय । वचनम् २ अलीकामश्
 अभिचखानम् ४ । इति हैमचन्द्र । ३ । ४३ ॥
 (यथा राजतरङ्गिण्याम् । १ । १५७ ।
 “रुद्रे दामोदरीये यत्तस्यासीत् खलत पुरम् ।
 सेतुना तेन तन्नेच्छन् कसु सोऽभ्य प्रता-
 रणम् ॥”)
 प्रतारणा, स्त्री (प्र + तृ + णिच् + लुक् । टाप् ।)
 वचना । यथा,—
 “यदीच्छसि वशीकृतु जगदेकेन कर्मणा ।
 उपास्यता कलौ कल्पयता देवी प्रतारणा ॥”
 इत्युक्ता ॥
 प्रतारित, चि, (प्र + तृ + णिच् + क्त ।) कृत
 प्रतारण । तत्पण्याय । अचित २ । इति
 त्रिकाश्रये ॥
 प्रति अ, (प्रथते इति । प्रथ विख्यातौ + बाहु-
 लकात् ङिति ।) विशालपुसर्गान्तगतपञ्चदशो
 पसर्ग । बोधदेवेनाख्य मिस्रज्ञा कृता । अख्यार्थ ।
 प्रतिनिधि । सुखसदृश । यथा प्रद्युम्न केश
 बात प्रति । वीर्या । प्यात्रुमिच्छा । यथा दृष्ट
 दृष्ट प्रति विचरति ॥ अख्यम् । चिद्वम् । यथा
 दृष्ट प्रति विद्योतते विद्युत् ॥ इत्यभूताख्यम् ।
 कथञ्चित् प्रकारमापन्न इत्यभूत तस्याख्यानम् ।
 यथा साधुविप्रो मातर प्रति । भाग । स्त्रीक्रिय
 मायोऽश । यथा हृर प्रति हलाहलम् ॥
 प्रतिदानम् । गृहीतस्य प्रतिदानम् । यथा भक्तो
 प्रत्यन्त शम्भो । त्रिवेभ्य प्रति मायान् यच्छति ।
 त्रिजान् गृहीता मायान् ददातीत्यर्थ ॥ स्त्रोकम् ।
 अख्यम् । यथा । आकप्रति रूपप्रति । क्षेप ।
 निक्षेप । इत्यमरभट्टमेदिनीकारा । आहृति ।
 प्रशस्ति । विरोध । समाधि । इति सुम्बोध
 टीकायां दुर्गादाय ॥ अभिसुखम् । स्वभाव ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रतिक, चि, काष्ठापयोन क्रीत । “काष्ठापयाहि
 ठन् वक्तव्य प्रतिरादेशश्च वा ।” ५ । १ । २५ ।

प्रतिच

इत्यस्य वार्तिकोक्ता टिठन् । काष्ठापयिक ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 प्रतिकम्, [न] क्री, (प्रत्यङ्ग प्रनिष्ठात वा
 कर्मे । आकपाधिवारिवत पमस ।) प्रसा
 धनम् । वेश । इत्यमर । २ । ६ । ६६ ॥ (यथा,
 माथे । ५ । २७ ।
 “आस्तीर्णतत्परचित्तावसथ क्षयेन
 वेशाधन कृतनवप्रतिकर्मकाय ॥”
 प्रत्युकार । यथा, महाभारते । ७ । ५६ । १८ ।
 “उधिता स्त्रो वने वास प्रतिकर्मदिकीयव ।
 कोप नाहसि न कर्तुं सदा समरदुःखम् ॥”
 अङ्गसंस्कार । इति कचिदमरे । २ । १२१ ॥
 प्रतिकाय, पु, (प्रतिगत कायो यन् ।) शर-
 यम् । प्रतिरूपकम् । इति जटाधर ॥
 प्रतिकार, पु (पति + क + चण ।) प्रतीकार ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु । ८ । ६ ।
 “प्रतिकारविधानमायुष
 सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥”)
 प्रतिकाश चि (प्रति + काश + चण ।) प्रती
 काश । इत्यमरटीकायां भातुदीक्षित ॥
 प्रतिकाश, चि, (प्रति + काश + चण ।) प्रती
 काश । इत्यमरटीकायां रमानाय ॥
 प्रतिकूप, पु, (प्रतिरूप कूप ।) परिखा । इति
 हारावली । १७४ ॥
 प्रतिकूल, चि, (प्रतीप कूलादिति ।) अननुकूलम् ।
 विपक्ष । तत्पण्याय । प्रसयम् २ अपसयम् २
 अपदुः ४ । प्रतीपम् । इत्यमर । ३ । १ । ८४ ॥
 (यथा मनु । ६ । २७५ ।
 “राज्ञ कोषापहन्तु च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
 घातयेद्विविधैर्हस्ते रीणाश्चोपजापकान् ॥”)
 प्रतिकृति, स्त्री, (प्रकृष्टा कृति ।) प्रतिमा । इत्य-
 मर । १२ । १३६ । प्रतिनिधि । (यथा, रघु । ८ । ६ । २ ।
 “तेनाद्यै परिगमिता समा कथञ्चित
 बालादवितयकृष्टेन स्त्रो ।
 सादृश्यप्रतिप्रतिदर्शने प्रियाया
 खड्गश्च क्षणिकसमागमोत्सवे ॥”
 प्रति + कृ + भावे क्तिन् ।) प्रतिकार । इति
 मेदिनी । ते, २१ ॥ (यथा, हरिवंशे । २५७ । २३ ।
 “श्रद्धां देवता सर्वा शत्रुप्रतिकृति पराम् ।
 अवध्या दानवा सर्वे ऋते शत्रुमययम् ॥”)
 प्रतिकृष्ट, चि, (प्रति कृष्यते स्मेति । प्रति + कृष +
 क्त ।) गच्छम् । द्विरावृत्ताकर्षितम् । इति
 मेदिनी । टे ६४ ॥
 प्रतिक्षय, अ, (क्षय क्षय प्रति ।) मौन पुन्यम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा कुमारे । ५ । १ ।
 “प्रतिक्षय सा कृतरोमविक्रिया
 त्रताय भौर्ज्ञे त्रिगुणां बभार याम् ।
 अकारि तत्पूर्वनिवृद्धा तथा
 चरागमस्या रथनायुगाश्चदम् ॥”)
 प्रतिक्षय पु (प्रतिक्षिप्यते द्विगुण विपक्षा-
 दीनिति । प्रति + क्षि + अच् ।) रचक । इति
 शब्दरत्नावली ॥

प्रतिग्र

प्रतिग्रिन् चि, (प्रतिक्षिप्यते स्मेति । प्रति +
 णिच् + क्त ।) वारित । प्रेषित । इति
 मेदिनी । ते ७५ ॥ अग्रिन् । इत्यमर ।
 ३ । १ । ४२ ॥ “हे कृताधिपे ! स्वदया पर
 गुरु प्रति दुर्लभमधिष्ठेन अधिक्षिप्यते स्म
 अग्रिन् स्तु गग प्रतिग्रिन् । कष्टचित्त
 प्रीयादिक प्रति स्वहृत्मानन् दुर्लभमधिष्ठेन
 स पत्युः सा योगिनि । इति मुकुन्द । पि ।
 चित्तु । हे प्रेषिते । अग्र्य पोषणे अस्तु
 प्रतिग्रिन् स उच्यते । इति क्षण्डदास ।
 इत्याहु । इति भरत ॥
 प्रतिगत क्री (प्रतिमुख गत गमनम् ।) पक्षि-
 गतिविशेष । यथा,—
 ‘गतगतप्रतिगतसम्पत्तायाश्च पक्षिणाम् ।
 गतिभेदा पक्षिग्रह कुलायो नीलमख्यम् ॥’
 इति जटाधर ॥
 (प्रति + गम् + कर्त्तरि क्त । प्रतिघात, चि ।)
 प्रतिग्रह प, (प्रतिग्रहयामिति । प्रति + ग्रह +
 क्त ।) “ग्रहग्रहनिष्पिगमश्च ॥” ३ । २ । ५८ । इति
 भावे क्त ।) स्त्रीकरणम् । सैन्यपृष्ठम् । (पति
 गृह्णाति निष्ठीवनादिकमिति । प्रति + ग्रह +
 “विभाषा ग्रह ।” ३ । १ । १४३ । इति पक्षे
 अच् ।) पतद्ग्रह । (प्रतिग्रह्यते इति । प्रति
 + ग्रह + अच् ।) द्विजैभ्यो विधिवद्देयम् । तद्
 ग्रह । ग्रहभेद । इति मेदिनी । हे, ३९ ॥ * ॥
 ग्राह्यग्राह्य प्रतिग्रहार्जित । यथा —
 “प्रतिग्रहाजिता विप्रैः क्षत्रियैः शूद्राजिता ।
 वैश्यैः क्षायाजिताश्चार्था शूद्रैः सुश्रवयाजिता ॥”
 अयाचितप्रतिग्रहे दोषभावो यथा,—
 “अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोष प्रतिग्रहे ।
 अन्तत त विदुर्दवास्तस्मात्तत्रैव निर्गुदेत ॥ * ॥
 गुरुभक्त्योऽस्मिन्हीदुरर्चिष्यन् देवतातिथीन ।
 सर्वत प्रतिग्रहीयात न तु दृष्येत खय तत ॥
 साधुत प्रतिग्रहीयादयवासाधुतो हिज ।
 गुणवानल्पदोषश्च निर्गुणो हि निमज्जति ॥
 एव तस्करदृष्टा वा कृत्वा भरयमात्मन ।
 कुर्त्यादियुद्धि परत प्रायश्चित्त द्विजोत्तम ॥”
 इति माण्डे २१५ अध्याय ॥ * ॥
 तीर्थे प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—
 “सर्वमथ युक्तात्मा तथैवाग्र्यप्रतिग्रहम् ।
 स्वकार्यं पितृकार्यं वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ॥
 निष्कल तस्य तत्पीथ यावत्तद्वनमनुते ।
 अतस्तीर्थे न गृहीयात पुण्येन्यायतनेषु च ॥”
 इति कौर्मि ३३ अध्याय ॥ * ॥
 राजादित प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—
 “न राज्ञ प्रतिग्रहीयात्त शूद्रपतितादपि ।
 न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितान् वजयद-
 बुध ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्याय ॥ * ॥
 विद्यारहितस्य प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—
 “हेम भूमि तिसान् गाश्च अविविधाददृष्टा य ।
 भक्षोभवति चोद्गाय दातु स्यान्निकलश्च तत ॥

प्रतिग्र

तस्माद्विज्ञासादद्यादव्यशोऽपि प्रतिग्रहम् ।
विषमस्मादमरिचानि विषयाख्येन नश्यति ॥” ॥
गर्हितप्रतिग्रहादियथा —
“हस्तिकृष्णाजिनाद्यास्तु गर्हिता ये प्रतिग्रहा ।
सङ्घिप्रास्तात्र गृह्णीयुर्गृह्णन्तस्तु पतन्ति ते ॥
कृष्णाजिनप्रतिग्राह्यौ ह्यनानां शुक्रविक्रयौ ।
नवभ्रातृस्य भोक्ता च न भूय पुरुषो भवेत् ॥” ॥
आपदि गर्हितप्रतिग्रहकर्तव्यता यथा, —
“प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे प्रोक्ताया इहदापदि ।
विप्रोऽथवा प्रतिग्रहं वा यतस्ततोऽपि नाधमाक ॥
गुण्वादिपोष्यवर्गार्थं देवाद्यथ सर्वश ।
प्रत्यादद्याद्द्विजो यस्तु श्रुत्यर्थमात्मनोऽपि च ॥
द्विजोऽपि राख्यमांसानि गन्धपुष्पास्तुमन्त्रकान् ।
श्रयाश्रयानस्य श्राक प्रत्याख्येन न कर्हिषित ॥
अपि दुष्कृतकर्मभ्य समदाद्यादयान्तम् ।
पतितेभ्यस्तथाभ्य प्रतिग्राह्यमस्य यम् ॥” ॥
प्रतिग्रहीतु शक्तस्य लभ्यमानपरित्यागेन स्वर्गो
भवति । यथा, —
“शक्त प्रतिग्रहीतु यो वेदवृत्त सुसयत ।
लभ्यमान न यत्कालि स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितम् ॥” ॥
प्रतिग्रहस्तथा वापि याचित यो न यच्छति ।
तत्कोटिगुणितस्योऽपि श्रोत्रो दासत्वच्छति ॥” ॥
दाता च न स्मरेहान प्रतिग्राह्यौ न याचते ।
तावुभौ नरक यातौ दाता चैव प्रतिग्रही ॥” ॥
वदन्ति कवय केचिद्गर्हितप्रतिग्रही प्रति ।
प्रत्यक्ष लिङ्गमेवेह दातव्यं तयोर्लभम् ॥
दातृहस्तो भवेद्गृहमघस्तिष्ठेति प्रतिग्रही ।
यद्वा प्रतिग्रहीयात् प्रतिग्राह्यौ जनत्वम् ॥” ॥
प्रतिग्रहप्रकारो यथा, —
“भूमे प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमि कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
करे गृह्य तथा कम्पा दासदास्यौ तथा द्विजा ॥
करा इह द्विज विषयस्य धर्मगोत्रेय प्रतिग्रह ।
आरुह्य च गजस्योक्तं कर्णे चाश्वस्य कौर्मेत ॥
तथा चैकश्रभानाश्च सर्वेभ्योऽपि विशेषतः ।
प्रतिग्रहीत गाश्च पुच्छे कृष्णाजिन तथा ॥
आरुह्य पशव सर्वे याज्ञा पुच्छे विषयस्यै ।
प्रतिग्रहमथोदस्य आरुह्येव तु पादुके ॥
ईशयास्तु रथो याज्ञाश्चने दक्षस्तु धारयेत् ।
हुमाश्वामथ सर्वेषां श्रुते शक्तकरो भवेत् ॥
आशुधानि समादाय तथा भूय विभूषणम् ।
धर्मेभ्यो तथा शूद्रा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥
अवतीर्य तु सर्वेभ्यो जलस्थानानि चैव हि ।
उपविश्य च श्रयायां चाश्रयित्वा करेण वा ॥
द्रव्याण्यन्यान्वापादाय शूद्रा वा ब्राह्मण पठेत् ।
कन्यादाने न तु पठेद्द्वयाणि च पृथक् पृथक् ॥
प्रतिग्रहा द्विजश्रेष्ठ तत्रैवाप्तभवन्ति ते ।
द्रव्याणामथ सर्वेषां द्रव्यसमयगात्रम् ॥
वाचयेज्जलमादाय करेण च प्रतिग्रहम् ।
प्रतिग्रहस्तु यो धर्मे न जानाति द्विजो विधिम् ॥
न द्रव्यसौम्यस्युक्तो नरक प्रतिपद्यते ।
अथार्थं हि प्रवक्ष्यामि विधिं सर्व विधि-
यात् ॥” ॥

प्रतिग्र

वाजिप्रदानेन प्रतिग्रहे वा
दातृगृहीचोरपि येन पुण्यम् ।
स्वर्गं प्रचायेत श्रद्धाश्रमेतत
गृहीतयोर्वै विधिवद्विजेन ॥
कन्यादसौ पञ्चदिनानि पूर्वं
पञ्चोपचारेयुतविष्णुपूजाम् ।
कुशाखमन्त्रैश्चतुष्टयहोम
यद्व्याम इत्यादि मन्त्रतृतीयम् ॥
सोऽङ्गारपुष्पादिभिरन्वितं त
प्रत्येकमष्टौ कुडुयाद्विजेन ।
सूर्येण मन्त्रेण च तददष्टौ
यथा प्रयुक्तं त्रिंशत् कुडुति ॥
कन्याश्च गायत्रिंशत् सप्त
पञ्चात प्रयुक्तं तुरगं द्विजाया ।
तद्वत्तथात्मानमय नयेद्वि
दातापि चेतद्वत्तमाविदध्यात् ॥
द्विजाग्रवत् प्राक्तनपापशुद्धे
द्वावय्यश्च स्वयञ्जनं लभेताम् ॥”
इति इहत्पाराशरे । ४ । ८ । अध्याय ॥” ॥
अपि च । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“बीजानां सुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः ।
वस्त्रं दशान्तमाददात् परिधाय तथा पुनः ॥
आरुह्योपानहौ चैव यानमारुह्य पादुके ।
प्रतिग्रहीता सावित्री सर्वज्ञैव प्रकीर्तयेत् ॥
ततस्तु सार्द्धं त्रयोऽथ तस्य त्रयस्य देवतम् ।
समापयेत्ततः पञ्चात कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् ॥
विधिं धर्मेऽपि यात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
दात्रा सह तत्रैव नानाङ्गण्यसौ द्विज ॥”
ब्रह्मपुराणे ।
“ब्राह्मण प्रतिग्रहीयात् उक्तार्थं साधुतस्तथा ।
अथान्यसमि मातङ्गतिलसौहांश्च वज्रयेत् ॥
कृष्णाजिनतिलयाह्वी न भूय पुरुषो भवेत् ॥
श्रयाजङ्कारवस्त्रादि प्रतिग्रह्यन्तस्तथा च ।
नरकाप्तं निवर्तन्ते येन तिलमर्थो तथा ॥”
तथा ।
“ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्त्रियं तरिष्यति ।
आतुरादयद्यहोतसस्तु तत् कथं वै तरिष्यति ॥”
इतदादिद्रव्यदानं प्रतिग्रहीतुर्दोषजनकम् ॥
इतदनिच्छेदे विद्यादिरहितत्वेनावसर्थाय च
दातुरपि दोषजनकमाह दण्ड ।
“न केवलं हि तद्व्याति श्रेष्ठमस्य च नश्यति ॥
तद्वत्तत्रयम् । अतएव याज्ञवल्क्य ।
“विद्यातपोभ्यां ह्येनैव न तु ग्राह्यं प्रतिग्रह ।
यज्ञं प्रदातारमघो नयत्यात्मानमेव च ॥”
अधो नरकम् ॥” ॥ इतद्वा प्रतिग्रहोत्तरतुक्तं
तपोजपादिभिरात्मतरणसमायं स्वेच्छया प्रति
गृह्यते दानं न दोषाय इत्याह विष्णु ।
“इतानि प्रतिग्रहाति स्वेच्छयाभ्यधितो न तु ।
तस्मै दाने न दोषोऽस्ति यस्मात्मानं तारयेत् ॥
तारणप्रकारमाह हारीत ।
“मन्त्रिवालो गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्रादसहस्र
अपेत् ॥” ॥ देवत ।

प्रतिग्र

“प्रतिग्रहं समर्थो हि कृत्वा विप्रो यथाविधि ।
निष्कारयति दातारमात्मानं च खतेजसा ॥”
कान्हे ।
“वेदाङ्गपारगो विप्रो यदि कुप्यात् प्रतिग्रहम् ।
न स पापेन क्षिप्येत पद्मपत्रमिवात्मना ॥”
महाभारते ।
“तीर्थे न प्रतिग्रहीयात् पुण्येभ्यस्तनेषु च ।
निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नरः ॥”
प्रतिग्रहसमर्थस्य तदकरणे प्रकाधिक्यं यथा ।
याज्ञवल्क्य ।
“प्रतिग्रहसमर्थो हि नास्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्क
लान् ॥”
अपवादमाह स यव ।
“कुशा श्राक पयो मत्स्या गन्धा पुष्पं दधि
क्षिति ।
मास श्रयासन धाना प्रत्याख्येन न वारि च ॥”
अन्यत्र ।
“श्रयां गृह्यान् कुशां गन्धानप पुष्पं मन्थीन्
दधि ।
मत्स्यान् धाना पयो मांसं श्राकश्चैव न निर्गुदितम् ॥”
मन्थीन् विषादिनिवारकान् ।
“एधोदकं फलं कृत्वा मन्त्रमभ्युदृतं यत् ॥”
अभ्युदृतमभ्यर्थे दण्डम् ।
“सर्वतः प्रतिग्रहीयात् मन्त्रयोभयदक्षिणाम् ॥”
किमिति न प्रत्याख्येयमित्याह भट्ट ।
“अयाचितास्तु ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।
अन्यत्र कुलटाखण्डप्रतिग्रहस्तथा हि ॥”
प्रतिग्रहमात्रे प्रयोगधारे ।
“प्रतिग्रहं न गृहीयादात्मभोगविधितया ।
देवतातिथिपूजाया यत्नाद्वनस्पार्श्वयेत् ॥”
अङ्गिरा ।
“कुटुम्भार्थं द्विजं शूद्रात् प्रतिग्रहीतं याचितम् ।
कृत्वर्थमात्मने चैव न हि याचैतं कर्हिषितम् ॥”
यद्वा याचने निन्द्यमाह याज्ञवल्क्य ।
“चात्काको जायते यज्ञकरणाच्छूद्रमिति तात ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
प्रतिग्रहं पुं, (प्रतिग्रहाति निष्ठोवनादिकमिति
प्रति + ग्रह + “विभाषा ग्रहः ।” १ । १ । १४३ ।
इति य १) पतद्व्यञ्ज । इत्यमरः । १ । १ । १४३ ।
(प्रति + ग्रह + भावे घञ् १) प्रतिग्रह्यञ्च ॥
प्रतिघ, पुं (प्रतिग्रह्यनेनेति । प्रति + हन् + ङ ।
अङ्गादित्वात् कुलम् ।) जोष । इत्यमरः ।
१ । ७ । २६ । (यथा, माघि । १ । ५ । ५६ ।
“प्रतिघं कुतोऽपि सप्तपेय
नरपतिगणं समाश्रयत ॥”
प्रतिहननमिति ।) प्रतिघातः । इति मेदिनी ।
घे, १ ॥ अङ्गा । इति शब्दरत्नावली ।
प्रतिघातन, स्त्री, (प्रति + हन् + णिच् + भावे
ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ।
प्रतिघ्न, स्त्री (प्रतिग्रह्यन्मिति । प्रति + हन् +
घञर्थे ङा ।) अङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

'श्रान्तं चैव कृत्य दृष्टोऽपि आर्त्तमाचरेत् ।
 अश्रुतो श्रान्तमथैव क्षुधादाचारमन्त ॥
 उत्तर उपक्रमान् परत । अथवा तत्र
 नैमित्तिकमात्रपरत्वे आतङ्गाग्निदेवोपादान
 यथ स्थानायादग्निषेवात्तत्र धर्मिण्युपलान्त ।
 ततएव भारतपाठादौ तथा समापार ॥ १
 स्थापयन्तरे ।

‘अभावे नैव धातूना हरितान प्रशस्यते ।
 नोतागामप्यलामे तु यव एको विधीयते ॥
 ओषधीनामलामे तु सहदेवा प्रशस्यत ।
 रत्नामप्यलामे तु सुहृत्प्राणपुत्रमम ॥
 लोहानामप्यलामे तु देमपात्र प्रकल्पयेत् ।
 लोहाना तैजसमात्राणाम् । न्यायप्राप्तप्रति-
 तिद्धिर्मा प्रत्यक्ष जैमिनि ।

१ देवताभिप्रात्यक्रियाणामिति । अस्याथ ।
 देवताया अक्षेष्वाह्वनीयादे प्रत्यस्य
 मन्त्रं त्रिपाया भ्राजदह्रायकर्मणश्चादह-
 मात्राऽप्यक्षेष्वाह्वनीयादुपकारकान् प्रति-
 तिष्ठि । श्रीह्यादीनान् सन्निपत्योपकारकाणां
 पुरोडाशमाधत्त इत्येव प्रयोजनमिति तत्र
 प्रतिनिधिरिति इत्युक्तम् । इत्येकादशी
 तत्तत् ॥ * ॥ “आरब्धकार्त्तिकदिक्षाने तु
 पाश्चादिनामास्ये पुनर्नाभि प्रतिनिधिना
 कारयितव्यं नाशुकरविधिना निवृत्तान् एव
 नद्विधानादिति ।” इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
 खयकरणावामर्थे अन्वहारा । यथा,—“इक्षु ।
 ‘खय’ होमे फलं यत् तदघ्नं न जायते ।
 अतल्लिक पुष्पो शुक्रर्भाता भागिनेयोऽथ विट-
 पति ।

यमिरेव कृतं यस्तु तदुत स्वयमेव हि ।
 विटपत्तिर्भाता । यश्च ऋत्विगादीतरश्च
 न । नतः ॥ * ॥ अथाग्नौपाशङ्क्या बोधन
 दिनान् पूर्व्यं शुचिततकालधीविलरूपाधिकारा
 भाग्यपि यद्गुणादिकं क्रियते तत् समकाले
 तस्य नारदीक्ष्वयं प्रवर्तनवत् प्रवर्तनात् न तु
 नदीनां प्रतिधीयते । अथवा ।

“निजिष्यामि खदारेण्डु परिकल्पप्रतिजन्तथा ।
 प्रवसत काण्यवान् विमो वृथैव न चिर वसेत् ॥
 इति छन्दोगपरिशिष्टवद्व्यञ्जापि प्रतिनिधौ
 गते । एव वरण विनापि कचिद्दयदि ऋत्तिक
 प्रवसते तथापि तत्तकम्नेषिद्धि । इतिष्या च
 तस्यै शुचिकावे दातयेति । तथा च नारद ।
 ‘ऋत्तिक च विविधो दृष्ट पूर्वैर्जष्ट खयकृत ।
 यदृच्छया वा स क्षुब्धेदात्विष्य प्रीतिपूर्वकम् ।
 यदृच्छया खेच्छया ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

प्रतिष् पु, (प्रतिष्ठाति भाष्यतीति । प्रति-
 ष्ठा + क्) भ्रान्तशराजपिता । इति भ्रन्-
 शरावखौ ॥

प्रतिपक्ष, पुं, (प्रतिकूल पक्ष इति प्रादि-
समासः ।) शत्रु । इति हेमचन्द्र । ३ । ३२५ ।
(यथा, मृच्छकटिकः । अङ्कः ।

“अन्योन्यं प्रतिपक्षसङ्घतिमिमां लोकास्थिति
 बोधय-
 मेष श्रौङ्गति कूपयन्त्रघटिकाभ्यायप्रसक्तो
 विधिः ॥”)

सादृश्यम् । यथा,—

“प्रतिबन्धप्रतिनिधिप्रतिपक्षविडम्बका ।”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

प्रतिवादी च ॥

प्रतिपत्ता [इ] स्त्री (प्रतिपद्यते उपक्रम्यते
 ७नयेति । प्रति + पठ् + करणे क्तिप् ।) ऋगङ-
 वाद्यम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ बुद्धि । तिथि-
 विशेष । तत्प्रत्यय । पञ्चति ० । इत्यमर ।
 १।४।१ ॥ सा च चन्द्रस्य प्रथमकलाक्रियारूपा ।
 वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला१ रक्षाङ्गबोधिता । चास-
 रूपा चेत् ज्ञाया १७ सप्तदशाङ्गवाविता ॥ * ॥
 तस्या अवस्था यथा । “सा च ज्ञाया द्वितीया
 शुक्ला आह्ला प्रतिपत्त सद्वितीया स्यादित्याप-
 स्तम्बीयत । शुक्ला अमावास्याश्रुता आह्ला ।
 प्रतिपदाप्यमावास्त्येति वचनात् । त्रिसन्ध्यस्यापि
 नीत्वे तु सर्वत्र न शुभादर । तथा च परा
 प्रर ।

‘चिसन्ध्यापिनो वा तु सैव पूज्या सदा तिथि ।
न तत्र शुभादरण्यमन्त्रं हृदि वासरात् ॥ * ॥
अध्यापि उपवासे द्वितीयायुता न आह्वा ।
तथा च दृढवशिष्ठ ।

‘द्वितीया प्रथमी विधादृशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी षोडशसे हन्यु प्रसृज्यते तिथी ॥
द्वितीयः विधात योगात् प्रतिपत्तृयीति हन्तीत्यथ ।
एवमन्यत्र । अत्रोपवासपरेण विशेषविधानान्न
व्यापस्तब्धीयसामान्यवचनस्य सङ्कोचः ॥ * ॥
कार्तिकशुक्लप्रतिपदमधिकृत्य नक्षि प्रति भग-
वदाक्यम्

‘वीर । प्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सव ।
 अत्र त्वा नरशार्दूल ज । कृष्टा पृष्टा खलकृता ।
 पुष्पदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवा ॥
 तच्च गच्छ ।

‘वशिष्ठराज । नमस्तुभ्य विराचनस्तुत नमो ।

भविष्ये सुदाराते पृथेय पतिगृह्यताम् ॥

प्रतिपदा प्रतिपत्तिस्था । अत्र प्रतिपदि । न

पुराणी तु बलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्व्वम् ।

समन्तेयानेन राजेन्द्र । समन्तो सपुरोहिता ।

इत्यहम्

पश्चादपि ।

‘यव पक्षां नृप कृत्वा राज्ञौ आगच्छत सत

इत्युक्तमिति

पञ्चमः पादः ।

[illegible]

कार्त्तिके अक्षय्ये न मघशेऽहनि भावते । ॥

निम्नलिखित सूत्रानुसारं च प्रथमद्वयं भूयते ।

समस्तो मां प्रीतिः करोति ॥ श्री विष्णु सौम्यी ॥ समस्तो मां प्रीतिः करोति ॥

अतः यथा श्रुतिः तदुक्तं नित्यं गारां दृष्ट्वा वि
प्राप्तं तत्र प्रमाणं प्राप्तं तत्र प्रमाणं

तस्मात् द्युतं प्रकाशस्य प्रमात तत्र मानव ।

तास्मिन् दूतं जया यस्य तस्य सवतसरे शुभं
सर्वदा भवति विष्णवे नमः ॥

परजिया विरुद्ध सख्खनाशकरी भवत ॥

दूतवृत्तिप्रमाणम् क्रान्तिनम् । यथा मनु ।

अप्राणमयत क्रियते तत्तत्क द्यूतमुच्यते ॥

तत्तथिमधिकृत्य भविष्यत्तरं ।

‘यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्या युधिष्ठिर ।

इषेदेन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥

तथा ।

‘मन्त्रापुराया तिथिरिदं नक्षिराण्यप्रवह्निनी ।

प्रतिप

ज्ञान दान श्रतयुक्त कान्तिकेऽस्या तिथौ भवेत् ॥
प्रतिपन्नोद्विगीयोगो यथा । भविष्ये ।
रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मागे मास स्थितेता ।
गङ्गाया यदि लम्बा स्तयग्रहशते समा ॥ * ॥
तस्या सञ्ज्ञा गन्दा । तत्राभ्यङ्गानवेगे यथा,—
‘नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेच्च
चौरश्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।
पूणासु योवित परिवर्जनीया
भद्रासु सञ्ज्ञाणि समाचरेच्च’ * ॥
नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे ।
‘नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूणा प्रतिपद् क्रमात् ॥
प्रतिपन्नादिपञ्चदशतिथिषु पञ्चभद्रवर्ज्यस्य
निषेधमाह स्मृतिः ।
‘कुष्माण्डे चापह्वानि स्यात् उह्वाना न स्मरे
हरिम् ।
बहुभूतं पटोखे स्याद्भग्नहानिश्च भूतके ॥
कलङ्को चायते विष्वे तिथ्यगोविन्दे तिथ्ये ।
ताखे शरीरनाश स्यान्नादिके च सर्व्वेता ॥
तुल्यो गोमासतुल्या स्यान् कलम्बी गोघातिका ।
शिसी पापकरी प्रोक्ता पूतिका प्रत्यघातिका ॥
वाताक्रौ सुतहानि स्यान्निरोधौ च माघके ।
महापापकर मास प्रतिपदादिषु वर्ज्येता ॥ * ॥
तत्र चौरनिषेधो यथा । चौर निशाखप्रति-
पत्तसु वर्ज्यम् ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
तत्र जातफलम् ।
“मणिकनकविभूषाचयुतस्कारुकान्ति
गिजकुलकमलोद्वाटमार्गखडिगम् ।
प्रतिपदि शशिपुर्गो लब्धवन्मा प्रतापी
भवति विमलवैश्वर्यकरेण प्रनेश ॥”
इति कौटिलीयरीप ॥ * ॥
या अनेककतिथि । यथा,—
यज्ञतपा उवाच ।
“विष्णोर्वैभूतिमाहात्म्यं कथितं ते पादत ।
तिथौना श्रेष्ठं महात्म्यं कथ्यमानं मया त्वम् ॥
इत्यन्तुतो महानभिप्रक्षक्रोधीज्ञो महान् ।
उवाच देव ब्रह्माय तिथिमे दीयतां प्रभो ।।
यस्यामहं समस्तस्य जगतः स्यात्तिमाभुयम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
देवानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सत्तम ।।
आदौ प्रतिपदा येन त्वसुत्यमोऽसि यावकः ॥
त्वत्पदात् प्रतिपदिकं सभविष्यन्ति देवता ।
अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरया भविष्यति ।
तस्यां तिथौ हविष्येण प्राचापद्येन शर्त्तना ।
होष्यन्ति तेषां प्रीता स्तु पितरं सर्व्वदेवता ॥
चतुर्विधानि भूतानि मनुष्या पशवोऽसुरा ।
देवा सर्व्वे सगन्धर्वाः प्रीता स्तुस्तुपिते त्वयि ॥
यक्षोपवाच कुर्व्वीत त्वङ्गत्तं प्रतिपदिने ।
चौराश्रनो वा यत्तैव श्रेष्ठं तस्य फलं महत् ॥
चतुर्व्युगानि षट्त्रिंशत्लोकेशो महीयते ।
तेजस्वी रूपसम्पन्नो ब्रह्मवान् जायते नरः ॥
इह जन्मन्त्यसौ राजा स्वर्गलोके महीयते ।
तूष्णीम्भूव सोऽप्यभिब्रह्मदत्ताश्रय ययौ ॥

प्रतिप

य इह प्रसूयान्निष्ठं प्रातरुत्थाय गानव ।
अग्नेज्जस्य स पापभ्यो सुच्यते ताव सप्रथ ।”
इति बराहपुराणे महातपोपाद्याय अमरा-
पत्तिनामाध्याय ॥ * ॥ प्रतिपदि चन्द्रदशा
कारणम् । यथा ज्योतिषे ।
“अमावस्याघटीशोभ्या घट्याहमानस्युता ।
सुखराहुघटीभ्यश्चेन्धिका दृश्यते शशी ॥”
प्रतिपत्तिः, स्त्री (प्रतिपदनमिति । प्रति + पद् +
क्ति ।) प्रवृत्तिः । (यथा, कुमारः ५ । ६२ ।
“मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ॥”)
प्रागलभ्यम् । गौरवम् । (यथा, सुक्तिकल्पतरौ
चारलचुखे ।
“सन्तता राजसु तथा काव्याया प्रतिपत्तिमान् ।)
सन्तति । (यथा, रघु ११ । ११ ।
“नागाद्यादि नष्टकां वागधप्रतिपत्तये ।
तात पितरं वन्दे प्रार्थ्यतीपरमेश्वरो ।”)
प्रतीप । (यथा, भागवते १२ । ६ । १४ ।
“चन्द्राश्रेण रुपाया प्रतिपत्तिवतो भवेत् ॥”)
पदप्राप्तिः । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ सीमा
सकमते फलश्रवणमौपमम् । यथा । इव
तोहिशो यामादा त्वत्तत्त्विरादरस्यो निक्षेप ।
पूतिप्रतिपदादेनो विसर्गेनमित्यादि । आह्लादौ
सर्व्वशेषाङ्गकम् यथा । प्रतिपत्तिरूपकमौपमम्
इव प्रतिपद्याभावे तन्निवृत्तिः । इति तिथ्यादि
तत्त्वम् ॥ * ॥ । नन्दादिताङ्गकद्रव्यकरणमाङ्गत्वं
प्रतिपत्तिरूपकमौपमम् । प्रतिपत्तिकम्मे
उत्तरा क्रियते । यत्र एकेन क्रयेण कर्मे
द्वयं निष्पाद्यते तत्र उत्तरं कर्म प्रतिपत्तिकम्मे ।
तन्निष्पाद्यकश्च प्रतिपाद्यम् । इति तट्टीकायां
काशीरामनाथस्यति ॥ * ॥ अथ प्रतिपत्तिप्रधि-
नरूपम् । श्रद्धागिस्तुति नोहित निर-
स्तुति गुदेनोपयजति सर्व्वं जुहोति । इत्य-
श्वेतसौमीयपराश्रयः । श्रद्धागिरस्तुतीति दृष्टा
तर्पणम् । यथा पशोःरुदरवतिश्रद्धात् तजति
तथा कोहिनमाप तजति । अन्यच्च पशो
श्रीयमांसोपक्रमेण होमः । अथ तु गुदमांसोप-
क्रमेणेति । तत्र च यज्ञश्रवणद्विगम्यो ददातीति
परिभाषया मासस्तोत्रा प्रतिपत्तिः प्राप्ता ।
अथ सर्व्वहवनेन प्रतिपत्तिभावात् कर्म्मवैगुण्य-
स्यादिति । अथ सिद्धान्तः । यदिकारादुपपत्ति-
रिति । यदि प्रतिपाद्यं स्यात् तदा प्रतिपत्ति-
रङ्गमित्यर्थः । इति रामलक्ष्मीयाधिकार-
कौमुदी ॥ * ॥ अपि च ।
“उपायुथाजद्वयेण शेषकार्यं भवेन्न वा ।
भवेद्धविष्य सर्व्वेभ्य इत्युक्त्वा प्रापितत्वं ।
उक्तान्यद्वयशेषस्तु भाषुपस्तस्यादिहत् ।
अतो न प्रतिपत्तिर्ह शेषकार्यं तत् कथम् ॥”
इति माघवैयाधिकरणमालायाम् ५ पादे प्रथ-
माधिकरणम् ॥
प्रतिपत्तिपटङ्ग, पुं, (प्रतिपत्तये पटङ्ग ।) वाद्य-
विशेषः । नागरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
अम्पापटङ्ग २ । इति हारावली ॥

प्रतिप

प्रतिपत्तये स्त्री, (प्रतिपदे सविदे तथ्यम् ।)
ब्रह्मवादाय इति निष्कारणशेषः ।
प्रतिपत्तये स्त्री (प्रतिपत्तये स्त्री ।) सुद-
त्तं रूपम् । इति राजनिर्घण्टः ।
प्रतिपद्, त्रि (प्रतिपद्यते स्मृतिः । प्रति + पद् +
क्त ।) अवगतम् । इत्यमरः ३ । २ । १५ ॥
(यथा, नमारे ४ । २२ ।
‘प्रमदा प्रतिपद्गता इति
प्रतिपद् द्वि विचननेराप ॥”)
अङ्गीकृतम् । इति मेदिनी । ने, १८ ॥
निर्गन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रतिपद्गतिः, स्त्री, (प्रतिपद्गतिः शिफा जटा
अस्याः ।) द्रवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रतिपादकः, त्रि (प्रतिपादयतीति । प्रति + पद् +
क्षिच + क्तुल ।) प्रतिपत्तिजाकः । जोषकः ।
(यथा सञ्ज्ञानसमये पणप्रवृत्तः । “ननु
न गतीप्रविजातीयस्यानानावशून्यं ब्रह्मत्वं
मिति प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु जागर्तुकेषु कथ-
मश्रेयस्युत्पत्तिमिति ॥”) यथा च । प्रतिपाद्यप्रति-
पाकभावश्च सम्बन्धः । इति दिनकरः ॥
प्रतिपादनः, स्त्री (प्रति + पद् + क्षिच + भावे
ल्युटः ।) दानम् । प्रतिपत्तिः । बोधनम् । इति
मेदिनी । ने २२६ । (निष्पादनम् । यथा,
महाभारते १२ । १४१ । १४ ।
“वेता विमोक्षसमये ह्यपरप्रतिपादने ॥”)
प्रतिपालकः, त्रि (प्रति + पा + क्षिच + क्तुल ।)
पालनकर्त्ता । प्रतिपालयतीति प्रतिपूर्व्व-
जान्तधातोर्ल्यक्प्रत्ययान्तश्च ॥
प्रतिपाजनः, स्त्री, (प्रति + पा + क्षिच + भावे ल्युटः ।)
रक्षणम् । पोषणम् । यथा । “कुन्त्या प्रकृतस्य
कलस्य राधाप्रतिपालनात् राधैवत्वं सङ्गच्छते ।”
इति दुर्गावासः ॥
प्रतिपात्तः, त्रि, (प्रति + पा + क्षिच + कर्म्मणि
यत् ।) प्रतिपालनीयम् । प्रतिपालितव्यम् ।
प्रतिपूर्व्वजान्तपालरक्षण इत्यस्मात् कर्म्मणि
यप्रत्ययेन नियमम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । ४५ । २० ।
“या पुत्रकस्य ऋद्धस्य प्रतिपात्ता तदा भवेत्,
अथचैत्राचरेत शुक्लं क्रौत्वा शुक्लप्रदस्य वा ॥”)
प्रतिप्रसवः, पु, (प्रति प्रतिविद्धं प्रकृते इति ।
प्रति + प्र + क् + अप् ।) निविद्धस्य पुनर्विधा-
नम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां आहवासे ।
इत्यादिना निविद्धस्य तिलतपसाश्च तीर्थतग्न-
प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः ।
अथने विद्युवे चैव सक्रान्त्या मृद्वीषु च ॥”
प्रतिप्रसूतः, नि (प्रतिपद्यते स्मृतिः । प्रति + प्र +
क् + क्त ।) प्रतिप्रसवविशेषः । इति भल-
मासतत्त्वम् ॥ पुनः सम्भावितः । यथा —
“उक्तानि प्रतिविद्धानि पुनः सम्भावितानि च ।
सापेक्षनिरपेक्षाणि मीमांस्यामीह कोविदे ॥”
इति सतल्लयसुक्तावली ॥

प्रतिभ

प्रतिफल ज्ञी (प्रतिफलतीति । प्रति + फल + अच् ।) प्रतिविम्बम् । यथा —

“प्रतिफलमवलोक्य स्त्रीयमिन्दो कलायां
हरिश्चरि परस्मात् वासमाशङ्कमाना ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

तुल्यफलम् । फल फलञ्च ॥

प्रतिफलन, ज्ञी, (प्रति + फल + क्युट ।) प्रति
विम्बम् । यथा,—

“न विश्वं त्वद्विम्बप्रतिफलनलाभाद्विहितम्
तुल्यमाध्यारोपु कथमपि न लज्जेत कलया ॥”
इत्यानन्दलहरी । ६२ ॥

प्रतिफलित, चि, (प्रति + फल + क्त ।) प्रति-
विम्बितम् । यथा,—

“मोहातीतो विशुद्धो सुनिभिरभिहितो मोह
संज्ञानन्दमूर्ति
साक्षी स्वान्ते तदुल्ले प्रतिफलितवपु — ॥”
इत्यादि सुक्तिवादभाष्यहरी ॥

प्रतिफलक, चि, (प्रतिफलति विमसतीति ।
प्रति + फल + क्तुल ।) प्रफल । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

प्रतिवड, चि, प्रतिवन्धविशिष्ट । प्रतिपूर्ववन्ध-
धातो कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

प्रतिवन्ध, चि (प्रति + बन्ध + यत् ।) प्रतिवन्ध-
नीय । प्रतिवन्धाह । यथा । वस्तुतो हेतु-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिता-
भूतव्यञ्जानवृत्तिप्रकारितानवच्छेदस्वेनैव प्रति-
वन्धत्व निवेद्यमिति आप्तानुगमजाग्रीशी ॥

प्रतिवन्ध, पु, (प्रति + बन्ध + घञ् ।) काव्यप्रति-
घात । तत्पर्याय । प्रतिघ्नम् २ । इत्यमर ।
३ । २ । २७ ॥ (यथा, रघौ । ८ । ८ ।

“स तप प्रतिवन्धमन्युना
प्रमुखाविष्कृतचारविभ्रमम् ।
अग्रपदंभव मातुशीति तौ
प्रमवेलाप्रलयोन्मिषा सुवि ॥”)

प्रतिवन्धक, पु, (प्रतिवन्धातीति । प्रति + बन्ध +
क्युल ।) विटप । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रति
रोधने, चि ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ३ । १६६ ।

“आगिनी निष्कलङ्कस्य को दोषोऽस्य महीपते ।
ममापुण्यस्तु तन्निन्द्य यच्छ्रेय प्रतिवन्धकम् ॥”)

प्रतिवन्धि, पु (प्रतिवन्धात्यनेनेति । प्रति +
बन्ध + इन् ।) अनिष्टान्तरप्रसङ्गक वाक्यम् ।
प्रतिवन्ध । यथा । प्रतिवन्धिरनुतरत्वादाहेति
विशेषव्याप्तिजाग्रीशी ॥

प्रतिवन्ध, चि, (प्रतिगत वलमस्य ।) समर्थ ।
शक्त । इति निष्काण्डशेष ॥ (पतिरूप
वलमस्य ।) तुल्यवन्ध । (यथा, महाभारते ।
१ । १५४ । ८ ।

“नाय प्रतिवन्धो भीरु । राजसापसदो मम ।
धोपु शुधि परिसम्पदमया सञ्जराक्षसा ॥”)

प्रतिभय चि, (प्रतिगत भय यच् ।) भयङ्करम् ।
इत्यमर । १ । ७ । २ ॥ (यथा, रामायणे ।
६ । ६ । ३५ ।

प्रतिमः

“दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसकुला ।
तमसा पिहित सर्वमासीत् प्रतिभय महत् ॥”)
भये, ज्ञी । इति मेदिनी । ये, १२२ ॥

प्रतिभा, ज्ञी, (प्रतिभाति प्रीभते इति । प्रति +
भा + क । टाप ।) बुद्धि । इति हेमचन्द्र ॥
प्रत्युत्पन्नतिलम् । इति प्रतिभान्वितशब्द-
टीकायां भरत ॥ नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा ।
यथाह, रुद्र ।

“प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मत ॥”
(यथा च महाभारते । १२ । २५६ । १ ।

“छन्म साधु समुद्दिष्ट नियत ब्रह्मलक्षणम् ।
प्रतिभा त्वन्ति मे काचित् तां नूयाममुमानत ॥”

प्रतिभायते इति । प्रति + भा + “आतञ्चोप-
सर्गो ॥” ३ । ३ । १६ । इति अड ।) दौर्लभ्य ॥

प्रतिभान्वित चि, (प्रतिभया अन्वित ।) प्रगल्भ ।
प्रत्युत्पन्नमतियुक्त । इत्यमर । ३ । १ । २५ ॥

प्रतिभासुख, चि, (प्रतिभान्वित सुखमस्य ।)
प्रगल्भ । इति हेमचन्द्र । ३ । ७ ॥

प्रतिभावान्, [त] चि, (प्रतिभा विद्यतेऽस्य ।
प्रतिभा + मतुप । मस्य व ।) प्रतिभान्वित ।
प्रागल्भ्ययुक्त । प्रतिभाशब्दादस्यार्थे वतुप्रत्य-
येन निष्पन्न ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ३२ ।

“आगच्छन्तीश्च सायन्ता कुमारसन्निधौ हठात् ।
अयच्छीदथ सायनेनमवोचत प्रतिभावती ॥”)

प्रतिभाहानि, ज्ञी, (प्रतिभाया हानि ।) बुद्धि
नाश । इति शब्दमाला ॥

प्रतिभू, पु, (प्रतिरूप प्रतिनिधिर्वा भवतीति ।
प्रति + भू + “सुव सञ्ज्ञान्तरयो ॥” ३ । २ ।
१७६ । इति क्षिप । “धनिकाधमयोरन्तरे यस्ति
ठति विश्वासाय स प्रतिभू ॥” इति सिद्धान्त
कौमुदी ॥) लभक । इत्यमर । २ । १ । ४४ ॥
आमिन् इति पारस्यभाषा ॥ (यथा, प्रदुञ्च-
विजये । १ अङ्के ।

“यच्चेक प्रतिभू फलेषु कतिनां यज्ञेषु यज्ञेश्वरो
विप्रस्त्रोमतम सञ्ज्ञतपन सोऽय खय
श्रीहरि ॥”)

तस्य कर्मवत्त्व यथा,—

“समापते कर्मवमाह कात्यायन ।

‘अथ चैत प्रतिभूनांस्ति वाद्योग्यस्तु वादिनो ।
स दक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥
प्रतिभवति तत्कार्ये तद्वद्भवतीति प्रतिभूलभक ।
वाद्योग्य विवादफलस्य साधितधनादिदानस्य
दण्डदानस्य च क्षम । वादिनो भावावादिन
उत्तरवादिनश्च । तथा च वाञ्छवत्कृत् ।

‘क्षमयो प्रतिभूनांश्च समर्थ कात्यायन्ये ।
प्रतिभुवन्मभावे च राज्ञा सञ्ज्ञपन तयो ॥

राज्ञा सञ्ज्ञपन दण्डतुल्याधिकरणम् । निखयस्य
कार्ये धनादिदाने राजदन्तादित्वात् कार्य-
शब्दस्य पूर्वनिपात । शब्दसञ्ज्ञको राज-
नियुक्त ॥” इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

प्रतिम चि, (प्रतिमातीति । प्रति + मा + “आत
ञ्चोपसर्गो ॥” ३ । १ । १३६ । इति क ।)

प्रतिमा

उत्तरपदस्थे सङ्गवाचक । यथा —

“सुत्तरपदे प्रस्थ प्रकार प्रतिमो निम ॥”
इति हेमचन्द्र ॥

(यथा रामायणे । २ । ४ । १० ।

“आयस हृदय नून राममातुरसप्रयम ।
यद्देवगर्भप्रतिमे वन याति न भिद्यते ॥”)

प्रतिमा, ज्ञी (प्रतिमीयते इति । प्रति + मा +
अड । टाप ।) अनुकृति । गजदन्तस्य बन्ध ।
इति मेदिनी । मे, ४८ ॥ (प्रतिविम्बम् । यथा,
रघु । ७ । ६४ ।

“निमीलितानामिव पङ्कजानां
मध्ये स्फुरन्त प्रतिमाशशाङ्कम् ॥”

तथा च कुमारे । ७ । ३६ ।

“आत्मानमावक्तव्योपनीते
खड्ग निवक्तप्रतिम ददर्श ॥”

प्रतिमीयते अनयेति करणे अड ।) मूर्ति
सङ्गष्टच्छिन्नादिनिमित्तप्रतिरूपकम् । तत्-
पर्याय । प्रतिमानम् २ प्रतिविम्बम् ३ प्रति-
यातनाऽप्रतिच्छायाऽप्रतिकृति ६ अर्चोऽप्रति
निधि ८ । इत्यमर । २ । १ । ३६ ॥ प्रतिच्छन्द ६
प्रतिकाय १ पतिरूपम् ११ । इति हेम-
चन्द्र ॥ ३॥ (यथा महाभारते । १ । ७२ । २७ ।

“गिरिपृष्ठे तु सा तस्मिन् स्थिता खसितलोचना ।
विम्बाजमाना शुभमे प्रतिमेव चिरप्रसूयी ॥”)

देवप्रतिमाघटाप्रमाणादि यथा,—

“विष्णोस्तावत् प्रवक्ष्यामि धाडगरूप प्रशस्यते ।
शङ्खचक्रधर शान्त पद्महस्ता गदाधरम् ॥
हृत्वाकार शिरस्तस्य कम्पनीव शुभेक्षणम् ।
तुङ्गनास शक्तिकर्ण गणान्तोरुमुज्ज्वलम् ॥
कृत्वा दृष्टुं विद्यास्तुर्भुजमथापि वा ।
द्विभुज वापि कर्णैश्च भवन्तु पुरोधसा ॥” * ॥

देवमहामुखास्तस्य यथास्थान निबोध स ।
खड्गो गदा शर पद्म देव दक्षिणतो हरे ।
प्रदुश्च खेटकश्चैव शङ्खचक्रं च पामत ॥ १ ॥
चतुर्भुजस्य वक्ष्यामि यथेवायुधसंस्थिति ।
दक्षिणेन गदां पद्मं वासुदेवस्य कारयेत् ।

वामतः शङ्खचक्रं च कर्णयो भूतिमिच्छता ।
ज्ज्यान्तरे तु गदा वामहस्ते प्रशस्यते ।
यथेच्छया शङ्खचक्रमुपरिष्ठात प्रकल्पयेत् ।
अधस्तात् पृथिवी तस्य कण्ठ्या प्रादमध्यत ।
दक्षिणे प्रयत्न तद्वत् गरुडान्त निवेशयेत् ।
वामतस्तु भवन्तश्चो पद्महस्ता सुशीमना ।

गरुडान्तयो वापि सख्यायो भूतिमिच्छता ॥
श्रीश्च पुष्टिश्च कर्णयो पार्श्वयो पद्मसयुते ।
तोरुश्चोपरिष्ठाच्च विद्याधरसमन्वितम् ॥
देवदुम्भिसयुक्त गन्धर्वमिथुनान्वितम् ।
पञ्चवक्त्रोऽसमीपेत् सिद्धयानलसमन्वितम् ।
तथा कल्पलतोपेत सुवह्निरमरेश्वरे ।

एवंविधो भवेद्विष्णुस्त्रिभागेनास्य पौष्टिका ॥

नवतलप्रमाणास्तु देवदानवकिन्नरा ।

अत पर प्रवक्ष्यामि मानोन्मान विशेषत ॥ ३॥
जालान्तरप्रविष्टानां भानूनां यज्ञस्य स्युटम् ।

प्रतिमा

त्रासरेण स विज्ञेयो बालाग्रमैरथाष्टमि ॥
तदष्टकं लिख्य तु यका लिखाष्टकैमता ।
उभे यकाक तदष्टमिस्तैस्तुल्यम् ॥
स्त्रीयावतमाने सुखं स्यादद्वाष्टाङ्गुलम् ।
मुखमानं ज्ञेया सर्वावयवकल्पना ॥ * ॥
सावरी राज्ञी वापि ताम्नी रत्नमयी शुभा ।
गेलनासमयी नाप लोहनीसमयी तथा ॥
गीतना धातुयुक्ता वा ताम्रकांस्यमयी तथा ।
उभदासमयी वापि दवताक्षा प्रशस्यते ॥ * ॥
अङ्गुलपञ्चादाराभ्य वितस्त्रियावदेव तु ।
ग्रहेषु प्रतिमा काव्या नाधिका प्रस्यते बुधै ॥
आयोडशात्तु प्रासादे कर्तव्या नाधिका तत ।
मध्यमेन कनिष्ठा तु कार्य्या वित्तापुसारत ॥
ह रोज्ञायम्य यन्मानमष्टधा तन्नु कारयेत् ।
भागद्वयेन प्रतिमा त्रिभागीकृत्य तत पुन ॥
पीठका भागत काव्या नातिनीचान

चोच्छ्रिता ।

प्रातमासुखमानेन नव भागान् प्रकल्पयेत् ॥
चतुरङ्गुला भवेद्दूरीवा भागेन हृदय पुन ।
नाभिस्तस्मादध काव्या भागनेकेन प्रोमिता ॥
निम्बले विस्तरले च अङ्गुल परिकीर्तितम् ॥
नाभिरधस्तथा मेट्ट भागेनेकेन कल्पयेत् ।
त्रिभागमायतावत् जातुनी चतुरङ्गुले ॥
जडं द्विभागे विख्याते पादौ तु चतुरङ्गुलौ ।
चतुर्दशाङ्गुलस्तदन्मौलिरस्य प्रकीर्तित ॥
जडमानमिदं प्रोक्तं पृथुलच निबोधत ।
सर्वावयवमानेषु विस्तरं श्रद्धातु द्विजा ॥ * ॥
चतुरङ्गुल जलाट स्याद्द्व नासा तथैव च ।
द्विरङ्गुल हस्त त्र्येयमोष्ठचाङ्गुलसन्मित ॥
अष्टाङ्गुल जलाटन्तु तावन्माने भुवौ मते ।
अर्द्धाङ्गुला भुवोर्लोखा मध्ये ध्रुवरिवानता ॥
उन्नताया भवेत् पार्श्वे ज्ञात्वा लीच्छ्या प्रशस्यते ।
अचिन्त्यौ द्वाङ्गुलायामि तद्वैचैव विस्तरे ॥
उन्नतोत्तरमध्ये तु रक्तान्ते शुभलक्षणे ।
तारका च त्रिभागेन दृष्टि स्यात् पञ्चभागीकी ॥
द्विरङ्गुल भुवोर्मध्य नासान्धलमयाङ्गुलम् ।
नासायविस्तरं तद्वत् पुटद्वयमथानतम् ॥
नासापुटविल तद्वदद्वाङ्गुलमुदाहृतम् ।
कपोले द्व्यङ्गुले तद्वत् कर्णमूलादिनिर्गते ॥
हन्वयमखल तद्वद्विस्तारो द्व्यङ्गुलो भवेत् ।
अर्द्धाङ्गुला भवो राज्ञी न्दणालसदृशी समा ॥
अर्द्धाङ्गुल समस्तददुत्तरोष्ठसु विस्तरे ।
निष्पावसदृश तद्वत्तावापुटद्वलम्भवेत् ॥
हृत्कण्ठी च्योतिस्तुल्ये च कर्णमूलात् षडङ्गुले ।
कण्ठो तु भ्रतमौ त्र्येयवृद्धन्तु चतुरङ्गुलौ ॥
द्व्यङ्गुलौ कण्ठपाशौ तु मात्रामेकानु विस्तृतौ ।
कण्ठयोरपरिष्ठाच्च मस्तकं द्वादशाङ्गुलम् ।
जलाटं पृष्ठतोर्द्धेन प्रोक्तमष्टादशाङ्गुलम् ।
षट्चित्रदङ्गुलश्चास्य परिष्ठाच्च शिरोमत ॥
सकेशनिचयश्चास्य द्विचत्वारिंशदङ्गुल ।
केशान्ताहडके तद्वदङ्गुलानि तु षोडश ॥
यीवामध्यपरीणाहस्तुर्विशतरङ्गुल ।

प्रतिमा

अष्टाङ्गुला भवेद्दूरीवा पृथुल न विशिष्यते ॥
स्तनयोवान्तर प्रोक्तमेकताल खयम्भुवा ।
स्तनयोरन्तरं तद्वद्वाङ्गुलमिष्यते ॥
स्तनयोमखल तद्वद्वाङ्गुल परिकीर्तितम् ।
चूचुके मखलस्थान्त्यैवमात्रे उभे स्तुन ॥
द्वितालश्चापि विस्ताराहच स्थलसुदाहृतम् ।
कले षडङ्गुले प्रोक्ते बाहुमूलस्तनान्तरे ॥
चतुर्दशाङ्गुलौ पादावङ्गुलस्तु चिरङ्गुल ।
पञ्चाङ्गुलपरीणाहमङ्गुलान्य तयोन्नतम् ॥
अङ्गुलकसमा तद्वदायामे स्यात् प्रदर्शनी ।
तस्या षोडशभागेन हीयत मध्यमाङ्गुली ॥
अनामिकाभगेन कनिष्ठा चापि हीयते ।
पञ्चवयेण चाङ्गुल्यो गुलफौ द्व्यङ्गुलौ मता ॥
पाणिद्व्यङ्गुलमात्रा तु कलयाक्षा प्रकीर्तिता ।
द्विपञ्चाङ्गुलक प्रोक्तं परीणाहच चाङ्गुल ॥
प्रदर्शनीपरीणाहचचाङ्गुल समुदाहृत ।
अन्यासामष्टभागेन हीयते क्रमशो द्विजा ॥
अङ्गुलेनोच्छ्रय काव्य अङ्गुलश्च विशेषत ।
तद्वर्द्धेन तु शेषाणामङ्गुलीनान्तयोच्छ्रय ॥
जङ्घाये परिष्ठाहस्तु अङ्गुलानि चतुर्दश ।
जङ्घामध्ये परीणाहस्तयेवाष्टादशाङ्गुल ॥
जाहुमध्ये परीणाह एकविशतिरङ्गुल ।
जानूच्यायोर्द्व्यङ्गुल प्रोक्तो मखल त्र्यङ्गुल पुन ॥
ऊरुमध्ये परीणाहचाष्टाविशतिकाङ्गुल ।
एकत्रिंशोपरिष्ठाच्च दृश्यौ त्र्यङ्गुलौ पुन ॥
त्र्यङ्गुलश्च तथा मेट्ट परीणाह षडङ्गुलम् ।
मणिकोषद्वया विद्यात केशरेखा तथैव च ॥
मणिकोषपरीणाहचतुरङ्गुल इष्यते ।
विस्तारेण भवेच्चतुर्दशविशतिरङ्गुला ।
द्विचत्वारिंशत्तथा स्त्रीया स्तनौ च द्वादशाङ्गुलौ ॥
नाभिमध्ये परीणाहो द्विचत्वारिंशदङ्गुल ।
पुरतः पञ्चपञ्चाशत् कण्ठाच्चैव तु वेश्मनम् ॥
कण्ठयोरपरिष्ठानु स्तनौ प्रोक्तौ षडङ्गुलौ ।
अष्टाङ्गुलाश्च विस्तारे योवाच्चैव तु निर्दिशत ॥
परीणाहै तथा योवा कला द्वादश निर्दिशत ।
आयामो मुनयोच्छदद्विचत्वारिंशदङ्गुल ॥
कार्यन्तु बाहुशिखर प्रमाये षोडशाङ्गुलम् ।
जडं यद्बाहुपञ्चान्त विद्यादष्टादशाङ्गुलम् ॥
तथैकाङ्गुलहीनन्तु द्वितीय पञ्चसुष्यते ।
बाहुमध्ये परीणाहो भवेदष्टादशाङ्गुल ॥
षोडशोक्त प्रवाहुस्तु षट्कण्ठयकरो मत ।
सप्ताङ्गुल करतल पञ्चमध्याङ्गुली मता ॥
अनामिका मध्यमाया सप्तभागेन हीयते ।
तस्यास्तु पञ्चभागेन कनिष्ठा परिहीयते ॥
मध्यमायास्तु हीना वै पञ्चभागेन तन्मनी ।
अङ्गुलपञ्चान्तमूलाहच प्रोक्तस्तु ततसम ॥
अङ्गुलपरिष्ठाहस्तु विज्ञेयचतुरङ्गुल ।
शेषाणामङ्गुलीनानु भागो भागेन हीयते ॥
मध्यमामध्यपञ्चन्तु अङ्गुलद्वयमायतम् ।
यवो यवस्तु सर्वासां तस्या तस्या प्रहीयते ॥
अङ्गुलपञ्चमध्यन्तु तर्ज्ज्या सदृश भवेत् ।
यवद्वयाधिक तद्वद्वयपञ्चसुदाहृतम् ॥

प्रतिमा

पञ्चाङ्गेन नखान् विद्यादङ्गुलीषु समन्तत ।
स्त्रिंशदङ्गुल प्रकुञ्चीत इयन्नक्त तथाग्रजम् ।
निम्बपट्ट भवेच्चयै पाशत कलयोच्छ्रितम् ।
तथैव केशपथन्त स्तन्योपरि दशाङ्गुल ॥
स्त्रिय काव्यास्तु तद्विज्ञेयनोरनघनाधका ।
चतुर्दशाङ्गुलायाम्गुल तासु निर्दिशत ॥
नानाभरणसम्पन्नः । कश्चिन्मन्त्रमुवास्तत ।
किञ्चिद्वा भवद्दक्षमलकावलित्तमा ॥
नासा योवा जलाटच निद्विदशतुरङ्गुला ।
अर्द्धाङ्गुलविस्तरं प्रस्यतेऽधरपक्षव ॥
अधिकं नेत्रयुग्मन्तु चतुर्भागेन निर्दिशत ।
यानाथलिङ्ग कर्तव्या किञ्चिदद्वाङ्गुलोच्छ्रया ॥
एव नारीषु सर्वासु देवानां प्रतिमास्तु च ।
नवतालमिदं प्रोक्तं जन्मय आपनाशनम् ॥ * ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि दवाकारान् विशेषत ।
दशतां स्तनो रामो बन्निरीचनित्तथा ॥
वराहो नरसिंहश्च सप्ततालश्च वामन ।
मनस्कूर्मी तु निर्दिशो यथाशोभ खयम्भुवा ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रुद्राद्याकारस्तुतमम् ।
आपीनारमुनस्कन्वस्तपकाश्चनसप्रभ ॥
शुक्लाकरधिस्रघातचन्द्राङ्गितजटो विभु ।
जटासुकुटधारी च द्विरष्टयतसराक्षित ॥
बाहुवारणहस्ताभौ हस्तजङ्घोरमखल ।
जडं केशस्तु कर्णयो दीर्घायतविजोचन ॥
आम्रचन्मपरीधान कटिच्छत्रचयान्वित ।
हारकेयरसम्पन्नो मुगङ्गाभरणस्तथा ॥
बाहुवश्चापि कर्तव्या नानाभरणभूयिता ।
पीनोरगण्डफलक कुण्डलाभ्यामलङ्कृत ॥
आयानुलम्बबाहुश्च सौम्यमूर्ति सुप्रोभन ।
खेटक वामहस्तो तु खड्गश्चैव तु दक्षिणे ॥
शक्ति दण्ड त्रिशूलश्च दक्षिणे तु निवेशयेत् ।
कपाल वामपार्श्वे तु नाग खट्वाङ्गमेव च ॥
एकश्च वरदो हस्तस्तथाचवलयोऽपर ।
वैशखन्तानक कला वृद्धाभिनयसंस्थित ॥
वृत्ते दशसुज काव्यो गङ्गासुरवधे तथा ।
तथा त्रिपुरदाह च बाहुव षोडशैव तु ॥
शङ्खचक्र गदा शार्ङ्ग चण्डा तच्चाधिका भवेत् ।
तथा धनु पिनाकश्च शूरो विष्णुमयस्तथा ॥
चतुर्भजोऽष्टबाहुर्वा ज्ञानयोगेश्वरो मत ।
तीक्ष्णनासाग्रदशन करालवदनो महान् ॥
भैरव प्रस्यते कीर्ति प्रत्नायतनसंस्थित ।
न मूलायतने कार्म्यो भैरवस्तु भयङ्कर ॥
नारसिंहो वराहो वा तथान्येऽपि भयङ्करा ।
न हीना नाधिकाङ्गा च कर्तव्या देवता क्वचित् ॥
स्वामिन घातवेधना करालवदना तथा ।
अधिका शिल्पिन हन्त्यात् कृशा चेवाथनाश्रिनी ॥
मशोदरी तु दुर्मित निम्मासा घननाश्रिनी ।
वक्रनासा तु दुःखाय सच्चिदाङ्गी भयङ्करा ॥
चिपिटा द खशीकाय अनेत्रा नेत्रनाश्रिनी ।
दुःखदा हीनवक्त्रा तु पाणिपादकशा तथा ॥
हीनाङ्गा हीनजङ्गा च भमोक्तादकरी वृक्षाम ।
वक्रवक्त्रा च राजान कटिहीना च या भवेत् ॥

प्रतिमा

प्राणिपारिच्छीणा ज्ञानमरको मङ्गलम् ।
नानाशुविच्छीणा च शुच्युत्पलायकारिणी ॥
रत्नमित्रविनाशाय हता मय्यभ्यस्तु यः ।
वस्य भगवतु त्वत्प्राणमयीर सदा ।
सर्वं मायया कर्तुं । रमेत्यत्र ॥ ४ ॥
सुप्रभात उरैः स्वप्नमभ्यस्यते ॥
सुप्रभात उरैः स्वप्नमभ्यस्यते ॥
पुनः । तत्प्राणमयीर सदा ।
नवदुःखिनिर्दिष्टे मन्त्रेणात्मनः ।
सर्वे हृदयकलेयः सुवन्त परमेश्वरम् ॥

मय्यभ्यस्तु यः ।
मयाधरे गुणानायाकानम् ।
मय्यभ्यस्तु यः ।
सुनिप्रदीपे मय्यभ्यस्तु यः ।
पुनः । तत्प्राणमयीर सदा ।
पुनः । तत्प्राणमयीर सदा ।
पुनः । तत्प्राणमयीर सदा ।
पुनः । तत्प्राणमयीर सदा ।

अधना सप्रययामि अहारीभ्यः परम् ।
अहरे देवदेव्यः नारीरूपं सुप्रभातम् ॥
अहरे तु नटाभारो नारीरूपकलायुगम् ।
अहरे तु प्रदातव्यः समन्तातलकावुभौ ॥
वासुकि दक्षिणे कर्णे वामे कुण्डलमादिशत ।
जालिका चोपरिष्ठात्तु कपालं दक्षिणे करे ॥
अशूलं वापि कर्णाय देवदेवस्य शूलिनः ।
अमो दर्पणं दद्यादुत्पलं वा विशिष्यते ॥
वामबाहुं कर्णाय केयरवलयान्वितम् ।
उपवीतं कर्णाय मणिसुक्तामयमथ ॥
स्नानभारमार्गं तु वामे पीनं प्रत्यक्षयेत् ।
पराङ्मुखं कृत्यान् श्रोत्रं हस्तं तथैव च ॥
लिङ्गाङ्गुली कर्णाय पाञ्चजिनस्रग्भारम् ।
वामे मण्यपरीधानं कटिस्तम्बत्रयान्वितम् ॥
नानारत्नसमोपेतं दाक्ष्यन् भुजगान्वितम् ।
देवस्य दक्षिणे पादं पद्मोपरिसमास्थितम् ॥
दक्षिणद्वन्द्वं तथा वामं भूषिता नगरेण च ।
रत्नार्चभूषितान् कुम्भाङ्गुलीष्वङ्गीयकान् ॥
सालकं तथा पादं मार्ज्जवा दृश्येत सदा ।
अङ्गनारीश्वरस्यै रूपमस्मिन्नुदाहृतम् ॥ ५ ॥
समामहेन्द्रस्यापि लक्ष्यं प्रदत्तं विना ।
वस्थान्तु तयोवस्थे लीलाशालितविभ्रमम् ॥
चतुर्भुजं दिवाहुं वा अट्टाभारैर्भूषितम् ।
लाघनत्रयसंयुक्तसुमेकस्त्वन्धपाणिनम् ॥
दक्षिणे गोल्लयं शूलं वामं कुम्भं करम् ।
द्वीपिचमपरीधानं नानारत्नोपशोभितम् ॥
मुग्रतिलं सुवेषं तथा हस्तद्वन्द्वं ताश्रयम् ।
वामे तु सखिता देवी तस्मिन् वाहुगूहता ॥
शिरोभूषणसंयुक्ते रत्नैः ललितानना ।
सर्वालिका कर्णवती ललाटतिलकोजज्वला ॥
मणिकुण्डलसंयुक्ता कर्णिकाभरणा कचित् ।
हारकैयूरवज्रला हरवल्गवलोकिनी ॥
वामाग्रं देवदेवस्य सृष्ट्यन्तरी लीलाया कचित् ।

प्रतिमा

दक्षिणान्तु वक्षि लला वाहु दक्षिणोत्थवा ॥
स्त्वये वा दक्षिणे कर्णे सृष्ट्यन्तरी लीलाया कचित् ।
वामे च दक्षिणे दद्यादुत्पलं वा सुप्रभातम् ॥
कटिस्तम्बत्रयस्यैव नितम्बे स्थानं प्रलम्बकम् ।
जया च विजया चैव कार्तिकेयविनायकौ ॥
पार्श्वयोर्दृश्येत्तत्र सतीर्यमगुह्यकम् ।
मालाविद्याधरास्तत्र वीद्यावानश्वरो गण ॥
एतद्वपुसुमेकस्य कर्णाय भूतिमिच्छता ॥ ६ ॥
शिवनारायणं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ।
वामार्धे माधवं कृत्यादक्षिणे शूलपाणिनम् ॥
बाहुद्वयं कक्षस्थं सखिकेयुर्भूषितम् ।
शङ्खचक्रधरं शान्तमारक्तान्त्रिलिङ्गभङ्गम् ॥
चक्रस्थाने गदाश्चापि पाणौ दद्यात्प्रसूते ॥
शङ्खचक्रधरे दद्याद्द्वयं भूषणोच्चलम् ॥
पीतवस्त्रपरीधानं चरणं सखिभूषितम् ।
दक्षिणाङ्गं अट्टाभारमर्द्धं नरजन्मम् ॥
भुजङ्गधारवलयं वरदं दक्षिणं करम् ।
द्वितीयश्चापि कुञ्जीत त्रिशूलं रक्षारणम् ॥
अलोप्योत्तमसंयुक्तं कक्षं कृत्वा ससम् ।
मणिरत्नैश्च संयुक्तपादं नागविभूषितम् ।
शिवनारायणस्यैव कल्पयेद्भुजसंयुक्तम् ॥ ७ ॥
महावराहं वक्ष्यामि पद्मं हस्तं गदाधरम् ।
तीक्ष्णदंष्ट्राधरो राक्षसं मेदिनीवामकुम्भम् ॥
दंष्ट्राधरोऽङ्गीकृता दान्ता धरणीसुतपत्न्यान्वितम् ।
विस्मयोऽङ्गुलनयनामुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ॥
दक्षिणं कटिस्थं करन्तस्य प्रकल्पयेत् ।
कुम्भोपरि तथा पादमेकं नागेन्द्रहृद्गण ॥
सन्तयमानं लोकेऽपि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥ ८ ॥
नारसिंहं कर्णाय भुजाटकसमन्वितम् ।
रौद्रमिहस्रं तद्वद्विदारितमुखे लक्ष्मम् ॥
स्तम्बपीनशृङ्गाकौर्ण्यं दारयन्तं हितं सुतम् ।
विनिर्गतान्त्रजालं हानव परिकल्पयेत् ॥
वमन्तं रथिरोद्धारं भुजुटीकुटिले चयम् ।
युध्यमानं कर्णाय कचित् करणवन्धने ॥
परिश्रान्तं दैत्येन तन्व्यमानं सुहृदुम् ॥
दैत्यं प्रदृश्येत्तत्र खड्गखेटकधारिणम् ।
सूयमानं तथा विष्णुं दृश्येदमराधिपैः ॥ ९ ॥
तथा विविक्रमं वक्ष्ये जम्बाकाक्रमणोत्थम् ।
वामपार्श्वे तथा राहुसुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ॥
अधस्ताद्गमनं तावत् कल्पयेत् सकमण्डलम् ।
दक्षिणे कृत्वा विद्यान्मुखं हीनं प्रदर्शयेत् ।
भृङ्गारधारिणं तद्वद्विनिर्गते पार्श्वे ॥
बन्धनश्चापि कुञ्जीतं गरुडन्तस्य दर्शयेत् ॥ १० ॥
मत्सररूपं तथा मातस्य कौर्मं कुम्भाकृतिं न्यसेत् ।
एवं रूपं भगवान् कार्थो नारायणो हरिः ॥ ११ ॥
जम्बा कमण्डलुधरं कर्णाय स चतुर्मुखं ॥
हस्तारूपं कचित् कार्यं कचित् कमलासनं ।
वर्णनं पद्ममभामभुजुर्बाहुं शुभेक्षणम् ॥
कमण्डलुं वामकरे सुच हस्ते च दक्षिणे ।
वामे दक्षिणं तद्वत् सुचश्चापि प्रदर्शयेत् ॥
सुनिर्भर्त्तव्यं सूयमानं समन्ततः ।
कुम्भायस्मिन् लोकांस्त्रीन् शुक्लाभरधरं विभुम् ॥

प्रतिमा

महाचमधरश्चापि दिव्यशोपवीतनम् ।
आयस्त्राणीं न्यसेत् पार्श्वे वेदाश्च चतुरा पुनः ॥
वामपार्श्वे तु सावित्री दक्षिणे च सरस्वती ।
अथ च ऋग्वेदस्तद्वत् काव्या पौतामहे पदे ॥ १२ ॥
कार्तिकेयं प्रवक्ष्यामि तरुणादित्यसन्निभम् ।
कमलोदरवन्धनं सुकुमारं कुमारकम् ॥
गेषु नैश्वर्यैर्कृतं मयूरवरवाहनम् ।
स्थानीयखेटनगरे भुजान् दादश कल्पयेत् ॥
चतुर्भुजं कण्ठे स्थापने ग्रामे दिवाहुकं ॥
शक्तिं पाशस्तथा खड्गं शरं शूलन्तथैव च ।
वरदश्चैव हस्तं स्थापयाम्यहो भवेत् ॥
एतं दक्षिणतो ज्ञेयं केयरकटकोच्चला ।
एव पाकां सुष्टिचतञ्जनीं च प्रसारिता ॥
खेटनं ताञ्जुङ्गं वामहस्ते प्रशस्यते ।
द्विभुजं वारे शक्तिं वामे स्यात् कुकुटोपरि ॥
चतुर्भुजं शक्तिपाशौ वामतो दक्षिणे त्वचि ।
वरतोऽभ्यहो वापि दक्षिणं स्थातुं तुरीयकं ॥ १३ ॥
विनायकं प्रवक्ष्यामि गजवत्तं चिलोचनम् ।
लम्बोदरं वतुम्बाहुं आलयशोपवीतनम् ॥
स्वस्तिकं दृष्ट्वा मुखे कदम्बं पृथुदरम् ।
खट्वन्तं दक्षिणकरे उत्तमं तथा परे ॥
खड्गं परशुश्चैव वामतः परिकल्पयेत् ।
द्वन्द्वं च निम्नगमनं पीनस्त्वन्धपाणिनम् ।
युक्तं बुद्धिबुद्धिभ्यामधस्तात्तद्विनायकम् ॥ १४ ॥
काव्यायन्यां प्रवक्ष्यामि रूपं दृश्यं सुचलं ।
जयाग्रामपि देवानामनुकाराहुकारिणीम् ॥
जटाङ्गुलसमायुक्तामर्द्धं नृकतशेखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्येन्दुसदृशाननाम् ॥
अतसौ पुण्यवर्णाभा सुप्रतिष्ठो सुलोचनाम् ।
नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥
सुचारुदृशं तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमहिनीम् ॥
त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात् खड्गं मण्यकृन्तये च ।
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ॥
खेटकं पूज्यपापं पाशं मण्यकृन्तये च ।
घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ॥
अधस्तात्तद्वत् तद्वद्विनिर्गते प्रदर्शयेत् ।
शिरःखेटाङ्गं तद्वद्गणव खड्गपाणिनम् ॥
हृदि शूलं निर्भिन्नं मिश्रदन्तविभूषितम् ।
रक्तारक्तताङ्गं रक्तविष्कुरितेक्षणम् ॥
वेष्टितं नागपाशेन भुजुटीभोषणाननम् ।
सपाशवामहस्तेन हतकेशं दुग्धम् ॥
वमदधिरवत्तस्य देव्यां सिंहं प्रदर्शयेत् ।
देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं चिह्नोपरिस्थितम् ॥
किञ्चिद्दूर्ध्वं तथा वाममङ्गुलं महिषोपरि ।
स्तयसागं तद्वत्पद्मं सन्निवेशयेत् ॥ १५ ॥
इदानीं सुरराजस्य रूपं वक्ष्ये विशेषतः ।
सहस्रनयनं देवं मत्तवारण्यस्थितम् ॥
पृथुसवन्धोदधेन विहङ्गस्त्वन् महाशुभम् ।
किरीटकुण्डलधरं पीवरोरुसंकेतम् ॥
वक्ष्ये मण्यकं तद्वद्गणव खड्गपाणिनम् ।
पूजितं देवगन्धर्वधरो गणसंस्तुतम् ॥

प्रतिमा

कलिन्दनन्दिनीतीरे महारण्यवच्यते ॥
 सदैव काण्ठरन्ध्रं श्रीगोपीजनवल्गव ॥
 यत्र यत्र हरेरर्चा स्वयं यत्ता शुभानने ॥
 स्थान तीर्थं तथा क्षेत्रं यद्दानमहोत्सवम् ॥
 सकीर्तनं सर्वभक्तिस्तथा काण्ठादक जगम् ॥
 कायेन मनसा वाचा भक्ता देवि । पुन पुन ।
 तत्र तत्र समागम्य रमेह सत्यवस्थित ॥
 बाष्ठाङ्गयोगज ज्ञानमर्चाया विन्दते वृणाम् ॥
 चक्षुषोविषय प्राप्य ददाति फलमौषितम् ॥
 सञ्जावस्थासु सौरभ्यमन्वाया लभते नर ।
 अङ्गानामपि सान्निध्यं सर्वदा पृथिवीतले ॥
 जम्बुद्वीपे महापुण्ये वर्षे वै भारते ऽमे ।
 अर्चाया सन्निधिर्विष्णोर्नैतरेषु कदाचन ॥
 तस्माद्दे भारत वम सुनिभिच्छिदशैरपि ।
 सेवितं सततं सुभु । नमोयन्नक्रियादिभि ॥
 भारतेऽस्मिन् महावपे नित्यं सन्निहितो हरि ।
 इन्द्राग्रे तथा कौर्मै सिद्धाद्रौ वदरीवने ॥
 काशी प्रयागे सोमे च शालग्रामाचले तथा ।
 नारायणाचले सोमे वराहे वामनाश्रमे ।
 एवमाद्या स्वयं यत्ता सर्वकामफलप्रदा ॥
 स्वयमेव हि सान्निध्यं यस्मिन् याति जनाङ्गन ।
 तस्मिन्नेव स्वयं यत्ता वसन्ति सुनय शुभा ॥
 महाभागवतश्रेष्ठो विधिना स्थाप्य केशवम् ।
 मन्त्रेण कुप्यात सान्निध्यं स्थापनं तद्विशिष्यते ॥
 न तु प्राक्तादिभि कार्यं सुकुम्हस्थापनादिकम् ।
 श्रीहरेश्चैव कम्म याजोत्सवमथाध्वरम् ॥
 यतस्त्रिभिर्नैवै काव्यमपरं मन्दिरादिकम् ।
 भुव विष्णुर्न यद्वाति कृतमेतद्विद्विमुखे ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ७३ अध्याय ॥ ॥
 भगवत्वा प्रतिमाराधनविधिर्यथा,—
 ब्रह्मोवाच ।

“इष्टु तस्या सुराध्यक्ष । आराधनविधिं परम् ।
 यथा सा तोषिता पूर्वं शङ्करादौ फलेषुभि ॥
 कम्मयज्ञेन देवेश । तथा त्वमपि पूजय ॥
 शम्भु पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिमयीं शुभाम् ।
 अन्नमालाकरो नित्यं तेनासौ विभुरीश्वर ॥
 अहं शैलमयीं देवीं यजामि सुरसत्तम ।।
 तेन ब्रह्मत्वमेव मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ॥
 इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुर्चरयत सदा ।
 विष्णुत्वं प्राप्तवास्तेन अद्भुतं कृत्वा तनम् ॥
 देवीं हेममयीं कान्ता धनदोऽर्चयते सदा ।
 तनासौ धनदो देवो धनेश्वरमवाप्तवान् ॥
 विश्वेदेवा महात्मानो रौप्या देवीं मनोहराम् ।
 यजन्ति विधिवद्भक्ता तेन विश्वलमाप्नुयु ॥
 वायु पूजयते भक्ता देवीं पितृलसम्भवाम् ।
 वायुत्वं तेन तनं प्राप्तमनौपम्यं गुणावहम् ॥
 वसवः कासिकां देवीं पूजयन्ते विधानतः ।
 प्राप्तवन्तो महात्मानो वसुलं सुमहोदयम् ॥
 अश्विनां पार्थिवीं देवीं पूजयन्ती विधानतः ।
 तेन तावन्विनौ द्रव्यं दिव्यदहं गतावुभौ ॥
 स्फाटिकां शोभनां देवीं वरुणोऽर्चयते सदा ।
 वरुणत्वं हि सप्राप्तं तेन ऋद्ध्या समन्वितम् ॥

प्रतिमा

देवीमन्त्रमयीं पुण्यामभियजति भावित ।
 अश्विनं प्राप्तवास्तेन तेजोरूपसमन्वितम् ।
 तास्मां देवीं सदाकालं भक्ता देवो दिवाकर ।
 अर्चने तत्र सम्प्राप्तं तेन सत्यलसुचनम् ॥
 सुक्ताशैलमयीं देवीं सोम पूजयते सदा ।
 तेन सोमोऽपि सप्राप्तं सोमत्वं सततोच्चलम् ॥
 प्रवालकमयीं देवीं यजन्ते पद्मगोचमा ।
 तेन नागास्तु भोगाद्या प्रयान्ति परं पदम् ॥
 जम्बायसमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमा ।
 राक्षसाश्च महात्मानस्तेन वैभितविक्रमा ॥
 चण्डसीसमयीं देवीं पिशाचा पूजयन्ति ताम् ।
 तेन ऋद्धिबलोपेता प्रयान्ति परमं पदम् ॥
 जैलोहिता सदा देवीं यजन्ते शुद्धकाय ।
 तेन भोगबलोपेता प्रयान्ति श्वरमन्दिरम् ॥
 वज्रलौहमयीं देवीं यजन्ते मातरः सदा ।
 मातृत्वं प्राप्य ता सत्त्वा प्रयान्ति परमं पदम् ॥
 एव देवा सगन्धर्वा पिशाचोरगराक्षसा ।
 पूजयन्ते सदाकालं चर्चिका सुरनायिकाम् ॥
 तथा लसपि द्रुवैश्च । यदौष्कसि परा गतिम् ।
 शिवां मयिमयीं पूज्य लभसे मनसं सितान् ॥
 कामान् सुरवराध्यक्ष । कामिकै पूजिता सदा ।
 ददाति सत्त्वलोकानां चिन्तामणियथा शिवा ।
 अपि च ।
 “हेमताम्ना च ऋद्धाक्षी शैलाचक्रायसापि वा ।
 शक्तिश्रुते स्थिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
 यो यस्य आयुधं प्रोक्तस्तस्मिन् प्रतिपूजयेत् ।
 देवीं शक्तार्चितां पुषा कामाद्यु सुतसौख्यदा ॥
 श्रुते स पूजिता वत्स । सर्व भवति पूजितम् ।
 वाक्षी वा शैलजां वापि रत्नधातुमयीमपि ॥
 विधिना शास्त्रदृष्टेन दृष्टवाहुचिजोचनम् ।
 कारयेद्भक्तिमान् यस्तु देवीं शास्त्रविशारद ॥”
 स्थापनविधिर्यथा,—
 “सर्वशैलेष्टकाद्येत्यहं वास्तुविभाजितम् ।
 वलभीमखण्डं वत्स । तासां स्थापने शुभम् ॥
 गन्धनैवेद्यधूपेन बलिमालाविभूषणैः ।
 अधिवासनपूर्वास्तु स्थापनीयास्तु तद्विदे ॥
 वेदध्वनिमहाधोमे क्लीसङ्गीतोपशोभितम् ।
 कर्त्तव्यं स्थापनं तासां बहुवादित्रनादितम् ॥
 राक्षी जागरणं तत्र देवा पूजार्थदृष्टये ।
 सर्वलक्ष्म्यसम्पूर्णं सर्वोपकरणान्वितम् ॥
 वापीकूपतडागादिवाटिकावनशोभितम् ।
 वैष्णवातूर्योपसम्पन्नं ध्वजच्छत्रविभूषितम् ॥
 घण्टादर्पणदीपादि देयं द्रव्यं निरूपितम् ।
 घण्टिका तत्र घण्टादि दिनसंख्यार्थसिद्धये ॥
 कर्त्तव्या एकमेकं वा यथाकालपरिच्छिदे ।
 अनेन विधिना यस्तु मातरं स्थापयेन्नर ।
 इहाच पूजनीयस्तु ऋतो याति परा गतिम् ॥”
 इति देवीपुराणे मातृप्रतिष्ठामहाभाष्यम् ॥॥
 अक्षयवृद्धीनां प्रतिमासु देवत्वं यथा,—
 “अम्नौ क्रियावतां देवो हृदि देवो मनोवि-
 याम ।
 प्रतिमा स्वल्पवृद्धीनां ज्ञानिनां सर्वतो हरि ॥”

प्रतिमा

अपि च ।
 “अम्नौ क्रियावतामस्मि हृदि चाह मनोविषयाम् ।
 प्रतिमा स्वल्पवृद्धीनां ज्ञानिनामस्मि सञ्चते ॥॥
 प्रतिमा लक्ष्मणवतीं यं कृत्याच्चैव मानव ।
 केशवस्य परं लोकमन्त्रय प्रतिपद्यते ॥
 ऋद्धिवसहस्राणां सङ्ख्याणि महासुने ॥
 क्रौडिते देववत्तत्र अक्षरोभिः सक्तिभैः ॥
 यं स्थापयेद्देवैरर्चा सुप्रशस्ते निवेशने ।
 पुरातनं कृतकाल्पनाज्ञेनश्च मरणं नयेत् ॥ * ॥
 स स्थाप्य प्रतिमा विष्णोर्हेमलक्ष्म्यसुशैलजाम् ।
 रत्नजा रैतिकीं वापि बहिस्तीर्थे ऋद्धेऽपि वा ॥
 महात्मानेन गोविन्दं सत्त्वकं सत्त्वाप्य मानव ।
 यं यं कामयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥
 प्रतिमानं, क्ली, (प्रतिमोयते) नैनेत । प्रातः + मि मा
 वा + क्लृट् । प्रतिविम्ब । वाङ्मयस्याधोभाग ।
 इत्यमर । २ । १ । २६ । २ । २०६ । अस्य
 वाङ्मयस्याधोभागे दन्तयोमध्यं प्रतिमानं
 सुच्यते प्रतिमोयते अनेन प्रतिमानं ह्यु मिञ्
 न क्षेपे अन्तमिन्धोरिति डा । प्रतिमानं प्रातः
 च्छाया गजदन्तान्तरालयोरिति रुद्र । इति
 भरत ॥ (यथा, महाभारते । ८ । २८ । २६ ।
 ‘प्रतिमानेन कुम्भसु दन्तवटेषु चापरे ।
 निरुद्धीता भृशं नागा प्रासतोमर-
 शक्तिभः ।’
 हस्तिनाटदेश । इति महाभारतटीकाया
 नीलकण्ठ । ६ । ४५ । २७ ॥ * सादृश्यम् ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । ७ ।
 “उष्णो वह्निं प्रतिमानं बुभूषन् ।
 पुरुषा हवो अश्रयद्वस्त ॥”
 “प्रतिमानं सादृश्यम् ।” इति तद्वाक्ये साधनं ।
 प्रतिनिधि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । १२ ।
 “नास्य शृचुन प्रतिमानमस्ति ।”
 “प्रतिमानं प्रतिनिधिनास्ति ।” इति तद्वाक्ये
 साधनम् ॥ * । इष्टान्तम् । यथा, भागवते ।
 ७ । ४ । ३५ ।
 “यं साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा वृष ।।
 प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुताये भवादृशा ॥”
 तथा च महाभारते । ६ । २ । ३६ ।
 “उपायुधश्च विक्रान्तं प्रतिमानं धनुश्चतम् ॥”
 धान्यादिपरिमाणनिष्कारार्थप्रसङ्गोपादिकम् ।
 यथा, याज्ञवल्क्य । २ । १ ।
 “तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रित ।
 प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारित ॥”
 मञ्जुसंहितायाम् । ८ । ४० । श्लोके प्रतीमानं
 इत्येव दृश्यते ।)
 प्रतिमार्गकं, पु, (प्रतिदिशं मार्गं गमनपन्थां
 यस्य । कप ।) पुरविशेष । यथा —
 “योमचारिपुरं शौभसुदृक् प्रतिमार्गक ॥”
 इति जटाधर ।
 “हरिश्चन्द्रपुरं शौभसुदृक् प्रतिमार्गक ॥”
 इति चिकावशेषः ॥

प्रतियो

प्रतिसुक्त चि, (प्रतिसुच्यते स्मेति । प्रति + सुच + क्त ।) परिहितवस्त्रादि । इत्यमर । २।८।५५ (परित्यक्त । यथा रघु । ३।४३। “ग्रहीतप्रतिसुक्तस्य च धर्मेविजयी ऋष । श्रिय महेन्द्रनाथस्य जहार । तु मेदिनीम् ॥” बह्व । यथा, भागवते । ३।१८।१ । “न गृह्यपाशे पतिसुक्तस्य वीरा । वक्तव्यं तव गृह्यन्तमभ्र ॥”
प्रतिनिवृत्त । विवृत्त । यथा, माकण्ड्ये । १।५।१। “नरकात् प्रतिसुक्तस्तु कृमि पतितयाजक ॥” प्रत्यपित । यथा, रघु । १६।५६ । “तद्ग्रन्थीभिमदरागशोभां विलोचनेषु प्रतिसुक्ताचाम् ॥”
प्रतियन् पु, (प्रतियज्यते इति । प्रति + यत् प्रयत्ने + “यजयाचयतिरिच्छ प्रच्छरन्तो नड ॥” ३।६ । इति नड ।) लिप्ता । वाक्ता । उपग्रह । वन्द्य । इत्यमर । ३।३।१६ ॥ निग्रहादि । सतो गुणान्तराधानम् । इति भरत ॥ सस्कार । इति स्वामी ॥ (यथा, माघे । ३।५४। “सुगन्धितामप्रतियन्पूर्वा विभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुसाम् ॥”
“यत्र पुरि न प्रतियन् सस्कार पूर्वो यस्या स्ताम् ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥) यद्वा यादि । इति रामाश्रम ॥ प्रतियद्वा । इति मुकुट ॥
“प्रतियन्स्तु सस्कारलिप्तोपग्रहेषु च ॥” इति मेदिनी । ने, १६६ ॥
रचना । इति जटाधर ॥ प्रयन्वति, चि । इति त्रिकाण्डशेष ॥
प्रतियातना, स्त्री, (प्रतियाज्यते अनया इति । प्रति + यत् + णिच् + “असास्यन्तो युच ।” ३।३।१७ । इति युच ।) प्रतिमा । इत्यमर । २।१।३६ ॥ (यथा, माघे । ३।३४। “अनिन्दिता या विदधे विधात्रा पृथ्वी पृथिव्या प्रतियातनेव ॥”
मुल्लयातना च ॥
प्रतियोग, पुं प्रतियुज्यते इति । प्रति + युज + भावे घञ् ।) विरोध । (पुनरुदीम । यथा, भागवते । ४।१।२२। “इति भुवश्चिन्नरथ खसारथि यत्त परेषां प्रतियोगशङ्कित । शुश्राव शब्द जलधेरिवैरित नमस्ततो दिक्षु रजोऽन्वडशत ॥”
“प्रतियोग पुनरुदीम ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
प्रतियोगी, [न] चि (प्रतिरूपं युज्यते इति । प्रति + युज + घिञ् ।) विरोधी । यथा,—
“साध्वत्यतियोगिकाभ्योन्वाभावासामानाधिकारयत्नम् । इति चिन्तामणि ॥ सत्यतिपक्ष । यथा —
“प्रतियोगिनं ढङ्गा प्रतियोगी निवर्तते ।” इति आचीनकारिका ॥

प्रतिलो

प्रतिरम्भ, पु, (प्रति + लम्भ + भावे घञ् । लस्य र ।) प्रतिलम्भ । इति द्विरूपकोष ॥
प्रतिरूप, स्त्री (प्रतिगत प्रतिरूप वा रूपमिति प्रादिचमास ।) प्रतिमा । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, भागवते । ७।१।२२। “भवान् मे खल भक्ताना सर्वेषां प्रतिरूप-रूपक ॥”
चि, प्रतिगत रूपमस्य । अतुरूप । यथा, महाभारते । १।१२।६१ । “आत्मन प्रतिरूपोऽसौ लब्ध पतिरिति स्थिते । विचित्रवीर्य कल्याणो पूजयामासतु शुभे ॥”
नानवविशेषे, पु । यथा, महाभारते । १२।२२७।५१ । [मधु ॥]
“विश्रजित प्रतिरूपश्च वृषाख्यो विष्करो प्रतिरूपक, स्त्री, (प्रतिरूप + स्वार्थे कन् ।) प्रति-विम्बम् । इति जटाधर ॥ (यथा, महाभारते । १२।५६।४६ । “अग्निदेगरदैश्चैव प्रतिरूपककारके । अग्नीमुखोपजापेन वीरधश्चिदनेन च ॥”)
प्रतिरोध, पु, (प्रतिरुध्यते अनेनेति । प्रति + रुध + करणे घञ् ।) तिरस्कार । इति युव-यानशब्दटीकायां भरत ॥ (प्रति + रुध + कर्त्तरि अच् ।) सत्यतिपक्ष । यथा । पक्ष साध्यसाधनाप्रतिरूपरूपा सिद्धिवाधप्रतिरो-धाना निरास । इति सत्यभचारशिरोमणि ॥
प्रतिरोधक, पु, (प्रतिरुद्धि प्रतिरुध्य चोय करो-तीति । प्रति + रुध + क्तुल ।) चोर । इति हेमचन्द्र । ३।३५ ॥
प्रतिरोधी [न] पु, (प्रतिरुध्यतीति । प्रति + रुध + णिनि । प्रतिरोधस्तिरस्कारोऽस्यस्येति वा । प्रतिरोध + इनि ।) चौर । इत्यमर । २।१।२५ ॥
प्रतिलम्भ, पु (प्रति + लम्भ + भावे घञ् ।) लाम । तत्पर्याय । लम्भनम् २ । इति हेम-चन्द्र ॥ यथा, श्रीहर्ष ।
“नैव न प्रियतमोभयथावौ यदमुं न दृश्यते दृश्यते वा । एकतो हि धिगन्धमगुणज्ञा मन्यत कथमद् प्रतिलम्भ ॥”
प्रतिलोम, चि (प्रतिगत लोम आशुक्ल्य यस्मा इति । “अथ प्रत्यन्वपूर्वात्प्रामलोम” । ५।४।७५ । इति समासान्तोऽचप्रत्यय ।) वाम । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, हरिवंशे । १२७।१४। “बहूनि प्रतिलोमानि पुरा स कृतवान् मयि । कथ्यो नारद । चोढानि भ्रातेति स्म मयानव ॥”)
विलोम । यथा —
“ताडुभावप्यसस्कार्याविति धर्म्मो यवस्थित । वैगुण्यान्मनन पूर्वं उत्तर प्रतिलोमत ॥”
इति मानवे । ६।६८ ॥
प्रतिलोमज चि, (प्रतिलोमात् जायते इति । प्रति-लोम + जन् + ङ् ।) प्रतिलोमजात । उत्तम वयाया अधमवयाजात । यथा,—

प्रातां

“सक्रीययोनयो ये तु प्रतिलोमाशुलोमजा । अन्वोन्वयतिवक्ताश्च तान प्रवक्ष्याम्यशेषत ॥”
इति मानवे १ अध्याये ॥
प्रतिवच, [स] स्त्री, (प्रतिरूप वच ।) प्रत्युक्त रम् । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, देवीभागवते । १।११।५४ । “सोम शक्रवच श्रुत्वा किञ्चित् क्रोधसमाकुल । भङ्गा प्रतिवच प्राह शक्रदूत तदा शशी ॥”)
प्रतिवचन, स्त्री, (प्रतिरूप वचनम् ।) प्रतिवाक्यम् । उत्तरम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, कला विलासे । २।६ । “न दन्ति प्रतिवचन विक्रयकाश्च शटो जणिम मोनी ।
निक्षेपपाणिपुरुष ढङ्गा सम्भाषण कुरुत ॥”
प्रतिनिर्देश । इति निरुक्तम् । ६।१।६ ॥)
प्रतिवसथ, पु (प्रतिवसत्वास्मन्निति । प्रि + वस् + बाहुलकात् अथ ।) ग्राम । इति हेम-चन्द्र । ४।२७ ॥
प्रतिवाक, [च] स्त्री, (प्रतिरूपा वाक ।) उत्त-रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-भारते । ५।७२।७१ । “लाङ्गलचाला क्षुडा प्रिवाचो विवर्तनम् । दन्तदशनमारावन्तो बुध प्रवन्त ॥”)
प्रतिवाक्य, स्त्री, (प्रतिरूप वाक्यम् ।) उत्तरम् । इत्यमर । १।६।१ ॥
प्रतिवाणि, स्त्री, (प्रतिरूपा वाणि ।) प्रत्युक्ति । प्रत्युत्तरम् । इति भूरिप्रयोग ॥
प्रतिवादी, [न] चि, (प्रतिवादीऽस्यास्तीति इति । यदा, प्रतिकूल वदतीति । प्रति + वद् + णिनि ।) प्रतिपक्ष । यथा,—
“यद्वा त्वेवविध पक्ष कथित पूर्ववादिना । द्वात्तत्पक्षसम्बन्ध प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”
इति अवधारतत्वे दृष्टसतिवचनम् ॥
प्रतिवासर, पु, (प्रतिगतो वासरम् ।) प्रति-दिनम् । तद्दिनम् । इति हारावली । १६६ ॥ (स्त्री, वासर वासर प्रतीति समासे । प्रति-दिनम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २।१२७ । “भूतेश्वरब्रह्ममनेशविजयेशानपश्यत । नियमो राजकार्येषु तस्याभूत प्रतिवासरम् ॥”)
प्रतिवासी [न] चि (प्रवासन वसतीति । प्रति + वस + णिनि ।) आसन्नग्रहः । निकट स्थायी । पङ्क्ति इति भाषा । प्रतिवसतीति ग्रहादित्वास्मिन्प्रत्ययनिष्पन्न ॥
प्रतिविम्ब, स्त्री (प्रतिरूप विम्बमिति । “कुगति-प्रादय ।” २।२।१८ । इति समास ।) प्रतिमा । प्रतिच्छाया । इत्यमर । २।१०।३६ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १।१५ । “चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिविम्बसमन्विता । तमोरज सत्त्वगुणा प्रकृतिद्विविधा च सा ॥”)
प्रतिविषा, स्त्री (प्रतीप विष यस्या ।) अति-विषा । इत्यमर । २।४।६६ ॥ अतद्विष इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतर्क । ४० अ ।

प्रतिश्या

“महौषध प्रतिविषा सुस्त चैवामपाचना ॥”
 अस्या मयायो यथा,—
 “विषा त्वतिविषा विषा इहो प्रतिविषासया ।
 मुक्तकन्दा चोपविषा भङ्गा सुखवल्गुभा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 प्रतिविष्यु क्षी, विष्यु विष्यु प्रातः । इति सुगवोप
 याकरणम् ॥
 प्रतिविष्यु, पु (प्रतिगतौ विष्युर्लक्षितम् । प्रति-
 विष्युमनुब्रूयान् । तन्नाम्ना कायति प्रका-
 शते इति । के + क ।) सुब्रूयन् । इति
 राजनिघण्टुः ॥ (पयायोऽस्य यथा,—
 “सुब्रूयन् चक्षुःश्रवणं प्रतिविष्यु ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 प्रतिविश पु (प्रकाशे वशी निवेश । पति
 विश्रान्तेति आधारे घञ् वा ।) प्रतिवाशितम् ।
 आसन्नवर्तिना गच्छम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 (चि आसन्नवर्तते । यथा, ऋग्वेदे १२ । १६ । १३ ।
 “चैवस्थ पति प्रतिवेशमीमहे ।”
 “प्रतिवेश समीपे वसमानम् ।” इति तद्वाच्ये
 वाचनम् ॥)
 प्रतिवेशवाची, [न] चि, (प्रतिवेशे वसतीति ।
 वस + चिणि ।) प्रतिवाची । यथा,—
 “नो जाने प्रतिवेशवाचिनि शुरो कि भावि
 सम्भावितम् ।”
 इत्यलङ्कारकौस्तुभम् ॥
 प्रतिवेशी, [न] चि, (प्रतिवेश आसन्नवर्तिनश्च
 मस्यास्तीति । इति ।) प्रतिवाची । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदकण्डिके ३ अङ्के ।
 “हृष्टा प्रभातसमये प्रतिवेशिर्वर्गो
 नोवाच मे तदति जम्भसि नौश्लक्ष ॥”)
 प्रतिशायन, क्षी, (प्रति + शाय् ।) इत्यमरः ॥
 प्रतिशय, च (प्रतिगत शयनमवशिष्टम् ।)
 प्रत्याशानम् । (प्रति + शाय + क्त ।) प्रवि-
 लम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रतिश्या, क्षी, (प्रतिश्यायते इति । प्रति + श्ये
 गतौ + “आतश्चोपसर्गे” ॥ १ । १२५ । इति
 क । टाप् ।) प्रतिश्याय । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रतिश्याय, पु, (प्रतिशय श्यायते इति । प्रति +
 श्ये + “आह्वयसुसंभ्रमतीति” ॥ १२ । १२५ ।
 इति अ ।) पीनवरोग । इत्यमरः ॥ २५ । ५११ ॥
 (यथा, सुश्रुते कनस्थाने ४५ अध्याये ।
 “पार्श्वशूलं प्रतिश्याये वातरोगं गलपये ॥”
 अथ चकारश्चलश्च स्यान्निघ्नं यथा,—
 “सन्धारयान्नीश्वरकोऽतिमाथ-
 क्रोधतैविषम्याशरोऽभिभाषे ।
 प्रजागरातिस्वपनान्प्रतीने
 दवश्यया मेधनवाप्यधूमे ॥
 सख्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो
 वायुं प्रतिश्यायमुदीरयेत् ।
 ब्राह्मणितोदै श्वधनुजलाभ
 स्त्रावोऽनिशातं सम्पन्नद्वारोग ॥

२६४

प्रतिषे

नासायपाकज्वरवत्प्रशोष
 ढव्योष्णपीतस्रवणानि पित्तान् ।
 कासारुचिसावनयनप्रसेका
 कफाद्गुरु स्रोतसि चापि कण्डू ॥
 सन्धाणि रूपाणि तु सन्निपातात्
 स्य पीनसे तीव्ररुचिः तिष्ठति ॥
 सन्धाणि तिष्ठन्तीति भोजनात्
 दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षितं स्यात् ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने षष्ठविंशोऽध्याये ॥
 प्रतिशय पु (प्रतिश्रूयते अस्तिमिति । प्रति +
 श्रि + आधारे अच् ।) यज्ञशाला । इति जटा-
 धरः ॥ सभा । आश्रय । इति मेदिनी ।
 ये, १०२ ॥ ओक । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 महाभारते १ । १६६ । ४ ।
 “स मन्थकं पुत्रयित्वा तं विप्रं विप्रवभक्षदा ।
 ददौ प्रतिश्रयमन्तस्ते सदा सन्धातिथिप्रत ॥”
 निवास । यथा, मनुः १ । ५१ ।
 “चक्षालम्पचानानु बहिर्यामानं प्रतिश्रय ॥”
 “प्रतिश्रयो निवास ।” इति मेधातिथिः ॥
 प्रतिश्रव, पु, (प्रति + श्रु + “कदोरप” ॥ २ । ३ ।
 ५७ । इति अम् ।) अङ्गीकार । इत्यमरः ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ३ । ४२४ ।
 “इति कोऽभीष्टसंप्राप्तौ कारयित्वा प्रतिश्रवम् ।
 दूरसुतक्रान्तमस्याद् सङ्गमं तस्यार्थतः ॥”)
 प्रतिश्रव, क्षी, (प्रतिश्रुयते इति । प्रति +
 श्रु + “पदादित्वात् क्रिप् ।) प्रतिश्रवि । इत्य-
 मरः ॥ १ । १६ । २५५ । (यथा रघुः १३ । ४ ।
 “यस्यायमन्तर्हितनौप्रभाज
 प्रसक्तसङ्गीतद्वन्द्ववोष ।
 विषमत् पुण्यकलकशाला
 क्षयं प्रतिश्रुन्मुखरा करोति ॥”)
 प्रतिश्रुत चि, (प्रतिश्रूयते स्तीति । प्रति + श्रु +
 क्त ।) अङ्गीकृत । इत्यमरः ॥ २ । २ । १०६ ॥
 प्रतिश्रि, चि, (प्रति + श्रि + क्त ।) प्रतिशेध
 विषय । निषिद्ध । यथा । अप्रतिश्रिद्धमनुमत
 भवतीति दत्तकचन्द्रिका ॥ (यथा च,—
 “सर्वज्ञं दिवास्वामं प्रतिश्रिद्धोऽन्वयं श्रीकृत ॥”
 इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
 प्रतिश्रिद्धा, [च] चि, (प्रति + श्रि + क्त ।)
 प्रतिशेधकर्ता । तत्पर्यायः । माशब्दिक २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा महाभारते ।
 १ । १८१ । १० ।
 “यदा तु प्रतिश्रिद्धार पापो न लभते कश्चित् ।
 तिष्ठन्ति बहवो लोकास्तदा पापेषु कर्मेभुः ॥”)
 प्रतिशेध पु, (प्रति + श्रि + भावे + क्त ।)
 निषेध । यथा, मलमासतत्त्वे ।
 “प्राधान्यं विधेयं प्रतिशेधप्रधानता ।
 पशुदासं विज्ञेयं यत्तत्परदेन नञ् ॥”
 प्रतिशेधक चि (प्रतिशेधतीति प्रति + श्रि +
 क्तुल ।) प्रतिशेधकर्ता । यथा अग्निपुराणे ।
 “वटिवर्षसहस्राणां सहस्राणि वसिष्ठि ।
 योग्यमन्तापि भवति निरवे प्रतिशेधक ॥”

प्रतिष्ठा

प्रतिष्ठा पु, (प्रतिष्ठादिति प्रतिगच्छतीति । प्रति
 + स्था + क्तुलकात् ङ ।) दूत । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 प्रतिष्ठाश, पु, (प्रतिगच्छतीति । प्रति + कश्च +
 अच् । वाङ्मूलकात् सुट ।) सहाय । वार्त्ता
 हर । पुरोग । इति मेदिनी । श्रे, ३६ ॥
 प्रतिष्ठाव, पु, (प्रतिगच्छतेऽनेनेति । प्रति + कश्च
 हिंसायाम् + अच् । वाङ्मूलकात् सुट ।) चम्प
 रम्पु । इति जटाधरः ॥
 प्रतिष्ठाव, पु, (प्रतिगच्छति प्रतिगच्छतीति ।
 प्रति + कश्च + अच् । सुट ।) चर । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 प्रतिष्ठम् पु, (प्रतिष्ठमनमिति । प्रति + स्था +
 भावे घञ् । घञ् ।) प्रतिवन्द्य । इत्यमरः ।
 ३ । २ । ०७ ॥ (यथा, रघुः १० । ३२ ।
 “वाङ्मूलकात् प्रतिष्ठम् विद्वद्भूमि-
 रन्वयमागच्छतमस्य शक्तिः ॥”)
 प्रतिष्ठ पु, (प्रतिष्ठा अस्यास्तीति । अच् ।)
 सुपाशनामकृत्ताहृतपिता । इति हेमचन्द्रः ।
 १ । ३६ ॥ प्रतिष्ठानुक्ति, चि ॥ (यथा, महा-
 भारते ५ । ४६ । ३ ।
 “आत्मेव स्थानं समं जन्मं चात्मा
 ज्योतिप्रोत्तममजरं प्रतिष्ठ ॥”)
 प्रतिष्ठा क्षी, (प्रतिष्ठतीति । प्रति + स्था +
 “आतश्चोपसर्गे” ॥ ३ । १०६ । इति भाषा-
 नौ । टाप् ।) गौरव । (यथा, कथासरित-
 सागरे २ । ६६ ।
 “किञ्च याकारणं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति ॥”
 चिति । स्थानम् । (यथा, रघुः १६ । ६५ ।
 “वेदिप्रतिष्ठान् वितस्ताध्वराणां
 यूपानपश्यच्छतशो रघूनाम् ॥”
 आश्रय । यथा माकण्डेये ८४ । १ ।
 “गौरी त्वमेव शशिमौलिकृतप्रतिष्ठा ॥”
 यागनिष्यति । चतुरस्ररूपम् । इति मेदिनी ।
 ते, १३ ॥ * ॥ (स्थिति । यथा, हरिवंशे ।
 २८ । ३७ ।
 “य इदं आवनं स्थानात्प्रतिष्ठाञ्च शतक्रतो ।
 श्वेतवाङ्मारवेदापि न स दौर्लभात्प्राप्नुयान् ॥”
 शरीरम् । यथा, ऋग्वेदे १ । ७३ । ६ ।
 “वाकं प्रतिष्ठां हृद्या जघय ॥”
 संस्कारविशेषः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् १३८६ ।
 “पूजा विना प्रतिष्ठां वाक्त्रिं न मन्त्रं विना
 प्रतिष्ठा च ।
 तदुभयविप्रतिपन्नं प्रपद्यतु गौर्वाण्यपाशानम् ॥”)
 तद्दिनादि यथा —
 मनुस्मृत्यपुराणे ।
 “चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा ।
 सम्यक् सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
 प्राप्य पञ्च शुभं शुक्लमतीति चोत्तरायणे ।
 पञ्चमी च द्वितीया च ढतीया सप्तमी तथा ॥
 दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा चयोदशी ।
 आशु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता ननुपलभा भवेत् ॥”

प्रतिष्ठा

प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य विशेषतः ।
उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥
कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव श्रूयते ॥ * ॥
सुजलबलीमे ।
'युगादावयने पुण्ये कर्मस्य विबुधये ।
चन्द्रस्यैव वापि दिने पुण्येऽथ पर्वसु ॥
या तिथिर्यस्य देवस्य तस्या वा तस्य कीर्तिता ।
यस्यागमविशेषस्य प्रतिष्ठा मुक्तिदायिनी ॥ * ॥
पञ्चपुराणे ।
'प्रतिपद्मदस्योक्ता पवित्रारोपणे तिथिः ।
श्रिया देवा द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता ॥
तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी ततस्तस्य च ।
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य च ॥
सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी तथा ।
मातृया नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥
एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिन ।
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
मम चैव मुनिश्रेष्ठ । मौनमासी तिथिः स्मृता ॥
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
'महिषासुरहन्त्राञ्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।
यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाञ्जरोपये ॥
गर्गापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः ॥
यस्य देवस्य प्रतिष्ठाञ्जरोपये यः कालः शुभदः
स्तस्य गर्गापूरशिलान्यासे यद्वारम्भे स कालः
पूजित इत्यर्थः ॥ * ॥ प्रतिष्ठासमुच्चये ।
'माघे वा फालगुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
ज्येष्ठाश्लेषादिकयोवापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥ * ॥
भविष्ये ।
'सोमो बृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव बुधस्तथा ।
एते सौम्यपक्षा प्रोक्ता प्रतिष्ठा यज्ञकर्म्मणि ॥
मत्स्यपुराणम् ।
'आषाढे हे तथा मूलसुतराचयमेव च ।
ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यो पूर्वभाद्रपदस्तथा ॥
हस्ताभिनी रेवती च पुष्या मृगशिरस्तथा ।
अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादौ प्रशस्यते ॥
दौपिकायाम् ।
प्राज्ञेशवासवकरादितिभाभिनीशु
मौष्णामरेण्यश्रिमेदु तथोत्तरेषु ।
कस्तु शुभे शशनि केनगते च जीवे
काये हरे शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा ॥
प्राज्ञेशादयः । रोहिणीज्येष्ठाहस्तापुनर्वसु
नोरेवतीपुष्यामृगशिरउत्तरफालगुन्युत्तराषाढो-
त्तरभाद्रपदमज्जाणि ॥ * ॥ सर्वमङ्गलादृष्टान्तं
देवीपुराणम् ।
यथा द्वादशमे जीवे अष्टमे वाच भास्करे ।
प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्महाभयकरी मर्ता ॥
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
'चतुर्विंशत्ये वापि विष्णु प्रतिष्ठाप्य सुखार्थिभिः ।
प्रतिष्ठा श्राद्धाद्वारैव कर्मया ।
'कस्तुमिच्छति यः पुण्यं मम कर्त्तुं प्रतिष्ठया ॥
अन्वेयणीयस्याप्यस्तेन लज्जयत्युत ॥
श्राद्धस्य सर्वव्यानां पञ्चरात्रविशारदः ।

२६५

प्रतिष्ठा

ब्राह्मणानामलामे तु चतुर्थी वैश्वश्रुतयो ॥
'चन्द्रियाणामलामे तु वैश्वश्रुतस्य कल्पितः ।
कनाचिदपि भूदस्तु न च कात्यायनमहतिः ॥ * ॥
बृहन्नारदीये ।
'प्रथमेऽक्षरस्य सूर्य लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
स सर्वथातनामोगी यावदाक्षरतसम्भवम् ॥
यावदाक्षरतसम्भवः प्रलयप्रत्यन्तम् ॥ तथा ।
'स्त्रीणामनुपनीतानां भूजायाश्च जनेश्वरः ॥
स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि
वा ॥ * ॥
प्रतिष्ठाप्रकारस्तु मनस्यपुराणादायुक्तः । तद-
सम्भवे विद्याकरवाजपेयिप्रभृतिसम्मतो भवि-
ष्यायुक्तः । यथा भविष्यपुराणम् ।
'क्षपणादि यथाशक्ति गत्वा तन्मूलमन्त्रकम् ।
विन्यसेद्बृहद्याम्नोजे प्रतिमासु कृता भवेत् ॥
आदिपदात्तं पूज्योत्सवद्योमादि महाकपिल-
पञ्चरात्रोक्तकर्म्म च कथयम् । तदुच्यते —
'सपुत्र्य सङ्गुश पाणि यसेदेवस्य मन्त्रके ।
पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशततोत्तरम् ॥
ततो मन्त्रेण ब्रह्मादिपौष्टान्तं सप्तश्रेदिति ।
तत्त्वन्त्यास लिपिन्त्य स मन्त्रन्त्यासश्च विन्यसेत् ॥
पूजाश्च मन्त्राणां जुष्यात् स्वमन्त्रोक्तां यथाविधि ।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत् ॥
लिपिन्त्यासस्तु मातृकान्यासः । उक्तश्च ।
जपादौ सर्वमन्त्राणां विन्यसेन् लिपिं विना ।
कृतं तन्निष्कलं विद्यात्तस्मात् पूर्वं लिपिं न्यसेत् ॥
कादिमतेऽपि ।
'मातृकायां षडङ्गश्च मातृकान्यासमेव च ।
सर्वासां प्रथमं कृत्वा पञ्चाक्षरान्नेदितं न्यसेत् ॥
एतद्वचनाच्च मातृकान्यासः पूर्वं पञ्चाक्षर-
न्यासः ॥
क्रमदीपिकायामप्येव क्रमः । मन्त्रन्त्यासश्च तत्त-
न्मन्त्रविशेषोक्तपदव्यवस्थाः । तदभावे मूल-
मन्त्रेण शिरसि हस्तन्यासः । तत्त्वन्त्यासस्तु
विष्णुविद्ययक्त एव । न्यासप्रमाणानि वारदाक्रम-
दीपिकोक्तान्यनुसन्धेयानि ॥ * ॥ प्राणप्रतिष्ठा-
मन्त्रस्तु वारदात्रयीविंशतिपटलोक्तः । यथा —
'पाशाङ्कुशपुटाशक्तिर्वीर्योविन्दुविभूषितः ।
याद्या सप्त सकारान्ता योमसद्योऽव्युत्पन्नम् ॥
समन्ते हसन्मन्त्रं स्थाततोऽस्यपदं भवेत् ।
प्राणा इति वन्दे पञ्चात् इह प्राणास्ततः परम् ॥
असुख्य जीवः स इह स्थितोऽसुख्यपदं भवेत् ।
सर्वेन्द्रियाण्यसुख्यान्ते बाह्यनक्षत्ररक्तम् ॥
श्रीजन्मायपदे प्राणा इहागम्य सुखं चिरम् ।
तिष्ठन्मन्त्रिवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमोरितः ॥
प्रत्यसुख्यपदात्तं पूर्वं पाशाङ्गानि प्रयोजयेत् ।
प्रयोगेषु समाख्यातं प्राणमन्त्रो मनोविभिः ॥
पाशाङ्कुशपुटाशक्तिरित्यनेन प्रथमं पाशवीजं
आं ततः शक्तिवीजं ह्रीं ततोऽङ्कुशवीजं क्रीं
वाणी यकारं विन्दुविभूषितो यः । याद्या
सप्त सकारान्ता उद्धृतयकारादुवादेन सप्त
तन्निजं बीजं पूर्वं पृथगुद्धारस्तु सप्तानामपि

प्रतिष्ठा

सविन्दुतास्थापनाय । अङ्कुशवायमलावान-
वर्णवीजानीत्युक्तम् । अथ वायुवीजस्यैकस्य
बीजत्वेन सर्वेषां सविन्दुत्वं यत्कम् । राघवभट्टो
ऽप्येवम् । अन्यस्तु वाणीविन्दुविभूषिता इति
पठित्वा नात्रविन्दुविभूषिता इति आख्यात-
याद्या इत्यस्य विशेषणं वदति । योमं हकार-
सत्त्व ओकार इन्द्रविन्दुः तेन ह्रीं । अतएव
पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनो परस्तादुच्चार्य
यादिवसुवर्णयुग्मं सहस्रमिति प्रपञ्चसारप्रति-
पादाद्युक्तमित्यनेन होमिति पञ्चापादाचार्यैश्चा-
ख्यातम् । अत्रिवधू खाद्या । तेनाय मन्त्रः ।
आं ह्रीं क्रीं य र ल व ष ष स ह्रीं ह स
असुख्य प्राणा इह प्राणा आमिद्यादि असुख्य
जीव इह स्थित आमिद्यादि असुख्य सर्वेन्द्रि-
याणि आमिद्यादि असुख्य बाह्यनक्षत्राञ्चोच-
प्राणप्राणा इहागम्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु खाद्या ।
असुख्य इति षड्भक्तदेवतानामोपलक्षणम् ।
'अद पदं हि यद्गम्य यज मन्त्रे हि दृश्यते ।
असुख्याभिधानं तद्रूपं तच्च स्थाने नियोजयेत् ॥
इति नारदीयात् ॥

वर्णहसहितायाम् ।
'हृदि हस्तं सन्निधाय प्राणस्थापनमाचरेत् ॥ * ॥
प्राणुक्तमभिव्यपुराणवचनेन तन्मूलमन्त्रकं तत्तद्
देवतामन्त्रकं स च वैदिकस्थानिकश्च ।
'ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
ब्रह्मपुराणे ।
'ओङ्कारादिनमोऽनेन चतुर्थ्यन्ततद्देवतानाम-
रूपो वा ।"

कालिकापुराणे ।
'प्रतिमाया कपोलौ द्वौ सृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
तथैव हृदयेऽङ्कुश इत्यां शस्त्रं च मन्त्रवित् ॥
एभिर्मन्त्रे प्रतिष्ठान्ते हृदयेऽपि समाचरेत् ।
अस्य प्राणा प्रतिष्ठन्ते अस्य प्राणा चरन्तु च ।
अस्य देवत्वसंख्यायै स्थापितं यजुरीरयत् ॥
अङ्गमन्त्रे रङ्गमन्त्रे वैदिकैरित्यनेन च ।
प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ॥
अङ्गमन्त्रे अङ्गन्यासमन्त्रे । अङ्गिमन्त्रे कूल-
मन्त्रे वैदिकैर्मनोव्योमिरित्यादिभिः ॥ * ॥
क्षपणात् पूर्वं वस्त्रोक्तनिकादिभिरिति स्थिति-
ज्ञानमाह इत्यश्रीवपञ्चरात्रम् ।
'वस्त्रोक्तनिकाभिस्तु गोमयेन स्वभक्षणा ।
चाकयेच्छिप्यसंस्थादोषायासुपशान्तये ॥
स्नापयेन्नित्यतोयेन शुद्धवत्वा तु देशिकः ॥
नमस्तेऽस्तु सुरेशानि प्रणीते वैश्वकर्म्मणा ।
प्रभाविताशेषजगद्वाणि । तुभ्य नमो नमः ॥
त्वयि सपूजयामीषे नारायणमनामयम् ।
रहिता शिष्योदोवैस्त्वन्द्विदुक्ता सदा भव ॥ * ॥
तेन यथाशक्ति क्षपणादिपूर्वकप्रतिमाहृदये
तन्मूलमन्त्रविन्यासेन देवतायां विश्वसन्निधि-
प्रतिष्ठेति । राघवभट्टपुस्तकमहाकपिलपञ्चरात्र-
ऽपि ।

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

कृतिका करिदन्त्य पर्वताश्वरुस्य च ।
कुशवल्लीकसम्भृत ऋदा पञ्चकमौरितम् ॥३॥
गोमूत्र गोमय चौर दधि सर्पि कुशोदकम् ।
कुशान् प्राणप्रतिष्ठास्य होम कुर्यादयथाविधि ।
दक्षिणां विधिवद्वात पूजार्थं तदनन्तरम् ॥
इति भविष्यपुराणे तृतीयभागे ६ अध्याय ॥३॥
'चतुरङ्गलविस्तारा देवा वृत्तद्वयावधि ।
पताका लोकपालानां दृष्टानां परिकीर्तिता ।
पञ्चहस्ताश्च वे रक्षा पताकानां प्रकीर्तिता ।
ज्योतिषि ।
'दुग्ध सशकरश्चैव घृत दधि तथा मधु ।
पञ्चाढ्यतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु ॥ ३ ॥
प्रतिष्ठानन्तरं मातस्य ।
'ततः सद्यः विप्रानामष्टोत्तरशततन्वा ।
भोजयेत् यथाशक्त्वा पञ्चाशद्वयाय विप्रानिम् ॥
शोडशोपचारा आसनमित्यादि । दशोप-
चारा पाद्यादि । पञ्चोपचारा गन्धादि ।
सर्वोपचारवस्तुनामलाभे भावनैव हि ।
निर्मलेनोत्कीर्णानुपूर्णेतेत्याह नारदः ॥ ३ ॥
नारदश्चै ।
'ज्ञाने वस्ते च नैवेद्यं दद्यादात्मनीयकम् ॥
काणिकापुराणम् ।
यद्दीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा ।
अथपात्रस्थितेऽस्यैरभिविष्य तमुत्तमजेत ॥
देवीपुराणम् ।
'होमो यथादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ॥
कात्यायन ।
आज्यं द्रव्यमनादेशे कुक्षीतिष्ठ विधीयते ॥
अथ नीराजनमाह पूजारत्नाकरे देवीपुराणम् ।
'प्रक्षलेभ्यादिनिर्देयेयशब्देभ्यः पुष्कले ।
यावतो दिवसान् वीर । देवा नीराजनं कृतम् ।
तावत्कल्पसहस्राणि स्वर्गलोकं महीयते ॥
भक्त्या पिष्टप्रदोपादौ चूसायत्यादिपक्षे ।
ज्योतिषीभिश्च मेधाभिः सर्ववीजैश्चवादिभिः ॥
गव्यां पर्वकावेषु यात्राकावेषु विशेषतः ।
यः कुर्याच्छ्रद्धया वीर । देवा नीराजनं नर ।
यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
पर्वकाल उत्तुसवकालः । देवा इति स्त्रीचम-
विवक्षितं बहुश्री निबन्धकारेणाख्यातत्वात्
आचाराश्च ॥ ३ ॥ अथ प्रतिष्ठितवर्ती कर्मा-
चित् पूजाभावेन महाकपिलपञ्चरात्रम् ।
'एकाहपूजाविहती कुर्याद्ब्रह्ममर्चनम् ।
विराजे च महापूजा सप्रोक्ष्यमत परम् ॥
मासाहर्षमेकमाहपूजा यदि विद्वज्यते ।
प्रतिष्ठेनेत्यतः केचित् केचित् सप्रोक्ष्यक्रमः ॥
सप्रोक्ष्यं ७० देवस्य त्रैलोक्यादिना ।
'मर्गा रक्षेत् सखाय्यं दर्भतोयेविशोध्य च ।
प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोयेर्मृगेनाष्टोत्तरं शतम् ॥
सपुष्यं सक्षुद्रं पाणि न्यसेदेवस्य मन्त्रके ।
पञ्चवारं जपेन्मन्त्रमष्टोत्तरशतोत्तरम् ॥
ततो ऋतेन ऋद्धादिपीठानां संक्षुद्रेदिति ।

तत्पश्चात् लिपिन्धास मन्त्रन्धासश्च विन्यसेत् ।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थायनमाचरेत् ।
पूजाश्च महतीं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि ।
यामहोमादितु प्रायः सन्धेर्पोष्य विधिं स्मृतम् ॥
अथऋष्यशर्त्तुने तु बौधायन । तासां द्रव्यजत
हस्तश्रीचानां देवाचानां भूयः प्रतिष्ठापयेत् ।
ताथानस्युष्ट्रस्यार्णानाम् । प्रगतिद्रव्यस्य तावदादे
यथेष्टश्रीचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठां कारणीदिति
रत्नाकरः । तदा पूज्यवर्मित्याह रत्नाकरा
दयः ॥ ३ ॥ आदित्यपुराणे ।
स्मृतिने स्मृतिने इत्ये भाजमानविवर्जिते ।
योगहीने पश्यस्युष्टे पतिते दुष्टभूमिम् ॥
अथमन्त्रार्चिते चैव पतितस्यस्युष्टे ।
दशस्त्रेण नो पशुः सन्निवाणं दिवौकसः ॥
इति सर्वगतो विष्णुः परिभाषाशकार इ ॥
उपचारद्रव्याणि वारदातिलके ।
'पाद्यं श्यामाकटून्मन्त्रविष्णुकान्ताभिरिष्यते ।
तद्दुष्टकलमिति शेषः ।
गन्धपुष्पाद्यन्तयवकुशाग्रतिलसर्वपै ।
सङ्घर्षं सर्वदेवानामभ्यसेत्तुदरीरितम् ॥
जातौलवङ्गककोलेजलमात्मनीयकम् ।
आज्यं दधिमधुभिश्च मधुपर्कं विवेदयेत् ॥
कात्यायन ।
'मधुपर्कं दधिमधुघृतसर्वपसहितं कांक्षे
कांक्षेन ।
गन्धचन्दनकूर्पूरकालागुरुभिरीरितं । पुष्पाणि
देवदेवाणि ।
'गुग्गुलुगुल्फश्रीरश्मकरामधुचन्दने ।
धूपवेदाय्यसमिधैर्गर्घ्यैश्च दक्षिणः ।
तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ॥
अथ दृष्टिहोमो तन्वावशक्तौ यथा ॥ ३ ॥
भिधानात् ॥ ३ ॥ तथः पात्रयजमानां
मन्त्रेण विनापि पूजाभाह्निःप्राप्त्यर्थे
प्रथमकारणम् ।
'पूजा कार्या षड्विध्यां अह्वया ऋतुनन्दनः ।
न त्वत्पदविधौ यज्ञेयजेदिह कदाचन ॥
विष्णुं देवविनायकं यथाशक्त्यभिरुदयः ।
तपसः पूजयेन्निजं तस्मात्पुण्यघनो नरः ।
यद्येकादे देवप्रतिष्ठावास्तुवागमहोस्तथा
तन्त्रेण दृष्टिमाह कुर्यात् । गन्धश्च मिश्रमभ्य-
क्षितिवचनात् ॥ ३ ॥ तथा एकस्मिन्नपि अह्नि
होमह्वये विधीयम् । एकास्मावनेकहोमकम् ।
पक्षे तन्त्रेण परिसम्पन्ननादिकमाह गोभिजः ।
गणेशेक परिसम्पन्नमिधो वक्षि यथुंशु
माध्यमागाविति ॥ ३ ॥ पूजादिकं प्रत्येकमेव ।
ब्रह्मपुराणे ।
देवानां प्रतिमा यत्र हस्ताभ्यङ्गचमो भवेत् ।
प्राणि तस्ये देवानि ब्रह्मया पञ्चविंशतिः ॥
अष्टोत्तरशतपत्रं ज्ञाने देवस्य सर्वदा ॥
नारदश्चै ।
यत्रोद्गमनेच्छते ब्रह्मलोको न वारिषा ।
प्रयाज्यं देवदेवेशं वाच्यं लोकमानुयात् ॥

प्रतिप

पादपीठान् यो दद्यात् विष्णुपूजनप्रथमम् ।
उष्णाम्बुना च प्रक्षाल्य सर्वपापैः प्रसूयते ॥”

इति प्रतिष्ठान्तम् ॥ * ॥

प्रकारान्तर गारुड ८८ अध्याये मतस्वपुराणे
य द्रष्टव्यम् ॥

प्रतिपत्त, क्री (प्रतिनिष्ठयन्तेति । प्रति + स्था +
प्रति + क्री (प्रतिनिष्ठयन्तेति ।) नगरविशेष । विठोर
ति स्थान । तत्र पुष्करवा राजपक्ष्मणी
ज्जायते । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवी
नामांते । १. १३. १-२ ।

“सुमुष्णे तु दिवं याति राज्यं चक्रं पुष्करवा ।

समुष्णं सुमुष्णं प्रचारयन्ततपर ॥

प्रतिष्ठाने पुरे रम्यं राज्यं सर्ववन्मस्तम् ।

चकार सर्वधर्मैश्च प्रचारयन्ततपर ॥”

इह हि गङ्गातीरस्थम् । यथा हरिवंशे । २६ ।
४०-४८ ।

“एव प्रभातो राजास्त्रीदेवस्तु पुरुषोत्तम ।

दशैः पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते ।

राज्यं च क्षारयासाव प्रयागे पृथिवीपति ।

उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायथा ॥”

प्रतिष्ठित, नि (प्रतिष्ठा जातस्थिति । तारका-
न्तिता इत्यत्र ।) प्रतिष्ठायुक्त । (यथा, देवी
नामांते । ३ । ६ । ७३ ।

“समुद्रतन्त्रहङ्कारस्त्रीनाह कारणं शिवा ।

अहङ्कारश्च मे कार्यं निमुद्योऽसौ प्रतिष्ठित ॥”

गौरवान्वित । यथा —

“प्रतिष्ठितामाश्रीर्निर्मरणादितिरिच्यते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते मण्डनखण्डे ३४ अध्याये ॥

प्रियत्नयाम । न कृतम् । इति प्रतिष्ठाशब्दाय

प्रतिपत्त, पु (प्रतिपत्ततीति । प्रति + पत्त +
प्रच ।) मन्त्रमेव । माध्यम । कङ्कणम् । व्रणशुद्धि ।
नक्षत्रपुष्टम् । इति मेदिनी । रे २७६ । प्रात-
काल । इति शब्दमात्रम् ॥

प्रतिपत्त, पुं स्त्री, (प्रतिपत्ततीति । प्रति + पत्त +
प्रच ।) मन्त्रमेव । आरक्षम् । करक्षम् ।
नियोष्ये, नि । इति मेदिनी । रे, २७६ ।

प्रतिपत्त, पुं, (प्रतिपत्त सर्ग ।) ब्रह्मणो हृद-
न्तरं दद्याद्दीर्घं कृष्टि । स च पुराणपञ्च-
मन्त्राणां तत्त्वज्ञानविशेष । यथा,—

कृष्टय जनु ।

“आदिसर्गस्त्वया ह्यन । दयितो विस्तरेण च ।

प्रतिपत्तयः ये यथामधिपास्तान् वदन् न ॥

इति उवाच ।

यदाभिवृत्तः सकलाधिरार्ष

पृथुर्धरिद्रामधिपो बभूव ।

तदीवधौनामधिपश्चकार

यज्ञव्रतानां तपसाश्च सोमम् ॥

नक्षत्रताराङ्गिणश्चक्षुः-

क्षतावितानस्य च कर्मभम् ।

अपामघीश्च वदन् धनानां

राज्ञां प्रभुं वैश्रवणश्च वदन् ॥

प्रतिप

विष्णु रवीशामधिप वदन्ता

मयिच लोकाधिपतिश्चकार ।

प्रजापतीनामधिपश्चकार

चकार चक्रं मरुतामघीशम् ॥

देवाधिपानामधिप दानवानां

प्रजादमीशश्च यम पितृनाम् ।

पिशाचपक्ष पशुभूतयक्ष-

वेतालराजस्त्वय भूतपाणिम् ॥

प्राणेशश्चैव पति गिरौणा-

मीशश्च सुभद्र सचरित्रदानाम् ।

मन्त्रवैविद्याधरकिन्नराणा-

मीश पुनश्चित्रयश्चकार ॥

नागाधिप वासुकिहृत्पवीर्यं

सपाधिप तक्षकमादिदेश ।

दिगवारणानामधिपश्चकार

मन्त्रैर्मरुतावतनामधिपम् ॥

सुप्रथमीश पततामथाश्च

राजानसुखे अवचक्षकार ।

सिंह चगाणां हृषभ गवाश्च

क्षत्रं पुन सर्ववन्मतीनाम् ॥

पितामह पूम्नसपाम्भविष्-

देवान् पुन पूम्नदिगाधिनायान् ।

पूम्नैश्च दिक्पालमयाभविष्-

त्राणां सुप्रथमीशमरातिक्रुतम् ॥

ततोऽप्यम्भश्चित्रयश्चकार

सर्वेश्वरश्चक्रपदाभिधानम् ।

सज्जितुमन्त दिगधीशमीश

चकार पञ्चाङ्गुतनाक्षरम् ॥

चित्रशङ्खोमायुर्गर्गमीश

प्रजापति मेरुसुतश्चकार ।

अद्यापि कुर्वन्ति दिशामघीशा

शब्दं वदन्तस्तु सुवीर्यभिरुताम् ॥

चतुर्भिरेभि पृथुनामघीयो

हृषीकेशिश्च प्रथम पृथिव्याम् ।

मन्त्रान्ते चापि गति त एव

वैवस्वतश्चक्रुरिम् पृथिव्याम् ॥

गतेऽन्तरे चाक्षुषनामघीये

वैवन्ताक्षि च पुन प्रवृत्ते ।

प्रजापतिः सोऽस्य चराचरस्य

बभूव ह्यन्यन्तयश्चक्रिषु ॥”

इति मातस्य आधिपत्यवचनं मन्त्रान्तराधिपत्य

नाम च अध्याय ॥ * ॥ अपि च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“वाराहोऽथ श्रुतं सर्गो वराहोऽधिष्ठितो यन ।

प्रतिपत्तं कृतं सो वै दद्याद्वैर्यं शतं पृथक् ॥

यत्रो विराट् सप्तर्षी मरीचाद्यास्तु मानवा ।

य य सर्गं पृथक् चक्रुः प्रतिपत्तं स च कृतम् ॥

विराट्सुतोऽखण्डज्ञानं मनूयैर्विततं चक्रुः ।

मनु यज्ञं मनूय चक्रुः चकार बभूव प्रजा ॥

प्रजा चिह्नश्च स मनुयोऽसौ स्वायम्भुवाक्षय ।

अव्यक्तं प्रथमं बभूव मनूय चक्रुः परान् सुतान् ॥

खारोधिपश्चोत्तमिश्च तामयो देवतक्षणा ।

प्रतिप

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

मन्त्रान्तराधिपतिवत्तान् परतक्षणा ॥

प्रतीची

“मनोहत प्रतिहत प्रतिवह्नी हतचक्षुः ॥”
इति सुभ्राह्मितामरकोषे पाठः । ३ । १ । ४९ ॥
प्रतिहस्तक, पु, (प्रतिरूप हस्तोऽवलम्बनरूपो
यस्य । कप ।) प्रतिनिधि । यथा,—
“आश्रितानां भृतौ स्वामिसेवायां धर्मसेवने ।
पुत्रस्थोत्पादने चैव न सन्ति प्रतिहस्तका ॥”
इति हितोपदेशे नीतिशास्त्रे सुब्रह्मदेो नाम
द्वितीयकथासंग्रह परिच्छेदः ॥
प्रतिहार, पु (प्रतिविषयं प्रतीक वा हरति
स्वामिस्वामीपमानयतीति । प्रति + ह + अण् ।)
हारपाल (यथा, द्रवीभागवते । १ । १० । ३ ।
“ज्ञातो हि प्रतिहारेण ज्ञातौ कश्चिद् द्विजो
तमः ॥”
प्रति + ह + आधारे घञ् ।) द्वार । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, रघौ । ६ । २ ।
“ततो वृषाणां मृतवृत्तवशा
युवतप्रगल्भा प्रतिहाररघौ ।
प्राकसन्निकष मगधेश्वरस्य
जीवा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥”
प्रतिरूप हरतीति । ह + अण् ।) माया-
कार । इत्यमरटीकाया भरतः । २ । १ । ११ ।
(परमेष्ठिन पुत्र । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ३० ।
“परमेष्ठौ तत्तत्तत्सात प्रतिहारस्तदन्वयः ॥”)
प्रतिहारक, पु, (प्रतिरूप हरतीति । ह +
खुल ।) मायाकार । इत्यमरटीकाया भरतः ।
२ । १ । ११ ॥
प्रतिहास, पु, (प्रतिरूपो हासो यस्य ।) कर-
वीर । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ हासकम्पति
हास्यश्च ॥
प्रतीक, पु (प्रतीयते प्रबोधि वा इति । प्रति +
इ + अलोकादयश्चेति ईकन्प्रत्ययेन साधु ।)
एकदेश । अङ्गम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ ।
३६ । १ ।
“वि साधुना पृथिवी सस्र उर्ध्वो पृथु प्रतीक
मध्येधे अग्निः ॥”
“तथाग्निः पृथु विसृष्टिः प्रतीक पृथिव्या अय
यवम् ॥” इति तद्वाक्ये साधनः ।) खाङ्गवाय
निधेयो यथा, कौर्मे १५ अध्याये ।
“न खाङ्गनखवाय वै कुर्वाणाङ्गनिना पिबेत् ॥”
अपि च, जम्भीचरिचे ।
“खाङ्गे पीठे च वाय हरति घनपतेः केशव
स्यापि जम्भीम् ॥”
प्रतिबुद्धे, वि । इत्यमरः । १ । ६ । ७० ॥ विबोमः ।
इति मेदिनी । के ११२ ॥
प्रतीकार, पु, (प्रतिकार्यमिति । प्रति + क +
अण् । उपसर्गस्थेति पठ्ये दीर्घः ।) क्षतापकारस्त
प्रत्यपकारः । तत्पुण्याय । वैरमुद्धि २ वैर-
निघातनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ११० ।
(यथा, देवीभागवते । ३ । २५ । ३ ।
“दुर्गाया तौ हतौ सख्ये नापराधी ममात्र वै ।
अवशम्भाविभावेव प्रतीकारो न विद्यते ॥”)
चिकित्सा । इति शब्दमाता ॥

प्रतीकाश पु, (प्रतिकाशते इति । प्रति+काश
+चञ् । उपसगस्य दीर्घः ।) उपमा ।
इत्यमर १२।१।२८॥ (यथा, महाभारते ।
१।१५४।३२ ।
“अद्य त्वां भगिनी रक्षन्त्यस्माकं मयायुजत ।
अत्यव्यभिचारीकाशं विहिनेव महाद्विपम् ॥”)
प्रतीक्षा स्त्री, (प्रति+ईच्छ+आङ् ।) प्रती-
क्षन्म् । अपेक्षा । प्रतिपूर्वेष्वघातोर्भावे अष्ट
त्वयेन निष्पन्नः ॥ (यथा महाभारते । ८।१५२ ।
“मित्रप्रतीक्षया शत्रुं धार्तराष्ट्रस्य चोभयो ।
अपवादतितित्वाभिस्त्रिभिरतेष्वि जीवसि ॥”)
प्रतीक्ष्य, चि (प्रतीक्ष्यते इति । प्रति+ईच्छ+
वत्यतः ।) पूष्य । इत्यमर । ३।१।५॥ (यथा,
रघौ । ५।१४ ।
“भक्तिं प्रतीक्ष्यिषु कुलोपिता ते
पूषन्तु महाभाग । तथातिशये ।
अतीतकालकल्पदमभ्युपेत
त्वामर्थिभ्यश्च ददति मे विषादः ॥”)
प्रतीक्षणीयः ॥ (यथा, माघे । २।१८ ।
“प्रतीक्ष्य तप्तप्रतीक्षायै प्रतिष्वस्य प्रतिश्रुतम् ॥”)
प्रतीची, स्त्री, (प्रतिदिनार्ण प्रतिदिनान् इत्यर्थः
आक्षति कर्ममिति । अचु गतिपूजनयो+
“अतिगदृक्कस्यदिगुच्छिगचुगुच्छिगुच्छाच ।”
३।२।५६ । इति किन् अन्तोपो दीर्घश्च ।
“उगितश्च ।” ४।१।६ । इति डीपः ।) पश्चिम-
दिक् । इत्यमर । १।३।१२॥ (यथा, महा-
भारते । ४।४१।१८ ।
“येनासौ अक्षयत कृतस्मां प्रतीचीं दिग्भ्राजये ।
कलापो ह्येव तस्यासीन्माम्नीपुलस्त्य धीमव ॥”
चि, पश्चिमाभिमुखी । यथा, अमरे । १।६३।६
“विश्वानि देवीं सुवनाभिषन्ता
प्रतीचीं चक्षुरविया चि भाति ।
विन्ध जीवं चरसे बोधयन्ती
विन्धस्य वाचमविदन् मनायो ॥”
“सुवना सुवनाणि भूतकालान्धभिषन्ताभि-
प्रकाश प्रकाशवन्ति कालान्तरं प्रतीचीं प्रवृत्त-
मुखी सती ।” इति तन्नाम्नैः साधनः । प्रति-
निवृत्तमुखी । यथा, अमरे । १।२९४।७ ।
“अभातिव पुंश्च एतं प्रतीचीं गतावमिव सनये
प्रणानाम् ॥”
“अभातिव आह्वरहितव पुंश्च पित्रादीन् प्रतीचीं
सक्रीयस्यानात् प्रतिनिवृत्तमुखी ।” इति तद-
भाष्ये साधनः ।)
प्रतीचीन, चि, (प्रतीचि भवन् । प्रत्यच+
“विभाषाचरदिकं स्त्रियाय् ॥” ५।४।८ । इति
ङ् । अन्तोपो दीर्घश्च ।) प्रत्यक् । प्रतीचीर्भा
भव । इति विसर्जनः । २।२२॥ (पराङ्
मुखम् । यथा, अमरे । ३।५५।८ ।
“मूरखेव युधतो अन्तमस्य प्रतीचीनं दृष्ट्वा
विचिन्तयत् ॥”
“विन्ध भूतकालं प्रतीचीनं पराङ्मुखं दृष्ट्वा ।”
इति तन्नाम्नैः साधनः ।)

प्रतीत्य चि प्रतीत्या भव । प्रतीचीशब्दाद्वाच्यं-
याप्रत्ययनिष्पन्नः । पञ्चमदिग्भातः । (यथा,
महाभारते । २ । ३२ । १२ ।

“रामदानं हारद्वयं प्रतीत्याश्चैव वे वृषा ।
तान् सन्तान् खवये चक्रे शासनादेव पाकवः ॥”
प्रतीत, चि, (प्रतीयते स्म प्रत्येकमगाद्वेति । प्रति
+ इत् + कर्मणि कर्त्तरि वा क्त ।) क्तात् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६ । (यथा, रामायणे ।
२ । ८ । १ ।

“प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीता हतविद्विधम् ।
उपस्थास्यसि कौशल्यां दासीवत्तु जता-
ञ्जलिः ॥”

वादर । ज्ञात । कृष्ट । इति मेदिनी । ते,
१२५ ॥ (यु विभेदेवानामन्यतम । यथा महा-
भारते । १३ । ६१ । ३२ ।

“अशुक्ला प्रतीतश्च प्रदातायांशुमांसाया ॥”
प्रतीति स्त्री, (प्रति + इत् + भावे क्तिन् ।)
ज्ञानम् । इति ञटाधरः । (यथा, भाषापरि-
च्छेदः । ११४ ।

“अयोध्याभावतो नास्ति परितार्थलमुच्यते ।
अस्मात् प्रयमिदं नेति प्रतीतिरिति विवक्षया ॥”
ख्यातिः । आदरः । हवे । इति प्रतीतशब्दायै-
दृशनात् ।

प्रतीप, चि (प्रतिज्ञा आपो यस्मिन् । “अक-
पूरब्धं पथान्मानदे ।” ५ । ४ । ७४ । इति
अप्रत्ययः । “हृन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ।” ६ । ३ ।
६३ । इति ईत् ।) प्रतिज्ञानम् । इति जैम-
चन्द्रः । ६ । १ । ११ । (यथा, भागवते । १ । १ । १४ ।

“क एगमन्त्रोपप्लुत्वा चिञ्च
दास्या सुत यदुत्तमिनेव पुष्टः ।
तस्मिन् प्रतीप परब्रह्म आसी
निर्वाणतामाशु पुराण्युवाच ॥”

स्त्री, अथालङ्कारभेदः । तस्य लक्षणादिव
वाहित्यदपक्षे । परिच्छेदे उक्तम् । यथा,—
“प्रविष्टस्त्र्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।
निष्कलनाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥
क्रमेण उदाहरणं यथा,—
यत्तन्नेत्रसमानकान्तिमन्त्रिणे मय तदिहैवैरं
मेघेरन्तरित प्रिये । तव मुखच्छायाशुकारी
शरीरे ।

यत्तद्वग्नगण्डकुलमतयस्ते राजहवा गता-
स्तत्तादृशविनोदमात्रमपि मे देव न चन्दते ॥
तद्वन्न यदि सुजिता शशिकथा हा जैम सा
चैदृशति
लक्षयुयदि हारित कुवलयैस्तु चेत स्मितं का
सुधा ।

भिक्षुर्पद्मदुर्ध्वो यदि च ते किवा बहु जूलये
यत्तत्त पुनस्तवस्तुविमुखं सर्गक्रमो वधसः ।
अत्र वक्तादिभिरेव चन्दादीनां प्रोभातिवृत्त-
नात् तेषां निष्कलनम् ।

उक्ता चाल्पान्तुल्यममलुत्तुल्यं वस्तुनः ।
कथितेऽनुपमानानि प्रतीपं केचित्कचिरे ।

यथा,—

अहमेव गुरु सुदारुणाना
मिति ज्ञानाहल । तात । मास इयम् ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो
सुवनेऽस्मिन् वचनानि दुष्कानानाम् ॥

अत्र प्रथमपादे उक्त्यातिशय उक्तः । तदुक्तौ
तु नायमलङ्कारः ॥’)

प्रतीप, पु, चन्द्रवशीय ऋत्तराजपुत्रः । शान्तशु
राजपिता च । इति पुराण शब्दरत्नावली च ॥
(यथा, महाभारते । १ । ६७ । २० ।

“प्रतीप शान्तनु पुत्र यौवनस्य ततोऽन्यथा ॥”
यतस्य विवरणं तन्नेवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

प्रतीपद्विगी, स्त्री, (प्रतीप प्रतिज्ञानं वाम वा
पश्यतीति । दृष्ट + णिनि । ङीप् ।) स्त्रीमा
त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥

प्रतीर, स्त्री (प्रतीरयति अलगतिकर्मसमाप्ति
नयतीति । प्र + तीर कर्मसमाप्ति + क ।)
तटम् । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥

प्रतीवाप, पु, (प्रत्युपते प्रविशति अथवा निवि-
शतेऽस्मिन्निति । प्रति + वप निवेकादौ + वण ।)
गलितस्य खर्गदेर्न्यान्तरेणावपूषणम् । इति
स्त्रीमात्रम् । अयस्यम् । नि चैपयमिति यावत् ।
इति सुभूतिः । उपद्रवः । इति सुकटः ॥

“आवापस्तु प्रतीवापो मारीरौतिरुपद्रवः ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥

इत्यातश्चनशब्दटीकायां भरतः । पानीयोपध-
विशेषः । यथा,—

“उपकादि प्रतीवाप पिवेत सप्रमनाय वै ॥”
इति विद्वधितिकित्वायां चक्रपाणिदत्तः ॥
(यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४३ अध्याये ।
“मदनप्रलम्पकाय वा पिप्यादि प्रतीवाप
तन्मूर्ध्नि वा निम्बकपिका कषाययोरन्यतरस्य चन्त
पक्व कषयवाधिरम् ॥”)

प्रतीवेश, पु, (प्रतिविशते इति । प्रति + विश +
वण । उपसर्गस्य दीर्घः ।) प्रतिवेशः । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रतीवेशी, [द्व] स्त्री (प्रतीवेशोऽस्माकीति ।
प्रतिवेश + “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ ।
इति इति ।) प्रतिवेशी । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतीहार, पु, (प्रतिह्रियते अनेति । प्रति + ह +
वण । उपसर्गस्य दीर्घः ।) हारः । (प्रतिहर-
त्यनेति । करणे वण ।) हारपातः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६ । तस्य लक्षणम् । यथा,—

“इज्जिताकारतत्त्वज्ञो वलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादो सदा दन्ध प्रतीहारः स उच्यते ॥”
इति चात्तकचयनः ॥

अपि च । मास्ते १८६ अध्यायः ।
“प्रांशु सुकपो दन्धः प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तमाह्वयं सर्वेषां प्रतीहारी विधीयते ॥”

चन्निविशेषः । यथा, हारावली ।
“मयास्त्रीप्रकृत पूर्वमयस्त्रोपकरिष्यति ।
इति यः क्रियते सन्नि प्रतीहारः स उच्यते ॥”

प्रतीहारी, [द्व] चि, (प्रतिहरति स्वामिसमीपे
सर्वविषयमिति । प्रति + ह + णिनि । उप-
सर्गस्य दीर्घः । यद्वा, प्रतीहारो रक्षणीयत्वेना
स्यास्तीति । इति ।) हारी । हारायकप्रती
हारशब्दादस्त्वर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रतीहारी, स्त्री, (प्रतीहारोऽस्मा कीति ।
अच । गौरादित्वात् ङीष् ।) स्त्री स्थिता । इति
मेदिनी । ३, २८ ॥

प्रतीहास, पु, (प्रतिहृपो हावोऽस्य । उपसर्गस्य
दीर्घः ।) करवीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥

प्रतुद, पु, (प्रतुदतीति । प्र + तुद + क ।)
गुप्तादिः । आदिना श्लेष् । कङ्क । काकः ।
द्रोणकाकः । उलूकः । मयूरः । इति राज
निघण्टुः ॥ अख्यमात्रगुणाः ।

“जावाद्या विष्करो वगः प्रतुदा जाङ्गला ऋगाः ।
जघन शीतमधुराः कषायाश्च हिता वृष्याम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ।
“शतपत्रो भृङ्गराजः कोयरी जीवलीवकः ।
कैरातः कीकिलोऽथुहो गोपापत्रः प्रियात्मजः ॥
जङ्गा जङ्गायको वभुवदहः कङ्किमानकः ।
जटी दुर्लभिवाक्कावलोऽष्टकुलिङ्गकाः ॥
कपोतमुल्लशारङ्गश्चिरिटीकङ्कयटिकाः ।
शारिकाकलविङ्कचः पटकोऽङ्गारचूडकः ॥
पारावतः पाण्डविकः इत्युक्ताः प्रतुदा विद्याः ॥”
यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“कपोतपारावतभृङ्गराजपरभटकोयटिककुलिङ्ग-
यहकुलिङ्गगोचोडकङ्किमानकप्रतपत्रकमा-
लनिन्दकमेदाशिशुकसारिकावलगुलीगिरिशाल
कालद्रुपकसुयहोऽङ्गारोडकहारोतदातुहप्रभ-
तयः प्रतुदाः ॥”)

प्रतीद, पु (प्रतुदतेऽनेनेति । प्र + तुद +
करणे वण ।) अन्वादिताङ्गनदक्षः । चातुक
इति भाषा । तत्पर्यायः । प्राणनम् २ प्रवचनम् ३
तोत्रम् ४ तोदनम् ५ । इति ञटाधरः ॥ (यथा
महाभारते । २ । ५४ । ८ ।

“प्रकाशवेद्दिशः सर्वे प्रतीदेनेव सारथिः ।
प्रत्यभिचक्षिष्यं दीप्तां चिद्वस्तुर्नैरतर्भः ॥”)

प्रतीजी, स्त्री, (प्रतुज्यते परिभूयते इति । प्र +
तुज् परिमात्रे + वण । गौरादित्वात् ङीष् ।)
रथाः । इत्यमरः । २ । २ । ३ । (यथा, रामा-
यणे । २ । ८ । १८ ।

“बहुपाशुचयाश्चापि परिखापरिवारिताः ।
तन्नेत्रनीलप्रतिभाः प्रतीजीवरशोभिताः ॥”
अभ्यन्तरमार्गः । नाह इति ख्याते । कुली इति
च ख्याते । हृदादिमध्यमिति पथीति याज्ञः ।
दुर्गनगरहारे इति केचित् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

प्रस चि, (प्रदीयते क्ति । प्र + दा + क्त ।
“अथ उपसर्गात् तः ।” ७ । ४ । ७७ । इति
तादृशः ।) दत्तम् । इति सुम्बरीधवाक
रचम् ॥

प्रज्ञ, जि, (प्र + "नञ्च पुराखे प्रातः" इति चकारात् जप् ।) पुरातन । इत्यमर । ३ । १ । ७७ ॥ (यथा भागवते । ५ । २ । ५ ।
"प्रत्यस्य विष्णो रूपं यत् सत्तत्सर्वस्य ब्रह्मण्य ।
अनृतस्य च नृत्योच्च स्वरूपमात्मानमीमहि ॥")
प्रत्यक [च] जि (प्रत्यक्षतीति । प्रति + अनञ्च + क्तिन् ।) पश्चिमदिक् । पश्चिमदेश । (यथा, भट्ट । २ । २९ ।
'हिमवद्विन्ध्यमीमध यत् प्राग्विश्वनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेश प्रतीर्तितः ।")
पश्चिमकाल । इति मेदिनी । चै, १६ ॥ (य
प्रतीच्यां दिशि प्रतीच्या दिशः प्रतीची दिशा
एव देशे काले च । "दिक्प्रत्यक्षे च प्रतीची-
पश्चमीप्रथमाभ्यां दिक्देशकालेभ्यस्ताति ।"
५ । ३ । २७ । इति आस्ताति । "अखिलैक ।"
५ । ३ । ३ । इति आस्तातेलुक् । "लुक्
तद्धितलुकि ।" १ । २ । ४८ । इति लुक् । दिक्-
देशकाले । इति मेदिनी । चै, १६ ॥ प्रति
लोमम् । यथा, भागवते । ४ । २२ । ३७ ।
"य क्षेत्रचित्तपतया हृदि विज्जगावि
प्रत्यक् चकाक्षि भगवान्ममवेहि घोषिणि ।"
प्रतिजूलम् । यथा, महाभारते । ५ । ८३ । ६ ।
"प्रथमं बुभुहानन्दं प्राप्नुसुखा चिन्तुसतसा ।
विपरीता दिशः सर्वान् न प्राप्नोति किञ्चन ॥")
प्रत्यकपर्णी स्त्री, (प्रत्यक्षं पश्यानि अस्या ।
पाककथेति डीव ।) अपामाग । इत्यमर ।
२ । ४ । ८६ ॥ (अस्या पय्यायो यथा, भाव
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
"रक्तोन्मो वशिरो वृत्तफलो घामामवोऽपि च ।
प्रत्यकपर्णौ केशपर्णौ कथिता कपिपिप्पली ॥")
द्रवन्ती । इति राजनिर्घण्ट । (अस्या पय्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"द्रवन्ती सावरी चित्रा प्रत्यकपय्यकपय्यपि ।
चित्रोपचिन्नाय्ययोधौ प्रत्यकश्रेण्याखकण्यैपि ॥"
प्रत्यकपुष्पी स्त्री, (प्रत्यक्षं पुष्पाण्यस्या । पाक-
कथेति डीव ।) अपामाग । इत्यमर । २ ।
८४ । ८ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४३ ।
"प्रत्यकपुष्पीसदापुष्पीनिष्कवायाणामन्यतमेना
लोच्य मधुचैन्मव्युक्ता भार्वा पाययित्वा
वासयेत् ॥" पर्यायान्तरमस्या । यथा —
"स्थलमञ्जयपामागं प्रत्यकपुष्पौ मयूरक ।
दारमन्धश्चधोषण्डा शिखरी खरमञ्जरी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
प्रत्यकश्रेणी, स्त्री, (प्रतीची श्रेणी यस्या । वसा-
सान्विधेरनित्यत्वात् न कप् ।) दन्तोद्वह ।
श्रविकपर्णी । इत्यमर । २ । ४ । ८८ ॥ (अस्या
पर्यायी यथा, —
'प्रत्यकश्रेणी द्रवन्ती च पुच्छश्रेण्याखपर्णिका ।
द्वयपय्याखपर्णी च श्रविका काञ्जिपत्निका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
प्रत्यक्ष जि (प्रतिगतमस्ति इत्यर्थे यञ् ; सम्भावे
अच ।) यथा, प्रत्यक्षमस्त्वस्ति । अर्थ आदि

लत अथ । १) इन्द्रियग्राह्यम् । ततपर्थाय ।
 येन्द्रियकम् २ । इन्द्रमर । ३ । १ । ७६ । (यथा,
 ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । ५२
 “यतपादपद्मानखरदृष्टये चात्ममुद्धये ।
 न च दृष्टश्च स्वप्नेऽपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा”)
 अनुभवविशेष । तत षष्ठविधम् । ब्राह्मजम् १
 रासनम् २ आवयम् ३ चाक्षुषम् ४ साश्र-
 नम् ५ मानसम् ६ । निर्विकल्पकसविकल्पक
 भेदेन प्रत्येक द्विविधम् । निर्विकल्पकस्य अती-
 न्द्रियम् । सविकल्पक मनोग्राह्यम् । षष्ठविध
 प्रत्यक्षे व्याख्येयस्य महत्त्व कारणम् । इन्द्रिय
 कारणम् । विषयेयं स ह इन्द्रियसन्निकर्ष । व्यस्य
 व्यापार । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
 “ब्राह्मणादिप्रभेदेन प्रत्यक्ष षष्ठविध मतम् ।
 ब्राह्मस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृत ।
 तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च स्मृत ।
 उद्भूतरूप नयनस्य गोचरो
 द्रव्याणि तदन्ति पृथक्कलस्य ।
 विभागस्योगोपरापरत्वं
 स्नेहद्रवत्वं परिमाणशुक्तम् ॥
 क्रियां ज्ञानं योग्यवृत्तिं समवायञ्च तादृशम् ।
 गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादाक्षीकोद्भूतरूपयोः”
 उद्भूतस्यश्रवद्रव्य गोचर सोऽपि च त्वत् ।
 रूपान्यच्चक्षुषो योग्य रूपमत्रापि कारणम् ॥
 ब्रह्माध्यक्षे त्वत्तो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।
 मनोग्राह्यं सूक्ष्मं दुःखमिच्छा द्वेषोऽमति कृति ।
 ज्ञानं यत्तिविकल्पात्तत्त्व तदतीन्द्रियमिच्छते ।
 महत्त्वं षष्ठविधे हेतुरिन्द्रियं कारणं मतम् ।
 विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षष्ठविधः”
 (यथा, विद्वत्सोदतरङ्गिण्याम् ।
 “देवानर्चय सच्चय प्रतिदिनं पुण्यानि जन्मा
 मरे
 भोगाय प्रयतो महाक्रतुविधौ खगाय हिसां
 क्षुर ।
 इत्य वचकवचनोतपथगता बुद्धिर्हर्षं वा-
 चिरा-
 दप्रत्यक्षपदार्थवाचरहितं मन्यानमारोहतु ॥”
 य, अचि अचि प्रतीति वीक्षायां यथायत्वेन
 समाप्त । अक्षुषीराभिमुखमिच्छार्थे । “सक्षुषी-
 नाभिप्रती आभिमुखी ।” २ । १ । १४ । इत्य-
 व्ययीभाव । “अव्ययीभावे श्रुतप्रवृत्तिभ्य ।”
 ५ । ४ । १०७ । इत्यत्र “प्रतिपरसममुख्यो
 ऽक्षुषः ।” इति टच् । इन्द्रियकक्षणम् । अप-
 रोक्षम् । यथा, महा । ६ । ५२ ।
 “अक्षुष्यन्तुभिषन्ताय क्षेत्रियां बीजिनान्तया ।
 प्रत्यक्षं क्षेत्रियाभ्यर्थो बीजादयोनिर्गरीयसी ॥”
 अक्षुष्यन्तु चि, (प्रत्यक्षं पश्यतीति । प्रत्यक्ष +
 इक्षु + क्तु । प्रत्यक्षं दर्शनं यथेति वा ।)
 वाच्यी । इति शब्दमात्रा ॥ (कौ, प्रत्यक्षं दृष्ट
 वम् । यथा महाभारते । ३ । ५७ । ३६ ।
 “प्रत्यक्षदर्शनं यक्षे गतिश्चाङ्गुलमर्मां शुभाय ।
 वैशवाय दसौ श्रकं भीयमाय श्रकोपति ।”)

प्रत्यक्षवादी [नृ] यु, (प्रत्यक्षमेव प्रमाणत्वेन
वदतीति । वद् + चिन्ति ।) बौद्ध । नाप्रत्यक्ष
प्रमाणास्मिति तन्मतम् ॥ (प्रत्यक्षं वदति यस्तत्र,
जि ॥)
प्रत्यक्षी, [नृ] जि (प्रत्यक्षमस्यस्थेति । प्रत्यक्ष
+ इनि ।) यत्तद्वदार्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रत्यक्षाप्रापति, यु (प्रत्यक्षाप्राप्त्या पश्चिमस्या
दिषु अधिपति ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥
प्रत्यक्ष, जि, (प्रतिगमनमय श्लेष् प्रथमदर्शन
वाख्येति ।) नतन । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ।
(यथा महाभारते । ८ । ३८ । ९८ ।
“दासीना निष्कलच्छीना भागधीना भूत तथा ।
प्रत्यक्षयया दद्यां यो मे ब्रूयाह्ननञ्जयम् ॥ ”)
शीघ्रित । इति जटाधरः ॥ (यु उपनिषदस्य
वचो पुत्राख्यामन्यतम । यथा, भागवतः । ६ ।
२२ । ६ ।
“वसुसखोपरिचरो द्वन्द्वयसुखास्ततः ।
कुशाश्वमतस्तत्प्रत्यक्षाच्चैदिपाद्याच्चैदिपा ॥ ”)
प्रत्यक्ष, यु (प्रतीक्षा रथ इव ।) अहिष्कार-
देशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६ ॥
प्रत्यक्ष [च] जि, (प्रत्यक्षतीति । प्रति - व्यक्त
+ क्तिन् ।) पश्चिमदिक् । पश्चिमदश । पश्चिम-
काणः । प्रतिपूर्वाप्राप्तयो कौरि विश्वप्रलयन
नियन्त्रः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शतपथ
ब्राह्मणे । १२ । ८ । २ । ३५ ।
“अतएव सर्वं पराच सर्वं प्रत्यक्ष ॥ ”
प्रतिगतः अभिसुखः । यथा, ऋग्वेदः । १ । १५ । १५ ।
“प्रत्यक्षदेवानां विश्वं प्रत्यक्षदुष्टा माशुयान् ।
प्रत्यक्षं विश्वं खडग् ॥ ”
“ हे स्वयं त्व देवानां विश्वो मनुजामकान्
देवान् । मरतो वै देवानां विश्वं इति श्रुत्व
नरात् । तान् मरुतसञ्ज्ञकान् देवान् प्रत्यक्ष
दधि । तान् प्रतिगच्छन्मुद्य प्राप्नोषि । तथा-
भिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा माशु-
यान् मनुयान् प्रत्यक्ष दुष्टि । तर्हि यदास-
दभिमुखमेव स्वयं उदतीति मन्यन्ते । तथा
विश्वं आप्तं खं स्वर्लोके दृष्टो बहु प्रत्यक्ष दु-
ष्टि । यथा स्वर्लोकावासिनो जना सर्वेऽपि
स्वस्वाभिमुखेन स्वयं पश्यन्तीति । ” इति
तङ्गाध्ये सायनः । अन्त्यामी । इति औधर-
स्वामी । यथा, भागवते । ६ । ६ । २ ।
“प्रत्यक्षमादिपुरुषमुपतस्थु समाहितः ॥ ”)
प्रत्यक्ष, स्त्री, (प्रतिगतमङ्गमिति ।) अवयव
विशेषः । यथा, शुद्धचन्द्रिकायाम् ।
“प्रत्यक्षं कल्याणासांसि विज्ञानाणि करादिकम् ॥ ”
(यथा रामायणे । २ । ७४ । १४ ।
“अङ्गप्रत्यङ्गान् पुलो हृदयाच्चापि जायते ।
तस्मात् प्रियतरो मातु पिता स्य तु वात्मवा ॥ ”
“यत् परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मत्कोदर-
पट्टनाभिजलाटकास्थाश्चक्रवर्तिप्रयीषा इत्येता
रक्षकाः । कार्यैरेकस्यासांश्चक्रवर्तिप्रयीषा इत्येता
रक्षकाः । कार्यैरेकस्यासांश्चक्रवर्तिप्रयीषा इत्येता

प्रत्ययः

रङ्गलय । ओतांवि च वस्त्रमाभाणि । एव प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥” इति सुश्रुते शरीर स्थान पञ्चमेऽध्याये ॥ अग्रधानम् । यथा, निरुक्ते । ७ । १ । ५ ।

“एक आत्मा बहुधा स्तूयते एकस्यात्मनोऽन्ये देवा प्रत्यङ्गानि भवन्त्यपि ॥” अङ्ग अङ्ग प्रति । यथा, गौतमीयवित् । ११ । ११ ।

“ध्यान नीलनिघोलवारसुदृशां प्रत्यङ्गमालिङ्गति ॥”

तथा च मनु । ८ । २ । ८ ।

“यस्मिन् कर्मणि यास्तु स्तुवता प्रत्यङ्गदक्षिणा ।

स एव ता आदहीत भवेत् सन् एव वा ॥”

वृषविशेषे, पुं । यथा, महाभारते । १ । १ । २५ ।

“महापुराणसम्भाव प्रत्यङ्ग परहा श्रुति ।

इते चान्ये च राजान श्रुतशोभ्य सहस्रशः ।

अयन्तीऽयुतशान्ये सखाताश्चैव पद्मशः ॥”

प्रत्यङ्गिरा स्त्री देवीविशेष । तस्या ध्यानम् । यथा—

‘श्रवोपरिचमावीर्णा रक्ताम्बरतनुच्छदाम् ।

सन्ध्याभरणसयुक्तां गुह्याचारविभूषिताम् ॥

शोभशाब्दाश्च युवतीं पीनोन्नतपद्माधराम् ।

कपालकर्णकुण्डलां परमानन्दरूपिणीम् ।

वासदन्विद्ययोगेन ध्यायेन्मन्त्रविदुत्तमाम् ॥”

इति प्रत्यङ्गिरास्त्रीचान्तमर्तम् ॥

प्रत्यङ्गीक पुं, (प्रतिगतः) अङ्गीक युद्धमिति ।)

शत्रु । इति हेमचन्द्र । ३ । ३८२ । (प्रति पक्ष । विरोधी । यथा, महाभारते । ७ । १ । ३६ ।

“यस्य यन्ता कृवीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जय ।

रथस्य तस्य कः सख्ये प्रत्यङ्गीको भवेन्नय ॥”

यथा च सुश्रुते कृत्तव्याने ६६ अध्याये ।

“अतौशायंतयामास्तु चपा वेभृतुस्तु छुता ।

तैस्तु तत्प्रत्यङ्गीकाया शृङ्गोत्प्रातरेव तु ॥”

स्त्री, प्रतिपक्षसैन्यम् । यथा भगवद्गीतायाम् । ११ । ३२ ।

“अतैऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

वेऽवस्थिताः प्रत्यङ्गीकैस्तु योधाः ॥”

अलङ्कारविशेषः । यदुक्तं काव्यप्रकाशे ।

“प्रतिपक्षमशक्तेव प्रतिकर्तुं तिरस्त्रिया ।

वा तदीयस्य तत्पुत्रोऽपि प्रत्यङ्गीक तदुच्यते ॥”

जडाहरणं यथा,—

“तु विविर्जितमनोभवकूपः

खा च सुन्दरः भवत्तु रक्ता ।

प्रक्षमिर्गुणपदेव शरैस्तौ

तापयत्तुशयादिव कामः ॥”

प्रत्ययः

“गुप्तौ मूलं स्तनिवासस्थानं प्रत्यन्तं प्राप्रदुर्गं च येन च ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ तद्विश्रुताते, त्रि । यथा, बराहसंहितायाम् । ४ । २१ ।

“प्रत्यन्तान् कुरुपात्रं हन्तुमुपति ऋद्धिं कुलेना हति ॥”

सन्निकटं च त्रि ।

प्रत्यन्तपर्वत, पुं, (प्रत्यन्तं सन्निकटं पर्वतः ।)

महापर्वतसमीपवर्तिचन्द्रपर्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । ७ ।

प्रत्यभियोग, पुं (प्रतिरूपोऽभियोगः ।) प्रत्यपराध । यथा,—

“अभियोगमनिलीयं नैनं प्रत्यभियोगयेत् ।

अभियुक्तं नान्येन नोक्तं विप्रवृत्तिं वयम् ॥”

“अभियुक्त्येति अभियोगोऽपराधकमभियोगमनिलीयापद्धत्येनमभियोगोक्तं न प्रत्यभियोगयेदपराधेन न संयोजयेत् । यद्यपि प्रत्यभि-

स्कन्दं प्रत्यभियोगरूपमन्यापि अपराधपरिहारात्मकत्वात्तस्य प्रतिविषय विषयः । अतः साभियोगादुपमदनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यापि निषेधः ।” इति मिताक्षरा ॥

प्रत्यभिवाद, पुं, (प्रति + अभि + वद् + लिच् + भावे चण ।) अभिवाद्यस्य गुरोराशीर्वाचनम् । इति गोपीचन्द्रः ॥

प्रत्यभिवादन, पुं, (प्रति + अभि + वद् + लिच् + भावे क्युट ।) अभिवाद्यस्य गुरोराशीर्वचनम् । इति गोपीचन्द्रः ॥

प्रत्यय, पुं, (प्रति + इच् + भावकरणादौ यथा यथ अच् ।) अधीनः । श्रमयः । ज्ञानम् । (यथा, मारुते २३६ अध्याये ।

“वायुत्वस्कारसम्भूतं प्रत्ययो विषयान्तिनः ॥”

विश्वासः । (यथा, कुमारे । ४ । ४५ ।

“इत्य रते किमपि भूतमद्वयं रूपं

सन्धीचकार मरुत्तयववायुद्विभम् ।

ततःप्रत्ययाश्च कुसुमाशुभ्रचन्दुरेना-

माश्वासयतः स्मरितार्थयदैवैचोभिः ॥”

हेतुः । (यथा, रघुः । १ । ३१ ।

“अतिष्ठन् प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स चिरं द्रुपः ॥”

रत्नम् । शब्दः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४७ ।

प्रथितत्वम् । आचारः । इति मेदिनी । ये, ८८ ।

विश्वः । (यथा, मनु । ८ । २५३ ।

“यदि सशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।

साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादेविनिनयः ॥”

खादुः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रत्यक्षुत्तरकायमानः ।

वोपदेवेनास्य लक्षणां ज्ञातः । प्रत्याययन्तीति

सुमिद्वक्तृश्रुतिः प्रत्ययाः । इति सचिप्रसार

आकरणम् ॥ (यथा, रघुः । ११ । ५६ ।

“ता नराधिपसुता वृषात्मजे

स्ते च तामिरसमन्तं ज्ञातार्थताम् ।

वोभमवद्वरवधुसमाश्रमः

प्रत्ययप्रत्यययोग्यसन्निभः ॥”

सहकारी । इति चिकाकशेषः ॥

प्रत्ययः

प्रत्ययकारिणी, स्त्री, (प्रत्ययस्य विश्वासस्य कारिणी ।) सुत्रा । इति चिकाकशेषः ॥ मोहर इति पारस्यभाषाः ॥

प्रत्ययित, त्रि, (प्रत्ययो विश्वासं सञ्जातोऽस्येति ।

प्रत्यय + “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।”

५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) आश्रितः । विश्वः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ । (यथा, कथासरित-

सागरे । १५ । ६८ ।

“ततः श्रुत्वा अष्टजन्माणां सोऽयं प्रत्ययितान्

दिशान् ॥”

प्रत्यर्थी, [नृ] त्रि (प्रतिशोधं प्रतिज्ज्ञं वा अर्थ-

यते इति । प्रति + अर्थ + लिच् ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । ११ । (यथा साहित्य

दर्पणे । ३ परिच्छेदे ।

“केच खड्गनगङ्गने सरसिचप्रत्यर्थे पाणिद्वय

वधोर्जो करिकुम्भविभ्रमकरौमल्लुङ्गतिं

गच्छतः ॥”

पु, प्रतिवादी । इति शब्दरत्नावली । (यथा मनु । ८ । ७८ ।

“समानां साक्षिणं प्राप्तानथिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।

प्राडविवाकोऽयुज्ज्ज्ञीतं विधिनाननं वाक्त्व

यन् ॥”

अधिप्रतिपक्षः । यथा—

“प्रत्यर्थिनोऽयमतो वेत्तुं यथावेदितमधिना ।

समामासतद्वद्वाङ्मामणाद्वादिचिद्वितम् ॥”

“अथत इत्यर्थे साध्यः । सोऽस्यास्त्रीत्यर्थः ।

ततःप्रतिपक्षं प्रत्यर्थी ॥” इति मिताक्षरा ॥

प्रत्यपित, त्रि (प्रति + ऋ + लिच् + क्त ।) प्रात-

दत्तम् । यथा, “अथयवहारोऽपि एकस्मिन्

वतुसरे यत्सखाकं यद्वदयं यतो येन गृहीतं

प्रत्यपितचेति । पुनरन्यस्मिन् वतसरे तद्वदयं

ततसखाकं ततस्तेन गृहीतं यावत्मानोऽपि

यदि ज्ञूयात् सख्यं गृहीतं प्रत्यपितचेति वत-

रान्तरे गृहीतं प्रत्यपितं च नास्मिन् वतसरे

इत्युपयुज्यते ॥” इति मिताक्षरा ॥

प्रत्यवसानं स्त्री, (प्रति + अव + चो + क्युट ।)

भोजनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८७ ।

(पर्यायान्तरमस्य यथा—

“अग्निं प्रत्यवसानं च भक्ष्यं भोजनाश्रये ॥”

इति वेदकरकामाख्याम् ।)

प्रत्यवसित, त्रि, (प्रति + अव + चो + क्त ।) भक्ष-

तम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११० ।

प्रत्यवस्कन्दं पुं (प्रति + अव + स्कन्द + चण ।)

चतुर्विधोत्तरान्तगतोत्तरविशेषः ॥

प्रत्यवस्कन्दर्त्तं स्त्री, (प्रति + अव + स्कन्द + क्युट ।)

चतुर्विधोत्तरान्तगतोत्तरविशेषः । यथा,—

“प्रत्यवस्कन्दर्त्तं नाम सख्यं गृहीतं प्रतिदत्तं

प्रतिग्रहकत्वमिति वा । यथाह नारदः ।

अर्थिना वेक्षितो योऽयं प्रत्यर्थी यदि

तत्तथा ।

अथय कारणं त्रयात् प्रत्यवस्कन्दं चतुर्विधम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

प्रत्यादे

अपि च ।
 “अधिनभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थो यन्ति तन्तथा ।
 प्रपद्य कारणं नूयानं प्रत्यवच्छन्दनं हि तत् ॥”
 इति अवधारतस्ते ढङ्गस्यतिवचनम् ॥
 प्रत्यवस्थाता, [ञ] नि, (प्रतिपद्यतया अव-
 तिष्ठते इति । प्रति + अव + स्था + ङ् ।)
 श्चु । इति हेमचन्द्र । ३ । ३६२ ॥
 प्रत्यवाय, पु, (प्रत्यवाय्यते इति । प्रति + अव +
 वाय गतौ + चण ।) पापम् । दुरदृष्टम् । यथा
 “अयं केचिदुपासत्य दुरितस्य प्रचक्षते ।
 अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ॥”
 इत्येकादशैतस्ते जावानवचनम् ॥
 प्रत्यक्षा [नृ] पुं (प्रतिरूप अक्षा ।) गैरि-
 कम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥
 प्रत्यह अ, (अह अह प्रति । “नपुंसकादन्व-
 तरस्याम् ।” ५ । ४ । १ । ६ । इति टच ।)
 प्रतिदिनम् । यथा कुमारसम्भवे ।
 “गिरिशसुपचचार प्रत्यहं वा सुकेशी ॥”
 प्रत्याकारः, पु, (प्रतिरूप खड्गेन सदृश आकारो
 यस्य ।) खड्गकोय । इति हेमचन्द्र । ३ ।
 ४४७ ॥ खाप इति भाषा ॥
 प्रत्याख्यात, नि, (प्रति + आ + ख्या + क्त ।)
 दूरीकृत । तत्पर्याय । प्रत्यादिष्ट २ निरस्त ३
 निराकृत ४ निहत ५ विप्रकृत ६ । इत्य-
 मर । ३ । १ । ४ ॥ कचित् पुस्तके प्रत्यादिष्टादि-
 श्लोकमेकमधिकं दृश्यते तच्चाद्यत्तुल्यं प्रत्या-
 दिष्टे । परचतुष्कं तिरस्कृतं । इति तट्टीकाचार-
 सुन्दरी । (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ८ ।
 “वीरेणाह तथानेन तया वापि यश्चस्त्रिणि ।।
 प्रत्याख्याता न जीवामि सख्यमेतद्व्रवीमि ते ॥”)
 प्रत्याख्यानं, क्री, (प्रति + आ + ख्या + भावे
 क्युट ।) निराकरणम् । तत्पर्याय । निर-
 सनम् २ प्रत्यादेश ३ निराकृत ४ । इत्य-
 मर । ३ । १ । ११ ॥ यथा, माकण्डेये । ६ । ७२ ।
 “प्रत्याख्यानादहं नृप लब्धं पापमवाप्त्वा ॥”
 प्रत्यागमः, पुं, (प्रत्यागमनमिति । प्रति + आ +
 गम् + आप ।) प्रत्यागमनम् । फिरे आसा इति
 भाषा । यथा,—
 “तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेऽयं च ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३६ । २४ ।
 “किमयं ब्रूहि विप्रेन्द्र । अस्मिन् प्रत्यागमो हि
 व ॥”)
 प्रत्यादिष्ट, नि, (प्रत्यादिष्टते स्मिति । प्रति +
 अ + दिष्ट + क्त ।) प्रत्यादेशविधिः । तत्
 पर्याय । निरस्त २ प्रत्याख्यात ३ निराकृत ४
 निहत ५ विप्रकृत ६ । इत्यमर । ३ । १ । ४ ॥
 प्रत्यादेश, पुं, (प्रत्यादेशनमिति । प्रति + आ +
 दिष्ट + चण ।) निराकरणम् । प्रत्याख्यानम् ।
 इत्यमर । ३ । १ । ११ । (यथा, मेघदूते । ६६ ।
 ‘प्रत्यादेशादपि च मधुनो विच्छन्नधूविला-
 सम् ॥”)

प्रत्यासा

प्रसङ्गनिवारणम् । इति कुल्लूकभट्ट । यथा,
 मधु । ८ । ३३४ ।
 “येन येन यथाङ्गेन स्त्रीनोऽशु विचिद्यते ।
 तत्तदेव हरेतस्य प्रत्यादेशाय प्राचिव ॥”
 भक्त प्रति देवानामादेशश्च ॥
 प्रत्याभानः, पु, (प्रतिगतमाभानमीयत शब्दो
 यत्र ।) वातप्राधिविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।
 “विस्तृतापाश्चक्षुष्य तदेवामाशयोक्तितम् ।
 प्रत्याभानं विज्ञानीयात् कफप्राकुलितानिलम् ॥”
 विस्तृतापाश्चक्षुष्य पार्श्वे हृदये विज्ञाय वात
 तदेवामाशम् । कफप्राकुलितानिल कफेनाव-
 रद्धवातम् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।
 “प्रत्याभाने सतृप्तेन कुम्भान वमनलङ्घने ।
 रौपनादि निमुञ्जीत पूर्वैव दक्षिकम् च ॥”
 इति भावप्रकाश ॥
 प्रत्यालोपः, क्री, (प्रति + आ + लिङ् + क्त ।)
 ध्वनिनां पादस्थानविशेषः । तत्रोद्भूतं वाम-
 पादप्रसारे दक्षिणपादस्थोच । इत्यमर
 टीकायां भरतः । ध्वनिनामवस्थानविशेषः ।
 यथा,—
 “स्यात् प्रत्यालोपमालोपः सम पाद तथापरम् ।
 वैशाख मङ्गलध्वनिं ध्वनिनां स्थानपञ्चकम् ॥
 स्याद्वचपादस्थोचत वामपादप्रसारकात् ।
 प्रत्यालोपमिति प्रोक्तमालोपः तद्विपर्ययात् ॥
 तुल्य पादयुगं यत्र समपादसुदाकृतम् ।
 वितस्थानरित पादयुगं वैशाखदृश्यते ।
 मङ्गलाकारपादाभ्यां मङ्गलं स्थानमीरितम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा च यादव ।
 “स्थानानि ध्वनिनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्वियाम् ।
 वितस्थानरगौ पादौ मङ्गलं तोरणाकृतौ ॥
 समानी स्यात् समपादमालोपः पदमयत् ।
 दक्षिण वाममाकुञ्च्य प्रत्यालोपः विपर्ययः ॥”)
 अश्रिते, नि । इति मेदिनी । टे, १२ ॥
 प्रत्याश्रा, स्त्री, (प्रति किञ्चित् वस्तु लक्ष्मीत्यर्थे
 आ समन्नात अच्युते आश्रोतेति । प्रति + आ
 + अश् + चण । ततश्चाप ।) आकाङ्क्षा । यथा,
 श्रान्तिशतके ।
 “अद्रोऽन्यच्च मरौचिकासु पशुवत् प्रत्याश्रया
 धावति ॥”
 प्रत्यासन्नः, नि, (प्रति + आ + सद् + क्त ।)
 निकटवर्ती । इति जटाधरः । (यथा प्रबोध
 चन्द्रोदये २ अङ्के ।
 “आर्ये । प्रत्यासन्नो महाराज । तत्रप्रपुङ्गवम
 नेन सभायतामार्थम् ॥”)
 प्रत्यासरः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति + आ +
 स्र + “स्रदोरपः” ३ । ३ । ५७ । इत्यप ।)
 सेव्यपुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रत्यासारः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति + आ +
 स्र + चण ।) ब्रूहस्पति पञ्चाङ्गात् । ब्रूहस्पति
 पञ्चाङ्गाङ्गान्तरम् । तत्पर्याय । ब्रूहपात्वि २ ।
 इत्यमरभरतौ ॥

प्रत्युत्पत्था

प्रत्याहारः, क्री, (प्रति + आ + ह + भावे क्युट ।)
 प्रत्याहारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रत्याहारः, पु (प्रति + आ + ह + भावे चण ।)
 खल्विषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्याय ।
 उपादानम् २ । इत्यमरः ॥ प्रत्याहारणम् ३ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ स च योगाङ्गविशेषः । यथा
 “प्रत्याहारश्च तर्कश्च प्राणायामश्चतुतीयकः ।
 समाधिर्धारणं ध्यानं षडङ्गी योगसंग्रहः ॥”
 इति तट्टीकायां भरतः ॥
 प्रत्याहारमाह ।
 “शब्दादिष्वश्रुतानि नियन्त्राद्याणि योगवित ।
 कुर्वन्नास्तितान्कारीणि प्रत्याहारपरायण ॥”
 इति विष्णुपुराणे ६ अष्टमे ७ अध्याये ॥
 अपि च ।
 “इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः समाहृत्य स्थितो हि स ।
 मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारेण संस्थितः ॥”
 इति गार्हपत्ये २४ अध्याये ॥
 (यथा च पातञ्जले साधनपादे ।
 “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा
 ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥” २६ ॥
 “खल्विषयसंप्रयोगाभावे चित्तखलुपाशुकार
 इन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥” ५४ ॥)
 अख्येन बहूनां यद्ब्रूयम् । यथा, अथ इति
 द्वाचरेण सर्वस्वराणां यद्ब्रूयम् । इति भरतः ॥
 प्रत्युक्तिः, स्त्री, (प्रतिवचनमिति । प्रति + वच् +
 भावे क्तिन् । प्रतिरूपा उक्तिरिति वा ।) प्रत्यु-
 त्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रत्युत अ, (प्रति च उत च इति इन्द्र ।) वैप
 रीत्यम् । यथा । बुधादिवाक्यं तु न नियामक
 प्रमाणाभावात् प्रत्युत फलश्रुतेर्गुणफलबोधक-
 मिति । इति तिङ्शतसंज्ञे जम्भादमीप्रकरणम् ॥
 (यथा माकण्डेये । ६ । ५ । २ ।
 “विहिताकरणात् पुंभिरवज्ञं क्रियते तु य ।
 सवमो तृक्तये शोऽन्ते प्रत्युताधोगतिप्रदः ॥”)
 प्रत्युतक्रमः, पु, (प्रत्युतक्रमणमिति । प्रति + उत +
 क्रम् + चण ।) प्रचानप्रयोगनाशुक्लप्रयो-
 जनाशुष्ठानम् । तत्पर्याय । प्रयोगाश्च २ ।
 इत्यमरः । प्रकृतयोगः । इति केचित् । प्रकृत
 युद्धार्थमुपक्रम प्रयोगं तद्वाच्यः । इति केचित् ।
 प्रयोगो युद्धं तदभिधेय इति केचित् । प्रत्युत-
 क्रमो युद्धार्थ इति भागुरि । युद्धार्थं प्रथमा-
 क्रान्तिः । इत्यपरे । कर्मभारम्भे प्रथमशक्ति
 प्रयोगः । इत्यपरे । इति भरतः ॥
 प्रत्युतक्रान्तिः, स्त्री, (प्रति + उत + क्रम् + क्तिन् ।)
 प्रत्युतक्रमः । इत्यमरटीकायां चौरखामी ॥
 प्रत्युत्तरः, क्री, (प्रतिरूपमुत्तरम् ।) उत्तर प्रति
 उत्तरम् । यथा । ममेव भूमिः क्रमागतत्वात्
 इति वादुक्ते ममेव भूमिर्देशवर्षोपपन्नमान-
 त्वात् इति प्रत्युत्तरम् । इति अवधारतत्त्वम् ॥
 प्रत्युत्थानः, क्री, (प्रत्युत्थीयते इति । प्रति + उत +
 स्था + क्युट ।) अन्वृत्तानम् । ग्राभीत्वानम् ।
 यथा,—

प्रत्ययः

प्रथितिः

प्रदक्षि

“दीक्षन्तमन्त्रैश्चापि प्रियया चोद्धवेन च ।
पूजित परया भक्त्या प्रत्युत्थानाचनार्हम् ॥”
इति श्रीभामहते । १ । ६६ । २० ॥
प्रत्युत्तपन्न, चि, (प्रति+उत्+पद्+क्त ।)
उत्तपत्तिविशिष्ट । प्रत्युत्तपूर्वपदुद्घातो कर्त्तरि
कृतप्रत्ययेन निष्पन्न ॥
प्रत्युत्तपन्नमति, चि (प्रत्युत्तपन्ना मतिरस्य ।) कृष्ण-
वृद्धियुक्त । तत्पर्यायः । कुश्यायीयमति २
कृष्णदर्शः इ तत्कालधी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रतिभान्वितः । इति अटाधरः ॥ (यथा —
“प्रत्युत्तपन्नमतिर्धौमान् अवसाधौ विशारदः ।
सत्त्वधन्नेपरो यच्च स भिषकपाद उच्यते ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥)
प्रत्युत्तमनीयः कौ, (प्रति+उत्+गम्+अनी-
यत् ।) दौतांशुकद्वयम् । इति मेदिनी । ये, १३४
(यथा, कुमारे । ७ । ११ ।
“वा मङ्गलक्षानविमुहगानौ
यद्यौतप्रत्युत्तमनीयवन्ध्या ॥
कश्चित् पतुद्गमनीयवन्ध्या इत्यपि पाठः ॥)
सप्तपस्थानयोन्वे पूजनीये च, चि । इति शब्द-
रत्नावली ॥
प्रत्युत्तम, यु, (प्रति+उत्+गम्+अप ।) प्रत्यु-
त्थानम् । यथा, आह्वित्पदेषु द्वितीयपार-
च्छेदे । ७३ ।
“एकत्रासनवस्थिति परिहृता प्रत्युत्तमाद्-
कूरतः ॥”
प्रत्युत्तमन्, कौ, (प्रति+उत्+गम्+क्युट ।)
प्रत्युत्थानम् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये २ अङ्के ।
“आर्यः प्रत्वावस्रो महारानः । तत्प्रत्युत्तम-
नेन समरकृतार्थम् ॥”)
प्रत्युत्त, यु, (प्रतीयति विनाशयति अन्धकार-
मिति । प्रति+उत्+दाक्षि+“इयुपयञ्जेति ।”
३ । १ । १३६ । इति क ।) प्रत्युत्तः । प्रातः ।
इत्यमरटीकायां मथुरेशः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
१ । २१२ ।
“प्रत्युत्तं च स्वयम्भुवपेयं द्वारदेशस्थितोऽपि
विषयपौरुषलोतसकतया तामाहति ॥”)
प्रत्युत्त, [च] कौ, (प्रतीयति नाशयत्यन्धकार-
मिति । प्रति+उत्+“उत् कित् ।” उच्चा
४ । २३३ । इति अचि । स च कित् ।)
प्रत्युत्तः । इत्यमरः । १ । ४ । २ । यथा भरत-
हृतस्यैवतके ।
“वाति अस्ति पुरस्तादव्यक्तिकस्यैव प्रत्युत्त-
मारिजातः ॥”
प्रत्युत्त, यु, (प्रत्युत्तति वृत्ति कासुक्कानिति ।
प्रति+उत्+रोगे+क ।) प्रमातम् । इत्य-
मरः । १ । ४ । २ । (यथा, मेघदूते । ६३ ।
“दीर्घोऽर्जुनं पटुमदकणं पूजित वारद्वारं
प्रत्युत्तं स्फुटितकमकामोद्गमैर्जीकयाम् ॥”)
कृष्णः । इति शब्दरत्नावली । सुमेदः । इति
अटाधरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १११ ।
“वचनोद्भौ समान्ताताकोर्वा वक्षसि विकारम् ।

आपो बुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिजोऽनकः ।
प्रत्युत्तश्च प्रभावश्च वचनो नामभिः स्मृतः ॥”)
प्रत्युत्त, [च] कौ, (प्रति+उत्+अचि ।)
प्रमातम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । २१ ।
“प्रत्युत्तपरारोहं त जीर्णैश्चैव प्रकुप्यति ॥”)
प्रत्युत्त, यु (प्रत्युत्तमिति । प्रति+उत्+
चय ।) विवर्णः । इत्यमरः । ३ । २ । १६ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १६ । ५५ ।
“भर्तुंशुभ्रवादेव मया प्राप्तं महत् फलम् ।
सर्वकामप्रसादान्नाम प्रत्युत्तं परिवर्तिता ॥”)
प्रत्येक, कौ, एक एक प्रति । यथा, कपूराल-
क्षणे ।
“प्रत्येक वा इव वा जयमपि च परं बीजं
मङ्गलानुद्भूतम् ॥”
(यथा च कुमारे । २ । ३१ ।
“एवं यदाह्य भगवन्नामकं न परं पदम् ।
प्रत्येकं विनिर्मुक्तात्मा कथं न आस्यति प्रभो ॥”)
प्रथ क प्रथेपे । आतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा परं सक्त-अक्त-च सेट ।) रेपयुक्त ।
क, प्राचयति । इति दुर्गादासः ॥
प्रथ, म व ड आतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्त-अक्त सेट ।) रेपयुक्त । म, प्रथ-
यति । य, प्रथा । ड, प्रथते शुभो प्रविष्ट-
स्यादित्य । इति दुर्गादासः ॥
प्रथम, चि, (प्रथते प्रविष्टो भवतीति । प्रथ+
“प्रथेरमच ।” उच्चा ५ । ६८ । इति अमच ।)
प्रधानम् । (यथा, रघु । १ । ६७ ।
“राम इत्यभिरामेन वयुवा तस्य चोदितः ।
नामधेयं युवश्चक्रे जगत्पथममङ्गलम् ॥”)
आदिम । तत्पर्यायः । आदि २ पूर्वः ३
पौरुषः ४ आद्यः ५ । इत्यमरः ॥ अपिम् ६
इति अटाधरः ॥ प्राकः । इत्यमरवर्गे अमरः ॥
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ११ । ५२ ।
“नाह्वापौनस्त्रिकोऽपि त्रिधा जगत्पथम नरः ॥”)
प्रथा, कौ, (प्रथ+“चिद्धिदादिभ्योऽट ।” ३ । ३ । ४ ।
इत्यट । तत्पटात् ।) आति । इत्यमरः । ३ ।
२ । ६ । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । १ । १२ ।
“या प्रथामममज्ञेति वापि वाचप्रकाशने ॥”)
प्रथित, चि, (प्रथ+क्त ।) आतः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६ । (यथा, रघु । ६ । ७६ ।
“तेनावतीर्षं तुरगात् प्रथितान्वयेन
पृष्ठान्वयं च जलज्जलनिधयदेह ॥”
खारोपियमनो पुनै पुं । यथा हरिवंशे ।
७ । १४ ।
“हविषं सुकृतिर्ज्योतिरापो नृपैरदयः स्मृतः ।
प्रथितश्च नमस्तश्च नमः कर्त्तव्यैव च ।
खारोपियश्च पुनश्चैव मनोऽस्मात् । महात्मनः ॥”)
प्रथित, कौ, (प्रथ+“यदिप्रथिष्ठां नितु ।”
उच्चा ४ । १८२ । इति ति । स च नितु ।)
आति । प्रथयातोर्भावे विप्रत्ययेन निष्पन्ना ।
इति आकरवम् ॥

प्रथिमा, [नृ] पुं, (प्रथोर्भावे । “प्रथ्यादिभ्य इम-
विष्वा ।” ५ । १ । २२ । इति इमनिच । “अतो-
हजादेवैषो ।” ६ । ४ । १६१ । इति र । “डे ।”
६ । ४ । १५५ । इति डेर्कोप ।) प्रथोर्भावे ।
प्रथुत्वम् । इति सिद्धान्तकौस्तुभे । यथा,—
“प्रथिमानन्ददानेन चनेन अचनेन वा ॥”
इति भट्टि । ४ । १७ ॥
चि, अतिशयेन प्रथु । प्रथुशब्दादतिशयार्थे
इमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति आकरवम् ॥
प्रथिमिनी कौ, (प्रथिमाशब्दात् इति । प्रथिमन्
+“अङ्गायां मन्नाभ्याम् ।” ५ । २ । १३७ ।
इति इनि ।) प्रथिमयुक्तकौ । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ।
प्रथिष्ठ, चि, अतिशयेन प्रथु । (प्रथु+उट् ।)
अतिशृङ्खल । इति तुल्यबोधवाकरवम् ॥
प्रथुक, पुं प्रथुकः । इत्यमरटीकायां रायसुन्दरः ॥
प्रद, चि, प्रकर्षेण ददाति यः । (प्र+दा+क ।)
प्रदाता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे । (कर्मण्युप-
पदे तु “प्रै दाञ् ।” ३ । २ । ६ । इति क ।
यथा, मनु । ४ । २३२ ।
“यानश्रम्याप्रदो भाग्योऽर्थमभयप्रदः ॥”)
प्रदक्षि, कौ, पुं, (प्रगत दक्षिणमिति । “तिष्ठद्गु-
प्रकृतौ चि ।” २ । १ । १७ । इति समास ।)
दक्षिणावर्त्तनं देवादिकसुदृष्टं व्यस्यम् । यथा,
“एकं देवां रवौ सप्त नीचि कुश्याङ्गिनायके ।
चत्वारि केशवे कुश्यात् शिवे चाष्टप्रदक्षिणम् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥
सर्वदेवतातुष्टिप्रदक्षिणं यथा,—
“प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नक्षत्रिणा पुनः ।
दक्षिणं दर्शयन् पार्श्वं मनसापि च दक्षिणं ।
सङ्गच्छन्ना वेदयेत्ता देवा प्रीतिं प्रचक्षते ।
स च प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवौचतुष्टिः ॥
सर्वान् कामान् समामाद्य पञ्चाङ्गोऽयमवा-
मुवात् ॥
मनसापि च वो दद्यादेवै मन्त्रा प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणाद्वयमयुष्टे नरकाच्च न यश्नति ॥”
इति काशिकापुराणे ७० अध्यायः । ७ ॥
अपि च । तन्मन्त्रे ।
“दक्षिणादावर्त्तनां प्रदक्षिणं दक्षिणां दक्षिणां
ततश्च दक्षिणां मन्त्रा नमस्कारादिकोऽवत् ॥
अर्हं च मन्त्रेणैव दृष्टत्वं समारितम् ।
शिवप्रदक्षिणे मन्त्रो अर्हं च मन्त्रेणैव तु ।
समावयन्मन्त्रेणैव सोमयज्ञं न चक्षते ॥”
सोमयज्ञं जलनि वरकस्थानम् ।
“प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नक्षत्रिणा पुनः ।
दर्शयेदक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणं ।
विष्वा च वेदयेत् सन्तकं देवतायां प्रदक्षिणम् ।
एकहस्तप्रचामश्च एकं वापि प्रदक्षिणम् ।
अकाये दर्शने पिच्छोर्हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥”
(चर्मणै, चि । यथा, रामायणे । ३ । ४३ । ५१ ।
“प्रदक्षिणेनतिवयेन पश्चिमा
अटावृत्ता वृद्धिता च कथ्यते ।”

प्रदक्षि

“प्रदक्षिणेन समर्थेन” इति तट्टीकायां रामा-
शुभ ॥

प्रदक्षिणा, स्त्री, (प्रगता दक्षिणमिति । “तिष्ठद्गु-
प्रभृतीनि च । २ । १ । १७” इति समास ।)
प्रदक्षिणम् । यथा,—

अथ प्रदक्षिणा ।

“ततः प्रदक्षिणां कुर्याद्भक्त्या भगवतो हरे ।
नामानि कौर्त्तयन् शक्तौ तां च साष्टाङ्गवन्द-
नाम् ॥”

प्रदक्षिणासङ्गा चोक्ता नारसिंहे ।

“एकां चक्षुः रावे सप्त तिस्रो दद्याद्दिनायके ।
सप्तस्य केशवे दद्यात् शिवे लङ्घप्रदक्षिणाम् ॥”
प्रदक्षिणामाहात्म्यं वाराहे ।

“प्रदक्षिणां ये कुर्यान्ति भक्तियुक्तेन चेतसा ।

न ते यमपुरं यान्ति यान्ति पुण्यक्षतां गतिम् ॥

यच्छि प्रदक्षिणं कुर्यात् साष्टाङ्गकप्रणामकम् ।

दशान्वेधस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र सशय ॥”

स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।

“विष्णोर्विमानं यं कुर्यात् सङ्गङ्गा प्रदक्षि-
णम् ।

अन्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानव ॥”

तत्रैव चातुस्रासमाहात्म्ये ।

“चतुर्वारं अमौ भिक्षुः अगतुः सर्वं चराचरम् ।

क्रान्तं भवति विप्राय्य । तत्तौ यगमनाधिकम् ॥”

तत्रैवाग्नये ।

“प्रदक्षिणं तु यं कुर्याद्भक्तिं भक्त्या समन्वितं ।

हृदययुक्तविभागेन विष्णुलोकं च गच्छति ॥”

नारसिंहे ।

“प्रदक्षिणेन चैकेन देवदेवस्य मन्दिरे ।

कृतेन यत् फलं नृणां तत्कृणुष्व वृषात्मनः ।

पृथ्वीप्रदक्षिणफलं यत्तत् प्राप्य हरिं ब्रजेत ॥”

अग्नये च ।

“एवं ज्ञत्वा तु जगत्स्य यं कुर्यात्प्रदक्षिणम् ।

सप्तद्वीपवतीपुण्यं कथंते तु पदे पदे ॥

पठन्नामसहस्रं नामान्येवायं केवलम् ॥”

भक्तिसुधोदये ।

“विष्णु प्रदक्षिणायै कुर्यान् यस्तत्रावर्त्तते पुनः ।

तदेवावर्त्तनं तस्य पुनर्वावर्त्तते भवे ॥”

बृहन्नारदीये यमभगीरथसंवादे ।

“प्रदक्षिणायै कुर्यात् यो विष्णोर्मनुजेश्वर ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो देवेन्द्रत्वं समप्नुते ॥”

तत्रैव प्रदक्षिणमाहात्म्यं सुधम्भापाख्यानारम्भे ।

“भक्त्या कुर्यान्ति ये विष्णो प्रदक्षिणायै चतुष्टयम् ।

तेऽपि यान्ति परं स्थानं सर्वलोकोत्तमोत्तमम् ॥

तत् स्थातुं यत् सुधर्मस्य पूज्यं सन्तु गृह्यन्तनि ।

कृण्वन्प्रदक्षिणाभाषात्महासिद्धिरभूदिति ॥”

अथ प्रदक्षिणायां निषिद्धं विष्णुस्तौ ।

‘एकहस्तप्रणामश्च एका चेव प्रदक्षिणा ।

अकारणे ऋणं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराजितम् ॥”

अकारणं भोजनादिसमये । किञ्च ।

‘ज्ञात्वा पुरतो नैव शय्येद्यैव प्रदक्षिणाम् ।

कुर्याद्भूमरिकाक्षं वैश्वदेवापादनीं प्रभौ ॥”

२७४

प्रदर

तथा चोक्तम् ।

“प्रदक्षिणं न कर्त्तव्यं विमुखत्वाच्च कारणम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे च विलासः ॥

प्रदर, चि (प्र + दा + क्त ।) प्रकर्षणं दत्तम् ।

इति मुग्धबोधायकरणम् ॥

प्रदर, पु, (प्र + दृ + विदारणे + “कहदोरप ।”

३ । ३ । ५७ । इति भावादौ यथायथं अप ।)

भङ्गः । बाणः । इत्यमरः ॥ विदारः । नारी-

रुग्भेदः । इति मेदिनी ॥ ॥ अस्त्रं नामान्तरं

अस्त्रगदरम् । तत्तु फलितयोऽपि रक्तादिधातु

चरणम् । अस्त्रं निदानम् । यथा,—

“विषहमद्याध्याशनादजीवाद्

गमप्रपातादतिमैरुणाच्च ।

यानाञ्चश्रीकादतिकर्षणाच्च

भाराभिधाताच्छयनाद्वा च ॥

अस्त्रगदरं भवेन सर्वं साङ्गमदं सवेदनम् ॥

तस्यातिदृष्टौ दौर्बल्यं अमो नृच्छा मदसृवा ।

दाहं प्रलापं पाण्डुत्वं तन्ना रोगाच्च वातजा ॥”

स च चतुर्विधो यथा,—

“तं ज्ञेयं पिता निलसन्निपाते-

च्चतुः प्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥”

जैमिनीकस्य तस्य लक्षणम् ।

“अमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु

पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु ॥”

पैतिकास्य तस्य लक्षणम् ।

“सपीतनीलासितरक्तसुष्य

पित्तार्निभं भृशवेगि पित्तात् ॥”

वातिकास्य तस्य लक्षणम् ।

“रूक्षास्य फेनिलमल्पमल्प

वातार्निवातात् पिशितोदकाभम् ॥”

तस्य ज्वेदिकास्य लक्षणम् ।

“सद्योऽत्रपिर्हृरितालवर्णं

मज्जप्रकाशं कुण्ठं त्रिदोषात् ।

तच्चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा

न तत्र कुर्वीत भिषकः पित्तितसाम् ॥”

इति माधवकरः ॥ ॥

अस्यौघं यथा —

“वृत्ततुल्या रुज्जलासा पीता क्षीरेण वै सदा ।

प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्या विचारणा ॥”

इति गार्ग्ये १८६ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।

“दध्ना सौवर्चलाजानीमधूकं नीलसुतपलम् ।

पिबेत् क्षौद्रयुतं नारीं वातास्त्रगदरशान्तये ॥

एषां प्रत्येकं माषद्वयम् । सर्वमेकौघं दध्ना

कर्षेत्तुष्टयेन पिष्ट्वा तत्र माषाष्टकं मधुं निक्षिप्य

पेयम् ॥ ॥

“मधुकं कयमेकं चतुष्कर्षं क्षितान्तथा ।

तच्छुलोदकसपिष्टं कौहिते प्रदरे पिबेत् ॥

वला कङ्कतिताख्या या तस्या रुज्जनु द्यूजितम् ।

कौहिते प्रदरे खादेच्छकरामधुसयुतम् ॥ ॥

सुषिस्थाने चापनखा रुज्जनुत्तरदिगभवन् ।

नीलसुत्तरफलशुभां कटिबद्धं हरद्वयम् ॥ ॥

प्रदीप

रसाङ्गनं तच्छुलकास्यं मूलं

चौद्रान्वितं तच्छुलतोयपीतम् ।

अस्त्रगदरं सर्वमेव निहन्ति

यास्य भागीं सह नागरेण ॥ ॥

अशोकवल्कलकायश्चतुर्गुणं सुशीतलम् ।

यथावलं पिबेत् प्रातस्त्रोत्रास्त्रगदरनाशनम् ॥”

अशोकवल्कलपत्रं क्षान्तिशतपत्रसमिधेन जलेन

निष्काश्यां शेषेण पलायककायेन सह क्षीर

पलायकमितं विपचेत् तत्तु दुग्धावशेषं कर्त्तव्यं

तन्मध्ये पत्रचतुष्टयमितं दुग्धं पेयं वद्विवला-

पेक्षया वा ॥ ॥

“कुशमूलं ससुङ्गं पेययेत्तच्छुलाम्बुना ।

एतत् पीत्वा चण्डा नारी प्रदरात् परिमुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य चिकित्सान्तरं यथा,—

‘काकणाशुकमूलं वा मूलं कापीसमेव वा ।

पाण्डुप्रदरशान्तये पिबेत्तच्छुलवारिणा ॥”

“कुशमूलं ससुङ्गं पेययेत्तच्छुलाम्बुना ।

एतत् पीत्वा चण्डा नारी प्रदरात् परिमुच्यते ॥”

“प्रदरं हन्ति वलाया मूलं दुग्धेन मधुयुतं पीतम् ॥”

“शुद्धेन वद्रीचूर्णे मोक्षमात्रं तथा पयः ।

पीत्वा क्षान्तिं च सदा दृष्टकप्रदराशान्ता ॥”

इति चक्रपाणिखण्डेऽस्त्रगदराधिकारे ॥)

प्रदक्षिणं, चि, (प्र + दृ + क्षि + क्त ।) आलो-

कित । यथा,—

“क्रियावाचित्तमाख्यातुं प्रविष्टोऽयं प्रदक्षिणः ।

प्रयोगतोऽन्ये मन्त्राश्च अनेकार्था हि धातवः ॥”

इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादायः ॥

प्रदल, पु, (प्रकर्षणं इति दाक्षयतीत्यर्थः ।

प्र + दल + क्त ।) बाणः । इति जटाधरः ॥

प्रदान, स्त्री, (प्र + दा + भावे ल्युट् ।) दानम् ।

इति शब्दरत्नावली । प्रकटदानम् । (यथा

मनौ । ३ । २४ ।

“हीमे प्रदाने मोक्षे च यदेभिरभिधीयते ॥”)

प्रदिक [श] स्त्री, (प्रगता दिग्भ्यः ।) विदिक । इति

जटाधरः ॥ (यथा महाभारते । ११ । ७१ । ३८ ।

“ततो विभ्रान्तमनसो जनाः क्षुब्धयपीडिता ।

यद्वाहिं सपरित्यज्य वल्गुः प्रदिशो दिशः ॥”

प्रकटा दिक । (यथा, हरिवंशे । १६३ । ८ ।

“प्रदिशो विदिशश्चैव शरधारासमाहता ।

अन्धकारोद्धतं खोमं दिनेशो नैव दृश्यते ॥”)

प्रदिग्ध, स्त्री, (प्र + दिह् + कर्मणि क्त ।)

मांसयज्ञनमेदः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“मांसं बहुहृतेभृष्टं चिक्षां चोष्णाम्बुना सुहृ ।

क्षीरकादौ समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥”

तदेव हृततक्राट्टं प्रदिग्धं सञ्जिज्ञातकम् ॥”

चि, प्रणिप्तः ॥ (क्षुधितः । यथा, रामायणे ।

५ । ५ । २८ ।

“अयत्तरेखासिव चन्द्रवैखां

यांश्चप्रदिग्धामिव जेमरेखाम् ॥”)

प्रदीप, पु, (प्रकर्षणं दीपयति प्रकाशयति प्रदी-

प्यति इति वा । प्र + दीप् + क्षिप् वा + क्त ।)

प्रदीपः

दीपः । इत्यमरः । २। ७। १६८ । तत्पर्यायः ।
 अष्टादीपक २ कञ्जलध्वज ३ शिखातट ४
 यक्षमणि ५ ज्योत्स्नाद्वय ६ दग्धेन ७
 दीपातिलक ८ दीपास्य ९ नयनोत्थव १ ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा रवी । ५। ३७ ।

“रूपं तदीजस्त्रि तदेव वीर्यं
 तदेव नैसर्गिकसुप्ततत्वम् ।

न कारणात् स्वादिभिदे कुमार
 प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ।”)

दीपमाहात्म्यम् । यथा,—

“दीपेन लोकान् जयति दीपस्त्रिजोमयः स्फुटः ।
 चतुर्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपं यजेत प्रिये ।”

सप्तप्रकारा दीपा यथा,—

“हृत्प्रदीपः प्रथमस्त्रिजतेर्लोद्धवस्त ।

साधपः फलनियामाजालो वा राजकीर्णव ।

दधिज्ज्वालाज्ज्वलैव प्रदीपाः सप्त कौर्मिता ।”

तस्य पञ्चप्रकारा वर्णिका यथा,—

“पद्मसूत्रमवा दभगभस्त्रमवायवा ।

साज्जा वादरी वापि फलकोद्धवायवा ।

वर्णिका दीपस्तत्रैव सदा पञ्चविधा स्फुटा ।”

दीपमात्राणि यथा —

“तेजसः दारव लोहं मार्तण्डं नारिकेलजम् ।

लवणज्जोद्धव वापि दीपपात्रं प्रशस्तं ।”

दीपद्वये दीपस्यापन भूमौ तन्निषेधश्च यथा —

“दीपद्वयाच्च कर्त्तव्यास्तौजसाद्यैश्च भैरवः ।

दृष्टे च दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ।

सर्व्वसहा वसुमती सहते न लिङ्ग इयम् ।

अकार्यपादघातश्च दीपतापमन्येव च ।

तस्माद्यथा तु पृथिवी ताम् नाप्नोति वै तथा ।

दीपं दद्यान्महादेवे अन्धेभ्योऽपि च भैरवः ।

कुर्वन्ता पृथिवीतापं यो दीपस्तत्स्वप्नेभ्यः ।

स ताम्नातापं नरकमाप्नोत्येव शतं समा ।”

सुवृत्तवर्तिं सज्जं पात्रेभ्यो सुदर्शनं ।

स्फुटायै दृष्टकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ।

जन्मते यस्य तापस्य दीपस्य चतुरङ्गुलात् ।

न च दीप इति ख्यातो लोचवर्द्धितु स श्रुतः ।

नेत्राङ्गादकरः सर्व्वभूतितापविनिवृत्तः ।

सुशिक्षः शब्दरहितो निधूमो नातिदृक्छकः ।

दधिजावर्णवर्णिसु प्रदीपः श्रीविद्वद्वये ।

दीपद्वयस्थिते शुद्धस्त्रिजनेव प्रपूर्तिः ।

दधिजावर्णवर्णिसु तु चाददीपः प्रदीपकः ।

उत्तमः प्रोच्यते पुनः । सर्व्वतुष्टिप्रदायकः ।

दृष्टे च वञ्चितो दीपो मध्यमः परिकीर्तितः ।

विहीनः पात्रतैश्चाभ्यामधमः परिकीर्तितः ।”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ।

कार्तिके तद्दानफलं यथा —

“कार्तिके मासि यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।

आकाशे मण्डले वापि स चाद्यफलं लभेत् ।”

इति कर्त्तव्योपनयनम् ।

अपि च ।

“समभ्यर्च्य हृदि भक्ता दीपं दत्त्वा दिवानिशम् ।

तत्र सापविशुद्धात्मा करो याति दिवं ह्यम् ।”

प्रदेश

लक्ष्मणपक्षे विशेषेण तत्र पञ्च दिवानि तु ।
 पुण्यानि तेषु यद्वत्तमस्य सर्व्वकार्त्तिकम् ।
 एकादश्यां हरिसुदृष्टिः दीपः प्रज्वाल्य सर्व्विका ।
 मानुष्य दुलभं प्राप्य परां गतिमवाप सा ।
 द्वादश्यां तस्मिन् रात्रिदीपसुदोष्य चोच्यत ।
 कारणात् परमं प्राप्नोति लोकं विष्णोः सनातनम् ।
 अथचोऽपि त्रयोदश्यां दीपान् दत्त्वापरे कृतान् ।
 वैष्णवा लोकावतौ भूत्वा जगाम स्वर्गमनयम् ।
 तुल्यकोऽपि चतुर्दश्यां पूजयित्वा जगद्गमम् ।
 निभक्तिः परसगत्या विष्णुलोकं जगाम स ।
 गोपं कश्चिदमावासां पूर्णं दृष्ट्वा शान्तिम् ।
 सुदुर्लभं स्वभाषालो राजराजेश्वरोऽभवत् ।
 तस्माद्दीपाः प्रदातव्या राजावस्तमिरे रवी ।
 यद्देव सर्व्वगोष्ठेषु चैवेत्यायतनेषु च ।
 दद्यान्नास्तेव रथास्तु अश्वानेषु सरस्तु च ।”

इत्यभिपुराणम् ।

प्रदीपनं, पुं, (प्रदीपयतीति । प्र + दीप + णिच् +

ल्युट् ।) स्थावरविषये । इत्यमरः । १। १८० ।

(अथ पथायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“काकोलो गरलं जुडो वल्लभाभः प्रदीपनः ।

शौक्तिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषः स्नाह्नरजो विषः ।”)

तस्य लक्ष्यम् यथा,—

“वन्मते लोहितो यः स्थात दीप्तिमान् दहनः
 प्रभः ।

महादाहकरः पूर्णैः कथितः स प्रदीपनः ।”

इति राजनिघण्टुः ।

प्रकाशने, चि ।

प्रदेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र + दिश् + “ङल

ञ्च ।” १। ३। १२३ । इति वज्र । “उप-

सगस्य वज्रममुच्ये बहुलम् ।” १। ३। १२२ ।

इति पाणिनिको दीपभावः ।) देशमात्रम् ।

(यथा हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ५। ३६ ।

“गरुडादवचन्नाथ दीपिकादीपिते तदा ।

प्रदेशे पुष्करिकाक्षो स्थितश्चावल्लभाभरे ।”)

तत्पर्यायः । आस्थानम् २ आस्था ३ भूः ४

अवकाशः ५ स्थितिः ६ पदम् ७ । इति राज-

निघण्टुः । तर्ज्ज्यकुष्ठवन्मते । भित्तिः । इति

मेदिनी । श्लो, २५ । (सञ्ज्ञा । इति निरुक्तम् ।

१। ४। २ । तत्तदुक्तिप्रकारविशेषः । यथा,—

“प्रकृतस्तात्क्रान्तेन साधनं प्रदेशः । यथा

देवदत्तस्थानेन श्रव्यसुदृत्तं तस्माद्यद्वदत्तस्याप्यय

मेवोदरिष्यतीति ।” इत्युत्तरतर्के पञ्चमद्वितमे-

ऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।)

प्रदेशनः, क्री, (प्रदिश्यते अनेनेति । प्र + दिश् +

करणे ल्युट् ।) कृपादेरुपलोकनम् । भेटो इति

ख्यातम् । तत्पर्यायः । प्राभृतम् २ उपायनम् ३

उपयाज्यम् ४ उपहारः ५ उपदा ६ । इत्यमरः ।

२। ८। २७ । केचित्तु देवताभ्यो भक्ता मित्रा-

दिभ्यश्च प्रीत्या यत् प्रशस्तं लब्धुं कारि दीयते

तत् इत्याहुः । केचित्तु प्राभृतादि इव अह्वया

देवताभ्यामनराजदिभ्यो यद्दीयते तत्र । उपा-

यनादि अनुष्णं तुषमिदं दीयते त्वयैतत्तु मम

प्रदुग्ध

कार्यं साधनीयमिति यद्दीयत धृती इति ख्याते
 इत्याहुः । किन्तु घटकमेकाग्रमेवेति बहवः ।
 उपायनमुपयाज्यं प्राभृतचोपदा स्त्रियामिष्य
 मरमाणा । इति भरतः ।

प्रदेशनी, स्त्री, (प्रदिश्यते अनेनेति । प्र + दिश् +

करणे ल्युट् ।) तत्त्वनी । इत्यमरटीकाया भरतः ।

प्रदेशिनी, स्त्री (प्रदिश्यतीति । प्र + दिश् +

णिनि लोपः ।) तत्त्वनी । इत्यमरः । २। ६। ८१ ।

(यथा, महाभारते । १। ८३। १६ ।

“तेऽर्थायान् प्रदेशिण्या तमेव वृषसनामम् ।

शक्तिं मातरश्चैव तथाचक्षुः दारका ।”

“खेरकुले पादाङ्गुष्ठप्रदेशिभ्यो ह्यङ्गुलायते ।

प्रदेशिण्यास्तु मध्यमानामिका कनिष्ठिका यथो

त्तरं पञ्चमभागहीना ।” इति सुश्रुते स्त्रज

स्थाने ३५ अध्याये ।)

प्रदेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र + दिश् लोपने +

वज्र ।) प्रलेपः । इति वैद्यकम् । (यथा, सुश्रुते

स्त्रजस्थाने । १३ अध्याये ।

“इन्द्रवज्राग्निदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत् ।

स्नेहान्ध्रपरीवेक्षे प्रदहैश्च तथा भिषकः ।”

यथा च “प्रदहो वातज्ज्वलप्रशमनं सन्धानं

शोधनो रोपणं शोफवेदनापहञ्च तस्योपयोगः

यताचतेषु ।” इति सुश्रुते स्त्रजस्थानेऽष्टादशे-

ऽध्याये । अञ्जनविशेषः । तद्वयथा —

“स्त्रुदं स्त्रुपौदनं दद्यात् प्रदेशां श्लेष्मस्तान् ।”

इति च तत्र स्त्रजस्थाने ४६ अध्याये ।)

प्रदीपः, पुं, (दीपा रान्ति । प्रारम्भो दीपाया

इति प्रादिसमासः । प्रज्वालना दीपा रान्ति

रन्नेति वा ।) रजनौत्तमम् । इत्यमरः । १। १८। ६ ।

तत्तु रान्ते प्रथमद्वयचतुष्टयम् । यथा,—

“प्रदीपोऽस्त्रमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

(यथा, कुमारः । ५। ४४ ।

“वद प्रदीपे स्फुटचक्रतारका

विभावरी यद्वरुणाद्य कल्पते ।”)

दीपः । इति हेमचन्द्रः । (प्रकटो दीपो

यस्मिन् । दुष्टे, चि । यथा, भाषे । २। ६८ ।

“ये चान्ये कालयवनशास्त्रवन्निहमादयः ।

तम खभावान्शोधयेन प्रदीपमनुयायिनः ।”

“ये चान्ये कालयवनशास्त्रवन्निहमादयो

राजानस्तम खभावा तमोगुणात्मकाः अतएव

तेऽपि प्रदीपं प्रकटदोषम् । प्रदीपो दुष्टरात्राश्रा

विति वैजयन्ती । तामसमेवेन चैशमनुयायिनः

अनुयायस्वन्ति सादृश्यादिति भावः ।” इति

तट्टीकार्यां सङ्गिनाथः ।)

प्रदुग्धः, क्री, प्रकटः घृही स्पर्शो यस्मात् तत्तु । पुण्यम् ।

इति सुम्भनोघटीकाया दुर्गादायः ।

प्रदुग्धः, पुं, (प्रकटं दुग्धं वलं यस्य ।) कन्दर्पः ।

इत्यमरः । १। १। २६ । स वासुदेवस्य चतु

र्थी । यथा,—

“एकदेव चतुर्थाद् चतुर्धा पुनरुच्यतः ।

विभेदं वासुदेवोऽसौ प्रदुग्धो हरिरवयः ।

प्रधानं

कृष्णरैपायनी याचो विष्णुनारायण खयम् ।
अपां तरतमा पूर्ण खेच्छया ह्यभवहरि ॥”
इति कौर्मि ४० अध्याय ॥
अपि च ।
“अविदुः खय प्रज्ञा प्रदुःख काम यव च ।
वनदेव खय प्रेष लण्ड्य प्रकृते पर ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसप्तमोऽध्याय ॥
(नहुलागभैपालो मनोरपदमेद । यथा, भाग-
वते । ४ । १३ । १५-१६ ।
‘मनोरपदम महिषी विरजान् नकुला सुतान् ।
युव कुनस न्हत दुःख सख्यवन् न्हत व्रतम् ।
अविदोममतीराय प्रदुःख शिवसुखम् ॥”)
प्रद्योत, पुं, (प्रद्योतते ।) रश्मि । इति
हज्जायुष ॥ (यजुर्मेद । यथा, महाभारते ।
२ । १ । १५ ।
“कक्षिरको गच्छकच्छु प्रद्योतय महाबल ॥”)
प्रद्योतन पुं, (प्रद्योतते इति । प्र+द्युत+“अङ्-
दातेतय हज्जादे” ॥ २ । १ । ४६ । इति युच ।)
खय । इति हज्जायुष ॥ (भावे कुट ।) द्युतौ,
स्त्री ।
प्रभाव, पुं (प्र+ह+“प्रे द्युतयुव ।” ३ । ३ । २० ।
इति वच ।) पलायनम् । इत्यमर । २ ।
८ । १ । १२ ॥
प्रधन, स्त्री (प्रधातौति । प्र+धा+“कृपटुजि
मन्दिनिधाय कु ।” उणा २ । ८ । इति
वाङ्मनात् कु आतो बोपच ।) युक्तम् ।
इत्यमर । २ । ८ । १३ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ४ । ७ । ५३ ।
“वैर भवति विचार्य दारार्य वा परस्परम् ।
यथादरिद्रौ कक्षात् यज्जु प्रधन महत् ॥”)
दारयम् । इति मेदिनी । ने, २२ ॥ (प्रकृष्ट
घनमस्तेति विषये प्रभूतघनविशिष्टे, नि ॥)
धाग, स्त्री, (प्रधत्ते सर्वमात्मनैति । प्र+धा+
उष ।) प्रकृति । (यथा विष्णुपुराणे । १ । १ । २ ।
“सदस्वर नञ य ईश्वर पुमान्
शुभोर्मिहृष्टिस्थितिकालवलय ।
प्रधानपुङ्गवादिनगत प्रपञ्च
य नोऽस्तु विष्णुर्गतिभूतसुक्तिः ॥”
महाभाष्य । (यथा, मनु । ७ । २२ ।
“प्रकृतानि च कुर्वीत तैर्वा धर्मेभ्यो ययो-
दितान् ।
रत्नेषु पूजयेद्देन प्रधानपुरुषैः सह ॥”
प्रधत्तेनेनास्ति वा । प्र+धा+क्युट ।)
परमात्मा । इति । नि, प्रपञ्चम् । तत्पर्याय ।
प्रसक्तम् २ प्रवेकम् ३ अङ्गुलम् ४ लतम् ५
सुखम् ६ वयम् ७ वरेण्यम् ८ प्रवर्णम् ९
अनवराद्धम् १० पराद्धम् ११ अयम् १२ प्राय
हरम् १३ प्रपाम् १४ अयाम् १५ अयौयम् १६
अयिमम् १७ । इत्यमर । १ । १ । ५० ॥ (यथा,
मनु । ८ । १२१ ।
“उपसन्न प्रधानं धम्मो गोपपत्ते ।
पिना प्रधानं प्रजने तस्मादर्थं च भजेत ॥”

प्रपदं

प्रधान, पुं (प्रधत्ते इति । प्र+धा+क्युट ।)
महाभाष्य । सेनापत्यादि । महाभाष्य
प्रधानं स्यादिति युक्तास्ते बोधायन । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (राजनिर्देश । यथा,
महाभारते । १२ । २३० । १२२ ।
“प्रधानो नाम राजा च यत्त ते श्रेष्ठमागत ।
कुले तस्य ससुत्पन्ना सुलभा नाम विद्धि माम् ॥”)
प्रधि, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र+धा+“उप
सर्गो धो कि” ३ । ३ । ६२ । इति कि ।)
नेमि । इत्यमर । २ । ८ । ५६ ॥ (यथा महा
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।
“मन्त्रे पथ्यायधर्मोऽय कालस्यायन्तगामिन ।
चक्रे प्रधिरिवासको नास्य शक्य पलायितुम् ॥”)
प्रधी, जि (प्रकृष्टा धीर्बुद्धियस्य ।) प्रकृष्टबुद्धि-
युक्त । (प्रकृष्टा धी ।) प्रकृष्टबुद्धौ स्त्री । इति
सुम्भबोधवाकरणम् ।
प्रधूपिता, स्त्री (प्रकर्षेण धूपिता ।) क्षेष्टिता ।
क्षय्यगन्तव्यदिक् । इति मेदिनी । ते २० ॥
प्रकर्षेण तमे दौमि च नि ।
प्रनष्ट नि, (प्र+नष्ट+क्त ।) प्रकर्षेण नाश
युक्त ।
“कश्चिदज्ञानसम्भूत प्रनष्टो धनञ्जय ।”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्याय ॥
प्रनिघातन स्त्री (प्र+नि+हन्+णिच्+भावे
घञ् ।) प्रनिघातनम् । वध । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रपञ्च, पुं, (प्रपञ्चते इति । प्र+पञ्चि यत्तीकारणे
+घञ् ।) विपण्याय । विस्तरः । इत्यमरः ॥
“विपण्यांशो वैपरीत्य भूमौ वा मायेति ख्यामी”
इति भरतः ॥ सचय । प्रतारयम् । इति
मेदिनी । ने, १५ ॥ सञ्चार । यथा,—
“पादुकापञ्चकक्षोच पञ्चवक्त्रादिनिर्गतम् ।
यद्वाचायमलोपेत प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥”
इति गुरुपादुकास्त्रोचम् ॥
प्रपञ्चित, जि, (प्रपञ्चते स्तेति । प्र+पञ्चि+
क्त ।) विस्तृतम् । समस्तम् । यथा—
“आत्मानमेवात्मतया विधानतां
तेनैव ज्ञात निखिल प्रपञ्चितम् ।
ज्ञानेन भूयोऽपि च तत प्रकीयते
रन्ध्रमहेर्गोमवाभवौ यथा ।”
इति श्रीभागवते । १ । १४ । २५ ॥
प्रपञ्च, जि, (प्रकृष्ट पञ्चा यत्र ।) शिथिल ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ (प्रकृष्ट पञ्चा इति प्रादि
समास । प्रकृष्टमार्गः । यथा ऋग्वेदे ।
१ । १७ । ४ ।
“आयुर्विषावु परिपासति वा
पूषा वा पातु प्रपञ्चे पुरस्तात् ॥”)
प्रपञ्चा, स्त्री, (प्रकृष्टा पञ्चेति प्रादिसमास ।)
हरीतकी । इति राजनिर्देशः ॥ (हरीतकी-
शब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
प्रपद, स्त्री, (प्रारब्ध प्रगत वा पदमिति प्रादि
समास ।) पादायम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥
(यथा, मनु । ६ । २२ ।

प्रपायी

“भूमौ विपरिवर्तते तिष्ठेद्वा प्रपदैदिनम् ।
स्थानावनाभ्यां विहरेत् सवनेऽप्ययम् ॥”)
प्रपन्न, जि, (प्रपद्यते स्तेति । प्र+पद्+क्त ।)
शूरबागत । यथा,—
“गोविन्द पुष्करिकाचमनन्तमनमयम् ।
केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किन्नो ननु करिष्यति ॥”
इति माकण्डेयपुराणे ननुजयो नाम ७ अध्यायः ॥
प्रपन्नाड, पुं (प्रपन्न अस्ति भूययतीति । प्रपन्न+
अल+“कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।
ऊलपोरेणम् ।) प्रपन्नाड । चक्रमर्दक ।
इति दत्तमाता । (विद्वत्तिरस्य चक्रमर्दकशब्दे
ज्ञेया ॥)
प्रपा, स्त्री (प्रकर्षेण पिबन्त्यस्यामिति । प्र+पा+
“आतचोपसर्ग” ३ । ३ । १६ । इत्यङ् ।
घर्ण्यो को वा ।) पानीयशालिका । इत्यमरः ।
२ । २ । ७ ॥ (यथा मनु । ८ । ३१६ ।
“यस्य रज्जु चट् कृपाद्वरेद्विन्वाच य प्रपाम् ।
सदस्य प्राप्नुयाम्नाय तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥”)
यज्ञशाला । यथा, रामायणे । १ । ७३ । २ ।
“विन्वामिच पुरस्कृत्य शतानन्दश्च धार्मिकम् ।
प्रपामधे तु विविधद्वेदि लला महातपा ॥”
“प्रपामधे यज्ञशालामधे इति कतक ॥” इति
तट्टीकायां रामायणे ॥)
प्रपाणि, पु, (प्रकृष्ट पाणि । प्रादिसमास ।)
करखाद्योदेशः । पाणितलम् । इति राज
निर्देशः ॥ (विषयोऽस्य यथा, “पञ्चदशाङ्गुलौ
प्रपाणी” इति चरके विमानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
प्रपात, पु, (प्रपतत्यस्यादिति । प्र+पत+“अक
र्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्” ३ । ३ । १६ ।
इति वच ।) निरवलम्बनपर्वतादिपार्श्वम् ।
आरुहि इति ख्यातम् । यस्मात् पतने अथ
स्थानक्रियाविशेषो नास्ति । तत्पर्याय ।
अतट २ भृगु ३ । इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥
(यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । ४६ ।
“मधु पश्यति च्छात्मा प्रपात नैव पश्यति ।
करोति निन्दित कर्म नरकात् न विमेलि च ॥”)
निर्भरः । इति मेदिनी । ते, १२७ ॥ (भावे
वच् ।) अभ्यवस्कन्द । कुलम् । इति हेम
चन्द्रः । (उज्जीनगतिविशेषः । यथा, पञ्च
तन्त्रे । २ । ५७ । “अहं सम्यातादिकान्छा
पुज्जीनगतिविशेषान् वेद्मि । उक्तच ।
सम्यातश्च प्रपातश्च महापात निपातनम् ।
चक्र तिर्यक तथा चोद्धममल लघुचक्रकम् ॥”
प्रपातनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ।
४ अध्याये ।
“तत्र नख दैय वाताभिभूते शिरसि दन्तकेषु
अश्रुप्रपातदारणकर्मभूतकर्मभूते कृतिमिरस्त्रो-
पघातनासारोगस्य शोषापनाङ्गकाकालच-
वकीपकितप्रादुर्भावेऽस्त्वयप्रवायेषु इति ॥”)
प्रपायी, [न] जि, (प्रपिबतीति । प्र+पा+
णिनि ।) पानकर्ता । रञ्जककर्ता । इति
सुम्भबोधवाकरणम् ॥

प्रपौख

प्रपावन जी, (प्रपेव कामपूरक वनम् । यद्वा, प्रकर्षेण पावयतीति । पू + णिच + कर्त्तरि ल्यु ।) वनमेव । कामारण्यम् । इति शब्द-
माला ॥

प्रपितामह, पु, (प्रकर्षेण पितामह पितामह
स्यापि पिता ।) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेष ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे ॥ ११ ॥ २२ ।
“तद्विभेदं तदन्तं स्यो भगवान् प्रपितामह ।
पद्मयोनिं खयं ब्रह्मा यं सृष्टा जगतां प्रभु ॥”)
पितामहपिता । इत्यमर । २ । ६ । ३३ ।
(यथा, मनौ ॥ २ । २२१ ।

“पिता यश्च तु दत्तः स्याज्जीवेदमपि पितामह ।
पितुं च नाम सकोत्तमं कौर्त्तयेत्प्रपितामहम् ॥”)
प्रपितामही, स्त्री, (प्रपितामह + णिच् + ङीष् ।)
प्रपितामहपत्नी । यथा,—
“स्नेहभर्ता स ह आह माता मुहुक्ते खधामयम् ।
पितामही च स्नेहेव स्नेहेव प्रपितामही ॥”

इति दायभाग ॥

प्रपुनाड, पु, (पुमांश्च नाडयतीति । नड अश्रे +
अण् । प्रलट् पुनाड इति प्रादिच्मास ।
उद्योदरादित्वात् साधु ।) प्रपुनाड । इत्यमर
टीकायां भरत ॥ (अस्य शाकशुभा यथा,—
“कषापह शाकसक्तं वरुणप्रपुनाडयो ।
रुक्मं लघु च शीतं च वातपित्तप्रकोपकम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याय ॥)

प्रपुनङ्ग, पुं, (प्रपुनाड । उद्योदरादित्वात् कृञ् ।)
प्रपुनाड । इत्यमरभरतौ ॥

प्रपुनाट, पु, (पुमांश्च नाटयतीति । नट + णिच् +
अण् । प्रलट् पुनाट इति प्रादिच्मास ।)
चक्रमह । इति राजनिघण्टु ॥

प्रपुनाङ्ग, पुं, (पुमांश्च नाडयतीति । नड + अण् ।
प्रलट् पुनाङ्ग इति प्रादिच्मास ।) चक्र-
महक । चाकुन्दिया इति भाषा । इत्यमर ।
२ । ४ । १४७ । (विट्तिरस्य चक्रमहकशब्दे
शेषः ॥)

प्रपुनाल, पुं, (प्रपुनाड । कृञ् लत्वम् ।) प्रपु-
नाङ्ग । इति भरतहिरण्यकौष ॥

प्रपूरिका, स्त्री, (प्रपूर्यते कण्टकैरिति । प्र + पूर
+ कर्त्तरि चण् । खार्ये कन् । यद्वा, प्रपूरय-
तीति । प्र + पूर + क्तुन् । टाप् । कापि अत
इत्यम् ।) कण्टकारी । इति शब्दचक्रिका ॥

प्रपौखरीक, स्त्री, (पुखरीक + खार्ये अण् । प्रलट्
पौखरीकस्येव पुण्य यस्य ।) हस्तिनां मनुष्याणाञ्च
चक्षुष्यं क्षुद्रविटम् । शाकपर्वणीपञ्चतुल्यम् ।
पुखरिया खात । इत्यमरभरतौ ॥ तत्पर्याय ।
चक्षुष्यम् २ शीतम् ३ शीपुष्यम् ४ पुखरी ५ ।
इति रत्नमाला ॥ पुख्यम् ६ पुखरीयकम् ७
पौखरीयम् ८ सुपुष्यम् ९ सातुजम् १ असु-
जम् ११ । (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये ।
“प्रपौखरीकं मधुकं समङ्गां धवमेव च ।
तेजमेभिश्च सन्त्यक्तं शङ्खं ककुभत क्रियाम् ॥”
अस्य शुभा । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वम् ।

प्रबल

तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तरक्तवर्णवर्ण-
दाहदृषानाशित्वम् । इति राजनिघण्टु ॥
अपि च ।

“पौखर्यं मधुरं तिक्तं कषायं शुक्लं हिमम् ।
चक्षुष्यं मधुरं पाके वरुणं पित्तकफाश्रुतम् ॥”

इति भावप्रकाश ॥

प्रपौल, पु, (प्रकर्षेण पौल । पौलस्यपि पुल्लत्वात्
तथात्वम् ।) पौलस्य पुल्ल । तत्पर्याय । प्रतिनम्रा
२ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
११ । १५ ।

“पुल्लान् पौलान् प्रपौलान् तथा न्यानिष्टवान्
वान् ।

पश्यतो मे नृतान् दुःखं किमस्य हि भवि-
ष्यति ॥”)

प्रपौली, स्त्री, (प्रपौल + ङीष् ।) पौलस्य कन्या ।
इति स्मृतिः ॥

प्रपुल्ल, त्रि, (पुल्लतीति । नि फलाविसरये + क्त ।

“आदित्येति ।” ७ । २ । १६ । इति इङ्-

भाव । “तिच ।” ७ । ४ । ८६ । इति उट ।

“अनुपसर्गात् पुल्लक्ष्येति ।” ८ । २ । ५५ ।

इति निडतस्य । तत् प्रादिच्मास । यद्वा,

प्रपुल्लतीति । प्र + पुल्ल विकसने + अच् ।)

विकाशशुक्त । तत्पर्याय । उटपुल्ल २ सपुल्ल ३

आकोष ४ विकच ५ स्फुट ६ पुल्ल ७ विक-

सित ८ । इत्यमर । २ । ४ । ७ । प्रपुल्ल ६

जुम्भा १ सित ११ उज्ज्वलित १२ दलित १३

स्फुटित १४ उज्ज्वलित १५ विकृम्भित १६ क्षीरं

१७ विनिद्र १८ उन्निद्र १९ विनिद्र २० हवित

२१ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघौ ॥ १२ । २६ ।

“स पाटकायां गच्छि तस्मिन्वांस

अनुपर्वं केहरिच ददृशे

अधिलकायामिव धातुमय्यां

लोचद्रुमं साधुमतं प्रपुल्लम् ॥”)

प्रबल, पु, (प्रवर्धते इति । प्र + बल् + घञ् ।)

सन्दर्भ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (प्र + बल् +

भावे घञ् ।) काषादियधनम् । यथा,—

“प्रबल्योऽयं बल्योरखिलजगतामस्य सरसाम् ॥”

इति हंसदूत ॥

प्रबलकल्पना, स्त्री, प्रबलस्य कल्पना रचना
बहुश्रुता स्त्रीकल्पना कथा ।

“प्रबलकल्पनां स्त्रीकल्पनां प्राज्ञा कथां विदुः ।

परस्परान्नया वा स्यात् वा मतास्त्रायिका

कथित ॥”

इति कोलाहलाचार्य ॥

इत्यमरटीकायां भरत ॥

प्रबल, पु, (प्रलट् बलतीति । प्र + बल् प्राङ्ने +
अच् ।) पल्लव । इति शब्दमाला ॥ (प्रलट्
बलस्य ।) प्रलट्बलशुक्ते, त्रि । यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । ८१ । ६ ।

“आक्रान्तं स महाभागक्षौद्रं प्रबला-
रिभिः ॥”

प्रलट्बले ङीवच ॥

प्रबालः

प्रबाला, स्त्री, (प्रलट् बलमस्मा ।) प्रवारिणी ।
इति राजनिघण्टु ॥ प्रलट्बलवती च ॥ (यथा,
रघौ । ८ । ५ ।

“सहृता इवकीर्तितं मम

प्रबलामात्मकतेन वेदनाम् ॥”)

प्रबाल, पु, स्त्री, (प्रबलतीति । प्र + बल् प्राङ्ने +

“ज्वलितिकसन्तोभ्यो ख ।” १ । १ । १४ ।

इति ख । यद्वा प्र + बल् + णिच् + अच् ।)

रक्तवर्णवस्तुलाकाररत्नविशेषः । पला इति

सृङ्गा इति च भाषा । तस्याधिष्ठात्री देवता

मङ्गल । इति श्रीतियम् । तत्पर्याय । विहम

२ । इत्यमर । २ । २ । ६३ ॥ अङ्गारकमणि ३

अम्भोधिपल्लव ४ भौमरत्नम् ५ रक्ताङ्ग ६ रक्ता-

कार ७ लतामणि ८ । अस्य शुभा । मधु-

रत्वम् । अश्वत्वम् । कषपित्तादिदोषनाशित्वम् ।

स्त्रीणां वीर्यकान्तिकारत्वम् । धृते मङ्गलदायि-

त्वम् । इति राजनिघण्टु ॥ ७७ ॥ अपि च ।

सारकत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । खादु-

त्वम् । वान्तिकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । भारवे

पापालक्ष्यैनाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥ ७७ ॥

तस्य शुभलक्षणं यथा —

“शुभं द्रष्टुं च न क्षिणं माससुरङ्गकम् ।

समं शुभं विराहीनं प्रबालं धारयेत् शुभम् ॥”

तस्याशुभलक्षणं यथा —

“गौरं रङ्गजलाक्रान्तं वक्रकस्य सकोटरम् ।

रुक्मलस्य लघु चेतं प्रबालमयम् लब्धेत् ॥”

इति राजनिघण्टु ॥ ७७ ॥

तस्योत्पत्त्यादि यथा —

स्मृत उवाच ।

“आदाय शेषसंस्थानं यमस्याकम्पनादिभ्यु ।

चिक्षेप तत्र जायते विहमां समहाशुभा ॥

तत्र प्रधानं प्रशङ्गोद्दिताम

शुक्लाववापुष्यं विदितम् ।

सगीरकं देवकरोमकञ्च

खानानि तेषु प्रभवन् सुरागम् ॥

अन्वच जातञ्च न तत्र प्रधानं

नृस्य भवेत्क्षिण्यविशेषयोगात् ॥

प्रसन्नं कमलं क्षिण्यं सुरागं विहमं हि तत ।

धनधान्यकरं लोके विचारिभयनाश्रयम् ॥

परीक्षां पुनःकालोक्तां बहिराख्यं वै मयी ।

स्फटिकस्य विहमस्य रत्नज्ञानाय शौनक ॥”

इति मातङ्ग ८० अध्याय ॥ ७७ ॥

अथ विहमपरीक्षा ।

“अतस्मात्तरमभ्युत्तु जायते पल्लवी तु वा ।

विहमा नाम रत्नाख्या दुर्लभा वक्त्रपिणी ॥

पाषाणं प्रमज्जयेद्यं प्रयत्नात् कथिता सती ।

विहमं नाम यद्रत्नमामनन्ति मनीषिणः ॥ ७७ ॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन तत्तत्तुल्यं धृतम् ।

अदृक् प्रश्रुतत्वात् कोमलं क्षिण्यमेव च ।

प्रबालं विप्रजातिं स्यात् सुखवधं मनोरमम् ॥

जवाबन्धूकविन्दूरदाहिमीकुसुमप्रभम् ।

कठिनं दुर्लभं मणिञ्च सत्प्रजातिं तदुच्यते ॥

प्रबुद्ध

पलायकसुमाभासं तथा पाटलसन्निभम् ।
 वैश्रवणातिभवेत स्निग्ध वर्णाट्ट मन्दकान्तिभम् ॥
 रक्तोत्पलदलाकार कठिन न चिरद्युति ।
 विद्रम भूद्रजाति स्थाव्रायुवैद्य तथैव च ॥३॥
 रक्तता स्निग्धता दार्ढ्यं चिरद्युति सुवर्णता ।
 प्रवालानां गुणा प्रोक्ता घनघान्यकरा परा ॥
 हिमाद्रौ यत्तु सजात तद्रक्तमतिनिष्ठुरम् ।
 तत्र लिप्तो भवेत्स्निग्धकल्पोऽतिमधुरः स्थित ।
 तस्य धारणमात्रेण विवर्ग प्रशस्यति ॥४॥
 विवर्णता तु खरता प्रवाले दूषणद्वयम् ।
 रेखाकाकपदौ विदूषया वञ्च्यु दोषजत ।
 तथा प्रवाले सर्वत्र वजनीय विपक्ष्ये ॥
 रेखा हन्यादयशो लक्ष्मीमावर्तते कुलनाशनम् ।
 पङ्क्तौ रोगजत ख्यातो विदूषनविनाशकृतम् ।
 त्रास सज्जनयन्त्रास नीलिका नृत्तुकारिणी ।
 नृत्तु नृत्तप्रवालस्य नृत्तुविशुद्धसुत्यते ॥
 धारणेऽपि नित्यमो जातिभेदं पूर्णवत् ॥५॥
 तथाहि ।
 “विरूपजाति विषम विवर्णं
 खरप्रवाल प्रवहन्ति ये ये ।
 ते नृत्तुभेवात्मनि वै वहन्ति
 सद्य वदन्त्येव ज्ञानी मुनीन् ॥”
 इति युक्तिकल्पतरौ प्रवालपरीक्षा ॥३॥
 (अस्य सप्रोक्षणादिकं यथा,—
 “कुमार्यां तत्कुलीयेन तुल्येन च निषेचयेत् ।
 प्रत्येकं सप्तवारं च तप्तप्रतिनि ज्ञतक्षयम् ॥
 भौक्तिकानि प्रवालानि तथा रत्नान्यप्येतत् ।
 अथाद्विविधवर्णानि स्निग्धेन नात्र सशयम् ॥
 औदुम्बरेण प्रवालस्य भावयित्वा तु वृद्धिके ।
 मध्येऽपि तत्रवृद्धित्वापयेत्तन्निरोधयेत् ।
 चुक्ष्माभिमिश्रतापेन क्षियते प्रह्वरुद्धये ॥
 इति प्रवालमारणम् ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसम्यक् चारणमारणाधिकारे)
 किशलय । (यथा, कुमारे । १ । ४४ ।
 “युष्य प्रवालोपहितं यदि स्थातु
 मुक्तापल वा स्फुटविद्रुमस्यम् ।
 ततोऽनुकुल्यादिशदस्य तस्या-
 स्ताम्यौष्ठपयस्तत्तु च क्षितस्य ॥”
 वीणादृक् । इति मेदिनी । ले, १ । ७ ।
 प्रवालफलं ज्ञौ (प्रवालवद्रक्तं पलं यस्य) रक्त-
 चन्दनम् । इति भावप्रकाशम् ।
 प्रवालिकं पु (प्रवालौष्ठस्य वाहुल्येनेति । प्रवाल
 + “अत इतिठनौ” ५ । २ । ११५ । इति
 ठन् ।) औपश्राक् । इति राजनिर्घण्टम् ।
 प्रवाहुः, पु, (प्रगतौ बाहुमिति ।) ऊर्ध्वस्थाधो
 भाग । यथा विष्णुपुराणे ५ । ५ । १६ ।
 “सुख बाहुप्रवाहुः च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
 रत्नलयाहतेऽर्धस्त्वय नारायणोऽयम् ॥”
 प्रवाहुकस्य, अ समानकाले । ऊर्ध्वार्थे । प्रवाहिकेति
 पाठान्तरम् । इति कौस्तुभटीका तत्त्वबोधिनी ।
 प्रबुद्ध, जि (प्र + बुध + क्त) पठितम् । प्रबुद्ध ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघु । १० । ६ ।

प्रबोध

“प्रबुद्धपुष्करिकाश्च बालातपनिर्भासकम् ।
 दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”
 जागरितम् । यथा, भट्टि । ४ । १४ ।
 “प्रातस्कारो पतन्निभः प्रबुद्धः प्रथममनुविम् ॥”
 प्रबोधः, पु, (प्र + बुधौ क् चपरासे + भावे
 घञ् ।) विनिद्रतम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 मार्कण्डेये । ८१ । ६७ ।
 “प्रबोधश्च जगतस्त्रासो नीयतामश्नुतो लघु ।
 बोधश्च क्रियतामस्य हनुमेतौ महासुरौ ॥”
 प्रबुद्धज्ञानश्च । यथा,—
 “तावत् सद्य जगद्भाति प्रबोधे सद्यसङ्गते ॥”
 इत्यात्मबोधयन्त्यम् ॥
 (यथा च रघु । ५ । ६५ ।
 “नृत्तात्मजा सवयसः प्रथितप्रबोध
 प्राबोधयन्नुषधि वागभिरुदारवाच ॥”
 प्रबोधनं ज्ञौ (प्र + बुध + क्तुट) न्यूनपूर्वं
 गन्धस्य चन्दनादेः प्रयत्नविशेषश्च पुनः पूर्वं-
 सौगन्ध्योत्पादनम् । तत्पठ्याय । अनुबोधः २ ।
 इत्यमरभरतौ । बोधजननश्च । (जागरणम् ।
 यथा, हरिवंशे । १७७ । ७१ ।
 “तत्तत्तुल्यनिर्वादेशं शृङ्गानां महाह्वने ।
 प्रबोधनं महाबाहो ज्ञानास्याक्रियतामये ॥”
 विकाशः । यथा, पञ्चतन्त्रे कथासुखे ।
 “तदेतेषां बुद्धिप्रबोधनं यथा भवति तथा
 केनाप्युपायेनानुबुद्धीयतामिति ॥” तथा च नृत्तु-
 संहारः ५ । १ ।
 “सुगन्धिनि श्वासविकल्पितोत्पल
 मनोहरं कामरतिप्रबोधनम् ॥”
 प्रबोधनी, स्त्री, (प्रबोधयतेऽनयेति । प्र + बुध +
 णिप् + क्तुट + ङीप्) दुरात्मना । इति राज-
 निघण्टुः । (प्रबुध्यते हरिरेवेति ।) औद्धरे
 रत्नानेकादृश्यादि ।
 अथ प्रबोधनीकृतम् ।
 “श्रयन्वासिव ज्ञानाणां क्षीराब्धौ धिमहोत्सवम् ।
 प्रबोध्य ज्ञानं संपूज्य विविनारोहयेद्रथम् ॥”
 अथ प्रबोधनीकृतनियता ।
 खान्दे तत्रैव ।
 “अन्धप्रभृति यत् पुण्यं नरेणोपाजितं सुवि ।
 यथा भवति तत्सर्वं न ज्ञाना बोधवासरम् ॥”
 अथ प्रबोधनीमाहात्म्यम् । तत्रैव ।
 “प्रबोधन्याश्च माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवद्भनम् ।
 मुक्तिदं कृतबुद्धीनां श्रेष्ठं त्वं मुनिसत्तमम् ॥
 तावज्जन्ते विप्रैः । गङ्गा भागीरथी चितौ ।
 यावन्नायाति पापघ्नी कार्त्तिके हरिवोधनी ॥
 तावज्जन्ति तीर्थानि आसुसुन्नसरांसि च ।
 यावत् प्रबोधनी विष्णोस्तिथिर्नायाति कार्त्तिके ॥
 वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च ।
 एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्यां लभेन्नरः ॥
 दुर्लभश्चैव दुष्प्रापः चैकोन्यं सचराचरे ।
 तदपि प्रापितं विप्रः । ददाति हरिवोधनी ॥
 ऐश्वर्यं सन्नाति प्रज्ञां रात्र्यश्च सुखसम्पदः ।
 ददातुर्गोपिता विप्रः । ज्ञेयया हरिवोधनी ॥

प्रबोध

मेरुमन्दरतुल्यानि पापान्यनुजितान्यापि ।
 एकेनैवोपवासेन दहते हरिवोधनी ॥
 पृथिव्यां यानि दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते ।
 एकेनैवोपवासेन ददाति हरिवोधनी ॥’
 किञ्च ।
 “जातं स एव मुक्तो कुलं तेनैव पावितम् ।
 कार्त्तिके मुनिश्राद्धं ज्ञाता येन प्रबोधनी ॥
 यानि कानि च तीर्थानि त्रैलोक्ये सम्भवन्ति च ।
 तानि तस्य एवैव सत्यं यः करोति प्रबोधनीम् ।
 सर्वं कृतं परिश्रमं तुष्टार्थं चक्रपाणिनः ।
 उपोष्येकादशीं सत्यं कार्त्तिके हरिवोधनी ॥
 किं तस्य बहुभिः कृतैः परलोकापदैर्भुने ।
 सन्नोपोषिता येन कार्त्तिके हरिवोधनी ॥
 स ज्ञानो स हि योगी च स तपस्वी जिते-
 न्द्रियः ।
 स्वर्गमोक्षौ च तस्यास्मात्प्राप्ते हरिवोधनीम् ॥
 विष्णोः पितृतामोऽन्वा घन्नेसारस्य दायिनी ।
 इमां सन्नदुपोष्यैव मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥
 प्रबोधनीसुपोष्येव न गर्भं विश्रुते नरः ।
 सर्वघन्नेन परिश्रमं तस्मात् कुर्वीत नारदः ॥
 ज्ञानं दानं तपो होमः ससुदृशं जनाहनम् ।
 नरेयत् क्रियते विप्रः । प्रबोधन्यां तद्वचनम् ।
 महाव्रतमिदं पुनः । महापापौघनाशनम् ।
 प्रबोधवासरं विष्णोर्विधिवत् सनुपोषयेत् ।
 व्रतनानेन देवेशः परितोष्य जनाहनम् ।
 विराजयन् दिशो दीपता प्रवाति भुवनं हरः ॥’
 पाप्मो च तत्रैव ।
 “दुग्धाब्धिभोगिश्रयने भगवाननन्तो
 यस्मिन्दिने खपिति चाथ विबुध्यते च ।
 तस्मिन्ननन्तमनसा सुपवासाभासां
 पुसां ददात्यभिमतं गरुडाङ्गशायी ॥”
 वाराहे च ।
 “उपवासासमर्थानां सदैव पृथुलोचने । ।
 एका सा द्वादशी पुण्या सनुपोष्या प्रबोधनी ॥
 तस्यामारुध्य विश्वेशं जगतामोन्मरेश्वरम् ।
 प्राप्नोति सकलं तद्धि द्वादशद्वादशीव्रतम् ॥
 उत्तराङ्गारकयुता यदि सा भवति प्रिये । ।
 तदा सा महती पुण्या कोटिकोटिशुभोत्तरा ॥
 श्रयने बोधने चैव कटिहाने च सुन्दरि । ।
 उपोष्येव विधानेन यानि मन्त्रयतां नराः ॥
 एकादशीं सोमयुता कार्त्तिके मासि भाविनि ।
 उत्तराभाद्रपदयोगे अनन्ता सा प्रकीर्तिता ॥
 तस्यां यत् क्रियते भक्तेः । सर्वमानन्त्यमश्नुते ।
 अनन्तपुण्यफलदा तेनानन्ता स्मृता फले ॥”
 तत्रैव श्रीयमनारदसंवादे ।
 “अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं तुने । ।
 कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु साचादेकादशी स्मृता ॥
 भक्तिप्रदा हरेः सा तु नाम्ना ख्याता प्रबोधनी ।
 या सा विष्णोः परा नृत्तिरक्षतानेकरूपिणी ॥
 सा क्षिप्ता मातुर्वै लोके द्वादशी मुनिपुङ्गवाः ॥”
 श्रीमधुरायाश्च विशेषतः पाप्मो तत्रैव ।
 “तावज्जन्ति तीर्थानि वाणिमेधादयो मन्त्राः ।

प्रबोध

मथुराया प्रिया विष्णोर्यावन्नायाति बोधनी ।
ससारदावतन्नानां कामसौख्यपिपासिनाम् ।
श्रीलक्ष्मणादपद्मस्य चाभिध्वं श्रौतलं यद्भक्तम् ।
भवपात्र्यजनानां वै प्रापिक्य प्रबोधनी ।
कथं न सेवते स्मृतेनथुरायां किमन्यत ॥”॥
अथ विशेषतः प्रबोधन्यां श्रीभगवत्पूजादि
माहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव प्रबोधनीमाहात्म्ये ।
“येऽर्चयन्ति नरास्तस्यां भक्ता देवन्तु माधवम् ।
सप्तपोष्य प्रसूयन्ते पापैस्ते सप्तपार्जिते ।
बाह्ये यच्चार्जितं वतसः । शौचने बाह्ये च यतः ।
सप्तजन्मकृत पापं खल्व वा यदि वा ननु ।
युष्माकं सुनिशादूढम् । सुशुद्धमपि नारदः ।
ततः क्षालयति गोविन्दस्त्रिधौ तस्यां प्रपूजितः ॥”
किञ्च ।
“प्रबोधवासरे विष्णो कुरुते च हरे कथाम् ।
सप्तद्वीपावनीहाने यतः प्रल तद्भवेन्मुने ।”
वाराहे च ।
“कौस्तुभस्तु मासस्य या चिताद्वादशी भवेत् ।
अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं ब्रूयुः ॥
यावत्सोका हि वर्तन्ते यावत्सर्वे मासवि ।
मङ्गलौ जायते तावदन्धमन्तो न जायते ॥”॥
तस्या अष्टाङ्गन यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“ब्रह्म मे भक्तितः पुत्र । बोधन्येकादशी हरे ।
उपोष्या येन विधिना त विप्र । प्रवदामि ते ॥
कार्तिके शुक्लपक्षे तु दशम्यां नियतं शुचि ।
क्षाला देवास्तेन कृत्वा वृद्धिकार्यं यथाविधि ॥
आचान्तं सुप्रसन्नत्वा हविष्यान्नं सुसकृतम् ।
सुहृन्नाम्यं खपेत् सन्ध्यां कृत्वा श्रौचं पादयोः ॥
रात्रिञ्च पश्चिमे यामे सप्तम्याय यथाविधि ।
कृत्वा भजपुरीषे तु श्रौचं कुर्यादतन्त्रितम् ॥
क्षालाष्टाङ्गुलमात्रं चौरदण्डसप्तद्वयम् ।
भक्षयेद्भक्तकाष्ठं च क्षालाचामेतं प्रयत्नतः ॥
नष्टाङ्गानि तथाङ्गिञ्च चिरं ध्यायेन्नाह्नवम् ।
अतस्तौपुण्यसङ्काशं कमलाचं चतुर्भुजम् ॥
शङ्खचक्रगदाशाङ्गुलीतवस्त्रं किरीटिनम् ।
प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥
ततश्चाबुद्धये वारिहस्तेन परिरुद्धं च ।
कुशान्वितं प्रयत्नीयात् नियमं विष्णुतुष्टये ॥
क्षाला जलं यद्द्वीला तु भातुरूपं जगद्भवेत् ।
हृष्टार्थं दापयेत् यथातः करतोयेन मानवम् ॥
एवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन् काले महासुते ।
एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चेवापरेऽह्नि ।
भोक्तेऽहं पुष्करिकाक्षः । शरणं मे भवायुतः ॥
एवमुक्त्वा ततः सन्ध्यां निवृत्तकर्मं मुक्तकर्मधौ ।
समपयेद्द्विधानेन विष्णुं सपूजयेन्मुने ॥
सहस्रसंख्यायां सुखं चाविर्जीं सजयेद्द्विजः ।
सर्वपापक्षयकरं त्रतस्य परिपूर्यते ॥”

इति गङ्गोत्तरखण्डे १२६ अ. ५५ । ॥

अथ प्रबोधकालनिर्णयः । भविष्ये ।

“आ भा-का चितपक्षे तु मेचश्वरवती ।
आदिमध्यावसाने तु प्रसादावर्तनादिकम् ॥”

प्रबोध

पादौ ।
“पौष्णशेषो यदा वाङ्मि मेचाद्वयमपि नो निशि ।
द्वादश्यामपि तत्र कुर्यादुत्थानं श्रयणं हरे ॥
निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥’
वाराहे च ।
“अपादनियमस्तत्र स्वापे वा परिवर्तने ।
पादयोगो यदा न स्याद्विषयापि तदा भवेत् ॥”
किञ्च स्कान्दे ।
“रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः ।
तदा विवृध्यते विष्णुर्दानं प्राप्य रेवतीम् ॥
रेवत्यादिरयान्तो वा द्वादश्या च विना भवेत् ।
उभयोरप्यभावे तु सन्ध्यायाश्च महोत्सवः ॥’
वाराहे च ।
“द्वादश्यां सन्धिसमये न चत्रायासमन्वये ।
आ भा-का चितपक्षे तु श्रयणावर्तनादिकम् ॥”
अतएव पुष्करपुराणे ।
“यस्य यस्य तु देवस्य यन्नञ्च त्रिपिञ्च या ।
तस्य देवस्य तस्मिन् श्रयणावर्तनादिकम् ॥”॥
अथ भगवत्प्रबोधनविधिः ।
“श्रयण्यामिव निष्ठायां महापूर्णा जलाशये ।
लक्ष्मी नीलाय सकृत्पुष्पं कृत्वा तच्च प्रबोधयेत् ॥”
तत्र मन्त्रः ।

“ब्रह्मेन्द्ररुद्राभिकुवेरस्य

सोमादिभिरिन्द्रितपादपद्मं ।

बुधस्य देवेश जगन्निवास ।

मन्त्रप्रभावेण सुखेन दध ॥

इयन्तु द्वादशी दध प्रबोधार्थं विनिर्मिता ।
त्वयेव सर्वलोकानां हितार्थं श्रेष्ठश्रायिना ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द । त्वञ्च निर्मा जगतपते ।
त्वयि सुप्ते जगतः सुप्रसृत्यते चोत्थित भवेत् ।
गता मेवा विषयैव विमलं निर्मला दिशः ।
शारदानि च पुण्यानि यद्वाचं समं केशवेति ॥”
उत्तिष्ठोत्तिष्ठोत्तिष्ठ जप्तिश्चैवम् ।
“त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगतः सुप्तं भवेद्दिहम् ।
उत्थिते चैतरे सर्वसुत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधवेति ॥”
वाराहे च ।

“ब्रह्मेन्द्ररुद्रैरवितर्कभावो

भवानुविर्वन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तव द्वादशी कौस्तुभाख्या

जायन्त आश्रयं च लोकनाथ ॥

मेवा गता निर्मलपूज्यैः च

शारदपुष्पाणि च लोकनाथ ॥

अहं दहानीति च भक्तिहेतो-

जायन्त आश्रयं च लोकनाथ ॥”

श्रुतिश्च । “इह विष्णुविचक्रमे चेधा निदधे पदं
सम्पन्नमस्य पांशुके” इत्यादि ।

“ततस्तस्मात् सप्तम्याय लक्ष्यं घण्टादिनिखने ।

तीरे सुखं निवेश्याथ प्रार्थयेत्तदनुग्रहम् ॥

तथा हि हृत्तीयस्कन्धे श्रीजन्मसुती ।

“सोऽसावदधकण्ठो भगवान् विहङ्ग-

प्रेमस्मितेन गयनामुरुहं विजृम्भन् ।

प्रबोध

उत्थाय विश्वविजयाय च नो विषादः
माध्याग्निरापनयतानं पुरुषं पुराणम् ॥

इति ।

“ततः पुण्याङ्गलिं दत्त्वा संस्थाप्य विधिवत् प्रसृतम् ।
नीराण्यं न्यासपूर्णं च वस्त्रादीनि समपयेत् ॥’
तथा च ब्राह्मे ।

“एकादश्यां शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।
प्रसृतं बोधयेन्नात्रौ भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥
श्रद्धेर्गौतमेस्तथा वादेर्गौतमस्य साममङ्गलैः ।
विना यन्त्रवशेनैव पुराणश्रवणेन च ॥
वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः ।
समाधितैरिन्द्रजालैर्भूमिशोभाभिरिव च ॥
पुष्पैश्चपैश्च नैवेद्यैर्दोषैश्चैः सुशोभनैः ।
होमैश्चैरपूपैश्च फले शकैश्च पायसैः ॥
इत्येविकारैर्भुजनां नाचाद्यैश्चैः सदाङ्गैः ।
कुठेरकस्य मङ्गल्या मालाया नवनेन च ॥”
नवन पुष्पविशेषः ।

“हृत्वाभ्यां चेतस्ताभ्यां चन्दनाभ्याश्च सर्वदा ।
कुङ्कुमालक्तकाभ्याश्च रत्नरुच्यैः सकुङ्कुमैः ॥
तथा नानाविधैः पुष्पैश्चैर्वैरङ्गुलीकृतैः ॥”
एवमेव प्रायः पादौ च । तथा स्कान्दे च ।
“बहुपुष्पैश्च फले कपूराशुभङ्गुलैः ॥
हरे पूजा विधातव्या कार्तिके बोधवासरे ॥”

इति ।

“इत्यं जला महापूर्णा महानीराजन तथा ।
स्त्रवतान्यपयेत् लक्ष्यं संपूर्णाचतवारिणा ॥
वेदस्तुत्यादिना स्तुत्या सख्यस्त्रिधादिना प्रसृतम् ।
संप्राप्त्यं गीतवाद्यादिबोमेरारोहयेन्नयम् ॥”
तथा च भविष्योत्तरे श्रीलक्ष्मणशुद्धिद्वयवादे ।
“महातुष्यरवे रात्रौ आमयेत् स्कान्दे कृतम् ॥
उत्थितं देवदेवेशं नगरे पाथिवं खड्गम् ।
द्वौषोद्योतकरं मार्गं ब्रह्मगीतसमाकुले ॥”
अथ रथयात्रामाहात्म्यं भविष्योत्तरे तत्रैव ।
“य य दामोदरं पश्येद्विद्यतो घरबीधरः ।
त त प्रदेशं राजेन्द्रः सर्वं खर्माय कल्पयेत् ॥”
किञ्च ।

“यावत्तदानीं लक्ष्मस्य रथस्याकर्षणं नरः ।
करोति क्रतुभिस्तानि तुल्यानि नरनायकः ॥
रथस्य ये विरोधकान् कौतुकेनापि केशवम् ।
देवतानां गणां सर्वं भवन्ति नृपादयः ॥
स्त्रियोऽपि स्तुतिमायाति रथयात्रापरायणा
पिष्टमाहर्भुङ्क्ता नयन्ति हरिमन्दिरम् ॥
कुर्वन्ति नर्तकीरूपं रथाय कौतुकान्वितम् ।
अक्षरोभिः सह क्रीडां कुर्वन्तीनाञ्चतुष्टयः ॥
ये रथाय प्रकुर्वन्ति गीतवाद्यादि मानवाः ।
देवलोकात् परिभृता जायन्ते मन्त्रलेखराः ॥
मौलिनः स्रग्दन्तस्थायो गायमानाश्च गायकाः ।
वादकैः सह राजेन्द्रः प्रयाति हरिमन्दिरम् ॥
रथोत्सवे सकुन्दस्य येषां हर्षोऽपि जायते ।
तेषां न नारकी पीडा यावद्विद्वान्मुमुक्षुः ॥
रथोत्सवस्य माहात्म्यं कलौ विस्तृतं हि यः ।
पुण्यमुक्त्वा विशेषेण कोमिनायथवा ननु ॥

प्रबोध

सप्तद्वीपसमुद्रान्ता रत्नधान्यसमन्विता ।
 सशैलवनपुष्पाद्या तेन दत्ता मही भवेन ॥”
 अथ च ।
 “बोधनी जगदाधारा कार्तिके शुक्लपक्षत ।
 रथस्थो यच्च भगवांस्तुष्टो यच्छति वाञ्छितम् ॥
 भजन्ते ये रथाङ्क देव सर्वेश्वरेश्वरम् ।
 तथा यात्रा कृता नृणां कामानिष्टान् प्रयच्छति ॥
 श्रीलक्ष्मणरथशोभां ये प्रकुर्वन्ति प्रहर्षिता ।
 तेषां मनोरथावाप्तिं यच्छते पुण्योत्तमम् ॥
 लक्ष्मण रथशोभां ये प्रकुर्वन्ति खशक्तित ।
 वाञ्छित तेभ्यो यच्छन्ति नित्यं स्वर्गादयो यद्वा ॥
 लक्ष्मण रथशोभां ये प्रकुर्वन्ति सुहृदिता ।
 पदे पदे तथा पुत्र । पुण्यं तथा प्रयागजम् ॥
 रथयात्रास्थिते लक्ष्मणे जयेति प्रवदन्ति ये ।
 जयेति च पुनर्ये वै श्रेष्ठं पुण्यं वदाम्यहम् ॥
 गङ्गाहारे प्रयागे च गङ्गासागसङ्गमे ।
 वाराणस्यादितोर्येव देवानाञ्चैव दृश्यते ।
 सतः पुण्यं कविभिः प्रोक्तं कातं ज्ञेयं च नरेश्वर ॥
 जयशब्दे कृते विष्णो रथस्थे ततः फलं कृतम् ।
 रथस्थितो नरैस्तु पूजितो धरणीधर ।
 यथात्माभोपमज्ञेयं पुण्यैर्भक्ता समर्पितं ।
 दत्ताति वाञ्छितान् कामानन्ते च परमं ॥
 पदम् ।
 भङ्गल ये प्रकुर्वन्ति घृपदीपांस्तथा स्तवम् ॥
 नैवेद्यं वस्त्रपूजाञ्च भक्ता नीरालम्बनं चरे ।
 रथाङ्कदृश्यं लक्ष्मणस्य स प्राप्तिं हरिवाचरे ।
 फलं न तन्मया ज्ञातं जानाति यदि केशव ।
 ब्रह्मस्वहारी गौत्रश्च भूषणश्च ब्रह्मनिन्दक ॥
 महापातकयुक्तोऽपि ब्रह्मज्ञा गुरुतत्त्वम् ।
 मद्यपि सर्वपापोऽपि कलिकाखेन मोहितः ॥
 रथायतं पदैकेन सुष्ठुते सर्वपातके ॥”
 किञ्चाभ्यञ्ज ।
 “रथाङ्कं महाविष्णो ये कुर्वन्ति जयस्त्रयम् ।
 पूजाञ्च खिलपापेभ्यो मुक्तायानि चरे पदम् ॥”
 किञ्च ।
 “रथस्याकथं पूज्यं कुरुते दैत्यनायक ।
 ततः सुरा सिद्धसङ्गा यथा गन्धर्वमानवा ॥
 इत्यञ्च रथयात्राया विधिर्वैक्तं स्वतोऽभवत् ।
 तथापि कश्चित्तन्मात्रो विशेषोऽपि वितन्वते ॥”
 अथ रथयात्राविधिः ।
 “श्रीलक्ष्मणे तु रथाङ्कं कृत्वा जयजयध्वनिम् ।
 निष्वाद्य च महापूजाभाशीवाक्यानि कौर्त्तयेत् ॥”
 तथा च विष्णुधर्मे ।
 “वक्त्रं श्रीज्योत्स्नरश्मिं लसत्कुलजाभ्यां सुन्दरं
 चन्द्राकारं रश्मितिलकं चन्द्रेणाश्रितम् ।
 मत्वा श्रीकां जगत्सुखकारीं प्रेक्ष्येनान्तौघं
 पद्मावासां सततसुरसा धारयन् पातु विष्णु ॥
 युक्तं श्रीकादिवाहैर्मधुरतररश्मिभिः श्रीजाल-
 मानै-
 रनौचैर्सौत्तिकानामविरतमणिभिः सञ्चलेष्वैव
 हरैः ॥

प्रबोध

हेमै कुम्भे पताकाशिवतररश्मिभूषित
 केतुसुखे-
 श्वजैश्चोश्ववन्द्यो दुरितहरहरैः पातु जेजो
 रथो व ॥
 मोदन्तां सुजनां ह्यनिन्दितधियः सखाखिलो-
 पद्रवा
 खस्था सुखिरसुख्य प्रतिहताभिजा रमन्ता
 सुखम् ।
 रे दैत्या गिरिगङ्गाणि गङ्गान्यासु ब्रजध्वं भया-
 दैत्यारिभगवानयं यदुपतिथान् समारोहति ॥
 पलायध्वं पलायध्वं रे रे दितिजदानवा ।
 सरन्त्याय लोकाणां रथाङ्कं नृकेशरी ॥
 ततो विविन्नगद्यानि पठित्वा महाप्रभो ।
 महाप्रसादमालाञ्च स्वीकृत्यात परया सुदा ॥”
 तन्माहात्म्योक्तम् ।
 “भक्ता यद्वाति यो मालां वैष्णवीं भङ्गला
 अयम् ।
 न तेषां दुर्लभं किञ्चिद्विदुः लोके परं च ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामसम्पदये ।
 मालामेतां प्रयच्छीयात् सौख्यमोक्षप्रदायि-
 नीम् ॥”
 इति ।
 “वचिन्त्यालक्ष्यमाणश्च श्रीप्रकादादिभ्यो रथम् ।
 आलक्ष्य प्रेरयन् पूज्यां भामयेद्वैष्णवे सह ॥”
 तथा च भविष्योत्तरे तत्रैव ।
 “शुद्धमानैर्भागवतेर्गौतवादिचरित्रिणैः ।
 भामयेत स्यन्दनं विष्णो पुरमध्ये समन्ततः ॥”
 किञ्च ।
 “प्रबोधवाचरे प्राप्ते कार्तिके पाङ्कजन्दन ।
 देवालयेषु सर्वेषु पुरमध्ये समन्ततः ॥
 भामयेत्तूष्णनिर्वाणे रथस्थं धरणीधरम् ॥”
 किञ्च ।
 “रथागमे सुकुन्दस्य पुरशोभान् कारयेत् ।
 सर्वतो रमणीयान् पताकेषुपशोभितम् ॥
 तोरणैश्चतुर्भुजैः रत्नास्तम्भैश्च शोभितम् ।
 स्थाने स्थाने महीपाल । कर्मस्य पुण्यवयुतम् ॥
 विविन्नरथशोभां च कर्मसा भावितेनरेरिति ॥
 रथेन गच्छन् भगवाननुगम्योऽखिलेन वै ।
 खस्रगेहागतवाचां गौतम्या दोषो महान्
 भवेत् ॥” ॥
 अथ रथागमनविधयः । तत्रैव ।
 “रथेन सह गच्छन्ति पार्श्वतः पृष्ठतोऽथतः ।
 विष्णुनैव ससां सर्वे भवन्ति अपचादयः ।
 रथस्थं ये न गच्छन्ति भसमाब्धं जनार्दनम् ।
 विप्राश्चयनसम्पन्ना भवन्ति अपचाधमा ॥”
 किञ्च ।
 “येषां यद्वागतो याति रथस्थो मधुखन्द ।
 पूजां तैस्ते प्रकर्त्तव्या विपश्चाद्विविध्विते ॥
 अनर्चितो यदा याति यद्वाद्यस्य महीधर ।
 पितरस्तस्य विमुखा वषाणां दृष्टं पञ्च च ॥
 यं पुनः कुरुते पूजां यद्वायाते तु माधवे ।
 वचते श्वेतद्वीपे तु यावन्निष्ठाचतुर्दश ॥”

प्रबोध

अथ च ।
 “नामुज्जति यो मोहाद्व्रजन्त जगदीश्वरम् ।
 ज्ञानाभिदग्धकम्मापि स भवेद्ब्रह्मराक्षसः ॥”
 इति ॥
 “अथ स्वामन्दिरं नीत्वा पूर्ववत् पूजयेत् प्रभुम् ।
 राज्ञो जागरणं कुर्याद्विधिवद्द्वैष्णवे समम् ॥”
 अथ प्रबोधनीजागरणमाहात्म्यम् ।
 स्वान्दे तत्रैव ।
 “पूर्वजन्मसङ्क्षेपं पश्य यतः समुपाज्जितम् ।
 जागरणं प्रबोधनं दृश्यते तूत्तराशिवतः ॥
 कृत्वापि पातकं घोरं ब्रह्महत्यादिकं नर ।
 कृत्वा जागरणं विष्णोर्धूतपापो भवेन्नृणः ॥
 कर्मणा मनसा वाचा पापं यतः समुपाज्जितम् ।
 ज्ञानयेत्तच्च गोविन्दः प्रबोधन्यानु जागरे ॥
 दुःखाय यतः फलं विप्रेरन्ध्रमेधादिभिर्मखैः ।
 प्राप्यते ततः सुखेनैव प्रबोधन्यानु जागरे ॥
 आश्रित्य सर्वतोऽर्थान् दत्ता गां काञ्चनीं महीम् ।
 न ततः फलमवाप्नोति यतः कृत्वा जागरं चरे ॥
 चन्द्रसूर्योपरान्ते तु यत् फलं परिकीर्तितम् ।
 तत्सहस्रगुणं पुण्यं प्रबोधन्यानु जागरे ॥
 ज्ञानं दानं तपो होमं स्वाध्यायश्चार्धनं चरे ।
 ततः सर्वं कोटिगुणितं प्रबोधन्यानु जागरे ॥
 समतीतं भविष्यञ्च वर्तमानं कुलायुतम् ।
 विष्णुलोकं नयन्त्यानु जागरणं प्रबोधनी ॥
 यत्नानि पितरो ब्रूया विष्णुलोकमलङ्कृता ।
 विमुक्ता नारकेऽपि खे कर्तुं लक्ष्यप्रजागरम् ॥
 भाव्यापद्ये तु ये जाता मातृतः पित्रस्तत्परा ।
 तारयेन्नात्र सन्देहः प्रबोधन्यां तु जागरे ॥”
 किञ्च ।
 “प्रबोधनीविधेर्द्वये प्रबोधन्यानु जागरे ।
 शृङ्गे तोयं समादाय अर्घ्यं दद्यान्नाह्नेन ॥
 यत् फलं सर्वदानेषु सर्वतोऽर्थेषु यतः फलम् ।
 तत् सर्वं कोटिगुणितं दत्तार्घ्यं बोधवाचरे ॥”
 पाङ्गे च तत्रैव ।
 “अथवापि प्रिया विष्णोर्जागरे स्थात प्रबो-
 धनी ।
 किं पुनर्मथुरायां सा ततो वै जन्मसङ्गतिः ।
 एकेवैकादशीं लब्ध्वा जन्मगेहे कृता नरे ।
 ततोऽधिकं न कर्मस्य लोके किञ्चन विद्यते ॥
 राज्ञो जागरणं तत्र श्रीकां कुर्वन्ति ये नरा ।
 सवारे मोहसङ्गान्ते सदा जायति जायति ॥”
 किञ्च तत्रैव श्रीकादिकापाङ्गान्ते ।
 “सुबोधनीजागरपुण्यवैभवात्
 प्रसन्न ईशो विधिवान्नसत्तत्तत् ।
 चकार दासोत्सवगर्जनं सह
 हृन्दावनेऽन्याभिरप्येह राक्षसाः ॥
 • सा हृन्मानाङ्गतगोपकृपिषा
 लब्ध्वा जन्मान्तरवाञ्छितेन ।
 दासा महाप्रमज्जवाङ्मुखेऽपि
 निन्देऽन्यलोकं कथया कृतायताम् ॥
 तस्मात् सुबोधनीं कृत्वा राज्ञो कृत्वा च जागरम् ।
 सुमोक्षितं हरिं कृत्वा भां सवारजां विजां ॥

मधुरायां किं वाच्यं जागरे हरिचरित्रौ ।
कार्तिके नोद्यन्तौ प्राप्य ततः श्रेयं परं न हि ॥
मधुरायां प्रबोधनार्थं कृतजागरणस्य हि ।
चत्वारिंशद्वर्गो वैश्वोभोचयद्रक्षारक्षसम् ॥
जागरणस्य च महात्मनो गौतमादिचरित्रम् ।
हरे प्रीतिकरं रात्रौ यत्तु मे नैव शक्यते ॥
यस्तु गायति कल्याणं कौस्तुभं द्वादशीं च यम् ।
सर्वलोकान् परिब्रूय विष्णुलोकं च गच्छति ॥”
अतएवोक्तं तत्रैव ।
“रात्र्यामन्त्रं सत्यं स्थीतं निहतकण्ठकम् ।
कार्तिके मधुरायां वै कौस्तुभं जागरं चरेत् ॥”
अथ पारश्यादिग्रन्थम् ।
“प्रातर्निवृत्तिर्यां कृत्वा श्रद्धां समीप्य भूतरान् ।
यस्तु कृतव्रताच्छ्रेष्ठं प्रदद्याद्दिव्यादिकम् ॥
दानं यथाव्रतं तन्मोक्षं दत्त्वा पारयमाणं चरेत् ।
प्रवर्गं चैव सत्यं चतुर्मास्यव्रतं यत् ॥”
तथा च भविष्योत्तरे तत्रैव ।
“प्रभाते विमले जाला भोजयेद्भविष्यरे ।
व्रतक्षीरदधिमौनकासारगुरुमोक्षे ।
अर्चयेच्चन्द्रेणैव पुण्यैर्गौतमिणोत्तमान् ॥
आचारान्भोज्यतो दद्यात्प्रातः सत्किञ्चिदेव हि ।
सुवाचा सुमनोऽभीष्टपुण्यप्रकादिकम् ॥
यदुदो वायिकांश्चाक्षान् नियमं यस्तु यत् कृतम् ।
कथयित्वा द्विषेभ्यश्च दद्यात्कृत्वा सुदक्षिणम् ॥”
एवमेव पाठे । तत्रैव किञ्चाधिकम् ।
“चतुर्मास्यव्रतं विप्रा पश्चाद्विद्वत्प्राचनम् ॥”
इति श्रीहरिमक्तिविकासे १५ विकासः ॥
प्रबोधिनौ, श्री, (प्रबोधयति हरिमिति । प्र +
बुध + धि + णि ।) औप ।) प्रबोधनी ।
उत्थानेकादशी । यथा —
वराह उवाच ।
“उपवासावमर्षाणां सन्नेव पृथुलोचने ।।
एका वा द्वादशी पुण्या उपोषा या प्रबोधिनी ॥
तस्मात्प्रातः विमले जगतामीश्वरेभ्यः ।
प्राप्नोति सकलं तद्दि द्वादशद्वादशीफलम् ॥
पूर्वभाद्रपदा योगे चैव वा द्वादशी भवेत् ।
अतीव महती तस्यां सर्वलोकमयाचयम् ॥
उत्तराङ्गारकहिता यदि चैकादशी भवेत् ।
तदा कीटिगुणं पुण्यं नैश्वर्यफलमयं यम् ॥
सहस्रैर्वाच्यं तस्यां सर्वं कृतमिहाचयम् ।
यथा प्रबोधिनी पुण्या तथा यस्यां खपेद्वरि ॥
उपोष्या हि महाभागे । अग्नयस्तदा हि वा ।
अथने बोधनी चैव हरेस्तु परितर्जने ।
उपोष्येव विधानेन करो विमलकलां वसेत् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन द्वादशीं सप्तपोषयेत् ॥
यदीच्छेत् विप्राणां हि । शान्तौ गतिमाप्नुय ॥
एकादशी सोमयुक्ता कार्तिके सारधि भासिनि ।।
उत्तराश्विचर्ययोगे अग्न्या वा प्रबोधिनिता ॥
तस्मात् प्रवृत्तिर्भवेत् । सर्वमायान्तमुते ।
उत्तराश्विचर्ययोगे अग्न्या वा प्रबोधिनिता ॥
यदीच्छेत् सोमयुक्तं यदा स्थातुं सारधिनि ।।
उत्तराश्विचर्ययोगे अग्न्या वा प्रबोधिनिता ॥

प्राप्नोति सकलं तद्दि द्वादशद्वादशीं नर ॥
अलपूजं तदा कुम्भं स्थापयित्वा विचक्षण ॥
पञ्चरत्नसमीपे कृतपात्रयुतं तथा ॥
तस्यां स्थाप्य तु धरितं मन्त्ररूपं जनाङ्गम् ।
मायकेन सुवर्णेन सुतमेन वरानने ॥
स्थापयित्वा विधानेन कुङ्कुमेन विधेयितम् ।
पीतवस्त्रयुगच्छेन कृत्रोपायद्वयगान्धितम् ॥
पूजयेत् कमलैर्देवि । मङ्गलं वञ्चितेभ्यः ।
मन्त्रं कुम्भं वराहस्य नारसिंहस्य वामनम् ॥
राम रामस्य कल्याणं बुद्धस्यैव तु कच्छिनम् ।
एवं दशवतारांश्च पूजयेद्भक्तिचयुत ॥
पुण्यैव पैरुथा दीपैर्नैवेद्यैर्विधैरेपि ।
सपूज्यैवमङ्गलैर्विधैरेव पूजनचरेत् ॥
ततस्तस्यापतो देयं नैवेद्यं पापितं पितम् ।
एवं सपूज्य गोविन्दं दिवापि कमलेचयम् ॥
रात्रौ चोत्थापनं कायं देवदेवस्य सुप्रते ।।
प्रभाते विमले जाला भक्ता सपूज्यं केशवम् ।
पुण्यधूपदिनैवेद्यैः फलेर्गान्धिवै सुभे ।
ततस्तु पूजयेद्दिवाप्यायार्थं भक्तिचयुत ॥
अलङ्कारोपहारैश्च वस्त्राद्यैश्च खप्रक्षितं ।
पूजयित्वा विधानेन स देव प्रतिपादयेत् ॥
जगदादे जगद्गुरुं जगदादिहत्तु ।
अलङ्कारयितुं जगद्योने प्रीयतां मे जनार्दन ॥
अनेनैव विधानेन कुर्यादेकादशीं नर ॥
तस्य पुण्यं भवेद्यत्तु तच्छृण्वन् वस्तुनरे ।।
यदि वक्त्रस्यैवासां सङ्गच्छति भवति हि ।
सञ्जातु नैव शक्यते प्रबोधिन्वाक्षसा गुणा ॥
तथाप्युद्देशमात्रेण श्रद्धा वक्ष्यामि तच्छृणु ।
पञ्चवाराकसङ्काशमन्त्रिहायाशुशीतिभिः ॥
सहैव दानमागच्छेत्स लोकं वस्तुनरे ।।
ततः कल्पसङ्ख्यान्ते सप्तहोमेश्वरो भवेत् ॥
आश्विनारोम्यस्यसो अन्तातीतो भवेत्ततः ।
त्रयस्रश्च सुरापक्षस्यैव न गुरुतल्पग ॥
पापान्तीति सर्वान्त्रि अयमेवैव नाशयेत् ॥
पक्षेण श्रीमान्गणेशोपि भक्ता
शृण्वन्नुत्तमं इह धीयमान ।
इतिोति भक्तस्य भक्तिं ददाति
विकल्पं चोपि दिवं प्रयाति ॥
दुःखं प्रशंसतेपि पठमाने
माहात्म्ये भवभवहारके नरस्य ।
व कुर्वाद्भक्तवरेणैतद्वयाया
बोधिनिता कित्तु प्रणम्य प्रसन्नं वाच्यम् ॥
ते चन्दास्ते कृतार्थाश्च तैरेव सुखं कृतम् ।
तेराज्ञांश्च सफलं कृतं ये प्रतकारका ॥”
इति वराहपुराणे प्रबोधिनोमाहात्म्यम् ॥
प्रभञ्जनः, पुं (प्रकर्षेण भगवति वृत्तादीभिरिति । प्र +
भञ्ज + णि ।) वायु । इत्यमरः । १ । १ । १६१ ।
(यथा, महाभारते । ७ । १५४ । ७० ।
“घटोत्कचसुतं श्रीमान् भिक्षाङ्गनसोपम ।
बरोक्ष श्रीमिमायान्ता प्रभञ्जनमिन्द्रादिराट् ॥”
मन्त्रिपुराधिपतिराजविशेषः । यथा, - महा
भारते । १ । २१७ । १६ ।

“राजा प्रभञ्जनी नाम कुलेऽस्मिन् सन्भूतः ह ।
अपुत्रं प्रसवेनाथं तपस्वी स उत्तमम् ॥”)
भञ्जनकर्त्तरि जि । (यथा, हरिवंशे । १२४५ । १३ ।
“प्रभञ्जनी यो लोकानां युगान्ते सर्वनाशन ॥”
यथा च महाभारते । १ । १२३ । १२ ।
“सा सत्कल्याणं विहृत्वाह पुत्रं देहि सुरात्मनः ।
वक्त्रवन्ता महाकायं सर्वदुर्गप्रभञ्जनम् ॥”)
प्रभद पुं, (प्रकृतं भद्रं यस्मात् ।) विष्णु । इति
राजनिघण्टुः । (प्रकृतो भद्र इति प्रादि-
समासः । अडे, जि ।)
प्रभद्रा, स्त्री (प्रकृतं भद्रं यस्मात् । टाप ।) प्रसा
रिणी । इति राजनिघण्टुः ।
प्रभव, पुं, (प्रभवत्तुकादिति । प्र + भू + “अक
र्त्तरि च कारके” इत्यधिकारात् अपादानार्थः ।
“अदोऽप” ३ । ३ । ५७ । इति अप ।)
जन्महेतु । पित्रादि । आद्योपलब्धस्थानम् ।
आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थं यत् स्थानं देश
सः । यथा । वाङ्मयिकं शोकप्रभवः । हिमवान्
गङ्गाप्रभवः । इत्यमरभरतौ । अपां यत्नम् ।
सुनिवेदः । इति हेमचन्द्रः । पराक्रमः । इति
मेदिनी । वे, ४१ । जन्म । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, कुमारः । ५ । ८९ ।
“विचयता होममपि च्युतात्मना
त्यजेत्सोऽर्थं प्रति चातु भाषितम् ।
यसामनन्त्यात्मसुखोपि कारणं
कथं स जन्मप्रभवो भविष्यति ॥”
इति । यथा, देवीभागवते । १ । १६ । २ ।
“महाशक्त्या प्रभावेन त्वं मां विच्छेदनात् पुरा ।
प्रभवे प्रणये ज्ञाते भूत्वा भूत्वा पुन पुन ॥”
वाङ्मये । यथा, हरिवंशे । १२६ । ३४ ।
“धर्मोऽस्मिन्नुद्भव कामं वाध्यावाध्यान् अन्ता-
यतः ।
प्रभवं च्यवनश्चैवमौद्धानं सुरभीमथा ॥”
जि, प्रभूतः । यथा, जन्मदे । २ । ३० । ५ ।
“नानौकांश्चि दुर्गो विन्मसाद्युवि तिष्ठते प्रभव
श्रीको अन्ते ॥”
“प्रभव प्रभूतो अन्ते शोकक्षेपः ॥” इति तन्त्रार्थ
सायनः ।)
प्रभविष्णुः, पुं, (प्रभविष्णु शौचमश्नेति । प्र + भू +
“सुवच” १ । २ । १३० । इति इक्षुच ।) वटुक-
भैरवश्चाद्योत्तराष्ट्रतन्त्रनामान्तेतनामविशेषः ।
यथा । “प्रभविष्णुः प्रभाववान् ॥” इत्यादि
विश्वसारतन्त्रे व्यापदुद्धारकस्य । प्रभुः । यथा,
“न भर्ता नैव च सती न पिता मातरो न च ।
आदाने वा विचर्मे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥”
इति हावभागः ॥
प्रकर्षेण भवप्रणीते, जि ।
प्रभविष्णुता स्त्री, प्रभुता । प्रभविष्णुशब्दात्
भावार्थं तत्प्रत्ययेन पदं निष्पन्नम् । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । २ । ३७ ।
“यदवाध्यानि दुःखानि च्छेत्तु न प्रभविष्णुता ।
तन्महीपातः । महतां महत्तस्य किमङ्गनम् ॥”)

प्रभाक

प्रभा स्त्री (प्रकर्षण भावोक्तिः । प्रभा-भा-आत् स्त्रीप्रसङ्गः) ३।३।१६। इति अड।) कुविरपुरी। इति हेमचन्द्रः । २।१०४॥ (प्र+भा-भावे अफ।) दीप्तिः । ततपण्याय । रोचि २। दुति ३ शोणि ४ लिषा ५ ओज ६ भा ७ रुचि ८ विभा ९ आलोक १ प्रकाश ११ तेज १० रक्तः । इति राजनिघण्टुः ॥ ३॥ यथ, रामायणे । २।२६।१८। “अराजयत वैदंष्ट्रं वधम तत सुविभूषिता । उद्यतोऽमुमन कावे ख प्रभव विवस्वन ॥” तथा च महाभारते । ४।१३।१७। “रतीव रूपिणी किममनङ्गाङ्गविहारिणी । अतीव आनने सुभु । प्रभैवेन्दोरनुत्तमा ॥” गोपीविशेषः । यथा,— “इच्छत प्रमया गोप्या युक्ती दृष्टावने वने । सद्योमनुशब्दमन्त्रेण तिगोषान छत त्वया ॥ प्रभा दृष्ट परिच्छिन्न आगम सूर्यमखलम् । ततस्तस्या शरीरं तौत्र तेषां बभूव ह ॥ सर्वमभ्य त्वया दत्त प्रीम्नाशु रुदता पुरा । विच्छन् सद्योर्गोह कल्पया मङ्गयेन च ॥ हुताश्रयाय किञ्चिन्न तृपेभ्यश्चापि किञ्चन । किञ्चित् पुत्रवसिष्ठेभ्यो द्वेभ्यश्चापि किञ्चन ॥ किञ्चिद्दृष्ट्युजनेभ्यश्च नागभ्यश्चापि किञ्चन । ब्राह्मणेभ्यो सुविभ्यश्च तपस्त्रिभ्यश्च किञ्चन ॥ स्त्रीभ्य सौभाग्ययुक्तायो यशस्त्रिभ्यश्च किञ्चन । तच्च दत्त्वा तु सर्वेभ्य पूज्य रोदितुमुद्यत ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ११।५७—६२। दुर्गा । यथा,— “यमस्य भगिनी जाता वसुधा तेन सा मता । प्रभा प्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-मालिनी ॥” इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ३॥ (इय हि सूर्यविम्बे इतनाम्ना कीर्तयते । यथा, देवीभागवते । ७।३।८०। “देवकीके तथेन्द्राणी ब्रह्मास्तेषु सरस्वती । सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातङ्गा वैष्णवी मता ॥” सूर्यपत्नी । यथा,— स्वन उवाच । “विप्रस्वान् कश्यपात् पूज्यमदित्यामभवत् पुरा । तस्य पत्नीचयन्तदन सञ्जा राक्षी प्रभा तथा ॥ देवतस्य सुता राक्षी देवता सुपुत्रे सुतम् । प्रभा प्रभाव सुपुत्रे लाङ्की सञ्जा तथा मनुम् ॥” इति भावस्ये । ११।२—३॥ (इन्द्राक्षरवृत्तिविशेषः । तच्छब्दार्थं यथा, वृत्त रत्नाकरटीकायाम् । “वसुयुगविरतिर्नैरौ रौ प्रभा ॥”) प्रभाकर, पु, (प्रभां करोतीति । प्र+“दिवा विभाजिताप्रमेति ।” ३।२।०१। इति ढ।) कृष्ण । (यथा रघौ । १।७४। “कृष्णानुगम्युत्तमान् प्रसङ्गलात प्रभाकरः । रत्नोनिप्रकृतागामपविहृशुचाविव ॥”) अग्नि । चन्द्र । (यथा, महाभारते । ७।६६।५।

प्रभावः

“तावतीत्य रथानीक विस्तृतौ पदवर्धभौ । दृष्टशति यथा राक्षीरास्त्रास्तौ प्रभाकरौ ॥” “प्रभाकरौ चन्द्रसूर्यौ ॥” समुद्र । इति शब्द-रत्नावली ॥ अकट्टण । इत्यमरः । १।३।२०॥ (अष्टममन्त्ररे देवगणभेदः । यथा मार्कण्डेय पुराणे । ८।६। “तपस्तप्तश्च शक्रश्च दुतिर्ष्योति प्रभाकरः ॥ अन्विष्यशीयसुनिविशेषः । यथा हरिवंशे । ३१।११। “अविर्जातोऽन्विष्ये तु तासां भर्ता प्रभाकरः । भद्रार्थां जनयामास सुतसोम यशस्त्रिनम् ॥” नामभेदः । यथा महाभारते । १।३५।१५। “कूटर कूटारश्चैव तथा नाग प्रभाकरः ॥ मीमांसकप्रभेदः । स च गुरुत्वेन प्रसिद्धः । तस्य मत दर्शनं प्राज्ञादौ प्रभाकरमतमिति प्रसिद्धम् । यदुक्त वेदान्तसारे । ५३। “प्रभाकर-ताकिस्तौ ‘अन्योऽन्तरात्मा आनन्दमय इत्यादि श्रुते सुषुप्तौ बुद्धादीनामज्ञाने जयदर्शनात् अहमज्ञोऽह ज्ञानीत्याद्यनुभवाच्च अज्ञान-मात्रमिति वदतः ॥ ज्ञी, कुशङ्गीप्रसङ्गवर्धभेदः । यथा, भावस्ये । १२१।६८। “महिष महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ॥”) प्रभाकौट पुं (प्रभावित कौट इति मध्यगोपी समासः ।) खद्योतः । इति राजनिघण्टुः ॥ प्रभाङ्गन, पुं, शोभाङ्गन । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रभात, कौ, (प्रकर्षण भातु प्रवृत्तमिति । प्र+भा+आदिकम्मणि क्त । यद्वा, प्रकृत भात दीप्तिरचेति ।) प्रातः कालः । ततपण्याय । प्रत्यय २ अहर्मुखम् ३ कल्पम् ४ उष ५ प्रत्यय ६ । इत्यमरः । १।४।३॥ दिनादि ७ निशान्तम् ८ युद्धम् ९ प्रगे १ प्राङ्गम् ११। इति राजनिघण्टुः ॥ गोव १२ गोवज्ज १३ ऊष १४ ऊषकम् १५ उषा १६ ऊषा १७ विभातम् १८। इति शब्दरत्नावली ॥ ३॥ (यथा,— “प्रभाते य करेन्नित्य दुर्गा दुर्गाक्षरद्वयम् । आपदस्तस्य नश्यन्ति तम सूर्योदये यथा ॥” इति चर्मशास्त्रम् ॥) तत्र दर्शनीया यथा,— “वैद्य पुरोहितो मन्त्री देवज्ञोऽथ चतुर्थक । प्रभातकावे ब्रह्मो निव्य स्त्रियमिच्छता ॥” इति राजवल्गवः ॥ प्रभाव, पु, (प्र+भू+घञ ।) कोषदृक्कतेजः । ततपण्याय । प्रताप २ । इत्यमरः । २।८।२॥ “कोषो घन दृष्टो ह्यम तद्भुत्वात् सैन्यमपि दृष्टः ताभ्या यत्तेजो जायते स प्रतापः प्रभा वञ्च कथ्यते ॥” इति भरतः ॥ शक्ति । (यथा — “प्रभावतो यथा धात्री सङ्कचस्य रसादिभिः समपि कूटते दोषन्नित्यस्य विनाशनम् ॥ कचित्तु केवल द्रव्य कर्म्म कृत्वात् प्रभावतः । ऊवर इति शिरोवह्ना सहदेवो जटा यथा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रभासः

तेजः । इति हेमचन्द्रः । ३।४०॥ (धर्मा रामायणे । २।२३।३८। “अथ मेऽक्षप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति । राज्ञश्चाप्रसूतो कर्तुं प्रसुत्वश्च तव प्रभो ॥”) शान्तिः । इति मद्रिणी । वे ४ ॥ (प्रभासम-जात सूर्यपुत्रः । इति मात्स्ये । ११।३॥ कलावर्त्ता जात खरोविषी मनो पुत्रविशेषः । यथा, मार्कण्डेयः । ६६।५। “ततश्च जज्ञिरे तस्य चय पुत्रा खरोविष । विजयी मेरुनन्दश्च प्रभावश्च महाबलः ॥”) प्रभावण, पुं, (प्रभावान् जायते इति । अनु+ङ।) शक्तिविशेषः । प्रभावो वीर्याधिक्य तज्जातः । इत्यमरटीकाचारसुन्दरी ॥ प्रसुत्व-साधकत्वात् दृक्कतेजो प्रभुशक्तिः । इति भरतः ॥ (प्रभावजाते जि । यथा,— “रसादिवाच्यं यत् कर्म्म विप्रश्चित तत प्रभावकम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) प्रभावान्, [त] जि (प्रभा अस्त्वस्येति । प्रभा+मतुप मस्य व ।) प्रभायुक्तः । प्रभाशब्दादस्यर्थे वतुप्रत्ययेन नियतम् ॥ प्रभावती, स्त्री, (प्रभावत्+ङीप ।) मालिकाम-कोनविशृङ्खलाह्वता । गङ्गायां वीणा । इति हेमचन्द्रः । २।२३॥ नयोदशाक्षरशब्दः । यथा, श्रुतबोधे । ३।२। “यस्यां प्रिये । प्रथमकमचरद्वयं तुयन्तथा गुरु नवम दृष्टान्तिमम् । सान्ध भवेद्यतिरपि चेद्दृग्गम्यहे सालक्ष्यतामन्यतस्ते । प्रभावती ॥” (सूर्यपत्नी । यथा महाभारते । ५।११७।८५। “रेमे स तस्यां राजर्षि प्रभावतां यथा रवि ॥” कुमारादुत्तरमातङ्गव्यविशेषः । यथा, तज्वेव । ६।४६।३१। “प्रभावती विशालाक्षी पत्निवा गोवन्ती तथा । वञ्चनाभासुरस्य कथा । सा तु प्रसुत्तं विधा-हिता । यथा, हरिवंशे । १४८।४१। “तस्यास्ति कन्यारत्न हि त्रैलोक्यातिशय शुभम् । नाम्ना प्रभावती नाम चन्द्रामेव प्रभावती ॥” अङ्गेश्वरचिन्मयस्य खनामस्ताता भार्या । यथा महाभारते । १३।४२।८। “तस्या हि भगिनी तात । ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती । भार्या चिन्मयस्याश्च बभूवाङ्गेश्वरस्य च ॥”) प्रभाव, पु, (प्रभावते व स । प्र+भाव+आच ।) वसुभेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-भारते । १।६६।१८। “प्रत्युषश्च प्रभावश्च वसवोऽष्टानिति स्मृता ॥” प्र+भाव+भावे घञ ।) प्रकृतकथनश्च ॥ प्रभास, पुं, (प्रभासते शोभते इति । प्र+भास्+आच ।) सोमतीर्थम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३।८२।५६—५७। “ततो गच्छतः राजेन्द्र । प्रभास तीर्थेऽनुत्तमम् । तत्र सन्निहितो निव्य खलमेव कुतः प्रभुः । देवतानां सुख वीरः । अकण्ठोऽनिकसारश्च ॥

प्रभूत

तस्मिन्नीर नर आत्मा शुचि प्रयतमानम् ।
 अस्मिन्नीरान्तरात्मा फल प्राप्नोति मानवम् ।
 जैनगणाधिपविशेष । इति हैमचन्द्र । १।३२॥
 (वसुमेदः । यथा मातस्ते । ५।२९ ।
 “प्रभूतश्च प्रभासश्च वसुमेदोऽथै प्रकीर्तिता ॥”)
 प्रभिन पु (प्र + भिद् + क्त ।) चरन्महत्ती ।
 तत्पण्याय । गच्छति २ मत्तः ३ । इत्यमरः ।
 २।८।३६ ॥ अन्तः ४ मदकल ५ । इति
 राजनिघण्टुः । (यथा, रामायणे । २।१५।४६ ।
 “ततो महाभयमहोघराभ
 प्रभिनमत्तुः प्रमथयन्मत्तम् ।
 रामोऽपवाञ्छ वचिर ददृश
 श्चक्षुःक्षय नागसुदयकायम् ॥”
 तथा च महाभारते । ७।२७।२ ।
 “यथा नलवन कुङ्क प्रभिन गच्छन्नायन ।
 ऋदनीयातद्वदायस्य पार्थोऽऽदृष्ट्वा चमत्तवम् ॥”
 प्रभृष्टमेदविशेषः, चि । (यथा, चतुस्रहारे । २।५।
 “प्रभिनवेदूर्ध्वविभक्तुकाङ्कुरे
 समाचिता प्रोत्थितकन्दलीन्जे ॥”)
 प्रभु पु (प्रभवतीति । प्र + भू + क्त ।) विष्णु ।
 इति शब्दरत्नावली । (शिव । यथा, महा-
 भारते । १३।१७।३१ ।
 “हरश्च हरिणाचक्ष सर्वभूतहर प्रभु ॥”)
 पारदः । इति राजनिघण्टुः । शब्दः । इति
 धरणिः ।
 प्रभु, चि, (प्रभवतीति । प्र + भू + “विप्रसम्भो
 ह्यसञ्ज्ञायाम् ॥” ३।२।१८ । इति डु ।)
 अधिपति । तत्पण्याय । सामी २ ईश्वर ३
 मति ४ ईशिता ५ अधिभू ६ नायक ७
 नेता ८ परिहृष्ट ९ अधिप १० । इत्यमरः ।
 ३।१।११॥ पालक ११ । इति शब्दरत्ना-
 वली । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ५।१४ ।
 “न कर्मत्वं न कर्माणि लोकास्त्यजन्ति प्रभु ।
 न कर्मफलसंयोगः स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥”)
 निम्न । इति धरणिः । शक्त । इति नागार्थ-
 रत्नामाला । (यथा कुमारे । ३।४ ।
 “आत्मेश्वराणां न हि जातु विना
 समाधिमेदप्रभो भवन्ति ॥”
 अहः । यथा, मनौ । १०।३ ।
 “वेद्येष्वात् प्रकृतिश्रेष्ठ्यात् नियमस्य च धार-
 नात् ।
 वस्त्रारस्य विशेषाच्च वर्णानां प्राज्ञस्य प्रभु ॥”)
 प्रभुता, स्त्री (प्रभोभावाः । प्रभु-भवनम् ।) प्रभु
 त्वम् । ऐश्वर्यम् । इति हलायुधः । ४।१०० ॥
 प्रभुमत्तः, पु, (प्रभोभक्तः ।) अत्तमघोटकः । यथा,
 “प्रभुमत्ता भक्तिभावाः कुलीनेषु कुलीकुटाः ॥”
 १० । इति शब्दचन्द्रिकाः ।
 स्वस्वधुरक्ते चि । यथा, नायकस्य अहः ।
 “कदाचि स्वस्वधुरः सुनिद्रः शीघ्रमेव ।
 प्रभुमत्तश्च सूरश्च ज्ञातव्यः क्व सुखे सुखा ॥”
 प्रभु, चि, (प्र + भू + क्त ।) प्रभुत्वम् । इति
 मरः । ३।३।३३ । (यथा, आत्मविद्यायाः । १।४६ ।

प्रमथ

“तन्नाभुदभिभूतप्रभूतमायानिकायशतधर्मः ।
 सकलकलानिलयानां ध्रुव्य श्रीमन्मदेवाय ॥”
 उन्नतम् । इति मेदिनी । तै, १२१ । भूतम् ।
 उन्नतम् । इति शब्दरत्नावली ।
 प्रभूय, चि, (प्रभवतीति । प्र + भू + “ग्लानि
 स्थाश्च गच्छुः ॥” ३।१।१३६ । इति गच्छुः ।)
 चम । शक्त । इति हैमचन्द्रः । ३।१५५ ॥
 प्रभृति, य (प्र + भृ + क्त ।) तदाणि । यथा,
 “तत्र प्रभृति पितरः पित्रसञ्ज्ञानु लेभिरे ॥”
 इति निष्ठादित्तम् ।
 प्रमेदः, पु (प्र + भिद् + क्त ।) मद् । तत्
 पण्याय । प्रकार २ विशेष ३ भिन्ना ४
 अन्तरम् ५ । इति जटाधरः । (यथा, सुश्रुत
 निदानन्याने १ अध्याये ।
 “पितात्मको हुतगतित्वरदाहपाक
 स्फोटप्रमेदवहुलः क्षतजप्रकाशः ॥”
 स्फोटनम् । यथा, रघु । ३।१७ ।
 “बभूव तेनातितरां सुदुःसह
 कटप्रमेदेन करोव पार्थिव ॥”)
 प्रभृत्क, स्त्री, (प्र + भृ + क्त । तत् स्त्राय
 कन् ।) शिखलानिमालम् । चूडातो लम्बमान
 मालम् । इत्यमरभरतौ । २।६।१३५ ॥
 प्रमत्तः, चि, (प्रमाद्यति स्मेति । प्र + मद् + गद्य
 र्थेति क्त । नद्यास्मेति नत्वाभावः ।) प्रमादो ।
 अनवधानतायुक्तः । यथा,—
 “मत्त प्रमत्तसुखात् सुप्त बालः क्षियः कष्टम् ।
 प्रपन्न विरय भोत न रिपुं हन्ति धर्मेवित ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ७ अध्याये ।
 “मत्त मद्यानिना । प्रमत्तमनवहितम् । उन्नत
 गहवातादिना । कष्टः अशुद्धम् । प्रपन्न श्रमः
 गतम् । विरय भयः ॥” इति श्रीधरस्वामी ।
 अपरप्रमत्तो यथा,—
 “सन्धापूर्णाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्तुतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्याये ।
 स च राज्ञा नाकानयति यः । यथा—
 “मत्तोन्नतप्रमत्तार्मद्व्यासाकानयेन्नृपः ॥”
 इति मितान्वराः ।
 प्रमथ, पु, (प्रमथतीति । प्र + मथ + क्त ।)
 घोटकः । शिवपारिवः । इति शब्दरत्ना-
 वली । स च घटत्रिशतकोटिस्त्वक् । यथा,
 “घटत्रिशतः सङ्ख्यान् प्रमथा द्विजसत्तमाः ।
 तन्नेकः सङ्ख्यान् भगि घोटश्च संख्यात् ॥
 नाकारूपधरा ये वै जटाचन्द्राहमखिताः ।
 ते सर्वे सकलैर्धर्मयुक्ता ध्यानपरायणाः ॥
 योगिनो मदमातस्यहम्माहङ्कारवर्जिताः ।
 श्रीरूपाया महाभागा शम्भो प्रीतिकरा
 परा ॥
 न ते परिग्रहं राम काङ्क्षन्ति स कदाचन ।
 सचारविमुखा सर्वे यतो योगततपराः ॥
 धननाथस्य महादेव परिवार्यः हृतप्रताः ।
 जला परिहृष्टः स्वः तिष्ठन्ति विगलज्जलाः ॥
 यदेव परम ज्योतिश्चिन्तायाम्बिकापति ।

प्रमथ

नैव ते पारिवदा सर्वे स्ववृथन्ति नम् ॥
 ते योऽशु समाख्याता कीटयो ये धनप्रताः ।
 सिद्ध्याद्वादिवाक्या अस्मिन्मादिसमायुता ॥३॥
 अपरे कामिनः शम्भो सुनन्मसविवा स्तुताः ।
 विचित्ररूपाभरणा जटाचन्द्राहमखिताः ॥
 हरस्य तुल्या रूपेण विशदा हृषभध्वजा ।
 उमासवश्रूपाभिः प्रमत्ताभिः समागताः ॥
 विचित्रमाख्याभरणा दिव्यस्रगगन्धभूषणाः ।
 उमासहायः क्रीडन्तमनुगच्छन्ति भूषिताः ।
 शृङ्गारवेशाभरणा अष्टौ ते कीटयो गणाः ॥४॥
 अङ्गनारीश्वराश्चान्ये हङ्गनारीश्वर हरम् ।
 अमुयानि महाभागास्तुल्यरूपा हरस्य च ॥
 उमासहायो हि यदा रमते स सुख हरः ।
 अङ्गनारीश्वरीरास्तु दारपाला भवन्ति ते ॥
 आकाशमार्गे गच्छन्तमनुगच्छन्ति निम्नः ।
 ध्यानस्थः परिचयन्ति सलिलादिभिरौश्वरम् ॥
 नानाशृङ्गधरा शम्भोगणस्तु प्रमथा स्तुताः ।
 प्रमथन्ति च युद्धेऽप्युद्यमानाश्चक्रवर्तान् ।
 ते वै महाबला गुराः सङ्ख्या नवकोटयः ॥५॥
 अपरे गायनासालङ्कारपणवादिभिः ।
 शृङ्गानि वाद्यं कुर्वन्तो गायन्ति मधुरस्वरम् ॥
 नानाशृङ्गधरास्तु वै सङ्ख्या कीटयास्तु ।
 सततं चातुगच्छन्ति विचरन्त महेश्वरम् ॥
 सर्वे मायाविन गुराः सर्वे शास्त्रार्थपरगाः ।
 सर्वे सर्वत्र सर्वज्ञा सर्वे सर्वत्रगाः सदा ।
 सुकृतास्तु सर्वसुवन गणा यान्ति पुनः पुनः ।
 अविनाशकैश्च ययुक्तास्तु वै महाबलाः ॥
 अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्राहमखिताः ।
 देवैश्च नियोगेन वर्तन्ते त्रिदिवे सदा ॥
 तेषां सङ्ख्या चैककोटिस्तु सर्वे नलवतराः ।
 कुर्वन्ति हि सदा सर्वा हरस्य सततं गणाः ॥
 विस्मयन्ति च पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पालयन्ति
 च ।
 अमुयानि सततं हृतमायुतप्रतान् ॥
 विज्ञाञ्च सततं हन्ति योगिनां प्रयत्नात्मनाम् ।
 घटत्रिशत कीटयश्चैते हरस्य सकला गणाः ॥
 वराहगणनाशार्थं हिताय अमर्ता तथा ।
 शृङ्गारस्य च सेवार्थं सप्तस्रज्ज्वा इमे गणाः ॥
 वराहस्य गणान् दृष्ट्वा नरसिंह तथा हरिम् ।
 खयः सरभरूपः सन् ध्यायन् नादयतोऽकरोत् ।
 तच्छोकरास्तुतो जातास्तुतश्च वङ्गरूपताः ।
 क्रूरदृष्टा क्रूरयुद्धे क्रूरस्यैरिमान् गणान् ॥
 वराहस्य हृतेऽपि यत् प्रोक्तं कपदिना ।
 तत्तस्ते क्रूरकर्माश्च प्रतापान् भवद्गुराः ॥
 न सदा क्रूरकर्माणि ते कुर्वन्ति महौजसः ।
 इष्टिमाचक्षुः ते क्रूरा क्रूरक्रूराश्च काम्यताः ॥
 प्रजः प्रजः तथा पुत्र्यः पञ्च स्त्रियः तथैव च ।
 निवेदितानि सुकृन्ति वनपर्वतसाः ॥
 आह्वयन्ति च सुकृन्ति पञ्च पुत्र्यादिकश्च यतः ।
 भवेद्गणस्य यद्गोत्रं तद्गोत्रास्ते महौजसः ॥
 आभिः नाभिः चाभ्यन्ति हित्वा चैव चतुर्दशैः ॥
 तन्नाभिः करो सुकृते चतुर्दशैः भवौ सदा ॥

प्रमद

तत सर्वे गणान्तरं भुङ्क्ते पलनान्यपि ।
 हने वरास्य गच्छे भगमासाद्य ते गणा ।
 चतुर्भागा खय भूत्वा भूत कर्मेति वै जगु ॥
 भूतलमभवतेषा चतुर्भागावतां तदा ।
 वचनात पद्मजातस्य भूतयामासतो मता ॥
 यो लोकाविदिन पूर्वं भूतयामासतुल्यिष ।
 यनस्तेभ्योऽधिका यन्नेष्टदृष्टाश्रम उच्यते ॥
 'इति व सर्वमाख्यात भूता शुभगाणा यथा ।
 यन्नाहारा यदाकारा यनललास्ते मज्जीवस' ॥
 य इदं श्रद्धयाश्रित्यमाख्यान योगमुत्तमम् ।
 स दीर्घायु सदोत्साहौ योगयुक्तश्च जायते ॥"
 इति कालिकापुराणे पारिवर्तोत्पत्तिर्नाम २६
 अध्यायः ॥ (धृतराष्ट्रपुत्राभ्यामन्यतम । यथा,
 महाभारते । १ । ११७ । १२ ।
 "प्रमथन् प्रमाथौ च दीर्घरोमश्च वीर्यवान् ॥"
 प्रमथन्, लौ, (प्र + मथ + भावे क्युट ।) वध ।
 इत्यमर । २ । ८ । ११५ ॥ (यथा, रामायणे ।
 १ । ३ । २४ ।
 "वालिप्रमथनश्चैव सुवीर्यप्रतिपादनम् ॥"
 लेशनम् । विलोडनम् । इति मथधात्वर्थदर्श-
 नात् ॥ (प्रकर्षेण मथतीति । प्र + मथ + क्यु ।
 प्रमाथके, चि । यथा, महाभारते । १ । १२ । २६२ ।
 "स चाश्विरूपसदृशो देवतुल्यपराक्रमः ।
 सर्वास्माभेव नारीणां चित्तप्रमथनो रज्जु ॥"
 प्रमथा, लौ, (प्रमथति जिहोयानिति । प्र + मथ
 + क्यच् ।) हरीतकी । इति मेदिनी । ४१२ ।
 (गुणादिकमस्य हरीतकीशब्दे ज्ञातयम् ॥)
 प्रमथापि पु, (प्रमथानां अधिप ।) शिव ।
 इत्यमर । १ । १ । ३३ ॥
 प्रमथिन लौ, (प्रकर्षेण मथितम् ।) निर्जल-
 तक्रम् । इति राजनिर्घण्ट ।
 प्रमद, पुं (प्र + मद् + "प्रमदस्वमदौ हर्षे ।"
 १ । ३ । ६८ । इति अप ।) हृष । इत्यमर ।
 १ । ४ । २४ ॥ (यथा, कथासरितसागरे । ३ । १६२ ।
 "तच्छ्रुत्वा मम राजश्च विधादप्रमदौ द्वयो ।
 अमूर्ता मेघमाजोक्ष हससातकयोरिव ॥"
 प्रमादलक्षणेति । प्र + मद् + करणे अप ।)
 सुखरक्षणम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दानव
 विशेष । यथा, हरिवंशे । ३ । ८७ ।
 "प्रमदो मय कुपयो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥"
 वशिष्ठतनयानामन्यतम । स तु उत्तममन्वन्तरे
 सप्तविंशमेद । यथा, भागवते । ८ । १ । २४ ।
 "वशिष्ठतनया सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
 अथा वेदश्रुता भद्रा देवा इन्मस्तु सखजित ॥"
 प्रमाद्यतीति । प्र + मद् + कर्त्तरि क्यच् । यदा
 प्रकर्षेण मदीशब्दा । मत्ते चि । इति मेदिनी ।
 दे ७५ ॥ (यथा, रघौ । १६ । ३७ ।
 "प्राविपि प्रमदवर्जितेभ्यश्च
 लज्जिमाद्रिषु लज्जितरिभ्यम् ॥"
 प्रमत्कानन लौ, (प्रमदानां काननम् । "ह्यापी-
 मश्चाच्छन्दोवह्वलम् ॥" ६ । ३ । ६३ । इति
 इत्य । यदा प्रमदाय हृषाय यन काननम् ।)

प्रमा

प्रमदावनम् । इत्यमरटीकायां भरत । २ ।
 ४ । ३ ॥
 प्रमद्वन् लौ, (प्रमदानां वनमिति । "ह्यापी-
 रिति ।" ६ । ३ । ६३ । इति वृक्ष ।) रात्रो-
 ऽन्तःपुरोचितवनम् । इत्यमर । २ । ४ । ७ ॥
 प्रमदा, लौ, (प्रमदयति पुरुषमिति । प्र + मद्
 हर्ष + णिच् + क्यच् । यदा, प्रमदो हर्षोऽख्यस्या
 इति क्यच् । टाप ।) उत्तमयोषित । इति
 मेदिनी । दे ५ ॥ (यथा, कुमारे । ४ । १२ ।
 "नयनात्यरुणानि चूर्णयन्
 वचनानि खलनयन् पदे पदे ।
 अस्मति त्वयि वासयामिदं
 प्रमदानामधुना विदुर्नगा ॥")
 चतुर्दशान्तरवृत्तिविशेष । तल्लक्षणं यथा, वृत्त
 रत्नाकरटीकायाम् ।
 "नचभजना गुरुश्च भवति प्रमदा ॥"
 प्रमदाकानन लौ, (प्रमदानां काननम् ।) प्रमद-
 वनम् । इत्यमरटीकायां भरत । २ । ४ । ३ ॥
 प्रमदावन, लौ, (प्रमदानां वनम् ।) प्रमदवनम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रमना, [स्] चि, (प्रकृत मनोऽर्थः ।) हृष-
 युक्त । इत्यमर । ३ । १ । ७ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ८ । ३७ । ४१ ।
 "इति बहुपदस्य प्रमावति
 प्रमनचि मन्प्रतौ रिपुस्यवम् ॥"
 प्रमय पु, (प्र + मी वधे + भावे क्यच् ।) वध ।
 इति हेमचन्द्र । ३ । ३४ ॥ (यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । १ । ६ ।
 "इदं इदं वृषोदन्त वद्धा प्रमयमीयुषाम् ।
 अर्वाककालभवेर्वाचा यत्प्रवन्धेऽप्युप्यते ॥"
 प्रमा, लौ, (प्रमीयते इति । प्र + माड भावे
 + "आतश्चोपसर्गे ।" ३ । ३ । १६ । इति
 क्यच् । टाप ।) यथार्थज्ञानम् । तत्पर्याय ।
 प्रमिति २ । इत्यमर । ३ । २ । १ ॥ प्रमा
 यम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्रबोध
 चन्द्रोदये । २५ अङ्के ।
 "प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धिविषयार्थमिधाधिन ।
 वेदान्ता यदि शास्त्राणि बौद्धे किमपराध्यते ॥"
 यथा च ऋग्वेदे । १ । १३ । ३ ।
 "क्षासीत्यमा प्रतिमा किम् ॥"
 "यश्च प्रमा प्रमायमियत्ता का कथन्मूतासीत ।"
 इति तद्वाक्ये सायन ॥) न्यायमते तद्वति
 तत्प्रकारकज्ञानम् । अमभिज्ञज्ञानम् । अस्या
 कारणं गुणः । स च प्रत्यक्षे विशेष्ये विशेष-
 यस्या सम्बन्धः । अनुमितौ साध्यविशिष्टपक्षे
 परामर्शः । शाब्दबोधे योम्यताया तात्पर्यस्य
 वा वयायज्ञानम् । उपमितौ शब्दे सादृश्य-
 बुद्धिः । यथा,—
 "दोषोऽप्रमाया जनक प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
 पितृहृत्वादिहृत्पो दोषो नानाविधः स्फुटः ॥
 प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेष्यवता समम् ।
 सन्निकर्षां गुणस्तु स्यादयं त्वनुमितौ पुनः ॥

प्रमाणं

पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत् ।
 शब्दे सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ।
 शाब्दबोधे योम्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा ॥
 गुण स्यादभ्यसन्नित्यनु ज्ञानमन्यथेत प्रमा ।
 अथवा तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्विशिष्टेयकम् ॥"
 इति भाषापरिच्छेदे । १३१-१३५ ॥
 ("दोषः इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां
 प्रति गुणः कारणं तच्चापि पित्तादिहृत्पा दोषा
 अननुगता तेषां कारणत्वम् अन्ययवतिरेका-
 भ्यामेव सिद्धम् । गुणस्य प्रमाणकत्वम् अनु-
 माणात् सिद्धम् । यथा प्रमाज्ञानवाधारण-
 कारणमित्यकारणजन्मान्यज्ञानत्वात् अप्र-
 मावत् । न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति
 बाध्यम् । पीतं शङ्ख इति ज्ञानस्यैव पित्तदोष-
 सत्त्वात् शङ्खप्रमात्पत्तिप्रसङ्गात् विनिगमना-
 विरहात् अनन्तदोषाभावस्य कारणत्वमप्यस्य
 गुणकारणताया न्याय्यत्वात् । न च गुणसत्त्वेऽपि
 पित्तप्रतिवन्धात् शङ्खे न सौख्यज्ञानमतः पित्तादि-
 दोषाभावानां कारणत्वमवश्यं बाध्यं तथा च किं
 गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति बाध्यं तथाप्यन्यथाति-
 रेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवमप्रति
 गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वाच्च । तच्च
 दोषा के इत्याकाङ्क्षायासाह पित्तेति । कश्चित्
 पीत्तादिहृत्मे पित्तं दोषः कश्चित् चन्द्रादेः स्रव्य
 परिस्राव्यभेदे दूरत्वं दोषः कश्चित् वज्रोदग-
 भवे मङ्गलकवसाङ्गमिष्येव दोषा अन्तिजनका
 इत्यर्थः । अथ के गुण्या इत्याकाङ्क्षायां प्रत्य-
 खादौ क्रमशो गुणान् दर्शयति प्रत्यक्षेति ।
 प्रत्यक्षे विशेष्यवतः विशेष्यसन्निकर्षो गुणः अनु-
 मितौ साध्यवति साध्यस्याप्यवशिष्टाङ्गानं गुण
 इति एवमन्येऽप्युक्तम् । प्रमां निरूपयति अम
 भिन्नमिति । ननु यत्र सुतिरुषतयोरिमे रजते
 इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न
 स्यात् तल्लक्षणस्य अमभिज्ञज्ञानाभावात् अत
 आह अथवेति । तद्विशिष्टेयकं तत्प्रकारकं ज्ञानं
 प्रमा इत्यर्थः । इदम् बोध्यम् । येन सम्बन्धेन
 तद्वत्ता तेन सम्बन्धेन तद्विशिष्टेयकं तेन सम्बन्धेन
 प्रकारकत्वं बाध्यम् । तेन कपिलादौ सद्योगा-
 दिना घटादिज्ञाने नातिथ्याति ॥" ॥)
 प्रमाण, लौ, (प्रमीयते विश्वमनेनेति । प्र + मा +
 क्युट ।) विष्णु । यथा,—
 "प्रमाणं प्राणनिज्यः प्राणभूतं प्राणजीवन ॥"
 इति महाभारते आग्निश्रवणं दानधर्मम् ॥
 निबन्धम् । मयादा । शास्त्रम् । (यथा —
 "आग्ना ज्ञावितकस्तुतिविभागविदो निष्पी-
 त्पतापदर्शिनश्च । तेषामेव ज्ञानयोगात् यद-
 चन तत् प्रमाणम् । अप्रमाणं पुनर्मूर्तिवत्त-
 त्स्वरक्तदृष्टादुष्टवचनमिति ।" इति चरके
 विमानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) सत्यवादी ।
 (प्र + मा + भावे क्युट ।) इत्यमरः । ३ । ३ ।
 (प्रमियोतीति । प्र + मा + कर्त्तरि क्यु ।)
 प्रमाता । इति मेदिनी । के, ६१ । प्रमा ।

इति शब्दरत्नावली । निबद्धाविकल्पवानव
शब्द । यथा वेदा प्रमाथ स्तुतय प्रमाथ-
मिन्नादि । प्रमाया करणम् । आये तु प्रमाया
शुभानोपमानशब्दा प्रमायाणि । इत्यत्र बहु-
वचनान्तोऽपि । (यथा मनौ । २ । १३ ।
“अथकामेवस्तानां धर्मेज्ञान विधीयते ।
धर्मे जिज्ञासमानानां प्रमाथ परम श्रुति ।”
वेदान्तचारे च । “वेदान्तो नाम उपनिषत
प्रमाथ तदुपकारीषि शारीरिकस्त्रजादौनि च ।”
“उपनिषच्छब्दो ब्रह्मात्मैकसाक्षात्कारविषय ।
सैव उपनिषत प्रमाथ तस्या प्रमाथपाया
करणभूता ।” इति विद्वन्मनोरञ्जनौटीका ।)
प्रमाथवाधितार्थक, पुं, (प्रमाथेन वाधित अर्थो
यस्य । तत क्रप ।) तत्कविशेष । तस्य ज्ञान
ज्ञम् । आत्माश्रयादिचतुष्कान्यप्रसङ्गलम् । स
द्विविध । आत्मियाहक विषयपरिग्रोषकश्च ।
तत्राद्यो यथा । धूमो यदि वङ्गिजभिचारी
स्थापदा वङ्गिजस्य न स्यात् । द्वितीयस्तु पर्वतो
यदि निवङ्गि स्थापदा निधूम स्यात् । इति
तर्कवागरीश्री ।
प्रमातामह पुं, (प्रकृष्टो मातामहस्तस्यापि
जनकत्वादिति । प्रादिप्रमाथ ।) मातामह-
पिता । यथा, अमरे ।
“पितामह पित्रपिता तपिता प्रपितामह ।
मातुर्मातामहादौव सपिन्हास्तु सनाभय ।”
प्रमातामही, स्त्री, (प्रकृष्टा मातामही ।) प्रमाता-
महपत्नी । इति स्तुति ।
प्रमाथ, पुं (प्र+मथ+भावे घञ ।) प्रम-
थनम् । वक्ता हरणम् । इति पुराणम् । (निपात्र
भूमौ पेषणम् । यथा महाभारते । ४ ।
१२ । २७ ।
“तत प्रतिवृत्तेष्वेवाहुभिश्च सुशृङ्गटे ।
सन्निपातावधूतेष्व प्रमाथोन्माथनेक्षया ।”
अस्य टीकायां नीलकण्ठेन मल्लशास्त्रात् एत-
न्नचसुवृत्तम् । यथा,—
“निपात्र पेषण भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते ।”
कुमारव्याख्यचरमेद । यथा, महाभारते । ६ ।
४५ । २६ ।
“तत प्रादादुचरौ यम काञ्चोपमाधुमौ ।
उन्माथश्च प्रमाथश्च महावीर्यौ महादुःखौ ।”
शिवपारिवर्तप्रमथमथ । यथा, हरिवंशे ।
१७८ । ५३ ।
“ते प्रदीप्तप्रहरणा दैवदानवराक्षसा ।
प्रमाथगन्धसुखाश्च प्रायुध्यन् क्लृप्तमथयम् ।”
प्रमाथी, [वृ] जि, प्रपूर्वमथकातो कर्त्तरि जिन् ।
पीडनकर्त्ता । मारणकर्त्ता । प्रमथनशील ।
देहेन्द्रियबोधक इत्यर्थः । इति श्रीधरस्वामी ।
यथा —
“अथर्व हि मनः क्लृप्तः प्रमाथि वलवदुद्वहम् ।
अपि च ।
“इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रचम मनः”
इति श्रीभगवद्गीता ।

प्रमाद, पुं, (प्र+मद्+भावे+घञ ।) अनव-
धानता । इत्यमरः । १ । ७ । १० । यथा,—
“लोभप्रमादविश्रासै पुरुषो नश्यते जिभि ।
तस्मात्लोभो न कर्त्तव्य प्रमादो न न विनश्येत् ।”
इति गारुड नीतिचारे ११५ अध्याय ।
प्रमादवान् [त] जि (प्रमादोऽव्यवस्थान् वा ।
प्रमाद+मनुप । मस्य व ।) प्रमादयुक्त । तत
पर्याय । आत्मा २ असमीक्षकारी ३ खट्वा
रुट ४ । इति जटाधर । (यथा, याज्ञ
वल्क्य । ३ । १३६ ।
“निद्रासु क्रूरतल्लब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवान् भिन्नहृत्तो भवेत्तस्यैव तामसः ।”
प्रमादिका, स्त्री, (प्रमादोऽनवधानताव्यवस्था
इति । प्रमाद+ठन् । टाप ।) दूषिता कन्या ।
ततपर्याय । सवेदा २ दूषिता ३ धवकारिणी ४ ।
इति शब्दरत्नावली ।
प्रमादौ, [वृ] जि, (प्रमादोऽव्यवस्थेति । प्रमाद+
इति ।) प्रमादविशिष्ट । अनवधानतायुक्त ।
यदुक्तम् ।
“कुरङ्गमातङ्गपतङ्गश्च
मीना हता पक्षिरेव पक्ष ।
एक प्रमादौ स कथं न हन्यते
य सेवते पक्षिरेव पक्ष ।”
प्रमापण स्त्री, (प्र+मौ ण हिंसायाम्+कार्ये
विच्+भावे लुट ।) मारणम् । इत्यमरः ।
३ । ८ । ११२ । (यथा, मनु । ११ । १४१ ।
“अस्त्रिमतासु चत्वनानां सहस्रस्य प्रमापये ।
पूर्वे चानस्थानस्थानु मूढहृत्ताव्रतचरेत् ।”
प्रमित जि, (प्र+मि+क्त । यद्वा, प्र+मा+
क्त । “दतिस्त्वितिमास्तेति ।” ७ । ४ । ४० ।
इतीलम् ।) ज्ञात । इति जटाधर । (अथ
तमम् । इति विजयरचित । यथा विद्वाने
अशौरोमगधिकारे ।
“प्रमिताख्याग्रन तीक्ष्ण मय मेधुनसेवनम् ।”
परिमितम् । यथा दृष्टतुल्यतायाम् । १०४ । ३७ ।
“प्रमितोत्तराणि वदन् ।”
प्रमित, स्त्री, (प्र+मा वा मि+क्तिन् ।) प्रमा ।
इत्यमरः । ३ । २ । १० ।
प्रमोद जि, (प्र+मिह सेवने+क्त ।) घन ।
रुजित । इति मेदिनी । टि, ८ । (यथा,—
“लगदीविद्या प्रमोदनां स्निग्धाभिश्चन्दिह हि
याम् ।
शिशिरे कङ्कन शस्त्रमपि वातविकारिणाम् ।”
इति चरके स्नानस्थाने द्वाविंशेऽध्याये ।)
प्रमोत, जि (प्र+मौ ण हिंसायाम्+क्त ।)
हृत । यज्ञार्थहृतपु । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ।
प्रमीळा, स्त्री, (प्रमीलनमिति । प्र+मील समी-
कने+“गुरोश्च हल ।” ३ । ३ । १०३ । इत्य ।
ततटाप ।) तन्त्री । इत्यमरः । ३ । ३ । १०५ ।
प्रमुख स्त्री, (प्रकृष्ट मुखमारम्भः ।) तदालम् ।
ततकाव । इति त्रिकाशेषः । (समुखम् ।
यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ६ ।

“यानेव हत्वा न विजौविशाम-
ख्येवस्थिता प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ।”
प्रमुख, पुं, (प्रकृष्ट मुख अयमागो यस्य ।)
पुत्रागटव । इति शब्दचन्द्रिका । सख्द ।
इति शब्दरत्नावली ।
प्रमुख जि (प्रकृष्ट मुखमाद्य यस्य ।) प्रधा
नम् । (यथा, कुमारसम्भवे । २ । १८ ।
“ज्वलन्मणिप्रिखाद्येन वासुकिप्रसुखा निशि ।
स्थिरप्रदीपतामेव मुञ्जगा पर्युपासते ।”
अष्ट । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ । (यथा,
हितोपदेशे । ३ । १२४ ।
“बलेषु प्रमुखो हृत्को न तथान्यो महीपते ।”
प्रथम । इति मेदिनी । खे, १ । (यथा,
महाभारते । २ । ६ । २ ।
“नारदप्रसुखास्तस्यामन्तर्ज्वा महात्मनः ।
समावीनः शुशुभिरे सह राजर्षिभिर्यथा ।”
माथ । इति शब्दरत्नावली ।
प्रमुत्, [वृ] जि (प्रकृष्टासुष्टु प्रीतिर्यस्य ।) हृष्ट ।
इत्यमरः । ३ । १ । १३ । (प्रकृष्टा सुदिति
वियहे प्रकृष्टानन्दे स्त्री । यथा, महाभारते ।
१४ । ७ । ६ ।
“श्रुत्वा तु पाथिबल्येन सन्मनः प्रमुत् गतः ।”
प्रमुदित जि, (प्र+मुद्+क्त । “उदुपधा-
दिति ।” १ । २ । ११ । इति पक्षे कितु ।)
हृष्ट । इत्यमरः । ३ । १ । १३ । (यथा,
देवीभागवते । १ । १२ । ४७ ।
“वाङ्महो हरिरशोक इवातिकाम
पादाहतिं प्रमुदित पुरुषं पुराण ।”
प्रमेह, पुं (प्रकर्षेण मेहति चरति वीर्यादिरने-
नेति । प्र+मिह चरत्+करणे घञ ।)
रोगविशेषः । तत्पर्यायः । मेह २ मज्जदोष ३ ।
इति राजनिर्वण्ड । बहुवचनता ४ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १३४ । अस्य निदानम् ।
“आस्त्रासुख सप्रसुख दबीनि
मान्मोदकान्प्रसाः पर्वाणि ।
नवाभयान शुक्लैस्तथ
प्रमेहहेतुः कफक्षय सन्मन् ।” * ।
अस्य सन्मन्निर्वाण,—
“मेदश्च मांसश्च शरीरश्च
क्षेद कथो वक्षिगत प्रदूष्य ।
करोति मेहान् ससदीयसुखे
स्थानेव पित परिदूष्य चापि ।” * ।
वातिकस्य तस्य कथयम् ।
“क्षीरैर्दु दोषैर्वल्लभ्य भ्रातृन्
सन्दूष्य मेहान् कुर्वतेऽनिकश्च ।” * ।
तस्य कफजादिभेदेन साध्यादिलक्षणम् । यथा,
“साध्या कपोत्या दृष्ट पित्तका वट
बाध्या न साध्या पवनवाचतुक्का ।
समक्रियत्वाद्द्विभक्रियत्वा
अज्ञातवत्वाच्च यथाक्रमेण ।
कफ सपित पवनश्च दोषा
मेदोऽस्युक्ताम्बुवसावधौका ।

प्रमेह

मन्त्रा रसौज पिशितश्च दूष्या
प्रमेह्या विंशतिरेव मेहा ॥' * ॥
तस्य पञ्चरूपम् ।
'मन्त्रादीना मन्त्राणां प्रायप पाणिपादयो ।
दाहक्षिण्यता देहे ढट खाद्यास्य जायते ॥
सामान्य लक्ष्यं तेषां प्रभूताविनष्टता ।
दोषदूष्या विशेषेऽपि तनसयोगविशेषतः ।
मन्त्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥' * ॥
क्रमेण कषणानां दृष्टानां लक्ष्यानि ।
"अथ वहुचित शीत निगन्धसुदकोपमम् ।
मेहसुदकेमेहेन किञ्चिदाविजपिच्छलम् ॥
इत्यो रसमिवाद्य मधुर चैच्छुमेहत' ।
शान्ती भवेत् पयुषित शान्तेमेहेन मेहनि ॥
सुरामेहो सुरातुल्यसुपर्वच्छाधोघनम् ।
सहृदलोमा पिष्टेन पिष्टवद्गुह्यं चितम् ॥
शुक्राभ शुक्रमिश्र वा शुक्रमेहो प्रमेहति ।
मूर्ध्नायन् विक्रमामेहो विक्रमार्पिभ्यो मलान् ॥
शीतमेहो सुनक्षुण्णो मधुर श्लेष्मणितम् ।
शने शने शनेमेहो मन्द मन्द प्रमेहति ॥
कालातन्मुयुत म्बुज कालामेहेन पिच्छलम् ॥'
क्रमेण पित्तजानां यस्या लक्ष्यानि ।
"गन्धवर्धरसस्यौ चारेण चारतोयवत ॥
नीलमेहेन नीलाभ कालमेहो मखीनिभम् ।
हरिद्रमेहो कटुक हरिद्रासन्निभ दहत ॥
विष माञ्जिरेमेहेन मञ्जिष्ठासन्निभोपमम् ।
विषसुख सलवण रक्ताभ रक्तमेहत ॥' * ॥
क्रमेण वातजानां चतुर्णां लक्ष्यानि ।
"वसामेहो वसामिश्र वसाम म्बुजेषु ॥
मन्त्राभ मन्त्रमिश्र वा मन्त्रमेहो सुदुर्मह ॥
कषाय मधुर रस्य दौर्लभमेह वदेदुध ॥
हृत्ती मत्त इवालस म्बुज वेगविवर्जितम् ।
सख्यौक विवहस्य हृत्तिमेहो प्रमेहति ॥' * ॥
कफजादिभेदेन तेषामुपपत्तिः ।
'अविपाकोऽरुचिच्छेदिनिद्रानाश सपीनस ।
उपद्रवा प्रजायन्ते मेहानां कषणक्षणात् ॥
वस्तिमेहनयोक्षोदो सुष्कावदरण क्वर ।
दाहक्षुण्णान्तिका मूर्च्छा विदमेदा पित्तलम्ब-
नाम ॥
वातजानासुदावर्ण कम्बुद्वयदलोक्षता ।
मूलसुमिद्रता शोष काय श्वासश्च जायते ॥'
अरिष्टलक्ष्यम् ।
"वयोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रसूतमेव च ।
पिडकापीडित गाढ प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥
जात' प्रमेहो मधुमेहिनो वा
न साध्यरोग स हि बीजदोषात् ।
ये चापि केचित कुण्ठा विकारा
भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यवाध्याम् ॥ * ॥
सर्वं एव प्रमेहास्तु कावेनाप्रतिकारिण ।
मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि ॥
मधुमेहे मधुसम जायते स क्लिप्त दिघा ।
क्रुद्धे धातुचयाद्वाचो दोषादुत्पद्येऽथवा ॥
आहतो दोषनिष्ठा नि शोऽनिमित्त प्रदृश्यन् ।

प्रमेह

चीय च्यात च्यात पूर्णो भजते कृच्छ-
साध्यताम् ॥
मधुर यच्च मेहेषु प्रायो सधिव मेहति ।
सर्वेऽपि मधुमेहास्या माधुयाश्च तनोरत ॥' * ॥
प्रमेहियो यदा म्बुजमनाविलमपिच्छलम् ।
विषद तित्तकटुक तदारोम्य प्रपद्यते ॥'
इति माधवकर ॥
अस्य दशविधपिडका पिडकाशब्दे द्रष्टव्या ॥
अथ प्रमेहस्य चिकित्सा ।
"यन्माकाकोऽत्रोद्वाला गोधूमचण्डकावटी ।
कुण्ठाया कथिता भोम्ये पुराया मेहिनां हिता ॥
यवान्वित्तित्तमुद्रा शालय वटिकाक्षया ।
तथा तित्तानि शाकानि जाङ्गला पच्यन्ते
मृगा ॥
उद्वालो वनकोद्रव ॥ * ॥
प्रमेहो गुडदुग्धान्यतेजतक्रसुरा सदा ।
अम्बुचुरसपिष्टान्मधुपमांसानि वज्येत ॥ * ॥
सुखाहरीतकीलीप्र कटफलेन हत हतम् ।
पीत मधुयुत हन्ति प्रमेह कषणेतुकम् ॥ * ॥
पटोलनिन्नामलकास्तानां
पिबेत् कषाय मधुना समेतम् ।
उशीरलोधाज्ज्वलनचन्दनानां
तथा पिबेत् पित्तनिमित्तमेहो ॥ * ॥
पाठाशरीरयुद्ध सञ्ज्ञातिविक्रमकमुक्ते ।
कपित्थस्य भिषक काथ हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥
पाठादिभि सहितस्य कपित्थस्य काथम् ।
गुडदूष्या खरस पेयो मधुना सज्येमेहनि ।
हरिद्राचूयुक्तो वा रसो घाघ्रा समानिक' ॥
मधुना चैकल चण्डमयवाक्षलतूक्ष्वम् ।
कोहल वाभयोक्त वा लिङ्गान्मेहनित्तये ॥' * ॥
चन्द्रप्रभावाचसुस्नाभूनिम्बसुरदारव ।
हरिद्रातिविषा दाह्योऽपिप्लीकचक्रकम् ॥
त्रिष्टुप्ती पचकश्च लगेला वज्रलोचना ।
प्रलेक कर्षमाचाणि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
धान्यक निपला चय विदुङ्ग गजपिप्ली ।
सुवर्णमाक्षिक योष द्वौ चारौ लवणचयम् ॥
एतानि टङ्कमात्राणि सयुक्तीयात पृथक् पृथक् ।
द्विकषेष्टनलोह स्यात्तुष्कवर्षा सिला भवेत् ॥
शिलाजलचक्रकं स्यादष्टौ कषाश्च गुगगुणो ।
विधिना योचिनेरेते कर्षया गुटिका शुभम् ॥
चन्द्रप्रभातिविखाता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
निहन्ति विंशति मेहान् कृच्छमरविध तथा ॥
चतस्रश्चाश्वरीस्तदम्बुजाचानास्त्रयोदश ।
अथहृदि पाण्डुरोग कामलाश्च हलीमकम् ॥
काय श्वास तथा कुष्ठमनिमाश्वमरोपकम् ।
वातपित्तकषयाधीन् वक्ष्या दृष्या रसायनी ॥
समारोध्य शिव तस्मात् प्रयत्नाद्गुटिकाभिमासु ।
प्राग्वाचन्द्रमा यस्मात् तस्माच्चन्द्रप्रभा स्रुता ॥
चन्द्रप्रभाकचूर इति लोके । योष चिकटु । द्वौ
चारौ सर्षपकायवचारौ । लवणचयम् । येनैवं
रूपकचापि विदुषः लवणचयमिति चन्द्र-
प्रभादिवैटिका ॥ * ॥

प्रमेह

प्रमेहपिडकानां प्राक् काय रक्तविमोचनम् ।
पाटनश्च विपकानां ततो ब्रणविधि स्रुतः ॥'
इति भावप्रकाश ॥
(अस्य सकारणपूर्वकपसम्प्राप्तयुक्तयोपपन्नवत् ।
यथा,—
"त्रिदोषकीपननिमित्ता विंशतिप्रमेहविकारा
स्वापरेऽपरिसङ्केया । तत्र यथा त्रिदोषप्रकोप-
प्रमेहानभिनिर्वर्तयति तथादुष्टास्वास्याम् ।
इह खलु निदानदोषदूष्यविशेषो विकारार
विधातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति । यदा
ह्येते त्रयो निदानादिविशेषा परस्पर नानु-
बन्धनयथाप्रकारादवलीयांवा वायुवर्जिता न
तदा विकाराभिनिवृत्तिः । चिराद्दुष्टाभिनिवे-
र्तनी तन्नो भवन्त्ययथायथोक्तमर्थमिच्छा
विपर्ययेण विपर्येता इति सर्वत्रिकारविधान
भावाभावप्रतिविशेषाभिनिवृत्तिरेतुवत्तः ।
तत्र इमे निदानानि विशेषा ऋद्ध नानि
प्रमेहाद्याभ्यानिनिवृत्तिकारास्तद्वया ह्य
नक्तयवचीनकोद्वालाकनेषोक्तदशकृद्दमहा-
श्रीचप्रमोदकसुगन्धकानां नवानामतिवेलगति-
प्रसाधेनोपयोगः । तथा सपिष्टानां नवहृत्स्य
माधवप्रानां याम्बानुपौदकानां मांसानां प्राक्
तिलपकलपिष्टान्नपायसश्चशरविषेपीसुविका-
राणां शीरमन्दकदधिद्रवमधुरतस्यप्रायासा
सुपयोगो च्छायायामवज्जनस्यप्रशयनासन
प्रसङ्गो यच्च कश्चिद्विषमोऽपि छेदमेहो
मन्त्रसङ्गनन सर्वं सनिदाननिग्रहः ।
बहुद्रव्येणा दोषविशेषं बहुद्रव्येनैव मांसस्य
शरीरक्षेदं युक्तं शोथितस्य वसाम्बाललोका
रसचौक सञ्ज्ञाता इति दूष्यविशेषा ।
अथायामेवां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते
चिप्र छेदाप्रकोपमापद्यते प्रागतिभूयस्मान् ।
स प्रकुपित क्षिप्रमेव शरीरे विह्वलि लभते ।
शरीरशैथिल्यात् स विषमं शरीरे मेहेष्वेवा
दितो मिश्रीभावं गच्छति । मेहेष्वेव बहु
वन्धत्वाक्षेदस्य गुणानां गुणे समान्युक्तद्वि-
हत्वात् स मेदसा मिश्रीभावं गच्छन् दूष्यमेत
विक्रतत्वात् स विह्वलो दुष्टेन मेदसोपहित
शरीरक्षेदमासाध्यां सस्य गच्छति । क्षेद
मांसयोरतिप्रमाणाभिद्विहत्वात् स मांसि मांस
प्रदोषान् प्रीतिमांसपिडका शराविका कच्छपि-
काद्या सङ्गनयत्प्रकृतिभूतत्वात् शरीरक्षेद
पुनरुपपन्नं मन्त्रसंज्ञं परिणमयति । मन्त्रवहाना
जातस्य वक्ष्यवक्षिप्रभवानां मेदक्षेदोपहि-
तानि शुद्धिं सुखाभ्यासाद्य प्रतिक्रियन्ते । तत'
स्थेयं बाधतां वा अथयति प्रकृतिविकृति-
भूतत्वात् ।
शरीरक्षेदस्तु छेदमेहोमिश्रं प्रविशन् मन्त्राशये
मन्त्रत्वमापद्यमानं छेदिकेरेभिर्द्वेषभिर्नैवप-
च्छन्ते येन्यहानिद्विहृत्तेस्तद्वया च्छेदयति
मूर्धपिच्छिद्राच्छिन्नमधुमधुरसाधप्रसारमर्ह-
स्य येन युजेनेकेनानेकेन वा भूयस्तरुप-

प्रमेहः

खण्डते। तस्यमात्रं मौख नामविशेष प्राप्नोति।
ते तु खण्डिते दृष्टप्रमेहा नाम विशेष्य
भवति। तथा उदकमेहश्चेत्पुनराकारमेहश्च
साक्रमेहश्च सान्प्रसादमेहश्च शुक्रमेहश्च शुक्र
मेहश्च श्रोतमेहश्च चिकित्सामेहश्च शून्यमेहश्च
कालामेहश्चेति।

ते दृष्टप्रमेहः साध्या समानगुणमेदः स्थानत्वात्
कथं प्रमाणात् समानक्रियत्वात्।

“उष्णाम्लवणकारकटुकापीषोषोपसेवि
नस्तयातितीक्ष्णतापामिसन्तापश्चमक्रोधविषमा-
हारोपसविनश्च तथात्मकशरीरस्थे चिप्र
पित्त प्रकोपमापद्यते।

तत्र प्रकृपित तन्नेवाद्युष्णान् प्रमेहानिमान् घट-
तिप्रमभिवर्तयति। तेषामपि च पित्तगुण-
विशेष्य नामविशेषः। तद्यथा — चारप्रमेहश्च
कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मण्डिता
मेहश्च हारिद्रमेहश्चेति ते षडभिरप्यचारान्-
जवणकटुकविषोषै पित्तगुणै पूर्ववत् सम-
न्विता। सर्व एव ते साध्या सखटदोषमेद-
स्थानत्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति।

“कटुककषायतिक्तवृक्षजघ्नशूलतृणवायव्यायाम
वमन विरेचनान्नापन्न-शरीरविरेचनानिभोग
जन्मरजान्नाशनाभिघातानपौहेगशोकशोकिता-
तिवैकजामरजविषमशरीरान्नासातुपसेवामाजस्य
तथात्मकशरीरस्थे चिप्र वायु प्रकोपमाप-
द्यते। स प्रकृपितस्तथात्मके शरीरे विसर्पन्
यदा वसामादाव मूत्रवहाणि शीतोत्थि प्रति
पद्यते तदा वसामेहमभिवर्तयति। *
यदा पुनर्मूत्राण्य मूत्रवहाणाकषयति तदा मूत्र
मेहमभिवर्तयति। * यदा लघीका मूत्रा
श्लेष्मिभिवद् मूत्रमनुवहन् शीतोत्थयति। लघी
कातिवहुलादिप्रमथ्याच वायो खल्वस्वाति-
मूत्रपट्टितसङ्ग करोति। तदा स मत्त इव
मज्ज चरत्तज्जलं मूत्रमवेगं त हस्तिमेहिगमा-
चरते। * योज पुनर्मधुरसभावा तदौ-
त्स्वादायुः कषावलेनाभिसङ्गम्य मूत्राश्लेष्मि
वहति तदा मधुमेह करोति। *

तानिमात्रतुर प्रमेहान् वातजपित्तसाध्याना
चरते। महात्वकित्वादिप्रतिविद्धोपक्रमत्वात्
तेषामपि च पूर्ववत् गुणविशेष्य नामविशेषः।
तद्यथा,—वसासेहश्च मूत्रमेहश्च हस्तिमेहश्च
मधुमेहश्चेति।

“जघनसु दोषा प्रकृपिता प्रमेहानभिनिर्वर्तयि-
ष्यन्ता इमानि पूर्वमेकपाणि दृष्टयन्ति। तद्
यथा,—जठिनीभावं केशिष्ठ माधुर्यमास्थी कर-
पादयोः सुततां दाह सुखतालुककण्ठशोष
पिपासामाजस्य सज्ज कषी कायच्छिद्रेरूपदेह
परिदाह सुततां काष्ठिष्ठ वटपदपिपीलिकाभि
शरीरकृजामिसरज्ज मूत्रे च मूत्रदोषान्वित
शरीरगत्य निद्रां तन्नाच सज्जकामिति।

उपनवास्तु खलु प्रमेहिनां हृद्यतौषारज्वर
दाहदौर्गत्याशोचकाविषाकाः पूतिमासपिडका

प्रयत्न

अनजीविद्रादयश्च तत्र प्रसङ्गाद्भवन्ति।
तत्र साध्यान् प्रमेहान् सशोधनीपश्चमनेयथाह
सुपपादयेच्चिकित्सेदिति।” इति चरक निदान
स्थाने चतुर्थेऽध्याये।)

प्रमोचनी, स्त्री, (प्रकर्षेण सुत्यतेऽनयेति। प्र +
सुत् + क्युट + ङीप्।) गवाक्षी। गोदुग्धा।
इति जटाधरः। प्रकटमोचनकर्तारि, त्रि।
(यथा, महाभारते। ३। ८३। ५०।

“महाश्रमे वसेद्वाचि सर्वपापप्रमोचने।”
प्रमोदः, पु (प्र + सुट् हर्ष + भावे घञ्।) हव।
इत्यमरः। १। ४। २४। (यथा, देवीभाग
वते। ४। २४। ५५।

“उत्पादा पुनर्जननप्रभव प्रमोद
दत्ता पुनर्विरहज किञ्च ड खभारम्।
ल क्रोडसे मुक्तविते खलु लेर्विहारे
नैवेति कथं मम सुतामिरतिवृथा स्यात्।”
छामोदः। स तु गन्धर्विणः। यथा, भाग
वते। २। ६। २।

“अग्निगोरोधवीणाश्च ब्राह्मो मोदप्रमोदयो।”
“मोदप्रमोदयो सामान्यविशेषगन्धयो ब्राह्मि
निय परमायनम्।” इति तट्टीकायां श्रीधर
स्वामी। नामविशेषः। यथा, महाभारते।
१। ५७। ११।

“विहङ्ग शरभो मेद प्रमोद सङ्गनापन।”
खन्दायुचरविशेषः। यथा तच्चेव। ६। ४५। ६३।
आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको भुवकस्तथा।”

प्रमोदितः पु, (प्र + सुट् हर्ष + क्त। “उदुपधा
इति।” १। २। २१। इति किदभावः।
प्रमोदोऽस्य जात इति तारकादित्वात् इत्य-
वा।) कुवेरः। इति शब्दमाकाः। प्रमोदयुजे,
त्रि।

प्रमोदिनी, स्त्री, (प्रमोदयतीति। प्र + सुट् +
यिच् + ङिनि। ङीप्।) जिह्वीनोटः। इति
भावप्रतापः। प्रकटहृष्टयुक्ता च।

प्रमोचा स्त्री, (प्रमोचति तापसादीन् प्रति
मच्छतीति। प्र + क्युट मत्तौ + क्यच्। टाप्।)
असरोविशेषः। यथा मारुते ६ अध्याये।

“तत्र तस्मान्नदीमध्यात् ससुतस्यौ मनोरमा।
प्रमोचा नाम तन्मज्जी ततसमीपे वराधरा।”
प्रयतः, त्रि, (प्र + यत् + क्त।) यदा, प्रयतते
धर्मोदधर्मिति। प्र + यत् + क्यच्। पवित्रः।

इत्यमरः। २। ७। ४५। (यथा, मनुः। २।
१८३।

“जघ्नाचार्याहरेक्षेय एहेत्य प्रयतोऽन्वहम्।”
नञ्। इति रामायणटीकायां रामाहुजः।
यथा, रामायणे। १। २। २४।

“गाल्मीकिरय त दृष्टा सखसीत्याय वागयत।
प्राञ्जलिं प्रयतो भूत्वा तस्यौ परमविशित।”
प्रयत्नविशिष्टे च।)

प्रयत्नः पु, (प्र + यत् वजे + “यजयाधयतविच्छ-
प्रच्छरयो नट।” ३। ३। ६०। इति नटः।)
प्रकटयत्नः। (यथा, मनुः। ७। ६८।

प्रयागः

“बुद्धा च सन् तस्मिन् परराष्ट्रचिकीर्षितम्।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मन न पीडयेत्।”
न्यायमते स च त्रिविधः। यथा —

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्।
एव प्रयत्नत्रैविध्यं तात्त्विके परिदर्शितम्।
चिकीर्षा क्षतिसाध्याऽष्टसाधनत्वमतिक्षया।
उपादानस्य चाध्यक्ष प्रवृत्तौ जनक भवतः।
निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषा द्विष्टसाधनतादियः।
यसौ जीवनयोनिस्तु सर्वदातीक्ष्ण्यो भवेत्।
शरीरे प्राणव्यवहारे कारणं तत्र प्रकीर्तितम्।
इति भाषापरिच्छेदः।

(तत्त्वज्ञानं यथा साहित्यदर्पणे।
“प्रयत्नस्तु फलावाप्तेऽप्यापारोऽतित्वरान्वितः।)

प्रयत्नवान्, [त] त्रि (प्रयत्नोऽध्यस्त्येति। प्रयत्न
+ मनुप्। मत्स्य व।) प्रकटयत्नविशिष्टः।
तनपथाय। प्रतियत्नः २। इति चिकित्साशेषः।
प्रयत्नः, त्रि, (प्र + यत् प्रयत्ने + क्त।) दृढचतु-
ष्पातादिना त्रयेण प्रयत्नसुप्तकृतवृत्त्यादि।
इत्यमरः। २। ६। ४५।

प्रयागः, पु, (प्रकटो यागो यज्ञः। यज्ञ यज्ञ प्रकर्षेण
भवतीत्यर्थः।) तीर्थमेदः। (प्रकटो यागः।)
यज्ञः। (प्रकटो यागो यज्ञा यज्ञ यज्ञाद्वा।)
इन्द्रः। अथः इति मेदिनी। मे ४१। *
अथ प्रयागमाहात्म्यम्।

“ततो गच्छेत् धर्मज्ञः प्रयागं विसम्मतम्।
यज्ञं ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिमीश्वराः।
लोकपाणाश्च सिद्धाश्च विरता पितरस्तथा।
सर्वजन्मभारप्रमुखास्तथैव स महद्ययः।
तथा नागाः सुपर्णाश्च चिह्नाश्च क्रतवस्तथा।
मन्त्रार्वापरसर्वे चरितः सागरास्तथा।
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिभिरादृतः।

तत्र श्रीव्यसिष्ठोऽपि तयोर्मध्ये तु जाह्नवीः।
प्रयागात् समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता।
तपनस्य भूता तत्र चित्तु लोकेषु विभृताः।
यसुना मङ्गला चार्द्धं सङ्गता लोकभाविनी।
मङ्गावसुनयोर्मध्ये पृथिव्या चवनं सङ्गतम्।
प्रयागं चवनस्थानमुपसङ्गमयो विदुः।

प्रयागं सप्रतिष्ठानं कर्मणाश्चतराहुमौ।
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः।।
तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च कर्ममन्तो महाभूतः।
प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाभूतः।
यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा सदा।
ततः पुण्यतमं नास्ति चित्तु लोकेषु स्थलम्।

प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रपदन्त्यधिकं त्रिजाः।
अथवा तत् तस्य तीर्थस्य नामसङ्कोचनादपि।
क्षतिकालभगनाहपि सर्वपापे प्रत्युच्यते।
तच्चाभिषेकं य कुर्व्यात् सङ्गमे सक्षितव्रतः।
पुण्यं स महदाप्नोति राजसूयान्धमेधयो।
एषा यजन्भूमिर्हि देवानामपि स्तल्लना।
हर्ता तस्य स्वर्गमपि मङ्गद्वयति कृतम्।।
न वेदवचनात्तातः। न लोकावचनादपि।
मतिस्तत्कर्मण्य याति प्रयागमरथ प्रति।

दशतीर्थसहस्राणि वष्टिकोत्सयापरा ।
तेषां सान्निध्यमत्रैव कीर्तितं स्तनन्दनम् ॥
यत पुण्यं त्रिषु कोकेषु वेदविद्यासु यत फलम् ।
ज्ञातमात्रस्य तत पुण्यं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥”
इति पाद्मी भूमिखण्डे १२७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“पुत्रकाम प्रयागे हि स्नायात् पुण्ये विताविते ॥
धनकाम पुरा शक्रं स्नातो ह्यत्र द्वितीयतमः ॥
धनदस्य निधौ नृणां तस्मात्सह्यार मायया ।
नारायणो नरेभ्ये वर्णागमयुत पुरा ॥
अनाहार प्रयागेऽस्मिन् कृतवान् पुण्यसुतमम् ।
विद्विष्य साधका यानि प्रयागेऽस्मिन् द्विषो-
रतम् ॥”
इति पाद्मीचरखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
युधिष्ठिर उवाच ।
“भगवन् । श्रोतुमिच्छामि प्रयागमनं फलम् ।
ऋताणां का गतिस्तत्र स्नातानामपि किं फलम् ।
ये ववन्ति प्रयागे तु ब्रूहि तेषाम् किं फलम् ।
भवता विदितं ह्येतत् तस्मै ब्रूहि नमोऽस्तु ते ॥
माकण्डेय उवाच ।
कथयिष्यामि ते वत्स । या चेष्टा यच्च तत्
फलम् ।
पृष्ट्वा महर्षिभिः सन्ध्याकथमानं मया श्रुतम् ॥
यच्च स्नात्वा दिवं यान्ति ये ऋतास्तेऽपुनर्भवाः ।
यच्च ब्रह्मादयो देवा रक्षां कुर्वन्ति सङ्गताः ॥
बह्वन्ध्यानि तीर्थानि सर्वपापहराणि च ।
कथितुं नेह शक्नोमि बहुवर्षशतैरपि ॥
सन्ध्यायैव प्रवक्ष्यामि प्रयागस्यैव कीर्तनम् ।
वष्टिर्वैश्वदेवसहस्राणि यथा रक्षन्ति जाङ्गवीम् ॥
यसुतां रक्षति सदा सविता सविवाहनः ।
प्रयागमु विश्लेष्य स्वयं रक्षति वासवः ॥
मन्त्रेण रक्षति हरिः सर्वदेवेभ्यः समितम् ।
अयोध रक्षति निव्य भूषणमिन्द्रदेवः ॥
स्थानं रक्षन्ति ये देवा सर्वे पापहर शुभम् ।
स्वकर्मणावृता लोका नैव गच्छन्ति ततः प्रदम् ॥
स्वस्यमन्त्रेण पापं यदा तस्य नराधिपः ॥
प्रयागं स्नरमात्रस्य सर्वमायाति सन्ध्यायम् ॥
दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसकौर्तनादपि ।
ऋतिकालमनाङ्गापि नर पापात् प्रसृज्यते ॥
पञ्चकुण्डानि राजेभ्यः । तेषां मध्ये तु जाङ्गवी ।
प्रयागं विश्रुत् पुंसः पापं नश्यति सततव्यात् ॥
जीवन्तानां सङ्क्षेपे गङ्गां यः स्नरते नरः ।
अपि दृष्टकर्मणां कर्मते परमां गतिम् ॥
कौर्तनाम्बुधरं पापात् ब्रह्मा भगवति पश्यति ॥
आधितो यदि वा हीनः कुड्मो वापि भवेन्नरः ।
गङ्गायमुनमावाप्य क्वचित् प्राप्नोति प्रयत्नतः ॥
श्रीमकाचनवर्णमैवैवमर्भोऽबुवर्षिभिः ।
इष्टितान् कर्मते कामान् वदन्ति सुनिपुणवाः ॥
सर्वरत्नमयैर्हिषैर्नानाधनसमाकुलैः ।
वराङ्गनाममाकौर्तयेमोऽस्मिन् शुभकथयैः ॥
गीतवादिचर्चिषोऽपि प्रसुप्तं प्रतिपृच्छते ।

यावन्न स्नरते जन्म तावत् स्वर्गं महोयते ॥
तस्मात् स्वर्गात् परिभ्रष्टः शौचकर्मणा नरोत्तमः ।
हिरण्यरत्नसंपूर्णं सन्देहं जायते कुले ॥
तदेव स्नरते तीर्थे स्नरन्नात्तत्र गच्छति ।
देशस्थो यदि वारण्ये विदेशे यदि वा गृहे ॥
प्रयागं स्नरमात्रसु यस्तु प्राप्नोति परित्यजेत् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति सुनिपुणवाः ॥
सर्वकामफलदा वृक्षा मही यच्च हिरण्यधौ ।
ऋषयो मुनयः सिद्धास्त्राजं लोके स गच्छति ॥
स्त्रीसहस्राकुले रम्ये मन्दाकिन्याच्छटेऽपि ।
मोदते सुनिभिः साङ्गं स्नरतेनेह कर्मणा ॥
सिद्धपारमार्थ्यमर्थं पूज्यते दिवि देवते ।
अथ स्वर्गात् परिभ्रष्टो जन्मुद्दीपयतिर्भवेत् ॥
अतः शुभानि कर्माणि चिन्तयमानः पुनः पुनः ।
शुभवान् वित्तसम्पन्नो भवतीह न सशयः ॥
कर्मणा मनसा वाचा सखधर्मप्रतिष्ठितः ॥
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु ग्रामं प्रयच्छति ।
शुभसम्पत्सिद्धां वा तथैवाव्यतं प्रतिपद्यन् ॥
स्वकार्थे पिष्टकार्थे वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ।
निष्कलं तस्य तत्तीर्थं यावत् तद्वनमनुते ॥
अतस्तीर्थं न गच्छीयात् पुण्येभ्यः यतनेन च ॥
कपिलां पाटलाभास्तु यस्तु घेडुः प्रयच्छति ।
यावद्गोमात्रं तस्या वै सन्ति गात्रेभ्यः सतमः ॥
तावद्वैश्वदेवसहस्राणि रत्नलोके महोयते ॥
इति कौर्मे प्रयागमाहात्म्ये ११ अध्यायः ॥ * ॥
तत्र सुखनविधिवथा,—
“गङ्गायां भास्करश्चैव मातापित्रोर्गुरु रौ ऋते ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥”
इति स्मृतिसमुच्चयलिखितवचनं प्रयागावच्छिन्नं
गङ्गायां विधायकम् । भास्करश्चैव प्रयागः ।
अपि च । प्रयागमधिनयः ।
“केशानां यावतो सखा हिमानां जाङ्गवीजये ।
तावद्वैश्वदेवसहस्राणि स्वर्गलोके महोयते ॥”
प्रयागे स्त्रीणामपि सुखं न तु केशानां ब्राह्मण-
च्छेदनमात्रम् । यथा—
“केशच्छेदमुपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।
तिष्ठन्ति तीर्थक्षानेन तस्मात्तावच्च वापयेत् ॥”
प्रयागे सुखनाकरणे दोषोऽपि ।
“गङ्गायां भास्करश्चैव सुखं यो न कारयेत् ।
स कोटिकुलसङ्घातं आकल्प्य रौरवे वसेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
प्रयागमभयः, पुं, (प्रयागात् प्रकटयामकारिजनात्
विभेति स्वरूपपरिग्रहशङ्कयेति । भी + अच् ।)
हन् । इति शब्दरत्नमाला ।
प्रयागः, स्त्री, (प्र + या + कृट् । बलम् ।) गमनम् ।
इति हलायुधः । २ । २६७ । यथा,—
“उद्गाढितनवहारे पञ्जरे विहगीऽनिलः ।
यत्तिष्ठति तदाचार्यं प्रयागे विस्मयः कुतः ॥”
इत्युद्भटः ।
तत्पर्यायः । प्रस्थानम् २ गमनम् ३ ग्रन्था ४
अभिधियालम् ५ प्रयागकम् ६ । इति हेम-
चन्द्रः । १ । ४५३ । अथ राज्ञां युद्धादिप्रयागे

वर्चनीयानि यथा । भेरीनिखन १ भूकल्प २
बलधूलि ३ करम ४ हव ५ अञ्च ६ क्वचम्
७ बन्धिका ८ शकटम् ९ रथ १० । इति कवि-
कल्पलता ।
प्रयात्, पुं (प्रकर्षेण यात् । प्र + या + कर्त्तरि
क्त ।) यौगिकः । ऋगु । इति हेमचन्द्रः ।
गते, जि । (स्त्री, भावे क्त । गमनम् । प्रस्था-
नम् । यथा, हन्तेमञ्जरीम्
“मया ज्ञेयितं कालियेत्यं कुरु त्वं
मुञ्जः । प्रयात् इतः सागराय ॥”)
प्रयागः, पुं, (प्र + यम् + घञ् ।) नौवाकः । इत्य-
मरः । ३ । २ । २६१ । महाच्छेतीघात्यादिषु
जनानामादरातिशये तुलाधरणाधिक्यम् । इति
केचितः । क्रयादरः । इति केचित्तु । च्छायाधिक्य-
हेतीनिच्छयेन परिच्छेदनम् । इति केचितः ।
इति भरतः ।
प्रयाचः, पुं, (प्र + यच् प्रयत्ने + भावे घञ् ।)
प्रयत्नः । तत्पर्यायः । अम २ क्लम ३ ज्ञेय ४
परिग्रह ५ आयाच ६ आयाग ७ । इति
हेमचन्द्रः । २ । २३४ । (यथा, हटयोगप्रदीपि
कायामः । १ । १५ ।
“अनाहार प्रयासश्च प्रजयो नियमग्रहः ।
जनसङ्घश्च कौत्सश्च वष्टभियोगो विनश्यति ॥”)
प्रयुक्तः, जि, (प्र + युज् + क्त ।) प्रकर्षेण युक्तम् ।
यथा,—
“शुभप्रयुक्ता परमर्मेभेदिन
श्ररा इवावशभवा भवन्ति हि ।
तथाविधा ये तु विमुह्यन्तश्चा
प्रजानि चापाम इव तैः तिनज्जताम् ॥”
इत्युद्भटः ।
प्रकटयमाधियुक्तम् । प्रकटययोगविश्रुतम् ।
प्रकटनिन्दायुक्तम् । प्रकटयमविश्रुतम् ।
प्रपूर्व्युगन्तार्थदर्शनात् । हेती स्त्री । यथा । न
च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्तो नियमेन
जात्याभावः किन्त्वसमवायिकारणाभावप्रयुक्तो-
ऽपि । इति रक्षितः ।
प्रयुक्तिः, स्त्री, प्रयोजनम् । प्रपूर्व्युगन्तातोभावे
क्ति (क्तिन्) । यथा,—
“तस्यो हवली भार्या प्रवीरः पुत्रकान्ति ।
ऋतस्य राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः ॥”
इति प्राञ्चः ।
(प्रयोगः । यथा ऋग्वेदे । १ । १५१ । ८ ।
“युवां यज्ञे प्रयमा गोभिरज्जतं ऋतावाना
मनसो न प्रयुक्तिषु ॥”
“प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु ॥” इति लङ्गाय्ये सायनः ॥)
प्रयुक्तः, स्त्री (प्रकर्षेण युक्तम् ।) नियतम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५३७ । (दशजन्मसखा । “यत्न
दशप्रसवहस्रयुतं जन्मप्रयुक्तोदयः क्रमशः ।”
इति जीकावती । यथा च महाभारते । १ ।
३५ । १६ ।
“बहुनीह सहस्राणि प्रयुक्तान्कर्तुंदाणि च ।
अश्वत्थान्वे च स्नातुं पद्मगानां तपोवनम् ॥”)

प्रलयः

प्रलयित, नि प्रपूर्वतन्मघातो कर्त्तरि क्त ॥
प्रकथेयं तन्मिमांसायादि ॥
प्रलय, पु, (प्रलीयते चीयते जगदस्मिन्निति । प्र + ली + "एरच्" ३ । ३ । ५६ । इत्थच् १) प्रलय । तत्प्रयाय । सर्वर्त्त २ कल्प ३ चय ४ कल्पान्त ५ । इत्थमर १२ । ४ । २२ ॥ लय ६ सञ्चय ७ विलय ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रतिसग ९ प्रतिसचर १ । स च निव्यनेमित्तिकप्राज्ञतावन्तिकमेवेन चतुर्था । यथा,—

कूर्मे उवाच ।

"निव्य नेमित्तिकश्चैव प्राज्ञतावन्तिकौ तथा ।
चतुर्थाय पुरावेष्टस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसचर ॥" ॥
निव्यो यथा,—

"सोऽयं सङ्गृह्यते नूनं निव्य लोके चयन्निव्य ।
निव्य सकोर्त्तते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसचर ॥"
नेमित्तिको यथा,—

"ब्राह्मो नेमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भवि-
ष्यति ।

त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनोविभिः ॥"
प्राज्ञतो यथा,—

"महदाय विशेषान्तं यदा वयाति सत्तरम् ।
प्राज्ञतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तके ॥"
आत्मन्तिको यथा,—

"ज्ञानादात्मन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ।
प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरदेहिने ॥

आत्मन्तिकश्च कथितः प्रलयो जयसाधनः ॥" ॥
नेमित्तिकप्रलयविस्तारो यथा —

"नेमित्तिकमिदानीं व' कौर्त्तयिष्ये समासतः ।
चतुर्गुणसङ्ख्यान्ते सप्तमे प्रतिसचरे ।

आत्मसंख्या प्रणा कर्त्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः ॥
ततो भवत्त्वनादृष्टिस्त्रीया वा श्रतवाफिकी ।

भूतचयकरी घोरा सर्वभूतमयङ्करी ॥
ततो यान्त्वयवाराभिः श्रस्त्राणि पृथिवीतले ।

तानि चापे प्रलीयन्ते भूमित्वसुपयानि च ॥
सप्तदक्षिणधो भूला सप्ततिष्ठन् दिवाकरः ।

असङ्गरश्मिर्भवति पिबन्नन्मो गमस्त्रिभिः ॥
ततस्ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यन्तु महाख्ये ।

तेनाहारेण ते सूर्या दीप्ता सप्त भवन्ति हि ॥
तस्य ते रश्मयः सप्त सूर्या भूला चतुर्दिशम् ।

चतुर्लोकमिदं क्षतुक्ष दहन्ति शिखिनो यथा ॥
आभुवनश्च ते विप्रास्तुह्यधाश्च रश्मिभिः ।

दीप्यन्ते भास्करा सप्त दहन्तोऽभिप्रतापिनः ॥
ते सूर्या वारिषा दीप्तो बहुधाश्चरश्मयः ।

अ समाहृत्य तिष्ठन्ति निद्वेष्टानो यस्तुम्बराम् ॥
ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना यस्तुम्बरा ।

वाग्निवद्यत्तैवदीपा नि कोऽहो यमपद्यतः ॥
दीप्ताभिः सन्तताभिश्च ज्वालाभिश्च समाहृत्य ।

अधस्त्रीह्ये तिर्यक् च समाहृत्य सङ्गृह्य ॥
सूर्याभिना प्रहृष्टानां सङ्गृह्णानां परस्परम् ।

एकलसुपपाताभासकज्वालो भवेत् प्रभुः ॥
सर्वलोकप्रणाशश्च सोऽभिर्भूलास्तुक्कली ।

प्रलयः

चतुर्लोकमिदं क्षतुक्ष निद्वेष्टान्तेजसा ॥
ततः प्रलीने सर्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा ।
निव्या निस्तुष्टा भूमिः कूर्मेष्टके प्रकाशते ॥
अन्तरीक्षमिवामाति सर्वमापूरितं जगतः ।
सर्वमेव तदार्द्धिभिः पूर्णं आच्यव्यते नभः ॥
पाताले यानि तीर्थानि महोदधिगतानि तु ।
तत्र तानि प्रलीयन्ते भूमित्वसुपयानि वै ॥
द्वीपाश्च पर्वताश्चैव वषाण्यथ महोदधीन् ।
तान् सर्वान् भस्मसातं क्षत्वा सप्राप्ता पावकः ॥

प्रभुः ॥

सप्तमेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्वं श्रु ।
पिबन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽज्वलतः ॥
ततः सर्वर्त्तकं श्रेष्ठान्तिक्रम्य महान्स्थथा ।
लोकान् दहति दीप्तात्मा रुद्रेणोविनृम्भितः ॥
स दग्धा पृथिवीन्देवो रसातलमशोषयत ।
अधस्तात् पृथिवीं दग्धा दिव्यदहं दहिष्यति ॥
योगनानां श्रतानीह सङ्ख्यायुतानि च ।
उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य बाहुः सर्वकर्त्तव्य च ॥
गन्धर्वाश्च पिशाचाश्च सयचोरगराक्षसान् ।
तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रचोदितः ॥
भूर्लोकश्च भुवर्लोकश्च खर्लोकश्च तथा महः ।
दद्वेष्टेय कालाभिः कालो विश्वतस्तु खयम् ॥
क्षुष्टेऽपि तेऽपि लोकेषु तिर्यग्भूतमयाग्निना ।
तत्तेजः समुद्रप्राप्य क्षतश्च जगदिदं श्रुने ॥
आयोऽहनिभः सर्वं तदेवैकं प्रकाशते ।
ततो गणकुलोद्भादा स्तनिते समलङ्कृताः ॥
उत्तिष्ठन्ति तदा योनिः घोरा १ वक्त्रका घनाः ।
केचिन्नौलोत्पलश्यामा केचित् कुसुमसन्निभाः ॥
धूम्रवर्णास्तथा केचित् तथा पीता पयोधराः ।
केचिद्गन्ताभयर्णाश्च श्यावा चारुनिभास्तथा ॥
शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये आत्मज्जननिभा परे ।
मनःशिलाभिभास्तान्ये कपोतसदृशा परे ॥
केचिद्गन्ताभयर्णाश्चान्ये खरसन्निभाः ।
तथा कर्करवर्णाभा भिन्नाज्जननिभास्तथा ॥
रत्नगोपनिभाः केचिद्द्विरितालनिभास्तथा ।
काकाककनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ॥
केचित् पर्वतसङ्काशाः केचिन्नगकुलोपमाः ।
कुट्टागारनिभाश्चान्ये केचिन्नीलकुलोद्भावाः ॥
बहुरूपा घोररूपा घोरखरनिनादिनः ।
तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ॥
ततस्ते जलदा घोरा वारिषा भास्करात्मजाः ।
सप्तधा सट्टतात्मानस्तमसि श्रमयन्त्युत ॥
ततस्ते जलदा वर्षे वर्षन्तोऽहं हिमौषवतः ।
सुचोरमशिव सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥
प्रहृष्टेन तदात्यर्थमम्भसा पूर्यते किञ्च ।
अङ्गिस्तेषोऽभिभूतत्वात्तदाभिः प्रविशत्यपः ॥
नष्टे चापौ वर्षश्रुते पयोदा जलसम्भवाः ।
प्रावयन्तोऽयं भुवनं महाजलपरिरुद्धे ॥
साराभिः पूरयन्तीदं पौष्टमाणा खयम्भुवाः ।
उद्यन्तः सन्निधौ चैव वेला इव महोदधे ॥
वाग्निद्वीपा तथा पृथ्वी अन्ये सङ्गृह्यते श्रुने ॥
आदिब्रह्मरश्मिभिः पीतः अक्षमभ्येऽपि तिष्ठति ।

प्रलयः

पुनः प्रतति तद्भूमौ पूर्वन्ते तेन चार्थवा ॥
ततः सप्तधाः खां वेलासमतिक्रान्तास्तु क्षतश्च श्रु ।
पर्वताश्च विलीयन्ते मही चापु निमज्जति ॥
तस्मिन्नेकार्थे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
योगनिद्रां समाधाय शीते देवः प्रजापतिः ॥
चतुर्गुणसङ्ख्यान्तः कल्पमाहुर्महर्षयः ।
वराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तार ईदृशः ॥
असंख्यातास्तथा कल्पा जगद्विष्णुशिवात्मकाः ।
कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः ॥
सालिकेभ्यश्च कल्पेषु माहात्म्यमखिला हरे ।
तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापते ।
सोऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः सालिको मतः ॥
अन्ये च सालिकाः कल्पा मम तेषु परिहृत्य ।
ध्यानन्तपक्ष्या ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः ॥
आराध्य गिरिशं यज्ञातं याति तत्परमं पदम् ।
सोऽहं स त्वं समाधाय मायीं मायामयं खयम् ॥
एकाग्रये जगत्स्मिन् योगनिद्रां प्रजानि तु ।
मां पश्यन्ति महात्मानः सुप्तः काले महर्षयः ॥
जनकोके वर्त्तमानास्तपसा योगयन्तुवा ।
अहं पुराणपुरवो भूर्भुवः प्रभवो विदुः ॥
सहस्रचरश्च श्रीमान् सहस्राश्च सहस्रपातः ।
मन्त्रोऽभिजाद्या गावः कुशाश्च समिधोऽहं हम् ॥
प्रोच्यते च सुवक्ष्येव सोमो वृत्तमयोऽहं हम् ।
सर्वर्त्तको महात्मा पवित्रः परमं यशः ॥
वेदवेद्यः प्रसृगोऽपि गोपतिजगद्यो मुखम् ।
अनन्तस्तरको योगी गतिर्मतिमतां वरः ॥
हृत् प्रयोऽयं कपिलो विश्वरूपिः सनातनः ॥
क्षेत्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमयानन्दतम् ॥
माता पिता महादेवो मत्तो ज्ञानज्ञ विद्यते ॥
आदिब्रह्मर्षो भुवनस्य गोप्ता
नारायणः पूरवो योगरूपिः ।
मां पश्यन्तं यतयो योगनिद्रा
ब्रह्मात्मानमन्ततलं व्रजन्ति ॥" ॥

प्राज्ञतः प्रलयविस्तारो यथा —

कूर्मे उवाच ।

"अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम् ।

प्राज्ञतः प्रसमासेन श्रद्धां गदतो मम ॥

गते पराहृष्टितये काले लोकप्रकालकः ।

कालाभिर्भस्मसातं कर्त्तुं करोति निखिलं

मत्तम् ॥

आत्मन्त्यात्मानमावेश्य भूलां देवीं महेश्वरः ।

दद्वेष्टेयं जगत्स्य सदेवासुरमाशुषम् ॥

तमविश्वं महादेवो भगवान्नीललोहितः ।

करोति लोकसंहारं भीषणः लोकमाश्रितः ॥

प्रविश्वं मण्डलं खौरः क्षत्वासौ बहुधा पुनः ।

निद्वेष्टत्यखिलं लोकं सप्तसमिस्तरूपपृष्ठकः ॥

१ दग्धा सकलं सत्त्वं मग्नं जगद्विशरो महतः ।

देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलादाहकः ॥

दग्धेभ्योऽप्येतेषु देवी गिरिवरात्मजा ।

एका सा सावित्र्यः शम्भोऽस्तिष्ठते वेदिकी श्रुतिः ॥

शिरः कपालैर्देवानां क्षतसगरभूषणः ।

आदिब्रह्मरश्मिर्भूः पूरयन्तं योमममलम् ॥

प्रलयः

सहस्रनवमो देवः सहस्राक्षतिरौत्तरः ।
 सहस्रहस्तचरः सहस्राक्षमैहासुजः ।
 दृष्टाकराजवदनः प्रदीपानललोचनः ।
 त्रिभुवी क्षतिवसवो योगमैश्वरमास्थितः ।
 पौला ततः परमानन्दः प्रभूतमन्त्रतः खड्गम् ।
 करोति ताडनं देवीमात्मिकं परमेश्वरः ।
 पौला शुक्लान्तः देवी भक्तः परममङ्गलाः ।
 योगमास्थाय देवस्य देहमायाति भूलिङ्गः ।
 स त्वक्ता ताडनवरः स्वेच्छयेव पिनाकधृक् ।
 याति स्वभावः भगवान् दग्धा ब्रह्मास्त्रमखण्डम् ।
 सस्थितेऽप्यथ देवस्य ब्रह्मविष्णुपिनाक्रियः ।
 गुह्यैरनैको पृथिवी विजयः याति वारिष्ठः ।
 स वारितत्वं सगुह्यं यस्यते ह्यवाहनः ।
 तेजसः गुह्यसयुक्तं वायौ संयाति सचयम् ।
 आकाशे सगुह्यो वायुः प्रलयः याति सप्तमाः ।
 भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुह्यसयुतम् ।
 इन्द्रियाणि च सर्वान्ध्रि तैजसे यान्ति सचयम् ।
 वैकारिके देवगणाः प्रलयः यान्ति सप्तमाः ।
 वैकारिकस्तेजसश्च भूतादिक्षितिः सप्तमाः ।
 त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयः ब्रजेतः ।
 महान्तमेभिः सहितः ब्रह्मायमन्तर्लौकिकम् ।
 अखण्डं जगतो योगिः सहरेदेकमवययम् ।
 एव सङ्ख्यं भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ।
 नियोजयत्यथोन्मत्तं प्रधानं पुरुषं परम् ।
 प्रधानपुंशोरजयोरेव संहार इरितः ।
 महेश्वरेष्वाजितो न खयः विद्यते जयः ।
 गुह्यसाम्यं तद्व्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ।
 प्रधानं जगतो योगिमायातत्त्वमवैतनम् ।
 कूटस्थश्चिन्मयो ज्ञात्मा केवलः पञ्चविशक् ।
 गीयते मुनिभिः साक्षी महानेकः पितामहः ।
 एवं संहारकरायो शक्तिमाहेश्वरी भुवा ।
 प्रधानाद्यं विशेषान् दृष्टेऽहं इति श्रुतिः ।
 योगिनामयः सर्वेषां ज्ञानविन्यासचेतसाम् ।
 आत्मनिकश्चैव जयः विदधातो ह्यशङ्करः ।”

इति कौर्म ॥१८॥१८॥ अध्यायौ ॥

आत्मनिकप्रलयविचारो यथा,—
 औपराश्र उवाच ।
 “आध्यात्मिकादिभैज्यः । ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ।
 उत्पन्नज्ञानवैराग्यं प्राप्नोत्यात्मनिकं जयम् ।
 आध्यात्मिको वै दिविशः शरीरो मानसस्तथा ।
 शरीरो बहुभिर्भेदैर्भवेत् अयताश्च सः ।
 शिरोरोगप्रतिप्रज्ञायस्वरभूतभगन्दरे ।
 मुक्ताश्रयः शयनश्चासच्छादिभिरनेकधा ।
 तथाशिरोगातीसारकुण्डाङ्गामयसञ्ज्ञके ।
 भिद्यते देहजज्ञाप्यो मानसः श्रोतुमहृष्टः ।
 कामक्रोधमदमदयकोभोहविवाहः ।
 शोकास्त्रयावमानेष्वात्मास्त्रयादिभिरवक्ष्यताः ।
 मानसोऽपि द्विष्यते । तापो भवति नैकधा ।
 इत्येवमादिभिर्भेदैस्तपो आध्यात्मिकः स्मृतः ।
 जगत्पञ्चमसुखाद्योऽपिशरीरगमराश्वे ।
 शरीरपादौ च हृत्पञ्चमन्तेः आधिभौतिकः ।
 शरीरोऽन्तरात्तन्मनुष्येदुष्टमस्ति सुदृक् ।

प्रलयः

तापो द्विजवरमेष्टः । कथ्यते चाधिदैविकः ।
 तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य प्रकृतिः ।
 गभजन्मजरादेस्तु स्थानेषु प्रभविष्यतः ।
 निरस्तातिश्रयाज्जादस्तुखभावैकलक्षणाः ।
 मेघजः भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्मनिकी मताः ।
 तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैरनैः ।
 तस्याप्तिहेतुज्ञानश्च कर्म चोक्तं महासुने ।
 आगमोऽथ विवेकाश्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते ।
 शब्दब्रह्मागममयः परः ब्रह्म विवेकजम् ।
 अन्वन्तम इवाज्ञानं दीपवन्नेन्द्रियोज्ज्वलम् ।
 यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रैर्विवेकजम् ।
 मरुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यस्मिन्सप्तमः ।
 तदेतच्छ्रुयतामजः सन्त्ये गदतो ममः ।
 हे ब्रह्मणी वेदितव्यं शब्दब्रह्म परश्च यतः ।
 शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परः ब्रह्माधिगच्छति ।
 हे विद्वे वेदितव्यं वै इति वाचस्पत्यौ श्रुतिः ।
 परया त्वत्परप्राप्तिश्च वेदादिमया पराः ।
 यत्तद्व्यक्तमजरमपिन्धमजमवययम् ।
 अनिर्द्देश्यमरूपं पाणिपादाद्यसयुतम् ।
 विदुः सर्वगतं नित्यं भूतयोगिभकारणम् ।
 आद्यथायथा यतः सर्वं तं वै प्रशन्ति स्वरयः ।
 तद्ब्रह्म ततः परं घासं तद्गुह्यं मोक्षकाङ्क्षि-

याम् ।

श्रुतिवाक्योदितः कृष्णः तद्विष्णोः परमपदम् ।
 तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।
 वाचको भगवच्छब्दस्तथाद्यस्याचारात्मनः ।
 एव निगदितायैश्च सततं तस्य सत्त्वतः ।
 ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परममन्त्रयौमयम् ।
 अशब्दमोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विजः ।
 पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः ।
 शुद्धे महाविभूत्यास्ते परे ब्रह्मणि वर्तते ।
 मैत्रेयः । भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणः ।
 सर्वान्ध्रि तज् भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
 भूतेषु च स सर्वान्ध्रा वासुदेवस्ततः स्मृतः ।
 खादित्यन्वयकायाह एष्ट केन्द्रिष्यन् पुरा ।
 नामवाच्यायनन्तस्य वासुदेवस्य सत्त्वतः ।
 भूतेषु वसते सोऽन्तर्ज्वलन्ध्वजः च तानि यतः ।
 घाता विघाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः ।

स सर्वभूतप्रकृतिविकार-
 गुह्यश्च दोषाश्च सुने । अतौतः ।
 अतीतसर्वान्वरणाखिलात्मा
 तेनास्मृतः यद्भवनात्तानि ।
 समस्तकल्याणगुणात्मको हि
 स्वशक्तिवैश्राट्ततः भूतवर्गः ।
 इच्छासहोताभिमतोऽदृष्टः
 स चाधिताशेषजगद्विभोऽर्थः ।
 तेजोबलैश्चयमहान्तश्च
 स्ववीर्यशक्त्यादिगुणैकुराशिः ।
 परः परायां सकला च यत्र
 कोशादयः सन्ति परावरेणैः ।
 स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो-
 ऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ।

प्रलयः

सर्वेश्वरः सर्वदेवः सर्वेश्वरः
 समस्तशक्तिः परमेश्वरास्त्रः ।
 स ज्ञायते येन तद्व्यक्तोऽव
 युक्तः परः निर्मलमेकरूपम् ।
 सहस्रशतं चाप्यवगन्तव्यं वा
 तज्ज्ञानमज्ञानमनोऽन्यदुक्तम् ।”

इति विष्णुपुराणे ६ अष्टमे आध्यात्मिकप्रति-
 संहारो नाम ५ अध्यायः ॥१८॥ अपि च ।

नारद उवाच ।

“कृतं चेतां ज्ञापरश्च कश्चित् चतुर्धुगम् ।
 दिवमेकयुगं ज्ञेयं तस्य या वैकचप्रतिः ।
 मन्वन्तरान् तज्ज्ञेयं ते तु यत्र चतुर्दशः ।
 स कल्पो नाम वै कालस्तस्मै प्रलयस्तु वः ।
 सा ब्रह्मरात्रौ रात्रेः । यत्र श्रुतेऽन्वयास्यः ।
 जयो लोकास्तदा रात्रेः । लीयन्ते तन्निमित्ततः ।
 नैमित्तिको जयो नाम देवान्दन् इतीत्यते ।
 एवं दिनप्रमायेन ब्रह्मणः श्रुतवार्तिकम् ।
 आद्यं पूर्वपराहं तु पराहं वै प्रकीर्तितम् ।
 दिपराहं यतीते तु ब्रह्मणो जगदात्मनः ।
 तदा प्रकृतयः सप्त प्रलयः यान्ति भूमिपः ।
 जयः प्राकृतिको ह्येव कीने ब्रह्मणि भूपते ।
 अखण्डोऽपि सत्त्वः प्रलयः याति सर्वशः ।
 पूर्वरूपं च वक्ष्यामि प्रलयस्यास्त्रं भूपते ।
 श्रुतववाणि भूमौ हि पञ्चान्यो नैव वसतिः ।
 इभिर्वै निर्जने लोके प्रजाः सर्वान् स्मृताहताः ।
 परस्परं मन्त्रमाणाः जयः यास्यन्ति भूमिपः ।
 सप्तमे च धरण्याश्च दृष्टेः च कतास्तु च ।
 देहे च यो रसस्त हि रविर्हरति रश्मिभिः ।
 ततः सर्वलोको नाम ज्वालाभासी कुताशनः ।
 सङ्ख्ययस्तुल्योऽदो दहत्यविलसाराधिः ।
 सर्वं ब्रह्मास्त्रमात्रं वै तत्कालयोभमर्जितः ।
 एवं दग्धं महाराजः । वङ्गाकर्मां समन्ततः ।
 दग्धा मोमयपिक्वाभः ब्रह्मास्त्रं सारवर्जितम् ।
 प्रकल्पवग्नौ राजस्ततो वर्धशतं पुनः ।
 सर्वलोको नाम महान् ब्रह्मास्त्रं चाक्षयिष्यति ।
 ततो मेघा महोवोरा नानावर्णा अनेकशः ।
 श्रुतं वर्षाणि वर्धन्ति गर्जन्ति च महोऽसनाः ।
 यकोदकं ततो विन्युज्यन्ति विनिकारकम् ।
 भूमेगन्धयुक्तं राजन् । यस्यन्वापः समन्ततः ।
 गुह्यनाशात् स्य एक्ष्णी प्रलयः प्राप्नोति तदाः ।
 तेजस्वयां रसयुक्तं सगन्धं पिबते वपन्तः ।
 ततः प्रलयमायान्ति राजन्नापोऽपि ततश्चक्यातः ।
 तेजसस्तु ततो रूपं रसगन्धसमन्वितम् ।
 वायुर्हरति पञ्चात्मा तेजः प्रलयमन्वच्छति ।
 आकाशस्तु ततो वायो सूर्यं धरत्युभे सह ।
 समादत्ते महाराजः । अन्तरेऽयं प्रलीयते ।
 आकाशश्च युगं शब्दं गुह्यैरन्यैः समन्वितम् ।
 अक्षङ्कारः समादत्तो नभस्तस्मिन् प्रलीयते ।
 तेजसेऽपि त्रिधास्यज्जदेवा वैकारिके तथा ।
 अहङ्कारे प्रलीयन्ते जगदेतच्चराचरम् ।
 अहङ्कारः भक्षयन्ति ततः सत्त्वादेवो मुखाः ।
 मसते तान् महाराजः । आद्या प्रकृतिरुचते ।

न तस्या कालदीर्घेण परिक्रामो नरयेभः ।
आयन्तरहिता वा हि निज कारयमवयम् ।
शक्तिभगवत वा हि तदेकपरमा च वा ।
इत्युक्त प्रत्ययो राजन् । विश्वस्यास्य महामतिः ।
यद्योत्पत्तिक्रमेणास्य सुतुल्यमेव लयस्तथा ॥”

इति पादौ खगोळके ३६ अध्यायः ।
(सात्त्विकविकारान्तगतविकारविशेषः । तत्र
लघु यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १६७ ।

“प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाभ्यामनिरासति ॥”)
प्रलापः, पुं, (प्रलयमिति । प्र + लप + भावे
लप् ।) प्रलयनम् । अनर्थकवाक्यम् । निष्प्रयो-
जनमुत्पत्तादिवचनम् । इत्यमरभरतौ । १ । ६
१५ । रोमाञ्चासुपसर्गादयम् । (यथा, भाव-
प्रकाशे ।

“मृच्छां प्रलापो वमथु प्रवेकः सादनं भ्रमः ।
उपद्रवा भवन्त्येते ऋतिस्य रश्मिभ्यः ॥”

अस्य लघुश्च चिह्नित्वा च यथा,—
“सखितुङ्गपिताहातास्वभङ्गजिरर्थकम् ।
वचनं यमरो दूते च प्रणामः प्रकीर्तितः ।
सतगरवरतिक्ता रेवताम्नोदतिक्ता
नन्दतुरगमत्वा भारती हारहूरा ।
मनवमरुद्वलीशङ्खद्वली सुप्रभा
प्रलयमपहङ्गम् । प्राज्ञो नास्तिहूराह् ।
वरतिक्तोऽत्र पर्यटः नन्दतुरगैर भारती आसी
हारहूरा नासा ।” इति भावप्रकाशस्य मध्य-
खण्डे प्रथमे भागे ॥

प्रलापः, [वृ] पुं, (प्रलापं वृत्तौति । वृत् +
क्तिप् ।) कुलव्याघ्रवत् । इति राजनिर्घण्टः ।
प्रलीनता, स्त्री, (प्रलीनस्य निश्चेष्टस्य भावः ।
प्रलीन + तल ।) प्रलयः । तपस्यायः । इन्द्रिय-
त्यायः २ वीर्याशयः ३ । इति राजनिर्घण्टः ।

प्रवेशः, पुं, (प्रविष्टिर्इति । प्र + कृ + कम् ।)
व्यञ्जनविशेषः । इति पाकराशेचरः । दम्नोक्त
कोरमा इत्यादि पादस्य भावः । (चिन्तामणौ
धृत प्रवेशप्रकारो यथा,—

“सूक्तानि मांसखकानि चाधितानि च
वारिजा ।

तमन्वेदे विनि शिष्य दद्यां सखासयन् पथेत ॥
तत्र तत्र विनि शिष्य कायक जलमण्डकम् ।
पथेतु पठपठान्द तक्षिन् मर्षे प्रकुर्वेति ॥
प्रक्षिपेद्-क्षिप्तीनीर्दं वक्ष्येन प्रसेतु पुनः ।
मांसपिण्डेन विष्टेन देवा मुञ्चती सजीरका ॥
ततश्चोत्तार्य तन्मांस एषत् कुर्वातु प्रवेशतः ।
प्रवेशं वाचसा पूतं व्यापयेदन्वभाजनम् ।
हिङ्गुना जलजलेन धूयेन तत्र धूपयेत् ॥”
गौडदेशीयप्रवेशस्तु ।

“हिङ्गुप्रवेनोपप्रेकावयवे सन्मतेन तु ।
कुङ्कितमिमपिडेन तत्र क्षुद्रिभनीयतः ।
सोयवाविवसारत्र प्रवेष्टी मौडक्षिणम् ॥
प्रवेशो वपिदो वक्ष्य कपालिककपापह ।
यस्याही पितृवत् किञ्चिच्छिन्नाभानगदान्
जयेत् ॥”

पूर्वप्रवेशस्तु ।

“मांसपूरणयोगेन कोडाकार विधाय च ।
स्त्रिज लस्य धृते षष्ठ प्रवेशविधिना पथेत ॥
पूरणस्य प्रवेशोऽयं विज्ञेयो वातनाशनः ।
क्षेप्ताभ्यकारकश्चैव सुखवैरस्यकृद्गुणः ॥”
मुसलवन्तः प्रवेशः ।

“धृते मेखरधान्याकहिङ्गुष्वध्विचयुते ।
वक्ष्यपूतेऽहसन्त्यक्ते स्त्रिज मांसं विनि शिष्येत् ॥”
प्रीतवयस्तु ।

“प्रवेशे प्रीतवर्गोऽपि कायः मुसलप्रवेशवतः ।
विश्वेवोऽत्र हरित्रया सर्वगं कुङ्कुमस्य वा ॥”
रत्नवर्णोऽपि ।

“तमन्वेदे विष्टेन हिङ्गुस्युत काचमहकम् ।
धान्यक लवणाकापीधौत मांसं च ततः शिष्येत् ॥
ततोऽहस्युत्तिष्ठे मांसं दाक्षिणीनीजस्युते ।
सन्त्यक्ते चातिशब्दुले तत्र मुञ्चती च नि शिष्येत् ॥
ततः उत्तार्य वक्ष्येन गात्रवेष्टुपयेदपि ।
रत्नवर्णप्रवेशस्तु सविष्टार्थं विनि शिष्येत् ॥
करमर्द्धं दाक्षिण्यस्य स्थाने श्रेयस्तु पूर्ववतः ॥”
हरितवयस्तु ।

“मेथिकाकावमर्द्धाक्षकश्चैनं चलकारिते ।
धृते मांसं विनि शिष्य पथेच्छुष्कप्रवेशवत् ॥
विष्टं च त्रासवेष्टुले दद्यां वक्ष्यप्रयोजनम् ।
सामूर्णं कटवद्भारं देव हरितवैतुना ।
अवधौ वपिदः सद्यो नागावकाप्रवाधितः ।
प्रवेशं कथनात्तत्र किञ्चित् पितृकरो वक्षु ॥”
पठकप्रवेशोऽपि ।

“मांसस्य पिष्टिका स्रग्मा वेषवारेण संयुता ।
बहुधा जिवते तस्या वटिकावटकादिकम् ॥
आख्यविनोडकाकारं लघुकावटकादिकम् ।
अङ्गाटकप्रकाशार्दं यथाशक्तिप्रकारवत् ॥
लला हि बहुप्राधारे कोटिं हतभाषितम् ।
सवेषवारेण तत्रैव कथितं च मनोरमे ॥
नि शिष्य चात्रयेदोषदुत्तार्यैकादिवाचिते ।
एवम् बहुधा कार्म्यं भावसुप्तप्रवेशकः ।
प्रवेशो वातनिश्वस्य मुसलमांसप्रदो रसः ।
प्रीत्यनं प्राणवृत्तानां मुसलं चीकरेतसाम् ॥”
मस्यप्रवेशस्तु ।

“मांसप्रवेशवत्कार्यः प्रवेशो मस्यसम्भवः ।
आर्द्रो तेषे परं यत्र सर्वमन्त्रेषु पूर्ववत् ॥
वर्णं करके देयं पूर्वोक्तं प्रत्यर्थं हि यत् ।
जलूयनं तुमन्वाय दातव्यं पूर्ववत्सम्भवम् ॥”
मत्स्यखण्डप्रवेशस्तु ।

“सम्बद्धं प्रस्थापितं मत्स्य वेषवारेण वेष्टितम् ।
तत्रैवैव विष्टेन खण्डं हिङ्गुलेनवमिश्रितम् ॥
प्रवेशविधिवत् वाच्यो मत्स्यखण्डप्रवेशकः ॥”

प्रवक्ता, [वृ] वि, प्रकर्षेण वक्षि य । (प्र +
वप् + क्तप् ।) वेदादिवाचकः । यथा,—

“जातिमात्रोपनीतो वा कामः स्याद्भ्रातृव्य-
वत् ।

यन्मैप्रवक्ता वृपतेन तु मुद्रं कदाचन ॥”
इति भावने ७ अध्यायः ॥

प्रवचनं, स्त्री, (प्रकर्षेण उच्यते इति । प्र + वच् +
क्युट । वेदः । (यथा, अमरकोशे । २ । ७ । १ ।
“अनूचानं प्रवचने साङ्गोऽधीतो गुरोस्तु यः ।
लम्बाङ्गुलं समाहृतं सुत्वा त्वमिवैव ज्ञाते ॥”
वेदाङ्गम् । यथा मनु । ३ । १८४ ।

“अय्या” सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥
“प्रकर्षेणैव उच्यते वेदाय एभिरिति प्रवचना
न्यङ्गानि तेषु अय्या वक्ष्यविद् ॥” इति तत्र
कुल्लूकभट्टः । तथा च हरिवंशे । १६७ । ६६ ।
“उवाच वेदांश्चतुरो मन्त्रप्रवचनाभिर्ज्ञातम् ॥”
प्रलट वचनमिति कर्मधारयः । प्रलटवाक्यम् ।
इति मेदिनी । ने, १६१ । (यथा सुककोप
निबद्धि । ३ । २ । ३ ।

“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।
येनैवैव वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन् सूत्रम् ॥”)

प्रवचनीयः, वि, (प्रवक्ष्येति । प्र + वच् + “भक्ष
मेवप्रवचनीयेति ॥” ३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि
अनीवरः ।) प्रवक्ता । (प्रोच्यते इति । प्र +
वच् + कर्मणि अनीवरः ।) प्रवाचः । इति
मेदिनी । ने, १६२ ॥

प्रवचः, पुं, (प्रवक्ष्येति अथवा अनेनेति । पु
गतौ + करणे क्युट ।) चतुर्थ्यर्थः । इत्यमरः ।
३ । ३ । ५६ ॥

प्रवचः, वि, (प्रवतेऽनेति । पु + अधिकरणे
क्युट ।) क्रमनिष्क्रमणम् । (यथा, मनु । ३ ।
२६ ।

“दक्षिणाप्रवचश्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥”
उद्गमः । प्रवः । इति मेदिनी । ने, ५६ । (यथा
भाष्ये । ३३ । ८६ ।

“धर्मोऽहमतिपुण्योऽहं कोऽन्योऽहं सद्यो
मया ।

यत्तातो मामभिमनु करोति प्रवचं मनः ॥”)
आयतः । प्रवृत्तः । ज्ञः । इति विश्वः ।
भुतः । क्षिप्तः । इति शब्दरत्नावली ।
आवस्तः । इति शैलम् । ३ । ४६ । (यथा,
विष्णुपुराणे । ६ । १ । ११ ।

“प्रवासा नञ्वावा कृतावातुर्लभ्यवस्थितौ ।
सन्धकसङ्घासमाचारप्रवसा सुनिश्चयः ॥”
चीवः । इति भरविः ॥

प्रवत्स्यतपतिका स्त्री, (प्रवत्स्यन् प्रवासं गमि-
ष्यन् पतितवत्सा । कपः ।) नायिकाभिदः । अस्या
लघुत्वम् । अस्या पतिरपिमन्त्रेणैवैशान्तर-
यास्यमेव वा । अस्याश्चैव काङ्क्षवचनकार-
प्रोच्यगमनविज्ञोपदर्शयनिर्देशवत्तापसम्नोद-
निश्चासवाद्यायः । सुम्भा प्रवत्स्यतपतिका
यथा,—

“प्राक्षिणरे किमपि जल्पति विज्ञेयमाय
चासीदरी वदनमानमयाङ्कारः ।
आसी पुनर्निष्ठतेमेक कतानिङ्गुल-
तुल्यतन्त्रोक्तिजलजन्मनिमाततान ॥” १ । ६ ॥

मध्या प्रवतस्वतपतिका यथा,—

“गन्तुं प्रिये । वदति निःश्वसित न दीर्घ-
मासीन वा नयनयोऽन्तमाविरासीत ।

आयुर्लपि पठितुमेकदश परन्तु

भालस्यर्लो किं कर सप्तपाणगाम ॥” २ ॥

प्रौढा प्रवतस्वतपतिका यथा,—

“नाय सुचति सुभ्रुवामपि तनुलागे वियोगज्वर
स्तनाह विह्विताङ्गुलियदुपते । पृच्छामि सख वद ।
तामल कुसुम पटोरुदक यद्गन्धुभिर्दोषते
नन स्यादत्र परत्र वा किं विषज्जालावली-
डु सखम् ॥” ३ ॥

परकीया प्रवतस्वतपतिका यथा,—

“न्यस्य पद्मगन्धर्वि पादयुगल भक्तिविस्तृता गुरौ
लज्जता नीतिरकारि किं न भवतो ज्योतिमया
दुष्कृतम् ।

अङ्गानां श्रतयातना नयनयो कोपक्रमो रौरव
कुम्भोपाकपराभवश्च मनसो युक्त तथि ।

प्रस्थिते ॥” ४ ॥

सामान्यप्रवतस्वतपतिका यथा,—

“सुहां प्रदेहि वज्रयाव भवद्वियोग
मावाद्य यास्वति बहि सखवा यदेतत् ।

इत्य निगद्य विगलज्जयान्मुधारा

वाराङ्गना प्रियतम करयोवभार ॥” ५ ॥

इति रत्नमञ्जरी ॥

प्रवयस्य, स्त्री, (प्रवीयतेऽनेनेति । प्र + अज गतौ
क्षेपणे च + क्युट । “ वा स्त्री ।” २ । ४ । ५० ।

इति वी । “कालच ।” ८ । ४ । २६ । इति

कत्वम् ।) प्रतोद । इति विसम्पन्न । ३ । ५५० ॥

(प्र + वय गतौ + भावे क्युट । प्रकर्षेण वयनम् ।

इति कैषिद् ।)

प्रवया, [सू] नि (प्रगतं वयो वयस्य ।) वृद्ध ।
इत्यमर । २ । ६ । ४२ ॥ (यथा, रघु । ८ । १८ ।

“वृषति प्रजतीरवेचिनु

खवहारासनमादे दुवा ।

परिचेतुस्तुपांशुधारणां

कुशप्रूत प्रवयास्तु विहरम् ॥”

पुराण । इति निचयः । ३ । २० ॥ यथा,
अश्वमे । २ । १० । ४ ।

“अथा यो विन्वा भुवनानि मज्जन्नेष्टानस्त-
प्रवया आभवयते ॥”)

प्रवर, स्त्री, (प्रविशते इति । प्र + वृ + अण ।)
अगुह । इति भावप्रकाश । गोचम् । अडे,

त्रि । इति मेदिनी । २, १०६ । (यथा, मनु ।
१ । २० ।

“इति वृष्ट सङ्ग्रान् वर्यान् जगन्निन खयोनित् ।
माह्वानां प्रत्ययान् प्रवरास्तु च योनित् ॥”)

प्रवर, पु (प्र + वृ + अण ।) वनति । इति
मेदिनी । २, १०६ । गोचप्रवर्तकसुनिचाव-

र्तको सुविम्व । तथा च यमद्विगोचस्य
प्रवरा यमद्विगोचस्य । भरद्वाजगोचस्य

भरद्वाजगोचस्य । विन्वाभिज-
गोचस्य विन्वाभिजमरोचिकोचिका । अवि-

गोचस्य अविजगोचस्य । गोतमगोचस्य
गोतमवशिष्टवाहस्य । वशिष्टगोचस्य

वशिष्ट । केषाचित् वशिष्टाजिवाकृतय ।
काश्यपगोचस्य काश्यपाधारनेत्रुवा । अगस्त्य

गोचस्य अगस्त्यदधीचिजेमिनय । सौकालि-
गोचस्य सौकालिगाङ्गिरसवाहस्य । आश्व-
नेत्रुवा । मौज्ज्यगोचस्य औज्ज्यवनभागव

जामदग्न्याश्रुवत । पराशरगोचस्य पराशर-
शक्तिवशिष्टा । वृहस्पतिगोचस्य वृहस्पतिकपिल-

पाय्या । काश्यपगोचस्य अश्वत्यदेवकदव-
राजा । विष्णुगोचस्य विष्णुवृद्धिकौरवा ।

कौशिकगोचस्य कौशिकाजिजमदय । कात्या-
यनगोचस्य अविभृगुवशिष्टा । आनेयगोचस्य

आनेयशातातपसांका । काश्यपगोचस्य कात्या-
न्यत्यदेवता । ज्ञानाज्यगोचस्य ज्ञानाज्ये-

ज्यावावा । वाङ्मतिगोचस्य अथाहाराजि-
वाकृतय । कौकिल्यगोचस्य कौकिल्यसि-

मिककौतव । गमगोचस्य गाम्यकौस्तुभ-
माकृता । आङ्गिरसगोचस्य आङ्गिरस

वशिष्टवाहस्य । अनारकाश्वगोचस्य गाम्ये
गौतमवशिष्टा । अथगोचस्य अथवजिसार

कृता । जेमिनिगोचस्य जेमिनुतच्छवाकृतय ।
वृद्धिगोचस्य वृद्धिवाहस्य । आह्वयगोचस्य

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
वातस्यगोचस्य वातस्यगोचस्य । औज्ज्यवनभागव

जामदग्न्याश्रुवत । आलम्बायनगोचस्य आल-
म्बायनशाकज्जायनशाकटायना । वैशाखपय

गोचस्य वाङ्मति । इतकौशिकगोचस्य कुशिक
कौशिकवृत्तकौशिका । केषाचित् कुशिक-

कौशिकवन्धुला । शक्तिगोचस्य शक्तिपराशर-
वशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।
आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा । आह्वयवशिष्टा ।

(यथा च देवीभागवते । १ । १४ । ४२ ।

“प्रथम पठिता वेदा मया विस्तारिताश्च ते ।

हिंमामयास्ते पठिता कर्मेमागम्यवर्तका ॥”

प्रयोजक । यथा, भागवते । ६ । १० । ४ ।

“धन्वन्तरिर्दोर्वर्तमश्च आयुर्वेदप्रवर्तक ।

यज्ञसुग वासुदेवाश्च स्मृतिमाचारिणाश्चन ॥”)

प्रवर्तन स्त्री, (प्र + वृत् + णिच् + क्युट ।) प्रवृत्ति ।
यथा,—

“तेऽन्येवास्त समग्रान्ति परोत्तमगश्च भुङ्क्ते ।

इतरार्थेऽप्ये वेदां कवीनां स्यात् प्रवर्तनम् ॥”

इति काव्यप्रकाश ॥

आरम्भ । यथा,—

“न्यते तु खामिनि पुनस्तद्विधे वापि मानवे ।

राजानमामन्त्रा तत कुर्व्यात् सेतुप्रवर्तनम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

प्रवर्तना स्त्री, (प्र + वृत् + णिच् + युच् ।) प्रवृत्ति
प्रेरणम् । यथा नैषधे । २ । ६१ ।

“अथवा भवत प्रवर्तना

न कथ पिष्टमिष पिष्टि न ।

स्तत एव सतां परार्थता

यज्ञानां हि यथा यथायेता ॥”

प्रवर्तित, नि, (प्र + वृत् + णिच् + क्त ।) जात ।
यथा रघुवर्णे । ५ । ३० ।

“रूपं तदोचिस्त्रि तदेव दीर्घं

तथेव नैसर्गिकमुत्ततलम् ।

न कारणात् स्यात् विभिदे कुमार-

प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥”

प्रवर्तन, स्त्री प्रपूर्वदधधातोर्भावे अनट (क्युट ।)
विवर्तनम् । कर्त्तरि (क्यु) अणप्रत्यये, वृद्धिकारके,

त्रि । (यथा, सुश्रुते खनस्थाने ३६ अध्याये ।

“वदमांसं समभूर कवाणाभूरश्च स्मृतम् ।

वातपित्तोपशमन शुक्र शुक्रप्रवर्तनम् ॥”)

प्रवर्त, नि, (प्रवृत्ति प्रवर्तते इति । प्र + वृत् +
अण ।) प्रधानम् । अडे । इत्यमर । ३ । १५० ॥

प्रवकाकी पुं भुजङ्ग । पित्रमेखजक । इति
विष्णु ।

प्रवह, पुं, (प्र + वृत् + भावे + अण ।) यज्ञ-
नगरादेर्लङ्गैर्मनम् । इत्यमर । ३ । १ । १८ ॥

(प्रवहतीति । प्र + वृत् + अण ।) वाङ् ।

इति विसम्पन्न । सप्रवाधकर्मतद्वितीयवाङ् ।

व तु आवहवायोक्तव्येति । इति सिद्धान्त

शिरोमणि ।

“यस्यान्तोर्वि वदति प्रवहस्तेन च स्मृत ॥”

इति विश्वपुराणे २ अंशे १२ अध्याये ॥

अथ टीका । “यस्यान्तोर्वि प्रवर्तते वदति

तेन च वाङ् प्रवह स्मृत प्रवहस्यैव भेदा सर्वे

वायुस्त्वस्या ॥” (मेघविशेषः । यथा, आन्ध्र

वस्त्रादिखण्डे । ५ । ६ ।

“आवह प्रवहस्यैव उदहासी महाक्षया ।

परीवह पञ्चमस्य विनहस्य परावह ॥”)

प्रवह, स्त्री, (प्रोक्तते अनेनेति । प्र + वृत् +
करणे क्युट ।) कर्त्तारण । क्षीरजवहनाय-

प्रवार

मुपरि वस्त्राच्छादितमनुव्याख्यायनविशेष ।
इत्यमरभरतौ । २।८।५२॥ (यथा, ऋच्छ-
कटिकनाटके चतुर्थोऽङ्के । “प्रविशन्न सप्रवहन्-
क्षेपट इति ॥”)

प्रवज्जि, स्त्री, (प्रवज्जते आच्छादयतीति । प्र+
वज्ज+ङ् ।) प्रवज्जिका । इत्यमरटीकायां
भरत ।

प्रवज्जिका, स्त्री, (प्र+वज्ज+ञ्जुल । टाप अत
इत्वम् ।) प्रवज्जिका । इत्यमर । २।६।६॥

प्रवज्जी, स्त्री (प्रवज्जि+पञ्चे ङीव ।) प्रवज्जिका ।
इति भरत ।

प्रवाक, [च] नि, (प्रकृष्टा वाग यस्य ।) वाचो
युक्तिपटुः । यथा—

“वाचो युक्तिपटुर्वाम्नी वचोश्च प्रवचा”

प्रवाक ॥”

इति षटाधर ।

(स्त्री, प्रकृष्टा वागिति प्रादिवमास ।) प्रकृष्ट
वाक्च ।

प्रवाचक नि, (प्रकृष्ट वक्तीति । प्र+वच+
ञ्जुल ।) प्रकृष्टवक्ता । प्रपूर्ववचधातो कर्त्तरि
यकप्रत्यय ।

प्रवाचि, स्त्री, (प्रकर्षेण जयतेऽनयेति । प्र+
वे+करणे क्युट । ङीप् । निपातनात् ङीपो
कृत् ।) तन्मशकाका । इति निष्ठावाचिशब्द-
टीकायां भरत । माकु इति भाषा ।

प्रवाची, स्त्री, (प्र+वे+क्युट+ङीप् ।) तन्म-
शकाका । इति निष्ठावाचिशब्दटीकायां
भरत । माकु इति भाषा ।

प्रवाद, पुं, (प्रकृष्टो वाद । प्र+वद्+घञ् वा ।)
परस्परवाक्यम् । यथा, भट्टि । २।३६ ।

“इत्थं प्रवादं शुचि सप्रचार

प्रचक्रत रामनिश्राविहारौ ।

द्वयाय मत्ता रघुनन्दनोऽथ

वायिन रथं प्रधानमिरास्यत ॥”

अनरथ । यथा—

“प्रियास्तेऽहं त्वमपि च मम प्रियसौति प्रवाद
श्च मे प्राणा अहमपि तवास्तीति हन्त प्रजाप ।
त्व मे तेऽस्यामहमपि च यत्तच्च नो साधु राघे ।
आहारे नौ नहि समुचितो युगदस्तप्रयोग ॥”

इत्यलङ्कारकौस्तुभ ।

प्रवार, पुं (प्रवृत्तौत्यनेनेति । प्र+वृ+करणे
घञ् ।) प्रवर । वृत्तम् । प्रपूर्ववधातोर्घञ् ।
इति चक्षिप्रसारवाक्यकरणम् ।

प्रवादश्च स्त्री, (प्र+वृ+विच+क्युट ।) काव्य
दानम् । इत्यमर । ३।२।३॥ काव्यस्य कम
नीयस्य वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादिनो दानम् ।
काव्येन कामनया वा दानं प्रवारणमुच्यते ।
काव्यशब्दोऽत्र तन्नेर्गोभयाथ । प्रकर्षेण वार्यते
संग्रह्यत प्रवारणं तच्च महादानम् । प्रवारण
महादानमिति त्रिकाङ्गशेष । इति तट्टीकायां
भरत । (प्रकर्षेण वारणमिति ।) निषेध ।
इति मेदिनी । ने, ११॥

प्रवाह

प्रवास, पुं (प्रवसन्त्यस्मिन्निति । प्र+वस+
“हलच्च्” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।)

विदेश । विदेशस्थिति । यथा,—

“कर्त्तव्यपैराहितराज्यलोभा
स्तेष्वेव नीता विव्रति कविना ।

रामप्रवासे अन्धवज्रहोव

जनापवादं वनरेकन्दत्यम् ॥”

इति भट्टि । ३ । ७ । ७॥

द्वादशवर्षाश्रुतवाचाकप्रोषितस्य तत्प्रवासाद्य
दिने आह कर्त्तव्यम् । यथा,—

“प्रवासवासरे ज्ञेय तन्मासेऽस्यवेऽथवा ॥”

इति मिताचरा । ३ । ७ । ७॥

प्रवासगतं गुण्यत्वमिवादनं कर्त्तव्यम् । यथा,
“विप्रोऽप्य प्रादप्यहमन्महत्त्वाभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वन्ते सतां धर्मेमनुकरन् ॥

माह्वत्वा मातुलानी नृशूचाथ पितु खवा ।

प्रपूण्या गुरुपत्नीव समास्ता गुरुभार्यया ॥

आह्वार्थीपसयाक्षा सवसाह्वयह्वयपि ।

विप्रोऽप्य भूप । यथाह्वा ज्ञातिवन्निवोषित ॥

पितुभगिन्यां मातुश्च आयास्याश्च स्वस्येपि ।

माह्वदृष्टिमातिष्ठेन्नाता ताभ्यो गरी

यसौ ॥”

इति कौर्मै उपविभागे १३ अध्याय ।

प्रवासन, स्त्री, (प्र+वाच ऋदे+क्युट ।) वध ।
इत्यमर । (प्र+वसु+विच+क्युट ।) प्रवा

सना । यथा, उत्तररामचरित्रे ।

“सीताप्रवासनपटो कथया कुतस्ते ॥”

प्रवाची, नि, (प्रवचितुं शीलमस्तीति । प्र+वसु+
“मे लपसुहस्यवदवच ॥” ३ । २ । १४५ । इति

विदुष्य ।) प्रवासविशिष्ट । प्रोषित । विदे
शस्य । यथा,—

“अञ्जनीनोऽञ्जगोऽञ्जन्” पाठ्य पथिकदेशिकौ ।
प्रवाची तन्नयो हारि पाथेय सम्बल समे ॥”

इति हेमचन्द्र । ३ । १५७ ॥

(यथा मार्कण्डेये । १८ । ५१ ।

“कञ्चीर्लक्ष्मीवतां मेधा कञ्चस्था कञ्चभूषणम् ।
अभीष्टवस्तुदारेण तथाश्चैव प्रवासिभि ॥”)

प्रवाह, पुं, (प्र+वह+भावे घञ् ।) प्रवृत्ति ।
(यथा, भागवते । ७ । ६ । ८ ।

“सन्नेकतानगतयो वचसां प्रवाहै ॥”

जलस्रोत । इति मेदिनी । हे, २१ ॥ (यथा,
रघौ । ५ । ४६ ।

“पूर्व तदुत्तपीडितवारिराशि

सरित्प्रवाहस्तदुत्तस्यै ॥”)

अवहार । इति विश्व । प्रकृष्टाश्च । इति
नानाधरतमाला ॥ (पुरीषादेर्निगम । यथा,

सुश्रुते उत्तरतन्ने । ४ अध्याये ।

“प्रवाहेण गुदभेदे षड्भावाते कटियष्टे ।

मदुराज्यस्त तैल सर्पिषाद्युपवासनम् ॥”)

प्रवाहक, पुं (प्रवहतीति । प्र+वह+ञ्जुल ।)
राज्यस्य । इति शब्दमाला । प्रकृष्टवहनकर्त्तरि,
नि ।

प्रवाहि

प्रवाहिका, स्त्री, (प्रवहति सुहुर्मुहु प्रवर्तते
इति । प्र+वह+ञ्जुल । टाप अत इत्वम् ।)

यह्यणीयक । इत्यमर । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा
सुश्रुते कृत्तस्थाने । ३१ अध्याये ।

“प्रवाहिका शिर मूल कोष्ठमूलञ्च दाहयन् ।
पिपासाबलहानिञ्च तस्य ऋतुरपस्थित ॥”

अस्या निदानं यह्यणीयशब्दे द्रष्टव्यम् । अस्या
स्वरूपमाह चरक ।

“अग्राधितानमन्नस्य यह्यादयह्यणी मता ।

अपक्व धारयेत् तत्र पक्वं त्वजति वाप्यध ॥”

सुश्रुतेऽपि ।

“वष्टी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ।

आमपक्वाशयान्त स्या यह्यणी सामिधौयते ॥

यह्यण्या बलमपिह स चापि यह्यणीयति ।

तस्मादसौ प्रदृष्टे तु यह्यण्यापि विदुष्यति ॥

तस्मात् कार्यं परीहारो ज्ञातीवारे विरिक्त-
वत ॥” ७॥

अतीवारे द्रवधातुप्रवृत्तिं यह्यण्यान्तु बहुल्यापि
मलस्य प्रवृत्तिरिति तयोर्मद ॥ ७॥ यह्यणी-

रोगस्य मेदं सयह्ययह्यणीरोगमाह ।

“द्रव घ्न चित स्निग्ध सकटीवेदनं शूलत ।

आमं बहुसपैच्छिष्य सशब्दं मन्दवेदनम् ॥

पक्षाङ्गावाहशङ्काया निवृत्त्यापि विवृत्ति ।

अन्नभूषणमालस्य दौर्म्यस्या सदनं भवेत् ॥

दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिश्च गच्छति ।

दुर्मित्रीया दुर्निवारा चिरकालानुबन्धिनी ॥

वा भवेदामवातेन सयह्ययह्यणी मता ॥”

अथ घटीयन्त्राख्या यह्यणीरोगमाह ।

“प्रसृतिं पाथ्यो मूलं तथा जलघटीञ्च नि ।
त वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं यह्यणीगदम् ॥”

अथ यह्यणीरोगस्मारिचमाह ।

“येलचणे सिध्यति नातिवार-

स्ते स्वाधौ यह्यणीगदोऽपि ।

उल्लस्य जायेत यदा गदोऽथ

देह तदा तस्य विनाशश्चेत् ॥” ७॥

अथ सामान्ययह्यणीरोगस्य चिकित्सामाह ।

“यह्यणीमाश्रितं रोगमनीर्णवदुपाचरेत् ।

तङ्गनेर्होपनीयेष्व मन्दरातीसारमेवजे ॥

दोषं सामं निरामश्च विद्यादनातिवारयत ।

अतीवारोक्तविधिना तस्यामङ्गं विपाचयेत् ॥

पेषादिं पटुं कञ्चन पञ्चकोलादिभिर्वृतम् ।

दीपनानि च तक्रञ्च यह्यण्यां योजयेद्भिषक ॥

कपित्थविल्वचाङ्गेरीतक्रदाकिमसाधिता ।

यवागं पाचयन्नामं शूलतं सवर्णैर्यत्पि ॥”

सवर्णयति घनीकरोति ॥

अथ लङ्घय ॥

“सुन्नयूय रथ तक्र धान्यजोरकस्युतम् ।

सेन्वेदेनान्वितं दद्यात् सकृद्यूयमिति कीणि

तम् ॥”

रसं लघुप्राहिकमां सभवम् ॥ ७॥

“कथं गन्धकमङ्गपारदं तु कुम्भाक्षुभां कञ्चनीं
अथ चूषयन्तश्च पञ्चकोलादिभिश्च कथं पृथक् ।

प्रवाहि

भृष्ट हिङ्गु च भीरकद्वयसुत सर्वाङ्गभागान्वित
खादेदृक्कमित प्रवृत्तिगन्वाक्कस्य विस्लेन च ॥
जघुनायिकाचूर्णमिष्ये ॥ इति जघुनाईपूजम् ॥
“चिकटु चिपला चैव विडङ्ग भीरकद्वयम् ।
भक्त्यातक यवानी च हिङ्गुलवचपचकम् ॥
यहधूमो वचा कुष्ठ रसो मन्वकमन्वकम् ॥
चारत्रयाजमोदे च चिचक गजपिप्ली ॥
सुक्ता भीररस पाठा लवङ्ग जातिपत्रकम् ।
समभागान्तक्षेयो चूर्णे स्त्र्यण विनिमित्तम् ॥
शक्राशनस्य चूर्णं चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ।
मन्दायिकासदृशमग्नीहपाक्ष्मचिच्वरान् ॥
विडम्ब सयह मूल हन्यान्नातिवारजित् ।
आमवातापह नक्ष्य स्रुतिकादोषनाशनम् ॥
वज्रयेन्नायमन्वच क्षान् पिशितभोजनम् ।
पथ्य काञ्जिकमन्त्राणि दधितक्रमयापि वा ॥
दृक्कलाईपूजमिदं नाईभावितसुतम् ॥”
इति दृक्कलाईपूजम् । दृक्कलायिकाचूर्णमिति
प्रविहम् ॥ ॥
“जातीपत्रलवङ्गजातिपत्रलवङ्गकेशरै ।
कपूरचन्दनतिलकक्षीरीतगरामले ॥
तालीशपिप्लीपथ्यास्तूकभीरकचिचके ।
शुक्लीविडङ्गमरिचै समभागविचूर्णिते ॥
यावन्नेतानि सर्वाणि दद्याद्भक्त्या तावतीम् ।
सर्वचूर्णसमानांशा प्रदेया शुभशर्करा ॥
कर्षमाणमिदं खादेन्नघुना ज्ञावित जनः ।
नाशयेद्दृक्कलाई कासं चय आसमरोचकम् ॥”
इति जातीपत्रलादिचूर्णम् ॥ ॥
“चिचक पिप्लीमूल चारौ लवचपचकम् ।
खोष हिङ्गुमोक्ष चक्षुषेज चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसेर्वा दाडिमस्य वा ।
क्षता विपाचयन्नाम प्रदीपयति चानलम् ॥”
चारौ सजिका यवचारच । लवचपचकमिति ।
“सेन्धवं चचकचैव विडं सातुत्रकगडम् ॥” इति ॥
खोष शुक्लीपिप्लीमरिचानि । अजमोदाच
यवानिका । मातुलुङ्ग कोषपूरकम् । इति चिच
कादिचटिका ॥ ॥
“श्रीपल्लवाटुककल्पो नागरचूर्णेन मिश्रित
सगुड ।
यहबीगदमसुय तक्षुषाश्रीलितो जयति ॥”
श्रीपल्लवाटु विस्त्रयार्ण पत्रम् । गुडस्याज
भागद्वयम् । इति विस्त्रयक ॥ ॥
“समुष्यल सुधाकाण्ड चिपक लवचजयम् ।
वासाको कुचवचार्कन्दलादिस्ते तथाजलात् ॥
दग्धा ब्रवेज वासाकोर्गटिका भोजनोत्तरम् ।
सुक्ता शुक्त पचयान्शु नाशयेद्दृक्कलाईगदम् ॥
कास आस तथाश्रीसि विडचोच चूदाभयम् ॥”
इति वासाकुशुटिका ॥ ॥
“सुसकातिविषाविककौटज स्र्यपूयितम् ।
मधुना च समालीपु यहबीं सर्वेषां ज्येते ॥”
कौटज इत्ययम् । सुसकादिचूर्णम् ॥ ॥
“श्वेतो वा यदि वा रक्तं सुपको यहबीगदं ।
गुडेनायिकचूर्णेन भक्षितेनाशु यश्नति ॥”

प्रवाहि

सर्जं राल । सर्जरसचूर्णम् ॥ ॥
“विस्त्राब्दश्रुत्यववाककोमोचविड-
माज पय पिबति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृत्तचिरजगहबीविकार
साम यशोवितमसाध्यमपि विजोति ॥”
भीचो भीररस । विजोति हति ॥ ॥
“प्रस्यत्रये तामलकीरवस्य
शुद्धस्य दद्याद्दुतुणां गुडस्य ।
चूर्णान्तैयशिकभीररसस्य
योविभक्त्याहृदुवाजमोदे ॥
विडङ्गचिचुचिपलायवानी-
पाठाविधान्येच पत्रप्रभावे ।
दद्या चिडङ्गपत्रानि चारु-
वटौ च तैलस्य पचेदयथावत् ॥
त भक्षयेदक्षपत्रप्रभावं
अयेष्टवेष्टसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्वे यहबीविकारा
सन्नासकावखरमेदशोधा ॥
शान्तिना चय चिरमन्तरमे
हंतस्य पुंसस्य च दृष्टिहेतु ।
खोखानु बन्धामयनाशनं स्वात्
कल्याणको नाम गुडं प्रविह ॥
तेष्वे मनाज चिडङ्गदृष्टा चिडुगन्धि पत्र पत्रम् ।
विह्ने विधेयमन्त्रे गुडं कल्याणपूजके ॥”
इति कल्याणकगुड ॥ ॥
“पिप्लीपी पिप्लीमूल चिचक गजपिप्ली ।
आन्यकच विडङ्गानि यवानी मरिचानि च ॥
चिपला चानमोदा च गजिनी भीरकक्षया ।
सेन्धवं रौमकक्षपि सातुत्र चचक विडम् ॥
आरवधच लकपत्र स्र्यलोना चोपकुशिका ।
शुक्लीशक्रववाचैव प्रत्येक कर्षवन्मिता ॥
दृक्कलाया पलायन्य चलादि कथितानि हि ।
चिडुताया पलायनौ गुडस्याहृदुना तथा ॥
तिलतैलपलायन्यावामलक्या रवस्य तु ।
प्रस्यत्रयमिदं सर्वं शनैर्नैद्विना पचेत् ॥
औक्षर तामलक वादर वा यथा पत्रम् ।
तावन्नाजमिदं खादेद्भक्त्या यथानलम् ॥
निखिलान् यहबीरोगान् प्रमेहान्चैव विप्रतिम् ।
उदोवात प्रतिश्याय रौमक्य वक्षिचक्षुम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्वान् कुर्म्यात कानि मति
खरम् ।
पिशुपाठान्वयाहति रक्तपित्तस्य विड्यहम् ॥
मातुलीयो वयःकीच खोखु खोख चवी च य ।
तेभ्यो हितस्य बन्धाये महाकल्याणको गुड ॥”
इति महाकल्याणकगुड ॥ ॥
“कुशाकाणं सुपकाणां खिलानां विष्कुलत्वचाम् ।
सपि प्रस्ये पलशत ताम्रपात्रे शनै पचेत् ॥
पिप्लीपी पिप्लीमूल चिचक गजपिप्ली ।
आन्यकानि विडङ्गानि नागर मरिचानि च ॥
चिपला चानमोदा च कजिज्जाजानिसेन्धवम् ॥
यकैकस्य पत्रस्यै चिडुतीरौ मकाणि च ।
तैलस्य च पलायनौ गुडत्वं पञ्चाशदेव तु ॥

प्रविष्टः

आमलक्या रवस्याज प्रस्यत्रयसुदीरितम् ।
तावन पाक प्रकुर्वीत न्यदुना वक्षिना भिषकः ॥
यावद्द्वीप्रवेप स्यात्तदेनमवतारयेत् ॥
औक्षरतामलक वादर वा यथा पत्रम् ॥
तावन्नाजमिदं खादेद्भक्त्या यथानलम् ।
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तं च दिने दिने ॥
विहन्ति यहबीरोगान् कुष्ठान्प्रभोगन्दरान् ।
ज्वरमानाहृद्वीरोगुल्मीदरविषापिका ॥
कामलां पाक्षुरोगस्य प्रमेहान्चैव विप्रतिम् ।
वातश्रोतितवीरपदहृदयस्यहबीमकान् ॥
वातपित्तकफान् सर्वान् दुष्टान् शुद्धान् समा-
चरेत् ॥
वाधिचोखा वयःकीच खोखु चोखाच ये
नरा ॥
तेभ्यो हितो गुडोऽयं स्याद्भक्त्यानामपि पुत्रदः ।
दृष्ट्यो वल्लो दृक्कलाच ययः स्थापनं पर ॥”
इति कुशाककल्याणकगुड ॥ ॥
अतीवाराधिकारलिखित विस्त्रतैलस्यच
हितम् । इति भावप्रकाशे यहबीरोगाधिकारः ॥
(चिकित्सान्तरमस्या यथा,—
“नाल विस्त्र गुड तैल पिप्लीपी विस्त्रमेवजम् ।
निष्ठादाते प्रतिहते सन्धवे सप्रवाहिने ॥
पथसा पिप्लीकीकल्पो पीतो वा मरिचोद्भवः ।
जघात प्रवाहिकां हति चिरकाकाशुचवि-
भोम् ॥
कल्पो स्याद्वाकविस्त्रानां तिलकल्पो तक्षमः ।
दग्धं सराब्धं खेहाट् खोखु हन्यात् प्रवाहि-
काम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसयहेतीवाराधिकारे ॥
प्रवाही, खो, (प्रोक्षते इति । प्र+पह+
चण । गौरादित्वात् ङीप् ।) वासुका । इति
राजनिर्घण्ट ॥
प्रविख्याति, खो, (प्र+वि+आ+क्तिम् ।)
अतिप्रविष्टिः । तत्पर्याय । विभाव २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । २८ ।
प्रविहारख, खो, (प्रविहारयन्त्येति । प्र+वि+
हृ+विच+आधारे क्युट ।) शुद्धम् । इत्यमरः ।
२ । ८ । १०३ । (प्र+वि+हृ+विच+आवे
क्युट ।) अवहारम् । इति मेदिनी । खो, २१३ ।
आकीर्णम् । इति शब्दरत्नावली । (प्र+वि+
हृ+विच+कर्त्तरि क्यु ।) प्रविहारके, वि ॥)
प्रविहं पुं पीतकाहम् । इति शब्दचक्रिका ॥
प्रविष्टेव, पुं, (प्रवृत्तौ विष्टेनो यञ् ।) प्रवृत्त
विष्टेव । तत्पर्याय । विधुरम् २ । इत्यमरः ।
३ । २ । १०३ । यथा—
“वैद्ययोऽपि प्रविष्टेव विधुर विकले निद्र ॥”
इति भरतहस्तविद्याकशेषः ॥
प्रविषा, खो (प्रहवं विषमयया ।) अतिविषा ।
इति काचिदमरे । २ । ४ । ६६ । (अतिविषा-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
प्रविष्टः, वि, (प्र+विश+कर्त्तरि क् ।) प्रवेश-
विष्टिः । यथा,—

प्रवृत्त

“स त प्रविष्ट इतमाततायिभि-
भटेरनेकेरवलोका माधव ॥”

इति श्रीभागवते बाणयुद्धे ६२ अध्याय ॥

प्रवीण, वि, (प्रवृत्ता सचाधिता वीणास्य । यद्वा,
प्रवीणयति वीणया प्रगायतीति । प्र + वीण +
विच + क्त । वीणया गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धे-
न्तत्पुण्यनैपुण्यात् तथात्वम् ।) प्रवृत्त वेति य ।
तत्पर्याय । निपुण २ अभिज्ञ ३ विज्ञ ४
निष्णात ५ शिक्षित ६ वैज्ञानिक ७ कृत-
सुख ८ कृती ९ कुशल १ । इत्यमर । ३ ।
१ । ४ । (यथा, कुमारः । १ । ४८ ।

“विश्रावसुप्राप्यहरे प्रवीणे

सङ्गीयमाननिपुरावदान् ।

अध्वानमध्वानाविकारसङ्ग-
स्तार ताराधिपसङ्गधारी ॥”

प्रवीर पु (प्रवृत्तो वीर ।) सुभट । (यथा,
कथाचरितसामरे । २५ । १४५ ।

“इति तस्या वच शुला च प्रवीरोऽप्युवाच
ताम् ॥”

भौत्यस्य मनो पुनमेद । यथा हरिवंशे । ७ । ८८

“अभिमानो प्रवीरश्च जिज्ञा सक्लृप्तस्तथा ॥”

अत्र कचित् प्रवीणोऽपि पाठः । पुनर्वशीयस्य
प्रचिन्वत पुनः । यथा, तन्त्रे । ३१ । ५ ।

“प्रचिन्वत प्रवीरोऽभूत्तन्त्रस्य चालकः ॥”

प्रसन्नेनैव उपदानवीरगर्भनात् पुनमेद ।
यथा तन्त्रे । ३२ । ७-८ ।

“तस्य सुरोर्धो राक्षसिर्धर्ममेव प्रतापवान् ।

ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्योपदानवी ।

उपदानवी सुतान् केने चतुरस्तान् सुयोधत ।
दुष्कालमप्य सुशान्त प्रवीरमनस तथा ॥”

चण्डालपुत्रविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । ६ ।

“चण्डालोऽहमिहास्मात् प्रवीरेति पुरोत्तमे ।
विष्णोर्धो बध्मवधको नृतकल्लसहारकः ॥”

उत्तमे, वि । इति धरणि । (यथा देवी
भागवते । २ । ५ । २ ।

“कुरुप्रवीर कुरु मां पति त्वं
दृष्ट्वा न गच्छेन्ननु यौवन ते ॥”

प्रवृत्त, वि (प्रवर्तते कृति । प्र + वृत् + क्त ।)

प्रवृत्तिविशिष्टः । यथा,—

“प्रवृत्त एव स्वयमुज्ज्वलितमम

क्रमेण पेटु सुवर्णदिवामसि ।

तथापि वाचालतया युगति मां

मित्रस्वदाभाष्यकोशुप मनः ॥”

इति शिशुपावकथे । १ । ४० ॥

आरम्भ । यथा,—

“प्रवृत्तमन्यथा कुर्व्यात् यदि मोहात् कथञ्चन ।
यत्तद्वद्वया भूत तव एव समापयेत् ॥”

इति हृन्मोगपरिशिष्टम् ॥

प्रवृत्तवर्तनविशिष्टः । (यथा, रामायणे । ७ ।
८ । १ ।

“अथ राज्ञो प्रवृत्तायां शत्रुणो भयुनन्दनम् ।

पश्यन्त्यन्यत्र विप्रं तव वक्ष्ये यथा वक्ष्ये ॥”

प्रवृत्तिः

प्रवृत्ति, स्त्री, (प्रवर्तते इति । प्र + वृत् + क्तम् ।)

प्रवाहः । उद्गमः । (यथा, मेघदूते । ४ ।

“प्रव्यासस्य नभसि द्युतालीवितालमनार्थी
जीवतेन खड्गशूलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ॥”

प्रवर्तनमिति । प्र + वृत् + क्तम् ।) प्रवर्तनम् ।

(यथा महाभारते । १२ । ३ । १६ ।

“वृद्धे हि तत्तत्तस्य हृदि कामो महात्मनः ।

यथा युक्तस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमा ग्रहे ॥”

प्रवर्तते व्याप्नोति प्रविष्टत्वेनेति । प्र + वृत् +
क्तम् । यद्वादिष्यापारः । यथा, महाभारते ।

१ । १ । २५५ ।

“अथैव सद्यश्चैव यस्यादृष्टिश्च प्रवर्तते ।

सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च अन्त्येष्ट्युपभवा ॥”

“सन्ततिर्मेधादिः । प्रवृत्तिर्यज्ञादिः ॥” इति

तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥”) अवगमादिदेशः ।

इति मेदिनी । ते १३० ॥ हस्तिमहः । इति

हेमचन्द्रः । ४ । २६ ॥ आरम्भते यज्ञविशेषः ।

अस्याः कारकम् । चिकीर्षा । कृतिवाध्यता-

ज्ञानम् । इष्टवाधनताज्ञानम् । उपादानप्रव-

चम् । यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तेषां जीवनकारकम् ।

एवं प्रयत्नवैविध्यं तात्त्विके परिदर्शितम् ॥

चिकीर्षा कृतिवाध्येष्टवाधनत्वमिति स्तथा ।

उपादानस्य चाध्यक्ष प्रवृत्तौ जनक भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छदः ॥

(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १०३ ।

“देहादिपञ्जरं यन्न तदारोहोऽभिमानिता ।

विहितप्रतिविम्बितं प्रवृत्तिर्धर्मस्य भवेत् ॥”

प्रयत्नसंहितादान् कारकात् प्रवृत्तिर्जायते ।

यदुक्तं कामन्दकीये नीतिसारे । १ । ३३—३५ ।

“आत्मा मनश्च तद्विद्येरना करकमुच्यते ।

आभ्यासु सप्रयत्नाभ्यां सङ्कल्प उपजायते ।

आत्माबुद्धीक्रियास्थिरां बहिष्कारमुच्यते ।

सङ्कल्पाध्यवसायाभ्यां सिद्धिरस्य प्रकीर्तिता ।

उभे एते हि करके यज्ञानन्तर्येके स्मृते ।

तस्मात् प्रवृत्तिवरोधाद्वाद्यैर्मिर्मनस्कृतम् ॥”

“आत्ममनोबुद्धिकर्मेन्द्रियाणां कञ्चकमभिधाय

बुद्धेरना परिकल्पनया कारकविभागमभिधातु

माह । आत्मा मनश्चेति । अभिहितेन कञ्च

केनेति प्रतिपाद्यते यथा विद्यया सारम्भयविद्या

या विद्यते येषां ते तद्विद्या कथादाक्षपादा

द्यः ते तद्विद्ये आत्मा मनश्च अन्तः करक

मुच्यते । आभ्यां आत्ममनोभ्यां प्रयत्नसंहिताभ्यां

सङ्कल्प प्रवृत्ति इन्द्रियप्रवर्तन उपजायते ।

बहिः करकमभिधातुमाह । आत्मा बुद्धीति ।

आत्मा उक्तलक्षणः । बुद्धिः मनः । इन्द्रियाणि

बाह्यरूपाणि । अथाः शब्दादयः । कर्मे

न्द्रियाणां हि जलगादिका अर्थाः प्रयोजनानि ।

एतत् सन्न बहिः करकम् । सङ्कल्प सन्ध्या

भूतायकल्पन आध्यवसाय प्रयत्नविशेष ताभ्यां

अस्य आत्मनः सुखादुपभक्तत्वात् बहिः प्रकी-

र्तिता । तदेवं अन्तः करकप्रवृत्तिः प्रयत्नादेव

प्रवेणी

बहिः करकप्रवृत्तिरपि आध्यवसायलक्षणात्

प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति एतदेव सम्य-

यत्नाह । उभे एते ह्येति । उभे एते अन्तः

रोक्ते हि स्फुटं करके अन्तर्बहिः करकसङ्गके

यज्ञानन्तर्यके प्रयत्नानन्तरं वर्तते प्रयत्नप्रेर-

णादित्यर्थः । तस्मादिति । यत्नादेव तस्मात्

प्रवृत्तिवरोधात् उभयात्मकस्य प्रयत्नस्यैव सरोध

लला निर्मेनस्कृतां भावयेत् निर्मेनस्कभाव आभ्य

स्येत यावत् प्रयत्न एव निरुद्धो भवति ताव

हात्मा मनश्च न युज्यते ततश्च विद्यमानमपि

मनो नाख्येव मनः कार्याकरणात् । अन्तः

करकविच्छेदात् प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एवमन्तः

करकप्रवृत्त्याभावात् बहिः करकप्रवृत्तिरप्यभावः ।

तदभावात् इन्द्रियाणां विषये समन्वय एव न

स्यात् इति भावः ॥” इति तट्टीका ॥

प्रवृत्तिश्च पुं, (प्रवृत्तिः वृत्तान्त जानातीति । ज्ञा +

क्त ।) चारभेदः । तत्पर्यायः । वार्त्तिक २

वार्त्तीयम् ३ । इति चिकीर्षणेशः ॥

प्रवृत्तः वि, (प्रवर्तते कृति । प्र + वृत् + क्त ।)

वृद्धियुक्तः । तत्पर्यायः । औप २ वृद्धित ३ ।

प्रचारितः । तत्पर्यायः । प्रवृत्त २ । इत्यमरः ।

३ । १ । ७६ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ८ । २६ ।

“सर्वं समुत्तकटं जातं प्रवृत्तं शास्त्रदृष्टनात् ।

वेदास्य तत्तत्कालं जातं तामसाद्यैव नारदः ॥”

प्रवेकः वि, (प्रविच्यते पृथक् क्रियते इति ।

प्र + विच + कर्त्तृणि चण ।) उत्तमः । प्रधा

नम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा भाग

वते । २ । ६ । ११ ।

“श्यामावदाताः शतपञ्चलोचना

पिशङ्गवल्गा सुवच सुपेशः ।

सर्वे चतुर्बाहव उन्मिवन्मवि-

प्रवेकनिष्ठाभरणा सुवर्चसः ॥”

प्रवेकः पुं, (प्रवीयते ज्ञायते इति । प्र + वी +

बाहुलकात् ट ।) यवः । इति चिकीर्षणेशः ॥

प्रवेकः, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + वी गतौ

+ “वीण्यान्वरिभ्यो नि ।” उणा । ४ । ४८ ।

इति नि । अलम् । यद्वा, प्रवेकति कौटिल्ये प्राप्नो

तीति । प्र + वेक गतौ + इन् ।) कुपः । वेकी ।

इति मेदिनी । वे, ६३ ॥

प्रवेकी, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + वी गतौ

+ “वीण्यान्वरिभ्यो नि ।” उणा । ४ । ४८ ।

इति नि । अलम् । छदिकारादिति पाश्चिको

हीनः ।) वेकी । (यथा रघौ । १५ । ३ ।

“तत्र वीघातः पश्यन् यमुना चक्रवाकिनीम् ।

हेमभक्तिमतीं भूमे प्रवेकीमिव पिप्रिये ॥”

गणपृष्ठस्थचिन्मकलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ।

(यथा, महाभारते । १५ । २७ । १३ ।

“अजितानि प्रवेकीश्च सुतः सुवच महीपति ।

कमललूषः खालीश्च पिटराणि च भारतः ॥

नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८८ । ११ ।

“प्रवेक्युत्तरमार्गे तु पुण्यं कक्षाग्रमे तथा ।

तापसागामरस्यानि कौर्त्तितानि यथाश्रुति ॥”

प्रवेश, पुं, (प्र+वेक+अच।) पीतसुत्रं। इति
‘हैमचक्र’। ४।२३८॥

प्रवेश, पुं, (प्र+विश+“हलच”। १।३।
१२१। इति भावे घञ्।) अन्नविमाहणम्।
इति ‘हैमचक्र’। ६।१३६॥ (यथा काम-
न्दकीये नीतिसारे। ७।३६।

“निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गे समन्ततः।
श्रोतसादितजन गच्छेत् सन्ध्याविष्णुतो-
मतिः”)

प्रवेशन स्त्री (प्रविश्यतेऽनेनेति। प्र+विश+
करणे ल्युट्।) सिद्धारम्। इति ‘हैमचक्र’।
४।५६। (प्र+विश+भावे ल्युट्।) प्रवेशः।
(यथा, हरिवंशे। १७४। ११२।

“तत्र योमप्रभावेन प्रक्ष्व तत्र प्रवेशनम्।
किं मे बहुविधापेन भूयतां सखि। कारकम्”)

प्रवेश, पुं (प्रवेष्टेने इति। वेष्ट वेष्टे+अच।)
बाहुः। इत्यमरः। २।६। ८॥ बाहुनीच-
भागः। इति शब्दचक्रिका। हस्तिदन्तमांसम्।
इति हारावली। ३॥ मङ्गलपञ्चमम्। इति
त्रिकाक्षरेण।

प्रश्नस्त, जि, (प्रश्न्यते स्तेति। प्र+वि+अनृज
+क्त।) स्फुटम्। इत्यमरः। ३।११। ८॥
(यथा सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयाध्याये।
“जातेत्येतानि रूपानि प्रश्नस्तदाणि भवन्ति”)

प्रश्नितः, पुं, (प्र+प्रज+क्त।) पुद्गलमिच्छु
शिखः। तत्पण्याय। चैलुक २ आसखेर ३
महाप्राशकः ४ गोमो ५। इति त्रिकाक्षरेण।
जि प्रश्न्याश्रमविशिष्टः। (यथा पराशर-
वह्नितावाम्। ४। २६।

“नष्टे नष्टे प्रश्निते स्त्रीषु च पतिते पतौ।
पञ्चसापतसु नारीणां पतिरस्यो विधीयते”
प्र+प्रज+भावे क्त। स्त्री सञ्ज्ञाय। यथा,
महाभारते। ५। १७६। ५।

“अथ प्रश्नितेनेह भर्तुः प्रसू हित वचः।
इतो गच्छेत् भद्रतो पितुरेव निवेशनम्”)

प्रश्निता, स्त्री, (प्रश्नितस्य जिह्मिव जटादिक
सम्पत्त्या इति। अच। टाप्।) मांसी।
सुकीरी। (प्रश्नित+टाप्।) तापसी। इति
मेदिनी। वे १२॥

प्रश्न्या स्त्री, (प्र+प्रज+“प्रचयचोभावे क्प्र”।
५।३६८॥ इति भावे क्प्रप्रत्ययः।) सञ्ज्ञाय।
(यथा, महाभारते। ३। १७७। ७।

“नाम्नेन हि कस्तस्य शक्तं चोष्टुं महात्मनः।
प्रश्न्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषवर्धनः”
यथा च कुमारे। ६। ६।

“सुक्तायशोपयोतानि विधतो हैमवल्कलाः।
रत्नाक्षरकाः प्रश्न्या कल्पयन्ता इवाश्रिताः”
“अथ चतुर्थाश्रमवाचिना प्रश्न्याशब्देन वान
प्रश्नाश्रमो ज्ञायते “अहु परिग्रहव्रीडां प्राचा
पञ्चाक्षयस्त्रिण, इति सप्तलोकानुविधायात्
‘सुतविश्वस्यमनीकः तया वाङ्मयतोऽपि संव’
इति वानप्रस्थाश्रमवशां शरणात्” इति तत्र

भक्तिनाथः। यथाप्रश्न्याश्रितानां निन्दनीयत्वं
सुक्तम्। यथा, मनीः। ५। ८६।

“यथासङ्गरातायां प्रश्न्यासु च तिलताम्।
आत्मनस्तामिनाषेव निवर्ततेऽकस्मिन्”
स्त्री प्रश्ननम्। यथा महाभारते। ४। १७। ११।

“कीर्तिं राज्यं परित्यज्य सर्वं च आत्मना सह।
प्रश्न्यायेव दीक्षते विना दुष्टतदेवितम्”
प्रश्न्यावसित पुं (प्रश्न्याया अवसितो विष्णुः)।

सञ्ज्ञायम्। यथा—
“तवाहमिच्छुपगतं प्रश्न्यावसितं कृतम्”
इति हावभागवतचरणाख्यायां क्रमस्यम्।
(यथा कात्यायनवचनम्।

“प्रश्न्यावसिता यत्र चवो वनां द्विपोतमाः।
निवास कारयेद्विप्र दासत्वं च प्रवेशयोः”)

प्रश्ना, स्त्री (प्र+प्रश्न+भावे अ। चिवा
टाप्।) प्रश्ननम्। तत्पण्याय। यद्वेना २
ईडा ३ सव ४ सोनम् ५ सुति ६ इति ७
झावा ८ अयवा ९। इति हैमचक्रः। २।
१८४॥ (यथा, मनुः। ११। १२७॥

“धर्मस्य धर्मज्ञां धर्मज्ञां धर्मज्ञां धर्मज्ञां
मन्त्रवर्णं न दुष्कृति प्रश्नां प्राप्नुवन्ति च”)

आत्मप्रश्नानिविधो यथा,—
“न आत्मनः प्रश्नेष्टा परनिन्दा च वर्जयेत्।
वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत्”

इति कौर्मोऽपविभागे १५ अध्याये।

प्रश्म पुं, (प्रश्मनमिति। प्र+प्रश्म+भावे
घञ्।) प्रश्मता। उपप्रश्मः। यथा,—

“यतानि दृष्टपापानि प्रश्मं वासु जाह्नवि”
इति तिष्ठादितम्बम्।

(यथा च हरिवंशे। ६८। ८२।
“य तेन वारिण्या वज्रिस्ततश्चात्प्रश्मं ययौ”)

प्रश्मनं, स्त्री, (प्र+प्रश्म+क्प्र+ल्युट्।) मार-
कम्। वधः। इति हैमचक्रः। (प्र+प्रश्म+
ल्युट्।) प्रश्मता। प्रश्नानि। यथा,—

“सर्वावाधाप्रश्मनं चैकोन्यस्त्रास्त्रिणचरिः।
यवमेव तया कायमकदेरिविनाशनम्”

इति मार्कण्डेयपुराणे। ६१। ३५॥
(प्रतिपादनम्। दानम्। इति कुल्लूकभट्टः।

यथा मनुः। ७। ५६।
“ते सार्धं चिन्तयेन्निजं सामान्यं च निविशन्”

स्थानं चतुदयं युतिं सम्प्रश्मनानि च”
शिरीकरचम्। प्रश्मनेन शिरीकरचनेन। यथा,
रघुः। ४। १४।

“सम्प्रश्मनस्यमयेन चतुपक्षिताः।
पार्थिवस्त्रीर्जितोऽपि शरत्पङ्कजचम्बला”)

इति भक्तिनाथः।
प्रश्नस्त, जि, (प्रश्न्यते स्तेति। प्र+प्रश्न+
क्त।) प्रश्मम्। इति शब्दरत्नावली। प्रश्न-
समीयम्। अतिश्रेष्ठम्। इति मतलिकादि-

शब्दटीकायां भरतः। (यथा, रघुः। ५। २५॥
“स त्वं प्रश्नस्ते महति मदीये
वसन्तुर्धोऽभिरिवाग्रमारे”)

प्रश्नस्त, जि, प्रश्नसमीयः। प्रपूर्वश्चनुधातो
कर्मणि क्प्रप्रत्ययेन निष्पन्नः। (यथा, काम-
न्दकीयनीतिसारे। ११। ५५।

“अपचात् तापस्तस्यमदुरक्षिप्रप्रदः।
अदीर्घकालोऽभौटश्च प्रश्नस्तो मन्त्र इत्यते”)

प्रश्ना, [म्] जि, प्रकर्षेण श्रान्तति यः। (प्र+
श्रम्+क्प्रि। “अश्रुनाचिकस्य किमको-
कडिति” ६। ४। १५। इति दीर्घः।)

श्रान्तः। इति सुगबोधवाकरचम्। (सामर्थ्ये
नान्तोऽयथोऽयम्)।

प्रश्नान्, जि, (प्रकर्षेण श्रान्तः।) प्रकटश्रमता-
विशिष्टः। यथा,—
“प्रश्नान्नापदाकोर्लु सुनिशिष्णोपशोभितम्”

इति मार्कण्डेयपुराणे। ८१। ६।
प्रश्नास्त्रा [क्] जि, (प्रश्नास्त्रीति। प्र+श्रात्+
हच। “यस्मिन्कर्मितेति” ७। २। ३४।

इति निपातनादिकभावः। यथा “हन्तृचौ-
शसिचदादिभ्यः संज्ञायाश्चानिटी” उवा-
२। ६४। इति हच हट च न।) क्लृप्तः।

मिषम्। इति सविप्रसारोकादिहिति।
श्रासनकर्ता। (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे।
१६। ४५।

“प्रश्नाश्चक्षुसेनानां मन्त्रमात्रपुरोधसाम्।
सन्ध्याप्रचारविज्ञानं दुष्टानां चानुधनम्”)

प्रश्न, पुं, (प्रश्ननमिति। प्रश्न+“वचवाच-
यतेति” ३। ३। ६०। इति नङ्। “क्प्रो-
मूकिति” ६। ४। १६। इति श्। “प्र-
नेति” ३। २। ११७। इति श्रापकान् न

सम्प्रसारकम्।) निश्चायाः। तत्पण्याय। अश्रु-
योगः २ टुष्ठा ३। इत्यमरः। १। ६। १॥
(यथा, मनुः। ११। ११५।

“वाचिप्रश्नविधानं धर्मं स्त्रीषुसमीरपि”
“टुष्ठा तन्नातयथावाच विविधा प्रश्न उच्यते”

इति चरकं सूत्रस्थाने निषेधभावे।
प्रश्नहृती स्त्री, (प्रश्नस्त हृतीति।) प्रवैलिका।
इति त्रिकाक्षरेण।

प्रश्नी, स्त्री, (प्रश्नी प्रयोदरादिलात् २। वा
होव्।) कुम्भिका। इति त्रिकाक्षरेण।

प्रश्नयः, पुं, (प्रश्नयनमिति। प्र+प्रि+भावे
अच।) प्रश्नयः। इत्यमरः। ३। २। २५॥
(यथा कामन्दकीयनीतिसारे। ८। ८।

“अदीर्घकालतासौ प्रश्नयः सप्रश्नानताः।
प्रश्नतिस्तीतता चेति विनिर्गोष्ठ्युवा स्मृता”)

प्रश्नित जि (प्र+प्रि+क्त।) विनीतः। इत्य-
मरः। ३। १। २५॥ (यथा रामायणे। १।
१३। २।

“अत्रवीतु प्रश्नितं वार्कं प्रसवार्थं द्विपोतम्”)

प्रश्नेयः, जि, (प्रश्नेयः क्प्र।) शिथिलः। इति
त्रिकाक्षरेण।

प्रश्ना [क्] जि (प्रश्न्यतेति। प्रश्न+हच।
“प्रश्नेति” ८। २। ३६। इति यः।) प्रश्न-
कर्ता। तत्पण्याय। कर्पकाधिक २। इति

प्रसङ्ग

जिह्वादेशे । (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २६ ।
 “विशेषं वक्ष्यतां वै प्रहारं प्राह वक्ष्यताम्”)
 प्रह, जि, (प्रतिष्ठते अयतो गच्छतीति । प्र+
 ह्या+“सुप्”च् ।) १।२।४। इति क । “प्रहो-
 ऽयमाग्निः” ८।३।६२। इति बलम् ।)
 अयमाग्नी । इत्यमर । २।८। ७२ । (यथा,
 रघु । १५ । १ ।
 “आदिष्टवर्णां सुभिः स गच्छन्तपतां वर ।
 विरराज रथप्रहैर्वालिस्त्रैरिवांशुमान्”)
 प्रहवाट, [ह] पु, (प्रह अयमाग्नी सन् वह-
 तीति । प्रह+वह+“वहच्” । ३।२। ६४ ।
 इति णि ।) युगपार्थम् । इत्यमर । २।६ ।
 ६३ । शिष्यार्थं युगवाहिपार्थं योजितम् । इति
 भरतः । योजितं युगपार्थं दमनार्थं यद्वाजिका
 भ्रामयन्ति च । इति मधु । युवा गौदमनाय
 योजितम् । इत्यमरः ।
 प्रहो, स्त्री, (प्रह+होव ।) प्रहभावा । अय-
 माग्निपत्नी । इति जटाधरः ।
 प्रहोही स्त्री, (प्रहवाह+“वाह्” ।) ४।१ ।
 ६१ । इति डीव ।) वाजगर्भिणी । प्रथमगर्भे
 वती गौ । प्रह प्रथमगर्भे वहति या या ।
 वाजा वती गर्भिणी प्रथमगर्भेय्य । इति
 भरतः । (यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ३३ ।
 “प्रहोहीर्वा पीवराणाञ्च तावद्
 अयमा शृङ्गो वेनङ्गं सुवताञ्च”)
 प्रह, स य ङ प्रसवे । ततौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भ्रा-आत्मा सक सेट ।) रेभ्युक्ताद्य । म,
 प्रसवति । य, प्रसा । ङ, प्रसवे कौर्त्ति विद्या ।
 प्रसवे विस्कारयति वेद्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
 प्रसक्त स्त्री, (प्र+सक्त+क्त ।) निष्कम् । इति
 जटाधरः । (यथा, माधवकृततन्त्रनिष्कम्पस्य
 कावाधिकारे ।
 “प्रसक्तवेगस्तु समीरयेन्
 भिन्नस्वरं कावति मुष्कमेव”
 “प्रसक्तवेगं सततकाववेगम्” इति तट्टी-
 कायां विजयरचितम् ।) तदति, जि । (आसक्त ।
 यथा, गीतायाम् । १६ । १६ ।
 “अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृता ।
 प्रसक्ता कामभोगेभ्यः पतन्ति नरकेभ्युच्यते”)
 प्रसक्ति, स्त्री, (प्र+सक्त+भावे क्तिन् ।) प्रसङ्गः ।
 (यथा किराते । ५ । ५० ।
 “मा भूवन्नमयहरास्तवेजिवाश्वा
 वन्तापि दिशस्तु शिव शिवां प्रसक्तिम्”)
 अतुमिति । आपति । इति सख्यभित्ति-
 शिरोमणिः ।
 प्रसङ्ग, पुं, (प्र+सङ्ग+चण ।) सङ्गतिविशेषः ।
 यथा,—
 “स प्रसङ्ग उपोहातो वेतुतावसरस्तथा ।
 निष्ठाहकेककार्येणोपोसङ्गतिरिच्छते”
 तस्य जण्यम् । स्मृतस्थोपनिषाजण्यम् । तद्
 र्यस्तु स्मृतिविशेषतापन्नत्वे सति विविधयता
 नापन्नम् । इत्युक्तिरिति मदाधरभट्टा-

प्रसत्वा

चायम् ॥ (प्रकरबान्तरेण समापनं प्रसङ्गः ।
 यथा प्रकारान्तरितो योऽर्थोऽसङ्गदुक्तं समा-
 प्यते स प्रसङ्गः । यथा । महाभूतशरीरिसम-
 वायं पुरुषस्तस्मिन् योऽधिष्ठानमिति वेदोत-
 पत्तावभिधाय भूतविद्यायां पुनस्तत्त यतोऽभि-
 स्तितं पञ्च महाभूतशरीरिसमवायं पुरुष इति
 स स्तुत्येव कर्मै पुरुषश्चित्कृत्यायामधिष्ठतम्”
 इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चवर्तितमेऽध्याये सुसुतेनोक्तम् ।)
 अन्योद्देशेन प्रहृष्टावस्थापि सिद्धिः । यथा,—
 “इहा तु हरते पापं क्षुधा तु जिह्वे नयेत् ।
 प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मौलदा नृपमाहिता”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (यथा च देवीभागवते । ३ । ६ । ४२ ।
 “असृष्टमपि तन्नाम प्रसङ्गेनापि भाषितम् ।
 ददाति वाञ्छितानयान् दुर्लभानपि सन्ध्या”)
 प्रसक्ति । यथा —
 “आनीता भवता यदा पतिरता साध्वी धरत्री
 सुता
 स्तुत्यन्नाचसमायया न च कथं रामाङ्गमङ्गी-
 कृतम् ।
 कस्तु चेतसि पुरुषरीकनयनं दूर्वाद्दलश्यामलं
 तुष्टं नक्षत्रं भवेत् परवधुसङ्गप्रसङ्गं कृतम्”
 इति नाटकम् ॥
 प्रस्ताव । यथा,—
 “तन्नेव गङ्गा यमुना च तत्र
 गोदावरी तत्र सरस्वती च ।
 सन्धावि तीर्थानि यन्ति तत्र
 यन्मायुतोदारकथाप्रसङ्गः”
 इति पौराणिका ॥
 मैथुनम् । यथा । प्रसङ्गनिष्ठहृतप्रहृष्टावाहितं
 हविर्निश्चयचनटीकायां विजयरचितम् ।
 (यथा च देवीभागवते । १ । २ । २ ।
 “ऋषयोऽपि तयोर्वीक्ष्य प्रसङ्गं रममाणौ ।
 परिहृता ययुस्त्रयं नरनारायणश्रमम्”)
 प्रसङ्गप्रतिषेध, पुं, (प्रसङ्गं प्रहृष्टि सन्धाद्य प्रति
 सेधो निषेधः ।) निषेधविशेषः । तत्त्वस्य यथा,
 “आप्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।
 प्रसङ्गप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यच्च नञ्”
 अख्योदाहरणम् । भोजराजः ।
 “पौषे चैवे क्षणपदै नवान्न नापरेदुषुधः ।
 भवेन्नान्तरं रोगी पितृणां नोपतिष्ठते”
 अत्र रोगीतिनिन्दाश्रवणात् प्रसङ्ग्यता । नोप-
 तिष्ठते इति श्रवणात् पर्युदासता । इति मज्ज-
 मासतत्त्वम् ।
 प्रसति, स्त्री (प्र+सद्+क्तिन् ।) प्रसन्नता ।
 नैमैज्यम् । इति जटाधरः ।
 प्रसन्नरी स्त्री, (प्रसन्न+“वनो रच” ४ ।
 १ । ७ । इति डीव ।) प्रतिप्रति । इति
 सविप्रवारोवादिहतिः ।
 प्रसन्ना [न] पुं, (प्रसीदतीति । प्र+सद्+
 क्तिन् ।) धर्मे । इजापति । इति सविप्र-
 वारोवादिहतिः ।

प्रसर

प्रसन्न, जि (प्रसीदतीति । प्र+सद्+गत्वर्थेति
 क्त ।) निर्मलः । ततपर्यायः । अष्ट २ ।
 इत्यमरः । १ । १ । १४४ । (यथा, महाभारते ।
 ४ । २७ । २४ ।
 “रसा स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणा-
 निता ।
 इष्टानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः”)
 सन्नुष्ट । इति मेदिनी । ने, ८६ । (यथा
 रघु । ५ । १ ।
 “अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं
 सन्निविनौयातुमतो यज्ञाय”)
 प्रसन्नता स्त्री, (प्रसन्न+तण ।) प्रसन्नस्य भावः ।
 ततपर्यायः । प्रसादः २ । इत्यमरः । १ । १ । १६ ।
 (यथा इत्योगप्रदीपिकायाम् । २ । ७८ ।
 “वयं क्षत्र्यं वदने प्रसन्नता
 नादस्फुटलं गगने सुनिर्मले”)
 प्रसन्ना, स्त्री, (प्रसन्न+टाप ।) सुरा । इत्यमरः ।
 २ । १ । ४ । मद्यविशेषः । तस्य गुणाः ।
 “प्रसन्ना गुणवाताशीर्विषमनाहनाग्निर्गौ ।
 शूलप्रवाहिकाटोपकम्पवाताश्रया हिता”
 इति राजवल्लभः ।
 प्रसादविशिष्टा । यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ४६ ।
 “सैवा प्रसन्ना वरदा हृद्या भवति सुतये”
 प्रसन्नेरा, स्त्री, (प्रसन्ना निर्मला इरा जलमिव ।
 मदिना । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १ । ४७० ।)
 प्रसभ, पुं (प्रगता समा समाधिकारो यस्मात् ।)
 वलातकारः । इत्यमरः । २ । ८ । १०८ ।
 (यथा श्रीकण्ठचरिते । ५ । ४२ ।
 “यस्मिन् विनिर्मितवति प्रसभं प्रकोपा-
 दस्युपनिषद्गुणवातुभवीपदेशम्”)
 प्रसर, पुं, (प्र+सृ+भावेर्दौ यथायथ अय ।)
 तन्नुप्रवृत्तिपादेऽन्विसर्पणम् । प्रकर्षेण निकटे
 सरणं सपणम् । ततपर्यायः । विसर्पः २ । इत्य-
 मरभरतौ । ३ । २ । २६ । (यथा, रघु । १६ । २० ।
 “तिरस्त्रियन्ते क्षमित्तुगुणै
 विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षा”)
 प्रसयः । वेगः । इति मेदिनी । रे, १८२ ।
 (यथा, कलाविलासे । १ । २१ ।
 “इति विनयनञ्छिरसा तेन गन्धो युक्तस्तुक्त
 मवधायै ।
 तनुवाच नलदेव प्रीतिप्रसरे प्रसारितो-
 दायः”)
 सङ्ग्रहः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, आर्या-
 समप्रथमम् । ५८ ।
 “स्रग्वन्तमनखलोक्षालम्बी तव चर्मविच्छ-
 सन्दीह”
 आभाति महच्छने प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः”
 प्रसृष्टसङ्ख्यम् । यथा,—
 “अत ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः । तन्नामेभिरातङ्ग-
 विशेषे प्रकुपितानां पश्यितकिञ्चिदुक्कपिङ्ग-
 समवाय इवोक्तिनां प्रसरो भवति तैर्वा प्रायु-
 यतिमत्त्वान् प्रसरणहेतुं सज्जयन्तेतन्मे स वि

१२। २६३। ८।

प्रसाति

“वावित्री प्रसवित्री च वहिर्वाक मनसो ततः”) माता । प्रपूर्वकसुधातो कर्त्तरि ढञ् ईप् य च । प्रसव, वि, (प्रगत स्यादिति ।) प्रसिद्धम् । इत्यमर । ३ । १ । ८८ । (प्रसवित्रम् । यथा रामायणे । २ । ७३ । २ । “प्रसव्यापि तच्छुद्धं तिस्रोऽपि पित नयम् ।” प्र + छ + कर्त्तृणि यन । प्रसवनीये च ।) प्रसह, यु, (प्रसहतीति । प्र + सह + छञ् ।) बलात्कारेण भक्षकपक्षी । स च कुरर-श्लेनादि । यथा,— “प्रसह भक्षयन्ते प्रसहास्तेन कीर्तिता ।” अथ मांसगुणा । “गुरुणामधुरा क्षिप्वा वातघ्ना युक्तवर्हणा ।” इति राजवल्लभ । अपि च भावप्रकाशे । “काको यत्र उलूकश्च पिबन्नश्च शशवातक । चाको भावश्च कुरर इत्याद्या प्रसहा स्तुना । शशवातक वाज इति लोके । प्रसहा कीर्तिता इते प्रसह्य द्विच भूषणान् । प्रसहा स्तुना योषीणां स्तुनास भक्षयन्ति ये । ते शोभन्मन्त्रोक्त्यादे युक्त्योक्त्या भवन्ति हि ।” प्रसहन, यु, (प्रगत सहन सहायुगो यस्तात् ।) हिंसयम् । यथा,— “श्राद्धं त्वं हिंशरमर्च्यतरुसुखा येभ्यस्तु प्रसह्य विनिह्य निर्वर्त्यन्ते । ते कीर्तिता प्रसहना पलत तदीय भर्गं प्रमेहचटारामयचायहारि ।” इति राजनिर्घण्ट । आलिङ्गने, स्त्री । यथा,— “परस्परप्रसहन्नुज्ज्वलादिका” युचौ सुखे बहुलविधा भिदा मता ।” इति काव्यप्रकाशटीकादृतकायकौतुह्ये । (प्र + सह + भावे लुट् ।) सहने स्त्री । तद्वति वि । प्रसहा स्त्री, (प्र + सह + छञ् । टाप् ।) हस्तिका । इति रत्नमाला । (गुणादयोऽस्या हस्ततीक्ष्णं ज्ञातया ।) प्रसह्य य (प्रकर्षेण सोढा इति । प्र + सह + क्ताचो ज्यप् ।) हठायेकम् । बलात्कारार्थम् । इत्यमर । ३ । ४ । १ । (यथा साधे । १ । २७ । “प्रसह्य तेषां भिरस्त्रताङ्गते-रद्व्यया शुभमनुत्तम तम ।” प्रसोढुं शक्य इति । प्र + सह + यत् । प्रकर्षेण सोढुं शक्ते, वि । यथा, रघु । १४ । ६२ । “ममेव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्मृत्त्युदप्रसह्य ।” प्रसह्यचौर, यु, (प्रसह्य बलात्कारेण चौरः ।) हठात् चौर्यकारी । चाकारत इति कुटेरा इति च भाषा । तत्पण्याय । वन्दीकार २ भाषण ३ पिबाम ४ । इति त्रिकाशेषः । प्रसातिका, स्त्री, (को नाशे + भावे क्तिन् । प्रगता सातिर्नाशो यस्याः । कप ।) अश्वनीहि ।

प्रसाध

सुधधान्यम् । इति रत्नमाला । (यथा, भाक ख्ये । ३२ । ६ । “श्यामाकराजश्यामाकौ तद्वत्प्रसातिका । नीवारः पौष्पलाक्षेव धान्यानां पिष्टवन्तये ।” प्रसाट, यु, (प्र + सट् + चञ् ।) प्रसन्नता । कैर्मल्यम् । इत्यमर । १ । ३ । १६ । (यथा प्रवीधचक्रोदये प्रसावनायाम् । “कल्याणवातस्योभलाङ्गिताशिवभूत । श्रेयप्रसादमर्थादासा एव हि मर्चोदये ।” अङ्गुयह । (यथा रघु । २ । ६८ । “तस्या प्रसन्नोऽसुख प्रसाद गुणुपासां गुरवे निवेद्य । प्रसन्नपिङ्गाभित प्रियाये श्रयं वाचा पुनस्तयेव ।”) काव्यप्रकाशे । आख्याम् । प्रसक्ति । इति मेदिनी । दे, ३५ । वैदर्भीरौतिप्रसक्त्यागुण । तस्य लक्षणम् । आनन्दप्रसन्नमित्रात्पद वक्ष्यम् । यथा,— “अन्य प्रसादमाधुन्यगुणवितयमेदत । मौक्तवेदभपाशाला रीतय परिकीर्तिता । अन्तायपदमप्यत्र प्रसाद परिकीर्तित ।” इति काव्यचन्द्रिका । * (तथा च साहित्यदर्पणे = परिच्छेदे । “चित्तं याप्नोति यं चिप्र मुक्तेनमिवानल । स प्रसाद समस्तेश्वरस्य रचनस्तु य ।”) देवनिवेदितस्य गुरुणां युक्तावशेषश्च । यथा, “आसीदशब्दो राजा प्रजापाकनतत्पदः । प्रसाद सखदेवस्य ज्ञाता दुःखमवाप स ।” इति स्कान्दे रेवाखण्डे सप्तमारायणव्रतकथा । प्रसाहन, स्त्री, (प्रसादयतीति । प्र + सट् + छिच् + लुट् ।) अन्नम् । इति त्रिकाशेषः । (प्र + सट् + छिच् + लुट् ।) प्रसन्नताकारकम् । यथा, वल्लभप्रसादनमिति राजवल्लभः । (यथा च महाभारते । ४ । ६६ । २२ । “प्रसादनं पाकवस्य प्राप्तकालं हि रोचये ।”) प्रसादना, स्त्री, (प्र + सट् + छिच् + यत् + टाप् ।) सेवा । परिचर्या । इति हेमचन्द्र । ३ । १६ । प्रसाधन, स्त्री, (प्रसाधयेत्येनेति । प्र + साध + लुट् ।) वेशः । इत्यमर । २ । ६ । ६६ । (यथा, मनु । २ । २११ । “अभ्यङ्गनं स्थापनञ् गात्रोत्सादनमेव च । सुसपत्न्या न कात्यायि केशानाञ्च प्रसाधनम् ।”) कङ्कतिका । इति भरतसुतामरमाला । प्रसह-नियन्तिच । (प्र + साध + छिच् + लुट् ।) प्रसा धयितरि, वि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५७ । २ । “यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तुर्देवजाततः ।” प्रसाधनी स्त्री, (प्रसाधयेत्येनेति । प्र + साध + लुट् । डीप् ।) विहि । इति मेदिनी । ने, १६५ । कङ्कतिका । इत्यमर । २ । ६ । १६६ । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २४ । “केशप्रसाधनी केशा रणोपशुभवायहा ।”) तद्वृत्तिर्यथा,—

प्रसारि

“प्रसाधनी दिङ्मनवागवस-सङ्गाभिरक्ताङ्गुलिभि क्रमेण । चतुर्विधानां पृथिवीपतीनां सम्यक्तिसौभाग्ययश्च सङ्गहिदा । काष्ठजा धातुजा चैव प्रज्ञाया च यथाक्रमम् जाङ्गलान्पशुमान्मनुदेशानां महौष्ठानाम् । ह्रस्वद्वन्द्वेय काष्ठजाया विनिश्चय । कनक रजत ताम्र पित्तल खैरकं तथा । लौह सर्वेषु सर्वार्हमादिद्यादिष्टाशुभाम् । राज्ञामेवोपयुज्यते कालकीर्तिप्रसाधनी । नृमानां महिमानाञ्च विहजता प्रसाधनी । गणदन्तसङ्गृहता राज्ञामेवोपयुज्यते । अनापि रत्नविद्यासौ ज्ञेयचामरद्वन्द्वतः ।” इति युक्तिकल्पतरु । प्रसाधिका स्त्री, (प्रसाधयति निष्पादयतीति । प्र + साध + क्त्वा । टाप् अत इत्यम् ।) नीवार । यथा,— “प्रसाधिका तु नीवारस्तृणानामिति च स्तुतम् ।” अस्या गुणा । “नीवार शीतलो पाहोऽपि पत्र कषवातकृता ।” इति भावप्रकाशः । (प्रसाधयति अलङ्करोतीति । प्र + साध + चिच् + लुट् ।) वेशकारिणी । यथा,— “प्रसाधिकालनितमप्यपाद-मादिष्य काचित् नवराममेव ।” इति कुमारसम्भवे सप्तमः सर्गः । (धान्यविशेषः यथा । “अयत्रौहि प्रसा-धिका ।” इति वैद्यकरत्नमाम् ।) प्रसाधित, वि, (प्र + साध + क्त । अलङ्कृत । इत्यमर । २ । ६ । १ । प्रसहनिष्पन्नः निष्पादित । यथा, सारसयज्ञे । “तत प्रसमित कच्छ दत्ता तोयचतुर्गुणे । चोरे प्रसाधित तैल यज्ञा बलवद्भुजतु ।” प्रसार, यु, (प्र + सट् + चञ् ।) प्रसरणम् । इति हेमचन्द्र । ३ । ४६६ । (यथा, सुश्रुते । १२ । ६६ । प्रसाराङ्गुलानाम् न शस्यमिति निर्दिशेत् ।) प्रसारय स्त्री, (प्र + सट् + छिच् + लुट् ।) पञ्च विधकल्याणार्थकर्मविशेषः । स तु विस्तर-क्षयः । यथा, भाषापरिच्छेदे । “उतक्षेप्य ततोऽवक्षेप्यमाङ्गुलान्मना । प्रसारयञ्च गमन कल्याण्येतानि पञ्च च ।” (परिवर्तनम् । यथा, कामन्दकीयनैतिसारे । १३ । ३५ । “भिन्नाभिर्वाहिरस्यानां भूमीनाञ्च प्रसारयन्म् ।”) प्रसारणी स्त्री (प्रसार्यते इति । प्र + सार + लुट् । डीप् ।) जलाविशेषः । गन्धभादाजिया इति भाषा । अथ गुणा । वातपित्तनाशि-त्वम् । उष्णत्वम् । वनस्पतिकारिलक्षः । इति राजवल्लभः । सेवानां सर्वतो याति । इति प्रसरणशब्दटीकायां भरतः । प्रसारिणी, स्त्री, (प्रसरतीति । प्र + सट् + चिच् + लुट् ।) कल्याण्यता । प्रसारणी । गन्धभादा-

प्रसूका

लिया इति भावा । तत्पर्यायः । सुप्रसरा २
सारिणी ३ प्रसरा ४ सरा ५ चारुपर्णी ६
राजवला ७ भद्रपर्णी ८ प्रतानिका ९ प्रसरा १०
राजपर्णी ११ चन्द्रपर्णी १२ भद्रवला १३ चन्द्र-
वला १४ प्रभद्रा १५ । अस्या गुणा । गुरु-
त्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातार्शं शययु-
मक्षिप्तभग्नशूलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
प्रसारी, [न] चि, (प्रसरतीति । प्र + छ + चिनि ।)
प्रसरणशूलः । ततपर्यायः । विह्वल २ विह्व-
मर ३ विसारो ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ।
(यथा, शिशुपालवधे । १७ । ४४ ।
“प्रसारिणी सपदि नभस्ते तत
समीरन्ममितपरामर्शिता ॥”)
प्रसित, खी, (प्र + चो + क्त ।) पूषम् । इति शब्द-
चन्द्रिका । आसक्त, चि । इत्यमरः । ३ । १ । ४ ।
(यथा रघौ । ८ । २३ ।
“इति शत्रुषु पैन्त्रियेषु च
प्रतिविह्वलप्रसरेषु जायते ।
प्रसितावुदयापरवर्गयो-
रभयो विह्वलभाववापतु ॥”)
प्रसिति, खी (प्रसिनोति नभस्यनयेति । प्र +
चि + करणे क्तिन् ।) वननसाधनरन्जनिग-
ङादि । इत्यमरः । ३ । २ । १४ । (ज्वाला ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । २५ । ३ ।
“अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्धये ।”
“प्रसीयते वर्धतेऽनयेति । प्रसितिर्ज्वाला ॥”
इति तद्भाष्ये सायनः ॥ ३ ॥ भावे क्तिन् । प्रसन्न-
म् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६ । ५ ।
“अूरस्तेव प्रसितिः चातिरमे ॥”)
प्रसिद्ध, चि, (प्रसिध्यतीति । प्र + चि + गल-
येति क्त ।) भूषित । ख्यात । इति मेदिनी ।
धे, ३४ । (यथा पञ्चदश्याम् । ४ । ५७ ।
“कान्वादिदोषदृष्ट्याद्याः कामादिभागैस्तव ।
प्रसिद्धा मोक्षशास्त्रे तान्निष्य सूत्रा भव ॥”)
प्रसिद्धि, खी, (प्र + चि + क्तिन् ।) टङ्कारः ।
ख्याति । इति चिकित्साशेषः । (यथा, काम-
न्दकीयनीतिवारे । २ । ६ ।
“विद्याश्चतस्र एवेता इति नो गुरुदर्शनम् ।
पृथक् पृथक् प्रसिद्धार्थं वास्तु लोको व्यव-
क्षितः ॥”)
भूषा । इति प्रसिद्धशब्दार्थदर्शनात् ।
प्रक्ष, खी, (प्रक्षते इति । प्र + छ + “वतु-
क्षिपेति ।” ३ । २ । ६१ । इति जिप ।) माता ।
इत्यमरः । २ । ६ । २६ । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।
२ । १ । १२८ ।
“पितृणां मानसो कथा मेनका वालिकाप्रक्षः”)
घोटकी । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ । कर्दवी ।
वीरवत् । इति मेदिनी । धे, ४ । (प्रवक्कर्त्तुः ।
यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३८ अध्याये ।
“प्रक्षविनी सन्धते तु चोमिता दुःप्रक्षवा ॥”)
प्रक्षका खी, (प्रक्षरेव । प्रक्ष + क्षार्थे क्त ।)
वाणिनी । इति राजनिर्घण्टः ।

प्रसून

प्रसून, खी, (प्रसूयते इति । प्र + छ + क्त ।)
कुसुमम् । इति मेदिनी । ते, १२४ ।
प्रसून, चि, (प्र + छ + क्त ।) सञ्जात । (यथा,
रघु । १ । १२ ।
“तदन्वे युद्धमिति प्रसून युद्धमन्तर ।
द्वितीय इति राजेन्द्ररिक्तः चौरनिधाविव ॥”)
कृत । इति मेदिनी । ते, १२४ ।
प्रसूता, खी, (प्रसूते क इति । प्र + छ + कर्त्तरि
क्त ।) जातसन्ताना । ततपर्यायः । जाता-
पत्नी २ प्रजाता ३ प्रसूतिका ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । १६ । (यथा, सुश्रुते चिकित्सित
स्थाने । ३१ ।
“अकाशे च प्रसूता खी क्षेपण विवक्ष्येत ॥”
यथा च हरिवंशे । ८४ । ११ ।
“भूयन्ते हि स्त्रियो वक्रोऽभिचारवतिक्रमे ।
प्रसूता देवसङ्काशान् पुत्रानभितविक्रमान् ॥”)
प्रसूति, खी (प्रसूयते इति । प्र + छ + क्तिन् ।)
प्रसवः । इत्यमरः । ३ । २ । १० । (यथा,—
“लक्षा यथा चापि जलेन पिष्टा
सेरुक्तेका क्षुद्रा नाभिस्तेपातः ।
सुख प्रसूति कुर्वतेऽङ्गानां
निपौडितानां वक्रुभिः प्रमादे ॥”
इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थे भागे ।
प्र + छ + भावे क्तिन् ।) उद्भव । (यथा
शकुन्तलायाम् ४ अङ्के ।
“आद्ये वः कुसुमप्रसूतिवसमे यस्या भवतुल्यव
सेव याति शकुन्तला पतिर्यह सन्नेरद्व
ज्ञायताम् ॥”)
तनयः । इति मेदिनी । ते १२६ ।
(सन्तति । यथा रघु । ५ । ७ ।
“कञ्चिन्मृगोऽभिनवा प्रसूतिः ॥”
कारणम् । यथा रघु । २ । ६३ ।
“न केवलानां पयसां प्रसूति-
मवेहि मां कामदुर्वा प्रसन्नाम् ॥”
उतपत्तिस्थानम् । यथा, महाभारते । १ ।
२३३ । १४ ।
“अ सर्वस्य सुवन्स्य प्रसूति-
क्षमेवापि । भवसि प्रतिष्ठा ॥”
द्व्यपत्नी । सा तु सतीजननी । यथा, ब्रह्म-
वैवर्ते । २ । १ । १२८ ।
“देवभूतिः कर्हमस्य प्रसूतिदक्षकामिनी ॥”)
प्रसूतिका, खी, (प्रसूतः कृतोऽस्या अस्तीति ।
उत् ।) प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।
प्रसूतिष खी, (प्रसूतेवद्भवमारभ्यत्वर्थः) जायते
इति । जन् + क्त । इत्यमरः । १ । ६ । ३१ ।
प्रसून, खी, (प्रसूयते क्ति । प्र + छ + क्त ।) ओदि-
त्यात निष्ठातस्य न ।) पुण्यम् । (यथा,
रघु । २ । १० ।
“अवाकिरन् शक्यता प्रसूने-
रापारकापेतिव मोदकम् ॥”)
पञ्चम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १७ । जाते, चि ।
इति मेदिनी । ते, ८७ ।

प्रसेव

प्रसूनेषु, पुं, (प्रसून पुण्य इत्युवाचो वक्षः ।) काम-
देव । इति चिकित्साशेषः ।
प्रसूत, खी, (प्र + छ + क्त ।) पञ्चयम् । इति
शब्दमात्रा । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ६ ।
“लक्ष्मिलप्रसूत प्रसूत वा प्रातः प्रातरनुसेवेत
शीतोदकानुपानम् ॥”
“पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया प्रसूतश्च निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
प्रसूत, पुं, (प्र + छ + क्त ।) निज्जन्माणि ।
अष्टाङ्गलि । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ । (यथा
शतपथब्राह्मणे । ४ । ५ । १ । ७ ।
“यद्यङ्गुलमेतन् प्रसूतमानं वाञ्छन्मिमांश वा ॥”)
प्रसूत, चि, (प्र + छ + क्त ।) प्रहृष्ट । प्रसा-
रितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ । (यथा, देवी
भागवते । १ । १४ । ५ ।
“न शशाक निवन्मुच्य च आस प्रसूत मनः ॥”)
विनीत । वेनित । इति मेदिनी । ते १२३ ।
मत । इति चिकित्साशेषः । निज्जन्तः । इति
हज्जायुषः । २ । ३६० ।
प्रसूता, खी (प्र + छ + क्त ।) टाप ।) पत्नी ।
इति मेदिनी । ते १२३ । (विवरणमस्या जङ्गा-
शब्दे ज्ञातव्यम् ।)
प्रसूति, खी, (प्र + छ + क्तिन् ।) प्रसूतः । आ-
कुक्षितपाणि । इति रायसुङ्गट राज-
निघण्टवः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ११२ ।
“देवाङ्गुयान् समन्धर्षां तत्क्षानोदकमाहरेत ।
सन्धाय पाययेत्तस्मात्पलाशं प्रसूतिचयम् ॥”
सन्तति । यथा, महाभारते । ५ । ११ । ३ ।
“वह्निनामि प्रसूत्या वे विनताकुलकसृग्भिः ॥”
प्रसूत्या इति वा पाठः । पञ्चयम् । तद्यथा,
“पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया ॥”
इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शाङ्ख्येऽध्याये ।)
प्रसेव, पुं (प्रसेचनमिति । प्र + चि + वण ।)
सेचनम् । पुत्रि । इति मेदिनी । ते, १११ ।
(यथा ऋग्वेदे । ३ । ६ ।
“मत्तद्विरेकपरिपोतमपुप्रसेक-
क्षिप विदारयति कक्षं च कोविदारः ॥”
रोमविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“आवकावप्रतिष्ठापप्रसेकारोपकल्परात् ।
हन्ति क्लृप्तकवृक्ष कफमेदोशामयान् ॥”)
प्रसेदिका, खी, “सुमारामः । इति त्रैमयम् ।
४ । १७६ । (प्रसीदिका इति कश्चिन्मात्रः ॥)
प्रसेदिवान् [स्] चि प्रसन्नः । प्रपूर्वधर्मातो-
कर्त्तरि क्तप्रत्ययविभक्तः ।
प्रसेव, पुं (प्रसीकते क्ति । प्र + चि + “अ-
कर्त्तरि चितिः ॥” ३ । ३ । १६ । इति वण ।)
वीणाङ्गम् । खूतः । इति मेदिनी । ते ४३ ।
प्रसेवक, पुं, (प्र + चि + क्तुः । यथा, प्रसेव
यवः । खार्थे क्तुः ।) वीणाप्रानवकाहम् ।
दक्षायः शब्दशास्त्रीयार्थः दाहय भावः यव-
र्क्षया आच्छाद्य होयते च । इत्यर्थः । वीणा-
क्षिताकावृचयम् । इत्यमरः । इति भरतः ।

प्रस्तारः

तत्पथाय । ककुभ २ । इत्यमर । १ । ७ । ७ ।
 खवरचितभाङ्गम् । धोकाडा इति स्थात ।
 तत्पथाय । खन २ खोन ३ धौतकट ४
 खोत ५ खूत ६ । इति भरत । (यथा,
 सुश्रुते । १ । ३ ।
 “इतिवस्तिप्रसेवकप्रभृतिप्रदकपङ्कपूर्णेष्टु मेय
 योय्याम् ॥”) प्रलङ्घतनुसन्तानकता च ॥
 प्रलङ्घ पु (प्रगत कण पाप यकादिति । “प्रलङ्घ
 हरिचन्द्रावली ।” ६ । १ । १५३ । इति सुट ।)
 ऋषिविशेष । स च वैदिकसन्धानमार्गतत्त्वार्थोप
 स्थानमन्त्रस्य ऋषि । (यथा, ऋग्वेदे । १ ।
 ४४ । ६ ।
 “प्रलङ्घस्य प्रतिरन्नायुर्जोवके नमस्या देव
 जनम् ॥”)
 प्रलङ्घन स्त्री, (प्र + लङ् + ल्युट ।) विरेक ।
 इति रत्नमाला । (यथा, महाभारते । १ ।
 ८४ । २६ ।
 “अपिप्रलङ्घनपरस्वजायिवं भविष्यति ॥”)
 प्रलङ्घ, जि, (प्रकर्षेण लङ् ।) पतिते, जि ।
 इति हेमचन्द्र ।
 प्रलङ्घ, पु, प्रलङ्घयति आच्छादयति य । (प्र +
 लृ + पचाद्यच् ।) शिला । पातर इति भाषा ।
 तत्पथाय । यावा २ पाषाण ३ उपल ४
 व्यञ्जा ५ दणत ६ दणत ७ पारावक ८
 पारटीट ९ नृन्ना १ काचक ११ शिला
 १२ । पल्लवादिचितश्रया । यथा,—
 “पल्लवाद्येविरचिते श्रयणीये तु सस्तर ।
 प्रस्तर प्रस्तरश्चेति प्रस्तारोऽपि च कुचयितुम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा, मनु । २ । २४ ।
 “गोशोद्ययानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
 आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौष्ठ च ॥”)
 मणि । इति मेदिनी । २ । १८१ ।
 प्रस्तारिणी, स्त्री, (प्रस्तारस्तदाकारोऽवस्थया इति ।
 प्रस्तार + इति । ङीप् ।) गोलोमिका । इति
 राजनिघण्टु । (विषयोऽस्या गोलोमिकाशब्दे
 ज्ञेय ।)
 प्रस्तार, पु, (प्र + लृ + घञ् ।) लङ्घनम् । तत्
 पथाय । लङ्घाटवी २ ऋच ३ । इति हेम-
 चन्द्र । ४ । १७७ । पल्लवादिचितश्रय
 नोयम् । इति शब्दरत्नावली । श्रया । इति
 हारावली । इन्द्रप्रभृतीनां प्रभेदज्ञापकसङ्केत
 विशेष । यथा,—
 “पाद सर्जगुरावाद्यान लघु न्यस्य गुरोरघ ।
 यथोपरि तथा श्रुध भूय क्रुयादसु विधिम् ॥
 ऊने न्यादगुरुनेव यावत् सर्जलघुभवेन ।
 प्रस्तारोऽय समास्यातन्त्रोविचितिवदिभि ॥”
 इति वृत्तरत्नावली । * ॥
 अपि च । अहपत्तार । पटम गुरु षट् ठाये
 लघुणा परिठवड अय्यनुडो ए । सरिसा
 सरिसा प्रणी उच्चरिषा गुरुलघु देहु । अस्य
 टाका । इत्येदंज्ञान प्रस्तारज्ञानाधीनमिति

प्रस्ताव

प्रस्तार दर्शयति । प्रथम गुरोरघ स्थाने लघुक
 स्थापय आत्मबुद्ध्या सदृशी सदृशी पक्तिरुद्-
 वृत्तौ गुरुलघु देहि सदृशी पक्तिर्देहिष्ये काव्या
 वामे गुरुलघुभि पूरण कार्य इदम् भाचा
 प्रस्तारविषय तत्रापि गुरोर्लघुनयोर्मध्ये गुरु-
 र्लघु अपरच लघुर्देय । वर्णप्रस्तारे तु गुरुनैव
 पूरण कार्य तत्रापि प्रकार आदौ गुरुर्लघु
 तत्र प्रथम गुरोरघ स्थाने लघुर्लघु तद्विषये
 चोपरिस्थितपक्ते सदृशी काव्या वामे च गुरु
 लघुभि पूरण कार्य वामे चैक एकलघु पतति
 वक्ष्यप्रस्तारे तु वामे लघुस्यार्थो नास्ति यथा
 त्रिकलप्रस्तारे । ६६ । प्रथमगुरोरघो लघु-
 वामतश्च कलाद्वयपूरण गुरुनैव कार्य दक्षिणे च
 पञ्चभाव ततो गुरोरघो लघुर्लघु दक्षिणे च
 लघोरघो लघुर्लघु वामे च कलापूरण एकेन
 लघुना कार्य एव चतुष्कला ६६दावपि बोध्य
 यथा अक्षरच्छन्दसि ६६एवमन्यनापि बोध्यम् ।
 अथ सकलप्रस्तारसंख्या । दन्वीसा सप्तस
 व्यातः सप्तसप्त सदृश्याद वाद्यालिसदृ
 लकस्य तेरहकोटी समगगाह । अस्य टीका ।
 अत्र चैकाक्षरमारभ्य षड्विंशत्यवधिवन्-
 वृत्तानां प्रस्तारे कियती सखित्यत आह ।
 १३४, २१७ ७२६ षड्विंशति सप्त तानि तथा
 सप्तदशसदृश्याणि द्वित्रिंशत् प्रलङ्घनसदृश-
 कोष समयाणि अक्षस्य वामा गतिरित्यङ्का
 स्थाप्या । इति पिङ्गल श्रौतबोधभूषणम् ॥
 प्रस्तार्यन्ते, [नृ] स्त्री, नेत्ररोगभेद । तस्य
 लक्ष्यम् ।
 “प्रस्तार्यन्ते तनुर्लघौ श्रावं रक्तनिभ सिते ॥”
 इति माधवकर ।
 अपि च ।
 “समन्ताङ्घ्रित श्रावो रक्तो वा सांससञ्चय ।
 सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्यन्ते तदुच्यते ॥”
 इति रत्नचतुर्तनिमि ।
 तत्स्थौषधम् ।
 “कतकस्य फल शृङ्ग चूषण सैन्धान्वितम् ।
 केनो रवाञ्जन चोद विडङ्गानि मन शिला ॥
 कुक्कुटाककपालानि वर्तिरेषा यथोद्धति ।
 तिमिर पटल काचसमैश्चक तथैव च ॥
 कङ्कलीदावद हन्ति मलमासु सुखावती ॥”
 इति चक्रपाणिदत्त ।
 प्रस्ताव, पु, (प्र + लृ + “प्र इत्सुसुव ।” ३ । ३ ।
 २७ । इति घञ् ।) अवसर । इत्यमर । ३ ।
 २ । २४४ । प्रसङ्गस्तुति । इति भरत । प्रसङ्ग ।
 इति भागुदीक्षित । (यथा नृच्छकटिके ।
 ६ अङ्के । “प्रस्तावेनाधिकारणिकत्वां द्रष्टुमिच्छ-
 तीति ॥”) प्रकरणम् । यथा —
 “प्रस्तावदेशकालादर्वेशिष्टा प्रतिभाजुयाम् ॥”
 इत्यस्यार्थे काव्यप्रकाश ।
 प्रस्तावना, स्त्री, (प्रस्तावयति विज्ञापयति काव्या-
 दिकमिति । प्र + लृ + णिच् + ङुच् । टाप् ।)
 आरम्भ । इति जटाधर । खचधारेण सह

प्रस्थपु

नटीविदूषकादीनां परस्परविचित्रभाषणम्
 तस्या लक्ष्यम् । यथा,—
 “नटी विदूषको वापि पारियात्रिक एव वा ।
 खचधारेण सहिता सलाप यत्र कुर्वते ॥
 चित्रैर्वाक्यै खकार्योऽपि प्रस्तुताद्येपिभिर्भिद्य ।
 आसुख तनु विज्ञेय नात्मा प्रस्तावनापि सा ॥”
 इति साहित्यदर्पणम् ॥
 प्रस्तिर पु, (प्रस्तार । निपातनात् इलम् ।)
 पल्लवादिचितश्रया । इति शब्दरत्नावली ।
 प्रस्तीत, जि, (प्र + स्तृ + क्त । “प्रस्थोऽन्व-
 प्रस्तीम, [तरस्याम् ।” ८ । २ । ५४ । इति
 निष्ठातस्य मो वा ।) सहत । अगित ।
 प्रपूर्वस्थैवातो कर्मणि क्तप्रत्यय । इति
 मुग्धबोधवाकरणम् ॥
 प्रस्तुत जि (प्रस्तयते कृति । प्र + लृ + क्त ।)
 प्रकरणाग्राम । यथा,—
 “अप्रस्तुतप्रश्ना सा या चैव प्रस्तुताश्रया ॥”
 इति काव्यप्रकाश ॥
 प्राकरणिक । प्रासङ्गिक । इत्यलङ्कार-
 कौस्तुभ । निघञ् । यथा । प्रस्तुतवृत्तमयट ।
 अन्न प्रस्तुत अन्नमयम् । यवागू प्रस्तुता यवागू-
 मयी । इति कलापतद्धित । प्रकर्षस्तुति-
 युक्त । प्रपूर्वस्थैवातो कर्मणि क्त । उप-
 स्थित । प्रतिपन्न । उदयुक्त । इति लोकव्यव-
 हारदशनात् ॥
 प्रस्तुत, जि, (प्र + लृ + क्त ।) अन्तरित ।
 इति त्रिकाण्डशेष ॥
 प्रस्थ, पु, (प्रकर्षेण तिष्ठतीति । प्र + स्था +
 “व्यातञ्चोपसर्गे ।” ३ । १ । १३६ । इति क ।
 यङ्गा, प्रतिष्ठतेऽस्मिन्नेन वेति घञर्थे क ।)
 परिमाणविशेष । स तु चतु कुट्टवरूप । इत्य-
 मरभरतौ । आङ्कचतुर्थांश । इति लौका-
 वती । द्विशरावपरिमाणम् । इति वैदिक
 परिभाषा । (यथा सुश्रुते शरीरस्थाने । ८ ।
 अध्याये ।
 “बलिनो बहुदोषश्च धय स्थस्य शरीरेण ।
 पर प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थ शोणितमोक्षे ॥”)
 प्रस्थ, पु स्त्री, (प्र + स्था + क ।) अग्ने सम-
 भूभाग । अग्नेरेकदेश । इति भरत । तत्-
 पथाय । कु २ साहु ३ । इत्यमर । २ ।
 ३ । ५४ । (यथा, कुमार । १ । ५४ ।
 “प्रस्थ हिमाग्नेमृगयाभिगन्वि
 किञ्चित कण्यतकिन्नरमभ्युवास ॥”)
 उन्मितवस्तु । इति मेदिनी । विस्तार । यथा,
 “दीर्घ प्रस्थे समानश्च न कुर्व्यान्मिदं बुध ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते जम्बखण्डे १३ अध्याय ।
 प्रक्षैष्ट्यतिविशिष्टे, जि ॥
 प्रस्थपुष्य, पु, (प्रस्थमित पुष्यमस्य ।) मरुवक
 इत्यमर । २ । ४ । ७६ । (तत्पथायो यथा,—
 भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “मावतोऽसौ मरुवको मरुववरपि स्मृत ।
 प्रक्षौ फण्यभक्तश्चापि प्रस्थपुष्य समीदय ॥”))

प्रसाव

खल्यपञ्चतुल्यौ । जन्मीरमेद । इति केचित् ।
जन्मीरसामान्यम् । इति केचित् । इति तट्टी-
कार्या भरतः ।
प्रसाव, स्त्री, (प्र + स्वा + क्युट् ।) विविगीषो
प्रयासम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ । (यथा,
देवीभागवते । ५ । ४ । १२ ।
“सेनाभियोगं प्रसावमवस्थां यथार्थम् ।
घोराणाञ्च परिश्रानं कृत्वा यान्ति त्वरान्वितम् ।”
गमनमात्रम् । यथा, पदाङ्कदूत ।
“प्रसावमन्ते कुलिशकलनामिच्छितं पङ्क्तिताम्रे ।”
प्रसावविन्नः, पुं, (प्रसावस्य विन्नः ।) गमन
आघातः । यथा, य पुनर्जिवाहावसरे
मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रसावमपि
विक्रमं प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्या
मीति प्रसावविन्नमाचरति तदासौ हिगुणा
भूतिं दाप्य । इति मिताक्षरा ।
प्रसापितः, चि (प्र + स्वा + पिच + क्त ।)
प्रवितः । इति हेमचन्द्रः । प्रकर्षेण स्थापितश्च ।
प्रस्थिका, स्त्री, (प्रस्थादाकारोऽस्थस्या इति ।
प्रस्था + ठन् ।) अण्डा । इति भावप्रकाशः ।
प्रस्तुट, चि, (प्रस्तुटति विकशतीति । प्र +
स्तुट + क् ।) प्रयुक्तः । इति शब्दरत्नावली ।
(सुसुटः । यथा, मार्कण्डेये । २७ । २१ ।
“निष्कृष्य शासनं तस्माद्दृष्टे प्रस्तुटाक्षरम् ।”)
प्रस्तोदन, स्त्री, (प्रस्तोत्यतेऽनेनेति । प्र + स्तुट +
चिच + करणे क्युट् ।) छर्पम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । २६ । (प्र + स्तुट + भावे क्युट् ।)
ताडनम् । विकाशनम् । इति मेदिनी । ने,
१६२ । पवनम् । तुवादिशोधनम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ८३ ।
प्रसव, स्त्री, (प्रसवति जलमस्मादक्षिप्रिति वा ।
प्र + सु + अपादाने अघिकरणे वा क्युट् ।) यत्र
स्थाने सुखा जलं गच्छति तत् । इति भरतः ।
अविच्छेदेन स्रवण्यत्र यत्र स्थाने पतति यत्र
निपद्यते च बहुलीभवति तत् । इति खान्धा-
दयः । गिरेरुपरि निम्नरादिप्रभवजलसघातः ।
इति साङ्गः । (यथा, हरिवंशे । ६ । ५९ । ११ ।
“पुच्छं सीधेवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
प्रभावश्च वरस्यसा प्रसवप्रसवश्च वत् ।”)
अजस्रं मन्दवेगेन स्रवण्यत्रम् । इति कोकटः ।
तत्पथेयम् । उल्लः २ । इत्यमरः । २ । १ । ५ ।
जलप्रसावः ३ । (यथा, मनु । ३ । २३ ।
“जलं समाचरेन्नित्यं गर्भप्रसवयेत्तु च ।”)
अस्य गुणा । प्रसवजलं खण्ड्यं जलं मधुरं
रोचनञ्च दौपण्यम् । इति राजनिघण्टुः ।
(प्र + सु + भावे क्युट् ।) प्रकर्षेण खरञ्चम् ।
प्रसव, पु, (प्रसवति जलमस्मादिति । प्र + सु +
अपादाने क्युट् ।) मातृवतपर्वतः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ६५ । खेदः । इति त्रिकाङ्गशेषः ।
प्रसावः, पु, (प्रसूयते इति । प्र + सु + “प्रहस्य-
सुव ।” ३ । १ । २७ । इति घञः ।) जलम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६७ । गोप्रसावमाकाशम्

प्रहर

यथा, वराहपुराणे ।
“प्रसावेन तु यः क्षायात रोहिण्यां मानवी
द्विजः ।।
सर्वपापक्षतान्दोषान् दहत्याशु न सशयः ।”
(गुणादयोऽस्य स्रवणश्चेत् ज्ञातव्यः ।)
प्रसावः, पु, उच्चैश्चन्दः । प्रपूर्वखनघातोर्वच-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ।
प्रखेदः, पु (प्र + खिद् धर्मिभ्युतौ + चण ।) अति
प्रयत्नः । (यथा, मार्कण्डेये । १२४ । १३ ।
“नरन्धपुत्रा प्रखेदलक्ष्मिमानना समम् ।”)
तत्सोषधं यथा,—
“चन्दनं कुङ्कुमं मांसौ कपूरो जातिपत्रिका ।
जातीकञ्जोलपूमाणां लवङ्गस्य फलानि च ।
अगुरुश्रीरकाशस्य कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं नखम् ।
वरुणं सप्रपञ्चं लाक्षां चामलकीं तथा ।
कज्जूरकं पद्मकञ्च एतैस्तेन प्रचाधितम् ।
प्रखेदमण्डौगन्धकञ्चकुष्ठं हरं परम् ।
पुमान् शुवां स्यात् मुक्तापः स्त्रीयाश्चात्मन-
वत्तमः ।
स्त्रीशतं मण्डिते चरन् । बन्धापि लभते सुतम् ।”
इति मार्कण्डे १६८ अध्यायः ।
(विषयोऽस्य यथा,—
“क्षेमिन् मधुराखता च जलता निद्रा च
तन्ना शृणु
मात्राणां शुद्धताश्च विरमता रोमोन्नमः
श्रीतता ।
प्रखेदः श्रुतिवाधनश्च कुरते नेत्रे च पाण्डुत्व-
विट्त्वामलकृतिका च वमनं श्लेष्मन्नेत्रे विट् ।”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)
प्रहतः, चि, (प्रहन्वते स्फुटति । प्र + हन् + क्त ।)
विततम् । क्षुब्धम् । इति शब्दरत्नावली । प्रक-
र्षेण ह्वितम् । (यथा, महाभारते । ७ । ३० । ६ ।
“प्रहतरथनराश्चक्रुः
प्रतिभयदर्शनसुखस्रवण्यम् ।
तदहितहतमावभौ वल
पिडपतिरादृमिष प्रधाक्षये ।”)
प्रकर्षेण सतश्च । (वितान्कृतम् । यथा, भाग-
वते । १ । ७२ । २८ ।
“इत्य तयो प्रहतयोग्योऽनृवीरौ
कुडौ खसुष्टिभिरय आशेरपिष्टम् ।”
वाहितम् । यथा, रघुः । १६ । १४ ।
“स खलु प्रहतपुष्करं क्षतौ
कोजमाख्यवलयौ हरन् मनः ।
नर्तकीरभिनयातिक्षिप्तौ
पाञ्चवर्तिष्ठं गुरुजलज्ज्वलतम् ।”)
प्रहनेमिः, पु, (यहाणां नेमिरिव । निपातनात्
यस्य प्र ।) चक्रः । इति त्रिकाङ्गशेषः ।
(यहाणेमिरिति वा पाठः ।)
प्रहरः, पु, (प्रह्वति उन्नादिरक्षितति । प्र +
हृ + च । अप वा ।) वासरस्याष्टमांशक-
भागः । प्रहर इति हिन्दीभाषा । तत्पथेयम् ।

प्रहस

याम २ । इत्यमरः । १ । ४ । ६ । (यथा,
कथासरित्सागरे । ४ । ३७ ।
“सङ्केतकं द्वितीयेऽस्मिन् प्रहरे पथ्यकल्पितम् ।”)
प्रहरकुटुबी स्त्री (प्रहरस्य कुटुबी कुटुम्बिनीव ।)
कुटुम्बिनीचुपः । इति राजनिघण्टुः ।
प्रहर, स्त्री, (प्रह्वतिऽनेनेति । प्र + हृ +
करणे क्युट् ।) अक्षम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ।
(यथा, महाभारते । १२ । १६६ । २ ।
“धनुः प्रहरस्य श्रेष्ठमतीवाच पितामहः ।”)
कर्बोरयः । इति तट्टीकासारसुन्दरी । (यथा,
भागवते । ३ । २६ । ८ ।
“प्रहप्रहरश्च सप्रवक्ष्य पञ्चविक्रमम् ।”
प्रह्वतिऽस्मिन्निति ।) युद्धम् । इति हलायुधः ।
२ । २६८ । (प्र + हृ + भावे क्युट् ।) प्रहारः ।
(यथा, महाभारते । ४ । ४ । ७ ।
“यानि प्रहरस्यैव तथैवाग्निं भारत ।”)
प्रहरी [नृ] चि, यासिकः । प्रहरो विद्यते
अस्येति प्रहरशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।
प्रहर्ष, पु, (प्रहर्षयतीति । प्र + हृ + चिच +
क्युट् ।) वृषयश्च । इति त्रिकाङ्गशेषः । हर्ष-
विशिष्टे, हर्षकारके च, चि । (यथा, महा-
भारते । १ । २७ । ६ ।
“नानापक्षितं रत्नं कहुपुत्रप्रहर्षम् ।”
प्र + हृ + भावे क्युट् । आनन्दे, स्त्री ।
यथा, महाभारते । १२ । ३२६ । २५ ।
“अथ व्रतस्यावष्टे वायुवाचाशरीरिणी ।
स्निग्धगम्भीरया वाचा प्रहर्षयकरी विभो ।”)
प्रहर्षा, स्त्री, (प्रहर्षयतीति । प्र + हृ + चिच +
क्युट् । ङीप् ।) हरिद्रा । इति हारावली ।
चवीदशाक्षरपादच्छन्दोमेदः । तस्या लक्ष्य-
यथा । छन्दोमञ्जर्याम् । “चराशामिमनजरगा-
प्रहर्षणीयम् ।” तस्या उदाहरणं यथा,—
“गोपीनामधरसुधारसस्य पाने-
रसुङ्गलनकलसोपमहर्षेण ।
आश्चर्येरपि रतिविभ्रमेरारो-
ससारे मतिरभवत् प्रहर्षणीह ।”
प्रहसन, स्त्री, (प्र + हृ + भावे क्युट् ।) प्रहासः ।
(प्रहस्यमानेन वा । प्र + हृ + आधारे
करणे वा क्युट् ।) रूपकमेदः । परिहासः ।
इति मेदिनी । ने, १६० । आक्षेपः । इति
हेमचन्द्रः । रूपकमेदस्य लक्षणं यथा,—
“भाष्यवतसन्धिसम्बन्धनास्त्राङ्गाद्विविधमिति ।
भवेत् प्रहसने वृत्तं निन्दानां कविकल्पितम् ।
तत्र नारभटीनापि विस्मयकप्रवेशकौ ।
अङ्गी हास्यरसस्य च वीर्यज्ञानां स्थितिर्यथा ।
तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वन्यत्र नायकः ।
यस्य यत्र भवेद्दृष्टो हास्यं तच्छब्दसुच्यते ।”
इति साहित्यदण्डम् ।
प्रहसनी, स्त्री, (प्रहसति प्रकर्षेण विकशतीति ।
प्र + हृ + हृ + ङीप् ।) यूथी । इति
त्रिकाङ्गशेषः । वासनी । इति राजनिघण्टुः ।
प्रहङ्गादधारी च ।

प्रहीण

प्रहस्य पु, (प्रतत प्रहस्यो वा हस्यो यव ।)
विस्तृताङ्गुलिपाणि । 'पेट' । इत्यमर । २ ।
६ । ८४ । रावणसेनापतिविशेष । यथा,—
“ततो नीलाम्बुदप्रख्य प्रहस्यो नाम रावणस ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं शूर सेनापतिस्तदा ॥”
इति रामायणे लङ्काकाण्डे ८ सर्गे ॥
प्रहार, पु, (प्रहरणमिति । प्र + ह + वण ।)
आवात । यथा माकण्डे ।
“करप्रहारेण शिरश्चामरस्य पृथक् कृतम् ॥”
प्रहारण, क्री, (प्र + ह + विच + क्युट् ।) कान्ध-
दानम् । इति प्रवारणशब्दटीकायां चार-
सुन्दरी ॥
प्रहारवल्ली, स्त्री, (प्रहारोपशमा आघातजन्य-
वेदनादिनाशिका वल्ली जता । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोप ।) मांसरोहिणी । इति
भावप्रकाश ॥ (पयायोऽस्या यथा —
“मांसरोहिण्यतिरुद्धा हता चर्मकरी लक्षा ।
प्रहारवल्ली विकशा वीरवज्रपि कथ्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
प्रहास पु, (प्रहस्यो हासो यस्य ।) शिव ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ (कान्तिकेयस्य अङ्गुपर-
विशेष । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६६ ।
“रथोत्कट प्रहासश्च श्वेतसिंहश्च नन्दक ॥”
नागविशेष । यथा, तत्रैव । १ । ५७ । १५ ।
“पूषाङ्गद पूषसुख प्रहास शकुनिर्दरि ॥”
प्रहस्यो हासो यस्मात् ।) नट । इति धरणि ॥
(प्रहस्यो हास प्रकाशो यस्य ।) खोमतीर्थम् ।
इति जटाधर ॥ (प्रहस्यो हास इति ।) अङ्ग-
हास । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
कामन्दकीये । ५ । २ ।
“न नर्मसन्निवे खादं किञ्चिदप्यग्रिम वदेत् ।
ते हि नर्मोऽप्यभिप्रेत्य प्रहासेनापि सखि ॥”)
प्रहासी, [न] पु, प्रहस्य हासयति हसति च ।
(प्र + हस + विच वा + क्तिणि ।) हासकारक ।
भाड इति भाषा । तत्पर्याय । वासन्तिक २
केलिकल ३ वैहासिक ४ विहसक ५ प्रीतिद
६ । इति हेमचन्द्र । २ । २४५ ॥ (हास
कारिणि चि । यथा अथर्ववेदे । ८ । ६ । १४ ।
“आपाकेस्या प्रहासिनस्तस्मै चै कुर्वते ॥”)
प्रहि, पु (प्रकर्षेण द्वियतेनेति । प्र + ह +
“प्रहरणे कूपे ।” उणा ४ । ११४ । इति
इण । स च डित ।) कूप । इत्यमर । ११ । १० । २६ ॥
प्रहिन, क्री, (प्रहीयते स्मिति । प्र + धा + क्त ।)
कृप । इति हेमचन्द्र । ३ । ६१ । (प्र + हि
प्रेरणे + क्त ।) चिमे, चि । इति निरुक्तशब्द-
टीकायां भरत ॥
प्रहोम चि, (प्र + ओ हा त्यागे + क्त । “सुमा-
म्यागेनि ॥” ६ । ४ । ६६ । इति आत ईत ।
‘ओदिनश्च ।’ ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य
व । ततो लङ् ।) परिहृत । प्रपूर्वहा
यातो कस्मिन् क्त । इति सुशब्दोपधाक-
रणम् । यथा,—

प्रह्लादः

“प्रहीणपूर्वजनिवाधिरु-
स्तुतामधारेण श्रद्धनेन ॥”

इति रघुकाव्यम् ॥

प्रहुत, क्री, (प्रहृत्यते स्मिति । प्र + हु + क्त ।)
भूतवज्र । इति जटाधर । (यथा, मनु ।
३ । ७३—७४ ।
“अहुतश्च हुतश्चैव तथा प्रहुतमेव च ।
आह्य हुत प्राशितश्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते ॥
अपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको वलि ।
आह्य हुत द्विवाय्यार्षा प्राशितं पिष्टतर्प-
णम् ॥”)

प्रहेलक, क्री (प्रहेलकम् । पृथोदरादित्वात् लस्य
क ।) पिठकविशेष । तत्पर्याय । वाचनम् २
प्रतीपायनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ प्रहे-
लकम् ४ वाचनकम् ५ । इति हारावली । १५२ ॥
प्रहेलक, क्री, (प्रहेलकति खादादिना अभिप्राय
रूपयतीव । प्र + हिल भावश्चक्षणे + क्युल ।
प्रहेलति वेदयतीति । प्र + हेल + क्युल वा ।)
प्रहेलकम् । इति हारावली । १५२ ॥

प्रहेलिका, स्त्री, (प्रहेलकति अभिप्राय
रूपयतीति । प्र + हिल अभिप्रायश्चक्षणे + क्युल ।
टापि अत इत्यम् ।) दुर्विज्ञानार्थप्रश्न । झुठार्थ
भाषिता कथा । जैवाल इति भाषा । तत-
पर्याय । प्रवलिका २ । इत्यमर । १ । ६ । ६६ ॥
प्रवजिका ३ प्रवजि ४ प्रवजी ५ प्रहेलि ६ ।
इति भरत ॥ प्रवदूती ७ प्रवज्जीका ८ । इति
शब्दरत्नावली । तस्य लक्षणम् ।
“वक्तृलक्ष्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् ।
यत्र वाङ्मनरावर्षी कथ्यते वा प्रहेलिका ॥
वा द्विधार्थी च शब्दो न विख्याता प्रश्नश्चने ।
आर्थो स्वादर्थविज्ञानात् शब्दो शब्दस्य
भङ्गतः ॥”

आर्थी । यथा,—

“तत्रयथाकिञ्चित् कश्चेति तत्त्वस्य लक्षणाभिप्रायः ।
गुरुणा सन्निधानेऽपि कः कूजति सङ्गमुहु ॥”
पानीयकम् इति । शाब्दी यथा,—
“सदारिमश्यापि न वैरियुक्ता
नितान्तरक्ताप्यसितैव निवृत्तम् ।
यद्योक्तवादिन्यपि नैव दूती
का नाम कान्तिरिति निवेदयति ॥”

वारिका । इति विदग्धसुखमङ्गलम् ॥

प्रह्लाद, पु, (प्रह्लादते इति । प्र + ह्लाद शब्द +
अच् । यद्वा प्रह्लादयतीति । प्र + ह्लाद +
विच + अच् । रत्नयोरेकम् ।) प्रह्लाद । स
च हिरण्यकशिपो पुत्र परमवैष्णव । (यथा,
हरिवंशे । ३ । ७१ ।
“हिरण्यकशिपो पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः ।
अङ्गुह्लादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्चैव वीर्यवान् ॥”)
तस्य चरित्रादिकं प्रह्लादशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ६ । ४६ ।
“मक्षा सुदेव्या प्रह्लादा माहिना शशिका-
क्षया ॥”)

प्रह्लादः

प्रह्लाति, स्त्री, (प्र + ह्लाद + क्तिन् । इत्य ।)
प्रीतिः । (“ह्लादे ख तौ च ।”) इति सुशब्द
बोधवाक्यम् ॥

प्रह्ला वि (प्र + ह्लाद + क्त । “ह्लादो निष्ठा
याम् ॥” ६ । ४ । ६५ । इति इत्य ।) प्रीतिः ।
इत्यमर । ३ । १ । १३ ॥

प्रह्लाद, पु, (प्रह्लादयतीति । प्र + ह्लाद + विच +
अच् ।) प्रह्लादः । स च पूर्वजन्मनि शिव-
शर्मेण पुत्रः खोमशर्मेणामाभूत् ततो दैव-
भावनाया नटः अन्तरः कसलायां हिरण्य-
कशिपोः सकाशादैवभावेन आत । यथा,
कृत उवाच ।

“स लोटेन सम मेने काञ्चन भूयस्य पुन ।
जिताह्लादः स धर्माला निद्रया परिवर्जितः ॥
विषयान् स परित्यज्य सकान्तमपि सेवते ।
योगासनसमाकृणो निराशो निम्बिरियह ॥
तस्य वेतां सुसप्राप्य नट्युक्तान् समानतः ।
आगतान् दानवान् विप्रः खोमशर्मा बल्लो-
कयतः ॥

नट्युक्तावे तु सप्रार्थे प्राणयाचाप्रवर्णके ।
शालग्रामे महाक्षेत्रे ऋषीणामेव सन्निधौ ॥
केचिद्दन्ति वै देवाः केचिद्दन्ति दानवाः ।
एवंविधो महाशब्दः कथंरन्वगतस्तदा ॥
तस्यैव विप्रवयस्य सुविप्रा खोमशर्मेण ।
ज्ञानध्यानात् प्रचलत् प्रविष्ट दैव्य भवम् ॥
तेन ध्यानेन तस्यापि दैवभूतेन वै तदा ।
सत्वर तस्य वै प्राया गतास्तस्य महात्मनः ॥
दैवभावेन सयुक्तः स हि नट्युक्त गतः ।
तस्मादैवमृष्टे आनो हिरण्यकशिपोस्तदा ॥
देवासुरे महायुद्धे निहतश्चक्रपाणिना ।
युध्यमानेन तेषां प्रह्लादेन महात्मना ॥
सुष्ठश्च वासुदेव तद्विष्णुरूपं विचिन्तितम् ।
योगाभ्यासेन पूर्वजन्म ज्ञानमासीन्महात्मनः ॥
संसार पौलिकं सर्वं चरित्रं शिवशर्मेण ।
योग्यश्च खोमशर्मा वै प्रविष्टो दानवीं तनुम् ॥
कस्य काय कदा पुण्य केवल ध्यानसुप्तमम् ।
प्रयामि च महापुण्यैर्ज्ञानाख्यैर्मोक्षदायिभिः ॥
समरे प्रीयमाणेन प्रह्लादेन महात्मना ।
एवं चिन्ता जता पूर्व अयतां द्विजसत्तम ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं सर्वसन्देहाशनम् ॥”

कृत उवाच ।

“प्रह्लादे तु हते सख्ये देवदेवेन चक्रिया ।
सह्लादे च महावीर्ये तस्मिन् कालनेमिनि ॥
प्रह्लादस्य तु या माता हिरण्यकशिपो प्रिया ।
प्रह्लादस्य महाशोकैर्देवा राज्ञौ प्रशोचति ॥
यतिव्रता महाभागा कसला नाम तु खिता ।
खिलमात्रा दिवा रात्रौ नारदस्तुवाच च ॥
मा शुचस्य महाभागे पुत्रार्थं पुण्यभागिनि ।
निहतो वासुदेवेन तव पुत्रः समेव्यति ॥
तद्गुणलक्षणोपेतस्योदरे महामति ।
प्रह्लादेति च वै नाम पुनरस्य भविष्यति ॥
विहीन आसुरेभावेनैवैवमेव समन्वित

इत्यत्र भोक्षते भजे । सर्वदेवैर्नमस्कृतः ।
सुखीभव महाभागे । पुनरेव तेन वै सदा ।
न प्रकाशा त्वया देवि । स्वार्तिवच कल्पयितुं ।
कर्तव्यमज्ञानभावे सुगोप्य त्वं सदा कुर्व ।
यवहृत्ता गतो विप्र नारदो सुविवर्तनम् ।
कमलायाश्चोदरे वै आसीत तत्पञ्च चोत्तमम् ।
पुनः प्रजादो वै नाम तस्यां जातो महात्मनः ।
बाह्याभावे गतो विप्र लब्ध एवं विचिन्त्य च ।
नरविहङ्गप्रसादेन देवराजोऽभूत स हि ॥”

इति पाद्म भूमिखण्डे ५ अध्यायः ॥ ७ ॥

(अनेन च नरनारायणयोर्बहुभाषीत । एतद्वि-
विरक्त्यु देवीभागवते चतुर्थस्कन्धे नवमा-
ध्याये प्रथमम् ।) प्रमोदः । इति विष्णुः ॥

(यथा, महाभारते । १ । ७ । ३ ।

“मनःप्रकाशजन इति कान्तमतीव च ॥”

इत्यम् । इति धरणिः ॥ (नामविशेषः । यथा,
महाभारते । २ । ६ । १० ।

“प्रजादो नविकाश्च तथैव जनमेजयः ॥”

प्रका, नि, (प्रकृत्यते इति । प्र + कृ + “सर्ववि-
ह्वरिष्येति” ।) उच्चा १ । १५३ । इति वनः ।

आलोप्य ।) नञ् । इत्युच्चादिर्लोपः । (यथा
रघु । १६ । ८ ।

“विभूषणप्रभुपहारहृत्-
सुपस्थितं शीघ्रं विश्राम्यति स्म ।
शौचमभ्यस्य प्रसिद्धाहार
प्रकृतिनिर्णयवो हि सन्तः ॥”

आवृत्तिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥

प्रा, न पूर्त्तिः । (अदा पर०-सक०-अविटः ।)

क, प्राति चट जलेन कोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

प्राक, क, पूर्वदिग्देशकाणा । इत्यमरः । ३ ।

४ । २३ ॥ प्राची दिक् प्राग्देशः काको वा
प्राकः । एवं प्राच्या दिशः प्राची देशात्

काकाद्वा आगतः प्रागागतः । एवं प्राच्यां
दिशि प्राचि देशे वा वसति प्राग्वसति । दिक्

शब्दादिग्देशकावे इति प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां
क्षात् अचो युगिति स्थातो लुक् । इति तट्टी

कार्या भरतः । (“दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी
प्रथमाभ्यो दिक्देशकावेष्वास्तिः” ५ । १ । २७ ।

इति अस्माति । “अचोर्लुक्” ५ । ३ । ३ ।
अस्मातेर्लुक् । “लुक् तद्धितलुकि” १ । २ ।

४८ । इति श्रीप्रह्लादस्य लुक् ।) पूर्वम् । (यथा,
मनु । २ । २३ ।

“प्राकः नाभिवर्जनात् पुंसो आतर्क्यं विधीयते”)

प्रभातम् । अवात्तरम् । अतीतम् । अयम् ।
इति हेमचन्द्रः । मेदिनी च । नै ७ ॥ क्रमे

प्राप्तिः । इति शब्दरत्नावली ।

प्राकृषिक पुं, (प्राकृषति हिङ्गसीति । प्र +

आ + ण्विच् चिञ्वायाम् + “प्राडि यनिकम्” ।
उच्चा २ । १४ । इति किकत् ।) प्रिकृषः ।

मात्रावर्तकः । इत्युच्चादिर्लोपः । (परदारोप-
नीये । इत्युच्चादिर्लोपः ॥)

प्राकाम्, खी, (प्रकामश्च भावः । प्रकाम +

अण् ।) शिवस्वादिष्वेवैकान्तमतेऽर्थे विशिष्यः ।
तच्च इच्छानभिधातः । इत्यमरटीकायां भरतो

हेमचन्द्रः । २ । ११६ । (यथा, तत्त्वकौस्तुभम् ।
“अभिमा कथिमा प्राप्तिः प्राकाम् महिमा

तथा ।
इष्टित्वं वक्षित्वं तथा कामावसायिता ॥”)

स्वाच्छन्द्याहुमतिः । तत्पञ्चाय । अवसर्गः २
स्वाच्छन्द्याहुमननम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, कुमारः । २ । ११ ।
“अन्तो अन्ततराशि प्राकाम् ते विभूतिवृद्धः”)

प्राकारः, पुं, (प्रकृतिवते इति । प्र + कृ + ण्वच् ।
उपसर्गश्च ण्वीति दीर्घः ।) यप्रोपरि आच्छन्न

वा इत्कादिरचितवेष्टनम् । (यथा महा-
भारते । १ । २ । २८ ।

“प्राकारेण च सप्यन्न दिवमादृज्य तिष्ठता ॥”
तत्पञ्चाय । वरज २ खल ३ । इत्यमरः । २ ।

२ । ३ । शाक ३ । इति भरतः । वप्र ५ ।
यथा —

“प्राकाररोधवीर्यं पिङ्गोदारवीर्यम् ॥”
इति रत्नकोषः ॥

तस्य परिभाषा यथा,—
“कर्णं नोक्ष्य हस्तेभ्यो नैव कुर्व्यादृष्टं यद्वा ।

कर्णं विप्रतिहस्येभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥”
तस्य द्वारमानम् ।

“प्रत्ये हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं हस्तजवन्तया ।
यद्दिवा शुभद्वारं प्राकारात् यद्दिवा च ॥

न मध्यदेशे कर्णं च निष्पृणाधिकी शुभम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसत्त्वके १ अध्यायः ॥

प्राकृतः, नि (प्रकृतमकृतमकार्यं यच्छः ।) नीचः ।
इत्यमरः । (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ११ ।

“अनुपात करोम्य विवशः प्राकृतो यथा ॥”
अविकारकः । यथा, भावप्रकाशे अजीर्ण-

रोगाधिकारे ।
“वदन्ति वटः प्राचीर्णं प्राकृतं प्रतिवाचरम् ।

प्राकृतं अविकारकम् ॥” ७ ॥ प्रकृतिसम्बन्धी ।
यथा,—

“इत्युच्चादीर्घरिक्त्यर्थो भगवानात्ममायया ।
पिबोऽप्यश्लोऽस्यो बभूव प्राकृतं शिशुः ॥”

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे ३ अध्यायः ॥
(यथाच मार्कण्डेये । ४५ । ७३ ।

“इत्येव प्राकृतं सर्गं चैव श्राविद्धितस्तु च ॥”
यथा च भगौ । ११ । १५६ ।

“स लब्धा प्राकृतं लब्धं व्रतशेषं समापयेत् ॥”
“प्राकृतं प्राणायामं प्रकृतौ भवे प्राकृतं सर्वं

लब्ध्याऽपि प्रकृतितादेव सत्पते” इति तद्वाक्ये
नेप्रातिषि ॥ ७ ॥ प्रकृतौ भवसत् आतलो वा ।

प्रकृति + “तज भवः” ४ । ३ । ५३ । “तत्

आगतः” ४ । ३ । ७४ । इति वा अच् ।)

मायाविदे, खी । स च सङ्कृतप्रकृतिकः । यथा ।
अथ प्राकृतम् । अथशब्दे आनन्त्यादीर्घवि-

कारार्थे च । प्रकृतिः सङ्कृतं तच्च भवे तत्

आगतं वा प्राकृतम् । सङ्कृतानन्तरं प्राकृतं

मधिक्रियते । सङ्कृतानन्तरं प्राकृतस्याहुश्राव-

नम् । चिह्नसाधमानमिदं सङ्कृतबोनेरेव तस्य

लक्षणं न देशस्य इति ज्ञापनार्थम् । सङ्कृत-

समस्तं सङ्कृतलक्षणेनैव गतार्थम् । प्राकृते

प्रकृतिप्रत्ययनिष्कारकसमासस्य श्राव्यं सङ्कृतं

वदेदित्या । लोकादिति च वर्णते । तेन च

नदृष्टं ये अपि न श्रव्यं विस्मयनीयप्रतयर्णं

यस्य समानाधौ लोकादवगतत्वं । उच्यते स्वयम्-

सङ्कृतौ भवत एव । येनैव तौ च केषांचित् ।
केतवं केचनम् । सौख्यं सौख्यरिचम् । कौरवा

कौशवा । तथा खरचञ्जनं दिवचनं चतुर्थी

बहुवचनश्च न तु भवति । अथहुक् बहुल-

मिलधित्तं वेदितव्यमाशास्त्रपरिसमाप्ते ।
ततश्च कश्चित् प्रकृतिः कश्चिदप्रकृतिः कश्चिद्-

विभागा कश्चिदन्वयः भवति । इति हेमचन्द्र-
कृतशब्दाहुश्रावणतटौ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थे

पादे ॥ ७ ॥ (यथा च प्राकृतचक्रिकायाम् ।
“प्रकृतिः सङ्कृतं तच्च भवत्वात् प्राकृतं सङ्कृतम् ।

तद्वत् तत्तमं देशीकमेवेतत् विधा मतम् ॥”
यथाचार्यादयस्तु आर्यप्राकृतमिदं च प्राकृतं

द्विविधं कथयन्ति । जैनबौद्धानां शास्त्रेषु
प्राचीनतमनाटकादिषु च आर्यप्राकृतप्रयोगः

प्रायशो दृश्यते । कानिचित् विशिष्यकाणि
प्राकृतचक्रिकायास्तत्तानि । यथा,—

“तथार्थं मागधी शौरसेनी पेशाचिकी तथा ।
चूलिका पेशाचिकश्चाप्युच्यते वक्तव्यम् ॥

महाराष्ट्रदेशां भाषां प्रकृतं प्राकृतं विदुः ।
आकरः सत्तरजानां सिद्धन्त्यादि यन्मयम् ॥”

नाटकादौ उत्तमस्यापि नायकादेः कदाचित्
मत्तादिहोपहतस्य प्राकृतकचर्णं नैव दीयात् ।

यदुक्तं तथैव ।
“ऐश्वर्यादिप्रमत्तस्य दारिद्र्योपहतस्य च ।

उत्तमस्यापि पठत प्राकृतं नैव दूष्यति ॥
क्रीडार्थं हृषतेऽपि प्राकृतं च द्विचक्षणम् ।

भरतेनोदितं प्राच्यमनाधितमिदं वचः ॥”
नाटकादौ नायकादिहोपहतस्य प्राकृतकचर्णं नैव

प्राकृतकचर्णमेव दूष्यतम् । यथाह भरवाचः ।
“मायास्तु महाप्राज्ञा अन्ता नायकाभवा

मताः ।
नायकादिहोपहतस्य नायककाव्यकल्पितान् ।

यद्योपहतमत्तानां प्राकृतं वक्तव्यम् ॥” ७ ॥
प्रकृतविशेषः, पुं । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ ।

३—३६ ।
“नैमित्तिकं प्राकृतिकं चैवावस्थितं द्विज ॥

निष्कं सर्वभूतानां प्रकृतोऽयं चतुर्विधः ॥
प्राचो नैमित्तिकश्च यन्मते जगतः पतिः ।

प्रयाति प्राकृते चैव त्रैलोक्यं प्रकृतौ जगम् ॥”
प्राकृतचन्दः, पुं, (प्राकृतं प्रकृतिसम्बन्धी चन्दः ।)

यथाश्रवणचन्द्रः विदुः चतुस्तु क्रमेण वातपित्त-
कफचन्दः । यथा, माधवकरः ।

“यथाश्रवणचन्द्रः वातादेः प्राकृतं क्रमात् ॥”

प्राकृत

प्राकृतदीव पुं, (प्राकृतो दीव ।) वर्षाशरद्व-
वसनीषु क्रमेण कुपितो वातः पित्तकफश्च ।
यथा, रक्षित ।

“नयप्रकोपप्रशमा पित्तस्य प्राकृष्टादिषु ।

श्लेष्मण शिशिरादेषु वायोवैर्मादिषु चिह्नम् ॥”

प्राकृतप्रलय, पुं, (प्राकृत प्रलितसमन्वी प्रलय ।)

प्रलतेत्यर्थः । तस्य विवरणम् । यथा —

“निगुणस्य च निजस्य चाद्यन्तरहितस्य च ।

निमेषायां सहस्रेण प्रलतेर्ह्येक उच्यते ॥

यदिदन्तात्मकस्य वासरस्य प्रकीर्तितः ।

मासस्य शिशिराश्रमेणैव द्वादशमासके ॥

एवं गते शतान्दे च श्रौतस्य प्रलतेत्यर्थः ।

प्रलत्ताश्च प्रलीनायां तदैव प्राकृतो जयः ॥

सन्नां संज्ञक्य वा चैका मन्त्राविष्णो प्रलत्ता याः ।

लक्ष्यावन्ति जीना च जलप्रलतिरीश्वरी ॥

प्राक्ता वदन्ति तां दुर्गां विष्णुमायां सनातनीम् ।

सर्वशक्तिसंस्काराणां परां नारायणीं सतीम् ॥

सुहृद्विहाददेवी च लक्ष्म्यश्च त्रिगुणात्मिकाम् ।

यन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवाश्च ॥

वैष्णवाणां महात्मनो परां राधां वदन्ति ते ।

यद्वर्णा म्हात्मनो प्रिया नारायणस्य च ॥

प्राणाविहाददेवी च प्रेम्णा प्राणाधिकां वराम् ।

श्रुत प्रेममयीं शक्तिं निगुण्यां निगुणस्य च ॥

नारायणस्य शम्भुस्य संज्ञक्य खगलान् वदन् ।

सुहृद्वसन्तुषी च लक्ष्मीं जीनस्य निगुणे ॥

गोपा गोप्यश्च गावश्च सुरस्यश्च नराधिपः ॥

सर्वे जीना प्रलत्ताश्च प्रलतिः प्रलतीश्वरे ॥

मन्त्राविष्णो विनीनाश्च सर्वे ते चतुर्विधस्य ।

मन्त्राविष्णु प्रलत्ताश्च वा चैव परमात्मनि ॥

प्रलतिर्योगिनिना च शीलकानेनपद्मयोः ।

अधिष्ठान चकारैव मायया चैवरेच्छया ॥

प्रलतेर्मातर वावन्तित काल प्रकीर्तितम् ।

तावद्दृष्ट्वावने विना लक्ष्म्यश्च परमात्मनः ॥

अन्तर्यामिनस्य च बह्विधस्युक्तार्थिते ।

गन्धचन्दनमाद्यादि वायुना सुरभीकृते ॥

पुनः प्रचामरे तस्य सर्वस्यैवमेव पुनः ।

एवं सर्वे प्राकृतिका शीलका निर्गन्ध विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

“प्रलती संस्थितो यस्मात् सर्वस्यैवात्रसन्धयः ।

अचङ्कारमहत्तमगतो यतः प्राकृतो जयः ॥

प्रलती संस्थितो अक्षमतीतप्रलयस्तु यतः ।

तस्मान् प्राकृतस्योद्यमस्यते प्रलितश्चरः ॥

अथ यः कथितो विप्रा प्राकृतज्ञो महात्मनः ॥”

इति कालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥

प्राकृतमाहुव, पुं (प्राकृतं सामान्यो माहुव ।)

सामान्यमाहुव । यथा, महाभारते महापर्वणि ।

“यथादृष्टवन्मनाय भौमः । पादेन सां क्षुभः ।

यन्मात्रमपि यो भर्ता नासौ प्राकृतमाहुव ॥”

प्राकृतमित्रं, स्त्री, (प्राकृतं सामान्यं मित्रं

सुहृत् ।) सुदेश्यवहितदेश्यवहितराजादि ।

यथा, माये । २ । ३६ ।

“सखा गरीयान् शत्रुश्च हविमसौ हि कार्यतः ।

स्याताममित्रौ मित्रं च सहजप्राकृतवपि ॥”

अथ टीका । “ननु सुहृदश्च चैव किं न

करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य वलवत्तां वक्तुं मित्रा-

मित्रवत्ताविवेकं तावत् करोति । अस्मिन् ।

क्रियया उपकारापकारान्तररूपया निवृत्त

हविम सखा सुहृन् गरीयान् वलवान् एवं

शत्रुश्च हविमो गरीयान् कुत हि यस्मात्तौ

हविममित्रशत्रुश्च कार्यत उपकारापकार

रूपकार्यवशात् निवृत्ताविति श्रेयः । उक्तकार्या-

पाधैर्यावन्मित्रमनपायादनयोर्मित्रमित्रभावो

ऽपि अत्रपाद्यते गरीयस्यमिति भावः । सहज-

प्राकृतौ तु नेवमिच्छाह । स्यातामिति । सह-

जात सहज एकशरीरावयवत्वात् तत्र सहज

मित्रं माहृष्यस्यपिहृष्यस्यादि सहजशत्रुस्तु

पिहृष्यततपुत्रादि प्रलत्ता विह्व प्राकृत

पूर्वोक्तसहजहविममित्रवद्विहित इत्यर्थः । तत्र

विधयान्तरं प्राकृतं शत्रुं तदनन्तरं प्राकृत

मित्रं अपि त्वर्थे तौ सहजप्राकृतौ शत्रुमित्रे च

स्यातां न त्वात्मकाव्यवशादनियमेनोभयरूपता-

मापद्येतेन हविमशत्रुमित्रे हविमशत्रु शत्रु-

रेव मित्रश्च मित्रमेवेति हविमावेव मित्रममित्रौ

गरीयानौ न तु सहजौ नापि प्राकृतविविधे ।

अनेन हविमस्य सन्नापवादेति सिद्धम् ॥” इति

महिनाथः ॥

प्राकृतशत्रु पुं (प्राकृतं स्वाभाविकं शत्रु ।)

खदेश्यवहितदेश्यवहितराजादि । यथा ।

“विधयान्तरं प्राकृतं शत्रुः ॥” इति माघ-

टीकायां महिनाथः ॥

प्राकृतिक, जि, (प्राकृति + ठञ् ।) प्राकृति

विकारः । प्रलितसमन्वी । यथा,—

“एवं सर्वे प्राकृतिका शीलका निर्गन्ध विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥

(प्रलवविशेषे पु । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ । ३८

“नेमित्तिकं प्राकृतिकस्यैवाव्यक्तिको द्विजः ।।

निजस्य सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥”)

प्राक्तन, जि, (प्राक् प्राप्ति काले देशे प्राप्यां

दिशि वा भवः । प्राक् + कालवाचितोऽ-

ययान् श्रुत्युक्तौ ।) प्रागभवः । यथा । “प्रपदिरे

प्राक्तनजन्मविदाः ॥” इति कुमारसम्भवम् ॥

अन्यत्र ।

“प्राक्तनेन युमः सर्वं सुखं विभवश्चिरम् ।

दुःखं शोकं प्राक्तनेन विपत्तं सन्धुक् सान्नुतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते शीलकाखण्डे १४ अध्यायः ॥

अपि च । तत्रैव १२६ अध्याये ।

“विधाता निश्चितं कर्म प्राक्तनं केन वार्यते ।

भा भुक्तं चोपेतं कर्म कल्पकोटिशतैरेव ॥”

प्राक्तनकर्मा, स्त्री, (प्राक्तनं पुराभव कर्म अत्रास्य

तत्त्वमन्त्रादिपि तत्त्वमन्त्रादीपि ।) भाव्यम् ।

अहम् । इति ऋग्वेद १ पुराणतत्त्वार्थः ॥

प्राक्कल, पुं, (प्राक् कलं यत् ।) पक्वम् । इति

अष्टाध्यायः ॥

प्राक्कलगुनी, स्त्री (प्राचीं कलगुनी ।) पूर्व-
कलगुनी । यथा । प्राक्कलगुनी चैव कलकाये च
यस्य । इति कोट्टीप्रदीपः ॥

प्राक्कलगुनीभव, पुं, (प्राक्कलगुनी भव उत्त-
पत्तिर्वेद्यः ।) दृढस्यति । इति हारावली । १६ ॥

पूर्वकलगुनी जाते, जि ।

प्राक्कलगुनः, पुं (प्राक्कलगुनी भव इति ।

प्राक्कलगुन + अण् ।) दृढस्यति । इति शब्द-

रत्नावली ॥

प्राक्कलगुनेय, पुं, (प्राक्कलगुनी भव इति ।

प्राक्कलगुन + टञ् ।) दृढस्यति । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राक्कल्य, (प्रक्कल्य भावः । प्रक्कल + अण् ।) प्रक्कल

त्वम् । तीक्ष्णता । प्रक्कल्यश्चात् भावार्थे चाप्र-

त्ययः ॥

प्रागभाव पुं (प्रागवर्तो अभावः ।) सवर्गा-

भावविशेषः । (यथा, भाषापरिच्छेदे । १२—१३ ।

“अभावस्तु द्विधा सवर्गाश्चोन्माभावभेदतः ।

प्रागभावश्चाप्यस्योऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥

एवं चैविध्यमापन्नः सवर्गाभाव इत्यति ॥”)

तस्य लक्षणम् । विनाशभावत्वम् । इति

विद्वान्तमुक्तावली ॥

प्रागलभ्य, स्त्री, (प्रागलभ्य भावः । प्रागलभ्य +

अण् ।) प्रागलभ्यता । यथा,—

“प्रागलभ्यश्चैव नरस्य विद्या

शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।

न हस्तिमुत्तपादयति शरीरे

दृष्टस्य दारा इव दर्शनीया ॥”

इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥

स्त्रीणामयत्नजनभावविशेषः । यथा,—

“प्रागलभ्यैर्दाम्यमाधुम्यैश्चोभाधौरलकान्तयः ।

दौर्लभ्यायत्नजा भावजावहेलाश्चोऽङ्गजाः ॥”

इति हेमचन्द्रः । १ । १७१ ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १२ ।

“निःसाध्यसर्वं प्रागलभ्यम् ॥” यथा,—

“समाश्रित्वा समाश्रयेणुजिताश्चुम्बनैरेव ।

दृष्टाश्च दंष्ट्राने कान्ता दक्षीकृन्वन्ति योवित ॥”)

प्रागुदीची, स्त्री, (प्राची उदीची च दिगिति क्रमे-

धारयः ।) पूर्वोत्तरदिक् । ईशानकोणः । यथा,

“तत्रोत्तरीयैवदितिका प्रागुदीची दिशि क्षिपेत् ॥”

इति भवदेवभट्टः ॥

प्रागज्योतिष, पुं, (प्राक् ज्योतिषं नक्षत्रं यत् ।

तदुक्तं कालिकापुराणे ।

“अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राक् नक्षत्रं सवर्णं च ।

ततः प्रागज्योतिषाख्यं पुरी शक्रपुरीचमा ॥”

कामरूपदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ।

च तु नरकराजपुरम् । यथा —

श्रीभगवाद्वाचः ।

“करतोया सद्यगङ्गा पूर्वभागावधिधिता ।

यावज्जलितकान्तालि तावद्देशं पुरं तदा ।

तत्र देवी महामाया श्रीमतिना जगत्प्रकृ-

त्तामाकाशरूपमादाव वदा तिष्ठति श्रीभगव-

प्रागुक्तः

प्राची

प्राचीना

अत्रास्ति नदराजोऽयं जौहिलो ब्रह्मणः सुतः ।
अत्रैव दृष्टव्यं प्राक् खे खे पीठे खवस्थिता ।
अत्र खव महादेवो ब्रह्मा चाहच खर्वरा ।
अत्र खर्वरा सततं वसतेऽत्रैव पुत्रकः ।
अत्रैव क्रीडायाभायाता रक्ष्यदेशस्ततमम् ।
अत्र श्रीं खर्वतो भद्रा भोगमम सदा वदुः ।
अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्रागुक्तं सचञ्चलम् ।
ततः प्रागुक्तोतिवाख्येयं पुरीं प्रकपुरीसमा ।
अत्र त्वं वस भद्रनो ज्ञानिभित्तो मया खयम् ।
ततो विद्वद्भारतश्च पुत्रीं भावाङ्गयां हरिः ।
पुत्रार्थे वरयामास नरकस्य समां गुणे ।”

इति कालिकापुराणे ३० अध्यायः ।

(इदानीं प्रविष्टमासामप्रदेशकियदशकुर्वाविहार-
कामकूपं पुरा प्रागुक्तोतिवाख्यमिति तम् ।”)

प्रागभारः, पुं, (प्रकटो भारो यन् ।) प्रत्यय-
भावात् । इति विकारश्च । कुचपित् प्राग-
भाव इति च पाठः ।

प्रागहृत्, नि, (प्राग प्रकटमयं द्वितेऽनेनेति ।
‘हृ + अप् ।) अङ् । इत्यमरः । ३।१।५८ ।
(यथा, रघौ । १६। २३ ।

“तथेति तस्याः प्रथमं प्रतीतं
प्रथमद्वीत्यायहरो रघुनाम् ।
पुरप्यभिवास्तुसुप्रवादा
शरीरवन्धेन तिरोभवत् ।”)

प्रायाट्, स्त्री, (प्राये अटतीति । अट + अप् ।)
आधनद्वि । इति विकारश्च ।

प्रायाज्, नि, (प्रकटैवाये भव इति । प्राय + यत् ।)
अङ् । इत्यमरः । ३।१।५८ । (यथा
महाभारते । ६। ५८। ११ ।

“हत्वा हि सुमहत्त कर्म हत्वा भीमसुखान्
कुर्वन् ।

यत् प्राप्नो वत् प्रायाजं वेदं प्रतिपादितम् ।”)

प्रागशः, पुं, (प्राचतीति । प्र + अच् + क्तिन् । प्राक् ।
प्राक् वंशः सपत्नीकयजमानादिवत्सोऽयम् ।)
हविर्ना होतव्यानां आधारी यदुह्यत तत
प्राक् पूर्वदेशे यजमानसदृशादिविशिष्टं यजम् ।
इत्यमरभरतौ । (यथा, हरिवंशे । ३। ७ ।
“यूपं यमितुं कुर्वन् हव्यं यमसोक्तं कानि च ।
प्रागशं यजमानं होतारं यजनन् वदुः ।”
प्राक्चावौ वशीचेति कर्मधारयः ।) पूर्व-
कुलश्च ।

प्राघातः, पुं, (प्रकट आघातोऽङ्गितम् । यद्वा, प्राघ-
नतेऽङ्गितम् । प्र + आ + घृ + आघारे
यत् ।) दुहम् । इति हेमचन्द्रः । ३। ४६१ ।

प्राघारः, पुं, (प्राघरकमिति । प्र + घृ प्रघवन्ते +
यत् । “उपसर्गस्य यन्ममदुक्ते बहुलम् ।”
६। ३। १२२ । इत्युपसर्गस्य दीर्घः ।) इतरदि-
घटयम् । तत्पर्यायः । अङ्गितः २ । इत्यमरः ।
३। २। १०३ ।

प्राघुक्, पुं, (प्राघोक्ते आघ्यतीति । प्र + आ +
घृ + क् ।) अतिभिः । इति विकारश्च ।
(प्राघुक् + आर्धः कम् । प्राघुक्कचार्धः ।

यथा, पञ्चतन्त्रे चतुर्थतन्त्रे ।

“तदागच्छ प्राघुक्कचार्धेनास्मदावासम् ।”)

प्राघुक्क च, पुं, (प्राघुक् + आर्धः ठक् ।) अतिभिः ।
यथा नैवधे । २। ५६ ।

“अमितं मनु तत्कथा मम
अवब्रुवाणिकीकृता जने ।

मदवानखयोधनेऽभवत्

अत्र धाव्या धियवेयधारिणः ।”

प्राघुक्क, पुं, (प्र + आ + घृ + भावे यत् ।
प्राघुक्को भ्रमणम् । तत्र वायु इति ठक् ।)
अतिभिः । इति हेमचन्द्रः । २। ३३४ ।

प्राङ्, नि, (प्रकर्षेण अचतीति । प्र + अङ् +
“अलिङ्गदृक्कमिति ।” ३। २। ६६ । इति
क्तिन् । “अनिदितां ह्यत्र उपधायाः कश्चित् ।”
६। ४। २४ । इति गङ्गोप । “उगिद्वाम् ।”
इति दुम् । खयोगान्तरस्य षोप । दुमो नका
रश्च । “क्तिन् प्रथमस्य कु ।” ८। २। ६२ ।
इति कुलेन डकारः ।) पूर्वदिक् । पूर्वदेशः ।
पूर्वकावः । इति मेदिनी । चै, ७ ।

प्राङ्ग, पुं, (प्रकटमङ्ग यत् ।) पञ्चववादम् । इति
शब्दरत्नावली ।

प्राङ्गव, स्त्री, (प्रकटमङ्गनमङ्ग यत् ।) पञ्च-
वादम् । इति शब्दरत्नावली । (प्रकर्षेण
अङ्गनं ममनं यत् । कलम् ।) यजभूमिः ।
आङ्गिना इति उठान इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । अचिरम् २ चत्वरम् ३ अङ्गनम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ४। ७ । (यथा, भविष्यो
तरे ।

“प्रदीपसमये स्त्रीणि पूर्वो जीमूतवाहनः ।
पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गवे चतुरधिकाम् ।”)

अर्थविस्तृतं तस्य दोषो यथा,—

“अमरद्वयार्थेण प्राङ्गवश्च तथैव च ।”

इति अमरवैवर्ते श्रीलक्ष्मणलखणे १०३ अ० ।

प्राङ्गाय, पुं, (प्राक् आया ।) चतुर्थोत्तरात्मा-
र्गोत्तरविशेषः । यथाभिप्रेतं एवं त्रयादङ्गि
त्रये अनेनाहमभिप्रेतं तत्र चायं अयं हार-
मार्गेण पराजित इति । उत्तरं काव्यायेन ।
“आचारोऽयमस्मोऽपि पुनर्लक्षयते यदि ।
खोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्गायश्च सज्जयते ।”
इति मिताचरः ।

प्राग्निका, स्त्री, (प्राचतीति । प्र + अच् + क्तिन् ।
टापि अत इत्यच् ।) वनमन्त्रिका । इत्यमर-
भरतौ । ३। ५। ८ । काञ्च इति भाषा ।

प्राची, स्त्री, (प्रथमं अचति अर्थं प्राप्नोतीति ।
प्र + अच् + “अलिङ्गदृक्क मिति ।” ३। २। ५६ ।
इत्यादिना क्तिन् । “उगितम् ।” ४। १। ६ ।
इति ङीपः ।) पूर्वा दिक् । इत्यमरः । १। ३। १९ ।
(यथा, महाभारते । २। ६५। १२ ।

“जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं
तस्यामस्य चक्षुः प्राचिन्वान् । यं प्राचीं दिष्टं
जिगाय वावत् खर्वोऽवात् ततस्तस्य प्राचि-
न्वत्सम् ।” पूर्वकपूर्ववोरमम् । यथा,—

“देवाद्ये खल्वपाय्ये प्राचीं प्रोक्ता युवक्रमे ।”
इति ।

“यत्रैव भागुस्तु विवक्षतेति
प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
तथा पुरः पूर्वकपूर्वयोश्च
सदागमश्च” प्रवदन्ति तन्मे ।”

इति निष्णादितत्त्वम् ।

प्राचीन, नि, (प्राग्वेति । प्राक् + “विभाषाश्चर-
दिकं स्थियाम् ।” ५। ४। ८ । इति खं खल्वे-
नादेशः ।) पूर्वदिग्देशकालभवं । तत्पर्यायः ।
प्राक् २ । (यथा, आभ्यासप्रशङ्गाम् । २५९ ।
“प्राचीनाचलमौर्वेयं प्राची गगनमध्यमधि
वर्षति ।

त्वां वलिः । पञ्चामि तथा ह्यायामिव सकृन्ना-
नाम् ३”

यथा च भागवते । ४। २४। १० ।

“प्राचीनाये कुशैरावीदाकृतं वसुधातलम् ।”

प्रागयम् । यथा, ऋग्वेदे । १। १८८। ४ ।

“प्राचीर्न वरिरीषवा सवसवीरमसृजन् ।”

“प्राचीनं प्रागयम् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।
प्रकटगन्ता । अपराङ्मुखः । यथा, ऋग्वेदे ।
१। ५४। ५ ।

“प्राचीनेन मनसा नृहैवावता ।”

“प्राचीनेन प्रकर्षेण नन्वा अपराङ्मुखेनेत्यर्थः ।”
इति तद्भाष्ये सायनः ।)

पुं प्राचीरम् । तत्पर्यायः । आवेष्टकः २ इति ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ४। ६८ ।

प्राचीनपत्र, पुं (प्राचीनं पत्र इति निष्कर्ष-
धारयः ।) विस्त्रम् । इति विकारश्च ।

प्राचीनवर्हि, [स्त्री] पुं, इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ।
२। ५५ । (यथा, रघौ । ४। २८ ।

“स यवौ प्रथमं प्राचीं तुङ्गा प्राचीनवर्हिणा ।
अहितानविकोहूतेक्ष्णयन्निव केतुभिः ।”)

“पञ्चविंशे । (यथा, महाभारते । १२। २८८ ।

“अत्रिंशे सप्तत्यजो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।
प्राचीनवर्हिर्ममवाङ्मनात् प्रचेतसो दृश्यः ।”)

यथा च ।

“हविर्होतात् वडाभ्यो पुत्रानजनमद्वज्रतम् ।

प्राचीनवर्हिश्च युक्ताय कृष्णं प्रचर्जयौ ।

प्राचीनवर्हिर्ममवान् महाकावोत् ३ अपतिः ।

हविर्होतात् द्विजमेव । तेन च बर्हिता प्रजा ।

प्राचीनायाः कुशाक्षस्य पृथिव्यां विद्युता सुने ।

प्राचीनवर्हिर्ममवान् आतो सुवि महावनः ।

समुद्रतनयायान् क्षतदारो मङ्गीपतिः ।

महतक्षपयः पारे सुवन्वायां मङ्गीपतिः ।

सुववे दृष्टं पुङ्गांश्च नृसिङ्गां वै प्रचेतसः ।

दृष्टवर्षवह्नाभिः समुद्रसन्निवेशया ।”

इति बह्विपुराणे वरसर्गो नामाध्यायः ।

प्राचीना, स्त्री, (प्राचीन + टाप् ।) वनतिलिका ।

इत्यमरः । २। ४। ५५ । आकनादि इति भाषा ।

राक्षा । इति शब्दचन्द्रिका । (प्राचि भवेति ।

प्राच + खं । टाप् ।) प्रागभवा च । (पाठाः

प्राचीरं

तत्पण्यायो यथा,—
 “पाठाव्यवहारी च प्राचीना पाचपैलिका ।
 एकहीना रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 प्राचीनामलक, खी, (प्राचीनामलकमिति निम्न
 कर्मधारय ।) पानीयामलकम् । पानी आमला
 इति भावा । तत्पण्याय । वारिवदम् २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 ८ । ४१ ।
 “प्राचीनामलकैर्लोभैरङ्गुलैश्च सुपुष्पिते ॥”
 अस्य गुणः । दीवन्त्यगारनाशिलम् । इति भाव
 प्रकाशः ॥ (यथा च ।
 “गरदीवहरं नीप प्राचीनामलककनया ॥”
 इति सुश्रुते स्मृत्याने ४६ अध्यायः ॥)
 प्राचीनावीत, खी (प्राचीन प्रदक्षिण आवीयते
 स्मृति । आ + वी गत्वाद्दी + क्त । यद्वा,
 प्राचीन आवीयतेति । “गच्छयति ।” क्त ।)
 आद्यादौ वामकरे बहिष्कृत्येति दक्षिणस्थान्या-
 पित्यश्चक्षम् । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ५० ।
 तथाहि कौर्म उपविभागे १ अध्याये ।
 “वयं बाहु सप्तद्वय दक्षिणे तु दत्त द्विजा ।
 प्राचीनावीतमित्युक्तं पित्ते कर्मणि योजयेत् ॥”
 प्राचीनावीतौ, [न] युं, (प्राचीनावीतमख्यस्मृति ।
 प्राचीनावीत + इति ।) प्राचीनावीतविशिष्टः ।
 यथा । सख्यं बाहुसप्तद्वय शिरोऽवधाय दक्षिणे-
 २ श्रे प्रतिष्ठापयति सख्यं कक्षमवलम्ब्य भवति
 एवं प्राचीनावीतौ भवतीति । इति श्रीभिक्ष ।
 प्रतिष्ठापयति यन्मोपवीतमिति शेषः । इत्या-
 दिकतत्त्वम् ।
 प्राचीपति युं, (प्राच्याः पूर्वस्था दिशः पति ।)
 इत्थं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्राचीर, खी, (प्राचीयते इति । प्र + आ +
 चि क् चयने + “सुचिपिमिन् दीर्घश्च ।” उभा०
 २ । २५ । इति कन् दीर्घश्च ।) प्रान्तोदति ।
 इत्यमर । २ । २ । ३ । प्राचीर इति भावा ।
 दुर्गार्थे नगरादेः प्रान्तभागे वैष्णवकण्ठवेनादि-
 मयी इतिर्वैदिका । इति भरतः ॥ ऋणस्या-
 मपि हतौ प्राचीरसुपकारादिति खान्दाय ।
 तत्पण्याय । इति २ । इति भट्ट । प्राची-
 रम् ३ । इति सङ्कटः ।
 “प्राचीरं प्रावरोऽपिऽखात् पाठति ५ प्रान्ततो-
 दति ६ ।
 “एकान्तिकाद्यैश्च यद्वाख्यादिवैद्यने ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 अथ प्राचीरनिर्णयः ।
 “गन्धर्वेभ्यः मनुष्यैरङ्गुला
 प्राचीरखण्डा इत्येतेभ्यः ॥
 राजदण्डोन्नता र्ध्वे प्राचीरा एयिवीमुज ।
 विशिष्टी तु पश्चाद्ये पाचैवो पञ्च पञ्च च ॥
 पश्चात् पञ्च च विज्ञेया प्राचीरा एयिवीमुज ।
 मज्जप्रान्ते आचरन्ती नाम प्राचीर उच्यते ॥
 प्रतिप्राकारार्थं खानं हार नाभिसुख्यतम् ॥ * ॥

प्राच्यः

तत्र जयाख्यस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ।
 तद्वयथा,—
 “राजदण्डान्तरे पञ्च राजद्वारे मञ्जीपते ।
 राजदण्डपञ्चे खाद्वे जयद्वारे प्रतिष्ठिता ।
 अद्वारे राजदण्डार्धे प्राचीरा एयिवीपते ।
 एवं अवस्थिते स्थाने मध्येन तद्वि तिष्ठति ।
 राजदण्डद्वय खाद्वभावात् जयवास्तुनि ।
 परिक्राष्टे पञ्च राजदण्डास्तिलानि मध्यतः ।
 राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते ।
 अस्मिन् यद्वं इपं कृत्वा सुचिरं सुखमनुते ॥
 अङ्गनादन्तरो राजा योऽन्यत्र यद्द्वारमेतः ।
 योऽचिरान्मन्त्रमाप्नोति रोगं शोकं भयमनया ॥
 यमदण्डोदयदण्डौ कोणाद्वारिपञ्च ॥
 ये चान्ये वास्तुदीपाः स्युः स्थाने दीपाश्च ये पुनः ॥
 न स्यादन्तरे राजपट्टस्यै संपर्गेऽङ्गो यथा ।
 द्विगुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमादङ्गुलादिवास्तुषु ॥
 राजदण्डमन्तिरेभ्येवं प्राचीरे गुणदीपकौ ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 प्राचीतव युं (प्रचेतयोऽप्यमिति । प्रचेतस् +
 अच ।) वास्तीकितुनि । इति वैमचन्द्र ।
 १ । ५१० । (यथा, रघु । १५ । ६३ ।
 “अथ प्राचेतसोपमं रामायणमिति स्मृतं ।
 मैत्रिण्यै कृष्णायै जमदग्नौ चोदितौ ॥”
 प्रचेतसोऽप्यममाम् । विष्णु । यथा, हरिवंशे ।
 २३ । १४ ।
 “प्रजया तेजसा योमातस्मात् प्राचेतसः प्रभुः ।
 विष्णुरेन महाभोगी कर्मणामनरङ्गतः ॥”
 दण्ड । यथा महाभारते । १ । ७५ । ५ ।
 “वीरस्य सख्यं सङ्गम्य दण्डं प्राचेतसो मुनिः ।
 आत्मसुखावनयत् सङ्गं वंशितव्रतान् ॥”
 प्राचेतसः, [सु] युं, प्राचीनवर्जोऽराजपुङ्गवः ।
 वान्तनिम्नवृषणान्तोऽयम् । यथा,—
 “यवसुक्तास्तु ते पुत्रास्तान् प्राचेतसो दश ।
 ययोधिविजिमे मयास्तपस्तेपे हृदाययम् ॥
 पतञ्जिराजमाकाङ्क्षुः नीकोत्पन्नदण्डविम् ।
 इहा प्राचेतसः कर्मे शिरोभिरवर्णी मताः ॥”
 इति वल्किपुराणम् ॥
 प्राच्य, युं, (प्राचि भव । प्राच + “कुप्रागमायु
 दकप्रतीचो यत् ॥” ४ । २ । १०१ । इति यत् ।)
 श्रदावत्त्वाः प्रागदक्षिणदेशः । इत्यमर । २ ।
 १ । ७ । (पूर्वदिगभवे, चि । यथा मार्कण्डेये ।
 ५७ । ४२—४४ ।
 “—प्राच्योऽक्षेष्टान् निबोध मे ।
 अथारका सुदकरा अन्तर्गता वरुणिरा ।
 यथा प्रवृत्ता वज्रया मालदा मालवर्तिका ।
 नाक्षोत्तरा प्रविजया भार्गवा ज्येष्मका ।
 प्रागव्योतिषाश्च मन्त्राश्च विदेहास्त्राजनिमका ।
 मन्त्रा मगधगोमन्त्रा प्राच्या जनपदा ख्यताः ॥”
 पूर्वदेशीये च, चि ॥ (यथा महाभारते ।
 ८ । ४५ । २८ ।
 “प्राच्या दासा वृका दक्षिणाया
 कोना वाहीका वज्ररा वै हराका ॥”)

प्राजाप

प्राजक, युं, (प्राजयति प्रकर्षेण गमयति घोट-
 कादीनि । प्र + अज + णिच् + क्तुन् ।)
 वारयि । यथा, मनुवचने । ८ । २६३ ।
 “यथापवर्तते युस्य वैगुण्यात् प्राजकस्य च ।
 तत्र खामी भवेद्दण्डो हितायां द्विशतं दम्भम् ॥”
 “यत्र सारथेरकौशल्यादयानमन्याया गच्छति
 तत्र हितायां अश्विचितसारथिनियोगात्
 खामी द्विशतं दण्डं दण्डं स्यादिति कुल्लूक
 भट्टः ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 प्राजन, खी, (प्रवीयतेऽनेनेति । प्र + अज +
 क्युट । “वा यौ ।” २ । ४ । ५७ । इति पक्षे
 अभावः ।) तोदनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ।
 प्राचनीवाही इति भावा ।
 प्राजापय खी, (प्रजापतिर्देवतास्मृति । प्रजापति +
 “दित्वादित्वादित्यपुत्ररपदात् यय ।” ४ । १ ।
 ८५ । इति यय ।) इन्द्राद्विषाध्यव्रतविशेषः ।
 तत्र दिवसत्रयं रात्रिमात्रमोजनम् २२ यासा ।
 दिवसत्रयं दिवात्रात्रमोजनम् २६ यासा ।
 दिवसत्रयं अयाचितमोजनम् २४ यासा ।
 दिवसत्रयं उपवासः । यथा,—
 “अहं साय अहं प्रातःअहमद्यादद्याधि-
 तम् ।
 अहं परन्तु नात्रीयात् प्राजापत्यं चरन् दिवः ॥”
 याससख्या पराशरेभ्योक्ता ।
 “साय इतिश्रुतिमासा प्रातः षड्विंशतिस्तथा
 अयाचिते चतुर्विंशं परश्चानश्नं कृतम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
 तत्तु अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । यथा,—
 “अगम्यागमनं कृत्वा मद्यागोमांसमन्त्रम् ।
 सुधैर्यान्नाययाद्विप्रं प्राजापत्येन भूमिप ।
 वैश्वं श्रान्तपनाङ्गुलं पश्चादोभिमन्त्रिष्यति ॥
 प्रायश्चित्ते कृते दद्याद्वात्रां ब्राह्मणभोजनम् ॥”
 इति गारुडे २२६ अध्यायः ॥ * ॥
 रोहिणीनक्षत्रम् । यथा —
 “ऐन्द्रे मुखं शशी चेव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
 पूर्वभां गुरुवारं च महाज्येष्ठौ प्रकीर्त्तताः ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (प्रजापतेरप्यमिति । यय । प्रजापतिपुत्रः ।
 यथा, कुमारे । ६ । ३४ ।
 “तस्मिन् वयमिनामाद्ये जातिं परिचयोक्तुम् ।
 अहं परियङ्मरीकां प्राजापत्याक्षपणिम् ॥”
 प्रजापतेरिदमिति । प्रजापतिसम्बन्धिनि, चि ।
 यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ७७ ।
 “प्राजापत्यं ब्राह्मणानां कृतं स्थानं क्रिया-
 वताम् ।
 स्थानमेव चक्रियायां सगम्येवपनाथिनाम् ॥”
 प्राजापत्य, युं (प्रजापतेरयमिति । प्रजापति +
 यय । “प्रजापतेर्येष आसीत् प्रयागे ॥” इति
 महाभारतटीका । १ । ५५ । १ । वचनत् तथा
 त्वम् ।) प्रयासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जैन-
 राजभेदः । तत्तुपण्याय । चिष्ट २ । इति ।
 वैमचन्द्रः । १ । ५६ । कायनामकविवाहः ।

सह धनं चरतां इति नियमं कृत्वा कथा दानम् । यथा,—

“लुब्धा चरतां धर्मं सहजा दीयतेऽर्थिने ।
स कायं पावयेत्तस्य षट् षड्विंशान् सहजा
तना ॥”

इति भित्ताचरा ॥

कायं क प्रजापतिर्देवता अस्तेति प्राजापत्य इत्यर्थः । इत्युद्गाहवचनम् । (तथा च मनु । २।३।

“सद्योभौ चरतां धर्ममिति वाचाशुभास्य च ।
कथाप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥”

प्राजापत्या, स्त्री, (प्रजापतिर्देवता इति । प्राजापति+य्य । स्त्रियां टाप् ।) प्रप्रण्या-
श्रमपूर्वकर्मप्रजापतिदेवताकर्मसद्विद्या इति । यथा, मानवे ६ अध्याये ।

“प्राजापत्यां निरूप्येति सर्ववेदसद्विद्याम् ।
आत्मन्मनीन् समारीय प्राज्ञस्य प्रणेद्
यज्ञात् ॥”

प्राजिता, [ऋ] पु (प्राजतीति । प्र+अज+
टच् । वीभावाभावः ।) सारथि । इत्यमरः ।
२।८।५६ । प्रकृतगन्तवि, जि ॥

प्राज्ञ, पुं (प्रकर्षेण जानातीति । प्र+ज्ञा+
क ।) तत् प्रज्ञ एव स्वार्थं अज्ज ।) कल्कि
देवस्य व्येष्टभाता । यथा,—

“कल्किं द्रष्टुं हरेरशमाविभूतस्य शम्भवे ।
कवि प्राज्ञं सुमन्तस्य पुरस्कृत्य महाप्रभम् ॥”

इति कल्किपुराणे २ अध्याये ॥

पङ्क्तिः । इत्यमरः । २।७।५ । (यथा,—
“पङ्क्तिः च गुण्या सर्वे स्मर्ये दोषा हि केवलम् ।
तस्मान्मन्त्रवचस्येते प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥”

इत्युद्गटः ।)

राजशुक । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रकर्षेण
अज्ञ इति विग्रहे स्त्रीरूपि ।)

प्राज्ञ, जि, (प्रज्ञ+स्वार्थे अज्ज । यद्वा प्रज्ञा-
स्यस्तेति । अज्ज ।) पङ्क्तिः । (यथा महा-
भारते । २।१४६।१६ ।

“पौरेषु विनिवृत्तेषु विदुरं सर्वधर्मवित् ।

बोधयन् पाण्डवमेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥

प्राज्ञं प्राज्ञं प्रजापञ्च प्रजापञ्चमिदं वच ॥”
इत्युद्गटः । इति शम्भुपुराणे । (विज्ञ । यथा,
मनु । २।१२३ ।

“नामधेयस्य ये केचिदभिवाद् न जानते ।

तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वस्वधैव
च ॥”

प्राज्ञमानो, [नृ] जि, (आत्मानं प्राज्ञं मन्यते
इति । प्राज्ञ+मन्+जिनि ।) पङ्क्तिरभि
मानो । यथा, चरके ।

“कुक्षिताय शयानाय अहधानाय रोगिणे ।

यो भैरवमविज्ञाय प्राज्ञमानो प्रयच्छति ॥”

प्राज्ञा स्त्री (प्रज्ञास्यस्त्री इति । अज्ज । टाप् ।)
उद्धिमतो । तत्पुमर्थात् । धीमती २ । इत्य-
मरः । २।६।१३ । उद्धि । यथा,—

“प्राज्ञा प्राज्ञा धरा ज्ञप्ति पञ्चासवेदन विदा ॥”

इति रायसुक्तदृष्टशब्दाख्यः ॥

प्राज्ञो स्त्री, (प्रज्ञ+स्वार्थे अज्ज । टोप् ।) स्वयं
ज्ञानो । तत्पुमर्थात् । पञ्चा २ । इत्यमरः । २।
६।१२ । पङ्क्तिपत्नी । इति प्राज्ञशब्दटीकायां
भातुदीक्षितः ॥

प्राण्य, जि, (प्रवीयते इति । प्र+अज्ज+य्यत् ।
वीभावाभावः ।) प्रचुरम् । इत्यमरः । ३।१।६३ ।
(यथा कुमारः । २।१८ ।

“खागतं खानधीकारान् प्रभावेरवगन्ता व ।
युगपद्युगवाहुष्य प्राप्तेभ्यः प्राण्यविक्रमा ॥”
प्रभूतं प्राण्यं दृष्टं यस्तेति विग्रहे प्रचुरदृष्ट-
सम्पन्नः । प्रकृतमात्म्यमिति विग्रहे प्रकृत-
दृष्टे, स्त्री ॥)

प्राज्ञल, जि, (प्र+अज्ज+वाहुलकात् अलच् ।)
सरलः । यथा,—

“अजावलिश्चप्रशुखौ प्राज्ञल सरलोऽपि च ।
इति जटाधरः ॥

प्राट्, [ङ] पु, एच्छति य । (प्रच्छ+“क्षिप
वक्षिप्रच्छीति ॥” उक्ता २ । ५७ । इति क्षिप
दीव सम्प्रसारणाभावश्च ।) प्रत्यक्षता । इति
सुगन्धोद्योपाकरणम् ॥

प्राङ्निवाक, पुं, (एच्छतीति प्राट् विविध्य वक्षतीति
निवाकः । तत् कर्मधारयः ।) खवहारद्रष्टा ।
अज इति इङ्गरेणो भावाः । तत्पुमर्थात् । अज
दर्शकः २ । इत्यमरः । २।८।५ । खवहार-
दर्शो ३ । इति शम्भुपुराणे । हे खव-
हाराणां ऋष्यादानादिविवादानां द्रष्टरि निर्णे-
तरि धर्माध्यक्षे इत्यर्थः । एच्छति वादिप्रति-
वादिवाक्यं प्राट् दृष्ट्वा निवाकं प्राङ्निवाकं निपातः ।
विविध्य वक्षि निवाकं कर्मावेष्टमो इति चण-
प्राट् चासौ निवाकश्चेति प्राङ्निवाकः ।

“निवादाश्रयत एष्टा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः ।
विचारयति वेनासौ प्राङ्निवाकस्त स्मृतः ॥”
इति स्मृतिः । इति भरतः ॥

अपि च । अधिप्रत्यर्थिनौ एच्छतीति प्राट्
तयोर्व्यञ्जनं विरुद्धाविषयस्य सन्धेः सह विवि-
नक्ति विवेचयति वेति निवाकः प्राट् चासौ
निवाकश्चेति प्राङ्निवाकः । उक्तञ्च ।

“निवादाश्रयत एष्टा ससम्पत्तत् प्रयत्नतः ।
विचारयति वेनासौ प्राङ्निवाकस्त स्मृतः ॥”
इति भित्ताचरा ॥

प्राण, पु, (प्राणिति जीवति बहुकालमिति ।
प्र+अज्ज+अच् । प्राणित्यनेनेति करणे चण-
वा ।) प्रज्ञा । इति जिज्ञास्येण । कृष्णा
रुतः । (यदुक्तम् ।

“हृदि प्राणो युदेऽपानं समानो नाभिसंस्थितः ॥”
वीजः । कायजीवः । अजिह्वः । वज्रम् । (यथा,
हरिवंशः । ८६ । ३६ ।

“नाहुप्राणिनं शूराणां समानोऽप्यवसन्निधौ ॥”
पूरितः, जि । इति मेदिनी । कृष्णशरीरसम-
दुपहितचेतनम् । प्राणमनवान् नाकापस्थान

वर्णो वायुः । इति वेदान्तसारः ॥ तस्य
कर्मवर्गमनम् । इति श्रीधरस्वामी । तस्य
रूपं स्थानानि च यथा,—

“इन्द्रवीरप्रतीकाश्च प्राणरूपं प्रकीर्तितम् ।
आस्थनाधिकयोर्मध्ये हृत्मध्ये अभिमध्यगे ।
प्राणालय इति प्राहुः पादाङ्गुलेऽपि केचन ॥”
इति योगशास्त्रः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ३२८ । ३५ ।

“प्राणिनां सर्वतो वायुश्चेष्टां वर्तयते पृथक् ।
प्राणनाशेव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ॥”

यश्चप्राणविवरणं बहुवचनान्तप्राणशब्दे द्रष्ट-
व्यम् । घातु पुनः । यथा—

“आयतिनियतिश्चैव मेरो कश्च महात्मनः ।
भार्ग्यं घाहविघातोक्षौ तयोर्जातौ सुतायुभौ ॥
प्राणश्चैव ऋककुक्ष्य पिता मम महायशः ॥”
इति माकण्डेये रुद्रसगाध्यायः ॥

(घरपुत्रविशेषः । यत्नः, मत्स्यपुराणे । ५।२३ । २४ ।

“त्रिविधो ह्यववाहश्च नरपुत्रायुभौ स्मृतौ ।
कल्मानिन्यां तत् प्राणोरमश्च शिशिरोऽपि च ॥
मनोहरा धरातः पुत्रानवापाय हरेः सुता ॥”

प्राण्यकं पुं, (प्राण्ये प्राण्येन वा कायतीति । के+
क ।) सत्त्वजातीयः । प्राणिमात्रम् । जीवक-
हमः । चोलः । इति मेदिनी । के, ११५ ॥

प्राण्यथ, पु (प्राण्यनेनेति । प्र+अज्ज प्राण्यने
+“श्रीहृदपिरुगमौति ॥” उक्ता ३ । ११३ ।
इति अथ ।) वायुः । (प्राण्यतीति । कर्मणि
अथ ।) वज्रवान् । इत्युक्तादिकोषः । प्रजा-
पतिः । तीर्थम् । इति सत्त्वप्रसारोक्तादिहृतिः ॥

प्राण्यद, स्त्री, (प्राण्य प्राण्यन् वज्र वा ददातीति ।
प्राण्य+दा+“आतोऽनुवेति ॥” ३ । २ । ३ ।
इति क ।) वज्रम् । रक्तम् । इति वैमर्कः ।
४ । १३६ । (प्राण्यदातरि, जि । यथा, कथा-
सरित्सागरे । २८ । ६ ।

“अथप्रदानमेवाहुः सचारे सुमहत् तपः ।
अथदं प्राण्यदं प्रोक्तं प्राणा ज्यैष्ठ्यं
कीर्तिता ॥”

प्राण्यद, पु, (प्राण्य ददातीति । दा+क ।)
जीवकहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्राण्यदा स्त्री (प्राण्य जीवनं वज्र वा ददातीति ।
दा क । टाप् ।) ऋद्धिहृत् । हरीतकीः ।
इति राजनिर्घण्टः । (प्राण्यदात्री । यदुक्तम् ।

“यशोहरे किमाचर्य प्राणदा वसदूतिका ॥”
प्राण्यन् स्त्री, (प्र+अज्ज प्राण्यने+लुट् ।) जीव-
नम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
२६ । ४१ ।

“क्षेदेन पिबन् हंति प्राणनायायनोन्मनम् ।
तापापनोदो भूयस्समन्तो दृष्टयस्त्रिमा ॥”
चेद्वनम् । यथा ऋग्वेदे । १ । ४८ । १ ।

“विश्वस्य हि प्राण्यन् जीवनं स्वे विषदुष्कृदि
स्वनरि ॥”

“हे स्वनरि उषोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणि-
जातस्य प्राण्यन् चेद्वनं जीवनं प्राणधारकश्च ॥”

प्राणाः

इति तद्वाच्यं वायव । प्राणित्यनेनेति । करणे
 क्युट ।) गले, पु । इति शब्दचन्द्रिका ।
 प्राणनाथ, पु, (प्राणानां नाथ ।) पति । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, साहित्यदर्पणे ३
 परिच्छेदे ।
 “चाटुकोरमपि प्राणनाथ रोषादपाख या ।
 पञ्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥”
 स्थिरां टाप । पत्नी । यथा विष्णुस्तोत्रे । ६ ।
 “घाचीं स्थाचीं जनिनीं प्रकृतिमविलसि विश्व-
 शक्ति विघाचीं
 विष्णोर्विन्नात्मनस्तं विपुलगुणमवीं प्राणनाथां
 प्रकौमि ॥”)
 प्राणना, पु, (प्राणित्यनेनेति । प्र + ण + “रहि
 नन्दिनौविप्राणिभ्य विदाशिभि ।” उभा ३ ।
 १२७ । इति ऋष ।) वायु । इति सिद्धान्त
 कौस्तुभासुखादिहति । रसाज्ञानम् । इत्युणादि-
 कोष ।
 प्राणनी, स्त्री, (प्र + णन् ऋष । स च पित ।
 विन्नात ङीष् ।) पितृ । हिक्का । इत्युणादि-
 कोष ।
 प्राणप्रदा स्त्री, (प्राण प्रददातीति । प्र + दा + क ।)
 ऋद्धिनामकौषधम् । इति रत्नमाला । (प्राण
 दातरि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २२।८६ ।
 “त्वाच्च हृद्वायुनालोयो देवि । प्राणप्रदं सुहृत ।
 साधवाहसुत श्रीमान् वसुदत्तो मया स्मृत ॥”)
 प्राणभाखान्, [त] पु, (प्राणैश्च वायुना जलेन
 वा भाखान् उहोम ।) वसुध । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 प्राणमयकोष, पु, (प्राणमय कोष आच्छादक ।)
 कर्म्मन्ध्रियसहितप्राणादिपञ्चकम् । इति वैदान्त-
 सार ।
 प्राणसयम पु, (प्राणानां सयम ।) प्राणा-
 याम । यथा “तदशक्तौ तत्तत्तुर्धमेव प्राणस्य
 सयम ॥” इति तत्त्वसार ।
 प्राणसय [न] स्त्री, (प्राणानां सयम गृहम् ।)
 शरीरम् । इति केचित ।
 प्राणसमा स्त्री, (प्राणानां समा ।) पत्नी । इति
 हेमचन्द्र । ३ । १८ । (यथा, गीतगोविन्दे ।
 १ । २८ ।
 “नीयन्ते पथिके कथं कथमपि ध्यानावधानस्य-
 प्राप्ताप्राणसमाचमागमरसोक्तासैरमो वासरा ॥”
 प्राणतुल्ये त्रि । यथा, रामायणे । १।१।२६ ।
 “रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा
 क्षिता ॥”
 तथा च तत्रैव । २ । ३१ । १२ ।
 “प्रिय प्राणसमो वश्यो विवेकस्य सखा च मे ॥”
 पत्नी, पु । इति हेमचन्द्र । ३ । १८ ।)
 प्राणहारक, स्त्री, (प्राणान् हरतीति । हृ +
 क्तुल ।) वधनाम । इति राजनिघण्टु ।
 असुनाशके त्रि ।
 प्राणा, पु, (प्राणित्यनेनेति । प्र + ण + करणे
 क्युट ।) असव । इत्यमर । २ । ६ । ११६ ।

प्राणाः

“इह अङ्गसन्निहितेषु पञ्चवायुषु । अत्यन्ते असव
 नास्तीति उ । प्राणिति एभि प्राणा वज ।
 एवमिति असवत प्राणा अपि पु बहुवच इत्यर्थः ।
 असुप्राणशब्दाभ्यां बहुवचनान्ताभ्यां पञ्चप्राणा
 इय उच्यन्ते न पुनरेकैकाभिधाने बहुवचनम्
 अतएव प्राणोऽपान इत्युक्तं हृदि प्राणो गुदे
 ७पान इत्यादि च दृश्यते ।” इति तट्टीकायां
 भरत ॥ (यथा हितोपदेशे । १ । ७३ ।
 “प्राणा यथात्मनोऽभौष्टा भूतानामपि ते तथा ।
 आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधव ॥”
 शरीरस्य पञ्चप्राणा यथा —
 “प्राणोऽपान समानोदानवायौ च वायव ॥”
 शरीरस्य इमे ————— ।”
 इत्यमर । १ । १ । ६७ ।
 “इमे प्राणादय पञ्च वायव शरीरे तिष्ठन्ति ते
 च नियतस्थानस्था । यदाह ।
 “हृदि प्राणो गुदेऽपान समानौ नाभि-
 सस्थित ।
 उदान कण्ठदेशे च खान सर्वशरीरम् ।
 एव तद्ग्रापाराख यथा,—
 असप्रवेशेन क्वायुत्सर्गोऽभविपाचनम् ।
 भावयादिनिर्वाहसिद्धान्तपारा क्रमादमौ ॥”
 इति च भरत ।
 प्राणकराणि यथा,—
 “सद्योमांसं नवात्मन् नाकास्त्री शीरभोजनम् ।
 हृतसुखोदकश्चैव सद्य प्राणकराणि वट ॥”
 प्राणहराणि यथा,—
 “सुखं मांसं स्थिवो हृद्वा नाकावैस्तदय दधि ।
 प्रभते मैथुन विद्रा सद्य प्राणहराणि वट ॥”
 इति चाय्यकर्मकोषेने ।
 प्राणवियोगकालकर्षणं यथा,—
 “कण्ठस्थान गते जीवे भौतिविज्ञानमात्रम् ।
 ज्ञात्वा च विज्ञात तत्र शीघ्र निःसारयेद्गृहात् ।
 कुशाक्षरयशायो च दिशं सर्वां न पश्यति ।
 लब्धस्तुतिम् हर्षानु वायव्यो नो न नश्यति ॥
 वाचयेत् क्षोभभावेन भूमे देवा हिजातय ।
 सुवचश्च शिरस्यश्च यथोत्पन्नेन माधवि ।
 परलोकहितपाथ गोप्रदान विशिष्यते ।
 सर्वदेवमया गाव ईश्वरेष्ववतारिता ॥
 अन्तर्त्तं करयन्त्यश्च प्रचरन्ति महीतले ।
 यतासाश्चैव दानेन शीघ्रं सुखेन किञ्चिदात् ।
 पश्चात् श्रुतिप्रथ दिव्यसूतकर्णेन च आवयेत् ॥
 यावत्प्राणान् प्रसुखेन ज्ञात्वा कर्मे सुदुष्करम् ।
 हृद्वा सुविज्ञातं ज्ञेयं मम मागाहस्यारिणम् ।
 प्रयाणकाले तु नरो मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥
 मन्त्रेणानेन कर्त्तव्यं सर्वसवारमोक्षणम् ।
 मधुपर्के त्वरन् यज्ञ इदं मन्त्रमुदाहरेत् ॥”
 मन्त्र ।
 “गृहाण वैम मधुपर्कमाद्य
 सवारनाशनकरं लब्धतेन तुल्यम् ।
 नारायणेन रचितं भगवत प्रियायां
 दादे च शान्तिकरणं सुरलोकपूज्यम् ॥

प्राणाया

तत एतेन मन्त्रेण दद्याद्दे मधुपर्ककम् ।
 पुरुषो ऋतुकाये तु परलोकसुखावहम् ।
 एवं विनिश्चितात् प्राणात सवारश्च न गच्छति ।
 नष्टसद्यः समुद्दिश्य ज्ञात्वा ऋतुवशं गतम् ॥
 महावनस्यति गत्वा गन्तोश्च विविधानपि ।
 हृततेलसमायुक्तं ज्ञात्वा वै देहप्रोक्षणम् ॥
 तेजोव्यकरं वास्य तत्त्वैर्परिकल्प्य च ।
 दक्षिणायां शिरः कृत्वा सन्निधे त निधाय च ॥
 तीर्थाद्यावाहनं कृत्वा आपनं तस्य कारयेत् ॥
 गवादीनि च तीर्थानि ये च पुण्यां शिको
 यथा ।
 कुर्वन्नेव गङ्गा च यमुना च सरित्वरा ।
 कौशिकी च योषी च सर्वपापप्रहाशिनो ।
 गरुडौ भद्रनामा च सरयूवल्हदा तथा ।
 वनानि नववाराह तीर्थं पिङ्गारक तथा ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सामराक्षसा ।
 सर्वान्नि मनसा ध्यात्वा ज्ञानमेवमु कारयेत् ॥
 प्राणाज्ञतनुं त ज्ञात्वा चित्तं ज्ञात्वा विधानतः ।
 तस्या उपरि त स्थाप्य दक्षिणाय शिरस्तथा ।
 देवानभिमुखान् ध्यात्वा यज्ञं हस्ते कृताशनम् ।
 प्रज्वाल्या विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदाहरेत् ॥”
 मन्त्र ।
 “ज्ञात्वा तु दुष्करं कर्म्म जानता वायुजानता ।
 ऋतुकालवशं प्राप्य नरा पञ्चलमागत ।
 धर्माधर्मसमायुक्तो गोममोहसमाहत ।
 दृष्ट्व तस्य मात्राणि देवलोकाय गच्छतु ॥
 एवमुक्त्वा तत शीघ्रं ज्ञात्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 ज्वलमानं तदा वह्नि शिरःस्थाने प्रदापयेत् ॥
 चातुर्ज्यैष्ठ्यं स स्कारमेवमभवति पुनक्त ।।
 मात्राणि वासवी चैव प्रज्वाल्या विनिर्वर्षयेत् ॥
 ऋतनाम तथोद्दिश्य दद्यात् पिङ्गं महीतले ।
 तदाप्रष्टुतिं चाशौचं देवकर्म न कारयेत् ॥”
 इति वराहपुराणे आर्क्षोपनिषाभाध्याय ।
 प्राणा स्त्री, (प्राणितं बहुकालमिति । प्र + ण +
 ऋष । टाप ।) पश्चिमीविशेष । सा
 चारुण्यगुरुयोऽभूत् । यथा,—
 “पुनश्चक्ष्मात्मनः सर्गं प्राणायास्तु निबोधत ।
 कथां वदति विज्ञाता प्राणाया वै विजिह्वरे ।
 श्मशनी भावी तथा क्रौञ्ची हतरादौ शुनी मुकी ।
 अरुणस्य भार्या श्मशनी वीर्यवन्तौ महावहौ ।
 सम्पातिश्च जटाशुक्ल प्रकृतौ पवित्रतमौ ।
 सम्पातिर्जनकश्च यश्चान् काका पुत्रा जटाशुक्ल ।
 भार्या गरुडतयापि भावी क्रौञ्ची शुनी मुकी ॥”
 इत्यभिपुराणम् ।
 प्राणाधिनाथ पु, (प्राणानामधिनाथ ।) पति ।
 इति हज्जायुष । २ । ३४२ ।
 प्राणापानौ, पु, (प्राणश्च अपानश्च तौ । तदा-
 ख्यौ वायू । यथा, विष्णुपुराणे । ६।७।४१ ।
 “परसरेणामिभवं प्राणापानौ यदानिकौ ॥”
 अश्विनीकुमारौ । यथा —
 “प्राणापानौ कथं देवावशिनौ सवसूवतु ॥”
 इति प्रजापत्यप्रश्ने ।

प्राज्ञाया

महातपा उवाच ।

“तस्यां त्वाङ्गामश्रुत्वा मां कञ्चिद्विप्रतजसा ।
बीजं निष्प्राप्यामास तज्जल तद्विधाप्रतत ॥
तत्र प्राञ्जलपानञ्च योनीं चात्मजितौ पुरा ।
वरदानेन च पुनर्नर्त्तितमन्तौ बभूवतु ॥
तौ त्वाङ्गामश्रुत्वापि यथा जातौ येन नरोत्तमौ ।
ततस्तत्प्राञ्जलौ देवौ कीर्त्तयन्त रविमन्दनौ ॥”

इति वाराहे अश्विनोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

प्राज्ञायाम पु, (प्राञ्जल्य वायुविशेषस्य आयागो
रोगः) यद्वा, प्राञ्ज आश्रयतेऽनेनेति । आ +
यम् + करणे घञ् । (योमाङ्गविशेषः) । (यथा
भागवते । ३ । २८ । ११ ।

“प्राज्ञायामैदेहोवाणु धारणाभिश्च किलि
यान् ।

प्रज्ञाहारेण ससर्गांश्च आनेनाग्नौ चरान्
युवान् ॥”)

तत्राङ्गुलिनियमो ज्ञानाश्रये ।

“कनिष्ठानामिकाङ्गुल्येनावापुटधारणम् ।
प्राज्ञायाम स विज्ञेयस्तर्जनीमधमे विना ॥”

स द्विविधः । सगर्भो निर्गर्भश्च । तथा च ।
सगर्भो मन्त्रजापेन निर्गर्भो मात्रया भवेदिति ।
मात्रा च ।

“वामजाडुनि तद्वत्तन्मात्रं यावता भवेत् ।
कावेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्द्विपारगैः ॥”

अथ प्राज्ञायाम । मन्त्रमन्त्रस्य बीजस्य प्रथमस्य
वा षोडशवारण्येन वामनासापुटे वायुं पुरयेत् ।
तस्य चतुर्द्विवारण्येन वायुं कुम्भयेत् । तस्य
द्वाविंशवारण्येन वायुं रेचयेत् । पुनर्हन्ति
वापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा वामेन रेचयेत् ।
पुनर्वामेनापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा दक्षिणेन
रेचयेत् । तथा च काशीहृदये ।

“प्राज्ञायामन्त्रं कुर्यात्तुल्येन प्रथमेन वा ।
अथवा मन्त्रबीजेन यथोक्तविधिना सुधीरिति ॥”

सारसमुच्चयेऽपि ।

“विपरीतमतो विदधीत बुधः

पुनरेव तु तद्विपरीतकमिति ॥”

बौद्धिके पुनर्मात्रानियमः । तथा च गौतमीये ।
“मन्त्रं प्राज्ञायाम प्रोक्तो बौद्धिकः कथयामि ते ।
पूरयेद्वामया विद्वान् मात्राषोडशसंख्येति ॥”
यद्वा, चतुर्षोडशवारण्येन पूरकादिकं
कुर्यात् । अथवा एकचतुर्द्विवारण्येन । तथा च
तन्त्रागारे ।

“पूरयेत् षोडशभिर्जाडु धारयेत्तत्तुर्गुणैः ।
रेचयेत् कुम्भकाह्नेन अश्रुत्वा तत्तुरीयके ॥”
तदशक्तौ तच्चतुर्थमेव प्राञ्जल्यं सयम । अस्य
निष्कलमाह तत्रैव ।

“प्राज्ञायामं विना मन्त्रपूजने न हि योग्यता ॥”
गोपाले तु विशेषो यथा —

कामबीजस्यैकवारण्येन दक्षिणनासया वायुं
रेचयेत् । पुन सप्तवारण्येन वामनासया वायुं
पूरयेत् । नासापुटौ हस्ता विंशतिवारण्येन
वायुं कुम्भयेत् । पुनर्वामेन रेचयेत् । दक्षि-

प्राज्ञाया

जेन पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । पुनर्हन्ति
रेचयेत् । वामेनापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयेत् ।
तथा च ।

“एकेन रेचयेत् कामबीजेनैव पृथक् पृथक् ।
पूरयेत् सप्तजपेन विंशत्या तेन धारयेत् ॥
सर्वेषु हृत्कमलेषु बीजेनानेन रेचयेत् ॥”

यद्वा मन्त्रमन्त्रेणैव प्राज्ञायाम । तथा च ।

“प्रथमस्यमन्त्रस्युवाचरेत

समिद्धं जप्नुमसौ मनुमिच्छति ॥”

यदि दशाक्षरं जपति तदा दशाक्षरेण चैतत्तत्र
चाष्टाविंशतिवारं रेचयेत् ।

“पूरयेद्द्वामया तद्विहारयेत्तत्प्रमाणतः ।
प्राज्ञायामो भवेदेको रेचपूरककुम्भकौ ॥

अष्टादशाक्षरेण चैव द्वादशैव समाचरेत् ॥”

अन्त्रमनुभिर्वाङ्गुल्युपमित्युक्तवान् ।

तत्तन्मन्त्रवचस्यैव रेचकादित्रयं कुर्यात् ।

क्रमदौषिकायाम् । रेचनेमादृतं दक्षया
दक्षिण । पूरयेद्द्वामया मध्यानाया पुनर्धारये
दिह्यादि । एतत्तु श्रीलक्ष्मणकविषयः मान्यः ।

इति तन्त्रसारः ॥ ३ ॥ अपि च ।
“आसनं पद्मकायुक्तं प्राज्ञायामो मन्त्रजपः ।

मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो जगमर्कः ॥
अगर्भात्तु सगर्भस्य प्राज्ञायामस्ततोऽधिकः ।

एवं हिंसा विधापुक्तं पूरवात् पूरकं च च ॥
कुम्भको निष्कलता स रेचनाद्रेचकच्छिदा ।

जडुर्द्वादशमात्रं स्थास्यतुर्लिंगशक्तिं परं ॥
वटविंशत्यामिह श्रेष्ठं प्रज्ञाहारश्च रोधनम् ॥”

इति मारक ३६ अध्यायः ॥ ३ ॥

तस्य षष्ठं यथा,—
“प्रथमे जपयेत् सप्त मन्त्रमेव च वैपद्यम् ।

विपाकं हि हृत्तयेन जपेद्दोषाननुक्रमात् ॥”

इति तत्रैव २३० अध्यायः ॥ ३ ॥

अन्त्रम् ।
“यथा पर्वतघातूनां आतानां दृष्टते मलयम् ।

तथेन्द्रियघाता दोषा दृष्टान्ते प्राञ्जल्यज्ञातः ॥
प्रथमं चाध्वनं कुर्यात् प्राज्ञायामस्य योगवितः ।

प्राज्ञापानविरोधस्तु प्राज्ञायाम उदाहृतः ॥
जडुमन्त्रोत्तरीयाश्च प्राज्ञायामस्त्रिघोदितः ।

तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदन्तः । इत्युक्तं मे ॥
जडुर्द्वादशमात्रस्तु दिगुक्तं स तु मध्यमः ।

विगुक्तमिह मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोन्मेषौ मात्रा तातो जप्यन्तरो मतः ।

प्राज्ञायामस्य सख्यार्थं स्मृतौ द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमे जपयेत् सप्त मन्त्रमेव तु वैपद्यम् ।

विधाद हि हृत्तयेन जपेद्दोषाननुक्रमात् ॥
वटुलं सख्यमानास्तु विंशद्वादशकुञ्जराः ।

यथा यान्ति तथा प्राञ्जो वज्रो भवति योगिनः ॥
वज्रं सक्तं यथेच्छातो नाम नयति हस्तिपः ।

तथैव योगी हृद्वेन प्राञ्जं नयति साक्षितम् ॥
यथा हि साक्षितं विद्धो नृगान् हन्ति न

मातुवान् ।

तद्विनिश्चितं पवनं किलिब न नृकां तडुम् ॥

प्राज्ञाया

तस्मादयुक्तं सदा योगी प्राज्ञायामपरो भवेत् ।

भूयतां मुक्तिफलं तस्मात्प्राञ्जल्युत्तमम् ॥
अस्ति प्राप्तिस्तथा सन्निप्रसादश्च महीपते ॥

स्वरूपं इत्युक्तं चैतेषां कथ्यमानमनुक्रमात् ॥
कर्मव्यामिहदुष्टानां नायते फलसंख्ये ।

चेतसो विकल्पायत्यं यत्र सा अस्तिरुच्यते ॥”
इदमुक्तं पुण्यपापानाम् ।

“रेहिकासुष्ठिकान् कामान् ओममोहात्मकांश्च
वान् ।

निबध्नास्ते सदा योगी प्राप्तिं सा चान्नं
कामिकौ ॥

अतीतानागतानर्थांश्च विप्रकटतिरोहितान् ।
विज्ञानमोहदुःखार्थेष्वप्यहं ज्ञानसम्पदा ॥

तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति सन्निदम् ॥
तदा सन्निदिति स्थाता प्राज्ञायामस्य सा

स्थितिः ॥

यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।
इन्द्रियाण्येन्द्रियाणाञ्च स प्रसाद इति स्मृतः ॥

इत्युक्तं च महीपाकः । प्राज्ञायामस्य जप्यम् ॥
तुल्यतश्च यथायोग्यं याद्विहितमानसम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे योगिनिष्कित्वाकामा
ध्यायः ॥ ३ ॥ अन्त्रम् ।

“प्राज्ञास्त्रमन्त्रिणं वज्रमभ्यासात् कुर्वते तु यतः ।
प्राज्ञायामं स विज्ञेयः सद्योऽप्योऽभीष्टं एव च ॥

परस्परैवाभिभवः प्राज्ञापानौ वदन्ति कौ ।
कुर्वते सद्दिधानेन हृत्तयेन सयमात् तयोः ॥

तस्य चालम्बनवत् स्वरूपं द्विघोचमः ॥
आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥”

एतेषां टीकाः । प्राज्ञायाममाह प्राज्ञास्त्रमिति ।
सबीजं चालम्बनो भगवन्मूर्च्छाध्यानमन्त्रजपः

सहितः । द्विविधस्यापि तस्य पुनर्योग्यमाह
परस्परैवेति । उच्छ्वासेन मुखनासिकाभ्यां

बहिर्निगच्छति वायुः स प्राञ्जः । निश्वासेनाप्य
प्रविशति यः सोऽपानः । तत्र प्राञ्जदृष्टापान-

दृष्टेरभिभवो विरोधो रेचकाश्च प्राज्ञायामः ।
एवमपानदृष्टा प्राञ्जदृष्टेरभिभवः पूरकाश्च ।

एवमेव परस्परैवाभिभवप्रकारद्वयेन स प्राज्ञा
यामो हिंसा । तयोर्दुःशतसंख्यमात् कुम्भकाश्च-

क्षतीय प्राज्ञायामः । यद्वा । सद्दिधानेनैकैक-
मेव पदम् । तत्र चायमर्थः । सद्दिधानेन सद्-

गुरुपदिष्टमार्गेण रेचकपूरकाभ्यां चतुर्ष्व
स्वराभिस्तु द्वयं यच्च कुम्भकैर्नोभयोः सहाभि-

भवः । एवमभिभवस्यैव प्राज्ञायाम इति ।
सबीजस्यालम्बनमाह । तस्य चेति । स्वरूपं

वक्ष्यामि हिरण्यमार्गदिकम् ॥” इति विष्णु-
पुराणे ३ अंशे ७ अध्यायः ॥ ३ ॥ गायत्री

प्राज्ञायामो यथा,—
“सहाकृतिं सप्रज्वालां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिं पठेदायतप्राञ्जः प्राज्ञायामं स उच्यते ॥
प्राज्ञायामन्त्रं जप्त्वा प्राज्ञायामैस्त्रिभिः ॥

अहोरात्रं जप्त्वा प्राप्नुयति नाम सद्यः ॥
सर्वपापहरं प्रोक्तं प्राज्ञायाम विजम्बनाम् ।

प्रातःक

ततस्त्वधिक नास्ति तपः परमपावनम् ।
प्रातःप्रारण मास कुशलयुतविष्णुना ।
यः कुशलय प्रयतो नित्यं प्राणायामस्तु ततश्च ।
निरोधायैतौ वायुस्तस्मादभिसक्तौ जलम् ।
त्रिभिः शरीरं सकलं प्राणायामेन सुश्रुतिम् ।
आकेशादानखायाश्च तपस्तप्येत सुदारुणम् ।
आत्मानं प्रोषयेद्यस्तु प्राणायामे पुनः पुनः ।
आवर्ण्यं पौन्यमास्याश्च सोपवासो जितेन्द्रियः ।
प्राणायामशतं कृत्वा सुच्यते सर्वकिल्बिषे ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

प्राणिदूत, ज्ञी, (प्राणिभिर्मैवादिभिः कृतं कृत-
मिति मध्यपदलोपो समासः ।) पञ्चपूर्वकमेव
कुक्कुटादिशुद्धम् । तत्पण्याय । समाह्वय २ ।
इत्यमरः । २ । १० । ४६ । साह्वय ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्राणिमाता, ज्ञी, (प्राणिनां मातेव गर्भदाह-
त्वात् ।) गर्भदात्रीत्युच्यते । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्राणिहिता, ज्ञी, (प्राणिनां हिता ।) पादुका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकहितकाणि ज्ञी च ।
प्राणी, [न] त्रि, (प्राणा सन्त्यस्येति । प्राण+
“अत इतिङो” ५ । २ । ११५ । इति इति ।)
प्राणविशिष्टः । मनुष्यादि । तत्पण्याय । सेतन
२ जन्वी ३ जन्तु ४ जन्तु ५ शरीरी ६ । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३ । (यथा मनौ । १ । २२ ।
“कर्मात्मनाश्च देवानां बोद्धवन्तः प्राणिनां

प्रभुः ।

साध्यानाश्च गन्धं कृत्वा यज्ञश्चैव सनातनम् ॥”)

प्राणीत्य, ज्ञी, (प्रणीतस्य प्रयोजितस्य भावः ।
प्रणीत+अण् ।) ज्ञानम् । यथा त्रिकाण्डशेषः ।
“प्राणीत्यन्वयमर्थानां प्रयोगः स्यात् कला-
निका ॥”

प्राणेश पु (प्राणानामीशः ।) पति । इति
जटाधरः । (यथा, साहित्यदम्पत्ये ३ परिच्छेदे ।
“स्वामिन् । भङ्गुरयाजकं वतिलकं भागं विना
चिन् । कुर्व

प्राणेशः । नृपति पयोधरतटे हारं पुनः
योजय ॥”)

प्राणिशा, ज्ञी, (प्राणानामीशा ।) भाष्या । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रातः [र] थ, (प्रातर्तीति । प्र+अत+“प्रातर्ते-
रन्” ।) उच्चा ५ । ५६ । इति अरन् ।)
प्रभातम् । तत्पण्याय । प्रगे २ । इत्यमरः ।
३ । ४ । १६ । सूर्योदयावधिनिसुहृत्कालः ।
यथा,—

“प्रातः कालो सुहृत्कालो वज्रवक्त्रावदेव तु ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा, रघौ । १ । ६ ।

“प्रवता प्रातरन्वे तु सायं प्रबुद्धनेदपि ॥”)

प्रातःकाल, ज्ञी, (प्रातः प्रभातकालस्य काल्य कर्मणा
क्रिया ।) प्रभातकर्मव्यवहारे । तद्गुह्यं यथा,
“प्रातः सुहृत्काले उद्यायं प्रोक्तमर्थं च चिन्तयेत् ।
कायस्ते शतदुहृतं ध्यायेत् पुनश्चैव ॥”

प्रातःक

उद्यः कालेऽथ सप्रति कृत्वा चावश्यकं बुधः ।
आयामदीर्घं सुहृत्कालं शौचं कृत्वा यथाविधि ॥
प्रातः कालेन शुश्रूषन्ति येषां पापकृतौ जनाः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातः कालं समाचरेत् ॥
प्रातः कालं प्रशस्वन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।
ऋषीणां सुचिता नित्यं प्रातः कालं नाम सश्रयः ॥
सुखे सुमनस्य सततं ज्ञानाद्याः प्रशस्वन्ति हि ।
ततो नैवाचरेत् कर्माण्यङ्गत्वात् ज्ञानमादितः ॥
अलक्ष्मीं कालकुर्यात् च दुःखं दुर्विचिन्तितम् ।
प्रातः कालेन पापानि पूयन्ते नात्र सश्रयः ॥

न च ज्ञानं विना पुंसां पावनं प्रत्यङ्गं कृतम् ।
होमे जपे विशेषेण तस्मात् ज्ञानं समाचरेत् ॥

अशक्तावशिरसः वा ज्ञानमस्य विधीयते ।
आर्त्थं वाससा चाथ मार्जनं कायिकं कृतम् ॥

अप्रायस्यं समुत्पन्नं ज्ञानमेव समाचरेत् ।
ब्राह्मदीर्घं यथाशक्तीं ज्ञानान्याहुर्लोकविदः ॥

ब्राह्ममायैयसुहृदः वायव्यं दिक्मेव च ।
वारुणं यौगिकं तदनं योऽङ्गं प्रकीर्तितम् ॥

ब्राह्मणं मान्जनं मन्त्रैः कुशे सोदकविन्दुभिः ।
आयैयं भक्त्या पादमस्तकादिविधूयनम् ॥

गवां हि रजसां प्रोक्तं वायव्यं ज्ञानसुतमम् ।
यत्तु सातपर्वण्यं ज्ञानमस्ति हि तत्पण्याय ॥

वारुण्यं चावगाह्यं मानसं ज्ञानमेव देवम् ।
यौगिकं ज्ञानमाख्यातं योगो विष्णुविचिन्तनम् ॥

आत्मतौघमिति स्यात् सेवितं ब्रह्मवादिभिः ।
मनः सुचिकरं पुंसां नित्यं ज्ञानमाचरेत् ॥

शक्तं चेद्वायव्यं विद्वान् प्राणापत्यन्तयेव च ॥३॥
प्रचाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा विधानतः ।

आचम्य प्रयतो नित्यं ज्ञानं प्रातः समाचरेत् ॥
मध्याह्नसमस्यौ च द्वादशाह्नसमस्तम् ।

सर्वत्र दन्तकाष्ठं स्वातन्त्र्यायेन च धारयेत् ॥
शौरिह्नसमस्तं मानसं सम्भवं शुभम् ॥

अपामार्गं विस्त्वक्षं करवीरं विशेषतः ।
वज्रयित्वा निन्दितानि गृहीत्वा यथोदितम् ॥

परिहृत्य दिनं पापं भक्षयित्वा विधानतः ॥
नोतपादयेद्दन्तकाष्ठं नाकुल्या धारयेत् क्वचित् ।

प्रचाल्य सुहृत्कालं तन्मन्त्राच्छौचं देशे समाहितं ॥
ज्ञात्वा सन्तर्पयेद्देवाङ्गुलीन् पिङ्गलाक्षयाः ।

सम्प्राज्यमन्त्रैः ब्रह्मणः कुशे सोदकविन्दुभिः ।
आपोऽह्नायः कृतिभिः सावित्र्या वारुणे

शुभे ॥

ॐकारयातुतिपुंसां गावर्जां देवमातरम् ।
जम्बा जलाञ्जलि दद्याद्भास्करं प्रति तन्मना ॥

प्राकङ्क्षेष्टं समाखीनो र्दमैश्च सुसमाहितः ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति स्मृतिः ॥

या सन्ध्या सा जगत्सतिमायातीता च
निष्कला ॥

येनरी तु परा शक्तिस्तत्त्वमन्त्रसमुद्भवा ।
आत्मार्कमखलगतं सावित्रीं वै जपन् बुधः ।

प्राङ्मुखः सततं विप्रः सन्ध्यापावनमाचरेत् ॥
सन्ध्याहीनोऽपि नित्यं मनसि सर्वकर्मैश्च ।

यदन्यत्र कुर्वते किञ्चित् न तस्य प्रणामाभ्यासः ॥

प्रातःक

अनन्यचेतसः शान्ता मातृका वेदपारगा ।
उपास्य विधिवत् सन्ध्यां प्राप्ताश्च परमां गतिम् ॥

योऽन्यत्र कुर्वते यद्वाङ्मूर्च्छायां हिचोत्तमः ।
विधाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकाश्रितम् ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सन्ध्यापावनमाचरेत् ।
उपासितो भवेत्तेन देवो योगतनुः परः ॥

सहस्रपरमां नित्यं शतमध्या द्वादशवरा ।
सावित्रीं वै जपेद्द्विद्वान् प्राङ्मुखः प्रयतः स्थितः ॥

अधोपतिष्ठेद्दद्यात्सुदृशन्तं समाहितः ।
मन्त्रैस्तु विविधैः सौरेर्हृदयं चामसम्भवे ॥

उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।
कुर्वीत प्रणतिं भूमौ ऋद्धौ नित्यं मन्त्रतः ॥३॥

ॐ ख खखोक्त्वा शान्ताय कारुण्ययुतेवे ।
निवेद्यामि चत्मानं नमस्ते ज्ञानरूपिणी ॥

नमस्ते हृदये तुभ्यं कृपया ब्रह्मरूपिणी ।
त्वमेव ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽमृतम् ॥

भूर्भुवः स्वस्वमोहं सर्वं ददा सनातना ।
पुरुषं सन्ध्याहीनं प्रणमामि कर्पाङ्गनम् ॥

त्वमेव विश्वं बहुधा सद्यतं हृदये च यतः ।
नमो दद्यात् कृपया त्वामहं शरणं गतः ॥

प्राचेतसे नमस्तुभ्यमुभाया पतये नमः ।
नमोऽस्तु नौलघीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ॥

विलोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ।
नम उमापतये तुभ्यमादित्याय नमोऽस्तु ते ॥

नमस्ते बहुहस्ताय चाम्पकाय नमोऽस्तु ते ।
प्रपद्ये त्वा विरूपाक्षः महान्तं परमेश्वरम् ॥

हिरण्यये सृष्टेः शुभ्रमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
नमस्तस्मिन् परं ज्योतिर्ब्रह्मा त्वं पराश्रितम् ॥

विश्वं पशुपति भौमं नरनारीशरीरिणम् ।
नमः कृपया दद्यात् भास्वते परमेष्ठिने ॥

उद्याय सर्वभक्षाय त्वा प्रपद्ये सदैव हि ॥३॥
यतहे कुर्येद्धृदयं जम्बा स्रवमश्रुतम् ।

प्रातः कालेऽथ सन्ध्यां नमस्तुभ्यं दिवाकरम् ।
इदं पुनराय शिष्याय धार्मिकाय द्विजातये ।

प्रदेयं कुर्येद्धृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम् ॥
सर्वपापप्रशमनं वेदसारं समुद्धृतम् ।

ब्राह्मणानां हितं पुण्यं ऋषिचैर्निवेदितम् ॥
यस्तु नित्यं पठेद्भैरवान् प्रेक्षेद्भास्वरमखलम् ॥

महापातकशुक्लोऽपि पूयते नात्र सश्रयः ॥
अथापकारकुहादौर्वाधिमि पौष्टितोऽपि सन् ।

जम्बा शतयुगं क्षीचं च ज्ञात्वा भवति हृतम् ॥
भूतप्रहृषिणा चातिनीजयसनकर्मिणि ।

सुवनं ध्यात्वा हरिं विप्रो मुच्यते महतो भयात् ॥
अथागतं यद्दं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।

प्रज्वाल्य वह्निं विधिवन्नुद्घृष्यान्तमेदसम् ॥
ऋत्विक्पुत्रोऽथ पत्नी वा शिष्यो वापि सहो

हरः ।

प्रायाशुचां विशेषेण जुहुयुर्वा यथाविधि ॥
पवित्रपात्रं पूतात्मा शुक्लाब्जरोत्तरः ।

अनन्यमात्रस्य भूत्वा जुहुयात् सद्यतेन्द्रियः ॥
विना र्दमैश्च यतः कर्म विना मन्त्रेण वा पुनः ।

राक्षसं तद्वैतं सन् नासुजेद्दं यत्प्रदम् ॥३॥

दवतानि नमस्कृत्यैवमारामिवेदेव ।
 दद्यात् पुण्यादिकं तेषां दृष्ट्वाैवामिनादेव ।
 गुरुष्वेवाभ्युपासीत हितचास्य समाचरेत् ।
 वेदाभ्यासं तत् कुर्व्यात् प्रवक्तव्यं ततो द्विजम् ।
 अपेक्ष्यापयेच्छिष्यान् आवेष्येन विप्रारयेत् ।
 अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि हिनोत्तमम् ।
 वेदिकांश्चैव निवमानं वेदाङ्गानि विप्रवतम् ।
 उपेयादीन् च यो गच्छेत्प्रसिद्धये ।
 साधयेद्विद्वान्पण्यं कुटुम्बार्थं ततो द्विजम् ।
 इति कौर्म्ये उपविभागे १० अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्रातः शिरसि सुखाब्जे द्विजं द्विजं गुरुम् ।
 प्रसन्नवदनं श्रान्तं करेणामपूज्यम् ॥”
 ॐ नमो गुरुवे तस्माद्दृष्टव्यं कृपया ।
 यत्नं वाक्काण्डं हन्ति विप्रं सचारसंस्कृतम् ॥
 इति पठेत् ।
 “अहं देवो न चाभ्योक्तिं नमोवाच न शोक-
 भाकम् ।
 सविदान्मन्त्रोऽहं विद्वान्मन्त्रमाववात् ॥”
 इति भावयेत् ।

“जोकेषु । चैतन्ममवादिदेव
 श्रीकान्तं विष्णो भवदाप्रयेव ।
 प्रातः सत्तुत्याय तव प्रियार्थं
 सचारवाचामनुवर्षयिष्ये ।
 जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति
 चांनान्धधर्मं न च मे विद्वति ।
 त्वया हृषीकेश । हृदि स्थितेन
 यथा निवृत्तोऽस्मि तथा करोमि ॥”

विष्णुपुराणे ।

“प्रबुद्धमिना ये दुर्लभैर्गुणैश्चास्त्रविरोधिनाम् ।
 अप्रीडया तयोः कामसुखमयोरपि चिन्तयेत् ॥”
 धर्मैक्यं च न भविष्ये ।
 “धर्मो मेव सत्तुष्टिः श्रेयोऽसुखसाधनम् ॥”
 अतएव जेमिनि । चोदनात्तयोर्धर्मो धर्मः
 इति । तेन वेदिकजिह्वप्रतिपाद्योर्धर्मो धर्मः ।
 कोऽर्थो योऽसुखसाधन इति तु भविष्ये ॥
 तत ॐ प्रियदातायै सुखे नमः । इति नमस्कृत्य
 दक्षिणं चरणं कथयेत् । हस्तोपरि शिष्टम् ।
 “श्रीविष्णु सुभगामसि माचैवाधित तया ।
 प्रातःकालाय नमः पश्चिमाय नमः च विमुच्यते ।
 पापिह दुर्लभं मया नमस्तुत्तमासिक्तम् ।
 प्रातःकालाय नमः पश्चिमाय नमः कथयेत्पञ्चमम् ॥”
 अतएव वाच ।
 “धनिनः श्रेष्ठिजो राजा गृही वैद्यस्तु पञ्चमः ।
 पञ्चमः च श्रेष्ठिजो तत्र गार्ध न कारयेत् ॥”
 महाभारते ।
 “कूर्मोऽप्यस्य शमस्तु हस्तमन्त्रा नमस्तु च ।
 कर्तुं पञ्चमः श्रेष्ठिजो श्रेष्ठिजः कथिनायनम् ॥”

कक्ष प्रातः ॥

अथ विष्णुचोक्तम् । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “निद्रां चर्त्वाद्दृष्ट्वा रामः निजमेवावबोधये ।
 वेद्योत्तमं तत् कृत्वा दन्तधावनपूज्यम् ॥
 ज्ञानं समाचरेत् प्रातः सन्नेकस्मिन्नाश्रयम् ॥”
 अथोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् ।
 “उदयात् प्राक् चतस्रस्तु नादिका अथोदयः ।
 तत्र ज्ञानं प्रशस्तं स्यात्तु पुण्यतमं स्तनम् ॥”
 नादिका दक्षः । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “वेद्यरोधं न कर्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतम् ।
 आधुर्नैवेद्येऽपि । न वेमितोऽन्यथायसिद्धिः
 स्वात्माजित्वा साध्याममवम् ॥ अङ्गिरा ।
 “उदयाय पश्चिमे रात्रेस्तु आपन्नं चोदकम् ।
 अन्नाद्याय हव्यैर्भूमि शिरः प्रादुक्ष्य वाचसा ।
 वाचं निवन्धं वस्त्रं चोदयन्तोऽष्टावर्णितम् ।
 कुर्व्यान्मन्त्रपुरीषे तु शुभौ दृष्टे समाहितम् ॥”
 विष्णुपुराणम् ।
 “ततः कक्षं सत्तुत्याय कुर्व्यान्मन्त्रं नरेन्द्र ।
 नेत्रं त्वामिदं विप्रमतीत्यामन्त्रिणं सुखम् ।
 तिष्ठेन्नानिचिरं तत्र नैव किञ्चिद्दूरयेत् ॥”
 कक्षसुखं काचम् । मेघ मित्रदेवताकपायसम्-
 न्वात् पुरीषोत्तमम् । नेत्रं त्वामिदं विप्रमतीत्यामन्त्रिणं सुखम् ।
 उदयावेत्येव उपस्थिते । दृष्ट्वाप्येवोदयदेशा-
 दिति । तद्दिशपरिमाणमाह पितामहः ।
 “मध्यमेन तु चापेन प्रविष्टेऽपि शरत्रयम् ।
 हस्तानां प्रते चार्धे कक्षं कृत्वा विपक्षम् ॥”
 आपस्तम्बः ।
 “मन्त्रपुरीषोत्तमं कुर्व्याद्विष्णो दिशं दक्षिणा-
 परां वेति । दक्षिणापरां नेत्रं तौम् । मनु ।
 “रजोचारसत्तुत्तमं दिवा कुर्व्यादुदयसुखम् ।
 दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्नेक्योऽथ दिवा ।
 यत्तु यमवचनम् ।
 “प्रबुद्धसुखं पूर्वाह्णे लपराह्णे च प्रादुक्ष्यम् ।
 उदयसुखं मध्याह्णे विप्रायां दक्षिणासुखम् ॥”
 इति तद्विष्णुविकल्पार्थं कर्त्वाभिमुखविरा-
 चायैव न तु निवमार्थं देवकवचनविरोधात् ।
 तथा च देवकः ।
 “सदेवोदयसुखं प्रातः सायाह्णे दक्षिणासुखम् ।
 विष्णुमन्त्राचरेन्नित्यं सन्नायां परिवर्त्तयेदिति ॥”
 अथ प्रातःसायाह्णशब्दौ दिवारात्रिपरी-
 पूर्वाह्णमध्याह्नयैकवाक्यत्वात् । सन्नायां परि-
 वर्त्तयेदिति तु योजितेतरपरम् ॥ यमः ।
 “कृत्वा यज्ञोपवीतम् पृष्ठतः कक्षं कल्पितम् ।
 विष्णुं च गृही कुर्व्यादुदयं कर्त्तुं समाहितम् ॥”
 पृष्ठतः पृष्ठे कक्षकल्पितं निवीतं तत् पृष्ठ-
 कल्पितं निवीतमापृष्ठदेशात्तत्राज्यं सान्ध्याधर्मोऽपि
 निगमपरिशिष्टवचनात् ।
 “विष्णुं प्रयतो वाचं सवीताज्ञोऽवबुध्यते ॥”
 इति मनुस्मृत्याम् ।
 अथ सवीतं निवीतं सवीतं मातुलं इति तेषां
 शौचकृतेः । मातुलं सनकादिभिः । सनकादिभिः
 सनकादिभिः शौचकृतेः शौचकृतेः शौचकृतेः शौचकृतेः

कृत्वा पृष्ठकल्पितं कर्त्तुं दक्षम् । सनकादिभिः
 पृष्ठे सनकादिभिः शौचकृतेः शौचकृतेः शौचकृतेः शौचकृतेः
 यज्ञोपवीतं कर्त्तुं कृत्वा अथबुद्धित इति । कर्त्तुं
 दक्षम् । पवित्रं दक्षम् कर्त्तुं विष्णुधर्मोत्तरे
 इति स्तुतौ तथा दर्शनात् । अथबुद्धित स्तु-
 शिरोऽवबुध्यते । मनु ।
 “कृत्वायाममन्त्रादे वा राजावहनि वा द्विजः ।
 यथासुखसुखं कुर्व्यात् प्रातःसाधनमेव च ॥”
 महाभारते ।
 “प्रबुद्धादिनं प्रतिपद्य प्रति मासं प्रति द्विजम् ।
 मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति मतादुःखम् ॥”
 प्रति सांख्ये ॥ मनु ।
 “न यज्ञं पथि कुर्वीत न भक्त्या न श्रोत्रे ।
 न प्राणकृष्टे न चक्षुः न शिरसा न च पर्वते ।
 न चोर्ध्वदेवायतने न वस्त्राणि कदाचन ।
 न सवस्त्रं मर्त्यं न गच्छन्नापि सखितम् ।
 न गृहीतोरमासाद्य न च पर्वतमसुखम् ।
 नवाधिविप्रादिनामपि पञ्चकक्षेन च ।
 न कदाचन कुर्वीत विष्णुधर्मं विष्णुधर्मम् ।
 सवस्त्रं प्राणिमवसु । सखितं सखितं
 पर्वतविषयादेव भक्त्यानिषेधे विष्णु पुनर्विषय-
 वत् पर्वतोऽन्यथापरीहारस्तथापि भक्त्यावर्ण-
 नार्थः । अथवा । पर्वतमसुखनिषेधोऽधिक-
 रोषाय ॥ वशिष्ठः ।
 “आहारविहारविचारयोगा-
 सुखतया धर्मेविदा तु कार्याः ।
 वागबुद्धियुतौ च तपस्तपैव
 धनानुवीतं सुप्रतमं तु कर्त्तव्यम् ॥”
 निहारी अथगुरोरोक्तम् । विहारः शौच-
 भोगः । योगः समाधिः । वागबुद्धिरनुभावात्
 ज्ञानम् । बुद्धिबुद्धिरनुभावात् ज्ञानम् । शरीरः ।
 “आहारसुखं कर्त्तव्यं विहारश्चैव सर्वदा ।
 सुप्रतमं लप्स्यते स्थात् प्रकाशं हौषते तथा”
 विष्णुपुराणम् ।
 “सोमायर्कात्तुवायुर्न पूज्यावाचं च संसुखम् ।
 कुर्व्यात् शौचविष्णुधर्मं सवस्त्रं पथिषु ॥”
 आपस्तम्बः । “न च सोमायर्कात्तुवायुर्न
 कुर्व्यादिति । इहम्बु ।
 “करयहीतपानेन कृत्वा सवस्त्रं ।
 सवस्त्रं पातयिष्ये शौचं चान्द्राचरेत् ॥”
 भरद्वाजः ।
 “अथारक्ष्यविष्णुं शौचकृष्टं कदापि ।
 उदयवासा उपविष्टं पृष्ठं विष्णुधर्मम् ॥”
 उदयवासा कटिदेशाद्दृष्टं विष्णुधर्मम् ।
 अथ शौचम् । देवकः ।
 “धर्मविद्विषयं शक्तमप्यशौचं न शौचयेत् ।
 तस्यैव वामहस्तं तामिदं न शौचयेत् ।
 प्रकृतिसिद्धिरेवा स्थात् कारणादुभयविषयः ॥”
 कारणादुभयविषयः । प्रकाशप्रदायकम् ।
 “उदयवासादयः कतिपयैश्च वाचयन्तः ।
 सवस्त्रं कृत्वा दिवा कुर्व्यात्तपः पथिषु ॥”
 इति विष्णुधर्मोत्तरे । अथ सवस्त्रं ।

कृप्याच्छीममिति शेषः । सुनिमित्तं भरद्वाजोक्त
लोपादिप्रवृत्ते गुदे । उदकपात्राभावे करेण
जलाशयात् उदकप्रवृत्त्याश्च आदिशुप्रायम् ।
“रत्निमान्न जल-न्यक्ता कृप्याच्छीमममुहुते ।
प्रश्नाच्च श्रोत्रयेतौयमन्यथा न युचिभवेन ।”
तस्मिन् देशे शौचं कर्तव्यं यस्माद्रत्निमान्नयन-
हितं जलं तनस्यलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् ॥
विष्णुपुराणम् ।
“वल्मीकान्विकीर्तयता नृदमन्तं कालं तथा ।
शौचावशिष्टं गेहाच्च गार्हपत्योपसम्भवात् ॥
अन्नं प्राण्यवपन्नाश्च ह्योक्तखातां सकर्हमात् ॥
मनुहन्तौ ।
“एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश ।
उभयोऽस्य दातव्या नृदं शुद्धिमभीक्ष्णम् ॥”
उभयोः करयोः । कामहन्तौ दशदानानन्तरं
तत्पुच्छे दशदानमाह्वारोत् । दशमध्ये च
यत् पुच्छं इति । शुद्धहन्तौ ।
“तिस्रस्तु नृत्तिका देवा कृत्वा तु वलश्रोत्रधनम् ।
तिस्रस्तु पादयोर्देवा शुद्धिकामेन निवृत्तम् ॥”
वलश्रोत्रधनं कृत्वादिना नृत्तान्तर्मेव श्रोत्रधनम् ।
तिस्र इति हन्तयोरिति शेषः ॥
पादप्रक्षालनं न कांश्चिन् कर्तव्यमित्याह विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।
“दमेनं मान्ययेत् पादौ न च कांश्चिन् प्रधावयेत् ॥”
इत्यम् ।
“लिङ्गे तत्र समाख्याता विषयार्थं पूर्यति यथा ।
अर्धप्रक्षतिमात्रा तु प्रथमा नृत्तिका स्मृता ॥
द्वितीया च तृतीया च चर्द्धं परिकीर्तितम् ॥”
यदा तु उदकप्रमादवशात् नृदा गन्धलेपस्यो न
भवति तदा अधिकवर्षाभिः कर्तव्यम् ।
“गन्धलेपप्रवृत्तयः शौचं कुर्वन्तस्त्विति ॥”
इति शास्त्रवत्प्रवचनात् ॥
गुदादन्त्यं परिमाणमाह यमः ।
“नृत्तिका तु सप्तद्विंशतिविधं पूर्यति यथा ।
त्रिपलं तन्मनीमध्यमानाभिकावामयपलं
त्रयम् ॥ ॥ नृत्तमात्रे तु स्मृतिः ।
“एका लिङ्गे नृदं दद्यात् वामहस्ते तु नृत्तधनम् ।
उभयोऽहस्तयोर्देवं तु नृत्तशौचं प्रकीर्तितम् ॥”
ब्रह्मपुराणे ।
“गार्हपत्ये यज्ञीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिमान् ।
हिराचम्बलं तु शुद्धं कृत्वा विष्णुं वनात्तनम् ॥”
अहस्तयोर्देवं एकेका । इदं च पुरीषोत्सर्गं
विष्णुर्वा विधानात् ॥ ॥ इत्यम् ।
“यद्येदित् दिना शौचमहं राज्ञी विधीयते ।
आतुरे च तदहं स्नातुं तदहं पथि क्षृतम् ॥”
यथोक्तकरव्यापकावेवेदं न तु निशादिपुरस्कारे
जैनं वाक्कृत्वाऽहंकार्यतापते ॥ ॥ आपस्तम्बः ।
“यथि प्राङ्मुखं विज्ञेयं स्नातं कृत्वा द्वादशवक्त्रम् ॥
एतयोर्विदोऽप्युक्तं आर्तव्याप्यां परिहर-
णीयम् ॥ इत्यम् ।
“देशं कार्यं तदा स्नातुं नृत्तं जलप्रवृत्तम् ॥
उपपत्तिमन्त्राच्च नृत्तं शौचं प्रवृत्तम् ॥”

ब्रह्मपुराणे ।
“न यावदुपनीयेत द्विजं नृत्तस्थायिना ।
गन्धलेपप्रवृत्तयः शौचं तेषां विधीयते ॥
प्रमाद्यं शौचसंख्या वा न शिष्टैरुपदिशते ।
यावच्च शुद्धिं मन्येत तावत् शौचं समाचरेत् ॥”
इत्यम् ।
“नृत्ताधिकं न कर्तव्यं शौचं शुद्धिमभीक्ष्णम् ।
प्रायश्चित्तं प्रसज्यते विहिततात्क्रमेण कृते ॥
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्कला
क्रिया ॥”
गन्धलेपप्रवृत्ते सत्यधिकं न कर्तव्यं पूर्वोक्तयाच-
वत्काविविधानात् । गन्धलेपप्रवृत्ते सत्यधिकसंख्य-
यापि । याज्ञवल्क्यवचनमनुपनीयादिपरं वा
पूर्वोक्तं ब्रह्मपुराणैकवाक्यत्वात् ॥ ॥
“एतच्छौचं यज्ञस्थानं द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणं वनस्थानं यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥”
इत्युक्तं हेतुगुणादिकं संख्यामात्रे तदनन्तराभि-
धानात् । आश्रमाद ।
“शौचं द्विविधं श्रेष्ठं वाक्कामाभ्यन्तरं तथा ।
नृत्तलाभ्यां स्मृतं वाक्कामाभ्यन्तरं तथा ॥
गङ्गातोरेण तत्तुल्यं नृत्तारो नगोपमे ।
आनन्दो ज्ञातकश्चैव भावदुष्टो न शुध्यति ॥”
स्मृतिः ।
“यावन्नाथं प्रसक्तं नृत्तचारित्तमथा ।
सुज्ञानभाषमाणं वाक्कामाभ्यन्तरं ॥
नृत्तप्रवृत्तिं यत्किञ्चित् चैतस्या धर्मेमाचरेत् ।
सर्वं तन्निष्कलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥”
अथ्यशङ्कः ।
“यस्मिन् स्थाने स्नातं शौचं वारिणा तद्विशो-
धयेत् ॥
न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य नृत्तिकां यो न श्रोत्रयेत् ॥”
शौचानन्तरं हारीतः । शोमयेन नृदा वा
कमस्तु प्रवृत्तं पूर्ववदुपपृष्टं आदिशु शोम-
मात्रं वा वीक्षेतेति । अथ माजनानन्तरं
क्षालनं अन्यत्र तथादर्शनात् । आश्रमना-
न्तरं आदिशुदर्शनं यथासम्भवम् । शौचं
कृत्वा नृत्तचारं न पश्येत् कृत्वादिशुमात्रं शोमं
वा पश्येदिति ॥ ॥ अथाश्रमनविधिः । इत्यम् ।
“प्रश्नाच्छ पादौ पादौ च त्रिं प्रिवेदन्तु वीक्ष-
तम् ॥
चंद्रव्याकुलध्वजेन चिं प्रवृत्त्यात्ततो मुखम् ॥
सर्वत्र तिर्यग्भिः पूर्वमास्त्रमेवमुपपृष्टेत् ।
अकुष्ठेन प्रवेशित्वा प्राणं पश्चादनन्तरम् ॥
अकुष्ठानामिकाभ्यां च नृत्तशौचं पुनः पुनः ।
नाभिं कनिष्ठाकुष्ठेन नृदं तलेन वै ।
सर्वाभिसु शिरः पश्चाद्वाङ्मायेन संपृष्टेत् ॥”
पादप्रक्षालनं विशेषयति देवः ।
“प्रथमं पादसुखं स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेत् शनैः ।
उदवसुखो वा देवो मेढके दक्षिणासुखं ॥”
शनैरेतद् । देवमेढकेतरापास्तम् । प्रत्यक्ष-
प्राप्तवत्सुखमिति । प्रत्यक्षं पश्चिमाभिमुखः ।
प्रत्यक्षं प्राग्भागाभिमुखः । अथ पादसुखेति शेषः इति

सद्यं पादं प्रक्षालयेत् । दक्षिणं पादमवनेनित्तं
इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेदिति अर्धशौचे
तथादर्शनात् सर्वत्र तथा कथ्यते । पारस्करः ।
सद्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीति कृतेन
प्राक् सद्यंपादप्रक्षालने विहितं सद्यं प्रक्षाल्य
दक्षिणं प्रक्षालयतीत्यत्र सद्यं ह्यत्र सामान्यार्थं
तेनाप्यस्यापि पादप्रक्षालने सद्यस्यैव प्राधान्यम्
अन्यार्थं पुनर्वचनमिति व्याधातः । अन्यार्थमधि-
कार्यम् । ब्राह्मण्ये दक्षिणं प्रथममिति सूत्रं
तस्य पादौ यदि ब्राह्मणं प्रक्षालयति तदा
दक्षिणं प्रथममिति न सद्यम् । यथा प्रक्षाल-
यतीत्यनुवृत्तौ आश्रयान्न । दक्षिणमप्ये ब्राह्म-
णाय प्रवृत्तं सद्यं नृदायेति । सर्वं प्रक्षालने
सद्यस्यैव प्राधान्यमिति एवं हरिश्चन्द्रोपनिष-
त्प्रामाण्ये पाणिपादप्रक्षालनं कृत्वा नृत्तार्थम् ।
यथा उक्तं पारस्करः ।
“कृत्वा शौचं प्रश्नाच्छ हस्तौ पादौ च
नृत्तले ।
निवृत्तशिक्षा आसीनो द्विज आश्रमनचरेत् ॥
कृत्वा शौचं सद्यं शिवाङ्गुलं कायसयत् ॥”
आपस्तम्बः ।
“रत्नवमङ्गिराणां प्रश्नाच्छ चरणी पृथक् ।
हस्तौ चामणिवन्ताभ्यां पश्चादासीत् संयतः ।
आनां चामणिवन्ताभ्यामिदं वधुपादानं तत्
पयस्तांशुचिलशङ्कायां अक्षयमापनोदनाय
अतिशयशौचाय वा । अतएवोक्तं अङ्गप्रकर्षात्
पलप्रकर्षे इति ॥ ॥ शिखावन्दने विशेषमाह
ब्रह्मपुराणम् ।
“गायत्र्या तु शिखां वद्धा नैर्हतां ब्रह्मरन्ध्रम् ।
कुटिकां च ततो वद्धा तत् कर्मे समाचरेत् ॥”
प्रिवेदित्वा नृत्तलाभ्यां वाक्कामाभ्यन्तरं ।
“अन्तर्गतं शुचौ देशे उपविष्ट उदवसुखः ।
प्राणां प्राणेषु तीर्थेन द्विजो निवसुपपृष्टेत् ॥”
अन्तर्गतं आङ्गुलीभ्यां हस्तौ कृत्वेति शेषः ।
वाक्कामाभ्यन्तरं भूयोपपृष्टेत् यथाविधि ॥
इति मरीच्युक्तेः ।
प्राणेषु तीर्थेन अङ्गुलीभ्यां
“कनिष्ठदेशेन्यङ्गुलीभ्यां कायं करं च ।
प्रणामतिपिष्टं नृत्तदेवनीर्धायानुक्रमेण ॥”
इति याज्ञवल्क्यात् ।
देशिनी तर्जनी । करं दक्षिणं । यथा
मार्कण्डेयपुराणम् ।
“अङ्गुलीरुतरी रेखा वा पाण्येदक्षिणं च ।
एतद्व्याप्यमिति स्नातं तीर्थेमाश्रमनाय वै ॥”
अथ द्विजो न शौचमिति मितान्तरा ॥ अत-
एव ।
“स्निग्धाक्षैश्च तीर्थे नृत्तार्तं कृत्वा च ।
सज्जवाचमनाच्छिरेतयोरेव शोभते ॥”
प्राणतीर्थेवोर्ध्वे तु सद्यः ।
“कायमेदक्षिणां पादं नृत्तं पृथक् ।
नृत्ततीर्थेन च नृत्तं प्रवृत्तम् ॥”

कायेयेवापि । एवञ्च सर्वविरोधे सुखं वादि
पावेवाप्याचमन कार्यं स्वयमचमनं नोवाच-
मन कारयितव्यम् । याज्ञवल्क्यः ।

“अङ्गिस्तु प्रकृतिसामिहोनाभिः प्रेनवुद्वद ।
हृत्कण्ठताडुगामिस्तु यथावच्छा ज्ञातय ।
मुञ्चेरन् स्त्री च मूत्रञ्च सक्तं छाटाभिरन्त ।”
अन्तत ओष्ठोपान्ते । उत्तरोत्तरमुपकषात ।
अतएव छाटाभिरिस्तुक्तं न तु भक्षिताभिरिति ।
स्त्री मूत्रो वायु निजान्म आचमनाच्च करोष्ठ्यो
रिति जलपुरायाच । आचमनार्थे पाणिपाद-
प्रक्षालनमेवेत्येके । इति मूत्राधिकारे मोतमो
क्तञ्च । आचमनाच्चमनाभावे इमिवाचारा-
ध्याय । मनु ।

“हृन्नाभिः पूर्वैः विप्रः कक्षमाभिश्च भूमिप ।
वेष्टोऽङ्गिः प्राशिताभिश्च मूत्रं छाटाभिर-
न्तत ।”

अथ वज्रावधिप्राशनसुक्तम् । अनुपवीतानाम्
स्त्रीमूत्रवदाचमनं न ध्यावदुपवीयेत । इति
प्रायुक्तशैवे तथादर्शनाच्च मित्ताचरादयो
ऽप्येवम् । अन्तु विशेषवदि बोधायनः । पाद-
प्रक्षालनाच्छेषेण नाचाक्षेण यथाचामेत् भूमौ
आवयित्वाचामेदिति । उशना ।

“कांक्षावसेन पात्रेण चतुर्वीर्यकपित्तक ।
आचान्तं शतजलोऽपि न कदापि चक्षुषि
भवेत् ।”

कांक्षादिपात्रकरकाचमनं कांक्षावसेनेत्या-
दिना विविधमिति केचित् । हस्तेनाचमनेऽपि
कांक्षादिपात्रापरिणेत सन्निविद्धमिन्द्रिये ।
आचमनकवचविषये शक्तविहितौ । न मूत्रा-
मुञ्चेकपायाश्च वर्ज्येतेति च अनामुपिपदम्
आचमनकर्तुमिन्द्रियम् । मूत्रवदाचमनात् एक-
पक्षेऽपिपदमपि आचमनकर्तुमिन्द्रियार्थम् ।
तेन स्त्रीयनामपायावर्जितमनिविष्टम् । तथा
च कमच्छाधिकारे बोधायनः । जलपुरीषे
कुलेन दक्षिणहस्तेन यज्जाति सखेनाचमनीव
मिति । यज्जाति कक्षपात्रमिति शिवः । आच-
मेदित्यनुवचो देवकः ।

“शिक्षां बद्धा कथित्वा वे विरिञ्चे वासवीमुखे ।
पूर्वां भूला प्रमादाच्च भोजिच्छादिविकोकयन् ।”
स्वावस्थां प्राप्नोतनीतिन इत्यादिपात्रकर-
दर्शनात् यच्च प्रेतज्ञानजपेणादौ एकतज्जल-
निहितं तच्च तद्वत्त्वादिकवाया यथाचमन-
कुर्यात् । प्रचेत्ता ।

“अनुष्ठाभिरिन्द्रियैः पूताभिर्नैव चक्षुषा ।
हृन्नाभिरन्तःशक्तिभिश्चानुलेन्द्रियैराचमेत् ।”
चतुर्लेति भद्रकृष्णमिश्रं वा विष्णुः । न तु
भक्तसूक्तार्थं कृष्णमन्त्रोपपादयति ।

मोक्षार्थं वा चक्षुषं वररचट्टाभिव्याच क्षुरन्
भागमा इति । प्रदो विहीनभूभागः । अथ
भागमा अशुचिदेशादामना । यस्मिन् देशे
वचादिदुष्टमेव लोकं तच्च तदपि ग्राह्यम् । तथा
च मरौचि ।

“येन स्थानेन यच्छीच धर्मोऽचारश्च यादृशः ।
तत्र तन्नाममन्ते धर्मस्तन्मेव तादृशः ।
येन स्थानेन ये देवा येन दृष्टेन ये जिज्ञा ।
येन स्थानेन यतोय या च यन्मैव नृत्तिका ।”
आचमने उदकप्रवहप्रकार परिमाणाद-
भरहाण ।

“आयत यन्मेवां जला मोक्षार्थं कतिवत् करम् ।
संज्ञताङ्गुलिना तोयं यज्जौला पाणिना द्विज ।
सुक्ताङ्गुलकविष्टायां श्वेतिवाचमनचरेत् ।
मायमन्त्रमनावास्तु सयज्ञं चि पिबेदपः ।”
पाणिना दक्षिणेन । चि पिबेद्विष्टायापि
इत्यादिपुराकोक्ते । साकज्ये ।

“सपवित्रेण हस्तेन कुम्भादाचमनक्रियाम् ।
मोक्षेष्ट तत्पवित्रम् सुक्लोक्षेष्टम् वज्रमेव ।”
मदनपारिजाते हारीतः ।

“पश्विषेण पवित्रञ्च न तेनाचमनचरेत् ।”
यज्जनादप्यग्निरिति सप्तमकरेऽपि । आचमना-
शुद्धौ देवकः ।

“न मच्छन्नं श्रवाणञ्च न चक्षुषं परान् चक्षुः ।
न हस्तेन चक्षुषाज्ञानाचमनं बोधयन् ।”

चक्षुः कल्पमान इति रत्नाकरः । आत्मान-
आत्मज्ञानं हृदयम् । बोधयति स्मार्थे चिपः ।
“केशान्नोवीतमकाव न क्षुश्नं घरबीमपि ।
यदि क्षुश्नति चेत्सपि मूत्रं प्रक्षालयेत् करम् ।”
अथ काव नमिरवपददेशम् । कर दक्षिणम् ।
आचमनाशुद्धौ मोक्षिकः ।

“नान्तरीयेकदेशेन कक्षविकीरनीयकम् ।”
अन्तरीयमथ परीधान तदेकदेशस्तुतरीयं जला-
मरौचि ।

“न बहिर्बाह्वक्षरका नाचमनो न चोत्थितः ।
न पादुकाशोऽन्ववित्तं मुनिः प्रवतमानकः ।
उपस्थञ्च द्विषो विर्वं मुक्तं पूतो भवन्नरः ।
सुक्ताचमनो नाचायेनाचमनावे कदाचन ।

“कक्षस्थोभयकर्मोऽहङ्कानायकः कक्षस्थैकपर-
कीनाचमनं कर्षयामिन्नाह पेटौवति । अन्त-
रद्वे आचान्तोऽन्तरेव मुञ्च स्थात् तस्मा-
दनन्तरेक बहिरेकञ्च जला पादमाचामेत् सर्व्व-
मुद्धो भवतीति । अथै वृत्तज्ञाचामेत । जानो-
रुद्धं जने सिद्धमाचान्तं सुचित्तामिमात् ।
अथक्षात् शतजलोऽपि समाचान्तो न मुञ्च-
तीति विष्णुः । हारीतः ।

“आनवाथा जने कुर्व्याचमनाचमनं कथम् ।
मुञ्चेत्तस्मात् स्त्रिये कुर्व्याचमनाचमनं कथम् ।”
आनवाचनः ।

जलावसकधिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ।”
आचनार्कप्रदाय आचनारोपितपादतक ।
आचनार्कप्रदाय जलावसकधिको वक्ष्यादिना
जलपट्टजालुवक्ष्यान्व । तुङ्गवेन भेदप्रतीते
प्रौढपादश्च द्विविधश्च प्रतीयते । ॥ ॥ अथ च
अनेकोद्वाग्ने हावशिखे भूमिचमे इदकाच्च
सङ्कीर्णभूना इति बोधायनवचनात्तथाविधि
आरुद्रपादोऽपि कुर्यात् । यासः ।

‘शिरः प्रादुक्ष कक्षं वा सुक्तञ्च श्चिखोऽपि
वा ।

अतला पादयो शौचमाचान्तोऽप्युचि
भवेत् ।”

तथा ।

“अथ पात्रिवाग्नेय आचामेदयस्तु वाञ्छन् ।
सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमविरत्रयैत ।”
सद्विमेति सुखं सद्रव्यं अयोमकोष्ठसर्गो यथा
न भवतीति तात्पर्यम् । तथा च बर्हिष्ठः ।

“आचान्तं पुनराचामेद्वाचो विपरिधाव च ।
ओष्ठौ च सधुञ्ज तथा यच्च स्थातामकोमकौ ।”
एवञ्च प्रायुक्तहारीतवचने ओष्ठयोर्मात्रेणसुक्तं
तत् सकोमकयारेवेति । इतदनन्तरं नामहस्त-
पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिनाभ्युच्येत ।

तथा च कामवेवावायकम् । शिरःकामेत्
हृन्नाभिश्चिरोष्ठौ परिक्रमेत् द्विरिक्ते दक्षिणेन
पाणिना सक्तं प्रोक्ष पादौ शिरश्चेति ।

मोक्षिकः । शिराचामेत् चि परिक्रमेत् यदा-
वभुञ्ज शिरोऽभ्युच्येदिति इन्द्रियाग्राहि-
चक्षुः अविषी नासिके कर्णाविति । इन्द्रि-
यावि इन्द्रियावतनाम इन्द्रियावाममममनात् ।
तिष्ठभिरिति तन्मयीमममनामिकाभिः ॥ ॥
सर्व्वज्जाङ्गुलीमेव आचमनकारकमाह पेटौ
वति । अन्तरिक्षकक्षाचोपापि सर्व्वज्जा-
खानाभिः क्षुद्रेत् । पिष्टीकनाहावाचमन-
मथा । वायुपुराणे ।

“विष्टीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादपसेयने ।
उच्छिष्टञ्च च सन्नापादशुभ्रमुपहृतञ्च च ।
कम्पेदेहं च सर्व्वेऽङ्गिः क्षुद्रा कृष्टेव च ।
विना यज्ञोपवीतेन पित्रमेव जपकं क्षेपः ।
उद्वस्यसससर्गं दहने पात्रव्याभिशतम् ।”
हारीतः ।

“स्त्रीमूत्रोच्छिष्टमममनं मूत्रपुरीषोच्छिष्टमममनं
देवमभिमन्त्रकाम आचामेदिति ।” याज्ञवल्क्यः ।
“आत्मा यौजा क्षुते क्षमे धृष्टाः रज्जोयुग्मपुंके ।
आचान्तं पुनराचामेद्वाचो विपरिधाव च ।”
जलपुराणे ।

“होमे मोचनकाले च सन्मन्त्रोऽभ्युच्येत् ।
आचान्तं पुनराचामेद्वत्तत्तापि चकृतं चकृत् ।
शिरःपञ्च कक्षं मुक्तं कक्षमापि चक्षुषं यथावदम् ।
सर्व्वज्जाङ्गुलीमेव ।

प्रातःक

अथ हेतुमाह पराशर ।
 “प्रभासादीनि तीर्थाणि गङ्गाया सरितस्तथा ।
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मयुरनवीत ।”
 सांख्यायन ।
 “आदिष्टा वसवो बभूव वायुरपि च धर्मेराट् ।
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे निज तिष्ठन्ति देवता ।”
 पुराणसारवायुपुराणयो ।
 “यः कर्मे कुरुते मोहादवाचम्यैव नास्तिक ।
 भवन्ति हि तृषा तस्य क्रिया सर्वा न
 सशय ।” * ।
 अथ दन्तधावनम् । दृष्टव्यातातप ।
 “सुखे पर्युषिते निज भवत्प्रवर्तते नर ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भवयेद्दन्तधावनम् ।”
 आहदिनाहौ तस्य वर्ण्येन यथा । विष्णु ।
 “आहो जन्मदिने चैव विवाहेऽपीकसम्भवे ।
 जते चैवोपवासे च वर्णयेद्दन्तधावनम् ।”
 दन्तधावनमद्यादुदरसुखं प्राप्नुस्यो वेति । * ।
 दन्तलस्य दन्तुलस्य यथा । मोतम ।
 दन्तश्चिद दन्तवदन्तं निजामिचर्येणात् प्राक
 ऋतेरिहोके । ऋतेरावावद्विद्यानिगरेनैव
 तन्मूर्चिरिति । निजामिचर्येणातोय दन्तलस्य
 अशौचजनकं न भवतीत्यर्थः । इदंवायुपलभ्य-
 मानरविविवम् । दन्तवदन्तवयेतु रवचर्ण-
 मिति श्रद्धयन्नात् । निजामिचर्येऽपि अश-
 ऋतेरुत्तरे न दोषः ।
 “भोजने दन्तलधानि निजैश्चाचमनचरेत् ।
 दन्तलस्यमर्चार्थं चैव मन्थेन दन्तवत् ।
 न तत्र कुर्म्यह्नुषो वज्रसुहृदो पुन ।
 भवेदशौचमन्थेन दन्तवेषाद्विधेः कृते ।”
 इति दैववचननात् ।
 ऋतेरिहमन्थमनारविविवम् । आकाशो
 काका तद्विगरेनिजवै । अतएव शोभित
 यथा न भवति तथा दृष्टादिना दन्तलस्य
 निवारणाचरम् । * । हन्मोमपरिशिष्टम् ।
 “नारदायुक्ताचैवमहाकुलमपाटितम् ।
 सत्तप दन्तकाष्ठं स्नातदयेन प्रधावयेत् ।
 ज्ञायाय नने प्रचाख्यं शुचिभूला समाहित ।
 परिजय्य तु मन्थेन भवयेद्दन्तधावनम् ।
 आयुर्जैव यशी वर्षे प्रजा पशुवस्त्रनि च ।
 ब्रह्मप्राप्तं मेधाच लभो वेदि वनस्यते ।”
 शुचिभूला विराचमनेनेति श्रेयः । * । नर
 विहपुराणम् ।
 “दन्तकाष्ठस्य वस्त्राणि समासेन प्रशस्तान् ।
 सर्वे कष्टजिन पुण्यां चौरिचय वशस्त्रिन ।”
 प्रमाद्य औषध्याह विष्णु ।
 “जनौषधनिभस्यौषधं वज्रं ह्रादशाङ्कम् ।
 प्रातर्भूला न यतवाक् भवयेद्दन्तधावनम् ।
 प्रचाख्यं सुंहा तन्मन्त्राङ्कुचौ देशे समाहित ।”
 वज्रं दक्षितायम् । ह्रादशाङ्कस्य हन्मोमेत-
 रेवाम् ।
 “ह्रादशाङ्कस्य विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्कम् ।
 अष्टाङ्कस्य वैश्यानां शूद्राणां च वज्रङ्कम् ।

प्रातःक

भवयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्यन्तपि च वर्णयेत् ।”
 तिथिविशेषे तस्य वर्णेन यथा । इति हपुरा-
 णम् ।
 “प्रतिपदश्रावणौ नवम्याश्चैव सप्तमा ।
 दन्तानां काष्ठस्ययोगो दृष्टव्यः सप्तमं कुलम् ।
 अस्मान्मे दन्तकाष्ठानां प्रतिविहृदिने तथा ।
 अर्पां ह्रादशङ्कवैमैखशुद्धिविधीयते ।”
 गङ्गवस्य दन्तकाष्ठकायकारिणेऽपि न तत्र
 मन्त्रान्वयः । श्रातातप ।
 “प्रतिपदश्रावणौ नवम्यां दन्तधावनम् ।
 पञ्चम्यां काष्ठेन निजोक्तं सदैव हि ।”
 गुवाकादिपद्मे दन्तधावनं निविहृ यथा । क्रिया
 कौस्तुभां वशिष्ठ ।
 “गुवाकातालहिताकास्तथा ताड्यौ च केतकौ ।
 खण्ड्यैरनारिकैर्वा च खण्डेन ह्यनारिका ।
 ह्यनारिकाशिरापमेयं कुर्म्यह्नुतधावनम् ।
 तावद्वति चाकाणो यावद्ग्रां नैव प्रश्रति ।”
 पराशरभाष्ये याज्ञवल्क्य ।
 “नेष्टकाणोऽपवासेरितराङ्गुलिमिक्षया ।
 अस्मा अनामिकाङ्गुलीं वर्णयेद्दन्तधावनम् ।”
 प्रचेता ।
 “मध्याह्नकालकाष्ठे तु यः कुर्म्यह्नुतधावनम् ।
 निराशास्तस्य गच्छति देवाः पिष्टगर्भे सः ।”
 ख्यति ।
 “वसन्त जन्ममासच कुर्म्यह्नुतधावनम् ।
 अन्त्येष्टशिरवचैव जात नैवाभिधादेव ।”
 चारीत ।
 “शुचि देवाभिरक्षन्ति पितरः शुचिमन्त्रिण ।
 शुचिर्देव्यति रक्षांति ये चास्ते दुष्टचारिणः ।”
 तथा ।
 “ज्ञान दान तपस्यागो मन्त्रकर्मविधिक्रिया ।
 मङ्गलाचारनियमाः शौचभक्ष्य निजका ।
 शौचस्य द्विविधं मोक्षं वाङ्मन्त्राभ्यन्तरनया ।
 दन्तलाभ्यां भवेत् वाङ्मन्त्राभ्यन्तरनया ।
 अथ प्रातःज्ञानसम्भवे । ब्रह्मपुराणम् ।
 “प्रातःज्ञानं तपः कृत्वा सन्निपेद्य यथोदितम् ।
 ध्यात्वापि तथा कुर्म्यह्नुत निजवैमिक्तिके तथा ।”
 काश्यायन ।
 “यथाहनि तथा प्रातर्निजं ज्ञायादनातुर ।
 दन्तान् प्रचाख्यं नद्याहौ गेहे चैतदमन्त्रवत् ।”
 दन्तात् प्रचाख्यं प्रातरनातुरं ज्ञायात् । * ।
 आतुर विशेषवति आशुर्मेहरीये ।
 “ज्ञानमहितनेष्टाखकबरोमातिचारिण ।
 आधानपीनवाणीर्बहुस्तवस्तु च गर्हितम् ।”
 तत्कालमाह विष्णु । प्रातः ज्ञानरक्षणिरव
 यक्षां प्राचीमवकीकं ज्ञायात् । इति सप्तमं
 करणम् । * ।
 “कृत्वातिविक कुर्म्यह्नुत ज्ञायात् हुला च
 मन्त्रान् ।
 इहदोषविधातार्थं चाकाकादादिदर्शने ।”
 श्रेयः ।
 “ब्रह्मार्थे तूदकेनापि पिष्टदेवतमर्चयेत् ।”

प्रातःक

ब्रह्माङ्कपुराणि ।
 “कर्मादौ तिलकं कुर्म्यह्नुत तदेवैव परम् ।
 गोप्रदानं जपो ह्येव साध्याय पिष्टतर्पणम्
 भस्मीभवति तत्सर्वं मङ्गलं पुण्यं विना कृतम् ।”
 ब्राह्मे ।
 “अङ्गुष्ठं पुष्टिदं प्रोक्तो मध्यमाङ्गुली भवेत्
 अनामिकापेदा निज सुक्तिदा च प्रदेशिनी ।
 याव ।
 “जाङ्गवीतीरसम्भूतां नृदं नृद्धा विभर्ति य ।
 विभर्ति रूपं योऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ।”
 गीतौचन्दनमाह श्रातातप ।
 “गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहचतुर्द्धवाम् ।
 नृदं नृद्धां वहेद्दमस्तु सर्वपापे प्रसृज्यते ।”
 ब्रह्माङ्कपुराणे ।
 “कङ्कैपुण्ड्रं नृदा कुर्म्यह्नुत त्रिपुण्ड्रं मन्त्राचरा ।
 तिलकं वै द्विजं कुर्म्यह्नुत चन्दनेन यद्वक्ष्यते ।
 कङ्कैपुण्ड्रं द्विजं कुर्म्यह्नुत क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम् ।
 अङ्गुष्ठं च वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रयोनिज ।” * ।
 आतुराङ्गम् ।
 “अशिरस्य भवेत् ज्ञानं ज्ञानाश्रयौ च कर्मि-
 णाम् ।
 आर्मेन वासवा वापि भार्जनं दैहिकं विदुः ।
 इति ज्ञानावतन्नात् शिरो विहाय गात्रप्रसा-
 नम् । तदश्रुतावाङ्मवाचवा गात्रमार्जनं
 कुर्म्यह्नुत तदनन्तरं सन्ध्यां कुर्म्यह्नुत । एतन्नरमेव
 प्रातः सन्ध्यां ततः कुर्म्यह्नुत दन्तधावनपूर्वकमिति
 साधवस्त्वावचनम् । इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ।
 प्रातः सन्ध्या, ज्ञौ, (सन्धौ भवा । यत् प्रलयः । टाप
 प्रातः प्रथमाङ्गौ सन्ध्या ।) सन्ध्यादेष्टव्यं कुर्म्यह्नुत ।
 तदुत्पत्तिर्वथा ।
 “तस्मिन् गिरी चन्द्रभागे दृष्टोऽहस्ततीरगा-
 सन्ध्यां दृष्ट्वा पश्यन् वशिष्ठः सारदन्तदा ।
 वशिष्ठ उवाच ।
 किमयमागता भद्रे । निजं त्वं मञ्जीश्वरम् ।
 कस्य वा तनया मोरि । किं वा तव पित्रीधितम् ।
 एतदिच्छाम्यहं ओतु यदि गुह्यं न ते भवेत् ।
 वदन् पूर्वचन्नाम निशीकं वा कथं तव ।
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 तत् श्रुत्वा वचनं तस्य वशिष्ठस्य महात्मनः ।
 दृष्ट्वा च तन्महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
 शरीरद्वयमवस्थायैवदृष्ट्वा तं जटाधरम् ।
 सारदं प्रविपन्नाय सन्ध्यावाच तपोधनम् ।
 सन्ध्यावाच ।
 यदर्थमागता श्रेष्ठं विदुः तन्मे तपोधन ।।
 तव दर्शनमात्रेण तन्मे वेद्यति वा विभो ।।
 तपः कर्तुमर्हं ब्रह्मन् । निजं श्रेष्ठमागत ।
 ब्रह्मयोगोऽहं मनोज्ञात्वा सन्ध्यां वाचा च विभुता ।
 गोपदेशमहं ज्ञाने तपसो सुनिवसम् ।।
 यदि ते श्रुयते गुह्यं मां तं सप्तपदेश्य ।
 एतन्निशीकं गुह्यं नात्तु किञ्चन निजं
 अज्ञात्वा तपसो भारं तपोधनस्यमिह ।
 विनवा परिश्रुतार्थं वेदते च मन्त्रं पुनः ।

प्रातः

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

आकर्ण्य तस्या वचनं वशिष्ठो ब्रह्मणः सुत ।
खयं स सर्वलक्षणो नात्यत किञ्चन पृथग्वान् ।
अथ तां निवृत्तात्मानं तपसेऽतिष्ठतोऽयमाह ।
वशिष्ठो मन्त्रवाचकं गुरुवत् शिष्यवत्तदा ।

वशिष्ठ उवाच ।

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमं परमाराध्यो विष्णुर्मेनसि धीयताम् ।
मन्त्रेणानेन देवेश विष्णु भक्तं शुभानने ।।
७३ नमो वासुदेवाय इत्यनेन च वन्द्यताम् ।

मार्कण्डेय उवाच ।

उपदिष्टं वशिष्ठोऽयं सन्ध्याये तपसं क्रियाम् ।
तामाभास्य वधास्यास्य तत्रैवात्मनोऽर्थे तुनि ।
बधोक्तुम् वशिष्ठेन मन्त्रं तपसि साधनम् ।
अतः तेन गोविन्द पूजयामास भक्तितः ।
प्रसन्नस्तेन रूपेण वरूपं चिन्तितं तथा ।
पुरः प्रत्यक्षतां वातस्तस्मात् विष्णुर्गमयति ।
निर्भोकितास्यास्तस्यास्तु प्रविष्टं हृदयं हरिः ।
दिष्टेऽङ्गितं हृदौ तस्यै वाचं दिष्टे च चक्षुषी ।
दिष्टं ज्ञानं दिष्टं चक्षुर्देवां वाचमवाप्य सा ।
प्रत्यक्षं चैव गोविन्दं तुष्टाव जगतां पतिम् ।
अथ तस्यां शरीरं तु यत्कलाजिनसदृशम् ।
परिचरीय चटाव्रतैः पवित्रं चक्षुर्दृशितम् ।
निरीक्ष्य हृदयवाक्पथे हरिं प्रोवाच तामिदम् ।

श्रीभगवानुवाच ।

यः पश्यति सकामस्यार्तां प्राप्तिमाह्वयते तव ।
स सद्यः क्षीयतां प्राप्य दुर्लभं लभ गमिष्यति ।
यत्पश्यति मन्त्राभासमोक्षोपसमन्वितं ।
सप्तकल्पान्तर्जोषी च भविष्यति सद्यः त्वया ।
अन्यथा ते वदिष्यामि पूर्णं यन्मन्त्रं विदितम् ।
असौ शरीररत्नामयं पूर्णमेव प्रतिष्ठितम् ।
स च मेधाविषेर्वैद्यं सुनेत्रां दृष्टवार्तिकम् ।
इत्यप्रवृत्तिते वक्ष्ये न विरातं क्रियतां त्वया ।
तत्र गत्वा स्वयं ह्यत्र सुनिर्भोपलक्षिता ।
मन्त्रवादाद्विज्ज्ञाता तस्य पुत्री भविष्यति ।
यस्यै वा वाङ्मनीषीऽस्ति खामी मनसि कञ्चन ।
तस्मिन्नायं किञ्चिन्नामो लज्जं वक्ष्ये वपुः सकम् ।
वाराहस्य खयं सन्ध्यां पश्यन्प्रयागपाणिना ।
ततः पुरोडाशमयं तद् शरीरमभूत् सखात् ।
समिष्टेऽसौ महावक्त्रे सुनिर्भोपलक्षिता ।
तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः सुता ।
भङ्गिस्तस्यां शरीरं सङ्ख्या सूर्यस्य मन्त्रवे ।
शुद्धं प्रवेशयामास विष्णोरेवाग्रवा पुनः ।
सूर्यो विधा विभक्त्याय ततः शरीरं तदा रये ।
सकं संस्थापयामास प्रीतये पिण्डदेवयोः ।
यदूर्ध्वभागस्तस्यास्तु शरीरं हि चोत्तमा ।
प्रातः सन्ध्यामवत् सा तु अहोरात्रादिमन्त्रा ।

प्रातरा

उदेति सायसन्ध्यापि पितृणां मोदकारिणी ।”

इति कालिकापुराणे २२ अध्याये ।

प्रातःकालकार्त्तव्यैदिकतान्त्रिकोपासनाविधेयः ।
वैदिके तदनुष्ठानानि यथा । मन्त्रेणम् १ प्राध-
नम् २ प्राच्यायाम ३ आचमनम् ४ आपो-
मानम् ५ अघमर्चनम् ६ सूर्योपस्थानम् ७
देवतर्पणम् ८ सावित्रीवाहनम् ९ सावित्री
ध्यानम् १० सावित्रीजप ११ सावित्रीविस-
र्जनम् १२ आदिशुक्लश्रीजपम् १३ आत्मरच-
नम् १४ रत्नोपस्थानम् १५ ब्रह्मादिभ्यो जल-
दानम् १६ सूर्यार्पणम् १७ सूर्यवन्दना १८ ।
तान्त्रिके तदनुष्ठानानि यथा । मन्त्राचमनम् १
जलशुद्धिः २ करध्यायः ३ अङ्गध्यायः ४ अघ-
मर्चनम् ५ हस्तचालनम् ६ आचमनम् ७
सूर्यार्पणम् ८ मायस्त्रा जलदानम् ९ तपजम्
१० मायस्त्रीध्यानम् ११ मायस्त्रीजप १२ जल-
समर्पणम् १३ इष्टदेवध्यानम् १४ प्राच्यायाम
१५ जलमन्त्रजप १६ जलसमर्पणम् १७ प्राच्या-
याम १८ नमस्कारः १९ । इति स्मृतितन्त्रे ।

प्रातःकालं, क्षौ (प्रातः प्रभातकाले यत् कालम् ।)
प्रभातकार्त्तव्यावसाहनादि । यथा, गारुडे ५० अ ।
“उद्यं काले तु सप्रामिं हस्तां चावधत्तं युधम् ।
जायामदीप्तं युद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधिम् ।
प्रातः कालेन पूजनीं वेऽपि पापहतो जना ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातःकालं समाचरेत् ।
प्रातःकालं प्रशंसन्ति ङ्गाङ्गकरो हि ततः ।
सुखे सुप्रसन्नं सततं काकाद्याः सख्यवन्ति हि ।
अतो नैवाचरेत् कर्माख्यकृत्वा, ज्ञानमादित ।
अलक्ष्मीः कालकार्त्तव्यं च दुःखं दुर्विचिन्तितम् ।
प्रातःकालेन पापानि पूजनीं नात्र सशयः ।
न च कालं विना पुंसां प्राशस्त्यं कर्मा संख-
तम् ।

क्षौमे जग्ये विशेवेन तस्मात् कालं समाचरेत् ।
अशक्तावशिरस्त्रं कालमस्य विधीयते ।”
अपि च गारुडे २१५ अध्याये ।
“प्रातःसन्धेयतः कालं मन्त्राहुः विधिविस्तरम् ।
प्रातर्मन्त्राहुः कालं वानप्रस्थयज्ञस्यो ।
यत्किञ्चन प्रोक्तं सत्तु ब्रह्मचारिणः ।”
अपि च ।

“उद्यस्तुपवि यतः कालं सन्ध्यायस्तुदिते रवौ ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशकम् ।
यतः पञ्च द्वादशान्धाणि प्राजापत्ये लतेभवेत् ।
प्रातःकाली तदाश्रिते कर्त्तव्यं ब्रह्मचारिणः ।
य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्ययज्ञोपमान् ।
प्रातःकाली भवेन्नित्यं द्वौ मासौ मासफालगुणौ ।
प्रद्वितिकी माससात्तु प्रातःकाली हविष्यसुक्तः ।
अतिशयं महाचोरं मासादेन क्षपीयति ।
मासं पितरश्चापि भासं सङ्गृह्य सुखम् ।

प्रातीपः

२ । इति हेमचन्द्रः । प्रातर्भोजनम् ३ । इति
त्रिकाङ्कशेषः । कल्पजगि ४ । इति चटा-
धरः । (यथा, भागवते । ३ । २ । २ ।

“यः पश्येद्ययनो मात्रां प्रातराश्रावयन्ति ।
तन्नेष्टुब्रह्मचरं यस्तु सपर्यो नाजलीकया ।”

प्रातर्भोजं, पु, प्रातःकाले गेव ईश्वरादिवं । स्तुति
पाठकः । तत्पर्यायः । स्तुतिग्रन्थः २ । इति
त्रिकाङ्कशेषः । प्रभातगातये, वि ।

प्रातर्भोक्ता, [अ] पु, (प्रातर्भुङ्क्ते इति । सुख +
ङ्ङ् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका । प्रभाते
भोजनकर्त्तारि, वि ।

प्रातर्भोजनं, क्षौ, (प्रातः प्रभातकाले भोजनम् ।)

प्रातराश्रः । इति चटाधरः ।

प्रातिका क्षौ (प्रातर्तीति । प्र + अत् + क्तुल +
टाप । अत इत्यम् ।) जवा । इति राज
निर्वहणः ।

प्रातिपदिक, पु (प्रतिपदि तिथौ भव इति ।
प्रतिपद् + “कालात् टण् ।” ४ । ३ । ११ ।
इति टण् ।) अयि । यथा,—

“इत्यभूतो महावपिर्नक्षत्रोऽक्षोऽक्षो महाव ।
उवाच देव ब्रह्माक्षं तिथिर्मे दीयतां प्रभो ।।

यस्यामहं समस्तस्य जगत् स्थातिमाप्नुयाम् ।
ब्रह्मोवाच ।

देवानामयं यथायां मन्त्राणां च सप्तमः ।।
आदौ प्रतिपदं येन लघुत्वमोक्षं यावकः ।।
लघुत्वात् प्रातिपदिकं सन्ध्याविश्वानि देवताः ।
अतस्ते प्रतिपन्नासं तिथिरेवा भविष्यति ।”

इति वराहपुराणम् ।

(प्रतिपदे प्रातुभिन्नपदे भव इति । प्रति
पद् + टकः ।) वाचि, क्षौ । यथा । अथातुविभ
क्त्येवैव प्रातिपदिकम् । इति सुप्रसाधारणम् ।

प्रातिभाय, क्षौ, (प्रतिभू + आन् । विपददृष्टिः ।)
प्रतिभुवी भावः । कामिनी इति भाषा । यथा,
“सावित्र्यं प्रातिभायस्य दार्यं सङ्गृह्येव च ।
विसृज्या आवरं कुर्वन्निभक्त्या परस्परम् ।”

इति दायभाजः ।

प्रातिखिक, वि, (प्रतिख भवः । प्रतिख + टकः ।)
अवाधारणम् । तत्पर्यायः । अन्तराधार-
णम् २ अध्वनेष्टिकम् ३ । इति त्रिकाङ्कशेषः ।

प्रातिहारः, पु, (प्रतिहार स्वनः । कार्यं अर्थः ।)
प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

प्रातिहारकः, पु, (प्रतिहारक एव । कार्यं
अर्थः ।) प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

प्रातिहारिकः, पु, (प्रतिहारः प्रतिहारः अर्थः
इत्यम् । स प्रयोजनमर्थेति । प्रतिहार +
“प्रयोजनम् ।” ५ । १ । १० । इति टण् ।)
मायाकारः । इत्यमरः । २ । १० । ११ ।

प्रातीपः पु,

प्रादेश

प्राथमकक्षिक, पु, (प्रथमकक्ष आदारम्भ प्रयोजन यस्य । “प्रवीचनम्” ५।१।११६। इति टण् । यथा, प्रथमकक्षमधीते इति । विद्यालयकक्षयान्ताच्चेति वक्तव्यमिति टक ।) प्रथमारम्भवेदाध्ययन । प्रथम शिक्षणीय कक्ष शास्त्रमधीते य इत्यर्थे शिक् । तत्पञ्चाय । येच २ । इत्यमरभरतौ ।

प्राथमिक, नि, (प्रथमे भव । प्रथम + टण् ।) प्रथमभव । यथा । यन्नाविरलक्रमेण सिद्धि विधास्यविधासुमितयस्तत्र द्वितीयकक्षे पञ्चता सम्यक्तार्थे द्वितीय विधास्यविधाविरहो विशे वचनस्तु सिद्धे प्राथमिकस्तु किमर्थम् । इति पञ्चताशिरोमणिः ।

प्राथम्य, नि, (प्रथम + व्यञ् ।) प्रथमस्य भाव । यथा “अस्माभिरेव प्राथम्येन नानासुगौनं वचनेदेवविधौ निवस्य क्रियते” इति विजय रचितः ।

प्राङ् [सु] च (प्राचीति । प्र + आङ् + बाहु- लकादेरपुचिप्रत्ययः” उवा० २।१।१८। इत्यत्र लृङ्प्रत्ययस्योक्ता उचि ।) नाम । प्राकाशम् । स्पृष्टम् । तत्पर्यायः । आवि २। यथा । प्राङ्मुखीति । आविभूत । इत्यमर- भरतौ । (यथा, रघु) १।१।१५।

“अग्निनादमथ गृह्णीत तयो
प्राङ्मुखः बहुलचमाच्छ्रितः ।
ताडका चक्रेपातकुक्कुटा
कालिनेव निविष्टा वक्रप्रकीर्णः”)

प्रकाशः । सम्भावम् । इति । इति शब्दरत्ना-
वली ।

प्राङ्मुख, पु, (प्राङ् + भू + भावे चण ।) आविर्भावः । यथा,—

“यद्यु प्राङ्मुखोऽस्मिन्मिदं चक्रे पुरा”
इति कुवलयानन्दः ।

प्रादेश, पु (प्रदिशते इति । प्र + दिश् + ङङ-
ञ्चि चण । “उपसर्गस्य चण” इति दीर्घः ।) तर्जनीसहितविभृताङ्गुलः । इत्यमरः २।६।
८३ । (यथा, महाभारते) ५।५।१६।

“प्रमाद्यतो भीमसेनः प्रादेशेबाधिकोऽप्युज्जितः”
प्रदेश एव । स्वार्थे ञञ् ।) देशमात्रम् । यथा,
“प्रादेशो देशमात्रे च तर्ज्यङ्गुलसंमिते”

इति मेदिनी ।

“अङ्गुलस्य प्रदेशेन्या वासः प्रादेश उच्यते”
इति देवीपुराणः ।

प्रादेश, कौ, (प्र + आ + दिश् + क्युट्) दानम् ।
इत्यमरः २।७।३ ।

प्रादेश नि (प्रदीपस्थायमिति । प्रदीप + व्यञ् ।) प्रदीपस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुदी । (प्रदीपे आहरतीति । “आहरति ङम्” ४।३।५१। इति व्यञ् ।) प्रादेशो ङम् । प्रदीपसहचरित अध्ययन सोढुसम् । “वदस्य सोढुम्” ४।
३।५२। इति व्यञ् ।) प्रादेशः शिक् । इति आकरवम् ।)

प्रापञ्चि

प्रादेशिक, नि, (प्रदीपस्थायमिति । प्रदीप +
“निश्चाप्रदीपस्थायः” ४।३।१४। इति
टण् ।) प्रदीपस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
प्राधान्य, कौ, प्रधानस्य भावः । (प्रधान + भावे
ञञ् ।) प्रधानत्वम् । यथा, समेदीपिकायाम् ।
“वेदार्थोपनिषत्सु प्राधान्यं हि मनो”
सूतम् ।

प्राध्व, च, (प्राध्वनीति । प्र + आ + ध्वन +
ञम् ।) अनुकूलम् । इत्यमरः ३।४।४।
(यथा, रघु) १।३।४३।

“सभाजने मे तुल्यकृपायु
सखेतर प्राध्वमिति प्रयुज्यते”)

प्राध्व नि, (प्रगतोऽध्वानमिति । “उपसर्गाद्
ध्वनः” ५।४।८५। इति व्यञ् ।) बहुदूर-
गमि रथादि । इति योगदेवः । दूरपथः ।
प्रङ् । नञ् । इति हेमचन्द्रः । (यथा महा-
भारते) ३।१६२।२७।

“तल गच्छि मदीं लङ्घय धनुष्य भरतर्षभ” ।
प्राध्व लला नमस्कृते कुवेराय शुकोदरः”)

प्राप्त, पु, (प्रलब्धोऽन्तः ।) अन्तभागः । येच
सीमा । यथा, कुमारे । ३।४३।

“प्राप्तोऽसक्तनमोऽप्यस्य
आनासाद् भूतपतेर्विशेषः”

प्राप्त, [सु] च, (प्राप्त + लङ् ।) प्राप्त-
भागः । यथा, प्राचीर प्राप्तातो इति । इत्य-
मरः २।२।३ ।

प्राप्तर, कौ, (प्रलब्धमन्तरमवकाशो व्यवधान वा
यच ।) दूरगम्योऽप्य । इत्यमरः २।१।१७ ।
ह्यावातरणवादिहिति पथि प्राप्तर दूर गम्यो
दूरगम्य दूरचासौ गम्यश्चेति वा दूरगम्यो
वलादिवचितत्वात् ईदृक् बोध्या च प्राप्तर-
मिदमवकाशः । प्रलब्धमन्तरं व्यवधानमवकाशो वा
अन्तेति प्राप्तरम् । इति भरतः । (यथा महा-
निर्वाणतन्त्रे) १।६४ ।

“इदे मर्ते प्राप्ते च प्रावादात् पर्यन्तादिपि ।
पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मद्विकलाः”)

विपिनम् । कोटदम् । इति मेदिनी ।

प्राप्तगम्य, कौ, (प्राप्ते गम्यस्य ।) दूरगम्य-
पथः । ह्यावादिहितिपथः । इति शब्दरत्ना-
वली ।

प्रापञ्च, कौ, (प्र + आप + क्युट्) नयनम् ।
प्राप्ति । (यथा मनु) २।६५।

“प्रापञ्चात् सर्वकामानां परित्यागो विशि-
ष्यते”

प्राप्तिरेत्या । प्रकर्षेण आनयम् । अन्ता-
दन्त्यान्ता प्रपूर्वापधातोर्भावे अणट् प्रत्ययः ।

प्रापञ्चिक, पु, (प्रापञ्चायते इति । प्र + आ + प्रञ्च
यवहारे + “प्राञ्चि पञ्चिक” । उवा० २।४१।
इति किकृ ।) प्रत्यक्षिकम् । इति सिद्धान्त
कौमुदीसंज्ञादिहितिः । (यथा भावे) ४।१२।

“आप्रापञ्चि प्रापञ्चिकादर्थं
नवाह रत्नाकमितानि कौकः”)

प्राभाक

प्रापञ्चिक, नि प्राप्यते यतः । (प्र + आप + व्यञ्
वर ।) प्राप्यम् । (यथा, मेघदूते) ५।
“प्रमथ्योति सलिलमयतां सन्निपातः क मेघ
सन्देशार्थः क पटुकरश्चै प्रापञ्चि प्राप
ञ्चिया”)

प्रापेय पु तन्मन्त्रमन्त्रविशेषः । यथा, अग्निपुराणे ।
“प्रवाच्य जनयत् पुत्रान् दिवान् वै मायनो-
त्तमान् ।

यतुर्दृष्ट देवगन्धर्वा प्रापेया परिकीर्तिता”

प्राप्त, नि, (प्र + आप + क्त) प्रस्थापित ।
तत्पर्यायः । प्रविहितः २ । लञ् । तत्पर्यायः ।
विश्व २ भाषितः ३ आवाहितः ४ भूतः ५ ।
इत्यमरः ३।१।८६, ३।१।१०४ ।

(उत्पन्नः) समुपस्थितः । यथा, मनु १२।१२२।

“यतस्त्रिभिर्नष्ट प्राप्ते वसिष्ठा गर्हभाजिनम् ।
सप्तगाराचरेद्वैल्ल खलकैः परिकीर्तयन्”)

प्राप्तपञ्चल, नि, (प्राप्त पञ्चल मरय येन ।)
कृतम् । इत्यमरः २।८।११७ ।

प्राप्तभाव, पु, (प्राप्ते भावो भेदः ।) चातोच ।
इति शब्दचन्द्रिका । (प्राप्तभार इत्यपि क्वचित्
पाठः) । लङ्प्रत्ययादौ नि ।

प्राप्तकूप, नि, (प्राप्त रूप येन ।) पङ्क्ति ।
मनोज्ञः । इत्यमरः ३।३।१२१ । रूपवाचः ।

प्राप्तय नि, प्राप्यते यतः । प्रपूर्वापधातो कर्त्तृणि
तत्प्रत्ययः । प्राप्यम् । (यथा, रामायणे) २।
२६।१ ।

“आदेशो वनवासस्य प्राप्तयः स मया किल”)

प्राप्ति, कौ, (प्र + आप + क्तिन्) उद्यः ।
(यथा, महाभारते) १४।४८।३ ।

“गच्छत्याह्रप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमथयाम्”)

यनादिहितिः । अधिगमः । लाभः । इत्यमर-
भरतौ । प्रापञ्चम् । (यथा, मनु) ६।११३ ।

“यद्य स्त्रीपुत्रयोश्चकौ धर्म्मो नो रतिष्वहितः ।
आपद्यपञ्चप्राप्तिकं दायभागं निगोधत”)

स हतिः । इति शब्दरत्नावली । अकिमाद्वैश्व-
वर्त्मान्मतेऽर्थविशेषः । स च अमोक्षितप्राप-
ञ्चम् । इति हेमचन्द्रो भट्टस्य च ।

प्राप्य, नि, (प्र + आप + यत्) प्राप्तयम् ।
तत्पर्यायः । गम्यम् २ समावायम् ३ । इत्य-
मरः ३।१।६२ । (यथा, मार्कण्डेये) ६२।२० ।

“मयेवा वाहुरागेन बहुश प्रार्थिता वती ।
निराकृतवतीं शेषमद्य प्राप्या भविष्यति”

च, प्र + आप + ल्यप् । यथा, मेघदूते ।

“प्राप्यावलीसुदयनकथाकोविद्यामष्टहान्”)

प्राप्तोधिक, पु, (प्रवीधाय हित । प्रवीध + टक ।)
उचः कालः । इति शब्दमाणाः । प्राप्तोधिकोऽपि
पाठः ।

प्राप्तव, कौ, (प्रवीधाय ।) प्रसु + व्यञ् ।) अष्ट
लम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

प्राभाकर, पु, (प्रभाकरस्थाय तन्मते वेत्तीति ।
प्रभाकर + व्यञ् ।) मौलिकविशेषः । यथा,
“आमिषकप निरुद्ध परमवतिरुद्धाद्वैतपूर्वक

प्रायश्चि

उपस्थाय ततः शीघ्रमार्गिमान् धरणीं गतः ।
 गान्धर्व शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ॥”
 उपस्थानञ्च ब्राह्मणान् वस्त्रादिना तोषयित्वा
 कार्येण । महत्तसु पापेषु राशोऽप्युपस्थिति
 कार्येणाह देवः ।
 “स्य वा ब्राह्मणे कच्छमन्त्रोवे विधीयते ।
 राश्या च ब्राह्मणे चैव महत्तसु परिचर्यते ॥” ॥
 परिवदमाहङ्गिरा ।
 “एकविंशतिवर्षाकैर्मोसावेदपारगे ।
 वेदाङ्गकुशले चैव परिवत स प्रकल्पयेत् ॥
 चातुर्विधो विकल्पो च ब्राह्मणविद्वन्मपाठकः ।
 त्रयश्चात्रमिषो दृष्टा पशु स्थातु दद्यावरा ॥”
 मनु ।
 “त्रेविधो हेतुकस्तर्को नैस्तो धर्मेपाठकः ।
 त्रयश्चात्रमिषः पूर्वं पशु स्थातु दद्यावरा ॥”
 अङ्गिरा ।
 “एषा तु कष्टकार्थेण मध्यमेण तु मध्यमा ।
 महापातकिक्रोधेण हतश्रो भूय एव वा ॥”
 प्रदक्ष्वाचमिदम् । चावज्जिरेव निरूपय ताव-
 जिरेव परिवत् । इदानीमादिष तस्याः । तथा च
 वमः ।
 “एको द्वौ वा त्रयो वापि यद्व्युत्सर्गमपाठकाः ।
 स धर्मे इति विज्ञेयो नेतरेषां सक्षयः ॥” ॥
 प्रायश्चित्तकथने दोषो यथा,—
 “आर्तानां मार्गमात्रानां प्रायश्चित्तानि ये
 विद्याः ।
 जानन्तो न प्रवृत्तानि तेषां तद्दोषमात्रिनः ॥
 अनर्चितैरनादृतैरेष्टैश्चैव संसदि ।
 प्रायश्चित्तं न वक्ष्यन् जानन्निरपि ज्ञेयतः ॥
 न्यायतो मायमात्रं चन्द्रियादेः प्रजामिनः ।
 अनन्तरा ब्राह्मणं ज्ञात्वा त्रतमेतत् समादिशेत् ॥”
 हारीतः ।
 “यथावतो यथाकालं यथाप्रायश्च ब्राह्मणे ।
 प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणेधर्मपाठके ॥
 तस्मात् कच्छमन्त्रोपपाद वापि विधानतः ।
 ज्ञात्वा न्यायवर्णं काय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥”
 अश्वत्थामहर्षिः पराशरः ।
 “दुर्लभैर्गुण्यैः कार्येक्षया वै शिरःपृष्ठयोः ।
 अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मात्प्रायश्चो भवेत् ॥”
 केशविश्वामित्रे दोषो यथा,—
 “केशविश्वामित्रे वा लोभात् मोहादज्ञानतो-
 रपि वा ।
 कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत् पापं तेन गच्छति ॥”
 शास्त्रीयप्रायश्चित्तसुदाहृत्य पञ्चादगुण्यैः कार्यं
 दद्यादाहङ्गिरा ।
 “ज्ञात्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मवत्सुभिः ।
 पश्चान् कार्यानुसारेण श्रद्धा कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥”
 बृहत्साहिमिदात् प्रायश्चित्तं यथा,—
 “अशीतिवर्षं यदास्मि नको वापूनामोक्षः ।
 प्रायश्चित्तार्हमर्हन्ति क्षिप्रं रोमिष एव च ॥”
 अथ प्रायश्चित्तमन्त्रादिः ।
 तत्र मनु ।

प्रायश्चि

“स्वापनेनाशुतापेन तपसाध्यनेन च ।
 पापकृत्युच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥”
 आपद्दीक्षनेन अध्ययनतपसोऽग्निमनुकल्प इत्यु-
 क्तम् । एतद्विधायातिरिक्तविषयम् । हिसा-
 यानु दानं सुखम् । यथा, भविष्य ।
 “हिसात्तकानां सर्वेषां कौर्मितानां मनीषिभिः ।
 प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथमं उच्यते ॥”
 तथा मनु ।
 “दानेन वधनिर्जेकं सपादौनामशुक्लवन् ।
 एकैकशचरेत् कच्छं द्विजं पापापशुतये ॥” ॥
 सामान्यप्रायश्चित्तानि यथा, सर्वर्तः ।
 “हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
 नाश्वन्यवानु पापानि महापातककान्यापि ॥”
 वमः ।
 “श्रीमन्नेन शरीरस्य तपसाध्यनेन च ।
 पापकृत्युच्यते पापात् दानेन च दमेन च ॥”
 मनु ।
 “ज्ञात्वा पापं हि सनाय तस्मात् पापात्पशुच्यते ।
 नेतव्यं कुर्यात् पुनरिति विद्वत्तया पूर्यते नरः ॥”
 विष्णुपुराणम् ।
 “प्रायश्चित्तान्येषां तपःकर्मात्मकानि वै ।
 यानि तेषामशेषाणां कष्टानुसारं परम् ॥”
 वमः ।
 “अवाङ्मिका देवपूजा वेदाभ्यासः सवितुष्टवः ।
 नाश्वन्यवानु पापानि महापातककान्यापि ॥”
 गोतमः । “हिरण्यं गोर्वाचोऽथो भूमिस्त्रिणा
 दृतमन्नमिति देयानि । एताव्येवागदेशे विक-
 ल्येन क्रियेरन् शनसि जघुनि जघूनि गुरुणि
 गुरुणि ॥” विष्णुपुराणम् ।
 “एवं विषयभेदेनैव स्वस्वार्थाणि पुनः ।
 प्रायश्चित्तानि सर्वानि गुरुणि च जघूनि च ॥
 अन्यथा हि महाबाहो । जघूनासुपदेशतः ।
 गुरुणासुपदेशो हि निरयोजनतां ब्रजेत ॥”
 महाभारतः ।
 “यद्यकार्यं ज्ञात्वा ज्ञातं मङ्गलमिषेचनम् ।
 सर्वं ददति मङ्गलास्तुकराग्निमिवानय ॥”
 ब्रतानि शुद्धिकारकाभ्यां विश्वामित्रः ।
 “कच्छं चाक्रायवादीनि शुद्ध्याद्युदयकारणम् ।
 प्रकाशे वा रहस्ये वा संशयेऽनुक्तके स्फुटे ॥
 प्राजापत्यं शान्तायनं शिशुकच्छं पराककः ।
 अतिकच्छं मर्षकच्छं सौम्यं कच्छाति-
 कच्छकः ॥
 महाशान्तायनं शुद्धे तप्तकच्छं पावनं ।
 जलोपवासकच्छं मन्त्रकच्छं शोधकः ॥
 एते समस्ता चक्ष्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
 पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नः ॥
 कार्यान्नाक्रायवेयं केवला वा विशुद्धये ।
 शिशुचान्नायकं प्रोक्तं यतिचान्नायकं तथा ॥
 यवमन्नं तथा प्रोक्तं तथा मिषोजिकाकृतं ।
 उपवासश्चिरात् वा मासं मन्त्रोदहकम् ॥
 नकुहदादशाहं कार्यं शुद्धिकारकम् ।
 उपवासकच्छं नामनादिषु चैव हि ॥

प्रायश्चि

प्रकाशे च रहस्ये च अभिषन्ध्याद्यपेक्षया ।
 जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सप्तद्विजितं तथा ॥
 अश्वन्यादिकं दृष्ट्वा सन् कार्यं यथाक्रमम् ॥”
 प्रकाशकते पापे ब्रतानि सुखानि । रहस्यकते
 जपादीनि । यथा प्राजापत्यादीन्भिधाय मनु ।
 “एतेर्दिवातय शोधा ब्रतेराविष्कृतेनसः ।
 अनविष्कृतपापास्तु मन्त्रेर्होमस्तु शोधयेत् ॥”
 देवलः ।
 “प्रकाश उक्तं यत्किञ्चित् विश्वभागो रहस्यके ।
 विश्वभागो यद्विभाग कल्प्यो जात्याद्यपेक्षया ॥’
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 अथ प्रायश्चित्तपूर्वाहणम् । श्रद्धाविरहितौ ।
 “वायु केशग्रन्थान् पूज्यं हतं प्राञ्जं वधिर्निधिः ।
 प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो ब्रतमादिशेत् ।
 प्रायश्चित्तसुपासीनो वामघटस्थिचवनं कुर्यात् ॥”
 केशधारकैः केश्यां द्विगुणब्रतादिकमाह हारीतः ।
 “राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा नकुशुतः ।
 केशानां वपनं ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 केशानां धारकायैश्च द्विगुणं ब्रतमाचरेत् ।
 द्विगुणं तु त्रये चोर्ध्वे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥”
 विद्वद्विप्रमन्त्रीणां नेत्यते केशवापनम् ।
 कते महापातकिनो मोहानुत्पादकोर्येन ॥”
 सधवास्त्रीणां विशेषमाह भवदेवमदृष्टं वच-
 नम् ।
 “वपनं नैव नारीणां नाशुग्रन्था जपादिकम् ।
 न गोष्ठं शयनं तासां न च दद्याद्गवजानिनम् ॥
 सर्वान् केशान् समुत्तुल्य हृदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
 सर्वज्ञैव हि नारीणां शिरसो सुखं कृतम् ॥”
 अथ घेनुस्त्र्ययवस्था । तत्र सर्वर्तः ।
 “प्राजापत्यब्रताश्रितौ घेनु दद्यात् पयस्त्रिणीम् ।
 घेनोरभावे दातव्यं तुल्यं नक्षत्रं न सशयः ॥”
 पयस्त्रिणीमिति विशेषः दुग्धोपयोगाय । स च
 वत्सं विना न सम्भवति । अतः सवत्साया एव
 दानं सुखम् । तदभावे यथोचितं नक्षत्रम् । तद्-
 सम्भवे पुराणचयम् । इतिश्रुत्यशिका गावो
 वत्सं पौराणिको भवेदिति कात्यायनवचनात् ।
 वटविश्रान्तमिति ज्ञात्वा पठन्ति ।
 “घेनु पञ्चभिराद्यानां मध्यानां त्रिपुराणिकी ।
 कार्वाण्येकच्छाया हि दक्षिणायां प्रकीर्तिता ॥”
 प्रायश्चित्तोत्तरकर्तव्याणि । यथा । भविष्ये ।
 “क्रियते शुद्धये यत् ब्राह्मणानानु भोजनम् ।
 शुद्धार्थमिति तत् प्रोक्तं वैनेतयः । मनीषिभिः ॥”
 जाकालः ।
 “आरम्भे सर्वज्ञकृष्णायां समाप्तौ च विशेषतः ।
 आरम्भेनैव हि प्राजापत्योऽनुगुणादाहुतौ पृथक् ।
 आह कुर्याद्ब्रतस्थानं गोहिरण्यमन्नदक्षिणम् ॥”
 प्रायश्चित्तानन्तरं गोभ्यो यवश्च दद्यात् । यदि तु
 यावत्सप्तद्विजितं न यक्षीयुस्तदा पुनस्तस्याय-
 चित्तमनुतिष्ठेत् । यथा हारीतः । अशिरसा
 अवसमादाय गोभ्यो दद्यात् यदि तां प्रसूतिता
 यक्षीयुर्येन प्रवर्तयेत् । एवं ज्ञातप्रायश्चित्तम् ।
 इतरथा न । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ॥

अथ प्रायश्चित्तविधौ कृत्तव्यविधयामाणां प्रायश्चित्तानि विवक्षन्ते ।

अपराधपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ विद्वदानम् ।	तदशक्तौ नृक्षीदानम् ।	दण्डिका ।
ब्राह्मणस्य मातृभ्रमण दुहितृ- भ्रमण कुशाभ्रमणम् ।	अज्ञानतो द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् । तत्तु महापातके ऋणम् । अत्रत एतद्विगु- णम् ।	२६० धेनवः ।	१०० कार्वा- पम्बा । तल्लम्ब- खर्वादि वा ।	२० गावः । अशक्तौ २० कार्वापम्बा ।
शत्रिवैश्याभ्रमणां मातृ दुहितृकुशाभ्रमणम् ।	हुताभ्रमणप्रवेशेन मरणम् । चतुर्भिश्चरति वार्षिकव्रतं वा । एतत्तु अपराधमत कामतत्तद्विगुणम् । मातृदुहितृकुशा- भ्रमणि एतद्व्रतादिकं करणीयम् ।	२६० धेनवः ।	१०० कार्वा- पम्बा । तल्लम्ब- खर्वादि वा ।	२० गावः । अशक्तौ २० कार्वापम्बा ।
अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ विद्वदानम् ।	तदशक्तौ नृक्षीदानम् ।	दण्डिका ।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकमन्त्र- वधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । यथा मनुः । “ब्राह्मणा द्वादशवर्षाणि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । भेषजाभ्यान्निपुण्ड्रार्थं कृत्वा श्वपिरो- न्मनम् । भिक्षाग्री विचरेद्दुर्गामं वनो- र्बेदि न जीवति ।”	१०० धेनवः ।	५०० कार्वा- पम्बा । तल्लम्ब- खर्वादि वा ।	१०० गावः । तदशक्तौ १०० कार्वापम्बा ।
कामतो ब्राह्मणकर्तृकमन्त्र- वधः ।	याज्ञवल्क्योक्तमन्त्रकारेण मरणम् । तथा । जीमन्त आहीति आवा जीमन्तप्रति- ने तद्वम् । मन्त्रानां सुकृवाद्वापि मन्त्रे रेभिश्चाक्रमम् । एतत्तु कर्णौ ब्राह्म- णैस्तरपरम् । तदशक्तौ द्विगुणद्वादश- वार्षिकव्रतम् ।	२६० धेनवः ।	१०० कार्वा- पम्बा । तल्लम्ब- खर्वादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्वापम्बा ।
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकमन्त्राद्यधी- मर्षवधः ।	मन्त्रवधप्रायश्चित्तम् । अज्ञानत एतदहम् । अज्ञानतोऽपराधकर्मवधेऽप्येवम् ।	२६० धेनवः ।	१०० कार्वा- पम्बा । तल्लम्ब- खर्वादि वा ।	२० गावः । अशक्तौ २०० कार्वापम्बा ।
अकामतः सवनस्य ब्राह्मणवधः ।	द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् ।	२६० धेनवः ।	१०० कार्वा- पम्बा । तल्लम्ब- खर्वादि वा ।	२० गावः । अशक्तौ २०० कार्वापम्बा ।
कामतः सवनस्य ब्राह्मणवधः ।	तद्विगुणम् । ४०० अक्षयत्वारिंशद्वार्षिक- व्रतम् ।	४०० धेनवः ।	२१६० कार्वा- पम्बा । तल्लम्ब- खर्वादि वा ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्वापम्बा ।
ब्राह्मणकर्तृकमन्त्राद्यधीमर्षवधः सुदृष्टोन्मिवाहितोन्मिवा- वधः ।	४०० अक्षयत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम् । एतच्च कामतः । अकामत एतदहम् ।	४०० धेनवः ।	२१६० कार्वा- पम्बा । तल्लम्ब- खर्वादि वा ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्वापम्बा ।
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकवेदपार- गाततामिनाद्यवधः ।	१२ वार्षिकव्रतम् ।	१०० धेनवः ।	१४० कार्वा- पम्बा । तल्लम्ब- खर्वादि वा ।	१० गावः । अशक्तौ १० कार्वापम्बा ।
अज्ञानतस्तस्य वधः ।	तदहम् । ३ वार्षिकव्रतम् ।	६० धेनवः ।	२४० कार्वा- पम्बा ।	५० गावः । तदशक्तौ ५० का- र्वापम्बा ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वा ब्राह्मण- कर्तृकवेदित्तब्राह्मणवधः ।	तथा ।	तथा ।	तथा ।	तथा ।
अकामतः आप्यहारादिकदि- ब्राह्मणवधः ।	एकवार्षिकव्रतम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्वापम्बा ।	६ गावः । तदशक्तौ ५०० कार्वापम्बा ।
कामतस्तस्य वधः ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
अज्ञानतः अग्निपर्वण्यवधः ।	ब्राह्मणकर्तृकमन्त्राद्यधीमर्षवधेऽप्येवम् । तच्च ३० वार्षिकव्रतम् ।	२६० धेनवः ।	१०० कार्वा- पम्बा । तल्लम्ब- खर्वादि वा ।	२० गावः । अशक्तौ कार्वापम्बा ।

३२२
प्रायश्चित्त

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ शेषदानम् ।	तदशक्तौ पूर्वार्थादानम् ।	दक्षिणा ।
कामतस्तद्वध । अकामतो वैश्वकर्तृकवधः ।	तद्विगुणम् । ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तविगुणम् । तच्च ३६ वार्षिकव्रतम् ।	तद्विगुणम् । ५४ दिनव ।	तद्विगुणम् । १६०० कार्वा- पण्या ।	तद्विगुणम् । ३०० गाव । अशक्तौ ३ कार्वापण्या ।
कामतो वैश्वकर्तृकवधः ।	७२ वार्षिकव्रतम् ।	१ = दिनव ।	३२४ कार्वा- पण्या ।	६ गाव । अशक्तौ ६ कार्वापण्या ।
अकामत शूद्रकर्तृकवधः ।	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तचतुर्गुणम् । तच्च ४८ वार्षिकव्रतम् ।	७२० दिनव ।	२१६० कार्वा- पण्या ।	४० गाव । अशक्तौ ४० कार्वापण्या ।
कामतस्तद्वध ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकवध- वीवधः ।	ब्राह्मणवधप्रायश्चित्तार्हम् । तच्च ६ वार्षिक व्रतम् ।	८ दिनव ।	२७ कार्वा- पण्या ।	५ गाव । अशक्तौ ५ का- र्वापण्या ।
कामतस्तद्वध ।	तद्विगुणम् । अक्षिप्य ब्राह्मणवीधे ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तविगुणम् । वैश्वस्य विगुणम् । शूद्रस्य चतुर्गुणम् । अनेकब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्यैकम् । यदेव साक्षाद्वधकर्तुं प्रायश्चित्तं तदेव स्वल्पमहर्तुं रजुयाहकस्य अप्रवृत्तप्रव- र्गकल्पप्रयोगकस्य च प्रादहीनम् । वध्यप्रतिरोधकस्य अजुयाहकस्य प्रवृत्त प्रवर्गकल्पप्रयोगकस्य च अहम् । अनु- मनुनिमित्तमत्र पादः । अशक्तौ स्त्री- नालवृत्तानां सर्वथाहम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
ज्ञानतो ब्राह्मणस्य पैरीसुरा- पानम् । हिरण्यस्य गौडीमा- न्त्रीपानम् ।	अभिसमन्वयानां सुरामोक्षजनकदुग्धहत गोमयरवाशामन्वतमस्थामरवात् पा- नम् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा ।	३६ दिनव ।	१०० कार्वा- पण्या । तक्षभ- स्वर्गादि वा ।	२० गाव । अशक्तौ २०० कार्वापण्या ।
अज्ञानतो ब्राह्मणस्य तासां पानम् ।	एतदहम् । तप्तु दादशवार्षिकव्रतम् ।	१०० दिनव ।	५४० कार्वा- पण्या । तक्षभ- स्वर्गादि वा ।	१०० गाव । अशक्तौ १ कार्वापण्या ।
अज्ञानत अक्षिप्य पैरी- सुरापानम् ।	नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् ।	१२५ दिनव ।	४०५ कार्वा- पण्या । तक्षभ- स्वर्गादि वा ।	७५ गाव । अशक्तौ ७५ का- र्वापण्या ।
अज्ञानतो वैश्वस्य पैरीसुरा- पानम् ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् । स्त्रीनालवृत्तानामष्टादिकम् ।	८ दिनव ।	२७ कार्वा- पण्या । तक्षभ- स्वर्गादि वा ।	५ गाव । अशक्तौ ५० का- र्वापण्या ।
अज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकवध- अस्वामिकाशीतिरक्षिप्य रिमिनसुवर्गस्त्रीयम् ।	अपवृत्तस्य तस्योद्वेगस्य वा स्वामिने दत्त्वा द्वादशवार्षिकव्रतं करणीयम् ।	१०० दिनव ।	५४ कार्वा- पण्या । तक्षभ- स्वर्गादि वा ।	१० गाव । अशक्तौ १ कार्वापण्या ।
ज्ञानतस्तत्कर्तृकतत्त्वज्ञेयम् ।	एतद्विगुणं २४ वार्षिकव्रतम् । शुश्रूषद् ब्राह्मणकर्तृके तु सर्वथाहम् ।	३६० दिनव ।	१०० कार्वा- पण्या ।	२ गाव । अशक्तौ २०० कार्वापण्या ।
ज्ञानत अक्षिप्य वैश्वकर्तृक- ब्राह्मणस्वामिकाशीतिरक्षि- कापरिमितसुवर्गस्त्रीयम् ।	राजकर्तृकतुल्यवाधातेन मद्वधम् । चतु- र्विंशतिवार्षिकव्रतं वा ।	३६० दिनव ।	१०० कार्वा- पण्या । तक्षभ- स्वर्गादि वा ।	२ गाव । अशक्तौ २ कार्वापण्या ।

३२३
प्रायश्चित्त

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ घेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
अज्ञानतस्तत्कर्मकृतवत्खामिक- ततस्तुवर्णस्त्रियम् ।	हादश्ववार्तिकव्रतं स्त्रीबालवृद्धागमद्वयम् । एकस्योभयधर्मवस्त्रे पाद ।	१८ घेनुव ।	५४० कार्वा- पण्या । तत्तन्म्य स्त्र्यादि वा ।	१ गाव । अशक्तौ १ कार्वापण्या ।
ज्ञानतो गुर्वङ्गनागमनम् । अर्थात् विमाहगमनम् । मूद्रस्य ब्राह्मण्योगमनम् ।	गुरुतत्त्वम पापमभिभाष्य तन्ने कौहमये सुप्यात् । अतस्तर्फी कौहप्रतिमां न्यस्यतीं प्रतिमां वा आलिङ्ग्य निवेद्य । स्व वा शिशुवद्वयावृतकृत्य अङ्गुली निधाय आमरण्यात् नैर्ऋतीन्दिशमातिष्ठेत् । चतुर्विंशतिवार्तिकव्रतं वा कुर्यात् । गुर्व- ङ्गनयापि एतत् करणीयम् ।	३६० घेनुव ।	१८ कार्वा- पण्या । तत्तन्म्य स्त्र्यादि वा ।	२ गाव । अशक्तौ २० कार्वापण्या ।
अज्ञानतो गुर्वङ्गनागम ।	हादश्ववार्तिकव्रतम् । बालवृद्धयोरङ्गम् । एतन्नातुर्वर्ण्यविषयम् ।	१८ घेनुव ।	५४ कार्वा- पण्या । तत्तन्म्य स्त्र्यादि वा ।	१ गाव । अशक्तौ १ कार्वापण्या ।
चतुर्णां महापातकानां च सर्म ।	ज्ञानतः सज्जतं प्रथमससर्गिण्योऽष्टादश- वार्तिकव्रतम् ।	२७ घेनुव ।	८१ कार्वा- पण्या । तत्तन्म्य स्त्र्यादि वा ।	१५ गाव । अशक्तौ १५ कार्वापण्या ।
तत्र गुरुससर्गो यथा । पतितः चाभ्यात् वेदाध्ययनम् । १ । पतितश्रिष्याय वेदाध्याप- नम् । २ । पतितेन ऋत्विजा ज्योतिष्टोमादियजनम् । ३ । पतितस्य ज्योतिष्टोमादि निष्पादनरूपभाजनम् । ४ । प्रक्षिप्तं पतितया वा परि- क्षयनम् । ५ । स्त्रियादिपति ताम्यब्राह्मण्योगमनम् । ६ । पतितान्नस्य पतितेन सङ्केत पात्रे भोजनम् । ७ ।	अज्ञानतः सज्जतप्रथमससर्गिण्यो नववार्तिक- व्रतम् । ज्ञानतो द्वितीयससर्गिण्य नववार्तिक- व्रतम् । अज्ञानतो त्रितीयससर्गिण्यं चाङ्गुलचतुर्वा- विक्रतम् । ज्ञानतस्तृतीयससर्गिण्यं षाड्वार्तिकव्रतम् । अज्ञानतस्तृतीयससर्गिण्यं स्त्रीवार्तिकव्रतम् । ज्ञानाज्ञानतश्चतुर्थससर्गिण्यं प्रायश्चित्ता- भाव । ब्रह्मघातिना च त्रिष्वैङ्ग- मूद्राणां ज्ञानाज्ञानतः ससर्गं तु क्रमेण एतस्य द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं त्रियम् ।	१२५ घेनुव । १२५ घेनुव । ६ घेनुव । ७५ घेनुव ।	४५ कार्वा- पण्या । ४५ कार्वा- पण्या । २०२१० कार्वा- पण्या । २७० कार्वा- पण्या । १२५ कार्वा- पण्या ।	७५ गाव । अशक्तौ ७५ का- र्वापण्या । ७५ गाव । अशक्तौ ७५ का- र्वापण्या । ३८ गाव । अशक्तौ ३८१ कार्वापण्या । ५ गाव । अशक्तौ ५ का- र्वापण्या । २५ गाव । अशक्तौ २५ का- र्वापण्या ।
तत्र क्षुद्रससर्गो यथा । क्षम- नयनं विना पतिताय वेदा- ध्यापनम् । १ । पतितोक्ता हृष्टाध्ययनम् । २ । पतित- यन्मात्रस्य अष्टकादियज्ञ- याजनम् । ३ । पतितेन ऋ- त्विजाष्टकादियज्ञयजनम् । ४ । पतितस्त्र्यङ्गुलीगमनम् । ५ । पतितमूद्रागमनम् । ६ । अपतितान्नस्य पतितेन स- ङ्केतपात्रे भोजनम् । ७ । पतितोऽष्टभोजनम् । ८ ।	ज्ञानतः षड्भासससर्गं प्रथमससर्गिण्योऽष्टा- दशवार्तिकव्रतम् । अज्ञानतः षड्भासससर्गं प्रथमससर्गिण्यो नववार्तिकव्रतम् । ज्ञानतः षड्भासससर्गं द्वितीयससर्गिण्यो नववार्तिकव्रतम् । अज्ञानतः षड्भासससर्गं द्वितीयससर्गिण्यं चाङ्गुलचतुर्वाविक्रतम् । ज्ञानतः षड्भासससर्गं तृतीयससर्गिण्यं षाड्वार्तिकव्रतम् । अज्ञानतः षड्भासससर्गं तृतीयससर्गिण्यं स्त्रीवार्तिकव्रतम् । चतुर्थससर्गिण्यो ज्ञानाज्ञानतः प्रायश्चित्ता- भाव ।	२७ घेनुव । १२५ घेनुव । १२५ घेनुव । ६ घेनुव । ८ घेनुव । ७५ घेनुव ।	८१ कार्वा- पण्या । ४५ कार्वा- पण्या । ४५ कार्वा- पण्या । २२१ कार्वा- पण्या । २७ कार्वा- पण्या । १२५ कार्वा- पण्या ।	१५० गाव । अशक्तौ १५ कार्वापण्या । ७५ गाव । अशक्तौ ७५ का- र्वापण्या । ७५ गाव । अशक्तौ ७५ का- र्वापण्या । ३८ गाव । अशक्तौ ३८१ कार्वापण्या । ५ गाव । अशक्तौ ५ का- र्वापण्या । २५ गाव । अशक्तौ २५ का- र्वापण्या ।

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ मूर्खोदानम् ।	दक्षिणा ।
महापातकानां कष्टतरससर्गो यथा । एकशतशतयाना दि । ततो कष्टतर आलाप स्पर्शानि श्वासादि ।	एभिश्च त्रिभिः कष्टतरससर्गैरेको कष्ट ससर्गः । ज्ञानतन्त्रिभिर्लघुससर्गैर्वत्सरेण सान्धम् । तेनाष्टादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतो वत्सरहयेन । ज्ञानत एकैकशो वत्सरहयेन । अज्ञानाद्वत्सरहयेन । सत्तापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमा- नत्वात् ज्ञानतो वत्सरहयेन पातः । सत्तापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमा- नत्वाद्ज्ञानाद्वत्सरहयेन पातः । तेना ष्टादशवार्षिकव्रतम् । ज्ञानादेकैकशो वत्सरहयेन । अज्ञानादेकैकशोऽष्टादशवत्सरे पातः ॥*॥ नवविधपापान्वितानां मध्यात् येन पापौयसा यः सृष्टः स तस्य व्रत पादहीनं कुर्यात् । एतच्च प्रथमस- मिथ्याम् । द्वितीयसमिथ्यां द्विपाद- हीनम् । तृतीयसमिथ्यां त्रिपाद- हीनम् । चतुर्थसमिथ्यां चतुर्पाद- हीनम् ॥*॥ सप्तम्यास्तु काजन्तूनादिवन्धे भागहारेण प्रायश्चित्त मूर्खादिव्यं श्रेयम् ॥*॥ रघुनन्दन महाचार्यमते कौलौ कष्टससर्गेषु प्रति- यद्वादिषु पातिव्याभावात् तन्नावशि- प्ताभावः ॥ यस्य पतितस्य यत् प्रायश्चित्तं तस्य पातिव्य- दशायां जातस्य पुत्रस्य तत् तृतीय- भागप्रायश्चित्तम् । तदानीं तन्माताया कन्यायां पतितोत्पन्नपुत्रप्रायश्चित्ततृतीय भागप्रायश्चित्तम् ।	२७ धेनुव । तथा । तथा । तथा । तथा । २७ धेनुव । तथा । तथा ।	८१ कार्वा- पणा । तल्लभ्य स्वर्गादि वा । तथा । तथा । तथा । तथा । ८१० कार्वा पणा । तल्लभ्य स्वर्गादि वा । तथा । तथा ।	१५ गावः । अशक्तौ १५ कार्वापणा । तथा । तथा । तथा । तथा । १५० गावः । अशक्तौ १५ कार्वापणा । तथा । तथा ।
अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ । मूर्खोदानम् ।	दक्षिणा ।
समुत्कर्षे अश्रुतम् । तत्तु सप्त कर्म्मणिमिषा वाचा क्रियया वा अन्वया प्रतिपादनं यथा भूतस्य ब्राह्मणोऽहमिति वचनं यत्रोपवीतधारणम् । अथवा परस्य सन्ध्याजाति- विद्योत्कर्षे सति गाय ब्रा- ह्मणो न च किञ्चिदप्य जा- नोति इत्यश्रुतवचनम् । १ । राजगामिप्रेत्यम् । तत्तु राजनि निर्होवस्य दोष आपनम् । २ । गुरोर्लोक- निर्लेन्य । स तु गुरोर्लोक- दातुर्लेशादोषाभियोगः । ३ ।	दादशवार्षिकव्रतम् । एतच्च ज्ञानावन्ता- भावात् ॥*॥ एतन्नाश्नाद्वयदुपपातके कृते तदज्ञानादिना कष्टविषयचेष्टा- दिवस्येयम् ॥*॥ यच्च वशिष्ठवचन ब्रह्मोक्तं कष्टं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपशुज्जीत वेदमाचार्यतः । विष्णुः । समुत्कर्षाश्रुते गुरोर्लोकनिर्लेन्ये तदा- चार्ये च मासं प्रयसा वर्तेत । आचार्य परदारममनाभिज्ञापः । वशिष्ठः । गुरोर्लोकनिर्लेन्ये सचेक- कातो गुरु प्रसादयेत् प्रसादात् पूर्वो भवति । अतानि प्रमादादिकृते बो- ध्यानि ।	१८ धेनुव ।	५४० कार्वापणा ।	१० गावः । अशक्तौ १ कार्वापणा ।

अयानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
एतानि त्रीणि ज्ञानत अत्यन्ताभ्यासे अज्ञानकृत ब्रह्मज्ञासमानि । याग स्यो अत्रियवैश्वदेव्यं । ४ । गर्भिणीवध । ५ । रज स्रजावध । ६ । अग्नि गोत्रावध । ७ । ब्राह्मण अतिरिक्ताविज्ञातगर्भवध । ८ । शरणागतवध । ९ । एतानि च अज्ञानकृतब्रह्म ज्ञासमानानि ।				
ब्रह्मोपभोगा । सा च अस च्छास्त्राभियोगेन अधीत वेदविस्मरणम् । १ । वेद निन्दा । अर्थतो यत्नतश्च । २ । कौटसायम् । ३ । सुद्ध- वध । स च ब्राह्मण्यति- रिक्तमिचवध । ४ । गर्हि ताम्रवध । सा च ज्ञानतो ऽत्यन्ताभ्यासेन अन्यजात्र भोजनम् । ५ । गहिताद्य- वध । ज्ञानतोऽत्यन्ता भ्यासेन कृष्णाकलशुनादि भोजनम् । ६ । एतानि षट् अज्ञानकृतसुरापासमानि ।	दादशवार्षिकव्रतम् ।	१८ धेनुव ।	५४ कार्वाप- या । तल्लभ्य- खणादि वा ।	१ गाव । अशक्तौ १ कार्वापया ।
ब्राह्मण्यसम्बन्धिनि ज्ञेयहरणम् । १ । नरा२ चरजतः३भूमि५ वध६मयीना७भ्यासेन हरणम् । एतानि सप्त ब्रा ह्मण्यसामिकाग्रौतिरिक्तका परिमितसुवणस्तेयसमानि ।	ज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वत् ।	१८ धेनुव ।	५४ कार्वाप- या । तल्लभ्य खणादि वा ।	१ गाव । अशक्तौ १ कार्वापया ।
षष्ठिच्छीगमनम् । १ । ब्रा- ह्मण्यकुमारौगमनम् । २ । पाण्डिदिच्छीगमनम् । ३ । सवर्गमिच्छीगमनम् । ४ । पुत्रस्त्रासवर्गच्छीगमनम् । ५ । औरसेतरपुत्रभार्यागमनम् । ६ । पित्रव्यवहगमनम् । ७ । मातृव्यवहगमनम् । ८ । ग त्तारमपेक्ष्य हीनवर्गपित्र पत्नीगमनम् । ९ । पित्रव्य- वहगमनम् । १० । माता भर्तृपत्नीगमनम् । ११ । मा तुल्यपत्नीगमनम् । १२ । स्व- भ्रूगमनम् । १३ । स्वहगम- नम् । १४ । ज्येष्ठभाद्रपत्नी- गमनम् । १५ । राजपत्नी- गमनम् । १६ । ओजिय	ज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरण तद्वैकल्पिक चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१६० धेनुव । १८० धेनुव ।	१८ कार्वाप- या । तल्लभ्य खणादि वा । ५४ कार्वाप- या । तल्लभ्य- खणादि वा ।	२० गाव । अशक्तौ २ कार्वापया । १० गाव । अशक्तौ १ कार्वापया ।
पञ्चपुरवाधिकगामिनीनामासां गमने प्राजाययम् ।		८ धेनुव ।	२२ कार्वाप- या । साहस्र वैश्वदेवकलनात् ।	यथाशक्ति ।
अभ्यासव्यभिचारिण्यां सङ्कटगमने अर्थात् सप्तमपुरवागामिन्वा गमने पराक ।		५ धेनुव ।	१५ कार्वापया ।	यथाशक्ति ।
अष्टमादिपुरवगामिन्वा गमने तत्तल्लभ्यम् ।		४ धेनुव ।	११० कार्वाप- या । पादोन त्रेमुचतुष्टयस्य प्राज्ञात्वात् ।	यथाशक्ति ।

३२६
प्रायश्चित्त

अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
पत्नीगमनम् । १७। आत्मक पत्नीगमनम् । १८। उपा ध्यायपत्नीगमनम् । १९। शिष्यपत्नीगमनम् । २०। स्वहस्तस्त्रीगमनम् । २१। अ सवयवजातदुहितृगमनम् । २२। आचार्यपत्नीगमनम् । २३। शूर्यागमतागमनम् । २४। प्रव्रजितागमनम् । २५। धात्रीगमनम् । २६। सा ध्वीगमनम् । २७। नि क्षप्रस्त्रीगमनम् । २८। व र्णोत्तमागमनम् । २९। एता नि शुद्धतत्त्वगमनसमानि । इति चतु प्रकाराण्यनुपात कानि मिलित्वा एकपञ्चा शतसंख्येयानि ॥	अज्ञानादारोहणमात्रे सम्बन्धविप्रकर्षे वा पराकृष्टप्रच्छेदो वा । ज्ञानतो मन्त्रापातकोक्तप्रकारेण मरणम् । तद्वैकल्पिकं चतुर्विंशतिवाधिकाव्रतम् । अज्ञानतो ह्यदृष्टवाधिकाव्रतम् । पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासा गमने चान्द्रायणम् । अभ्यासव्यभिचारिण्या सङ्गदुर्गमने अर्थात् सप्तमपुरुषगामिन्या गमने पराक । अष्टमादिपुरुषगामिन्या गमने तप्तप्रच्छेदम् ।	३६ धेनुव । १८ धेनुव । ८ धेनुव । ५ धेनुव । ४ धेनुव ।	१८० कार्षाप- णा । तल्लभ्य स्त्रियादि वा । ५४ कार्षाप- णा । तल्लभ्य स्त्रियादि वा । २२॥ कार्षाप णा । साहस्रसप्त धेनुसकलनात् । १५ कार्षापणा । ११। कार्षाप णा । पादोन धेनु-चतुष्टयस्य प्राज्ञत्वात् ।	२० गाव । अशक्तौ २ कार्षापणा । १० गाव । अशक्तौ १ कार्षापणा । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणचरित्रवैयर्थ्यकचुक्रान्त- नतब्राह्मणस्वामिकगवीवध ।	त्रैमासिकाव्रतम् । तद्वयथा । छतवशिख वपनो व्यापादितया गोचर्मणा छत परिधानोत्तरावशुद्धनो मासमेक गोष्ठ ज्ञेयं यवाग्रुक्तान् यवान् पिबन् गोष्ठे वसेत् । अपरमासद्वये उपोष्यापरदिने सायं खल्य भुञ्जीत । जितेन्द्रियो गो ष्ठेनैव दानं चरेत् । दिवा गवानुगमन ऊर्ध्वं तिष्ठन् गोरज पानश्च चरेत् । गो शुश्रूषां नमस्कारश्च कुर्यात् । रात्रौ वीरासनं वसेत् । तिष्ठन्तीदृ गोव्यवृत्तिष्ठेत् । व्रजन्तीदृ ताखदुर्गजेत् । आसीनासु ताखासीन । वीतमल्लर । आतुरामभिप्राप्तौ पतिव्री पङ्कजयो भयनिमित्ते शौर्यादिभिराक्रान्ताश्च गां सर्वशक्तिमिव भोषयेत् । श्रीशु- ववाश्रीतेषु भारते भृशं वाति वा गोच्छाणमलत्वा आत्मनाय न कुर्यात् । आत्मन अन्येषां वा गृहद्वेषस्त्रयेषु भक्षयन्तीं पिवन्त वल्यश्च निवारयामि प्रायेण न कथयेत् । अनदिधानेन यो गामभुगच्छति स गोहत्याकृतपापात् प्रमुच्यते । एकं दृष दश गाश्च दक्षिणार्थं दद्यात् । एतदशक्तौ वेदविद्वज् सर्वस्व दद्यात् । एतच्चतुर्धावययादिविधम् । श्रीमद्भगवत्पञ्चनामसङ्गम् ।	१२ धेनुवो भव देवमङ्गलसम्पत्ता । १७ धेनुवो बहु सम्पत्ता ।	३६ कार्षापणा । तल्लभ्य स्त्रियादि वा । ५१ कार्षापणा ।	१ दृष १ गाव । अशक्तौ १५ कार्षापणा । तथा ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्षुकब्राह्मण स्वामिकाज्ञानक्षतगवी- वध ।	वार्षमासिकव्रतम् । तद्यथा । गोष्ठे गोसमीये गोष्ठे स्थितिं कुर्यात् । तत्रैव क्षितौ शयनम् । शक्तुयावकपयोदधि- सरगोमयानां भक्षणं क्रमशः कुर्यात् । नखरोमविवर्जितस्निग्धवस्त्रान्धरेत् । नितेजिर्वीर्यवान्भवेत् । यथा शक्तिं गायत्रीं च जपेत् । साहस्यं पूर्णं सति विप्रान् भोजयेत् । मां तस्मिन् वा दक्षिणां दद्यात् । अनेन विधानेन गोष्ठं पापान्मुच्येत । एतद्व्रतं गो- स्वामिने तत्प्रतिरूपं गवान्तरं यद्योक्त- धन्यं वा इत्यादि कर्तव्यम् । स्त्रीशूद्रवाल- वृहानामर्हं प्रायश्चित्तम् ।	६ धेनवो भवद्वय- भट्टसम्पत्ता । ६ धेनवो बहु- सम्पत्ता ।	१८ कार्वापण्या । तस्मिन्स्वर्णादि- वा । २५॥ कार्वा- पण्या । बहुस- म्पत्ता । साहस्यं धेनुसकलनात् ।	१ गौ । अशक्तौ १ कार्वापण्या । कार्वापण्या ७० कार्वापण्या ।
ज्ञानक्षतशूद्रकर्षुक ब्राह्मण स्वामिकगवीवध ।	जैमासिकव्रतार्हम् । अज्ञानतत्पदार्हम् ।	६ धेनवो भवद्वय- भट्टसम्पत्ता । ६ धेनवो बहुसम्प- त्ता ।	१८ कार्वापण्या । २५॥ कार्वाप- ण्या । बहुसम्प- त्ता । तस्मिन् स्वर्णादि वा ।	१ गौ । अशक्तौ १ कार्वापण्या
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्षुकक्षत्रियस्वामिकगवी- वध ।	वार्षमासिकव्रतम् । तद्यथा । वार्षमासान् तस्मिन्परिवृत्तो गोपासाहर्षा गो- व्रतो यवाश्री गोमिरेव सञ्चरन् तत्पा- पात् विमुच्येत ।	१२ धेनव ।	३६ कार्वापण्या । तस्मिन्स्वर्णादि- वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्षुकज्ञान- क्षतक्षत्रियस्वामिकगवीवध ।	वार्षमासिकव्रतार्हम् ।	६ धेनव ।	१८ कार्वापण्या । तस्मिन्स्वर्णादि- वा ।	यथाशक्ति ।
शूद्रकर्षुकज्ञानक्षतक्षत्रियस्वा- मिकगवीवध ।	वार्षमासिकव्रतार्हम् ।	६ धेनव ।	१८ कार्वापण्या । तस्मिन्स्वर्णादि- वा ।	यथाशक्ति ।
तत्कर्षुकज्ञानक्षततत्स्वामिक- गवीवध ।	एतद्व्रतार्हम् । स्त्रीशूद्रवालवृहानां सर्वं जार्हम् ।	३ धेनव ।	६ कार्वापण्या । त- स्मिन्स्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्षुकज्ञान- क्षतवैश्यस्वामिकगवीवध ।	द्विगुणं मासव्रतम् । मासव्रतं यथा । मासिकं पञ्चगव्यपात्रं गोष्ठे वाच- गवान्नुगमनं गोमतीजपः । एतद्व्रतम् ।	१ धेनव ।	३० कार्वापण्या । तस्मिन्स्वर्णादि- वा ।	यथाशक्ति ।
तत्कर्षुकज्ञानक्षततत्स्वामि- कगवीवध ।	एतद्व्रतम् ।	५ धेनव ।	१५ कार्वापण्या । तस्मिन्स्वर्णादि- वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्षुकज्ञान- क्षतशूद्रस्वामिकगवीवध ।	४ प्राजापयानि ।	४ धेनव ।	१२ कार्वापण्या । तस्मिन्स्वर्णादि- वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्षुकज्ञान- क्षतशूद्रस्वामिकगवीवध ।	२ प्राजापयानि । स्त्रीशूद्रवालवृहानां सर्वं जार्हम् । एकस्य स्त्रीशूद्रवालवृहानां धर्मवत्त्वं प्रायश्चित्तमाह ।	२ धेनव ।	६ कार्वापण्या । तस्मिन्स्वर्णादि- वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिकपिला- दोग्ध्रीहोमधेनुस्रवतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्षुकज्ञानक्षतवधः ।	द्विगुणं जैमासिकव्रतम् । अज्ञानतत्पदार्हम् ।	२४ धेनवो भव- देवभट्टसम्पत्ता । ३४ धेनवो बहु- सम्पत्ता ।	७२ कार्वापण्या । १२ कार्वापण्या बहुसम्पत्ता ।	२ दृषी २० गावः । अशक्तौ ३० कार्वापण्या ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिकपिला- दोग्ध्रीहोमधेनुस्रवतानां गवां शूद्रकर्षुकज्ञानक्षतवधः ।	जैमासिकव्रतम् । अज्ञानतत्पदार्हम् ।	१२ धेनव । १७ धेनवो बहु- सम्पत्ता ।	३६ कार्वापण्या । ५१ कार्वापण्या बहुसम्पत्ता ।	१० दृषी १० गावः । अशक्तौ १५ कार्वापण्या ।

अधीपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
नृत्त्रियस्वामिकगभिणीकपि लादोग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तुकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं वायसाधिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	२४ धेनवः ।	७२ कार्षापणाः ।	यथाशक्तिः ।
क्षत्रियस्वामिकगभिणीकपि लादोग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तुकज्ञानकृत- वधः ।	वायसाधिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः ।	यथाशक्तिः ।
वैश्यस्वामिकगभिणीकपिलादो- ग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तुक- ज्ञानकृतवधः ।	चतुर्गुणं मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	२० धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्तिः ।
वैश्यस्वामिकगभिणीकपिलादो- ग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तुकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१ धेनवः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्तिः ।
शूद्रस्वामिकगभिणीकपिलादो- ग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तुक- ज्ञानकृतवधः ।	८ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् ।	८ धेनवः ।	२४ कार्षापणाः ।	यथाशक्तिः ।
शूद्रस्वामिकगभिणीकपिलादो- ग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तुकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्तिः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तुकाधमशूद्रस्वामिकगवौ- वधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदहम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्तिः ।
ज्ञानकृतशूद्रकर्तुकाधमशूद्रस्वा- मिकगवौवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१ धेनू ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्तिः ।
अधमशूद्रस्वामिकगभिणीकपि लादोग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तुकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्तिः ।
अधमशूद्रस्वामिकगभिणीकपि- लादोग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तुकज्ञानकृत- वधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदहम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्तिः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोरोपपन्न- मन्त्रगमस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तुकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	५ धेनवः ।	१२॥ कार्षाप- णाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३॥ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोमात्र- सम्पन्नगमस्य ब्राह्मणक्षत्रि- यवैश्यकर्तुकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	६ धेनवः ।	२५॥० कार्षाप- णाः । सार्द्धाष्ट- धेनुसङ्कलनात् ।	७॥ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोनिर्व्यस- नकलमात्रचेतन्यदहितगम- स्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तुक- ज्ञानकृतवधः ।	स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् । त्रैमासिकव्रतपादत्रयम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१३ धेनवः ।	३८० कार्षाप- णाः । पारोन- जयोदशधेनुसङ्क- लनात् ।	११० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकाया गोरोपपन्न- मात्रगमस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तुकज्ञानकृतवधः ।	स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् । चेतन्यशूद्रगमवधे क्रमक्रमेण प्रायश्चित्तम् । वायसाधिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्तिः ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ पूर्वोदानम् ।	दण्डिना ।
चत्त्रियस्त्राभिकाया गोर्गाव- स्मितगर्भस्य ब्राह्मणचत्त्रिय वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवध । चत्त्रियस्त्राभिकाया गोर्निव्यन्न सकलगात्रचैतन्यरहितग र्भस्य ब्राह्मणचत्त्रियवैश्य कर्तृकज्ञानकृतवध । वैश्यस्त्राभिकाया गोर्गुल्फ भात्रगर्भस्य ब्राह्मणचत्त्रिय वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवध ।	वाय्मासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीभूद्रवाण्डहानामहम् । वाय्मासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीभूद्रवाण्डहानामहम् । चैतन्ययुक्त गर्भवधे कृतस्त्रमेव प्रायश्चित्तम् । द्विगुणमासव्रतस्य पाद । अज्ञानतस्तदहम् ।	६ धेनुव । ६ धेनुव । २ धेनुव । ५ धेनुव । ८ धेनुव । १ धेनु ।	१८ कार्वापण्या । २७ कार्वापण्या । ७।० कार्वा- पण्या । सार्द्धद्वय- धेनुसङ्कलनात् । १५ कार्वा- पण्या । २२ कार्वा पण्या । सार्द्धसप्त धेनुसङ्कलनात् । ३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वैश्यस्त्राभिकाया गोर्गावस- मितगर्भस्य ब्राह्मणचत्त्रिय वैश्यकर्तृकवध । वैश्यस्त्राभिकाया गोर्निव्यन्न सकलगात्रचैतन्यरहितगर्भ- स्य ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवध । भूद्रस्त्राभिकाया गोर्गुल्फग- र्भस्य अर्थात् गर्भग्रहण- दिनात् सावनमासद्वयानति- क्रान्तगर्भस्य ब्राह्मणच- त्त्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवध ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीभूद्रवाण्डहानामहम् । द्विगुणमासव्रतस्य पादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीभूद्रवाण्डहानामहम् । १ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	५ धेनुव । ८ धेनुव । १ धेनु ।	१५ कार्वा- पण्या । २२ कार्वा पण्या । सार्द्धसप्त धेनुसङ्कलनात् । ३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
भूद्रस्त्राभिकाया गोर्गावस- मितगर्भस्य अर्थात् मासद्वयो- परिचावनमासद्वयानतिक्रा- न्तगात्राद्यवयवोत्पन्नगर्भस्य ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवध ।	२ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीभूद्रवाण्डहानामहम् ।	२ धेनु ।	६ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
भूद्रस्त्राभिकाया गोर्निव्यन्नसक- लगात्रचैतन्यरहितगर्भस्य अर्थात् चतुथमासोपरि चा- वनमासद्वयानतिक्रान्तगर्भ- स्य ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यकर्तृ- कज्ञानकृतवध ।	३ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीभूद्रवाण्डहानामहम् । चैतन्ययुक्त- गर्भवधे कृतस्त्रमेव प्रायश्चित्तम् ।	३ धेनुव ।	६ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्त्राभिकानामतिदृष्टाति- कृष्टातिवाजातिरोमिणीनां गवां ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवध ।	जैमासिकव्रतहम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीभूद्रवाण्डहानामहम् ।	६ धेनुव ।	२५ कार्वा पण्या । सार्द्धद्व- धेनुसङ्कलनात् ।	७।० कार्वापण्या ।
चत्त्रियस्त्राभिकानामतिदृष्टाति- कृष्टातिवाजातिरोमिणीनां गवां ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवध ।	वाय्मासिकव्रतहम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीभूद्रवाण्डहानामहम् ।	६ धेनुव ।	१८ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्त्राभिकानामतिदृष्टाति- कृष्टातिवाजातिरोमिणीनां गवां ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवध ।	१ मासव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीभूद्रवाण्डहानामहम् ।	५ धेनुव ।	१५ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
भूद्रस्त्राभिकानामतिदृष्टातिकृ- ष्टातिवाजातिरोमिणीनां	२ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	२ धेनु ।	६ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।

३३०
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदप्रती धेनुदानम् ।	तदप्रती चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
गवा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक र्षुकज्ञानकृतवध ।	स्त्रीशूद्रवाण्टह्णानामहम् ।			
ब्राह्मणस्वामिकाना वधूना गवा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्षुकैक प्रयत्ननिव्यस्रज्ञानकृतवध ।	द्विगुणजैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवाण्टह्णानामहम् ।	३४ धेनुव ।	१२ काषा पण्या ।	२ द्रव्यै २ गाव । अश्वत्थी ३ काषापण्या ।
क्षत्रियस्वामिकाना वधूना गवा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्षुकैक प्रयत्ननिव्यस्रज्ञानकृतवध ।	द्विगुणवाण्टमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवाण्टह्णानामहम् ।	२४ धेनुव ।	७२ काषापण्या ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाना वधूना गवा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्षुकैक प्रयत्ननिव्यस्रज्ञानकृतवध ।	चतुर्गुणमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवाण्टह्णानामहम् ।	२ धेनुव ।	६ काषापण्या ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाना वधूना गवा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्षुकैक प्रयत्ननिव्यस्रज्ञानकृतवध ।	प्राणापव्यानि । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवाण्टह्णानामहम् । स्त्रीत्वाद्युभयधर्मवत्त्वे पाद । प्रयत्नमेव प्रायश्चित्तावृत्ति ।	८ धेनुव ।	२४ काषापण्या ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतवधूकर्षुकब्राह्मणस्वामि कैकगवीवध ।	प्रत्येक जैमासिकव्रतपाद । अज्ञानतस्तदहम् ।	५ धेनुव ।	१२॥० काषा- पण्या । सपाद धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३॥ काषापण्या ।
ज्ञानकृतवधूकर्षुकक्षत्रियस्वामि कैकगवीवध ।	प्रत्येक वाण्टमासिकव्रतपाद । अज्ञानतस्तदहम् ।	३ धेनुव ।	६ काषापण्या ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतवधूकर्षुकवैश्यस्वामि- कैकगवीवध ।	प्रत्येक द्विगुणमासिकव्रतपाद । अज्ञानतस्तदहम् ।	३ धेनुव ।	७॥ काषापण्या । साहस्रयधेनुसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतवधूकर्षुकशूद्रस्वामि- कैकगवीवध ।	प्रत्येक प्राणापव्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१ धेनु ।	३ काषापण्या ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानमेकगवीवध ।	यद्ययतस्वामिकाया गोवधे यद्ययत्रायश्चित्त- तुक्त प्रत्येक सपूर्णे तत्तत प्रायश्चित्तम् । यद्ययतस्वामिकाया गोवधे यद्ययत्रायश्चित्त प्रत्येक तद्वैशेष्यम् ।			
ज्ञानमेकप्रयत्ननिव्यस्रवधूगवी वध ।	प्रत्येक तत्तद्वैशेष्यम् ।			
एकप्रयत्ननिव्यस्रवधूकर्षुकवधू- गवीवध ।	प्रत्येक तत्तद्वैशेष्यम् ।			
एकप्रयत्ननिव्यस्रवाण्टवधूकर्षुकवधू- गवीवध ।	प्रत्येक तत्तद्वैशेष्यम् ।			
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्षुकब्राह्मणस्वामिकैकहाय वध ।	जैमासिकव्रतपाद । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवाण्टह्णानामहम् ।	५ धेनुव ।	१२॥ काषा पण्या । सपाद धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३॥ काषापण्या ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्षुकब्राह्मणस्वामिकदिहाय वध ।	जैमासिकव्रतपाद । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवाण्टह्णानामहम् ।	६ धेनुव ।	२५॥ काषा- पण्या । साहस्र धेनुसङ्कलनात् ।	७॥ काषापण्या ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्षुकब्राह्मणस्वामिकनिहाय वध ।	पादव्यूनजैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवाण्टह्णानामहम् ।	१६ धेनुव ।	३८॥ काषा- पण्या । पादोन अथोदशधेनुसङ्क- लनात् ।	११॥ काषापण्या ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्षुकक्षत्रियस्वामिकैकहाय गवीवध ।	वाण्टमासिकव्रतपाद । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवाण्टह्णानामहम् ।	३ धेनुव ।	६ काषापण्या ।	यथाशक्ति ।

३३१
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदप्रज्ञा धेनुदानम् ।	तदप्रज्ञा धूर्वादानम् ।	दक्षिणा ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक र्तुकक्षत्रियस्वामिकक्षिहाय नगवीवध ।	वाण्मासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	६ धेनुव ।	१८ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक र्तुकक्षत्रियस्वामिकक्षिहा- यनगवीवध ।	पादद्वयनवाण्मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	८ धेनुव ।	२७ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक र्तुकवैश्यस्वामिकक्षिहायनग वीवध ।	मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् ।	३ धेनुव ।	७॥ कार्वा पण्या । सार्द्धं- द्वयधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक र्तुकवैश्यस्वामिकक्षिहायन- गवीवध ।	मासव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	५ धेनुव ।	१५ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक र्तुकवैश्यस्वामिकक्षिहायन- गवीवध ।	पादोन द्विगुणमासव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	८ धेनुव ।	२२॥ कार्वा पण्या । सार्द्धं स प्तधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक र्तुकशूद्रस्वामिकक्षिहायनग- वीवध ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् ।	१ धेनु ।	३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक र्तुकशूद्रस्वामिकक्षिहायनग वीवध ।	२ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	२ धेनु ।	६ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक र्तुकशूद्रस्वामिकक्षिहायन गवीवध ।	३ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	३ धेनुव ।	८ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
क्षीयाया गोरक्षीयत्वधर्मेण हारप्रचारनिर्गमरोधनि- मित्तवध ।	प्राजापत्यपाद ।	१ धेनु ।	॥ पण्या । धेनु पादसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
	क्षीयज्ञाने प्राधिकमरण ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपाद ।	२ धेनु ।	५॥ कार्वा पण्या । पादा र्द्धधेनुद्वयसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
क्षीयाया गोरक्षीयत्वधर्मेण अकालदूतनायथावन्वन्नि- मित्तवध ।	इदं तु सर्वस्वामिकाया सर्ववयस्काया गो सर्वकर्तृकवधे बोद्धव्यम् । प्राजापत्यपादद्वयम् ।	१ धेनु ।	१॥ कार्वापण्या । धेनुर्द्धसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
	क्षीयज्ञाने तु प्राधिकमरण ज्ञात्वा प्रवृ- त्तस्य चान्द्रायणपादद्वयम् । एतदपि सर्वस्वामिकाया सर्ववयस्काया गो सर्वकर्तृकवधे बोद्धव्यम् ।	४ धेनुव ।	११। कार्वा पण्या । पादोन धेनुचतुष्टयसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
क्षीयाया गोरक्षीयत्वधर्मेण हलशकटादियोजनमित्त- वध ।	प्राजापत्यपादद्वयम् ।	१ धेनु ।	२। कार्वापण्या । पादोनधेनुसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
	क्षीयज्ञाने तु चान्द्रायणपादद्वयम् ।	६ धेनुव ।	१६॥ कार्वा पण्या । पादोन सार्द्धं सप्तधेनुसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
क्षीयाया गोरक्षीयत्वधर्मेण भूपावटारिष्ठ भयादिना निपातनेन प्राक्कीयदक्षनि- पातनेन च वध ।	प्राजापत्यम् । क्षीयज्ञाने प्राधिकमरण ज्ञात्वा प्रवृ- त्तस्य चान्द्रायणम् । एतदपि सर्वस्वामि- कादिविषयम् । यदुद्यनस्वामिकयदुद्यत-	१ धेनु । ८ धेनुव ।	३ कार्वापण्या । २२॥ कार्वा पण्या । सार्द्धं स प्तधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३३२
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ वृष्यदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणश्चत्त्रियवैश्यकर्तृकशूद्र- तरस्त्रामिकगवापालननि- मित्तवधः ।	कर्तृकयद्यन्नवधे यद्यन्प्रायश्चित्तसुक्तं अप्रवृत्तप्रवर्तकरूपप्रयोजकस्य तत्तत् प्रायश्चित्तस्य पादत्रयम् । प्रवृत्तप्रवर्तक- रूपप्रयोजकस्य पादद्वयम् । स्वल्पप्र- वृत्तृरूपानुयाहकस्य पादत्रयम् । वध्य- प्रतिरोधकरूपानुयाहकस्य पादद्वयम् । ऐतिकर्मेवताकप्राणायामम् । स्त्रीशूद्रवाणहृहानामहम् । इति कर्मेवता यथा । सश्लिखं वपन- कार्यं त्रिसन्ध्यामवगाहनम् । शृङ्गेवापि शूरेयुक्तं काङ्गुलश्रवणादिभिः । आत्रे- मेव हि तच्छस्त्रं परिधाय च गां व्रजेत् । तासां मध्ये वसेज्जात्रौ दिवा तामिन् सम- व्रजेत् ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजस्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्ते तत्तच्छीर्षं कुर्व्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अननुसृष्टहितां गांश्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ इति पराशरोक्ता ।	२ धेनु ।	६ कार्वापण्या ।	१ वृष १ गौ । अशक्तौ ६ कार्वापण्या ।
ब्राह्मणश्चत्त्रियवैश्यकर्तृकशूद्र- तरस्त्रामिकगवापालननिमित्त- वधः ।	प्राणायामद्वयम् । स्त्रीशूद्रवाणहृहानामहम् ।	२ धेनु ।	६ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणश्चत्त्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- शूद्रतरस्त्रामिकाप्राप्तदन्वा- वस्थगोवतस्त्रामिकगवापालननिमित्त- वधः । अप्राप्तदन्वावस्था तु विहायवधेयम् ।	ऐतिकर्मेवताकप्राणायामपादः ।	धेनोरहंखासम्भ- वात् १ एका धेनु ।	१॥ कार्वापण्या ।	१॥ कार्वापण्या ।
ब्राह्मणश्चत्त्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- शूद्रतरस्त्रामिकाप्राप्तदन्वावस्थ- गोवतस्त्रामिकगवापालननिमित्तवधः ।	प्राणायामव्रतद्वयपादः ।	धेनोरहंखासम्भ- वात् १ एका धेनु ।	१॥ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
उत्तरेष्टववस्तुतथोर्वधः ।	भूतपूर्वस्त्रामिकगववधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । पूर्वस्त्राम्यश्राने ब्राह्मणस्त्रामिकगववध- द्विगुणप्रायश्चित्तम् ।			
गवां शृङ्गभङ्गास्त्रिभङ्गचर्मनि- म्नोचनकाङ्गुलच्छेदनम् ।	दशरात्र वस्त्रव्रतम् । मासार्हयवपानम् । प्राणायाम वा । वस्त्रव्रत यथा । गोमूत्रेण चमायुक्तं यावकश्चोपयोजयेत् । एकादि- नेव कच्छोऽथसुक्तश्चाङ्गिरसा स्त्रयम् । सन्ध्यापश्चरो दियो नास्मा वक्ष इति स्थितः ॥ * ॥ शृङ्गभङ्गादिना वस्त्रासा अन्तरे गोमर्मेण अन्यूनं वधप्रायश्चित्त- करणीयम् । गुरुणा समेव वा तैज- प्रायश्चित्तेन शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्त- विहिम् । वक्षमाधोत्तरमरये शृङ्गभ- ङ्गादिप्रायश्चित्तमात्रं कर्तव्यम् ॥	१ धेनु ।	६ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
गवां मूत्रमोचः ।	यत्कर्तृकयतस्त्रामिकगववधे यन्प्रायश्चित्त- सुक्तं तत्कर्तृकयतस्त्रामिकगववधमोच- तन्प्रायश्चित्तम् । षड्विंशतिच्छेदयोस्तुल्य- त्वाभिधानात् । अन्यं प्रयोजकमेदं दद्यात् पादोनम् ।			

३३३
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ घेनुदानम् ।	तदशक्तौ । चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
वृषस्य स्वयं ब्राह्मणकर्तृकहल- शकटादियोजनम् ।	प्राजापत्यद्वयम् ।	२ घेनु ।	६ कार्षापण्या ।	यथाशक्ति ।
योविह्वला ब्राह्मणकर्तृकहल- शकटादियोजनम् ।	४ प्राजापत्यानि । ब्राह्मणेतरैर्वा प्राजापत्यद्वयम् ।	४ घेनव ।	१२ कार्षापण्या ।	यथाशक्ति ।
उतच्छृष्टवस्त्र कपिकायाश्च ब्राह्मणकर्तृकहलशकटादि- योजनम् ।	यतिचान्द्रायणद्वयम् । ब्राह्मणेतरैर्वा यतिचान्द्रायणिकम् ।	साहस्रप्रधेन्यसम्भ- वात् ८ घेनव ।	२२॥ कार्षा- पण्या ।	यथाशक्ति ।
गोमांसखादके गोविक्रयविनि- मयादि ।	विक्रयादिमान्ने अज्ञानकृततत्तत्कर्तृकतत्तत् स्वामिकगवधप्रायश्चित्ताहम् । गोमां- सखादककर्तृकतत्तत्तत्तत्तु अज्ञानकृत- तत्तत्कर्तृकतत्तत्स्वामिकगवधोक्तसंपूर्ण- प्रायश्चित्तम् ।			

अथ गोवधापवादः ।

तत्र पराशरः ।

“धूर्त्येषु वह्मन्नेषु दक्षेनाभिहितेषु च । काष्ठेन केदुना वापि पाषाणेन तु ताडितः । अर्चितं प्रतिसंख्येन ऋतो वा स्वयं एव च । एवगतानां धूर्त्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधिः । उचितं पदं गच्छेत् पञ्च सप्त दशापि वा । यास वा यदि यज्जाति तोयं वा पिबति स्वयम् । पूर्वस्याधिविगृह्णानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” सम्मर्त्तः । “यन्मयी गोपिकितसायां अङ्गभविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिं स्थात प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ औषधं क्लेशमाहार दद्रोर्ब्राह्मणेषु च । प्राणिनां प्राणवृत्तार्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ दाहच्छेदसिराभेदप्रवर्त्तेरपकुर्वन्ताम् । द्विजानां मोक्षितार्थं वा प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” याज्ञवल्क्यः । “क्रियमाणोपकारे तु ऋते विप्रे न पातकम् । विपाके गोवृषाणाञ्च भेषजाभिक्रियास्तु च ॥” मिताक्षरादृतपराशरवचनम् । “कूपे खाते च धर्मार्थं गृह्णादि च ये ऋताः । यामहाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” भवदेवभट्टवचनम् । “शङ्खभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव । यदि जीवति घण्टासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” सम्मर्त्तः । “देवत्रोण्यां विहारे च कूपेऽप्यायतनेषु च । एषु गोषु प्रपन्नास्तु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” देवत्रोणी स्वयम्भूलिङ्गादवस्थानगङ्गारम् । विहारे गवां मेयुनम् । आयतन सीमानिवन्धनस्थानम् । अथ कूपायतनकर्तृदोषाभावो न तु गोस्वामिनः । इति प्रायश्चित्तविवेकप्रायश्चित्ततत्त्वस्तुतिचारमौखिकसम्मतं गोवधप्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥ * ॥

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ घेनुदानम् ।	तदशक्तौ । चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानकृत- क्षत्रियवधः ।	अज्ञानकृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तपादः । स तु त्रैवाधिकव्रतरूपः ।	४५ घेनव ।	१३५ कार्षा- पण्या ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापण्याः ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानकृत- क्षत्रियवधः ।	साहस्रवार्तिकव्रतम् ।	साहस्रवार्तिक- धेन्यसम्भवात् २३ घेनवः ।	६७॥ कार्षा- पण्या ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥ कार्षापण्याः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियवधः ।	षाडवार्तिकव्रतम् ।	६ घेनवः ।	२७ कार्षा- पण्याः ।	५ गावः । अशक्तौ ५ कार्षापण्याः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियवधः ।	त्रैवाधिकव्रतम् ।	४५ घेनवः ।	१३५ कार्षा- पण्याः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापण्याः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियवधः ।	नववार्तिकव्रतम् ।	१३५ घेनवः ।	४५ कार्षा- पण्याः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापण्याः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियवधः ।	साहस्रचतुर्वार्तिकव्रतम् ।	साहस्रचतुर्वार्- तिकधेन्यसम्भवात् ६८ घेनवः ।	२०२॥ कार्षा- पण्याः ।	३८ गावः । अशक्तौ ३७॥ कार्षापण्याः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतवैश्यवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतारम्भभागः । स च साहस्रवार्ति- कव्रतरूपः ।	साहस्रवार्तिक- धेन्यसम्भवात् २३ घेनवः ।	६७॥ कार्षा- पण्याः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥ कार्षापण्याः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतवैश्यवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतयोद्धवभागः । स च नवमा- विकव्रतरूपः ।	नवमाविक- व्रतधेन्यसम्भवात् १२ घे- नवः ।	३३॥ कार्षा- पण्याः ।	७ गावः । अशक्तौ ६। कार्षापण्याः ।

३३४
प्रायश्चित्त

अथाहुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सूर्यदानम् ।	दक्षिणा ।
मूत्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावध ।	ब्राह्मणव्यावृत्तचतुर्थभाग । स च त्रैवार्षिक- व्रतरूपः ।	४५ धेनुव ।	१३५ कार्वा- पण्या ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्वापण्या ।
मूत्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावध ।	ब्राह्मणव्यावृत्तचतुर्थभाग । स च साहवर्षिक व्रतरूपः ।	साहवर्षिकव्यति- थेन्यसम्भवात् २३ धेनुव ।	६७० कार्वा- पण्या ।	१३ गावः । अशक्तौ १२० कार्वापण्या ।
ब्राह्मणव्यावृत्तवैश्यामूत्रकर्तृक- ज्ञानकृतमूत्रवध ।	ब्राह्मणव्यावृत्तचतुर्थभाग । स च नवमा- सिकव्रतरूपः ।	सपादिकादशधेन्य- सम्भवात् १२ धेनुव ।	३३३ कार्वा- पण्या ।	७ गावः । अशक्तौ ६ कार्वा- पण्या ।
ब्राह्मणव्यावृत्तवैश्यामूत्रकर्तृक- ज्ञानकृतमूत्रवध ।	ब्राह्मणव्यावृत्तसाहवर्षिकमभाग । स च साह- वर्षिकव्रतरूपः ।	पादाह्वयिकसा- हवर्षिकधेन्यसम्भ- वात् ६ धेनुव ।	१६३० कार्वा- पण्या ।	४ गावः । अशक्तौ ३ कार्वा- पण्या ।
ब्राह्मणव्यावृत्तवैश्यामूत्रकर्तृक- ज्ञानकृतमूत्रवध ।	ब्राह्मणव्यावृत्तसाहवर्षिकमभाग । स च वार्षिक व्रतरूपः । अज्ञानतस्तेतदहम् ।	१५ धेनुव ।	१५ कार्वापण्या ।	६ गावः । अशक्तौ ५/६ = कार्वापण्या ।
सर्ववर्णकर्तृकज्ञानकृतप्रतिपत्ति- मजातवध अथात अपमृष्ट मूत्रवध ।	सर्ववर्णकर्तृकज्ञानकृतप्रतिपत्ति- मजातवध अथात अपमृष्ट मूत्रवध ।	साहवर्षिकधेन्य- सम्भवात् २ धेनुव ।	२२ कार्वा- पण्या ।	यथाशक्ति ।
सर्ववर्णकर्तृकज्ञानकृतप्रतिपत्ति- मूत्रवध ।	सर्ववर्णकर्तृकज्ञानकृतप्रतिपत्ति- मूत्रवध ।	५ धेनुव ।	१५ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वध ।	ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वध ।	६ धेनुव ।	२७ कार्वा- पण्या ।	५ गावः । ५ कार्वापण्या वा ।
वैश्याकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वध ।	वैश्याकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वध ।	१० धेनुव ।	५४० कार्वा- पण्या ।	१०० गावः । १ कार्वापण्या वा ।
वैश्याकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वध ।	वैश्याकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वध ।	२७० धेनुव ।	८१० कार्वा- पण्या ।	१५ गावः । १५ कार्वापण्या वा ।
मूत्रकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीवध ।	मूत्रकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीवध ।	३६ धेनुव ।	१८० कार्वा- पण्या ।	२० गावः । अशक्तौ २ कार्वापण्या ।
ब्राह्मणव्यावृत्तवैश्यामूत्रकर्तृकज्ञान- कृतवैश्यावध ।	ब्राह्मणव्यावृत्तवैश्यामूत्रकर्तृकज्ञान- कृतवैश्यावध ।	४५ धेनुव ।	१३५ कार्वा- पण्या ।	२५ गावः । २५ कार्वापण्या वा ।
वैश्याकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावध ।	वैश्याकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावध ।	६ धेनुव ।	२७ कार्वा- पण्या ।	५ गावः । ५ कार्वापण्या वा ।
मूत्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावध ।	मूत्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावध ।	१३५ धेनुव ।	४०५ कार्वा- पण्या ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्वापण्या ।
ब्राह्मणव्यावृत्तवैश्यामूत्रकर्तृकज्ञान- कृतवैश्यावध ।	ब्राह्मणव्यावृत्तवैश्यामूत्रकर्तृकज्ञान- कृतवैश्यावध ।	१५ धेनुव ।	४५ कार्वापण्या ।	६ गावः । ५/६ कार्वापण्या वा ।
मूत्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावध ।	मूत्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावध ।	३ धेनुव ।	६ कार्वापण्या ।	१० गावः । अशक्तौ १६/३ = ५ १/३ कार्वापण्या ।
ब्राह्मणव्यावृत्तवैश्यामूत्रकर्तृकमू- त्रावध ।	ब्राह्मणव्यावृत्तवैश्यामूत्रकर्तृकमू- त्रावध ।	१५ धेनुव ।	४५ कार्वापण्या ।	६ गावः । अशक्तौ ५/६ कार्वा- पण्या ।
आग्नेयीवध ।	आग्नेयीवध ।			
आग्नेयी त्रिविधा । अग्निगोत्रा ऋतुक्षाता मभिधी न	आग्नेयी त्रिविधा । अग्निगोत्रा ऋतुक्षाता मभिधी न			

३३५
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ घृणुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतसकृतस वर्ण्यभिरितब्राह्मण्यवध । क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतसकृतस वर्ण्यभिरितब्राह्मण्यवध । वैश्यकर्तृकज्ञानकृतसकृतसवर्ण्य भिरितब्राह्मण्यवध । शूद्रकर्तृकज्ञानकृतसकृतसवर्ण्य भिरितब्राह्मण्यवध ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वैतद्वैतम् । द्विवाधिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वैतद्वैतम् । त्रैवाधिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वैतद्वैतम् । चतुर्वाधिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वैतद्वैतम् । बालवृद्धस्त्रीणामर्हम् । एकस्य उभय धर्मवत्त्वे पाद ।	१५ घनव । ३ घनव । ४५ घनव । ६ घनव ।	४५ कार्वापण्या । ६ कार्वापण्या । १३५ कार्वा- पण्या । १८ कार्वा पण्या ।	६ गाव । अशक्तौ ८ ६॥ कार्वापण्या । १७ गाव । अशक्तौ १६॥१३॥ कार्वापण्या । २५ गाव । अशक्तौ २५ कार्वापण्या । ३४ गाव । अशक्तौ ३३॥६॥ कार्वापण्या ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतो भूयो भिरितया अधमवर्ण्य- भिरितयाश्च ब्राह्मण्या वध ।	इतिदानम् । ज्ञानकृतो तु द्वैतयुगम् । क्षत्रियस्य एतद्विगुणम् । वैश्यस्य त्रिगु णम् । शूद्रस्य चतुगुणम् ।			यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतो भूयोभिरितया अधम वर्ण्यभिरितयाश्च क्षत्रि याया वध ।	घृणुदानम् । कामतो द्वैतयुगम् । वैश्यस्य एतद्विगुणम् । शूद्रस्य त्रिगुणम् ।			यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतो भूयोभिरितया अधमवर्ण्यभिरितयाश्च वैश्याया वध ।	ह्यगदानम् । कामतस्त्वैतद्विगुणम् । शूद्रस्य एतद्विगुणम् ।			यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक ज्ञानकृतो भूयोभिरि- ताया अधमवर्ण्यभिरि- तायाश्च शूद्राया वध ।	मेघदानम् । ज्ञानतो द्वैतयुगम् । सर्वत्र स्त्रीबालवृद्धाणामर्हम् । एकस्य उभय धर्मवत्त्वे पाद । प्रयोजकादीनां पाद पादद्वयानि ।			यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी गर्भवध ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	१८० घनव ।	५४ कार्वा- पण्या ।	१० गाव । अशक्तौ १ कार्वापण्या ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया गर्भवध ।	त्रैवाधिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	४५ घनव ।	१३५ कार्वा- पण्या ।	२५ गाव । अशक्तौ २५ कार्वापण्या ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतवैश्याग र्भवध ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	साड्वार्षिकव्रत- विन्यसम्भवात् २३ घनव ।	६७॥ कार्वा- पण्या ।	१३ गाव । अशक्तौ १२॥ कार्वापण्या ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतशूद्राग- र्भवध ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	सपादैकादशवि- न्यसम्भवात् १२ घनव ।	३३॥ कार्वा- पण्या ।	७ गाव । अशक्तौ ६॥ कार्वा पण्या ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवध ।	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	३६ घनव ।	१८० कार्वा- पण्या ।	२ गाव । अशक्तौ २ कार्वापण्या ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया गर्भवध ।	त्रैवाधिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	४५ घनव ।	१३५ कार्वा- पण्या ।	२५ गाव । अशक्तौ २५ कार्वापण्या ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतवैश्याग र्भवध ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	साड्वार्षिकव्रत- विन्यसम्भवात् २३ घनव ।	६७॥० कार्वा- पण्या ।	१३ गाव । अशक्तौ १२॥ कार्वापण्या ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतशूद्राग- र्भवध ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	सपादैकादशविन्य- सम्भवात् १२ घि- नव ।	३३॥० कार्वा- पण्या ।	७ गाव । अशक्तौ ६॥ कार्वापण्या ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीग- र्भवध ।	षट्त्रिंशद्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	५४ घनव ।	१६२ कार्वा- पण्या ।	३ गाव । अशक्तौ ३ कार्वापण्या ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ घटुदानम्	तदशक्तौ पूर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
अथ सामान्यपञ्चविध ।	कृष्णसर्पवधे तीक्ष्णायकोहकीलिका- दानमादौ कर्तव्यम् । सपजातीयवधवधे पलाजभार सीसकमावध हातवध । एतज्ज्ञानतः । एतदशक्तौ व्रतादिक कर्तव्यम् । नक्तव्रतम् । द्विरक्तिपरिमितरौद्रदान वा ।	-	१३- पण्यौ । नक्तव्रतस्थोपवास द्वितीयभागत्वात् ।	यथाशक्ति ।
अथ विशेषपञ्चविध ।	कामतोऽव्यन्ताभ्यासे शूद्रहत्याव्रतम् । गुरु- गोवधव्रत वा । स्त्रीशूद्रवालटङ्गानामहम् । एकस्य स्त्रीत्वादुभयधम्मवत्त्वे पाद । अहोरात्रोपवास सर्ववैजानन्दम् । एत दज्ञानविषयम् ।	१२ घनव ।	२६ कार्वापण्या ।	७ गाव । अशक्तौ ६। कार्वा पण्या ।
वक्तव्यकाका हंससारसकार खड्गवक्रवाककुमारयवश्वेन खड्गरीटटिडिभोलक मुक्त प्रारिकातिरिमयूरकाक कलविष्णुकालककमदुगुक पोतपारावतादीनां वध ।	शान्तते अहोपवास । शक्तस्य गोदा- नम् । तन्नाय विशेष । मुक्तवधे द्विहा यनगवदानम् । कौश्वधे त्रिहायनगव दानम् । कौचमुक्तभासमयूरश्वेनयवधे वत्सतरीदानम् । अत्र वधदानवत्सतरी दानयोश्च वस्था शक्ताशक्तविधिका । एतद्दानाशक्तानां व्रतादिकम् ।		उपवासाशुक्ल ॥० पण्या । सर्व वैजानन्दम् । पण्या । १॥ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
कोकिलमुक्तकपोतकपिङ्गलकु कुटटिडिभखपूरखड्गरीटा नां गुरुवभारपरिमितानां वध ।	उत्तकष्टशूद्रहत्याव्रतम् ।	१५ घनव ।	४५ कार्वापण्या ।	६ गाव । अशक्तौ ८॥६॥ कार्वापण्या ।
मत्स्यमूकमकरशिमुमारादि जलचरवध ।	सप्तरात्रव्रतहत्याव्रतम् । एतदज्ञानत सकृदर्थे । अहोरात्रोपवास यथाशक्तिलवणदानम् । एतत् कामतः सक्तः । अभ्यासाव्यन्ता भ्यासयोस्तु मत्स्यवधप्रायश्चित्ते दर्शयि ष्यते ।		१ कार्वापण्या । ॥ पण्या उप- वासाशुक्ल । १॥० कार्वापण्या लवणशुक्लम् । २ ।	११॥- पण्यौ । ३॥- पण्या ।
अथ सारथ्यनस्थिप्रायश्चित्त ।	आन्दिक शूद्रहत्याव्रतम् ।	१५ घनव ।	४५ कार्वापण्या ।	६ गाव । अशक्तौ ८॥६॥ कार्वापण्या ।
सहस्रवस्त्रकानां अस्थिमता लकणावादीनां ज्ञानकृत- वध ।	अज्ञाने वाक्यमाधिकम् ।			
अनस्था क्रिमिकोटपतङ्गभ्रमर- दृष्टमशकमणिकादीनां श- कटपूरितमितानां ज्ञानकृत वध ।	आन्दिक शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञाने वाक्यमाधिकम् ।	१५ घनव ।	४५ कार्वापण्या ।	६ गाव । अशक्तौ ८॥६॥ कार्वापण्या ।
अस्थिमता प्रत्येक वध ।	पण्यदानम् ।			यतकिञ्चित् ।
अनस्था प्रत्येक वध ।	प्राणायाम । पण्यदान वा ।			तथा ।
अन्नशक्तादिगुडादिसर्वसफल पुष्पजातप्रायश्चित्त ।	दिनमेक वृत्तमात्रभोजनम् । एतदज्ञाने । ज्ञाने तत्रैगुण्यम् । अभ्यासे तत्रैगुण्यम् ।	४ घनव ।	११। कार्वा- पण्या ।	यथाशक्ति ।
पक्षवदुच्छलताशुक्लवर्द्धनम् ।	अव्यन्ताभ्यासे लङ्कारातिशङ्कम् । प्राणापन्यम् ।	६ घनव । १ घटु ।	१८ कार्वापण्या । २ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ वेनुदानम् ।	तदशक्तौ पूर्वार्णदानम् ।	दक्षिणा ।
अप्रलवतामेतेषां छेदनम् । अत्यन्तोत्तल्लवप्रलवद्वन्द्व- नम् । अभ्यासादत्यन्तोत्तल्लवप्रलवद्व- न्द्वनम् ।	अष्टादशसंख्यल्लवच्छेदम् । चान्द्रायणम् । आन्तिकव्रतम् ।	८ दिनम् । १५ दिनम् ।	२ कार्वापण्या । २२॥ कार्वा- पण्या । ४५ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । ६ गावः । अशक्तौ ८॥ ६॥ कार्वापण्या ।
चैत्यद्वयं अग्नौ समुपस्थानं सुरालयजातद्वन्द्वच्छेदनम् । विश्रुतिसंज्ञकोपनीयद्वन्द्व- च्छेदनम् । स्नातद्वन्द्वच्छेद- नम् । वापीशूषारामसेतुसभातडाग- वप्रदेवतायतनभेदनम् ।	पूर्वोक्तद्वन्द्वच्छेदनप्रायश्चित्तज्ञेयगुणादिः । सर्वत्र स्त्रीशूद्रवालद्वन्द्वानामर्हम् । ब्राह्मणेभ्यो निषेधः चतस्रः आहुतीर्जु- यात । इह विष्णुरिति प्रथमा भान- स्तोत्रे इति द्वितीयां विष्णोः कर्माणीति तृतीयां पार्श्वोत्थान्वा इति चतुर्थी यां देवतास्तुत्यादयति तस्यै देवतायै । ब्राह्मणान् भोजयेत् । एतत् सकृदप्योप- चातविषयम् । अभ्यासे भद्रोपचाते च प्राणापत्यम् । दण्डश्च । यथा । सकृद- प्योपचाते प्रथमसाहस्य २५० पण्या । अभ्यासे भद्रोपचाते उत्तमसाहस्य । १ पण्या ।			
देवताया उत्तल्लवप्रतिमाभेदन- च्छेदनदहनदहनानि ।	चान्द्रायणम् । वाप्यादिभेदोक्ताश्चतस्रः आहुतयः । उत्तमसाहस्यो दण्डश्च । १० पण्या ।	सार्द्धसप्तधेन्यसम्भ- वात् ८ दिनम् ।	२२॥ कार्वा- पण्या ।	यथाशक्ति ।
देवताया अप्रलवप्रतिमाभेदन- च्छेदनदहनदहनानि ।	प्राणापत्यम् । पूर्वोक्तचतुराहुत्यादि- दारम् । प्रथमसाहस्यो दण्डश्च । १५ पण्या ।	१ वेनु ।	३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
अथाभिचारः । स तु परहिं- सार्थं अपह्नीमादिकर्म ।	अतिक्रम्यम् । एतत् सकृदाचरणीः । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । इति हिंसाप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥	३ दिनम् ।	६ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणान्नम् । शस्त्रेण न्यस्तस्य दहनवह्नादि- कम् ।	प्राणापत्यम् । सान्नापनम् ।	१ वेनु । २ घनू ।	३ कार्वापण्या । ६ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथामल्यभक्षणम् । अमल्य- वह्निविषयम् । जातिद्वयम् १ क्रियाद्वयम् २ कालाश्रय- विदूषितम् ३ ससर्गाश्रय- द्वयम् ४ सङ्गोक्तम् ५ स भावतो द्वयम् ६ । जाति- द्वयं लघुगुणयुक्तपञ्चाङ्ग- जातश्चेतवार्त्ताकीनालिका- वस्तुलाकाराणावरूपम् १ क्रियाद्वयं प्रतितवश्वद्वयम् २ कालद्वयं कृत्स्नं चिर- सम्यक्तम् ३ सङ्गद्वयं सुरालयगुणैयूषादियुक्तम् ४ सङ्गोक्तं विपिकित्वाग्रम् ५ सङ्गभावद्वयं पुरीषादिः ६ ।	चान्द्रायणम् । एतद्गुणतरविषयम् । वि- शेषानिर्दिष्टे ज्ञेयम् ।	सार्द्धसप्तधेन्यसम्भ- वात् ८ दिनम् ॥	२२॥ कार्वा- पण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३३८
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ घेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णोदानम् ।	दक्षिणा ।
अपरश्च । सचातान्नम् । शूद्रोपनीतान्नम् । पतितोप नीतान्नम् । शूद्रवैश्या न्नम् । शूद्रस्य पक्वान्नभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य ब्राह्मोपवास । एतदज्ञानतः । ज्ञानतः प्राजापत्यम् । आपदि भक्षणे भनस्ताप इपदी शतवर्षो वा । क्षत्रि यादीनां पादपादहानि ।	१ घेनु । अर्द्ध- घेनुसम्भवात् । १ घेनु ।	१॥ कार्षापण्या । ३ कार्षापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अभ्यासात् शूद्रस्य पक्वान्नभक्ष- णम् । शूद्रस्यामात्रभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य भासयावकपानम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानि । उक्तप्रायश्चित्ततुरीयभागः । आपदि भक्षणे प्रायश्चित्ताभावः ।	२ घेनु ।	६ कार्षापण्या ।	यथाशक्ति ।
अथ रजकशैलध्वजचर्मोप- जीविकैवर्तान्धजान्नभक्ष- णम् ।	चान्द्रायणम् । एतत् ज्ञानाभ्यासविषयम् । अज्ञाने त्वहम् । ज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे लक्ष्माब्दव्रतम् । अज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे एतदहम् । एतत् ब्राह्मणविषयम् । क्षत्रियादीनां पाद पादहानि ।	८ घेनुव । सार्द्ध- सप्तधेनुसम्भवात् । ३ घेनुव । १५ घेनुव ।	२२॥ कार्षा- पण्या । ६० कार्षापण्या । ४५ कार्षापण्या ।	यथाशक्ति । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१६॥ ६ गावः । अशक्तौ ८॥८॥ कार्षापण्या ।
सकृदज्ञानज्ञानान्नघोतकृष्टाश- नम् ।	ब्राह्मणस्य चान्द्रायणम् । क्षत्रियस्य तप्तक्षत्रम् । वैश्यस्य तप्तक्षत्राहम् । शूद्रस्य तप्तक्षत्रपादः । ज्ञानतः एतद्द्वैगुण्यम् ।	८ घेनुव । ४ घेनुव । २ घेनु । १ घेनु ।	२२॥ कार्षापण्या । १२ कार्षापण्या । ६ कार्षापण्या । ३ कार्षापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
कापालिकान्नभक्षणम् ।	ज्ञानात् लक्ष्माब्दम् । अज्ञानात् चान्द्रायणद्वयम् । एतदष्टधाभ्यस्त विषयम् । एतत् सर्वं ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादी पादपादहानि ।	३० घेनुव । १५ घेनुव ।	६ कार्षापण्या । ४५ कार्षापण्या ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥१६॥ कार्षापण्या । यथाशक्ति ।
चाण्डालश्चपचक्षुस्तवेदेह कमामधायोगवानामन्धाय सायिनामन्नभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य कामतः सकृद्भोजने चान्द्राय- णम् । अज्ञानतस्तप्तक्षत्रम् । बलाद्भोजने पराक । अज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्वारभोजने द्वादश- वारिकव्रतम् । ज्ञानतश्चतुर्विंशतिवार- भोजने एतदेव । ज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्वारभोजने चतु- र्विंशतिवारिकव्रतं अव्यवहाय्यताम् । सकृदज्ञानत आमात्रभोजने त्रिरात्रोप- वासः । सर्वेषु क्षत्रियादीनां पादपाद- हानि । आपदि पक्वान्नभोजने क्षत्रियस्य चान्तपनम् । वैश्यस्य वज्राजम् । शूद्रस्य त्रिरात्रम् । द्विजस्य पराक । शूद्रस्य लक्ष्मम् । एतत् सकृदज्ञानविषयं ज्ञानतो द्वैगुण्य दिकम् ।	८ घेनुव । ४ घेनुव । ५ घेनुव । १८ घेनुव । ३६ घेनुव । २ घेनु । १ घेनु । ० ५ घेनुव । १ घेनु ।	२२॥ कार्षा- पण्या । १२ कार्षापण्या । १५ कार्षापण्या । ५४ कार्षा- पण्या । १८ कार्षा- पण्या । ३ कार्षापण्या । ३ कार्षापण्या । ११० कार्षापण्य । १५ कार्षापण्या । ३ कार्षापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । १ गावः । अशक्तौ १० कार्षापण्या । २० गावः । अशक्तौ २ कार्षापण्या । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ पूर्वोदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ सामान्याभोग्यान्नभोजनम् ।	चण्डोपवास । एतत् सन्नद्धज्ञानविषयम् । ज्ञाने प्राजापत्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानि ।	१ धेनु ।	१। काषापण । ३ काषापणा ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अभोग्यान्नानि यथा । अनधीतवेदारव्ययज्ञानम् । ग्रामयाजिहोत्कथयज्ञानम् । स्त्रीक्रीवहुतयज्ञानम् । भक्त कुक्कुराद्यामन्नम् । केशिन कौटेन वा सङ्ग पक्षमन्नम् । कामत पादसृष्टमन्नम् । भ्रमन्नादिप्रतितावक्षितम् । मन् । रजस्वलासृष्टमन्नम् । पतत्रिणावलीढमन्नम् । युना स्य दमन्नम् । गवान्नातम- न्नम् । घुष्टमन्नम् । घोष यथा दत्तमन्नमित्यर्थः । गन्ध मन्नम् । मृदन्नाश्चसवान्न मन् । गणिकामन्नम् । विद्वज्जुष्टितामन्नम् । स्तेना- मन्नम् । गायनामन्नम् । तन्ना मन्नम् । बाहु विकामन्नम् । दौ क्षितामन्नम् । दौक्षीयया- गावन्तर यज्ञसमाप्तिपयन्त नद्यागकर्तुरन्नमित्यर्थः । क- दम्बमन्नम् । रज्ज्वादिना- बद्धमन्नम् । अयोनिगड युक्तमन्नम् । अभिशस्त मन्नम् । कौवामन्नम् । पुच्छ मन्नम् । दाम्भिकामन्नम् । कृष्णा भस्मवारिणाऽन्न- मित्यर्थः । युक्तमन्नम् । पशु वितामन्नम् । शूद्रोच्छिष्टा- मन्नम् । चिकित्सकामन्नम् । शार्धामन्नम् । कूरातमन्नम् । उ- च्छिष्टभोजिनामन्नम् । उग्र दामन्नम् । दारुणकर्मणो जातिविशेषस्य वा अन्न- मित्यर्थः । कृतिवोद्देशेन पक्षमन्नम् । पर्याप्तमन्नम् । आत्मनश्चवर्धितमन्नमित्यर्थः । एकपक्षिणावन्यावन्नमन् य जान्ते मुष्यमाने केचिदा चमनं क्रियते ततः पश्चात् चान्तमिति कुक्कुरमृष्टम् । अनर्चितमन्नम् । अर्चोर्दद्यात् वज्रया दत्तमन्नमित्यर्थः । दृथामांसम् । अवैराग्यम् । द्विषदन्नम् । नगराधिपामन्नम् ।	१ धेनु । १ धेनु ।	१॥ काषापण । ३ काषापणा ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।	

३४१
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ घेनुदानम् ।	तदशक्तौ पूर्वोदानम् ।	दक्षिणा ।
पतितान्नम् । अवस्तुता न्नम् । अवयुवहितान्न- मित्थम् । पिशुनान्नम् । अवृत्तिनाम्नम् । कूटवा- ल्यान्नमित्थम् । यक्षपक्ष- विक्रायकान्नम् । शूलवा- न्नम् । तुलवायान्नम् । कल- नान्नम् । कम्पारान्नम् । नि- वादान्नम् । रङ्गावतारका- न्नम् । खर्गकारान्नम् । वैकु- ण्ठीविनाम्नम् । कौहविक्रा- यकान्नम् । श्वतान्नम् । आखेटकाद्यर्थं शुनं पोष- कायान्नमित्थम् । शूरी- क्लिकट्टित्विनाम्नम् । चैत- नियोजकस्थानम् । वस्त्र- धावकस्थानमित्थम् । रङ्ग- कान्नम् । कुसुमादिना वस्त्र- रागकारकस्थानमित्थम् । वृ- क्षान्नम् । गृहस्थितोप- पतिकान्नम् । उपपत्तिमर्ष- कान्नम् । गेहे ज्ञात भात्या चार वे सङ्गते तेषामन्न- मित्थम् । स्त्रीजितान्नम् । अनिर्देशं त्रेतान्नम् । अनिर्गताश्रयश्च कृतिका- न्नमित्थम् । अनुष्ठिकरा- न्नम् ॥७॥	एतेषामभोज्यानामव्यतमानां भक्ष्ये पूर्वो- क्तान्नोपवास । एष सङ्गद्वयान- विषय । ज्ञाने प्राजापत्यम् । अस्त्रियादीनां पादपादहानि ।	१ १ घेनु ।	१। कार्यापण । २ कार्यापणा ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
चाकालादिपतितस्य दानमभ्य- यम् । अत्र पतितपदं सर्वधर्मे बहिष्कृतवाचि यवनादि- बहिष्कृतपर उच्छिष्टान्नभोज- नप्रकारे तथा निष्कृतात् अतएव चाकालस्य दान- मभ्यप्रतिशायी पतितपद- पृथक् न लिखितम् ।	प्राजापत्यम् । एतत्सङ्गद्वयाने प्राजापत्यविष- यम् । ज्ञाने वैशुध्यम् । अभ्यासे तु प्रायश्चित्तावृत्ति । अस्त्रियादीनां पाद पादहानि । एतत्कुण्यादिबन्ध्यासे श्रेयम् । रजकादिषु दानमभ्यये तु एतदहम् ।	१ घेनु ।	२ कार्यापणा ।	यथाशक्ति ।
पतितस्यार्थे अन्नतन्नातस्य भोजनम् ।	यान्नवस्त्रोक्तचतुरह साध्य तन्नाम्नम् । अज्ञानत एतदहम् । अभ्यासे प्रायश्चित्ता- वृत्ति । अन्नाभ्यासे चाक्राययम् । अस्त्रियादीनां पादपादहानि । चाका- लादिषु एतद्विधितम् । एकोपवास ।	यथास्थित्यन्व- यात् २ घेन ।	३। कार्या- पणा ।	यथाशक्ति ।
मृगादिषु दानस्य केशकीटोप- हतान्नस्य च भक्षणम् । हृषापाकान्नमभ्ययम् । तत्तु दे- वतापिबतिभिर्भक्ष्यवर्जिता- न्नम् ।	प्राजायामन्नम् । हृतमात्रभोजनम् । एतद- ज्ञानत । ज्ञानतो वैशुध्यम् ।	यथास्थित्यन्व- यात् ८ घेन ।	४। कार्या- पणा ।	यथाशक्ति ।
			५। पणा ।	यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सूर्योदानम् ।	दक्षिणा ।
वृषामासभक्ष्यम् । तत्तु पिष्ट देवाश्चैवरहित मांसम् ।	प्राजापत्यव्रतम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानि । अभ्यासे प्राजापत्याहति । एतत् रोगिदेवपिष्टकम्मनिमन्त्रितेतर विषयम् ।	१ धेनु ।	३ कार्वापण ।	यथाशक्ति ।
सामान्याभक्ष्यमांसभक्ष्यम् ।	सप्तरात्रयवागूपानम् । एतत् सप्तदशानि । ज्ञानतो हेतुयम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानि । एतदभ्यासे प्रायश्चित्ताहति ।		१॥ कार्वापण ।	यथाशक्ति ।
अश्वगोक्षुद्रोदुग्धशकादिपच नखातिरिक्तपचनसकस्याद प्रायश्चित्तकुटानां मांसभक्ष यम् । विद्धवराहचरमांस भक्ष्यम् ।	ब्राह्मणाणां सप्तदशानत प्राजापत्यम् । पुनरुपनयनम् । ज्ञाने तु हेतुयम् । अभ्यासे उपनयनसहितप्रायश्चित्ता- हति । उपनयनाशक्तौ चान्द्रायण तदशक्तौ धेनुयकम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानि ।	१ धेनु ।	३ कार्वापण ।	अश्वकुलहितगौ । अशक्तौ ३ कार्वापण ।
हंसमद्गुकाकोलकाकञ्जरी- टमतस्यादवकाशुकसारि काचक्रवाकजवकोकलवि ह्वरज्जुवालसारसदाहूहभा सकोकिलमङ्ककभुजगाना भक्ष्यतमस्य मांसभक्ष्यम् ।	विप्रस्थाज्ञानत सप्तलोके चिराजोपवास । ज्ञानतो हेतुयम् । ज्ञानाभ्यासे प्रायश्चित्ताहति । क्षत्रियादीनां पादपादहानि ।		१॥ कार्वापण ।	यथाशक्ति ।
मत्स्यभक्ष्यम् ।	विप्रस्य कामतश्चाजोपवास । अकामत एतदहम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानि ।		१॥ कार्वापण ।	यथाशक्ति ।
वृष्टमांस गभशस्याभूत्यन्तगत पक्षमांसजोवपक्षमांसकुना मांसशुष्कमासानामन्यतमस्य भक्ष्यम् । कुना चातनस्थली तद्वत् मांसम् ।	कामत सप्तदशानत अजोपवास । अकामत एतदहम् । अभ्यासे प्रायश्चित्ताहति । एतत् गच्छत्यस्य । क्षत्रियादीनां पाद पादहानि ।		१॥ कार्वापण । ॥ पण ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वृष्टा पच्यमानसु च स्त्रीतेन मांससम्भोगं क्षुरकम् च ।	एकाहोपवास । अभ्यासे प्रायश्चित्ताहति । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पाद पादहानि ।		॥ पण ।	यथाशक्ति ।
वृथापायसपूषशुलीकशरस- यावशिष्युलीहितरसनिवा- साध्यप्रभवानां भक्ष्यम् ।	कामतश्चाजोपवास । अज्ञानतस्तदहम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानि ।		१॥ कार्वापण ।	यथाशक्ति ।
एकाकिमिष्टाक्षभक्ष्यम् ।	एकाहोपवास । अभ्यासे हेतुयम् ।		॥ पण ।	यथाशक्ति ।
अक्षेहाक्तपर्युषितान्नधिवज- युक्तवारलवणभक्ष्यम् ।	अज्ञानत एकाहोपवास । ज्ञानतश्चाजोपवास । अभ्यासे हेतुयम् ।		॥ पण । १॥ कार्वापण ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वागदृष्टभावदृष्टभावदृष्टभाजन- पक्षत्रयभक्षणम् ।	अभ्यासे चिराचत्रावकपानम् ।		॥ पण ।	यथाशक्ति ।
यज्ञभाजन भिक्षकांस्थे च भो जनम् ।	अहोरात्रोपवास पक्षत्रयपानम् ।		॥ पण ।	यथाशक्ति ।
कुम्भीभक्ष्यम् ।	द्वादशरात्र पक्षत्रयपानम् ।	सपादधेनुसम्- वात् २ धेनु ।	३॥ कार्वा पण ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ शूरादानम् ।	दण्डिणा ।
लघुपक्षाष्टयुक्ताभक्ष्यम् । रुपरसादिभिर्लघुनादितुल्य द्रव्यभक्ष्यम् ।	ज्ञानतन्त्रान्नाययम् । अज्ञानात्तन्त्रम् । चिरतराभ्यासे सवत्सरप्रावकपानम् । एतद्भक्ष्यं पुनरुपनयनमपि शूराभ्या मुपनयनतुल्यान्नाययेन सह प्रकृत व्रतस्य पादः ।	साहस्रधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धेनुवः । १५ धेनुवः ।	२२॥ कार्वा- पण्या । ११॥ कार्वा पण्या । ४५ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सजातीयवृत्तकृतकिर्णा पक्वान्न- भक्ष्यम् ।	ज्ञानत प्राणापत्यम् । अज्ञानात् अश्वोपवासः । अभ्यासे द्वेगुण्यादिकम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्वापण्या । १॥ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वृत्तकृतकिर्णा ब्राह्मणक्षत्रिये वैश्यशूद्राणामामानस्य ब्रा- ह्मणकर्तृकभक्ष्यम् ।	विप्रस्थामाने प्राणायामः । क्षत्रियस्थामाने शतगायत्रीजपः । वैश्यस्थामाने पञ्च शतगायत्रीजपः । शूद्रस्थामाने अष्ट सहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे द्वेगु- ण्यम् ।			
वृत्तकृतकृतकिलपानम् ।	ब्राह्मणस्य पञ्चगव्य पीत्वा उपवासः । एतत् सक्तद्वाने ज्ञाने तु द्वेगुण्यम् । अभ्यासे त्वाहति । तप्नस्यार्धं ज्ञान मात्रम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानि ।		१० पण्या ।	यथाशक्ति ।
नवआह्वानभोजनम् । नव आह्वान्यु साक्षीनां चतुर्थे पञ्चमनवमेकादशाहक्रिय- माणं निरप्रीनान्यु आद- आह्वानम् ।	चान्नाययम् ।	साहस्रधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः ।	२२॥ कार्वा पण्या ।	यथाशक्ति ।
प्रथममासिकआह्वानभोजनम् ।	पराकः ।	५ धेनुवः ।	१५ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
क्षिपदे प्रेतआह्वानभोजनम् ।	अतिशक्लम् ।	३ धेनुवः ।	६ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
द्विमासादिवर्षावपर्यन्तं प्रेत आह्वानभोजनम् ।	प्राणापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
वर्षासाहस्रमवपर्यन्तं प्रेत- आह्वानभोजनम् ।	पादशक्लम् ।		१ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
पुनराब्धिकआह्वानभोजनं अ- थात सपिण्डीकरणभोज- नम् । एतत् कार्त्तमत् शूरा पाणिमते तु द्वितीयर्चावत् सरिकाभोजनम् ।	एकाहोपवासः ।		४ पण्या ।	यथाशक्ति ।
प्रजापत्यन्तरितहस्तदत्तानां एकहस्तदत्तानां शूद्रादत्ता- नां हस्तैः कलववयवकृत्तप- नीयपायसमाश्लिष्यकृत- गोरसशक्तानां भक्ष्यम् ।	हस्तवाध्वान्तपनम् । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । कौहपात्रेण परिवेशने ऽप्येतदेव प्रायश्चित्तं भवेत् । एतद् ब्राह्मणस्य । क्षत्रियशूरादीनां पादपादहानि ।		१ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
अज्ञतापोशानस्य अज्ञानभोजनस्य च भोजनम् ।	अष्टोत्तरशतगायत्रीजपः एतद्विज्ञानाभवापह्नवम् ।			
अज्ञतापमनस्य पानभोजनम् ।	अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजप उपवासी वा । अभ्यासे द्विगुण्यादि । एतत् कटुकवाय ताम्बूलैश्च्यतिरिक्तभोजनविषयम् ।		४ पण्या ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दण्डिण्या ।
यज्ञोपवीतरहितकर्तृकान्नभोजनम् ।	ज्ञान श्रतगायत्रीजप उपवासश्च ।		॥ पण्या ।	यथाशक्ति ।
रेतोमूत्रपुरीषाणामभ्युपसर्गम् ।	ज्ञानतश्चान्द्रायणम् ।	८ धेनुव । सार्द्धं- सप्तधेनुसम्भवात् ।	२२॥ कार्वा- पण्या ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानतस्तप्तकच्छम् ।	पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धे- नुव ।	११॥ कार्वा- पण्या ।	यथाशक्ति ।
	वस्त्रात्कारे प्राजापत्यम् ।	१ धेनु ।	३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
	सर्वज्ञ दिवातीना पुन सस्कारश्च ।		॥० पण्या ।	यथाशक्ति ।
विष मृदादिद्रुवितकलादिभक्षणम् ।	ससगमाचे कच्छपाद ।		१॥ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
	सन्निरुद्धे अघात मज्जतसर्गे कच्छा हर्मम् । एतत् रसास्वादनादुपलम्भनपक्षे अज्ञानत सक्तदिवयम् । ज्ञानतो हेतु यम् ।			
	रसादुपलम्भे तु गोतमोक्ततप्तनक्ष्त्र द्वादशाहसाध्यम् ।	पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धेनुव ।	११॥ कार्वा- पण्या ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानत उपलम्भे अहर्मम् ।			
	सन्निरुद्धादीनां पादपादहानि ।			
मृहोदभोजनम् ।	अहोरात्रोपवास ।		॥० पण्या ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे याज्ञवल्क्योक्तचतुर्हसाध्यतप्त कच्छम् ।	सपादधेनुसम्भ- वात् २ धेनु ।	३॥ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
त्राक्षचारिणा मधुमांसभोजनम् ।	ज्ञानत प्राजापत्यम् ।	१ धेनु ।	३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानत अहर्मम् ।			
त्राक्षचारिणामासिधभाण्डपक्वा न्नभोजनम् ।	ग्राह कुशमलविपक्वाचौरपानमात्रम् ।		१ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
	एतत्ज्ञानत ।			
	ज्ञानतो हेतुयम् ।			
देवनातिधिभृत्तादिवर्जनभोजनम् ।	अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनु ।	२ कार्वापण्या । ३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अस्त्राग्निद्रुविनाशभोजनम् ।	आत्मार्कमर्चयित्वा वृत्तमावाशनम् ।		॥ पण्या ।	यथाशक्ति ।
अग्निशब्दोच्चारणव्याप्ति मात्रवचनम् ।				
मनस्यकण्टकशूलकण्डमुक्ति- कपटभक्षणम् ।	पञ्चगव्यमात्रभक्षणम् ।		॥ पण्या ।	यथाशक्ति ।
पुसवनसीमन्तोन्नयनकर्मेणि भोजनम् ।	ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् ।	८ धेनुव ।	२२॥ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानाभ्यासे तदहर्मम् ।	४ धेनुव ।	११॥ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
	सक्तद्वाने विष्कृतकच्छपाद ।		॥० पण्या ।	यथाशक्ति ।
	सक्तजज्ञाने हेतुयम् कच्छाहर्मम् ।		११० कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
जानकलोहिस स्त्रारान्नभोजनम् ।	अज्ञानतोऽसपिक्वाणां द्वादशाध्य साप्त पनम् ।		१ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानतो हेतुयम् ।			
भोजनकाष्ठ शुद्धकाष्ठ ।	अहोरात्रसुषित्वा पञ्चगव्यपानम् । एतत् सक्तनिगोर्गयासे ।	०	२ कार्वापण्या । ॥० पण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
	अध्वन्यासाशने त्रिरात्रोपवास ।		१॥ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
भोजनक्रान्ते न्नसूतकाष्ठशौके तप्तभक्षणम् ।	यासभोजन एकोपवास ।	०	॥ पण्या ।	यथाशक्ति ।
	सक्तज्ञानभोजने त्रिरात्रोपवास ।		१॥० कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
	अभोजने ज्ञानमात्रम् ।			
तेलाभ्यङ्गादिस्नानादस्नान- जानस्य भोजनम् ।	जाला अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजप ।	०	०	
	अभ्यासे प्रायश्चित्तादिति ।			

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सूणीदानम् ।	दक्षिणा ।
परिहितनीलीवस्त्रस्य भोजनम् । स्वकीयोच्छिष्टभोजनम् ।	अज्ञानतस्मिन्निराचोपवास । ज्ञानात् द्वेगुण्यम् । कच्छपाद् । एतत् सप्तदशज्ञानत । अभ्यासे द्वेगुण्यादिकम् । व्यक्तभाजने भोजनेऽप्येवम् ।	१ धेनु ।	१॥ कार्वापण्य । ३ कार्वापण्य । ॥ पण्य ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणोच्छिष्टभोजनम् ।	महायाज्ञादतिभिरामन्तः कल पीत्वा उप वसत । एतत् सप्तदशज्ञानत । ज्ञानात् द्वेगुण्यम् ।		॥ पण्य ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियोच्छिष्टभोजनम् ।	सप्तदशज्ञाने चण्ड ब्राह्मणैरसविपक्षणीर पानमात्रम् । ज्ञाने द्वेगुण्यम् ।	१ धेनु ।	१ कार्वापण्य । १॥ कार्वापण्य ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकवैश्योच्छिष्टभोजनम् ।	सप्तदशज्ञाने चण्डोपवास ब्रह्मसुवर्चला पानम् । ज्ञानात् द्वेगुण्यम् ।	१ धेनु ।	३ कार्वापण्य । १॥ कार्वापण्य ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकशूद्रोच्छिष्टभोजनम् ।	सप्तदशज्ञाने घण्टराचोपवास । ज्ञानात् द्वेगुण्यम् । ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानि । एतन्नाष्टपिण्डव्यष्टभाद्राणां सुच्छिष्टव्यति रिक्तविषय तेषां सुच्छिष्टस्य भोज्यत्वात् ।	१ धेनु । १ धेनु । ८ धेनुव । •	३ कार्वापण्य । ३ कार्वापण्य । २२॥ कार्वा पण्य ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विहासकाकम्बविकनकुलश्वराणां उच्छिष्टभोजनम् ।	चण्डोपवास । एतत् सप्तदशज्ञानत । अज्ञाने ब्रह्मसुवर्चला पीत्वा उपवास । ब्रह्मसुवर्चला तु पीतकुसुमसंख्यावर्ण । अत्यन्ताभ्यासे अतिरुच्छिष्टम् ।	३ धेनुव ।	१॥ कार्वापण्य । ॥ पण्य ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य कुतस्वितपडस्तौ भोजनम् । पडस्ते कुतस्वित- लसु निवृत्तिब्राह्मणानुप वेशनेन जलादिना पडस्ति भेदमन्तरेण च भवति । पडस्तिषु एकस्योत्थाने भोजनम् ।	अहोरात्रोपवास ज्ञान पञ्चगव्यपानम् । एतत् ज्ञानत । क्षत्रियपडस्तौ भोजने नक्तव्रतम् । वैश्यपडस्तौ एकरात्रोपवास । शूद्रपडस्तौ त्रिरात्रोपवास । ब्राह्मणाध्यासान्तपनम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानि । एतज्ज्ञानत सप्तत । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	३ धेनुव । •	६ कार्वापण्य ॥ पण्य । १० पण्य । ॥ पण्य । १॥ कार्वापण्य । १ कार्वापण्य ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सुराभाजनस्य जलपानम् ।	पञ्च यावकपानम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	१ धेनु ।	३ कार्वापण्य ।	यथाशक्ति ।
मद्यभाजनस्य जलपानम् ।	सप्तरात्र यावकपानम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञानतोऽर्द्धम् । सुरासस्य घृतेतोमरादिद्रव्यजलादि पाने तु चतुरहसाध्य सप्तकच्छम् । एतदपि खाद्विपण्यव्यावर्थात् ।	•	१॥ कार्वापण्य ।	यथाशक्ति ।
चण्डाकूपभाण्डोदकपानम् ।	ब्राह्मणस्य सान्तपनम् । क्षत्रियस्य प्राजापत्यम् । वैश्यस्य प्राजापत्याहम् । शूद्रस्य प्राजापत्यपाद् । एतत् सप्तदशज्ञानत । अज्ञानादेतस्याहम् । आपत्काले तु पूर्वैर्दुष्टपौष्य पञ्चगव्यपानम् ।	२ धेनु । १ धेनु ।	६ कार्वापण्य । ३ कार्वापण्य । १॥ कार्वापण्य । ॥ पण्य ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
चखालस्य दृष्टीरजलादिपा नम् ।	त्रिरात्रसुपोष्य पञ्चगव्यपानम् । एतत् ज्ञानम् । अज्ञानात् द्वादशाध्यसान्तपनम् ।		१॥ कार्वापण्य ।	यथाशक्ति ।
अन्त्यजखानितकूपदिजलपा नम् ।	उपवासपूर्वकपञ्चगव्यपानम् । एतदज्ञानम् । ज्ञानात् द्वेगुणम् ।		१ कार्वापण्य । ॥ पण्य ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अन्त्यजमाम्बुजलादिपानम्	ब्राह्मणस्य द्वादशाध्य ब्रह्मकूर्चव्रतम् । एतत् अज्ञानम् । ज्ञानतो द्वेगुणम् । शूद्रस्य नोपवास पञ्चगव्यपानमात्रम् । ब्रह्मकूर्चं यथा । “अष्टोरात्रोपितो भूत्वा पौणमास्या विशेषतः । पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिं स्मृतम् ॥” पञ्चगव्यं यथा । “गोश्रुतं द्विगुणं शूद्र सपिविद्वाच्चतुर्गुणम् । शूरेरमृगुणश्चैव पञ्चगव्यं तथा दधि ॥ अथवा । “गोम- त्रमाधकास्त्रयौ गोमयस्य तु षोडश । शूरेरस्य द्वादश प्रोक्ता दधस्त दश कीर्तिता ॥ गोभ्रजवद्वृतस्योक्तास्त र्हन् कुशोदकम् ॥”		१ कार्वापण्य । ॥ पण्य ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
शूद्रोदकपानम् ।	उपोष्य विष्णुपद्मपलाशकुशानामुदक- मात्रपानम् । एतद्द्वादशाध्य ज्ञानम् सकृतपानम् । अज्ञानाद्द्वम् । नवमास्यो दकपाने प्रायश्चित्ताभावः ।		१ कार्वापण्य ।	यथाशक्ति ।
पीतशेषपानीयपानम् । केवल वामहस्तेन जलपानम् ।	त्रिरात्रोपवासः । एतच्च ज्ञानम् । अज्ञानतोऽर्हम् । एतत् प्रायश्चित्तं यास्यशेषाशनादिष्वपि त्रेयम् । गृहपीतशेषजलपाने तु ब्राह्मणस्य चा- न्दायणम् ।		१॥ कार्वापण्य । ॥ पण्य ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
प्रपान्तिजलपानम् । आदिना कूपजलाद्वरणाद्य घटस्थजलं श्रोत्रोजलं खड्ग गान्धिकोपस्थजलम् ।	सत्त्वैल्लानम् । उपवासश्च । एतत् सकृज्ज्ञानम् । आपदि दोषा- भावः ।	सार्द्धं सप्तधेनुस- म्भवात् = धेनवः ।	२२॥ कार्वा पण्य । ॥ पण्य ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विष्णुजलस्य दृष्टकूपजलपानम् ।	त्रिरात्रोपवासः । एतदज्ञानम् । ज्ञानात् सान्तपनम् ।		१॥ कार्वापण्य ।	यथाशक्ति ।
विष्णुजलस्य दृष्टकुम्भस्थजलपा नम् ।	अज्ञानात् सान्तपनम् । ज्ञानतो द्वेगुणम् ।	२ धेनु । २ धेनु ।	६ कार्वापण्य । ६ कार्वापण्य ।	तथा । यथाशक्ति ।
श्वदूधपात्रजलपानम् । एतत् मातुष्येतराभक्ष्यपञ्चनक्षत्रव दूधितकूपजलपानपरम् ।	ब्राह्मणस्य त्रिरात्रोपवासः । क्षत्रियस्य द्वादशोपवासः । वैश्यस्य काष्ठोपवासः । शूद्रस्य नक्तम् । सर्वेषां व्रतान्ते पञ्चगव्यपानम् । एतत् ज्ञानम् । अज्ञानतोऽर्हम् । एतत् सकृज्ज्ञानम् । ज्ञानात् क्रमेण घटरात्रोपवासः । एतां सव्यं मातुष्यश्वेतरपरम् । मातुष्यश्वे द्विगुणम् । नामाभ्यासे परात् । अत्यन्ताभ्यासे चान्दायणम् ।		१॥ कार्वापण्य । १ कार्वापण्य । ॥ पण्य । १ पण्य ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
		१ धेनु ।	३ कार्वापण्य ।	यथाशक्ति ।
		५ धेनुवः । ८ धेनुवः ।	१५ कार्वापण्य । २२॥ कार्वा पण्य ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	फलश्रुतिः ।
अपेयचौरपानम् । ततश्चौर विकारपानम् । अपेयचौर यथा । अनिर्दृशानां गो महिषीच्छागीनां चौरम् । औदृ ऐकग्राम आविकम् । सन्धिनीचौरम् । सन्धिनी वृषाक्रान्ता । विवल्वाचौ रम् । अरुण्यन्तगीचौरम् । च्छीचौरम् । खवहुन्वाचौ रम् । यमच्छौरम् । विव- ल्वाया अन्यवल्वायाश्च चौर रम् । मयितचौरम् । कृ गवर्ज्य द्विस्तनीचौरम् । अमेध्यभुज चौरम् । ब्र गादिदूषितस्तनीचौरम् । अथ स्तेयम् । मणितुक्ताप्र- वालाक्षमयजौहकांक्षोप- लाना हरणम् ।	ज्ञानतोभ्यासे पञ्च यावकपानम् । अज्ञानतोभृम् । चत्त्रियादौ पादपादहानि । अत्र उद्वीचौरमाहुर्वीचौरपाने पुन- रुपनयनम् । इति अभिषेकप्रयश्चित्तम् ॥ * ॥ द्वादशाह कणभक्ष्यम् । तत बहुपवासा त्मकम् । अपहृतद्रव्यं स्वामिने दत्तैतत् कर- णीयम् । अत्र च सप्तदश्यासकालदेश- त्रयस्वाभ्यपहर्षुगुणदेव्याद्यप्यथा उत्त- रकृत्वापहृतद्रव्योर्वैषम्यदोष समर्थ नीय । चान्द्रायणम् ।	१ धेनु ।	३ कार्वापणा ।	यथाशक्ति ।
रजतान्द्रगोभूमिकन्यानां सक्त हरणम् । एतत् ब्राह्मणा सम्बन्धिविषयम् । अत्र कन्या पद अधमकन्यापरम् । उत्तरेतरचुद्रपशुहरणम् ।	चान्द्रायणम् । प्राणापत्यम् । अभ्यासे चान्द्रायणम् । अन्यत्र च चन्द्रम् । एतत् ब्राह्मणकर्तृकनाक्षत्रस्थानिकदश कुम्भाधिकधान्यक्षेत्रे ज्ञेयम् । कुम्भ- परिमाणं यथा । दशज्जोष भवेत् खारी कुम्भोऽपि ज्ञेयविशति । द्विकालभोजनोचितभक्ष्यभोग्यान्हरणे त्रिरात्र पञ्चगव्यपानमात्रम् । भक्ष्य मोदकादि । भोग्यं शृङ्गादि । एककालभोजनोचितान्नहरणे एकरात्र पञ्चगव्यमात्रपानम् । धनमपि एतत्परिमाणधान्यभक्ष्यमव- सेयम् ।	साहस्रधेनुसम्भ- वात् = धेनव ।	२२॥ कार्वा पणा ।	यथाशक्ति ।
धान्यान्नधनानां हरणम् । अन्न कृतान्नम् । धन ग- वादि ।	चान्द्रायणम् । चैत्रादीनाम् उपयोगातिशयाद्यभ्या साद्यपेक्षयास्तेव प्रायश्चित्तं गुरुत्वावव- मिति । कच्छपाद । एतत् सक्तहरणविषयम् । अभ्यासे हेतुशून्यम् । अत्र किञ्चिदधिकज्ञेयव्यस्य धान्यस्य तावद्धान्यभक्ष्यानां चान्येषां च हरणे एतदेतितम् ।	१ धेनु । ८ धेनव । १५ धेनव ।	३ कार्वापणा । २२॥ कार्वापणा । ४५ कार्वापणा ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मनुष्यादिस्तेयम् । तसु दासदासीचैत्रयद्वैकूप- वापीजलानां हरणम् ।	चान्द्रायणम् । चैत्रादीनाम् उपयोगातिशयाद्यभ्या साद्यपेक्षयास्तेव प्रायश्चित्तं गुरुत्वावव- मिति ।	साहस्रधेनुसम्भ- वात् = धेनव ।	२२॥ कार्वा- पणा ।	यथाशक्ति ।
गुडादिस्तेयम् । आदिना का- पाससपिण्डैवधान्यपकादौ- मयतैलश्रव्यावस्त्रोपानत्कां स्त्रलोहताम्रसीसकादयः ।	कच्छपाद । एतत् सक्तहरणविषयम् । अभ्यासे हेतुशून्यम् । अत्र किञ्चिदधिकज्ञेयव्यस्य धान्यस्य तावद्धान्यभक्ष्यानां चान्येषां च हरणे एतदेतितम् ।	३ धेनु ।	३॥ पणा ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ धूर्वादानम् ।	दक्षिणा ।
हृत्माहृत्स्त्रियम् । आदिना का ३८मचेलचम्भामिधेचुतक सुलपुष्पवैल्लस्यगन्धाना यह्यम् । वैल्ल वेष्टुवटित भाह्यम् । गन्ध कस्तुर्या णि । अनापवान् । अस्त्रिय ममये काष्ठमस्त्रियश्च हृत् गव । जीविकाहरणम् ।	त्रिरात्रोपवास । हृत्मादीनां हरणे मासैकव्रतम् । मासाह व्रतश्च । शक्तुनिना यदुक्त तत कालदेशाप हनुत्वामिगुणदौगत्याभ्यासानभ्यासका- माकामापेक्षया उत्तमहापल्लवद्वयाप हारे च वेदितव्यम् । यस्य यस्य वर्गस्य वृत्तिच्छेदे तत्तदर्थ- वधोक्त प्रायश्चित्त कर्तव्यम् । अल्पवृत्तप्रहारे चान्द्रायणम् । अत्र चोत्तमाधमत्वे प्रयोजकादिक सम्बन्धसौ ज्ञानाज्ञाने च सर्वेभ्य वधोक्तपादाह्वादिष्ववस्थोद्घनीया । सर्वस्मरमपसु मज्जन अवमर्षणावर्जनश्च । यश्चात्र गुरुप्रायश्चित्तं सुन्यन्तरोक्त तन्त्यन्तस्त्वयास उत्तमसम्बन्धादपेक्षया सम्बन्धम् । इति स्त्रियप्रायश्चित्तम् ॥३॥	साहस्रधेनुसम्भ वात ८ धेनुव ।	१॥ कावापय । २२॥ कावापया ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
देवद्विजद्वयापहरणम् ।	सकृन्मने जैवाधिकव्रतम् । द्वितीये षाड्वार्षिके तृतीये नववार्षिके चतुर्थे अपूर्ण द्वादशवार्षिकम् । अत्रोन्नियनिगुणभाष्यागमने जैवाधिक व्रतम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञानादहम् । जैवाधिकव्रतम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञानादहम् । अभ्यास हेतुगयादिकम् ।	४५ धेनुव । ३ धेनुव । २ धेनुव ।	१३५ कावा पया । ६ कावापया । ६ कावापया ।	२५ गाव । अशक्तौ २५ कावापया । १७ गाव । अशक्तौ १६॥१३ कावापया । १७ गाव । अशक्तौ १६॥१३ कावापया ।
अथ अगम्यागमनम् । तत्र सव्यासु अस्त्रजन्तुगम- नम् । तत्र वाक्ष्यस्य ओ त्रियभाष्यागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञानादहम् । वार्षिकव्रत । एतज्ज्ञानत । अज्ञानादहम् । षाण्मासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञानादहम् । साहस्रवार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञानादहम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञानादहम् । षाण्मासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञानादहम् । वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञानादहम् । षाण्मासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञानादहम् । नवमासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञानादहम् । त्रैमासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञानादहम् । मासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञानादहम् । माहेश्वरामासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञानादहम् । द्वादशवार्षिकव्रतम् । ज्ञानात् गुणज्ञानागमनोक्तप्रकारेण मर णम् ।	१५ धेनुव । १५ धेनुव । ८ धेनुव । २३ धेनुव । ८ धेनुव । २ धेनु । १२ धेनुव । ४ धेनुव । १५ धेनुव । ६ धेनुव । १८० धेनुव ।	४५ कावापया । ४५ कावापया । २२५ कावा पया । ६०५ कावा पया । २२५ कावा- पया । ५॥८ कावा पया । ३३॥ कावा- पया । ११॥ कावा- पया । ४५ कावापया । १६॥८ कावा- पया । ५४ कावा पया ।	६ गाव । अशक्तौ ८॥७ कावापया । ६ गाव । अशक्तौ ८॥७ कावापया । ५ गाव । अशक्तौ ४०१३॥ कावापया । १३ गाव । अशक्तौ १२॥ कावापया । ५ गाव । अशक्तौ ४०१३॥ कावापया । १ गौ । अशक्तौ १ कावा पया । ७ गाव । अशक्तौ ६॥ का वापया । २ गावौ । अशक्तौ २ कावा- पयौ । ६ गाव । अशक्तौ ८॥७ कावापया । ३ गाव । अशक्तौ ३१ का वापया । १ गाव । अशक्तौ १ कावापया ।
अथ परिलोमस्त्रीगमनम् । तत्र अहम्यज्ञानतो ब्राह्मणी गमनम् ।				

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ । चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्यस्याज्ञानतो ब्राह्मणीगम- नम् ।	वैकल्पिक चतुर्विंशतिवाधिकव्रतम् । एतद्ब्राह्मण्यपि करणीयम् । नववारिकव्रतम् । ज्ञानाद्भैरुण्यम् । ब्राह्मण्यपि एतत् कायम् ।	३६ धेनुव । १३५ धेनुव ।	१८ कार्वा पण्या । ४५ कार्वा- पण्या ।	२ गाव । अशक्तौ २ कार्वापण्या । ७५ गाव । अशक्तौ ७५ कार्वापण्या ।
क्षत्रियस्याज्ञानतो ब्राह्मणी- गमनम् ।	षाड्वाधिकव्रतम् । ज्ञानाद्भैरुण्यम् । ब्राह्मण्यपि एतत् कायम् ।	६ धेनुव ।	२७ कार्वा- पण्या ।	५० गाव । अशक्तौ ५ कार्वापण्या ।
यद्यपि शूद्रस्य ब्राह्मणीगमन महापातकत्वेन तथा क्षत्रि- यवैश्ययोर्ब्राह्मणीगमनमशु- पातकत्वेन चोक्तं तथाप्यशु- लोमगमनं तावदुपपातक मेव तत्प्रसङ्गादसवयत्वेन प्र- तिलोमक्षीगमनप्रायश्चित्त- मप्युक्तमतो न वैवर्धयति ।				
शूद्रस्याज्ञानत क्षत्रियागम- नम् ।	नववारिकव्रतम् । ज्ञानाद्भैरुण्यम् । क्षत्रियाया अप्येतत् ।	१३५ धेनुव ।	४५ कार्वा पण्या ।	७५ गाव । अशक्तौ ७५ कार्वापण्या ।
वैश्यस्याज्ञानत क्षत्रियागमन शूद्रस्याज्ञानतो वैश्यागम- नम् ।	नवमासाधिकषाड्वाधिकव्रतम् । ज्ञानाद्भैरुण्यम् । क्षत्रियाया वैश्यायाच्चाप्येतत् ।	१२ धेनुव ।	३३३ कार्वा पण्या ।	५७ गाव । अशक्तौ ५६। कार्वापण्या ।
अथ समीक्ष्य सर्वद्वित्रिपुरव्य- भिचरितसवयासवयक्षीग मनम् ।				
तत्र ब्राह्मणस्य समीक्ष्य सर्व- द्वित्रिपुरव्यभिचरितशूद्रा गमनम् ।	सप्तद्वगमने मासार्द्धं गोक्षत्रसिद्धयावक पानम् ।	१ धेनु ।	३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे मास गोक्षत्रसिद्धयावकपानम् ।	२ धेनु ।	६ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य समीक्ष्य सर्वद्वित्रि- पुरव्यभिचरितक्षत्रियागम- नम् । तथाविधवैश्यागमनम् ।	सप्तद्वगमने सान्त्वनम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्ति ।	२ धेनु ।	६ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
अथ चातुर्वर्ण्ये स्त्रीगमनम् । स्त्रीषु चतुर्ष्वगमिनी । या द्विविधा । केनचिदनव- रह्वा अववरह्वा च ।	ब्राह्मणस्य स्त्रीरिक्ता ब्राह्मण्या गमने त्रिरात्रोपवास ब्राह्मण्य ऋगाजिन दानम् । तथाविधक्षत्रियाया गमने त्रिरात्रोप- वास धनुर्दानम् । तथाविधवैश्याया गमने त्रिरात्रोप- वास अथ शिलादानम् । तथाविधशूद्राया गमने त्रिरात्रोपवास उदकुम्भदानन्तया समार्जनीदानम् ।	०	१॥ कार्वापण्या । १॥ कार्वापण्या । १॥ कार्वापण्या । १॥ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य शूद्रान्धवादिगामि स्त्रीरिणीगमनम् ।	द्वादशवारिकव्रतम् । क्षत्रियादौ पादपादहानि । विमाहस्त्रीरिणीपाह्वाहस्त्रीरिणीगमनेऽ- प्येवम् । सर्वत्राभ्यासे वैशुण्यम् ।	१८ धेनुव ।	५४० कार्वा- पण्या ।	१ गाव । अशक्तौ १ कार्वापण्या ।
ब्राह्मणवन्दकीगमनम् । नन्दकी चान्न स्वभर्तृव्यति रिक्तपञ्चपुरवगमिनी । क्षत्रियवन्दकीगमनम् ।	कमण्डलुदानम् । आयुषदानम् ।			यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणीदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्वान्वकौगमनम् । शूद्रवन्वकौगमनम् ।	प्रतोददानम् । ज्ञानपुर सरप्राणायासम् । एतानि वन्वकौगमनप्रायश्चित्तानि सव र्गाशुलोमप्रतिलोमविषयाणि ॥ ॥ दारयतिक्रमौ खराजिन वह्निनाम परि धाय दारयतिक्रमिणे भिक्षा देहीति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्ति मय्या सान् । दारयतिक्रमौ ब्राह्मणश्चक्षिप त्रैश्वकान्धाविवाहमकृत्वा यो ब्राह्मण शूद्राविवाह करोति स उच्यते । एत- दनापदि सक्तदज्ञानविषयम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुव ।	२२॥ कार्या पण्या ।	यथाशक्ति ।
अथ व्युत्क्रमविवाह । तत्र ब्राह्मणस्य प्रथमतः क्षत्रि यादिविवाहः ।	आपदि त्वाह प्रातातप । ब्राह्मणो राजन्यापूर्वो ह्यादशरात्र चरित्वा निवृत्तिं तावद्वैपयगच्छेत् । वैश्यापूर्वो तप्तक्षुद्रम् । शूद्रापूर्वो कण्टकतिलक्षुद्रम् । अनापदि ज्ञानाभ्यासे मनःकञ्चैवाधिक व्रतम् ।	१ धेनु । सपादधेनुसम्भवात् २ धेनु । ५ धेनुव । ४५ धेनुव ।	३ कार्वापण्या । १॥ कार्वापण्या । १५ कार्वापण्या । १२५ कार्वा पण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । २५ गाव । अशक्तौ २५ कार्वापण्या ।
वैश्यागमनम् । पञ्चाधिकपुरुषगमिनी वैश्या । रजस्वलागमनम् ।	प्राजापत्यम् । अभ्यासे चान्द्रायणम् । त्रिरात्रोपवास । द्रुतप्राशनम् । एतत् कामत सक्तदृगमने । अभ्यासे तु वैशुण्यादिकम् ।	१ धेनु । ८ धेनुव ।	३ कार्वापण्या । २२५ कार्वापण्या । १॥ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ऋतौ भार्याभगमनम् ।	त्रिरात्रोपवास । ज्ञानाभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनु ।	१॥ कार्वापण्या । ३ कार्वापण्या । ॥ पण्या । ॥ पण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पर्वसु स्त्रीगमनम् । आहूतिने मैथुनम् । दिवामैथुनम् ।	एकोपवास । एकोपवास । एकाह वाक्कपानम् । नयस्य स्नाने नमपरस्त्रीदर्शनेऽप्येवं प्रायश्चित्तम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्ति ॥ ॥	१ धेनु । ५ धेनुव ।	३ कार्वापण्या । १५ कार्वापण्या । २२॥ कार्वा पण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ स्त्रीसमिचारः ।	समोत्तमवर्णसु सक्तदुपगमे प्राजापत्यम् । द्विरभ्यासे पराक । त्रिरभ्यासे चान्द्रायणम् ।	१ धेनु । ५ धेनुव । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुव । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुव ।	३ कार्वापण्या । १५ कार्वापण्या । २२॥ कार्वा पण्या । २२॥ कार्वा- पण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अन्धश्रागमनम् । अर्थात् र जकचर्मकारणदण्डकैव र्णमेदभिक्षाशुकीविश्लेषा या स्त्रीसु गमनम् ।	अज्ञानतश्चान्द्रायणम् । ज्ञानाद्द्वैगुण्यम् । चतुर्विंशतिवारगमने ह्यादशवार्षिकव्रतम् । एतदज्ञानतः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । अथवहार्थता च ।	१८ धेनुव ।	५४ कार्वा- पण्या ।	१ गाव । अशक्तौ १ कार्वापण्या ।
कापालिकस्त्रीगमनम् ।	ज्ञानाद्वक्तृक्षम् । अज्ञानाच्चान्द्रायणद्वयम् ।	३ धेनुव । १५ धेनुव ।	६ कार्वापण्या । ४५ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ तिर्यगर्थोनिगमनम् । तत्र गोवर्णपशुगमनम् । श्रीगमनम् ।	सप्तैकज्ञानपूर्वक गोभ्यो यवसभारदानम् । इदं सक्तदृगमने । गोवधोक्तमाधिकव्रतम् । एतत् सक्तदृगमने । अभ्यासे सवत्सरं प्राजापत्यम् ।	४ धेनुव । ३ धेनुव ।	१२ कार्वापण्या । ६ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । १७ गाव । अशक्तौ १६॥१६॥ कार्वापण्या ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तद्दशक्तौ धनुर्मानम् ।	तन्प्रशक्तौ चर्वादानम् ।	शक्त्या ।
अथ परिवेदनादि ।	अत्यन्ताभ्यासे द्वादशवाधिकव्रतम् । इत्युपपातके अगम्यागमनप्रायश्चित्त समाप्तम् ॥ ३ ॥ ज्येष्ठेऽनिर्दिष्टे कनीयान्निर्दिष्टान् परिवेत्ता । परिवेत्स्यो ज्येष्ठ । परिवेदनीया कन्या । परिदायी दाता । परिकर्त्ता याजक । ते सर्वे पतिता । एतेषा प्रायश्चित्तम् । सवत्सर प्राजापत्यम् । एतत् कामत । अकामतोऽहम् । अत्रापवाद । “देशान्तरस्थस्त्रीवैकट्य- खानसहोदरान् । वेश्याभिसक्तपतित मृदुगुल्फातिरोमिण ॥ जडमृकान्वव धिरकुञ्जवामनकुण्डलान् । अतिदृढा नभार्याश्च क्षपिस्तान्मृपस्य च । धन- दृष्टिप्रसक्ताश्च कामत कारिणस्तथा । कुलटोन्मत्तचौराश्च परिविन्दन्त इ- त्यति ॥”	१८ धेनव । ३ धेनव ।	५४ काषा पण्या । ६ काषापण्या ।	१ गाव । अशक्तौ १० काषापण्या । १० गाव । अशक्तौ १६॥१६॥ काषापण्या ।
ब्राह्मत्वम् । अथात सावित्री पतितत्वम् । पञ्चदशाब्द पयन्तस्तपनयनाभावे ब्रा ह्मणस्य ब्राह्मत्वम् । एकविंशतिवर्षपयन्तस्तपन यनाभावे क्षत्रियस्य ब्राह्म त्वम् । त्रयोविंशतिवर्षपयन्तस्तपन- यनाभावे वैश्यस्य ब्राह्म त्वम् ।	पितृभ्रातरद्विजनिःखलनस्य सावित्रीपाते प्राजापत्यव्रतम् । यथाविध्युपनयनश्च । आलस्यानवधानादिना सावित्रीपाते तु ब्राह्मस्मृत्यग । तद्वैकल्पिक दिनत्रयाधिकमासश्चतुष्टयसमा प्यमुद्दालकव्रतम् । तद्व्रतं यथा । द्वौ मासौ यावत्केन वर्ष- येत मासं पयसा अर्द्धमासमामिषया अष्टरात्रं घृतेन यज्जरात्रमयाचित त्रिरात्रमवभक्ष्य अष्टोरात्रमुपवसेत् । देशोपपन्नवादिना सावित्रीपातने एकविंशति रात्रं प्रवृत्तिमितयावत्कपानम् । तत् उपनयनम् ।	३ धेनव । ४ धेनव ।	६ काषापण्या । ६॥॥ कार्वा पण्या । ६॥॥ कार्वा- पण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथावकीर्णम् । अथादृग्ब्रह्म चारिण्यो योषिदृग्गमनम् ।	वयसास ब्रह्महत्याव्रतम् । खरचर्मपरि धानश्च । अभ्यासे सवत्सर ब्रह्महत्याव्रतम् ।	सार्द्धसप्तधेनवसम्भ वात् ८ धेनव । १५ धेनव ।	२२॥ कार्वा- पण्या । ४५ कार्वापण्या ।	५ गाव । अशक्तौ ४२१४ कार्वापण्या । ६ गाव । अशक्तौ ८१६॥॥ कार्वापण्या ।
पितृव्यहन्तृतादिपरिणयनम् । आदिना मातृव्यहन्तृतामा- तृहन्तृतामातामहसपिण्डा- सगोत्रासमानप्रवरादीनां यह्यम् ।	चान्द्रायणम् । त्यागानन्तर मातृवह्न्यम् । एतज्ज्ञानत । अज्ञाने कष्टान्दपाद ।	सार्द्धसप्तधेनवस म्भवात् ८ धेनव । ४ धेनव ।	२२॥० कार्वा पण्या । ११॥ कार्वा पण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अभुक्तादनम् । अर्थात् अ भिहोत्रियामभित्याग ।	कामत सवत्सरोत्तमसन्ने चान्द्रायणम् । द्विवर्षोत्तमसन्ने सोमायनचान्द्रायणे । एतदनुसारेणोनाधिककालयोरुक्तम् ।	सार्द्धसप्तधेनवसम्भ वात् ८ धेनव । सार्द्धाष्टधेनवसम्भ- वात् ६ धेनव ।	२२॥ कार्वा- पण्या । २५॥ कार्वा पण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
यह्यस्य चिरतरकाशानधि- त्वम् ।	गोवधोक्तचैमाविकव्रतम् । अक्षय्याले अनाधाने च चान्द्रायणम् ।	१२ धेनव ।	१६ कार्वापण्या ।	१० गाव । १ दृष । अशक्तौ १५ कार्वापण्या ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ शूय्योदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणस्य वेदानध्ययन यज्ञा करण पुत्राहुत्पादनश्च । अनाश्रमत्वम् ।	त्रैमासिक गोव्रतम् । सवतसरे प्राजापत्यम् । वयङ्मये अतिक्रच्छम् । वयङ्मये छच्छातिक्रच्छम् । अथ ऊर्ध्व चान्द्रायणम् ।	१२ धेनुव । १ धेनु । ३ धेनुव । ६ धेनुव । साहस्रधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुव ।	३६ कार्षापणा । ३ कार्षापणा । ६ कार्षापणा । १८ कार्षापणा । २२॥ कार्षा- पणा ।	१ दृष । १ गाव । अशक्तौ १५ कार्षापणा । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सूर्योन्मत्तकालयोः शयनम् ।	सप्तदाशरणी स्नानम् । अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनु । साहस्रधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुव ।	३ कार्षापणा । २२॥ कार्षा- पणा ।	यथाशक्ति । ५ गाव । अशक्तौ ४२१४ कार्षापणा ।
ब्रह्मचारिण सन्धादीनामति- क्रम । आदिना अर्धोत्सना- करण भैक्ष्यार्थाकरणश्च ।	अरोगिणो निरन्तर सप्तरात्रमकरणी अथ कौर्णव्रतम् । तप्तु खरचर्मपरिधान- पूर्वकवायमासिक ब्रह्महत्याव्रतम् । एतदूने जन अधिकै अधिकम् ।	साहस्रधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुव ।	६ रत्तिकरजसम् । १॥ कार्षापण । २ पल इतोलक ४ माषकमित रजसम् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अनातुरग्रहस्य सन्धास्नाना- द्विक्रियाक्रियापात ।	दिनैकनित्यक्रियातिपाते एकाहोपवास । दिनत्रयक्रियातिपाते छच्छाहम् । वर्षैकनित्यक्रियातिपाते एकदिनक्रियाति- पातप्रायश्चित्ताहुसरणीन प्रायश्चित्तम् ।			
भूद्रवनिरिक्तायाव्याजजनम् । अयाव्याश्च निन्दितप्रति- यज्ञादिना निन्दितब्राह्मणा- दय । भूद्रयाजनम् ।	शतगायत्रीजप । अभ्यासे सहस्राधिक चान्द्रायण वा । दक्षिणात्यागाश्च पूतो भवति । लोभादिना याजने अर्जितमुक्तावश्लिष्टव- स्त्रागाधजले प्रक्षेपपूर्वक ब्रह्मचारिणी दानपूर्वक वा चान्द्रायण पुनरुपनय- नश्च । अक्षारलवणजस्तुवर्षैलापा- नश्च । एतदशक्तौ तद्वर्ग परित्यज्य विश्रुतपुराणा प्रदातव्या । छेदादहप्रसङ्गादिना याजने त्रयत्याग पूर्वक प्राजापत्यम् । अज्ञानत प्राणायामसहस्रम् ।	साहस्रधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुव । साहस्रधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुव ।	२२॥ कार्षा- पणा । २२॥ कार्षा- पणा ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
भूद्रप्रतियह ।	सप्तप्रतियहै त्रिसहस्रगायत्रीजप । अभ्यासे चान्द्रायणम् । एतच्च त्रयत्यागपूर्वक काव्यम् ।	साहस्रधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुव । १५ धेनुव ।	२२॥ कार्षा- पणा । ४५ कार्षापणा ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छास्ववर्त्तितप्रतियहप्रति- यह ।	गृहे काले चौराशन मासैक जलवास प्रचुरतरङ्गिजतर्पणश्च । मासोपवासेनै- वाख्य सङ्कलनम् ।	१८ धेनुव ।	५४ कार्षापणा ।	१० गाव । अशक्तौ १ कार्षापणा ।
अथान्त्य प्रतियह । स च अथापितपुष्पफलशृङ्गकण- काष्ठमांसपयोमासदक्षिण- अग्निहोत्रशगन्धमयिमत्स्या हीतरविषय । चाण्डालप्रतियह ।	ज्ञानादहचत्वारिंशद्वाराभ्यासात् द्वादश वार्षिकव्रतम् । अज्ञानात् द्विरभ्यासे तप्तक्रच्छम् । ज्ञानात् द्विरभ्यासे चान्द्रायणम् । अज्ञानात् अष्टचत्वारिंशद्वाराभ्यासात् द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानात् सक्ततक्तते तप्तक्रच्छम् । ज्ञानात् सक्ततक्तते चान्द्रायणम् ।	८ धेनुव । साहस्रधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुव । १८ धेनुव । ४ धेनुव । साहस्रधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुव ।	१२ कार्षापणा । २२॥ कार्षा- पणा । ५४० कार्षा- पणा । १२ कार्षापणा । २२॥ कार्षा- पणा ।	१० गाव । अशक्तौ १ कार्षापणा । यथाशक्ति । यथाशक्ति । १ गाव । अशक्तौ १ कार्षापणा । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पतितप्रतियह	ज्ञानात् सक्ततक्तते चान्द्रायणम् । अज्ञानात् सक्तम् ।	साहस्रधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुव ।	२२॥ कार्षा- पणा ।	यथाशक्ति ।

89

अथोपपातकाणि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ वेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दंष्ट्रिणा ।
निन्दितदेशगमनम् । तनु तीर्थ यात्रावतिरेकेण । निन्दित- देशा यथा । कारस्तरक निङ्कोडान्धश्वरयुगम्बरभू- मिलयसिन्धुसौराष्ट्रसौवीर- प्रत्यन्तदेशाङ्गवङ्गकलिङ्गा दय । असत्याभिधानम् ।	एतान् गत्वा तत्रैव पिरसुसित्वा गङ्गा- दिगमनम् । तदशक्तौ पुनरुपगमनम् । अतिचिरवासे पुनरुपगमनं चान्द्रायणम् । सकृदसत्यभाषणे कृष्णानुस्मरणम् । असत्याभाषासि तप्तजम्बुम् । अतिवहुतरकाभाषासि माससाध्यचान्द्रा- यणम् । साक्षिभ्योऽसत्यभाषणे ज्ञानान्नातो द्वादशवार्षिकव्रतमित्युक्तमनुपातके । विवाहसमये पुनर्वातप्रसारणपरीक्षास- मोब्राह्मणहितसंस्काराजस्रप्राणात्ययसर्व- घनापहारविप्रथेभ्यु मित्याकथने दोषा भाव ।	साङ्ख्यसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनव । ४ धेनव । साङ्ख्यसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनव ।	२२॥ कार्वा- पणा । १२ कार्वापणा । २२॥ कार्वा- पणा ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छिष्टस्य चाक्षान्नादिदर्श- नम् ।	दर्शने एकरात्रोपवास । सम्भाषणे द्विरात्रोपवास । सस्पर्शे त्रिरात्रोपवास । सङ्गमने सप्तैकस्नानम् । अनुच्छिष्टस्य दर्शने कृष्णादिदर्शनम् । सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणम् । इदं ज्ञाने ।		॥ पणा । १ कार्वापण । १॥ कार्वापण ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छिष्टस्य कर्मादिदर्शनम् । आदिना नक्षत्रचन्द्रौ । का मत इदम् । तैजान्धत्तादिभ्योऽक्षरसप्त- सम । आदिना अनाद्यान्त अक्षयुक्तमिमेधुनिन ।	एकोपवास । एकोपवास ।		६ रत्तिकरजतम् । ॥ पणा ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विप्रायत्रादिभक्ष्यगमनम् । आ दिना दम्पतीगवोपह्वयम् ।	कामतोऽन्यनाभाषासि चान्द्रायणम् । सकृदभ्यासादिषु तु स्नातकव्रतलोपप्राय श्चित्तम् । एकदिनाभोजनम् । तदादृष्टिश्चोदनीया ।	साङ्ख्यसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनव । ०	२२॥ कार्वा- पणा । ॥ पणा ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथौ पादप्रतापनम् । कुशेन पादसम्भावनम् । गुरोब्राह्मणस्य च तिरस्कार ।	एकोपवास । इदं सकलकरणे । अभ्यासे हेतुगुणादिकम् । दर्पेण हुङ्कारे लङ्कारे वादेन जये वासवा वन्धने ढ्येन ताडने च क्षिप्र प्रसादा दिनमेकमुपवास । एतदौपतसरम्भत सकलज्येयम् । शास्त्रीयविवादे द्वापत पुन पुनर्जये स्नात्वा प्रक्षिपत्य त्रिरात्रोपवास । प्रमादत पादेन स्पर्शे एकरात्रोपवास अभिवादन प्रसादनम् । क्रोधादिना अनुबन्धापेक्षया अङ्गप्राणा पञ्चादिक कथ्यम् । महापातकेन ब्राह्मणस्य विरुद्धाभिधाने कृष्णातिजम्बुम् ।	०	॥ पणा । ॥ पणा । १॥ कार्वापण । ॥ पणा ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
		५ धेनव ।	१५ कार्वापणा ।	यथाशक्ति ।

३५५
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ घेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	फलानि ।
	उपपातकेन ब्राह्मणस्य विरुद्धाभिधाने प्राजापत्यम् । जातिभ्रष्टरपातकोपपातकादन्यजा- क्रोशस्य कष्टगुरुभाव प्रतिपन्नाय एक रात्रिरात्रवड रात्रोपवासा । प्रतिश्रुत्यादानादौ अल्पत्ववहुत्वाभ्याम एक रात्रिरात्रवड रात्रोपवासा । देवविगोत्राक्षयाचाय्यमाहपिठनरेन्द्राणां प्रति ह्येवनाक्रोशे उक्तसुकेन जिह्वा दाहो हिरण्यदानम् । गुरुब्राह्मणभिन्ने प्रत्याक्रोशने प्रतिताडने च दोषाभाव ।	१ घेनु ।	३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
मिथ्याब्राह्मणशपथ । यावज्जीव वसुक्तशपथश्च ।	विप्रस्य वधसमुक्तमिथ्याशपथे चान्द्रा- यणम् । यावज्जीववसुक्तशपथे प्राजापत्यम् ।	साहस्रघ्नघ्नसम्भ- वात ८ घेनव । १ घेनु ।	२२। कार्वा पण्या । ३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अभिशापकरणम् ।	मासमवभृज्यम् । गायत्र्या वशिष्ठोक्तशुद्धवतीना वा शत जपम् । एतत् सक्तमहापातकाद्यभिशापे । उपपातके लभ्यावतो ज्ञेयम् । महामहापातकाभिशापाभ्यासे त्वावृ- त्तितारतम्यात् प्रायश्चित्ततारतम्यं क- ल्प्यम् । महापातकादन्यत्र एकविंशतिरात्रं तु वर्षैर्लापनम् । ह्येवमेवैतत्तमवर्णाभिशापे प्रतिलो- भोक्तृदण्डव्यवस्थया प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ।	१३ घेनव ।	३६ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
अवृत्ताभिज्ञप्ता ।	मासं कच्छम् । महापातकाभिशापे द्विमासं कच्छम् । एतदभिशापकालातिक्रमे ज्ञेयम् । अभिशापकालनिर्वयप्रवृत्तस्य उपपातका- दिना अभिज्ञप्तास्य कच्छम् ।	साहस्रघ्नघ्नसम्भ- वात ३ घेनव । ५ घेनव ।	७। कार्वा- पण्या । १५ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
आरूपपतितम् । याधिक्री- यादिना सञ्जायवाक्यमुक्त्वा यं यो गृहस्थाश्रममाश्रयितु मिच्छति स आरूपपतित तस्य भाव ।	यथावाचं प्राजापत्यम् । एतत् सञ्जाययज्ञान्तरनिवृत्तानाम् । निरतरकालसञ्जायनिवृत्तस्य ब्राह्मणस्य अपराह्णपूर्वकनिर्वासनम् । अन्निय विशोदास्यकरणम् । यावज्जीवव्रतानुष्ठानप्रवृत्तयो ब्रह्मचारि वायप्रस्थयो स्रष्टव्यनिवृत्तयोचान्द्रा- यणम् ।	१ घेनु । १५ घेनव ।	३ कार्वापण्या । ४५ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
जलाद्यादिभ्रष्टता । आदिना उद्ध्वनप्रव्रणानश्रनविषप्र- पतनप्रायोपवेशश्चक्षुषाते- भ्यो भक्षणम् । अब्रह्मण्यपति	चान्द्रायणं तप्तकच्छद्वयं वा । अभ्यासे जीर्णि कच्छाणि चूरीणि चान्द्रायणानि च । जातकस्मादिसंस्काराश्च । चित्ताभ्युदाया प्राजापत्यम् । चित्तस्य गोमयगोमूत्राभ्यां स्नानम् । ब्राह्म- पञ्चगव्यकुशोदकमात्रपानम् । इदं च नाभ्युदोदेशदशविषयम् । नाभेरुर्ध्वं कक्ष्युत्तरो वङ्गरात्रसुपवासा ।	साहस्रघ्नघ्नसम्भ- वात ८ घेनव । १ घेनु । १ घेनु ।	२२। कार्वा पण्या । ३ कार्वापण्या । ३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

[illegible]

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तन्मशक्तौ धेनुदानम् ।	तदमशक्तौ । चूर्णीदानम् ।	दण्डविधा ।
	द्विकृतचित्तकर्म नानाभावेक कारितस्य निरपेक्षिजाति प्राणापत्त्यम् । सायन्मन्त्रायणम् । अन्त्रियवैश्वयो पराक । शूद्रस्य मासाह्ने वावकपानम् । वतसराह्ने वर्षचतुष्टय वावत् भाग हारेण प्रायश्चित्तमृच्छनीयम् । तदह्ने ततसमत्वात् पतितत्वेन प्रायश्चि- त्तान्तराभावात्करणम् ।	१ धेनु । साहस्रघन्यसम्भ- वात् ८ घनव । ५ घनव । १ धेनु ।	३ कार्वापण्या । २२ कार्वा- पण्या । १५ कार्वापण्या । ३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अनुदकसूत्रपुरीषकरणम् ।	सचेतस्त्वान गोस्यार्धम् । अभ्यासे एकोपवास सचेतस्त्वानम् ।		॥० पण्या । ६ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अनास्योरशुचिद्रव्यप्रक्षेप ।	मास वावकपानम् । एतदभ्यासे । ज्ञानत ईषदार्कस्य त्रिरात्रोपवास । इदमाप' प्रहरत इति अपच । अनार्कस्य कौतूहलादिना तप्तकच्छम् । अहोरात्रमनश्च भूत्वा पय पानम् ।	२ धेनु ।	१॥ कार्वापण्या । १॥ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अन्योन्याशुक्तद्वेषोत्पादनम् । अ र्थाक्षेपश्चेदकरणम् ।	इद शक्रधनु रिति अपदिष्ट कामतो दण्डं यिलाहोरात्रोपवास ।	४ घनव ।	१२ कार्वापण्या । ५ रजतमावका ।	यथाशक्ति । धनुर्दण्डः ।
शक्रधनु पलाशाभिदर्शकत्वम् ।	यतिचान्द्रायणम् ।	४ घनव ।	११० कार्वा पण्या ।	यथाशक्ति ।
आहुतिमन्त्रितज्ञास्यनानाज्ञा नम् ।	प्राणापत्त्यम् ।	१ धेनु ।	३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति ।
देवागारकृतेऽकाकाष्ठशिलादि ना दण्डकरणम् ।	आचमनम् । गोपृष्ठस्यार्धम् । अर्केदण्ड- नम् । दक्षिणश्रवणस्यार्धम् वा । अथ पूर्णाभावे तत परम् । इन्ध्रियप्रच्छेदा मेध्यस्य सुखस्यार्धम् ज्ञानम् ।			
निष्ठीवनादि । आदिना वात- कर्मदन्तश्चिष्टानृतच्युत्पतित- सम्भाव्यवास परिधानानि ।	अहोरात्रोपवासपूर्वकचान्द्रायणम् । रमणेच्छया स्त्रीसमीपगमने प्राणायाम शतपूर्वकवान्तपयम् । असङ्गादे उपवास प्राणायामशतम् । अकामत पशुकिमिद्विषयां कच्छाति कच्छम् । चान्द्रायणम् वा । इन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रीदर्शनात् स्खन्दने शोडशप्राणायामा । स्त्रिय विना का मतो दिवास्खन्दने त्रिरात्रोपवास प्राणायामशतचतुष्टयम् । रात्रौ स्खन्दने ज्ञानपूर्वकज्ञादशप्राणायामा । एकान्तमधुसुंघामसाहस्रप्रत्यक्षवयानाम- भोग्यानामेकैकच्छ भोजने प्राणापत्त्यम् । योगिनां प्रमादे योगेन शुद्धि । ज्ञानिनां ज्ञानमेव शुद्धिकारणम् । ब्रह्मचारिणोऽकामत' खम्ने रेतस्खलने ज्ञानम् । अकार्षेयम् । जि' पुनर्मांसि मृचो अपच ।	साहस्रघन्यसम्भ- वात् ८ घनव । २ धेनु । ६ घनव । साहस्रघन्यसम्भ- वात् ८ घनव । १ धेनु ।	२२ कार्वा पण्या । ६ कार्वापण्या । ॥ पण्या । १८ कार्वापण्या । २२० कार्वा- पण्या । ३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३५८
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ पूर्वोदानम् ।	दक्षिणा ।
व्रतभङ्गः । उद्वेगभयानम् ।	लोभाद्विहात प्रमादाद्वा व्रतभङ्गे उप- वासत्रय केशसुखनञ्च । कामत सक्तदारोहये नमस्काने च प्राणा- याम । अभ्यासे त्रिरात्रोपवासः । अव्यवधानेनारोहये नमस्य इवदभ्य- स्तनानभोजने च प्राणायामशतम् । अत्र उपपातकगणपटितेषु यत्र प्राय- श्चित्तं नोक्तं तत्रोपपातकसामान्यप्राय- श्चित्तमेव ग्राह्यम् । तसु भगूक्तं त्रैमा- सिकं गोव्रतं चान्द्रायणं वा । याज्ञव- ल्क्योक्तं मासं प्रयः पानं पराको वा । एतान्येव प्रायश्चित्तानि प्रापस्य गुरु- काचवमवगम्य अवस्थेयानि ॥ * ॥		१॥ कार्वाण्यः । १॥ कार्वाण्यः ।	यथाशक्तिः । यथाशक्तिः ।
अथ आतिथ्यशक्यपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ पूर्वोदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणपीडाकरणम् । तश्चुनादिमद्ययोर्विषम् । मित्रं कौटिल्यम् । पुंसि मैथुनञ्च ।	कामत सान्त्वनम् । अकामत प्राणापत्यम् । एतच्चाभ्यासे । अत्राय विशेषः । ब्राह्मणावगोरये प्राणपत्यम् । ब्राह्मणे दद्यादिनिपातने अतिहृष्टम् । ब्राह्मणस्य शोणितोत्पादने हृष्टातिहृ- ष्टम् । ब्राह्मणाङ्गच्छेदने हृष्टातिहृष्टम् । चान्द्रायणम् । दशगोदानञ्च ।	२ धेनु । १ धेनु । १ धेनु । ३ धेनवः । ५ धेनवः । ५ धेनवः । सार्द्धं सप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	६ कार्वाण्यः । ३ कार्वाण्यः । ३ कार्वाण्यः । ८ कार्वाण्यः । १५ कार्वाण्यः । १५ कार्वाण्यः । २२१० कार्वा- ण्यः ।	यथाशक्तिः । यथाशक्तिः । यथाशक्तिः । यथाशक्तिः । यथाशक्तिः । यथाशक्तिः । यथाशक्तिः ।
अथ सङ्करीकरणपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ पूर्वोदानम् ।	दक्षिणा ।
खराश्वोद्वेगहृष्टिच्छागमेव मीनादिमहिषाणां वध- रूपाणि ।	सक्तकरये भासं यावत्पानम् । अभ्यासे हृष्टातिहृष्टम् । अव्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् ।	२ धेनु । ५ धेनवः । सार्द्धं सप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	६ कार्वाण्यः । १५ कार्वाण्यः । २२१० कार्वा- ण्यः ।	यथाशक्तिः । यथाशक्तिः । यथाशक्तिः ।
अथामात्रोक्तपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ पूर्वोदानम् ।	दक्षिणा ।
निर्विद्वेषो घनादानम् । वा- चिण्यम् । गुरुसेवनम् । अ- सक्तभाषणञ्च ।	सक्तकरये चतुरहसाध्यं तप्तहृष्टं शीत- हृष्टं वा । अभ्यासे महासान्त्वनम् । अव्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् ।	अपादधेनवसम्भ- वात् २ धेनु । ६ धेनवः । सार्द्धं सप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	३॥० कार्वाण्यः । १८ कार्वाण्यः । २२१० कार्वा- ण्यः ।	यथाशक्तिः । यथाशक्तिः । यथाशक्तिः ।

अथ मलावहपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सूचीदानम् ।	दक्षिणा ।
कृमिकोटपक्षिणां हननम् । मत्तानुगतद्रव्यभोजनम् । फलकाष्ठपुष्पाणां स्तेयम् । अधैयम् । तच्च गीतश्रव- णादि । अल्पेऽपचये अत्यन्त वैकल्यम् ।	सहस्राक्षरणी चण्ड्यावकपानम् । अभ्यासे तप्तकच्छम् । अत्यन्ताभ्यासे कच्छातिकच्छम् । यद्गु चतुर्षु यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव बोध्यम् ।	४ धेनव । ५ धेनव ।	११२ १२ कार्षापणा । १५ कार्षापणा ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सूचीदानम् ।	दक्षिणा ।
यद्दुक्त तत्प्रकीर्णकम् । इति वचनान् अतिपातकाद्यद्या- न्यतमत्वेन विशेषतोऽदुक्तानि पापानि ।	चाक्रायथम् । पराक । तुलापुरुष । गवानुगमनम् । प्राजापत्यम् । एतानि सर्वपापप्रणाशकानि । पापस्य गुरुत्वाच्च वीक्ष्य प्रायश्चित्ता- न्येतानि शिष्टैव प्रवक्ष्येयानि । अशुच्छिष्टस्य चाक्रालादिसर्पे अकामत सर्पेण सशिरस्कृत् ज्ञानम् । कामत सर्पे- ण ज्ञानम् । महाबाहुतिभिर्होम । हत- प्राशनम् । चिताधूमसर्पे ऋतुकालीन- मेधुने दुःखमे वमने विरेके धंसु कर्मणि यूपभक्ष्यपचनस्त्रयसंस्मृत- दद्यात् सर्पे ज्ञानपूर्वकं प्रक्षालितवस्त्र- परिधानम् । अशुतो मेधुने रुजपुरीष त्यागवच्छुद्धिः । सर्वाङ्गसर्पे चिरात्रोपवास । रात्रौ श्रवणवर्षासु धंसर्पेणैव सुवर्णं प्र- क्षिप्य अभि सन्निधाय दिवाहृतजले ज्ञानम् । सर्वत्र प्रागुक्तप्राशनात् शिरोरभ्युक्ष्यम् । प्राक् चूडाकरणान् बालस्याचमनम् । प्राशुपनयनात् कुमारस्य ज्ञानम् । सद्यः खाला परदिने प्रायश्चित्तं करणीयम् । अर्द्धोच्छिष्टस्य प्राजापत्यम् । कामाभ्यासे सान्त्वनम् । आश्विने चिरात्रोपवास । पञ्चगव्यपानम् । अर्द्धोच्छिष्टस्य अथादग्निगीर्णयासस्य आ- माश्रमोच्छिष्टस्य च प्राजापत्यपाद । आमदि ज्ञानात् विशेषो यथा । रुजत्वागाशौचिन श्रवादिसर्पे एक्योपवास । पुरीषत्यागाशौचिन श्रवादिसर्पे दिनद्वय सुपवास । मेधुनाशौचिन श्रवादिसर्पे दिनत्रयसुप- वास । पानाशुचीनां श्रवादिसर्पे दिनचतुष्टयसुप- वास । उपवास । पञ्चगव्यपानम् । चाक्रालोदकस्य दस्य ज्ञानम् । उच्छिष्टस्य चाक्रालोदकसर्पे चिरात्रोप- वास ।	१ धेनु । ४ धेनव ।	१ कार्षापणा । १२ कार्षापणा । ११ कार्षापण । ॥ पणाः । १० पणा । १ कार्षापण । ११ कार्षापण । २ कार्षापणौ । ॥ पणा । ११ कार्षापण ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ तत्राशक्तस्य चाक्राला- दादिसर्पे ।				

३६०
प्रायश्चित्त

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ पूजोदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ रजकादिसर्ग । आदिना चर्मरवेयधौवरगटानां य हणम् ।	अनुच्छिद्यस्य द्विजस्य रजकादिभिरकामत सर्गं चाचमनम् । कामत शिरोयतिरिक्ताङ्गसर्गं तदङ्ग- प्रक्षालनपूर्वकमाचमनम् । शिर सर्गं ज्ञानम् । उच्छिद्यस्य तु ब्राह्मणस्यानुच्छिद्यस्यै कारादिसर्गं एकरात्र पचपानम् । उच्छिद्यस्यैकारादिकर्तृकसर्गं त्रिरात्रो पवासान्ते हतप्राशनम् । ज्ञानत ऊर्ध्वो- च्छिद्यविषमषेदम् । अज्ञानतस्तदङ्गम् ।		१॥० कार्वापय ।	यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्यस्य ब्राह्मणस्योच्छि- द्यसङ्कलनसर्ग ।	एकोपवासानन्तर पचमयपानम् । कामत इदम् । अकामेऽथोच्छिद्ये च नक्तम् । शुन सर्गं पचपानम् ।		॥ पक्षा । ॥ पक्षा । २ रजतरक्तिके ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्योच्छिद्यसर्वसर्ग ।	इयोरेवोच्छिद्योन्नास्ययोरन्वोस्यसर्गं त दङ्गत्वागपूर्वक ज्ञानम् । अत उच्छिद्यस्य विप्रस्यानुच्छिद्यविप्र सर्गं दोषाभाव एव । एतदकामत । कामतो नक्तपूर्वक हतप्राशनम् । उच्छिद्यब्राह्मणस्योच्छिद्यस्यसर्गं नक्तम् । ताडयवैश्यसर्गं उपवास । भुञ्जानयोः सर्वयोः परस्परसर्गं तद ङ्गत्वागपूर्वक ज्ञान प्राणायामश्च । अज्ञानात्तदभोजने परदिने नक्त पच- मयपानम् । तदन्ते भोजने न दोष । ज्ञानात् उपवासानन्तर ब्रह्मजुषेपान हविष्यभोजनश्च । मूत्रस्यापि विशेषाश्रयणादुच्छिद्योच्छिद्य सर्गं एतदेव । नक्ताशक्तौ रजत रक्तिकादय देयम् ।		२ रजतरक्तिके । २ रजतरक्तिके । ॥ पक्षा ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ नीलीवस्त्रपरिधानम् ।	अहोरात्रोपवासानन्तर पचमयपानम् । इदमज्ञाने । ज्ञाने देयम् । पालनाङ्गिक्रयात्तदुत्तरेपजीवनात् नीलि कच्छाणि । नीलीवस्त्रधारिणां ज्ञानदानतपोहोम- खाध्यायपिठतर्पणमहायज्ञानां वृथा त्वम् । स्त्रीणां क्रीडार्थसयोगे शयनीये न दोष ।	२ छेनव ।	॥ पक्षा । ६ कार्वापया ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ पलाङ्गुलमुनादिसर्ग । आदिना सुरभिद्यमूत्रोच्छि- द्यानां यहणम् ।	ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य द्विजस्य कामत सर्गं त्र्यह कुशजलपान चावित्रीशतपचम् । नृजोच्छिद्यस्य सर्गं नक्तम् । क्षतपुरीमोत्सगस्य पलाङ्गुलमुनादिसर्गं एकोपवास । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य ब्राह्मणोपवास । एतन्नयमकामत । अनुच्छिद्यस्य सर्गं केवल ज्ञानम् ।	• •	१॥० कार्वापय- तभ्यकाचनम् । २ रजतरक्तिके । ॥० पक्षा । १ कार्वापय ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ वेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
	अथोच्छिष्टस्य कामत सुरेतरमदस्यै अ कामत शुद्धोच्छिष्टस्य कशुकादीनां स्यै अहोरात्रोपवास । पञ्चगव्यपानश्च । कामत सुराया दर्शने ज्ञान प्राणायामश्च वृत्तप्राशनश्च । अकामत सुराया स्यने प्राणायामश्च । कामतस्तस्या स्यै प्राणायामश्च । करपापस्य प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । अथोम- पायिनी सुरापसम्बन्धिसुराप्राणायाम उदक मज्जन चिरवमर्षश्च वृत्तप्राशनश्च । अथोच्छिष्टस्य सचैलज्ञानम् । अथोच्छिष्टस्योपवास । पञ्चगव्यपानश्च ।		॥ पञ्चा ।	यथाशक्ति ।
अथोच्छिष्टस्य नरादिपुरीष स्यै । आदिना चकाक कङ्कयथादिप्रह्वम् । अथानुच्छिष्टस्य मलस्यै । मला यथा । “नवाशुक्रमच्छेद मज्जामज्जवित्कथविस्मया । अथानुच्छिष्टस्य खेदो द्वाद शैते वृथा मला ॥”	पूर्वैर्वा यथा गमिरध करदये च स्यै नृजलाभ्यां ज्ञानम् । उत्तरेवा यथा गमिरध करदये च स्यै केवलजलेन ज्ञानम् । नामैकैर्न विष्णुचक्रप्रभृतिष्यै ज्ञानम् । चक्षुषि ओष्ठे वाङ्मयोर्यश्च स्यै नृतोयगोमयेस्तदङ्गज्ञान ज्ञान उपवास पञ्चगव्यपानश्च । भासवानरमारुखरीदृशूकराणाममेध- स्यै सचैल ज्ञानम् । एतदपि अनुच्छिष्टस्य नाभ्युद्धलेपोपहतविष यम् । अथ उच्छिष्टविषयश्च । काकवलाहकाभ्यां विहितस्य ओजसुखा प्रविष्टमेधलिप्तशरीरस्य च तदङ्गज्ञान ज्ञानश्च । अमेधानि यथा । “मातुवास्त्रि श्रवं विष्ठा रेतो मज्जार्त्तव वसा । खेदाशु- द्विका ज्ञेया मद्यक्षामेधसुचते ॥” एषां देहात् प्रच्युतानामेवमेधत्वम् । मद्यविष्णुनविषुषा सुखमकलस्यै नृ- त्तिकागोमयेलेपन ज्ञान उपवास । तदन्ते पञ्चगव्यपानश्च । अत्र विशेषो यथा । परस्य मातुवास्त्रिवाविष्ठा- र्त्तवमज्जरेतोमज्जश्रोणितानां स्यै लेप- माजन ज्ञान आचमनश्च । आत्मसम्बन्धि- नामेतेषां स्यै परिमार्जनमाचमनश्च । वक्ष्येमातुवास्त्रिष्यै ज्ञानम् । कामत स्यै ज्ञान गायत्र्यष्टवतप । वृत्तप्राशन चिराचमनश्च । कामतोऽव्यन्ताभ्यासे चिराचाशौचान्ते ल च्छुपाद । नि खेदस्य स्यै आचमन गोस्यै अर्क दर्शन वा । कामतोऽव्यन्ताभ्यासे अहो रात्राशौचान्ते एतानि कार्याणि । सचैलज्ञानम् । रजस्रजाया प्राङ्मया सर्वरजस्रजास्यै एकरात्रोपवास । पञ्चगव्यपानश्च । एतत् कामत ।		॥ पञ्चा ।	यथाशक्ति ।
अथ रजनिर्मात्रस्यै । अथ रजस्रजाया सर्वरजस्रजा रजस्रजास्यै ।			॥ पञ्चा ।	यथाशक्ति ।

३६२
प्रायश्चित्त

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ श्रेष्ठदानम् ।	तदशक्तौ पूर्वार्थदानम् ।	दक्षिणा ।
	अकामतस्तदहं अर्थात् नक्तवतम् । रजस्वलायाः ब्राह्मण्याः शिवद्वयैरजस्वलायाः अर्थात् क्षत्रियादिरजस्वलायाः सार्धं पञ्चरात्रोपवास । एतच्च कामत । अकामतस्तदहम् । रजस्वलायाः शूद्रायाः सर्वैरजस्वलासार्धं एकरात्रोपवास पञ्चगव्यपानञ्च । सर्वैर्यदौ रजस्वलयोरन्योन्यसार्धं एकोपवास पञ्चगव्यपानञ्च । अतन्नाममरणव्यादिरजस्वलासार्धं द्वाद- साध्य ब्रह्मकूर्चव्रतम् । एतच्च कामत । अकामतस्तदहम् । एतत् शब्दं शुद्धिकालानन्तरं अर्थात् पञ्चमे १६ दिने कार्यम् ।	१ श्रेष्ठ ।	१० पण्या । ३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
	प्रथमेऽह्नि सार्धं चिरात्रोपवास । द्वितीयेऽह्नि द्वादशोपवास । तृतीयेऽह्नि अहोरात्रोपवास । चतुर्थेऽह्नि विमुह्यन्नात पूर्वं सार्धं नक्तम् । एतच्चाकामत । कामत सार्धं सर्वैश्च चिरात्रोपवास । तदन्ते अजाप्राता कारयितव्या च ।	०	॥ पण्या । ॥० पण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ रजस्वलायाः पतितचा- कालादिसर्ग । आदिना अन्धजवायसयोग्यहम् ।	प्रथमेऽह्नि सार्धं चिरात्रोपवास । द्वितीयेऽह्नि द्वादशोपवास । तृतीयेऽह्नि अहोरात्रोपवास । चतुर्थेऽह्नि विमुह्यन्नात पूर्वं सार्धं नक्तम् । एतच्चाकामत । कामत सार्धं सर्वैश्च चिरात्रोपवास । तदन्ते अजाप्राता कारयितव्या च ।	०	१॥ कार्वापण्या । १ कार्वापण्या । ॥ पण्या । १ रौप्यमावकम् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ रजस्वलायाः उच्छिष्टशूद्रा- शूद्रादिसर्ग । आदिना जम्बूकसरयाभ्यङ्गकुटान- शहम् ।	प्रथमद्वितीयदिनयोः उच्छिष्टशूद्रासार्धं द्वाद- शोपवास । तृतीयेऽह्नि सार्धं एकोपवास । चतुर्थेऽह्नि सार्धं नक्तम् । कुट्टादिसर्गं सर्वैश्च नक्तमेव । एतच्च प्रायश्चित्तं विमुह्यन्नातानन्तरं कर्त- व्यम् । एकदृष्ट्वाहौ रजस्वलायाश्चाकालसार्धं अ- होरात्रोपवास । पञ्चगव्यपानञ्च । रजस्वलायाः उच्छिष्टचाकालादिसर्गं द्वि- जस्त्रीणां प्राजापत्यम् । शूद्रायाः श्रेष्ठदानम् । एतु प्रायश्चित्तं रजस्वलाभवे निमित्ततो न ब्राह्मण्यादिभ्यो विशेष । अजाप- वाह । “तीर्थे विवाहे यात्रायां सप्तामे देशविश्वे । नगरग्रामदाहे च खट्वा- सृष्टि न दूष्यति ॥” सर्वत्रैकचाकालसङ्करे भासके गोघ्न- यावकाष्टार । एतत् प्रायश्चित्तं यौना दियजितससगविषयम् । कालहृत्कौशूद्राभ्यामहम् । आधोऽष्टाह्ना । सप्तहर्षेण चिरा । तीर्थे प्रायश्चित्तं ब्राह्मणभोजनम् । एतत् प्रायश्चित्तं ब्राह्मणक्षत्रियविश्वं सुख मेव ।	०	१ कार्वापण्या । ॥ पण्या । २ रजतमावकौ । २ रजतमावकौ । ॥ पण्या । ३ कार्वापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ चाकालादिसङ्कर । आ- दिना शपाकपुच्छस्योमह- म् ।	सर्वत्रैकचाकालसङ्करे भासके गोघ्न- यावकाष्टार । एतत् प्रायश्चित्तं यौना दियजितससगविषयम् । कालहृत्कौशूद्राभ्यामहम् । आधोऽष्टाह्ना । सप्तहर्षेण चिरा । तीर्थे प्रायश्चित्तं ब्राह्मणभोजनम् । एतत् प्रायश्चित्तं ब्राह्मणक्षत्रियविश्वं सुख मेव ।	१२ घेनव । ६ घेनव ।	३६ कार्वापण्या । १८ कार्वापण्या ।	१० गाव । अशक्तौ १ कार्वापण्या । अभावे सर्व- स्वम् । ५० गाव । अशक्तौ ५० कार्वापण्या । अभावे सर्व- स्वम् ।

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणीदानम् ।	दक्षिणा ।
	पूर्वोक्तकालादल्पकालसङ्करे चान्द्रायणम् । स्वल्पतरे पराक । अल्पमन्त्रस्वल्पकाये क्लृप्तदयम् । मृद्रस्त्रात्र प्राणायामम् । चाखालादिसङ्करे गृहादिशुद्धियथा । भवन दहन अर्थात् हुताशनज्वालाससृष्टम् । पवन अर्थात् पूर्वमन्त्रिकाकार्षणीन मन्त्र- निकान्तरदानम् । सर्वमन्त्रायभाक्मेद- नम् । दारवाणां तक्षयम् । शङ्खमुक्ति- रणतप्तवणमेलानामङ्गि प्रक्षालनम् । कांक्षताम्नायामाकरे अर्थादग्नौ शुद्धि । चौवीरप्रयोद्धितक्रायां परित्याग । लाक्षादिरसधान्यादिद्रव्याणां रक्षणम् । घृतादीनां तापनम् । एकस्मिन्नेव रूपे द्विजानां चाखालानाञ्च सह जलपानं कुर्वतां ससगदुष्टाणां उपवास । पञ्चगव्यपानम् । बालापत्यारोगिगभिणीवृद्धानां नक्तम् । बालानां प्रहरद्वयमभोजनम् । चर्मकारादीनामविज्ञातसङ्करे तु चाखाल सङ्करप्रायश्चित्तस्य षष्ठो भागः कर्तव्यः । सहजानां एकस्मिन्नुपहृते नखैव शोध- नम् । न तु ततस्तृष्टिना सर्वेषां शोध- नम् । एकशाखापाषाणादौ चाखाला दिभिः सहारोहये ब्राह्मणस्य स्नान माचमम् । तत्र फलभोजने ब्राह्मणशुद्धापन सत्तेज- स्वान अहोरात्रोपवास पञ्चगव्यपानम् । एतद्व्यवधाने । कृत्तिघाने चिरात्रोपवास । पञ्चगव्यपानम् । एतदुभयं ज्ञानविषयम् । अज्ञाने एक- दृच्छादौ चाखालादिभिः सह फल- भोजने अन्नमवययम् । एकावयविद्वारा परस्परस्पर्शोऽपि ज्ञानादिकम् । अन्नाप वादः । “रथ्याकहमसोयानि नाव पश्या स्तयानि च । स्वशनाम् प्रदूष्यन्ति पक्केष्ट रक्षितानि च ॥” ढयानि ढयसम्भृष्टम् । पक्केष्टरक्षितानि मठादीनि । द्वितीय ससर्गिहतीयससर्गिणोऽहंस्त्रपादप्रक्षाल- नपूर्वकमाचमनम् । अतुर्यसर्गो दोषा- भावः । इत्यष्टुपुष्टयप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ रक्षय्यकृते पापे रक्षय्यप्रायश्चित्तं करणी- यम् । अन्येनावेदितमित्यर्थः । तत्र यदि कर्त्ता स्वयं प्रायश्चित्तानभिज्ञस्तदा कस्य चिद्रक्षय्यपापस्य किं रक्षय्यप्रायश्चित्त- मिति सामान्येन प्रायश्चित्ताभिज्ञं शृङ्गा रक्षय्यं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्र यदि	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । ५ धेनुवः । २ धेनु । १ धेनु ।	२२॥ कावा- पण्या । १५ कावापण्या । ६ कावापण्या । ३ कावापण्या । ॥ पण्या । २ रणतरत्तिके । १ रणतरत्तिका । ॥ पण्या । १॥ कावापण्या ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथ रक्षय्यपापानि ।

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सूर्यदानम् ।	दक्षिणा ।
	मरणान्तिक प्रायश्चित्तं तत्र रहस्यकृते ऽपि मरणमेव कर्तव्यम् । यत्र तु व्रता- दिकं तत्र जातिशक्तिगुणसङ्गुह्याद्यपे- क्षया प्रकाशकृतपापोक्तप्रायश्चित्तस्य वि- श्रुतिभागनिशङ्कागघटिभागा कल्पया । अथवा महापातकेष्वेकामसौ मनुजमा- न्त्रिकं व्रतं करणीयम् । कामतो हेतुश्चम् । अन्धेषु पापेषु गुरुणाववापेक्षया प्राणा- ग्रामश्रुतमेव एकाहद्व्यहचतुहकमेव मास वयसासं खवत्सर वाभ्यसनीयम् । व्रतकरणाशक्तौनापि जपहोमध्यानतौच- सेवादानवेदाभ्यासाद्य कार्या । इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ।	१५ धेनुव । ३ धेनुव ।	४५ कार्पापणा । ८ कार्पापणा ।	८ गाव । अशक्तौ ८।१६॥ कार्पापणा । १७ गाव । अशक्तौ १६॥१३॥ कार्पापणा ।

इति मूलप्रायश्चित्तप्रायश्चित्तविवेकीकृतनवविधपापानां प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ ३॥

प्रायिक, चि (प्रायेक प्राये वा भवमिति । प्राय +
उक ।) वाङ्मये भवम् । यथा । “स्येयज्ञाने तु
प्रायिकमरणं ज्ञाना प्रवृत्तस्य चात्राययादि-
कम् ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
प्रायुक्तेषु [न] यु, (प्रायुषि प्रकृत्युद्धादिस्थाने
क्षेपते शब्दायते इति । क्षेप + चिनि ।)
कोटक । इति शब्दचन्द्रिका ।
प्रायोक्त, चि, (प्र + आ + युज + चिच + यत ।)
प्रयोजनाहम् । यथा । प्रायोक्त्य न विभज्यते ।
यद्यस्य प्रयोजनाहं पुष्पादि तन्मूलं सद्
न विभजनीयमिति दायभाग ।
प्रायोपविष्ट, चि, (प्रायेक मरणार्थमनशनेन उप-
विष्ट ।) प्रायोपवेशविश्रुति । यथा,—
“प्रायोपविष्ट मङ्गायां परीत परमर्षिभिः ॥”
इति श्रीभागवतम् ।
“प्रायेक ऋतुपर्यन्तानशनेनोपविष्टम् ।” इति
तट्टीकार्या श्रीधरस्वामी ।
प्रायोपवेश, यु (प्रायेक ऋतुनिमित्तकानशनेन
उपवेश स्थितिः ।) सञ्जावपूर्वकानशनस्थितिः ।
यथा,—
“प्रायोपवेशो राजर्षिर्विश्रापात परीक्षितः ॥”
इति श्रीभागवतम् १२ स्कन्धः ॥
प्रारब्ध, स्त्री, (प्रकृतमारब्ध स्वकार्यजननायेति ।)
प्रालम्बम् । शरीरारम्भकादृष्टविशेषः । यथा,—
“प्रारब्धकर्मणां भोगादेव त्वयः ॥” इति स्मृतिः ।
“प्रारब्धमन्त्रमिमान्गुणम् ।”
इति श्रीभागवतम् ।
“प्रारब्धकर्मविशेषाद्व्यसना तु न नश्यति ॥”
इति भगवद्गीतायां मधुसूदनसरस्वती च ।
(प्र + आ + रभ + कर्मणि क्त ।) जतारम्भे,
चि । यथा, रघौ । १४ । ७ ।

“अथामिह रघुवशकेतो
प्रारब्धमानन्दजलेनन्यो ।
निर्वर्त्ययामासुरमाहृष्टा-
स्त्रीर्थाङ्गते काश्चनकुम्भतोये ॥”)
प्रारब्ध, स्त्री, (प्र + आ + रभ + क्तम् ।) मज-
न्यनरन्तु । इति हारावली ।
प्रारम्भ, यु, (प्र + आ + रभ + भावे घञ् ।
सुम् च ।) प्रकर्षणं आरम्भः । यथा, स्मृतिः ।
“प्रारम्भे कर्मणां विप्रं पुष्करौक स्मरेद्वरिम् ॥”
(प्रारम्भे इति । प्र + आ + रभ + कर्मणि
घञ् । सुम् च । कर्म । यथा, माकण्डेयपुराणे ।
५१ । १७ ।
“सुभासुमन्त्रं कुशले कुमारोऽग्नौ ब्रवीति वै ।
तत्रापि दुष्टे वासिप प्रारम्भमागम्य यव च ॥”
प्रकृत आरम्भो योगो यस्मिन् विद्यते । योगी ।
यथा, रघु । १ । ६ ।
“प्रवृत्तपुष्करौकाचं बालातपनिर्मासुकम् ।
दिवसं प्रारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”)
प्रार्थन, स्त्री, (प्र + अर्थ + क्युट् ।) प्रकर्षणं
याचनम् । तत्पर्यायः । याचना २ अभि-
शक्ति ३ याचना ४ अर्थना ५ प्रार्थना ६ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते ।
३ । १४६ । ३७ ।
“युगल्ययता घनैः प्रार्थनानि विक्रमेण ।
यस्य कलिगुणं नाम अपि राहू यत प्रवर्तते ॥”)
प्रार्थना, स्त्री, (प्र + अर्थ + चिच + युच ।) प्रक-
र्षणं याचनम् । (यथा, महाभारते । ३ । १२ । ८१ ।
“सन्तो दिगजलमाकाशं गौरम प्रार्थना
विभम् ।
आहस्य नान्यथा कालं कथं वा यथा ।
मन्त्रे ॥”)

प्रार्थनीय, स्त्री, (प्राथ्यते इति । प्र + अर्थ +
चिच + अनौय ।) इत्यपर्युक्तम् । इति शब्द-
रत्नावली । प्रार्थनाविषये, चि । (यथा पञ्च
तन्त्रे । २ । ११६ ।
“तत्तत्तयोः खभूपं बुद्धा एकस्य चर प्रार्थ-
नीयः ॥”)
प्राथित, चि, (प्राथ्यते स्मृतिः । प्र + अर्थ + क्त ।)
याचित । (यथा देवीभागवते । २ । ६ । ५६ ।
“प्राथितां प्रतिनां कुम्भीं हरीं भक्तं दयान्विता ।
एकपुत्रप्रवन्धेन मातुं प्रतिमते स्थिता ॥”)
श्रुत्वा बद्ध । अभिहित । इति मेदिनी । हत ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
प्रालम्ब, स्त्री, (प्रागल्भ्ये इति । कवि अवलम्बने +
अण् ।) कृष्णतः अलुक्कर्ममानमाह्वयम् । इत्य-
मर । २ । ६ । १६६ । (यथा, रघौ । ६ । १४ ।
“विश्वस्तमसादपरो विनालो
रत्नावलिविहङ्गादकोटिजम् ।
प्रालम्बसुतस्तथ यथावकाशं
निनाय साचीकृतचक्रवर्त्तम् ॥”
प्रकर्षणं लम्भमाने, चि ॥)
प्रालम्बिका, स्त्री, (प्रालम्भते इति । अण् ।) सञ्चार्या
कन्द । टापि अत इत्यम् ।) खर्चरचितल-
म्बिका । सुवर्णहार । इत्यमर । २ । ६ । १४ ।
प्रायेय, स्त्री (प्रकर्षणं लीयन्ते स्त्रीनां भवन्ति
पदार्था अचेति प्रलयो हिमावयकत आग-
तम् । प्रलय + अण् । “केकयस्मिन्प्रलयवातो
वादेरिव ।” ७ । ३ । २ । इति यजुर्वेदादेशः ।)
हिमम् । इत्यमर । १ । ३ । १८८ । (यथा,
देवीभागवते । ४ । ५ । १२ ।
“भरनारायणौ चैव चैरनुक्तप जन्मम् ।
प्रायेयानि वमागन्त तौर्धे वदिराजम् ॥”)

प्राडति

प्रावेयांशु, पुं, (प्रावेयाणि हिमानि सन्तु श्रुता वा अश्रुता यश्च ।) चक्र । इति ङाप्रत्ययः । (यथा, भाषे । ६ । ८७ ।

“इत्य गारौघटयिषुमनकाभिभिः काममासन् प्रावेयाशो सपदि रचय शान्तमानान् रायाः ॥”)

प्रावट, पुं, (प्र+अव+अट+अच् ।) शकम्बा-
दिनात चापु ।) यव । इति ङाप्रत्ययः ।

प्रावर, पुं, (प्रावण्येनेति । प्र+आ+वृ+
करणे अच् ।) प्राचीरम् । इति शब्दरत्नावली ।

प्रावरण्य, ङी, (प्रावण्येनेति । प्र+
आ+वृ+करणे ङ्यट् ।) उत्तरीयवस्त्रम् ।
तत्पर्यायः । प्रच्छादनम् २ वस्त्रम् ६ उत्त-
रीयकम् ४ । इति शैमचक्रः । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४ । ६७४ ।

“बन्धकीपादसुभ्राङ्गपावरावरादि च ।
गौरवाहान् दुराचारैः सचिवान् पर्येषापयत् ॥”)
प्रकटावरण्यः ।

प्रावार पुं, (प्राविशते गान्धर्वादि । प्र+आ+
वृ+करणे घञ् ।) उत्तरावरणम् । उत्तरीय-
वस्त्रम् । इत्यमरः । (यथा महाभारते । २ । ४८ ।

“आच्छादयति प्रावारान्नाशि पिशितौघम् ।
आजानेयावन्धनान् केनासि हरिणः कश्च ॥”)

प्रावारकौट, पुं, (प्रावारस्य कौट ।) कौट-
विशेषः । तत्पर्यायः । कुण्ड २ । इति ङा-
प्रत्ययः ।

प्रावट, [व] ङी (प्रकर्षेण आ सन्धकप्रकारेण
च वृत्तीति । प्र+आ+वृ+क्विप् । प्रावर्ष-
त्यनेति आधारे क्विप् वा । यद्वा, वचनमिति
वृट् प्रकटा वृद्धम् । “नहिदतिवृत्तीति ॥” ६ ।

३ । ११६ । इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।) वर्षाकालः ।
आवर्षमात्रमासी । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ।

(यथा, रघौ । ६ । ५१ ।

“अथास्य चाभ्यः पृथग्विस्तारि
श्लेषिगन्धर्वि शिलासकाणि ।
कलाभिर्ना प्राडवि पश्य दृष्ट्य
कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु ॥”)

प्रावटल्लय, पुं, (प्रावट् आल्लयो नाशो यज् ।)
श्ररत्नाकः । इति राजनिर्घण्टः ।

प्रावट जि, (प्राविशते ङीति । प्र+आ+वृ+
क्त ।) प्रकटावरणम् । ओदितवस्त्रम् । इति
भरतः । तत्पर्यायः । निवीतम् २ । इत्यमरः ।
निहतम् ३ । इति तट्टीकार्यां खामी ।

प्राडति, ङी, (प्रावण्येनेति प्रकर्षेण आच्छादयति
वृट्पयमनयेति । प्र+आ+वृ+करणे ङ्यट् ।)
प्राचीरम् । इति शब्दरत्नावली । (मनः ।
यथा, सर्वदृष्टेयस्य श्रेयदर्शने ।

“प्रावतीश्री वन कर्मे मायाकार्यचतुर्विधम् ।
प्राशक्तान् समासेन धर्मेनानेव कीर्तिता ॥”

“अस्त्रार्थः । प्रावण्येनेति प्रकर्षेण आच्छादयतामनो
वृत्तक्रिये इति प्राडति स्वाभाविकमुपनिर्मेक
इति ॥”)

प्रासङ्ग

प्राडवा ङी, (प्रावट्+हलन्तात् टाप् वा ।)
चनागमः । वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

प्रावण्यङी, ङी, (प्रावण्यो अयनसुदृढवो
यस्या । गौरादिनात ङीव ।) कपिकच्छु ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६ । आलङ्कार्यौ इति भाषाः ।

प्रावण्य पु, (प्रावण्ये वषाकाले कायति शब्दायते
इति । कै+क्त । अलुक्कसमाच ।) मयूरः ।

इति धरणिः । (प्रावण्ये भव । प्रावट्+
ठक् ।) प्रावट्कालभवे, जि ।

प्रावण्य, पुं, (प्रावण्ये भव प्रावट् देवतास्य वेति ।
प्रावट्+“कालेभ्यो भववत् ॥” ४ । २ । ३ । इति
“प्रावट् एण्यः ॥” ४ । ३ । १७ । इति एण्यः ।)
कदम्बवृक्षः । इति मेदिनी । कुटण्टवृक्षः ।
धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ।

प्रावण्य, जि, (प्रावण्ये भव इति । प्रावट्+
एण्यः ।) प्रावट्कालभवे । इति मेदिनी ।
(यथा, रघौ । १ । ३६ ।

“क्षिप्रगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।
प्रावण्यस्य ययोवाहं विदुर्द्वैरावतावि ॥”)

प्रावण्यम् । इति शब्दरत्नावली ।

प्रावण्य, ङी (प्रावण्ये+टाप् ।) कपि-
कच्छु । रक्तपुनर्गवा । इति राजनिर्घण्टः ।

प्रावण्य, ङी, (प्रावण्ये भवमिति । यत् ।) वैदूर्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः । प्रावण्ये भवे, जि ।

प्रावण्य, पुं, (प्रावण्ये भव इति । प्रावट्+यत् ।)
कुटण्ट । धाराकदम्बः । विकण्टकः । इति
राजनिर्घण्टः ।

प्राशित ङी, (प्रकर्षेण आश्रित यज् ।) पिष्ट-
यज् । इति ङाप्रत्ययः । (प्र+अश्र+कर्त्तृणि
क्त ।) भविते, जि ।

प्राशिक, पुं (प्रशाय सङ्तरप्रदानाय चापु
इति । प्रश+ठक् ।) सन्धः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । प्रशकर्त्तरि, जि ।

प्राश पुं, (प्राशते चिप्यते इति । प्र+अस्+
“हलश्च ॥” ३ । ३ । २२ । इति घञ् ।) कुला-
लम् । इत्यमरः । २ । ४ । ६ । कौट इति भाषाः ।
(यथा, महाभारते । ६ । ६७ । २३ ।

“गदाभिरविभिः प्रावेयाभ्योऽनतपर्मभिः ॥”
अस्य आलङ्कारिकवादिर्कं यदुक्तं युक्तनीतौ
तदुच्यते,—

“प्राशाच्छु चतुर्दश दक्षगुणं शूराननम् ॥”
यथाच ।

“प्रासस्तु वनहृत्त आदौर्गमेन तु वैभवः ।
कौटश्रीर्गङ्गीक्यापादः कौशिकस्तवकाचितः ।
आकाशश्च विकर्षेण धूमनं वैद्यनं तथा ।
चतस्रं यत्ता गतय उक्ता प्रास समाश्रिताः ॥”)

प्रासक पुं, (प्रास+अज्ञायां ङीर्षे वा कन् ।)
प्रासाच्छम् । पाशकः । इति शैमचक्रः ।

प्रासङ्ग, पुं, (प्रसज्यते इति । प्र+अनुज+घञ् ।
उपसर्गोऽस्ति दीर्घः) युग्मम् । इत्यमरः । २ ।
८ । ५७ । योयाजि इति भाषाः । “अनघ
श्रुतस्य सन्धिः अनघि सन्धः वा यत् युग

प्रासाद्

ततोऽन्यत् यत् वक्ष्यामीं समनकाले खल्वे आस-
ज्यते तत् युगं प्रासङ्गम् ।” इति भरतः ।
(यथा, महाभारते । १३ । ६४ । १६ ।

“विशालायां मनकाह धेनु दत्ता च दुग्धदाम् ।
सप्रासङ्गश्च श्रुतः संधान्य वक्ष्यस्युतम् ॥”)

प्रासङ्ग, पु (प्रासङ्गं वदतीति । प्रासङ्ग+“तद-
इति रथयुगप्रासङ्गम् ॥” ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।)
युगवोदुहः । इत्यमरः । २ । १ । ६४ ।

प्रासाद्, पुं, (प्रवीदन्त्यस्मिन्निति । प्र+सद्+
“हलश्च ॥” ३ । ३ । २२ । इत्याधारे घञ् ।
“उपसर्गस्य घञ्प्रत्यये बहुलम् ॥” ३ । ३ । २२ ।
इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) देवभूतनां युग्मम् ।
इत्यमरः । २ । २ । ६ । (यथा, देवीभाम-
वते । २ । ६ । ४२ ।

“इत्युक्ता सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुरस्य
कान् ।

कारयित्वा प्रासादं सन्नभूमिकस्तनम् ॥”)
सन्नध्यादि यथा,—

कृत उवाच ।

“प्रासादानां लक्ष्यं वक्ष्ये श्रौतक । तच्छृणु ।
चतुर्विधं ज्ञात्वा दिग्विजयं कुर्यात्ततः ।
चतुष्कोणं चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।

गमविस्तारविस्तारं युक्ताश्च च विधीयते ।
तन्निर्माणेन कर्मणा पञ्चभागेन वा पुनः ।
निगमस्तु युक्ताश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।

चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।

भागमेकं युक्ताश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
भागमेकं युक्ताश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
भागमेकं युक्ताश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
भागमेकं युक्ताश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।

यत्तु सामान्यतः प्रासादस्य हि लक्षणम् ।
विज्ञानमयो वक्ष्ये पीठो विज्ञानमयो भवेत् ।
विज्ञाने भवेत्तमे समन्ताच्छ्रौतक । प्रवृत्तः ।
तद्विधा च भवेद्विधिवद्वा तद्विस्तारार्हता ।

विज्ञानं विस्तारं पीठं चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
पीठं चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
विज्ञानं चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
विज्ञानं चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।

कराय वेदवत् ज्ञात्वा द्वारं भागेष्टकं भवेत् ।
विस्तारेण समाख्यातं विज्ञानं वैष्णवं भवेत् ।
द्वारवत् पीठमध्ये तु शेषं सुविरक्तं भवेत् ।
पादिकं शेषिकं भित्तिकारार्हं परिपञ्चयत् ।

तद्विस्तारसमा ज्ञात्वा विस्तारं विज्ञानं भवेत् ।
विज्ञानं चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
विज्ञानं चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
विज्ञानं चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।

विज्ञानं चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
विज्ञानं चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
विज्ञानं चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।
विज्ञानं चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च चतुर्भिर्भुजैश्च ।

प्रासाद

शुकात्रा पूज्यवज्रज्ञेया निर्गमोच्छ्रायक भवेत् ॥
 मण्डपे मानमेतत् सख्यपञ्चापर वदे ॥ * ॥
 जेवेद कारयेत् स्त्रिय यत्र तिष्ठन्ति देवता ॥
 इत्युक्तेन मानेन बाह्यभागविनिर्गतम् ॥
 नेमि पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः ॥
 गर्भेन दिगुणं कृत्वा नैव्यं मानं भवेदिह ॥
 स एव भित्तिरतसेधो दिगुणं शिखरो मतः ॥ * ॥
 प्रासादानां च वक्ष्यामि मानं योनिश्च नामतः ॥
 वैराज्यं पुण्यकाशस्य कैलासो मालकाक्षयः ॥
 त्रिपिष्टपञ्च पञ्चेते प्रासादाः सर्वयोगिनः ॥
 प्रथमश्चतुरस्रो हि द्वितीयस्तु तदायनः ॥
 तृतीयो दत्तायतश्चान्योऽष्टासंज्ञे च पञ्चमः ॥
 श्चेत्येव सम्भूताः प्रासादाः समगोचराः ॥
 सर्वप्रकृतिभूतेश्चत्वारिंशश्च एव च ॥
 मेरुश्च मन्दरश्चैव विमानश्च तथापरः ॥
 भद्रकः सर्वतोभद्रो रुचको नन्दनस्तथा ॥
 नन्दिवह्नयश्च श्रीवतश्च नवैश्वरी ॥
 चतुरस्रस्तु सप्तद्वीपा वैराजादिति गन्धताम् ॥ * ॥
 वज्रभीरुद्वाराणश्च प्राणादृष्टश्च मन्दिरम् ॥
 विमानश्च तथा ब्रह्ममन्दिरं भवनं तथा ॥
 उत्तमं शिविका वेषः नवैते पुण्यकोट्याः ॥ * ॥
 वलयो दुन्दुभिः पद्मो मङ्गलपद्मस्तथापरः ॥
 भद्रकः सर्वतोभद्रो रुचको नन्दनस्तथा ॥
 शुवाट्यस्तथाप्यहं दत्ता कैलाससम्भवाः ॥ * ॥
 गणोऽथ वज्रभीरुश्चो गणश्च सिद्धनामकः ॥
 भूसखो भूधरश्चैव श्रीजय एधिर्वीधरः ॥
 दत्तायतः सप्तद्वीपो नवैते मालकाक्षयाः ॥ * ॥
 वज्रं चक्रं तथाप्यहं सुष्टिकं वक्रुचिस्तमः ॥
 वक्रः स्तुतिकखड्गौ च गदा श्रीदृष्ट एव च ॥
 विजयो नामतः श्वेतस्त्रिपिष्टपञ्चसङ्गवाः ॥ * ॥
 त्रिकोणपञ्चमहैश्च चतुष्कोणं द्विरष्टकम् ॥
 यत्र तत्र विधातव्यं स्वस्थानं मण्डपस्य तु ॥
 राज्यश्च विजयश्चैवमायुर्जह्मनमेव च ॥
 पुनस्तमः श्रियः पुष्टिक्रिकोणादिक्रमाद्भवेत् ॥ * ॥
 कृत्वातः पञ्चादिविधा वा द्वारि गमयन्तथा ॥
 मण्डपं समस्तथाभिगुणितं सूत्रतस्तथा ॥
 मण्डपस्य चतुर्थेऽंशाद्भद्रं कार्यो विज्ञानता ॥
 अङ्गुलवाचकोपेतो निर्गवाचोऽथवा भवेत् ॥
 सार्द्धं भित्तिप्रमाणेन भित्तिमानेन वा पुनः ॥
 भित्तिर्हेतुयतो वापि कर्मथा मण्डपाः कश्चितः ॥
 प्रासादे मञ्जरी कार्या पिना विधमभूमिका ॥
 परिमाणनिरोधेन रेखा वैषम्यभूमिका ॥
 व्याघारस्तु चतुर्द्वारश्चतुर्मण्डपप्रशोभितः ॥
 शनश्चक्रसमायुक्तो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
 मण्डपास्तस्य कर्मथा भद्रैश्चिभिरलङ्कृता ॥
 घटनाकारमानानां भिन्ना भिन्ना भवन्ति ये ॥
 क्रियन्तो येयुः साधारा निराधाराश्च केचन ॥
 प्रतिच्छन्दकभेदेन प्रासादाः सम्भविन्ति ते ॥
 अन्योन्यमङ्गरास्तथा घटना नाम भेदतः ॥
 एवतानां विशेषाय प्रासादाः नववस्तुनाः ॥
 प्रासादे नियमो नास्ति द्वातानां स्वयम्भुवाम् ॥
 नान्येव एवतानां च पूर्वमानेन कारयेत् ॥

प्रासादः

चतुरस्रायतास्तत्र चतुष्कोणसमन्विता ॥
 चन्द्रशालान्विताः कार्या भेदी शिखरसयुताः ॥
 प्रतीतो वाहनानां च कर्मथा लघुमण्डपाः ॥
 नाथशाला च कर्मथा द्वारदेशसमाश्रयाः ॥
 प्रासादा देवतानां च कार्या दिक्षु विद्विषुपि ॥
 द्वारपालाश्च कर्मथा सुखा गत्वा एवक एवक ॥
 किञ्चिद्दूरतः कार्या मठास्तत्रोपजीविनाम् ॥
 प्रादृता जगती कार्या पञ्चपुण्यलान्विता ॥
 प्रासादेऽपि स्तरान् स्थाप्य पूजाभिः पूजयेन्नरः ॥
 वासुदेव सर्वदेवानां सर्वभाक तद्गृहादिकृतः ॥
 इति गारुडे प्रासादकौर्त्तनं नाम ४७ अध्यायः ॥
 (यथाच ।
 “एतन् सामान्यसहितं प्रासादस्यैव लक्षणम् ।
 अध्यायश्च प्रवक्ष्यामि प्रासादं लिङ्गमागतः ॥
 लिङ्गपूजाप्रमाणेन कर्मथा पौठिका बुधे ।
 पौठिकाङ्गेन भागं स्थाप्यमानेन तु भित्तयः ॥
 बाह्यमिति प्रमाणेन उन्नेषस्तु भवेत्ततः ।
 भित्तुच्छ्रायतद्विगुणं शिखरस्य समुच्छ्रयः ॥
 शिखरस्य चतुर्भागा कर्मथा स्थातः प्रदक्षिणा ।
 प्रदक्षिणायास्तु समस्तयतो मण्डपो भवेत् ॥
 तस्य चार्द्धेन कर्मथस्त्वयतो मुखमण्डपः ॥
 प्रासादाभिगता कौर्त्तया कपोतौ गर्भमानतः ॥
 ऊर्ध्वमिदं प्रासादास्तस्य मञ्जरीं तु प्रकल्पयेत् ।
 मञ्जयाश्चाङ्गभागिनः शुक्रनाथ प्रकल्पयेत् ॥
 ऊर्ध्वं तथाङ्गभागिनः वेदिवन्मो भवेदिह ।
 वेदाङ्गोपरि यच्छेषः कण्ठमामलवारकम् ॥
 एव विभक्त्यः प्रासादः शोभनः कारयेद्बुधः ।
 अध्यायश्च प्रवक्ष्यामि प्रासादस्यैव लक्षणम् ॥
 गभमानेन प्रासादप्रमाणं द्रष्टुं दिना ।
 विभक्त्यः नवधा गभ मध्ये लिङ्गस्य पौठिका ॥
 पादादकश्च रुचिरः पान्थतः परिकल्पयेत् ।
 मानेनानेन विस्तारो भित्तीनां विधीयते ॥
 पादे पञ्चगुणं कृत्वा भित्तीनामुच्छ्रयो भवेत् ।
 स एव शिखरस्यापि दिगुणः स्थातः समुच्छ्रयः ॥
 चतुर्धा शिखरं भण्य अङ्गभागद्वयस्य वा ।
 शुक्रनाथ प्रकल्पितं ततोऽपि वेदिका मता ॥
 कण्ठमामलवारस्तु चतुर्थे परिकल्पयेत् ।
 कपोलयोस्तु सङ्घारो दिगुणोऽस्य विधीयते ॥
 शोभनेश्च प्रवक्ष्यामि भिरुक्तकैश्च विभूषितः ।
 प्रासादेऽपि ततोऽपि मया पुनः निवेदितः ॥
 सामान्यमपरं तद्वत् प्रासादं द्रष्टुं द्विजाः ॥
 जेवेद कारयेत् स्त्रिय यत्र तिष्ठन्ति देवता ॥
 इत्युक्त्वा तु मानेन बाह्यभागविनिर्गतम् ॥
 नेमि पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः ॥
 गभस्तु दिगुणं कृत्वा नेमिमानं भवेदिह ।
 स एव भित्तिरतसेधो दिगुणं शिखरो मतः ॥
 प्राग्गोवपञ्चभागेन निष्ठासक्तश्च चोच्यते ।
 कारयेच्छिखरं तद्वत् प्राकारस्य विधानतः ॥
 प्राग्गोव तस्य मानेन निष्ठाशेन विशेषतः ।
 कृत्वा इत्यङ्ग भागेन प्राग्गोव कर्णवृत्ततः ॥
 कारयेत् कनकं तत्र गर्भान्ते द्वारवृत्ततः ॥
 एवम् विविधं कृत्वा षष्ठमध्यकनीयसम् ॥

प्रासादः

लिङ्गमानास्तु भेदेन रूपभेदेन वा पुनः ।
 एते सामान्यतः प्रोक्ता नामतः द्रष्टुताधुना ॥
 मेरुमन्दरकैलाशकुम्भसिङ्गजान्तथा ।
 विमानश्चन्द्रकस्तद्वत्तुरस्रस्तथैव च ॥
 अष्टास्रं षोडशास्रं च वर्तनं सर्वभद्रकः ॥
 वलभी नन्दनश्चैव नन्दिवह्नय एव च ॥
 विहो वृषः सुपर्णश्च पद्मकोऽथ सप्तद्रकः ॥
 प्रासादानां मतः प्रोक्तो विभागः द्रष्टुतः द्विजाः ॥
 शतद्वन्द्वस्तु द्वारो भूमिकाषोडशोऽङ्कितः ॥
 नानाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
 मन्दरो द्वादश प्रोक्तः कैलासो नवभूमिकः ॥
 विमानश्चन्द्रकस्तद्वत्तुरस्रस्तथाततः ॥
 स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्तभिनन्दिवह्नयः ॥
 विशाखकसमायुक्तो नन्दनः सप्तद्वारकृतः ॥
 षोडशास्रकसयुक्तो नानास्ररूपसमन्वितः ॥
 अनेकशिखरस्तद्वत् सर्वतोभद्र उच्यते ॥
 चन्द्रशालासमापितो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः ॥
 वलभी छन्दकस्तद्वत्तुरस्रस्तथाचयान्वितः ॥
 वृषस्योच्छ्रायतस्तुक्तो मण्डलश्च त्रिवर्जितः ॥
 सिङ्गः सिङ्गगतिर्ज्ञेयो गणो गणसमस्तथा ॥
 कुम्भः कुम्भास्तुस्तद्वत्तुरस्रस्तथाचयान्वितः ॥
 अङ्गुलीपुटस्तथापञ्चास्रकविभूषितः ॥
 षोडशास्रः समन्तात्तु विज्ञेयः स सप्तद्रकः ॥
 पञ्चयोश्चन्द्रशालास्य उच्छ्रयो भूमिकाद्वयम् ॥
 तथैकपद्मकः प्रोक्तः उच्छ्रयो भूमिकाचयम् ॥
 षोडशास्रः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ॥
 नन्दराजस्तु विज्ञातः चन्द्रशालाविभूषितः ॥
 प्राग्गोवेन विशालेन भूमिका स वज्रुत्तमा ॥
 अनेकचन्द्रशालास्तु गणप्रासाद उच्यते ।
 पञ्चमस्तद्वत्तुरस्रस्तथाचयान्वितः ॥
 भूमिकास्तु वज्रुत्तमातिशयात् सर्वतो भवेत् ॥
 तथान्यो गणस्तद्वत्तुरस्रस्तथाचयान्वितः ॥
 पद्मकः षोडशास्रस्तु भूमिद्वयमथाधिकः ॥
 पद्मतुल्यप्रमाणेन श्रीपुष्टक इति स्मृतः ।
 पञ्चास्रकस्तु भूमिस्तु गर्भे हस्तचतुष्टयः ॥
 वृषो भवति नान्ताय प्रासादः सार्वकामिकः ॥
 सप्तका पञ्चास्रश्चैव प्रासादाः ये मयोदिताः ॥
 सिङ्गस्य ते समा ज्ञेया ये चान्येऽन्यतः प्रमायतः ॥
 चन्द्रशाले समोपेता सर्वे प्राग्गोवसयुता ॥
 ऐष्टिका द्वारवाचैव शैलजाश्च सतीरणाः ॥
 मेरुश्च शतद्वन्द्वस्तु स्थाप्यमन्दरः पञ्चाङ्गीनकः ॥
 चत्वारिंशत्तु कैलासश्चतुस्त्रिंशद्विमानकः ॥
 नन्दिवह्नयस्तद्वत्तुरस्रस्तथाचयान्वितः ॥
 त्रिः शङ्खिर्नन्दनः प्रोक्तः सर्वतोभद्रकस्तथा ॥
 एते षोडशहस्ताः सुखत्वारो देववक्त्रभाः ॥
 कैलासो नन्दराजस्तु विमानश्चन्द्रको गणः ॥
 एते द्वादशहस्ताः स्युरेतेषां सिङ्गनादकः ॥
 गणकोऽष्टकरो ज्ञेयः सिङ्गो दश उदाहृतः ॥
 एवमेव प्रमाणेन कर्मथा शुभलक्षणाः ॥
 यद्द्वाराचयानां माद्वन्द्वस्तु प्रशस्यते ।
 तथा मेरुद्वयः सप्त षष्ठिजङ्गाः शुभावकाः ॥

प्राज्ञेय

श्रीवृक्षकादयश्चाद्यौ मध्यमाश्च उदाहृता ।
तथा विद्वांस्य पञ्च कनिष्ठा शुभदा मता ॥”
इति विश्वकर्मप्रकाशे ॥ अध्याय ॥
प्रासादकुण्ड, पु (प्रासादस्य देवभूषणा यदस्य
कुण्ड इव । सर्वदा प्रासादविचारित्वाद्यस्य
तथात्वम् ।) पारावत । इति त्रिकाण्डशेष ॥
प्रासिक पुं, (प्रास प्रहरणमस्येति । प्रास +
“प्रहरणम् । ४।४।५।७। इति ठक ।) प्रासास्त्र-
धारौ । प्रासप्रहारौ । तनपथाय । कौन्तिक
२ । इत्यमर । २ । ८ । ७ ॥
प्रास्थिक त्रि (प्रस्थ + “सम्भवत्यवहरति पचति ।”
५ । १ । ५२ । इति ठण । प्रस्थपरिमितधान्यादे
समावेशक अवहारक पाचकश्च ।) प्रस्थ सम्भ-
वति प्रास्थिक कटाह । प्रस्थ स्त्रिण सभा
वेश्यनीलथ । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमव-
हरति पचति वेत्यर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(प्रस्थ परिमाणमस्येति । “तदस्य परिमाणम् ।”
५ । १ । ५७ । इति ठण । प्रस्थपरिमित ।
यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १२ अध्याये ।
“यवकीलकुलस्यास्य प्रास्थिकान् सलिलनीये
नि कायेति ॥” प्रस्थेन ज्ञौतमित । “तेन
ज्ञौतम् ।” ५ । १ । ३७ । इति ठण । प्रस्थज्ञौत ॥
प्रस्थस्य वाप । “तस्य वाप ।” ५ । १ । ४५ ।
इति ठण । प्रस्थपरिमितश्रीवादिपनयोम्ये
क्षेत्रे । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“श्रीवादिप्रकाशादेवापादौ श्रौणिकस्तथा ।
स्थादादिकस्तथादीकौ उगमनादयस्त्रिभु ।
आदिभ्यां प्रास्थिकादिष्व पाकादौ श्रौणिको
ऽपि च ॥”)
प्राह, पु, वृत्तपदेशः । इति शब्दमाला ॥ निर्वि-
सर्गश्चेत् प्रपूर्वेतिवन्तब्रूयादौ रूपमप्येवम् ॥
(यथा, भट्टि ।
“प्राह स राम भरतोऽपि सस्यम् ॥”)
प्राज्ञ, पु, (प्रथमस्य तद्वद्वेति । “राजाज्ञ सखि
व्यवहृत् ।” ५ । ४ । ६१ । इति ठण । “अज्ञोऽज्ञ
यतेत्यर्थः ।” ५ । ४ । ८८ । इति अज्ञादेशः ।
“अज्ञोऽदन्तात् ।” ८ । ४ । ७ । इति ञलम् ।
पूर्वाज्ञ । इत्यमर । १ । ४ । ३॥ (यथा, सुश्रुते ।
६ । १८ ।
“अज्ञानानि यथोक्तानि प्राज्ञसायाह्वराजिभु ॥”
तदभिमानिनी देवता च । यथा भागवते ।
७ । १५ । ५४ ।
“अग्निं सूर्यो दिवा प्राज्ञं शुक्रो राकोत्तर
खराट ॥” ॥
प्रज्ञमहर्षयेति विग्रहे । “तिष्ठन्नुप्रवृत्तौ च ।”
२ । १ । १७ । इत्यवयवीभावः । प्रज्ञरुदिन-
श्रुते च ॥
प्राज्ञेय, य, पूर्वाज्ञे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
प्राज्ञेय, त्रि, (प्राज्ञे भव । “वायचिरप्राज्ञे
प्रगेऽव्येभ्यश्चुट्ठाकौ तुट् च ।” ४ । २ । २६ । इति
टु टुट् च ।) पूर्वाज्ञेयत्वम् । इति सिद्धान्त
कौमुदी ॥

प्रियक

प्राज्ञेयरा, य, (दयोरतिशयेन प्राज्ञे । प्राज्ञे +
“किमेवाचात्रये चतरां चतमाम् ।” ४ । ५ ।
इति सुग्वोधवृत्तात् चतराम् ।) अतिशय-
पूर्वाज्ञे । इति सुग्वोधवृत्तात्करणम् ॥
प्रिय पुं (प्रीयातीति । प्री + “इगुपध्नाप्रो
किर क ।” ३ । १ । ३५ । इति क ।) भर्ता ।
इत्यमर । २ । ६ । ३५ । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
३ । ४७ ।
“प्रणमति पश्यति शुभति सखिष्यति पुलक
सुखलितैरङ्गैः ।
प्रियसङ्गाय स्फुरितां वियोगिणी वामबाहु
लताम् ॥”
जामाता । यथा मनु । ३ । १ । १६ ।
“राजत्विकक्षातकगुरुन् प्रियश्चशुरमातुजान् ।
अहर्षेण्यधुपकेण परिसवतसरात पुनः ॥”
कार्तिकेय । यथा, महाभारते स्कन्दनामाशु-
कौर्मे । ३ । २३ । ५ ।
“अमोघस्वनघो रौद्र प्रियश्चन्मनस्तथा ॥”
नमविशेष । इति जटाधर । जीवकौषधम् ।
इति राजनिघण्टु । ऋद्धिनामौघम् । चूटे,
त्रि । इति मेदिनी । (यथा महाभारते ।
“सद्य ब्रूयात् प्रिय ब्रूयात् न ब्रूयात् सद्यमप्रियम् ।
प्रियश्च नाश्रुत ब्रूयादेव धर्म्म सनातन ॥”)
प्रियोऽप्रियश्च कार्यवशाद्भवति । यथा,—
“न हि कस्य प्रिय को वा विप्रियो वा जगत्तये ।
काले कायवशात् सर्वे भवन्त्येवाप्रिया प्रिया ॥”
इति श्रीकृष्णार्जसख ५ अध्यायः ॥
प्रियवद, पु, (प्रिय वदतीति । वद + “प्रियवशे
वद खच ।” ३ । २ । ३८ । इति खच । तुम् ।)
खेचर । गन्धर्वमेद । (यथा, रघु । ५ । ५३ ।
“अवेहि गन्धर्वप्रतेस्तनूज
प्रियवद मा प्रियदृष्टनख ॥”)
प्रियमाशिक्षि, त्रि । इति शब्दरत्नावली । तत्
कारणं यथा, दानसागरे शिवपुराणम् ।
“मोचहसप्रदातारो भूमिदातार ख च ।
ये सुवयप्रदातारस्तथा सर्वे प्रियवदा ॥”
(दादशाचरवृत्तौ, स्त्री । तल्लक्ष्यं यथा
वृत्तरत्नाकरे ।
“सुवि भवेन्नभरै प्रियवदा ॥”)
प्रियक, पुं, (प्रिय + स्वार्थे कच्चायां वा कन ।)
पौतशाजक । (यथा रामायणे । २ । ७१ ।
१२-१३ ।
“तत्र रन्ध्रे वने वासं कृत्वासौ प्राक्षुखो ययौ ।
उद्यानसुखिहानाया प्रियका यत्र पादपा ॥
प्राक्षांस्तु प्रियकान् प्राप्य श्रीमन्नासाय वाणिज ।
अशुश्राप्याह भरतो वाहिनीं लरितो ग्रयौ ॥”)
नीम । (यथा, हरिवंशे । ७२ । १५ ।
“प्रियकौ पुञ्जिते गौर श्याम वाचासवै कचित् ।
कठोरलक्ष्यमाभाति निर्मयूरस्त वनम् ॥”)
चिचन्द्रम् । (यथा, भाषे । ४ । ३२ ।
“रुचिरचिचतनूश्च शरालिभि-
विचलिते परितः प्रियकत्रणे ॥”

प्रियजी

प्रियविशेष । यथा, महाभारते । ३ । १५ । ५१ ।
“प्रियकैश्चातकैश्चैव तथाचैर्विविधै खगे ॥” ।
अलि । प्रियङ्गु । कुडुमम् । इति मेदिनी ॥
धाराकदम्ब । अश्वनदस्य । इति राजनिघण्टु ॥
(स्कन्दाशुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ ।
४५ । ६२ ।
“प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् ॥”)
प्रियङ्गुर, त्रि, (प्रिय करोतीति । प्रिय + कृ +
“जेमप्रियमङ्ग्रेऽङ्ग च ।” ३ । २ । ४४ । इति
पकारात् खच । तुम् ।) प्रियकारक । यथा
‘महाकुलीन ऐश्वरी वंशे दाशरथिर्भम ।
पितुः प्रियङ्गुरो भर्ता जेमकारस्तपस्विनाम् ॥’
इति भट्टि । ५ । ७७ ॥
(दानवविशेषः । यथा, कथाविरतचामरे ।
४७ । २४ ।
“महाबुद्धाचलाखौ च प्रियङ्गुरशुभङ्गुरौ ।
यते महारथा यज्ञकविधर्मैरुचौ तथा ॥”)
प्रियङ्गुरी स्त्री, (प्रियङ्गुर + गौरादिलात् ङीव ।)
वृद्धजीवन्ती । श्वेतकण्ठकारी । अश्वगन्धा ।
इति राजनिघण्टु ॥
प्रियङ्गु, स्त्री, (प्रिय गच्छतीति । प्रिय + गम् +
ङगयुदिलात् कुप्रत्ययेन साधु ।) खनाम
ख्यातसुगन्धिवृक्षविशेषः । (यथा, महाभारतपति-
स्तोत्रे । १ ।
“वामे चक्रगदाधर स भगवान् क्रोको प्रियङ्गो
स्तले
हस्तोदङ्गुलशालिमञ्जरिकया देया धरयथा
सह ॥”)
तत्पर्यायः । श्यामा २ महिलाकथा ३ लता ४
गोवन्दनी ५ गुल्मा ६ फलिनी ७ फली ८ विष्ण-
कसेना ९ गन्धर्वली १० कारभार ११ प्रियक १२ ।
इत्यमर । २ । ४ । ५५ । प्रियवङ्गौ १३ फलप्रिया १४
गौरी १५ वृत्ता १६ कङ्कु १७ कङ्कुनी १८
भङ्गुरा १९ गौरवङ्गौ २० शुभगा २१ पञ्चमेदिनी
२२ शुभा २३ पीला २४ मङ्गला २५ श्रेयसी
२६ । अस्या गुणाः । शीतलम् । तिक्तलम् ।
दाहपित्तसर्पदोषभयनात्मिन्स्वरवृक्षपाथनाशि-
लम् । इति राजनिघण्टु ॥ तुवरलम् । अनि-
लनाशिलम् । रक्तातियोगदौर्गन्धस्त्रिदशुल्लङ्घ
विषमोहनाशिलश्च । इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥
राजिका । पिप्ली । कङ्कु । इति मेदिनी ॥
कटुचौ । इति धरणि ॥
प्रियजनः, पु, (प्रियो जन ।) चूडलोक ।
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४ । १६ ।
“सखि । दुरवगाहगहनो विद्वानो विप्रिय
प्रियजनेऽपि ।
खल इव दुर्लक्षस्तव विनतमुखस्त्रोपरि स्थित
कोप ॥”)
प्रीटभावश्च । यथा, उल्बजनीलमणि ।
“प्रीटभावाशुविश्वो यस्तस्य प्रियजनेऽपि च ॥”
प्रियजीव, पु, (प्रियो जीवो यस्य सखिन् वा ।)
श्रीनाकदृचः । इति राजनिघण्टु ॥

प्रियवा

प्रियतम, पु, मयरशिखाट्टच । इति शब्द-
चक्रिका ॥ (अयमेवामतिशयेन प्रिय । प्रिय+
तमप ।) अतिशयप्रिये चि ।
प्रियतर, चि, (अयमनयोःरतिशयेन प्रिय । प्रिय
+ तरप ।) अर्नधोरतिशयेन प्रिय । इति
याकरणम् ॥ (यथा, गो रामायणे । २ ।
३६ । ७ ।
‘ प्रायेभ्योऽपि प्रियतरो ऋद्धो माता गुरुश्च ते ।
तस्मादस्य प्रयत्नेन शरीरं प्रतिपालय ॥’)
प्रियता स्त्री, (प्रिय+तल ।) प्रियस्य भाव ।
हाईम् । इत्यमर । १।७।२७ । (यथा, मनु ।
५।५ ।
“न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
न लोके प्रियतां याति आदिमिन्ध्रं न पीयते ॥”)
प्रियतोषण पु, (प्रियस्य तोषणं यस्मात् । यद्वा,
प्रियं तोषयतीति । तुष+णिच्+ल्यु ।)
घोडश्वन्वातिरिक्तरतिवन्विशेष । तस्य
लक्ष्यं यथा,—
“नारी प्रादौ खड्गस्तेन धारयेन्मनोपरि ।
स्नानापीडकरं कामी कामयेत प्रियतोषण ॥”
इति रतिमञ्जरी ।
प्रियस्य तुष्टिकारिणि चि ।
प्रियत्व, स्त्री (प्रियस्य भाव । प्रिय+त्व ।)
प्रियता । तत्पर्याय । प्रेम २ प्रेमा ३ स्नेह ४
प्रणय ५ हाईम् ६ प्रियता ७ स्निग्धता ८ ।
इति शब्दरत्नावली ।
प्रियेक्षण, चि, (प्रियं दृश्यं यस्य ।) सुदृश्यं ।
तत्पर्याय । चक्षुष्य २ । इति जटाधर ।
(यथा, रघु । १ । ४७ ।
“तत्तद्भूमिपतिं पत्न्यैः दर्शयन् प्रियदर्शनं ।
अपि लङ्घितमन्धानं बुबुधे न बुधोपम ॥”)
प्रियदर्शन, पु, (प्रियं दृश्यं यस्य ।) युक्तपत्नी ।
पौरिकाट्टच । इति जटाधर । (गन्धर्व
विशेष । यथा, रघु । ५ । ५३ ।
“अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूज
प्रियवदं मा प्रियार्थनस्य ॥”)
प्रियप्राय, स्त्री, (प्रियस्य प्रायो यत्न ।) प्रिय-
वाक्यम् । तत्पर्याय । चटु २ चाटु ३ । इति
हेमचन्द्र । २ । १७८ ।
प्रियप्रेमसु चि, (प्रियं प्रेक्षतीति । प्र+आप्+
यन्+उ ।) इष्टार्थोद्भूतम् । उत्तुख ।
इति जटाधर ।
प्रियमधु, पु (प्रियं मधुं भक्षयन्) वनराम ।
इति हेमचन्द्र । २ । १७८ ।
प्रियवर्ण, स्त्री, (प्रियो वर्णो यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गु । इति जटाधर ।
प्रियवल्ली स्त्री, (प्रिया मनोज्ञा वल्ली लता ।)
प्रियङ्गु । इति राजनिघण्टु ।
प्रियवादी [न] चि (प्रियं मनोज्ञं वदतीति ।
वद्+णिच् ।) मनोज्ञवक्ता । यथा चाणक्ये ।
“कोऽभिभारं समधानां किं दूरं खयसाधियान् ।
को विप्रश्च सविद्वानां कं परं प्रियवादिनाम् ॥”

इहं

प्रियालः

(यथा च प्रसक्तम् । २ । १७४ ।
“सुलभां पुत्रया राजन् । वतत प्रियवादिन ।
अप्रियस्य च पथस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ ॥”)
प्रियव्रत, पु, (प्रियं व्रतं यस्य ।) स्थायम्भुवमनु
पुत्र । यथा —
“प्रियव्रतोत्तानपादौ मनो स्थायम्भुवस्य तु ।
द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥
(प्रियाणि व्रतानि यस्मैति विद्येते व्रतप्रिये,
चि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । ३ ।
“अये देवानावह न प्रियव्रतान्
ऋद्धीकाय प्रियव्रतान् ॥”)
प्रियसख, पु, (प्रियं सखा च हितकारित्वात् ।
“राजाहं सखिभ्यश्च ॥” ५।४।६१ । इति टच ।)
खदिर । इति शब्दचक्रिका ॥ प्रियसखौ
सखा चेति । (प्रियवन्) । यथा मेघदूते । १२ ।
“आष्टकस्य प्रियसखममुं तुङ्गमालिञ्जं शैलम् ॥”)
प्रियस्य सखा इति च । इति याकरणम् ॥
प्रियसख, स्त्री, (प्रियं सख्यमिति कर्मधारय ।)
सुगुतवाक्यम् । इति हेमचन्द्र । २ । १७८ ।
(प्रियं सख्यं यस्मैति विद्येते सख्यप्रिये, चि ॥)
प्रियसन्देश पु, (प्रियं सन्दिशतीति । प्रिय+सम्
+दिश+अण ।) चम्पकहृत् । इति शब्द-
चक्रिका ॥ (प्रियं सन्देश इति कर्मधारय ।)
प्रियसन्देश ।
प्रियालक पु, (प्रियं सालं । तत् स्त्री कान् ।)
असनहृत् । इति राजनिघण्टु ॥ पेयालक
इति ख्यात ॥
प्रिया, स्त्री, (प्रिय+टाप् ।) नारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ भार्या । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा
कुमारः । ३ । ३८ ।
“गुप्तासवाचवित्तनेचशोभि
प्रियासुखं किन्मुखयन्तुभुम् ॥”)
यला । इति शब्दचक्रिका । मल्लिका । मदिरा ।
इति राजनिघण्टु ॥ वार्ता । इति धरणि ॥
(पञ्चाक्षरश्चन्दोविशेषः । इति ह्रस्वोमञ्जरी ॥)
प्रियाम्, पु (प्रियमन्तु यस्य ।) आम्नहृत् ।
इति राजनिघण्टु ॥ तत्पथे हृदयजये च स्त्री ।
(अलप्रिये, चि ॥)
प्रियाल, पु, (प्रियाय हित्वा अलति पय्याश्रो-
तीति । अल+अच् ।) हृत्तमेद । प्रियाल
इति भाषा । अस्य बीजं चिरञ्जीवि प्रसिद्धम् ।
तत्पर्याय । चार २ अखट्ट ३ खरस्त्व ४
ललन ५ चारक ६ बहुवल्क ७ सप्तह ८
तापसप्रिय ९ स्नेहवीज १० उपवट ११ मज्ज
बीर्य १२ । इति राजनिघण्टु ॥ प्रियाल १३ ।
इत्यमर । २।४।३५ । बहुवल्कल १४ राजादनम्
१५ तापसेष्ट १६ सप्तकह १७ घट्ट पट १८ ।
अस्य गुणः । पित्तकफाक्षनाशिलम् ॥ तत्फल
गुणा । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् । चर-
त्वम् । मरुतपित्तदाहज्वरहृत्पापहृत्त्वम् । तन्मूल-
गुणा । मधुरत्वम् । हृत्त्वम् । पित्तानिनाप

प्रीति

हृत्त्वम् । हृत्त्वम् । दुर्जरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
विहम्बित्वम् । आमवह्मत्वम् । इति भाव-
प्रकाश ॥ अपि च ।
“चारस्य च फलं पक्वं हृत्त्वं गौल्यान्वकं गुरु ।
तद्बीजं मधुरं हृत्त्वं पित्तदाहार्जिनाशनम् ॥”
इति राजनिघण्टु ॥
प्रियाला, स्त्री, (प्रियाय अलतीति । अल+
अच्+टाप् ।) प्राक्षा । इति राजनिघण्टु ॥
प्रियोदित, चि, (प्रियाय प्रियेण वा वदुदितम् ।
प्रियसुदितमिति वा ।) चाटुवाक्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रियवाक्यविषय ॥ (प्रिय
कथितवाक्यम् ॥)
प्री, क तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा
परं सकं अनिट् ।) कं च प्राययन्ति कवि-
स्तत्तिरसायनानि । इति हलायुधः । प्रीत्यर्थ
प्रीतिं केचित् । इति दुर्गादासः ।
प्री, ड य प्रीतौ । कान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा आलम् अक०-अनिट् ।) प्रीतिरिह
प्रीतीभावः । ड य य प्रीयते प्रणयिषु । इति
हलायुधः । इति दुर्गादासः ।
प्री, न तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ
उभ० सकं अनिट् ।) न, प्रयति प्रयते । इति
दुर्गादासः ।
प्री न ग कान्तौ । तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा उभ०-अकं सकं च अनिट् ।) तर्पणं
मिह प्रीतीभावः प्रीतीकरणम् । न ग, प्रभु
प्रीणातु विन्मभुक् । प्रीणाति बान्धवजनानिति
हलायुधः । प्रीणीते । इति दुर्गादासः ।
प्री, स्त्री (प्री+किप् ।) प्रीति । इति कन
धातुटीकायां दुर्गादासः । प्रथमा विभक्तिः ।
यथा, “निशं प्रीहीन्नीचीपीवीप्री । स्थादीनि
चीणि चीणि क्रमात् प्रीहीन्नीचीपीवीप्री-
यद्वा नि स्तु ।” इति सुगबोधयाकरणम् ॥
प्रीण, चि, (प्र+“नश्च पुराणे प्रात् ॥” ५।४।२५ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ख ।) पुरातन । इति
निकाळशेषः ॥ प्रीत । इति याकरणम् ॥
प्रीणन, स्त्री, (प्री+स्त्री+णिच्+ल्युट् । घूण
प्रीणीरिति लुक् ।) हृत्तिकरणम् । तत्पर्यायः ।
तर्पणम् २ अवनम् ३ । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ।
(यथा, महाविष्णुवर्णनम् । २ । ४७ ।
“तस्मिन्नुदे जगत्पुष्टं प्रीणितं प्रीणितं जगतः ।
तदाराधनतो देवि । सर्वेषां प्रीणनं भवेत् ॥”)
प्रीणय, पुं गण्डक । इति राजनिघण्टु ॥
प्रीत, चि (प्रीण प्रीणने+क्त ।) प्रीतियुक्तः ।
तत्पर्यायः । हृत् २ मत्त ३ हृत् ४ प्रहृत् ५
प्रसुदित ६ । इत्यमरः । ३।१।१३ । हृत्तित ७ ।
(यथा महाभारते । ४ । ४० । ८ ।
“प्रीतोऽस्मि पुरुषयात्र । न भयं विद्यते तव ।
सर्वैस्तुहामि ते शत्रून् रणे रणविशारदः ॥”)
स्त्री, नर्म । इति मेदिनी । तै, ३३ ।
प्रीति, स्त्री (प्रीण तर्पणे+भावे क्तिन् ।) हृत्ति ।
(यथा रामायणे । १ । ६८ । १२ ।

“प्रतिष्ठा मम राजेन्द्र । निर्वर्तयितुमर्हसि ।
पुत्रयोर्ममोरेव प्रीति त्वत्पुत्रपुत्रौ ॥”
तत्प्रत्यय । सुत २ प्रमद ३ हर्ष ४ प्रमोद ५
आमोद ६ सन्मद ७ आनन्द ८ आनन्द ९
शर्म १० सातम् ११ सुखम् १२ । इत्यमर ।
१ । ४ । २४ ॥ केचित्तु । सुहादिसप्तक प्रीतौ ।
आनन्द्यादिपञ्चक सुखे इत्याहु इति भरत ।
इदृशं नञ्च सुखम् । इति मोक्षधर्मे नील-
कण्ठ । कामपत्नी । इति मेदिनी । ते, ३४ ॥ सा
पुरा अगङ्गवती वेश्या आसीत् विभूतिहादश्री
व्रत छला रया सपत्नी जाता । यथा,—
“वेश्यागङ्गवती नाम विभूतिहादश्रीव्रतम् ।
समाप्य माधवावस्थ हादश्री लवणाचलम् ।
निवेद्यन्ती गुरवे श्यासोपस्करान्विताम् ।
अलक्ष्य चूचिकेश सौवर्ण्यभरणपादपम् ।
सा चानङ्गवती वेश्या कामदेवस्य सान्त्वितम् ।
पत्नी सपत्नी सजाता रया प्रीतिरिति श्रुता ॥”
इति भातुखे २२ अध्याय ॥
विष्णुभादिपञ्चविंशतियोगान्तर्गत द्वितीययोग ।
तत्र जातप्रलम् ।

“प्रकृतिकावे यदि प्रीतियोगो
नरो ह्यरोग सुखवान् विनोदी ।
रक्ताहुरक्तो विदुर्वा प्रपन्न
संप्राप्यो यच्छति वित्तमेव ॥”

इति कोट्टीप्रदीप ॥

प्रेम । इति मेदिनी । ते ३४ ॥

प्रीतिस्तुवा, स्त्री, (प्रीति स्तुते सेवते इति । स्तुत
सेवने + क । टाप्) अनिरुद्धपत्नी । उवा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रीतिभाजि, जि ॥)
प्रीतिद, पु, (प्रीति ददातीति । दा + “आतो-
ऽनुपसर्गे क ।” ३ । २ । ३ । इति क ।) भङ्ग ।
भाङ्ग इति भाषा । तत्प्रत्यय । वाचस्पतिक २
केलिकल ३ वैहासिक ४ विदूषक ५
प्रहारी ६ । इति हेमचन्द्र ॥ हर्षसुखप्रेम
दातरि, जि ॥

प्रीतिदत्त, स्त्री (प्रीत्या दत्तमिति ।) प्रीत्या दत्त-
वस्तु । यथा भित्ताक्षर-याम् ।

“प्रीत्या दत्तस्तु यत् किञ्चित् शुभं वा अशुभं वा ।
यादवन्तिकश्चैव प्रीतिदत्त तदुच्यते ॥”

भावे क्तप्रत्यये प्रीतिदानञ्च ॥

प्रीतिभोग्य, जि, (प्रीत्या भोग्यम् ।) प्रीत्या
भोग्यौघमन्नादि । यथा,—

“अन्नाणि प्रीतिभोग्यानि आपद्भोग्यानि वा
पुन ।

न च सप्रीयसे राजान्न चैवापद्गता वयम् ॥”

इति महाभारते । ५ । ६१ । २५ ॥

पु, उ चर्पणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (आ आल
सक -अजिड ।) रेफयुक्त । उ, प्रवर्ते । इति
दुगादाव ॥

पुष उ दृष्टि । इति कविकल्पद्रुम । (आ -पर -
सक -सेट । उदित्वात् ङावेड ।) उ प्रीत्या
पुष्टा । दृष्टि भङ्गीकरणे । इति दुर्गादाव ॥

पुष, ग सेके । पूर्णौ । स्नेहे । इति कविकल्प-
द्रुम ॥ (क्रा पर सेके पूर्णौ च सक स्नेहे
अक -सेट ।) ग, पुण्याति पुषोष । सेकस्थाने
मोचनमिति घातुप्रदीपभट्टमञ्जो । इति दुर्गा
दाव ॥

पुष्ट, जि, (पुष दृष्टि + क्त ।) दृष्ट । इत्यमर ।
३ । १ । ६६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १४४ ।

“सा यागज्वलने राजलक्षणा प्रीतसर्पिषि ।

पुष्पाहुत्या सम साध्वी लुहाव सङ्घा तदुम् ।

उपम्येया निरुद्धावो पुष्टा कुसुमद्वय ॥”)

पुष्प, पु, (पुष्पाति जिह्वाति पिपर्ति वेति ।

पुष + “अभ्युपविजटिकविश्रुतिविश्रुति कन् ।”

उवा १ । १५१ । इति कन् टाप् ।) ऋतु ।

(प्रीयति दृष्टीति ।) दिवाकर । इति

सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहृति ॥

पुष्पा, स्त्री, (पुष्पाति सिञ्चतीति । पुष + “अभ्यु-

पुषिजटिकविश्रुतिविश्रुति कन् ।” उवा १ ।

१५१ । इति कन् टाप् ।) जलविन्द । इति

सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहृति ॥ (यथा, शतपथ

ब्राह्मणे । ५ । ३ । ११ । ६ । “अथ पुष्पा यज्जाति ॥”)

प्रेक्ष, स्त्री, (प्रेक्षते पश्यत्यनेनेति । प्र + ईक्ष +

करणे क्युट ।) चक्षु । इति शब्दरत्नावली ॥

(भावे क्युट ।) दर्शनम् । यथा, रघुमञ्जरी ।

“सचारी रतिमन्दिरावधि पदव्यासावधि

प्रेक्षयम् ॥”

प्रेक्षयक्युट, पु, (प्रेक्षयस्य क्युट ।) चक्षुर्गोचक ।

यथा, पाक्षुरोगपूर्वक्ये माधवकर ।

“लकपोटनद्योवनगावसाद्

ऋद्धमक्षयप्रेक्षयक्युटशोभा ॥”

प्रेक्षा, स्त्री (प्रकर्षेण ईक्षते यवेति । प्र + ईक्ष +

“गुरोश्च हल ।” ३ । ३ । १३ । इति अ ।

टाप् ।) प्रक्षा । (यथा, महाभारते । १ । १६ । ७ ।

“सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषित शुभा ।

प्रत्युक्तञ्च यवक्रीत प्रेक्षापूर्वं तथात्मना ॥”)

शुद्धेयम् । इत्यमर । ३ । ३ । २२३ ॥ (यथा,

मनौ । ६ । ८४ ।

“प्रतिविह्वामि चैद्या तु मधमभ्युदयेज्जि ।

प्रेक्षासमाज गच्छेद्वा सा दृक्षा क्षणकानि

घट ॥”

प्र + ईक्ष + भावे अ । टाप् ।) ईक्षयम् ।

इति भरत । (यथा, भागवते । ३ । १६ । ७ ।

“यत्तस्यैवा चरकपद्मपवित्ररेख

सद्य च्छतास्त्रिजगत् प्रतिलम्ब्यश्रीलम् ।

न श्रीविरक्तमपि मां विजहाति यस्या

प्रेक्षावार्धभितरे नियमान् वहन्ति ॥”)

शाखा । इति शब्दरत्नावली । (श्रीभा । यथा,

भागवते । ३ । ८ । २५ ।

“प्रेक्षा क्षिपन्त हरितोपलाजै

सन्ध्यावधनीवैरुक्कसम्भुज ।

रत्नोदधारीध्विसौमनस्य-

वनलक्ष्मी वेषमुज्ज्वलाङ्गिपाङ्गु ॥”

“हरितोपलाजैरनुरक्तप्रिणामयपद्मवत्स प्रेक्षां

श्रीभा क्षिपन्त स्वभावव्यातिशयेन निरुक्कस्य
क्तम् ॥” इति तट्टीकायां खामो ॥)

प्रेक्षन् [त] जि, (प्र + इक्षि गतौ + श्रुट ।) चलन
विश्रुट । ससक्तविश्रुट । यथा,—

“प्यालितवह्मखटकासुखपायिपृष्ठ

प्रेक्षन्तस्त्र्ययसवलिताऽनिकाय ॥

ऽन्याद्यमवशतके । १ ॥

प्रेक्षा, स्त्री, (प्रेक्षते गम्यतेनेनेति । प्र + इक्षि
गतौ + करणे चञ् । टाप् ।) दोला । इत्य-

मर । २ । ८ । ५३ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित-
वितस्थाने २४ अध्याये । “नाभ्योयुग्मनाभ्य-

प्रेक्षादन्त्यन्तरणाभिधायत ॥” ॥) पथटनम् ।

अन्वगति । सवेशनान्तरम् । इति मेदिनी ।

खे, ३ ॥ वृत्तम् । इति धरणि

प्रेक्षित जि, (प्र + इक्षि गतौ + क्त ।) कम्पितम् ।

इत्यमर । ३ । १ । ८७ ॥

प्रेक्षोज, त क चापखे । इति कविकल्पद्रुम ॥

(अदन्त चुरा पर -अक -सेट ।) अन्त स्थ-
टतीयोपध । अपिप्रक्षोजत । चापल चक्षु
भाव । इति दुर्गादाव ॥

प्रेक्षोजन, स्त्री, (प्रेक्षोजते चक्षतेनेनेति ।

प्रेक्षोज + करणे क्युट ।) दोला । इति हेम

चन्द्र ॥ (भावे क्युट ।) कम्पनम् । यथा, सुश्रुत

निदानस्थाने ८ अध्याये । “विरचनप्रेक्षोजनाजीण-

गभशातनप्रक्षतिभिर्विशेषैर्वन्धवाभ्युच्यते गभ

फलमिव वृन्तवन्धवाभिमघातविशेषे ॥”)

प्रेक्षोजित, जि (प्रेक्षोज + क्त ।) दोलितम् । तत-

प्रत्याय । तरलितम् २ कुलितम् ३ प्रक्षितम् ४

धृतम् ५ चलितम् ६ कम्पितम् ७ धृतम् ८ वेक्षि-

तम् ९ आन्दोलितम् १ । इति हेमचन्द्र ॥

प्रेत पुं, (प्र + इ गतौ + क्त ।) नरकस्थमायी ।

इत्यमर । ३ । ३ । ५६ ॥ भृतमेद । ऋते, जि ।

इति मेदिनी । ते, ३७ ॥ (यथा, मनु । ४ । २४७ ।

“आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे शुभान्विते ।

गुरुदारे समिधे वा गुरुवत् वृत्तिमाचरेत् ॥”)

वैदिकविधानेन और्ध्वदेहिकाभावात् विष्णुहोवाच

बहुनरकभोगान् प्रेतशरीर भवति । यथा,—

लोमश्च उवाच ।

“ततो बहुतिथे कावे स राजा पञ्चतां गत ।

वैदिकेन विधानेन न केने सौहृदेहिकम् ॥

विष्णुप्रवेवमाक्षेय युगाना सप्तविंशतिम् ।

सुक्ता च यातनां यामो निक्षीयनरको वृष ॥

समया गिरिराजस्य पिशाचोऽभूत्तदा

महान् ॥”

तस्य रूपं यथा —

“देवदुतिरधीयान सुश्राव कुरुणामय ।

समागच्छ तत्तस्मै त पिशाच दर्शय ॥

विकारालसुख हीन पिशाङ्गनयन भृशम् ।

जङ्घन्मूलाङ्गणान्ध यमदूतमिवाग्रम् ॥

चक्षुश्च लम्बोष्ठ दीर्घजङ्घाशिराङ्गुलम् ।

दीर्घाङ्गु सुष्कतुण्डश्च गर्भाल सुष्कपञ्जरम् ॥

इति पाद्मोत्तरखण्डे १६ अध्याय ॥ ३३ ॥

प्रेतका

प्रेतप

“धर्मोत्तमा वतु गरुडयन्त्रिणाशोकपरायण ।
प्रेतकायाणि सर्वाणि तस्य सत्यगकारयत ॥”
प्रेतदेह, ज्ञो, (प्रेतस्य देहम् ।) प्रसन्नानम् । इति
हेमचन्द्र । ४ । ५५ ॥

प्रेतनर्पणं ज्ञो (प्रेतस्य तर्पणम् ।) मरणावधि-
सपिण्डीकरणपथ्यन्त प्रेतशब्दोक्त्येन जनदानम् ।
यथा । “अत्र प्रेततर्पणे तिर्णास्ति विधेयो-
पादानात् कर्मादिवारेणापि तिलैरेव तपण
प्रतीयते । तदनुष्ठानं यथा । अपि सर्वे श्रव
स्यर्शिनो मत्वा पिण्डपदस्थाने प्रेतपदोद्भूत द्विती-
यान्त तर्पयेयुः पिण्डशब्दोच्चारणेऽपि पिण्डहा
भवति । एतेन असुक्तगोत्र प्रेत असुक्तदेव
शर्मात् तर्पयामि । इति सामगानां प्रयोगः ।
यजुर्वेदिनाम् असुक्तगोत्र प्रेत असुक्तदेवशर्मेन
हृष्यत् । इति समीपगान्तवाक्यम् ।” इति
सुहितसम् ।

प्रेतदेह, पु ज्ञो, (प्रेतस्य देह ।) प्रेतशरीरम् ।
यथा,—

“कृते सपिण्डीकरणे नर सवतसरात परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतविष्णुधर्मोत्तरीयवचनम् ।
पूरकपिण्डदानेन तदुत्पत्तिर्यथा,—
“शिरस्त्रादेन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते वदा ।
द्वितीयेन तु कर्माणिनाशिकास्तु समासतः ।
गर्वावभुजवर्णांसि द्वितीयेन यथाक्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिनिङ्गुगुदानि च ।
जातुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।
सर्वमर्माणि यष्टेन सप्तमेन तु नाड्यम् ।
दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्येण नवमेन तु ।
दशमेन च पूज्यत्वं ह्यप्रता नृदिपथ्यम् ॥”

इति सुहितसम्प्रतर्पणपुराणवचनम् ।
प्रेतनदी, ज्ञो (प्रेतनदीया नदी ।) वैतरणी ।
इति श्रुतनारायणी ।

प्रेतपञ्च, पुं, (प्रेतपञ्च पञ्च ।) गौतमपञ्चा
ग्निहोत्रपञ्च । तत्र ऋतस्य पार्वत्यविधिना
संवत्सरिक आहु कर्तव्यम् । यथा,—
“आवाप्यागं पञ्चमे पञ्चे कन्यास्ये दिवाकरे ।
यो वै आहु नर कुर्यादिकलत्रमपि नाचरे ।
तस्य सवत्सर यावत्पुत्रां स्तु पितरो भुवम् ।
नमा वाय नमस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तम पिण्डपञ्च स्यादप्यत्रैव तु पञ्चमम् ॥” इति ।
तत्र ऋतस्य ।

“सपिण्डीकरणदूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र तत्र चयं कुर्याद्भर्तृणां ऋताहनि ।
अमावास्यां च यो यस्तु प्रेतपञ्चोऽथवा पुनः ।
सपिण्डीकरणदूर्ध्वं तस्योक्त पार्वत्यो विधिः ॥”
इति श्रुतोक्तं प्रत्यादिष्ट पार्वत्यविधिना कर्त-
व्यम् । इति मलमासतत्त्वम् । * तत्र निविह-
दिनेऽपि तिक्ततर्पणं कर्तव्यम् । यथा, स्मृतिः ।
“तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपञ्चके ।
निविहदिने दिने कुर्यात् तर्पणं तिक्तमभितम् ॥”
इति च मलमासतत्त्वम् ।

३७१

प्रेतपु

प्रेतपट्टह पुं, (प्रेतस्य पट्टह ।) मरणाकाले
वाद्नीयवाद्यविशेषः । ततपथ्याय । भवत २
ऋतुभङ्गुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

प्रेतपति, पुं, (प्रेतानां पति ।) यमः । इति
हलायुधः । (यथा, माकण्डेयः । १ = १४ ।

“दृष्टं प्रेतपते शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा ।
अथोपास्यैव देवानामायुधानि च विचक्षणः ।
चकार तेजसा भागोभासुराख्यरिशान्तये ॥”

प्रेतपिण्ड, पुं, (प्रेतस्य देह पिण्डः ।) मरणावधि-
सपिण्डीकरणपथ्यन्त प्रेतसम्प्रदानकपिण्डाक-
रम् । यथा,—

“न स्वधाश्च प्रयुज्जीत प्रेतपिण्डे दशाहिके ।
भावेतैस्तत्र वै पिण्डं यज्जदत्तस्य पूरकम् ॥” *
तत्तत्पिण्डस्य प्रेताङ्गकरत्वं यथा, ब्रह्मपुराणे ।
“शिरस्त्रादेन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते वदा ।
द्वितीयेन तु कर्माणिनाशिकास्तु समासतः ।
गर्वावभुजवर्णांसि द्वितीयेन तथा क्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिनिङ्गुगुदानि च ।
जातुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।
सर्वमर्माणि यष्टेन सप्तमेन तु नाड्यम् ।
दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्येण नवमेन तु ।
दशमेन तु पूज्यत्वं ह्यप्रता नृदिपथ्यम् ॥” *
तदकरणे दोषो यथा,—

“प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् ।
अज्ञानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते ॥” *
पूरकपिण्डदानादेरितिकर्तव्यता यथा । पार-
स्कर । प्रेताय पिण्डं दत्त्वा अग्नेनेजदान-
प्रत्यवेजनेषु नामयाह न्यक्ष्ये तां राज्ञि
विहायसि चौरोदके निदधुः प्रेताञ्च ज्ञाहि
पिब मेद चौरमित्युच्यते । अत्र दानशब्देन
पिण्डदानसूक्तं बहुवचनम् । तेनावनेजवपिण्ड-
दानप्रत्यवेजनेषु नामयाह नाम यज्ञीला
प्रेतपिण्डाहुतान् समाप्यम् । विहायसि राज्ञौ
चौरोदके प्रेताञ्च ज्ञाहि पिब मेद चौरमित्यु-
च्यते निदधुः ।

“प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेताग्रामं समाहितम् ।
यज्ञान्नमसु चान्येषु च एव प्रदद्यादपि ॥” *
प्रथमपिण्डकर्तृनियमवत् प्रथमपिण्डप्रत्यवेज-
माह मुनः पुण्ड्रः ।

“प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ।
सदाऽग्रावैऽपि दातव्या सर्वेऽपि युगपत्तथा ।
आहारायै प्रदातव्या प्रथमे त्वेक एव हि ।
द्वितीयेऽहनि पत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ।
एकस्तोमाञ्जलिस्त्रेव पात्रमेकस्य दीयते ।
द्वितीये द्वौ द्वितीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्रथा ।
पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ।
अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ।
येन स्तु पञ्चपञ्चाशत् तोमसाञ्जलयः क्रमात् ।
तोयमात्राणि तावन्ति सङ्गुक्तानि तिक्तादिभिः ॥”
इति सुहितसम् ।

प्रेतपुरं ज्ञो, (प्रेतानां पुरम् ।) वसन्तपुरम् । यथा,
“वावच कन्यातुलयोऽर्चमादराद्धे दिवाकरः ।

प्रेतशि

तावनं प्रपद्ये ॥” इति आह्वनसम् ।
प्रेतशाला, स्त्री, (प्रेतशालायां शाला-
संज्ञायां ।) शाला । इति रत्न-
माला ।

प्रेतवनं ज्ञो, (प्रेतानां वनमिव ।) प्रसन्नानम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥
प्रेतशक्तिः स्त्री, (प्रेतशक्तिः ।) भूताविष्टः ।
इति । २ । १४ ॥

प्रेताश्रमः स्त्री, (प्रेतश्रमः यथाश्रमः ।)
पिण्डं दत्त्वा यथाश्रमं दत्तपिण्डम् । यथा—
प्रेतश्रमः च ।
“येन प्रेतश्रमाऽप्यनामयायां सा श्रिष्टा श्रिताः ।
प्रभासि प्रेतकुक्षं च गयासुरशिरस्यपि ।
यन्मेष धारिता भूयैः सर्वदेवमयी श्रिताः ।
प्रेतस्य ये मता नृणां पित्राद्या नामवाद्यः ।
तेषां सुहृदकार्या यत् प्रेतश्रिता ततः ।
अतोऽत्र सुनयो भूपा राजपञ्चादयः वदा ।
तस्यां श्रिताणां आह्वानिकर्तारो ब्रह्मलोकजाः ।
गयासुरस्य यन्मुक्तं तस्य पृष्ठे श्रिता यतः ।
सुखपृष्ठो गिरस्तस्मात् सर्वदेवमयो ह्ययम् ।
सुखपृष्ठस्य पादेऽयं यतो ब्रह्मसरोरुहः ।
अरविन्दवनमग्रे तु तेन चैवोपलक्षितः ।
अरविन्दो गिरिनाम क्रौञ्चपादाङ्कितो यतः ।
तस्माज्जिरि क्रौञ्चपदं पितृणां ब्रह्मलोकदः ।
गन्धधराद्यो देवा आद्या आदौ अवस्थिताः ।
श्रितारूपेण च यत्तास्तस्यादेवमयी श्रिताः ।
गयाशिरश्चादयिला गुरुलादाश्रिता श्रिताः ॥
आत्मा प्रेतश्रितादौ तु चरन्त्यमृततेन च ।
पिण्डं दद्यादिमेमेकैरावाह्यं च पितृन् परान् ॥
अज्ञातकुले ऋता ये च मतिर्वैवा न विद्यते ।
तेषामावाहयिष्यामि दमपृष्ठे तिलोदके ।
पिण्डवशे ऋता ये च माहर्षये च ये ऋताः ।
तेषां सुहृदकार्या इमं पिण्डं दद्यान्महम् ।
मातामहकुले ये च मतिर्वैवा न जायते ।
तेषां सुहृदकार्या इमं पिण्डं दद्यान्महम् ।
अज्ञातदत्ता ये केचित् ये च गर्भेऽपि पीडिताः ।
तेषां सुहृदकार्या इमं पिण्डं दद्यान्महम् ।
कन्यकाश्च ये केचित्प्राग्भोगविवर्जिताः ।
स्वमीये परमीये वा मतिर्वैवा न विद्यते ।
तेषां सुहृदकार्या इमं पिण्डं दद्यान्महम् ।
उद्वेगवन्ता ये च विषयवन्ताश्च ये ।
आलोपघातिनो ये च तेषां पिण्डं दद्यान्महम् ।
अविदाहे ऋता ये च विहायान्नृताश्च ये ।
दंष्ट्रिभिः शङ्खिभिर्वापि तेषां पिण्डं दद्यान्महम् ।
अविदग्धाश्च ये केचित्प्राग्भोगविवर्जिताः ।
विद्युच्चौरहता ये च तेषां पिण्डं दद्यान्महम् ।
रौरवे चोद्वेगवन्ताश्च ये तेषां पिण्डं दद्यान्महम् ।
तेषां सुहृदकार्या इमं पिण्डं दद्यान्महम् ।
अविदग्धवन्ते चोरेऽपि तेषां च ये मताः ।
तेषां सुहृदकार्या इमं पिण्डं दद्यान्महम् ।
अन्येषां वातनाम्नां प्रेतलोकाग्निरावनाम् ।

प्रेमालिङ्गन, स्त्री, (प्रेमया यदालिङ्गनम् ।) स्नेहेन परिस्पर्शः । नायकनायिकयोरालिङ्गनविशेषः । तल्लक्षणं यथा । नायककटिं नायिकयैकपादेन वेष्टयित्वा द्वितीय पादं तस्य अङ्गोपरि स्थापयित्वा यदालिङ्गनं तत् । इति कामशास्त्रम् ।
प्रेमी, [नृ] वि (प्रेम अस्यास्तीति । इति ।) प्रेमयुक्तः । स्नेहविशिष्टः । प्रेमशब्दादस्यर्थे इत्युपसर्गेण निष्पन्नः । इति आकरशम् ।
प्रेम्यस्त्री, स्त्री, (इयमनयो रतिशयेन प्रिया । प्रिय + ईयस्यन् । “प्रियस्त्रियेति ।” ६।३।१५७ । इति प्रादेशः । स्त्रियां ङीप् ।) प्रियतमा नारी । तत्पर्यायः । इतिता २ कान्ता ३ प्राप्तिशः ४ वल्लभा ५ प्रिया ६ हृदयेशः ७ प्राक्समा ८ प्राक्समा ८ प्रेक्षा ९ प्रक्षयिनी १ । इति हेमचन्द्रः ।
प्रेमान् [सु] पुं, (अयमनयो रतिशयेन प्रियः । प्रिय + ईयस्यन् । प्रादेशः ।) पति । तत्पर्यायः । इतिता २ कान्ता ३ प्राप्तिशः ४ वल्लभा ५ प्रिय ६ हृदयेशः ७ प्राक्समा ८ प्रेक्षा ९ प्रक्षयिनी १ । इति हेमचन्द्रः । अति प्रिये, वि । इति ञटाधरः ।
प्रेरकः स्त्री, (प्र + ईर + क्तिप् + क्णुट ।) प्रवचनम् । पाठान इति भाषा । यथा, नेपथे । ३ । ५५ । “अथि चापथे वतचिमवतचनत् यत्प्रेरकादुत्तरणीभवन्वा ।”
प्रेरका स्त्री, (प्र + ईर + क्तिप् + “यथासम्पत्तौ युच ।” ३ । ३ । १०७ । इति युच ।) चोदना । (यथा, मेघदूते । ७ । “ह्रीन्मृगानां भवति विप्रला प्रेरका चूर्णसृष्टिः ।”) कलभावना । विधिरिति यावत् । इति धर्म-होपिका ।
प्रेरितः, वि, (प्र + ईर + क्तः ।) प्रेषितः । यथा,— “नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियाये प्रेरितः मगः । मगस्तत्रैव रमतै हता पाणिनिना वचम् ।” इति प्राचीना ।
प्रेर्या [नृ] पुं, (प्रकर्षेण ईर्येति । प्र + ईर गतौ + “प्र ईरश्लोक्तु च ।” उणा ३।११६ । इति कृतिप तुङागमः ।) ससृजः । इति सिद्धान्त-कौमुद्यासुभादिहिति ।
प्रेर्यरी, स्त्री, (प्रकर्षेण ईर्येति । प्र + ईर गतौ + “प्र ईरश्लोक्तु च ।” उणा ३।११६ । इति कृतिप तुङ च । “वगोरच ।” ३ । १ । ७ । इति ङीप् रक्षात्तादेशः ।) नदी । इति सिद्धान्त-कौमुद्यासुभादिहिति ।
प्रेष, ऋ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा - पर-सक ० सेट ।)
प्रेष पु (प्र + ईर + ण ।) प्रेषणम् । पौका । इति ञटाधरः ।
प्रेषकः स्त्री, (प्र + भावे क्णुट ।) प्रेरकम् । यथा “जानीयात् प्रेष्ये भवान् कामवान् असनासमे । मित्रचापदि कावे च भाव्यान् विमरचये ।” इति चाकल्यवचः ।

प्रेषितः वि, (प्र + ऋ ।) प्रेरितम् । तत्पर्यायः । प्रस्थापितम् २ प्रालिङ्गितम् ३ प्रतिहतम् ४ । इति हेमचन्द्रः । (यथा, देवीभागवते । १।११।४६ । “प्रेषितोऽहं महाभाग । शक्नेयं त्वं विवचया । कथितं प्रसूता यच्च तद् ब्रवीमि महाभते ।”)
प्रेष्ठः, वि, (अयमेवामतिशयेन प्रिय इति । प्रिय + ईष्ठन् । प्रादेशः ।) अतिप्रियप्रियः । इत्य-भर । ३ । १ । १११ ।
प्रेष्ठा, स्त्री, (प्रेष्ठ + टाप् ।) प्रियस्त्री । इति हेमचन्द्रः । अङ्गा । इति शब्दचक्रिका ।
प्रेष्ठ्यः वि, (प्र + ईर + कर्म्मणि यत् ।) दासः । इत्यमरः । २।१ । १२७ । (यथा, मगौ । ३।५५३ । “प्रेष्ठो यामस्य राज्ञश्च कुण्डली श्लावदन्तकः ।”) प्रेरणीयश्च ।
प्रेष पु, (प्र + ईर + ण । “प्रादू-होणेऽप्ये-व्येष्टु ।” ६।१।८६ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता वृद्धिः ।) केशः । महन्म् । उच्चादः । प्रेषणम् । इति मेदिनी । ये, ६ ।
प्रेष्ठ्यः, पु, (प्र + ईर + कर्म्मणि यत् । “प्रादू-होणेऽप्ये-व्येष्टु ।” ६।१।८६ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता वृद्धिः ।) प्रेष्यः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, कुमारः । ६।५८ । “अङ्गम प्रेष्यभावे व स्थावर चरणाङ्कितम् । विभक्त्यानुयह मध्ये हिरूपमपि मे वपुः ।”) स्त्री, प्रेष्यस्य भावः । दासकर्म । यथा, कथा चरितसारः । ३ । ६५ । “गवादिरचकान् पुत्रान् भाव्यां कर्म्मकरीं निजाम् । तस्य ज्ञत्वा यदाभ्यर्थे प्रेष्यं कुर्वन्नुवाच स ।”) प्रोक्तः वि, (प्रकर्षेण उच्यते कति । प्र + वच + क्तः ।) कथितम् । प्रकर्षोक्तम् । यथा,— “अन्वरीयशुक्लप्रोक्तं निजं भागवतं शब्दः ।” इति श्रीभागवतम् ।
प्रोक्षकः स्त्री, (प्र + उच्य सेचने + क्णुट ।) यक्षार्थ-पशुवचनम् । इत्यमरः । २ । ७ । २६ । (यथा, महाभारते । ५ । १७ । ६ । “व इमे ब्राह्मणा प्रोक्ता मन्वा वै प्रोक्षके गवान् । इते प्रमाद्य भवत उवाहा नेति वाचवः ।”) आह्वानुचितवच्छारः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ८ । “चोदितः प्रोक्षकायाह दुरमेतदकर्मकम् ।”) वक्षः । सेचनम् । इति मेदिनी । ये, ६४ । (यथा, मङ्गः । ५ । ११८ । “अङ्गिस्तु प्रोक्षकः शौचं बहूनां धान्यवासवान् । प्रक्षालनेन लब्धनामसिद्धिः शौचं विधीयते ।”) प्रोक्षितः, वि, (प्र + उच्य + क्तः ।) निक्षतम् । विक्षतम् । इति मेदिनी । ते १३६ । यक्षार्थं मन्त्रे वक्ष्यतर्मादि । यथा — “मन्त्रयेत् प्रोक्षितं मांसं वक्ष्यदुमाक्षयकाश्वया । देवे निषुक्तं आह्वे वा नियमे तु विवर्जयेत् ।” आरण्यानामिदानीकनप्रोक्षयान्ना नाक्षि ।

यथा, महाभारते ।
“आरण्या” सर्वदेवदा प्रोक्षिता सर्वश्रेष्ठे ऋता ।
अगच्छेन पुरा राजन् । ऋगया येन पूज्यते ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
प्रोक्षावनः स्त्री, (प्र + उच्य + ण्सु द्विषायाम् + णिप् + क्णुट ।) मारकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४ ।
प्रोक्षितः, वि (प्र + उच्य + कर्म्मणि क्तः ।) क्तम् । यथा, श्रीभागवते । १ । १ । २ । “धर्मे प्रोक्षितकौतवोऽन परमो निर्मल-वराणां वताम् ।”
प्रोक्ष्यः स्त्री, (प्र + उच्य + क्णुट ।) प्रवर्जनम् । क्षोपणम् । मोक्षा इति भाषा । यथा,— “प्रोक्ष्यैवामपादेन द्दिद्रो भवति ध्रुवम् । वैरिनाशकरं प्रोक्तं कथं वक्ष्यकारकम् ।” इति रुद्रवामके वैरिहरकाशौकवचम् ।
प्रोक्ष पु, (प्रकर्षेण अच्यते निष्ठोवनादिक प्राप्नोतीति । प्र + अति गतौ + ण्यप् । प्रयो-हरादित्वात् अच्य उच्यम् ।) पतद्वयश्च । प्रोक्षदान इति भाषा । यथा,— “स्यादाचमनकं प्रोक्षकं कटकोकं पतद्वयश्च ।” इति चारावली । ३७ ।
प्रोतः स्त्री, (प्र + वेण् क्तौ + क्तः । यथादि-त्वात् सन्त्यसारकम् ।) वक्ष्यम् । इति ञटाधरः ।
प्रोतः, वि, (प्र + वेण् + क्तः । यथादित्वात् सन्त्य-सारकम् ।) क्षपितम् । इति मेदिनी । ते, ३७ । क्त्युतम् । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । १५ । २५ । “नीरन्वृमात्पदिरिभविभृमभस्य रम्भोदभि सह विवाचिचनस्य कामः । प्रोतं विधातुमिव चेतवि रागच्छन् रोमाचक्षुषिचय प्रचुरीपकारः ।”) शुष्कितम् । इति हेमचन्द्रः ।
प्रोतवसादनः स्त्री, (प्रोते क्त्युते सति प्रोतानां वक्ष्याणां वा उतवादन उतोत्तर्ण उक्ताजन वा यत् ।) वक्ष्यकृद्भिन् । कृन् । इति त्रिकाण-शेषः ।
प्रोतुषण पु, (प्रकर्षेण उतुपकतीति । प्र + उत + ण + ण्यप् ।) वक्ष्यविशेषः । तत्-पर्यायः । सिद्धकाङ्क्ष २ हृदौ ३ हृटा पिङ्गा ५ । इति शब्दमाणा ।
प्रोतुषणः, वि, (प्रकर्षेण उतुपकम् । प्र + उत + णुक् विनासे + कर्म्मणि ण्यप् वा ।) विक्षपितम् । यथा — “ये वक्षिताः करिकपोलमदेन भृङ्गा प्रोतुषणपङ्कजरत्नसुरभीकृताङ्गा । ते सान्पूत विधिवशाज्जमयन्ति काक निम्बेण चार्कैरुदमेष्ट करीककेष्ट ।” इति भागिनीविकासः ।
प्रोतवाहः पु, (प्र + उत + वह + ण्यप् ।) प्रक्ष होतवाह । “कर्म्मसु सुकरप्रव्यह उतवाह इति मधुः । कर्म्मसु इत्यमकारको भावः उतुवह

प्रोषित

इति रमानाय । कर्मसु प्रत्यय उतसाह इति नयनाय । अश्वस्ये वसोदाम उतसाह । इति केचित् । इन्द्रमरटीकायां भरत । (यथा कथापरित्यागरे । १६ । ६७ ।

“सोऽस्या प्रोतसाहविश्वेवदुःखं वावदुःखपो-
इति ।

तावत् प्रजापतीपार्श्वे प्रययस्ते महत्तरा ।”
प्रोथ, ऋण पर्यापये । इति कविकल्पद्रुम । (भा-
उभ - अक - सेट ।) देवयुक्त । ऋ, अप्रोथत ।
न प्रोथति प्रोथते । पथ्यापय वामथम् । पुप्रो-
थास्ते न कश्चन । पर्यापय परिपुण्या । इति
गोविन्दभट्ट । इति दुर्गादास ।

प्रोथ, पु, स्त्री, (प्रवते इति । पुष्ठ गतौ + “तिथ-
पृष्ठमूययप्रोथा ।” उज्जा २ । १२ । इति
यक निपातनात् गुण । यथा, प्रोथते इति ।
प्रोथ पथ्याप्तौ + “पुति सञ्चार्यां च प्रायेण ।
३ । ११८ । इति च ।) अन्वनासिका । इत्य-
मर । २ । ८६ । (यथा, भाषे ११ । ११ ।

“रिरसधिवति भूय श्रव्यसमे विकीय
मदुतरचमलौष्ठ प्रस्फुरतप्रोथमन्त्र ।”
मूकरनासिकापि । यथा, देवीभागवते । ५ ।
२८ । २५ ।

“नाराहो मूकराकारा गुफप्रोथा सटाभ्यता ।”
प्रोथ, पु, (प्रोथते इति । प्रोथ पथ्याप्तौ + “पुति
सञ्चार्यां च प्रायेण ।” ३ । ११८ । इति च ।
यथा, पुष्ठ गतौ + “तिथपृष्ठमूययप्रोथा ।”
उज्जा २ । १२ । इति यक निपातनात् गुण ।
कटी । इति मेदिनी । ये, १ । शाटक । इति
त्रिकाशशेष । स्त्रीगर्भे । इति विश्व । गर्भे ।
भौवयम् । स्त्रिक । अन्वसुखम् । इति वशिष्ठ-
सारोवादिहति ।

प्रोथ, जि, (प्रवते इति । पुष्ठ गतौ + “तिथपृष्ठ-
मूययप्रोथा ।” उज्जा २ । १२ । इति यक ।
निपातनात् गुण ।) अन्वग । इति मेदिनी ।
ये, १ । प्रथित । इति त्रिकाशशेष ।
स्थापित । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादि-
हति ।

प्रोथ, पु, (पुष्ठ दाहे + भाडे घण ।) सन्नाप ।
इति राजनिघण्टु ।

प्रोषित, जि, (वसु + क्त । इट । सन्प्रसारणम् ।
प्रकटदूर उचित ।) प्रवासगत । यथा,—
“आर्त्तात् सुदिता हृष्टे प्रोषिते मणिना लज्जा ।
नदी विधेत या पत्नी सा स्त्री ज्ञेया परिव्रता ।”
इति शुद्धितत्वम् ।

(दूरीभूत । यथा, कलाविलासे । १ । १४ ।

“प्रिहितहृष्टातिधिययो
चरिह प्रज्ञासरीरिनिचयस्ते ।
मौख्यांशोरिव सङ्ग
प्रोषिततिमिरा करोत्याश्रया ।”

प्रोषितभर्तृका, स्त्री, (प्रोषितो विदेशगतो भर्ता
यस्या । समसनात्मकप्रत्यय ।) विदेशस्थ-
पत्निका । इति जटाधर । स्त्रीवादिनायिका-

प्रोष्ठप

भेद । तस्या लक्षणं यथा । देशान्तरे गते
भर्तारि सन्नापाङ्गुला प्रोषितभर्तृका । अस्या-
क्षेडा दशावस्था । यथा । पथ्यभिजाय १
चिन्ता २ स्मृति ३ गुणोत्तरीयनम् ४ उद्वेग
५ विलाप ६ उन्माद ७ बाधि ८ जङ्गता ९
निधनम् १ । सुम्भा प्रोषितभर्तृका यथा,—
“दुःखदीर्घतर वक्ष्यन्मपि सखीवर्गाय नो भावते
श्रीवाले शयनं स्वजन्यपि पुनः शेते न वा
लज्जया ।

कच्छे महद्वाचमस्मृति दृष्टा धत्ते न वासोदक
सन्नाप सङ्घते यद्विमुक्तसुखी तद्देवैतौभव ।”
मध्या प्रोषितभर्तृका यथा,—

“वासस्तदेव वपुषो वलयनन्देव
हस्तस्य सेव जघनस्य च रत्नकाञ्ची ।
वाचाजङ्गलसुभगे सुरतौ समस्त-
मद्याधिकं भवति तत् सखि किमिदाम् ।”

प्रगल्भा प्रोषितभर्तृका यथा,—

“माता बालामुज्ज्वलमयी मौक्तिकी हार-
यष्टि
काञ्ची स्थानात् प्रसरति हरौ सुभुव प्रस्थितेव ।
अन्वदन्म किमपि धमनी विद्यते वा न वेति
ज्ञातं नाङ्गोरहह वलयं प्राणिमूलं प्रयाति ।”
परकीया प्रोषितभर्तृका यथा,—
“अश्रू पशुदल ददाति तदपि भुसञ्चया यङ्गते
सखी ममैरशङ्कया न च तया संसृज्यते
प्राणिना ।
यातुर्वाचि सुहृन्मनस्य वचसा प्रत्युत्तर दीयते
आस किमु न मुच्यते कुतश्चङ्कूर ऊरुङ्गी
दृशा ।”

सामान्यवनिता प्रोषितभर्तृका यथा,—

“रिरसधिविदितमन्त्र प्रेम विज्ञाय कान्त
पुनरपि वसु तस्मादेव मे दास्यतीति ।
मरिचनिचयमश्लोभस्य वासोदविन्दुन
हृजति च पुरयोविहारदेशोपविष्टा ।”

इति रसमञ्जरी ।

(अस्या अकर्षण्य-युक्त चिन्तामणौ तद्वयथा,
“हास्य परयुगे यान समानीत्यवदर्शनम् ।
क्रीडां शरीरसङ्कार लजेतु प्रोषितभर्तृका ।”)

प्रोष्ठ, पु, (प्रकट ओष्ठोऽस्तेति । “ओष्ठोऽयो-
समासे वा ।” १ । १ । ६४ । इत्यस्य वार्त्तिक-
कोत्था साधु ।) प्रोष्ठोमस्य । इत्यमरटीकायां
रायसुङ्कट । (जनपदविशेष । यथा, महा-
भारते । ६ । ६ । ६१ ।

“अङ्का कोरका प्रोष्ठा समवेगवशास्तथा ।”
गौ । इति सिद्धान्तकौमुदी । ५ । ४ । १२ ।)

प्रोष्ठपद, पु, (प्रोष्ठो गौक्षस्तेव पादौ यस्य स ।
“सुप्रातसुसुप्तिविति ।” ५ । ४ । २ । इति अत्र
प्रत्ययेन साधु । प्रोष्ठपदो वक्ष्यविशेषस्तद्व्युक्ता
पौर्णमासी यत्र मासे । अत्र । पक्षे न दृष्टि ।)
भाद्रमास । इत्यमर । (नक्षत्रविशेष । यथा
महाभारते । ६ । ६ । १४ ।

“शुक्र, प्रोष्ठपदे पूर्वे समारब्ध विरोचते ।”

प्रौष्ठ

यथा च मार्कण्डेये । ३३ । १५ ।

“अजाविक प्रोष्ठपदे विन्देहावांशयोत्तरे ।”
गोतुल्यपदयुक्ते, जि । इति आकरम् ।)

प्रोष्ठपदा, स्त्री (प्रोष्ठो गौक्षस्तेव पादा यावान् ।
“सुप्रातसुप्तिविति ।” ५ । ४ । १०० । इति अत्र
ग्रीहावच पद्मावच निपातित ।) ५०० । ५००-
नक्षत्रम् २५ । उत्तरभाद्रपदस्य नक्षत्रं २
तत्पथ्याय । भाद्रपदा २ । इत्यमर । १ ।

२२ । हे पूर्वेभाद्रपदोत्तरभाद्रपदासु ताराः २
भद्रश्च गौ तस्यैव पाद आसीत् तात्पर्यात् । ५००
प्रोष्ठपदे हे उत्तरे तु भाद्रपदे हे समानांशवत्
चतुःसख्य इति बहुवचनम् । कदा पूर्वे प्रो-
पदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकप्रोष्ठपदा
द्विवचनम् । इति भरत । भा. पट. ३८ ।
तारकाविशेषाणां समुदाय उच्यते ताराणां
वयवभेदपक्षे एकवचनम् । प्रोष्ठपदा-उत्त-
दिक्तावयवभेदपक्षे बहुवचनमिति भेदः ।
इति रायसुङ्कट ।

प्रोष्ठपदी, स्त्री, (प्रोष्ठपदाभिर्भुक्ता पौर्णमासी ।
अत्र । स्त्रियां स्त्रीप ।) भाद्रौ पूर्णिमा । यथा —
“प्रोष्ठपदाभ्यन्तरीया तथा लज्जा चमोदयौ ।
एतांस्तु आङ्गकालान् वै निबानाह प्रजायति ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

अपि च ।

“लिखित्वा तच्च यो दद्याद्देमसिहसमन्वितम् ।
प्रोष्ठपदां पौर्णमास्यां स याति परमां गतिम् ।”
इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ।

प्रोष्ठपाद जि (प्रोष्ठपद + “सन्धिनेत्येति ।” ४ ।
३ । १६ । इत्यण ।) “जे प्रोष्ठपदानाम् ।” ७ । २ ।
१८ । इति उत्तरपदस्याचामादेरचो टङि ।)
प्रोष्ठपदासु जात । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रोष्ठो, स्त्री, पुं (प्रकट ओष्ठो यस्या । “ओष्ठो
लथो समासे वा ।” नासिकोदरोऽस्तेति जाति-
रिति वा स्त्रीप ।) मल्लभेद । पुं स्त्री माह इति
भाषा । तत्पथ्याय । श्रवरी २ श्रवरी ३ ।
इत्यमर । श्वेतकीक ४ । इति शब्दरत्नावली ।
तस्या गुणा । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । स्वादु-
त्वम् । शुक्रकारित्वम् । कषयातनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभ । क्षिप्तत्वम् । आस्यकफ-
रोगनाशित्वम् । श्रेष्ठत्वम् । इति राजनिघण्टु ।

प्रोष्ठ, पुं, (प्रोष्ठते वितर्क्यते विक्षयाकुलितो गति ।
प्र + कृ + क्त ।) वृत्तिपरक । पक्षे । इति
विश्वमेदिनी । ये, ५ । गजचरकपञ्ज । इति
त्रिकाशशेषशब्दरत्नावली ।

प्रोष्ठ, जि (प्रकर्षण्य कर्त्तव्ये वितर्कयतीति । प्र +
जह + क्त ।) निपुण । (प्र + कृ + भावे
घञ् ।) तर्क । इति मेदिनी । ये, ६ ।

प्रौष्ठ, जि, (प्रोष्ठते स्तेनि । प्र + वृ + क्त । सन्ध-
सारणम् । “प्राहूहीदोऽप्येव्येष्ट ।” इति ङि ।)
वृद्धितम् । तत्पथ्याय । प्रवृद्धम् २ एवमितम् ३ ।
इत्यमर । ३ । १ । ७६ । (यथा मेघदूते । २७ ।
“अस्त्वकात् पुनः कितमिव प्रौष्ठपुष्पे कदम्बे ।”)

प्रगल्भ । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३१ । (यथा, रघु । ६ । ५८ ।

“वाचाविभाषणदुले क्षरतः सुनेत्रे प्रौढप्रिया नयनविभ्रमदैष्टिताम् ।”)

निपुण । इति राजनिर्घण्टः । (यथा भागवते । ३ । २ । ६ ।

‘इङ्गितश्च प्रुप्रौढाश्चकारामाश्च स्वात्ता ।”)

प्रकर्षण ऊटश्च ।

प्रौढा, पु (प्रौढ पादो यस्य ।) आसनारोपितपादतल । आसनेपारिपादतलव्यवयोगपूर्वकोपवेष्टा । वस्त्रादिना उतष्टकाहुण्टावन्ध । वस्त्रादिद्वारा पृष्ठकाहुण्टाहुण्टावन्धनपूर्वकोपवेष्टा । यथा,—

“आसनारूपपादस्तु जातुनोक्तयोक्तया । कृतावसकथिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते । ज्ञानमाचमन होम भोजन देवताचैनम् । प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्याय पितृतपयम् ।”

इति काव्यायनः । * * *

अनेकोद्भास्ये दारुणित्वे भूमिमे दृष्टकाश्च सकीर्णभूता इति औघासनवचनात्तथाविधि आरूढपादोऽपि कुर्यात् । इत्याह्निकतत्त्वम् ।

प्रौढा, स्त्री, (प्रौढ + टाप् ।) नायिकाभट्ट । तत्पर्याय । चिरिगृही २ सुवया ३ इक्षामा ४ दृष्टरजा ५ । इति राजनिर्घण्टः । यथा,—

“वाला तु तस्मै प्रौढा दृष्टा भवति नायिका । युवयोगेन रक्ता नारी वस्त्रा भवेत्तदा ।”

जिह्वबद्ध पञ्चपञ्चाशद्वर्षमेव प्रौढा यस्या । यथा,—

‘आवोद्यशो भवेद्वाला तस्मै जिह्वा मता । पञ्चपञ्चाशती प्रौढा भवेद्दृष्टा ततः परम् ।”

यस्या पञ्चत्वकारणं यथा,—

“अलङ्कारादिभिर्भाषा तस्मै रतियोगतः । प्रेमदानादिभिः प्रौढा दृष्टा च दृष्टावता ।”

तस्या रमणे होमो यथा,—

“वाला तु प्राङ्मात्रे प्रोक्ता तस्मै प्राङ्मात्रारिणी । प्रौढा करोति दृष्टा दृष्टा मरणाद भवेत् ।”

इति रतिमञ्जरी ।

सुम्भादिनिविधान्तर्गतप्रमथना नायिका । तत्र प्रौढा स्त्रियता यथा,—

“मासुद्धौ विपक्षपक्षद्वयं पादान्जलकले-
राणिमाननमानतीक्ष्णसुखी पित्रार्पितेवामवत ।
रूपं नोक्तवती न वा कृतवती निश्चायकोष्ठा-
दश

प्रातर्मङ्गलमङ्गला करतलादादर्शमादर्शयत ।”

प्रौढा कलहान्तरिता यथा,—

“अकरो किं नैवशोचिमान
किमकार्षीं करपक्षवे निरोधम् ।
कलह किमघा क्रुधा रघवे
हितमय न विदन्ति देवदुष्टा ।”

प्रौढा उक्तवता यथा,—

“आतर्जुनसखिभिरिदालवन्तो
मातृसमखिनि पितृसमिदं प्रकीद ।

पृच्छामि किञ्च नवनीरघराभिरामो
हामोदर कथय किं न समाजगामः ।”

प्रौढा वाचकवत्ता यथा,—

“कृतं वपुर्वि भूयश्च पिङ्गरघोरखी घपिता
कृता श्रयणचक्षिभौ क्रमुकवीटिकासम्भृति ।
अकारि हरिणीदृष्टा भवनमेव देहत्विषा
स्तरत्ननककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्द्दिनम् ।”

प्रौढाभिचारिका यथा,—

“स्मुरदुरसिभारभङ्गुराङ्गी
किञ्चलयकोमलकान्तिना पदेन ।
अथ कथय कथं सहेतुं गन्तुं
यदि न निशासु भगोरथो रथं स्यात् ।”

प्रौढा प्रवक्ष्यन्तिका यथा —

“नाथ सुचरितं सुभुवामपि तदुद्योगे वियोगज्वर-
क्षेमाह विहिताङ्गुलियैरुपते । पृच्छामि सद्यः
वद ।

ताम्रलं कुसुमं पटीरमुदकं यद्वन्मुभिर्दोषते
तत्र स्यादत्र परत्र वा किमु विषम्वालावली-
ङ्गु सद्यम् ।”

इति रसमञ्जरी ।

अन्यत्र प्रगल्भाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

प्रौढि, स्त्री (प्र + वह + क्तिन् । प्रादूहेति
टङ् ।) सामर्थ्यम् । इति मुग्धबोधयाकरणम् ।

तत्पर्याय । उतुवाह २ प्रगल्भता ३ अभि-
योगः ४ उद्यमः ५ उद्योगः ६ कियदेतिका ७
अध्यवसायः ८ ऊज्ज्वलः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ ।

२१४ । (यथा कथाचरितचामरे । १४ । ६३ ।

“यथा यथा च दम्पत्योः प्रौढि परिचयो ययौ ।
तथोक्तया तथा प्रेम नवोभावविवाययौ ।”)

प्रौण, जि, (प्र + णोक् अभ्यनयने - णच् ।)
निपुणः । इति कैचित् ।

प्रौढपदं, पु, (प्रोढो गौक्षस्त्वैव पादा आसामिति
प्रौढपदा नञ्चविधिना । तदुक्त्या गौक्षमासी ।

प्रौढपदं + “नञ्चमेव युक्तं कालः ।” ४।२।३ ।
इति अङ्कः । डीपः । प्रौढपदी गौर्धमास्त्राक्षिणः ।

प्रौढपदी + “वाक्षिण गौर्धमास्त्रेति ।” ४।२।२१ ।
इति अङ्कः । भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । १।२२ ।

(यथा, महाभारते । १६ । १०६ । २८ ।
“प्रौढपदसु यो मासमेकादशो भवेन्नरः ।
धनाढ्यः स्त्रीतमचकमेचयं प्रतिपद्यते ।”

प्रौढपदाह भवे, जि । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
७ । १ । २८ ।)

प्रौढं, पु, (प्र + ऊह + क । प्रादूहेति टङ् ।)
प्रकर्षणोह । इति मुग्धबोधयाकरणम् ।

ज्वल, न भवत्येव । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
उभ सक - सेट ।) अन्तः स्रष्टव्ययुक्त । न,
ज्वलति ज्वलते । इति दुर्गादासः ।

ज्वल, पु (ज्वलते भवत्येव विह्वलादिभिरिति । ज्वल-
+ कर्त्तृणि चण ।) दृष्टविशेषः । पाकुङ्ग इति
भाषा । तत्पर्यायः । अद्वै २ पक्षेटी ३ । इत्य-
मरः । पक्षेटी ३ अद्या ५ प्रीत्या ६ जडि ७ ।

इति ज्वलरजावली । कपोतन ८ श्रीरी ९ ।

सुपार्थ १० कमण्डलु ११ अङ्गुली १२ अघ-
रोहशाली १३ गहभाण्ड १४ कपीतक १५

डण्डप्ररोह १६ अवक १७ अवङ्ग १८ महा-
बल १९ । इत्युक्तपर्यायः । रुक्म २

सुशीत २१ शीतवर्मक २२ पुष्क २३ महा-
वरोह २४ इत्युक्तपर्यायः २५ पिम्परी २६ मिडुर

२७ मङ्गलच्छाया २८ । अस्य गुणा । कटु-
त्वम् । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् । रक्तदोष-

हृच्छाश्रमप्रणापनाशित्वम् । इति राजनि-
र्घण्टः । अथयोनिमदहाहमितकपशोचरक्त

पित्तनाशित्वम् । पक्षेटी च क्षियामपि । इति
भावप्रकाशः । कन्दराजदृष्टः । द्वीपमेदः ।

अन्यत्रदृष्टः । इति मेदिनी । वे, १७ । पक्षकः ।
इति हेमचन्द्रः ।

ज्वलद्वीप, पु, (ज्वलतरुपलक्षितो द्वीपः ।) सम-
द्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । तस्य विवरणं यथा,
रुन उवाच ।

“जम्बुद्वीपस्य विस्तारोद्दिश्येन समन्ततः ।
सवेष्टयित्वा श्रीरोहं ज्वलद्वीपं यवस्थितम् ।

ज्वलद्वीपे च विप्रेन्द्रा सप्तसन्तं कुलपञ्चता ।
कृत्वायता सुपञ्चास्य सिद्धसुप्तनिवेदिता ।

गोमेरु प्रथमस्तयो द्वितीयश्चन्द्र उच्यते ।
नारदो दुष्प्रभिक्षेव सोमश्च ज्वलमस्तथा ।

विश्वानः सप्तमः प्रोक्तो ज्वलद्वीपः सप्तमः ।
तत्र द्वेर्विगम्यन्ते सिद्धेभ्यः भगवानन ।

उपास्यते च विश्वात्मा साक्षी सर्वस्य विश्वकः ।
तेषु पुण्या जनपदा नाधयो आधयोऽपि च ।

न तत्र पापकर्त्तरः पुरुषा वा कदाचन ।
तेषां नद्यः सप्त सैव वधावागुः समुद्रगाः ।

तासु ज्वलद्वीपे निष्ठः पितामहसुपावते ।
अनुत्तमा शिखी सैव विपाशा जिह्वा कृता ।

अन्यता सुकृता सैव नामतः परिकीर्तिता ।
सुद्रवद्व्यस्तव्याताः सप्तसि सुवह्वन्मपि ।

न वे तेषु हुमावस्था पुरुषा वे चिराद्युव ।
आयंका कुरवाणैव विदुः भावितस्तथा ।

ज्वलद्वीपविदुः सुप्रसन्नस्तिनः द्वीपे प्रकीर्तिताः ।
इत्येव भगवान् सोमो वक्ष्येत्तत्र निवासिनि ।

तेषां सोमचातुष्यं सात्त्विकं सुनिपुणवा ।
सर्वे धर्मपरा निष्ठः निष्ठः सुदितमानसाः ।

पञ्चवक्त्रद्वाराणि जीवन्ति च निरामयाः ।”

इति कौर्म सुवनकोषे ४६ अध्यायः । * * *

अपि च “ज्वलद्वीपः । अन्तः परं ज्वलद्वीपं
प्रमादजलजलसंस्थानतो यशैविभाग उपवर्धते ।

जम्बुद्वीपे यावत्प्रमादविस्तारस्तावता नारो
दक्षिणा परिवेष्टितो यथा मेरुजम्बुद्वीपः । जयकी

दक्षिणपि ततो दिशुश्चविशालेन ज्वलद्वीपे परि-
वेष्टितो यथा परिखा वाह्योपवनेन । ज्वलो

जम्बुप्रमादो द्वीपास्त्रातिकारो विरक्ष्य उच्यते
यन्नाभिरपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रिय-

व्रतात्मज इक्ष्वाकुस्त द्वीप सप्तवर्षाणि विमन्य
सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य खयमात्म-
योगिनोपरराजः । शिवं वयस्य सुभद्रं शान्तं चैव

मन्त्रमभयमिति वषाण । तेषु गिरयो नद्यश्च
समेवाभिजाता । मणिकूटो वज्रकूट इत्येवो
प्योतिष्ठान् सुवर्णो हिरण्यहीनो मेघमाल इति
सेतुश्रेणा । अरुणा शुभगा आङ्गिरसी वाविनी
सुप्रभाता ऋतम्भरा सताम्भरेति महानद्या ।
यासां जलोपस्थानविघ्नतरणस्तमसो हसपतङ्गो
हायनसत्वाङ्गवशाच्चत्वारो वया सहस्रायुषो
विश्वोपमसन्दर्शनप्रणयना खगंदार जया
विदाया भगवन्त चयीमय सूर्यमात्मान यजन्ते ।
प्रत्यस्य विद्यो रूप यत सत्यस्य ब्रह्मण । अन्ध-
तस्य च ऋतोश्च सूर्यमात्मानमीमहीति ॥ ब्रह्मा-
दिषु पञ्चसु पुरुषाणामाधुरिन्द्रियमोक्ष सङ्गो
बल बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिको
सिद्धिरविशेषेण वर्तते । ब्रह्मश्च समानेनेषु
रवोदेनादृत ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे
२ अध्याय ॥

ब्रव, उ गत्याम् । (भा - आत्म० सक सेट ।)
अन्त खलतीययुक्त । उ, ब्रवते । हु उ इत्यने
नेवेदसिद्धिं अस्व पाठ ब्रविष्यते अथते इत्यादि
विश्वार्थः । इति दुर्गादास ॥

ब्रवे जौ, (ब्रवते इति । हु + अच् ।) केवर्त्तो
सुस्तकम् । (अस्या पर्यायो यथा,—
“कूटमट दासपुर वास्येय परिपेणवम् ।
ब्रवगोपुरगोनैकेवर्त्तोसुस्तकानि च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्कन्धे प्रथमे भागे ॥)
गन्धल्लम् । इति मेदिनी । वे, १८ । हुतगे त्रि ॥

ब्रव, पु, (हु + “अदोरप” १।३।५७ । इत्यप)।
ब्रवनम् । (यथा, हरिवंशे । १२२ । १०१ ।
“सागरानूपविपुलां प्रागुदकब्रवशीतनाम् ।
सर्वतोदधिमध्यस्थामभेदा विदधैरपि ॥”
अथतेऽनेनेति करणे अप ।) मेक । (यथा
सुखकोपनिषदि । १ । २ । ७ ।

“ब्रवा क्षेते अङ्गा यज्ञरूपा
अष्टादशोक्तमवर येयु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति यज्ञा
जराहन्तु ते पुनरेवापि यन्ति ॥”
ब्रवते सन्तरतीति । हु + अच् ।) मेक ।
अवि । अपपञ्च । कपि । अलकाक, । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“ब्रवानामिन्दुरवासव ॥”
कुलक । प्रमथ । पकटीद्रुम । कारकवसिष्ठम् ।
श्रब्दः । प्रतिगतिः । इति मेदिनी । वे १६ ॥
प्रेरकम् । शत्रुः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलान्त
रम् । इति हेमचन्द्र । ३।५४३ । पलव । इति
त्रिकाक्षशेष ॥ पोलो इति भाषा ॥ अलङ्कुकुट ।
इति मिताक्षरा । (यथा, मनौ । ५ । १२ ।
“कलविद्रु ब्रवे हस चक्राङ्ग यामकुक्कुटम् ।
कारस रज्जुवालश्च दास्यह मुकसारिके ॥”
वक्त्रविशेष । यथा, रामायणे । २।१ । ३।४३ ।
“रथाङ्गश्च नयूचा ब्रवा कारकवा प्रे ।
तथा पुष्कोकिना औषा किंशा मेकिरे
दिष्टः ॥”

“ब्रवा वक्त्रविशेषा ॥” इति तट्टीकार्या रामा-
दुण ॥) अलचरपक्षिमात्रम् । यथा,—
“हससारसकाचाक्षवक्रौचसरारिका ।
नन्दीसुखीसकादम्बा वक्राकाद्या ब्रवा स्फुटा ॥
ब्रवन्ते सखिणि यस्मादेते तस्मात् ब्रवा
स्फुटा ॥”

एतेषां मांसगुणा ।
“ब्रवा पित्तहरा क्षिप्वा मधुरा गुरवो
हिमा ।
वातक्षेपप्रदाश्चापि बलशुक्रकरा सरा ॥”

इति भावप्रकाश ॥
ब्रवक, पु, (ब्रवते इति । हु + अच् ।) तत स्वार्थे
सञ्चार्य वा क्त ।) खड्गधारादिनर्भक ।
तत्पर्यायः । केक २ । इति त्रिकाक्षशेष ॥
केक ३ नर्त्तु ४ केतिकोय ५ कलायन ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ चकाल । इति हला-
युष ॥ (सन्तरणोपजीवी । यथा महाभारते ।
१३ । २३ । १५ ।

“गायना नर्त्तकाश्चैव ब्रवका वादकास्तथा ।
कथकत योधकाश्चैव राजमार्हन्ति केतनम् ॥”
मेक । ब्रव । इति राजनिर्घण्ट ॥

ब्रवग पु, (ब्रवेन हुतगत्या गच्छतीति । गम् +
“अव्यञ्जपि ङप्रते” १ । २ । ५१ । इति
ङ ।) वानर । (यथा, रघुवर्षे । १२ । ७ ।
“स सेतु बन्ध्यामास ब्रवगैर्वैवलाभसि ।
रसातलादिवीर्यस्य श्रेष्ठ स्वप्नाय शार्ङ्गिन ॥”
मेक । सूर्यसारथि । इति मेदिनी । गे, ४९ ॥
ब्रवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ शिरीषवृक्ष ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

ब्रवगति, पु, (ब्रवेन गतिर्यस्य ।) मेक । इति
शब्दचन्द्रिका । (ब्रवस्य मेकादेर्गते हुतगतौ
च स्त्री ।)

ब्रवङ्ग, पु, (ब्रवेन हुतगत्या गच्छतीति । गम् +
“गमञ्च” १ । २ । ४७ । इति खच् । “खञ्च
जिह्वा वाच्य ॥” इति जित । जित्वात् टेर्लोप ।
सुमागम ।) वानर । इत्यमर । २ । ५ । ३ ॥
(यथा, रामायणे । २ । २५ । १८ ।
“ब्रवङ्गा वृश्चिका दशा भक्षकाश्चैव कानने ।
सरीक्षपाश्च कीटाश्च माभूवन् गहने तव ॥”
“ब्रवङ्गा वानरा ।” इति तट्टीकार्या रामा-
दुण ॥) ऋग । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अण्टवृक्ष ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

ब्रवङ्गम, पु, (ब्रवेन गच्छतीति । गम् + “गमञ्च” ॥
१ । २ । ४७ । इति खच् । सुमागम ।) मेक ।
वानर । इत्यमर । १ । ३ । १३७ । (यथा,
रामायणे । ४ । ६२ । ११ ।

“यश्चानि प्रेषितास्त्राज रामदूता ब्रवङ्गमा ।
आख्येया राममहिनी तया तेषो विह
ज्जम ॥”)

हुतगतिशुक्ते, त्रि ॥
ब्रवन त्रि, (ब्रवते इति । हु + अच् ।) प्रवक् ।
क्रमविश्रुत्यादि । यथा,—

“प्रागुदकब्रवनां भूमि कारयेत् यज्ञवो नर ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणम् ॥

(जौ, हु + कृट् । ब्रव । यथा,—
“श्रवणश्चासन वापि नेच्छेद्वापि ब्रवोत्तरम् ।
नाभ्यातपौ न ब्रवन न यान नापि वाहनम् ॥”
इति सुश्रुते स्तनस्थाने ४६ अध्याय ॥)

ब्रव, जौ, (ब्रवस्य फलम् । “ब्रवादिभ्योऽण ॥”
४ । ३ । १६४ । इत्यण । विधानसामथ्यात् तस्य
फले न लुक् ।) ब्रवट्ठस्य फलम् । इत्यमर ।
२ । ४ । १८ ॥ ब्रवस्य विकार । ब्रवस्य सङ्ग्रह ।
ब्रवस्य भाव । ब्रवस्येदम् । ब्रवस्य हितम् ।
इत्यादि आकारयम् । (ब्रवसम्बन्धिनः, त्रि ।
यथा,—
“नेययोध औदुम्बर आनृत्य ब्रवत् इतीषो
भवन्त्येते वै गान्धर्व्याश्चरसां यज्ञा सा एव ॥”
इति तैत्तिरीयसंहितायाम् । ३ । ४ । ८ । ४ ॥)

ब्रवण जौ, (हु + णिच् + कृट् ।) प्रवङ्गस्योद्-
प्रापणम् । उद्योजन इति भाषा । यथा,—
“तापन इतैतानां ब्रवण गोरसस्य च ।
तस्माच्चतुर्दश मुहूर्ते कठिनम् पयो दधि ॥”
इति मुहूर्ततत्त्वम् ॥ ३ ॥

मञ्चनम् । बहुतरणसंयोगः । यथा,—
“एतत् शुभ्रा वषो राजा प्रातिष्ठत् भगीरथ ।
यत्र तानि शरीराणि सागराणां भूतानाम् ॥
ब्रवणार्थं नरमेष्ट । पुण्येन सखिणेन च ॥”
इति महाभारते । ३ । ११० अध्याय ॥

ब्रवित, त्रि (हु + णिच् + क्त ।) जलादिमन्त्र
स्थानादि । यथा —
“सुप्रसन्ना सुवदनां करुणाप्रणिधानराम् ।
सुभावावितभूएष्टामाङ्गमन्त्राहुवेपनाम् ॥”
इति गङ्गावाक्पावली ॥

(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । १ ।
“पुरीं वा वासुदेवस्य ब्रावितोदधिना तत ॥”)

ब्रिह, उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा
पर०-सक० सेट ।) अन्त खलतीययुक्त । उ,
ब्रिहते । इति दुर्गादास ॥

ब्रिहा, [वृ] पु, (ब्रिहते वृद्धि गच्छतीति । ब्रिह
+ कर्त्तृन् ।) औदरोग । यथा, यज्ञतज्जिह्वा-
न्नाशि सुखादिव क्षिपन्ति वेद्यकम् । इत्यमर-
टीकार्या भरत ॥ (यथा, वाङ्मयस्मृति । ३ । ४४ ।
“वपावसावहननं नाभि क्षीम यज्ञतज्जिह्वा ॥”)

ब्रीहन्, पु, (ब्रीहानं हन्तीति । हन् + टक् ।)
वृक्षविशेष । रोहडा इति ख्यात । तत्पर्याय ।
रोही २ रोहितक ३ ब्रीहशत्रु ४ दाहिन
पुष्पक ५ मांसदलन ६ यज्ञहेरी ७ चक्रच्छद
८ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोहितय ९ रोहित
१० रोहीनक ११ रोही १२ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अस्य गुणा रोनिनकशब्दे ब्रह्मणा ॥)

ब्रीहशत्रु, पु, (ब्रीह शत्रुर्नाशकत्वात् ।) ब्रीह-
वृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा,
वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“रोही रोहितक ब्रीहशत्रुर्दाहिनपुष्पक ॥”)

श्रीहा स्त्री, (जिह्वा + क । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।
स्त्रियां टाप् ।) जिह्वारोग । यथा, यक्षतज्जीहे
च सम्बन्धे । इति वाजकाश्रय । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

श्रीहा [न] पु, (जिह्वा + "अनुचक्षुःपुनश्च
जिति ।" उणा १ । १५८ । इति कनिन
प्रत्ययेन साधु ।) कुक्षिवामपार्श्वसमांसखण्डम् ।
पित्ता इति ख्यातम् । ततपण्याय । गुल्मा २
जिहा ३ । इत्यमरभरतौ । अस्य निदानम् ।

"विदाह्यभित्तिरित्यत्र जलो
प्रदुष्टमवयवमन्त्रक कफश्च ।
श्रीहाभित्तिरुच्यते प्रदुष्टौ
श्रीहीत्यनेतत्पठेन वदन्ति ।
तद्वातपार्श्वे परितुष्टमिति
विशेषतः सूचयति चातुरोऽत्र ।
मन्त्रवृत्तिरिति कफपित्तजिह्वे-
रुपद्वयं श्रीहावलीतिपाठः ॥"

इति माधवकरः ॥ ॥

रक्तजस्य तस्य लक्षणम् ।

"रक्तो भूमो विदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् ।
मोहो रक्तोदरलक्षं त्रयं रक्तजलक्षणम् ॥" ॥
पैतिकस्य तस्य लक्षणम् ।

"सर्व्वरूपपिपासश्च सदाहो मोहश्चयुतः ।
पीतमात्रो विशेषश्च श्रीहा पैतिक उच्यते ॥"
शैथिल्यस्य तस्य लक्षणम् ।

"श्रीहा मन्दवयः स्थूल कठिनो गौरवान्वितः ।
आरौचकयुतः शीतः श्रीहा कफज उच्यते ॥"
वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।

"निम्नमानहृत्कोष्ठं स्थाग्निमोहान्नर्तपीडितः ।
वेदनानि परीतश्च श्रीहा वातिक उच्यते ॥
दोषान्नितयस्त्वपि श्रीहासाधो भवति हि ॥"
अथ तस्य चिकित्सा ।

"पातयो युक्तिश्च चारु चौर्योदधिमुक्तिश्च ।
तथा दुग्धेन पातया पिप्लव्यं श्रीहाशान्ताये ॥"
अर्कपत्रं सप्तपत्रं पुटदम्बं सुचूषितम् ।

निहन्ति मधुना पीतं श्रीहानमपि हारयन् ॥१॥
हिङ्गुं चिकटुकं कुष्ठं श्वेतारक्षं सैन्धवम् ।
मातुङ्गुल्लरसोपेतं श्रीहामूलहर रजः ॥ २ ॥

पालाशचारुपीथेन पिप्लव्यं परिभाषिता ।
श्रीहगुल्मार्तिशमनी वङ्गिमान्धहरी मता ॥३॥
रसेन जम्बीरफलस्य शङ्ख
नाभोरक्षः पीतमवशमेव ।

शाणप्रमथ्य शमयेदग्निं
श्रीहास्यं ज्वैर्यमागमाय ॥ ४ ॥
शरपुष्पलकलक्षकक्रोवाणीकृतं पीतं ।
श्रीहानं यदि न हरते श्रेयोऽपि तथा जले

ज्वयेत् ॥ ५ ॥
सुपक्वचकारश्च रसः चात्रिसमन्वितः ।
पीतः प्रशमयत्येव श्रीहानं नेह सशयः ॥ ६ ॥
सुखिन्नं शास्त्रजीर्णं निश्रापयुजितं नरः ।
रात्रिकाचूर्णयुक्तं खादेत् श्रीहीमशान्ताये ॥ ७ ॥

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

"पिप्लव्यं मधुपानाच्च यथा मधुरभोजनात् ।
श्रीहा विनश्यते रुन्ध इति ॥ ८ ॥
केतकीपत्रजं चारुं हृतेन सह भक्षयेत् ।
तन्मेघं शरपुष्पाभ्यां पीत्वा श्रीहां विना-
शयेत् ॥" १० ॥

इति गारुडे १८७ । १८८ अध्यायौ ॥

("शोणितकफप्रसादनं हृदयं तदाभया हि
अमन्यं प्रायवहा । तस्याधो वामतः श्रीहा
पुष्पफुसश्च ॥" इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थे-
ऽध्याये ॥ अस्य सहेतुकलक्षणादीनि यथा,—
"अश्लितस्थानिचोभाद् यानयानाभिचैरिते ।
अतिथवायभाराध्वमनयाविक्रम्ये ॥
वामपार्श्वस्थितं श्रीहा श्रुतं स्थानात् प्रवर्तते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विदुहन्त विवहयेत् ॥

इति तस्य श्रीहा कठिनोऽष्टौलेवाहौ वर्द्धमान
कण्ठपसस्थान उपलभ्यते स चोपेक्षित क्रमेण
कुक्षिं चतुरमयाधिष्ठानश्च परिधिपुद्गदरमभि-
निर्जर्जयति ॥

तस्य रूपाणि । दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्धो
रजस्रपहतम पिपासाह्रमहं हृदिकर्काङ्क्षास
कावशावसन्दुज्वरानाहाभिनाशकाङ्क्षास्यवैर
स्वपर्व्वसेदकोष्ठवातमूलान्यपि चोदरमखण्डवर्ध
विवर्धं वा नीलहरितहारिराजिमङ्गवति ।"
चिकित्साश्च यथा,—

"पिप्लव्यं तिक्तकं हिङ्गुं नागरं हस्तिपिप्यं
जीम् ।

भस्मातकं शिशुपलं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥
देवदारुहरिद्रं हे खरलातिविधे वचाम् ।

कुष्ठं तुलसीं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च ।
दधिसर्पिवसालैर्मन्त्रयुक्तानि दाहयेत् ॥

अन्तर्भूमस्य चारात् विज्ञानपदकं पिबेत् ।
महिरा दधिमन्त्रोक्तान्नचारिदुष्टरासवै ॥

हृन्मेघं श्वयथुं गुल्मं श्रीहाशौ चतुराणि च ।
विदुषिकासुदावर्त्तं वाताहीलाञ्च नाशयेत् ॥"

इति चरके चिकित्सास्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥
श्रीहारि, पुं (श्रीहाया अरि' शत्रुनाशक
त्वात् ।) अन्धत्यट्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(श्रीहनाशकवटिकौषधिविशेषः । यथा,—
"द्विक्त्वं जीह्वमस्यापि कथं तावत् प्रदापयेत् ।
मुहश्चत तथा गन्धं कथमानं भिषग्वरः ॥

जम्बीरानि पञ्च भस्माणि कान्तिपत्राणि पक्वम् ।
यवं भागज्जमेवैव कुर्यात् श्रीहारिचक्रकम् ॥
नवगुल्मामितं खादेद्य निम्बं हि पूतवान् ।
श्रीहानं यक्षतं गुल्मं हन्त्यवशं न संशयः ॥"

इति श्रीहारिरसः ॥ ॥
इति वैद्यकरससंयम्ये श्रीहाधिकारे ॥

श्रीहाशु, पुं (श्रीहाया' शत्रु ।) श्रीहशत्रुः ।
श्रीहशत्रुः । इति केचित् ।

सुचि, पुं, (सुच्यति दहतीति ।) सुच दहि + "सुचि-
कुचियुधिश्च कचि ।" उणा ३ । १५५ । इति
कचि ।) अग्निः । इत्युवादिहोव । जेह ।

यक्षदाहः । इति सचिपत्रादोवादिहोवः ॥

सु, उ सपथि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा आत्म
अक अजिह्वा ।) अन्तःस्थलीययुक्तः । उ,
ज्वते । इति दुर्गादासः ॥

सुत, स्त्री, (सु + क्त ।) अश्वगतिविशेषः । स च
त्वरया भ्रम्ये गतिः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा
अश्ववैद्यके । ३ । १२२ ।

"अथ यं पुच्छतोऽश्वस्य शनैरविशदो ध्वनिः ।
अन्तःस्थलीययुते कश्चित्तद्व्यजुत उच्यते ॥"

तियगगतिः । इति कलिङ्गः ॥ (यथा कथा-
सरितसागरे । २७ । १५६ ।

"तियगगतिस्तियगवास्तु पेतुर्वैकृता नृगाः ॥"
सुत पु, (सुत सुतवदगतिरस्यास्तीति । सुत +
अच ।) जिमाचवर्णः । इति मेदिनी । त, ३५ ॥

यथा,—
"एकमात्रो भवेद्बुद्धो हिमानो दोष उच्यते ।
जिमानस्तु सुतो ज्योतिष्यश्चाहमाचकम् ॥"

इति दुर्गादासादिहृतप्राचीनकारिकाः ।
(तथाच ।

"दूराजाने च गाने च रोदने च सुतो मतः ॥"
इति च दुर्गादासहृतवचनम् ॥

सु + क्त ।) भ्रम्यगतियुक्तं, जि । (यथा,
हरिवंशे । ६८ । ८४ ।

"रामादनन्तरं ज्ञायं सुतो वै वीर्यवांसतः ।
ताभ्यामेव सुताभ्याश्च चरुयैस्ताडितो गिरिः ॥"

अन्तर्निर्जयत्वात् ज्ञावितः । यथा उहृत्सुहृता-
याम् । ५ । १४४ ।

"सद्यगते तमसि जगज्जलानुत भवति सुदित-
मभयश्च ॥"

चित् । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । २३५ ।
"असौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यत्र हृतजुतमः ॥"

याप्तः । यथा, भागवते । ३ । २ । १४ ।
"यस्याहुरागजुतहासरास-

जीवावलीकप्रतिबन्धमानाः ।
ब्रजस्त्रियो ह्यगभिरनुप्रहृत-

धियोऽवतस्तुः किञ्च ज्ञायतेषा ॥"
सु, उ दहि । भस्मीकरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा पर०-सक०-सेट । ज्वावेट ।) उ, श्रीधिला
सु, ग । इति दुर्गादासः ॥

सु, ग सेके । पूर्त्ता । जेहे । इति कविकल्प-
द्रुमः । (क्रा पर० सक० जेहे अक -सेट ।)

ग सुच्याति । इति दुर्गादासः ॥
सु, य क दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा -
पर० सक०-सेट ।) अन्तःस्थलीययुक्तः । य,

सुच्यति । क, अज्वत । पुत्रोय । इति दुर्गा
दासः ॥

सु, पु, दहनम् । इति ब्रह्मलोभोर्भावे अल-
प्रत्ययः ॥

सु, जि, (सु + क्त । "यस्य विभावाः ।" ७ ।
२ । १५ । इति इट् ।) दम्बः । इत्यमरः ।

३ । १ । ६६ । (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २२ ।
"पटुतरवदहाहात् सुटशब्दप्ररोहा
पञ्चपञ्चवेगात् क्षिप्तचक्रपथ्याः ॥"

अस्य लक्षणं यथा,—

“तत्र यद्विवर्णं यन्नेतिमात्रं तत्र परम् ॥

चक्रिस्त्यास्य यथा—

“दन्वस्थोपशमायाय चिकित्सां सप्रपद्यते ।

अहस्याभिप्रतपनं कायसुखान्तपौषधम् ॥

शरीरे स्निग्धभूयिष्ठे स्निग्धं भवति शोथितम् ॥

प्रकृत्या ह्युक्तं शीतं स्कन्धयत्नतिशोथितम् ॥

तस्मान्न सुखयति तस्य तु शीतं कथयन् ॥”

इति सुश्रुते स्निग्धस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

बुध, इर य दाहः । विभागः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा पर सक सेट ।) अन्तःस्थलतीय-

युक्तः । इर, अङ्गुलत आशोधीतु । य, ह्युत्थति ।

इति दुर्गादायः ॥

बोध, अ इ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा

आत्म० सक सेट ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः ।

अ, अपिप्रिवतः । इ, सेवते । इति दुर्गादायः ॥

बोध, पु, (ह्युत्थ दाह + भावे वजः ।) दाहः ।

इत्यमरः । ३ । २ । ६ । (यथा, श्रीकण्वचरिते ।

४ । १७ ।

“दरीवृक्षिन्नरीलोकं घने य बोधविज्ञवे ।

आसीद्व्रतमवज्ञेन माङ्गागारमिव खकम् ॥”

पित्तविकारविशेषः । तद्वयथा । “पित्तविकारा-

न्तारिप्रदत ऊर्ध्वं आस्थास्यन्ते । तद्वयथा

ओषधौ ओषधौ दाहश्च दवयुक्ता धूमकाश्चककाश्च

इत्यादिषु ॥” इति शरके स्निग्धस्थाने विशेषध्याये ॥

आ, ल भवत्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा -

पर सक०-अविट ।) ल, आति । इति

दुर्गादायः ॥

आ, स्त्री (आ + भावे क्तिप् ।) भवत्यम् । इति

त्रिकाशयेव ॥

आत, नि, (आ + त ।) भवितम् । इत्यमरः ।

३ । १ । ११ ॥

आन, स्त्री (आ + भावे क्तृट ।) भोजनम् । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥

फ, प्रकारः । द्वाविंशतितमप्रश्नप्रकरणम् । (प्रवगस्य

द्वितीयवर्णश्च ।) अस्थोच्चारणस्थानं ओष्ठः ।

इति आकारणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

“उपपन्नानोवाकामाद्यैः”) तस्य तस्य यथा —

‘ प्रकारः प्रत्ययः चान्विज्ञः । रक्तविद्युक्तेषां पमम् ।

अतुल्यप्रदं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं सदा त्रिगुणधनुतम् ।

आत्मादितत्त्वसंयुक्तं त्रिविधं संहितं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रे पञ्चमपटलः ॥ ३ ॥

“वज्रा वामगता गङ्गा तनोऽधः सङ्गता भवेत् ।

तस्माद्भूगता भूला दक्षमारभ्य कुङ्कुली ॥

अथा वज्रश्चित्रिणश्च कुङ्कुली त्र्यक्षः पयोः ।

भावा वामाद्विद्युतः क्रमशः परिकीर्णता ॥”

इति वज्राधारतन्त्रम् ॥

ततपण्याय ।

“ प्रकारश्च मन्त्रेशानि । शिखी चैव जगद्गर्हणम् ॥”

इति रुद्रयामलोक्तवर्णाभिधानम् ॥

अस्य ध्यानं यथा,—

“ प्रलयाम्बुदवर्णानां ललाटि ललाटे चतुर्भुजाम् ।

भक्त्याभयप्रदां निर्वाणानां ललाटे भूषिताम् ॥

एव ध्यात्वा प्रकारं तु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ३ ॥

अस्य नामानि यथा —

“ फः खली दुर्गिणी घृष्ठा वामपार्श्वं जगद्गर्हणम् ।

अथा पादः शिखा रौन्नी भेतकारः शाखिनी

प्रियः ॥

उमा विहङ्गमः कालः कुक्कुलीप्रियपावकौ ।

प्रलयाम्बुदवर्णानां ललाटे पशुपतिः प्रशोः ॥

पुतकारो यामिनी यक्ता पावनो मोहवहनः ।

निष्कलवामङ्गहारः प्रयागो यामिनी फलम् ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(पद्यादौ अस्य प्रयोगेन भयसम्भावना । यदुक्तं

उत्तरनाकरटीकायाम् ।

“ रोधः सौख्यं तद नः सुखमयमरणं प्रदुःखं

पवम् ॥”)

फ, स्त्री, (फक् असद्व्यवहारे + ङ ।) कृत्वाति ।

पुतकति । निष्कलभाषणम् । इति मेदिनी । फे १ ॥

फ, पु, यत्तसाधनम् । स्नानम् । भक्षणावातः ।

इति मेदिनी । फे, १ ॥ वहकः । जन्मानिष्कारः ।

स्फुटः । फललाभः । इति विश्वः । सञ्जाविशेषः ।

यथा । “ हसोऽन्तः फः । हसो विरामश्च फसंश्च

स्थातः ॥” इति सुगवोद्ययाकरणम् ॥

फक्, असद्व्यवहारे । श्रुतेर्गते । इति कवि

कल्पद्रुमः ॥ (भा पर - अक - सेट ।) कोपधः ।

फकति खलः कुक्कुतः यवहरतीत्यर्थः । फकति

दृष्टो मन्दः गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादायः ॥

फझिका स्त्री, (फक् + “ घाल्येतिर्होषे” श्लुक्

वक्तव्यः ।) इति वार्तिकोक्ता श्लुक् । टापि अत

इत्यम् ।) असद्व्यवहारः । फाकि इति भाषाः ।

ततपण्याय । चोद्यम् २ देशम् ३ पूर्वपक्षः ४ ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा, नैषधे । २ ।

६५ ।

“ फझिभाषितभाष्यफझिका

विषमा कुङ्कुलनामवापिता ॥”)

न्यायसम्बन्धिकाश्वा । यथा,—

“ श्रीमता मधुरानाथतर्कवागीशधीमता ।

विषदीक्षितदृष्टान्ते द्वितीयमधिफझिका ॥”

इत्यनुमानखण्डटीकारम्भे मधुरानाथः ॥

फझिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज आम-

हर्हने + श्लुक् । एषोदरादित्वात् भञ्ज फः । टापि

अतः इत्यम् ।) आक्षय्यफझिका । इत्य-

मरः । २ । ४ । ८६ । (यथा, वैद्यकरसेन्द्रवार-

सयज्ञे च्वराधिकारे दृष्टकृद्भूमिपरिचये ।

“ निगुःखी फझिका वासारविन्दलजिकयटके ॥”

“ फझिका आक्षय्यफझिका ॥” इति तट्टीका ॥

देवताङ्कः । दुराणभा । इति शब्दचक्रिका ॥

फझिपञ्चिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति भञ्जः ।

एषोदरादित्वात् भञ्ज फः । फझि रोगहारक

पञ्च यस्याः । कपः । टापः । अतः इत्यम् ।)

आखुपण्यौ । इति रत्नमाला ॥ (विहृतिरस्या

आखुपण्यौ शब्दे ज्ञातव्या ॥)

फझी, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज + अच् ।

एषोदरादित्वात् भञ्ज फः । गौरादित्वात् स्त्री ।)

भागी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वैद्यक-

चक्रपाणौ आसाधिकारे ।

“ अन्धता नागरफझीचात्रीपण्याससाधित

काथः ।

पीतः सक्काचूयः कासश्चासौ निहन्त्यासु ॥”

तथाचास्या गुण्याः हारीतिः प्रपमस्थाने दृष्टमे-

ध्याये ।

“ वतसादनी तथा फझी तैलपण्यौ तु सिद्धिका ।

चक्रमद् क इत्यन्ये दुर्ज्वरा वातकोपना ॥”)

फट, अ, अनुकरणशब्दः । अस्त्वर्जीजम् । यथा ।

फट्छः शब्दमायुधम् । इति बीजवर्णाभिधा-

नम् ॥ ३ ॥ शान्तिजुम्भस्थालने अर्धपात्रस्थालने

अर्धललेन पूजोपकरणान्युत्तये अन्तरीक्षग-

विघ्नोत्सारणे विकिरक्षेपणे गन्धपुष्पाभ्यां

करशोधने अघमर्षणे पापपुरुषताडने कराङ्ग-

न्यासे नैवेद्यपोषणे होमार्थे क्रियादांशत्वाग्ने

होमाभ्यावाहने तदभिप्रीत्यादौ च फडिति

मन्त्रस्य प्रयोगः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १ । १०

“ सविस्मयः फडन्तः ततः सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ॥”

विश्वीर्यादौ, नि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।

७ । ३ । “ देवाः शो यस्मै त्वेडे ततः सव्यमुपरि

पुता भञ्जेन हसोऽसौ फटः ॥”

“ असौ देवो हसो निहतः सन् फटः विश्वीर्यो

भवतु निष्फला विश्वरथे अस्य किवन्तस्तैस्तद्रूपम

फकतीति फटः फलवोरैकम् । स्नाहकारस्थाने

फडित्वभिचारे प्रयुज्यते ।” इति तज्ज्ञाख्ये वैद

दीपे महीधरः ॥)

फट, पुं स्त्री, (स्फुटः विकसने + पश्चादन्तः । एषो

दरादित्वात् चाटुः) फणा । इत्यमरः फटाधरोः ॥

फटा, स्त्री, (फट + श्लिषां टापः ।) फणा ।

(यथा, पञ्चवक्त्रे । ३ । ८३ ।

“ निर्विषयापि सर्पेण कर्मणा महीतो फटा ।

विष भवति मा वास्तु फटाटोपो भयङ्करः ॥”)

इत्यम् । इति मेदिनी । टे २३ ॥ कितवः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ॥

“ स्थातः पवर्गद्वितीयादि फटायान् स्फटापि

च ॥”

इति भरतधृतशब्दभेदः ॥

फडिङ्गा, स्त्री, (फडिति शब्दः इङ्गति गच्छतीति ।

इङ्ग गती + अच् । टापः ।) फझिका । इति

शब्दचक्रिका ॥ फडिङ्ग इति भाषाः ॥

फण, अ नि खेडे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०

पर०-अक सेट ।) फणतुः प्रपणतुः ।

नि खेडः अनायासेनोत्पत्तिः । फणति वाञ्छित

श्रीमताम् । अनायासेन जातम् । अस्त्रेण अनास्य

निहायां अनायासकृत फण्ड इत्यमर ।
अतएव रमानाथोऽपि घटादौ फण गतौ
इत्यत्र गतेरन्यत्र । फणयति जनोऽनायासेन
जनयतीत्यत्र इत्याह । इति दुर्गादास ।

फण, मि य गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा
पर सक सेट ।) मि, फणयति फणयति ।
य, फणतु पफणतु । इति दुर्गादास ।

फण, जि, (फणति विस्तृति गच्छतीति । फण +
अच ।) सपस्य विस्तृतमस्तकम् । यथा । फटा
यासु फणा दधोरित्यमरः । शशोर्णं कारय
फणम् । इति क्षीवकाखे चन्द्रगोमी । तत-
पर्याय । फणा २ फणम् ३ फटा ४ फट ५
स्फट ६ स्फटा ७ । इत्यमरभरतौ । इर्वी =
भोग ६ स्फुट १ । इति हेमचन्द्रः । ४।३८२ ।
स्फुटा ११ इर्वि १२ फटो १३ । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, महाभारते । १२।११४।१५।
“परिवाद भुवाथो हि दुरात्मा वै महाजने ।
प्रकाशयति दीर्घांस्तु सप फणमिवोष्कृतम् ।”
जन्तुश्चमर्म्मविशेष । यथा, सुश्रुते । ३। ६ ।
“जन्तुर्म्मर्म्मवि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका
हे क्षकाटिके हे विधुरे द्वौ फणौ द्वावपाङ्गौ
द्वाववर्त्तौ द्वावतुल्यौ द्वौ शङ्खावेका स्थपनी
पञ्च बीमन्ताश्चत्वारि शङ्खाटकाभ्योऽविपति-
रिति ।”)

फणकर, पुं, (फण कर इवाख्येति । फणस्य करो
वा ।) भुजङ्गः । इति शब्दरत्नावली ।

फणधर, पुं, (धरतीति । धृ + अच । फणस्य
धर ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ।

फणधरधर, पुं, (फणधरस्य सपस्य धर ।) शिवः ।
इति कविकल्पलता ।

फणष्ट, पुं, (फण विभर्त्ततीति । भृ + क्तिप तुक च ।)
सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४। ३६६ । (यथा,
राजेश्वरपुरे । ४ ।

“आप्तयोमतवे ऋगाङ्गधवले निर्धौतद्विष्णुके
देवलद्वयशशि प्रशान्ततममि प्रौढि भगवत् प्रियवि ।
केलासन्ति भस्मीभूत फणष्टत शेषानि

यायोधय

चौरोदन्ति सुरद्विपति करिणो हसन्ति

पुंस्त्रोकिणा ।”)

फणवान्, [तृ] पुं, (फणोऽस्यास्तीति । फण +
मनुप । मस्य व ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ।

फणन, स्त्री, (फणति प्रसारयद्वाच गच्छतीति ।
फण गतौ + अच । टाप् ।) सपफटा । इत्य-
मरः । १। ८। ६ । (यथा, अभिज्ञानशकु-
न्तले ६ अङ्के ।

“अवसति चकितेभ्यनोऽभिर्विप्रकृत पद्मग फणां
कुरते ।

तेजस्वी सखोभात प्राय प्रतिपदते तेजः ।”)

फणाकर, पुं, (करोतीति । कृ + अच । फणाया
कर ।) सप । इति शब्दरत्नावली ।

फणाधर, पुं, (धरतीति । धृ + अच । फणाया
धर ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ।

फणाभर, पुं, (विभर्त्तति धरतीति । भृ + पचाद्यच् ।
फणाया भर ।) सप । इति हारावली । १५ ।
फणावान्, [तृ] पुं, (फणास्यास्तीति । फणा +
मनुप । मस्य व ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ।
फणिकेसर, स्त्री (फणीव केसरोऽस्य ।) नाम-
केसरम् । इति राजनिघण्टुः । (गुणादयोऽस्य
नामकेसरशब्दे ज्ञातया ।)

फणखेल, पुं (फणिना सह खेलतीति । खेल +
अच ।) भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
भारह इति भाषा ।

फणिचक्र, स्त्री (फण्याकार चक्रम् ।) विवाहादि
कर्म्मसु शुभाशुभज्ञानाय सप्तविंशतिनक्षत्र
घटितसपाकारचिनाङ्किकचक्रम् । यथा,—
“अभिन्यादि लिखेच्च सपाकार चिनाङ्किकम् ।
तत्र वेधवशाज्ज्येय विवाहादौ शुभाशुभम् ।
चिनाङ्कीवेधनक्षत्रमभिन्याद्राशुगोचरा ।
हस्तेन्द्रवल्गवारय्य पूर्वभाद्रपदाक्षया ।
यान्य सौम्यो गुरुयोर्निश्चिन्ना मित्रजलाङ्गयम् ।
धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्याह्नीयवस्थिता ।
हस्तिका रोहिणी सर्पौ मघा स्वातीविशाखके ।
उत्तरा श्रवणा पीयूष एतनाङ्कीयवस्थिता ।
अश्लेषादिनाङ्कीवेधर्त्तं यत् द्वितीयका क्रमात् ।
यान्यादितुल्यं तुल्यं हस्तिकादिद्विघटककम् ।
एव निरोचयेद्देध कन्यामन्त्रे गुरौ सुरे ।
पश्यन्तीखामिनित्रेय दंष्ट्रे यामे पुरे रश्मि ।
एकनाङ्कीयधितानि यानि स्युर्ध्वरकान्यो ।
तदा वेध विजानीयाद्गुन्यादिषु तथैव च ।
प्रकट यस्य जन्मर्त्तं तस्य जन्मर्त्ततो यध ।
प्रकट जन्मभ यस्य तस्य नामधत्तो भवेत् ।
दयोर्जन्मभयोर्ज्येधे न कर्त्तव्य कदाचन ।
एकनाङ्कीयता चेत् स्याद्भर्त्तानां प्राय चाङ्गना ।
तस्मान्नाङ्कीयघो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ।
प्रौढाया वेधतो भक्ता मध्याह्नी भयनया ।
एतनाङ्कीयघे कन्या जियते नाच सशयः ।
एकनाङ्कीयता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवना ।
तत्र हेय रज ऋतु क्रमेण फलमादिशेत् ।
समावर्त्ते वधे शीघ्र दूरवेधे चिरेण तु ।
वेधान्तरभमानेन वर्षे दुष्ट प्रजायते ।
प्रभु पण्याङ्गना मित्र देशो याम पुर

सहम् ।

एकनाङ्कीयता भया अभया वेधवर्जिता ।
एकराश्यादियोगे तु नाङ्कीदोषो न विद्यते ।”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

अपि च ।

“सपाकारो घटनविशेषः

हस्तिकादियमदैवतशेषः ।

एते सुतहृत्सङ्कटदोग

क्रोडे कान्तापुत्रवियोगः ।

मध्ये रेखे विहितविवाह

उभयोर्मैरय वहति वराहः ।

क्रोडे एते यश्च उद्दामम्

मध्ये क्रोडे बहुसम्पन्नम् ।

मध्ये एते भवति विवाहो
बहुसुतविक्रमिति च सुनिराहः ।”

इति समयप्रदीपः ॥३॥

तस्य विन्यासो यथा —

एते १ ६ ७ १२ १३ १८ १९ २४ २५

मध्ये २ ५ ८ ११ १४ १७ २० २३ २६
क्रोडे ३ ६ ९ १५ १६ २१ २२ २७ ३०

फणिचक्रा स्त्री, (फणिचक्रेव व्याकृतिरस्यस्या
इति अच ।) महाशतावरो । महासमन्त्रा ।
इति राजनिघण्टुः ।

फणिजम्भक पुं (फणिनासुजम्भक वहिष्कारक
उत्पादक इति यावत् । एयोदरादित्यत चाभुः ।
फणितुल्यवहुपत्रपुष्पवत्स्यात् तथात्मन् ।) सुद्र-
पत्रतुलसी । (रक्तवर्णतुल्यः च । तत्प्रायश्चित्त
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“सुगन्धाको गन्धनामा तीक्ष्णगन्ध फणि-
जम्भकः ।”

जम्बीरमेदः । इति कर्षणः । जम्बीरसामान्यः ।
इति केचित् । तत्प्रायश्चित्तः । समीरः २ मरुवकः
३ प्रस्थपुष्पः ४ जम्बीरः ५ । इत्यमरभरतौ ।

(यथा,—

“मारुतोऽसौ मरुवको मरुवकरापि स्मृतः ।

फणी फणिजम्भकश्चापि प्रस्थपुष्पः जम्बीरश्च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

फणित जि, (फण गतौ + क्त ।) गतः ।
नि स्नेहितः ।

फणितल्पग, पुं (फणी श्रेय एव तस्य फणि
तस्य तस्मिन् गच्छतीति । गम + ङ ।) विष्णुः ।
सपश्याया गच्छति यः । इति अतपसि ।

फणिप्रिय पुं, (फणिना प्रिय भक्ष्यत्वात् ।)
वासु । इति शब्दरत्नावली ।

फणिफेन पुं (फणिनां फेन इव उग्रगुणत्वात् ।)
अहिफेनः । अपाहि इति भाषा । यथा —

“जातीफल टङ्कयमभक्ष्यकश्च

हिङ्गलग्नः परिमर्द्दः याम्भुः ।

भागद्वय स्यात् फणिफेनकस्य

गान्धाश्लिकापत्ररसेन मर्द्दम् ॥”

इति रत्नावली ।

फणिवल्ली, स्त्री, (फणीव दीर्घा वल्ली ।) नाम-
वल्ली । इति राजनिघण्टुः ।

फणिहल्ली, स्त्री (फणिनो हल्लीति । हन् + ङच्
+ ङीप् ।) गन्धनाकुली । इति राजनिघण्टुः ।

फणिहृत, स्त्री, (फणिनो हुरति खगत्वेन अपसा-
रयतीति । हृ + क्तिप् । तुगागमश्च ।) क्षुद्र
दुरालभा । इति राजनिघण्टुः ।

फणी, [वृ] पुं, (फणास्यस्तीति । फणा + “जीह्वा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इनि ।) सप ।

इत्यमरः । (यथाच सुश्रुते कण्ठस्थाने ४ अध्याये ।

“त्रेयादूर्जोकरा सपा फणिना शीघ्रगामिनः ।

मस्यैविविधैश्चिन्ना एतन्मो मन्दगामिनः ।”

नहृश्वनप्रतीकारविधियथा—
 'फालना विषवेगं तु प्रथमे प्रोक्षितं हरेत् ।
 द्वितीये मधुसपिण्यां पाययेत्ताम्रं भिषकः ॥
 तस्य कर्मोक्तां वृत्रासृतीये विषनाशने ।
 वाक्ताम्रं चैव पूज्यं यथागम्य दापयेत् ॥
 श्री १०२ हात्मानौ भिषकपञ्चमः ॥
 दापयेच्छोषेण तोज्यं यथागम्य कौशलेन ॥
 सगमे त्ववपौषेन शिरसीक्ष्णेन शोषयेत् ।
 तेषामेवाङ्गनं दशाक्षीक्ष्णशस्त्रेण क्षतिं च ॥
 कुत्रापि शिरसि चर्मं शाल्यां प्रिष्टितं क्षिपेत् ॥
 इति च सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
 न प्रयोगात्मकोऽयं । इति राजनिर्वहणं ॥
 (केतुः । यथा, गृहभाष्यप्रकाशे ।
 "कविराजन्तयवकं फलीं क्षयां प्रनिक्षिपेत् ॥"
 सीसकं अस्य विषयो यथा,—

"रसो गन्धरुज्ज्वलं बोधयोग्यं
 फलीं प्रियनीलेषु घुस्फुरपिष्टं
 जयेन सन्निपातं द्विगुलकादुपायं
 भवेदकैन्दलासु सयोजयन्मम ॥"
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वरधिकारे पञ्च-
 वक्ररसे ॥ मरुवकनामौषधं यथा,—
 "मारुतोऽसौ मरुवको मरुवकरूपि कृतः ।
 फलीं फलिजम्बकश्चापि प्रत्यप्रथमं समीरणं ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥

फलीश्वरं पु (फलिनामौषधं ।) अगस्त्यः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

फलं पु, (फलति । फलं गतौ + "अमन्तात्
 उ । " उणा १ । ११३ । इति उ ।) जठरम् ।
 इत्यणादिकोषः ॥

फलकारी, पु, (फलं कृत्वा फलं करोतीति । कृ +
 कानि ।) पक्षिमात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फल, क्ली, (फलतीति । फल + क्त । लस्य रत्वम् ।)
 फलकम् । इयमरटीकायां भरतः ॥

फलकं क्ली, भूमिपात्रम् । इति हारावली ॥ ३७ ॥

फफरीक, पु (स्फुरतीति । स्फुर स्फुरणे + "फफ
 गोकान्यश्च । " उणा ४ । २ । इति ईकन्
 घानां फफरादेशश्च ।) चपेट । माह्वै, क्ली ।
 दानं मेदिनी । के, २ ॥

फफरीका स्त्री (फफरीक + टाप ।) पादुका ।
 (स्फुरतीति ईकन् । टाप । मन्वि स्फुरणा
 देव नथात्वम् ।) मदन । इति सचिन्मसारी
 आन्विष्टिः ॥

फलं निष्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा पर
 अक सेट ।)

"इह नवशुक्लकोमला मखीना
 १२ विभक्तसम्पत्तिता फलानि भासः ॥
 इति भारविः ॥

निष्पत्तौऽपि बाह्यीति ।
 फलानि स यस्तु चरितस्त्रोत्राय दिवा गिरः ॥
 इति दुर्गादासः ॥

फलं च गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा पर -
 नक सेट ।) फ, फाल फल । इति दुर्गादासः ॥

फलं नि आ भिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
 पर सक० सेट ।) नि फुल्लोऽस्ति । आ, फलित
 फलत तेन । फलति काष्ठं कुटारः । इति
 दुर्गादासः ॥

फल, क्ली, (फलतीति । फलं निष्पत्तौ नि फला
 विशरणे वा + क्त ।) लामः । (यथा, शकु
 नलायाम् । १ अङ्के ।

"शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहु
 कृतं फलमिहास्यः ।
 अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥"
 शस्यम् । (यथास्य भक्ष्यविधिः ।

"फलानि सर्वभक्ष्याश्च प्रदद्याद्देवेभ्यः च ॥"
 "फलानि सर्वभक्ष्याश्च परिशुष्काणि यानि च ।
 तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥"
 इति सुश्रुते कल्पस्थाने । ४६ अध्याये ॥

यथा च शकुनलायाम् ।
 "उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
 घनोदयं प्राक् तदनन्तरं पयः ॥"
 फलकम् । (श्रादिफलकार्ये यथा महाभारते ।

४ । १ । २४ ।
 "वेद्व्यान् काष्ठान् दान्तान् फलैर्बोतीरवे
 सङ्गः ।
 कृत्वा चान् बोहिताचाश्च निर्वन्तस्यामि मनो-
 रमान् ॥"
 हेतुफलम् । इत्यमरः । जातौफलम् । युधि ।
 त्रिफला । (यथा,—

"हरीतकी चामलकी विभीतकमिदं त्रयम् ।
 त्रिफला फलमित्युक्तं तच्च त्रयं फलत्रिकम् ॥"
 इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥

कक्कोलम् । इति मेदिनी । के, २३ ॥ वाणायम् ।
 आर्षवम् । इति शब्दरत्नावली ॥ फल । इति
 हेमचन्द्रः । दानम् । इति घरेणि । सुष्क ।
 यथा,—

"अफलीं सुश्रुते मेघः सफलस्तु न सुश्रुते ॥"
 इति रामायणम् ॥

(प्रमेयमेहः । यथा,—
 "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमग्नं प्रवृत्तिदोषप्रेतं
 भावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥" इति गोतम
 सूत्रम् ।

तत्रैव फलसूत्रम् यथा । "प्रवृत्तिदोषजनितो-
 २र्थं फलम् ॥" "सुखदुःखसंवेदनं फलम् । सुख
 विपाकं कर्मदुःखविपाकाश्च ततः पुनर्देहेन्द्रिय-
 विषयबुद्धिस्ततोऽपि भवतीति सङ्गदेहादिभि
 फलमभिप्रेतम् । तथाहि प्रवृत्तिदोषजनितो-
 २र्थं फलमेतत् सर्वं भवति तदेतत् फलमुपात्तमु-
 पात्तं त्रैयं तत्तत् फलमुपादेयमिति नास्ति
 हानोपादानयोर्निष्ठा पर्यवसानं वास्ति च
 खल्वस्य हानोपादानोत्पत्तयोक्तं लोकः ।" इति
 वात्स्यायनः ॥) जीवस्य कर्मफलसुक्तिर्यथा,—
 "जीवः कर्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्तः स एव च ।
 आत्मनः प्रतिविम्बश्च देही जीवः स एव च ॥"
 इति अक्षवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्याये ॥

दानफलं यथा,—

"यथा फलानि शस्यानि न्यूनानि वाधिकानि च ।
 क्षयकार्यां चैवमेदे पात्रमेदे फलं तथा ॥
 सामान्यदिवसे विप्रे दानं समफलं भवेत् ।
 अमायां रविसंक्रान्त्यां फलं शतगुणं भवेत् ।
 चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं फलमेव च ॥
 गृह्ये शशिनं कोटिगुणं फलमेव च ।
 सूर्यस्य गृह्ये चापि ततो दशगुणं भवेत् ॥
 अक्षय्यायामक्षय्ये वासस्य फलमुच्यते ।
 एवमन्यत्र पुण्यादि फलाधिक्यं भवेद्विह ॥
 यथा दाने तथा ज्ञाने जपेऽन्यत्पुण्यकर्मसु ।
 एव सर्वत्र बोद्धव्यं नारायां कर्मणां फलम् ॥
 सामान्येऽपि दानं विप्रे समफलं भवेत् ।
 तीर्थे देवगृहे चैव फलं शतगुणं कृतम् ॥
 गङ्गायाश्च कोटिगुणं चैव नारायणे फलम् ।
 एव सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥
 यथा चैव कोटिगुणं तथा च विष्णुमन्दिरे ।
 केदारे च लक्षगुणं हरिद्वारे तथा फलम् ॥
 पुष्करे भास्करश्चैव दशलक्षगुणं फलम् ।
 एव सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥
 सामान्यब्राह्मणे दानं सममेव फलं भवेत् ।
 लक्षं त्रिसन्ध्यपूते च पक्षिते च जितेन्द्रिये ॥
 विष्णुमन्त्रोपासके च बुधे कोटिगुणं भवेत् ।
 एव सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं गुणं भवेत् ॥
 यथा हस्तेन सूत्रेण शरादिव जवेन च ।
 कुम्भं निर्माति चक्रेण कुम्भकारो ऋदा भुवि ।
 तथैव कर्मसूत्रेण फलं ज्ञाता ददाति च ॥"
 इति अक्षवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याये ॥ ॥
 खप्रियफलस्य विष्णुदेवस्य यथा,—
 "भक्ष्याणि यानि येषां भोक्ष्यान्विममतां
 च ।
 फलं च वक्ष्ये यच्च तत्तद्देवं जगद्देवे ॥"
 इत्यभिपुराणम् ॥ ॥

इत्युक्तं फलद्वारा फलपातनविधौ यथा,—
 "न पातयेद्विहताभिः फलानि वै फलेन तु ।
 न चोच्छेदाभां प्रिष्टैतं नात्तर्षणं पदासनम् ॥"
 इति कौर्मि उपनिषादि १६ अध्याये ॥

कर्मफलशुभादौ दुर्दृष्टसम्भवसंशयनरकादि ।
 तन्निविधं यथा,—

"अनिष्टमिष्टमिष्टं त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
 भवत्यङ्गागिनां प्रेतं न तु सञ्जायिनां क्वपित् ॥"
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्याये ॥

"अनिष्टं नारकित्वम् । इष्टं देवत्वम् । मिष्टं मनु-
 जत्वम् । एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य उभय-
 मिष्टस्य च कर्मणो यत् फलं प्रसिद्धं तत् कर्म-
 साङ्गागिनामेव प्रेतं परत्र भवति तेषां त्रिविध-
 कर्मफलभावात् न तु सञ्जायिनां क्वपिदपि
 भवति ॥" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ ॥

वेदादीनां फलम् । यथा, वद्वि प्रति मरीचि
 वाक्यम् ।

"यत् तं प्राह फलं ब्रह्म वेदस्य च धनस्य च ।
 दारद्वयस्य विप्रादेः खगापवर्गद्वयस्य च ॥

फलछ

वङ्गिरवाच ।

अभिहीचफला वेदा दत्तसुक्तफल धनम् ।
 रविपुत्रफला दारा श्रीलक्ष्मणफल श्रुतम् ॥”
 इति वङ्गपुराणे निव्याङ्गिकान्वयविधिनामा-
 ध्याय ॥३॥ लवणादिसयोगे फलस्थानत्व यथा,
 “तत्तुल्योन्मिश्रयोगाक्षययोगेन पिष्टकम् ।
 फल चितयसयोगादन्न भवति ततश्चानात ॥”
 इति रामाचैरनञ्जिकाष्टवचनमिति केचित्त ॥
 फल पुं (फलतोति । फल + च + च ।) कृटञ
 वृत्त । इति शब्दरत्नावली । (यथा, सुश्रुते
 कृञ्चक्षाने ४६ अध्याये ।
 “कण्टकारिकाफलपटोलवात्तुकारवैजक
 कौटिकाकेतुकोरवकपण्टककिराततित्तककौट-
 कारिष्टकोशातकीवैजकरौराटवकाकपुष्पीप्र-
 भृतीनि ॥”)
 फलका स्त्री, पुं, (फल + सञ्चार्य कर्त्त ।) चर्म्म ।
 इत्यमर । २ । ८ । ६ । टाल इति भाषा ।
 (यथा विष्णुपादादिकेनान्वयनस्तोत्रे । ३३ ।
 “शार्ङ्ग बाण क्षपाण फलकमरिगदे पद्मशङ्खौ
 सहस्रम्
 विष्वाद्या शृङ्खला मम हस्तु हरेर्वाह्वो
 मोहहानिम् ॥”)
 फलक, पुं, (फल + सञ्चार्य कर्त्त ।) अस्थिखण्डम् ।
 इति ञटाधर । नागकेशरम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका । काष्ठादिफलकम् । यथा,—
 “पाण्डुलेखन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखित ।
 जनाधिकानु सशोध पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥”
 इति व्यवहारतत्त्वे व्यास ।
 (यथा, माकण्डेये । ८७ । ५ ।
 “भृङ्गटौकुटिलान्तस्या ललाटफलकादुद्धतम् ।
 काञ्ची करालवदना विनिष्क्रान्ताशिपाशिनौ ॥”)
 रत्नकपटम् । घोषार पाट इति भाषा । यथा
 “शाल्वले फलके जल्ये निष्वाद्यावांसि नेजक ।
 न च वाचांसि वाचोभिनिहरेन्न च वाचयेत् ॥
 इति मितान्तरा ॥
 फलकपाणि, पुं, (फलक पाणौ यस्य ।) चर्म्म ।
 इत्यमर । २ । ८ । ७१ । टालौ इति भाषा ।
 फलककशा स्त्री, (फलेन ककशा ।) वनकीलि ।
 इति केचित्त ।
 फलकाम, जि, (फल कामयते इति । कम +
 अच् ।) कर्म्मफलकामौ । यथा,—
 “धर्मवाणिजिका स्त्र्या फलकामा नराधमा ।
 अर्धयन्ति जगन्नाथ ते कामान्नामुवन्त्युत ॥”
 इति मणमासतत्त्ववृत्तविष्णुधम्मार्त्तरीयवृत्ततीय-
 काण्डीयवचनम् ।
 फलकी, [न] पुं, (फलक फलकाकारोऽस्यस्तेति ।
 फलक + इति ।) मतस्यमेद । फलुइ इति
 भाषा । (गुणादिकमस्य फलिशब्दे ज्ञात-
 यम् ।) फलकान्विते, जि । इति मेदिनी ।
 ने १६ ॥
 फलकण्ड, पुं, (फले फलावच्छेदे कण्ड ।) पानीया
 मणकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फलपू

फलकेशर, पुं, (फले केशरा इवास्त्व ।) नारी-
 केशवृक्ष । इति ञटाधर ॥
 फलकोषक, पुं, (फल सुष्क एव कोषो यच्च । तत
 कर्त्त ।) सुष्क । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (विवृति
 रस्य सुष्कशब्दे ज्ञातया ।)
 फलग्रहि, जि (फल गृह्णातीति । ग्रह + इन् ।)
 फलेग्रहि । यथासमय फलधरवृक्ष । इत्यमर-
 टीकाया भरत ॥
 फलयाही, [न] पुं, (फल गृह्णातीति । ग्रह +
 णिनि ।) वृक्ष । इति धरणि ॥ फलग्रहण
 कर्त्तरि जि ॥
 फलचमस, पुं इधिमिश्रितवटलकचूयम् । इति
 आहृतत्वम् ॥
 फलचोरक, पुं, (फल चोर इवास्त्व कर्त्त ।) चोरक-
 नामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
 फलजय स्त्री, (फलस्य जयम् ।) द्वाद्यापण्ड्य
 काक्ष्यम् । (यथा —
 “द्वाद्यापण्ड्यकाक्ष्यम् फलजयसुदाहृतम् ॥”
 इति वैद्यकपरिभाषायाम्)
 जिफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 फलजिक, स्त्री, (फलस्य जिकम् ।) जिफला ।
 (यथा,—
 “पञ्चाविभीतघात्रीणां फले स्थात्रिफला समे ।
 फलजिकश्च जिफला सा वरा च प्रकीर्तिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 सुखीपिण्यखीमरिचानि । इत्यमर । १२।६।१११ ॥
 फलद पुं, (फल ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
 सर्गे ।” ३ । २ । ३ । इति क ।) वृक्ष । इति
 धरणि ॥
 फलद, जि (फल ददातीति । दा + क ।) फल
 दाता । यथा,—
 “विश्रुष्टफलदा कन्या निष्क्रामायां विमुक्तिदा ॥”
 इति अलमासतत्त्ववृत्तविष्णुपुराणवचनम् ॥
 फलपञ्चाङ्ग, स्त्री, अन्वपञ्चफलम् । इति राज-
 निर्घण्ट ॥
 फलपाक, पुं (फलेषु प्राकोऽस्य ।) करमहक ।
 इत्यमरटीकायां भरत ॥ पानीयामलकम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ।
 फलपाकान्ता, स्त्री, (फलपाकेनान्तो नाशो यस्या ।)
 ओषधि । घान्यकदल्यादि । इत्यमर । २।४।७॥
 फलपाकी, [न] पुं, (फलपाकोऽस्यस्तेति । इति ।)
 गर्हभाण्ड । इति रत्नमाला । (यथास्य पर्याय ।
 “गर्होद्वस्त्राक्षपाकी फलपाकी च भीतन ।
 गर्हभाण्डो गन्धमुक्तो द्वितीय चिप्रपाकसौ ॥”
 इति च वैद्यकरत्नमालायाम्)
 फलपुच्छ, पुं, (फल पुच्छ इव यस्य ।) वरकालु ।
 इति त्रिकाण्डशेष ॥
 फलपुष्पा, स्त्री, (फलानि पुष्पाणीवास्या ।) पिष्ट
 खर्चुरौ । इति राजनिर्घण्ट ॥
 फलपूर, पुं, (फलेन पूर पूज् ।) वीजपूर ।
 इत्यमर । २ । ४ । ७८ ॥ (विचरन्मस्य वीज
 पूरशब्दे ज्ञातयम् ॥)

फलश्रा

फलपूरक, (फलपूर + स्वार्थे कर्त्त ।) वीजपूर ।
 इति भावप्रकाश ॥
 फलप्रद, जि (फल प्रददातीति । प्र + दा +
 “आतञ्चोपसर्गे ।” ३ । १ । १३६ । इति क ।)
 फलदाता । यथा,—
 “क्रोशोहि भो फलानीति श्रुत्वा सत्वरमच्युत ।
 फलार्थं घान्यमादाय ययौ सर्वफलप्रद ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ११ अध्याय ॥
 फलप्रिया, स्त्री, (फलेन प्रीयातीति । प्री + क ।
 टाप ।) प्रियङ्गु । इति राजनिर्घण्ट ॥ (गुणा-
 दयोऽस्या प्रियङ्गुशब्दे ज्ञेया ।)
 फलभाक [ज] जि (फल भजते इति । भज +
 “भजो णि ।” ३ । २ । ६२ । इति णि ।)
 फलभागी । यथा,—
 “मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वश्र ।
 उल्लेखनमङ्गुलीनां न तस्य फलभागभवेत् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्ववृत्तज्ज्ञातभविष्यपुराण-
 वचनम् ॥
 फलभूमि, स्त्री, (फलाय कर्म्मफलभोगाय भूमि ।)
 कर्म्मफलभोगस्थानम् । यथा,—
 “भरताम्बोरावतानि विदेहाश्च कुर्वन् विना ।
 वर्धाणि कर्म्मभूम्यं स्त्रु शेषाणि फलभूमय ॥”
 इति हेमचन्द्र । ४ । १२ ॥
 फलसुखा स्त्री, (फलेन सुखा श्रेष्ठा ।) अज
 मोदा । इति राजनिर्घण्ट ॥
 फलसुहरिका, स्त्री (फले फलावच्छेदे सुहरिका
 क्षुद्रसुहर इव ।) पिष्टखर्चुर । इति शब्द-
 माला ॥
 फललक्षणा, स्त्री, (फलहेतुका लक्षणा ।) प्रयो-
 जनवती लक्षणा । यथा, साहित्यद्वये ।
 “यश्चस्य गूढागूढादिषां स्त्रु फललक्षणा ॥”
 फलवत्तुल, स्त्री, (फल वत्तुलमस्य ।) कालिङ्गम् ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥
 फलवान, [त] जि, (फलमस्यास्तीति । फल +
 मतुप । मस्य व ।) फलयुक्तवृक्ष । सत्यर्थाय ।
 फलिन २ फलो ३ । इत्यमर । फलित ४ ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, मनु । १ । ४७ ।
 “अपुण्या फलवन्तो ये ते वनस्पतय स्मृता ।
 पुण्यिष फलिनश्चैव वृक्षास्तुभयत स्मृता ॥”)
 फलविक्रयिणी, जि, (फलविक्रयोऽस्या अस्तीति ।
 इति । डीप ।) फलविक्रेत्री । कुलडाधिनी
 इति हिन्दी भाषा । यथा,—
 “फलविक्रयिणी तस्य च्युतघान्यकरहयम् ।
 फलेरपूरयज्ञे फलभाण्डमपूर च ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ११ अध्याय ॥
 फलवृक्षक, पुं (फलप्रधानो वृक्ष । सञ्चार्य
 कर्त्त ।) पनस । इति राजनिर्घण्ट ॥
 (पनसशब्देऽस्य विशेषो व्याख्यात ।)
 फलश्राक, स्त्री, (फलमेव श्राकम् ।) वङ्गिश्राका-
 न्तर्गतफलरूपश्राकम् । यथा राजवल्लभे ।
 “पञ्च पुण्य फल लाल कन्द सखेदज तथा ।
 श्राक वङ्गिसुहिरु गुरु विद्याद्वयोत्तरम् ॥

फलशाब्दः, पु, दाडिम । इति चिकाण्डशेषः ॥
 फलशाली [न] चि, (फलेन शालते श्यायते इति ।
 शाल + शिनि ।) फलाश्रयः । यथा,—
 “परसमवेतधालयज्यफलशालित् कर्मेत्वम् ॥”
 इति कर्मेत्वशब्दे चारमञ्जरी ॥
 फलशैशिर, पु (शिशिर प्राप्तमस्य अथ शैशिरम् ।
 फल शैशिर यस्य ।) वदरवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 फलश्रुति स्त्री, (फलस्य कर्मफलस्य श्रुति अव-
 गमः ।) कर्मफलश्रवणम् । यथा,—
 “फलश्रुतिरिय नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
 श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा मेवम्यरोचनम् ॥”
 अपि च ।
 “वेदोक्तमेव कुर्वन्तो नि सङ्गोऽर्पितमौश्वरे ।
 नैष्कान्ता लभते विद्धि रोचनाया फलश्रुतिः ॥”
 इति श्रीभागवते ११ स्कन्धः । इति मलमाचनत्वम् ॥
 फलश्रेष्ठ, पु, (फलानां फलवृक्षाणां श्रेष्ठः ।)
 आलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 फलस, पु, पनसवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 फलस्नेह, पु, (फले स्नेहो यस्य ।) आखोटवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 फलहारौ स्त्री, कालौ । फलं हरति या जात-
 वसति कर्मोपपदवृक्षं चातो षणि ईपप्रत्यय-
 निष्पन्नोऽयं शब्दः । सा ज्येष्ठपक्षदशां बहु-
 फलाद्युपहारैः पूजनीयाः । यथा,—
 “ज्येष्ठे मासि अमाया वै मध्यरात्रे महेश्वरि ।
 पूजयेत् कालिका देवीं नानाद्रोमपहारकैः ॥
 तत्रैव सितपत्रे तु पञ्चदशां निशार्द्वकैः ।
 पूजयेत् फलीसैश्च शक्तितो वापि कालिकाम् ॥”
 इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥
 फला, स्त्री, भिक्षुरिच्छाचूर्णम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (शमी ।) तत्पण्याद्यो यथा,—
 “शमी शक्तुफलं तुङ्गा केऽश्वत्थी फलाश्रिया ।
 मङ्गल्या च तथा लक्ष्मी शमीरः सात्त्विका
 सुता ॥”
 फलाद्या, स्त्री (फलेन आद्या सम्पन्नाः ।) काष्ठ-
 कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 फलाध्यक्ष, स्त्री (फलानामध्यक्षमिव ।) राजा-
 दनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥ (कश्चित-
 पुं ।) अस्य पण्याय ।
 “राजादन फलाध्यक्षो राजस्य चौरिकापिच ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 फलानामघिलते चि ॥
 फलादन, पुं, (फलानामदोभञ्जकः । यज्ञा,
 फलानां अदन भञ्जक यस्य ।) मुकपत्री ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०१ ॥ फलभञ्जके चि ॥
 फलान्, पुं, (फलेषु सत्सु अन्तो नाशो यस्य ।)
 वंशः । इति शब्दमाला ॥
 फलान्, स्त्री, (फलमन्त्र यस्य ।) वृक्षान्त्रम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते वृक्षस्याने ४६ च ॥
 “मद्य मद्योचितानां चर्म्ममोक्षिणं पूजितम् ।
 अमद्यपानासुदकं फलान् वा प्रशस्यते ॥”)

फलान् पु (फलमन्त्रमस्य ।) अन्त्रवेतसः ॥ इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 फलार्थौ [न] चि, (फलं अर्थयते इति । अर्थ +
 शिनि ।) फलकामौ । यथा—
 “सर्व्वस्तुषु कर्मणा प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
 फलार्थैर्भित्तिप्रतिष्ठं यस्मान्निकलमुच्यते ॥”
 इति मठप्रतिष्ठातत्त्वधृतहयश्रीतपस्वरानीय
 सङ्कर्षणकाण्डीयवचनम् ॥
 फलाशन पु, (फलानश्नातीति । अश्न + श्नु ।)
 मुकपत्री । इति चिकाण्डशेषः ॥ फलभञ्जके चि ॥
 फलासङ्ग, पु, (फलेषु आसङ्गः ।) फलासक्तिः ॥
 यथा,—
 त्वाक्का कर्मफलसङ्गं निवृत्त्यो निराश्रयः ।
 कर्मण्यभिप्रवृत्तौ नैव किञ्चित् करोति च ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥
 फलित, पु, (फल + इत् ।) मत्स्यविशेषः । फलुइ
 इति भाषा । अस्य गुणाः खादुत्वम् । गुरु-
 त्वम् । क्षिप्तत्वम् । बलकारित्वम् । मृकबहु-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 फलिका स्त्री (फलमस्या अस्तीति । फल + ठन् ।
 टाप ।) निष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (फला-
 खार्थं कानि अत इत्वम् । शरादेरभ्रभ्रम् ।
 यथा आभ्यासप्रशत्याम् । ३२५ ।
 “न प्राप्यसे कराभ्यां हृदयान्नापि विविधेषु
 बाधाम् ।
 त्वं समं भव्यावस्थितकुसुमायुधविशिख-
 फलिकेव ॥”
 फलित, चि, (फल + तारकादिवात इतच ।)
 फलमस्य जातम् । इति सप्तमोऽध्याकरणम् ॥
 (यथा, देवीभागवते । २ । १७ । १२ ।
 “सपञ्चनं विविधान् देशान् लोकांश्च विच-
 धमिष्व ।
 वनानि पादपांश्चैव चैवाणि फलितानि च ॥”)
 वृक्षे, पु । इति धरणिः ॥ शैलेषु स्त्री । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 फलिनी, चि (फलानि सन्त्यस्येति । फल +
 “नञ्कुलमन्त्राणि ।” उवा २ । ४२ । इति
 इनच ।) फलवान् । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
 पनसे फलवति वृक्षे च पुं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 फलिनी स्त्री, (फलमस्या अस्तीति । इति ।
 डीप ।) प्रियङ्गुवृक्षः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “प्रियङ्गु फलिनी कान्ता जता च महिजाड्या ।
 गुन्ना गुन्फला श्यामा विवकसेनाङ्गना
 प्रिया ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, रघौ । ८ । ६१ ।
 “मिथुनं परिकल्पितं त्वयः ।
 सङ्कारं फलिनीं च नन्मसौ
 अविधाय विवाहसत्तुक्रिया
 मययो मेवत इत्यसाम्भृतम् ॥”)
 अविशिखावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३६ ॥

फली, [न] चि, (फलमस्यास्तीति । फल + इति ।)
 फलशुक्तवृक्षादि । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
 फली, स्त्री, (फलमस्यस्या इति अश्न आदिभ्य
 अच् ।) स्त्रिया डीप । प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ७ ॥ (यथा, वेदकरत्नमालायाम् ।
 “विवकसेना प्रिया कान्ता प्रियङ्गु” फलिनी
 फली ॥”
 फलि + वा डीप ।) फलिमतस्य । इति शब्द-
 माला ॥
 फलूय, पुं, लतामेदः । इत्युणादिकोषः ॥
 फलेयहि, पुं (फलं यस्मातीति । फल + यङ् +
 “फलेयहिरात्मन्नादिश्च ।” ३।२।१६ । इति उप-
 पदस्य यदन्तत्वं यदेरिन् प्रत्ययश्च निपात्यते ।)
 यथासमयं फलधरवृक्षः । ऋतुप्राप्तौ फलानि
 यस्माति धारयतीति फलेयहि शक्तत्वात्मादि-
 ब्यादिना इ ङङ् फले इति निर्देशात् एकारः ।
 किंवा फले यस्माति इति फलेयहि कर्मण्या-
 धारविध्या निपातनात् सप्तम्या अलुक् लुकि
 फलयहिश्च फलेयहि फलयहिरिति वाच-
 स्यति । इह ग्रहधारणाय स्त्रीकाराद्यश्च
 अत्र धारणार्थं वृक्ष एव रुद्रि । स्त्रीकारार्थं
 तु क्रियाशब्देनैव यथा फलेयङ्गो नृ हसि वन-
 सतीनामिति भट्टिः ॥ इति रायसुज्जनादयः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ फलयङ्गकर्मरि, चि ॥
 फलेयहि, पु, (फले यस्मातीति । यङ् + इत् ।
 घुषोदरात् वृद्धिः । निपातनात् सप्तम्या अलुक् ।)
 फलेयहि । इति शब्दरत्नावली ॥
 फलेन, पुं, (फलेन इन्द्र ऐश्वर्यशालीव ।) वृक्ष-
 फलत्वादेवास्त्व स्यात्वम् ।) वृक्षश्चम् । तत्-
 पण्याय । नन्द २ राजनम् ३ महाफला ४
 सुरभिपत्ता ५ महाजम् ६ । अस्य गुणाः ।
 खादुत्वम् । विट्भिलम् । गुरुत्वम् । रोचन-
 त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 फलेपुष्पा, स्त्री (फले फलसुखे पुष्पं यस्याः ।
 सप्तम्या अलुक् ।) सुद्रष्टुपविशेषः । गुप्ता इति
 हिन्दीभाषा । तत्पण्याय । मोक्षा २ मोक्षपुष्पी
 ३ । अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । खादुत्वम् ।
 रुच्यत्वम् । उष्णत्वम् । वातपित्तकारित्वम् ।
 चारुत्वम् । जवणत्वम् । खादुपाकत्वम् । कटु-
 त्वम् । भेदकत्वम् । कफामकामकाशोपतमक
 आसज्जुनाशिलश्च । इति भावप्रकाशः ॥
 फलेवृक्षा स्त्री (फले रोहतीति । वृक्ष + क ।
 सप्तम्या अलुक् ।) पाटलिवृक्षः । इत्यमरः ।
 २ । ३ । ५४ ॥ (अस्या पण्याद्यो यथा,—
 “पाटलादिप्रिया स्त्री ताम्रपुष्पी फलेवृक्षा ।
 कास्रदूती कुवेराची कुम्भी तौयाधिवासिनी ॥”
 इति वेदकरत्नमालायाम् ॥)
 फलेवृक्ष, चि, (फले वृक्ष आसक्तः ।) फलासक्तः ।
 फलकामौ । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
 “युक्तं कर्मफलं तस्मात् शान्तिमाप्नोति नैष्ठि-
 कौम् ॥
 अयुक्तं कामकारेण फलेवृक्षो निबध्यते ॥”

फलं

‘फलैस्तु मम फलायै कल करोमीत्येव फले
चक्रो नितरां वक्ष्य प्राप्नोति । इति मलमाच
तत्त्वम् ॥

फलोत्तमा, स्त्री, (फलेषु उत्तमा ।) काकली-
द्राक्षा । इति राजनिघण्टु ॥ (दुग्धिका । तत
प्रथायो यथा,—

“उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलित्यपि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

फलोत्पत्ति, पु, (फलाय उत्पत्तिरस्य । प्रशस्त-
फलाना उत्पत्तिरस्य वा ।) आम्नट्टय । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

फलोदय, पु, (फलस्य उदयो यत्र ।) लाम ।
सुरालय । हव । इति शब्दरत्नावली ॥
(फलस्य उदय ।) फलोत्पत्ति । यथा, रघु ।

“सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आवसुद्रक्षितौशानामानाकरथवर्त्मणाम् ॥”

फलक, पु, (फल निष्पत्तौ + “हृदाधाराक्षिफल-
क” ।) उखा ३४ । इति क । स्त्रुनेत्र कलिभ्य
इति पाठस्य विकल्पितत्वात् बाहुलकात् क
इत्येके । विचारिताङ्गम् । इत्युणादिकोष ॥

फलगु, नि, (फल निष्पत्तौ + “फलपाटनमि-
मनिजनामिति” ।) उखा १ । १६ । इत्यु गुणा-
गमश्च ।) अक्षरम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
(यथा, माघे । ३ । ७६ ।

“तरीवृ तत्रत्वमफलगु भाक्
सोधाजिकानावपतोऽभ्यनन्दत”)

निरर्थकम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा
देवीभागवते । ५ । १५ । ३२ ।

“न फलगुवाक्ये प्रतिबोधनीयो
राजा तु वीरेरिति नीतिशास्त्रम् ॥”

सामान्यम् । क्षुद्रम् । यथा भागवते । १ । १३ । ७० ।
“अहस्मानि सङ्गस्मानमपदानि चतुष्पदाम् ।
फलगुनि तत्र महता जीवो जीवस्य जीवणम् ॥”

फलगु, स्त्री, (फल निष्पत्तौ + उ । गुणागमश्च ।)
गयाख्यनदीभेद । तस्या माहात्म्यादि यथा,—
साङ्गक्षोशङ्ख्य मार्गं गयायां परिकीर्तितम् ।

पञ्चक्षोश गयाक्षेत्रे क्षोशमेक गयाशिरः ॥
तत्र पिङ्गप्रदानेन दृग्निर्भवति शाश्वती ।

गमाङ्गनाहनाक्षेव कृपाक्षोत्तरमागसात ॥
यतज्ञयाशिरः प्रोक्त फलगुतीर्थं तदुच्यते ।

तत्र पिङ्गप्रदानेन पिङ्गुणां परमा गतिः ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि ये सन्तुष्टां सदांसि च ।

फलगुतीर्थं गमिष्यन्ति वारमेकं दिने दिने ॥”
इति मार्कण्डेय २३ अध्याय ॥

अन्यत्र गयाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ काकोडुम्बरिका ।
इत्यमरः । काकडुसुर इति भाषा ॥ (ज्ञेया
यन्मायो यथा,—

“भद्रा मलपू फलगु स्थातु काकडुम्बरिका च
सा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अस्या गुणा । गुणत्वम् । आहिलम् । शीत
जलम् । खादुलम् । दृष्टिकारित्वम् । इति

फा

राजदक्षम ॥ रेणुभेद । फागु इति प्रविष्ट ।
मिथ्यावाक्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वस
न्तम् । इति जटाधर ॥

फलगुदा, स्त्री (फलगुरिति नाम ददाति धारय
तीति । दा धारणे + क ।) गयानदी । यथा,
“तत्र देशे गया नाम पुण्यदेशोऽतिविश्रुत ।
नदी च फलगुदा नाम पितृणां खगदायिनी ॥”

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ५६ अध्याय ॥

फलगुन, पु, (फलति कायादिकमस्मादिति ।
फल निष्पत्तौ + “फलैगु क च” ।) उखा ० ३ ।

५६ । इति उग्नं गुणागमश्च । फलगुनां
फलगुनीचने जात इति वा । “अविष्टा
फलगुन्यनराधेति” ४ । ३ । ३४ । इति जाताय

प्रत्ययस्य लुक् । “लुक् तद्धितलुकि” १ । २ । ४६ ।
इति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुक् । यतस्त्रित्तिसु

फालगुनशब्दे द्रष्टव्या ।) अज्जुन । फालगुन-
भास । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (फलगुनी
भवे, नि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

फलगुनाज, पु, (फलगुनेन अजतीति । अज +
अच् ।) फालगुनभास । इति भूरिप्रयोगः ॥

फलगुनी स्त्री, (फलगुन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
नक्षत्रविशेषः । तत्र पूर्वफलगुनी उत्तर-
फलगुनी च । इति भरतधृतगोवर्द्धनानन्दः ॥

(यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १६ ।
“उत्तराभ्याश्च पूर्वभाष्या फलगुनीभ्यामह दिवा ।

जातो हिमवतः पृष्ठे तत्र मा फालगुन विदुः ॥)
काकोडुम्बरिका । इति राजनिघण्टु ॥ (फल
गुनां जाता । अविष्टाफलगुनीति अजो लुकि

लुक्ततद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुक् फल-
गुन्यभाष्यां टागौ वक्तव्यौ इति नाभिकोश्या
ट । टित्वात् ङीष् ॥)

फलगुवाटिका, स्त्री, (फलगुनां वाटीव इवायं
कन् ।) काकोडुम्बरिका । इति राजनिघण्टु ॥

(“गुणादयोऽस्या काकोडुम्बरिकाशब्दे ज्ञेया”)
फलगुट्टणाक, पु (फलगुना टुट्टनाकायति

प्रोभते इति । आ + के + क ।) प्रोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिघण्टु ॥

फलगुतसव, पु, (फलगुनास्तसव ।) फलगु
करयकगोविन्दोत्सव । दोलयात्रा इति

ख्यात । यथा, दोलयात्रापद्धतिः ।
“गोविन्दानुयच्छेत्तु यात्राङ्गं ततः प्रकीर्तितम् ।

फलगुतसव प्रकुर्वीत पञ्चाङ्गानि चन्द्राणि वा ॥”
फलगु, स्त्री, (फलाय हितमिति । फल + यत् ।)

कुसुमम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
फलकौ [न] पु, (फलक फलकस्तदाकारोऽस्य

स्येति । इनि ।) मतस्यविशेषः । इति शब्द-
माला ॥ फलुइ इति भाषा ।

फलफल, पु रूपवात । इति जटाधर ॥ कुलार
वातास इति भाषा ॥

फा, पु सन्नाप । निष्कलभाषणम् । यथा,—
“फि कोपे फाश्च सन्नापे तथा निष्कलभाषणे ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

फाल

वृद्धि । वर्धक । यथा “फा वृद्धौ वर्धके
पुमान् ।” इति विश्वः ॥

फाटकी, स्त्री (स्फुट + गुल् । ङीष् ।) एषोदरा
दित्वात् साधु ।) स्फटी । इति राजनिघण्टु ॥

फाशि, स्त्री, (फाशयतीति । फस्य गतौ + शिच् +
इन् ।) गुष्ठ । करम्भ । इत्युणादिकोषः ॥

फाणित स्त्री, (फस्य गतौ + शिच् + क्त ।) अङ्गा-
वन्तिनेश्वरच । फेणीति ख्यातम् । इत्यमर

भरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६४ । २३ ।
फलगुची पूर्ववचने प्राक्षयानामुपोषित ।

भक्षान फाणितस्युक्तान् दत्त्वा वैभाग्य-
वच्छति ॥)

अस्य गुणा । गुणत्वम् । अभिव्यन्दित्वम् ।
वृद्ध्यालम् । कफशूलत्वम् । वातपित्तश्रमनाशि-

त्वम् । मूत्रवन्तिविशोधनत्वम् ॥ * ॥
“इतो रसस्य य पक्व किञ्चिद्वाटो बहुद्रव ।

स एवेक्षुविकारेषु ख्यात फाणितस्य ज्ञेया ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।

“शिराहर्षेऽङ्गं कुर्व्यात् फाणितं मधुसङ्घृतम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंयमे नेत्ररोगाधिकारे ॥

“फाणितं शक्तं सपि दधिमण्डोऽन्तकाञ्जिकम् ।
तपय मूत्रमच्छुद्रमुदावनेऽहर पिबेत् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २३ अध्याये ॥
फाण्ट नि, (फण्यते स्येति । फस्य गतौ + “लुक्-
स्यान्तध्वान्तेति” ।) ० । २ । १० । इति निपा-

तनात् साधु ।) अनायासकृतम् । इत्यमरः ।
० । १ । ६४ ॥ कषायभेदः । यथा,—

“क्षिप्तोष्णतोये ऋतित फाण्ट इत्यभिधीयते ।”
अपि च ।

“क्षुद्रद्रव्यपले सन्धक जलसुष्ण विनिश्चिपेत् ।
धात्रे चतु पलमिति ततस्तु क्षाववेष्णलम् ॥

सोऽय चयद्रव फाण्टो भिषगभिरभिधीयते ॥”
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(तथास्य प्रस्तुतविधिः ।
“सद्योऽभिष्णु पूतस्तु फाण्टन्तन्मानकल्पने ॥”

इति वामटकल्पस्थाने वृद्धेऽध्याये ॥)
फाल, स्त्री, (फलाय श्रव्याय हितम् । फल + अच् ।

यद्वा, फल्यते विदायते भूमिरनेनेति । फल +
अच् ।) हलीपकरणम् । इति मेदिनी । के ३४ ॥

फाल, पु, (फल्यते विदायते अच्मनेनेति ।
फल + करणे घञ ।) लाङ्गलस्यभूमिद्वारक-

लौह । फल्यते विशीर्यते स्मिरनेन स ।
तत्पर्यायः । क्षविक २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥

लवक ३ । फलम् ४ । इति भरतः ॥ क्षवि-
का ५ । फालम् ६ । इति सुकृतः ॥ कुशिकम् ७ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५५ ॥ महादेव । वल-
देव । कापासवस्त्रे नि । इति मेदिनी । ले, ३४ ॥

नवविधदियान्तर्गताष्टमद्विधम् । तस्य विधि-
र्यथा । दृष्टव्यम् ।

“आप्तं हृद्दशपलघटित फालसुच्यते ।
अष्टाङ्गल भवेद्दीर्घं चतुरङ्गलविकरम् ॥

फाल्गु

अश्विनं ततश्चौरो जिह्या केहयेत सक्त ।
न दग्धश्चेच्छुद्धिमयाद्यथा तु स ह्येत ॥”
चौरोऽन गोचर । गोचरस्य प्रदातय तप्त-
फालावलेहनमिति स्मृतिरिति मैथिली ॥
अत्रापि त्वमये दद्यादिसन्तानन्तर आयस
केलिहानस्य जिह्यापि समादिशेदिति पिता-
महोक्तिः प्राङ् विवाकशोधाभ्यामप्यभिमतस्य
कार्यम् ॥३॥ तत्र प्रयोगः । जौहिकचत्वादिश-
त्तोलकमित्त जौहवटितमयवमध्यात्मकाङ्गुलाह-
दौर्ध्वं तथाविधचतुरङ्गुलप्रसार फालमनौ ताप
येन । तत्र प्राङ् विवाको धर्मावाहनादिहवनान्तं
कर्म्म कृत्वा दक्षिणा दत्त्वा,—

‘३३ त्वमये वेदास्त्वारस्वच यज्ञेयं हूयसे ।
त्व मुख सर्वदेवानां त्व मुख वल्गादिनाम् ॥
जठरस्थोऽपि भूतानां ततो वेतसि शुभाशुभम् ।
प्राप पुनासि वै यस्मान्मन्त्रात् पावक उच्यते ॥
पापेषु दृष्ट्यात्मनमर्चिष्यान् भव पावकः ।।
अथवा शुभभावेन श्रौतो भव जुताशनः ॥
त्वमये सर्वभूतानामन्त्रस्वरसि चाश्रितः ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुषां नि मानवा ॥
अवहाराभिप्राशोऽयं मातुष्यं युद्धिभिच्छति ।
तदेन सश्रयादस्माद्वर्मेतस्मात्तुमर्हसि ॥
इत्येतै फालस्यमसि अभिमन्त्रयेत् । शोध्यस्तु
प्रतिज्ञापञ्च शिरसि निधाय ।
‘त्वमये सर्वभूतानामन्त्रस्वरसि पावकः ।।
चाश्रितवत् पुण्यपापिभ्यो ब्रूहि स्वयं करे मम ॥
इत्यनेनाभिमन्त्र्य अश्विनं फाल जिह्या वल्ग
जिह्यात न दग्धश्चेत्तदा शुद्धः ॥” इति दिव्य
नक्षत्रम् ॥

फालजट, जि, (फालेन जट ।) फालेन कर्षित
भूत्यादि । यथा, माचवे । ४ । ४६ ।
“न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोमूत्रे ।
न फालजटे न जले न पिबेत् न च पर्वते ॥”
फाला, पु, (फालयन्तीति । फल + णिच् + अच् ।)
जम्बीरवृक्षाणि । इति दुर्गाटीकाटिप्पणीस्तु-
कुलचन्द्र ॥

फालगुन, पुं (फलति निष्पादयतीति । फल +
“फलेर्गुणः च । ” उणा ३ । ५६ । इति उच्यते
ततो युक् । ततः प्रज्ञाव्यय । यदा फलगुणां
फलगुनीनक्षत्रे जातः फलगुनः । स यव । अथ
यतस्त्रिभक्तिर्वैष्या, महाभारते । ४ । ४२ । १६ ।
“उत्तराभ्यां पूर्वाभ्यां फलगुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फालगुनं विदुः ॥)
गुङ्गाक्षः । नदीजटः । अज्जुनजटः । तपस्व
मासः । यथा,—

“फालगुनस्तु गुङ्गाक्षे नदीजालनभूयसे ।
तपस्वसंज्ञे मासे तत्पूर्वमायानु फालगुनी ॥”
इति दम्बनाम्नवर्गे मेदिनी ॥
अतएव ।

“फालगुने गगने मेने अलमिच्छन्ति वर्मरा ।”
इति क्रादिका चम्पलिका । अथ अलमिच्छ-
न्तीति अकारपक्षेणे आत्मानाम् ॥ ३ ॥

फाल्गु

(फालगुनी पौषमासी अस्तिजिनि । “विभाषा
फलगुनीश्वरकान्तिकौचैत्रिभ्यः । ” ४ । २ । २३ ।
इति पक्षे व्यञ्ज ।)

वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतेकादशमासः ।
फलगुनीनक्षत्रयुक्ता पौषमासी यस्मिन् मासे
स । इति तु प्रायिकाभिप्रायम् । स च त्रिविधः ।
मुख्यचान्द्रो गौणचान्द्रौ चौरश्च । यथा ।
कुम्भस्वरविप्रारब्धयुक्तप्रतिपदादिदर्शान्तो मासो
मुख्यचान्द्रः । मुख्यचान्द्रफालगुनमासीयपौष
मास्यन्तः कृष्णप्रतिपदादिको मासो गौण
चान्द्रः । कुम्भराशिस्वरविभोगोपलक्षितकाला-
त्मको मासः चौरः । इति मलमासतत्त्वम् ॥३॥
तत्पर्यायः । तपस्व २ फालगुनिका ३ फलगुन
४ । इत्यमरभरतौ ॥ वक्षरान्तक ५ । इति
राजनिर्णयः ॥ ३ ॥ तत्र जातफलम् ।

“प्रियवदः सज्जनवल्गमश्च
परोपकारो विमलाश्रयश्च ।
दाता नितान्तः प्रमदाभिलाषी
स्यात् फालगुने यस्य जन्म जन्म ॥”

इति कौटिलीप्रदीपः ॥

अथ फालगुनकृत्यम् । तत्र मास्यन्तर
फालगुनकृत्यादयः कालशाकवास्तुकशास्त्रोप-
करणान्नेन आह कर्मयम् ॥ ३ ॥ गौणचान्द्र
फालगुनकृत्यचतुर्दशी शिवरात्रिभ्रतम् । यद्दिने
प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्दशी तद्दिने
व्रतसुभयव्याप्तदुरोधात् । यदा पूर्वोदुर्निशीथ
व्यापिनी परेदु प्रदोषमानव्यापिनी तदा पूर्वो-
दुर्निशीथ प्रधानकालव्याप्तदुरोधात् । यदा तु
पूर्वोदुर्निशीथव्याप्ति परदिने प्रदोषव्यापिनी
तदा परदिने प्रदोषव्यापिनीति वचनम् ॥ ३ ॥
मुख्यचान्द्रफालगुनयुक्तद्वादशी गोविन्दद्वादशी ।
“फालगुने युक्तपक्षस्य पुष्यर्चैः द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनौ ॥”
महापातकनाशकामो गङ्गायां ज्ञानमह
करिष्ये । अथ पञ्चपुराणीयो मन्त्रः ।
“महापातकसंज्ञानि यावि प्रापानि सन्ति मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर वाङ्मवि ॥”
फालगुनपौषमासां दोलयाणां । तीर्थविन्ता
मन्त्रो ब्रह्मपुराणम् ।

“नदी दोलागतः हङ्गा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फालगुनीं संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरः प्रजेत ॥”
स्कन्दपुराणीयपुरुषोत्तममाहात्म्ये जिज्ञाध्याये ।
“फालगुनीं क्रौञ्चं कुर्व्यात् दोलायां मम
भूपते । ॥”
इति लव्यतत्त्वम् ॥

फालगुनाशुभ, पुं, (फालगुनादशुपञ्चात जायते
इति । अशु + अशु + क ।) वसन्तकालः । इति
हारावली । अर्जुनस्य कनिष्ठभ्राता च ॥

फालगुनिका, पुं, (फालगुनी पौषमास्यस्मिन् मासे
इति । “विभाषा फालगुनीश्वरकति । ” ४ । २ ।
२३ । इति टक ।) फालगुनमासः । इत्यमरः ।
३ । ४ । १५ ॥

फिरङ्ग

फालगुनी, स्त्री (फलगुनीभिर्युक्ता पौषमासी ।
“नक्षत्रेण युक्तः कालः । ” ४ । २ । ३ । इति
व्यञ्ज । ततो ङीप् ।) फालगुनमासस्य पूर्वमा ।
इति मेदिनी । ने, ८६ । पूर्वफलगुनीनक्षत्रम् ।
उत्तरफलगुनीनक्षत्रम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

फि, पुं, पाप । निष्कलवाक्यम् । इत्येकाक्षर-
कोषः । कोपः । इति शब्दरत्नावली ॥

फिङ्गक, पु, (फिङ्ग इति शब्देन कायति शब्दा-
यते इति । कै + क ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा
इति भाषा । तत्पर्यायः । कुलिङ्ग २ कलिङ्ग
३ धूम्राट ४ । इति शब्दमाळा । भृङ्ग ५ ।
इत्यमरः ॥

फिरङ्ग, पुं, (पौ पापि क्रोधि वा रङ्गोऽनुरागो
यस्य ।) खगमन्त्रातन्त्रेच्छदेशः । यथा,—
“पूर्वमाश्रये नवशतं वक्ष्यतीति प्रकीर्तिता ।
फिरङ्गभावया मन्त्राक्षौषां सचाधनादसुवि ॥
अधिपा मन्त्रलानाच संयामेवपराणिता ।
इरेणा नव वटं पञ्च लङ्काश्चापि भाविनः ॥”
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥

रोगविशेषः । अथ फिरङ्गस्य निरुक्तिमाह ।
“फिरङ्गस्यैव देशे बाहुल्येनैव यज्ञवेत ।
तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो आधिर्याधिविशारदे ॥”
तस्य विप्रकृत निदानमाह ।

“गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां भ्रुवम् ।
फिरङ्गोऽतिवसगात् फिरङ्गिण्या प्रसङ्गतः ॥
आधिरामरुजो ह्येव दोषाग्रामच सक्रमः ।
भवेत्ता लक्ष्येतेषां लक्ष्येतेषां वरः ॥”
फिरङ्गिण्या प्रसङ्गत इति विशेषार्थम् ॥ ३ ॥
रूपमाह ।

“फिरङ्गिखिविधो ज्ञयो वाङ्माभ्यन्तरतत्तथा ।
बहिरन्तर्भेदश्चापि तेषां लिङ्गाणि च भुवे ॥
तत्र बाह्य फिरङ्गः स्वादिश्रग्दशहशोऽप्यरुक् ।
स्फुटितो ज्ञयवज्ञेयः सुखसाधोऽपि स स्फुटः ॥
सन्नेच्छाभ्यन्तरः स स्वादुभयोर्लक्ष्येयुतः ।
कटदोऽतिचिरस्याधौ कटसाध्यतमश्च सः ॥”
उपद्रवान् आह ।

“कार्श्नं वलचयो नावाभङ्गो वक्ष्येच मन्त्रता ।
अस्थिघोरोऽस्थिरक्तल फिरङ्गोपद्रवा अनी ॥”
साध्यादिमाह ।

“बहिर्भवो भवेत् साधो नूतनो निरुपद्रवः ।
आभ्यन्तरस्तु कटेन साधोः स्वाद्यमासवः ॥
बहिरन्तर्भेदो जीर्णं चोद्योपद्रवेयुतः ।
बोध्यो आधिरसाधोऽयमिदं युक्तं पुरा ॥”
अथ फिरङ्गस्य चिकित्सा ।

“फिरङ्गस्य रोग रश्च कपरस्य रश्च ।
अवशं नाशयेदेतद्दुष्टं पूर्वं चिकित्सका ॥
लिख्यते रश्चपरप्राग्ने विविधतमः ।
अनेन विधिना खादन्मुखे शोष न विन्दति ॥
गोघूमपूर्यं सनीयं विदध्यात् कृष्णकूपिकाम् ।
तन्माधो नि लिपेत् स्तव चतुर्गुणमित्त भिषकः ॥
ततस्तु गुटिकां कुम्भाद्वयथा न खादनी बहिः ॥

सदृशपूर्णं लवङ्गस्य तां वटीमवधूतयेत् ।
दन्तस्यार्थं यथा न स्थापयतां तामभवा मिलेत् ।
ताम्बूल भक्षयेत् पश्चाच्छाकाच्चलवर्णास्थयेत् ॥
अममातपमन्धान विशेषात् स्त्रीविषयम् ॥

इति कपूररसः ॥ १ ॥

मारददृक्मानं स्थात खदिरदृक्कसमित ।
आकारकरभञ्जापि व्यासृष्टदृक्कयोन्मित ॥
टङ्कनयमित चौद्र खल्ले सन् विनिश्चित ।
समर्था तस्य सर्वस्य कुव्यात् सप्त वटीमिव ॥
स रोगी भक्षयेत् प्रातरेकैकामभुजा वटीम् ।
वजयेद्वलवगौ फिरङ्गस्तस्य नश्यति ॥

इति सप्तशालिकावटी ॥ २ ॥

मारद कर्षमानं स्थापयदेव हि गन्धक ।
तन्मुला अक्षमात्रां स्युक्तेनां कुव्याच्च कल्प-
लौम् ॥
तस्या सप्त वटी कुव्यात्ताभिर्हूम प्रयोजयेत् ।
दिनानि सप्त तेन स्यात् फिरङ्गान्तो न सशय ॥

इति धमप्रयोगः ॥ ३ ॥

पीतपुष्पवलापवरचेदृक्कमित रसम् ।
हस्ताभ्यां मर्दयेत्तावत् यावत् स्रवो न दृश्यते ॥
ततः सखेदवेहस्तादेव वासरचक्रम् ।
व्यथेक्षवशमन्त्रश्च फिरङ्गस्तेन नश्यति ॥ ४ ॥

चर्मवेद्विषयकाणि पथ्यां विस्मृष्टमांसिकाम् ।
धानीश्च तावतीं रात्रि निम्बबोद्धभांगिकाम् ॥
शाखमाणमिदं चूर्णमन्त्रीयादभवा सह ।
फिरङ्ग नाशयत्येव वाङ्मात्रकार तथा ॥ ५ ॥

तोपचीनिभं चूर्णं शाखमाणं समाधिकम् ।
फिरङ्गाधिनशाय भक्षयेत्तत्र त्र्यजेत् ॥
लवणं यदि वा तत्तु न शक्नोति तदा जन ।
सेनैव स हि मुञ्चति मधुरोपरसं हि ततः ॥ ६ ॥

अहकयमितं स्रुतं कुर्यादकारये सह ।
खल्ले विमर्दयेत्तत्र पत्रार्द्धं शुगशुलं चिपेत् ॥
तत्रार्ककारभं कुल त्रिफलाच्च पृथक् पृथक् ।
अहकयमितं सन् चर्मवेद्विषया तु निश्चिपेत् ॥
ततः सर्वं मधुसपिथीं द्विपलाभ्यां पृथक् पृथक् ।
मर्दयेदथ ततः खादेदहकयमितं रसम् ॥

त्रय फिरङ्गरोमीत्यस्तस्यावयव विनश्यति ।
अस्योऽपि चिरकातोऽपि प्रशान्त्यति मन्त्रावय ॥
एतद्गन्धयतः शोथो मुखस्य च न जायते ।
वजयेद्वलवगौ फिरङ्गस्तस्य नश्यति ॥ ७ ॥

इति फिरङ्गाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
फिरङ्गरोटी, स्त्री, (फिरङ्गप्रिया रोटी । फिर-
ङ्गाणां रोटीति वा ।) रोटिकाविशेषः ।
पाओरोटी इति पौडुदडि इति च भाषा ।
वा तु तालस्थायवा खर्जूरस्य रसेन मधुरिका-
जलेन वा मिश्रितां गोधूमकणिकामन्धक-
कालसुतर्मां समर्द्धं गोलाकारं स्थूलं स्थूलं
निर्मलाय तन्दूरपाकेन निष्पादिता भवति । इति
पाकराजेश्वरः ॥

फिरङ्गिणी, स्त्री, (फिरङ्गदेशो जलस्थानलेना-
स्थस्या इति । फिरङ्ग + इनि । डीप ।)
फिरङ्गदेशोद्भववारी । यथा,—

“गन्धरोग फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां भुवम् ।
फिरङ्गिणीतिवसर्गात् फिरङ्गिण्या प्रसङ्गतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

फिरङ्गी [वृ] पु, (फिरङ्ग + इनि ।) फिरङ्ग
देशोद्भवपुरुषः । अस्य प्रमाणं पूर्वशब्दे
ब्रह्मम् ॥

फु, पुं, मन्त्रकम् । तुच्छवाक्यम् । इति विश्वः ॥
फुक्, पुं, (फुनास्यवाक्येन कायति शब्दायते इति ।
फु + क + क ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
फुट, चि, (स्फुटतीति । स्फुट + क ।) एषोदरा
दित्वात् साधु ।) सर्पफणा । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३२२ ॥

फु(फ)न, व्य, अनुकरणशब्दः । इति फुतकारशब्द-
दशनात् । (यथा “बाण” पयसा दग्धो दध्यपि
फुतस्तस्य भक्षयति ।) इति प्राचः ॥ तुच्छ
भावयम् । इति केचितः ॥

फुतकर, पु, (फुदित्यक्तशब्दं करोतीति । फु +
ट ।) अक्षि । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फुतकार, पुं, (फु + भावे चण । फुदित्यक्तशब्दस्य
कार करणम् ।) फुतकरणम् । फु इति फुक्
इति च भाषा । फुतकारवति पावके आहुति
निषेधो यथा, तिथ्यादित्ये ।
“अग्नौ रुच्यं सस्फुल्लिङ्गे वामावर्ते भयानके ।
आद्रकाष्ठे समुत्पन्ने फुतकारवति पावके ॥
ज्वालाभिर्वि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम् ।
आहुतिं जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवद्
भुवम् ॥”

फुतकति, स्त्री, (फुदित्यक्तशब्दस्य कति कर-
णम् ।) फुतकारः । यथा कावचचन्द्रिका ।
“स्फुर्जतफुतकतिभेतिवसम्भ्रमसमतकारस्फुरत-
सम्भ्रमा ॥”

फुपफुस, पु, पुपफुस । कोष्ठविशेषः । स च चूदय
नाडिकासलमाशयविशेषः । प्सापडा फुलका
कापासे इति च लोके । इति सुश्रुतः । यथा,—
“स्थानान्ध्यामाभिपक्वानां स्रजस्य रुधिरस्य च ।
हृदयस्य फुपफुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥”

इति माधवकरः ।

अस्य व्याख्या । “आमस्य स्थानं आमाशयः ।
नामेकद्वयम् । अग्ने स्थानं पथ्यमाणाशयः
नामिदं द्वयम् । पक्वस्य स्थानं पक्वाशयः नामे-
रथ । स्रजस्य स्थानं वस्ति । रुधिरस्य स्थानं
यक्षतज्जीहानौ । हृतं हृदयं इक्षुरसपाकमलं
वद्वयं शोणितमलस्रज्ज्वा उल्लुक् स चान्तदेशे
अवस्थितः पुरीषाधानम् । फुपफुस हृदयस्य
वामपार्श्वे फुपफुस इति स्थातः । इति विजय-
रचितः । (यथा च ।

“तदामे फुपफुसं ब्रीह्याद्विद्याङ्गे यक्ष्मकतम् ।
उदानवायोराधारं फुपफुसं प्रोच्यते बुधे ॥”
इति पूर्वशब्दे पञ्चमेऽध्याये ब्राह्मधरेणोक्तम् ॥)
फुलति, स्त्री, (फल + क्तिन् । “ति च ॥” ७ । ४ । ८६ ।
इति अत उत्त ।) फलनम् । इति सुगवोद्य
आकरणम् ॥

फुल्ल, विकासः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर -
अक सेट ।) वृक्षी । लक्ष्यान्ता । विकास
इह कस ज गताविति दन्तान्तास्य वणि रूपम् ।
विपूर्वत्वेनाथान्तरावचितया विकासनभित्थयं ।
फुल्लति मञ्जीकलिका । इति दुर्गादासः ॥

फुल्ल, चि, (फुल्लतीति । फुल्ल + अच् ।) यद्वा
फलतीति । चि फला विसरणे + क्त । “आदि-
तश्च ॥” ७ । २ । १६ । इति इहभावः । “ति च ॥”
७ । ४ । ८२ । इति उत्तम् । अनुपसगात् ।
फुल्लचौवेति ॥” ८ । २ । ५५ । इति निष्ठा तस्य ल ।)
विकसितः । इत्यमरः । २ । ४ । ८२ । (यथा मन्त्रा-
भारते । १ । १२८ । ४१ ।

“जलञ्च मुमुने च्छन्नं फुल्लेर्जलरहस्यथा ॥”
पुष्पम् । फुल इति भाषा । यथा,—
“श्रीपद्मार्थां श्रिय देवीं फुल्ले संपूजयेत् सदा ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥

फुल्लदाम, [वृ] स्त्री, (फुल्लानां पुष्पाणां दाम इव ।)
हृन्दीमेदः । यथा —
“मो गौ नौ तौ गौ शरद्वयसुरगौ फुल्लदाम
प्रविह्वम् ॥”

उदाहरणं यथा,—
“शस्त्रलोकाणां प्रकटितकथनं भस्ममालोक्य कस
कृष्यसेतोभिस्त्रिदिववसतिभिर्योमसं स्त्रीर्वि-
सृक्तम् ।
सुगवामोदेन स्थगितदृशद्विशोभोगमाकृतशङ्क
मौलौ देव्यारेण्यतदनुपमं खस्त्रोः फुल्लदामः ॥
इति हृन्दीमञ्जरी ।

फुल्लफाल, पुं, (फुल्ल फलतीति । फल + अच् ।)
शूपवातः । इति चिकित्साशेषः ॥
फुल्लरीक, पुं, (फल + “फपरीकादयश्च ॥” उवा
४ । २ । इति ईकानुप्रत्ययेन निपातनात्
साधु ।) देशः । सप । इति सचिप्रावारो
वादिष्टः ॥

फुल्ललोचन, पु, (फुल्ले विकसिते लोचने यस्य ।)
जगविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । प्रफुल्लनेज-
युक्तं, चि ।

फुल्लि, स्त्री, विकाशः । इहधातुकथने तिङवतिष्ठ
वा इति सचिप्रावारवृत्तात् भावे इहप्रत्ययेन
विषयः ॥

फेण, पुं, (स्थायते वहते इति । स्थाय + “फेन-
मीनौ ॥” उवा ३ । ३ । इति नक्त फे-शब्दा-
देशश्च । मतान्तरे यत्नम् । इत्यन्तान्तापाठस्तु
गरीयान् ।) फेन । तरङ्गयोपर्युत्थितद्रवद्रव-
कारवस्तु । फेना इति भाषा । यथा,—
“प्रय येननिभा शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदा ॥”
इति पुराणम् ॥

हिक्कीरः । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥ सतुद्र-
फेना इति भाषा । अस्य महद्व्याघातस्य प्रमाणं
यथा,—
“हृषग्रेण्यो नदीतीरे निनदे सप्रतीधरे ।
यथा सारखता मन्त्रा अन्तरे फेणसङ्गता ॥”
इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ॥

फेनः

फेन(न)प, पुं स्वर्यपतितप्रलादित्रीविस्तृतिविशेष ।
यथा, श्रीभागवते । २ । १२ । ४३ ।
“वेखानवा वालिखिल्यौहमरा फेनपा वने ।
आसे कुटीचक पूर्ण बहोदो हसनिक्रियौ ॥”
“वने स्थिताचत्वारः । तत्र वेखानवा अक्षर-
पच्युत्तय । वालिखिल्या वनेऽने लब्धे पूर्ण-
सञ्चितामयागिनः । औहमरा प्रातस्त्याय
यां दिशः प्रथमं पश्यन्ति तत आहूते प्रला-
दिभिर्जीवन्तः । फेनपा स्वयं पतिते प्रला-
दिभिर्जीवन्तः । कुटीचक आत्ममधुप्रधानः ।
बहोद कर्मोपसम्पन्नोऽहम् ज्ञानाभ्यासप्रधानः ।
हयो ज्ञानाभ्यासनिष्ठः । निष्कमः प्राप्ततत्त्वः ।
इते च सर्वे ययोत्तर श्रेष्ठाः ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ (फेन पितृतीति । फेन + पा +
क । फेनपानकर्त्तरि, चि । यथा, महा-
भारते । १ । ६४ । २२ ।
“फेनपांश्च तथा वतसाम दुहन्ति क्ष मानवा ॥”
फेनो(नी), स्त्री, (स्नायते वहते इति । स्नाय +
नक । गौरादित्वात् ङीप् ।) खनामखातमिष्टान्न
विशेषः । यथा, जीवमङ्करी ।
“वटो वेश्वराक्षवज्जेन फेनो
समं पर्यटं शिशुनीजेन याति ॥”
फेनकारिणी, स्त्री, (फेन करोतीति । कृ + णिनि ।
ङीप् ।) तन्त्रविशेषः । यथा,—
“उक्तमेवैव नारदिव हारमेवम् ।
श्रिनाकार मलिन्याद्यमविताङ्गादि यामलम् ॥
सिद्धयोगेश्वर तन्त्र योगिनोऽनाममन्त्रम् ।
दृष्ट्वा ज्ञात्वा विधि फेनकारिणीतन्त्रं विरच्यते ॥”
इति प्रथमश्लोकद्वयम् ॥
फेनकारिणीतन्त्र इयं मयोक्ता
कुला समस्तममसारभूता ।
प्रज्ञोर्विनाशाय धनय धर्मे
मोक्षाय सम्यक् प्रयतो नियोज्या ॥”
इति फेनकारिणीतन्त्रस्य श्लोकः ॥
फेनकारीय, पुं, तन्त्रविशेषः । तन्त्रसारादिग्रन्थे
फेनकारीये इति शार्ङ्गं लिखितम् ॥
फेन, पुं, (स्नायते वहते इति । स्नाय + “फेन-
मीनी ॥” उक्ता ३ । ३ । इति नक फेनशब्दा-
देशः ।) फेन । फेना इति भाषा । तत-
प्रत्ययः । हिक्कीर २ अन्विकष ३ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १०५ । १ । हिक्कीर ४ । इति
शब्दरत्नावली । समुद्रकफ ५ जलहास ६
फेनकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्नायते
फेन स्नायी ङ उह्यौ नाञ्जीति ङेन निपात-
नात् सञ्जुक्तं दन्त्यनाम् । इत्यमरटीकाया
भरतः ॥ अथ दन्त्यनाम्नस्य प्रमाणांतरं यथा,
“वागीर मग्न फेनकश्च दन्त्यनाम्नितम् ।
आहुर्मग्नमिच्छन्ति केचिन्मूर्खान्त्वनाम्नितम् ॥”
इति भरतस्यैव विरचितं सुखवेक्षणम् ॥
(यथा, रङ्गः । १३ । ११ ।
“मातङ्गवज्रोः सङ्घोषपतङ्गि
भिन्ना विद्या भज्य सङ्घवेक्षणम् ॥”

इदं फेनाश

तरलद्रव्योपरिस्थितवृद्धाकारवस्तुभाजम् ।
यथा, महाभारते । १ । ३ । ५२ ।
“भो फेन पिबामि यमिमे वतसा मातृणां
स्तनान् पिबन्त उन्निरिति ॥” * ॥ उग्रद्रव्यस्य
पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३१ । २६ ।
“उग्रद्रव्यो महापराजः फेनस्तस्य सुतोऽभवत् ॥”
फेनक, पुं, (फेन + स्वार्थे ण्यत्वात् वा कन ।)
फेन । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिष्टकविशेषः ।
अस्य गुणाः । लघुत्वम् । रुच्यत्वम् । शुक्र-
कारित्वम् । पित्तवायुनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ (यथा च सुश्रुते । १ । ४६ ।
“हृदा पच्यतमासौर्वाजव फेनकाद्यः ॥”
गान्धर्वाणादिवत् क्रियाविशेषः । तस्य गुणा
यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“ऊर्जोऽसङ्गनयत्वाय फेनकं श्लेष्मणाघवे ।
कण्ठकोटानिलसम्भ्रममकरोमापहृत्तवः ॥”
फेनका, स्त्री (फेनेन कायतीति । कै + क ।
टाप ।) जलपक्वतकुलचूर्णम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
फेनदुग्धा, स्त्री, (फेन इव दुग्धं यस्याः ।) दुग्ध-
फेनीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
फेनल, त्रि, (फेनोऽस्यस्येति । फेन + “फेना-
दित्वात् ॥” ५ । २ । ६६ । इति चात जपः ।)
फेनवानः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
फेनवान, [त्रि] त्रि, (फेनोऽस्यस्येति । “फेनादि-
त्वात् ॥” ५ । २ । ६६ । इत्यत्र अन्त्यतरस्या
मित्युद्धर्त्तं पक्षे मनुपः । मस्य व ।) फेनिलः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, महाभारते ।
२ । १४३ । २० ।
“तत्र सागरमा ज्ञाप्य कौर्यमाथा समन्ततः ।
प्रादुरासनं सुकलुषा फेनवतो विशास्यते ॥”)
फेनवाही, [त्रि] पुं, (फेनवत् सुधर्ता वहतीति ।
वह + णिनि ।) वल्गुम् । इति शब्दमाला ॥
फेना, स्त्री (फेनोऽस्य काङ्क्षुणायाः । फेन +
अन् । टाप् ।) सातकानुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
फेनाय, स्त्री, (फेनस्यायम् ।) वृद्धदम् । इति
हारावली । २५ ॥
फेनायमान त्रि, (फेनसुहृदमतीति । फेन + “फेना-
चेति वाच्यम् ॥” २ । १ । १६ । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्ता कणः । ततः प्रानचः ।) उत्थितफेन
द्रव्यादिः । फेन इव आपरति य इत्यर्थे फेन
शब्दात् उग्रप्रत्ययान्तरं प्रानप्रत्ययेन विवक्षितम् ॥
(यथा, महाभारते । ६ । ३ । ३४ ।
“प्रतिश्रोतोवहा नद्यः सरितः श्रोतिलोदकाः ।
फेनायमानाः कृपाश्च नर्हन्ति दृवमा इव ॥”)
फेनाश्रयि, पुं (फेन यथाश्रयिर्वचः यस्य । फेनेन
वृक्षाद्वरगाश्रयादेवास्त्यं तथाऽयम् ।) इन्द्रः ।
इति शब्दमाला । (एतदुद्धृतास्तौ यथा, देवी-
भागवते । ६ । ६ । ५५—५६ ।
“इति सञ्चिन्त्य भगवता कथं ह्यहो रियुं रये ।
अथैवं सर्वदा सर्वदेवैश्च दानवेक्षया ॥”

फेनगडः

यदि वृत्रं न हृत्वाद्य वचयित्वा महाबलम् ।
न श्रेयो मम नूनं स्यात् सर्वथा रिपुचक्षयात् ॥
अर्पा फेन तदापश्यतः समुद्रे पर्यतोपमम् ।
नायः शुक्लो न चार्द्रोऽयं न च शुक्लमिदं तथा ॥
अर्पा फेन तदा शक्नो जयाद्यः किल जीलया ।
परां शक्तिं च सत्सारं भ्रूणा परमया युतः ॥
स्तुतमात्रा तदा देवी स्नांश्च फेने न्यधापयतः ।
वचः तदावृत्तं तत्र चकार हरिसंयुतम् ॥
फेनावृत्तं पतिं तत्र प्रकृच्छिष्ये तं प्रति ।
सहसा निपयाताम् वच्चाहृतं इवाचलम् ॥”
फेनिका, स्त्री, (फेन इवाक्षतिरस्यस्याः । फेन +
ठन् । टाप् ।) पक्वान्नविशेषः । खाना इति
भाषा । यथा—
“समिताया वृतादाया वर्चोदीर्घा समाचरेत् ।
तास्तु सन्निहिता दीघा पीठस्थोपरि धारयेत् ॥
वेक्षयेद् वेक्षणेनैता यथेका पर्यटौ भवेत् ।
ततश्चुरिकया तान् रुज्यामेव कर्त्तयेत् ॥
ततस्तु वेक्षयेद्भूय सट्टकेन च लेपयेत् ।
शालिचूर्णं दत्तं तोयं मिश्रितं सट्टकं भवेत् ॥
ततः सट्टकं तां कौर्मो विदधीत् पृथक् पृथक् ।
पुनस्तां वेक्षयेत् कौर्मो यथा स्थाण्डिलोक्तम् ॥
ततस्तौ सुपचेदाभ्यं भवेयुश्च पुटा स्फुटा ।
सुगन्धया शूकरेया तदुद्धूलनमाचरेत् ॥
सिन्धेया फेनिकानाञ्चो मयूकैश्च समा युजे ।
ततः किञ्चित्सुरियं विशेषोऽयमुदाहृतम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
फेनिल, स्त्री, (फेनोऽस्यस्येति । फेन + “फेना-
दित्वात् ॥” ५ । २ । ६६ । इति इत्यत्र ।) कौलि-
फलम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
“पुंसि स्त्रियाश्च ककुब्धुर्वदरी कौलिमिवपि ।
फेनिलः कुवलः घोटाः सौवीरः वदरः सहितः ।
अजप्रिया कुहाः कोजी वयमो भयकण्टकाः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मदनफलम् । सफेने, त्रि । इति मेदिनी ॥
(यथा महाभारते । १ । १५३ । १ ।
“उक्ता नवं प्रपास्यामि फेनिलं सधिरं बहु ॥”)
फेनिल, पुं, (फेन + इत्यत्र ।) अरिष्टद्रव्यः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ३१ । हारिटा इति ख्यातः ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“अरिष्टकस्तु माङ्गल्यः श्लक्ष्णवर्णोऽयसाधनः ।
रक्तवीणः पीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वदरद्रव्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्रियां
टाप् । जलज्जास्त्री । यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
३६ अध्याये ।
“अन्धपिष्टे सुधीतेषु फेनिलोपक्ववेक्षया ॥”)
फेन पुं (फे इति शब्दः राति शङ्कातीति । रा
ग्रहणे + क ।) प्रहमलः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
फेनक, पुं (फे इत्यव्ययशब्देन रक्ष्यतीति । रक्ष
+ अच् ।) अमलः । इति कैमवज्जः ।
४ । ३५५ ॥

ब

फेरव, पुं, (फे इति रवो यत् ।) इगाल ।
 इत्यमर । २।५।५ । (यथा कथाचरितचामरे ।
 ४७।५३ ।
 “हृत्तां तरतां रक्ते नृतां चोत्तवाय च ।
 मृताणां फेरवाणां भूतानां भवद्रथ ॥”
 राघव । इति मेदिनी । फे, ४४ । पूर्वे हिंसे
 च, चि । इति शब्दरत्नावली ।
 फेर, पुं, (फे इति शब्देन रौतौति । रत्न ध्वनी +
 भित्तुदित्वात् कु ।) इगाल । इत्यमर ।
 २।५।५ । (यथा, भागवते । ८।१६।७ ।
 “यद्देव येनतिथयो नाचिता खलिलेरपि ।
 यदि नियन्ति ते नून फेरराजयुहोपमा ॥”
 फेल, ऋ गतौ । इति कविकल्पद्रुम । (आ-
 पर सक०-सेट ।) ऋ अपिपेलत पिपेलतु ।
 इति दुर्गादास ।
 फेल, ऋ, (फेलते दूरे निक्षिप्यते इति । फेल +
 घञ ।) भुक्तवसुजन्मितम् । उच्छिष्टम् । इति
 शब्दरत्नावली ।
 फेलक, पुं, (फेल + स्त्री चत्वार्या वा कन् ।)
 भुक्तवसुजन्मितम् । इति जटाधर ।
 फेला, स्त्री, (फेल्यते इति । फेल + “गुरोश्च
 हल ।” ३।३।१३ । इति अ । टाप ।)
 भुक्तवसुजन्मितम् । इत्यमर । २।६।५६ ।
 फेलि, स्त्री (फेल + इत् ।) उच्छिष्टम् । इति
 जटाधर ।
 फेलिका, स्त्री, (फेलिरेव । स्त्री कन् ।) उच्छि-
 ष्टम् । फेलाशब्देन स्त्रीयैः शिकप्रत्ययेन
 निष्पन्ना ।
 फेली, स्त्री, (फेलि + “लटिकारादित्तिन ।” इति
 पक्षे ङीष् ।) भुक्तवसुजन्मितम् । इति शब्द-
 रत्नावली ।

ब

ब बकार । स च ज्योतिष्यज्ञानवर्गः । (पवर्गस्य
 षष्ठ्यवर्गः ।) तस्मिन्कारणस्थान ओष्ठ । इति
 आकरग्रन्थम् । (यदुक्तं विद्वान्मनौमुन्याम् ।
 “उपुपभागीयानामोष्ठौ ॥”) तस्य स्वरूप
 यथा, कामधेयतन्त्रे ।
 “बकारं शब्दं चार्ज्जु । चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
 शरत्पञ्चमीकाश पञ्चदेवमय सदा ।
 पञ्चप्राणात्मकं वर्णं विद्विष्यसहितं सदा ॥”
 (बङ्गीयवर्णमालायामस्य स्वरूपमाह ।)
 “विकोचकपिबौ रेखा विष्णुश्रवणकपिबौ ।
 माना शक्ति परा श्रेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
 अस्य ध्यान यथा,—
 “नीलवर्णं त्रिनयनं नीलाम्बरधरां पराम् ।
 नागहारोष्णतां देवीं विसृज्यां प्रक्षालयन्मया ॥
 एवं ध्यात्वा बकारं तु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”
 तत्प्रभावमन्त्रो यथा—
 “विशक्तिवर्जितं वर्णं विविधाकृतयेपितम् ।

वक

खद्य कुक्कुलिनीं देवीं सततं प्रणमाम्यहम् ॥”
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
 अस्य नामानि यथा,—
 “नो वनी भूधरो मार्गो वधरो लोचनप्रिय ।
 प्रचेता कलस पक्षी खलगच्छ कपर्दिनी ।
 पृष्ठवशो भयामातु शिखिवाहो युगम्बर ।
 सुखविह्वलैर्वा यदृष्टा योद्धा त्रिलोचनप्रिय ।
 जेदिनी तापिनी भूमिसुगन्धिज्वलिप्रिय ।
 सुरभिर्मुखविष्णुश्च स हारो वसुधाधिप ।
 यष्टापुर चपेटा च मोदको गगन प्रति ।
 पूर्वावाटामध्यलिङ्गी शनि कुम्भलतीयकौ ॥”
 इति नागातन्त्रशास्त्रम् ।
 बंहिष्ठ, त्रि, (अयमेवामतिशयेन बहुल । बहुल +
 “अतिशयाने तमविष्ठनौ ।” ५।३।५५ । इति
 इठन् । “प्रियस्थिरिति ।” ६।४।१५७ । इति
 बंहि-आदेश ।) अतिशयबहुल । इत्यमर ।
 (यथा महाभारते । १२।३२८।३६ ।
 “योऽङ्गि सयोज्य लौक्यज्ञानं पथन्याय प्रथ-
 म्भूति ।
 उदहो नाम बंहिष्ठसूतौय स सदागति ॥”
 बह्वीयान्, [सु] त्रि, (अयमनयोऽतिशयेन बहुल ।
 बहुल + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरनीयसुनौ ।”
 ५।३।५७ । इति ईयसुन् । “प्रियस्थिर-
 स्थिरोऽयमिति ।” ६।४।१५७ । इति बंहि-
 आदेशश्च ।) अतिशयबहुल । अयमनयो-
 रतिशयेन बहु इत्येव बहुशब्दादीयसुप्रत्ययेन
 निष्पन्न । इति मुग्धबोधमतम् ।
 व, पु, वरुण । कुम्भ । इति शब्दरत्नावली ।
 “व पुमान् वरुणे चिन्मौ भगे तोये गतेऽपि च ।
 गन्धने तन्मुखान्ते पुष्पेव वपने स्मृत ॥”
 इति मेदिनी । वे १ । * ॥
 तस्य साङ्केतिकनामानि यथा । युगम्बर १
 सुरभि २ सुखविष्णु ३ स हार ४ वसुधा-
 धिप ५ । इति नीलवर्णाभिधानम् । भूधर ६
 दृष्टगच्छ ७ । इति रुद्रयामलौकिकनीलाभिधानम् ॥
 अपि च ।
 “नो वनी भूधरो मार्गो वधरो लोचनप्रिय ।
 प्रचेता कलस पक्षी खलगच्छ कपर्दिनी ।
 पृष्ठवशो भयामातु शिखिवाहो युगम्बर ।
 सुखविह्वलैर्वा यदृष्टा योद्धा त्रिलोचनप्रिय ।
 जेदिनी तापिनी भूमिसुगन्धिज्वलिप्रिय ।
 सुरभिर्मुखविष्णुश्च स हारो वसुधाधिप ।
 यष्टापुर चपेटा च मोदको गगन प्रति ।
 पूर्वावाटामध्यलिङ्गी शनि कुम्भलतीयकौ ॥”
 इति तन्त्रान्तरम् ।
 व(व)क, इ ङ कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥
 (भ्वा० आत्म अक सक च सेट ।) कौटिल्य-
 मिह कुटिलीभाव कुटिलीकरणश्च । इ, वक्षते ।
 इ, वक्षते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । वक्षते
 काष्ठं कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादास ।
 व(व)क, पुं, (व(व)कृते कुटिलीभवतीति । वक्ति +
 अच् । पृषोदरादिसात् नृपोऽ ।) खनाम-

वकाः

खानपत्तिविशेषः । तत्तपयाय । कङ्क २ ।
 इत्यमर । २ । ५ । २२ । द्वारवलिभुक्त ५
 कच्छे ४ सुखवायस ५ दीर्घलङ् ६ वकोट ७
 यष्टवलिप्रिय ८ । इति शब्दरत्नावली । निश्रित
 ६ शिखी १० चन्द्रविहङ्गम ११ । इति त्रिकाङ्क-
 शेषः । तीर्थसिरी १२ नापच १३ मीन-
 घाती १४ ऋषाध्यायी १५ निचलाङ्ग १६
 दाम्भिक १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
 मांसस्य गुणा ।
 “शरारिवकाकाकाश्च दाहूदा पवनापहा ॥”
 इति रत्नावली ।
 अपि च ।
 “हृत्सवारसकाश्च वककौश्वरारिका ।
 मन्दीसुखीयकादन्वावकाकादा भवा स्मृता ॥
 भवन्ते खलिले यस्मात् एते तस्मात् भवा स्मृता ॥
 कुलेचरा भवाश्चापि कोशस्था पादिनस्तथा ।
 मतस्था एते वमाख्याता पञ्चधानूपजातयः ॥
 आनूपा मधुरा खिग्वा गुरवो वक्षिवादना ।
 खिग्वा पिच्छलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ॥
 तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽप्यथतमा
 स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 खनामखानपुष्पद्वयः । तत्तपयाय । शिव-
 वली २ पाशुपत ३ एकाङ्गी ४ वसु ५ ।
 इत्यमरः ॥ एकाङ्गी ६ वृक ७ वसुक्त ८
 वक्षक ९ । इति तट्टीका । वकपुष्प १
 शिवमल्ली ११ । इति शब्दरत्नावली । काक-
 शीर्षे १२ खलपुष्प १३ शिवप्रिय १४ काक-
 नामा १५ वसहङ् १६ खपूरक १७ रक्त-
 पुष्प १८ सुनितर १९ अगस्ति २० वङ्ग-
 सेनक २१ । इति रत्नमाला । अगस्त्य २२
 शीघ्रपुष्प २३ सुनिद्रम २४ ब्रह्मदि २५
 दीर्घवक २६ वक्रपुष्प २७ सुरप्रिय २८ ।
 “सितपीतनीलवर्णोऽहितकुसुममोदाश्चतुर्विधो
 भगिनि ।
 मधुरशिश्निरदीयमन्कावविनाशश्च भूतघ्न ॥”
 तथा च ।
 “अगस्ति शिशिर गौक्ष विदोषज्ञ अमापहम् ।
 बलासकाचवेवश्च भूतघ्नश्च बलावहम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “अगस्ति कुसुम शीतं चातुर्यं कनिवारकम् ।
 नक्तान्धनाशनं तिलं कषायं कटुपाणि च ।
 प्रीतसङ्घेऽपि पन्नं वातघ्नं सुनिर्मितम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यच्च ।
 “वायकस्य च पुष्पाः वङ्गसेनस्य चैव हि ।
 कटुपाकानि तिलानि काशघ्नकराणि च ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 “वक्रपाशुपतश्चैव शिवापीकश्च सुततः ।
 वसुकाश्च शिवाङ्गश्च शिवेष्टः कमपूरकः ॥
 शिवमलिः शिवाङ्गादः शास्त्रो रक्षितमितः ।

वकनि

वकोऽतिप्रशिखरिस्तो मधुरो मधुगन्धक ।
पितृदाहकपञ्चासमहारी च दीपन ॥”

इति च राजनिर्घण्ट ॥

“शिवमङ्गो पाशुपत एकाङ्गो वा वुको वसु ।
वुकोऽशुखः कटुस्त्रिस्त कपपित्तविषापहः ।
योनिमूलजवादाहङ्गुलशोषासनाशन ॥”

इत्यपि भावप्रकाश ॥

नालव्यप्रकारः । यथा,—

“—————शो वान्तो वपरो वकः ॥”

इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ ३ ॥

कुवेर । रक्षोविशेषः । इति मेदिनी । कै, ३ ॥ स
च भीमेन हतः । (यथा महाभारते ॥ ११६५॥ ७३।

“तस्यामप्येकचक्रायां वक नाम राजस हवा
प्राञ्चालनगरमभिगता ॥”) अत्र कोवे पवर्गोय
वकारादौ पठितोऽयं शब्दः किञ्च अमर-
टीकायां भरतेन अन्तःश्वकारादिवचवक-
घातुभ्यां क्रमेण चप्रत्ययेन अनूप्रत्ययेन च
साधितः ॥ ३ ॥ यन्त्रविशेषः । यथा —

“अलकच्छपपाताजदीलाभूः खरवाशुका ।
वकाया यन्त्रभेदाः खुन्ध्यान्वासाश्च भविका ॥”

इति शब्दचक्रिका ॥

अस्य विवरणं यथा, वैद्यके ।

“होर्वकच्छकाचक्राद्या गितयेत् खलभाककम् ।
तिर्यक् कृत्वा पथैत् सुम्भा वकयन्मिति
कृतम् ॥”

अमरविशेषः । स च श्रीकृष्णेन हतः । यथा —

“ख ख दतचक्रुः सर्वे पायथिष्यन्त एकदा ।
मत्वा जवाश्रयाभ्यास पायथिलाः प्रपुन्यन् ॥

ते तत्र दहसुवाजा महासत्त्वमवस्थितम् ।

तत्र सुवचनिर्भिन्न गिरेः कूटमिव व्युत्पन्नम् ॥

स वै वको नाम महावसुरो वकरूपकः ।

आगत्य तरसा कृत्वा तीक्ष्णतुण्डोऽयसह्वरी ॥

अथ महावकयसः दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः ।

बभूवुरिन्ध्यासीव विना प्राणं विचैतसः ॥

तं ताक्षकं प्रदहन्ममिव हृदः ।

गोपालकुरु पितरं जगद्गुरोः ।

चच्छेदं सद्योऽतिवधात्त वकः ।

सुखेन हन्तुं पुनरभ्यपद्यतः ॥

तमापतन्त स निरुद्धं तुल्यो-

दाभ्यां वर्कं कंसवत् सतां गतिः ।

पश्यन्तस्तु दावेष्टुं ददार् नीलयः ।

सुदावहो वीरवर्धिवौकसाम् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ११ अध्यायः ॥

व(व)कचिचिका खी, मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।

वकाची २ । इति हारावली । १८८ ॥

व(व)कजित यु, (वक जितवान् इति । जि + क्तिप् ।)

भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीलक्ष्मणः ॥

व(व)कधूप, यु, (वक इव सुगन्धवर्धो धूपः ।) ठक-

धूपः । इत्यमरटीका ॥

व(व)कनिखदनं यु, (निखदवति हन्तीति । खदि +

ख्यु ।) वकस्य निखदनी घातकः ।) भीमसेनः ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । १७२ ॥ श्रीलक्ष्मणः ॥

वकारिः

व(व)कपञ्चक, खी, (वकोपलक्षिता पञ्च तिथयो
यत्र कप् । वकोऽपि तत्र नाश्रीयदिति वचना

देव तथालम् ।) कार्त्तिकमुल्लोकादध्यादिपञ्च-

तिथ्यात्मकम् । यथा,—

“तत्रैकादश्यादितिपञ्चके वकपञ्चकम् ।

वकोऽपि तत्र नाश्रीयाम्नास्यैव कदाचन ॥

इति वचनात् ॥” इति ललितलम् ।

“किञ्च । कार्त्तिकमधिलक्ष्यं ज्ञानपुराणम् ।

‘एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु राजिषु ।

दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च ।

वर्त्ततथा तथा हिवा मांसमन्त्रयमेव च ॥

ततश्च मांसमन्त्रयनिषेधे कार्त्तिकमासतच्छुक्ल-

पञ्चतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात्

पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि ॥” इति तिथ्यादि-

तलम् । अपि च ।

“एकादशीं समारभ्य यावन् पञ्चदशी भवेत् ।

वकोऽपि तत्र नाश्रीयाम्नीन मांसं च किं नरः ॥”

इति सप्तसरकौसुदीधतमजपुराणवचनम् ॥

व(व)कपुष्प, यु (वक इव वक्र पुष्प यस्य ।) वक-

ट्टयः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वकस्य पुष्पम् ।)

अगस्तिकुसुमे, खी ॥

व(व)कहति, यु (वकस्यैव स्वार्थसाधिका इति

यस्य ।) वक्तव्यवर्त्तनविशेषः । यथा,—

“पावकियो विकर्मस्थान् वेङ्गान्नवितान्

शठान् ।

हैतुकान् वकहर्षीं च वाङ्मावेद्यापि नाचैवेत् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अर्धे १८ अध्यायः ॥

तस्य लक्षणं यथा —

“अव्यागद्विर्नेल्लतिक स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च वकहतिरुदाहृतः ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अपि च ।

“अधोद्विर्नेल्लतिक स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठः शिष्यो विनीतश्च वकहतिरुदाहृतः ॥”

इति पाशोत्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥

व(व)कवेरी [व] यु, (वकस्य वेरी घातकत्वात् ।)

भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ श्रीलक्ष्मणः ॥

व(व)कवली, [व] यु, (वकवतमस्याफीति इति ।)

मिथ्याविनीतः । वकहति । इति जटाधरः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“अधोद्विर्नेल्लतिक स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च वकवतधरो विनः ॥”

इति दानवागरे मनुः ॥

व(व)काची, खी वकाचिकामस्यः । इति

हारावली । १८८ ॥

व(व)कारि, यु, (वकस्य चरिः ।) श्रीलक्ष्मणः । यथा,

“तदा वकारिः सुरलोकवासिनः

समाकिरन्मन्दमस्त्रिकादिभिः ।

समीक्षिते चानकशङ्खसक्तवै-

कट्टीस्य गोपालसुता विचिकिरे ॥”

इति श्रीभागवते १ । ११ । ५२ ॥

(भीमसेनश्च । वकाराचसवातकत्वात् ।)

वकुलः

व(व)कुल यु, (व(व)कृते इति । व(व)कि कौटिल्ये
+ “मदगुरादयश्च ॥” उणा० १ । ४२ ।

इति उरचः प्रत्ययेऽप्यस्य लत्व वङ्गेऽनौप-

स्थेऽनुबन्धः ।) खनामख्यातपुष्पट्टयः । तत्-

पर्यायः । कैसर २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥

केशर ३ । इति भरतः ॥ वकुल ४ विह-

केशर ५ वरलब्ध ६ वीधुगन्ध ७ सुकुल ८

सुकुल ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीसुख

मनु १ होहल ११ मधुपुष्प १२ सुरभि १३

अमरानन्द १४ स्थिरकुसुम १५ शारदिका १६

करक १७ वीरञ्च १८ विशारद १९ गूढ-

पुष्पक २ धन्वी २१ मदन २२ मद्यामोद

२३ चिरपुष्प २४ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

६३ । ४२ ।

“पुत्रागे कर्त्तिकारेण वकुलोद्देशपाठने ॥”)

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । हृद्यत्वम् । विष-

दोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् ।

मदागलम् । हृद्यत्वम् । ततःकुसुमगुणाः ।

रुच्यत्वम् । चौरागलम् । सुरभित्वम् । शीत-

लत्वम् । मधुरत्वम् । क्षिप्तत्वम् । कषायत्वम् ।

मलस्यहकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“वकुलो मधुगन्धश्च विहकेशरकस्तथा ।

वकुलसु वरोऽशुखः कटुः पाके रसे गुरुः ॥

कषपित्तविषत्रिजलमिदं दन्तगदापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तत्पुष्पगुणाः ।

“वकुल मधुरः पाहि दन्तस्त्र्येकर परम् ॥”

तत्पुष्पगुणाः ।

“पद्म कषाय मधुर शीतः पित्तकफाहनुत् ।

तद्वत् वकुलपुष्पमग्नानारोत्यनपाठनम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“विचरन्त तदा भूयो मरैश्च कुसुमायुधः ।

आरातः स्थित्वायतो धन्वी वन्तापयितुस्तुष्टः ॥

ततस्तमयतो दृष्ट्वा क्रोधाभातदृष्ट्वा हरः ।

अरमालोकयामाच शिखायाचरन्नामिकम् ॥

आलोकितस्त्रिनेत्रैश्च मदगो वृत्तिमानपि ।

प्रादहृत तदा वक्षन् । पादादरभ्य कक्षवत् ॥

प्रदहन्तानो चरन्तो दृष्ट्वावौ कुसुमायुधः ।

उल्लसन् धनुः श्रेष्ठं तन्मगामाच पञ्चधा ॥

यदाचीन्सुष्टिबन्धनद्वेकापृष्ठं महाप्रभम् ।

स चम्पकतवचात् समगम्यागो गुणाहतिः ॥

नाहत्यान शुभाकार यदावीहचभूषितम् ।

तज्ज्वात् केशवारस्य वकुल नामतो वने ॥

या च कोटी शुभा श्लाघीदिन्ननीलवभूषिता ।

जाता वा पाटला रम्या भङ्गराजविराजिता ॥

नाहोपरि तथा सुदौ श्याम चकमक्षिप्रभम् ।

पञ्चगुलामवज्ज्वाती शशाङ्ककिरणोज्ज्वाला ॥

कर्त्तुं सुष्ठ्वा अथ कोला श्याम विद्रुमभूषितम् ।

तस्मात् वहुपुटा मङ्गी सजाता विविधा सुते ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

(शिव । यथा, महाभारते तस्य सहस्रनाम-
कीर्तने । १३ । १७ । १८ ।
“बन्धुको वज्रको हवीं वज्रलक्ष्मणम् ।
वारणीयो महाजगन्मूलकम् महौषधम् ।”
ब(व)ज्रला, स्त्री (वज्रल + टाप्) कटुका । इति
राजनिर्घण्ट ।
ब(व)ज्रली स्त्री, (वज्रल + गौरादित्वात् डीष्)
काकोली । इति शब्दचन्द्रिका ।
ब(व)ज्रल पु (वज्रल । एवोदरादित्वात् दीर्घः)
वज्रलट्ट । इति शब्दरत्नावली ।
ब(व)ज्रका स्त्री, (वज्राणां वज्रसम्बन्धानां ईदृक्
गतियञ्) वलाका । वातावलिताशखा । इति
मेदिनी । के २०२ ।
बकोट, पु, बक । इति त्रिकाण्डशेषः ।
बठ, प्रेम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा -पर -
अक सेट ।) प्रेम्भिश्च सामर्थ्यम् । वठति
वीरो योद्धुं समर्थः स्यादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ।
ब(व)डवा, स्त्री, (वल वातीति । वल + वा + क ।
टाप् । डल्योरेकात् लस्य डत्वम् ।) वोटकी ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४३ । (यथा, महाभारते ।
१ । २२२ । ४५ ।
“बडवानाम् सुहृन्नां चन्द्रासुसमवर्चसाम् ।
ददौ जगद्देवः प्रीत्या सहस्रं देवभूषितम् ।”
अस्या दुग्धगुणा यथा —
“रूपोष्ण बडवाक्षीरं बलं शोथानिनापहम् ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
बडवारूपधारिणी सूर्यपत्नी सञ्ज्ञा । यथा
मार्कण्डेयपुराणे । ७७ । २३ ।
“सूर्यतापमनिष्कुन्ती तेलवस्तस्य निवृत्ती ।
तपस्वचारं तत्रापि बडवारूपधारिणी ।”
अस्या विशेषविवरणम् तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ।
हृत्तीया सूर्यपत्नी । इति केचित् । यथा, भाग-
वते । ८ । १३ । ८ — ८ ।
“विवस्वतश्च देवाय विष्णवेऽसुते उभे ।
सञ्ज्ञा ह्येषा च राजेन्द्र । ये प्रागभिहिते तव ।
हृत्तीयां बडवामेके तासां सञ्ज्ञास्तथाह्वयः ।
यमो यमी आहृदेव्यायावाच सुतातु श्रुतः ।”
अश्विनोपनिषद् । इति श्रुतिवचनम् । (नारी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । दाक्षी । यथाह नारदः ।
“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बडवाज्ञतः ।”
वासुदेवस्य स्वामिकाता परिचारिका । इति
हरिवंशः । ३५ । ३ ।) बाडवायि । अख्योत
प्रतिषेधा —
“अथाकाशगता देवाः क्रुद्धा इष्टा महेश्वरम् ।
प्रवीरं जगतां नाथ । कामे क्रोधं परिहृज ।
इति स वदतां तेषाममराणां तदावत ।
ललाटचक्षुः सन्तुष्टो भक्ताकार्योऽनोभवम् ।
ब्रह्मा क्रोधावर्णं शम्भोर्ध्वजं वज्रलां जगद् ।
बडवारूपिणं चक्रे देवानां पुरतस्तदा ।
बडवां तां तदा देवाः सौम्यां ज्वालासुखीं
सुभाम् ।

इष्टा निर्विघ्नमनसो बभूवुः पूर्वपीडिताः ।
बडवां तां समादाय तदा ज्वालासुखीं विधिः ।
सामरं प्रययौ लोकहिताय जगतां प्रभुः ।
गत्वाथ सागरं ब्रह्मा प्रोवाच परिपूर्णितः ।
यथावत्तेन विप्रेन्द्रा समयश्च निदेशयन् ।
अथ क्रोधो महेशस्य बडवारूपधृक् त्वया ।
ज्वालासुखं सदा धार्यो यावत्तु विलयाम्यहम् ।
यदा त्वामहमागम्य वदामि सतितां पते ।
तदा त्वया परिधाय क्रोधोऽयं बडवासुखः ।
भोजनं भवतस्त्वोयमेतस्य तु भविष्यति ।
यन्नादेव विधायीऽयं यथा नो याति चान्तरम् ।
इत्युक्तो ब्रह्मा सन्मुरझीचक्रे तदा क्रुधम् ।
ग्रहीतुं बडवावक्त्रं शम्भोश्चाशक्तमप्यहम् ।
ततः प्रविष्टो जलधौ पावको बडवासुखः ।
वायोर्येव विद्वहस्य ज्वालामालातिदीपितः ।”
इति कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ।
(नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २२ । १२४ ।
“तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
वैष्णोपवेशा भीमा च बडवा चैव भारतः ।”
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । २२ । ८८ ।
“ततो गच्छेत् बडवां चिद् लोकेशं विश्रुताम् ।
पश्चिमायां तु सन्ध्यायां उपसृज्य यथाविधिः ।”
ब(व)डवाज्ञत पु (बडवाया दास्या ज्ञत ।)
पञ्चदशसालगतदासविशेषः । यथा,—
“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बडवाज्ञतः ।”
इति नारदः ।
बडवा दाक्षी तन्मोहादङ्गीकृतदासः । इति
दायकमसम्पदः । कुचपित बडवाभृती बडवा
हृतोऽपि पाठः ।
ब(व)डवायि, पु, (बडवायाः ससुत्रस्थिताया
घोटका मुखस्योऽभिः ।) ससुत्रस्थायि । (अस्या
विवरणम् बडवानलशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
ब(व)डवानल, पु, (बडवाया अलन ।) बडवायि ।
तत्पर्यायः । सलिलेभ्यः २ बडवासुखः ३ काक
अल ४ बाजिनः ५ खन्दायि ६ लक्ष्मण ७
काष्ठधृक् ८ । इति त्रिकाण्डशेषः । औन्
६ बाडव १० । इत्यमरः । १ । १५६ । उर्वस्य
अधिरपत्वम् औन् यः । बडवायां विद्यमानो
बाडव यः । बडवाया अलनो बडवानलः ।
आधाराधेयभावसम्बन्धः । पुरा किञ्च उर्वस्य
सुनिना अयोनिजं पुत्रमिच्छता बभौ मथित
तत्र ज्वालामयं पुरमो जातं स च ससुत्रे
बडवासुखे अवस्थापितः । इति पौराणिकाः ।
इति तट्टीकायां भरतः । * । तस्य विवरणं
यथा,—
“औन्सु तपसाविष्टो निवेष्टोऽहं कृताशने ।
ममत्येकेन हर्मेण सुतस्य व्रतधारिणम् ।
तस्योऽहं सहसा भिक्षां ज्वालामालीं ह्वान्दिनः ।
जगतो दहनाकाङ्क्षी पुत्रोऽयं समपद्यतः ।
औन्सुखोऽहं विनिर्भिय औन्सुं नामात्मको-
ऽनलः ।
दिव्यस्त्रिंशं लोकाञ्छीन् चक्रे परमकोपनः ।

उत्पन्नमावक्षोवाच पितरन्दीनया गिरा ।
क्षुधा मे वाधते तात । जगद्भक्षे त्वच्छस माम् ।
त्रिदिवारोहिभिर्ज्वालेज्जम्भामागो दिशो दृष्टः ।
निदहन् सर्वभूतानि वट्टधे सोऽन्तकोऽनलः ।
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा सुनिर्मौलं समागतः ।
उवाच वायता पुत्रो जगतस्त्वं दयां कुरु ।
अस्यापत्यस्य ते विप्रः । करिष्ये स्थानसुतमम् ।
तथ्यमेतन्मम वचः श्रुत्वा त्वं वदतावरः ।
औन्सु उवाच ।
घन्तोऽस्मादुपहीतोऽसि यन्तोऽहं भगवान्
शिशोः ।
मतिमेतान्ददातोऽहं परमाहुः प्रहाय वै ।
प्रभातकावे सप्राप्ते काङ्क्षितं समागमे ।
भगवत्सपित पुत्रं कैह्यै प्राप्स्यते सुखम् ।
कुचं वास्य निवासं स्थाङ्गो जगन्नु किमात्मकम् ।
विधास्यतीह भगवान् वीथ्युत्थं महाजसः ।
ब्रह्मोवाच ।
बडवासुखेऽस्य वसति ससुत्रे वै भविष्यति ।
मम योनिर्जलं विप्रः । तत्र मे तोयदं सुखम् ।
अत्राहमसि नियतं पिबन् वारिमर्थं हविः ।
तद्विस्मयं पुत्रस्य विद्वज्जगन्नाथस्य नम् ।
ततो युगान्ते भूतानां मेववाह्यं पुत्रकः ।
सहितौ विचरिष्यावो निभुराण्यकराविहः ।
एवोऽभिरक्तकाये तु सलिलाश्री मया हतः ।
दहनं सर्वभूतानां सदेवासुररक्षसाम् ।
एवमस्मिन्ति तं सोऽयि सटतज्वालमखलः ।
प्रविवेशार्थं वसुखं विप्रवदन्तारप्रभम् ।”
इति मातङ्ग्ये १५ अध्यायः ।
(मर्दनदहनाय हरनेचसुहृत्सोऽभिरपि बडवा
नलः । अस्या प्रमाणादिकं बडवाशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
लङ्काया दक्षिणे पृथिव्याश्चतुर्थभागरूपस्थान
विशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः । (वटि
कौषधविशेषः । यथा,—
“सुहृतात्मस्य भागेकं मरिचस्य तथैव च ।
विप्रं तत्पुत्रस्य दद्यात् तत्सर्वं शृङ्खलार्थितम् ।
लाङ्गलीरससुहृत् तत्सर्वं पुटके पचेत् ।
रक्तिकादितयं वापि चितय वा प्रकल्पते ।
दोषे शोधसमाहुतस्त्रिदोषशमनो भवेत् ।
भक्षयेत् पवने शोषे बडवानलसञ्ज्ञितम् ।”
इति बडवानलो रसः ।
इति वैद्यकरसिन्धुसारस्यैव ज्वराधिकारे ।)
ब(व)डवासुख, पु, (बडवाया घोटका मुखमाश्रय-
स्तेनाख्यस्य । अश्व आदित्वात् अच ।) बडवा
नलः । इति हेमचन्द्रः । (यथा हरिवंशे ।
६७ । २२ ।
“आ यथैवार्थवगता तथैव बडवासुखे ।”
महादेवस्य सुखमित्रिके । यथा, महाभारते ।
७ । २ । १११ ।
“तस्य देवस्य यदङ्गं ससुत्रं तदतिष्ठत ।
बडवासुखेति विख्यातं पिबन्तोयमयं हविः ।”
महादेवस्य नामभेदः । यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ५५ ।

“विष्णु प्रसादितो यज्ञः सप्तो बडवासुखः ॥”
 कूर्मस्य दक्षिणकुक्षिसंज्ञनपदविशेषः । यथा,
 माकण्डे ५८ । ३ ।
 “कूर्मस्य दक्षिणे कुक्षौ बाह्यपादस्थायपरम् ।
 काष्ठीका पङ्क्त्या चैव तथैव बडवासुखा ॥”
 वटिकौयधविशेषः । यथा,—
 “शुद्धत सम गन्धः सततान्नाभटङ्गणम् ।
 सासुद्रश्च यवचारः स्वर्णसैन्धवनागरम् ॥
 अपामागस्य च चारः पलाशवृक्षस्य च ।
 प्रत्येकं सतततुल्यं स्यादस्त्रयोगेन मर्दयेत् ॥
 हस्तिशुखीद्रवेच्छासौ मर्दयित्वा पुटेक्षु ॥
 माघमात्रं प्रदातव्यो रसोऽयं बडवासुखः ।
 अर्हण्यं विविधां हन्ति सयह्यहर्णी चरम् ॥
 इति बडवासुखो रसः ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे अष्टांग्यधिकारे ॥
 ब(व)डवासुखी, पु, (बडवाया वोटकौरुपाया लवट
 सुताया सञ्जाया सुतौ ।) अश्विनौकुमारौ ।
 यथा, हेमचन्द्रः ।
 “सर्वेद्याश्विनौपुत्रावश्विनौ बडवासुतौ ॥”
 (नयोत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे ६।४६—५३
 “गच्छ देव । निर्जां भाष्यां क्रुक्षु चरति सोत्त
 रान् ।
 बडवाकूपमास्याय वने चरति ग्राहके ॥
 स तथा रूपमस्याय स्वभाष्यारूपलौक्या ।
 दृष्टं योगमास्याय स्नां भाष्यां बडवां ततः ॥
 अष्टायां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च ।
 बडवावपुषा राजाचरन्तीमङ्गुलीभयाम् ॥
 सोऽश्वरूपेण भगवांस्तं सुखे समभावयत् ॥
 मेधुनाय विचैरुनी परपुरुषशृङ्गा ।
 सा तन्निरवमच्छुक्रं नासिकायां विवसतः ॥
 देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषगां वरौ ।
 नासत्यश्चैव दक्षश्च सुतौ दावश्विनविति ॥”)
 ब(व)डवाकृत, पु, (बडवाया दास्या कृतः ।) बडवा
 कृतः । पञ्चदशदासान्नागैतदासविशेषः । यथा,
 बडवागृहदावी तथा कृतसंज्ञोमेन तासुदाह्य
 दासत्वेन प्रविष्टः । इति भित्ताचरा ॥
 बडिश, स्त्री, (बणिनी मत्स्यान् श्रुति नाशय-
 तीति । श्रो + क । लङ् लट् ।) मतस्यधर
 णाय वक्रलौहकण्टकविशेषः । वडिश्री इति
 भाषा । तत्पर्यायः । मतस्यवेधनी ३ । इत्यमरः ।
 १।१ । १६ ॥ बडिश्रम् ३ बडिश्री ४ बडिश्रा ५ ।
 इति भरतः ॥ बडिश्री ६ मतस्यवेधनी ७ । इति
 तट्टिकान्तरम् ॥ बडिची ८ बडिसम् ९ वरिश्री
 १ बडिश्रि ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ मतस्य-
 भेदनम् १२ । इति जटाधरः । (यथा, महा-
 भारते १ । २८ । १ ।
 “यस्ते कण्डमसुप्रानो निर्गौर्यं बडिश्रं यथा ।
 दहेन्नादवत पुनः । त विद्यात् प्राश्नार्थम् ॥”)
 बडिश्री, स्त्री, (बडिश्र + गौरादिलात् ङीष् ।)
 बडिश्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 बण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ पर -
 अक सेट ।) बणति । इति दुर्गादासः ॥

बण, पु, (बणनमिति । बण + अप ।) शब्दः ।
 इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 ब(व)णिक [ज] पु (पणते क्रयविक्रयादिना यव
 हरतीति । पण + “पणोरादेशः व ।” उणा
 २ । ७ । इति इजि पस्य च व ।) क्रय
 विक्रयकर्त्ता । बाणिज्यकारकः । तत्पर्यायः ।
 वैदेहक २ सायबाह ३ नेगम ४ बणिजः ५
 पण्याजीव ६ आपणिक ७ क्रयविक्रयिक
 ८ । इत्यमरः १२ । ६ । ७८ ॥ वैदेह ६ विदेह
 १ बाणिज ११ बाणिजिक १२ क्रायिक
 १३ विक्रयिक १४ । इति भरतादयः ॥ बाणि
 जक १५ बाणिज्यकार १६ । इति शब्द
 रत्नावली ॥ (यथा, माघे १२ । २६ ।
 “स्थायौ निवर्जिष्यन्तसि क्षणम्पु
 शुभोप जाभाय क्लृप्तक्रयौ बणिकः ॥”)
 करणान्तरम् । इति मेदिनी । जे, २६ ॥ वैश्यः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (बाणिज्ये अधिकारा-
 देवास्तथात्मनः करणविशेषः । यथा, बृहत्
 संहितायाम् । ६६ । ७ ।
 “हविषोऽयं हविष्यजानि गरे
 बणिजिभुवकार्यं बणिगश्रुतयः ॥”)
 ब(व)णिक, [ज] स्त्री, (पण्यते यवहरीयते इति ।
 पण + इजि । पस्य व । अभिधानात् स्त्रीलम् ।)
 बाणिज्यम् । इति मेदिनी । जे, २६ ॥
 ब(व)णिकवन्तु, पुं, (बणिज पण्याजीवस्य वन्तुर्धनं
 दत्तात् ।) गौलीडलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 बणिग्भावः पुं, (बणिजो भावः ।) बाणिज्यम् ।
 बणिजां धर्मः । तत्पर्यायः । सत्तावृत्तम् २ ।
 इत्यमरः ॥ बाणिज्यम् ३ बाणिज्या ४ बणिक
 पथ ५ । इति जटाधरः ॥ बणिज्यम् ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 ब(व)णिग्बह्व, पुं, (बहतीति । बह + अप । बह् ।
 बणिजां बाणिज्यव्यवहार्या बहः ।) उट् । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 ब(व)णिजः पुं (बणिगेव । बणिज + स्तार्थे अण ।
 अभिधानात् न टुङ्गि ।) बणिकः । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ७८ ॥ ववादेकादशकरान्नागैतवड-
 करणम् । तज्जातपण यथा, कौटिलीप्रदीपे ।
 “प्राज्ञः सतप्तो गुणवान् गुणश्रो
 बणिगजनप्राप्तमनोरथं स्यात् ।
 यस्य प्रकृतौ बणिजाभिधानं
 भाष्यप्रधानं बणिजं हि तस्य ॥”
 ब(व)णिज्यं, स्त्री (बणिजो भावः कर्म वा । बणिज
 + “कृतबणिगभ्यां च ।” ५ । १ । १२६ । इत्यत्र
 काशिकोक्त्यै ।) बाणिज्यम् । इत्यमरभरती ॥
 (यथा माकण्डे ५ । ७६ ।
 “त्रिभिः पूर्वगुणैर्वृत्ता पाशुपाल्यबणिज्ययोः ॥)
 बणिज्या स्त्री (बणिजां कर्म । बणिज + य ।
 टाप् ।) सभावात् स्त्रीलङ्गोऽयम् ।) बाणिज्यम् ।
 (यथा, कथासरित्सागरे । १३ । १८ ।
 “ततः स तत्पिता तेन तनवेन समं ययौ ।
 द्रोणान्तरं कुषाहेतोर्वैबिज्यापदेष्टतः ॥”)
 बद, स्त्री । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ पर
 अक सेट ।) बदति पर्वतः । आबानीत
 अकदीतः । हवादे सेम इत्यादिना वा दीर्घः ।
 ब्रजवदेत्यादौ दन्त्यादिवदेरपहणादिति प्राचः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 ब(व)दर, स्त्री, (बदति खिरीभवति क्षिमेऽपि पुन
 प्ररोहतीति । बद + अर ।) सेविफलम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा —
 “सुष्टिप्रमाणं बदरं सर्वं विवितिकाफलम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 कार्पासफलम् । कोलिफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 श्रद्धानालकोलि । श्रियाकुल इति भाषा । बदति
 खिरीभवति क्षिमेऽपि पुन प्ररोहयति । बदर
 वृक्षफलेऽपि स्त्रीवम् । इति भरतः ॥ तत-
 पर्यायः । घोष्टा २ । इत्यमरः ॥ गोपघोष्टा
 ३ । इति सुभूतिः ॥ हस्तिकोलि ४ गोपघोष्टी
 ५ बदरीच्छदा ६ श्रद्धानालकोलि ७ ककानु
 ८ । इति रत्नकोषः ॥ बादिरम् ९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं कोलिशब्दे द्रष्ट-
 यम् ॥ १० । द्रष्टव्यकोलि । तत्पर्यायः । सौवीरम्
 २ । इति रत्नमाला ॥ ११ । कोलिमात्रम् । तत्प-
 र्यायः । कर्कन्तु २ बदरी-३ कोलम् ४ फेनिलम्
 ५ कुवल् ६ घोष्टा ७ सौवीरम् ८ अजाप्रिया
 ९ कुडा १ कोलि ११ विषमः १२ भयकण्टक
 १३ । इति भावप्रकाशः ॥ सौवीरक १४ गुड-
 फल १५ बालेष्ट १६ फलशेथिर १७ डट
 बीज १८ वृक्षफल १९ कण्टकी २ वक्र-
 कण्टक २१ सुरस २२ सुफल २३ खच्छ
 २४ ककानु २५ बदर २६ कोला २७ कोली
 २८ कुवली २९ खाडुफला ३० यमगखी ३१
 पिप्पिली ३२ कुवल् ३३ । इति च शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ७२ ।
 “चिराजान्ते चिराजान्ते कपित्थबदराश्च ।
 आल्लहृताशुसारिणः मासं निर्वर्त्यैव नृहरिम् ॥”)
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । अस्व-
 त्वम् ॥ परिपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरास्त्वम् ।
 उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । पवनानिवारक-
 त्वम् । असदोषार्तिविनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । इति राज
 निघण्टः ॥ राजबदरभूवदरलघुबदराणां पर्याय
 गुणास्तत्त्वच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ ३३ ॥ अथ बदरविशि-
 ष्णाणां लक्षणानि गुणाश्च ।
 “पञ्चमानं समधुरं सौवीरं बदरं महत् ।
 सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुडं शुक्लम् ॥
 दृष्ट्वैव पित्तदाहसंक्षयदण्डानिवारणम् ॥ ३४ ॥
 सौवीराक्षु सपक्वं मधुरं कोलमुच्यते ॥
 कोलान्ते बदरं दाहि रक्ष्यसुखाच्च वातहतम् ।
 कफपित्तकरश्चापि गुडं सारकमौरितम् ॥ ३५ ॥
 ककानुं सुवदरं कथितं पूर्वस्मिन् ।
 अन्धं स्यात् सुवदरं कावयं मधुरं मनाकं ॥
 क्षिप्तं गुडं च तित्त्वाच्च वातपित्तापहं स्मृतम् ।
 शुक्लं मेघजित् सन्ने कण्डू हृद्यात्तमाश्रितम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

व(व)दर, पुं, (वदति स्थिरीभवति क्षिप्रमपि पुन प्ररोहतीति । वद + अर ।) कोलिङ्ग । तत्पञ्चादिगुणा ।

“वदरस्य पञ्चलेपो ज्वरदाहविनाशन ।
तत्रा विस्फोटशमनो बीज नेत्रामयापहम् ॥”

इति राजनिघण्टु ॥

अस्य पर्याय फलगुणाश्च क्लीवलिङ्गवदरशब्दे
द्रष्टव्या ॥ * ॥ देवसर्पपट्टञ्च । इति राज
निघण्टु ॥ कार्पासास्थि । इति मेदिनी । कामा
सेर विपि इति भाषा ॥ तत्र अन्तःस्थवका-
रादिशब्दमर्थे गृहीतोऽयम् ॥

व(व)दरफली, स्त्री, (वदरस्यैव फलमस्या । वदर
फल + डीप ।) भूवदरी । इति राजनिघण्टु ॥

व(व)दरवल्ली, स्त्री, (वदरा वदरफलवहुला वल्ली
जता ।) भूवदरी । इति राजनिघण्टु ॥

वदरा, स्त्री (वदति क्षिमायामपि पुन प्ररोह-
णात् स्थिरीभवति या । वद + व हुलकादर ।
टाप ।) वराहक्रान्तावृक्ष । (तत्पर्यायो यथा,
“वाराहकान्द्रेवायै क्षमेकारालुको मत ।
अनूपसम्भवे देशे वाराह इव लोभवान् ।
विहारी खाडुकान्दा च सा तु क्रोद्धी सिता स्रुता ॥
इच्छुगन्वा चौरवल्ली चौरयुक्ता पयस्विनी ।
वाराहवदना गृध्रवदरेष्वपि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कार्पासीवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ११६ ॥
एलापर्णी । इति मेदिनी । रे, २ ७ ॥ विष्णु
क्रान्ता । इति विश्व ॥

वदरामलक, स्त्री, (वदरफलमिवामलकम् ।)
प्राचीनामलकम् । इति हारावली । १ २ ॥

वदरि, स्त्री, (वद + बाहुलकादरि ।) कोलि
ङ्ग । इति शब्दचम्पिका ॥

वदरिकाश्रम पुं, स्त्री, (वदरिकाचिह्नित आश्रमः ।)
तीर्थविशेषः । (अथौ च हिमालयपर्वतैकदेशे
श्रीनगरसमीपे अलकनन्दागद्या पश्चिममुख्यतीरे
अवस्थितः ।) स तु नारायणस्य आसस्य
आश्रमः । यथा, महाभारते । ३ धौम्यतीर्थ-
यात्रापर्वणि ६० । २३—२३ ॥

“नारायणो विसृज्यैव शाश्वतं पुरुषोत्तम ।
तस्यातिथशस्य पुण्यां विशालां वदरीमशु ॥
आश्रमं स्थापयति पुण्यस्थिषु लोकेषु विश्रुत ।
उत्थातोयवहा गङ्गा श्रोततोयवहा पुरा ॥
सुवर्णविकिता राजन् । विशाला वदरीमशु ।
अधो यत्र देवाश्च महाभागा महीजसः ॥
प्राप्य विजय नमस्तस्मिन् नारायणमण विभुम् ।
यत्र नारायणो देव परमात्मा सनातन ॥
तत्र कृतज्ञ जगतः पार्यः । तीर्थान्यायतनानि च ।
ततः पुण्यं तत् परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥
ततः परं परमं देव भूतानां परमीश्वरम् ।
शाश्वतं परमश्चैव धातारं परमं पदम् ॥
यं विदित्वा न शोचन्ति विदांसः शास्त्रदृष्टयः ।
तत्र देववयं सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥
आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ॥

पुण्यानामपि ततः पुण्यं तत्र ते सशयोऽस्तु मा ॥
एतानि राजन् । पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।।
कौर्मितानि नरश्रेष्ठ । तीर्थान्यायतनानि च ॥
एतानि वसुभिः साधैरादित्यैर्मरुदग्निभिः ।
अग्निभिर्ब्रह्मकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥
चरन्नेतानि कौर्म्ये । सहितैर्ब्रह्मवादिभिः ।
आटभिश्च महाभागैरुत्कृष्टां विहरिष्यसि ॥”
(तथा च भागवते । ७ । ११ । ६ ।

“शोऽवतीर्यात्मनोऽग्रेण दायायययान्मु धर्मेत ।
लोकानां स्वस्त्येऽध्यासे तपो वदरिकाश्रमे ॥”)

वदरी, स्त्री (वदर + गौरादित्वात् डीव । वदरि
+ छदिकारादिति पक्षे डीव वा ।) कोलि-
ङ्ग । इत्यमर । २ । ४ । १६ ॥ (अस्या पर्यायो
वदरशब्दे द्रष्टव्यः । यथा, भागवते । १ ।
७ । ३ ।

“तस्मिन् च आश्रमे यासो वदरीखण्डमस्मिन्ते ॥”
कार्पासी । इति शब्दरत्नावली । कपिकच्छु ।
इति राजनिघण्टु ॥ (वदर्या फलम् वदरी-
तत्त्वादिभ्यश्चेति विकाराद्यस्य लुक् । वदरी
फलम् ।)

वदरीच्छदा स्त्री, (वदर्याच्छदा इव च्छदा
यस्या ।) हस्तिकोलिङ्ग । शृङ्गखली । इति
रत्नमाला ॥

वदरीपत्रं पु (वदर्या पत्रमिव आकृतिर्यस्य ।)
गल्लीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिघण्टु ॥

(यथा,—

“वदरीपत्रकच्छं वा हृतश्च ससेन्यवम् ।
खरोपवाते कासे च लेहमेतत् प्रयोजयेत् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसम्यक् खरमेदाधिकारे ।)

वदरीपत्रक स्त्री, (वदरीपत्र + चार्थे कन् ।)
गल्लीनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

वदरीफला स्त्री, (वदर्या फलमिव फलं यस्याः ।)
नीलगुण्डाफला । इति शब्दमाला ॥

वदरीशैलं पुं, (वदरीवहुलं शैलं पर्यन्तं ।)
हिमालयपर्वतैकदेशः । वदरीवनं वदरिका
श्रम इति च ख्यातः । स तु श्रीनगराक्षदेशे
अलकनन्दागदीपश्चिमतीरे वर्तते । इति पुरा-
णान्तरम् ॥

वङ्ग जि, (वङ्ग्ये स्त्री इति । वङ्ग + कर्मणि क्त ।)
वङ्गवयुक्तम् । वङ्गा इति भावाः । तत्पर्यायः ।
अन्दाजितम् २ मृगम् ३ उद्धितम् ४ सन्धितम् ५
सितम् ६ । इत्यमर । ३ । १ । ६५ ॥ निग-
हितम् ७ गङ्गम् = कौलितम् ८ यन्तितम् ९
खयतम् ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनु ।
६ । ३ । ८ ।

“वदयन् यथा पाशैर्वहं एवाभिहृष्यते ।

तथा पापान्निष्क्रीयान् व्रतमेतद्धि वारयन् ॥”
तथा च मेघदूते । ७६ ।

“तन्मयी च स्फटिकफलका काञ्चनीवासयति
वङ्गे वङ्गा मणिभिरनतिप्रौढवशप्रकाशैः ॥”
तथा च शाकुन्तले २ अङ्के ।

“ह्यायवङ्गकदम्बक गङ्गाकुल रोमज्यसम्पत्तु ॥”)

वङ्गगुद, स्त्री (वङ्ग गुदं पायुर्वेन ।) उदररोग
विशेषः । तस्य निदानं यथा,—

“यस्यान्तमन्त्रैरपलेपिभिर्भा
बालाश्रमिवा पिहितं यथावत ।
सञ्जीवते तस्य मज्जं वदोवात
शने शने सङ्गरवञ्च नाश्याम् ॥

निरुध्यते तस्य गुदे पुरीष
निरिति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।

हृन्नाभिमध्ये परिहृद्धमेति
तस्योदरं वङ्गगुदं वदन्ति ॥”

इति माधवकरः ॥ * ॥

तस्य चिकित्सा यथा । “स्निग्धस्निग्धस्याभ्यक्त-
स्याधो नाभेवामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोम-
राज्या उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणं
मन्त्राणि निष्कृष्य निरीक्ष्य वङ्गगुदस्यान्तप्रति-
रोधकरमध्यान् बालं वापोह्य मज्जजातं वा
ततो मधुसर्पिर्भ्यामभ्यव्यान्त्राणि यथास्थानं
स्थापयित्वा वाह्यं व्रणसुदरस्यं सीयेत द्विजग्री
योक्तेन विधानेन च रोपयेत् ॥” इति सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने १३ अध्याये ॥ (तथास्य
सकारणलक्षणम् ।

“पञ्चवाले सङ्घातेन सुते वैड्यायने गुदे ।

उदावर्त्तस्थथाश्रौंभिरन्तर्वर्त्तनेन वा ॥

अपानो मागसरोधात् हृत्वापि कुपितोऽग्निः ।
वर्चं पित्तकफान् रक्षां जनयत्युदरं ततः ॥’

तस्य रूपाणि ।

“लघ्वादाहन्वस्सुखतालुधोरोरसादकासश्वास-
दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्षांश्च सङ्गाभान्छदि
श्ववधुश्चिरोऽङ्गमाभिगुदमूलान्यपिचोदरं च्छद्वात्
स्थिरमखनीनराजौसिरावनह्नमवाजिकं वा
प्रायो नाभ्युपरिगोपुच्छवदभिनिर्वर्त्तयति रत्नेन
वङ्गगुदोदरमिति विद्यात ॥”

लघास्य चिकित्सा ।

“स्निग्धं वङ्गोदरं च्छन्नं तीक्ष्णौषधान्वितम् ।
सतैलजलवयं दद्यात् निरुह्य साधुवासनम् ॥”

इति चरके चिकित्सितस्थाने ज्वरोदशेऽध्याये ॥)

वङ्गपि, स्त्री, वङ्गपाणि । सुष्टि । इति पुराणा-

न्तरम् ॥ वङ्गापीति च पाठः ॥

वङ्गफलं, पु (वङ्गाणि फलानि वङ्गेति ।) करञ्ज
वृक्षः । इति राजनिघण्टु ॥ (विहतिरस्य करञ्ज-
शब्दे ज्ञातव्या ।)

वङ्गसुष्टि जि (वङ्गा इडा दानानिडता वा सुष्टि
र्यस्येति ।) इडासुष्टि । कपयः । यथा, नैषधे ।
३ । ५५ ।

“सर्जीवमप्यधिमुदे ददद्वा

क्षयं यथा नेहश्वङ्गमुष्टे ॥”

वङ्गमूलं जि, (वङ्ग मूलं यस्येति ।) इडासुष्टम् ।
उत्प्लाटवान्नेष्टम् । यथा, माघे । २ । ३८ ।

“लघ्वा विप्रकृतस्यो रक्षिणीं हरता हरे ।।
वङ्गमूलस्य मूलं हि महद्देहरेतरो क्षिप्रम् ॥”

वङ्गरसाजं, पु, (वङ्गो रसेन आहतं अतएव
रसाजं रसवान् ।) त्रिविधराजान्नामगता-

कुतमान् । तत्पण्याय । चक्रतलान् ॥
मञ्जान् ३ सितजाम्बक ४ वनेष्व ५ मन्त्रया
नन्द ६ मदनेच्छाफल ७ । तस्य कोमलफल
गुणा । कटुत्वम् । अम्लत्वम् । पित्तदाहदलक्ष ।
तस्य सुपक्वफलगुणा । खादुत्वम् । मधुरत्वम् ।
पुष्टिवीर्यवत्प्रदलक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥
वडाग्रख चि, (वडाग्रिखा चूडा यस्मिन्ति ।)
।ग्रसु । इति मेदिनी । खे १५ ॥ शिखावन्धन
विशिष्ट । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवचनम् ।
“सदोपवीतिना भाव्य सदा वडाग्रिखेन तु ।
विशिखो युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥”
वडाग्रिखा स्त्री (वडाग्रिखा यस्याः ।) उच्यते ।
इति मेदिनी । खे, १५ ॥ (वडाग्रिखा केश
कलापो यस्याः ।) सम्बद्धकेशा च ॥
वध, क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा
पर सक सेट ।) क, बाधयति । इति दुर्गादासः ॥
वध उ निन्दे । वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रा आत्म सक सेट ।) उ, वीमत्यते खल
लोक । वधते तत्र त्यादयो न प्रयुज्यन्ते । इति
रमानाथः ।
मावधिरा जटायु मां सीता रामाहमेच्छिधि ।
इति भट्टि । ६ । ४२ ॥ इति दुर्गादासः ॥
वधिर चि, (वध्नाति कर्णमिति । वन्ध + “इविमदि-
स्तुदी” ।) उच्चा १ । ५२ ॥ इति किरणः ।
अवधीन्विरहित । श्रुतिशक्तिहीन । काला
इति भाषा । तत्पण्याय । एङ् २ । इत्य-
मर । २ । ६ । ४८ ॥ कल ३ अवस्थापटु ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ उच्चे अवा ५ । इति
सत्तिप्रसारोणादिरिति । (यथा, मनु १२ । ५२ ।
“एय कर्मविशेषेण जायन्ते सङ्गिर्हृता ।
जडमृकान्धवधिराविजलतलतयस्तथा ॥”
बाधियनिदानं यथा,—
“यदा शब्दवद् वायु श्रोत आहत्य तिष्ठति ।
शुद्ध श्रुत्यान्वितो वापि बाधिर्ये तेन जायते ॥”
इति माधवकरः ॥
अवाध्याबाधिर्यमाह ।
“बाधिर्यं बालरुहोत्थं चिरोत्थञ्च विवर्जयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ॥ ॥
अस्थौषधम् ।
“कर्मश्रुते कर्णनादे बाधिर्ये क्षेड एव च ।
चतुर्वर्षं च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्मृतम् ॥
यद्वरश्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।
कर्मश्रुते कर्णनादे बाधिर्ये क्षेड एव च ।
कर्मश्रुते कर्णनादे बाधिर्ये क्षेड एव च ।
पूरणं कर्णनेत्रेण हिनं वातप्रमौषधम् ॥ २ ॥
शिवरिजान्नारजान्ननक्तकक्केन साधितं
तैलम् ।
अपहरति कर्णनात् बाधिर्यञ्चापि पूरणतः ॥
शिखरी अपामार्गः ॥ ३ ॥
गया मूत्रेण पिश्यानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
मज्जन्तं चतुर्गुणं तद्वाधिर्यं हरं परम् ॥

चौरमन्त्राज आह्वम् । विस्वतेजम् ॥ ४ ॥ इति
भावप्रकाशः ॥ यथा च ।
“सुम्बन्धकमुकुटौर्णां चारो विष्णुलनागरम् ।
शुक्लं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्निपाचयेत् ॥
बाधिर्यं कर्णशूलञ्च पूयसावञ्च कर्णयोः ।
क्रियञ्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरयात् ॥” ५
इति गारुडे १६७ अध्यायः ॥
व(व)ध स्त्री, (वध्नाति प्रेम्णा या । वन्ध + ऊ
नलोपश्च । अन्तःस्यवाद्वा तु वधति ससारभार
उच्यते भक्त्यादभिरिति वा । वध् + “वधेधश्च” ।)
उच्चा १ । ५५ । इति ऊ धञ्छान्तादेशः ।)
नारी । कुवा । एका । इत्यमरः । ३ । ३ । १
२ । ४ । १३३ ॥ (अस्या पण्यायो यथा,—
“एका स्याद्विनाशायै देवी मरुक्काला लता
लघु ।
ससुद्रान्ता वधूः कोटिविनाशकापिकल्पि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)
शारिवौषधि । शटी । (अस्या पण्यायो यथा
“शटी पलाशी वडग्रस्था सुव्रता गन्धलिका ।
गन्धारिका गन्धवधूवधूः पृथुपलाशिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नवाङ्गा । (यथा, रघु । ७ । ४ ।
“वर स वध्ना सह राजमार्गं
प्राप्य जलच्छायां निवारितोऽहम् ॥”)
भार्या । इति मेदिनी । धे, १४ ॥ भरतेन
अमरकोषटीकायां पयोग्यवकारादिगन्धधातुना
निष्पादितोऽयम् । मेदिनीकारेण तु अन्तःस्य
वकारादिगन्धमध्ये वध्नीति ॥ अथ नववध्ना
द्विरागमनयाच्चा । तत्राहमदशमहादशवध्नुचतुर्थे
वर्षाणि निविहानि । भासा भागशीर्षेणालुन
वैशाखा विहिता । पञ्च शुक्ल । पुष्यस्वाती
हस्ताघनिष्ठोत्तराषाढोत्तरफाल्गुन्युत्तरभाद्रपद
रेवतीज्येष्ठाश्लेषाश्रवणश्रवणश्रवणश्रवणश्रवण
तानि नक्षत्राणि विहितानि । सोमवध्नुषट्प-
क्षतिशुक्राणां वारा विहिता । तिथयो याच्चा
प्रकरणोक्ता । चन्द्रताराशुद्धौ कालशुद्धौ चन्द्र
सर्गवारवेलादिकशुद्धादीन् परित्यज्य कर्णयोः ।
इति ज्योतिषम् ॥
“उत्ते पाणिमये गेहात् पितुः पतियद् प्रति ।
पुनरागमनं वध्नास्तद्विरागमनं विदुः ।
विवाहमासि प्रथमं वध्ना नागमनं यदि ।
तदा सर्वमिदं पितृयुग्माद्यन्तं विपक्षये ॥
सुक्ता पित्र्यये नारी भुङ्क्ते स्वाभिग्रहे
यदि ।
दौभाग्यं जायते तस्याः श्रमणि कुलनाथिका ॥”
इति ज्योतिषस्तत्त्वम् ॥
वधजन, पु, (वधूरेव जनः ।) योधित । इति
त्रिकाशेषः ॥ (यथा भाषे । ३ । ५२ ।
“नितिप्रतिष्ठोपि सुखारविन्दै-
र्वधूजनसम्पन्नमधश्चकार ॥”)
वधटशयन, स्त्री, (वधटैर्नां शयनमिव । पृथो
दरादिकारस्याकारः ।) गवाच । यथा,—

“वातायनं गृह्णात् स्थाहूटशयनमथा ॥”
इति त्रिकाशेषः ॥
वधूटि, स्त्री (अल्पवयस्का वधूः । अस्यापि
वधूटी, टि । पक्षे ङीष् । यद्वा, वधू + “वयस्य
चरम इति वाच्यम् ॥” ४ । १ । १० । इत्यस्य
वार्ति इति ङीष् ।) पुनर्भाष्या । इति भरत
हृत्तरङ्गकोषः । सुवासिनी । इति हेमचन्द्रः ॥
अस्या वधू । यथा,—
“नूतनलघ्नरश्मये गोपवधूटीदुक्कलचौराय ।
तस्मै नमः कृष्णाय ससारमहोरहस्यवीजाय ॥”
इति भाषापरिच्छेदः । १ ॥
वधूत्वप्रसव, पु (वध्ना उत्सव आर्त्तव स इव
प्रसव इत्यादियस्य ।) रत्नाम्बान । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वध, स्त्री, (वध्नातेऽनेनेति । वन्ध + “सर्वधातुभ्य
ङ्” ।) उच्चा ४ । १५८ । इति ङ् ।) सीस
कम् । इत्यमरः ॥ वधमिति पठति खामी ।
(अस्य पण्यायो यथा —
“सीस वधश्च वधश्च योगेष्ट नागनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वध्री, स्त्री, (वध्नातेऽनया । वन्ध + “सर्वधातुभ्य-
ङ्” ।) उच्चा ४ । १५८ । इति ङ् ।) धिवात
ङीष् ।) चर्मरञ्जु । इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥
वध्री द्विरेफेति केचितः । वधूः चर्मवन्धे भवा
वाहूः दीर्घादिरिति षड् ॥
वध द ड उ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तना - आत्म द्विक सेट । क्रावेट ।) द ड
वधुते । उ वनित्वा वत्वा । इति दुर्गादासः ॥
वन्ध, औ ग वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा -
पर सक अनिट ।) औ, अवागन्तौ । ग
वध्नाति । वध्नान्तं श्रुत्वा सुच सुच श्रमये कि
धूर्तं निर्वन्धसे । इत्यपपाठ । निर्वन्धते इति
पाठ्यमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु अस्य गण
लतानित्यतया भेरभावे आत्मनेपदे च सिद्धम् ।
इति दुर्गादासः ॥
वन्ध, क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा - पर
सक सेट ।) क, वन्धयति । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, रामायणे । २ । ८४ । ४ ।
“वन्धयिष्यति वा पाशैरथवास्त्रान् वधियिष्यति ॥”
वन्ध, पु, (वन्ध + हलश्चेति घञ् ।) आधि ।
वन्धनम् । इति मेदिनी । धे, ६ ॥ शरीरम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्मजनितान्धवध्नात् देहा
देहान्तरोत्पत्तेः शरीरस्य तथात्वम् ।) गृहादि
वेद्यनम् । इति शब्दरत्नावली । तद्विरश्च यथा
“रूपारकेविनिहतो भवनस्य वन्ध
कर्तुं स्वस्वमिह युग्मशरैकनिम्नम् ।
एकीकृतं रश्मिशाकरयुग्ममुत्त-
श्रव ततो भवति पिच्छपदं गृहस्य ॥
गृहभूमिसमाकृतपिच्छपदं
वधूनीचनरन्तर्गजेर्गुणितम् ।
रविभूधरविशद्वयोर्गुणित-
भायव्यस्थितिश्च पदम् ॥”

रूपायकैरकाशीया विनिहत पूरितो भव
नस्य बन्ध दीर्घप्रसारमितितहस्ता स्वल्प
ततसख्यान युग्मशरैरनिघ्न द्विपचाश्रदुत्तर
शतपूरितम् एकीकृत पूर्वोक्तेन मिलित रस
निशाकरयुग्मसुक्ष्मशेष षोडशाधिकद्विशतहृता-
वशिष्ट ततसख्यान पिच्छपदसञ्ज्ञ गृह्यस्य भवति
तद्गृह्यभूमिसमाहृतपिच्छपद वसुकोचनरन्ध्र
गर्जे । अष्टदिनवारभिययाक्रम गुणित पूरित
यथाक्रम रविभूधरत्रिप्रद्योगहृत द्वादशसप्त-
त्रिप्रतसप्तविप्रतिभिन्नत गृह्यस्य यथाक्रममाय
व्यस्थितिच्छेषपद भवतीत्यर्थः ।

“रत्नहस्तमिति बन्धे भरण्या योगतो यथा ।
आयादयो भवन्त्यत्र वसुधटतिथिपुङ्गवाः ॥
अत्र नञ्च दीयते पञ्चातदेवावाति ।
प्रत्यकदक्षिणयोर्ध्वे प्रविणाद्य विदित्वा दृष्टनादि ।
पूर्वोत्तरयोगोद्गृह्योरन्वितादिभानि स्युः ।
यत्र तु शेषो नास्ति तत्र हारकाङ्क्ष शेषः ॥
शेषाङ्गेन फले बोध्यं शेषाभावे तु हारकातः ।
अङ्गादेव फल बोध्यमिति तन्मविदाम्मतम् ॥
इत्युक्तत्वात् ॥

यथाधिक न कर्तव्य गृह्यमायाधिक शुभम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
षोडशप्रकारा रतिबन्धा यथा, रतिमञ्जरीम् ।
४ — ४१ ।

“पद्मासनो नागपदो जतावेष्टोऽर्द्धसम्पुटः ।
कुलिश सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च ॥
हिक्कोलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः ।
श्वो वै धेनुकश्चैव वसुल्लक्षस्त परः ।
विहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु षोडशः ॥”
(एतेषां लक्षणानि तत्रैव । ४२ ५७ । उक्ताणि ।
यथा,—

“हस्ताभ्याश्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि ।
रमेजात समालम्ब्य बन्धोऽयं पद्मसञ्ज्ञकः ॥
पादौ स्तनयुगे हस्तौ चिरेक्षिङ्ग भगे लघुः ।
प्रमेत कासुको नारीं बन्धो नागपदो मतः ॥
बाहुभ्या पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा रमेत स्त्रियम् ।
लघु लिङ्ग ताडयेद् योगो जतावेष्टोऽयमुच्यते ॥
स्त्रीपादावन्तरीक्षे तु किञ्चिद्भूमौ च जाशुनि ।
स्तनयोर्महान पीडा बन्धोऽयं महस्पुटः ॥
स्त्रीपादद्वयमास्त्राल्य हठाक्षिङ्गस्य ताडनम् ।
योगिमापीडयेत् कामी बन्धः कुलिशसञ्ज्ञकः ॥
नारीपादद्वय कामी धारयेद्बुद्धदशतः ।
कुक्षौ धृत्वा पीवेद्बुद्ध बन्धोऽयं रतिसुन्दरः ॥
स्त्रियो जङ्घे समायौष्ठ दोभ्यां गात्रस्य मर्दनम् ।
पुनः प्रपीडयेद् योगि बन्धः केशरसञ्ज्ञकः ॥
हृदि कृत्वा स्त्रिय पादौ कराभ्यां धारयेत् करौ ।
यथेष्ट ताडयेत् योगि बन्धो हिक्कोलसञ्ज्ञकः ॥
पादौ वपीक्ष योगी च हठाक्षिङ्गप्रवेशनम् ।
हस्तयोर्वेष्टन गाढ बन्धो वृषिहसञ्ज्ञकः ॥
पादमेकसुरौ कृत्वा द्वितीय कटिस्थितम् ।
नारीश्च सुरमेत् कामी विपरीतस्तु बन्धकः ॥
यार्धोपरि पदौ कृत्वा योगी लिङ्गेन ताडयेत् ।

बाहुभ्यां ताडयेद्गाढ बन्धको बन्ध एव च ॥
सुभां स्त्रिय समालिङ्ग्य स्वयं सुभो रमेत पुनः ।
यक्षिङ्ग चालयेत् योगी बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः ॥
नारीपादौ च हस्तेन धारयेत् गलके पुनः ।
स्तनापितकरो कामी बन्धः शोल्कसञ्ज्ञकः ॥
स्वयं जङ्घाद्वय बाहौ कृत्वा योग्यतद्बुद्धयम् ।
स्तनौ धृत्वा रमेत कामी बन्धः विहासगो मतः ॥
पीडयेद्गुरुयुग्मेन कासुको कामिनीं यदि ।
रतिनाग समालम्ब्य कामिनीनां मनोहरः ॥
नाय्याश्चोरयुगं धृत्वा कराभ्यां ताडयेत् पुनः ।
रमयेन्निभर कामी बन्धो विद्याधरो मतः ॥”
इति ॥

सञ्ज्ञाप्रभेदेन व्यत्योऽपि बन्धोऽस्ति । यथा,—
“कामप्रदो विपरीतो नागरो रतिप्राशकः ।
कैयूर प्रियतोयश्च ततः समपदस्तथा ॥
ततश्चैकपदो ज्ञेयः सम्पुटश्चोद्गुह्यसम्पुटः ।
ततः स्तनभवश्चैव ततोऽनु रतिसुन्दरः ॥
करपीडकरसञ्ज्ञौ ततश्चोरक्रमः स्मृतः ।
वेष्टको हसकीलस्तु ततो लौलासनस्तथा ॥
अष्टादशक्रमाङ्गत्वा स्त्रीणां बहुसुखप्रदाः ।
पुष्पां सुखकराश्चैव कथितास्तु क्रमात्ततः ॥”

इति करदीपिका ॥ * ॥
अनभिसन्धितकर्म्मकर्तुं बन्धाभावो यथा —
“पञ्चगदनेरसुभं नुद्यतेऽनभिसन्धितैः ।
फलैस्तथोपभोगैश्च पूर्वकम्भसुभासुभे ॥
एवं न बन्धो भवति कुर्वन्त कारणं विना ।
न च बन्धाय ततः कर्म्म भवत्यनभिसन्धितम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(हठयोगप्रदीपोक्ता योगसाधकबन्धा यथा,
तत्रैव । ३ । ५५—५७ ।

अथोड्डीयानबन्धः ।

“बद्धो येन सुमुखायां प्राणसूड्डीयते यतः ।
तस्मादुड्डीयनाख्योऽयं योगिभिः समुदाहृतः ॥
उड्डीनं कुरुते यस्माद्विभ्रान्त महाखगः ।
उड्डीयानं तदेव स्यात् तत्र बन्धोऽभिधीयते ॥
उदरे पश्चिमं तानं नामैकहस्तं च कारयेत् ।
उड्डीयानो ह्यसौ बन्धो न्यलुमातङ्गकेशरी ॥”
अथ ललबन्धः । तल्लक्षणादिकमुक्तं तत्रैव
३ । ६१—६२ ।

“पार्श्वभागेन सम्यग्य योगिमाकुञ्चयेद्बुद्धम् ।
अपानवृद्धमात्रस्य ललबन्धोऽभिधीयते ॥
अधोगतिमपानं वा जङ्घां कुरुत बलात् ।
आकुञ्चनेन तं प्राहुर्मूलबन्धं हि योगिनः ॥”
अथ जालन्धरबन्धः । अस्य लक्षणैकमुक्तं
तत्रैव । ३ । ७ — ७१ ।

“कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेच्छिबुकं दण्डम् ।
बन्धो जालन्धराख्योऽयं जराह्युविनाशकः ॥
ब्रह्माति हि शिराजालमधोगामि नमोजलमः ।
ततो जालन्धरो बन्धः कण्ठदुःखघनाशनः ॥”

बन्धकः स्त्री (ब्रह्मातीति । बन्ध + ण्युल ।) ऋणाय
स्थापितं वस्तु । कंधा इति भाषा । इति
आधिपत्येनानार्थः अमरः । इदानीमाधि

निरूप्यते । आधिनाम गृहीतस्य अर्थस्योपरि
विश्ववार्थमधमर्णेनोत्तमर्णेऽधिक्रियते आधी
यत इत्यादि । स च द्विधैव । कृतकालो-
ऽकृतकालश्च । पुनश्चैकैकशो द्विविधं गोप्यो
भोग्यश्च । यथाह नारदः ।

“अधिक्रियत इत्यादि स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।
कृतकालापनेयश्च यावद्देयोऽतस्तथा ॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति ॥’
कृते काले आधानकाल एवावसृजन् कालं
दीपोत्प्लावदौ मयायमाधिर्मोक्तयोऽन्यथा तवे
वाधिभविष्यतीत्येव निरूपिते कालेऽपनेय
आत्मसमीपे नेतव्यो मोचनीय इत्यथ देय दान
देयमनतिक्रम्य यावद्देयम् उद्यतो निघ्नत
स्थापित इत्यर्थः । यावद्देयम् उद्यतो यावद्देयो-
द्यत गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल
इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः । एवञ्चतुर्विधस्या-
धेविशेषमाह ।

“आधि प्रणश्येत द्विगुणे धने यदि न मोच्यतः ।
काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥”
प्रयुक्ते धने खलतया दृष्ट्वा कालक्रमेण द्विगुणी-
भूते यथाधिरधमर्णेन अथदानेन मोच्यते तदा
नश्यत्यधमणस्य धनं प्रयोक्तुं खल्ववति । काल
कृत कृतकाल आहिताभ्यामादिषु पाठात काल
शब्दस्य पूर्वनिपातः स तु काले निरूपिते प्राप्ते
नश्येत हेतुगुण्यतः प्रागुक्तं वा । फलभोग्यं फल
भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यं सैन्यारामादि स न
कदापिदपि नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य
भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः । काले
कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य
नाशभाव उक्तः फलभोग्यो न नश्यतीति
पारिषेव्यादाधि प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्या-
धिविषयमवतिष्ठते हेतुगुण्यतिक्रमेण निरूपित
कालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रती-
त्यं कर्तव्यं दृष्टव्यमित्यवचनात् ।
“हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधौ ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च ।
तदन्तराधनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति ॥’
किञ्च ।

“गोप्याधिभोगे नो दृष्टिं सोपकारेऽथ ह्यपिते ।
नष्टो देयो विनष्टश्च देवराजकृतादृते ॥”
गोप्याधेक्षाकटाहारेरुपभोगेन दृष्टिर्भवति ।
अख्येऽप्युपभोगे महत्यापि दृष्टिहातया सम-
यातिक्रमात् तथा सोपकारे उपकारकारिणि
बलीवृत्तान्कटाहानौ भोग्याधौ सृष्टिके
हापिते हानि यवहाराखमल गमिने नो
दृष्टिरिति सम्बन्धः । नष्टो विकृति गतस्तान्
कटाहदिष्टिभेदादिना पूर्ववत्कृत्वा देयं तत्र
गोप्याधिनष्टवत् पूर्ववत् कृत्वा देयः । उपसृक्तो
ऽपि चेत् दृष्टिरपि हातया भोग्याधियदि नष्ट
स्तदा पूर्ववत् कृत्वा देयः । दृष्टिसंज्ञाव दृष्टिवा
हातया । विनष्ट आत्यन्तिक नाश प्राप्त सोऽपि
देवो नून्यादिदारेण तद्दाने सृष्टिके नून्यं लभते

यदि न ददाति तदा मूलनाशः । 'विनष्टे मूल-
नाशे स्यादेवराजकृतादिते । इति नारदवच-
नात् । देवराजकृतादिते । देवमनुष्यदक्षयो-
पज्ञवादि । देवकृताद्विगाशादिना । तथा खाप-
राक्षरहिताद्राजकृतात् । देवराजकृते तु विनाशे
सृष्टिक मूल्य दातव्यमधमर्थेनाध्यन्तर वा
यथाह ।

“स्रोतसापहृते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते ।
आधिरथोऽथ कर्त्तव्यं देयं वा धनिने धनमिति”
तत्र स्रोतसापहृत इति देवकृतोपलक्षणम् ।
अपि च ।

“आधि स्वीकरणात् सिद्धौ रक्षमाद्योऽप्यधार-
ताम् ।

यातश्चेदन्व आधियो धनभावा धनौ भवेत् ।
आधिराध्यास्य भोग्यस्य च स्वीकरणादुपभोगा-
दाधिराध्यासविहितं सार्वजिकस्वामाज्यं नाप्यु-
द्देशमाज्येयं यथाह नारदः ।

“आधिसु द्विविध प्रोक्तो जङ्गम स्यावरक्तया ।
चिह्निरस्थोभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा”
अस्य च फलम् ।

“आधौ प्रतियुक्ते क्रीते पूम्ना तु बलवत्तरिति ।
या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूम्ना बलवतो-
स्वीकाररहिता तु पूम्नापि न बलवतीति च
आधि प्रयत्नेन रक्षमाद्योऽपि कालवशेन यथ-
चारतामविकृत एव सृष्टिकमूल्यप्रयापयार्त्ता-
गतस्तदाधिरन्व कर्त्तव्य । धनिने वा धनं देय-
रक्षमाद्योऽप्यधारतामिति वदता आधि प्रय-
त्नेन रक्षमाद्यो धनिनेति स्थापितम् । आधि
प्रयत्नेन हिगुण इत्यस्यापवादमाह ।

“चरित्रवन्धककृत सृष्ट्या दापयेद्वनम् ।
सत्यङ्कारकृतं त्रयं हिगुणं प्रतिदापयेत्”

चरित्र प्रोभनाचरितम् । चरित्रेण बन्धक
चरित्रवन्धकम् । तेन यत् त्रयमात्मसात् कृतं
परार्थेन वा कृतम् । एतदुक्तं भवति धनिन-
स्वच्छाश्रयत्वेन बहुसूक्ष्ममपि त्रयमाधौक्यत्वा-
धमर्थाणां भवेत् त्रयमात्मसात् कृतम् । यदि वाध-
मन्त्रस्य स्वच्छाश्रयत्वेनाप्यसूक्ष्माधि गृहीत्वा
बहुत्रयमेव धनिनाधमन्त्राधीनं कृतमिति तद्वन-
श्रुपौ दृष्ट्या सद्यः दापयेत् अयमाश्रय एव रूप-
बन्धक हिगुणोभूतेऽपि त्रये न नश्यति किन्तु
त्रयमेव हिगुण दातव्यमिति । तथा सत्यङ्कार-
कृतं करणं कार भावे चण सत्यस्य कार-
सत्यङ्कार कारे सत्यागदस्थितिं सन् सत्यङ्कारेण
कृतं सत्यङ्कारकृतम् । अयमभिसन्धिः । यदा
बन्धकापयसमय एव तस्य परिभाषित हिगुणो-
भूतेऽपि त्रये मया हिगुण त्रयमेव दातव्यम् ।
नाधिनाश इति तदा तद्विगुण दापयेदिति ।
अन्यार्थः । चरित्रशब्देन गङ्गाकाणाधि-
क्षोभादिजनितमपूर्वसुखते यच्च तदेवाधौ-
क्यं यत् त्रयमात्मसात् कृतम् । तच्च तदेव
हिगुणोभूत दातव्यं नाधिनाश इति । आधि
प्रयत्नादन्वदुष्यते । सत्यङ्कारकृतमिति त्रयं

विक्रयादिधनवस्थानिर्वाहणाय यद्यङ्गुलीयकादि-
परहस्ते कृतं तद्विगुणवस्थातिक्रमे हिगुण दातव्य-
तन्नापि येनाङ्गुलीयकाद्यपि तच्च एव सद्यः
स्थातिवर्त्तौ तेन तदेव दातव्यम् । इतरस्तेद्विगु-
णातिवर्त्तौ तदा तदेवाङ्गुलीयकादिहिगुणं प्रति
दापयेदिति । किञ्च ।

“उपस्थितस्य मोक्तव्य आधि स्वनोऽन्यथा
भवेत् ।

प्रयोजकेऽवति धनं कुलेऽन्यस्याधिमामुयात् ।”

धनदानेनाधिमोक्तव्योपस्थितस्याधिमोक्तव्यो-
धनिना दृष्टिकोमेन न स्थापयितव्यं । अन्यथा
अधिमोक्तव्ये स्वनोऽन्यथा भवेत् अवस्थिते
पुनः प्रयोक्तारि कुले तदाप्रहस्ते सृष्टिकं धनं
निधायोधमर्त्तं स्वीय बन्धक गृहीयात् । अथ
प्रयोक्तव्यसमिहितस्तदाप्राप्तं धनस्य गृहीतारो
न सन्ति यदि वा अवस्थिते प्रयोक्तारि आधि
विक्रयेण धनदत्ताधमर्त्तस्य तच्च किं कर्त्तव्य-
मित्यपेक्षितं आह ।

“तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदृष्टिक” ।

तस्मिन् काले यत्तस्याधिमोक्तं तत् परिकल्प्य
तत्रैव धनिनः तमाधि दृष्टिरहितं स्थापयेत् तत्
कालं धनं वर्द्धते यावद्दानीं धनं गृहीत्वा तमाधि
सृष्टिं यावदा तन्मूल्यत्रयवन्धने प्रवेशयति ।
यदा तु हिगुणोभूतेऽपि धने हिगुणं धनमेव
गृहीतव्यं न त्वाधिनाश इति विचारितव्य-
यह्यकाल एव तदा हिगुणोभूते त्रये अवस्थि-
हिते वाधमर्त्तं धनिना किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।

“विनाधारकादापि विक्रीणीयं सार्वजिकम्”

धारकादधमन्त्रादिना अधमर्त्तं अवस्थिते
सार्वजिकमिच्छादत्तैश्च सद्यः तमाधि विक्रीय तद्वन-
गृहीयादनी । वाशब्दो अवस्थितविक्रयाय ।
यद्यप्यह्यकाले हिगुणोभूतेऽपि धने धनमेव
गृहीतव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितम् ।
तदा आधि प्रयत्नेन हिगुण इत्यस्याधिनाशः ।
विचारिते त्वय पश्य इति ॥ ॥ ॥ भोग्याधौ
विशेषमाह ।

“यदा तु हिगुणोभूतमन्त्रमाधौ तदा खलु ।

भोग्य आधिसदुत्पन्ने प्रविष्टे हिगुणे धने”

यदा प्रयुक्तं धनं खलतया दृष्ट्या हिगुणोभूत-
तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आधुत्पन्ने हिगुणे धनिन-
प्रविष्टे धनिनाधिमोक्तव्यं । यदि वादावेवाधा-
दपि हिगुणोभूते त्रये त्वयाधिमोक्तव्यं इति परि-
भाषया कारणात्तरणं वा भोग्याभावेन तदा
हिगुणोभूतमन्त्रादाधौ भोग्यार्थं धनिनि प्रविष्टे
तदुत्पन्ने त्रये हिगुणे सत्याधिमोक्तव्यं । अधि-
कोपभोगे तदपि देयम् । सन्ध्या सृष्टिकमूल्य-
पाकरणाध्याप्यभोगविषयमिदं वचनम् ।
नमेनं अथाधिमोक्तव्ये लौकिका यच्च तु
दृष्ट्या एवाधुपभोग इति परिभाषा तच्च
देगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूल्यदानं तावदुप-
सृक्तं एवाधिमं एतदेव सद्योक्तं दृष्ट्यातिना
“—अधौ बन्धमवाप्नुयात् ।

फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा त्रयं च सामकम् ॥

यदि प्रकर्षितं तत् स्यात्तदा न धनभागधनी ।

अधौ च न लभेद् बन्ध परस्परमतं विना ॥”

अस्यार्थः । फल भोग्यं यस्याधौ फलभोग्यो बन्ध-
आधि सच्च द्विविध सृष्टिकमूल्यपाकरणाधौ

दृष्टिमात्रापाकरणाधौ तच्च च दृष्टिकमूल्यपा-
करणाधौ बन्ध पूर्णकालं पूर्णं कालो यस्याधौ

पूर्णकालस्तमाप्नुयादधी । यदा सृष्टिक मूल्य-
फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टस्तदा बन्धमवाप्नुयाद-
त्यर्थं दृष्टिमात्रापाकरणाधौ बन्ध सामक-
दत्त्वाप्नुयादधी । समं मूल्यं सममेव सामकम् ।

अस्यापवादमाह । यदि प्रकर्षितं तत् स्यात्

इत्येकं प्रकर्षितमतिप्रयुक्तं दृष्टेरन्यधिकफल-
यदि स्यात्तदा न धनभागधनी । सामकं न

लभेद्वन्धं मूल्यमदत्त्वेवर्णं बन्धमवाप्नुयादिति

यावत् । अथाप्रकर्षितं तद्वन्धकं दृष्ट्येऽप्य-
पयाप्तमदा सामकं दत्त्वापि बन्ध लभेताधमन्त्र-
दृष्टिधमदत्त्वेन लभेतेत्यर्थः । पुनरुभयत्राप-
वादमाह । परस्परमतं विना उत्तमयाध-
मन्त्रयोः परस्परानुमत्यभावे यदि प्रकर्षित-
दत्त्वाद्युक्तम् । परस्परानुमतौ तूतद्वयमपि

बन्धक यावन्मूल्यदानं तावदुपसृक्तं धनो निह-
तमपि मूलमाजदाने नैवाधमर्त्तं लभते । इति-
मिताचरा ।

बन्धकं पु (बन्ध + स्वार्थे कन्) । विनिमयः ।

इति विश्वमेदिन्यौ । आधि । इति शब्दरत्ना-
वली । रतश्चिह्नकः । इति नानार्थरत्नमाला ।

(बन्धातीति । बन्ध + णुल । बन्धनकर्त्तरि, जि ।

यथा, देवीभागवते । ५ । १ । ३६ ।

“ न नारी न धनं गेहं न पुत्रा न सद्योदरा ।

बन्धनं प्राणिनां राजसङ्कारस्तु बन्धकः ॥”

बन्धकौ, स्त्री (बन्धाति मागसमिति । बन्ध + णुल ।

गौरादित्वात् स्त्रीष ।) पुंस्त्वौ । इत्य-
मर । २ । ६ । १ । (यथा, मार्कण्डेय-
पुराणे । ३४ । ८८ ।

“ न बन्धकौभिन न्यूनैर्बन्धकौपतिभिस्तथा ॥”

इमी । इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । पञ्चपुत्र-
गामिनी । (यथा महाभारते । १ । १२३ । ७४ ।

“ नातश्चतुर्थं प्रसवमापतस्त्रपि वदन्त्युत ।

अतः परं स्त्रीरथो स्याद्वन्धकौ पञ्चमे भवेत् ॥”

बन्धनं स्त्री (बन्ध + भावे लुट्) । बन्धनक्रिया ।

बन्धा इति भाषा । तत्पठ्याय । उद्धानम् २ ।

इत्यमरः । २ । ८ । २६ । कङ्कनम् ३ बन्ध ४

सयमनम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा

चित्तोपदेशे । १ । ६५ ।

“ आपदामापतन्तीनां चित्तोऽप्यायाति हेतुताम् ।

मातृजङ्घा हि वतसस्य स्तम्भोभवति बन्धने ॥”

वधः । इति मेदिनी । ने, ६७ । हिता ।

इति शब्दरत्नावली । रणु । इति हेम-
चन्द्रः । वधतेऽनेनेति करणयुतपत्त्यां चि ।

(वधतेऽस्मिन् इति अधिकरणे क्युट् । कारा-
गारम् । बन्धनस्थानम् । यथा, भागवते । १ । १ । २५ ।

बन्धुजी

“वसुदेवस्य देवक्या जातो भोजेन बन्धने ॥”
 बन्ध + कर्त्तरि ल्यु । महादेवस्य नामभेदे, पु ।
 यथा, महाभारते । १३ । १७ । १ ।
 “बन्धनो बन्धकर्त्ता च सुबन्धनविमोचन ॥”
 बन्धनकर्त्तरि, त्रि । यथा तत्रैव । १३ । १७ । १ ।
 “बन्धनस्त्वसुरेन्द्रायां युधि शत्रुविनाशिन ॥”
 बन्धनवैश्य, स्त्री (बन्धनाय बन्धनस्य वा वैश्य
 गृहम् ।) कारागारम् । इति हारावली । १६६ ॥
 बन्धनालय, पु, (बन्धनाय बन्धनस्य वा आलय ।)
 कारागारम् । इत्यमर । २ । ८ । ११६ ॥
 बन्धस्तम्भ, पु, (बन्धाय स्तम्भ ।) हस्तिबन्धन-
 स्तम्भ । तत्पर्याय । आलानम् २ । इत्य-
 मर । २ । ८ । ११ ॥ शङ्खु ३ अचोड ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धिक, स्त्री, (बन्ध + इज् ।) कामदेव । इत्यु-
 णादिकोष ॥ चम्पयजनम् । इति चक्षिप्त-
 सारोणाद्वृत्ति ॥
 बन्धु, पु, (बन्ध बन्धने + “श्रुत्वाङ्गिहृत्तपीति ॥”
 उणा १ । ११ । इति उ ।) ऋद्देन मनोवज्जाति
 य । तत्पर्याय । सगोत्र २ बान्धव ३ जाति
 ४ स्व ५ खलन ६ । इत्यमर । २ । ६ । ३४ ॥
 हायाद ७ गोत्र ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धवश्च त्रिविधा । आत्मबन्धवः पित्रबन्धवो
 मातृबन्धवश्चति । यथोक्तम् ।
 “आत्मपितृव्यसु पुत्रा आत्ममातृव्यसु सुता ।
 आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवा ॥
 पितुः पित्रव्यसु पुत्रा पितुमातृव्यसु सुता ।
 पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया पित्रबान्धवा ॥
 मातुः पित्रव्यसु पुत्रा मातुमातृव्यसु सुता ।
 मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवा ॥”
 तत्र चान्तरङ्गत्वात् प्रथममात्मबन्धवो धनभाज
 स्तद्भावे पित्रबन्धवस्तद्भावे मातृबन्धव इति
 क्रमो वेदितव्यः । बन्धुनामभावे आचार्यः ।
 इति मिताक्षरा ॥ * (यथा, मनु । २ । १३६ ।
 “विश्वं बन्धुवयः कर्मे विशा भवति पञ्चमी ।
 एतानि मानस्यानि गरीयो यद्व्यदुत्तरम् ॥”
 “बन्धुः पित्रव्यादि ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूक
 भट्ट ॥) बन्धूक । (यथा, अष्टाकवधे । २६ ।
 “अभ्यर्थ्य बन्धुपुत्र्यमाकरोति ॥”)
 मित्रम् । (यथा, मेघदूते । ३४ ।
 “बन्धुप्रीत्या भवनशिक्षिभिर्देतुल्योपहारः ॥”)
 आता । इति मेदिनी । (यथा, रघु । १२ । १२ ।
 “अथानाथा प्रहृतयो मातृबन्धुनिवासिनम् ।
 मौलैरानाययामासुर्भरतः स्तमिताश्रुभिः ॥”)
 बन्धुक, पु (बन्ध + कृक् ।) यद्वा, बन्धुबन्धूकश्च
 एव । बन्धु + स्वार्थे कन् ।) बन्धूकश्च । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुजीव । बन्धुरिव जीवयति रसादिनेति । बन्धु
 + जीव + क्त्वा ।) बन्धूकश्च । इति शब्दरत्ना-
 वली । (यथा, रघु । ११ । २५ ।
 “वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविभ्रमि-
 बन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ॥”)

बन्धुल

बन्धुजीवक, पु, (बन्धुवत् जीवयति रसादिना
 इति । बन्धु + जीव + क्तुल । यद्वा, बन्धुजीव
 एव । स्वार्थे कन् ।) बन्धूकश्च । इत्य-
 मर । २ । ४ । ७३ ॥
 बन्धुता, स्त्री, (बन्धोर्भावः बन्धूनां सम्बन्धो वा
 इति । “यामजनवन्धुभ्यस्तल ॥” ४ । २ । ४३ । इति
 तल ।) बन्धूनां सम्बन्धः । बन्धोर्भावः । इत्य-
 मर । २ । ६ । ३५ ॥ (यथा ऋग्वेदे । ४ । ४ । ११ ।
 “महो रजामि बन्धुता वचोभिः ॥”)
 बन्धुदत्तम् स्त्री, (बन्धुना दत्तम् ।) पित्रमातृभ्यां
 दत्त स्त्रीधनम् । यथा । याज्ञवल्क्यः ।
 “बन्धुदत्तं यथा युक्तमन्वयेयकमेव च ।
 अप्रजयायामतीतार्था बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥”
 बन्धुदत्तपदेन कन्यादश्यां यत् पित्रभ्यां दत्त
 तदुच्यते । इति दायभागः ॥
 बन्धुर, स्त्री, (बन्ध बन्धने + “महुरादयश्च ।”
 उणा ० । १ । ४२ । इति उरप्रत्ययेन निपातनात्
 साधु ।) सङ्गटम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा
 बन्धनम् । यथा, महाभारते । ३ । २२ । ३१ ।
 “अन्ये ह्येव वन्द्यश्च बन्धुरश्च तथापरे ।
 गन्धर्वा बह्वृषाश्चास्तिष्ठन्ति यद्यमनूयम् ॥”
 तथा च भागवते । ४ । २६ । १ ।
 “द्वीप द्विचक्रमेकाश्च त्रिवेण्यः पञ्चबन्धुरम् ॥”)
 बन्धुर, पु, (बन्ध + “महुरादयश्च ।” उणा १ । ४२ ।
 इति उर निपातनात् साधु ।) स्त्रीचिह्नम् ।
 तिलकल्लम । बन्धूक । वधिर । हस । इति
 मेदिनी । रे, १८६ । विडङ्ग । इति हेमचन्द्रः ॥
 ऋषभौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वक् ।
 विडङ्ग । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुर, त्रि, (बन्ध + उर ।) रन्धम् । (यथा, महा-
 गन्धपतिस्तोत्रे । १५ ।
 “श्रेयः श्रेयः च देवात्मनः विमलहृदो बन्धुर
 चित्पुरासः ॥”)
 नन्दम् । इति मेदिनी । रे, १८६ । उन्नता
 नतम् । इत्यमरः ॥ (यथा रघु । १३ । ४७ ।
 “बन्धाति मे बन्धुरगान्निः । चक्षु
 ङ्गम् ककुद्गान्निः चिचक्रुः ॥”)
 बन्धुरा, स्त्री, (बन्धुर + टाप् ।) पण्ययोषा ।
 इति मेदिनी । रे, १६ ॥
 बन्धुरा, पु, शक्तव । इति मेदिनी । रे, १६ ॥
 बहुवचनास्तोत्रम् ॥
 बन्धुल, पु, (बन्धु जातौति । बन्धु + ला + क ।)
 अस्तीसुत । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदिकानादिके चतुर्थे अक्षे ।
 “परयङ्गलता पराजपुष्टा
 परपुष्पैर्जनिता पराङ्गनासु ।
 परधननिरता गुणैर्बन्धवा
 गणकलभा इव बन्धुला नमामः ॥”)
 बन्धूक । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुल, त्रि (बन्धून् जाति ऋद्देन युक्तातीति ।
 बन्धु + ला + क ।) सुन्दर । नन्दः । इत्यजय-
 पाठः ॥

बन्धु

बन्धूक, पु, (बन्धानि सौख्येण चित्तमिति ।
 बन्ध + “उल्लादयश्च ।” उणा ४ । ४१ । इति
 ऊक ।) प्रीतशालकः । इति मेदिनी । क, १ ८॥
 पुष्पवृक्षविशेषः । वादुली इति वङ्गभाषा ।
 रोपहरिया इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
 रक्तक २ बन्धूजीवक ३ । इत्यमरः । ० । ४ । ६३ ॥
 बन्धुक ४ बन्धु ५ बन्धुल ६ बन्धुजीवक ७
 बन्धुजीव ८ बन्धुलि ९ बन्धुर १० । इति
 शब्दरत्नावली । रक्त ११ माध्याह्निक १२ ।
 इति भावप्रकाशः ॥ ओष्ठपुष्प १३ अक
 वक्षस १४ मध्यन्दिन १५ रक्तपुष्प १६ राग-
 पुष्प १७ हरिप्रिय १८ । अस्थ गुण्या ।
 “अद्वितसितपोतलोहितपुष्पविशेषात् चतुर्ध्वया
 बन्धुक ।
 ज्वरहरो विविधारिग्रहपिशाचघ्नमन्त्र प्रसादन
 धापनु स्यात् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 “बन्धुकः कपलद्वयादौ रक्तपित्तहरौ लघु ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 खड्गप्रे, स्त्री । बन्धूक इति ख्यातम् । यथा —
 “बन्धूको बन्धुजीवः स्यात् खड्गपत्त्यामृषुस्त्वम् ॥”
 इति हनुवन्धः ॥
 बन्धुकपुष्प, पु, (बन्धकस्य बन्धुजीवस्य पुष्पामव
 पुष्प यस्य ।) प्रीतशालः । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥
 वीजक । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्थ पर्यायो
 यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “वीजकः प्रीतसारश्च प्रीतशालक इत्यपि ।
 बन्धुकपुष्पं प्रियकं सञ्जकश्चासौ स्मृतः ॥”)
 बन्धुर, पु (बन्ध बन्धने । बन्ध + “महुरादयश्च ।”
 उणा १ । ४२ । इत्यत्र खन्त्रादित्वादुरप्रत्यय
 येन सिद्धम् इत्युक्त्यदत्तः ।) विवरम् । इत्यु-
 णादिकोषः ॥
 बन्धुर, त्रि, (बन्ध + खन्त्रादित्वादुरप्रत्यय ।)
 रन्धः । नन्दः । यथा, रभसे ।
 “बन्धुरबन्धुरौ रन्धे नन्दे हसे तु बन्धुरः ॥”
 उन्नतानतम् । खभावात् यदुन्नत उपाधि-
 वशादीवन्नत ततः । कश्चिदुन्नतः कश्चिदानतः
 स्थलादिकम् । इति कैचितः । इत्यमरट्टोक्त्या
 भरतः ॥
 बन्धुलि, पु, (बन्ध बन्धने । बन्ध + कलि ।) बन्धक-
 दृक् । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धु, त्रि, (बन्ध + यक ।) ऋतुप्राभाविप्रफल-
 रहितवृक्षादि । (यथा, रघु । १ । ७ ।
 “वित्तं खयमिव खेदाद्वन्धुमाश्रमपादपम् ॥”)
 तत्पर्यायः । अफल २ अवकेशी ३ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ७ ॥ विफल ४ निष्फल ५ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ बन्धनीय । इति बन्धघातो
 कर्म्मणि यप्रत्ययः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । २४६ ।
 “अबन्धु यश्च बन्धाति बन्ध यश्च प्रसृजति ॥”
 पु निवर्तितवारि सेतु । यथा मिताक्षरायाम् ।
 “सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्धस्तथैव च ।
 तोयप्रवर्तनात् खेयो बन्धः स्यात्तन्निवर्तनात् ॥”)

बन्ध्या स्त्री, (बन्ध + “अप्रज्जादयश्च ।” उणा ४।१।१। इति यक ।) अप्रजन्स्त्री । इति मेदिनी ॥
बाजा इति भाषा ॥ (यथा भागवते । ६ । १४ । १२ ।

‘रूपोदायवयोजनविद्वैष्यश्रियादिभि ।
सपन्नस्य गुणे सर्वैश्चिन्ता बन्ध्यापतेरभूत् ॥”
बन्ध्या स्त्री अष्टमे वर्षे अधिवेदनीया भवति
यथाह मनु । ६ । ८२ ।

“बन्ध्याष्टमेऽधिवेदाब्दे दृश्यते तु नृत्तप्रजा ॥”
अपत्यशून्यगौ । तत्पण्याय । यथा २ । इत्य-
मर । २ । ६ । ६६ । बालाख्यगन्धर्वयम । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ वृषलीविशेष । यथा,—

‘बन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च नृत्तप्रजा ।
अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजखला ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेके उग्रनसो वचनम् ॥३॥

योनिरोगविशेष । यथा,—
“उन्नावर्त्ता तथा बन्ध्या विवृता च परिवृता ।
वानला योनिर्जो रोगो वातदोषेण पञ्चधा ॥”
तस्या लक्षणं यथा,—

‘सा केनिलमुदावर्त्ता रज लक्ष्णेण सूचति ।
बन्ध्या निरावर्त्ता ज्ञेया विवृता नित्यवेदना ॥
पारवृता या भवति गन्धधर्मे रजा भ्रष्टम् ।
वातला ककशास्तस्या शूलनिस्सोदपीडिता ॥”
तस्याश्चिकित्सा यथा,—

“बला सिता सातिबला मधूक
वटस्य मुङ्ग गजकेशरश्च ।
एतन्मधुक्षीरघृतैर्निर्णीय
बन्ध्या सुपुत्र नियतं प्रकृते ॥

अश्वगन्धाकषायेण विड् दुग्ध घृतान्वितम् ।
ऋतुस्नाताङ्गना प्रातः पीत्वा गभं दधाति हि ॥
पुष्योद्धत लक्ष्म्याया मूल दुग्धेन कन्याया ।
पिष्ट्वा पीत्वा ऋतुस्नाता गभं घृते न सशय ॥
कुरगदन्तल धातव्या कुसुमानि वटाङ्कुरा ।
नोक्तोत्पल पयोयुक्तमेव गर्भप्रदं भुवम् ॥

या बला पिबति पार्श्वपिप्पलं
कीरकेण सहितं हित्वाग्रना ।
श्वेतया विशिखपुष्पया युत
सा सुत जनयतीह नान्यथा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
(चिकित्सान्तरमस्या यथा,—

“पिप्पल्य शङ्खवेरश्च मरिच केशरन्तथा ।
घृतेन सह पातव्यं बन्ध्यापि जमते सुतम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसमये योनिव्यापदधिकारे ॥
“बला चातिबला बटिशर्करा मधुसयुता ।
बन्ध्यागभकरी पीत्वा नात्र काण्डा विचारणा ॥”

इति भैषज्यधन्वन्तरी स्त्रीरोगाधिकारे ॥

बन्ध्याकर्कोटकी, स्त्री, (बन्ध्याया कर्कोटकी ।
पुनराकृतया बन्ध्याया उपकारिणी अतो-
ऽस्यास्तथात्वम् ।) तिक्तकर्कोटकी । बाभ-
खखवा इति बाभकठेन इति बाभककरोल
इति च हिन्दीभाषा । तत्पण्याय । बन्ध्या २
देवी ३ नागराति ४ नागहस्त्री ५ मनोज्ञा ६

पण्या ७ दिव्या ८ पुनदा ९ सकन्दा १
श्रीकन्दा ११ कन्दवल्ली १२ ईश्वरी १३ सुगन्वा
१४ सर्पदमनी १५ विषकण्टकिनी १६ परा १७
कुमारी १८ भूतहन्त्री १९ । अस्या गुणा ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफापहत्वम् ।
स्थावरादिविषमत्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजनिर्वण्ट ॥ तत्पण्यायगुणा ।

“बन्ध्याकर्कोटकी देवी कन्या योगेश्वरीति च ।
नागारिर्भक्तदमनी विषकण्टकिनी तथा ॥
बन्ध्याकर्कोटकी लक्ष्मी कफगुद्वज्जगद्गोविनी ।
सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विषर्पविषहारीति ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

व(व)म्, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
सक-सेट ।) व(व)कारादि । ओष्ठजगन्मथुर्यो
पद्य । व(व)ञ्जति । इति दुर्गादासः ॥
वन्धवी स्त्री (वन्धो शिवस्यैव पत्नी । बन्धु + अण
+ ङीप् । न वृद्धिः ।) दुर्गा । इति भूरिप्रयोगः ॥
वन्धि पुं, (वन्ध + इन् ।) वन्धम् । इति केचित् ॥
(भरथकर्त्तरि धारके च चि । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । २३ । ४ ।

“गन्तेयानि सवना हरिभ्यां
वन्धिवैजं पपि सोमं ददिगां ॥”

बन्धु पुं (विभर्ति भरति वा । भृ + “कुभश्च ।”
उणा १ । २३ । इति कुर्द्विच ।) अयि ।
शिव । (यथा, महाभारते १३ । महादेवस्य
सहस्रनामकथने । १७ । १४८ ।

“शङ्खौ शङ्खप्रियो बभूव राजराजो निरामयः ॥”
विष्णु । (यथा महाभारते १३ । विष्णो
सहस्रनामकथने । १४६ । २६ ।

“रदो बहुशिरा बभुर्विन्ध्योनि सुपिञ्चवा ॥”
विशाल । नकुल । इति मेदिनी । (यथा,
माकण्डये । १५ । ६ ।

“सङ्गायते महावक्त्रो ऋषिको बभुसन्निभः ॥”
सुनिविशेष । इति हेमचन्द्रः । देशभेदः । इति
शब्दरत्नावली । सिसावरप्राक । इति राज
निर्वण्ट ॥ खलति । इति हेमचन्द्रः । ३।१।७॥

(कपिलो वर्णः । इति मेघातिथिः ।) तद्गुणयुक्ते
तु वाच्यलिङ्गः । यथा, मनु । ४ । १३ ।

“नाक्रामेत्क्रामतच्छायां बभुवो हीक्षितश्च च ॥”
लोमपादसुत । यथा भागवते । ६।२४।१।

“रोमपादसुतो बभुर्वैभो क्षतिरजावतः ।”
देवावसुतः । यथा, तैत्तिरेय । ६ । २४ । ६ ।

“बभुर्वैवावसुतस्तयो ज्ञोकौ पठन्त्यम् ॥”
ययातिपुत्रस्य जुहो सुतः । यथा, तैत्तिरेय । ६ ।
२३ । १४ ।

“जुहोश्च तनयो बभुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ॥”
पञ्चगम्यन्वपतिषु अन्यतरः । यथा, रामायणे ।
४ । ४१ । ४२ ।

“तत्र गन्धर्वपतयः पञ्च सूर्यसमप्रभा ।
शैलशो यामयौ शिखः शुको बभुस्तथैव च ॥”
विश्वामित्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १३ ।
४ । ५० ।

“अक्षीणश्च प्रकुलश्च बभुः कालपथस्तथा ॥”
विश्वगर्भस्य पुत्रः । स तु यादवानामन्यतमः ।
यथा, हरिवंशे । ६४ । ४८ ।

“वसुर्वैभुः सुवेणश्च सभाश्चैव वीर्यवान् ।
यदुप्रवीरा विख्याता लोकपाला इवापरे ॥”
यथा च भाषे । २ । ४ ।

“आलप्यालमिदं बभोर्वैल दारानपाहरतः ॥”
स च विनष्टप्राये यादवकुले पथि गच्छन् दल्युभि
हृतः । तत्कथा च महाभारते । १६ । मौपल-
पर्वणि ब्रह्म्या । स्त्री, कपिला गौ । सा च
विशि अजानता पृथगेन खडगेन हता । यथा,
भागवते । ६।२।६।

“खड्गमादाय तरसा प्रलीनोऽधुमे निशि ।
अजानन्नहनद्वयो शिरः प्राद्वैलक्ष्ण्यम् ॥”

बभु चि, (विभर्तीति । भू + “कुभश्च ।” उणा
१ । २३ । इति कुर्द्विच ।) पिङ्गल । इत्य-
मरः । (यथा, कुमारः । ५ । ८ ।

“बबन् बालाख्यबभुवल्कल
पयोधरोतसेधविश्रीण्यसहति ॥”

यथा च रघु । १५ । १६ ।

“धूमधूमो वसाम्नी च्वालाबभुशिरोरुहः ॥”
बभुधातु पुं, (बभु पिङ्गलो धातुः ।) सुवर्ण
गौरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बभुवाहन पुं, मणिपुरस्य राजविशेषः । स च
चिन्नाङ्गदायां अर्च्यमानात् । यथा,—

“करेणुमन्थां नकुजो निरभिन्नं तथार्जुन ।
इरावन्तसुकुण्डां वै सुतायां बभुवाहनम् ॥
मणिपुरपते सोऽपि तत्पुत्रं पुत्रिकासुतः ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ३२ ॥
अपि च ।

वैशम्पायन उवाच ।

“श्रुत्वा तु वृपतिं प्राप्तं पितरं बभुवाहन ।
नियंभौ विनयेनाथ ब्राह्मणार्थपुरं सरः ॥
मणिपुरेश्वरत्वेनसुपायात् धनञ्जय ।
नाभ्यनन्दतु स मेधावी चाक्षधर्म्ममहोदरम् ॥”

“भर्तारं निहतं कृपां पुत्रश्च पतितं सुवि ।
चिन्नाङ्गदां परित्रस्तां प्रविशेत् रणायिरे ॥”

इति महाभारते । १४ । ७६ अध्यायः ॥
(अस्यार्जुनादिना युद्धादिकं तमेव विस्तरशो
ब्रूयम् ।)

बन्ध, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
सक-सेट ।) बन्धति । इति दुर्गादासः ॥

बन्ध, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
सक-सेट ।) बन्धति । इति दुर्गादासः ॥

बन्धट, पुं, (बन्ध + षट् ।) राजभावः । इति
विष्णुविशेषः । बन्धटो इति ख्यातः ॥ (विद्वति-
रस्या राजभावशब्दे ज्ञेयाः)

बन्धटो, स्त्री (बन्धट + गौरादित्वात् ङीव ।)
पश्ययोगीशः । ग्रीहिभेदः । इति मेदिनी । टे,
५१ ॥

बर्ह, उच्चार्यतौ । हिवायाम् । दाने । वाग्निः ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० आह्न-सक-

सेट ।) रेफोपध । उ, बर्हेति । इति दुगा-
दास ॥

बल, क ड निरूपणे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरा - आत्म सक सेट ।) क ड, बल-
यते धन धीर । अय कौशिक मन्वते ।
इति दुर्गादास ॥

बल, क म जीवने । इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरा पर अक सेट ।) बलयति । इति
दुर्गादास ॥

बल, उ दाने । वधे । निरूपणे । इति कवि-
कल्पद्रुम ॥ (भा - आत्म - सक सेट ।) उ
बलते । इति दुर्गादास ॥

बल ज धान्यावरोधे । जीवने । इति कविकल्पद्रुम ॥
(भा पर सक अक च सेट ।) बल बल ।
धनस्य भावो धान्य सन्दृष्टस्य अवरोध
प्रतिबन्ध धान्यावरोध । बलति पुण्यहीन
विधि । पुण्यहीनस्य सन्दृष्टि प्रतिवध्नाति
इत्यर्थ । अयमर्थो अयैर्न मन्वते । बलत्व-
मेन लोक । इति दुर्गादास ॥

ब(व)ल, ली (बलते विपश्चान् हन्तीति । बल + पचा
द्यच्) सैन्यम् । (यथा, भगवद्गीतायाम् ॥ ११ ॥
“अपयान्न तदस्माक बल भीष्माभिरक्षितम् ।
पयान्नस्मिदमेतेषां बल भीष्माभिरक्षितम् ॥”)
स्यौल्यम् । सामर्थ्यम् । अत्र श्रेयस्य पन्थाय ।
अविद्यम् २ तर ३ सह ४ श्रौत्यम् ५ स्याम ६
शुभम् ७ शक्ति ८ पराक्रम ९ प्राण १ ।
इत्यमर ॥ १० ॥ २॥ मह ११ शुभ १२ । इति
शब्दरत्नावली ॥ ऊर्ज १३ । इति जटाधर ॥
तद्वैदिकपर्याय । अज १ पा(वा)ज २ श्रव ३
तर ४ तव ५ त्वत् ६ शब् ७ वाध ८
हमयम् ९ तविषी १ शुभम् ११ शुभम् १२
श्रुतम् १३ दत्त १४ वीर्य १५ सौम्यम् १६
सह १७ यद्वा १८ वध १९ वग २
वृजन्म २१ वृज २२ मजमना २३ पौष्ट्यानि २४
धर्मसि २५ अविद्यम् २६ स्यन्नास २७ शब्दरम्
२८ । इत्यष्टाविंशतिर्लक्षणानि । इति वेद-
नियतौ । २ । ६ ॥ (यथा, मनु । २ । ५५ ।
“पूजितं ह्यश्वेन नित्यं बलवत्तुल्यं यच्छति ॥”)
तत्तु गर्भस्य बालकस्य वष्टे मांसि भवति । इति
सुखबोध ॥ गन्धरस । रूपम् । इति मेदिनी । ले,
३७ ॥ शुक्रम् । इति हेमचन्द्र ॥ १३ ॥ २६ ॥ (यथाह
सुमुत । “धातूनां यतपर तेजस्तत खलो ज
ह्मदेव बलमित्युच्यते ॥”) वयुः । इति जटाधर ॥
(यथा रामायणे । ७ । १ । ३३ ।
“कीदृशो वै प्रभावोऽस्य किं बलं कं परा-
क्रम ॥”)

पक्षवम् । इति शब्दरत्नावली । रक्त । इति
शब्दचन्द्रिका । (बलमस्यास्तीति । बल + अर्थ
आद्यच् ।) बलशुक्ते, चि । इति मेदिनी ॥ ३॥
सद्योबलकराणि बलहराणि च यथा,—
“सद्योबलकरास्त्रीणि बालाभङ्ग सुभोजनम् ।
सद्योबलहरास्त्रीणि आभ्यास मेधुन खर ॥”

बलकारकौषध यथा, गरुडे ॥ ११५ ॥ १६६ अ ।
“शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।
बलानि कुर्यान्मासाया प्रबुधे भक्ष्यं शिव ॥”
पारिभाषिकबलावि । यथा,—
“विद्याभिननमिनाणि वृद्धिसत्त्वधनानि च ।
तप सहायवीर्याणि देवेषु दशम बलम् ॥”

इति महाभारते आपद्धर्मे ॥

अपि च ।
“अवलस्य बल राजा बालस्य रुदित बलम् ।
बल मूलस्य मौनस्य तस्करस्यावृत बलम् ॥” ॥
अपि च ।
“क्षत्रियाणां बल युद्ध व्यापारश्च बल विशाम् ।
मित्रा बल भिक्षुकाणां मृगाणां विप्रसेवनम् ॥
हरौ भक्तिर्हरिरेष्टस्य वैद्यानां बल हरि ।
हिंसा बल खलानां च तपस्या च तपस्विनाम् ॥
बल वैश्वश्च वैश्यानां योषितां यौवन बलम् ।
बल प्रतापो भूपानां बालानां रुदित बलम् ॥
सर्तां सत्य बल मिथ्या वनमेवासता सदा ।
अनुगानामनुगम स्वल्पस्वानाश्च सचय ॥
विद्या बल पण्डितानां नायिष्य बणिजां बलम् ।
श्रान्तसुकर्म्मश्रीलानां गाम्भीर्यं साहस बलम् ॥
धन बलश्च धनिनां शुचीनाश्च विशेषत ।
बल विवेक श्रान्तानां गुणिनां बलमेकता ॥
गुणो बलश्च गुणिनां चौराणाञ्चौघमेव च ।
विप्रवाक्यश्च कापत्यमधर्म्मनिष्ठानां बलम् ॥
हिंसा च हिंस्रजन्तूनां सतीनां पतिसेवनम् ।
वरशायी सुराणाश्च शिष्याणां गुरुसेवनम् ॥
बल धर्मो मूढस्यानां भ्रष्टानां राजसेवनम् ।
बल क्षत्र क्षावकानां ब्रह्म च ब्रह्मचारिणाम् ॥
सतीनाश्च सदाचारो न्यास सन्नासिनां बलम् ।
पाप बल पातकिनां सुभक्तानां हरिवैलम् ॥
पुण्य बल पुण्यवतां प्रणानां वृषतिर्वैलम् ।
जल बलश्च वृक्षाणां जलधोनां जल बलम् ॥
जल बलश्च शस्यानां मतस्यानाश्च जल बलम् ।
शान्तिबलश्च भूपानां विप्राणाश्च विशेषत ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ३५ अध्याय ॥
ब(व)ल, पुं, (बलते निरूपयति खेदमिति । बल +
अच् । बलदेवपक्षे नामैकदेश्यपदवाचापि
विध्यति भीमादिवत् ।) काक । (यथा, महा-
भारते । ७ । ६ । २५ ।

“यन्मा न्वेना बला कङ्का पायसाश्च सहस्रश ॥”)
बलदेव । इत्यमर ॥ (यथा, भागवते । ८।५।१६।
“पूज्यो ह्यपातयत दन्तान् कलिङ्गस्य यथा बल ॥”)
अस्य पद्मरादौर्ना नामानि यथा —
“रेवती नाम तनया रेवतस्य महोपते ।
उपयेसे बलस्तस्यां जज्ञाते निशटोऽस्यकौ ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । २५ । १६ ॥
वखण्डय । इति शब्दचन्द्रिका । (वायुना
प्रदत्त कार्तिकेयाशुचरमेव । यथा महा-
भारते । ६ । ४५ । ४२ ।
“बलघातिवल्ग्वेव महावक्रौ महावजौ ।
प्रदरौ कार्तिकेयाश्च वायुभरतवत्तम ॥”

रामपुत्रस्य कुशस्थान्वये जातस्य पारियाचस्य
पुत्रविशेष । यथा, भागवते । ६ । १२ । २ ।
“देवानौकस्ततोऽनीह पारियाचोऽथ ततस्तुत ।
ततो बल स्थलस्तस्माद्वृषजनाभोऽर्कसम्भव ॥”
दनायुष पुत्रविशेष । यथा, महाभारते । १ ।
६५ । ३३ ।

‘दनायुष पुन पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवा ।
विश्वयो बलवीरौ च वृषश्चैव महासुर ॥”
मेघ । इति निघण्टु । १ । १ ॥) दैत्य
विशेष । इति मेदिनी । ले, ३७ ॥ तस्य
विवरणं यथा,—

“आसीद्दैत्यो बली नाम महाबलपराक्रम ।
देवगन्धर्व्याणां च नृनेन्द्रभयकारक ॥
येन विष्णुयम रुध्यां भय आसी प्रपौडिता ।
अनिजानलरक्षश्च वरुणश्च वज्रीकृता ॥
सयस्य येन नागेन्द्रा महाभोगा महाविधा ।
गरुडश्च कृतो भय सदाश्रामभिवर्त्तिन ॥
येन सलिख शैलेन्द्र कङ्ककाकारकारित ।
क्रौञ्चाथ येन विप्रेन्द्र गिरय प्रथिता भुवि ॥
तेन देवा सन्नद्धाद्या दिव सर्वे पलायिता ।
दत्त स्थानस्य पाताल समय शरदां श्रुतम् ॥
तथा ते भयमापन्ना मान व्यक्ता गता शुक्लम् ।
पृच्छन्ति विनयात सर्वे शक्रस्य हितकारिण ॥
केनोपायेन देवानां खगवांसो भवेद्विज ।।
भवान् हि नयवेत्ता च उपाय वद पृच्छताम् ॥
त्वमेव शास्त्रवेत्ता च हित शक्रस्य नित्यश्र ।
शङ्कोदधिनिममानामतिपीतो भव द्विज । ॥
एव पृष्ट स देवैस्तु गुरुर्वचनमब्रवीत् ॥
वृहस्पतिरुवाच ।

यद्य दानव शक्र । न युद्धं भवती वश ।
रथे न नयमायाति अजेय सङ्गरे यन ॥
अत कपटमास्थाय प्रायणीष क्रतु प्रति ।
दाता सत्त्ववलोपेत सखायमधिपतेऽपि ॥
अतस्तस्य प्रार्थयिता विष्णुर्भीषामहोदधि ।
द्विजस्तपधरो भूत्वा याचनाय वधाय च ॥
गुरुणा चोदिता देवा स्तुतास्ते निधनमूति ।
गता सर्वे तत शान्ता यत्र देवो जनाह्वन ॥
माधवेन तदा देवा दृष्टा भयसमाकुला ।
क्रमाध्यासनसलापे सर्वे ते सस्तुता ऋशम ॥
सपृच्छितास्तदा सर्वे किमायातावद्ग सुरा ॥

देवा ऊचुः ।

बलेन बलिना देव । सर्वे विनाशिता वयम् ।
मायावी त्व वधे तस्य नाथोपायो भवेत् कश्चित् ॥
विष्णु उवाच ।

करोमि भवतामिदं किन्त्वचौ बलसंयुत ।
सालिको नयवेत्ता च सर्वशस्त्रार्थपारग ॥
गूढमन्त्रविचारो ह्याद्भुतैर्मेककृतनिष्ठय ।
तस्य मायां कथं कर्तुं शक्यते सुरधत्तमा ॥
पुरैका भवते विद्या मम दत्ता तु शक्तिना ।
मोहिनी नाम विद्याता मोहसा कुर्वते भ्रष्टम् ॥
ततोऽह तस्य नाशाय सुराभि परमेष्ठरीम् ।
स्मरित्वा परमां विद्यां द्विजभावो जनाह्वन ॥

मध्यकायसुवैश्वं वेदपाठी सविष्टर ।
परियाही हुवाग्रस्य अपयसो ब्रह्मयज्ञेत् ॥
यज्ञार्थं याचनां कस्य करोमि कथ्यतां मम ।
त इष्टा सूर्यतेजोभक्तो विप्रैश्चनं च च ॥
बलस्य यज्ञनिष्पत्तिं करोति द्विजसत्तम ।।
हेमकुटे महाशैले तिष्ठते दानवीर्यतम ॥
सर्वज्ञोऽपि महामाथी वक्ष्याय तदा गतः ।
मोहिनीं जपमानस्तु विद्यां परमविद्विदाम् ॥
विचित्रं दगुराजस्य पुर सर्वपुरोत्तमम् ।
प्राविशद्देवदेवात्मा पठमानो जनाङ्गन ॥
दानवस्तु पुर रम्यं जानासि त्वं ग्रहोत्तम ।।
हार गतोऽसुरेन्द्रस्य कुर्वी प्राध्ययनं तदा ॥
हारपालो वदत्येव श्रुत्वा वेदञ्जलिं शुभम् ।
पुराणि रत्नानि शुभं ददामि याचतां वर । ॥
इह दानं द्विजश्रेष्ठ । कुलंभश्च महामते ।।
तेजोक्तं दशनं हा स्य दीयतां दशुसत्तमे ॥
तदा स पूज्यमादिष्टं प्रेषयामास तं वृषम् ।
यत्निन बलसम्पन्नं दानव सुरमहन्म् ॥
दानोद्यमकरो भद्रं इष्टा प्रीत्यावभाषत ।
किमायातो भर्वाञ्चात्र काव्यं विप्र । तदुद्दिष्ट ॥
मोहिनीं जपमानस्तु वदते द्विजकेशव ॥

ब्रह्मोवाच ।

अहं स प्रेषयामास द्विजं मां कश्यपात्मजम् ।
यज्ञां सेन्ने समारब्धा ऋषिभिश्चासुरा
धिप । ॥
तस्य निष्पत्तये नाथ । आगतोऽहं तवान्ति-
कम् ।
दानं मे दीयतां राजन् । सिध्यते येन तत्त्वस्य ॥
बल उवाच ।
येन स सिध्यति यज्ञो देवार्थो द्विजोत्तम ।।
तथा चाहं धनं हारान् शिरमस्य ददामि ते ॥
ब्रह्मोवाच ।
येन स सिध्यति यज्ञो देवानामसुराधिप ।।
तद्देयं तच्च आदिष्टं सत्यमज्ञाययोरपि ॥
बल उवाच ।
याच्यतां येन ते कार्यं सत्यं विप्र । ददामि ते ।
संस्तुत्य मोहिनीं विद्यां वदते द्विजसत्तम ॥
ब्रह्मण्य उवाच ।

न मे धने स्त्रदारेर्वा न भूष्या गजवाणिभि ।
रत्ने कार्यं महाबाहो । देवयज्ञोऽसुरा
धिप । ॥
येन निष्पाद्यते यज्ञः सुखदश्च दिवौकषाम् ।
तमहं याचयिष्यामि दीयतां तदुन्नतं तव ॥
एतन् कार्यं मम भद्रं ऋषीणां च विशेषतः ।
दंवाय तव कायेन सिध्यते तत्त्वखोत्तम ॥
तदा दत्ता तदुन्नतं दानवेन महात्मना ।
विष्णुनापि स्वर्गक्रेण शिरस्यभिहतोऽसुर ॥
प्राङ्गतं देहसुतस्त्वय्य दिव्यकायस्त्वभूतदा ।
तस्यावयवसजाता वक्ष्याद्या रत्नजातयः ॥
लोचने सुरतेर्जासि पद्मदागाणि चाभवन् ।
विशुद्धपाचदागेन कायो रत्नाकरोऽभवत् ॥

इति देवोपुराणे ४७ अध्यायः ॥

व(ब)लस्य, पु, धवल । इत्यमर ११।५।१३॥ बलते
किंप बल अत्यन्तस्मिन् घञ बलस्य इति कष
सयोगवान् । इति रायसुज्जट ॥ अवलस्यते
इति वलस्य घञ अकारलोप । इति खान्धा-
दय ॥ एतन्मते अन्तःस्थकारादि ॥ (यथा,
माघे । ६ । ३४ ।

“द्विरदन्तबलस्यमलस्यत

स्मुरितभङ्गमगच्छविकेतकम् ॥”)

बलज, स्त्री, (बलात् जायते इति । बल + जन +
ङ) जैनम् । पुरहारम् । इत्यमर १३।१।३१॥
शस्त्रम् । (घान्धारसि । इति जैनयन्त्री । यथा
माघे । १४ । ७ ।

“तु समीरय इव प्रतीक्षित

कर्षकेण बलजान् पुपुषता ॥”)

बुद्धम् । इति मेदिनी । बलजन्म, त्रि ॥

बलजा स्त्री (बलात् बलकृतसाहसयुद्धादिकात्
जायते या । बल + जन + ङ + टाप्) वरयोषा ।
युधी । इति मेदिनी । जै, २६ ॥

बलतो, स्त्री प्रासादोपरिमङ्गलिका । इति
पुराणम् ॥

बलद पुं (बलं ददातीति । बल + दा + क्)
जीवकं । इति राजनिघण्टु । पौष्टिककर्माङ्ग-
होमादि । यथा । पौष्टिके बलदं स्मृतं ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (लघुभ । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३७ । १५३ ।

“अन्धेऽपि प्रणयक्रीडायाञ्चात्र मम छत्रकम् ।

गलेऽवभ्रादहं दान्तस्ततश्च बलदोऽभवम् ॥”)

बलदातरि, त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । १।५।३ । १८ ।

“बलं लोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा
असि ॥”)

बलदा, स्त्री (बलद + टाप्) अश्वगन्धा । इति
राजनिघण्टु ॥ (अस्यां पर्यायो यथा,—

“गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा इत्याह्वया ।

वराहकर्णौ वरदा बलदा कुलगन्धिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बलहीनता, स्त्री, (बलस्य हीनता ।) ग्लानि ।
इति हेमचन्द्र ॥

बलदेव पुं, (बलेन दीयतीति । दिव + अच् ।)

बलराम । तत्पर्यायः । बलभद्र २ प्रल

भद्र ३ अश्वत्थायन ४ रेवतीरमण ५ राम ६

कामपाल ७ हलायुध ८ नीलान्तर ९ रौहि-

ण्य १० ताकाङ्क ११ सुषली १२ हली १३

सङ्कर्षण १४ सीरपाणि १५ कालिन्दी

मेघ १६ बल १७ । इत्यमर १।१।२४ ॥

कलिन्दर्प १८ मधुप्रिय १९ हलधर २०

हलभट २१ हलभट २२ सौनन्दी २३ गुप्त-

वर २४ सर्वर्षक २५ बली २६ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते । ६ । ३ । ३३ ।

“तद्गुणं देवदेवांशो बलदेवो महाबल ॥”)

अस्य ध्यानम् ।

“बलदेवं द्विबाहुं शङ्खकुण्डलसन्निभम् ।

वामे हलायुधधरं सुषलं दक्षिणे करे ॥

हलालील नीलवस्त्रं देवावन्तं स्मरेत् परम् ॥”
इति कश्चिन्निरुक्तम् ॥

(अथ हि प्रेषवर्षस्याश्रावतार । यथा, महा
भारते । १ । ६७ । १५१ ।

“प्रेषस्याश्वं नागस्य बलदेवो महाबल ॥”

नाम्नामस्य कारयानि बलभद्रशब्दं द्रष्टव्यानि ॥)

वायु । इति मेदिनी । वै, ६२ ॥

बलदेवा स्त्री त्रयमाशौषधि । इति मेदिनी ।

वै, ६२ ॥ (गुणादयोऽस्यास्त्रायमाणाशब्दे
ज्ञातया ॥)

बलप्रसू, स्त्री (प्रसूते इति प्रसूतेर्जनने । बलस्य
बलदेवस्य प्रसू ।) रौहिणी । बलराममाता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

बलभद्र पुं (बल भद्र श्रेष्ठमस्य । यद्वा, बलमस्या-
स्तीति बल । अर्थः आद्यश्च । बलो बलवानपि
भद्र सौम्य ।) बलदेव । इत्यमर ११।१।२४ ॥

अनन्त । बलशाली । इति हेमचन्द्र १२।१३६ ॥

लोभ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवयः । इति

राजनिघण्टु ॥ बलदेवस्य नाम्नां कारयानि

यथा —

“एतं निरूपितं नाम्नां कनिष्ठस्य यथाश्रुतम् ।

अष्टस्य हस्तिनो नाम सङ्कतं प्रदण्डं मन्त्रुखात् ॥

गर्भसङ्कषणादेव नाम्नां सङ्कषणं स्मृतं ।

नास्त्वन्तोऽस्यैव वेदेऽपि तिनान्तं इति स्मृतं ॥

बलदेवो बलोज्ज्वलाङ्गो च हलधारायात् ।

सितिवासी नीलवासात् सुषली सुषलायुधात् ।

रेवतीसङ्कषणमोगाङ्गरेवतीरमणं स्वयम् ॥

रौहिणीगभववासात् रौहिणीयो महामति ।

इत्येव अष्टपुत्रस्य श्रुतं नाम निवेदितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्याय ॥

विष्णुपूजनेऽष्टादशपद्मस्ययोगिविशेषः । यथा,

“सर्वं च मङ्गलं कार्यं वासुदेवस्य पूजने ।

एवमेव वृषश्रेष्ठ । निष्कलं चान्यथेतरेत ॥

बलभद्रश्च कामश्च अग्निरुद्धस्तद्विभ ।

नारायणस्तथा अक्षा विष्णु बल प्रकीर्तित ॥

नरसिंहो वराहश्च योगिनीऽष्टौ प्रकीर्तिता ।

पूर्वाष्टदशैवेष्टान् बलसी मन्त्रतः पृथक् ॥

पूजयेत् कर्णिकामध्ये वासुदेवस्य नायकम् ।

विमला नायिका तस्य वासुदेवस्य कीर्तिता ।

बलभद्रसुखानां योगिन्यं शङ्खं पार्थिव ॥

आदायुक्तर्षिणीं श्रेयां ज्ञानां पश्चात् क्रिया

परा ।

योगा प्रज्ञा तथेशानोऽबुधप्राप्ती तथा स्तनी ॥

सर्वाश्चतुर्भा प्रोक्ता शङ्खचक्रगदाधरा ।

योगिन्यो बलभद्रस्य कामं विधियुते तथा ॥

विधौ रूपस्य पूर्वोक्तं हलश्च सुषलमथा ।

शङ्खचक्रश्च धरो स गदां पार्श्वस्थितान्तरथा ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्याय ॥

(पञ्चतविशेषः । यथा, भागवते । ५।२ । १६ ।

“एतेषां वषट्कारादां गिरयो नद्यश्च सप्त समैव ।

ईशान उग्रशङ्खो बलभद्र शतकेसर सङ्क-
खोतो देवपालो महात्मन इति ॥”)

बलभद्रा, स्त्री, कुमारी। चायमाणा। इति मेदिनी। ६, २८४॥ (अस्या पयायो यथा,— “बलभद्रा चायमाणा चायनी गिरिवालुणा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बलभद्रिका, स्त्री, (बलभद्रैव। बलभद्रा + स्त्री कन्। कापि अत इत्वम्।) चायमाणा। इत्यमरः। २। ४। १५॥

बलराम, पुं, (रम + भावे वण। बलेन रामो रमय यस्य।) बलदेव। यथा,—

“बलरामालुण श्रीमान् गलेनस्तुतपादक ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरात्रौ च अध्याय ॥

अस्य ध्यानम्।

“अक्षरे दिव्य उद्याने हरिचन्दनवृक्षे।

तत्रावकात खड्गपीठे विचित्रे मणिमण्डपे।

तन्मध्ये मणिमालिङ्गदिव्यसिंहासनेऽश्वमे।

तत्रोपरि च रेवत्या सङ्घर्षहलायुधम्॥

ईश्वरस्याभयान्तमभितृणुण्डपिण्डम्।

शुद्धस्फटिकसकाशं रत्नमुज्ज्वलम्॥

नीलचेलधरं स्निग्धं दिव्यगन्धालुलेपनम्।

कुण्डलाञ्जलिचटुगणं दिव्यमालमरसनम्॥

मधुपाने सदासक्तं महापूजितजोषणम्।

सुघलं दक्षिणे पाणौ बलराम सदा स्मरेत्॥”

इति कश्चिन्निरुक्तम्॥

बलल, पुं, (बल लानीति। बल + ल + क।)

बलराम। इत्यमरटीकायां भरतः॥

बलवत, य, (बलमस्यास्तीति। बल + मतुप। मस्य

व।) अतिशयम्। इत्यमरः। १। ४। ११॥ (यथा,

श्राकुन्तले प्रस्तावनायां सूत्रधारस्योक्तिः।

“बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेत ॥”)

बलवान् [त] चि, (बलमस्यास्तीति। बल +

मनुप। मस्य व।) बलविशिष्टः। तत्पर्यायः।

मांसल २ अश्वल ३। इत्यमरः। २। ४। ४४॥

बौध्दवान् ४ बली ५। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा, मनु १। ७६।

“आकाशात्तु विजृम्भायात् सर्वगन्धवहं शुचिः।

बलवान् जायते वायुः स वै अश्वगुणो मतः॥”)

बलवर्द्धनी, स्त्री (बलं वर्द्धयतीति। बल + वृद्ध +

शिति। डीप।) जीवकौवधिः। इति ञटाधरः॥

बलविन्यास, पुं (बलानां वेष्टनानां विशेषः

दुर्भेदत्वेन व्यास स्थापनम्।) युद्धार्थं वेष्टस्य

देशविशेषे विभक्त्यं दुर्लभालनिमित्तं स्थापनम्।

तत्पर्यायः। बृह २। इत्यमरः। २। ८। ७६॥

(बलविन्यासास्तु ऋग्वेदपञ्चादिमहात् बहवः।

तत्र सन्नेपतो मनुना युद्धयाचार्यं कैचि-

न्निर्दिष्टा ॥ यथा, मानवे। ७। १८७—१६१।

“दक्षयूटेन तन्मार्गं यायात् शुक्रटेन वरः।

वराहमकरार्था वा कृत्वा वा गार्ध्वकेन वा॥

यतश्च भयमाशङ्कतु ततो विस्तारयेद्बलम्।

पद्मेन चैव यूटेन निविशेत् सदा खड्गम्॥

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वेदिक्षु निवेशयेत्।

यतश्च भयमाशङ्कतु प्राचीं तां कम्पयेद्दिशम्॥

शुक्लाश्च स्थापयेद्दक्षान् क्षतर्षान् समन्ततः॥

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरून्विकारिणः॥

स हतान् धोषयेद्व्यान् कामं विस्तारयेद्बलम्॥

कृत्वा वक्ष्ये चैवैतान् यूटेन यूद्धं धोषयेत्॥”)

बलसूदन, पुं, (बल तन्नाम्ना प्रसिद्धं असुर

सूदन्यतीति। बल + सूद + क्तु।) इन्द्रः।

इति हलायुधः॥ (यथा, देवीभागवते। ५। ३। १३।

“नोपेक्ष्य युद्धाणां युद्धाय बलसूदनः॥”

विष्णुः। इति देवीपुराणे ३७ अध्यायः॥)

बलस्थिति, स्त्री, (बलानां स्थितिरवस्थानं यत्र।

अभिधानात् स्त्रीत्वम्।) शिविरम्। इति

त्रिकाण्डशेषः॥

बलहा, [न], पुं, (बल सामर्थ्यं हनौति। बल +

हन् + क्तिप्।) क्षीणा। इति शब्दरत्नावली॥

(बल तन्नामानमसुर हनौति। इन्द्रः॥ पर-

बलविनाशके चि। यथा हरिवंशे। ११। ४२।

“तन्नाहं युष्मानस्तु भ्रातास्व बलहा बली।

स्थितो ममापत भूरो गदापाणिहलायुधः॥”)

ब(व)ला, स्त्री, (कायकारित्वेन बलमस्यस्या।

बल + अर्ध आद्यच् तत्तथाप।) श्लुपविशेषः।

बाला इति बाह्याना इति भाषा। तत्पर्यायः।

बाह्यालक २। इत्यमरः। २। ४। १७॥ समङ्गा ३

ओदनिका ४ भद्रा ५ भद्रोदनी ६ खरका-

टिका ७ कल्याणिनी च भद्रबला ८ मोटा १०

पाटी ११ बलाद्या १२। इति राजनिर्घण्टः॥

श्रीतपाकी १३ बाल्या १४ वाटी १५ विनया १६

बाह्याली १७ वाटिका १८। इति शब्दरत्ना-

वली॥ अपि च।

“बाल्यालको बाह्यपुष्पी समांवा विलला बला।

श्वेतवाङ्मया इति भाषा॥

ऋष्यप्रोक्ता लतिबला पीतपुष्पी महाबला।

पीतवाङ्मया इति भाषा॥” इति रत्नमाला॥ अस्या

शुष्का। अतितित्तलम्। मधुरलम्। पिप्पलाति

सारवाशिलम्। बलवीर्यप्रदम्। पुष्टिकप

रोधविशोधनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अथ

बलाचतुष्टयनामादिः।

“बला बाल्यालिका बाल्या सैव बाल्यालकोऽपि च।

महाबला पीतपुष्पा सद्यदेवी च सा स्मृता॥

ततोऽन्यातिबला ऋष्यप्रोक्ता कङ्कटिकासह।

माङ्गलिकी नागबला भवा ब्रह्मा गवेधुका॥

बलाचतुष्टयशुष्का।

बलाचतुष्टयं श्रीत मधुर बलकान्तिलम्।

स्निग्धं याहि समीरासपितासप्ततनाशनम्॥

बलान्जलचक्षुर्ध्वं पीतं सखीरशकैरम्।

नृजातिवार हरति दुष्टमेतन्न सशयः॥”

इति भावप्रकाशः॥

“स्निग्धाशुष्का बला दृष्ट्या दाहिकी वात

पित्तजितः॥”

इति राजनिर्घण्टः॥

(विद्याविशेषः। सा च अक्षय्यं सुता। विद्या

मित्रेण रामाय प्रदत्ता। अस्या प्रभावात्

सुधाद्वयादिजनितकोशो न भवेत्। यथा, रामा-

यणे। १। २२। ११—२२।

“अर्धहोचनं गत्वा सरया दक्षिणे तटे।

रामेति मधुरां वाणीं विद्यामित्रोऽभ्यभाषत॥

यद्वायं वतस्य। सतिजं माभूतं कालविषय्यं।

मन्त्रायाम् यद्वायं त्वं बलामतिबलां तथा॥

न असौ न ज्वरो वा ते न रूपस्य विषय्यः।

न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्मयिष्यन्ति नेह तां॥

न बाहो सदृशो वीर्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन।

त्रिभु लोकेषु वा राम। न भवेन सदृशस्तव॥

बलामतिबलाश्चैव पठतस्तत्तां राघव॥

न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिष्ठये।

नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ॥

एतद्विद्यादये लब्धे न भवेत् सदृशस्तव।

बला चातिबला चैव सन्मज्जानस्य मातरौ॥

श्रुतपिपासे न ते राम। भविष्येते नरोत्तमः॥

बलामतिबलाश्चैव पठतस्तत्तां राघव॥

विद्यादयमधीयाने यद्वाश्चायं भवेद्भवि॥

पितामहसुते स्मृते विद्ये तेन समन्विते।

प्रदातुं तव काकुत्स्थः। सदृशस्तव हि पाथिवः॥

कामं बहुशुभा सर्वं लब्धये नात्र सशयः।

तपसा सम्भूते चैते बहुरूपे भविष्यतः॥

ततो रामो जलं पृष्ट्वा प्रवृत्तवदनं शुचिं

प्रतिजयाह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः॥

विद्यासमुद्दिता रामः शुश्रूषे भीमविक्रमः।

सहस्ररश्मिभगवान् शारदीयं दिवाकरः॥”)

ब(व)लाक, पुं, (बलेन अकतीति। बल + अक +

पचाद्यच्।) बकजातिः। इति भरतः॥ (पुत्र-

पुत्रः। स च पीतगङ्गास्य जङ्घो पौत्रः।

यथा, भागवते। ६। १५। ३।

“जङ्घोस्तु पूरुस्ततः पुत्रो बलाकश्चात्मकोऽजकः॥”

वतसप्रीपुत्रमेव। यथा, माकण्डेये। ११। ८। २।

“तस्य तस्यां सुगन्ध्यां पुत्रा द्वादश अक्षिरे।

ग्रांथ प्रचौर शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः॥

बली बलाकश्चक्षुश्च प्रसङ्गश्च सुविक्रमः॥”

जातुकथस्य सुने शिष्यविशेषः। यथा, श्रीभाग-

वते। १२। ६। ५८।

“जातुकथश्च तस्मिन् सनिवर्त्ता खसहिताम्।

बलाकपेलजावाजविरजेभ्यो ददौ मुनिः॥”

राक्षसमेव। यथा, माकण्डेये। ६। ६४।

“तां जहाराजितनयो बलाको नाम राक्षसः॥”

खगामखातो बाधविशेषः। यथा, महा-

भारते। ८। ६६। ४।

“नृगयाधोऽभवत् कश्चित् बलाको नामभारतः॥”)

ब(व)लाका, स्त्री, (बलते इति। बल सवरणे + बला

कादयच्।) उद्या ४। १४। इति अक्षः। यथा,

बलेन अकतीति। बल + अक कृटिलगती +

पचाद्यच्।) बकजातिविशेषः। (यथा, मनु।

५। १४।

“बकश्चैव बलाकाश्च काकोर्ल रक्षजरीटकम्॥”)

तत्पर्यायः। विषकण्टिका ५५। इत्यमरः। २।

५। २५॥ विषकण्टी ६ बलाकी ४। इति

शब्दरत्नावली॥ कारास्थिका ५ लिङ्गलिका ६।

इति ञटाधरः॥ विषकण्टी ७ शुष्काङ्गा च

बलामो

दीवकान्वरा ६ धर्मान्ता १ कासुकी ११ श्लोना १२ मेघानन्दा १३ जलाश्रया १४। बलेन शक्त्या दूरम्भ्रमकति। वल वल्ल सवरणे बलाकादय च्छत्याकनु बलाका। इति रायमुकुटकृततथ्युत्पत्ति- ह्येन पवर्गीयबकारादिरन्त्यवकारादिश्चाय शब्द ॥३॥ अस्या मासगुणा । वायुनाशिलम् । स्निग्धत्वम् । दृष्टमजलम् । वृक्षत्वम् । कफपित्त- हरत्वम् । हिमत्वम् । इति राजवल्लभ ॥ सारस- हसवलाकाचक्रकौश्यादयो जले प्रवनात् प्रव सज्ञा कथितास्ते तन्मांसं गुरुत्वाच्च बलदायि । अपि च ।

“अथे वकवलाकादा गुरव प्राणिमन्त्रात् ।”
इति राजनिर्घण्ट ॥

अन्यत्र ।

“हससारसकाचाचक्रकौशसरारिका ।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्या भ्रवा स्मृता ।
भ्रवन्ते वलिले यस्मादेते तस्मात् भ्रवा स्मृता ॥
भ्रवा पित्तहरा स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमा ।
वातक्षेपप्रदाश्चापि बलशुक्रकरा सरा ॥”

इति भावप्रकाश ॥

(कासुकी। इति शाश्वत ॥)

बलाक्षिता, स्त्री, (बलेन अक्षिता ।) रामवीणा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

बलाट, पु, (बलेन अन्यते प्राप्यते इति । अट +
घञ् ।) सुष्ठु । इति हेमचन्द्र ॥

बलात, अ, (बलमततीति । बल + अत + क्तिप् ।)
हटात् । बलादिति निपातो हठार्थे इति
खामी । इत्यमरटीकायां भरत ॥ यथा—

“बलात सङ्घवेद्यस्तु परभाष्यां नर क्षिति ।
वघदङ्को भवेत्तस्य नापराधो भवेत् क्षिया ॥”

इति मातङ्ग्ये २१ अध्याय ॥

बलातकार, पु (बलातकरणम् । बलात + क्त +
भावे घञ् ।) हठातकरणम् । तत्पण्याय ।

प्रसभम् २ हठ ३ । इत्यमर । २ । ८ । १८ ॥

हठातुकार ४ प्रसभ ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

“मत्ताभिस्तुक्खीवालबलातुकारकृतस्य यत् ।

तन्प्रमास्य लिखितं भयोपघिलतन्मथा ॥”

इति ऋणादाने मिताचराधृतनारदवचनम् ॥

(यथा रघु ११ । ४७ ।

“शाययन्तितपौलस्यबलातकारकचयहे ॥”)

बलात्मिका, स्त्री, (बलमेव आत्मा स्वरूप यस्या ।)

हस्तिशुष्कीवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

बलादा स्त्री (बलाय आदा श्रेष्ठा ।) बला ।

इति राजनिर्घण्ट ॥ (बलाशब्देऽस्या विवरणं

ज्ञानयम् ॥)

बलानुज, पु, (बलस्य बलरामस्य अनुज कनिष्ठ ।)

श्रावण । इति पुराणम् ॥

बलामोटा, स्त्री (बलमामोटयतीति । बल +

+ मुट + अच् । टाप् ।) नागदमनी । इति

भावप्रकाश ॥ (यथास्या गुणा ।

‘बलामोटा कटुस्तिक्ता खटु पित्तकफपहा ।

मृदुलक्ष्णमृदु रसो नाशयन्नालमर्दमान् ॥

बलाह

सर्व्यहप्रशमनी नि श्रेयविषयाश्रिनी ।

जय सन्वच कुरुते घनदा सुमतिप्रदा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्ड प्रथमे भागे ।)

बलाय पु, (अयतीति अय प्रापक । बलस्य

अय ।) वरुणवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(गुणाद्योऽस्य वरुणशब्दे ज्ञातया ॥)

बलाराति पु, (बलस्य तन्नाम्ना प्रसिद्धस्यासुरस्य

अराति शत्रु ।) इन्द्र । इत्यमर । १ । १ । ४६ ॥

बलालक, पु, (बलाय अलति समर्थो भवतीति ।

बल + अल + क्तृञ् ।) पानीयामलकम् । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

बलाश, पु, (बलमन्नातीति । बल + अश + अण ।)

श्लेष्मा । इति हेमचन्द्र । ३ । १२६ ॥ (यथा

“बलाश एवायतमुन्नतस्य

श्लोफं करोत्यन्नगतिं निवार्य ॥”

कण्ठगतरोगविशेष । तल्लक्षणं यथा,—

“गले च श्लोफं कुरुते प्रवृद्धौ

श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।

मर्मस्फिदं दुस्तरमेतमाहु-

र्बलाशस्य हि निपुणा विकारम् ॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने षोडशीऽध्याये ॥

इत्यथान्तोऽप्ययं शब्दो दृश्यते ॥)

बलासम, पु, बुद्ध । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ब(व)लाहक, पु, (बलेन ह्रीयते इति ।

बल + हा + क्तृञ् ।) यज्ञा वारीणां वाहक ।

पृथोदरादित्वात् साधु ।) मेघ । (यथा,

कुमारे । १ । ४ ।

“बलाहकश्चेद्विभक्ताराग-

मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥”)

सुक्ता । इत्यमर । १ । ३ । ६ पञ्चत ।

दैत्यविशेष । नागविशेष । इति मेदिनी ॥

(यथा, महाभारते । २ । ६ । ६ ।

“कम्बलाश्वतरौ नागौ हतरादृबलाहकौ ॥”

बलाहकसर्पस्तु दर्बोरकरागमन्तगत । इति

सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याय ॥) रमागर्भोद्भव

कल्किदेवपुत्र । यथा,—

“तथा रमा सिते पक्षे वैशाखे द्वादशीदिने ।

जामदग्न्याद्व्रतं चक्रे पूर्णं वधचतुष्टयम् ॥

पट्टञ्च करे बद्धा भोजयित्वा द्विजान् बहून् ॥

सुक्ता हविष्यं क्षीराक्तं सुमिष्टं खामिना सह ॥

बुभुजे पृथिवीं सव्यामपूर्वां खननेर्दृता ।

सा पुत्रौ सुपुत्रे साञ्जी मेवमासबलाहकौ ॥

देवानामुपकृतारौ यज्ञदानतपोव्रतौ ।

महोत्साहौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किचम्पतौ ॥”

इति कल्किपुराणे ३१ अध्याय ॥

औन्नयारथान्विशेष । यथा,—

“स्यन्दनस्तु शतानन्दं सारथिश्चास्य दारक ।

तुरङ्गा श्रेयसुग्रीवमेघपुष्पबलाहका ॥”

इति त्रिकाण्डशेष ॥

(यथाच भागवते । १ । ५३ । ५ ।

“स चान्धे श्रेयसुग्रीवमेघपुष्पबलाहके ।

युक्तं रथसुपानीयं तस्यौ प्राञ्जलिरयत् ॥”

बलि

जयत्रयस्य भाटविशेष । यथा, महाभारते ।
३ । २५४ । १२ ।

“जयत्रयो नाम यदि श्रुतस्ते

सौवीरराज सुभगे । स एष ।

तस्यापरे भ्रातरोऽहीनसत्त्वा

बलाहकानौकविदारयादा ॥”

नदविशेष । स तु जयजयसुभ्रगामी । यथा

मातङ्ग्ये । १० । ७२ ।

“बलाहकश्च ऋषभश्चक्रो मेनाक एव च ।

विनिविष्टा प्रतिदिशं निमग्ना जवणाम्बुधिम् ॥”

कुशदीपस्य पर्वतविशेष । यथा, सत्त्वैव । १२१ । ५५ ।

“बलाहककृतृतीयस्तु जात्यङ्गनमयो गिरि ॥”

तारापीडस्य राज्ञः खनामख्यातो बलाधि-

कारी । यथा, कादम्ब्यां चन्द्रापीडविद्या-

भ्यासकथने । “चन्द्रापीडमानेतु राजा बलाधि-

कृत बलाहकनामान् आहूय दृष्टतुरगबल-

पदातिपरिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणीत ॥”)

बलाहकन्द पु, (बल आह्वयतीति बलाहकता

दृष्ट कन्द ।) गुलफकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

बलि, पु, (बल्यते दीयते इति । बल दाने + “सर्वं

धातुभ्य इन् ।” उणा ४ । ११७ । इतीन् ।)

कर । राजन्याहो भाग । (यथा मनु । ७ । ८ ।

“सर्वस्वरिकमाभैश्च राक्षसाहारयेद्वलिम् ॥”

“राजा शस्त्रैरभावेवैष्याह्यं धान्यादिभाग

मानयेत् ॥” इति कुल्लूकभट्ट ॥) उपहार ।

पूजासामग्री । इत्यमरभरतौ । (यथा मार्क-

ण्ड्ये । ६३ । ८ ।

“इदुस्तौ बलिश्चैव निजगानादगुणितौ ॥”)

चामरदण्ड । बलिवैश्वनामकपञ्चमहायज्ञान-

र्गतभूतयज्ञ । इति हेमचन्द्र । ३ । ४८६ ॥ (यहस्यो

हि पञ्चसूनापापेन प्रतिदिनं स बध्यते । तन्निष्कृ-

त्यय प्रत्यहं पञ्च महायज्ञां कर्तव्या । यथाह

मनु । ३ । ६८—७१ ।

“पञ्चसूना यहस्यस्य सुक्ष्मी पेषण्युपस्कर ।

कण्ठनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं मष्टिभिः ।

पञ्च कलत्रा महायज्ञा प्रत्यहं यहमेधनाम् ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञं पित्र्ययज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो बलिर्भौतो वृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

पञ्चेतान् यो महायज्ञान् न ह्यापयति शक्तिः ।

स यहैऽपि वसन्ति स्तुनादोषेन लिप्यते ॥”

“पशुवधस्थानं रुना । रुना इव रुना हिवा

स्थानगुणयोगात् । ‘सुलगादयं पञ्च यहस्यस्य

जीवहिवास्थानानि । सुक्ष्मी उद्गाहनी । पेषणी

द्वयदुपलात्मिका । उपस्कर यहोपकरण-

कुण्डलमाजन्वादि । कण्ठनी उदूखलमूले ।

उदकुम्भी जलाधारकलश ॥” इति तट्टीकाया

कुल्लूकभट्ट ॥ * ॥ यहस्याना बलिर्रूपभूत

यज्ञस्य प्रतिदिनकर्तव्यतया तस्य विस्तृतिरुच्यते ।

यहस्य अन्यव्यचिन्तो देवताध्यानपर एव

होमान् कृत्वा प्राच्यादिषु दिक्षु बलिं हरेत् ।

तत्प्रकरणमाह । प्राच्या इत्यायं नमः । इन्द्र-

बलि

पुरवैभ्यो नमः । दक्षिणैर्वा यमाय नमः ।
यमपुरवैभ्यो नमः । पश्चिमायां वरुणाय नमः ।
वरुणपुरवैभ्यो नमः । उत्तरैर्वा सोमाय
नमः । सोमपुरवैभ्यो नमः । ननु भूमौ ॥१८७॥
“इन्द्रान्तकायतीन्द्रस्य साधुगैर्वा बलिं हरेत् ।”
इत्युक्ते अन्तकाय नमः । अन्तकपुरवैभ्यो नमः
इत्यादिप्रयोगः साधु स्यात् । अत उच्यते
यद्यपि शब्दावगम्यत्वाद्देवतात्वस्यान्तकायतीन्द्र-
शब्देरेवोद्देशो युक्तस्तथापि बहुपाठानुसारा-
दाहकचरुणैश्च यमाय यमपुरवैभ्यो वरु-
णाय वरुणपुरवैभ्यो सोमाय सोमपुरवैभ्यो
इति प्रतिदिशमिति पाठान्न यथोक्त एव
प्रयोगः । भरद्वाजो नम इति द्वारे बलि
दद्यात् । जले अङ्गो नमः । सुयजोक्तुखले वन
स्यतिभ्यो नमः । वायुपुरवैभ्यो शिरः प्रदेशे
उत्तरपूर्वैर्वा दिशि अग्ने नमः इति बलि
दद्यात् । वायुपुरवैभ्यो पाददेशे दक्षिणपश्चि-
मायां दिशि भद्रकायै नमः । इत्यनेन दद्यात् ।
केचित्तु गृहस्थशयनस्य शिरःस्थान-भूप्रदेशे
अग्ने नमः । परगभूप्रदेशे भद्रकायै नमः
इत्याहुः । ततो गृहमध्ये ब्रह्मणे पतये नमः
वास्तो पतये नमः इत्यनेन बलिं हरेत् । गृहा-
काशे विष्णवे देवेभ्यो नमः । दिवाचरेभ्यो
भूतैर्भ्यो नमः । दिवाचरैश्चारीभ्यो भूतैर्भ्यो
नमः इत्यनेन दद्यात् । गृहस्थोपरिस्थितगृहे
सर्वात्मभूतये नमः इत्यनेन बलिं दद्यात् ।
केचित्तु बलिदातुं दृढदेशस्थभूभागे सर्वात्म-
भूतये नमः इत्यनेन दद्याद्विबाहुः । ततो बलिं
दात्वा प्राचीनावीतिना दक्षिणासुखेन च सता
उक्तबलिदानावशिष्टं सर्वमन्नं दक्षिणैर्वा दिशि
पिबन् स्वधा इत्यनेन देयम् । ततोऽन्यदन्नं
पान्ने सतुर्बुद्धं यथा रजसा न सद्युक्तं तथा
सुवि श्नके न्यपतितवाक्कापपरोगिनायव
जमिप्रस्थतिभ्यो दद्यात् । एव निर्बलं कुलं पर
स्थानमभ्येतीति ॥ १८८ ॥ यथा,—
“वेदैर्वायान्ति सद्वा विष्णु निष्कवेनात्तदात्मना ।
न ते भूयोऽभिजायन्ते श्रितज्ञीप्रतिप्राचिनः ।
एवं पूज्य विद्वानेव अतिथि भोजयेत्ततः ।
वाक् प्रावर्त्तयन् ब्रह्मकुलानि तेन तद्विभुम् ॥”
इति ब्रह्मपुराणम् ॥ १८९ ॥
“ततोऽप्येक्ष्यैर्बलं कुर्याद्वाचं बलिमिच्छतः ।
ब्रह्मणे गृहमध्ये तु विन्देदेवैश्च एव च ।
अन्तर्गते चतुर्दिशः प्रागुदीर्घां बलिं विप्रेत् ।
प्राच्यां दक्षाय यात्यायां यमाय बलिमाहरेत् ॥
प्रतीक्षां वरुणायैव सोमायोत्तरतो बलिम् ।
दद्याद्वाचे विधाने च बलिं द्वारं गृहस्थश्च ॥
अग्नेभ्यो च बलिं दद्यात् गृहेभ्यश्च समन्ततः ।
नक्षत्रैर्भ्यो भूतैर्भ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥
पितृणां निर्वपेच्चैव दक्षिणाभिमुखं स्थितः ।
गृहस्थस्तपरो भूत्वा सुसमाहितमात्मनः ॥
अन्तर्गतोऽप्येव सितोऽप्येव सितः ॥

बलि

एव गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिं सुवि ।
आध्यायनाथ भूतानां कुर्यादुत्तममादरात् ॥
अथैव न्यपेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेक्षुवि ।
वैश्वदेवं हि नामैतत् साय प्रातरुदाहृतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ १९० ॥
अथ बलिः । वैश्वदेवपञ्चाङ्गमौ जलं चित्रा
तच्छेषाग्नेन चाहुतेन देवतीर्थेन ॐ विष्णवे
देवेभ्यो नम इति बलिं दद्यात् तदुपरि जल-
मनेन मन्त्रेण दद्यात् एवं सर्वत्र जलप्रक्षेपः ।
तदुत्तरे ॐ सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । उभयो
हैक्षिणे प्राचीनावीतो पानितवामणासुदैक्षिणा
सुखो दक्षिणायकुशजयोपरि सतिलमन्नं सुप्त
कुशजयेन पिबतीर्थेन ॐ पिबन् स्वधा । तत
सर्वेर्वा बलीनामुपरि सर्वत्र प्रक्षेपं जल-
निष्पेकः । तत उपवीतो देवतीर्थेन बलिपात्र-
प्रक्षालनोदकेनाग्नेन रोश्यान् ॐ यस्त्येतत्
नमस्तेऽस्तु मा माहिस्वी ॐ यत्नये नम इत्य-
नेन दद्यात् जलस्य दयम् । इत्यावश्यकवलिः ॥ १९१ ॥
अथ काश्चबलिः । बलीनां पश्चिमे जलेनोत्तरायां
रेखां कृत्वा भूमौ जलं दत्त्वा —

“ॐ देवा मनुष्या पशवो यथाधि
विद्धा स्वचोरोरगदैक्ष्वसा ।
प्रेता पिशाचाक्षरव समक्षा
ये चान्निमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥
पिपीलिका कौटपतङ्गकाया
बुभुक्षिता कर्मेजिबन्धदेहाः ।
प्रयान्तु ते हस्तिमिदं मयाज
तिभ्यो विष्टुः सुखिनो भवन्तु ॥
येषां न माता न पिता न बन्धु
नैवास्तिविहिर्न तथान्नमसि ।
ततद्वस्त्रेभ्यः सुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु हस्तिं सुदिता भवन्तु ॥
ॐ भूतानि सर्वाणि तथान्नमेत
दृष्ट्वा विष्णुं यतोऽन्यदस्ति ।
तस्माद्दत्तं भूतनिकायभूत-
मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
चतुर्दशो भूतगणो य एव
सर्वे क्षिता येऽस्तिभूतसत्ता ।
अप्रचक्षुः हि मया विष्टुः
तेषामिदंनोऽनुदिता भवन्तु ॥”

इत्युक्तं बलिं दद्यात् ।

“ॐ ऐन्द्रवारुणवायवाः सौम्या वै नैर्ऋता-
स्तथा ।

वायवा प्रतियुक्तं भूमौ पिबन् मयापितम् ॥”

ॐ वायवेभ्यो नम इति पुनर्जलं देयम् ।

भूमौ जलं दत्त्वा,—

“ॐ भानो ह्यौ ध्यावश्चलौ वैवस्वतकुलीक्ष्वौ ।

ताभ्यां पिबन् प्रयच्छामि स्वातामेतावहिक्कौ ॥”

ॐ अग्नेभ्यो नमः, तत पुनर्जलं देयम् । भूमौ

जलं दत्त्वा ॐ चक्षालपतितपापरोगिभ्यो नमः

पुनर्जलं देयम् । भूमौ जलं दत्त्वा ॐ धर्म-

राजपितृगुणाभ्यां नमः, ततः पुनर्जलं दद्यात् ।

बलि

ततो जलं स्रष्ट्वा अग्निं विष्टुः नमस्कृत्य
सप्राप्य जले क्रियमाये बलीनयौ जले वा
क्षिपेत् पिबन्तवः । अग्नाभावे केवलजलेन
पाचान्तरस्थजले कुर्यात् । तत कुशकुसुम
सहितं जलपूर्थं ताम्बादिपात्रं हस्ते निधाय
महावामदेव्यं ऋषिविराड्वायस्त्री हृन्द् इजो
देवता श्रान्तिकर्मणि अग्ने विनियोगः । ॐ
कयानश्चित्र आभूवदूनी सदा वृष सखा कया
सपिबया वृता । ॐ कक्षा सखो महाना
महिष्ठो मत्स्यस्य हृन्दिहारणे वसु । ॐ
अभीषूक्त सखीनामविता चरिदृणां शतम्भवा-
स्तुतये । इति वामदेव्यं गौला गानाशतौ चि
पठित्वा ॐ स्वस्तिन इजो वृहस्पता स्वस्तिन
पूषा विश्वेदा । स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमि
स्वस्तिनो वृहस्पतिर्देवातु । ॐ स्वस्तीति चि
पठेत् । पार्व्याश्चाङ्गादिकरिण्ये पार्व्यादिक
जलेव वैश्वदेवादिकं कार्यं राजावपि पाकसत्वे
यत्किञ्चिदन्नसत्त्वे वा वैश्वदेवपणिकर्मणी
कुर्यात् । गृहस्तु ब्राह्मणाभावे मन्त्राद्य भावयन्
नमो नम इति मन्त्रेण कुर्यात् । अविभक्ताना-
मेककरणादेव सर्वेर्वा सिद्धिः । इत्याहुः
चारप्रयोगतत्त्वम् ॥ १९२ ॥ नवगृहबलिवेधा,—
“गुरुदैन रवेर्देयात् सोमाय दत्तपायसम् ।
वाक् मङ्गलायैव क्षीरान्नं सोमस्त्रये ॥
दध्योदन्नश्च जीवाय युक्ताय तु दत्तोदनम् ।
अग्नेश्चराय क्षशरमाजसाश्च राक्षसे ॥
चित्रौदनश्च केतुभ्यः सर्वमन्त्रैः समर्चयेत् ॥”
सर्वमन्त्रैस्तु तत्तद्दद्यान्मावे यथाकाभोपपन्नै
भक्ष्यैः । इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥ १९३ ॥
देवभेदः । इति मेदिनी । (अथ सावर्ण्यस्य मनो-
दन्तरे इज्ज आसीत् । यथा, मार्कण्डेये ॥ १८१ ॥
“तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्वैरोचनिमुने ॥”
अथ देव्यो विरोचनपुत्रः । नख्य अश्वनायां
पद्मायां वायव्येष्ट पुत्रश्च ज्ञातम् । इति
श्रीभागवतम् ॥ यथा,—
“छिरोचनस्य पुत्रस्तु बलिकेन प्रतापवत् ।
जले पुत्रश्च जज्ञे राजानं सर्वं जज्ञे वै ॥
तेषां प्रधानाक्षत्वारो विक्रान्ताः सुमहावकाः ।
सहस्रबाहुर्ध्वजश्च कथं हि न कथं सुमे ॥
जले पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽप्यस्तु ॥
बाधेभ्यो नाम विख्यातो गयो विक्रान्तपौरुषः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥

तस्य पूर्वजन्मकृतान्तो यथा,—

सुक्त उवाच ।

“धर्मध्वजो नाम बभूव राजा

विदेहदेशे निजधर्मप्रति ।

अन्वा सुवाङ्मो शुभकर्मकर्ता

स विष्णुभक्तोऽगुह्य महात्मा ।

तस्य त्वमासीदुपते सुहृदो

देहा द्विजानां पिशुनोऽविषेको ।

देहा गुरुणा वतत त्वदाता

नो साधव ते वत पारसौक्यम् ॥

बलिः

यवविघ्नश्च वृषसत्तमेन
प्रोक्तं कुरुञ्चाधविनाशनाय ।
ज्ञानं हरेर्येन सुखं हि लभ्यते
लोकं परं गच्छतेन वापि ॥
श्रुत्वा भवोक्तद्वन्द्वनक्षकार
ज्ञानं श्रुतेनापि जगद्गणैः ।
दानं तथा गो-क्षतवान् विभक्त्वा
तस्मात् फलं विद्धि तवाग्रमेयम् ॥
एवं त्वया प्राप्यमग्नेश्वराणां
देवासुराणामज्ञत विपक्षे ।
स लभ्यते त्वं पुनरेव सत्त्वं
संपूजयन् भक्तिश्रुतं सुरेशम् ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

बलिराज्यं वामनदेवविभक्ता । यथा,—

लोमहर्षण उवाच ।

“सर्वतन्वनासुर्वर्णं दृष्ट्वा स सुमितां बलि ।
पश्यन्नेवमव शुकं प्रथिपत्य क्षताञ्जलि ॥
आचार्यं चोभमायाति चाभिभूयते मही ।
कक्षाञ्च नासुरान् भागान् प्रतिशङ्कन्ति वक्ष्ये ॥
इति पृष्टोऽथ बलिना काथो वेदविदांवर ।
उवाच देव्याधिपतिं चिरं ध्यात्वा महामति ॥
अवनीर्षीं जगद्योगिन् कक्षप्रस्थं गृहे हरि ।
वामनेनेह स्तुयेय परमात्मा सनातन ॥
स नूनं यज्ञमायाति तव दानवपुङ्गव ॥
तस्य पादप्रविष्टेपादस्थं प्रक्षलिता ह्री ॥
इयमस्य जगद्धातुर्माया कक्षास्य सात्वती ।
तत्त्वनिधानादसुरा भागाहं नासुरोक्तम् ॥
शुक्लं नासुरान् भागानपि तेन जयोऽभ्यय ।
शुक्लस्य वचनं श्रुत्वा कृष्टलोमाग्रवीरिणि ॥
धन्योऽहं क्षतपुण्यश्च यतो जगत्पति स्वयम् ।
यज्ञमभ्यागतो ब्रह्मन् । मत्तं कोऽन्योऽधिकं
पुमान् ॥

यं योगिनं सदोदयुक्तां परमात्मानमवयम् ॥
द्रष्टुमिच्छन्ति द्रवोऽथो ममाभ्यस्तपेभ्यः ।
यन्मयाचार्यं । कर्त्तव्यं तन्ममादेष्टुमर्हति ॥

शुक उवाच ।

त्वयास्य देव्याधिपते । स्वयंकोऽपि हि वस्तुनि ।
प्रतिज्ञां नैव वोढुं याथायामं तथा कृतम् ॥
बलिरवाच ।

ब्रह्मन् । कथमहं ब्रूयामन्येनापि हि याचितम् ।
नास्तीति किं देवेशे ससाराणौघहारिणि ॥
लोमहर्षण उवाच ।

इत्येवं वदतस्तस्य सत्याग्रं स जगद्गणैः ।
सर्वदेवमवोचित्तवो मायावामनरूपधृक् ॥
तं दृष्ट्वा यज्ञपादेषु प्रविष्टमसुरा प्रसुम् ।
जम्बु प्रभावात् लोभान्ते तेजसा तस्य निष्पन्ना ॥
स चार्थमादाय बलिं प्रोक्षतपुण्यकक्षदा ।
पञ्चमाभासं गोविन्दं प्राह वेदं महासुर ॥
बलिरवाच ।

सुवर्णैरजसवानान् गजानामहिर्वाक्षसा ।
क्षिप्रौ वज्रायणद्वारान् गावः कुण्डलं पुष्क-
लम् ।

बलिः

तद्ददामि वृक्षज्वेष्ट ममार्थं सततं प्रिय ॥
इत्युक्तो देव्यधिपतिना प्रीतिगमनात् वच ।
प्राह सस्मितगम्भीरं भगवान् वामनाकृति ॥
ममामिश्ररणायां देहि भूमिं पदचयाम् ।
सुवर्णामरजादि तदधिभ्यः प्रदीयताम् ॥
एतच्छ्रुत्वा तु गदित वामनस्य महात्मन ।
ददौ तस्मै महाबाहुर्वामनाय पदचयम् ॥
पाणौ तु पतिते तोये वामनोऽभूद्वामन ।
सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास ततश्चात ॥
जित्वा लोकत्रयं क्षतस्य हत्वा चासुरपुङ्गवान् ।
पुरन्दराय त्रैलोक्यं ददौ विष्णुवत्क्रम ॥
सुतलं नाम पातालमधस्तादसुधातलम् ।
बलेहन्तं भगवता विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
अथ देवेभ्यश्च प्राह विष्णुः सर्वेश्वरेश्वर ।
यत्तथा बलिस्तं दत्तं गृहीतं याणिना मया ॥
कक्षप्रमाद्यं तस्मात्ते भविष्यत्यायुक्तमम ।
वेवस्वते तथातीतं बले । मन्वन्तरं तथा ॥
सार्वर्षिकं तु संप्राप्ते भवानिन्द्रो भविष्यति ।
इदानीं सुवर्णं दत्तं सत्त्वं शृण्वत्य सर्वदा ॥
यदा सुरैश्च विप्रेभ्यः विरोधं लब्धं करिष्यसि ।
बन्धित्यसि तदा पाण्डो वावणो घोरदृश्य ॥
बलिरवाच ।

तन्नासतो मे पाताले भगवन् । भवदाज्ञया ।
किं भविष्यत्युपादानसुपभोगोपयोगकम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

दानान्यविधिदत्तानि आह्वान्यश्रोत्रियाणि च ।
क्षतान्यश्रद्धया याजि तानि दास्यन्ति ते फलम् ॥
अदक्षिणास्तया यज्ञा क्रियाश्चाविधिना कृता ।
फलानि तव दास्यन्ति क्षुधोत्तापव्रतानि च ॥
उदकेन विना पूजां विना दर्भेण वा क्रिया ।
आव्येन च विना होमं फलदास्ते च ते बले ॥’
इति वामनपुराणे ३१ अध्याय ॥*॥
यथातिवशीर्षवस्तुतपोराजपुत्र । यथा, विष्णु
पुराणे । ४ । १८ । १ । “तित्ति वीरपि दध-
द्रथ पुत्तोऽभूत् तस्यापि हेमः हेमस्य सुतपा
सुतपस्य च बलिः ॥” (तथा च भागवते । ६ ।
२३ । ४ ।

“ततो होमोऽथ सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥”
सुनिविशे । यथा, महाभारते । २ । ४ । १ ।

“अर्जुनस्तु सुमित्रश्च मेमेव सुनको बलिः ॥”
देवनोद्देशेन चातार्थिककल्पितकृष्णादि । यथा,
भविष्ये ।

“अर्जुनो महिषाणां मेषाणाञ्च तथा वधत ।
ग्रीवयेद्विधिवत् दुर्गं मांसशोणिततर्पणे ॥”

इति ।

पशुघातपूर्वकरत्तश्रीवयोन्मिलितम् । यथा,—
“स्थाने नियोगयेत्तत् शिरश्च सप्रदौपकम् ।
एव दत्त्वा बलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधक ॥”
इति च दुर्गातसवतत्त्वम् ॥*॥

तच्छेदनार्थं खड्गालक्षणासाह चिन्तयन्ते ।
“दादृशाङ्गुलिको सुध्या दीर्घो हानिश्चदङ्गुल ।
वदङ्गुलस्तु विस्तारः खड्गं कार्यो विधूपम ॥

बलिः

हेत्येतेन खड्गेन बलिं पूर्वसुखस्थितम् ।
अथवोत्तरवक्त्रं स्वयं पूर्वान्नस्ततः ॥”*॥
सक्तप्रहारेण बलिहृतं तदभावे दीव्याह
तत्त्वेव ।
“हन्त्यादेकप्रहारेण स्वयं वा चान्यतोऽपि वा ॥
यद्यप्येकेन घातेन बलिच्छेदो न जायते ।
तद्वद् व्याप्य च महान् कर्तुं हानिं पदे पदे ॥”
तन्नाम्नरे ।
“एकखड्गप्रहारेण पशुयज्ञं न हन्यते ।
तदा विघ्नं विनाशनीयात् कर्तुं हानिं हेतुरेव वा ॥”
निबन्धेऽपि ।
“यशोहानिहानिहानिश्चाथ हानिस्ततः परम् ।
पुत्रहानिं सुते सत्त्वं तदसत्त्वं निगच्छय ॥
अतः सद्यो महेशानि । तन्मोहोर्मयेत सुधी ।
होमादथ भवेच्छान्तिर्माहोव न स श्रयः ॥”*॥
प्रकारान्तरशान्तिमाह तत्त्वेव ।
‘हन्त्यादेकप्रहारेण चान्यथा दीवमावहेत् ॥
तच्छान्तये जपद्विदां तारादेया सहस्रकम् ।
सहस्रं कुडुयाणां वेद्यानां खर्गमावहकम् ॥
बधिरं तप्तं पाण्ड्यं न तु देयं कदाचन ।
बलिमन्यं समादाय भगवत्ये निवेदयेत् ॥”*॥
निबन्धे ।
“यद्यप्येकेन घातेन महिषो नैव ह्रियते ।
तद्वद् महती हानिं कर्तुं पुत्रादिस्मरदाम् ॥
यस्मात् प्रजायते देवि । ततः शान्तिं समाचरेत् ॥
आनीय महिषं तत्र घातयित्वा च तत्र वै ।
सास्थिभिलोमसहितैश्च नेहिवि । यथायत ॥
तच्छान्तये जपेद्विदां कालीं वा तारिणीं पराम् ।
अयुतं परमेशानि । सहस्रं वापि साधक ॥
सहस्रं विष्णुपञ्चसु कुडुयात् सक्तुतेऽन्ये ।
ब्राह्मणं वा शुभं वापि वरयेद् वस्तुभिः प्रिय ॥
पक्षितं वरयेदायं बहुमानपुरश्चर ।
ततः खर्गं ब्राह्मणाय तस्मै दद्यात् शुभाग्रये ॥
एवम्वेदयन्मानस्य शान्तिमभवति निगद्य ॥
कुतस्तस्यैव शृङ्गा स्थातुं उद्विक्तस्तुर्धरावधि ॥*॥
अथवा सर्वतोभजे नवकुलं निधापयेत् ।
सौवर्णं राजतं वापि तावत् वा तेजसस्तु वा ।
मार्गिकं वा चरेत्तत्र वित्तश्रावणं न चाचरेत् ॥
तत्त्वेव कालिकां तारां तथा महिषमर्हनीम् ।
यथेहा जियुरां देवीं समस्तरश्मिमखिताम् ॥
कुलदीपैस्तथा वस्त्रैर्धनधान्यादिभिः प्रिये ।
पूजयेत् परमेशानं वित्तश्रावणविवर्जित ॥
बलिमन्यं ह्यागलं वा तदयस्य सुलक्षयम् ।
घातयित्वा पुरोभागे चतुर्धा शोणितं न्यसेत् ॥
अपरं शोणितं तत्र राजते खर्परे न्यसेत् ।
अखड्गभिक्षपयहर्षो वक्ष्यमाणविधानतः ॥
एकेन वटुकादींश्च तथेकनापि भेरवान् ।
अपरणापि श्वेत्तेशान्येन योगिनीगणम् ॥
तर्पयित्वा ततः प्रस्थाद्व्यास्तपञ्चमाचरेत् ।
दक्षिणान्तं ततः क्षत्वा पटेन्नामध्वजकम् ॥
यथाशक्तिं महेशानि । भूयो देवीं वदे यजेत् ।
चटवक्त्रं वट्पात्रं चोद्वहन्तं शस्त्राक्षिकाम् ॥

बलिः

प्रसन्नकूर्चं च नि चिद्य चक सपलाकृतम् ।
पिपाय कुम्भवक्रं चोभेयाच्छादयेत् पुनः ।
जप्ता नत्वा ततः साध्य तन्नामैव सुहृद्भूतम् ।
नदनसु पञ्चवादेऽसु सुहृत्तं प्रोभने सुधीः ।
अभिविष्टाच्छादकाद्यैश्चलमानश्च साधकः ।
सुमङ्गलाभिनारीभिः क्षिप्रपुष्पाच्छातचित्तम् ।
अर्चनानां द्विजातीनामाशीर्वाद्भूपरं चरम् ।
करेणास्य शिरः स्रष्टा प्रयुञ्जीताश्रयं पुनः ।
भद्रमस्तु शिवश्चास्तु महामाया प्रचीदतु ।
रक्षन्तु त्वां सदा देवा सन्त्य सन्तु सर्वदा ।
अथोत्थायाभिषिक्तं सन् तोषयेद्भ्रातृभ्यान् धने ।

एवमेवैवमानस्य शान्तिर्भवति निवृत्ता ।
प्रसङ्गाद्विनिवृत्तस्य शान्तिकम्बु निरूपितम् ।
सर्वसम्पन्नकरं पुंसां सर्वसौभाग्यसिद्धिदम् ।
भूते च दुर्निमित्तादावप्येव शान्तिमाप्नुते ।
इति निबन्धनोक्तबालविश्रान्तिसग्रहः ॥३॥
अन्यथा ।

“एकलङ्गप्रहारेण पशुर्यत्र न हन्यते ।
तदा विप्रः विजानीयाद्वातुल्यां श्चेत्तुरेव वा ॥”

प्रायश्चित्तमाह ।
“हत्यादेकप्रहारेण अन्यथा दोषमावहेत् ।
तच्छान्तये जपेद्विंशतिं दुर्गादीनां सहस्रकम् ।
सहस्रं सुहृदाद्यैः प्रदद्यात् स्वर्गमायकम् ॥”
इति ब्रह्मसंहितायां वाचस्पतिमिश्रेऽक्तम् ॥३॥
अपरं च कालिकापुराणे ।
“चक्रहासेन कट्टारेभ्यश्च सुखमिष्यते ।
हस्तेन हृदयेऽप्यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ।
यत्किञ्च वायुं रात्रौ च । ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥”
मत्स्यपुराणे ।
“हृदयेऽप्यस्तु खड्गेन प्रहारेण सज्जदुषः ॥
इति दुर्गास्तोत्रम् ॥

पञ्चादिवलिदानविधयेऽपि,—
“बलिदानविधानं च अस्मिन् सुविशतम् ।।
मायाति मुहुरिह ह्यग दद्यात्तु वादिकन्तथा ।
सहस्रवर्षं वा प्रीता दुर्गा मायातिदानतः ।
सहस्रेण वर्षेभ्यः दशवर्षं ह्यगलात् ।
वर्षमेकेन कुशाक्षे पक्षिभिर्हरेर्योक्तया ।
दशवर्षं जलवारं सहस्रान्दशं गच्छते ।
जलमे पिबन्निर्वाणे बालाश्च पशुभिस्तथा ।
मायं सुखाद्यादिभिर्योक्तैरिति नारदः ।।
युवकं चाग्निहोत्रं च सज्जं जलशान्तितम् ।
विशुद्धमविकारं च सुवर्णं पुरमेव च ।
शिशुना बलिना दातुं क्षतिं पुनश्च चण्डिका ।
हृदयेऽप्यस्तु जलं जलं नान्यवन्तथा ।
कुलशेवाधिकाङ्गेन ह्यौगाङ्गेन प्रक्षाल्यथा ।
कामिनीं ब्रह्मभङ्गेन कायेन आसुरन्तथा ।
चण्डिकेन भवेन्मृत्युर्विघ्नश्च चिन्मसक्तः ।
नतः सिद्धं तान्मृष्टं च्छेदनीं पुच्छहीनके ।
मायातीनाश्च विजितं अयत्नां सुविशतम् ।।
ब्रह्मसंहितायां वेदोक्तं ब्रह्महानिर्योक्तम् ॥३॥

बलिः

अथ नरबलि ।

“पितृमातृविहीनश्च युवकः चाधिवर्जितम् ।
विवाहितं दौहित्यं परदारविहीनकम् ।
अन्यैः च विपुलं च सक्तं च ललकं वरम् ।
तद्वन्धुभ्यो धनं दत्त्वा क्रीतं चलातिरेकतः ।
आपत्तित्वा च तं धर्म्मं स पूज्यं वक्ष्यते ॥
मातृपितृभ्यां विदूरेर्द्विगोरोचनादिभिः ।
तच्च वर्षे भामयित्वा चरुद्वारेण यत्नतः ।
वधानं च समुत्सवस्य दुर्गायै तं निवेदयेत् ।
अष्टमीनवमीसप्तमी दद्यात्मायातिमेव च ।
इत्येव कथितं सर्वं बलिदानप्रसङ्गतम् ॥” ॥३॥
अपि च ।

“सप्तम्यां पूजनं कृत्वा बलि दद्याद्विघ्नघ्नं ।
अष्टम्यां पूजनं कृत्वा बलिदानविघ्नघ्नितम् ।
अष्टम्यां बलिदानेन विपत्तिनायते भुवम् ।
दद्याद्विघ्नघ्नं भक्त्या नवम्यां विधिवद्बलिम् ।
बलिदानेन विघ्नघ्नः । दुर्गाप्रतिभवेऽप्युक्तम् ।
द्विजाजन्तश्च पापश्च लभते नाम सशयः ।
उत्सर्गकृता हाता च श्चेत्ता पोष्टा च रक्षकः ।
अथपञ्चाग्निरोद्धा च सप्तैते वधभागिनः ।
योऽयं हन्ति स तं हन्ति सैति वेदोक्तमेव च ।
कुर्वन्ति वैष्णवीं पूजां वैष्णवास्तेन हेतुना ॥”
इति ब्रह्मवेदोक्तं प्रकृतिसङ्केतः ॥१-२॥ अथाचार्यः ।
श्रीभगवानुवाच ।

“क्रमेण बलिदानस्य स्वरूपं वदिरादिभिः ।
यथा स्यात् प्रीतये सत्यं तथा वक्ष्यामि पुत्रकौ ।
वैष्णवीतन्त्रकथोक्तं क्रमं सर्वं च सर्वदा ।
साधकेऽर्चनेनाग्नेयं प्राज्ञं सर्वसुरस्य तु ।
पश्चिमं कच्छपाग्राहं मत्स्या नवविधा नृगा ।
महिषो गोधिका गावश्चागो बन्धुश्च भूकरः ।
खड्गश्च जलवारश्च गोधिका सरभो हरिः ।
शार्ङ्गश्च नरश्चैव खगान्धिरन्तथा ।
चण्डिकाभैरवादीनां वलयः परिकीर्तितः ।
बलिभिः साध्यते मुक्तिं बलिभिः साध्यते दिवम् ।
बलिदानेन सततं जपेन शृङ्गं नृपां नृप ॥३॥
मत्स्यानां कच्छपाणाञ्च वधिरः सततं शिवा ।
मावेकमृत्तिमायाति यादौमासांस्तु जीवथ ।
नृगाणां शोखितैर्देवी नरायणमपि शोखिते ।
अदौ मासान्वाप्नोति हस्ति कच्छपाश्च च वा ।
गोगोधिकाणां वधिरैर्वाविकीं हस्तिमाप्नुयात् ।
जलवारस्य वधिरः भूकरस्य च शोखिते ।
आप्नोति सततं देवी हस्तिं शार्ङ्गवधिकां च ।
अजापिकाणां वधिरः पञ्चविंशतिवारिकीम् ।
महिषाणाञ्च खड्गानां वधिरः शतवारिकीम् ।
हस्तिमाप्नोति परमां शार्ङ्गवधिरैश्च वा ।
खड्गस्य वरभक्षाय खगान्धस्य च शोखिते ।
देवी हस्तिमाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान् ।
मांसैरेपि तथा प्रीती वधिरैश्च यावती ।
जलवारवधे खड्गं तथा मत्स्यं च रोहितम् ।
वाङ्मनश्च युगं चापि फलं तेषां प्रयत्नः ॥३॥
जलवारस्य मांसं तथा खड्गेन चण्डिका ।

बलिः

वर्षान् पञ्चशतान्येव हस्तिमाप्नोति केवलम् ॥
रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वाङ्मनस्य च ।
हस्तिमाप्नोति वधानां शतानि त्रीणि मन्त्रिणा ।
त्रिं पितृभिर्यज्यन्तीं श्वेतो दृष्टव्यश्चापि ।
वाङ्मनस्य प्रोक्षतेऽप्येवैवै कथं च सततम् ॥
नीलयात्री रक्तशीर्षः जलपादः शितच्छदः ।
वाङ्मनस्य स्यात् पञ्चीशो मम विद्योरातप्रिय ॥
नरेण बलिना देवी सहस्रं परिवत्सरान् ।
विधिदत्तेन चाप्नोति हस्तिं लक्षं चिभिनरे ॥
नारदोवाच मांसं च विषहृत्साणि वत्सरान् ।
हस्तिं प्राप्नोति कामाख्या भैरवी मम रूपधृक् ।
मन्त्रपूतं प्रोक्षितं च प्रीय च आयते सदा ।
मन्त्रकक्षापि तस्यापि मांसं चापि सदा शिवा ।
तस्मात्तु पूजने दद्याद्देवे शीघ्रं च लोहितम् ।
भोज्ये होमे च मांसानि नियुञ्जीयाद्विघ्नघ्नम् ॥
पूजास्तु नाम मांसानि दद्याद्देवे साधकः कथितः ।
नृते तु लोहितं शीघ्रमनृतं तस्य आयते ॥३॥
कुशाक्षमिच्छुदक्षश्च मयमासवमेव च ।
एते बलिसमा प्रोक्तास्तत्रो ह्यगवमा सन् ॥
चक्रहासेन कट्टारा वा हृदेन सुखमिष्यते ।
दावादिधेनुकक्षपचकुलाभिस्तु मध्यमम् ।
सुरसुरप्रभक्षेणैवाधमं परिकीर्तितम् ॥
अथोऽन्ये शक्तिवाद्यादौ बलिभ्यो कदापि न ।
नाति देवी बलिं तस्य हाता नृत्तमवाप्नुयात् ॥
हस्तेन हृदयेऽप्यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ।
पश्चिमं वा ब्रह्महत्यां योऽवाप्नोति सुदुःखम् ॥
नामन्त्रं खड्गं च बलिं नियुञ्जीत विघ्नघ्नम् ॥
खड्गस्यामन्त्रेण मन्त्रा यावन्तं कथिता पुरा ।
महामायावलीं ते वै योऽप्यास्तोदितः युधे ॥
ते साधनेते मन्त्रास्तु योऽप्या खड्गमाभिमन्त्रये ।
पूजने शारदादीनां कामाख्याया विशेषतः ।
द्विं कालीति ततो देवा वक्ष्येऽरिपदन्तथा ।
ततोऽप्यु लोहितस्यैव नमः शेषे तु योजयेत् ॥
सपूज्यानेन मन्त्रेण खड्गमादाय पाणिना ।
कालरात्रास्तु मन्त्रेण तं खड्गमभिमन्त्रयेत् ॥
नेत्रवीजस्य मध्यं च द्वादशं प्रयोजयेत् ।
ततोऽप्यु कालीति विकटदंष्ट्रेऽप्यु तत्पदम् ॥
हान्तादीनां हस्तीयेन खरेणैकादशेन च ।
योजितो नादविद्वन्वा हौ तत्पञ्चाग्निशोभयेत् ॥
पितृारिपिदं तस्मात् खाद्यं हृदयेति च ।
सर्वदुष्टानिति ततो हिमार्गं युजापकम् ॥
खड्गेन हस्तिं च्छिन्नीति ततः किञ्च कियेति वै ।

ततश्चिकि चिकीर्षेव ततः पिव पिवेति च ।
ततोऽप्यु वधिरश्चैव स्त्री स्त्री किरि किरौति च ।
कालिकायै नमः इति कालरात्रास्तु मन्त्रकम् ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण करवालेऽभिमन्त्रिते ।
कालरात्रिं स्वयं तस्मिन् प्रसीदन्नद्विजानये ॥३॥
बले पुनर्दित्वा मन्त्रा निवृत्ता दद्यात् साधकैः ।
अथ मन्त्रस्तु यत्तत्तस्य ह्यत्वाविज्ञानये ।
यज्ञार्थं पशवः स्रष्टा स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
अथर्षा चातयिष्यामि तस्याद्वयं वधोऽवधः ॥

बलिः

नतो देवतमुद्दिष्टं काममुद्दिष्टं चात्मन ।
 हेतुयेतेन खड्गेन बलिं पूज्यमानं तु तम् ॥
 अथवोत्तरवल्गुन खयं पूज्यमुखस्तथा ।
 पूज्याङ्गान् सैन्वार्दीक्षु रक्ते वक्ष्यं नियोजयेत् ॥
 सैवैव राजत तावत् देव्यं पञ्चपुटं वा ।
 मन्त्रेण कांक्ष्यमथवा यज्ञकाष्ठमथवा वा ।
 पात्रं रुधिरदानाय कर्मस्य विभवावधि ॥
 न लौहे वास्त्रके वापि रौह्ये वाङ्गिष्ठे सैवके ।
 दद्यान्नक्तं वलीनां भूमौ सुचिं सुवेष्टयवा ॥
 न घटे भूतले वापि न स्तम्भे पानभाजने ।
 रुधिराणि प्रदद्यात् भूतिकाङ्क्षी नरोत्तम ॥
 नरस्य तु सदा रक्तं माहेये तैजसेष्टयवा ।
 दद्यान्नरपतिस्तु न पुटार्दी कदाचन ॥३॥
 हयमेधन्ते दद्यान्न कदाचिद्वयं बलिम् ।
 तथा दिकपालमेधेयं गजं दद्यान्नराधिप ॥
 न कदाचित्तया देये प्रदद्याद्द्वयहस्तिनौ ।
 हयाकर्त्रे चामरन्तु बलिं दद्यान्नराधिप ॥
 सिंहं व्याघ्रं नरचापि खगाचरुधिरस्तथा ।
 न दद्याद्ब्राह्मणो मय्य तथा देये कदाचन ॥
 सिंहव्याघ्रनरास्त्रा ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ।
 इहापि स्यात् सहीनाय सुखसौभाग्यवर्जित ॥
 खगाचरुधिरं दत्त्वा चाल्पहृत्तामवाप्नुयात् ।
 मय्य दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मणयादेव हीयते ॥
 न ज्ञानसारं वितरेद्बलिन्तु चित्तियं कथितं ।
 ददत्तं ज्ञानसारन्तु ब्रह्महत्या भवेद्दयत ॥
 यच्च सिंहस्य व्याघ्रस्य नरस्य विहितो वधः ।
 ब्राह्मणोक्तं तु ब्रह्मादौ तज्जायं विहितं क्रमः ॥
 ज्ञात्वा हतमयं व्याघ्रं नरं सिंहं च भैरव ॥
 अथवा पूजयित्वा यवस्योदमयश्च वा ।
 घातयेच्चक्रहासेन तेन मन्त्रेण सख्यं तम् ॥४॥
 प्रभूतवलिदाने तु ह्यौ वा जीन् वायतं ज्ञातम् ।
 पूजयत् प्रभुखान् ज्ञात्वा सर्वान् तन्नेयं साधकः ।
 नामान्यपूजा कथिता वलीनां पूज्यतो मया ।
 विधिषो यच्च धनं तन्मन्त्रं शृणु भैरव ॥५॥
 महिषं प्रददौ देये भैरवे भैरवाय वा ।
 अनेनैव तु मन्त्रेण तथा तं पूजयेद्बलिम् ॥
 यथा वाहं भवान् देहि यथा वृक्षं चण्डिकां ।
 तथा मम रिपून् हिंस्य शुभं वृक्षं जुलापकः ॥
 यमस्य बाह्वनन्तं वररूपधराय ॥
 आयुर्विन्तं यशो देहि काचराय नमोऽस्तु ते ॥
 खड्गस्य तु यदादानं क्रियते तच्च मन्त्रव्यम् ।
 जलेनाभ्युक्ष्य कुर्वीत शुद्धाजातेति भाषयन् ॥
 देवे पित्रे च सुभग खड्गस्य खड्गसन्निभ ॥
 कृत्स्निं विभ्रान् महाभागः शुद्धाजातं नमोऽस्तु ते ।
 प्रदाने ज्ञानसारस्य भक्तोऽयं परिकीर्तितः ।
 ज्ञानसारः ब्रह्मर्षे ब्रह्मतेजोविबुधन ।
 सत्सर्वदमय प्राज्ञः प्रज्ञां देहि यशो मम ॥६॥
 तथा सरभपूजायां मन्त्रसेतनं प्रकीर्तितम् ।
 त्वमष्टपादो विभ्रश्चक्रभागाद्युत्तमः ।
 अष्टमूर्ते महाभाग भैरवाख्यं नमोऽस्तु ते ॥
 यथा भैरवरूपेण वराहो निहतस्तथा ।
 तथा सरभरूपेण रिपुं विभ्रान्निहदध ॥

बलिः

हरिश्च हररूपेण यथा वृक्षं चण्डिकां ।
 तथासुभाणि मे नित्यं बहुविधां च हृदय ॥
 त्वं हरिः सिंहरूपेण जगत्प्राप्त्यर्थं प्रियम् ।
 जघान येन सत्येन हिरण्यकाशिपु हरन् ।
 इत्येव सिंहपूजायां क्रमः उक्तो मयानघ ॥७॥
 नरे खगाचरुधिरं पण्या शृणु भैरव ॥
 पीठे चैहीयते मय्य बलिं दद्यात् क्षप्रानके ॥
 क्षप्रान हरकाख्यं तत्पूर्वं प्रतिपादितम् ।
 कामाख्यानिलये शैले तन्नादौ विहितं तत्क्रमम् ॥
 मम रूपं क्षप्रानन्तु भैरवाख्यं कथ्यते ।
 तन्नाड्यं तपः सिद्धौ त्रिभागं भविष्यति ॥
 पूज्यां भैरवाख्ये तु सप्ततद्विधैरस्य च ।
 दक्षिणां शिरो दद्यात् भैरवा सुखमात्मनः ॥
 रुधिरं पश्चिमांशे तु देवकाख्यं नियोजयेत् ।
 दत्त्वा संपूज्य च नरं विन्द्यागमनक्रमे ॥
 पीठक्षप्रानेन बलिं नेदितुं बलिदापकम् ।
 अन्यत्रापि यतो यच्च हीयतेऽयं महाबलिः ॥
 तन्नाड्यं च चोत्तमं कृत्स्नान्यत्र शिरोऽष्टं
 तम् ॥

निवेद्येत साधकस्तु विद्वज् न विलोकयेत् ॥८॥
 सुखात् मनुजं दौमं पूज्यां नियताशनम् ।
 मांसमेधेयमोग्येन हीनं सकचन्दनोक्षितम् ॥
 ज्ञातोत्तरासुखं तन्तु तद्विषयं च देवता ।
 पूजयेत्तच्च नास्तीति देवतेन च मातुषम् ॥
 ब्रह्मरन्तुं ब्रह्मणं तन्नासायाश्च मेदिनीम् ।
 कर्णयोस्तु तथाकाशं जिह्वायां सर्वतोमुखम् ॥
 ज्योतींषि नेत्रयोर्विष्णुं वदने परिपूजयेत् ।
 जलाटे पूजयेच्च शक्रं दक्षिणगच्छतः ॥
 वामगच्छे तथा वङ्गि यौवायां समवर्त्तनम् ।
 केशाग्रे निक्षिपति मध्ये भ्रूवोर्वापि प्रचेतसम् ॥
 नासामूले च असनं स्तब्धं वापि धनेश्वरम् ।
 हृदये सर्पराजन्तु पूजयित्वा पठेद्विदम् ॥
 नरवर्यः । महाभाग सर्वदेवमयीत्तम ।
 रक्तं मां शरणापन्नं सपुत्रवसुधावधम् ॥
 सराव्यं मां सहाय्यं चतुरङ्गसमन्वितम् ।
 रक्षन् परिपालय प्राणान् मरये नियते सति ॥
 महातपोभिदानेन यज्ञेयं साधते रुषाम् ।
 तन्मे देहि महाभागः त्वचापि प्राप्नुहि श्रियम् ॥
 राजसाच्च पिशाचाच्च वेताणाद्यां सरीसृपाः ।
 वृषाश्च रिपवश्चान्ये न मां ते हन्तुं त्वत्कृते ॥
 त्वत्कृच्छ्रनालगतं शोणितैरङ्गस्युते ।
 आप्यायस्वात्मवन्मत्ता मरये नियते सति ॥
 एवं संपूज्य विधिवत् पूज्यतमैश्च पूजयेत् ।
 पूजितो मत्सखरूपोऽयं दिकपालाधिष्ठितो
 भवेत् ॥
 अधिष्ठितस्तथान्ये च ब्रह्माद्ये सकले सुरैः ।
 ज्ञानपापोऽपि मनुजो निष्पाप्मा स तु जायते ॥
 तस्य निष्कलुषस्यासु पौत्र्यं शोचिर्न भवेत् ।
 प्रीत्याति च महादेवो जगन्नाथा जगन्नाथी ॥
 सोऽपि कायं परिपालय मातुषं न चिरात्कृतं ।
 भवज्जगन्नामधिपो मयापि बहुसत्कृतः ॥
 इतोऽन्यथा पापयुतं मज्जन्मवसायुतम् ।

बलिः

त बलिं गृहि यज्ञाति कामाख्यायापि नामतः ॥
 अन्यथा महिषादीनां वलीनामथ पूजनात् ।
 कायो मेधत्वमायाति रक्तं यज्ञाति वै शिवा ॥
 अन्यथोऽपि च देवेभ्यो यदा यद्वयं प्रदीयते ।
 तद्विधितं प्रदद्यात् पूजिताय सुराय वै ॥९॥
 कायं यज्ञातिरुद्धं रोगिण्यश्च गजप्रभम् ।
 ज्ञीव हीनाङ्गमथवा वृद्धलिङ्गं गजद्वयम् ॥
 श्वित्रियश्चातिरुद्धं महापातकिनस्तथा ।
 अष्टादशकवर्षीयं शिशुं स्वतकचयुतम् ॥
 जर्हं सवत्सराद्यापि महाशुभनिपातिनम् ।
 बलिकर्मेण चैतास्तु वक्ष्येत पूजितानपि ॥
 पशूनां पक्षिणाञ्चापि नराणाञ्च विशेषतः ।
 स्त्रियं न दद्यात् बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात् ॥१०॥
 सघातबलिदानेन योषितं पशुपक्षिणौ ।
 बलिं दद्यान्मातुषीन्तु त्वज्ज्ञा सघातपूजितम् ॥
 न चिमासीयकाख्यं पशुं दद्यात् शिवाबलिम् ।
 न च विपचकाख्यं प्रदद्याद्देवतविषयम् ॥
 कायं यज्ञादिदुष्टं न पशुं पक्षिणस्तथा ॥
 देये दद्याद्यथा मर्त्ये तथैव पशुपक्षिणौ ॥
 कृत्स्नाङ्गलकर्णादि भयहन्तकथेन च ।
 भयशङ्कादिकश्चापि न दद्यात् कदाचन ॥
 न ब्राह्मणं बलिं दद्यात् चाक्षलमपि पार्थिव ॥
 नोत्तमं द्विजदेवेभ्यो भूपतेस्तनयं तथा ॥
 रणे न वणिजं दद्यात्तनयं रिपुभूषणम् ॥
 खपुत्रं भ्रातरं वापि पितरश्च विरोधिनाम् ॥
 विटपतिश्च न दद्यात् भागिन्यश्च मातुलम् ।
 अजुक्तान्नापि दद्यात् तथाज्ञातान् रुद्राङ्गिजान् ॥
 उक्ताङ्गानि प्रदद्यात् गृहभञ्जोऽपि च ।
 कामेभ्योऽपि न वितरेद्यज्ञास्तुर्हं खरस्तथा ॥
 सम्पूज्य विधिवन्मर्त्यं पशुं पक्षिणमेव वा ।
 सङ्क्रियं चापि मन्त्रेण मन्त्रेणैव निवेद्येत् ॥११॥
 नारं सखे शिरोरक्तं देवा सख्यं निवेद्येत् ।
 ज्ञातुं वामतो दद्यान्महर्षं वितरेत् पुर ॥
 पक्षिणं वामतो दद्यादप्यतो देहशोचिस्तम् ।
 क्रवादानां पशूनाञ्च पक्षिणाञ्च शिरोऽष्टकम् ॥
 वामे निवेद्येत प्रार्थं जलजान् च सर्वशः ।
 ज्ञानसारस्य ज्ञानस्य खड्गस्य शशकस्य च ॥
 याज्ञात्वा मय्य मत्स्यानामय एव निवेद्येत् ।
 सिंहस्य दक्षिणे दद्यात् खड्गं गिरीशपि च
 दक्षिणे ॥
 वृद्धदेवे न दद्यात् शिरो वा रुधिरं वले ।
 उपप्रवे रणे वापि यथेष्टं पितरेभ्यस्तम् ॥
 यं कश्चिन्नाजपुत्रो नाम्नापि कदाचन ।
 बलिदानदिनात् पूर्वदिनसे तु बलिं नरम् ॥
 मानसोक्तिमन्त्रेण देवीसूक्तत्रयेण च ।
 गन्धदारेत्यनेनापि खड्गं मशीर्षे निधाय च ॥
 तस्मिन् खड्गे च गन्धादि दत्त्वा तैनाधि-
 वासयेत् ॥
 गन्धादिकन्तु खड्गं गच्छं गच्छं तस्य प्रदापयेत् ॥
 अन्येऽनिकाति मन्त्रेण रौत्रेण भैरवस्य च ।
 एवन्तु सख्यं मर्त्ये देवौ रक्षति तं बलिम् ॥
 न तस्य आधयश्चापि सुखता रजनी न च ।

बलिः

न स्रुतक दूषयेत् ज्ञातुनपत्तिस्तदादिकम् ॥३॥
 द्विजं नरस्य शीर्षेण पतितं यत्र यत्र च ।
 यत्र शुभं चाशुभं वापि पश्चाद्दीनाश्च तत् श्रद्धा ॥
 द्विजं शिरस्तथैवाभ्यां नारं दिश्यथ राक्षसे ।
 पतितं राक्षसहानिश्च विनाशश्च विनिहिषेत् ॥
 पूर्वान्ध्याम्यवाचस्यवायवादिगतं क्रमात् ।
 श्रियं पुष्टिं भयं लाभं पुत्रलाभं धनं तथा ॥
 क्रमाद्विनिहिषेन्नारं द्विजशीर्षेण भैरवं । ।
 उत्तरादिक्रमादेव महिषस्यापि भक्तक ॥
 पतितो वायुकाष्ठान्तं स्रुचयेद्युतं श्रद्धां तत् ॥
 भोग्यं हानिस्तथैवापि वितं रिपुजयो भयम् ।
 राक्षसलाभं श्रियश्चापि क्रमात्तद्विहिं भैरवं ॥
 पशूनाश्चैव सर्वेषां ह्यग्रादीनामशेषतः ।
 एवं फलं क्रमाद्विद्याद्वये जलभवास्तथा ॥
 अन्यत्र तु श्रियं दद्यात् पतितं श्रातितं शिरः ॥
 यं स्यात् कटकटाशब्दो दन्तानां हितमस्तके ।
 नराणां पशुपक्षादिप्राजादीनाश्च रोगदः ॥
 लोतकं चक्षुषोणात् यदि स्रवति भक्तके ।
 द्विजे नरस्य राक्षस्य तदा हानिं विनिहिषेत् ॥
 साहिषं भक्तके नेत्रादयदि स्रवति लोतकम् ।
 द्विजे निवेदिते वैरिभूपत्यु तदादिषेत् ॥
 अन्येषामथ पश्चादिवर्जानां शिरसोऽद्विषेत् ।
 निगतं लोतकं धत्ते परां भौति गदन्तथा ।
 हसति च्छिन्नशीर्षश्चेन्नारं स्यात् रिपुजयः ।
 श्रीहृद्विराशुयो वृद्धिं सदा दातुरवश्यम् ॥
 यद्युदास्य निगदति तथा भवति चाचिरात् ।
 हृद्गाराद्राव्यहानिं स्यात् क्षेपसावाचं

पञ्चताम् ॥

देवानां यदि नामाणि भाषते च्छिन्नमस्तके ।
 विभूतिमनुजां विन्वात् यस्यासाध्यन्तरे तदा ॥
 रुधिरादानकावे तु शूलनृक्षजे यदि स्रवेत् ।
 कायं तदाश्चोर्ध्वं वा दातुं स्यान्नरस्य तथा ॥
 आक्षेपाङ्गामपादस्य महारोगं प्रजायते ।
 अन्यत्राक्षेपपरये कल्याणमुपजायते ॥३॥
 महिषस्य तु रक्तस्य माशुषस्याथ साधकः ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च किञ्चिदुद्धृत्य भूतये ॥
 महाकौशिकमन्त्रेण निष्पेक्षितसुप्तमम् ।
 देवेभ्यः पूतनादिभ्यो नेत्रैर्वा दिशि पूर्वतः ॥
 महिषं पञ्चवर्षं वा पञ्चविंशतिवारिकम् ।
 नक्षिर्द्वयो नरो देवे तस्य रक्तम् भूतये ॥
 नेत्रबीजत्रयं कामबीजं हान्तात् प्रजापतिः ।
 वज्रबीजं वटखराभ्यां सप्तकं तथापरम् ॥
 च एवेतास्तेषां तावदादिवर्जानां स्रुतम् ।
 वटखरशिखाभिन्दुचक्रयुक्तस्य तथापरम् ॥
 द्विनांसिकाबीजकान् कौशिकौत्तमिमन्त्रकम् ।
 एवं बलिं खादति च मन्त्रेण कौशिकं स्रुतम् ॥
 शूपो वैरिबलिं दद्यात् खड्गं गमामन्त्रा पूर्वतः ।
 महिषं वाचवा च्छाणं वैरिणाभिमन्त्र्य च ।
 खनेन वदनं बद्धा विधा तस्य च मन्त्रकम् ।
 क्षिप्वा तस्योत्तमाङ्गम् देवे दद्यात् प्रयत्नतः ॥
 यदा यदा रिपोर्वह्निर्जलदानं तदापरम् ।
 दद्यात्तथा शिरश्छिन्ना रिपोस्तस्य चयाय च ॥

बलिः

प्राणप्रतिष्ठाश्च रिपो कृत्यास्तस्मिन् प्रशावय ।
 तस्मिन् चोये रिपुप्राणां चोयन्ते विपदायुता ॥
 व्यादौ विन्धुपिण्डी च च्छिन्नेति ततः परम् ।
 वैरिणस्तसुकर्चेति खाद्येभ्योऽनेति तं पुनः ॥
 वज्रिभार्यां ततः पश्चात् खड्गमन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
 खयं च वरीं यो देहि तस्मिन् पशुपत्यम् ॥
 विनाशय महामारिं स्तोत्रं खादय खादय ॥
 इत्यनेन तु मन्त्रेण बले शिरसि पुष्पकम् ।
 दद्यात्तत्तद्विधिरं ब्रह्मराभ्यां निवेदयेत् ।
 महानवम्बां शिरदि यदोवे दीयते बलिः ।
 तदा तदाह्नाङ्गमवेभावेर्होमं समाचरेत् ॥
 दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण प्रणीते दहने शुभम् ।
 एवं दत्त्वा बलिं मर्त्यो रिपुचयमवाप्नुयात् ॥३॥
 नाभेरधस्ताद्विधिरं वृष्टभागस्य च प्रिये । ।
 खगाचरधिरं दद्यात् कदाचन साधकः ॥
 नोष्ठस्य चिबुकस्यापि नेत्रियाद्याश्च मानवः ।
 कण्ठाधो नाभितश्चोर्ध्वं बाह्यो पाणिन्द्वये तथा ॥
 प्रस्थाद्विधिरं वातं नातिकृत्याश्च साधकः ।
 गळयोश्च कणाटस्य भुवोमध्यस्य शोभितम् ॥
 कथापत्यं च बाह्योश्च स्तनयोऽरस्य च ।
 कण्ठाधो नाभितश्चोर्ध्वं हृद्भागस्य यतस्ततः ।
 पान्थयोश्चापि रुधिरं दुर्गाये विनिवेदयेत् ॥
 न गुणप्रतोऽहं प्रस्थात् जन्मोर्नापि च साधकः ।
 न च रोगाविनाशदङ्गान्नामवाताश्च भैरवं ॥
 तर्ह्ये च हताघातात् सख्यो ह्यन्मानवः ।
 हतं रक्तं प्रस्थात् पद्मपुष्पस्य पत्रके ॥
 सौवर्गे राक्षते पात्रे कांक्षे पात्रे च मानवः ।
 निधाय देये दद्यात् तत्रतः पञ्चमन्त्रके ॥
 अन्येन क्षुरिकाखड्गं वा सकुलादि यदस्त्रकम् ।
 घातेन वृद्धदस्य महामफलमवाप्नुयात् ॥
 पद्मपुष्पस्य पत्रेण यावद्युक्ताति शोभितम् ।
 ततः प्रमाद्यचतुर्भागाधिकं रक्तम् साधकः ।
 न कदाचित् प्रस्थात् नाङ्गुलैर्महाचरेत् ॥
 यं खड्गद्वयसजातं मांसं मानवप्रमाद्यतः ।
 तिलसुत्रप्रमाणाद्वा देये दत्त्वा तु भक्तितः ॥
 यस्यासाध्यन्तरे तस्मात् काममिष्टमवाप्नुयात् ॥
 बाह्योस्तु खन्धयोर्वापि यो दद्याद्दीपवर्णिकाम् ।
 हृदये वा खेपसाश्च विना भक्त्या तु साधकः ॥
 अन्यमात्रेण तद्दीपप्रदानस्य फलं श्रद्धा ॥
 शुद्धा च विपुलान् भोगान् देवो गेहे यथेच्छया ।
 कल्पयन्तु सखायं सार्वभौमो शूपो भवेत् ॥
 महिषस्य शिरश्छिन्नं सप्तदीपं शिवापुरम् ।
 हस्ताभ्यां च समादाय अक्षोरामश्च तिष्ठति ॥
 च चिराय पूतनार्तिरिह शुद्धा भवोद्मानम् ।
 भोगांस्तेन मद्युग्गो गणानामधिपो भवेत् ॥
 नरस्य शीर्षमादाय साधको दक्षिणे करे ।
 वामे चरुधिरं पात्रं यद्दीत्वा निशि चांयतः ॥
 श्रावज्जात्रं स्थितो मर्त्यो राजा भवति चेष्ट वै ।
 हते मम पुरं प्राप्य गणानामधिपो भवेत् ॥
 अन्यमात्रं बलीनां च शिरोरक्तं करद्वये ।
 यद्दीत्वा चिन्तयेद्देवीं पुरश्चित्तिमानवः ॥
 च कामानिह संप्राप्य देवीलोकं भवतीत्येते ॥

बलिः

महामाये । जगन्नाथे । सर्वकामप्रदायिनि । ।
 ददामि देहं रुधिरं प्रसीद वरदा भव ॥
 इत्युक्त्वा मूलमन्त्रेण नतिपूर्वं विचक्षणः ।
 स्वगात्ररुधिरं दद्यान्मानवः सिद्धचक्षुः ॥
 येनात्ममासं सख्यं ददामीश्वरि । भूतये ।
 निन्ध्या तेन सख्येन देहि हुं हुं नमो नमः ॥
 इत्यनेन तु मन्त्रेण समासं वितरेद्बुधः ।
 सौभाग्यं सुखचम्पय प्रणीप परमं सुखम् ॥
 दीपयन् मांसमिहर्जं दीपं ह्रौं ह्रौं नमो नमः ।
 इत्यनेन तु मन्त्रेण दीपं दद्याद्विचक्षणः ॥
 महानवम्बां शिरदि राज्ञीं खन्धविशाखयोः ।
 यवचर्चमयं कृत्वा रिपुं न्यस्यमेव वा ॥
 शिरश्छिन्ना बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः ।
 अन्येनैव तु मन्त्रेण खड्गं गमामन्त्रा यत्नतः ॥
 रक्तं किलकिली घोरघोरा धारविहिंसकः ।
 ब्रह्मशिख्यानि काशिक्षमस्तु कक्षां रित्तमम् ॥
 भान्तो विसर्गसहितं च च विन्दुयुतोऽपरः ।
 ब्रह्माभियोगश्च मन्त्रेण विन्दुना च समन्वितः ।
 शिरश्छिन्ना बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः ।
 अन्येनैव तु मन्त्रेण विन्दुना च समन्वितः ।
 पञ्चतो नक्षिप्रं प्रोक्तं खड्गं खन्धविशाखयोः ।
 रक्तं वै सेचयित्वा क्षिप्तं तं रिपुं बलिम् ।
 कुचन्दनस्य तिलकं कणाटोऽभिविषयेत् ॥
 रक्तमाखधरं कृत्वा रक्तवस्त्रधरन्तथा ।
 कण्ठे बद्धा रक्तस्रवेनाभीं श्रव्यं क्षिप्तम् ।
 दत्त्वोत्तरशिरः खन्धं कृत्वा खड्गेन हृदयेत् ॥
 शिरसस्य ततो दद्यात् खन्धाय ते नमस्ततः ।
 चतुर्दशखराभिन्धा ससक्तं च परं वमः ॥
 परतः परतः पूर्वं चन्द्रविन्दुसमन्वितः ।
 खन्धस्य मूलमन्त्रोऽथ तेन तस्मै बलिं दत्त्वेन ॥
 चतुर्दशखराभिन्धां पठतीत्यनु पूर्वमेव ।
 प्रोक्तो विशाखमन्त्रोऽथ तेन तस्मै बलिं

हृषेत ॥

कुटिलाक्षीं कृत्वा पिङ्गवर्णं रक्तांशुधारिणी ।
 चिन्मूलं करवाणश्च पाणिभ्यां दक्षिणे तथा ॥
 विधत्तौ वृकपाणश्च कर्णकुक्ष्यापि वामतः ।
 जिनेचौ नरसुखानां भासासुरवि बिम्बतौ ॥
 विकटो दशनैर्भौमैर्गैर्ह्यौ श्वापराणकौ ।
 धानेन चिन्तयेद्दत्त्वा पुरतः सखितौ सदा ॥
 चेन्न मावि किते पद्मे चतुर्दशौ विशेषतः ।
 बलिभिर्नैहिवैष्णवैर्मासां भैरवस्तुपिण्डम् ।
 तीर्थयेन्मनुभिर्नैतस्तेन तुभ्याम्यहं सुतौ ॥
 ब्रह्मिकावलिदानेन बले शीर्षं जलेन तु ।
 अभिविष्य तु मन्त्रेण नृक्षेनैव निवेदयेत् ॥
 ईषत् प्राणम् नहुषा चाजितं पूर्वमर्चितम् ।
 वीक्षितं कामस्य सिद्धिस्तु सिद्धभावाश्च साधकः ॥
 वितप्रतो रथस्तेन योगपीठस्य चक्षुः ।
 आयेद्वक्त्रिन् महामायां सिद्धिं बोधयते नमः ॥
 अन्येनाभक्तितः शीर्षं च चिराद्वद विपते ।
 तत्कामस्य तदा सिद्धिरसिद्धिस्तु विपर्ययात् ॥
 यद्दहति चोरो यथोक्तविधिना तदा ।
 बलिदानादेव चतुर्लोकमाप्नुयात् ॥

बलिः

एवं बलिप्रदानस्य क्रमो रूपन्तयेव च ।
कथितो रुधिराध्याय उपचारान् मृदुलमे ॥”
इति कालिकापुराणे ६६ अध्याय ॥

बलिदानविधौ यथा,—

‘जीवाशुकर्यां विश्वास्तु ततो दुर्गां सदाशिव ।
पप्रच्छ परमप्रीत्या गूढमेतद्वचो मुदा ॥
सर्वे विष्णुमया जीवास्तद्भक्ताश्च कथं शिवे ।।
श्रुतं मया तवोद्देशे कुर्युः कामनया वधम् ।
महान् सन्देह इति मे ब्रूहि भद्रे । सुनिश्चितम् ॥
शङ्करी तद्वचं श्रुत्वा शिववक्त्रविनिर्गतम् ।
भीताद्यन्तं हि ब्रह्मर्षे । प्रत्युवाच सदाशिवम् ॥
श्रीपार्वत्युवाच ।

ये ममाचैनमित्युक्ता प्राणिज्जिवन्ततपरा ।
तत्पूजनं ममाग्नेयं यदोषात्तदधोगति ॥
मदर्थं शिव । कुर्वन्ति तामा जीवघातनम् ।
आकल्पकोटिनिरये तेषां वासो न सशयः ॥
मम नाम्नायवा यज्ञे पशुहत्यां करोति यः ।
क्रापि तन्निष्कृतिनास्ति कुम्भीपाकमवाप्नुयात् ॥
देवे पेजे तथालाघं यः कुर्यात् प्राणिज्जिवनम् ।
कल्पकोटिशतं शृणो । रौरवे स वसेत् भुवम् ॥
यो मोहाभ्यान्वेष्टेहिहत्यां कुर्यात् सदाशिव ।।
एकविंशतिमलम् तत्तदुद्योगिषु जायते ॥
यज्ञे यज्ञे पशून् हत्वा कुर्यात् प्रोक्षितकर्मम् ।
स पचेन्नरके तावदुवायसोमानि तस्य वै ॥
हन्ता कर्ता तथोत्सर्गकृत्ता धर्मा तथैव च ।
तुल्या भवन्ति सर्वे ते भु- नरकगामिन ॥
ममोद्देशे पशून् हत्वा सरक्तं पात्रसुतुल्येत ॥
यो नृपः स तु पूयोदे वसेदुद्यदि न सशयः ॥
देवतान्तरमन्त्रासथाजेन स्नेह्या तथा ।
हत्वा जीवांश्च यो भक्षेत् निजं नरकमाप्नुयात् ॥
यूपे बद्धा पशून् हत्वा यः कुर्यान्नरककर्मम् ।
तेन चैतं प्राप्यते स्वर्गो नरक केन गम्यते ॥
उपदेष्टा वधे हन्ता कर्ता धर्मा च विजयी ।
उत्सर्गकृत्ता जीवानां सर्वेषां नरक भवेत् ॥
मध्यस्थस्य वधायापि प्राणिनां क्रयविक्रये ।
तथा ऋक्षं रुद्राणां कुम्भीपाको भवेदुधुवम् ॥
स्वयं कामाश्रयो भूत्वा योऽज्ञानेन विमोहितः ।
हन्त्यान् विविधान् जीवान् कुर्यात्तन्नाम ॥
शङ्कर । ॥

तन्नाम्यर्चयन्त्यस्तिज्ञातिदारादिसम्पदाम् ।
अचिराद्भवेन्नाशो न्त स नरकं व्रजेत् ॥
देवयज्ञे पिबन्नाहं तथा माङ्गल्यकर्मणि ।
तस्यैव नरके वासो यः कुर्यात्जीवघातनम् ॥”
तथा ।

“महाराजेन पशून् हत्वा यो भक्षेत् स ह
बन्धुभिः ।

तद्गान्धर्वीमसंस्मरन्तश्चिपत्रवने वसेत् ॥
आवयोर्नन्देवार्तां नास्ति च परकर्मणि ।
यः स पोष्य पशून् हत्वात् योऽन्वतामिसमा-
प्नुयात् ॥
पशून् हत्वा तथा त्वां मां योऽन्वेष्टीवशो-
षितैः ।

बलिः

तावत्तन्नरके वासो यावच्चन्द्रदिवाकरी ॥
निर्वह्निभस्मनुक्ता नन वचुःस्येव यतः क्षतम् ।
यस्मिन् यज्ञे प्रभो शृणो । जीवहत्या भवेद्
भुवम् ॥
यज्ञमारभ्य चैतं शृणु कुर्यादे पशुघातनम् ।
स तन्नाधोगति गच्छेदितरेषां का कथा ॥
आवयो पूजनं मोहादुये कुर्यामीवशोषितैः ।
पतन्ति कुम्भीपाके ते भवन्ति पशवः पुनः ॥
फलकामास्तु वेदोक्ते पशोरालभनं मखे ।
पुनस्तत्तनं फलं सुक्ता ये कुर्वन्ति पतन्त्यधः ॥
स्वर्गकामोऽन्वेष्टेयं यः करोति निगमाज्ञया ।
तद्भोगान्ते पतिदूय स जन्मानि भवानवे ॥
ये हताः पशवो लोकेरिह स्वार्थेण कोविदैः ।
ते परत्र तु तान् हन्युस्तथा खड्गनः शङ्कर । ॥
आत्मपुनर्कलत्रादिसुसम्पत्तिरुत्पद्यते ॥
यो दुरात्मा पशून् हन्त्यादात्मादीन् घातयेत्
स तु ॥

जानन्ति नो वेदपुराणतत्त्व
ये कर्मठा पण्डितमानयुक्ता ।
लोकाधमास्ते नरके पतन्ति
कुर्वन्ति हत्यां पशुघातनचेत् ॥
येऽज्ञानिनो मन्दधियोऽज्ञताया
भवे पशुं जन्ति न धर्मेष्टास्त्रम् ।
जानन्ति नाकं नरकं न सुक्तिं
गच्छन्ति घोरं नरकं नरास्ते ॥
शुद्धा अकाष्ठा न विदन्ति शास्ता
न धर्मेष्टां परमाथतत्त्वम् ।
पापं न पुण्यं पशुघातका ये
पूयोद्वासो भवतीह तेषाम् ॥
जीवाशुकर्या न विदन्ति नृपा
आस्तांश्च येऽसतपथिनो न धर्मेष्टम् ।
स्मार्ता भव प्राणिवधं न कुर्युः
को यान्ति मत्तः खलु रौरवाश्रमम् ॥
ततस्तु खलु जन्तूनां घातनं नो करिष्यति ।
शुद्धात्मा धर्मेष्टान् ज्ञानी प्रत्यक्षे नैव मानवः ॥
यदीच्छेदात्मनः क्षेमं त्यक्त्वा ज्ञानं तदा नरः ।
स्त्रीवान् क्षान्तिं नो हन्यात् सङ्कटापन्न एव चैतः ॥
सम्पत्तौ च विपत्तौ वा परलोकेऽप्युक्तं पुमान् ।
कदाचित् प्राणिनो हत्यां न कुर्यात्तत्त्ववित्
सुधी ॥

मानवो यः परत्र हतं तस्मिन्नेव सदाशिवः ।।
सर्वविष्णुमयत्वेन न कुर्यात् प्राणिनां वधम् ॥
वधाप्रवृत्तिं यो भर्त्सो जीवान् तत्त्वज्ञधर्मेष्टितः ।
किं पुण्यं तस्य वक्ष्येऽहं ब्रह्मास्त्रं स तु रक्षति ॥
यो रक्षेत् घातनात् शृणो ! जीवमात्रं ह्या-
परः ।

क्षयाप्रियतमो निजं सर्वरक्षां करोति स ॥
एकस्मिन् रक्षिते जीवे जैलोक्य तेन रक्षितम् ॥
वधात् शङ्कर । वै येन तस्मादन्वेष्टे घातयेत् ॥”
तथा —
“पशुहिंसा विधियं पुराणे निगमे तथा ।
उक्तो रजस्तमोऽर्थः स केवलं तमसापि वा ॥

बलिदा

नरकस्वर्गसेवायः सचाराय प्रवर्तितः ।
यतस्तनकर्मभोगेन गमनागमनं भवेत् ॥
सत्येन सान्त्वयन्त्ये स विधिर्नैव शङ्कर ।।
प्रवृत्तिनो निवृत्तिस्तु यन्मापि सान्त्विकी क्रिया ।
एव नानाविधं कर्म पशोरालभनादिकम् ।
कामाश्रयः फलाकाङ्क्षी हत्याज्ञानेन मानवः ॥
पञ्चाजज्ञानाश्रितो ह्येत्वा भान्वाशां तामर्षी
सदा ।
यममोतिहरः भक्ता यदि गोविन्दमाश्रयेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १. ४१. ५. अध्यायौ ॥
व(व)लिः स्त्री (वलति सट्ठ्योतीति । वल
सवरणे + इन् ।) जरया ज्ञयधर्मः । ततः
पण्याय । धर्मेतरङ्ग २ त्वग्नौ ३ त्वक-
तरङ्ग ४ । इति राजनिघण्टे ॥ जठरा
वयवः । (यथा, कुमारः १. ३६ ।
“मध्येन सा वेदिविलयमध्या
बलिजयं चारुं बभार बाला ॥”)

यद्वदावप्रमेदः । इति मेदिनी । ले, ५ ॥ गुदा-
ङ्कुरः । यथा,—
‘पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदश्चलिजयम् ।
सर्वं एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां ससृजवे ॥
तस्मादर्थोऽसि दुःखानि बहुधाधिकराणि च ।
सर्वदेहोपनापीनि प्रायः कच्छन्तमर्षि च ॥३॥
वाङ्मायास्तु बली आताम्यकर्मोऽस्त्वयानि च ।
अर्थासि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥
दन्दजानि द्वितीयायां बली याव्याभ्रितामपि ।
कच्छसाध्यानि ताव्याहुः परिसवत्तराणि च ॥
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा बलिम् ।
आयन्तेऽर्थासि सन्धिषु ताव्याध्यानि निहि-
शेत् ॥”

इति माधवकरः ॥

(यथा च । “तत्र स्त्र्यान्मप्रतिबद्धमहैपञ्चाङ्गुल
गुदमाहुस्तस्मिन् बलं यस्मिन्लोऽध्याङ्गुलान्तर-
भूता प्रजाहली विचरन्त्यो सवरणौ चेतः ।
चतुरङ्गुलायताः श्वर्वास्त्रियेकाङ्गुलीच्छिता ।
शृङ्गावर्णभावापि उपर्यपरि सस्थिता ।
गजतालजिभावापि वयतः सप्रकीर्तिता ॥”

इति भृङ्गुदे निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
गन्धकः । ततःपण्यायो यथा,
“गन्धको गन्धिकाश्चापि गन्धपावाश्च इत्यपि ।
सौगन्धिकाश्च कथितो बलिनैलरत्नापि च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
बलिका, स्त्री, (बलैव । बला + स्त्री + कर्त्तुः । टाप्
अत इत्वच् ।) अतिबला । इति राज-
निघण्टे ॥

बलिदानं स्त्री (बले पूज्योपकारकस्य देवलो-
द्देशेन सक्तव्यतच्छागादेवां दानम् ।) शीतव्या
पापदेह्यस्तस्मिन्नेवितनेवेदाश्रदानम् । यथा,—
अथ बलिदानम् ।
“ततो यवनिकां विद्वानपसायं वषाविधिः ।
विश्वकसेनायः भगवन्नेवेदाश्रं निवेदयेत् ॥
यथा च पञ्चरात्रे श्रीनारदवचनम् ।

बलिदा

विश्वकसेनाय हातव नैवेद्य तच्छतांशकम् ।
पादोदक प्रसादश्च लिङ्गे चक्षेत्राय च ॥ ३ ॥
तद्विधिश्चोक्तः ।
सुखादीशानत पात्राभैवेद्याश्च ससङ्करे ।
सर्वदेवस्वरूपाय पराय परमेष्ठिने ॥
श्रीशङ्खसेवायुक्ताय विश्वकसेनाय ते नमः ।
इत्युक्त्वा श्रीहरिर्वामे तीर्थाङ्गन समर्पयेत् ।
श्रताश्च वा सङ्काशमन्त्रया निष्कल भवेत् ॥
पञ्चाक्ष बलिरित्यादिष्टोकायुच्चार्यै वैष्णव ।
सन्मन्त्रो वैष्णवैभक्त्युक्तोऽपि विनिवेदयेत् ॥ ३ ॥
तौ च लोको ।
बलिावभीषणो भीम कपिलो नारदोऽर्जुन ।
प्रजापत्याम्बरौषध वसुधायुसुत शिव ॥
विश्वकसेनोद्धवाङ्गुरा सनकाद्या युकादयः ।
श्रीशङ्खस्य प्रसादोऽयं सर्वं यत्कृत्य वैष्णवा ॥ इति ।
इदं यद्यपि युज्येत दण्डापाणत परम् ।
तथापि भक्तवात्सल्यात् कृपायाच्चापि सम्भवेत् ।
अथ बलिदानमाहात्म्यम् । नारद उवाच ।
तत्तत्तद्वर्णनं विष्णु पादद्वयं समन्ततः ।
पुण्याक्षतोऽविमर्शेण बलिं यस्तु प्रयच्छति ॥
बलिना वैष्णवेनाथ कृपा सन्तो द्विपुत्रकः ।
शान्तिं तस्य प्रयच्छन्ति श्रियमारोग्यमेव च ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे च विलासः ।
देवोद्देशेन यथाविधिपूजोपहारद्वारा । दुर्गादि-
देवतोद्देशेन सङ्कल्पपूर्वकच्छागादिपशुघात-
नम् । यथा —
“बलिदानेन सततं जयेच्छत्रून् वृषान् वृष ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥
अस्य विधिविधेयौ बलिप्रश्ने दृश्यौ ॥ ३ ॥
अथ बलिदानक्रमः । स्वयमुत्तराभिमुख पूर्वा-
भिमुख बलिं अयथावयव सुन्दरं कृष्टपुष्ट-
मास्यं कण्ठे धेत्वा कृतं समाधीय कृता-
ङ्गलि पठेत् ।
“ॐ वाराहो वसुधा गङ्गा करतोया सरस्वती ।
कावेरी चम्पभागा च सिन्धुमेरुवसागरा ॥
पशुक्षानविधानाय साक्षिध्वमिह कल्पय ॥”
इति तीर्थाङ्गावाह्यं ॐ अग्निं पशुरासीत्तेना-
यजनन् स एतल्लोकमजयत्तस्मिन्नाग्निं स ते-
ल्लोको भविष्यति तं जेष्यसि पित्रेता अप ॥ ॐ
वायु पशुरासीत्तेनायजनन् स एतल्लोकमजय-
त्तस्मिन् वायु स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि-
पित्रेता अप ॥ ॐ रुद्रं पशुरासीत्तेनायजनन्-
स एतल्लोकमजयत्तस्मिन् रुद्रं स ते लोको-
भविष्यति तं जेष्यसि पित्रेता अप ॥ ॐ वाचन्ते-
शुन्वामि प्राणांक्ते शुन्वामि ओषन्ते शुन्वामि-
मेद्रन्ते शुन्वामि प्रायुक्ते शुन्वामि । सक्त्वा-
आप्यायतां वाक् त आप्यायतां प्राञ्जन् आप्या-
यतां चक्षुः आप्यायतां श्रोत्रं आप्यायतां तप्ते-
निष्ठायतां तप्ते शुभ्रतु सुमहोभ्य स्वाहा । इति-
मन्त्रे स्नापयित्वा ॐ मेधाकारस्तम्भमध्ये पशु-
बन्धय बन्धय सङ्काशद्वयवर्गं पशु बन्धय बन्धय

बलिदा

ब्रह्मास्त्रस्वरूपस्तम्भे पशुं बन्धय बन्धय इ-
मं स्वाहा ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं च चक्षिकायै
इमं पशुं प्रोक्षामि स्वाहा । इति प्रोक्षणम् ।
ततः सङ्काशद्वयवर्गं पशुं मोक्षं कुरु कुरु
स्वाहेति मोक्षं कृत्वा चमस्वेति जलाटे विन्द-
र दत्त्वा ॐ ह्यागपशवे नम इति पाद्यादिकं दत्त्वा
एतदधिपतये ॐ अन्त्ये नम एतत्तत्सम्पदानो-
यायै ह्रीं दुर्गायै नम इति पुष्पं दत्त्वा पशो-
रङ्गदेवता पूजयेत् । यथा, शिरसि ॐ रुधिर-
वन्नायै नम जलाटे ॐ शार्ङ्गिण्यै नम भूमध्ये
ॐ भृङ्गायै नम चक्षुषो ॐ चित्रेनायै नम
कण्ठयो ॐ पार्वत्यै नम घ्राणे ॐ गौर्यै नम
चित्रुके ॐ चक्षिकायै नम दन्तपट्टौ ॐ
उपचक्षिकायै नम जिह्वायां ॐ चक्षुष्ये ॐ
नम मुखे ॐ विरूपाक्षायै नम ग्रीवायां ॐ
चक्षायै नम । एके ॐ महाभैरव्यै नम उदरे
ॐ वैष्णव्यै नम चतुष्टये ॐ चक्षुःप्रियायै नम
पाश्वर्यो ॐ सन्ध्यै नम कटिदेशे ॐ विरू-
पाक्षायै नम खुराय ॐ कौशिक्यै नम लाङ्गुले
ॐ प्रहृष्टिण्यै नम सन्नाह्नेषु पञ्चभिः कण्ठद-
न्तभ्यो नम । इति संपूज्य उतखजेत । विष्णु
ॐ ततः सद्द्याग्निने मांश्चि मुखे पक्षे असु-
क तिथौ वायिकशरत्कालीनदुर्गासहोत्सवे असु-
कगोत्रस्य श्रीअसुकस्य दुर्गाप्रीतिकामनया दुर्गा-
देव्यै इमं पशुं बलिदेवतं तुभ्यमहं घातयिष्यामि
इत्युत्तमं कृताङ्गलि पठेत् ।
“ॐ ह्याग । त्वं बलिरूपेण मम भाग्यादुप-
स्थितः ।
प्रणमामि तत् सर्वरूपिणं बलिरूपिणम् ॥
यज्ञार्थे पशुवत् कृता स्वयमेव स्वयन्भवा ।
आनन्दां घातयिष्यामि तस्मादयं मे वधोऽवश्यः ॥
पशुयोनिरुद्धतोऽपि पूषाहोमादिकर्मसु ।
तुष्टा भवतु वा देवो सरत्तपिश्रितैस्तव ॥
चक्षिकाप्रीतिदानेन दातुरापदिनाशन ।
चासुक्ताबलिरूपाय वने । तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥”
ततः ‘पशुप्राणाय विष्णवे शिरश्चेदाय क्षोमणिः ।
तत्र पशुं प्रचोदयात् ॥’ इति कर्त्तव्यं जपेत् ।
ततः खड्गमासीत् ह्रीं इति बीजाक्षर-
लिखित्वा ध्यायेत् ।
“कृष्ण पित्राकपायिष्य कालरात्रिस्वरूपिणम् ।
उप रक्तास्थयव रक्तमास्याशुलेपनम् ॥
रक्ताम्बरधरश्चैव पाशहस्तं कुटुम्बिनम् ।
पिबमानश्च रुधिरं भुञ्जानं क्रयसहतिम् ॥”
एवं खड्गं ध्यात्वा गृहीत्वा
“ॐ रसनात् चक्षिकायां सुरलोकप्रसाधक ॥”
इत्यभिमन्त्र्य ऐं ह्रीं खड्गं गाय नम इति
पाद्यादिभिः संपूज्य पुनर्मुष्टौ ॐ महादेवाय
नम । धारे ॐ यमाय नम । अन्त्ये ॐ ब्रह्मणे
नम ।
“ॐ असिर्विश्वसन् खड्गं स्त्रीच्छाधारे दुरा-
सदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपातः । नमोऽस्तु ते ॥

बलिदा

इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वैष्णवाः ।
नचन कृतिका तुभ्यं गुरुदेवो महेश्वर ॥
हिरण्यश्च शरीरान्ते धाता देवो अनाह्नः ।
पिता पितामहो देवश्च मां पालय सर्वदा ॥
नीलजीवतसङ्काशस्त्रीच्छाधरः कशोदरः ।
भावशुद्धो मयश्च अतितेजास्तथैव च ॥”
ॐ तीक्ष्णदंष्ट्राय नम इति पुष्पं दत्त्वा च्छां ह्रीं
फट इति खड्गमादाय ॐ कालि कालि त्रै-
लोक्यै लौहदंष्ट्रायै नम इति क्षपित्वा ह्यागस्य
ग्रीवायां खड्गम् । त्वं शीघ्रं ह्निषि ह्निषि फट
फट स्वाहा । इति पूर्वाभिमुख बलिं स्वयमुक्त-
रासुखं उत्तराभिमुख बलिं स्वयं पूर्वाभिमुखो-
वा सक्त्वा प्रहारेण ह्निष्यात् । ततोऽप्यग्न्या-
पात्रे रुधिरमादाय चतुर्भागं कृत्वा ऐशान्यां
ॐ विदारिकायै नम अग्नेय्यां ॐ पूतनायै
नम नैर्ऋत्यां ॐ पापराक्षस्यै नम वायव्यां
ॐ कौशिक्यै नम । ॐ ततः सद्द्यासुके मांश्चि
असुकपक्षेऽसुकतिथौ वायिकशरत्कालीनदुर्गा-
सहोत्सवे असुकगोत्रस्य श्रीअसुकस्य दशवर्षा-
वच्छिन्नदुर्गाप्रीतिकामः श्रीदुर्गादेव्यै ह्यागपशु-
रुधिरं दास्यामि इति सङ्कल्प्य ।
ॐ कालि कालि महाकालि कालिके पाप-
नाशिनि ।
शोणितश्च बलिं यत्नं वरदे वामलोचने ॥”
एवं रुधिरबलिं ॐ दक्षयज्ञेति मन्त्रेण दद्यात् ।
ततः ऐं ह्रीं ह्रीं कौशिकि रुधिरैणाप्यायता-
मिति वदेत् । ततः शिरसि खलदंष्ट्रां दत्त्वा
ॐ ततः सद्द्यासुके मांश्चि असुकपक्षेऽसुकतिथौ
वायिकशरत्कालीनदुर्गासहोत्सवे असुकगोत्रस्य
श्रीअसुकस्य श्रीमद्दुर्गादशनाभिवन्दनस्यार्चना-
भिपूजनस्य पनतर्पणनित्यपूर्वपूर्वाधिकपुण्य-
प्राप्तिकामो दुर्गादेव्यै सप्रदीपच्छागपशुश्रीर्षि-
दास्यामीति सङ्कल्प्य एव सप्रदीपच्छागपशु-
श्रीर्षवलिं ह्रीं दुर्गायै नम इत्युत्तमं कृते
“ॐ अथ त्वं सर्वभूतेषु सर्वभूतसमाहृते ।
रक्ष मां विजयभूतभ्यो बलिं मुञ्चन् नमो-
ऽस्तु ते ॥
ततः खड्गं रुधिरमादाय ।
“ॐ व य स्युःशामि पादेन य य पञ्चामि
चक्षुषा ।
व स मे वक्षतां यातु यदि शङ्कवमो भवेत् ॥”
इति जलाटे तिलकं कुर्व्यात् । मेघघाते तु मेघ-
हृदिनं योज्यम् । मेघरुधिरदाने तु एकवर्षाव-
च्छिन्नदुर्गाप्रीतिकामः । प्रभूतबलिदाने तु द्वौ
वा त्रीन् वा अथवा कृत्वा सप्रोक्ष्य तत्तत्पशुभ्यो
नम इति संपूज्य ह्यागं त्वं भिक्षेकवचनानुज्ञेन
प्रयोगः । पञ्चन्तरेऽप्येवम् । वाक्के तु एतान्
पशून् तुभ्यमहं घातयिष्ये । रुधिरदाने तु
एतान् रुधिरवलीन् दास्यामि इति सङ्कल्प्य
प्रक्षेपेन दद्यात् शीघ्रदानमप्येवम् । ततोऽपि
मन्त्रं यथाशक्ति जप्त्वा समर्थं प्रणमेदिति नन्द-
केसरपुराणोक्तपद्धतिः ॥ ३ ॥

बलिदा

अथ तान्त्रिकबलिदानविधि । “तत्र सुलक्षणं पशु देवये सख्याय बन्धमागविधिना उत्तुल्येत । तदुक्तं यामले ।

‘द्वयमे स्थापयित्वा तु पशु लक्षणसंयुतम् ।
श्वेतसवपविच्छेपात् भूताशुल्लारयेत्ततः ॥
अर्घ्योदकेन सप्रोक्ष्य अक्षेय सरस्य कवचैर्नाव-
गुण्डा धेनुसुत्रयान्दतीत्यत्र गन्धपुष्पाद्यते पशु
संपूज्य श्वेतेन सप्रधा तत्सुत्रया प्रोक्ष्य कृत्वा
कर्णे इमं मन्त्रं पठेत् । पशुप्राशाय विद्महे
विश्वकर्म्मणे धीमहि तन्नो जीव प्रचोदयात् ।
ततो ह्रीं कालि कालि वज्रेश्वरि कौहदुष्टायै
नम इति मन्त्रेण खड्गं पूजयेत् । ततः खड्गं
गन्धान्धमध्याह्नं क्रमेण पूजयेत् । यथा हू
वागीश्वरीब्रह्मार्था नमः । हू लक्ष्मीनारा
यणार्था नमः । हू उमाहेश्वरार्था नमः ।
ततो ब्रह्मविष्णुशिवशक्तिशुक्ताय खड्गं गाय नमः ।
इति सर्व्वं पूजयित्वा प्रथमेत् ।

‘खड्गं गाय खरप्राशाय शक्तिकार्यार्थतत्परः ॥
पशुभ्येयस्य शीघ्रं खड्गं गन्धाय । नमोऽस्तु ते ॥
ततो महावाक् अमुकदेवताप्रीतिकामः
अमुकदेव्यै इमं पशुं तुभ्यमहं संप्रदे । ततो
निवेदयेत् ।

‘यथोक्तेन विधानेन तुभ्यमस्तु समर्पितम् ॥’
ततो बलिं हिन्यात् । ततो रुधिरं समाच देव्यै
दद्यात् । ततोऽवशिष्टं वटुकादिभ्यो बलिं दद्यात्
यथा हू वां वटुकाय नमः । इति गन्धादिभिः
संपूज्य पूर्व्ववस्त्रमेष वायव्ये बलिं दद्यात् । हू
वां योगिनीभ्यो नमः इति संपूज्य पूर्व्ववस्त्रमेष
ईशाने बलिं दद्यात् । हू वां क्षेत्रपालाय नमः
इति संपूज्य पूर्व्ववस्त्रमेष नैष्ठिकं बलिं दद्यात् ।
हू मां गन्धपतये नमः इति संपूज्य पूर्व्ववस्त्र-
मेष आग्नेयो गन्धप्राय बलिं दद्यात् । इति
तत्सर्व्वम् ॥ (गुह्यं “मा हिंस्यात् सर्वा-
भूतानि” “अहिंसा परमां धर्मम्” । इत्यादि
वचनान् कर्त्तव्यं सर्व्वथा हिंसा कथं तर्हि
हिंसाप्रवृत्तिं सुभाहृज्जनकत्वेन शास्त्रेभ्यो-
पदिष्टा अतोऽन्यथेति । अथ वैधहिंसाविचारः ।
‘मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि इत्यत्र सर्व्वशब्दस्य
आपकार्यपरतया एतद्विधिमनुकूलं वायव्य
श्वेतमात्मन इत्यादि विधेर्विधयाप्राप्तेरगत्या
वैधातिरिक्तविषयत्वं सर्वां सर्वाणि हन्तुं
वेद्येन तत्पदं सिद्धम् । यदपि नाना दर्शनं
टीकाहस्तिकान्तरातिभिन्नेष्वेकैकौतुह्यम् अभि-
हितं न च मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि
इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण अहि-
मोमीयं प्रयुक्तमात्मन इत्यनेन बाध्यते इति
वाच्यं विरोधाभावात् । विरोधे हि नवीयसा
दुर्बलं प्राप्ते । न चास्ति विरोधं भिन्नविषय-
त्वात् । तथाहि ‘मा हिंस्यात् इति निषेधेन
हिंसाया अनर्थहेतुभावी ज्ञायते न पुनरकाल-
र्थत्वमपि । न चानर्थहेतुत्वकूपकारकत्वयो-
रकश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दौ-

बलिपु

मावस्थति क्रतोश्चोपकारिस्थतीत्यनेन तदपि
वाच्यमर्थः । मीमांसकमते तु विरोध एव
तथाहि गुरुनये न खलु सर्व्वभूतहिंसाभाव-
विषयकं कार्यं इति निषेधविध्यस्य वाच्यं विना
अहिमोमीयपञ्चालम्भनविषयकं कार्यमिति
भावविध्यै उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा
तथास्तु । न च मुख्यपशुयामे पुरुषार्थकपशु-
हिंसनस्याप्यसाधनत्वं अनर्थसाधनत्वचोपपद्यते
विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्येव
क्रतो विधेरेव सम्भावो य खविषयस्य साक्षात्
परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति
अन्यथाज्ञानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
क्रियेत । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टानुबन्धीय
साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं
न चानयोरेकत्र समावेश इति । अतएवोक्तं
‘तस्माद्वयमेव धोऽवध इति । नन्वेव ‘श्वेनेना-
भिचरन् यजेत इत्यत्र श्वेनेन शत्रुवधरूपेण
साधनत्वमवगतं ‘अभिचरोऽप्यलकर्म च ।
११।६३ । इति मनुना उपपातकगणमर्थे पाठात्
अनिष्टसाधनत्वमवगतम् । तदेतत्कथमुपपद्य-
तामिति चेन्नैवं आततायिनमायान्तं हन्या-
देवाविचारयन् । ८।३५ । इत्येकवाक्यतया
आततायिस्थले इत्यसाधनत्वं अनाततायिस्थले
तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध-
एव ॥” इति तिथितत्त्वम् ॥

व(व)लिध्वजी, [वृ] पुं (बलिं तदाख्यायां प्रसिद्धं
दैवविशेषं अस्मयतीति । बलि + ध्वज + णिनि ।
वामनरूपेण बले सर्व्वस्य हन्यादस्य तथा
त्वम् । यद्वा, बलिना पूजोपहारस्य अविद्यां
अचयितुं शीलमस्य ।) विष्णु । इत्यमरः । १ ।
१ । २१ ॥ (भगवता वामनरूपधरेण बलिहृतं
यज्ञगमनपूर्व्वकं तत्प्राशस्त्यं सर्व्वस्य गृहीतं
मित्येतत्कथा बलिशब्दं प्रत्यया ॥)

व(व)लिनं चि (बलिं शिथिलं चर्म्म अस्या
स्तीति । बलि + पामादित्वात् ।) बलिम् ।
अरया ज्ञयचर्म्मयुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

व(व)लिनन्दनं पु (बलेकादाख्यायां प्रसिद्धस्य दैवस्य
नन्दनं पुत्रः ।) नाथासुरः । इति शब्दरत्ना-
वली । (अथ खलु यादवश्रेष्ठेन भगवता लक्ष्मे-
न सह युद्धमकरोत् । ततः प्रतापवश्रीकृतो महा-
देवश्च खयमस्य दौवारिकत्वचकार । तद्वि-
रुद्धादिकं हरिवंशे १०३ अध्यायमारभ्य १०२
अध्यायपर्यन्तं प्रत्यक्षम् ॥ बले यथातिवशीर्यस्य
राज्ञं नन्दनं जैत्रेण पुत्र इति युत्पत्त्या
अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्याः । यदुक्तं, विष्णुपुराणे ।
४ । १८ । १ । “हेमात् सुतपाक्षकात् बलि-
यस्य श्वेते दौर्वैतमसा अङ्गवङ्गकलिङ्गस्य
पुत्राख्या नखेयः अन्नमन्नयत् ॥”)

व(व)लिनी स्त्री (बलं देयत्वेनाख्याया इति इति ।
जीप् ।) वाक्यालङ्कारः । इति शब्दचन्द्रिका ।

व(व)लिपुट, पुं (वैश्वदेवेन बलिना पुटः ।)
काकः । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥

बलिष्ठ

व(व)लिपोदकौ स्त्री, (बले पोदकौ उपोदकौ ।)
उपोदकौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

व(व)लिप्रिय, पुं, (बलिसुपहारं प्रीणातीति ।
बलि + प्री + क ।) जीवदृष्टः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (बलिवैश्वदेवबलिं प्रियो यस्य इति
युत्पत्त्या काकः । उपहारप्रिये वाक्यलिङ्गः ॥)

व(व)लिभ, चि, (बलिचर्म्मस्यकोचोऽस्यस्येति ।
बलि + “तुन्दिबलिबटभै” ५ । २ । १३६ ।
इति भ ।) बलिनः । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

व(व)लिसुत [ज] पुं, (बलिं वैश्वदेवबलिं गृह्यस्य
दत्तत्रयं वा सुदुक्तं इति । सुत + लिप् ।)
काकः । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥ (यथा
भागवते । १ । १८ । ३३ ।

“अहो अधमः पापानां पीढा बलिसुता
मिव ॥”)

व(व)लिमन्दिर, स्त्री (बले खनामख्यातस्य राज्ञो
मन्दिरमात्मनः । बलिहिं वामनरूपाय विष्णवे
सर्व्वस्य दत्ता प्रजादेन सह पाताले निवसति इति
पौराणिकौ कथानाश्रयस्येति ।) अधोलोकः ।
पातालम् । इति शब्दमाणाः ॥

व(व)लिमान्, [त] चि (बलिचर्म्मस्यकोचोऽस्य
स्येति । बलि + मतुप ।) बलिनः । अरया ज्ञय-
चर्म्मयुक्तः । इत्यमरटीका । (बलिं पूजोपहारं
विद्यतेऽस्येति युत्पत्त्या उपहारविशिष्टः ।
यथा, रघु । १४ । १५ ।

“वाक्यायमाद्यो बलिमन्त्रिके
मावेच्छेयस्य पितुर्विवेश ॥”)

व(व)लिसुख, पुं, (बलिमुखे यस्य । यद्वा, बलि-
चर्म्मस्यकोचस्यदुःखं सुखं यस्य ।) वाग्वरः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

व(व)लिष्ठ, पु (अतिशयेन बलवान् + बलवत् +
इङ् । विष्णोर्लुगिति मनुषो लुक् । प्रशस्त-
भारवाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) ऊङ् । इति
राजनिर्घण्टः । (धर्म्मसावधिकमन्त्रारान्त-
गतं ऋषिर्देवः । यथा, मार्कण्डेयः । ६४ । १६ ।
“हविर्वाचं बलिष्ठश्च ऋषिरन्वक्षथास्मि ।
निष्करञ्चानवशेषं विटिञ्चान्मो महातुमि ।
सप्तर्षयोऽनरे तस्मिन्नभिदेवश्च सप्तम् ॥”
रत्नयोदेनात् बलित् वरिष्ठश्चेति पाठो
दृश्यते ॥)

व(व)लिष्ट, चि, (अतिशयेन बलवान् । बलवत् +
इङ् । विष्णोर्लुगिति मनुषो लुक् ।) अति-
शयबलवान् । यथा —

“प्रायश्चित्तं विना पूता तमेव शुद्धमात्मना ।

अकामा या बलिष्ठेन न स्त्री चारेव दुष्यति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखे ५५ अध्यायः ॥

बलिष्ठा यथा । वाङ् १ विष्णु २ गण्ड ३
हनुमान् ४ वामः ५ महावराह ६ सरभ ७
वत्सविद्या ८ गण ९ प्रयुदाण १० बलराम
११ वाजी १२ बलि १३ भौम १४ सती १५
शैव १६ पुराजितम् १७ । इति क्रियाकथ-
यता ॥

बल्य

बलिष्ठा, जि, (बल्यते बध्यते इति । बल + इष्ठा ।)
अपमानित । इत्युयादिकोष ।

ब(व)लिसद्वा [न] क्री, (बलेस्तेदाखदखस्य सद्वा
निकेतनम् ।) रसातलम् । इत्यमर । १।२।१॥

ब(व)लिष्ठा [न] पु, (बलि ङिति इति । बलि +
ङ् + लिप् । वामनरूपेण बले सर्वस्वयहया-
दस्य तथात्वम् ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र ।

ब(व)ली, [न] पु, (बलमस्यास्तीति । बल + “बला
दिभ्यो मत्वन्त्यतरस्याम्” ५।२।१३६ । इति
पक्षे इति ।) बलराम । इति शब्दरत्नावली ।
उद् । महिष । वृषभ । मूकर । कफ ।
कुम्हट्ट । इति जटाधर । माघ । (खनाम
ख्यातो वलप्रोपुत्र । यथा, माकण्डेये । १२।
२ ।

“बली बलाकखल्य प्रचखल्य सुविक्रम ।”
बलयुक्ते, जि । तत्पठ्याय । अश्वत्थ २ निर्दिष्ट
३ मांसल ४ उपपित ५ । इति हेमचन्द्र ।
३।१२२ । (यथा मार्कण्डेये । ३४।८६ ।
“साहं न बलिभि कुर्माम्न च न्यूनैर्
निन्दितैः ।”)

ब(व)ली, स्त्री, (बलि + पक्षे डीव ।) बलि । जरया
अथचर्म । इत्यमरटीकाया भरत । (यथा,—
“कुष्ठ सूचयितं लला हतमापिकस्युतम् ।
भक्ष्यात् स्वप्रवेलायां बलीपलितनाशनम् ।”
इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरै रसायनाधिकारे ।)
ब(व)लीक, क्री (बलति सट्ठ्योतीति । बल सट्
रखी + “अलीकादयश्च ।” उणा ४।२५ । इति
कौकन् ।) पटलप्रान्तम् । इत्यमर । २।२।
१४ । क्वाचि इति भाषा । (यथा, माघे ।
३।५३ ।

“यस्यामसेवन्त नमस्त्वौका
सम बभूभिवलभीर्दवान् ।”)

ब(व)लीसुख, पु, (बलीसुख सुख यस्य ।) वाजर ।
इत्यमर । २।५।३॥

ब(व)लीयान्, [सु] जि, (अतिप्रयेन बलवान् । बल-
वत + ईयसन् ।) अतिप्रयवलयुक्त । यथा,—
“आगमादशयोमथ्ये बलीयानागमो विधि ।”
इति दुर्गादासटीका ।

ब(व)लीवह, पु, (ईर्लेची वर वरयम् । वर
ईर्लायां लिप् । ईर्ल वर च ईर्वरी तो ददातीति
ईर्ल । बलमस्यास्तीति बली । ततो बली च
ईर्लश्च इति ।) वृष । इत्यमर । २।६।५६॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २ । २७ ।

“सद्योप्याय बलीवद्भुग रक्षितमङ्गल ।
लला बलि तस्य तरोरारेभे क्षमिच स ॥”
तीर्थयात्रायां तदाकृष्टस्य दोषो यथा,—
“बलीवहसमाङ्गं श्रेष्ठं तस्यापि वत पलम् ।
नरके वसते चोरे गवां क्रोधे हि दारणे ।
खलिलश्च न यङ्गति पितरस्तस्य देहि न ॥”
इति मात्स्ये ८८ अध्याये ।

ब(व)ल्य, स्त्री, (बलाय हितम् । बल + “बल्य
कदलिलसेरिदन्त्ययेति ।” ४।२।८० । इति

बहुक

य ।) प्रधानधातु । मुक्रम् । बलकरे जि ।
इति मेदिनी । ये, ४ । (यथा,—

“कदम्बवीर्यो लशुनो हितश्च
स्निग्धो गुरुखादुरसोऽथ बल्य ।”

इति हारीते कष्यस्थाने छतीयेऽध्याये ।)
बल्य पु, (बलाय सुक्तये हित । बल + य ।)

बहुभिस्तुक्त । इति त्रिकाण्डशेष ।
बल्या, स्त्री, (बलाय हिता । बल + “बल्य
कठेति ।” ४।२।८० । इति य । ततश्चाप ।)

अतिबला । अन्धगन्धा । शिञ्जीडीचुप ।
प्रसारिणी । इति राजनिघण्ट ।

बलह, ड स्तुती । हिंसायाम् । दाने । वाचि ।
इति कविकल्पद्रुम । (भा आत्म सक-
सेट ।) अन्त खड्गतीयोपध । ड बलहति ।
इति दुर्गादास ।

बल्ययणी, स्त्री, (बल्ययस्त्रयवतस । सोऽस्ति
बल्ययणी) अस्या । बल्यय + पामादित्वात्
पक्षे इति । अटकुप्राप्तिरिति खलम् । ततो
डीव ।) चिरप्रसूता गौ । इत्यमरभरतौ ।
(यथा, सिद्धान्तकौमुदाम् । २।१।६५ ।

“पोटाद्यवतिस्तोककतिप्रययद्विधेषुवशावेहल्ल
यलीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जाति ॥”)

बहु जि, (बहुते इति । बहु उडौ + “नङ्निबन्धोर्न
लोपश्च ।” उणा १।३ । इति कुनलोपश्च ।)

ज्यादिबल्य । अनेकम् । विपुल । इति
मेदिनी । हे, ६ । ततपठ्याय । प्रभूतम् २
प्रचुरम् ३ प्राप्यम् ४ अदन्तम् ५ बहुलम् ६
पुबलम् ७ पुर ८ भूयिष्ठम् ९ स्फिरम् १ भूय
११ भूरि १२ । इत्यमर । ३।१।६३ । तद्
वैदिकपर्याय । उरु १ सुवि २ पुर ३ भूरि
४ शन्वत ५ विश्वम् ६ परिश्रवा ७ आनसि ८
शतम् ९ सङ्खम् १ सलिलम् ११ कुवित १२ ।

इति द्वादश बहुनामानि । इति वैदिकनिघण्टौ ।
३।१ । (यथा मनु । ७।८६ ।

“अथ वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥”
तथा, तत्रैव । ८।७७ ।

“एकोऽनुबन्धु साधौ स्याद्बहुः सुखोऽपि न
स्त्रिय ॥”

बहुमतम् । बहुमानम् । यथा, रघु । १२।८८ ।
“रामस्तुलितकेलासमराति वक्रमन्यत ॥”)

बहुक पु, (बहु + कृत्वा कन् ।) कर्कट । अर्ज ।
दातृह । जलखातक । इति मेदिनी । के,
१२६ । (“संख्याया अतिश्रद्धाया कन् ॥” ५।
१।२२ । इति कन् । बहुभि क्रीति जि ।)

बहुकण्टक, पु, (बहुभि कण्टकान्यस्य ।) चूड-
गोचुर । यवाच । हिमाल । इति राज
निघण्ट ।

बहुकण्टका, स्त्री, (बहुभि कण्टकान्यस्या ।)
अभिदमनी । इति राजनिघण्ट ।

बहुकण्टा, स्त्री, (बहुव कण्टा कण्टकानि
शस्या ।) कण्टकारी । इति राजनिघण्ट ।
(विटतिरस्या कण्टकारीशब्दे ज्ञातया ।)

बहुत

बहुकन्द, पु, (बहुव कन्दा यस्य ।) मूरख ।
इति राजनिघण्ट ।

बहुकन्दा, स्त्री (बहुव कन्दा यस्या ।) कर्कटी ।
इति राजनिघण्ट ।

बहुकर पु (बहु कार्यं करोतीति । बहु + कृ +
“दिवाविभाविशाप्रमेति ।” ३।२।२१ । इति
ट ।) उद् । इति त्रिकाण्डशेष ।

बहुकर, जि, (बहु करोति भुव समार्ष्टि इति ।
बहु + कृ + ट ।) मार्जनकारी । ततपठ्याय ।
खलपू २ । इत्यमर । ३।१।२७॥ भूमि-
सम्प्राप्तका ३ । इति शब्दरत्नावली । बहु

कायकता । यथा, भट्टि । ५।७८ ।
“निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकर सदा ।
पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रथे ॥”

बहुकरी, स्त्री, (बहु करोति सर्वं समार्ष्टि इति ।
बहु + कृ + ट । डीव ।) सम्प्राप्तनी । इति
हेमचन्द्र । ४।८२॥

बहुकणिका स्त्री (बहुव कर्णा इव पत्राणि
यस्या ।) आखकणी । इति राजनिघण्ट ।

बहुकूर्च, पु (बहुभि कूर्चाणि यस्य ।) मधुनालि
केरिक । इति राजनिघण्ट ।

बहुगन्ध, स्त्री, (बहुगन्धो यस्मिन् ।) लघम् ।
इति राजनिघण्ट । (दारपिनी इति भाषा ।)

बहुगन्ध, पु (बहुगन्धो यस्मिन् ।) कुम्हट्टक ।
इति राजनिघण्ट । (उद्यगन्धे, जि ॥)

बहुगन्धदा, स्त्री, (बहुगन्ध ददाति या । बहु
गन्ध + दा + क ।) कस्तूरी । इति राजनिघण्ट ।
(गुणादयोऽस्या कस्तूरीशब्दे ज्ञातया ।)

बहुगन्धा, स्त्री, (बहुगन्धो यस्याम् ।) चम्पक
कलि । यूथका । लघाश्रीरक । इति राज
निघण्ट ।

बहुगर्गवाक, [च] जि, (बहु गर्गा बहु निन्दिता
वाग यस्य ।) कुतसितबहुवादौ । इत्यमर ।

बहुयन्त्रि, पु, (बहुवो यन्त्रयो यस्य ।) भाद्रक ।
इति शब्दचम्पिका । (भाड इति भाषा ।)

बहुष्णिमा, स्त्री, (बहु यथा स्थापना कियते
स्तेति । बहु + णि + क ।) कन्दमुकूची ।
इति राजनिघण्ट ।

बहुत [सु] च (बहुभ्य इत्यर्थे बहुशब्दात् “पञ्चा
व्यास्तसिच ।” ५।१।७ । इति तखिलप्रत्यय ।)
बहुभ्य ।

बहुतन्नि, जि (बहुवस्तन्त्रो यस्य ।) बहुतन्त्र-
विशिष्ट । यथा । बहुतन्नि काय । बहुतन्नी
यीवा । बहुतन्नि गात्रम् । यथा च । विभण्य

वत्त दिवमस्ततन्निवेति किराते इक्षिकारान्न
तन्निशब्दस्य प्रयोग । इति कविप्रचार ।

बहुतन्नी, जि (बहुवस्तन्त्रो यस्मिन् ।) बहुतन्त्र
विशिष्ट । यथा । बहुतन्नीयीवा बहुतन्नी
येमनौ । इति सिद्धान्तकौमुदी । सर्वं बहुतन्नी

काय । बहुतन्नि गात्रम् ।
बहुतन्नीक, जि (बहुतन्नी + कर्त्तुं कन् ।) बहु-
तन्त्रविशिष्ट । यथा । बहुतन्नीका बीजा ।

बहुधा

इति सिद्धान्तकौस्तुभे । एव बहुतन्त्रीक पट ।
बहुतन्त्रीक वस्त्रम् ॥

बहुतरकविश्रय (बहुतराणि कविश्रयानि धान्य-
धीराणि यस्याः) रागीधान्यम् । इति राज-
निघण्टुः ॥

बहुता, स्त्री, बहुनां भावः । बहुशब्दात् तत्त्वो-
भावे इति तत्प्रत्ययः ॥

बहुतिक्ता, स्त्री, (बहुतिक्ती रसो यस्याः) ।
काकमाषी । इति राजनिघण्टुः ॥

बहुतिथ, त्रि, (बहु + "बहुपूगगणसङ्ख्या-
तिथुक" । ५।२।५२ । इति तिथुकः । सुग-
नोधमते "बहुगणपूगवच तासिथट तलोपच" ।
७।४२ । इति तिथटः ।) बहुना पूरणः ।
इति आकरणम् ॥ (यथा, भास्करपुराणे ।
२२।१ ।

"ततः कावे बहुतिथे गते राज्ञा पुनः सुतम् ।
प्राह गच्छात् विप्रायां चाग्राध चर-
मेनौम्" ॥)

बहुत, क, (बहु + "सप्तम्यास्त्र" । ५।३।१ ।
इति क्तः ।) बहुषु । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

बहुल, स्त्री, बहुला भावः । बहुशब्दात् तत्प्रत्ययेन
विभक्तम् ॥ (यथा महाभारते । १।३५।४ ।

"बहुलानामधेयानि पद्ममार्गां तपोधन ॥")

बहुलक, [च] पु (बहुवचसो यस्याः) भूर्ज-
वृक्षः । इति शब्दरत्नमाणा ॥

बहुलका, पु, (बहुलगेव । बहुलक + स्वार्थे कन् ।)
भूर्जवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४।२१ ॥

बहुदक्षिक, त्रि, (बहुवो दक्षा सन्त्यस्य । बहु-
दक्ष + ठन् ।) बहुदक्षविशिष्टः । यथा । बहु-
दक्षिका गमरी बहुदक्षिको यामः । इति
सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

बहुदुग्ध, पुं, (बहुनि दुग्धानि अपकावस्थयां
यस्य । बहु, बहुनि दुग्धानीव शुक्लवस्तून्त्यस्य ।)
गोधूमः । इति राजनिघण्टुः ॥

बहुदुग्धा, स्त्री (बहु दुग्ध यस्याः) । बहुक्षीरा-
गौ । तत्प्रत्ययेन । बहुला २ । इति हेमचन्द्रः ।
४।२२५ ॥ (कुक्षीद्वचः । बहुदुग्धविशिष्ट-
त्वात् ।)

बहुदुग्धिका, स्त्री, (बहुदुग्धा + स्वार्थे कन् ।
टाप् । अतः इत्त्वम् ।) कुक्षीद्वचः । इति शब्द-
चक्रिका ॥

बहुधा, क, (बहु + "विभागा बहुधा विप्र-
सरकावे" । ५।४।२ । इति धा ।) बहु-
प्रकारम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, अन्वेदः ।
१।१६३।४६ ।

"यत्कं बहुधा बहुधा वदन्त्यपि यमं भातरि-
चानमाहुः ॥"

तथा, भीमायाम् । ६।१५ ।

"यत्कलेव पृथक्कर्त्तव्यं बहुधा विभक्तोत्तुम् ॥"

"केचित्तु विभक्तोत्तु सन्मालक मां बहुधा
ब्रह्मवैदिकपेक्षोपाचरेत् ॥" इति तट्टीकायां
श्रीमदस्वामी ।)

बहुपा

बहुधार, स्त्री, (बहु धारा यस्य ।) वज्रम् । इति
राजनिघण्टुः ॥

बहुनाडिक, त्रि, (बहुनाडि + कन् ।) कायः ।
इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

बहुनाडीक, त्रि, (बहुनाडो यस्मिन् । बहु-
नाडी + कप् ।) दिवसः । इति सचिप्तसारः ॥
स्तम्भः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

बहुनाद, पुं (बहुमैहान् नाद शब्दो यस्य ।)
शब्दः । इति राजनिघण्टुः ॥

बहुपटु, त्रि, ईवदूत पटुः । इति आकरणम् ॥
बहुपु कर्मसु दत्तम् ॥

बहुपत्र, स्त्री (बहुनि पत्राण्यस्य ।) अभ्रकम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥

बहुपत्र पु, (बहुनि पत्राणि दत्ताण्यस्य ।)
पत्राण्यः । इति राजनिघण्टुः ॥ अनेकपत्रयुक्ते,
त्रि ॥

बहुपत्रा, स्त्री, (बहुपत्र + टाप् ।) तद्वत्
पुष्पम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (भूस्वामलकी ।
तत्प्रत्ययो यथा,—

"भूस्वामलकिका प्रोक्ता शिवा तामलकीति च ।

बहुपत्रा बहुपत्रा बहुवीथानकटापि च ॥")

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

बहुपत्रिका (बहुपत्रा + सञ्चार्या स्वार्थे वा कन् ।
टाप् । अतः इत्त्वम् ।) भूस्वामलकी । मेधिका ।
(अस्या पत्राण्यो यथा,

"मेधिका मिथिनिर्मैथिर्दोपनी बहुपत्रिका ।

बोधिनी बहुवीणा च चातिगन्धफला तथा ॥

वज्ररी चैव कामन्या मिश्रपुष्पा च कैरवी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
महाशस्तावरी । इति राजनिघण्टुः ॥

बहुपत्री, स्त्री (बहुपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।)
लिङ्गिनी । गृहकन्या । तुलसी । जतुका ।
वृहती । गोरचन्द्रगुहा । इति राजनिघण्टुः ॥

बहुपत्रा, पुं, (बहुनि पत्राणि पत्राणि यस्य ।)
सप्तपत्रदण्डः । इति राजनिघण्टुः ॥ अनेक-
पत्रयुक्ते, त्रि ॥

बहुपत्रिका, स्त्री, (बहुपत्र + सञ्चार्या कन् ।
टाप् । अतः इत्त्वम् ।) आख्यकर्त्री । इति
राजनिघण्टुः ॥

बहुपत्री, स्त्री (बहुपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।)
मेधिका । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा,—

"मेधिका मिथिनिर्मैथिर्दोपनी बहुपत्रिका ।

बोधिनी बहुवीणा च चातिगन्धफला तथा ॥

वज्ररी चैव कामन्या मिश्रपुष्पा च कैरवी ।

कुञ्जिका बहुपत्री च पिपलिङ्गायुद्धिधा ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

बहुपात [द] पुं (बहुव । पादो यस्य । अनेक-
शिखावत्पादश्च तथात्वम् ।) वटवृक्षः । इत्य-
मरः । २।४।३२ ॥

बहुपाद, पु, (बहुव पादा यस्य । अनेकशिखा-
वत्पादश्च तथात्वम् ।) वटवृक्षः । इति राज-
निघण्टुः ॥ (यथा,—

बहुप्र

"वटो रत्नफलं वटङ्गो न्ययोधः स्वन्धनो ध्रुवः ।
क्षीरो वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्यातः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अनेकपादविशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते ।
४।२६।२ ।

"पुरषः पुरञ्जनं विद्यात यद्वान्मन्त्रात्मनः पुरम् ।
एकद्वित्रिचतुष्टादः बहुपादमपादकम् ॥"

तथा च महाभारते । १४।४२।३७ ।

"द्विपादबहुपादानि तिर्यग्गतिमतोनि च ॥")

बहुपुत्र, पु, (बहुव पुत्राः सन्ततयो यस्य ।)
सप्तपुत्रः । इति शब्दचक्रिका ॥ अनेकसुत-
विशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ३।६४ ।

"बहुपुत्रस्य विद्वन्मन्त्रस्यो विद्वन्तः स्त्रता ॥")

बहुपुत्री, स्त्री, (बहुव पुत्राः पुत्रसदृशस्त्रलानि
यस्याः) शतस्त्री । इति रत्नमाणा । (शत-
स्त्रीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

बहुपुष्प, पु, (बहुनि पुष्पाणि यस्य ।) पारिमर्श-
वृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥

बहुपुष्पिका, स्त्री, (बहुपुष्पा + सञ्चार्या कन् ।
अतः इत्त्वम् ।) धातकी । इति राजनिघण्टुः ॥

बहुपत्र, पु, (बहु पत्रा यस्य ।) सुल्लवणम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥ मृकरः । इति हेम-
चन्द्रः । ४।२५४ ॥ बहुसन्ततिविशिष्टे, त्रि ॥

(हृन्त्विति तु "बहुपत्राण्यद्वि" । ५।४।१२२ ।
इति अस्मागान् । यथा, सिद्धान्तकौस्तुभां
वैदिकप्रक्रिया ।

"बहुपत्रा निष्कृतिमाविशे ॥")

बहुप्रतिज्ञ, त्रि, (बहु प्रतिज्ञा यस्मिन् ।)
अनेक-पदसङ्कोचे-पूर्वपत्र-विशिष्ट-व्यवहारः ।
यथा । "यत्तु अनेकपदसङ्कीर्णं पूर्वपत्रो न

विहृतीति । तत्र यदनेकवस्तुसङ्कीर्णं द्रव्ययुते
तदा न दोषः । मदीयमनेन हिरण्यं वाचो
रूपकादि वापङ्गमन्त्रिविधस्यादुल्लात ।

श्रद्धादानपदसङ्कोचे यथाभास इति चेत् तदपि
न मदीया रूपका अनेन वृहता गृहीता
सुवचस्यास्य हस्तो निनिप्र मदीय चैत्रम-

पहरति चैत्यादीनां पञ्चलमिष्यते एव । किन्तु
क्रियामेदत क्रमेण व्यवहारो न युगपद्विधातव्यः ।

यथाह कात्यायनः ।

बहुप्रतिज्ञ यत् कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् ।

कामन्तदपि यस्मैयानाणां तत्त्वमुत्तमयेति ।

तस्मादनेकपदसङ्कीर्णं पूर्वपत्रो युगपत्त विध-
तीति तत्स्थार्थः ।" इति मिताचरा । अनेक-

प्रतिज्ञायुक्ते, त्रि ॥

बहुप्रद, त्रि, (प्रददातीति प्रदः । प्र + दा + क ।
बहुनां प्रदः ।) प्रचुरदाता । तत्प्रत्ययः ।

वदान् २ सूक्तकण ३ दानश्रीक ४ । इत्य-

मरः । ३।१।६ । सूक्तकण ५ दानवीर ६

दानपूज ७ । इति शब्दरत्नमाणा ॥ (पुं,
महादेव । यथा, महाभारते १३ । श्रिवचस्य

नामकथने । १७।१२ ॥

"कुलहारी कुलकर्ता बहुविधो बहुप्रदः ॥")

बहुव्री

गुणा बहुवारशब्दे उक्ता । बहुवार इति स्थात । यथा, मनुष्यहिताया ॥५॥६॥ शोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्ट । “श्रेष्ठ बहुवारकपल गोभवं पेयूय नवप्रसूताया गो चौरमभिसयो मात कठिन भवति एताद् यत्नतस्त्वजेत ॥”
बहुविध, वि, (बहुवो विधा यस्य ।) नावा प्रकार । ततपर्याय । विविध २ नागरूप ३ पृथग्विध ४ । इत्यमर । ३।१।६३ ।
(यथा, गीतायाम् । ४।३२ ।

“एव बहुविधा यन्ना वितता ब्रह्मणो सुखे ॥”
बहुविक्रीया स्त्री (बहु यथा स्थात तथा विक्रीया ।) कुचिकावृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका । कुचर इति भाषा ।
बहुवीज, स्त्री, (बहुणि वीजनि यस्य ।) गच्छ माजम् । इति शब्दचन्द्रिका । आता इति भाषा । अस्त्र गुणा आह्वयशब्दे दृष्टा ।
बहुवीर्य, पुं, (बहु वीर्यं तेनो यस्य ।) विभीतक । इति ञटोदधर । तच्छुलीयश्राक । प्राज्ञात्मक । भस्व । इति राजनिघण्टु ।
बहुवीर्या, स्त्री, (बहु वीर्यं तेनो यस्या ।) भुम्भामली । इति राजनिघण्टु ।

बहुवीर्य, पुं, बहुसमाकामनैतवमावविशेष । (सुगन्धोद्यमते ।) अस्त्र बाह्यैतिकवद्वाह । यथा, अन्धानां दानां हसन्न । उदाहरण यथा । पीतमन्तर यस्यासौ पीताम्बरो हरि । इति वीपदेव । स च तुल्याधिकरत्नानां पदानां अन्धार्थे स्थादिति बोधाय । यथा पीताम्बरादि । भिन्नाधिकरत्नानां पुत्राय धनमस्य शिष्याय विद्या अस्त्र इत्यादौ न स्थात । समाहक इत्युदाहरणेन कश्चिद्विभक्तिरन्ध्रानां स्थात धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्ति । एवं कामवृत्ति उत्ति कोमा कष्टे काल इत्यादि । एवं पीताम्बर इत्युदाहरता विशेषणविशेषयो समासे विशेषणमेव पूर्वं स्थादिति सूचितम् । तेन पीताम्बर इत्यत्र अन्तरपीत इति न स्थात । एवं विलोचन चतुर्भुज दीर्घनेत्रादि । एवं पीताम्बर इत्युदाहरता कश्चित् तान्त्रविशेषण पूर्वं स्थात कश्चित् पर वा स्थात इति सूचितम् । तेन अन्धार्थेनैव गतेरिति । अपेक्षित भर्तृव्यपक्षितोदयमिति । स इत्यत्र चतुर्भुजकाकपक्षकैरित्यादि रक्षु । सुखजात सुरापीतो वृजग्वो मात्यधारक इति । एवं जातदन्त दन्तजात जातशत्रु शत्रुजात पीततेज तेजपीत पीतहृत् हृत्पीत जटुभायं भाष्योद्गतमार्थं भाष्यात्मन गतायं अर्थगत अन्धार्थित आहिताभि पुत्रजात जातपुत्र जातयाम यामजात दुःखजात जातदुःख मकुलक कलमकु इत्यादिबोधम् । एवं सुखतपन्न चलोद्यत उद्यताभि अस्तुद्यत उद्यतमद गरोद्यत उद्यतखजग खडुगोद्यत इति । आशुवेधो निवृत्त पूर्वमिति नीमरा । यथा उद्यतपन्न इत्यादि । एवं सर्वनामसक

बहुसा

कात पूर्वम् । सर्वन्ते । सखासर्वनाम्नो सखापूर्व स्थात । द्विपर त्रिपूर्वं । सप्तम्यन्तमन्त्रादे । सप्तम्यन्त पद पूर्वं स्थात चन्द्रादे । धर्मे वृत्तियस्यासौ धर्मवृत्ति उत्ति कोमा कष्टेकाल इत्यादौ उत्तिजवत त्तेर लुक । चन्द्रादेस्तु चन्द्रशेखर चन्द्रचन्द्र पञ्चनाभ मूलपाणि कुशहस्त । प्रियो वा । गुहप्रिय प्रियगुह । किञ्च आरुणो वानरो य स आरुणवानरो वृक्ष । दृष्ट कृणो येन स दृष्टकृणो भक्त । दत्ता भूमिर्यस्यै स दत्तभूमिर्निघ्न । निगता पक्षिणो यस्यात वृक्षात स निर्गतपक्षी वृक्ष । चत्वारो मुखा यस्यासौ चतुर्भुजो विष्णु । बहूनि नक्षत्राणि यत्र तद्बहू-नक्षत्रमाकाशम् । इति द्वितीयान्तादय पदायां बहुव्रीहय सर्वमन्त्यन्ते । खमते तु प्रथमान्तापदार्थोऽपि यथा सह मात्ता वर्तते योऽसौ समाहक एव सप्तम्यक सनामक ब्राह्मणमानिनीत्यादि । इति दुर्गादास ॥ ॥
(बहुवो ब्रीहयो यस्येति युतपत्त्या) प्रचुर धान्ययुक्ते, वि । यथा,—

“इन्द्रो द्विगुरपि चाह मद्गोहे निवामयधौ-
भाव ।

ततपुत्र । कर्म धारय येनाह स्थां
बहुव्रीहि ॥
इति प्राचीना ॥

बहुशत्रु, पुं, (बहुव शत्रवो यस्य ।) षट्क । इति शब्दचन्द्रिका । (बहुशत्रुविशिष्टे, वि । हतयोयां तिथौ पटोक्तमर्थेन बहुशत्रु स्थात । यथा, तिथितत्वे ।

“कुशाब्दे चार्थेहानि स्थादृह्या न करे
हरिम् ।

बहुशत्रु पटोके स्थात धनहाविस्तु मूलके ॥”
बहुश, अ, (बहुनि ददाति करोत्यादि वा । बहु + “बहुत्वात्पञ्चकाराकादन्तरस्याम् ॥” ५ । ४।३२ । इति श्रव ।) बहूनि । इति आक रणम् । (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । २६ ।

“कथ्यन्ते बहुशत्र्वेति पिता पुत्रजयस्य यत् ॥”

बहुशत्रु पुं (बहु शत्रवो यस्य ।) रक्तखदिर । इति राजनिघण्टु । अनेकशत्रुयुक्ते, वि ।

बहुश्राव, पुं, (बहुभि श्रावते इति । बहु + श्राव + अच् ।) कुहू । इति राजनिघण्टु ।

बहुशिक्षा, स्त्री, (बहुी शिक्षा यस्या ।) जल पिप्पली । इति राजनिघण्टु । (बहुी शिक्षा इति कर्मधारयसमास ।) अनेकशिक्षा च ।

बहुचमत्ति, पुं, (बहुी चमत्तिविकारोऽन्वयो वा यस्य ।) ब्रह्मयष्टि । इति शब्दचन्द्रिका ।

बहुनाश इति भाषा । अनेकसन्तान युक्ते वि ।

बहुसम्पुट, पुं, (बहु सम्पुटो यस्य ।) विष्णुकन्द । इति राजनिघण्टु ।

बहुवार, पुं, (बहु, वार शिरांशो यस्य ।) खदिर । इति राजनिघण्टु । (बहुवार-

बाहुवं

विशिष्टे, वि । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ७ । ३ । १ । “स य एव बहुवार ॥”

बहुसुता, स्त्री, (बहु सुत सन्ततिर्मूल वा यस्या ।) शतमूली । इत्यमर । २ । ४ । १५ ॥

बहुस्र, स्त्री (बहुन् स्रते या । बहु + स्र + क्तिप् ।) मूकरी । इति शब्दरत्नावली । बहुप्रसवा च ।

बहुस्रति, स्त्री, (बहु स्रति प्रसवो यस्या ।) वक्रपत्वा गौ । इत्यमर । २ । ६ । ७ ॥ बहु-

सन्तानप्रसवा च ॥

बहुसवा स्त्री (बहु यथा स्थात तथा स्रति या । बहु + सु + अच् । टाप् ।) शृङ्गकीटश्च । इति शब्दचन्द्रिका । अनेकशरशरीका च ।

बहुखन, पुं, (बहु प्रचच्छ खन शब्दो यस्य ।) पैचक । इति कैचित् । अनेकशब्दयुक्ते, वि ।

बहुपत्र, पुं स्त्री, (बहुनि अपत्राणि यस्य ।) मूकर । मूक । इति राजनिघण्टु । बहु-

सन्तानयुक्ते वि ।

बहुश्री, [नृ] वि, (बहु अन्धातीति । बहु + अश्र + णिनि ।) बहुभोजनश्री । यथा, चायक्ये । ६६ ।

“बहुश्री खलपसुष्ट सुनिद्र शौचैतन ।
प्रभुभक्तश्च मूरश्च ज्ञातव्या षट् शुभो गुणा ॥”

(बहुी आश्रा यस्य ।) बहुश्राविशिष्ट । (उत्तराष्ट्रपुत्रविशेषे, पुं । यथा, महाभारते ।

१ । ११७ । १६ ।

“आदित्यकेतुर्बहुश्री नागदन्तोऽयथाश्रम ॥”
बहुक, स्त्री, ऋग्वेदे (बहु ऋचो यजिन् ।)

स्रते स्त्री । इति सुगन्धवोध्याकरणम् । “बहु ऋचोऽध्येतव्या येन इति युतपत्त्या ऋग्वेदश्चे

ब्राह्मणे, पु । यथा, मनु । ३ । १४५ ।

“यत्नेन भोजयेत आहं बहुभ्य वेदपारम् ॥”
केचित् बहुक इत्यकारकमिच्छन्तः ॥

बहुची, स्त्री, (बहुचस्य ऋग्वेदस्य पत्नी । बहुच + ङीप् ।) ऋग्वेदवेषु पत्नी । इति ञटो

धर ॥ (बहु ऋचोऽध्येतव्या यथा इति विग्रहे अध्वर्युनामाधेची स्त्री । अहचबहुचावधे

तय्येति वचनात् । “ऋकपूरम् पयामानदे ।” ५ । ४ । ७४ । इत्यप्रत्यय समासान् । “गोक्ष चरथे सह” इति जातिलात ङीव । यद्यपि

स्त्रीणां स्थाध्यायाध्ययन निबिडं तथापि पुरा कल्प्येतदासीत् । यथाह यम ।

“पुराकल्पेयु वारीयां मौञ्जीवन्धनमिच्छते ।
अध्यापनश्च वेदानां सावित्रीवचन तथा ॥”

इति ॥

वा(वा)ङ्, ऋ ङ आभावे । ज्ञाने । इति कनिकावृद्धम् । (भा - आत्मा - अक - सित ।

आभाव उल्लङ्घनम् । इति दुर्गादास ॥) वीपदेवेन अन्त खयकारादौ यञीत ॥ (बाङ्ते ।

ऋदित् चङि न ङङ् । अन्वाङ् यत् ॥)

वा(वा)ङ्, स्त्री, (बहुवानां सङ्घः । बहुवा + “खङ्कितादित्यञ्च ॥” ४ । २ । ४५ । इत्यञ् ।)

बहुवासङ्घः । इत्यमरः ॥ (बहुवासां दृष्ट-

मिति । बडवा + अय । बडवासन्निधि, जि ।
यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“दीपनीयमचक्षुष्य बाडव दधि वातलम् ॥”
बा(वा)डव, पु, (बाड वज्रान्तान्न वाति प्राप्नो
तीति । बाड + वा + क ।) बाडव । (बड
वायां घोटकां जात । बडवा + अय ।) बड
वानल । इत्यमर । तत्पर्याय । और्व २
सर्वक ३ अन्वाधि ४ बडवासुख ५ । इति
हेमचन्द्र ॥ (यथा, माकण्डे । ६६ । ६४ ।

“मन्त्रोद्घर्षेणैतरेणतश्च बाडवी
भवान् विभूत्या परया करे स्थित ॥”
बा(वा)डवाधि, पु, (बडवा समुद्रस्या घोटकौ तत
सम्बन्धे ।) बडवानल । इति जटाधर ।
(यथा, माघे । ११ । ४५ ।

“पयसि सलिलराशेर्नैतन्मन्त्रनिर्मय
स्युष्टमनिग्रमतापि ज्वालया बाडवागे ॥”
बा(वा)डवाय, पु, (बाडवेष्ट बाडवेष्ट अय
श्रेष्ठ ।) बाडवायश्रेष्ठ । यथा,—

“इत्याकर्ण्य वचसस्य बाडवायस्य धीमत ।
पप्रच्छ हृष्टमानस्कस्यैर्यथाचाविधि मुनिम् ॥”
इति प्राप्ते पातालखण्डे १६ अध्याय ।
बा(वा)डवेयौ, पु, (बडवाया घोटकरूपधारिण्या
हृष्टपत्न्या अपत्ये पुमांसौ । बडवा + टक ।)
अग्निनीकुमारौ । इति शब्दमाणा ।

बा(वा)डय, स्त्री, (बाडवानां बाडवानां समूहः ।
बाडव + “बाडवमानवबाडवाद् यत् ॥” ४।२।
४२ । इति यत् ।) बाडवसमूहः । इत्यमर ।
बाडज्जन, पु (बाड प्रावन तस्मै इज्जते इति ।
बाड + इज्ज + क्तु ।) बासीकु । इति इज्ज-
माणा ।

बाट, स्त्री, (बाह प्रयत्ने + क्त । “बुद्धस्त्वान्त-
ज्जान्तेति ॥” ७।२।१० । इति निपातनात्
बाटु ।) अतिशयः । (यथा, कथासरित-
सागरे । २४ । ६८ ।

“बाटु मथा सा नगरी इहा विद्याधिना सता ॥”
प्रतिष्ठा । इत्यमर । ३ । ३ । ४४ । बाटमिह-
अयमपीति वृद्धा । इति भरत ।

“बाटु चिह्नं इहै कौवमहुमज्जामय चिह्न ॥”
इति वानार्थद्वयभाषा ।
(सत्यम् । यथा, रघु । १६ । ५२ ।

“बाटुमेष्ट दिवसेष्ट पार्थिव
कर्म बाधयति पुत्रजन्मने ॥”

बा(वा)ड, पु, (बडव बाड शब्दसदृशास्तीति ।
बाड + अय ।) अन्वविशेष । तिर इति
भाषा । तत्पर्याय । दृवतुक २ विशिख
३ अजिन्मग ४ खग ५ आशुग ६ कण्ठ
७ मागय ८ शर ९ पञ्चो १ रोप ११
इष्ट १२ । इत्यमर । २ । ८ । ८६ । पित्र
पुत्र १३ शायक १४ वीरतर १५ तूष्णैः १६
काक १७ विपयक १८ शव १९ वाजी २
पत्रवाह २१ अक्षकण्टक २२ । लौहमय
बाणस्य पर्यायः । प्रचुङ्गन १ लोहनाल २

नाराच ३ ॥ लिप्तबाणस्य पर्यायः । प्रहित १
निरस्त २ ॥ विषाक्तबाणस्य पर्यायः । तीक्ष्ण १
लिप्तक २ दिग्ध ३ ॥ तीरो निष्कलसायके ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ ।
७५ । १७ ।

“यत्र बाणा सपतन्ति कुमारा विशिखा इव ।
तत्रा नो ब्रह्मण्यस्तिरहिति शर्म यच्छतु
विश्रुता शर्म यच्छतु ॥”

वजिराजस्य ज्येष्ठपुत्र । यथा,—
“नले पुत्रशतं त्वावीहाय ज्येष्ठततो दिवा ।
बाणं सहस्रबाहुं स्वातं सन्नाहगुणचतुत ।
तपसा तोषितो यस्य पुरे वसति शूलहृक ।
महाकालत्वमगमनं सान्धं यस्य पिशाकिन ॥”
इति मत्स्यपुराणे ५ अध्याय ।

(अथ जम्बादिविवरणं बाणयुद्धशब्दे द्रष्ट-
व्यम् । विस्तृतिस्तु हरिवंशे विष्णुपर्वणि १७२
अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यः ।) गौक्षन । केवल ।
इति मेदिनी । खे, २७ ॥ अयि । इति
त्रिकाक्षशेषः । काकावयवः । इति विश्व ।
भद्रसुख । इति राजनिघण्टुः । (पु स्त्री,
नीलभिद्यौ । इति वैजयन्ती । यथा माघे ।
६ । ४६ ।

“विकस्यबाणदलावलीबोधिष्व
वरचिरे वरिरेखविधमा ॥”

वयस्ये शब्दे इति । वयः शब्दे + “अकर्तारि
न कारके सहायम् ॥” ३ । १ । १६ । इति
चल । वाक । इति निघण्टुः । इत्याकुवशीयो
ऽधोधाराण खवासखातो विजुषे पुत्र ।
यथा, रामायणे । १ । ७ । २२—२३ ।

“इत्याकोस्तु सत श्रीमान् कुचिरिखेव विभुत ।
कुचैरयात्मन श्रीमान् विजुषिषदपदात् ।
विजुषेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ।
बाणस्य तु महातेजा अचरयः प्रतापवान् ॥”
कादम्बरीप्रसिद्धा कविविशेषः । यथा, कादम्बरी
कविप्रशस्तये ।

“सरस्वतीपाणिचरोषस्युष्ट-
प्रन्दहोमश्रमवीकराणवः ।
यशोऽस्युक्तोऽतस्तत्प्रविष्टमात्
तत् सुरोबाह इति अनागतः ।
द्विजेन त्रेनाहत कण्ठकौट्यवा
महाभनोमीहमजौमवान्वा ।
असन्वेदग्धाविनासमुग्रया
धिया निबन्धयसतिद्वयी कथा ॥”
अथमेव शब्दचरितप्रसिद्धा इति केचित् ।)

बा(वा)डगङ्गा, स्त्री, (बाणेन प्रकटिता गङ्गा नदी
विशेषः ।) रावणबाणनिर्मितसोमेश्वरगिरि
भवनदीविशेषः । यथा —

“सोमेश्वरगिरिष्वे भागे बाणैर्नामि विभिद्य वै ।
रावणेन प्रकटिता जलधारातिपुण्यदा ।
बाणगङ्गेति विख्याता या ज्ञानादवहारिणी ।
ज्ञात्वा तु बाणगङ्गायां इहा बाणेश्वरं विभुम् ।
गङ्गाजानपथं प्राप्य मोदते देववह्निवि ॥”

इति वाराहे सोमेश्वरादिकिङ्कमहिमावस्तुक्ति
श्लोकमहिमा त्रिवेण्यादिमहिमा नामाध्यायः ॥
बा(वा)डदण्ड, पु, (बाणस्य दण्डः ।) बाणदण्डः ।
तत्पर्यायः । वेमा २ । इति हेमचन्द्रः ॥

बा(वा)डपुष्पा, स्त्री (बाणस्य + पुष्पा ।) शरपुष्पाः ।
इति राजनिघण्टुः ॥

बा(वा)डपुर, स्त्री, (बाणस्य राशः पुर नगरम् ।)
बाणराजनगरम् । तत्पर्यायः । देवीकोट २
कोटीवधम् ३ ऊषावनम् ४ प्रीणितपुरम् ५ ।
इति त्रिकाक्षशेषः ॥ आयेधम् ६ उभावनम् ७
कोटवीपुरम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

बा(वा)डभट्ट, पु, पञ्चकारविशेषः । (स तु काद-
म्बरीप्रसिद्धप्रणेता ।) “ननु मङ्गलं कथं क्रियते
मङ्गलाङ्घ्रिपञ्चसं विपञ्च्य स्वतः प्रारिपक्षित-
विहिरिति चेन्न । बाणभट्टादेर्मङ्गले सत्यपि
यन्महामात्रभावात् साधादौ मङ्गलाभावेऽपि
समाप्तिदर्शनात् ॥” इति सुम्बोघटीकार्या
दुर्गादासः ।

बा(वा)डयुद्ध, स्त्री, (बाणेन सह युद्धम् ।) बाण-
राजेन सह श्रीलङ्कास्य सयाम । तस्य विव-
रणम् । यथा,—

श्रीमुख उवाच ।

“बाणं पुत्रशतज्येष्ठो नलेरासीन्महात्मनः ।
सहस्रबाहुर्वाहिनः साकवेऽतोवयन्मन्दम् ।
भगवान् सर्वभूतेशः शरयोऽभक्तवतसलः ।
वदेत् शब्दयामास स त वने पुराधिपम् ।
स एकदाह गिरिशः पार्श्वेऽहं वीर्यदुर्गम् ।
किरीटवार्कवर्णेन ससृष्टस्तत्तदाभुजम् ॥
नमस्ये त्वां महादेव । लोकानां गुरुमीश्व-
रम् ॥

पुंसामपूर्वकामानां कामपुरामराडधिपम् ।
दीप्तसहस्र त्वया हतं परं भाराय मेऽभवत् ।
त्रिलोक्याः प्रणिबोद्धारं न जने त्वद्वत् समम् ।
कण्ठ्या निहतैर्दीर्घैर्भुजैस्तुष्टिमाजानहम् ।
आद्यायां भूयस्यश्रीन् भीतास्तेऽपि प्रदुहन् ।
तत् श्रुत्वा भगवान् क्रुद्धः केतुस्ते भण्यते यदा ।
तद्वर्षं भवेत्तदा । सद्युगं मत्समेन ते ॥

इत्युक्तं कुमतिर्हृष्टः सद्युगं प्राविशद्रुपम् ।।
प्रतीक्षन् गिरिप्रादेशं खवीयन्पथान् कुघी ॥
तस्योवा नाम दुर्हिता खत्रे प्राबुद्धिना रतिम् ।
कन्यासम्भत कान्तिनः प्रागदृष्टयुतेन सा ।
सा तत्र तमपश्यन्ती काचि ज्ञानोतिवादिनी ।
सखीनां मध्य उत्तम्यौ विहङ्गाः प्रीडिता भृशम् ॥
बाणस्य मन्त्री कुम्भाक्षत्रिणवेष्टा न तत्सुता ।
सख्यपृच्छत सखीकथां कौतूहलसम्भिता ॥
क त्वं नमस्यसे । सुसु । कौटुम्भिके भगोरथ ।
इत्युवाह न तेऽद्यापि राजपुत्रपुत्रकथये ॥

अथोवाच ।

इष्ट कश्चिन्नरं खत्रेऽशमं कमललोचनं ।
पीतवासा इहहाहुयौवितां हृदयङ्गमं ।
तमहं नमस्ये कान्तं पावयित्वाधरं मधुं ।
ज्ञापि यात स्युहयतीं क्षिप्त्वा मां दृजिनाम्बवे ॥

बाण्यु

चित्रवेखोवाच ।

अधनन्तोरपनेव्यामि त्रिलोकां यदि भावते ।
तमानेखे वर यस्ते मनोज्ञता तमादिश ॥
इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिद्धचारुपद्मगान् ।
देवविद्याधरान् यन्वान् मनुजांश्च यथाकिञ्चित् ॥
मनुजेषु च सा दृष्टीच्छूरमानकदम्बभिम् ।
अलिखन्नामकथां च प्रद्युम्न वीक्ष्य लज्जिता ॥
अनिरुद्धं विनिश्चितं वीक्ष्योपावाहसुखी
द्विया ।

सोऽसावसाविनि प्राह स्वयमाना महीपते । ॥
चित्रवेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी ।
ययौ विहायसा राजन् । द्वारकां कृष्णपालि-
ताम् ॥

तत्र सुप्तं सुपथेऽङ्गे प्राद्युम्नि योगमास्थिता ।
यद्गीत्वा श्रोत्रितपुरं सखी प्रियमदृश्यत ॥
सा च तं सुन्दरवरं त्रिलोक्यं मुदितानना ।
दृष्ट्वा स्वयं पुंभी रेमे प्राद्युम्निना समम् ॥
पराह्णवाचं स्वामन्वपदीपासनादिभिः ।
पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्मे सुश्रवणाश्रितं ॥
गूढं कथापुरे शनवत् प्रहृष्टं हया तथा ।
नाहगवान् स वृषध्वं कथयपटुतेजिव ॥
तां तथा यदुवीरेण भूष्यमानां हतचपाम् ।
हेतुमिर्लक्ष्य कुरापीतां दुरवच्छदे ॥
भटा आवेद्याश्चक्रं राक्षसे दुहितुर्व्ययम् ।
विचेष्टितं कथयाम कथायां कुलदूषयम् ॥
अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च यदे प्रभो ॥
कथायां दूषणं मुमिदुष्येवाया न विदुषि ॥
ततः प्रथयितो बाणो दुहितुं श्रुतदूषयम् ।
त्वरितं कथकायारं प्राप्नोऽन्नाद्युदूहयम् ॥

कामात्मन तं सुवनेकसुन्दरं
श्यामं पिशङ्गावरमभुजेष्वयम् ।
दृष्ट्वा दूषयं कुलकुलललिता
क्षितावजोकेन च मक्षिताननम् ॥
वीक्ष्यन्ममैव प्रिययाभिमुखया
तदङ्गवङ्गस्वनकुङ्कुमखम् ।
बाणोर्दधानं मधुमक्षिकाश्रितां
तस्याय आचोदनमेव विक्षितं ॥
स तं प्रविष्टं व्रतमाततायिभि
भटैरनैकैरवलोकां भावय ।
उद्यम्य मौर्व्यं परिधं यवस्थितो
यथान्तको दृष्ट्वाधरो जिघांसया ॥
जिह्वयया तान् परितः प्रसर्पेत्
युनो यथा शूकरव्यूथपीडनतः ।
ते हन्यमाना भवनाङ्घ्रिनिगता
विभिन्नवर्णैरुभया प्रदुहयुः ॥
तं नामपाशैकलिङ्गवन् नली
भ्रमन् स्वसैन्यं यवितो वनवद् ॥
अथा भृशं शोकविषादविफला
बद्धं विश्रम्भाशुकनाश्वरौह्यत ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहन्स्यां चंदि-
तायां वैयाकिष्ठां दशमस्कन्धे बाणयुद्धे द्विचटि-
तमोऽध्यायः ॥ ॥

बाण्यु

श्रीशुक उवाच ।

“अपश्यताश्चानिरुद्धं तन्नन्वृणाञ्च भारत । ।
चत्वारो वार्षिका मासा अतीयुरनुशोचताम् ॥
नारदात्तदुपाकथ्यं वातां बह्वक्षं कर्मे च ।
प्रययुः श्रोत्रितपुरं दृष्ट्वा कृष्णदेवता ॥
प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदं श्राव्योऽथ शारण्यं ।
नन्दोपनन्दभद्राद्या रामकृष्णानुवृत्तिनः ॥
अर्च्यौहिणीभिर्वाद्वाग्निं समेता सर्वतो
दिशम् ।

रुद्रधुम्नान्नगरं समन्तात् सात्वतर्षभा ॥
भयमानपुरोद्यानप्रकाराङ्गानुपुरम् ।
प्रेक्षमाख्यो रवाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनययौ ॥
बाणार्थं भगवान् रुद्रं समुत्तं प्रमथेह तम् ।
आरुह्य नन्दिदृशम् युयुधे रामकृष्णयोः ॥
आसीत् सुतसुलं युद्धमङ्गुत्तं लोमहृष्यम् ।
कृष्णशूकरयो राजन् । प्रद्युम्नगुह्योरपि ॥
कुम्भाश्चकूपकणाभ्यां बलेन सह सयुगम् ।
श्राव्यस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्वके ॥
ब्रह्मादयः सुराद्यौशा सुनयः सिद्धचारणाः ।
गन्धर्वाधरयो यथा विमानैर्द्रुमागमन् ॥
शङ्कराशुभराज्योर्भिर्भूतप्रमथयुक्तकान् ।
हाकिरीयातुघातांश्च वेतालान् सविनायकान् ॥
भूतमाहपिशाचांश्च कुम्भाङ्गान् ब्रह्मराक्षसान् ।
द्रावयामास तीक्ष्णायै शूरे श्राङ्गवशुचुते ॥
पृथगदिवानि प्रायुऽक्तं पिशाचकृष्णाणि
श्राङ्गिणे ।

प्रत्यक्षे शमयामास श्राङ्गपाणिरविक्षितः ॥
ब्रह्माक्षस्य च ब्रह्माक्षं वायवस्य च पार्श्वतम् ।
आग्नेयस्य च पाञ्चन्यं नेत्रं पाशुपतस्य च ॥
मोहयित्वाथ गिरिशं जृम्भयास्त्रेण जृम्भितम् ।
बाणस्य एतनां शौरिज्जवानासिग्देहभिः ॥
स्कन्दं प्रद्युम्नवाग्यौघैरवमानं समन्ततः ।
अकृन्विमुञ्चन् गात्रेभ्यः शिखिना प्राङ्मवद्गतात् ॥
कुम्भाश्च कूपकणाश्च पेततुमुपकाहितौ ।
दुहृद्वस्त्रदौकानि हतनाथानि सर्वशः ॥
वीशीर्यमायं खलव इष्टा बाणोऽत्यमर्षितः ।
कृष्णमभ्यद्रवत् सखी रथो हिलैव सात्वकिम् ॥
धनूष्याकृष्य युगपदायं पश्यश्रुतानि वै ।
एकेकस्मिन् शूरो द्वौ द्वौ सन्दधे रथदुर्मेहः ॥
तानि चिच्छेद् भगवान् धनूषि युगपद्वरि ।
सारथिं रथमन्वाञ्च हत्वा शङ्कमपूरयत् ॥
तन्माता क्रोडवीं नाम नया मुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरसया ॥
ततस्तिर्यङ्मुखो नयामनिरीक्षन् गदायत्नः ।
बाणश्च तावद्विरथश्चिह्नवम्बाविश्रुतपुरम् ॥
विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु जिहिरास्त्रिपातः ।
अभ्यधावत् दाशाहं दहन्निव दिशो दृष्टः ॥
अथ नारायणो देवस्त इष्टा यक्षजतज्वरम् ।
माहेन्द्रो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरादुभौ ॥
माहेन्द्रश्च समाकृन्द्न् वैष्णवेन बलाहितः ।
अजन्वा भयमन्यन् भीतो माहेन्द्रो ज्वरः ॥
शरणार्थोऽङ्घ्रीकेशं तुष्टाव प्रथताञ्जलिः ॥

बाण्यु

ज्वर उवाच ।

नमामि त्वानन्तशक्तिं परेशं
सत्त्वात्मानं केवलं क्षप्रिमाचम् ।
विश्वोत्पत्तिस्थानसरोधरेषु
यत्तद्ब्रह्म ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् ॥
कालो देव कर्मे जीव स्वभावो
ब्रह्म ज्ञेयं प्राण आत्मा विकारः ।
ततश्चातो बीजरोहप्रवाह-
स्वभावेवा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥
नानामावैर्लोक्यैवोपपत्ते
दैवान् साधूँ लोकसेतून् विभर्षि ।
हृत्स्वामागान् हिसया वर्षमानान्
जन्मेतत्ते भारहाराय भूमे ॥
तप्तोऽहन्ते तेजसा दुःसहेन
श्रान्तोर्येयात्युत्सृज्येन ज्वरेण ।
तावत्तापो देहिनां तेऽङ्घ्रिभक्त
नो सेवेन् यावदाप्राप्तुवन्ता ॥

श्रीभगवानुवाच ।

जिहिरास्त्रं प्रसन्नोऽहं येतु ते मन्त्रुराज्ञयम् ।
यो नो स्मरति सवाद् तस्य तन्मो भवेद्भयम् ॥
इत्युक्तोऽच्युतमानस्य गतो माहेन्द्रो ज्वरः ।
बाणस्तु रथमाकृष्टं प्रागादयोतस्य च नाना-
नम् ॥

ततो बाहुसहस्रेण नानाधनुषधरो ह्य ।
सुमोच परमकुण्डो बाणाञ्चक्रायुधे ह्य । ।
तस्यास्ततोऽस्त्रायसलक्षक्रेण चुरनेभिना ।
चिच्छेद् भगवान् बाहुश्चास्त्रा इव वनस्पतेः ॥
बाहुषु चिच्छमानेषु बाणस्य भगवान् भव ।
भक्ताशुकपुत्रपञ्च्यं चक्रायुधमभाषत ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

न हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गूढं ब्रह्मणि वाङ्मये ।
यं पश्यन्त्यमलात्मानमाकाशमिव केवलम् ॥

नाभिर्भोऽभिर्मुखमन्त्रुरेतो
यौ श्रीयमाशां श्रुतिरुद्रिर्बर्जी ।
चन्द्रो मनो यस्य दृग्गो आत्मा
अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्रः ॥
रोमाणि यस्त्वौघधरोऽम्बुवाहा
केशा विरिणो धिवया विषर्गः ।
प्रणापतिद्वयं यस्य धर्मे
स वै भवान् पुरुषो लोककण्ठः ॥
तवावतारोऽयमङ्गुष्ठधामन्
धर्मेस्य गुप्ते जगतो भवाय ।
वयश्च सर्वे भवताशुभाविता
विभावयामो सुवनानि वयम् ॥
त्वमेक आद्यं पुरुषोऽद्वितीय-
स्तुथ सदगधेतुरहेतुरीशः ।
प्रतीयसेऽथापि यथा विकारः
स्वमायया सर्वंशुभप्रसिद्धे ॥
यथैव सूर्यं पिहितं सङ्कायया
ह्यायाश्च रूपाणि च सञ्जकाक्षि ।
एव युगेनापिहितो युगांश्च-
मात्मप्रदीपो युगिन् च भूमनः ॥

वागलि

यन्मायामोहितधिय पुनरदारुहादिः ।
उन्मन्वन्ति निमन्वन्ति प्रसक्ता एजिनार्यवे ॥
देवदत्तमिमं लब्ध्वा दुर्लोकमर्षितेन्द्रिय ।
यो नाद्रियेव त्वत्पादौ स शीथो ह्यात्म-

वचक ॥

यस्यां विवृणते भव्यं आत्मानं प्रियमौन्दरम् ।
विपर्ययेन्द्रियाधार्यं विवमत्तान्तं त्वचेत ॥
अहं ब्रह्माप विवृणो मुनयश्चात्मलाश्रया ।
सर्व्वात्मना प्रपन्नास्मात्मानं प्रेष्ठमौन्दरम् ॥

त त्वां जगतस्त्रिदश्यान्तहेतु
समं प्रशान्तं सुहृदात्मदेवम् ।

अनन्यमेक जगदात्मकेतु
भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥

अथ ममेष्टो द्युतिरोद्भवर्तौ
मयाजय इतमस्तु देव ।।

सम्पाद्यतां तद्भवत प्रसादो
यथा हि ते देवपते प्रसाद ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यदाह्य भगवन्समं करवाम प्रियन्तव ।
भवतो यदावसितं तस्मै साधुमुदितम् ॥
अवस्थोऽर्थं समाम्येव वैरोचनमुतोऽसुर ।
प्रज्ञादाय वरो दत्तो न वस्थो मे तवान्वय ॥
द्वर्षीपशमनायास्य प्रकृता वाङ्मयो मया ।
हृदिनश्च नल भूरि यच्च भारायितं भव ॥
चत्वारोऽस्य सुभा श्रिता भविष्यत्परामर ॥
प्रावेदसुस्थो भवतो न कुतश्चिद्भवोऽसुर ॥
इति लब्ध्वाभयं त्वत्प्रबन्धं शिरसासुर ।
प्राद्युक्तिं रथमारोप्य च ब्रह्मा सप्तपानयत ॥
अचौहृदय्या परिहृतं सुवासं समलङ्कृतम् ।
सपत्नीकं पुरस्कृत्य यथो वदामुदितम् ॥
स राजधानीं समलङ्कृतं ध्वजे-
मनोरमेभूषितमागन्तव्यम् ।
विवेश शृङ्गानकदुर्गमिच्छने-
रभ्युद्यतं पौरसुहृदिजातिभिः ॥

य एतत् त्वत्प्रविषयं शृङ्गेण च सयुग्मम् ।
सखरेतुं प्रातस्तथाय न तस्य स्यात् पराजयः ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहन्स्यां
संहितायां वैयाकिका दशमस्कन्धे वाचासुर
सयामे श्रीहृदयविषयविषयितमोऽध्यायः ॥

वा(वा)गलिङ्गः श्री (वाचाचैनाथं कृतं लिङ्गम् ।

अन्यास्य निवृत्तिरक्ता हेमाद्रौ । यथा —

“वाचं सदाशिवो देवो वाचो वाचात्मरो-
२पि च ।

तेन यस्मै कृतं तस्माद्वागलिङ्गमुदाहृतम् ॥”
नर्मदानयुद्धप्रवर्तकम् । तस्य विवरणम् ।

यथा,—

“नर्मदानयुद्धस्य वागलिङ्गमिति कृतम् ।
वागलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकाकाश्वे स्थितम् ॥

आन्नायकशतं काशं शम्भोर्नैवेद्यमच्युतात् ।
आन्नायकादिभामोऽयं वागलिङ्गं न विद्यते ।

तदपि तत्र जगन्नाथं प्रसादयन्त्या ।
शिवनामभयं लिङ्गं सदा पूज्यं महर्षिभिः ।

वागलि

यतश्च सर्वलिङ्गेष्वसिद्धिं पूज्यतमं मतम् ॥
चतुरङ्गलसङ्कायं रम्यं वेदिकया युतम् ।
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं पञ्चस्रजसुवाधितम् ॥
तन्मन्त्रं मध्यमं प्रोक्तं तदर्हमवरं स्मृतम् ।
तस्य न्यूनं पूजनीयं न कदापि न तत्फलम् ॥
यदाह्य शिवलिङ्गं स्थूलस्थूलं प्रशस्यते ।
शालग्रामो नार्हदेषं कल्पकल्पो विशिष्यते ॥
पार्थिवादिनिष्ठापेनवा वागलिङ्गस्य श्रेष्ठत्वम्
यथा,—

“क्रीमयेडु तु लिङ्गे तु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ।
कठिनेडु तु पाषाणं पाषाणात् स्थाटिकं परम् ॥
स्थाटिकात् पद्मरागश्च काष्ठीर पद्मरागतः ।
काष्ठीरेतात् पुष्करागोत्यमिन्नगीलोद्भवः ततः ॥
इन्द्रनीलाब्जं गोमेदं गोमेदादिहोद्भवम् ।
विहमाभौक्तिकं श्रेष्ठं तस्मात् श्रेष्ठं राजतम् ॥
हैरयश्च राजतात् श्रेष्ठं हैरयाह्वीरकं धरम् ।
ह्वीरकात् पारदं श्रेष्ठं वागलिङ्गं ततः परम् ॥”

इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाशः ॥

अथ वागलिङ्गलक्षणम् । वीरभिमोदयष्टत-
काकोतरे ।

“वागलिङ्गं तथा श्रेयं सुकृतिमुक्तिप्रदायकम् ।
उत्तमं वागलिङ्गं लक्षणं श्रेयतः श्रेष्ठम् ॥

नर्मदानदेविकायाश्च गङ्गायामुनयोक्तया ।
सर्वं पुण्यनदीनाश्च वागलिङ्गानि यमुखाः ॥

इन्द्रादिपूजिताभ्यश्च तच्चिह्नैर्विहितानि च ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिव सर्वार्थदायकः ॥

इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः साक्षात्पार्थप्रदानि च ॥
इतीन्द्रलिङ्गलक्षणम् ॥

“आख्यं हि त्वकीलानसुखार्थं करोत्यनम् ।
आख्यं तन्मूर्तिनिभमयवा शक्तिजाभितम् ॥

इदं लिङ्गं सर्वं स्थाप्य तेजसाधिपतिर्भवेत् ॥
इत्याख्येयलिङ्गलक्षणम् ॥

“दृष्टाकारं भवेद् द्याम्भयवा रसनाक्षितम् ।
यद्दुष्टं सद्यः तेनैव निवृत्तं भवति तदा ।

निवृत्तिं निधनमनं क्रियते स्थापितेन तु ॥
इति द्याम्भयलिङ्गलक्षणम् ॥

“राक्षसं खड्गमसङ्गं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
कर्कशादिप्रतिभन्तं कुण्डकुचियुतं तथा ।

राक्षसं निष्कृते लिङ्गं गार्हस्थं न सुखप्रदम् ॥
इति नेत्रैतलिङ्गलक्षणम् ॥

“वाचकं वर्तुलाकारं पाशाङ्गं चातिवर्चसम् ।
वृद्धिं सुखादेर्वैखल्यसमोगाप्तं मध्यमे ॥

इति वाचलिङ्गलक्षणम् ॥
“हृत्वा घूर्णं नवाद्यं अजाम् अजन्मलम् ।

मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमितस्तत् ॥
इति वायुलिङ्गलक्षणम् ॥

“तूष्णपाशमदाकारं सुकृतेष्टं मध्यमम् ॥
इति कुबेरलिङ्गलक्षणम् ॥

“हिमं वायुधवा राजं शस्त्रावृत्तिकार्यम् ।
अस्थिभूलाङ्गितं रौद्रं हिमकुण्डलवर्चसम् ॥

इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥
“चतुर्वर्णमयं त्रिपि वैष्णवं प्रायतेऽभवत् ॥

वागलि

वैष्णवं शृङ्गचक्राङ्गमदाक्षादिविभूषितम्
श्रीवत्सकौस्तुभाङ्गं सर्वविज्ञासनाङ्कितम् ।
वैजयन्तसमाङ्गं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वैष्णवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥”

इति वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ॥

“शालग्रामादिस्थूलं प्राशाङ्गं श्रीविवर्धनम् ।
पद्माङ्गं खस्तिकाङ्गं वा श्रीवत्सकाङ्गं विभूतये ॥”

इत्यपि वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ॥

हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे ।

नारद उवाच ।

“अथ वक्ष्यामि ते विप्रचिह्नमेकादश परम् ।
अवयाद्यस्य पापानि नाशमायान्ति तत-

श्चात् ॥

मधुपिङ्गलवर्णं त्वत्पुङ्गलिकायुतम् ।
अथभुलिङ्गमाख्यातं सर्वविज्ञैर्निवेदितम् ॥

नानावयवसमाकीर्णं जटाभूलसमन्वितम् ।
हस्तपुङ्गवाङ्गं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥

दीर्घाकारं सुवर्णं त्वत्पुङ्गलसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः ॥

सुक्ताभं सुकृतेष्टं नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
त्रिकोणं महादेवं सर्वपापप्रशोदनम् ॥

ज्वलन्निङ्गं जटाभूतं त्वत्पुङ्गलसमन्वितम् ।
कालाभिरुद्रमाख्यातं सर्वसत्त्वैर्निवेदितम् ॥

मधुपिङ्गलवर्णं श्वेतयष्टोपवीतकम् ।
श्वेतपद्मसमाख्यं चन्द्रेखरविभूषितम् ॥

प्रलयास्वसमायुक्तं त्रिपुरारिसमाङ्गम् ।
सुक्ताभं पिङ्गलजटं सुक्ताभाधरं परम् ॥

त्रिमूलधरमीशानं लिङ्गं सर्वार्थप्राप्तनम् ।
त्रिमूलकमख्यं सुवर्णं त्वत्पुङ्गलभागम् ॥

अर्धगोरीशराङ्गं सर्वदेवैरभीष्टदम् ।
इन्द्रकर्मण्यं कालं खूलं दीर्घं सप्तपङ्कजम् ॥

महाकालं समाख्यातं धर्मकार्माभ्युद्यमम् ।
यत्तत् कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं महेश्वरम् ॥

एकेनैव कृताय स्यात् ननुभिं किमु ह्यत्रतः ॥
इति वागलिङ्गचिह्नानि ॥

वीरभिमोदयष्टतकाकोतरे ।

“उक्ताङ्गं श्वेतं शोभ्यं श्रीवैष्णवं विवर्णयेत् ।
यमवर्णं यत्किञ्च यमाङ्गं वा कमलकुम्भम् ॥

दृष्ट्वाङ्गं चक्षुषि वा ब्रह्मज्ञानान्वितं मतम् ।
शशिवर्णं महाकाङ्गं नन्दोर्ध्वं पद्मरागवत् ॥

पद्मरागनिभं सर्वं महाभक्तं सिद्धिपूजितम् ।
मौक्तिकाम् नीलनिर्भं कदादिहै प्रपूजितम् ॥

वसुदेवं सेनयक्षेशुशुङ्गकैर्योतुधानकैः ।
नानावर्णमयं नीलं प्राशाङ्गमङ्गलप्रभम् ॥

इति वागलिङ्गलक्षणम् ॥

वीरभिमोदयष्टतम् ।

“इत्येतत् त्वत्प्रोक्तं परीक्षातत्त्वकोविदे ।
त्रिभुवनपञ्चवारं वा तुलावाच्यं न चावरेत् ॥

तदा वाच्यं समाख्यातं शिवं परमात्मसम्भवं ॥
तुलाकरणं तत्त्ववेत्तः । अपरतुलादिदं तत्त्वला

यद्यधिकं स्फुटं तत्त्वज्ञं यद्यधिकं पूज्यं
मवधार्यं लिङ्गचिह्नं तदोदासीनपूज्यम् ॥

य पठेत साधकमेवो गायपत्रं कथितं च ।
 स्वस्वास्त्रं प्रवादेन भोगी योगिलभाभुयात् ।
 रात्र्यार्थिनां भवेत्तन्ना भोगिनां भोग एव च ।
 साधूनां साधनं देव । कौलिकानां कुल भवेत् ।
 य य कामयते मन्त्री त तमाप्नोति कौलया ।
 वाणिज्यप्रवादेन सर्वमाप्नोति चत्वरम् ।
 किमन्यत कथयामीह सर्वं नेतसि कुलेश्वर ।।
 महाभये समुत्पन्ने राजह्वारे कुलेश्वर ।।
 देशान्तरभये प्राप्ते हस्त्यचौरादिसङ्कुले ।
 पठनात् स्ववराजस्य न भयं लभते कथितं ।
 वाणिज्यस्य साक्षात् सन्धिपात् कथितं मया ।
 तस्य भवणमात्रेण नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 वाणिज्यं सदा राध्य योगिनां योगसाधने ।
 कौलिकानां कुलाचारे पश्यान् श्रुत्वा नृपदे ।
 वेदज्ञानं वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
 यो यो वाराचयेदेन सख्यं तन्निष्कलं भवेत् ॥”
 इति श्रीयोगसारे सर्वयोगमोक्षमेवास्तीति शेष
 सधादे वाणिज्यस्योक्तं समाप्तम् ॥

वा(वा)ण्यवार, पुं (वाण परसुस्तशर वारय-
 तीति । वृ + णिच् + ञञ् ।) भटादेशोलाकृति-
 सज्जाह । ततपण्याय । वारवाण २ वारण ३ ।
 इति शब्दरत्नावली । नीलक ४ । इति हारा
 वली । १६७ । (कौवेऽपि दृश्यते । यथा,
 सुश्रुते । ४ । २४ ।
 “वाणवारं नृपावयते कौलिकविषह्वनम् ॥”
 वा(वा)ण्यसुता, स्त्री (वाणस्य वाणासुरस्य सुता ।)
 ऊवा । इति शब्दरत्नावली ।
 वा(वा)ण्यहा [नृ] पुं, (वाणं वाणासुरं हन्तीति ।
 हन् + क्तिप् ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र ।
 वा(वा)णा स्त्री, पुं (वण्यते शब्दार्थे इति ।
 वण + वच् । टाप् ।) नीलमिण्डी । इत्य-
 मर । २ । ४ । ७४ ।
 वा(वा)णा, स्त्री, वाण्यलम् । इति मेदिनी ।
 णे, २७ ।
 वा(वा)ण्यारि, पुं, (वाणस्य वाणासुरस्य अरि ।)
 विष्णु । इति कैचित् ।
 वा(वा)ण्यअय, पुं, (वाणस्याअय ।) धनुः । इति
 हज्जायुध ।
 वा(वा)ण्यअन, स्त्री, (वाणस्य आसनम् ।) धनुः ।
 इति हज्जायुध ।
 वा(वा)ण्यजि, पुं, (वाणिगेव । वणिज् + ञञ् ।)
 वणिज् । इत्यमर । बाहुवाधि । इति
 विकाङ्क्षित ।
 वा(वा)ण्यजिक, पुं (वाणिगेव । वणिज् + टञ् ।)
 बाहुवाधि । वणिज् । इति मेदिनी । (वाणिज
 कोऽप्यत्र । यथा, मनु । ३ । १२२ ।
 “यत्तु वाणिज्ये दत्तं नेह नासुचं तद्भवेत् ॥”
 धूर्त । इति शब्दरत्नावली ।
 वा(वा)ण्यज्ज्ञौ, (वाणिज्यो भावः कर्म वा । वणिज्
 + ञञ् ।) वैश्वदत्तिभेदः । इत्यमर । वणिज
 कर्म भावो वा । वाणिज्येऽपि दृश्यते । इति
 अद्वय । ततपण्याय । सक्तावृतम् वाणिज्या ३

वणिज्यपथः ४ । इति जटाधरः । (यथा,
 मार्कण्डेय । ५१ । ५४ ।
 “हृष्यां वाणिज्यलामे च शान्तिं कुर्वन्तु मे
 सदा ॥”)
 श्रैयविक्रयरूपस्य तस्य विवरणादि यथा,—
 “मानेन तुलया वापि योऽग्रमष्टमकं हरेत् ।
 दृक् स दाप्यो दिशत दृष्टौ हानौ च कथि-
 तम् ॥
 य पुनर्वणिज्जौहिकापासादे पण्यस्याष्टम
 मर्शं कूटमानेन कूटतुलया वाण्यथापहरत्यसौ
 पणानां दिशत दृक्नीयः । अपहृतस्य पुन
 त्रयस्य दृष्टौ हानौ च दृक्स्यापि दृष्टिहानौ
 कथ्ये ॥
 “भेषजस्नेहसव्यगन्धधान्यगुडादिषु ।
 पण्येषु प्रक्षिपन् ह्येन पणान् दाप्यसु योऽग्रः ॥”
 भेषजमौषधत्रयं स्नेहो वृतादि गन्धत्रयमुष्णी
 रादि व्यादिशब्दाङ्गिषु सन्निधादि । एतेष्वसार-
 त्रयं विक्रयार्थं मिश्रयत योऽग्रपण्यो दृक् ।
 किञ्च ।
 “नृचक्षुर्नमश्चिन्नाय काष्ठवल्कलवाससाम् ।
 अजातौ जातिकरणे विक्रयाद्यगुणौ दमः ॥”
 न निशते बहुमूल्या जातिवैशिष्ट्यं नृचक्षुर्मादिके
 तदजातिं तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्ध
 रस्यारसान्तरसचारयेन बहुमूल्याजातीयसादृश्यं
 सन्पादने यथा मल्लिकामोदसचारयेन नृति
 कार्यां सुगन्धामलकमिति । माणारचमणि
 वर्योत्कषापादनेन यावन्नमोति स्फटिकमणौ
 वर्यान्तरकरणेन पशुराग इति कार्पासिके सूत्रे
 गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति कार्पासिके
 वर्योत्कर्षाधानेन रजतमिति विल्वकाष्ठे चन्द-
 नामोदसचारयेन चन्दनमिति ककोले लम्बास्त्र
 लवङ्गमिति कार्पासिके वासवि गुणोत्कर्षा-
 धानेन कौशेयमिति विक्रयस्यापादितस्य दृश्य-
 नृचक्षुर्मादे पण्यस्याद्यगुणौ दृक्ते नित्यम् ।
 “समुद्रपरिवर्तनं चारभाण्यं कृत्स्नम् ।
 आधानं विक्रयं वापि नयतो दृक्कल्पना ।
 भिन्ने पण्ये तु पञ्चाशतं पण्ये तु शतमुच्यते ।
 द्विपणे हिशतो दृक्ते मूल्यदृष्टौ च दृष्टिमान् ॥”
 सूत्रं पिधानं सूत्रेण सह वर्तत इति समुद्र
 करककम् । परिवर्तनं चत्वारः । योऽन्यदेव
 सूक्तानां पूर्वं करककं दृष्टयित्वा दृष्टजाचवे
 नान्यदेव स्फटिकानां पूर्वं करककं समर्पयति
 यच्च वारं भाण्यं कस्तरिकादिकं कृत्स्नं हत्वा
 विक्रयमाधि वा नयति तस्य दृक्कल्पना वक्ष्य
 माया वेदितया । कृत्स्नमकस्तरिकादेः पण्य
 भूते पण्ये भिन्ने न्यूनं न्यूनपण्यमस्तीति । यावत्
 कृत्स्नं कृत्स्निमे विक्रीयते पञ्चाशतपण्यो दृक्
 पण्यमस्ती पुनः शतं द्विपण्यमस्ती हिशतो दृक्
 दृक्ते नृचक्षुर्मादे दृक्ते दृष्टिदृष्टेयाः ॥ वणिज
 प्रत्याह ।
 “सम्भूय कुर्वन्तामर्घं सवाद्यङ्गादशिक्षिणाम् ।
 अर्घ्यं ह्यस्य दृष्टिं वा जानतां दम उत्तमम् ॥”

राजनिरूपितार्वस्य ह्यस्य दृष्टिं वा जानतो
 ऽपि वणिज् सम्भूय मिलित्वा कारुणां रचका
 दौर्गा शिक्षिणां चित्रकारादौ वा सवाद्य षोडश
 करमघान्तरं लाभोभानं कुर्वन्त पण्यसहस्र
 दृक्नीयाः ॥ ३ ॥ किञ्च ।
 “सम्भूय वणिजां पण्यमनर्घ्योपरुन्वताम् ।
 विक्रीयतां वा विहितो दृक् उत्तमसाहसः ॥’
 ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादामत्
 पण्यमनर्घ्यं हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उप
 रुन्वन्ति महाचण्यं वा विक्रीयते तेषामुत्तम-
 साहसो विहितो दृक्ते मन्वादिभिः ॥ ३ ॥ केन
 पुनर्वर्ण्यं पण्यितव्यमित्याह ।
 “राजनि स्थाप्यते योऽग्रं प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
 क्रयो वा निरुवत्तस्माद्वणिजां लाभकृतं स्तुतम् ॥”
 राजनि सन्निहितं सति यस्नेवाद्यं स्थाप्यते
 गिरुप्यते तेनार्घ्यं प्रतिनिधिं क्रयो विक्रयो वा
 शायः । निगतं क्रयो निरुवोऽवशेषं तस्मा
 राजनिरूपिताद्यो निरुव स एव वणिजां
 लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितान् ।
 मनुना चार्घ्यकरणे विशेषो दृष्टितः ।
 “पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पण्ये भासे तथा गते ।
 कुर्वन्ते चैव प्रत्यक्षमर्घ्यं स्थापनं नृपः ॥”
 इति ।
 किञ्च ।
 “खदेशपण्ये च शतं वणिज् मञ्जीतं पञ्चकम् ।
 दृक्क पारदृष्टे तु य सद्यः क्रयविक्रयो ॥”
 खदेशप्राप्तपण्यं यहीत्वा यो विक्रीयतेऽसौ
 पञ्चकं शतं पण्यशते पण्यपञ्चकं लाभं मञ्जीयात् ।
 परदेशप्राप्तिं पुनः पण्ये शतपण्यमस्ती दृष्टपण्यान
 लाभं मञ्जीयान् । यस्य पण्यमण्यदिवस एव
 विक्रयः सम्यज्जाते । यः पुनः कालान्तरेऽपि
 विक्रीयते तस्य कालोत्कर्षवशात् लाभोत्कृष्टं
 कथ्यम् । एवञ्च यथाचै निरूपिते पण्यशते
 पञ्चपण्यो लाभो भवति तथैवार्घ्यं राज्ञा खदेश
 पण्यविषये स्थापनीयः ॥ ३ ॥ परदेशपण्ये
 अर्घ्यनिरूपणप्रकारमाह ।
 “पण्यस्थोपरि सस्थाप्य यद्य पण्यसमुद्रवम् ।
 अर्घ्योऽन्यदृष्टकृतं कार्यं क्रतुर्विक्रतुरेव च ॥”
 देशान्तरादामत् पण्ये देशान्तरगमनप्रत्या-
 गमनभाण्यदृष्टकृतमस्तीदृष्टानेन यावाहुप
 तुक्तोऽयस्तावन्तमर्घ्यं परिगच्छन् पण्यमस्तीन सह
 भेकयित्वा यथा पण्यशते दृष्टपण्यो लाभः सम्प
 द्यते तथा क्रोडविक्रिजोरुपयुक्तकार्योऽर्घ्यो राज्ञा
 स्थापनीयः ॥ ३ ॥ प्रासङ्गिकं परिसमाधायानुना
 विक्रियासम्पदानम्यक्रमते । तत्तुल्यं वारदे-
 नाभिहितम् ।
 “विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रतुर्यज्ञं प्रदीयते ।
 विक्रियासम्पदानं तद्विवादपदसुच्यते ॥’
 तत्र विक्रयत्रयस्य चराचरमेदेन द्वैविध्यमभि
 धाय पुनः बहु विधस्तैर्नैव प्रत्यपादि ।
 “कोक्तेऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जज्ञम स्थावरं
 तथा ।

यद्विषयस्तु बुधेदानादानविधि स्तुत ।
गणिकं तुलिम मेय क्रियया रूपत श्रिया ।’
इति ॥

गणिकं क्रतुकफलादि । तुलिमं कुङ्कुमादि ।
मेयं प्रात्यादि । क्रियया वाहदोहादिरूपयो
प्रसन्नितमन्त्रमहिम्नादि । रूपतः पर्याङ्ग-
नादि । श्रिया दीपगा मरकतपद्मरागादि ॥३॥
इत्येतत् घटप्रकारमपि पण्यं विक्रीयासप्रय-
च्छतो दृष्टमाह ।

“गृहीतमस्य यः पण्यं क्रेतुमैव प्रयच्छति ।
सोदय तस्य दाप्योऽसौ दिग्गाम वा दिगागते ॥”
गृहीतं मस्य यस्य पण्यस्य विक्रीना तदुद्गृहीत-
मस्य तदुदयदि विक्रीना प्रार्थयमानाय स्वदेश-
वर्गिणे क्रेत्रे न समर्पयति । तच्च पण्यं यदि
क्रयकाले बहुमस्य सत् कालान्तरेऽल्पमस्यैव
लभ्यते तदा घट्टाचक्रतोय उदयो वृद्धिः पण्यस्य
स्यावरजङ्गमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रीता
क्रेत्रे दापनीय । यदा मस्यजासकृतं पण्य-
स्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो
मस्यस्येयतपण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा
तत् पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य यो
लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमिव्यादि
प्रतिपादितवृत्तिरूपोदयेन वा सहितं क्रैष्ट-
वाक्कावशादापनीय ॥३॥ यथाह नारद ।
“अथ च देवहौयेत सोदय पण्यमावहेत् ।
स्यानिनामेध नियमो दिग्गाम दिग्विचारिणाम् ॥”
इति ॥

यन्ना त्वर्चमहत्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा
तस्मिन् पण्ये वस्त्रयुहादिके य उपभोग-
तदाच्छादनसुखनिवासादिरूपो विक्रेतुस्तत्-
सहितं पण्यमसौ दाप्य । यथाह नारद ।
“विक्रीय पण्यं मस्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।
स्यावरस्य न्ये दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥”
इति ॥

विक्रेतुरपभोगं न्ये उच्यते । क्रेतुः सम्बन्धि-
त्वेन न्येयमात्रत्वात् पुनः कुञ्चपातप्रत्यक्षात्
दिरूपः । तस्य तु ।

“उपहृन्ते वा पण्यं दह्येतापद्रियेत वा ।
विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासप्रयच्छत ॥”

इत्यनेनोक्तत्वात् ।

यदा त्वसौ क्रैता देशान्तरात् पण्ययुहाद्यै-
मागतस्तदा तत् पण्यमादाय देशान्तरे विक्री-
णानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रीता
क्रेत्रे दापयितव्य । अथ च क्रैतपण्यसमर्पण-
नियमोऽनुश्रव्याभावे द्रष्टव्य । सति त्वदुद्गृहे
क्रैता विक्रीय वा किञ्चिदित्यादि मनूक्तं
वेदितव्यम् ॥३॥ किञ्च ।

“विक्रीतमपि विक्रीय पूर्वं क्रैतयच्छति ।
हानिभवेत् क्रैष्टोषेण क्रैतुरेव हि सा भवेत् ॥”
यदा पुनर्जातादुद्गृह्यं क्रैता पण्यं न जिघृक्षति
तदा विक्रीतमपि पण्यं अन्यत्र विक्रीयम् । यदा
पुनर्विक्रीना दीपमानं क्रैता न यच्छति तच्च

पण्यं राजदेविकेनोपहृतं तदा क्रैतुरेवासौ
हानिर्भवेत् । पण्ययुहाद्यैरूपेण क्रैष्टोषेण
नाशितत्वात् ॥३॥ अपि च ।

“राजदेवोपघातेन पण्यं दोषमुपागते ।
हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छत ॥”
यदा पुनः क्रैता प्रार्थमानमपि पण्यं विक्रीता
न समर्पयति अजातादुद्गृह्योऽपि तच्च राज-
देविकेनोपहृतं भवति तदासौ हानिर्विक्रेतुरे-
वातोऽन्यददृष्टं पण्यं विनष्टवद्वच्च क्रैत्रे देयम् ॥
किञ्च ।

“अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वा दुष्टवदुदयि ।
विक्रीणीति दमस्तत्र मस्यानु द्विगुणो भवेत् ॥”
य पुनर्विनेवाशुश्रयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुनः
रन्त्यस्य हस्ते विक्रीणीति सदोषं वा पण्यं प्राच्छा-
दितदोषं विक्रीणीति तदा तत्पण्यमस्यानु द्विगुणो
दमो वेदितव्यः ॥३॥ नारदेनाप्यत्र विशेषो
दर्शितः ।

“अन्यहस्ते तु विक्रीयो योऽन्यस्ते तत्रयच्छति ।
अथ तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥
निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
स मस्याद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव ते ॥”
इति ॥

सर्वज्ञाय विधिर्देवस्य पण्ये द्रष्टव्य । अदत्त-
मस्य पुनः पण्यं वाङ्मात्रक्ये क्रैष्टविक्रीनो
नियमकारिणः समयादौ प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न
काश्चिदोषः ॥३॥ यथाह नारद ।

“दत्तमस्य पण्यस्य विधिरैव प्रकीर्तितः ।
अदत्तोऽन्यत्र समयात् विक्रेतुरविक्रयः ॥” इति ॥
विक्रयानुश्रयोऽभिहितः क्रैतादुद्गृह्यस्वरूपं तु
प्राक् प्रपञ्चितमधुना तदुद्गृह्यसाधारणं धर्मे
माह ।

“तत्र वृद्धिः च बणिजा पण्यानामविजानता ।
क्रैता नानुश्रयं कार्यं कुर्वन् षड्भागदृष्ट-
भाक् ॥”

परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रय-
कालपरिमाणतोऽर्चकतां वृद्धिमपश्यता क्रैता
दुद्गृह्यो न कार्यः । विक्रीना च महार्चनिबन्धन-
पण्यचयमपश्यता नानुश्रयितव्यम् । वृद्धिचय-
परिज्ञाने पुनः क्रैष्टविक्रीनोरुद्गृह्यो भवतीति
यतिरेकादुक्तमवति । अनुश्रयकालावधिञ्च
नारदेनोक्तः ।

“क्रैता मस्येन यः पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयोः ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाङ्गविच्यतम् ॥
द्वितीयेऽङ्गि दत्तं क्रैता मस्यान्निर्वाशमा-
वहेत् ।
द्विगुणम् द्वितीयेऽङ्गि परतः क्रैतुरेव तत् ॥”
इति ॥

अपरीक्षितक्रयविक्रये पुनः पण्यवैगुण्यनिबन्ध-
नानुश्रयावधि दशैकपञ्चसप्तदश्यादिना दर्शितं
एव । तदनुयायासौ युक्ता वृद्धिचयपरिज्ञान-
स्यानुश्रयकारणत्वमवगम्यते । यथा पण्यपरी-
क्षाविधिबलात् पण्यदोषाणां ज्ञातं पण्यदोषे

तद्वृद्धिचयकारणजितयाभावेऽनुश्रयकालाभ्य-
न्तरेऽपि यदनुश्रयं करोति तदा पण्यवद्वच्च भाग-
दृष्टनीयः । अनुश्रयकारणसङ्गावेऽपि अनुश्रय-
कालातिक्रमेणादुद्गृह्यं कुर्वन्तोऽप्ययमेव दृष्टः ।
उपभोगेनाविन्श्रयेऽपि स्थिरार्थेऽनुश्रयकालाति-
क्रमेणादुद्गृह्यं कुर्वन्तो मनूक्ता दृष्टो द्रष्टव्यः ।
“परेण तु दृष्टाहस्यं न दद्यान्नापि दापयेत् ।
आददानो दद्वच्चैव राज्ञा दृष्ट्यं प्रतानि घट ॥”
इति मिताचरायां विक्रीयासम्प्रदानं नाम
प्रकरणम् ॥

अथ वृद्धयति ।
“कुषीद्वृद्धिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्य ज्ञतम् ।
आपतकावे खयं कुर्वन् नैनसा लिप्यते द्विजः ॥
लब्धलाभं पिदुन् देवान् ब्राह्मणाश्चैव पूजयेत् ।
ते तुष्टास्तस्य तः दोषं श्रमयन्ति न सश्रयः ॥
बणिक् कुषीदी दद्यात् वस्त्रगोकाशनादिकम् ।
बणिक् कुषीदोषो स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूज-
नात् ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

वा(वा)णिज्या, स्त्री, (वाणिज्य + टाप् । अभिधा-
नात् स्त्रीलम् ।) वाणिज्यम् । इति ङटाधरः ॥
वा(वा)ध, ऋ ङ विहृत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ - आत्मा सक - सेट ।) ऋ, अववाधत ।
ङ, बाधते । जन न सन्नेवधिको ववाधे । इति
रघु ॥ २ । १४ ॥ इति दुर्गादासः ॥

वा(वा)ध पु (बाधनमिति । बाध + भावे घञ् ।)
प्रतिबन्धक । बाधात । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५१ । ४ ।
“यदीमर्मे महति वा हितासौ बाधे मरतो-
अक्षम देवान् ॥”) न्यायमते बाधाभाववत्पञ्च ।
यथा । इदो वद्धिमान् । इति शामान्यनिरुक्ति-
मादाधरी ॥

बा(वा)धक, पुं(वा(वा)धते इति । बाध + क्तुल ।)
स्त्रीरोगविशेषः । यथा,—

“रक्तमाज्जी तथा षष्ठी चाङ्कुरो जलकुमारकः ।
चतुर्विधो बाधकः स्यात् स्त्रीणां मुनिविभाषितः ॥
तेषां स्वभावं वक्ष्यामि यथाशास्त्रं विधानतः ।
एतेषां पूजनं कार्यं जने सन्तानकाङ्क्षिभिः ॥
निवारणं स्थापनञ्च बलिदानं जपस्तथा ।
कर्त्तव्यो गुरुवाक्येन यथाशास्त्रं विचक्षणे ॥
चतुर्विधो बाधकस्तु जायते ऋतुकालतः ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—

“यथा कक्षां तथा नामेरध पार्श्वे स्तनेऽपि
च ।

रक्तमाज्जीप्रदोषेण जायते फलहीनता ।
मासमेकं द्वयं वापि ऋतुयोगो भवेद्दुष्टः ।
रक्तमाज्जीप्रदोषेण फलहीना तदा भवेत् ॥”

इति रक्तमाज्जी ॥

“नेत्रे हस्ते भवेन्वाला धोनौ चैव विशेषतः ।
लालासयुतरक्तञ्च षष्ठीबाधकयोगतः ॥
मासैकेन भवेद्दुष्टस्या ऋतुज्ञानद्वयं तथा ।
मलिना रक्तयोगिना स्यात् षष्ठीबाधकयोगतः ॥”
इति वज्रा, ॥

बालः

सहसा बोधयेन्नैव नावोयसुपवेशयेत् ॥
 अवोयसुपवेशनासमर्थम् ।
 'नास्तस्य स्थापयेत् क्रोडे न चिप्रं शयने स्थिपेत् ।
 रोदयेन्न कश्चित् कार्यं विधिमावश्यकं विना ॥'
 व्यावृत्तको विधि मेवजदानतैलाभ्यङ्गोद्वर्तनादि ॥
 'अक्षितमनुवर्त्तत स सदेवाशुमीदयेत् ।
 स संवित्तमना एकं नित्यमेवाभिवृद्धयेत् ॥
 बालातपतडिदृष्टिधूमानलजलादित ।
 निम्नोच्चस्थानतश्चापि रक्षेद्बालं प्रयत्नत ॥'
 बालस्य स्वभावाद्धितायाह ।
 'अभ्यङ्गोद्वर्त्तने स्नाने च यो रक्षणं तथा ।
 वसनं च तदु यत्तच्च तथा च्छुलेपनम् ॥
 जम्बप्रभृति पथ्यानि बालस्येतानि सर्वथा ॥'
 बालस्य कङ्कलादे समग्रमाह ।
 कवणं पञ्चमाहवाङ्मिश्रितैश्च मैथुनम् ॥'
 बाह्यादेरवधिमाह सुश्रुत ।
 'वयस्तु त्रिविधं बाह्यं मध्यमं वाङ्मयं तथा ।
 जनवोद्भववस्तु नरो बालो निगद्यते ॥
 त्रिविधं सोऽपि दुग्धाशौ दुग्धाम्नाशौ तथा ज-

सुक ॥

दुग्धाशौ वयपथ्यं दुग्धाम्नाशौ शरद्वयम् ।
 तदन्तरं स्यादन्नाशौ एवं बालश्चिदा मत् ॥
 मध्ये वोद्भवसमर्थोर्मध्यमं कथितो युधि ।
 यत्तुधा मध्यमं प्राहुर्बुवा दाक्षिण्यतो मत् ॥
 अन्तराश्रितममा वावत्तिष्ठेहीर्यादिपूरितः ।
 ततः क्रमेण शीघ्रं स्यादद्यावद्भवति सप्तति ॥
 वोद्भादीत्यादिशब्देन रसादिस्वर्गालङ्कारि-
 यलोतसाह्वा उच्यन्ते । शीघ्रं सर्वधालिन्द्रि-
 यलोतसाह्वादीनि ।
 ततस्तु सप्ततेरुर्ध्वं शीघ्रधातुरसादिकं ।
 शीघ्रमाश्रित्यवगतं शीघ्रतरा दिने दिने ।
 बलोपलितखालिग्युक्तं कर्मसु चाचम ॥
 काश्चासादिभिः क्रिद्यो हृष्टो भवति मानवः ।
 बाह्ये विवर्द्धते श्रेया पितृ स्थाप्यमायुष्यकम् ।
 वाङ्मयं वृद्धते वायुविचार्यैतदुपक्रमतः ॥
 उपक्रमेत चिक्किरुर्ध्वं । तन्नाम्नरे तु ।
 बाल्यं वृद्धिर्नविर्मेधा त्वगदृष्टिः शुक्रविक्रमौ ।
 वृद्धिः कर्मैन्द्रिय रतो जीवितं दृष्टानो हृष्टे ॥'
 इति भावप्रकाशः ॥

(अथ बालाद्यशौचम् ।

'नवमादिमासकालात्तन्नाशौचकालाभ्यन्तरं
 मरण्ये मातापित्रोरुपश्रवणं युक्तम् । तदेव
 स्नानाद्युक्तकननाशौचम् । शालीनाम्नशौचं
 नास्ति । नवमादिमासकालातयोस्तु कन्या
 पुत्रयोः पित्रादि सपिण्डानां मातुश्च अनना
 शौचम् । तच्च ब्राह्मणानां दशाहं शूद्राणां
 मासः । पुत्रजन्तानि पितुः सपेजस्नानं पुत्रसुख-
 दृष्टनात परपुत्रं सपेजस्नानम् । पुत्रकन्याजनने
 अगस्त्यया दशाहानन्तरं कौकिककर्माधिकारः ॥
 पुत्रजनने ब्राह्मणया विप्रतिरात्रोत्तरं स्नानात्
 वेदिककर्माधिकारः । कन्याजनने तु ब्राह्मणया
 मासोत्तरं स्नानात् वेदिककर्माधिकारः ।

बालः

शूद्रायाः कन्यापुत्रजनने त्रयोदशाहोत्तरं
 कौकिककर्माधिकारः वेदिककर्माधिकारं तु मासो
 उत्तरं स्नानात् युक्तिः । एतत् सर्वं कन्यापुत्रयो
 वैद्यमानत्वे बोध्यम् ॥

जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमनातदन्त
 मरण्ये मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानां सद्य
 शौचम् ॥ षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य
 मरण्ये मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानामेकाहः ।
 षण्मासोपरिद्विवर्षपर्यन्तं पित्रोस्तु ॥ सपिण्डा
 नामस्ततश्चैकाहः स्ततश्चैकाहः । द्विवर्षो
 परिमासत्रयाधिकवर्षवषण्यन्तमनुपनीतबाल
 कस्य मरण्ये मातापित्रादिसपिण्डानां त्र्यहः ॥
 तन्मध्योऽप्युपनीतस्य मरण्ये दशाहः । मासत्रया
 धिकवर्षवर्षोपरि मरण्ये पित्रादिसपिण्डानां
 दशाहः ॥

शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे अतुतपन्नदन्तस्य मरण्ये
 त्रिरात्रम् । उपपन्नदन्तस्य पञ्चाहः । तन्मा
 सोपरिद्विवर्षाभ्यन्तरे अतुतपन्नमरण्ये पञ्चाहः ।
 तत्रापि स्ततश्चैकाहः त्र्यहः । द्विवर्षोपरि
 षड्वर्षाभ्यन्तरे मरण्ये त्र्यहः । अत्रापि
 स्ततोदाहोऽपि मासो अवहित्यतः षड्वर्षोपरि-
 मासः ॥ * ॥ "बालकजननान्तरकर्माधिकारमाह
 वेद्यके । यथा,— "अथ बालं शौमपरिहृतं
 शौमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां शययेत् । पीतु
 नदरीनिम्नपक्षवक्त्रास्त्राभिश्चैनं बीजयेत् ।
 स्त्रिं चास्त्राहुरक्षेतपिपुमनचारयेत् ।
 धूपवेचैनं रक्षोक्षेधूपे । रक्षोक्षानि चास्य
 पाणिपादशिरोग्रीवाखवक्ष्येत् । तिलातस्यौ
 सर्वपक्षाणां च प्रकुरेत् । अधिष्ठाने
 चाग्निं प्रज्वालयेत् । त्रितोपासनीयं चावेचेत् ॥
 ततो दशमेऽहनि मातापितरौ स्ततमङ्गल-
 कौतुकौ स्त्रिवाचनं कृत्वा नाम कुर्म्यतां
 यदभिप्रेतं न च्छत्रनाम वा ॥

ततो यथावर्णं घात्रीसुपेयाकथ्यमग्रमाणां
 मध्यमवयसमरोगां शीलवतीमचपलामनीषु
 पामक्षपामस्थानां प्रसन्नशीरामलम्बोद्योमल
 मोर्द्धस्त्रीमोमयङ्गामयङ्गिनीं जीवहृत्वां रोगीं
 वत्सलामश्चमन्त्रिणीं कुले जातमतो भूय
 छैत्रं शुभे रन्वितां श्यामामारोग्यवज्जह्वये
 बालस्य । तत्रोद्भवो करालः कुर्म्यत् । लम्ब
 स्त्रीनां नाधिकास्तुल्यं हृदयित्वा मरणमापा-
 दयेत् । तत् प्रशङ्कायां तिर्यौ शिरः स्नात
 महत्वावससुदसुखं शिशुसुपवेश्य घात्रीं
 प्राड्मुखीसुपवेश्य दृष्ट्वा स्नानं धौतमीयत्परि
 कृतमभिमन्त्र्य मन्त्रेणानेन पाययेत् ।
 पत्नारं खागरास्तुभ्य स्तनयोः शीरवाहिनः ।
 भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्य वलहृदये ॥
 पयोऽन्तरं योक्तुं कुमारस्त्रीं शुभानने ।
 दीघमाशुरवाप्तोतु देवा प्राश्नान्त यथा ॥

अतोऽन्यथा नावाक्योपयोग्यास्तस्मात्
 आधिपत्यं भवति । अपरिसुतेऽप्यतिष्ठत्वं
 स्नानपूर्वकं नपानादुत्तुङ्गितस्योत्तमं, शिशो

बालकः

काश्चासवमीप्रादुभावः । तस्मादेव विधानं
 स्नानं न पाययेत् ॥

"बालं पुनगात्रं मुखं शङ्खीयान् चैनं तज्जयेत्
 सहसा न प्रतिबोधयेद्विज्ञासभयात् सहसा
 नापहरेदुत्तुङ्गिपङ्का वातादिविघातभयात्तपवे
 शयेत् कौक्ष्यभयात् नित्यं चैनमनुवर्त्तत प्रिय-
 श्रुतेरजिघांसु । एवमनभिहतमनास्त्वभिवृद्धव
 नित्यसुदप्रसन्नसन्मनो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च
 भवति । वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्या
 गारनिम्नस्थानयद्वच्छायादिभ्यो दुग्धोपसग
 तश्च बालं रचयेत् ।

नाशुचौ विद्वज्ज्ञानं नाकाशे विषये न च ।
 नोद्गमास्तवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥

शीरस्नात्तया शीरमात्रं गन्धमथापि वा ।

दद्यादास्तन्यपथ्यामिवास्नानां वीक्ष्यमानया ॥

इति सुश्रुते शरीरस्थाने दृष्टमेऽध्याये ॥

वा(वा)ज पुं (वर्तते मन्त्रकं रक्षति सङ्गोतीति

वा । वज + ञ ।) शिरोभवाच्छादनविशेषः ।

तुल इति भाषा । तत्पथ्याय । चिकुर २ कच

३ केश ४ कुलस ५ कुञ्जर ६ शिरोरुह ७

शिरविष्ट ८ शिरोरुह ९ शिरज १ । इति

शब्दरत्नावली । घोटकशिशुः । तत्पथ्याय ।

किशोर २ । इत्यमरः । अथ बालधि । करि

बालधि । नारिकेलः । इति मेदिनी । वे, २६ ॥

पञ्चवर्षोऽयहृत्तो । यथा —

"पञ्चवर्षोऽग्नौ बालः स्नातः पोतो दृष्टवर्षकः ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । ६ । १ । ६ ।

"यो लोकोत्तरोऽसमिती धनुरेऽशुस्य

वीताखवदयै चिप्रतोऽपनीतम् ।

आदाय बालगजलीनं द्रव्येषु यष्टि

सन्धीकृतं रुपः निक्षिप्य बभङ्ग मध्ये ॥

पुच्छः । इति शब्दरत्नावली । (यथा कुमारः ।

१ । ४० ।

"लम्बा तिरश्चां यदि चेतसि स्था

द्वश्य पर्वतराजपुत्रा ।

तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युः

बालप्रियं शिथिलं चमये ॥

मत्स्यविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ।

बालकः कौ, (बाल + कार्यं कर्त्तुं) शीवेरम् ।

इति राजनिघण्टुः । (अथ गुणा यथा,—

"बालकः शीतलः कृष्णः लघुर्दीपनपाचनम् ।

हृत्कासादिचर्षी चर्षुर्जोगामातिहारिणः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अङ्गुलीयकम् । पारिहार्यम् । इति विश्वः ॥

वायुक, पुं, (बाल इव । बाल + कार्यं कर्त्तुं ।)

शिशुः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ५३ ।

"भूतानां मातृभिः चाङ्गं बालकानां

शान्तये ॥

अथ । इत्यबालधि । इति बालधि । अङ्गुरी

यकम् । शीवेरम् । वलयम् । इति मेदिनी ।

वे, १५७ ॥ केशः । इति विश्वः ॥ * ॥

बालखि

बालाग्रौच यथा,—

“अजातदन्ता ये बाला ये च गभादिनि स्मृता ।
न तेषामभिसंस्कारो न पिच्छ नोदकक्रिया ॥
यदि गर्भो विपद्येत स्वते वापि योषित ।
यावन्मासान् स्थितो गभस्तावद्दिनानि स्मृतकम् ॥
आ नामकरणात् सद्य आ पूजान्तादहर्निशम् ।
आ व्रतस्थान्तिरात्रेण तद्वत् दशभिदिने ॥”

इति गारुड १ ६ अध्याय ॥

बालकस्य रक्षा यथा,—

“आदाय कृत्वा सज्जता यशोदापि ततो द्विज ।।
गोपुच्छभामयीनाम् बालदोषमपाकरोत ॥
गोपुरीवसुपादाय नन्दगोपीरपि मस्तके ।
कृष्णस्य प्रददौ रक्षां कुर्वन्निदुसहोरयेन् ॥
नन्द उवाच ।

रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरि ।
यस्य नाभिसमुद्भूतपङ्कजादभवज्जगत ॥
येन दृष्ट्वापि विधृता धारयत्यवनी जगत ।
वराहरूपधृक् दव स त्वां रक्षतु केशव ॥
नखाङ्गुरविनिर्भन्नैरिव च स्थाणो विभु ।
उल्लिङ्गहृत्पी सञ्च व स त्वां रक्षतु केशव ॥
वामनो रक्षतु सदा भवन्त य क्षयाद्भूत ।
त्रिविक्रम क्रमाक्रान्तजैलोक्य स्फुरदायुध ॥
शिरसे पातु गोविन्द कण्ठ रक्षतु केशव ।
गुह्य सज्जत विष्णुजङ्घापाद जगद्गर्ज ॥
सुख बाहू प्रबाहू च मन सर्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षतु सदा तैश्च यस्तव नारायणोऽव्यय ॥
शार्ङ्गखड्गगदाचक्रशङ्खनादहता क्षयम् ।
गच्छन्तु प्रेतकुशाख्या राक्षसा ये तवाहिता ॥
त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठो विदिक्षु मधुसूदन ।
क्षुरीकेशोऽम्बर भूमौ रक्षतु त्वां महाधर ॥
एवं हतस्त्रययोगो नन्दगोपेन बालक ।
प्रायित शकटास्याधो बालपर्यङ्किकात्से ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । ५ ॥

बालकप्रिया, स्त्री, (बालकानां प्रिया ।) इन्द्र
वाक्यी । कदली । इति राजनिर्घण्ट ॥

बालकमि, पुं, (बालस्य केशस्य कमि ।) केश
कौट । इति जटाधर ॥

बालक्रीडन, स्त्री, (बालस्य क्रीडनम् । क्रीड +
भावे क्युट ।) बालखेला । यथा —

“बालक्रीडनमिच्छेत्तुं शरदुभयभङ्गावधि प्रकृता ॥”

इत्यादि महाभाटकम् ॥

बालक्रीडनक, पुं, (बालानां क्रीडनकं क्रीडन
प्रथम् । बालका हि कपटं केन क्रीडन्तीति प्रसिद्धे
क्षयात्मम् ।) कपटक । इति राजनिर्घण्ट ॥

बालखिन्न, पुं, बालखिन्नसुनि । यथा,—

“विधिना निमित्ता पूर्ण वेदी परमपावनी ।
अभिषेकादिस्तनयो बालखिन्नाद्यः स्थिता ॥”
इति बृहदामायणे श्रुतसूतमाहात्म्ये १ सर्गे ॥
(बालखिन्यास्तु अङ्गुष्ठपरिमिता वडिसहस्र
संख्याका । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । २४ ।

“कृतोऽस्य सन्ततिर्भाष्या बालखिन्नानस्यत ।

अद्विष्टानि सद्यसाणि क्षवीरान्कुरैरेवाम् ॥”

बालग्र

अङ्गुष्ठपरिमितसुक्तमेतेषां देवपरिमाणम् ।

यथा महाभारते । १ । २१ । ८—६ ।

“अथापश्यदधीन् कृत्स्नान् अङ्गुष्ठोदरवस्त्रम् ।

पलाशदन्तिकामिकां संहितान् वहत पथि ॥

क्षिप्रमानान् मन्दवान् गोप्यते सन्नतोदके ॥”

बालगमिणी, स्त्री प्रथमगभवती गौ । तत

पयाय । प्रज्ञौही २ । इत्यमर । २ । ६ । ७ ॥

पलौकी ३ । इति जटाधर ॥ बालगभ

वती ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

बालगोपाल पु, (बाल शिशुसन्निधौ गोपाल)

शैलस्य सन्निधौ विशेष । यथा,—

“तीरपयोनिधिरुज्जनिवास

ह्यास्यकटाक्षजवशिननिनादम् ।

श्यामलसुन्दरनयनिलाप

त प्रथमामि च बालगोपालम् ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे गोपालाष्टकम् ॥

बालग्रह, पुं, (बालानां बालकानां ग्रह ।)

बालकहन्तृग्रहविशेष । (यथा मार्कण्डेये ।

६२ । २७ ।

“बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्ति-
कारकम् ॥”

एतेषां विवरणम् । यथा,—

“बालग्रहा अनापारात पीडयन्ति शिशुं यत ।

तस्मात्तदुपसर्गैश्चो रक्षेद्बाल प्रयत्नत ॥”

अथ बालग्रहाया नामान्याह ।

“खन्दाग्रहस्तु प्रथम खन्दापसार एव च ।

शङ्कुनी देवती चैव पूतना गन्धपूतना ।

पूतना शीतपूर्णा च तथैव सुखमखिका ।

नवमी नैगमेयश्च प्रोक्ता बालग्रहा अमी ॥”

अथ ग्रहाणांस्तुतपत्तिमाह ।

“नवखन्दाद्य प्रोक्ता बालानां ये ग्रहा अमी ।

श्रीमन्तो दियधपुत्रो नारीपुत्रवियुहा ।

एते खन्दास्य रक्षार्थं क्षतिकोमाभिमूर्तिभिः ।

हृष्टा श्रवणस्यस्य रक्षितस्य स्तुतेजसा ।

खन्दा हृष्टो भगवता दवेन विपुरारिणा ।

निभर्ति त्रापरा सर्वा कुमार इति सग्रह ॥”

अथ हि क्षतिकेयादयः ।

“खन्दापसारसञ्ज्ञो य खोऽपिना तत्त्वमनुति ।

स च खन्दास्यो नात्मा विशाख इति चोच्यते ।

यद्वा स्त्रीवियुहा ये ते नात्मा रूपार प्रकीर्तिता ।

देवानां क्षतिकार्या ते भागा राक्षसतामसा ।

नैगमेयस्तु पार्वत्या हृष्टो क्षीमा ततो यद्वा ।

कुमारस्य हि देवस्य गुह्यस्यात्मसमोऽस्ति वै ।

ततो भगवति खन्दा सुरसेनापतौ कृते ।

उपतस्थुग्रहा कृते शीतशक्तिवर गुहम् ।

ऊचु प्राञ्जलयक्षेण वृत्तिर्नो दीयतामिति ।

तेषामर्थं तत खन्दा शिवं देवमचोदयतु ।

ततो यद्वास्तावदात्र भगवान् भगनेन हतु ।

तिर्यगथोऽपि मातृयश्च देवश्च त्रितयं जगत् ॥

परस्परोपकारेण चर्तते धार्म्ये तथैव ।

देवा नराः प्रीणयन्ति तिर्यगथोर्वीक्ष्यैव च ।

यथाकालं प्रदत्तास्तु उग्रवर्षा हिमनिधौ ।

बालग्र

इत्यङ्गलिनमस्कारैर्जपहोमेस्तथैव च ॥

सन्ध्याक प्रयुक्तेषु नरा प्रीणयन्त्याप देवता ।

भाग्येय विभक्तश्च शेष किञ्चिन्न विद्यते ॥

तद्गुह्याक शुभा वृत्तिबालेऽप्येव भविष्यति ॥”

अथ बालग्रहाणां बालग्रहकारणमाह ।

“कुलेषु येऽपि नैव्यन्ते देवा पितर एव च ।

ब्राह्मणा साधवो वापि गुरवोऽतिथयस्तथा ॥

निवृत्तश्रीपाचारेषु तथा कुतचित्तवर्तिषु ।

निवृत्तभिन्नावलिषु भयकांक्षयहेषु च ॥

येषु तेषु बालास्तान् ग्रहा हि सन्त्यशङ्किता ।

तत्र यो विपुला वृत्ति पूजा चैव भविष्यति ॥

एवं ग्रहा संतुतपन्ना बालान् हिंसन्ति चाप्यथ ।

ग्रहोपहृष्टा बाला स्तुदुष्प्रकृत्यस्तमास्ततः ॥”

अथ सामान्यग्रहजुष्टानां बालानां लक्षणं

न्याह ।

“क्षयादुद्विगते बाल क्षयान्नस्यपि रोदिति ।

नखैर्दन्तैर्दारयति घात्रीमात्मानमेव च ॥

ऊर्ध्वं निरीक्ष्यते दन्तान् खादेत् कूलति जृम्भते ।

ध्रुवो क्षिपति दन्तौघेन येन वमति वासकत ॥

शामोऽति निद्रि जागर्ति भूलाङ्गो भिन्नविट

खर ।

मतस्त्रशोणितगन्धश्च न चात्राति यथा पुरा ॥

दुर्बलो मलिनान्नाश्च नष्टसञ्ज्ञोऽपि जायते ।

सामान्यग्रहजुष्टस्य लक्षणं संसुदाहृतम् ॥”

अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां लक्षणान्याह ।

“सस्ताङ्ग क्षतजसगन्धिकस्तनङ्गिट

वक्राखो हतचरणैकपक्षनेत्र ।

उद्विग्न सखिलचक्षुरखरोदी

खन्दातो भवति च ग्राह्यसृष्टिवन् ॥

नि सञ्ज्ञो भवति पुनर्जमेव सञ्ज्ञा

संस्तव्य करचरणैश्च शृङ्खलीव ।

विश्वस्ये क्षणति विनदा जृम्भमात्र

येन वा क्षणति च ततस्त्राभिमुष्ट ॥”

ततस्त्राभिमुष्ट खन्दापसारयुक्त ।

“सस्ताङ्गो भयचक्रितो विहङ्गमन्त्रि

साक्षावग्रथपरिपीडित समन्तात् ।

स्फोटैश्च प्रक्षिततडु सदाहृष्टाके-

र्विन्धेवो भवति शिशु क्षत शङ्कुस्था ॥

रक्षाखो हरितमणोरिति पाण्डुदेह

श्रावो वा सुखकरपाकवेदनापै ।

ग्रहातिथिततस्य कर्मनाश

देवता अग्रमभिपी स्त कुमार ॥

सस्ताङ्ग क्षपिति न वासरे न राजौ

विहभिन्न विह्वलति काकतुल्याङ्गगन्धि ।

हृद्गर्भात् क्षितितनूश्च कुमार-

स्तुत्याजुर्भवति च पूतनायुहोत ॥

यो हृष्टि स्तनमति न कासहिक्का-

च्छर्द्दोभिर्ज्वरसहितामिरद्विमान ।

दुर्बलं क्षतसमुत्थापि योऽशमन्त्रि

क्षत्रुसङ्घभियगय गन्धपूतनार्थम् ॥

आक्रमन् पदचक्रित सुषेवमान

सञ्ज्ञो भवति यथाशङ्कुशृङ्ग ॥

बालग्र

सक्ताङ्गो भृशमतिवायते च यो वे
त नृवाङ्गिषगथ श्रुतपुतनार्तम् ॥
क्लानाङ्ग स्रग्धिरपाणिपादवक्रो
वक्राश्री कलुषशिरादृष्टोऽरो य ।
स ज्ञेय शिशुरथ रक्तमण्डिकार्ण
सोद्देगो भवति च मृचतुल्यगन्धि ॥
य केन वमति निन्यते च मध्ये
सोद्देगो विहसति वोढूमीचमाय ।
कुलेन प्रतप्तमथो वसास्रगन्धि
निवर्त्तो भवति स नेगमेयलुष्ट ॥”
अथ सामान्यग्रहलुष्टानां चिकित्सामाह ।
सहासुखतिकोदीक्यकायज्ञान ग्रहापहम् ।
नष्टा माषपर्णी ।
“समच्छदामयनिशाचन्द्रेणालुपयेत् ।
सर्पत्वक लशुन मृत्वा सवपादिष्टपल्लवा ॥
विडालविडालोममेघशङ्खी वचा मधु ।
धूप शिशोर्ज्वरहोभयमशेषग्रहनाशन ॥
बालग्रान्तीकृत्माणि काय्याणि ग्रहग्रान्तये ।
वचा कुष्ठ तथा ब्राह्मी सिद्धापकमथापि न्य ॥
सारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पली वृत्तमष्टमम् ।
सिद्ध वृत्तमिदं मेघ पिपेत प्रातर्दिने दिने ॥
दृष्टस्त्विति चिप्रमेघा कुमारो बुद्धिमान् भवेत् ।
न पिशाचा न रक्षसि न भूता न च मातर ॥
न भवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम् ॥”
अष्टमङ्गल वृत्तम् ॥
अथ विशिष्टग्रहलुष्टानां चिकित्सामाह ।
“सोमवल्लीमिन्द्रवृक्ष वन्दाक विषण शमीम् ।
जम्बादन्त्याश्च मूलानि यथितानि विधारयेत् ॥”
तत्र स्कन्दग्रहलुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“स्कन्दग्रहोपहृष्टस्य कुमारस्य प्रशस्तये ।
वातप्रहृष्टमप्लायां कायेन परिवेषनम् ॥
देवदारुणि राक्षसायां मधुरेषु गणेषु च ।
विह्व सपिञ्च सखीर पातुमस्तु प्रदापयेत् ॥
सवपा सपनिर्म्मीको वचा काकादनी वृत्तम् ।
उडुनाविगवाश्चापि रोमाण्युडुपन भवेत् ॥”
काकादनी श्वेतगुड्मा ।
सोमवल्लीमिन्द्रवृक्ष वन्दाक विषण शमीम् ।
जम्बादन्त्याश्च मूलानि यथितानि विधारयेत् ॥”
सोमवल्ली सोमलता । इन्द्रवृक्ष ककुभम् ।
जम्बादनी इन्द्रवारुणी ।
रक्तानि मास्थानि तथा पताकां
रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्यान् ।
वृत्तश्च दवाय बलि निवेद्य
सकुक्कुट स्कन्दग्रहे निधाय ॥
ज्ञान विराज निश चत्वरेषु
कुप्यान् पर प्राणियवेतिवेद्य ।
गायत्रियुक्ताभिरथाङ्गिरसि
प्रज्वालयेदाहुतिभञ्ज धीमान् ॥
रक्षामस्तु प्रवक्ष्यामि बालानां शोपनाशिनोम् ।
अह्न्यह्नि कन्याया भामिरङ्गिरनक्ति ॥
तपसां नजसाश्च यज्ञसां वयसां तथा ।
निधान योऽयमो देव स ते स्कन्द प्रसीदतु ॥

बालग्र

ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभु ।
देवसेनारिपुह्वर पातु त्वां भगवान् गुह्य ॥
देवदेवस्य महत् पावकस्य च य सुत ।
गङ्गोमातृकितिकानाश्च स ते शर्म्मे प्रयच्छतु ॥
रक्तमास्थान्धरधरो रक्तचन्दनभूषित ।
रक्तदिव्यवपुदेव पातु त्वां कौशख्येन ॥”
अथ स्कन्दापसारग्रहलुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“विष्णु शिरोधो गोलोमी सुरसादिश्च यो
गय ।
परिषेक प्रयोक्तव्य स्कन्दापसारग्रान्तये ॥”
गोलोमी श्वेता दूत्वा । सुरसादिगणो यथा,—
“सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फल्ली फणिलम्बक ।
सौगन्धिक भूस्तृणको राजिका श्वेतवर्चरी ॥
कटफल खरपुष्पा च कासमर्द्धश्च प्रल्लकी ।
विह्वलमथ निर्गुडो कर्णिकार उडुम्बर ॥
बला च काकमाची च तथा च विषसुष्टिका ।
कफक्रिमिहर ख्यात सुरसादिरय गय ॥”
सुरसा कृष्णतुलसी । श्वेतसुरसा श्वेततुलसी ।
फल्ली भार्गो । फणिलम्बक मन्थक । सौग
न्धिक कङ्कारम् । भूस्तृणक सुगन्धलम् ।
खरपुष्पा ववरी । कासमर्द्ध कसौरी । विष
सुष्टिका वकाडि ॥ * ॥
“अष्टमङ्गलविपक्षश्च तैलमभ्यङ्गने हितम् ।”
मृन्नालकमाह ।
“गोवाविमहिवाश्चानां खरोष्ट्रकरिणान्तथा ।
मृन्नालकमिति ख्यात सर्वशस्त्रेण समस्तम् ॥
खरीष्ट्रकवायेण काकोल्यादिगणैश्च च ।
विपक्षश्च वृत्त पञ्चाहातय पयसा सह ॥
काकोल्यादिगणैश्च कल्कीकृतेन तैल पक्षयम् ।
काकोल्यादिगणो यथा —
“काकोली खीरकाकोली जीवकधमकक्षया ।
जह्वित हितया मेदा मृदामेदा गुडूचिका ॥
सुहृण्यो माषपर्णी पद्मक वशरोचना ।
शङ्खी प्रपौकरीकश्च जीवन्ती मधुयष्टिका ।
द्राक्षा चेति गणो नास्वा काकोल्यादिहृद्दौरित ।
स्तम्बलदृढहयो वृष्य पितरक्तानिलापह ।
उत्तादन वचा हिङ्गुयुक्तमत्र प्रकीर्तितम् ॥
शुभ्रलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखो वृत्तम् ।
वृषभस्य च रोमाणि योष्याम्युडुपने सदा ॥
अनन्तां कुकुटो विर्मी मर्कटीचापि धारयेत् ॥”
अनन्ता यवसा इति लोके । कुकुटो प्रास्वली ।
“पक्षाण्यामानि मांसानि प्रसन्न रुधिर पय ।
सुहोदन निवेद्याथ स्कन्दापसारिणे वटे ॥”
वटे वटतले बलि निवेद्येयन्त्य ।
तेन स्कन्दापसारिणा ज्ञान कारयेदित्यन्त्य ।
“चतुर्थे कारयेच्च ज्ञान तेन तत् प्रदेत् ।
स्कन्दापसारसक्तो य स्कन्दस्य दयित सखा ।
विशाख स शिशोरस्य शिवायास्तु शुभानन ॥”
अथ शङ्खनीग्रहलुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“शङ्खनीग्रहलुष्टस्य कार्यं वेदेन ज्ञानता ।
वेतसान्नकपित्थानां कायेन परिवेषनम् ॥
हीवेरमधुकोशीरसारिवोत्पलपद्मके ।

बालग्र

लोत्रप्रियङ्गुमङ्गिष्ठगैरिकैः प्रदिष्टैश्चिह्नम् ॥”
प्रदिष्टेति लिख्येत् । रूपाचिह्निराख्यत्वात् ।
“स्कन्दग्रहोक्ता धूपाश्च हिता अत्र भवन्ति हि ।
स्कन्दापसारग्रामन वृत्तमत्रापि पूजितम् ॥
ग्रतावरीं श्वेत्वास्वास्वागन्तीनिदिष्टिका ।
लक्षणां स्रग्धेवाश्च वृहतीचापि धारयेत् ॥”
श्वेत्वास्वा वडो इन्द्रवारुणी । नागदन्ती नाग
हुली इति लोके प्रसिद्धा ।
“तिलतण्डुलक मास्थु हरिताल मनःशिला ।
बलिरेष निक्षुब्धेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥
निकटे च प्रयोक्तव्य ज्ञानमस्य यथाविधि ।
श्वेतश्रीश्रीगन्धाष्टकुष्ठगुग्गुलुसर्पपे ॥
सिद्धमभ्यङ्गने तैलं धारय पूजयेत्तु ।
शङ्खनीग्रहग्रान्तये प्रदेह कारयेद्वितम् ॥
जुष्याश्च विविधां पूर्वां शङ्खनी कुसुमे शुभे
निक्षुम्भोक्तेन विविधा जपयेत्तत्तत् प्रदेत् ॥
अनन्तीचचरा देवी सर्वजालहारभूषिता ।
अधोमुखी स्रग्धेतुष्टा शङ्खनी ते प्रसीदतु ॥
दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाची भैरवखरा ।
लम्बोदरी शङ्खकर्णी शङ्खनी ते प्रसीदतु ॥”
अथ रेवतीग्रहलुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“अश्वगन्धाजशङ्खी च शारिवाय पुननवा ।
सहा विदारी ह्येतासां कायेन परिवेषनम् ॥
अजशङ्खी मेढ्राशङ्खी । सहा सेवतीपुष्पाजति ।
तैलमभ्यङ्गने कार्यं कुष्ठे सर्परे स तथा ।
पलङ्कवायां नलदे तथा गौरकदम्बके ॥
सर्परे स राल पलङ्कवा गुग्गुलु । नलद
लामल्लकसुशीरवत्पीतच्छवि । गौरकदम्बक
हारिद्रक । हरदुया कदम्ब इति लोके ।
धवाश्वकणककुभप्रल्लकीतिशङ्खकेषु च ।
काकोल्यादौ गणै चापि सिद्ध सपि पिबेच्छिम् ॥
अश्वकण्य श्रांख इति लोके प्रसिद्ध ।
कुलत्या शङ्खचूषश्च प्रदेह साखगन्धिक ।
शुभ्रलूकपुरीषाणि यवान् यवफले वृत्तम् ॥
सन्ध्योरुभयो कायमेतदुडुपन शिशो ॥
यवफलो वशाङ्कुर ।
शुक्ला सुमनसो जाला पय श्राखोदन दधि ।
बलिनिवेद्यो गोतीर्थे रेवत्ये प्रयतात्मना ॥
गोतीर्थे गोष्ठे ।
ज्ञान धात्रीकुमाराभ्या सङ्गमे कारयेद्विषक ।
नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाख्यालुषेपना ॥
चलतकुललिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ।
उपासते या सतत देव्यो विविधभूषणा ॥
लम्बा करालाविनता तथैव बहुयुष्टिका ।
रेवती शुष्कनासा च तुभ्य देवी प्रसीदतु ॥”
अथ पूतनाग्रहलुष्टस्य चिकित्सामाह ।
कर्पतवङ्का श्लोनाको बरुण पारिभद्रक
आस्तीता चैवथोष्या स्थुब्बाजानां परिषेचने ॥
कर्पतवङ्का ब्राह्मी इति लोके । पारिभद्रा
निम्ब । आस्तीता अपराजिता ।
नवा पयस्या गोलोमी हरिताल मनःशिला ।
कुष्ठ सर्परे स्रग्धे तैलार्थे कच्छ इत्यते ॥

बालग्र

नवा पयस्या नूतना चौरविहारी । गोलोमी
 श्वेतद्वन्वा ।
 हित हत तगाक्षीया सविह मधुकेऽपि च ।
 कुष्ठतालोसखदिरा स्यन्दनोऽनुन एव च ॥
 पनस ककुमचापि मञ्जानो वदरस्य च ।
 कुकुटास्थि हतचापि धूपन सह सपये ॥
 स्यन्दन स्यन्दन इत्येव नाम्ना प्रसिद्ध ।
 काकादनीं चित्रफलां विनीं गुञ्जाश्च धारयेत् ।
 काकादनीं श्वेतगुञ्जा । चित्रफला उद्धदिन्न
 वारणी ।
 मनस्यौदन बलि दद्यात् कष्टर पलल तथा ।
 सरावसपुट जला तस्यै श्रुत्य यद्दे भिवक ।
 उतद्धटानाभिषिक्तस्य शिशो स्तपनमिच्छते ॥
 कुष्ठतालोसखदिर स्यन्दन स्यन्दन तथा ।
 देववार वचा हिङ्गु कुष्ठ गिरिकदम्बक ।
 एला हरेणवचापि योष्या उद्धुपने सदा ॥
 मलिनाम्बरसवीता मलिना कृच्छम्बद्धा ।
 श्रुत्यागाराश्रया देवी दारक पातु पूतना ॥*॥
 अथ गन्धपूतनायहकुष्ठस्य चिकित्सामाह ।
 तिक्तद्रुमाया पर्जेतु ज्ञाय कार्येऽभिविचने ।
 तिक्तद्रुमानाह ।
 निम्ब पटोल चुना च गुडूची वासककथा ।
 विषपकुष्ठकुतु ख्यातो गणोऽयं पञ्चतिक्तक ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल वर्गो मधुरको मधु ।
 शालपर्णीऽद्धयौ च हताथ सममाहरेत् ॥
 सर्वगन्धे प्रदहस्य गात्रे चाक्षीष्य शीतले ॥
 सर्वगन्धे कुङ्कुमागुरुकपूरकस्तूरीचन्दने ।
 अन्धोऽस्तु शीतले चन्दनकपूरे न तु कस्तूरी
 कुङ्कुमागुरुभिस्त्रिसासुण्यत्वात् ।
 पुराव कौकुट केशचर्म सपभवन्तथा ।
 जीर्णैश्चाभीक्ष्ण्यशो वाचो धूपनायोपकल्पयेत् ॥
 कुकुटीं मकैटीं विनीमनन्ताचापि धारयेत् ।
 मांसमाम तथा पक्व शोणितश्च चतुष्यये ।
 निवेद्यमन्त्रश्च यद्दे शिशो स्तपनमिच्छते ॥
 कराला पिङ्गला सुष्मा कयायाम्बरचटता ।
 देवी बालमिम प्रीता रक्ष त्वं गन्धपूतने ॥*॥
 अथ शीतपूतनायहकुष्ठस्य चिकित्सामाह ।
 गोमूत्र वस्त्रधनश्च सुष्माचामरदार च ।
 कुष्ठश्च सर्वगन्धाश्च तैलार्थमवधारयेत् ॥
 सर्वगन्धान् चन्दनादीन् ।
 रोहिणीनिम्बखदिरपलाशककुमलश्च ।
 नि काथ्य तस्मिन्नि काये सचौरे विपचेद् हतम् ॥
 यशोलूकपुरीषाणि वस्त्रिगन्धा महिलचम् ।
 निम्बपत्राणि च तथा धूपनार्थं समाहरेत् ॥
 धारयेदपि गुञ्जाश्च नर्का काकादनीं तथा ।
 नद्यां सुनौदनेऽपि तपयेच्छीतपूतनाम् ॥
 जलाश्रयान्ते बालस्य स्तपनश्चोपदिश्यते ।
 जलाश्रयान्ते जलाश्रयतीरे ।
 देवे देवश्चोपहारो वारणीं रुधिर तथा ॥
 सुनौदनाश्रितौ देवी सुराशोषितपायिनी ।
 जलाश्रयतरा निम्ब पातु त्वां शीतपूतना ॥*॥
 अथ सुखमक्षिकायहकुष्ठस्य चिकित्सामाह ।

बालग्र

कपित्थ विस्वतकारोवासागन्धर्वहस्तका ।
 कुवेराक्षी च योष्या खुवाजानां परिवचने ॥
 तर्कारी गणियारि इति लोके । गन्धर्वहस्तक
 श्वेत एरुक् । कुवेराक्षी पाडरि इति लोके ।
 खरवेष्टेऽङ्गुष्ठमात्रां तथैव हयगन्धया ।
 तैल वचाश्च सयोज्य पचेदभ्यङ्गन शिशो ॥
 शृङ्गवृक्ष भगरा इति लोके ।
 वचा सर्जरश्च कुष्ठ सपिचोद्धपने हितम् ॥
 वयक चूगक मात्स्यमञ्जन पारद तथा ।
 मन शिलाशोपहरेत् गोष्ठमथे बलिन्तत ॥
 पायस सपुरोडाश तद्वत्पर्यस्तपाहरेत् ।
 मन्त्रपूताभिरङ्गिश्च तथैव स्तपन हितम् ॥
 जलाभिर्मन्त्रयमन्त्रमाह ।
 अलङ्कृता कामवती सुभगा कामरूपिणी ।
 गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां सुखमक्षिका ॥*॥
 अथ नेगमेयग्रहकुष्ठस्य चिकित्सामाह ।
 विस्वाशिमन्त्रपूतीके कार्ये स्थात परिवचनम् ।
 पूतीक चोराकरङ्ग इति लोके प्रसिद्ध ।
 प्रियङ्गुशरलानन्ताशतपुण्याकुटमटे ।
 पचेत्तैल सगोमूत्र दधिमस्त्रकाञ्जिके ॥
 कुटमट वितुमकानाशो वृष्टविशेषस्य त्वक ।
 गुष्ठतली इति लोके प्रसिद्धा । सुस्नाहति
 श्लोनाको वा ।
 वचां वयस्या जटिलां गोलोमीं चापि धारयेत् ।
 वयस्या आमलकी गुडूची वा ।
 उतसादन हितचात्र चन्दनपङ्कारनाशनम् ॥
 मकटोलूकयश्यां पुरीषाणि पिष्टयद्दे ।
 धूम सुभ्रजने कार्यो बालस्य हितमिच्छता ।
 पिष्टयद्दे नेगमेयग्रह ।
 तिलतखलक मास्त्र भस्माश्च विविधानपि ।
 कौमारपिष्टमेवाय ज्ञान्त्रये निवेद्येत् ॥
 मेवाय नेगमेयग्रहाय ।
 अघस्तात चौरहस्तस्य स्तपनश्चोपदिश्यते ॥
 अजाननश्चलाचिभु कामरूपी महायशः ।
 बाल पालयिता देवो नेगमेयोऽभिरक्षतु ॥
 इति भावप्रकाश ॥
 (तथास्य जन्मशान्तर चिकित्सितश्च यथा,—
 “बलिशान्तीष्टकर्मणि कार्याणि यद्दृष्टान्तये ।
 मन्त्रचाय प्रयोक्तव्यस्तत्रादौ सर्वकामिक ॥
 ॐ नमो भगवते गरुडाय चाम्भकाय सद्यस्तर
 स्तुत स्तुत खाहा । ॐ क ख ट प श्र वैनतेयाय
 नम । ॐ ह्रीं हु च ।
 बालदेहप्रमायेन पुण्यमालासु सर्वत ।
 प्रयस्य सुखिकामस्तबजिर्दयस्तु शान्तिक ।
 ॐकारी सुवर्णपद्मी बालक रक्ष रक्ष खाहा ॥
 ॐ नारायणाय नम ॥”
 “प्रथमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति नन्दा
 नाम माहका तथा यज्ञीतमात्रस्य प्रथम भवति
 ज्वर । चक्षुस्कीलयति गात्रसुद्वेजयति न
 श्रुते क्रन्दति स्तन्य न यज्ञाति । आतकारश्च
 भवति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते
 शुभम् । नद्यभयतटवृत्तिकां यज्ञीत्वा पुत्त-

बालग्र

लिका जला युक्तौदन युक्तपुण्य सप्तध्वजा
 सप्तप्रदीपा सप्तस्त्रिका सप्तवटका । सप्त-
 सञ्जुलिका जम्बुद्विका गन्धताम्बूल मत्स्यमार
 सुरामयभक्तश्च पूर्वस्यान्दिशि चतुष्यये मध्याह्ने
 बलिर्दातव्य अन्धस्यपत्र जलकुम्भे निक्षिप्य
 शान्त्युदकेन स्नापयेत् । रघोनसिद्धाधक
 मेवग्रहनिम्बपत्रशिवनिम्बोत्पलक धूपयेत् ।
 ॐ नमो नारायणाय असुकस्य बाधि हन
 हन सुख सुख खाहा एवं दिनत्रय बलि
 दत्त्वा चतुर्थे दिवसे ब्राह्मण भोजयेत् । तत
 सम्पद्यते शुभम् ॥
 द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति सुगन्दा
 नाम माहका । तथा यज्ञीतमात्रस्य प्रथम
 भवति ज्वर । चक्षुस्कीलयति गात्रसुद्वेजयति
 न श्रुते क्रन्दति स्तन्य न यज्ञाति आतकारश्च
 भवति ।
 बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
 तखल हस्तपृष्ठेक यज्ञीत्वा दधिगुडहृतमिश्रित
 शरावैक गन्धताम्बूल पीतपुण्य पीतसप्त-
 ध्वजा । चत्वार प्रदीपा दशस्त्रिका
 मतस्यमंससुराफिलचूणश्च पश्चिमस्यान्दिशि
 चतुष्यये बलिर्दातव्य । दिनानि त्रीणि चिसन्ध
 तत शान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिम्बोत्पल-
 विहायमाञ्जारारोम उशीरबालकहृतेधूप
 द्यात् । ॐ नमो नारायणाय असुकस्य बाधि
 हन हन सुख सुख ह्रीं पट खाहा । चतुर्थे
 दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् तत सम्पद्यते शुभम् ।
 तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति पूतनानाम-
 माहका तथा यज्ञीतमात्रस्य प्रथम भवति
 ज्वर । गात्रसुद्वेजयति स्तन्य न यज्ञाति
 सुष्टि वज्राति क्रन्दति जङ्घ निरौक्षते ।
 बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
 नद्यभयतटवृत्तिकां यज्ञीत्वा पुत्तलिका जला
 रक्तचन्दन गन्धताम्बूल रक्तसप्तध्वजा । सप्त-
 प्रदीपा सप्तस्त्रिका । पश्चिममंससुराग्रभक्त
 दक्षिणस्यान्दिशि अपराह्णे चतुष्यये बलि-
 र्दातव्य । शिवनिम्बोत्पलगुग्गुलुसर्वपनिम्बपत्रमेव
 शृङ्गेर्दिनत्रय धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय
 असुकस्य बाधि हन हन सुख सुख खाहा ।
 चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् तत सम्प
 द्यते शुभम् ॥
 चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति सुख
 सुष्टिकानाम माहका तथा यज्ञीतमात्रस्य
 प्रथम भवति ज्वर । शीर्षा नामयति चक्षुस्-
 कीलयति स्तन्य न यज्ञाति रोदिति स्त्रपिति
 सुष्टि वज्राति बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते
 शुभम् । नद्यभयतटवृत्तिकां यज्ञीत्वा पुत्तलिकां
 जला खतपुण्य गन्ध ताम्बूल दशध्वजा
 दीपाश्चत्वार । त्रयोदश स्त्रिका मतस्य-
 मंससुरामयभक्तश्च उत्तरस्या दिशि अपराह्णे
 बलिर्दय चतुष्यये । ॐ नमो नारायणाय असु-
 कस्य बाधि हन हन मय मय खाहा । चतुर्थे

बालग्र

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति कटपूतना नाम माहका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथम भवति ज्वर । गात्रसुहेजयति स्नात्वा न यज्ञाति सृष्टिं वध्नाति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । कुम्भकारचक्रस्य ऋत्तिकां यज्ञीत्वा पुत्तलिकां विधाय गन्धताम्बूलं शुक्लं पुष्पं शुक्लोद्गन्धं पञ्च ध्वजा पञ्च प्रदीपा पञ्च-वटका येष्टव्याः दिशि बलिदातव्यः । श्रान्त्यु-दकेन स्नापयेत् । शिवनिष्ठास्यपनिष्ठां क गुग्गुलुं निम्बपत्रनालकहृत्तेर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय असुक्तस्य आधि चूर्णय चर्षय हन हन खाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति शृङ्गनिकानाम माहका तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथम भवति ज्वर । गात्रमेदं दर्शयति दिवारात्रावुत्थान भवति । ऊर्ध्वं निरीक्षते । बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लपीतरक्तपुष्पगन्धताम्बूलानि दश दोषा । दश पीतध्वजा दश खस्तिका दश वटका । 'शौरजम्बुद्वि' । मतस्यमांससुरा आयेत्यादिदिशि निष्क्रान्ते मध्याह्ने बलिदातव्यः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिष्ठास्यारचो-न-गुग्गुलुसपनिष्ठां कनिम्बपत्रहृत्तेर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय असुक्तस्य आधि चूर्णय चर्षय हन हन खाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति शुष्करेवती नाम माहका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथम भवति ज्वर । गात्रसुहेजयति सृष्टिं वध्नाति रोदिति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । रक्तशुक्लपुष्पं गन्धताम्बूलरक्तौद्गन्धं कृष्णराज्योदश खस्तिका त्रयोदश सञ्कुलिका जम्बुद्वि' । मतस्यमांससुरा त्रयोदश ध्वजा पञ्च प्रदीपा । पश्चिमस्यादिदिशि यामनिष्क्रान्ते पराङ्गे दृष्टमाश्रित्य बलिदातव्यः । श्रान्त्यु-दकेन स्नापयेत् । गुग्गुलुमेवशृङ्गचर्वणोशीरं बालकहृत्तेर्धूपन्दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय दोषतेजसे हन हन सुष सुष खाहा ॥ चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति व्ययका नाम माहका तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथम भवति ज्वर । यत्रगन्धं पूतिगन्धश्च जायते । आहारं न यज्ञाति गात्रसुहेजयति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि ततः सम्पद्यते शुभम् । रक्तपीतध्वजा चन्दन पीतपुष्पं सञ्कुल्य पर्पटिका मतस्य-मांससुरा जम्बुद्वि' । प्रक्षुब्धे बलिन्दद्यात् ॥ ॐ नमो नारायणाय जैलोकमवित्रमणाय चतु-दिशामौलभाय आधि हन हन सुष सुष ज्वल ज्वल दह दह ॐ ह्रीं षट् खाहा ॥ चतुर्थे

बालग्र

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति स्तिका नाम माहका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथम भवति ज्वर । निम्बं हृदयति गात्रमेदं दर्शयति सृष्टिं वध्नाति । निद्रातितरा स्याद्बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । नद्युभयतटस्थितिकां यज्ञीत्वा पुत्तलिकां निर्माय शुक्लवस्त्रेण वेष्टयेत् । शुक्लपुष्पं शुक्लोद्गन्धं गन्धताम्बूलं शुक्ला त्रयोदश ध्वजा त्रयोदश प्रदीपा त्रयोदश खस्तिका त्रयोदश मतस्यमांससुरा । उत्तर-दिशिभागे यामनिष्क्रान्ते बलिं दापयेत् । श्रान्त्यु-दकेन स्नापयेत् । गुग्गुलुनिम्बपत्रगोधूमगोशृङ्गं श्वेतसर्वपट्टैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय चतुर्भुजाय हन हन सुष सुष खाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् । दशमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि यज्ञाति निष्क्रान्ता नाम माहका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथम भवति ज्वर । गात्रसुहेजयति आकारं करोति पुरीषमृजश्च बहु भवेत् । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पारावारस्य ऋत्तिकया पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनगन्धं ताम्बूलादिभिर्भूययित्वा पञ्च वर्णां, पञ्च ध्वजा पञ्च प्रदीपां पञ्च खस्तिका पञ्च पुत्तलिका मतस्यमांससुरा वायव्यादिदिशि बलिन्दद्यात् । काकविष्टायोमांसगोशृङ्गरचोणमाञ्जारोम-निम्बपत्रहृत्तेर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय चूर्णितहस्ताय हन हन सुष सुष खाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि यज्ञाति पिलिपिष्ठिका नाम माहका । तथा यज्ञीत-मात्रेण प्रथम भवति ज्वर । आहारं न यज्ञाति । ऊर्ध्वदृष्टिर्भवति गात्रभङ्गश्च भवति आकारश्च भवति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनरक्तं तस्यां सुखं दुग्धेन सिञ्चेत् पीतपुष्पं गन्धताम्बूलं सप्त प्रदीपा अष्टौ वटका अष्टौ सञ्कुलिका अष्टौ पुरिका मतस्यमांस-सुरा पूज्यस्यादिदिशि बलिदातव्यः । श्रान्त्यु-दकेन स्नापयेत् । शिवनिष्ठास्य गुग्गुलु गोशृङ्गसपनिष्ठां कहृत्तेर्धूपयेत् । ॐ नमो नारा-यणाय सुष सुष खाहा । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् तेन सम्पद्यते शुभम् ॥

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि यज्ञाति कासुका नाम माहका । तथा यज्ञीतमात्रेण स्यादौ जायते ज्वर । हस्तिना वदति अङ्गुल्या-तज्जयति क्रामति निश्चरति । सुहृद्भृद्-शृङ्गयति । आहारं न करोति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । शौरिण पुत्त-लिकां कृत्वा शुक्लकुसुमं गन्धताम्बूलं शुक्ला सप्त ध्वजा, सप्त सञ्कुलिका, सप्त प्रदीपा ।

बालग्र

करस्थेन दक्षिभक्तेन सर्वकर्म्मबलिं दद्यात् श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । श्वेतसर्वपट्टगुग्गुलिशिव निष्ठास्यहृत्तेर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय आधि सुष सुष हन हन खाहा । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् । ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

इति रावणकृत बालतन्त्र समाप्तम् ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यहं बालरोगाधिकारे ॥ बालचर्च, पु (बालस्य बालकस्येव चर्चा यस्य ।) कात्तिकेय । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बालकस्य चरित्रं, स्त्री ॥

बालतन्त्र, पु, (बालानि नवोद्भूतपञ्चानि तनया इव यस्य ।) खदिरवृक्ष । इत्यमरः ॥ २१४१४ ॥ (गुणाद्योऽस्य खदिरशब्दे ज्ञातव्या ॥) बालकपुत्रश्च ॥

बालतन्त्र, स्त्री, (बालाय बालकरक्षार्थं तन्त्रमुपायं ग्राह्यं वा ।) गर्भिणीचर्चा । ततपर्यायः । कुमारभट्टा २ गर्भिण्यवेक्षणम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य विवरणस्य सृष्टौ रुच्यं स्थाने १ अध्याये । यथा, "शुभ्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभट्टमगद-तन्त्रं बाजौकरयतन्त्रमिति ।" कौमारभट्टस्य वा बालतन्त्रस्य लक्षणमाह तन्त्रे । "कौमार भट्ट नाम कुमारभवनधात्रीशौरिदोषसंशोध-नाथ दुर्लभग्रन्थसमुत्थानाच्च आधौनास्तुप-ग्रमनाथम् ।" बालतन्त्राणि कानि तान्याह तन्त्रे २ अध्याये ।

"नवग्रहास्तित्तान् स्तन्त्रस्य च निषेधनम् ।

अपस्मारशृङ्गयोश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ॥

पूतनायास्तथान्वाया मखिका शीतपूतना ।

नैगमेयचिकित्सा च यज्ञीतपत्तिं सद्योनिजा ॥

कौमारतन्त्रमित्येतत् शारौरेय प्रकीर्तितम् ॥")

एतेषां विवरणस्य बालग्रन्थशब्दे ऋक्षम् ॥)

बालदण्ड, स्त्री (बालं नवजातं दण्डम् ।) नवदण्डम् ।

तनपर्यायः । शब्दम् २ । इत्यमरः ॥ २१४१५ ॥

(यथा रघौ २।२६ ङीकटीकायां मन्त्रिनाथ ।

गङ्गायां प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विस्फुरानि

जालानि श्रव्याणि बालदण्डानि यस्मिन् तत् ॥")

बालदण्डक, पु, (बालानि दण्डाणीव दण्डानि यस्य ।

यदा बाल इव चन्द्र इव यस्य । ततः स्थायं

कम् ।) खदिरवृक्ष । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बालधि, पु, (बालां केशां धीयन्तेऽत्र । बाल + धा + क्ति ।) केशयुक्तलाङ्गूलम् । इत्यमरः ॥ २१४

५० ॥ (यथा, किराते । १२ । ४७ ।

"चमरीगणैः शिवबलस्य

नववति भवेत्पुपस्थिते ।

वशविततिष्ठु विषक्तपृष्ठु

प्रियबालबालधिभिराददे हति ॥")

बालपत्र, पु, (बाल इव चन्द्र पत्र यस्य ।) खदिर

वृक्ष । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ यथाच । इति

राजनिर्णयः ॥ (बाल पत्रमिति विग्रहे ।) स्त्री ।

नूतनपर्यायम् । (यथास्य पर्यायः, ॥

बालरो

“खदिरो रक्तसारश्च गायत्री इन्धनावन” ।
 कण्टकी बालपत्रश्च बहुश्लक्ष्णं यन्निधम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वश्लोके प्रथमे भागे ॥
 बालपत्रक, पुं, (बालपत्र एव । स्वार्थे कन् ।)
 खदिरवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 बालपाश्या, स्त्री, (बालपाशे केशसमूहे साधु
 तत्र साधुरिति यत् ।) सौमनिकास्थितखणादि-
 रचितपट्टिका । चित्ती इति भाषा । तत
 पर्याय । परित्या २ । इत्यमरः ॥१॥१०३॥
 बालपाशस्थितमणि । इति तट्टीकार्या तर्क
 वागीश ॥
 बालपुष्पिका, स्त्री, (बालानि सुप्ताणि पुष्पाणि
 यस्याः । ततः स्वार्थे कन् कापि अत इत्यम् ।)
 यूथिका । इति राजनिघण्टुः ॥ (विटतिरस्या
 यूथिकाशब्दे निर्देशः ॥)
 बालपुष्पौ, स्त्री, (बालानि सुप्ताणि पुष्पाणि यस्याः
 सा ।) यूथिका । इति जटाधरः ॥
 बालभद्रक, पुं, (बालेभ्यो भद्र इव । ततः स्वार्थे
 कन् ।) विषमेदः । ततपर्याय । शास्त्रवः २ ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 बालभैषज्यं, स्त्री, (बाल भैषज्यम् । यद्वा, बालस्य
 शिशोभैषज्यम् ।) रवाञ्जनम् । इति राज
 निघण्टुः ॥ बालकस्तौषधश्च । (तदुपधा —
 “भैषज्यं पूर्वसुहितं नराणां यन्पुत्रादिषु ।
 कार्यन्तदेव बालानां मात्रा तस्य कनीयसी ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिनयहे बालरोगाधिकारे ।)
 बालभोष्य, पुं, (बालानां भोष्यः ।) चबक ।
 इति राजनिघण्टुः ॥ बालकमधुखीये, चि ॥
 बालम्बिका, स्त्री, (बाला सुप्ता म्बिका इन्दुर ।)
 सुम्बिका । छिद्रका इन्दुर इति भाषा ।
 ततपर्याय । गिरिका २ । इत्यमरः ॥१॥१२॥
 पिक्क ३ वैष्णवकुल ४ पिक्का ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 बालयज्ञोपवीतक, स्त्री (बाल यज्ञोपवीतम् । ततः
 स्वार्थे कन् ।) उपवीतविशेषः । ततपर्यायः ।
 उरखण्ड २ पञ्चवट ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 बालराज, स्त्री, (बालः खण्डोऽपि राजते इति ।
 राज + पञ्चाद्यच् ।) वैद्यकम् । इति शब्दरत्ना
 वली । बालकमेहे, पुं ॥
 बालरोग, पुं, (बालस्य रोगः ।) बालकस्य
 आधिः । तस्य निदानं लक्षणानि चाह ।
 “धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोगैर्विषमैर्दोषजैश्च ।
 दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः कर्मा प्रकुप्यति ॥
 मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः क्षियाः ।
 दूषयन्ति पयस्तेन आसन्ते आधयः शिशोः ॥”
 वातदुष्ट शिशुः सन्धः पितृन् वातमहादुरः ॥
 ‘नामस्वर जडाङ्ग’ स्याद्वह्निविष्णुवमावतः ॥
 क्षिप्तो भिन्नमयी बालः कामसापितरोगवान् ।
 ह्रस्वास्तुल्यसर्वाङ्गः पितृदुष्टं पयः पितृन् ॥
 क्षेप्तुदुष्टं पितृन् शीरं लालासु क्षेप्तुरीमवान् ।
 निद्राहितो जडः शून्यवस्त्राखण्डश्च शिशुः ॥
 ज्वरादा आधयः सर्वे वक्षन्ते मङ्गलान् ये ।

बालरो

बालानामपि ते तद्बोद्धव्यं भिषगुत्तमैः ॥
 बालानामेव ये रोगा भवन्ति मङ्गला न च ।
 तालुकण्टकस्तुर्ध्वास्तानवधारय यत्नतः ॥”
 तत्रादौ तालुकण्टकमाह ।
 “तालुमसि कपः क्रुद्धः कुर्वते तालुकण्टकम् ।
 तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥
 तालुपातातः क्षणद्वयं लक्ष्णात् पार्श्वं श्लक्ष्णं
 द्रवम् ॥
 हृत्कणिककण्डाखरजा यौवादुद्धरता वसिः ॥”
 पानं सन्धस्य । श्लक्ष्णं द्रवम् ॥
 अथ मङ्गलपञ्चमाह ।
 “विषपेक्षु शिशोः प्राग्भाषणं शीघ्रवक्षिणम् ।
 पञ्चवर्षी मङ्गलपञ्चरोगो दोषवयोज्ज्वलः ।
 श्लक्ष्णाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत ॥”
 पञ्चवर्षः लोहितवर्णः तत्र शीघ्रको विषपे
 श्लक्ष्णाभ्यां हृदयं याति हृदयात् गुदं व्रजेत ।
 एवं वक्षिती गुदं याति । गुदतो हृदयं हृदया
 ष्छिरो याति इति बोद्धव्यम् ॥
 अथ कुञ्जकमाह ।
 ‘कुञ्जकः शीरदोषात् शिशूनामेव वर्त्मनि ।
 जायते तेन तमेव कण्ठं प्रसवेन्मुहुः ॥
 शिशुः कुम्भालाटादिच्छिद्रनासाप्रवधम् ।
 श्लक्ष्णो नाकप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मनीलनयनम् ॥
 कुञ्जकः कोपुया इति लोके ख्यातः ॥”
 अथ तुङ्गिगुदपाकमाह ।
 ‘वातेनाश्वापिता नाभिः सखजा तुङ्गिरच्यते ।
 बालस्य गुदपाकाख्यो आधिः पित्तो जायते ॥
 अथाहिपूतन आह ।
 ‘शून्यवस्त्रमयुक्तोऽधीतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
 खिन्ने वा खाद्यमानस्य कञ्चु रक्तकपोद्धवाः ॥
 कण्ठयनात्ततः क्षिप्रं स्तोटां खावच जायते ।
 एकैभूतं तत्र घोरं तं विद्याद्विपूतनम् ॥
 खिन्ने स्तेदिते ॥”
 अथाजगन्नीमाह ।
 लिङ्गा खवर्मा यथिता निरुजा सुखसन्निभा ।
 कफवातोस्थिता श्रेया बालानामजगन्निभा ॥
 यथिता शुभितेव । सुखसन्निभा । सुखाक्षतिः ॥
 अथ पारगर्भिकमाह ।
 ‘मातुः कुमारो गर्भिण्याः सन्धः प्रायः पितृवपि ।
 कावाभिसादवमथुतन्काकाङ्क्षादिचिधमे ।
 गुण्यते कोष्ठद्वारा न तस्मात् पारिगर्भिकम् ।
 रोगः परिभवाश्च तत्र शुद्धीत दीपनम् ॥
 पितृवपौलपिशब्दादपितृवपि पारिगर्भिकः ।
 अहीकुरी इति लोके ।
 परिभवाश्च परिभवेति नामान्तरम् ॥”
 अथ हन्तोद्देशकान् रोगानाह ।
 ‘हन्तमेहः शिशोः सर्वरोगानां कारकः खलुतम् ।
 विशेषान्तरविषमैकावच्छिद्रिशिरोरुचम् ॥
 अभिष्यन्दस्य पोषका विषयस्य च जायते ।
 कारकमित्यन्वयः । पोषका वर्त्मरोगविशेषस्य ॥
 अथ बालरोगार्कं चिकित्सा ।
 ‘भैषज्यं पूर्वसुहितं मङ्गलां यन्पुत्रादिषु ।
 तदेव कार्यं बालानां किमु दाहादिकं विना ॥

बालरो

दाहादिकं विना अभिदाहादिधारवमनविरे
 चनशिराखधादिकं विना । मङ्गलके शीतुपत्रे
 वमनविरेकाद्य दद्यात् । यत आह सुश्रुतः ।
 विरेकवस्तिवमनादुते कुर्म्यान् नात्ययादिति ।
 अत्ययात् विनाशकरकटात ऋते विना ॥
 त एवं दोषा दूष्याश्च ज्वरादा वाधयश्च ते ।
 अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा तस्य कनीयसी ॥
 अस्य बालस्य । कनीयसीमात्रमाह विन्वा-
 मित्रः ।
 ‘विदुङ्गफलमात्रम् जातमात्रस्य भैषज्यम् ।
 अन्येनैव प्रमायेन भावि भावि प्रवर्धयेत् ॥’
 विदुङ्गपरिमितं भैषज्यं चूर्णोक्तं किंवा कल्की
 लव्याधवाववेहीलव्य दद्यादित्यर्थः । तन्नाम्नरे
 लव्ययाभिहितम् ।
 ‘प्रथमे मासि बालाय देया भैषज्यरक्तिका ।
 अवलेष्टा तु कर्पूया मधुश्रीरविताष्टते ॥
 एकैकां वर्षेयेतावदद्यावत् सप्तवसरो भवेत् ।
 तदूर्ध्वं माषटङ्गि’ स्यादद्यावत् षोडशवत्सराः ॥
 एकैकां रक्तिकाम् तदूर्ध्वं वर्षापरि माषटङ्गि
 प्रतिवर्षं पञ्चगुणात्मकस्य माषस्य टङ्गिर्भवेत् ।
 गुञ्जा पञ्चाद्वमावक इत्यमरदर्शितः ॥
 ‘ततः शिरा भवेत्तावदवावद्वेवाधि व्रजति ।
 ततो बालकवस्त्रात्वा हस्तगीया शनैः शनैः ॥
 ततः षोडशवत्सरोपरि ।
 चूर्णकल्पाववेष्टानामिषं मात्रा प्रकीर्तितम् ।
 कथायस्य पुनः खेन विज्ञातस्या चतुर्गुणाः ॥
 शीरपस्य शिशोर्द्वैधमौषधं शीरवर्षिभा ।
 धान्द्रास्तु केवलं दीर्घं न शीरेवापि वर्षिभा ॥
 शीरान्नस्य पूर्ववत् शीरवर्षिभा । प्रकारा-
 न्तरेष्वौषधपात्रमाह सुश्रुतः ।
 ‘वेद्यां महानां ये योगाः प्रवक्षन्ते महङ्कराः ।
 तेषु तत्तुल्यस्त्वनिर्गो पात्रयेत् शिशुं क्षणौ ॥
 अवचनानां बालानामभ्यन्तराधिज्ञानीपाय-
 माह ।
 ‘अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रक्षा वज्रास्य जायते ।
 सुहुमुहुः शृङ्गति तं शृङ्गसामेन रोदिति ।
 निमीलितान्तो चञ्चलः रोगो नो धारयेच्छिरः ।
 वक्षिष्ये लज्जसङ्कातोऽनुधाहृदपि गच्छति ॥
 विषमलज्जसङ्गवैकल्याच्छिद्राङ्गानां लज्जने ।
 कोष्ठे बाधोन् विज्ञानीमातुः सर्वत्रस्थानं
 रोदने ॥
 अत्रादौ ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
 ‘सन्निविर्भवेत्तं नाथे सन्धः नैव निर्वार्यते ।
 माजया लज्जयेद्वार्त्ता शिशोरेतद्विलङ्घनम् ॥
 माजया लज्जयेन् लघु भोजयेत् ।
 ‘मङ्गलसामयानिष्पटोक्तमधुकोऽतः ॥
 जाय कोष्ठाः शिशोरेऽपि शेषवर्णनाशनः ॥
 मङ्गलसामयानिष्पटोक्तमधुकोऽतः ॥
 ‘मङ्गलसामयानिष्पटोक्तमधुकोऽतः ॥
 ‘मङ्गलसामयानिष्पटोक्तमधुकोऽतः ॥
 शिशोर्ज्वरातिवारणं काच आद्यं वधि जरेत् ॥
 अथवा अतिविद्या । चतुर्मासिका ज्वराति
 •कारे ॥

बालरौ

‘विष्णुश्च पुण्यानि च धातकीनां
जल सलोभ गजपिपली च ।
काथावलेहो मधुना विमिश्रौ
वालेषु योष्यावतिसारितेषु ॥

जल बाला । विष्णादिकायावलेहौ । अतीसारेषु ॥
समझाभातकीनोषसारिवाभि हत जलम् ।
दुहरेऽपि शिशोर्द्वयमतीसारे समाजिकम् ॥
समझा लज्जालुमूलम् । समझादिकायो दुह-
रेऽतीसारे ॥ ॥

विङ्कजाखनमोदा च पिपलीतल्लुलानि च ।
एवमासीत् पूजानि सुख तमेन वारिणा ।

१. कामे प्रवृत्तः तीसारे कुमार पाययेदुभिवक् ।
विङ्कजादिचूर्णमतीसारे ॥ ॥

मोचरस समझा च धातकी पञ्चकेशरम् ।
पिष्टेतेयवान् खादन्तातीसा-नाशिनी ।
मोचरसलज्जालुमूलधौपुलकमन्त्रकेशरवसुदि-
ततोला १ तल्लुलकीखरीतोला १ जलतोला
११ सर्वलोकाञ्ज यवाम् बाधनी ॥ मोच
रसादिबाम् रक्तातिवारे ॥ ॥

नागरातिविषासुखानालकेन्यवे अतम् ।

कुमार पाययैत प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥
नागरादिकाय सर्वातीसारे ॥ ॥

‘लाभायकटिभुक्ता शकरा चौमदेव च ।

तल्लुलोदकयोगेन चित्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥

लाभादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् ॥ ॥

रजनी सरलो दाहदहती गजपिपली ।

अङ्गिपर्वी अताडा च लोढ माचिकसपिवा ॥

दीपनं यक्ष्णी हन्ति मावतानिचकामकाम् ॥

ज्वरातीसारपाकम् बालानां सर्वरोगघ्नम् ॥

रजन्नादिचूर्णं यक्ष्णादौ ॥ ॥

पौष्करातिविषासुखीमागधीधन्यासके ।

जल चूर्णम् बचौ शिशूनां पञ्चकायजित ॥

पौष्करादिचूर्णं कासेषु ॥ ॥

‘पौष्करातिविषासुखीमागधीधन्यासके ।

मधुना सुच्यते बाल कासे पञ्चभिदक्षिते ॥

सुखकादिरस कासेषु ॥ ॥

‘बाब्रीकुलमन्त्रातकीशरेरवलेहिका ।

मधुना चिरसञ्जातान् शिशो कासान् अपो
हति ॥

कासे ॥ ॥

‘प्रायः शर्करया दुक्त तल्लुलोदकव्युतम् ।

मानयेत्तु प्रदातव्यं ज्ञानावापह शिशो ॥’

‘आन्नादिपार्श्वं कावन्नासयो ॥ ॥

‘आन्नावापामनाज्जापार्श्वं चौमदेव सर्पिणा ।

लोढं चात्र विङ्कजासु कावच तमक तथा ॥’

तमकं चावयेदम् । आन्नादिचूर्णं कावन्नासयो ॥

‘चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत् ।

हिक्कां प्रशमयेत्तु चित्रं हर्दिचापि पित्तो
स्थिताम् ॥

हिक्कायां हर्द्यां ॥ ॥

‘आन्नादिकायजितम् यक्ष्णी हर्दिहृदयेषु’

हर्द्यां ॥ ॥

‘पीत पीत वनेद्यस्तु सत्यं त मधुसर्पिणा ।

ह्रिवात्ताकी फलरस पञ्चकोलश्च लेहयेत् ॥

ह्रिवात्ताकी हृत्तौहयम् ॥ ॥

‘पञ्चकोलानि पिपलीपिपली-

मूलचयचिचकनागराणि ॥

चौरच्छद्याम् ॥ ॥

चौरच्छकराचौद्र लोढं लज्जाहर परम् ।

इतेन सिन्धुविषैलाहिकुभागीरजोलिङ्गम् ॥

आनाह वातिक मूल हन्यासोयेन वा शिशु ॥

आनाह वातमूल च ॥ ॥

‘कथोषासिताचौद्रच्छौलासेन्यवे कृत ।

न्ययये प्रयोक्तव्यं शिशूनां लेह उत्तम ॥

नृजावाते ॥ ॥

‘यदा तु दुर्बलो बाल खादन्नपि च वङ्गिमान् ।

विदारौकन्धगोधूमयवर्ण्य इतनुतम् ॥

खादयेत्तदुक्षीरं प्रेत समधुशकरम् ॥

कार्श्यं ॥ ॥

सुखकुशाखनीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् ।

पिष्ट्वा तोयेन सलिम्बोलेपोऽयं शोथच्छिग्रो ॥

शोथं ॥ ॥

‘पटोलचिफलादिहृदिद्राक्षयित पिवेत् ।

‘तवीसपविस्त्रोदन्वराणां शान्तये शिशु ॥’

‘तवीसपविस्त्रोदन्वरेषु ॥ ॥

‘गृहधूमनिशाकुठरालिकेन्यवे शिशो ॥’

लेपस्तज्जेन हन्यासु सिन्धुपामविषार्चिकाम् ॥

सारिवातिललोभाणां काया मधुकस्य च ।

सत्ताविषि सुखे शक्नो धावनार्थे शिशो सदा ॥

सुखसावि ॥ ॥

अथत्यलगदलचौद्रैर्मूलापाके प्रलेपनम् ॥

सुखपाके ॥ ॥

‘पिपलीचिफलाचूर्णं इतचौद्रपरिभुतम् ।

बालो रोदिति यत्नस्य लेढु दद्यात् सुखा
वहम् ॥

रोदने ॥ ॥

‘हरीतकी वचा कुष्ठ कक्क माचिकसयुतम् ।

पीला कुमार सन्धेन सुच्यते तालुकण्टकात् ॥

तालुकण्टके ॥ ॥

‘फलजिके लोघपुनर्वे च

सञ्ज्वरेण हृत्तौहयश्च ।

आलेपनं श्लेष्महर सुखोष्ण

कुङ्कुमके कार्यस्तदाहरति ॥

कुङ्कुमे ॥ ॥

‘नृपिकेनामितमेन चौरविकेन खोषणा ।

खेदयेदुत्थितां नाभि शोथसोमप्रशान्ति ॥’

नाभिशोथे ॥ ॥

‘नाभिपाके निशालोभप्रियङ्गुमधुके अतम् ।

लेपस्तज्जेन शक्नोभिर्वाप्यवधूतनम् ॥

इमेन च्छामशक्ता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् ।

लकस्यै चौरिकां वापि कुर्व्याच्चन्दन-
रेखणा ॥’

नाभिपाके ॥ ॥

‘गृहपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत्तु क्रियाम् ।

बालव्य

रसाञ्जन विशिष्टं पानलेपनयोहितम् ॥

शुक्लयष्टाञ्जनैश्च शिशूनां गुदपाकस्तु ॥

अञ्जन रसाञ्जनम् । गुदपाके ॥ ॥

‘शुक्लसौवीरयष्टाकैर्लेपो देधोऽहृत्पूतने ॥

अहृत्पूतने ॥ ॥

‘पारिगभिकरोगे तु पूज्यते वङ्गिदीपनम् ॥

पारिगभिके ॥ ॥

इतपालिन्सु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।

धातकीपुष्पपिपलीचौद्रोफलरसेन वा ॥

दन्तोत्थानभवा रोगा पीडयन्ति न बालकम् ।

जात दन्ते हि शान्तिं यतस्तदुत्तुका
गदा ॥

दन्तोद्भेदरोगेषु ॥ ॥

‘सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु इत वचा ।

मत्स्याचक शङ्खपुष्पी मधु सपि सकाचनम् ॥

अनपुष्पीमधु इत चूर्णितं कतक वचा ।

सहेमचूर्णं केटयं अंता दूर्वा इत मधु ॥

चत्वारोऽभिहिता प्राग्ना अङ्गुलीकसमापना ।

कुमाराणां वपुर्मैधावलपुष्टिकरा स्मृता ॥

सांख्यचूर्णम् । चतुष्पि योगेन मारित-

सुवच्यचूर्णम् । मत्स्याचक नाक्षी इति लोके

वक्त्रे इत्येके । अनपुष्पी अर्कवृक्षपुष्पलता ।

केटय कटफलम् । अंता दूर्वाविशेषश्च धौत

केचित । सवस्तरं यावदेतं योगा प्रयोष्या

दादशवच्योति केचित ॥ ॥

‘बालानां वपुर्मैधावलपुष्टिकरा स्मृता ।

लाभारसे समे तेल मन्त्राय चतुर्गुणे ॥

राक्षाचन्दनकुष्ठारुवाजिगन्धानिशाद्युते ।

श्रुताकादाययष्टाङ्गसुम्नातित्ताहरैश्चभि ॥

सविह चररचोक्ष वलवर्णकर शिशो ॥”

लाभादितैलं वालेषु ॥ ॥ इति भावप्रकाशे

बालरोगाधिकारः ॥

बालवायन जी, (बालवाये वैदुष्यप्रभे देश-

विशेषे जायते इति । अनु + ङ ।) वैदुष्यम् ।

इति त्रिकाश्रये ॥ (विहृतिर्विशेषश्चास्य

वैदुष्यशब्दे ज्ञेयः ।)

बालवास [व] जी, (बालानां लोकां बाले

निर्मितं वा वाच ।) केशनिर्मितवस्त्रम् ।

बालकस्य वस्त्रम् । इति केचित् ।

बालवाञ्छ पुं, (बाला शिशवो बाञ्छा यच्छ ।

इते खलु कर्त्तुं चिदुपस्थिते भवे शिशून् पृष्ठे

निधाय प्रकायन्त इति प्रविष्टेक्षयात् ॥)

वन्च्छाम् । इति हारावली ॥ २१ ॥ बालक

वहनीये जि ॥

बालवजनं, जी, (बालस्य चमरीपुच्छस्य बालेन

वा निमित्तं वजनम् ।) चामरम् । ततप्रत्याय ।

रोमगुच्छ २ प्रकीर्णकम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा कुमारः १ । १२ ।

“काङ्गूलविष्टेपिपलीचौद्रो-

रितस्तत्तच्चमरीचिवौरे ।

बन्धायैयुक्तं गिरिराजशब्दं

कुर्वन्ति बालकचनेचमरम् ॥”

वाल्मीकिः

वालिशः

वाली

वालिशस्य यजनश्च ।

“वालिशजनमोजस्य मन्त्रिकादीन् अपोहति ।”

इति त्रयगुणः ।

वालिशतः, पुं, मञ्जुघोषनामकपूर्वजनिगणेशः ।
इति त्रिकाक्षशेषः ।

वालिशन्ध्याम्, पुं (वालिशन्ध्या इव आभा यस्य ।)
अथवायव्ये । इति हेमचन्द्रः ।

वालिशस्य, स्त्री (वालिशस्य इव) वैद्व्यमणिः ।
इति त्रिकाक्षशेषः । प्रातः कालीनस्य, पुं ।

वालिशस्यैकं स्त्री, (वालिशस्य एव । वालिशस्य +
स्यार्थे कन् ।) वैद्व्यम् । इति शब्दरत्नावली ।

वालिशस्तः, पुं, (वालिशस्त इव मन्त्रिकादीनां
निवारकत्वात् ।) वालिशः । लोमयुक्तताङ्गु-
लम् । इत्यमरः । (केशाणां हस्तं सम्हाल्य त्रिः ।
केशसम्हाल्य इत्यञ्जलस्तः ।)

वालिशः, स्त्री, (वालिशः केशा इव पदार्था विद्यन्ते
यस्याः । वालिश + अर्थे आद्यस्य तत्तदापः ।)

वारिकेलः । हरिद्रा । मन्त्रिकामेदः, अलङ्कार-
मेदः । मेधम् । वृष्टिः । स्त्री । इति सुनाङ्किता

मेदिनी । वृत्तकुमारी । ह्रीवेरम् । इति शब्द-
चन्द्रिका । अलङ्कारः । नीलनिगृही । इति राज-

निर्वण्डः । एकवचनवस्त्रा गौ । यथा,—
“वर्षमात्रा तु वालिशस्तस्मात्तद्विवर्धिका ।”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

वोदशवर्षावा स्त्री । सा योदशवर्षकाले च
प्रशस्वनीया हर्षदा च । इति राजवल्लभः ।

(यथा, रतिमञ्जरीम् ।

“वालिशः स्त्री प्रायश्चित्तं प्रोक्ता तद्विवर्धिका प्राय-
श्चित्तविवर्धिका ।

प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशति ।”
यथा, मेघदूतः । ८३ ।

“माद्रोल्लङ्घनां गुरुत्वं दिवसेज्येष्ठं गच्छतस्तु वालां
वालां मन्त्रे शिष्टिदमथितां पङ्क्तिनीं वाक्छ-
रूपाम् ।”

कथामात्रेऽपि । यथा भार्करीये । २१ । २८ ।

“इयञ्च नृणांमगन् कारयन् यत्तद्व्युत्पन्नं तत् ।
तन्नि प्रीतिमती वाला दशनादेव मानदः ।”

पञ्चवर्षा स्त्रुता वाला । इति हारीतः । १ । ५ ।

जनद्विवर्धिका कथ्या । तस्यास्तद्व्युत्पन्नवालिशस्य
च अविच्छिन्नादिनिवेष्टी यथा,—

“अजातदन्ता ये वाला ये च गर्भाङ्गिणि स्त्रुताः ।
न तेषामविच्छिन्नारो न पिच्छं नोदकक्रिया ।”

इति गारुडः १०७ अध्यायः ।

वालिशी, स्त्री (वालिशः केशा इवालिशस्य च
पुण्यं यस्याः ।) केशपुष्पावृत्तः । तत्पर्यायः ।

मानवी २ इमपुष्पौ ३ केशधारिणी ४ । इति
शब्दचन्द्रिका ।

वालिशः, पुं, (वालिशः नवोदितोऽर्थः स्य ।)
प्रातः कालीनस्य । यथा,—

“रक्तवस्त्रपरीधानां वालिशस्यैव तन्मूम् ।”
इत्यादि विवचनारे अगङ्गाजीधनम् ।

कथाराशिस्तदर्थः । यथा,—

“शुक्लमांसं जिह्वी वृद्धा वालाकस्तदर्थः इति ।
प्रभाते मैथुनं निद्रां सत्यं प्रायश्चित्ताणि यतः ।”

इति चायकम् ।

वालिशः पुं (वालिशः केशे जातः । वालिश + इण् ।)
कपिविशेषः । तत्पर्यायः । ऐक्य २ वाली ३ ।

इति त्रिकाक्षशेषः । (अयमेव श्रीरामेण हृतः ।
अस्य जन्मादिकविदितस्तु वालिन् शब्दे

प्रत्ययाः ।)

वालिशः, स्त्री (वालिशः एव । वालिश + स्वात्ते कन् ।
टाप अत इत्यम् ।) वाला । कथ्या । वालिशः ।

पञ्चकाङ्क्षा । कर्णभूषणम् । इति मेदिनी । के,
१३ । एताः । इति शब्दरत्नावली । कथ्या

स्वरूपलक्षणे यथा,—
“कथ्या देया स्वयं प्रोक्ता कथ्यारूपा तु मूलिनी ।

यावद्व्यक्तयोनिः स्थातावदेवो मुरारिहा ।”
इति देवीपुराणम् ।

वालिशिकाः पुं, पुनस्त्यक्त्यायां सप्तम्यां क्रतो
वर्धितस्यस्यकपुत्रा कपिविशेषाः । यथा,—

“प्रीत्यां पुनस्त्यो भगवान् दत्तात्रिमन्त्रवतः प्रभुः ।
पूर्वजन्तुनि सोऽगच्छन् स्मृतं स्थायन्मुनेऽन्तरः ।

वदन्वाहुः तथा कथां सप्ततिर्नाम नामतः ।
पुनस्त्यां वर्धितवाहस्य सप्ततिः सुखे क्रतोः ।

ते चोद्वेगतस्य सर्वे वालिशिका इति स्मृताः ।”
इति कौर्म्यः १२ अध्यायः ।

अपि च ।
“क्रतोश्च सप्ततिर्नामा वालिशिकान्तरवतः ।

वर्धित्यानि सप्तत्यानि कप्रीनामोद्वेगतसाम् ।”
इति भाकक्यपुराणे वनवर्गः । ५२ । २४ ।

तेषामङ्गुष्ठपरिमाणस्य प्रमाणं यथा,—
“अथापञ्चदशवीन् वृत्तानङ्गुष्ठोद्वेगतस्य ।

पञ्चाशद्वृत्तिकायेकां सप्तितान् वदन्त पथि ।
प्रकीर्णान् खेनिवाङ्गुष्ठं निराहारास्तपोधनान् ।

जिह्वामानान् मन्दवजान् गोव्यदे सजुतोदके ।”
इति महाभारतः । १ । ५१ ।

वालिशिकीऽपि पाठः । यथा “कृत्तवदन्तगत
वालिशिकमेकादशकृत्तं वालिशिक्यां प्रसन्ति

प्राया वै वालिशिकाः । इति चरकसंहिताभाष्यम् ।
वालिनी स्त्री, अश्विनीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ।

वालिशः, स्त्री, (वालिशः सन्ति यस्य इति वाली
मन्त्रकस्तेन श्रुते यजः । श्रौ + आधारे ङ ।)

उपधानम् । इति शब्दमालाः । (वालिशः इति
राजसिगम् । इति माण्डिकः । ५ । १ । १२४॥)

वालिशः, त्रि, (वालिशः + इण् ।) अथवा ललः । वालि
वृद्धिः श्रुतीति । वालि + श्रौ + आतोऽनुपेति

का ।) श्रुतः । (यथा, भागवते । ४ । ४ । २३ ।
“वालिशः वत यूयं वा अथर्म्मं धर्म्ममाजिनः ।”

वालिशः श्रुतः इत्यर्थः ।) अथवा । इति
मेदिनी । श्रौ, २६ । (यथा, मङ्गः । ३ । १७६ ।

“अपाङ्कतो यावत् पाङ्कतान् सुखानान्हु
पश्यति ।

तावता न फलं तव दाता प्राप्नोति वालिशः ।”
“वालिशोऽयं ।” इति तट्टीका ।)

वालिशः, पुं, (वालिशः ललितो वा वाग्वराजस्य
हन्ता ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ।

(वालिशकथा यथा रामायणे । ४ । १६ ।
२७—३६ ।

“सूर्यपुत्रो महावीर्यं सुयोधं परिहीयन् ।
वालिना भगवत्पुत्रं सुयोधो मन्दविक्रमः ।

वालिना प्रति सामर्थ्यं दृष्ट्यामास राघवम् ।
वृक्षं वृक्षे शिखरेर्वचकोटिनिभेन खे ।

सृष्टिभिर्जातुभिः पङ्क्तिवाहुभिश्च पुनः पुनः ।
तयोर्वृद्धमभूद्वोर वृक्षवासवयोदिवः ।

तौ शोषिताक्तौ युष्मत्तां वाग्वरौ वनचारिणौ ।
मेधाविप महाशब्देस्तनमागौ परस्परम् ।

हृदयमानमथापश्यत सुयोधं वाग्वरम् ।
प्रेक्षमासं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ।

ततो रामो महातेजा आर्षं वृद्धा वरीश्वरम् ।
स शूरवीर्यतः वीरो वालिनो वधकाङ्क्षया ।

ततो धनुवि सन्ध्यां शूरभाशीविभीषणम् ।
पूरयामास तन्नापः कालचक्रमिवात्मकः ।

तस्य आतलजघोषेन तन्नापः पनरयेन्मरा ।
प्रदुद्गुह्यन्मन्त्राक्षेऽयुमान् इव मोहिताः ।

सुप्तस्तु वचनैर्विधैः प्रदीपान्निवस्रिभः ।
राघवेन महाबाहो वालिवश्च पातितः ।

ततस्तेन महातेजा वीर्ययुक्तः कपीश्वरः ।
वेगेनाभिहतो वालिनो निपातः महोत्तरे ।)

ओद्वेगान्मर्तयामविशेषः ।
वाली [वृ] पुं, (वालि केश उत्पत्तिस्थानत्वेन

विद्यते यस्य । वालि + इण् । नामनिवृत्तिश्च
यथा रामायणे ।

“अमोघरेखंस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।
वालेषु पतितं वीर्यं वाली नाम बभूव च ।”

इत्युत्तमानरराजविशेषः । स तु श्रीरामचन्द्रस्य
हस्तः । तस्योत्पत्तिश्च,—

“मेरुवगवर श्रीमान् वाल्मनसमश्च शुभः ।
तस्य वन्ध्याश्च वृद्धः सर्वदेवतपूजितम् ।

तस्मिन् दिवा सभा रत्ना मण्डपः श्रुतयोजना ।
तस्यामासौ सदा देव पश्योनिष्ठतुम् ।

योगसम्पत्तस्तस्य मेलाभ्यां वदन्तु सन्तः ।
तद्गृहीतं भगवता पार्थिना नर्चितं ततः ।

निर्घ्रिप्रमाणं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककृत्वा ।
तस्मिन्नुत्तरे रामः वाग्वरः सवभूव च ।

उत्तर मेरुशिखरे गतस्तत्र च वृष्टवान् ।
नावाविहगसमुत्तं प्रसन्नसज्जितः सरः ।

आहुतं चापतस्तस्मिन् वृद्धे वाग्वरसमम् ।
उत्तुङ्गस्तस्मात् स वृद्धावृत्तितः प्रवयः पुनः ।

तस्मिन्नेव पथे रामः । स्त्रीत्वं प्राप-कं वाग्वरः ।
तद्गुणमदृष्टं वृद्धा व्याजितौ धैर्यमात्मनः ।

ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण कृत्वा शिरसि पातितम् ।
अनायासेन तां कारीं सन्निवृत्तमथाभवत् ।

ततः सा वाग्वरपतिः जङ्गं वाग्वरमीश्वरम् ।
अमोघरेखस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।

वालेषु पतितं वीर्यं वाली नाम बभूव च ।
भास्करेणापि तस्यां वै कल्पपञ्चवर्षिणा ।

बालुका

बीज निवृत्त श्रीवायां विधानमनुवर्तत ।
श्रीवाया पतित बीज सुयीव समजावत ॥
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ३७ सर्गे ॥
अपि च ।

“वानरेक महेन्द्राभिर्मनो बालिनमात्मजम् ।
सुयीवं जनयामास तपस्वस्तपतां वर ॥”

इति रामायणे बालकाण्डे १७ सर्गे ॥
“तस्य शरेशाभिहतो रामेन रथकर्कशः ।
पपात सहस्रा बाहो निवृत्त इव पादपः ॥”

इति क्लिप्तिव्याकाण्डे १७ सर्गे ॥
(बाला केशा सन्त्यस्य ।) बालविशिष्टे, जि ॥
बाहोश्च, पुं मन्त्रकच्छुरीम । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

बा(वा)लु खौ (बलते खनेन । बल प्रायने । बल
+ ऊख ।) एतद्बालुकानामेकमन्वयम् । इत्यु-
खादिहोष ॥

बा(वा)लुक, खौ, (बालुरेव । खार्थे कम् ।) एत-
द्बालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥

बा(वा)लुक, पुं पानीयालु । इति राजनिर्वण्ट ॥
बा(वा)लुका खौ, (बालुक + टाम् ।) रेखविशेषः ।

बलि इति भावाः । तत्पर्यायः । चिकता २
चिकता ३ शीतला ४ धन्वशर्करा ५ प्रवाही ६
महाकृष्णा ७ कृष्णा ८ पाण्डुरवर्णिका ९ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सन्नाप-
नमनाशित्वम् ।

“सकपयोमतश्चैव शस्त्राग्निनिपापहा ॥”
इति राजनिर्वण्ट ॥

शोखा हृत्पादादि । कर्कटी । इति जटा-
धरः । कर्पूरः । अन्वविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

बा(वा)लुकामङ्ग, पुं, (बालुकायाः मङ्गलोति-
तत्वात् चरति च । बालुका + मङ्गलरश्मि +
पञ्चादयः । बालुकाजातलाहस्यं तथात्वम् ।)
मन्त्रविशेषः । बालिया इति भावाः । तत्पर्यायः ॥
विताङ्गः २ । इति चारावली । १६ ॥

बा(वा)लुकाभिका, खौ, (बालुकावदाला खरूपो
यस्याः । कन् अत इत्यम् ।) शर्करा । इति
शब्दचन्द्रिका । (बालुका आत्मा यस्य ।)
बालुकामये, जि ॥

बा(वा)लुकाग्रभा, खौ, (बालुकावासुखरेण्यु-
ग्रभा यस्याः । अन्वुखाबालुकापरिष्ठाग्रभाहस्यं
तथात्वम् ।) नरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
५ । ३ ॥

बा(वा)लुकामय, जि, (बालुका + मयद्) चिकता-
मयम् । इति वैजयमङ्गदीकार्या भरतः ॥

बा(वा)लुकायक, खौ, (बालुकाया यकम् ।)
श्रीवत्प्राकारैवमविशेषः । यथा,—
“भास्ते विवर्तिताग्निरे मध्ये निहितकूपके ।
कूपिकाकूपयमेना बालुकाभिश्च पूरिते ।
सैवर्षं कूपिकायस्य बहिर्भा यच्च प्रच्यते ।
बालुकायकमेतद्वि यन्मत्तकपुत्रे खलुम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

बालियः

बा(वा)लुकाखेदः, पु, (बालुकाभिर्विहित
खेदे ।) तप्तबालुकाभिस्त्राप्यम् । यथा,—
“वातसेव्यते खेदान् कारयेद्वचनिर्मितान् ।
क्षिप्त्वा खेदो निमिद्धोऽथ विना केवलवातजान् ॥
खपैरष्टपटस्थितकाञ्चिकसंक्षिप्तबालुका खेदः ।
प्रमथयति वातकफामयमस्तकमूलाङ्गभङ्गादीन् ॥
स्रोतसां माहूर्तं जला नीला पावकमाश्रयम् ।
हत्वा वातकफास्तस्य खेदो ह्वरमपोहति ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

बा(वा)लुकी, खौ, (बलति बालयति वा । बल-
प्रायने + उक । क्षियां डीप ।) कर्कटीनेदः ।
तत्पर्यायः । बहुपला २ क्षिप्पपला ३
चित्रकर्कटी ४ चित्रकटा ५ काण्डिका ६ मन्त्रला-
७ । अस्या गुणाः ।

“बालुकी वातप्रमनी शीता जला अमापहा ।
पित्तस्रग्मनी रक्षा कुर्वते कासपीनयो ॥

“स्याद्बालुकी शरदि वर्षणदीपकर्त्री
हेमन्ता च खलु पित्तहरा च रक्षा ।
क्षिप्रं करोति खलु पीनसमर्पका
यका तत्तीव्रमधुरा पलकारियो च ॥”
इति राजनिर्वण्ट ॥

बा(वा)लुकी, खौ, कर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बा(वा)लुकिा, खौ, कर्कटी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

बा(वा)लुकी, खौ कर्कटी । इति शब्दरत्नावली ॥
बा(वा)लुक पुं, (बलते प्राणान् हन्ति यः । बल
+ वधि + ऊक ।) विषमेदः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २ । १३ ॥

बा(वा)लेय, पु, (बलये उपकरणाय साधुः । बलि
+ “हृदिपविषयेऽनम् ।” ५ । १ । १३ । इति
टन ।) रावम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥
(यथा, भास्तेऽये । ५ । ५ ।)

“एकच्छाया द्विबालेय विगर्वं पञ्चमाह्वयम् ।
यक्ष्य सप्तमातङ्गं यक्ष यक्षान् शोचय ॥”
बले खनामस्तातस्य देवस्याप्यगुमान् । बलि
+ टन ।) देवविशेषः । इति धरणिः ॥ (बलि
विरोचनपुत्रस्य बाल्येऽथ पुत्रशतं जातम्
ते च बालेयनाम्ना विख्याताः । यदुक्तमपि
पुराणे ।

“विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरिक प्रतापवान् ।
बले पुत्रशतं जज्ञे राजानं सर्वं हव ते ॥
तेषां प्रधानाचलारो विक्रान्ता समजावताः ।
सहस्रबाहुर्ध्वजश्च कथं न बले युगे ॥
बले पुत्रान् पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रम् ।
बालेयो नाम विख्यातो मयो विक्रान्तपौरवः ॥”
जगमेजयवंशोद्भवस्य सुतपसो राज्ञः पुत्रो
बलिकश्च पञ्च पुत्राश्च बालेयाः । यथा, हरि-
वंशे । ३१ । ३०—३३ ।

“क्षेत्रस्य सुतया जज्ञे जज्ञे सुतपसो बलिः ।
जातो माह्वययोगौ तु च राजा काचनेतृषिः ।
सञ्जायोगी च तु बलिवर्धन इत्यपि पुरा ।
पुत्राहत्यादयामास पञ्च वयस्कान् सुवि ॥

बाखीकिः

वज्र प्रथमतो जज्ञे वज्रं सुखसायेव च ।
पुच्छं कलिङ्गञ्च तथा बालेयं चक्षुःसुखते ॥
बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वयस्करो सुवि ।
बलेस्तु वयस्या दत्ता वरा प्रीतेन भारतः ॥”
अङ्गारवयस्करो । इति विश्वः ॥ बाख्यमूल-
कम् । इति राजनिर्वण्ट ॥

बालेय, जि, (बालाय हित । बाल + टन ।)
वटु । बालहितः । इति मेदिनी ॥
(बलये उपहाराय रक्षितः । बलि + हृदिपवि-
षयेऽनम् । ५ । १ । १३ । इति टन । तल्लु ॥
यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । “बालेयास्तल्लुका ॥”
बलिद्योः । यथा रघौ । १४ । ७७ ।

“पुष्पं फलशार्कैवमाह्वयन्तो
वीजं च बालेयमङ्गलरोहि ।
विनोदयिष्यामि नवाभिषङ्गा
सुदारवापो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥”

विमुक्तकान्तो वृक्षश्च तपि जौ । तत्पर्यायो
यथा,—

“जटमट दासपुरं बालेयं परिप्रेतवम् ।
प्रवर्गोपुरमोर्नर्कैवर्त्तोस्तुकाणि च ॥
सुखावत् पेलवपुटं शुक्राभं स्याद्विमुक्तम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

बालेयशाक पु, (बालेयं बलिहितं शाकम् ।)
ब्राह्मण्यष्टिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥

बालेय, पुं, (बालानां इह प्रियः ।) वटः । इति
राजनिर्वण्ट ॥ बालकाभिलषिते, जि ॥

बालोपवीत, खौ, (बालानां बालकानां उपवी-
तम् ।) बालकपरिधानवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।
पञ्चावटम् २ उरखटम् ३ । इति चारावली ।
४८ ॥ द्विजबालकानां यज्ञसूत्रम् ॥

बालीकि, पु, बलीकस्यापत्यम् । (बलीक +
इण ।) बलीकप्रभो यस्मात् तस्माद्बालीकि
रित्यसौ इति ब्रह्मवैवर्त्तके । बलीकप्रभवत्वेन
गौरी पुत्रादिवर्त्तयामस्य बलीकापत्यस्य यद्वी-
त्वेन साधुरपत्यार्थः । यदा बलीक इति ऋषि-
विशेषस्य सन्नेताङ्गः । सुविशेषः । यथा,—
“तप स्वाध्यायनिरत तपसो बालिदात्मरम् ।
नारद परिपश्यन् बालीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥”
इति रामायणप्रथमश्लोकः ॥

अपि च । तत्सदनुग्रहस्य रामचरितं वर-
हस्य निरवशेषं तथासाक्षादेव सत्यं च विश्वास्य
भूलोकवर्तिनां चतुर्षां वर्णाणां तापनयविमो-
चनाय ज्ञानाश्रयभूत एव भगवान् प्रापितस्यो
बालीकिः खल्लतशतकोटिरामायणसारभूत
चतुर्विंशत्यक्षरमायजुर्ब्राह्मणपरब्रह्मविद्याविज्ञान-
भूतं रामायणं चतुर्विंशतिवर्णस्योक्तकर्म कुश-
लवाक्यामयाह्वयतु । इति तट्टीका ॥ अपि च ।
“नारायणसत्तका सर्वे तेषां रामोऽयजोऽ-
भयतु ।
रावन्तान्करो राजा रघुर्वा वंशवर्द्धनः ॥
बालीकिर्यस्य चरितं यज्ञं भार्गवचरितम् ॥”
इति मातृका १३ अध्यायः ॥

बाहु

बाह्य (बाह्यस्व भाव) कर्म वा । बाह + "प्रत्यन्त
पुरोहितादिभ्यो यक ।" ५।१।१२८ । इति
यक ।) बाह्यस्व भाव । ततपर्याय । शिशु-
त्वम् २ शैशवम् ३ । इत्यमरः । तच्च बोकृश
वर्षपर्यन्तम् । आश्विनोदशाद् भवेद्बाल इत्युक्ते ।
इति भरतः । (यथा मनु । ५।१४८ ।
"बाह्ये पितृवर्षे तिष्ठेत् पात्रियाहस्य यौवने ।"
"वयस्तु त्रिविध बाह्य मध्यम बाहुकन्या ।
जनयोदश वयस्तु नरो बालो निगद्यते ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
बा(वा)ह्य (व्य) पुं, (बाधते नेने इति । बाध +
"ख्यप्रिण्यप्रयवाह्यरूपप्रपतस्या ।" उणां ।
३।२८ । इति य । निपातते च ।) उच्चा ।
अमु । इत्यमरः । ३।३।१६ । (यथा
रघौ । ८।७ ।

"अकरोत् पृथिवीरुहानपि
सुतशस्त्रारसबाहुवितान् ।")

बाह्, पुं (बाहुरेव । एषोदरादिलात् बाहुः ।)
बाह्या स्त्री, बाहु । इत्यमरटीकायां रसा
नाथः । (यथाह उज्ज्वलदत्त । १।१८ ।
"अकारान्तोऽपि बाह्यशब्दो भुजवाचकः ।
यथा च । बाह्योऽभ्युपगम्यो पुमानिति दामो-
दर । टावन्मोक्ष । बाहुबाह्या भुजाभुज ।
भुजाह्वा इति वाचवदत्तायां सुबन्धुशेखरः ।")
बाह्याबाह्वि, अ, बाहुभिर्बाहुभिः प्रवृत्त यद् बहु
ततः । इति सुम्नोषवाकरकम् ।
बाहु पुं, स्त्री, (बाधते शब्दम् इति । बाध +
"अजिह्विकल्पमिपविनाशान्धनिपथि तु क ह्रस्व
दीर्घकाराश्च ।" उणां । १।२८ । इति कुप्रत्य
योऽन्तस्य हकारादेशश्च ।) कदाचिदुक्तं
पञ्चम्याववविशेषः । तत्पर्यायः । भुज २
प्रवेष्ट ३ हो ४ । इत्यमरः । १।३।८ ।
हो ५ बाह् ६ । इति जटाधरशब्दरत्ना
वली । तदेदिकपर्यायाः । आयती १ अयना २
अनौशू ३ अन्नवाना ४ विनयवौ ५ गमस्ती ६
कवस्ती ७ बाहु ८ भूरिगौ ९ क्षिपस्ती १
शस्त्ररी ११ भरिजे १२ । इति द्वादश बाहु
नामानि । इति वेदनिर्घण्टौ २ अध्यायः । ३।
(यथा ऋग्वेदे । ५।५७ । ६ ।

"अष्टयो यो मरतो अश्वोरधि
वह ओजो बाह्योर्वो बर्ह दितम् ।"

उपलक्ष्यकबाहुलक्ष्यम् । यथा,—
"निर्मोक्षौ चैव भयान्त्रौ क्षिप्रौ च विपुलौ सुखौ ।
आभातुलम्बिनौ बाहु दृष्टौ योनौ इमेभरे ।"
इति मारुते ६६ अध्यायः ।
(अस्त्र शुभाशुभलक्षणसूक्तं यथा सातुप्रके ।
"उज्ज्वलबाहुः पुरुषो वधवन्धनमाप्नुयात् ।
दीर्घबाहुर्भवेद्वाला सप्तवयस्य यथा ।
प्रत्यन्तबाहुरेण्ये प्राप्नुयाद्बुधस्युत्तमम् ।
हस्तबाहुर्भवेद्वालाः परमेश्वरस्तथा ।
वामानर्गसुखा ये तु ये च दीर्घसुखा वरा ।
उपलब्धबाहो ये तु राजानस्य प्रकीर्तिताः ।

बाहुकु

पुरुषस्य दक्षिणबाहुस्यन्दने स्थितो वामबाहु
स्यन्दने शुभ तद्दीपरीति तु अशुभम् । यथा
प्राक्कुलले १ अङ्ग ।

"शान्तिदिमाश्रमपद स्मुरति च बाहु कृत
फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां दाराणि भवन्ति सर्वत्र ।"
बाहुदक्षिणबाहु । फल वरस्त्रीलाभरूपम् ।
"वामेतरमुपसन्दो वरस्त्रीलाभरूपकः ।"
इति वचनात् ।)

कूर्परस्य ऊर्ध्वभागः । यथा,—
"सुख बाहु प्रवाह च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रत्नत्ववाहतेत्यर्थस्तव नारायणोऽयम् ।"
अस्य टीका । बाहु प्रवाह च कूर्परस्य ऊर्ध्व
धोभागौ । इति विष्णुपुराणे । ५।५ ।

बाहुक, पुं, नगराणां । ततपर्यायः । पुण्यश्लोक
२ अश्वत्थिनः नैषधः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(पुष्करेश्वरतराज्यो हि नलः गृह्वेगुययात
विपिने दमयन्तीमपहाय प्रगच्छन् दावानल
परीतमनलमयादाक्रोशन्त कर्कोटकनामान
नाममवलोक्य तत उद्धृतवान् । अथ प्रसन्न-
स्यास्य पद्मगणोपदेशात् ऋतुपञ्चस्य राशौ
नगरं गत्वा बाहुक इत्यभिहितस्तस्यैव राज्ञ
घोटकपरिचर्यायां नियुक्तोऽभवत् । यदुक्तं
महाभारते । ३।६७।१-७ ।
"तस्मिन्महर्षिते नामे प्रययौ नैषधो नलः ।
ऋतुपञ्चस्य नगरं प्राविशद्गृहमेव हिनि ।
य राजानस्तुपातिष्ठत् बाहुकोऽहमिति नुवन् ।
अन्धानां बाह्वे युक्तं पृथिव्यां नास्ति मनुष्यम् ।
अथ कश्चिद्देवैवाह प्रवृत्तो नैपुण्ये च ।
अन्नसंस्कारमपि च जानात्सर्वैर्विशेषतः ।
यानि शिष्यानि लोकेऽस्मिन् वक्ष्येवाक्यतः सु-
स्मरम् ।
सर्वं यत्स्थि तत कर्तुं शक्तुमक्षः भरस्य माम् ।
ऋतुपर्ण उवाच ।

वच बाहुक । भद्रम् सर्वमेतत् करिष्ये ।
श्रीश्रवाने सदा मुक्तिर्भवति मे विशेषतः ।
यत्तस्मात्तु योगं त येन श्रीश्रा ह्यरा मम ।
भवेत्तु राज्ञ्यस्योऽसि वेतन ते शतं शतम् ।
त्वात्पस्यास्यतश्च निजं वार्ध्वजीवनी ।
एताभ्यां रक्षसे सर्वं वच वै मयि बाहुक ।"
कौरवकुलोद्भवो नाममेव । यथा महा
भारते । १।५७।१२ ।

"बाहुक शङ्खवेरश्च धूर्तकः प्रातरातकौ ।
कौरवकुलजास्ते प्रविष्टा ह्यवाहनम् ।"
बाहुकुलः, वि (बाहौ बाह्योवावयवयोः कुलम् ।)
कुलितबाहुयुक्तः । कोपा इति भाषा । तत
पर्यायः । कुम्भ २ होमकु ३ इति जटाधरः ।
बाहुकुल्यः, पुं (बाहुरिव कुपाति आचरतीति ।
बाहु + कुल्य + पञ्चादप ।) पञ्च । अथ,—
"गदतुपञ्चदशः पञ्च पतञ्जलं तनूयम् ।
देहविर्देहकोपश्च बाहुकुल्यश्च कथ्यते ।"
इति शब्दचन्द्रिका ।

बाहुदा

बाहुव, पुं, (अश्वयो बाहुभ्यां जायते य ।
बाहु + जन् + ड । "बाह्ययोऽस्य सुखमासीत्
बाहु राजन्यं स्मृतं । अरुकादस्य यद्वैशं पद्मम्
भूदाऽभ्यवायनम् ।" इति श्रुतसंघातम् ।)
क्षत्रियः । इत्यमरः । २।८।१। (यथा,—
"वत्स । वाराहसर्पे गच्छेत् त्वं विष्णेश्वरवत्सभाम् ।
तत्र नात्मा दिवोदास काशिराजोऽस्मि-
बाहुवः ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
कीर । खयजाततिल । इति मेदिनी । जे २७ ।
बाहुजाते वि ।

बाहुचाय स्त्री (जै + भावे + ल्युट् । बाहोश्चाय
यस्मात् ।) अस्वाचातनिवारकायबाहुवद्
लौहानि । ततपर्यायः । बाहुलम् २ । इति
हेमचन्द्रः । ३।४३३ ।

बाहुदन्ती, [नृ] पुं, (बह्वो दन्ता यस्य स बहु
दन्त एरावत् स एव बाहुदन्तः । स्वार्थे अञ् ।
बाहुदन्तोऽस्यास्तीति इति ।) इन्द्रः । इति
भूरिप्रयोगः ।

बाहुदा, स्त्री, (बाहु दत्तवती या । बाहु +
दा + आतोऽनुपसर्गेति ।) ३।२।१ । इति क ।
लिखितस्य सुनेबाहुप्रदानादस्यास्तथात्वम् ।)
नदीविशेषः । ततपर्यायः । सेतवाहिनी २ । इत्य-
मरः । कदाचिन्लिखितास्यस्य सुनेर्बहुभातु
शब्दस्य भूत्याश्रमे फलमन्त्राभावाद्वा बाहु
क्षिप्तौ तौ चास्यां नदीं तपस्वतस्तस्य पुन-
जाताविति । इत्यमरटीकायां भरतः । ३।
(एतत्कथा यथा, महाभारते । १२।२३।
१७-४ । आस उवाच ।

"अचापुनाहरन्तीममिति ह्यस्य पुरातनम् ।
शङ्खश्च लिखितश्चासौ आतरोऽपि श्रितमनौ ।
तयोरावसथावास्ता रमणीयौ पृथक् पृथक् ।
निजं पुण्यफलैर्दत्तैरपेक्षौ बाहुदामह ।
तत कदाचिन्लिखित शङ्खस्याश्रममागतः ।
यद्वच्छयाय शङ्कोऽपि निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ।
शोऽभिगम्याश्रमं भातु शङ्खश्च लिखितकदा ।
फलानि पातयामास सन्ध्यापरिचर्यान्वितः ।
अभ्युपादाय विश्वस्यो भक्त्यामास स हितः ।
तस्मिन् भक्त्यल्लेख शङ्कोऽप्याश्रममागतः ।
भक्त्यन्तस्तु त इष्टा शङ्को आतरमग्रीवः ।
कुत फलान्धवाप्तानि हेतुना केन सादृशः ।
शोऽग्रीवत आतरः शङ्कोऽपि पदमाभिवाद्य च ।
इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ।
तमग्रीवोत्था शङ्कोऽग्रीवोऽवसन्निव ।
स्वयं त्वया कृतमिदं फलान्वाहता खयम् ।
गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्मे कथयस्व वै ।
अन्तादानमेवं हि क्षतं पार्थिवसत्तमम् ।
स्तेन मां त्वं विदित्वा च स्वधर्मे मनुपाजयन् ।
श्रीश्रं धारय शौरस्य समं दक्षं नराधिपः ।
इत्युक्तस्तस्य वचनात् सुमुक्तं च नराधिपम् ।
अभ्यगच्छन् महाभागो लिखितः प्रसितमनः ।
सुदुःखस्तनपावेभ्यः क्षुब्धा लिखितमागतम् ।

बाहुयु

अभ्यगच्छन्त सद्यमात्र पदभ्यामेव जनेन्द्र ।
नमन्नवीत समागम्य स राजा धम्मवित्तमम् ।
किमागमनमाचक्ष भगवन् । ज्ञतमेव तत् ।
एवमुक्त्वा स विप्रश्चि सुदुम्भमिदमब्रवीत् ।
प्रतिमुञ्च करिष्येति श्रुत्वा तनकस्तमहसि ॥
अनिष्टद्वानि गुरवणा फसानि मनुजवर्म ॥
भक्षितानि मञ्जारान् । तच्च मां प्राधि मा
चिरम् ॥

सुदुम्भ उवाच ।

प्रमत्तश्चेन्नतो राजा भवतो दण्डप्रारणे ।
अनुज्ञायामपि तथा हेतु स्याद्भाक्ष्यवम् ॥
स भवानभ्यनुज्ञात शुचिकम्मा महाव्रत ।
ब्रूहि कामानतोभ्यांस्व करिष्यामि हि ते वच ॥
यास उवाच ।
स च्छन्त्यमानो ब्रह्मणि पार्थिवेन महात्मना ।
नाभ्य स वरयामास तस्माद्दण्डादते वरम् ॥
तत् स पृथिवीपातो निहितस्तस्य महात्मन ।
करो प्रच्छेद्यामास हतदण्डो जगाम स ॥
स गत्वा भ्रातर शङ्कमार्तरूपोऽब्रवीदिदम् ।
हतदण्डस्य दण्डेभवास्तत्तत्तुमहसि ॥
प्राज्ञ उवाच ।

न कुप्ये तव धर्मेण । न त्व दूषये मम ।
धर्मेण ते अतिक्रान्तस्तत्ते निष्कृति ज्ञता ॥
स गत्वा बाहुदां श्रीं तर्पयस्व यथाविधि ।
देवानुवीन् पितृष्वेव मा पादधर्मे मन ज्ञथा ॥
तस्य तद्वचन श्रुत्वा प्राज्ञस्य निहितस्तदा ।
अवगाह्यापतां पुर्यासुदकार्यं प्रचक्रमे ॥
प्रादुरास्तां ततस्तस्य करो जलजसन्निभौ ।
तत् स विस्मितो आतुदर्शयामास तौ करो ॥”
नभीय पुरा प्रसेनजिह्वाया गौरी नाम
आसीत् । तत् क्रुद्धेन भन्नाभिप्रमा नदीरूपा
जाता । यथा, हरिवंशे । १२ । ५ ।
“जेने प्रसेनजिह्वायां गौरी नाम प्रतिव्रताम् ।
अभिप्रमा तु सा भन्ना नदी वै बाहुदा ज्ञता ॥”
पूर्वशोद्धवस्य परीक्षितानो वृषतेर्भार्य्येय
बाहुना । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४२ ।
“परीक्षितं खलु बाहुदासुपयेमे सुयश्री नाम
तस्यामस्य जज्ञे भीमसेन ॥ बाहुदाज्ञी च ॥
बाहुभूषा स्त्री, (बाङ्गोभूषोर्भूषा भूषणम् ।)
कथम् । इति हेमचन्द्र । ३ । ३२६ । बाहु
भूषणमात्रम् ॥
बाहुभेगी, [वृ] पु (बाहु भिन्नतीति । बाहु +
भिद् + णिङ् ।) विष्णु । इति भूरिप्रयोगः ।
बाहुभेदके जि ॥
बाहुभेल, जौ, (बाङ्गो भूलम् ।) कथं । वगल
इति भाषा । इत्यमर । २ । ६ । ३६ । (यथा
बाह्विदप्ये । ३ । १२३ ।
“क्राभि कुलजसंनानसयमथपदेशत ।
बाहुभेल स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयति स्फुटम् ॥”
बाहुभुङ्ग, जौ, (बाङ्गो बाहुभ्यां वा युङ्गम् ।)
सुभाष्यां ययाम् । मल्लवङ्गम् । तत्पर्याय ।
निङ्गुङ्गम् २ ॥ तस्य क्रमो यथा,—

बाहुस

“जतप्रतिजतोश्चैवाहुभिश्च सकङ्कटे ।
सन्निपातावधत्तैश्च प्रमाथोक्तयनेक्षथा ॥
क्षेपगेमिष्टिभिश्चैव वराहोद्भूतनिखने ।
तलेर्वज्रनिपातैश्च प्रक्ष्वाभिस्तरेव च ॥
प्रलाकानखपातैश्च पादोद्धतेश्च दास्ये ।
जातुभिश्चाभ्रनिघोषे शिरोभिश्चावचङ्कने ॥
तद्वृद्धमभवद्गोरमश्च बाहुतेजसा ।
वज्रप्राणेन शूराणां समानोत्सवसन्निधौ ॥”

इति विराटपञ्चशि १२ अध्यायः ॥

सकङ्कट कङ्कट करचर्षणज किण्वस्तसहि
तैरित्यथ । जतप्रतिजतो परप्रयुक्तिप्रतिजते ।
चिन्नेर्विचिन्नेवस्तेरिति शेषः । सन्निपातेत्यादि ।
एते मङ्गानां शिखाविशेषाः । सन्निपाते
परस्परसङ्घाते । अवधत्तैर्वृद्धसुष्ठिमुधाघाते ।
प्रमाथे पातयित्वा येष । उन्मथने अन्त
रीक्षे सुजाभ्यां मथने । क्षेपये स्थानात्
प्रस्थावने । बहाङ्गुलिकरो सुष्ठि ।
“अवाडसुख स्तन्वगत भामयित्वा तथेव य ।
क्षिप्रस्य शब्द स भवेद्गराहोद्भूतनिखन ॥
तन्वङ्गुलमध्यन प्रसारितकरो हि य ।
सम्पुहारस्तलाख्यस्तु सग्रहो वचमिष्यते ॥”
अङ्गुलस्तुल्यमङ्गुलसुष्ठिवचमिष्यते ।
“प्रक्ष्वाङ्गुलिहस्तेन प्रक्ष्वाङ्गुलि प्रक्ष्वाङ्गुलि स्तुता ।
द्विगुणीकृतबाहुर्वेत्तदीयार्थे यथावत्तम् ॥
प्रहार स प्रलाकास्यात् पादोद्भूत पन्ना-
हतम् ॥”

जातुभिश्चाभ्रनिघोषे पादाङ्गुलोरसङ्घात
निभि करणेयान्यववृत्तानि ते । वज्रप्राणेन
वज्रोत्कर्षेण । इति तट्टीका । (यथा माक
ख्यपुराणे । २३ । १३ ।
“तत् विह्वं ससुप्त्य गजकुम्भान्तरस्थित ।
बाहुयुद्धेन युयुधे तेभ्योऽस्त्रिदशारिणा ॥”
बाहुल, जौ, बाहुलायम् । इति हेमचन्द्र । ३ ।
४३२ । (बाहुल + आय ।) बाहुलभावश्च ॥
बाहुल, पु, अग्नि । इति शब्दरत्नावली ॥
(बाहुला ज्ञातिका तथा युक्ता पौर्णमासी
बाहुली । बाहुली पौर्णमासी यस्मिन् । सास्मिन्
पौर्णमासीत्यर्थः ।) कार्तिकमास । इत्यमर ।
१ । ४ । १८ ॥

बाहुलेय, पु (बाहुलायां ज्ञातिकादीनामपद्य
कुमान् बाहुला + टक ।) कार्तिकेय । इत्य
मर । १ । १ । ४२ ॥

बाहुसहस्रत् पु, (बाहुनां सहस्र विभक्तौति ।
क्षिप । “ह्रस्वस्य पिति किति तुक । ६ । १ ।
७१ । इति तुक च ।) कार्तवीर्याङ्गुन । इति
विकाङ्क्षेयः । (अस्त्र बाहुसहस्रप्राप्तिकथा
यथा, महाभारते । १३ । १५२ । ७८ ॥
“स वरेन्द्रादितस्तेन वृषो वचनमब्रवीत् ।
सहस्रबाहुभूयां वै चन्द्रमध्ये युद्धेऽन्यथा ॥
मम बाहुसहस्रं पश्यन्तां सैनिका रणे ।
विक्रमेण मर्हौ क्षात्रं जयेय सशितव्रत ॥”
परशुरामो हि अस्त्र बाहुसहस्रं परशुना

बीमतसः

विच्छेद । अस्त्र विवरणादिक कार्तवीर्यशब्दे
प्रक्षयम् ॥)

बाहुवाहवि च, बाहुभिर्बाहुभिर्यद् युद्धं वृत्तं तत् ।
हाताहाति इति भाषा । इति सुम्भोद्यथाक-
रणम् ॥

विद् इ अग्नि । अवयव इत्यथ । इति कविकल्प-
द्रुम ॥ (भा पर० सक -सेट ।) इ विन्दते ।
विन्दुरिति शब्दस्य त्रयमेवाय घातुपारायणम् ।
इति दुर्गादासीयटीका ॥

विल क शु विभेदने । इति कविकल्पद्रुम ॥
(शुरा -शुदा च-पर -सक -सेट ।) क, वेल
यति । शु विलति । इति दुर्गादासः ॥

विस इर य क्षेपे । इति कविकल्पद्रुम । (दिवा -
पर सक -सेट ।) य विखति । इर अविसत
अवेधीन । अस्मात् पुषादित्वात्त्रिष्य ड इत्यन्ये ।
इति दुर्गादासः ॥

बीमतस पु (बीमतस्यतेनेन । वध + सन् + करणे
घञ् ।) अच्युन । इति मेदिनी । से, २६ ॥

बीमतस, जि, (बीमतसा घृणास्त्वञ् । अश-
आद्यच् ।) क्रूर । (यथा महाभारते । १ ।
१ । २१ ।

“अदाश्रीय श्रेष्ठपुत्रादिभिस्ते

हैतान् पाञ्चालान् द्रौपदेयांश्च सुभान् ।

ज्ञात बीमतसमयशस्त्राश्च कर्मे

तदा नाशसे विजयाय सज्जय ॥”)

घृणात्मा । (यथा, माकख्ये । १६ । १८ ।

‘तथापि प्रयता भाव्या तममन्यत देवतम् ।

तं तथाप्यतिभीमतस सर्वश्रेष्ठममन्यत ॥”)

विजति । इति मेदिनी । से, २६ । (यथा,—

“दुष्टेर्देवे पृथकसर्वैर्बोभलालोकनादिभि ।”

इति माधवकरकृततत्त्वविनिश्चये षड्विधकारे ।

बीमतसालोकनं विजतिदृष्टनमिति तट्टीकायां

विजयरक्षितेनोक्तम् ।) पापी । इत्यन्यः ॥

अङ्गाराद्यदरवानगतवधरसः । तत्पर्यायः ।

विजतम् २ । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणादि यथा,

साहित्यदर्पणे । ३ । २६३ ।

“कुशुधा स्याद्विभावस्तु बीमतस कथ्यते रसः ।

नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥

दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्त्रालम्बनं मतम् ।

तत्र च क्षमिपार्ताद्यसुहोपनसदाहृतम् ॥

निहोवनास्यवदननेत्रसङ्कोचनादयः ।

अनुभावास्तत्र मतास्तथास्तुभिमचारिणः ॥

मोहोऽपस्कार आवेगो चाविश्वं मरणादयः ॥”

अस्य रसस्योदाहरणं यथा तत्रैव ।

“उतल्लब्धोत्तल्लब्धं जति प्रथममथ पृथुच्छेय-

भूयांसि मांसा

न्यस्यिक पृष्ठपिष्ठाद्यवयवसुलभान्युपपूतीनि

जगध्या ।

अन्त पर्यस्तनेत्र प्रकटितदृशनं प्रेतरङ्ग

कदाह्वा

दङ्कस्यादस्त्रिसखां स्फुटगतमपि क्रवमन्त्र-

मपि ॥”)

बुक्काग्र

वैकृतस्य । यथा । अतिशीतलितपादस्थमभि-
श्रितवैकृतमिच्छन्मिन्द । इयाम्द रसे
जीवम् । तदात्मने तु मांसशोणितदो विद्यु ।
इति तट्टीकाया भरतः ।

बीभनसु, पु, (बीभनसतीति । वध + सन् + उ ।
युद्धे न्यायपथेन शत्रुहर्तृनादस्य तथालम् ।
यतन्निवृत्तिरुक्ता । यथा, महाभारते ४ ।
४२ । १८ ।

“न कृपया कर्मे बीभनस युध्यमान कथञ्चन ।
तेन देवमनुष्येभु बीभनसुरिति विश्रुतः ॥”
अर्चन । यथा,—

अञ्जन फालगुनी लिख्य किरौटी श्वेत
वस्त्रेण ।

बीभनसुविजय कृष्ण सशस्त्रापी धनञ्जयः ।
इति महाभारते । ४ । ४२ । १८ ।

बुक्क, कि आदिशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा पक्षे भा पर सक -सेट ।) पञ्चमखरी कोपध । चुरादिपक्षे कथने
भादिपक्षे कुक्कुरादिशब्देभ्यमिति रमानाय ।
कि, बुक्कयति वाचा बहुलोक । बुक्कति आ ।
इति दुर्गादासः ।

बुक्क, जि (बुक्कयति बुक्कबुक्क इत्यथस्तुशब्द करो
तीति । बुक्क + पञ्चादाय ।) वचोभ्यन्तरमांस
विशेष । तनपर्यायः । अयमांसम् २ इत्यम् ६
इत्यम् ४ । इत्यम् २ । १६ । ६४ । केचित्तु
बुक्कात् एतदेव इत्यान्तगतमांसविशेषे पक्षा
कारे इत्यादिद्वयमाह । धातोरनेकार्थत्वात्
बुक्कात् खादुत्वात् न्यस्यत बुक्क बुक्क कि आदि
शब्दे घञ् । नान्त पुलिङ्गाभ्यम् । खोजि-
ङ्गोपीत्येके । इति खामी । बुक्का खी बुक्क
पुमानपि । श्रौतितेषु स्त्रियां बुक्का बुक्कस्तु
समये इयोरिति रभसात् । नदादित्वात् स्त्रियां
बुक्कीत्यर्थः । बुक्कान्तं जीवमनुष्यमिति रज-
कलिङ्गादयः । उरस्थपि च बुक्कायां कृत्य
मानसेऽपि चेति चिकाक्षशेषः । बुक्कशब्दस्य
उकारस्य ऋकारादेशे तथैव इकादिरूपश्च ।
अयस्य तन्मांसवर्षेति अयमांसं बुक्कस्याप
समुखीभूत मांसं बुक्कायमांसमित्येकं नामे
त्यर्थः । इति तट्टीकायां भरतः ।

बुक्क पु (बुक्कयति शब्दायति इति । बुक्क +
आच ।) क्लाम । इति चिकाक्षशेषः । समये
पु खी । इति रभसः ।

बुक्कन, खी (बुक्क कि आदिशब्दे + भावे क्युट ।)
कुक्कुरशब्दः । ततपर्यायः । भवत्यम् २ । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ४३ ।

बुक्का, खी, (बुक्क + टाप् ।) बुक्कम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः । शोणितम् । इति
रभसः ।

बुक्का, [न] (बुक्क + कनिन् ।) पुं बुक्कम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ।

बुक्कायमांसं, खी, (बुक्कस्यायमांसं ।) इत्यम् ।
इत्यमरटीकायां दायमुकुटः ।

बुद्ध

बुद्धार पु, (बुद्ध कि आदिशब्दे भावे घञ् । बुद्ध
निनादस्य कार करणम् । “एकवचनयो
यच मध्यमस्तत्र लुप्यते ” इति न्यायात् मध्यस्य
ककारस्य लोपः ।) सिद्धञ्चिन् । इति हारा
वली । १६४ ।

बुद्धौ खी, (बुद्ध + गौरादित्वात् ङीष् ।) बुद्धम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ।

बुट, कि हिसे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा -
पक्षे भा पर सक -सेट ।) कि वोटयति
वोटति । इति दुर्गादासः ।

बुड, शि उन्सर्गः । सट्टौ । इति कविकल्प-
द्रुमः । (कुटा-सुदा -पर -सक सेट ।)
शि बुडति अयुङ्गीत बुबोड इति दुर्गादासः ।

बुद, इर् अ उ नशामने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा -उभ सक -सेट ।) पञ्चमखरी । इर
अयुन्न अयोदीत । अ बोन्ति बोदते । उ
बोदिला बुत्वा । निशामनमात्रोचनं प्रणि
मानमिति यावत् । इति दुर्गादासः ।

बुड पुं (बुध्यते क इति । बुध + क्त । यथा भावे
क्त बुद्ध ज्ञानमस्यास्तीति अश्रयादयः ।)
भगवद्वतारविशेषः । स तु दशावतारान्तर्गत-
नवमावतारः । यथा,—

“तत् कलौ सप्रवृत्ते समोहाय सुरदिशाम् ।
बुद्धो नाम्नाञ्जनसुतं कौकटेषु भविष्यति ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ।

अञ्जनस्य सुतः । अजिनसुत इति पाठे अजि
नोऽपि स एव । कौटकेषु मध्ये गयाप्रदेशे ।

इति श्रीधरस्वामी । ततपर्यायः । सर्वज्ञ २
सुगत ३ धर्मराज ४ तथागत ५ समन्त
भद्र ६ भगवान् ७ मारुजित ८ लोकजित ९
जिनः १ वरुभिज्ञ ११ दशवक्त्र १२ अद्वय
वादी १३ विनायक १४ सुनील १५ श्रीचक्र १६

शास्त्रा १७ सुनि १८ । इत्यमरः । १ । १ । १३ ।

धर्मे १६ चिकानज्ञ २ धातु २१ बोधि
सत्त्व २२ महाबोधि २३ आर्य २४ पञ्च
ज्ञान २५ दृष्टार्ह २६ दशभूमिग २७ चतु

स्त्रिंशत्पातकज्ञ २८ दशपारमिताधर २९
हादशाच ३ चिकाय ३१ सगुण ३२ दया

जूर्ण ३३ खलित ३४ विशालमाळक ३५
महामेघ ३६ । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ।

धर्मेचक्र ३७ महासुनि ३८ असम ३९
खसम ४ मैत्री ४१ वल ४२ गुण्यकर ४३

आकलिष्ठ ४४ त्रिशरण ४५ बुध ४६ वक्रौ ४७
वागाशनि ४८ जितारि ४९ अर्हण ५०

अर्हण ५१ महासुख ५२ । इति शब्दरत्ना-
वली । महावल ५३ । इति जटाधरः । ३ ।

ईश्वरनिरूपणे बुद्धविशेषाणां मतमाह । सर्वज्ञ
इति सौगता । निरावरण इति दिगम्बरा ।

लोकव्यवहारविद्ध इति चार्वाका । शरीराख्येव
चेतनानि गौरोद्भूतानामादिज्ञानेन गौद

वत्त्वज्ञानवत्त्वयो सामानाधिकरण्याद्भवति
इति चार्वाकाणां मतम् । तेषां मतं जगत

बुद्ध

व्यवहारवत्त्व नन्वस्तु व्यवहार पूर्वपुञ्जाचोत्तर
पुञ्जोत्पत्तिस्तथा च पुञ्जविद्ध एव कुर्वन्नुप
त्वाव्यजातिविशेषः स्मरणजनकतावच्छेदक
इति न दोषः । इति कुसुमाञ्जलिप्रथमस्तवक
टीकायां रामभद्रः ॥ ३ ॥ बुद्धानां दशविध
मतमेदमाह ।

“वन्ति पुत्र आत्मेति १ ऋप्रान्तबुद्धयः ।

देह आत्मेति २ चान्वाका इन्द्रियाण्यपरे ३

च ते ॥

तेऽन्ये प्रायः ४ सतोऽन्ये ते मनः ५ आत्मेति

वादिनः ।

बुद्धिरात्मेति ६ बौद्धा वै श्रम्यमात्मेति ७ तेऽपरे ॥

यान्निका यज्ञपुरव सर्वज्ञ ८ सौगता विदुः ।

निरावरण ९ माह्वय दिगम्बरमतागुणाः ।

चान्वाकाश्चापि लोकानां व्यवहारप्रसिद्ध

कम् १ ॥’

इत्यात्मप्रकाशः ॥ ३ ॥

पण्डितः । बुद्धिः, जि । इति मेदिनी । धे, १ ।

(बुद्धावतारस्य विवरणं यथा,—

इह खलु बौद्धशास्त्रसम्बद्धेषु सम्प्रोक्ता
पञ्चविंशतिर्विधा दृश्यन्ते । तेषां शुद्धोद्गौरसात्
मायादेवीगमजातं शास्त्रविज्ञानसम्बन्धेतिहासकं
बन्धुगौतमेति नामचतुष्टयेन प्रसिद्धोऽस्तिम-
तमं लोकविश्रुतं बुद्ध कपिलवस्तुनगरे
कलेस्तु शतमङ्गशीलविकसितसङ्घमितिष्ठं गत-
व्यवस्थेऽयं शुक्रवाचरे सुरद्वियां सम्मोहनाय
साक्षाद् विवेकवर्ति खेच्छाविग्रहेण प्रादुर्भवत् ।

अथ स वयसा सह क्रमेण शीलगुणसाहच-
रूपौदार्यवलवीत्यादिभिर्वर्द्धते स्म । उदिते वीचने
पित्राज्ञया च शास्त्रान्वयज्ञां मनोज्ञां रूप-
लावण्यवतीं दृष्ट्वापातितनया गोपानाञ्चौमनु-
मतासुपयेमे ।

जननसमयेऽस्य गणकाक्षुतवान् नरेन्द्र
शुद्धोदन आश्रितस्तजराजर्जरसञ्ज्ञासिन्धतजन-
दृष्टान्तात्तत्रैराज्यं पुत्रस्ते एव सन्त्य-
तीति । तस्मात् सञ्ज्ञातशुद्धो राजा शिष्यमि-
रूपवनपरिहृतं सुगुणं रम्यं हर्षाञ्जय भूभूषणं
निर्मापयामास । तत्राचौ युवतीजगद्विदित-
सुप्रसङ्गवत् विषयविस्तृप्तचेतसः तत्रैव निवृत्ते-
निगमनम् खच्छन्दान्वासयत् । अथ गच्छति
काकेऽस्य शिष्यलौकभूव भोगसन्तर्गः । ततः
कारागारमिव प्रतीयमानं निष्कुटनिकेतं विद्या-
यास्य धरण्या नानास्थानं मृदुमिच्छा सञ्ज्ञाता ।
ततः सोऽस्मै पित्रे शुद्धोद्गनाव सम्मोहनाय
मास प्रत्यक्षं नगरं प्रचानाच्छिन्नमवस्थां विजो-
कयितुं वासना मे बलवतीति । राजा प्रथमं
निवारयितुमिच्छेत् प्रलोभनेन । स नैव तु
ततो विरराम । अथ विज्ञाय निर्वन्तं पुत्रस्य
मन्त्रिणमादिदेश कुमारं शास्त्रविदं भूमि-
मारब्धे राष्ट्रं मे जरातुरसञ्ज्ञासिन्धतमाववा
केनापि कारकेन राक्षसवर्त्मनि वीरविह्वलासि-
विधोषयेति । तथादुहिते कुमारं रथमावह्य

बुद्धः

सारथिना सह बहिर्निगद्य भूमिमुमारब्धवान् । ततश्चतुर्दिक्षु प्रकृतिभिस्तारस्वरैर्जयोऽस्य प्राचोषि । नगरं वीक्ष्यामौ मनसि परां सुदप्राप्तवान् ।

अथ स जरया जम्बरतनु मानवमेक दृष्टवान् । इतः प्राक् कदाचिदपि स शाक्यसिंहो जगतो दुःख नाशभूतवान् इदानीं निरीक्ष्य प्रथमतः जरायस्त विवरणमस्य विज्ञातुं कुतूहलं सारथिं प्रपृच्छ । तदुक्तं यथा —

“किं सारथे । पुरुष दुर्लभं अल्पस्थानं
उच्छुष्कमांसं यद्विरलं च क्षात्राश्रयम् ।
श्वेतशिरो विरलदन्तश्चाङ्गाररूप
आलम्ब्य दृष्टं व्रजतेऽसुखं खलुजम् ॥

सारथिराह ।

एषो हि देव । पुरुषो जरायाभिभूतः
क्षौण्णिक्यं सुदुःखितो बलवीर्यहीनो ।
बन्धुजनैः परिभूतः अनाथभूतः
कार्यासमर्थः अपविष्टः वनेषु हारः ॥

बोधिसत्त्व आह ।

कुलधर्मं एव अयमस्य हितं भयाद्
अथवापि सर्वजगतोऽस्य ह्यवस्था ।
श्रीपुत्र भयाद् वचनं यथभूतमेतत्
क्षुत्वा तथायमिह योनिं सन्निवसिष्ये ॥

सारथिराह ।

नेतस्य देव । कुलधर्मं न राक्षसम्
सर्वं जगस्य जरयौवनधर्मेयाति ।
तुभ्यपि माहृपिण्डमात्मवशातिष्वो
जरया अमुक्तं न हि अन्यगतितर्जनस्य ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

धिकं सारथे । अमुधबालजनस्य बुद्धिं
यद्वयौवनेन मदतं जरा न पश्यी ।
आवर्तयान्निह रथं पुनरहं प्रवेक्ष्ये
किं मत्तं ब्रूयति भिन्नरथाश्रितस्य ॥”

इति ललितविस्तरे १४ अध्याये ।

अथ शाक्यसह सारथिं सन्निदेशं रथं
सञ्चालयति । गत्वा नगरस्य द्वापये द्वारं
आधिरस्य यातनापरीतपुरुषमेकमीच्छाञ्चक्रे ।
ततः स सारथिं प्रपृच्छ । तदुक्तं यथा,—

“किं सारथे । पुरुष रूपविवर्णाज
सर्वैर्जन्मैर्भिरविकलो गुरुः प्रपञ्चसन् ।
सर्वाङ्गशुक्ल उदराकुलः प्राप्तच्छूना
श्वेत् पुरीषः स्वकिं निन्दति कुतसनीये ॥”

सारथिराह ।

एषो हि देवपुरुष परमं शिलानो
आश्रीमर्थं उपगतो मरणान्तप्राप्तः ।
आरोग्येन जरहितो बलविप्रहीनो
अनाथवीर्यशून्यो ह्यपरायणः ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

“आगोप्यतां च मयते यथं स्त्रुक्क्रीडा
आधर्म्यं च इमं ईदृशं घोररूपम् ।
को नाम विजपुषो इमं दृष्टुं यस्यां
क्रोडागतिश्च जनयेच्चुम्भसंज्ञिता वा ॥”

बुद्धः

अथ खलु भिक्षवो बोधिसत्त्व प्रतिनिवर्तय
रथवरं पुनरपि पुरं प्रविशतु ।
इति हि भिक्षवो बोधिसत्त्वोऽपरेण कालसमयेन पश्चिमेन नगरद्वारेणोद्यानभूमिभिरिच्छामन्वृता युद्धेन सोऽन्नाचीनं पुरुषं दृष्टं कालगतं मार्गं समारोपितं सैलवितानीजतं ज्ञातिसङ्गपरिणतं सर्वैर्दृष्टं क्रन्दन् परिदेवमानं प्रकीर्णकेशं पार्श्ववकीर्णशिरोभिः शरीरं ताडयन्निरतक्रोशं दृष्टतोऽनुगच्छन् । दृष्ट्वा च पुनर्बोधिसत्त्वो जानमेव सारथिं भिन्नमवोचत ।

“किं सारथे । पुरुष मञ्जोपरिगृहीतो
उद्धतः केशनख पांशु शिरे क्षिपति ।

“परिवारयितुं विहरन्तु रस्ताडयन्तो
नानाविधापवचनानि उदीरयन्तः ॥”

सारथिराह ।

“एषो हि देवपुरुषो नृत्तं जम्बुद्वीपे
न हि भूय माहृपिण्डं द्रव्यति पुत्रदाराम् ।
अपहृत्य भोगयद्दमाहृपिण्डमिच्छाति सङ्गं
परलोकं प्राप्नु न हि द्रव्यति भूय ज्ञातिम् ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

“धिगयौवनेन जरया समभिदूतेन
आरोग्यं क्षिप्रविधयाधिपराहतेन ।
धिगयौवनेन पुरुषो न पिरस्थितेन
धिकपण्डितस्य पुरुषस्य रतिप्रसङ्गे ॥

यदि जर न भवेयां नैव आधिनः नृत्तु
क्षयपि च मज्जदुःखं पञ्चस्कन्धं धरन्तो
किं पुनः जरयाधिभूतं निताशुबद्धा
साधु प्रतिनिवर्तय चिन्तयिष्ये प्रमोचम् ॥

अथ खलु भिक्षवो बोधिसत्त्व प्रतिनिवर्तय त
रथवरं पुनरपि पुरं प्रविशतु ॥ इति हि
भिक्षवो बोधिसत्त्वोऽपरेण कालसमयेनोत्तरेण
नगरद्वारेणोद्यानभूमिभिरिच्छामन्वृता देव
पुत्रैर्वोधिसत्त्वस्याशुभावेनैव तस्मिन् मार्गे
भिचुरभिनिर्म्मितोऽभूत् । अन्नाचीनो बोधिसत्त्वस्त
भिचुं श्रान्तं दान्तं सयतं ब्रह्मचारिणमनति
क्षिप्तचक्षुःशृङ्गमात्रप्रेक्ष्य प्रासादिकेनैवापथेन
सम्यग् प्रासादिकेनाभिक्रमप्रतिक्रमेण सम्यग्
प्रासादिकेनालोकितवक्त्रलोकितेन प्रासादिकेन
सङ्घाटीपिण्डपात्रचौरधारणेन मार्गं स्थितम् ।
दृष्ट्वा च पुनर्बोधिसत्त्वो जानमेव सारथिं भिन्नमवोचत ।

“किं सारथे । पुरुष श्रान्तं प्रश्रान्तचित्तो
नोत्पिप्तचक्षुः व्रजते युगमात्रदर्शने ।

कायाप्लवङ्गवसनो सुप्रश्रान्तचारी
पात्रं यच्छीलं न च उद्धत उन्नतो वा ॥

सारथिराह ।

एषो हि देवपुरुष इति भिक्षुनामा
अपहृत्य कामरतयं सुविनीतचारी ।
प्रपञ्चप्राप्तं सममात्मन एवमाणो
सरागङ्गेव विगता तिष्ठति पिण्डवर्था ॥
बोधिसत्त्व आह ।

बुद्धः

साधु सुभाषितमिदं मम रोचते च
प्रपञ्चं नाम विदुभिः सततं प्रशङ्कता ।
हितमात्मनश्च परमसङ्घितं यच्च
सुखजीवितं सुमधुरमन्दं फलं च ॥”

इति ललितविस्तरे १४ अ ।

ततः सञ्चल्यचित्तोऽसौ स्वकीयं शुद्धान्तं
विवेश । दिवसेऽस्मिन् राहुलनामा पुत्रोऽस्य
समजनिः । राजा शुद्धोदनः खाङ्गणस्य भ्रमणं
दत्तान्तं सर्वं निशम्यास्य सञ्जायमहणं शङ्क
मानं चतुर्ध्वं नगरद्वारेषु सेनायुहान् सन्निवेश
यति स्म तस्य परिदृष्ट्वायम् ।

रतिरसामिज्ञानं युवतिजनानन्तं पुरेषु बहु
तरानं प्रथयामास बोधिसत्त्वस्य प्रमोहनाय ।
अथागता रजनी, सिद्धायस्य तु चित्तं आकु
लितमतीव गेह्यातं प्रपञ्चं मैत्र्यहकार्यम् ।
ततो वृत्तादिप्रमोदात परं निद्रितां सर्वां युवतीं
विलोक्य शयनात् शनैः शनैरुत्थितो व्यलोकयत् ।

“तच्च काश्चिद्व्यपन्नदृष्ट्वा काश्चिद्
विधुतकेशं काश्चिद्विकीर्णभरणा काश्चिद्
विम्बदुसकुटा काश्चिद्विहतेरश्वैर्विगोपितगात्रं
काश्चिदसंस्थितसुखा काश्चिद्विपरिवर्तित
नयना काश्चित् प्रपञ्चवन्तो लालाभिः काश्चि-
द्वसन्त्य काश्चित् प्रहसन्त्य काश्चिद्व्यलपन्त्य
काश्चिद्वृत्तानं कटकटायन्त्य काश्चिद्विषय
वदना काश्चिद्विषयस्थितरूपा काश्चित् प्रल-
म्बितबाहव काश्चिद्विषयवदना काश्चिद्वि-
घाटितशीषा काश्चिद्व्युत्थितशीर्षा काश्चि-
द्विपरीतवर्तितसुखममकला काश्चित् प्रपञ्च
शरीरा काश्चिद्विभयगात्रा काश्चिद्विकुला
खुरखुरायमाना काश्चिन्मन्दद्वन्द्वसुपशुभं परि-
वर्तितशीषशरीरा काश्चिद्वीणावक्त्रावपरि-
उद्धपाण्य काश्चिद्व्युदन्ते कटकटायन्त्य
काश्चिन् किम्यलनकुलसम्यताङ्गावकथितवाद्य
भाषा काश्चिन्निषेधोन्मेषपरिवर्तनयथा काश्चि-
द्विदृष्टास्या एव मद्विद्धत धरणीतलगतमन्तं
पुरं निरीक्षमाणो बोधिसत्त्व आश्रानयन्ना
मुत्तपादयति स्म ।” तच्चेदमुच्यते ।

“तां दृष्ट्वा उद्विग्नं स लोकनाथ

कथय विनिश्चय इदं जगाद् ।

अहो वता क्षण्यगता व्रजेय

कथं रतिं विन्दति राक्षसीगणे ॥

अतिमोहतमाहते दुर्मेति

कामगुणैर्निगणयन्निजम् ।

विह्वलपङ्गरगता यथा न हि

जलमिह कदाचिद् विनिश्चयतम् ॥”

इति ललितविस्तरे १५ अध्याये ।

अनौतेऽयं निशेधे सिद्धार्थोऽन्वयपालमाह्वयाद्
“जरामरणपङ्कद्विषयसत्त्वपरिमोचनस्य सम
यो ह्युपस्थितो मे ।” अतएव यद्दीप्तामि
सञ्ज्ञासम् । विक्षितोऽन्वयपालोऽब्रवीत् राज
पुत्रस्य ते सञ्ज्ञावयवसममुचितं न समर्थोऽपि
सञ्ज्ञावाच्यमस्य कदापि बोधुम् ।

बुद्धः

विद्यार्थं आह ।

“विवक्षिता सर्पेश्वरा यथा बुधे
विगहिता मोघटा यथाशुचि ।
विनाशका सर्वसुखस्य हृन्दक
जाला हि कामाक्ष विनायते रति ॥”
हृन्दक शब्दं यानि दुःखशतामयानि पूर्वं
जन्मान्तरे ।
बन्धनारब्धगन्ताडनास्तज्जना कामहेतो
मया नो च निर्विद्वभूत ॥
सकृत्मानस प्रमदवसगतश्च
मोहाकुलं दृष्टिजालाहतम् ।
अन्वभूत पुरा आत्मसञ्ज्ञा-
यज्ञाकारका वेदनावीतिहृता इमे ॥
धर्माज्ञानत सम्भूता चक्षुष्यपला
निन्दमेवै समा विदुर्हि सद्गता ।
ओषविन्दुपमा अक्षतुच्छा अचारा
अनात्मा च शून्यस्वभावा इमे सर्वे ॥
स्यमहमभिरुद्ध नावामिमात्मनाऽवतीर्य
सवार ओषेरह तारयिष्येऽनन्त जगत ।
श्रीकवचारकान्तरारोमोर्निरागयज्ञा-
याकुले वैराकुले दुस्तरे एव चित्त मम ॥
तदात्मनोतीय इदं भवार्थं
सर्वैरदृष्टिर्पहलोशराक्षसम् ।
खय तरिला च अनन्तर जगत
खलेऽनारीखे अचरामरे शिवे ॥”

ललितविक्रमे १५ अध्याये ।

अतश्च हृन्दक । प्रज्जान्मनुनेव सत्वरमानयाचम ।
तथादृष्टिते विद्यार्थोऽसौ स्त्रीतनयगुरुजनान
सर्वान् राज्यमेत्यर्थं विद्यायाश्चामरुद्ध
जगत । निजनगराद्दशयोजनदूरस्थित
मत्तराज्यं प्राप्य तत्रैव वाश्रयस्थमस्मिन्धौ
हृन्दकमन्वसहितं विद्वन्महौषधमपह्नाय
पिपाथं बल्लकवासवमेकाकी वैशाखी नाम-
नगरीमुपतस्थे । तत्र आराट्कालामनामा
जिनपुरुषप्रशस्तकशिख्यैरवातसीत, विद्यार्थो
ऽस्य शिष्योऽभूत् । आहैकदा गुरु, भविष्येता
अष्टमं किमान् पुरुष एवात्र ब्रह्मचर्यं गृहीतुम्,
लब्धुश्च सर्वमेत्यर्थम् । हृदि यस्य विमलो
निर्वाणप्रदीपः प्रदीपस्तम स्तोमयसगपदुर्भवस्य ।
न तस्य सुखदमैत्यर्थं विमलितगुरुवचनम् ।
ततः सप्तशतीं शिष्यततिन्दधनस्य रुद्रकनाच
खाद्यो समीपं गत्वा हलानेन सम्भाषणं गद्य
श्रीरै जगाम । तत्रोद्भाषितमनेन यद् ब्राह्मणा
अमण्यश्च बोधस्वरूपं लब्धुमविशुद्धं कायमानस
नियोजयन्ति तद्विमुखादधितुमार्जकाहृदय
वर्षणमिव वैफल्यं भजते । सुखकाष्ठखण्डय
वर्षणेन यथा लब्धमनोरथा मानवाकाहत
कायमनसोविशुद्धयो सती स्वतश्च बोध-
कामं शक्य । ततः परमसौ बोधिसत्त्वो गत्वा
यामसुखविस्त्रास्य विचनं तत्रैवोषितुं भगो
दधे । परमवर्तेनात्रैव कामशुद्धिं चित्तशुद्धिं च
विधाय आस्नाकनास्य दुहर् ध्यानं दधार ।

बुद्धः

अत्रासौ कस्मिंश्चिद्विसे सदरीमेकिकां कस्मि-
न्विहा तच्छुलमेक कदापि नैकमात्रं कलाय
भञ्जयित्वा कस्मिन्चिदुपोष्येन वा काल
विनष्टं शुष्कश्चविमसीवर्षो बभूव । ततोऽसौ
देहमित्य निमग्न्य लब्धुं सम्मोघं न समर्थो भवेय
मिति विचिन्त्य पोष्यकरमाहारं जगाम ।

दिवसेऽस्मिन् मुहोदयं खग्न ददर्श प्रिय पुत्रो
मे मयि सुक्तादिविभूषितवारण्यरूपेण उदुम्बर
तरमाररोह । जैलोक्यलोका पूजनायास्या-
गच्छन्तीव यशोवरापि गोपापरनाम्नी ददर्श
खग्नं विविधम् खयं श्लाघ्यसिद्धं पञ्च
यथा जगदस्मिन् श्रुत्या मे, विमलमिव सुमेरु
शिखरमुपगामीभूत मे, वामदक्षिणकरद्वये मे
प्राथम्यं चिमसमुद्रोपरि पादादुभौ मे दक्षि
काम्यौ ब्रवन्ते, नाभिकमलान मे समुत्थिते
स्थिरिकाद्वयेऽपूरितमखिल नभः । ततश्चो
त्थायासौ ऊरुविस्त्रोविताया सुजातानामि-
काया नात्या सकाशात् भिक्षां जगाम ।

इतः विद्यार्थो ध्यानं दधार, निर्वाणं पथि तस्य
सततं परिपश्यी सन्नपि दुर्निवारो मारः परा
जितो ध्यानवैरैश्च योगिसिद्धैश्च पञ्चायन चक्रे ।
ततस्तस्यैव कन्दर्पस्य तनये यतिते तस्मा रतिश्च
योगिप्रवरस्य मोहनाय, विप्रजानि तु जाता-
न्ययोर्मनोरथाणि । ततः सर्वेभ्यः हृष्टेभ्यो
विमुक्तं विद्यार्थो बोधश्च विमल मेमे । तदाया-
वधिरूपयोग मनस्यस्य सुहृदे प्रतिफलित
सकारणमखिल जगत । ततश्च चिन्तयामास च
जीवानां जन्म, तेषु च जीवस्य संयोगो वियोग
श्चैव दुःखं दुःखायेतानि । न जानीते भागवत्कन्
मोहनालेनाहतो दुर्निबन्धं दुःखं सृष्ट इति ।
ततः कस्मादागतं जरामरजमिति चेतसा कृते
प्रश्ने तेनैव निश्चिनोति सः, यज्जन्मन एवागच्छति
जरामरजमिति, कुतस्तर्हि ज्ञातव्यं जन्म
किमस्य वा कारणम् ? सवारादस्माज्जाति
रतएव भव एव कारणमत्र । भवस्तर्हि कुत
आयत किमस्य वा कारणं ? उपादानादागतो
भवस्तदुपादानमेवास्य कारणम् । कस्मादुपा-
दानमायातमर्हि किमस्य वा कारणं ? दृष्ट्याया
आगतमुपादानमतस्तस्यैव कारणमस्म्येति । तर्हि
कुत आयाता दृष्ट्या कारणं वा किमस्या ?
वेदनाया आगता दृष्ट्या अतो वेदनैव कारणं
मस्या । कुत आयाता वेदना अस्या वा कि
कारणम् ? स्रष्टादायाता वेदना अतः स्रष्ट
एव कारणं वेदनाया इति । स्रष्टस्तर्हि कुत
आयात कि वा कारणमस्य ? यदायतना
दागतं स्रष्टस्ततोऽस्य कारणं स एवेति ।
कुत आयातं यदायतनं कारणं वा किमस्य ?
नामरूपाध्यामागतं यदायतनम् अतएवास्य
कारणमेव तदिति । कुतस्तर्ह्यायाते नामरूपे
कारणं वा किमनयो ? विज्ञानादागतं नाम
रूपेऽतोऽनयो कारणं विज्ञानमिति । कुत
आयत विज्ञानमर्हि कारणं वा, किमस्य ?

बुद्धः

सवारादागतं विज्ञानमतोऽस्य कारणं स
एवेति । सवस्तर्हि कुत आयात कारणं
वा किमस्य ? अविद्याया आगतं सवस्तार
स्ततोऽस्य कारणमविद्येवेति ।

स्फुटमिदानीमविद्यैव कारणं जगतोऽखिलस्य ।
ततो विकीर्मेन प्रकटीभूतं यत अविद्याया
सवस्तारं सवस्ताराद् विज्ञानम्, विज्ञानात्तम
रूपे ताभ्यां नामरूपाभ्यां यदायतनम्, यदाय
तनात स्रष्ट, स्रष्टाद् वेदना वेदनायास्तुक्ते
दृष्ट्याया उपादानम् उपादानात् सवार
सवाराज्जातिं जातिरैरामरजमिति ।

प्रकारेणानेनोत्पन्नो दुःखदुर्मो जीवानाम् ।
तदिदानीं प्रतिभात अविद्यैव जलमस्य पाद-
पस्य निरस्तायामविद्यायां कुतो दुःखप्रसङ्ग
क्रमेण तस्मात् जन्मजरामरजं दुःखं चिन्ता
क्षेश पीडा च सर्वे दूरे ण्जायन्ते । एवं
जीवानासुदेति चित्ताकाशे धर्मालोकः ।
उदिते तस्मिन् मन संयोगं ज्ञानं दृष्ट्वा विद्या
च्छतिर्नैद्विष्य सर्वं प्रयत्नो भवति । तत इदानीं
विद्यार्थो बुद्धः सज्जान ।

ततश्चागतोऽत्र ध्वजानगर्भा राजा बुद्धस्य
श्रीपादपद्मसन्दर्शनाय । सोऽसौ सुपदिदेश
“अहिंसा परमो धर्मः ।” इत्यतस्त्वमनुतिष्ठ
तद्वन्म निर्वाणमोक्षचान्त्रिष्येति ।

ततोऽसौ बुद्धो नैरञ्जननाम्नी नदीं पिरिका
वनं गत्वा उज्ज्वलमुपवनं प्रतस्थे । अत्र स
जनपथाश्रदासराहुपोषयमङ्गीकृतवान् । तत
स्तस्मात् स्थानाभिगम्य गद्या नाहलं बुद्धद्विर
लोहितवस्तुकं गन्धपुरं सारथिपुरं च क्रमेण
गत्वा गत्वा च काशिकासुपतस्थे, अत्रास्य
कौण्डिन्यं विद्धं शिष्योऽभूत् बुद्धस्त नाम्ना
ज्ञानकौण्डिन्यं चकार । कालेऽस्मिन् बहु-
संख्या लोका आगतागत्य बुद्धस्य शिष्या
अभवन् ।

ततः काशीघातं स ऊरुविस्त्रास्थित सेनानी
नामकं याम प्रययौ तत्र नैरञ्जनतीरे नाम्ना
ऊरुविस्त्राकाश्रयं शताधिकविशतिविधा पञ्च
शतशिख्यैरुत्तमं प्रतिवसति स्म । लोका जान
न्त्यसुमहन्मिति । बुद्धो गत्वास्य समीपं प्रदा
यास्ते ज्ञानोपदेशं विमलं शिष्यं तं चकार ।
इदं शक्तिमलौलिकं बहवो लोका विस्मिता
धर्मं बौद्धं दृष्टीतवन्तः ।

तदा विम्वारो मगधराज सुआव गयशीव
बुद्धदेवं प्राप्त इति । गत्वा समीपं प्रपूज्य च
परमया भक्तास्य शिष्यत्वं स्वीकृत । ततो
मागधो स्त्रीयां नगरं गन्तुं निमन्त्रयामास
तम् । जयाहास्यं प्रणय बुद्धः । शारीपुत्तोऽत्र
मौद्गलायनोऽस्य शिष्योऽभवत् ।

श्रुतवान् कोशलपति प्रसन्नजित बुद्धो देवो
राजश्चेत् केतवने प्रतिवसत्युद्भवेति । गत्वा च
तत्र त्वरितं बुद्धसन्निधिसुवाच पूजकाश्रमप
परिब्राजकगोशालं वैरापुत्रसंज्ञं अजितं च

ततो ब्रह्मो यश्चकूटमागच्छन्नवतिष्ठत् ॥ समये
 शक्तिं देवदत्तोऽस्य ज्ञातिश्च शत्रुश्च शिष्यश्च
 शक्तिं गच्छामाह्वानमाह । तेन च निश्चयं ब्रह्म
 कूटयन्त्रं निरमायि । अग्रेनाहृतो ब्रह्मो अथा
 प्राप शक्तिप्रकाशवशे यन्त्रस्य तं बुद्धं रिरन्विष्टु
 कुम्भीरञ्जतप्रहारेण प्राणांश्च दत्वा ।
 कालेशक्तिं विष्णुवारे मगधे पञ्चल गते
 च जातशत्रुर्जुह्वो दुर्दान्तो मगध भ्राष्ट्राश्च, देव-
 दत्तोऽस्य मित्रमासीत् । एकदाजातशत्रुर्बुद्धं
 सन्निधावागत्य प्रपश्य - “नानाकर्मसु यावत्तो
 मनुष्यो धनमभौरुहसुपाज्येयितुं यतते, प्राप्य
 तु वाञ्छितं धनं सुखो न भवति, धर्मो तदा तु
 निधाय मनस्तद्वपुः सुखं प्रत्यक्षमाप्नुयात् किम् ?
 ब्रह्मं प्रत्युवाच किं कर्मणा यागेन होमेन वा ।
 न्यायान्यायौ विपक्षौ अथमानासुतमानाश्च
 तिरस्कारपुरस्कारी च तद्वन् निष्कलो । पितरौ
 नाक्षरौ च योऽशक्तिं जगति प्रपन्नवान् मन्त्रा-
 वलम्, सखे पथि प्रविष्टवांश्च जानाति स एव
 जन्मेव न्दत्युरिति । सोऽशक्तिं जन्मव्येवाश्च यो
 ऽवयो निष्ठाश्च मोक्षं लभते न पुनरायाति स ।
 पृथिव्यादिभूतवस्तुष्वेव यथाक्रमं भूताग्ने-

भक्त परमानन्दो वरीद गच्छ सद्भावात्स्य
विगलितश्चाक्षुप्रवाहोऽविरजधारया तमाह
बुद्ध आनन्द ! तवादीभ्यमसारं वारी निर्वाण

इति श्रीभगवद्गीता ॥

बुद्धिः

बुद्धोन्नि

तस्या पञ्च गुणा यथा—

“इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसाय समाधिता ।
सशय प्रतिपत्तिश्च बुद्धे पञ्च गुणान् विदुः ॥”

इति महाभारत मोक्षधम्म ।

इष्टानिष्टविपत्ति इष्टानिष्टानां वृत्तिविशेषाणां
विपत्तिर्नाश निवृत्त्यापत्तिरित्यर्थः । व्यव
साय उतसाह । समाधिता चित्तस्थैर्यं
चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । सशय कोटिहयस्यूक
ज्ञानम् । प्रतिपत्ति प्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्ति ।

इति तट्टीका ॥ * तस्या सप्त गुणा यथा—
“सुखवा अवयवश्चैव ग्रहण धारणन्तथा ।
ऊहोपोहोर्ध्वविज्ञान तत्त्वज्ञानश्च धीगुणा ॥”

इति हेमचन्द्र ॥ * ।

तस्या वृत्ति पञ्चधा यथा । प्रमाथम् १ विप
थय २ विकल्प ३ निद्रा ४ स्मृति ५ । इति
पातञ्जलम् ॥ * । बुद्धिचयकरा यथा,—
“शोक क्रोधश्च लोभश्च कामो मोह परास्तता ।
ईशा मनो विपत्तिस्तथा कृपाक्षया जुगुप्सता ॥
ह्लास्येति बुद्धिनाशहेतवो मानसा मया ।”

इति कालिकापुराणे १८ अध्याय ॥ * ।

अपि च ।

“बुद्धिचयकरा एते माधकासवन्दितिका ॥”

बुद्धिद्विकरा यथा,—

“निष्ठाटक्खवृत्ताश्च बुद्धिद्विकरा मता ॥
बुद्धिचयकरास्त्रिभ्य व्येज्जाणा च भोजने ।
भोजयेदन्वह बुद्धिद्विहेतु वृत्तोत्तम ॥”

इति कालिकापुराणे ८८ अध्याय ॥ * ।

न्यायमते सा विभुगुण पुनर्द्विविधा अशुभूति
स्मृतिश्च । यथा—

“विभुबुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।
अशुभूति स्मृतिश्च स्यादशुभूतिश्चतुर्विधा ॥
प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्देन ॥”

इति भाषापरिच्छेद ॥

बुद्धिमान् [त] नि, (बुद्धिर्विद्यते यस्य । बुद्धि +
भतुप ।) बुद्धियुक्त । ज्ञानवान् । यथा,—

“तदुच्यते यद्विभुसुतप्रेष

स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ॥”

इति गारुडे १५५ अध्याय ॥

बुद्धिचहाय, पु, (बुद्धौ बुद्ध्या कृते कार्यं इति
भाव । सहाय ।) मन्त्री । इति हलायुध ॥

मया साहाय्यकर्ता च ॥

बुद्धोन्नि, ली, (बुद्धेर्बुद्ध्यात्मक वा इन्द्रियम् ।)
ज्ञानेन्द्रियम् । यथा,—

“मन कर्षी तथा नेत्रे रचना त्वक च नासिके ।
बुद्धोन्निवमिति प्राहुः शब्दकोशविचक्षण ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा मनु । २ । ६ ६२ ।

“ओज त्वक चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव
पञ्चमी ।

पापपक्ष हस्तपाद वाक चैव दशमी स्मृता ॥

बुद्धोन्निवाणि प्रक्षेपा ओजादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि प्रक्षेपा पायादीनि प्रचक्षते ॥

बुधः

एकादश मनो ज्ञेय खगुण्येनोभयात्मकम् ।

यस्मिन् चित्ते जित्तवेतौ भवत पञ्चकौ गयौ ॥”

बुध, पु वत्तुलाकारजलविकार । जलविष्णुकी
इति मुहूर्तसिद्धि इति च ख्यात । बुधबुद्धाब्जु-

ष्काट इत्यख्य । इत्यमरभरतौ ॥ अन्यच्च ।

“अवधम्बुकाया त्रयादभिनीचसिवा पथे जलम् ।
वेष्टाराग खले प्रीति वडते बुधबुद्धोपमा ॥”

इति गारुडे १५ अध्याय ॥

गर्भस्थावयवविशेष । यथा,—

“पञ्चरात्रेण कलन बुधबुद्धाकारता ज्ञेय ॥”

इति सुखदोष ॥

(यदुक्त यथा,—

“प्रथमेऽहनि रेतश्च सयोगात् कलनश्च यत ।
जायते बुधबुद्धाकार प्रोक्षितश्च दशाहनि ॥”

इति हारीते प्रारोहस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

बुध इर ज न वदने । इति कविकल्पद्रुम ॥

(भ्रा - उभ सक सेट । ज्वलादिरयम् ।) इर
अबुधत अबोधित । न बोध बुध । न बोधति
बोधते । इति दुर्गादास ॥

बुध औ विज्ञापने । इति कविकल्पद्रुम । (भ्रा -
पर - सक अनिट ।) औ बोद्धा । बोधति
गुरु । इति दुर्गादास ॥

बुध, य ङ औ वेदने । इति कविकल्पद्रुम ॥
(दिवा - आत्म सक अनिट ।) य ङ बुध्यते
ग्राह्य सुधी । औ बोद्धा । इति दुर्गादास ॥

(जागरणं चकम्भकोऽपि । यथा, रघौ । १ । ६ ।
“ते च प्राप्नुवन्तु बुधे चादिपुरुष ॥”

“आदिपुरुषो विष्णुश्च बुधे योगविज्ञां जहौ
इत्यर्थः ॥” इति तट्टीका ॥)

बुध, पु (बुध्यते य । “बुध + इगुपधञाप्रोकिर
क ।” १ । १ । १२५ । इति क ।) पञ्चित ।

तत्पर्याय । विज्ञान् २ विपश्चिन् ३ दीवन् ४
सन् ५ सुधी ६ कोविद ७ धीर ८ मनीषी ९

ज्ञ १ प्राज्ञ ११ सखावान् १२ पञ्चित १३
कवि १४ धीमान् १५ क्षरि १६ ज्ञती १७

ज्ञाति १८ लब्धव्य १९ विषयज्ञ २० दूर-
दर्शी २१ दीवदर्शी २२ । इत्यमरः । २ । ७ ।

५ ॥ विदग्ध २३ दूरदृक् २४ क्षरी २५ वेदी
२६ बुद्ध २७ बुद्ध २८ विद्याग २९ प्रज्ञिज

३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अक्त ३१ प्राप्
रूप ३२ सुत्प ३३ अभिरूप ३४ बुधान ३५

कवितावेदी ३६ वप्ता ३७ विदित ३८ कवि
२९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नवरत्ने । १ ।

“अत्युच्च स्तुतिभिर्गुरु प्रकृतिभिर्द्वैतं कथाभि-
बुध

विद्याभी रसिक रसेन सकल शीलेन कुर्या-
द्वशम् ॥”

नवग्रहान्तर्गतचतुर्थग्रह । स च ब्रह्मस्यति
भाष्यतारागर्भे चन्द्राब्जात् । तत्पर्याय ।

रौहिणेय २ सौम्य ३ । इत्यमरः । १ । १ । २६ ।
हेमा ४ वित ५ ज्ञ ६ बोधन ७ इन्द्रपुत्र ८ ।

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * । तस्य चन्द्रादि-

बुधः

वृत्तान्त यथा । “महावलेपाञ्च सकलदेवगुरो-
दृहस्यतेस्तारां नाम पत्नी जहार । बहुश्रुत

दृहस्यतिचोदितेन भगवता ब्रह्मणा चोद्यमान
सकलैश्च देवविभियाम्मानोऽपि न सुमोच ।

तस्य दृहस्यतिहेतुबाहुशना पाप्मिण्याहोऽभूत् ।
अङ्गिरसश्च सकाशादुपलब्धविद्यो भगवान्

रज्रो दृहस्यते साहाय्यमकरोत् । यतश्चोशना
ततोऽपि जन्मकुम्भाद्या समस्ता एव देवदानव

निकाया मज्जन्तमुदमचक्षुः । दृहस्यतरपि
सकलदेवसैन्यसहाय शक्योऽभवत् । एव तयो

रतीवोय सग्रामस्तारानिमित्तकारकामय
नामाभवत् । ततश्च समस्तशस्त्राख्यसुरेभ्य रज

पुरोगमा देवा देवैश्च चाग्नेयदानवा सुसुषु ।
एवञ्च देवासुराहवचोभक्त्युद्धयमशेषमेव

जगद् ब्रह्माण्य शरण्य जगाम । ततश्च भगवान्
पुश्रनश्च शङ्करमसुरान देवांश्च निवाय दृह

स्यतये तारामदात् । ताञ्चान् प्रसवामवकीर्य
दृहस्यतिराह । नैव मम चेन्न भवत्यान्वसतो

धायत उन्वज्जेन अलमलमतिधार्ष्ट्येति ।
सा च तेनैवसुक्ता पतिव्रता भक्तवचनात्तमिषी

कास्तस्मै गमसुतसज । स चोत्तरेऽहमात्र एवानि-
तैश्च देवानां तेषांस्त्राधिपक्षेप । दृहस्यति

मिच्छुश्च तस्य कुमारस्यातिशारदया वाभि-
जानौ दृष्ट्वा देवा समुत्पन्नवन्देहास्तारा

पप्रच्छुः । सद्य कथयास्माकमतिमुभगे । कस्या-
यमात्मन्य सोमस्याथ दृहस्यतेरिक्तुतापि सर

तारा द्विया न किञ्चिदुपच । बहुश्रोत्र्य
भिहिता यदावौ देवेभ्यो नाचचक्षे तत स

कुमारस्तां शप्तुमुद्यत प्राह च । दुष्टात्म ।
कस्यान्वम वात नास्त्रासि । अद्यैव ते अस्मीक

खन्नावद्यास्तथा श्राप्तिमयमह करोमि ।
यथा नैवसन्त्याप्यतिमन्त्ररवचना भविष्यतीति ।

अथ भगवान् पितामहस्त कुमार सन्निवाय
खयमपृच्छताराम् । कथय वतसे । कस्याथ

मात्मन्य सोमस्याथ दृहस्यतेरिक्तुवसुक्ता सज्जा
जङ्गमाह सोमस्येति । तत स्मुरदुच्छ्रितता-

मलकपोलकान्निभैर्गवाबुद्धपतिरालम्ब्य कुमार
चाधु चाधु वल्ल । प्राज्ञोऽसौति बुध इति नाम

चक्रे । इति विष्णुपुराणे ४ अष्टमे ६ अध्याय ॥
मतस्यपुराणे चतुर्विंशोऽध्याये विशेषवर्णयम् ।

स्त उवाच ।
“तत संवत्सरस्यान्ते द्वादशदिनसन्निभ ।

द्विषीताम्बरधर पीताम्बरभूषित ॥
सर्वास्त्रशस्त्रविद्विहान् वृत्तिशस्त्रप्रवर्तक ।

राज्ञ सोमस्य पुत्तलाप्राजपुत्री बुध स्मृत ॥
जातमात्र स तैर्जासि सर्वास्त्रवाचपद्मनी ।

ब्रह्माद्यास्तत्र ते अग्नौर्देवा देवविभि सह ॥
दृहस्यतिपदे सर्वे जातकर्मास्तस्य तदा ।

पप्रच्छुश्च सुरास्तारां केन ज्ञात कुमारक ॥
तत सा जन्मिता तेषां न किञ्चिदवदत्तदा ।

पुन पुनस्तदा दृष्टा सज्जयन्ती वराङ्गना ॥
सोमस्येति निरादाह ततोऽप्युक्ताद्विधु सुतम् ।

बुधवा

बुध इत्यकरोन्नाम प्रादानाज्यं भूतले ।
अभिषेकं ततः क्षत्वा प्रधानमकरोद्दिभु ।
ग्रहस्थानं प्रादायाच ब्रह्मा ब्रह्मर्षिचतु ।
पद्मसौ सत्त्वभूतानां तन्त्रेवान्तरधीयत ।
इत्योदरे च धर्मिष्ठ बुध पुत्रमनीजनत ॥”
अथतः सत्यमाख्यानमेकमेव ॥ ॥ अथ वर्षं
द्व्यब्जम् । स च उत्तरदिग्बुधसकम्पुन
जात्यर्थवेदरजोगुणमित्रितरसमिथुनराशि-
रक्तमणिमगधदेशानामधिपति । अथ मित्र
आदिह्य शुक्रश्च । अथ शत्रु शशी । अथ
राशिभोग अष्टादश दिनानि । इति ज्योति
स्तत्त्वम् ॥ ॥ स तु मगधदेशीकृष्ण । आत्र
वैशजात । ह्यङ्गुलदीर्घ । पीतवर्ण । वैश्व
जाति । चतुर्भुज । वामोर्ध्वमस्तस्मैवर
खड्गमगदगारी । खर्याख । सिद्धवाहन ।
सौम्य । पीतवस्त्र । अस्याधिदेवता नारायण ।
प्रथमधिदेवता विष्णु । धनिष्ठान्त्रचतुस्तद्वादेश्यां
जात । इति ग्रहयज्ञस्तत्त्वम् ॥ ॥ स च ग्राम-
चारी । शुभग्रह । नीलवर्ण । सुवस्त्रव्य
खामी । वक्तुशालति । शिशु । इष्टकायुह-
सञ्चारी । वातप्रिककपात्मक । ख्यौयह ।
प्रातः काले प्रव्रज । पश्चिखामी । सकलरस-
प्रियश्च । इति ज्योतिषम् । अथ वारे जात
फलं यथा —

“गुणो गुणश्च कुशल क्रियादौ
विलासशाली मतिमान् विनीत ।
नृदुस्वभाव कर्मान्नीयमूर्ति
नृधस्य वारे प्रभवो मनुष्य ॥
इति कोटोप्रदीप ॥ ॥
खर्यवैश्वीयराजविशेष । यथा —
“तस्मात् कतिरयस्तस्य देवामोक्तो बुध ।
बुधश्च विबुधश्चैव तस्मात्सहायतिस्तत ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥
(वेगवतो राज्ञ पुत्र । यथा, भागवते । ६ ।
२ । ३ ।
“तत्सुत केवलस्तस्मान् वन्तुमान् वेगवांस्तत ।
बुधस्तस्याभवद् दृष्ट्यं लब्धमिहैवपि ॥”)
बुधचक्रं श्री (बुधस्य ग्रहविशेषस्य चक्रम् ।)
बुधग्रहस्य स्वसञ्चारादष्टादशदिनोत्तरराश
न्तरसञ्चारनञ्चावधिचक्रविप्रतिनञ्चचटित-
नरशुभाशुभज्ञानार्थमङ्गाकारचक्रम् । यथा,—
“भोगो मुखेकमथ ऋद्धिं चतुषु रोग
घटपाणिमे मुखेहृतं सुखदं सुतेऽत्र ।
बुधं पदाब्जिसुयशो हृदि सप्तराज्य
नामोद्भूते हिमगलेति घनं बुधस्य ॥”

इति समयाष्टतम् ॥
बुधतात, पु, (बुधस्य ग्रहविशेषस्य तात पिता ।)
अथ । इति शब्दचक्रिका ॥
बुधरक्त, श्री, (बुधप्रिय रक्तम् । शाकपार्थिवा-
दित्वात् समाच ।) भरकतमणि । इति राज
निघण्टु ॥
बुधवार, पु, (बुधस्य वार ।) बुधग्रहस्य वासर ।

यथा —

“यै क्षता आवयि मासि अष्टमी रोहिणी
युता ।
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(अस्मिन् जातफलं यथा, कोटोप्रदीपे ।
“गुणो गुणश्च कुशल क्रियादौ-
विलासशाली मतिमान् विनीत ।
नृदुस्वभाव कर्मान्नीयमूर्ति
नृधस्य वारे प्रभवो मनुष्य ॥)

बुधवार, पु, पञ्चम् । यज्ञपुरव । इति सप्तम
सारीयादित्ति ॥
बुधस्त, पु, (बुधस्य सुत पुत्र ।) पुष्करवा ।
इति पुराणम् ॥ (यदुक्तं हरिवंशे । २६ । १ ।
“बुधस्य तु मञ्जाराज । विद्वान् पुन पुष्करवा ।
तेजस्वी हानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिण ॥”
अथ हि इलागमसंभूत ॥ बुधस्य बुधदेवस्य
सुत पुत्र इति विवक्षे । बुधपुत्रो राजकुल । स
तु यशोधराया गमसंभूत ।)
बुधा, श्री, (बोधयति रोगिण्यं वा । बुध + “इ-
धेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कस्तुतपा ।)
जटामांवी । इति शब्दचक्रिका । (गुणादिक
मस्या जटामांवीशब्दे ज्ञातव्यम् ।)
बुधान् पु (बोधयति बुध्यते वा । बुध बोधने +
बुधिवुधिदृष्टं किञ्च ।” उणा २ । ६ । इति
आनन्द किञ्च ।) गुरु । विश्व । इति मेदिनी ।
ने, २६ ॥ ब्रह्मवादी । प्रियवादी । इत्युणादि-
कोष । कवि । इति जटाधर ॥

बुधाष्टमी श्री, (बुधवारयुता अष्टमी । शाक
पार्थिवादित्वात् समाच ।
“अष्टमीबुधवारेण पञ्चयोरुभयोर्वदा ।
भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥”
इति वचनादस्यास्तथात्वम् ।)
व्रतविशेष यथा । बुधाष्टमीव्रतं चैत्रपौषहरि
ग्रयणादीतरकाले कर्तव्यम् । यदाह राज
मार्तण्ड ।
“प्रतङ्गे मकरे याति दवे जायति माधवे ।
बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वज्रयित्वा तु चैत्रकम् ॥
प्रसुप्तं च जगन्नाथं सन्ध्याकाले मघौ तया ।
बुधाष्टमीं न कुर्वीत क्षता हन्ति पुराकृतम् ॥”
एतद्व्रतमारम्भमपि चेचादौ न कर्तव्यमिति ।
यथा स्मृति ।
“मीने घञुषि देवेषु सुमेऽशुद्धिने तथा ।
बुधाष्टमीं न कुर्वीत पूर्वविद्वामपि कचित् ॥”
इति व्रतकालविवेक ॥ ॥

अपि च ।
“अष्टमी बुधवारेण पञ्चयोरुभयोर्वदा ।
भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥
तस्यां नियमकर्तारो न स्युदुगतिभाजना ।
तन्हुलस्याष्टसुटीना वर्जयित्वाङ्गुलीद्वयम् ॥
भक्तं सङ्गतिमहात्मा कामनायुक्तमानव ।
आत्मपत्रपुटे कला यो मुकुते कुशवेष्टिते ॥

कलम्बिकात्त्रिकोपेत काण्ड तस्य फलं भवेत् ।
बुध पञ्चोपचारेण पूजयित्वा जलाशये ॥
शक्तितो हविषां दद्यात् कर्करीं तन्हुलान्विताम् ।
तु बुधायेति बीजार्थं खार्थं वा कमलादिके ॥
वायवापधरं ग्रामं दत्ते चाङ्गानि मध्यत ।
बुधाष्टमीकथा पुण्या ओतया त्रतिभिर्भुवम् ॥ ॥
पुरे पाटलिपुत्राख्ये वीरो नाम त्रिजोत्तम ।
रक्षा भाष्या च तस्यासीत् कौशिक पुत्र
उत्तम ॥

दुहिता विजया नाम घनपत्नी दुष्टोऽभवत् ।
यहीत्वा कौशिकस्तत्र श्रीं गङ्गागतोऽरमत ॥
गोपालकैर्दृष्टौरे क्रौञ्चपङ्क्तौ बलात् ।
गङ्गात स च उत्थाय वनं वन्याम दुहितम् ॥
जलार्थं विजया चागात् आत्रा साहस्य साय
गात् ।
प्रियासितो नृपालार्थं आगतोऽथ सरोवरम् ।
दिव्यस्त्रीयाश्च पूजादिं दृष्ट्वा चाप्यथ विस्मित ॥
स च गत्वा ययाचिन्न साधुजोऽहं बुधचित् ।
स्त्रियोऽनुवन् व्रतं कर्तुं दास्यामश्च कुरु व्रतम् ।
पञ्चममप्यनाथे पूजयामासतुर्बुधम् ।
मुदकद्वयं यहीत्वात्र बुधजाते प्रदत्तकम् ॥
स्त्रियो गता गतौ तौ तु धनपालमपश्यताम् ।
चौरैश्च यहीत्वाच प्रदोषे प्राप्तवान् यदम् ॥
वीरश्च दुहितं गत्वा राजौ सुमा यथासुखम् ।
लभश्च लरितं दृष्ट्वा कस्य देया सुता मया ।
यमायेन्नचौदृष्टुं खातं स चावाद्ब्रतसत्त-

प्रजातु ॥
स्वर्गं गतौ च पितरौ व्रतं दाप्याय कौशिक ।
चक्रोऽयोध्यामहाराज्यं दत्त्वा च भगिनीं यमे ॥
यमोऽपि विजयामाह यदस्यां त्वं पुराणदम् ।
नोद्वाटयाज्यं गते यमे सा न तयाकरोत् ॥
अपश्यन्नातरं खां सा यामिकां पाशयातवान् ।
अथोद्दिष्टा कौशिकाय आचक्ष्वाणा विमुक्ति-
दम् ।
व्रतं चक्रं ततो सुक्तां गता तस्मात्तरद्वयम् ॥”
इति गारुडे बुधाष्टम्यादि १३३ अध्याय ॥ ॥
विस्तारस्तु ब्रह्मपुराणोक्तबुधाष्टमीव्रतपङ्क्तौ
ब्रह्म ॥

बुधित, वि (बुधति स्त । सेट बुध + क्त ।)
बुधम् । ज्ञातम् । इत्यमर । ३ । २ । १ = ॥
बुधिन, वि, (बुध्यते य । बुध + क्तिलच ।)
विद्वान् । इत्युणादिकोष ॥
बुध पु, (बुधातीति । वन्धवन्धने “वन्धेर्बुधधी
च ।” उणा २ । ५ । इति नक्त बुधादेशश्च ।)
वृचक्षलम् । इत्यमर । २ । ४ । १२ । (अलक्ष्म ।
अप्यभाज । यथा, अथर्ववेदे । २ । १४ । ४ ।
“यदस्य बुध आसीनास्ता दन्तो वज्रेणाधि
तिष्ठतु ॥”)

शिव । यथा,—
“निवेश्य बुधं चरुं क्षितानना
शुभं समारोहं मयोपचक्रम् ॥”
इति हरिवंशे राजशेखर । इति भरत ॥

बुद्ध, इर न उ निशामने । (इति कविकल्प-
ह्रम । (भा उभ सक -सेट ।) पञ्चमखरी ।
इर अबुद्धीत । न बुद्धति बुद्धति । निशामन
मालोचन प्रविधानमिति यावत् । इति दुर्गा-
दास ॥ (यथा, भट्टि । १४ । ७२ ।

“सखसे शरवन्नेन दियोनेति बुवुद्ध स ॥”
बुध, इर न उ निशामने । इति कविकल्प-
ह्रम ॥ (भा उभ सक सेट ।) पञ्चम-
खरी । इर अबुधत अबुधतीत । न बुद्धति
बुद्धते । उ बुद्धित्वा बुद्धा । निशामनमालो-
चन प्रविधानमिति यावत् । इति दुर्गादास ॥
बुध क बन्धे । इति कविकल्पह्रम ॥ (चुरा
पर सक -सेट ।) पञ्चमखरी । क बुद्धयति ॥
इति दुर्गादास ॥

बुधधान पु, आचार्य । देव । पण्डित । इति
सचिप्रसारीणादित्ति ॥ (यथा ऋग्वेदे ।
७ । ४४ । ३ ।

“द्विक्रावाण बुधधानो
अग्निसुपत्र उधस स्रय गाम् ॥”
बुधुद्धा, स्त्री, (भोक्तुमिच्छा । भुज धौ भवे +
“धातो कर्मण समानकसृकादिच्छायां वा ।”
३ । १ । ७ । इति सन् । तत् “अ प्रत्ययात् ।”
३ । ३ । १२ । इत्यस्ततश्च ।) चूधा । इत्य-
मर । २ । ६ । ५४ ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
२८ । १८ ।

“अतीववात्सल्यमिर बुधुद्धा चास्ति निवृत्तः ।
भयानि च मज्जन्त्यन ततो दुःखतर वनम् ॥”
बुधुद्धित, वि, (बुधुद्धा भोजनेच्छा सज्जातास्य ।
बुधुद्धा + “तदस्य सजात तारकादित्य इतच् ।”
५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) बुधुद्धित । इत्य-
मर । ३ । १ । ११ । (यथा मनु । १० । १०५ ।
“अजीर्णं सुत हनुमुपापयदुधुद्धित ।
न चाग्नियत पापेन क्षुत्तरीकारमाचरन् ॥”
बुज क मज्जने । इति कविकल्पह्रम ॥ (चुरा -
पर -अक -सेट ।) क बुजयति प्रकार पयसि ।
तालव्यवर्गाद्यादिरयमिति केचित् । इति दुर्गा-
दास ॥

बुजि, स्त्री, (बुज + इन् क्त ।) भगम् । इति
हेमचन्द्र । ३ । ०७३ ।
बुज, स्त्री, (बुज्यते उत्पद्यते यत् । बुद्धिर्
उत्पद्यते + “इगुपयति ।” ३ । १ । १३५ । इति
क । एषोदरादित्वात् वल विभावया ।) बुजम् ।
तुच्छान्यम् । आगङ्गा इति भावा । यथा,—
“उत्पद्यते बुधुद्धीतवन्महाभिलाषकुल्लावमावबुज
वेषतुवाररोक्ष । इति ऋग्वेदमध्य पुरुषोत्तम ।
इति भरत ॥

बुज य इर हानौ । इति कविकल्पह्रम । (दिवा
हर सक सेट ।) य बुज्यति जल मेघ त्वाज
तीक्ष्ण । इर अबुजत अबुजतीत् । अस्मात्
पुषादित्वाज्जिह्व उ इत्यन्ते । इति दुर्गादास ॥
बुज, स्त्री, (बुज्यते तुच्छत्वाद्बुज्यते इति । बुज्य
इर उत्पद्यते + “इगुपयति ।” ३ । १ । १३५ । इति
क ।

१३५ । इति क ।) तुच्छान्यम् । आगङ्गा इति
भावा । तत्पण्याय । कङ्कज २ । इत्य-
मर । २ । ६ । २२ । बुजम् २ । इति भरत ॥
बुजम् ४ । इति शब्दरत्नावली । (उदकम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । २७ । २४ ।

“आवि स्व कुण्डतेयते बुजम् ॥”
“बुजमुदकम् ॥” इति सायन ।)

बुज क अनादरे । आदरे । इति कविकल्पह्रम ॥
(चुरा पर सक सेट ।) क बुजयति खल
लोक । बुजयति धीर चाधु । इति दुर्गादास ॥
बुज स्त्री, (बुज्यते अनादिर्यते यत् । बुज क
अनादरे + वच् । यद्वा बुज्यते बुज्यते स इति ।
बुज्य इर उत्पद्यते कर्मणि क्त ।) मांसपिण्डक
विशेष । स्थालीभट्टमांसम् । पनसादिफलस्य ।
सारभाम । इत्यमरभरतौ । भो ता इति ख्यात ॥
बुज्ज, वि, (बुज्यति बुद्ध्यायते इति । बुज्ज + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घ ।) बुज्जम् । बुद्धयम् ।
इत्यमरटीकाया रमानाय ॥

बुज्ज, वि, (बुज्यति बुद्ध्यायते इति । बुज्ज + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दीर्घ ।) बुज्जम् । इत्यमर
टीकायां सारसन्दरी ॥

बुजि वृत्तान् । भव्याम् । इति कविकल्पह्रम ॥
(द्यादि, क्रादि -पर सक सेट ।) गि वृत्त्योति
बुज्जं बुज्जं । इति दुर्गादास ॥
बैकट पु, मतस्यभेद । तद्वय । विदूषक ।
इति शब्दरत्नावली ॥

बोकास्त्री, स्त्री, वक्त्रास्त्री । इति राजनिघण्ट ॥
बोडा, वि, (बुध्यते य । बुध + ङच् ।) बोध-
कर्त्ता । यथा —
“बोद्धारो मतवरयस्ता प्रभव स्यद्वितीया ।
अज्ञानोपहतस्यान्ते चौर्यमङ्गे सुभाषितम् ॥”
इति भर्तृहरि ॥

बोध, पु, (बोधनमिति । बुध + भावे वच् ।)
ज्ञानम् । इति विकारशेष । (यथा मार्क
छन्दे । २६ । १ ।

“बुद्धिमान् सुत सा तु राजपत्नी दिने दिने ।
तमुक्तापादिना बोधमनयज्ञिममालम्बकम् ॥”
अथ हि बुद्धेर्जात । तयाहि मार्कछन्दे । ५ । १२७ ।
“बोध बुद्धिस्तथा लब्धा विनय वपुरात्मनम् ।
यवसाय प्रणये वै क्षेम शान्तिरुत्पद्यते ॥”
ऋषिविशेष । यथा मार्कछन्दे । ७६ । २८ ॥

“तथाच सुतो हेमिन्या गृहीत्वा च सुवच सा ।
बोधस्य द्विजसुखस्य गृहे नीतवती पुन ॥”
स्यैरूपभेद । यथा मार्कछन्दे । ११ । १६ ।
“बोधश्चावगतिश्चैव स्मृतिविज्ञानमेव च ।
इत्येतानीह रूपाणि तस्य रूपस्य भासत ॥”
जागरणकाल । चैतन्यम् । यथा मार्क-
छन्दे । ८१ । ६७ ।

“प्रबोधश्च जगत्सामी नीयतामधुतो लघु ।
बोधश्च क्रियतामस्य हनुमेतौ महासुरौ ॥”
बोधक, पु, (बोधयतीति । बुध + णिच् + क्तुल ।)

रूपक । इति शब्दमाला । पुस्तकान्तरे

बाधकोऽपि पाठ । बोधजनके चि ॥ (यथा
साहित्यदण्डे । २ । ४ ।

‘वणा पद प्रयोगाज्ञानमिति कायबोधका ॥’
बोधकर पु, (करोतीति कर । क्त + ट । बोधस्य
प्रबोधस्य कर ।) निशान्ते बोधकारक ।
तत्पण्याय । वैतालिक २ । इत्यमर । २ । ८ । ७॥

बोधज्ञ पु, (बोध अभिप्राय जानातीति ।
बोध + ज्ञा + क ।) अभिप्रायवेत्ता । ओल्लङ्घ ।
यथा,—

“सम्भावविदां श्रेष्ठो बोधश्च कामशास्त्रविन ।
कामिनीं बोधयामास वासयामास वक्षसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्काजन्मखण्डे ५३ अध्याय ॥
बोधन, स्त्री, (बुध + णिच् + क्तुल ।) गन्वही
पनम् । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ वदनम् ।
विज्ञापनम् । इति वधवावधदशनात् । (उद्दी-
पनम् । यथा माघे । ६ । २४ ।

“समयेन तेन चिरसुप्तमनो
भवबोधन समबोधित ॥”

“मनोभवस्य कामस्य बोधन उद्दीपन यस्मिन् ।
इति तट्टीकाया मालनाय । ज्ञानम् । यथा
रघौ । ६ । ४६ ।

‘परिचय चललक्ष्यनिपातने
भयबोधश्च तद्विज्ञितबोधनम् ॥’

“तेषां चललक्ष्याणां इङ्गितस्य चेष्टितस्य
भयादलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति ॥”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥) दुर्गाया बोधन
यथा । देवीपुराणे ।

“इवे मास्यचिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ ।
नवम्या बोधयेद्देवीं क्रौञ्चकौतुकमङ्गले ॥”
अत्र लब्धादित्वादिषु इत्यपि गौणान्धनपरम् ।
अतएव कालकौसुद्यादिदृष्टम् । यथा,—
“ककियर्कं चरौ सुप्ते शक्रज्जन्मक्रियाश्विने ।
तुलायां बोधयेद्देवीं तृष्णिके तु जनाह्वनम् ॥”
इति ॥

बोधयेदिति शेष । तत्रापि नवमीबोधन
कन्यायामेव तथैव सम्भवात् तेन विज्ञाके
तुलाकौटुल्याश्विनत्वेन वाक्यरचना । एव प्रति
वध कर्तव्यत्वादात्रादिनक्षत्रालाम्बेऽपि बोध-
नादिकायम् । नक्षत्रयोगस्तु फलतिशयाय ।
तथा च लिङ्गपुराणम् ।

“शुक्लाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।
तथा तिथ्यन्तरेष्वेवमृच्छेत्तु च फलोच्चय ॥”
यथाह देवल ।

“तिथिनक्षत्रयोर्गते द्वयोरेवानुपालनम् ।
योगाभावे तिथिग्राह्या देया पूजनकर्मणि ॥”
लब्धनवम्यामात्रायोगो विधौ मन्त्रे च श्रूयते ।
तथा च लिङ्गपुराणम् ।

“कन्यायां लब्धपक्षे तु पूजयित्वाहर्गं देवा ।
नवम्या बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरे ॥”
चतुर्थपादे गीतवादिचनि शब्देऽस्ति कालिका-
पुराणे पाठः ।

“इवे मास्यचिते पक्षे नवम्यामात्रयोगत ।

श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम् ॥
ये रावणस्य वधायाय रामस्याशुखहाय च ।
अकाले ब्रह्मणा बोधो देयास्त्वयि कृत पुरा ॥”

इति मन्त्रलिङ्गम् ॥

अकाल इति तु राज्ञित्वेन दक्षिणायनस्य ।
तथाच श्रुति । तपस्तपस्यौ शैशिरावतु मधुसू-
माधवश्च वासन्तिकावतु शुक्रश्च शुचिश्च
शैमावतु । अथैतदुत्तरायण देवानां दिन
नभाश्च नभस्तश्च वासिकावतु इषश्च ऊजश्च
शारदावतु सहाश्च सहस्रश्च चैमन्तिकावतु ।
अथैतदक्षिणायन देवानां राज्ञिरिति । एवञ्च ।
राजावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ।
तथैव च नरा कुप्युः प्रतिस्मृतसरः नृपते
द्विषयम् ॥ अतएव लिङ्गपुराणकालिकापुरा-
णयोर्द्विवैलुक्तम् । एवञ्च कालिकापुराणे बोधने
राजावितिपदं दवताराज्ञिपरम । ततश्च पूर्वोक्ते
नवम्यामात्राद्युक्तायां बोधनं पूर्वोक्ततरकाल
एव आत्रालाभे दिवेल्यत्र दिवापदात्तत्रापि
बोधनं अन्यथा दिवापदं अर्थं स्यात् । ज्योतिषा-
यैवे यत्तत्तत्त वराहिय ।

“कन्यादिमीनपयन्त यत्र सप्राप्यते शिव ।
तत्र बोधं प्रकर्तव्यो देवा राज्ञां शुभप्रदः ॥”
शिव आत्रा । एवञ्चोभयदिने पूर्वोक्ते नवमी
लाभे परत्रात्रालाभे परत्र बोधनं न तु युष्मात्
पूर्वञ्च । युग्मवाधकपूर्वोक्तस्य वाधकनञ्चवाशु-
रोधात् दिवा नञ्चालाभे तु पूर्वोक्त एव
नवम्यां उभयत्र पूर्वोक्तलाभे पूर्वदिन एव
युष्मात् । अत्र केवलनवम्यां बोधनविधेर्नञ्च-
स्यापि गुणफलत्वाच्च ।

“माघेऽथ फालगुने वापि भवद्दे माघसप्तमी ।
माकरोति च यतप्रोक्तं तदुप्रायोद्विषतिदृशनात् ॥”
इति ॥

सौरागमात् माकर्त्यादिवत् आत्रायोग इदं स्य
प्राधिकत्वेनाभिधानं प्रतीयते । ततश्चात्रारहित
बोधने मन्त्रान्तरावपदेशात् तस्मिन् प्रणव-
शुक्लत्वेन प्रयुज्यते ।

“यन्मनश्चातिरिक्तश्च यच्छिद्रं यदयश्चयम् ।
यन्मेऽयमशुद्धश्च यातयामश्च यद्वैत ।
तन्नेह्यारप्रयुक्तेन सर्वश्चाविफलं भवेत् ॥”
इति योगियाज्ञवल्क्यात् षष्ठां बोधनेऽप्येवम् ॥
नवमीबोधनासामर्थ्ये तु षष्ठां सायं बोधनम् ।
तथा भविष्ये ।

“षष्ठां विस्मृतौ बाध सायसन्ध्यासु
कारयेत् ॥”

सन्धोक्ता वराहिय ।

“अर्द्धाक्षमयान सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका
यावत् ॥”

षष्ठां बोधने तु प्रायुक्तं ये रावणस्य वधाया
यनि अहमप्याश्विने षष्ठां सायान्ने बोधयाम्यत
इति पठेत् । यन्ना तु पूर्वदिन सायं षष्ठीलाभ
परदिने सायं विना षष्ठीलाभं तन्ना पूर्वोक्तं
बोधनं परदिने सायमामन्त्रयम् । यदा त्वभय

दिने सायं षष्ठांलाभस्तदा परेऽहनि पूर्वोक्ते
षष्ठां बोधनम् ।

“बोधयेद्विस्वशाखाया षष्ठां देवीं फलेषु च ।
षष्ठां बोधने तु न चचावपदेशात् तदादरः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधनी, स्त्री, (बुध + भावे ल्यट् । डीप् । बोध ।
(बोध्यतेऽनया । बुध + णिच् + करणे ल्युट् ।
अनया हि स्मृष्टो बोध्यते अतोऽस्य तथा
त्वम् ।) पिप्पली । इति मेदिनी । (बुध्यतेऽस्याम् ।
बुध + अधिकरणे ल्युट् । स्त्रियां डीप् । अस्यां
हि योगनिद्राया हरे प्रबोधनात्तथात्वम् ।)
कार्तिकशुक्लेकादशी । सा तु उत्थानैकादशी ।
यथा,—

“शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।
सैवोपोध्या गृहस्थेन नात्या कृष्णा कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“तावन्नज्जन्ति तीथानि वाजिमेधादयो मखा ।
मधुराया प्रिया विद्योयावन्नायाति बोधनी ॥”
इति हरिभक्तिविलासे पद्मपुराणवचनम् ॥

बोधनीयं त्रि, (बुध + कर्मणि अनौयर् ।)
बोध्य । बोधितव्य । बोधयोग्य ॥

बोधवासर, पु, (बोधस्य भगवतो मायानिद्राया
प्रबोधस्य वासरः ।) भगवत् प्रबोधदिनम् ।
उत्थानैकादशी । यथा,—

“जन्मप्रभृति यत् पुण्यं नरेणोपाजितं भुवि ।
यथा भवति तत् सर्वं न हन्ता बोधवासरम् ॥”
इति हरिभक्तिविलासोत्तरस्कन्दपुराणवचनम् ॥

बोधनं, पु (बुध्यते इति । बुध + आनच् ।)
गोच्यति । विद्म । बुधमेदः । इति श्रुत्तरज्ञा
वली ॥

बोधि, पु (बुध + “सर्वधातुभ्य इन् ।” ४।१।१७।
इति इन् ।) समाधिमेदः । पिप्पलवृक्षः । इति
मेदिनी । धि, ११ । (यथास्य पथ्याय ।

“पिप्पलो बोधिरन्त्यश्चेत्यवृक्षो गजाश्वनः ॥”
इति वेदकरजमालायाम् ॥

बोध । इति, चिक्राक्षुषेयः ॥ ज्ञातरि, त्रि ।
इत्युणादिकोषः ॥

बोधित, त्रि, (बुध + णिच् + क्त ।) ज्ञापितम् ।
यथा,—

“राजावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधितरु, पु, (बोधिवे तत् ।) अन्त्यवृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ (गुण्यादयोऽस्या-
न्त्यवृक्षे इत्युक्ताः ॥)

बोधितव्य, त्रि, (बुध + णिच् + तव्य ।) ज्ञापि-
तव्यम् । यथा । बोधितव्योऽयं पूर्वपक्षः । इति
शाङ्करभाष्यम् ॥

बोधिद्रुम, पु, (बोधिवे द्रुमः ।) अन्त्यवृक्षः ।
इत्यमरः । २ । ४ । २ ॥

बोधिद्रव्यं पु, (बोधिवे द्रव्यं ।) अन्त्यवृक्षः ।
इति राजनिघण्टुः ॥

बोधिसत्त्व, स्त्री, (बोधि बोधवत् सत्त्वम् ।) बुद्ध
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥ (यथा
कथासरित्सागरे । २२ । २५ ।

“दयालुर्बोधिसत्त्वांश्च कोऽन्यो जीकृतवाहनात् ।
शक्त्यादर्थात् कर्तुमपि कल्पद्रुम इती ॥”

बौद्ध, स्त्री (बुद्धेन प्रणीतम् । बुद्ध + अण् ।)
बुद्धतन्त्रिरीश्वरशास्त्रम् । तत् सर्वं शास्त्रं
कारे खण्डितं अग्राह्यम् । इति श्रीभामवतम् ।
बौद्धशास्त्रसंस्थापनकर्ता बृहस्पतिः । यथा,—
“प्राह वाचस्पति देव पौडितोऽस्मि रणे सुते ।
न यश्चभायो राज्यं मे निर्वित्तञ्च बृहस्पतिः ।।
राज्यलाभाय मे यन्न विधत्सु धिषण्याधिपः ॥

ततो बृहस्पतिः शक्रमकरोद्बलदपितम् ।
यद्ब्रह्मविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा ॥
गत्वाय मोहयामास राजपुत्रान् बृहस्पतिः ।
जिनघर्म्मं समास्थाय वेदवाङ्मयं स वेदवित् ॥
वेदजयौपरिस्मृतांश्चकार धिषण्याधिपः ।
वेदवाङ्मयं परिश्रयं हेतुवादधमन्वितान् ।
जघान शक्रो वज्रेण सर्वघर्म्मैर्बहिष्कृतान् ॥”
इति मातङ्ग्ये २४ अध्यायः ॥

(बौद्धदर्शनं यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे । “अत्र
बौद्धैरभिधीयते यदभ्यध्यायि अविनाभावो
दुर्बोध इति तदवाधीय तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्या
मविनाभावस्य सुज्ञानत्वात् । तदुक्तम्,
“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
अविनाभाववियमो दर्शान्तरदर्शनात् ॥”

इति ॥
अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकावितिपक्षे
साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दूरवधारणो भवेत्
भूते भविष्यति वर्णमाने अल्पपलम्भमानेऽपि
अभिचारशङ्काया अनिवारयात् । ननु तथा
विषयत्वे तावकेऽपि मते अव्यभिचारशङ्का
दुष्परिहरेति चेत् मैव बोध विनापि कारण
कायसुत्पद्यतामिमेवविधाया शङ्काया आवा
तावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्कित
यस्मिन्नाशङ्कमाने आघातादयो नावतरेशु
तदुक्त आघातावधिराशङ्कते । तस्मात्तदुत्पत्ति
निश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्ति
निश्चयश्च कार्यहेत्वोऽप्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भ
पञ्चकनिवन्धनः । कार्यव्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भ
कारणोपलम्भे सलुपलम्भ उपलम्भस्य पश्चात्
कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति पञ्चकारण्या
धूमधूमध्वजयोः कायकारणभावो निश्चीयत
तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते
यदि शिशुपा दृष्टत्वमतिपतेत स्थात्मानमेव
जङ्घादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्ते अप्रवृत्ते तु
बाधके भूय सङ्गभावोपलम्भेऽपि अव्यभिचार
शङ्काया को निवारयिता । शिशुपादृष्टयोश्च
तादात्म्यनिश्चयो दृष्टोऽयं शिशुपेति सामाना
धिकरण्यवलादुपपद्यते । न ह्यत्यन्तामेदे तत्
सम्भवति पथ्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगाधोगात
नाप्यत्यन्तमेदे गवाश्वयीरुपलम्भात् । तस्मात्

कात्यात्मनौ कारयमात्मानमनुमापयत इति सिद्धम् ।

यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकृत्यात त प्रति नूयात अनुमान प्रमाण न भवतीत्ये तावन्मात्रमुच्यते तत्र न किञ्चन साधनमुप न्यस्यते उपन्यस्यते वा । न प्रथम एकाकिनौ प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञात न साधयेदिति न्यायात । नापि चरम अनुमान प्रमाण न भवतीति ब्रवायिन त्वया आश्रयस्त्वचनस्योपन्यासे मम माता नन्येतिवद्वाधातापातात । किञ्च प्रमाण तन्मात्रसाधयवस्थापन तन्मात्रमात्रातीत्यत्वादिति वदता भवतेव खीकृत खभावानुमानम् । पर गता विप्रतिपत्तिस्तु वचननिष्पन्नेति ब्रुवता कार्यलिङ्गकमनुमानम् अनुपलब्ध्या कश्चिदथ प्रतिषेधयतानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानम् । तथा- चोक्त तथागते ।

“प्रमाणान्तरसामान्यस्थितिरन्यथा गते ।
प्रमाणान्तरसद्भाव प्रतिषेधाच्च कल्पयित ।”

इति ॥

पराक्रान्तश्चान्तरिभिरिति अन्यभूयस्त्वमया दुपरम्यते ।

ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति । ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रा न्तिकवेभाषिकसत्त्वानि प्रसिद्धा बौद्धा यथा क्रम सर्वशून्यत्व वाक्यशून्यत्व वाक्यार्थानुमेयत्व वाक्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानुसिद्धन्ते । यदापि भग वान् बुद्ध एक एव बोधयिता तथापि बोद्ध वानां बुद्धिमेदाश्चतुर्विध यथा गतोऽस्तमक इत्युक्ते चारचौरानूचानादयः खेदाहुचारेणा भिसरयपरस्परहरणसदाचरणद्विसमय बुध्यन्ते । सर्वे चक्षिक चक्षिक दुःख दुःख खलचण खलचण शून्य शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुप दिष्ट ब्रूयन्त । तत्र चक्षिकत्व नीलादिचक्षुषाणां सत्त्वेनानुमातव्य यत सत तत चक्षिक यथा जलधरपटल सन्तश्चासौ भावा इति । न चाय मसिद्धो हेतु अर्थक्रियाकारिलजलचक्षुष्यसत्त्वस्य नीलादिचक्षुषाणां प्रत्यक्षासिद्धत्वात् आपक- चादृष्टा आप्यथादृष्टिभ्यामेव आपकक्रमा क्रमथादृष्टावचक्षिकात सत्त्वथादृष्टे सिद्ध त्वाच्च । तच्चाप्यक्रियाकारिल क्रमाक्रमार्थां यात्र न च क्रमाक्रमान्तरमन्य प्रकार समक्षि परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थिति । नेकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधत इति न्यायेन व्याघातस्योद्घटत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिन सत्ताशादुच्चार्यमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्तयन्तौ चक्षिकत्वपक्ष एव सत्त्व अवस्था- पयत इति सिद्धम् ।

नन्वचक्षिकस्याप्यक्रियाकारिल कि न स्यादिति चेत् तदयुक्त विकल्पासङ्गत्वात् तथा हि वर्त- मानार्थक्रियाकरणाकाले अतीतानागतयो किमयक्रिययो स्थायिन सामर्थ्यमस्ति नो वा । आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्ग समर्थस्य चेपा

योगान यन यदा यत्करणसमर्थ तत तदा तत करोत्येव यथा सामर्थ्यो स्वकाय सप्रयच्छाय भाव इति प्रसङ्गाहुमानाच्च । द्वितीयेऽपि कदापि न कुप्यात सामर्थ्यभावावुपनिवृत्त्यादथ क्रियाकारिलत्वस्य यत यदा यत्न करोति तत तदा तत्रासमर्थ यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे न चैव वर्तमानाप्यक्रियाकरणाकाले दृष्टवन्तिभ्यमाणे अथक्रिये करोतीति तद्विषययाच्च । ननु क्रम वतसहकारिणाभात स्थायिन अतीतानागतयो क्रमेण क्रमणस्तुपपद्यते इति चेत् तत्रेद भवान् दृष्टो आचष्टा सहकारिण कि भावस्योप कुर्वन्ति न वा न चैत नापेक्षणीयास्ते अकि ष्चित कुर्वन्ते तेषां तादात्म्यायोगात । उप- कारकत्वपक्षे सोऽयमुपकार कि भावाद्विद्यते न वा भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्व स्यात् न भावस्याव्यक्तिकस्य आगन्तुकातिशया न्ययवतिरेकावुविधायित्वात् । काव्यस्य । तदु क्तम् ।

“वशातपाभ्यां कि शोभन्मन्मयसि तयो

फलम् ।

चर्मोपमञ्चन सोऽनित्य खतुल्यश्चेदसत्फल ।”

इति ।

अथ भावस्ते सहकारिभि सहैव कार्यं करो- तीति खभाव इति चेत् अज्ज्ञ तर्हि सहकारियो न जज्ञात प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्धा ज्ञात काव्य कुप्यात खभावस्थानपायात । किञ्च सहकारिण्योऽतिशय किमतिशयान- न्तरमारभते न वा उभयथापि प्रायुक्तदूषण- पायावयवप्रसङ्ग । अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुसुखानवस्थादौष्ट्यमपि स्यात् अतिशये जनयितव्ये सहकार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परा पात इत्येकानवस्थाऽऽख्यया तथाहि सह- कारिभि सज्जलपवनादिभि पदार्थसाधैराधी- यमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशय प्रादुर्भवत बीज ष्वातिशयमादधान सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्वया सर्वेदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदी ह्य प्रसज्यते । तस्मादतिशयापमपेक्षमाथे सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेय बीजे तस्मिन् व्युपकारे पूर्वान्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिचम्याद्यबीजमताति- शयानवस्था प्रथमा अवस्थिता । अधोपकार काव्यायमपेक्षमाथोऽपि बीजादिनिरपेक्ष काव्य जनयति तत्त्वापेक्षो वा । प्रथमे बीजादेरहेतु त्वमापतेत । द्वितीये अपेक्षमाथेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेय एव तत्र तन्ना- पोति बीजादिन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परा- पात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत् । एव मपक्षमाथेनोपकारेण बीजादौ धर्मियुप कारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशया अयातिशयपरम्परपात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात् । अथ भावादिभिर्नोऽतिशय

सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्त अन्यथा तिशयात्मा कुर्वन्प्रादिपदवेदनीया जायत इति फलित ममापि मनोरथद्वयेण ।

तस्मादव्यक्तिकस्यार्थक्रिया बुधटा नाप्यक्रमेण घटत विकल्पासङ्गत्वात् । तथाहि युगप- सकलकायकरणसमर्थ स भावस्तदुत्तरकालमन वर्तते न वा । प्रथमे तत्कालवत कालान्तरेऽपि तावत कायकारणमापतेत । द्वितीये स्थापि त्वदृष्टाशा अधिकमन्वितबीजादावङ्कुरा- जननप्राधनामहुरेत । यद विरुद्धधर्माध्यस्त तन्नाना यथा शीतोष्ण । विरुद्धधर्माध्यस्त ष्वायमिति जलधरे प्रतिबन्धसिद्धि । न चाय मसिद्धो हेतु स्थायिन कालमेदेन सामर्थ्यासा मर्थयो प्रसङ्गतद्विषययसिद्धत्वात्तत्रासामर्थ्य साधकौ प्रसङ्गतद्विषययौ प्रायुक्तौ सामर्थ्य साधकावभिधीयते यद्यद- यज्जननासमर्थ तत्तदा तन्न करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम् असमर्थश्चाय वर्तमानार्थक्रियाकरणाकाल अतीतानागतयोऽर्थक्रिययोरिति प्रसङ्ग यद- यदायत करोति तत्तदा तच्च समर्थं यथा सामर्थ्यो स्वकार्यं करोति चायमतीतानागतकाले तत कालवर्तिन्यावयवक्रिये भाव इति प्रसङ्गयवयव विषयय । तस्मादपिपक्षे क्रमयो मपद्यथादृष्टा आपकावुपलब्धेनाधगतयतिरेकयापिक प्रसङ्ग तद्विषययवलात यज्ञीतान्यव्याप्तिक- रत्त्व चक्षिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं ज्ञानप्रिया ।

“यत सत्तत चक्षिक यथा जलधर सन्तश्च

भावा अस्मो

सत्ताशक्तिरिहायकमन्विति मिते सिद्धेयु सिद्धा

— न सा ।

नाप्येकैव विधानव्यापारकृतेनापि क्रियादिभवेत् । द्वेधापि चयभङ्गसङ्कतिरत साध्ये च विद्या- न्यति ॥” इति ॥

न च कथमन्वाद्यचरणादिपक्षकचक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्वमिति मन्तव्य सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वरूपसत्ताविकल्पन सङ्गवधार प्रथो जकगौरवापत्ते अनुमतत्वाननुगतत्वविकल्प परादृष्टैश्च सवपमहीधरादिषु विलक्ष्येयैश्च ख्येयानुगतस्याकार- ग मन्विषु सूत्रवद्वृत्तकणेषु शुभवच्चाप्रतिभासनाच्च । किञ्च सामान्य सत्त्व मत खान्यसर्वगत वा प्रथमे सर्ववस्तुसङ्कर प्रसङ्ग अपसिद्धान्तार्मतश्च यत प्रोक्त प्रशस्त- पादेन खविषयसत्त्वगतमिति । किञ्च विद्यमान घटे वर्तमान सामान्यमन्वच्च जायमानेन सत्वधर्मान तस्मादागच्छत सत्वध्वे अनाग च्छेदा आद्ये द्रव्यत्वापत्ति द्वितीये सत्वमन्वावुप पत्ति । किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते विनष्टति स्थानान्तर गच्छति वा प्रथमे निरा धारत्वापत्ति द्वितीये निवृत्तवत्वाच्चो युक्तयुक्ति

अतीये प्रथमप्रसक्ति इत्यादि दूषणग्रहणस्त
लान सामान्यप्रामाणिकम् । तदुक्तम् ।

अन्यत्र वर्तमानस्य ततोऽन्यस्यानवस्थानि ।
तस्माद् इत्यतः स्थानादृष्टतिरित्युक्तता ॥
यत्राचौ वर्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु ।
तद्देशिनश्च आप्तोऽतः किमप्येतन्महाज्ञतम् ॥
न याति न च तत्राचौऽस्ति पञ्चान्नर्चाश्रयत ।
जहाति पूर्वं नाधारमहो अवनवन्तति ॥'

इति ॥

अनुवृत्तप्रत्यय किमालम्बन इति चेत् अङ्ग
अन्यापोहालम्बन एवेति सन्तोऽन्यमाशुभ्रतेति
अलमातप्रसङ्गेन ।

सम्बन्धसंसारस्य दुःखात्मकत्व सर्वतोऽर्थकर
मन्मतम् अन्यथा तन्निवृत्त्यर्था तेषां तन्निवृत्त्या
पाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात् सम्बन्धस्य दुःख
दुःखमिति भावनीयम् । ननु किंवन्ति पृष्टे
दृष्टान्त कथनीय इति चेन्नैव खलुचक्षणां
क्षणां क्षणिकतया खलुचक्षणाभावात् नैतेन
सङ्गमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात् । तत् खल-
न्य खलुचक्षमिति भावनीयम् एव शून्य
शून्यमित्यपि भावनीयं स्मरे जागरणे च न
मया दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधस्यो
पलम्भात् । यदि दृष्टं सत् तदा तद्विशिष्टस्य
दृष्टान्तस्येदन्ताया अविधानस्य च तस्मिन्मध्यस्तस्य
रजतत्वादेकत्वसम्बन्धस्य च समवायादे सत्त्व
स्यात् न चेत्तद्विदं कश्चिद्विद्वद्वादिनः । न चाह
जरतीयमुचितं न हि कुक्कुत्वा एको भाग
पात्राय अपरो भाग प्रसवाय वक्ष्यतामिति
कल्प्यते । तस्मादध्यक्षाधिष्ठानतत्त्वसम्बन्धदर्शनं
प्रदृश्यां मध्ये एकस्यानेकस्य वा असत्त्वे निषेध
विषयत्वेन सम्बन्धासत्त्व बलादापत्तेरिति भग-
वतोपदिष्टे माध्यमिकास्तीकदुत्तमप्रज्ञा इत्यम-
रौकथन् भिन्नपादप्रसारणस्यायेन क्षणभङ्गाद्य-
भिधानमुत्तेन स्थायित्वाशुक्लवैभवीयलाभुगत
सम्बन्धत्वभ्रमस्यावर्तनेन सम्बन्धन्यतायामेव पर्य-
वसानम् । अतस्तत्त्व सन्सदुभयाशुभयात्मक
चतुष्कोणविनिर्मुक्त शून्यमेव तथाहि यदि
घटादे सत्त्व स्वभावस्तद्दि कारकस्यापारवैश-
र्यम् । असत्त्व स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव
नोऽप प्रादु स्यात् । यथोक्तम् ।

“न सन कारणापेक्षा शोभादेरिव युज्यते ।
कायस्यासम्भवे हेतु प्रपञ्चादेरिवावत ॥”

इति ॥

विरोधान्तरौ पञ्चविंशतुपपन्नौ ननुक्त भगवता
अलङ्कारान्तर

‘बुद्ध्या विविधमात्राणां स्वभावो नावधार्यते ।
अतो निरभिलष्यास्ते नि स्वभावाच्च दृष्टिना ॥’

इति ॥

“यस्तु वलायात यददन्ति विप्रश्चित ।
यथा यथायाचिन्नान्ते निशेयान्ते तथा तथा ॥”

इति च ॥

न कश्चिन्पि पक्षं अवगच्छत इत्यर्थः । दृष्टार

अवधारणं न स्तम्भयवहारवत् सत्त्वा सङ्ग-
च्छते । अत एवोक्तम्

“परिब्राटकासुकशुभामेकस्यां प्रमदातनौ ।
कुण्ठप कामिनी भव्य इति तिस्रो विकल्पना ॥”

इति ॥

तदेव भावनाचतुष्टयवशान्निखिलवासनानिष्ठौ
परिनिर्णय शून्यरूपं सत्त्वतीति वयं कृतार्था
नास्माकमुपपद्य किञ्चिदस्तीति । शिष्येस्ताव-
द्योगस्याचारश्चेति द्वय करणीयम् । तत्राप्राप्त-
स्थापस्य प्राप्तये पर्यययोगो योगः शुरुक्त
स्थार्थस्याङ्गीकरणमाचारः शुरुक्तस्याङ्गीकर-
णादुत्तमा पर्यययोगस्याकरणाद्यभावाच्च अत-
स्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः । शुरुक्त-
भावनाचतुष्टयं वाङ्मार्थस्य शून्यत्व चाङ्गीकृत्या
न्तरस्य शून्यत्वचाङ्गीकृत कथमिति पर्यय-
योगस्य करणात् कैवाचित्त्वं योगाचारप्रथा ।
एषा हि तेषां परिभाषा स्वयं वेदन तावदङ्गी-
कायम् अन्यथा जगदन्त्य प्रसज्येत । तत्
कौर्त्तितं धर्म्मकौर्त्तिना ।

“अप्रत्यक्षोपलम्बस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति ॥”
वाङ्मार्थस्य नोपपद्यत एव विकल्पाशुपपत्तेः ।
अर्थो ज्ञानस्याहो भावादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो
वा न पूर्वं उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापर
अनुत्पन्नस्यावत्तात् । अथ मन्थेया अतीत
एवार्थो ज्ञानस्याह तत्त्वनकलादिति तन्पि
बालभाषितं वर्तमानतावभासविरोधात् इन्नि-
यादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यं कि-
परमाशुरूपोऽयं अवयविरूपो वा । न चरम
तत्त्वैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात् । न
प्रथम अतीन्द्रियत्वात् घटकेन युगपद्योगस्य
वाप्यकत्वाच्च । यथोक्तम्

“घटकेन युगपद्योगात् परमाणो षड्भूताः ।
तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादद्युमात्रक ॥”

इति ॥

तस्मात् स्वयतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका
बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाश-
वदिति सिद्धम् । तदुक्तम्

“नाम्योऽनुभावो बुद्ध्यास्ति तस्या नाशुभवो
पर ।

ग्राह्यग्राहकवैधुयात् स्वयं सेव प्रकाशते ॥”

इति ॥

ग्राह्यग्राहकयोरभेदज्ञानुमातव्यं यद्विद्यते येन
वेदेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा
वेद्यन्ते तेषां नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना
अनेनायस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य
नियमहेतोर्भावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात्
यस्याय ग्राह्यग्राहकसवर्त्तना पृथगवभासः स
एकस्मिन्क्षणेऽसि द्वित्वावभास इव भ्रम अजा-
प्यनान्तिरिक्लिन्नप्रवाहभेदवासनेव निमित्तम् ।
यथोक्तम् ।

“सहोपलम्बनियमाभेदो नीलतद्विधो ।
भेदश्च भ्रन्तिविज्ञानैर्दृश्यतेऽन्ताविवादयः ॥’ इति ॥

“अविभासोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसवर्त्तितभेदवानिव कश्चित् ॥”

इति च ॥

न च रसवीर्यविपाकादि समानमाशोभदको
पार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो
वेद्यवेत्तकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्येवदृष्टं परि-
ज्ञानादुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूप-
वत्तया तिमिराद्युपहृताङ्गां केशेन्द्रनाडी
ज्ञानभेदवदनाद्युपपन्नवासनासामान्याङ्गदृष्ट्योप-
पत्तेः पर्यययोगाद्योगात् । यथोक्तम्

“अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तेरिरीक्यते ।

विभक्तलक्षणाग्राह्यग्राहकाकारविभवा ॥

तथा कृतवयस्ये केशादिज्ञानभेदवत् ।

यदा तदा न सञ्चोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणा ॥”

इति ॥

तस्मादुद्धिरेवानादिवानावशादनेकाकाराव-
भासत इति सिद्धम् । ततश्च प्राशुक्तभावना
प्रचयवलाग्निखिलवासनोच्छेदविगलितविविध-
विषयाकारोपपन्नविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय
इति । अन्ये तु मन्थन्ते यथोक्तं वाङ्म वस्तुजात
नास्तीति तदुक्तं प्रमाणाभावात् । न च
सहोपलम्बनियम प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेद-
कयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजक-
त्वेन सन्दिग्धविषयचाटुत्तिकत्वात् । ननु भेदे
सहोपलम्बनियमात्मक साधनं न स्यादिति चेन्न
ज्ञानस्यान्तर्मन्त्रतया च भेदेन प्रतिभासमान-
तया एकदशत्वैककालत्वलक्षणासहत्वानियमा-
सम्भवाच्च नीलाद्यैश्च ज्ञानाकारत्वे अहमिति
प्रतिभासः स्थानं नत्विति प्रतिपत्तिः प्रत्यया
दयतिरेकात् । अथोक्तं ज्ञानस्वरूपोऽपि
नीलाकारो भ्रान्त्या बह्विद्भेदेन प्रतिभासत
इति न च तत्राहमुल्लेख इति । यथोक्तम् ।

“परिच्छेदान्तराद्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः ।
ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपपन्नः ॥”

इति ॥

“यदन्तर्ज्ञेयतत्त्व तद्वहिवदवभासने ॥”

इति च ॥

तदुक्तं वाङ्मार्थभावे तदुत्पत्तिरहिततया
बह्विद्विद्युपमानोक्तेरुक्तं हि वस्तुमिको
बन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत
भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य
प्रामाण्यं तत्प्रामाण्यं भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्व-
मिति परस्परान्ययप्रसङ्गाच्च अविसर्वादास्त्रीक-
तादिकमेव सविदाना वाङ्ममेवोपादत्ते जगत्सु-
पेक्षन्तेऽवान्तरमिति अवस्थादर्शनाच्च । एव
चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसौयम्यावदा-
भासता भजेत अतोऽबह्विद्वदिति वदता वाङ्म
ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव वागो
भवन्तः प्रहरेत ।

ननु ज्ञानाभिन्नकालस्थार्थस्य वाङ्मत्वग्रहणप्रपन्न
मिति चेत् तदुपपन्नम् इन्द्रियसन्निलस्य
विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्थाकारसमकतया

समपत्तेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्ते
अतएव पण्ययोगपारहारौ समयाहिवाताम् ।
“भिन्नकाल कथं ग्राह्यमिति चेत्त ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव च यत्तेजानाकारापण्यत्वम् ॥”

इति ॥

तथाच यथा पुष्टा भोजनमनुमीयते यथा च
भाषया देशे यथा वा सम्भवेण स्नेहं तथा
ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् । तदुक्तम्
“अर्जुन घटयत्नेन न हि सुकृष्टरूपताम् ।
तस्मान् प्रमेयाधिगते प्रमाणं मेयरूपता ॥”

इति ॥

न हि वित्तिसत्तेव तद्वन्ना युक्ता तस्या
सर्वत्राविशेषात् तान् सारूप्यमाविशत सरूप
यितु घटवेदिति च । तथाच बाह्यार्थसदभावे
प्रयोगे ये यस्मिन् सद्यपि कादाचित्का ते
सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षा यथा अविवक्ष्यन्ति
गमिष्यति मयि धनमनमनप्रतिभासा विवक्षु
जिगमिषुपुत्रवान्तरसन्तानसपेक्षा तथाच
विवादाध्यासिता प्रवृत्तिप्रत्यय सद्यप्यालय
विज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखना इति ।
तज्जालयावज्ञान नामाहमासाद् विज्ञान
नीलाद्युल्लेख च प्रवृत्तिवज्ञानम् । यथोक्तम्
“तत्र स्थानायविज्ञानं यदभवेदहमासात् ॥
तत्र स्थानावृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लेखितं ॥”

इति ॥

तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्त कादाचित्क
प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्वाह्योऽर्थो ग्राह्य एव न
वासनापरिपाकप्रत्यय कादाचित्कत्वात् कदा
चिदुत्पाद इति वेदितव्यम् । विज्ञानवादिनये
हि वासनानामेकसन्तानवर्तिनामालयविज्ञाना-
नाना तत्तत्प्रवृत्तिजननाशक्ति तस्याश्च स्वका-
र्थोत्पाद प्रवृत्तिभित्तु परिपाक तस्य च
प्रत्यय कारण स्वसन्तानवर्तिपूर्य्यण कच्ची
क्रियते सन्तानान्तरनिवन्धनत्वानङ्गीकारात् ।
ततश्च प्रवृत्तिजावजननालयविज्ञानवर्तिवासना-
परिपाक प्रति सर्वेऽप्यालयविज्ञानवर्तिन
चणा समर्था एवेति वक्तव्यं न चेदेकोऽपि न
समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्तिस्वाविशे-
षात् । सर्वे समर्था इति पक्षे कार्यक्षेपादुप-
पत्ति ततश्च कादाचित्कत्वनिर्व्याहय शब्द-
सार्थरूपपरसम्यक्विषया सुखादिविषया वक्ष्य-
प्रत्ययान्तुर प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति
चतुरणानिष्कृताप्यच्छमतिना खानुभवमना
च्छाद्य परिच्छेद्यम् । ते चत्वार प्रत्यया
प्रसिद्धा आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपति
रूपा तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य
चित्तस्य नीलात्मनप्रत्ययात् नीलाकारता
भवति समनन्तरप्रत्ययान् प्राचीनज्ञानाहोष
रूपता सहकारिप्रत्ययादालोकाच्चक्षुषोऽधि-
पतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियमं विदितस्य
ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्राप्तिनियामक चत्वार
धिपतिभित्तुमहति लोके नियामकस्याधिप-

तित्वोपलम्भात् । एवं चित्तचेत्यात्मकानां सुखा-
दीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि एवं चित्त-
चेत्यात्मकस्य पञ्चविध रूपविज्ञानवेदना
सञ्ज्ञासंस्कारसङ्क । तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया
इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयायोगि-
याधि रूप्यन्तम् । आलम्बयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञान-
प्रवाहो विज्ञानस्य । प्रागुक्तस्य तद्वयसम्बन्ध-
नस्य सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्य ।
गौरिवादिशब्दोल्लेखिसविज्ञानप्रवाह सञ्ज्ञा
स्य । वेदनास्य निवन्धना रागदयादय
लेशा उपलेशाश्च मदमाभादयो धर्माधर्मौ च
संस्कारस्य ।

तदिह सञ्ज्ञा दुःखं दुःखायतनं दुःखसाधनं
चात भावयित्वा तन्निरोधोपाय तत्त्वज्ञान
सम्प्राप्यते । अत एवोक्तं दुःखसमुदायनिरोध
मार्गाच्चत्वार आर्यस्य बुद्ध्याभिमतानि तत्त्वानि ।
तत्र दुःखं प्रसिद्धं समुदायो दुःखकारणं तद्वि-
विधं प्रत्ययोपनिवन्धनो हेतुपनिवन्धनश्च । तत्र
प्रत्ययोपनिवन्धनस्य सग्राहकं सञ्ज्ञम् इह काय
ये अन्ये हेतव प्रत्ययानि गच्छन्ति तेषामय
मानां हेतूनां भाव प्रत्ययत्व कारणसमवाय
तस्माच्च फलं न चेतनस्य कस्यचिदिति
सञ्ज्ञाय यथा नीलहेतुरङ्कुरो धातूनां वक्षा
समवायाश्चाव्यते । तत्र पृथिवी धातुरङ्कुरस्य
काठिन्यं गन्धश्च जनयति अन्धातु स्नेह रसश्च
जनयति तेनोधातु रूपमौष्ण्यश्च वायुधातु
स्पर्शनं चलनश्च आकाशधातुरवकाश शब्दश्च
ऋतुधातुर्यथायोगे पृथिव्यादिकम् । हेतुपनिव-
न्धनस्य च सग्राहकं सञ्ज्ञम् तत्पादाह्वा तथा-
गतानामनुत्पादाह्वा स्थितिवैषां धर्माणां धर्मता
धर्मस्थितिता धर्मनियामकता च प्रतीत्य
समुत्पादादनुलोमतेति । तथागतानां बुद्धानां
मते धर्माणां कार्यकारणरूपाणां या धर्मता
कायकारणभावरूपा एयोत्पादादनुत्पादाह्वा
स्थिता यस्मिन् सति यदुत्पद्यते तत्तस्य कारणस्य
कायमिति धर्मतेत्यस्य विवरण धर्मस्य कार्यस्य
कारणानतिक्रमेण स्थिति स्वाधिकसलप्रत्यय
धर्मस्य कारणस्य कार्यं प्रति नियामकता ।
नन्वय कायकारणभावश्चेतनमन्तरेण न सम्भव-
तीति अत उक्तं कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य
समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या वैव
धर्मता उत्पादादनुत्पादाह्वा धर्माणां स्थिता
न चात्र कश्चित्तनोऽधिहातोपलभ्यत इति
सञ्ज्ञार्थः । यथा प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतुप-
निवन्ध बौणादङ्कुरोऽङ्कुरान् काष्ठं काष्ठान्नालो
नालाङ्गमेतत् शूकं तत् पुष्पं तत् फलं न चात्र
वाह्यं समुदाये कारणं बौणादि कार्यमङ्कुरादि
वा चैतीयते अहमङ्कुर निवर्तयामि अहं बीजेन
निवर्तित इति । एवमाध्यात्मिकेवपि कारण-
व्ययमवगन्तव्यम् । पुर स्थिते प्रमेयाञ्चो यज्य
विस्तरभीरुभिरुपरम्यते । तदुभयनिरोधं तद-
नन्तर विमलज्ञानोदयो वा मुक्ति तन्निरोधो

पाथो मागं स च तत्त्वज्ञानं तच्च प्राचीन
भावनावलाङ्घवतीति परमं रहस्यं सञ्ज्ञस्यान्त
पृच्छतां कथितं भवन्तश्च सञ्ज्ञस्यान्त पृष्टवन्त
सौचान्तिका भवन्तति भगवताभिहिततया
सौचान्तिकसञ्ज्ञा सञ्ज्ञातति । केचन बौद्धा
वाह्यं गन्वाद्दुःखं आन्तरेण रूपोदिस्यन्ते
सनस्यपि तत्रानास्यामुत्पादयितुं सञ्ज्ञं शून्य-
मिति प्राथमिकान् विनियानचीकथत भगवान्
द्वितीयोऽस्तु विज्ञानमात्रमहाविद्यान् विज्ञान-
मवेकं सदिति द्वितीयानुभव सद्यमिद्यास्थितान्
विज्ञेयमनुमेयमिति सेयं विवक्षा भावेति वक्ष्य-
यन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याता । एषा हि
तेषां परिभाषा समुन्मिवति विज्ञेयानुमेयत्ववाद
प्राथमिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन व्याप्ति
संवेदनस्यानाभावानुमानप्रवृत्तानुपपत्ते
सकललोकादनुभवविरोधश्च । ततश्चाथा द्विविधं
ग्राह्योऽध्यवसेयश्च तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूप
प्रमाणं कल्पनापोढत्वात् व्यर्थवसाय सविक-
ल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वात् । तदुक्तम् ।
“कल्पनापोढमभानं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।
विकल्पो वस्तुनिभावादेवसादादुपपन्नः ॥”

इति ॥

“ग्राह्यं वस्तुप्रमाणं हि ग्रहणं यदित्येवमपि ।
न तदस्तु न तन्मानं शब्दलिङ्गेन्द्रियादिभ्यः ॥”

इति च ।

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं तत्र प्रवृत्त
स्याप्राप्ति सवादेष्टोपपद्यतामिति चेन्न
तद्वन्न मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पार-
पम्यर्थेण्यप्रतिलम्बसम्भवेन तदुपपत्ते । अव-
शिष्टं सौचान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितमिति नेह
प्रतन्यते । न च विनयाश्रयादुरोधिनीपदेशभेद
सान्प्रयिको न भवतीति भवितव्यं यतो भवित
नोर्धचित्तविवरणे

“देशना लोकनाथानां सत्त्वाश्रयवशाद्गुणा ।
भित्तन्तं बहुधा लोके उपायेवहुभिः किल ॥
गम्भीरोत्तानभेदेन कपिचोभयलक्षणा ।
भिन्ना हि देशना भिन्ना शून्यताऽह्यलक्षणा ॥

इति ॥

दादशायतनपूजा श्रेयस्करेति बौद्धनये प्रवि-
ष्टम् ।

“अर्थादुपाय्यं बहुशो दादशायतनानि वै ।
परित पूजनीयानि क्रमस्यैरिह पूजिते ॥
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।
मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं दादशायतनं बुधे ॥”

इति ॥

विवेकविलासे बौद्धमतमित्यमभ्यधाय ।
“बौद्धानां सुगतो देवो विश्वश्च सद्यभङ्गुरम् ।
व्यायसत्त्वाख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥
दृष्टमायतनश्चैव तत् समुदायो मतः ।
मागश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रुतामत् ॥
दृष्टं ससारिणं स्वत्वाकीं च पञ्च प्रकीर्तिता ।
विज्ञानं वेदना सञ्ज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषया पञ्च मानसम् ।
धर्मायतनमेतानि दादृशायतनानि तु ।
रागादीनां गणोऽयं स्यात् सप्तदश कृत्वा हृदि ।
आत्मात्मैयस्वभावाच्च स स्यात् सप्तदश पुनः ।
चक्षिका सर्वसंस्कारा इति या वाचना

स्थिरा ।

स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते ।
प्रत्यक्षमनुमानश्च प्रमाणद्वयं तथा ।
चतुःप्रश्नानि का बौद्धा स्याता वैभाषिकान्यः ।
अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते ।
सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षस्याहोऽर्थो न बहिमतः ।
आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता ।
केवलां सविदं चक्षुः मन्थन्ते मध्यमा पुनः ।
रागादिज्ञानसन्तानवासनाच्छेदसम्भवा ।
चतुष्टयमपि बौद्धानां सत्तिरेषा प्रकीर्तिता ।
तृप्ति कमलसुमौल्यश्चौर पूजाङ्गमोजनम् ।
सङ्गो रक्षाभारतश्च शिश्वेय बौद्धमिच्छुभिः ॥”
इति ॥

१ । सर्वदर्शनसयदे बौद्धदर्शनम् ॥

(बुद्धिर्दमिति अतःपत्या वाच्यलिङ्गः । बुद्ध-
सम्बन्धि वस्तु ॥)

बौद्ध, पु, (बुद्ध बुद्धशास्त्र वेत्तीति । बुद्ध + अण्) ।
बुद्धशास्त्रावलम्बी । तत्पदार्थात् । भिन्नक २
‘अपय’ ३ अङ्गीक ४ वैनायिक ५ । इति
त्रिकाख्येयः ॥

बौद्ध, पु (बुद्धस्यापत्य पुमान् । बुद्ध + अण्) ।
बुद्धस्य पुत्रः । स च पुत्ररवा । इति हेम
चन्द्र । १ । ३६५ ॥

अथ य औ ताङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा
पर - सक० अनिट् ।) य विध्यति शत्रुं शूरः ।
औ अन्तातसीत् । कश्चित् द्विभूतस्थानिकारी-
भूतयकारस्य अधेवकारी वयः अन्यत्र दन्त्य
इति मन्वान सनि विध्यतसवीत्याह । इति
दुर्गादासः ॥

शुभ क उतखनि । उतसर्गः । (पुरा पर सक -
सेट ।) क शोधयति श्वनं हाता । शोध
त्रिकटु । इति दुर्गादासकृतधनुर्द्वैपिकार्या
गोविन्दभट्टः ॥

अथ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ पर -
अक सेट ।) अणति । इति दुर्गादासः ॥

अतति, स्त्री, (अणन्ती ततिर्वैकृतियस्या । एषो
दरादित्वात् वाष् ।) हा, प्रतमोतीति । तन-
दुभविस्तारे “क्षिप्तं तौ च सञ्जायाम् ।” ३ ।
३ । १७४ । इति क्षिप्तः । एषोदरादित्वात्
पञ्च व ।) लता । विस्तारः । इत्यमरः ॥

अथ, पु, (अथवन्त्ये + “अन्वेष्टिबुधौ च । उणा-
३ । ५ । इति नक अथादेशः ॥) अन्वे ।
(यथा, अन्वेदे । १ । ६ । १ ।

युञ्जति अथवन्त्ये चरन् परितस्तुम् ।
रोचन्ते रोचना दिवि ॥”)

अथवन्त्यम् । अकटञ् । इत्यमरः ॥ २ । ४ । १५ ।
अथ । इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनीकारेणापि अथ

वकारादौ लिखितोऽयं शब्दः ॥ (दिनम् ।
अथ । इति निघण्टुः ॥ चतुर्दशमनोर्भौत्यस्य
पुनर्मेद । यथा, मार्कण्डेये । १ । ३२ ।
“गुरुर्गभीरो ब्रह्मश्च भरतोऽनुग्रहस्तथा ।
तेजस्वी सुवल्गश्चैव भौत्यस्येते मनो जुता ॥”
रोगविज्ञेयः । तस्य लक्षणं यथा,
“अथभिष्यन्दिगुणमसेवनाभिचय गत ।
करोत ग्रन्थिवच्छेद्य दोषो वज्रसन्निधुः ॥
चरन्मूलाङ्गसादाऽऽतः तं ब्रह्ममिति निदिशेत् ॥”
इति माधवकरः ॥

तस्य चिकित्सा ।

“मृदुश्चैरुतेष्वेन सन्त्य कच्छोऽभयामव ।
लघ्यासैन्ववस्युक्तो ब्रह्मरोगहरः परः ॥
अजाजीह्वुवाक्कुष्ठं शीमेद्वदरान्वितम् ।
काङ्गिकेन तु संपिष्टं तक्षणेन ब्रह्मजित परः ॥”
गोमेदं पञ्चम् । तथा च निघण्टौ धन्वन्तरिः ।
“पञ्च दलाङ्गय राम गोमेदं रसनाङ्गयम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(अथ ससम्प्राप्तिक्षणं यथा,—

“यस्य बाहुं प्रकुपितं शोफमूलकरश्चरन् ।
वक्ष्यादृष्टयौ याति ब्रह्मस्तस्योपपाद्यते ॥”
इति चरके स्त्रवस्थानेऽष्टादशोऽध्याये ॥)

ब्रह्म स्त्री, (ब्रह्मति ब्रह्मते निरतिशयमहत्त्व-
लक्षणब्रह्मिन् भवतीत्यर्थः । ब्रह्मिन् + ब्रह्म-
नी + क् ।) उणा ४ । १४५ । मनिन् नकार-
स्याकारः । रत्नच ।) वेदः । (यथाह श्रुतिः ।
“तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नञ्च जायते ॥”
तथा च भागवते । १ । १ । १ ।

“अन्माद्यस्य यतोऽन्वाद्यितरत्तत्कार्येऽन्विभ्र

खराट

तेन ब्रह्म ब्रह्म य आदिकवये सुज्ञानि यत
करय ॥”

वेदान्तमते ‘वस्तु सविदानन्दादयः ब्रह्म तथा
अज्ञानादिसकलजडसम्बन्धोऽवस्तु । ‘अक्षेय
नित्यं वस्तु तदन्वदखिलमनित्यम् । तथाहि,—
“यस्यादन्वाकं सचत्तरोऽहोभिः परिवर्तते ।”
तदेव ज्योतिषां ज्योतिः । नित्यं विभु सर्वगत
सुख्यम् । आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः ।
अणो नित्यः प्राच्यत सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
रावेदात्तु पराग्रय यच्च नान्यतः पश्यति नान्यतः
अज्योति नान्यद्विजानाति सभूमा यो वै भूमा
तदन्वतम् ॥” इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मणि नित्यत्वं
विमुक्तसत्त्वस्य पुनः प्रतिभाति । तथा, नैवेष्ट
किञ्चनान्य आसीत् न्यूनैवेदमाहृतमासीत् ।
आत्मा वा इदमेक एवाय आसीन्नान्यतः किञ्चन
मिवत् सदेव सौम्येदमय आसीदेकमेवा-
द्वितीय नेति नेति नैष्ट नानास्ति किञ्चन यचान्यतः
पश्यति अन्वच्छेद्योति अन्वद्विजानाति तदन्वत्
अथ यदस्य सत्त्वमैवम् ॥” इत्यादि श्रुतिवच-
नेभ्यो ब्रह्मणोऽन्यत्वं भेदप्रपञ्चोऽनित्यत्वं तस्यैव
पुनः प्रतिभाति । तथाजुमानमपि यथा, विम
तोऽपेतवर्गोऽनित्यो विभक्तत्वात् घटप्रदक्षणा

न्वित इति । अनेन हि विभक्तस्यानित्यत्वं
ऽवगते तस्मिन्नुगतप्रकाशात्मकस्य ब्रह्मणो
विभक्तस्य नित्यत्वमपि अर्थादवगच्छति । इति
वेदान्तसारे विद्वन्मनोरञ्जनीटीका ॥ तच्च
श्रुतिवाक्यानि यथा, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ॥” “आनन्दो ब्रह्मेति
अजानात् आनन्दरूपमन्वतं यद् विभाति,
यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यतः प्रत्यक्षमिदं विश्रुतिं ततः विजि
ज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति ॥” इत्यादिसख्येय श्रुति
वचनमनुसन्धेयम् ॥”)

तत्त्वम् । तपः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११४ ॥
ब्रह्म चतुर्विधं यथा । विराट् १ हिरण्यगर्भ
२ इन्द्र ३ तुरीय ४ । इति वेदान्तसारः ॥
अथ लक्षणम् । यथा, आत्मबोधे ।

“यक्षाभासापरो जामो यतस्तुक्ष्मापार सुखम् ।
यज्जानान्नापर ज्ञानं तद्ब्रह्मस्त्ववधारयेत् ॥
यद्ब्रह्म नापर इह यद्भूत्वा न पुनर्भव ।
यज्जानात्वा नापरं श्रेयं तद्ब्रह्मस्त्ववधारयेत् ॥
तिथ्यगूढं मधु पूर्णं सविदानन्दमहयम् ।

अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मस्त्ववधारयेत् ॥
अतद्ब्राह्मणरूपेण वेदान्तेऽन्यत्वे इयम् ।
अखण्डानन्दमेकं यत्तद्ब्रह्मस्त्ववधारयेत् ॥
इह्यते अयं यद्दयङ्मणोऽन्यत्र तद्भवेत् ।
तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सविदानन्दमहयम् ॥
सर्वगं सविदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ।
अज्ञानचक्षुर्नेनेत आत्मन् भासुमन्ववत् ॥”
अपि च । “सत्यमानन्दमहयमन्वतमेकरूपं
वाङ्मनसोऽगोचरं सर्वगं सर्वातीतं चिदेकरसं
देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि श्रीब्रह्मपण्डितं
च सर्वव्यवहारचक्षुरपि सर्वज्ञं अश्रोत्रमपि
सर्वश्रोत्रं अपिन्धमपि सर्वज्ञं सर्वनियन्तुं
सर्वशक्तिं सर्वेषां हृदिस्थितिलयकर्तुं किमपि
वस्तु ब्रह्मेति वेदा वदन्ति ॥” सुबुद्धस्वभाव
इत्यौपनिषदाः । १ । आदिविद्वान् सिद्ध इति
कापिणा । २ । क्षेत्रज्ञैव विपाकाश्रयेरपरा
न्यो निष्कालकायमधिष्ठाय समुदायप्रद्यो-
तकोऽनुग्रहादकच्छति पातज्जना । ३ । लोक
वेदविद्वद्वैरपि निर्लेपं स्वतन्त्रश्चेति महापाशु
पता । ४ । शिव इति श्रेवा । ५ । पुरुषोत्तम
इति वैष्णवा । ६ । पितामह इति पौरा
णिका । ७ । यज्ञपुरुष इति याजिका । ८ ।
सर्वज्ञ इति सौमता । ९ । निरावरण इति
हिमवरा । १० । उपास्यत्वेन देशित इति
भौमासका । ११ । लोकव्यवहारविह्व इति
चाव्वाका । १२ । यावदुक्तोपपन्न इति नैया-
यिका । १३ । विश्वकर्मा इति शिल्पिनः । १४ ।
इति कुसुमाञ्जलिर्हतिः । योगशास्त्रमते ।
“ब्रह्मतेजोमयं शुद्धं यत्सर्वमिदं रसः ।
एकस्य भूतं भूतस्य इयं स्थावरजङ्गमम् ॥

इति महाभारते मोक्षधर्मे ॥

तस्य टीका । ब्रह्मण स्वरूपमन्तराविसर
यार्थमाह । ब्रह्मतेजोमयमिति । तेजोमय
ज्ञानात्मकम् । शुद्ध बीजभूतम् । यस्य सर्व
मिदं रच रचनीयं ज्ञेयं सर्वं यस्यैकस्य भूत
सत्त्वं न तु विवर्तनादिनामिवावयव भूतस्य
सिद्धस्य अकल्पितस्य तच्च सर्वं स्थावरजङ्गमो
पाधिवशात् इयं द्वेधा । तच्च सगुणनिर्गुण
भेदेन द्विविधं यथा,
“ब्रह्मैकं ब्रह्मैवेदं गुणभेदेन सन्ततम् ।
तत्तद्ब्रह्म द्विविधं वस्तु सगुणं निर्गुणं शिवम् ॥
मायाश्रितं यं सगुणं मायातीतं च निर्गुणं ।
स्वेच्छामयं भगवानिच्छया विकरोति च ॥
इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिं सर्वशक्तिप्रदं सदा ।
केचिदेकं वदन्त्येव ब्रह्म ज्योतिं सनातनम् ॥
केचिद्वदन्ति द्विविधं ब्रह्म प्रकृतिपूर्वकम् ।
श्रेष्ठं ये च वदन्त्येकं प्रकृतिपुरुषयो परम् ॥
तस्माद्भवति तौ द्वौ च तद्ब्रह्म सर्वकारणम् ।
अथैकं परं ब्रह्म द्विविधं भवतीच्छया ॥
इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिं सर्वशक्तिप्रदं सदा ।
तन्नासक्तं सगुणं च शरीरौ च प्राप्तं ॥
निर्गुणं च निर्गुणं अशरीरौ निरङ्कुशं ।
यं चात्मा भगवान्निष्ठं सर्वधारं सनातनं ॥
सर्वेश्वरं सर्वसाक्षीं सर्वज्ञां प्रलम्बं ।
शरीरं द्विविधं शब्दं । नित्यं प्राप्तमेव च ॥
नित्यं विनाशरहितं नश्वरं प्राप्तं सदा ।
अहं त्वत्त्वापि भगवन्भावयोनित्यवियहं ॥
आवयोरश्रुता ये प्राकृता नष्टविग्रहा ।
रुद्राद्यस्त्वदशाश्च मद्भाषा विष्णुरूपिणः ॥
ममाप्येव द्विधा रूपं द्विजं च तनुर्भजम् ।
चतुर्भुजोऽहं वैकुण्ठे पद्मया पार्षदे सः ॥
गोलोके द्विजोऽहं गोपीभिः सह राधया ।
द्विविधं मे वदन्त्येव द्वौ प्रधानौ तु तन्मते ॥
पुरुषश्च सदा नित्यो नित्या प्रकृतिरौशरी ।
सदा तौ द्वौ च सच्चिद्यौ सर्वेषां पितरौ शिवम् ॥
सशरीरौ निःशरीरौ स्वेच्छया सर्वरूपिणौ ।
प्राधान्यं यथा पुंश्च प्रकृतेश्च तथा सदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मजन्मखण्डे ४३ अध्यायः ॥
नन्द्यशोदां प्रति श्रीलक्ष्मणाक्ष यथा,—
“मामेव परमं ब्रह्म भगवन्तं सनातनम् ।
ध्याय ध्याय पुनर्बुद्धिं त्वत्त्वा लभ परं पदम् ॥”
इति तत्रैव १२७ अध्यायः ॥
सगुणस्य तस्य नवधा रूपं यथा,—
“योगिनो यं वदन्त्येव ज्योतीरूपं सनातनम् ।
ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यरूपं भक्ता वदन्ति यम् २ ॥
वेदा वदन्ति सत्त्वं यं नित्यमाद्यं विचक्षणैः ४ ।
यं वदन्ति सुरा सर्वे परं स्वेच्छामयं प्रभुम् ५ ॥
सिद्धेनां तु नयं सर्वं सर्वरूपं वदन्ति यम् ६ ।
यमनिर्वचनीयं योगीन् शङ्करो वदेत् ७ ॥
स्वयं धाता च प्रवदेत् कारणाणां कारणम् ८ ॥
शेषो वदेदन्तं यं नवधा रूपमौश्वरम् ९ ॥
तस्मात्तमेव वक्ष्यां यं वदन्ति रूपमौश्वरम् ।
वैष्णवानामेकरूपं वेदानामेकमेव च ॥

पुराणानामेकरूपं तस्मात्तवविधं स्मृतम् ।
न्यायो निर्वचनीयश्च यस्मै शङ्करोऽश्वरी ॥
नित्यं वैशेषिकाद्यन्तं वदन्ति च विचक्षणा ।
सांख्यो वदति तं देवं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥
मीमांसा सर्वरूपं वेदान्तं सर्वकारणम् ।
पातञ्जलोऽप्यनन्तं वेदां सत्त्वरूपकम् ॥
स्वेच्छामयं पुराणं भक्ताश्च नित्यवियहम् ॥’
इति तत्रैव १२८ अध्यायः ॥
सगुणनिर्गुणभेदेन तस्य चतुर्धा रूपं यथा,—
“चतुर्विभागं सच्छै चतुर्धा सस्थितं स्थितौ ।
प्रलयश्च करोत्यन्तं चतुर्भेदो जगद्भवः ॥
एकनाशेन ब्रह्मसौ भवत्यन्तर्ब्रह्ममात्रम् ।
मरीचिमिश्रा पतय प्रजानामन्धमगत् ॥
कालस्तृतीयस्तस्याश्च सर्वभूतानि चापरः ।
इत्यं चतुर्धा सच्छै वत्ततेऽसौ रजोगुणः ॥
एकांशेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम् ।
मन्वादिरूपी चाख्येन कालरूपी परेण च ॥
सर्वभूतेषु चार्थेन सास्थितिं कुरुते स्थितः ।
सत्त्वं गुणसुपाश्रित्य जगत् पुरुषोत्तमः ॥
आश्रित्य तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा प्रभुः ।
रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः ॥
अन्तर्कादिरूपेण भागेनाख्येन वर्तते ।
कालस्वरूपो भागोऽख्यं सर्वभूतानि चापरः ॥
विनाशं कुर्वन्तस्तस्य चतुर्देव महात्मनः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे २१ अध्यायः ॥
ब्रह्मध्यानं यथा,—
“ब्रह्मध्यानं प्रवक्ष्यामि मायातन्त्रविमलकम् ।
यच्छेद्ब्रह्मन्निधिं प्राप्नुयच्छेदयच्छेदज्ञानमात्मनि ॥
ज्ञानं महति सयच्छेदं इच्छेत् श्रेय आत्मनि ।
देहेन्द्रियमनोबुद्धिभाषाहङ्कारवर्जितम् ॥
वर्जितं भूततन्मात्रैर्गुणैश्चाश्रयादिभिः ।
खप्रकाशं निराकारं सदानन्दमनादिमतं ॥
नित्यं शुद्धं दृढं च सत्त्वमागन्धमयम् ।
तुरीयमन्तरं ब्रह्म अहमस्मि परं पदम् ॥
अहं ब्रह्मैवस्थानं समाधिरिति गीयते ।
आत्मानं रयिन् विद्धि शरीरं रथमेव तु ॥
बुद्धिं सारथिं विद्धि मनः प्रयत्नमेव च ।
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयास्तु गोचराः ॥
आल्लेन्द्रियमनोयुक्तो भोक्तृत्वाहुर्मनीषिणः ।
यस्य विज्ञानवानात्मा युक्तेन मनसा सदा ॥
न स तत्पदमाप्नोति युक्तेन मनसा तदा ।
स तत्पदमाप्नोति स हि भूयो न जायते ।
विज्ञानसारथियस्तु मनः प्रयत्नवान्तरः ।
सोऽध्वनं पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
अहिंसादि यमं प्रोक्तं श्रौचादिनियमं स्मृतं ।
आसनं पद्मकायुक्तं प्राणायामो मन्त्रश्च ॥
प्रत्याहारो जयं प्रोक्तो ध्यानमीश्वरचिन्तनम् ।
मनाःवृत्तिधारणं स्यात् समाधिब्रह्मणः स्मृतं ॥’
साकारस्य तस्य ध्यानं यथा—
“अमूर्तं चैतं स्थिरं न स्थाततः सत्तं विधिं
नयेत् ॥
हृत्पद्मकार्यकामध्ये शङ्खचक्रगदाजवान् ॥

श्रीवत्सकास्तुभयतो वनमाली श्रिया युतः ।
नित्यं शुद्धो बुद्धियुक्तं नित्यानन्दाक्षयं परं ॥
आत्माह परमं ब्रह्म परमज्योतिरिव तु ।
चतुर्विधं प्रतिष्ठाप्य स शालयामाश्रितः ॥
द्वारकादिशिलास्थो ध्येयं पूज्योऽपि वा
हरिः ।
मनसोऽभीष्टं प्राप्य दसो वैमानिको भवतः ॥
निष्कामो सुक्तिमाप्नोति सत्तोऽध्यायनं स्तुवनं
जपनं ॥’
इति गारुडे स्तुताष्टमध्यायः ४४ अध्यायः ॥
ब्रह्मपदप्राप्तिकारणं यथा,—
“ब्रह्मप्राप्त्या ध्याय कम्माणि निःसङ्गं कामवर्जितं ।
प्रसङ्गेनैव मनसा कुलाब्धौ याति तत्पदम् ॥’
इति कूर्मेपुराणे ३ अध्यायः ॥
सर्वं ब्रह्म यथा,—
‘ब्रह्मैवेदं जगत् सर्वं ब्रह्मणोऽप्यत्र विद्यते ।
ब्रह्मान्यद्भाति चेन्निश्चया यथा मरुभराचका ॥”
इत्यात्मबोधः ॥
ब्रह्मकर्मका, स्त्री, (ब्रह्मण कर्मका सुता ।)
सरस्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ब्राह्मी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मकर्मसमाधिः, पुं ब्रह्मण्येव कर्मात्मके समा
धिचित्तेकाप्यं यस्य । यथा, श्रीभगवद्गीता
याम् । ४ । २४ ।
“ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मेव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥’
ब्रह्मकुलं स्त्री (ब्रह्मणा निर्मितं कुलं सरो
वरम् ।) ब्रह्मणा निर्मितसरोवरविशेषः । यथा,
“पाण्डुनाथस्तोत्रसंज्ञां ब्रह्मकुलाक्षयं हरः ।
ब्रह्मणा निर्मितं पुष्पं स्नानाय स्वर्गवासिनाम् ॥
आयामेन श्रुतव्याम् विष्णोर्लेन तद्वद्वत् ॥
सर्वपापहरं पुण्यं देवलोकात् समागतम् ॥
तत्र ज्ञानमन्त्रः ।
कमलपुष्पसंयुतं ब्रह्मकुलाक्षयं तत्सर्वम् ॥
हरं मे सर्वपापानि पश्य स्वर्गं साधय ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नाति तस्मिन् सरोजले ।
पाण्डुनाथश्च स पूज्यः विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
ब्रह्मकुलजले स्नात्वा पूजयित्वा उभापतिम् ।
ब्रह्मकुलं समावृत्य स्नात्तमेवाप्नुयात्तरः ॥
इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥
ब्रह्मकुलं, पुं (ब्रह्मा कुले शिखरे यस्य ।) परमं
विशेषः । यथा, कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
“ब्रह्मकुलजले स्नात्वा पूजयित्वा उभापतिम् ।
ब्रह्मकुलं समावृत्य स्नात्तमेवाप्नुयात्तरः ॥
ब्रह्मकुलं, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य कूर्चमिव ।)
व्रतविशेषः । यथा । दृढश्रुतातपः ।
“रजस्वले तु ये नायावन्वीन्य सृष्टतो यदि ।
सर्वं पश्यन्त्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतं परम् ॥”
पञ्चगव्यपानं व्रतरूपं तनोपवासः । ब्रह्मकूर्चं
माह आवाजः ।
“अहोरात्रोपितो भूत्वा पौनमास्यां विशेषतः
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातश्च कूर्चविधिं स्मृतम् ॥

ब्रह्मचा

तन्मशक्तौ पुराणैक दानवम् । इति प्रायश्चित्त
तत्त्वम् ॥ (ब्रह्मपुराणोऽपि अस्य व्यवस्था यथा ।
नरस्तु चतुर्दश्यां पूज्यमायाममाकाश्यायान्ना
पञ्चगव्यं हविष्यान्नं वा भक्षयेत् । यस्तु पौर्ण-
मासीं ब्रह्मकूचं कुर्यात् तस्य सर्वपापक्षयो
भवेत् । यस्तु मासेन द्वि कुर्यात् स यथेष्टाङ्गति
माप्नुयान् ॥)

ब्रह्मकोशी स्त्री (ब्रह्मण कोशीव ।) अजमोदा ।
इति राजनिघण्टुः । (गुणादयोऽस्या अज
मोदाशब्दे ज्ञेया ॥)

ब्रह्मगर्भा स्त्री (ब्रह्मेव गर्भो यस्याः ।) आदित्य
भक्ता । इति राजनिघण्टुः ॥

ब्रह्मगिरि, पु (ब्रह्मणो गिरि पर्वतः ।) ब्रह्म-
शैलः । इति शब्दरत्नावली । (नीलकूटाभि
प्रेयकामाख्यानिलयस्य पूर्वभागे स्थितोऽयम् ।)
यथा कालिकापुराणे २९ अध्याये ।

‘ननस्तु नीलकूटाख्य कामाख्यानिलय परम् ।
नवपूर्वभागे वसति ब्रह्मा ब्रह्मगिरि पुनः ॥’

ब्रह्मज्ञो स्त्री गृहकन्या । इति राजनिघण्टुः ॥
(ब्रह्मण्य ब्राह्मण्यं ज्ञानीति । ब्रह्म + ज्ञन् + टक ।
ततो ङीप् ।) ब्रह्मवातिनी च ॥

ब्रह्मचर्य, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदाश्च चर्यं आचरणीयम् ।)
आश्रमविशेषः । यथा, गारुड ६४ अध्याये ।
“ब्रह्मचर्यस्थितो नैकमममयादनापदि ।

ब्राह्मण्यं काममश्रीयात् आह्वेऽवतमपीकुर्यन् ॥
मधु मांसं तथाश्नीममलादिं परिवर्जयेत् ।
प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ॥
गृहस्थान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव शोडशः ॥”

(ब्रह्मचर्यं अष्टाङ्गमेधुनप्रतिषेधः । यदुक्तम् ।
“सरयुः कौर्त्तनं केति प्रेक्ष्य गुरुभाषणम् ।

शक्योऽध्यवसायश्च क्रियानिवृत्तिरेव च ॥
एतन्मेधुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोविधयः ।
विप्ररीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥”

एतच्च स्त्रीपुरवयो साधारणम् । पुंस स्त्रीका
रखादि भूत्वात् । क्रियाश्च पुरुषस्मरण्यादि
राहित्यम् अतएवाह मनु । ५ । १६० ॥
“नृते भर्त्तरि साक्षी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।
स्वग गच्छत्युवाच यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥’

“ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता अष्टतपस्तपान्तरमेधुना ॥”
इति कुल्लूकभट्टः ॥

यमभेदः । यथा, पातञ्जले । २ । ३ ।
‘अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥’

“ब्रह्मचर्यसुप्रस्थानियमः ।” वीर्यधारणम्वा इति
भाष्यम् । एतत् कालियुगे नास्ति । यथाह
महानिर्व्यायतकः ।
“ब्रह्मचर्याश्रमो नास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये ॥
गाहस्थो भैक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे ॥”

ब्रह्मचारिणी स्त्री, (ब्रह्मणो वेदेन चारयति
आचरतीति । ब्रह्म + चर + चार्थे णिच् +
कर्त्तरि ङीप् ।) भार्गवी । इति रत्नमाला ॥
ब्रह्मचारिणी, स्त्री, (ब्रह्मणि वेदे चरतीति ।
ब्रह्म + चर + णिनि । स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा ।

ब्रह्मचा

यथा, देवीपुराणे १५ अध्याये ।

“वेदेषु चरते यस्मात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”
करुणीवृक्षः । इति राजनिघण्टुः । ब्रह्मोशाकः ।
इति रत्नमाला ॥ ब्रह्मचर्यव्रतधारिणी । यथा
“आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्म-
चारिणी ।

यो धम्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तममुत्तमम् ॥”
इति मनु । ५ । १५८ ॥

ब्रह्मचारि, [नृ] पु, (ब्रह्म ज्ञान तपो वा आच-
रति अजयत्यवशम् । ब्रह्म + चर + आवश्यक्ते

णिनि ।) प्रथमाश्रमी । इति भरतः ॥
उपनयनानन्तरं नियमं कृत्वा गुरोः सन्निधौ

स्थित्वा साङ्गवेदाध्ययनं करोति यः । स द्विविधः ।
उपकुर्व्यान् नैष्ठिकश्च । तस्य नियमा यथा —

“यद्यस्य विहितं चर्मे यन् छत्रं वा च मेखला ।
यो दृश्यो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतव्यम् ॥

संवते मांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
स नियम्येन्द्रियग्रामं तपोहृद्धार्यमात्मनः ॥

नित्यं क्षाल्या शुचिं कुर्याद्द्वैवर्षापठतर्पणम् ।
देवताभ्यर्चनश्चैव समिदाधानमेव च ॥

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं मास्यं रसान् स्त्रियः ।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनाश्चैव हितवन् ॥

अभ्यङ्गमस्नानश्चाप्योत्पानश्च चधारणम् ।
कामं क्रोधश्च लोभश्च नर्शनं गीतवादनम् ॥

दूतश्च जनवादश्च परिवादः तथावृत्तम् ।
स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मसुपचात परस्य च ॥

एकं श्रूयते सर्वज्ञं न रेतः स्कन्दयेत् कश्चित् ।
कामाद्वि स्कन्दयन्नेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥

स्त्रे शिक्षा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।
क्षालार्कमर्चयित्वा च पुनर्मांभित्य चपेत् ॥

उदकुम्भं सुमनसो गोशङ्खमुत्तिकाकुशान् ।
आहरेद्यावदर्थानि भैक्षवाहरश्चरेत् ॥

वेद्यज्ञैरर्हणीनां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।
ब्रह्मचार्याहरैश्चैव गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न क्षातिकुलवत्सु ।
अक्षामि त्वन्यग्रेहानां पूर्वं पूज्यं विवर्जयेत् ॥

सर्वं वापि चरेद्यासं पूर्णोक्तानामसम्भवे ।
नियम्य प्रयतो वाचमभिशृङ्क्षास्तु वज्रयेत् ॥

दूरादाहृत्य समिधं सन्निध्याद्विधाय च ।
सायं प्रातश्च कुतुह्यात् ताभिरभिमतन्त्रितः ॥

अल्लवा भैक्षचरणमसमिधं च पावकम् ।
अनातुरं सप्तरात्रमवकीर्णव्रतश्चरेत् ॥

भैक्षेण वर्जयेन्नित्यं नैकास्त्रादी भवेद्भ्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥

व्रतवद्देवदेव्ये पित्रे कर्मयशश्चिवत् ।
काममभ्यर्थितोऽश्रूयाद्भ्रतसंस्थं न क्षुप्यते ॥

ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपहितं मनोधिभिः ।
राजस्यैवैश्वर्योक्तेनैव नैतत् कर्म विधीयते ॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।
कुर्यादध्ययने यत्तमाचार्यस्य हितेषु च ॥

शरीरश्चैव वाचश्च बुद्धीन्द्रियमर्वाणि च ।
नियम्य प्राङ्मुखोऽस्तिष्ठेद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥

ब्रह्मचा

नित्यमुद्धतपाणिं स्थातुं साध्याचारं सुचयत ।
आस्थनाभिति चोक्तं सन्नासीतभिसुखं गुरोः ॥

ह्रीनामवस्त्रवेशः स्थातुं सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
उत्तिष्ठेत् प्रथमश्चास्य चरमश्चैव सविश्रितः ॥

प्रतिश्रवणसम्भावे श्रयानो न समाचरेत् ।
नासीनो न च सुज्ज्ञानो न तिष्ठत् पराङ्मुखः ॥

आसीनस्य स्थितं कुर्यादभिमण्डस्तु तिष्ठत् ।
प्रत्यङ्मुखं त्वाव्रजतं पश्चाद्भावंस्तु धावत् ॥

पराङ्मुखस्याभिसुखो दूरस्थस्यैव चान्तिकम् ।
प्रणम्य तु श्रयानस्य निदेशे चैव तिष्ठत् ॥

नीचं श्रयासनश्चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
न चेवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचैतितम् ॥

गुरोयच परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।
कर्णौ तच्च पिधातयौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।
परिमोक्षा कर्मिभवति कीटा भवति मतसरो ॥

दूरस्थो नास्मैयेन न क्रुद्धो नास्मिन्नेच्छया ।
यानासनस्थश्चैवेनमवस्थाभिवादेयः ॥

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत् गुरुणा सद्यः ।
असंख्ये चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कौर्त्तयेत् ॥

गोऽश्वोऽयानप्रासादप्रस्तरेश्च कटेषु च ।
आसीत् गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनीषु च ॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवदृष्टिमाचरेत् ।
न चानिच्छतो गुरुणा स्नानं गुरुनभिवादेयः ॥

विश्रागुरुस्त्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिसु ।
प्रतिषेधस्तु चाधर्मान् हितश्चोपदिशतस्त्रपि ॥

श्रेयं तु गुरुवदृष्टिं नित्यमेव समाचरेत् ।
गुरुपुत्रेभ्यः शार्यैश्च गुरोश्चैव खन्यसु ॥

बालं समानजन्मा वा शिष्यो वा यश्चकर्मैक्षि ।
अध्यापयन् गुरुस्ततो गुरुवन्मानमर्हति ॥

उतसादनश्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥

गुरुवत् प्रतिपूज्यां स्त्रुं सर्वार्थं गुरुयोषितः ।
असवण्यास्तु सपूज्या प्रत्युत्थानाभिवादान् ॥

अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गात्रोतसादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्यार्थि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥

गुरुपत्नी तु श्रुवतिर्नाभिवाद्ये च पादयोः ।
पूज्यविश्रुतिवर्षेण गुरुदोषो विज्ञानता ॥

स्वभाव एव नारीणां नराणांमिह दूषणम् ।
अतोऽथासं प्रमादन्ति प्रमदास्तु विपश्चितः ॥

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
प्रमदां क्षुतपथं नेतुं कामक्रोधवशादुपमा ॥

मात्रा खल्ला दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।
वल्लवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्हति ॥

कामस्तु गुरुपत्नीनां श्रुवतीनां श्रुवा सुविः ।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादस्वावहमिति श्रुवन् ॥

विप्रोष्य पादपद्ममन्त्रं च्छाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुकरणम् ॥

यथा खनन् खनिजं नरो वार्येधिमगच्छति ।
तथा गुरुगतां विद्यां शूद्रपुत्रमिगच्छति ॥

ब्रह्मज्ञ

सुखो वा चटिजो वा स्थान्धवा स्थान्धिका
जट ।
नेन यामेभिमिन्धोचेत सुख्यो गान्धुदियात
कचित् ॥

तच्चेद्विदियात सुख्यं श्रयान कामचारत ।
निम्बोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपसुपवसद्विदम् ॥
सुख्यं ह्यभिनिमक्तं श्रयानोऽभ्युदितश्च य ।
प्रायश्चित्तमकुर्वानो युक्तं स्थान्धतेनसा ॥
आचम्य प्रयतो निवसुमे सन्धे समाहित ।
सुखी देहे जपन् जपसुपासीत यथाविधि ॥”
इति मानवे । २ । १७४-२२२ ॥

अपि च । श्रीश्रीर्व उवाच ।
“वाल् क्लृप्तोपनयनो वेदाहरणततपर ।
गुरुगेहे वसेद्भूप । ब्रह्मचारी समाहित ॥
श्रीचाचारवता तत्र कार्यं शुश्रूषण गुरो ।
अतानि चरता यास्या वेदाश्च कृतबुद्धिना ॥
उभे सन्धे रवि भूप । तथैवाभि समाहित ।
उपतिष्ठन्तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद्वर्षेद्याति जीवैरासीत चासति ।
शिश्वो गुरौ वृषभेष्ठ । प्रतिक्लृप्त न समजेत ॥
तेनेवोक्तं पठेदेव नान्यचित्त पुर स्थित ।
अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्रीयद्गुरुणा तत ॥
अवगाहेदप्य पूर्णमाचर्येणावगाहिता ।
समिष्णवादिक्वाश्च कल्प कल्पसुपाययेत ॥
गृहीतयास्त्रवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यमावसेत प्राचीं निव्यस्रगुरुनिष्कृति ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । १७ ॥

अपि च । गारुडे ४६ अध्याये ।
“भिन्नाचन्याथ शुश्रूषा गुरो स्थाध्याय एव च ।
सन्ध्याकर्माभिकाव्यश्च धर्मोऽयं ब्रह्मचारिण ॥”
स तु द्विविधः । यथा, कौर्मे २ अध्याये ।
“ब्रह्मचार्यपञ्चकृत्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मततपर ।
योऽधीत्य विविधवेदान् गृहस्थाश्रममात्रजेतु ॥
उपकृत्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणात्मिकः ॥”
(गन्धर्वविशेषः । यथा महाभारते । १२ । २३ । ५५ ।
“ब्रह्मचारी बहुगुण सुवर्णश्चेति विप्रत ।
विश्रावस्तुभूम्युश्च सुपञ्चश्च श्रवस्तथा ॥”)

ब्रह्मजज्ञः पुं, (ब्रह्मणो जायते य इति ब्रह्मज ।
ब्रह्म + जन् + ड । जानातीति ज्ञ । ज्ञा + क ।
तत कर्मेधारय ।) समष्टिस्थानदेहाभिमानि
विराट । स च हिरण्यगभाज्जात सर्वज्ञः ।
यथा कठोपनिषदि । १ । १७ ॥

“जिनाचिकेतस्त्रिभिरव्य सन्धि
निकर्मेकतु तरति जन्मन्दत् ॥
ब्रह्मजज्ञः देवभीष्ट विदित्वा
निचायेमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥”

पुनरपि कर्मेस्तुतिमेवाह जिनेति । जिना
चिकेत चिह्नलो नाचिकेतोऽयि चित्तो येन स
जिनाचिकेत तद्विज्ञानस्तद्व्ययनस्तद्विज्ञानवान्
वा । जिभिर्माहपिचाचार्यैरेव प्राप्य सन्धि
सन्धानं भाज्यादुपशान्धनं यथावत् प्राप्येतेतत ।
तद्वि प्रामाण्यकारणं शुद्धनारादवगम्यते ।

ब्रह्मज्ञा

यथा माहमानिवादे । वेदस्त्विति श्रित्यैवा
प्रत्यक्षाशुमानागमेवा तेष्यो हि विमुक्ति
प्रत्यक्षा । त्रिकल्मसत इत्याध्ययनदानाना कत्ता
तरति अतिक्रामति जन्म च मृत्युश्च जन्मन्दत् ।
किञ्च ब्रह्मजज्ञमिति । ब्रह्मजज्ञः ब्रह्मणो
हिरण्यगभाज्जातो ब्रह्मज ब्रह्मजश्चासौ
ब्रह्मेति ब्रह्मजज्ञः सर्वज्ञो ह्यसौ त देव द्योतन-
ज्ञानादिगुणवन्त इव सुख्य विदित्वा शास्त्रत
निचाय्य दृष्ट्वा च आत्मभावेन इमा स्वबुद्धि
प्रत्यक्षां शान्ति उपरति अत्यन्तमेति अतिशये
नेति वैराज पदं ज्ञानकल्मससुचयाशुष्ठानेन
प्राप्नोतीत्यर्थः । इति शुद्धराचायकतभाष्यम् ॥

ब्रह्मजटा, स्त्री, (ब्रह्मणो जटैव संहता ।)
दमनकटश्च । इति राजनिघण्टुः ॥
ब्रह्मजीवी, [न] पुं, (ब्रह्मणा वेदन वेदोक्त-
श्रौतादिकमण्णा इत्यर्थं जीवतीति । ब्रह्म +
जीव + णिनि ।) द्विवक्त्येष्टु मध्येन परि-
चारकः । यथा । अद्वैतवाक तच्छरो राजशब्दो
द्वयारोपकटितगरदोऽभिदोऽश्वरथगजारोह
शब्दो रङ्गोपजीवी आगमिक शुद्धोपाध्यायो
द्वयलोपतिभाषिको नक्षत्रोपजीवी शब्दो
ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवकक पुरोहित
कितवो मदाप कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्य
पशुविक्रेता चेति तादृश्वरेण समेत्य न्यायतो
ब्राह्मणव्यवस्थायां सर्वत्रयत्वागेन चतुर्यकाणां
द्वारा समनसर निवसनसुपशुश्रेयसस्थानं
देवपिष्टतपस्य गवाहिकश्चेत्वेवं व्यवहृत्या ।
इति मिताश्वरायां प्रायश्चित्ताध्याये प्रचेतसो
वचनम् ॥

ब्रह्मज्ञः पुं, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म + ज्ञा + क ।)
श्रीगोपाक । यथा,—

“वागदाता वाक्प्रदो वाखीनाथो ब्राह्मण
रक्षकः ।

ब्रह्मज्ञो ब्रह्मज्ञत ब्रह्मा ब्रह्मकर्मेपकाशकः ॥”
इति नारदपञ्चरात्रे गोपाकसङ्कलनामकोट्ये =
अध्यायः ॥

(विष्णु । यथा महाभारते । १२ । १४६ । ८४ ।

“ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥
कार्त्तिकेयः । यथा महाभारते । १२ । ११ । ११ ।

“ब्रह्मणो वै ब्रह्मणो ब्रह्मविष्य
ब्रह्मणो ब्रह्मवर्ता वरिष्ठः ।

ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसप्रती ल
ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानाश्च नेता ॥”)

ब्रह्मज्ञः, वि, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म + ज्ञा + क ।)
ब्रह्मवेत्ता । यथा —

“स ब्रह्मज्ञः स वेदज्ञः सोऽग्निहोत्री स दीक्षितः ।
चौनाचारक्रममाचारैर्यो यजेतारिणो नरः ॥”

इति चौनाचारप्रयोगविधिः ॥

ब्रह्मज्ञान, स्त्री, (ब्रह्मणि ब्रह्मविषये यज्ज्ञानम् ।)
ब्रह्मविषयकज्ञानम् । इति समञ्जसादृतिः ॥ ॥

तत्त्वमस्यादिवान्धव्यप्रतिप्रकृतितद्व्याख्या-
ज्ञावम् । इति वेदान्तसङ्घटनिकाः । ‘मिथ्या-

ब्रह्मज्ञा

वासनाविरहविशिष्टमात्मभिन्नभिन्नज्ञानम् ।
इतिमुक्तिवादः ॥ ५ ॥ “क्षेत्रकर्मेविपाकाश्रय
निवर्त्तकहिरण्यगभविषयकं ज्ञानम् ।” इति
वेजयन्तीधनपातज्ञानमतम् ॥ ॥ “प्रकृतिपुरु-
षयोर्विवेकविषयज्ञानम् ।” इति तत्त्वैव साख्य
मतम् ॥ तथा च ।

सुत उवाच ।

‘वेदान्तसाख्यविद्वान्ब्रह्मज्ञानं वन्द्यम् ॥
अहं ब्रह्म परम्योतिर्विकुरित्वेव चिन्तयन् ।
सुख्यं हृद्गोचिं वदौ च च्योतिरेकं जिधा
स्थितम् ॥

यथा सपि शरीरस्य गवा न कुरुते बलम् ।
निर्गतं कल्मसयुक्तं दत्तं तासां महाबलम् ॥
तथा विष्णु शरीरस्थो न करोति हितं वृणामः ।
विनाराधनया देव सर्वग परमेश्वरः ॥
आरुक्षुमतीनास्तु कल्मसाजमुदाहृतम् ।
आरुक्षुयोगदृष्ट्या ज्ञानं त्वया परमतम् ॥
ज्ञातुमिच्छति शब्दादीन् रागद्वेषोऽथ जायतः ।
लोभो मोह क्रोध एतेयुक्तं पापं नरश्चरेतः ॥
हस्तावपस्थसुदरं वाक् चतुर्थी चतुष्टयम् ।
एतत् सुचयत यस्य स विप्रः कथ्यते बुधे ॥
परचित्तं न यच्छाति हिसां न कुरुते तथा ।
नाचक्रोद्धारतो यस्तु तस्य हस्तौ सुचयतौ ॥
परस्त्रीवर्जनपरस्त्रीपक्ष्यं सुचयतम् ।
अजोषुषो मितं सुदुष्कं जठरं तस्य सयतम् ॥
सत्त्वं हितं मितं ब्रूते यः सदा तस्य वाग्यता ।
यस्य सयतान्येतानि तस्य किं तपसाश्चरैः ॥
एकं यद्बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणां च सर्वदा ।
विश्वेश्वरे परे देवे ध्यानमेतत् प्रकीर्तितम् ॥
भुवोमध्ये स्थितो बुद्धिं विषयेषु युनक्ति यः ।
जीवो जायद्वस्यायामेवमाहुर्विपश्चितः ॥
इन्द्रियाणां सुपरमे मनसि ह्यवस्थितिः ।
स्वप्नान् पश्यत्यसौ जीवो बाह्यान्धन्तरानप्यः ॥
हृदि स्थितः स तमसा मोहितो न स्मरत्यपि ।
यदा कस्य कृतो वेत्ति सुसुप्तिरिति कथ्यते ॥
जाग्रतो यस्य नो तन्मीनं मोहो न भ्रमस्तथा ।
उत्पद्यते न जानाति शब्दादिविषयान् वशी ॥
इन्द्रियाणि समाहृत्य विषयेभ्यो मनस्तथा ।
अहंकारद्वारमपि च प्रकृत्य बुद्धिमेव च ॥
स यन्म प्रकृतित्वापि चिच्छेत्त्वा केवले स्थितः ।
पश्यत्यात्मनि चात्मानमात्मनात्मप्रकाशकम् ॥
चिद्रूपमन्तः शुद्धं निश्चियं व्यापकं शिवम् ।
तुरीयायामवस्थायामास्थितोऽसौ न सप्रयः ॥
शब्दादयो गुण्या पञ्च सत्त्वाद्यास्तु गुण्यान्धयः ।
पुण्यैकस्य पञ्चस्य पञ्चाण्यसौ च तानि हि ॥
साम्यावस्था गुणक्षता प्रकृतिकश्च कणिका ।
कणिकायां स्थितो जीवो देहे चिद्रूप एव हि ॥
पुण्यैकं परिब्रज्य प्रकृतित्वं गुणात्मिकम् ।
यदा याति तदा जीवो याति मुक्तिं न सप्रयः ॥
शरीरेण चतुर्भांगं कर्मे बुद्धौन्द्रियाणि च ।
त्रिपञ्चकं विनश्यत् याति पुण्यैकं सदा ।
सर्वार्थज्ञैव जीवेन योगसेवो हि मुक्तिभाक् ॥

ब्रह्मज्ञा

प्राप्त्याप्तो जपश्चैव प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
 ध्यान समाधिरित्येते षड्योगस्य प्रसाधका ॥
 पापक्षयो देवतानां प्रीतिरिन्द्रियसंयम ।
 मनस स्थिरता तैश्चस्तत्त्वान् लोकश्च सर्वदा ॥
 गायत्र्या प्रणवेनाथ माचया प्राणसंयम ।
 जपध्यानयुतो गमस्तेन ह्यैकस्त्वगर्भक ॥
 षट्त्रिंशन्मात्रिक श्रेष्ठश्चतुर्विंशतिमात्रिक ।
 मध्या द्वादशमात्रास्तु ७०कार सतत जपेत् ॥
 श्रुत्वा यथास्वर सत्यं शब्दं गौयाति समुखी ।
 प्रणवे च कृते तद्वत् परं ब्रह्म न सशय ॥
 चारुके प्रणवे जपे परं ब्रह्म प्रसीदति ।
 अष्टाक्षरं जपन्तो गायत्री द्वादशाक्षरा ॥
 सर्वेषामिन्द्रियाणाम्नु प्रवृत्तिर्विवेक्यया ।
 निवृत्तिर्भक्त्या तस्यां प्रत्याहार प्रकीर्तित ॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः समाहृत्य स्थितो हि स ।
 मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारेण संस्थित ॥
 प्राणायामैर्द्वादशभिरावृत जालकतो भवेत् ।
 यस्तावत् कालपयन् मनो ब्रह्मणि धारयेत् ॥
 तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणा ।
 तुष्टे तु नियतो युक्तं समाधिं सोऽभिधीयते ॥
 ध्यायन्न चलते यस्य मनोऽभिधायते षष्ठम् ।
 प्राप्यावधिं कालं यावत् सा धारणा स्थिता ।
 ध्येये सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवाहुपश्यति ।
 नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्तितम् ॥
 ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।
 यत्तत् ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तके ॥
 ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्येयस्तत्त्वयतां गत ।
 पश्यति हैतद्विहितं समाधिं सोऽभिधीयते ॥
 मनः सकम्पपरहितमिन्द्रियायास्तु चिन्तयन् ।
 यस्य ब्रह्मणि सत्तमं समाधिस्थं स कीर्तित ॥
 ध्यायत् परमात्मानमात्मस्य यस्य योगिन ।
 मनस्तत्त्वयतां याति समाधिस्थं स कीर्तित ॥
 चित्रस्थास्थिरता आन्तिदौर्मनस्य प्रमादता ।
 योगिनां कथिता देवा योगविप्रवर्णका ॥
 स्थित्यर्थं मनसः सर्वं स्थूलरूपं विचिन्तयेत् ।
 तद्वन्न निश्चलीभूतं ह्येस्य स्थिरतां व्रजेत् ॥
 न विना परमात्मानं किञ्चिन्न गतिं विद्यते ।
 विश्वरूपं तमेवेह इति ज्ञात्वा न मुञ्चति ॥
 ७०कारं परमं ब्रह्म ध्यायेद्ब्रह्मस्थितं विभुम् ।
 चेन्न स्यैव ब्रह्मरहितं जपेन्मात्राध्यायान्वितम् ॥
 कृत्वा सच्चिन्तयेत् पूज्यं प्रधानं तस्य चोपरि ।
 तमो रजस्तथा सत्त्वं ऋणलज्जितय क्रमात् ॥
 ब्रह्मरत्नवितं तस्मिन् पुरुषं जीवसंज्ञितम् ।
 तस्योपरि गुणेश्वरमष्टपञ्च सरोरुहम् ॥
 ज्ञानं कणिका तत्र विज्ञानं केशरं स्फुटम् ।
 वैराग्यं नाम तत्कन्दो वैष्णवो धर्मो उत्तम ॥
 कणिकायां स्थितं चक्रं जीववर्त्मजं विभुम् ।
 ध्यायेद्दरसि सयुक्तमोहारं सुत्तिसाधकम् ॥
 यत्कृत्यते च दुर्यस्तस्यो मात्रा प्रकीर्तिता ।
 अङ्गमात्रा परं ब्रह्म ज्योतिर्यात्र विदुस्तमे ॥
 ध्यायन् यदि त्यजेत् प्राणान् याति ब्रह्मण्य-
 सेनिकम् ॥

ब्रह्मण्य

हरिं सखाप्य देहेऽर्जुने ध्यायन् योगी च
 सुत्तिभाक् ॥
 आत्मानमात्मना केचित् पश्यन्ति ध्यानचक्षुषः ।
 सांख्यबुद्ध्या तथैवान्ये योगेनान्ये तु योगिन ॥
 ब्रह्मप्रकाशकं ज्ञानं भवन्त्यविभेदकम् ।
 तत्रैकचित्ततायोगी सुत्तिदो नाम सशय ॥
 जितेन्द्रियान्तं करणो ज्ञानलभो हि यो भवेत् ।
 स सुत्तं कथ्यते योगी परमात्मन्यवस्थित ॥
 आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधका ।
 विलम्बजनका सर्वे विस्मारा परिकीर्तिता ॥
 शिशुपालं विद्धिमागात् स्मरन्त्याभ्यासमौरवात् ।
 आश्रमा सर्वं एवेह पूर्वरात्रे परं तथा ॥
 योगाभ्यासं प्रकुर्वन्त पश्यन्त्यात्मानमात्मना ।
 सर्वभूतेषु कारुण्यं विद्महे विधयेषु च ॥
 गुप्तशिरोदरादिषु कुर्वन् योगी विसृज्यते ।
 इन्द्रियैरिन्द्रियायास्तु न जानाति नरो यदा ॥
 काष्ठवत् ब्रह्मसंज्ञीनो योगयुक्तस्तदा भवेत् ॥
 सर्वे वर्णा स्त्रियः सर्वा ज्ञात्वा पापानि
 भक्तसात ।
 ध्यानाग्निनामला सन्तो लभन्ते परमां गतिम् ।
 मथनात् दृश्यते क्षमिस्तद्वत् ध्यानेन वै हरि ॥
 ब्रह्मात्मनोयदेकत्वं स योगश्चोत्तमोत्तम ॥
 वाञ्छेरुपायैस्तु नान्तं स्ये स्याद्यमादिभिः ।
 सांख्यज्ञानेन योगेन वेदान्तप्रवचनेन च ।
 प्रत्यक्षतात्मानो वा हि सा सुत्तिरभिधीयते ॥
 अनात्मन्यात्मरूपत्वमसत् सत्स्वरूपता ।
 दुःखाभावे तथा सौख्यमाया विद्याविना-
 शिनी ॥

इति मारुते ब्रह्मज्ञाने २४ अध्यायः ॥
 ब्रह्मज्ञानी हि, (ब्रह्मज्ञानं विद्यतेऽस्य । ब्रह्म
 ज्ञानं + इन् ।) ब्रह्मज्ञानविशिष्टः । यथा —
 “कुशलाकुशलादृष्टिरहितं समदर्शकं ।
 लिङ्गाश्रमपरिहाराग्रीं ब्रह्मज्ञानी निगदते ॥”
 इति शङ्करानन्ददीपिका ॥
 तेनापि जगन्भक्तिं कर्षया । यथा,—
 ब्रह्मानन्देन पूर्णोऽहं तेनानन्देन पूर्णधी ।
 तथापि शून्यमात्मानं मन्ये जग्यरतिं विना ॥”
 इति पाद्मे पातालखण्डे जावालि प्रति ब्रह्म
 विद्यावचनम् ॥
 ब्रह्मण्य, पु (ब्रह्मणि हित । ब्रह्मन् + “खलयव
 मायतिलद्वयब्रह्मण्यश्च ॥” ५ । १ । ७ । इति यत ।
 “येचाभावकर्म्मणो ॥” ६ । ४ । १६८ । इत्यनु-
 प्रसृत्या ।) विष्णु । यथा, महाभारते १२ ।
 १४६ । ८४ ।
 “ब्रह्मण्यो ब्रह्मदृष्टा ब्रह्म ब्रह्मविर्हन् ।
 ब्रह्मविद्ब्रह्मण्यो ब्रह्मो ब्रह्मो ब्रह्मप्रिय ॥”
 अथि च ।
 “ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुकदन ।
 ब्रह्मण्यं पुष्करिकासो ब्रह्मण्यो विष्णुदभ्युत ॥”
 इत्यादिकचक्रिका ॥
 ब्रह्मदारुणः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ । सुञ्ज
 ण्यम् । तुल्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मद

शून्येश्वरः । (स्त्री । दुर्गा । यथा महाभा-
 रते ६ । २२ । २६ ।
 “वेदश्रुतिमहापुराणे ब्रह्मण्ये जातवेदसि ।
 जम्बुकटकचैवेद्यं नित्यं सन्निहितालये ॥”
 ब्रह्मणि साधौ चि । इति मेदिनी । ये, ६६ ॥
 ब्रह्मण्यदेव, पु, (ब्रह्मण्यो देव ।) श्रीकृष्ण ।
 यथा,—
 “नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
 जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥”
 इति नारदीयपुराणम् ॥
 (यथा च भागवते । ४ । २१ । ३७ ।
 “ब्रह्मण्यदेव पुरुष पुरातनो
 नित्य हरियश्चरणाभिवन्द्यतः ॥”)
 ब्रह्मताल, पु, चतुर्मुखताल । स तु दशताल-
 लक्षकः । तत्र ७ मात्राः । मात्रा तु क प ट
 त पु इति पञ्चाक्षराणां सङ्कारणकालः । खैव
 लघुमात्रा । तद्वै ह्रस्वमात्रा । तन्मध्ये ४
 लघव इहृताः । । । । यथा,—
 “चतुर्मुखाभिधे ताले जगन्नामन्तरं नृप ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 ब्रह्मतीर्थ स्त्री, (ब्रह्मण्यस्तीर्थम् ।) पुष्करतलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्करतीर्थम् ॥ (तत्र
 ज्ञानफलम् । यथा महाभारते । ३ । ८३ ।
 १५ ।
 “ततो गच्छेत् राजेन्द्र । ब्रह्मण्यस्तीर्थं सुतमम् ।
 तत्र वर्णावरं ज्ञात्वा ब्रह्मण्यं लभते नरः ।
 ब्रह्मण्यं विष्णुज्ञात्वा गच्छेत् परमां गतिम् ॥”
 ब्रह्मल स्त्री, ब्रह्मणो भावः । (“ब्रह्मण्यस्त्व ॥” ५ ।
 १ । १३६ । इति ल ।) तत्पण्याय । ब्रह्मभूयम्
 २ ब्रह्मसाधुष्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ।
 ब्रह्मसाधुष्यम् ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा
 भास्करे ५७ । ६ ।
 “ब्रह्मलममरेण देवल मरुतस्तथा ॥”)
 ब्रह्मदण्ड पु, (ब्रह्मणो ब्रह्मण्यस्य दण्डं सिद्ध-
 यति ।) ब्रह्मण्ययतिका । इति शब्दचक्रिका ।
 वशिष्ठस्य सिद्धयति । यथा —
 “धिगल क्षत्रियवल ब्रह्मतेजो बल बलम् ।
 एकेन ब्रह्मदण्डेन बहवो नाशिता मम ॥”
 इति रामायणे विष्णुविष्णुवाक्यम् ॥
 (ब्रह्मणो ब्रह्मण्यस्य प्रापक्यो दण्डः ।) ब्रह्म
 प्रापः । यथा,—
 “ब्रह्मदण्डहता ये च विदुर्दण्डिताश्च ये ।
 तेषामुद्धरणायाय इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (अथ हि राजधर्मो शत्रुनाशनोपायः । यदुक्तं
 महाभारते । २ । ५ । १२३ ।
 “कश्चिद्ब्रह्मणि सर्वान्धि ब्रह्मदण्डश्च तिग्मः ।।
 विप्रयोगास्तथा सर्वे विदिता शत्रुनाशना ॥”)
 ब्रह्मदण्डि, स्त्री (ब्रह्मणि ब्रह्मोपासार्थं दण्डो
 श्रुतो दण्डः ।) शत्रुपविशेषः । तत्पण्याय ।
 ब्रह्मदण्डो २ कण्टपत्रफलम् । अस्या गुणा ।
 कटुलम् । उष्णम् । कफघ्नोपाश्लेषकम् ॥

इति राजनिघण्टुः । (यथा गारुडे १८६
अध्याये ।

“अक्षदक्षी तु पुष्पेण खाने पाने वशीकरा ॥”)

अक्षदत्त, पुं, इष्टाङ्गवशीयराजविशेषः । नत

पर्यायः । अक्षदत्त २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

३५८ ॥ (यथा महाभारते । २ । ८ । २ ।

“अक्षदत्तस्त्रिगतश्च राजोपरिचरत्तथा ॥”

खनामखातो नीपपुत्रः । यथा भागवते । ६ ।

२१ । २५ ।

पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रश्च तत्पुत्रः ।

च क्षत्र्यां युक्तकन्यायां अक्षदत्तमजीजनत ॥”

अक्षया दत्त इति विग्रहे वाचस्पतिः । यथा,

रामायणे । ३ । १८ । ३८ ।

“अमोघा इव वस्त्रेभ्यो अक्षदत्ता सुतेजसः ।

दत्ता मल्ल महेन्द्रेण तूष्णीं पादयथायकौ ॥”)

अक्षदर्भा, स्त्री, (अक्षयि हितो दर्भो यस्याः ।)

यमानिका । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥

(यथास्याः पण्याय ।

“यमानिकोयगन्वा च अक्षदर्भाजमोदिका ।

सेनोक्ता दीप्यता दीप्या तथा स्याद्वयसा

अक्षनिव्याय, स्त्री, (अक्षणि परब्रह्मे निव्याय तयः ।)

अक्षणि निवृत्तिः । यथा, श्रीमगवद्गीतायाम् ।

२ । ७७ ।

“यथा ब्राह्मी स्थितिः पार्थः । नैनां प्राप्य

विमुक्त्यति ।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि अक्षनिव्यायव्यवृत्तिः ॥”

अक्षपन्न, स्त्री, (अक्षयस्तदाख्याया प्रसिद्धस्य वृत्तस्य

पञ्चम् । यत्ताशपञ्चम् । यथा,—

“भोजनं अक्षपन्नस्य कथयालीचनं हरे ।

दर्शनं वैष्णवानां महापातकनाशनम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे कात्तिकमाहात्म्ये ११८५ ॥

अक्षपर्णी, स्त्री, (अक्षवि विस्तोषाणि व्याख्यल

स्थितानि पञ्चाणि यस्याः ।) एष्टिपर्णी । इति

राजनिघण्टुः ।

अक्षपवित्रं पुं (अक्षयि वेदोक्तकर्मणि पवित्रं ।)

कुशः । इति राजनिघण्टुः ।

अक्षपादपं पुं (अक्षा तदाख्याया प्रसिद्ध पादपं ।)

पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥

अक्षपुत्रः, पुं विग्रहे । इत्यमरः । १ । ८ । १३ ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“वर्णतः कपिलो यः स्थापत्या भवति वारकः ।

अक्षपुत्रः स विज्ञेयो जायते मज्जयाचले ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(पण्यायोऽस्य यथा,

“काकोली मरलं कुण्डो वल्लभाभः प्रदीपनः ।

श्रील्लिकेयो अक्षपुत्रो विषः स्याद्गमरजो विषः ॥”

इति वेदकारकमालायाम् ॥

अक्षय पुत्रः । सत्यम् । धर्मः । मरीच्याणि ॥

भञ्जः । यथा मार्कण्डेये । ६४ । ११ ।

“मन्वन्तरे च दशमे अक्षपुत्रस्य धीमतः ।

सुखासीना निरुद्धाश्च त्रिप्रकाराः सुरा

ख्यताः ॥”

नारदः । वशिष्ठः ॥) चैत्रभेदः । नदभेदः ।

इति मेदिनी । रे, २८५ ॥ शिष्यस्य पर्यायः ।

अमोघावन्दनं २ कौहिल्यं ३ कौहिल्यं ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य नदस्योत्पत्ति-

माहात्म्ये यथा—

सगर उवाच ।

“अमोघायां कथं जज्ञे कौहिल्यो अक्षयः सुतः ।

कथं शान्तदुभार्यायां रेतः स कमलासनः ॥

प्रारक्ष्येयपुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहातुः ।

ततः सर्वं ओतुमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तमः ॥

अथ उवाच ।

शृणु त्वं वृषशार्ङ्ग । कथयामि महत्तरम् ।

आख्यातं अक्षपुत्रस्य कौहिल्यस्य महात्मनः ॥

हरिवर्षे महावर्षे शान्तदुभारं नामतः ।

सुनिरासीन्महाभागो ज्ञानवान् सुतपोधनः ॥

तस्य भात्या महाभागा अमोघाया महासतीः ।

द्विरथमगच्छे सुनेष्टुवृन्दं अमोघाया ।

तया साह स कैलासमयादापन्नैः वरुतुः ।

कौहिल्याख्याया सरस्वतीरे वै गन्धमादने ॥

एकदा स तपोनिष्ठो निजपुण्यादिगोचरे

जगाम वनमध्यं चिन्तन् बहुफलानि च ॥

तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।

तत्राजगाम यत्रास्ति अमोघा शान्तनो प्रिया ॥

ता दृष्ट्वा द्रव्यभाभौ युवतीमतिमुन्दरोमः ।

मोहितो मदनेनाश्रुतयाभूङ्गुषितेन्द्रियः ॥

उदीरितेन्द्रियो भूत्वा जिहृक्षुर्मा महासतीम् ।

अथाधावत्तदा ब्रह्मा सम्मुखो मदनाहृतः ॥

“वमानं विधातारं दृष्ट्वा मोगा महासनी ।

मेवं मेवमिति प्रोक्ता पण्यशालां अलीयत ॥

इदञ्चोवाच धातारममोघा कुपिता तदा ।

पर्यशालान्तरगता द्वारमावृणु ततश्चयात ॥

अकार्यं न मया काव्यं सुनिपन्ना विगर्हितम् ।

बलात् प्रमथ्या च हृदयं तत्त्वया त्वाच्च शपास्यहम् ॥

अमोघया चैव सुकृते विधातुश्च तदा वृषः ।।

रेतश्चखन्द च तदेवाश्रमे शान्तनोर्मुनेः ॥

श्रुते रेतसि धातापि हसयान् समास्थितः ।

लज्जयातिपरीतात्मा मृतं वै स्वाश्रमं ययौ ॥* ॥

गते वैद्यसि शान्तदुनिजमाश्रममागतः ।

आगत्य दृष्ट्वा हसन्तं पदचोभं तथा सुवि ॥

तज्जञ्च पतितं भूमौ विधातुञ्च जगोपममः ।

अमोघां परिपश्यन् पण्यशालान्तरस्थिताम् ॥

किमेतदत्र सुभगे । प्रवृत्तं दृश्यते तु यतः ।

पत्न्याश्च पदचोभस्तेजश्चैव कौहिल्यम् ॥

सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तदुः सुनिवसतममः ।

अमर्षितेव न्यगदराकुला विकलानना ॥

हस्युक्तस्यन्दनेन कोट्यागत्य चतुर्मुखः ।

कमण्डलुकरो भीरुः रतिर्मां समयाचत ॥

ततो मया भवुस्वितः स कुटजान्तरजीजया ।

प्रस्थाप्य तेन स यातो मया प्रापमयाहृतः ॥

कुर्वन् तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनोः ।।

न हि मां घर्वणा सोढुं कश्चित् शक्नोति जीव-

भूतः ॥

स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः ।

इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत् ॥

दिशश्चानेन स ज्ञात्वा देवकार्यं सुपस्थितम् ।

तोषावतारयश्चापि हिताय जगतां सुनि ।

ब्रालोदकं चिन्तयित्वा स्वभार्यामिदमब्रवीत् ॥

इदं तेजो ब्रह्मण्यस्य पिबामोघे । ममाज्ञया ।

हिताय सर्वजगता देवकायार्थं विदुषे ॥

भवत्या निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ।

त्वामप्राप्य स महात्मा आवयो स समप्य च ।

गतो निशासद् तस्य शर्ममहं वि महत् ॥

ततः श्रुत्वा शान्तनोर्वाक्यममोघातीव लज्जिताः ।

शान्तयन्तीव तं प्राह पतिः नत्वा महासती ॥

नाम्यस्य तेजो धास्यामि न चेत्ते विमनस्कताः ।

अवश्यं यदि कर्तव्यं पीत्वा त्वं मयि शोतस्व ॥

ततस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथैव शान्तदुः ।

स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भे अर्चयेत् ॥

सक्रामिते शान्तदुना तेजोभिर्ब्रह्मण्यं सती ।

गर्भे दधानामोघाया हिताय जगतां ततः ॥

तस्यां काले तु सप्राप्ते सजातो जलसन्धयः ।

तन्मध्ये तनयश्चापि ग्रीकवावा किरीटधृक् ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अक्षदार, स्त्री, (अक्षयो ब्राह्मणस्य हितकरो

दारः ।) खनामखाताभ्याकारवृत्तविशेषः ॥

ततपर्यायः । नूद २ पूव ३ क्रसुक ४ अक्षय

५ तूणम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । ११ ॥

पक्षाशिकम् ७ । इति वाचस्पतिः । तलम् ८ ।

इति भरतः ॥ पूव ६ पूव १ । इति शब्द

रत्नावली ॥ (क्रसुकार्ये पण्यायो यथा,

“तूतः खलञ्च पूगञ्च क्रसुको अक्षदारः च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अक्षदेव पुं (अक्षा ब्राह्मणरूपी देवः ।) प्रेत

योगिप्रामादस्य । इत्येतिहम् ॥

अक्षनाल, स्त्री, (अक्षयो अक्षलोक्तप्राप्तेर्नालमिव ।)

काक्षां चक्रतीर्थस्य पूर्वभागे पितामहेश्वर-

लिङ्गस्यावस्थीर्यविशेषः यथा,—

“पितामहेश्वरं लिङ्गं अक्षनालोपरिस्थितम् ।

पूजयित्वा नरो भक्त्या अक्षलोक्तमवाप्नुयात् ॥

अक्षलोक्तं समीपे तु कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

परामर्शयतामेति शुभमेव तत्तत्करेत ॥

अनल्पमपि यत् कर्म कृतमत्र शुभाशुभम् ।

प्रलयेऽपि न तस्यास्ति प्रलयो सुनिवसतम् ॥

नामितीधमिदं प्रोक्तं नाभीभूतं यत् चित् ।

अपि अक्षाखगोलस्य नाभिरेवा शुभोद्भा ॥

सा नाभिकणिकेकीय नाभिगास्त्रीयभूमिका ।

अक्षाखगोलकं सत्त्वं यस्यामेति लयोद्भवम् ॥

अक्षनालं परं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

ततस्त्रये नरः स्नातः कौटिल्यकमलः करेन ॥

अक्षनाले प्रतेद्वयेषामपि कौकसमात्रकम् ॥

अक्षाखमकपालाखी न विश्रुतिः कदाचन ॥”

इति खण्डपुराणे काशीखण्डे विष्णुमाधवाधि

विष्णुसंवादे वैष्णवतीर्थमाहात्म्ये नाम ६१५ ॥

ब्रह्मपु

रत्नमालाभमाशुक्ती रत्नगौरव ब्रह्मवत् ।
चतुर्भुज पद्मविद्यावरशक्तिधरस्तथा ।
शिशुमारशिरस्स्थ च तुल्यकायो जलौकिकः ॥
न जानन् तथाभूत शान्तशुलोकशान्तः ।
तुल्य पञ्चतानाश्च मध्ये देशे न्यवेशयन् ॥
केवास्योत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादन ।
नारुधि पश्चिमे शैले पूर्वे सन्ध्याकाङ्क्ष ॥
तथा मध्ये स्वयं कुण्ड पञ्चताना विधे स्तुत ।
कृत्वा त्रिवर्गे निम्न शरदौव निशाङ्कः ॥
ततोऽयमथ्यग पुत्रमासाद्य इष्टिं स्वयम् ।
कमतस्तस्य सस्कारानकरोद्देहशुद्धये ॥
अथ काले बहुतिथे यतीति ब्रह्मणः स्तुत ।
तायराश्विस्वरूपेण वदधे पञ्च योजनान् ॥
तस्मिन् देवा प्रपु सखुर्द्धतीय इव सागरे ।
प्रीतामलजले हृद्ये देशस्वाधरसां गणैः ॥
तस्मिन्नवसरे रामो नामदध्यः प्रतापवान् ।
चक्रे मातृवध घोरमव्यय पितुराक्षया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय स्तपितुस्त्रिपदेशतः ।
स जगाम महाकुण्ड ब्रह्मास्त्रं क्षातुमिच्छया ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्या अपानयत ।
वौथ परशुना कृत्वा तस्य क्षामवतारयत ॥*॥
अपि च ।
ब्रह्मकुण्डान् हत सोऽथ कासारे लोहितता
जये ।
केलासोपत्यकायान् न्यपतद्ब्रह्मणः स्तुत ॥
तस्यापि सरसस्तौर सप्तत्याय महाबल ।
कुठारेण दिग्ग प्रक्षामनयद्ब्रह्मणः स्तुतम् ॥
ततोऽपरजापि गिरि जैमशङ्क विभिदा च ।
कामरूपान्तर पीठमवाहयदमुं हरिम् ॥
तस्य नाम विविधक्रे स्वयं लोहितगङ्गकम् ।
लौहित्यात् सरसो जातो लौहित्यास्त्रक्षतोऽ
भवत ॥
स कामरूपमखिल पीठमाज्ञाय वारिणा ।
गोपयन् सर्वनीयानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागव न्निधयसुनां स त्वक्का ब्रह्मणः स्तुत ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा दादृशयोजनम् ॥*॥
चैत्रे मासि सिताष्टम्या यो नरो नियतेन्द्रियः ।
ज्ञानि लौहित्यतोयसु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चैत्रसु सकल मास युचि प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥”
इति कालिकापुराणे ८४ । ८५ अध्यायः ॥
अन्यथा ।
मीने मधौ शुक्रपक्षे अश्लोकाख्या तथाष्टमीम् ।
पिवन्प्रोक्तशुक्रिका स्नायालौहित्यवारिणि ॥
पुनर्वसौ त्रये काले चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ।
लौहित्ये विरजे स्नायान् सर्वपापे प्रमुच्यते ॥*॥
ज्ञानमन्त्रो यथा —
प्राथम्यां यानि तीर्थानि सरितः मागरादयः ।
सर्वे लौहित्यमायानि चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ॥
ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनो कुलनन्दन ।।
अमोघागमनभूत पद्म लौहित्य मे हर ॥”
इति सिध्दादितत्त्वधनस्कन्दपुराणवचनम् ॥

ब्रह्ममू

ब्रह्मपुत्री, स्त्री (ब्रह्मण पुत्री कन्या ।) सर
स्वती नदी । इति हैमचन्द्र । ४ । १५१ ॥
वाराहीकन्द । इति राजनिघण्टु ॥
ब्रह्मपुरी, स्त्री (ब्रह्मण पुरी ।) विद्यातुधाम ।
यथा । भूलोकान्तरीचस्वर्गलोकादि ब्रह्माख्यो
दरवर्ति च ब्रह्मपुरीनामक त्रैलोक्यस्वरूप मम
हृदयमध्ये वास्ये च सुखमखलमध्यवर्ति तेजसा
स एकभूत ज्योतिरहमिति चिन्तयन् जप
कुर्यात् । इति गायत्रीयाख्या ॥ * ॥ काशी ।
यथा,—
“ विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमि
वाराणसी ब्रह्मपुरी दुराख्या ॥”
इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥
ब्रह्मवन्धु पु (ब्रह्मणो बन्धुरिव ।) अधिष्ठेप ।
निन्दितब्राह्मण । निर्दोशः । अग्राक्षनामक
ब्राह्मणः । इत्यमरः । ३ । ३१२ ३ ॥ तथा हि ।
अधिष्ठेपे निन्दाया गन्धे अधिष्ठेपो ब्रह्मवन्धुः ।
यथा ब्रह्मवन्धोः किमेतत्ते इति । अधिष्ठेप्यति
२ सौ अधिष्ठेपोऽधिष्ठेप्य कम्मणि वचनं वा ।
ब्रह्मेव बन्धुरस्य नान्य । ब्रह्मकम्माभावात् निन्दा
अधिष्ठेपे समासोऽभिधानात् । ब्रह्मवन्धु निर्दोशे
यस्य देवानाम् न गृह्यते स ब्रह्मवन्धुरिति निर्दि
श्यते इत्यर्थः । स्त्रियां (“जडुत् ।” ४ । १ । ६६ ।
इति जड ।) ब्रह्मवन्धु । ब्रह्मवन्धुब्राह्मणजाति-
विशेषः च । ब्राह्मणजातिविशेषे निर्दोशे ब्रह्म-
वन्धुरधिष्ठेपे इति वोपासितः । इति भरतः ॥*॥
(यथा, माकण्डेये । ७५ । ६ ।
“ ब्रह्मवन्धोः सुता न त्वं वाक्ये । नैव तपस्विनः ।
सुता त्वं मम यो देवान् कर्तुमभ्यान् ससुत-
सहे ॥”)
तस्य दैहिकवधनिषेधो । यथा, भागवते १
स्कन्धे ।
“ वपनं त्रिविधादानं स्थानाभियापयन्तथा ।
एव हि ब्रह्मवन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥”
ब्रह्मभूति, स्त्री, (ब्रह्मणो भूतिरङ्गसम्पदिव भूति
येस्या ।) सन्ध्या । इति शब्दरत्नावली ॥
(ब्रह्मणो भूतिरुत्पत्तियस्या इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः ॥)
ब्रह्मभूमिजा, स्त्री, (ब्रह्मभूमे जायते या । ब्रह्म
भूमि + जन + ङ । टाप्) सिद्धिनी । इति राज
निघण्टु ॥
ब्रह्मभूय, स्त्री (ब्रह्मणो भावः । ब्रह्म + भू +
“सुबो भावे ।” ३ । १ । १ ७ । इति क्यप् ।)
ब्रह्मत्वम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥ (यथा
मनु । १२ । १२ ।
“ वेदशास्त्राद्यतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”
“ अस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय
कल्पते ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।
मोक्षः । यथा मीतायाम् । १४ । २६ ।
“ मास्योऽयं भिक्षारेण भक्तियोगेन सवते ।
सगुणान् समतीक्ष्णतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”

ब्रह्मयो

“ ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षाय वक्ष्यते समर्थो
भवति ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥
ब्रह्मवर्द्धन्यत पु (ब्रह्मणो वर्द्धन्यत शिरोमणिरिव ।)
शिवः । इति वटुकभैरवस्य वकारादिसहस्र
नामान्तर्गतनाम ॥
ब्रह्ममेखल, पु (ब्रह्मणां ब्रह्मणानां मेखला पुवद्
भावः ।) सुखः । इति केचितः ॥
ब्रह्मयज्ञ पु, (ब्रह्मणो ब्रह्मणे वा यज्ञः ।) विधिना
वेदस्याभ्यसनम् । शिष्याणामभ्यापनश्च । इत्य
मरभरतौ । यथा, मनौ । ३ । ७ ।
“ अथापनं ब्रह्मयज्ञं पित्र्ययज्ञसु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौतौष्ट्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”
ब्रह्मयष्टि, स्त्री (ब्रह्मणो यष्टिरिव ।) भागी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वृक्षविशेषः । यथा,
मारुते १६२ अध्याये ।
“ ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तेन क्षेपतः ।
तेन वृष्टं रक्तदोषं प्रणश्यति न स शयः ॥”
ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य यष्टिलगुः । विप्रयष्टिः ॥)
ब्रह्मयोनि, पु, (ब्रह्मणो योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।)
ब्रह्मगिरिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ब्रह्मप्राप्ति
कारणब्रह्मध्यानम् । यथा मनु । १ । ७४ ।
“ ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मायश्वस्थिताः ।
ते सन्धुगुणौघेषु वटं कर्माणि यथाक्रमम् ॥”
“ ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्याननिष्ठा
स्वकर्माहुः सान्निरतास्तैः वटकर्माणि वक्ष्य
माणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सन्धुगुणतिष्ठेयुः ॥”
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ अपरस्य ब्रह्मणो
योनिरुत्पत्तिकारणम् । यद्वा ब्रह्म सत योनि
सर्वेषां सुतपत्तिकारकं ब्रह्म । यथा, सुक्लकीप
निवदि । ३ । १ । ३ ॥
“ यदा पश्य पश्यते रक्तवर्णम्
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ॥”
तीर्थविशेषः । यथा महाभारते । ३१२ । ३१ ।
“ ब्रह्मयोनिं समावाद्य युचि प्रयतमानसः ।
तत्र स्नात्वा नरयात्र । ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥”
ब्रह्मा योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः । यथा रघौ । १ । ६४ ।
“ त्वयैव चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
साधुवत्सा कथं न स्युः सस्यदो मे निरापदः ॥”
यथा च माकण्डेये । २३ । ३ ।
जगद्धात्रीमह देवी भारिराधयिषु शुभाम् ।
स्त्रीष्ये प्रबन्धं शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥”
ब्रह्मयोगी, स्त्री, (ब्रह्मा योनिरुत्पत्तिकारणं यस्याः ।
स्त्रियां पक्षे ङीप् ।) कुबचेनै सरस्वतीतीरे
पृथक्कनिकटे तीर्थविशेषः । तत्र ब्रह्मणा
चत्वारो वणा वृष्टाः । यथा,—
“ सरस्वत्यास्तु तीरे यः सत्यचेष्टात्मनस्तनुम् ।
पृथक्के जप्यपरो नैनं शो मरणं जमेत् ॥
तत्रैव ब्रह्मयोगिन्ति ब्रह्मणा यत्र निर्मिताः ।
पृथक्कं समाश्रित्य सरस्वत्याक्षते स्थितः ॥
चतुर्वर्णस्य वृष्टार्यं भात्मज्ञानपरीभवनम् ।
तस्याभिधायतं वृष्टिब्रह्मयोगीत्युक्तजन्मनः ॥

ब्रह्मरा

सुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां क्षत्रिया-
क्षया ।

कस्यार्थं वैश्वनातीया पद्मां शूद्रास्ततोऽभवन् ॥
चातुर्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा व्याश्रमस्यान् सुतांस्ततः ।
एव प्रतिष्ठितं तेषां ब्रह्मयोगोत्तिसृजितम् ॥
तत्र स्नात्वा सुक्तिकाम पुनर्वर्णि न पश्यति ॥”

इति वामनपुराणे ३० अध्यायः ॥

ब्रह्मरन्ध्रं, ज्यौ, (ब्रह्मण परमात्मनः अधिष्ठानाय
रन्ध्रं आकाशं यद्वा, ब्रह्मणे ब्रह्मप्राप्तये रन्ध्रम् ।
एतद्ब्रह्मणं प्राणोत्तक्रमणे ब्रह्मलोकप्राप्तेरस्य
तथात्वम् ।) उत्तमाङ्गम् । ब्रह्मतासु इति भाषा ।
यथा । अ नम ब्रह्मरन्ध्रे । इति तन्त्रसारः ॥
अपि च । ब्रह्मरन्ध्रसरवीरहोदरे इत्यादि
गुरुपादुकास्तोत्रम् ॥ (यथा च हठयोग
प्रदीपिकायाम् । ४ । १६ ।

“ज्ञात्वा सुमुष्मासद्दे ज्ञत्वा वायुश्च मध्यगम् ।
स्थित्वा सदैव सुस्थाने ब्रह्मरन्ध्रे निरोधयेत् ॥”

ब्रह्मराजं, पुं (राजेन्द्र राज । ब्रह्मणो राज ।)
ब्रह्मसुहृत् । इति श्रीधरस्वामी । यथा,—
“ब्रह्मराजं उपाह्वये वासुदेवानुमोदिता ।
आनन्दमयो यद्युर्गोप्य खड्गद्वान् भगवत्प्रिया ॥”

इति श्रीभागवते । १ । ३३ । ४६ ॥

ब्रह्मरात्रि, पुं याज्ञवल्क्यसृजि । इति हेमचन्द्रः ॥
ब्रह्मज्ञानं रात्रिं ददाति च । ब्रह्मज्ञानात्
राधातोनाश्वीति चित्रप्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् । इति
तट्टीका । ब्रह्मणो निशायां स्त्री । सा देव
सहस्रयुगेन भवति । इति पुराणम् ॥ (मनुष्य-
कालपरिमाणातो ब्रह्मणो रात्रिपरिमाणासृज्यते ।
नैत्रपरिमाणाकालो निमेषः । अष्टादशनिमेष-
वास्तु काष्ठः । चित्रत काष्ठास्तु कला । चित्रतु
कलास्तु चक्षुः । चक्षुस्तु द्वादश मिलित्वा एको
सुहृत् ।

“तास्तु त्रिंशत्चक्षुःस्तु सुहृत्तो द्वादशा-
क्षियाम् ॥”

इत्यमरः । १ । ४ । ११ ॥

मनुमते तु चित्रतकला मिलित्वा एको सुहृत्
स्यात् यदुक्तं तत्रैव । १ । ६४ ।

“चित्रत्वा सुहृत् स्नाद्वहोरात्रस्तु तावत् ॥”
ते चित्रत्वं सुहृत्ता एकोऽहोरात्रः । अहो-
रात्रास्तु पञ्चदशसंख्याका एक पञ्च । पञ्चस्तु
युक्तजगन्महात द्विविधः । ताभ्यामुभाभ्यां
पञ्चाभ्यां भावः स्यात् । भावस्तु पित्रो राज्ञ
हृनो । जगत्पञ्चस्तु पित्रात्महं युक्तपञ्चस्तु
शुक्लोऽहो । वरुणमभिसेरयन् भवेत् । अयनस्तु
दक्षिणोत्तरमहात द्विविधम् । द्वाभ्यामयनाभ्यां
वत्सरः स्यात् । वत्सरस्तु देवे राज्ञहृनो ।
उत्तरायण देवानामहं दक्षिणायनस्तु राज्ञि ।
मातृवर्णा यत्नतादिद्युगचतुष्टयं तद्देवं युगं
ज्ञेयम् । एव देवयुगसहस्रेण ब्रह्मणोऽहं
देवयुगसहस्रेण च राज्ञिर्भवति । तथा च
मनौ । १ । ७१ । श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ।
“विष्णुपुराणे भातुवचतुष्टयसहस्रेण ब्रह्माह-

ब्रह्मरी

कीर्तनाम्नादुवचतुष्टयगेनैव दिव्ययुगादुगमनात् ।

तथा च विष्णुपुराणम् ।

“कृतं वेताहापरश्च कलिश्चेति चतुष्टयम् ।
प्रोच्यते तत्तत्सहस्रम् ब्रह्मणो दिवसो सुते ॥”
तथा च मनु । १ । ६८-७३ ।

‘ब्रह्मस्तु तु चपाहस्य यत्तत्प्रमाणं समासतः ।

एकैकशो युगानां क्रमशस्तन्निबोधतः ।

चत्वार्याहुः सहस्राणि वषाणानि कृतं युगम् ।

तस्य तावच्छतौ सन्धा सन्धांश्च तथाविधः ॥

इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांश्चैव च चिपुः ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि श्रुतानि च ॥

यदेतत्परिचक्षात्तमादावेव चतुर्थं युगम् ।

एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगसृज्यते ॥

दैविकानां युगानां सहस्रं परिचक्षया ।

ब्रह्ममेकमहर्षेयं तावती राज्ञिरेव च ॥

तद्देवं युगसहस्रान्तं ब्रह्मं पुण्यमहविदुः ।

रात्रिश्च तावतीमेव तैश्चोरात्रविदो जनाः ॥”

“यदेतदिति । एतस्य श्लोकस्यादौ यदेतन्मातुव
चतुष्टयं परिगणितं एतद्देवानां युगसृज्यते ।
चतुर्थं युगं यदेतत्तन्मातुवोरात्राभिप्राय-
माह एतद्द्वादशसाहस्रमिति स्मार्थेऽहम् । चतु-
र्थं युगेन द्वादशसहस्रसंख्येर्दिव्यं युगमिति तु
मेधातिथेर्भूमौ नादर्शय मनुनानन्तरं दिव्यं
युगसहस्रेण ब्रह्माहस्याभिधानात् ॥” इति
तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

ब्रह्मराक्षसः, पुं (आदौ ब्रह्मा ब्रह्मण पञ्चात
राक्षसं कुल्लूकभट्टे राक्षसयोगि गतः ।)
भूतविशेषः । यथा,—

“संयोगं पतितैर्गत्वा परस्त्रेव च योषितम् ।

अपहृत्य च विप्रश्च भवति ब्रह्मराक्षसः ॥”

इति मानवे । १२ । ६ ॥

(स च यज्ञविनाशकारी भूतयोगिगतत्वात् ।

यथा रामायणे । १ । ११ । २१ ।

“शक्नोऽवामुभयं यज्ञो नाशकौ न महीक्षिताः ।

न चैवायमहानेन न चास्पदविशेषः च ॥

क्षिप्रं हि नृगयन्त्यथ यज्ञा ब्रह्मराक्षसाः ॥”

महादेवस्य गणविशेषः । यथा —

“जातिनीर्जातुधानां च वेतालान् सविनायकान् ।

भूतमाह पिशाचां च कुशाक्षान् ब्रह्मराक्ष-
सान् ॥”

इति श्रीभागवते वाणयुक्ते ६३ अध्यायः ॥

पारिभाषिकब्रह्मराक्षसाः । यथा,—

“सर्वं ज्यौ कच्छपश्चैव वाजी वज्रि एव च ।

यहीतार्थं न सुखंति पश्येते ब्रह्मराक्षसाः ॥”

इति व्यवहारप्रदोपः ॥

ब्रह्मरीति, स्त्री (ब्रह्मवर्णा रीतिः ।) पितृलभेदः ।

यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ११४ ॥

“पितृलारेऽथारूढ कपिलोऽहं सुवर्णकम् ।

रिरी रीरी च रीतिश्च पीतलोहं सुलोहकम् ॥

ब्राह्मी तु राज्ञो कपिला ब्रह्मरीतिर्महेश्वरी ॥”

राजरीतिः । इति राजनिघण्टुः ॥ (तथास्या
पर्यायान्तरम् ।

ब्रह्मली

“पितृलम्कारूढं स्नादारोरीतिश्च कथ्यते ।

राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलापि च ॥”

इति वैदिकरत्नमालायाम् ।

ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य रीतिश्च ॥

ब्रह्मवि, पुं (ब्रह्मा ब्राह्मणं कथि । यद्वा,
ब्रह्म वेद परब्रह्म वा कथयति वेत्ति इति । वशि-
ष्ठादिसृजिगणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रामायणे । १ । ६३ । २ — २१ ।

“ब्रह्मणस्तु वचं श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः ।

प्राञ्जलिं प्रथमो भूत्वा प्रत्यवाच पितामहम् ॥

ब्रह्मविश्वं नन्दमतुलं स्तार्जिते कर्मभिः शुभे ।

यदि मे भगवन्नाहं ततोऽहं विजितेन्द्रियः ॥”

तथा च महाभारते । १३ । १६ । ३७ ।

“ततो वैश्ववर्णोऽभ्युक्त्य आदावक्रमनिन्दितम् ।

विधिवत् कुशलं दृष्ट्वा ततो ब्रह्मविमन्त्रवतः ॥”

ब्रह्मविदेशः, पुं, (ब्रह्मवर्णा देशः वासयोग्यं

स्थानम् ।) कुरुक्षेत्रादिदेशचतुष्टयम् । यथा,

“कुरुक्षेत्रं मत्स्याक्ष पाशाणां मूरसेनका ।

एव ब्रह्मविदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयजमन्त्रः ।

संखं चरित्रं शिखरेण एषियां सर्वमानवाः ॥

इति मानवे । २ । १६-२० ॥

ब्रह्मलोकः (ब्रह्मणो लोको भुवनम् ।) ब्रह्मणो
भुवनम् । यथा,—

“सर्वस्तु सप्तमो लोकः ऋषभैववाचिनाम् ।

ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्ष्यः ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

अपि च ।

“वङ्गुक्षेत्रं तपोलोकात् सर्वलोकः विराजते ।

अपुनर्मारका यत्र ब्रह्मलोकः हि स स्मृतः ॥”

अस्य टीका । जनलोकोपेक्ष्यैव वङ्गुक्षेत्रं

द्वादशलोकोऽप्युच्चार्येण तपोलोकानन्तरं सर्व-

लोकः । न तु तपोलोकात् वङ्गुक्षेत्रेति मन्त्र-

सम् । तथासत्त्वात्तत्पराशिवत्तोऽप्युच्चार्य-

त्वेन ब्रह्मलोकं तस्यावकाशाभावात् । उच्यते

मौल्योरेण कोऽस्य स्युः पञ्चविंशतिरिति

मुक्तोक्ते । सर्वलोक एव कथामिदं ब्रह्म

विख्यातं परं वैकुण्ठलोकादि ज्ञेयम् । एवञ्च

भूतलादूह पञ्चदशलोकोत्तराक्षयोविंशतिकोऽहो

भवन्ति । सर्वलोकोऽहोऽहं पञ्चदशलोकानको-

टिड्यादहकटाह इति ज्ञेयम् । अपुनर्मारका

पुनर्लभ्युष्णाः । इति श्रुतिपुराणे । २०० । ७० ॥

(ब्रह्मैव लोकः । तुरीयब्रह्मस्वरूपम् । यदुक्तं

श्रुतपञ्चब्राह्मणे । १४ । ७ । १ । ३१ ।

“एवोऽस्य परमो लोकः एवोऽस्य परम आनन्दः

एतस्यवानन्दस्यान्यानि भूतानि मायासुप-

जोवन्ति । स यो मनुष्याणां राज्ञः सन्द्दो

भवति । अन्त्येवामधिपतिः सर्वैर्मांशुष्यकैः

कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम

आनन्दः । अथ ये श्रुत मनुष्याणामानन्दाः ।

स एकं पितृणां जितलोकानामानन्दः । अथ

ये श्रुत पितृणां जितलोकानामानन्दाः स एकं

ब्रह्मवा

कर्मदेवानामानन्द ये कर्मणा देवत्वमभि
सम्पद्यन्ते अथ ये शत कर्मदेवानामानन्द ।
स एक आजागदेवानामानन्दो यश्च ओन्नियो-
ऽवजिनोऽकामहत । अथ ये शत आजाग-
देवानामानन्दा । स एको देवलोका आनन्दो
यश्च ओन्नियोऽवजिनोऽकामहत । अथ ये
शत देवलोका आनन्दा । स एको गन्धर्वलोका
आनन्दो यश्च ओन्नियोऽवजिनोऽकामहत ।
अथ ये शत गन्धर्वलोका आनन्दा । स एक
प्रजापतिलोका आनन्दो यश्च ओन्नियोऽवजिनो
ऽकामहत । अथ ये शत प्रजापतिलोका
आनन्दा । स एको ब्रह्मलोका आनन्दो यश्च
ओन्नियोऽवजिनोऽकामहत । एष ब्रह्मलोक
सम्पादः । शिव यथा, महाभारते । १३ ।
१७ । १४९ ।

“निर्वाण आदन्त्यैव ब्रह्मलोक परागतिः”
ब्रह्मवद, स्त्री (ब्रह्म वेदस्तस्य वदनम् । “वद
सुपि क्वप च ।” १३ । १ । १०६ । इति भावे
यत ।) ब्रह्मणो वाक्त्वम् । इति व्यप्रकरणे
सुम्बनोपटीकायां दुर्गादासः ।

ब्रह्मवद्या, त्रि, (ब्रह्मणा वेदेन उद्यते या । “वद
सुपि क्वप च ।” १ । १ । १०६ । इति कर्मणि
यत स्त्रियां टाप् ।) कथा । इति सुम्बनोप
याकरणे व्यप्रकरणम् ।

ब्रह्मवर्चस, स्त्री (ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्च-
स्तेजः । “ब्रह्मवर्चसिर्वा वर्चसः ।” ५ । ४ ।
७८ । इति अथ ।) ब्रह्मणस्य वृत्ताध्ययनं ।
इत्यमरः । २ । ७ । ३६ । अस्य टीका । वेद-
कीर्तितस्याचारस्य परिपालनं वृत्तम् । अत-
ग्रहणपूर्वकं गुरुमुखेन वेदाभ्यासोऽध्ययनम् ।
तयोर्द्विस्तुपरिपालनस्तस्तेजस उपपद्यते
ब्रह्मवर्चसं स्यात् । ब्रह्मवर्चसिरेति अ । इति
भरतः । तप स्वाध्यायनं यश्च तेजस्तु ब्रह्मवर्च-
सम् । इति जटाधरः । (तथा च मनुः १८ । ६४ ।
“ऋषयो दीर्घवन्मत्वादीर्यमायुरवामुषु ।
प्रज्ञां यश्च कौर्त्तिश्च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥”)

ब्रह्मवर्त, पुं, (ब्रह्मणां ब्राह्मणानां वर्तं वर्तनं
यस्मिन् ।) ब्रह्मावर्तदेशः । इति शब्दरत्नावली ।
(सरस्वतीद्विप्रहृष्टो देवदत्तो मेधमतीत्य
प्रदेशः ।)

ब्रह्मवर्तन, स्त्री, (ब्रह्मवर्तपथो वृत्तनं यस्मात् ।)
तान्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १ । ६ ।

ब्रह्मवाङ्, पुं, (ब्रह्मणो वेदस्य वादो वदनं पठन-
मिति यावत् ।) वेदपाठः । ततपर्यायः ।
श्रुतादानम् २ । इति शारदावली । २२१ ।
(यथा भागवते । ४ । २२ । ६२ ।

“दृष्टव्यं ब्रह्मवादे आत्मवर्त्तं खयं हरिः”
ब्रह्मणो ब्रह्मनिर्णयस्य वादः कथनमिति विधे-
ब्रह्माधिकारेण तत्त्वनिर्णयवाक्यम् । ब्रह्मवादी
वेदपाठोऽस्यास्तीति ब्रह्मवादिप्रतिष्ठे, त्रि ।
यथा हरिवंशे । ८१ । ६४ ।

“ब्रह्मणो ब्रह्मवादे च पुराणोऽर्थं हि गीयते”

ब्रह्मशा

ब्रह्मवादी, [नृ] पुं, (ब्रह्मवादी वेदपाठोऽस्या
स्तीति । ब्रह्मवादः + क्तिणि ।) वेदवक्ता । तत-
पर्यायः । वेदान्ता २ । इति जटाधरः । यथा,
गीतायाम् । १७ । २४ ।

“तस्मादोमित्युदाहृत्य यश्चदानतप क्रिया ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ता सतत ब्रह्मवादिनाम् ॥”

ब्रह्मवादिनी, स्त्री, गायत्री । यथा,—

“आयाहि वरदे देवि । जगत्परे ब्रह्मवादिनि ॥”

इत्यादि गायत्र्या आवाहनम् ।

ब्रह्मविद्या, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्रह्मविधियस्वी या
विद्या ।) ब्रह्मज्ञानम् । यथा,—

“आयामतधनं शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ।
स्वधर्मपालको निवृत्तः शोऽनृतत्वाय कल्प्यते ॥”

इति कौर्म ३५ अध्यायः ।

(दुर्गा । यथा, महाभारते । ६ । २२ । २७ ।

“तं ब्रह्मविद्या विद्यानां महाविद्यां च देहि-
नाम् ।

स्त्वन्मातर्भगवति । दुर्गे कान्तारवासिनि ॥”)

ब्रह्मविन्द, पुं, (ब्रह्मणो विन्दः ।) वेदपाठे सुखं
निमतविन्दः । इति भरतः ।

ब्रह्मवृत्त, पुं, (तदाख्यायां प्रविष्टो वृत्तः । यद्वा,
ब्रह्मण्ये वेदकर्मण्यो यो वृत्तः ।) पलाशवृत्तः ।
इति हलायुधः । उडुमरः । इति रत्नमाला ।

ब्रह्मवृत्ति, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वृत्तिर्जीव-
नोपायः ।) ब्राह्मणस्य जीवनोपायः । यथा,—
“स्वधर्मा परदत्ता वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः ।
वृत्तिवधसहस्राणि वध्यानां जायते क्षमि ॥”

इति श्रीभागवतम् ।

ब्रह्मवेद, पुं, (ब्रह्मणो वेदः ज्ञानम् ।) ब्रह्म-
ज्ञानम् । यथा—

“प्राणायाम परं ब्रह्म परमात्मा चतुर्मुखः ।
प्राणायाम पदं विष्णोर्ब्रह्मवेदस्वरूपकम् ॥”

इति गीतासारः ।

ब्रह्मवेदि, स्त्री (ब्रह्मणो वेदिदिवः ।) देश-
विशेषः । यथा,—

“ब्रह्मवेदिं कुरुक्षेत्रे पञ्चरामद्वन्द्वानरम् ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । १ । ६ ।

ब्रह्मवेवर्त्त, स्त्री, (विवृतिरेव वेवर्त्तम् । स्वार्थे
अणः । ब्रह्मणो वेवर्त्तं विशेषेण विवृतिर्यत्र ।)
यथा च ब्रह्मवेवर्त्ते ब्रह्मसंज्ञे । १ । ५८ ।

“विवृतं ब्रह्म कर्तुं सैनं सत्येन यत्नं शौनके ।।
ब्रह्मवेवर्त्तकं तेन प्रवदन्ति पुराविदः ॥”

अष्टादशमहापुराणान्तगतदशमपुराणम् । यथा
“अष्टादशवक्षसश्च ब्रह्मवेवर्त्तमोक्षितम् ।
सर्वेषां च पुराणाणां सारमेव विदुर्बुधा ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्ते श्रीकृष्णकण्ठसंज्ञे १३२ अ ।

ब्रह्मशस्त्र, पुं, (ब्रह्मण्ये शस्त्रं शस्त्रमयमागे यत्नः ।
अतिरूपायमात्मातयात्मम् ।) योमवस्त्रम् । इति
रत्नमाला । वावला इति भाषा ।

ब्रह्मशासन, स्त्री, (ब्रह्मण्ये शासनं नियमो उपदेशो
वा यस्मिन् ।) ब्रह्मविचारग्रन्थम् । ततपर्यायः ।
धर्मकीलक २ । इति शब्दरत्नावली । ब्रह्मण्ये

ब्रह्मसा

आज्ञा । नववीपस्य पूर्ववदन्तिकोपी गङ्गापारं
यामविशेषे, पुं (ब्रह्मणो विधातुं शासनम् ।
वेदः । प्रतिपादितमेतत् ब्रह्मसारदीये ४ पादे
११ अध्याये ।)

ब्रह्मसहिता, स्त्री, (ब्रह्मण्ये सहिताः ।) भगवत-
सिद्धान्तसंग्रहग्रन्थविशेषः । यथा,—

“अध्यायशतसम्पन्ना भगवद्ब्रह्मसहिता ।
संख्योपनिषदां सारं सञ्चिता ब्रह्मसहिता ॥”

इति ब्रह्मसहितायां भगवत्सिद्धान्तसंग्रहे
मूलकृत्ताख्यपञ्चमाध्यायस्य जीवगोखामिहृत-
टीका ।

ब्रह्मसम्भव, पुं, द्विष्टुङ्गनामकैर्नविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ।

ब्रह्मसर्प, पुं, (ब्रह्मं ब्रह्मं सर्पः ।) सर्प-
विशेषः । ततपर्यायः । हलाहल २ अन्ध-
नाला ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

ब्रह्मसायुज्य, स्त्री, (युजन्तीति युजः । “दशुप-
येति ।” ३ । १ । १३५ । क । ततः “तन-
सहेति ।” २ । २ । २८ । इति बहुव्रीहिः ।

“योपसर्जनस्य ।” ६ । ३ । ८२ । इति सङ्ख्य-
स । ततः सयुजस्य भावः सायुज्यः । यद्वा,

योजयतीति युजः सम्प्रदाहिलात् क्रिप् । ततो
बहुव्रीहिसत्त सयुजो भावः । ततः ब्रह्मण्ये
सायुज्यं योजकत्वम् ।) ब्रह्मणो भावः । तत-
पर्यायः । ब्रह्मभूयम् २ ब्रह्मत्वम् ३ । इत्यमरः ।

२ । ७ । ५२ । ब्रह्मसायुज्यम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली । (सुम्बनोपमतेऽस्य व्युत्पत्तिरपि यथा ।)

ब्रह्मणो भवनं तादृश्यं ब्रह्मभूय भूहणं क्वचिति
त्वम् । त्वनौ भावे इति त्वं ब्रह्मत्वम् । योजनं
युजः तत्सहितं सयुजं तद्भावः सायुज्यं ततो
ब्रह्मणा विभक्तं । इति भरतः ।

ब्रह्मसावर्त्ति, पुं (ब्रह्मपुत्री सावर्त्तिः ।) दशम
मनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे विष्णुर्कसेनोऽवतारः ।

शम्भुरिन्द्रः । सुरसेनविब्रह्माद्या देवा । इन्द्रो
दाद्या सप्तमयः । भूरिसेनादाया मनुपुत्रा भवि-
ष्यति । इति श्रीभागवतम् । १० । १ । २२ ।

अन्यथा ।
“मन्वन्तरे तु दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।
सुरसेना विब्रह्माश्च द्विप्रकारास्तथा स्मृताः ॥
शतसंख्या हि ते देवा भविष्यास्तत्र वै
सनी ।

तत्पुत्राणां शतं भावि तद्देवानां तथा
शतम् ॥

शास्त्रिरिन्द्रसदा भावी सर्वैरिन्द्रमुच्येत ।
सप्तर्षीस्तु निबोध त्वं वै भविष्यन्ति वै तदा ॥
आपो ऋत्विहविष्णाश्च सुहृतो सख्य एव च ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः ॥
सुचैर्ब्रह्मोत्तमोनाश्च भूरिसेन सुवीर्यवान् ।
शतानीकोऽथ त्वभो अग्निसो जयत्रयः ॥
भूरिदुष्य सुवर्चाश्च तस्यैते तनया मनी ।”

इति ब्रह्मसावर्त्तिकम् ।
इति मार्कण्डेयपुराणे ॥ ६४ । ११ । १६ ॥

सुतरासङ्ग वा कमण्डलु वा ब्रह्मत्वेन परि-
कल्प्य धारावहितसुदकपात्रं गृहीत्वा अग्ने-
रुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा
अरुणिमात्रान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखीं चारि-
धारां दत्त्वा तदुपरि प्रागप्यान् कुशाभास्त्रीयं
पश्चिमाभिमुखोऽनुपविष्टस्तिष्ठेत् । वामहस्ता-
नामिकाङ्गुष्ठान्ध्यामास्त्रीयं कुशमेकं गृहीत्वा
प्रजापतिर्ह विरुष्टुपं हृन्दीर्घदेवतां ह्य-
निरसने विनियोगः । ॐ निरस्त परावस्तु
रिह्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत् । तत
अप उपसृष्ट्वा दक्षिणपादेन सधपादमवष्टभ्य
उत्तराभिमुखीभूय आस्त्रीयं कुशागङ्गिरभ्युक्ष्य
प्रजापतिर्ह विरुष्टुपं हृन्दीर्घदेवतां ब्रह्मोप
वेशने विनियोगः ॐ आवसो सद्मे सौद इति ।
ब्राह्मणब्रह्मपद्ये तु ब्राह्मण एव सीदामीति
ब्रह्मान अग्नेन कुशोपरि पूज्यान् कुशाङ्गण्य
ब्राह्मणब्रह्मपद्ये तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा
तदुपरि कुशाङ्गं दत्त्वा अङ्गिरभ्युक्ष्य कुशकुसुमे-
रक्षिपेत् । ततस्तेनैव यथा प्रत्याहृत्य आसने
पूर्वाभिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्यात् ।
यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्रह्मा अथर्क्षीयवाच
वदेत् तदा इमं मन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्ह वि-
र्मायन्ती हृन्दी विष्णुर्देवता अथर्क्षीयवागवचन
निमित्तजपे विनियोगः । ॐ इह विष्णुर्विचक्रमे
न्नेष्टा निन्ये पदं सन्तुष्टस्य मांशुवे इति जपेत् ।
कुशादिब्रह्मपद्ये तु कर्मकर्तारैव कृताकृतावेष्ट-
वादिब्रह्मकार्यकर्तारैवाद्यज्ञीयवागवचनवि-
मित्त एव जपेत् । इति भवदेवमङ्गः ॥ ३ ॥
योगमेद् । स तु विष्णुस्माद्विषयविश्रुतियोगा-
न्तमपत्तविश्रयोमः । तत्र जातफलम् ।

“नानाग्राह्यान्वासयन्तीतकालो
बर्णाचारैः सयुतचारकीर्तिः ।
ग्रान्तो दान्तो जायते चारुकर्मा
छतो यस्य ब्रह्मयोगप्रयोगः ॥”

इति कीर्तिप्रदीपः ॥

विप्रः । इति मेदिनीः । अर्धदुपासकविशेषः ।
इति शिमचक्रः । हृदिकर्तृदेवताविशेषः ।
इति प्रजापतिः । ततपर्यायः । आत्मभू २
सुरज्येष्ठ ३ परमेष्ठो ४ पितामहः ५ हिरण्य
गर्भ ६ लोकेश ७ खड्गभू ८ चतुरानन ९
धाता १० अक्षयोनि ११ इन्द्रिज १२ विरिचि १३
कमलासन १४ स्रष्ट १५ प्रजापति १६
वैष्णव १७ विधाता १८ विचक्षक १९ विधि २०
इत्यमरः ११।१।१६ १७।१७।१८ २१ विरिचि २२
खड्गभू २३ पद्मयोनि २४ पद्मासन २५
विचक्षकविधि २६ । इति भरतः । देवदेव २७
पद्मगर्भ २८ शुभसागर २९ वेदगर्भ ३
बहुरेता ३१ खड्गभू ३२ वन्द्याराम ३३ सुधा
वर्ण ३४ कृपापति ३५ खड्गपति ३६ लोक-
नाथ ३७ महावीर्य ३८ सरोजो ३९ मङ्गु-
प्राग ४० नाभिजम्भा ४१ बहुरूप ४२ जटा
धर ४३ चक्रगुह्यतुल्य ४४ कज्जल ४५ प्रह ४६

विन्तामयि ४७ पद्मपाणि ४८ गुराण्य ४९
अष्टकाक्ष ५० हसरथ ५१ सर्वकर्ता ५२ चतु-
मख ५३ । इति शुद्धरत्नावलीः । क ५४ ।
इत्येकाक्षरकोषः । आ ५५ प्रतपन्ननिवास ५६
खायन्मुवममुपिता ५७ । इति कविकल्पलताः ॥
म ५८ । इति प्रणववाक्याः ॥ (नाभिजम्भा ५९ ।
अष्टाक्ष ६० । पूर्व ६१ । निधन ६२ ।
कमलोद्भव ६३ । सदानन्द ६४ । रजो
मूर्ति ६५ । सत्त्वक ६६ । ह्रस्वाहन ६७ ।
इति कक्षिचिदमरकोषे दृश्यते ११।१२।१७ ॥)
तस्य स्वरूपं यथा,—

माकण्डेय उवाच ।

“ततो ब्रह्माख्यस्थानं दर्शयामास शम्भवे ।
वष्टवे तीयराश्रित्य ब्रह्माख्यं यथा पुरा ॥
तन्मध्यं पद्मगर्भाभं ब्रह्माख्यं जगतः पतिम् ।
ज्योतीरूपं प्रकाशार्थं हृदयस्थं पृथग्गतम् ॥
शरीरिणं स दृष्ट्वा ब्रह्माख्यं नित्यं तुह्यु ।
चतुर्भुजं प्रकाशं ज्योतिर्भिः कमलासनम् ॥
तन्नेव च त्रिधाभूतं वपुर्ब्रह्माङ्गं ददर्श स ।
जह्वंभ्रान्तमार्गैस्तु ब्रह्मविष्णुशिवतत्त्विकां ॥
अपौरुषेणैव वपुर्वो ब्रह्मत्वमगमत्तथा ।
मध्यो यथा विष्णुभूतां ददर्शाख्यं शम्भुताम् ॥
एकमेव शरीरं तु त्रिधाभूतं तुह्युर्मुहुः ।
हरो ददर्श खे गर्भं तथा सर्वमिदं जगत् ॥
कदाचिद्वैष्णवं कायं ब्रह्मो काये तत्र ब्रह्मेत् ।
ब्रह्माङ्गं तथा वैष्णवं च शास्त्रे वैष्णवं तथा ॥
शाम्भवं वैष्णवं काये ब्रह्मो नाथ्यं शाम्भवम् ।
गच्छन्तं जीनतां शम्भुरेकतां स तुह्युर्मुहुः ॥
दृष्ट्वा वामद्वारेऽपि भिन्नं चाप्युत्थगतम् ।
परमात्मनि गच्छन्तं जीनतां तद्वपुश्च यत् ॥”

इति कालिकापुराणे १७ अध्यायः ॥ ३ ॥

तस्य पूजाविधिर्यथा ।
“श्रेष्ठ राजसवितो ब्रह्मणः पूजनकर्मम् ।
ब्रह्मवीजं पुरा प्रोक्तं यन्मन्त्रं पूर्वतश्चरेत् ।
तेनैव तन्म संपूज्य परं निर्वाणमाप्नुयात् ॥
एतस्य चाङ्गमन्त्रं यथा भर्गेन भावितम् ।
वेतालमेरवाद्यांस्तु रूपं च श्रेष्ठ भूमिपः ॥
तस्य मन्त्रोद्धारो यथा,—

“पठतीत्यथ वक्षिष्ये वरवरसमन्वितः ।
चक्रविन्दुसमायुक्तो ब्रह्ममन्त्रं प्रकीर्तितः ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण ब्रह्माख्यं यः प्रपूजयेत् ।
स काममिष्टं संप्राप्य ब्रह्मलोकं प्रप्नोति ॥”

तस्य ध्यानं यथा,—

“ब्रह्मा कमण्डलुधरचतुर्वक्षस्तुर्भुजः ।
कदाचिद्वैष्णवं कायं ह्रस्वाक्षं कदाचन ॥
वर्गेन रक्तगौराङ्गं प्रांशुस्तुङ्गाङ्गं उन्नतः ।
कमण्डलुर्वाङ्गमकरे सुवो हस्तौ तु दक्षिणे ॥
दक्षिणावक्षसा माला वामाधश्च तथा सुवः ।
आव्यस्यालो वामपात्रे वैरा सर्वोऽप्यतः स्थिताः ॥
सापित्री वामपात्रेऽस्या दक्षिणस्या सरस्वती ।
सर्वे च ऋषयो ह्यप्ये कुर्यादेभिश्च चिन्तनम् ॥
चतुष्कोणं चतुर्द्वारसदृशमवस्थितम् ।

चतुष्कोणी सङ्गतं तु युक्तमख्यलसुकसुवै ॥
सम्माननादिकं सर्वं यास्यान्वा प्रतिपत्तय ।
यास्या उत्तरतश्चोक्ता योगपोतेऽङ्गादिका ॥”
तस्य पूजाक्रमो गायत्री च यथा —
“आधारशक्तिप्रसूतां स्थापयन् पूजयेत् ।
अष्टपद्मे पद्मस्याष्टौ दिक्पालान् प्रपूजयेत् ॥
पद्मासनाय विष्णुं ह्रस्वाक्षं धीमहि ।
तन्नो ब्रह्मसिद्धि पदं तत्तत्तत्तु प्रपूजयेत् ॥
यथा तु ब्रह्मगायत्री पूजयेदनया विधिम् ।
निर्माणाधारी चैतस्य सनतकुमार उच्यते ॥
उपचाराः पूर्ववत् नैव रज्ज्वरङ्गिताः ।
रक्तकौशिकवस्त्रं तु ब्रह्मप्रोक्तिकं परम् ॥
आव्य सपायसं सपिस्तल्लयुक्तस्य भोजनम् ।
वितरक्तसमायुक्तं चन्दनं परिकीर्तितम् ॥
पात्रयोः शङ्करं विष्णुं पूजने पूजयेन्नरः ।
सवादीन् करसंस्थास्तु मण्डले परिपूजयेत् ॥
सरस्वतीं च सावित्रीं ह्रस्वं पद्मन्तयेव च ।
अथ विशेषं कथितं प्रणामस्याख्यं दृष्टवत् ॥
पद्मवीजमवा माला जपकर्माणि कीर्तितानि ।
पूर्वादर्शौ तिथौ यास्ते पूजाकर्माणि सर्वदा ॥
श्रीरेणार्थं प्रदद्यात् सर्वदा ब्रह्मणे नृपः ।
अयम् कथितो भूपः । यथा भर्गेन भावितः ॥
दृष्टयता खपुसाभ्यां कामरूपाङ्गं शुभम् ।
यत्र तत्र विधिष्वेव साधकं परिपूजयेत् ॥
पीठे सन्ध्या पूजयित्वा परं निर्वाणमाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

तस्यापूज्यत्वरूपं यथा । मोहिन्नुवाच ।
“उत्तिष्ठ जगतीनाथ । पारं कुरु क्षरायैव ।
निमग्नां दुस्तरे घोरे कार्यधार । भयानके ॥
अतीवनिजगस्याने सर्वजन्तुविवर्तिते ।
सुगन्धिवायुना रक्ते पुष्कोकिलवतयुते ।
सन्ततं जन्मनस्यामां दार्वीं जन्मनि जन्मनि ।
क्रीडीहि रतिपण्येनाम्रद्वारत्वेन सत्वरम् ॥
इत्युक्त्वा मोहिनीं सद्यो जगतस्रष्टुं ब्रह्मणः ।
विचकार्यं करं वक्ष्यं सक्तिता कामविज्ञता ॥
विज्ञाय समयं धाता तातुवाच भवानुरः ।
पीयूषतुल्यवचनं परं विनयपूर्णकम् ॥”

ब्रह्मोवाच ।

“श्रेष्ठ मोहिनि । महात्मा सत्त वारं हितं
स्फुटम् ।

न कुरु त्वं जलोकं स्त्रीजातीनामपचपाम् ॥
तत्र मासन्तिके । पुनः दृष्टं निष्काममेव च ।
त्वत्कर्मेयोर्य रक्षिकं युवानं पश्य सक्तिः ॥
निवेकाक्षयते पत्नी युवमेतां शुभाशुभम् ।
मन्त्रं शिष्यसंप्रत्यक्षं सर्वमेतन्न यत्नतः ॥
तया सह मम रतेर्निबन्धो नास्ति सुव्रते ।।
शुभं महदा यत् कर्म सर्वं देवनिबन्धकम् ॥
इत्युक्तवन्तं ब्रह्माख्यं स्मरन्तं मतपदान्जुनम् ।
विचकार्यं पुनर्वैष्णवं कामेन हतचेतना ॥
एतस्मिन्ननरे श्रीं स्थाप्य ततः सुमनोहरम् ।
आचम्यमुनयं सर्वं ज्वलन्तो ब्रह्मतेजसा ॥
दङ्गैर्लोकां सुनिवेदानागतं च मयेष्टव्यम् ।

ब्रह्मा

तदाज मोहिनीं प्रीतिं प्रीडयामास कमलोद्भवम् ।
तन्मोवाच जगद्धाता तद्भामपाश्वर्यं च ।
प्रयेतुमुनयस्तु भक्तिमन्त्रात्मकम् ।
आश्रित्य युयुत्से ब्रह्मा वासयामास तान् प्रभुः ।
तेषु मध्ये प्रजन्तान् यथा तारासु चन्द्रमा ।
पप्रच्छुर्मुनयो देव कथमेवा तवान्तिके ।
स्वर्गप्रसादाच्च प्रवरा मोहिनीर्लभेव च ।
श्रुत्वा मुनीनां वचनमुवाच तान् प्रजापतिः ।
ब्रह्मोवाच ।

अपूर्वं वृत्तगीतं चिरं कृत्वा सुभावहा ।
उवासेय परिश्रान्ता यथा कन्या पितुः पुरः ।
इत्युक्त्वा जगतां धाता जह्याव मुनिसन्निह ।
जह्यमुनयः सर्वे स्वर्गप्राप्तं राधिके ।
सर्वे रहस्यं विज्ञाय जगतस्तदुच्च मानसम् ।
सदाशुकोपं कुण्डलां हास्यथाजेन ससदि ।
सर्वाङ्गकम्पमाना सा कुण्डला कुटिलानना ।
रक्तपङ्कजनेना च कोपप्रस्फुरिताधरा ।
उत्थाय च सभामध्ये तेषां च पुरतः स्थिता ।
समुध्मोवाच ब्रह्मा न्यक्तुं कन्या यथा रथा ।
मोहिन्युवाच ।

अये ब्रह्मन् । जगन्नाथ । वेदकर्ता त्वमेव च ।
किं वा वेदप्रणिहितं कर्मे किन्तु प्रियं यम् ।
विचारं मनसा खेन कुरु वेदविदा गुरोः ।
खकन्यायां यतस्तु हा स कथं हसति नयैक्रीम् ।
निर्मिताहमीश्वरेण स्वर्गेशा सर्वगामिनी ।
सतां कर्मे विरुद्धं यत्तद्वन्तविषयम् ।
हावीतुस्यां विनोताश्च देवेन शरणागतम् ।
यतो हसति गर्जेन ततोऽप्युच्यते भवाचिरम् ।
अचिराद्दर्पभङ्गं करोष्यति हरिः स्वयम् ।
निबोध शरणं ब्रह्मन् । वैष्णवाश्चैव सान्प्रतम् ।
तवैव वचनं स्वीयं भक्तं यद्वाति यो नरः ।
भविता तस्य विप्रश्च स यात्युत्पन्नास्तदा ।
भविता वारिष्कौ पूजा देवतानां युगे युगे ।
तव भाष्याच्च सङ्गान्तां न भविष्यति सा पुनः ।
कल्याणतरेऽन कलौ वा देहे देहान्तरेऽन ते ।
पुनः पूजा न भविता या गता सा गतेन च ।
इत्युक्त्वा मोहिनीं प्रीतिं जगाम मदनलयम् ।
तेन सार्द्धं रतिं कृत्वा नभूय विज्वरा पुनः ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठसप्तमोऽध्याये मोहिनीशरण-
ब्रह्मदर्पभङ्गप्रस्ताव ३३ अध्यायः ।
तस्य छन्दोमो यथा । मङ्गलवाच ।
“चतुर्मुखमगमत् कक्षाजलकोकपितामह ।
कथं च लोकान्दण्डं ब्रह्मा ब्रह्मविदां च ।
मनुष्य उवाच ।

“तपश्च चारं प्रथमममराणां पितामह ।
आविर्भूतास्ततो वेदा साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः ।
पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा कृतम् ।
निजशब्दमयं पुण्यं श्रुतकोटिप्रविष्टम् ।
अवन्तरश्च वल्लभो वेदास्तस्य विनिश्चिता ।
भौमांसां व्यापविदा च प्रमाणात्मकसम्भवाः ।
तस्य मानसदशपुत्रवद्विधा,—
“वेदाभ्यावरतस्यास्य प्रजापत्यास्य मानसा ।

ब्रह्मा

मनसः पूर्ववद्वेदा वै जाता ये तेन मानसा ।
मरीचिरभवत् पूर्वं ततोऽन्विर्भगवाद्भूतिः ।
अङ्गिराश्चाभवत् पश्चात् पुनस्तस्य सदनन्तरम् ।
तत् पुनर्हनामा वै तत् क्रतुरचायत ।
प्रचेताश्च तत् पुनो वशिष्ठश्चाभवत् पुनः ।
पुनो भृगुरभूत्तत्र नारदोऽपि पिराद्भूतः ।
दशैमान् मानसान् ब्रह्मा जपन् पुत्तानजौ-
जनतः ।”

तस्य शरीरदशप्रजावद्विधा —
“शरीरानवद्व्याप्तिं मातृहीनान् प्रजापते ।
अङ्गुष्ठाद्विष्णोर्दशप्रजापतिरचायत ।
धर्मस्तान्तादभवद्दद्यात् क्रतुमायुध ।
भूमध्यादभवत् क्रोधो जौमन्नाधरसम्भवः ।
बुद्धर्मो ह समभवद्दङ्कारादभून्मदः ।
प्रमोदश्चाभवत् कक्षान्दन्त्युर्लोचनतो रुपः ।
रभस करमध्यात् पुनः स्रक्षतुरभूत्ततः ।
एते नव सुता राजन् । कन्या च दशमी पुनः ।
अङ्गजा इति विख्याता दशमी ब्रह्मणा सुता ।
तस्य चतुर्मुखस्य कारणं यथा,—
“तत् स्रष्टुं हसन्मतामात्मजानिभक्त्ययत ।
दृष्ट्वा तां यथितस्तावत् कामवाचादितो विभुः ।
अहो रूपमहो रूपमिति चाह प्रजापतिः ।
ततो वशिष्ठप्रमुखा भगिनीमिति चुक्रुशुः ।
ब्रह्मा न किञ्चिद्दृष्टे तन्मुखाजो कनादते ।
अहो रूपमहो रूपमिति प्राह पुनः पुनः ।
तत् प्रणामनन्तां तां पुरस्तादभ्यलोकयत ।
अथ प्रदक्षिण्यश्चक्रौ सा पितुर्वैरविनी ।
पुनश्चो जलितस्यास्य तदुपाजो कनेच्छया ।
आविर्भूतं ततो वक्रं दक्षिणं पाङ्कजवत् ।
विस्मयस्तुरदोऽस्य पाचावस्तुदगात्ततः ।
चतुर्थमभवत् पश्चादाम कामशरातुरम् ।
ततोऽन्यदभवत्तस्य कामातुरतया तथा ।
उत्पत्तस्यास्य दशकाश्रमाजो कनकतूहलात् ।
छन्दार्थं वत् कृतं तेन तपः परमदायकम् ।
तत् सर्वं नाश्रममगमत् सप्ततोषमनेच्छया ।
तेनानु वक्रमभवत् पञ्चमन्त्रास्य धीमतः ।
आविर्भवन्ताभिश्च तद्वक्रावृत्तयोत्पन्नम् ।
इति मतस्यपुराणे ३ अध्यायः ॥ ३॥

नव ब्रह्मणो यथा मार्कण्डेयपुराणे ।
“भृगु पुनस्तस्य पुनश्च क्रतुमङ्गिरसकन्या ।
मरीचि दशमन्त्रिश्च वशिष्ठश्चैव मानसम् ।
नव ब्रह्मण्य इत्येते पुराणे विचयं गताः ।
कल्पनेदे तस्य जन्मानि यथा,—
“ततो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ।
चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जन्म चावीत पुरातनम् ।
त्वत्पदादात्तु मे जन्म तृतीयं वारिचकं मङ्गलम् ।
त्वत्तत्त्ववचनं चापि चतुर्थं मे जन्म मे विभो ।
नासत्त्वचापि मे जन्म त्वत्तत् पञ्चमस्तुत्यते ।
अक्षयं चापि मे जन्म त्वत्तत् वक्रं विनिर्मितम् ।
इदं च प्रथमं जन्म पञ्चममेति मे प्रभो ।
सर्वं सर्वं ब्रह्म पुनस्तस्य निगुणवर्णितम् ।
इति महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मं

ब्रह्माणी

अनिरुद्धरूपविष्णुं प्रति पाशकण्ठोयब्रह्मवचनम् ॥ ३॥ तस्य पतनकावो यथा,—
“इति शब्दकोशस्तु तथा ठन्दाष्टकं भवेत् ।
खन्धेयं निखन्धेयं शृङ्गजयुतं तथा ।
पद्ममेकं ससुद्राश्च चयो ब्रह्मसमागते ।
ब्रह्मा विष्णुर्दने चैकं पतत्येव वदन्ति ते ।
मनोविष्णुस्तथा विष्णुरहन्मुनस्य शङ्करः ।
इश्वरस्य तथा चासौ स सांख्यप्रकृतस्तथा ।
अतः परं परे भानि कालसंख्या न विद्यते ।
ब्रह्मणोऽतः परं संख्या नास्ति चैतन्मतं हि न ।
अपि च ।
“एकाग्रये तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः ।
भोगिश्रव्यागतं श्रेते त्रैलोक्ययासह हितम् ।
जलस्यैर्वैभिर्देवैश्चिन्त्यमानोऽनसम्भवः ।
यतीतायान्तु शब्दार्थां स बुद्धा वृजते पुनः ।
एवमु ब्रह्मणो वर्णं तथा वधशर्तं भवेत् ।
गते वर्णे श्रेते ब्रह्मा परमात्मनि लीयते ।”

इत्यपिपुराणम् ।
ब्रह्मायभू, पु, (ब्रह्मणोऽन्ये सम्मुखे भवतीति । भू +
क्षिप । यश्चायं ब्रह्मणो देहाज्जातत्वात्तथात्वम् ।)
घोटकः । इति हारावली । ५२ ।
ब्रह्माङ्गलि, पु, (ब्रह्मणे वेदपाठार्थं कृतो यो-
ऽङ्गलिः ।) सामवेदपाठे स्वरविभागार्थं यो-
ऽङ्गलिः क्रियते च । अथयनस्यादावन्ते च
गुरवे प्रयवोचारसपूर्वकोऽङ्गलिः क्रियते च ।
तत्पाठार्थत्वात् ब्रह्मणोऽङ्गलिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । २ । ७ । ३६ । (यथा, मनु ।
२ । ७ । ७१ ।

“अथैवमाद्यन्तात्मानो यथाभ्यास्तुदसमुखः ।
ब्रह्माङ्गलिस्ततोऽभ्यास्यो कर्तुवासा जिते-
न्त्रियः ।

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ याज्ञौ गुरोः सदा ।
सहस्रं हस्तावधेयं सह ब्रह्माङ्गलिं स्मृतम् ।”
ब्रह्माणी स्त्री (ब्रह्मायमर्थति कौर्त्तयतीति ।
अथ शब्दे कर्मेत्यस्य । डीप । यद्वा ब्रह्मा-
मानयति कौर्त्तयतीति । अनचलुप्रायने यन्ता
दस्तात् कर्मेति आदि कृते “कौर्त्तयति । ६ । ४ ।
५१-१ इति ऋग्वेदोपनिषद् ।) ब्रह्मण्य पत्नी ।
इति शब्दमाणा । ब्रह्मणोऽङ्गशरीरात् तस्या
उत्पत्तिर्नामान्तरश्च यथा,—
“तत् स जपतस्तस्य ित्वा देहमकल्ययम् ।
स्त्रीरूपमहंभकरोर्दं पुरुषरूपवत् ।
शतरूपा च सा स्थाता सावित्री च निगद्यते ।
सरस्वत्य गायत्री ब्रह्माक्षी च परमपुत्राः ।
इति मनुष्यपुराणे ३ अध्यायः ॥ ३॥

अपि च ।
“हवयुक्तविमानाय सायकचक्रमकलुः ।
आवाता ब्रह्मण्य शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ।
इति मार्कण्डेयपुराणे । ८८ । १४ ॥ ३॥
(इयं हि पूर्वशक्तेर्दुर्गाया कक्षाशक्तिः । यदुक्तं
मार्कण्डेये । ६० । ३४ ।

ब्रह्माण्डं

देववाच ।

“एकैवाह जगत्त्रयं द्वितीया का ममापरा ।
पश्येता दृष्ट । मयैव विश्वतो मद्विभूतयः ॥
तत समस्तास्ता देवो ब्रह्माणी प्रसूता लयम् ।
तस्या देवास्तनौ जगुरेकैवासीत्तदात्मिका ॥”
दुर्गा । यथा,—

“ब्रह्माणी ब्रह्मजननादब्रह्माक्षरपरा मता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥३॥

रेणुकानामगन्धद्रवम् । इति रत्नमाणा । राज
रीति । इति राजनिघण्टुः ॥

ब्रह्मणः, स्त्री, (ब्रह्मणो जगतस्तदुरखम् । चतुर्दश-
सुवनगोलक । यद्वा, ब्रह्मणा विश्वद्वजा कृत-
मखम् ।) सुवनकोष । विश्वगोलक । यथा,—
“ब्रह्माक्षरचनार्थान् अयता सावधानतः ।
ब्रह्माक्षरचनार्थम् भक्ता जानन्ति यत्नतः ॥
मुनयश्च सुरा सन्त किञ्चित्जानन्ति दुःखतः ।
जानामि विश्वसर्वार्थं ब्रह्मजननो महेश्वरः ॥
धर्मे सनतकुमारश्च नरनारायणावुषी ।
कपिलश्च गणेशश्च दुर्गा लक्ष्मीं सरस्वतीं ॥
वेदाश्च वेदमाता च सर्वज्ञा राधिका खयम् ।
यते जानन्ति विश्वार्थं नान्यो जानाति कश्चन ॥
वैद्यार्थश्च सुधियः सर्वे विज्ञातुमचमः ।
निव्याकाशो यथात्मा च तथा निव्या दिशो
दृष्टः ॥

यथा निव्या च प्रकृतिस्तथैव विश्वगोलक ।
गोलोक्तं यथा निव्यास्तथा वैकुण्ठ एव च ॥
शकदा मयि गोलोके रासे दृष्ट्य प्रकुर्वति ।
आविर्भूता च वामाङ्गाद् बाणा भोक्तृ-
वार्तिकी ॥

अतश्चम्यकवशाभा श्ररचन्द्रसमप्रभा ।
अतीवसुन्दरी रम्या रमणीया परात्परा ॥
इषडास्या प्रसन्नास्या कोमलाङ्गी मनोहरा ।
वह्निःशुद्धाशुकाद्याना रत्नाभरणभूषिता ॥
यथा जलदपठतिश्च जलाकाभिर्विभूषिता ।
विन्दूरविह्वला चारुचन्द्रचन्द्रविह्वलि ॥
कस्तूरीविह्वलि साह्यं श्रीमन्तापः स्थण्डिलोष्णला ।
अम्बुक्षरजनिर्मायसुस्त्रिधकिरणोष्णला ॥
रत्नकुण्डलयुग्मेन गण्डस्थलसमुष्णला ।
कुङ्कुमाणक्तकस्तूरीचारुचन्द्रनयनके ॥
विचित्रैश्च सुचित्रैश्च सुकपोलस्तुलोष्णला ।
खगेन्द्रचक्षुर्विजितनासा चाब्जैः सुशीभिता ॥
गजेन्द्रगण्डनिर्मलसुसुताभूषणभूषिता ।
रुक्मा विमुक्तसुक्ताभङ्गपङ्क्तिमनोहरा ॥
वज्रिता ललितातीव प्रकृतिस्माधरा वरा ।
शम्भुपूजेनान्दिताया पद्मनिन्दितलोचना ॥
कन्यासारणिभोद्धिस्तुपारुकाञ्जलोष्णला ।
अम्बुक्षरजनिर्मायकेयूरकङ्कणोष्णला ॥
मन्त्रीन्द्रराजराजीभिः शङ्खयुग्मकरोष्णला ।
गङ्गाङ्गीयकेनेभिरन्धताङ्कुलिभूषिता ॥
रत्नेन्द्रराजराजिनः कन्याञ्जलीररुक्षिता ।
गङ्गापयकराजीभिः पादाङ्कुलिविराजिता ।
सुन्दराणक्तरागेण चरणापः स्थण्डिलोष्णला ॥

ब्रह्माण्डं

गजेन्द्रगोमिनी रामा कामिनी वामलोचना ।
मा हर्षं कटाक्षेण रमणी रमणीतसुता ॥
रासे सभूय रामा सा दधाव पुरतो मम ।
तेन राधा समाख्याता पुराविद्धि प्रपूजिता ॥
प्रकृतप्रकृतिश्चास्यास्तेन प्रकृतिरीश्वरी ।
अस्ता स्यात् सञ्चार्येण तेन शक्तिः प्रकी-
र्तिता ॥

सन्वाधारा सर्वरूपा मङ्गलाक्षा च सर्वतः ।
सर्वमङ्गलदद्यात् सा तेन स्यात् सर्वमङ्गला ॥
वैकुण्ठे सा महालक्ष्मीर्नमिन्नेदे सरस्वती ।
प्रसूय वेदान् विदित्ता वेदमाता च सा सदा ॥
सावित्री सा च गायत्री धात्री त्रिजगतामपि ।
पुरा सङ्कल्प दुर्गश्च सा दुर्गा च प्रकीर्तिता ॥
तेन सु सर्वदेवानामाविर्भूता पुरा सती ।
तेनाद्यप्रकृतिर्ज्ञेया सर्वोत्तरविमर्दिनी ॥
सन्वाधन्दा च सानन्दा दुःखदारिद्र्यनाशिनी ।
शुचूणां भयदात्री च भक्तानां भयहारिणी ॥
दत्तकन्या सती सा च भोक्ता तेन पार्यती ।
सन्वाधारस्वरूपा सा कलया सा वसुधरा ॥
कलया तुलसी गङ्गा कलया सर्वयोधित ।
हृष्टि करोमि च यथा तथा शक्ता पुन पुन ॥
हृष्टा तां रासमध्यास्थां मम क्रौड्या तथा सह ।
वभूव सुचिरं तात । यावदे ब्रह्मण शतम् ॥
अयद्भूतं कौतुकं महाशङ्कारभीषितम् ।
तयोर्द्वयोर्वर्त्मराशिं सुखाय रासमख्ये ॥
तस्मान्नोद्धर जज्ञे नात्मा कामसरोवरम् ।
पपात सर्वधाराधो वेगेन विश्वगोलके ॥
बभूव जलपूर्णां ब्रह्माण्डानां गोलकम् ।
जलपूर्णं पुरा सञ्च हृष्टिर्भूय ब्रह्मेश्वरः ॥
भृङ्गारानी च तस्याश्च वीर्याधानं मया कृतम् ।
दधार गर्भं सा राधा यावदे ब्रह्मण शतम् ॥
सुखाय सा तदन्ते च क्षिप्तं तत् परमाहुतम् ।
युकोप देवी त हृष्टा खरोद विवसाद सा ॥
पादेन प्रेरयामास तमघो विश्वगोलके ।
स पपात जले तात । सर्वोधारो महान् विराट् ॥
हृष्टापलं जलस्थं मया श्रुता च सा पुरा ।
अनपत्न्या च सा राधा मनुष्यापि पुरा विभोः ॥
तेन प्रकृता क्रमतो दुर्गा लक्ष्मी सरस्वती ।
चतस्रः परिपूर्णा सा प्रकृताश्च सुनिश्चितम् ॥
देवोऽन्याश्चापि कामिन्यो न प्रकृता ब्रह्मेश्वरः ।
कलया प्रभवो धासां कर्लाशेन वा व्रज ॥
जज्ञे महान् विराट् तेन क्षिप्तेन कलयाश्रयः ।
अम्बुताङ्कुलपीयूषं मया दत्तं पपौ च स ॥
जले स्थावररूपश्च स श्रुते निजकर्मणः ।
उपाधानं जलं तस्य तस्य योगवलेन च ।
तस्य लोन्वाश्च कूपानि जलपूर्णाणि सन्ततम् ॥
प्रत्येकं क्रमतस्तस्य श्रुते चतुर्विराट् पुनः ॥
सहस्रपद्मं कमलं जज्ञे चन्द्रस्य नाभितः ।
तत्र जज्ञे खयं ब्रह्मा तेनायं कामलोद्धवः ॥
तत्राविर्भूय स विधिश्चिन्तायुक्ती बभूव च ।
अस्मादेह क माता मे पिता वा क च
वाञ्छवः ॥

ब्रह्माण्डं

दिव्यं विलसत्तुल्यं वभाम कमलान्तरे ।
ततो दृष्टे पञ्चलक्षं सङ्कारं तपसा च माम् ॥
तदा मया दत्तमन्त्रं जज्ञाप कमलान्तरे ।
दिव्यं सप्तवर्षलक्षं नियतं सयतं शुचि ॥
तदा भक्तो वरं लब्ध्वा स्रष्टा हृष्टिश्चकार स ।
मायया प्रतिब्रह्माक्षं ब्रह्मविष्णुशिवात्मका ॥
दिकपाला द्वादशादिना रुद्राक्षैकादशापि वा ।
नव गङ्गाद्यौ वसवो देवा कोटिचयस्तथा ॥
ब्रह्मण्यश्च विटशुद्धा यत्नगन्धर्वकिन्नरा ।
भूतादयो राक्षसाश्चाप्येव सर्वे चराचरम् ॥
विश्वे विश्वे विनिर्माय स्वर्गा सप्त क्रमेण वै ।
सप्तसागरश्च युक्ता सप्तद्वीपा वसुधरा ॥
काचनीभूमिश्च युक्ता तमोयुक्तस्थलं ततः ।
पातालाश्च तथा सप्त ब्रह्माक्षमेभिरेव च ॥
विश्वे विश्वे चन्द्रक्षर्योऽप्युपनिषत् भारतम् ।
तौथान्येतां सर्वं गङ्गादीनि ब्रह्मेश्वरः ॥
यावन्ति लोमकूपानि महाविष्णो क्रमेण च ।
विश्वान्येव हि तावन्ति ह्यसंख्यानि पितृभूवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मण्यस्य खण्डे ॥३॥५२-२१॥
अपि च ।

“देवीगुणचयाविष्टमख्यं कोटिविस्तरम् ।
ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तमुत्तमं सचराचरम् ॥
अख्यं हिरण्यगर्भस्य यदुहं गर्भसंश्रितम् ।
तन्मोतपन्नमिदं योमरूपाणि दीर्घमहौ भवेत् ॥
अयोर्हं काचनमयश्चतुरस्रोऽष्टितो महान् ।
उत्तमं च चतुःशङ्को मेरुर्देवतसंश्रयः ॥
पृथिवी पद्मदिकं क्षेत्रं मेरुस्तस्य तु कर्णिका ।
दुर्गाश्चकोटिर्विस्तीर्य तत्र कला रथ रविः ।
देवीवश्रुतो देवोऽयं तस्य प्रदक्षिणम् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

अथ ब्रह्माखण्डगोलमाह ।

“भूभुधरत्रिदशदानवमानवाद्या
ये याश्च धियागगनेचरचक्रकक्षा ।
लोकव्यवस्थितिरुपम्यपरिप्रदिष्टा
ब्रह्माखण्डमाखण्डते तदिह समस्तम् ॥”
अथान्वोदितं ब्रह्माखण्डमानं पूर्वोक्तमपि प्रस-
ङ्गादनुवदितम् ।
कोटिर्नैखनन्द्यकनखभूभृदृष्टजङ्घभि-
र्व्योतिः प्राक्खविदो वदन्ति नभसः काशामिमां
योजनैः ।
तद्ब्रह्माखण्डकटाहचम्युदतटे केचिन्मनुर्वेष्टन-
कीर्तितं प्रोचुरद्वयद्वयकगिरि पौराणिका
सूरयः ॥

करतलकलितामलकवद्मल
सकलं विदन्ति ये गोलम् ।
दिनकरकरनिकरनिहततमवो
नभसः परिधिरदितस्तैः ॥
ब्रह्माखण्डमेतन्मितमस्तु नो वा
कस्य यद्वा कामति योजनानि ।
यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं
श्रोतुं खकचाख्यमिदं मतं न ॥
इति विज्ञानाश्रितमनौ गोलार्थाय सुवनकोषः ॥

ब्रह्माण्ड

महादानविशेष । यथा,—

मतस्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माख्यविधिसूक्तम् ।
यच्छ्रेष्ठं सर्वदानानां महापातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथास्याद्य तुलापुण्यदानवत् ।
ऋत्विजमण्डपसम्भारभूयस्याच्छादनादिकम् ॥
लोकेशावाहनं तद्दधिवायनकं यथा ।
कुम्भादिप्रणालादूर्ध्वमासहस्राक्षं शक्तितः ॥
कलसङ्घसंयुक्तं ब्रह्माख्यं काचनं बुधः ।
दिग्भावाकसंयुक्तं घटं वैदाङ्गसमन्वितम् ॥
लोकपालाकसोपेतं मध्यस्थितचतुर्मुखम् ।
शिवायुताकशिखरसुभाज्यौसमन्वितम् ॥
वस्त्रादिद्वयमङ्गमं महारत्नसमन्वितम् ।
वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामवस्तरम् ॥
कौशेयवस्त्रसन्नीतं तिलज्योषोपरि न्यसेत् ।
तथाष्टादशं घान्यानि समन्तात् परिकल्प-

येत् ॥

पूर्वैर्यानन्तशयनं प्रत्युक्तं पूर्वदक्षिणे ।
प्रक्षतिं दक्षिणे देशे सङ्कर्षणमतः परम् ॥
पश्चिमे चतुरो वेदाननिबद्धमतः परम् ।
अभिमुखतरतो हौमं वासुदेवमतः परम् ॥
समन्ताद्गुण्यौष्ठस्थानश्चैते काचनान् बुधः ।
स्थापयेद्वस्त्रसंयुक्तान् पूजाकुम्भान् दशैव तु ॥
दशैव घेनयो देया सहेमाभरणदोहना ।
पादुकोपानहस्त्रचामरासनदर्पणैः ॥
मन्त्रभोग्याम्रद्वीपैश्चुफलाभ्यामुषेपणैः ।
होमाधिवासनान्मे तु स्थापितो वेदपुङ्गवे ।
रमसुधारवेष्मन्त्रं हि कृत्वाय प्रदक्षिणम् ॥

नमोऽस्तु विश्वेश्वर । विश्वधाम
जगत्सर्वविघ्नं भगवन्ममै ।
सप्तप्रलोकाम्रभरुद्वेष ।
गर्भेशं सार्द्धं वितरामि रक्षाम् ॥
ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु
प्रयाण्य पापानि चराचराणाम् ।
त्वद्दानशस्त्राहतपातकानां
ब्रह्माख्यदोषा प्रणयं ब्रजन्तु ॥
एवं ब्रह्मन्त्यामरविश्वगर्भं
दत्वाहिलेभ्यो दशधा विभण्य ।
भागद्वयं तत्र शूरो प्रकल्प्य
समं भवेच्छ्रेष्ठमतः क्रमेण ॥
खण्डे तु होमे शुद्धरेक एव
कुम्भाद्वैकाग्रविधानमुक्त्वा ।
स एव संपूज्यतमोऽस्यवित्तैः
यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन ॥

इत्यं य एतद्विष्णु पुरुषोऽत्र कुम्भाद्
ब्रह्माख्यदानमधिगम्य महद्भिमानम् ।
निहूतकल्मषविशुद्धतर्जुनुरारे-
रानन्दकृत्यदसुपेति सहासुरोभिः ॥
सन्तारयेत् पिष्टपितामहपुत्रपौत्रान्
बन्धुप्रियातिथिकलत्रशतधाधिकं च ।
ब्रह्माख्यदानप्रकीर्तितपाप्रकीर्त-
मानन्दैश्च जननीकुलमध्यशेवम् ॥

ब्रह्मात्म

इति पठति श्रद्धोति वा य एतत्

सुरभवेद्युः श्रेष्ठं धाम्निकाणाम् ।

मतिमपि च ददाति मोक्षेऽसा-

वमरपतेर्भवेन सहासुरोभिः ॥”

इति मतस्यपुराणे महादानाशुकीर्तने ब्रह्माख्य
दानको नाम २५ अध्यायः ॥॥ अपि च ।
“इदानीं कान्तिकीं चैव वक्तुं शक्यं नराधिप ।।
ब्रह्माख्यं सर्वसम्पन्नं भूतरत्नौघधीयुतम् ॥
देवदानवयक्षैश्च युक्तमेतत् सदा विभो ।।
एतद्धोममयं कृत्वा सर्वबीजरक्षान्वितम् ॥
सरलं पुण्यं कृत्वा कान्तिक्या ज्ञादशीर्दिने ।
अथवा पञ्चदश्यां वै कान्तिक्या चैव नान्यतः ॥
पुरोहिताय शूरवे द्वापयेद्भक्तिमाभारः ।
ब्रह्माख्योद्दरवर्णानि यानि भूतानि पार्थिव ।।
तानि दत्तानि तेन स्युः समासात् कथितं तव ॥
यो यज्ञेयवर्तं राजन् । सहासुरदक्षिणे ।
सैकोद्देशो यज्ञेयस्य ब्रह्माख्यस्य विशेषतः ॥
यः पुनः सकलघटे ब्रह्माख्यं दातुमिच्छति ।
तेन यत् कृतं दत्तं पठितं कौर्मितं भवेत् ॥”

वराह उवाच ।

“एतत् कृत्वा ततो राजा हेमकुम्भे प्रकल्पयन् ।
ब्रह्माख्यं यथे प्रादात् सपिधानं च तत्सुखात् ॥
सर्वकामे सुसन्नीतो ययौ स्वर्गं नराधिप ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

ब्रह्मात्मभू, पुं, (ब्रह्मण्य आत्मनः शरीरात् भव-
तीति । ब्रह्मात्मन् + भू + क्तिप् ।) अन्धः । इति
शब्दमाणा । (अस्य ब्रह्मशरीरत्वात्त्वसुक्तं
ब्रह्मदारय्यकौपीनविदः ॥१॥२॥ ७। तद् यथा —
“प्राज्ञा वै यशोवीर्यं तन्माद्येयूतक्रान्त्यु शरीर-
श्रितुमप्रियतं तस्य शरीरं एव मन आसीत् ।
सोऽकामयत् मेध्यं स इदं स्थादात्मन्यनेन स्था-
मिति । ततोऽन्यं समभवद्यद्यदन्तःस्थम-
भूदिति तदेवायमेधस्यायमेधत्वम् ॥” अत्र
प्राङ्करभाष्यं यथा,—

“प्राज्ञाश्चतुरादयः । वै यशो यशोहेतुत्वात्तु
हि सतसुखातिभवति । तथा वीर्यं बलमात्मन्
शरीरे । ननुतक्रान्ताप्राज्ञो यशस्वी बलवान्
भवति । तस्मात् प्राज्ञा एव यशो वीर्यं चास्मिन्
शरीरे । तदेवं प्राज्ञसत्त्वस्य यशोवीर्यसुदक्रामत्
उतक्रान्तवत् तदेव यशोवीर्यभूतेषु प्राज्ञेयूत-
क्रान्त्यु शरीरास्मिन्क्रान्त्यु तच्छरीरं प्रजापते
श्रितुमस्तुत्कृतभावज्ञानसप्रियतामेध्यामभवत् ।
तस्य प्रजापते शरीरास्मिन्गैतस्यापि तस्मिन्नेव
शरीरे मन आसीत् । यथा कस्यचित् प्रिये
विषये दूरङ्गतस्यापि मनो भवति तद्वत् । स
तस्मिन्नेव शरीरे शतमना सन् किमकरोदिति ।
उच्यते सोऽकामयत् कथं मेध्यं मेधाच्च यज्ञिय
मे ममेदं शरीरं स्थात् । किञ्चात्मन्वी आत्मवा-
न्नामेन शरीरेण शरीरवान् स्वामिति प्रविशेत् ।
यस्मात्तच्छरीरं मद्विद्योगाद्गतं यशोवीर्यं सदन्-
त्ययत् तत्तत्तत्सादृश्यं समभवत् । ततोऽन्यनामा
प्रजापतिरेव साक्षादत्र कृतः । यस्माच्च पुन-

ब्रह्माय

स्ततः प्रवेशात् गतयशोवीर्यत्वाद्मेध्यं सन्नेध्यम-
भूतं तदेव तस्मादेवायमेधस्यायमेधनाच्च क्रतो
रन्ध्रमेधत्वमन्धमेधनाम जातम् ॥”)

ब्रह्मादनीं स्त्रीं हसपदी । इति राजनिघण्टुः ॥
ब्रह्मादिजाता स्त्री, (ब्रह्मण्य आदिजाता सम्भता ।
कश्चित् ब्रह्माभिजाता इति पाठो दृश्यते ।)
गोदावरौ । इति राजनिघण्टुः ॥

ब्रह्मापेतं पु, (ब्रह्माख्यं ब्रह्मतेजः स्वरूपं सूर्य
सुपेत उपगतं तत् दृष्टोद्दरात् साधुः १) माघ-
मासे सूर्यनिकटस्थितराक्षसः । यथा —
“त्वष्टा च यमदक्षिणं कम्बकोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजिह्वनरादृश्च सप्तमः ॥
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय । भास्करे ॥”

इति विष्णुपुराणे । २।१ । १५ ॥

ब्रह्मारण्यं, स्त्री, (ब्रह्मण्यो वेदस्य अरण्यमिव ।)
वेदपाठभूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्रह्मापण्यं, स्त्री, (ब्रह्मैवापण्यमिति विग्रहे यदपण्यं
तद्ब्रह्मैव । यथा गीतोयाम् । ४। २४ ॥

“ब्रह्मापण्यं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम् ॥”

“ब्रह्मापण्यं येन करणेन प्रकारेण ब्रह्मविद्भि-
रस्यावपयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्म-
न्यतिरेकेणाभावः पश्यति यथा श्रुतिकार्या
रजताभावः पश्यति तद्वद्व्यति ब्रह्मैवापण्यमिति
यथा यत्रजतं तच्छ्रुतिकैवेति । अत्र अपण्य-
मिद्वयसमस्ते पदे यदपण्यं ब्रह्मणा हुतं तत्
तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः । इति शाङ्कर-
भाष्यम् ॥ ब्रह्मणि समर्पणम् । तत्पकारा यथा
“ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मण्ये संप्रदीयते ।
ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मापण्यमिदं परम् ॥
नाहं कृत्वा सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा ।
एतद् ब्रह्मापण्यं प्रोक्तं ऋषिभिश्चाहं दर्शयिष्ये ॥
प्रीणातु भगवानीश कर्मण्यनेन शान्तम् ।
करोति सततं बुद्ध्या ब्रह्मापण्यमिदं परम् ॥
यद्वा फलानां सन्त्यासं प्रकुर्यात् परमेष्ठिने ।
कर्मण्यामेतदप्याहुर्ब्रह्मापण्यमस्युतमम् ॥”

इति कूर्मपुराणे ४ अध्यायः ॥

ब्रह्मावर्णं, पुं, (ब्रह्मण्यं ब्रह्मनिष्ठब्रह्मणावामा-
वर्णं इव । बहुलब्रह्मणावर्ण्यत्वाद्दस्य तथा-
त्वम् १) देशविशेषः । तत्पत्त्याय । तपोवत् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्परिभाषादि यथा,—

“सरस्वतीद्विश्रुत्योर्देवनद्योर्देवनरम् ।

तद् देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्णं प्रचक्षते ॥

तस्मिन् देशे य आचारः पारम्यमक्रमागतः ।

वयानां सान्तराक्तानां स सदाचार उच्यते ॥

जुषन्नेव स तस्याख्यं पञ्चाला मुरसेनका ।

एवं ब्रह्मावर्णदेशो वै ब्रह्मावर्णदेशनरः ॥

एतद्देशप्रकृतस्य सकाशादयजमनः ।

ख ख चरिच शिन्नेरनुष्टिथ्या सर्वमागवा ॥

इति मानवे । २। १७-२० ॥

(तीर्थविशेषः । यथा महाभारते ॥१॥२॥५॥

“ततो गच्छेत्तं धर्मज्ञः । ब्रह्मावर्णं नराधिप ।।

ब्रह्मावर्णं नरः काला ब्रह्मकीकमवाप्नुयात् ॥”

अपरश्च तत्रैव । ३ । ८४ । ४० ।

“ब्रह्मावत् ततो गच्छेत् ब्रह्मचारी समाहित ।
अथमेधमवाप्नोति सोमलोकश्च गच्छति ॥”

ब्रह्मासन, ज्ञी, (ब्रह्मणे ब्रह्मप्राप्ते आसनम् ।)
ध्यानासनम् । योगासनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ।

ध्यान परमाद्यचित्तनम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोध-
मात्रम् । ध्यान निराकारभावनम् । योग
साकारभावनमिति वा । तयो पद्मस्थितिका-
द्यासन यत् तत्र ब्रह्मासनं स्यात् । इति भरतः ।
(आसनविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“ब्रह्मासनं तदा वक्ष्ये यत्तल्ला ब्राह्मणो भवेत् ।
एकपादसुरी दत्त्वा तिष्ठेद्ब्रह्मासनातिभवेत् ॥”
ब्रह्मण्य आसनमिति विग्रहे ब्रह्मास्तरणम् ।)

ब्रह्मोक्त, ज्ञी, (ब्रह्मस्वरूपमस्त्रम् ।) ब्रह्मस्वरू-
पास्त्रम् । यथा, देवीपुराणे ।

“तदा रामेण क्रुद्धेन ब्रह्मास्त्रं प्रति रावणे ।
नारायणविघातार्थं चिन्तितं चतुरासनम् ।
सुक्लमेखलदङ्कात्सुवदभक्ततामिनम् ।
हृद्गाररावणवहुलमागच्छ पुरतः स्थितम् ॥”

ब्रह्मिष्ठा, ज्ञी, (अतिप्रयेन ब्रह्म । ब्रह्म + इडन् +
टाप च ।) दुर्गा । यथा,—

“ब्रह्मिष्ठा वेदमाह्लात् गायत्री चरयायथा ।
वेदेषु चरते यस्मात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ।

ब्रह्मो, ज्ञी (मेधाजनकत्वात् ब्रह्मणे हिना ।
ब्रह्म + अण् । बाहुलकात् न इडि । ततो
डीप ।) पङ्कगङ्कमतस्य । इति चिकित्सा-
शेषः । पाँकाल इति भाषा । पङ्किकाट्टण ।
श्राकमेदः । जमी इति भाषा । इति मेदिनी ।
मे, १६ । ब्रह्मोश्राकस्य पर्यायः । मतस्याचीर-
सुरसा ३ वयस्या ४ । ब्रह्मचारिणी ५ । इति
रत्नमाला । (यथा भैरव्यरत्नान्वयां कुष्ठरोग-
चिकित्सायाम् ।

“तैलतुल्यं प्रदातव्यं खरसंघं पृथक् पृथक् ।
महाकालवचाब्रह्मो तुम्बान्निग्रहपुत्रिका ॥”
अस्या गुणा । मेदकत्वम् । खरकारित्वम् ।
पित्तकफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः । अस्या
पर्यायान्तरं गुणाश्च ब्राह्मोशब्दे ब्रह्मणा ॥

ब्रह्मोष्ट, ज्ञी, (ब्रह्मोष्ठात् इत्यम् ।) औषध-
विशेषः । सारस्वतवृत्तमिति ख्यातम् । यथा,—
“सम्पूज्यपञ्चासुत्पाद्य ब्रह्मो प्रचाप्य वारिणा ।
उदूखले खोदयित्वा वक्ष्येण मालयेत् ॥
रसं चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
हरिद्रा मालती कुष्ठं हृत्ती सङ्घरीतकी ।
एतेषां पलिकैर्भागे शेषास्तु कार्ष्णिका खट्वा ॥
पिप्पलीश्च विडङ्गानि सेन्धवे शर्करा वचा ।
सर्जमेतान् समालोष्य शनैर्देहिना पचेत् ॥
गन्धमाशितमाचरेण वाग्लुङ्घिं प्रजायते ।
ममरात्रिप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥
अदृग्गन्धप्रयोगेण न्वरी भवति कौकिल ।
मानमेकं प्रयोगेण भवेन श्रुतिधरो नरः ॥
पञ्च गुणान् प्रमेहान् काशं पञ्चविधं जयेत् ॥

बन्धानाश्चैव नारीणां नराणामस्यरेतसाम ।
घृतं सारस्वतं नाम बलवर्धनं वपुः प्रदम् ॥”

इति जयनारायणस्तोत्रचिकित्सारत्नसंग्रहः ।
(अपरश्च ।

“ब्रह्मोदये वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च ।

पुराणं मेधसुष्माद्यष्टापसारनाशनम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽपसारनाधिकारे ॥

ब्रह्मोत्तर, जि, ब्रह्मणि आ सम्यक् प्रकारेण कृत
यथितम् । (“लोपोऽस्थोमाहो ।” इति सूत्रेण
अकार लोपः ।) इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥

ब्रह्मोत्तर, जि, ब्रह्मा ब्राह्मण उत्तर प्रधान
यस्य । ब्राह्मणस्याभिमर्शभूत्यादि । इति व्यवहार-
प्रसिद्धम् । (देशभेदः । इति मात्स्यम् । १२ । ५ ॥)

ब्रह्मोद, ज्ञी (ब्रह्मणो वेदस्य वदनम् । ब्रह्म +
वद् + क्यप् ।) ब्रह्मणो वाक्यम् । इति सुम्भ-
बोधयाकरणम् ॥

ब्रह्मोद, जि, (ब्रह्म + वद् + क्यप् + टापः ।) ब्रह्मण-
कथा । इति सुम्भबोधयाकरणम् । (यथा,
मनु । २ । २३१ ।

“ब्रह्मोदाश्च कथा कुर्व्यात् पितृयामेतदीभि-
तम् ॥”

“परमात्मनिरूपणपरं कथाश्च कुर्व्यात् ॥”
इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ।)

ब्रह्मोपनेता, [ऋ] पुं, (ब्रह्माय ब्राह्मण उपनयते
इति । ब्रह्म + उप + नी + ङच् । उपनयन-
हेतुकदङ्कत्वात्तयात्वम् ।) पञ्चाशद्वचः । इति
राजनिघण्टुः । ब्राह्मणोपनयनकर्ता च ॥

ब्रह्मोदन, ज्ञी, (ब्रह्मणे देयमोदनम् ।) यज्ञे
अलिंगनं दत्तमस्त्रम् । इति वैदिका । (यथा,
अथर्ववेदे । ४ । ३५ । ७ ।

“ब्रह्मोदनं विन्यसितं पञ्चभिः श्रद्धलान् मे अह-
धानस्य देवा ॥”

ब्राह्म, ज्ञी, (ब्रह्मण इत्यम् । ब्रह्मन् + “तस्ये-
दम् ।” १ । ३ । १२ । इत्यण् । नस्तद्धितः । १ । ४ । १४४ ।
इति टिकोपः ।) ब्रह्मतीर्थः । तत्तु अङ्गुष्ठस्य
मूले वर्तते । इत्यमरः । २ । ७ । ५९ । अनेन
तीर्थेन द्विजस्याचमनं यथा, आङ्गिकतत्त्वे ।

“अन्तर्जाड्युचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मणे तीर्थेन द्विजो निजमुपसृशेत् ॥

अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पादोर्दक्षिणस्य च ।

एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै ॥”

ब्रह्मपुराणम् । यथा,—

“ब्राह्मं पादु वैष्णवश्च शैव भागवतं तथा ॥”

इति मत्स्यमासतत्त्ववृत्तविष्णुपुराणवचनम् ॥

(ब्रह्मचर्यनिवि, जि । यथा, मनु । १ । ६८ ।

“ब्राह्मस्य तु अपाहृत्य यत्प्रमाणं समासत ।

एकैकशो युगानां क्रमशस्तन्निबोधत ॥”

ब्रह्मा देवतास्य इति । ब्रह्मन् + “वाक्य-
देवता ।” ४ । २ । २४ । इत्यण् । टिकोपः ।

ब्रह्मदेवताकमस्यादि । यथा, रघु । १२ । ६७ ।

“अमोघं सन्धेः पादौ धनुश्चोक्तधनुर्धरः ।

ब्राह्ममस्य प्रियाशोकशक्त्यानिष्कर्षबोधम् ॥”

ब्राह्म, पुं, (ब्रह्मणोऽप्यत्र पुमान् इति । ब्रह्मन् +
“तस्यापत्यम् । ४ । १ । ६२ । इत्यण् । “नस्त-
द्धिते ।” १ । ४ । १४४ । इति टिकोपः ।)

नारदः । इति जटाधरः । (ब्रह्मण इवायमिति
अण् ।) विवाहविशेषः । यथा —
“वरमाहूय यथाशक्त्वाङ्गुता कन्यां यत्र
दीयते स ।”

यथा —
“आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवर्ते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्यायां ब्राह्मो धर्मं प्रकीर्तितः ॥”
इत्युद्गाह्यतत्त्वम् ॥

(“राजेश्च पश्चिमे यामे सुहृत्तो ब्राह्म उच्यते ।”
इति नियमात् राजशिवयामाह्वयितोऽवस-
द्यात् प्राकदण्डद्वयात्मको कालविशेषः । यथा,
मनु । ४ । ६१ ।

“ब्राह्मो सुहृत्ते उद्दिष्टे धर्माधीनं चाहुचिन्त-
येत् ॥”

ब्राह्मण, ज्ञी, (ब्रह्मन् + अण् न टिकोपः ।) ब्रह्म-
सघातः । ब्राह्मणसङ्ग्रहः । वेदभागः । इति
मेदिनी । मे, ६७ ॥

ब्राह्मण, पुं, ब्राह्मणो विप्रस्य प्रजापतेर्वा अपत्यम् ।
ब्रह्म वेदस्त्रमधीते वा स । इति भरतः । (ब्रह्मन्
+ अण् “ब्राह्मोष्ठात् ।” १ । ४ । १७१ ।
इति नटिकोपः ।) तत्पर्यायः । द्विजाति २
अयजन्ना ३ भूदेव ४ बाहुव ५ विप्र ६ ।
इत्यमरः । २ । ७ । ४ । द्विज ७ सूत्र
कण्ड ८ ऋषयश्च ९ अयजनात्क १
द्विजन्ना ११ वक्त्रज १२ मैत्र १३ वेदवाच १४
नय १५ गुरु १६ । इति शब्दरत्नावली ॥

ब्रह्मा १७ षट्कर्मा १८ द्विजोत्तम १९ । इति
राजनिघण्टुः ॥ अथ सर्ववर्णश्रेष्ठः । ब्रह्मणो
सुखाज्जातः । ब्रह्महीने तस्य सन्ना हसः ।

ब्राह्मणहीने श्रुतिधरः । कुशहीने कुशजः ।
क्रौञ्चहीने गुरुः । श्राकहीने ऋतव्रतः । पुष्कर-
हीने सर्व्वे एकवक्त्राः । अस्य ब्राह्मणनिरूपित-
धर्माख्यः अध्ययनं यजनं दानम् । और्विका-
क्षिप्तं अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्च । अयमा-
अमचतुष्टयवान् भवति । यथा । ब्रह्मचारी

गृहस्थः वानप्रस्थः सन्नासी च । अस्त्रियवैष्ण-
थोस्तु क्रमशः एकैकपादहीनत्वमिति बोध्यम् ।
इति श्रीभागवतम् ॥ ७ ॥ ब्राह्मणोचिन्तित-
वैष्णवः ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः । यथा,—

“ब्राह्मण्यो ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न सशयः ।
अस्त्रियायां तथैव स्याद्द्वैष्णवायामपि चैव हि ॥
इति महाभारते अष्टाश्वमे । ४७ । २८ ॥

तस्य ब्राह्मणं यथा,—
“जाता कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
यन्मिथुनो हि यस्मिन्नेभिर्ब्रह्म स द्विज उच्यते ॥”
इति वसिष्ठपुराणम् ॥

अपि च ।
“न क्रुध्येन प्रहृष्येण मानितोऽमानितश्च स
सर्व्वभूतेष्वभयदक्ष देवा ब्राह्मणं विदुः ।

“न क्रुध्येन प्रहृष्येण मानितोऽमानितश्च स
सर्व्वभूतेष्वभयदक्ष देवा ब्राह्मणं विदुः ।

“न क्रुध्येन प्रहृष्येण मानितोऽमानितश्च स
सर्व्वभूतेष्वभयदक्ष देवा ब्राह्मणं विदुः ।

“न क्रुध्येन प्रहृष्येण मानितोऽमानितश्च स
सर्व्वभूतेष्वभयदक्ष देवा ब्राह्मणं विदुः ।

“न क्रुध्येन प्रहृष्येण मानितोऽमानितश्च स
सर्व्वभूतेष्वभयदक्ष देवा ब्राह्मणं विदुः ।

“न क्रुध्येन प्रहृष्येण मानितोऽमानितश्च स
सर्व्वभूतेष्वभयदक्ष देवा ब्राह्मणं विदुः ।

“न क्रुध्येन प्रहृष्येण मानितोऽमानितश्च स
सर्व्वभूतेष्वभयदक्ष देवा ब्राह्मणं विदुः ।

“न क्रुध्येन प्रहृष्येण मानितोऽमानितश्च स
सर्व्वभूतेष्वभयदक्ष देवा ब्राह्मणं विदुः ।

“न क्रुध्येन प्रहृष्येण मानितोऽमानितश्च स
सर्व्वभूतेष्वभयदक्ष देवा ब्राह्मणं विदुः ।

“न क्रुध्येन प्रहृष्येण मानितोऽमानितश्च स
सर्व्वभूतेष्वभयदक्ष देवा ब्राह्मणं विदुः ।

“न क्रुध्येन प्रहृष्येण मानितोऽमानितश्च स
सर्व्वभूतेष्वभयदक्ष देवा ब्राह्मणं विदुः ।

“न क्रुध्येन प्रहृष्येण मानितोऽमानितश्च स
सर्व्वभूतेष्वभयदक्ष देवा ब्राह्मणं विदुः ।

ब्राह्मणः

भूतान्नभोजी विप्रश्च विषहीनो यथोरग ॥
 भवदाही च भूतानां यो विप्रो वृषणीपति ।
 भूतानां कृपकारो च भूतयाजी च यो द्विज ।
 अविषहीनो भवहीनो विषहीनो यथोरग ॥
 यो विप्रोऽवैरात्रभोजी ऋतुक्ताताम्रभोजक ।
 भगजीवो बार्हृषिको विषहीनो यथोरग ।
 य कन्याविक्रयी विप्रो यो हरेनामविक्रयी ।
 यो विद्याविक्रयी विप्रो विषहीनो यथोरग ॥
 कथ्योदये च द्विभोजी मनुष्यभोजी च यो

द्विज ।

शिलापूजादिरहितो विषहीनो यथोरग ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये २ अध्याय ॥३॥
 अपि च ।

“यदि भूमीं ब्रह्मेन्द्रियो वृषणीपतिरेव स ।
 स भवति विप्रजातेषु चास्माकानां सोऽधम

स्वतः ॥

विद्यासमश्च तत्पिच्छो वृक्ष तस्य च तर्पणम् ।
 तत्पिच्छोऽपि हिराण्याश्च पूजने ततस्तम सति ॥
 कौटिल्यस्मान्निर्गुण्य सन्त्याश्चैतपयार्जितम् ।
 द्विजस्य वृषणीभोगात्तद्व्यतिरेक न सशय ॥
 ब्राह्मणश्च सुरापीतो विदुभोजी वृषणीपति ।
 हरिवासरभोजी च कुम्भीपाक ब्रह्मेन्द्रियम् ॥”
 अपि च ।

“करोत्यनुष्ठां सन्त्याश्च सन्त्या वा न करोति य ।
 त्रिसन्त्य वज्रवेद्यो वा सन्त्याहीनश्च स द्विज ॥
 नारायणश्चैवादितीर्थे तस्य प्रतिग्रहदोषो यथा,
 “तत्र नारायणश्चैव कुण्डलेश्वरः पदे ।
 वाराणस्यां वदयाश्च मङ्गावागरसङ्गमे ॥
 पुष्करे भास्करश्चैव प्रभासे रासमण्डले ।
 हरिहारे च केदारे सोमे वदरपाचने ॥
 सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने ।
 गोदावर्याश्च कौशिक्याश्च जिवेययाश्च हिमालये ॥
 शतैक्येभ्यो यो दानं प्रतिग्रहाति कामत ।
 स च तीर्थप्रतिग्रहाद्वा कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥”
 पारिभाषिकमहापातक्रियाश्च यथा,—

“भूतसप्तोक्तियाजी यामयाजीति कीर्तित ।
 देवोपजीवजीवी च देवताश्च प्रकीर्तित ॥
 भूतपाकोपजीवी च रूपकार प्रकीर्तित ।
 सन्त्यापूजाविहीनश्च प्रमथ पतित स्वतः ॥
 शते महापातक्रिय कुम्भीपाक प्रयाति ते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये २७ अध्याय ॥३॥
 विप्राणांमाश्रीर्वचनं पूर्णस्वस्वयनं यथा,—
 “आशिम कर्तुमर्हन्ति प्रसन्नमनसा शिशुम् ।
 पूजस्वस्वयनं सद्यो विप्राश्रीर्वचनं ब्रुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसंख्ये १३ अध्याय ॥
 ब्राह्मणस्य स्वधर्मो यथा —

“ब्राह्मणस्य स्वधर्मश्च त्रिसन्त्यमर्चनं हरे ।
 तत्पादोदकनैवेद्यभक्षणश्च सुधाधिकम् ॥
 अन्नं विद्या चक्षुःश्रवणनैवेद्यं हरेर्द्विप ॥
 भवन्ति भूतारा सर्वे ब्राह्मण्या यदि भुञ्जते ॥
 आजीव भुञ्जते विप्रा एकादशा न भुञ्जते ।
 क्षयाजन्तदिने चैव शिवरात्रौ तु निश्चितम् ॥

ब्राह्मणः

तथा रामनवम्याश्च यज्ञतः पुण्यवासरे ।
 ब्राह्मणानां स्वधर्मश्च कथितो ब्रह्मणा वृष ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसंख्ये ५८ अध्याय ॥
 गृहस्थब्राह्मणनियमा यथा,—
 “वेद वेदौ तथा वेदानधीत्य तु समाहित ।
 तदर्धमभिगम्याथ तत्र ज्ञायाद्विजोत्तम ॥
 गुरवे तु घनं दत्त्वा ज्ञायात् तदनुज्ञया ।
 पीथ्यत्रतोऽथ सुक्तात्मा ज्ञायात् समाहित ॥
 वेद्यवीत्यारवेद्युद्विजन्तानां समधोत्तरम् ।
 यज्ञोपवीतद्विजयं सोदकश्च कर्मखलुम् ॥
 ह्यन्धोऽप्योपममल पादुके चाप्युपानहौ ।
 रौक्मे च कुण्डले धार्ये कृतकशृणखं शुचि ॥
 खाध्याये नित्ययुक्तं स्नाह्महिर्मास्यं न धारयेत् ।
 अथ्यन काश्चनाद्विप्रो न रत्नां विन्दयात् स्रजम् ॥
 युक्ताम्बरधरो नित्यं स्रगगन्धं प्रियदर्शन ।
 न जीयमलवदावा भवेच्च विभवे सति ॥
 न रत्नसुखयथाश्च हृतं वासो न कुण्डिकाम् ।
 नोपानहौ स्रजं वाथ पादुके न प्रयोजयेत् ॥
 उपवीतमङ्गहारं कुम्भान् कृष्णाञ्जनानि च ।
 नापस्य परीदध्यादासो न विज्ञातं वसेत् ॥
 आहरेद्विधिवद्भोगान् सङ्ग्राहमात्मनः शुभाम् ।
 रूपलक्षणैर्व्युक्तां योनिदोषविद्विज्जिताम् ॥
 अमात्रगोत्रप्रभवामसमानागमोचजाम् ।
 आहरेद्वाक्कायो भार्यां श्रीलक्ष्मीं च समन्विताम् ॥
 ऋतुक्तालाभिगामी स्याद्वायव्यं पुनोऽभिजायते ।
 वचयेत् प्रतिविह्वानि प्रयत्नेन दिगानि तु ॥
 वष्टादमी पञ्चदशा द्वादशी च चतुर्दशी ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं तद्विज्ञानमवधारय ॥
 आदधीतावसथाभि जुहुयात्प्रातर्वेदसम् ।
 त्रयानि ज्ञातको नित्यं पावनानि च पात्रयेत् ॥
 वेदोदितं स्नकं कर्मे नित्यं कुर्याद्विज्जित ।
 अङ्गुल्याश्च पतलाश्च नरकान्तभीषणान् ॥
 अथ्यसेत प्रयतो नित्यं वेदं यज्ञान् ज्ञापयेत् ।
 कुर्याद्व्युत्थाञ्च कर्मेणैव सन्तोषासनमेव च ॥
 सख्यं समाधिके कुर्यादुपेयादीन्वरं सदा ।
 देवताभ्यपि गच्छेत् कुर्यात्प्राण्याभिषेकम् ॥
 न धूमं स्थापयेद्दिहान् न पापं गृह्येदपि ।
 कुर्वीतात्महितं नित्यं सर्वभूताशुकरम् ॥
 वयस कर्मेणोऽथैव श्रुतस्याभिजनस्य च ।
 देशवागनुज्ञास्वाक्यमाचरन् विचरेत् सदा ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं सत्यं साधुभियश्च सेवित ।
 तमातरन्निषेधेन नेहेतान्यत्र कश्चित् ॥
 येनास्य पितरो याता येन याता पितामहा ।
 येन याति सर्वा मार्गा तेन गच्छेत्तरिष्यति ॥
 नित्यं खाध्यायश्रीलक्ष्मिं यज्ञोपवीतमान् ।
 सत्यवादी नित्यक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 सन्त्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायण ।
 अन्नस्युक्तदुहान्तो गृहस्थः प्रत्यवर्द्धते ॥
 वीतरागभयक्रोधो लोभमोहविवर्जित ।
 सावित्रीजापनिरतः श्रद्धावान् सुच्यते गृही ॥
 मातापिचोदितं युक्तो गोब्राह्मणद्विजै रत ।
 दाता बन्धी देवभक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥

ब्राह्मणः

त्रिवर्गसेवी सततं देवतानां च पूजनम् ।
 कुत्यादहरहश्चित्यं नमस्तेत प्रथतः सुरान् ॥
 विभागश्रीलक्ष्मिं सततं जमाशुक्तो दयात्मक ।
 गृहस्थस्तु समाशुक्तो न गृहे न गृही भवेत् ॥
 जमा दया च विज्ञानं सत्यश्चैव इमं श्रम ।
 अध्यात्मं नित्यता ज्ञानमेतद्वाक्साधनं च यम् ॥
 यतस्मान् प्रमादोत्तं विशेषेण द्विजोत्तम ।
 यथाशक्तिं चरन् कर्मे निन्दितानि विमर्शयेत् ॥
 विधूय मोहकलिलं जन्मा योगमशुतमम् ।
 गृहस्थो सुच्यते बन्धात्मा च काव्या विचारणा ॥
 विगहातिक्रमश्चैपहिंसावन्वधात्मनाम् ।
 अन्यमन्युसहृदयानां दोषाणां वर्जनं चमा ॥
 खड्गं खिन्वि कान्त्य परदुःखं सौहृदात् ।
 दया यन्मुनयः प्राहुः साक्षाद्भर्माश्च साधनम् ॥
 चतुर्दशानां विद्यानां धारयन् हि यथार्थतः ।
 विज्ञानमितरं विद्याद्वयेन धर्मे विवर्द्धते ॥
 अधीत्य विधिवद्विद्यामर्थेष्वेवोपलभ्य तु ।
 धर्मेकार्यान्निवृत्तश्चेन्न तद्विज्ञानमिष्यते ॥
 सत्येन लोकं जयति सत्यन्तत् परमं पदम् ।
 यथा भूलप्रसादस्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः ॥
 इमं शरीरावनति श्रमं प्रज्ञा प्रसादतः ।
 अध्यात्ममन्त्रं विद्याद्वयं गत्वा न शीयति ॥
 यथा स देवो भगवान् विद्यते यत्र विद्यते ।
 साक्षादेव महादेव । तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥
 तस्मिन्सत्यपरो विद्वान्निवृत्तमोक्षधनं शुचि ।
 महायज्ञपरो विप्रो लभते तदनुत्तमम् ॥
 धर्मेस्थायतनं यत्नाच्छरीरं परिपालयेत् ।
 न हि देहं विना रुद्रः पुण्यैर्विद्यतः पर ॥
 नित्यं धर्माधिक्यमेव युञ्जीत निवृत्तो द्विज ।
 न धर्मेवर्जितं काममर्थं वा मनसा स्मरेत् ॥
 चौदमपि स्वधर्मेण नत्वधर्मं समाचरेत् ।
 धर्मा हि भगवान्देवो गतिं सर्वेषु जन्तुषु ।
 भूतानां प्रियकारी स्यात् परमोऽहमन्मही ॥
 न वेददेवतानिन्दा कुर्यात्तेषु न सम्बद्धः ।
 यस्मिन् निवृत्तो विप्रो धर्माध्यायं पठेत् शुचि ।
 अध्यापयेच्छ्रावयेद्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥”

इति कौर्म उपविभागे १४ अध्याय ॥

अपि च । कृत उवाच ।
 “आनृष्टस्य जमा सत्यमहिंसा इममाहवम् ।
 ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जव शौचमेव च ॥
 इत्या दानं तपः सत्यं स्वाध्यायो ज्ञातनियमः ।
 ज्ञतोपवासो मौनश्च ज्ञानं पैशुन्यवजयम् ॥
 अभियुक्तो तु निश्चेष्टा यः सदा वर्तते द्विज ।
 हुत्वा तु पावकं सर्वं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 अविद्यो वा सविद्यो वा निरपि/साधिकोऽपि

वा ।

यो विप्रस्तपसा युक्तः स परं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 सर्वेषां सुतमं श्रेष्ठं विभूतिफलदायकम् ॥
 ब्राह्मणस्य तपो वक्ष्ये तस्मिन्निगदतः श्रद्धा ।
 सायं प्रातश्च यः सन्त्यासुपास्ते स्तुतमानसः ॥
 जपन् हि पावनं देवं ग्राहयन् सिद्धिमातरम् ।
 तपसा भावितो दद्यात् ब्राह्मणं पूजयित्वा ॥

ब्राह्मणः

न सीदेत प्रतियुक्तं सत्यं पृथ्वीं सवामराम् ।
 हे सन्धेः क्षुपतिष्ठेत गायत्रीं प्रथत सुचि ।
 यस्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्वत परतोऽपि वा ।
 यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः ।
 गायत्रीध्यानपूतस्य कर्णा नास्ति मोहश्रीम् ।
 एव किञ्चिदुक्तं विनिदहति पातकम् ।
 उभे सन्धेः क्षुपासीत तस्मान्निवृत्तिं दिव्योत्तमः ।
 तस्य देहापवित्रत्वं यथा —
 “यथा देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत् ।
 देवर्षे । श्रद्धा तत्सर्वं नराणांमातृपूर्विकम् ।
 जातकेऽतः केऽन्ताते जलोकाभिः क्षते तथा ।
 अपवित्रो दिवातोनां देहः सन्धादिकम्भसु ।
 अपूततनुवतसर्गो नरो भूजपुरीषयो ।
 अक्षयस्यशैवे चैव ब्रह्मयज्ञजपादिषु ।
 रक्तपाते नखशृङ्गदन्तखड्गादिभिः क्षते ।
 विप्रादेरसुचि कायः शस्त्रास्त्रैः कण्टकादिभिः ।
 शतहस्तानोऽष्टोऽपवित्रः क्षतमेयुने ।
 शयने ब्राह्मणादीनां शरीरं क्षुरकमणिः ।
 ज्वरादिभिः क्षतं यष्टिरोमैर्युक्तं द्विजमनाम् ।
 वपुरप्रयत पूजादानहोमजपादिषु ।
 धूमोद्गारे वमो आह्वयितामादिभोजने ।
 तथा च रेतः खलने मद्यदेहापवित्रता ।
 अपवित्रं दिवातोनां वपुः स्याद्ब्राह्मदुर्दाने ।
 गच्छितदानप्रदये पतिते पातकादिभिः ।
 अश्रीयान्तेन युद्धे स्यान्नातकेऽतः केऽन्ताते ।
 सर्ववर्णाग्रमादीनां तनोः सन्धादिकम्भसु ।”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १६ अध्यायः ।
 अथ आह्वयब्राह्मणनियं ।

मान्वातोवाच । -

“कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं महासुने । ।
 द्विजेभ्यः किं गुण्येभ्यो वा तन्मे वाञ्छातुमर्हति ।
 नारद उवाच ।
 ब्राह्मणान् परीक्षेरन्नायवणास्त्रयो वृष । ।
 देवे कम्भसि पित्रे च न्यायमाहुः परीक्षयम् ।
 देवता पूजयन्तीह देवेनेव हि तेजसा ।
 उपये तस्माद्वाप्रेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ।
 आह्वे त्वं महाराज । परीक्षेद्ब्राह्मणं बुधः ।
 कुलश्रीलवयोक्तृपेविद्ययाभिजननं च ।
 तवामन्ये पठतिदूषास्तथाप्ये पठतिपावना ।
 अपाठत्तेयास्तु ये राजन् । कीर्त्तयिष्यामि तान्
 श्रद्धा ॥”

अपाठत्तेया यथा,—

क्षितयो भूयश्चा यस्मै प्रशुपाको निराकृतिः ।
 ग्रामप्रस्थो बाहुविको गायनः सर्वविक्रयी ।
 अमारदाहो गरदः कुक्काशी सोमविक्रयी ।
 सासुद्रिको राजद्रुतक्षैलिकः शूद्रकारकः ।
 पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतियं हि ।
 अभिशृङ्खलस्तथा स्नेहः शिष्यः यस्मै प्रणीवति ।
 पर्वकारश्च क्षत्रियश्च मित्रवृकः धारदारिकः ।
 अन्नतानासुपाध्यायः काण्डपृष्ठक्षथेव च ।
 अभिषङ्गः च परिक्रामेद्वयः शुभा दृष्ट एव च ।
 परिवर्तिस्तु यश्च स्याद्दुष्कृताः शुद्धतत्त्वगः ॥

ब्राह्मणः

कुशीलवो देवलको नचनेयश्च जीवति ।
 ईडशाब्राह्मणा ये च अपाठत्तेयास्तु ते मताः ।
 रक्षोवि गच्छते ह्यथ यदेवान् प्रदीयते ।
 आह्वे सुखा महाराज । दुष्कृता गुरुतत्त्वगः ।
 आह्व नाशयते तस्य पितरोऽपि न भुङ्गते ।
 सोमविक्रयिणे दत्तः विष्ठातुस्य भवेन्नृपः ।
 भिषगे श्रोत्रितसमं नष्टं दवलके तथा ।
 अप्रतिष्ठं बार्हस्पिके निष्पन्नं परिकीर्त्तितम् ।
 बहुवाचिकके दत्तः मेहः शासुचः तद्वेत ।
 भस्मनीव क्षुतः ह्यथ तथा पौनर्भवे दिने ।
 ये तु धर्मयथेतेषु परिचापयतेषु च ।
 ह्यथ कथं प्रयच्छन्ति तेषां तत्प्रायः नश्यति ।
 ज्ञानपूर्वेषु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यस्य बुद्धयः ।
 पुरीषं भुङ्गते तस्य पितरः प्रेक्षं निश्चितम् ।
 एतान् विद्धि महाबाहो । अपाठत्तेयान् विजा
 धमान् ।

श्रुदायासुपदेशान् ये कुर्वन्त्यस्य बुद्धयः ।
 यष्टिः कायः शतं खड्गं शिखी यावत् प्रपश्यति ।
 पठन्नां वसुपविद्यायां तावद्दूषयते वृष । ।
 यदेष्टितशिरा भुङ्क्ते यदुसुङ्क्ते दक्षिणासुखः ।
 सोपानत्कश्च यदुसुङ्क्ते सर्वं विद्यानदासुरम् ।
 अस्त्यते च यद्दत्तं यश्च अह्नादिवर्जितम् ।
 सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत ।
 ज्ञानश्च पठतिदूषाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ।
 तस्मात् परिहृते दद्यात्तत्तान्नाम्ने विकीरयेत् ।
 तिलैर्विरहितं आह्वं क्षतं शोधयेत्तु यः ।
 यासुधानां पिशाचाश्च विप्रमुत्पन्ति तद्वि ।
 अपाठत्तेयो यतः पठन्नां भुङ्गानो ननु पश्यति ।
 तावन् फलादुभययति दातारं तस्य वालिशम् ॥”

पठतिपावना यथा,—

“इमे हि भगुलश्रेष्ठ । विज्ञेयाः पठतिपावना ।
 विद्यावेदव्रतस्मात्ता ब्राह्मणाः सर्वे एव हि ।
 सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः पठतिपावना ।
 मातापित्रोश्च वज्रं श्रीत्रयो दशपूरुषः ।
 ऋतुकाणाभिगमो च धम्मपद्मौ यः सदा ।
 वेदविद्याव्रतस्मातो विप्रः पठति पुनात्युत ।
 अथर्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 सजवादी धर्माशीलः खलुर्म्मनिरतश्च यः ।
 ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिविक्लतश्च यः ।
 मलेषु च समस्तेषु भवन्त्यव्यतङ्गतः ।
 अक्रोधना क्षुधपक्वा क्षान्ता क्षान्ता जिते-
 क्रियाः ।

सर्वभूतहिता ये च आर्हन्तेऽन्निमन्त्रयेत् ।
 एतेषु दत्तमन्त्रयमेते वे पठतिपावना ।
 यतयो मोक्षधर्माश्चा योगाः सुचरितव्रताः ।
 ये चैतिहासः प्रयत्ना आवयन्ति द्विजोत्तमान् ।
 ये च भाष्यविदः केचित् दे च आकारयो रताः ।
 अधीयते पुराणं ये धम्मशास्त्राणि चाप्युत ।
 अधीयन् च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ।
 उपपन्नो गुरुकुले सजवादी सजसदः ।
 अयमा सर्वैषु वेदेषु सर्वप्रथमेषु च ।
 वावदेते प्रपश्यन्ति पठन्नां तावन् पुनर्ति च ।

ब्राह्मणः

ततो हि पावनात् पठन्ना उच्यन्ते पठति-
 पावनाः ।
 अश्रुतिगुरुपाध्यायः स चेदयासनं ज्ञेयम् ।
 अश्रुतिगभिरनश्रुताः पठन्ना हरति दुष्कृतम् ।
 अथ चेदेद्वितः सर्वे पठन्ति नोपैविवर्जितः ।
 न च स्यात् पतितो राजन् । पठतिपावनं
 उच्यते ।
 तस्मात् सर्वप्रथमं परीक्ष्यामन्त्रयेद्ब्रह्मणः ।
 खलुर्म्मनिरतान् श्रान्तान् कुले जातान् बहु-
 श्रुतान् ।
 यस्य मित्रप्रधानानि आह्वानि च हवीं वि च ।
 न प्रीत्याति पितृन् देवान् खगश्च न च गच्छति
 ब्राह्मणो ज्ञानधीयानस्तृणादिरिव श्रान्ति ।
 तस्मिन् आह्वं न दातव्यं न हि भस्मनि ह्वयते ।
 अधीया समये निवृत्तं ये चरन्ति महीपते । ।
 निश्चिताः सर्वधम्मशास्त्रान् दद्याद् ब्राह्मणान्
 विदुः ।

खाध्यायनिष्ठानिरता ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ।
 तपोनिष्ठाश्च बोद्धव्याः कम्भजिह्वाश्च पार्थिवः । ।
 कथानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भूमिपः । ।
 तत्र ये ब्राह्मणान् केचिन्न निन्दन्ति हि ते वराः ।
 ये तु निन्दन्ति ज्ञानेषु न तान् आह्वेयुः योजयेत् ।
 ब्राह्मणा निन्दिता राजन् । ह्यनुक्ते पुरुषः सदा ।
 वैखानसानां वचनमधीनां न्यते वृष । ।
 दूरादेव निरीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारंगान् ।
 प्रियो वा यदि वा द्विष्येक्षो न आह्वमावपेत् ॥”
 इति पाद्मे सर्वार्थखण्डे आह्वयननियंथो नाम २५
 अध्यायः । आतवापिब्राह्मणवधे दोषाभावो
 यथा —

“आत्मानं ह्यनुमायान्तमपि वेदान्तपारंगम् ।
 न दोषो हनने तस्य न तेन ब्रह्महा भवेत् ।
 प्रायश्चित्तं हिंसकानां न वेदेषु निरूपितम् ।
 वधे वसुधिते तेषामिहोक्तं कर्मजोद्धवः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २५ अध्यायः ।
 (कौ, मन्त्रोत्तरवेदभागः । आश्रद्धोपपन्नसंज्ञि-
 खनपूर्वकं तज्जस्यमाह ऋग्वेदभाष्योपपत्त-
 प्रकरणे यथा । “तत्र ब्राह्मणस्य जस्य नास्ति ।
 क्षुतः ? वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मण-
 भागेऽन्वयभागेषु च जस्यस्यायाप्राप्तिकाप्रो
 शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तमन्त्रभाग एकः ।
 भागान्तराणि च कानिचित् पूर्ववेदाहर्षु
 कथ्यन्तीति ।

“हेतुनिवचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।
 परिक्रिया पुराकण्यो यवधारणकल्पना ॥” इति ।
 तेन क्षुद्रं क्रियते इति हेतुः १ । तद्भोदधिल-
 मिति निवचनम् २ । अमेध्या वै मावा इति
 निन्दा ३ वाङ्मूर्त्तौ क्षेपिहादेयतेति प्रशंसा ४ ।
 तद्वाचितस्य लुब्धवागो मा ह्यौषामिति वशः ५ ।
 यजमानेन सम्मिलितोद्गारी भवतीति विधिः ६ ।
 मावानेव मद्यं पचन्तीति परिक्रिया ७ पुरा
 ब्राह्मणा अमेधुरिति पुराकण्य ८ । यावतो
 २० शान् प्रतियुक्तोपात्तावतो वाच्योऽस्तुत्पत्ता-

निर्वैपेदिति विशेषावधारणकल्पना ६ । एव-
मन्यदपि उदाहार्यम् । न च हेत्वादीनामन्यतम
ब्राह्मणमिति लक्षणम् । मन्त्रेऽपि हेत्वादि-
सद्भावात् । इन्द्रोवासाश्रमिणीति हेतु ।
उदानिष्ठमहीरिति तस्मादुदकसुच्यते इति
निवचनम् । मोषमत्र विन्दते अप्रचेता इति
निन्दा । अविर्मर्द्धादिव इति प्रशंसा । अथ
स्निहावीदुपरिस्निहावीति सशय वसन्ताय
कपिप्लुजानाभत इति विधि सहस्रमयुताद्
ददितपरकृति । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति
पुराकल्प । इति करणवहुल ब्राह्मणमिति
चेत न इत्यददा इत्यनया इत्यपच इति
ब्राह्मणो ग्रायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातये
मन्त्रेतिथ्याम् । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्ध
ब्राह्मणमिति चेन्न राजाचिद्व भग मन्त्रीत्याह
यो वा रक्षा शुचिरस्मीत्याह इत्यनयोर्मन्त्रयो
रतिथ्याम् आख्याधिकारूप ब्राह्मणमिति चेन्न
यमयमौसवाद्दृक्तादावतिथ्याम् तस्मान्नास्ति
ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्रामे भूम मन्त्रब्राह्मण
रूपौ इवेव वेदभागौ इत्यङ्गीकारात् मन्त्र
लक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेन्भागो
ब्राह्मणमित्येतल्लक्षण भविष्यति । तदेतल्लक्षण
इय जैमिनि सूत्रयामास तस्योदवेष्टु मन्त्रा-
ख्याशेषे ब्राह्मणशब्द इत्यादि ॥”
विष्णु । यथा महाभारते १३ । १४६ । २०
“ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मणो ब्राह्मणप्रिय ॥”
शिव । यथा, तज्जेव १३ । १७ । १३३ ।
गर्भस्त्रिब्रह्मद्वन्द्वं ब्रह्मविद् ब्राह्मणो गति ॥”
ब्रह्म आनातीति युतपन्ना परब्रह्मवैतरि, चि ॥
ब्राह्मणश्रुत, पु, (ब्राह्मणवैश्वीतपन्नतया वेदोक्त-
कर्मोक्तमपि आत्मान ब्राह्मण ब्रवीतीति ।
ब्राह्मण + ब्रू + क + बाहुलकात् न वयादेश्च ।)
ब्राह्मणजातिमानोपजीवी । यथा —
“विप्र सस्वारयुक्तो न निव सन्त्यादि कर्म य ।
जैमितिकम् नो कुप्यात् ब्राह्मणश्रुत उच्यते ॥
युक्त स्यात् सर्वसस्कारैर्दिनस्तु नियमव्रते ।
कर्म किञ्चिन् कुरुते वेदोक्त ब्राह्मणश्रुत ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्योपनयनेन च ।
न कर्मकर्म चाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणश्रुत ॥
अध्यापयति नो शिष्यान्नाधीते वेत्सुतमम् ।
गर्भाधानादिसस्कारैर्यत् स्याद्ब्राह्मणश्रुत ॥”
इति पाश्चोत्तरखण्डे १ ६ अध्याय ॥
तस्मै दाने कलविशेषो यथा,—
“सममब्राह्मणे दानं दिगुणं ब्राह्मणवै ।
अधीते श्रतसाहसमनन्त वेदपारगे ॥”
इति मानवे ७ । ८५ ॥
ब्राह्मणयष्टिका स्त्री, (ब्राह्मणस्य यष्टिरिव । तत्
स्वार्थे सत्रायां वा कन् अत इत्यच् ।) इत्य-
न्येति । वामनहाटी इति भाषा । तत्पथ्याय ।
त्रिंशिका २ ब्राह्मणी ३ पद्मा ४ भार्गवी ५ अङ्गार-
वल्ली ६ वाख्यशाक ७ वल्मर् ८ वल्मर् ९ ।
इत्यमर १ । ४ । ८६ ॥ ब्राह्मणयष्टि १० ब्राह्म

यष्टी ११ फञ्जिका १२ यष्टी १३ ब्राह्मणयष्टिका १४
दुर्वरा १५ अङ्गारवल्ली १६ वाख्य १७
ब्राह्मिका १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अङ्गु-
भवा १९ पथा २० खरशाक २१ हञ्जिका
२२ । अस्या गुणा ।
“भार्गवी कृत्वा कटुक्षिता बन्धोष्ठा पाचनी
कण्डु ।
दीपनी तुवरा गुल्मरक्तशुभ्राश्रयेद्भुवम् ॥
श्रीयकासकफश्चासपीनसच्वरमारुतान् ॥”
इति भावप्रकाश ॥
ब्राह्मणयष्टी, स्त्री (ब्राह्मणस्य यष्टीव ।) भार्गवी ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
ब्राह्मणहित त्रि, (ब्राह्मणस्य हित ।) ब्राह्म-
णस्य हितकारी । तत्पथ्याय । ब्राह्मण २ ।
इति जटाधर ॥
ब्राह्मणायन, पु, (ब्राह्मणस्यापथ्यम् । “नङादिभ्य
थक ।” ४ । १ । ६६ । इति थक ।) शुद्ध-
सन्तानजो विप्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥
ब्राह्मणी, स्त्री, फञ्जिका । एका ।
“सृष्ट्वाऽहं ब्राह्मणीदेवीं सरस्वतीं जता
कण्डु ।
ससृजान्ता वध कोटिवशालज्जो पिकेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भार्गवी । तत्पथ्याय यथा,—
“पद्मा गन्धर्वशाका च काञ्ची चाङ्गारपर्यपि ।
भाय्यभ्युष्टिका ब्राह्मणे ब्राह्मणी ब्राह्मणारिणी ॥”
“हरिहरेण्यका कौन्ती ब्राह्मणी हेमगन्धिनी ॥”
इत्युभे वेदकरत्नमालायाम् ॥
ब्राह्मण + डीव ।) ब्राह्मणपत्नी । इति विश्व ।
(यथा, मनु । ८ । ३७६ ।
“ब्राह्मणीं यद्यगुपान्ता गच्छेत् वैश्वपाथिवी ।
वैश्व पञ्चशतं कुप्यात् क्षत्रियस्तु सहस्रिणम् ॥”
वरटी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ पिपीलिकाभेद ।
तत्पथ्याय । खलश्रीविका २ । इति हेमचन्द्र ॥
ब्राह्मणीगमने दोषो यथा —
“कुलटाविप्रपत्नीनां गमने सुरविप्रयो ।
ब्रह्महत्यावोदृशां पातकम् भवेद्भुवम् ॥
तावासुपस्थितानाञ्च गमने तर्ह्युपकम् ।
त्यागे धर्म्मो नास्ति पापमिदं कर्मलोद्वह ॥
विप्रपत्नीसतीनाञ्च गमनेन बलेन चैत ।
ब्रह्महत्याशत पाप भवेदेव श्रुतौ युतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे ४५ अध्याय ॥
(बुद्धि । इय हि भगवता ब्राह्मणीत्वेन
कल्पिता आर्जुनाय कथिता । यथा, महा
भारते १४ । ३४ । १११२ ।
अप्युन उवाच ।
“तु वा ब्राह्मणी ज्ञाना । कथासौ ब्राह्मणवर्गम् ।
यान्तां सिद्धिरियं प्राप्ता ताड्यमौ वद मेऽनुत ॥”
श्रीभगवानुवाच ।
मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धि मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।
चेन्नञ्च इति यद्योक्तं श्रीऽहमेव धनञ्जय ॥”
तीर्थविशेष । यथा, महाभारते १ । ८४ । ५५ ।

“ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्राह्मणारीं जितेन्द्रिय ।
पद्मवर्णनं यानेन ब्राह्मणलोकं प्रपद्यते ॥”
ब्राह्मण, स्त्री, (ब्राह्मणानां सम्बन्ध । ब्राह्मण +
“ब्राह्मणमानववाङ्मवाद्यत ।” ४ । २ । ४२ ।
इति यत ।) ब्राह्मणसम्बन्ध । इत्यमर १ । ३ ।
३ । ४१ ॥ ब्राह्मणत्वम् । इति मेदिनी । ये, ६७ ।
(यथा, मनु । ३ । १७ ।
“भूता श्रयणमारोप्य ब्राह्मणो वाङ्मो गतिम् ।
जगत्पिता सुत तस्यां ब्राह्मण्यदेव जीयते ॥”
ब्राह्मण, पु, श्रमिणश्च । इति शब्दमाला ॥
ब्राह्मसुहृन्, पु, (ब्राह्मो ब्रह्मदेवताको सुहृन् ।)
अख्योदयकालस्य प्रथमदण्डवृत्तम् । ब्राह्म-
सुहृन्माह पितामह ।
“रात्रिश्च पश्चिमे यामे सुहृत्तौ ब्राह्म उच्यते ॥”
पश्चिमे यामे शेषाह्नप्रहरे । शेषाह्नप्रहरे ब्राह्मो
सुहृन् इति मदनपारिजातात् । तत्रापि सूर्यो
दयात् प्राक् अह्नप्रहरे द्वौ सुहृत्तौ तत्राद्यो
ब्राह्म द्वितीयो रौद्र । इत्याह्नकतत्त्वम् ॥ * ॥
“ब्राह्मे सुहृत्तौ चोत्तिष्ठेव सुख्यो रक्षाथमायुष ।
शरीरचिन्तां निवर्त्य मेघं कर्म समाचरेत् ॥”
इति राजवल्गुभ ॥
ततस्तत्र प्रातः कलशशब्दे ब्रह्मणम् । ब्राह्मणो
सुहृन् । स तु एकमशुभितिकाल ।
“देविकानां युगानां सृष्टं ब्रह्मणो दिनम् ।
मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागश्चतुर्दश ॥”
इति लिङ्गपुराणदशमोऽध्यायः ॥
ब्राह्मणोराच, पु, (ब्राह्मणोऽहोराच ।) ब्राह्मणो
दिनयामिन्यौ । स तु देवशुभसहस्रवर्गेण भवति ।
स च कृत्वा कल्पद्वयकाल । तत्र दिनसदृश
कल्प रात्रिश्च क्षयकल्प । इत्यमरटीकायां
भरत ॥
“देविकानां युगानां सृष्टं ब्रह्मणो दिनम् ।
ब्राह्मणमेकमहर्ज्यं तावन्ती रात्रिरेव च ॥
तद्देव युगसहस्रान्तं ब्राह्मणं पुण्यमहर्ज्यम् ।
रात्रिश्च तावतीमेव तेऽहोराचविदो जनाः ॥”
इति मानवे १ । ७३ ॥
ब्राह्मिका, स्त्री, (ब्राह्मी एव । सत्रायां स्वार्थे वा
कन् अत इत्यच् ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति
शब्दरत्नावली ॥
ब्राह्मी स्त्री, (ब्राह्मण इत्यम् । ब्राह्म + क्त्वच् ।
टिडिप । स्त्रियां डीप ।) दुर्गा । यथा,—
“हृदहृदशरीरं यदप्रमेयं प्रमाणतः ।
हृदहृदस्त्रीर्बलितुस्तं ब्राह्मी देवी ततः स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥
शिवस्वात्ममाहकान्तगर्गमाहकाविशेष । सा
च ब्राह्मशक्ति । सरस्वती । शाकभेद । तत्-
पथ्याय । मतस्वास्त्री २ वयस्या ३ सोम
हारी ४ । इत्यमर १ । २ । ४ । १३७ । चत्वारि
वीमलतायां । ब्राह्मीशक्ति इति केचित् । इति
ऋटीकायां भरत ॥ (यथा गारुडे १६६ अध्याये ।
“वचा त्रिकटुकश्चैव तत्रैव सूर्योत्पत्तमम् ।
ब्राह्मीरसे भावितश्च मन्त्रस्यैवमन्त्रितम् ।

सप्ताह भवितुं कृत्यान्वैश्वर्य मात पराम् ॥”
 ब्रह्मशास्त्रं पद्यायान्तरं यथा । सरस्वती ५
 चौथा ६ सुरभेदा ७ सुवर्णला ८ कपोतवेगा ९
 वैश्वानरी १ दिव्यतेजा ११ महावधो १२
 स्वायम्भुवी १३ सौम्यता १४ सुरेश १५
 ब्रह्मकन्यका १६ मण्डूकमाता १७ मण्डूकी १८
 सुरवा १९ मेधा २ वीरा २१ भारती २२
 वरा २३ परमेष्ठिनी २४ दिवा २५ शारदा २ ।
 अस्या गुणा । हिमत्वम् । कषायत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । वतास्रपित्तनाशित्वम् । बुद्धिप्रज्ञा
 मेधाकारित्वम् । आयुर्वर्द्धकत्वम् । इति राज
 निर्घण्ट ॥ अथ च ।
 “ब्राह्मी कपोतवल्ली स्यात् सोमवल्ली सरस्वती ॥”
 अथ ब्रह्ममाण्डूकी ।
 “मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाष्ट्री दिवा मण्डू
 वधी ॥”
 अस्या गुणा ।
 “ब्राह्मी हिमा वरा तिक्ता लघुर्मैथ्या च
 शीतला ।
 कषाया मधुरा खादुपाकायुष्मा रसायनी ।
 स्वया स्मृतिप्रदा कुष्ठपाकुमेहास्रकासजित ।
 विषशोधकश्चरुहरी तद्वन्मण्डूकपर्णिनी ॥”
 इति भावप्रकाश ॥ * ॥
 फलिका । वामनहाटी इति भावा । पङ्क
 मङ्गमत्स्य । पाकाक्ष इति भावा । सोमवल्ली ।
 सोमलता इति खाता । इति मेदिनी ॥
 महाव्योतिश्रुती । वङ्गी मालकजुनी इति
 हिन्दी भावा । मतस्याची । मण्डूकी इति
 कृष्णमूरिया इति च हिन्दी भावा । वाराही
 कन्द । हिलमोचिका । इति राजनिर्घण्ट ॥
 हिचा इति भावा । रोहिणीनक्षत्रम् । इति
 हेमचन्द्र ॥ (ब्रह्म + अण + डीप ।) ब्रह्माधि-
 ष्ठादेवताकलात् तथालम् । स्वयम्भुवि ।
 यथा, माण्डूके । १ । ६ । ७१ ।
 “ब्राह्मी माहेचरी चैव वैश्वानरी चैव ते तजु ।
 विद्या यस्य सुखरूपम् भागोर्भासान् प्रसीदतु ॥”
 चि, ब्रह्मप्रतियोग्या । यथा मजु । २ । २८ ।
 “साध्यायेन त्रतेर्होमे स्वेविद्येनेत्यया सुते ।
 महायज्ञे च यज्ञे च ब्राह्मीय क्रियते तजु ॥”
 ब्रह्मभवा । यथा गीतायाम् । २ । ७२ ।
 “यथा ब्राह्मी स्थिति पाय । नैर्ना पाय
 विसृजति ॥”
 ब्राह्मीकन्द, पु, (ब्राह्मण + कन्द रव कन्दो यस्य ।)
 वाराहीकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥
 ब्राह्मण, जौ, विजय । उग्रम् । इति धरणि ॥
 (ब्रह्मण इदम् । ब्रह्मण + अण ।) ब्रह्मसम्बन्धिनि
 चि । (यथा, मौक्तिके । ६ । ३८ ।
 “चतुर्दश गुणो ह्येव कालो ब्राह्मणसह
 स्तुतम् ॥”
 निर्यकारब्राह्मणशब्दार्थोऽप्यत्र । (यथा, रघु ।
 १२ । ६७ ।
 “ब्राह्ममन्त्रं प्रियाशोकशब्दनिष्कर्मण्यौघम् ॥”

ब्रह्म [त] चि, (ब्रवीतीति । ब्रू + श्रद्ध ।) कथयन् ।
 वक्ता । यथा,—
 “छते नि सशये पापे न सुञ्जीतानुपस्थित ।
 सुञ्जानो वङ्गयेन पापमसत्त्व ससदि ब्रह्म ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 ब्रवाण, चि, (ब्रते इति । ब्रू + श्रानच् ।) वक्ता ।
 यथा—
 “इति ब्रवाणो मधुर हितश्च
 तमाञ्जिह्वोपिलयश्चभूमिम् ।
 राम सुनि प्रीतिमना मखान्ते
 यथासि राज्ञां निजिष्टश्चयिष्यन् ॥
 इति भट्टि । २ । ४ ॥

ब्रू न उक्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा
 उभ द्विक सेट ।) ल न ब्रवीति । ब्रते ।
 विन्नति कटके छतेत्यत्र अरविहितकाव्य
 स्थानिद्वलान्न वचादेश । इति दुर्गादास ॥

भ भकार । च च व्यञ्जनचतुर्विंशतितम पवर्गीय
 चतुर्थे वर्ण । व्यञ्जोच्चारणस्थान ओष्ठ ।
 इति आकरणम् । (तथा च सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
 उपपञ्चानीयानामोष्ठौ ।) तस्य स्वरूपाणि
 यथा,—

“भकार श्रद्धा चान्दङ्गि । स्वय परमकुण्डली ।
 महामोक्षप्रदं वर्णं तवयादित्यस प्रथम् ॥
 पञ्चप्राणमय वर्णं पञ्चदेवमय सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

(वङ्गाक्षराक्षरौ) तस्य लिखनक्रमो यथा—

“ऊङाध्रक्रमतो रेखा वामे वक्त्रा तु कुण्डली ।
 पुनश्चाधोगता चैव अत ऊर्ध्वगता पुन ॥

ब्रह्मा शम्भुश्च विष्णुश्च क्रमतस्तासु तिष्ठति ॥”

अस्य लेखनप्रकारान्तरं यथा,—

“किञ्चिदाकुञ्चिता रेखा वामहृत्पिण्डतो गता ।
 ततो वक्त्रा वामगता तासु वाय्वाद्य क्रमात् ॥

अक्षुमात्रा मध्यगता कोणाद्दक्षिणगता पुन ।
 महाशक्तिस्वरूपा वा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

तद्वयथा—

“तद्विषयं महादेवीं नागकङ्कणशोभिताम् ॥
 यदभुजां वरदां भीमां रक्तपङ्कजलोचनाम् ॥

रक्तवस्त्रपरीधानां रक्तपुष्पोपशोभिताम् ।
 चतुर्वर्गप्रदां देवीं साधकाभीष्टविद्धिदाम् ॥

एव ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

तन्मन्त्रममन्त्रो यथा,—

“विशक्तिवहितं वर्णं चिन्मिद्विहितं प्रिये ।
 आत्मादितत्त्वसंयुक्तं भकारं प्रणमाम्यहम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तस्य नासानि यथा,—

“भ क्रिस्ताभमरो भीमो विश्वकर्त्तृर्निशाभवम् ।
 द्विरक्षो भूयथो न्न यश्चक्षस्व वाचक ॥

नक्षत्रं भमणा दीप्तिवयो भूमिं पयो नभः ।
 नाभिर्भद्रं भङ्गाबाहुर्विश्वकर्त्तृर्विंताक्षक ॥

प्राणात्मा तापिनी वक्त्रा विश्वरूपी च चन्द्रिका ।
 भीमसेनं सुधासेनं सुखो मायापुरं हर ॥”
 इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

भ जौ, (भातीति । भा दीप्तौ + बाहुलकात् ड ।)
 नक्षत्रम् । इत्यमर । १ । ३ । २१ ॥ (यथा
 स्वयसिद्धान्ते । २ । २६ ।

“प्राणातिस्वमन्त्रेणा भगवै प्रत्यहं गति ।

परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद् भानि भुञ्जते ॥”

यह । इति शब्दरत्नावली ॥ राशि । यथा—

“राशिनामानि च ज्ञेयं भन्धश्च गृहनाम च ॥”

इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥

भ, पु, (भातीति । भा दीप्तौ + बाहुलाद् ड ।)
 युक्ताचार्य । इति मेदिनी । मे, १ ॥ अमर ।
 इत्येकाचरकोष । भान्ति । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥

भक्त, जौ, (भव्यते स्मेति भक्तवत्वाया + कर्मणि
 क्त ।) अन्नम् । इत्यमर । २ । ६ । ४८ ॥

अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च ।

“भक्तमन्नं तथान्नञ्च क्वचित् क्रूरञ्च कीर्तितम् ।

ओदनोऽक्षी स्त्रिया भिषसा दीर्घवि पुंवि
 भाषित ॥”

सुधीतांस्तुलान् स्त्रीतांस्तोये पञ्चगुणे पचैत ।

तद्भक्तं प्रवृत्तचोष्णं विशदं गुणवन्मतम् ॥

भक्तं बद्धिकरं पथं तपस्य रोचनं लघु ।

अधीतसख्यं शीतं गुणरस्यं कष्टप्रदम् ॥”

इति भावप्रकाश ॥

हरये निवेदितान्नस्य नित्यं भक्त्येव फलं यथा,

“ये विप्रा हरये दत्त्वा नित्यमन्नञ्च भुञ्जते ।

उच्छिद्यभोजनान्तेषां हरेशास्यं लभेन्नरः ॥”

हरये अदत्त्वा तद्भक्त्येव दोषो यथा,—

“न दत्त्वा हरये भक्त्या भुञ्जते चेद्भग्नादपि ।

पुरीषसदृशं वस्तु जलं नृजसमं भवेत् ॥*॥

शूद्रश्चेद्द्विभक्तञ्च नैवेद्यभोजनोत्सुकः ।

आमानं हरये दत्त्वा पाकं कृत्वा च खादति ॥”

अन्नदानफलं यथा—

“अन्नञ्च सर्वजैर्विभक्तं पुण्याय दातुमर्हति ।

दत्त्वा विशिष्टजैर्विभक्तं विशिष्टं फलमाप्नुयात् ॥

अतो दत्त्वा मातुर्वैभक्त्यो लभतेऽष्टगुणं फलम् ।

ततो विशिष्टशूद्रैर्विभक्तं दत्त्वा तद्विगुणं फलम् ॥

दत्त्वान्न वैश्वनातिभ्यस्तत्पादगुणं फलम् ।

दत्त्वान्न क्षत्रियेभ्योऽपि वैश्वना द्विगुणं भवेत् ॥

क्षत्रियाणां शतगुणं विप्रैर्विभक्तं प्रदाय च ।

प्राज्ञाणां शतगुणं भक्तैर्विभक्तं लभेद्भुवम् ॥

च चान्न हरये दत्त्वा भुञ्जते भक्त्या च

सादरम् ॥

विश्वे भक्तविप्राय दत्त्वा दातुञ्च यत् फलम् ।

तत् फलं लभते नूनं भक्तब्राह्मणभोजने ॥

भक्तं तुष्टे हरिस्तुष्टो हरौ तुष्टे च देवता ।

भवन्ति चित्तां प्रासादं यथा नृजनवि-

चनता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीसुखायनखण्डे २१ अध्यायः ।

तस्य एकादश्यां पापाश्रयत्व भक्तये दीव्यं यथा,—

‘एकादश्यामागतायां पावयन्त्यां जगत्त्रयम् ।
स्थातव्यमन्नमाश्रित्य भवता पापपूरुषः ॥
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन् भवन्त पापपूरुषम् ।
न हनिष्यति मनुस्मृतिरियमेकादशी तिथिः ॥
तस्यादन्नं न भोक्तव्यं कदाचिदपि सप्तमे ।
आत्मनो हितमिच्छन्नि संप्राप्ते हरिवासरे ॥
स सारे यानि पापानि तान्येवैकादशीदिने ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति पुण्डरीकेक्षणाय ॥
कुञ्जतां सर्वपापानि नरकान्निष्कृतिर्भवति ।
न विष्कृतिर्भवन्नृणां सुकृतां हरिवासरे ॥
मत्वा भक्तानि यावन्ति सुकृते हरिवासरे ।
प्रतिभक्ते ब्रह्महत्याकोटिज पातक लभेत ॥
सर्वपापाश्रय भक्त त्वक्तव्य हरिवासरे ।
मोहादये सुकृते वापि ते ज्ञेया पापिनां वरा ॥’

इति पादो क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥
वज्रनीयान् यथा —

“नाथात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि-
वाच्यत ।

य शूद्रयोनिं प्रजतिं यस्तु भुङ्क्ते क्षत्र्यादि ॥
यस्मात्तान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विग-
र्हितम् ।

जीवन्नेव भवेत् शूद्रो नृत्त आ चाभिजायते ॥
ब्राह्मण्यक्षयविश्रां शूद्रस्य च सुनीश्वरा ।
यस्यान्नेनोदरस्थेन नृत्तस्तद्योनिमाप्नुयात् ॥
राजाश्च नृपकाश्च तस्योऽन्नं चक्रकारिणः ।
गणान् गणिकाश्च चण्डालश्चैव वजयेत् ॥
चक्रोपजीविरनकतस्करश्च निर्जातः तथा ।
गान्धर्वलोहकारान् कृतकान् विवर्जयेत् ॥
कुलालचित्रकर्मज्ञान् वाहुषे प्रतिपद्यते च ।
पौनर्भवच्छात्रिकायोरभिप्रास्तस्य चैव हि ॥
सुवर्णकारशैल्यश्चाधितस्त्यातुरस्य च ।
चिकित्सकस्य चैवान् पुच्छत्या हाण्डिकस्य च ॥
स्तेननास्तिकयोर्न देवतान्द्रिकस्य च ।
सोमविक्रयिणश्चात्र नृपाकस्य विशेषतः ॥
भाय्याजितस्य चैवान् यस्त्य चोपपत्तिश्च हि ।
उतस्त्वस्य कदम्बस्य तथेवोच्छिष्टभोजनः ॥
अपठकश्च स चान्नं शृङ्खलाजीवस्य चैव हि ।
क्रीवस्थान्वाधिनश्चात्र मत्तोक्तस्य चैव हि ॥
भोतस्य रुदितस्यान्नं अवक्रुष्ट परिचयम् ।
ब्रह्मद्विष पापपूरुषे आह्वानं कृतकस्य च ॥
उद्यापाकस्य चैवान् श्रावणं शूद्रस्य च ।
अप्रजानां नारीणां क्षत्रस्य तथैव हि ॥
कण्डूकान् विशेषेण शूद्रविज्ञावयस्तथा ।
श्रीशूद्रान् नालिकान् भिषजामन्नमेव च ।
विद्वज्जननस्यान्नं परिविज्ञानमेव च ॥
पुनर्भूतो विशिष्य नयेव द्विध्रुवपते ।
अवज्ञातश्चावधूतं शरीरं विस्मयान्वितम् ।
गुरावपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम् ॥
दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्वमन्नेन दुहितम् ।

यो यस्यान्नेन जीवितं च तस्यान्नाति किञ्चिदम् ॥
“आभीरं कुलमिच्छन् गोपालो दासनापितौ ।
एते शूद्रेभ्यो भोष्यान्ना यस्यान्नात् न विवेद्येत् ॥
कुशीलव कुम्भकारं जैत्रकम्भक एव च ।
एते शूद्रेभ्यो भोष्यान्ना दत्त्वा स्वल्पं पणं बुधे ॥”

इति कौन्ते उपविभागे १६ अध्यायः ॥

तस्य सुखत्वं पारिभाषिकत्वं यथा,—
“तच्छुलोऽश्वमिसयोगोऽन्नवययोगेन पिष्टकम् ।
फलं चित्तयसयोगोऽन्नं भवति तत्तद्व्यातः ॥”
इति रामार्चनचक्रिकाष्टतवचनमिति केचितः ॥
(धनम् । यथा, मनौ । ११ । ७ ।

“यस्य त्रेधापि भक्तं पयार्तं भृत्पृथगे ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥”
“भक्तं धनम् ।” इति तद्व्याख्ये मेधातिथिः ।)

भक्त, चि, (भजते स्मेति । भजसेवायां + क्त ।)
तत्परः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १७३ । १४ ।

“न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां द्रष्टुं कल्याणि । रोचये ।
प्रचीदं वृष्टगोऽहन्ते भक्तं मा भज भाविनि ॥”
पूज्यविषयकानुरागो भक्तिकृद्वाचः ।) अथ
श्रीभगवद्भक्तलक्षणानि । लिङ्गपुराणे ।

“अतः कर्मगुणज्ञानभोगलक्षादिभक्त्यपि ।
श्रेयस्वपि च लक्षणस्य भक्ता सन्ति तथा तथा ॥
श्रीभागवते एकादशस्कन्धे । उत्तमभक्ता यथा,
“आत्माज्ञात्वाय ये वै मां यावान् यश्चास्ति
यादृशः ।

भगवन्त्यनेन भावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥”
मध्यमभक्तो यथा,—

“इंश्वरे तदधीने वा वालिशेषु द्विधस्तु च ।
प्रमत्तेऽप्येकपेक्षेया य करोति स मध्यमः ॥”
प्राक्तवभक्तो यथा,—

“अर्थायामेव हरये पूर्णां य अर्पयेद्वि ।
न तद्भक्तिं च पार्थिवं स भक्तः प्राक्तवः स्मृतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

अपि च ।
“भक्तानां लक्षणं ब्रूहि भक्तानुग्रहकातरः ।

येषां स्पर्शनसन्दर्शात् सद्यः पूतो नराधमः ॥
हरिभक्तिविहीनाश्च महादृष्टारसमुता ।

स्वप्रशस्तरता धूर्तां शठाश्च साधुनिन्दकाः ॥
पुनन्ति सर्वतीर्थानि येषां ज्ञानावगाहनात् ।

येषाश्च पादरजसा पूता पादोदकाब्जहरीः ॥
येषां सन्दर्शनं स्पर्शं देवा वाञ्छन्ति भारते ।

सर्वेषां परमो लाभो वैष्णवानां समागमः ॥
न ज्ञानयानि तीर्थानि न देवा नृच्छिन्नामया ।

ते पुनन्तु गुरुकावेन विष्णुभक्तं क्षणादहो ॥
शैलिरवाच ।

महालक्ष्मीवच श्रुत्वा लक्ष्मीकान्तश्च सखितः ।
निगूढतस्य कथितुं नृपिच्छेदोपचक्रमे ॥

श्रीनारायण उवाच ।
भक्तानां लक्षणं लक्ष्मि । गूढं श्रुतिपुराणयोः ।

पुण्यस्वरूपं पापघ्नं सुखदं भक्तिसुक्तिदम् ।
सारभूतं गोपनीयं न वक्तव्यं स्वर्गेषु च ॥

गुरुवक्ताद्विष्णुभक्तो यस्य कर्णे प्रविशति ।
वेदान्तवेदवेदाङ्गास्तं पवित्रं वदन्ति हि ॥
पुत्रवायां श्रुतं पूर्वं पूतं तज्जन्ममात्रतः ।
खगस्य नरकस्य वा सुक्तिमाप्नोति तत्तद्व्यातः ॥
ये केचिदयं वा जन्म लब्धं येन च जन्मुतु ।
जीवन्मुक्तास्ते च पूता यान्ति काले हरेः पदम् ॥
मङ्गलित्युक्तो मतपूजानियुक्तो मदगुणान्वितः ।
मदगुणज्ञावनौयश्च मन्निविष्टश्च सन्ततम् ॥
सगद्द साधुनेत्रं स्वात्मविश्रुत एव च ।
न वाञ्छन्ति सुखं सुक्तिं सालोक्यादिचतुष्टयीम् ॥
ब्रह्मलमरत्नं वा तद्वान्छां भगवन् सेवने ।
इन्द्रलक्ष्मं मण्डलं देवत्वं सुदुर्लभम् ॥
स्वर्गराज्यादिभोगश्च स्वप्नं च न हि वाञ्छन्ति ।
ब्रह्माणां विनश्यन्ति देवा ब्रह्मादयस्तथा ।
कल्याणभक्तियुक्तश्च मङ्गलौ न प्रणश्यति ।
अस्मिन् भारते भक्ता लब्धा जन्म सुदुर्लभम् ॥
तेऽपि यान्ति महीं पूता नव तीर्थममालयम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“रतिं लब्धकथायाश्च यस्याश्च पुनकोऽहम् ।
मनो निमग्नं यस्यैव स भक्तः कथितो बुधे ॥
पुत्रदारादिकं सर्वं ज्ञानाति श्रीहरेरपि ।
आत्मना मनसा वाचा स भक्तः कथितो बुधे ॥

दयास्ति सर्वभूतेषु सर्वं लब्धमयं जगतः ।
यो ज्ञानाति महाज्ञानी स भक्तो वैष्णवोत्तमः ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णलक्ष्मणखण्डे १ अध्यायः ॥
भगवद्भक्ता यथा, तत्रैव २ अध्याये ।

मङ्गलक्ष्मिं नि शृङ्खा कम्पनिमूलकारका ।
नाहं शक्तश्च भक्तानां च हरेः निजदेहिनाम् ॥
भक्ता ममाहुमा निजं मतपादानतस्तत्परः ।
अहं भक्तान्तिके निजं तेषां रक्षणहेतवे ॥

सर्वे नश्यन्ति ब्रह्मखण्डे प्रभवन्ति पुनः पुनः ।
न मे भक्ता प्रणश्यन्ति नि शृङ्खा निरापदः ॥

हरिभक्तिमाहात्म्यं यथा —
द्विजानां हरिभक्तानां प्रभावो दुर्लभः श्रुतौ ।

येषां पादाङ्गरजसा सदा पूता वसुन्धरा ॥
तेषां पादचिह्नं यत्तीर्थं तत् परिकीर्तितम् ।

तेषां स्पर्शमात्रेण तीर्थपापं प्रणश्यति ॥
आलिङ्गनात् सहाजापातोऽसुच्छिष्टभोजनात् ।

दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव सर्वपापात् प्रसुष्यते ॥
अमये सर्वतीर्थानां यत् पुण्यं ज्ञानतो भवेत् ।

हरिदासस्य विप्रस्य तत् पुण्यं दर्शनात्तमेव ॥
इति तत्रैव २१ अध्यायः ॥

त्रिविधभक्तलक्षणं यथा,—
भक्तानां त्रिविधानां लक्षणं श्रूयतामिति ।

लक्षणप्रथारतो भक्तो मत्तमगुणकीर्तिषु ॥
मनो निवेशयेत्तस्मात् सारसुखकारणम् ।

दास्यं विना न ह्यिच्छन्ति सालोक्यादिचतुष्टयम् ॥
नैव निर्लज्जास्तुक्ताश्च सुधापानमभीक्ष्णतः ।

ध्यायते मतपदांश्च पूजयेद्भक्तिभावंतः ॥
श्रीहेतुः किं तस्य देव सङ्कल्परहितस्य च ।

सर्वसिद्धिं न वाञ्छन्ति तेऽस्मिन्नादिकभीक्ष्णतः ॥

भक्ति

आप्राण धूपशेषादेर्निमाणास्य च धारणम् ॥
वृत्त्य भगवदप्ये च तथा वीर्यादिवादनम् ।
कृष्णलीलाद्यभिनय श्रीभागवतसेवनम् ॥
पद्माक्षमालादिष्टतिरेकादश्यादिजागर ।
प्रासादरचनावन्यन्यत्रये शास्त्रानुसारत ॥
लिखिता भगवद्भक्ता भक्तानां लक्ष्यानि च ।
तानि ज्ञेयानि सर्वानि भक्तैवे लक्ष्यानि च ॥
तसु ज्ञेयानि गौणानि सुखानि च विवेकिभि ।
बहिरङ्गान्तरङ्गाणि प्रेमसिद्धौ च तानि
यत् ॥

भेदास्तु विविधा भक्तेर्भक्तभावादिभेदतः ।
सुक्ताफलादिप्रत्येभ्यो ज्ञेयास्तस्मिन्नैरनम् ॥
प्रेमभक्तौ च विद्यायां सर्वत्रेया सेवका खयम् ॥
भगवाच्चातिवश्य स्यात्किञ्चित्स्या सुल-
क्षयम् ॥”

अथ प्रेमभक्तिलक्षणम् । नारदपञ्चरात्रे ।
“अनन्यममना विष्णौ भगवता प्रेमसङ्गता ।
भक्तिरित्युच्यते भोगे । प्रह्लादोद्धववारदे ॥
प्रेमभक्तौ माहात्म्य भक्तेर्माहात्म्यत परम् ।
सिद्धदेव यतो भक्ते कल प्रेमैव निश्चितम् ॥
चिह्नानि प्रेमसम्पत्तिर्वाङ्मन्याभ्यन्तराणि च ।
कियन्त्युल्लिखितान्यस्या मद्भिर्मेव विलिख्यते ॥”
अथ प्रेमसम्पत्तिचिह्नानि सप्तमस्कन्धे श्रीप्रह्ला-
दस्य बालानुशासने ।

“निश्चय कर्माणि गुणानुष्ठानान्
वीर्याणि लीलातनुभि कृतानि ।
यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गद
प्रोतकण्ठ उद्गायति वृत्त्ये च ॥
यदा यद्व्यस्त इव कृषिद्वयत्वा-
क्रन्दति ध्यायति बन्धते जनम् ।
सुहृ श्वसन् वक्ति हरे । जगत्पते ।
नारायणेत्वात्ममतिगतत्रप ॥
तदा पुमान् सुक्तसमस्तवन्धन-
स्तद्भावभावानुष्ठानाश्रयति ।
निदग्धब्रौजाशुश्रूषो महीयसा
भक्तिप्रयोगेण समेत्योद्धतम् ॥”

एकादशे च श्रीकविभोगेश्वरोक्ते ।

अनन्यं सुमन्नाणि रथाङ्गपाणे-
जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
शीतानि नामानि तद्व्यकानि
गायन् विलम्बो विचरेद्वसङ्ग ॥
एवमत्र स्तुप्रियभग्नकौत्तगा
आनादुरागो हतचित्त उच्चै ।
हसत्यथो रोतिरौ रौति गाय-
तुम्हा वनूजवति लोकबाह्य ॥”

तत्रैव श्रीप्रह्लादयोगेश्वरोक्ते ।

“सरन् सरयन्तश्च मिथोऽवौघहर हरम् ।
भक्ता सजातया भक्ता विभक्त्युपलकां तनुम् ॥
कचिदुदन्त्युनचित्तया कचि
ह्रमन्ति नन्दन्ति वदन्त्यनौकिका ।
इत्यन्ति गायन्त्यशुश्रीलन्यन्य
भवन्ति तुम्ही परमेव निर्वृता ॥

भक्तिः

श्रीभगवदुद्धवचवादे च ।

“कथं विना रोमहृव इवता चेतसा विना ।
विमानन्दोऽशुक्लया शुद्धेन्द्रिया विनाश्रय ॥
वान्मद्गदा इवते यस्य चित्त
रोदित्यभीष्टा हसति कचिच्च ।
विलम्ब उद्गायति वृत्त्ये च
सङ्गतिर्युक्तो सुवन पुनाति ॥

यथोक्तमन्त्रशक्तौ तु भगवच्चरणाभ्युज्जम् ।
श्रवणागतभावेन हृत्तुल्यभौतिप्रभाश्रयेत ॥”

इति हरिभक्तिविज्ञाने ११ विज्ञाने च ॥

अपि च । उत्तमभक्तिलक्षणं यथा —

“अन्याभिलाषितान्मन्य ज्ञानकर्माद्यनाश्रयम् ।
आशुश्रुत्येन कृष्णाशुशीलेन भक्तिरत्तमा ॥
तथा नारदपञ्चरात्रे ।

“सर्वोपाधिविनिर्मुक्त तत्परत्वेन निमैलम् ।

हृषीकेण हृषीकेशसेवन भक्तिरुच्यते ॥”

श्रीभागवतस्य ढ्ढतीयस्कन्धे च ।

“अहेतुकव्यवहितया या भक्ति पुरुषोत्तमे ।
सालोक्यसाष्टिसामीप्यसाख्यैकत्वमपुत ॥
दीयमान न गृह्णन्ति विना मतसेवन जना ।
स एव भक्तियोगोऽस्य आन्त्यन्तिक उदाहृत ॥”

इति ॥

सा उत्तमा भक्ति वडविधा यथा,—

“क्षेत्रज्ञी शुभदा मोक्षलघुतास्तु सुदुर्लभा ।
सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णाकर्षणी च सा ॥”

तत्रास्या क्षेत्रज्ञत्वम् ।

“क्षेत्रास्तु पाप तद्बीजमविद्या चेति ते त्रिधा ॥”

शुभदत्त यथा,—

“शुभानि प्रीत्य सत्त्वजगतामशुभरुतता ।

सद्गुणा सुखमिवादीन्याख्यातानि मनौ

विभि ॥”

मोक्षलघुताहृदयथा,—

“मनोगेव प्रकृष्टाया हृदये भगवद्भक्तौ ।

पुरुषाथास्तु चत्वारस्तृतीयान्ते समस्तत ॥”

सुदुर्लभा यथा,—

“साधनैवेरेवासङ्गेरक्तया सुचिरादपि ।

हरिया चाश्वदेवेति द्विधा सा स्थातु सुदुर्लभा ॥”

सान्द्रानन्दविशेषात्मा यथा,—

“अज्ञानन्दो भवेदेव चेत पराङ्मुखोद्धत ।

नैति भक्तिसुखान्धो ये परमाशुतुलामपि ॥”

श्रीकृष्णाकर्षणी यथा ।

“कृत्वा हरिम्प्रेमभाजम्पुयवगवमन्वितम् ।

भक्तिवशीकरोतीति श्रीकृष्णाकर्षणी च सा ॥”

सा उत्तमा भक्तिस्त्रिधा यथा,—

“सा भक्ति साधन भाव प्रेमा चेति त्रिधो-

दिता ॥”

साधनभक्तिर्यथा,—

“कृतिगथाया भवेत् साधनभावा सा साधनाभिधा ।

निवृत्तिद्वय भावस्य प्राकृत्य हृदि साध्यता ॥”

भावभक्तिर्यथा,—

“शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसङ्गामुसाध्यभावा ।

रचिभिश्चितमाख्यजद्वौ भाव उच्यते ॥”

भक्तिर

प्रेमभक्तिर्यथा,—

“सन्धुमद्विषयित्वान्तो ममत्वातिशयाङ्कित
भाव स एव सान्द्रात्मा बुधे प्रेमा निगद्यते ॥”

इति भक्तिरसान्तसिन्धौ पूर्वविभाग ॥
भक्तिमान् [त] चि (भक्तिरस्यास्तीति । भक्ति +

“तदस्याख्यसिन्निति मनुप ।’ ५ । २ । ६४ ।
इति मनुप ।) भक्तियुक्त । यथा —

“गुणवान् पुत्रवान् श्रीमान् कौर्त्तमान् भक्ति
मान् भवेत ।

ऐहिके परमेष्ठ्यमन्ते नाथपद व्रजेत ॥”

इति ध्यान्मवीतन्नान्तर्गतमहाकाजभैरवकोवम् ॥

अपि च ।

“अन्येऽपि ये विकर्म्मस्था शूद्राद्या नीचजातय ।
भक्तिमन्त प्रसुच्यन्ते कालेन मयि सम्भवा ॥”

इति कौर्म्मे ४ अध्याय ॥

भक्तियोग, यु, (भक्त्योर्गो भक्ता यो योग इति

वा ।) परमेश्वरे भजनसम्बन्ध । यथा,—

“भक्तियोगप्रकाशाय लोकस्याश्रयहाय च ।

सन्ध्यावाचममाश्रित्य कृष्णचेतन्यनामष्टक ॥”

इति चैतन्यभागवतम् ॥

अपि च ।

“वासुदेवे भगवति भक्तियोग प्रयोजित ।

जनयत्याशु वैराग्य ज्ञानश्च यदहेतुकम् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्याय ॥

(भक्तियोग उच्यते । यथा, गीतायाम् । १२ ।

१-२ । १४-२ ।

“एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वा पथपावते ।

ये चाप्यचरन्त्यक्त तेषां के योगवित्तमा ॥१॥

श्रीभगवानुवाच ।

मयाविश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

अहंवा परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मता ॥२॥

सन्नुह सतत योगी यतात्मा इष्टनिश्चय ।

मय्यपितमनोद्विष्यो मे भक्त स मे प्रिय ॥३॥

यस्मान्नोद्धिजते लोको लोकाभ्योद्धिजते च य ।

हवामभययोगेहैर्मुक्तो य स मे प्रिय ॥४॥

अनपेक्ष शुचिदत्त उदासीनो गतव्य ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मे भक्त स मे

प्रिय ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न हेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् य स मे

प्रिय ॥ १७ ॥

सम शर्चा च मित्रे च तथा मानापमानयो ।

श्रीतोऽप्यशुखदुःखेषु सम सङ्गविवर्जित ॥१८॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्नुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेत स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो

नर ॥ १९ ॥

ये तु धर्म्मोद्धतमिदं यथोक्तं प्रशुपासते ।

अद्वाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे

प्रिया ॥” २ ॥

भक्तिरस, यु, भक्तिरेव रस । यथा

“विभावेरशुभावे च सात्विकैर्बभिशारिभि ।

खाद्यत्त हृदि भक्तानामागीता अवयादिभि, ।

एषा लक्ष्मरति स्थायीभावा भक्षिरसो भवेत् ॥
इति भक्षिरसाष्टतचिन्म ॥
भक्षितं पुं, (भक्षि भङ्गौ जातौति । क् + क ।)
साधुघोटक । यथा—
प्रभुभक्ता भक्षिकाञ्च कुलीनेषु कुलोनकटा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
भक्षितातरि चि ।
भक्ष क भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (घुरा
पर सक सेट ।) क भक्षयति । इति
दुर्गादासः ॥
भक्ष न भक्ष्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा
उभ सक -सेट ।) न भक्षति भक्षते । इति
दुर्गादासः ॥
भक्षक चि, (भक्षयतीति । भक्ष + “खुलट्ठपौ ।”
३ । १ । १३३ । इति खुल ।) खादक । भक्ष्य-
पर । तत्पर्याय । चक्षर २ अक्षर ३ । इत्य-
मर । ३ । १ । १२२ । (यथा, हितोपदेशे । १ । १२५ ।
‘भक्षभक्षकयो प्रीतिर्विपत्ति कारकं महत् ।
श्रद्धानात् पाशवहोऽथैव नृगं कालेन
रक्षितं ॥’)
भक्षटक, पु, (भक्ष + अट् । तत् सञ्ज्ञायं
कन् ।) क्षुद्रगोचुरक । इति राजनिर्घण्टः ॥
भक्ष्य, क्त्रो (भक्ष + भावे क्त्रुट् ।) त्रैवेतरद्रव्य-
गणाय करणम् । तत्पर्याय । आद २
खदनम् ३ खादनम् ४ अशनम् ५ विषय ६
वलभनम् ७ अन्वयहार ८ जनिः ९ जन्म १
खेह ११ प्रत्यवसानम् १२ चवि १३ आहार १४
शानम् १५ अवज्वालयम् १६ विज्वालयम् १७
भोजनम् १८ सेसनम् १९ अदनम् २० ।
इति हेमचन्द्रः । द्रव्यविशेषस्य भक्ष्यनिर्देशो
यथा कर्मलोचने ।
“श्रवणात् तृणमांसं करेण भक्षितं दधि ।
तज्जन्मा दन्तधावनञ्च सद्यो गोमांसभक्ष्यम् ॥”
भक्ष्यय, चि (भक्ष + अनीयर) भक्ष्यद्रव्यम् ।
भक्ष्यययोग्यम् । इति भक्ष्या कर्मण्यनीय
प्रत्ययेन निबन्धनम् । इति आक्षरकम् ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । ४ । २५ । “तत्र भक्ष्यम् । तद्वचनं
भक्ष्ययीयास्ते दायदा ।”) तत्स्थापनविधि-
र्यथा, पाकराचेश्वरे ।
“पुरस्ताद्विभक्तं पात्रं सुविस्तीर्य मनोरमम् ।
तत्र भक्तं परिणयस्तं मध्यभागे सुसंयुतम् ॥
रूपं सपि पक्षं प्राक् पिष्टमन्नं मत्तकम् ।
स्थापयेद्विस्तीर्य पार्श्वे सुज्ञानस्य यथाक्रमम् ॥
प्रवेष्टाद्या द्रवा सर्वं पानीयं पानकं पयः ।
शोष्यं सन्धानकं वेष्ट्य सन्ध्यापार्श्वे निधापयेत् ॥
सन्धानं दधुविकाराञ्च पक्वान् पायसं दधि ।
पुरतः स्थापयेत्क्षौद्रैर्हो पक्वोऽथ मधुतः ॥”
भक्ष(श्च)पन्ना, क्त्रो, (भक्ष वा भक्ष्य भक्ष्यय
पक्षमस्त्रा ५) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादिविदितिरस्त्रा नागवल्लीशब्दे ज्ञातया)
भक्षित, चि, (भक्षते स्मेति । भक्ष + कर्मणि
क्त्रा ।) कृतभक्ष्यवस्तु । (यथा, हितोपदेशे । १ ।

“भक्षितेनापि भवता नाहारो मम पुच्छन ॥”)
तत्पर्याय । भक्षितम् २ निम्नम् ३ प्रत्यवचितम्
४ गितम् ५ खादितम् ६ ज्ञातम् ७ अन्वय-
कृतम् ८ अन्नम् ९ जन्मम् १० यत्नम् ११
खेहम् १२ अशितम् १३ भुक्तम् १४ । इत्यमरः ।
३ । १ । १२२ । भक्षितम् १५ । इति शब्दरत्नावली ।
भक्ष, चि, (भक्षते इति । भक्ष + यत् ।) भक्षि-
तव्यम् । भक्षणीयम् । यथा । ‘प्रतिपदि कुञ्जाख-
न भक्ष्यम् । दृष्ट्या कलमी न भक्ष्या । इति
स्मृतिस्त्वम् ॥ अपि च, हितोपदेशे ।
“मासमेकं नरो याति द्वौ मासौ नृगमूकरौ ।
अहिरैकदिनं याति अथ भक्षो धनुर्गजः ॥”
(भक्ष्यद्रव्याणि तेषां गुणादिकञ्च यथा,—
“वल्गान्वत पर भक्ष्यान् रसवैभविपाकतः ।
भक्ष्या क्षीरकृतावल्या दृष्ट्या क्षुद्रा सुगन्धिना ।
अदाहिनं पुष्टिकरा दीपना पित्तनाशना ।
तेषां प्राणकरा क्षुद्रा हृतपूरा कषावहा ।
वातपित्तहरा दृष्ट्या गुरवो रक्तमांसका ।
तृ दृष्ट्या मौक्तिकाभक्ष्या गुरवोऽग्निलनाशना ।
अदाहिन-पित्तहरा मुखना कषवहना ।
मधुमत्सकसयावा पूषा क्षिते विशेषतः ।
गुरवो तृ दृष्ट्या चैव मोदकास्तु सुदुर्जरा ।
रोचनो दीपनः सर्वं पित्तं पवनापहः ।
गुरुहृत्तमश्चैव सङ्का प्राणवहनेन ।
क्षुद्रा सुगन्धिमर्तुर किञ्च कफकरो गुरुः ।
वातापहक्षुभ्रिकरो बल्यो विषहन् स्मृतः ॥
तृ दृष्ट्या वातपित्तहरा भक्ष्या वल्यास्तु खासिता ।
क्षुद्रा पञ्चतमास्तेषां लघवः पैकदायः ।
सुजातदेवशरावाणां पूषा विद्वन्मनो मता ।
वैचवारे सपिशिते सन्ध्या गुरुहृत् क्षुद्रा ।
प्राणना क्षुब्धजनना श्लेष्मस्य कफपित्तना ।
वीर्योष्णा पैठिका भक्ष्या कफपित्तप्रकोपना ।
विदाहिनो नातिवला गुरवश्च विशेषतः ।
वेदना लघवो भक्ष्या कषयाहृत्मारुता ।
विद्वन्मनः पित्तसमा क्षुब्धना भिन्नवर्चसः ।
बल्या दृष्ट्यास्तु गुरवो विज्ञेया मातृसाधिता ।
तूष्णिका विवृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तना ।
विद्वत्कृता भक्ष्या गुरवोऽग्निलपित्तना ।
विदाहोतलेक्षणना रुक्षा दृष्टिप्रदूषणा ।
क्षुद्रा सुगन्धिनो दृष्ट्या लघवो हृतपाचिता ।
वातपित्तहरावल्या वयदृष्टिप्रदायना ।
विदाहिनस्तेजस्तता गुरवः कटुपाकिनः ।
उष्णा भारतदृष्टिना पित्तनाशकप्रदूषणा ।
फलमांसैश्चुविकृतितिलमाधोपचक्षुता ।
भक्ष्या वल्यास्तु गुरवो तृ दृष्ट्या हृदयप्रिया ।
कपालाङ्गारपक्षास्तु लघवो वातकोपना ।
शुभ्रकासनवचापि भूयिष्ठ लघवो मता ।
सकलाटादयो भक्ष्या गुरवः कषवहना ॥”
“आमानितसर्वकोचं मुखिकार्यं महान्नम् ॥
तज्जानेर्गुणसम्पन्नमसं भक्ष्यं सुसंयुतम् ।
मुखौ देशे सुचयुतं सप्तपस्यापवेष्टिवक ॥”
“हृतं कार्त्तमायसे देव पेया देवा सु राजते ॥

फलानि सर्वभक्ष्याञ्च प्रदद्यादेदेषु च ।
परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्ण्यं प्रकल्पयेत् ॥
प्रद्रवाणि रसाञ्चैव राजतेषूपहारयेत् ।
कटुराणि खडाञ्चैव सर्वान् श्रेणेषु दापयेत् ।
काचस्कटिकपात्रेषु शीतलेषु सुमेघु च ।
दद्यादेदूयपात्रेषु रागघातवसङ्कान् ॥
पुरस्ताद्विभक्तं पात्रं सुविस्तीर्य मनोरमे ।
खदं खपौदनं दद्यात् प्रदद्याच्च सुसंयुतान् ॥
फलानि सर्वभक्ष्याञ्च परिशुष्कानि याति च ।
तानि दक्षिणपार्श्वे तु सुज्ञानस्योपकल्पयेत् ।
प्रद्रवाणि रसाञ्चैव पानीयं पानकं पयः ।
रुद्रान् यूषाञ्च पेयाञ्च सर्वं पार्श्वं प्रदापयेत् ॥
सर्वान् शुद्धविकारान् रागघातवसङ्कान् ।
पुरस्तात् स्थापयेत् प्राञ्चो ह्योरपि च मध्यतः ॥
एव विज्ञाय मतिमान् भोजनस्थोपकल्पनाम् ॥”
इति सुमुते स्मृत्याने ३६ अध्यायः ।
भक्षकार चि (भक्ष भक्ष्यद्रव्यं करोतीति ।
क्त्र + “कर्मण्यय” ३ । २ । १ । इति अयः ।)
पिष्टकविक्रयणीवीरः । पिष्टकशिल्पी । इति भरतः ॥
तत्पर्याय । व्यापूषिक २ काण्डविक ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २८ । पूषिक ४ पूषविक्रयी ४
मोदकादिविक्रयी ६ । इति शब्दरत्नावली ।
भक्षभक्ष्य क्त्रो, (भक्षमभक्ष्यञ्च ।) खाद्याखाद्य-
द्रव्यम् । यथा,—
“भक्ष्याभक्ष्याद्यनेकानि ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
अत्र श्रद्धा यथा नृपुल्या कार्त्तविरिञ्चनम् ॥”
इत्येकादशीतले शङ्खवचनम् ॥ * ॥
नारद उवाच ।
“भक्ष्यं किवाप्यभक्ष्यञ्च द्विजानां यद्विद्यां प्रभो ।
यतीनां वैष्णवानाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् ॥
किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यमभोग्यं भोग्यमेव च ।
सर्वं कथय सर्वज्ञः सर्वेशः सर्वकारणः ॥”
श्रीमहेश्वर उवाच ।
“कश्चित्तपस्वी विप्रश्च निराहारी चिरं मुनिः
कश्चित् समीरयाहारी फलाहारी च कश्चन ॥
अन्नाहारी यथा कोके एही च दृष्टिबोद्धतः ।
येनामिच्छा च या ब्रह्मणः । तेषां विविधा
गतिः ॥
हविष्यान्नं ब्राह्मणानां प्रशस्तं दृष्टिर्वा सदा ।
नारायणोच्छिष्टमिष्टमनिवेद्यमभक्ष्यकम् ॥
अन्नं विद्धा जलं च यद्विष्योरनिवेदनम् ।
त्रिविधं सर्वपापोक्तं त्रयं हरिवासरे ॥
ब्राह्मणं कामतोऽन्नं यो मुञ्चते हरिवासरे ।
जैलोकजनिता पापं सोऽपि मुञ्चते न सन्नयः ॥
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं नारदः ।
दृष्टिभिर्वाञ्छैरन्नं सप्राप्तं हरिवासरे ॥
यही श्रेयश्च शास्तव ब्राह्मणो ज्ञानदुर्लभः ।
प्रयाति कालकृत्तश्च मुञ्चा च हरिवासरे ॥
क्रमिणि शास्त्रमार्गेण भक्षितस्तत्र तिष्ठति ।
विष्वक्कमस्य ज्ञात्वा यावद्विज्ञातुर्दृष्टः ॥
जन्माहमोदिने रामनवमीदिवसे चरे ।
शिवरात्रौ च चो मुञ्चते सोऽपि विद्वन्मयातकी ॥

उपवासासमयश्चेत् फलफलजनसं पिवेत् ।
नष्टे शरीरे च भवेद्व्याध्यान्नात्मघातकम् ॥
सकृदमुमुक्तो हविष्यान् विष्णोर्नैवेद्यमेव च ।
न भवेत् प्रज्जवायी च चोपवासफल लभेत् ।
एकादश्यामनाहारो गृह्णी विप्राश्च भारत । ।
तच्च तिष्ठन्ति वैजुक्ते यावदेव ब्रह्मणो वयम् ।
गृह्णिष्यान् शेषशक्तानामिदमुक्तञ्च नारद । ।
विशेषतो वैष्णवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
नित्यं नैवेद्यभोजी च श्रीशङ्खाख्ये च वैष्णव ।
नित्यं शतोपवासानां जीवन्मुक्तो लभेत् फलम् ॥
वाङ्मणि तस्य सखाग्रं तीर्थाणि सर्वदेवता ।
आलाप दर्शनश्चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥
द्विष्विन्मम पृथुक् मूढ देशविशेषके ।
नात्यन्तशुद्ध विप्रार्यां भजयेत् च निवेदने ॥
अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवात्रस्तचारिणाम् ।
ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन् । तथैते वस्तुनो भुवम् ॥
ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रेभ्यः । गोमांससदृशं भुवम् ॥
सर्वेषां ब्राह्मणानाञ्च अभक्ष्यं श्रेष्ठं नारद । ।
यदुक्तं सामवेदे च हरिणा चाङ्गिकक्रमे ॥
ताम्ब्रपात्रे पयः पात्रं उत्किंष्टे घृतभोजनम् ।
दुग्धं जलवाहञ्च सद्यो गोमांसभक्ष्यम् ॥
भारिकेलोदकं कांक्षी ताम्ब्रपात्रे स्थितं मधु ।
ऐश्वर्यं ताम्ब्रपात्रस्य सुरातुल्यं न स शय ॥
उत्थाय वामहस्तेन यथोप पिवति द्विज ॥
सुरापीती स विजयं सर्वेष्वम्बहृष्कृतम् ॥
अनिवेद्यं हरेरभक्ष्यं शेषञ्च नित्यम् ॥
पीतशेषं जलञ्चैव गोमांससदृशं मुने । ।
वानिङ्गनफलञ्चैव गोमांसं कार्त्तिके स्मृतम् ।
भाषे च भूलकश्चैव कलम्वी शयने तथा ॥
श्वेतवर्णञ्च तालाञ्च मन्दारं मत्स्यं एव च ।
सर्वेषां ब्राह्मणानाञ्च श्लाघ्यञ्च सर्वदेशतः ॥
मत्स्याञ्च कामतो मुक्ता चोपवासजपञ्च वसेत् ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ब्राह्मण ॥
प्रतिपतस्य च कुक्कुटमभक्ष्यमपनाशनम् ।
द्वितीयायाञ्च वृद्धतीर्षणीको न सरेद्धरिम् ॥
अभक्ष्यञ्च पटोलञ्च शङ्खवृद्धिकरं परम् ।
तृतीयायाञ्च तुल्याञ्च भूलकं घननाशनम् ॥
कलङ्ककारञ्चैव पञ्चम्यां विष्णुभक्ष्यम् ।
तियगधीनि प्रापयेत्तु वज्रपात्रं निम्बभक्ष्यम् ॥
रोगवृद्धिकरञ्चैव सप्तम्यां तालभक्ष्यम् ।
भारिकेलफलं भक्ष्यमष्टम्यां बुद्धिनाशनम् ॥
तुम्बी जवल्यां गोमांसं दशम्याञ्च कलम्विका ।
एकादश्यां तथा शिम्बी द्वादश्यां पूतिका तथा ॥
त्रयोदश्याञ्च वाराहीभक्ष्यं पुनर्नाशनम् ।
चतुर्दश्यां माषभक्ष्यं महाप्रापकरं परम् ॥
पञ्चदश्यां तथा मांसमभक्ष्यं गृह्णिष्यां मुने । ।
गृह्णिष्यां श्रेष्ठतः मांसं भक्ष्यमष्टदिने दिने ॥
मांसञ्च रक्तद्राकाञ्च काष्ठीपात्रे च भोजनम् ।
निषिद्धं शयने चैव कूर्मसर्पिण्यञ्च श्रेष्ठतम् ॥
रात्रौ च दधिमत्तञ्च शयनं सन्तुष्टीद्विने ।
दण्डकावैरातञ्च पृथ्वीनामभक्ष्यम् ॥

भस्माभक्ष्य चतुर्थांश्च वषाणाश्च यथोचितम् ।
 वेदोक्तं श्रूयतां तात । सावधानं निशामय ॥
 अयं पात्रं पयं पात्रं गन्धं सिद्धान्तमेव च ।
 भृशार्द्रं मधुं गुडं गारिकीणोदकं तथा ॥
 पत्रं मृगश्च युनक्तिचिदभक्ष्यं भगुरजवीत ।
 दध्नान्नं तप्तसौवीरसमभक्ष्यं ब्रह्मण्या मतम् ।
 गारिकीणोदकं कांक्ष्यं तान्त्रपात्रे स्थितं मधु ।
 गन्धश्च तान्त्रपात्रस्य सर्वं भव्यं हृतं विना ॥
 तान्त्रपात्रे पयं पात्रमुच्छिद्ये हृतभोजनम् ।
 दुग्धं सत्तवणश्चैव सद्यो गोमांसमभक्ष्यम् ॥
 व्यभक्ष्यं मधुमिश्रञ्च हृतं तेन गुडं तथा ।
 व्याजकं गुडसंयुक्तमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ॥
 पीतश्रेष्ठं जलञ्चैव माघे च मूत्रकं तथा ।
 द्विर्भोजनञ्च दिवसे सन्ध्यर्भोजनं तथा ॥
 भक्ष्यञ्च रात्रिश्रेष्ठं च ध्रुवं प्राज्ञं परित्यजेत् ।
 पानीयं पायसं चण्डं हृतं सवयमेव च ॥
 खल्लिकं लवणञ्चैव क्षीरं तक्रं तथा मधु ।
 हस्तादुत्तर्यहीतञ्च सद्यो गोमांसमभक्ष्यम् ॥
 कापूरं रौप्यपात्रस्थमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ।
 परिवेशनकारी वेदभोक्तारं श्रूयते यदि ॥
 व्यभक्ष्यञ्च तदन्नञ्च सर्वेषामेव समस्तम् ।
 वज्रकानां गजकानां महिषाणाञ्च पत्न्याम् ॥
 वपायां शूकराणाञ्च गृहभानां विशेषतः ।
 मातारानां भृशकानां कुकुराणां ब्रह्मेश्वरः ॥
 व्याघ्राणामपि सिंहानां व्याघ्रं मांसं वृणां सदा ।
 जलौकसाञ्च वक्राणां गोधिकानां तथैव च ॥
 मखूकानां कर्कटौर्णां च चक्षुकाणाञ्च निश्चितम् ।
 गवाञ्च चमरीणाञ्च कर्णौ मांसमभक्ष्यकम् ॥
 हस्तिनां घोटकाणाञ्च वृष्यामेव च रक्षसान् ।
 दशश्वं भग्नकञ्चैव मल्लिकां च पिपीलिकां ॥
 अन्येषाञ्च निषिद्धानां लोके वेदे ब्रह्मेश्वरः ।
 वानराणां भङ्गकानां शरभानां तथैव च ॥
 निषिद्धं ऋगर्णभीर्णां गृहभानाञ्च मांसकम् ।
 व्यभक्ष्यं महिषाणाञ्च दुग्धं दधि हृतं तथा ॥
 खल्लिकञ्च तथा चक्रं विप्राणां वधनीतकम् ।
 मांससुखे भवसक्तं तस्य दुग्धादिकं तथा ।
 वक्राणाञ्च चतुर्थांश्चाप्यभक्ष्यञ्च श्रुतौ श्रुतम् ॥

अभ्यस्तमाश्रकचैव सर्वेषां च रवेर्देने ।
प्रथवितं जलान्नाम विधानां दुग्धमेव च ।
वणानां च चतुर्गुणाश्चावीरास्तस्य च भक्षणम् ॥
तदन्नं च सुरातुल्यं गोमांसाधिकमेव च ।
अवीरास्तस्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणो ज्ञानदुक्कल ।
पितृदेवार्चनं तस्य निष्कलं मयुरजवीत ॥
ब्राह्मणानां वैष्णवानां भक्ष्यं मतस्तमेव च ।
इतरेषां भक्ष्यं पक्षपक्षं निश्चितम् ॥
पितृदेवानां च भक्ष्यं मांसं न दूषितम् ।
पक्षपक्षं त्वष्ट्यं सर्वेषां मयुरजवीत ॥
असंस्कृतं जलं तैलं चाभक्ष्यमेव च ।
भक्ष्यं पवित्रं सर्वेषां यज्ञने वज्रिसंस्कृतम् ॥
एकहस्ते हृतं तोयमभक्ष्यं सर्वसंस्कृतम् ।
आविलं क्षमिस्तुल्यं चापरिमुहं ह्यनिर्गन्धम् ॥
अभक्ष्यं ब्राह्मणानां च वैष्णवानां विशेषतः ।
अग्निवेद्यं हरेरेव यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
पिपीलिकाभिश्चितं मधुं गन्धं शुद्धं तथा ।
यत्किञ्चिदस्य वा तात । न भक्ष्यं श्रुती श्रुतम् ॥
पक्षिभक्ष्यं कीटभक्ष्यं शुद्धं पक्षपक्षं तथा ।
काकभक्ष्यमभक्ष्यं सर्वेषां द्रव्यमेव च ॥
हृतपक्वं तैलपक्वं मित्राण्यं शूद्रसंस्कृतम् ।
अभक्ष्यं ब्राह्मणानां च शूद्राणां च पौटकम् ॥
सर्वेषां भक्ष्यं यो नाश्नोति जलमन्नं परित्यजेत् ।
अशौचान्तात् परदिने शुद्धमेव न स शय ॥
विपाकं कर्मणामेव दुष्कारं श्रुतिवन्मतम् ।
भक्ष्याभक्ष्यं कथितं यथाज्ञानं ब्रह्मचरः ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णकल्पाख्ये ८५ अध्याये ॥
“भक्ष्याभक्ष्यं च ते शिष्यः । वेदितव्यं तदन्तरे ।
करीरस्य वधं शूद्राणां फलाचार्यदुस्तरं च ॥
सद्यो भक्ष्यं भवेत्तेन अभक्ष्या पूतिवार्धिका ।
न भक्ष्यणीयं वाराहं मांसं मतस्तस्य सर्वशः ॥
अभक्ष्या ब्राह्मणे ह्येते शौचिते हि न स शय ॥”
इति वाराहे ब्राह्मणदीक्षाव्रतनामाध्याये ॥
खालाडुं स्त्री, (भक्ष्या भक्ष्याहं अलाडुं ।)
राजालाडुं ॥ इति राजनिघण्टुः ॥
ग, स्त्रीं पुं (भक्ष्यं अनेनास्मिन् वेति एतदा-
श्रित्वैव कर्त्तव्यं सेवते इति भावः । भजसेवा
याम् + “पुंसि सञ्ज्ञायां च प्रायेण ।” ३ । ३ ।
१९८ । इति च । “खनी च च ।” ३ । १ । २५ ।
घितकरणमन्थतोऽप्ययमिति विज्ञापनार्थम् इति
इति कट्टभट्टोक्तौ दौर्लभ्येति ।) स्त्रीषिङ्गम् । तत
पर्यायः । योनि २ । इत्यमरः । २ । ५ । ५६ । वरा
ङ्गम् ३ उपस्थ ४ स्तरमन्दिरम् ५ । इति राज
निघण्टुः ॥ (भजन्त्यनेनेति भगो मेहनम् । भज-
न्त्यस्मिन्मिति भग योनिः । अत्र भगशब्देन
हयमपि कथ्यते । इति भवप्रकाशस्य मध्यखण्डे
चतुर्थे भागे ॥
“ब्रह्मा ब्रह्मसतिर्विष्णुं सोमं सूर्यं क्षत्र्यान्विजौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं हस्तं मे सुतम् ॥”
इति वामदे शारदौदश्याने प्रथमेऽध्याये ॥
रतियङ्गम् ६ जलवर्मा ७ अक्षरम् ८ अवा-
देशः, ९ प्रकृतिः १० अपथम् ११ स्तररूपः १२

भगू

(मन्त्रालय, जिला, तहसील, गाँव)

भगद्

स्वयैव प्राथितो यस्मात् तनासौ निहतो मया

पालयिष्येऽस्य सन्तानं देवि । त्वङ्मनसादहम् ।
प्रागज्योतिर्वैभवेच्छामि नभार भगदत्तजम् ॥
पृथिव्यां नारदेनेव सहितं केशवक्षरा ।
भगदत्त भौमसुतं प्रागज्योतिषपुरीषमे ।
अभिविष्य तदा भूप पुरम् ये न्यवेष्टयत ॥”

इति कालिकापुराण ३६ अध्यायः ॥
(यथा च महाभारते । २ । २६ । ८ ॥
“स तानपि महेष्वासान् विजिग्ये भरतसभ ॥
तेरेव सहिते सर्वे प्रागज्योतिषसुपाश्रवन् ॥
तत्र राजामहानासीद्भगदत्तो विश्राम्यते ।
तनासीत सुमहद्वयुधं पाण्डवस्य महात्मनः ॥”)
भगदैवत, ज्यो, (भगो योनिदेवत देवता शब्दः ।)
पूर्वपल्लवगुनीनक्षत्रम् । तत्तु दृष्टव्यतेर्जनक्ष-
त्रम् । यथा, ज्योतिषस्तत् ।
“विश्राज्जानतोयानि वैष्णव भगदैवतम् ।
पुष्पा पौष्णो यम सर्पो जन्मभान्यकत
क्रमात् ॥”

भगन्दर पुं, (भग युक्तसुक्कमध्यस्थान दारय
तीति । “ङ + णिच् + पू + सन्त्योदाहरिष्यो ।
२ । २ । ४१ । इत्यच् । “भगे च दारेऽति वक्त-
व्यम् ।” इति काशिकोक्तेः खच् । “खणि-
इत् ॥” ६ । ४ । २४ । इति इत् । सुभृत् ।)
अपावदेशे प्रवरोगविशेषः । तस्य रूपमाह ।
“युद्धस्य दृष्टुं चेन्न पार्श्वतः पिङ्गकार्तिवत् ।
भिक्षो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो भवेत् ॥
अर्पितत्वं पीडाकृतत्वं । पञ्चविधं वातकपैतिक-
शैथिल्यवाग्निपातिकप्रवृत्त्यभेदे ॥ भगन्दर
शब्दस्य निरुक्तिमाह भोज ।
“भग परिसमन्ताद्भ्यो गुदवक्षो तथैव च ।
भगवद्भरतैर्दृष्टेः कृतकदादेव भगन्दरः ॥”
भगन्त्यभेदेति भगं मेहनम् । भगन्त्यभक्तिरिति
भग योनिः । अथ भगप्रवृत्तेन इयमपि कथ्यते ।
भगवत् योनिवत् । पूर्वपल्लवगुनी यथा,—
“कटीकपालनिक्षोदाहककुरुखादयः ।
भवन्ति पूर्वपल्लवाणि भविष्यन्ति भगन्दरे ॥”
कटीकपालमत्र कटीफलकम् । वातिकं शत
पोनकञ्च भगन्दरमाह ।

“कवायकुरोरतिकोपितोऽनिक-
क्षपानदेशे पिङ्गकां करोति याम् ।
उपस्थानात् पाकसुपैति दासक-
वशाच्च भिन्नाखण्डेनवाहिनौम् ॥
तत्रागमो अत्रपुरीररेतवां
त्रयैरेके शतपोनकं वदतु ।
दासक्य अतिदासयात् । त्रयैरेके कृष्णसुखे ।
शतपोनकञ्चान्नो तत्तुल्यम् ॥ पौनिकसुखीव
सञ्चमाह ।

“प्रकोपणे पित्तमतिप्रकोपित
करोति रक्तां पिङ्गकां शुदे गताम् ।
तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनौ
भगन्दरचोदुशिरोधर वदेत् ॥”
आशुपाकाहिमपूतिवाहिनौम् । श्रीशुपाकाम्
उग्रदुर्गन्धवाहिनौ च । तदा त भगन्दर उद्

शिरोधर उद्गुपीवश्च वदेत् । उद्गुपीव-
चञ्च । पिङ्गकाकालीनवक्रतयीद्गुपीवाकार-
त्वेन ॥ * ॥ शैथिल्यपरिचापिचञ्चमाह ।
“कक्षयनो घनसावी कठिनो मन्दवेदन ।
श्वेतावभास कफव परिखावी भगन्दरः ॥”
कठिनं पिङ्गकावस्थायी परिखावी निरन्तर
स्वयश्शीलः ॥ * ॥ सान्निपातिकप्रवृत्त्यावर्ण-
सञ्चमाह ।
“बहुवयस्कृणासावा पिङ्गका मोक्षनोपमा ।
शुक्लावर्णवज्रादी शुक्लावर्णको मतः ॥”
बहुवयस्कृणासावा बहुशब्दो वर्णादिभि
प्रत्येकं सम्बध्यते । नाडी सावमार्गः ॥ * ॥
शुक्लजस्तुमागसञ्चमाह ।

“सताकृति पायुगताह्वित्वे
सुपेक्ष्यत स्युः समयो विदास्यते ।
प्रकुलंते मागमनेकधा सुखे
ब्रह्मेक्षस्तुमागभगन्दर वदेत् ॥
श्रुतात् कण्टकादिना नखेन
कक्षयनादिना वाभिधातात् ।

यति साधे उक्तार्गभगन्दरम् । एतस्य क्षमि-
क्षतमार्गे पुरीषादिनिर्मादुक्तार्गसञ्चमाह ॥
कक्षयाध्यमसाध्यमाह ।

“नोरा वाधयिषु दुःखा सर्व एव भग-
न्दरा ।

तेजसाध्यस्त्रिदोषोऽथ चतुर्णश्च विशेषतः ॥
वातवृद्धपुरीषाणि शुक्रञ्च क्षमयस्तथा ।
भगन्दरात् सवन्तसु नाशयन्ति तमातुरम् ॥”
अथ भगन्दरस्य चिकित्सा । यथा,—
“अथास्य पिङ्गकमेव तथा यत्नादुपाचरेत् ।
सुहृदसुतिसेकासैयथा पाकं न गच्छति ॥
पुनश्चाकृताशुक्लीपिङ्गकावदरे क्षतः ।
सेपाय पिङ्गकावस्थे कक्षं शुद्धो भगन्दरे ।
पयःपिष्टेक्षितारिष्टमध्वने शीतले क्षतः ।
सेपो भगन्दरे शुद्धं पक्षितं वेदनावति ॥”
अरिष्टो निम्बः ॥

“सुमनायाश्च पञ्चाणि गुडची विश्वमेवम् ।
सैन्धवं तक्षसपिष्टं सेपाहन्ति भगन्दरम् ॥”
सुमना जातिस्तस्याः पत्रम् ।

“पिङ्गकानामपक्वानामपतपणपूर्वकम् ।
कक्षं कुर्याद्विरैकान्तं भिन्नायां ब्रह्मवत् क्रिया ॥
विश्राज्जरीरक्षित्पुष्टपुराणजनकदे ।
विह्वलमङ्गने तेन भगन्दरहरं परम् ॥”
पुरी गुग्गुलु । अथहननच्छेदा करवीर
पञ्चाङ्गः । विश्रादितेनम् ॥ * ॥

“निष्कलापुरज्ज्यावर्णजिपक्षाश्रैकयोगिता ।
मुष्टिका शीघ्रशुक्लाश्रीभगन्दरवती हिता ॥”
नववर्षिको गुग्गुलुः ॥ * ॥

“शुक्लजिवापि कथिता शुक्लसाध भगन्दरे ।
सा च तेनेव कर्तव्या शुक्लशास्त्रमवेति यः ॥
यायामं मेधुनं शुद्धं पृथग्वानं शुक्लञ्च यः ।
रुद्रज्योतिषयन्त्रेण वनयेद्वरं नरः ॥”

इति भावप्रकाशे भगन्दराधिकारः ।

अपि च ।

“जङ्गलं खेदनं लेपविष्णापनविरेचने ।
रक्तमोचादिभिः शीघ्रं गुदकां पिङ्गकां जयेत् ॥
तथा यत्र भिषकं कुर्याद्यथा पाकं नियच्छति ।
अपक्वं वाचं पक्वं वा जलीकापातनं हितम् ॥
तद्भावे तु शृङ्गाभ्यामिदं रक्तस्य मोक्षयम् ॥”
वटपत्राष्टकाशुक्लीगुडञ्च सपुननवा ।
पिङ्गका तु पिङ्गकारम्भे लेपः शुद्धो भगन्दरे ।
आमावस्थाक्रिया प्रोक्ता पक्वावस्थाक्रियोच्यते ॥
चुप्रथमापाटलाचारवह्निदाहादिकं क्रमम् ।
विधाय ब्रह्मवत् कार्यं यथा दीपो यथा वनम् ॥
सुहृदकण्टकाह्वीभिर्वर्षितं कृत्वा भगन्दरे ।
दद्यात् सर्वशरीरस्था नाडीहन्तात् प्रयोगराट् ॥

तिलाभयाणोष्णमरिचपत्र-
विश्रा वचा कुष्ठमगारधूमः ।
भगन्दरे नाशुपदशयोश्च
दुष्टत्रये शोधनरोपणोऽयम् ॥
शुनीऽक्षिष्टं चिफलारसेन
विज्ञातकास्थिं त्वयवा विषेपनात् ।
चिरप्रभूतं ब्रह्मरोगदुष्टं
भगन्दरं नाशुपैति ननुम् ॥ * ॥

जम्बूकमात्रं सुश्लेषं प्रकारेणैकैकानि ॥
शृङ्गालमांसयङ्गलं खादयम् । अथवा शुष्क-
मांसयङ्गलं खादयम् ॥

“त्रिकैटुं चिफलां सुक्ष्मं विहङ्गावृतचिचकम् ।
शुद्धेला पिप्लीलीमूलं द्रवुषा सुरदारकम् ॥
तुम्बुक् पुष्करं चयं विशालां रजनीद्वयम् ।
विद्धं सौवर्णलक्षारौ सैन्धवं गणपिप्ली ॥
यावन्त्येतानि चूयानि तावद्भिगुग्गुगुग्गु ॥
कोलप्रमाणां गुटिकां खादयेन्मधुना सह ॥
भगन्दरं आसकाश्च त्रयं जीर्णैश्चरोदरम् ।
नाडीदुष्टप्रवृत्त्यानाहकुलोन्मादाक्षरीक्रीम् ॥
मेहान्दृष्टिज्ज्वरोगमूलं क्षीपदमेव च ।
सप्तविंशतिको हन्ति गुग्गुलुः सर्वरोगहा ॥
हृद्रोगमूलमित्यत्र कृतपाण्डुमूलमित्यपि पाठः ॥
सप्तविंशतिगुग्गुलुः ॥ * ॥
“चिफलाकौ विहृतपाटौ मलपूज्यमारकौ ।
सुधां वचां लाङ्गलिकां हरितालं सुवर्चलाम् ॥
ज्योतिषतीक्ष्णं सङ्गृह्य तैर्ल वैद्यो विपाचयेत् ।
एतद्विष्यन्तं नाम तैलसुतं भगन्दरे ॥
शोधनं रोपयन्नेव सुवर्णकरेण कृतम् ॥”
विष्यन्ततेनम् ॥ * ॥

“कृतस्य द्विगुणेन सुहृदलिना कम्पापयोभि-
पञ्चाङ्गः
पिङ्गकास्तम्भय समस्ततुलितं पात्रं विधायोपरि ।
खेदं यामयुगं समस्तपिठरे जम्बूकले क्षपणा
वीर्यं तत्पुष्टयेत् भगन्दरहरो गुञ्जोन्मिता
स्थादिति ॥”

जम्बूकलैरिष्यन् विम्बूकलैरिति च पाठः ।
भगन्दरहरो रसः ॥ * ॥

“सुहृदस्य समं गन्धं न्यतनागं सतुल्यकम् ।
धीरकं सैन्धवं तुल्यं तिलकोवातकीर्णम् ॥

पिडा तन्निपनाङ्गि भक्त्या भगवन्तरम् ।
रस कालाभिरुदोऽय गुह्यैक शब्दजिह्वेत ॥”
कालाभिरुदो रस ॥ ३ ॥
इति चारदौपिकायां भगवन्तरिकित्वाध्याय ॥
अपि च । गारुडे १८८ अध्याये ।
“गुगुलु विपलायुक्त पीत्वा नश्येन भग-

वन्तर ॥”

(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सित यथा,—
क्रिम्यसि स्रग्मललक्षणयवाय
मवाहनान्युक्तकाचपृष्ठे ।
गुदस्य पाके पिडका भृष्टानि
पक्षप्रभित्ता तु भगवन्तरं स्यात् ॥
विरेचनक्षेपणपाटनश्च
विशुद्धमार्गश्च च तैलदाह ।
स्यात् चारदौपिकं सुपाचितेन
क्षिप्रस्य चास्य ब्रणवचिकित्सा ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥

भगवन्तर, पुं (भग योनिस्तुपाधिय भक्त्याति
जीविकां निन्वाहयतीति । भक्त + क्तुल ।)
कुक्षाशी । इति महाभारते दानधम्म ॥
कोटना इति भाषा । तस्यान्तभक्त्यानिवेधो
यथा,—

“यो बान्धवै परित्यक्त साधुभिर्नाशयोरपि ।
कुक्षाशी यश्च तस्यान्त भुक्ता चाप्यायश्चरेत् ॥”
इति माकण्डेयपुराणे सदाचाराध्याय ॥

भगवती, स्त्री, (भग ऐश्वर्यस्य समयस्य वीर्यस्य
यशस्य श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यस्यां भग
इतीङ्गना ॥” इत्युक्तलक्षणम् । वद्वैश्वर्यमस्य
स्येति । भग + “तदस्यास्यकृत्स्निति मनुष्यः”
५ । २ । ६४ । इति मनुष्यः । मस्य व ।

“भूमनिष्ठाप्रशसासु निजयोगेतिशयने ।
ससर्गोक्ति विवक्षायां भवति मनुष्यादयः ॥”

इति काशिकोक्तिनिजयोगेऽत्र मनुष्यप्रत्ययः ।
तत् स्त्रियां ङीप् ।) पूज्या । गौरी । इति
मेदिनी । ते, २१४ । (वा च प्रकृतिरूपिणी
महामाया देवी । यथा, माकण्डेये ॥ ८१४ ॥

“ज्ञानिनामपि सेनां वि देवी भगवती हि वा ।
जलादात्म्यं मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥”
सरस्वती । यथाह पौराणिका ।

“वा मां प्रातु सरस्वती भगवती नि शिव-
जायापहा ॥”

गङ्गा । यथा, शङ्कराचार्यज्ञानगङ्गाश्लोके ।
“भगवति । भवकीलामौलिमाये तवात्म-
कणमण्डपरिमाणं प्राणिनो ये स्मृशन्ति ॥”
तस्या स्वरूपं यथा,—

“यथा नित्यो हि भगवान् निज्वा भगवती तथा ।
स्वमायया तिरोभूता तन्नेशे प्राकृते लये ॥
आवृणोत्यन्तर्धाम सत्त्वं भिद्येव क्षणमम् ।
दुग्धा सत्यस्वरूपा सा प्रकृतिर्भगवान् यथा ।
विह्वल्यन्त्यादिकं सत्त्वं यस्यामसि दुगे दुगे ।
विह्वलादिके भगो ज्ञेयस्तेन भगवती स्मृता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सेचते या सुरे सर्वैस्त्वाश्चैव भजते यत ।
घातुमचेति सेवायां भगवत्त्वे वा स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्या प्रतिमाविशेषस्य पूजने फलविशेषो यथा,
ब्रह्मोवाच ।

“इदं तस्या सुराध्यक्ष । आराधनविधिः
परम् ।

यथा सा लोपिता पूर्वं शङ्कराद्यैः पलेपस्तुभिः ॥
कर्मयज्ञेन देवेश । तथा त्वमपि पूजय ।

शम्भु पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिसमयीं शुभाम् ॥

अचमालाकरो नित्यं तेनासौ विवृणोत ॥

अहं शैलमयीं देवीं यजामि सुरसत्तमः ॥

तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ।

इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुरर्चयते तदा ॥

विष्णुश्च प्राप्तवांस्तेन अङ्गुलैकं सनातनम् ।

देवीं हेममयीं कान्तां धनदोऽर्चयते सदा ॥

तेनासौ धनदो देवो धनेश्वरत्वमवाप्नोत ॥

विन्देदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोहराम् ।

यजन्ति विचित्रदुम्भवा तेन विशालमागुधम् ॥

वायु पूजयते भक्ता देवीं पितृलसम्भवाम् ।

वायुश्च तेन ततः प्राप्तमनौपम्यं गुणावहम् ॥

वसवः कांसिकां देवीं पूजयन्ति विधानतः ।

प्राप्तुमनो महात्मानो वसुलं सुमहोदयम् ॥

अश्विनौ पार्थिवां देवीं पूजयन्ति विधानतः ।

तेन तावत्तनौ देवौ दिव्यदेहं गतावुभौ ॥

स्ताटिकां शोभनां देवीं वरुणोऽर्चयते सदा ।

वरुणश्च हि सप्राप्तं तेन ऋद्ध्या समन्वितम् ॥

देवीमन्नमयीं पुण्यामभिर्यजन्ति भावितः ।

अपि च प्राप्तवांस्तेन तेजोरूपसमन्वितम् ॥

तार्क्षां देवीं सदाकालं भक्ता देवो दिवाकरः ।

अर्चते तत्र सप्राप्तं तेन सूर्यत्वमुत्तमम् ॥

सुक्ताशैलमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ।

तेन सोमोऽपि सप्राप्तं सोमत्वं स्रजतोष्णम् ॥

प्रवाणकमयीं देवीं यजन्ति पद्मगोतमाः ।

तेन वागास्तु भोगाद्याः प्रयाच्छते परं पदम् ॥

लङ्कायसमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमाः ।

राक्षसाश्च महात्मानस्तेन देवमतिविक्रमाः ॥

चणुवीर्यमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।

तेन ऋद्धिर्लोपिता प्रयान्ति परमं पदम् ॥

त्रैलोकिकां सदा देवीं यजन्ति शुष्कादयः ।

तेन भोगवलोपिता प्रयान्ति शरमन्दिरम् ॥

वज्रवीर्यमयीं देवीं यजन्ति मातरः सदा ।

मातृत्वं प्राप्य ता सर्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

एवं देवाः समन्वयां पिशाचोदगराक्षसाः ।

पूजयन्ति सदाकालं चर्चिकां सुरनायिकाम् ॥

तथा त्वमपि देवैः । यदीच्छसि परां गतिम् ।

पिशां मणिमयीं पूज्य जमसे मनसि स्थितान् ॥

कामान् सुरवराध्यक्षः कामिके पूजिते सदा ।

ददाति सर्वलोकानां चिन्तामणिवैद्या शिवा ॥”

इत्याद्यैः देयवतारे ब्रह्मविधिपूजामाहात्म्ये ३८
अध्यायः । तस्यैः सहदानस्य फलं यथा—

ईश्वर उवाच ।

“देवा एहन्तु यः शुक्रकरार्पयति शोभनम् ।

सर्वोपकरणैर्युक्तं सकपाटागलान्वितम् ॥

तस्मिन् वरुणा ध्वजं कृचं वितानं दर्पणानि च ।

दत्त्वा सुरजवशादि निजं सङ्गीतकानि च ॥

देवीश्राव्याधवेत्तारं पूजयन् भवनं शुभम् ।

एवं प्रवर्तते यस्तु तस्य पुण्यफलं इदम् ॥

दशपूर्णापरान्तात् । आत्मनश्चैकविंशतिम् ।

उज्ज्वलं च कुलं पापादङ्गल्लोके महीयते ॥

गच्छन् भगवतीं यत्र परा परमपूजिता ।

तत्र कल्पान्तरं यावद्दुष्कृता भोगान् मनो

रमान् ॥

पुनः कालादिहायात् पृथिव्यामेकराजभवेत् ।

समृद्धवाहनोपेतं शान्तं पुरपरिच्छेदं ॥

पुनर्देया दिवातीया तद्भक्तानां प्रियो भवेत् ॥

कन्यासम्पूजको निजं देवीश्राव्याधपारगः ।

लभते परसङ्गाव तदन्ते श्रित्वां व्रजेत् ॥

देवा एहन्तु यः शुक्रः । समार्पयति निजं च ।

य भवेद्भलवान् सौख्यसम्पूज्यप्राप्तियुतः ॥

तदागच्छेच्छिवालोके सन्वकालफलप्रदम् ।

देवा एहन्तु यः शुक्रः । गोमयेनातुषेपयेत् ॥

स्त्रियो वा यदि वा पुंस्य यस्यास्यु निरन्त

रम् ।

य जमेदीक्षितान् कामान् देवा लोकश्च

गच्छति ॥”

इत्याद्यैः देयवतारे ३९ अध्यायः ॥

भगवद्भक्तः, पुं, (भगवतो भगवत्या वा भक्तः ।)

श्रीकृष्णभक्तियुक्तः । अथ भगवद्भक्तानां लक्ष-

णानि । सामान्यतः जैङ्गे ।

“विष्णुरेव हि यस्त्येव देवता वैष्णवः स्मृतः ॥”

अथ विशेषः ।

“व्रतकर्मसुभक्षणभोगलब्धादिमतस्त्रयि ।

श्रीवैष्णवि च कृष्णस्य भक्ता सन्ति तथा तथा ॥”

तत्र व्रतिसु मध्ये भगवद्भक्तिहेतुव्रतपरता भग-

वद्भक्तलक्षणम् । तथा च खान्दे श्रीमार्कण्डेय-

भगीरथसवादे ।

“दशमीशेषसंयुक्तं दिनं वैष्णववृत्तमम् ।

क्षुपास्यते महीपालः । ते वै भागवता नराः ॥

प्रायाज्ये न चाश्रयति दिनं प्राप्य हरेर्वराः ।

कुर्वन्ति जामरं रात्रौ सदा भागवता हि ते ॥

उपोष्य द्वादशीं शुद्धां रात्रौ जामरं जामितम् ॥

अल्पानु साधयेद्यस्तु स वै भागवतो नरः ॥

भक्तिं विस्तृता येषां न श्रुतानि व्रतानि च ।

सुप्रियं श्रीप्रतिर्षेयां ते क्षुभांजिता नराः ॥”

कर्मिणो भगवद्भक्त्यादिना तदाज्ञातुङ्गा वा

भक्तिहेतुसदाचारपरता तथैव ।

“धर्मार्थं जीवितं येषां सन्तानार्थं च भैरवम् ।

पञ्चन विप्रमुखायै श्यासो वैष्णवा नराः ॥

अध्वगन्तुं पथि आर्त्तां काञ्चिन्नं यद्भगमागतम् ।

योऽतिपि पूजयेद्भक्ता वैष्णवः स न सशयः ॥

सदाचाररताः शिष्टाः सर्वभूताङ्गकन्याः ।

शुचयश्चक्ररागा ये सदा भागवता हि ते ॥”

गवभ

पाप्मो वैशाखमाहस्त्रो श्रीनारदानरीषसवादे ।
 यथा,—
 “जीविन यस्य अस्मापि धर्मो ह्ययमेव च ।
 अहोरात्राणि पुरायते त मन्वे वैष्णव जनम् ॥”
 लेङ्गे च ।
 विष्णुभक्तिसमायुक्तान् श्रौतस्मार्तप्रवर्तकान् ।
 प्रीता भवति यो दृष्ट्वा वैष्णवोऽसौ प्रकीर्तित ॥”
 गुणवत्तु भक्तिहेतुकापुत्रादिसद्गुणश्रौतता
 तत्रैव ।
 “परदु खेनात्मदु ख मन्थन्ते ये श्रुतोत्तम ।।
 भगवन्मनिरतास्ते नरा वैष्णवा इव ॥”
 भागवततृतीयस्कन्धे श्रीकपिलदेवकृतिसवादे ।
 यथा,—
 ‘तितित्तत्र कारुणिका सुहृद सर्वदेहिनाम् ।
 अज्ञातश्च नव श्रान्ता साधव साधुभूषणा ॥”
 पञ्चमस्कन्धे ऋषभदेवस्य पुत्रानुशासने । यथा,
 “महत्तत्त्वाद् दारमाहुर्विमुक्ते
 क्षमोद्धार योयिर्तां चङ्गिसङ्गम् ।
 महान्तस्ते समचित्ता प्रशान्ता
 विमन्यव सुहृद साधवो ये ॥”
 एकादशस्कन्धे श्रीभगवत्प्रदत्तोद्भवप्रश्नोत्तरे ।
 यथा,—
 ‘क्षमाश्रुततनोदक्षितित्तु सर्वदेहिनाम् ।
 सत्यसारोऽनवद्यात्मा सम सर्वोपकारक ॥
 कामाक्षुभितधीर्दानीं नृदु शुचिरकिचन ।
 अनीहो मितस्तु श्रान्त स्थिरो मच्छरयो
 सुनि ॥
 अप्रमत्तो गभीरात्मा हृतिमान् जितवदगुण ।
 अमानो मानद कल्यो मैत्र कारुणिक
 कवि ॥”
 विष्णुपुराणे यमतदुभटसवादे । यथा,—
 “न चलति निजवर्णधर्मतो य
 सममतिरात्मसुहृदिपचपदे ।
 न हरति न चलति किञ्चिदुच्चै
 स्थिरमनस तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥”
 चाणिषु भक्तिहेतुज्ञानवत्ता एकादशे । यथा,—
 “सर्वभूतेषु य पश्येद्भगवद्भावमात्मन ।
 भूतानि भगवत्मात्मन्येव भागवतोत्तम ॥
 न यस्य ख पर इति विरोधात्मनि वा भिदा ।
 सर्वभूतसम श्रान्त स वै भागवतोत्तम ॥
 शालाशालाथ ये वै मां यावान् यथास्मि
 दादृश ॥
 भक्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मता ॥
 ईश्वरे कन्धीनेषु वाणिशेषु द्विषतुस च ।
 प्रेममैत्रीययोपेक्षा य करोति स मध्यम ॥
 अर्थायामव हरये पूजां य अह्वयेहते ।
 न तद्भक्तोऽप्यन्येषु स भक्त प्राप्तव्यः ॥”
 भागवतसु भक्तिहेतुभोगावसक्तता हरियोगे
 चरोत्तरे । यथा—
 ‘हृत्प्रीत्यापीन्द्रियैरयान् यो न देहि न काङ्क्षति ।
 विष्णोर्मायाभिद पश्यन् स वै भागवतोत्तम ॥”
 नन्वसविद्यादिमत्सु भक्तिहेतुनिरभिमानिता

भगव

तत्रैव । यथा,—
 “न यस्य लक्ष्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभि ।
 सञ्जतेऽस्मिन्नहमावो देहे वै स हरे प्रिय ॥
 भावा कथञ्चिद्भक्त्यैव ज्ञानानासक्तमानिता ।
 भक्तिनिष्ठापका जातास्ततो ह्युत्तमतोदिता ॥”
 निष्ठापका परिपाक प्रापका ॥ * ॥
 शेषेषु श्रीशिवकृष्णभेदकता दृष्टन्नारदीये ।
 “शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि ।
 समबुद्ध्या प्रवर्तन्ते ते वै भागवतोत्तमा ॥”
 इति ॥ * ॥
 “अन्यच्च तेषां भगवच्छास्त्रार्थपरतादिकम् ।
 साक्षादभक्त्यात्मक सुख लक्षण लिखितेऽधुना ॥”
 श्रीभागवतशास्त्रपरता स्कान्दे ।
 “येषां भागवत शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ ।
 पूजयन्ति च ये निष्ठं ते ह्युभाभगवता नरा ॥
 येषां भागवत शास्त्रं जीवितादधिक भवेत् ।
 महाभागवता श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नरा ॥”
 वैष्णवसम्माननिष्ठा लेङ्गे ।
 “विष्णुभक्तमयायात यो दृष्ट्वा सुसुखप्रिय ।
 प्रणामादि करोत्येव वासुदेवे यथा तथा ।
 स वै भक्त इति ज्ञेय स पुनाति जगत्त्रयम् ॥
 रुद्राक्षरा गिर श्रवणं तथा भागवतेरिता ।
 प्रणामपूर्वं चन्त्या यो वदेद्देहे वैष्णवो हि स ॥
 भोजनाच्छादनं सर्वं यथाशक्ता ददाति य ।
 विष्णुभक्तस्य सतत स वै भागवतः स्मृत ॥
 गावडे ।
 “येन सर्वमात्मना विष्णुभक्ता भावो निवेशित ।
 वैष्णवेषु कृतात्मनामहामागवतो हि स ॥ * ॥
 श्रुतुलसीसेवानिष्ठा दृष्टन्नारदीये श्रीभगवन्
 माकण्ठेयसवादे ।
 “तुलसीकानन दृष्ट्वा ये नमस्कृत्यन्ते नरा ।
 तत्काष्ठाङ्कितकणा ये ते वै भागवतोत्तमा ॥
 तुलसीगन्धमाघ्राय सन्तोषं कुर्वन्ते तु ये ।
 तन्मूलसुहृत् ये च ते वै भागवतोत्तमा ॥” * ॥
 श्रीभगवत कथापरता दृष्टन्नारदीये श्रीभगवन्
 माकण्ठेयसवादे ।
 “मत्कथाश्रवणे येषां वर्तते सात्त्विको मति ।
 तदन्तरि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमा ॥”
 स्कान्दे श्रीभगवद्ज्जननसवादे ।
 “मत्कथां कुरुते यस्तु मत्कथां च श्रुनोति य ।
 हृष्यते मत्कथायाश्च स वै भागवतोत्तम ॥”
 तृतीयस्कन्धे तत्रैव ।
 “मदाश्रया कथां दृष्ट्वा श्रवन्ति कथयन्ति च ।
 तपन्ति विविधास्त्रापा नैतात्मजतपसः ॥” * ॥
 नामपरता दृष्टन्नारदीये तत्रैव ।
 मन्मानवाश्च मङ्गता मङ्गलजनजोषुपा ।
 मन्मानश्रवणासक्तस्ते वै भागवतोत्तमा ॥
 येऽभिनन्दन्ति नामानि हरे श्रवन्ति हर्षिता ।
 रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमा ॥”
 तत्रैवान्यत्र ।
 “अन्यथासुदय दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवा ।
 हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमा ॥”

भगव

स्तरणपरता । तत्र स्वधर्मनिष्ठया रागद्वेषादि
 निवृत्त्या स्तरण श्रीविष्णुपुराणे यमतदुभटसवादे ।
 “न चलति उच्चैः श्रीभगवत्पदार-
 विन्दे सितमनासमवेहि विष्णुभक्तम् ॥
 कलिकलुषमखेन यस्य नात्मा
 विमलमतेमलिनीकृतस्तमेनम् ॥
 मनसि कृतजगादन मशुष्य
 सततमवेहि हरेरतीव भक्तम् ॥
 कनकमपि रहस्यवैद्य बुद्ध्या
 दृष्टमिव य समवेति वै परस्वम् ॥
 भवति च भगवत्पदमन्त्रेता
 पुरुषवर तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥
 स्फटिकगिरिशिखामल क विष्णु-
 मनसि दृष्टा क च मत्तरादिदीप ।
 न हि तुहिनमयस्तराश्चिपुञ्जे
 भवति ज्वालाशनदीपन प्रताप ॥
 विमलमतिरमत्तर प्रशान्त शुचि
 चरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूत ।
 प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो
 वसति सदा हृदि तस्य वासुदेव ॥
 वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
 भवति पुमान् जगतोऽख्य सौम्यरूप ।
 क्षितिरसमतिरन्ध्रमात्मनोऽन्त
 कथयति चारुतयेव शास्त्रपीठ ॥
 अन्यविजयेन वैराग्यादिना च स्तरण श्रीहरि
 योगचरोत्तरे ।
 दृष्टेन्द्रियप्राणमनोधिर्वा यो
 जन्माप्यसुहृदयतर्षकश्चै ।
 स चारुधर्मैरविमुक्तमान
 स्तुत्या हरिभागवतप्रधान ॥
 त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ड
 स्तुतिरजितात्मसुरादिभिर्विन्द्यात् ।
 न चलति भगवत्पदपरविन्द्या
 क्षवनिमिवाङ्गमपि स वैष्णवाग्र ॥
 भगवत उरुविक्रमाङ्गप्रशाखा
 नखमणिचन्द्रिका निरस्ततापे ।
 हृदि कथमुपसोदता पुन स
 प्रभवति चक्षुःस्वोदितैकताप ॥’
 पूजापरता स्कान्दे तत्रैव ।
 “येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं यज्ञेशं वरद हरिम् ।
 देहिन् पुरयकन्माय सदा भागवता हि ते ॥”
 लेङ्गे
 “विष्णुसेवे यथाग्रे करोति स्नेहचयुत ।
 प्रतिमाश्च हरेर्नैव पूजयेत् प्रयतात्मवान् ॥
 विष्णुभक्त स विज्ञेय कर्मणा मनसा गिरा ।
 नारायणपरो नित्यभूप । भागवतो हि स ॥’
 वैष्णवधर्मनिष्ठतादि पाद्मोत्तरखण्डे ।
 “तापादिपञ्चसंस्कारो न वैष्णवकर्मकारक ।
 अर्थपञ्चकविद्भिरो महाभागवतो हि स ॥”
 ताप तप्तमुद्राधारण तदादिपञ्चसंस्कारयुक्त ।
 पञ्चसंस्काराश्च तत्रैवक्ता । [इति ॥
 “ताप पुण्ड्रकथा नाम मनो यागस्तु पञ्चरूप ॥”

“ये वा मयीष जलघौहृदायां
जनेषु देहज्जरवार्तिकेषु ।
यज्ञेषु आयात्मवरातिमनसु
न प्रीतिशुक्ला यावद्दर्शजोने ॥”

परया लक्षरप्राप्तिकं ज्वेदादिमयापरा ॥
यत्तद्व्यक्तमजरमेषित्वमजमययम् ।
अग्निर्हेषमरूपश्च पाणिपादाद्यस्युतम् ॥
विभं सर्वंगतं गित्य भूतयोनिमकारयम् ।

जयद्वयादुत्तरवक्ष्यामि ।
त्रि चमलत्वी नरसिङ्गनाम
जगन्निन्द्यादपि विप्रकृत्याम् ॥”

महाभयनिवारणाय तत्रैव ।
 “श्रीपूर्वो नरसिंहो द्विर्जयादुत्तरतस्तु स ।
 त्रि सप्तशतौ जप्तस्तु महाभयनिवारण ॥”
 कालविशेषे तु मङ्गलार्थं विष्णुधर्मोत्तरे
 श्रीमाकण्डेयवचनवादे ।
 “पुरुष वामदेवश्च तथा सङ्कर्षणं विभुम् ।
 प्रद्युम्नमनिरुद्धश्च क्रमादब्देषु कौर्मेयेत ॥”
 अब्देषु सवतसरादिषु पञ्चसु ॥
 “वलभद्र तथा ह्यप्य कौर्मेयेद्यनङ्गये ।
 माधव पुण्डरीकाक्ष तथा वै भोगशायिनम् ॥
 पद्मनाभं हृषीकेशं तथा देवं त्रिविक्रमम् ।
 क्रमेण राजशाहून् । वसन्तादिषु कौर्मेयेत ॥
 विष्णुश्च मधुहन्तार तथा देव त्रिविक्रमम् ।
 वामन श्रीधरश्चैव हृषीकेश तथैव च ॥
 दामोदर पद्मनाभं केशवश्च यदूत्तमम् ।
 नारायण माधवश्च गोविन्दश्च तथा क्रमात् ॥
 चेज्जादिषु च मासेषु देवदेवमनुस्मरेत् ।
 प्रद्युम्नमनिरुद्धश्च पञ्चमो ह्यव्ययशुक्रयो ॥
 सर्वं शर्वं शिवं स्थाणूभूतादिर्निधिरस्य ।
 आदित्यादिषु वारेषु क्रमादेवमनुस्मरेत् ॥
 विश्वं विष्णुवष्टाकारो भूतभयभवतप्रभु ।
 भूतभृद् भूतहृद् भावो भूतात्मा भूतभावन ॥
 अत्यक्तं पुण्डरीकाक्षो विश्वकर्मो सुचिञ्चवा ।
 सम्भवो भावगो भर्ता प्रभव प्रसुरीश्वर ॥
 अप्रमेयो हृषीकेश पद्मनाभोऽमरप्रभु ।
 अग्राक्ष शान्तो धाता ह्यव्ययैतान्यनुस्मरेत् ॥
 देवदेवस्य नामानि कृतिकादिषु यादव ॥
 ब्रह्मण्य श्रीपतिं विष्णुं कपिलं श्रीधरं प्रभुम् ॥
 दामोदरं हृषीकेशं गोविन्दं मधुहृदनम् ।
 भूधरं गदिनं देवं शङ्खिनं पद्मिनं तथा ॥
 चक्रिणश्च महाराज । प्रथमादिषु सस्मरेत् ॥”
 प्रथमादिषु प्रतिपदादिषु ।
 “सर्वं वा सर्वदा नाम देवदेवस्य यादव ॥
 नामानि सर्वाणि जनाह्नस्य
 कालञ्च सर्वं पुरुषप्रवीर ।
 तस्मात् सदा सर्वगतस्य नाम
 प्राज्ञ यथेष्टं वरदस्य राजन् ॥”
 विविधकामसिद्धये च पुनश्चोक्तौ ।
 “काम कामप्रदं कान्तं कामपाणस्तथा हरि ।
 आनन्दो माधवश्चैव कामसिद्धये जपेत् ॥
 राम परशुरामश्च वृषिहो विष्णुरेव च ।
 विक्रमश्चैवमादौ निजप्राप्त्यतिगौहृभिः ॥
 विद्यामभ्यस्तता निव्य जप्तश्च पुरुषोत्तम ।
 दामोदरं वन्द्यगते निव्यमेव जपेन्नर ॥
 केशवं पुण्डरीकाक्षमणिश्च हि तथा जपेत् ।
 तेजवहासु सर्वस्य हृषीकेशं भयेषु च ॥
 अच्युतश्चान्तश्चैव जपेदौषधकामैषि ।
 सयामाभिमुखो गच्छन् सस्मरेत् पराजितम् ॥
 चक्रिणं गदिनश्चैव शङ्खिणं खड्गिनं तथा ।
 जैमार्घ्यं प्रवसन्निव दितुं प्राच्यादिषु स्मरेत् ॥
 अजितञ्चाधिपश्चैव सर्वं सर्वेश्वरं तथा ।
 सस्मरेत् पुनरो मन्त्रा अवपारेषु सर्वदा

नारायण सर्वकालं स्तुतप्रखलनादिषु ।
 ग्रहनक्षत्रपीडासु देववाघासु सर्वतः ॥
 दस्युवैरिनिषेधेषु व्याघ्रसिन्हादिसङ्कटे ।
 अन्धकारे तमस्वीने नरसिंहमनुस्मरेत् ॥
 अग्निदाहे समुत्पन्ने सस्मरेत्पञ्चशायिनम् ।
 गरुडध्वजाशुस्मरणाद्विषवीर्यं यपोहति ॥
 ज्ञाने देवास्त्रे होमे प्रणिपाने प्रदक्षिणी ।
 कौर्मेयेद्भगवन्नाम वासुदेवेति तत्पर ॥
 स्थापने वित्तप्राप्त्यादेरपधाने च दृष्टजे ।
 कुर्वीत तस्मिन्ना भूत्वा अगन्ताश्रुतकौर्मेयम् ॥
 नारायणं शार्ङ्गधरं श्रीधरं पुरुषोत्तमम् ।
 वामनं खड्गमिश्रं द्रुष्टस्त्रे सदा स्मरेत् ॥
 महाशङ्खादौ पयस्कृशायिनश्च नर स्मरेत् ।
 वलभद्रं सन्दहृष्टं सर्वकर्मैषि सस्मरेत् ॥
 जगत्पतिमप्यार्घ्यं स्तुवन् भक्ता न वीर्यतः ।
 श्रीशं सर्वभूदधिकं कर्मस्थानु प्रकौर्मेयेत ॥
 अरिष्टेषु ह्यशेषेषु विप्रोक्तं सदा जपेत् ।
 मत्तत्प्राप्ताभिलषितवन्नादिषु ऋतुषु ॥
 स्वतन्त्रपरतन्त्रेषु वासुदेवं जपेद्बुध ।
 सर्वार्थशक्तियुक्तस्य देवदेवस्य चक्रिण ॥
 यथाभिरोचते नाम तत् सर्वार्थेषु कौर्मेयेत ।
 सर्वार्थसिद्धिमाप्नोति नाम्नामेकार्यता यतः ॥
 सर्वार्थसिद्धिं नामानि परस्त्र ब्रह्मणो हरे ॥”
 एवं विष्णुधर्मोत्तरे च माकण्डेयवचनवादे ।
 निश्च ।
 “कूर्मे वराहं मतस्य वा जलमतरि स्मरेत् ।
 आलिख्यमभिलजनेन जपेन्नाम त्वखण्डितम् ॥
 गरुडध्वजाशुस्मरणादापदौ सुच्यते नर ।
 ज्वरकुष्ठशिरोरोगविषवीर्यं शान्तिं ॥
 वलभद्रं युद्धार्थं ह्यथारम्भे हज्जायुधम् ।
 उत्तारणं वाणिज्यार्थं रामसमभ्युदये वृष ॥
 मातृस्य मङ्गलं विष्णुं मातृस्येष्टं च कौर्मेयेत ।
 उत्तिष्ठन् कौर्मेयेष्टिषु प्रखपन् माधवं नर ॥
 भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुहृदनम् ॥”
 तत्रैवान्यत्र ।
 “औषधे चित्तवेदिषु भोजने च जनाह्नम् ।
 शयने पद्मनाभश्च मेधुने च प्रजापतिम् ॥
 सयामे चक्रिणं क्रुद्धं स्थानभग्नं त्रिविक्रमम् ।
 नारायणं विद्योतसर्गं श्रीधरं प्रियवक्त्रम् ॥
 जलमथै वराहश्च पावकं जलशायिनम् ।
 कानने नरसिंहश्च पर्वते रघुनन्दनम् ॥
 दुःस्त्रे स्मरं गोविन्दं विशुद्धौ मधुहृदनम् ।
 मायासु वामनं देवं सर्वकार्येषु माधवम् ॥”
 निश्च ।
 “कौर्मेयेष्टासुदेवश्च अशुक्तज्वपि यादव ।
 कार्यारम्भे तथा राजन् । यथेष्टं नाम कौर्मे
 येत ॥

सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन् ।
 सर्वार्थसिद्धौ तु भवन्ति पुंस ।
 तस्मादयथेष्टं कञ्चु ह्यव्ययनाम
 सर्वेषु कार्येषु जपेत् भक्ता ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

भगवद्गीकारितम् । यथा, महाभारते भग-
 वदात्मम् ।
 “ऋणमेतत् प्रवृद्धं मे हृदयात्तापसर्पति ।
 यज्ञोर्विन्देति पुत्रोऽश्वत्थो । मा दूरवाचिनम् ॥”
 आदिपुराणे श्रीकृष्णाय नमःवादे ।
 “गौत्वा तु मम नामानि नर्तयेन्मम सन्निधौ ।
 इदं ब्रवीमि ते सत्यं क्रीतोऽहं तेन चाच्युतः ॥
 गौत्वा च मम नामानि रुदन्ति मम सन्निधौ ।
 तेषामहं परिक्रीतो नान्यक्रीतो जनाह्नः ॥”
 एवं श्रुत्वा च मम नामानीत्यादि । विष्णुधर्मो
 प्रजादेन ।
 “जितं तेन जितं तेन जितं तेनेति निश्चितम् ।
 जिह्वायै वर्तते यस्य हरिरित्यथरहस्यम् ॥”
 इति तत्रैव ११ विलासः ॥
 भगवन्वाञ्छितलब्धार्थानि यथा । हयश्रीर्षे ।
 “तस्मिन्नेव सङ्कृते तु हर्वो वा भयमेव च ।
 चक्षुर्धर्मो विभक्तो वा चासौ वा जायते यदि ॥
 आमोहं परमोहो वा क्लृप्तं परमं तथा ।
 अमृतानीं श्रुतिर्वा स्थात गात्राणां वाय
 वेपथु ॥”
 आमोहो मौढ्यविशेषः । परमोहो मूर्खता ।
 “वेरास्य नेत्रयोर्वी स्वाहृषे कन्दर्पे एव वा ।
 परमो विषयो वाय दिव्यो वा अयते भङ्गि ॥
 दिव्यवादित्रयोर्वा वा गन्धर्वनगरस्य वा ।
 दर्शनं जायते काले तस्मिन् सुरगणाश्चित्तम् ॥
 नरा नाथोऽयं दृश्यन्ते गायन्तीऽप्यथ हविता ।
 नन्दितुर्व्यरवो वापि श्रूयते कन्दर्वाश्च ॥
 दिव्यगन्वा रवा वापि एकस्यापि भवन्ति हि ।
 लिङ्गेतेरे विज्ञानीयात् तत्र सन्निहितं हरिम् ॥
 प्रभा चैव विशेषेण ज्वलतीव च दृश्यते ।
 स्फुरन्तीव च दृश्यते प्रतिभा च विशेषतः ॥
 स्फुरन्निव जन कश्चित् स्फुरमान इव कश्चित् ।
 वीर्यमायो जनस्तत्र प्रवृष्ट इव लक्ष्यते ॥
 एतेस्तु लक्ष्येऽन्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
 विशेषादयथा पश्येच्छकप्राप्तोपमं कश्चित् ॥
 क्वं वक्ष्ये प्रभां पश्येत् पद्मरागप्रभां यथा ।
 सौहार्दमिप्रभां पश्येत् प्रतिमायां कश्चिद्वयम् ॥
 एतेर्लिङ्गेस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
 बधिरा इव केचित्तु श्रुता इव तथापरे ।
 विभ्रान्ता इव केचित्तु जडा इव तथापरे ॥
 धावन्ता इव केचित्तु पतन्ता इव चापरे ।
 शून्यन्ता इव चाप्यन्ते मत्ता इव तथा यदि ।
 चित्रस्था इव केचित्तु विवशा इव केचन ।
 भवन्ति तत्र चोक्तात्ता प्रमत्ता इव चापरे ।
 लिङ्गेरेतेस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥
 (शिव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १९७ ।
 “निवेदनं सुखाज्जलं सुगन्धारो महाधनुः ।
 गन्धपाणी च भगवान् सत्यानं सर्व-
 कर्मणाम् ॥”)
 भगवत्, क्री (भक्ति सुखदुःखादिकं कर्मजन्ममे-
 नेति भव्यते अनेनेति वा । भव + “पीडु

[illegible]

भोगेन एव सावद्व्यङ्ग्यगोचरे कस्यापि तत्र स्फुट
एव पात । अथ यदि तदन्तर्गद्गोचरोऽप्यो
विषयव्यति तदा तत्र यथास्तविद्वद्दृष्टत क्रान्ति
इत्यत्र बह्वा कस्यामकल प्रकाश्या तत्र द्विधकोत्त-
विधिना शीघ्रप्रतिमकल बह्वा तत्र प्रतिमकले
मन्त्रितागतपात मेघादेर्विकोम गन्धधिला तत्र
चिह्न कार्यम् । अथ विज्या आसाहर्मेवान्दृष्टत
राश्याङ्ग विमकलाख्य ज्ञात्वा तत्रापि मेघादेर्यस्य
पाताये चिह्न ज्ञात्वा प्रतिमकलविमकलयो
सम्पातचिह्ने प्रथम सन्पातम् । ततो भाङ्गान्तरे
द्वितीय ज्ञात्वा पातादयस्य पृष्ठतश्च त्रिमेऽन्तरे
परमविक्षेपांशे पठित्वै, प्रविष्टतादुत्तरे दक्षिणे
न विमकल व्यस्यम् । तत्र मन्द्स्फुटगत्या
पारमाधिको यज्ञो भ्रमति । अतो मेघादेरदृ
र्णममन्द्स्फुटो विमकले दैव । स तत्रस्थ
प्रतिमकलात् वावसान्तरेण विधिप्रस्तावान्
तत्प्रदेशे विक्षेप । यतो दृष्टतर्वापातस्य यज्ञे
विक्षेपामात्र त्रिमेऽन्तरे परमो विक्षेपो मध्ये-
ऽनुपातिव । अतो दृष्टतसम्पातगद्गोचरकार
ज्यम् । तदन्तरं पातगद्गोचरे क्वति भवति ।
पातस्य विकोमगलात् । सयोग श्ररार्थ
केन्द्रम् । यदि विज्यातुल्या केन्द्रव्या परम
श्ररक्षदानीयवाचका इति यत्र प्रतिमकल
विमकलयोस्त्रियेगुन्तर स्यात् । विमकलय-
यज्ञाङ्गमध्यग स्रज तद्गुमध्यगहान्तर स च
शीघ्रवर्ण । यदि भूमध्यात कस्यापि एतावान्
विक्षेपस्तदा विज्याये कियानिति द्वितीयचैरा-
शिकम् । आद्ये विज्या चरो द्वितीये गुण ।
तयोर्नांशे क्वति केन्द्रज्ञाया परमश्ररगुणाया
कर्णो चर मज्ज कालादृष्टतत्रयोस्त्रियेगुन्तर
स्फुटश्चर ॥ ७ ॥ इदानीमहोरात्रदृष्टमाह ।
रूषितज्ञानितुल्योऽन्तरे सर्वतो नाडिकाख्या
होरात्रदृष्टाकृत्य तत्र बह्वा । चट्टीनाथ यज्ञा

वर्षेभ्यः परिवर्त्तनम् ॥३॥ उतपिष्टस्य लिङ्गमाह ।
उतपिष्टस्य उतपिष्टं ज्ञाभ्यामक्षिभ्यां पिष्ट
सन्धियस्य तस्य । समन्तात् लभ्यभागश्चो ।
विशिष्टमाह विशिष्टं इत्यादि । तौ लभ्यत
ग्रोथौ । राजा च निबं सदा राजाक्षिका भवती
क्षुत्पिष्टाद्देव ॥३॥ विवर्त्तितवित्थं गताक्षिप्राधो-
गतामाह ।

इति श्रीविष्णुसूक्तम्

इति श्रीविष्णुसहस्रनामम् ॥

भङ्गः

भयपृष्ठ पु, (भय पृष्ठमसिन् ।) सम्मुख । इति
त्रिकाक्षशेषः । सुटितमेरुदण्डः । यथा—
“भयपृष्ठकटिपीव स्तम्भद्विहृत्तुषोमुखम् ।
कट्टेन लिखितं पुत्र यत्नेन परिपालयेत् ॥”

इति प्राचीनवाक्यम् ॥

(भय पृष्ठ वल्गु । सुटितमेरुदण्डं चि ॥)

भयसन्धि पु, (भय सन्धिरज्जास्त्राद् वा ।)
शरीरस्य सन्धिलान्भङ्गरोगविशेषः । तस्यौ
यथ यथा,—

“अभया विप्रला योष, सन्धेरभि समीकते ।
तुल्यौ गुगुलुना योष्या भयसन्धिप्रसारकः ॥”

इति गार्हते १७५ अध्यायः ॥

भयसात्वक, स्त्री, (भयो विस्त्रिष्ट दम्भ सन्धि
सवातोऽयम् ।) बोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भयान्ता, पु, (भय क्रमेण हीन आत्मा देहो
वल्गु । कृष्णप्रतिपदादिक्रमेणैकैककलाच्छेदेन
भयदहन्तादस्य नयात्वम् ।) चन्द्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

भयाश्र चि, (भया आश्रा वल्गु । हताश्रः
हीनहृत्ताभङ्गयुक्तः । यथा,—

“अतिथियच्छ भयाश्रो यद्वात प्रतिनिवर्तते ।
य तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

भयो, स्त्री, (भयिनी । एवोदरादित्वात् साधु ।)
भयिनी । इति ह्रस्वप्रकोषः ॥

भङ्गारी, स्त्री (भमिज्जलशब्दं करोतीति ।
ल + ल्यप् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दम्भः ।
इति त्रिकाक्षशेषः ॥

भङ्गता, [च] चि, भङ्गकर्ता । भङ्गधातोः कर्त्तरि
लङ्प्रत्ययेन विभक्तम् । (यथा, भङ्गौ ॥ १६॥ २८६॥
“प्राकारस्तत्र भेत्तारं परिक्रमाच्च पूरकम् ।
हारास्त्राच्चैव भङ्गकारं चिप्रमेव प्रवासयेत् ॥”

भङ्ग, पु, (भङ्गते इति । भङ्ग + कर्मणि क्तम् ।)
तरङ्गः । इत्यमरः ११. १०. ५॥ पराजयः ।

(भङ्ग + भावे चण् ।) मेदः । रोगविशेषः ।
इति मेदिनी । मे, १३॥ (रोगविशेषार्थं यथा,—

“पातवातादिभिर्हिवा भङ्गोऽस्याः सन्धयन्धित
प्रसारणाङ्गुलशरीरशक्तिः सन्धिसुस्तता ।

इतरस्मिन् भृश शोफ सन्ध्यावस्थासति यथा ।
अशक्तिश्चेदितेऽपि धीयमाने वृद्धतया ॥

समासादिति भङ्गस्य वल्गुवद् बहुधा तु तत् ।
मिथ्यते भङ्गमेदेन तस्य सन्धस्य साधनम् ॥

यथास्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्षते ।
प्राप्यास्यदारि यत्नस्य स्वर्गं शब्दं करोति तत् ।

यथास्त्रिवेशः प्रविशेन्नश्मस्यो विदारितः ।
भय यथाभिचातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥

उज्ज्वलमानं यतवत् यच्च मज्जति मज्जति ।
तुल्यं वाच्यं ज्ञाशाशक्ततात्वात्प्राप्त्यामपि ॥

भिन्नं कृपायै यत्नस्य सन्धिरज्जास्त्राद् वा ।
यत्नं प्रतिपिष्टं भङ्गं यथास्य विवेकयेत् ॥

अथर्वसिद्धिपुष्पस्य ज्ञाशाशक्ततात्वात्प्राप्त्यामपि ।
यत्नं प्रतिपिष्टं भङ्गं यथास्य विवेकयेत् ॥

यत्नं प्रतिपिष्टं भङ्गं यथास्य विवेकयेत् ।
यत्नं प्रतिपिष्टं भङ्गं यथास्य विवेकयेत् ॥

यत्नं प्रतिपिष्टं भङ्गं यथास्य विवेकयेत् ।
यत्नं प्रतिपिष्टं भङ्गं यथास्य विवेकयेत् ॥

भङ्गः

सम्बन्धमितमप्यस्य दुर्भासाद्विचिन्वन्नातः ॥
सचोभारपि यत्नश्चेद्विभक्तिर्वा तद्विवर्जयेत् ।

आदितो यच्च दुर्ज्जातमस्यसन्धिरथापि वा ॥
तद्व्याख्यानं सुष्ठुमन् भङ्गन्ते नलकानि तु ॥

कपालादि विविधवस्ते स्फुटतन्ध्यानि भूयसा ।
अथावनतमुन्नत्युन्नतश्चावपीडयेत् ॥

आच्छेदतिक्षिप्रमधो गतश्चोपरि वर्तयेत् ।
आच्छेदोत्तपीडनोन्नतमन्धैरुच्यते ॥

सन्धिन् शरीरमान् सर्वान् चलान्पचलानपि ।
इत्येते स्थापनोपायैः सन्धक सस्याप्य निश्चलम् ॥

पट्टे प्रभूतवपिर्भिवेद्यथिला सुखेस्ततः ।
कदम्बोद्वन्नाश्वत्थसर्पान्जुनपलाशजैः ॥

वशोद्वेर्वा पृथुभिस्तुभि सुनिवेशिते ।
सुष्ठुस्थे सुप्रतिस्तम्भैर्वस्त्रैः प्रकलेरपि ॥

कुप्राश्रये समं वल्गु पट्टस्योपरि योजयेत् ।
श्रिथिनेन हि वल्गेन सन्धेः स्वीर्य न जायते ।

गाढातिरुद्धादाहपाकस्ययुसम्भवः ।
आहाराहारादौ चर्मं सम्राह्मण्यवेष्टिते ॥

साधारण्ये तु पश्चाद्वाङ्गदोषवशेन वा ।
अयोधादिकवायेन तत्र श्रौतेन सेचयेत् ॥

त पश्चन्धनपक्वेन पयसा तु सवेदनम् ।
सुखोष्णश्वावचार्थं स्थाचक्रतैलं विज्ञानता ॥

विमन्य देश कालश्च वातस्त्रीधमसुतम् ।
प्रतप्तं सेकलेपांश्च विदध्यादृष्टश्रौतकान् ॥

यत्किञ्चिद् स सर्पिष्कं मधुरौघधवाचितम् ।
प्रातः प्रातः पिवेन्नम श्रौतलं लाक्षया युतम् ॥

सत्रगुह्यं तु भयस्य व्रणो मधुसुतोत्तरे ।
कवाये प्रतिवार्योऽयं श्रेयो भङ्गोदित क्रमः ॥

जलानि व्रणमाचानि प्रलिप्य मधुसपिभा ।
सन्धौत व्रणान् वैद्यो न्यन्येभ्योपपादयेत् ॥

तान् समान् सुखितान्जाला फलितरीरोध-
कटपले ॥

समङ्गाधातकीयुक्तेष्वर्थात्तरवचूचयेत् ॥
धातकीरोधयुक्तेष्वर्थात् रोहन्त्यासु तथा व्रणाः ।

इति भङ्ग उपक्रान्तं शिरधातोर्कटौ हिमे ।
मांसलस्यास्यदोषस्य सुसाधो दाहकोऽन्यथा ।

पूर्वमस्थान्तवयसामेकद्विगुणे क्रमात् ।
मासैः श्रेष्ठं भवेत् सन्धेयैः शोक्तं भजतो विधिम् ॥

कटीजङ्घोरभमावा कप्राटशयनं हितम् ।
यन्मार्थं तथाकीका यच्च कार्या तिवन्नाः ।

जङ्घोर्वा पार्श्वयोर्वा त्रौ तत्र एकश्च कौलकः ।
ओष्ण्यां वा पृष्ठवर्षे वा सङ्गस्याचकयोक्तया ।

विमोक्षे भयसन्धौ वा विधिमेवं समाचरेत् ॥
सन्धौश्चिरविस्तृतांश्च क्षिप्रविक्षिप्तान् नृदूतान् ॥

उत्तेर्विधानैर्वैद्यैः च यथास्य स्थानमाचरेत् ॥
असन्धिमन्त्रं कृत्वा तु विमोक्षेणवाधिते ।

आपोष्य भङ्गं यमयेत्ततो भयवदाचरेत् ॥
सुप्तं नैति यथा पाकं प्रवर्तते तथा भिक्वा ।

पक्वमांसविरासादुसन्धिः श्रेष्ठः न गच्छति ॥
वातवायुविनिहितान् खेदान् भयस्य

योजयेत् ॥

इति ब्राम्हणे उत्तरस्थाने । २७ अध्यायः ॥

भङ्गिमा

कौटिल्यम् । भयम् । विच्छिन्ति । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (विच्छिन्त्यर्थं व्यवहारो यथा,—

“वृद्ध धातुविभागो विद्योग सञ्जीवापगम
समागनिरोध स भङ्गः खलोकसम्भावः । इति

चरके शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
रोगमाचमम् । इति राजनिघण्टुः ॥ गमनम् ।

जलनिर्गमः । इत्यजयपाणः ॥ (नागमेदः ।
यथा, महाभारते । १ । ५७ । ६ ।

“उच्छिन्नं शरीरं भङ्गो विच्छेदेन विरोह्य ॥”
भङ्गवाचा स्त्री, (भङ्गेन वासं शीरभमस्याः ।)

हरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

भङ्गवार्थं चि (भङ्गं वक्रभाव आनाज्वलमित्यथ
अति व्यवस्थिति यन या क्रिया इति यावत्

भङ्गसमयतीति अय + ल्यप् । कौटिल्यव-
धावक्रियाधियादस्य तथालम् ।) कृटिलः ।

इति हाराक्षौ ॥

भङ्गा स्त्री, (भङ्ग्यते इति । भङ्ग + “हलच् ॥”
१ । १ । १२१ । इति बाहुलकाद् वल्गु टाय ।)

वृक्षविशेषः । तत्पञ्चान्नः । मातुलानी २ । इत्य-
मरः ॥ २ । ६ । २॥ (अस्या पयसाया गुणाच्च यथा

“भङ्गा भजा मातुलानी मादिनी विजया चया ।
भङ्गा कपहरी तिल्ला प्याङ्गिणी पाचनी जलम् ॥

तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमन्दवासाद्विह्वली ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

इति भङ्गायां भङ्गा काश्मीरेषु खनामख्याताः ।
इति सुभूखादयः । इति भरतः ॥ इत्यस्या

फलं कलायपरिमात्रमिति सर्व्वम् । इति
कारसुन्दरी । शृङ्गाश्च शृङ्गम् । यथा,—

भङ्गा शृङ्गे शृङ्गाकृत्ये । इति सुकटहृतवदः ॥
विह्वता । तैडङ्गी इति भावाः । यथा—

“निभङ्गी रेचनी भङ्गा कलिङ्गा परिपाकिनी ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

औषधविशेषः । भाट इति सिद्धि इति च
भावाः । यथा,—

“वैद्योऽस्यविजया भङ्गा विजयेनाश्रयं जया ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्या गुणा विजयाशब्दे ब्रह्मा ॥

भङ्गान्, पु (भङ्गेन अतिरिति इति । अन् + ल्यप् ।)
मत्स्यविशेषः । भाङ्गान् इति भावाः । तत्तु-

पयसा । दौर्बल्यजनः २ । इति शब्दमाकाः ॥

भङ्गारी, स्त्री, (भङ्गारी एवोदरात् साधु ।)
दम्भः । इति त्रिकाक्षशेषः ॥

भङ्गि, स्त्री (भङ्ग्यते इति । भङ्ग + इत् । नङ्गादित्वात्
ङात्वम् ।) विच्छेदः । (यथा, रघौ ॥ १३ । ६६ ।

“यानाद्वातरदङ्गरमहोत्तरेण
मार्गेण भङ्गिरपितस्यद्विकेन रामः ॥”)

कौटिल्यमेदः । इत्यमरभरतौ । विन्नासः । इति
कलिङ्गः ॥ (भङ्गं करोतीति । भङ्ग + क्तिच् +

इ. ।) कालोपः । इत्यजयदेवः ॥ भङ्गः । इत्यमरः ॥
वाजः । कृत्तवित्तः । इति रभसः ॥

भङ्गिमा, [न] पु, (भङ्ग + बाहुलकात् खार्थं
इमन्निष् ।) भङ्गिः । यथा—

“अधरे कण्ठस्य चारु दृष्टोऽस्मान्तरङ्गिमा ।
प्रायनाथ । किमेतस्य वेशविन्यासभङ्गिमा ॥”

इति काव्यचर्चिका ॥

भङ्गी, खी, (भङ्गि + कृदिकारादिति पक्षे डीप)
भङ्गि । यथा,—

“जानामि मानसलसाङ्गि । यथो विभङ्गी
भङ्गीशत नयनयोरपि चातुरीश ।
आभीरनन्दनसुखानुचक्रणशी
वशीरवो यदि न मामवशीकरोति ॥”

इत्युद्धट ॥

भङ्गुर, जि (भञ्जते खयमेवेति । भञ्ज + “भञ्ज
भासमिदो घुरण ॥” २ । १६१ । इति कर्म
कर्तरि घुरण । घिलात कुलमिति काशिका ।
खय भञ्जनशील । यथा, भागवते । ७।७।४३।
“कामाद् कामयते कान्वेयदर्पमिह पूरय ।
य वे देहस्तु पारको भङ्गुरो यालुपैति य ॥”
कुटिल । इति जटाधर ॥

भङ्गुर पुं, (भञ्ज + घुरण । कुलच ।) नद्या वङ्ग ।
“इति शब्दमात्रा । नदीर वाक इति भाषा ॥

भङ्गुरा खी, (भङ्गुर + टाप ।) अतिविषा ।
प्रियङ्गु । इति राजनिघण्टु । (अतिविषा-
शब्दे प्रियङ्गुशब्दे षास्त्व विषयो ज्ञेय ।)

भङ्गं, खी, (भङ्गाया भवन क्षेममिति । भङ्ग +
“विमाणा तिलमायोमाभङ्गागुम्भ ॥” ५।२।४।
इति पक्षे यत् ।) भङ्गाक्षेपम् । तत्पर्याय ।
भङ्गीनम् २ । इत्यमरभरतौ । (भङ्गमङ्गीतीति ।
भङ्ग + इच्छादिवाङ् यत् । भङ्गाई जि ।)

भचक्र खी, (भानां राशौर्वा चक्रम् । भानां
खलवस्थानविशेषैर्विरचितो गोलाकार
पदाद्य ।) राशिचक्रम् । यथा,—

“भमावर्तो भचक्रोऽस्मिन् भुवो नाभौ चवस्थितः ।
आराचके तिलभौसौ मुक्तनीवशनेचरा ॥

राहु केतुरगस्त्यश्च नचचार्यस्य राशय ।
वरा दिव्य च अष्टासु मेदोर्भूगोलकोद्धरा ॥

ह्यावा भवेत्परा राशि स्याच्च तद्विरहा-
इतिम् ।

सूर्येन्दोः पद्मागस्तु गोलकस्थायमा भवेत् ।
अन्योऽन्योऽन्योरेव आययोरेव कारणात् ।

यास्तयोर्वा तु आचरेत् तत्तत् पूर्वपक्षिणी ।
तत्र पुन्यपलाङ्गात्, जतो राशीस्तु विमुक्ता ॥”

इत्याख्ये कश्चिपुराणे गणनेदनामाध्याय ॥३॥
अथ भचक्रमन्वयवस्थामाह ।

“निरक्षदेशे स्थितिमङ्गलोपगौ
भुवौ नरः पश्यति दृष्टिचोतरौ ।

तदाभित खे चवयन्वत् सदा
भमस्तचक्र निचमस्तकोपरि ।

उद्गृह्णति सति यथा यथा नर-
क्षया तथा क्षातलक्ष्यमस्तमम् ।

उद्गमयति प्रपद्यति गोलक जिते-
सदगते वीचनकाः प्रसन्नप्रकाशे ।

योजनसंज्ञा भङ्गीशु विमुक्ता
सुखमिदं भङ्गीशु विमुक्ता ॥

भूमौ कक्षायां वा भागेभ्यो
योजनानि च यस्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याय ॥

(भानां नचचार्या चक्रमितिविषये नचच-
चक्रम् । नचचसम्बद्धम् ।)

भज, इक भासि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (पुरा
पर-अक०-सेट ।) इक भञ्जयति । भासि
दौमौ । इति दुमादास ॥

भज क पाकि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (पुरा -
पर०-अक०-सेट ।) क भाजयति । विद्यावने
इति प्राश्न । विद्यावन दानम् । इति दुमा
दास ॥

भज, न अौ भागसेवयो । इति कविकल्पद्रुम ॥
(भ्रा उभ सक अणिट ।) न विभजति
विभजते धन भाता । अौ अभाचौतु कृत्वा
चाष्टु । इति दुमादास ॥

भजन् [त] जि, (भङ्गति विभजतीति वा । भज
+ कट श्चादेशः ।) भागकर्ता । सेवा-
कर्ता । इति भजघातो कर्तरि शब्दप्रत्ययेन
नियम्नम् ।

भजन, खी (भज + भावे क्युट ।) भाग । सेवा ।
इति भजघातोभावे अणटप्रत्ययेन नियम्नम् ।

“दाराख्ये ये भजनसहाया
पुत्राख्ये ये तद्वनकाया ।
धनमपि तद्वहिरभजनार्थं
नो वेदेतत् कर्त्तव्यम् ॥”

इति भोजसुद्धर ॥

भजमान, जि (भजते यजमानवद्भातीति । भज +
“ताच्छैल्ययवोचनशक्तिश्च चानश् ॥” १ ।
२ । १२६ । इति आनश्च । शानञ वा ।)

न्यायम् । आशामतत्रादि । इत्यमरः । २ । ७।
२४ । भागकर्ता । सेवाकर्ता । इति भजघातो
कर्तरि शानप्रत्ययेन नियम्नम् । (स्यात्तदुपस्य
पुनमेह । यथा, भागवते १६ । २४ । ६ ।

“पुनस्तीक्ष्णतो पुनस्तस्याश्च स्यात्तत्तत् ।
भजमानो भजिर्होडविर्देवाडघोऽन्वकः ॥”

भञ्जक, जि, (भञ्ज + क्युच् ।) भञ्जनकर्ता ।
भनक्ति च इत्यर्थे मन्त्रघातो कर्तरि क्यप्रत्य-
येन नियम्नम् ।

भञ्जन्, जि, यजमानभञ्जनाभय । इति भञ्ज-
घातो कर्तरि शब्दप्रत्ययेन नियम्नम् ।

भञ्जन, खी, मोहनम् । इति भञ्जघातोभावे
अणटप्रत्ययेन नियम्नम् । (यथा महामारते ।
१२ । ५६ । ६२ ।

“यन्नास्ति विविधान्येव क्रियास्तेषां चर्चिता ।
अवमह प्रतीचात् केतनायाच भञ्जनम् ॥”

भञ्जनकः, पुं, (भनक्ति आमहयतीति । भञ्ज +
क्युच् । तत् सार्धं वञ्जायां वा कन् ।) सुखरोग-
विशेषः । तस्य निदानादि यथा,—

“वर्त्त-वक्तु भवेद्यस्य दन्तमङ्गल जायते ।
कषवातस्ततो यासि च भञ्जनकश्चिज्ज ॥”

इति माधवकरः ॥

भञ्जक, पुं, (भनक्तीति । भञ्ज + बाहुलकात् अण-
प्रत्यय ।) देवकुलीकृततर । तत्पर्यायः ।
काचिम २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भञ्जा खी (भनक्ति भयादिकमिति । भञ्ज +
अच । टाप ।) अन्नपूर्णा । यथा —

“भीतिहा भयहन्त्री च भावनावशवर्तिनी ।
भौमाङ्गवाचिनी भञ्जा भित्तिस विनिवर्तिनी ॥”

इति रुद्रयामले सप्तविद्यारहस्यम् ॥
भट भटौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्रा गर
सक० सेट ।) भटतिरिह पोषणम् । कर्मसंख्य
मिति गोविन्दभट्टः । भटति भट्ट खामी । इति
दुमादास ॥

भट म भाषणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्रा -
पर० सक सेट घटादि ।) म भटयति ।
भाषण कथनम् । इति दुमादास ॥

भट, पुं, (भञ्जते भिद्यते इति । यद्वा भटतीति ।
भट + अच ।) योद्धा । इत्यमरः । २ । ७।६१ ।
(यथा, भागवते । ७ । १० । ६ ।

“उक्ते केचिदिमे केचिदपरे युयुत्सु खरे ।
केचिन्नौरसखेर्केचिदौपिमिहिरिभिमता ॥”

अच्छमेह । इति हेमचन्द्र । वीरः । (यथा
नैवधे । १० । १३२ ।

“पदे पदे सन्ति भटा रयोद्धता
न तेह द्विचारस एष पुर्यते ।
धिगीदृशस्ते रुपते । कुविक्रम
क्षयायवे च क्षयवे यतस्त्रिजि ॥”

पासरविशेषः । इति मेदिनी । टे, २४ ।
रजनीपर । इति शब्दरत्नावली । चवसङ्कर-
विशेषः । यथा,

“वह्निकाराङ्गतो जातो नाटिकां परवाहकः ॥
इति पराशरपद्धतिः ॥

भटा, खी, (भट + टाप ।) इक्ष्वाखी । इति
रत्नमात्रा । राखाङ्गश्या इति भाषा ॥

भटिज, खी, (भटति भञ्जते वेति । भट + इज ।)
मूलपक्षमादि । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ।
कावाव इति यादवभाषा ॥

भट्टः, पुं, (भटतीति । भट + बाहुलकात् तत् ।)
जातिविशेषः । भट इति भाषा । तस्योत्-
पत्तिर्वया,—

“वैद्यानां मूलवीर्येण प्रमानेको भूय च ।
य भट्टो वायुहृत्स्व कर्त्तव्यो सुविपाठकः ॥”

इति अष्टवैवर्ते अष्टाश्लोके १ अध्यायः ॥
अपि च ।

“कश्चिदाङ्गिकान्नायां भट्टो जातोऽभुवाचकः ॥”
इति सुविहिरपरमुरामधेवादे जातिभट्ट-
कक्षम् । प्रविशरान्तिके राज्ञा तस्य वाचो
देयः । यथा,

“त्राक्ष्य चक्षिज वेद सञ्जुग गन्धक शुभम् ।
भट्ट वेदा युष्मकार ख्यायेतु प्रविशरान्तिके ॥”

इति अष्टवैवर्ते श्रीलयाचम्यश्लोके १ १ अ ॥
भट्टाचार्य, पुं (भट्ट तुल्यतमः । आचार्य
उच्यनाचार्यः । तौ तुल्यतया तन्मात्राभिज्ञेयः ॥

स्थलेति । अण । तुतातभट्टमत न्यायशास्त्रम्
उदयनाचार्यमत न्यायशास्त्रम् एतदुभय
शास्त्रवेत्ता । एतदुभयमत जानाति य इत्यर्थे
उच्येकादिति कारकात् कर्त्तरि अणित्वा
च्चाप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

भट्टार चि, (भट्टतीति । भट्ट + कृिप । भट्ट
चासौ तारश्चेति कर्मधारय । पृषोदरादिवात
साधु । यद्वा भट्ट खामित्व ऋच्छतीति ।
अण ।) पूज्य । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ८६७ ।

“नोनसिद्धारभट्टारप्रशस्तकवसादय ।

वद्वाय हृषदेवेन कारागार प्रवेष्टिता ॥”

भट्टारक, पु, (भट्टार । वज्रायां कृत् ।) नाचोक्तौ
राजा । इत्यमरः । १ । ७ । १३ । देव । तपोधनः ।
इति मेदिनी । के, २५ । पूज्ये चि । इति
जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । २४ ।
“प्रविष्टेषु तव कीपात पुर सुभद्रादिषु ।
भट्टारकामतेदिहा भूय पुन्य वसन्त्यतः ॥”

भट्टारकवार, पु, (भट्टार वज्रायां कन । भट्टा-
रक छयं तस्य वार ।) रविवार । यथा—
“सखे । स्नातुनिर्मितपाशास्तद्वय भट्टारक-
वारे कथमेतावन्तौ खूशामि ॥” इति हितो-
पदेशे १ परिक्रिन्दे ऋगं प्रति जम्बूकाक्षम् ॥

भट्टि, पु, खनामखातरामकथाश्रयमहाकाव्यम् ।
तत्तु बलभीवास्तयश्रीखामिच्छुभट्टमहात्राक्षय
महदेवाकरणेन कृतम् । इति जयमङ्गलकृता
तट्टीका । एतन् काव्य भर्तृहरिणा कृतमिति
भरतमङ्गलकेन लिखितम् ॥

भट्टिनी, स्त्री, (भट्टं खामित्वमस्या अस्तीति ।
भट्ट + इनि + डीप ।) नाचोक्तौ अलताभि-
वेका राजपत्नी । इत्यमरः । १ । ७ । १३ ।
त्राक्षत्रभार्या । इति मेदिनी । ने, ३१ ॥

भट्ट इक शिवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा-
पर०-अक -सेट । इति ।) शिवं कल्याण
क्रिया वेदेन्येव । प्रतारणे प्रसिद्धोऽयम् । इक
भट्टयति प्रतारकी सुम्भ घनदानाङ्गीकारेण ।
इति दुर्गादासः ॥

भट्ट इड वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म -सक सेट ।) परिभाषण इति गोविन्द-
भट्ट । परिहास इति चतुर्भुजः । इ भट्टयते ड
भट्टते विडगीं लोक । इति दुर्गादासः ॥

भट्ट, पु (भट्टतीति । इड इड परिहासे परि-
भाषणे वा + अच ।) वणसङ्करजतिविशेषः ।
ख तु वेडात तीवरकन्यायां जात । यथा,—
“लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास वसुधाम् ।

माह मङ्ग मातरश्च भट्ट कोलश्च कन्दरम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसूत्रे १ अध्यायः ॥

भट्टिन, पु, (भट्टतीति । भट्टि + “सलिकल्पानि
महिभट्टिभट्टिणि ॥” उग्रा १ । ५५ । इति
इत्यम् ।) सेवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भण ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर० हिंका -सेट ।) ऋ अचोभक्तु अचभावात्

च चेह् यत्तवाक्यम् । श्रीजयदेवकृतहरिसेव
भणति परमरमणीयम् । इति दुर्गादासः ॥

भणित चि (भण + क्त ।) शब्दितम् । कथितम् ।
यथा,—

“श्रीजयदेवभणितमिदमङ्गुतकेशवकेलिरहस्यम् ॥”
इति गौतमोविन्दः ॥

भणिति, स्त्री, (भणयते इति । भण + क्तिन् ।)
वाक्यम् । इति भूरिप्रयोगः त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५४ ।

“नियन्ता यद्भणितस्तद्गुणोदीरणादियम् ।

अतिप्रसङ्गभङ्गाततन्नेयतावाप्तिर पुनः ॥”

भण्टाकी, स्त्री (भण्टते भण्टते वा । भट्ट भट्टौ

भणशब्दे वा + “प्रिनाकाक्षयश्च ॥” उग्रा ० । ४ ।

१५ । इति आक । निपात्यते च । गौरादिवात

डीष ।) वार्ताकी । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

ट्टहती । इति रत्नमालाः । (ट्टनाकम् । तनु-

पर्यायो यथा,—

“ट्टनाक स्त्री तु वार्ताकुभण्टाकी भाट्टि

कापि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भण्टुक, पु, (भण्टतीति । भण्टि उक्तम् ।)

झोनाकटव । इति रत्नमालाः । कुक्षयितु

भण्टुकोऽपि पाठः ॥

भण्ड, पु, (भण्डते इति । भण्डि प्रतारणे + अच ।)

अङ्गीकभाषी । भण्ड इति भाषा । इति

सचिप्रसारादिवादिता । तत्पर्यायः । चाटु-

पट्ट २ । इति भूरिप्रयोगः ॥

भण्डक, पु, (भण्ड + वज्रायां कृत् ।) खड्गन-

पत्री । इति जटाधरः ॥

भण्डन, स्त्री (भण्डि + भावाद्दी क्युट ।) खली-

कार । कवचम् । उग्रम् । इति मेदिनी ।

ने, १ ॥

भण्डहासिनी, स्त्री (भण्डेन खलीकारेण हसति

या । हस् + शिनि । डीप ।) शयिका । इति

शब्दरत्नावली ॥

भण्डि, स्त्री, (भण्डि + इन् ।) वीष्णि । इति

हारावली ॥

भण्डिका, स्त्री, भण्डिका । इति शब्दरत्नावली ॥

भण्डिर, पु, (भण्डिन + रणयोरेकम् ।) शिरीष-

वृक्ष । यथा । भण्डिली भण्डिरो नैमौति भरत-

वृत्तवाचस्पतिः ॥

भण्डिन, पु, (भण्डते परिहसतीति भाषते

इति वा । भण्डि + “सलिकल्पानिमहिभण्डि

भण्डौति ॥” उग्रा १ । ५५ । इति इत्यम् ।)

शिरीषवृक्ष । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

(तत्पर्यायो यथा —

“शिरीषो भण्डिली भण्डौ भण्डिरश्च कपीतनः ।

शुकपुष्प शुकतच्छट्टपुष्प शुकप्रियः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भण्डिन चि, (भण्डि + इत्यम् ।) शुभः । इति ।

इत्यादिवाच्यः । शिखी । इति सचिप्रसारा

वादिवादिता ॥

भण्डौ, स्त्री (भण्डते इति । भण्डि इन् ।) कृदि

कारादिति पञ्च डीप ।) भण्डिका । इत्यमरः ।

२ । ४ । ११४ ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—

“भण्डिका विकासि जिह्वी समङ्गा कालमेविका ।

मङ्गकपर्णी भण्डिरी भण्डौ योजनवत्तपि ॥

रसायन्ययणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।

भण्डौतकी भण्डिरी च मङ्गुवा वस्त्रराजिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

शिरीषवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः । (पर्या

योऽस्या यथा,—

“शिरीषो भण्डिली भण्डौ भण्डिरश्च कपीतनः ।

शुकपुष्प शुकतच्छट्टपुष्प शुकप्रियः ॥”

श्वेतनिहता । तत्पर्यायो यथा,—

“श्वेतानिहता भण्डौ स्वात निहता चिपुटापि

च ।

सर्वाङ्गभूति सरला निशोचा रेचनीति च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भण्डौतकी, स्त्री, (भण्डौतकी तकातीति । तका +

अच । गौरादिवात डीप ।) भण्डिका । इति

भावप्रकाशः ॥

भण्डौर, पु, (भण्डि + वाङ्मूलात् ईरन् ।)

समञ्जसपुत्र । तच्छुलीयश्रावः । (यथा —

“तच्छुलीयो मेघनाद काळेरेस्तच्छुलेरक ।

भण्डौरस्तच्छुली वीजो विषज्ज्वाल्पमारिव ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

शिरीषवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः । (वटवृक्ष ।

यथा, रामायणे । ३ । ७५ । २४ ।

“भागतोऽङ्गुलस्योऽयं भण्डौरेर्निपुलेस्तथा ।

अश्रोत्रे सप्तपण्येऽयं केतकेरेतिसुक्तके ॥”

“भण्डौरी वटः ॥” इति तट्टीकायां रामायणे ।)

भण्डौरकतिका, स्त्री (भण्डौर इव लतते इति ।

लति सौचो घालु + अच । स्वार्थे कम् । टाप

व्यत इत्यम् ।) भण्डिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

भण्डौरी, स्त्री, (भण्डौर । गौरादिवात डीप ।)

भण्डिका । इत्यमरः ॥

भण्डौल, पु, (भण्डौर । रणयोरेकत्वम् ।) भण्डिका ।

इति शब्दरत्नावली ॥

भण्डूक, पु, (भण्डि + ऊक ।) मतल्लविशेषः ।

भाङ्गुर इति भाषा । अस्त्र गुणा । मधुरत्वम् ।

शीतत्वम् । दृढत्वम् । श्लेष्मकरत्वम् । शुक्लत्वम् ।

विष्टम्भित्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । इति भाष

प्रकाशः ॥ झोनाकटवृक्ष । इति रत्नमालाः ॥

भट्ट इक शुभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा-

पर०-अक सेट ।) इक भण्डयति शुभ कल्याण-

क्रिया । इति दुर्गादासः ॥

भट्ट इड हर्ष । प्रीती । शुभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा - आत्म अक सेट इति ।) इ भण्डयते ।

इ भण्डते पण्डित सदा । इति दुर्गादासः ॥

भट्टन, पु, (भण्डते इति । भण्डि कल्याणे + “भण्डे

नैलोपच ॥” उग्रा १ । १३० । इति कम् ।

नलोपच ।) वीगतादिबुद्ध । इति जैमिनी ॥

मायादेवीसुतः । सुतेन । पूजिते, चि । इत्युक्तम् ॥

भद्रः

दिकोव । (भद्रं प्रवर्जित । इत्युयाहौ ।
३ । १३० । छत्रयाख्याया उच्यते । यथा,
कथासरित्सागरे । ४६ । १७८ ।
“तत्रान्वित्य यथावत् त भद्रमभिगम्य च ।
परिचर्यापरो भद्रा नौगि वरायश्रियत ॥”
भद्राक, पु, जौ, (भद्रते इति । भद्रि-“पिना
कादयश्च ।” उया । ४ । १५ । इति आक ।
गलोपश्च ।) मङ्गलम् । इत्युयादिकोव ।
भद्र जौ, (भद्रते इति । भद्रि कथायै-
“अनेन्द्रायवक्त्रप्रज्ञमनुचरुखरभद्रोयेति ।”
उया । १ । २८ । इति रन् । निपात्यते च ।)
मङ्गलम् । (यथा, अनेन्दे । २ । २६ । २ ।
“यजस्व वीर । प्रविष्टि मनायतो भद्र मन-
लख्यत्वं उच्यते ॥”
यथा च कामन्दकीयनीतिवारे । १३ । १२ ।
“किरीटमणिचित्रेण ध्वजेन चाख्यारिह ।
नालत्वा विविधां मां प्रवृत्तौ भद्रमनुते ॥”
सुक्तम् । काचनम् । इति मेदिनी । २, ७१ ।
भद्र, जौ, जौ, (भद्रि-रन् निपात्यते च ।)
करवर्षिणः । इति मेदिनी । २, ७२ ।
तपु विष्टिभद्राख्येन प्रविष्टमभद्रम् । इति
ज्योतिषम् ।
भद्र पु, (भद्रते इति भद्रि-रन् निपात्यते च ।)
शिव । खड्गरीट । हवम । कदम्बक । करि
जातिविशेष । इति मेदिनी । २, ७३ । नव-
शुक्लावकान्तगतजिह्वमेद । रामचर । सुमेरु ।
इति हेमचन्द्र । कुड्डी । इति राजनिघण्टु ।
(चन्दनम् । तत्पर्यायो यथा,—
“श्रीखलु चन्दनं नखौ भद्र श्रीखलेपणिक ।
गन्धवारो मलयजस्तथा चन्द्रवृत्तिश्च स ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
साध्यमौलिकानां पद्धतिविशेषः । यथा —
विष्णुर्नागः खिलपिलगूत इन्द्रो युगः पाणो भद्र ।
इति कुलाचार्यकारिका । (वसुदेवस्य पुत्र
मेद । यथा, भागवते । ८ । २४ । ४७ ।
“सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्गादेो भद्र एव च ।
पौरवास्तव्या स्ते भूतत्वा द्वादशाभवन् ॥”
सरोवरविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । ११२ । ४६ ।
“अरुणोद मानवश्च सितोद भद्रश्च त्रितम् ।
तेवासुपरि पत्नारि सरांसि च वनाणि च ॥”
हृत्तीक्ष्णमणैरुत्तमस्यान्तरे देवगणमेदे बहुवच
क्रान्तीभ्यम् । यथा, भागवते । ८ । १ । २४ ।
“वशिष्ठतनया सप्त ऋषयः प्रमदादव ।
सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्त्वजित ॥”
स्वायम्भुवमन्वन्तरे विष्णोर्दक्षिणागर्भजात सुवित
नामकदेवगणमेद । यथा, भागवते । ४ । १ । ६-७ ।
“तां कामयानां भगवानुवाच यजुर्वा पति ।
तुष्टायां तोषमापन्नो जनयद्वादशात्मजान् ॥
तोष प्रलोभः सन्तोषो भद्र शान्तिरिहस्यति ।
इह्य कविर्वित्तं खाद्यं सुदेवो रोचनो हिवट ॥”
पर्वतविशेषः । यथा, स्कन्दपुराणे । सुवन
कोवि । ४० अध्याये ।

भद्रका

“अरण्ये शिखिरौतश्च सको वेदूष्यपर्वत ।
कपिल पिङ्गलो भद्र सुरवश्च महाचक्र ॥”
एकादशहापरजातो महेन्द्रस्य ऋषिर्भूतः
तार विशेषः । यथा, ब्रह्माङ्गे । २७ अध्याये ।
“एकादशहापरे तु व्यासस्तु त्रिष्टयो यदा ।
तदाप्यत्र भविष्यामि गङ्गाद्वारे युगान्तिके ॥
भद्रो नाम महातेजास्तत्रापि मम पुत्रका ।
भविष्यामि महात्मानो सुदृता वेदमारगा ॥”
भद्र, त्रि, (भद्रते इति । भद्रि कथायै रन् ।
निपात्यते च ।) श्रेष्ठ । वाधु । इति मेदिनी ।
२, ७२ । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २६ ।
“भद्रः कण्टकः । अथ तावदक्षतस्वामी पिङ्गलक
उदकयह्नयार्थं यस्तुनाकच्छमवतीत्य स्थित ॥”
भद्रक, जौ, (भद्र-सञ्चार्या स्त्रार्थे वा कन् ।)
भद्रसुक्तम् । इति रत्नमाळा । (देवदारु-
शब्दस्य विषयोऽभिहितः ।) मनोज्ञ, त्रि ।
इति त्रिकाङ्गशेषः ।
भद्रक, पु, (भद्र-सञ्चार्या कन् ।) देवदारु ।
इति शब्दरत्नावली ।
भद्रकण्ट, पु, (भद्र कण्टो वक्ष्य ।) गोक्षुर ।
इति राजनिघण्टु ।
भद्रकालो, जौ (भद्रा मङ्गलमयी चासौ काली चेति
कर्मधारयः । यदा भद्र कल्याण कालयतीति ।
भद्र-कर्मधारयः ॥ २ । २ । १ । इति अथ ।
जौप ।) गन्धोली । काढ्यायनी । इति
मेदिनी । ७, १५८ । तस्या उत्पत्तिर्यथा —
श्रीकौन्ते उवाच ।
“शृणु त्वं वृषभशूक । भद्रकाली यथा पुरा ।
प्राङ्भूता महाभागा महिषैकैवैव तु ।
महिषासुर एवावौ निद्रायां निद्रि पर्वते ।
खड्ग प्रद्वेषे वीरो हारुषं वीरद्वैतम् ॥
महाभागा भद्रकाली कृत्वा खड्गेन काशरम् ।
मपौ तस्य च रक्ताग्निं खादित्वास्त्रातिभीषणा ।
ततः प्रातभययुतः स दैवो महिषासुर ।
तामेव पूजयामास सुषिरं सावृणक्षदा ।
आराधिता तदा देवी महिषेयासुरेण वै ।
प्राङ्भूता भद्रकाली सृजे मौक्षमिर्भूता ।
ततः प्रबन्ध महिषो महाभागां जगन्नाथीम् ।
उवाचेद वचो नमस्तस्मिन्नेति हृत्तोऽसुर ॥
महिष उवाच ।
देवि । खड्गेन सखिद्य श्रोत्रिणां शिरो मम ।
त्वया सुत्तानि दृष्टानि मया खड्गे सुनिक्षिप्तम् ॥
अवश्यं तत्त्वया कार्यं मया ज्ञातं प्रमाणतः ।
एतद्वचनिरूपान मे तत्रैकं देहि मे वरम् ॥
वध्यस्त्वयाह नाचास्ति संशयः परमेष्ठिनि । ।
समापि तत्र नो दुःखं निवर्ति केन जङ्घाते ॥
किन्तु त्वयैव सङ्घितं शम्भुराराधित पुरा ।
मम पित्रा मर्त्येन जातः पञ्चादहं ततः ॥
मयाप्याराधितं शम्भुः प्राप्ताच्छेष्टास्तथा वरा ।
मन्वन्तरजयं यावदासुर राज्यसुत्तमम् ।
अकण्टक मया सुक्तमनुगतो न विदधे ।
काढ्यायनेन सुनिद्रा श्रोत्रोऽहं शिथिलारवात् ।

भद्रका

श्रीमन्तिनी विनाशं ते करिष्यति न संशयः ॥
पुरा सुनि तपस्वन्तं रौद्राश्च नाम चोत्तमम् ।
सुने काढ्यायनाख्यस्य शिष्य हिमवदन्तिके ॥
दिव्यस्त्रीरूपमतुलं कृत्वाह कौतुकात्तदा ।
मया समोहितो विप्रोऽख्यजन्मदृष्टदा तपः ॥
न दूरातं स्थितेनाह सुनिद्रा काढ्यसुतना ।
ज्ञात्वा भार्यां तदा शप्त शिष्यार्थं क्रोधवद्विना ॥
यस्मात्त्वया मे शिष्योऽयं मोहितस्तपश्च्युतः ।
ततस्तथा स्त्रीरूपेण ततस्तां स्त्रीं हनिष्यति ॥
इति मां शप्तवान् पूर्वं सुनि काढ्यायन पुरा ।
तस्य शापस्य कालोऽयमागच्छ सप्तपञ्चितः ॥
देवैस्तत्र मया प्राप्तं भुक्तं चित्तुवनं समम् ।
किञ्चिन्न शोच्य तत्रास्ति वाङ्मनोर्यं हि यन्मया ॥
तस्मात्तां वै प्रपन्नोऽहं प्रार्थ्यं शेषं हि यन्मया ।
तद्देहि देवि दुर्गे । त्वं भूयस्तुभ्य नमो नमः ॥
श्रीदेवुवाच ।
“प्रार्थनीयो वरो यस्तु तं दृष्टुं त्वं महासुर । ।
दास्यामि ते वरं प्रार्थ्यं संशयो नात्र विद्यते ॥”
महिष उवाच ।
“यज्ञभागमहं भोक्तुमिच्छामि त्वत्प्रसादतः ।
यथा यज्ञेऽस्य सर्वेषु पूज्योऽहं स्त्रियां तथा क्रुह ॥
त्वत्पादसेवां न त्वच्छेयावत् कस्य प्रवर्तते ।
एवं वरद्वयं देहि यदि देयो वरो मम ॥”
श्रीदेवुवाच ।
“यज्ञभागा सुरेभ्यश्च कथिता वै पृथक्
पृथक् ।
भागो न विद्यते चासौ यद्दास्यामि तवाधुना ॥
किन्तु त्वयि मया युद्धे निहते महिषासुर । ।
नैव त्वत्त्वयि सत्पाद सततं नात्र संशयः ॥
मम प्रवर्तते पूजा यज्ञ यज्ञ च तत्र ते ।
पूज्यस्त्विह त्वत्तत्त्वेन कायोऽयं तव दातव्यः ॥
इति श्रुत्वा वचस्तस्या प्रकृपे महिषासुर ।
वरं प्राप्य ह सुदितं प्रसन्नवदनस्तदा ॥
उपयच्छे । भद्रकालि । दुर्गे देवि । नमोऽस्तु ते ।
प्रभूता कर्तव्यो देवि । भवत्यां सकलात्मिका ॥
कामिस्ते कर्त्तव्यः पूज्यो यज्ञेऽहं परमेष्ठिनि ॥
ततः समाचक्षु यदि मे भवत्येह क्षया कृता ॥”
श्रीदेवुवाच ।
“यानि नामानि चोक्तानि त्वयै महिषासुर । ।
तासु कर्त्तव्यं सप्तद्वयं पूज्यो कोके भविष्यति ॥
उपयच्छेति या कर्त्तव्यैर्भद्रकाली कृह पुनः ।
यथा कर्त्तव्या तां शेषिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्तिता ॥
एतासु कर्त्तव्यं सदा पादसेवो पूजा सदा ।
पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिच्छत्या उग्रचक्रास्तुता त्वं निहत पुरा ।
द्वितीयच्छटौ तु भवान् सद्रकाज्ञा मया हतः ॥
दुर्गाकृपेयाधुना तां हनिष्यामि वहातुगम् ॥
किन्तु पूर्वं न यज्ञौतस्य मया पादसेवये ॥
अधुना प्रार्थितवरो यज्ञौतः पूज्यकायवो ।
यज्ञौतस्य च भक्त्या यज्ञभागोपसृक्तये ॥”
इति काशिकापुराणे १६ अध्याये ॥३॥
गङ्गायाः पश्चिमे वीरे आमविशेषः ॥

भद्रदा

भद्रकाशी, स्त्री, (भद्राय काशते इति । काश + अच् । गौरादित्वात् डीव ।) भद्रमुष्ठा । इति राजनिर्घण्टे ॥

भद्रकुम्भ, पुं, (भद्रस्य भद्राय वा कुम्भोऽथवा भद्र कुम्भ ।) पूर्णकुम्भ । इत्यमर । २ । ८ । ३२ ॥ भद्रगन्धिका, स्त्री, (भद्रो गन्धोऽस्यास्तीति । टन् । टाप ।) सुस्तकम् । इति रत्नमाला ॥

भद्रङ्कर, त्रि, (भद्र करोतीति । छ + "वाङ्-लकात् खच् । सुम् च ।) मङ्गलकारक । तत् पर्याय । चैमङ्कर २ चैमकार ३ मङ्गङ्कर ४ सुमङ्कर ५ अरिहताति ६ शिवताति ७ शङ्कर ८ । इति भूरिप्रयोग ॥

भद्रचूड, पुं, (भद्रा चूडास्य ।) लङ्कास्थायी । इति शब्दचन्द्रिका । लङ्काविज इति भाषा ॥

भद्रज, पुं, (भद्राय जायते इति । जन + ज् ।) इन्द्रवज । इति राजनिर्घण्टे ॥ (शुभादयोऽख्येन्द्रवज्रशब्दे ज्ञातया ॥)

भद्रतरुणी, स्त्री, (भद्रा तरुणीव ।) कुलकावृक्ष । इति राजनिर्घण्टे ॥ (तथास्या अन्यतर पर्यायः ।

"कुलको भद्रतरुणी दृष्टवृष्योऽतिकेसर ।

महा सहा कण्टकाट्या नीलाक्षिकुल-सकुला ॥ "

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भद्रतुरगं, स्त्री (भद्रा तुरगा अच् ।) जम्बूद्वीपस्य नववर्षान्तगतवज्रविशेष । यथा,—

"माल्यवज्जलधिमध्यवर्ति यत्तु भद्रतुरगं जगुर्गवा । "

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याय ॥

भद्रदन्तिका, स्त्री, (भद्रा दन्तिका ।) दन्तीवृक्ष-भेद । भद्रदन्ती इति ख्याता । तत्पर्यायः । कैशरवृक्षा २ भिषगभद्रा ३ जयावृक्षा ४ आव-तकी ५ खराङ्गी ६ जयाङ्गा ७ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रेचनत्वम् । क्षमिशूल-कुष्ठामोदोदुम्बामयनाशिलश्च । इति राज-निर्घण्टे ॥

भद्रदाह, स्त्री, पुं, (भद्र दाह ।) देवदाह । इत्यमरभरतौ ॥ सुरकाष्ठम् । इति रत्नमाला ॥

भद्रदन्तादिक, पुं, (भद्रदाह आदौ यस्य कप ।)

औषधगणविशेष । यथा । भद्रदाहकुष्ठहरिद्रा वरुणमेघशङ्खीवकातिवर्णार्जुनकण्टारसस्रक्की कुवेराचौवीरतकसहचरमिमयवतुसादन्धेर-काष्ठभेदकासकार्कशतावरीपुननवावसुकवसि-रकाङ्गनकभार्गीकाष्ठावीडिचिकालीपत्तूरवदर यक्रीणकुलत्पप्रभृतीनि । इति सुश्रुतस्य स्थानस्य वैशेषिक्यप्रामाण्यध्यायः ॥ ३ ॥ अपिच ।

"देवदाह इति भद्रा कुष्ठमेव च ।

महागन्ध ताक्षकका धासका गरीशोपर ।

पात्रला चाक्षगुप्ता च मुक्ती पाक्ष्मीदिका ।

शतावरी चाकण्डा युक्ती गन्धिकादिका ।

पुननवा च वास्तकस्योवर्तककान्तम ।

भद्रनि

गोचुर शरभलक्ष कुशभल समंशिकम् ॥
जनचत्वारिंशद्भयैभद्रदन्तादिको गणः ॥ "

इति शब्दचन्द्रिका ॥ ३ ॥

एतन्मध्ये चतुर्दशत्रयाणि न प्राप्ताणि ॥

भद्रनामा, [नृ] पुं, (भद्र नाम यस्य ।) काष्ठकुष्ठ-पञ्ची । इति चिकित्साशेषः । काठठाकरा इति भाषा ॥

भद्रनामिका, स्त्री, (भद्र नामास्या । कप् । टाप । अत इत्वम् ।) जायन्तीवृक्ष । इति रत्न-माला । वहला इति भाषा ॥

भद्रनिधिः स्त्री, (भद्रा निधयोऽत्र ।) महादान-विशेषः । यथा,—

इह उवाच ।

"विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् । दानस्यास्य महानिधिः ।
यथा देव । विशेषेण विष्णोरानन्दकारकम् ॥ "

ब्रह्मोवाच ।

"पुण्यां तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्यां

तथोपरागे शशिसुरयोर्वा ।

चतुर्गमादिव्ययनद्वये वा

प्रबोधने प्रक्षपनेऽथ विष्णोः ॥

कुप्यादधौदम्बरमेव कुम्भ

हिरण्यमानेन यथात्मशक्ता ।

तथा पिधानञ्च सुरानर्तं स्याद्-

हिरण्यभारेण तु पूरयेत्ततः ॥

तद्वह्नीर्हर्षेण तद्वह्नी वा

स्वशक्तिं स्वर्णपले प्रतेन ।

तद्वह्नीमध्ये तु वित्तशक्ता

पलजयादूनमथो न कुर्यात् ॥

तत्ताम्रमीळे कनकं विधेयं

सर्वजनीतोत्तमपद्मरागम् ।

सुसुक्तवैदूर्यैकविद्मञ्च

तन्नाम त पाचमधोमुखं स्यात् ॥

एवञ्च त भद्रनिधिं सुविद्वान्

ललासने प्रावरणोपयुक्ते ।

कुशोत्तरे दर्पणचामराद्य

सपादुकोपानहृच्छयुक्तम् ।

त स्त्रीमवच्छोत्तमयुग्मयुक्तं

सम्पूजयेन्मन्त्रवैरेन्द्रेण ॥

आदौ तु पञ्चाशत्तमाय विष्णु

संज्ञाय सप्तारतरं समर्चयेत् ।

तथेत्तरं पावकमेव हुत्वा

आमन्त्रयेद्भद्रनिधिं ततस्तम् ॥

श्रीलक्ष्मणपू रसकुण्डमेन

पञ्चाक्षरं नाम श्रियं प्रलिख्य ।

नमस्तथोद्धारयुक्तं पात्रे

तन्नाम तेऽप्येवमर्चयेत्तम् ॥

तथा समस्तामरसिद्धयश्च-

विशधरेन्द्रोरगकिन्नरेभ्यः ।

गन्धर्वदिवाचरदानवैर्नै-

र्युत इतं विभक्तिं नमस्ते ॥

समस्तसत्त्वारङ्गरी तमेव

विभोः सदानन्दमयी च भाषा ।

भद्रप

समस्तकल्याणनिधिः समाधि-
हरिप्रिये । भद्रनिधे । नमस्ते ॥

एवं सपूज्य विधिना ततो विप्रमर्षाचर्येत ।

किरोटाङ्गदन्तिकास्युक्तललाकुलिभूयै ॥

अलङ्कृत्य हरिं यद्वत् पीताम्बरधरं ततः ।

पूजयेद्युत ध्यात्वा भक्त्यानेन भक्तिमान् ॥

भूदेवोऽसि विभो । निर्वर्त्य निव्यानन्दमयो
हरेः । ।

हर मे हुङ्करं लब्ध्वा । ललाकर । नमोऽस्तु ते ॥

भूदेव । भगवान् भर्गो भवभङ्गकरेश्वरः । ।

भवभूतिकरो जिह्वो । प्रभविष्णो नमोऽस्तु ते ॥

एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं दिवं ब्रह्मरूपिणम् ।

ततो भद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन वाचय । ।

स्वर्गोच्चोच्चरयोगादौ विप्रनामं तथात्मनः ।

यवदभतिले साहसुदर्कं सपरिचयेन ॥

पिष्टसम्भारवाधाय निव्यानन्दविद्वद्वये ।

सर्वाचौषविधाताय विष्णोर्दानं भया कृतम् ॥

तद्नेन कर्त्तव्येन सातुचययुतेन च ।

सद्योमान्तरयुक्तेन सादृशपादुकेन च ॥

सावनेन सन्ध्यायामारोपान्तेन च ।

सदानन्दनिधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ॥

एवमुक्त्वा च दद्याद्दिवाय हरिरूपिणि ।

गोप्येन विधिना दद्याद्भस्मसंज्ञां न कौर्मयेन ॥

प्रकौर्मिते कोटियुगायुतं फलं

प्रगोपिते कल्याणैर्न संशयः ।

इतीयमशौ न तु कौर्मयेन सुधी

निधानमध्ये निहितश्च यद्वत् ॥

एव कृते स्यान्मन्त्रश्च कृतात्मा

तपेन च स्वामरणं कदापितु ।

प्रयाति विष्णोः पद्मसंय तत्

श्रिवात्मकानन्दमय सदाशम् ॥ "

इत्यादौ वङ्गपुराणे भद्रनिधिदाननामाध्यायः ॥

भद्रपदा, स्त्री, (भद्र पदमासाम् ।) भद्रपदा ।

पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदानक्षत्रम् । इत्यमर-

टीकायां रायसुङ्गट । (यथा दृष्टतसहि-

तायाम् । ६ । २ ।

"नगा तु पवनयास्या

नलानिपेतामहात जिभाक्षिच ।

गोवीथामन्त्रिण्य,

पौष्णं च चापि भद्रपदे ॥ "

भद्रपर्वा, स्त्री, (भद्राणि पर्वाण्यस्या । टाप ।)

कटम्भराष्टक । इति शब्दमाला ॥ (शुभादिक-

मस्या कटम्भराष्टके विवृतम् ।)

भद्रपर्वा स्त्री, (भद्राणि पर्वाण्यस्या । गौरादित्वात्

डीव ।) गाम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

(अस्या पर्यायो यथा,—

"गाम्भारी भद्रपर्वा च श्रीपर्वा सधुपर्वा ।

काक्षिरी काक्षरी ह्रीरा काक्षर्य पीत

रोहिणी ।

लब्धवन्ता मधुरवा महाकुसुमिकापि च ॥ "

प्रसादिनी । इति जटाधरः । (अस्याः पर्यायो

यथा —

भद्रव

“प्रवारणी राजवला भद्रपणीं प्रतापनी ।
सरणी वारणी भद्रा वला चापि कटम्भरा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“प्रवारणी च गन्धाली भद्रपणीं कटम्भरा ॥”
इति वैद्यकरजमाख्यायाम् ॥

यथा, शतपथब्राह्मणे ॥१॥४॥१॥६॥ इत्यस्य भाष्ये
“काश्याणीं भद्रपणीं प्रकृतौ पलाशवैकङ्कता-
दीनामेच्छिकत्वादत्र नियमविधिः ॥”

भद्रवजन, पुं, (भद्र महद्बलजन बलमस्य ।)
बलराम । इति शब्दभाषा ॥

भद्रमञ्जिका, स्त्री, (भद्रा मञ्जिका ।) गवाक्षी ।
इति शब्दभाषा ॥

भद्रसुज, पुं, (भद्रो सुज इति कर्मधारय ।)
सुजमेद । रामशर इति शरपत इति च
भाषा । तत्पर्याय । शर २ बाण ३ तेजस
४ इक्षुवेष्टन ५ । अथ सुजस्य पर्यायः । सुज
१ सुजातक २ बाण ३ खूबदर्भ ४ सुमेघस
५ । एतद्योगुक्ताः ।

“सुजह्वयन्तु भद्रर सुवर शिविर तथा ।
दाहदह्याविसर्पाश्चन्द्रवदस्थविरोमणित ।
दीपजयहर दृष्ट मेखलाक्षपयुज्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भद्रसुस्तक, पुं, (भद्रो सुस्तक ।) नागरसुस्तक ।
इत्यमरः ॥२॥४॥१॥६॥ (तत्पर्यायो यथा,—

“मेवास्त्र सुस्तक सुखा माङ्ग्यं भद्रसुस्तकम् ॥”
इति वैद्यकरजमाख्यायाम् ॥

भद्रसुखा, स्त्री, (भद्रा सुखा ।) नागरसुस्तक ।
तत्पर्यायः । वराही २ सुखा ३ यन्त्रि ४

भद्रकाशी ५ कशेरु ६ झोलेटा ७ कुरु-
विन्दाख्या ८ सुगन्धि ९ यन्त्रिका १० हिमा

११ बज्रा १२ राजकशेरु १३ कच्छोत्था १४
सुखा १५ अर्कोद १६ वारिद १७ अम्बोद

१८ मेघ १९ जोषत २० अम्ब २१ नीरद
२२ अम्ब २३ वन २४ माङ्ग्य २५ । अस्या

गुणः । कवायलम् । तिक्तलम् । श्रौतलम् ।
पाचनलम् । पित्तवरकपनाशिलम् । सम-
हिलच । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सुस्तक न स्थियां सुस्त ऋद्धि वारिद्वामकः ।
कुर्वन्निष्ठ संस्कारोऽपरः कौशिकश्रेष्ठकः ॥

भद्रसुस्तक गुणः च तथा नागरसुस्तक ।
सुस्त कटु हिम पाहि तिक्त दीपनपाचनम् ॥

कवाय कषपितासल्लङ्घनराक्षपिचक्षुस्त ।
अन्यदेशे यन्नात सुस्तक तत् प्रशस्तम् ॥

तत्रापि सुनिभिः प्रोक्तं वर नागरसुस्तकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

भद्रव, पुं, स्त्री, (भद्रः सुमहो यवः ।) इत्यमरम् ।
इत्यमरः ॥२॥४॥१॥६॥ (विवरजमस्य इज्ज-
यवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

भद्ररेख, पुं (भद्रः रेखबोद्धः ।) रेखावतच्छ्रीः ।
इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

भद्रा

भद्रवती, स्त्री, (भद्र विद्यतेऽस्याम् । भद्र + मतुप ।
मस्य वः । डीपः ।) भद्रपणीं । इति ऋटाधरः ॥

(कटम्भरा । अस्य पर्यायो यथा,—

“कटम्भल सोमनस्तक केदर्थं कुम्भिकापि च ।
श्रीपणीं काकुत्स्टिका भद्रा भद्रवतीति च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
कल्याणविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।

४ । २४ । १८ ।

“हमाश्च न प्रियां वीर । वाच भद्रवतीं
श्रद्धा ॥”

श्रीकृष्णस्य नामजितौर्मर्माता कथा । यथा
हरिवंशे । १६ । १२ - १२ ।

“मित्रबाहु सुवीर्यश्च नामजिता प्रजा श्रद्धा ।
भद्रकाञ्ची भद्रविन्दः कथा भद्रवती तथा ॥”

मघोर्माता । यथा हरिवंशे । १६ । १२ ।

“आसीन्मरुतस्य पुत्रं पुरुषान् पुरुषोत्तम ।
मधुवज्रोऽयं वेदस्थां भद्रवतीं कुर्वन्वह ॥”

भद्रवन्मा, [नृ] पुं, (भद्रव इत्यति आत्मान-
मिति शेषः । इ + मन्त्रि ।) यवमञ्जिका । इति

शब्दचक्रिका । (विषयोऽस्य यवमञ्जिकाशब्दे
ज्ञातव्यः ॥)

भद्रवला, स्त्री, (भद्रा वला ।) ज्ञाताविशेषः ।
गन्धमादालिया इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वरणा २ प्रवारणी ३ कटम्भरा ४ राजवला
५ । इत्यमरः ॥२॥४॥१॥६॥ अस्याः पर्या-
यान्तरं गुणाश्च प्रवारिणीशब्दे ज्ञेयाः ॥

वला । इति राजनिर्घण्टः ॥
भद्रवञ्जिका, पुं, (भद्रा वञ्जिका ।) गोपवञ्जी ।

इति रत्नभाषा । अन्तर्मुख इति भाषा ॥
भद्रवञ्जी, स्त्री, (भद्रा वञ्जी वञ्जी चेति कर्म-
धारयः ।) मञ्जिका । माधवीलता । इति

राजनिर्घण्टः ॥ ज्ञाताविशेषः । भद्रवला इति
ज्ञापरमाणी इति च भाषा । तत्पर्यायः ।

ज्ञातमीर २ भूमिमका ३ अष्टपादिका ४ ।
इति रत्नभाषा ॥

भद्रवय, स्त्री, (भद्रव जीयते यज्जते इति । भि +
कर्मणि अयः ।) चन्दनम् । इति रत्नभाषा ॥

भद्रवी, पुं, (भद्रा वीरः ।) चन्दनदण्डः । इत्य-
मरः ॥२॥६॥१॥११॥

भद्रवोमा, स्त्री, (भद्रः सोम इवास्माद्भव-
इति । टाप् ।) गङ्गा । इति शब्दभाषा ॥

(कुर्वयवस्यनदीविशेषः । यथा मार्कण्डेयः ।
५६ । २३ ।

“तस्मिन् कुलाचलौ वर्षे तन्मध्ये च महावदी ।
भद्रवोमा प्रयातुर्व्यां पुण्यामलज्जौघिनी ॥”

भद्रा, स्त्री, (भद्र + अथादिवात् टाप् ।) राजा ।
लज्जा । सोमनदी । तिथिमिदः । वा तु द्वितीया

वज्रमी द्वादशी च । प्रवारिणी । (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“प्रवारिणी राजवला भद्रपणीं प्रतापनी ।
वरणी वारणी भद्रा वला चापि कटम्भरा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भद्रा

कटम्भलम् । अन्तर्मा । इति मेदिनी । रे, ७१ ।
जीवन्ती । अपराविता । गौरी । वला ।

शमी । वला । दन्ती । हरिद्रा । श्वेतदूला ।
काञ्चरी । (पर्यायोऽस्या यथा —

“श्रीपणीं काञ्चरी भद्रा गान्धारी गोपमञ्जिका ।
कुसुदा च सदाभद्रा कटम्भला लज्जादन्तिका ॥”

इति वैद्यकरजमाख्यायाम् ॥

चन्द्रमूर । तत्पर्यायो यथा —
“चन्द्रिका चर्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।

नन्दिनी कारवी भद्रा वाचपुष्पा सुवासरा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

वारिवाविशेषः । गौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
काकोकुम्भरिका । इति रत्नभाषा ॥ (भद्राच-
वर्णस्यनदीमेदः । यथा मार्कण्डेयः ५६ । ७ ।

“श्रीता शङ्कावती भद्रा चक्रावचदिका
क्षया ॥”

गङ्गावास्त्रिभोतोऽन्तर्गतस्त्रीविशेषः । तत्तु
उत्तरे कुर्ववर्गमङ्गा । इति पुराण शब्द-
भाषा च ॥ पुण्ड्रशक्तिविशेषः । तत्पर्यायः ।

तारा २ महाश्री ३ चोङ्कारा ४ साहा ५
श्री ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ यथा ९ अन्तर्मा

१ शिवा ११ लोकेश्वराक्षणा १२ खदूर
वाचिनी १३ वैष्णवा १४ नीलसरस्वती १५

शक्तिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८
धनन्दा १९ विजयोचना २० लोचना २१ ।

इति त्रिकाङ्गशेषः ॥ ज्ञातामभवाता कर्म
कथा । यथा,—

“यमसौ तु तत्तच्छास्त्रं जनवामाच भास्करः ।
शनेश्वरश्च भद्राश्च ह्यावायामभितकुतिः ॥

तथा च तेजसा विज्योस्त्रस्य चक्रमवर्णयत् ।
तद्प्रतिष्ठति दुष्टं दानवान्तपिकीरया ।

तद्गमिनी सुखतो भद्रा विदुस्तेव विगर्हिता ॥”
इति बह्मपुराणे वैवस्वताशुकीर्तनम् ॥

सुभद्रा । यथा,—
“आषाढस्य चित्ते पक्षे द्वितीया पुष्यवृद्धता ।

तस्यां रथे समारोप्य राम मां भद्रवः सह ॥”
इति स्कान्दे भद्रवृत्तान्तम् ॥ ७ ॥

विट्मित्रा यथा,—
“यकादस्यां चतुष्पादु शेषार्द्धे मुखपङ्क्तौ ।

अष्टमौपौनसास्योऽसु पूर्वार्द्धे विट्मित्रावः ॥
लज्जपक्षे तृतीयाया दर्शनाच्च परार्द्धे च ।

यत्तस्याच्च चतुर्दश्यां पूर्वार्द्धे विट्मित्रावः ।
विहाय विपरीतादि विट्मित्रं सर्वत्र वर्जयेत् ।

विट्मित्रे विट्मित्रे हि पुच्छे कार्यं जयावहम् ॥”
कर्मप्रकाशे तस्या अङ्गविशेषो यथा,—

“नाथस्तु पञ्चवदन गजकक्षयेका
वचो दशकक्षिता नियत पततः ।

नाभिः कटिः यक्षश्च पुच्छता च त्रिको
विट्पुत्र विमर्दिताङ्गविभागश्च ॥”

अङ्गविशेषे कार्येभ्यसादिभ्यश्च यथा,—
“सुखे कार्येभ्यो भवति मरुत्तयाश्च यत्कर्म

यन्मन्त्रानिपञ्चस्य कटितलेर्नृद्विषयः ॥

कलिनाभीदेशे विजयमथ पुच्छे च जगदु
 ग्रहीरे भद्राया पृथगिति फल सञ्चसुनय ।”
 मनुवसुसुनितिपिपुगदशशिवगुणवत्त्वात् त्रिपिपु
 पूर्वादास्यम । आयाति विधिरेषा पृष्ठे शुभदा
 पुरस्त्रयुभा । चतुदश्यादिषु पूर्वोक्त्यादिसुख
 भवतीत्यर्थ । इति श्रुतिस्त्वम् ॥
 भद्राकरय ज्यौ, (भद्र + कर + क + ल्युट् ।)
 सुखनम् । इति हेमचन्द्र ॥
 भद्रात्मन, पु, (भद्र + हितकर आत्मन इव रक्षा-
 करत्वात् ।) खड्ग । इति त्रिकाण्डशेष ॥
 भद्रारक्त पु, अष्टादश्याद्विपान्तगतद्वीपविशेष ।
 इति शब्दमात्रा ॥
 भद्रालपत्रिका, ज्यौ, (भद्राय अलपत्रिकायैति ।
 अल + अ + प । भद्राल पत्र यस्या । कप ।
 टाप । अत इत्यम् ।) गन्धाली । इति शब्द
 मात्रा ॥
 भद्राली ज्यौ (भद्र + अल + अ + प । भद्राल + गौरा
 दित्वात् ङीष् ।) गन्धाली । इति शब्दमात्रा ॥
 भद्रावती, ज्यौ, (भद्रमस्या अस्तीति । मनुपु ।
 मस्य व । सद्रायां पूर्वपदस्य ङीष् ।) कट
 पकटस्य । इति राजनिघण्टु ॥
 भद्राश्व, पु, (भद्रस्याश्व ।) चन्द्रनम् । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 भद्राश्व, ज्यौ, (भद्रा अश्वः अश्वः ।) सुवि जन्तुहीपस्य
 वनवधान्तगतवर्षविशेष । इति त्रिकाण्डशेष ॥
 तद्विरय यथा । माख्यवत पूर्वपार्श्वे पूर्व
 गच्छिका एकजङ्गलाद्योजनवत्तन्त्राणि मानन्तत्र
 च भद्राश्वः नाम जगत्पदं भद्रशालवनस्य तत्र
 व्यवस्थित कालाभट्टाया पुरुषा अंता पश्चा
 वक्षिन् स्थियं कुतुदपत्त्या दशवर्षवत्तन्त्राणि च
 तेषामाशुकाश्च च पञ्च कुलपर्वता तद्वत्तथा,
 शैलवर्षे मालाकाकोदरवत्तन्त्राणि त्रिपर्वोर्गोलस्थेति
 तद्विनिर्गता वङ्गो नक्षत्रदम्भ स्थितानां देशानां
 तान्त्रिक नामानि ते च देशा एता नदी
 पिबन्ति । तद्वत्तथा, खीता सुवाहिनी ईशवती
 कावेरी सुरवा शाखावती इन्द्रवती अङ्गार-
 वाहिनी हस्तिनी कोमावती शतद्वदा वन
 माता वसुमती हवा पर्वा पञ्चगङ्गा धनुश्वती
 भविष्या सुप्रसन्ना विद्याविनी लज्जतोया
 पुष्पोदा नागवती शिवा शैवाक्षिनी मङ्गलटा
 खीरीदा वरुणावती विष्णुपदी महानदी
 हिरण्यवत्तन्त्राया सुरावती वामोदा पताका
 चोक्तेवा मङ्गलका एताश्च गङ्गासमा कीर्तिता
 व्यावस्थानां प्रार्य विनाशयन्ति सुप्रसन्न
 कोटिशस्त्राश्च वदीर्षे पिबन्ति ते दशवर्षवत्
 खातुव, कद्रोसाभक्ता इति । इति वाराह
 शुक्लकोषे उच्यते । अपि च । तथैवेकादश
 मपरेण पूर्वोक्तं साध्यवत्तन्त्रमादवाप्यद्वीक
 विवहावती विवहायै मप्रपुतु केतुमात्रभद्रा
 चोको चोमात्र विवहाते । मन्दरो मेरुमन्दर
 सुपार्श्वे कुतुद इत्युपवीजनविहारीनाहा
 मेरी कुतुदि शम्भुमन्दिरव उपपन्नम् । चतुर्

एतेषु चतुर्जम्बुकदम्भयोर्धाम्भार पादप
 प्रवरा पर्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनोन्माहा
 स्तावद्विष्टपविततय श्रुतयोजनपरिणाहा ।
 इन्द्रास्त्वार पयोमन्त्रिचरसन्दर्भना यदुप-
 खर्शिन उपदेवमन्त्रा योमन्त्र्याणि स्वाभावि-
 कानि भरतवर्षे । धारयन्ति । देवोद्यानाणि च
 भवन्ति चत्वारि मन्दर चैत्रय वभाजक
 सञ्चतोभद्रमिति । येनमरपरिहृता सहसुर
 ललनालनामयपतय उपदेवमन्त्रेरुपगीयमान
 महिमान किल विहरन्ति । मन्दरोनसङ्ग
 एकादशश्रुतयोजनोत्तुङ्गदेवपूतप्रिचो गिरि
 शिखरसूत्रानि फलान्धतकल्पानि निपतन्ति ।
 तेषां विशीर्यमाणाणां अस्तिमधुरसुरभिमुगन्धि
 बह्नादखरसोदेनाखोदा नाम नदी मन्दर
 गिरिशिखराभिपतन्ती पूर्वोक्तोदातसुपद्माव
 यति । यदुपजीवयान्नामन्त्रा अतुचरीणां पुण्य
 जनवधनामवयवस्यश्रुतगन्धिवातो दशयोजन
 समन्ताद्दुवाचयति । एवं जम्बूफलानामनु
 क्षिपतातविशीर्यनामनक्षिप्रायाणामिभकाय-
 निभानां रसेन जम्बूद्वी नाम नदी मेरुमन्दर
 शिखरादुत्तयोजनान्धवनिवले निपतन्ती दक्षिणे-
 नात्मानं यावद्विनाशतसुपस्यन्दति । तावदु-
 भयोऽपि रोषकोर्या नृत्तिका सन्नवेनाशुविध्य
 माना वायुकोषयोमविपक्षेन सदाभरलोकाभरण
 जाम्बवद नाम सुवर्ण भवति यदुद्भवव विवुधा
 दय सह युवतिभिर्मकुटकटककटिखन्त्राया
 भरतवर्षेण खलु धारयन्ति । यस्तु महाकदम्ब
 सुपात्रपात्रनिष्कृष्टस्य कोटरेभ्यो विनि वृता
 पञ्चायामपरिणाहा पञ्च मनुवारा सुपार्श्वे
 शिखरात पतन्त्योऽपरेणात्मानमिनाहतमनु-
 मोदयन्ति यो क्षुपुश्रुतानां सुखनिर्मावतो
 वायु समन्तात् श्रुतयोजनमनुवाचयति । एवं
 कुतुदनिष्कृते य श्रुतवत्ती नाम वटकास्य
 स्त्वन्त्रो नीचीना पयोदधिमुत्तुष्टगङ्गास्य-
 न्नरश्रवाचनाभरणादय सञ्च एव कामदुवा
 नदा कुतुदायात् पतन्तस्तुतिरेकीनाहतसुप
 योजयन्ति यादुपश्रुतानां न कदाचिदपि
 प्रजानां वक्षीपत्तितकमखेदौर्गन्धरा
 मवापन्नश्रुतीतोषवेवय्योपवर्गादयस्तापविशिषा
 भवन्ति यावच्छीर्षं सुखनिरतिशयमेव कुरङ्गकुरर
 कुतुम्भवेककुटिजुटिशिरपतङ्गवचकनिध
 श्रितिवासकापिलश्रुतवेद्वेयवाधिसर्वभनाग
 कालङ्गरीरदादयो गिरयो मेरो कर्णिकाया
 इव केशरभूता म्बुदेशे परित उपकल्पता ।
 जठरदेवकुटौ मेरु पूर्वोक्तादशयोजनवत्तन्त्र
 सुदगावती द्विषहस्रपुतुङ्गी भवत एवमप
 रेण पवनपरिपात्रौ दक्षिणेन केलासकरवीरौ
 प्रागायती एवतुत्तरतस्त्रिजङ्गमकरी अष्टाभि-
 रेतै परितुतोषविरि परितककाको काचन-
 गिरि । मेरोऽर्द्धमि भगवत आत्मयोनिर्मध्यत
 उपकल्पतां पुरीमुत्तयोजनवत्तन्त्राणां समन्त-
 र्दशां जगत्कीर्णं वदन्ति जाम्बुप्रतिषो लोक-

पालानामष्टानां यथादिश यथाकूप तुरीय
 मानेन पुरीऽष्टादुपकल्पता । इति श्रीभागवते
 ५ स्कन्धे भुवनकोषवचने १६ अध्याय ॥
 भद्रासन, ज्यौ, (भद्राय लोकाहिताय आसनम् ।)
 वृपासनम् । इत्यमर । २ । ८ । ११ । (योगि
 नामासनविशेष । यथा, तन्त्रासरे ।
 “वीरव्या पात्रयोनस्येदुल्लङ्घ्यम् सुनिश्च-
 लम् ।
 भद्रासनं वसुहृदि योगिभि परिकल्पितम् ॥”)
 भद्रेश्वर पु, (भद्र शुभदशावावीश्वरश्चेति भद्रा
 त्मक मङ्गलमय ईश्वरो वेति ।) कल्पयामस्य
 शिव । यथा,—
 “उत्तिष्ठ काल । गच्छाव कल्पयाम सुशो-
 भनम् ।
 तथा चाहं जगामाच कल्पयाम वसुधरे ।।
 भद्रेश्वरनिमित्तं हि त्रयश्च कथितं शुभम् ।
 नित्यं च मुञ्जते यत्र पात्रत्रयं समर्पितम् ॥
 इह भद्रेश्वरं देवं चक्रतीर्थफलं लभेत् ।
 कल्पयामाश्चतसृण्य चक्रतीर्थं वसुधरे ।।”
 इति वाराह मथुरामाहात्म्ये चक्रतीर्थप्रभावो
 नामाध्याय ॥
 शिवप्राप्तार्थं दुर्गाराधितहिमालयस्थपार्थिव-
 शिवलिङ्गम् । यथा —
 “तवापायं यद्द्वीप्यामि महर्षौ नृ हिमवदुदये ।
 यच्छेदं वज्रमौहन्त्रा नृपस्य चैव ज्ञत ॥
 अस्मी भद्रेश्वरत्वेन स्थाति लोके भविष्यति ।
 देवदानवगन्धर्वा यक्षकिम्बुधोरगा ।
 पूजयिष्यन्ति सततं मानवाश्च शुभेश्वर ॥
 इति वामनपुराणे ४६ अध्याये उभौ प्रति
 शिववाक्यम् ॥ गङ्गायां पश्चिमतीरे गरिष्वाक्षा-
 यामस्थोत्तरे प्रायागमयशिवलिङ्गविशेषो नाम
 विशेषश्च ॥
 भद्रेका, ज्यौ, (भद्रा एका ।) ख्युक्तेका । इति
 राजनिघण्टु ॥ (अस्या पर्यायो यथा,—
 “एका ख्युक्ता च बहुका एख्युक्ता निपुटापि च ।
 भद्रेका इहरेका च चन्द्रनाका च निष्कुटि ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तं प्रथमे भागे ॥)
 भद्राद्वी, ज्यौ, (भद्र उद्विति अथवेति । उव्
 + अन् + अ + प । गौरादित्वात् ङीष् ।) वजा ।
 नागवजा । इति राजनिघण्टु ॥
 (भनुज, ज्यौ ध्रुवो मोदने । इति कविकल्पद्रुम ॥
 रघा - पर न्न अमिड । ध, भगति ॥)
 भद्रिज, ज्यौ, (भद्रि + इज् + ङीष् ।) शुभम् । इत्यत्रादि
 कोष ॥ कम्प । दूत । इति सचित्तवारी-
 ण्यादिहृतिः ॥
 भद्रुक्त, पु, भारववशान्तगतदेशविशेष । यथा,
 “कक्षाचत्वार यथापि ग्रामाणां भद्रुक्ता
 कृता ॥”
 इति ख्याप्ते कुमारिकाख्ये वक्षेत्रमाहात्म्य-
 नामाध्याय ॥
 भद्रकरं, ज्यौ, (भानां नक्षत्राणां पञ्जरम् ।)
 नक्षत्रपञ्जरम् । इति विद्वान्भद्रिरोमणि ॥

भयति, पुं, (भयानं नक्षत्राणां प्रति ।) चन्द्र ।
इति हेमचन्द्र ।

भय, पु (भयं इत्ययत्तशब्देन भातीति । भा +
क ।) मञ्जिका । इति शब्दरत्नावली । घूम ।
इति त्रिकाण्शेष ।

भयराजिका, स्त्री, (भयित्ययत्तशब्दस्य भर
वाहुल्याभावात् यङ्गातीति । आ + ला + क ।
गौरादित्वात् ङीष् । तत् स्वार्षे कन् टाप
पूर्वस्य इत्त्वम् ।) भङ्गारी । इति त्रिकाण्-
शेष । ङांश्च इति भाषा ।

भयराजिनी स्त्री, (भयित्ययत्तशब्दस्य भरमाणा-
तीति । आ + ला + क । गौरादित्वात् ङीष् ।)
मञ्जिका । इति त्रिकाण्शेष ।

भयभार, पुं मगधराजविशेष । तत्पथ्याय ।
खेजिक २ । इति हेमचन्द्र ।

भय, स्त्री, (भय + "एरच्" ।) १ । ३ । ५६ । इत्यञ
"भयादीनामुपसङ्गान् नयुक्ते क्तादिनिष्ठा
यम् ।" इति वार्तिकोक्ता अपादाने अच् । विभे
त्यस्मात् तत् । इति भरत । अयं लक्षणं यथा,
"दीपशक्ता तु जगत् पितृवैज्जयद् भयम् ।"
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेद ।

अपि च । रागविषयस्य विनाशके क्लृप्तपक्षिते
तन्निवारणायामभयमात्मनो मन्त्रमात्रस्य हेत्या
ल्लक्षितवृत्तिविशेषो भयम् । इति भगवद्
गीतायां २ अध्याये मधुसूदनसरस्वती ।
अन्वयः । परतः खानिष्टसम्भावना भयम् ।
यथा । आत्राहिमेति आत्राधीनत्वेन स्त्रीयमरण
सम्भावयति । इति २ व्युत्पत्तिवादे गदाधर-
भट्टाचार्य । तत्पर्यायः । हर २ चाच ३
भीति ३ भी ५ साधनम् ६ । इत्यमरः । १ ।
७ । २१ । वज्राय ७ वायुसम्भव ८ प्रतिभयम्
६ । इति शब्दरत्नावली । आतङ्क १
आशङ्का ११ भया १२ । इति हेमचन्द्र ।
आगतं भये अभीतवत् स्थातवम् । यथा,—
"तावज्जयस्य मेतस्य यावज्जयस्यमागतम् ।
उत्पन्ने तु भये तीक्ष्णे स्थातव्यं तैरभीतवत् ।"
इति गार्ग्ये नीतिसारे ११५ अध्याय ।
कुलकपुष्पम् । घोरे, जि । इति मेदिनी । ये
४१ । पुं रोगः । इति राजनिर्वण्ड ।
(निवृत्ते पुंनरे । यथा, महाभारते । १ ।
६६ । ५५-५६ ।

तस्यापि निवृत्तिभार्यां नेष्ट ता येन राज्ञा ।
चोरास्तस्याख्य पुत्राः पापकर्मरता वराः ।
भयो महाभयश्चैव न्युर्ध्वतामकक्षया ।
न तस्य भार्या पुत्रो वा कश्चिदख्यन्तको हि
च ॥४॥

श्रीरक्ष्य वधोरभिमतिनामिकायां यज्ञां जात
पुत्रमेव । यथा, भागवते । ६ । ६ । ११ ।
"श्रीरक्षाभिमतै यज्ञा हर्षशोकभयादयः ।"
यवनराजविशेष । यथा, भागवते । ३ । २७ । २३ ।
"ततो विवृतसङ्कषा कक्षका यवनेश्वरम् ।
संघोपदिष्टमाद्यत्वं तस्मात् भयं पतिम् ॥"

भयङ्कर, जि, (भयं करोतीति । भय + कृ +
"मेघर्त्तिभयैषु कृत्" । ३ । २ । ४३ । इति खच् ।
सुमुच ।) भयजनकम् । तत्पथ्याय । भैरवम् २
दाहयम् ३ भौवणम् ४ भौगम् ५ घोरम् ६
भीमम् ७ भयानकम् ८ प्रतिभयम् ९ । इत्यमरः ।
१ । ७ । ७ । भयावहम् १ । इति हेम-
चन्द्र । (यथा, माकण्डेयपुराणे । १४ । ८६ ।
"एकैर्भयङ्करै एष्ट नित्यमस्योपसृज्यते ॥")
पुं कुङ्कुलपत्नी । इति राजनिर्वण्ड ।

भयङ्किस, पुं (भयाय श्रुतभयजननाय
ङ्किसि ।) सयामपटव । इति पुराणम् ।

भयहृत, जि (हृ + कर्त्तरि क्त ।) भयेन हृत ।)
भीत्या प्रलापितः । तत्पथ्याय । कान्दिश्रीक
२ । इत्यमरः । ३ । १ । ४२ ।

भयनाशिनी स्त्री, (भयं रोगभयं नाशयतीति ।
भय + नश + शिच् + णिनि ।) चायमाया
ज्ञता । इति राजनिर्वण्ड । भयनाशकनी च ।

भयभीत जि, (भयेन भीतः ।) चातेनातङ्कितः ।
यथा, वज्रपुराणे शिविराजोपाख्याने ।
"एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ।
नातो गुरुतरो धर्मं कश्चिदप्योऽस्ति खेचरः ॥

भयभट जि, (भयेन भटः ।) भयहृत । इति
जटाधरः ।

भयानक, पु, (विभेद्यस्मादिति । भी + "आनक
श्रीरुभिय ।" उणा । ३ । ८२ । इति आनक ।)
आत्र । राहु । रचविशेषः । इति मेदिनी ।
के २ ५ । ख तु ङ्ङाराद्यद्वयान्तगतवठरसः ।
तस्य लक्षणं यथा—

"भयानको भयस्याभिभावः कालाधिदैवतः ।
स्त्री नीचप्रकृतिः क्षण्यो मत्तस्तत्त्वविशारदः ।
यस्याङ्गुलपत्रे भीतिस्तदन्तर्जननं मतम् ।
सैद्या घोरतरास्तस्य भवेदुद्वेगः पुनः ।
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यं गङ्गद्वारभाषणम् ।
प्रलयखेदोऽस्मात्कर्मदिकप्रेषणादयः ।
कुगुप्तावेगसमोद्भवस्तस्यानिदीनता ।
शङ्कापसारसम्मान्निष्ठयादा अविचारिकः ॥"
उदाहरणं यथा,—
"नष्टं बहवरेर्मनुष्यगणनाभावाद्वापाय त्रपा-
मन्तं कञ्चुकिकञ्चुकस्य विश्रुतिं चावाह्य
वामनः ॥"

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ।
भयानक जि (भी + आनक ।) भयङ्करः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २ । (यथा, भगवद्-
गीतायाम् । ११ । २७ ।

"वज्राणि ते त्वरमाणा विश्रुतिं
दृष्ट्वाकराणां भयानकानि ।
कण्डिलिण्या दृशन्तरेह
सहस्रशो नृणितैरुत्तमाङ्गैः ॥"

भयापह, पुं (भयं अपहन्तीति । हृ + "अन्धे
भ्योऽपि हृष्यते ।" ३ । २ । ११ । इति ड ।)
राजा । इति त्रिकाण्शेषः । (भयनाशके,
जि ।)

भयावह, जि, (आवहन्तीति । आ + वह +
चच् । भयस्यावहः इति ।) भयङ्करः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । ३ । ३५ ।
"श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः परधर्मात् स्वकुञ्जितः ।
स्वधर्मा निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥")

भर, पुं, (भरतीति । भर + पचाद्यच् ।) अति-
शयः । इत्यमरः । १ । २ । ६६ । (यथा, गीत-
गोविन्दे । ४१

"पीनपयोधरभारभरेण हरिः परिरेभ्य सरा
गम् ॥"

भार । यथा, भागवते । १ । ३ । २३ ।
"एकोनविंशे विश्रुतिमे दृष्टिषु प्राप्य नामनी ।
रामजन्माविति भुवो भगवान्हरद्वारम् ॥"
भरन्कर्त्तरि, जि । (यथा, ऋग्वेदे । १० । १२ । १२ ।

"भराय तु भरत भागवत्विषं
प्र वायवे मुचिपे क्रन्ददित्ये ॥"

"भराय सन्ध्या पोषकाय ।" इति तद्वाक्ये
वाचनः । सयाम । यथा, ऋग्वेदे । १० । १५ ।

"उत स्तेनं वृक्षमपि न चायु
मनुक्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ॥"

"भरेषु सयामेषु ।" इति तद्वाक्ये वाचनः ।)
भरट पु, (विभर्त्तति । भर + कर्त्तरि क्त्वा ।)
शमिनमिष्टमयः इत्यन्ति ।" उणा । ४ ।
१ । ४ । इति अटच् ।) कुम्भकारः । इत्युदादि
कोषः ।

भरत, स्त्री (भियतेऽनेनेति । भर + कर्त्तरि क्त्वा ।)
वेतनम् । भरति । इति मेदिनी । स्त्री, ६८ ।
(भर + भावे क्त्वा ।) पोषकम् । यथा,—
"भरत पोषकस्य प्रशस्तं स्वगवायनम् ।
नरक पीडने चास्य तस्मादयं न त भरेत् ॥"
इति दायभागः ।

भरत, पु, (भरतीति । भर + कृ ।) भरणीनक्षत्रम् ।
इति शब्दरत्नावली ।

भरणी, स्त्री (भरत + गौरादित्वात् ङीष् ।)
पोषकता । इति मेदिनी । स्त्री, ६८ । अत्र
आदिप्रतिश्रुतिनक्षत्राणां तैत्तिरीयनक्षत्रम् ।
तत्पथ्याय । यमदैवता २ । इति हेमचन्द्रः ।
सा तारकाचयमितिविक्रोधाकृतिः । तस्या
अक्षिष्ठाची दैवता यमः । यथा,—
"तारकाचयमिते त्रिकोणके
मध्यगं दिव्यदम्बनी यमे ।
पङ्कजाक्षिगणिता कुक्षीरत
चायकाक्षिमुलसंख्या कला ॥

६३ । ४५ । इति कानिदाचक्रताराविशेष-
मात्रम् । सा च उग्रगणान्तर्गता । अधो-
मुखगणान्तर्गता च । विद्याधरभूमिखनने
प्रशस्ता । इति व्योतिकल्पम् । तत्र जातव्रतम् ।
"सदापकीर्तिर्हि महापदादौ
नानाविनोदेषु विनीतकालः ।
जले विनाची चपलः खलः स्वातु
प्राणिप्रणीतो भरणीह जातः ॥"

इति कीर्तीप्रदीपः ।

भरणीभू, पु, (भरणी भूतपतिस्थान यत्न ।)
 राहुपह । इति हेमचन्द्र ।
 भरणीय, जि, भरणीयम् । पोष्य । भृष्टातो
 कर्मणि अनियमप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, मन्वा-
 भारते । ५ । १५ । १७ ।
 “सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च यामान् विस्मय ।
 अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तमम् । ”)
 भरण्य, पु, (विभर्ति । भृ + “अकृन्लृष्ट-
 ट्ठञ् ।” उणा । १ । १२८ । इति अकृन् ।)
 खामी । भूपाल । दृष । द्रव्यादिकोष ।
 भू । कृमि । इति सचिप्रसारोद्यादित्ति ।
 भरण्य, स्त्री, (भरणी साधु । “तत्र साधु ।” ४ । ४ ।
 ६८ । इति यत् ।) अन्त्यम् । वितनम् । इत्य-
 मर । २ । १ । ३९ ।
 भरण्यस्तु, जि (भरण्य वितनं भुनक्ति इति ।
 भुज + कृिप ।) कर्मकार । अन्त्यम् । यहीला
 कर्मकारक । इत्यमर । ३ । १ । १६ ।
 भरण्या, स्त्री, (भरण्या + अजादित्वात् टाप् ।)
 वितनम् । इत्यमरटीकायां खामी ।
 भरण्याङ्गा स्त्री, (भरण्या व्याङ्गा व्याङ्गा यस्याः ।)
 पञ्चपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका । रामदूतीति
 ख्याता ।
 भरण्य, पु (कण्ठादिगण्णीयभरण्यधातु । ततो
 बाहुलकात् उष्ण ।) शरण्यु । मित्रम् । इति
 शब्दमाला । अग्नि । चन्द्रमा । ईश्वर ।
 इति सचिप्रसारोद्यादित्ति ।
 भरन, पु, (विभर्ति स्त्राङ्गिति । विभर्ति लोका
 विर्ति वा । भृ + “भृष्टदृष्टिश्चोति ।” उणा
 ३ । ११ । इति अतश्च ।) नायशास्त्रम् ।
 मुनिविशेष । क तु अलङ्कारादिशास्त्रस्य सूत्र-
 कर्ता । (भरतस्य शिष्य । तस्मैदमित्यर्थः ।
 अग्नौ लुक् ।) नट । रामाशुष । दौष्टान्ति ।
 इति मेदिनी । ते, १३७ २८ । श्वर । तन्तु
 वाय । इति विश्व । श्वेजम् । भरतात्मज ।
 इति हेमचन्द्र । दुष्मन्तराजपुत्रभरतस्य
 पर्याय । शाकुन्तलेय २ दौष्टान्ति ३ सर्व-
 दमन ४ । इति त्रिकाण्शेषः । यस्त्वयस्त्रिंश
 चतस्रश्चतस्रानेकं च राज्यं दत्तवान् । तस्योत
 पञ्चादियथा,—
 “दुष्मन्तो ऋगायां यात कल्याणमपदं यत ।
 तन्नास्तीनां स्वप्रभया मङ्गयन्तीं रमाभिः ।
 पिकोक्त्य सद्यो सुसुप्ते देवमायामिव स्त्रियम् ।
 बभाषे तौ वरारोहो भटे कतिपयेव ह ।
 तद्दर्शनप्रसूतितं सनिहतपरिभ्रमम् ।
 यमश्च कामसम्पन्नं प्रहसन् सञ्जया गिरा ।
 का ल कमलपञ्चाभिः कस्यापि हृदयङ्गमे ।
 किं स्त्रियकीर्तिवत् त्वञ्च भवत्या निर्वर्जने
 वने ।
 बाह्वो राचयन्तयां वेङ्गाङ्गं तौ सुमन्त्रमे ।
 न हि यैः पौरवाणामधर्मो रमते जचितु ।

श्रीशकुन्तलोवाच ।
 विश्वामित्रात्मजोवाह यत्ता मेनकया वने ।
 वेदेतद्भगवान् कण्ठो वीर । किं करवाम ते ।
 आस्यतां ह्यरविन्दान् । यत्ततामहं यत्नम् ।
 सुव्यन्तां सन्ति नीवारा उच्यतां यदि रोचते ।
 श्रीदुष्मन्त उवाच ।
 उपपन्नमिदं सुभ्रु । जातया कुशिकान्तये ।
 खयं हि दृश्यते राज्ञां कन्यका सदृशं वरम् ।
 अमोघयुक्ते यथाधर्मसुपथेमे शकुन्तलाम् ।
 गान्धर्वविधिना राजा देशकालविधानवित ।
 असौघवीर्या राजविमहिष्या वीर्यमादधे ।
 योभूते खपुर यात कालेनाहृतं सा सुतम् ।
 कस्य कुमारस्य वने चक्रे सप्तपिता क्रिया ।
 वक्ता ऋगेन्द्र तरसा क्रौडति स्रजं बालक ।
 तं दुरत्ययविक्रान्तमादाय प्रमदीतमा ।
 हरेरश्वश्रवणं भर्तृरन्तिकमगमत् ।
 यदा न जयदे राजा भार्यापुत्रावनिन्दितौ ।
 श्वस्ततां सर्वभूतानां खे वागाहाशरीरिणी ।
 माता भस्मा पितु पुत्रो येन जात स एव च ।
 भरतं पुत्रं दुष्मन्त । मावमस्या शकुन्तलाम् ।
 रेतोधा पुत्रो नयति नरदेव । यमस्ययात् ।
 लक्ष्माणा धाता गर्भस्य सत्वमाह शकुन्तला ।
 पितर्युपरते लोभे चक्रवर्त्तौ महायथा ।
 महिमा भवते तस्य हरेरश्वसुतो भुवि ।
 चक्रं दृष्ट्वा हस्तोऽस्य पद्मकोमोऽस्य पदयो ।
 ईजे महाभिवर्केण लोभेभित्तोऽधिराजिभु ।
 पञ्चपञ्चाशता मेधैर्गङ्गायामनु वाणिभिः ।
 मामतेय पुरोधाय यतुनामनु च प्रभु ।
 अटस्रप्रतिमेष्ट्यान् वनं प्रददत्त ।
 भरतस्य हि दौष्टान्तेरपि वाचोयुगे चित ।
 सङ्गं वदुषो यस्मिन् नाशयन्ता मा विमेजिरे ।
 जयस्त्रिंशश्चतस्रान् वक्ता विज्ञापयन् वृषान् ।
 दौष्टान्तिरत्नगान्धायां देवानां सुवमाययौ ।
 नृगान् शुक्रदत्तं ज्ञानान् हिरण्येन परीकृतान् ।
 अदात् कर्मणि मन्त्रारे विद्युतानि चतुर्दश ।
 भरतस्य महत कर्मे न पूर्वे नापरे वृषा ।
 नैवापूर्वेव प्राश्रयन्ति बाहुभ्यां निदिव यथा ।
 किरातवृषान् यवनान् पौष्कान् कङ्कान्
 खशाण्डकान् ।
 अत्रक्षयवृषां चाहन् क्लेशान् दिविजये
 ४ खिलान् ।
 जित्वा पुरासुरा देवान् ये रसौकांसि भिजरे ।
 देवस्त्रियो रसां नीता प्राणिभिः पुनराहरत ।
 सर्वान् कामान् दुदुहन्तु प्रजानां तस्य रोदरी ।
 समास्त्रिनववाहस्यैर्विष्णु चक्रमवर्त्तयत ।
 स सक्ता लोकपालाख्यमेवैवमधिराटश्रियम् ।
 चक्रश्चास्त्रजित प्राणान् नृवेत्तुपरराम ह ।
 तस्यासन् वृष । वेदर्थं पञ्चाक्षि स हृदयता ।
 जन्तुस्यागमयात् पुत्राणां लुक्पा इतीरिते ।”
 इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १ अध्यायः ॥ ॥
 ऋषभदेवात् इन्द्रहन्तव्यत्वा कन्यायां जातशत
 पुत्रान्तगतव्येहपुत्र । यथा । “अथ ह भगवान्

ऋषभदेव ख वधे कर्मेष्टेवमनुमन्मान प्रद-
 शितपुत्रकुलवाचो जन्मवरेणैवभिरनुज्ञातो यत्न
 मेधिनां धर्माननुशिक्षमाचो जयन्त्यामिन्द्र-
 दत्तायासुभयविध कर्मे समान्नायमभियुक्तमात्म-
 जानामात्मसमानानां शत जनयामास । येषां
 खलु महायोगी भरतो व्येह मेहगुण आसीत
 येनेदं वधे भारतमिति अपदिशन्ति ।” इति
 श्रीभागवते ५ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥ ॥ यावत्
 पुत्र । यथा,—
 “यावन्तो कौकिको ह्यग्निं प्रथमो मन्त्राय स्मृत ।
 ब्रह्मादेनायिस्तपुषो भरतो नाम विश्रुतः ।”
 इति मातङ्गे अग्निर्वंशो नाम ४८ अध्यायः ।
 रामाशुषभरतस्य जन्म यथा,—
 “भरतो नाम केकेयां जन्मे सत्यपराक्रम ।
 साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भाग सर्वे सप्तदितो युगे ॥”
 तस्यानुगतं शत्रुम् । यथा,—
 “भरतस्यापि शत्रुषो लक्ष्मणावरजो हि स ।
 प्राज्ञैः प्रियतरो निष्ठ तस्य चावीतथा प्रियः ॥”
 स कुशध्वजकन्यां माण्डवीं परिणीतवान् । यथा
 “माता यवीयान् धर्मेण यव राजा कुशध्वज ।
 अस्व धर्मात्मनो राजन् । रूपेणाप्रतिमं भुवि ।
 सुताञ्च नरमेव । पत्न्याय वरयामहे ।
 तमेवसुता जनको भरतश्चाभ्यभाषत ।
 यथाय पाणि माण्डव्या पाणिना रञ्जयन् ।”
 स नन्दियामे राज्यं दत्तवान् । यथा —
 “सर्वस्वमण्डपादारी सुनिवेशधरं प्रभु ।
 नन्दियामेवसुतारं सर्वेभ्यो भरतस्तदा ।
 सवालवचनं ह्यत्र धारयामास स स्वयम् ।
 भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवेदयन् ।
 ततस्तु भरतः श्रीमानभिविद्यामपादुके ।
 तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥”
 इति रामायणे बालकाण्डे । १८ । ७२ । ७३
 अध्यायः । अयोध्याकाण्डे २४ अध्यायः ॥
 तस्य द्वौ पुत्रौ । यथा —
 “भरतस्यात्मनो वीरौ तच्च पुष्कल एव च ।
 मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्म्येण सुसमाहितौ ।
 भरतश्चायतं कृत्वा कुमारौ सवलाहरी ।
 निहन्त गन्धर्वसुतान् द्वे पुरे विभलिष्यत ॥”
 इति रामायणे उत्तरकाण्डे ११ अध्यायः ॥
 भरतखण्ड स्त्री, भारतवर्षात्तर्गतकुमारिका-
 खण्डम् । यथा,—
 “कुमारिकैति विख्याता यस्या नाम्ना प्रकथ्यते ।
 इदं कुमारिकाखण्डं चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
 यथा ज्ञतावनवीयश्च नानायामादिकल्पना ।
 इदं भरतखण्डं यथा सत्यक प्रकल्पितम् ॥”
 इति स्कान्दे कुमारिकाखण्डे भूखण्डितनामा
 ध्यायः ॥
 भरतपुत्रक, पु, (भरतस्य नायशास्त्रप्रणीतु
 पुत्रक ।) नट । इति हेमचन्द्रः ।
 भरतप्रख, स्त्री, (प्रकृते इति । प्र + कृ + कृिप ।
 प्रख । भरतस्य प्रख ।) केकयी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

भरद्वा

भरताय, पु, (भरतस्य अयम् १) श्रीरामचन्द्र ।
 यथा, वोपदेव ।
 “शेते स चित्तप्रयत्ने सम मीनकूर्म-
 कोनोऽभवत्तु हृदयवामनममद्या ।
 योऽभूद्भूव भरतायनल्लयबुद्ध
 कल्मीकं सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥”
 भरथ पु, (विभर्तीति । भञ्ज + “भञ्जस्वित् ।”
 उवा ३।११५ । इति अथप्रत्यय । स च
 चित् ।) लोकपाल । इत्युयादिकोष ।
 भरद्वाज, पु, (ब्राह्म्यां जायते इति । जन् + उ ।
 तत् एवोदरादित्वात् ङाञ् सङ्कर । नियते
 मरुद्भिरिति । भ + अण् । भर । भरद्वाजो
 ब्राह्मणेति कर्मधारय ।) सुनिविशेव । स च
 उत्तमपत्नी ममतायां दृष्टव्यतिवीर्यान्वात ।
 तस्य जन्मविवरणं यथा । “ततोऽस्य वितथे
 पुत्रजन्मनि पुत्रार्थिने मरुतसोमयाजिने दीर्घे
 तमसा पाण्ड्यापास्त्राद्दृष्टव्यतिवीर्यादुत्तमपत्नी
 ममतासुतुवन्मो भरद्वाजाख्यो नाम पुत्रो मरु-
 द्भिर्देत । अस्यापि नामनिवचनश्लोकं पश्यते ।
 “अद्भिरद्वाजमिमं भरद्वाजं दृष्टव्यते ।।
 यातौ यदुक्ता पितरौ भरद्वाजस्तत्त्वयम् । इति ।
 भरद्वाजश्च तस्य वितथे पुत्रजन्मनि मरुद्भिर्देतो
 वितथसन्नामवाप ॥” अथ टीका । वितथे
 अथ सति । अत्रैवमितिहास । दृष्टव्यते-
 रयनस्योत्तमस्य ममतायाः पत्नी गर्भेय्यासीत् ।
 तस्यां दृष्टव्यति कामाभिभूतो वीर्यं अखण्डत ।
 तच्च गर्भं प्रविशन्मैत्रेयेन खानसङ्कोचमयात्
 पाण्ड्यप्रहारेणापास्तं नहि पतितमपि अमोच-
 वीर्यतया दृष्टव्यतेभरद्वाजनामपुत्रोऽभूत् ।
 गमस्यश्च दृष्टव्यतिना तस्मादेवापराधादम्भो
 भवेति श्रुतो दीर्घतमा नामाभवत् । तच्च भर-
 द्वाजनामनिवृत्तिपरं तत्पिबोर्विवादकरोऽयं
 श्लोको देवे पठित । हे अद्भिरममते ब्राह्म-
 द्वाह्यामावाह्यां जातमिमं पुत्रं त्वं भर रज ।
 एवं दृष्टव्यतिनीत्तं ममता तमाह हे दृष्ट-
 व्यते । ब्राह्मं ब्राह्म्यां जातमिममेकाकिनी किमि-
 त्वाह भरिष्यामि । त्वमिमं भरेति परस्परसुखात्
 पुत्रं त्वज्जा यस्मात् पितरौ ममतादृष्टव्यती
 ततो यातौ । ततो भरद्वाजाख्योऽयम् । पाठा
 क्ते एवं विवदमानौ । यदुक्ता खान् यन्मि
 ताद् दुःखान् पितरौ गताविश्वम् । तदेवं
 ताभ्यां व्यक्तो मरुद्भिर्देत । मरुतसोमाख्येन
 च यागेनाराधिते मरुद्भिस्तस्य वितथे पुत्र
 जन्मनि सति दृष्टव्यतिव्यवस्थावाप ।
 इति विष्णुपुराणे ३ अध्याये १६ अध्याये ॥ ॥
 (दादृष्टव्यपरेऽसावेव आस । यथा, देवीभाग-
 वते । १।३।२६ ।
 “यकादृष्टेयं चित्रवो भरद्वाजस्तत् परम् ।
 जयोदृष्टे चान्तरिक्षो धर्मेणापि यदुदृष्टे ॥”
 यथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “रोगां काष्ठैकरा यन्मयकरा देहस्य
 केडाह्वरा

दृष्टा इन्द्रियशक्तिसंयकरा सर्वज्ञपीडा-
 करा ।
 धर्मापौखिलकामसुक्तिश्च महाविघ्नस्वरूपा
 बलात्
 प्राधान्यात् हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेमं कुत
 प्राप्तिनाम् ।
 तत्तेषां प्रथमाय कश्चन विधिचिन्त्यो भवद्भिवुधे
 योऽन्यैरित्यभिप्रायं सचिदं भरद्वाजं सुनि-
 तेऽनुवन् ।
 त्वं योग्यो भगवन् ! सहस्रनयनं याचस्व त्वम्
 क्रमा-
 दाबुर्देमधौतं यं मदभयाकुत्ता भवामो
 वयम् ॥”
 पञ्चविशेष । भारद्वा इति भाषा । तत्पर्याय ।
 आषाढ २ । इत्यमर । २।५।१५ । भर-
 द्वाजक ३ । इति शब्दरत्नावली । (गोचमेद ।
 यथा मनो ।
 “प्राप्तिस्तु काष्ठपक्षेव वात्यं सावर्ककक्षया ।
 भरद्वाजो गौतमश्च सौकाशीनक्षत्रापर ॥”
 इत्यादि गोत्रशब्दे द्रष्टव्यम् । भ + श्रुट् ।
 भरत + वाञ् । सन्धियमाह विलक्षणान्ने यज-
 मानादौ, चि । यथा अन्वेदे । १।११६।१८ ।
 “यद्यात दिवोदासाय वर्त्मभरद्वाजायाश्चिना
 हयन्ता ॥”
 “भरद्वाजाय सन्धियमाह विलक्षणान्ने यज-
 मानाय ॥” इति तद्वाच्ये वायव्यान्नाय ॥
 भरद्वाजक, पु, (भरद्वाज + कार्यं कन् ।) आषाढ-
 पक्षी । इति शब्दरत्नावली ।
 भरिष्ये, खी, (मनो विभर्ति हरतीति । भ +
 णिनि । गौरादित्वात् ङीष् । एवोदरादित्वात्
 पूर्वोदादीर्घे वाङ् ।) हरिद्वयं । इत्युयादि-
 कोष ।
 भरित, जि (हरित्) । एवोदरादित्वात् हस्य भ ।
 हरिद्वयं । इत्युयादिकोष । पुट । भारशुक्त ।
 भरीऽस्य जात इत्यर्थे इतप्रत्ययेन नियन्त्र ।
 भरिमा [न] पु, (भ + “कृष्टष्टवृष्टृभ्य इम-
 निच ।” उवा ३।१३७ । इति भावे इम-
 निच ।) भरयम् । इत्युयादिकोष । (धियते
 इति । कुटुम्ब । इत्यनुवदत्तम् ।)
 भर, पु, (भरति विभर्ति कर्मादिति । भञ्ज भरये +
 “भञ्जशीट्परिनसरित्निधिमिमिसुञ्जिभ्य उ ।”
 उवा १।७ । इति उ ।) विष्णु । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुत्यादित्ति । सतुद्र । खामी ।
 इति संनिप्रसारोणादित्ति । खयम् । शिष
 इति । मेदिनी । दे, ६६ ।
 भरज, पु, (मिति शब्देन वृणतीति । वृज + क ।)
 सुद्रष्टमान । इति हेमचन्द्र ।
 भरटक खी (भ + वाङ्मकान् उट । सद्वायां
 कन् ।) दृष्टाभिषम् । इति हेमचन्द्र ।
 भग, पु, (भञ्जते कामादिरनेनेति । भञ्ज +
 “हलच्” इति घञ् ।) शिष । इत्यमर ।
 (यथा, कथासहितसागरे । १।३४ ।

भर्तृदा

“प्रत्युवाच ततो भर्गो पुरा दक्षप्रजापते ।
 देवि । त्वञ्च तथाभ्यां बह्वोऽजायन्त कन्यका ।
 २ मन्त्रा भवतीं प्रादात् धर्मादिभ्योऽपरा-
 च ता ॥
 वीतिहोत्रस्य पुत्र । यथा भागवते । ६।१७।६ ।
 “वीतिहोत्रोऽस्य भर्गोऽतो भागभूमिरभूत् ॥”
 आदित्यान्तगततेज । यथा,—
 “आदित्यान्तगतं वर्चं भर्गोऽस्य तन्मनुजं ।
 जन्मन्मनुविनाशाय दुःखस्य चित्तस्य च ॥
 ध्यानेन पुत्रयो यश्च द्रष्टव्यं स्वयमखण्डे ॥”
 इत्यादिकतत्त्वम् ।
 भग, [घ] खी, (भर्जते इति । भञ्ज भजने +
 “अच्चाङ्गिभ्यश्चिभ्यश्च कृच्” उवा ३ ।
 २१५ । इति असुन् कवगञ्जान्तादेश ।)
 ज्योति । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुत्यादित्ति ।
 (यथा अन्वेदे । १।६२।१ ।
 “तत् सविदुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥”
 भर्ग्ये, पु, (भञ्ज + “हृङ्कोशयेत् ।” ३।१।२४ ।
 इति यत्त । चञोरिति कुलम् ।) भर्ग । इत्य-
 भरटीकायां भरतरायसुक्तौ ।
 भजन खी (भञ्ज + लुट् ।) भृष्ट । इति शब्द-
 माला । भाषा इति भाषा ।
 भर्नेय चि, (भ + तण्) । भरणीयम् । पोषणीयम् ।
 यथा, दायभागटीकादृतवचनम् ।
 “दृष्टो च मातापितरौ साध्वी भाष्या सुत
 शिष्य ।
 अयकार्यशतं ज्ञत्वा भर्नेया मनुव्रजवीत ॥”
 भर्ता, [ह] पु (विभर्ति पुण्याति पालयति धारय-
 तीति वा । भञ्ज धारणपोषणयो + “लुल
 ङौ ।” ३।१।१३३ । इति ङच् ।) अधि-
 पति । (यथा रघौ । १।७४ ।
 “सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्तते स्तम्भकारयम् ।
 भावितात्मा सुवो भर्तारयेन प्रत्यवेधयत् ॥”
 तत्पर्याय । अधिप २ ईश ३ नेवा ४ परि-
 हृष्ट ५ अधिभू ६ पति ७ इन्द्र ८ खामी ९
 नाथ १० आर्य ११ प्रभु १२ ईश्वर १३
 विभु १४ ईशिता १५ दन १६ नायक १७ ।
 इति हेमचन्द्र । (विष्णु । प्रपञ्चाधिष्ठान-
 वस्त्रेन भरणात् ।) धान्ति योदरि च चि ।
 इति मेदिनी । ते, २८ । (यथा अन्वेदे । १ ।
 २२ । ३ ।
 “भर्ता वक्षस्य पुत्रो पिता पुत्रमिष प्रियम् ॥”
 विवाहिताया पति । यथा, महाभारते ।
 १।१४।२८ ।
 “भाष्याया भरद्वाजता पालनाय पति स्मृत ।
 अहं त्वां भरतं ज्ञत्वा ज्ञात्वा ससुतं तदा ।
 निष्काक्य अमेवासां न भर्तेयं महातप ॥”
 भर्तृन्नी खी, (भर्तारं ज्ञतीति । ज्ञ् + टक् ।
 ङीप् ।) पतिवातिनी । इति महाभारतम् ।
 भर्तृदारक, पु, (भर्ता नियते इति । दृष्ट आदरे +
 कर्मणि घञ् । तत् खार्ये क ।) नास्तीत्यौ
 युवराज । इत्यमर । १।७

भवत्

“भक्तातक चित्त प्रोक्तमरुद्वोऽरुद्वोऽधिक ।
तथैवाभिसुखी भक्ती वीरदृष्टश्च शोफहतः”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भक्तुः, पु (भक्तुः + एषोऽरादित्वात् क्त्वं ।)
भाज्जुः । इत्यमरः ॥
भक्तुः, पु (भक्तुः इति । भक्त + “उलूकादयश्च ।”
उणा ४।४१। इति क्तप्रत्ययेन साधु ।)
अनुविशेषः । भाज्जुः इति भावाः । तत्पठ्याय ।
अथ २ भक्त ३ चक्षुः ४ दुर्वी ५ भक्तुः
६ एष्टदृष्टि ७ नाविष्ट ८ दौर्घकेष्ट ९ चिराय
१ इक्षर ११ दौर्घदर्श १२ । इति राज
निघण्टुः ॥ भाज्जुः १३ भाज्जुः १४ अक्क १५
भाज्जुः १६ भौलक १७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ११६ । ६ ।
“विहयाग्रगणा क्रूरा मत्ताश्चैव महागणा ।
ह्रीपिन खड्गमभक्तुका ये चाप्ये भीम-
दर्शनाः ॥”
कोशस्यप्राविशेषः । तद्वया, —
“शब्दशब्दजन्यमुक्तिशब्दभक्तुप्रकृतयः” को-
शस्याः ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
श्लोकात्प्रमेदः । (यथास्य पठ्याय ।
“श्लोकात्को भूतपुष्पश्च पूतिद्वयोः सुनिहमः ।
दौर्घदन्ताश्च कङ्करो भक्तुः कटुकोऽरुणः ॥”
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)
कुक्कुरः । इति राजनिघण्टुः ॥
भवः, क्ती, (भवति भूयते वा । भू + क्त्वं अप वा ।)
भवम् । इति राजनिघण्टुः ॥ चाजता । इति
भाषा ॥
भवः, पु, (भूयते इति । भू + भावे अप ।) जन्म ।
(यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । १६४ ।
“भवो जातिवृद्धेः प्रियाप्रियविपर्ययः ॥”
भवत्कथादिति । भू + आपादाने अप । शिवः ।
इत्यमरः ॥ यथा, शतपथब्राह्मणे । ६।१।१।५।
“तमन्ववीद् भवोऽसीति तद्वदस्य तन्नामा-
करोतमन्वाक्यमभभवत् पञ्चमो वै भवः ॥”
स च जलमूर्तिः । यथा, —
“भवाय जलमूर्तिर्नमः ।”
इति पार्थिवशिवलिङ्गपूजाप्रयोगः ॥
(भवति प्रभवत्यनेनेति । भू + अप ।) क्षेमः ।
(यथा, महाभारते । १ । २२१ । २८ ।
“को हि नाम भवेत्तार्थी साहसेन समाचरेत् ॥”
भवति उत्पद्यतेऽस्मिन्निति । भू + आपादारे
अप । संसारः । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । ७ ।
“अनघश्च तथैवेयं देवी सर्वभवारविः ॥”
सत्ता । प्राप्तिः । इति मेदिनी ॥
भवः, पु, (भवतादिति । भू + भुव् ।) आश्रय-
वाचकः । इति सन्निधिवारः ॥
भवचक्षरः पु (भवस्य वचस्य चक्षरः अव-
कारकः ।) दावानलः । इति शब्दमाला ॥
भवत्, जि, (भाति विद्यते इति । भा + क्ववत्-
प्रत्ययः ।) शुद्धदर्शः । अथ मासातीर्णवत्प्रत्य-
येन निष्पन्नम् । तस्य लिङ्गचये रूपम् । भवत्

भवम्

भवती भवतः । (यथा, मार्कण्डेये देवी-
माहत्या । ८५ । ५ ।
“भवतां नाशयिष्यामि तत्तच्छात परमापदः ॥”
वर्तमानाद्यम् । इति मेदिनी । ते, १३७ ॥ अथ
भूधातोः शब्दप्रत्ययेन निष्पन्नम् । तस्य लिङ्गचये
रूपं भवन् भवन्ती भवतः । (यथा, मनौ ।
१२ । ६७ ।
“चातुर्वर्ण्यं जयो लोका चत्वारश्चाश्रमा पृथक् ।
अतः भवद्भविष्यच्च सर्वं वेदात् प्रविध्यति ॥”
भवती क्ती, (भवत् + क्तीप ।) वाचमेदः । स तु
विधाक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ दौर्मिमती ।
यथा । वाङ्मयिकिञ्जतगङ्गाशोचम् ।
“खगारोऽहमेवैयं भवतीं भारीरर्थी
प्राचये ॥”
भवदासः, क्ती (भवास्त्य भवप्रिय वा दासः ।) देव-
दासदृष्टः । इति राजनिघण्टुः ॥
भवदीयः, जि, (भवत् + “वतलकद्वयौ ।” ४।२।
११५ । इति क्त्वं ।) भवत इदम् । युष्मत्-
सम्बन्धिः । यथा, उद्भटे ।
“श्रुतातिहरे भवदीयकीर्तिं
कर्षीं च तुष्टीं च चक्षुषी मे ।
द्वयोविधा परिहर्षमिच्छन्
समागतोऽहं तव दृष्टनाथ ॥”
(यथा, भागवते । ६ । १८ । ३६ ।
“वयसा भवदीयेन रक्षे कतिपया समाः ॥”
भवनः, क्ती, (भवत्यस्मिन्निति । भू + अक्षिकरणे
कुट ।) यज्ञम् । (यथा, मनौ । ११ । १८ ।
“स लक्ष्म्यु त घट प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम् ॥”
प्रासादः । यथा, महाभारते । १५।४।१३ ।
“देवराजस्य भवनं विविशति सुपूजितौ ॥”
भू + भावे कुट । भावः । इति मेदिनी । (यथा,
“ननु प्राग्वतो घटस्य भवनं दृश्यते ॥”
इति तात्पर्याः)
भवनाश्रिनी, क्ती (भवं सचार जन्मादिकं वा
नाशयति उत्थारयति नाशयितुं शीलमस्येति
वा । भृश + क्षिप् + क्षिणि ।) सरयूनदी । इति
पुराणम् ॥
भवनौयः, जि, (भवितुमर्हति । भू + अनीवर ।)
भवितव्यम् । भक्तम् । उत्पत्ताद्यम् । इति सुम्भ-
वोद्यथाकरणम् ॥
भवन्तः पु (भवत्यनेति । भू + “दृभूवृहिवचौति ।”
उणा० ३।१२८ । इति क्त्वं । स च विद्भवति ।)
कालमेदः । स तु वर्तमानः । इत्युदाहिकोवः ।
(भाति इति । भा + क्ववत् प्रत्ययः ।) भव-
च्छब्दस्य प्रथमावहुवचनान्तररूपोऽप्ययम् ।
(यथा, महाभारते । ३ । ५४ । २ ।
“के वै भवन्तः कक्षासौ यस्याहं दूत ईषितः ॥”
भवन्ति, पु, (भू + “भुवो क्षिप् ।” उणा० ३ ।
५० । इति क्षिप् ।) वर्तमानकालः । इत्युदा-
हिकोवः सन्निधिवारोऽप्ययम् ।
भवभूतिः, पु, (भवेन शिवेन भूतिरेवैवादि-
कं यस्य भव एव भूतिरस्येति वा । शिवोपासन-

भवित

यैवास्त्य विद्याद्युत्पत्तिस्थालम् ।) कविविशेष-
स च भोजराजस्य पण्डितः । मातृतीमाध-
वादिनाटककर्ता च । तत्पठ्याय । भूगभ २ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । १४४ ।
“कविवाक्यपतिराजश्रीभवभूत्यादितेवितः ॥”
भवस्य महादेवस्य भूतिरिति विग्रहे तु ।)
महादेवस्य ऐश्वर्यम् ॥
भवत्, [दृ] क्ती, (भवे जन्मादिप्रदे सचारे
रोदिति अनेनेति भवे जन्मान्ते रोदित्यन-
वेति । रुद् + क्तिप ।) प्रेतपट्टः । इति
चिकाण्डशेषः ॥
भवात्मजा क्ती, (भवस्य शिवस्य आत्मजेति ।)
मनसादेवी । इति शब्दमाला ॥
भवाटकः, [घ] जि, युष्मत्सदृशः । भवानिव
भवादृष्टः } दृश्यते य इति युत्पत्त्या भवच्छब्द-
भवादृष्टः } पूर्वकदृष्टधातोः कम्बन्धि क्रमेण क्तिप
टकसकप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति आकरणम् ॥
भवानी, क्ती भवस्य भाव्या । (भव + “इन्द्रवरुण-
भवश्चर्त्तेति ।” ४ । १ । ४६ । इति क्षियां ङीष्
तत आनुक चागम इति ।) दुर्गा । इत्य-
मरः । १।१।११ । एतन्नामकारणं यथा, —
“रुद्रो भव समाख्यातो भव ससारसागरः ।
भव कामस्तथा खड्गभवाजी परिकीर्त्तितः ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । ६ ।
“भवानी तत्र मे देवः परिचर्तुं तदाभवत् ॥”
भवानीश्वरः, पु (भवान्वा शिवपत्नी श्वरः पिता ।)
हिमालयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥
भवामीष्टः, पु (भवे अमीष्टः ।) युगयुगः । इति
राजनिघण्टुः ॥
भवाम्बिः, पु (भव अम्बिरिवेक्षुपमितसमाचः ।
भव एव अम्बिर्वा ।) ससाररूपसत्तमः । यथा,
“ध्येयं सदा परिभवन्नममीष्टरोह
तौषाष्ट्यं शिवविरिञ्चिदुव श्रयश्चम् ।
श्रुत्यार्तिह प्रथमपासभवाम्बिपोत
वन्दे महापुरुषः । ते चरन्तारविन्दम् ॥”
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥
भवायना, क्ती, (भव शिव एवायनामायस्यक-
मस्याः । शिवशिरसि स्थितत्वादस्यास्तथात्मम् ।)
गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ (भवायनी
क्षेत्रे ॥)
भविष्यः, क्ती, (भव प्रभाव ऐश्वर्यादिकमिच्छं
उत्पद्यतेनास्त्येति टन् ।) मङ्गलम् । तद्वति
जि । इत्यमरः ॥
भवितः, जि (भवो मङ्गलं जातोऽस्येति तारका-
दित्वात् इत्यप ।) अतीतोत्पत्तिकः । भूतः ।
इति जटाधरः ॥
भवितव्यः, जि भवनीयम् । भक्तम् । इति सवि-
स्वतकावे कम्बन्धि भावे शब्दार्थेऽप्येवाहुषांप्राप्त-
कावार्थं च भूधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
इति आकरणम् ॥ यथा, वज्रपुराणे ।

भयं

“न भवद्भ्यामह शोचो नाय राजापराधति ।
भवितव्यमनेनैव येनाह निघ्न गत ॥”
भवितव्यता, स्त्री, (भवितव्य + भावे तल ।)
भाग्यम् । इति जटाधर ॥ (यथा, कथाचरित-
सामरे । २७ । ८६ ।
“तन्ममाचक्षु तावत् त्व कथयिष्याम्यहम् ते ।
यदस्तु कोऽन्यथा कर्तुं शक्नोहि भवितव्य-
ताम् ॥”)
भविता, [ङ] वि, (भू + शीकार्थे ङच् ।) भवन
श्रील । इति भरत ॥ साधु भवनश्रील । इति
सुकुट । तनपण्याय । भूय २ भविष्यु ३ ।
इत्यमर ॥ (भविष्यदर्थेऽपि ङच्प्रत्यय स्यात्
यथा, माकण्डे । २४ । २६ ।
“नाम्ना भाव्या भविष्यति वज्रयित्वा मदा-
ल्लाम् ।”)
भविन, पुं, (भवाय कायादिप्रकाशाय इव सूर्य
इव । तत् प्रयोदरादित्वात् साधु ।) काय
कर्ता । इति त्रिकाण्शेषः ॥
भावज पु (भू + “सलिकल्पनिमहिभङ्गिभङ्गि-
शक्तिप्रिष्ठितुष्टिकुकिभूय इत्यच् ।” उणा ।
१ । ५५ । इत्यच् ।) विङ्ग । इति त्रिकाण-
शेषः । भवः । इति चिदान्नकौमुद्यासुखादि
प्राद ।
भविष्यु वि (भू + “भुवश्च ।” १ । २ । १३८ । इति
इङ्यच् । भवतेर्भातोऽन्त्यसि विषये तच्छ्रीला
दिङ् इङ्यच् प्रत्ययो भवतीति काशिका ।)
भविता । इत्यमरः ॥
भविष्य वि, (भू + ङट् खरेति श्रद्धाङ्गट् च ततो
विभाषायां एषोदरात् तस्य लोपः ।) भविष्यत
कालः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
८१ । २८ ।
‘अथ भविष्ये कथितो भविष्यकुशलोद्दिने ॥’
पुराणविशेषे स्त्री । यथा,—
“चतुर्दश भविष्य स्यात्तथा पञ्चशतानि च ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अ० ॥
(फलविशेषे स्त्री ।)
भविष्यत, वि, (भू + ङट् श्रद्धाङ्गट् च ।) काल-
विशेषः । तस्य लक्षणम् ॥ वर्तमानप्रामभाव-
प्रतियोगित्वम् । इति वारमङ्गरो । वर्तमान-
कालोत्तरकालोर्भातुपत्तिकत्वम् । इति शिरो-
मणिकृतपदाघट्टीकाख्यम् । ततपण्याय ।
आनागतम् २ अक्षयम् ३ प्रगतम् ४ वर्तुल्यत्
५ वर्तमानम् ६ आगामि ७ भावि ८ ।
इति राजनिघण्टुः ॥ अद्यतने भवे स्त्री दूरभवे
स्त्री । इति वार्प्रदायिकः । यथा स्त्री भविता
वर्षाभवे भविष्यति । इति दुर्गादासः ॥
भय, स्त्री, (भवतीति भूयते इति वा । भू +
“भय मेवेति ।” ३ । १ । ६८ । इति यत् ।
भयादय श्रद्धा कर्त्तरि वा निपातनात् । इति
काशिका ।) भयविशेषः । चाक्षता इति
भाषा । ततपण्याय । भयम् २ भविष्यम् ३
भावनम् ४ वज्रशीघ्रम् ५ क्षीमपन्नम् ६

भसत्

पिच्छिलकीचम् ७ । अस्थ गुणः । अस्थत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । बालस्थ तस्य गुणः ।
वातकफापहत्वम् । पक्कस्थ तस्य गुणः । मधु
रास्त्वत्वम् । रुचिकारित्वम् । अममूलहरत्वम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥ अपि च ।
“भय खाटु कथायाश्च हृद्यमास्थविशोधनम् ।
तदेव पक्क शोषणं गुरु ग्राहि विषापहम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अस्थि । इति मेदिनी । ये, ४३ ॥
भय वि (भवतीति । भू + कर्त्तरि निपातनात् वा
यत् ।) शुभम् । (यथा, भागवते । ४ ।
१४ । ३ ।
“भयायां भययाचनार्थां तस्मै विदुरः पुकुषु ॥”
सत्यम् । योग्यम् । भावि । इति मेदिनी श्रद्ध-
रत्नावली च । (यथा, माकण्डे । ७६ । ७ ।
“भूतभयभयनाया श्रद्धा चेतत् नय द्विजः ॥”
श्रद्धम् । यथा, भागवते । १ । १५ । १७ ।
“यतपादपद्ममभवाय भवन्मि भया ॥”
“भया श्रेष्ठा ।” इति तट्टीकायां खामी ।
प्रसन्नम् । यथा, रामायणे । १ । ६२ । ७ ।
“स मे नाथो ह्यनाथस्य भव भयेन चेतसा ।”
भयेन प्रसन्नेन चेतसेति तट्टीकायां रामायणे ॥
भय, पुं, (भवति उपपद्यते भू + निपातनात्
कर्त्तरि वा यत् ।) कर्मरङ्गट् । इति मेदिनी ।
ये, ४२ ॥ रसभेदे, पुं स्त्री । इति श्रद्धरत्ना-
वली ॥
भया, स्त्री, (भय + टाप् ।) उमा । गजपिप्पली ।
इति मेदिनी । ये ४२ ॥
भय इक्ते । पिशुनोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्या -पर अङ्ग-सक पिशुनोक्तादौ सक-
सेट् ।) डुकु डुकुरादिकर्तृकशब्दः । भवति
न्या । भयत्वशरीर खल सचयतीत्यर्थः । भर्त-
वने इति प्राञ्चः । भवति न्या पान्य शब्देन
निभृत्यचयतीत्यर्थः । इति रमानाथः । इति
दुर्गादासः ॥
भय पुं, (भवतीति । भय डुकुरादि शब्दे +
अच् ।) डुकुर । इति रत्नमालाः ॥
भयक पुं, स्त्री, (भवतीति । भय + “कुन् शिथि
सञ्चयीरपूर्वाणापि ।” उणा २ । १२ । इति
कुन् ।) डुकुर । इत्यमरः । २ । १ । २२ ॥
भयक, स्त्री, (भय + ङुट् ।) डुकुरम् । डुकुर
शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
भया, स्त्री, खर्ग्यशरीरः । इति रत्नमालाः ॥
भयी, स्त्री, (भय + शिवां जातिस्वात् स्त्री ।)
शुनी । इति श्रद्धरत्नावली ॥
भय, र वि दुतौ । भर्तुं से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्वा -पर अङ्ग-सक च सेट् ।) र वैदिकः ।
वि, वभक्ति । इति दुर्गादासः ॥
भयत्, स्त्री, (वभक्तीति । भय + “श्रुद्भयो
रदि ।” उणा १ । १०६ । इति अदि ।)
काष्ठम् । अश्वसायम् । अश्वनम् । इति चिदान्न-
कौमुद्यासुखादिप्रादः ॥

भस्य

भसत्, [इ] स्त्री, (भस + अदि ।) भास्वर ।
योनिः । इति मेदिनी ॥ भसम् । कारकव-
पक्षौ । उव । इत्युणादिकोषः ॥ कालः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥
भसन, पुं, (वभक्तीति । भस + ङुट् ।) अश्वः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
भसन्त, पु, (वभक्तीति । भस + वाङ्मुलकात्
भच् ।) कालः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
भसितं, स्त्री, (भस + क्त ।) भक्षः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् ।
२६ । ४१ ।
“चन्दन वामदेवाख्ये हरितालस्य पौरुषे ।
ईशाने सवितः केपिदावेपनमितीदृशम् ॥”)
भक्षक, पुं, (भानां नक्षत्राणां कृषकः ।)
देवज्ञः । इति श्रद्धरत्नावली ॥
भक्षका, स्त्री, (भक्षते इति । भस शोभौ + कन् +
टाप् । भक्षा तत् स्त्री कन् । “भक्षेवा
जातेति ।” ७ । १४७ । इति इत्य न । आत
स्थाने योऽकारस्तस्य इत्य न भवति उदीचा-
माचार्याणां मतेन । इति काशिका ।) चर्म-
प्रसेविका । इति श्रद्धरत्नावली ॥
भक्षा, स्त्री, (भक्षतेऽनयेति । भस + “कुयमायू
भसिभ्यश्चनु ।” उणा ४ । १६७ । इति कन्
अवाहित्वाट् टाप् ।) अस्मिदीपकचर्मनिमित्त
यन्त्रविशेषः । भाषा इति याता इति च
भाषा । ततपण्याय । चर्मप्रसेविका २ । इत्य
मरः । २ । १३ । चर्मप्रसेविका २ । इति भरतः ॥
भक्षाका ४ भक्षका ५ भक्षी ६ । इति श्रद्ध-
रत्नावली ॥ भक्षिका ७ । इति आकरवम् ॥
(यथा, भागवते । ६ । २ । २१ ।
“माता भक्षा पितु पुत्रो येन जातः स एव स ।
भरख पुत्र दुष्मन्तः मावमस्या शकुन्तलाम् ॥”)
भक्षाका, स्त्री, भक्षा । इति श्रद्धरत्नावली ॥
भक्षी, स्त्री, (भक्षतेऽनयेति । भस + कन् । गौरा-
दित्वात् स्त्री ।) भक्षा । इति श्रद्धरत्नावली ॥
भक्ष [न] स्त्री (वभक्तीति । भस भत् सञ्चयीप्रो +
“सञ्चयातुभ्यो मनिन् ।” उणा ४ । १४४ ।
इति मनिन् । दम्बकाडादिविकारः ।) शिवाङ्ग
भूषणम् । ह्राद इति भाषा । यथा,—
“अस्त्राङ्गभूषण भक्ष विभूतिभूतिरस्य तु ।”
इति श्रद्धरत्नावली ॥
तद्भक्ष कामदेवशरीरवम् । यथा,—
“प्रवीद सञ्चभूतिश्च । भक्षा सत्यवता वयम् ।
इति स वदता तेषाममराणां तदावतः ।
ललाटचन्द्र सन्भूतो भक्षाकार्वाणोऽनोभवम् ॥
“दम्बा काम तदा वदित्वा ललाटमातिदीपितः ।
सक्तमितीत्येव विधिना हर गन्तुं श्रमाक न ।
महादेवोऽयं तद्भक्ष मनोभवशरीरवम् ।
आदाय सञ्चगात्रं भूतिषेप तदाकरोत् ॥
षेपशेषाणि भक्षानि समादाय तदा हरः ।
सगन्धोऽन्तर्द्वे कालीं विहाय विप्रिसन्तति ॥”
इति कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ॥ ३३ ॥

भस्मकां

भस्मस्वच्छं समविधज्ञानानामर्गतायेत्यज्ञानम् ।
यथा —
“आयेय भस्मना ज्ञानं वायस्य गोरक्षं स्मृतम् ।”
इति यामन ।
शिवपूजायां ललाटे तस्य धारयन्मावश्यकम् ।
यथा —
“विना भस्मत्रिपुण्ड्रं च विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य प्रसन्नः ।”
इत्याह्निकतत्त्वम् ।
तेन कांश्चिद्विपर्यया,—
“अमत्वा हेमरूपया कांश्च शुध्यति भस्मना ।
अन्वेष्टान्मन्त्रं रेत्येष पुनः पाकेन न्यस्यथम् ।”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥३॥
अश्वरीविकारः । यथा,—
“शकैरासिकतामेहो भस्माख्योऽश्वरीवैलतम् ।
अश्वर्या शकैरा ज्ञेया मुख्यवृक्षनवेदना ।’
इति सुश्रुते निदानस्थाने अश्वरीनिदानम् ।
भस्मक, ज्ञी (भस्म + ज्ञायां कन्) रोग-
मेहः । भस्मकोट इति स्थातः । विडङ्गः ।
(यथास्य पर्यायः ।
“जन्तुन भस्मकं रेणुं किमिन्न चित्तचकुकम् ।
किमिन्नं विडङ्गं गृहंभ तच्च कैवलम् ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
कलधौतम् । इति मेदिनी । के, १-३ ॥ *
भस्मकस्य निदानस्य प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
“कट्ठादिरुक्तासप्तर्ष्यां वराणां
क्षीये कपे मारुतपित्तद्वयौ ।
अतिप्रदृङ्गं पवनान्त्वितोऽपि-
भुक्तं चण्डाक्षकं करोति यस्मात् ।
तस्मादसौ भस्मकस्य शक्तोऽभू-
दुपेक्षितोऽथ पचते च धातून् ।”
भस्मकस्य चोपद्रवमस्मिरमाह ।
“हृदयोद्देशाद्भस्मादीन् कृत्वेवात्मिसम्भवान् ।
पक्वान्नमासु घात्वादीन् स क्षिप्रं नाशयेद्
भुवम् ।”
इति भावप्रकाशः ।
(अथ तीक्ष्णाग्निवाह्याग्ने विषयेनोक्तम् ।
तीक्ष्णपक्षीनं भस्मकस्यावरोधः । अत्यन्तं
तीक्ष्णाग्निरेव हि भस्मकमित्युच्यते । यदुक्त-
चरके चिकित्सास्थाने जगन्विशेषध्याये ।
भस्मकचिकित्सायामाह ।
“वरे क्षीयकपे पित्तं कुपितं मारुताशुभम् ।
खोद्यन्मा पात्रकस्थाने वलमग्ने प्रयच्छति ।
तथा लब्धवक्षो दृष्टे विरुद्धे सान्निजोऽनलः ।
परिभूय पचत्यन्नं तैश्चण्डादासु सङ्गुर्भङ्गः ।
पक्वान्नं स्वतः धातून् शोथितादीन् पचयति ।
ततो दौर्बल्यमातङ्कान् चतुर्धोपनयेन्नरम् ।
सुक्तोऽग्रे लभते शान्तिं जौलमानं प्रसाप्यति ।”
“तमग्निसिं शुकविगम्भश्रीतमधुरविषज्जले ।
अन्नपानेन येष्णान्तिं दीप्तमग्निमिदामुनिम् ।
सङ्गुर्भङ्गुरबोर्धोऽपि भीष्मान्धखोपहारायेत् ।
निर्विघ्नोऽन्तर्गत्कम्पा प्रयेज्यं न विपादयेत् ।

भस्माच्च

पायस ऋषयः स्निग्ध पेटिक गुरुवेकृतम् ।
अश्वत्थौदकानूपपिशितानि वृत्तानि च ।
मनस्थान् विशेषतः स्निग्धान् स्निग्धतोयचरां
क्षया ॥
आविक सद्यत मासमदादत्यकिनाशनम् ।”
“पिवेन श्रोताम्बुना सर्पिमैघच्छिद्येन वा युतम् ।
गोधूममक्षय्यस्य ससर्पिष्क पिवेन्नर ॥
आनूपरससिद्धान् वा वीनू खेहास्तेनवर्जितान् ।
गोधूममक्षय्यमन्थ वा अथदित्वा शिरां पिवेत् ॥
“श्लामा विट्पिपक वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
अवकृत पितृश्राव्यर्थ पायसप्रतिभोजनम् ।
यत्किञ्चिच्छुद्धं मेघं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ।
तदत्यभिहितं सर्वं सुक्ता प्रस्वपनं दिवा ॥
कफे वृद्धे जिते पिते मारुते चाननं सम ।
समघातो पचत्यन्नं पुष्टाशु वलवृद्धये ॥”)
भस्मकार, पुं (भस्म करोतीति । छ + “कम्-
यण्य” ॥ ३ । २ । १ । इति अण ।) रजक ।
इति शब्दमाला ॥
भस्मकूट, पुं, कामरूपस्थपर्वतमेद । यथा,—
“नन्दनात पूर्वभागे तु भस्मकूटो महागिरि ।
यत्र तिष्ठति भूतेशो महादेवो वृषभान्न ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्याय ॥
भस्मगन्धा, स्त्री, (भस्मन् इव गन्धो यस्याः ।)
रेणुका । इति भावप्रकाश ॥
भस्मगन्धिका, स्त्री (भस्मगन्धोऽस्यास्या इति ।
भस्मगन्ध + “अत इजितनौ” ॥ ५ । १ । १५५ ।
इति ठन् । टाप ।) रेणुकाखगन्धद्रव्यम् । इति
जटाधर ॥
भस्मगन्धिनो, स्त्री, (भस्मन् इव बाहुलीनं गन्धो
ऽस्यास्या इति । भस्मगन्ध + इति । ङीप् ।)
रेणुकाखगन्धद्रव्यम् । इत्यमर । १० । १ । २० ॥
भस्मगर्भ, पुं, (भस्म गर्भेऽस्य ।) तिनिशब्दश्च ।
इति राजनिघण्टु ॥ (विबरणमस्य तिनिश-
ब्दे ज्ञातव्यम् ।)
भस्मगर्भा, स्त्री (भस्म गर्भेऽस्या इति । टाप ।)
कपिलशिग्रया । इत्यमर । १० । १ । ३९ ॥ (अस्या
पण्यायो यथा भावप्रकाशे पूर्वखल्वे प्रथमे भागे ।
“शिग्रया पिच्छिका श्लामा कृत्वावारा च खा
गुह ।
कपिका चैव तुनिभिर्भस्मगर्भेति कीर्तिता ॥”)
रेणुकानासगन्धद्रव्यम् । इति जटाधर ॥
भस्मतूल, स्त्री, (भस्म तूलति तूलयति वेति । तूल
+ क ।) यामकूट । पांशुवधनम् । हिमम् ।
इति मेदिनी । वे १६८ ॥
भस्मरोहा, स्त्री, (भस्मान् रोहति इति । रुह +
अच् । टाप ।) दम्बादृक् । इति राज-
निघण्टु ॥
भस्मवेधक, पुं, (भस्म इव वेधक ।) कर्पूर । इति
शब्दरत्नावली ॥
भस्माचल, पुं, कामरूपस्थपर्वतमेद । यथा,—
“सर्वतोर्ध्वेन खाला सृष्ट्वा चन्द्र सवा
सवम् ।

भागधे

मन्त्रिकैश्चर इष्टा सुनिर्मलापल गते ।”
इति श्रीकालिकापुराणे ८१ अध्यायः ।
भस्माज्यं, पुं, (भस्म आहुयते संहते इति ।
आ + ह + बाहुलकात् श्र ।) कपूर् । इति
त्रिकाच्छेषः । (विषयोऽस्य कपूर्शब्दे
ज्ञातः ॥)
भा, ल व दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा
पर अक स्रजिट ।) ल, भाति । व, भा ।
इति दुर्गादासः ॥
भा, स्त्री, (भा दीप्तौ + “विद्दिदादिभ्योऽह” ३ ।
३ । १४ । इत्थञ् । टाप् ।) प्रभाः दीप्तिः ।
इत्थमर । १ । ४ । ३४ ॥ (यथा, वाजसनेय
संहितायाम् । ३ । १२ ।
“भाये दान्वाहारादिति ॥”)
भा, [व] पुं (भाचते इति । भास्व दीप्तौ +
“भाजभासघृविद्युतोर्षिपूष्पुष्पावस्तुव क्षिप ।”
३ । २ । १७७ । इति क्षिप ।) स्त्र्य । इति
त्रिकाच्छेषः ॥ (स्त्री, दीप्ति । इत्थमर । १ । ४ ।
३४ । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४६ । १० ।
“अभूद् भा उ अशवे हिरस्य प्रति ख्यं ॥”)
भाकुट् पुं (भया दीप्त्या कुटवीति । कुट् + क ।)
भनस्त्रविशेषः । भेकटौ इति भाषा । अस्त्र
गुणा । मयुरलम् । शीतलम् । वृध्वलम्
क्षेप्तकारिलम् । गुबलम् । इति राजवल्गवः ॥
भाकूट्, पुं, (भायुक्ता कूटा शिखराणि यस्य ।)
पर्यन्तमेद । मतस्त्रमेद । इति मेदिनी । टे, ५३ ॥
भाकोष, पुं, (भागा दीप्तौनां कोष इव ।) ख्यः ।
इति त्रिकाच्छेषः ॥
भाक्त, वि (भक्ती गौय्यादृष्टोरगतमिति । भक्ति
+ अच् ।) पारिभाषिकम् । गौबन्म् । काच
धिकम् । औपचारिकम् । यथा । “बन्धे परन्
वपने भावि क्रियमाणास्य कथं बाध्नाधिकत्वम् ।
इति पैङ्गाक्तम् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (भक्त
ख्येदमिति तख्येदमित्यर्थः ।) भक्तसम्बन्धिनि च ।
(भक्तमसौ दीयते नियुक्तमिति । भक्त + “भक्ता
दन्वत्यतरस्याम् ॥” ४ । ४ । ६८ । इत्थञ् । अन्तेन
पोष्ये च ॥)
भाक्तिक, वि, (भक्तमसौ नियुक्त दीयते इति ।
भक्त + “भक्तादन्वत्यतरस्याम् ॥” ४ । ४ । ६८ ।
इति पञ्चे ठक् ।) अन्तेन पोष्य । भक्तमसौ
दीयते । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
भागं पुं, (भज्यते इति । भज भागसेवयो
+ कर्मणि घञ् ।) अश्र । इत्थमर । १ । ४ । ६८ ॥
ख्यार्द्धक । भाग्यम् । एकदेशः । इति शब्द-
रत्नावली । राशेर्लिङ्गभागैकभाग । यथा,—
“विश्रांशकक्षया राशेर्भाग इत्यभिधीयते ।”
इति तिथ्यादितत्त्ववृत्तविषयधर्मोत्तरवचनम् ॥
(भज + भावे घञ् । भजनम् । भगानामैश्व-
र्याया सङ्ग्रह इति अर्थः । ऐश्वर्यसङ्ग्रहः ॥)
भागवेय, स्त्री (भाग एव । भाग + “भागवत्प-
रासभ्यो वेय ।” इति घेयप्रत्ययः । अभिधाया
नियुक्तत्वम् ।) भाग्यम् । इत्थमर । १ । ४ । ९८ ॥

भाष्येय, पु (भागेन धौयते इति। धा + कर्मणि
यत्।) राजकर । इत्यमर । २। ५। २७॥
शायद । इत्यथयपाल ॥

भागवतं, स्त्री (भगवतो भगवत्या वेदम् । भगवत-
तत्त्वैर्मित्यर्थः ।) अष्टादशपुराणान्तर्गतमहा-
पुराणविधिः । स च वेदशास्त्रतद्वाष्टास्कन्ध-
ज्ञानिशतत्रिंशताध्यायसमन्विताष्टादशसहस्र-
श्लोकसंख्याक-भगवन्माहात्म्यवर्णन प्रधानकी-
यत्य । यद्योक्तं मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे ।
“यन्माधिरूपं गायत्रीं वक्षते धर्मैर्विभक्तम् ।
तृचासुरवधोपेतं तद्ज्ञायतममित्यते ॥
लिखित्वा तच्च यो हृद्याद्वैमिश्रसमन्वितम् ।
प्रौढपदां प्रौढैस्मांसां स याति परमं पदम् ॥
अष्टादशसहस्राणि पुराण तत् प्रकीर्तितम् ॥”
पुराणान्तरे च ।

“यन्थोदादशश्रावसो हादशस्रन्धस्मित ।
हृदयौवमहाविद्या यत्र उभयवधत्तया ।
गायत्र्या च समारम्भस्तत्र भागवत विदुरिति ।”
पञ्चपुराणे च अमरीष प्रति गीतमवचनम् ।
“अमरीष । शुकप्रोक्ता निख भागवत प्रथम् ।
पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवच्चयमिति ।”

इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ।
(तत्र तावत् पुराणेषु भागवतस्य प्रसिद्धम् ।
एकं महापुराणान्तर्गतमप्रस्तुतपुराणान्तर्गतम् ।
लोकेश्युपलब्धौ इयोर्द्वौभागवतनाम्ना विष्णु
भागवतनाम्ना चाख्येव । तत्रैकं महापुरा
णान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निम्नि
वाद्मेव । तथापि किं देवीभागवतं महापुराण
मन्यदुपपुराणमथवा विष्णुभागवतं महापुराण
मन्यदुपपुराणमिति चक्ष्ये कैचित् विष्णुभाग
वतमेव महापुराणमिति वदन्ति । कैचित्
देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति ।
तत्र प्रथमपक्षेकदेशिना कैचिदुपपुराणेषु
द्वितीय भागवतं नाख्येव महापुराणेष्वेवैकं
भागवतं प्रसिद्धम् । तच्च विष्णुभागवतमेव न
देवीभागवतम् । द्वौभागवतस्य निर्भूलमेवेति
वदन्ति । द्वितीयपक्षेकदेशिनेषुपि विष्णुभाग
वतं योपदेवकतमिति वदन्ति । वस्तुतस्तूभयो
रपि पुराणयोः पुराणमतत्वेन महापुराणत्व-
स्तुपुराणत्वञ्च । ननु महापुराणेष्वेवैकं भाग
वतं प्रसिद्धम् । नतूपपुराणेषु द्वितीयमस्तीति
चेन्न । क्लृप्तगणकपाद्भाविभूयपुराणेषु द्वितीयस्य
पक्षमस्तिगणनात् । तथाहि हेमानौ दानप्रस्तावे
कूर्मपुराणोद्भादशपुराणान्यथा,—

“अथाव्युत्पत्त्यानि मुनिभिः कथितानि तु ।
 अथैव ब्रह्मसारीतं नारविहमत परम् ॥”
 इत्यादि ॥

“प्रराशरोक्तं प्रवर्तं तथा भागवताख्यम् ।” इति
तथा गार्हपत्ये तत्त्वरहस्ये द्वितीयांशे धर्मकाण्डे
प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणानां खान्ति
कादिभिर्देन विभागसूत्रा लघुपुराणानां खान्ति
कादिभिर्देन विभागप्रवृत्त्यापरे आरम्भेऽप्युक्तम् ।

“पुराण्य भागवतं दौर्गं नन्दिप्रोक्तं तथैव च ।
पाशुपतं रैणुकाच्च भैरवञ्च तथैव च ॥”
इति

तथा तत्पूर्वमपि ।
 “वैष्णवधर्म्मोत्तरे चैव तत्र भागवतं तथेति ॥”
 तत्र भागवतं तथेति पाठे तत्र शास्त्रमित्यर्थः ।
 तद्विशेषणं नोक्तमत्र सूचितम् । तथा पादौ
 शङ्कनपरौक्त्याम् ।
 “ब्राह्म पाद्म वैष्णवश्च भास्वत् नारदरितम् ॥”
 इत्यादि ॥

“तथैव गदित राम । पुराणं कापिल तथा ।
 वाराहं ब्रह्मवैवर्तं शङ्खनेत्र प्रशस्यते ।
 शैवं भागवत दौर्गं भविष्योत्तरमेव च ॥” इति ।
 तथा पाङ्क्ति भागवतमाहात्म्ये एकोनविंशोऽध्याये
 उपपुराणेषु ।

“श्रेयमादिपुरायञ्च देवीभागवत तथा ।” इति॥
तथा मधुकन्दनसदृशतीक्ष्णतत्त्वप्राक्कायसमये
अप्युपपुरायमध्ये भागवत परिगणितम् ।
नागोजैभट्टादिभिश्च धर्मप्राक्कायन्येवैवमन्यैरपि
निबन्धकारैरिति । ननु देवीभागवतस्य ।

“तत्र भागवत पुराण पञ्चम वेदस्मितम् ॥”
इति प्रथमाध्यायस्य स्वतन्त्रेणार्थाहारात्मिका प्रस्तावना

यौष पञ्चमदि पुराणमिति खल्व मङ्गापुरा-
णत्वं बोधयत कथमन्यपुराणस्य पुराणत्वं बोध-
येमहेतुं त्रिपिटकचरमिति चेत् । नारदीय-
शिववायव्यादियपुराणानां खल्वेनाम्यसुखेन
वा मङ्गापुराणत्वेन त्रय्यमात्रेणानाम्यपुराणैरपि
पुराणत्वस्य व्यवस्थाप्रसङ्गात् । पुराणमतभेदेनै-
कस्यापि पुराणस्य मङ्गापुराणत्वोपपुराणत्व-
विद्वा तद्विरोधाभावात् पुराणत्वभेदेन मतभेदस्तु
बहुधा प्रसिद्धः । वैष्णवपुराणीषु सात्त्विकत्व-
शैवपुराणीषु तामसत्वं वैष्णवपुराणमतेन । शैव-
पुराणीषु सात्त्विकत्वं वैष्णवपुराणीषु तामसत्वम् ।
“दृष्ट शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधा ।
तामसानि च क्षत्रादि वैष्णवानि प्रचक्षते ॥”

इति ख्याते ।
 शैवपुराणमतेनेति च प्रकारेणैति । तथाहि
 नारदीयस्य पुराणस्य ख्यान्तार्तमहापुराण-
 मन्थकथा खलुखैव ख्यातानि महापुराणत्वं
 बोधयत ।

“मद्वय मद्वय चैव ब्रह्मव वचतुष्टयम् ।
आलिपायिपुराणानि कूस्तगारुडमेव च ॥”

इति वचनेन वक्ष्यमायसुव्रजपुराणवचनेन च
महापुराणवद्विभूतत्वं बोध्यते । आतिमासी
तन्नामशब्देनादित्रपुराण तथा श्रैवपुराणस्य
स्तुतेन स्वस्य महापुराणत्वं बोधयती भद्रय
भद्रयमित्येव वचनं तद्विभूतत्वं बोधयति ।
ननु वायव्य पुराणस्यैव श्रैव शिवप्रतिपादकत्वा
त्तस्य च वचनद्वयपदेन सत्यज्ञातद्वयादयं न
सम्भवतीति चेन्न । सुव्रजपुराणे ।

“ब्राह्मणं वैष्णवं पाद्मं शैव भागवतं तथा ।
भविष्य ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयश्च वासनाम् ॥

आभ्यर्थे वायवं मातृस्यम् ।” इति वचनेन शैव-
वायव्यपुराणयोः परस्पर एचक्येन परिगणनात् ।
तथा वायव्यपुराणस्य स्ववचनेन स्वस्य महा-
पुराणत्वं बोधयतो वक्ष्यमाणशैवपुराणवचनं
महापुराणवद्विभूतत्वं बोधयति । तथादित्य
पुराणस्यापि आलिप्याभिपुराणान्नीति कश्चित्
पुराणसम्मतपाठेन महापुराणत्वम् । अनाप-
लिङ्गब्रह्मास्त्वमिति कल्पितं पुराणसम्मतपाठेन
महापुराणवद्विभूतत्वं यथा चैतेषां चतुर्णां
कश्चित् पुराणेषु महापुराणत्वेन कश्चिदप-
पुराणत्वेन ग्रहणम् । तथा देवीभागवतस्यापि
भविष्यतीति को विरोधः । मतमेदेवौभयोरपि
वचनयोः प्रमाणात्वात् । ननु अन्यान्युपपुरा-
णानि तुनिभिः कथितानि त्वित्यादिवचने-
रुपपुराणानि आसान्यतुनिकृतान्येव सन्ति ।
देवीभागवतं तु आसक्तमेवेति । तस्य कथं
उपपुराणव्यक्तभाव इति चेन्न । नारदशैव-
वायव्यादित्यपुराणेषु आसक्तत्वेऽपि कस्यचित्
पुराणमते उपपुराणत्वदर्शनात्तादृशनियमस्या-
स्तीकारात् प्रायश्चक्रायां सत्त्वभिप्रायेण तु
तद्वचनम् । इत्यं भागवतद्वयस्य महापुराण-
मध्ये उपपुराणमध्ये च सत्त्वसिद्धौ कस्य पुरा-
णस्य मते किं भागवतं महापुराणान्तर्गतमिति
चेदुच्यते । शैवपुराणमते मातृस्यपुराणमते च
देवीभागवतमेव महापुराणमिति । तथाहि
शैवपुराणे उत्तरखण्डे मध्वमेखरमाहात्म्ये
शिवाङ्गवरेण आसीनं महापुराणानि प्रणी-
तान्नीत्युक्त्वा नन्तरं तेषां नामान्यष्टादशोक्त्वा तेषां
योगस्कृष्टानां नामां निर्वचनं तत्रैव कृतम् ।
तद्वदथा,—

“यत्र वक्ता स्वयं तच्छे । ब्रह्मा साक्षात्तुर्मख ।
तस्माद्ब्राह्मं समाख्यात पुराणं प्रथमं मुने ॥”
तच्छे इति मुनिसम्बोधनम् ।

“पद्मकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।
तस्मात् पद्मं समाख्यात पुराणञ्च द्वितीयकम् ॥
पराशरकृतं यत्तु पुराणं विष्णुबोधकम् ।
तदेव ध्यायकथितं पुनःपुनरिह मेदत ॥

यच्च पूर्वोक्तं खल्वेति शिवस्य चरितं बहु ।
 शैवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥
 भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यच्च विद्यते ।

तत्तु भागवतं प्रोक्तं नतु देवीपुराणकम् ॥
नारदीयं पुराणं नारदीयं प्रचक्षते ॥

यत्र वक्ताभवत्तत् । अस्तुत्यो महासुनि ।
भाक्येयपुराण हि तदाष्टातश्च सप्तमम् ।

अभियोगात्तदाभेय भविष्योक्तेर्भविष्यकम् ।
विवर्तनाद्ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्तसुच्यते ॥

लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात् पुराण लिङ्गमुच्यते ।
वराहस्य च वाराह पुराण ज्ञाप्यते ॥

यत्र खान्द स्वयं वक्ता श्रोता साक्षात् मन्त्रिभरः ।
तत्र खान्द समाख्यात वामनस्य तु वामनम् ॥

कौर्म कूर्मस्य चरित मातस्य मत्स्यस्य
कौर्मितम् ।

गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गारुडसंज्ञकम् ।
 ब्रह्माक्षचरितोक्तत्वाद् ब्रह्माक्ष परिक्तीर्ति
 तम् ॥”
 अत्र कचिद्वक्तव्यसम्बन्धं कचिच्छ्रोत्रसम्बन्धं
 कचित्प्रतिपाद्यसुखदेवताचरितसम्बन्धं । प्रवृत्ति
 निमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम् । तत्र भागवत-
 नाश्वो निर्बन्धनवाक्यमेतत् ।
 “भागवत्वाच्च दुर्गायाश्चरितं यच्च विद्यते ।
 तत्तु भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम् ॥”
 अनेन च वाक्येन भगवत्या इदं भागवतमिति
 व्युत्पत्त्या अन्यप्रतिपाद्यसुखदेवताचरितसम्बन्धं ।
 प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम् । का सा
 भगवतीत्यपेक्षायामाह दुर्गाया इति । तत्तु
 भागवतं तु शब्दो निश्चयार्थकः । तदेव भाग-
 वतपदवाच्यं प्रोक्तमिदं । न तु पुराणान्तर-
 मतप्राप्तं विष्णुभागवतं महापुराणान्तर्गतं
 भागवतमिदं इति श्रौतपुराणेन स्वमतं प्र-
 द्दिष्टम् । कश्चिदेतत् पुराणान्तरमतेन उभ-
 पुराणं चागौयात्तत्राह न तु देवीपुराणक-
 मिति । पुराणकमिदं कप्रत्ययोऽप्यर्थकः ।
 अख्ये इति सूत्रात् पुराणकस्य पुराणमिति
 यावत् । देव्या पुराणकं देवीपुराणकम् ।
 यदिदं तत्तद्देव्या उपपुराणं नैवास्तीत्यर्थः ।
 अनेन च वाक्येनाख्यं महापुराणत्वनिवेधेन
 स्वाभिप्रेतं च उपपुराणत्वनिवेधेन श्रीमद्देवी-
 भागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति यावत् ।
 सुखत्वेन भगवतीचरितप्रतिपादकस्य महा-
 पुराणमध्ये कस्यचित् पुराणस्यान्यस्याभावात् ।
 ननु नारदादिपुराणवचनवशात् विष्णुभागवतस्य
 महापुराणान्तर्गतत्वं निर्दिष्टं निश्चितं तद्वशात्
 भागवतस्यैव मतमेदेन महापुराणत्वकल्पना-
 पेक्षया यत्किञ्चित् भगवतीचरितस्यास्ति न चने
 गृह्येनानेन वचनेन विष्णुभागवतनाम्न एव
 निरुक्तिं कृतेति कुतो न कल्प्यते । वर्तते च
 विष्णुभागवते दशमस्कन्धे किञ्चिद्विष्णुवाचि-
 नाश्चरितमिति चेन्न । तथा सति सुनेर्विष्णुर्भाग-
 वतविषय एव तातपयस्यैव भगवत् इदं भाग-
 वतमिदं स्मृत्युपनि कृत्यान्नाह केनचित्पुन-
 शिरसि भारं स्थापितो यत् स्वाभिप्रेतां युक्ति-
 युक्तां निरुक्तिं व्याख्यायितो नोऽनभिप्रेतां
 निरुक्तिं करोति । किञ्च सर्वज्ञैतद्वचनप्रकरणे
 “यच्च पूर्वोक्तेरे खल्वेति शिवस्य चरितं बहु ।
 श्रौतमेतत् पुराणं हि पुराणं वादन्ति च ॥”
 इति बहुवचनेनैव चरितसुखाचरितसम्बन्धरूपं
 प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवाभिप्रेतत्वं सुनेरवधीयते ।
 मतमेदेन पुराणमेदं कल्पना तु नात्रैव नवी-
 नास्ति । पूर्वोक्तद्वारा नारदशैववाच्यवादिष्व-
 पुराणेष्वन्यथापि सत्त्वात् । अस्तु वा गौरव-
 नहि तद्वशात् सुनेस्तातपर्यमन्यथाकामं कचि-
 दीडे । तस्मात् पूर्वोक्तं तातपयं विद्याया-
 तातपर्यमन्यथाकामं महासाहचमेव । ननु
 कच्यवाक्यमेतत् । तत्तच्च दुर्गाचरितं यच्च

वर्तते तद्भागवतमिदं । तच्च न देवीभागवत-
 भवितुमर्हति । तस्य तद्वचनस्यैव न तु
 देवीपुराणकमिति निवेधविषयत्वेन निवेध-
 विधौ समानविषयत्वापत्तेः । किन्तु विष्णु-
 भागवतमेव । ननु तथाप्येतद्वचनस्यैव पुराण-
 स्वतिसंज्ञकमिति चेन्न । यथा उच्चासुरवध-
 लक्ष्यसम्बन्धपुराणेषु प्रसक्तमपि यथा लक्ष्यत्वेन
 गृहीतम् । तद्वन्नापि सत्त्वादिति चेन्न ।
 पूर्वोक्तनिरुक्तिवचनप्रकरणस्यैव विरोधात् ।
 किञ्च लक्ष्यवाक्यमेतदिति पक्षेऽप्येतस्य लक्ष्य-
 स्य महापुराणोद्देशेनेव सत्त्वादुपपुराणस्यैव
 प्रसक्तभावाद्देवीपुराणकालिकापुराणयोरुप-
 पुराणत्वस्य निश्चितत्वात् तत्रैतल्लक्ष्यस्य प्रसक्ति-
 रेव नास्तीति न तु देवीपुराणकमिति निवेधो
 यर्थ एव स्यात् । तस्मादेव तद्वचनस्य पूर्वोक्त-
 एवायं । किञ्च लक्ष्यवाक्यमेतदिति पक्षे यत्
 किञ्चिच्चरितं गृह्यते उत यावच्चरितम् । यत्-
 किञ्चिच्चरितस्य सर्वमहापुराणेषु सत्त्वाद्देवी-
 पुराणमात्रनिवेधेन न निव्याह । तस्माद्देवी-
 पुराणस्यैव निवेधस्तारस्यादावचरितं सुखत्वेन
 भगवतीचरितमेव व्याहृतम् । तदा तव नाभी-
 टायसिद्धिः । सुखत्वेन विष्णुभागवते दुर्गा-
 चरितस्याभावात्तमेव त्वमौटायसिद्धिः । निवेध-
 विधौ समानविषयकालरूपं दूषयन्तु नैव सम्भ-
 वति । प्रकरणवशात् तातपयस्यै निश्चितं तद्विषय-
 विहायैव निवेधप्रवृत्तेः । उच्चासुरवधोपेतत्वं
 लक्ष्यं तु गायत्र्यारम्भनिश्चितमिति न तदति-
 प्रसक्तं तस्मात् पूर्वोक्तं एव तद्वचनार्थं इति
 तद्वचनाद्देवीभागवतं महापुराणं न तु विष्णु-
 भागवतमिति शिवपुराणमतम् । अत्र च
 नियमद्वयस्य पूर्वोक्तस्य सत्त्वादिभ्योभागवत-
 विषये तथा नियमद्वयभावादिदं शिवपुराण-
 मतमेव सुखसम्बन्धपुराणमतं त्वेकदेशीति नियम-
 द्वयप्रदर्शकस्यासवाक्येन स्पष्टमेव बोधितमिति
 सुधियो विभावयन्तु । किञ्च ।
 “श्रौतसादिपुराणेषु देवीभागवतं तथा ।”
 इति पाञ्चवचनसमाहितया,—
 “नवरात्रे तु देवेशि । दौर्मं भागवतं पठेत् ।
 जपेत् सप्तशतीं चर्त्तौ विषयेन समाहितः ॥”
 इति दुर्गातरङ्गिणीवृत्तयामजयचनेन तथा —
 “देवीभागवतं पठ्य पठेत्तस्मात् समाहितः ।
 नवरात्रे विशिष्य श्रीदेवीप्रीतये मुदा ॥”
 इति मण्डनपुराणतदुग्राप्रदीपपुस्तके देवीयामज-
 यचनेन च सप्तमाख्यस्य देवीभागवतस्य सर्वथो-
 यपुराणसम्बन्धे एव निवेद्यते ।
 “तच्च भागवतं पुण्यं पञ्चमं वेदसंज्ञितम् ॥”
 इति प्रथमस्कन्धस्य महापुराणेषु पञ्चममिदं
 पुराणमिदं कस्य देवीभागवतोक्तवचनस्य
 निराकलनत्वादप्राप्त्यापत्तेः । भवति तु तस्य
 विषयभावात्प्राप्त्या तद्वचनप्राप्त्यादपि
 देवीभागवतमेव महापुराणमिति । किञ्च
 हेमाद्रौ कालिकापुराणे ।

“यदिह कालिकाया तन्मूलं भागवतं स्मृतम् ।”
 इति वचनं तदपि देवीभागवतस्यैव महापुरा-
 णत्वं बोधयति । तथाहि ।
 “अष्टादशमस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते ।
 विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठस्तथा तन्मो विनिगतम् ॥”
 इति मानस्यवचनेनोपपुराणानां महापुराण-
 मूलकत्वनियमादिह कालिकापुराणं किन्-
 पुराणमूलकमिदं काङ्क्षायां तस्यानिवर्तकमिदं
 वाक्यं यदिह कालिकाया पुराणं तन्मूलं तस्य
 मूलं भागवतं विदुरिति हि तस्यार्थो निबन्ध-
 कारोद्दिष्टः । यथान्यासपुराणान्येकैकस्या
 महापुराणाभिमतानि तद्वदिह भागवतादुत
 पन्नमिति यावत् । तच्च भागवतं न वैष्णव-
 तन्मूलं भवितुमर्हति । देवपुराणस्य देवी-
 पुराणमूलकत्वे एव स्वामल्लस्यात् । श्रौतपुरा-
 णानां श्रौतस्य एव वैष्णवोपपुराणानां
 वैष्णवस्य एवोत्पत्तिर्दर्शनादिति देवीभागवत-
 मेव तन्मूलमिति तस्य महापुराणत्वं सिद्धम् ।
 यत्र तु कचित् कथितं महापुराणमूलकत्वमप्र-
 सिद्धं तत्र यथायोग्यमनुमेयमिति । किञ्चा-
 दिहपुराणद्वयापि देवीभागवतमेव महा-
 पुराणम् । तथाहि आदिहपुराणे उच्चासुर-
 वधप्रस्तावे ।
 “या जप्ते महिषं दैत्यं क्रूरं उच्चासुरं तथा ।
 सायं रक्तासुरं हत्वा खाराण्यं ते प्रदास्यति ॥
 इति वचनम् । अनेन वचनेन देवीभागवते
 स्वसम्पत्तिर्दर्शिता । न हि देवीभागवतात्
 रक्तसर्वपुराणेषु देवीकृतो उच्चासुरवध-
 कचि-
 दप्यति । इन्द्रतत्त्वेव तस्य सत्त्वात् केवल-
 देवीभागवत एव देवीकृतं बोधितं । तद्वन्-
 श्रौतं तु देवीभागवतं स्वसम्पत्तिर्दर्शयति सुख-
 मेव । अनन्तरं तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे ।
 “ददाति सुखभक्त्या यस्तु भागवतं द्विजा ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तं सर्वव्याधिर्विनिवृत्तं ॥
 जीवेद्दशशतं सायमग्रे वैवस्वतं पदम् ॥”
 इति पठितम् ॥
 अत्र च स्वसम्पत्तं भागवतमेव गृहीतुं सूचितम् ।
 किञ्चैवं वचनं देवीभागवतपक्षे एव स्वरस्य
 सङ्गच्छते । प्रथमश्लोके एकादशहादशस्कन्ध-
 योश्च सविस्तरं गायत्रीविधानसङ्गणनामात्रं
 कथनात् सुखस्य गायत्रीदेवतात्वात् । तद्भा-
 वतपक्षे तु वैकुण्ठं गच्छेदित्येव पदेदिति । किञ्च
 “यन्नामिह गायत्रीं वयस्यै धर्मेविसृज्यते ।
 उच्चासुरवधोपेतं तद्भागवतमिदं ॥”
 इति मातृस्यवचनस्यैव देवीभागवतस्यैव महा-
 पुराणत्वं बोधयति । वेदे विपदा गायत्रीति
 गायत्रीकथनं श्रूयते । तेन च विपाच्छब्दो
 श्रद्धिलक्ष्यं यच्च धर्मेविसृज्यते तद्भागवत-
 मिति तदर्थः । विपाच्छब्दश्च देवीभागवते
 प्रथमश्लोके ।
 “सर्वदेवतत्वरूपां तामाद्यां विद्यां धीमहि ।
 युधि या न प्रचोदयात् ॥” इति श्रूयते ।

भागव

न विष्णुभागवते तच्छब्दोक्तिं सुखायसम्भवे
गायत्रीपदस्य लक्षणया धीमहीत्यकरणेन
विष्णुभागवतपरत्वकथनमस्य वचनस्य तु
सादृश्यमेव । क्वचित्पुराणेषु यदि तादृशान्येव
विष्णुभागवतपराणि वचनानि सन्ति । तत्र
गद्यान्तराभावात्सु लक्षणा । उदासीने मातस्य
वाक्ये तु सुखाविषयसम्भवे सावृत्तिता । यद्य-
प्याधुनिकपुस्तकेषु क्वचित्तुत्तरगणकोऽपि
दृश्यते तथापि सप्रशस्तं गुणवतीटीकाकारा
दिभिरुपातलोकस्यैव व्याख्यातत्वेन स एव
सांप्रदायिक पाठ इति बोध्यम् । यत्तु गाय
त्रार्थं च विष्णुध्यानं न तु शिवशक्तिस्त्यादि
ध्यानमित्युक्तं तत्तु नास्तिकवस्तुत्वमेव ।
“मेनाययौयाना भर्गो वै रुद्रः” इति श्रुतौ
प्रपञ्चसारादिसम्भवे पुराणादिषु च शिव
कथ्यशक्त्यादिरूपायस्योक्तत्वाच्च तदुदाहृत-
मायैववाक्यस्य विरोधत्वे नापेक्षया दसति
स्तुमानमिति न्यायात् स्तावकमेवेति । किञ्च ।
“हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र रुद्रवधस्तथा ।
गायत्र्या च समारम्भस्तद्देवभागवतं विदुः”
इति पुराणान्तरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव
महापुराणत्वबोधकम् । तथा हि हयग्रीव-
नामासुरो देवीभागवते प्रथमस्कन्धे प्रसिद्ध-
स्तेनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या स्त्री-
देवयो मन्त्रः । सा विद्या यत्र वर्तते तद्भागवत-
मित्यर्थः । स देवस्तदुपासिता विद्या चैतुभय
मपि तत्रैव प्रथमस्कन्धे दर्शितम् ।
“वपस्नेकाचर मन्त्र मायावीजात्मक मम ।”

इत्यादिना ।

ननु विष्णुभागवते पञ्चमस्कन्धेऽपि हयग्रीव-
मन्त्रस्य सत्त्वादिदं वचनसुभयभागवतसाधारण्य
मिति चेन्न । नारदीये शारदातिजकादिनिब-
न्धेषु च ।

“मन्त्रा पुद्गेयता प्रोक्ता क्रिया स्त्रीदेवता
स्तुता ॥”

इत्यादिवचने स्त्रीदेवत्वमन्त्रेणैव विद्यापद-
प्रयोगो न पुद्गेयत्वमन्त्रेणैव प्रतिपादनात् ।
क्वचित् पुद्गेयमन्त्रे तथाप्रयोगस्तु गौणः । न
च गौणार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवत
परत्वं कल्पितुमुचितम् । लक्षणात्पदोपापत्तेः ।
तस्मान्न तद्वचनसुभयसाधारण्यमिति देवीभाग-
वतस्यैव महापुराणत्वं बोध्यते । किञ्च सार-
स्वतस्य कल्पस्थितिं मातृस्यवचनादि देवीभाग-
वतमेव महापुराणम् । अत्र ह्येव प्रकरणमुद्धि ।
अथ यत्तु ।

“पुराणसखामाचक्षुः कृतः विस्तरतः क्रमात् ॥”
इति मुनिप्रश्नोत्तर ब्रह्मशास्त्राभिहितं पूर्वं
अतदुक्तं पञ्चकल्पवृत्तान्ताभ्यं पाद्म वराह
कल्पवृत्तान्ताभ्यं वैष्णवं श्वेतकल्पवृत्तान्ताभ्यं
वायवीयमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्तान्ताभ्यां पुरा-
णाणां तदुत्तरम् ।

भागव

वृत्तासुरवधोपेतं तद्भागवतमित्येते ॥” इति ।
“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा ।
तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमित्येते ॥”
इत्यादिना ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्तत्
कल्पवृत्तान्ताभ्यां दर्शितानि । पञ्चादुप
पुराणकथनार्थमुपमेदान् प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय
पद्मपुराणाभारविह निर्गतमेवं नन्दिशब्दा
दित्यवज्ञकान्युक्ता अन्योपपुराणान्यपि महा
पुराणस्यैव निर्गतापीति ।
“अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते ।
विज्ञानीञ्च दिनश्रेष्ठस्तदा तेभ्यो विनिगतम् ॥”
इति वचनेन स्तुतमधिकृतवान् । ततः ।
“सर्गज्ञ प्रतिसर्गज्ञं वशो मन्वन्तराणि च ॥”
इत्यादिना पुराणलक्षणायां उक्ता,—
“सात्त्विकेभ्यः च कल्पेभ्यः महात्ममधिकं हरे ।
राजसेभ्यः च कल्पेभ्यः माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः ।
तददभ्ये च माहात्म्यं तामसेभ्यः शिवस्य च ।
सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या पितृणां च निगद्यते ॥”
इति वचनेन पुराणप्रतिपादकहरिब्रह्मापिहर
सरस्वतीपितृणां माहात्म्यसम्भवात् कल्पानां
सात्त्विकराजसवतमसलसङ्कीर्णत्वमेवेत्याहुर्वि-
ध्यस्तुक्तवानिति । तत्र कल्पानां तत्तद्देवता
सम्बन्धज्ञानं तत्तत्कल्पाश्रिततत्तत्पुराणप्रति-
पादस्तुतदेवताज्ञानेनैव बोध्यम् । अन्यप्रकारस्य
क्वचिदपि पुराणेष्वपुनरुक्तमिति चेन्न ।
“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा ।
तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमित्येते ॥”
इति वचनं भागवतस्य कल्पप्रतिपादकं प्रति
पादितम् । तदर्थस्तु यथा गारुडकल्प इत्यत्र
गर्गस्तथा गारुडः । यथा वा वाराहकल्प
इत्यत्र वराहस्तथा वाराह इति श्रुतपत्तिः
प्रसिद्धा । तददेव सरस्वत्या अथ सारस्वत
इति विग्रहः ।
“सरस्वत्यास्तथा कल्पो गौरीकल्पस्तथैव च ॥”
इति कल्पनामस्तु सरस्वतीकल्पत्वेनैव कथित
त्वाच्च । मन्त्रपुराणे उपन्यासाध्याये ।
“सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या पितृणां कल्प उच्यते ॥”
इति वचनेन तथेवोक्तत्वाच्च ब्रह्मविष्णुवराह
कल्पवद्गौरीकल्पो कल्पवच्च सरस्वतीकल्प
स्याथैव प्राप्तत्वाच्च तादृशसारस्वतकल्पसम्बन्धिनो
ये देवमनुष्यास्तद्वृत्तान्तस्योद्भव उपपत्तिर्यस्मात्
तत्पुराणं भागवतं विदुः । तद्वृत्तान्तप्रदर्शक
यत् पुराणं तद्भागवतसङ्गतिमिति यावत् । अत्र
च तत्तद्देवतानामाविभाषायां ये ये कल्पास्ते
तत्तन्नाम्ना व्यवहियन्ते । एतच्च तत्तन्नामक-
कल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया एव सुखले-
नोत्पत्तिप्रदर्शकत्वात्तैलक्ष्मीकल्पादिकल्पाश्रित
कृष्णपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव । तथा च
सुखलेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकं पुराणं
यत् तद्भागवतमित्यतिरिक्त्यर्थः । तत्र सार-
स्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे
बोधिते तस्य सङ्कीर्णस्य सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या

भागव

इति वचनेनेत्यत्र प्रेरणा विनापि यद्भागवतमेव ।
अस्मिन् वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य
ग्रहणं बन्धापुत्रोपममेव । तत्र सुखलेन सर-
स्वत्याविर्भावस्यासत्त्वात् । विष्णुभागवते द्वितीय-
स्कन्धे । “पाद्म कल्पमयो ऋणः ॥” इति वचनेन
स्तुतेनैव स्वस्य पाद्मकल्पकथाश्रयत्वस्योक्त-
त्वात् । तद्विरोधाच्च न च पाद्मकल्प एव सार-
स्वतः । सरस्वत्यां सत्प्रसङ्गात्प्राणात् कमल सार-
स्वत तस्य कल्प इति व्यपत्तयेति वाच्यम् ।
“पद्मकल्पस्य वृत्तान्तं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।
तस्मात् पाद्मं समाख्यातम् ॥”
इति पूर्वोदाहृतशिवपुराणवचनेन ।
“एतदेव यदा पाद्ममभूत्तत्रैव जगतः ।
तद्वृत्तान्ताभ्यं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः ॥
पाद्मं तत् पञ्चपञ्चाशत्सहस्राब्दौ च कथ्यते ॥”
इति मत्स्यपुराणवचनेन ।
“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा ॥”
इति वचनेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयो-
रप्युक्तत्वात् । किञ्च सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयो-
रेकत्वे पद्मकल्पस्य प्रतिपादकं पुराणमस्य पाद्म
भागवतस्यैव वदेत किञ्च पद्मकल्पस्य वृत्तान्त-
मित्यत्राभिहितपदायां ये स्वतन्त्रा लोकाविश्रुता
इति न्यायेन पूर्वं उद्गाह्यं प्रसिद्धं पाद्मशब्द-
विहायाप्रसिद्धं सारस्वतशब्दं पाद्मशब्दस्य
वाचकं कृत्वा सारस्वतपदवदितकल्पने प्रयो-
जनाभावः । किञ्च सरस्वत्यास्तथा कल्प
इत्यादि । पूर्वोक्तस्य सारस्वतपदविग्रहकस्य
वचनसम्बन्धस्य विरोधश्च । न च पाद्मकल्प
सारस्वतकल्पयो रप्युक्तत्वे निश्रुतत्वेऽपि मत्स्य-
पुराणान्तिमाध्याये कौर्मेतेषु सारस्वतपदेन
पाद्मस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् । प्रभास
खण्डे निश्रुतत्वेऽपि विष्णुकल्पाधिपकल्पस्तु
मानकल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा
मात्स्यान्तिमाध्याये न ग्रहणं तथा पाद्मस्यापि
न ग्रहणमित्यस्य तुल्यत्वात् । यदि तेषां पर्याय
त्वेन कुत्रचिदन्तर्भावः क्रियते तद्व्यापि कुत्र
चिदन्तर्भावोऽस्तु अतएव विष्णुभागवतस्य
प्रबन्धटीकाकारेण पिङ्गकल्पे एव पूर्वोदाहृतं
पद्मस्योद्भवत्वं पिङ्गकल्पपदेन पाद्मस्य ग्रहणं
वेदि-
तस्य इत्युक्तम् । पुराणकल्पकथनप्रस्तावे सार-
स्वतकल्पपाद्मकल्पयो रप्युक्तत्वेन सारस्वत
पदेन पाद्मस्य सर्वथा न ग्रहणम् । वस्तुतस्तु
निश्रुतकल्पा ब्रह्मविष्णुशक्तिव्यात्मका निश्रु-
त्तिपिष्ट प्रतिपादादिवृत्त्यन्ती । भूर्भुवः सुव
भूर्भुवः सुव इत्यादयस्तथैव शक्त्या । पाद्मा
ग्रन्थं बाहुपुराणोक्ता दिनकल्पा ब्रह्मणः । प्रति
दिवसेऽप्युत्पद्यन्ते इति दिनकल्पविधिवत्त्वात्
सुतरीं मेदातिथिकल्पेऽपि दिनकल्पानां पाद्मा-
दीनां न ग्रहणमिति सिद्धान्तः ।
यत्तु विष्णुभागवतसारस्वतं पाद्मकल्पाभ्यं
त्वेऽपि लक्षणकल्पस्यैव सारस्वतत्वमभ्युदयेन
तस्य च दर्शनमन्त्रे सत्त्वात् ।

“सारखतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा ।”
इति वचनस्य विष्णुभागवत विषयोऽस्तीत्याहु-
रुदसत । कृष्णकल्मषस्य सारखतकल्पमवल-
प्रतिपादकानां वचनानां निमित्तत्वात् सङ्ख्य-
त्वेऽपि यस्मिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमत-
प्रतिपादनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति
नियमः सर्वपुराणे तथा दृष्टत्वात् । तथा च
कृष्णकल्मषस्य दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि
प्रथमतस्तत्कथाया आभावात्प्राक्कल्पकथाया
प्रथमतो विद्यमानत्वात् खेनैवोक्तत्वाच्च । न
सारखतस्य कल्पस्येति वचनस्य विष्णुभागवत
विषयः । किञ्च कृष्णकल्मषस्य यथा दशम-
स्कन्धे कथनं तदा सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्णित-
एवेति सर्वपुराणानां तद्वचनविषयत्वं स्यात्तथा
च सर्वपुराणानि भागवतप्रदायानि स्युस्त-
स्मात्सारखतकल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादन-
स एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यत्वाद्दृष्ट-
देवीभागवतमेवास्तीति देवीभागवतमेव तद्वि-
षयो वक्तव्य इति । किञ्च शिवपुराणे उमा-
सहितायाम् ।

“ब्रह्मणा सस्तुता सेयं मधुकैटभनाशने ।
महाविद्या जगद्धात्री सन्निविधाधिदेवता ।
द्वादशां फालगुणस्यैव शुक्रायां समभ्युपगता ॥”
इति वचनात् फालगुणशुक्रद्वादशां देव्या
उद्भवस्तद्दिने एव सारखतकल्पोद्भवस्तदुक्त-
हेमाद्रौ कल्पश्राद्धप्रकरणे नगरखण्डे ।
‘सारखतसु द्वादशां शुक्रायां फालगुणस्य
च ।’ इति ।

तथा च सरखत्या कल्प इत्यर्थकस्य ।
“सारखतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा ।”
इति वचनस्य सर्वथा देवीभागवतमेव विषयो
न विष्णुभागवतमिति बोध्यम् । किञ्च तस्य
ग्रन्थे तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात् ।
तदाश्रितकल्पस्य सारखतकल्पेवास्तीति ।
“सात्त्विकीव्यथ कल्पसु माहात्म्यमधिकं हरे ।”
इति वचनात् । ततश्च सन्निविष्टं सरखत्या इति
वचनेन सारखतकल्प इति नाम्ना च पारम-
हंस्यसामयेऽव कर्तव्या स्यात् । अतो विष्णु-
भागवत विद्वांस्य देवीभागवतमेवास्य वचनस्य
विषयोऽनिच्छत्वापि वक्तव्यत्वात् सारखतस्य
कल्पस्येति वचनाद्देवीभागवतमेव महापुराणम् ।
अस्ति चात्र सरखत्याविभाषप्रतिपादकं वच-
नम् । तदुक्तं देवीभागवते प्रथमस्कन्धे ।
“तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसौ तामसौ
तथा ।

महाशक्ती सरखती मङ्गराकौति सारखिया ।
तासां तिरुङ्गा शक्तीनां देहाङ्गीकारजस्य ।”
अष्टाध्याय समाख्यात सर्ग श्राद्धविशारदे ।”
इति ।

“अन्नरीत्रशुक्रप्रोक्तं निम्ब भागवतं श्रद्धा ।”
इति वचनमपि शुक्रात् प्रोक्तमिति सुप्रसङ्गा
देवीभागवतपरमपि सङ्गच्छते । भवति हि

देवीभागवतं शुक्रादेव प्रोक्तं आसेनेति । किञ्च
“अष्टादशपुराणानि कृत्वा सङ्ख्यतौस्त ।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपदृष्टयम् ॥”
इति मात्स्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महा-
पुराणत्वं बोधयति । अष्टादशपुराणोत्तर
भारतस्य जातत्वात् । भारतीउत्तरस्य विष्णु-
भागवतस्य जातत्वात् । भारतीउत्तरकाल-
निर्विण्णो आसन्नकारति विष्णुभागवते एवोक्त-
त्वात् । ननु

“वेदशाखा पुराणानि वेदान्तं भारतन्तथा ।
कृत्वा सम्मोहसङ्गोऽभवं राजन् ॥ मन-
स्यपि ॥”

इति देवीभागवते ऋतोर्यस्कन्धे एवोक्तत्वात्
आपि सविरोधस्तदस्य एवेति चेन्न । मन्वत-
तदाचौ ग्रन्थो नैव जातः किन्तु जनमेजय
प्रति एव वक्तास्तीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भार-
तात् पूर्वमेव देवीभागवतं कृतमित्यस्य कल्प-
नात् । तन्मते तु तथा कल्पयितुं न शक्यते ।
अतु षोडशोऽभिभागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् ।
उपदेशात् पूर्व तत्तत्ज्ञानाभावस्यावश्यं कल्प-
नीयत्वात् । यदि तत्रापि पूर्वं आसन्नं ज्ञान-
मस्तीति खीक्रियते तदा वक्ष्यमाणं सर्वोप्यथ-
वाद स्यात् । ततश्च ग्रन्थसारस्यमङ्गप्रसङ्ग-
इत्यास्ता तावत् । वस्तुतस्तु वेदशाखा पुराणा
नोति पाठोऽसङ्गत इति वक्ष्यते ऋतोर्यस्कन्धे
तदा न कोऽपि विरोधः । यत्तु पादो भागवत-
माहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समा-
गतानां परिगणनप्रसङ्गे ।

“वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राणि संहिता ।
दशमपुराणानि षट्शास्त्राणि समास्य ॥”
इत्युक्तम् । तत्र आचक्षतपुराणानामष्टादशत्वा-
दष्टादशेति वक्तव्यं सप्तदशलोक्तिः श्रीमद्भागवत-
स्याष्टादशत्वं गमयति तस्याष्टादशानन्तगतत्वे
देवीभागवतस्याष्टादशानन्तगतत्वे षाष्टादशानां
ओल्लसकमेव ओतुमागतानां पुराणाना-
मष्टादशत्वात्तुल्येतिर्बोध्यप्रसङ्गात् । एव पादो
“सप्तदशपुराणानि कृत्वा सङ्ख्यतौस्त ।
नासवान्नवा तोष भारतेनापि भामिनि ।”

चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतोऽप्युक्तम्
इति सप्तदशलोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैवैतां संहि-
तामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वं गमयति ।
देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्य-
ुक्तेर्निर्बोध्यप्रसङ्गादित्याहुस्तदस्य । तेषां
मेव वचने विष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणान्त-
गतत्वं न सिध्यति । किन्तु देवीभागवतस्येति
वाङ्मयिकत्वं कुर्वन्तो यजमेव विनाशितवा-
विति न्याय आगतः । तथा हि भारतं आस-
सुखाकुल्या तत्र सन्निधानं, क्रौटकिर्माकेय-
प्रत्यागम्य सन्देहं दृष्टवान् तस्यै मार्कण्डेयो
मार्कण्डेयपुराणमुक्तवान् । तदुक्तं मार्कण्डेय-
पुराणे
“तदिह भारताख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविशारदम् ।

तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तमुपस्थितः ॥”
इति ।

तथा च भारतीउत्तर मार्कण्डेयपुराणमभवत् ।
तथैव तदुत्तरोत्तरे विष्णुभागवतमपि । तथा च
भारतात् पूर्वं षोडशपुराणान्येव सिद्धानि ।
तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेति वक्तव्ये
सप्तदशेति वक्तव्यत्वात् । देवीभागवतमेव महापुराण-
मन्यथा सप्तदशत्वपूर्तिर्न स्यात् । तस्मात्तद्वचन-
प्रामाण्याद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति
सिध्यति न तु विष्णुभागवतम् । भारतात् पूर्व-
सप्तदशमदीयभागवतसंहितानि मार्कण्डेयमष्टा-
दशसुभयसत्सिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारती-
उत्तर जायमानत्वं तन्मध्ये तस्यावस्थानस्यका-
भावादित्येव आपनेनापि दोषाभावादिति
सुधियो विभावयन्तु । यत्तु किञ्च पादो ।

“वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् ।
गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शनम् ॥
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”
इत्यत्र च भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तम् ।
सात्त्विकेऽपि पुराणेष्विति कौर्मोक्त्या च सात्त्विक-
पुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् । अतो विष्णु पर-
मेव भागवतमष्टादशपुराणान्तगतं न तु देवी-
भागवतमिति । अपि च स्कान्दे प्रभासखण्डे ।
“चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्ब्रह्मा ब्रह्मा तथा रविः ।
अष्टादशपुराणेषु श्रेष्ठं भगवान् भव ॥”
इत्युक्तम् । स्कान्दे सौरसंहितायाश्च ।
“कथ्यते दशभिर्विष्णु पुराणे परमेश्वरः ।
चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्ब्रह्मा ब्रह्मा प्रकीर्तितः ।
एकेनापिस्तेकेन भगवांश्चक्षुर्मास्तरः ॥”

इत्युक्तमतोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तगतं
नत्वन्दिताहुस्तदस्य । त्वन्मते मतस्योक्त-
सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णपुराणेषु मध्ये
जयायां श्रवणा पूर्ववचनेऽन्योक्ता । सङ्कीर्ण-
पुराणानाम्नी चोक्ता । तेषां केऽपि पुराणेष्वन्तर्भाव-
इति वद । करिष्यामि कुत्रापिदिति चेन्नम-
मतेऽपि श्रीभागवत्या विष्णुशक्तित्वाभिमानेन
मन्त्राधिष्ठात्रीं देवतां वेदमार्गो दुर्गो दुर्गाधि-
ज्जान्तभासु गुरुश्च इति श्रीकृष्णमदीयकोत्तप्रका-
रेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गाया आधिष्ठातृत्वेन
तयोरेकत्वाद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णवे-
त्येवास्तर्भावात् । अतएव

“हृदिर्ब्रह्मा रविर्ब्रह्मा ब्रह्मा चक्षोर्विना
यकौ ।

ब्रह्मा ब्रह्मा समाख्यात, श्रेष्ठं भगवान्
शिवः ॥”

इति वचनं सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु इयोरपि
भागवतयोरसङ्गत्वे प्रमाणान्तात् । विष्णुसम-
वतपक्षपातित्वां वचनानामसङ्गात् विरोधाभावेन
तस्मात्तदपि प्रयोजनार्था एव । तथा च नार-
दीयदिपुराणमतेन श्रीविष्णुभागवतं महा-
पुराणं तद्वचनानि प्रसिद्धान्येति न किञ्चित्तापि ।
देवीभागवतस्य तन्मते उपपुराणम् । शैव-

भास्वपुराणादिमते तु देवीभागवत महापुरा
णम् । विष्णुभागवतमथादुपपुराणमिति सिद्धम् ।
अत्र केचिद्देवीभागवतसम्मतिलेन देवीयामल
तन्त्रस्यम् ।

“श्रीमद्भागवत नाम पुराण वेदसम्मतम् ।
पारीक्षितायोपदिष्ट सत्यवत्प्रज्जम्भना ।
तत्र देववताराश्च बहव प्रतिपादिता ॥”

इति ।

तथा
“इदं रहस्यचरितं राधोपासनमुत्तमम् ।
आवाय मम भक्ताय प्रोक्तं पूर्वं मयात्रिणे ॥
मत्तो रहस्य ज्ञानेन राधाभावात्प्राप्तमुत्तमम् ।
एतस्य विस्तारं चक्रे श्रीमद्भागवते तथा ॥
नारदे ब्रह्मवैवर्ते लोकानां हितकाम्यया ॥”

इति ।

वैभाष्यकल्पलतायां संहारभैरवतन्त्रस्य वचन
लिखन्ति । तत्र परे विवदन्ते । तदुभयमपि
गौरवभिया न लिख्यत इति ॥ २ ॥

तत्र विष्णुभागवते प्रथमस्कन्धे परिशिष्टारंध्यो
रुपाख्यानम् । विप्रप्रापात परीक्षितस्य प्रायोप
विश्र । मुक्तपरीक्षितस्य वादश्च ॥ १ ॥ द्वितीय
स्कन्धे । योगधारण्योत्क्रान्ति । नारदाद्यो
सवाद । अवतारादुगीतम् । महदादिक्रमेण
हृदि ॥ २ ॥ तृतीयस्कन्धे । विदुरोद्धव
सवाद । क्षत्रमेधेययो सवाद । पुराण
संहिताप्रश्न । महापुरुषसंस्थिति । प्राक-
तिक सर्ग । वैकृतिका सप्त सर्गा । ब्रह्माण्ड
सम्भूति । विराटपुरुषोत्तमपति । काण्डस्य स्थूल-
सूक्ष्मस्य गति । पाद्मसमुद्भव । अम्भोविभवं
उद्धारणा । हिरण्यस्य वध । कर्तृत्वयोगवाक
सर्ग । रत्नसर्ग । अङ्गनारीनरस्य सर्ग । यत्
स्वाम्यभुवनस्य स्त्रीणां व्यादा प्रकृति श्रुतं पा
प । कर्म्मप्रणामपतेर्धर्मपत्नीनां सन्तान । भग
वत्कपिलावतार । कपिलेन देवकृतिसवा-
दश्च ॥ ३ ॥ चतुर्थस्कन्धे । नवब्रह्मसमुत्तपति ।
दक्षयज्ञविनाशप्रश्नम् । भुवचरितम् । पृथो
प्राचीनवर्द्धस्य चरितम् । नारदस्य सवा-
दश्च ॥ ४ ॥ पञ्चमस्कन्धे । प्रियव्रतचरितम् ।
द्वीपसमुद्रादिवर्णनमुपवर्णनम् । ज्योतिष्प्रश्नस्य
संस्थानम् । प्रातःकालनरकस्थितिश्च ॥ ५ ॥ षष्ठ
स्कन्धे । दक्षजम्भ । तत्पुत्रीणां सन्तति ।
यत्न देवासुरनरतिर्यग्गुणसंग्रहादय । त्वाकृत्य
जम्भ च ॥ ६ ॥ सप्तमस्कन्धे । दिते पुत्रयो
निधनम् । प्रजादचरितम् ॥ ७ ॥ अष्टम
स्कन्धे । मन्वन्तरादुचरितम् । गजैर्विभीक्ष-
णम् । मन्वन्तरावतारा । ऋषीणां दयोऽव-
तारा । जगत्पतेर्कर्ममातस्य नारदस्य
वामनरूपाणि । श्रीरोममधनम् । देवासुर-
गुहश्च ॥ ८ ॥ नवमस्कन्धे । राजवंशादु-
कीर्तनम् । दनुजकुलस्य तर्कश्च । सुदुर्गवश ।
लोकप्रान्यानम् । तारोपाख्यानम् । सूर्यवंशादु-
क्तयनम् । शशाङ्कगोक्त्याख्यानान्तिकजुत्सव-

खडाङ्गमावाहवैभिरामाणां चरितम् । निमि-
रङ्गपरित्याग । जनकानां सम्भव । परमुराम
जम्भ । भुवो नि चत्नीकरणम् । यथाति-
नङ्गभरतशान्तवृत्ततुल्ययदूनां वंशातुकीर्त-
नश्च ॥ ९ ॥ दशमस्कन्धे । श्रीकृष्णस्य वसु-
देवस्य जम्भ । गोकुले तस्य वृद्धि । तस्य
पूतनापय पानम् । शकटोच्चाटनम् । द्वावार्त्त-
वध । वक्रवतस्योवध । अघासुरवध । धात्रा
वतसपाणावगूहनम् । भाना सह धेनुकृत्य
वध । प्रजम्भवध । गोपालानां दावाके परि-
त्राणम् । काशौयदमनम् । महाहैनन्दमोक्ष
यम् । कथानां व्रतचर्या । यज्ञपत्नीभ्य प्रसाद ।
विप्रायामनुप्राणनम् । गोवृद्धगोह्वारणम् । प्रक
सुरभिकर्तृकृत्यस्य यज्ञाभिवेक । रात्रिषु
स्त्रीभिः क्रीडा । शङ्खचूडस्य वध । केशिवध ।
अक्रूरागमनम् । रामकृत्ययोर्मथुराप्रस्थानम् ।
व्रजस्त्रीणां विनाप । मथुराजोक्तनम् । गण
सृष्टिकचानूरकसादीनां वध । सान्द्रोपनेष्टैत
पुत्रानयनम् । उद्धवराभाभ्यां सह हरिणा
यदुपकृत्य प्रियकरणम् । नरासन्धसमागौत-
वहृसेनवध । यवनेनस्य चातनम् । कुशस्थक्या
निवेशनम् । पारिजातहरणम् । कलिखीहर
णम् । बाणैः सह युद्धम् । प्रागभोतिवपति
हत्वा कथानां हरणम् । चेदपौष्टकश्रावणं
वक्रशस्त्रद्विविधोऽटसुरपञ्चनानां माहात्म्य
वधश्च । वाराहस्य दाह । पाण्डवान्
निमित्तोक्त्य भूमभारवतारश्च ॥ १० ॥
एकादशस्कन्धे । विप्रप्रापादेषेण खड्गल-
संहार । उद्धवसवाद । उद्धवाय आत्म-
विदाकर्मविनिर्णयकथनम् । आत्मयोगादु-
भावतो मत्प्रपरित्यागश्च ॥ ११ ॥ द्वादश
स्कन्धे । युगलचण्डलि । कलौ नृणांमुपवध ।
चतुर्विधप्रणय । त्रिविधोत्तमपति । परित्यक्त-
देहत्याग । आसकर्तृकश्रावणप्रणयनम् । मार्क
ण्डेयस्य सतकथा । कृष्णस्य विन्यासश्च ॥ १२ ॥
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे अष्टमस्कन्धिकाध्यायः ॥
भागवतं चि, (भगवान् हरिः भगवती दुर्गावास्त
देवतेति । भगवत + “वास्त देवता” ॥ १२ ॥
इति अष्टम । भगवद्भक्त । तस्य लक्षणम् । यथा,
“सर्वदेवान् परित्यज्य निजं भगवदाश्रय ।
रक्षन्त्येवैवसेवायां स भगवत उच्यते ॥”
इति पाद्मीनरखण्डे ६६ अध्यायः ॥ ॥
स च यमदूतेस्त्वाम् । यथा,—
“ये तु भागवता कोके तक्षितास्तुपरायणा ।
पूजयन्ति सदा विष्णुं ते च त्वाभ्यां सुदूरत ॥”
इति वृद्धिपुराणे दूतान् प्रति यमवचनम् ॥
स्कान्धे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसवाद ।
“दशमौशेषस्युक्तं दिवं वैष्णववक्त्रम् ।
सुपासते मङ्गीप्रान् । ते वै भागवता नरा ॥
प्राथायैव न चास्मिन् दिवं प्राप्य हरेर्नरा ।
कुर्वन्ति जागर रात्रौ सदा भागवता हि ते ॥
उग्रोश्च द्वादशौ शब्दां रात्रौ जागरणान्विताम् ।

अर्थां तु साधयेद्दयस्तु स वै भागवतो वर ॥
भक्तिर्न विद्युता येषां न श्रुतानि व्रतानि च ॥
सुप्रिय श्रीपतिर्येषां ते स्तुभागवता नरा ॥
सदाचाररता श्रद्धा सर्वभूताहुकम्पका ।
सुचयस्सुहृत्तरागा ये सदा भागवता हि ते ॥”
एकादशस्कन्धे ।
“सर्वभूतेषु यः पञ्चैङ्गमवज्ञावमात्मन ।
भूतानि भगवत्प्राप्त्यर्थं भागवतोत्तम ॥
न सस्य स्वर इति विसृज्यात्मनि वा भिदा ।
सर्वभूतसमं ज्ञानं स वै भागवतोत्तम ॥”
हरियोगेश्वरोत्तरे ।
“शङ्खोत्पीनैर्यैर्यान् यो न हृदि न काङ्क्षति ।
विष्णोभावाभिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तम ॥”
द्वह्नारदीये ।
“शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि ।
समबुद्ध्या प्रवर्तन्ते ते वै भागवतोत्तमा ॥”
स्कान्धे ।
“येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ ।
पूजयन्ति च ये निजं ते स्तुभागवता नरा ॥
येषां भागवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत् ।
महाभागवता श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नरा ॥”
केङ्गे ।
“भोजनाच्छादनं सर्वं यथाशक्त्वा ददाति यः ।
विष्णुभक्तस्य सततं स वै भागवतः स्मृतः ॥”
गारुडे ।
“येन सर्वलोकना विष्णुभक्ता भावो निवेशितः ।
वैष्णवेषु ज्ञातात्मनाः सदा भागवतो हि स ॥”
द्वह्नारदीये ।
“तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कृत्यन्ते नरा ।
तत्काष्ठाङ्कितकथा ये ते वै भागवतोत्तमा ॥
तुलसीगन्धमात्राय सन्तोषं कुर्वन्ते तु ये ।
तन्मूलकद्रुता येन ते वै भागवतोत्तमा ॥
मत्कथाश्रवणे येषां वर्तते सान्निधौ मतिः ।
तद्वत्तरि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमा ॥”
स्कान्धे ।
“मत्कथां कुर्वते यस्तु मत्कथाश्च श्रव्योति च ।
कृत्यते मत्कथायाश्च स वै भागवतोत्तम ॥”
द्वह्नारदीये ।
“मन्मानसाश्च मङ्गला मङ्गलजनकोत्तुपा ।
मन्मानस्यवशासक्तान्ते वै भागवतोत्तमा ॥
वेभिनन्दन्ति नामानि हरे श्रवन्ति हर्षिताः ।
रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमा ॥
अन्येषां सदा दृष्ट्वा वेभिनन्दन्ति मानसाः ।
हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमा ॥”
स्कान्धे ।
“शेषैर्यन्ति सदा विष्णुं यज्ञेशं वरहं हरिम् ।
देहिजं पुण्यकर्मणां सदा भागवता हि ते ॥”
केङ्गे ।
“विष्णुश्रेष्ठे शुभाश्वे करोति खेदवशवत् ।
प्रतिमाश्च हरेर्निजं पूजयेत् प्रवृत्तात्मवान् ॥
विष्णुभक्तं च विद्मि कर्मणा मनसा शिरा ।
नारायणपरो निजं भूप । भागवतो हि स ॥”

भागिने

पाशोत्तरखण्डे ।

“तापादिपञ्चसंस्कारो नवैव्याकर्माकारकः ।
अथैवचकविद्विभो मङ्गलभागवतो हि सः ॥
एकान्तो सदा विष्णौ यस्माद्देवे परायणा ।
तस्मादेकान्तान् प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥”
एकादशस्थाने ।

“मालाशालाद्य ये वै मां यावान् यथास्मि
यादृशः ।
भजनव्यवसायेन ते वै भागवता मताः ॥
न कामकर्मादीनां यस्तु चेतसि सम्भवः ।
वासुदेवकविलय स वै भागवतोत्तमः ॥”
स्नाने ।

“यस्तु जङ्गलतस्यापि केशदे रमतो मनः ।
न विच्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः ॥
आपन्नतस्तु यस्मिन् भक्तिरक्षमिचारिणी ।
नाम्यत्र रमतो चित्त स वै भागवतो नरः ॥”
हरियोगेश्वरोत्तरे ।

“विद्वन्मति हृदय न यस्तु साक्षा
हरिवशाभिहितोऽप्यधौघनाशः ।
प्रत्ययरसनया धृताऽनुपमश्रु
स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥”

मध्यममाह तत्रैव ।
“इन्द्रे तदधीनेषु शक्तिश्रेष्ठ द्विवत्सु च ।
प्रममेजीवोपेष्ठा य करोति स मध्यमः ॥”
कनिष्ठस्तत्रैव ।

“अन्त्यामेव हरये पूर्वा य अह्वयेहते ।
न तद्वक्तुं शक्यं स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १ विवाचः ॥

भागिक, नि, (भाग+“भागदृष्टः” १।१।१०१।
इति पद्ये ठन् ।) दृष्टार्थेदत्तमुदादि । सुदी
टाका इत्यादि भाषा । यथा । भागो दृष्टार्थ-
द्विजन्तु रीयते भाग्य भागिक इत्यम् । भाष्या
भागिका विंशति । इति विश्वान्तकौमुदी ।

भागिनेयं पुं, (भागिन्वा अपत्यम् । भागिनी+
“स्त्रीभ्यो ङकः” ४।१।१२० । इति ङकः ।)
भागिनीपुत्रः । तत्पर्यायः । खखीयः २ । इत्य-
मर । २ । १।३३ । खखिः ३ । इति श्रुन्दरजा-
यणी । स च सुखाप्रतिनिधिः । यथा,—
“कृत्स्निकं पुत्रो गुह्यार्था भागिनेयोऽयं

चिटपति ।
एभिरेव ह्रुत यत्तु तद्वत् खखमेव हि ॥”
इति तिप्पादितन्त्रम् ॥ ॥

तस्यावशपोष्यत्वम् यथा,—
“पिष्टयगुददौहित्रान् भर्तुं खखीयमातुलान् ।
पूजयेत् कथपूर्वाभ्यां दृष्टानापातिषीन् स्त्रियः ॥”
इत्यपुत्रघनाधिकारे दासभागाः ॥ ॥

भागिनेयदत्तकारणं भूतस्थेव न तु विद्यानाम् ।
यथा, दत्तकचक्रिकायां श्रौतकवचने ।
“दैर्घ्यज्ञो भागिनेयश्च श्रेष्ठः क्रियते सुतः ।
अष्टाव्यसिद्धये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ॥”
तन्मरये मातुलस्य पश्चिमश्रीचम्पू । यथा ।
“पश्चिमी योनिचमन्ये नावनेषु सधैव च ।

भागिर

योनिसमन्त्ये मातृव्यस्योपपिष्टव्यस्योयमाग्निनेयेषु ।
मातुलमरये भागिनेयस्यापि पश्चिमश्रीचम्पू ।”
इति मुद्रिततन्त्रम् ॥

भागिनेयी, स्त्री (भागिनी+ङक । स्त्रियां ङीप ।)
भागिन्वा स्त्रापत्यम् । भाष्ये इति भाषा ।
भागिनीशब्दात् स्त्रापत्यार्थे स्त्रिये विस्वादीप-
प्रत्ययनिष्पन्ना । इति आकाररत्नम् ॥

भागोरथी, स्त्री, (भगीरथ्यम् । भगीरथ+अथ ।
ङीप ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । २१ ।
एथियां तस्यावतरणम् । यथा,—

स्मृत उवाच ।

“ततो भगीरथो राजा तप परमदुश्चरम् ।
जला सन्तोषयामास उमाकान्त महेश्वरम् ॥
धारयायादुमला त जगाम ब्रह्मयोगिनिकम् ।
ततो भगीरथ प्राह गङ्गा ब्रह्मन् । विद्वन्मताम् ॥
स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सन्मान्य विदुषप्रियम् ।
गङ्गां प्रस्थापयामास वापतद्वज्रयोगिनिकात् ॥
वायुना प्रेर्यमाणापि आकाशप्रपथगा नदी ।
विस्वाताकाशगङ्गेति तत्र वसेतिता गणे ॥
विष्णोः पदं समायाता तस्माद्विष्णुपदीति सा ।
पूज्यमाना सुदौ विद्वेर्भूनिविद्याधरोरगे ॥
सुराजयमनुप्राप्ता तस्माद्देवनदी तु सा ।

तस्मात् प्रपतिता गङ्गा श्रमोः शिरसि सस्थिता ॥
हृत्केनेव तेनापि शम्भुना योगमायया ।
दिश्व ववशत साय पुनरादाधितेन वै ॥
सुक्ता भगीरथेनेव मलहन्त्री विनिर्गता ।
अटानूटात् प्रपातोर्ध्वे मेरोरुक्तास्ततोऽगमत् ॥
देवे परिहृता गङ्गा हेमकूटश्च पर्वतम् ।
मन्दरश्चैव कैलास हिमवन्तश्च पर्वतम् ॥
सामासाक्षी तु रोधास खलोको नाम दाववः ।
पार्वत्य रूपमाख्याय वषाणान् शूतेद्विषा ॥
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ।
स तुष्टः प्रददौ नाम वाहनं वै भगीरथ ॥
तमावच्छागमत्तत्र यत्र दह्या भगीरथी ।
तेन वागेन त देहं सविदाय न सङ्गत ॥
इत्यथा तां समाधाय चन्द्रशेखरायस्यो मञ्चः ।
महीतल समपिदे स यावन्नामवाहयम् ॥
तस्माद्वाघटनाद्विप्रा अभून्नामपुर वरम् ।
जावयन्ती मङ्गी गङ्गा अङ्गीराभममभ्यगात् ॥
तां दृष्ट्वाय पपौ शोऽपि प्रकृत्वा कृपितो मुनिः ।
अङ्गुना नाशितां दृष्ट्वा गङ्गां निपथगां नदीम् ॥
अशोकक्षीयामास अङ्गु भगीरथो मुनिम् ।
सुमोच कर्णरन्ध्रं गङ्गा स दक्षिणेन ताम् ॥
इत्यस्मात्प्राङ्गुर्वी भूता सुता तस्य सुनेक्षया ।
तत्र सा विविधान् देशान् पर्वतांश्च तथा-

अमान् ॥

सहाय वारिष्ठा भूयो जगाम पूर्ववामरम् ॥
यत्र तजोदक तस्यै तस्याः पुण्यमभूद्विषा ।
सुतोर्ध्वं सर्वमन्त्राणां तारण पापनाशनम् ॥
ततः सम्प्रयामास सततं सर्वतो दिशम् ।
प्रपन्नं चागरे सर्वं ततः पातालमाविशतः ।
चागराणां तनोक्तात् सहाय वारिष्ठा ततः ॥

भागिर

देवै सपूज्यमावापि जगाम ब्रह्मयोगिनिकम् ॥
अम्बुको चागराः स्वर्गं ब्रह्मयोगिपदं ताव वै ।
रत्नकाष्ठे विनिर्दिष्टा गङ्गायाः ब्रह्मणा खयम् ॥
भवद्विरनिश्रं गूढां कर्तव्यं विज्जनाशनम् ॥

स्मृत उवाच ।

एतद् कथितं सर्वं यथावतरणं दिव ।
गङ्गायाश्चैव माहात्म्यं श्रूयतां गदतो मम ॥”
इत्याद्ये वह्निपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥
तस्या सुखनामानि यथा—

वराह उवाच ।

“धर्मस्तु भवत्प्रेष्य ब्रह्मणा निर्मित पुरा ।
यदे गङ्गेति विख्याताऽद्भुतं स्त्रीव वसुधरे ॥
किन्नैनामसहस्रेषु सुखासुखे सुविस्तरे ।
यानि नामानि सुखानि तानि वक्ष्याम्यनुक्रमतः ॥
गङ्गा भागीरथी पुण्या चाङ्गुवी सुरनिन्वगा ।
विष्णुपादाक्षयम्भूता श्रमोः शिरसि सस्थिता ॥
सुमेरुद्वन्द्वसङ्घट्टा हिमाचलजलताभ्याः ।
शङ्खकुन्देन्द्रधवला महापातकनाशिनी ॥
नदीश्वरी निपथगा वैष्णवी सुरसुप्रिया ।
धर्मद्वयी भोगवती विन्ध्यपामाक्षदारिणी ॥
अमा शान्ति प्रजाशान्ति पुण्यदा पूतिका

शिवा ।

महानदी शतमुखी शुक्ला मकरवाहिनी ॥
ब्रह्महस्तात् परिभृता सौम्यरूपं तिष्ठोभवा ।
सुनिभिः पूजिता सर्वैः सर्वैर्देवैर्नैमल्यता ॥
महायज्ञमयी देवी मन्त्रानामुपकारिणी ।
सर्वत्र दुर्गमा गङ्गा त्रिभिः स्थानैर्विश्रियतः ॥
गङ्गादारे प्रयागे च गङ्गावागरसङ्गमे ॥
इदं स्त्रीव मया स्नातं पूर्वमुक्तं खयम्भुवा ।
य पठेत् प्रातरुत्थाय तस्य नश्यति दुर्गतिः ॥
अतः पापं शौचैव वाक्छे कौमारे वाङ्मये च यतः ।
तत्र सर्वं विजयं याति तोयस्य कवचं यथा ॥
कीर्तिं प्रीतिं महाकल्याणायुसारोऽम्बुसन्ततिम् ।
ददाति आङ्गुवी तुष्टा सर्वभावेन माधविः ॥”

इति वाराहे सर्वपापप्रशमनगङ्गास्तवः ॥
अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“ओतुमिच्छामि देवेश । कक्षीकान्त । जगत्
प्रमोः ॥

विष्णोः । विष्णुपदीस्त्रीव पापघ्नं पुण्यकारणम् ॥
श्रीनारायण उवाच ।

शिवसंगीतसंग्रहः श्रीलक्ष्मीनारायणसंग्रहम् ।
राष्ट्राङ्गवचस्युक्तां तां गङ्गां प्रथमां ब्रह्मम् ॥
या अम्बुहरेरादौ च गोत्रोक्ते रासमल्लके ।
सन्निधाने शङ्करस्य तां गङ्गां प्रथमां ब्रह्मम् ॥
गोपेर्गोपीभिराकीर्त्यैः श्रेष्ठे राधासहोत्सवे ।
कार्तिकीपूर्णिमाकांतां तां गङ्गां प्रथमां ब्रह्मम् ॥
कोटिबोलवविस्तीर्णां देवैः सप्तगुणा ततः ।
समाहता या गोत्रोक्ता तां गङ्गां प्रथमां ब्रह्मम् ॥
यष्टिचक्रयोजना या ततो देवैः सप्तगुणा ।
समाहता या वैष्णव्यं तां गङ्गां प्रथमां ब्रह्मम् ॥
विश्वचक्रयोजना या ततो देवैः सप्तगुणा ॥

आहता ब्रह्मलोक या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
त्रिप्रलम्बयोजना या देव्यै पञ्चगुणा तत ।
आहता शिवलोक या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णा देव्यै सप्तगुणा तत ।
आहता भुवलोक या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णा देव्यै शतगुणा तत ।
आहता चन्द्रलोक या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
वह्निहस्तयोजना या देव्यै दशगुणा तत ।
आहता सूर्यलोक या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णा देव्यै च षडगुणा तत ।
आहता सत्यलोक या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
दशलक्षयोजना या देव्यै पञ्चगुणा तत ।
आहता या तपोलोक तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
सहस्रयोजनायामा देव्यै दशगुणा तत ।
आहता जनलोक या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
सहस्रयोजनायामा देव्यै सप्तगुणा तत ।
आहता या च्च केलास तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
शतयोजनाविस्तीर्णा देव्यै दशगुणा तत ।
मन्दाकिनी येन्द्रलोके तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
पाताले या भोगवती विस्तीर्यदशयोजना ।
ततो दशगुणा देव्यै तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
श्रीशैलमात्रविस्तीर्णा तत क्षीणा च कुचसित् ॥
क्षितौ चालकनन्दा या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
सत्ये या क्षीरवणा च वेतायामिन्द्रसन्निभा ।
क्षीरे चन्दनाभा च तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
जलप्रभा कलौ या च नात्यत्र पृथिवीतले ।
स्वर्गे च निवृत्त क्षीराभा तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
गङ्गा प्रभावमसुज पुराणे च श्रुतौ श्रुतम् ।
या पुण्यदा पापहर्त्री तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
यत्तयकविकाशार्थं पापिनाश्च पितामहः ।
ब्रह्महत्यादिक पापं क्षीरजलाजितं दहति ॥
इत्येव कथितं ब्रह्मन् । गङ्गापद्मेकविंशति
स्त्रीरूपं च परमं पापघ्नं पुण्यकारकम् ॥
नित्यं यो हि पठेद्ब्रह्मा स पूज्य च सुरेश्वरीम् ।
अश्वमेधफलं नित्यं लभते नात्र सशयः ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं भार्याहीनो लभते प्रियाम् ।
दोग्धात प्रसूयते रोगी बहो सुखेन वन्द्यताम् ॥
असह्यकौर्त्तिं सुयथा चरन् भवति पण्डितः ॥
य पठेत् प्रातरन्त्याय गङ्गास्नानमिदं शुभम् ॥
शुभं भवेत्तु इदं सप्त गङ्गास्नानफलं लभितम् ॥
इति गङ्गास्नानम् ॥
नारायण उवाच ।
“भगीरथोऽनेन स्त्रीनेत्रं स्तुत्वा गङ्गाञ्च
नारदः ।
जयाम तां गङ्गां च यत्र नद्याश्च सागराः ।
ये कुण्ठन्ते ययुस्तु गङ्गाया स्नानवायुना ॥
भगीरथेन भागानां तेन भगीरथोऽस्तुता ।
इदं कथितं मन्त्रैः शङ्कराख्यानसुतमम् ॥
पुण्यदं मोक्षदं सारं किं भुयः श्रोतुमिच्छसि ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतित्वे गङ्गापास्नानेऽन्यः ॥
भायुरि, पु, स्त्रीगणिकारणादिकर्तृसुनिविष्टम् ।
तत्पर्यायः । शतशुभं २ । इति जटाधरः ॥

(यथा । “वह्नि भायुरिरक्षीपमवाप्योऽप
सर्गयोः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
भाय, क्षी, (भयतेऽनेन इति । भज + “हृहो-
र्यते ।” ३ । १ । २२४ । इति यत् । “चणो
क्व चिचयत्यतो ।” ७ । १ । ५२ । इति क्त्वम् ।)
प्राक्तनशुभाशुभकर्म्म । तत्पर्यायः । देवम् २
इष्टम् ३ भागधेयम् ४ निवृत्ति ५ विधिः ६ ।
इत्यमरः । १ । ४ । १८ । प्राक्तनकर्म्म ७ भाग
८ भवितव्यता ९ । इति जटाधरः ॥ अहम् २
१ । इति शब्दरत्नावली । फलोन्मुखीभूत
पूर्वदेहिकशुभाशुभं कर्म्म । इति मलमास-
तत्त्वम् । (यथा,—
“सुतमन्त्रेण केने हरिण्यो हरो विष्णुः ।
भाय फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम् ।”
इति प्राचः ॥
उत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् । यथा दृष्टतद्वि-
तायाम् । १ । १ ।
“अवयानिहस्तार्द्रा-
भरणीभाभ्योपगं सुतोऽर्क्षः ।
प्रभुरसल्लोपगतां
करोति धार्चो यदि क्षिप्रः ॥”
भागो दृष्टादिरस्मिन् दीयते इति । भाग +
“भागादयच्च ।” ५ । १ । ४६ । इति यत् ।)
भागिके चि । इति सिद्धान्तकौमुदी । (भाग
महति । भाग + “दृष्टाद्विभो यत् ।” ५ । १ ।
६६ । इति यत् ।) भागाहम् । (भज + यत् ।
भजनौयम् ।)
भाङ्गीन, चि (भङ्गाया भवनं चैवमिति । “विभाषा
तिलमाधोमाभङ्गाख्यम् ।” ५ । २ । ४ । इति पक्षे
खण ।) भङ्गाक्षेपम् । तत्पर्यायः । भाङ्गम् २ ।
इत्यमरः । २ । १ । ३६ । (यथा शब्दरत्नावल्याम् ।
“एवं मात्यन्तु मापीय कौत्रयः कौत्रयैववत् ।
तथा भाङ्गश्च भाङ्गीनसुखमौमीनमित्यपि ।”)
भाज त क पृथक्कृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अद्वैतपुरा० पर०-चक्र० सेट ।) अवभाजत्
घन आढवर्गः । इति दुर्गादासः ॥
भाजन, क्षी, (भाज्यते इति । भाज पृथक्करणे +
ल्युट् ।) पाजम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ।
(यथा, महाभारते । १६ । १११ । १०२ ।
“राजत भाजनं कृत्वा कपोतं संप्रजायते ।”)
योष्यम् । इति मेदिनी । नै, १७२ । (यथा,
कथासरित्सागरे । ३४ । २५ ।
“तस्मात्पितामा राजा स्थादृशुक्तदंको विशेष
वित् ।
प्रजापुरागादेव हि स भवेद्भाजनं धियः ॥”)
“य स वादयते नित्यं योऽभिवादांस्तिष्ठति ।
यश्च ततो न तपति दृढं योऽर्थं च भाजनम् ॥”
इति सत्यपुराणम् ॥
आजकपरिमङ्गलम् । इति वैद्यकरिभाषा ।
भाजितं चि, (भाज्यते-स्तेति । भाज + क्त् ।)
पृथक्कृतम् । विभक्तम् । इति भाजधातोः कर्मणि
क्त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (भाज + क्त् ।) भाज, क्षी ।

भाजी, क्षी (भाज्यते इति । भाज + कर्मणि
क्त् ।) भाज + “जानपदङ्कुरगौणस्थलभाज-
नामेति ।” ४ । १ । ४२ । इति डीव ।) कङ्कन-
विशेषः । अन्यत्र भाजा । इति क्षीतटीकायां
दुर्गादासः ॥
भाज्य, चि, भागाहम् । भाजनौयम् । इति भाज-
धातोः कर्मणि चप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
भाटकं पु, क्षी, (भटतीति । भट पोषणे + क्तुल ।)
खवहारार्थं दत्तशकटादिलभ्यधनम् । इति
हलायुधः ॥ भाङ्गा इति भाषा । अथ गृहादि-
भाटकम् ।
“परभूमौ गृहं कृत्वा भाटयित्वा वसेत्तु यः ।
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तु गृहादिकादिकम् ॥
स्त्रोमं विना वसित्वा तु परभूमावनिच्छेत् ।
निगच्छेत्तु गृहादिनि न गच्छीयात् कथञ्चन ॥”
कात्यायनः ।
“गृहवाप्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।
स्वामिनो नापयेद्गृहावतावहाय्यं स भाटकम् ॥”
वापी परकृता प्रतिष्ठितेति विवक्षितम् ।
“हृदयशोखरोद्गादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।
स्वामिनो नापयेद्गृहावतावहाय्यं स भाट
कम् ॥”
दृष्टमनु ।
“यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा नान्यत्र गच्छति ।
भाटं न दद्याद्वाप्योऽवावन्तुः प्रापि भाटकम् ॥”
शकटं दृष्टमनुकादिरप्युपलक्षणम् । अनुप्रा-
वाहितस्यापि शकटाद् । इति विवादचिन्ता-
मणिः ॥
भाण, पु (भयतेऽनेन । भज + अधिकरणे
क्त् ।) भाटकादिदृष्टकृपाकर्मागत्यक-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६८ । तस्य
लक्षणादि यथा,—
“भाणं स्थावृत्तचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।
एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पङ्क्तिर्लो विटः ॥
रङ्गे प्रकाशयेत् खेनाभूतमितरेण वा ।
सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती ज्ञानादाकाशभाषिते ॥
कचवेदीरङ्गारौ शौच्यौ भाण्यवर्णने ।
तर्जितदृष्टसुभाष्य इति प्रायेण भारती ॥
सुखनिर्वहणे सर्वो जात्याङ्गानि दद्यापि च ॥
अनाकाशभाषितकृप परवचनमपि स्वयमेवा
शुवद्भुतरप्रत्युक्तरे कुर्यात् । अङ्गारवीररसौ
च सौभाग्यशौर्यवर्णना सुखयेत । प्रायश्चर्यात्
कौशिक्यपि इतिभवति । उदाहरणं कीला
मनुकरः ।” इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥
भाळ, क्षी, (भयते भयति वेति । भज शब्दे +
“नमन्ताडङ् ।” उणा० । १ । ११३ । इति ङ ।
ततः प्रज्ञादित्वाद्) पाजम् । (यथा, महा
भारते । १६ । १११ । १०२ ।
“कृत्वा तु काञ्चन भाळं क्षमियोगैः प्रजायते ।”)
वणिजलभवनम् । भूवा । अन्धभूवा । इति
मेदिनी । जे, २१ । (यथा, महाभारते । ७ ।
६६ । २६ ।)

भाद्रः

भाद्र'

III

125

कार्यं । इति त्रिकाशप्रवेशः ॥ दीप्तः । इति
 चक्षिप्तसारोदादिहृतिः ॥
 भाद्र, पु, (भाद्रौ पौर्णमास्यक्षितिः । भाद्रौ +
 "साक्षिन् पौर्णमासीति ।" ४।२।२१।
 इत्यम् ।) भाद्रपदनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन्
 मासे च । वेशाखादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम
 मासः । तत्पर्यायः । नमस्य २ प्रौष्ठपद ३ भाद्र-
 पद ४। इत्यमरः । २। ४। २९०। स च द्विविधः ।
 सिंहस्यारविकालं चौरः । १। सिंहस्यारया
 रव्ययुक्तप्रतिपदादिदर्शान्तो सुख्यचान्नः । लव्या-
 प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौड्यचान्नः । २। इति
 मज्जिमासतत्त्वम् ॥ * तत्र जातफलम् ।
 'नमस्यमासे खलु जन्म यस्य
 घोरो मगोज्ञश्च वराङ्गनामानम् ।
 रिपुप्रभाषी कुटिलोऽतिमर्मा
 प्रपन्नमर्मा च भवेत् सहासः ॥"
 इति कोट्यीप्रदीपः ॥ * ॥
 तत्र गो प्रसवे नारदः ।
 "भानौ सिंहगते चैव यस्य गौ सम्पृच्छते ।
 मरणं तस्य निश्चितं यद्भिमासेन सशयः ।
 तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
 प्रकृतां तत्तुल्यादेव तां गां विप्राय दापयेत् ।
 ततो होमं प्रकुर्वीत वृताक्ते राजसर्वपै ।
 आहुतीनां वृताक्तानामयुतं कुडुयात्ततः ॥"
 आहुतिभिश्चायं होमः ।
 "सोपवासं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥"
 इति ॥
 तथा ।
 "विहाराशौ गते कार्यं गो प्रकृत्येदा भवेत् ।
 पौषे च महिषौ कृते दिवेवाश्रितरी तथा ।
 तदानिष्टं भवेत् क्षिप्रं तच्छान्त्यै शान्तिक
 चरेत् ॥
 अथ वामेतिरुक्तेन तद्विषयोऽस्ति मन्त्रतः ।
 कुडुयात् त्रिकाश्वेन शतमद्योतराधिकम् ॥
 न्युज्यविधानेन कुडुयात् तथायुतम् ।
 शीरुक्तेन तत आयात् शान्तिरुक्तेन वा पुनः ॥
 मध्यरात्रौ निशेधे वा यदा गौ क्रन्दते तदा ।
 ग्रामे वास्य यद्देवाणि शान्तिकं पूर्ववदिष्टेत् ॥"
 स क्रमस्योत्तराधिकश्रद्धात्मकपुण्यकालाभ्यन्तरे
 गो प्रसवे विप्रसम्पदानकमोप्रदानपूर्वकशान्ति
 कार्या इति विशेषः । तदतिरिक्तसिंहस्यारवौ
 गो प्रसवे शान्तिमात्रं कर्तव्यं न गो प्रदानम् ।
 निशयविश्वपुष्टाद्भुतसवागरयन्ध्रीयवचनजात-
 मीर्माकाश्वारादिः ॥ * अथ भाद्रकृतम् ।
 तत्र जम्बादमीव्रतप्रमाणान्तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयम् ।
 आश्वपौर्णमास्यनन्तरितभाद्रकृत्यादित्यां रात्रि
 मध्ये सङ्घर्षादमीरोहिणीयोगरूपजयन्तीकामि
 तन्नेपोपवासः । उभयदिने चैतदा परदिने ।
 जयन्त्यकामि तु रोहिणीयुक्तादित्यां उभयदिने
 रोहिणीयुक्तादमीकामि परदिने । रोहिण्यकामि
 तु निशैथयसन्ध्यामदित्याम् । उभयदिने
 निशैथयसन्धे तदसन्धे वा परदिने इति ।

तत्र प्रयोग पूर्वदिने खयम् विधाय तद्दिने
क्षतप्रातः स्नानादिरचान् । ॐ ह्ययं सोम
इति पठित्वा ॐ तद्ब्रह्मणे परमं परमितादि-
मन्त्रेण नारायणं सञ्चत्य ॐ ततः सत इत्युच्चाय
उदङ्मुखो इमं हस्तस्नानपाने कुशतिलजला-
भ्यादाय ॐ अथ भान्ने मांसि ह्यङ्गे पक्षे अष्टम्या
तिथौ अमृतकगोत्रं श्रीअमृतकदेवशर्मा विष्णु-
लोकप्राप्तिकाम श्रीविष्णुप्रेतिकासो वा श्रीहृष्य-
जम्नाष्टमीव्रतमहं करिष्ये इति सकल्पयेत् ।
यद्युपवासदिने प्रातः सप्तमी तदाष्टम्यां तिथौ
इत्यत्र सप्तम्यां तिथावारभ्य इति वक्तव्यम् ।
ततः सामगस्तु ॐ देवो वो ब्रह्मणेदा पूर्वां
विषष्टाविंश उदाविषष्टस्तुपवा प्रथुष्टमादिदेवो
देव ओहते । इति पठेत् । ॐ धर्माय धर्म-
नाराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इत्युच्चार्य
“ॐ वास्तुदेव समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि ह्यष्टाष्टम्यां नमस्कृत्यम् ।
अथ ह्यष्टाष्टमीं देवीं नमस्कन्तरोहिणीम् ।
अर्घ्ययिलोपवासेन भोक्तुं हमपरेऽहनि ।
एतस्य भोक्तृकामोऽस्मि यज्ञोविन्दं त्रियोनिजम् ।
तस्मै सुष्ठु मां आहि पतितं शोकसागरे ।
आजन्ममरणं यावदयमस्या दुष्कृतं क्षतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द । प्रसीद पुत्रद्योतनम् ।”
इति पठेत् ।
ततः आह्निकं समाप्याह्वारात्रे तत्तत्प्रतिमास्तु
पटादिस्तु वा आवाहनविस्मरणवहितं प्राण-
प्राये चटादिस्त्राजले वा आवाहनविस्मरण-
रहितं पूजयेत् । ततो ध्यानम् ।
“मां चापि बाणकं सुप्तं पर्यङ्के स्नानपायिनम् ।
श्रीवतसवच्च पूर्वाङ्गं श्रीलोकपदलच्छविम् ।’
इति ध्यात्वा श्रीहृष्यं स्वागत इति पृच्छेत् ।
इदमासनं ॐ ह्यष्टाय नमः । इत्यासनं इत्या
एतत् पाद्यम् ॐ श्रीहृष्याय नमः ॐ यज्ञाय
यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इत्युच्चार्य इदमर्घ्यम् ॐ श्रीहृष्याय
नमः । इदमाचमनीयम् ॐ श्रीहृष्याय नमः ।
इदमाचमनीयम् ॐ श्रीहृष्याय नमः । ततो
इधिमनुवृत्तात्मकं मधुपर्कमानीय एव मधुपर्कं
ॐ श्रीहृष्याय नमः । इदमाचमनीयम् ॐ
श्रीहृष्याय नमः । कौत्तिकवष्टाधिकधृतत्रय-
सौलकपरिमितान्ध्रं जलमानीय ॐ योगाय
योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इदं स्नानीयकलम् ॐ श्रीहृष्याय
नमः । इदं वस्त्रं इदमाभरणम् एव गन्धं इदं
पुष्पम् एव धूपं एव दीपं इदं नैवेद्यम् ॐ
विन्दाय विन्देश्वराय विन्धपतये विन्धसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः । इत्यनेन नैवेद्यं दद्यात्
स्त्रापयेत् । ततो नमो देवे श्रिये नमः ।
इति मन्त्रेण श्रियं पूजयेत् । ततः सख्यहोत-
विधिनानि सख्याय हृततिलाभ्याम् । ॐ
धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय

भाद्रः

गोविन्दाय नमो नम स्वाहा । इत्यन्तेनाष्टौ
चरश्चतस्रष्टयिप्रतिमष्टौ वा कुहुयात् । ततो
गुह्यतेन वसोधरौ भित्तौ दद्यात् । ततो
वाहीच्छेद भावयेत् । ॐ वष्टै नम इति वष्टौ
पूजयेत् । ततो भगवत श्रीकृष्णाय नमस्करणात्
प्राश्नयचूडाकरणोपनयनोद्वाहसंस्कारान् भाव-
येत् । ततः प्रथमादिनमोक्षेन तत्तन्नामभि
पूजयेत् । ॐ देवक्यै नम एव वसुदेवाय यशो-
दायै नन्दाय रोहिण्यै चक्रिकायै बलदेवाय
दत्ताय गमाय चतुर्भुजाय इत्यनेन यथाशक्ति
पञ्चोपचारैः पूजयेत् । ततः शृङ्गेण कुशपुष्प-
चन्दनजलान्वादाय भूमौ जायनी पातयित्वा,
ॐ श्रीरोदावधसमूत अन्विजससङ्गव ॥
यद्वाच्यार्थं शृङ्गाक्षेद रोहिण्यश्वा सहितो मम ॥
ॐ सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नम । इत्यर्घ्यं दद्यात् । ततः
प्रणाममन्त्रौ ।

“ॐ ज्योत्स्नाया पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये
नम ।
नमस्ते रोहिणीकान्त । सुधावास नमोऽस्तु ते ॥
नमोमखलादीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटे ।
कलाभिर्बहुमानाय नमश्चन्द्राय चारवे ॥”-
ततश्च ।
“अनघ वामन शौरि वैकुण्ठ पुरुषोत्तमम् ।
वासुदेव हृषीकेश माधव मधुसूदनम् ॥
वराह पुष्करिकाय वृषिह देवसूदनम् ।
हामोदर पद्मनाभ केशवं गङ्गाधरम् ॥
गोविन्दमन्युत देवमनन्तमपराजितम् ।
अवोचण जगद्दीन खर्गशिलनकारिणम् ॥
अनादिनिधन विष्णु त्रिकोकेश त्रिविक्रमम् ।
नारायणं चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
पीताम्बरधरं विद्य वनमाकाशभूषितम् ।
श्रीवत्साङ्ग जगत्पतेतु श्रीकृष्ण श्रीधर हरिम् ॥
प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ॥”

इति स्तवः ॥

ततः प्रथमेतु ।
“प्रथमामि सदा देवं वासुदेवं जगतपतिम् ।
जाहि मां सर्वदेवेश्वर हरि । संसारसागरात् ॥”
ततः प्रार्थयेत् ।
“ॐ जाहि मां सर्वपापह दुःखशोकार्थवाहरे ।।
सर्वलोकेश्वर जाहि पतित मां भवान्मेव ।
देवकौनन्दन श्रीश्वर हरि ससारसागरात् ।
जाहि मां सर्वदुःखह रोगशोकार्थवाहरे ।।
दुर्गतांशायसे विष्णो मे अरुणि सकलसकल ।
सोऽहं देवातिदुःखपञ्चाहि मां दुःखसागरात् ॥
पुष्कराक्ष निमयोऽहं मायाविज्ञानसागरे ।
जाहि मां देवदेवेश । त्वत्तो नाभ्योऽस्मि
रक्षिता ॥”
इति प्रार्थयेत् ।
“यद्वाले यच्च कौमारे वाह्ये यच्च यौवने ।
तत्तु पुण्यं दृष्टिमाप्तोऽहं प्राप्तं हरिं हृत्वायुधः ॥”
इति वष्टेत् ।

भाद्रः

ततो वृद्धशैतवादिचक्रवै काल नयेत् । पर-
दिने प्रातः स्नानादिकं कृत्वा भगवन्तं श्रीकृष्णं
यथाविधि संपूज्य दुर्गायाश्च सहोत्सव कार्यम् ।
ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् तेष्वेव दक्षिणां दद्यात्
सुवस्त्रादि यत् किञ्चिद्विदितमं श्रीकृष्णो मे प्रीयता
मिति ।
“ॐ य देवं देवकौ देवी वसुदेवादौजगत ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्तेऽसौ ब्रह्माक्षने नमः ॥
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इत्युक्त्वा विस्मयेत् ॥”
ततश्चोपवासपरदिने तिथिचक्रयोरवसाने
पारयम् । यदा तु महाविशाखा पूर्णमेकतर
स्वावसानं अन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तर
वा तदेकतरावसाने पारयम् । यदा तु महानि
शायासुभयस्थिति तदा उत्तवसाने पारय
कुर्यात् । तच्च मन्त्रः । ॐ सर्वाय सर्वेश्वराय
सर्वपतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नम ।
पारश्यान्तरस्तु समापनमन्त्रः । ॐ भूताय
भूतेश्वराय भूतपतये भूतसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नम । इत्यनेन व्रत समापयेत् ॥ ॥
भाद्रपुष्कपञ्चमीमधिकृत्य भविष्योत्तरे ।
“तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां अष्टम्यां त्रितये ।
यस्त्वालिख्यं करो भक्त्या कृत्वावर्णादिवर्णकैः ।
पूजयेत्तत्तत्पुण्यैश्च सपिण्डगणुपायकैः ।
तस्य तुष्टिं समायाति पद्मगाक्षकादयः ।
आसप्तमात कुलात्तस्य न भय सप्तमौ भवेत् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् सपूजयेत्ततः ।
इयमेवालेखनागपञ्चमीति वाचस्पतिमिश्रा ।
आलेखनागा कर्कोटकादयः पूर्णलिखिता
पूजा च आवखण्डपञ्चोविहितेति बोध्यम् ॥ ॥
अथ हरेः पार्श्वपरिवर्त्तनम् । तच्च द्वादश्यां
सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे । आभाका-
शितपक्षेऽथ ग्रहनावर्त्तनादिकमिति ब्रह्मपुरा-
णात् ॥ भाद्रपुष्कद्वादश्यां अवश्यमध्युक्तायां
सन्ध्यासमये द्वादश्यान्ध्याभावे एकादश्यादिषु
पादयोगे तद्भावेऽपि द्वादश्यां केवलायां वा
स्तवार्थकं साय सन्ध्यायां देवं संपूज्य ।
“ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्रार्थय द्वादशी तव ।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं खपिहि माधव ॥”
इति ब्राह्मणि पठेत् ।
“अथ सुप्ते जगन्नाथ । जगत सुप्त भवेदिति ।
प्रभुर्ह्येव जगि युध्येत जगत सर्वं चराचरम् ॥”
इत्यनेन पूजयेत् ॥ ॥
अथ चिह्नार्कं चतुर्थी चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तम् ।
चिह्नार्कमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।
“नारायणोऽभिपश्यन्तु निशाकरमरीचिषु ।
स्थितश्चतुर्थांमदापि मनुष्यानापतेक्ष स ॥
अतश्चतुर्थां चन्द्रं प्रमादाद्दृष्ट्वा मानव ।
पठेद्वाजपेयिकावाक् प्रहस्तुको वापुदहस्तुख ॥”
अभिपश्यतो मिथ्यापरीवादविमयीभूत । सोऽभि-
प्राप अद्यापि मनुष्यान् पठेत् । ततश्च
प्राहस्तुख उदहस्तुको वा कुशत्रिलोकान्वादाय

भाद्रः

ॐ अदोद्यादि चिह्नार्कचतुर्थीचन्द्रदर्शनकथं
पापक्षयकामो धार्मिकोवाक्यमहं पठिष्ये । इति
सकल्प्य ।

“ॐ चिह्नं प्रवेगमवधौतं चिह्नं जाम्बवता
हृत ।

सुकुमारक । मा रोहीस्तव ह्येव स्वमन्त्रक ॥”
इति विष्णुपुराणोक्तं धार्मिकोवाक्यं पठेत् ॥ ॥
अथानन्तव्रतम् । तच्च यद्दिने पूर्वाह्णलाभस्याहने
व्रतम् । उभयदिने चैत परदिने शुभम् । व्रताहु-
ष्ठानविधिस्तु पठ्यतौ ज्ञेय ॥ ॥ अथागस्त्याध-
दानम् । प्रभाष्यन्तु तिथितत्त्वेऽहसन्धेयम् ।
विहृष्टारविकर्णयत्नेन सौरमासादर । कन्यार्क-
संक्रान्तिपूर्वदिनत्रयाभ्यन्तरे कृतस्नानादिकता-
द्विकस्तिङ्गुप्रणयनाम्वादाय ॐ ततः सद्विष्णुचार्थं
ॐ अदोद्यादि सर्वाभिलषितचिह्नार्कामोऽगस्त्य-
पूजनमहं करिष्ये इति सकल्प्य शालग्रामे
जले वा दक्षिणासुख एतत् पादम् ॐ अग-
स्त्याय नमः । चितपुष्पाचतुष्टकं जलं शृङ्गेण
यद्दीप्ता इदमर्थम् ।

ॐ काशपुष्पप्रतीकाश्च अग्निमारुतसम्भव ।
मिन्वावरुणयो पूज्यं कुम्भयोगेन नमोऽस्तु ते ॥
ॐ अगस्त्याय नमः । एवमाचमनीयस्नानीय-
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिकं दद्यात् ।
ॐ आतापिभक्षितो येन वातापिभं महासुर ।
समुद्रं शोषितो येन स मेऽगस्त्य प्रसीदतु ॥
इति प्रार्थयेत् ॥ इति कृतवत्तम् ॥

भाद्रपद, पु (भाद्रपदानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
भाद्रपदी वा यच्च मासे स । भाद्रपदी + अक्ष ।)
भाद्रमास । इत्यमरः १।४।१७४ (यथा—
“ते तु भाद्रपदादौ निमासिकेन आख्याता ।
तद्वयथा । भाद्रपदानक्षत्रयुक्तौ वर्षा ॥” इति
सुश्रुते खण्डव्याने षष्ठेऽध्याये ॥)

भाद्रपदा, श्री, पूर्वभाद्रपदानक्षत्रम् । उत्तर-
भाद्रपदानक्षत्रम् । तत्प्रमंथाय । प्रौढपदा २ ।
इत्यमरः १।२।३।२२ ॥

भाद्रमासुर, पु, (भद्रमासुरप्रत्ययमिति । भद्रमास +
“मासुवत्सखासम्भद्रपूर्वाया ॥” ४।१।११५ ।
इति अक्ष । “उकाराच्चात्तादेशः ॥” इति
काशिका । सतीतनय । “सत्तास्तु तनये सत्ता-
तुरवद्भाद्रमासुर ॥” इति हेमचन्द्रः १।२।२०४

भाद्र, पु (भाति चतुर्दशसुवनेऽहं स्वप्रभया दीप्यते
इति । भा + “दाभाभ्यां ह ।” उक्ता १ ।
३२ । इति ह ।) अक्ष । (यथा, महा-
भारते ३।३।२४ ।

“अनन्तं कपिकी भाद्र कामदेव सर्वतोमुखः ॥”
विष्णु । यथा, तत्त्वैव १३।१४८।२७३
“सर्वं सर्वविद्भाद्रुर्विष्णुः सर्वतो जगद्देव ॥”
प्राध्याया पुनर्निर्देशः । यथा, तत्त्वैव १।१५।४८
“विष्णवस्तु भाद्रुश्च सुचक्रो दशमक्षया ।
इत्येतां देवगन्धर्वा प्राध्याया परिकीर्तिता ॥”
अङ्गिर उदहस्तुपय पुनर्निर्देशः । यथा, तत्त्वैव १।
३।२२० । ॥

“तपसश्च मनु पुत्र भानुवाप्यङ्गिरा” इत्यतः ।
 वादवविशेष । यथा, हरिवंशे । १४७ । २ ।
 “कन्या भानुमती नाम भानोदुहितरुप ।
 जहारात्मवधाकाङ्क्षी निजुन्मो नाम दानवः ॥”
 किरण । (यथा ऋग्वेदे । ६ । ६४ । २ ।
 “भद्राद्वज्रउविद्या विभास्युते शोचिभानवो
 द्यामपन्नम् ॥”
 “भानवो रक्षसः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ।
 अर्कटश्च । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ । प्रभुः ।
 राजा । इति धरणिः । उच्चार्यतपिष्ठविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ।
 भानु, स्त्री, (भातीति । भा + भु) भानुमती ।
 इति शब्दरत्नावली । (दक्षकन्यामिदं । यथा,
 मतस्यपुराणे । ५ । १५ ।
 “शृङ्खल देवमातृणां प्रजाविक्रममादितः ।
 मत्स्यती वसुधामो कन्या भानुरन्वती ॥”
 भानुपत्ता, स्त्री, (भानुरिव दीपितम फलमस्याः) ।
 कदली । इति जटाधरः ।
 भानुमती, स्त्री (भानु + मतुप + डीप) । विक्र
 मादित्यराजपत्नी । यथा,—
 “देवगुरो प्रसादेन जिह्वाग्ने मे सरस्वती ।
 तेनाहं रूपं जानामि भानुमन्वास्तित यथा ॥”
 इति वरचरि ।
 (कृतवीर्यस्य दुहिता । सा च अहंवाते पत्नी ।
 “यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।
 “अहंवाते खलुकृतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानु-
 मती नाम । तस्यामस्य जज्ञे चान्द्रमौसम् ॥”
 अमिरव प्रथमा सुता । यथा, महाभारते ।
 ३ । २१७ । ३ ।
 “प्रजासु तासु चान्द्रासु रूपेणाप्रतिभाभवतु ।
 देवौ भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥”
 वादवभावो कन्या । यथा हरिवंशे । १४७ । २ ।
 “कन्या भानुमती नाम भानोदुहितरुप ।”
 दुर्गोधनपत्नी । यथा, वैश्वदेवहाराटके २
 अङ्के ।
 “आय । यथा भानुमती देवौ यत्नं समर-
 विजयायै शया निवर्तितगुरुपादवन्दनाद्यप्रवृत्ति
 आरब्धनिधमा बाधोदाने तिष्ठतीति ॥”
 गङ्गा । यथा काश्यायणे । २६ । १२६ ।
 “सुक्तिसुक्तिप्रदा मेघी भक्तस्वगापयगदा ।
 भागीरथी भानुमती भाव्य भोगवती ह्यति ॥”
 भानुमातु, [तु] पुं (भानव सन्वस्येति । भा +
 मतुप) । कर्म । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 कुमारचम्पे । ३ । ६५ ।
 “अथोपनिषि गिरिधाय गौरी
 तपस्विने ताम्ररुचा करे ।
 विशोषिता भानुमती भयस्के-
 र्मन्दाकिनी पुष्करवीरसालाम् ॥”
 कश्चिद्देशजपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ६ । ५१ । ३३ ।
 “भानुमास्तु तप्तौ क्षौमं शरवर्जं दारयन् ।
 दनाद वज्रवशाद् दारयामो नभसजम् ॥”

केशिजस्य पुत्र । यथा भागवते । ६ । १३ । २१ ।
 “भानुमास्तस्य पुत्रोभूत्तदुत्तमस्तु तत-
 सुतः ॥”
 दौमित्र्युक्ते, जि । (यथा, महाभारते । १ । ३० । ४७ ।
 “चन्मोख्यपि च भानुमास्तस्य द्वापि च ॥”
 भानुवार, पु, (भानोवारः) । रविवारः । यथा,—
 “अमास्याया द्वादशी च सप्तमिन्व विधेयतः ।
 यता प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥
 अथ ज्ञानं यमो होमो देवतानां पूजनम् ।
 उपवासश्चापि दानमेकैक पावनं स्मृतम् ॥”
 इति तिथितत्त्वे सप्तमैवयनम् ।
 भानेति पुं, (भानां प्रभाचक्राणां नेमिरिव) ।
 कर्म । इति त्रिकाण्शेषः ।
 भाम उ क्रोधि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा
 आत्म - अक - सेट) । उ, भामते । इति दुर्गा
 दासः ।
 भाम, त क कोपने । इति कविकल्पद्रुमः । अदन्त
 पुरा पर अक सेट ।) अवभामतः । इति
 दुर्गादासः ।
 भाम, पुं, (भामनमिति । भाम क्रोधे + घण) ।
 क्रोधः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । २ । १ ।
 “मदेचिदस्य प्रवृत्तिं भामा
 न वरन्ते परिचाधो अदेवौ ॥”
 “भामा क्रोधा दौमयो वा ।” इति तद्भाष्ये
 सायनः । भातीति । भा + “अर्चिसुसुहृष्ट
 चिन्नुमायावापदीति ।” उच्चा १ । १३६ । इति
 मनु । १) कर्म । (भा + भावे मनु ।) दौमि । इति
 मेदिनी । मे २१ । भामिनीपति । इति शब्द
 रत्नावली । (यथा, देवीभागवते । ६ । १६ । ४६ ।
 “गुरु भिन्नं तथा भाम पुत्रश्च भामिनी तथा ॥”
 भामक, पु, (भाम एव । अर्थे कन् ।) भामिनी
 पति । इति शब्दरत्नावली ।
 भामा स्त्री, (भामते इति । भाम् + अन् + टाप्) ।
 कोपना स्त्री । इति शब्दरत्नावली ।
 भामिनी, स्त्री (भामते इति । भाम् + क्तिन् +
 डीप्) । कोपना स्त्री । इत्यमरः । १ । ६ । ४ ।
 स्त्रीमात्रम् । इति राजनिघण्टुः । (यथा,
 भागवते । ६ । १८ । ६ ।
 “एकदा दामवेन्द्रस्य प्रसिद्धा भामा कन्या ।
 सखी सख्यस्युक्ता गुरुपुत्रा च भामिनी ॥”
 तुल्यनामकगन्धर्वस्य दुहिता । यथा, स्कन्द
 पुराणे । १२८ । ७ ।
 “राजपुत्र । सुतेर्भ मे भामिनी नाम भामिनी ।
 अभिशपादादगस्तस्य विशासतनयामवतः ॥”
 भामिनीविकास, पु, (भामिनी विकासो यन्त्रः) ।
 जगन्नाथमिश्रपण्डितराजकृतकाव्ययन्त्रविशेषः ।
 तस्याद्यङ्गीकोशम् ।
 “दिग्गणे अयन्ते सप्तमसमग्रिका करटिव
 करिण्यः काव्ययात्रादसमग्रिका खलु नृगाः ।
 ददानीं लोकेऽस्मिन्नपुनश्चिन्तानां पुनरय
 न्खानां पाठित्वं प्रकटयतु कश्चिन् नृगपतिः ॥
 तस्य पुष्पिका । इति श्रीमत्पण्डितराजजगन्नाथ

नाथविरचिते भामिनीविकासे प्राक्षाविक
 प्रथमो विनासः । अङ्कारपञ्चन द्वितीयो
 विनासः । श्रीकृष्णगुणाशुवर्चन तृतीयो विना
 सः ॥
 भामिनी, [तु] जि, (भामः क्रोधोऽस्यस्येति । भाम +
 “अत इतिठनी ।” ५ । २ । १२५ । इति इति ।)
 क्रोधी । (तेजस्यो । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७७ । १ ।
 “कथा दशमेमाच्ये काको देवकुलोचते भामिने
 नौ ॥”
 “भामिने तेजस्विने ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।)
 भार, पुं (भिवते इति । अन् भरये + “अकर्तारि
 च कारके सञ्ज्ञायाम् ॥” ३ । ३ । १६ । इति
 घण ।) विश्रुतितुनापरिमाणम् । इत्य
 मरः । तनु अहसहस्रतोलाकात्मकमिति बावन
 बीवधः । यथा,—
 “अविश्राम वहेहार शोनेष्वच न विन्दन्ति ।
 सचन्तोवस्तथा निच नीचि शिञ्जेत गर्हभातः ॥”
 इति चाणक्यम् । ३३ ।
 विष्णु । इति मेदिनी । रे, ७२ । गुरुत्वम् ।
 (गुरुत्वगुणवद्भुम् ।)
 भारक, पु उतरगुरुदेशजशङ्खनपत्नी । इति
 पराशरम् ।
 भारत, स्त्री (भरनात् भरनवश्रीयावधिलक्षणे
 यन्त्र इत्यर्थः । यद्वा भार चतुर्वेदाङ्गिणां
 भ्योऽपि सारांशं तन्मोतीति । तन् + ड ।)
 यन्त्रमेव । इति मेदिनी । तै, १३८ । तत्त
 खासप्रचीनलक्षणीकात्मकमहाभारतसङ्ग्रहेति
 ज्ञासः । तस्य श्रवणादिफलं यथा —
 “भारतः श्रुत्वात्तल्ल भारतः परिकीर्तयेत ।
 भारत भवने यस्तु तस्य हस्तगतो जयः ।
 यो मोक्षतः कनकशङ्खमयः ददाति
 विप्राय वेणुविदे सुवह्नुस्तथा ।
 पुण्याश्च भारतकथाः श्रुत्वाश्च निज
 तुल्य फलं भवति तस्य च तस्य नैव ।
 नवनीत यथा दप्तो द्विपदां ज्ञाच्छब्दो यथा ।
 दृष्टानामुदधि अक्षो मौर्वैरिष्टतुल्यदाम् ।
 यथेतानीतिहासानां तथा भारतसुचते ।
 यत्नेन आचयेत आह्ने ज्ञात्तल्लान् प्रादमन्ततः ।
 अथमममपानं वे पितुं क्षास्त्रोपनिष्ठते ।
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपहृजेत ।
 विमेलस्यसुतादेवो भामस्य प्रहरिष्यति ।
 कार्त्तिके वेदमि विद्वान् आवधिविधायमनुते ।
 अथहस्ताक्षरं पापं ज्ञात्वादर्शय ॥”
 इति महाभारतम् । ३३ ।
 तदुत्तमिनी यथा,—
 अक्षोपायः ।
 “भारत सङ्ग्रहमाभि भारतवर्षेभ्यः भुव ।
 यज्ञे लब्धो बुधमान पाकवादिनिमित्ततः ।
 विष्णुनाभ्यज्जो नृणां ज्ञानपुत्रोऽचिरन्तितः ।
 योमकतो बुधस्तस्याद्वैतज्ञानं पुरोरवा ।
 तस्यादयस्तस्य पुत्रोऽभूदयथाभिरतः कुरु ।
 श्रान्तगुणस्य वशभूदङ्गारकां श्रान्तनी सुतः ॥

भीष्म सर्वगुणैस्तो ज्ञानवैवर्ण्यपारग ।
 शान्तो सत्यवत्याश्च द्वौ पुत्रौ सवभूवतु ॥
 चित्राङ्गदसु गन्धर्वं पुत्रं चित्ररथोऽवधीत ।
 अश्वो विशिखवीर्योऽभूत् काशिराजसुतापति ॥
 १३ चित्रवीर्यं स्वयति यासांसतसेजतोऽभवत् ।
 हृतराष्ट्रोऽम्बिकापुत्र पाण्डुरम्बलिकासुत ॥
 सुनिष्यायान् विदुरो गान्धार्वा हृतराष्ट्रत ।
 दुर्योधनप्रधानास्तु शतसंख्या महाबला ॥
 पाण्डो जन्मत्वा मादृशं पञ्च पुत्रा प्रजग्निरे ।
 युधिष्ठिरो भीमसेन अर्जुनो नकुलस्तथा ।
 सहदेवश्च पञ्चैते महाबलपराक्रमा ॥
 कुरुपाण्डवयोर्वैर देवयोऽगाधभूव ह ।
 दुर्योधनेन वीरेण पाण्डवा समुपहृता ।
 दग्धा जनुयुधे वीरास्तं सुक्ता सुधियामला ॥
 ततस्त एकचक्रायां प्राज्ञावस्य निवेशने ।
 विप्रवेशा महात्मानो निहत्वा वकराक्षसम् ॥
 तत पाञ्चालविषये द्रौपद्यास्ते स्वयवरम् ।
 विद्वांस्य वीर्यशुक्लां तां पाण्डवा उपवेशिरे ॥
 द्रौणभीष्मासुमत्या च हृतराष्ट्रं समावयत ।
 अहं राज्यं नतं प्राप्ता इन्द्रप्रस्थे पुरोसमे ॥
 राजसूयं ततश्चक्रुः सर्वा कृत्वा यतव्रता ।
 अर्जुनो द्वारवत्यान् सुमन्त्रां प्राप्तवान् प्रियाम् ॥
 वासुदेवस्य भगिनीं मित्रं देवकिनन्दनम् ।
 गाक्षीर्वं नाम तद्विष्य चित्तु लोकेषु विश्रुतम् ।
 अक्षयान् प्रायकाञ्चैव तथामेवञ्च दृष्टवन् ॥
 स तेन धनुषा वीरः पाण्डवो जातवेदसम् ।
 कृष्णद्वितीयो भीमवसुरतपयत वीर्यवान् ॥
 वृषान् दिग्विजये जित्वा रत्नाभ्यादाय वेददौ ।
 युधिष्ठिराय महेते आभे नौतिविदे सुधा ॥
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भाह्मि परिवारितः ।
 जितो दुर्योधनेनैव मायादूतेन पापिना ।
 कथदुःप्रासनमते स्थितेन प्रजुनेमते ।
 अथ द्वादशवर्षाणि वने तेऽपुनैरुत्तप ॥
 सर्वान्वा द्रौपदीसखा सुनिहन्ताभिसङ्गता ।
 यशुविराटनगरं शुभरूपेण सञ्चिता ॥
 वसमेकं महाप्राज्ञा गीयन्तादिमपाजयन् ।
 ततो ज्ञाता एक राट् प्रार्थयामासुराहता ॥
 पञ्च यामानर्हं राज्यं वीरा दुर्योधन वृषम् ।
 नामवन्तं कुर्वन्नेन युद्धश्चक्रुर्नजान्तिता ॥
 अर्चौहिणीभिर्दिव्याभिः सप्तभिः परिवारिता ।
 एकादशभिर्दुष्टकृतास्तेऽपि दुर्योधनादयः ॥
 आसीदुद्धं खर्गमार्गं देवासुरनलोपमम् ।
 भीष्म सेनापतिरभूदादौ दुर्योधने वक्त्रे ॥
 पाण्डवानां शिखण्डी च तयोर्दुहं नभूव ह ।
 शस्त्राश्लेषेर्मेहाघोरं दशराजं शराश्रणि ॥
 शिखण्डाज्जुनवाद्येच भीष्मः शरं शरैश्चिह्नः ।
 उत्तरायणमोक्षाय ध्यात्वा देवं गदाधरम् ॥
 उक्त्वा धर्मान् बहून् वषांसर्पयित्वा पितृन् ॥
 बहून् ॥
 आनन्दे तु भद्रे जीनो विमले सुक्तक्रिस्वि ॥
 ततो द्रौणो ययौ योद्धुं हृदयुज्जेन वीर्यवान् ।
 दिनानि पञ्च तदुद्धंमासीत परमदायकम् ॥

य एते पृथिवीपाला हताः पार्थास्त्रसागरे ।
 श्रीकमासाव्य पुत्रेण द्रौणोऽपि खगमाभूयात् ॥
 ततः कथं ययौ योद्धुमर्जुनेन महात्मना ।
 दिनद्वयं महदुद्धं कृत्वा पाथास्त्रसागरे ॥
 निमग्नं सूर्यलोकोक्तं ततः प्राप स वीर्यवान् ।
 ततः शस्त्रो ययौ योद्धुं धर्मराजेन धीमता ॥
 दिनार्द्धेन हतः शस्त्रो बाणैश्चैनसन्निभे ।
 दुर्योधनोऽथ वेगेन गदामादाय वीर्यवान् ॥
 अभ्यधावत वै भीमः कालान्तकयमोपमम् ।
 अथ भीमेन वीरेण गदया विनिपातितः ॥
 अन्धत्यामा ततो द्रौणिः सुप्तं सेनं ततो निशि ।
 जघान बाहुवीर्येण पितुर्धममनुस्मरन् ॥
 हृदयुज्जं जघानाथ द्रौपद्याश्च वीर्यवान् ।
 द्रौपद्यां रोदमानायामन्धत्याश्च शिरोमणिम् ।
 ऐवीकास्त्रेण तं जित्वा जयाहास्यं लभतम् ॥
 युधिष्ठिरः समावाह्यं श्लोचनं श्रीकसकुलम् ।
 खाला सन्तप्य देवांश्च पितृन् च पितामहान् ॥
 आन्धासितोऽयं भीष्मेण राज्यक्षेवाकरोन्महत् ॥
 विश्वमीजेऽन्धमेधेन विधिवद्विद्यावता ।
 राज्यं परित्यज्य स्थाप्य यादवानां विनाशनम् ॥
 श्रुत्वा तु मौन्ये राजा जप्ता नामसहस्रकम् ।
 विष्णोः खगं जगामाथ भीमाद्येवाहमिभुतः ॥
 इति मार्कण्डे १५ अध्यायः ॥३॥
 वर्षमिदं । इति मेदिनी । स तु जन्मुदीपस्य
 नववर्षान्तगतनवमवर्षे । तद्विवरणं यथा,—
 “उत्तरं यतः समुद्रस्य हिमालयेऽपि दक्षिणम् ।
 वर्षं तद्भारतं नाम भारती यच्च सन्नाति ॥
 नवयोजनसाहस्रो विचारोऽस्य महासुते ॥
 कर्मभूमिरियं खगमपवगच्छ गच्छताम् ॥
 महेन्द्रो मलयः सङ्गः शुक्तिमातृचपन्वतः ।
 विन्ध्यश्च पारिपाञ्चश्च वप्राश्च कुलपन्वता ॥
 अतः संप्राप्यते खर्गो सुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च ।
 तिर्यक्कलं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा सुते ॥
 इतः खगश्च मोक्षश्च मध्यस्थानश्च गच्छति ।
 न खल्वन्यत्र सत्त्वार्गं कर्मभूमौ विधीयते ॥
 भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदास्त्रिंशदयः ।
 इन्द्रद्वीपः कश्चिच्च तावत्पर्यं गभस्तिमान् ॥
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वश्च वारव्यः ।
 अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसङ्गतः ॥
 योजनानां सहस्रान् द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
 पूर्वं किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवना स्थिता ॥
 ब्राह्मणा, क्षत्रिया वैश्या मध्ये भूत्राश्च भामगाः ।
 इत्यायुद्धं न विन्यासेनैव यन्तो अवस्थिता ॥
 शतद्वयं न भामगा द्वा हिमवतादिनि हता ।
 वेदस्त्वितुस्तथास्यान्वा पारिपाञ्चोद्भवा सुते ॥
 नर्मदासुरसायाश्च नदी विन्ध्यविनि हता ।
 तापी ययोष्ठी विर्विन्ध्यप्रसूता जटसम्भवा ॥
 गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकास्तथा ।
 सङ्गपादोद्भवा वयः कृता पापभयापह्ना ॥
 कृतमाणा तावत्पर्यं प्रसूता मलयोद्भवा ।
 चिसामा जटिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवा कृता ॥
 जटिकुल्या कुमार्याद्या शुक्तिमत्पादसम्भवा ॥

आसीं ननुपनद्यश्च सन्ध्याश्च सहस्रशः ॥
 तास्मिन्ने कुरुपाञ्चालमध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
 ओद्गा कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च कत-
 क्षत्र ॥
 तथापरान्ताः सौराष्ट्रा भूराभीरास्तथाऽप्युदा ॥
 मायका मातवाश्चैव पारिपाञ्चनिवासिनः ।
 सौवीरा सेनवा ह्यूया शाखा शाकल-
 वासिनः ॥
 मद्रा रामास्तथाम्बुजा पारसीकादयस्तथा ।
 आसीं पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥
 समीपतो महाभागः । हृदयुद्धेनानुजलाः ।
 चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महासुते ॥
 कृतं जेता द्वापरश्च कलिङ्गान्यत्र न कश्चित् ।
 तपस्व्यन्ति यतयो जुहुते चात्र यज्विनः ॥
 दानानि चात्र दीयन्ते परलोकाधेमादरात् ।
 पुरुषैश्च पुत्रवो जन्मुद्गीपे सदृश्यते ॥
 यत्रैवैतत्पतिविष्णुरन्यद्दीपेषु नान्यथा ।
 तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जन्मुद्गीपे महासुते ॥
 यतो हि कर्मभूरवा ततोऽन्या भोगभूमयः ।
 अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रेरपि सप्तमः ॥
 कदाचिन्नभते जन्मुद्गीपे पुण्यस्थलं यतः ॥
 गायन्ति देवाः किल गौतमानि
 धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।
 खगपवगास्तदमार्गंभूते
 भवन्ति भूयः पुरुषा सुरक्षातः ॥
 कस्मात्स्यसङ्कल्पिततत्पुण्यजानि
 सन्ध्याश्च विष्णोः परमात्मरूपे ।
 अवाप्य तां कस्मन्महीमनन्ते
 तस्मिन्नेव ये जन्मजा प्रयान्ति ॥
 जानीम नैतत् क्व वयं विज्ञीम
 खर्गप्रदे कर्मणि देहवन्धम् ॥
 प्राञ्चाम धन्याः खलु ते महत्या
 ये भारते नेन्द्रियविप्रज्ञीना ॥
 नववर्षेण मेजेयः । जन्मुद्गीपमिदं मया ।
 जन्मयोजनविचारः सन्धिपातः कथितः तव ॥
 जन्मुद्गीपः समाहृत्य जन्मयोजनविचारः ।
 मेजेयः । वलयाकारः स्थितः सारोदधिर्वह्निः ॥
 इति श्रीविष्णुपुराणे २ अध्याये ३ अध्यायः ॥३॥
 आस्तु वर्षं जन्मकारणं तत्सामयस्य यथा,—
 “शतजन्मतपः कृत्वा जन्मेदं भारते कमेतः ।
 करोति सफलं जन्म श्रुत्वा हरिकथान्तम् ॥
 अर्चनं वन्दनं मन्त्रजपं सेवनमेव च ।
 स्मरणं कौतुकं श्रद्धादुःखान्नवयमौचितम् ॥
 निवेदनं सख्यं दास्यं नवधा भक्तिजन्यम् ।
 करोति सफलं जन्म ज्ञत्वेतानि च भारते ॥” ॥३॥
 अस्य पुण्यस्थलं कर्मभूमित्वं परिमाणं यथा,—
 “कर्मणां फलभोगश्च सर्वेषां सुरसुन्दरि ।
 नैव खर्गे न पाताले नान्यद्दीपे श्रुतौ श्रुतम् ॥
 कृत्वा शुभाशुभं कर्म पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
 अन्यत्र तत्पुण्यं भुङ्क्ते कर्मोऽपि नैव भवति ॥

भारत

हिमालयादायसुत्रं पुण्यक्षेत्रं भारतम् ।
 अष्ट सर्वस्वलाभाय सुनीनाय तपःस्थलम् ॥
 लब्ध्वा तत्र जन्म जीवो वञ्चितो विष्णुमायया ।
 श्रुत्वा तत्र करोति विषय विहाय सेवनं हरे ॥
 हत्वा तत्र महत् पुण्यं स्वर्गं गच्छति पुण्यवान् ।
 ग्रहीत्वा स्वर्गकल्याणं चिरं स्वर्गे प्रमोदते ॥
 स्वर्गमागच्छति नरो विहाय मानवीं तनुम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥१॥५६॥
 अध्यायौ ॥

भारत, पुं, (भरतस्य सुनेरवमिति । भरत+
 अण् ।) नट । इति जटाधरः ॥ अथि ।
 इति त्रिकाश्रयेण ॥ (भरतस्य गोत्रापत्य
 मिति । भरत+अण् ।) भरतस्य गोत्रापत्यम् ॥
 (यथा, महाभारते । २ । ११ । ७४ ।

“तत्राश्रयमश्नते तत्र कर्म भीमस्य भारतः ॥”)

भारतवर्ष, स्त्री (भारत भरतसम्बन्धि वर्षमिति ।)

जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तगतवर्षविशेषः । यथा,—
 “हिमाद्रं दक्षिणं वर्षं भरताय इदौ पिता ।
 तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥”
 तस्य नव भागा यथा,—

“भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदास्त्रिविधाः मे ।
 समुद्रान्तरिता शयास्ते लग्न्या परस्परम् ॥
 इन्द्रद्वीपः कसेरश्च ताम्रवर्णो गम्भीरमात्रः ।
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वो वायव्यस्तथा ॥
 अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसदृशः ।
 योजनानां सहस्रं वै द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ॥
 पूर्वे किराता यक्षान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ।
 नास्तेषां दक्षिणा वैश्या मृदाश्चान्तःस्थिताः ॥

इत्यादिब्रह्मविद्यादौ कल्मषि ज्ञतपावना ।
 तेषां सख्यवहारश्च एभिः कर्मभिरिच्छते ॥
 स्वर्गापवर्गप्राप्तिश्च पुण्य पापश्च वै तथा ।
 महेन्द्रो मलयः सप्तः सुक्तिमाद्रुच्यमन्तः ॥
 विन्ध्यश्च पारिपाञ्च वसिष्ठाश्च कुलाचलाः ।
 तेषां सहस्रशः शान्ते भूधरा ये समीपगाः ॥
 विस्तारोऽपि शिरो रत्ना विपुलाश्चिचवानवः ।
 कोलाहलः सर्वेभ्यो भन्दरो दङ्गुराचलः ॥
 वातान्वमो वेदुतश्च मेनाकः सुरस्यधरा ।
 तुङ्गप्रस्थो नामगिरिर्गोधवः पाञ्चुराचलः ॥
 पुण्यत्रैलोक्यजननी च रेवतीर्जुह्वं एव च ।
 ऋष्यशृङ्गः सगोमन्तः कूटशैलः क्षतस्करः ॥
 श्रीपर्वतश्चकोरश्च शतशोऽन्येऽन्यप्रर्वताः ।
 तैर्विमिश्रा जनपदाः स्त्रोष्णाश्चाम्नाश्च भागशः ॥
 ते योयन्ति सरिच्छेला वास्ता सन्धिविबोध मे ॥
 गङ्गा सरस्वती विन्ध्यश्चभ्रमा तथापगाः ।
 यमुना च शतद्रुहः वितकीरावती कुङ्गः ॥
 योमती धूतपाधा च बाहुदा च इषवती ।
 विपाशा देविका वङ्गविशाला गङ्गकी तथा ।
 कौशिकी चापरा विप्रः हिमवत्पादनिष्कृता ॥
 वेदस्तुतिर्वैतसिनी रात्रिनी सिन्धुरेव च ।
 वेष्ठा च खल्वशा चैव सवान्तीरा मही तथा ॥
 पारा चमैस्त्वती लूपी विदिशा वैजवन्धि ।

भारत

विप्रा ह्यवन्ती च तथा पारिपाञ्चिका

स्मृता ॥

श्रीशो महानदश्चैव नर्मदा सुरसा क्रिया ।
 मन्दाकिनी दशार्वा च चित्रकूटा तथापगा ॥
 चित्रोत्पलाय तमसा करतोया पिशाचिका ।
 तथात्या पिप्पला ओशी विपाशा वङ्गला नदी ॥
 चरोरणा सुक्तिमसी मङ्गली चिदिवा क्रतुः ।
 ऋषपादप्रकृता वै तथात्या वेगवाहिनी ॥
 शिप्रा पयोणी निविन्धा तापी च निवधावती ।
 वेष्ठा वैतरणी चैव शिनीवाली कुसुङ्गी ॥
 तीया चैव महागौरी दुगा चान्तः शिवा तथा ।
 विन्ध्यपादप्रकृतास्ता नद्यः पुण्यजला शुभा ॥
 गोदावरी भीमरथी लज्जावती तथापगा ।
 तुङ्गभद्रा समयोगा वाङ्गा कावेर्यथापगा ।
 सप्तपादविनिष्क्रान्ता इमास्ता सरिदुत्तमा ॥
 क्षतमाणा ताम्रपर्णी पुण्यलातुपलावती ।
 मलयान्निससुङ्गीता नद्यः श्रीतल्लवास्त्रिमा ॥
 पिङ्गसोमपिङ्गुल्या च इक्ष्वा चिदिवाल्या ।
 काङ्गुलिनी वङ्गकरा महेन्द्रप्रभा स्मृता ॥
 ऋषिका च कुमारी च मन्दागा मन्दावाहिनी ।
 लज्जा पलाशिनी चैव सुक्तिमत्प्रभा स्मृता ॥
 सर्व्वा पुण्या सरस्वत्यः सर्व्वा गङ्गा समु-
 द्रगाः ॥

विन्ध्यस्य मातरः सर्व्वा सर्व्वा पापहरा
 स्मृता ॥

अस्याः सहस्रशः शोताः सुदृढा द्विषोत्तमाः ।
 प्रादुर्गतकालवहाः सन्ति सर्व्वाकालवहाः वा ॥
 मत्स्याः कुम्भ्याः कुल्याः कुन्तला काशिको-
 शलाः ॥

अर्जुनाश्च पुलिङ्गाश्च समक्राश्च ढके सह ।
 मध्यदेशे जनपदाः प्रायशोऽभौ प्रकीर्तिताः ॥
 सङ्ख्यस्य चोत्तरेभ्यः यत्र गोदावरी नदी ।
 पृथिव्यामपि ज्ञतुस्त्वायां च प्रदेशो मनोरमः ॥
 गोवर्धनपुरं दम्ब्य भार्गवस्य महात्मनः ।
 काङ्गीका वाटघाणाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥
 अपरान्ताश्च मृगाश्च पङ्गवाश्चमखिकाः ।
 गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरभद्रकाः ॥
 शतद्रुदा कलित्याश्च पारदाहारम्विकाः ।
 माठरा रक्षस्यतकाः केकया दशमानिकाः ॥
 दक्षिणोपनिवेशाश्च वैश्वमृङ्गकुलाणि च ।
 काम्बोजा दरदाश्चैव वल्बरा ह्यङ्गुलीकाः ॥
 नीचाश्चैव तुवाराश्च पङ्गवा वाङ्गुलीदराः ।
 आन्धेयाः सभरङ्गाणाः प्रसङ्गाश्च दशेरकाः ॥
 लम्पकाः खनकाराश्च चूलिका आङ्गवे सह ।
 अपधाश्चानिमद्राश्च किरातानाश्च जातयः ॥
 तामसा ह्यसमाग्राश्च काङ्गोरास्तङ्गनाक्षराः ।
 चूलिकाः कुङ्कुकाश्चैव कर्वा दार्वास्तथैव च ॥३॥
 एते देशाः सुदीर्घास्तु प्राच्यान् देशास्त्रिविधाः ॥
 अन्धवाका सुन्नरका अन्तर्गिरिविदिगिराः ॥
 तथा ह्यवङ्गा वङ्गिया मज्जा भजवर्तिका ।
 त्रक्षोत्तराः प्रविजया भार्गवाङ्गयमदकाः ॥
 प्रागज्योतिषाश्च मज्जा विदेहाश्चान्विजिकाः ॥

भारत

मन्वा मगधगोमेदाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥
 अधापरे जनपदाः दक्षिणापथवासिनः ।
 पाङ्गुश्च केरलाश्चैव नीलाः कुल्यास्तथैव च ॥
 सेतुका म्विकाश्चैव कुमारा वागवाचिकाः ।
 महाराष्ट्रा माह्विका कलिङ्गाश्चैव सर्वशः ॥
 आभीरा सह चैषीका आटया श्रवराश्च ये ।
 पुलिन्दा विन्ध्यमावेया वेदमा दक्षणे सह ॥
 पौरिका मौलिकाश्चैव अश्वका भोगवहना ।
 तैलिका कुन्तला ह्यन्वा उद्दिदा नाल-
 कारका ॥३॥

दक्षिणात्यास्त्रिमे देशा अपरान्तास्त्रिविधा मे ।
 सौपारिकाः कालनदा दुष्मास्ताजीयकै सह ॥
 कारखरा कोहलङ्गा वानेया राजभद्रका ।
 तीवला कोशलाश्चैव त्रेपुरा विदिशास्तथा ॥
 तुवारास्तुम्बराश्चैव पाटवो नैषधे सह ।
 पुलिन्दाश्च सुग्रीलाश्च रूपपास्तामवे सह ॥
 तथा कुवमिण्यश्चैव सर्वे चैव करखरा ।
 वासिकाश्चाश्च ये चान्ते ये चैवान्तरवर्मदाः ।
 मासकच्छाः समाधेयाः सर्वे चारखतै सह ।
 कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आवन्त्याश्चान्धे सह ॥
 इत्येते ह्यपरान्ताश्च श्वश्रु विन्ध्यनिवासिनः ।
 मलजाश्च कच्छाश्च मेकलाश्चोत्तले सह ॥
 उत्तमर्वा दशार्वाश्च भोजाः किन्धिन्यकै सह ।
 अन्धुपास्तुकिरेराश्च वीरहोत्रा ह्यवन्तयः ॥
 एते जनपदाः सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥
 अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पञ्चताम्रविधश्च ये ॥३॥
 निर्हारा ह्यसमाग्राश्च कुपयास्तङ्गना खवा ।
 कुत्सा प्रावरणाश्चैव कर्वा दम्बाः सङ्गुहकाः ॥
 त्रिगताः मानवाश्चैव किरातास्तामवे सह ।
 क्षतचेतादिकश्चाश्च चतुर्धमस्ततो विधिः ॥३॥
 एतन्तु भारतं वर्षं चतुः सङ्ख्यानवस्थितम् ॥
 दक्षिणे परतो ह्यस्य पूर्व्वे च महीदधि ।
 हिमवातुत्तरेणास्य कार्मुकस्य यथा गुणः ॥
 तदेतद्भारतं वर्षं सर्व्वबीजं द्विषोत्तमम् ॥
 देवत्वममरेश्वर्यं देवत्वमर्त्यता तथा ॥
 ऋगपञ्चमरचरा योनीस्तद्वत् सरीरकाः ।
 स्वावराणाश्च सर्व्वेभ्योऽसतो ब्रह्मन् । शुभाशुभे ॥
 प्रयान्ति कर्मभूतसङ्गान्धलोकेषु विद्यते ।
 देवानामपि विप्रैः । सर्व्वेषु मनोरथः ॥
 अपि मातृवमाद्यामो देवत्वात् प्रसृता
 स्मृतौ ।

मनुष्याः कुर्वन्ते तन्तु यन्न शक्य सुरासुरे ।
 खलकानिगच्छन्त्यस्ते खलकानिचपञ्चोत्तमके ।
 न किञ्चित् क्लियते कर्म सुखलोपोपहृति ॥”
 इति श्रीमहाकर्मव्याख्यायाम् भारतखण्डवचन-
 नामाध्यायः ॥५०॥ ३॥ अपि च ।
 “भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छेलाः सन्ति बहवः ।
 मलयो मङ्गलप्रस्थो मेनाकश्चिद्रुदः ऋषभ
 कूटश्च कोशः सङ्गी देवगिरिश्चैव च ।
 श्रीशैलो वेङ्गटो महेन्द्रो वारिधारो विन्ध्यः
 सुक्तिमाद्रुचिगिरिः पारिपाञ्चो ब्रोजश्चिचकूटो
 गोवर्धनो रेवतश्च कङ्कमो नीलो मोकास्यः

इन्द्रकील कामगिरिरिति चान्ये शतसहस्रशः
शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नदा गच्छन् सन्धस-
ञ्जाता । एतासामपि भारतम् प्रजा नामभिरेव
पुनन्तीनामात्मना चोपसृजन्ति चक्रवर्णा
ताम्बपर्णी अवटोदा कृतमाणा वैद्यायवी
कावेरी वेष्ठा पयस्विनी शर्करावर्ता सुकुमन्ना
ह्रस्ववेष्ठा भीमरथी गोदावरी निविन्ध्या
प्रयोद्यो तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मन्वती
अन्ध शोण्यश्च नदी महानदी वेदच्छतिर्ह वि-
कुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना
सरस्वती इन्द्रवती गोमती सरयूरोचवती वृ-
धती सप्तवती सुयोमा शतहन्त्रभागो मेरु-
दृषा वितस्ता अविक्की विन्धेति महानद्यः ।
अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषेणान्यन्यभिः सुकलोहित-
लक्ष्मणैश्च खारब्देन कर्मणा दिव्यमाशुवगारक-
गतयो वज्र आत्मन आशुपूर्वैश्च सर्व्या ह्येव
सर्व्या विधीयन्त । यथावद्यविधानमपवर्ग
आपि भवति । योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मनि
अनात्मोऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि बाहुदेवे
अन्यन्निमित्तमन्त्रियोगलक्ष्यो नानागति-
निमित्ताविद्यायन्त्रियन्त्रयद्वारेण यदा हि महा-
पुरुषपूज्यप्रसङ्गः । एतदेव हि देवा गायन्ति ।

“अहो वतेषां किमकारि शोभन
प्रसन्न यथा खिद्रुत खय हरि ।
जेज्जल लब्धं शुभं भारताक्षिरे
सुकुम्हसेवौपधिकसृष्टा हि न ॥
किं दुष्करेण क्रतुमिच्छोऽश्रते
दानादिभिर्नां दुजयेन फलगुना ।
न यत्र नारायणपादपङ्कज
स्त्विति प्रसृष्टातिशयेन्योतसवात् ॥
कम्पायुषां स्थानजयात् पुनर्भवात्
लब्धायुषां भारतभूजयो वर ।
लब्धेन सर्वेण कृतं मनस्विन
सन्धस्य सयान्धमय पद हरे ॥
न यत्र वैकुण्ठकथा सुधापमा
न साधवो भागवतास्तदाश्रया ।
न यत्र यज्ञेशमला महोत्सवा
सुरेशकोटोऽपि न वे स सेवताम् ॥
ग्रामा वृक्षातिश्लिष्ट ये च अन्तर्बो
जानक्रियाप्रयकलापसम्भूताम् ।
न चेदयतेरन्न पुनर्मुतायते
भूयो वनोक्ता इव बालि कन्यनम् ।
ये अह्वया वह्निवि भागशो हवि-
र्निरुप्रमिष्ट विधिमन्त्रवस्तुतः ।
एक एषणनामभिराहुतो सुदा
स्रक्ताति पूर्य लक्ष्मणाश्रयां प्रसृष्ट ॥
सर्व दिशश्चर्चितमर्धितो वृषां
नेवार्पदो यत् पुनरर्पिता यत ।
अथ विधत्ते भगवामिच्छता-
मिच्छापिधानं निजपादपङ्कजम् ॥
यद्यत्र न खगसुखावशेषित
स्वित्तल्ल लल्लल्ल लल्लल्ल शोभनम् ।

तिनाजनामि स्तुतिमन्त्रमन्त्र स्था-
हर्षे हरियङ्गवतां श्रुतगोति ॥

श्रीशुक उवाच । जन्मद्वीपस्य च राजद्रुपद्वीपा-
नष्टौ हेतव उपदिशन्ति सागरात्मजैरन्ध्रान्धेय
इमां महतीं परितो निखनङ्गिरुपकल्पितान् ।
तद्वयथा । स्वर्गप्रस्थान्द्रुपद्वीपवर्णो रमणको
नन्दहरिश्च पाञ्चजन्यं विह्वलो लङ्घेति । एव
तत्र भारतोत्तमजन्मद्वीपवर्षविभागो यथोप-
देशस्तुपवर्णितः ।” इति श्रीभागवते महापुराणे
५ स्कन्धे द्वीपवर्णनं नाम १६ अध्यायः ।
(विष्णुपुराणे च । २ अध्याये ३ अध्याये ।
“उत्तरं यत् सप्तद्रुपद्वीपमात्रेणैव दक्षिणम् ।
वर्षं तत् भारतं नाम भारती यत्र सन्तति ॥१॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महासुने । ।
कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गश्च गच्छताम् ॥” २॥
अपरश्च ।
“अतः संप्राप्यते स्वर्गोऽस्तुतिमन्त्रात् प्रयान्ति वै ।
तियकल नरकश्चापि यान्त्यतः पुरुषा सुने ॥३॥
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यमन्त्रश्च गन्त्यते ।
नखल्लन्यत्र मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते ॥” ४॥
अपि च ।

“तत्प्राप्तिं भारते वर्षे युगान्ध्रं महासुने । ।
कृतं चेता ह्यपरश्च कल्पिन्ध्यान्ध्रं न कल्पित ॥५॥
तपस्व्यान्तः सुनयो लुङ्घते चात्र यत्किञ्चन ।
दानानि चात्र दीयन्ते परलोकायमादरात् ॥” ६॥
“अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जन्मद्वीपं महासुने । ।
यतो हि कर्मभूरेषां ततोऽन्या भोगभूमयः ॥७॥
अत्र जन्म सङ्गच्छाणां सङ्गच्छेदपि सत्तम । ।
कदाचिज्जन्मते जन्मसाधुस्य पुण्यसम्पदात् ॥८॥
गायन्ति देवा किञ्च गीतकानि
धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गमपवर्गाश्चदमागभूते
भवन्ति भूयः पुरुषा सुरत्वात् ॥९॥
कल्माषप्रक्षुब्धतत्तत्प्रकानि
सन्धस्य विष्णो परमात्मभूते ।
अवाप्य ता कर्म महोत्सवन्ते
तस्मिन्त्यथ यत्नमला प्रयान्ति ॥१०॥
आनीम नेततः क्व वर्षं विनीने
स्वर्गप्रदे कल्माषि देहवन्धम् ।
प्रापस्याम धन्या खलु ते मनुष्या
ये भारते नेत्रियविप्रहोरा ॥” ११॥

भारती, स्त्री, (भ + आत्त । स्त्रियां ङीप् ।)
वचनम् । (यथा, कुमारः । ६ । ७६ ।

“तमयमिव भारत्या सुतया योक्तुमहसि ॥”

सरस्वती । (यथा, कालिदासः ।

“बीजापुस्तकरञ्जितहस्ते

भगवति भारति देवि । नमस्ते ॥”

पश्चिमेद । इतिमेद । इति मेदिनी । ने,
१३८ = यथा,—

“शङ्करे कौशिकी नौरे खालन्धारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च बीमत्से इति सर्वत्र भारती ॥”
भारती इतिस्तु भारती संस्कृतप्राचीनं नाम-

आपारो नराश्रयः । इति साहित्यद्वयस्य ६
परिच्छेदः ॥ ग्राक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शङ्कराचार्यशिष्यतोडकस्य शिष्याणामन्य
तमस्य उपाधिविशेषः । यथा, प्रायतोविश्या-
मवधूतप्रकरेण ।

“विद्याभारेण सम्पूर्णं सर्वभारं परित्यजेत् ।
दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्तिता ॥’
नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२२।२५।
“भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुसूरा यथा ॥”

भारद्वाजः स्त्री, अस्त्रि । इति हेमचन्द्रः । ३।२८६॥

भारद्वाजः, पुं (भरद्वाजस्य अपत्यं गोत्रापत्य-
मिति वा । भरद्वाज + “अवृथ्वानान्त्ये विदा-
दिभ्योऽञ्” ४ । १ । १ ४ । इति अञ् ।)
श्रीवाचार्यः । (यथा, महाभारते । ७।६। २३ ।
“ततः प्रयाते सङ्घा भरद्वाजे महारथे ।
आर्जुनादेन घोरेण वस्तुषा समकम्पत ॥”)

अभिमेद । इति मेदिनी । जे, ३४ । अगच्छ
सुनि । इति शब्दरत्नावली । मङ्गलस्य हि ।
इति गङ्गवज्रतत्त्वम् । आषाढपक्षी । इहस्यति

पुनः । इति हेमचन्द्रः । (देशमेद । यथा,
“लक्ष्मणपणाद्भारद्वाजे ॥” ४ । २ । १४५ ।

इति स्त्रवे “भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन
एव नगोचशब्दः ॥” इति काशिका । भर-

द्वाजवशात्, नि । यथा, महाभारते । १ ।
१३१ । ३ ।

“इति सन्निधौ गाङ्गेयस्तदा भारतसत्तम । ।
श्रीवाय वेदविदुषि भारद्वाजाय धीमते ।

पाण्डवान् कौरवाञ्चैव ददौ शिष्यान्तरवर्धभ ॥”)
भारद्वाजी, स्त्री, वनकार्पावी । इति शब्दरत्ना-

वली । (नदीमेद । यथा, महाभारते । ६ ।
६ । २६ ।

“श्रीवाश्च पिच्छिलाश्चैव भारद्वाजीश्च निम्ब-
गाम् ।

कौशिकीं निम्बगां श्रीवां बाहुदामश्च चक्र-
गाम् ॥”)

भारय पुं (भां दीप्ति रयते प्राप्नोतीति । रय
गतौ + पदाद्यच् ।) भारद्वाजपक्षी । इति

शब्दचन्द्रिका । भारद् इति भावा ।
भारयष्टि, स्त्री, (भारश्च यष्टि ।) भारवश्च

दृक् । वाक इति भावा । तत्पण्याय । विह
ङ्गिका २ । इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥

भारवः, स्त्री, (भार वातीति । भार + वा +
“आतोऽनुपेति ॥” ३ । २ । ३ । इति क ।)

धनुर्गुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भारवाङ्गः पुं, (भार वहतीति । वह + “कल्म-

ययञ्” ३ । २ । १ । इत्यञ् ।) भारिक ।
इत्यमरः । ३।१ । १५ ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । १३३ । १ ।
“अन्धस्य पन्था वधिरस्य पन्था

स्त्रियाश्च पन्था भारवाङ्गस्य पन्था ॥”)
भारवाङ्गी, स्त्री, (भारवाङ्ग + गौरादित्वाद्

ङीव ।) नौसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भार्गवः

भारवि, पुं, कविप्रियेय । स च किराताजुनीय
नामकयन्त्रकर्ता । तत्पर्याय । श्रुतपुत्र २ ।
इति त्रिकाङ्गशेषः । तस्य यन्त्रस्य प्रथम-
श्लोकोऽयम् ।

“अथ कुरुक्षेत्राधिपस्य पालनीं
प्रजासु वृत्ति यमयुक्तं वेदितुम् ।
स वल्लिङ्गिणी विदित समाययौ
युधिष्ठिर द्वैतवने वनेचरः ॥”

भारहृत्, पुं, काचीनामकगन्धद्रवम् । इति
शब्दचन्द्रिका ।

भारहृत्, पुं, (हरतीति । हृ + पदाद्यच् । भारस्य
हृत् ।) भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ।
भारहार, पुं, (भार हरतीति । हृ + ह्यच् ।)
भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ।

भारि, पुं, (इभस्य भारिः । एघोदरादित्वात्
इलोप ।) बिह । इति हेमचन्द्रः ।

भारिकः पुं (भारोऽर्थः वाङ्मयवाच्यः । “अतः
इतिठनी” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) भार
वाहकः । भारी इति आत् । तत्पर्यायः ।
भारवाह २ । इत्यमरः । २ । १ । १५ ।

भारहृत् ३ भारहार ४ । इति शब्दरत्ना-
वली । (यथा कथाचरितचामरे ३७ । ५६ ।
“तत्र चाप्यागतः केचित् तन्त्रुः काष्ठ-
भारिका ॥”)

भारिड, पुं, पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । श्याम
चटक २ श्रेष्ठिरः ३ कम्बजक ४ । इति
राजनिघण्टुः ।

भारी, [व] पुं (भारोऽर्थस्य आक्षिप्त्वेति । भार +
इत् ।) भारवाहकः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः । (यथा, भवौ । २ । १३८ ।

“नक्षत्रो दशमीस्थः रोगिणी भारिः स्त्रियाः ।
आतकस्य च राज्ञश्च मन्त्रा देवो वरस्य च ॥”
भारवृत्ते, नि ।

भारौही, स्त्री, (भारं वहतीति । वह् + क्ति ।
स्त्रियां ङीप् ।) तत् प्रसादावकाशौ कटः ।
भारवाहिकाः । इति तुभ्योद्यमाकरवम् ।

भार्गवः, पुं, (भृगोरपत्यम् तद्गोत्रापत्यमिति ।
भृगु + अच् ।) परशुरामः । मुक्तापाथः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६६ । ४५ ।

“तस्मिन्निमुक्ते विधिना योगश्चेमाव भार्गवे ।
अन्यस्तुपाद्यामाव पुनः भृगुरनिन्दितम् ॥”
धन्वी । मयः । इति मेदिनी । वे, ४५ । भारव-
यमध्ये प्राच्यदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—

“त्रक्षीतरा प्रविजया भार्गवा ज्ञेयमहकाः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ।

(कुलात् । यथा, महाभारते । १ । १६२ । १ ।
“गत्वा तु तां भार्गवकर्मशाळां
पार्थोऽर्थां प्राप्य महाबलभाषौ ॥”

“भृगु खण्डवृत्ति जीविकार्थं भृगुणा खव
हरतीति भार्गवः कुलात् ॥” इति तट्टीकायां
नीलकण्ठः । मार्कण्डेयः । यथा, महाभारते ।
१३ । २२ । १५ ।

भार्थी

“इत्युक्त्वा ते जम्बराम् चत्वारोऽमिततेजसः ।
एषिवीकाश्रमपञ्चापि प्रलङ्घयन् भार्गवः ॥”
शौनकः । यथा, महाभारते । १ । १८ । ६ ।
“तथेति पञ्चवोद्विष्यन्तश्चत्वारोऽपि भार्गवः ॥”
भृगुवैश्याये, नि । (यथा महाभारते । ३ ।
६६ । ४१ ।

“शृणु रामस्य राजेन्द्र । भार्गवस्य च पीमत् ॥”
भार्गवप्रियः, पुं, (भार्गवस्य प्रियः ।) शौरकः ।
मुक्ताधिष्ठालदेवताकल्पात् ।

भार्गवी, स्त्री, (भार्गव + ङीप् ।) पार्वती ।
(भृगोरपत्य स्त्री । भृगु + अच् + ङीप् ।)
कन्या । (अस्या भृगुसुतात्वमुक्तं यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । १४६ ।

“एतत् ते कथितं ब्रह्मन् । यन्मूर्तां त्वं परि-
पृच्छसि ।

चौराभौ वीर्यया जाता पूर्वे भृगुसुता वती ॥”
दूर्वा । इति मेदिनी । वे, ४५ । (यथा, वैद्यक-
रत्नमाकाशम् ।

“सहस्रवीर्या दूर्वा तु मङ्गला भागवी
रहा ॥”)

नीलदूर्वा । इति शब्दरत्नावली । (यथास्या
पर्यायः ।

“नीलदूर्वा रहानन्ता भार्गवी श्रुतपर्यन्ता ।
श्रव्य सहस्रवीर्या च श्रुतवहो च कौर्मिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

श्वेतदूर्वा । इति राजनिघण्टुः । (भृगुवैश्याय-
स्त्रीमात्रे । यथा, महाभारते । १ । ७३ । ३३ ।
“कक्षाचिरायितोऽर्षीति पृच्छामाह भाग-
वीम् ।

इतोऽहमिति वाचस्पतौ एघोऽत्राद्य-
कन्या ॥”)

भार्गो स्त्री, (भृगु + ङीप् । भार्गोऽर्थस्य इति ।
“ज्योतिष्कादिभ्य उपपञ्चानम् ।” ५ । २ । १ ।
इत्यस्य वार्त्तिः । इति अच् । ततो ङीप् ।)

उच्चविशेषः । वामनहाटौ इति भाषा । तत्-
पर्यायः । गार्हभशास्त्री २ पञ्चो ३ अङ्गार-
वल्ली ४ त्राक्षो ५ त्राक्षश्च यष्टि ६ वान्तादि

७ भृङ्गना ८ पद्मा ९ यष्टि १ भारङ्गी ११
कतारि १२ कामजित् १३ सुकपा १४
अमरेटा १५ शक्रमाता १६ । अस्या गुणाः ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कासनाश-
श्लेष्मत्रयक्रिमिदाहपित्तनाशित्वम् । इति राज-
निघण्टुः ॥ अन्यतः वाक्पञ्चयष्टिकाशब्दे द्रव्यम् ॥

भार्वाणी स्त्री, (भारवाणी । एघोदरादित्वात्
वाङ् ।) भारवाणी । वनकापावी । इति
शब्दरत्नावली ।

भार्वा, स्त्री, (भरवीया इति । भृ + “नह-
नीर्येत् ॥” ३ । १ । १२४ । इति ययत् । टाप् ।
यथा भया दीपता भार्वाः ।) वेदविद्या-
नेषोद्गा । विधिपूर्वकविवाहितः । तत्पर्यायः ।

पत्नी २ वाचिपुत्र्यौ ३ द्वितीया ४ सङ्घ-
धर्मिणी ५ जाया ६ दारः ७ “सङ्घधर्मिणी

भार्थी

८ धर्मचारिणी ९ दारः १ कलत्रम् ११
कलत्रकम् १२ ॥ इति शब्दरत्नावली । अस्या
प्रशसा यथा —

“सा भार्या या प्रिय ब्रूयात् स पुत्रो यस्य
जीवति ।

स जीवति शुभो यस्य धर्मो यस्य स जीवति ॥
शुभधर्मविहीनो यो विष्णुः तस्य जीवन्म ॥
सा भार्या या यज्ञे दद्यात् सा भार्या या

प्रियवदा ॥
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पति
व्रता ।

विद्यज्ञाता सुमन्वा च निष्कश्च प्रियवदिनी ॥
अन्यस्य सुखभावाय च सततं मङ्गयेयता ।
सततं धर्मवद्भुजा सततश्च पतिप्रिया ॥

सततं प्रियवद्वी च सततं ऋतुकामिनी ।
पितृदेवक्रियाशुक्ता सर्व्वीमाश्रयवर्द्धिनी ॥
यस्मिन्मर्त्ये भवेद्भार्या देवेभ्यो न स मातुषः ॥”

अस्या दोषा यथा,—

“यस्य भार्या विरुपाक्षी कक्षका कक्षप्रिया ।
उत्तरोत्तरवादा स्यात् सा जरा न जरा जरा ॥

यस्य भार्याश्रिताश्च परवेष्टाभिकाङ्क्षिणी ।
कुक्रिया व्यक्तकल्पा च सा जरा न जरा जरा ॥”
“यस्य भार्या शुभज्ञा च भूतारमदुर्गामिनी ।

अन्यास्तेन तु चतुर्धा सा प्रिया न प्रिया प्रिया ॥
दुष्टा भार्या श्रुतं मित्रं शब्दाभ्युत्तरदायका ।
सर्व्वे च यज्ञे वाचो ऋतुरेव न सशयः ।

आपन्नं मित्रं जानीयात् शुद्धं गूरु वने शुचिम् ।
भार्याश्च विभवे लौके दुर्मित्रे च प्रियातिथिम् ॥”
इति गारुडे वीतिसारे १ । ८ । ६ । अथार्थौ ॥

(तथा च महाभारते । १ । ७४ । ३६—४५ ।
“सा भार्या या यज्ञे दद्यात् सा भार्या या
प्रजावती ।

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या
पतिव्रता ॥

अर्द्धं भार्यां मनुष्यस्य भार्यां श्रेष्ठतमं सखा ।
भार्यामूलं त्रिवर्गस्य भार्यामूलं त्रिरन्ध्रम् ॥
भार्यावन्तं क्रियावन्तं सभार्यां सङ्घमेधिवः ।

भार्यावन्तं प्रमोदनी भार्यावन्तं श्रियान्विता ॥
सखायं प्रविविक्तं भवन्तीति प्रियवदा
पितरो धर्मकार्येषु भवन्तीति मातरः ॥

कान्तारेऽपि विद्यामो जनसाध्वनिकस्य वे ।
य सदारं स विद्यास्यक्तसाहारा परा गतिः ॥
सखरन्तमपि प्रेतं विषमेऽप्येकपातिनम् ।

भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥
प्रथमं सखिता भार्यां प्रति प्रेक्ष्य प्रतीक्षते ।
पूर्वं सततं भर्तारं पश्चात् सख्युगमयति ॥”

उच्चसतिरुपायः ।
“यस्य नास्ति सती भार्या यज्ञेऽपि प्रियवादिनी ।

अरस्य तेन गन्तव्यं यथारस्य तथा यज्ञम् ॥
सुश्रीका सुन्दरी श्रान्ता मुक्ता यस्य सङ्घोदरात् ।
अरस्य तेन गन्तव्यं यथारस्य तथा यज्ञम् ॥

भावाद्भरता वनिता कृता यन्त्रं च श्रवणा ।

भार्या

अरण्य तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 देवेनापहृता यस्तु प्रतिवाधा पतिव्रता ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 यस्तु माता गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 प्रियाभूत्वा गृहं यस्तु पूर्वं स्त्रीधनवन्धुभिः ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 भार्याभूत्वा वनसमा सभार्याश्च गृहा गृहा ।
 गृहिणी च गृहं प्रोक्तं न गृहं गृहसुख्यते ॥
 अमुचि स्त्रीविहीनश्च देवे प्रेते च कर्मणि ।
 यदङ्गा क्रूरते कर्म न तस्य फलभागभवेत् ॥
 दाहिकाशक्तिहीनश्च यथा मन्दो हुताशनः ।
 प्रभाहीनो यथा सूर्यः शोभाहीनो यथा शशी ।
 शक्तिहीनो यथा जीवो यथात्मा च तन् विना ।
 विनाधारं यथा धियो यथेशः प्रकृतिं विना ॥
 न च शक्तो यथा यज्ञः फलदां दक्षिणां विना ।
 कर्मिणे च फलं दातुं सामर्थ्यमन्यमेव च ॥
 विना स्वर्गं स्वर्गकारो यथाशक्तः स्वकर्मणि ।
 यथाशक्तः कुलालश्च नृत्तिकाश्च नृत्तिकाः ॥
 तथा गृही न शक्तश्च सन्ततं सर्वकर्मणि ।
 भार्यामूलं पुत्राश्च भार्यामूलं गृहास्तथा ।
 भार्यामूलं सुखं शब्ददृष्ट्यानां गृहे सदा ।
 भार्यामूलं सदा हर्षो भार्यामूलं मङ्गलम् ॥
 भार्यामूलं सदा सारो भार्यामूलं सौख्यम् ।
 यथा रथश्च रथिनां गृहिणाश्च तथा गृहम् ।
 चारयितुं यथा तेषां गृहस्थानां तथा प्रिया ॥
 सर्वरत्नप्रधानश्च स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ।
 सा गृहीता गृहस्थेनैवेत्याह कमलोद्भवः ॥
 यथा जलं विना पद्मं पद्मं शोभा विना यथा ।
 तथैव च गृहं शब्ददृष्ट्यानां गृहिणीं विना ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे ५६ अध्याये ॥
 तस्या अत्याव्यक्तं यथा,—
 “अनपत्याश्च युवती कुलनाश्च पतिव्रताम् ।
 तस्मा भवेद्युः सत्यास्त्री ब्रह्मचारी यतीति वा ।
 नास्मिन्ने वा प्रवासे वा पितरः दूरं प्रयाति यः ।
 तीथाय तपसे वापि मोक्षाय जन्मं खलितुम् ॥
 न मोक्षस्तस्य भवति धर्मास्य स्वजनं भुवम् ।
 अभिश्रापेन भार्याया नरकाच्च परत्र च ॥
 इहैव च यशोनाश इत्याह कमलोद्भवः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवल्गुखण्डे ११२ अ० ॥
 बहुभार्येकस्या भजने दोषादि यथा,—
 “गदतो यत् श्रुतं पूज्यं नारदाय पितुर्मुखे ।
 दण्डस्य धर्मशास्त्रार्थं तत् श्रुत्वा निश्रपते ॥
 बहुवारं पुमान् यस्तु रागादेकां भजेत् स्त्रियम् ।
 स पापभाक् स्त्रीजितश्च तस्याशौचं सनातनम् ॥
 यद्दुःखं जायते स्त्रीणां स्वात्मसम्भोगजं यथा ।
 न तस्य सङ्गं दुःखं किञ्चिदप्यङ्गि विद्यते ॥
 ननीलतुमरीं जायां यो नेयान् पुरुषाधमः ।
 ऋतुत्रयेऽपि गृहेऽपि भग्नश्च स हि जायते ॥
 भार्या स्यादुयावदावेधो तावत् कालं विरो-
 धकम् ।
 तस्यास्तु नङ्गमेकिञ्चित् विहितं चापि नाचरेत् ॥

भार्याप

बहुभार्येभ्यः भार्यायास्तु मैथुनवाशनम् ।
 न किञ्चिद्विद्यते कर्म शास्त्रेणापि यदीरितम् ॥
 तोषयेत् सततं भार्या विधिवत् पाणिप्रीतिता ।
 तासां तुष्ट्या तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा ॥
 सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।
 यस्मिन्नेतत्तुल्यं नित्यं कल्याणं तत्र वै भुवम् ॥
 यथा विरुध्यते स्त्रीनां वीर्यामयमद्वयम् ।
 सपत्नीसङ्गमं कर्तुं सा स्यादेष्टा भवान्तरे ॥
 इहापि लोके पाथ्यलमधर्मैश्चापि विन्दति ।
 न च पित्रकुलं स्वामिकुलं तस्या प्रमोदते ॥
 विरुध्यमाने पत्नी यत् सपत्न्या वा प्रवर्तते ।
 अतीव दुःखं भवति तदकल्याणकृतयो ॥”
 इति कालिकापुराणे २० अध्याये ॥
 रणखला भार्या अत्याख्या । यथा,—
 “न धिनोतीह यो दारान् रणसा कलुषीकृतः ।
 प्रेतपैत्र्याहते कुले रेतसाश्च पितृवसौ ॥
 यो जहाति रणं हत्वा पित्राश्च तेषां नरः ।
 सोऽजातिं फलमप्येवं यो न दद्याद्वत् पुनः ॥
 यो विभर्ति स मत्तो वै बहूनां रणसि स्थितः ।
 रेतं पितृ तस्म्यो पित्रभ्यो योऽप्यपिच्छेत् ॥
 यो जहाति हि निर्दोषां भार्याश्चैव रणखलाम् ।
 मुक्तिमान् सङ्गतं सततमस्य दुरितं वसेत् ॥”
 इति बह्विपुराणम् ॥
 कालविशेषे तद्गमनविधौ यथा,—
 “न दिवापि स्त्रियं गच्छेत् कदाचिद्विच्छेद्यापि च ।
 न पर्वसु न सन्धासु नाद्यर्चुःपूरुषादिषु ॥
 नोदकां न दिवा गच्छेत् न सगमो न व्रत-
 स्थिताम् ।
 अभिगच्छेद्विद्वान् यस्तदायुः क्षयमेव च ॥
 बन्धादमे परिवाच्या नवमे च नृपतया ।
 एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्रिप्रियावादिनी ॥
 न वक्ष्येऽभिगमं कुर्वीत पाणिप्रीतिं तु
 योचितम् ।
 कुर्वीतेत पितरस्तस्य पतन्ति रेतसोऽयम् ॥
 भार्याधीनं सुखं पुंसां भार्याधीनो धनागमः ।
 भार्याधीना मखोपनिभार्याधीनं सुखोदयः ॥
 यत्र भार्या गृहं तत्र भार्याधीनो गृहे वसेत् ।
 न गृहेऽपि गृहस्थः स्यात् भार्याया कथ्यते गृही ॥”
 इति पराशरस्मृतिः ॥
 भार्याट, पुं, (भार्याया अटति वर्तते इति ।
 अट गतौ + पटादाच ।) अन्वार्थं स्त्रीदाता ।
 इति चिकारुणेशः ॥
 भार्याटिक, पुं, (अट गतौ + भावे चण । भार्याया
 आटो अतिश्रमेण वा अस्त्वस्येति । भार्याट +
 ठन् ।) स्त्रीजितः । हरिणविशेषः । इति
 मेदिनी । के, २५ । (सुनिविशेषः । इति
 हेमचन्द्रः ॥)
 भार्यापती पुं, (भार्या च पतिश्च तौ । “राज-
 हन्तादिषु परम् ॥” २।२।३१ । इति साधु ।)
 योवितुपती । नित्यद्विवचनान्तोऽयं शब्दः ।
 तत्पठ्यथा । इत्यती २ जन्मती ३ जायापती
 ४ । इत्येतरः । २।६।३८ ॥

भावः

भार्याट, पुं, (भार्या ऋच्छतीति । ऋ गतौ +
 उण ।) ऋग्मेदः । क्रौडया परभार्यायां पुत्रो-
 त्पादकः । श्रेष्ठमेदः । इति मेदिनी । रे, १६२ ॥
 भार्याटश्च पुं, (भार्यावत् प्रियो टश्च ।) पत्न्य-
 टश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भाक, स्त्री, (भाक दीप्तौ + भावे क्तिप् । भां जाति
 ऋक्तातीति । ला + “आतोऽनुपसर्गे क ।” ३ ।
 २।३ । इति क ।) भुवोऽनुभागः । कपाल
 इति भाषा । तत्पठ्यथा । ललाटम् २ अलिकम्
 ३ गोधि ४ । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,
 साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
 “स्वामिन् भङ्गुरयाजकः सतिवकः भाकः विना-
 सिन् क्रूरः
 प्राणेशः । नृडितं पयोधरतटे हारं पुन-
 र्योजय ॥”)
 तेजः । इति मेदिनी । के, ४२ ॥
 भाकदर्शन, स्त्री, (भाके ललाटे दर्शनमस्येति ।)
 सिन्दूरम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 भाकटक, [श] पुं, (भाके ललाटे टक
 नेत्रं यत् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
 २।११ ॥
 भाकाङ्क पुं (भाकस्त्वैव अङ्को यत्र भाके अङ्को
 यस्येति वा ।) करपत्रम् । प्राकमेदः । रोहित-
 मतस्यः । महालक्ष्मणसम्प्रपुरुषः । कच्छपः ।
 हरः । इति मेदिनी । के, १६३ । (भाकस्य
 अङ्कः ।) ललाटपिङ्गुश्च ।
 भाकलोचन, पुं, (भाके ललाटे लोचनं नेत्रं
 यत् ।) शिवः । इति भाकटकशब्ददर्शनात् ॥
 (यथा, काश्याखण्डे । २६ । १३ ।
 “भाकलोचनभावश्चा भूतमयभवत्प्रभुः ॥”)
 भालुक, पुं, (भलते हिगन्ति प्राणिन इति । भल
 हिवायाम् + बाहुलकात् उक्ता । तत् प्रज्ञा-
 दायः ।) भलूकः । यथा भरतहृतकोयान्तरे ।
 “भालूको भालूको भल्लोऽश्च भल्लोऽश्चोऽपि
 भलूकः ॥”
 भालुक, पुं (भलते हिगन्ति जीवानिति । भल
 + “ललूकादयश्च ।” उणा० । ४ । ४१ । इति
 जकः । तत् प्रज्ञादायः ।) भलूकः । यथा,—
 “भालूको भालूको भल्लोऽश्च भल्लोऽश्चोऽपि
 भलूकः ॥”
 इति भरतहृतकोयान्तरे ॥
 भालुक, पुं, भलूकः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 भालूक, पुं भलूकः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 भाव, पुं, (भावयति चिन्तयति पदार्थानिति ।
 भू + भाव + पचादाच । भवतीति । भू + “भव
 ति”चेति वक्तव्यम् ॥” इति काशिकोक्त्या वा ।)
 नाच्योक्तौ विद्वान् । मानवविकारः । वसा ।
 (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । २ । १६ ।
 “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
 उभयोरपि ऋतोऽन्तस्त्वयोक्तस्तदर्थिभिः ॥”)
 स्वभावः । अभिप्रायः । (यथा, रामायणे ।
 २ । २ । १६ ।)

भाव

“तस्य धर्माद्यविदुषो भावमाश्रय सर्वश ।
 ज्ञात्वा वस्तुत्वाच्च पौरजानपदे सह ॥”
 चेष्टा । आत्मा । जन्म । इत्यमर । १।३।२ । ६ ।
 (चित्तम् । यथा, मनु । ४ । २२० ।
 “दानधर्म निवेष्टेन विद्वत्सैत्तिकपौर्णिकम् ।
 परितुष्टेन भावेन पात्रमावाय भक्तित ॥”
 क्रिया । लीला । प्रदाय । (यथा, रघु । ३।४।१ ।
 “अतीक्रियेव्यपुपमददर्शने
 बभूव भावेन दिलीपमन्दन ॥”)
 विभूति । बुध । जन्म । रत्नादि । इति मेदिनी ।
 वे २१ । गौरवित । अभिनयान्तरम् । इति
 त्रिकाशेषः । (विषय । यथा, हितोपदेशे ।
 “अवशम्भाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
 नयत् नौककच्छ महाविशयनं हरे ॥”
 पर्यालोचना । यथा मनु । ६ । ८ ।
 “यदा भावेन भवति सर्वभावेन निरुद्ध ।
 तदा सुखमवाप्नोति प्रेक्ष्य चेह च शान्तम् ॥”
 प्रेम । यथा, गीतायाम् । १ । ८ ।
 “इति सत्ता भजनी मां बुधा भावसमन्विता ॥”
 शालये । (यथा, सुगन्धोषे घोषदेव ।
 “देशाभकाजभावन वाटे ।” क्रियान्तरापेक्षि
 क्रियाविशिष्ट तत्र सप्तमी विहिता तथा च
 सुगन्धोषटीकायां रामतर्कवागीश । “यस्य
 क्रियया क्रियान्तरमपेक्षते च इह भाव ॥”)
 योनि । उपदेश । इति धरणि । संसार ।
 इत्यनेकाधकोप । नवयद्वाकां श्रयनादिहादश
 चेष्टा । यथा,—
 “श्रयनचोपदेशश्च नेत्रपात्रि प्रकाशनम् ।
 गमन गमनेच्छा च सभायां वसतिस्था ।
 आगमन भोजनश्च वृत्तविद्या च कौतुकम् ।
 निद्रा यद्वाकां भावाश्च हादशैते प्रकीर्तिता ॥”
 भावानयनक्रमो यथा,—
 “यद्वाग्यो विद्यते खेदस्तेन त परिपूरयेत् ।
 पुनरप्येन सपूयं खर्चं तत्र निबोधयेत् ।
 जातदत्तं तृणा जम्भेकीकृतं सदा दुष्टे ।
 रविना भागहारश्च श्रेय कार्यं निबोधयेत् ।
 अग्नेन नवसंख्या । खर्चं यद्वाकां जन्म
 नयनम् । तद्वत्तथा,—
 “विश्राजानकतोयानि वैष्णवं भगदेवतम् ।
 पुष्पा पौष्णोयस खर्गो जन्मभान्तकत क्रमात् ॥”
 आत्मी दाशि । यदा मेवे यद्वाका १ एक-
 पूरितयद्वाका २ । यदा द्वे यद्वाका २
 विपूरितो यद्वाका ३ कार्यः ॥ आया-
 सतश्चतुष्टयश्च विविधोऽयान्तरपापयद्वाकां
 निद्राश्रयनभावयो वृत्तम् ।
 “निद्रायाश्च यदा पापो आयास्याने शुभ रुद्रेत् ।
 यदि पाप शुभेदं चो वाशुभेच कदाचन ।
 यदि वा शुभेदं चो आशुभेच यदि वेचित ।
 तदा नारीसम तस्य नाशो भवति निश्चितम् ।
 शुभाशुभैर्वेदा इह शुभयद्वाका ॥”
 नारी च न्वियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ।
 सुतस्थाने स्थित पापो निद्रायां श्रयनेऽपि वा ।

भाव

तदाशुभ भवेत्तस्य नाश कार्यो विचारया ।
 तुङ्गस्थाने खरुद्रे वा निक्कीले वा यदा भवेत् ।
 अपावस्य तदा नाशो जायते नाश सद्यः ।
 शुभयद्वा यदा तत्र क्रूरो वा यदि वेचित ।
 तदा प्रथमापावस्य नाशो भवति निश्चितम् ।
 न्तुस्थाने स्थित पापो निद्रायां श्रयनेऽपि वा ।
 तदात्मनोऽप्यन्तु स्थानाजतोऽपरतोऽपि वा ।
 शुभयद्वा यदा तत्र न्तुस्थानेऽपि वस्थित ।
 तदा च मरश्च तस्य न्तुस्थाने विशेषतः ।
 पापयद्वा यदा इह शुभो वा शुभवीचित ।
 तदा तस्य श्रिष्टेदो सुनिना परिकीर्तित ।
 एवं क्रमेण बोद्धव्यं यद्वाभावे सुदुष्टिना ।
 नलावनविचारेण जायते च शुभाशुभम् ।
 ज्योतिर्वितसु च सर्वेषु परिहार कृतो मया ।
 श्रयनादिकभावेन ज्ञानयन्त्रोपदेशतः ।
 एकादशे वा दशमान्ये वा
 धनान्ये वा यदि वा विलम्बे ।
 पापेन युक्तो च शुभयद्वा
 तद्यपि विद्धि महतीं वदन्ति ॥”
 फल यथा —
 “मन्दाग्नि पितृभूमी च जायते श्रयने नर । १ ।
 उपवेशे भवेच्छिष्यो ज्ञानमवकाशया नर ॥ २ ॥
 नेत्रपात्रो भवेन करो जलदोषो भवेन्नर । ३ ॥
 पुण्यवान् धार्मिकश्चैव धनवाञ्च प्रकाशने ॥ ४ ॥
 गमने च रवेजातं रूपको धनसंयुत ।
 बहुभाषी चमो क्रोधी सुखचित्तं सदा
 भवेन ॥ ५ ॥
 अल्पभोक्ता श्रीधरगामी दीर्घायुर्धनप्रजम् ।
 मूर श्रीमान् सुशीलश्च गमनेच्छाभवो नर ॥ ६ ॥
 सभावाश्च रवेजातं खलो दाता चमो भवेत् ।
 दयालु पण्डितो श्रीमान् शुभवान् पण्डित
 प्रिय ॥ ७ ॥
 आगमने भवेन्मुखः कुल्पो धनवान् भवेत् ॥ ८ ॥
 भोजने भक्षको मांसलुब्धो महावपुर्नर ॥ ९ ॥
 वृत्तविद्यो सुन्दरो वागी पण्डितस्य यद्वा-
 धिप ॥ १० ॥
 उत्साही च महाभोगी कौतुके च दिवाकर ॥ ११ ॥
 दाता भोक्ता प्रिय पुत्रकलत्राणां च संशय ।
 निष्प्रे ददे करे चैव गुदे रोगी तथैव च ।
 निद्रायाश्च भवेद्वागो क्रोधनो रक्तनेत्रक ॥ १२ ॥
 इति रवेस्तुङ्गातुङ्गे नलावये वा बोध्यम् ॥ १३ ॥
 “श्रयने च विधौ क्रोधी हरिद्रो बहुलस्यट ॥ १४ ॥
 उपवेशे महारोगी धनवाञ्च भवेन्नर ॥ १५ ॥
 नेत्रपात्रो नेत्ररोगी ज्योपदी बहुभाषक ।
 क्रूर खलोऽतिमूरश्च जायते च विधौ तदा ॥ १६ ॥
 प्रकाशने निद्रायाश्च धनवाञ्च भवेन्नर ।
 दयो बुद्धिमान् दाता च परदारोऽप्युत्तम ॥ १७ ॥
 अरोगी वित्तदा चैव क्रूरकर्मा धनान्वित ।
 शिरोरोगी दन्तमूली जायते गमने विधौ ॥ १८ ॥
 नानासमिहक्रोधी सत्यदी च भवेन्नर ।
 गमनेच्छविधौ जातो धनहीनो भवेत्तदा ॥ १९ ॥
 दाता च धार्मिकश्चैव राजपात्रो भवेत् सदा ।

भाव

सभावाश्च विधौ निद्रा जायते पुत्रयोगतम ॥ २० ॥
 निद्राक्रोधी महादुःखी भवेत्तममने विधौ ॥ २१ ॥
 भोजने च भवेत्तुल्यो भक्षकश्च महादुःख ॥ २२ ॥
 यो जातो वृत्तविद्यायां शुभवान् धार्मिको
 भवेत् ।
 बहुपात्रो धनी दाता जायते नाश सद्यः ॥ २३ ॥
 कौतुके च भवेद्वागो नाशविद्यासु तत्पर ।
 उत्साही च महाक्रोधी जायते च सुनिष्प-
 तम् ॥ २४ ॥
 निद्रायां हरिद्रोगी स्थानाश्रयपापयान्वित ।
 पुत्रशोकमहोदुःखी निद्रा भवति मेदिनीम् ॥ २५ ॥
 इति चन्द्रश्च ॥ २६ ॥
 श्रयने च कुजे जातो ज्योतिर्वहुलस्यट ।
 सद्यःक्रोधी महादुःख लपको जायते नर ॥ २७ ॥
 उपवेशे यदा भोमे जायते च नराधम ।
 धनवान् क्रूरकर्मा च निद्रो जातिवर्जित ॥ २८ ॥
 नेत्रपात्रो च यो जात अन्तिरोगी भवेन्नर ।
 पुत्रारधनेयैस्तो दारिद्र्योऽप्युत्तम ॥ २९ ॥
 प्रकाशने कुजे जातो धनवान् पण्डितं सुधी ।
 नारी च न्वियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥ ३० ॥
 गमने च यदा जात प्रवाची निद्रादुःखित ।
 शरीरे च भवेद्वागो कच्छादिजुष्टदुःख ॥ ३१ ॥
 प्रवाची गमनेच्छायां गुदरोगी भवेत्त स ।
 धनहीन कुलकर्मा च जायते चित्तिलक्ष ॥ ३२ ॥
 सभावाश्च यदा जातो धार्मिको बहुसम्यद ।
 शुभवाञ्च महादाता शिरोरोगी भवेदुत्तम ॥ ३३ ॥
 कुलस्थानमने निद्रा खलो भवति नाशया ।
 कच्छरोगी पितृभूमी जायते च नराधम ॥ ३४ ॥
 भोजने भूमिजस्थापि यो जातो मांसलुब्धक ।
 उद्वेगायो महाक्रोधी निद्रोत्साही धना
 न्वित ॥ ३५ ॥
 कुलस्थ वृत्तविद्यायां यो जातो धनवान् भवेत् ।
 दाता भोक्ता सदा मावी राजपात्रो भवेत्
 स ॥ ३६ ॥
 कौतुके चित्तिलक्षापि जातो भवति पण्डित ।
 नानाधनेन संयुक्तो बहुपुत्रो दिभार्यक ॥ ३७ ॥
 निद्रायां भूमिपुत्रश्च यो जातो भूख एव स ।
 कलही नाशवे वाहं शोककेशवजान्वित ॥ ३८ ॥
 इति मङ्गलश्च ॥ ३९ ॥
 “बुधश्च श्रयने जातो धनवान् सुखित सदा ।
 अङ्गच्छेदो भवेदापि खलो भवति नाशया ॥ ४० ॥
 उपवेशे च यो जात प्रवाची जायते भुवम् ।
 कविताशुखवीरुक्तो गौरवर्धो महाश्रम ॥ ४१ ॥
 नेत्रपात्रो च यो जात ज्योपदाहिरजान्वित ।
 चक्षुरोगी विशेषतः स्नात् पुत्रनाशो भवेद्-
 दुवम् ॥ ४२ ॥
 प्रकाशने भवेत्तातो राजपात्रो धनान्वित ।
 नानाधनेन संयुक्तो जायते वेदपारग ॥ ४३ ॥
 गमने यो नरो जात प्रवाची निद्रादुःखित
 शरीरे चतमाप्नोति निद्राखलो भवेत्त स ॥ ४४ ॥
 यो जातो गमनेच्छायां जम्भोऽपि दुष्टपित्तक ।
 ज्योतिर्वहुलस्यट कादको बहुभाषक ॥ ४५ ॥

भाव.

समायाञ्च ब्रूये जातो मूर्खो भवति पण्डित ।
 धनवान् धार्मिकश्चैव पिररोगी भवेत्तु च ॥७॥
 क्रूर खलो हस्तमूर्ख पापप्राणो भवेन्नर ।
 बुधस्थिराग्ने निव्य जायते च ब्रह्मधम ॥८॥
 भोगने च भवेत्तु धौख्य धनहीनो भवेन्नर ।
 परहेषी प्रवाची च शोषमाजययान्वित ॥९॥
 यो जातो वृत्तलिप्तायां धनवान् पण्डित कवि ।
 उत्तमाहो च महाहृष्टो सुगतिं सुख
 मङ्गुतम् ॥ १ ॥
 कौतुके च यदा जातो भवेत्तु सर्वजनप्रिय ।
 अशीर्गो रद्व्युक्तो धनवान् कपश्यक ॥११॥
 दिन्नावाञ्च यदा जातु सर्वदुःखे पात्रताम् ।
 नावाक्रीडमवाप्नोति रोगशोकयममृतम् ॥१२॥

मङ्गलम् ॥ १ ॥

कौतुकं न यदा जातो भवेत् सर्वजनप्रिय ।
अर्पणयोगो दृढयुक्तो धनवानल्पशयक ॥११॥
निद्रायाश्च यदा जातं स्वप्नं खेकपाजताम् ।
नानाकेशमवाप्नोति रोगशोकयममृतम् ॥१२॥

इति बुधस्य ॥ ❀ ॥

“धनवान् लम्ब्य इक्षाम स्थलीं ब्रह्मरक्षान्वित ।
जीवस्य श्रयने जातो मानवो नात्र सश्रय ॥१॥
उपवेशे गुरोर्जातो बहुभाषी च रोगवान् ।
पशुचाली महाप्रिण्णी श्लैपदी रोगसयुत ॥२॥
नेत्रभाणौ गुरोर्जात काशरोगी धनी भवेत् ।
अताद्विशरथे निर्धनं जायते नात्र सश्रय ॥३॥
गुरो प्रकाशे धनवान् लिङ्गगुह्ये रक्षान्वित ।
दक्षो लम्बटपामी च इक्षामधर्षी रक्षान्वित ॥४॥
वर्षभैतो गूढकम्मा साहसौ गमनोन्मुखे ।
परवित्तो धनवान् पुमान् भवति वाक्पतौ ॥५॥
गुरोश्च गमनेच्छायां जातो भवति मानव ।
शूलौ धनी प्रवासी च सेवाकर्मणि ततुपर ॥६॥
बक्ता दाता च धनवान् राजसेवान्वितो वर ।
शूलरोगी भवेत्त्रितय सभायां वाक्पतौ स्थिते ॥७॥
धार्मिकस्तैर्यविष्मानी धनी चागमने गुरो ।
परदारैश्च सलुब्धो जायते नात्र सश्रय ॥८॥
भोजने बहुचौष्ट्याग्रो मांसलुब्धो महासुर ।
कातुक प्रियवाक्पञ्च जायते नात्र सश्रय ॥९॥
शुब्धनिष्ठा शठो वाम्नी धनवान् सालिकसंस्था ।
महदैर्बन्धसयुक्तो जीवस्य च भवेन्नर ॥१०॥
कौतुके च गुरोर्जातो धनवान् धार्मिक सदा ।
शुद्धोत्साही महत्तपस्त्रो भुनक्ति सुखमद्-

सुतम् ॥ ११ ॥

निद्रायाश्चैव यो जातश्चक्षुरोगी भवेच्च स ।

हृषीकेशो बहुभाषी च दुःखितो भ्रमते

महोम् ॥ १२ ॥”

इति गुरो ॥ ❀ ॥

“सुखंश्च शयने जातो लभ्यतो बहुभावक ।
 दन्तरोमी महाक्रोधी नीचो भवति विवशः ॥१॥
 उपवेशे तथा जातो वलवान् दाम्भिक सदा ।
 निवप्रवासी रोमी च जायते नीचस्थिति ॥२॥
 नेत्रपाक्षौ भ्रष्टौर्ह्यै रोगश्रेयकसमन्वित ।
 धनहीनो महारोगी मानव स्थान्न सशय ॥३॥
 भ्रष्टो प्रकाशने जातो विद्याधनसमन्वित ।
 नासा च धाम्भिकश्चैव कीर्तिमान् जायते वरः ॥४॥
 सुखंश्च गमन जात पान्थले दवान्वित ।
 निव्याधनहीनो महाशिक्षी भवेत्तैर्यगतौ

रत्न ॥ ५ ॥

गमनेच्छौ यदा जातो भ्रातृनाशो भवेद्भुवम् ।
माता च क्षियते तस्य श्रेष्ठैव याधिसयुत ॥६॥
सभायाश्च भृगोर्जातो राजपात्रो महाधनी ।
कुलश्रीर्नो महादत्त केवल भूखरोगवान् ॥७॥
भृगोरागमने जातो दुःखितो बहुलभ्यट ।
हृदयोगी पुत्रश्रीर्नो जायते च नराधम ॥८॥
शुक्रस्य भोजने जातो बलवान् दान्भिक सदा ।
महाधनी भवेन्नित्यं नात्यज्येन विशेषत ॥९॥
यो जातो वृद्धलिङ्गायां स वाम्नी जायते भुवम् ।
पाण्डित्य कविता चैव वर्द्धते च दिने दिने ॥
यदि चैव भवेन्नीचे नृर्द्धो भवति निश्चितम् ।
तुङ्गस्थाने विशेषेण राजपात्रो महाधनी ।
कामुर्नो बहुकामाश्च परयोषितप्रिय सदा ।
श्यामवर्णस्तथा भार्गी याश्रिको बहुभा

षष्ठः ॥२॥

शुक्रस्य कौतुके जातो रान् सात्विक सदा ।
महाहन्तो महाबन्धु कौतुकौ च भवेत् सदा ॥
हृत्पुष्पकणचच्च नागासुखसमन्वित ।
नीचै तद्विपरीतं स्यात् दुःखशोकसम

नित ॥ १९ ॥

निद्रायाश्च भृगोर्जातो भवेद्भोगी स निश्चितम् ।
 निवृत्तेश्चैव महादुःखी जायते नात्र सङ्गः ॥
 जाययाश्च सुतस्थाने यतिः निद्रा भृगोर्भवेत् ।
 तदा सर्वविनाशः स्याद्विद्युना परिणी-

र्तित ॥१२॥”

इति मुद्रस्य ॥ ❀ ॥

“अथने च अनेजाती लम्पटो बहुभाषक ।
 शुद्धस्थाने भवेत्तोगी कोवद्विष्ट आयेत ॥
 लम्पट सत्ताहमे चैव अथनेस्थ अनेखर ।
 तदा नित्यप्रवासी स्याच्छुद्धसुखी भवेच्च स ॥१॥
 उपवेशे यदा जात झीपदी दहवयुत ।
 धनहीनो भवेत्तस्य पीडा भवति नित्यश ॥२॥
 नेत्रपाणौ यदा जातो च्छर्त्तौ भवति पण्डित ।
 धनवान् धार्मिकश्चैव द्विभार्यो बहुभाषक ॥३॥
 प्रकाशने च यो जातो राजपात्रो भवेच्च स ।
 जानाशुण्णे शुण्वान् धार्मिक पण्डित सुवि ॥”
 सतान्तरे ।

जायास्थाने च तस्मै च प्रकाशने यदा शक्तिः ।
तदा सर्वविनाशः स्याज्जातिध्वंसो भवेद्
ब्रुवम् ॥ ४ ॥

अण्वित्त ।

तीर्थे च गतिमान्निव पुत्रदारेर्विवर्जित ॥५॥
 यो जातो गमनेच्छायां क्षीपद्दी रोगशयुत ।
 दन्ताघातो महाक्रोधी क्षपण परनिन्दक ॥६॥
 सभायाश्च शनैर्जात पुत्रहारश्चनेयैत ।
 सर्वत्र लभते वित्त नागारक्षसमन्वितम् ॥७॥
 आगमने यद्वा जातो महाक्रोधी रञ्जान्वित ।
 सपादिभिश्च सदृशो भ्रातृनाशो भवेद्द्रुवम् ॥८॥
 भोजने चैव यो जातो सन्दायिश्च महानपि ।
 अश्वोत्तरीगो तथा शूली च चूरीयो भवेत् स ॥९॥
 यो जातो वृथालिखायां नैतौ बहूभाषक ।
 जीवतो दुःखितश्चैव प्रवासी परस्वेव ॥१०॥

भावः

कौतूहलं च श्रद्धेजातो राजपुत्रो महाशयः ।
 दाता भोक्ता महादक्षो धार्मिकः पण्डितः
 शुचिः ॥ ११ ॥
 निद्रायाश्च श्रद्धेजातो घनवान् पण्डितः शुचिः ।
 चक्षुरोगौ पितृभूजौ द्विभार्या बह्वपुत्रकः ॥
 विप्रवत्तश्च धर्मस्थो कर्मस्थश्च कदाचन ।
 यदि देवाङ्गवेनिद्रा नाशो भवति निश्चितम् ॥
 कर्मेनाशो धर्मेनाशः क्षुधाघातो दुःखितः सदा ।
 निद्राप्रावाधौ रोगौ च कार्यनाशः पदे पदे ॥
 खमिचगृहे धष्टे वा केन्द्रे वा खयहे पुनः ।
 तदा सर्वं विचार्यैव वैपरीक्षितं चिन्तनम् ॥
 जायायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा भवेत् पुनः ।
 तदा सर्वं शुभं विद्याहिष्णुना परि-

कीर्तितम् ॥ १२ ॥

इति ग्रन्थे ॥३॥

शयने च यदा राष्ट्रीर्जनं यस्य भवेत् पुन ।
 तस्य क्लेशो महादुःखं जायते च न शशय ॥१॥
 उपवेशे च यो जातः क्षीपदीं रोगसञ्चुतः ।
 बहुहानिरेन्द्रस्य पीडा भवति निवृत्तः ॥२॥
 नेत्रपाणौ यदा जातश्चक्षुरोगी भवेद्दुःखम् ।
 सपाषाणो महाभीतिं द्विभार्यो बहुभाषकः ॥३॥
 प्रकाशने च यो जातो धनवान् धार्मिकः पुनः ।
 निवृत्तपाषी चोत्साही सात्त्विको धार्मिकः

सुचि ॥ ४ ॥

गमने चैव यो जातो नानादौघेन सत्य ।
 दत्तावातो महाकौधो पिशुन परनिष्क ॥५॥
 यो जातो गमनेच्छायां बहुपुत्रो महाबल ।
 पण्डितो गुणवान् दाता आयते च नदीसम ॥६॥
 वभायाश्च यदा जाल क्षपयो धनसमुत्त ।
 नानाशुभेन गुणवान् घासिन्क पण्डित

ਸੁਖਿ ॥ ੨ ॥

आगमने च यो जातो लब्धो बहुभावक ।
 सुहृद्भुविनाश स्नातानालीश च जायते ॥८॥
 भोजने च सक्तादुद्यो मन्दाग्निश्च रक्षान्वित ।
 क्षपण कलहाद्यश्च दुःखितो गिर्वसेवक ॥९॥
 यो जातो वृथालिखायां खञ्जो भवति गान्धरा ।
 पुत्रनाशो भवेत्तस्य जायानाशो भवेद्भुवनम् ॥१०॥
 कौतुके च यदा जातो गुह्ये सर्वे समन्वित ।
 नानाधनेन धनवान् राजसेवासु तत्पर ॥११॥

यदि देवाङ्गवेपुङ्गी स्वरुहो वा कदाचन ।
तदा सर्वं वैपरीत्यं जायते च न सशय ॥११॥
यो जातो राहुनिद्रायाम् दुःखितः संवत्सरा-
नाशस्थाने गतो वापि धनपुत्रविषन्वितः ॥
जायावाच सुतस्थाने यदि निद्रां विधुन्वुह ।
तदा सर्वं वैपरीत्यं प्रतजायासमन्वितः ॥१२॥
नानाशास्त्रं समालोक्य क्रियते ग्रन्थसगरहः ।
नलावलविमारेण युक्त्वा सन्निनयेदुत्तुध ॥”

इति यथाणा श्रयनादिद्वादशभावविनैक
समाप्त ॥ इति जातरत्न कोट्टीपदीपञ्च ॥
अथ तन्वादिद्वादशभावा ।

ते च नराणां जन्मसमावधिकद्वादशस्थानानि ।
वर्णा —

भाव

“सामर्थ्यं तनु कल्पते समुदये वित्तं कुटुम्बं ततो
विक्रान्तिं सङ्गच्छतेत्यभयने योषधं सचि-
न्तयेत् ।

बन्धु वाङ्मसुखालयानपि ततो धीमन्पुत्रांस्तत
वहेत्येव तवविद्विषौ मदयहे कामं स्त्रियं वल्लभं च ।
रन्ध्राद्युन्मत्तयोऽहमे गुह्यतपो भाग्यानि चित्तन्ततो
मानाश्चाक्षदकर्मणां दृश्यमाने कृपात्तत्तन्त
नम् ।

प्राप्तायावय चित्तयेद्भवयहे ऋपये तु मन्त्रि-
ययौ
सौम्यस्वामिभ्युत्थौ चैवपचयस्तेषां नृतिस्त्वय्याः ।
इति द्वादशभावविवेकः ।

अरातिव्रजयो वहे पादमे न्ह्युरन्ध्रयो ।
अयस्य द्वादशस्थाने वैपरीत्येन चित्तनम् ।”
अराद्यादिभावापवादः ।

अथ तन्वादिद्वादशभावस्य प्रथमम् ।
“लभे स्वर्ग्येऽन्विरोगी शशिनं वल्लभो रूपं
वान् वित्तयुक्तो

भौमे बङ्ग सुवाग्मी शशधरतनये सर्व-
शास्त्राधनेता ।

जीवे दाता पवित्रं सुकविरथ गते भार्गवे
मङ्गलेश

शौरौ कङ्कतिगात्रक्षमसि च नियतं वञ्चितो
धम्महीनः ॥ १ ॥

वित्तोऽर्के चैव रोगी सततगद्गुपी रात्रिनाथे
घनाग्रे

भौमे निज प्रवाची हविस्तदधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।

जीवे जम्पीप्रमोदी विजयति भृगुने दमित
क्षौनिकेतः

शौरौ दीनोऽति निज तमसि च नियतं शौरि
कावित्तिजीवी ॥ २ ॥

आतर्क्ये सर्वज्ञे च भवति नियतं आहृष्टा
रात्रिनाथे

हिसो भौमेऽशुभानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।

सौम्य सख्यस्य हन्ता भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः

शुके रात्र्याधिकारी रविजदनुजयोऽहृष्टहन्ता
घनाग्रे ॥ ३ ॥

अर्के बन्धौ सुदुःखी खजनपरिहृतः शीतगौ
जातुरोगी

भौमे कुशामवाची भवति शशिसुते आहृष्टा
निजोऽपि ।

जीवे रजोप्रभोगी त्रिदशरिपुगुरौ सर्वबोक्ता-
धिकारी

शौरौ मेहे निवाची भवति शशिरिपौ मन्द-
कर्मा कुचेन ॥ ४ ॥

पुत्रस्योऽर्के नरोऽसौ प्रथमसुसङ्गः सिंहराशौ
सुपुत्र

सोमे सर्वधिकारी भवति धरणिषु पुत्रश्रीका
कुलोऽसौ ।

भाव

सौमेऽसुखं सुदेहं प्रचुरधनयुतो देवपुण्ये
सुपुत्र

कन्यायुक्तो हि शुके रविजदनुजयो पुत्रपौत्रे
विहीनः ॥ ५ ॥

वहेऽर्के शत्रुहन्ता रिपुगणरहितः शीतचन्द्रे
गतायुः

पूर्वे शत्रुषु हन्याङ्गवति धरणिषु हीनदेहो-
ऽतिदीनः ।

सौम्ये शास्त्राध्यक्षश्चिदशपतिगुरौ रात्र्य
सौख्योपभोगी

देव्याचार्योऽतिरोगी रविजदनुजयो पापमुह-
नियदुःखी ॥ ६ ॥

पद्माभर्के च जायापतिरतिविमुखी शीतरश्मौ
सुपुत्रः

सुखो भूयान्नरोऽसौ भवति धरणिषु हीन
भार्य्यश्च नूनम् ।

सौम्ये सुखं सुदेहश्चिदशपतिगुरौ शास्त्रवेत्ता
शतायुः ।

शुके पुत्रप्रमोदी रविजदनुजयोऽर्कभाष्यश्च
नूनम् ॥ ७ ॥

हन्तौ चार्के सन्दुग्धभवति च नियतं शीतरश्मौ
गतायुः

भूमे पुत्रे सुरोगी शशधरतनये मूलरोगी
विकर्मा ।

जीवे तीर्थे च न्ह्युभवति न्ह्युसुते धार्मिक
स्तीर्थगोऽसौ

शौरौ मूलो गतायुर्भवति विधुरिपौ वेदसुक्तो
गतायुः ॥ ८ ॥

धर्मे चार्के नरोऽसौ विविधधनयुतः शीतगौ
पुण्यकर्मा

जम्पीवान् पुण्यवेत्ता भवति धरणिषु देव
वित्तपहारी ।

सौम्ये धम्मः सुशीलश्चिदशपतिगुरौ रात्र-
सुखं सुकर्मा

शुके तीर्थाङ्गुरागी रविजदनुजयो पापशील
सुदुःखी ॥ ९ ॥

कर्माख्येऽर्के प्रतापी प्रचुरधनयुतः शीपदी
क्रोधहृदि

सोमे श्रेष्ठान्वितोऽसौ विविधधनयुतो भूमिषु
बन्धुहीनः ।

निजोत्साही च सौम्ये प्रचुरधनयुतो देव-
पुण्यभिमानी

दिव्यच्छीशोऽपि शुके वृत्तिसमधनः शौरिदेहे
सुखी च ॥ १० ॥

आये चार्के नरोऽसौ पिष्टधनरहितः शीतगौ
चारशीलो

भौमे निज स रोगी शशधरतनये सर्वदा
क्रोधयुक्तः ।

जीवे श्रीमान् प्रदाता करिपुरमपतिभार्गवे
शास्त्रविज्ञः

हन्तौ रत्नादिभ्युक्तो रविजदनुजयोऽक्रूरकर्मा
कुचेन ॥ ११ ॥

भाव.

अर्के सखी अयेऽसौ पुरधनरहितः बन्धुरोगी
सुदुःखी

सोमे खेदान्वितोऽसौ भवति धरणिषु जतरक्तो
विषुहि ।

सौम्ये धम्माधिकारी दिनकररहितः देवपुण्ये
भिमानी

शुके शास्त्राङ्गुरागी रविजदनुजयो क्रूरकर्मा
कुचेन ॥ १२ ॥

इति श्योतिस्तत्त्वम् ॥ १३ ॥
स्त्रीणां यौवनकाले खभावकाद्याविश्रब्धलङ्का

रान्तगताङ्गप्रथमालङ्कारः । यथा,—
“यौवने सत्त्वकाद्यासामष्टाविश्रुतिवत्त्वका ।

अलङ्कारास्तत्र भावहावहेकाख्योऽङ्गका ।’
तत्र भावः ।

“निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रियाः”
जन्मतः प्रवृत्तिं निर्विकारे मनसि उद्भूतमानो

विकारो भावः । यथा,—
“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवयमवकाः किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते”
इति साहित्यदपञ्चे तृतीयपरिच्छेदः ॥ ३ ॥

भावस्य लक्षणान्तरं यथा,—
“शरीरेन्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायका ।

भावा विभावजनितान्चित्ततृप्तय ईरिताः”
पुराणे नाच्यशास्त्रे च द्वयोस्तु रतिभावयोः ।

समानाद्यतया नाच द्वयमैक्येन लक्ष्यते ॥ ३ ॥
पूर्वोक्तमात्रविकाररूपभावस्य विवरणं यथा

रजःसत्त्वतमोमयाक्षतविकारो भावः । चित्त-
वृत्तिविशेषो भाव इत्यख्ये अतएव मनो-

विकारो रत्नादिर्भाव उक्तः । भावयति जनयति
रसान् भावः अन् । तथा च भरतः ।

“नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान् ।
यस्मात्तस्मादसौ भावा विज्ञेया नाटकोक्तिः ॥”

भावाश्च त्रिविधाः स्थायिनी अविचारिणः
सात्त्विकाश्च । तत्र स्थायिनी यथा,—

“रतिहासश्च श्लोकश्च श्लोकेतसाहचरौ भयनतया ।
सुगुप्ता विस्मयश्चेति स्थाविभावाः प्रकीर्तिताः ॥

अविचारिणो यथा,—
“निर्वेदस्त्वाविश्रब्धालासपादसामदन्मना ।

आलस्यश्चैव देहस्य पिता मोहो वृत्तिः स्मृतिः ।
व्रीडा चपलता हव आविगो जडता लघा ।

गर्वो विषादः श्रौतसुखं विद्रोपस्तार एव च ॥
स्वप्नो विवोधोऽभर्षश्चापवह्निमधोऽपता ।

मतिश्चाधिक्षधोन्मादस्तथा मरुतमेव च ॥
नासस्त्रैव वितर्कश्च विज्ञेया अविचारिणः ।

अयच्छिदसौ भावाः प्रयान्ति रससंक्षिप्तम् ॥”
सात्त्विका यथा,—

“खुदः क्षमोऽथ रोमाश्च स्वरभङ्गोऽथ वैमघुः ।
वैवर्ण्यमस्तु प्रलय इत्यसौ सात्त्विका मत्वा इति ॥

रत्नादयः स्थायिनोऽसौ निर्वेदाद्या अवि-
चारिणश्चक्षुष्यश्चिदश्रुतखेदादयः सात्त्विका अस्मै

चेति जनपद्माशङ्गावा पद्माशङ्गावा इत्यख्ये ।
इत्यमरटीकाया भरतः ॥

भावना

(प्रधानव्यक्तिपरिप्रेक्ष्यतो भावप्रत्ययेनोच्यते ।
यदुक्तं साहित्यदर्पणे द्वितीयपरिच्छेदे ।
“सञ्चारिक प्रधानानि देवादिविषया रति ।
उदुहमात्रं स्यात्तौ च भाव इत्यभिधीयते ॥”
भगवद्गीता या,—
“सुहृत्सखविशेषाणां प्रेमसख्योऽनुसन्धभाक् ।
रतिमन्त्रितमाह्वयकदसौ भाव उच्यते ॥”

इति भक्तिरसान्वतसिन्धु ॥३॥

भावक, पुं म—एव स्वार्थं कन् । भाव
मानसो विकारः । इति ङलायुष ॥ (भवतीति ।
भू+कर्त्तरि क्युञ्ज ।) सत्ताञ्चये, जि । इति
सन्धिप्रसारः ॥

भावत इति भवत अयमिति । भवतु+अण् ।
भवत्य । भवन्तभवन्त्यन्त्यादौ प्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति विश्वान्तकौस्तुभे ॥

भावतुक, जि, (भवतामयमिति । भवतु+“भवत
उकङ्खवौ” ४।२।११५। इति उक् ।)
भवदीय । भवन्त्यन्तात् उकप्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति विश्वान्तकौस्तुभे ॥ यथा भट्टिपञ्चमसर्गे ।
“भावत्वाद्दृष्टवत्स्वतदस्मात्तु सुखीवितम् ॥”

भावक, स्त्री, (भू+विच्+क्युट ।) भव्यम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥ चालता इति भाषा ॥
(भावे क्युट ।) भावना । इति मेदिनी । ने,
११ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।
‘सुखदुःखादिभिर्भावेऽवकाशज्ञावभावनम् ॥’
भावप्रतीतिः । भू+विच्+क्युट ।) इत्यादौ,
जि । यथा, महाभारते । १।२२४। ४५ ।
“दृष्ट्वैव च स राजानः शङ्करो लोकभावनः ।
उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं कृपसत्तमम् ॥”

भावना, स्त्री, स्त्री (भू+विच्+क्युट) ध्यानम् ।
(यथा गीतायाम् । २।१६ ।

“नास्ति दुष्टिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुत सुखम् ॥’
प्रमोदलोचनम् । अधिवासनम् । इति मेदिनी ।
ने ११ ॥ त्रिविधा भावना यथा,—
“त्रिविधा भावना विप्र । त्रिभेदोऽस्मिन्निबोध मे ।
ब्रह्मास्मात् कर्मसङ्गात् च तथा त्रैवीभयात्मिका ।
ब्रह्मभावात्मिका कौका कर्मभावात्मिका परा ।
उभयात्मिका तथैवास्या त्रिविधा भावभावना ॥
सन्तानादयो ब्रह्मभावभावनया युता ।
कर्मभावनया चार्थे देवाद्या स्वावराचरा ।
हिरण्यगभादिषु च ब्रह्मकर्मभात्मिका त्रिधा ।
बोधविकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥’

इति विश्वपुराणे ६ अष्टमे ७ अध्यायः ॥

त्रिविधभावनाश्रयजोवाल्मीक्यानामुपचारेण
त्रिविधा भावनेत्युच्यते । एतद्विद्वद्दे स्मृतं
रूपम् । अतः पररूपप्राप्तायुक्तत्वात् तत्र
प्रथमं सनन्त्यामिति भावः । भावना नाम
ज्ञानविशेषकता वाचना । तां त्रिविधामपि
सञ्ज्ञामादिश्रुति ब्रह्मास्तेति । तस्मै विषय-
जेविध्यं विविक्तं ब्रह्मभावनात्मिकेति । भाव
भावना भावो वस्तु तद्विवक्षा भावना त्रिविधा ।

तत्र वयं ब्रह्मैव भावयामः । वयं कर्मैव कुर्मः ।
वयन्तुभयमिदमनुसन्धयामः इत्यत्र त्रिविधा
भावना । भावनायुक्तान् जीवानुदाहरति सन-
न्त्यादय इति द्वाभ्याम् । इति तट्टीका ॥

भावबोधक, पुं, (भावस्य रत्नादेर्वोधकः अशु-
भावकः ।) अशुभावः । इत्यमरः । २।७।२१ । भावस्य
रत्नादेर्वोधकः स्वचको गुणक्रियादिरशुभावः ।
अशुभायते प्रतीतियोग्यतां नीयते रत्नादिरने-
नेति अशुभावः घञ् । तत्र रतेरशुभावा-
लोचनचातुष्यभूषेपादयः । हासस्य च कपोला-
कुञ्चनागोतपुङ्गवनादयोऽशुभावा एवं अश्वना-
शुमन्तस्यम् । किंवा भावानुभावयतीति अशु-
अशुभावो सुखरागादि । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

भाववृत्त, पुं, (भावः सत्ता वृत्तः प्रवृत्तोरुत्सा-
दिति । यद्वा, भावः वृत्तिः तत्र वृत्तः प्रवृत्तः ।)
ब्रह्मा । इति खन्धाख्यायायां स्मृतिः ॥

भावाट, पुं, (भावं भावेन वाटतीति । अट+
अण् अण् वा ।) भावकः । साधु । निवेष्टः ।
कावकः । णट् । इति मेदिनी । टे, ५२ ॥

भावावृत्ता, स्त्री (भावं स्वर्त्तपदार्थमनुगच्छ-
तीति । अशु+गन्+ङ । टाप ।) द्वाया ।
इति राजनिघण्टुः ॥ (भक्त्यादिना अशुगते, जि) ।
भावालीना, स्त्री, (भावेऽनु स्वर्त्तपदार्थेऽनु आलीना ।)
द्वाया । इति राजनिघण्टुः ॥

भावित, जि, (भाव्यत स्तेति । भू+विच्+क्त ।)
वाचितः । प्राप्तः । इति मेदिनी । ते, १४ ॥
विश्रोषितः । (यथा, महाभारते । ११।१६। १८ ।
“ये चेन प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगेन भाविता ।
तेषामेवात्मनात्मनः दर्शयत्येव दृष्टव्यम् ॥”
चिन्तितः । मिश्रितः । भूकः शुद्धिचिन्तयोर्भि-
न्नये च इत्यस्मात् चान्तात् क्तप्रत्ययनिष्पन्नो-
ऽयम् ॥ (समपितः । यथा, महाभारते । १।
५। ३२ ।

“एतत् सुखचितं ब्रह्मस्वापचयचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति । कर्मैव ब्रह्मणि भावितम् ॥”
“भगवति भावितं समपितम् ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ सिक्ता । यथा, सुश्रुते चिकि-
त्सितस्थाने । १ अध्याये ।
“भस्मातकान् वासयेत्तु शीरे प्राडक्ष्य

भावितम् ॥”

भावित्, स्त्री, (भवतीति । भू+“भूवादिगृभ्यो
विञ्जन् ॥” उणा ४।१७ । इति विञ्जन् ।)
चेलोत्थम् । स्वर्गमहापातालम् । इत्युणादिकोषः ॥

भावनी, स्त्री स्त्रीविशेषः । इत्यमरः ॥ भाव-
शङ्कारपेक्षाविशेषो विद्यतेऽस्या भाविनी । इति
तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ११७। १६ ।
“सा हि तस्याभवजन्मैश्च पत्नी कृष्णस्य भाविनी ।
पतिव्रता गुणोपेता रूपश्रीलगुणान्विता ॥”
स्त्रीमात्रम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (खन्दास्य
माहमयावामन्तमा । यथा महाभारते ।
६। ४६ । ११ ।

“शतचक्रा शतानन्दा भगवन्दा च भाविनी ।
चतुष्टयी चन्द्रशीता भद्रकाशी च भारतः ॥”
वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी च ॥

भावो, [वृ] जि, (भविष्यतीति । भू+“भुवञ्च ।”
उणा० ४।८ । इति इति । स च विद्-
भवति ।) भविष्यतकालादि । वर्त्तमानप्राग-
भावप्रतियोग्यतपत्तिकः । यथा—
“वीरप्रतिपदा नाम तव भावो महोत्सवः ॥”
इति कार्तिकशुक्लप्रतिपदमधिलक्ष्य बलि प्रति
भगवद्वाक्यम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भादुक, स्त्री, (भवतीति । भू+“लघपतपदस्याभू-
द्वेषिति ॥” १२। १५४ । इति उक्कण ।) मङ्गलम् ।
(यथा, प्रयुक्त्वविजये १ अङ्के ।

“शुकः सर्वत्र कुशलमस्माकम् । अपि भादुक
व सुराणाम् ॥”

तद्वति जि । इत्यमरः । १। ४। २६ ॥

भादुक, पुं, (भू+उक्कण ।) नाच्योक्तौ अभिनी-
पति । इति हेमचन्द्रः ॥

भादुक, जि, भवनाश्रयः । भवति यः । इति
कर्त्तरि भूधातोर्भुक्प्रत्ययेन निष्पन्नः । रसविशेष-
भावनाचतुरः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा—
“निगमकल्पतमोगलितं फलं
शुकमुखादन्तद्वयसंयुतम् ।
पिबत भागवत रसमालयं
सुहृदो रसिका भुवि भादुका ॥”

इति श्रीभागवते । १। १। ३ ॥

लक्ष्यपणितप्रियान्धसूतसुभगाऽऽश्रयोपपदभू-
धातोर्भूततद्भावाथै कर्त्तरि वाच्ये सुकञ्-
प्रत्ययेन लक्ष्यभादुक इत्यादयश्च निष्पन्नाः ॥

भाय, स्त्री, अवग्रहभावितयम् । इति भूधातो-
रवग्रहभावाथै भावे ध्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
यथा । विशेष्य श्रुतिना भायम् । इति सुन्व-
बोधयाकरबम् । प्रयोगदर्शनात् कर्त्तरि च तत्र
जि । यथा—

“क्षतस्य करणं नास्ति देवाधिष्ठितकर्म्मणः ।
भावोऽवग्रहस्य यद्वाय तत्र ब्रह्माप्यनायकः ॥”

इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥

भाव, ङ ङ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म०-सकः सेट ।) ऊ, भावते । ङ, अवर्धभवत
अवभासतु । इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

भावय, स्त्री, (भाव+भावे क्युट ।) कथनम् ।
यथा । “सलापो भाषणं मिथः ।” इत्यमरः ।
(यथा, सर्वज्ञश्रवणस्येति । आर्हतदर्शने ।
“हास्यलोभमयक्रोधप्रत्याख्यानैर्विरत्नरम् ॥
आलोच्य भावयेनापि भावयेत सुश्रुतं व्रतम् ॥”

भावा, स्त्री, (भाव्यते शास्त्रव्यवहारादिना प्रयु-
ज्यते इति । भाव+“भुरोच् ङल ।” १। ४।
१२ । इत्यप्रत्ययः । टाप ।) राशिबीविशेषः ।
इति ङलायुषः ॥ वाक्यम् । वागदेवता । तत्
पर्यायः । ब्राह्मी २ भारती ३ गौ ४ वाक ५
वाणी ६ सरस्वती ७ आह्वार ८ उक्तिः ९
कथितम् १० भावितम् ११ वचनम् १२ वच

भाषा

१३. इत्यमरः १।६।१२ चयोदश वचने। पूर्ववत्प्रक
वागधित्वायां देवतायाश्च। इति तट्टीकायां
भरतः। शास्त्रीयाद्यादशभाषा यथा। सङ्कृतम्
१ प्राकृता २ उर्दीची ३ महाराष्ट्री ४ मागधी ५
मिआहमागधी ६ गुजराती ७ अवन्ती ८
द्राविडी ९ ओडिया १० पाञ्चाभा ११ प्राच्या १२
वाङ्गीका १३ रन्तिका १४ दाक्षिणात्या १५
पेशाची १६ आवन्ती १७ श्रीरसेनी १८।
एतासां लक्षयोदाहरणानि प्राकृतलक्ष्मण
आकरणे द्रष्टव्यानि।

अथ भाषाविभागः।

“पुरवाणामनीचानां सङ्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्।
श्रीरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाश्च योषिताम्।
आसामेव तु गाथान् महाराष्ट्रीं प्रयोक्तव्येत्।
अनीता मागधी भाषा राजान् पुरचारि-

याम्।

चेटानां राजपुत्राणां खेडिनाम्माहमागधी।
प्राच्या विदूषकादीनां घृष्टानां स्यादवन्तिका।
योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीयताम्।
शकाराणां शकादीनां शकाराणां सप्रयोक्तव्येत्।
वाङ्गीकभाषा दिव्यानां द्राविडी द्रविडादिषु।
आभीरेषु तथाभीरी वाङ्गीका पुष्पादिषु।
आभीरी श्रावरी चापि काष्ठपत्रोपनीविषु।
तथैवाङ्गारकारादीं पेशाची स्यात् प्रियाध
वाक्।

चेटीनामध्यनीचानामपि स्यात् श्रीरसेनिका।
नालानां वल्कलानाश्च नीचमहविचारिणाम्।
उन्मत्तानामातुराणां चैव स्यात् सङ्कृत
कथितम्।

ऐश्वर्येय प्रमत्तस्य दारिद्र्योपसङ्कृतस्य च।
भिन्नुवल्कलरादीनां प्राकृत सप्रयोक्तव्येत्।
सङ्कृत सप्रयोक्तव्यं विङ्गिनीयुतमासु च।
देवीमहिम्नतावेष्टावपि कैश्चित्तयोदितम्।
यद्देशो नीचपात्रेषु तद्देशे तस्य भाषितम्।
काम्यतन्त्रोत्तमादीनां कार्यो भाषाविषयश्च।
योषितसखीबालवेष्टाकितवाचरचां तथा।
वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं सङ्कृतचान्तराणां।
एवासुदाहरणान्याकारेषु बोद्धव्यानि। भाषा-
लक्षणाणि भाषाख्ये। इति साहित्यदर्पणे
परिच्छेदः।

अथ भाषापादः।

तत्र भाषाखरूपमाह तु कात्यायनहज्जसती।
“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्।
निश्चितं लोकाविहङ्गं पञ्च पञ्चविधो विदुः।
खल्लाचरः प्रभूतार्थो नि खल्लिगो निराकुलः।
विरोधिकारयेर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः”
यदा त्वेवैविध्यं पञ्च कथितं पूर्ववादिना।
दद्यात्तत्पञ्चसङ्गं प्रतिवादी तदीतरम्।
प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक्। तस्या दोष-
परस्परविरोधार्थपदादिभिस्तु साध्यं साधना
ह्यभिमतं पञ्च विदुः। अन्वया प्रतिज्ञादोषेय
साध्यदोषः स्यात्। अतएवोक्तम्।

III

भाषा

“वचनस्य प्रतिज्ञास्य तदर्थस्य च पञ्चता।
असङ्करेण वक्तव्यं व्यवहारेषु वादिभिः”
वक्तव्ये पञ्चप्रतिज्ञे पूर्वोक्तिः। नारदेनापि।
“धारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा सप्तदाहता।
तद्वानो ज्ञेयते वादी तरङ्गास्तुतरी भवेत्”
उत्तरी विजयी। यदाप्यन्वयं साध्यं तद्
विशिष्टवर्त्मनाधर्मो पञ्च इति भेदः तथाप्यत्र
वाकप्रतायैवादिधर्मेविशेषविशिष्टतया धर्मि
योऽधममपदैरेव साध्यत्वात् साध्यपञ्चयोरभेदा
भिधानम्। उपसहारे च एवविधं पञ्च इति।
मिताचरायाम्। भाषा प्रतिज्ञा पञ्च इति
नाथान्तरमिदुक्तम्। भाषापञ्चभाषा भाषाखरूप-
प्रपञ्चमाह। खल्लाचर इति। निराकुल
योर्लप्यविप्रयोगावादिगुणः। तत्र।
“द्वते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्म्मणि।
यानि पञ्चान्युदासीना कर्त्ता तानि न पश्यति”
इति यज्ञस्य हवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा
शोधयेत्। * तच्छोधनमाह हज्जसति।
“अनाधिकं पूर्वपञ्च तावद्वादी विप्रोधयेत्।
न दद्यात्तुतरं यावत् प्रवृत्तौ सन्धसन्धौ”
तस्मिन्प्रकारमाह याच।
“पाङ्कलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्।
न्यूनाधिकं तु सशोधं पञ्चातु पन्ने निवेष्टयेत्”
फलकं काष्ठादिपट्टकम्। कात्यायनः।
“पूर्वपञ्च खभावोक्तं प्राङ्गुविकोऽथ लेखयेत्।
पाङ्कलेखेन फलके ततः पञ्चेऽभिलेखयेत्।
शोधयेत् पूर्वपञ्चं तु यावत्तोत्तरं दृश्यम्।
उत्तरेयावत्तस्य निवृत्तं शोधनं भवेत्।
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदधिप्रवृत्तिर्ना वच।
चौरवच्छासयेत्तु धार्मिकं एषिवैपति”
खभावोक्तमलज्जिमम्। एतच्च खरविशेषादिना
सुज्ञेयम्। अतएव याचवल्काः।
“कुलं निरख्य भूतेन व्यवहारास्तथेयुषः।
भूतमप्यनुपपन्नं ज्ञेयते व्यवहारतः”
भूतं तत्कार्यसम्बन्धम्। नारदः।
“भूतं तत्कार्यसम्बन्धं प्रमादाभिहितं कुलम्।
किन्तु राज्ञा विशेषेण खधर्ममभिरक्षता।
मनुष्यचित्तवैविचित्र्यात् परीक्षा साध्यवाप्तु वा।
सर्वैर्वैविधादेशु वाक्येनावसीदति”
पञ्चोभ्युत्पादने शास्त्रोऽप्यथान् ज्ञेयते”
सर्वैर्वैविधादेशु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी
इति। अनोदाहरणं पञ्चोभ्युत्पादः। अर्थ-
विवादप्रवृत्त्यान्वयुक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने
प्रवृत्तार्थादप्यर्थाज्ञेयत इति गम्यते। यथाह-
मनेन शिरसि पादेन ताङ्गित इत्यभिधाय
केवलं हस्तेन ताङ्गित इति वदन् केवलं हस्तं
पराधीयते च। ततश्च त्वं मङ्गलं धारयसि
मत्तं हस्तं त्वं शरीरं तावद्गणकलादिति भाषा-
शरीरम्। एतच्च सङ्कृतदेशभाषान्तरेण वचा-
नोप वक्तव्यं लेख्यं वा। खल्लाचरमपि वादिप्रति-
वादितादृशनात्। अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तं
विशुद्धमार्गं तरे।

भास

“सङ्कृते प्राकृतेर्वाक्येयैः शिष्यमनुकृतम्।
देशभाषाद्युपायेषु बोधयेत् स गुरुः सङ्कृतम्”
इति व्यवहारतत्त्वम्।

भाषापरिच्छेदः, पुं, विश्वनाथन्यायपञ्चाननकृत-
न्यायपरिभाषायम्। अख्य अयमाद्युक्तोक्तः।
“नतनलक्षधररूपये गोपबधूटीदुक्कलचौराय।
तस्मै नमः कल्याय सचारमहीरहस्य बीजाय”
तस्यायमन्युक्तोक्तः।
“सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साक्षात्समवकाशते।
तदेवैवधमिन्वादी सचात्तैरेऽपि दर्शनात्”
अख्य टीका सिद्धान्तसुक्तावली।

भाषापादः पुं, (भाषायां पादः।) चतुर्व्याङ्ग्य-
वहारात्मकतत्त्वप्रथमपादः। तस्य लक्ष्यं यथा—
“अथवल्कलेन युक्तं परिपूज्यमनाकुलम्।
साध्यवल्काचकपदं प्रवृत्तार्थाद्युक्तं च।
प्रसिद्धमविरहस्य निश्चितं साधनं चमम्।
सन्निधौ निखिलार्थं देशकालविरोधि च।
वचनमासपञ्चाहोवेलादेशप्रदेशवत्।
खानावसथसाध्याख्यावाक्याकारवयोद्युतम्।
साध्यप्रमाससंख्यावदालम्ब्यार्थिनाम् च।
परास्त्वपूर्वजनैकराजनामभिरक्षितम्।
अमात्रिङ्गात्मपोकावतकथिताहर्षदायकम्।
यदावेदयते राज्ञे तद्भाषैकमिदोयते”
इति मितान्तराणां व्यवहाराध्यायः।

अख्य विवरणं भाषाशब्दे द्रष्टव्यम्।

भाषित, खी, (भाष्यते इति। भाष + भावे क्तः।)
वचनम्। इत्यमरः १।६।१२ (वचा, मनौ।) १२३।
“आकारैरितिगैर्या चेष्टया भाषितेन च।
नेत्रवल्कलिकारेण यस्मैतेऽनर्गत्तं मनः”
भाष्यते स्मिति। भाष + कर्मणि क्तः। कथिते
वि। (यथा कामन्दकीये नीतिसारे १।५।३१।
“प्रविशन् सातुरामस्य पित्तं पित्तप्रसम्मतः।
समययन् ततपञ्चं यान् भाषेत भाषितः”)

भाष्य खी, (भाष्यते विवृततया वयस्येति इति।
भाष + ख्यतः।) चूर्णः। इति खामी। खज
विवरणम्। तस्य लक्ष्यम्।
“खजार्थो वयस्येति यच्च पदैः खजाद्युसारिभिः।
खपदानि च वयस्येति भाष्यं भाष्यविधौ विदुः”
इति लिङ्गादिस्यङ्गटीकायां भरतः। खजो-
क्तार्थपञ्चकम्। इति हेमचन्द्रः। (भाष्यते
अनेति। ख्यतः।) यद्विशेषः। इति भाष-
यौति मधुरेशः। (भाष + ख्यतः।) कथ-
नीयेति वि।

भाष्यकारः, पुं, (भाष्यं चूर्णं करोतीति। क्त +
“कर्मण्यस्य” १।२।१। इत्यङ्।) महा-
भाष्यकर्त्ता सुवि। तत्पर्यायः। सोनहोम २
पतञ्जलि ३ चूर्णिकेत ४। इति त्रिकाण्डशेषः।
“अहं भाष्यकारश्च कुत्रासीदधिकानुभौ।
नेत्रं शब्दानुवे पारं किमन्यं कथमुक्त्वा”
इति दुर्गाचरः।

भाष्य क्त इ भाषि। हीनौ। इति करिकण्ठ-
दुमः। (भा०-भाष्य० अङ्क०-सेट।) अ

अवीभसत अवभासत । उ भासते । इति
दुर्गादास ॥

भास स्त्री, (भासते इति । भास + "भाजभास
विद्युतोऽपि प्रज्ज्वायस्व क्तिप ।" ३।२।१७७।
इति क्तिप ।) प्रभा । अस्व शब्दस्य प्रथमान्त
रूप भा । इत्यमर । १।४।३४ ॥ मयूख ।
इति मेदिनी । से ७ ॥ इच्छा । इति धरणि ॥
भास, पु, (भासते इति । भास + भावे घञ ।)
दीप्ति । (यथा, महाभारते । ८।५८।३९ ।
"चक्रनक्षत्रभासेष्वदग्नेष्वारुक्कुले ।"
(भासन्ते गावोऽत्र । भास + आधारे घञ ।)
गोष्ठम् । (भासते दीप्यते इति । भास + कर्त्तरि
अच् ।) कुक्कुट । यत्र । इति विश्व । खनाम-
ख्यातपक्षिविशेष । तत्पर्याय । शकुन्त २ ।
इति हेमचन्द्र । (यथा, महाभारते । १।
१३४।७० ।

‘क्षत्रिम भासमारोग्य वृक्षामे शिखिभि क्षतम् ।
अभिज्ञात कुमारानां लक्षभूतसुपादिज्ञत ॥’
पर्वतमेव । यथा महाभारते । १।४३।४४ ।

‘हिमवान् पारिपात्रञ्च सज्जो विन्ध्यस्त्रिजुट-
वान् ।
अतो नीलञ्च भासञ्च कोष्ठवाञ्चैव पर्वत ॥’
(क्षिर्वा दीप । प्राधाया कन्या । यथा, महा-
भारते । १।६५।३६ ।

“अनवद्यां मनु वशामसुरां मार्गप्रियाम् ।
अनृपां सुभगां भासीमिन् प्राधा यथायत ॥”
भास, [सु,] स्त्री, (भास + आसम् ।) दीप्ति ।
इति द्विरूपकोष ॥

भासन्त, पु, (भासते इति । भास + डभूवहि
वचिभासीति ।) उवा ३।१२८ । इति ऋच ।)
स्य । चक्र । इत्युणादिकोष ॥ भासपक्षी ॥
इति मेदिनी । ति, १३६ । नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्र ॥
भासन्त, चि, (भासते इति । भास + ऋच ।)
सुन्दराकार । इति मेदिनी । ति १३६ ॥
भासन्ती, स्त्री, (भासन्त । गौरादिवात् ङीष् ।)
नक्षत्रम् । इत्युणादिकोष ॥

भासु, पुं (भास + बाहुलकादुन् ।) स्य ।
इति त्रिकाण्शेष ॥

भासुर, स्त्री, (भासते इति । भास + "भञ्जभास-
मिदो घुरच ।" ३।२।१६१ । इति घुरच ।)
कुष्ठौघम् । इति जटाधर ॥

भासुर, पुं, (भास + घुरच ।) स्फटिक । इति
त्रिकाण्शेष ॥ वीर । इति धरणि । कर्त्तरि
घुरप्रत्ययनिष्पन्नत्वेन दीप्तिशुक्ते, चि ॥ (यथा,
किरावाभ्युनीये । ५।५ ।

“मणिमयूखययांशुकभासुरा
सुरवधूपरिसुक्तजवाह्रा ॥”

भासुरपुष्पा, स्त्री, (भासुराणि पुष्पाण्यस्या ।
टाप ।) वृक्षिकाणी । इति राजनिर्घण्ट ॥

भास्कर, स्त्री, (भा करोतीति । कृ + "दिवा-
विभानिशाप्रभा भास्कराणां नामनादौति ।" ३।२।
२१ । इति ट ।) सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

भास्कर, पु (भा करोतीति । कृ + "दिवा
विभेति । ३।२।२१ । इति ट ।) स्य ।
(यथा, मग्नौ । २।४८ ।

“प्रतिगृह्येष्टित दक्षसुपस्थाय च भास्करम् ।
प्रदक्षिण परीत्यानि चरेद्भुमेऽथ यथाविधि ॥”
अथि । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥ वीर । इति
धरणि ॥ अकटञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
भास्कराचार्य । स च विद्वान्नाशिरोमण्यादि
ज्योतिर्यन्यकता ॥

भास्करप्रिय, पु, (भास्करस्य प्रिय ।) पञ्चाराग
मणि । इति कैचित् । पुत्रि इति भाषा ॥
भास्करेष्टा, स्त्री, (भास्करस्य इष्टा ।) आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥

भास्कर स्त्री, (भासते इति । भास + "क्षेत्र
भासपिचकवी वरच । ३।२।१७५ । इति
वरच ।) कुष्ठौघम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भास्कर पु, (भासते इति । भास + "क्षेत्रभास
पिचकवी वरच । ३।२।१७५ । इति वरच ।)
दिनम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ स्य । इति
कैचित् । दीप्तिशुक्ते चि । इति सुगन्धो-
द्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । १।११।११ ।

“स जौकुभ परित्यज्य रूप विप्रर्षभच्छदा ।
ख रूप भास्कर भूय प्रतिपदे महावशा ॥”
स्यस्यानुचरविशेष । स च भगवता सूर्येण
तारकासुरवधवाद्यायाश्च स्तब्धाय दत्त । यथा,
महाभारते । ६।४५।३ ।

“सुभाषो भास्करश्चैव यौ तौ सूर्याभ्यायिनौ ।
तौ सूर्य कार्त्तिकेयाय ददौ प्रीत प्रतापवान् ॥”

भासान्, [त] पु, (भास सन्त्यस्येति । भास +
“तदस्यास्यसिन्नित्तिसमुप ।” ५।२।६४ । इति
मनुप । मस्य व ।) स्य । (यथा, मार्क
खण्डपुराणे । १।१।१६ ।

“यथा चाराधितो देवा घोऽदित्या कश्चपेन च ।
चाराधितेन चोक्त यत् तेन देवेन भासता ॥”
अकटञ्च । इत्यमर । दीप्ति । इति हेमचन्द्र ॥
वीर । इति मेदिनी । दीप्तिविशिष्टे, चि ॥
(यथा, कुमारसम्भवे । १।२ ।

“य सर्वज्ञेना परिकल्प्य वत्स
मेरौ स्थिते रोम्भरि रोहदन्धे ।
भास्त्रिणि रत्नानि महौघधीष
पृथूपदिष्टा दुडुर्धरिचोम् ॥”

प्रकाशक । यथा, मग्नौ । १।७७ ।
“वायोऽपि विष्णुर्वावादिरोचिष्णु तसोऽनुदम् ।
ज्योतिरुत्पद्यते भास्त्रेण प्रपुन्यस्यते ॥”
“भास्त्रेण प्रकाशकम् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्ट ॥

भिन्न, उ कार्भायकोभोक्तिक्रिप्रि । इति कवि-
कल्पद्रुम ॥ (अत्र आत्म० याचने द्विक० जाने
कोभोक्तौ च सक क्रिप्रि अक०-सेट ।) अर्थो
याचनम् । कोभाङ्गित्कर्त्तव्योक्ति । उ, भिन्नते
भूमि शुभात् प्रकृत । समत इत्यर्थ । भिन्नते
दातार घञ भिन्नु । याचत इत्यर्थ । भिन्नते

दातार दीन । कोभाङ्गित्कर्त्तव्य । भिन्नते
जन । क्रिप्रतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

भिन्ना स्त्री (भिन्न याचनादौ + "गुरोश्च हल ।"
३।३।१२ । इति अ । ततश्च टाप ।) कोभ-
याचनम् । याचोया इति मागा इति च
भाषा । तत्पर्याय । याचना २ अर्थना ३
अर्थना ४ । इत्यमर । ३।२।६ ॥ प्रार्थनम् ५
याचना ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तदुक्तम् ।
“वाचिष्ये वसते लक्ष्मीस्तदर्थं लक्षिकर्मणि ।
तदर्थं राजसेवायां भिन्नाया नैव नैव च ॥”)
सेवा । इति । इति नानार्थे अमर ॥
भिन्नितवस्तु । इति मेदिनी । (सा च यास-
प्रमाणा । यासमाणा भवेद्विचिती ज्ञातातप
वचनात् । यथा, मनु । ३।६४ ।

“कृत्स्नेतद्वलिकम्बेवमसिधि पूर्वमाशयेत् ।
भिन्नाच्च भिन्नेव दद्याद्विधिवद् अक्षयारिणे ॥”
उपनीतस्य भिन्नाविधियथा,—
“भिन्नामाहुव्य शिष्टार्थां यदेभ्य प्रयतो-
ऽन्यहम् ॥

निवेद्य गुरवेऽत्रीयाद्वागयतस्तदनुज्ञया ॥
भवतपूर्वचरेऽज्ञेयसुपनीतो द्विर्गोतम ।
भवन्मध्यस्तु राजन्तो वेदस्तु भवदुत्तरम् ॥
मातर वा स्वसार वा मातुर्जा भगिनीं निजाम् ।
भिन्नेत भिन्ना प्रथम या चैन नावमानयेत् ॥
सजातीययहेत्वेव सार्जवर्जिकमेव वा ।
भैरवस्वाचरय प्रोक्त यतितादिविचलितम् ॥
वेदयश्चैरहीनाणां प्रशस्तानां स्वकम्भसु ।
अक्षयार्थादरेऽज्ञेय यदेभ्य प्रयतोऽन्यहम् ॥

गुरो कुले न भिन्नेत न ज्ञातिकुलवन्धुषु ।
अक्षयै लब्धगेहानां पूर्वे पूर्वे विधर्जयेत् ॥
सर्वज्ञारि चरेद्भुमेऽथ पूर्वाक्षानामभयमेव ।
नियम्य प्रयतो वाच दिशन्मनवकोकयन् ॥
समाहृत्य तु तज्ज्ञेय यावदर्थममायया ।
सुज्ञीत प्रयतो निद्व वागयतोऽन्यमानस ॥
भेदेन वर्णयेद्विद्व नेकाक्षी भवेद्भ्रती ।
भेदेन व्रतिनो वृत्तिरूपवाचसमा स्मृता ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १९ अध्याय ॥ ७॥
वाय प्रातर्भिन्नाटनाभावो यथा,—
“कारयित्वा तु कर्माणि कारयन्नात्र वक्ष्येत ।
साय प्रातर्गह्वरान् भिन्नाय नावचयेत् ॥”
इति तत्रैव १५ अध्याय ॥ ७॥

सा विविधा यथा,—
“हन्तकारमयात्र वा भिन्ना वा शक्तिर्यो द्विज ।
दद्यादतिथये निज उद्देत परमेष्ठरम् ॥
भिन्नामाहुयांसमाचमयन्नाक्षायगुणम् ।
पुष्पक हन्तकारान्त तच्चतुर्गुणसुष्यत ॥
योदीहमात्र काल वे प्रतीक्षेदतिथि खयम् ।
अभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथि यथा ॥
भिन्ना वे भिन्नेव दद्याद्विधिवद् अक्षयारिणे ॥
दद्यादत्र यथाशक्ति त्वर्थिभ्यो कोभर्जित ॥
सर्वज्ञसम्यक्साने तु अन्न गोप्यो निवेदयेत् ॥”
इति तत्रैव १७ अध्याय ॥

भिच्:

भिचाक, पुं (भिद्यते इति । भिच् + “जल्प
भिचकुट्टसुखदृष्टं वाकन् ।” १।२।५५। इति
वाकन् ।) भिचुक । इति विद्वान्तकौस्तुभे ।
भिचाकौ, स्त्री, (भिचाक + क्त्वात् ङीष् ।)
भिचुकी । इति सुग्वबोधयाकरणम् ।
भिचाचर, पुं स्त्री, (भिचां चरतीति । भिचा +
चर + “भिचासेनादायेव च ।” १।२।१७। इति
ट ।) भिचुक । इति विद्वान्तकौस्तुभे ।
(स्वनामख्यातो भोजनरपते पुत्र । यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८।१७ ।
“राज्ञा विभवमन्ता य भोजो हर्षदृष्टात्मक ।
जात नृत्तद्विजयुत्तानन्तर शुद्धिं प्रियम् ।
आयुष्मन्मेतन्मात्रमभ्यभिचाचराभिधम् ।”)
नृत्ताटन स्त्री, (भिचार्यमटन गमनम् ।)
भिचार्यगमनम् । यथा,—
“अहं हानवैरिया गिरिजयापहं हरस्याकुत
देवेन जगतीतले स्मरहराभाव सनुमीकति ।
गङ्गा वारिधिमन्तर श्रुतिरक्षा नागाधिप
आतल
सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वं माच भिचा-
टनम् ।”
इत्युद्भट ।
भिचाशिल् स्त्री, (भिचाशिनो भिचुकस्य भाव ।
भिचाशिल् + ल ।) पेशुयम् । इति हारा
वकी ।
भिचाश्री, [नृ] जि, (भिचां आश्रीतीति । अश्र +
जिनि ।) भिचुक । इत्यादिकोष । यथा,—
“भिचाश्री विश्वदेव्याम वन्द्योद्दि न जीवति ।”
इति प्रायश्चित्तविवेक ।
भिच्, पुं, (भिच्यन्शील । भिच् याचने +
“सनाश्रसभिच् उ ।” १।२।१६। इति उ ।)
ब्राह्मणायाश्चाश्रमचतुष्टयान्तगतचतुर्थाश्रमी ।
आश्रमशब्दोऽथ धर्मिपरो धर्मपरश्च । इति
भरत । तत्पण्याय । परित्राट २ कर्मन्दी ३
पाराशरी ४ मन्त्ररी ५ इत्यमर । १।७।४२॥
परित्राणक ६ पराशरी ७ ब्रजक ८ । इति
शब्दरत्नावली । तस्य धर्मो यथा,—
“भिचोधर्मं प्रवक्ष्यामि तन्निबोधत सत्तमा ।
वनादयहाहा कलेष्टि सर्ववेदसदाक्षियाम् ।
प्राजापत्यां तदन्ते तु अग्निमारोप्य चाल्मिनि ।
सर्वभूतहितं शान्तस्त्रिदश्वी सकमण्डलु ।
सर्वाराम परित्यज्य भिचार्यं आसमाश्रयेत् ।
अप्रमत्तश्चरेद्भुक्षे चायाङ्गे नातिनक्षित ।
रहिते भिचुक्येयमे याचामात्रमण्डलुप ।
भवेत् परमहंसो वा एकदण्डो यमादिकृत ।
सिद्धयोगस्वयन् देहमन्त्रतलमिहाभुयात् ।
योगमभ्यस्य भित्तुक परां सिद्धिमवाप्नुयात् ।
दातातिथिप्रियो ज्ञानी गृही आह्वयेति स्मृत्यते ।”
इति शास्त्रे १ १ अध्याय ॥ ॥
अपि च ।
“चतुर्थश्चाश्रमो भिचो प्रोच्यते धो मनी-
विमि ।

भिचडा

तस्य स्वरूप गदतो मम ओतु दृष्टार्थे ।
पुनश्चकलमेव लक्ष्मणेनो नराधिप ।।
चतुर्थमाश्रमस्थान गच्छेत्सिद्धं ततस्ततः ।
जैविकांश्चयेत सर्वानारम्भानवगोपते ।।
भिचादिषु समो भैत्र समस्मिन्नेव जगुः ।
जरायुनाशनादीनां वाङ्मन कर्मेभि कथित ।
युक्तं कुर्वीत न मोह सर्वसङ्गांश्च व्रजेत् ।
एकरात्रस्थितिर्यामे पञ्चरात्रस्थिति पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्हेतो वा नास्ति जायते ।
प्रायश्चित्तानिभिचश्च यद्गारे सुकवचने ।
कावे प्रशक्तवचनानां भिचार्यं पश्येद्दृष्टवान् ।
काम क्रोधस्तथा हर्मो हलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परित्रास्त्रिमो भवेत् ।
अभय सर्वसत्त्वो दत्ता यश्चरते सति ।
न तस्य स्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते कश्चित् ।
छत्वाभिहोत्रं छन्दोरौरस्य
शरीरमभिच सुखे जुहोति ।
विप्रसु मेघोपगतेहविर्मे
क्षिताग्निना च ब्रजति स कोकान् ।
मोक्षायम यश्चरते यथोक्त
युधि सुचङ्कल्पितवुद्धियुक्ति ।
अविमग्न च्योतिरिव प्रशान्त
स ब्रह्मलोकं अयति द्विजाति ।”
इति विष्णुपुराणे ३ अष्टे ८ अध्याय ॥ ॥
बुद्धमेद । इति जटाधर । आचर्योच्युप ।
इति राजनिघण्टु । कोकिलाच । इति भाव
प्रकाश ।
भिचुक, पुं, स्त्री (भिचुरेव । भिच् + कार्ये
कन् । यङा, भिद्यते इति । भिच् + उक ।)
भिचोपजीवी । तत्पण्याय । मार्गण २ याच
नक ३ वगीयक ४ याचक ५ । इति
जटाधर । अर्थो ६ । इत्यमर । (यथा,
मनु । १।२३३ ।
“ब्राह्मण भिचुक वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
ब्राह्मणेभ्यश्चैव शक्तित प्रतिपूजयेत् ।”
पारिभाषिकभिचुका यथा, अत्रि ।
“ब्राह्मणारी यतिश्चैव विद्यार्थी शुद्धपोषक ।
अन्नगं चोद्यतिश्च वक्तुं भिचुका स्मृता ।”
भिचुसवाटी, स्त्री (भिच् सचटते इति । भिच्
+ सच् + चट + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
चौरम् । इति हेमचन्द्र । यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे ३३ अध्याये ।
“पुरीय कौकुट केशांश्चर्मसर्पत्वक्मथा ।
जीर्णैश्च भिचुसवाटीं धूपनायोपकल्पयेत् ।”
भिच्, पुं (भिद्यते इति । भञ्ज + ङ । एमोदरा-
दित्वात् वाचु ।) भिचान्चुप । इति राज
निघण्टु ।
भिच्छक, (भिच्छ । स्वार्थे कन् ।) भिच्छान्चुप ।
इति राजनिघण्टु ।
भिच्छा, स्त्री, (भिच्छ + अच्चादित्वात् टाप् ।)
चुपविशेष । भिच्छी इति ख्याता । तत्पण्याय ।
भिच्छीतक, २ भिच्छ ३ भिच्छक ४ चैत्र-

भिद्

सम्भव ५ चतुर्थ्य ६ चतुःपुङ्ग ७ चतुष्पाक ८
अश्वपञ्चक ९ करपञ्च १० दृष्टवीज ११ ।
चास्या गुणा । अश्वरचलम् । उष्णत्वम् ।
ग्राह्यत्वम् । रक्षिकरत्वम् । इति राजनिघण्टु ।
भिच्छीतक, पुं, (भिच्छी सती ततस्ति हसतीति ।
तक + अच् ।) भिच्छाट्टक । इति राज-
निघण्टु ।
भिद्, स्त्री, (भिद्यते स्मृति । भिद् + क्त । “भिद्
शकलम् ।” ८।२।५६ । इति निष्ठातकारस्य
नवाभावो निपातते ।) खड्गम् । इत्यमर ।
१।१।१६ ।
भिद् स्त्री, (भिद्यते इति । भिद् + क्तिन् ।)
यहादेमृदिष्टादिमयी इति । कांथ इति भिन
इति च ख्याता । तत्पण्याय । कूचम् २ । इत्य
मर । २।२।३४ । भित्तिका ३ कुचम् ४
कुचकम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
विश्वकर्माप्रकाशे । पञ्चमाध्याये ।
“मानेनानेन विस्तारो भित्तौनामु विधीयते ।
पादे पञ्चगुण्यं छत्वा भित्तौनामुच्छ्रयो भवेत् ।”)
प्रमेद । चन्निभाग । अवकाश । इति विश्व ।
प्रदेश । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
रघौ । ५।४४ ।
“अथोपरिष्टाद् अमरेधमहि
प्राक् स्मृतिताम सलिलप्रवण ।
निर्धैतदानामनगच्छभित्ति
वैव्यं सचित्तो गज उज्ज्वलम् ।”)
भित्तिका, स्त्री, (भिद्यते भित्तिरिति ।
भिद् + विद् + क्तिन् + “क्वितिभिद्भित्तिरिति क्तिन् ।
उणा ३।१४७ । इति तिकन् । कित् ख्यात ।)
कुचम् । इति शब्दरत्नावली । पक्षी । इति
हेमचन्द्र ।
भित्तिचौर, पुं (चोरयतीति । चुर + अच् ।
चौर एव स्वार्थे अच् । चौर । भित्त्या कुचादि
भेदे चौर ।) चौरविशेष । सिंहाक चौर
इति भाषा । तत्पण्याय । खानिन २ कूच
क्षित ३ । इति शब्दरत्नावली ।
भित्तिपातनं पुं, (पातयतीति । पत + क्तिन् ।
कनैरि लु । भित्तौनां पातनं ।) मन्त्राक्षयक ।
इति राजनिघण्टु ।
भिद्, [दृ] स्त्री, (भिद्यते इति । भिद् + ‘सत
सुद्धिपददुष्टदुष्टविद्भिदेति ।” १।२।६१ ।
इति क्षिप ।) प्रमेद । इति जटाधर ।
(भिनतीति । भिद् + तच्छीणादिषु “अन्यतो
ऽपि दृश्यते ।” इति क्षिप ।) मेदकसैरि जि ।
(यथा ऋगवेदे । ७।१७४ । ८ ।
“भिनतपुरो न भिदो अदेवीर्न नमो वधरदेवस्य
प्रोयो ।”)
भिद् इर चो न ध भिदि । इति कविकल्पद्रुम ।
(यथा उभ - चक - अग्निट ।) भित्त कियद
वयवविदारणम् । न ध भिनति भिन्ने कूल
नदी । औ भित्ता । इर अभिदत अमेवतीति ।
इति द्रमादाय ।

भिदक, खी, (भिनतीति । भिद् + "बहुलमन्त्र चापि ।" उवा० २।३७। इति कुन् ।) वचम् । खड्गो पुं । इत्युणादिकोषः ।
 भिदा खी, (भेदनमिति भिद् + "विद्भिदादिभ्योऽङ्" ३।३। १०८। इति । अङ् । टाप् ।) वक्ष्यादेर्विदारणम् । चिरा इति भाषा । तत्पण्याय । विदर २ स्फुटनम् २ । इत्यमरः । ३।२।५॥ घञाकम् । इति शब्दचन्द्रिका । भेद । यथा । प्रायश्चित्तस्य पूर्वोक्तकालं वाक्यभिदा तथा । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
 भिदि, पु, (भिनतीति । भिद् + "कृमिपृष्ठकुटिभिदिदिभ्यश्च" । उवा० ४।१४२। इति इ । स च कित ।) वचम् । इति द्विरूपकोषः ।
 भिदिर, खी, (भिनति विदारयतीति । भिद् + "इविमदितुदिभिदिदिभिदिमन्तीति ।" उवा० १।५२। इति किरच् ।) वचम् । इत्यमरटीकायां भरतः चिकाकशेषः ।
 भिद्, पु, (भिनति विदारयतीति । भिद् + "पृमिदिभ्यश्चिष्टिभिदिभ्यश्च" । उवा० १।२४। इति कु ।) वचम् । इति चिकाकशेषः ।
 भिदुर, खी, (भिनतीति । भिद् + "विदिभिदिदिभ्योऽङ्" कुरच् । ३।२। १४२। इति कुरच् ।) वचम् । इत्यमरः । १।१।५॥ ङञठञे पु । इति राजनिर्घण्टः ।
 भिव, पु, (भिनति क्लृप्तमिति । भिद् + "मियो ह्यौ नदे" ३।१। ११५। इति ऋष । निपातित्वा ।) नद । इति हेमचन्द्रः । सुग्वोच-
 चाकरश्च । (यथा भट्टौ । ३।५६।
 "समुत्तरनाथस्यैव नदान् भिवीह्यसन्निभान् ।
 विध्यतारामिव खातां श्रवरीमापतुवने ।")
 भिन्न, पु, खी (भिनतीति । भिद् + "स्मायितश्चि वक्षिश्चिश्चिष्टिदिभ्योऽङ्" । उवा० ३।१३। इति टक ।) वचम् । इति चिकाकशेष उवादि-
 कोषः ।
 भिन्दिपाल, पु, (भिदि + इन् । भिन्दि विदारणं पालयतीति पालि + अच् ।) हस्तप्रमाण-
 काकः । गालिकाकमिति ख्यातम् । इति भरतः । हस्तोपलङ्ग १ इति खामी ।
 तत्पण्याय । इति २ । इत्यमरः । २। ८। २१॥
 (यथा, वैशम्पायनसंहितायाम् । ३।
 "भिन्दिपालस्तु वक्राङ्गो नन्वशरीर्योऽङ्गुष्ठिरा ।
 हस्तमात्रोत्तुष्युक्तं करवन्तितमकलम् ।"
 भिन्दिपालः भिन्दिपालश्चापि इत्येवं पाठद्वय-
 दृश्यते ।)
 भिन्न, जि, (भिन्ने किति । भिद् + क्त ।) भेद-
 विशिष्टः । भाङ्गा इति भाषा । तत्पण्याय ।
 दारित २ । भेदित ३ । इत्यमरः । ३।१११॥
 विदारितः ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा
 हरिवंशे । भविष्यपर्वणि । ५३। १६।
 "आत्मसुदृढात्ममाविह प्रविहं बहुवि हतम् ।
 आकरं विकरं भिन्न निर्मयममावृणम् ।")

चङ्गत् । अन्व । पुङ्ग । इति मेदिनी । ने, १४॥
 चतुरोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 "शक्तिशून्ये खड्गायविधायैराश्रयो हत ।
 यत्किञ्चित् प्रसवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते ।"
 आश्रयः कोष्ठः । तस्योपधं यथा,
 "क्षिन्ने भिन्ने तथा विह्वे चते वाह्यगतिरवेत् ।
 रक्तचयात्तत्र रक्तं करोति पवगो भृशम् ।
 खेहपावपरीषेकलोपास्तोपनाशनम् ।
 कुर्वीत खेहवक्षिणं भावतप्रायवेभिषक् ।
 खड्गादिच्छिन्नमात्रस्य तत्कालं पूरितो ब्रह्म ।
 गङ्गादेकौन्तरस्य सदा स्यान्नतवेदनम् ।
 कषायसमुद्रा श्रौता क्रिया सर्व्वा प्रयोजयेत् ।
 सद्यो ब्रह्मणा सप्ताहात् पश्चात् पूर्वोक्त-
 माचरेत् ।
 आमाश्रयस्य रुधिरं विदधाद्भ्रमं नरः ।
 तस्मिन् पक्षाश्रयस्य तु यस्मिंयात् सविरेचनम् ।
 जायो यशस्वगैरुक्तश्च दृष्टाभिदा हत ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं कोष्ठस्य खावधेदकम् ।
 यवकोलकुलत्पानां नि खेहेन रसेन च ।
 सुञ्जीताम् यवाम् वा पिबेत् सैन्धवसंयुताम् ।
 जातीनिष्पटोलपत्रकटुकादाञ्चोनिश्राग्रादिवा
 मञ्जिष्ठाभयतिक्ततुल्यमधुकोलकाङ्गवीजे समे ।
 सपिण्डिहमेनेन छन्द्यावदना मन्मोक्षिता-
 साविज्यो-
 गम्भीरां सद्यो ब्रह्मा समतिकां शुध्यन्ति-
 रोहन्ति च ।
 दृढवैद्योपदेशेन पारम्पर्योपदेशतः ।
 जातीरुते तु सविह्वे क्षेप्य चिकथक पुष्पे ।"
 आत्मादिहृतम् । इति भावप्रकाशः ॥ ७॥
 (अथोपाङ्गचिकित्सा ।
 "क्षिन्नं भिन्नं तथा भयं चतः पिच्छितमेव च ।
 दग्धलोभं प्रतीकारं प्रोक्तोपाङ्गसञ्ज्ञकम् ।"
 इति हारीते प्रथमे स्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)
 भिन्नक, पु, (भिन्न + सञ्ज्ञायां कन् ।) बौद्धः । यथा,
 "भिन्नकं चपयोऽङ्गो बौद्धो वेनायिक-
 स्त्वत ।"
 इति चिकाकशेषः ।
 (भिन्न + "अनन्तगतौ क्त" । ५।४।४॥
 इति कन् । ईषद् भिन्ने जि ।)
 भिन्नगात्रिका, खी, (भिन्न गात्रमस्या । कप ।
 टाप् । अत इत्यम् ।) ककटौ । इति शब्द-
 चन्द्रिका ।
 भिन्नभिन्ना [नृ] पु, (भिन्नभिन्नो भेदयुक्त आत्मा
 यश्च ।) चण्डकः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 भिन्नयोजनी, खी (भिन्न योजयतीति । युज् +
 णिच् + णिनि । डोप ।) पाषाणभेदकद्वयः ।
 इति भावप्रकाशः ।
 भिन्नार्थक, जि, (भिन्नोऽर्थो यश्च । कप ।)
 अन्व । इत्यमरः । ३।१। २२॥
 भिया, खी, (भीयते इति । भी + "विद्भिदा
 दिभ्योऽङ्" ३।१। १०८। इति अङ् । इत्यङ् ।
 टाप् ।) भयम् । इति हेमचन्द्रः । २। ३०१॥

भिरिष्टिका, खी भेतयुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।
 भिज्, पु, (भिजयति भिजतीति वा । भिज +
 बाहुलकात् । कक ।) खेच्छणातिविशेषः । भीज
 इति भाषा । यथा, हेमचन्द्रः ।
 "भाजा भिजा" किराताश्च सर्व्वेऽपि खेच्छ-
 णातयः ॥
 अथ च ।
 "रत्नकचर्मकारश्च गडो वरुह एव च ।
 केवर्तमेदभिजाश्च सन्नेते अन्तर्भावाः स्मृताः ॥"
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
 स च ब्राह्मणकन्यायां तीवराख्यातः । यथा,—
 "पुष्पिन्द्रेदभिजाश्च पुष्पो मल्लश्च धावकः ।
 कुन्दकारी खोखलो वा नृत्यपो हस्तिपक्ष्वा ।
 एतं वै तीवराख्याताः कन्यायां ब्राह्मणश्च च ॥"
 इति पराशरपद्धतिः ।
 भिजगवी, खी, (भिजगानां गवी ।) गवयो । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 भिजतय, पु, (भिजप्रियस्तयः । लोभपुष्पेऽङ् हि
 भिजार्थोऽङ्गभूयणादिकं कुर्वन्तीति प्रविह्वे-
 रश्च तथात्वम् ।) लोभः । इति राजनिर्घण्टः ।
 भिजौ, खी, (भिज् + डोप । भिजगानां प्रियत्वा-
 दख्यास्तथात्वम् ।) लोभः । इति राजनिर्घण्टः ।
 भिज्, रगजये । सौम्याधुरयम् । इति कविकल्प-
 ह्रमः । (भा पर - सक्त सेट ।) भिषक
 भेषज भेषति । इति दुर्गादायः ।
 भिषक [च] विमेलिते रोगो यस्यादिति । भौक्षि
 भौक्षाम् । "भिय युक् इत्यच् ।" उवा०
 १।३७। इति अणि युगागमो ह्रस्वश्च ।)
 वैद्यः । इत्यमरः । २। ६। ५७॥ (अथ
 प्राशस्त्रादिकं यथा,—
 "भियगवभूयमतिमान् चतः खगुणसम्पदि ।
 परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदं स्यादयथा बुधाम् ।
 तदेव युक्तं भेषजं यदरोम्याय कल्पते ।
 स चेव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यं प्रयोचयेत् ।
 सन्धकप्रयोगं सर्व्वेषां सिद्धिराख्यातिकर्म्मणाम् ।
 सिद्धिराख्यातिचर्म्मणं युगेयुक्तं भिषकतमम् ॥"
 इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
 "एतद्वैद्यमध्ययमधीत्य च कर्म्मण्यवशस्तुपा-
 वितयसुभययो हि भिषयाजार्हो भवति ।"
 यस्तु केवलप्राशश्च कर्म्मणपरिनिष्ठितः ।
 स तुल्यतातुरन्त्याय प्राप्य भीरुरिवाहवम् ।
 यस्तु कर्म्मसु निष्ठातो आर्ह्याऽऽस्त्ववहितः ।
 स चतुस्रं पूर्णं नाप्नोति वधश्चाहति राजतम् ।
 उभावैतावन्निपुणावसमर्थौ स्वकर्म्मणि ।
 अहंवेदधरावेतावैकपश्चादिव द्विजौ ।
 ओषधोऽन्तकल्यास्तु शस्त्राश्रयविशेषमा ।
 भवन्त्यत्रैवपञ्चतास्रसादेतौ विवर्ज्ययेत् ।
 द्वेदादिभ्यन्भिन्नो य खेहादिश्च च कर्म्मसु ।
 स निहन्ति जनं लोभात् कुवेद्यो रुपदोयतः ।
 यस्तुभययो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने ।
 आह्वये कर्म्मनिर्वाहं द्विचक्रं स्याद्वेगो यथा ॥"
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)

दृक्कनीयभिषय यथा—

‘अज्ञातौयधिमन्त्रस्तु यच्च आधेरतत्त्ववित ।
रोमिभ्योऽर्थं समादत्ते स दृक्कनीयवद्विषयः ॥’
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्यान्त्राभ्योप्यव यथा,—

“मूत्रात्राज्ञाभ्यो भुक्ता तथा रज्जावतारिण ।
चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीरुग्गीविनाम् ।
श्रीकृष्णान्न स्तुतिकान्न भुक्ता मासव्रती भवेत् ॥’
व्रती यावत्केन । तत्र घेनुद्वयम् । इति प्राय
श्चित्तविवेकः ॥ अपि च ।

“पूयश्चिकित्सकस्यान्न पुष्कल्यान्नमभिन्नियम् ।
विष्ठा बाहु विकल्यान्न शस्त्रविक्रयिणो मज्जम् ॥”
इति मागवे ४ अध्यायः ॥

(शतधन्वन क्षेत्रज्ञ पुत्र । यथा हरिवंशे ।
३८ । ६ ।

“क्षतवन्मायजस्तेषां शतधन्वा तु मध्यम ।
देवैर्वैश्वानरात् तस्य भिवन्तेतरश्च यः ॥”
अथैवम् । यथा ऋग्वेदे १ । २४ । ६ ।

“शत ते राजन् भिवन् संहस्रसुर्वी
गभीरा सुमतिष्ठे अस्तु ॥”

“हे राजन् । वरुण । ते तव शत भिवन्
संहस्र वन्निवारकाणि शतसंहस्रसख्याका-
न्यौघानि वेद्या वा सन्ति ॥” इति तद्वाच्यं
वाचनम् ॥

भिवन्प्रिया स्त्री (भिवन् प्रिया ।) शुक्रयोः ।
इति राजनिघण्टुः ॥

(विहतिरस्मात् शुक्रयोश्च श्रावणा ।)

भिवन्गणित, स्त्री, (भिवन् गणितम् ।) अथैवम् ।
इति चिकित्सकेश्वरः ॥ (चिकित्सा । यथास्य
पर्यायः ।

“चिकित्सित प्रतीकारचिकित्सा च भिवन्-
चितम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

भिवन्भद्रा स्त्री, (भिवन् अथैव वैद्ये वा भद्रा
शुभदायिका ।) भद्रदत्तिका । इति राज-
निघण्टुः ॥

भिवन्ज्ञाता, [स्त्री, (भिवन् मातेव ।)
वाचकः । इति राजनिघण्टुः ॥ (अस्या
पर्यायः ।

“वाचको वाश्रका वाया भिवन्ज्ञाता च
विहिता ।

विहितास्त्रो वाचिदन्ता स्यादटक्कोऽटक्क्यकः ॥
आटक्को वृषस्तान् विहृषयेच्च स स्त्रियः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

भिवन्गता स्त्री, (भिवन्गता टौकते इति । टौक
गतौ + “अन्त्योऽपीति कः । ततः एवोदरा
दित्वात् साधु ।) दग्धात्मम् । इत्यमरः १ ।
६ । ४६ ॥ अस्या रूपान्तरम् । भिवन्गता ।
भिवन्गता । भिवन्गता । इति लङ्ग्रीका
चारसुन्दरी ।

भिवन्, स्त्री, (वमन्तीति । भवन् दीप्तौ + बाहुव
कात् वः । इत्यन्वि बह्वन्मतीत्यम् । प्राच्य-
वः ।

भिवन्ति भावप्रयोगात्तौकैरपि । यद्वा, भिद्व
मिति भित् । भिद्व + क्तिप् । भिद्व स्यतीति ।
वो + “आतोऽनुपसर्गो कः ।” इति कः । एवो
दरादित्वात् साधु ।) अन्तम् । इत्यमरः १ ।
६ । ४८ ॥ (अस्या पर्यायो यथा,—

“भक्तमन्त्र तथान्वय कश्चित् क्रूरश्च कौर्णितम् ।
व्योदगोऽस्त्री स्त्रियां भिवन्गतादिति पुचि-
भाषितः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
भिवन्गता, स्त्री (भिवन्गता टौकते इति । टौक
गतौ + कः । एवोदरादित्वात् साधु ।) दग्धा-
त्मम् । इत्यमरटीकाचारसुन्दरी ।

भी, ग मि ष्टव्याश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा-
पर सक अणिटः ।) ग, भीनाति । मि
भिनाति । भीन भीनि । मिनेव क्रादित्विद्यौ
गयह्य पुादित्वविकल्पार्थं चकारात् भीव्याश्च ।
इति दुर्गादासः ॥

भी, लि लि भीव्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा पर -अक- अणिटः ।) लि, भीतोऽस्ति ।
लि, विनेति । इति दुर्गादासः ॥

भी, स्त्री (भी भीव्याम् + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् ।)
भयम् । इत्यमरः १ । ७ । २१ ॥ (यथा,
आन्यासप्रशब्दम् । २७७ ।

“पूर्वाधिको गृह्यस्थान् बहुमान प्रेमन्ते
विश्वासः ।

भीरश्चिन्नेय कथयति राग कालाविभक्तमिव ॥”)

भीत, स्त्री, (भी लि भीव्याम् + क्तः ।) भयम् ।
भयवृत्ते, लि । इति मेदिनी । ते, ४ ॥ (यथा,
मनु । ७ । ६४ ।

“यस्तु भीत परावृत्त स्यामे हन्ते परैः ।
भयैवदुष्कृत किञ्चित् तत्त्वार्थं प्रतिपद्यते ॥”)

भीति, स्त्री, (भी + क्तिन् ।) भयम् । इत्यमरः ।
१ । ७ । २१ ॥ (यथा, मार्कण्डेयः ८४ । १६ ।

“दुर्गे । स्त्रुता हरि भौतिमशेषजनो
खलो स्त्रुता मतिमतीव शुभा ददाति ॥”)

कन्य । इति विश्वः ॥

भीम, लि, (विमेवसादिति । भी + “भिय
वृत्ता ।” उवाच १ । १४७ । विमेतेर्मक धातोर्वा
हुमागमश्च । इति मकः ।) भयहेतुः । तत्-
पर्यायः । भैरवम् २ दाहकम् ३ भौवकम् ४
भौवम् ५ घोरम् ६ भयानकम् ७ भयङ्करम् ८
प्रतिभयम् ९ । इत्यमरः १ । ७ । २२ ॥ (यथा,
रघु । १ । १६ ।

“भीमकान्तेऽप्युद्ये स बभूवोपजीविनाम् ।
अहन्त्याभिगम्य च यादोरनैरिवायैव ॥”)

भीम, पुं, (विमेवसादिति । भी + मकः ।) भया-
नृकरश्च । यथा,—

“भयानको भयस्याधिभाव कालाधिदेवतः ।
स्त्री नीचप्रकृतिः क्षयो मत्तस्तत्त्वविशारदे ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शिवः । (यथा, मार्कण्डेयः ५२ । ७ ।

“भवं सर्वं तथेशान तथा पशुपति प्रभुः ।

भीमस्य महादेवतुवाच स पितामहः ॥”

विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४६ । २ ।
“अतुल श्रमो भीम समयज्ञो हविर्हरिः ॥”
मध्यमपाण्डवः । (यथा, महाभारते । १ ।
१२३ । १५ ।

“तस्मात्पुत्रे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥”
अस्य विवरणादिकं भीमसेनशब्दे द्रव्यम् ॥
अन्वयेतत् । इति मेदिनी । मे, २१ । महादेव-
स्याहन्तृगताकाशशक्तिः । यथा । भीमाय
आकाशशक्तये नमः । इति तिथ्यादितत्त्वे
शिवपूजाप्रयोगः ॥ (गन्धर्वविशेषः । यथा
महाभारते । १ । ६५ । ३३ ।

“भीमश्चित्ररथश्चैव विश्वात् सर्वविद्वशी ॥”
पुरुवशीयस्य ईलिनस्य पुत्रः । यथा, तन्त्रेव ।
१ । ६४ । १८ ।

“ईलिनो जनयामास दुश्शन्तपश्वतीन् वृषान् ।
दुश्शन्त शूरभीमौ च प्रवसु वसुमेव च ॥”)

भीमनाद, पुं (भीमो भैरवो नादो यस्य ।)
विहः । इति शब्दचन्द्रिका । (भीमो नाद
शब्दः । इति विग्रहे भयानकशब्दः । यथा,
चातकादिके । १ ।

“वातेविष्णुय विभीषय भीमनादे
सन्ध्याय त्वमथवा करकाभिधाते ।
त्वहारिविष्णुपरिपालितजीवितस्य
नाम्या गतिर्भवति वारिहः । चातकस्य ॥”

भयानकशब्दविग्रहे, लि । यथा, महाभारते ।
१ । १५६ । ३१ ।

“भीमनाद सुताच्छोड तीक्ष्णदृष्टः महा
रवम् ॥”)

भीमरथ, पुं (भीमो भयानको रथोऽस्य ।)
तामसमनुवंशजातासुरविशेषः । स च क्रूर-
रूपिणा हरिणा हतः । यथा,—

“हरिणा क्रूररूपेण हतो भीमरथोऽसुरः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणाख्याने ८६ अध्यायः ।

(हृतरादृष्टः पुत्रभेदः । यथा महाभारते ।
१ । ११७ । १२ ।

“उयभीमरथो वीरौ वीरवाहुरजोद्गमः ॥”)

भीमरथी, स्त्री जनानामवस्थाविशेषः । यथा,—
“सप्तसप्ततिके वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी ।
रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां दुरतिक्रमाः ॥”

इति शब्दमालाः ॥

अपि च ।

“सप्तसप्ततिवशां सप्तमे मासि सप्तमी ।
रात्रिर्भीमरथी नाम नराणामसिद्धिहरा ।

तामतीक्ष्ण नरो योऽसौ दिनानि भानि जीवति ॥
क्रतुभिस्त्राणि तुल्यानि सुवर्गशतदक्षिणे ।

गति प्रदक्षिणं विष्णोर्मुखं मन्त्रभावनम् ।
भ्यान निरा सुधा चात्र भीमरथ्या मलमुति ॥”

इति वैद्यकम् ॥

नदीभेदः । यथा राजनिघण्टुः ।

महापद्मा भीमरथी च बह्व्या
मया च ह्यस्या जलधामना गृहे, ॥”

(यसं हि सत्त्वपञ्चतोद्भवा । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । ३ । ११ ।

‘गोदादौ भीमसर्पः क्षत्रवेण्णादिकस्तथा ।
सत्त्वपादोद्भवा नद्य स्तुता पापभयायहा ॥’
भीमविक्रान्त पु (भीमश्चासौ विक्रान्तश्चेति ।)
विह । इति त्रिकाण्डशेषः । भयानकविक्रम-
विशिष्टे, त्रि ।

भीमशाख न पु, (भीम शाखन यस्य ।) यम ।
इति शब्दरत्नावली ।

भीमसेन, पु, मध्यमपाण्डव । स च कुन्तीगर्भं
पञ्चमाब्जात् । तत्पश्चात् । भीम २ वीरवैद्य
३ द्रुपद ४ वक्रजिन ५ कौचकजित ६
किम्बिरजित ७ नरासन्जित ८ द्विद्विजिन
९ कटवन् १ नागवन् ११ युष्माकर १२ ।
इति शब्दरत्नावली । तस्य जन्मविवरणं यथा,
“धार्मिकस्तु सुत लब्ध्वा भास्करा पुनरज्ज्वलत् ।
प्राहुः क्षात्रं बलं न्येष्टं बलम्येष्टं सुतं वयम् ॥
ततस्तथोक्ता भद्रा तु वायुमेवाकुञ्चयन् वा ।
तस्माज्जने महानाहुर्मौ भीमपराक्रम ॥
तमप्यतिवज्रं ज्ञात वायुवाचाशरीरिणी ।
सर्वेषां वज्रिणां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ॥
इदमब्रुवन्तश्चावीष्मातमाचं द्रुपदरे ।
यदङ्गात् पतितो मातुः शिलां गान्धर्वयुग्मयत् ॥
कुन्ती ब्रह्मभयोदिमा सहस्रोत्पतिता किञ्च ।
नान्वबुध्यत तं सुप्तसुतचक्रे खे द्रुपदम् ॥
नक्षसहजं चोऽथ कुमारी न्यपतत्रिरी ।
पतता तेन प्रतथा शिलां गान्धर्वयुग्मयत् ॥”
इति महाभारते आदिपर्वणि पाण्डवोत्पत्ति
नामाध्यायः ।

(गन्धर्वविशेषः । यथा, महाभारते १।१।२३।५२।
भीमसेनोऽयसौ च कन्यायुरनयस्तथा ॥”)

कपूरभेदः । यथा,—

“पीतासौ भीमसेनसदृशितकर शङ्करा-
धाससञ्ज
पातु पिङ्गोऽनसारसदृश हिमयुता वायुका
जुष्टिका च ।
पश्चादस्यास्तुवारसदृशपरि सङ्घिमा श्रीतल
यचिकास्था
कपूरस्तेति मेदा गुणरसमहसा वैखण्डेन
इत्या ॥”

इति राघवचरितम् ।

भीमहास, स्त्री, (भीमे श्रीकादौ हास प्रकाशो
यस्य ।) इन्द्रतूणम् । इति शब्दरत्नावली ।
वृद्धिरस्तु इति भावाः । श्रीकाहासमपि पाठः ॥

भीमा, स्त्री, (भी - मक + श्रियां ङाम् ।) दुग्गा ।

इति शब्दरत्नावली । रोचनास्त्रगन्धद्रव्यम् ।

इति शब्दचन्द्रिका । कथा । इति शब्दमात्रा ।

(नदीविशेषः । तदुपधा,—

“कान्हेरी गोरकान्ता च भीमा चैव पयोधिका ।

विभावरौ विशाला च गौरीदा मदनखला ॥

यार्ज्वनी चापरा नद्यो दक्षिणाद्रिममा हिमा ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

भीमादेवी, स्त्री दुग्गा । यथा,—

“पुनश्चाह यदा भीम रूपं कृत्वा हिमाचले ।
रक्षांश्च जययिष्यामि सुनीनां ज्ञातकारणात् ॥
तदा मां सुनय सर्वे स्तोत्रमन्त्रागच्छन्तये ॥
भीमादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति ॥”

इति माकण्डेयपुराणे देवीसाहास्यम् ॥
भीमैकादशी, स्त्री, (भीमेनोपासिता एकादशी ।
प्राकपाथिवावत् समाच ।) भैमी । सा च
माचमुक्तेकादशी । भीमहादशीत्वेन ख्याता च ।
यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“पुरा रघुनन्दरे कल्पे परिपृष्टो महात्मना ।
मन्दरस्थो महादधं पिनाकीं ब्रह्मणा खयम् ॥
ब्रह्मोवाच ।

कथमारोग्यमैश्वर्यमनन्तमनन्दरश्चरः । ।
खल्वेन तपसा देव । भवेन्मोक्षोऽथ वा वृथाम् ॥
किमज्ञातं भया देव । त्वत्पदादादयोऽपि ॥
खल्वेनापि तपसा महत् प्रकामिहोच्यते ॥

मत्स्य उवाच ।

इति पृष्ठं च विशाला ब्रह्मणा लोकभावनम् ।
उमापतिश्चापेदं मनस प्रीतिकारकम् ॥
ईश्वर उवाच ।

अस्माद्रथमनरात् कल्पात् जयोविश्रुतिमो यदा ।
वाराहो भविता कल्पस्तस्य मन्वानरे शुभे ॥
वैवस्वताश्चै सजाते सप्तमे सप्तलोककृत् ।
दापराश्च युगं तस्मिन् सप्तविश्रुतिमे तदा ॥
तस्यान्ते च महानीलो वासुदेवो जगद्गन ।
भारवतरणायाय जिघां विश्वमैविष्यति ॥
हेपायनो सुनिस्तदमौहिनेयोऽथ केशव ।

कवादिर्दमयन केशव शोकनाशनम् ॥

पुरीं दारवती नाम संप्रत वा कुशस्थली ।

दिशानुभावचतुष्कामधिवाराय शार्ङ्गैश्च ॥

त्वष्टा ममाग्रया ब्रह्मन् । करिष्यति जगत्पते ॥

तस्यां कदापिदास्येन सभायामभितद्युति ।

भाष्योभिर्दक्षिभिः सार्ङ्गैर्भूदङ्गिभूरिदक्षिणे ॥

कुर्वन्मैर्देवगन्धर्वैरभित केतभाहन ।

प्रवृत्तास्तु पुराणीयु धर्मसम्पन्निनीयु च ॥

कथास्तु भीमसेनेन परिपृष्ट प्रतापवान् ।

त्वया पृष्टस्य धर्मस्य रक्षस्यस्यास्य भेदज्ञत् ॥

भविता स तदा ब्रह्मन् । कर्मा चैव द्रुपदरे ।

प्रवर्तकोऽस्य धर्मस्य पाण्डुसुमहाबलम् ॥

तस्य तीक्ष्णो द्रुको नाम जठरे हृद्यबाहन ।

मया दत्तं स धन्मात्मा तेन चासौ द्रुपदरे ।

अतीवाद्वादशीकश्च नागायुतवज्रो महान् ॥

भविष्यत्यजरं चाक्षात् कन्दर्पे हव वृद्धिमान् ॥

धार्मिकस्याप्यशक्तस्य तीव्राग्नितादुपोषणे ।

इमं व्रतमशेषाणां व्रतानामधिकं यत ॥

कथयिष्यति विशाला वासुदेवो जगद्गुरु ।

अशेषयज्ञपूज्यमशेषवाचविनाशनम् ॥

अशेषदुष्टप्रमनमशेषसुरपूजनम् ॥

प्रविचारां प्रविचक्ष्य मङ्गलानां मङ्गलम् ।

भविष्यच्च भविष्यान्तां पुराणानां पुरातनम् ॥

वासुदेव उवाच ।

यद्युत्तमीचतुर्दश्यां द्वादशीञ्च भारत ॥

अन्येऽपि दिनौष्ठेन प्रसक्तस्तुपोविभुम् ॥

ततः पुण्यमिमां भीम । तिथिं पापप्रणां
श्रिणीम् ।

उपोष्य विधिवानेन गच्छेद्विष्णो परं पदम् ॥

माचमासस्य दशमी यदा शुक्ला भवेत्तदा ।

इतेनाभ्यङ्गं कृत्वा तिलैः स्नानं समाचरेत् ॥

तथैव विष्णुमभ्यक्ष्य नमो नारायणाय च ।

लब्ध्वाय पादौ सपूज्य शिरं सर्वान्मनेति च ॥

वेङ्कटायैति वे कण्ठसुर श्रीवत्सघारिणे ।

शङ्किने चक्रिणे तदङ्गदिने वरदाय वे ॥

सर्वे नारायणस्यैव सपूज्या वाच्यं क्रमात् ।

दामोदरायैतुदर मेघं पञ्चशराय वै ॥

ऊरु खौमायनाथाय जातुनी भूतघारिणे ।

नमो नीलाय वै जङ्घे पादौ विशङ्कणे पुनः ॥

नमो देव्यै नमः शान्त्यै नमो लज्ज्याय नमः श्रियै ।

नमः पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै पुष्ट्यै पुष्ट्यै तथा श्रियै ॥

नमो विहङ्गनाथाय वायुवेगाय पञ्चिण्यै ।

विषप्रमाद्येति विद्या गच्छन्नाभिपूजयेत् ॥

एव सपूज्य गोविन्दसुभापतिविनायकौ ।

गन्धैर्माख्यैस्तथा धूपैर्भक्तैर्नानाविधैस्तथा ॥

गन्धेन पयसा सिद्धां कृशरामय वागयत ।

सपिपा सह सुखा च गत्वा शतपदं बुध ॥

न्ययोधन्तस्तथावनमयवा खादिरं बुध ।

गृहीत्वा धावयेद्दन्तानां चान्तं प्रागुदरमुख ॥

नृयात सायन्तनीं कृत्वा सन्ध्यामस्तमिते रवौ ।

नमो नारायणायैति त्वामहं शरणं गतम् ॥

एकादशा निराहारं समभ्यर्च्य च केशवम् ।

रात्रिञ्च सकलां स्थित्वा स्नानञ्च पयसापि च ॥

सपिपा विश्वेष्टेन कृत्वा ब्राह्मणपुङ्गवे ।

सर्वैश्च पुष्करिकाञ्च । द्वादशीं श्रीरभोजनम् ॥

करिष्यामि यत्नात्तादृशं निर्विघ्नेनास्तु तच्च मे ।

एवमुक्त्वा स्वपेदभूमापतिहाचकथां पुनः ॥३॥

शुक्ला प्रभाते सजाते नदीं गत्वा विश्राम्यते ।

स्नानं कृत्वा नद्यां तद्वत् पावकान्भिवर्जयेत् ॥

उपास्य सन्ध्यां विधिवत् कृत्वा च पिष्टतर्पणम् ।

प्रणम्य च हृषीकेशममलकपायनीश्वरम् ॥

गृहस्थं पुरतो भक्त्या मन्त्रं कारयेद्बुधम् ।

दशहस्तमथाष्टौ वा करान् कुर्याद्विश्राम्यते ॥

चतुर्दश्यां शुभां कुर्याद्भैरवीमरिचिन्दनम् ।

चतुर्दशप्रसादञ्च विन्यसेत्तत्र तोरणम् ॥

आरोग्यं कलसं तत्र दिकपालान् पूजयेत्ततः ।

मासमाचरेत् सपूज्यमथ लब्ध्वाजिने स्थितम् ॥

तस्य धाराञ्च शिरसा धारयेत् सकलां निशाम् ।

धाराभिभूरिभिर्भूरिपुञ्ज वेदविदो विदुः ॥

यस्मात्तस्मात् कुर्वन्नेष्टः । धारा धाव्यां स्वप्न-
क्षितम् ।

तथैव विष्णो शिरसि श्रीरधाराम् प्रमातयेत् ॥

अरत्निमानं कृत्वा कृत्वा तत्र विमेषलम् ।

श्रीनिवृत्तञ्च तं कृत्वा ब्राह्मणैर्वैवर्धनैर्वै ।

तिकाञ्च विष्णुदेवैर्मैर्भैरवीर्वाभिवर्धना ।

भीमैका

कृत्वा च वैश्वं सत्यं च गोपीरसयुतम् ।
निष्ठावाहप्रसायां वै धारामास्य पातयेत् ।
जलकुम्भां महावीर । स्थापयित्वा त्रयोदश ।
भक्त्योर्नाविष्युस्तान् पितृव्यैरुत्तमान् ।
युतामौहन्तरे पात्रे पश्चरन्तसमन्वितान् ।
चतुर्भिर्वैष्णवेर्होमस्तत्र काय उदरसुखे ।
सद्व्यापकतुभिश्च यत्नैर्दपरायणे ।
वैष्णवाणि च सामानि चतुरां सामवेदिन ।
आरिष्टवृद्धयहितान्धमित परिपाठयेत् ।
यव द्वादश तान् विप्रान् वस्त्रमाख्यातुषेपने ।
पूजयेद्गुलीयेन कटकेर्मसुजने ।
पावोभि श्रयनीयेन वितशास्त्रविवर्जित ।
यवं क्षपातिवाद्या वै गीतमङ्गलनिखने ।
उपाध्यायस्य च पुनरिदं सत्यमेव तु ॥ ३ ॥
ततः प्रभाते विमले सतुत्याय त्रयोदश ।
गा वै दद्यात् कुपयेत् । सौवर्गसुखचयुता ।
पयस्विनी शीलवती कांस्वदोहनचयुता ।
रौप्यसुरा सवस्त्राश्च चन्द्रेनाभिर्विचिता ।
तांस्तु तेषां ततो भक्ता भक्त्यभ्युपेयं तर्पितान् ।
सत्ताय त्राह्मणां सन्धानेनाविषेक्षया ।
सुक्ता चाचारजवस्त्रमात्मना च विचयेत् ।
अनुग्रह्य पदान्दौ पुत्रभार्यासमन्वित ।
श्रीयतामन देवेश केशव केशनाशन ।
शिवस्य हृदये विष्णुविष्णोश्च हृदये शिव ।
यथान्तर न पश्चांसि तथा मे क्षति चायम् ।
यवसुखाय तान् कुम्भां गच्छेय श्रयवाणि च ।
वासांसि चैव सर्वेषां यथावि प्रापयेद्दुष्टम् ।
अभावे बहुश्रयानामेकामपि सुखयुताम् ।
ज्ञयां दद्याद्गुरोर्भीम । सर्वोपस्करयुताम् ।
इतिहासपुराणानि पाचयित्वातिवहयेत् ।
तद्दिनं नरशार्ङ्गं । य इच्छेद्भिषुणां श्रियम् ।
तस्मात्स सत्यमात्मना भीमसेन । विमलम् ।
कुरु जनमिदं सत्यं कुरुद्वादशकर्मैरितम् ।
स्वयां जतमिदं वीर । तस्मात्स भविष्यति ।
वा भीमद्वादशी क्लृप्ता सर्वपापहरा शुभा ।
वा तु कल्याणिनी नाम पुरा कल्प्यु पश्यते ॥

तस्मादिकर्ता भव शौकरेऽक्षिन्
कल्पे महावीरवदप्रधान ।।
यस्या स्मरणकोर्तनमप्यशेष
विनष्टपापप्रक्षिप्तशेषिण स्थातुं ।
इहा च धामधरसामपीशा-
नेष्टाक्षतामप्यभवात्तरेषु ।
आभीरकन्येति कुतूहलेन
धैर्योन्मेषी सप्रति नाकपट्टे ।
जातापि वा वैष्णवकुलोद्भवपि
पुलोमकन्या पुत्रवृत्तपत्नी ।
तथापि तस्या परिचारिकेय
मम प्रिया सप्रति सख्यभामा ।
ज्ञात पुरा मरुतमेव तद्व-
त्तकोमय देवशरीरमाप ।
आस्थां कल्याणतिथौ विवक्षान्
सहस्रभारेण सहस्ररक्षि ॥

भीरुकाः

इमेव ज्ञात मन्त्रसुखे
वसुभिश्चैव पुरा सुरादिभिश्च ।
धनमत्र न शक्यतेऽभिवक्तु
यदि विष्णुकोटयो मुखे स्था ।
कलिकलाविविहारिणीमनना
मिति कथयिष्यति यादवेन्द्रसु ।
अपि नरकगतान् विदुर्नक्षत्रा-
नजसुहृत्सुमिहैव न करोति ।
य इदमनघ शङ्कोति चातिभक्ता
परिपठतोह परोपकारहेतोः ।
तिथिमिह सकलायैमाह्वरेण
क्षय चरन्तेन च शान्तातास्तपेति ।
कल्याणिनी नाम पुरा नभूव
या द्वादशी भावदिनेऽभिपूज्या ।
वा पाण्डुपुत्रेण ज्ञाता भविष्य-
जननपुण्यानघ । भीमपूज्या ॥
इति मत्स्यपुराणि भविष्यद्ब्रह्मविद्भे भीम-
द्वादशी नाम ६५ अध्यायः ।
भीरु, त्रि, (विमैतीति । भी भये + “भिय
क्रुक्रुनौ ।” १. २. १०४. इति क्रु ।) भय-
श्रील । (यथा, मनौ । ७. ६२.)
“तेवामर्षे निवृत्तौ नरान् दृष्टान् क्रुक्रुनताम् ।
शुचीनाकरकमान्ते भीरुनन्तर्निवेशने ॥”
ततपण्या । चतु २ भीरुका ३ भीरुका ४ ।
इत्यमरः । १. १. २६ । भीरु ५ । इति
शब्दरत्नावली ।
भीरु, स्त्री, (विमैतीति । भी + “भिय
क्रुक्रुनौ ।” १. २. १०४. इति क्रु ।) भयश्रीला स्त्री ।
भयप्रकृतिका । इत्यमरभरतौ । (यथा, विष्णु
पुराणे । १. १५. १६६.)
“सक्त भीरु । वक्ष्यतेत परिहासोऽथवा मुने ।
दिनमेकमहं मन्ये तया साहसिहासितम् ॥”
शतावरी । इति धरणि । अमरः । (यथा,—
“बहुव्रीहौ वरा भीरुः शतव्रीहौ शतावरी ।
महापुरुषदन्ता च पौषदौन्दवीरौ वरी ॥”
इति वैश्वकरजमालाशाम् ।)
कण्टकारी । इति शब्दचञ्चिका । शतपादिका ।
इति शब्दरत्नावली । अथा । हाया । स्त्री ।
इति राजनिघण्टु ।
भीरु, पुं, (विमैतीति । भी + क्रु ।) शृगालः ।
इति शब्दमाला । आत्र । इति राजनिघण्टु ।
इच्छुमेदः । इति रत्नमाला । अथ गुणाः ।
शैलकारित्वम् । खाडुलम् । अविदाहिलम् ।
गुरुत्वम् । इति राजवल्गव ।
भीरुक, स्त्री, (भीरु + चक्ष्वाकां कन् ।) वनम् । इति
शब्दरत्नावली ।
भीरुक, पुं, (भीरु + खर्षे चक्ष्वाकां वा कन् ।)
पेशक । इति शब्दरत्नावली । इच्छुमेदः ।
भोररी इति हिन्दीभावा । (यथा, सुश्रुते
खज्जाने । ४५ अध्याये ।
“पौष्करी भीरुकेन वक्ष्य शतपीरक ।
कान्तास्त्रापसेक्षु काङ्क्षे कविपत्रक ॥”)

भीष्मः

अथ गुणाः । यथा भावप्रकाशे ।
“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसमाकरो ।
सुशीतो हृद्बलो बल्य पौष्करी भीरुकफघ्ना ॥”
भीरुक त्रि, (विमैतीति । भीभी भये + “भिय
क्रुक्रुनौ ।” उवा २. ११. इति क्रुक्रुनौ ।)
भययुक्त । इत्यमरः । कातरः । इति वक्षि-
धारीवादिष्टि ।
भीरुपत्नी, स्त्री, (भीरुकीव पत्न्याख्या । गौरादि
त्वात् स्त्री ।) शतव्रीहो । इत्यमरः । २. ११. ११ ।
भीरुहृदय पुं, (भीरु हृदयमख्य ।) शृगः । इति
जटाधरः ।
भीरुः स्त्री, (भीरु + “क्रुक्रुनौ ।” १. २. १६६.)
इति कण्ट ।) भयश्रीला नारी । इत्यमर-
टीकायां भरतः ।
भीरुभूयसा, स्त्री, (भूयस्यतीति । भूय + कर्त्तृदि
ष्टु । टाप् । भीरुना भूयसा ।) गुहा । इति
राजनिघण्टु ।
भीरु, त्रि, (विमैतीति । भी + क्रु ।) भीरु ।
भयश्रीलः । इति शब्दरत्नावली ।
भीरुक, पुं, (विमैतीति । भी + “भिय
क्रुक्रुनौ ।” १. २. १०४. इति क्रुक्रुनौ ।) भीरुः ।
इत्यमरः । १. १. २६ । (यथा, कथासरित्
सागरे । १२. ५२.)
“यतदेवानिमित्तं न किमन्येनाम्भीरुकः ।।
यत्नमस्माभिरासीत् काकशृङ्गो मदेपदे ॥”
भक्तुका । इति शब्दरत्नावली ।
भीरुय पुं, (भीरुयते इति । भी + क्रिच +
“मियो वेतुभये युक्त ।” ७. १. ४०. इति
युक्त । भीविधातुक्तो नन्वादित्वात् क्तु ।)
भयानकरसः । इत्यमरटीकायां भरतः, मेदिनी
च । कुम्भरक्त । कपोत । हिमालः । इति
राजनिघण्टु । शिवः । इति शब्दरत्नावली ।
शृङ्गश्री इति मेदिनी । (भयोत्पादने स्त्री ।
यथा, महाभारते । १५. ७. ४ ।
“अस्य मेदनश्चैव शृङ्गश्च कारयेत्ततः ।
कथञ्च भीरुयश्चैव युद्धे चैव वक्ष्येवम् ॥”)
भीरुय, त्रि, (भीरुयते इति । भी + क्रिच + ततो
नन्वादित्वात् क्तु । सुमायमन् ।) गाढः ।
दाहक । इति मेदिनी । ये, ६६ । (यथा,
रघौ । १२. ४०.)
“पक्षेष्टाणामपि शिप्रं विहृष्टाणि प्रविष्टा च ।
वैष्णवपौनदस्तेन भीरुयां तामयोक्षयत् ॥”
भीष्म, त्रि, (विमैक्षणादिति । भी + “भिय
क्रुक्रुनौ ।” उवा १. १. १०४. इति क्रुक्रुनौ ।)
सुमायमन् ।) भयानकरसः । इत्यमरः । १. १. २०.)
(यथा, शतपथब्राह्मणे । ११. ६. १. १.)
“सहोवाच भीष्मं वत भीः युवतान् वा ।”
“भीष्मं भवद्वरः ।” इति तन्त्राख्ये महाभारतः ।
भीष्म, पुं, (विमैक्षणादिति । भी + श्रक । श्रम
वेति पक्षे युक्त ।) भयानकरसः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । शिवः । राजशङ्कः । इति
शैमयनः । गाङ्गेयः । च च श्रमशुभराज-

भीष्मप

सैवलवलाहकाम पचय पीतप्रभ प्रभाहीनम् ।
मलिनवृत्ति विवक्ष्य दूरत परिचलयेत् प्राज्ञ ॥
मन्त्र प्रकल्पामेषां विबुधपरैर्देशकालविज्ञानात् ।
दूरे भूतानां बहु किञ्चित्कटप्रवृत्तानाम् ॥”
इति गारुड भौगण्यपरिचय नाम ७६ अ ॥
भौगण्य, स्त्री, (भौग्य स्त्रते प्रवृत्ते इति । स प्रचये
+ क्रिप ।) गङ्गा । इत्यमर । १ । १ । ३१ ॥
भौग्यादमी, स्त्री, (भौग्यस्य अदमी भौग्यादिका
अदमी वा ।) माघशुक्लादमी । तत्र भौग्यस्य
तपस्यादिक कर्त्तव्यम् । यथा भविष्योत्तरे ।
“शुक्लादम्यान् माघस्य दद्याद्भौग्याय यो जलम् ।
स वतसरत्नत पाप तत्तच्छादेव नश्यति ॥”
धवलधृता स्मृति ।
“अदम्यान् चिते पक्षे भौग्याय तु तिलोदकम् ।
अन्नञ्च विधिवद्दत्तु सर्वे वर्यां हिजातय ॥”
सर्वे वर्या इत्युपादानात् ब्राह्मणभूयोरप्यधि
कार । हिजातय इति सम्बोधनम् । स्मृति
रत्नाकरे विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“मध्याह्न्यापिनी याज्ञा आह्वे भौग्यादमी
तिथि ।
ज्ञाने च तर्पणे दाने याज्ञा सूर्योदयो परा ॥
यदा कदाचित् कुम्भांश्च गता सूर्योदयो परा ।
पूर्वस्यामेव कर्त्तव्यं तपस्य आह्नव च ॥
यैकस्मिन् भवेन्नापि कदाचिन्नाकरो हयम् ।
भौग्यादमी इव वापि तदा याज्ञा परा तिथि ॥
ब्राह्मणस्यन्यवधाना य करोबौद्धदक्षिकम् ।
तद्वत्कालमसौ याति इह लोके परञ्च च ॥”
इति मरौचिवचनम् भौग्यकालेतरपरम् ।
तथा च स्मृति ।
“ब्राह्मणाद्यास्तु ये वणा द्युर्भौग्याय नौ जलम् ।
स वतसरत्नत पुण्य तत्तच्छादेव नश्यति ॥
अथर्ववेदजलदानविधेस्तु प्रकरखर्जलादपि
आन्नादिविषय इति श्रौतम् ॥ तपस्यमन्त्रस्तु ।
“वेद्याप्यपद्यगोत्राय सांक्रतिप्रवराय च ।
अपुत्राय दद्यान्वेतत सलिल भौग्यमन्त्रे ॥
भौग्य श्रान्तनवो वीर सख्यवादी जितेन्द्रिय ।
आभिरङ्गिरवाप्रोक्तु पुत्रपौत्रोचिता क्रियाम् ॥”
इत्याश्रयामन्त्र । पुत्रपौत्रोचितामिदमभिधानात्
पितृकर्मरीत्या । ब्राह्मण पितृतपस्यान्तर
वृत्तिस्तु तत्पूर्व तर्पयेत् । इति सवतसर-
प्रदीपादय ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
भुक्त, वि (भुज् + कर्त्तृणि क्त ।) भक्षितम् ।
इत्यमर । ३ । २ । ११ ॥ (यथा, मनु, १२।५५।
“पूजितं कृष्णं निव बलमन्त्रश्च यच्छति ।
अपूजितं तु तद्भुक्तसमय नाशयेद्दिम् ॥”
उपभुक्तम् । यथा, रघु । ४।७ ।
“मनुप्रवृत्तिभिर्मान्यैर्भक्ता यद्यपि राजभि ।
तथाप्यन्यपूर्वैव तस्मिन्नासौ ह्यनुचरा ॥”
भावे क्त ।) भक्ष्ये, स्त्री । इति त्रिकाण्शेष ।
(यथा, रामायणे । २ । ५८ । १२ ।
“आसितं शयितं भुक्तं कृतं । रामस्य कीर्त्तय ।
जीविष्यान्महामतेन यथातिरिच सासुह ॥”)

भुक्तसमुज्जित, वि, (आदौ भुक्त पश्चात् सप्त
जम्भित परिचलितम् । ज्ञानादुत्तिष्ठनसमाप्त ।)
पूर्व भुक्त तत् शेष पश्चात् समुज्जितं व्यक्तम् ।
ततपयाय । प्रका २ । इत्यमर । २ । ६।५६ ॥
पिच्छम् ३ केलि ४ । इति भरतद्वतरभस ॥
भुक्ति, स्त्री (भुज् + क्तृन् ।) भोजनम् । इति
शब्दरत्नावली । भोग । यथा,—
“भुक्तिश्चिपुत्रवौ विद्वद्दपरेषा न सप्रय ।
अनिवृत्ते सपिच्छत्वे सकुल्यानां न विद्वति ॥
आहर्त्ता शोषयेदभुक्तिमागमस्यापि सचदि ।
तत्तत्ततो भुक्तिमेवेकां पौत्रादिषु न किञ्चन ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥
(यथा, मनु । ८ । २५२ ।
“एतैर्लङ्घनेनैव सौमा राजा विवदमानयो ।
पूर्वसुक्ता च सततसुदकस्यागमेन च ॥”)
रविभक्तियथा,—
“वाहसमन्त्रमे मेव वसु साहो वटे दृष्टे ।
दृष्टेव मकरे दृष्टे पश्यानि प्रतिवासरम् ।
कुलीरसि ह प्रमदातुलालिकामुकैषु च ।
पश्यान्वेकादश तथा रविभुक्तिं प्रचक्षते ॥”
इति ज्योतीरत्नमाला ॥
भोग । दखल इति पारस्यभाषा । स च
प्रमाणस्तुल्ययान्तगतप्रमाणविशेष । यथा ।
लिखिताद्यभावे दिव्यमाह याज्ञवल्क्य ।
“प्रमाणं लिखितं भुक्तिं साक्षिण्येति कीर्त्ति-
तम् ।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्वतमसुच्यते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
तद्विवरणं यथा । अथ भुक्ति । तत्र याज्ञ-
वल्क्य ।
“पञ्चतोऽनुवतो हानिभूमेर्भुक्तिविवाहिकी ।
परेषा भुज्यमानाया धनस्य दशवर्षिकी ॥”
विवादमकुर्वन्त समञ्च भूखामिनः, परेषा
सपिच्छादिना भुज्यमानाया भूमेर्भुक्तिविषय
निवृत्ता खल्वहानि । अथ लोकव्यवहार-
कमेलाङ्गवैयर्थ्या सावनेन । यथा च विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।
“सत्रायुष्यान्वाय सावनेन
लोकश्च यत् स्थाप्यवहारकर्म ॥”
तत्रैव ।
“सावने च तथा मासि त्रिशतं सूर्योदया
क्षता ॥”
इति ।
विशेषयति व्यास ।
“वधाया विप्रति यस्य भूभक्ता तु परैरिह ।
सति रात्रि समर्थस्य तस्य सद्य न सिध्यति ॥”
समर्थस्य बालत्वादिदोषरहितस्य । धनस्य
दशवर्षनिर्वाता खल्वहानि । तथा च मनु
नारदौ ।
“यत्किञ्चिद्दशवधाया सन्निधौ प्रेषते धनी ।
भुज्यमान परैस्तुर्ध्वी न स तद्भुक्तमर्हति ॥”
अस्तिचिद्वनजात समञ्चमेव श्रीव्यादिकति

रेकेच परैर्देशवधाया भुज्यमानं खामी तूर्ध्वी
प्रेषते मा भुज्यतामिति प्रतिषेध न रचयति
नासौ तद्भुक्तं योष्यो भवति तत्र तस्य खाम्य
नश्यतीत्यर्थ । गौतम । अजडापौगण्यन
दशवधस्तु परै सन्निधौ भोक्तुरिति । जडो
विकलेन्द्रिय । पौगण्य पूर्वोऽनुपपन्नशुभगण
कपोलो यस्य च । तदाह नारद —
“बाल आधोऽष्टादशत पौगण्यस्यापि
शब्दाति ॥”
अत्रापौगण्य प्रकीर्त्तित इति कुल्लुकभट्टेन
लिखितम् । तत्पाठेऽपि अपागण्यस्तु पौगण्य
इति द्विरुपकोषादविरोध । तस्मादयान-
नादिरिव वचनाद्दशवधविशतिवधादिकाजैर्भोग
एव खल्व जनयति । यथा कालप्राप्तिवशेन
वीजमङ्कुर जनयति तत्रैव कुसुममिति ।
खामिना चापरिचलितेऽपि शास्त्रोक्तकालीन-
भोगात् खाम्यमन्यस्य भवति । यथा जयेन
राज्ञ परराष्ट्रघन इति । एवमेव श्रीकरवालो-
कज्योक्तमवदेवभट्टमूलपाणिकुल्लुकभट्टस्य
रनवधमानोपाध्यायप्रवृत्तय ॥ व्यवहारो-
प्येतादृशेव । एतद्विरुद्धवचनान्यथा आख्ये-
यानि । तत्रोपेक्षया खल्वहानि भुक्ता च खल्व
माह नारद —
“भुज्यमानान् परैरेषान् यस्मान्नोहादुपेक्षते ।
समञ्च तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिं कुरुते वशे ॥”
यत्तमाह दृष्टव्यति —
“स्यावर विद्विमात्रेति सुक्ता हानिमुपेक्षया ॥”
उपेक्षया क्षमया । तत्कारणञ्च खामिन
सुशीलत्वमहेच्छलदयाशुत्वादि । एवञ्च विशति-
वधात् पूर्व खल्वतिवाध्यकर्मपालनादौषत
पञ्चदश एव खल्वम् । एवं दशवर्षात् पूर्व
खल्वतिवाध्यदोषनपालनादौषतपञ्चदशवर्षादौ एव
खल्वम् । तत्तत्कालपरतस्तु भूमौ तथादिधने
च खल्वमिति । पूर्व तत्तन्नाशकमोगे तु चौर्य-
दोषो भवत्येव ॥ ३ ॥ भोगे तु खल्वहानिमा
ध्यादौर्ना अपावर्त्तयति पञ्चतोऽनुवत इत्यभिधाय
याज्ञवल्क्य —
“आधिसौमोपनि क्षेपण्डनालघनेविना ।
तथोपनिधिराजस्त्रीश्रीनियानां धनेरपि ॥”
आधिवन्धकस्यम् । उपनि क्षेप ।
वाचनस्यमाख्याय ससुत्र यन्निधीयते ॥”
इति नारदोक्ते ॥
वाचनस्य वि शैप्यधारभूतसमुदादिष्यम् ।
ससुत्र यस्यादियुतम् । जडो बुद्धिविकल ।
बालोऽप्राप्तयोद्भवम् । उपनिधि श्रीव्या
भोगायमपि । ततश्च आध्यादिभिर्भेदादि-
धनेश्च विना अन्धानि धनानि उक्तसौमकात्वेन
खामिनी नश्यन्ति एतानि तु खामिनी न
नश्यन्ति न वा भोक्तुर्भवति ॥ ३ ॥ मितान्तरायां
स्मृति —
“द्वारमाग्रीक्रियाभोगजनवाहादिषु क्रिया ।
भुक्तिरथ तु तुर्ध्वी स्थाप्य दिव्य न च साक्षिण ॥”

भुजङ्गः

आवागुलनिनौ बाहू इतौ पीनौ वृषेभरे ।
निखानां रोमशौ हृत्तौ मेढौ करिकरप्रभौ ।
इति मातङ्गे ६६ अध्याय ।

(इतिमुक्तः । यथा, महाभारते । १।२७ । १२।
“नकुलस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।
सविषाण भुजः खले खडगेन निरहन्ततः”)
ग्रहसटीकराद्यैः राशित्रयादूनकेनयहादि ।
राशित्रयादधिकनवपयन्तवडनरितवशेषः ।
नवराशित्रयोऽधिकं चेत् तदा द्वादशराशित्र्य
शोध्यन् भुजः स्यात् । यथा —
“दोस्त्रिभोग चिभोर्द्वे विशेष रवे-
चक्रनोऽङ्गाधिकं स्यादुभयोरनं चिभम् ।
कोटिरैकेकं चिभमे स्यात् पद
स्यमन्दोभममटायवी० शा भवेत् ॥”
इति ग्रहलाघवम् ॥

श्वेत्स्य परिमावविशेषः । यथा —
“कोटिचतुष्टयं यत्र दोष्य तत्र का श्रुतिः ।
कोटि दोः कथत् कोटिश्रुतिभ्याम् भुजं वद ॥
इतो बाहुयः स्यात्तत्तद्विनिर्दिष्टोतरो बाहुः ।
बाह्वे चतुरके वा वा कोटिः कोटिता तत्रज्ञे ॥
ततस्तत्तयोर्गोपद कर्त्तुं दोः कथयगयोविवरातः ।
मूल कोटिः तच्छ्रुतिस्तत्तोरनरात् पदबाहुः ॥”
इति लीलावत्यां श्वेत्स्यवधारः ॥

भुजकोटरः, पुं, (भुजस्य कोटर इव ।) कण ।
इति हेमचन्द्रः । ५। २५६ ॥

भुजगः, पुं, (भुज वक्र गच्छतीति । गम् + क् । १।
२। ६८ इत्यत्र “खञ्जिदाय” ।) वार्तिकोक्ते
चित् । तत् टिलोपः ।) सर्पः । इत्यमरः ।
१। ८। ६ ॥ (यथा, मेघदूते । ६२ ।

“तस्मिन् हिला भुजगवलयं श्रुन्मुगा दत्तहस्ताः ।
क्रोडाश्वेके यदि च विचरेत् पादचारेण गौरी ॥”)

भुजगदारणः, पुं (भुजगं दारयतीति । दृ +
ञिच् + ल्यु ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजगभोजी, [नृ] पुं, (भुजग आ खन्धकप्रकारेण
भुजं हति । भुजग + भ्वा + भुज + भिजि ।)
मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजगान्तकः, पुं, (भुजगस्य अन्तकः ।) गरुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजगशानः, पुं, (भुजगमवातीति । अश्र + क्तु ।
भुजगः अश्रयं यच्छेति वा ।) गरुडः । इति
जिकाङ्क्षेयः ॥

भुजङ्गः, पुं (भुज वक्र गच्छतीति । गम् + ञच् ।
“खञ्जिदाय” इति वार्तिके चित्पक्षे टिलोपः ।)
सर्पः । (यथा, रघु । ६। ७६ ।

“आक्रान्तपूर्वमिव सुकृतिव भुजङ्गः
प्रोवाच कोशजपति प्रथमापराह ॥”)
विष्णुः । इत्यमरः । १। ८। ६ । मेदिनी च ।
(वीर्यम् । तद्वया, —

“वीर्यं वज्रं वज्रं योगेण नामनामकम् ॥”
नामनामकम् । नाम भुजङ्ग इत्यादि ।)
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
अपरखण्डे ।

भुजङ्गा

“विशङ्गागा भुजङ्गस्य गन्धपावाण्यपचकम् ॥
सुरतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽङ्गनाभयम् ।
अन्धमूर्खोक्तं भ्रातृ पक्षं विमलमङ्गनम् ॥”

इति वामटे उत्तरतन्त्रे त्रयोदशेऽध्याये ।
भुजङ्गवातिनी स्त्री (भुजङ्गं सर्पं तद्विषं वा
इतीति । हन् + ङिति । ङिवां डोपः ।)

वृक्षविशेषः । कङ्कालिका इति स्थातः । तत्तु-
पय्यायः । छरि २ सर्पाचौ ३ चतुर्करी ४
सृष्टा ५ । इति शब्दचन्द्रिका । सर्पनाशिनौ च ।
भुजङ्गजिह्वा, स्त्री, (भुजङ्गस्य जिह्वेव आकृति
यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(भुजङ्गस्य जिह्वा ।) वपरसना च । (विवर-
मस्या महासमङ्गाशब्दे ज्ञातव्यम् ।)
भुजङ्गप्रयातः, स्त्री, (भुजङ्गवतप्रयातः गतिरिव
भङ्गीमान् शब्दविश्वसो यस्य ।) द्वादशाक्षर-
पादशब्दः । यथा कालिदासकृतशतवोधिः ।

“यदाद्यस्तुर्धनया सममश्चेत्-
तथेवाक्षर इवमेकादशाद्यम् ।
शरच्चन्द्रविजिविस्तारविन्दे
तदुक्तं कवीन्मेभुजङ्गप्रयातम् ॥”

(अधिकान्यु शब्द शब्दे ज्ञातव्यम् ।)
भुजङ्गभुज, [ञ] पुं, (भुजङ्गं भुजं हति । भुज +
भिप् ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली । मयूरः ।
इत्यमरः । २। ५। ३ ॥ (मयूरार्थे प्रय्यायो
यथा, —

“मयूरचक्रकी केकी मेघरावो भुजङ्गभुजः ।
शिक्षी शिक्षावजो वज्रो शिक्षको गोलकङ्कः ॥
सुलोपाङ्ग कलापी च मेघनाद कलायापि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)

भुजङ्गभोजी, [नृ] पुं, (भुजङ्गं भुजं हति ।
भुज + भिजि ।) राजसर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥
भुजङ्गमः, पुं, (भुजं कौटिल्ये + इगुपधेति क ।
भुजं कुटिलीभवन् गच्छतीति । भुज +
गम् + “गमे” सुप्ति वाचः ।) १। १। ३८८ ।

इत्यस्य वाक्तिकात् खञ्जः । “खञ्जिदाय” इति
विद्भावे टिलोपभावः ।) सपः । इत्य-
मरः । १। ८। ६ । (यथा, रघु । ६। ७७ ।

“आकृष्टमनीशुदधीन् वितीर्थं
भुजङ्गमार्गं ववति प्रविष्टम् ॥”)
वीरके, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजङ्गलता, स्त्री, (भुजङ्गवत् कुटिला तत्प्रिया
वा लता ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजङ्गहा, [नृ] पुं, (भुजङ्गं हन्तीति । हन् +
क्षिप् ।) गरुडः । इति जिकाङ्क्षेयः ॥

भुजङ्गाची स्त्री, (भुजङ्गस्य अचीव पुष्य यस्याः ।
“अच्छोऽर्धमात्” ५। ४। ७६ । इति अचः ।
गौरादिमात् ङीवः ।) राक्षा । इत्यमरः ।
२। ४। ११५ । (राक्षा मेदनाद इति ङीके ।

तथास्याः पर्यायान्तरम् ।
“नाङ्गुली सरसा नामसुगन्धा गन्धवाङ्गुली ।
नङ्गुली सजङ्गाची सर्पाचौ विमलाश्विनौ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

भुजिष्ठा

भुजङ्गाखा, पुं, (भुजङ्गस्य आखा आखा यस्य ।)
नागकेशरः । इति शब्दमाता सर्पनामके,
त्रि ।

भुजशिरः, [वृ] स्त्री, (भुजस्य शिर इव ।)
खन्धः । इत्यमरः । २। ६। ७८ ॥

भुजा, स्त्री, (भुज + टाप् ।) बाहुः । करः । इति
मेदिनी । वे, १३ । (यथा शिशुपालवधे । ७। ७१ ।

“अविरतकुसुमावचायखेदा
मिहितभुजागतवैकथ्योपकण्डम् ॥”)

भुजाकण्ठः पुं (भुजायाः करस्य कण्ठ इव ।)
हस्तवक्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

भुजादलः पुं, (भुजायाः बाहोदल इव ।) हस्तः ।
इति जिकाङ्क्षेयः ॥

भुजान्तरः, स्त्री, (भुजयोरन्तरं मध्यम् ।) क्रीडम् ।
इत्यमरः । २। ६। ७७ । (वचः । यथा, रघु । १। ५४ ।

“द्विजोपकृतो च दृष्टदुःखान्तरः
प्रविशन् भीमासुरशोचितीर्षितः ।
पपावनाखादितपूर्वमाशुग
कुतूहलेनैव मनुष्यशोचितम् ॥”

भुजस्थान्तरः प्रमेदः ।) हस्तप्रमेदः ॥

भुजि, पुं, (भुजं भुजं हति वा खन्धोमिति ।
भुज + “भुजे” क्तिञ् ।) उखा ४। १४१ । इति
इ । स च कित् । खन्धमध्यखन्धादस्य तथा
त्वम् ।) वङ्गिः । इत्यादिक्रियः । (भुज + भावे
इ । भोगः । यथा, अन्वेदे । ८। ६१ । ६ ।

“आसवः सवितुर्वैषा भगस्त्रिवः सुजिः ह्वे ।
अभिः सप्तवाचसम् ॥”

“सवितुः प्रेरकस्य देवस्य खर्वं यथा प्रसवमिव
भगस्त्रिवः सुजिः भगस्त्रिवः देवस्य भोगमिव च
सप्तवाचसमभिः आहुवे आहुयामि ।” इति
तद्वाक्ये वाचनः ॥ ७ ॥ भोक्तारि, त्रिः । यथा,
अन्वेदे । ८। ८२ ।

“सुजौ हिरण्यपेशसा कवी गम्भीरपैतसा ॥”
“हे सुजौ हविर्मा भोक्तारौ ।” इति तद्वाक्ये
वाचनः ।)

भुजिष्य, पुं, (भुजं हति खान्धुच्छिदमिति भुज्यते
इति वा भुज + “वृषिभुजिभ्यां” क्तिञ् ।)
खन्धः ४। १७८ । इति क्तिञ् ।) खतलः ।
हस्तखण्डम् । दासः । इति मेदिनी । वे ६८ ॥
(यथा, मावे । १५। ६३ ।

“किमहो कृपा समममोभि-
रुपपत्तिस्तुतेनै पञ्चभिः ।
वध्यमभिहतं भुजिष्यमसु
सह चानया स्यविराजकनया ॥”)

रोमः । इति सचित्रवारीयादिहृतिः ।
भुजिष्ठा, स्त्री (भुजिष्य + टाप् ।) दाघी ।
(यथा रघु । ६। ५३ ।

“अथाङ्गदाशिरुसुर्भुजिष्ठा
हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
आसेदुर्वी सादितशत्रुपक्ष
बालामबाकेन्दुसुखी भवावे ॥”)
गञ्जिका । इति मेदिनी । वे, ६६ ॥

भुव्यु, पु, (भुव्यतेऽनेति । भुज भक्त्ये + “भुजि
नृदभ्या युक्त्यौ ।” उणा ३।२१। इति
युक् ।) भाजनम् । इत्युणादिकोष । २।२३॥
भाजनम् । (भुज्ते सर्वानिति । भुज + कर्त्तरि
युक् ।) अग्नि । इति सचिप्रसारोणादित्ति ॥
(खनामखातराजविशेष । यथा, ऋग-
वेदे । ४।२७।४ ।

“ऋजिष्य ईमिन्नावतो न भुव्यु
खेनो जभार इहतो अधिष्ठा ।”

भुज्ति पाजयतीति । भुज पाजने + युक् ।
रक्षके, जि । यथा, ऋगवेदे । ८।२२।२ ।
“पूजायुव सुहव प्रसह भुव्यु वाजेड्य पूर्वम् ॥”
“भुव्यु भुजपाजने सर्वस्य रक्षकम् ॥” इति
तद्वाक्ये साधन ॥

भुज्जन्, [त] जि, (भुज + शब्द) भोगकर्त्ता ।
भुजधातो शब्दप्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् ॥

भुज्जान पुं, (भुज + शानच्) भोगकर्त्ता ।
यथा,—

“भुज्जानो वर्हयेत् पापमस्य सचदि हवन् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(तथा च ।

“अशितश्चोदकं युष्माभुज्जानश्चान्तरा पिवेत् ॥”

इति सुश्रुते द्रवस्थाने । ४६ अ, ४)

भुरिक, [ज] खी (भरति सर्वं धरतीति ।
भृज् + “भृज उच्च ।” उणा २।७२। इति
इति । धातोर्कारान्तादेश्च ।) पृथिवी ।
इत्युणादिकोष ॥ (द्विवचनान्तत्वे । बाहू ।
दावापृथिवौ च । यथा, ऋगवेदे । ४।२।१४।
“रथ न क्रनो अपसा भुरिजो
ऋत येसु सुध आशुशान्ता ॥”

“भुरिजो विश्वत कर्मकरश्चामथ पदार्थान्
वेति भुरिजौ बाहू तयो । यदा, भुरिजो देवान्
मनुष्यांश्च विभक्त इति भुरिजौ दावापृथिवौ ॥”
इति तद्वाक्ये साधन ॥

भुवन, स्त्री, (भवन्त्यस्मिन् भूतानीति । भू + “भूस्-
धूस्निभ्यश्च ॥” उणा २।८०। इत्यञ्च
बहुलवचनाद्वायायामपि प्रयुज्यते । ” इत्यञ्ज
दत्तोक्ता क्वन् ।) जगत् । (यथा, भट्टि । १।१।
“युष्मेभ्यस्ते भुवनहितश्च्येन य
चनातन पितरसुपागमत् खयम् ॥”)

सजितम् । गगनम् । जन । इति मेदिनी । मे,
१२॥ चतुर्दशसुवनानि यथा,—

“चतुर्दशविध स्तुतद भूतसर्गं प्रकीर्तितम् ।
भूभुवः स्वर्मेहश्चैव जगच्च तप एव च ॥

सर्वलोकश्च सप्तेते लोकास्तु परिकीर्तिता ।
जम्बू प्राक कुश क्रौञ्च शास्त्रलो मेदपुष्कर ।

सप्तद्वीपा प्रधानानि क्षुपद्वीपेषु चयुता ॥
जवज चौरवज्ज्वल इतीदौ दक्षिणश्च ।

सुरोदेन्दुरवोदौ च आहूद सप्तमो भवेत् ।
चत्वार खागरा खाता पुष्करिणश्च ता

स्तुता ॥
उत्तरा क्रूरवो रन्ध्र वर्धे हैमवत तथा ।

भद्राश्च केतुमालश्च तथा वषमिलावृतम् ॥
भारत हरिवर्षश्च तथा किपुखवावृतम् ॥
यतान्यथै तु वषाणि पुण्यानि कथितानि तु ॥
इन्द्रदुम्भ कसेरश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ।
नागवीथी तथा सौम्यो गन्धर्वो वारुणस्तथा ॥
खागराखस्तु नवमो मेदभारतवारिक ।
इदम् भारत वर्ष कर्मभूमिरिति स्तुतम् ॥
शेषाणि द्वीपवर्षाणि भोगस्थानानि सन्त्यपि ।
आगौरथी पावनी च इन्द्री ज्वादिनी तथा ॥
खीता वंशुश्च सिन्धुश्च सप्त गङ्गा प्रकीर्तिता ।
सुप्रभा काञ्चनौ चैव विशाला सुमनोहदा ॥
सरस्वद्योधनादा च सुवेखुविमलोदका ।
यता गङ्गास्तु विख्याता सप्त पुण्यप्रदा शुभा ॥
हिमवान् हेमकूटश्च शिष्यो नीलपर्वत ।
श्वेतश्च शङ्खवाग्नेरुमाख्यावान् गन्धमादन ॥
महेन्द्रो मलय सख्य युक्तिमाह्वयवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपाचश्च कैलाशो मन्दरस्तथा ॥
लोकालोको महास्तेषु तथैवोत्तरमानस ।
एते विश्वविख्याता पर्वतास्तस्युषा वरा ॥
अतल सुतलश्चैव वितलश्च गभस्तिमत ।
महातल रचातल पाताल सप्त स्तुतम् ॥
रक्तभौम शिलाभौम पाताल नीलवृत्तिकम् ।
रक्तपीतश्चैतलश्चभौमान् च भवन्त्यपि ॥
पातालाणां च सप्तानां लोकानां च यदन्तरम् ।
शुभिर तानि कथ्यन्ते सुवनानि चतुर्दश ॥

इति वङ्गपुराणम् ॥

(भूतजातम् । यथा, ऋगवेदे । १।१५७।५ ।

“युव ह गर्भे जगतीषु धृत्यो युवं विन्ध्येभु सुवने
ज्वन्त ।”

तथा च वाल्मिकेयवहितायाम् । ६।५ ।

“यस्यामिद विश्व भुवनमाविशे तस्यां नो
देव सविता धर्मे सावित्र ॥” ॥ भावनम् ।

यथा, ऋगवेदे । १०।८८।१ ।

“तस्य भर्मेभ्यो सुवगाव देवा धर्मेभ्यो क खधया
पप्रथन् ॥” ॥ पुं, सुजिविशेष । यथा, महा-
भारते । १६।२६।८ ।

“नितम्भभुवनो धौम्य शतानन्दोऽक्षतत्रय ॥”
सुवनको(श)य, पु, (सुवनस्य कोष इव ।) भूगोल ।

(अथ विवरण श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे । १६ ।
१७।१८ । अध्याये द्रष्टव्यम् । तथा च ।

“जम्बूद्विपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

जम्बूद्वीपश्चात्पुष्करज्ज्वा सप्त द्वीपा ।

नाभि किंपुरुषश्चैव हरिवध इलावृत ।
रन्ध्रो हरिण्ययश्चैव कुलभद्रश्च केतुमान् ॥५॥
नववर्षाणि विभज्य पुत्रेभ्य पित्रा दत्तानि वन
प्रविशता । अयोधोऽय हिमाञ्जयम् । यस्याधि-
पतिनामि ऋषभ पुत्रो बभूव ॥६॥ ऋषभाङ्गरतो
भरेतन चिरकाल धर्मेण पालितत्वादिद् भारत
ववमभूत् । इलावृतस्य मध्ये मेरु सुवर्णमय-
श्चतुरशीतिसहस्राणि योजनानि तस्योच्छ्राय ।
योऽश्वसहस्रमप्यधस्तादवगाढं तद्दिगुणो नृल-
विस्तार ॥६॥ तस्यधि ब्रह्मण्य पुरी । ऐन्द्यामि-
न्द्रस्य चामरावती । आग्नेयामग्नेस्तेजोवती ।
यान्तां यमस्य सयमनी । नैर्ऋत्या निर्वृतेर्मय-
करी । वारुण्यां वरुणस्य विशावती । वायव्यां
वायोगन्धर्वती । उदीच्यां सोमस्य विभावरीति
नववर्षान्वित जम्बूद्वीप पुण्यपर्वते पुण्यनदी
भिरन्वितम् ॥७॥ किपुखवादीन्यष्टवर्षाणि पुण्य
पर्वत भोगस्थानानि साक्षाद्भारतवर्षमेक कम-
भूमिश्चातुर्वर्ण्ययुतम् ॥ ८ ॥

तत्रैव कर्मभि खग ह्यते प्राच्यन्ति मानवा ।
सुक्तिश्चानैव निष्कामे प्राप्यते ज्ञानकमभि ॥९॥
अधोगतिमितो विप्र । यान्ति वै पापकारिणः ।
ये पापकारिणस्तान् विद्धि पातालतले नरके
कोटिसमन्वितान् ॥१॥ अथ सप्तकुलपर्वता
कथ्यन्ते । माहेन्द्र । मलय युक्तिमान् ऋक्षश्चक
चक्षुपर्वत विन्ध्य पारियात्र । इत्येते भारते
कुलपर्वता ॥११॥ नमदासुरसाक्षद्विज्ज्वाभी
मरथीक्ष्णविकीर्णश्चभामाताक्षप्रणी इत्येता
सप्त नद्य गङ्गायसुनामीदावरीतुङ्गमद्राकावेरी-
सरयूरित्येता महानद्य पापघ्नु ॥१२॥

जम्बूनाम्ना च विख्यात जम्बूद्वीपमिदं शुभम् ।
तस्ययोजनविस्तीर्णमिदं अष्ट तु भारतम् ॥१३॥
अचक्षीपादिपुण्या जगपदा निष्कामा ये खध
र्मेण नरविह यजन्ति ते तत्र निवसन्ति अघि
कारक्यात् सुक्ति च प्राप्नुवन्ति ॥१४॥ जम्बाया
आहूदकान्ता सप्त पयोधयः । तत परा
हरिण्यवी भूमि । ततो जीकाजीकपर्वत
एव भूगोर्क ॥१५॥ अख्योपरि अन्तरिक्ष-
लोक छिन्दराणां रन्ध्रस्तदूर्ध्वं खर्गलोक ॥१६॥
खगस्थान महापुण्य प्रोच्यमान निबोध मे ।

भारते ह्यतपुण्यानां देवानामपि चालयम् ॥१७॥
मध्ये पृथिव्यामद्रौक्तो भास्वान् मेरुर्हरिण्यय ।
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिसंख्यत ॥१८॥
प्रविष्ट योऽश्वसहस्राङ्गरण्यां धरणीधर ।
तावन्ममाद्या पृथिवी पूर्वतश्च सप्तमत्त ॥१९॥
तस्य शङ्खजय ऋषिं खर्गो यत्र प्रतिष्ठित ।
नानाहमकताकौञ्च नानापुष्पोपशोभितम् ॥२०॥
मध्यम पश्चिम पूर्व मेरोऽङ्गारिणी चोत्थि वै ।
मध्यम स्फाटिक शङ्ख वेङ्गैर्मणिकामयम् ॥२१॥
इन्द्रनीलमय पूर्व माघिर्ण्य पश्चिम स्तुतम् ।
योजनानां सहस्राणि निवृत्तानि चतुर्दश ॥२२॥
उच्छ्रित मध्यम शङ्ख खर्गो यत्र निविष्टः ।
अप्रभानारित शङ्ख ऋषिं क्षात्रातिष्ठितम् ॥

नमः २ भूशेषे ३ सप्तप्रेते ४ सप्तपिच्छले ५
जम्बुद्वीपे ६ स्वर्गलोक ७ सप्तभूतहमे ८
भूकर्णधारे ९ अथ गृहा । मधुरत्वम् ।
क्रिमिशूलनिवृत्त्यम् । वातप्रकोपघ्न्यत्वम् । किञ्चित्
शीतलम् । खड्गमारकत्वञ्च । इति राज-
निघण्टुः ॥

रघो गन्धर्व पक्षेव शुखा नाम प्रकौर्त्तिता ।

परमहंससंन्यासिभ्यो नमः कथयिष्ये ।

यथास्मिन्नादिपञ्चदाष्टतनुव्यामपुत्रादिः

भूगोलः

शुद्धसर्वेति पञ्चैव यावा रचनविधयात ॥
बलीपलितदौर्गन्धधरादोषो न विद्यत ॥
कुरङ्गकुरव शृङ्ग कुसुम्भ शिखरक्षया ॥
विकङ्कञ्च जिह्मटञ्च पर्वतौ रचकर्मभौ ॥
पतङ्गनिघघौ नागचित्तिवासजिह्मटका ॥
ह्रस्वैर्दुर्गकपिला द्वौ कालझरजालघौ ॥
गिरयो मूलदेशे तु सुमेरो परिकल्पिता ॥
जठरो देवकूटञ्च द्वौ नगौ मेरुपुञ्जत ॥
अष्टादशसहस्राणि योजनान्युदगायतौ ॥
पृथुतुङ्गौ द्विषाहस्योजन तापसधम ॥
पवन पारिपाचञ्च मेरो पञ्चमत स्थितौ ॥
तथा प्रमाथौ केलासकरवौरौ तु दक्षिणे ॥
प्रागायतावुत्तरेष्विन्द्रजम्भकौ तथा ॥
अष्टाभिरेति गिरिभिर्माति काश्चनपर्वत ॥
मेरोर्ध्वैर्नि विप्राग्य ॥ मध्ये विश्वखण्ड पुरौ ॥
चतुरस्रा शतकौम्भी योजनान्यतविस्तृता ॥
दिकपालाना तथा पूय्य पूष्पादिष्वयथाक्रमम् ॥
जम्बुपुण्याश्चतुर्थेन भागेन परिकल्पिता ॥
तत्र जम्बा च रुद्रञ्च शृङ्गश्चापि सुरेश्वर ॥
समेत्य विविधैर्यज्ञेयान्तो भूरिदक्षिणे ॥
तुम्बुवरारक्षेव विश्वावसुष्टाङ्गाङ्गुर् ॥
अभिगम्यामरमेष्ट स्तुवन्ति विविधे क्षत्रे ॥
सप्तर्षयो महात्मान काश्यपश्च प्रजापति ॥
तत्र गच्छन्ति भद्र ते सदा पर्वणि पर्वणि ॥
तस्यैव सङ्गम्युग्रना कायो देवैर्महोदयते ॥
तस्य हैमानि रत्नानि तस्यैव रत्नपर्वता ॥
तस्मात् कुवरोऽभिगवाश्चतुष्वय भागमनुते ॥
तत कलांश्च वितस्य मनुष्येभ्य ययच्छति ॥
पार्श्वे तस्योत्तरे दिक्षु सर्वसुकुसुमान्वितम् ॥
कर्णिकारवन रज्य शिखानालससुन्नतम् ॥
तत्र चाद्यान्महादेवो भीमैर्भूते समावृत ॥
पार्वत्या सह देवेशो रमते भूतभावन ॥
कलिकारमर्षी माला दधदापादलम्बिनौ ॥
तस्य श्रेष्ठस्य शिखरात् शौरधारा महामते ॥
विश्वरूपा परिमिता भीमनिघातनिखना ॥
पुण्या पुण्यतमेष्णुष्टा गङ्गा भागीरथी यमा ॥
तां धारयामास तदा दुर्धरा पर्वतैरपि ॥
शत वर्षसहस्राणां शिरसेव पिशाकपृक् ॥
मेरोस्तु शिखरादेवो भिद्यमाना बहुविधा ॥
श्रीता कालकवन्देति वरुणभेदेति कीर्तिता ॥
श्रीता तु ब्रह्मसदनात् केयरादिमहाभक्तान् ॥
अतिशय प्रसवनी गन्धमादनमृदु ॥
पतिला विन ॥ वर्षेभ्य भद्राश्च प्रवर्ती कसात् ॥
पार्श्वे दिशि महाभाग ॥ प्रविष्टा जवकोदधिम् ॥
माध्यवन्धिराद्वरुण प्रतिला केतुमालके ॥
प्रतीच्या दिशि विमिश्र ॥ प्रविशेत्त सदिश्वरम् ॥
भद्रा श्रीतरी मेधाशुखरात् पतितो गिरौ ॥
अतिक्रम्य शङ्खवत शङ्खाङ्गेन पातुका ॥
उत्तराञ्च कुर्वन् प्राप्य प्रविष्टा जवकाक्षेपम् ॥
तथैवाजकनन्दा च पतनी शिरिष्वर्ध्व ॥
हिमालय विनिर्भेद भारद्वाजैर्भेद ॥
जवकाभुविर्भेदो दक्षिणार्धे दिशि शिखः ॥

भूगोलः

मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महामते ॥
आयुर्दशसहस्राणि वषाणां तत्र मानवे ॥
सुवर्णवणाञ्च नरा स्निग्धश्चाश्वरोपमा ॥
वीतरोगशोकभवा निजमानन्दवर्तिन ॥
जायन्ते मानवास्तत्र प्रतप्तकनकप्रभा ॥
गन्धमादनश्चङ्गु कुवेर सह राक्षसे ॥
अश्वरोगश्चगन्धर्वैर्मोदते युद्धकाधिप ॥
गन्धमादनपार्श्वे तु गङ्गशैला सहस्रश ॥
एकादशसहस्राणि वषाणां परमायुष ॥
तत्र कृष्टा नरा सर्वे बलवीर्यपराक्रमा ॥
द्विज्योतपलपचाभा सर्वे सुप्रियदृशना ॥
उत्तरा कुरवश्चैव भारतश्च महामते ॥
धनुसस्ये महाभाग ॥ द्विर्वै दक्षिणोत्तरे ॥
इलावृत मध्यमस्तु पञ्चवर्षाणि चैव हि ॥
उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षसुदृष्टते गृहे ॥
अपरेषु च वर्षेषु सर्वेषु भारत विना ॥
आयु प्रमाय लोकानां दृष्टव्यैरसहस्रकम् ॥
यवमेषा महाभाग ॥ पृथ्वी पर्वतैश्चित्ता ॥
इति पद्मपुराणे भूमिखण्डे भूगोलवर्णने १२८ अध्यायः ॥

शेष उवाच ॥

“नवस्तुतेषु वेदेषु भगवान् भूतभावन ॥
अनुग्रहाय लोकानामास्ते मायावपुहर ॥
इलावृत तु भगवान् भव एक सहोमया ॥
आस्ते विहारनिरतो नात्यस्तन पुमान् द्विज ॥
भवानीशापतो ब्रह्मन् ॥ प्रविशेत्त कदाचन ॥
यत्र प्रविष्टो मोहेन सुतो वैवस्वतस्य वै ॥
इह श्रीभाषमापन्नो बर्षां जात पुरुरव ॥
तत्र सङ्कष्य देव कलां विद्योमहात्मन ॥
भयो भवान्मा कथित क्षौति भक्तिधमन्वित ॥
भद्राश्चै द्विज ॥ वर्षे तु हयश्रीशक्तिहरि ॥
वसते वरपुत्रवाच स्तुवन्ति जगद्गुरुम् ॥
हरिवर्षे तु भगवान्नररक्ष हवपुधर ॥
स्तुयते देवपतिना प्रजादेन महात्मना ॥
केतुसाधे च भगवान् कामदेवस्वरूपवान् ॥
प्रजापतेदुहित्वमि सहैव रमसा मुदा ॥
स्तुयते परया भक्त्या जगन्मोहनरूपवृक् ॥
रज्यके भगवानास्ते मनुस्वरूपी दयापर ॥
मनुर्वैवस्वतस्तत्र क्षौति भक्ता ज्ञते क्षत्रे ॥
हिरण्यके तु भगवानास्ते ज्ञेयतनु दधत् ॥
प्रेताधिराजस्त क्षौति भक्ता परमया युत ॥
कुरवर्षे च भगवान् नराश्च सेवते जने ॥
तं देवै च क्षिति क्षौति तद्वर्षपतिमि सह ॥
वर्षे किंयुवै ब्रह्मन् ॥ भगवानादिपूष ॥
श्रीतथा विहरन्नास्ते सतत कल्याणयण ॥
तत्र किंपुर्वै साहं भक्ता मायतवन्दन ॥
मार्कण्डेयेन च सह क्षौति भक्ता विभावित ॥
भारते च तथा वर्षे वरनारायणादयो ॥
नारद क्षौति भगवान् भगवन्ती कृतारति ॥
ह्रीपिकान् बहवै सन्ति गिरयः सतितक्षणा ॥
देवाश्च बहवो ब्रह्मक्षोके पञ्चास्युक्तमीदृ ॥
मेरोस्तुतरे, सन्नात् सन्नात् सन्नात् सन्नात् ॥

भूगोलः

दक्षिणेन तु नीलस्य मेरो पार्श्वे तथोत्तर ॥
उत्तरा कुरवो नाम पुण्या सिद्धिर्निधेयता ॥
तत्र कृष्टा मनुष्या निज पुण्यकर्मपणा ॥
सुगन्धानि च पुण्याणि फलानि रचयन्त च ॥
सर्वे कामदृष्टा कृष्टा जता कामप्रपूर्णा ॥
अपर नीलस्य नाम तरवो सु नृपुङ्गव ॥
ये सन्ति ॥ १॥ च र रसेन्द्रमसः ॥
वल्गा ॥ २॥ ॥ ३॥ फलानां ॥
सन्ना म मन्वा भूमि क्षात्रा ॥ ४॥ ॥
सन्नातसुगन्ता निज पद्मश्रव ॥
सुगन्तामिवपुत्रा जायन्त तत्र मानवा ॥
सुखाभिनवस्यन्ता सर्वे चानसुखान्मना ॥
मिन्नानि च जायन्ते स्निग्ध सुरसुमनेपरा ॥
तेषां चोर्मिणां वीर पिबन्त्यन्तममिषम् ॥
मिधन जायन्त काल भमन्ताश्च प्रवृद्ध ॥
तुम्बुवरारुपेण पुत्रावपुत्रवन्त ॥
निरामया निगवाश्च सन्तान्द्विज ॥
एकादशसहस्राणि तत्र वष ॥ १॥ ॥
क्षौति ते महाभाग ॥ न चास्यान्त ॥
भारुणा नाम शकुनास्तेषां तुम्बा मनुष्या ॥
त रुद्ररन्तीरु कृतान् दरीषु प्रानुप्रा ॥
उत्तरा कुरवो ब्रह्मन् ॥ १॥ ॥

द्विषाश्चै रज्यके च एव धर्म प्रदेति ॥
मेरो पार्श्वमह पूर्वे वसते ब्रह्मन् ॥
भद्राश्चै भद्रयवा नाम तत्र ब्रह्मन् ॥
भद्रसालवन वज्र काकाञ्च महादुम्भ ॥
कालास्ते नाम कृष्टाश्चै सिद्धिर्निधेयता ॥
योजनेकसुतरीधो निजपुण्यफल शुभ ॥
तत्र ते पुत्रवा शतान्तेषां तुम्बा महाभाग ॥
कुसुदाभा स्निग्धश्च चन्द्रनाभा कुर्वीषा ॥
चन्द्राभचारुकाश्च पूर्वे चन्द्रप्रभा ॥
शुद्धगीतकलाभिज्ञाश्च श्रौतलकात्मक ॥
दृष्टव्यैरसहस्राणि तन्नायुजाश्चकर्मभ ॥
कालाग्ररूपानेन निज स्निग्धरूपैर्भवा ॥
दक्षिणेन तु नीलस्य निवस्योत्तरेषु तु ॥
सुदर्शनो नाम महात्मा पञ्चम ॥
सर्वकामफल पुण्य सिद्धिर्निधेयता ॥
ह्रीपक्षातिकर सीमान् सहस्रवीर्यमोहित ॥
अरक्षीणां सहस्रश्च शतावि दश वष ॥
परिखाश्चतु दशस्य रत्नानां रचयित्वानाम ॥
तद्विदित्वा ब्रह्मन् च आसनी तत्र सावदा ॥
तथा माध्यवत शङ्खे दधते जलकाञ्चन ॥
नाम्ना सर्वर्षको नाम काकाश्चि प्रवृद्धमन्त ॥
तथा माध्यवत शङ्खे पूर्वे पूर्वाङ्गुलिना ॥
योजनानां सहस्राणि पञ्चवर्षाश्चकर्मभ ॥
महारवतश्चक्राणां जायन्ते तत्र मानवा ॥
ब्रह्मलोकचुता सर्वे जायन्ते तत्र वै नरा ॥
तपसायन्ति ते तीव्र भवन्ति सुहृदैरस ॥
रक्षणांश्च भूतानां च विशन्ति दिवाकरम् ॥
दक्षिणां सहस्राणि बहिरैव शतानि च ॥
अवस्थां यतो यानि पदिवीर्य दिव्यकरम् ॥

ओङ्गखेच्छा ससेरिन्वा वेदेहास्तान्त्रिप्रका ॥
तथापरे जनपदा दक्षिणा ब्राह्मण्यवभ ॥
अविष्ठा केरला प्राच्या विकल्पन्धकास्तथा ॥
कोवेडकास्तथा चोला चौददा मलका मला ॥
अजिन्युतसवसकेता कोङ्गवेड्टमालवा ॥
दङ्कका कोरका प्राच्या कुङ्गराङ्गार

मारिका ।

तथैव विन्ध्यमूलिकास्त्रिगता साक्षसेनय ॥
समङ्गा कावकाश्चैव तथैवापरवर्षका ।
अष्टकास्तनवालाश्च पुलिन्दा वर्धरै सह ॥
मुनिवाटा शिवाटाश्च सरा वेगवशास्तथा ।
विदभा अविष्ठा काकजननाश्च ब्राह्मण्यवभ ॥
यवनाश्च शुकाभोजास्तङ्गना परतङ्गना ।
सङ्गदहा कुलत्याश्च दारुणा खेच्छजातय ॥
उत्तराङ्गापरे खेच्छा कूना पारसिके सह ।
तथैव च मलाचीना दृशाया दृशमालिका ॥
अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च पङ्गवा गिरिगङ्गार ।
खासीकाश्चान्तपाराश्च वैश्यभूङ्गुलानि च ॥
भूमाभीराश्च दरदा ये चान्ये खेच्छभूमय ।
आन्ध्याश्च भरङ्गाजास्तथैव स्तनपोषका ॥
ह्रैवकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानाश्च जातय ।
तोमरा हन्यमानाश्च तथैव करभङ्गका ॥
एते चान्ये जनपदा प्राच्योदौच्यास्तथैव च ।
उद्देशेन मया देशास्तव सकीर्तिता द्विज ॥
वर्षे तु भारते ब्रह्मण । निवगस्य फल भवेन ।
दुहते कामधुम्मेभुभूमि सन्ध्यागुडिता ॥
तस्मिन् शुभाशुभ कर्म्म यथोक्तफलद श्रुताम् ।
अन्धानि यानि वर्षाणि भूमिस्वर्गाणि तानि वै ॥
भारते विहित कर्म्म यागध्यानादित्यन्धम् ।
फल जनयते सन्धक विकर्म्म नरकायपि ॥
तत्र विद्वा नरा ब्रह्मण । तपसाराधनेन च ।
प्रयान्ति परम लोकमपवगश्च मारिव ॥
ज्ञत ज्ञेता ज्ञापयश्च कलिञ्च ब्राह्मण्यवभ ॥
भारते तु क्रमेणैव भवन्ति हि युगानि वै ॥
चत्वारिंश सङ्ख्याणि वर्षाणि ब्राह्मण्यवभ ॥
आयु सङ्ख्या ज्ञतयुगे सङ्ख्याता भारते द्विज ॥
त्रौष्येव तु सङ्ख्याणि ज्ञेतायां भारते श्रुताम् ।
हे सङ्खे ज्ञापरे तु श्रुतमेक कलौ स्तवम् ॥
तत्रापि च स्थितिरास्ति कलौ ब्राह्मण्यवभ ॥
गभस्याश्च जियन्ते च तथा जाता जियन्ति च ॥
महावना महासत्त्वा ज्ञानिनो धर्म्मसत्परा ।
तपस्विनो ध्याननिष्ठा ज्ञते जायन्ति मानवा ॥
ज्ञेतायां सर्ववर्णाश्च स्वधर्म्मनिरता सरा ।
ज्ञापरे च महाभाग । क्रूराश्च परहिंसका ॥
शुब्धाश्चादुलिकाश्चैव क्रोधना दुहते रता ।
कलौ खलु भविष्यन्ति भारते तापस । पूजा ॥
सर्वेषामपि वर्षाणां भारतं प्रवर द्विज ॥
विध्यन्ति मानवा कृत्र हरिभक्तिप्रदायका ॥
प्राचो भागवतर सर्वे भारते द्विजवत्सम ॥
नानाकृपाणि तीर्थानि फलदानि श्रुतापि ॥
जम्बूद्वीपो मया प्रोक्तो कथञ्चिन्नविस्तृत ।
समानेन प्रमात्रेण वेदितो जवन्तान्भवा ॥

अष्टावत्र उपद्वीपा मुनिभि परिकीर्तिता ।
सिन्धुमध्ये महाभाग । नानाविधजनान्निता ॥
नामानि तेषां वक्ष्यामि श्रेष्ठ वातस्थायन
द्विज ॥
सगरस्य सुतेरन्धान्वयै परितो महीम् ॥
खनङ्गि कल्पिता विप्र । द्वीपा अष्टौ महाखवे ।
खर्गप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल सिङ्गलावर्तनौ यथा ॥
पञ्चजन्यस्तथा मन्दहरिणो रम्यकाङ्कय ।
लङ्केति कथिता विप्र । जम्बूद्वीपस्य तेऽन्तरा ॥
इति पादौ भूमिस्वर्गे भूगोलवचने १३०

अध्याय ॥

शेष उवाच ।

“ब्रह्मद्वीप प्रवक्ष्यामि श्रेष्ठ वातस्थायन द्विज ॥
यस्मान् जम्बूद्वीपस्य तथैव लवणोदये ॥
ततो द्विगुणमानोऽथै ब्रह्मद्वीपो महामते ॥
जम्बूद्वीपस्य च यथा वटन लवणान्मसा ॥
समानेन प्रमात्रेण पुर परिख्याय यथा ।
परिख्याया उपवन यथा भवति वेटनम् ॥
ब्रह्मद्वीपस्तथैवाथै सवेष्ट लवणोदधिम् ।
द्विजलज्योतनायामो वर्तते द्विजवत्सम ॥
तत्र जम्बूप्रमाणोऽस्ति द्वीपस्यातिकरस्तव ।
ब्रह्मो नाम महाभाग । खण्वर्णाऽस्तिधाम च ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव सुभद्र यवस शिवम् ।
अन्धताक्षमशान्तानि क्रमादभयमिहपि ॥
सप्तैव सीमागिरयो नद्य सप्त च कीर्तिता ।
मणिक्कूटो वज्रकूटो ज्योतिष्मानिन्दसेनक ॥
हिरण्यह्वीरो मेघमाल सुपथ सेतुशैलका ।
अरबशुभगा चैव सावित्राविषमौ तथा ॥
सत्यम्भवा सुप्रभा च वातस्थायन । द्रुतम्भवा ।
एतां सप्त महावती दर्शनादेव पावना ॥
वर्षाणां ब्राह्मणादीनां तत्र नामान्युक्तमातु ।
ह्रस्वश्चैव पतङ्गकोऽयनश्च हृतीयक ॥
सत्ताङ्गश्च चतुर्थो वै सर्वे धर्म्माधैकीविदा ।
अन्ये च पर्वतास्त्रय नद्यश्चैव महाप्रणा ॥
प्रागायतो महाभाग । मलयो नाम पर्वत ।
ततो मेवा प्रवर्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वत ॥
तत परेख विप्रेन्द्र । जनधारस्तु पर्वत ।
तस्माद्व्यजाति वै तोय वासव पृथिवीलते ॥
वर्षास्तु हि ततो दृष्टिस्त श्रेष्ठसमुद्रव ।
देवतो नाम तत्राप गिरियश्च प्रतिष्ठित ॥
देवतो नाम नक्षत्रं दृश्यते दिवि मोदिता ।
उत्तरेख तु तस्याय प्रणामो नाम गिरिमहान् ॥
प्रांशु श्रीमाणाहमेवप्रमथीष्णुलक्षिप्रह ।
यस्य त्रिया ज्ञानमन्त्रा प्रणास्त्रय महामते ॥
अत पर महाभाग । दुर्गो नाम महागिरि ।
केशरी केशरयुतो यस्मादात प्रवर्तते ॥
ब्रह्मो नाम महाद्वीपो सत्र पूज्यस्तु शङ्कर ।
तत्र गच्छन्ति सिङ्गाश्च चरन्त्या देवताणि च ॥
धार्मिकाश्च प्रजा ब्रह्मद्वी । अरान्धुविबन्धिता ॥
द्वीर्वायुश्च सङ्गवरा वङ्गश्च भीमवङ्गिका ॥
नद्यश्चान्या महापुण्या गङ्गा च बहुवर्णमता ।
महानदी मणिजला सीतादी वैष्णिका तथा ॥

सङ्ख्यायां श्रुतान्येव नद्य सङ्ख्या न शक्यते ॥
तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्भता ॥
मगाश्च मगकाश्चैव मानसा मन्धरास्तथा ॥
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठा स्वकर्म्मनिरता द्विज ॥
मगकेषु तु राजन्या धार्मिका सर्वकामदा ।
मानसे च महाभाग । वैश्यधर्म्मनिषेविष ॥
मन्दगेषु तथा शूद्रा शूरा धर्म्मापनिष्ठिता ॥
न तत्र राजा विप्रेन्द्र । न दम्भो न च लङ्घता ।
वधर्म्मश्चैव ते सर्वे रक्षन्ति च परस्परम् ॥
ब्रह्मद्वीपसमानेन सप्तद्वेय हतो बहि ।
इन्दुरसजलेनैव नानारत्नवता द्विज ॥
शास्त्रलोऽपि तथा द्वीप ब्रह्माद्विगुणमानत ।
चतुलज्योतनेन सुरोदेनाहतो महान् ॥
यत्र वै शास्त्राली नाम द्विजलज्योतनोऽस्ति ।
द्वीपस्यातिकरो वृक्ष सुपर्णैश्च कृतालय ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव कथ्यन्तेऽत्र सुरोचनम् ।
सौमनस्य रम्यक देववर्धमिति क्रमात् ॥
पारिभाद्रमास्यायनमभिज्ञानमिति द्विज ॥
सेतुशैलाश्च सप्तैव सुरस श्रुतश्चङ्गक ॥
वामदेवश्च क्रुन्धश्च कुसुद पुष्यवर्धक ।
सङ्गुतिरिति ब्रह्मन् । नद्य सप्तैव कीर्तिता ॥
अनुमति चिनीवासी नन्दा राका सरस्वती ।
रजनी च कुङ्कुश्चैव महानद्य सुपुण्डरा ॥
तत्र विप्रादयो वक्षा क्रमात्प्रमाणानि विष्ति ।
आय श्रुतधरो वर्षास्ततो वीथ्यधर स्तुत ।
पञ्चम्वरस्ततोयस्तु चतुर्थस्तु इन्द्रवर ।
सर्वे ते सीमामात्रान भगवन्त यजन्ति हि ॥
सुरोद परिवेष्टोऽथ ततो द्विगुणमानक ॥
कुशद्वीपो हतोदेन समानेवाहतो द्विज ॥
कुशक्षान्मो महास्तत्र द्वीपस्याति करोति च ।
आज्यल्यमानो दौर्ग्रेव महाज्वलनराशिपत् ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव समानानि प्रमाणात् ।
वसुदान ङ्गुवपिनाभिगुप्त महामते ॥
सद्यस्तत्र विप्रनाम देवनामेति सप्तमम् ।
सप्तैव सीमागिरय कीर्तिता द्विजवत्सम ॥
यभुश्चैव चतुःशङ्ख कपिलश्चिन्नकूटक ।
देवानौक कङ्करोमा त्रिविधश्चेति सप्तम ॥
महानद्यश्च सप्तैव सर्वपापप्रणाशना ।
रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा च मावह ॥
श्रुतविन्दा देवगर्मा मन्त्रमाला द्रुतश्रुता ।
तत्र विप्रादयो वक्षा नामान्तराहतो द्विज ॥
कुशक प्रथमो वर्ष कोविदम्बूद्धितीयक ।
अतिशुक्तस्ततोयस्तु चतुर्थ कुलका स्तुत ॥
ते सर्वे ज्ञानवन्मगा आतवेदस्वर्गपिण ॥
भजन्ते भगवन्त वै कर्म्मकौशलयाजिन ॥
हृतोदाश्च तथा द्वीपो द्विगुण कोचसङ्गक ।
चौरोदेन समानेन वेदितो ब्राह्मण्यवभ ॥
क्रौञ्चो नाम मिरियेन द्वीपस्यातिकरो महान् ।
महासैनशराघातहतच्छिद्रो महामते ॥
चौरोदेनाभिषिक्तश्च सतत वीरिपसङ्घे ।
वर्षाणि तत्र सप्तैव तेषां नामानि मे श्रेष्ठ ॥
आज्यो मधुवहो मेघदृष्टश्चापि वनस्थिति ॥

भूगोलः

जीहिताय सुधामा च आजिष्ठ्यापि सप्तम ।
गिरयश्चापि सप्तैव वर्षैस्वीमाकरा द्विज । ।
सुक्लोऽयं बहुमानश्च भोजन उपवर्हण ॥
नन्दमो नन्दनश्चैव सर्वतोभद्र इत्यपि ।
सप्त तत्र महानद्य पावना ब्राह्मण्ययम् ॥
अभया नान्दतीषा च हस्तिरूपवती तथा ।
तौषवर्ध्याका सुक्ता पवित्रवत्यपि स्मृता ॥
विप्रादयस्तथा वणा ख्याता नामान्तरेण तु ।
पुरुष प्रथमो वर्षो द्वितीयो ऋषभ स्मृत ॥
हृत्तीयो प्रविणो नाम देवसङ्घस्तुथक ।
स्मृति जगत्सर्वो विष्णोऽध्यायनि च यजन्ति च ॥*॥
एव परस्तात श्रीरीरातु शाकवीयो द्विजयम् ॥
आयामेन स विष्णोऽह्निशङ्कनयोजन ॥
दक्षिमण्डोक्तेनैव समानेन स चिन्तुना ।
परीतो भाति तत्रास्ति शाको नाम महीरुह ॥
दोपस्थातिकर श्रीमान् वाचयन् दौपमेव तम् ।
वधाणि तत्र सप्तैव पुरोचवमनोजवौ ॥
धूम्रानीको वेपमानो विश्वाम्भारश्च मारिष । ।
बहुर्लम्पश्चरेणो गिरयोऽपि च सप्त वै ॥
इष्टान् उरुप्रङ्गश्च वलभद्रो महानस ।
श्रुतकेशवनामा च सङ्घस्रोत एव च ॥
देवपालोऽपि सप्तैव वषसौमप्रवर्णका ।
नद्य सप्तैव विख्याता आधुह्याप्यनवा द्विज । ॥
सहस्रुति पञ्चननी निज्जतिरपरारिता ।
विख्यातोभयवर्धश्च महापुण्या महाफला ॥
विप्रादयस्तथा वणा ख्याता नामान्तरेण तु ।
आद्यो ऋतव्रतो नाम तन सङ्घव्रत स्मृत ॥
हानव्रतावुव्रतो च हृत्तीयश्च चतुथक ।
भगवन् वायुरूप भजन्ते च यजन्ति च ॥*॥
तथैव दक्षिमण्डोदात्त परस्तात पुष्करो महान् ।
द्विगुणेन प्रमायेन दौप स्नादूक्तेन तु ॥
परिवीत समानेन चिन्तुना ब्राह्मण्ययम् ॥
यत्र पुष्करमल्लश्च ज्वलज्जलनसन्निभम् ॥
ह्रीपस्थातिकर पञ्चसहस्रायुतशोभितम् ।
यन्नाहुरासन विश्वरूपस्तस्य प्रजापते ॥
दौपमध्येऽवधिमिरिरेक एव महामते । ।
स मानसोत्तरो नाम प्राकार इव वेष्टक ॥
तस्य पूर्वापरौ पार्श्वौ देवर्षे । तत्र मारिष । ।
सिन्धोर्वेष्टनमचैक गिरेर्वेष्टनक परम् ॥
रमणक धातकश्च द्वे वर्षे नामत स्मृते ।
मान तस्य गिरेर्विप्रायुतयोजनसंस्कृतम् ॥
तावद्व तथायामस्तस्योपरि पुराणि च ।
चत्वारि लोकपालानामिन्द्रादीना द्विजयम् ॥
य परिक्रममाणश्च मेघ विप्र । विवस्वत ।
ऋद्धा विभक्ति शैलेन्द्रश्चक्र सम्भारालोकम् ॥
अध्यासते च द्वौ पार्श्वौ प्रजास्तस्य सहावना ।
तत्र सञ्जान्तर नास्ति वणानां ब्राह्मण्ययम् ॥
स्नादूकस्त परतो लोकालोकाश्चाना महान् ।
लोकस्य चाप्यलोकस्य मध्ये गिरिवर स्थित ॥
प्राकार इव सङ्घट्ट लोकान् सर्वान्महामते । ।
लोकालोकाश्चो नाम तनासौ परिकीर्तित ॥
मानसोत्तरमेवास्तु अन्तरे यावतौ मही ।

भूगोलः

तावती काञ्चनी भूमिर्लोकालोकातपरे द्विज । ।
यत्र प्रणिहित वस्तु कथञ्चिन्नोपलभ्यते ।
सौवर्ण्यो कान्तिरुद्गीता सर्ववर्णप्रमाथिनी ॥
अतः सर्वान्नि सत्त्वानि तां भूमिं वर्णयन्ति हि ।
लोकालोको गिरियस्तु लोकान्ते वर्णते महान् ॥
आवृणोति स तर्जानि स्याद्दीनामपि द्विज । ।
तमतिक्रम्य ज्योतीर्वि चमन्ते न प्रवर्णितुम् ॥
तावदुन्माह्वान् जङ्गमायामेन च तादृश ।
आयामविस्तरे पृथ्वी पञ्चाशत्कोटियोजना ॥
तस्याश्चतुर्थभागोऽयं लोकालोकाश्चो गिरि ।
तस्योपरिष्टात्तल्लारो गजेन्द्रा सुमहावना ॥
निशुक्ता जङ्गला भूमिं करैराक्षय सस्मिता ।
भगवानपि तत्रैव विव्यकसेनादिभिवृत ॥
पार्श्वद्वयवरेणान् । सृजेवहुभिरुच्छिते ।
धारयन् जगतीमास्ते आकथ्यमाप मारिष । ।
योऽन्तर्विस्तार एतस्या भूमास्ते परिवर्णित ।
तावती भूरलोकास्त्रा चान्नसन्तमसादृता ॥
ततो योगेश्वरगतियोगिना प्राप्यस्तसमम् ।
स्थान भगवत साक्षात् श्वेतद्वीप इतोऽर्थते ॥
इति ते कथितं जङ्गन् । भूगोलस्योपवण

नम् ॥

आय उवाच ।

य इदं श्रुत्वायान स्मृत । भूगोलस्यानुवर्णनम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सशैलवनकानना ।
सदागरा च सदीपा सवधा च वसुन्धरा ॥
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे भूगोलवर्णनं नाम
१३१ अध्यायः ॥*॥ ज्योतिषशास्त्रोक्तभूगोलम् ।
यथा —
“सिद्धिं चाध्यस्तुमेति वतस्करव्यत क्षिप्र
प्रवाहात्तत्रा
यस्याश्चिन्नप्रदाखलकतिरल लाजिखलीका-
वती ।
शुक्लानी सुखरङ्गगेव कतिना स्थाङ्गारती
भारती
त ताश्च प्रथिपत्वं गोलममल वातावबोध
हुवे ॥”
गोलग्रन्थकथने कारकमाह ।
मध्याह्न दुसर्दा यद्व गणित तस्योपपत्ति
विना
प्रौढि प्रौढवभासु नैति गणको निःसशयो न
सयम् ।
गोले सा विमला केरामलकवत् प्रत्यक्षतो
दृश्यते
तस्मादक्षुपपत्तिबोधविषये गोलप्रबन्धोद्यत ॥
अथ गोलप्रशसया गोलानभिज्ञगणकोपहास-
माह ।
भोव्य यथा सर्व्वरस विनाश्व
राव्य यथा राखविर्वर्णितश्च ।
सभा न भावीव सुवक्तृहीना
गोलानभिज्ञो गणकस्तथैव ॥
बादी आकरव विनैव विदुर्वा धृष्ट प्रविष्ट
सर्भा

भूगोलः

जयपन्नप्यमति स्मयात् पटुवटुभूमङ्गवक्रो-
क्तिभि ।
द्वीत सनुपहासमेति गणको गोलानभिज्ञ-
स्तथा
ज्योतिर्विन्त सदैव प्रगलभगणकप्रश्रपप्रश्नो
क्तिभि ॥
अथ गोलस्वरूपमाह ।
‘दृष्टान्त एवावनिभयहाशां
संस्थानमानप्रतिपादनार्थम् ।
गोल स्मृत चेन्नविशेष एव
प्राज्ञैरत ख्यातयितेन गन्ध ॥
अथ गणितप्रशंसामाह ।
‘ज्योति’शास्त्रफल पुराणगणकैरादेश इत्युच्यते
नून लग्नवलाभित पुनरय ततस्तत्खेटोदाश्रयम् ।
त गोलानभिज्ञोऽन्तरेण गणित गोलोऽपि न
ज्ञायते
तस्मात् यो गणित न वेति स कथं गोलान्दिक
ज्ञास्यति ॥
अथ ज्योतिषशास्त्रश्रवणाधिकारिलक्षणमाह ।
द्विविधगणितस्तुक्तं यत्तन्मथस्तस्य च
तद्वगमननिष्ठ शब्दशास्त्रे पाठ्य ।
यदि भवति तदेद ज्योतिष भग्नि-
प्रपठितुमधिकारी सोऽन्यथा नाधिकारी ॥
आकरणवयनमाह ।
यो वेद वेदवदन सदन हि सम्भग-
ब्राह्मण सवेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।
यस्मादत प्रथममेतदधीत्य धीमान्
शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणोऽधिकारी ॥
अथ गोलग्रन्थस्य प्रवृत्ताग्रमन्योलप्रकारमाह ।
‘गोल श्रोतु तव यदि मतिर्भास्करोऽयं श्रुत्वा
नो सविस्तरौ न च बहु हया विस्तर शास्त्र
तत्त्वम् ।
लीलागन्ध सुललितपद प्रश्रनस्य स यस्मा-
द्विद्वन् । विद्वत्सद्वि पठतां पण्डितोक्ति व्यनक्ति ॥
अथ भूख्यान प्रश्रनोक्तद्वयेन आह ।
‘भूमङ्गचक्रचक्रान्नागगने गगनेचरे ।
इता इता घरा केन येन नेयमियाद्व ॥
किमाकारा कियन्नागा नानाशास्त्रविचार-
यान ।
कीदृगह्रीपकुलादीन्समुद्रैर्भूद्रितोच्यताम् ॥
अथ यद्वस्तुटीकरणीपपत्तिप्रश्न शक्यद्वेनाह ।
‘संविद्धो दुग्गयादुग्गयादिभग्यो खेटोऽशु-
पातेन य
स्यात्तस्यास्तुदता कथं कथमभत स्यादीकति-
नैकाधा ।
कि देशान्तरसुहमान्तरमहो वाङ्मन्तर किञ्चद
किञ्चोचरुदु चचलक तदिदं कक्षात् । पात
स्मृत ॥
किं केन किं केन किं केन चर्त्त किन्नाचन
तत्त्वार्त्त
कक्षात्तत्त्वहित कुतश्च रक्षित खेटस्तुदो
जायते ।

भूगोलः

किं इह कर्म तयोद्याससमये देहा विद्धु
बुधा
सज्ज मे विमल वदामलमल गोल विनानावि
चेन ॥
अथ विप्रप्रोदितदिनमानभेदप्रश्नश्चाह ।
'महदह किमहो रजनी तनु-
दिनमयो गणकोत्तरगोलगे ।
ननु तनुदेवसो महती निशा
वद विचक्षण । दक्षिणदिगगते ॥
भवति किं दुनिश दुनिवासिनां
दुमणिववमितश्च सरदिवाम् ।
पठ्यु किं ग्रहिमासमित तथा
युगवहसयुग द्विहस्य किम् ॥
अथ राशुदयमानकालभेदप्रश्नश्चाह ।
'भवनयस्य किनाकैलवा, समा
किमयमे समये खलु राश्य ।
समुपयान्युदयं किमु गोलवि-
प्रविप्रवेद्विखेलेपि ते समा ॥
अथ दुन्याकुन्यादिवस्थानप्रश्न उताहनाह ।
दुन्याकुन्याप्रमसमनराश्याचक्षमादिकानां
विदन् । गोले विवति हि यथा दश्य क्षेत्र
सस्याम् ॥'
अथ चक्रार्कग्रहणयो दिक्कालनेदाद्युपपत्ति-
प्रश्नान् शोकोत्तराहनाह ।
'विष्यन्ते चेत् मह उडुपते किन्न भागोस्तदानीं
दन्तो प्राप्ता भवति हि रवे प्रमह किं प्रती-
त्याम् ॥'
लम्बन वद किं का च नतिमतिमतां वर । ।
तत्त्वस्थितिस्थिधौ बाधे किं ते चिह्नं कुत कुत ॥
अथ ग्रहोन्नतौ चक्रस्य शुक्रस्य चयदृष्टिप्रश्न
माह ।
'शुक्रस्य द्विवराज एव महसो हान्ता कुत
कुत
अदृष्टतत्त्वगतोऽप्यहो भववशाद्दोषातिवज्जा-
दिव ।
प्राप्याय पुनश्चयैतदुमतस्तस्याभये नैव किं
शुक्रस्य कमग्रस्तयेव महसो उडुगति सदृष्टत-
ताम् ॥'
अथ प्रथमप्रश्नस्य पृथिवीस्थानोपपत्तेरुत्तर
विप्रश्नरादिचर्गे पृथिव्यादीनां तत्त्वानामादितत्त्व
निखिलजगज्जननेकवीज पर ब्रह्म मनसा
प्रक्षिपन्नादौ तावत् तत्त्वयमाह ।
'यस्मात् शुक्लप्रकृतिपुरुषाभ्यां महानस्य गर्भे
रह कारोऽभूत् खकाशिलिजलोयंस्तत चह-
तेषः ॥
ब्रह्माह बन्धनरामसोऽष्टनिष्ठो विरिञ्चि-
विंश ग्रन्थत स्त्वति परम ब्रह्म तत्तत्त्वमायम् ॥
अथ भूमे स्वरूपमाह ।
भूमे पिक्क प्रशाङ्ककविरविकुलेन्यार्कि-
नक्षत्रकाया
होतृर्गुप्तो दृढ, सनन्दनिजसज्जिकोमतेजो
मयोऽयम् ॥

५२७

भूगोलः

नात्याधारः खगल्मा विवति च नियत तिष्ठती-
बाह्य पृष्ठे
निष्ठ विन्ध्यश्च ग्रन्थत सदृशमनुजादित्वादेव
समन्तात् ॥
सर्वत पर्वतारामयामचेत्तदुमेचित ।
कदम्बकुसुमपन्थि केसरप्रकरैरिव ।
अथ पुराणेषु भूमेराधारपरम्परा या पठिता
तां निराकुवन्नाह ।
रुक्ता धना पैदरिचिग्रासदन्त्य
सस्याप्यन्योऽप्येवमजानवस्था ।
अन्ये कल्पग्रा चेन स्रष्टा किमादौ
किं नो भूमि सादृशतेष्व रूति ॥
अथ कथमिय भूमे खगलतिरिक्त्याशङ्कां परि-
हरन्नाह ।
'यथोपात्ताकौनययोश्च शीतता
विधौ हुति के कठिनत्वमग्नि ।
मरुचलो भूरचना सभावतो
यतो विनिवा खलु वस्तुशक्तय ॥
आल्लष्टशक्तिश्च भवौ तथा यत्
खस्य गुरु स्वाभिमुख खगल्मा ।
आल्लष्टयते तत् पततीव भाति
समे समन्तात् कुरिय यत खे ॥
अथ बौद्धानां युक्तिमाह ।
'भूपल्लरस्य भमसावकोका-
दाधारशून्या कुरितप्रतीति ।
खस्य न दृष्ट गुरु च स्यात्
खेऽथ प्रयातीति वदन्ति बौद्धा ॥
हौ हौ रवीन्दू भगवौ च तद-
देकान्तरो तादृश्य जनेताम् ।
यद्वहवनेमनयवादात्
प्रवीन्यतस्तान् प्रतियुक्तियुक्तम् ॥'
अथ तेषां युक्तिभङ्गमाह ।
भू खेऽथ खलु यातीति बुद्धिर्नैह । सुधा
कथम् ।
यातायातश्च दृष्टापि खे यत् चित्त गुरु चित्तिम् ॥
अथ जिनानां युक्तिभङ्गमाह ।
किं गत्य तव वेगुस्य द्वेगुस्य यो दृष्टाक्षया ।
भार्क्येद्गान् विनोक्त्याद्वा भुवमस्त्यपरिभ्रमम् ॥'
भूगोलस्य समतां निराकर्तमाह ।
'यदि समा सुकुरोदरसभिमा
भगवतो धरती तरयि चिते ।
उपरि दूरमतोऽपि परिभ्रमन्
किम् नरैरमरैरिव नेचते ॥
यदि निशाजनक जनकापका
किम् तदन्तरा च न दृश्यते ।
उदगव ननु मेरुराण्युमान्
कथमुदेति च दक्षिणभागत ॥
अथ प्रत्यक्षविरोधशङ्कां निरस्तमाह ।
'समो यत स्यात् परिधिं प्रतांश
पृथ्वी च पृथ्वी नितरां तनीयान् ।
नरश्च ततःपृष्ठगतस्य कक्षा
समेव तस्य प्रतिभास्य वा ॥

भूगोलः

खोक्तस्य भूपरिधिप्रमास्य उपपत्तिमाह ।
'पुरातर पैदिसुत्तर स्यात्
तदक्षविश्ववैसदा किम् ।
चक्राशकैरित्युपातयुक्ता
युक्त निवत्त परिधि प्रमास्यम् ॥
तदेव ब्रह्मैक्यमाह ।
'निरक्षदेशात् क्षितिषोऽक्षशि
भवेदवन्ती गतितेन यस्मात् ।
तदन्तर शोऽक्षवगुण स्याद्,
भमनमसादृह किं तदुक्तम् ॥
ग्रहोन्नतियद्युतियद्योद्यास्त-
च्छायादिक परिधिना घटतेऽनुना हि ।
वाग्येन तेन जगुःस्तमहीप्रमास्य-
प्रमास्यमन्ययुजा यतिरेककेव ॥
अथ भूगोलपुरविप्रमाह ।
'लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्या
प्राकपक्षिमे रोमकपतनश्च ।
अधस्तत विहपुर सुमेर
शोन्धेऽथ याग्ये वरुचानकश्च ॥
कुडुतपादाकनरितानि तानि
स्थानानि वदुःशोकाविदो वदन्ति ।
वसन्ति मेरौ सरविहस्रवा
और्ध्वे च सूर्ये नरका सदेव्या ॥
यो यत् तिष्ठत्यवनीतलस्य-
भासानमस्या उपरिक्षितश्च ।
च सम्यतेऽतः कुचतुर्धस्य
मिथश्च ते तियजिनामनति ॥
अथ शिरस्का कुदलान्तरस्या
च्छाया मनुष्या इव नीरतीरे ।
अनाकुलास्त्रीर्गमयः क्षिताश्च
तिष्ठन्ति ते तत्र वय यथाच ॥
अथ द्वीपानां समुद्राणाञ्च सस्यानमाह ।
'भूमेरहं चारविन्दोऽदकस्य
जम्बुद्वीप प्राकुराभार्यवर्मा ।
कर्णैः स्याद्विन्दु द्वीपवटकस्य गान्धे
चारक्षीराशुधौर्गा निवैद्य ॥
जवजलधिरादौ दुग्धविशुक् तस्या
दन्तमन्तरास्त्रि शीघ्र यस्याद्भुव ।
महिलपरचपद्म पञ्चजम्बादिदेवै-
र्वसति सकलवाचो बाहुदेवश्च यत्न ॥
दम्नो दृष्टस्येष्टुरस्य तस्यान्-
मस्य च खाडुजस्य चान्द्र ।
खाडुदकान्तर्गद्गानकोऽथौ
पाताजकोका पृथिवीपुटानि ॥
चक्षुष्या भविग्यांशुस्तप्रकाशा
एतेषु बाहुरमया भविनी वसन्ति ।
दीयन्ति दिव्यरमणीरमणीयदेहै
विहाय तत्र हि कस्यतुक्कनकावभासै ॥
प्राक तत् प्राल्लसमच कौश
क्रौञ्च मोमेदकपुष्करे च ।
दयोर्द्वीपरुमेकमेकं
समुद्रोर्द्वीपमुदाहरन्ति ॥

भूगोल

अथ जम्बुद्वीपमध्ये गिरिविशेषवर्णनं नवखण्डा
न्याह ।

‘जङ्गादेशाद्विमगिरिरुदकं हेमकुटश्च तस्मात्
तस्माच्चान्यो निबध इति ते विष्णुप्रवक्त-
दैव्या ।

एव विज्जादुदगपि पुराणं ब्रह्मवक्त्रुक्तनीला
वषाण्येषा जगुरिह बुधा अन्तरे त्रौण्दिदेशान् ॥

‘भारतवर्षमिह ह्युदगस्मात्
किन्नरवर्षमतो ह्रदिवधम् ।
सिद्धपुराच्च तथा कुबु तस्माद्
विद्धि हिरण्यपरन्वकवर्षे ॥
मात्स्यावांश्च यमकोटिपत्तनाद्
रोमकाश्च किल गन्धमादन ।
नीलश्रैलनिषाधवधौ च तौ
अन्तरालमनयोरिनादृतम् ॥
मात्स्यावल्गलधिमध्यवर्णि
यत्तत्त भद्रतुरगं जगुर्बुधा ।
गन्धश्रैलजलराशिर्मध्यगं
केतुमालकमिला कलाविद् ॥
निषधनीलसुगन्धसुमात्य
केरलमिलादृतमादृतमावभौ ।
अमरकैलिकुलाय यमाकुल
रश्मिरकाचनचिन्महीतलम् ॥

अथ मेरुसंस्थानमाह ।

इह हि मेरुगिरिः किल मध्यग
मृगकरकमयस्त्रिदश्राज्य ।
दृष्ट्व्यनलपद्मपद्मजकार्त्ति
क्रेति च पुराणविद् समवर्णयन् ॥
विष्णुभ्रमणेन खलु मन्दरोऽख्य
सुगन्धश्रैलो विपुल सुपार्श्व ।
तैश्च क्रमात् सन्ति च केतुद्वया
कदम्बजम्बूटपिप्पलाख्या ॥

जम्बूफलामलागजसत प्रवृत्ता
जाम्बूनदीरसयुता नृदभूत सुवर्णम् ।
जाम्बूनदं हि तदत् सुरविह्वलं वा
ग्रन्थत पिबन्त्यन्तयानपराहृतुखास्ते ॥

वनं तथा पिबन्त्यश्च विविज
तेष्वसुरोन्मदनन्दनञ्च ।
हृत्वाक्यं यत् हृतिष्ठत सुरार्था
भ्राजिष्यु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम् ॥
सरांश्च येतेष्वरुणश्च मानस
महाद्वदं चेतजल यथाक्रमम् ।
सरं तु रामारमण्यममालया
सुरा रमन्ते जलकैलजालसा ॥

चन्द्रकाञ्चनमय शिखरजयश्च
मेरौ सुरारिकपुरारिपुराणि तद् ॥
सैषामथ शतमखल्ललान्तकानां
रश्मोऽभ्युपानिलग्रशीशपुराणि चार्धौ ॥

तत्र व्याख्येयमाह ।

‘विष्णुपदौ विष्णुयदात् पतितो मेरौ चतुर्हासीत
विष्णुभाषणमस्तकशस्त्रसरं संमता गता
वियत्ति ।

भूगोलः

चीताख्या भद्राश्च सालकनन्दा च भारत वर्षम्
चक्षुश्च केतुमाल भद्राख्या चीतरान् कुरुन्
याता ॥

या कर्षिताभिलषिता दृष्टा सृष्टावमाह्विता
पीता ।

उक्ता स्मृता स्तुता वा पुनाति बहुधापि पापिन
पुरुषान् ॥

यौ चकिते दक्षिताखिलवन्द्यौ
मच्छति बलमति ततपिष्ठस्य ।
अप्रतटो विजितान्तकदूतो
याति नरो निरयात सुरलोकम् ॥

अथ भारतवर्षमध्ये नव खण्डानि सप्त कुला-
न्यासाह ।

‘रेन्द्र कसेरुसकल किल ज्ञान्यपण-
मन्वज्जभस्मिदतश्च कुमारिकाख्यम् ।
नागश्च सौम्यमिह वारयमन्वज्ज
गान्धर्वसञ्चमिति भारतवर्षमध्ये ॥
वर्ण्यश्च स्थितिरिहैव कुमारिकाख्यो
श्रेष्ठे चान्यजलनाना निवसन्ति सर्वे ।
माहेन्द्रसुक्तिमलयर्चकपारिपाषा,
सह्य सविन्ध्य इह सप्त कुलाञ्जलाख्या ॥

अथ लोकयवस्थामाह ।

भूर्लोकोऽख्यो दक्षिणे यक्षदेशा-
दस्मात् सौम्योऽयं भुव खञ्ज मेरु ।
लभ्य पुण्ये खे मह स्थाण्णनोऽतो-
ऽयस्थान्ये खेक्षप सत्यमन्य ॥

दिव्यप्रस्थामाह ।

‘जङ्गापुरेऽर्कस्य यदीदय स्या
तदा दिनाहं यमकोटिपुण्यां ।
अथस्तत सिद्धपुरेऽस्तकाल
स्यान्मोमे रानिदल तदैव ॥
यन्नोदितोऽक किल तत्र पूर्वा
नवापरा यत्र गत स चास्तम् ।
तत्काल्यतोऽर्थे च ततोऽखिलाना-
सुदकस्थितौ मेरुरिति प्रसिद्धम् ॥

अथ विशेषमाह ।

‘अथोष्णयन्त्रा कुशतुर्धमागे
प्राच्यां दिशि स्यादयमकोटिरेव ।
ततश्च पश्चात्त भवेद्वनौ
लङ्केव तस्या ककुभि प्रतीक्षाम् ॥
तथैव सर्वत्र यतो हि यत् स्यात्
प्राच्यां ततस्तत्र भवेत् प्रतीक्षाम् ।
निरक्षदेशादितरश्च तस्मात्
प्राचीप्रतीक्षौ च विविचस्ये ॥’

अथ भवक्रममयवस्थामाह ।

‘निरक्षदेशे क्षितिमस्त्रलोपगौ
भवौ नर पश्यति दक्षिणोत्तरौ ।
सदाश्रित खे जल्यन्वत्तथा
अमङ्गकक्ष निजमस्तकोपरि ॥
उदगदिशं याति यथा यथा नर-
क्षया तथा खान्ततन्मयमस्तकम् ।
उदगभुव पश्यति चोत्तरं क्षिति

भूगोल

स्तदन्तरे योजनया पक्षांशका ॥
योजनसंख्या भाष्ये ६६ गुण्यिता
कुपरिधिहृता ४६६७ भवन्त्यशा ।
भूमौ कक्षाया वा

भागोऽस्यो योजनानि च अस्तम् ॥

अथ देवदेवानां प्रवर्णनं स्थानमाह ।

सौम्यं भुव मेरुगता खमध्ये
याम्यश्च देव्या निजमस्तकोर्ध्वे ।

सन्ध्यापसव्य भ्रमद्वयचक्रं

विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम् ॥

उत्तरगोले क्षितिजादूह परितो भ्रमन्तमाहि
त्यम् ।

सद्य निदृशा सतत पश्यन्त्यसुरा अपसव्य
याम्ये ॥

हन्तान्तमारोहति ये क्रमेण

तैरेव दृष्टैरवरोहती न ।

यत्नेव इह प्रथम स देवे-

स्तत्तैव तिष्ठन् विलोक्यते किम् ॥

दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं

निशितरत्नं चादितिके प्रकीर्तितम् ।

दिनोऽस्युदितो दिनमेव तत्सत

निशा तथा सतफलकीर्तनाय वै ॥

विधूर्तभागे पितरो वसन्त

खाध सुधादौधितिमामनन्ति ।

पश्यन्ति तैर्के निजमस्तकोर्ध्वे

दर्शं यतोऽस्मादुद्युगल तदैवाम् ॥

कृष्णो दले पक्षदलेऽभ्युदेति

शुक्लेऽस्तमेव तत एव विह्वम् ।

भाह्वान्तरत्नानि विधोरध स्या

तस्मान्निशीय खलु पौर्णमास्याम् ॥

यदतिदूरगतो दृष्ट्व्य क्षिति

सततमाप्रलयं दविमोक्षिति ।

भवति तावदयं श्रयितस्य तद्-

युगसहस्रयुगं दुर्निग्र विधे ॥

अथ भूपरिविमानं प्राक्क्षयितमपि विशेषार्थं
माह ।

‘प्रोक्तो योजनसंख्याया कुपरिधि सप्ताङ्गनन्दा-
अथ ४६६७

स्तद्भास कुभुजङ्गशायकभवं चिह्नार्थकं

नाधिक ॥ १५८१२४

एतच्चैवमप्य यथा युगगुणविशेषादुक्तं यो

७८५३ ३०

भूमे कङ्ककजाजवत् कुपरिधियासाहते

प्रस्तुतम् ॥

भूपृष्ठफलस्य लक्षोक्तस्य दूतमाह ।

इह कङ्ककपृष्ठजालवदिलागोले फलं जक्षितं

लक्षेनास्य शतांशकोऽपि न भवेदयस्मात्फलं

वास्तवम् ।

तत् प्रत्यक्षविह्वलसुहृदमिह नैवास्तु वा चास्तु वा

चे प्रोक्ता गणका विचारयत तन्मध्यस्थद्वारा

७८५३ ॥

ससन्धन समापतिना वतितय सामादिभिरुपाय-
 कृत्या सति साक्षादिनैरपेक्षैव निर्वर्त्यो भव-

तेन वक्ष्यप्रदानं स्यात्तद्वन्मया विनियमः।

भूतज्ञी

अगस्त्यपुत्रस्यो वे समरीचश्च भूतज्ञः ।
 भुजङ्गवर्मे वे हिङ्गु निम्बपत्राणि वे यवा ।
 गौरवर्षप रश्मिं स्थाप्तेषो भूतहर इव ॥
 गोरोचना मरीचाणि पिपली खेचरं मधु ।
 अज्जन इवमेभि स्थाद् यद्भूतहर शिवः ॥
 अपि च ।
 “यथा त्रिकटुकश्चैव करञ्ज देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठा त्रिफला ज्योति शिरीषो रजनीहयम् ॥
 प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमूत्रज्याववर्षितम् ।
 नखमाक्षेपणश्चैव क्षान्तुसुदर्शनं तथा ॥
 अषकारविषोन्मादप्रोषाक्षणीचरापहम् ।
 भूतेभ्यश्च भय हन्ति राजहारे च शासनम् ॥”
 इति भावकृ १६२ । १६६ अध्यायः ॥
 भूतगणभूता यथा,—
 “हृते घराहस्त्य गले भगमावाद्य ते गवाः ।
 चतुर्भागाः खर्यं भूत्वा भूत कर्मेति वे जगुः ॥
 भूतलमभवतोर्वा चतुर्भागवतां तदा ।
 यचनान पञ्चावातस्य भूतयामासतो मताः ॥
 यो लोकविदितं पूर्वं भूतयामश्चतुर्विधं ।
 यत्कथ्योऽधिका यत्कथ्यतयाम उच्यते ॥
 इति च सर्वमाख्यात भूताः भूतगणा यथा ॥”
 इति काशिकापुराणे १६ अध्यायः ॥
 (वसुदेवस्य पौत्रवीर्यमनासद्वाह्यपुत्राणां ज्येष्ठ-
 तमः । यथा, भागवते । ६ । १४ । ४७ ।
 “गौरवाकाशया ज्योते भूताद्या द्वादशाभवन् ॥”)
 भूतकेश पुं, (भूतस्य केश इव ।) खनामख्यात-
 लक्षम् । तत्पुण्याय । गोकोमी २ । इत्य-
 यत् । २ । १ । १११ । भूतकेशी ३ खल्य-
 केशी ४ केशी ५ । इति राजमाणा । भूतानां
 केश इव भूतकेश ज्योतिरिति केषितुः । ज्यो-
 तिर्य्ये । अथ हयोभूतकेशो गोकोमी भूत-
 केशिकेति वाच्यमिति । इति भरतः ॥
 भूतकेशी, ज्यो, (भूतकेश + गौरादित्वात् डीपः ।)
 भूतकेश । इति राजमाणा । (यथा, सुश्रुते
 उत्तरतन्त्रे । ६० अध्याये ।
 “गोकोमी चाजकोमी च भूतकेशी जटा
 तथा ॥”)
 शेषाजिका । गौतमिस्तुवार । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतक्रान्तिः, ज्यो (भूतानां क्रान्तिः ।) भूतावेशः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतगन्धा, ज्यो, (भूत मर्द्देन विनापि प्रकटितो-
 गन्धोऽस्मात् ।) सुरागामगन्धद्रव्यम् । इति जटा-
 धरः ॥
 भूतग्र, पुं (भूत हन्तीति । हन् + टक ।)
 छद् । इति विसचक्रः ॥ जगुः । भूतहृत् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भूतनाशके जि । (यथा,
 लङ्कारे ।
 “भूतज्ञैस्तु विकीर्णैर्विहृता क्रूरचेतसः ।
 भूतज्ञैस्तु प्रशाप्य वेताका भेरवाद्य ॥”)
 भूतज्ञी, ज्यो, (भूत हन्तीति । हन् + टक +
 डीपः ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुकि-
 तिका । इति राजमाणा ॥

भूतच

भूतचतुर्दशी, ज्यो, (भूतप्रिया भूतोद्देशे क्रिया
 कर्तव्या वा चतुर्दशी । मध्यपक्षोपी समासः ।)
 गौतमार्तिकलक्षणाचतुर्दशी । वा एव यमचतु-
 र्दशी । तत्तत्तर्क यथा, पादौ ।
 “चतुर्दशां धर्मेराजपूजा कार्या प्रयत्नतः ।
 क्षानमावश्यक कार्यं नरेनैरकभीरुभिः ॥
 अवश्योदयतोऽन्यत्र रिक्तायां जाति यो नरः ।
 तस्यान्धिकमयो धर्मो नश्यन्नैव न सशयः ॥”
 खान्दे च तत्रैव ।
 “कार्तिके लक्ष्मणश्चैव चतुर्दशां विधुदये ।
 अवश्यमेव कर्तव्यं क्षान नरकभीरुभिः ॥
 किञ्च पादौ तत्रैव ।
 “ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मेराजस्य नामभिः ।
 जीवतपिता न कुर्वीत तर्पणं यमभीरुयोः ॥
 यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिना तथा ।
 देवलस्य पित्रस्य यमस्यास्ते द्विरूपताः ॥
 नक्तं यमचतुर्दशां य ज्ञायाच्छिवसन्निधौ ।
 न ततः क्रतुश्रुतेनापि प्राप्यते पुण्यमोहशम् ॥
 कुमारीवटुकान् पूज्य तथा शैवतपोधनान् ।
 राजस्यफलं तेन प्राप्यते नात्र सशयः ॥
 कार्तिके भौमवारेण चित्ता लक्ष्या चतुर्दशी ।
 तस्यां भूतेष्टमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नरः ॥
 किञ्च ।
 क्षमावाच्याचतुर्दशा प्रदोषे दीपदानतः ।
 यममागन्धकारेभ्यो हृष्यते कार्तिके नरः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविद्यायः ॥
 अपि च । ज्येष्ठे ।
 “कार्तिके लक्ष्मणश्चैव चतुर्दशां दिगोदये ।
 अवश्यमेव कर्तव्यं क्षान नरकभीरुभिः ॥
 अपामागपल्लवश्च क्षामयेच्छिवोपरि ।
 ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मेराजस्य नामभिः ॥
 नरकाय प्रदातव्यो दीपः सर्वपूज्य देवता ।
 नरकाय नरकनिवृत्तये ।
 अर्घ्योऽभिधेयो वे वस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु ॥
 इति निवृत्तावपि तादर्थ्यं दत्तमेन चतुर्थोविधा
 नातुः अपामागमासमसक्तः ।
 श्रौतलोकावसमायुक्तसकयटकदलान्वितः ।
 हर पापमपामागः । आन्यमात्र पुन पुनः ॥
 ततः प्रदोषमये दीपान् दद्यात् प्रयत्नतः ।
 अक्षविशुद्धिवादीनां भवनेषु भवेत्तु च ॥
 भविष्ये ।
 कार्तिके भौमकारे च चित्ता लक्ष्याचतुर्दशी ।
 तस्यामाराधितं स्थापनयेच्छिवपुरं पुनम् ॥
 वां काचित्तु सरितः प्राप्य लक्ष्मणश्चैव चतुर्दशीम् ।
 यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पणवेद्यमानम् ॥
 यमाय धर्मेराजाय ज्येष्ठे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय काजाय सर्वभूतचयाय च ॥
 ओङ्काराय दद्यात् गौताय परमेष्ठिने ।
 हकोदराय चित्ताय त्रिचतुर्भाय वे नमः ॥
 एकेकस्य तिलैर्मिश्रांस्तु दद्यात्तन्नाञ्ज-
 नीन् ।
 सप्तसुखरत्नं याप तत्तुल्यभादेव नश्यति ॥”

भूतभा

आचारादचतुर्दशप्राकभयश्च कर्तव्यम् । तत्र
 नियमावलीतम् ।
 “ज्योतः केसुकवास्तुकं चरप कालश्च निम्नं जयां
 शालिखीं हिनमोचिकाश्च पटुकं शौलम्
 शुद्धचोन्मथा ।
 भण्डाकीं सुविषयकं शिवदिने स्थादन्ति ये
 मानवा
 प्रेतर्कं न च यान्ति कार्तिकदिने लक्ष्यं च भूते
 तियौ ॥”
 जयां जयनीं पटुकं पटोलं शौलम् शुलभा
 इति स्थातम् । सुविषयकं सुविधिया इति
 स्थातम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 भूतजटा, ज्यो, (भूतस्य जटैव तत्तद्वत्त्वात् ।)
 जटामांवी । इति शब्दमाणा । (यथायौ यथा,
 “जटामांवी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 गन्धमांवी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतमावी [म] पुं (भूतान् पिशाचान् नावयतीति ।
 इ + णिच् + णिनि ।) भूताङ्गुष्ठश्च । रक्त-
 कारवीर । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतहम पुं, (भूतप्रियो हमः ।) ज्ञानाकहच ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतधात्री ज्यो, (भूतानि धरतीति । इ + णच् +
 डीपः ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, इहवृत्तियायाम् । ८ । ३० ।
 “निष्पन्नश्रीशुभवादिश्रद्धां
 भयैर्विस्तृतासुपशान्तवैराम् ।
 सर्वहृत्कीर्ता कलिदीपस्तुतां
 चच तदा प्राप्तिं च भूतधात्रीम् ॥”)
 भूतनाथ पुं, (भूतानां नाथः ।) शिवः । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, रघु । २ । ५८ ।
 “तद्भूतनाथाय नमः । नार्हेति च ॥”)
 भूतनायिका, ज्यो (भूतानां नायिका नियामिका ।)
 दुर्गा । इति विसचक्रः ॥
 भूतनाशन, ज्यो (भूतानि प्राणिजातानि नाशन्ती
 अनेनेति । नश् + णिच् + क्तुटः ।) रज्जाश्चम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतनाशन, पुं, (भूतान् नाशयतीति । नश् +
 णिच् + क्तुः ।) भक्षकः । इति राजमाणा ।
 सर्वेप । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतपत्नी, ज्यो, (भूत इव लक्ष्यं पत्नं यस्याः ।) डीपः ।
 तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतपूज्य, पुं, (भूतपूज्यं प्राणिनिर्घृष्टं पुण्यं यस्याः ।)
 ज्योनाकहच । इति राजमाणा ।
 भूतपूजिमा, ज्यो, (भूतानां पूजिमा ।) आचिनी
 पूजिमा । तत्पण्याय । शारदी २ कौस्तुही २
 अश्वयुजी ४ शतपत्नी ५ दृङ्भूति ६ कोणा
 गरा ७ । इति शब्दरत्नावली ।
 भूतजक्षा, [न] पुं, (भूतात्मनो जक्षा जाक्षयः ।)
 देवकः । इति शब्दमाणा ।
 भूतभावज पुं (भूतानि चित्तादीनि भूतवर्ति,
 जनयतीति । भ + णिच् + क्तुः ।) विष्णुः ॥

भूतशु

(यथा महाभारते । १३ । १४६ । १४ ।

“भूतशुभ्रतश्चाथो भूतात्मा भूतभावन ।”

महादेव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३ ।

“अभिवादी महाकल्पा तपस्वी भूतभावन ।”

वटुकमेरव । इति विश्वसारतन्त्रोक्तं तस्याष्टो-

त्तरशतनामान्तगतनाम । (भूतानि भावयति

प्राणयतीति । भूतप्राणके, चि । इति श्रीधर

स्वामी । यथा गीतायाम् । ६ । ५ ।

“भूतभ्रम च भूतस्थो समात्मा भूतभावन ।”

भूतभ्रत पु, (भूतानि विभर्त्सति । भू + क्रिप । तुगा

गमश्च) विष्णु । यथा, महाभारते । १७ । १४६ । १४ ।

भूतशुभ्र भूतशुभ्रयो भूतात्मा भूतभावन । इति

तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । (भूतधारके, चि ।

यथा, गीतायाम् । ६ । ५ ।

“भूतभ्रम च भूतस्थो समात्मा भूतभावन ।”

भूतमारो, स्त्री, (भूतानि मारयतीति । भूत +

ह + क्रिप + क्तिणि ।) श्रीकृष्णमगन्धर्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ।

भूतयज्ञ, पुं, (भूतायो यज्ञः । भूतानि काकादि

प्राणिजातानि तान्मुद्दिश्य यो यज्ञ इति वा

निम्न गार्हपत्यकरण्योय पञ्चयज्ञे यज्ञमेव ।)

भूतवलि । ते तु पञ्चमहायज्ञान्तर्गतवलिष्वेव

देवकल्पाः । यथा, भूतेश्वो बलिहरश्च भूत-

यज्ञः । इति हारीतवचनम् । अष्टादशान

बलिग्रन्थे ऋचम् । (यथा, मनु । ४ । २९ ।

“अविश्रज देवयज्ञ भूतयज्ञश्च सर्वदा ।

तुयञ्च पित्र्ययज्ञश्च यथाशक्ति न ह्यप्येव ।”)

भूतजिका, स्त्री, (भूतज एवोत्तम आचारलेन

प्रख्यस्या इति । भूतज + ठन् टाप् ।) एका ।

इति राजनिर्घण्टः ।

भूतवाच, पुं, (भूतानां वाचो यज्ञः) कलिहम ।

इत्यमरः । २ । ४ । ५८ । (तथा च पर्यायः ।

“विभोतकलिहम” खान्नाख्यं कर्मफलस्य च ।

कलिहमो भूतवाचस्तथा कलिगुणाय ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमेभागे ।

महादेव । यथा, हरिवंशे उत्तरमखण्डे ।

१५ । ३३ ।

“भूतवाच । नमस्तुभ्य चर्नोवास । नमोऽस्तुते ।”

भूतविक्रिया, स्त्री, (भूतानामिव विक्रियास्याम् ।)

अपस्काररोगः । इति राजनिर्घण्टः ।

भूतवच, पुं, (भूतप्रियो वचः ।) शाखोटवच ।

श्लोकावच । इति मेदिनी । व, ५६ ।

भूतवेशी, स्त्री, (भूतानामिव वेशोऽस्या ।

गौरादित्यात् स्त्री ।) श्वेतशैफालिका । इत्य-

मरः । २ । ४ । ७१ । (विशेषोऽस्या श्वेत

शैफालिकाग्रन्थे ऋचः ।)

भूतशुद्धि, स्त्री, (भूतानां देहात्मकपृथिव्यादि

पञ्चभूतानां शुद्धिं प्रीतिवत् ।) पूजादौ बीज

विशेषद्वारावामकुचिस्थितपापपुरुषदहनपूर्वक-

शरीरप्रीतिवत् । तत्प्रयोगो यथा । इमिति

जलधारया वज्रप्राकारं विचिन्त्य खाद्वेदप्राणी

कारौ जला बोद्धमिति जीवात्मानं हृदयस्य

भूतशु

दीपकजिकाकारं मन्त्राधारस्यकुलकुलनित्या

सह सुसुखावर्त्मना मन्त्राधारस्याधिष्ठानमभिपुर

कानाहृतविशुद्धाश्चाख्यटपक्राणि भित्ता शिरो

ऽवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकविकान्तर्गत-

परमात्मनि सद्योऽथ तत्रैव पृथिव्यपतेर्जीवाद्या-

काशगन्धरस्यरूपस्यशब्दनासिकाक्लिङ्गापञ्च-

ल्लकश्रोत्र वाक्पाणिपादपायूपस्थप्रकृतिमनो

बुद्धाश्चकाररूपचतुर्भिर्गुणिततत्त्वानि जीनानि

विभाज्य यमिति वायुबीजं धूम्रवर्णं वामनासा

पुटे विचिन्त्य तस्य बोद्धव्यवारज्येन वायुना

देहमापूर्य नासापुटौ हृत्वा तस्य चतुर्वि

वारज्येन कुम्भकं कृत्वा वामकुचिस्थलक्षवर्णं

पापपुरुषेण सह देहं सशरीरं तस्य हानिशब्द

वारज्येन दक्षिणनासया वायुं रेषयेत् ।

दक्षिणनासापुटे इमिति वज्रबीजं रक्तवर्णं

ध्यात्वा तस्य बोद्धव्यवारज्येन वायुना देहमा-

पूर्य नासापुटौ हृत्वा तस्य चतुर्विवारज्येन

कुम्भकं कृत्वा पापपुरुषेण सह देहं मन्त्राधारो

स्थितवज्रिणा दग्धा तस्य हानिशब्दवारज्येन

वामनासया भक्षणा सहवायुं रेषयेत् । इमिति

चक्रबीजं शुक्लवर्णं वामनासायां ध्यात्वा तस्य

बोद्धव्यवारज्येन कलाटे चक्रं नीत्वा नासापुटौ

हृत्वा यमिति वरुणबीजस्य चतुर्विवारज्येन

तस्माज्जलाटस्य चक्रादुत्पन्नसुखया मातृका

व्याक्तिकला समस्तदेहं विरचय्य समिति एवौ

बीजस्य हानिशब्दवारज्येन देहं सुदृढं विचिन्त्य

दक्षिणेन वायुं रेषयेत् । मात्रावस्थया वा ॥३॥

तदुक्तं गौतमीये ।

“सुसुखावर्त्मना बोद्धमिति मन्त्रेण योजयेत् ।

सहस्रारे शिवस्थाने परमात्मनि देशिकः ।

धूम्रवर्णं ततो वायुबीजं षड्विभूलाभ्युत्तम् ।

पूरयेदित्या वायुं सुधीं बोद्धव्यमात्रया ।

मात्रया तु चतुर्विधया कुम्भयेत् सुसुखया ।

हानिशब्दमात्रया मन्त्रो रेषयेत् पिङ्गलाख्यया ।

पूरयेदित्या चैव सचिन्त्य नीलमात्रतम् ।

रक्तवर्णं वज्रबीजं त्रिकोणं सक्तिकान्तितम् ।

तेन पूरकयोगेन मात्रया बोद्धव्यमात्रया ।

चतुर्विधया मात्रया च निहृते कुम्भकेन च ।

वामपाशस्थित पापपुरुषं कण्ठप्रभम् ।

ब्रह्मदेव्याशिरस्त्रं च खण्डयितुं नृपयम् ।

शरीरान्तराद् युक्तं शुरुतस्य कटिद्वयम् ।

तत्तत्संज्ञि पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ।

उपपातकरोमाञ्च रक्तमङ्गं विकीरयन् ।

खड्गशक्त्यैव कुरुमेवं कुक्षौ विचिन्त्येव ।

मन्त्राधारोत्थितेनैव वज्रिणा निहृयेत् तम् ।

एवं सद्गुरु परितो हानिशब्दमात्रया ततः ।

भक्षणा सहितं मन्त्रो रेषयेदित्या पुनः ।

वामनासां चक्रबीजं कुन्देऽनुत्तमप्रभम् ।

भावेन्द्राणि सद्योऽथ ततः बोद्धव्यमात्रया ।

सुसुखया चतुर्विधमात्रया तोयबीजकम् ।

ध्यात्वाऽन्तर्मर्षोऽहं पञ्चाशद्भक्त्यपिमीम् ।

तथा देहं विचिन्त्यैव मनसा पिङ्गलाख्यया ।

भूताङ्ग

हानिशब्दमात्रया मन्त्रो क बीजेन हृद् नयेत् ।

स्वस्थाने हृदयमन्त्रेण पुनस्तेनैव मन्त्रेणा ।

जीवं तत्त्वानि चान्यैश्च स्वस्थाने स्थापयेत्ततः ।

इति कृत्वा भूतशुद्धिं मातृकाव्यवसापरेतः ॥३॥

सन्नेपभूतशुद्धिर्यथा । पुरश्चरश्चन्द्रिकायाम् ।

“अथवाचप्रकारेण भूतशुद्धिं विधीयते ।

धर्मकन्दसमुद्भूतं ज्ञाननालमुपभोगम् ।

येनैवाहृदलोपेतं परं वैराग्यकायिकम् ।

स्त्रीयुक्तकमले ध्यायेत् प्रकृतेन विभावितम् ।

कृत्वा तनकाशिकास्य प्रदीपकालकाभिभम् ।

जीवात्मानं हृदि ध्यात्वा मूले सचिन्त्यं कुण्डलीम् ।

सुसुखावर्त्मनामानं परमात्मनि योजयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ।

भूतसञ्चारः, पुं, (भूतस्य सञ्चारः ।) भूतोन्माद-

रोगः । तत्पर्यायः । आवेशश्च भूतक्रान्ति

श्च महागमः । इति राजनिर्घण्टः ।

भूतसञ्चारो, [न] पुं, (भूतेषु सञ्चरति इति

भूत + सम् + चर क्तिणि ।) द्वावानकः । इति

शब्दमालाः ।

भूतसर्गः, पुं, (ऋच्यते इति । ह्य + भावे घञः ।

भूतानां सर्गः ।) भूतशुद्धिः । (यथा, मातृकाय

पुराणे । ४७ । ३१ ।

“प्रथमो महत्त सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मवस्तु च ।

तस्माज्जाता द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते ॥”)

“मातृ प्रजापतीयश्च सौम्यमेकमन्त्रेणैव च ।

गान्धर्वमथ कौवेरं रक्ष मैशाचमाहुर्मनु ।

स्वावरं पाशवं मार्गं चार्पे श्राद्धाधिकृतया ।

चतुर्दशविधं क्षेतद्भूतसर्गं प्रकीर्तितम् ॥”

इति वज्रपुराणोक्तं कौवलसामर्थम् ।

भूतसारः, पुं, (भूतं गतं सारो यस्य ।) श्लोकात्त-

प्रमेदः । इति राजनिर्घण्टः ।

भूतहन्त्री, स्त्री, (भूतानि हन्तीति हन् + ह्रस्व +

ङीप् ।) बन्धाकर्षोदकी । नीलदूर्वा । इति

राजनिर्घण्टः ।

भूतहरः, पुं, (भूतानि हरतीति हृ + ण्व ।)

शुभशुभः । इति राजनिर्घण्टः ।

भूतहारि, [न] स्त्री, (भूतानि हरतीति हृ +

ङिणि ।) द्रवदारः । इति राजनिर्घण्टः ।

भूता, स्त्री, (भूत + टाप् ।) लक्ष्यचतुर्दशी । यथा

स्कान्दे ।

“ब्रह्माक्षोदरमध्ये तु यानि तीर्थाणि सन्ति ते ।

पूजितानि भवन्तीह भूताया पारये क्षते ॥”

अपि च ।

“शिवरात्रिर्ब्रह्मे भूतां कामविद्धां विवर्णयेत् ॥

इति सिन्धुदित्तम् ।

भूताङ्गः, पुं, (भूतानामङ्गश्च इव विचारकाङ्गः ।)

खण्डमस्त्रातद्वयः । तत्पर्यायः । अथवा २

चुरकः ३ तीक्ष्णः ४ क्रूरः ५ यवः ६ राजो-

द्देवस्य ७ भूतदात्री ८ महाह्रवः ९ दन्त्य

शुभाः । तीव्रमन्त्रम् । उल्लङ्घनम् । उल्लङ्घनम्

कटुलम् । भूतयहादिदोमन्त्रम् । कर्मवृत्ति

निक्षन्तलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

भूतावि

भूतात्मा, [न] पुं, (भूतानामात्मा ।) देह ।
(यथा, मनुस्मृत्यायाम् । १२ । १२ ।
“य करोति तु कर्मसाधनं भूतात्मोच्यते नृपे ।”
“य पुनरेव व्यापारान् करोति शरीराख्यं च
पृथिव्यादिभूतारम्भत्वात् भूतात्मनि पक्षितै-
रुच्यते ।” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ।)
परमेष्ठो । इति मेदिनी । ने, २ । शिव ।
ब्रह्मम् । इति शब्दरत्नावली । विष्णु । यथा,
“भूतस्य भूतस्य भावो भूतात्मा भूतभावः ।”
इति महाभारते दानधर्मः ।
(जीवात्मा । यथा, मनुस्मृत्यायाम् । १५ । ६ ।
“अङ्गिर्मात्राणि सुधनि मनः सञ्चयेन सुधति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिज्ञानेन सुधति ।”
यथा च चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
तस्मिन्मन्त्रस्यैव सञ्चया सर्ववेदना ।
समज्ञा ज्ञानविज्ञाना निष्ठति याम्बुधिरथ ।
आतपरं नृकभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।
निःकृतं सत्यभावेन चिन्मयं यत् न विद्यते ।
तस्मिन्मन्त्रविदां ब्रह्म तत्त्वाचरमन्त्रजम् ।
ज्ञानं ब्रह्मविदाश्चान्न ब्राह्मणज्ञातुमर्हं
तीति ।”)

भूतारत्ना, (भूतानां अरिः तन्निवारकत्वात् अभि-
मानात् खीबन्तम् ।) विष्णु । इति राजनिर्घण्टः ।
भूतार्त्त, जि, (भूतेन कृतं) भूताविष्ट । इति
हैमचन्द्रः । ३ । १५५ ।
भूताली, खी, (भूतानामाली) भूपाटनी ।
सुवर्णी । इति राजनिर्घण्टः ।
भूतानाथ पुं, (भूतानामावाह) विभूतकण्ठः ।
इति राजनिर्घण्टः । विष्णु । यथा,—
“भूतानाथो वासुदेवः सत्सङ्गनिष्ठो जगत् ।”
इति महाभारते दानधर्मः । (शरीरम् । यथा
मनुस्मृत्यायाम् । ३ । ७७ ।
“जराशोकममविष्टं रोगावतनमातुरम् ।
रजस्तनमनिराजं भूतावाचमिमं लघेत् ।”
शास्त्रोक्तं । तत्पर्यायो यथा —
“शास्त्रोक्तं पीतकनको भूतावाचः खरच्छदः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गके प्रथमे भागे ।)
भूताविष्ट, जि, (भूतेन व्याविष्टः) पिशाचपक्षः ।
तन्नाशकचक्रम् यथा —
“पञ्चदेखाः सप्तक्षिप्वा तिर्यग्गुण्डमेव हि ।
पदादि वक्ष्यन्त्यापायं लोकमायं सुनीं प्रथम् ।
नवमे वनं दद्यात् पञ्चदशे तथा ।
द्वितीयेऽष्टावस्ते नष्टं दिशि द्वौ चौक्ये क्षुतिः ।
एकादिना वनं त्रैयमिच्छाद्वा द्वौ चिकीर्षके ।
तदा द्वाविंशदादि स्थाप्यतुच्छोद्धेह सर्वतः ।
इत्येवाङ्कारवातायां शुभं खादेत् कर्मणः ।
द्वारिंशत् प्रथमे वायं चतुस्त्रिंशत्तमे द्वादशम् ।
भूताविष्टेऽप्युपशान्त्युत्पापत्वात् वै श्रुतम् ।
हासप्रतिष्ठं गन्धार्थां चतुः पदो रक्षाज्वि ।
विषे विंशो धान्यकोटिस्तद्विंशतिरेव च ।
चतुरष्टौ च त्राकानां रोदने परिकीर्तितम् ।”
इति ज्योतिष्कालम् ।

१	२	३	४
२०	२१	२२	२३
२४	२५	२६	२७
२८	२९	३०	३१

भूताविष्ट, जि, (भूतेन व्याविष्टः ।) भूतक्रान्तः ।
भूतादिना रोगग्रस्तः । (यथा,—
“भूताविष्टेऽप्युपशान्त्युत्पापत्वात् वै श्रुतम् ।”
इत्यादि ज्योतिष्कालम् । भूतविशेषाद्यामावेश-
समया । यथा —
“देवगणा पौषमास्यामसुरा सन्ध्योरपि ।
गन्धर्वाः प्रायश्चोऽहर्णां यथाच प्रतिपद्यन् ।
क्षत्रपक्षे च पितरः पञ्चम्यामपि चौरगाः ।
रक्षांसि निशि पेशापाचतुष्टयां विशन्ति च ।
दर्पणादीन् यथाऽप्याया श्रौतोऽप्यप्राणिनो
यथा ।

समग्रं भास्कराचिकं यथा देहस्य देहभृत् ।
विशन्ति च न दृश्यन्ते यक्षस्तुष्टरीरिचम् ।”
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे वृद्धिमेऽध्याये ।)
भूतावेश, पुं, (भूतानामावेशः) भूतव्यापारः ।
भूते प्राकट्योऽति भावाः । अथ पर्याय-
व्यावेशशब्दे प्रत्ययः ।
भूति, खी, (भवत्यनेति । भू + “क्तिपक्षौ च
संज्ञायां ।” ३ । २ । १७३ । इति क्तिच ।)
महादेवस्य आत्मिमाद्यप्रकारवैभवम् । इत्य-
मरः । १ । १ । ३८ । ग्रन्थतन्त्रम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः । भक्षः । (यथा, शिशुपाल-
वधे । १ । ४ ।

“अथ यथोत्पत्तिगणैककृतिना
स्तुटोपमं भूतिचित्तं ग्रन्थम् ।”)

सम्पत्तिः । (उत्तरोत्तरवृद्धिः । यथा, भगवद्-
गीतायाम् । १८ । ७४ ।
“यश्च योगेश्वरः कृत्वा यश्च पाथो धनुर्धरः ।
तश्च श्रीविजयो भूतिर्नृवा नीतिर्मेतिमेव ।”
हस्तिसङ्ग्रहः । इति मेदिनी । तै, ४ । (इति
शङ्करोक्तं गणमन्त्रम् । यथा, मेघदूते । १८ ।
“देवां प्रणम्य यथाविधि विष्णुपादे विश्रीकामम् ।
भक्तिच्छेदेरिव विरचितं भूतिमङ्गं गणम् ।”
आति । इति विश्वः । (पितृगणमेव । यथा
मार्कण्डेयपुराणे । ८६ । ४३ ।
“विष्णो विष्णुसाराधो धर्मो धन्यः सुमानसः ।
भूतिर्दो भूतिर्दो भूतिः पितृणां ये गणा नवः ।”
तन्त्रो । यथा भागवते । ४ । १ । ४ ।
“यक्षयोः पुत्रवः साक्षात् विष्णुसंज्ञकपञ्चकः ।
या खी वा दक्षिणा भूतेरंशभूतानपायिनी ।”
भूतेर्नक्षत्राणां । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।)
इति नामौपम्यम् । रोहिण्यन्तम् । भूतम् ।
इति राजनिर्घण्टः । (भवनमिति । भू + क्तिन्)
उत्पत्तिः । यथा । इति भूतानामपि क्तिप्रत्य-
येन नियमम् ।

भूतिक, खी (भू + क्तिच । सञ्ज्ञायां कम् ।)
भूतिम् । कतम् । इत्यमरः । १ । ३ । ८ ।

भूतः

कटफलम् । यमानी । चणवारः । इति हेम-
चन्द्रः ।

भूतिक पु, (भूतिः सञ्ज्ञायां कम् ।) यमानी ।
इति रत्नमाकाराणनिघण्टौ ।

भूतिकाम पुं, (भूति कामयते इति । कम् +
“कामयत्यञ्जः ।” ३ । २ । १ । इत्यञ्ज ।) राज-
मन्त्री । इत्यञ्जलिः । इति कैचित् । ऐश्वर्याभि-
जायिणि जि । यथा । वाच्यं श्वेतमानमेत-
भूतिकाम । इत्यधिकरत्नमालायां द्वितीयपादे
काव्यपयुक्तां विधायकाद्वेदिकां श्रुतिः ।
भूतिकील, पुं, (भूते श्रुत्यादिसम्पत्तिर्भूतस्यैव
जनदत्ता ।) भूखातः । इति शब्दमाला ।
खाना इति भाषा ।

भूतिगम, पुं, (भूति कवित्वसम्पत्तिर्भूतस्यैव
यदा भूतिशब्द उपधाविना बोधनायकः ।)
भवभूतिकविः । इति भूरिप्रयोगः ।
भूतिविज्ञान खी, (निधोयतेऽस्मिन्निति । नि + घा
+ अधिकरणे + लुट् । तत् भूता विज्ञानमिति
यद्वीर्यमात्रं ।) धनिष्ठानयनम् । इति चटा-
धरः ।

भूतिमान्, [त] जि, ऐश्वर्ययुक्तः । भूतिरस्यस्य ।
इत्यर्थे मनुप्रत्ययेन नियमः । (यथा, महा-
भारते । ३ । २०३ । ४३ ।
“आयुष्यान् भूतिमात्रेण श्रुत्वा भवति
प्रसङ्गः ।”)

भूतीक, खी, (भूतिकः एवोदरात् साधु ।)
भूतिम् । यमानी । भूतम् । कतम् ।
इति मेदिनी । के, १५५ । (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे । ३८ अध्याये ।
“यथा पर्येष्टं सुखं भूतीकमप्युक्तं कटफलम् ।”
यथा च भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गके प्रथमे भागे ।
“कतुश्च रोहिण्यैव देवगणं सौमन्यिकमपि ।
भूतीकं ध्यामपौरुषं ज्ञानमकं धूमन्यिकम् ।”)
भूतज, खी, (सुवर्जम् ।) गन्धर्वम् । गन्धर्व-
इति भाषा । तत्पर्यायः । गन्धर्वकम् २ रोहि-
ण्यम् ३ गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला । प्रष्टु-
५ रासकपूरम् ६ सतुम् ७ शरम् ८ ज्ञान-
कम् ९ ध्यामकम् १० पौरुषम् ११ देवगणकम् ।
इति रत्नमालान्तरम् । (यथाच पर्यायः ।
“युद्धवीर्यं भूतीकं सुगन्धं जलपुत्रियम् ।
भूतजं भवेच्छा माताह्वयकमिवपि ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गके प्रथमे भागे ।)

भूतज, पुं, (सुवर्जम् ।) भूतम् । सुगन्ध-
रोहिण्य इति परिमलदमज्जनि च आमुदेषि
प्रसिद्धः । तत्पर्यायः । रोहिण्य २ भूति ३
भूतिक ४ कुटुम्बक ५ माताह्वय ६ यमानी
७ ह्वय = अतिच्छेदक ८ युद्धवीर्य ९
सुगन्ध १० युष्मान् १२ पुष्कविपक्ष १३
वधिर १४ अतिगन्ध १५ अङ्गुरोदः १६ करे-
ण्डक १७ । अथ युजा । कटुम् । तिष्ठ-
त्यम् । वातवक्त्रभूतजवैश्वदेवस्य भूतजोऽपि
नाशितम् । इति राजनिर्घण्टः ।

भूनागः

भूतेश, पु, (भूतानां प्राण्यादीनां प्रमथादीनां वाजपहायाश्च ईश ।) शिव । इत्यमरः । १।१।३३ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १। १० ।
“क्षेत्रे सञ्चरति देशे स तदुच्छिन्नये नृप ।
तप सन्निवितास्ते भूतेशात्सुलतो सुतम् ॥”)
भूतम, स्त्री, (भुवि उत्तमम् ।) सुवचम् । इति
हेमचन्द्र । ४।१० ।
भूदरीभवा, स्त्री, (भूदर्या भूविषे भवतीति । भू +
अच । टाप् ।) आखण्डनी । इति भावप्रकाशः ।
भूदार, पु (सुव दारयतीति । दृ + कम्मख्यञ्च ।
३।२।१। इत्यञ्च ।) गूकर । इत्यमरः ।
२।५।२ ।
भूदेव, पु (भुवो भुवि वा देव ।) नाञ्चन ।
इत्यमरः । ३।७।० ।
भूवन, पु, राजा । भूरेव धनं यच्छ स । इति
कैचित् ।
भूधर, पु, (धरतीति । धृ + पचाद्यच् । भुवां
धर इति षड्वीसमाच ।) पर्वत । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५७।११ ।
“तेषां सङ्घसङ्घात्ये भूधरा ये समीपगा ॥”)
यन्मभेदः । यथा,—
“जलकच्छपपाताललीलाभूधरवालुका ।
वकाद्या यन्मभेदा स्तुवन्मान्वाद्याश्च च्छकाः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ।
(यथायास्य स्वहार ।
“द्विपल सुदृढतल्लु छतार्हं गन्धकनया ।
कन्यानीरेण समर्द्धं दिनैकैक-विरत्नरम् ।
सङ्गा तद्भूधरे यन्मै दिनैकं मारयेत् पुटे ॥”
इति वैद्यकरसेनसारसयष्टे चारवमारवाधि-
कारे ।
शिव । यथा, महाभारते । १३।१४।५१ ।
“भूधरो नागमौजौ च नागकुलकुललो ॥”
छन्दः । यथा, भागवते । ३।१३।४ ।
“हृद्भायकोष्ठा भगवन्मया हृता
विराजते भूधर । भूः सभूधरा ।
यथा वनाग्निं चरतो हृता हृता
मत्तङ्गनेत्रश्च सपञ्चपद्मिनी ॥”)
भूधात्री, स्त्री, (भूतया धात्री ।) भूधामात्री ।
इति राजनिघण्टुः । (यथायास्य गुणा ।
“भूधात्री वातलतित्ता कथाया मयुरा हिमा ।
पिपासाकावपितासकफकृत्तपाहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
वटुकभैरवः । इति विश्वसारतन्त्रे तस्य शत
नामस्तोत्रम् ।
भूप, पु, (भुवं धरतीति । धृ + कृत्विभुजादिभ्यात् ।
३।२।५ । इत्यञ्च वार्तिकोक्ता क ।)
पर्वत । इति हेमचन्द्रः । ४।६३ ।
भूवाग, पु, उपरवविशेषः । तत्पर्यायः । चिति-
वाग २ भूजम् ३ रक्तपुष्पक ४ चित्ति ५
चित्तिनम् ६ रक्तपुष्पक ७ । अथ गुणा ।
वज्रमारकत्वम् । नानाविज्ञानकारकुलम् ।

भूपदो

रवचारकत्वम् । तत्पञ्चस्य विधापहलम् ।
इति राजनिघण्टुः ।
भूनिम्ब, पु, (भूपविशेषः । चिराता इति भाषा ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
“मधुकभूनिम्बवृष्टिका इति समभागा कच्छ-
स्थातः ॥”)
तत्पर्यायः । अनार्यतित्त २ कैरात ३ राम-
सेनक ४ किराततित्त ५ हैम ६ काक-
तित्त ७ किरातक ८ । इति राजनिघण्टुः ।
कटुतित्त ९ । इति भावप्रकाशः । (यथा यास्य
पण्यायान्तरम् । वैद्यकरसेनमात्रायाम् ।
“किराततित्त कैरात भूनिम्ब काकतित्त ॥”)
अथ गुणा । वातिलत्वम् । तिक्तत्वम् । कफ-
पित्तज्वरापहलम् । ज्वरघ्नोपचलम् । पथ्य-
त्वम् । कुष्ठककूतिशोषवाग्निवृद्धिः । इति राज-
निघण्टुः अपि यः ।
“किरातकोऽन्धो नेपाल चोऽर्द्धतित्तो ज्वरा-
नक ।
किरात सारको रूक्ष शीतलक्षित्तको क्षुब्धः ।
सन्निपातज्वरवायकपित्तासदाहनुत ।
कासशोषवृद्धाङ्गुलज्वरज्वरप्रसूतः ॥”
इति भावप्रकाशः ।
अथ गुणपण्यायान्तरे किराततित्तशब्दे ऋष्ये ।
भूनीप, पु, (भूमिजो नीप । शाकपार्थिवदि-
वत समाच ।) भूमिकदम् । इति राज-
निघण्टुः ।
भूनेता [ऋ] पु, (भुवो नेता नायक ।) राजा ।
इति कैचित् ।
भूप, पु, (भुवं पाति रक्षतीति । पा + “आतो-
ऽनुपचर्मे क ।” ३।२।३ । इति क ।)
राजा । इत्यमरः । २।८।१ । अथैकोमेन
प्रचादककरये तस्य पापं यथा ।
“अथैकोमेन यो भूप प्रचादक करोति यः ।
वृषिकानाश्च कुर्वे स तस्मोमान्द वसेद्भुवम् ।
ततो वृषिकवातिश्च सप्रजन्मसु भारते ।
ततो नरचाङ्गहीनो यायी सुहो भवेन्नरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रल्लितखण्डे २७ अध्याये ।
भूपति, पु, (भुवं पति ।) वटुकभैरवः । यथा,
“भूधरो भूधराधौ भूपतिभूधरात्मकः ॥”
इति विश्वसारतन्त्रे तन्त्रैरवस्तोत्रम् ।
राजा । यथा,—
भूपत्नी यस्य पत्नी स तु भवति कथं भूपती राम-
चन्द्रः ।
इति रामायणे कैकयीवाक्यम् ।
अथभौषम् । इति राजनिघण्टुः ।
भूपद पु, (भुवि पदानि कृत्वाण्यस्य ।) वृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
भूपदो स्त्री, (भुवि पदं यस्याः । गौरादिलात्
ङीष् ।) मल्लिका । इत्यमरः । २।४।७० ।
(यथायास्य पर्यायः ।
“मल्लिका मन्दवर्णी च शीतलीरुच भूपदो ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

भूमयी

भूपलाश, पु, (भुवि पलाशस्य ।) वृक्षभेदः ।
विशाली इति भाषा । यथा,—
“अथोक्तं सुकल्लस्य भूपलाशो विशालतः ॥”
इति रत्नमाळा ।
भूपाटली, स्त्री (भुवि पाता पाटलीव ।)
वृक्षविशेषः । भूपातानि इति वेनवादवो इति
च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । भूकुम्भी २
भूपात्री ३ रक्तपुष्पिका ४ । अथ गुणा ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । पारदे प्रयोजकत्वम् ।
इति राजनिघण्टुः ।
भूपाल पु, (भुवं पालयतीति । पालि रक्षणे +
“कम्मख्यञ्च । ३।२।१ । इत्यञ्च ।) राजा ।
इति शब्दमाळा । (यथा, मार्कण्डेये । १८।३१ ।
“यदर्थं यज्ञने युक्त्वं तदन्विष्यादयन् वृषा ।
मथ्यानां दादश भागं भूपालाय दक्षिणधनम् ॥”
सोमपालस्य पुत्रः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८।३४।५ ।
“सोमपालात्मजो भूभृद् भूपालः प्राकृत-
क्षत्राः ॥”)
भूपुत्री, स्त्री (भुवं पुत्री ।) वीरा । इति शब्द-
रत्नावली । [रामचन्द्रः ।]
(“भूपुत्री यस्य पत्नी च भवतु कथं भूपती
इति रामायणम् ॥”)
भूपेष्ट, पु, (भूपावामिष्टः ।) राजादनीष्टः ।
इति राजनिघण्टुः ।
भूमर्ता, [ऋ] पु, (भुवो मर्ता । “वाणकादि-
भिच ।” २।२।६ । इति षड्वीसमाच ।)
पृथिवीपतिः । इति चिन्तामणौसुहो तत्पुत्रव-
समाच । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १।२६।१ ।
“तस्मिन्नहवि भूमर्ता शोकाग्निश्चत-
विशम् ॥”)
भूसुक, [ऋ] पु, (भुवं सुवृत्तिं पालयतीति ।
सुवृत्त + “सुवृत्तविधेयः ।” ३।२।६१ । इति
क्षिप ।) राजा । इति जटाधरः । (यथा,
कामन्दकीयनीतिचारे । ४।६१ ।
“सापसाराणि दुर्गाणि सुव साक्यपञ्चजाः ।
निवासाय प्रशस्यन्ते भूसुता भूतिमिच्छताम् ॥”)
भूसुत, पु, (भुवं निभर्ततेति । ऋ + क्षिप । “वृक्षस्य
पितृवसि सुतः । ६।१।७१ । इति दुर्गा-
मन्त्रः ।) राजा । (यथा, शची । ११।८१ ।
“तेन भूमिनिहितैककोटिं तत
काम्पुकश्च वणिवाधरोपितम् ।
नियमश्च रिपुरास भूधताम्
धूमश्रेष्ठ इव धूमकेतवः ॥”)
पर्वतः । इति मेदिनीः । तै, १४० । (यथा,
कुमारसम्भवे । ६।११ ।
“अथ विज्ञानेन सौरी सन्दिदेशं मिथ
वल्लीम् ।
दाता मे भूधतां नाथः प्रसादीक्षितस्तमिति ॥”)
भूमयी, स्त्री, (भू + मयट् + ङीष् ।) ज्ञाया ।
वा तु धर्मपत्नी । इति त्रिकाण्शेषः । कदा-
ल्लके चि ।

भूमा [न] ए, बहुलम् । यथा । “भूयोभूम
भूयिष्ठा ।” बह्वीरोयस्मिन् इहान्तस्य एति
निपात्यन्ते । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥ ईय-
सोर्यस् ईयस्वादौ बह्वीभूरादेश्च । ईयस्मिन्
रादिलोप । इह यकारागमश्च निपात्यन्ते ।
अतिप्रथमेन बहु भूयान् । बह्वीभाव भूमा ।
अतिप्रथमेन बहु भूयिष्ठ । इति तट्टीकायां
दुर्गादास ॥ बहुलत्वविशिष्ट । तच्च वाच्यलिङ्ग ।
यथा । भूय भूम । इति प्रभूतशब्दप्रत्याये
अमरट्टीकायां रमानाथ ॥३॥ विराट्पुरुष ।
यथा । “यच्च नान्यत पश्यति नान्यत शब्दोति
नान्यद्विजानाति स भूमा यो भूमा तदन्तम् ।”
इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मणिबल सत्त्वशुद्धस्य प्रति-
भाति । इति वेदान्तसारट्टीका ॥

भूमि र्ज्वा, (भवन्ति भवान्स्थामिति । भू +
 “सुव कित ।” उणा ४ । ४५ । इति मि ।
 ख च कित ।) एष्टिवी । स्थानमात्रम् । इति
 मेदिनी । मे, २२ । (यथास्था पथाय ।
 “भूभूमि एष्टिवी एष्ट्वी मेदिनी वसुधावनि ।
 किति र्ज्वा मन्वी क्षौषी व्या घरा कुर्वस्वन्वरा ।
 इति वैथकरत्नमालायाम् ॥)

निष्ठा । इति सच्चिन्मसारोणादित्ति ॥
योगिनामवस्थाविशेष । यथा,—

“निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निविकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र निभूमिक ॥
युतिष्ठते स्वतन्त्राद्देहिताये परबोधित ।
अन्ते व्यतिष्ठते नैव सदा भवति तत्कथ ॥

एवं प्रागभूमिस्विह्वावपुसरोसरभूमये ।
 विधेया भगवद्भक्तिस्तानि विना सा न सिध्यति ।”
 इति मौनानुप्रासद्वैपिकायां मधुच्छन्दसरस्वती ।
 भूमे परमयादव पृथिवीशब्दे द्रष्टव्या ।
 अस्मा गुण्या ।

“भूमे श्रेष्ठे गुरुत्वञ्च काठिन्यं प्रसवार्थता ।
मन्यो गुरुत्वं शक्तिञ्च सचात स्यापना इति ॥”
इति महाभारते मोक्षधम्म ॥

अन्त्यार्थं । स्वेयंमवाच्यम् १ । गुरुत्वं पतन-
प्रतियोगी गुण २ । कान्तिव्यम् ३ । प्रसवार्थता
आत्माद्युपपत्तिरुदयता ४ । गन्तु ५ । गुरुत्वं
पिण्डपुष्टि ६ । शक्तिं गन्तव्यहृत्सामर्थ्यम् ७ ।
सघातं स्निग्धावयवत्वम् ८ । स्थापना मनुष्या
द्याश्रयम् ९ । छतिं पाञ्चभौतिके मनसि यो
हृत्त्वम् १० । इति तट्टीका ॥ * ॥

भूमिदानमाहात्म्यम् यथा,—
 “सर्वधासेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम् ।
 यो ददाति मर्ह्यं राजन् । विप्रायाकिञ्चनाय वै ॥
 अक्षुब्धमात्रमथवा क भवेन पृथिवीपति ।
 न भूमिदानसदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
 भूमि य प्रतिगृह्णाति भूमि यस्तु प्रयच्छति ।
 उभौ तौ पुण्यमापन्नौ किञ्चित् स्वर्गमाभिजौ ॥
 यतकिञ्चिद्भूमिदानम् सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
 मर्ह्योपते । नर कोऽपि भूमिदो भूमिमानुयातु ।
 भूमिदानसमं दानं नास्त्यत्र पृथिवीतले ।

तस्मादल्पमलञ्चैव शक्तिसुखसुखप्रदम् ।
यथा तथा प्रकारेण भूमिदाता तु भूमिप ।
सुखी स्वात सर्वकालेषु चान्ते खगमवानुयात ।
दृढदृढ्यतर वापि भूमिदानं मङ्गलतमम् ।
य कश्चिद्ब्राह्मणी इत्या भवतीह मङ्गीपति ।
सर्वथा सर्वदा देया धरित्री ब्राह्मणस्य तु ।
प्राथान्तेनैव न क्वापि हरणीया जनेरपि ।
हत्वा खातादिक कर्म विप्रभूमि नरो वजात ।
करोति यदि राजेन्द्र । तत सर्वं निष्कल भवेत् ।
ब्राह्मणाद्यान्यदृष्ट्या विनाशुश्चाश्च पापिव । ।
तथा ततपरितोषश्च तत्तन्मन्यादिक विना ।
विप्रभूमौ भूसुरोऽपि देव पैत्र तथाप्सरम् ।
हरिसङ्गं तथारामप्रासादमण्डपं गृहम् ।
खातादिस्नानं सेतुबन्धनं भवनं गवाम् ।
सन्धान्यफलमूलान्पि प्राकादिचैत्रमेव च ।
पञ्चान्नवपनं पुण्योद्यानं दृष्टादिरोपणम् ।
संवटाश्चतुस्तलसीधार्चीविल्लादिरोपणम् ।
नित्यं नैमित्तिकं काश्यं स्नानसन्धादिकं तथा ।
पञ्चयज्ञं तथैर्वाद्यादिकमेतत्तु चापरम् ।
श्रीकृष्णसेवनं भक्तभक्तियोगश्च पूर्व्वकम् ।
का कथा वेतरेवानु न कुर्यात् पारमार्थिकं ।
य कर्मफलकामेपसुनं करोत्यत्र कर्म च ।
कुरुते मत्तनामोद्वाद्दशानादा भ्रमादित् ।
श्रुते । कुर्वतामेतत् सर्वं स्यान्निष्कलं ब्रुवम् ।
यद्भिरप्यथा तस्य सपूज्यं फलमेव च ।
अतो लोके हि धर्मात्मा ज्ञानी च सर्वधर्म-
वित् ।
विवेकी धर्मेशास्त्रज्ञं पुराणागमवेदवित् ।
वेदान्तज्ञोऽसिन् साधु काण्वादिवा मङ्गीपते । ।
न कुर्याद् मिहरणं ब्राह्मणीहरकलायम् ॥”
इति भाष्योत्तरखण्डे ४६ अध्याय ॥ ❀

अपि च । दृष्टव्यम् ।
 “यच्च वर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमिम् ।
 उच्छेत्ता पाशुमन्ता च तावन्ति नरके वसेत् ॥
 तथा ।
 भूमिं हत्वा तु यः पञ्च कुर्याच्चन्द्रार्कानां विकारम् ।
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानवेभ्यस्तु सन्निधुम् ॥
 अहमाहरेत् ।
 अपि पापकृत्तो राज्ञः प्रतियुज्जति साधवः ।
 पृथिवीं नान्धविच्छन्ति पावर्गो जननीं यथा ॥
 नामाख्या प्रियदत्तेति शुद्धं देव्या सनातनम् ।
 दाने वाप्यधवादाने नामाख्या परमं प्रियम् ॥”
 दानादानकावे यत् प्रियदत्ता नामाख्या परमं
 प्रियमित्युक्तं तत्र प्रियदत्तामित्युक्तार्थं दातव्यं
 प्रतिप्रहोतव्यं च । भूमेः पूजार्थं दानवाक्ये च
 प्रियदत्तेति विशेषणम् । भूमिर्विशुद्धवताका ।
 यच्च वर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गवासं प्रकम् । प्रति
 यच्च तद्भूमेः प्रदक्षिणमात्रम् । भूमेरसन्निधाने
 तासद्विषयं प्रदक्षिणम् । इति श्रुतितत्त्वम् ॥३॥
 आर्द्राद्यपादगे रवौ भूमौ रजोयुक्ता भवति
 तत्तुकावे पाठादिनिषेधो यथा ज्योतिषं ।
 “रजोयुक् आर्द्रावाचो च रौद्राद्यपादगे रवौ ।

तस्यां पाठां नीजवापो नाहमिर्दुग्धपायनत ॥
 रजोयुक्तं च्छा नृत्तुमती एष्यते । अथोत्तिष्ठे ।
 यस्मिन् वारे सहस्राश्वयतकाणि मिथुनं व्रजेत ।
 अम्बुवर्षा भवेन्नित्यं पुनस्तत्कालवारयो ॥”
 मतस्तस्मै ।

“धरण्यान्तुमत्याश्च भूमिकाम्ये तथैव च ।
अन्तरागमने चैव विद्या नैव पठेद्बुध ॥’
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

“न खाध्याय वषटकार न देवपितृपूजनम् ।
हलानां योजनश्चैव क्षीजानां वपनं तथा ।
दिनत्रयं न कुर्वीत यावत् पृथ्वीं रजस्वला ॥
यतिनो व्रतिनश्चैव विधवा न द्विजस्तथा ।
अम्बुवाचीदिनेनैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् ॥
खपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा ।
भक्ष्यं नैव कुर्वीत पाखण्डान्नसमं स्मृतम् ॥”
इति राजमातङ्गः ॥

अशुद्धा भूमिमाह देवल ।
 वा अमेध्या मणिना दुष्टा एतन्नितयाग्यतमा
 भवति । अत्रामेध्या यथा,—
 “प्रसूते गर्भिणी यत्र जियते यत्र मातुष ।
 चास्त्राजैरक्षित यत्र यत्र विन्यस्यते शव ॥
 विषमूत्रोपहत यत्र कुण्ठपो यत्र दह्यते ।
 एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेधेति लक्ष्यते ॥”
 कुण्ठप शव । दुष्टा यथा,—

“कमिनीपदद्वेषैर्द्विषता यत्र मेदिनी ।
 ज्ञप्तापकर्षार्थे स्थितैर्वानैश्च दुष्टतां व्रजेत् ॥”
 ज्ञप्ता वनीभूतश्रेष्ठा । मलिना यथा,—
 “नखदन्तान्जल्यक्तुषपागुरणोमले ।
 भस्मपङ्कजैवापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥
 तासाञ्च श्रुतिमाह ।

“हृदयं खलन भूमेरुपलेपनवापने ।
पर्यान्वयवर्णश्चैव श्रौष पञ्चविध स्तुतम् ॥”
वापन मृदन्तरेण पूरणम् । अन्नामेधाया-
श्चतुष्क पञ्चक वा । दुग्धाया द्विक त्रिक वा ।
मलिनाया हृदनादीनामेकधा शोधनमाह
देवता ।

“पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरभेध्या विशुध्यति ।
द्विधा दुष्टा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधा ॥”
अन्यपञ्चप्रकारमाह मनु ।

“सम्भार्यनेनाञ्जनेन सेकेनोक्तेखनेन च ।
गवाक्ष परिवारिणेन भूमिं सुश्रुति पञ्चधा ॥”
सम्भार्येन लघ्वाद्यापनयनम् । अञ्जनं गोमये-
नोपसेपनम् । सेको जलेन प्रक्षालनम् । उक्ति-
खनं तृष्णनम् । परिवारो गवोपस्थापनम्
अत्र सेकापरिवाचयोर्निर्णयप्रस्थापनविषयत्वम्
अन्येषामनेध्यक्षिपविषयत्वम् । ब्रह्मपुराणि ।

“आमाह्वयते तत्ता नगराह्वयते चतुर्गुणम् ।
भूमिं सर्वत्र सुखिं स्वाह्वयतौको न निवर्तते ॥”
इह चतुर्गुणम् । नगरं महाग्रामम् । इति
गोपालप्रधाननक्षत्रसुखिनिर्णय ॥३॥ भूमौ वर्षं
वेष्टनादिनिषेधो यथा,—

“न भूमी विनिर्दिष्टा मन्त्र व पुस्तके लिखिते ।

न सुक्ता पुस्तक ख्याय न सुक्तमाहरेषु तन ।
भूकन्ये यद्वये चैव अक्षर बाध पुस्तकम् ।
भूमौ तिष्ठति देवेशि । जन्मजन्मसु भवति ।
तदा भवति देवेशि । तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥”
इति योगिनौतन्त्र तृतीयभागे ७ पटले ।
भूमिकदम्, पु, (भूमिजात कदम् । शाक-
पाथिवादिवत् समास ।) कदम्बविशेष । तन
पथ्याय । भूनीय २ भूमिज ३ भृङ्गवल्गु ४
जघुपुष्प ५ हतपुष्प ६ विषम ७ ब्रज
हारक ८ । अथ गुणा यथा राजनिर्घण्टे ।
“जिकदम्बा कटूष्णाश्च दृष्ट्या रोषहरा हिमा ।
कवायवित्ता पितृणा वीर्यदृष्टिकरा परा ॥”
भूमिका, स्त्री, (भूमिरिव कायतीति । कै+क ।
स्त्रिया टाप् ।) यद्वा । भूमिरेव स्थायै कन् ।
टाप् ।) रचना । वैशाल्यपरिग्रह । इति
मेदिनी ।
पात्राणि नास्तेऽधिक्यतास्तत्तद्वैशास्तु भूमिका ।
इति हैमचन्द्र ।
भूमि । भूमिरेव भूमिका स्थायै कप्रत्ययेन
नियन्ता । इति आकारणम् । वेदान्तमते चित्त-
स्यावस्थाविशेष । यथा । चित्तं ऋद्धं विचित्रं
एकाग्रं निरुद्धं इति पञ्चभूमयः । आसुरसम्प-
न्नोक्तशास्त्रदेहवासनासु वर्तमानं चित्तं चित्त-
भूमिका । १ । निद्रातन्त्रादियस्तु चित्तं ऋद्धं-
भूमिका । २ । कदाचिद्गान्धर्वं चित्तं चित्त-
दिशिष्टतया विचित्रभूमिका । ३ । तत्र चित्त-
ऋद्धयोः समाधिलक्षणेन नास्ति विचित्रं तु
समाधिलक्षणा तद्विरतु भूमिद्वयं समाधि ।
एकाग्रं भवति सम्भूतमर्थं प्रयोजयति चित्तोति
न ज्ञेयान् क्रमेणवन्तानि अथयति निरोधसमि-
तुल्योक्तोतीति च प्रज्ञानी योग एकाग्र
भूमिका । ४ । सम्यक्निरोधकृपा सप्रज्ञात-
समाधिर्निरुद्धभूमिका । ५ । इति वेदान्तसंज्ञा-
निरूपणम् ।
भूमिखञ्जरी, स्त्री (भूमिजाता खञ्जरी ।)
खञ्जरी । तत्पथ्याय । खञ्जरी २ डुरा-
रोहा ३ नडुच्छदा ४ । अस्या मेदा गुणाश्च ।
“भूमिखञ्जरी खादी डुरारोहा नडुच्छदा ।
अथ खञ्जरी काककण्ठी खाडुमस्तका ।
मिच्छाखञ्जरी लम्बा चा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खञ्जरी गोकनाकारा पराङ्गीपादिहागता ।
ज्ज्येष्ठे पश्चिमे देशे वा खञ्जरीरेति कीर्तिता ।
खञ्जरीरितय शीतं मधुरं रसपाकयो ।
स्निग्धं रसिकरं हृद्यं चतुर्धमहरं शुभं ।
तपस्व रक्तपित्तं पुष्टिपिष्टमिष्टम् ।
कोष्ठमावृतलक्ष्यं नास्ति वातकृमापहम् ।
ज्वरामिवातसुषुप्ताकाशश्चावनिवारणम् ।
महत्कष्टं (समन्वितमयोद्भूतमदान्तरम्) ।
महतीर्था गुह्यरक्षा खञ्जरीरिका खञ्जरी ।
खञ्जरीरितयसु मरुतिपत्तक भवेत् ।
वातसङ्घात रक्त दीपन वनस्पतिवत् ॥”
इति भावप्रकाशः ।

भूमिखञ्जरी, स्त्री, (भूमिजाता खञ्जरी ।)
भूमिखञ्जरी । इति राजनिर्घण्ट । अस्या
गुणपर्याया भूमिखञ्जरीशब्द इत्यथा ।
भूमिचम्पक, पु, (भूमिजातचम्पक ।) पुष्पद्वय-
विशेष । भूँरर्चापा इति भाषा । तत्पथ्याय ।
ताम्रपुष्प २ सन्निवन् ३ द्वय ४ । इति
शब्दचन्द्रिका । अथ ऋक्ष ब्रह्मपाककारकम् ।
भूमिज, स्त्री, (भूमेर्जायते इति । जन्+ङ ।)
गौरसुवर्णम् । इति राजनिर्घण्ट ।
भूमिज, पु (भूमे एथिषा जायते इति ।
जन्+ङ ।) मङ्गलयज्ञ । नरकराज । इति
मेदिनी । जे, २७ । भूमिकदम् । मनुष्य ।
इति राजनिर्घण्ट । (भूमिजाते, नि । यथा,
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“चरस्त्रिभुवः सौम भूकन्यमपि भूमिजम् ॥”)
भूमिजगुग्गुलु, पु, (भूमिजो गुग्गुलु ।) आशा-
पुरगुग्गुलु । तत्पथ्याय । देवमेदज २
दुर्गाङ्ग ३ आशापुरसम्भव ४ मन्जार ५
मेदज ६ महिषासुरसम्भव ७ । अथ गुणा ।
तिक्तलम् । कटुलम् । कफवातनाशिलम् ।
जमाप्रियलम् । भूतघ्नलम् । मेघलम् । सौर-
भ्यदलम् । इति राजनिर्घण्ट ।
भूमिजन्तु, स्त्री, (भूमिजाता जन्तु ।) क्षुद्र
जन्तु । तत्पथ्याय नादेयिका २ नादेयी ३
भूजन्तु ४ भूमिजन्तुका ५ । इति शब्दरत्नावली ।
काकजन्तु ६ शीतपल्लवा ७ । इति रत्नमाला ।
नादेयिका च नादेयी भूजन्तुभूमिजन्तुका ।
भूमिजन्तुसवर्णा स्थातु केचित् भूमिचम्पके ।
इति शब्दरत्नावली ।
भूमिजम्, स्त्री, (भूमिजाता जम्भूरिति मध्यपदलोपी
समास ।) भूजम् । क्षुद्रजम् । तत्पथ्याय ।
ब्रह्मपत्नी २ भृङ्गवल्गु ३ ब्रह्मा ४ भूजम्, ५
भमरेष्टा ६ पिकमन्वा ७ काष्ठजम् ८ । अस्या
गुणा । कवायलम् । मधुरलम् । श्लेष्मपित्त-
नाशिलम् । रक्तलम् । सधाहिलम् । हृत्-
कण्ठदोषनाशिलम् । वीर्यपुष्टिदलम् । इति
राजनिर्घण्ट ।
भूमिजम्, स्त्री, (भूमिजम्+स्थायै कन् । टाप् ।)
भूमिजम् । इत्यमर । २ । ४ । ३८ ।
भूमिका, स्त्री, (भूमेर्जायते इति । जन्+ङ ।
टाप्) सीता । इति त्रिकाण्डशेष मेदिनी च ।
जे, २७ ।
भूमिजीवी, [न] पु, (भूम्या तत्कर्षणादिना जीव
तीति । जीव+विनि ।) वैश्व । इति शब्द-
रत्नावली ।
भूमिदेव, पु, (भूमौ देव इव भूम्या देवो वा ।)
जाह्नव । इति जहाद्वय । (यथा, किराता-
ज्ज्योतिषे । ३ । ६ ।
“यद्वा क्रिया कामदुष्टा कर्तुर्ना
सत्ताशिवं सम्पूति भूमिदेवा ।
आसक्तैरस्मि जगत्सु जात
अस्यागते यद्वाहुमानपात्रम् ॥”)

भूमिप, पु, (भूमि पाति रक्षतीति । पा+
“आलोऽनुपसर्गे क ।” १ । २ । ३ । इति क ।)
राजा । इति णटोद्वय । (यथा, महा-
भारते । १ । १ । ८ ।
“वीतशोकभयावाहा सुखसुप्रविबोधना ।
पति भारतगोप्ता सभमद्यन्त भूमिपा ॥”)
भूमिपञ्च, पु (भूमि पञ्च इव यन्त्र ।) वाताय ।
इति हारावली ।
भूमिपिशाच, पु, (भूमौ पिशाच इव तद्वद्वा
कृतिमत्त्वात् ।) तावद्वय । इति हारावली ।
(विषयोऽस्य तावद्वयशब्दे ज्ञेय ।)
भूमिमन्त्र, पु (भूमि मन्त्रयति भूययतीति ।
मन्त्रि+अन् ।) अष्टपादिका । इति रत्नमाला ।
मदनजालीति ह्यापरमाणी इति च भाषा ।
भूमिमन्त्रमभूयसा स्त्री, (भूमिमन्त्रय भूययतीति ।
भूयि+ल्यु+टाप् ।) माधवीजता । इति रत्न-
निघण्ट ।
भूमिरक्षक, पु, (रक्षतीति । रक्ष+ल्यु ।) भूम
रक्षक । गमनकाले भूमेरपरि पादाप्रदानात्
तथात्वम् ।) वाताय । इति भूरिप्रयोग ।
भूमिजात, पु, (भूमेर्जातोऽन् ।) ऋद्ध । इति
भूरिप्रयोग । (भूमेर्जात ।) भूमिप्रामिष ।
भूमिबेपन, स्त्री (भूमिर्लेप्यतेऽनेनेति । लिप+
ल्यट ।) गोमयम् । इति हैमचन्द्र । ४ । ३३८ ।
(भूमेर्लेपनम्) भूमेर्लेपनम् ।
भूमिवह्नि, पु, स्त्री, (भूमिवह्निरेनेनेति । दध+
विध+ल्युट ।) खोदप्रार्थिवाप्रदानेन भूमे-
वह्निनादस्य तथात्वम् ।) श्व । इति हैमचन्द्र ।
भूमिसम्भवा स्त्री, (भूमे सम्भव उत्पत्तिर्वासा ।)
सीता । इति णटोद्वय ।
भूमिच्युत, [य] पु, (भूमि च्युततीति । अश्च+
“च्युतोऽनुदके क्तिन् ।” १ । २ । ५८ । इति क्तिन् ।)
मानुष । वैश्व । इति मेदिनी । शे, ३८ ।
चौरविशेष । अन्व । खञ्ज । इति शब्द-
रत्नावली ।
भूमौ, स्त्री, (भूमि ।) कृत्कारादृक्त्वि । इति
पञ्चे डीय । भूमि । इति भरतद्विकल्पकोष ।
भूमौ, पु (भूम्यामिन्न इव । भूमे इव ईश्वरो
वा ।) राजा । इति शब्दरत्नावली ।
भूमौवह, पु, (भूमौ रोहतीति । वह+क
ट्ठ । यथा,—
“दीर्घास्त्रामयता यथा विरहिणीनासास्त्रया
वासरा
आमिन्नस्यया यथा कुलक्षूद्रादि सरोय
प्रिये ।।
ह्यावा वाञ्छितमा नवीन्यनितावाजीव भूमौ
रक्षा
नियन्ता सुचिराद्वया मिमित्तोद्भूतोमिथो
हृदय, ३४
इत्युक्तं श्लोक ।
भूमौवह, पु, (भूमे सङ्गते उत्पद्यते उत्पद्यते
इति वह+अथ ।) दधविशेषः । भूरिवह इति

भूयिष्ठं

हिन्दी भाषा। तत्पण्याय । दारदातु २ वर-
दातु ३ खरच्छद ४। अख्य गुणा । शिशिर-
त्वम् । रक्तपित्तप्रसादनत्वम् । इति भाव
प्रकाश ॥

भूम्यामलकी, स्त्री, (भूमिजया आमलकी प्राक
पार्थिवद्रव्यात् समास) स्तुपविशेष । भूँइ
आमलका इति भाषा । तत्पण्याय । बहुपुष्पी २
जडा ३ अथ्यछा ४ तालि ५ तामलकी ६
अजटा ७ रुध्याफला ८ चैनामलकी ९ । इति
रत्नमाला ॥ वितुम्नका १ माटा ११ अमला १२
अजम्भटा १३ ताली १४ शिवा १५ । इत्यमर ।
२।४।१२७॥ माटा १६ मला १७ माटाभला १८
अमलाजम्भटा १९ । इत्यमरटीकायां भरत ॥
भूम्यामलकिका २ शिवामलकी २१ बहु
पुष्पा २२ बहुपला २३ बहुवीया २४
भूवाची २५ । अख्या गुणा । वातकारित्वम् ।
तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् ।
पिपासाकाशपित्ताक्षककफपाकुक्षतनाशित्वम् ।
इति भावप्रकाश ॥

भूम्यामली, स्त्री, (भूम्या आमलते आत्मान धारय-
तीति । आ + मल + अच् ।) भूम्यामलकी ।
अरुनेली इति हिन्दी भाषा । भूइ आमला
इति वज्रभाषा । तत्पण्याय । तमाली २
ताली ३ तमालिका ४ उचटा ५ डफादी ६
वितुम्ना ७ वितुम्निका ८ भूधाची ९ चारटी
१० दया ११ विषत्री १२ बहुपत्रिका १३
बहुवीया १४ अहिभयदा १५ विन्धपणी १६
हिमालया १७ अजम्भटा १८ वीरा १९ ।
अख्या गुणा । कषायत्वम् । अखत्वम् । पित्त-
मेहदाहनाशित्वम् । शिशिरत्वम् । भृज
रोधाक्षिप्तमनत्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

भूम्याहुय, स्त्री, (भूमिमाहोति आच्छादय-
तीति । आ + हुज + क । तत् यत् ।) स्तुप-
विशेष । भूमितखड इति हिन्दी भाषा ।
तत्पण्याय । कुष्ठकीतु २ मार्कण्डेयम् ३ महौ-
घम् ४ । अख्य गुणा । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।
ज्वरकुष्ठामविधनाशित्वम् । इति राज-
निघण्ट ॥

भूय, [वृ] य, (भवे भावाय यत्यति यतते
इति । भू + यस् + क्तिप् ।) प्रवरयम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १।४।२४।
“यद्योक्तं यच्च नैवोक्तं मयाच परमेश्वर ।।
तत् सर्वं त्वं गमस्तुभ्य भूयो भूयो नमो नमः ॥”

भूयान्, [सु] नि, (अथमनयोरतिशयेन बहु-
रिति बहु + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तद्वीय-
सुनो ।” ५।३।५७ । इति ईयसुन् । “बहो-
र्लोभोभू च बहो ।” ६।४।१५८ । इतीयसुव ई
कोप भूवादेशश्च ।) बहुवरः । इति मेदिनी ।
ये, २० ॥ (यथा, मनुस्मृतिसंज्ञायां १।१२७।
“गृहानां निजं वर्णं भूयाधि गृहवर्णि च ।”

भूयिष्ठ, नि (अयमेवमतिशयेन बहु इति । बहु
+ इष्ठन् । “इच्छा यिष्ठ च ।” ६।४।१५८ ।

भूरि

भूरि

इति विद्वांसो बहो स्थाने भूरादेशश्च ।)
प्रचुर । इत्यमर । ३।१।६३ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
८।८५।१ ।

“इन्द्रस्य वक्त्रं आयायो विमिष्ट इन्द्रस्य बाहो
भूरिष्ठमोज ॥”

भूरुक्ता, स्त्री, (भूवा + युक्ता ।) भूमिखर्चुरी ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

भूरि, स्त्री, (भवति भूयते वेति । भू + “अदि
शदिभूशुभित्य क्रिन् ।” उणा १४।६५ । इति
क्रिन् ।) खखम् । इत्यमर । ३।१।६३ ॥

भूरि, पु (भवतीति । भू + “अदिशदिभूशुभित्य ।”
उणा ० ४।६५ । इति क्रिन् ।) विष्णु । जज्ञा ।
शिव । इति मेदिनी । रे, ७३ ॥ वासव । इति
शब्दरत्नावली ॥ (सोमदत्तस्य पुत्रभेदे । यथा,
महाभारते १।१८०।१४ ।

“कौरव्य सोमदत्तस्य पुत्राश्चास्य महारथा ।
समवेतास्तस्य भूरा भूरिभूरिश्च ग्राह ॥”)
प्रचुरे, नि । इत्यमर । ३।१।६३ ॥ (यथा
ऋग्वेदे । ७।४।२ ।

“सद्योवनायुषते शुचिदन्भूरि
चिदन्नाचमिदति सदा ॥”)

भूरिक, [च] स्त्री, (भरति सर्वं धरतीति भृज ।
भृज लङ् ।” उणा २। ७२ । इति इजि
स च क्तिव धातोश्चान्तादेशश्च । प्रचोदरादि
त्वात् साधु ।) पृथिवी । इति सिद्धान्त
कौमुद्यासंज्ञादिहिति ॥

भूरिगन्वा, स्त्री, (भूरि प्रचुरो गन्वीभ्या । तत्-
द्याप ।) पुराणाममत्वद्रथम् । इति राज
निघण्ट ॥ (गन्वाद्यायाश्च, नि))

भूरिगम, पु (भूरिभिभारेणैक्यतीति । भूरि +
गम + “ग्रहणनिष्ठागमश्च ।” ३।३।५८ ।
इति अप् ।) गहम । इति राजनिर्घण्ट ॥

भूरिदावा, [नृ] पुं, भूरि ददाति य । (भूरि +
दा + वनिप् । प्रचुरदाता । इति सुश्वबोध-
याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २।२७।१७।
“माह मघोनी वरुणप्रियस्य भूरिदाव्य
आविद भृगमपि ॥”)

भूरिदुग्धा, स्त्री, (भूरिणि दुग्धानि गिर्यासा
यस्या ।) दृक्चिकाली । इति राजनिर्घण्ट ॥
(गुणादेशोभ्या दृक्चिकालीशब्दे प्राज्ञाया ।)

भूरिपत्र, पुं (भूरिणि पत्राख्यस्य ।) उल्लङ्घन-
कम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

भूरिपत्रिदा, स्त्री (भूरि पत्रिष्ठ कैशपाक
दायति शोधयति इति देप् + क । टाप ।)
पाकुरमकी । इति राजनिर्घण्ट ॥

भूरिपुष्पा, स्त्री, (भूरिणि पुष्पाख्यस्या ।) शत
पुष्पा । इति राजनिर्घण्ट ॥

भूरिप्रेमा, [नृ] पुं, (भूरि प्रेमा प्रेयस्कं यस्या ।)
पद्मनाभ । इति राजनिर्घण्ट ॥

भूरिपिना, स्त्री, (भूरय पिना यस्या ।) सप्तका
द्वय । इत्यमर । २। ४ । १७६ ॥ चामार-
कया इति भाषा ॥

भूर्ज

भूरिवला, स्त्री, (भूरि वल यस्या ।) अतिवला ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

भूरिमल्ली, स्त्री, (भूरि मल्लते इति । मल्ल + अच्
डोष ।) अख्यछा । इति राजनिर्घण्ट ॥

भूरिमाय, पु, स्त्री (भूरी माया यस्या ।)
शृगाल । इत्यमर । २।५।५ ॥

भूरिश, [सु] य बहुश । बहुव्यापात काच-
शस वेति कारकभूरिशब्दात् चशसुप्रत्ययनिष्प-
न्नोऽय शब्द । इति सुश्वबोधयाकरणम् ॥
(भूरीणि भूरीणि इति वीद्यायां शस । (यथा,
महानिर्वाणतन्त्रे । १।५२ ।

“बहुपञ्चासनादीनि गदितान्यपि भूरिश ॥”)

भूरिश्वा, [सु] पु, (भूरि अथो यज्ञादिजनित
यशो यस्य च । चन्द्रवंशीयसोमदत्तराजपुत्र ।
यथा, महाभारते १।१८०।१४ ।

“समवेतास्तस्य भूरा भूरिभूरिश्च ग्राह ॥”)
स तु अख्युनवाद्यकिम्बो हत । इति महा-
भारतम् ॥ (बहुयशोविशिष्टे, नि))

भूरुखी, स्त्री, (भूव पृथिवीं रुखणि भूवि रोहतीति
वा । भू + “रुध + वा रुध + क पृथोदरा
दित्वात् नकार ङकारौ गौरादित्वात् डोष ।)
कीदृक्षिणी रुच । इत्यमर । २।४।५६ ॥
(भूरुखीति च सन्धानम् ।) हातिशुक्ला
इति भाषा ॥

भूरुह, पु, (भूवि रोहति प्रादुर्भवतीति भू +
रुह + क ।) रुच, । इति शब्दमाला ॥
(यथा माघे । ७।५ । ।

“इदमिदमिति भूरुहान्मुक्ते ॥”)

भूर्ज, पुं, (ऊर्ज + णच् । भू ऊर्जो वल यस्या ।
भूवि ऊर्जयते इति भू + ऊर्ज + अच् ॥)
खनामखातवृक्षविशेष । भोजपत्र इति हिन्दी-
भाषा । (यथा, रघौ । ४। ७३ ।

“भूर्जेऽहं मर्मरीभूता कीचकध्वजितव ॥”)

तत्पण्याय । वल्कलम् २ भूर्ज ३ सुचर्मा ४
भूर्जपत्रक ५ पित्रलक् ६ विन्धपत्र ७ रक्षा
पत्र ८ विचित्रक ९ भूतत्र १० ऋजुमत्र ११
शैलेन्द्र १२ । इति राजनिर्घण्ट ॥ भूर्ज-
पत्र १३ चर्मा १४ बहुलवल्कल १५ । इति
भावप्रकाश ॥ छत्रपत्र १६ शिव १७ शिर
च्छद १८ । इति रत्नमाला ॥ ऋजुलक् १९

इत्यमर । २।४।४६ । पत्रपुष्पक २० । इति
भरतहृतमनु ॥ भृज २१ बहुपट २२ बहु
लक् २३ ऋजुलक् २४ । इति भरतहृत-
खामी ॥ अख्य गुणा । वलकारित्वम् । कफ
रक्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥ कटुत्वम् ।

कषायत्वम् । उष्णत्वम् । भूतरथाकरणम् ।
निदोषप्रमनत्वम् । पंचत्वम् । दुष्टकौटिल्य-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (भूर्जोऽहं-
पितराश्चमेद्विचरन्त्वम् । इति भाषा ॥

(यथा, वासदे भूरीरक्षार्त्तं प्रथमोऽपि ।)

“भूर्जेकाङ्गिणीतुल्यीकर्मलम्बुहवये ।
पुष्पं दृष्ट्वा वल्कलीं विनिधेयमधुपनम् ॥”)

भूषकण्टक पु, वयसङ्करजातिविशेष । इति
जटाधर ॥ (यथा, मनी । १० । २१ ।
“ब्राह्मणाय जयते विप्रत पापात्मा भूष-
कण्टक ॥”)
भूषपत्र, पु, (सुवि कञ्चखलेभ्य उपदेवजातिभ्य
पत्रायण्य ।) भूषण । इति रत्नमाला ॥
(यथा रामायणे । २ । ६४ । २४ ।
“कुष्ठग्रगरपुष्पागभूषणमनोरञ्जकदान् ॥”)
तथा चाण्ड पञ्चाय ।
“भूषणपत्र स्तुतो भूषणमनो बहुलवस्त्रज ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भूषण, स्त्री, (विभाते सञ्जमिति । अ + “वृषिष्टिञ्च
पाथिचूर्णिभूषि” ।) उणा ४ । ५२ । इति नि
निपातनाद्वत्त्वञ्च ।) पृथिवी । मयभूमि । इत्यु
खादिकोष ॥ (मनी । यथा ऋग्वेदे । ७ । ७ । २ ।
“आत्मा ते वातो रज आमवीनोत-
पशु न भूषियैवसे स सवान् ॥”
‘भूषिणमनो भूषा’ । इति तज्ज्ञाये सयन ॥)
भूषणिक, पु, (भू सञ्जको लोक । शाकपाथिवादि
वत समास ।) अन्तरौचादयो लोक । मय
लोक । तस्य लक्ष्य यथा,—
“पादगन्धश्च धत्किञ्चित् वस्त्रं पृथिवीमयम् ।
स भूषणिक समाखातो विस्तारोऽस्य मयो-
दित ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ अध्याये ५ अध्याय ॥
चरणसम्भारयोग्य गिरिशिखरादि यावत् ताप-
दुल्लेखो भूषणिक इत्यर्थः । विस्तारो मयोदित
सञ्जतो लोकालोकावधि पञ्चविंशतिकोटि
प्रमाण । इति तट्टिकायां खामी । अथ विव
रण तन्नेव द्वितीयादिपञ्चधाध्यायेषु भूषणिक
शब्दे च द्रष्टव्यम् । (यथा, भागवते । २ ।
५ । २८ ।
भूषणिक कल्पित पटुभ्यां भूषणिकोऽस्य
नामित ॥”)
भूषण्य, स्त्री, (सुवि जया ।) शङ्खपुष्पी । इति
राजविशेष ॥
भूषण्य, स्त्री, (सुवि जया इव ।) किञ्चुलक ।
इति हेमचन्द्र । ४ । २६६ ।
भूषण्य, स्त्री, (भूषण्य वदरी शाकपाथिवादिवत
समास ।) चन्द्रकोली । भद्रवैर इति हिन्दी
भाषा । तत्पञ्चाय । पितृवदरी २ वस्त्रवदरी
३ वदरवली ४ लङ्गुलिका ५ लङ्गुलवदरी ६
वदरवली ७ लङ्गुलवदरी ८ । अस्या गुणा ।
मधुराण्वलम् । कषयविकारहारिलम् ।
पथ्यलम् । दीपनलम् । पाचनलम् । क्षिप्त
पित्तकारिलम् । रक्तलम् । इति राज-
विशेष ॥

यथा,—
‘भूषणो भूषणो भूतिविशोक’ श्लोकनाशन ॥
इति महाभारते तस्य सङ्खनान्मकोत्रम् ॥
भूषण्य पु, (सुवि ख्याता श्रेष्ठ शाकपाथिवादि
वत समास ।) भूषण्यदारक । इति राज
विशेष ॥
भूष कि भूषण्ये । इति कविकण्ठम् । (चुरा
पर सक संट ।) कि भूषयति भूषति हारो
जनम् । इति दुर्गादास ॥
भूषण्य, स्त्री, (भूषयत अनेनेति । भूष + करणे
ल्युट ।) अलङ्कार । इति हेमचन्द्र । १ । ११३ ।
(यथा, चाण्डक्यस्ये । ८ ।
“नञ्चभूषण्य चन्द्रो नारीणां भूषण्य पति ॥”)
देवदयभूषण्यदि यथा,—
“भोष्यभूषण्यम नित्य भूषण्यनि श्रद्धां मे ।
किरीटश्च शिरोरज कुण्डलश्च ललाटिका ।
तालपत्रश्च हारश्च येवैकमथान्तिका ।
प्राणिका रत्नचक्रसुतुङ्गीयमालिका ।
पान्थयोतो नखयोतो लङ्गुलीकादकाक्षया ।
कटिलम्भायवको मङ्गलारा ललन्तिका ।
अङ्गुरो वाङ्गुल्यश्च शिखाभूषण्यमिङ्गिका ।
प्राणिकञ्च तदुन्मात्र नामिपुरोऽय मालिका ।
सप्तकी श्रद्धाञ्चैव दन्तपत्रश्च तयक ।
कण्ठचक्रश्च नीवी च सुट्टिचक्र प्रकीर्णकम् ।
पादाङ्गद्वयश्चकश्च नपु रश्चन्द्राङ्गिका ।
सुखपट्टमिति प्रोक्ता अलङ्कारा सुप्रोभना ।
चत्वारिंशदमी प्रोक्ता लोके वेदे च सौख्यदा ।
अलङ्कारा प्रदानेन चतुर्लोकप्रदायका ।
यतेषां पूजनं कृत्वा प्रदद्याद्विचित्रये ।
तेषां देवतसुखाय पूजयेत् विचक्षणः ।
शिरोगतानि पादघात सौवर्णानि तु सन्धेर ।
चत्वारिंशदालङ्कारा भूषण्यानि तु भैरव ।
येवैकदादि हवान्त सौवर्णं राजतश्च वा ।
निवेद्येत् देवेभ्यो गान्धर्वैश्च सन्धेयम् ।
रौतवज्रादिस्त्रिधा पाथोपकरणैश्च ।
दद्यादायसवजसु भूषण्य न कदाचन ।
चण्डाचामरकुम्भादि पाथोपकरणैश्च ।
तद्भूषण्यन्तरे दद्याद् वस्त्राण्युपभूषणम् ।
सर्वं तास्त्रमय दद्याद्वयकिञ्चिद्भूषण्यदिकम् ।
सर्वञ्च खर्गवताम्भमप्यपाने ततोऽधिकम् ।
पूजाभ्यास नैवेद्याधारपात्रश्च प्राणिकम् ।
अङ्गुरश्च सदा विष्णो प्रीतिद योगद तदा ।
तास्त्रे देवा प्रमोदन्ते तास्त्रे देवा सदा स्थिता ।
सर्वप्रीतिकर तास्त्र तस्मात्तत्र प्रयोगयेत् ।
स्त्रीपथोगे नर कुम्भादेवानामपि भैरव ।
यीवोद्देशे रौप्यसु न कदापिच भूषण्यम् ।
प्राकार पात्रपात्रश्च गेहक शृङ्गेव च ।

चतुर्लोकप्रद नित्य भूषण्य सर्वसौख्यदम् ।
सुट्टिचक्रप्रीतिकर यथाशक्तौचित्ये क्षेपित ॥
इदं ते भूषण्य प्रोक्त सर्वदेवस्य सुट्टिदम् ॥
इति कालिकापुराणे ६८ अध्याय ॥
अथालङ्कारवृत्ति । तद्धारण्यदिनसुच्यत ।
“रेवत्यश्चिद्विज्ञासु हस्तादिभ्यः पञ्चसु ।
गुरुशुक्रबुधस्याङ्गि वस्त्रालङ्कारधारणम् ।
अनिष्टेभ्यः निहिष्ट वस्त्रालङ्कारधारणम् ।
उद्वाहे राजसम्माने ब्राह्मणाणाञ्च सम्भते ।
शिरस्य सुकुट हार कुण्डलशङ्खदन्तया ।
कङ्कय वालकश्चैव सैख्यलङ्काराणि क्रमात् ॥
प्रधानभूषण्यान्येषु यथा स्त्र वाति निश्चय ।
पद्मरागञ्च वस्त्रञ्च विजयो गोविन्दस्तथा ।
सुक्तावेद्वयनीलञ्च यथा मरकत क्रमात् ।
आदिवादिदशाङ्गानां सर्वसम्पत्तिदायका ।
सुवयनापि घटना सर्वेषां सुप्रयुज्यते ।
प्रधानभूषण्यैवमप्रधाने न निश्चय ॥
प्रधानभूषण्य प्राय शिरसो ह्यभिधीयते ।
तस्य प्रधानभूततत्त्वादित्याह भृगुनन्दन ।
सुखदा मय्य सुखा दुःखदा दोषप्रालिप्त ॥”
इति वृत्तिकल्पतरु ॥
तद्धारण्यफलम् यथा —
“भूषण्य भूषयेद्भग्न यथायोग्यविधानतः ।
सुचिसौभाग्यसन्तोषदायक कार्त्तनं स्मृतम् ॥
यद्दृष्टिचर पुष्टिकर दुःखप्रणाशनम् ।
पापदोषाभ्युपशमन रत्नभरणधारणम् ॥
मात्रिक्य तरणे सुखाद्यममर्षं सुक्ताफलम्
श्रौतयो-
मात्रेयस्य च विदुषो निबद्धित सौम्यस्य
मायलतम् ।
देवेभ्यस्तु च पुष्करागमसुराचार्यैश्च वक्ष्यते-
नोक्तं निम्नैरमन्ययोश्च गदिते श्रोतेष्वेद्वयैः ॥
वास सगमन्तराणां धारण्य प्रीतिवद्भनम् ।
रक्षोघ्नमर्थमोजस्य सौभाग्यकरसुतमम् ॥”
इति भावप्रकाश ॥
भूषण्य, पु, (भूषयति मत्तद्वन्मिति सूच्यतेनेनेति
वा । भूष + ल्यु वा ल्युट ।) विष्णु । यथा,—
“भूषण्यो भूषण्यो भूतिविशोक’ श्लोकनाशन ॥
इति तस्य सङ्खनान्मकोत्रम् ॥
(राजविशेष । यथा कथावदित्यागरे ।
४७ । १९ ।
“वसुदत्तादयश्चेते राजानोऽर्धैरथा दसे ।
अङ्गुरी सुविशालश्च दक्षिभूषण्योभिका ॥”)
भूषा, स्त्री, (भूष + भावे ञ् टाप् च ।) अल-
ङ्कार । इत्यमर । २ । ६ । १११ (यथा
भातवते । १ । २२ । २२ ।
“हस्तयो प्रमदसु प्रीत्या भूषाभासःपरि-

भृगु, जि, (भृ + गृह्) भवनशील । तत-
पथाय । भविष्य २ भविता १ । इत्यमर ।
१ । १ । २६ ॥ साधुभवनशील । इति
तट्टीकायां रायसुकुट ॥ (यथा, मनौ । ४ ।
१३५ ।

“अत्रिय चैव सर्प च ब्राह्मणश्च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भृगुः क्षत्राणामपि कदाचन ॥”
“भृगु, घनाशुरादिना वद्वनशील ।” इति
तट्टीकायां कुल्लुकभट्ट ॥

भृसुत, पुं (भुव प्रथित्या सुत ।) मङ्गलग्रह ।
इति शब्दमात्रा ॥ (यथा सूत्र्यविद्वान्ते ।
२ । ५५ ।

“महत्वाच्छीघ्रपरिधेः सप्तमे भृगुभूसुतौ ॥”
शीतायाम् स्त्री ।

भृसृण, स्त्री, (भूलय ढय भुवसृणमिति वा ।
पारस्करादित्वात् सुट ।) भूढयम् । इत्यमर ।
२ । ५ । १६७ ॥ (यथा, मनौ । ६ । १४ ॥

“वज्रयेन्मधुमांसश्च भौमानि कवकानि च ।
भृसृणं श्रियुक्तश्चैव क्षैत्रातकपलाणि च ॥”
अस्य पण्यायगुणा यथा,—

“गुह्यवीजश्च भूतीकं सुगन्धं गोमयप्रियम् ।
भृसृणस्तु भवेच्छ्वेना मालाढयकमिवपि ॥
भृसृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं
जघु ।

विदाहि दीपनं कृचमनेत्रं सुखशोधनम् ।
अदृश्यं बहुविट्कश्च पित्तरक्तप्रदूषणम् ॥”

इति भावप्रकाश ॥

भृशुक, [भृ] पुं, (भृदं सृष्टृतीति भृश + कृत्) ।
मनुष्य । इति हेमचन्द्र । ३ । १ ॥

भृखग, पुं, (भुवि खग इव अमरलोकाधार
जातु ।) सुमेरुपद्मे । इति जटाधर ।

भृज, भृतिपुट्टो । इति कविकल्प
भृजि टु टु ज इम । (भा उभ -सक
अनिट । लि ज्ञा० उभ सक अनिट ।) भृति
भरणं पुट्टि पोषणम् । लि ज “विभर्ति शशिन
श्रभुर्विभृते जवकं सुतम् । टु मरपु । टु
भृजिमम् । आदिपद्ये भृति पूरणम् । ज भरति
कुल्लुमङ्गिर्भवेन । भरति । इति दुर्गादाय ।

भृङ्ग श, पु (कुवि + कृष । कुर्वे भावनीपनम् ।
पृषोदरादित्वात् सख्यं शलम् । अवा कुशो भाव
प्रकाश इङ्गितप्रापन यख्य । निपातनात् सम्पु
/कारणम् ।) भुङ्ग श । स्त्रीविश्वेश्वरी नट
पुत्रश्च । इत्यमरटीकायां रमानाथ ।

भृङ्ग श पु (शुरादौ पट् पुट्टेत्यादि दृष्टकोक्त
कुविर्भाषाथ । स्त्रीविश्वेश्वरी धारयित्वा भुव कुच
यति पुत्रवत्वमिति सञ्ज्ञावाङ्काराख्य अकार
इत्यच् वा । कृषि + कृष । यदा भुवा कुच
इङ्गितप्रकाशो यख्य । निपातनात् सम्पुवार
णम् ।) भुङ्ग श । स्त्रीविश्वेश्वरी नटपुत्रश्च ।
इत्यमरटीकायां रमानाथ ।

भृङ्ग शक, पु, (भृकश्च श्चेति कर्त्तव्यं कृत्) ।
भुङ्ग श । इति शब्दरत्नावली ।

भृङ्गटि, स्त्री, (कुट कौटिख्ये इति कुट + इत् ।
भुव कुटि कौटिख्य निपातनात् वा सम्पुवार-
णम् ।) भृङ्गटि । यथा,—

“रचितभृङ्गटिवन्ध नन्दिना द्वारि रहते ॥”
इति भरतवृत्तहरविनाय ।

भृङ्गटौ स्त्री (भृङ्गटि । कदिकारादिति डौष ।)
भृङ्गटि । इत्यमरटीकायां भरत । भृङ्गटौ
कुटिज्ञानौ । इति माकण्डेयपुराणे द्वौ
माहात्म्यश्च ॥

भृगु, पु, (तपसा भृज्यते पञ्चतपादिभिर्वैति ।
भृसृज + “प्रथिव्यादिभ्रसृजां सम्पुवारण्य सलो
पञ्च ।” उणा १ । २६ । इति कु सम्पुवारण्य
सलोप न्यङ्गादित्वात् कुल्लश्च । यदा भृज्यतीति
क्षिप । भृक ज्वाला तथा सञ्ज्ञोत्पन्न इति उ ।)
सुनिविशेष । स तु ब्रह्मण्यस्त्वचो जात ।
(यथास्थोपपत्तिनामनिरुक्तिश्च महाभारते ।
१३ । ५५ । १५—१६ ।

“युद्धा वपुषा युक्ता स्ते स्ते प्रसवजैर्युग्मैः ।

भृगिखिव भृगु पूर्वमङ्गरेभ्योऽङ्गिराभवत् ॥

अङ्गारस्य अयाश्चैव कविरिवपरोऽभवत् ।

सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्याद्भृगु

स्युत ॥”

अस्य भार्या कङ्कमसुनिकन्या ख्याति । पुत्र
घाता विधाता च । कन्या स्त्री । इति श्रीभाग
वतम् ॥ अपि च ।

सुनय जघु ।

“कथितस्ते वदा सग एष्ट स्रत लयाध्वना ।
भृगुसर्गात् प्रभृत्वेव सर्गो न कथ्यतां पुन ॥”

स्रत उवाच ।

भृगो ख्यातां ससुतपत्ता श्री पूर्वसुदधे
पुन ।

तथा घाता विधाता च तस्यां जालौ भृगो
सुतौ ॥

आयतिनियतिश्चैव मेरुकन्ये महाप्रभो ।
घातुविधातुस्ते भार्ये यथोज्ज्वलौ सुतापुभौ ॥
प्राणश्चैव नृकण्डूश्च माकण्डेयो नृकण्डुत ।
ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्य दुतिमान् सुत ॥
ततो वयो सुनिश्चेष्टा विस्तर भागवो गत ।

इत्याद्ये वङ्गिपुराणे वरसर्गनामाध्याय ॥३॥

शिव । सुकण्यश्च । इति मेदिनी । गे, १५ ॥
साङ्ग । यमदपि । इति हेमचन्द्र । चरण्य

कण्टकानामिदिरिपार्श्वोऽवदेश । निरवसन्न-
पद्मेताद्विपार्श्वे । आरुढि इति ख्यातम् ।

यस्मात् घतने अकथानक्रियाविशेषो नास्ति ।
अतश्च भृगुपतनमिवादिप्रयोगो दृश्यते । इति

भरत । ततपण्याय । प्रपात २ अतट १ ।
इत्यमर । २ । १ । ४ । दृष्ट ४ । इति जटाधर ।

पतनस्थानम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

भृगुपति, पुं, (भृगुना तद्वशीकानां प्रति ।)
परशुराम । इति शब्दरत्नावली । (यथा,

गीतमोविन्दे । १ । १ ।

“केशवपुत्रभृगुपतिरूप । कृष्णजगदीश । दुरे ।

तथा च मेवदूते । १ । ५६ ।

“हसद्वार भृगुपतियशो वत्त यत क्रौञ्च
रन्ध्रम् ॥”

भृगुसुत, पु (भृगो सुत ।) शुक्र । इति शब्द
रत्नावली ॥ परशुरामश्च ॥

भृगुनापति पुं परशुराम । इति शब्दरत्नावली ॥
भगवाम्पतिरित्यपि पाठ ॥

भृङ्ग, स्त्री (विभर्तीति ।) उभय भरणी । “भृज
कितं सुट च ।” उणा १ । १२४ । इति
गन् । स च कितं सुडागमश्च ।) लघ्वम् ।
गुह्यक इति ख्यातम् । इत्यमर । २ । ५ ।
१६ ॥ (यथा,—

“लकपञ्च वराङ्ग स्याद्भृङ्गश्चैवन्तथोत-
कटम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अन्यकम् । इति राजनिघण्टु ॥

भृङ्ग, पु, (विभर्तृशुरागमिति । भृज + “भृज,
कितं सुट च ।” उणा १ । १२४ । इति गन् ।
स च कितं सुट च ।) भृमर । कलिङ्गपक्षी ।
इत्यमर । २ । ५ । १६ । भिङ्गा इति भाषा ॥
(अस्य पण्याया धृम्वाटशब्दे द्रष्टव्या ।) अस्य
मांसगुणा । मधुरत्वम् । क्षिण्वत्वम् । कफशुक्र
विवह्ननत्वश्च । इति राजनिघण्टु ॥ भिङ्ग ।
भृङ्गराज । इति मेदिनी गे, १५ ॥ (यथास्य
पण्याय ।

“भृङ्गराजं केशराजो भृङ्ग पतङ्गं मार्कवम्
इति वेदकरत्नमाधायाम् ॥

तथा च पण्यायान्तरम् ।

“भृङ्गराजो भृङ्गराजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
अङ्गारकं केशराजो भृङ्गारं केशगङ्गम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भृङ्गार । भृङ्गरोज । इति शब्दरत्नावली ॥

भृङ्गक, पुं, (भृङ्ग । सञ्ज्ञायां कन् ।) राजवासन
पक्षी । यथा,—

“अथ भृङ्गो भृङ्गराजो भृङ्गको राजवासन ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

भृङ्गज, स्त्री, (भृङ्ग इव जायत इति । जन
+ ज ।) अगुरु । इति रत्नमात्रा । (गुणा
आख्यायुरशब्दे विहिता ॥)

भृङ्गजा, स्त्री, (भृङ्गज + स्त्रियां टाप् ।) भार्गवी ।
इति राजनिघण्टु ॥

भृङ्गपर्यिका, स्त्री (भृङ्ग इव काष्ण्यात् भृङ्गवर्ण
पर्यमस्या इति डौष । तत खार्धे कन् टाप् ।
अत इत्यच् । ईकारस्य इत्त्वम् ।) कृष्णोष्ण ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

भृङ्गप्रिया स्त्री, (भृङ्गायां प्रिया । प्रशुर-
मधुलात् ।) माधवीकता । इति राज-
निघण्टु ॥

भृङ्गपक्षिका, स्त्री, (भृङ्गस्य भृङ्गराजस्यैव कृष्ण
मस्या क । अनातिवृचनत्वात् टाप् । क्रौञ्च
अत इत्यच् ।) भृमरपक्षी । इति राज-
निघण्टु ॥

महाकायेकस्वरूपस्य महाकायेति लोकभ्यः ॥
तत्तस्यौ लालयामास शङ्कर प्रमथोत्करे ।
अपश्येया चापि तथा क्रमात्तावभिवर्द्धितौ ॥
प्रहृष्टौ तौ महात्मनौ हरोमाप्रतिपालनौ ।
क्रमाद्वैश्वी ज्ञत्वा तौ हरो द्वारि न्ययोजयन् ॥”

इति कालिकापुराणे ३५ अध्यायः ॥

तस्य वानरमुखत्वकारणं तच्छापेन हरपार्श्वं
योच्चापिभनुष्यलम्पयद्वा यथा —

“यदा सा नर्मिणे याता गौरी स्मरहरा

नितकम् ।

तदा भृङ्गिमहाकान्तौ द्वाभ्यां द्वारि प्रतिष्ठितौ ।
नन्मावसाने सा देवी मुक्तयन्मिहवन्मना ।
निहस्ता रतिसङ्केतशालया जलजानना ॥
ता नि स्मरन्तीं सङ्घाता तथाभूतामनिन्दिताम् ।
अयोध्या वीक्ष्यतु चान्द्रिहृत्पञ्चजते प्रियम् ॥
ददृशुर्महात्मनौ नातिहृष्टात्ममानसौ ।
भृङ्गौ चापि महाकाल प्राप्तकालश्च कोपतः ॥
दृष्ट्वा तौ मातर दीनौ तदा भूत वधोमुखौ ।
चिन्ताश्च जगत्सुखीनां निश्वसतु रत्नमम् ॥
तां प्रहृष्टनौ तदा देवी ददृशुः हिमवतस्तदा ।
चकोप च तदाप्रभां वाक्पश्येत्तदुवाच ह ॥
एवमन्ताम्भु मां कक्षादसम्पङ्गामपश्यताम् ।
भवन्तौ तनयौ शुद्धौ द्वीमर्थादाविर्जातौ ॥
नत्सादिमाममस्याम्भवन्तौ निरपन्नपौ ।
अकुर्वता ततो भूयाद्भवतो जन्म मातुषे ॥
मातुषीं योनिमावाय समवेक्ष्यणदीपतः ।
भविष्यती भवन्तौ तु शाखाव्यगसुखौ भुवि ॥
तौ प्राप्तुं खौ तु तदा विमनस्कौ हरात्मजौ ।
प्राप तस्या न सेहाते प्रोक्तुस्तेमद्रिजाम् ॥
निधोजितौ यथा द्वारि भृङ्गैश्च तया सह ।
तथा निधोय कुर्वन्तौ तिरावो द्वारि सयतौ ।
हृष्टानि स्मरन् गेहात्तवेव न हि युज्यते ॥
नत्सात्तत्र प्रतीकारः शङ्खु मातरनिन्दिते ॥
त मातुषीं जितौ भूया हरो भवतु मातुषः ॥
मातुषश्च हरस्यावां जायायां हरतेजसा ।
भवत्वाचापि मातुष्या भविष्यावस्तयोदरे ॥
अथ काले व्यतीते तु सर्वज्ञो वृषभध्वजः ।
महावि कर्म जालेव मातुषो ज्ञाभवत स्वयम् ॥
जङ्गलो दक्षिणाङ्गुष्ठादयो जङ्गलसुतोऽभवत् ।
अदितिस्ततस्तदा जाता ततः पूषाङ्गयोऽभवत् ॥
पूषा पुत्रोऽभवत् पौष्य सर्वशास्त्राध्यापकः ।
अस्य पुत्र्यो वृषो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्रज्ज्ञौ राजाभूत् पौष्यो वृषप्रतिपत्तम् ।
शैवि वसन्ति सप्रज्ञे भास्वाभिस्त्रिभिरसि सङ्घः ॥
पौष्यः हरमया भक्ता जङ्गलार्थं प्रकृतोऽवतः ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् जङ्गा लोकाप्रितामहः ॥
जङ्गलोवाच ।

जङ्गल पौष्यः यथा ज्ञात्री वृषप्रसन्नं जङ्गलोद्भवः ।
तद्वत् तै दक्षिणाभि भास्वाभिस्तु यमाभरः ॥
इदं फलं यद्विज्ञातं त्वं मया दत्तं वृषोत्तमः ।।
अकीर्णं बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरस्य सदा ॥
यत्कर्मसु समादाव यावत् सवत्सरद्वयम् ।

आराधय महादेव सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा सभायते भग फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन् । भाव्याभिक्षित्वमि सङ्घः ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ जङ्गा राजापि सङ्घ भौरामः ।
हरं यत् समारभे भक्ता परमया युतः ॥
स तु वषट्पठ्येतीति महादेवो जगत्पतिः ।
पौष्यस्य वृषते सत्त्वक प्रसवादाथसङ्घये ॥
ततः पुत्राग्रिण भूप प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
जङ्गलतफलं हस्तं ह्रस्वेदं तदुवाच ह ॥
इत्यथ उवाच ।

इदं फलं जङ्गलत विभज्य वृषते । विधा ।
भोजयेत्तां स्त्रियास्तु प्रहृष्टं सुखमानसः ॥
एकस्या जठरे शीघ्रं भाव्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागे भविष्यति ।
अधो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति ॥
ततः खड्गजय भूप । यथास्थानं पृथक् पृथक् ।
योजयिष्यति प्रजापतिं पुत्र एको भविष्यति ॥
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषभध्वजः ।
ततश्चागतं ततः फलं भूत त्रिभागं स्वयमेव हि ।
ततः समुचिते काले प्राप्तिं ताभिस्तु भवितुम् ॥
ततः फलं वृषप्रादूँ । गमाच्छायाहिता

शुभा ।

सम्यक् गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
खड्गजय पृथक् राजा यथा गर्भेभ्यः भवितुम् ।
तच्च खड्गजय पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ॥
एकं पिब्य चकाराशु तच्च पुत्रो जयायत ।
तस्य शीघ्रं तदा राजन् । सङ्कल्पकला शुभा ॥
तस्य नामाकरोद्वाचा ब्राह्मणे स्त्रे पुरोहिते ।
चन्द्रशेखर इत्येव कान्था चन्द्रसमप्रभः ॥
एवं तिसृष्वाम्भानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो देवलोकायो ॥”

इति कालिकापुराणे ३६ अध्यायः ॥

“अवतीर्णो महादेवे पौष्यजायास्तु स्त्रेक्ष्यता ।
मातुषेय प्रसाधिनं तेन सन्तसरद्वये ।
गिरिजापि ककुतस्थस्य राज्ञो भार्यास्त्रयायतः” ॥
“इत्याहुर्वशजो राजा ककुतस्थो नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्रिका ॥
सा मनोऽन्वयिनी नात्मा पूजिता पतिव्रता ।
पुत्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा यद्वान्तरे ।
निभृतं स्त्राखिलं कुला चण्डिकां समपूजयत् ॥
पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्या ।
पार्ष्ण्यपि स्वयं तस्या गर्भे काले विवेश ह ॥
सा मनोऽन्वयिनी देवी सुव्रते तनया शुभा ।
तां दृष्ट्वा हारसयुक्तां शरणागतकोपमां ॥
शुभाम् ॥

ककुतस्थो भार्यायां सार्द्धं मत्स्यन्तसुहितोऽभवत् ॥
तेनैव हारचिह्नेन तस्यां तारावतीति वे ।
नाम्नाकरोत् पिता काले यथोक्ते वृषसत्तम् ॥
तस्यास्तु यौवनोद्भेदं दृष्ट्वा राजा सुते सङ्घः ।
ककुतस्थं कारयामास समयेऽथ स्वयम्बरम् ।
स्वयं सा पार्वती देवी वने च चन्द्रशेखरम् ॥
इति स्वयं महादेवो मातुषीं योनिमभितः ।

पार्वती च स्वयं जाता नरयोनावनिन्दिता ॥
यथा भृङ्गी महाकालं यतयोरभवत् सुतः ।
तथा त्वं शङ्खु राजेन्द्र । कथयामि समुद्भवम् ॥
अधोमया सम देवो वियता चन्द्रशेखरः ।
आजगाम तदा शङ्खं प्रासादं प्रतितं वृषः ।।
दृष्ट्वाऽथ चरन्तो तासुमाया सङ्घर्षी युष्मै ।
सञ्जलचण्डसम्पत्तां माघवस्त्रेव माघवीम् ॥
ता दृष्ट्वा न्यगदद्देवीं गौरीं वृषभकेतनः ।
इयं ते मातुषी भक्तिं प्रिये । तारावतीति या ॥
भृङ्गी महाकालयोस्ते जन्मने विहिता स्वयम् ।
त्वयो ज्ञानन्यकान्तोऽहं नात्मा गन्तुमिच्छते ॥
सङ्घः ॥

त्वन्मिदानीं स्वयं चास्या भर्तृणां प्रविश
भाविनि ।।

ततः उत्पादयिष्यामि महाकालश्च भृङ्गिजम् ॥
श्रीदेवुवाच ।

ममेव मातुषी भक्तिरियं वृषभकेतनः ।।
विश्रामि तेऽत्र वचनार्द्रतपादयं सुतद्वयम् ॥
प्रविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यास्तु कामाथ वसुप्रस्थितः ॥
ततः चापययाविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयात्र महादेव स्वयमेवाभवन्मुदा ॥
कामावसाने तस्यास्तु सद्योजातं सुतद्वयम् ।
अभवन् वृषप्रादूँ । तथा शाखाव्यगाननम् ॥
ततस्तयोनाम चक्रं नारदो वचनान् वृषः ।।
अष्टौ भैरवनामाभूत् भौरो पुत्रो भयङ्करः ॥
वेतालसदृशं जघ्णो वेतालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रं तयोनाम देववैभवं सुतः ॥
अन्याश्च सर्वेऽष्टास्त्रास्त्रास्त्रोऽसुनिचतम् ।
चक्रात् क्रमशो वाक्पाञ्चशेखरभूद्वत् ॥”
इति कालिकापुराणे ३७ । ३८ । ३९ अध्यायेभ्यः
संकलितम् ॥ तस्य जन्मनः प्रकारान्तरं यथा,
वेद्य उवाच ।

प्रपद्ये देवमीशानं त्वामजं चन्द्रभूषणम् ।
महादेवं महाकालं विश्वं जगत्, पतिम् ॥
अधेनमन्नवीह्वस्त्रोक्तोक्ताधिपतिर्भक्तः ।
आन्धासनकरश्चास्य वाक्पवित्रावसुतमम् ॥
अष्टौ सुष्टोऽस्ति ते राजन् । स्तवैरानेन सुव्रतः ।।
कहुनाच किरुक्तेन मत्स्यमीपे वसिष्ठसि ॥
उषित्वा सुषिरं कालं मम गात्रोद्भवं पुनः ।
असुरो ज्ञान्यको नाम भविष्यति सुरान्तकतः ॥
हिरण्याक्षयश्चै जन्म प्राप्य दृष्टिं गमिष्यसि ।
पूर्वाधर्मेण धीरेण वेदनिन्द्याज्ञतेन च ॥
साभिषादो जगन्मातुर्भविष्यति यदा तदा ।
देहं शूलैर्न हत्वा ते पातयिष्यामि साध्विमम् ॥
स्वनायकस्त्वयो भूतः सुत्वा मां भक्तितः पुनः ।
प्राप्ता गच्छाधिपत्यं त्वं नात्मा भृङ्गिरिति स्मृतः ।
मत्स्यज्ञाने स्थित्वा त्वं तदा विद्धि गमिष्यसि ॥”
ततः कालान्तरे अन्वकस्ततस्तवागन्तः महा-
देववाक्त्वम् यथा,—

“चिह्नोऽस्ति दावधमते ! परितुष्टोऽस्ति तेऽन्वकः ।।
वरं वरम् भद्रं ते यन्मिच्छसि विनात्मिकाम् ॥

अन्वयः उवाच ।

अम्बिका जननी मल्ल भगवच्छास्त्रक पिता ।
बन्धामि चरणी मातुबन्धनीया ममाम्बिका ।
वरदोषि यदीशान । तद्व्यातु विलय मम ।
शारीर मानस वागज दुष्कृत दुर्विचिन्तितम् ।
तथा मे दानवो भावो चपयातु महेश्वर ।।
स्थिरा स्थापय भक्तिस्तु वरमेत प्रयच्छ मे ।
महेश्वर उवाच ।

एव भवतु देवेन्द्र । पाप ते यातु सक्षयम् ।
सुक्तोऽपि देवभावाच्च भङ्गी गणपतिर्भव ।
इत्येवमुक्त्वा वरद श्लाघापादवताय तम् ।
निर्माणा निजहस्तेन चक्रे निमग्नमन्त्रकम् ।
तत खदेहतो देवान् ब्रह्मादीनाञ्जुहाव च ।
ते निखेरुमहात्मानो नमस्त्यन्तस्त्रिलोचनम् ।
गयान स नन्दो चाहूय सन्निवेश्य तदग्रत ।
भङ्गिण्य दर्शयामास ब्रुवन्मोक्षमनेति हि ।
ते दृष्ट्वा दानवपति सन्मुखमिश्रित रिपुम् ।
गणाधिपत्यमापन्न प्रशशस्तुवध्वजम् ॥”

इति वामनपुराणे ॥४८॥५॥६॥ अध्यायेभ्यः
सङ्कलितम् ॥

भङ्गीफल, पुं (भङ्गा अतिविषाया फलमिव
फल यत्नः) आम्बिकाकण्ड । इति राज-
निघण्टे ॥

भङ्गीश, पुं (भङ्गीशो भङ्गीर्वा ईशः) महा-
देव । इति शब्दरत्नावली ॥

भङ्गेरिटि, पुं, (भङ्गे भङ्गविषये रिटिति । अभि-
लषतीति । भङ्गे + रिटि कर्त्तरि इ । अलुक्
समासः ।) भङ्गी । इति विकाङ्क्षेयः ॥

भङ्गेष्टा स्त्री (भङ्गाष्टामिष्टाः) छतकुमारी ।
भाग्यैः तरुणी । काकजम् । इति राज-
निघण्टे ॥

भञ ई ड भर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
आत्म-सक सेट् ।) भर्जनं पाकविशेषः । ई
भक्त । ड भजते तद्धन्तुं जन । इति दुर्गा-
दासः ॥

भञ्जन, पुं, (भञ्जन्तो तद्धन्तुः भक्तिमिति ।
असृज + “भूस्त्रभूभूजिभ्यश्चन्द्रसि ।” उणा०
२ । ८० । इति क्त्वा ।) अञ्जरीय । इति
उणादिकोषः । भाजना खोजा इति भाषा ॥

भञ्जं जि भञ्जयिष्य । इत्याह्निकतत्त्वम् । पुष्ट ।
इति भ्रष्टानो कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भञ्जक, पुं, (भिज्यते इति । भञ्ज + कर्मणि क्त ।
तत् खार्थे कन् । यद्वा, भजेन वेतनेन उपजीव-
तीति कन् ।) वेतनोपजीविककर्मकर्त्ता । तत्
पर्यायः । भृतिमुक्त २ कर्मकर इ वेतनिक इ ।
इत्यमरः । २ । १ । १५ । (यथा, मन्त्रैः ॥३॥१५॥६॥
“भृत्काष्ठापको यच्च भृताध्यापितस्तथा ॥”)

भृति, स्त्री, (भिज्यते अन्वयेति । भृ + क्तिन् ।)
वेतनम् । इत्यमरः । २ । १० । ३८ । मल्लम् ।
भरणम् । इति मेदिनी । ते ४२ । भृतिर्वेतन
कृतकर्मणे दत्तम् । तत् सप्तविधदत्ताकार्यत
दत्तविशेषः । अथ नारदेन च । दत्तं चम

विध प्रोक्तमदत्त षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य
दत्तादत्तयो स्वरूपं विवृतम् ।

“पयश्चक्षुः भृतिस्तुष्टा स्नेहात् प्रत्युपकारन ।
स्त्रीशुक्लासुप्रहार्थं दत्त दानविदो विदुः ॥”

इति भित्तिचरा ॥

भृतिमुक्त [ज] पुं, (भृत्ता सुकृते उपजीवतीत्यर्थः ।
भृज + कर्त्तरि क्तिप् ।) भृत्तक । इत्यमरः ।
२ । १ । १५ ॥

भृत्त पुं (भिज्यते इति । भृ + “भृजोऽसृज्जा
याम् ।” इ । १ । ११२ । इति क्त्वा । “इच्छ
पति कति तुक ।” इ । १ । ७१ । इति तुगा
गमश्च ।) दास । इत्यमरः । २ । १ । १७ ॥
(तथास्य पर्यायान्तरम् ।

“परिक्रमा परिचर सहाय परिचारक ।
प्रेक्षो भव्य उपस्थाता सेवकोऽभिवर्गोऽङ्ग ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

सुत उवाच ।

“भृत्ता बहुविधा ज्ञेया उत्तमाधममध्यमा ।
नियोक्तया यथार्थेण विविधेष्वेव कर्मसु ॥
भृत्तपरीक्षया वक्ष्ये यस्य यस्य हि यो गुणः ।
तस्मिन् स प्रवक्ष्यामि यद्व्यदा कथितानि च ॥

यथा चतुर्भिः कनक परीक्ष्यते

तुलावयवैश्च दन्तनापनेन ।

तथा चतुर्भिः भूतक परीक्ष्यते

श्वेतेन शरीरेण कुलेन कर्मणा ॥”

कुलशीलगुणोपेत सत्त्वधर्मपरायण ।
रूपेण सुप्रवन्नश्च रात्र्याध्यक्षो विधीयते ॥
सत्त्वधर्मपरीक्षाकृत्तुवेत्रप्रपरीक्षक ।

बलानलपरिक्षाता सेनाध्यक्षो विधीयते ॥

इक्षिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।

अग्रमादौ प्रमाथी च प्रतीहार स उच्यते ॥

मेधावी वाक्पटु प्राज्ञ सत्त्ववादी जितेन्द्रियः ।

सर्वशास्त्रसमाजोकी ह्येव साधु स लेखकः ॥

बुद्धिमान् मतिर्मात्रेण परचित्तोपलक्षक ।

क्रूरो यथोक्तवादी च स्रष्टुः विधीयते ॥

समस्तसत्त्वशास्त्रं पण्डितोऽयं जितेन्द्रियः ।

शौचवैद्यगुणोपेतो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥

पिण्डपैतामहो दत्त शास्त्रज्ञ सत्त्ववाचक ।

शौचशुक्तं सदाचारी स्रष्टुः स उच्यते ॥

आयुर्वेदज्ञताभ्यास सन्नेहः प्रियदर्शनः ।

आयुशीलगुणोपेतो वैद्य स्रष्टुः विधीयते ॥

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो अपहोमपरायणः ।

आशीर्वादपरो विद्यमेध राजपुरोहितः ॥

इति गार्हपत्ये १२ अध्यायः ॥

भृत्ता, स्त्री, (भिज्यतेऽनया भरणमिति वा । भृ +
“सृज्या समजनिषद्भिपतमगविद्वन् श्रूढ
मृनिष् ॥” इ । ३ । ६६ । इति क्त्वा । स्त्रियां
टाप् ।) वेतनम् । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥

(भरणक्रिया । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८४ । १६ ।

“आसन्नपूजं चतुस्त्रयोमयो भूवृष

शर्वा भृत्ताभ्यधत्त जीवातु ॥”)

भृमि, पुं, (भ्रमति भ्रम्यति वेति । भ्रम + “भ्रमे
सप्रसारणश्च ।” उणा ४ । २० । इति इन् कित
सन्प्रसारणश्च ।) वायुविशेषः । घुरणा वातास
इति भाषा । जलादिभ्रमणम् । इत्युणादि-
कोषः ॥ (जि, कर्मनिष्ठाश्च । यथा, ऋग-
वेदे । १ । ३१ । १६ ।

“आपि पिता प्रमति सोमना

भ्रमिरस्रुविमन्त्रागामः ॥”

“भ्रमिभ्रामक कर्मनिष्ठाश्च इत्यर्थः ।” इति
तद्भाष्ये सायनः । भ्रमणशीलः । यथा ऋग-
वेदे । १ । ६९ । १ ।

“इमा उवां भ्रमयो मन्वसाना

यवावते न तुष्ट्या व्यभूवन् ॥”

“भ्रमय भ्रमणशीलाः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ।

श्रीणाविशेषे स्त्री । यथा ऋग्वेदे । १० । ३४ ।

“अययो न शुश्रूषाना ऋज्रीविभ्यो भृमि
धमन्तो अपगा अदृक्वतः ॥”

“यद्वा, भ्रम्यास्यो वीणाविशेषस्त धमन्तो वाद्-
यन्तः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

भृश, इर य उ अघ पते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर० अक-सेट् ।) इर अघभृत्
अभश्रूतः । पुषादिलामिच्छ इ इत्यर्थः । य भृशति
भृशत्वरिपताकिनोति इत्याहुः । उ भशित्वा
भृष्टा । इति । दुर्गादासः ॥

भृश स्त्री, (भृशति प्राशुर्ण्ये वर्तते इति भृश +
क ।) अतिशयः । तद्वति, जि । इत्यमरः
१ । ७ । (यथा, भारवै । ११ । ४६ ।

“भृशमारुधने यत् खाराध्यस्थ मरुतः ॥”

भृशम्, य, (भृश + क ।) प्रकर्षणः । सुहृदयः ।
शोभनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

भृशत, [ट्] पुं, पाषाणः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृष्ट, जि, (असृज + कर्मणि क्त ।) जलोपसेक
विना पक्वः । इति हेमचन्द्रः । भाजा इति
भाषा ॥

भृष्टतकुल, पुं, (भृष्टासौ तद्धन्तश्चेति कर्म
धारयः ।) भजनविशिष्टधार्मिकः । चाज
भाषा इति भाषा । अस्य गुणाः ।

“सुगन्धि कण्ठहारं पित्तो भृष्टतकुलः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

भृष्टयव पुं, (भृष्टासौ यवश्चेति ।) भर्जनं
विशिष्टयवः । यवभाजा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । घाना २ । इत्यमरः । बाहुकम् २ ।
इति शब्दचन्द्रिका । अस्य गुणाः घानाशब्दे
द्रव्यम् ॥

भृष्टान्न, स्त्री, (भृष्ट अन्नम् ।) भृष्टतकुलः ।
सुकि इति भाषा । तत्पर्यायः । कुहरम् २
न्यायम् २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भृष्टि, स्त्री, (असृज + भावे क्तिन् ।) भर्जनम् ।
शुश्रूषाटिका । इति मेदिनी । टे, २५ ॥

भृ गि भृतौ । भृजि । भर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आग-पर० सक-सेट् ।) गि भृणति सूत्रं ।
भृच्छि । भृजि भर्त्ते । इति दुर्गादासः ॥

भेक, पु, (विभेति इति । भी + “इणभौका पाश्र्व्यतीति ।” उणा । ३ । ४३ । इति कन् । जन्तुविशेष । व्याड इति भाषा । तत पयाय । मखूक २ वर्षाभू ३ शालर ४ जव ५ ददुर ६ । इत्यमर । १ । १ । २४३ । दृष्टिभू ७ शालर ८ । इति तट्टीका । जवज्जम ९ व्यङ्ग १ जवग ११ शल १२ नन्दन १३ गजवज्ज १४ अजिह १५ जिह्मोहन १६ । इति शब्दरत्नावली । नन्दक १७ कृता लय १८ रेक १९ । इति त्रिकाण्शेष । मख २० हरि २१ लुलुक २२ । कचित् पुस्तके लुलुकोऽपि पाठ । शालूक २३ कटुरव २४ । अख्य भासगुणा । सद्योवलकरत्वम् । अम तज्जनाहप्रमेहयकुलच्छदिनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्ट । भेच । इति भेदिनी । के, ३० । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५१ ।

“सदृशतेऽनीदुदधिनाघनयो न भेकमपि ॥”)

भेकट पु (भेक इव टलति । भेक + टल + ड ।) मत्स्यभेद । यथा । तुल्यौ भेकटवेकटौ । इति हिरूपकोष ।

भकनि, पु, मत्स्यविशेष । भाङ्गन इति भाषा । अख्य गुणा । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृढत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । इति राजवल्लभ । भेकलि । इति च पाठ ।

भेकपर्णी स्त्री (भेकाकृति पण्यमस्या डीष ।) मखूकपर्णी । इति कैचित् । (यथा,— “ततस्त्वं कन्याकाज्जवेमहेयैश्चावयेत्तथा । भेकपर्णोरसनेव गुह्यादयवटो हिताम् ॥” इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ढहस्रोमनाथ-रसे ॥)

भेकभुक् [भ] पु, (भेक भुङ्क्ते इति । भुज + क्रिप । सप्र । इति त्रिकाण्शेष ।

भेकी, स्त्री (भेक + “जातिरस्त्रीविषयाद्योपधात् ।” ४ । १ । ६३ । इति डीष ।) भेकप्रिया । ततपयाय । शिकी २ गण्डुपदी ३ वर्षाभू ४ इत्यमर । १ । १ । २४३ । अन्येऽपीबन्तभेक-यथाया एतदायका । मखूकपर्णी । इति राजमाता । (यथास्या पयायान्तरम् । “भेकी मखूकपर्णी च मखूभी न्नपण्यपि ॥” इति राजमातायाम् ॥)

भेड, पु, (भी + बाहुलकात् ड । अख्यत्वम् न गुणत्वम् ।) भेच । इति हेमचन्द्र । ४ । ३४३ । अख्य भाषा भेडा ।

भेडौ, स्त्री, (भेड + डीष ।) भेडभाष्या । अवी । अस्या दुग्धगुणा ।

“आक्रिक लवण खादु स्निग्धोष्णशरीरप्रखत । अद्वय तपण केश शृङ्गपित्तकफप्रदम् । शुक्लसङ्गितलोद्भवे कवले चानिले यरम् ॥”

इति भावप्रकाश ।

भेता, [भ] वि (भिनत्तीति । भिद + छच् ।) भेदकर्ता । यथा, यवहारतत्त्वे ।

“कुदाकपाणिर्विजये सतुभेता समीपत ॥”

भेद, पु (भिद + छच् ।) शत्रुवशीकरणोपाय चतुष्टयान्तर्गततृतीयोपाय । ततपयाय । उपजाप २ । इत्यमर । २ । ८ । २१ । परतो विज्ञेय आत्मसात करण भेद । इति भरत । तद्विशेषो यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“परस्परान्ते ये दुष्टा क्रुद्धा भीतावमानिता । तेषां भेद प्रयुज्जीत भेदसाध्या हि ते मता ॥ ये तु येनैव दक्षिण परस्मादपि विभ्यति । ते तु तद्वेषपातेन भेदनीया भृश तत ॥ आत्मनीया दृश्येदाशा परस्मादप्येङ्गयम् । खव हि दृश्येङ्गिमान् यथावद्वशमानयेत ॥ सङ्घता हि विना भेद शक्नेयापि सुदु सहा । भेदमेव प्रशंसन्ति तस्मान्नयविशारदा ॥ खसुखेनाययेङ्गेद भेद परसुखेन च । परीक्ष चाधु मन्ते भेद परसुखाच्छुतम् ॥ भेदा स्वकायसदृशं कुशलैर्ये हि भेदिता । भेदितास्ते विनिहिता नैव राजार्थवादिभि ॥ अन्त कोपो बहि कोपो यत्र स्यातां मही-क्षिताम् ।

अन्त कोपो महास्तत्र नाशक पृथिवीक्षिताम् । सामन्तकोपो बाह्यस्तु कोप प्रोक्तो मनोभिभि । सङ्घिषीश्वरानाभ्या तथा सेनापतेर्दृष्ट । अमात्रमस्त्रिणाश्वै रानुपुत्तात्तथैव च । अन्त कोपो विनिहिद्यो दाख्य पृथिवीक्षिताम् । बाह्यकोपे ससुतपत्ने सुमहत्पि पाथिव । सुहृन्तस्तु महाभाग । शीघ्रमेव जयी भवेत् ॥ अपि शक्रसमो राजा अन्त कोपेन नश्यति । सोऽन्त कोप प्रयत्नेन तस्मान्नेन्महीक्षिता । परत कोपसुतपाव भेदेन विनिगीयुष्या । ज्ञातीना भेदन कार्ये परेषां विनिगीयुष्या । रक्ष्यन्ते प्रयत्नेन ज्ञातिभेदस्यात्मन । ज्ञातय परितप्यन्ते सतत परितप्य यम् । तथापि तेषां कर्त्तव्यं सुगम्भीरेण चेतसा । ग्रहण दानमाणाभ्यां भेदस्तेभ्यो भयङ्कर ॥ न ज्ञातिरनुयुक्ताति न ज्ञातिदग्धुमिच्छति । ज्ञातिभिर्मदनीयास्तु रिपवस्तेन पाषिचै । भिन्ना हि शक्या रिपव प्रभूता खल्येन सेन्येन निहन्तुमानो । सुसङ्गतानां हि ततस्तु भेद कार्यो रिपूनां नयशास्त्रविद्धि ॥”

इति मातङ्गे राजधर्म २२२ अध्याय ॥ ३॥ द्वेध । विशेष । विदारणम् । इति भेदिनी । ने, १२ । (तथा च कामन्दकीये । १ । ५ । १६ ।

“पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थ-क्षदाभियायाक्खते फलाय । पुन प्रसर्पेन्नविशुद्धपृष्ठ प्राप्नोति त्रीन् खलु प्राक्भेदम् ॥”)

विरेक । यथा, ज्ञास्थान्यवनाटकै । “काशे धूमस्तुवाद्यां वनवति मरुते खेदभेदोपवासा वङ्गेभ्यो च पिष्ट सपिष्टमनिष्टं वारिपान क्षपत्तौ ॥”

भेदक, वि, (भिद + क्बुल ।) विदारक । यथा मनौ । ६ । २८५ ।)

(“सक्रमञ्जयद्येनां प्रतिमानाश्च भेदक । प्रतिज्ज्याच्च तत सख पञ्च दद्याच्छतानि च ॥” विरेचकौषधादि । (विरेचकौषार्थे विषयो यथा “नवज्वरे च ये योगा भेदका परिकीर्त्तिता । ते तथैव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य दृढमलादिकम् ॥” इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे विरेकाधिकारे ॥) पृथककारक । यथा । “भेदयति अन्यपदाथ पृथक करोतीति भेदक नान्ना शिव गोत्रेण गार्ग्य ।” इति कारकटीकाया दुगादास ॥ अपि च ।

“भेदभेदकयो द्विष्ट सम्बन्धोऽन्योन्यामिष्यते । द्विष्टो यदपि सम्बन्ध घट्टतपत्तिस्तु भेदकात् ॥”

इति कलापटीकाघृतभर्तृहरिकारिका । (“सामान्यस्य भेदको विशेष प्रकार ।” इति च ५ । ३ । ६६ । इत्यस्य । काशिकाट्टति ॥)

भेदन, स्त्री, (भिदतिनेनेति भिद + क्युट ।) हिङ्गु । इति राजनिर्घण्ट । विदारणम् । इति भिदघातोभविर्भट प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

(भेदकारके, वि ॥ यथा, भागवते । ३ । २६ । २ । “यदाहुषण्ये तत ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ।

“अहङ्कारनिवर्तकमिति खामियाख्यानम् ॥” विरेचनकारके च । यथा च सुश्रुते । १ । १८८ । १४॥

सख पित्तकर मयमन्त्र दीपनरोचनम् । भेदन कफघातज्ञ हृदय वक्षिर्विशोधनम् ॥”)

भेदन, पु, (“भियतेनेनेति ” भिद + क्युट ।) अन्धवतस । (भिनत्ति भूमिमिति । ल्यु ॥

शूकर । इति राजनिर्घण्ट । भेदित् वि, (भिद + क्बिच् + कर्मणि क्त । , भिन्न । दारित । इत्यमर । ३ । १ । १० ॥

भेदी, [व] पु, (भेत्तु श्रौलमस्येति । भिद + क्बिणि ।) अन्धवतस । इति राजनिर्घण्ट । (गुणादयो ऽस्यान्धवतसशब्दे विज्ञेया ॥)

भेदकर्त्तरि तद्विशिष्टे च वि । (यथा भागवते । ३ । १५ । ३३ ।

“युगपादित ह्युदरभेदि भय यतोऽस्य ॥”)

भेदुर, स्त्री, (भिदुर + एष्टोऽरादित्वात् साधु ।) भिदुरम् । वज्रम् । इति हिरूपकोष ।

भेर, पु (विभेदसादिति । भी + ऋच्चेन्नाय-वञ्जेति । उणा । २ । २८ । इति रन् ।) पटह । भेरी । दुन्दुभि । इति सन्धिप्रसारी-यादिह्रस्वाः ।

भेरि स्त्री, (विभ्यति शत्रुवीर्या इति । भी + “वडक्रादयश्च ।” उणा । ३ । ६६ । इति क्रिन् ।

वडहुलकोद् गुण ।) दृढच्छट्का । तत्पयाय । आनक २ दुन्दुभि ३ । इत्यमर । १ । ७ । ६॥

भेरी ४ आनकदुन्दुभि ५ आनकदुन्दुभि ६ । इति तट्टीकायां भरत । (यथा, “यतो भेरि वैखनोऽप्यद्वैतपटहशृङ्गाहकादिभेदेन शब्दा अभिवादिषा ।” इति पञ्चतन्त्रे प्रथम-तन्त्रम् ॥)

भेषजं

मेरी स्त्री, (विभक्ति शब्दबोद्धा इति । भी + क्रिन् । छदिकारा इति पक्षे ढीप ।) मेरी । इत्यमरटीकायां भरतः ।

वराह उवाच ।

“मेरीशब्दमकृत्वा तु यस्तु मां प्रतिबोधयेत् ।
बधिरो जायते भूमे । जन्मेकश्च न सशयः ॥
तस्य वक्ष्यामि सुयोगि । प्रायश्चित्तं मम प्रियम् ।
किंलिवाद् येन सुखे मेरीताडनमोहितः ॥
अस्य कस्यचिन्मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादश्याम् ।
आकाशशयनं कृत्वा शीघ्रं सुखेत् किंलिवात् ॥
य एतन् विधानेन वसुधे । कर्म कारयेत् ।
अपराधं न गच्छेत् मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वराहपुराणे मेरीताडनापराधप्रायश्चित्तम् ॥

(यथा च, सुसुते । २ । २०६ । ६ ।

“एतेन भेष्य पटहाश्च दिग्धा

नान्वयमाना विषमाशु हन्तुः ॥”)

भेरुङ्ग, स्त्री, गर्भधारणम् । भयानकं, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

भेरुङ्गा, स्त्री, (भेरुङ्ग + टाप् ।) देवताविशेषः । यक्षिणीभेन् । इति मेदिनी । ङे, ३४ ॥ सा देवता काकी । यथा,—

“त्रिकोणजिनया जिह्वा परमास्तरज्जिता ।
महाविद्येश्वरी श्वेता भेरुङ्गा कुलसुन्दरी ।
इति कालीकुलसर्वस्वे श्रीशिवपरशुरामसवादे
आद्याया सङ्गनानामस्मोच्चम् ॥

भेज त्रि, (भी + “भजेन्नायव्यति ।” उणा २ । २८ । इति रन् रस्य लत्वम् ।) भीरु । ऋक् । इति मेदिनी । ङे, ३३ ॥ पञ्चल । इति शब्दरत्नावली ॥

भेज, पुं, (भी + रन् लत्वम् ।) इव । सुनिविशेव । इति मेदिनी । ङे, ३३ ॥ भेजकम् । इति सविप्रसारोद्यादित्ति ॥

भेजक, पुं, स्त्री, (भेज + कर्त्तृ क्त्वा ।) नद्यादि तरणसाधनम् । भेजा इति भाषा । ततः प्रपञ्च । इव २ कोल ३ उडूपम् ४ उडूपम् ५ तरण ६ तारण ७ तारक ८ । इति शब्दरत्नावली । तरीष ६ । इति अटा घट ६ ।

भेष, ऋ ण भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा उभ अक -सेट ।) ऋ आवभेषत् । ण भेषति भेषते विभेषे । इति दुर्गादासः ॥

भेषज स्त्री, (भिषजोवेद्यस्येदमित्यस्य निपातनादेवम् । यद्वा, भेष रोग जयतीति । जि + ङ । औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ “आस्ति भेषजीजनाय ।” इति ऋकसंहिता । २ । ३३ । ७० । अथ भेषजभक्षणसमया ।

“भेषज्यमभ्यवहरेत् प्रभाते प्रायशो बुधः ।
कषायास्तु विशेषेण तत्र भेदस्तु दृश्यते ॥
श्रेयः पञ्चविधं कालो भेषज्यमहमेष्टुयात् ।
किञ्चित् सूर्योदये जाते तथा दिवसभोजने ।
सायन्तने भोजने च सुहृद्वापि तथा निशि ॥”

५४३

भेषजं

तत्र प्रथमं कालः ।

‘प्रायः पित्तकफोदके विरेकवमनार्थयो ।
लेखनार्थं च भेषज्यं प्रभाते नाग्रमाहरेत् ॥
अथ द्वितीयं कालः ।
भेषज्यं विगुणैरूपानि भोजनार्थे प्रशस्यते ।
अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मित्रं रुचिरमाहरेत् ॥
समानवातं विगुणैर्मन्त्रेभ्यो बद्धिहीनम् ।
दद्याद्भोजनमध्ये च भेषज्यं कुशलो भिषकः ॥
यानकोपे तु भेषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् ।
हिकान्तेपककम्पेऽप्यूर्ध्वमन्त्रे च भोजनात् ॥
अथ तृतीयं कालः ।
उदाने कुपितं वाते खरभङ्गादिकारिणि ।
ग्रासग्रासान्तिं देयं भेषज्यं साध्यभोजने ॥
प्रायेऽप्रदुष्टे साध्यस्य भुक्तस्थान्ते प्रदीयते ।
औषधं प्रायशो धीरे कालोऽथ स्यात् तृतीय-
यकः ॥

अथ चतुर्थं कालः ।

सुहृत्सुहृच्च तदृष्टद्विहिकान्वासगदेष्टु च ।
साम्रश्च भेषजं दद्यादिति कालचतुर्थकः ॥
अथ पञ्चमं कालः ।
‘ऊर्ध्वगन्धु विकारेषु लेखने च हृद्ये तथा ।
पाचने शयने दीयमन्तं भेषजं निशि ॥
इति पञ्चमं कालः ॥

निरन्नस्य भेषजस्य गुणमाह ।

‘बीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहोत्रं
हन्त्यात्तदामयमसशयमाशु चैव ॥
तद्वातलृङ्गद्वयवतीन्दुभिश्च पीतं
न्यानि परां नयति चाशु वल्लभश्च ॥
साम्रस्य भेषजस्य गुणमाह ।

‘शीघ्रं विपाकस्तुपपत्तिवत् न हिंसा-
दन्नाहतं न च सुहृद्वेदनाग्निरोत् ।
एतद्विषं स्मरिवाजलज्जगन्नाथं
प्रागभोजनादयदृष्टं किञ्चित् तत्र तद्वत् ॥’
तद्वत् अन्नाहतवत् भेषजमिति शेषः ।
औषधशेषे भुक्तं भोजनशेषे यदौषधं पीतम् ।
न करोति गर्होपशमं प्रकोपयत्यन्वरोगाञ्च ॥
पीतमित्युपलक्ष्यम् । लौघादि च ।

‘अनुलोमोऽनिलः स्वास्थः सुपुष्पासुमनः कुतः ।
लघुलभिन्निधोऽन्नारण्यद्विजोर्ध्वमिच्छति ॥
कामो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमश्चक्षुःशिरोरुचः ।
अरतिवल्गुहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥
अथ भेषजभक्षणविधिमाह चरकः ।

देवान् गुरुं कथां विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।
आश्विषञ्च समादाय अह्नया भेषजं भजेत् ॥
रसायनमिवर्षाणां देवानामिव आहृतम् ।
सुधैवोत्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते ॥
अक्षदद्यान्विद्वेजभूषणाकानिजानला ।
ऋषयः सौषधियासा भूमिदेवाश्च पाशु व ॥
इत्याद्याश्विषः ॥

‘औषधं हैमरजतवन्द्यं भाजनपरिस्मितम् ।
पिबेदास्त्रजनस्थायं प्रसन्नवदनैश्च ॥
प्रशान्तस्तूपविज्ञाय पीत्वा पाचनमोसुखम् ।

भेषजं

नि शिष्याचम्य सलिलं ताम्बूलाद्युपयोगयेत् ॥
अथ भेषजानां विधानानि ।
स्वरसञ्च तथा कल्कं कायञ्च हिमफाण्डकौ ।
श्रेया कषाया पञ्चेत लघवः सुयधोत्तरम् ॥
तत्राहौ खरसविधिः ।

आहृतत्ततश्चाह्नयात्तत्राह्नयात्तुस्मान् वसु-
इवे ।

वल्गुनिष्पीडितो यञ्च स्वरसो रस उच्यते ॥

अथ कल्कविधिः ।

‘द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् ।
प्रक्षिप्य गालयेद्दृष्ट्वा तन्मानं कर्षसंस्मितम् ॥
कल्को मधु द्रव तैलं दीपं दिगुणमात्रया ।
सितां गुरुं समं दद्याद्द्रवा देयाश्चतुर्गुणाः ॥
अथ कायविधिः ।

पानीयं बोद्धव्यं शुद्धं द्रव्यपक्षे क्षिपेत् ।
नृत्पात्रे काययेद्द्रव्याह्नयमाश्रावयेत्ततः ॥
कषादौ तु पलं यावद्द्रवात् बोद्धव्यं जलम् ॥
बोद्धव्यं बोद्धव्यम् ॥ * ॥

अथ हिमविधिः ।

‘सुखं द्रव्यपलं सन्ध्यां वङ्गमिर्नोरपक्षे भुजम् ।
निशेषितं हिमं स स्थापय्या शीतकषायकः ॥
अथ फाण्डविधिः ।

‘सुखं द्रव्यपक्षे सन्ध्यां जलसुखं विनि क्षिपेत् ।
नृत्पात्रे कुडवोस्मान् ततस्तु आवयेत् पुटान् ॥
स स्थापय्या चूषद्द्रव फाण्डस्तन्मानं दिपलोक्षितम् ।
चौद्रं सितां गुडादौस्तु कर्षमात्राद् विनि-
क्षिपेत् ॥ * ॥

अथ तक्षुजलविधिः ।

‘कण्डितं तक्षुजलं चलेऽष्टगुणिते क्षिपेत् ।
भावयित्वा जलं ग्राह्यं दयं सर्वञ्च कम्पसु ॥
अथ मन्त्रविधिः ।
‘चले चतुर्थ्यले शीते सुखं द्रव्यपलं क्षिपेत् ।
नृत्पात्रे मन्त्रयेत् सन्ध्यां तस्माच्च दिगुणं
पिबेत् ॥

अथ चूर्णविधिः ।

‘अव्यक्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वल्गुगालितम् ।
ततः स्थावर्त्तं रणं सोदस्तन्मात्राकर्षसंस्मिता ॥
चूर्णं शुद्धं समो देयः शर्करा दिगुणा मता ।
चूर्णं भुजितं हिङ्गुं दयं नोतुक्तेद्विजवेत् ॥
अथ भावनाविधिः ।

‘द्रवेण यावता सन्ध्यां चूर्णं सर्वं भुजं भवेत् ।
भावनाया प्रसाधनं चूर्णं प्रोक्तं भिषग्वरे ॥
अथ पुटपाकविधिः ।

‘पुटपाकस्य कल्कस्य खरसो यद्वत्तं यत् ।
अतस्तु पुटपाकानां शुक्तिरचोच्यते मया ॥
पुटपाकस्य पाकोऽथ केपस्याङ्गारवर्षता ।
लेपश्च द्वाङ्गुलं स्थूलं कुप्याद्वाङ्गुलमात्रकम् ॥
काष्ठीरोषट्कन्यादिपत्रैर्वदन्तुपुष्पम् ।
पलमात्रो रसो ग्राह्यः कषमात्रं मधु क्षिपेत् ॥
कल्कचूषद्द्रवादास्तु देया कोलमिता बुधे ॥
अधोव्योदकविधिः ।
‘अहोर्नाशशेषेण चतुर्थेर्नाशकेन वा ।

अथवा कायमेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ।
अथ क्षीरपाकविधिः ।
'क्षीरमष्टगुणं त्रयात् क्षीराक्षीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं ततपीतं शूलभासोऽङ्गं जयेत् ॥'
अथावलेहविधिः ।
'काथादेयत पुन पाकात् घनत्व सा रसक्रिया ।
सोऽवलेहश्च लेहश्च तन्मात्रा स्यात् पलो

चिता ॥

अथ वटिकाविधिः ।

वाटका अथ कथ्यन्ते तन्नामवटिका वटी ।
मोन्को गुटिका पिण्डी गुडो वर्तितयोच्यते ।
लेहवन साध्यते वटौ गुडो वा शकराद्यवा ।
गुग्गुलुञ्जा क्षिपेत्तत्र चूय तन्निर्मिता वटी ॥

अथ सन्धानविधिः ।

द्रवेषु चिरकालं त्रयं यत् धन्विता भवेत् ।
वासवारिष्ठमेतत् प्रोच्यते भेषजोचितम् ॥

अथ घातनां शोधनमारणविधिः । तत्र
शोधनविधिः ।

पतलीकृत्य पत्राणि हेतुं वटौ प्रतापयेत् ।
निविष्टे सप्ततन्नाणि तैले तन्ने च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कवाये तु जिघा चिघा ।
एव हेतुं परेषाञ्च घातनां शोधनं भवेत् ॥ ॥

अथ खण्डस्य मारणविधिः ।

खण्डस्य द्विगुणं सूतमन्वेन सह मद्भवेत् ।
तन्मूलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम् ॥
गोलकञ्च ततो रुद्धा सरावद्वट्टसपुटे ।
त्रिप्रह्नोपलैर्दद्यात् पुटान्धे चतुर्दश ।
निरुध्य जायते भस्म गन्धो देय पुन पुन ॥

अथ स्नेहपात्रविधिः ।

स्नेहस्तुवधं प्रोक्तो ह्यतः तैलं वसा तथा ।
मन्वा च ततः पिबेन्मन्त्रं क्षिप्रदंष्टुदिते रवौ ॥

अथ पञ्चकर्माणि ।

प्रथमं वसनं पञ्चाङ्गिरसञ्चाशुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि निरुद्धेषोत्तरं तथा ॥

अथ फलवर्तिविधिः ।

हृताभ्यर्क्ते गुदे क्षिप्त्वा क्षणात् खातुल्लसन्निभा ।
मलप्रवर्तिनीं वर्त्ति फलवर्तिञ्च सा स्मृता ॥

अथ नस्यग्रहणविधिः ।

नस्यं तत्र कथ्यते धीरेनासाग्राञ्च यदौषधम् ।
लावणं नस्तकर्मेति तस्य नाम द्वयं मतम् ॥

अथ धूमपानविधिः ।

धूमस्तु षड्विधं प्रोक्तं भ्रमनो ह ह्यस्तथा ।
रचनं कासहृत्तं चैव वामनो जगधूपनम् ॥

अथ मण्डपकवलप्रतिसारणविधिः ।

तत्र मण्डपः ।
क्षेदक्षीरकाथादिद्रवे सन्ध्याभोजनम् ।
आपूर्य्ये स्थापयेत् नावद्विधिराण्डधधारणे ॥

अथ कवलः ।

वानापत्तकफलस्य त्रयस्य कवलं मुखे ।
अर्द्धं निक्षिप्य सप्तयं निष्ठौघेन कवले विधिः ॥

अथ प्रतिसारणम् ।

दन्तजिह्वासुखार्तां यन्मूर्च्छाकलावलेहकैः ।

शुनैर्वर्षणमकुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥

अथ स्नेहविधिः ।

स्नेहस्तुविधं प्रोक्तं सापोष्णस्नेहसंज्ञितः ।
उपनाहो ब्रह्म स्नेहं सर्वं वाताग्निहारिणम् ॥

अथ कणपूरणविधिः ।

स्नेहयेत् कणदेशम् किञ्चित् पार्श्वशायिनः ।
मूत्रे स्नेहे रसेरुक्ते कोष्णे ओजं प्रपूरयेत् ॥
कणश्च पूरितं रन्नेच्छत पञ्चशतानि वा ।
सहस्रं वापि मात्रायां ओजकण्डशिरोगदैः ॥
रसादौ पूरणं कर्णं भोजनात् प्राक् प्रशस्यते ।
तेजादौ पूरणं कर्णं भास्करेऽस्तसुपागते ॥ ॥

अथाक्षेपविधिः ।

अथाक्षेपस्य नामानि क्षेपक्षेपनलिप्तयः ।
क्षेपक्षेपे विषहा वर्य्यं स च क्षेपक्षिप्ता मतः ।
न रात्रौ क्षेपनं कुर्यात् शुष्यमात्रं न धारयेत् ॥

अथ शोणितस्त्रावणविधिः ।

शोणितं स्त्रावयेन्मन्त्रोत्तराभ्यं प्रथमौषधं च ।
प्रथमं प्रस्थाप्यमथवा प्रस्थाप्यैर्हमथापि वा ॥
श्रुतकाले स्वभावेन शोणितं स्त्रावयेन्नरः ।
लग्नदोषयन्त्रिशोषाद्या न स्यू रक्षिरपातनात् ॥

अथाश्मोतनविधिः ।

काथक्षौद्रासवस्नेहविन्दूनां यत्तु पातनम् ।
हृद्गुणोष्णीकितं नेत्रे प्रोक्तमाश्मोतनं हितम् ॥

अथ विडालकविधिः ।

विडालको वह्निर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते ।
तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखालेपविधानवत् ॥

अथ तपणविधिः ।

वातातपरजोह्वने वेष्मन्तानशायिनः ।
आधारौ माघचूर्णेन क्षिप्तेन परिमण्डितौ ॥
समौ द्रष्टव्यसम्पाद्यौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोषयोः ।
पूरयेद्दृष्टतमखेन विलीनेन मुखोदके ॥

अथाञ्जनविधिः ।

"अथ सन्ध्यादोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ।
अञ्जनं क्रियते नेत्रे तद्द्वयश्चाञ्जनं मतम् ॥

अथ प्रत्यञ्जनविधिः ।

गतदोषमपेताश्च प्रपञ्चयन् सन्ध्यागमनसा ।
प्रत्याख्याद्यि यथादोषं काव्यं प्रत्यञ्जनं ततः ॥

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

अथ भेषजकरणभक्षणदिनम् । तत्र तिथयः
विष्टिभिन्ना शोभना । वारा रविसोमबुध
हस्तस्यतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि पूर्वफलगुणौ
पूर्वाषाढापूर्वभाद्रपक्षमाभरणशेषाविश्राखा-
र्त्तभिन्नाणि । जन्मदिवसं निविडम् ।

"जन्मानि मिथुनकन्याधनुर्मौलसंज्ञकानि ।
तत्र शुक्रबुधचन्द्रशुक्रौ वतस्तु प्रशस्तानि ॥"

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

(करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तत् यदुप-
करणात् उपकल्प्यते भिन्नजो घातुषान्याभि-
निर्गुणौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायात्तम् ।
तद्विधं यथाभ्यभेदात् देव्यप्राप्त्यं युक्ति-
यपस्यस्य । तत्र देव्यप्राप्त्यं मन्त्रोप-
मणिमङ्गलकल्पहारहोमनियमप्रावचितीप

वासस्वस्थयनप्रणिपातगमनादि । युक्तिर्यथा
अथ सशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टव्याः ।
एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं ब्रह्मभूत-
मद्रव्यभूतञ्च, तत्र यदद्रव्यभूतं तदुपायाभि-
ज्ञतम् । उपायो नाम भयदशनविस्त्रापनचो-
भयहृषणभर्तृसनं वधनन्वस्वप्रसवाहनादिरुक्तौ
भावः यथोक्ता विदुःपायाश्च । यत्तु ब्रह्म-
भूतं तदमनादिषु योगसुपैति । तस्यापीय-
परीक्षा, इदमेव प्रकृत्या शब्दगुणमेवप्रभाव-
मस्मिन् देशे जातमस्मिन् ऋतौ एव गृहीतमेव
निहितमेवसुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन्
ऋतौ एवविधस्य पुरुषस्यैतावन्तद्विधमपकर्ष-
यति उपशमयति वा अन्यदपि चैवविध-
भेषजमभूतञ्चानेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति ।
इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

भेषजाङ्ग, क्षौ (भेषजस्य औषधस्य अङ्गमवयव-
इव ।) अतुपानम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भेष, क्षौ, (भिक्षायां सन्धे इति । भिक्षा +
भिक्षादिभ्योऽणः । ३ । २ । ७८ । इत्यणः ।)
भिक्षासन्धे । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥
अपि च ।

"भिक्षाश्रममनुदयोगान् प्राक्तेनाप्यनिमित्तम् ।
अथापितुं तद्वैद्यो भोक्तव्यं मनुजवतीत ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रतीक्षणचोपशमनम् ॥
(भिक्षेव स्वार्थे अणः । भिक्षा ॥ भिक्षामवे-
भिक्षालब्धे वा चिः)

भेषजीविका, क्षौ, (भेषेण जीविका ।) भिक्षया
जीवनोपायः । तत्पठ्याय । पैष्ठिन्यम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भेषसुक [ज] त्रि, भेषाशी । भिक्षाशो-
भेषं भुङ्कते यः । इति कर्त्तरि क्प्रिप्रत्ययेन ।
निच्यत् ॥ (यथा, महाभारते ११ । ४६ । ३ ।
"गुरुणा समनुज्ञातो भुङ्क्षितान्नमङ्कतसयन् ।
हविष्यभेषसुक चापि स्थानासनविहार-
वान् ॥ ")

भैमी, क्षौ (भैमिनोपाधिता भीमस्य इयं वेति ।
भीम + अणः डीपः ।) भौमेकादशी । यथा,
अथ भैमी । विष्णुधर्मोत्तरः ।

"श्रमशोर्धिं श्रमशरे भावे भावि प्रजापते ।।
एकादश्यां चिते पक्षे सोपवाचो जितेन्द्रियः ।
द्वादश्यां घटतिजाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
तिलस्त्रायो तिलोदको तिलहोमौ तिलोदकौ ।
तिलस्य दाता भोक्ता च घटतिशी नावसी-
इति ॥"

मतस्यपुराणे ।

"यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत ।।
अन्येष्वपि दिनेष्वेव न शक्तस्त्वसुपोवितुम् ॥
ततः पुण्यामिमां भीमतिथिं प्रापप्रणाशि-
जीम् ।
उपोष्य विघ्नानेन गच्छ विघ्नोः परं परम् ॥
भीमतिथिं भीमिनेन ख्यातां एकादशीम् ॥
इत्येकादश्यात् ॥ ॥

भैरवः

अपि च ।

पितामह उवाच ।

‘मात्रमासं शुक्लपक्षे शुक्लपक्षे युता पुरा ।
एकादशी तथा चैवा भीमेन समुपोषता ॥
आश्वयुजं व्रतं कृत्वा पितृणां मनुष्यो भवेत् ।
भीमदादशीति विष्णुता प्राणिनां पुण्यवह्निनी ।
नक्षत्रेषु विनाप्येषा ब्रह्महत्यादं नाशयति ।
विनिहन्ति महापापं कुतूषो विषय यथा ।
कुपुतस्तु कुलं यद्वत् कुमाभ्यां च प्रति यथा ।
अधमश्च यथा धर्मे कुमन्तो च यथा वृषम् ॥
अज्ञानेन यथा ज्ञानं शूचिश्चाशूचता यथा ।
अब्रह्मया यथा ब्राह्मं सत्यश्चेवातृतेयथा ॥
हिमं यथोष्णमादद्यादनयश्चार्थसचय ।
यथा प्रकीर्तनादानं तपो वै विष्णुयादयथा ॥
अशिक्षया यथा पुत्रो गावो दूरगतेर्यथा ।
क्रोधेन च यथा श्रान्तं यथा वित्तमवहन्ता ॥
यथा समीहनाशज्ञानं फलानां च यतव्रता ।
तथैव पापनाशाय प्रोक्तं एकादशी शुभा ॥
ब्रह्महत्या सुरापांश्च स्त्रियं गुर्वङ्गनागम् ।
सुगणदुष्पणातानि नहि हन्ति त्रिपुष्करम् ॥
न चापि नैमिषक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं प्रभासकम् ।
कालिन्दी यमुना गङ्गा न रेवा न सरस्वती ॥
न चैव सर्वतोऽपि एकादश्यां समानि च ।
न दातुं न जपो होमो न चाप्यमुल्लसत् कश्चित् ॥
एकतः पृथिवीदानमेकतो हरिवाचर ।
वतोरप्येका महापुण्या इत्येकादशी परा ॥
अस्मिन् वराहवृषे कृत्वा देहं हट्टकम् ।
घटोपरि नवे पात्रे कृत्वा वै ताम्रभाजने ॥
सर्ववैजन्तु वै विप्रा वितवश्चावशुष्ठिते ।
सहिरण्यप्रदीपाद्यैः कृत्वा पूजां प्रयत्नतः ॥
वराहाय नमः पादौ क्रोडाकृतिं नमः कटिम् ।
नाभिं गभीरभोराय उरु औवत्तधारिणे ॥
बाहुं सहस्रशिरसे धौवां सर्वेश्वराय च ।
मुखं सर्वज्ञाने पूज्यं कलाटं प्रभावाय च ।
केशा शतमयखाय पूज्या देवस्य चक्रिणः ॥
विधिना पूजयित्वा तु कृत्वा जागरणं विशिष्टं ।
श्रुत्वा पुराणं देवस्य माहात्म्यप्रतिपादकम् ॥
प्रातर्विप्राय दत्त्वा तु याचकाय शुभाय च ।
कनकक्रोडचङ्कितं सन्निवेशं परिच्छेदम् ॥
पञ्चाक्षं पारणं कृत्यान्नातिष्ठत्तं सुहृद्वृतं ।
एव कृत्वा नरो विप्रा न भूयः स्तनपो भवेत् ॥
उपोष्येकादशीं पुण्यां सृज्यते वै श्रवणयात् ।
मनोभिरनघितावाप्तिं कृत्वा सर्वव्रतादिकम् ॥’
इति भारुके एकादशीमाहात्म्ये १२७
अध्यायः ॥ (भीमस्य राज्ञः अपत्यं अयं स्त्री ।
भीमराजचन्द्रिनी इममन्तो । यथा, महा-
भारते । ३ । १६४ । ११ ।

“नादिभ्यत वा वृषसुता भैमी तन्नाय कस्य
चित् ।”)

भैरवं, त्रि (भीरोरिदं चावहत्त । भीरु + अयम् ।)
भयानकम् । इत्यमरः । १ । ७ । २ । (यथा
महाभारते । १ । १६४ । २७ ।

पृष्ठ

भैरवः

“सखेन च कटीदेशे यज्ञं वाचसि पाकम् ।
तद्रथो द्विगुणं चक्रे वनतः भैरव रवम् ॥’)

अस्य पर्याया भयङ्करशब्दे द्रष्टव्या ॥
भैरवः, पु, (भीमयङ्करो रवो यत् । इति भीरवः ।
तत् स्वार्थे अण् ।) शङ्करः । इति मेदिनी । वै
४६ ॥ भयानकरश्च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नदविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ रागमेन ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ ३३ ॥ अष्टभैरवाणां स्तुतपत्तियथा,
“देवाधिपं सप्तनपत्तं हरोरसि गदां क्षिपन् ।
संस्थितस्तु महायोगी सर्वोधार प्रजापति ॥
गदापातस्तदादभूरि चतुर्धास्त्रमयायतत ।
पूर्वधारसदभूतो भैरवोऽसिचमप्रभ ॥
विद्याराजिति विष्णुता पद्ममालाविभूषित ।
तथा त्रिष्वधारोऽप्यो भैरवः प्रेतमास्थित ॥
कामराजिति विष्णुता कल्याणनमप्रभः ।
नगराजिति विष्णुताचक्रमालाविभूषित ।
क्षतजाह्नविराजतो भैरवः मूलभूषित ।
सच्छन्दराजिति विष्णुता इन्द्रायुधमप्रभ ॥
भूयिष्ठद्विधिराजतो भैरवः फलभूषित ।
स्त्रातो कलितराजिति श्रीमोज्ञनमप्रभ ॥
ततोऽभूदेवराजिति भैरवः क्षतजादयः ।
उग्रराजो बभूवाय क्षतजङ्घैरवोऽपरः ॥
एवं हि सप्तरूपोऽप्यौ कथ्यते भैरवो मुने ।।
विश्वराजोऽष्टमः प्रोक्तो भैरवाकसुस्थितः ॥
इति वामनपुराणे अन्वकवरप्रदाने भैरवप्रादु-
भावे ६७ अध्यायः ॥ ३३ ॥
शारदीयदुर्गापूजायां अष्टौ पूज्यभैरवा यथा,
“आदौ महाभैरवश्च सङ्कारभैरव तथा ।
असिताङ्गभैरवश्च चण्ड भैरवमेव च ॥
ततः कालभैरवश्च क्रोधभैरवमेव च ।
ताम्रचूडश्च चक्रचूडश्च अन्तो च भैरवद्वयम् ॥
यतान् सपुण्यं मध्ये च नवशक्तीश्च पूजयेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे दुर्गापूजायाम् ६१
अध्यायः ॥
ताम्रचूडश्च चक्रचूडयोः स्थाने कपालभैरवद्व-
भैरवौ ज्ञेयौ । इति तन्त्रेव गणपतिखण्डे ४१
अध्यायः ॥ ३३ ॥ अपि च ।
“असिताङ्गो वरचङ्कः क्रोध उन्मत्तचक्रकः ।
कपालो भीमश्चैव सङ्कारश्चाष्टमः स्मृतः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ ३३ ॥
शिवगणाधिपभैरवो यथा,—
‘नन्दो भङ्गी महाकालो वेतालो भैरवस्तथा ।
अङ्ग भूत्वा महेशस्य वीरभौताक्षपोषणा ॥
यैमानुषशरीरेण प्रापिरे तपसो व्रजातः ।
गङ्गानामाधिपत्यं ते जानन्ति हर परम् ॥”
इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥ ३३ ॥
करवीरपुरराजचक्रशेखरपञ्जीतारावतीगर्भं
महादेवजातमुत्त । स च पुरा भङ्गी बभूव
पार्वतीप्रापातं वानरमुखो भूत्वा भैरव इति
नाम्ना ख्यातः । यथा,—
“प्रविवेश ततो देवी खय तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यां कामार्थं समुपस्थितः ॥

भैरवः

कामावसाने तस्यां वधो जातः सुतद्वयम्
अभवत्तपश्चादूर्णः । तथा शाखागङ्गायाम् ॥
तत्तत्तयोनाम चक्रे नारदो वचनानुप ।।
अष्टौ भैरवनामाभून् भीरो पुत्रो भयङ्करः ।
वेतालसदृशः कथ्यो वेतालोऽभूत्तथापरः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ ३३ ॥

अपि च ।

“योऽप्यौ भङ्गी हरस्तौ महाकालोऽपि भर्गजः ।
तावेव गौरीपतिं सम्भव नरवोनिजौ ॥
वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां वृषवेष्टमानः ।
यथा भङ्गिमहाकालादुत्पन्नौ प्राक् तथा शङ्ख ।
योऽप्यौ महाभैरवाश्च सकाशं शारभो हरः ।
भैरवः पृथगेवाय गङ्गाध्यासो हरात्मजः ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥ ३३ ॥

दुर्गायास्त्रिगिरिस्थभैरवो यथा,—

“तन्त्राध्यै भैरवो देवो भर्गसङ्गमसम्भवः ।
दुर्गायास्त्रि वरगिरौ खगस्थोऽपमभूभिः ॥
योऽप्यौ शरभरूपस्य मध्यखण्डादिभैरवः ।
स एव भैरवाख्योऽयं पञ्चवक्त्रस्य मन्त्रकैः ॥
स पूज्यः तत्र मतिमान् स याति शिवलोकताम ॥”

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥ ३३ ॥

भैरवस्य मन्त्रो यथा,—

“केवलं सपरो हृदि बहुरक्षरसमन्वितः ।
चक्रविन्दुसमायुक्तं हयरोवस्य बीजकम् ॥
भैरव पाङ्कजायन्तु वनमालिखत्पङ्कजम् ।
वाराहेण तु बीजेन पूजयेत्तु विधानतः ॥
सपरो ह्यवमुत्सारविशमाभ्यां समन्वितौ ।
महाभैरवमन्त्रोऽयं भैरव तत्र पूजयेत् ॥”

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ ३३ ॥

अस्य ध्यानं यथा—

“भैरव पाङ्कजायन्तु रक्तगौरस्तुभुजः ।
गर्गं पद्मं च शक्तिं च चक्रं चापि करेण च ।
विभूदेवा पुरोभागे पूज्योऽयं विष्णुरूपकः ॥”
इति तन्त्रेव ६० अध्यायः ॥ ३३ ॥

अस्य गायत्री यथा,—

“महाभैरव विद्महे कीर्तिरूपाय धीमहि ।
तन्न कामो भैरवस्तु देवी विद्वत् प्रचोदयात् ॥
यथा भैरवरूपस्य गायत्री मे प्रतिष्ठिता ।
यथेष्टमासमद्यादिभोजनाय मया भुतः ॥
महाभैरवरूपोऽयं तथा स्मरतिस्त्वहम् ॥
अयन्तु ब्रह्मभावेन पूज्यो मद्यादिभिः सदा ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

अथ महाविद्यादीनां भैरवविरूपस्य यथा—
शिव उवाच ।

“श्रद्धा चान्द्रिजि शुभगे । कालिकायाश्च भैरवम् ।
महाकालं हृदिणाया दक्षभागे प्रपूजयेत् ॥
महाकालेन वै साह दक्षिणा रसते सदा ।
ताराया दक्षिणे भागे अक्षोभ्यं परिपूजयेत् ॥
समुद्रमथने देवि । कालकूटं ससृज्यितम् ।
सर्वं देवा सदाशास्त्रं महाशोभमवाप्नुतु ॥
श्रीमादिरहितं यस्मात् पीतं हलाहलं विषम्
अतएव महेशानि । अक्षोभ्यं परिकीर्तितम् ॥

तेन सार्द्धं महामाया तारिणी रमते वहा ।
महात्रिपुरसुन्दर्या दक्षिणे पूजयेत् शिवम् ॥
पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं प्रतिवक्त्रं सुरेश्वरि ।।
तेन सार्द्धं महादेवो वहा कामकृतचला ॥
अतएव महेष्टानि । पञ्चमौति प्रकीर्तिता ।
श्रीमद्भुवनसुन्दर्या दक्षिणे चाम्बक यजेत् ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले या चाद्या भुवनेश्वरी ।
एतया रमते तेन चाम्बकस्तेन कथ्यते ॥
चशक्तिश्च समाख्यात सर्वतन्त्रे प्रपूजित ।
भैरवा दक्षिणे भागे दक्षिणामूर्तिसंज्ञकम् ॥
पूजयेत् परयत्नेन पञ्चवक्त्रं तमेव हि ।
क्षिप्रमस्तादांश्चयांश्चैव पूजयेत् शिवम् ॥
कवचं पूजनादेवि । सर्वविघ्नोन्शरो भवेत् ।
धूमावती महाविद्या विधवारूपधारिणी ॥
वगलाया दक्षभागे एकवक्त्रं प्रपूजयेत् ।
महारुद्रेति विख्यात जगतसंहारकारकम् ॥
भातङ्गीदक्षिणांश्चैव सततं पूजयेत् शिवम् ।
तमेव दक्षिणामूर्तौ जगदानन्दकारकम् ॥
कमलाया दक्षिणांश्चैव विष्णुरूपं सदाशिवम् ।
पूजयेत् परमेशानि । स विघ्नो नात्र शशय ॥
पूजयेद्भद्रपूजाया दक्षिणांश्चैव रूपकम् ।
महामोक्षप्रदं देव दशवक्त्रं महेश्वरम् ॥
दुगाया दक्षिणे देशे वारदं परिपूजयेत् ॥
नकारं छटिकर्ता च हकार पातकं वहा ।
रेफं संहाररूपलाभारदं परिकीर्तित ॥
अन्यासु सर्वविद्यासु ऋषिर्षे परिकीर्तित ॥
स एव तस्या भर्ता च दक्षभागे प्रपूजयेत् ॥
इति लोकात्मप्रथमपटले ॥
(भैरववर्णनविषय । यथा, काकिकापुराणे ।
पश्चिमे कच्छपायाश्चा मत्स्या नवविधा ऋगा ।
महिषा गोधिका गावश्चागो वभुक्ष भृक्षर ।
खड्गश्च त्र्यम्बकारश्च गोधिका शरभो हरि ।
श्राद्धं लक्ष्मणश्चैव खगात्रयधिरनया ॥
चक्रिकाभैरवादीनां वलय परिकीर्तिता ।
अभिभि साध्यते मुक्तिर्नैभिः साध्यते दिवम् ॥
अथ भैरवरागस्य विवरणम् । हनुमन्मते षड्-
रागमध्ये प्रथमराग । महादेवसुखात्मिकः ।
अस्य जाति औषध । अर्थात् चैवतविषाद-
वङ्गजाम्बारमध्यममिति पञ्चस्वरमिलित ।
अस्य गृहं चैवतस्वर । श्रद्धां प्रीति काण,
अस्य गानधमः । रागमालायाम् अस्या
कार महादेवाकारवत् । अर्थात् सुन्दर-
सम्प्राप्ति । भक्त्यात्मितवदः । जटामञ्जक ।
जटामलद्वयज्जालः । कङ्कणभूषितवक्त्रं । जला
टाङ्गचक्र । त्रिनेत्र । सर्पवेष्टितकनकबाहु ।
भक्तितलक । कनकसङ्घट्टितचर्म । अथवा
हौपिकर्णप्रविष्ट । गङ्गसुकुमान । त्रिशूल-
मल । अथवा समुद्रमोक्षितविभूज ।
मार्कण्डेयवक्त्रं । अस्य रागिण्य पञ्च । यथा ।
भैरवी वैराटी मधुमाधवी सिन्धवी वङ्गावी
च । अस्याष्टौ पङ्का । यथा । हर्षं तिलक
शूरीय माधव कङ्क वज्रनेत्र, मधु पञ्चमख ।

कक्षिणाथमते तु भैरवश्चतुर्थराग । अस्य
रागिण्य षट् । यथा । भैरवी गुञ्जरी भावा
वेलावली कणाटी रगतसा वडहसीति च
केचित् । एतन्मते पूर्व्वेन अष्टौ पुत्रा । किन्तु
तिलकपुरीयपञ्चमसहस्रानेष्टु देवशाखलित-
भाजकौशविजावला लिखिता । सोमेश्वर
मतेऽपि रागिण्य षट् । यथा । भैरवी गुञ्जरी
रेवा गुणकली वङ्गावी बहुली च । तन्मते
रागिण्या सहास्य गानधमयो ग्रीष्मर्तु ॥
भरतमते तु अस्य रागिण्य पञ्च यथा । मधु-
माधवी ललिता वरारी वाङ्गाकली भैरवी च ।
तन्मतेऽपि अस्याष्टौ पुत्रा । यथा देवशाख
ललित हर्ष विजावल माधव वङ्गाज
वेभास पञ्चमख । एवामष्टौ भाव्या यथा ।
रुद्रा वेलावली सोरटी कुम्भारी अन्दाही
बहुलगुञ्जरी पटमञ्जरी भिरवी च इति सङ्गीत
शास्त्रम् ॥ ॥ मतान्तरे भैरवरागस्य भाव्या
यथा । भैरवी वङ्गावी वरारी मध्यमा मधु-
माधवी सिन्धवी च । ततपुत्रा यथा । कोशक
अजयपाल श्याम खरताप शुद्ध ङोलख ।
ततपुत्रवज्रो यथा । अष्टौ रेवा बहुला सोहिनी
रम्भेनी रुद्रा च । अत्र शोभा इति साधु
पाठ । इति वारदपुराणम् ॥
(जोगेन्द । यथा, महाभारते । १।५७।१६।
“भैरवी सुखवेदाङ्गं पिशङ्गञ्चोदपारकम् ॥”
भैरवी स्त्री, (भैरव + टोप ।) चासुखा । यथा,
“चासुखा चर्चिका चर्म्मसुखाभाजारकणिका ।
कर्णमोटी महागन्वा भैरवी च कपालिनी ॥”
इति हेमचन्द्र । १२।१२ ॥
भैरवीविशेषा यथा । त्रिपुरभैरवी १ सम्य-
प्रदा भैरवी २ कौशेभभैरवी ३ सकलविघ्निदा
भैरवी ४ भयविघ्नसिनी भैरवी ५ चैतन्यभैरवी
६ कामेश्वरी भैरवी ७ वटजूटा भैरवी ८ निद्या
भैरवी ९ रुद्रभैरवी १० सुवनेश्वरी भैरवी ११
त्रिपुरबाणा भैरवी १२ नवजूटा भैरवी १३
अन्नपूर्णा भैरवी १४ । आर्वा मन्त्रा यथा,—
अथ त्रिपुरभैरवी ।
“विषदृष्टगुह्यताशस्यो भौतिको विघ्नश्चैव ।
विषतदादिकेन्द्राभिस्थित वामाभिर्विघ्नमत् ॥
आकाशभृगुवृद्धिस्तो मनु सर्गेन्द्रकृष्णान् ।
पञ्चजूटात्मिका विद्या वेद्या त्रिपुरभैरवी ॥” १ ॥
अथ सम्यप्रदा भैरवी ।
यथास्त्री त्रिपुरा बाणा तथा त्रिपुरभैरवी ।
सम्यप्रदा नाम तस्या ऋद्धि विमलमानसे ।
शिवचन्द्रौ वृद्धिचक्षौ वागभव तदनन्तरम् ।
कामराज तथा देवि । शिवचन्द्रान्वित तन ।
पृथ्वीजीवान्तवङ्गास्य तार्तीय ऋद्धि वक्ष्ये ।।
शक्तिनीचै महेष्टानि । शिवचन्द्रौ नियोजयेत् ।
कुमार्या परमेशानि । हिला सर्गं नु वेन्द्वम् ।
त्रिपुरा भैरवी देवी महासम्यप्रदा श्रिये ॥ २ ॥
अथ कौशेभभैरवी ।
सम्यप्रदाभैरवीवृद्धि कौशेभभैरवी ।

हवादा सेव देवेशि । त्रिष्टु बीजेष्टु पार्वति । ॥
इत्यु सहरादा स्यात् पूजाध्यानादिक
तथा ॥ ३ ॥
अथ सकलविघ्निदा भैरवी ।
एतस्या एव विद्याया आद्यन्तरे रेफवर्जिते ।
तदेव परमेशानि । नाम्ना सकलविघ्निना ।
सम्यप्रदाभैरवीवत् ध्यानपूजादिक तथा ॥ ४ ॥
अथ भयविघ्नसिनी भैरवी ।
सम्यप्रदा भैरवी आद्यन्तरे रेफरहिता चैतदा
भयविघ्नसिनी भैरवी भवति । दक्षिणामूर्त्तौ
तथादर्शनात् । पूजादिकसु सम्यप्रदावत् ॥ ५ ॥
अथ चैतन्यभैरवी ।
“वागभव बीजसुखार्थं जीवप्राणसमन्वितम् ।
सकला भुवनेशानी द्वितीय बीजसुहृत्तम् ।
जीव प्राण वृद्धिचक्षुः शक्रस्वरसमन्वितम् ।
विषगाढा महेष्टानि । विद्या जैलोक्यमाह्वका ॥”
अथ चैतन्यभैरवी ।
“कामेश्वरी च रुद्रार्वा पूर्व्वविहासने स्थिता ।
एतस्या एव विद्याया बीजद्वयसहाहृतम् ॥
तदन्ते परमेशानि । निव्यक्तिते मदन्वे ।
एतस्या एव तार्तीय रुद्रार्वा परमेश्वरि । ॥ ७ ॥
अथ वटजूटा भैरवी ।
काकिनी राकिणी बीजे काकिनी काकिनी-
युगम् ।
श्राकिनी हाकिनी बीजे आह्वय सुरसुन्दरि ॥
आद्यमैकारस्युक्तमन्यदौकारमस्मितम् ।
शक्रस्वरान्वित देवि । तार्तीय बीजमालिखेत् ।
विघ्ननादकलाक्रान्त जितय शैलसम्भवे ॥ ८ ॥
अथ निद्या भैरवी ।
एतस्या एव विद्याया वङ्गायुक्तं क्रमशः स्थितान् ।
विपरीतान् वद प्रोद्रे । विद्येय भोगमोक्षदा ।
न्यासपूजादिक सर्वमस्या पूर्व्ववदाचरेत् ॥ ९ ॥
अथ रुद्रभैरवी ।
शिवचन्द्रौ मादगन्त फान्त वृद्धिसमन्वितम् ।
शक्तिभिः विघ्ननादकलाक्रान्त वागभव प्रिये ॥
सम्यप्रदाया भैरवा कामराज तदेव हि ।
सदाशिवस्य बीजसु महाविघ्नहासनस्य च ।
यथा विद्या महेष्टानि । वर्णितु नैव शक्यते ॥ १० ॥
अथ सुवनेश्वरी भैरवी ।
हवादा वामभववाद्य हसकान्त सुरेश्वरि ।।
भूबीज भुवनेशानी द्वितीय बीजसुहृत्तम् ।
शिवचन्द्रौ महेष्टानि । सुवनेश्वरी च भैरवी ॥ ११ ॥
अथ त्रिपुरबाणा भैरवी ।
अधरो विघ्ननामाद्यं त्र्यम्बकस्य शशी युक्त ।
द्वितीय वृद्धिचक्षुः मनुस्मार्त्तार्थमौरितम् ।
एषा नालेति विद्याता जैलोक्यवशकारिणी ॥ १२ ॥
अथ नवजूटा बाणा ।
नालाकीजनयं देवि । वृद्धवर्ध चक्राक्षरी ।
विषतजूटत्रयं देवि । भैरवा नवजूटकम् ॥ १३ ॥

अथात्रपूजा भैरवी ।
प्रथम भुवनेशानि । श्रीवैद्य कामवीरकम् ।
हृदन्ते भगवन्मते माहेश्वरिपदं तत ।
अत्रपूर्णे ठगुगल विद्येय विशदचरौ ॥ १४ ॥
इति तन्त्रसारे भैरवीमन्त्रपरिच्छेदः ॥ रागिणी
विशेष । सा च भैरवरागस्य पत्नी । यथा,—
‘भैरवी कौशिकी चैव भावा वेलावली तथा ।
वङ्गाली चैति रागिण्यो भैरवस्यैव वङ्गमा ॥’
मतान्तरे मालवरागस्य पत्नी । यथा —
धानवी मालवी चैव रामकीरी च चिन्मङ्गा ।
आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया रमा ॥”
अस्या ध्यानं यथा,—

“शरीवरस्या स्फटिकस्य मन्दिरे

शरीरहै शङ्करमर्चयन्ती ।

तालप्रयोगप्रतिबद्धगौत-

मीरितनृनारद भैरवीयम् ॥”

अस्या गानसमयं पूर्वाङ्गकालः । यथा,—
“विभाषा कलिता चैव कामोदी पद्ममञ्जरी ।
रामकीरी रामकीनी वेणोयारी च गुञ्जरी ।
देशिकारी च शुभगा पञ्चमी च गङ्गा तुङ्गी ।
भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।
एतत् पूर्वाङ्गकाले तु भौयन्ते गायन्तीतमे ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ ३ ॥

हनूमन्मते एषा सम्पूर्णजाति । अस्या सप्त-
शरविम्बाचक्रम् मध्यमपञ्चमधैवतनिवाद्बद्ध-
चर्चभगवन्तारान्त । अस्या यद्दं मध्यमस्वर ।
शरद्वती प्रभाते अस्या गानसमयः । राग-
माळायां अस्या स्वरूपम् । अल्पवयस्का ।
सुहृदा । सुनेत्रा । विस्तारवदना । पिङ्गल-
केशाः । कोमलाङ्गी । रक्तवर्णा । श्वेतवस्त्रा ।
मलेशोभितचम्पकमाला । प्रफुल्लपद्मयुक्तपद्म-
गुहायां शिवपूजापरायणा । तत्र मञ्जीर-
वादका गायन्ति च ॥ ३ ॥ कलिनप्रयोगे
शरभरतमतेष्वेवम् ॥

भैरवः श्री, (भैरवमेव सङ्गाथां स्थायै वा अथ ।)

भावकपत्नी । इति षट्पादः । भैरवः ॥

भैरव्यः श्री, (भैरवमेवेति । भैरवः + “अनन्ता

वसन्तेति ह्रस्वजात्रा ॥” ५। ४। २३ । इति

५। १) श्रीवसम् । इत्यमरः । २। ६। ५० ॥

(अस्य प्रयोगो यथा —

“भैरव्यः भैरवश्चायुज्यममगदमौषधम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“तदेव युक्तं भैरव्यं यदारोम्याय कथ्यते ।”

इति चरके खजस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

भो, [य] अ, (भावेति । भा + बाहुलकाद्

ङोसि ।) सम्बोधनम् । तत्पर्यायः । पाट २ पाट

१ अङ्ग ४ हे ५ हे ६ । इत्यमरः । ३। ४। ७। ४। ४।

७ कुम् ८ हो ९ अरे १ अवे ११ अवि १२ ।

इति भरतः । (यथा, माकक्ये । ३। ५२ ।

“भो भो विप्रश्च । कुम्बश्च वृद्धा बोध्यं वृद्धा

लक्ष्मी ।।”)

अन्तः । विवाहः । इति शब्दरत्नावली ॥

भोक्तव्यं त्रि, (भुज + कर्त्तव्यं तथान् ।) भोज

नीयम् । भोक्तव्यम् । यथा,—

‘यत्रैन भगिनीहस्ताभोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥’

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“अथाव वर्तलाकारा वानाकी दुग्धवर्धिका ।

प्राणान्तरेऽपि न भोक्तव्या दुग्धवर्णा कलमिका ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

(कर्मलोचने अनुभवनीये । यथा च देवीभाग

वते । ११। ७। २८ ।

“प्रारब्धं किल भोक्तव्यं शुभं वाप्यधवा शुभम् ।

उद्यमस्तद्वशे निवृत्तं कारयत्येव सन्ध्या ॥”)

भोक्ता [ञ] त्रि (भुज + कर्त्तरि ङच् ।)

भोजनकर्त्ता । यथा —

“यज्ञेश्वरो ह्यथसमस्तकथं

भोक्तायथात्मा हरिरीश्वरोऽयम् ॥”

इति आह्वययोगतत्त्वम् ॥

सुखादिभोगकर्त्ता यथा,—

“कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता

सदा ।

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मक्तिरेव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूत्रे २३ अध्याये ॥

अथ भोक्तृत्वञ्च यथा पाकराजेश्वरे ।

“ज्ञातं सुधौतन्दुसुन्दरशुक्तवासा

स्तत्कालवौतचरणं सह पुत्रभिर्मे ।

स्वर्गो प्रसन्नहृदयो रसपाकवेदां

भोक्ता विशेषं सततं हि सहात्मवेदे ॥

तदुत्तमये स्त्रुये चारुवस्त्रावयुष्मते ।

आचने प्राङ्मुखो भोक्तोपविष्टोऽप्युदसुखः ॥”

(भोजनकचर्चं यथा,—

“यथा कारणमावाद्य भोक्तृणां हृन्तोऽपि वा ।

अनेकप्रययोनित्वाच्छास्त्रतत्त्वान् निनिर्दिशेत् ॥”

इति सुश्रुते खजस्थाने ३६ अध्याये ॥

“भोक्तारं विजने रन्ध्रे नि सन्ध्याय शुभे शुचौ ।

सुगन्धिपुष्परक्षिते रन्ध्रे देशेऽयं भोजयेत् ॥”

इति च तन्त्रे तदध्याये ॥

यथा च सांख्यशास्त्रे भोक्ता भोगकर्त्ता पुरुषः ।

सति भोगज्ञाने भोक्तृज्ञानं भवतीति नञ्प्रत्यय

माह । “विद्ववानो भोगः ॥” इति सांख्यसूत्रम् । १।

१ ॥ पुरुषस्वरूपे चेतन्वे पर्यवसानं यस्मै तादृशो

भोगः सिद्धिरित्यर्थः । राज्ञो ह्यक्षयमोः यथा,

स्वामिने भोग्यजातमप्येयति, तथा इन्द्रियाणि

विषयजातं स्वस्वशक्त्या यहीता अन्तःकरण-

प्रतिविविक्तव्यं पुरुषस्य अप्येयति, च च पुरुषः

प्रतिविविक्तव्यमप्येयति विषयजातं सुकृते

प्रकाशयतीत्यर्थः । पुरुषस्य भोगः प्रतिविविक्ता

दानमात्रं अन्वेषात् पुष्ट्यादि । ईदृशं परि-

त्यामरूपो भोगः पुरुषे निषिध्यते । “उद्धे

भागं दत्तात्मनि ।” इत्यादिभिरिति । एतादृक्

तथा पुरुषः भोगकर्त्ता वा भोक्ता ॥” इति

तन्त्राद्ये विज्ञानभिन्ने ॥

भोक्ता [ञ] पु, (सुष्ठु चैवकप्येति, भुजक्ति

पाकयतीति वा भुज + ङच् ।) विष्णुः । यथा,—

“आविष्णुभोजनं भोक्ता सहिष्णुर्गदादिषु ।”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

भोक्ता । इति जैमिनीय ३। ६। १ ॥

भोगः, पु, (सुष्ठुतेऽसौ इति । भुज + ङच् ।)

सुखम् । आह्लादित्वं । पश्यन्तीनां भूति-

भावि । आदिना हृद्यन्त्यादिकर्मकराणां

भूतिः । सपत्न्यं पट्टा । सर्पशरीरम् । इत्यमर-

भरतौ । ३। ३। २३ ॥ (यथा, रघौ । ११। ५६ ।

“लक्ष्यत स्म तदनन्तरं इति

बहुभौमपरिवेशमखलं ।

वैततेयश्रमितासु भोगिनः

भोगवेष्टित इव श्रुतौ मणिः ॥”)

धनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ३। ३४। ६ ।

“हिरण्यसुतभोगः सखानं हत्वी दस्युन् प्रार्थ्यं
वर्षमायनम् ॥”

“हिरण्यस्य सुवर्चमयः भोगः धनम् ॥” इति

तन्त्राद्ये सायनः ॥) यद्दम् । (यथासुक्तिमेव

मन्त्रे । “भोगशब्दश्चाख्याने सुष्ठुतेऽस्मिन्निति

भोगो यद्दं वा सखानं अविभ्यो दसौ ॥” इति

सायनः ॥) पाजनम् । अन्वयवहारः । इति

मेदिनीः । मे १६ । सर्पः । देहः । मानम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥ प्रत्ययपापवननयोम्य-

कालः । यथा,—

“अतीतानामतो भोगो नाशः पश्यदृशः
सुखतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वं सङ्क्रान्तिप्रकरणम् ॥

(पुरुम् । यथा ऋग्वेदे । ५। २६। ६ ।

“नव यदस्य नवविषं भोगान्

साकं वज्रेण भगवा विवृण्वतः ॥”

भोगान् पुराणि । इति तन्त्राद्ये सायनः ।)

भूत्यादीनां भोगो यथा । विपुलभोगसाह

स्यः ।

“प्रपितामहेन यदुक्तं तत्पुत्रेण विना च तत् ।

तौ विना यस्य पिता च तस्य भागश्चिपौरुषः ॥

पिता पितामहो यस्य जीवैश्च प्रपितामहः ।

अथाद्या जीवतां भोगो विज्ञेयश्चैकपुरुषः ॥

नारदः ।

तथाकृत्विषादस्य प्रेतस्य अथकारिणः ।

पुत्रेण चोऽग्रे संप्रोक्ष्यो न त भोगो विवर्धयेत् ॥”

इति अथर्वारतत्त्वम् ॥

विभवभेदः । यथा —

“कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता

सदा ।

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मक्तिरेव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूत्रे २३ अध्याये ॥

(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।

१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । शोकेशः ॥

“यदि स्याद्व्यवहारस्य तदा चापः प्रकीर्तितः ।

मन्त्रजोऽस्य हतो भोगो दह्यतेति मनीषिभिः ॥

गोमन्त्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।

भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्त्यः ॥

असहतास्तु वदन्त्या भोगव्यूहाश्च प्रवृद्धाः ॥”)

भोग्यह, जौ, (भोगाय गृहम् ।) वास्यहम् ।
यथा —

“वाचागार भोग्यह कथापत्राटनिष्कृता ।”
इति हेमचन्द्र ॥

भोगदेह, पु (भोगहेतुको भोगसाधको वा देह ।)
खगैरकभोगार्थं स्वप्नशरीरम् । यथा,—
“कृते सपिण्डीकरणे नर सवतसरात् परम् ।
प्रेतदेह परित्यज्य भोगदेह प्रपद्यते ॥”
इति आहतत्वम् ॥

अपि च ।

“अथ देहविवरणं कथयामि यथागमम् ।
एषिवी वायुराकाशस्तेजोऽन्यमिति स्फुटम् ।
देहिनां देहवैजस्यं सद्यः स्फुटिविधौ परम् ॥
एषिथादिपञ्चभूतैर्वै देहो निमित्तो भवेत् ।
स कश्चिदो नश्यत् भस्मसाध भवेद्देहः ।
हृद्वाङ्मूलप्रमाणं यो जीवपुरुष कृत ।
विभक्तिं स्वप्नदेहना तद्रूपं भोगहेतवे ॥
स देहो न भवेद्भस्म क्वणदसौ यमाजये ।
जले न नद्यो देहो वा प्रहारे सुचिरे कृते ॥
न शक्यं च न चाक्षेपं च न तौक्शकण्टके तथा ।
तत्रत्रयं तत्रलोहं तत्रपाषाणं यव च ॥
प्रतप्तप्रतिमाक्षेपेऽप्यलूक्यतनैरपि च ।
न च दग्धो न भयश्च सुदृक्ते सन्नापमेव च ।
कथितं देहहृत्कान्तकारणं यथागमम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलेखे २६ अध्यायः ॥
भोगपात्र, पु, (भोग भोगसाधनमात्रादिकं पात्र-
यतीति । भोग + पात्रि + अच् । अन्ध-
रन्तक । इति शब्दमाला ॥ भोगरन्तके चि ॥
भोगपिशाचिका, स्त्री, (भोग पिशाचिका इव,
तद्वद्वल्लभा ।) जुह्वा + इति हारावली ॥
भोगभूमि, स्त्री (भोगार्थं भूमि ।) सुख
स्थानम् । भारतवर्षातिरिक्तवधम् । यथा —
‘नवापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपं महासुखे ।।
यतो हि कर्मभूरेवा ततोऽन्या भोगभूमयः ॥’
इति विष्णुपुराणे २ अष्टमे ३ अध्यायः ॥

भोगवती, स्त्री, (भोग सपशरीरं भूत्वा अस्वस्वस्या
मिति । भोग + मनुष्य मस्त्व व । “शाङ्कर-
वाचनो ङीन् ।” ४ । १ । ७३ । इति ङीन् ।)
पातालमङ्गला । नागपुरी । इति मेदिनी । तै,
२१४ । (नागपत्नी । यथा महाभारते ।
१ । ९२ । ३२ ।

“नन्व भोगवतीं मन्वे न गन्धर्वीं न मातृषीम् ।”
गङ्गा । यथा, च काशीखण्डे । २६ । १२८ ॥
“भवा भोगवती मन्वा भवानौ भूतभाविनी ।”
तौघमेद । यथा, महाभारते । ३ । ५५ । ७५ ॥
“तौघे भोगवती चैव देहिरेवा प्रजापते ।”

भोगवान्, [तु] पु, (भोग पञ्च कार्या वा भूत्वा
अस्वस्वस्तेति । भोग + मनुष्य मस्त्व च वत्वम् ।)
वर्ष । इति मेदिनी । तै, २१४ ॥ गान्धर्वम् ।

गान्धर्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भोगविशिष्टे चि ॥
भोगवत्, [न] जौ, (भोगार्थं उपभोगाय वत् ।)
वास्यहम् । यथा,—

“गभागार वास्यह भोगवत्प्रापवाधकम् ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

भोगार्ह, जौ, (भोगाय अर्हते इति अर्ह +
“अहलोयत् ।” ३ । १ । २४ । इति यत्न ।)

घान्यम् । इति राजनिघण्टुः ॥

भोगावली, स्त्री, (भोगानां आवली श्रेणि
यस्याम् ।) स्तुतिपाठकस्य स्तुति । इति जटा
धरः । (यथा माघे । ५ । ६७ ।

“भोगावली कनकिरोवसरेषु पेटु ।”

भोगावली प्रवन्वान् । इति तट्टीकाया मल्लि
नाथः ॥) नागपुरी । इति हेमचन्द्रः ॥

भोगावास, पु, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वसु
+ अधिकरणे घञ । भोगार्थं वा आवासः ।)
वास्यहम् । इति हारावली ॥

भोगिक पु (भोगे अन्वभोगे नियुक्त इति ।
भोग + बाहुलकात् ठन् ।) अन्धरन्तकः ।
इति शब्दमाला ॥

भोगिकान्त, पु, (भोगिनां कान्त प्रियः ।) वायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भोगिनी, स्त्री, (भोग अस्या अस्तीति ।
भोग + इति । ङीप् ।) महिषीभिन्नरूपपत्नी ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

भोगिवत्तमः जौ, (भोगिनां वत्तम प्रियम् ।)
चन्दनम् । इति राजनिघण्टुः ॥

भोगो, [न] पु, (भोगोऽस्यास्तीति । भोग +
इति ।) सप । इत्यमरः । १ । ७ । ८ । (यथा
विष्णुपुराणे । १ । ३ । २३ ।

“एकाग्रवे तु जैकोके ब्रह्मा नारायणात्मकः ।

भोगिश्यागमं येति जैकोक्यासद्वहितः ॥”

भोगयुक्तः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४१४ ।

“भवताजिह्वि सुचङ्गी जातः किञ्च भोगिचक्रं
वर्तते त्वम् ॥”

आमपात्र । शृप । इति मेदिनी । ने । १२ ।

नापितः । इति विश्वः ॥ वैद्यादृष्टिकारः । इति
हेमचन्द्रः ॥

भोगीक, पु, (भोगिनामित्रः ।) अगन्तदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भोगीश, पु (भोगिनामीशः ।) अगन्तदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भोग्य, जौ, (भुज् + यत्नः ।) धनम् । घान्यम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥ भोगमहतीति । भोग +

यत् । भोगार्हे चि । (यथा, कामन्दकीये । ५ । ८१ ।

“यथा रक्षेच्च निपुणः शस्त्रं कण्टकिशालया ।

प्रलायं जगुः कायस्त्रिहोममिदं जगत् ।”

आधिमेदः । यथाह नारदः ।

“विश्वम्भहेतून् द्वावच प्रतिभूराधिरेव च ।

अधिक्रियत इत्यादि स विज्ञेयो हितक्षयः ॥

कृतकालोपनेयश्च यावद्देवोद्यतस्यारः ।

स पुनरिविधं शोषो गोषो भोग्यस्यैव च ॥”

गोषो रक्षस्योऽयः । भोग्यस्यार्थः फलभोग्यपदे
ब्रूयः । तदुपधा,—

“कावे कान्तकतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥”

फल भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः । जैनारामादि-
स न कदाचिदपि नश्यति । इति मिताक्षरायां
यवहाराध्यायः ॥

भोग्या, स्त्री (भुज् + कर्मणि यत्नः टाप् ।) वेष्टा ।
इति राजनिघण्टुः ॥ भोग्या भू । इति वोप
देवः । (तच्च चि ।)

भोज, पु, (भोजस्येदमिति । भोज + “तस्ये-
दम् ।” ४ । ३ । १२ । इत्यञ् । अणो कोप् ।)
खनामखातदेशः । भोजपुर इति भाषा ।

तत्तत्प्रमया । भोजकट २ । इति शब्द
रत्नावली ॥ धारानगरस्य राजविशेषः ।
तस्य हृत्तान्तो यथा । धारानामनगर्या सिन्धुज-
सन्नो राजा आसीत् । - तस्य राज्ञो

सावित्री, तयोर्वृद्धावस्थायां भोजनामपुत्रो
जातः । स यदा पञ्चवयस्यस्कृत्तदा तत्पिता
आत्ममरणकालं विदित्वा भोजे सुखाय राज्यं

ददौ, तदुत्तमं भोजश्च सुमोचः । ततो राज्ञि
परलोकं प्राप्ते कियत्कालानन्तरं समायां
कश्चिदुदरभरिण्योतिर्विदग्धस्य सुज्जं प्राह

राजन् । भोजस्य भाग्योदयं वक्तुं विरिचिरपि
न समर्थः कोऽहं वराक उदरभरिणाञ्च
तथापि वदामि भोजमितः प्रेषयः । ततो

राजाज्ञया भोजेऽध्ययनशालां प्राप्ते आह
यथा —

“पञ्चाशत्तपश्चवशास्त्रि सप्तमासा दिनं त्रयम् ।

भोगराजेन भोजस्य समीकं दक्षिणापयम् ॥”

इति शुक्ला सुज्जराणोऽपि न्ययत, यदि राज-
नक्षत्रीर्भोजं गमिष्यति ततोऽहं जीवन्मपि न्यतः ।
ततो राजा मन्त्रयित्वा वज्जालाधीश्वरं महा-

यज्ञं वतसराजमाहूय निर्जने तं प्राह वतुस-
राज । तया भोजस्य सुवनेश्वरीविपिनं ज्ञातव्यं ।
वज्जराजः भोजकुमारोपाध्यायमाहूय प्राह,

विप्र । भोजमानय । ततो विदितवृत्तान्तो भोज
कूपितः प्राह, आ पाप । राज्ञः कुमारं वज्जि-
रानेतु तव का शक्तिः, ततो वामपक्षपादु-

कामादाय भोजेन भाग्यदेशे हतो वतसराजः
प्राह, भोजकुमार । वयं राजादेशकारिणः ।
इत्युक्त्वा वधार्थं वनात् वतसराजेन निशायो

विपिनं भोजे गीते वतसराजस्य भाषा भोजस्य
वधोद्यमसमये ।

“एक एव सुसुहृद्वर्त्तमानं निघनेऽप्युवाच यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्र गच्छति ॥”

इत्युक्तं निशम्य वतसराजो वैराग्यमापन्नो भोज
समखेलुक्त्वा प्रणम्य तं रथे निवेश्य गृहमागत्य
भूमियज्ञान्तरे भोजं दत्तित्वा क्षत्रिणं भोज-

कासकं कारयित्वा राजानमागत्य गत्वा प्राह
श्रीमता यदाहृतं तन्मया कृतम् । राजपुत्रवधं
ज्ञात्वा राजा तं प्राह वज्जराजः । पुत्रेण

खड्गप्रहारवचरे किमपि उक्तम् । वतसराजः
प्राह देव । किमपि पञ्च प्रेषितमस्ति तदिह
गृह्याह शिरस्यं दृश्यति । ततो भोजसंज्ञकं

कृत्वा राजा वरोदः ।

भोजः

“मात्स्येति महीपति कृतयुगेऽनङ्कारभूतो
गत
सेतुर्येन महीदधौ विरचित काचौ दशास्या
नक्त ।
अन्ये चापि शुद्धिद्विप्रभृतयो यावद्भवान्
भूपते ।
नेकेनापि सम गता वसुमती अन्ये त्वया
यास्यति ॥”

इति भोजकृतश्लोक पठित्वा पपात च ।
ततो राजा पङ्क्तिमानौय मया पुत्रो हत
प्रायश्चित्तमुच्यतामिहवाच । ततस्ते ऊचु
राजन् । सवासा वृद्धिमाविश । ततो राज्ञो
वृद्धिप्रवेशे निश्चिते सति तद्वार्ता श्रुत्वा शृपङ्कार-
मागत्य वत्सराजो वृद्धिवागर प्राह तात ।
मया भोजो न मारित वृद्धिवागरश्च तस्य कर्णे
किमपि कथयति । ततो वत्सराजो निष्क्रान्त ।
ततस्तन्मुहूर्तेन वाचास्मद्देश्वर इव एक
कापालिक आगत । त वीक्ष्य वृद्धिवागर
प्राह योगिन् । कुत आगम्यते कापालिके त्वयि
जगद्धमतकारौ कलाविशेषश्चौघविशेषो वा
अस्ति । ततो राजाप्याह मया सहसा हत
पुत्र रज । कापालिक प्राह राजन् । मा भैवो
पुत्रस्ते नायप्रसादेन न मरिष्यति प्रातस्त्वं यद्
स्वयमेव समेष्यति पर स्मशानभूमौ वृद्धिवागर-
मन्त्रिणा सह होममय प्रेषय । कापालिकेन
यदुक्त तत सर्वे राज्ञा सम्याय वृद्धिवागर
प्रेषित ततश्च राजौ गूढतया वत्सराजयज्ञात
भोजस्तत्र नदीपुलिन नीत योगिना भोजक
मारो जीवित इति किमस्ती सर्वतोऽप्य
जायत । तत पौरामात्रे परिहृतो भोजो
राजभवनमागत । ततस्तमालिङ्ग्य रक्षन्
सुख निवाय भोजं ह्यौत । ततो राजा
लज्जावनतश्रीव सन् निजविहासने भोजसुप
वैश्य राज्य दत्त्वा वन गत । ततो सुखे वन
प्राप्ते वृद्धिवागर मुखामात्र विधाय भोज
खय रात्र्यंशुख प्रसुजे । ततो राजसभायां
सहस्रशो उधवरा दिग्भ्य समगम्सु ततो
राजा अमात्रमाह ।

“कथं महाकवेर्देव तद्वै विबुधस्य च ।
देय प्राम्यकवेवतस । तस्याप्यहं त्वयाम्बहम् ॥”
इति ॥

तत क्रमेण वररश्मिबन्धुबाणामररामदेवहरि
वशशङ्करकनिष्कपूरविनायकमदनविद्याविनोद
कोकिलतारैश्च प्रसुखा सर्वशास्त्रविचक्षणा
सर्वज्ञा इव राजसभामहनिशमलकुर्वन्ति ।
क्रियतुकाजाननर काकिदासकवौ सम्प्रगते
तेन साह राज प्रहसा प्रीतिरजायत । अन्ये
विह्वल काकिदास वैश्याकम्पट विदित्वा सर्वे
भावेन वैरचक्षुः न कश्चित् सभायां श्रुयति न
कोऽपि वदति । किन्तु भोजप्रतिष्ठां खाहं
परमप्रीतो बभूव । अन्येषां पङ्क्तिनामाम
मनं वैष्णवं पद्मानि समस्थापूरयाणि तेभ्यो

भोजनं

वकुलचन्द्रादानादिवर्षेन च ग्रन्थशेषपञ्चन
मस्ति । तदग्रन्थविस्तरमयात न लिखितम् ।
इति भोजप्रबन्धपुस्तकात् सङ्कलितम् ॥३॥ ऐन्द्र
जालिकविदां भोजविदां वदन्ति ॥

भोजकट , पु, भोजदेश । इति शब्दरत्नावली ॥
/ रक्षिनिर्मिते पुरे, खौ । यथा, विष्णुपुराणे ।
५ । २६ । १३ ।

“इत्युक्तेन परित्यक्तं त्रय्याणां क्लृप्तकर्मणा ।
रक्षौ भोजकट नाम पुर कल्पावसत्तदा ॥”

भोजन, खौ, (भुज + “कृट् च ।” ३ । ३ । ११५ ।
इति भावे कृट् ।) भक्षयम् । कठिनद्रव्यस्य
गलाघ करणम् । ततपण्याय । जम्ब २
जेमनम् ३ खेप ४ आहार ५ निघस ६
न्याद ७ । इत्यमर १२ । ६ । ५५ ॥ जमनम् ८
विघस ९ । इति तट्टीका । अभ्यवहार १
प्रत्यवसानम् ११ अशनम् १२ खदनम् १३
निगर १४ । इति राजनिघण्ट ॥ ३ ॥
अथ भोजनगुणविधानादि ।

“भोजनाये सदा पथ्य जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।
अभिसन्धीपनं हृद्यं लवणाद्रकमन्त्रयम् ॥
आयुष्टत गुडे रोगा न्युर्लानो विदाहियु ।
आरोग्यं कटुतिक्तं च मांसं पयं सु च ॥
अन्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः ।
पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं हृतम् ॥
हृतादष्टगुणं तेजः महान्नं च भक्षयात् ।
आहारं प्रीयानं सद्यो वल्लभं हृद्यकारणं ॥३॥
आयुष्यं प्राक्खौ सुष्ठु यश्च दक्षिणासुखं ।
अथ प्रबलसुखो सुष्ठु ते हृतं सुष्ठु
सुदृढसुखं ॥

कुक्षेरन्नेन भागौ हावेक पानेन पूरयेत् ।
वायो सञ्चारकायश्च चतुर्थमवशेषयेत् ।
दन्ते चावगतं चात्र सौचैरेवाहरेष्यते ।
कृत्वादिगतं तद्वि सुखस्थानिदगन्तव्यम् ॥
सुक्ता पानितलं हृष्टा चक्षुषोयदि दीयते ।
अचिरेखेव तद्वारि तिमिराणि यथोदति ॥
सुक्ताचक्षु करं वामं दत्त्वा कुक्षौ तत पठेत् ।
सुक्तं महेन्द्रहस्तेन वैश्वानरसुखेन च ॥
गरुडस्य च कण्ठेन समुद्रस्य च वज्रिना ।
वातापिर्भक्षतो येन यौतो येन महीदधि ॥
वल्गया खादितं पौत तद्गच्छो करिष्यति ।
पटिलैस्त त सुखाचौन च त्रिदुदनाकुलं ॥
सुक्ता पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन सविशेत् ।
यवं हृद्योगतं चात्र सुखं तिष्ठति जीयति ॥
सुक्तेपविशतस्तुन्द शयानस्य वपुर्भवेत् ।
आयुश्चक्रममागच्छ त्वत्पुत्रावति धावत ॥”
इति राजवल्लभ ॥ ३ ॥

अपि च ।

“ततो भोजनवेलायां कृत्वास्त्रजलदशनम् ।
तस्य प्रदक्षिणं निजमायुधैर्विवर्द्धनम् ॥
कोकैः किञ्च मङ्गलायुधौ आचक्षौ यौर्धुवाशनं ।
हिरण्यं सर्पिरादित्यं आपो राजा तथाऽमः ॥
पादुकारोहणं कृत्वा पूर्वं भोजनत परम् ॥

भोजनं

पादरोगहरं दृष्ट्य चक्षुष्यं चायुषे हितम् ॥३॥
शरीरे जायते नित्यं वाक्छा नृणां चतुर्विधा ।
वसुधा च पिपासा च सुषुप्ता सुरतसुहा ॥
भोजनेच्छाविधातात स्यादङ्गमहात्मा चि अमः ।
तन्ना लोचनदौर्बल्यं धातुदाहो वलक्षय ॥
विधातेन पिपासाया श्रोत्र कण्ठास्यबोमवन ।
अवस्थावरोधश्च रक्तशोषो हृदि यथा ॥
निद्राविधाततो जम्भा शिरोलोचनगौरवम् ।
अङ्गमहैक्षणा तन्ना स्यादङ्गापाकं ख च ॥
वसुधितो न योऽङ्गाति तस्याहारेन्वन्तयात ।
मन्द्रीभवति कायापयथा चाग्निनिर्वन्धन ॥
आहार पचति शिखौ दोषाननाहार पचति ।
दोषक्षये च धातून् पचति धातुक्षये प्राणान् ॥
आहारं प्रीयानं सद्यो वल्लभं हृद्यकारणं ।
सुख्यायुः शक्तिवर्णोऽन सत्त्वशोभाविबुधन ॥
यथोक्तगुणसम्पन्नसुपसेवेत भोजनम् ।
विचाय्य दोषकालादीन् कालयोरुभयोरपि ॥”
उभयो कालयो प्रातः सायश्च । तथा च ।
“सायं प्रातर्मंड्यायामशनं श्रुतिबोधिनम् ।
नान्तरा भोजनं कृत्वा दक्षिणेन समो विधिः ॥’
प्रातः प्रथमयामात उपरि द्वितीययामात
अन्नाक । तथा च ।
“याममध्ये न भोज्यं यामयुग्मं न खड्गयेत ।
याममध्ये रक्षोपात्तयामयुग्मादवलक्षय ॥’
अन्यच्च ।
“सुतु सम्भवति पक्षेऽपि रसदोषमलेषु च ।
कावे वा यदि वाकावे सोऽन्नकाव उदाहृत ॥”
रसादीनां पाकं शत्रुमाह ।
“उत्तारयुद्धिरत्नाहो वेगोत्तमो यथोचित ।
खुता क्षुत्पिपासा च यदा कालं स भोजने ॥”
स्थानमाह ।
“आहारं विनये कृत्वा निहारमपि सर्वदा ।
उभाभ्यां लक्ष्म्यपेत स्यात् प्रकाशे हीयते
अथि ॥

निहारो मलमज्जोत्तमो । अन्यच्च ।

“आहारनिहारविहारयोगः
सदेव सद्भिर्विज्ञेन विधेया इति ॥” ३ ॥

भोजने येषां दृष्टिनिवारणीया तानाह ।

“हीनदीनस्तुष्टाभ्यां पापवर्जितरोगिण्यम् ।
कुक्कुटादिशुनां दृष्टिर्भोजने नैव प्रीयमा ॥”

येषां दृष्टिः शुभदा तानाह ।

“पिष्टमाहसुष्ठु हृद्यापायकसर्वहर्षिण्यम् ।
सारसस्य चकोरस्य भोजने दृष्टिरुत्तमा ॥”

कथञ्चित्तदुदृष्टिपाते तद्दोषशान्तये ब्रह्मा

दीनं करेत् । तद्वया,—

“अन्नं ब्रह्म रक्षो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वर ।
इति सन्निव्यं सुज्ञानी दृष्टिदोषो न वाधते ॥

अङ्गनागभक्ष्मूत कुमार ब्रह्मचारियम् ।
दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं काराच्यम् ॥”

भाजनमाह ।

“दोषदृष्टिदं पथ्यं हेम भोजनभाजनम् ।
रौप्यं भवति चक्षुष्यं पिपत्तु कृपवातकृत ॥

भोजनं

कांश्च बुद्धिप्रदं रस्य रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पैतल वातकृद्भवस्य कृमिकफप्रखण्डम् ॥
आयसे कान्तपात्रे च भोजनं विद्विषकारकम् ।
श्रोत्रपाण्डुरं वक्ष्य कामलापहसुप्तमम् ॥
श्लेष्मेणैव येषां पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् ।
दाहकृद्भवे विशेषेण रसिदं श्लेष्मकारि च ॥
पात्रं पत्रमयं रस्य दीपनं विषपापहृतम् ॥
अलपात्रं तु ताम्रस्य तन्भावे नृणे हितम् ॥
पवित्रं श्रौतं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् ।
काचैर्न रचितं तद्वत्तथा वैदूर्यसम्भवं ॥ ३ ॥
भोजनार्थे सदा पथ्यं जवणाद्रकभक्षणम् ।
अजिसन्दीपनं रस्य जिह्वाकण्डविशोधनम् ॥
जवणं सैन्धवं श्रेयम् । आर्द्रकं कटुकमपि न
पित्तविरोधि मधुरपाकित्वात् ॥
“अश्वीयातन्मना भूत्वा पूर्वेषु मधुरं रसम् ।
मध्येऽन्तर्भवन्तौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥
फलान्यादौ समश्रूयात् दाहिमादौ हि बुद्धिमान् ॥
विना भोक्ष्यापन्नं तद्वद्विषयीया च ककटौ ॥
नृणां विषयज्ञानकान्देऽनुपष्टवीन्यपि ।
पूर्वमेव हि भोक्ष्यानि न तु सुक्ता कदाचन ॥
गुरु पिष्टमयं त्रयं तद्वद्विषयं पृथुकां नपि ।
न जातु भुक्तवान् खादेत्स्वाम्नां खादेद्वपुः
चित् ॥
इतपूर्वं समश्रूयात् कठिनं प्राक् ततो नृदुः ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी तु वलारोये न सृष्टिः ॥”
अथमर्थः । प्राक् इतपूर्वं कठिनं समश्रूयात् ।
यथा काश्यादिवासिनः प्रथमं सख्यज्ज्ञानं इतपूर्वं
रोटिकां भुङ्क्ते । ततो नृदुःसपूपादिकमोदनं
भुङ्क्ते । अन्ते पुनर्द्रवाशी भोजनान्ते दधितक्र-
दुग्धादि भुङ्क्ते ।
“यद्यत खादुतरं तद्वि विद्विषादुत्तरोत्तरम् ।
भुक्त्वा यत् प्राप्यते भूयस्तदुक्तं खादु भोजनम् ॥”
खादन्नस्य शुभमाह ।
“सौमनस्यं वलं पुष्टिसत्त्वाद् रसनासुखम् ।
खादु सङ्गमयत्तमखादु च विपर्ययम् ॥
अत्युष्णं वलं हन्ति श्रौतं शुष्कं च दुष्करम् ।
अतिक्षिप्तं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥
अतिदुःसाग्रिताहारो गुणान् दोषान् बिन्दति ।
भोक्ष्य श्रौतमद्वयं खाद्विषमितमन्नम् ॥”
गुरुं विविधं तन्निवारयन्माह ।
“सन्धानको नरो ज्ञेयं मात्रागुरुं विवर्जयेत् ।
खभावतश्च गुरुं यत्तथा चस्कारतो गुरुं ॥
मात्रागुरुस्तु सुज्ञादिमाषादि प्रकृतेः गुरुं ।
चस्कारगुरुं पिष्टान् प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ ४ ॥
आहारं षड्विधं ब्रूयं येनैव तथैव च ।
भोक्ष्य भक्ष्यं तथा चैव गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ॥
ब्रूयं इहदाहिमादि । येन प्रानकशकरोद-
कादि । जैष्ठ्यं रसालाक्षयितादि । क्षयिता
कटौ इति लोके । भोक्ष्य भक्ष्यपादि । भक्ष्य
लङ्ककमक्षकादि । चर्व्यं चिपिटं चणकादि ॥
संभावगुरुचस्कारगुरुको खभावलघुवत्
भक्ष्यस्य भोजनपरिमोक्षमाह ।

भोजनं

“गुरुणामर्द्धवौहित्रं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।”
अथमर्थः । माषपिष्टादिभिरहं वौहित्रं
कर्तव्यं सुज्ञादिभिः खाभाविक्या मात्रायां तृप्तिं
कर्तव्येति ।
“द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ।”
द्रवं पेयादि । द्रवोत्तरं तक्राद्यधिकं ओद-
नादिमात्रातोऽधिकोऽपि मात्रागुरुर्न मन्यते ।
पेयस्य चर्वन्तो लघुत्वात् । उक्तं च सुश्रुतेन ।
पेयश्चेत्याद्यभक्ष्याणां गुरुं विद्याद्यथोत्तरमिति ।
पेयं पय आदि । जैष्ठ्यं रसालादि । अद्य
ओदनस्यपादि । भक्ष्यं मोदकादि ।
“द्रवाणामपि शुष्कं सन्धेगोपपद्यते ।
विशुष्कमन्नमस्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥”
अथमर्थः । शुष्कमपि ओतोरोधकरमपि
द्रवाणामपि सन्धेयं पाकं याति । केवलस्य शुष्क-
स्यान्नस्य दोषमाह । विशुष्कमन्नमिहमाह ।
अपक्वं तत् किं भवतीत्यपेक्षायांमाह ।
“पिच्छैकतमसंक्षिप्तं विदाहसुपगच्छति ॥”
पिच्छैकतं अक्षौणावद्भूतम् । असंक्षिप्तं
असन्धेयमाह । विदाहसुपगच्छति विदग्धं
भवतीत्यर्थः । शुष्कादीनां वैशुष्यमाह ।
शुष्कं विदग्धं विदग्धं वद्विषयादमावहेत् ।
शुष्कं चिपिटं विदग्धं चौरमतस्यादि ।
विदग्धं चणकमसुरादि वद्विषयान् कुर्यात् ।
“न भुक्त्वा न रदेष्टुं न निशोयां न वा
ब्रूयन् ।
न जलान्तरितान् हि भुक्तान्वाद्यन् केवलान् ॥
पुनर्दाहं पृथक् पानं चाभिन्नं पयसा निशि ।
दन्तच्छेदनसुखाच्च सप्त भुक्तुं वर्जयेत् ॥”
विषमाशनस्य लक्षणमाह ।
“बहुक्षोभकमात्रे वा ज्ञेयं तद्विषमाशनम् ॥”
बहुलास्यस्य मन्थितस्य दोषमाह ।
“आलस्यगौरवाटोपशब्दाश्च कुरतेऽधिकम् ।
हीनमात्रं ततो काश्य करोति न कलक्षयम् ॥”
अधिकं अन्नम् । अकारेण भुक्तस्य दोषमाह ।
“अप्राप्तकालो भुक्तानोऽप्यसमर्थतदुत्तरं ।
तांस्तान् आधीनवप्रीतिं मरणश्चाभिगच्छति ॥”
अप्राप्तकालं कालादतिप्राक् भुक्तानोऽसमर्थ-
शरीरो भवति । तथा सति तांस्तान् आधीन्
शरीरयथाविच्छिन्नकालसकलिनम्बिकादौ
प्राप्नोति । तेषामाक्षिके मरणमपि प्राप्नो-
तीत्यर्थः ।
“कालेऽतीतेऽयतो अन्तोऽप्युनापहृतेऽनले ।
लङ्कादिपथ्यते भुक्तं न स्वाङ्गोक्तुं पुनः श्रुत्वा ।
कुक्षेभागद्वयं भोक्ष्येक्षुतीयं वारि पूरयेत् ।
वायो चक्षुरायाय यतुर्धैर्यवशेनयेत् ॥
रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता ।
न तथा खादुमाप्नोति तत् सेव्यान्वान्तरा ॥
अत्यनुपानात् विपथ्यतेऽन-
मन्नपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वद्विषयवद्विषय
सुदुःसुखीरि पिबेदभूतिः ॥

भोजनं

भुक्तस्यादौ जलं पीतं काश्यमन्दाग्निदोषहृतम् ।
मध्येऽपि दीपनं श्रेष्ठमन्ते खौल्यकफप्रदम् ॥”
अथमर्थः ।
“समस्यलक्षणं सुक्तमध्यान्नप्रथमांशुपा ।”
इति वागभट्टः । सुक्तं भोजनम् ।
‘तृप्तिस्तु न चाश्रूयात् तृप्तिर्न पित्तवृत्तम् ॥
तृप्तिस्तु भवेदुत्तुली तृप्तिस्तु जलोदरी ॥’
ननु शिष्टा भोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति तत् कथं
सुचितम् । यत्तच्छिष्टा विभक्तस्य भोजनं
कालस्य प्रथमो भागो वातस्य द्वितीयं पित्तस्य
तृतीयं कफस्य । अतएवाह ।
“अश्वीयातन्मना भूत्वा पूर्वेषु मधुरं रसम् ।
मध्येऽन्तर्भवन्तौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥”
अस्यायमभिप्रायः । भोजने पूर्वेषु सुक्तो मधुरो
रसो वृत्तितस्य वातपित्तयोः शमको भवति ।
“भोजनमध्ये सुक्ताप्यन्तर्भवन्तौ
पित्ताग्रये च वद्विद्विषयं कुरत ।
भोजनान्धसमये भुक्त्वा कटुतिक्तं
कषाया रसा कफं शमयन्तीति ॥”
अतो भोजनावसानसमयस्य कफकाल-
त्वात्तत्र कथं श्लेष्मजनकं दुग्धं पातुमुचितं
भवति । यत् उक्तम् ।
“दुग्धं खादुरव श्लेष्मभोजस्य धातुवहनम् ।
वातपित्तहरं दृष्यं श्लेष्मं गुरुं श्रौतमिति ॥”
उच्यते ।
“विदाहीन्यन्नपानानि यानि सुकृते हि मानवः ।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयं पिबेत् ॥”
अतएव ब्रह्मपुराणी ।
“कुर्यात् चौरासमाहारं दध्यन्नं न कान्चनेति ॥
जवणान्कटुष्यानि विदाहीन्यति यानि तु ।
तद्विषयं हर्षमाहारं मधुरेण समापयेत् ॥’
भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजनेनैव
वद्विषयको जवणान्कटुभोजनजनितां पित्तस्य
वृद्धिं नाशयति पित्तवृद्धिनाशनेन कफस्यापि
वृद्धिरपक्षीया भवति श्लेष्मकफवृद्धिरपिमान्या
दौ न आधीन् उत्पादयितुं न शक्नोति ॥
“एव सुक्ता समापामेत् कुर्याद्यद्वयपूर्वकम् ।
भोजने दन्तलयाणि निर्वृत्त्याचमनश्चरेत् ॥
दन्तलयमनिर्हार्थं लेपं मन्थेत् दन्तवत् ।
न तत्र बहुश्रु कुर्याद्यद्वयं निर्वृत्त्यै प्रतः ॥
आपन्नं जलपानं पाणिभ्यां चक्षुषोर्वाप्युत्तु ।
सुक्ता पाणितले दृष्ट्वा चक्षुषोर्वादि दीयेत् ।
अचरेनेव तद्वारि तिमिराणि अपोहति ॥
सुक्ता च चक्षुरेतिद्वयमाद्यादौ न सुखावहान् ।
विद्यारात्रा तथैकान् परिणामञ्च वै यथा ।
सन्धेन तेन यदुक्तं जीर्णवत्तमिदं तथा ॥
अगस्तिरथिवैकुण्ठवासिन्
भुक्तं ममात्रं जरयत्येषम् ।
सुखञ्च मे तत् परिणामसम्भवं
यच्छत्वदोगं मम नास्तिद्वे ॥
अज्ञारकमगतिञ्च प्रापकं सत्यमभिर्नौ ॥
यच्चैतान् वन्देदेहिनां भुक्तं तस्याऽपि जीर्णम् ॥

इत्युच्चार्य खहस्तेन पारमार्थ्यं तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्मायतनम् ॥
अतन्निन जायतिष्ठेन तु सुप्यात् । सुक्तं
मात्रं तु खप्राग्नाम्नाणि कुपितं कथं इति
वचनात् ।

“जीर्णैश्च वहुते वायुविदग्धे पित्तमेधते ।
सुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि ॥”
विनाये किञ्चित्पक्वे पित्तमेधते किञ्चिदपक्वे कफः ।
सुक्तमात्रे स जातकफस्य प्रतीकारमाह ।
‘धमेनापोह्य ह्येवा कषायकटुतिक्तके ।
पूगकपूरकसूरी जवङ्गसुमनःफले ।
फले कटुकषायैर्वा मुखवैषद्यकारिभिः ।
ताम्बूलपत्रचङ्चिते सुगन्धैवा विचक्षणः ॥”

धूमेन अगुर्मादिधूमेन । अपोह्य कफं दूरी
कृत्य । कषायकटुतिक्तके फले कपूरकसूरी
जवङ्गादिभिः । पूगे क्रमुके । सुमनःफले
जातीफले । फले एजाहरीतक्यादिफले ।

“रते सुप्तोत्थिते स्नाते सुक्ते वान्ते च सङ्गरे ।
समायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूलभक्षयम् ॥
सुक्ता शतपर्णी गच्छेच्छेनेस्तेन तु जायते ।
अन्नमवातशैथिल्यं यीवाजाहुकटौसुखम् ॥
सुक्तापविशतस्तुन्द शयानस्य तु वृष्टता ।
आयुश्चक्रममायस्य न्युधावति धावत ॥”

चक्रममायस्य पदशतं शनैर्गच्छतः ॥ ३ ॥
“आसानटौ सप्ततान्ताम्बु द्वि पार्श्वे तु रन्विभ्यो ।
ततस्तद्विगुणान् वामे पश्चात् सुप्यात् यथासुखम् ।
वामदिशायामनलो नामेच्छुर्लोक्षि जन्तूनाम् ।
तस्मात्तु वामपार्श्वे शयौत सुक्तप्रपाकार्थम् ॥
त्रिदोषशमनौ खट्वा तूष्णीं वातकफापहः ।
भूशय्या ह हृषी हृष्या काष्ठपट्टौ तु वातुजा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

अन्यथा ।

“जातो यथावत् ज्ञत्वा च देवर्षिपितृतर्पणम् ।
प्रशस्तरजपाणिस्तु सुज्ञीत प्रयतो यद्वै ॥
छते ज्यो हुते वह्नी शुद्धवस्त्रधरो वृषः ॥
दत्तातिथिभ्यो विप्रैर्भ्यो गुरुभ्यः कथिताय तु ॥
पुण्यगन्धर्व शक्तमाकाशधारी नरेश्वरः ।
नेकवस्त्रधरोऽथार्द्रपाणिपादो नरेश्वरः ॥
विशुद्धवदनः प्रीतो सुज्ञीत न विद्विषसुखः ।
प्राङ्मुखोऽङ्गुली वापि न चैवायमना नरः ॥”

“अन्नं प्रशक्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षयोदके ।
न कुतुसिताङ्गुलैश्च न गुणुषावदस्मृतम् ॥
दत्त्वा तु भक्तं शिष्यं च क्षुधितेभ्यस्तथा यद्वै ।
प्रशक्तसुहृदपञ्चैव सुज्ञीताकुपितो वृषः ॥
नासन्दीवस्थिते पात्रे नदिषे च नरेश्वरः ।
नाकाखे नातिसङ्कीर्णं दत्त्वायस्य नरोऽयमेव ॥
आसन्दी दासमयजिपदौ ।

“मन्त्राभिमन्त्रितः शक्तं च न पशुयित वृषः ।
अन्यत्र फलमासेभ्यः शक्तुं शक्तादिकान्तथा ॥
तद्वद्वरितकेभ्यश्च गुडपक्वेभ्यश्च यवः च ।
सुज्ञीतोऽनुसाराणि च कदापि नरेश्वरः ॥”
इति तैत्तिरीयः अपमृज्यैश्चादिभ्यः ॥

“नाशेव पुरुषोऽश्वीयादन्वज उगतौपती ॥

मध्वन्मुदधिसपिभ्यः शक्तुंभ्यश्च विवेकवान् ॥

अश्वीयात्तन्मयो भूत्वा पूर्वम् सधुर रचम् ।

जवगान्धे तथा मध्ये कटुतिक्तादिकास्त ॥

प्राक् न्नं पुरुषोऽश्वीयात्तन्मये च कठिनाशनम् ।

अन्ते पुनर्नवाशौ तु वनारोम्ये न सुच्यति ।

अनिन्द्य भक्षयेदित्यं वागयतोऽन्नमज्जुतसयम् ।

पञ्चग्रासं महाज्ञौनं प्राणाद्याद्यायनादित ॥

सुक्ता सन्मगधाचम्य प्राङ्मुखोऽङ्गुली वा ।

यथावत् पुनराचामेत पाणी प्रक्षाल्य च्छलत ॥

खस्य प्रशान्तचित्तश्च क्षतासनपरिग्रहः ।

अभीष्टदेवतानाश्च कुर्वीत स्मरणं नरः ॥

अभिराद्याययत्नं पार्थिवं पवनेरित ॥

इत्तावकाशं नभसा जरयत्स्तु मे सुखम् ॥

अन्नं वलाय मे भूमेरपाममयानिलस्य च ।

भवत्वेतत्परिग्रहो ममास्त्वयाहत सुखम् ॥

प्राणापानसमानानामुदानयानयोक्तया ।

अन्नं पुरिष्करास्तु ममास्त्वयाहत सुखम् ॥

अगस्तिरभिरुद्धवानजश्च

सुक्तं मयान्नं जरयत्तु मे सुखम् ॥

सुखञ्च मे तत्परिग्रहामसम्भव

यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥

विष्णुः समस्तान्द्रियदेहदेहि-

प्रधानभूतो भगवान् यथेकः ।

सत्यं तेनान्नमशेषमेत

हारोऽयं मे परिग्रहामसेतु ॥

विष्णुरन्ता तथेवाग्नं परिग्रहामसेतु वै तथा ।

सत्यं तेन मे सुक्तं जीर्णत्वन्नमिदं तथा ॥

इत्युच्चार्य खहस्तेन परिन्द्य तथोदरम् ।

अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्मायतनम् ॥

सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गाद्विरोधिना ।

दिनं नयेत्ततः सन्मार्गमुपतिष्ठेत् समाहितः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अर्धे ११ अध्याये ॥ ३ ॥

अपरञ्च ।

“सुज्ञीत प्रयतो निजं वागयतोऽन्नममानसः ।

भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकाग्रोऽपि भवेद्भूतः ॥

भैक्षेण हृत्तिनो हृत्तिरुपवाससमा स्मृतः ।

पूजयेदशनं निजमन्त्राच्चैव दत्तुं सयम् ॥

दृष्ट्वा ह्येतत् प्रवीदेत् प्रतिनन्देत् सर्वशः ।

अनारोग्यमवाप्तुं सन्मार्गं चातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोकविद्विद् तस्मात्तत् परितर्जयेत् ॥

प्राङ्मुखोऽन्नानि सुज्ञीत स्यार्थमिदं सुखं वा ।

नाद्याङ्गुली निजं विधरेव सनातनः ॥

प्रक्षाल्य पाणी पादौ च सुज्ञानो विरुपसृष्टः ।

शुचौ देशे समासरेणो सुक्ता च द्विरुपसृष्टः ॥

नाश्वीयाङ्गार्थं वा सार्द्धं नैवासीचेत् मेघतीम् ।

न भक्षयेदभक्ष्याणि नापेयं वा पिवेद्द्विजः ॥”

अभक्ष्यान्नसु भक्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

“सुज्ञीत वन्धुभिः साह्यं वागयतोऽन्नमज्जुतसयम् ।

अज्ञत्वा तु दिशं पञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तमः ॥

सुज्ञीत येदन्मदात्मा तिर्यग्योनिं च गच्छति ॥

वेदाभ्यासोऽन्वजं शक्त्वा महायज्ञक्रियायथा ।

नाशयत्वाशु पापाणि देवानामर्चनन्तथा ॥

यो मोहादयवान्नाहं हत्वा देवतार्चनम् ।

सुदृक्ते स याति नरकान् शूकरेण्यभिजायते ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन हत्वा कर्माणि वै द्विजः ।

सुज्ञीत स्वजने साह्यं स याति परमा गतिम् ॥”

इति कौष्मे उपविभागे १७ अध्याये ॥ ३ ॥

यास उवाच ।

“प्राङ्मुखोऽन्नानि सुज्ञीत स्यार्थमिदं सुखं वा ।

आसीनस्त्वासने शुद्धे भूम्वां पादौ निधाय तु ॥

आयुष्य प्राङ्मुखोऽङ्गुली यशस्य दक्षिणासुखः ॥

अथ प्रक्षाल्योऽङ्गुली सुदृक्ते हृत्त सुदृक्ते उदङ्मुखः ॥

पश्चाद्भौ भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय तु ।

उपवासेन तत्पुण्यं मनुराह प्रजापतिः ॥

उपनिसे शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।

आचम्यान्नाग्नौऽन्नोऽप्यन्नं भोजनचरेत् ॥

महायाज्ञतिकं भिन्नं परिशयोदकेन तु ।

अन्धतोपस्करखमसरीलापोऽन्नक्रियाचरेत् ॥

खाहाप्रयवस्युक्तां प्राणापानाहुतिमन्तः ।

अपानाय ततः हत्वा आनाय तदनन्तरम् ॥

उदानाय ततः कुर्यात् समानयेति पञ्चमीम् ।

विज्ञाय तत्समेतं शुद्ध्यादात्मनि द्विजः ॥

शेषमन्नं यथोक्तं सुज्ञीत अङ्गनैर्युतम् ।

ध्यात्वा तन्मनसा देवमात्मानं वै प्रजापतिम् ॥

अन्धतापिधानमखौलुपरिहादपि पिवेत् ।

आचान्तं पुनराचामेदाय गौरीतिमन्तः ॥

हृपदां वा त्रिरावाह्यं सर्वपापप्रक्षालिनीम् ।

प्राणानां यत्त्रिरावाह्यं तद्वै ह्यन्तः ॥

आचम्याङ्गुलीमात्रेति पादाङ्गुलीय दक्षिणे ।

निःसाववेष्टकजलं न्यहं हस्तं समाहितः ॥

हुत्वान्नमन्त्रं कुर्यात् सन्मार्गमिति मन्त्रतः ।

अथाचरेत् स्वात्मानं योजयेद्वाङ्मार्गोऽति हि ॥

सर्वेषामेव योगानामात्मयोगं परं स्मृतः ।

योऽनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः

सयम् ॥

यज्ञोपवीतो सुज्ञीत सगमन्त्राङ्गुली नरः ।

सायं प्रातर्नान्तरा वै सन्मार्गायुः पिशेवतः ॥

नादात् सत्यं यदात् पूर्वमन्त्रं चायं शशियज्ञात्

यज्ञकावे तु नाश्वीयात् स्वात्मानायासु सुक्तयोः ।

सुक्ते शशिनि सुज्ञीत यदि न स्वात्मानाविशः ॥

असुक्तयोरस्तं मतयोः स्वात्मा दृष्ट्वा परेऽहनि ।

नाश्वीयात् प्रेक्षमात्मानामप्रदायेव दुर्मतिः ॥

नायश्रुष्टिदन्वद्वा न कुङ्को नाम्नायसः ॥

आत्मार्यं भोजनं यस्य रत्नं यस्य मेधनम् ॥

हृत्तार्थं यस्य चासीत् निष्कलं तस्य जीवितम् ॥

यद्भुङ्क्ते वैदितशिरा यच्च सुदृक्ते उदङ्मुखः ।

सोपावतुक्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विदात्तदासुरम् ॥

नाह्नरात्रौ न मध्याह्ने नाशीर्थां नात्रवच्छृङ्खलः ।

न च भिन्नभोजनतो न शयानं स्थितोऽपि वा ॥

न भिन्नभाजने चैव न भूम्वा न च पाङ्क्तिः ।

नोच्छिद्यो हतमादद्यात् सङ्गीतं स्यूतेदिभिः ॥

न ब्रह्म कौत्सेवेदापि न निःशेषं न भाष्यथा ।

नात्मकारे च नाकाशे न च देवायवादिषु ॥

भोजनं

नैकवस्त्रस्तु भुञ्जीत न च यानस्थितोऽपि वा ।
न पादुकादुगतो वा न हसन् विलपन्न हि ॥
भुञ्जेत् सुखमाख्याय तदन्नं परिणामयेत् ॥”
इति क्रमे उपविभागे १८ अध्याय ॥ ॥
अपरश्च ।

‘इत्था च कुत्वा पिण्डदेवताभ्यो
ज्जलातिथौ नृजलनावशिष्टम् ।
तुष्टं शुचि अद्धानोऽस्ति योऽन्नं
तस्यान्तः स्थानं स प्रमानं भुनक्ति ॥
सायं प्रातमभुञ्ज्यामन्नं देवनिर्मितम् ।
वैदिके लौकिकेऽप्येवं तु प्रत्यक्षे जातरे तथा ॥
उपनिषे समे देशे शुचि अद्वासमन्वित ।
पात्रेऽर्चयितुं रूपेषु पुञ्जशिव्यादिभिवृत् ॥
सुखं स्वतः हितं क्षिप्रं भुञ्जीतान्नमकुतसयम् ।
यवगोधूमशाल्याश्च भांसशाकादिभिर्युतम् ॥
कटम्बजवर्षेऽस्ति तैर्धन्यैस्तु सुगन्धिभिः ।
भक्ष्यप्रकारान् विविधान् कन्धमूलफलानि च ॥
पात्रं भूमौ प्रतिष्ठाप्य योऽनुष्ठे वागयत शुचि ।
भोजने भोजने चैव त्रिरात्रपलमनुते ॥
यन्नेन घारयेद्विप्रं पवित्रं दक्षिणे करे ।
भुञ्जानस्तु विशेष्य अन्नदोषेन लिप्यते ॥
यादुधानां मिश्राणाञ्च असुरा राक्षसास्तथा ।
नन्ति केवलमन्नस्य मन्त्रस्य विवर्जनात् ॥
आग्निं वा वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामह ।
मण्डलान्नुपजीवन्ति तस्मात् कुर्वन्त मन्त्रम् ॥
चतुष्कोणं द्विजाण्यस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु ।
द्विकोणास्ति वैश्यस्य शूद्रस्य वत्तुलं सदा ॥
न लौहे न्यस्तये पात्रे भिन्नेऽश्लीयात् कटेऽम्बरे ।
आपं पुनस्त्वितिमन्त्रेण सुयास्त्रीयं समासनम् ॥”
शुक्ला द्यौरिह्युपविश्य पात्रं प्रक्षाल्य नृहोत्रं
दिव्योऽस्तिमिति पात्रमभिमन्त्र्य भूत्याहवायनेति
भूमौ पात्रं प्रतिष्ठापयेत् । आह्नवावासां शुक्लं
वासा वा पवित्रात्मा चान्तात्मा प्रादुस्तस्य
आवोच पात्री प्रक्षाल्य दृष्ट्वा होतारमिमांसेति
ध्यायेदथ तत् पुरुषम् । ततः ओजोऽसीत्तन्माद्य-
माह्वयमात्रं प्रातपकयेत् । ओजोऽसीत्तादिना
प्रतिगृह्य अहमस्माभिरश्रीत्यभ्यामभिमन्त्रयेत् ।
उद्बुध्यस्ते जातराभिमन्तरस्य प्रबोधयेत् ।
भूतपतये नमः सुवनपतये नमः भूतानां पतये
नमः इति नमस्कारान्ते बलिचयं भूमौ दद्यात् ।
अथान्नैवात्मानं चिन्तयेत् ।
‘प्राणस्य हृदयं स्थानमपाणस्य गुदं स्तनम् ।
समानो नाभिदेशे तु उदानं कण्ठमाश्रित ॥
पञ्चमं स तु विज्ञेयो आनं सर्वज्ञसन्निभम् ।
राजीवमदृशं प्राणो हृदये निवसस्थित ॥
तस्याधस्तात्पानस्तु स वै गोप्त्रीरसन्निभः ।
नाभ्यां मध्ये समानस्तु विद्युज्वालासमप्रभः ॥
प्राणस्योपश्लेदानस्तु इन्द्रनीलसमप्रभः ।
उभाभ्यामथ प्राञ्चालाभ्यामथ पौकप्राञ्चया ।
अशुभं पात्रं कुर्वन्त एव हानिर्न जायते ॥
अन्तश्चरन् भूतैश्च गुहायां शिवास्तुखः ॥
स यश्चक्षुः वदन्कारस्य विष्णोः परमं प्रदम् ॥’

भोजनं

भोजनं

अम्बतोपस्तरणमसीत्पयः सुष्ठोपस्थाय वाचं
नियच्छेत् । न्यस्तं महायाज्ञात्तभिरद्भिः प्रदक्षिण्य
परिविध्य सख्येन पाणिना पात्रमविसृज्य नृहोत्रं
पस्तरणमसीति पुरस्तादपि पीत्वा पञ्चभिस्तैः
प्राणान्भुज्जीतुं श्रुतिः । प्राणो निर्विद्योऽन्तः कुहोमि
शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा ।
अपाने निर्विद्योऽन्तः कुहोमि शिवोमाविशा-
प्रदाहायापानाय स्वाहा । आने निर्विद्योऽन्तः
कुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय समानाय
स्वाहा । इति तूष्णीं भूयो व्रतयेत् । प्रजापतिं
मनसा ध्यायेत् ॥ ॥ प्राणाय स्वाहेति प्राणं
सृप्यति । प्राणेऽप्यति चक्षुःसृप्यति । चक्षुषि
ऽप्यति आदित्यसृप्यति । आदित्येऽप्यति
द्यौःसृप्यति । दिविऽप्यन्त्यां यतकिञ्चिद्द्यू-
श्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुष्ठेति अगु-
ऽप्यति । आनाय स्वाहेति आनं सृप्यति ।
आनेऽप्यति ओत्रं सृप्यति । ओत्रेऽप्यति चन्द्र-
मासृप्यति । चन्द्रमसिऽप्यति दिशसृप्यति ।
दिशसृप्यन्तीं यतकिञ्चिद्दिशं च चन्द्रमा-
श्चाधितिष्ठन्ति । तत्तृप्यति तस्यानुष्ठेति अगु-
ऽप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्च-
सेनेति । अपानाय स्वाहेत्यपानं सृप्यति । अपाने
ऽप्यति वाक् सृप्यति । वाचिऽप्यन्त्यां अपि
सृप्यति । असौऽप्यति पृथिवी सृप्यति ।
पृथिव्याऽप्यन्त्यां यतकिञ्चित् पृथिवीं वापि
श्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुष्ठेति अगुऽप्यति ।
ऽप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्च-
सेनेति । समानाय स्वाहा इति समानं सृप्यति ।
समानेऽप्यति मनसृप्यति । मनसिऽप्यति
पर्यन्त्यसृप्यति । पर्यन्त्येऽप्यति विद्युत्सृप्यति ।
विद्युतिऽप्यन्त्यां यतकिञ्चिद्विद्युत्पथ्यन्त्याधि-
तिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुष्ठेति अगुऽप्यति
प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ।
उदानाय स्वाहेति उदानं सृप्यति । उदाने
ऽप्यति वायुसृप्यति । वायौऽप्यति आकाश-
सृप्यति । आकाशेऽप्यति यतकिञ्चिद्वायु-
श्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानुष्ठेति-
मगुऽप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा
ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ ॥
“सुक्तेऽन्ने केचित् काङ्क्षन्ति सुक्तं शेषं सुविच्छिपेत् ।
केचित् काङ्क्षन्त्यनाजीवा केचित् कर्मवशा-
द्भुगा ॥
सुञ्जन्तु समं चोतच्छेत् पात्रे वाथ सुविस्थिते ।
अम्बतापिधानमसीत्पुपरिष्ठात् पयः पिबेत् ॥
अद्भिः पूष्णोपरिष्ठाच्च वस्त्रं प्राणस्य निजयेत् ।
शुक्ला पीत्वा च यः क्षितिं शून्यं पात्रं सप्तत-
द्वजेत् ॥
स पुनः क्षुत्पिपासायां भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
अम्बतापिधानमसीत्पुपरिष्ठात् पयः पिबेत् ॥”
अपि पीत्वा चान्नं प्राणस्थानात्तद्भिः सुश्रुतिः ।
प्राणानां यन्धिरसीति हृदयमात्रं जपति
प्राणानां यन्धिरसि इति प्राणदेशम् । विष्णोः

भोजनं

जठरमसीतिनाभिदेशम् । यो देवानामधि-
पतीति पुनरपि हृदयदेशमात्रं जपति ।
सावित्रीश्चागुमात्रं त्रिरापो रसानां रसमुक्तं
तन्नात्मा कन्धेति प्रीयतां विश्वसृगिति ध्यायेत्
अतः पुरुषम् ॥ ॥
‘आहिताग्निरनृणाञ्च ब्रह्मचारी च ते जयः ।
अन्नं यवं चिह्नान्ति नैवां चिह्निरनृणां ॥
यद्दृश्यो ब्रह्मचारी च योऽनृणां तपश्चरेत् ।
प्राणान्निहोत्रलोपेन अवकीर्णं भवेत्तु स ॥
अन्तराप्रतराश्च सायमाश्रन्तयेव च ।
सदोपवासी भवति यो न सुदुक्ते कदाचन ॥
प्राणान्निहोत्रमन्त्राणां निरुद्धे भोजने जपेत् ।
त्रेधाभिहोत्रमन्त्रास्तु त्रयाकाशेन तपयेत् ॥
यथाहि नलमेधौकमभिप्रोतं प्रवृत्ते ।
तद्वत् सन्नायि पापानि निर्देहन्त्यात्मयानिनः ॥
यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपाचते ।
एव सन्नायि भूतानि अपिहोत्रमुपाचते ॥”
इति ॥ ॥
‘भोजनस्य निषेधस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वञ्च ।
नोच्छिद्यो भक्षयेत् किञ्चिन्न गच्छन् वा कदाचन ॥
खट्वाक्षुः न भुञ्जीत न पायिष्य कदाचन ।
चन्द्रवर्षोपरगो च यस्तान्ते चन्द्रवर्षयो ॥
गोब्राह्मणोपवासेन न वाच्यैर्न तु भोजने ।
निशीथे नैकवासास्तु न लयोच्छिद्यभाजन ॥
न राजौ तिलसम्बद्धं दधि शक्तां मांसिकम् ॥
कोविदारवटान्धमफलानि न कदाचन ।
चणकश्च कौसुमं करमथितश्च यद्दधि ॥
वेद्या बहिः पुरोडाशं तुल्यं गोमांसमभक्ष्ये ।
नोच्छिद्येन हृतं याज्ञं शक्तून् वापद्गतोऽपि सन् ।
पलाङ्गुं जलुनं वापि भुञ्जस्तपापमाप्नुयात् ॥
नानाद्रुहसुपाणिस्तु चक्रतारार्कमौदयतः ।
भुञ्जन् कुर्वन् खट्वङ्गान् सृष्टेः ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
नार्द्रवासा शिरःक्षिप्तं सोपानतको निरासनः ।
शयानं प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसकथिकनः ॥
नाश्रीयान् पिबेच्चैव कृत्वा पर्यन्तिकां नरः ।
पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तक ॥
न च आङ्गस्य यच्छिद्यं ग्रहे पर्युषितश्च यत् ।
दम्पत्योभुक्तशेषस्तु न भुञ्जीत कदाचन ॥
नातिचरितमश्रीयात् शुक्ला शेषं विवर्जयेत् ।
न भक्षयेत्तु नि शेषमन्यच्च दक्षिणपिथे ॥
पयसो मधुशक्तूनां तिलानामोदनस्य च ।
न चैको मिष्टमश्रीयान्नं बहूनाञ्च पश्यताम् ॥
बह्वस्तु न भुञ्जति तथा चैकस्य पश्यतः ।
ओष्ठौ च न लिहैत पाणिनां क्षुत्पि पात्रमेव च ॥
शून्यालयेऽपि प्राणानां देवागारे तथैव च ।
आगुर्निरस्यते तस्य मिष्टेकस्य बुभुक्षतः ॥
अदत्त्वा गोऽपि विप्रेभ्यः कुमारायानुयायिभ्यः ।
एकोऽन्नं मिष्टमश्नाति ततोऽन्यो नाख्यं पुण्यकृतः ॥
यश्चेकपदं क्त्वा विषम् ददाति
क्षेप्त्वाद्भवाद्वा यदि वार्यैश्चेतोः ।
वेदस्य हृदयवर्षिस्तु गीतां
तां ब्रह्महत्यां संनयी वदन्ति ॥

यदिक्रतुपानीयपात्रो दक्षिणावर्त्तनं चतुष्कोणमखलं कृत्वा लोहताम्रवस्त्रयभवादि दुष्टभक्ष्यान्त्यकद्व्यादिपत्रपुष्टपक्ष्माग्रपत्रैतरपात्र विधाय प्रक्षाल्य च आत्मानं पात्रं च दक्षिणक्रमेण जलेन वेष्टयित्वा तदुपरि लोहे तरपात्रान्तरेण हस्ताभ्यां प्रतिविद्धतरमन्नादिकं स्थापयित्वा अन्नं दद्यात् प्रक्षुध्येत । अस्माकं निजमेवास्तु इत्यभिलष्य सप्रोक्ष्य आपाराक्षतुष्कोणमखलाभ्यन्तरे जललिखितचक्रोपरि ॐ नारायणाय नम इत्यन्नं सजल मध्ये दद्यात् । तत्पार्श्वे ॐ सुव पतये खाहा ॐ सुवपतये खाहा ॐ भूतानां पतये खाहा । इति बलिचतुष्टयं दद्यात् । तदिदं चोपकरणमन्नं ॐ विद्यावे नम इत्युत्कृष्य तदग्रं किञ्चित् ॐ विन्मकसेनाय नम इति दत्त्वा अन्नोपरि विष्णु-निर्माणास्तुलसीपत्रं प्रक्षिप्य विष्णुपादोदकं पुरा न गृहीतचैदिदानीम् ।

“ॐ कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामार्ति-
नाशन ।।

सन्ध्यापप्रश्नमन् पादोदकं प्रयच्छ मे ॥”

इति गृहीत्वा इष्टदेवतानामपरैरितं श्रुत्वा स्वयं त्रिरक्षार्थं वा ॐ अमृतोपस्तरणमसि खाहा इत्यनेन पीत्वा ।

“ॐ अकालमृत्युहरणं सर्वथाधिनिनाशनम् ।
विष्णो पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम् ॥”
इत्यनेन पादोदकशेषं शिरसि दद्यात् ।

“ॐ उच्छिष्टभोजनस्तस्य वयमुच्छिष्टकाङ्क्षिण्य ।
येन लोकावरद्वेष्टं हिरण्याक्षो निपातित ॥”

इत्युक्त्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां धृतमृतस्तोकमन्त्र-
मादाय महामौनौ चाङ्गुष्ठसंख्याङ्गुलिभिर्वा ॐ

प्राणाय खाहा इत्यनेन मुखे दत्त्वा अदन्ताच्छिन्नं
निगिरेत् । एवं ॐ अपानाय खाहा ॐ समा-
नाय खाहा ॐ उदानाय खाहा ॐ

आनाय खाहा । ततो वीर्यकामो मौनौ
सुञ्जीत । ततः प्रथमं द्रव्युक्तमधुरं मध्ये कठि-
नान्मलवणानि अन्ते द्रव्युक्तकटानि

यथालाभं लौरान्नं चाङ्गुष्ठेद्वयकरसंख्याङ्गु-
लिभिः अन्तितुल्यं सुञ्जीत । पश्चादधिकं जला-
न्तिकं न पातयम् । जलचौरदक्षिणतमधुप्राकं

शक्तुमासेतरत्रयाणां शेषं रक्षणीयम् । भोजने
संपूर्णं तु मांसभोजनं कर प्रक्षाल्य तद्भोजने
तु करमप्रक्षाल्यैव साग्नेन हस्तेन जलं गृहीत्वा

ॐ अमृताभिधानमसि खाहा इति जलगच्छ्य
गृहीत्वा साग्नं तज्जलशेषं ॐ रौरवेऽपुण्य-
निलये पद्माब्जं निवासिनाम् । उच्छिष्टभागि

नामद्रव्यमयमुपनिष्ठतामिति भूमौ निक्षिपेत् ।
भोजनकाले तु विहातकर्मकस्यार्थं वागं ।
विहातकर्मकस्य न दोषः । ततः स्थानान्तरं

न गच्छेत् । परात्रत्यं नृद्धिर्मखल्लेपमपनीय
द्वयाग्निं विहातवर्णयोग्यं अन्तेभ्यो गृहीतं
रसदयं रक्तपात्रं सादिकं विना अपनयेत् ।
यत्ने कृत्वे यदि न नि सरति तदा न दोषः ।

ततो विहातं सद्यस्य जलगच्छ्यैर्नखाभ्यन्तरं
सप्रोक्ष्य पाणी पादौ च प्रक्षाल्य आसनस्थं यव-
भूमौ पादौ दत्त्वा द्विराचम्य सुखं तुलसी-
पत्रादिना सप्रोक्ष्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे दक्षिणं
हस्तेन—

“ॐ अङ्गुष्ठमात्रपुरुषो ह्यङ्गुष्ठश्च समाश्रित ।
इंशं सर्वस्य जगतः प्रभुं प्रीणातु विश्वधृक् ॥”
इति मन्त्रेण जलं दद्यात् । ततो महौमार्ज्जना

भावे अमुचित्वादविलम्बमेव भोजनपात्रसुदुल्यं
ततः स्थानं उच्छिष्टमपनीय गोमयोदकाभ्यां
सन्ध्यां विधेत् । सुखं प्रशान्तचित्तं आसने
उपविष्ट्वाभीष्टदेवतानामंस्तुत्वा—

“ॐ अक्षिरायाययत्नं पाथिवं पवनेरित ।
दत्तावकाशो नभसा जरयत्यस्तु मे सुखम् ॥

अन्नं बलाय मे भूमेरपामयाग्निलस्य च ।

भवत्येतत्परिणतौ ममास्त्वयाहृतं सुखम् ॥

प्राण्यापानसमानावाप्तुदानथानयोक्तया ।

अन्नं तुष्टिकरं चास्तु ममास्त्वयाहृतं सुखम् ॥

अगस्तिरर्चिर्नृद्वानलश्च

सुक्तं ममानं जरयत्येष्वम् ।

सुखं ममेतत्परिणामसम्भवं

यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥

विष्णुं समस्तेन्द्रियदेहदेहं

प्रधानभूतो भगवान् यथैक ।

सर्वेण तेनान्नमश्रेयमेत

हारोम्यद् मे परिणाममेतु ॥

विष्णुरता तथैवात्र परिणामश्च वै यथा ।

सर्वेण तेन मद्भुक्तं और्ध्वलज्जमिदं तथा ॥”

इत्युक्त्वा वामहस्तेनोदरं परिन्द्वेत् । ततः
पादशतत्रजनानन्तरं वामपार्श्वेन किञ्चित्कालं
शयितव्यम् । ततस्तान्मूलादि सुखवासत्रञ्च

भोक्तव्यम् । इत्याङ्गिकाधारे पञ्चमयामाह

कृतम् ॥ * ॥ अथ भोजनादिदानफलम् ।

“भोजनाच्छादनं दत्त्वा दत्त्वा चोपानहौ द्विज ।।

स खगलोकं सभुज्य सर्वकामोऽन्नं जायते ॥

विद्या भक्त्या प्रयच्छेद्य परब्रह्मण्यसौ विश्वेत् ।

विद्यार्थिने च विप्राय धो दद्याद्भोजनं नरः ॥

अन्नं प्रायो जलं प्राणं प्राण्यचौधधसुचते ।

तस्मादौघघ्दानेन दत्तां स्युरसवो द्विजाः ॥

इति पराशरस्मृतिः ॥

भोजने प्रतिषेधो यथा,—

“ताम्रपात्रे पयं पानमुच्छिष्टे हृतभोजनम् ।

दुग्धे च लवणं दद्यात् सद्यो गोमांसमन्धम् ॥

यं भूद्रेण समाहूतो भोजनं कुरुते द्विज ।

सुरापश्च स विभ्रियं सर्वघर्भैर्बहिष्कृतं ॥

ज्ञानं रजकतीर्थेषु भोजनं गच्छिकाकये ।

शयनं पूर्वपादे च ब्रह्महत्या दिने दिने ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

अथ शिष्टानां प्रथमाभोजनदिनादि । यथा,
यम ।
“ततोऽन्नप्राशनं मांसि वृद्धे काथं यथाविधि ।
अष्टमे वायं कर्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं कुर्वे ॥”

वृद्ध इति सुखं कथं प्रागुक्तम्यायात् । कथं
चिन्तामयौ ।

“अन्नस्य प्राशनं प्रोक्तं मांसि वृद्धेऽष्टमे बुधे ।
स्त्रीयान् पञ्चमे मांसि सप्तमे प्रजगौ सुनि ॥

द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तास्तु पञ्चपञ्चसु ।

बलमायुयशो हन्यात् शिष्टानामन्नभोजनम् ॥”

सुजबलभीमे ।

“वृद्धे मांसं विशाकरे शुभकरे रिक्ततरै वै
तिथौ

सौम्यादित्यसितेन्द्रजीवदिवसे पक्षे च लक्ष्मिरे ।
प्राज्ञेष्टादितिपौष्णवेद्यवृद्धेऽस्त्रादिषट्कोत्तरे-
रात्रेयायतिपित्रभेष्टं नितरामन्नादिभर्त्स्ये

शुभम् ॥”

दुर्गैरिति प्राज्ञेष्टादौ प्रत्येकं सम्बध्यते अत्रापि
तिथ्याद्वादिद्विद्वत् विवचयेत् ।

“वृषद्वन्द्वधुमीनकन्यालज्जेऽन्नमन्धम् ।

त्रिकोणाष्टकयूकान्धयश्या यद्वत्तथा फलम् ॥

दुष्टं शशधरो जयात वृष्टाष्टकोऽन्नमन्धम् ॥”

माकखेयपुराणम् ।

“देवतापुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य च ।

अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥

मध्याह्न्यकणकोपेतं प्राशयेत् पायसमन्त ।

ज्ञतप्राशनसुतसङ्घे मातुर्वाङ्मनु तं त्यजेत् ॥

देवाग्रनोऽथ विन्यस्य शिष्यभाण्डानि सर्वंशः ।

श्राद्धाणि चैव श्राद्धाणि ततः पश्येत्तुल्यधनम् ॥

प्रथमं यत् सृष्टिज्ञानं शिष्यभाण्डं स्वयं तथा ।

जीविकां तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥”

सोमवारे दोषमाह भोजराज ।

“वाचालो बलवान् दिने दिनपतेरन्नमदीना
बलो

देही हीनकुताग्रं शिशिरगौ कौले रज्ज्वा
पौडित ।

बौधे भोगसुखोदयो प्रथमसुगर्भावे चिरायु
सुखी

शुक्ले सौख्यलान्वितोऽतिदुर्भगो मन्दं च
मन्दान्न ॥”

इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥

तद्वैदिकपर्यायाः । आचम्यति १ भवति २ बभक्षि
३ वेति ४ वेवेति ५ अविध्यन् ६ वक्षति ७
भवय = ब्रह्माम् ८ हरति १ । इति दशाति-

कर्मणा । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥
(तथा च सुश्रुते कृत्वास्थाने ४ अध्याये ।

“वक्ष्याम्यत् परं कृतस्वमाहारस्योपकल्पनाम् ।
हृतं काष्ठापसे देयं पेया देया तु राजते ॥

फलानि सर्वमन्ध्याश्च प्रदद्याद्देहेषु च ।

परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्ण्येषु प्रकल्पयेत् ॥

प्रदवाणि रक्षाक्षेव राजतेभूपहारयेत् ।

कद्गराणि खडाक्षेव सव्यान् शिष्येषु दापयेत् ॥

दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुग्रीते सुश्रुते पयः ।

पानीयं पानकं मद्यं दद्यात्तुल्येषु प्रदापयेत् ॥

काचस्कटिकपञ्चेषु शीतलेषु शुभेषु च ।

दद्याद्देह्युपानेषु रामभाण्डवसङ्कान् ॥

भोजपु

पुरस्तादमले पात्रे सुविस्तीर्णं मनोरमे ।
 रुद्धं सूपौन दद्यात् प्रदेष्टुं सुखस्तनम् ॥
 फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिसुष्काणि यानि च ।
 तानि दक्षिणार्धे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥
 प्रद्रवाणि रसांश्चैव पाण्यौ पानकं पयः ।
 खडान् यूषाश्च पेष्यांश्च सद्यो पार्श्वे प्रदापयेत् ॥
 सर्वान् गुडविकारांश्च रागघातवचकान् ।
 पुरस्तात् स्थापयेत्तत्र ह्योरपि च मध्यम् ॥
 एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ।
 भोक्तारं विवर्ते रम्ये नि सन्नाधे सुमे शुचौ ॥
 सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ।
 पूर्वं मधुरमश्रीयाम्भ्योऽन्तर्लवणै रसौ ॥
 पश्चाच्छेधान् रसान् वेदो भोजनेष्ववधारयेत् ।
 आदौ फलानि भुञ्जीत दाक्षिणादीनि पुष्टिमान् ॥
 ततः पेष्यांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यान् चान्द्रात परम् ।
 घनपूर्वं समश्रीयात् केचिदाहुर्विपर्ययम् ॥
 आदावन्तो च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
 अतीवायतयामासु क्षपा येष्टुं सुखम् ॥
 तेषु ततः प्रवर्तनीकाऽऽ भुञ्जीत प्रातरव तु ।
 येषु चापि भवेयुश्च दिवसा अष्टमायता ॥
 तेषु ततः कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ।
 रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समा ख्यता ॥
 कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ।
 तस्मात् सुखस्तु युक्ता दीपेरेते विवर्णितम् ।
 यथोक्तगुणसम्पन्नसुपवेदेव भोजनम् ॥”
 भोजनपात्र, जौ, (भोजनस्य पात्रम् ।) भक्ष्यत्रया
 धार । यथा,—
 “तिष्ठन्ति यत्र नवकाश्चननिर्मितानि
 श्रेष्ठोक्तानि परितस्तु कटोरकाणि ।
 राकाश्च शाङ्खनवमखण्डभास्कर यत्
 शौखीभूतां रजतनिर्मितयाजकं स्यात् ॥
 अथोर्ध्वप्रतिमादंष्ट्रिकांश्चामादंष्ट्रवत् शुचि ।
 पात्रं हृद् सुविस्तीर्णं शौख्यामव्यन्तर्लभम् ॥
 पञ्चवली भवति वा द्रुपभोजनाय
 निर्जन्तुनालरहितामलवारिधौता ।
 पालाशभूषणैरक्षैरक्षिता मनोज्ञा
 तादन्विपथ्यकगणैः परिवेष्टिता च ॥”
 इति पाकराजेश्वरः ॥
 भोजपति, पु (भोजनार्थं भोजनशीयानां पतिः)
 कचराज । यथा —
 “महानामशनिर्नृणां नरवरः शीघ्रां सुरो
 र्दक्षिणान्
 गोपानां खजनोंऽसतां चित्तभुजां शास्ता
 खपिजो शिशुः ।
 नृत्तुर्भोजपतिर्विराडविदुषां तत्त्व पर योगिनां
 दृष्टीनां परदेवतेति विदितो रज्जुगतः सामगः ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३३ अध्याये ९ श्लोकः ॥
 भोजपुर, जौ, (भोजनस्य भोजराजस्य पुरम् ।)
 खनामखातदेशः ।
 “आजिरभूद्भोजपुरे साकमसुरवरे ।
 हरे रेवापारे सवली नूनं ते लघीयांश्च ॥”
 इति विदग्धसुखमखणम् ॥

भोजाना

भोजयिता, [ऋ] चि, (भज + णिच् + कर्त्तरि
 ण्यत्) भोजनकारयिता । भोगप्रयोजक । यथा,
 “कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता
 सदा ।
 भोगो विभवेदस्य निष्कृतिमूर्तिरेव च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रवृत्तिखण्डे २३ अध्याये ॥
 भोजाधिप, पु, (भोजस्य अधिपः) कचराज ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 भोज्य, चि, (भुज्यते इति । भुज + कर्मणि +
 यत्) “भोज्यं भक्ष्यं ।” ७ । ३ । ६६ । इति
 निपातनात् न कुलम् । भोजनोपद्रवम् । यथा
 “भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वैरा श्रियः ।
 विभवो दानशक्तिश्च नाख्यस्य तपस्य फलम् ॥”
 इति चायक्ये ५१ श्लोकः ॥
 अपि च ।
 “आहारं वदन्ति चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ।
 भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्ज्यं गुडं विद्यादयथोत्तरम् ॥
 चूष्यं इच्छुदकादि । पेयं पानकशुकरिकादि ।
 लेह्यं रसालाकथितादि । भोज्यं भक्त्युपादि ।
 भक्ष्यं लङ्घुकमलकादि । चर्ज्यं चिपिटचय-
 कानि । इति भावप्रकाशः ॥ (पिष्टार्थं लङ्घय
 देये अन्नादौ च ॥)
 भोज्यदानस्यैतिकर्त्तव्यता यथा । ७० अद्यात्सुके
 मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रस्य
 पितुरसुतदेवशर्मण्य एकोद्विधविक्रयान्त-
 रिकश्चाह्वाचरे अमुकगोत्रस्य पितुरसुत
 देवशर्मण्योऽचयखगकाम इदं सप्ततसवच्छोप-
 करणामात्रं भोज्यमर्चितं श्रीविष्णुदेवतं यथा-
 सम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाह दद्यात् । ततो
 इक्ष्वा । ७० अद्यात्सुके लतेततसप्तत
 सवच्छोपकरणामात्रं भोज्यदानकर्त्तव्यं साङ्गतायै
 दक्षिणामिदं काश्चनमन्त्रं श्रीविष्णुदेवतं यथा-
 सम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाह दद्यात् । लते-
 ततसप्ततसवच्छोपकरणामात्रं भोज्यदानकर्त्ता-
 ष्छिद्रमस्तु । इति आह्वययोगतत्त्वम् ॥
 भोज्यसम्भव, पु, (सम्भवत्वादिनि सम्भव उत-
 पत्तिकारणम् । भोज्यं सम्भवोऽस्य ।) शरीरस्य-
 रसघातुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 भोटङ्ग, पुं (भोटस्तज्जातिरङ्गमस्य ।) देश
 विशेषः । इति शब्दरत्नावली । भोटान् इति
 भाषा । (भोटान्तोऽपि पाठः)
 भोभो, अ, सम्बोधनम् । इति हलायुधः ॥ (यथा,
 महानाटके । १ । १० ।
 “भोभो भुजङ्ग । तत्पल्लवकोलजिह्वः ॥”)
 भोजानाथ, पु, शिवः । यथा,—
 “ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा भोजानाथ क्षपानिधि ।
 सङ्कल्प्य तां महान्वालां सगच्छोऽन्तरगाङ्गुने ॥”
 इति श्रीशिवपुराणोत्तरखण्डे तुल्यवामदेवसंवादे
 वाराणसीमाहात्म्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५॥
 पुस्तकान्तरे भोजानाथ इत्यत्र महादेव इति
 पाठः ॥

भौत्य

भौलि, पु उट् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भौत, पु, (भूतानि प्राणिनोऽपि धिक्त्वत् प्रवृत्तः ।
 भूत + ण्यत् ।) भूतयज्ञः । बलिजनः । यथा,—
 “होमो देवो बलिर्भौतो ह्ययमोऽतिथिपूज-
 नम् ॥”
 इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ देवः । इति शब्दमाला ॥
 (भिन्नादिभ्योऽण्यः । भूतसङ्घः । तस्यैदमित्यर्थः)
 भूतसम्बन्धिनि चि ॥
 भौतिक, जौ (भूतानां विकार इति ठक् ।)
 सुक्ता । इति राजनिघण्टुः ॥ चि भूतसम्बन्धिः ॥
 (भूतानि विद्यादीनि तद्विकारश्च गोचरदृष्ट्या-
 दयः ।
 “आहङ्कारिकत्वश्रुतेन भौतिकानि ।” इति ।
 २ । २ । सांख्यसूत्रम् ॥ खडिविशेषश्च ।
 तथाच । “इत्यरल्लयल्लतसांस्वकारिकायान् ।
 अष्टविकल्पो देवस्तेयगयोनिश्च पञ्चधा भवति ।
 मातृव्यस्यैकविधः समासतो भौतिकः सगः ॥
 अत्र च सर्गे चेतन्योत्कर्षापकविविधेषां तार-
 तम्यम् । यथा, तत्रैव । ऊह सत्त्वविशालस्तभौ-
 विशालश्च मज्जतः सगः । मध्ये रजोविशालो
 ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तः ॥
 भौतिक, पुं, महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (उपद्रवः । आध्यादि । चक्षुरादि । शरी-
 रादिः । (भूतेषु महादेविचिन्त्यन्तेऽपि आत्मबुद्ध्या
 उपायका भौतिकाः । बौद्धविशेषाः ।
 “भौतिकासु शतं पूर्वं सङ्ख्यसंख्याभिमानिकाः ॥”
 इति पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यटीकायां वाच-
 स्यतिमिश्रसूत्रवचनम् । १ । १६ ।)
 भौती, जौ, (भूतानां भूतयोगीनामियमिति ।
 भूत + ण्यत् ।) डोपः । तस्य भूतानामधिका-
 रित्वविद्यमानत्वात्तत्त्वम् ।) राजि । इति
 हेमचन्द्रः ॥ १४२ ॥
 भौत्य, पु (भूतेरप्ययं पुमान् । भूति + ण्य
 ण्यत् ।) भूतिमुनिपुत्रश्चतुर्दशो मनुः ।
 यथा,—
 माकख्ये उवाच ।
 “अतः परं भौत्यस्य त्वत्पति निशामयः ।
 देवावृषीन्तथा पुत्रांस्तथैव वसुधाधिपान् ॥
 वभूवाङ्गिरसः पुत्रो भूतिर्नात्तिकोपमः ।
 तस्य आता सुवर्षाभूद् यज्ञं तेन निमन्त्रितः ॥
 वियासः शान्तिनामानं शिष्यमाह भक्षामुनि ।
 सदोदयुक्तं सदाचारसुदारं सुनिवृत्तमम् ॥
 भूतिरवाच ।
 अहं यज्ञं त्रिमिथ्यामि आतुः शान्तिः । सुवर्षैव ।
 तेनाहूतस्त्वया सैव यत् कर्त्तव्यं श्रद्धया ततः ॥
 अतिनामरुतं वदस्व वा कार्यं समाश्रमे ।
 तथा तथाप्रमत्तेन यथाभिर्न श्रमं ब्रजेत ।
 इत्याशमे तथेयुक्तं स तु शिष्येण शान्तिना ।
 जगाम यज्ञं त आतुराहूतं सन् यवोवसा ॥
 प्रशान्तस्त्वावदनको योऽसौ भूतिपरिग्रहः ।
 तं दृष्ट्वा कोऽनन्यं शान्तं शान्तिरलम्बतु खितः ।
 भौतश्च भूतेर्बहुधा पिन्त्ययन् स महादुतिः ॥

भौत्य

मार्कण्डेय उवाच ।

बहुधैव विचिन्त्यासौ भौतस्तस्य तदा गुरो ।
यथै मतिमता येन श्रम्य नातवेत्सम् ॥
तत्र नन्दनं तत्र तत्र सप्तार्चयमानस ।
भूत्यः । भौत्यः न्यस्तजानु कृताञ्जलि ॥
तत्र मन्त्रस्तस्मै भगवा इत्यवाहन ।
न्यानामालात्र तनुस्तस्याचीदृशतो मुने ॥
य एतुष्टोमस्ते निप्र । भक्ता यस्ते सुति जना ।
यस्य दामि भवन प्राथता यस्तवेष्टितम् ।
भगवन । कृतकृद्योऽस्ति यत्ना पश्यामि रूपिणम् ।
तथापि भक्तिरन्त्यस्य भगवन् । अयता मम ॥
ममापराधान सत्यत्त यत्ते । वष्टा विभावसो ।
नक्षत्राधिराजत सोऽद्य पूर्ववन पश्यता हि ॥
नक्षत्रादपि मे देव । प्रसादं कुरुते यन् ।
पुत्रो विशिष्टो भवतु निरपलस्य मे गुरो ॥
यथा च मेनो तनये स करिष्यति मे गुर ।
तथा समस्तसन्धेः भवत्वस्य मनो ऋतु ॥
अभिरुवाच ।

गुरोरर्थं त्वया ज्ञान । याचित यदरुह्यम् ।
नामाथ तेन मे प्रीतिस्तस्यतीव मङ्गासुते ॥
भविष्यत्येतान्मल गुरोवन प्रार्थितं त्वया ।
मेनो समस्तभूतेषु पुत्रस्तस्य भावयति ॥
मन्त्रान्तराधिप पुत्रो भौत्यो नाम भविष्यति ।
महावली महावीर्यो महाप्राज्ञो गुरोस्तव ॥
ऋक्षा भगवानादि पश्यतस्तस्य वे मुने ॥
वभूवादृशं सद्यः प्रदीपो निहतो यथा ॥
यत्तस्मिन्नन्तरे सोऽपि गुरुस्तस्य महात्मन ।
आतुयवीर्यसो यज्ञानाजगाम स्वमाश्रमम् ॥
तस्यागतस्य शिष्योऽसौ ऋक्षे प्रादाभिवन्दनम् ।
गृहीतासवपूज्यस्तमाह स तदा गुर ॥
वक्ष्यामिहाह त्वयि मे तथाप्येवम्पि जन्तुषु ।
न वेद्मि किमिदं लब्धेदतश्चेतत कथयासु मे ॥
ततः स शान्तिस्ततः नर्ममावायाय महात्मने ।
अभिनाशादिक विप्र । समाचष्ट यथातथम् ॥
ऋक्षा स परिष्वज्य स्नेहाद्रनयनो गुरु ।
शिष्यं यः प्रददौ वेदान् साङ्गोपाङ्गान् महात्मने ॥
भौत्यो नाम महस्तस्य पुत्रो भूतिरजायत ।
तस्य मन्त्रान्तरे देवागृहीत भूपाश्च मे ऋतु ॥
भविष्यत्य भविष्यासु गदतो मम विस्तरात् ।
देवेभ्यो यच्च भविता तस्य विष्ठातकर्मण ॥
चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा आजिरास्तथा ।
ऋषीकाश्च इत्येते पञ्च देवगणा स्मृता ॥
शुचिरिन्द्रस्तथा तेषां विद्वद्गानां भविष्यति ।
महावली महावीर्य सन्नेरिन्द्रगुणैस्त ॥
अयोध्यास्थानवानुश्च शुचिर्यज्ञोऽथ साधन ।
शुक्रो जिनश्च सन्नेते तदा सप्तमय स्मृता ॥
गुरुर्गभीरो नक्षत्र भरद्वाजश्च एव च ।
ज्जीमानी च प्रवीरश्च विष्णुः सङ्क्रन्दस्तथा ॥
तेजस्वी सुवल्ग्वेव भौत्यस्तैः मनो मुता ।
ननुः स मयेतत्त मन्त्रान्तसुदाहृतम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्त्रान्तरानुवचनानामा-
ध्यायः ॥

५५६

भौमिक

भौम, पु, (भूमेरपत्य । भूमि + शिवादिवाच्यः ।)
मङ्गलपद्य । (यथा, दृष्टतसहितायाम् । ५।६ ।
“पश्यन् यत्त सौम्यो
दृष्टतस्युत्तमस्यय राजा च ।
भौम समरविमर्द
शिखिनीप तत्करभयश्च ॥ ”)
नरकराज । (यथा, हरिवंशे । १२ । १४ ।
“तासां पुरवर भौमोऽकारयन्मणि-
पर्वतम् ॥ ”)
तच्छेदमित्ययम् । भूमिभवे, चि । इति मेदिनी ।
मे, २२ ॥ (यथा महाभारते । १ ।
१६६ । २० ।
“भौमेन प्राविशद्भूमिं प्रावृत्तेनाभवद्गिरि ।
अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ ”)
अन्तर । इति धरणि ॥ रक्तपुननवा । इति
राजनिर्घण्ट ।
भौमजल ज्ञी, (भूमि + जल ।) भूमिसर्वात्
सलिलम् । ततः त्रिविधं यथा —
“भौममन्त्रो निगमित प्रथमं त्रिविधं बुधै ।
चाङ्गल परमानूप ततः साधारण क्रमात् ॥ ”
तेषां लक्षणानि गुणश्च ।
“अल्पोदकोऽल्पदृष्टश्च पितरक्तमयान्वित ।
देशोऽनप इति ख्यात आनप तद्भव जलम् ॥
मित्रचिह्नसु यो देशः स हि साधारण स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारण स्मृतम् ॥
चाङ्गल सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तु ।
वह्निजन कफजनं पथ्यं विकारान् कुरुते वह्नुन् ॥
आनूपं वार्यमिच्छन्ति खादुः स्निग्धं च गुरु ।
वह्निजन कफजनं विकारान् कुरुते वह्नुन् ॥
साधारणं मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।
तर्पणं रोगनं लघ्नादाहदोषचयप्रणुत् ॥ ”
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि
गुणश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणश्च ।
“नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ।
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ।
अनभिष्वन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ॥
नद्या शीघ्रवहा लघु सत्त्वा याचामलौहका ।
गुर्वा शैवलसङ्क्रान्ता मन्दगा कलुषाश्च या ॥
नदीवरक्तकागस्थी जूपप्रसवणादिने ।
उदके देशभेदेन गुणान् दोषाश्च लक्षयेत् ॥ ”
इति भावप्रकाशः ॥
भौमन, पु (आदिसर्गो भवतीति भू-कर्मरि-
मन् । भूमा ज्ञाता । तस्यापत्यम् । अण । मन-
न्तत्वात् न टेलोप ।) विन्धकर्म । इति
पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १।२२६ । १२ ।
“सर्वज्ञं यं सुतपसा भौमगो सुवनप्रभु ।
प्रजापतिरनिर्हृष्टश्च यत्त रूपं रवेरिव ॥ ”
भौमरत्न, ज्ञी, (भूमौ जात । भूमि + रत्न ।
तादृशं रत्नम् ।) प्रधानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भौमिक, चि, भूम्यधिकारी । भूमिमधिकरोति
य । इत्यर्थे धिक्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (भूमि-
स्थित । यथा, मनी । ५ । १४२ ।

भुक्कुटिः

“सुशान्तिं विन्दव पादौ य आचामयत परान् ।
भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तेरप्रयतो भवेत् ॥ ”
भौमौ ज्ञी, (भूमौ जात । भूमि + अण +
ज्जीवात् डीय ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥
भौरिक, पु, (भूरि सुवर्णमधिकरोतीति ठक ।)
कनकाद्यश्च । इत्यमर । २ । ७ ॥
भूश ऋण टु ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा आत्म अक सेट ।) ऋ अवभाश्रन ।
य भूशे वभाश्र । टु भूशयु । ड भूशते ।
इति दुर्गादासः ॥
भूश य ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा
आत्म अक सेट ।) य ड भूशते । इति
दुर्गादासः ॥
भूश ऋण टु ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा आत्म अक सेट ।) ऋ अवभाश्रन ।
य भूशे वभासि । ड भूशते । टु भूशयु । इति
दुर्गादासः ॥
भूश, य ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा -
आत्म अक सेट ।) य ड भूशते । इति
दुर्गादासः ॥
भूश, ड भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा -
आत्म अक सेट ।) अन्तः स्यादुक्तः । ड
भूशते । इति दुर्गादासः ॥
भूश, पु, (भूश + भावे घञ ।) अथ पतनम् ।
यथा । भूशो भूशो यथोचितात् । इत्यमरः ।
२ । १८६ । २३ ॥ यथोचितात् यथाप्राप्तं
भूशोऽथ पतनम् । इति भूशशब्दटीकाया
भरतः ॥ (यथा कामन्दकीये नीतिचारे । १।२६।
“उद्वेजनादधमस्तु तस्माद् भूशो महीपते ॥ ”
नाशः । यथा, दृष्टतसहितायाम् । ४६ । २५ ।
“शाखाभङ्गेऽकस्मात्
दृष्ट्वाणीं निर्हिंशेऽदयोऽगम् ।
हृत्तेन देशभूश
रहिते च बाधिनाङ्गुलम् ॥ ”)
भूकुश, पु, (भुवा कुशो भाषय यश्च । एषोदरा-
दित्वात् सञ्च श् ।) ज्ञीवेशधारी नर्तकपुरुष ।
इत्यमरटीकायाम् ॥ (अस्त्र विशेषो भूकुशशब्दे
द्रष्टव्यः)
भूकुश, पु (भुवा कुशो भाषय शोभा वा यश्च
य । ६।३ । ६१ । इत्यस्य “भूकुशादीनामकारो
भवतीति वक्तव्यम् । ” इति वार्तिकोक्ता उका-
रस्थालम् ।) ज्ञीवेशधारी नर्तकपुरुष । ततः
प्रथाय । भूकुश २ भूकुश ३ । इत्यमरः ।
१।७४४ । भूकुश ४ भूकुश ५ । इति तट्टीका ॥
भूकुटि, ज्ञी, (भुवो कुटि कौटिल्यम् । “भूकु-
वादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् । ” ६।३।६१ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता । उकारस्थालम् ।) क्रोधा
दिना भुव कौटिल्यम् । इत्यमरः । १।७ । ३७ ॥
अस्या रूपान्तराणि । भूकुटि । भूकुटि ।
भूकुटि । भूकुटी । भूकुटी । (यथा, माघे । १।५।८।
“भूकुटीकटोरितलजाटमाननम् । ”)
भूकुटी । भूकुटी । इति भरतः ॥

भय शब्दे । इति काविकल्पद्रुम ॥ (भा पर सक सेट ।) रेफयुक्त । भयति । इति दुगादास ॥

भनृश इर य उ अघ पते । इति काविकल्पद्रुम ॥ (दिवा पर अक -सेट ।) भयति । इर अघशत । अघशत ॥

भनृश, ल उ अघ पते । इति काविकल्पद्रुम ॥ (भा आल अक सेट ।) ल अघशत । उ अघशत । इति दुगादास ॥

भम, इर चाले । इति काविकल्पद्रुम ॥ (भा पर अक सेट ।) इर अघमत अघमीत । इति दुगादास ॥

भम, भ य चाले । इति काविकल्पद्रुम ॥ (दिवा पर सक -सेट ।) भ य भान्वति । इति दुगादास ॥

भम उ ज चाले । इति काविकल्पद्रुम ॥ (भा पर अक सेट ।) उ भमिचा भान्वति । ज भाम भम । ज्वलादिवायुप्रत्ययेऽपि जनवध इत्यादिना इच्छे भम इत्येव । तेन ज्वलादावस्य पाठो ण्यत्वात् इति घातुप्रदीपादय । वस्तुतस्तु । ज्वलादिपाठसामर्थ्यात् इत्येव । य भेमसु वभमतु । य भन्वति भमति । चाल इह पादविहरणम् ।

“न जाने को हेतुभमनि विपिने भिच्छु क इव ।”

भेसु शिलोच्चयानुभौमानिबन्धन गत्यविषयया सकर्मकत्वम् । इति दुगादास ॥

भम पु, (भम अनवस्थाने इति । भम + भावे घञ् ।) मिथ्याज्ञानम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४२३ ।

“देवो जगद त भ्रम । कोऽयं ते मनसि भम ॥”

तत्पर्याय । भान्ति २ मिथ्यामति ३ । इत्यमर । १ । ५ । ४ । अन्वयगम । कुन्द । (यथा रघौ । ६ । ३२ ।

“अवन्तिनाथोऽयमुदयबाहु-
विशालवक्त्रास्तुष्टसमथ ।
आरोप्य चक्रभ्रममुद्यतेजा
लक्ष्मण यत्नोत्तिष्ठति विभाति ॥”

“चक्रभ्रम चक्राकारशङ्कोत्तेजनयनम् ।
भमोऽन्वयनिर्गमे भान्तौ कुन्दाख्ये शिल्पियन्त्रके ॥”

इति तट्टीकार्या मल्लिनाथ ॥

भमम् । इति मेदिनी । मे, २ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । ४६ ।

“एव किलोक्ता यच्छत त भमाय वयिक
सुतम् ।”)

न्यायमते भमस्य नामान्तर अग्रमा । भमो द्विविध । विपर्यास सप्रयत्न । आद्यो यथा । देहे व्यालवुद्धि । शृङ्गादौ पीततामसि । सा निश्चयरूपा । द्वितीयो यथा । किञ्चिन्नरो वा स्थायुवा इत्यादिवुद्धि । तस्य कारणम् । पित्तदूरत्वमोहभवादिनावाविधदोष । यथा “अग्रमा च प्रमा चेति ज्ञान द्विविधमुच्यते । तच्छून्ये तन्वतियार्था स्थादग्रमा सा निरूपिता ॥

तत्पर्यायो विपर्यास सप्रयत्नोऽपि प्रकीर्तित । आद्यो देहे व्यालवुद्धि शृङ्गादौ पीततामसि ॥ भवेत्तन्वयरूपा सा सप्रयत्न प्रदर्शयते । किञ्चिन्नरो वा स्थायुर्वेत्यादिवुद्धिस्तु सप्रयत्न ॥ तदभावप्रकारा धीस्ततप्रकारा तु निश्चय । स सप्रयत्नो भवेद् या क्षीरेकत्राभावभावयो । साधारण्यदिनन्त्ये ज्ञान सप्रयत्नकारणम् । दोषोऽग्रमाया जनक प्रमायास्तु गुणो भवेत् । पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविध स्तुत ।”

इति भाषापरिच्छेद । १२७—१३२ ॥

(भमश्रीले, जि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । ४ ।

“अधभमस्त उज्ज्या विभाति
यातयमानो अधिवायुष्टम् ॥”

“भमो नमश्रीलो ज्वालासम्भू ॥” इति तद्वाच्ये सायन । रोगविशेष । तद्वयथा,—

“रूक्षा पित्ततम प्राया रज पित्ताग्निलादभम ।
चक्रवदभमता गात्र भूमा पतति सञ्चरा ।
भमरोग इति ज्ञेयो रज पित्ताग्निलात्क ॥”

इति वैद्यकमाधवकृतवैजिनिख्ये रूक्षाधिकारे ॥

तथाचास्य चिकित्सा ॥

“शतावरी जलाश्लवद्राचासिद्ध पय पिवेत ।
सहित भमनाशाय बीज वाय्वालकस्य च ॥
पिबेदुरालमाक्राय सद्य भमशान्तये ।
चिफलाया प्रयोगो वा प्रयोग पयसोऽपि वा ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिनस्य रूक्षाधिकारे ॥

भमश्री, (भम + भावे लुट् ।) गमनाव शेष । पयटनम् । (यथा, भाषापरिच्छेद । ७ ।

“भमश्री रचन स्यन्दनोऽङ्गुलनमेव च ॥”

पुन पुनगमनम् । यथा देवीभागवते । १ । २ । ४ । ६ ।

“ससारेऽस्तिभ्रमहाधोरे भमश्री नमचक्रवत ॥”

तथाच, कामन्दकीये । १ । २ । २४ ।

“नवानिधुमसरोधो दिडमोहो भमश्री च ॥”

“भमश्रीनि टाभमात दुर्गमप्रदेशेषु चक्रमणानां”

भमश्रीस्त्रिनेनेति वा । भम + लुट् ।) नख-
लम् । यथा रूपादिशान्ते । १२ । ७६ ।

“कालेनाख्येन भमश्री सुदन्तेऽल्पभमश्रीभित ।
यह कालेन महता मखले महति भमम् ॥”

अल्पभमश्री खलपरिविमण्डलमानमित्यर्थ । उत्तरपदे मखले महतीति दशनात् ॥

हृदयश्चरदोलान्द्रा भमश्रीगुणा । वात-
कोपनत्वम् । अङ्गुलीयकारत्वम् । जलाश्लिविवह-
नत्वम् । इति राजवल्लभ ॥

भमश्री, स्त्री (भान्वति अनयति भम + कर्णे लुट् । डीप् ।) कारिका । अघौघि । क्रीडाया । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥

भमतकुटी, स्त्री, (भमन्ती चलन्ती कुटी स्तुन इहमिव ।) दण्डादिच्छेदम् । तत्पर्याय । कावारी २ जङ्गलकुटी । इति चिकित्साशेष ॥

भमर, पु (भमति प्रतिजुष्टमिति ॥ अर्त्ति कर्मोदादिना । “उज्या ३ । १२२ । इति अर ।) क्रीटविशेष । (यथा रघुवर्षे । ८ । ६८ ।

“भमरे कुसुमाहुचारिणि ।”

तत्पर्याय । मधुव्रत २ मधुकर ३ मधुलिङ्ग ४ मधुप ५ अर्जोऽह्निरेफ ७ पुष्पलिङ्ग ८ भट्ट ९ घटपद १ अलि ११ । इत्यमर । २ । ५ । २६ ॥

कालालाप १२ । श्लीमुख १३ पुष्पवय १४ मधु-
कृत १५ दिप १६ भसर १७ चक्षुरो १८ सुकाखी १९ मधुलालुप २० इन्दिर २१ मधु-
मारक २२ । इति राजनिघण्टु ॥ मधुपर २३ लम् २४ पुष्पकीट २५ मधुसूदन २६ भट्टराज २७ मधुलेहो २८ रेखवास २९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कासुक । इति मेदिनी । रे, १६९ ॥

भमरक पु, (भमर इवेति भमर + “इवे प्रति-
क्षतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन्) ललाट-
लाम्बितचण्डकुन्तल । इत्यमर । २ । ६६६ ॥

(खाये कन् । भट्ट । बालभ्रमिक । इति ।
मेदिनी । ने, २७ ॥ अन्वयभ्रम । इति विश्व ॥

भमरकीट, पु, (भमर इव कीट ।) कीट-
विशेष । कुमरे पोका इति भाषा । यथा,—

“नीविष्णुस्तु तद्विज्ञान पूर्वोपाधिगुणोद्वे-
जेत ।
सन्निधानन्दधर्मादाभजेद्भमरकीटवत ॥”

इत्यात्मबोध ॥

भमरच्छली, स्त्री (भमरान् क्लृयतीति । क्लृ +
चच् । गौरादित्वात् डीप् ।) लताविशेष । तत-
पर्याय । भट्टाका २ भमरा ३ भट्टाक्षलाका ४ ।
अस्या गुणा । यथा, राजनिघण्टे ।

“भट्टाक्षली च कटुका तिक्ता दीपनरोचनी ॥”

भमरप्रिय, पु (भमरस्य प्रिय ।) चाराकदम्ब ।
इति रत्नमाला ॥

भमरमारी, स्त्री (भमरान् मारयति गन्धोतकर्षेण
याकुलयतीति । कृ + कृष + क्ण । गौरादि-
त्वात् डीप् ।) मालवदेशप्रसिद्धपुष्पदन्त-
विशेष । तत्पर्याय । भमरारि २ भट्टारि ३
भट्टमारी ४ मांसप्रपिका ५ कुठारि ६
भमरी ७ वृद्धिलता ८ । अस्या गुणा । तिक्त-
लम् । पित्तक्षेपज्वरनाशिलम् । शोफकफनि-
कुष्ठत्रयदोषविदोषनाशिलम् । इति राज-
निघण्टु ॥

भमरा, स्त्री (भमर + अजादित्वात् टाप् ।)
भमरच्छली । इति राजनिघण्टु ॥

भमरातिथि, पु (भमर अतिथिरभ्यागतो
यस्य ।) चम्पक । इति राजनिघण्टु ॥

भमरानन्द, पु, (मधुवाहुत्वात् भमराणा-
मानन्दो यस्मात् स ।) वक्रज । अतिसुक्तक ।
रक्ताख्यान । इति राजनिघण्टु ॥

भमरालक, पु (भमर इव अलति भूययतीति ।
“ल + क्लृ ।) ललाटस्थितचण्डकुन्तल । तत-
पर्याय । भमरक २ कुचल ३ । इति
हेमचन्द्र । ३ । २३३ ॥

भमरी, स्त्री, (भमर + डीप् ।) जतुका । पुत्र
दात्री । घटपदी । इति राजनिघण्टु ॥

भमरेड, पु, (भमरायामिड ।) यौन क-
प्रभेद । इति राजनिघण्टु ॥

युक्त निष्पाद्यताहौ । यमद्वितीया मध्याह्न
यापिनी पूर्वविद्धा चेति हेमाद्रि । अत्र
विशेषो हेमाद्रौ स्नान्दे ।

“ऊर्जं शुक्लद्वितीयायामपराह्णेर्षयेत यमम् ।
ज्ञानं कृत्वा भातुजायां यमलोकं न पश्यति ॥
ऊर्जं शुक्लद्वितीयायां पूजितस्तपितो यम ।
वेष्टित किमरेहृष्टैस्तस्यै यच्छति वाञ्छितम् ॥”
तथा भविष्ये ।

“प्रथमा आवयो मासि तथा भाद्रपदेऽपरा ।
तृतीयाश्चतुर्थे मासि चतुर्थी कार्तिके भवेत् ॥
आवयो कञ्जुषा नाम तथा भाद्रे च गौर्माता ।
आश्विने प्रेतसञ्चारा कार्तिके याम्यका मता ॥”
इत्युक्त्वा प्रथमायां व्रतं द्वितीयायां सरस्वती
पूजा तृतीयायां आहस्तुक्ता चतुर्थ्यासुक्तम् ।
“कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ।।
यमो यमुनया पूर्वं भोजित खयहेर्षित ॥
अतो यमद्वितीयेयं चिद्वृत्तं लोकेषु विश्रुता ।
अस्यां निजयद्देवि प्र । न भोक्तव्यं ततो नरे ॥
अहं भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं पुष्टिवहनम् ।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ॥
खयालङ्कारवस्त्राभूषणसत्कारभोजनैः ।
सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभवे प्रतिपन्नका ॥
प्रतिपन्ना माताभगिन्य इति हेमाद्रि ॥
पिण्डभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिर ।।
मातुलस्य सुताहस्तात् द्वितीयायां तथा वृष ।।
पितृमातुलस्य सुसु कथं तृतीयायां तयो करात् ।
चतुर्थ्यां सङ्कायान् भगिन्या हस्ततः परम् ।
सर्वास्तु भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं वनवर्धनम् ॥
यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेव
सम्भोजित प्रतिजगत्सुखदौर्लभ्यदेन ।
तस्यां खसु करतलादिह यो मुनक्ति
प्राप्नोति रत्नसुखधाम्यममुतम स ॥

गौडस्तु ।

यमस्य पित्रगुप्तस्य यमदूताश्च पूजयेत् ।
अर्घ्यञ्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वये ॥
मन्त्रस्तु ।

यज्ञोहि मार्गच्छ । पाशहस्त ।

यमान्तकालोक्तधरामरेश ।।

भाट्टद्वितीयाहस्तदेवपूजां

यद्वाह्यं चार्घ्यं भगवन्ममस्ते ॥

भातस्तवाहुजाताह सुष्ठु भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥”

अष्टाग्रजातेति वदेदिति स्मार्ता ॥ इत्यत्र
दानमित्यप्याहुः । ब्रह्माहपुराणोपि ।

“या तु भोजयते नारी आतर युग्मके तिथौ ।
अर्चयेच्चापि ताम्बुजैर्न सा वैद्ययमाभुयात् ॥

आतुरास्तु त्वयो राजन् । न भवेत्तत्र कश्चिन्वित ॥”

इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदः ॥

भाट्टपत्नी, स्त्री, (आतुरपतिर्वस्या इति आतुः पत्नीति
वा । अन्नभ्यो स्त्रीप । इति स्त्रीप । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादि” इति नात्तादेशः ।) भाट्टजाया ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भाट्टपुत्र, पुं, स्त्री, (आतुः पुत्रः ।) भाट्टज । इति
शब्दरत्नावली । भाद्रपो इति भाषा ॥

भाट्टभगिन्यौ, स्त्री, (आता च भगिनी च । इति
इतरेतरद्वन्द्वसमासः ।) आतरौ । द्विवचना
स्तोत्रयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥

भाट्टय, पुं, (आतुरपत्यमिति । “आतुर्यश्च ।”
४ । १ । १४४ । इति अतः ।) भाट्टपुत्रः । (यथा
राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २८४२ ।

“जयराजावुच रात्रा यशोराज विवेक्षितम् ।
तन्मतेनावचस्कन्द भाट्टय राजकाभिध ॥”
भाट्ट + “यन् सपत्ने ।” ४ । १ । १४५ । इति
यन् ।) शत्रु । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
भागवते । ५ । ११ । १७ ।

“भाट्टयमेतं तमदभवीर्यं
सुपेक्षयाध्यधितमप्रमत्त ॥”

“तस्मात् भाट्टयम् शत्रुम् । इति तट्टीकायां
स्मार्ता ॥)

भाट्टश्वशुर, पुं, (पत्युर्ज्येष्ठभ्राता श्वशुर इव पूज्य-
त्वात् ।) पतिज्येष्ठभ्राता । भाशुर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । श्वशुरकः । इति शब्दरत्ना-
वली (आतुः श्वशुरः ।) आतुः पत्न्या पिता च ॥
आचीय, पुं (आतुरपत्यं पुमानिति । भाट्ट +
“आतुर्यश्च ।” ४ । १ । १४४ । इत्यत्र ‘चकारा’
च्छब्दः । इति काशिकोक्तेः छ ।) भाट्टपुत्रः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ भाट्टसम्बन्धिनि, त्रि ॥
आन्त, त्रि भ्रमणयुक्तः । आन्तविशिष्टः ।
(अतीन्द्रियमिन्द्रिय आन्तानामधिष्ठाने ॥” इति
सांख्यसूत्रम् । २ । २३ ॥)

भ्रमधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ भ्रमणे,
स्त्री । यथा, वाभटपशुपतिभ्यां व्याख्यातम् ।

“आन्तं देशमनेकदुर्गविवर्तमानं न किञ्चित्
प्रकम् ॥”

आन्त, पुं, (भ्रम + कर्त्तरि क्तः । “अशुनासिक-
स्थितिः । ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।) राज-
वस्तूरः । मतहस्तो । इति राजनिर्घण्टः ॥
आन्ति, स्त्री, (भ्रम + क्तिन् । “अशुनासिकस्य
किमन्तलो कश्चित् । ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।)
भ्रमः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥

(“युक्तिरहितप्रकाशत्वाद् आन्तेन ह्यस्ति लक्ष्यम् ।
यदि स्यात्तस्य किञ्चिद्भास्तिरेव न सिध्यति”
इति तात्त्विका ॥)

आतु नराणां वडमासे जायते । यथा,—
“मायसासिके तु सप्रानि आन्ति सञ्जायते यतः ।
आन्ताश्चराणि वडानि पञ्चारुद्रान्यतः पुरा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भ्रमणम् । इति मेदिनी । अन्वस्थितिः । इति
विश्वः ॥

आन्तिहर, पुं, (आन्तिं हरतीति । ह्र + कर्त्तरि
पचाद्यच् ।) मन्त्री । इति शब्दमाणाः ॥ भ्रम-
नाशके, त्रि ॥

आमक, पुं, (आमयति भ्रमं जनयतीति । भ्रम्
+ क्तिच् । “युक्तं लक्ष्यौ” ६ । १ । १३६ ।

इति खलः ।) शृगालः । धूर्तः । सूर्यावर्त-
प्रक्षरभेदः । इति मेदिनी । के, १३६ ॥ शुभ्रव-
पातर इति भाषा । भ्रमजनके, त्रि ॥

आमर, स्त्री, (भ्रमरे कृतं सम्भृतमिति । भ्रम-
+ “सुनाभ्रमरवटरपादपादनः ।” ४ । ३ । ११६
इति अणः ।) मधु । इति मेदिनी । रे, १६१
तत्तु भ्रमरजमधु । तस्य गुणाः । पिच्छलत्वम्
रुचत्वम् । मधुरत्वम् । सुखजायनाश्लेष-
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

पैच्छिख्यात खादु भूयस्वात आमरं शुभ्रं
कीर्तितम् ॥”
इति राजवल्लभः ।

अम्यश्च ।
“किञ्चित् सूर्यो प्रसिद्धेभ्यः षट्पदेभ्योऽलिभि-
श्चितम् ।

निर्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु आमरं स्फुटम् ॥
आमरं रत्नपिच्छं शृङ्गाशङ्करं शुभ्रं ।
खादुपाकमभिव्यष्टिं विशेषात् पिच्छलं
हिमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
शृङ्गविशेषः । सत्यध्यायः । रात्रि २ मखल-
शृङ्गम् ३ हल्लीसम् ४ । इति शब्दमाणाः ।
भ्रमरसम्बन्धिनि त्रि । यथा,—

“तद्वाहं आमरं रूपं हस्तासखेयषट्पदम् ।”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

(यथा च हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये
मन्त्रेण लक्ष्मणं गुणाय ॥

“प्रीतं कषायं मधुरं लघुं स्यात्
सन्दीपनं लेखनमेव शक्तम् ।
सप्रोघनं तु ब्रणशोघनं च
सरोपणं हृद्यतमं च वल्लम् ॥
त्रिदोषनाशं कुरुते च पुष्टिं
कासे चये वा चतने च हृदी ।
हृक्काभमे प्रोषणपीनसार्गां
रक्तप्रमेहे च तथातिवारे ॥
रक्तातिवारे च सरक्तपित्ते
हृत्प्लीहहृत्त पार्श्वगदेऽपि शक्तम् ।
नेत्रामये वा यक्ष्णौगदे वा
विषे प्रशस्तं भ्रमरेक्षितं यतः ॥

आमरं सधनं चाप्यभूयिष्ठं मधुरं च यत् ।
रुच्यं विशेषतो ज्ञेयं प्रीतनं लघुलेखनम् ॥”)

आमर, पुं, (आमयति कौटुम्भिकम् । आमि +
“अन्तिकमिभ्रमिदेवीति ।” उणा० ३ । १३०
इति अरः । वाङ्मूलकान् दीर्घश्च ।) प्रक्षरभेद-
मेदिनी । रे, १६१ ॥ शुभ्रक पातर इति भाषा
(अपक्षाररोगः । इति आमरी त्रि । यथा
मनी । ३ । १६१ । [स्तथा ॥”

“आमरी गच्छमासी च श्वित्राघो पिशुन
“आमरी अपक्षारी ।” इति तद्वार्थं मध्या-
तिथिः ॥)

आमरी, स्त्री, (भ्रमरस्याय आमरी भ्रमरव-
द्वयः । कोऽस्याः अस्तीति । अश्रुः आश्रयः

भूः

डाप ।) प्राञ्चती । इति विकल्पशेषः ॥
 यथा, माकण्डे । ६१ । ४७ ४८ ।
 “यदावगाचख्येनोक्ते महाबाधां करिष्यति ।
 तदाह आभर रूप शलाखख्येयपदम् ॥
 त्रैलोक्यस्य हितार्थाय वधिष्यामि महासुरम् ।
 आभरीति च मा लोकास्तदा स्तोष्यन्ति सर्व्वतः ॥”
 आभ, ऋ ङ य टु भावि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 आभ, य ङ } (भा आत्मा अक सेट ।
 द्वितीयस्तु दिवा आत्मा अक सेट ।) य ङ
 आभयते । ऋ अवभासत । स्वमते अनयोर्भाटि
 ह्रस्वविकल्पनेऽपि सप्तमस्वरालुबन्धोऽर्थेयामनु
 रोधात । य भेधे वभाषे । टु भाषयु । ङ
 आभयते । भावि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
 आभ, क्ली, (भसज + भृन् ।) आकाशम् ।
 अम्बररौघम् । इति सचिन्मसरोष्णादिहितिः ॥
 आभृ, पु, (भृज्यते अर्जते । भसज + “भसजि
 गमिनमिहनिविष्टायां हृदि च ।” उणा । ३ ।
 १५६ । इति । भृन् ।) यञ कलायचयकादिक
 भृज्यते स । भाजना खोला इति ख्यात ।
 (यथा, नैषधचरिते । ३ । १२८ ।
 “रौद्रे चक्षुषि तस्मिन्तस्मिन्नुभुवाह च य
 चिच्छिपे ॥”
 “अनुभाट भञ्जनपात्रसदृशेन ।” इति तट्टीका ।)
 ततपयाय । अम्बररौघम् । इत्यमरः । ७ । ६ । ३ ॥
 आभ, ऋ ङ य टु भावि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 आभ य ङ } भा आत्मा अक सेट ।
 द्वितीयस्तु दिवा आत्मा अक सेट ।) य ङ
 भास्यते । ङ भासते । ऋ अवभासत । य
 भेधे वभाषे । टु भाषय । इति दुर्गादासः ॥
 भुञ्ज, पु, (भुञ्ज स । भुञ्ज स । भुञ्ज स । भुञ्ज स ।
 इति रूपचतुष्टयम् । “भुञ्जै पठुट्टेत्वाणि-
 दृक्के कुविभाषा य । य आदेश धारयित्वा
 भुव कुसयतीति । वरुण प्रथम । ह्रस्वश्च
 वा । इति अमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ॥
 स्त्रीविश्वधारिणर्नकपुरुष । इत्यमरः । १ । ७ । ११ ॥
 भुञ्जति, स्त्री, (भव कुञ्जि कौटिल्यमिति यष्टी-
 समास । अथ कुञ्जसादीनामिति वा कृञ् ।)
 क्रोधादिना भुव कौटिल्यम् । इत्यमरः ।
 १ । ७ । ३७ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७६२ ।
 बह्वा च भुञ्जति वक्त्रे क्रोधस्य परिचयम् ॥”
 भुञ्जती, स्त्री (भुञ्जति । छदिकारादिति पक्षे
 ङीष् ।) क्रोधादिना भव कौटिल्यम् । इत्य-
 मरः । १ । ७ । ३७ ॥ (यथा, भावे । १५ । ६ ।
 “भुञ्जतीकठोरितललाटभाजनम् ॥”
 भू, स्त्री (भान्वति नेत्रोपरि इति । भृन् +
 “भनेश्च भू ।” उणा २ । ६८ । इति भू ।)
 ह्रगभ्याह्रभाग । तत्पर्याय । चिह्निका २
 नयनोद्भागेरुमराजी ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तल्लक्ष्यम् यथा, माकण्डे ६६ अध्याये ।
 “विशालोन्मत्ता सुखिनि हरिणा विभ्रमभुव ।
 धर्मी दीवा संसक्तभूषां विन्दुस्तत्तत्तुभुव ।
 आध्या विखञ्च खड्गभूमिध्याञ्च विनतभुव ॥”

भूगच्छ

अत्र षट्चक्रान्तर्गताशाखचक्रमस्ति । तत्तु
 ह्रस्ववर्णद्वययुक्तद्विदलपञ्चाकारम् । तन्मध्ये मन
 स्थिति । यथा —
 “आज्ञानामासुज तद्विभक्तकरसदृश ध्यान
 धामप्रकाश
 हस्ताभ्यां वै कलाभ्यां प्रविलसितवपुर्वैजपच
 सुशुभम् ।
 तन्मध्ये हाकिनी सा प्रशिसमधवला वक्त्रवटक
 - दधाना
 विद्या सुतां कपाल डमरुजपवटीं विभ्रती
 शुद्धचिता ॥
 एतत्तत्पञ्चान्तराद्यै निवसति च मन स्रष्टारूप
 प्रसिद्धम् ॥”
 इति श्रीतत्त्वचिन्तामणौ षष्ठप्रकाशः ॥
 (विषयोऽस्या यथा,—
 “भुवोवा यदि वा कृद्धि वीरमन्तावर्तकान् बहून् ।
 अपूर्वान्नक्षत्रान् अक्षान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥
 चन्द्रमेते न जीवन्ति लज्जयेनातुरा नरा ।
 अरोगाणां पुनस्तेना वङ्गाश्च परस्यते ॥”
 इति चरने इन्द्रियस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
 कार्यनेत्रनासाभूषणसगणकचक्षस्तद्वपुर्नासै
 स्त्रिगजाशुवाहूरुप्रभृतयो हे हे निश्रितिरह
 लय । इति सुश्रुते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
 भूकु स, पु, (भृ + कु स + अच । स्त्रीविश्वधारि
 नर्नकपुरुष । इत्यमरः । १ । ७ । ११ ।
 भुञ्जा, स्त्री, (भुव कुटि कौटिल्यम् । क्रोधा
 दिना भुव कौटिल्यम् । इत्यमरः ॥
 भूय, क ङ आशाविशङ्कयो । इति कविकल्प-
 द्रुमः । (भुग - आत्मा सक - सेट ।) रेफ
 युक्तयद्वयस्य । क ङ भूययते भद्र लोक ।
 आशाविषय करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 भूय, पु, (भूययते आशस्यते इति । भूय +
 घञ् ।) बालक । खोगम । इत्यमरः २ । १ । ३६ ॥
 (स्त्रीवमपि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५५ । २ ।
 “यत्तो इतश्चत्तासुत सर्व्वाभूवाभ्यासवी ॥”
 अथ गमाधानदिनम् । रजोदर्शनावधिवोक्त्र
 दिनपर्यन्त ऋतुकाल । तन्नाद्याश्चतस्रो निशा
 परित्यज्य चतुर्दशैकमी अमावास्या पूर्णिमा
 सूर्यसक्रान्ति पर्व्वाण्येतानि परित्यज्य च
 अन्यासु रात्रिषु चन्द्रादिशोभने काये भार्यासुप-
 गच्छेत् । सुमरात्रिषु गमने पुत्रो भवेत् । अयुग्म
 रात्रिषु गमने कन्या भवेत् । तत्र प्रशस्तनक्षत्राणि
 पुष्य हस्ता मृगशिरा आर्द्रा पुनर्वसु पूर्वा
 बाढा उत्तराबाढा अवध्या पूर्वभाद्रपद उत्तर
 भाद्रपद । तत्र निषिद्धनक्षत्राणि । ज्येष्ठाश्लेषा
 मघा मृगश रेवती ज्येष्ठाश्लेषा रेवती उत्तरफाल्गु
 न्युनी । तत्र तिथय मन्वा भद्रा प्रशस्ता ।
 रिक्ता निषिद्धा । तत्र रविमङ्गलहस्तसतिवारा
 प्रशस्ता । इति समयप्रदीपः ॥
 भूयहत्या, स्त्री, (हृन् + हत्या । हृन् + भावे
 णप् । भूगच्छ हत्या इति षष्ठीसमासः ।)
 गमस्यवालकाहननम् । यथा,—

भूज

“निविवाहं कृत येन न करोति चतुर्थकम् ।
 कुलानि पातयेत सप्त भूयहत्याव्रतचरेत् ॥”
 इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
 भूयहा [न] त्रि, (भूय हन्तीति । भूय + हृन् +
 “ब्रह्मभूयहृत्सेपु ।” ३ । २ । ८७ । इति कृप ।)
 गर्भस्थबालकहता । भूय हन्ति इति भूय-
 शब्दोपपदहनधातोर्द्वयत्वेन विध्यम् । इति
 सचिन्मसारथाकरणम् ॥ (यथा महाभारते ।
 १ । ८३ । ३४ ।
 “ऋतु वै याचमानाया न ददाति पुमाहृतम् ।
 भूयहेत्युच्यते ब्रह्मन् । स इह ब्रह्मवादिभिः ॥)
 तस्य प्रायश्चित्तम् । तत्र पुष्केन ज्ञाते पुनश्च
 प्रायश्चित्तम् । स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्रीवधप्रायश्चि-
 त्तम् । अविज्ञाते तु पुंवधप्रायश्चित्तमाह मनु ।
 “हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतचरेत् ।
 गर्भहा च यथावर्णं तथाज्जेयौचित्यम् ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 (ब्रह्महत्या । यथा मनु । ८ । ३२७ ।
 “अन्नादेभूयहा माहृते पत्नी भार्यापचारिणी ॥”
 “भूयहा ब्रह्महा ।” इति तन्नाय्ये मेधातिथिः ॥)
 भूमज्ज, पु, (भुवो भज्ज ।) भुव कौटिल्यम् । यथा
 “सुता सन्नासमेते विनष्टत हरयो भिन्नप्रक्रमेभ
 कुम्भा
 युद्धदेष्टेभु अन्ना दधति परममी प्रायका
 निष्यसन्त ।
 सौमित्रे तिल पात्र तमपि नहि रवां नमस्क
 मेधनाद
 किञ्चिद्भूमज्जखीलानियमितललाघि राममन्त्रे-
 यथाभिः ॥”
 इति कायप्रकाशः ॥
 भोज, ऋ ङ भावि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
 आत्मा - अक - सेट ।) रेफयुक्त । ऋ अवि
 भोजत । ङ विभजे । इति दुर्गादासः ॥
 भेय, ऋ ङ चये । भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा- उभ अक - सेट ।) रेफयुक्त । ऋ
 अविभेयतु । न भेयति भेयते वम्नात् खल ।
 विभेधे । इति दुर्गादासः ॥
 भेय, पु, (भेय चकने + भावे घञ् ।) तथाच
 यथोचितादुभय । इत्यमरः ॥ (यथा, पातञ्जल
 भाष्ये । ३ । १२ । “आसमात्रिभेवातु ।” इति ।)
 चलनम् । इति श्रेयधालयदर्शनात् ॥
 भेयण, क्ली, (भेय + भावे क्युट ।) चलनम्
 इति श्रेयधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 भूय न भचये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
 उभ - सक सेट ।) अन्त खट्वतीयोपध । न
 भूयति भूयत । अस्याने सप्तमस्वर इति दुर्गा
 दासः । इति दुर्गादासः ॥

मकुलः

सधेति सञ्चान्वयः ॥ ग्राह्यान्तरादिशेषो
विस्थितिः ।

“रातिकावे रतान्ते च पुन सेवो रवोत्तम
आवर्ग जङ्गमविष जङ्गम विषवारि वा ।
न त्रिकाराऽपि मति वाधकेन्द्रस्य वतसरान् ॥
जङ्गमज्यो यथाभ्यासात् जङ्गम ययति देहिनि ।
सथाय वाधकेन्द्रस्य वराभरणनाशन ॥”
ग्राह्यान्तरं मकरद्वयो नाम । इति चन्द्रोदयः ।
इति रत्नचिन्तामणिः ।

मकरन्द, पु, (मकरमपि अन्वति वध्नाति धारयतीति
वा । अदि वन्ने + अण तत प्रकन्दादित्वात्
वाहु ।) पुष्परव । इत्यमरः । २।४।१७ ॥
(यथा रवौ । ४।८८ ॥

“प्रस्थानप्रवृत्तिभिरङ्गुलीषु चक्रुः
मौलिसकच्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥”)

कुन्दपुष्पद्वयः । जिह्वल्लो ज्योतिः । इति राज
निर्घण्टः ॥

मकरन्दवर्णो, ज्योतिः, (मकरन्दस्तत्त्वस्योऽस्या
वर्णोति । मकरन्द + मनुष्य । मख व डौप ।)
प्राप्ततापुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका । मधु
विश्रुतिश्च ॥

मकरद्वय, पु (मकर मकराकारं यद्वा ।)
मकराकारवैयव्यम् । इति महाभारतम् ॥
मकराकारं पु, (मकराणामाकारः । घञोत्त
प्रत्ययः ।) घञम् । इति हेमचन्द्रः । १।७४ ॥
(यथा कथावर्तिहाराः । ४३।१२७ ॥

“मकराकारसंज्ञां प्राप तनौरवति च ॥”)

मकराकार, पु, (मकरस्थेवाकारो यस्य ।) घञ-
प्रत्ययः । इति शब्दचन्द्रिका । काटाकरञ्जः ।
इति भाषा । मकरमतस्याकारित्वञ्च ॥

मकराङ्ग पु (मकरस्ताकाकारोऽङ्गुलिश्च यस्य ।)
कामदेव । (मकरा अङ्गुल्यः ।) घञम् । इत्य-
मरपाठः ॥

मकरालय, पु (आसीयते अस्मिन्निति आलयः ।
मकराणामालयः ।) घञम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारतः । १४।७६।१२ ॥
“ततस्त वाग्यं कुञ्जं शरणागतेन पाण्डवे ।
निवाद्यामास तदा वपैव मकरालयम् ॥”)

मकरौ, [वृ] पुं, घञम् । मकरोऽस्याङ्गोति
क्षुत्तता इत्युपसर्गनिबन्धनोऽयम् ॥

मकुट, ज्योतिः, (मकुटे अनेनेति । मकि भूषणे +
बाहुलकात् उट । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्
न हुम् ।) घञम् । इति भरतप्रवृत्तिरूपकोषः ॥

मकुनि ज्योतिः, (मकि + उति । एषोदरादित्वात्
वाहु ।) भूषणान्वयम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मकुर्, पु, (मकुते इति । मकि + “मकुर्
दुर्दुरौ ।” उणा० । १।४१ । इति उरवः ।)
कुलानन्दः । वज्रक । कोरकः । आदर्शः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।३४८ ॥

मकुलः, पुं ज्योतिः, (मकुते भूषयति इत्यम् । मकि +
बाहुलकात् उल ।) वज्रकः । मकुलः । इति
शब्दरत्नावली ।

मकुलक, पु, (मकि भूषायां - उ । एषोदरादि-
त्वात् बाहुल्यम् । मकु भूषां स्तकति प्रति
हन्तीति । स्तक + पचादाय ।) वनजातसुतः ।
मोट इति हिन्दी भाषा । सुगानि इति
वज्रभाषा । तत्पठ्याय । मयट २ वनसुतः ३
लम्बीलकः ४ अन्तः ५ अरयसुतः ६ वल्ली
सुतः ७ । अख्य गुणा । कषायत्वम् । मधुर-
त्वम् । रक्तपित्तज्वरदाहहरत्वम् । पथ्यत्वम् ।
रक्तिकारित्वम् । सर्वदोषजन्यकारित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
“मकुटो वातलो ग्राही कफपित्तहरो जघु ।
वातनिजम्भधुरं पाके क्षमिजनज्वरनाशन ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मकुड, पु, (मकुते मकुते इति वा । बाहुलकात्
उ मकु । तिङ्गतीति स्था + क ख । मकु
चावौ स्थितेति मकुडः । पूर्वपदादिति । ८।
३।१६ । घञम् ।) श्रीहिमेदः । मन्थरे चि ।
इति मेदिनी । उ, १६ ।

“मकुडो वनसुतः स्यान्मकुडकसुकुडकौ ।
(श्रीहिमेदार्थे यथा, पण्यायो गुणाश्च ।

मकुडो वातलो ग्राही कफपित्तहरो जघु ।
वह्निजम्भधुरं पाके क्षमिजनज्वरनाशन ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मकुडक, पु, (मकुड + स्वार्थे कन् ।) वनसुतः ।
इति भरतः ॥ (तथापि पण्यायाः ।

मकुडो वनसुतः स्यान्मकुडकसुकुडकौ ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अख्य गुणा यथा, सुश्रुते स्तम्भस्थाने ४६ अ ।
“मकुडका क्षमिकरा कलाया प्रचुराणिना ॥”)

मकुलक, पु, (मकि मखने + पिच्छादित्वाद्बल-
वाहुलकाद्दुष्टवज्रलोपः । स्वार्थे कन् ।) इत्यमर-
टीकायां रघुनाथः । सुकुलकः । दन्तीद्वयः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (पर्यायोऽस्य

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदुम्बरपत्रयपि ।
तथैरुदुम्बरा शीघ्रा श्येनचयदा सुगप्रिया ।
वाराङ्गी चैव कथिता जिह्मस्य मकुलकः ॥”)

मकु उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ
आत्म सक० सेट ।) कोपधः । उ मकुते ।
इति दुर्गादासः ॥

मकुलः, पु, (मक गमन आत्मनिकगतिं मरुत्वाति
आदत्ते योजयतीत्यर्थः । ला + क एषोदरात्
लकारागमे वाहु ।) मूलरोगविशेषः । यथा,
“रुताया ज्वरिदोषक्षयल मकुलसञ्ज्ञितम् ।
यवचारं पिबेत्तत्र मस्तुनोऽप्योदकेन वा ॥”
इति चक्रपाणिदत्तः ॥

मकुलं, ज्योतिः, (मक + उल ।) शिलाजतुः । इति
शब्दरत्नावली ॥
(विवरणस्य शिलाजतुशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

मकोल पु, खटिका । यथा,—
“मकोलो वर्यवेखा च कटिनी ककुटो खटौ ।
इति शैलवर्मो जिह्वाकारश्चैव ॥

मख, रोषे । सघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ पर चक सेट ।) मखति । इति दुर्गा-
दासः ॥

मख, पु, (मख + घञ ।) खरोषाच्छादनम् ।
इति हारावली ॥ शोधः । सख्जः । इति
पूर्वोक्तधालवर्धनात् ॥

मखवीय, पु, (मख निविड वीर्यमस्य ।)
प्रियाणवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मखिका, ज्योतिः (मशति शब्दायते इति ।
मश + “हनिमशिन्यां चिकन् ।” उणा ।
४।१५३ । इति चिकन् ।) कौटविशेषः ।
माछि इति भाषा । (यथा, भागवते । ५।
१४।४२ ।

“आवमस्येह राजर्षेर्मनवापि महात्मनः ।
नाहुवत्मा इति दृष्टो मखिकेव गदत्तम् ॥”)
तत्पठ्याय । मर्षिका २ भम्भ ३ माचिका ४
गन्धलोपुपा ५ पतङ्गिका ६ पतिका ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अन्तर्गत्यन्ता = वमनीया ६
पतङ्गवा १ । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीला
मखिका वर्णवा ११ । इत्यमरः । २।५।२६ ॥
तन्नाशकधपो यथा,—

“त्रिपलाज्ज्वरपुण्याणि मखातकशिरौषकम् ।
नाचासम्पन्नसम्पन्न विदुषश्चैव गुग्गुलु ।
शतेभूषैर्मखिकाणां मशकानां विनाशनम् ॥”
इति गारुडः १८१ अध्यायः ॥

मखिकामर्ज, ज्योतिः, (मखिकाणां मधुमखिकाणां
मजम् ।) चिकथकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विशेषोऽस्य चिकथशब्दे शेषः ॥)

मखीका, ज्योतिः, (मखिका । एषोदरात् दीर्घः ।)
मखिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रोगविशेषे
यास्या अरिष्टत्वं यथा,—

“खाताशुक्तिमगाचेऽपि यस्मिन् यथानि
मखिका ।
च प्रमेहेन सस्यार्थं प्राप्यते नैव हन्यते ॥”
इति चरके इन्द्रियस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

मख, सपेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ० पर
सक - सेट ।) मखति ॥

मख, इ सपेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ
पर० सक० - सेट ।) इ मखति इति दुर्गादासः ॥

मख, पु, (मखन्ति गच्छन्ति देवा अर्चयन्ति । मख
सपेये + “हलश्च ।” ३।१।२९७ । इति घञः ।
वह्नापूर्वकत्वात् उडि । यद्वा, पुंसीति च ।)
यद्वा । इत्यमरः । २।७।१३ ॥ यथा, देवी-

भागवते । १।१८।२२ ।
“लत्वा तस्य मखं पूर्वं करिष्यामि तवापि वै ।”
मखजाता, [ऋ] पुं, (जायते दस्यतीति कर्त्तरि
टप् । मखस्य जाता । विनामिन्नमखदस्यया
तथात्वम् ।) रामः । यथा,—

“रावणारिमखजाता सीताया पतिरित्यपि ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

मखवद्भि पु, (मखस्य वद्भि मखाराधो वद्भि-
रिति वाक्यः ।) यथाभिः । इति जटाधरः ॥

मखानल, पुं, (मिखल्य अनल मखवाधोऽनल इत्यर्थः ।) यज्ञादि । ततपथाय । मखा वीर २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मखान्न, स्त्री, (मखे मखकावे भोज्यमन्नम् ।) खाद्यबीजमेद । माखाना इति भाषा ॥ तत पथाय । पञ्चबीजामम् २ पानीयफलम् २ । “मखान्न पञ्चबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्दिशेत् ।” इति भावप्रकाशः ॥

मखासुद्धत, [इ] पुं, शिव । मखस्य दध्ययस्य असुद्धतं शुद्धं नाशक इत्यर्थः । इति हेमचन्द्रः ॥ २ ॥

मग इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा पर० सक-सेट् ।) इ मङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

मगध, पुं, (मगि + अच् । एषोदरादिलान्निप्यन्न । मग होष दधाति । धा + “आतोऽनुपसर्गे ।” ३।२।३। इति क । यज्ञा, कक्षादिमगध + अच् ।) कौकटदेशः । अयुना वेदाराख्यदेशस्य दक्षिण भागः । तद्देशस्य पुं भूवि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ८।१५।४८ । “इक्षितज्ञाञ्च मगधा प्रेषितज्ञाञ्च कोशजा । अङ्गोक्ता कुवपाञ्चाला शाक्या जतञ्चाशु शासना ॥”) वन्दे । इति हेमचन्द्रः ॥ ७६५ ॥

मगधा, स्त्री, (मगधस्य नामा देश उत्पत्तिस्थान-त्वेनाख्यस्या इत्यर्थः आदिभ्योऽन् । स्त्रियां टाप् ।) पिप्पली । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने वनप्रश्नाध्याये । “इरेयुमगधानाञ्चि मज्जेनायजदन्वितम् ॥”) मगधेश्वर पुं (मगधस्य तदाख्यदेशस्येश्वरः ।) जरासन्धराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ मगधदेशाधिपमान्ने च । (यथा, रघौ । ६।२० ।

प्राकयन्तिकर्षे मगधेश्वरस्य गौत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥”) मगधोद्भवा, स्त्री, (मगधे उद्भवा यस्याः ।) पिप्पली । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने एकादशध्याये । “पल दृढत्वा मगधोद्भवानामादाय कल्कं पलप्राककावे ।”) मगधदेशजाते नि ।

मग जि (मगज + क्त । “ओदितञ्च ।” ८।२।४५। इति निष्ठातकारस्य नलम् । “खो सयोगायो रन्ते च ।” ८।२।२६। इति सङ्गोप । चो कुलच ।) जात । जगान्न प्रविष्टः । जीवा इति भाषा ॥ (यथा देवीभागवते । १।६।२५। “केन दृष्टं कथं जातं ममावावां जले स्थितौ ॥”) मसुजघातो कर्तारि कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

मघ, इ ङ भूवि । कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० आत्म-सक० सेट् ।) इ, मङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

मघ इ ङ केतवाध्यायेयो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म-सक०-सेट् ।) इ, मङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

मघ इ ङ केतवाध्यायेयो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म-सक०-सेट् ।) इ, मङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

मघ इ ङ केतवाध्यायेयो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म-सक०-सेट् ।) इ, मङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

कितवक्रिया अचक्रोडनादि । इ मङ्गते ङ मङ्गते अच् कितव । अर्थो गतिनिन्दारम्भजवा । केतवजवयोरेवायमिति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

मघ, पुं, (मघि + अच् । एषोदरात् साधु ।) इक्षेपविशेषः । इति मेदिनी । घे, ४ ॥ देशविशेषः । य तु मगनामकच्छेष्टानां स्थानम् । पुष्यविशेषे स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्त्री महनीय धनम् । यथा, ऋग्वेदे । ७।२१।७ । “इको मघानि द्यते विषह्नेन वाजस्य जोडु वन्तसातौ ॥”) “मघानि महनीयानि धनानि ॥” इति तज्जाय्ये सायनः ।)

मघवती स्त्री (मघवत् + डीप् । इन्द्राणी । इति मुग्धबोधवाकरणम् ॥

मघवा, [न] पुं (मङ्गते पूष्यते इति । मह-पूजायाम् । “अनुचन् पूषन् ग्रीहति ।” उणा । २।१५८ । इति कनिन् । निपातनात् इत्यत्र च अङ्गमागमस्य ।) इन्द्र । इत्यमरः १।२।४४ । (यथा, रघौ । १।२६ ।

इदोह गां च यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् । सम्पदिनिमयेनोभौ दधतुर्भवनद्वयम् ॥”) जिर्गीनां द्वादशप्रक्रमस्य प्रान्तगतपञ्चविंशतिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सप्तमहापरस्य वासः । यथा, देवीभागवते । १।३।२८ ।

“मघवा सप्तमे प्राप्ते वशिष्ठस्त्वष्टमे स्मृतः ।” मघवान्, [त] पुं, (मघवत् । “मघवा बहुलम् ।” ६।४।१२८ । इति यच्चे ङ आदेशः । ऋ इत् ।) इन्द्र । इत्यमरटीकायां रमानाय । वाकरणाच्च ॥ (यथा, महाभारते । २।४५।१० । “एको वै रक्षिता येन विदिर्धं मघवानिच ॥”

द्वेनो पुत्रमेदः । यथा, भाष्ये । ६।१८ । “मरीचिर्मैववांश्चैव इरागर्भेशिराक्षया ॥”) मघा, स्त्री, (मघ + व । इत्यत्र लम् ।) औषधविशेषः । इति घरणि । अन्विद्यादिसप्तविंश नक्षत्रान्तर्गतदशमनक्षत्रम् । तत्तु काङ्गकाङ्गति पञ्चतारात्मकम् । यद्वाजति । इति केचित् । अस्याधिष्ठाहदेवता पिङ्गमयः । यथा,—

“काङ्गकाङ्गतिनि पञ्चतारके चारुकेषि पिङ्गमे शिरोमते । नीलनीरद्विनिन्दिकोचने । दृष्टिकादिगणित कलाप्रतम् ॥१४ ॥” इति कालिदासस्तवराजिकल्पनिरूपणम् ॥ तत्र जातपलम् ।

कठोरपित्त पिङ्गमाहभक्त स्त्रीरसभावस्त्वनवद्विषयः । चैव्यन्मय यस्य मघानघ स्यान्मति सदारातिविनाशदद्या ॥” इति कोट्टीप्रदीपः ॥

मघाशब्दो बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते । यथा,— “कृष्णपक्षे ज्योतिष्मां मघास्त्रिंशद्विंशद्विंशतिः । यदा तदा गणच्छाया आह्ने पुष्यैरवाप्यते ॥”

अपि च । नवोदने नवामि च गृहप्रच्छादने यथा । पितरः सृष्ट्यन्यत्रमष्टकास्तु मघास्तु च ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

एकवचनान्तप्रयोगो यथा,— “मघायां पिङ्गदानेन व्यष्टिपुष्टौ विनश्यति ।” इति भक्तमालतत्त्वम् ॥ (अस्या व्याधिजननेऽरिद्वत्य यथा— “मघा भरणाहस्तेषु भस्त्रे वा ज्वरितोऽपि वै । न्यत्तमापुष्टौ सोऽपि नात्र कात्या विचारया ॥ “नवरात्रं तथाष्टौ मघास्त्रिंशद्विंशतिः ॥” इति हारीत द्वितीये स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

मघाचयोदशी, स्त्री, (मघा दशमनक्षत्रम् । मघा युक्ता चयोदशी । इति मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।) मघानक्षत्रयुक्तमात्रज्ञाचयोदशी । यथा । ग्रीष्मपक्षे ऋष्यपक्षयोदशां मघायुक्तायां अविधिद्वयतकश्चिद्विद्वद्येय आह्नेभावप्रज्ञकम् । श्रद्धादिविधिवाक्येषु नक्षत्रविशिष्टश्रुते । नक्षत्रकेवलचयोदशी केवलमघा आह्नायवादा अपि कल्पविशिष्टविधिप्राप्तकर्मणो नित्यत्वबोधका न तु केवलविध्यन्तरकल्पका गौरवात् । तथा च शङ्खः ।

“ग्रीष्मपक्षमातीतायां मघायुक्तां चयोदशीम् । प्राप्य आह्ने हि कर्मण मघुना प्रायसेन च ॥” मघु ।

“यतकिञ्चिन्मघुना मित्रं प्रदद्यात्तु ज्योदशीम् । तदप्यन्यमेव स्याद्द्विंशत् च मघास्तु च ॥” विष्णुधर्मोत्तरे ।

“ग्रीष्मपक्षमातीतायां तथा कृष्णा ज्योदशी । एतास्तु आह्नाकान्ते वै नित्यानाह प्रजापति ॥” शाततपः ।

“पितरः सृष्ट्यन्यत्रमष्टकास्तु मघास्तु च । तस्माद्वात्तु सरोदयुक्ती विद्वत्सु ज्ञातुं च ॥” अन्नान्नमात्रश्रुते मघवचने यतकिञ्चित् सुते च श्रद्धोक्तपायस फलातिशयार्थं गूढविशेषे फलविशेष स्यादिति न्यायात् । यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे । “मघायुक्ता च तथापि श्रद्धा राज्ञोऽयोदशी । तत्राचय भवेत् आह्ने मघुना प्रायसेन च । तत्र अन्वयुकल्पपत्तेः । अत्र यत् आह्ने तन्मघु योगेन वा अचय भवेत् । अतएव मघवचने यतकिञ्चिन्मघुना मित्रमिदमेव मघमात्रयुक्तलुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां श्रद्धास्वाधिकारः ॥३॥ अत्र गणच्छायायोगे फलातिशयः । तथा कृष्णचिन्तासमौ स्मृतिः ।

“कृष्णपक्षे ज्योदशां मघास्त्रिंशद्विंशतिः । यदा तदा गणच्छाया आह्ने पुष्यैरवाप्यते ॥” करे दृष्टान्तकचे । कथादृष्टमांशोपरि सपाद ज्योतिर्विश्रांश इति यावत् ॥ ३॥ अविभक्तानामप्यत्र एवम् आह्नेभावप्रज्ञकम् । यथा, आह्नेचिन्तासमौ स्मृतिः ।

“विभक्ता अविभक्ता वा कुर्म्य आह्नेमदेविकम् । मघास्तु च ततोऽन्नं नाधिकारः, एवमिवा ॥”

अपि च ।

नवोदने नवामि च गृहप्रच्छादने यथा ।

पितरः सृष्ट्यन्यत्रमष्टकास्तु मघास्तु च ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

एकवचनान्तप्रयोगो यथा,—

“मघायां पिङ्गदानेन व्यष्टिपुष्टौ विनश्यति ।”

इति भक्तमालतत्त्वम् ॥

(अस्या व्याधिजननेऽरिद्वत्य यथा—

“मघा भरणाहस्तेषु भस्त्रे वा ज्वरितोऽपि वै ।

न्यत्तमापुष्टौ सोऽपि नात्र कात्या विचारया ॥

“नवरात्रं तथाष्टौ मघास्त्रिंशद्विंशतिः ॥”

इति हारीत द्वितीये स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

मघाचयोदशी, स्त्री, (मघा दशमनक्षत्रम् । मघा युक्ता चयोदशी । इति मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।) मघानक्षत्रयुक्तमात्रज्ञाचयोदशी । यथा । ग्रीष्मपक्षे ऋष्यपक्षयोदशां मघायुक्तायां अविधिद्वयतकश्चिद्विद्वद्येय आह्नेभावप्रज्ञकम् । श्रद्धादिविधिवाक्येषु नक्षत्रविशिष्टश्रुते । नक्षत्रकेवलचयोदशी केवलमघा आह्नायवादा अपि कल्पविशिष्टविधिप्राप्तकर्मणो नित्यत्वबोधका न तु केवलविध्यन्तरकल्पका गौरवात् । तथा च शङ्खः ।

“ग्रीष्मपक्षमातीतायां मघायुक्तां चयोदशीम् । प्राप्य आह्ने हि कर्मण मघुना प्रायसेन च ॥” मघु ।

“यतकिञ्चिन्मघुना मित्रं प्रदद्यात्तु ज्योदशीम् । तदप्यन्यमेव स्याद्द्विंशत् च मघास्तु च ॥” विष्णुधर्मोत्तरे ।

“ग्रीष्मपक्षमातीतायां तथा कृष्णा ज्योदशी । एतास्तु आह्नाकान्ते वै नित्यानाह प्रजापति ॥” शाततपः ।

“पितरः सृष्ट्यन्यत्रमष्टकास्तु मघास्तु च । तस्माद्वात्तु सरोदयुक्ती विद्वत्सु ज्ञातुं च ॥” अन्नान्नमात्रश्रुते मघवचने यतकिञ्चित् सुते च श्रद्धोक्तपायस फलातिशयार्थं गूढविशेषे फलविशेष स्यादिति न्यायात् । यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे । “मघायुक्ता च तथापि श्रद्धा राज्ञोऽयोदशी । तत्राचय भवेत् आह्ने मघुना प्रायसेन च । तत्र अन्वयुकल्पपत्तेः । अत्र यत् आह्ने तन्मघु योगेन वा अचय भवेत् । अतएव मघवचने यतकिञ्चिन्मघुना मित्रमिदमेव मघमात्रयुक्तलुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां श्रद्धास्वाधिकारः ॥३॥ अत्र गणच्छायायोगे फलातिशयः । तथा कृष्णचिन्तासमौ स्मृतिः ।

“कृष्णपक्षे ज्योदशां मघास्त्रिंशद्विंशतिः । यदा तदा गणच्छाया आह्ने पुष्यैरवाप्यते ॥” करे दृष्टान्तकचे । कथादृष्टमांशोपरि सपाद ज्योतिर्विश्रांश इति यावत् ॥ ३॥ अविभक्तानामप्यत्र एवम् आह्नेभावप्रज्ञकम् । यथा, आह्नेचिन्तासमौ स्मृतिः ।

“विभक्ता अविभक्ता वा कुर्म्य आह्नेमदेविकम् । मघास्तु च ततोऽन्नं नाधिकारः, एवमिवा ॥”

“पितरः सृष्ट्यन्यत्रमष्टकास्तु मघास्तु च । तस्माद्वात्तु सरोदयुक्ती विद्वत्सु ज्ञातुं च ॥” अन्नान्नमात्रश्रुते मघवचने यतकिञ्चित् सुते च श्रद्धोक्तपायस फलातिशयार्थं गूढविशेषे फलविशेष स्यादिति न्यायात् । यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे । “मघायुक्ता च तथापि श्रद्धा राज्ञोऽयोदशी । तत्राचय भवेत् आह्ने मघुना प्रायसेन च । तत्र अन्वयुकल्पपत्तेः । अत्र यत् आह्ने तन्मघु योगेन वा अचय भवेत् । अतएव मघवचने यतकिञ्चिन्मघुना मित्रमिदमेव मघमात्रयुक्तलुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां श्रद्धास्वाधिकारः ॥३॥ अत्र गणच्छायायोगे फलातिशयः । तथा कृष्णचिन्तासमौ स्मृतिः ।

“कृष्णपक्षे ज्योदशां मघास्त्रिंशद्विंशतिः । यदा तदा गणच्छाया आह्ने पुष्यैरवाप्यते ॥” करे दृष्टान्तकचे । कथादृष्टमांशोपरि सपाद ज्योतिर्विश्रांश इति यावत् ॥ ३॥ अविभक्तानामप्यत्र एवम् आह्नेभावप्रज्ञकम् । यथा, आह्नेचिन्तासमौ स्मृतिः ।

“विभक्ता अविभक्ता वा कुर्म्य आह्नेमदेविकम् । मघास्तु च ततोऽन्नं नाधिकारः, एवमिवा ॥”

“पितरः सृष्ट्यन्यत्रमष्टकास्तु मघास्तु च । तस्माद्वात्तु सरोदयुक्ती विद्वत्सु ज्ञातुं च ॥” अन्नान्नमात्रश्रुते मघवचने यतकिञ्चित् सुते च श्रद्धोक्तपायस फलातिशयार्थं गूढविशेषे फलविशेष स्यादिति न्यायात् । यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे । “मघायुक्ता च तथापि श्रद्धा राज्ञोऽयोदशी । तत्राचय भवेत् आह्ने मघुना प्रायसेन च । तत्र अन्वयुकल्पपत्तेः । अत्र यत् आह्ने तन्मघु योगेन वा अचय भवेत् । अतएव मघवचने यतकिञ्चिन्मघुना मित्रमिदमेव मघमात्रयुक्तलुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां श्रद्धास्वाधिकारः ॥३॥ अत्र गणच्छायायोगे फलातिशयः । तथा कृष्णचिन्तासमौ स्मृतिः ।

“कृष्णपक्षे ज्योदशां मघास्त्रिंशद्विंशतिः । यदा तदा गणच्छाया आह्ने पुष्यैरवाप्यते ॥” करे दृष्टान्तकचे । कथादृष्टमांशोपरि सपाद ज्योतिर्विश्रांश इति यावत् ॥ ३॥ अविभक्तानामप्यत्र एवम् आह्नेभावप्रज्ञकम् । यथा, आह्नेचिन्तासमौ स्मृतिः ।

“विभक्ता अविभक्ता वा कुर्म्य आह्नेमदेविकम् । मघास्तु च ततोऽन्नं नाधिकारः, एवमिवा ॥”

“पितरः सृष्ट्यन्यत्रमष्टकास्तु मघास्तु च । तस्माद्वात्तु सरोदयुक्ती विद्वत्सु ज्ञातुं च ॥” अन्नान्नमात्रश्रुते मघवचने यतकिञ्चित् सुते च श्रद्धोक्तपायस फलातिशयार्थं गूढविशेषे फलविशेष स्यादिति न्यायात् । यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे । “मघायुक्ता च तथापि श्रद्धा राज्ञोऽयोदशी । तत्राचय भवेत् आह्ने मघुना प्रायसेन च । तत्र अन्वयुकल्पपत्तेः । अत्र यत् आह्ने तन्मघु योगेन वा अचय भवेत् । अतएव मघवचने यतकिञ्चिन्मघुना मित्रमिदमेव मघमात्रयुक्तलुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां श्रद्धास्वाधिकारः ॥३॥ अत्र गणच्छायायोगे फलातिशयः । तथा कृष्णचिन्तासमौ स्मृतिः ।

“कृष्णपक्षे ज्योदशां मघास्त्रिंशद्विंशतिः । यदा तदा गणच्छाया आह्ने पुष्यैरवाप्यते ॥” करे दृष्टान्तकचे । कथादृष्टमांशोपरि सपाद ज्योतिर्विश्रांश इति यावत् ॥ ३॥ अविभक्तानामप्यत्र एवम् आह्नेभावप्रज्ञकम् । यथा, आह्नेचिन्तासमौ स्मृतिः ।

“विभक्ता अविभक्ता वा कुर्म्य आह्नेमदेविकम् । मघास्तु च ततोऽन्नं नाधिकारः, एवमिवा ॥”

“पितरः सृष्ट्यन्यत्रमष्टकास्तु मघास्तु च । तस्माद्वात्तु सरोदयुक्ती विद्वत्सु ज्ञातुं च ॥” अन्नान्नमात्रश्रुते मघवचने यतकिञ्चित् सुते च श्रद्धोक्तपायस फलातिशयार्थं गूढविशेषे फलविशेष स्यादिति न्यायात् । यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे । “मघायुक्ता च तथापि श्रद्धा राज्ञोऽयोदशी । तत्राचय भवेत् आह्ने मघुना प्रायसेन च । तत्र अन्वयुकल्पपत्तेः । अत्र यत् आह्ने तन्मघु योगेन वा अचय भवेत् । अतएव मघवचने यतकिञ्चिन्मघुना मित्रमिदमेव मघमात्रयुक्तलुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां श्रद्धास्वाधिकारः ॥३॥ अत्र गणच्छायायोगे फलातिशयः । तथा कृष्णचिन्तासमौ स्मृतिः ।

“कृष्णपक्षे ज्योदशां मघास्त्रिंशद्विंशतिः । यदा तदा गणच्छाया आह्ने पुष्यैरवाप्यते ॥” करे दृष्टान्तकचे । कथादृष्टमांशोपरि सपाद ज्योतिर्विश्रांश इति यावत् ॥ ३॥ अविभक्तानामप्यत्र एवम् आह्नेभावप्रज्ञकम् । यथा, आह्नेचिन्तासमौ स्मृतिः ।

“विभक्ता अविभक्ता वा कुर्म्य आह्नेमदेविकम् । मघास्तु च ततोऽन्नं नाधिकारः, एवमिवा ॥”

“पितरः सृष्ट्यन्यत्रमष्टकास्तु मघास्तु च । तस्माद्वात्तु सरोदयुक्ती विद्वत्सु ज्ञातुं च ॥” अन्नान्नमात्रश्रुते मघवचने यतकिञ्चित् सुते च श्रद्धोक्तपायस फलातिशयार्थं गूढविशेषे फलविशेष स्यादिति न्यायात् । यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे । “मघायुक्ता च तथापि श्रद्धा राज्ञोऽयोदशी । तत्राचय भवेत् आह्ने मघुना प्रायसेन च । तत्र अन्वयुकल्पपत्तेः । अत्र यत् आह्ने तन्मघु योगेन वा अचय भवेत् । अतएव मघवचने यतकिञ्चिन्मघुना मित्रमिदमेव मघमात्रयुक्तलुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां श्रद्धास्वाधिकारः ॥३॥ अत्र गणच्छायायोगे फलातिशयः । तथा कृष्णचिन्तासमौ स्मृतिः ।

“कृष्णपक्षे ज्योदशां मघास्त्रिंशद्विंशतिः । यदा तदा गणच्छाया आह्ने पुष्यैरवाप्यते ॥” करे दृष्टान्तकचे । कथादृष्टमांशोपरि सपाद ज्योतिर्विश्रांश इति यावत् ॥ ३॥ अविभक्तानामप्यत्र एवम् आह्नेभावप्रज्ञकम् । यथा, आह्नेचिन्तासमौ स्मृतिः ।

“विभक्ता अविभक्ता वा कुर्म्य आह्नेमदेविकम् । मघास्तु च ततोऽन्नं नाधिकारः, एवमिवा ॥”

“पितरः सृष्ट्यन्यत्रमष्टकास्तु मघास्तु च । तस्माद्वात्तु सरोदयुक्ती विद्वत्सु ज्ञातुं च ॥” अन्नान्नमात्रश्रुते मघवचने यतकिञ्चित् सुते च श्रद्धोक्तपायस फलातिशयार्थं गूढविशेषे फलविशेष स्यादिति न्यायात् । यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे । “मघायुक्ता च तथापि श्रद्धा राज्ञोऽयोदशी । तत्राचय भवेत् आह्ने मघुना प्रायसेन च । तत्र अन्वयुकल्पपत्तेः । अत्र यत् आह्ने तन्मघु योगेन वा अचय भवेत् । अतएव मघवचने यतकिञ्चिन्मघुना मित्रमिदमेव मघमात्रयुक्तलुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां श्रद्धास्वाधिकारः ॥३॥ अत्र गणच्छायायोगे फलातिशयः । तथा कृष्णचिन्तासमौ स्मृतिः ।

अद्वैतक प्रत्याब्धिकोद्दिष्टम् । अन्यत्र क्वा
पचादौ नाधिकार न नित्याधिकार सपिण्डौ
करणात्मानि यानि आह्वानि योऽहम् । एष-
नेव सुता कुर्युः एषमग्न्या अपि कपिदिह
चापिना ससुचितस्याष्टमग्न्याय पुस सपिण्डौ-
करणात्मानौति विप्रैषणात्तदुत्तरआह्वानौ
एषकत्वमपि प्रतीयते ॥ * ॥ मघाचयोदशौ
निमित्तके आह्वे पुत्रवता पिण्डा न देया ।
“मौजङ्गी तिथिमासाद्य यावच्चक्राकैसङ्गमम् ।
तत्रापि मङ्गलौ पूजा कर्त्तव्या पिण्डदेवते ।
अहो पिण्डप्रदानस्य च्येष्टपुत्री विवर्जयेत् ॥”
इति देवीपुराणात् । मौजङ्गी पञ्चमी । चक्राकै
सङ्गमोऽभावात् । पिण्डदेवते अहो मघायाम् ।

शातातप ।

“पिण्डनिष्ठापरहित यत्तु आह्वे विधीयते ।
खधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥
अन्वय दृष्टिणा खल्वि सौमनस्य यथास्त्विति ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मघाभव, पुं (मघायां भव ।) शुक्रयज्ञ । इति
हेमचन्द्र ॥ मघानखनजाते चि ॥

मघाभू, पुं, (मघायां मघाचमौपत्यपूर्वफल
गुणां भवतीति भू + क्रिप ।) शुक्राचाय ।
इति चिकाण्डशेष ॥

मघौ, स्त्री, (मघा तदाखनचच उत्पत्तिकारण-
तयाख्यासा इति । मघा + अर्ध्यावाच । गौरा
दित्वात् ङीष् ।) घान्यमेद् । इति मेदिनी । घे, ३ ॥
मघोवौ, स्त्री, (मघोन पत्नीति । मघवन् +
स्त्रियां ङीष् । वकारस्य च सन्धिसारणम् ।)
इजायौ । इति सुश्रवोद्ययाकरणम् ॥

मङ्गुर, पुं, (मङ्गयति भूययतीति । मङ्गि + बाहु-
लकाडुरच् ।) सङ्गुर । इत्यमरटीकायां भरत ॥
मङ्गता, [च] चि, (मङ्गलति स्त्राति इति । मङ्गल
+ ङच् । “मसृजिनप्रोक्तम् ।” ७ । १ । ६ ।
इति तुम् ।) ज्ञानकर्ता । इति मङ्गलघातो
कर्त्तरि ङन्प्रत्ययेन निबन्धम् ॥

मङ्ग, पु, (मङ्गति सर्पतीति मङ्गि + कच् ।)
गौकाशिर । इति हेमचन्द्र ॥

मङ्गल स्त्री, (मङ्गलि हितार्थे सर्पति मङ्गलि
दुरदृष्टमेवास्माहेति । मङ्गि + “मङ्गलेरलच् ।”
उणा ५ । ७० । इत्यलच् ।) अभिप्रेतार्थे
विह्वि । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तद्वति, चि ।
इत्यमर ॥ यथा, रामायणे । २ । २३ । ३० ।
“मङ्गलेरभिषिञ्च्य तत्र त्वं याष्टसि भव ॥”
ततप्रणय । भाडुकम् २ भयम् ३ कल्याणम् ४
भविकम् ५ शुभम् ६ । अमम् ७ प्रशस्तम् ८
भद्रम् ९ खयेयम् १० शिवम् ११ अरिष्टम् १२
कुशलम् १३ रिष्टम् १४ सङ्गम् १५ शस्तम् १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ५ ।
१४ । ३४ ।

“मङ्गलाय च लोकानां क्षमाय च भवाय च ।”

“कस्याय मङ्गलं क्षेमं प्रातः शनैः शिवं शुभम् ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

शिखिहयगजगोघा रासभौ भङ्गराजौ
मुखरपिककपोतौ मोतकौ भूकरी वा ।
तदसु विहगराजौ मङ्गलाश्रयिण्यु
वदति शङ्करदेवा वामतो निगमे व ॥”

इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ।)
सर्वार्थरचयम् । इति मेदिनी । ले, १२ ॥ * ॥

मङ्गलखण्ड यथा,—

“प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविचर्जनम् ।
एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदृष्टिभिः ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥

मङ्गलजनकत्रयाणि । यथा,—

“पूज्यकुम्भं द्विजं वैश्यां शुक्रधाम्यश्च दर्पणम् ।
दध्यान्व मधु कालञ्च पुष्पं दूर्वाञ्चत वितम् ॥

हृद्य गजेन्द्रं सुरगं ज्वलदग्निं सुवर्णकम् ।
पद्मञ्च परिपक्वानि फलानि विविधानि च ॥

पतिपुत्रवतीं नारीं प्रदीपं मणिसुतमम् ।
सुक्तां प्रखनमाकाञ्च सद्योमांसञ्च चन्दनम् ॥

ददृशेतां वस्तूनि मङ्गलानि पुरो मुने । ।
प्रदग्ना नकुलं चासं श्रवं वामे शुभावहम् ॥

राजह्वयं मयूरञ्च खड्गञ्च शुकं पिकम् ।
पारावतं शङ्खचक्रं चक्रवाकञ्च मङ्गलम् ॥

छायासारञ्च सुरभीं चमरीं श्वेतचामरम् ।
धेनुं वतसप्रयुक्ताञ्च पताकां दक्षिणे शुभाम् ॥

नानाप्रकारवाद्यञ्च शुभाय मङ्गलञ्च निम् ।
हरिशब्दञ्च सङ्गीतं चण्डाशङ्खञ्च निम्नया ।

डङ्गां शृङ्गां स जगाम हर्षेण तात । मन्दिरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे कार्तिकागमन

नाम १६ अध्याय ॥ * ॥ अपि च ।
“ददृशे वल्लभेयञ्च मङ्गलार्हं शुभप्रदम् ।

वाञ्छाफलप्रदं रत्नं पुरो मङ्गलञ्च चक्रम् ।
वामे श्रवं शिवां पूर्णकुम्भं नकुलमेव च ।

पतिपुत्रवतीं चाञ्जीं दियोभरञ्च भूषिताम् ॥
शुक्रपुष्पञ्च माल्यञ्च धान्यञ्च खड्गं शुभम् ।

दक्षिणे ज्वलदग्निञ्च विप्रञ्च हृद्यं गणम् ॥
वतसप्रयुक्तां धेनुञ्च श्वेतान्च राजह्वयकम् ।

वैश्याञ्च पुष्पमालाञ्च पताकां दक्षि पायसम् ॥
मणिं सुवर्णं रत्नं मुक्तामालाञ्च भूषितम् ।

सद्योमांसं चन्दनञ्च माञ्जीकं द्रुतमुत्तमम् ॥
छायासारं फलं कालान् खिगभात्र दर्पणान्तथा ।

विचित्रितं विशालञ्च सुदीर्घां प्रतिमान्तथा ॥
चाञ्च ददृशे देवं तं पञ्चवक्त्रं त्रिचोचनम् ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशं नागराजैर्विराजितम् ॥
शुक्लोत्पलं पद्मवर्णं शङ्खचक्रञ्च कोरकम् ।

माजारं पञ्चत मेघं मयूरशुकसारसम् ॥
शङ्खकोकिलवाद्यानां ज्वलि शुभाय मङ्गलम् ।

विचित्रं छायासङ्गीतं हरिशब्दं जयज्वनिम् ॥
यवंभूतं शुभं डङ्गां शृङ्गां प्रहृष्टमानसं ।

प्रविदेश हरिं च्छुत्वा पुण्यं दृष्ट्वा वनं वनम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डके ७० अध्याय ॥

अन्वयः ।

“लोकैः शिखिं मङ्गलान्यपौ ब्राह्मणो गौर्हृता
श्वग ।

हिरण्यं सपिरादित्यं अप्यो राजा तथाहम् ॥
एतानि श्रुतं पश्यन् नमस्येदं चैव ततः ।
प्रदक्षिण्य कुर्वीत तथा चायुजं हीयते ॥

दूर्वां दधि सर्पिरयोदकुम्भं

धेनुं सवतसा हृद्यं सुवर्णम् ।

जङ्गोमयं खलिकमन्त्रतानि

काला मधु ब्राह्मणकन्यकाञ्च ॥

श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीञ्च

सुताश्वं चन्दनमकविम्बम् ।

अन्वयदृष्टाञ्च समालमेत

ततश्च कुर्वाद्भिजातिधर्मीम् ॥”

इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे ३३ पटल ॥

वर्णभेदे मङ्गलप्रश्नभेदे यथा,—

“ब्राह्मणान् कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्तुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समानस्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥”

इति कौर्मि उपविभागे ११ अध्याय ॥

मङ्गल, पु (मङ्गि + “मङ्गलेरलच् ।” उणा
५ । ७ । इति अलच् ।) गृहविशेष । तत्त-
र्थाय । अङ्गारक २ भौम ३ कुज ४ वक्र ५
मङ्गीसुत ६ तर्वाक्षि ७ लोहितान्त्र ८ खोम्बुख ९
ज्ज्यान्तक १० । इति शब्दरत्नावली ॥ आर

११ क्रूरक १२ आवनेय १३ । इति ज्योतिष-
तत्त्वम् ॥ स च रक्तगौरमिषितवर्णः । दक्षिण-
दिक्पुरुषश्चक्षित्यजातिसामवेदसमोऽनुयातिस-
रसमेवराशिप्रवाकावन्निदेशानामधिपति ।

मेघवाहन । चतुरङ्गलप्रमाण । आरक्तमाल्य-
वसन । भरद्वाजसुतनितान । चतुर्भुज ।
शक्तिवराभयगदाधारी । कर्माभिसृजः ।

अस्त्राधिदेवता कार्तिकेय । प्रत्यधिदेवता
एथिवी । स तु पितृप्रजाति । शुवा । क्रूर ।
वनचारी । मध्याङ्गकाले प्रवज । गैरिकादि-
घातुखामी । चतुर्धादीनां प्रभु । चतुष्कोणा-
लति । सुवर्णकारादीनां खामी । ज्वलित-

भूमिचारी । किष्किङ्गहीन । कटुरसप्रिय ।
ताम्रवर्णरक्तवस्त्राखामी च । इति यजुर्वागम-
तत्त्वज्ञानावकाशः ॥ * ॥ अस्थोतिर्निर्यथा,—

“उपेन्द्रवीचात् पृथ्वाणु मङ्गलं समनाश्रित ।
वसुन्धरायां वज्रवान् तर्ज्ज्वां यास्यातुमर्हसि ॥

सौतिरवाच ।
उपेन्द्ररूपमालोक्य कामार्ता च वसुन्धरा ।

विधाय सुन्दरीं वेश्मन्यता प्रौढयौवना ।
वसिता तस्य तस्यै च सङ्घासा सप्तपञ्चिता ।

सुरन्ध्यां माणतीमानां हरीं तस्यै वदानना ।
उपेन्द्रस्त्वहं नो ज्ञात्वा कामौ भक्षयपीकृत ।

नानाप्रकारशङ्खारं चकार च तथा सङ्घं ॥
तदङ्गसङ्गमावस्तां चच्छां प्राप वती तदा ।

नृतेव निमिता वासौ वीर्याधानकृते हरी ।
विधाय तत्र रहसि जगाम पुरुषोत्तम ।

उर्वशी पथि गन्धर्वनीं वीर्याधामास तां मुने ।
सा च प्रपञ्चं हृत्तार्त्तं कथयामास भूखं ताम् ।

वीर्यं सत्वरञ्च कर्तुं सा चाशक्ता च दुर्मेता ॥
प्रबालस्याकरे जप्ता वीर्यायाश्च चकार सा ।

तेन प्रबालवयसं कुमार समजायत ।
 तेन सा सूर्यसहस्रो नारायणसुतो महान् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे ६ अध्याय ॥
 अपि च ।
 “ततोऽङ्गारकलोको हि वसन्तं महौसत ।
 उत्पत्तिश्चास्य वक्ष्यामि यथाय भूततोऽभवत् ॥
 पुरा हि भ्रमसो विष्णो खेदविन्दु पपात ह ।
 महास्रत कुमारोऽसौ लोहिताङ्गो महौ-
 तलात् ॥
 जात खेदेन मेदिन्या वर्द्धित एधिवीर्यते ।।
 तपसारास्य ब्रह्माय यद्वत्सुपसेदिवान् ॥”
 इति भाग्ये खगोलखण्डे ११ अध्याय ॥
 अपरञ्च ।
 “पुरा दक्षविनाशाय कुपितस्य त्रिशूलिन ।
 अपतङ्गीमवक्त्रस्य खेदविन्दुललाटज ॥
 भिक्षा समस्तपातालानदहत सप्त सागरान् ।
 अनेकवक्त्रनयनो ज्वलज्ज्वलनभीषण ॥
 वीरभद्र इति ख्यात करपादाशुतेर्युत ।
 कृत्वा स यक्षमयण पुनर्भूतलसम्भव ॥
 त्रिजगन्निर्द्दहन् भूय शिवेन विनिवारित ।
 क्षत त्वया वीरभद्र । दक्षयज्ञविनाशनम् ॥
 इदानीमसमेतेन लोकादहेन कर्मणा ।
 शान्तिप्रदानात् सर्वेषां यद्वाचां प्रथमो भव ॥
 प्रेषिष्यन्ति जना पूर्वां करिष्यन्ति मत मम ।
 अङ्गारका इति ख्याति गमिष्यसि धरात्मज ॥
 देवलोके द्वितीयञ्च तव रूप भविष्यति ।
 ये च त्वां पूजयिष्यन्ति चतुर्थीं त्वहिने नरा ।
 रूपमारोग्यमेवैव तेष्वनन्त भविष्यति ॥
 एवमुक्तस्तदा शान्तिमगमत् कामरूपधृक् ।
 सजातस्ततश्चात्राजन् । अहम्भगमसत् पुन ॥”
 इति मत्स्यपुराणे अङ्गारकव्रत नाम ६८ अ ॥
 कल्पभेदे अन्धकासुरवधकात् तस्योत्पत्तिर्येषा,
 “यो भूत्या अपतङ्गि । खेदविन्दु शिवान-
 नात् ।
 तस्मादङ्गारपुञ्जो बालक समजायत ॥
 स बालकृषितोऽत्राय ययौ बधिरमायकम् ।
 कन्धा चोतुर्दक्षजाता साङ्गविजिजिहेऽहुता ॥
 ततस्त्वासाह बालाकप्रभा भेरववर्त्तिमान् ।
 शङ्करो वरदो लोकत्रयोऽर्थाय वचो महत् ॥
 त्वां पूजयिष्यन्ति सुरा ऋषय पितरक्षया ।
 यच्च विद्याधराश्चैव मानवाश्च शुभङ्करि ।।
 त्वां लोभ्यन्ति सदा देवि । वलिपुष्पोत्करे करे ।
 वक्षिष्येति शुभ नाम यस्माद्बधिरचर्षिता ॥
 इत्येवमुक्ता वरदेन चर्षिका
 भूतादुयाता हरिचर्मवाचिनी ।
 महीं समन्ताद्विचचार सुन्दरी
 स्थल गता हैकुलमाद्यसुप्तमम् ॥
 तस्यां गतायां वरद कुण्डस्य
 प्रादाङ्गर सर्ववरोत्तम धत ।
 अङ्गाधिपत्य जगत शुभाशुभ
 भविष्यति त्वङ्गशय महात्मनाम् ॥
 इति वामनपुराणे ६० अध्याय ॥

अस्य स्तोत्रं यथा—
 “धरणीगमसंभूत विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
 कुमार शक्तिहस्तश्च लोहिताङ्ग नमान्वहम् ॥”
 इति यासोक्तनवयहसोक्तान्तर्गतम् ॥
 ऋणपरिशोधनार्थस्तोत्रं यथा,—
 “मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहन्ता धनप्रद ।
 क्षिरासनो महाकाय सर्वकर्मविरोधक ॥
 रोहितो लोहिताक्षश्च सामगाना कृपाकर ।
 धरात्मज कुजो भौमो भूमिजो भूमिनन्दन ॥
 अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारक ।
 वृष्टिकर्ता च हर्ता च सर्वकामफलप्रद ॥
 यतानि कुलनामानि प्रातरुत्थाय य पठेत् ।
 ऋणं न जायते तस्य धनमाप्नोति पुष्कलम् ॥
 रक्तपुष्पैश्च गन्धैश्च धूपैश्चैव हिमिस्तथा ।
 मङ्गल पूजयेद्भक्ता मङ्गलैश्चैव हि सख्यदा ॥
 ऋणरेखा प्रकर्त्तव्या अङ्गारेण सदा बुधे ।
 प्रोक्ष्येद्भक्त्यामपादेन ऋणं तस्य विनश्यति ॥
 मङ्गलाय नमस्तुभ्य नमस्ते ऋणहारिणे ।
 पुत्रपौत्रप्रदात्रे च मङ्गलाय नमो वम ॥
 ऋणार्थं त्वग्रपन्नोऽहमङ्गलं कुरु मे विभो ।।
 यततः कृत्वा न सन्देहो ऋणं हत्वा धनो भवेत् ।
 इति स्कन्दपुराणम् ॥ ॥ ॥
 मङ्गलवारे जातस्य फलं यथा,—
 “जय प्रतापी चित्तिपालमन्त्री
 दण्डप्रियो वक्रवक्त्रा सरोष ।
 सत्त्वान्वित मूरगायप्रणेतो
 कुण्डल वारे प्रभवो मनुज ॥”
 इति कोट्यौप्रदीप ॥
 मङ्गलचण्डिका, स्त्री, (मङ्गला मङ्गलदायिका
 चासौ चण्डिका चेति । यद्वा खट्टौ मङ्गला प्रलये
 चण्डिका । अथवा मङ्गले चण्डिका दद्यात् ।)
 मङ्गलचण्डी । यथा, कालिकापुराणे ।
 “यैवा कलितकालाख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
 वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिनी ॥
 रक्तपद्मासनस्था च रजज्जलसमकृता ।
 रक्तकौषीयवक्त्रा च क्षितवक्त्रा शुभानना ॥
 नववीर्यवन्मन्त्रा चाम्बुङ्गी कलितप्रभा ।
 उभया भावितं मन्त्रं यत् पूर्वमेवैकमन्त्रम् ।
 मन्त्रमस्यास्तु तल्लिख्यं तेन देवीं प्रपूजयेत् ॥”
 एकमन्त्रश्च शक्तिबीजरूपम् ।
 “अष्टम्याश्च नवम्याश्च पूजा कार्या विदुष्वपि ।
 पठेद्गुं प्रतिमार्ता वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥
 य पूजयेद्भौमदिने शुभहोमोऽप्युच्यते शुभम् ।
 सततं वाघकं चोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात् ॥ ॥ ॥
 मङ्गलवारे कृष्णाष्टमीचतुर्दशी चैव पुण्यतरे
 भवत । यथा,—
 “शुक्लवारस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।
 कृष्णाष्टमीचतुर्दशी पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते ॥ ॥ ॥
 मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी सौम्यतया भवति ।
 यथा,—
 “सोमवारेऽप्यमावास्या आदिताहि च सप्तमी ।
 चतुर्थाङ्गारके वारे त्वष्टी च दृष्टव्यतौ ॥

अथ यत क्रियते पापमथवा धर्मसंक्षय ।
 वष्टिर्वर्षसहस्राणि प्रतिपन्न तदक्षयम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 मङ्गलचण्डी, स्त्री, (मङ्गला चासौ चण्डी चेति
 यद्वा, देवानां सुन्यादिभक्तानां मङ्गलाय दुर्जया-
 सुरादिमारुते चण्डी अत्यन्तकीपना । मङ्गले-
 चण्डी दक्षेति वा । अथवा खट्टौ मङ्गला
 प्रलये चण्डी । भागवतेऽस्या नामनिर्दिष्ट-
 यथा,—
 “खट्टौ मङ्गलरूपा च सहारे कोपकृपिणी ।
 तेन मङ्गलचण्डौ सा पण्डिते परिकीर्त्तिता ॥”
 दुर्गा । यथा,—
 नारायण उवाच ।
 “कथितं वष्टुपाख्यानं ब्रह्मपुत्र । यथागमन ।
 द्रवी मङ्गलचण्डौ या तदाख्यानं निशामय ॥
 तस्या पूजादिकं सर्वं धर्मवक्त्रेण यच्छ्रुत्वम् ।
 श्रुतिसम्मतमेवेदं सर्वं धर्मा विदुषामपि ॥
 दक्षायां वर्त्तते चण्डौ कल्याणस्य च मङ्गलम् ।
 मङ्गलेषु च या दद्यात् सा च मङ्गलचण्डिका ॥
 पूज्यायां वर्त्तते चण्डौ मङ्गलेऽपि महौसत ।
 मङ्गलाभीष्टदेवी या सा वा मङ्गलचण्डिका ॥
 मङ्गलो मनुवशश्च सप्तद्वीपधरापति ।
 तस्य पूज्याभीष्टदेवी तेन मङ्गलचण्डिका ॥
 र्क्षतिमेदं च दुर्गा स्तुतप्रकृतिरौचरी ।
 कृपाकृपातिप्रलम्बा योषितामिष्टदेवता ॥
 प्रथमे पूजिता सा च शङ्करेण पुर पुरा ।
 त्रिपुरस्य वधे चोरे विष्णुना प्रेरितेन च ॥
 ब्रह्म । ब्रह्मोपदेशेन दुर्गप्रस्थेन सङ्कटे ।
 आकाशात् पतिते याने देवैर्देव पतिते यथा ॥
 ब्रह्मविष्णुपदिष्टञ्च दुर्गां तुष्टाव शङ्कर ।
 सा च मङ्गलचण्डौ च नभश्च रूपमेदम् ॥
 जवाच पुरतः शम्भोर्भयं नास्तीति ते विभो ।।
 भगवान् दृष्टरूपश्च सर्वेशश्च बभूव ह ॥
 बुद्धशक्तिस्वरूपाह भविष्यामि तदाश्रया ।
 मयासुता च हरिणा सहायेन दृष्टम्वन ॥
 जहि देवश्च शत्रुश्च सुरायां पद्मासतकम् ।
 द्रव्यकालाहिता देवी शम्भो शक्तिर्बभूव सा ॥
 विष्णुदत्तेन शम्भो जगान् तनुमापति ।
 सुनील । पतिते देवे सर्वे देवा महवैष ॥
 तुष्टुव शङ्कर देवं भक्तिमन्तात्मकम्बदा ।
 सदा शिरसि शम्भोऽयं पुण्यदृष्टिर्बभूव च ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च सन्तुष्टौ इदौ तक्षो शुभाश्रितम् ॥
 ब्रह्मविष्णुपदिष्टञ्च सुखात् शङ्कर शुचि ।
 पूजयामास तां शक्तिं देवीं मङ्गलचण्डिकाम् ॥
 पादार्घ्याचमनौघैश्च नलिभिर्विविधैरपि ।
 पुष्पचन्दनैर्वेद्यैर्भक्ता नानाविधैर्मुने ।।
 क्षामैर्मैत्रेयैश्च सङ्घैर्गोष्ठीमायातिभिस्तथा ।
 वक्त्राङ्गारमाख्यैश्च पायसैः पिष्टकैरपि ।
 मनुभिश्च सुधाभिश्च पक्षीनानाविधैः फले ।
 सगीतैर्नर्तनैश्चोद्यतैश्चैव जम्बुकीर्णैः ॥
 ध्यात्वा साध्यादिनोक्तेन ध्यानेन भक्तिपूर्वकम् ।
 ददौ श्रद्धां चैवैव मन्त्रैश्चैव च शरदः ।।

मङ्गल

ॐ श्रीं श्रीं श्रीं सर्वपूज्ये देवि मङ्गलचण्डिके ।
हुं हुं फट खाद्येष्टेवषाद्यैकविंशत्यारो महु ॥
पूज्य कल्पतरुश्चैव भक्तानां सर्वकामद ।
दशलक्षपानेव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
मन्त्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स विष्णुः सर्वकामद ॥
ध्यानश्च श्रूयता ब्रह्मन् । वेदोक्त सर्वसम्मतम् ॥
देवीं षोडशवर्षीयां शश्वतसुखिरयौवनाम् ।
सर्वरूपगुणायुषाश्च कोमलाङ्गीं मनोहराम् ॥
श्वेतचम्पकवल्गुभरीं चन्द्रकोटिसमप्रभाम् ।
वह्नि उड्गांशुकाधानां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
क्षिप्रतीं कवरीभारं मल्लिकामाल्यभूषिताम् ।
किमोष्ठीं सुदतीं शुद्धां शश्वतपद्ममभारणाम् ॥
इषह्वाश्वप्रसन्नास्यां सुनीलोत्पललोचनाम् ।
जगद्धात्रींश्च दात्रींश्च सर्वेभ्यः सर्वसम्पदाम् ॥
ससारवागरे चोरे पीतरूपां वरां भजे ॥
देशाश्च ध्यानमित्येकं स्तवनं श्रूयतां तु मे ॥
प्रयात सङ्कटवन्तो येन तुष्टाव शङ्कर ॥
श्रीशङ्कर उवाच ।
रक्ष रक्ष जगन्मातर्देवि मङ्गलचण्डिके ।।
हारिके विपदां राशिं हर्षमङ्गलदायिके ।।
हृषमङ्गलदक्षे च हर्षमङ्गलचण्डिके ।।
शुभे मङ्गलदक्षे च शुभे मङ्गलचण्डिके ।।
मङ्गले मङ्गलार्थं च सर्वमङ्गलमङ्गले ।।
क्षतां मङ्गलदे देवि । सर्वेषां मङ्गलानये ।।
पूज्ये । मङ्गलवारे च मङ्गलाभीष्टदेवते ।।
पूज्ये मङ्गलभूषण्य मनुवंशस्य सन्ततम् ।
मङ्गलाधिष्ठातृदेवि । मङ्गलानाश्च मङ्गले ।।
ससारमङ्गलाधारे मोक्षमङ्गलदायिनि ।।
सारे च मङ्गलाधारे पारे च सर्वकर्मणाम् ।
प्रतिमङ्गलवारे च पूज्ये च मङ्गलप्रदे ।।
स्त्रीभेजानेन शम्भुश्च स्तुत्वा मङ्गलचण्डिकाम् ।
प्रतिमङ्गलवारे च पूर्णां कृत्वा गत शिव ॥
देवाश्च मङ्गल स्त्रीं च षड्भ्योति समाहित ।
तन्मङ्गल भवेत् शश्वत् भवेत्तदमङ्गलम् ॥
प्रथमे पूजिता देवी शिवेन सर्वमङ्गला ।
द्वितीये पूजिता देवी मङ्गलेन यक्षेण च ॥
तृतीये पूजिता भद्रा मङ्गलेन वृषेण च ।
चतुर्थे मङ्गले वारे सुन्दरीभिश्च पूजिता ॥
मङ्गले मङ्गलाकाङ्क्षेनैव मङ्गलचण्डिका ।
पूजिता प्रतिविम्बेन विम्बश्रुपूजिता सदा ॥
तत सर्वेन सपूज्या सा बभूव सुरेश्वरी ।
देवादिभिश्च सृणिभिर्मनुभिर्मानवेर्मान् ।।
वर्द्धते तत्पुत्रपौत्रो मङ्गलश्च दिने दिने ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त महापुराणे प्रसन्नखण्डे नारा-
यणनारदीये मङ्गलचण्डिकोपाख्यानं तत्स्त्रींश्च
कथनं नाम ४९ अध्यायः ॥

मङ्गलचण्डाय, पू, (मङ्गला मङ्गलजनिका कृपायाः) ।
हृषहृष, । इति राधानिर्घण्डः ॥
मङ्गलनौराधनं, स्त्री, (मङ्गल मङ्गलकर मङ्ग-
लाय वा नौराधनम् ।) ब्राह्मसूक्तैर्कर्तव्यं
भगवदाराधनम् । मङ्गल आरती इति
भाषा । यथा,—

五、

मङ्गल्यः

“पठित्वाथ प्रियाम् श्लोकान् महावादिन
निखनै ।
प्रभोनीराजन कृप्याम्बुजाख्य जगद्धितम् ॥
नीराजनमस्मिद सख्यै कर्तव्यं शुचिविग्रहै ।
परमश्रद्धयोत्थाय ब्रह्मचर्यं वरा नरे ॥
स्त्रीणां पुत्राश्च सखेवामेतत् सख्येष्टपूरकम् ।
समस्तदेव्यदारीत्रादुरिताद्युपशान्नागत ॥”
इति श्रीहरिमक्तिविलासे ३ विलासः ॥
मङ्गलपाठक, पुं, (पठतीति । पठ + खुल ।
मङ्गलस्य पाठक ।) वन्दौ । इति हैमचन्द्र
७ । ६४ ॥ (यथा वेणीश्च द्वारनाटकै । १, अङ्क
‘या पाप । दुरात्मन् । इयामङ्गलपाठका । ।
मङ्गलप्रदा, स्त्री, (मङ्गल प्रदहातीति । प्र + दा
+ ‘यातश्चोपसर्गे । ” ३ । १ । १२६ । इति
क । टाप ।) हरिद्रा । इति केचित् । मङ्गल
दातरि चि ॥
मङ्गला, स्त्री, (मङ्गलमस्या अस्तीति । मङ्गल +
अश् आदाश्च । टाप ।) पार्वती । शुक्लदूर्वा ।
पतिव्रता । इति शब्दरत्नाङ्की । करझभिद ।
इति शब्दचम्पिका ॥ वृषाहन्माटविशेष ।
इति हैमचन्द्र ॥ हरिद्रा । नीलदूर्वा । इति
राजनिर्वेष्ट ॥
मङ्गलागुरु स्त्री, (मङ्गलश्च तत् अगुरु चेति ।
नित्यकर्माधारय ।) अगुरुचतुष्टयान्तर्गतगुरु
विशेष । यथा, राजनिर्वेष्ट ।
“मङ्गल्या मल्लिनागम्वा मङ्गलागुरुवाचका ।
मङ्गल्या गुरुशिशिरा गम्वाद्या योगवाहिका ॥’
मङ्गल, स्त्री, (मङ्गलाय बाधु इति । मङ्गल +
“तच्च बाधु । ” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।)
दधि । इति मेदिनी । ये, १ । १ । चन्दनम् ।
मङ्गल्यागुरु । खणम् । सिन्दूरम् । इति राज
निर्वेष्ट ॥
मङ्गल्य, त्रि, (मङ्गलाय बाधु । मङ्गल + यत् ।)
शिवकरम् । इति मेदिनी । ये, १ । १ ॥ (यथा,
उत्तरचरिते । ७ म अङ्के ।
“प्राग्भक्ष्य पुनाति वडैरिति च श्रेयांसि येन
कथा ।
मङ्गल्या च मशीहरा च जगतो मातेव
गङ्गेव च ॥”
अथाप, महाभारते । १ । १ । २४ ।
मङ्गल्य मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमननं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृदयेकेष चराचरगुरु हरिम् ॥”)
अचिरम् । इति हैमचन्द्र ॥ बाधु । इति
धरणि ॥
मङ्गल्य, पुं, (मङ्गलाय बाधु । मङ्गल + “तच्च
बाधु । ” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) चाय-
माणा । अन्वत्य । विष्णु । मकरक । इति
मेदिनी । ये, १ । ० । जीवक । त्रारिकेल ।
कपित्थ । रौठकारझ । इति राजनिर्वेष्ट ॥
(जीव इति ज्ञात, प्राकविशेष । तनुप्रभ्यायो
अथा,—
“जीवभी जीवभी जीवा जीवर्णं या मनुजवा ।

मड, जू

मङ्गल्यनामधेया च शान्मङ्गला पयस्विनी ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मङ्गल्यक, पु (मङ्गल्य + चन्द्रायाम् कन् । यहा
मङ्गलस्य मङ्गलपदस्य प्रिय इति यत्न । तत्
स्वार्थं कन् ।) मन्दर । इलमर । २ । ६ ।
१७ । (तथास्य पर्याय ।
“मङ्गल्यको मन्दर शान्मङ्गला च मन्दरिका ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मङ्गलाकुसुमा, स्त्री, (मङ्गलानि कुसुमानि
यस्या ।) शङ्खपुष्पी । इति भावप्रकाश ॥
मङ्गल्यनामधेया, स्त्री, (मङ्गल मङ्गलजनक नाम-
धेय यस्या ।) जीवन्ती । इति णटाधर ॥
मङ्गल्या, स्त्री (मङ्गलाय चाधुरिति यत्न । टाप ।)
भक्तिकामन्वयुक्तागुरु । इत्यमर । २ । १ । २७ ॥
शमी । अथ पुष्पी । मिची । सुक्तवचा ।
रोचना । इति मेदिनी । ये, १ ॥ प्रियङ्गु ।
शङ्खपुष्पी । इति हेमचन्द्र ॥ मातृपत्नी ।
जीवन्ती । ऋद्धि । वचा । हरिद्रा । पीङ्गा ।
इति राजनिर्घण्ट । दूर्वा । इति रत्नमाणा ॥
दुर्गा । यथा —
“शोभनाणि च ओष्ठानि या देवी हृदये हरे ।
भक्तानामार्चिहरणी मङ्गल्या तेन सा स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४४ अध्याय ॥
(वचार्थे पर्यायो यथा,—
“तीक्ष्णोपगन्वा णटिका मङ्गल्या विचया वचा ।
वङ्गपद्मोष्ठा च रचोन्नी घिता हेमवती तु सा ॥”
मिथ्यै यथा,— [मिची ॥
“अवाकपुष्पी च कृवा शान्मङ्गल्या मधुरा
हेमपुष्पी । तत्पर्यायो यथा,—
“अवाकपुष्पी लघु पुष्पी मङ्गल्यामरपुष्पिका ॥”
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
रोचनार्थे पर्यायो यथा,—
“गोरोचना तु मङ्गल्या वन्वा गौरी च रोचना”
शब्दार्थे पर्यायो यथा,—
“शमी शङ्खपत्नी तुङ्गा केशवन्ती पत्ना शिवा ।
मङ्गल्या च तथा लघ्वी शमीर, वाणिका
स्मृता ॥”
मन्दर । तत्पर्यायो यथा,—
“मङ्गल्यको मन्दर शान्मङ्गला च मन्दरिका ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मङ्गिनी स्त्री, (मङ्गो ग्रीशिरसायस्या अस्त्रीति
इति ङीष् च ।) गौका । इति हेमचन्द्र ॥
मङ्गल्य, स्त्री (मङ्गल्यनेनेति । मङ्ग + क्युट ।) अङ्ग-
नाम् । इति हारावली । १८८ ॥
मङ्ग, य, मञ्जतीति । मञ्ज + क्युटवचनान्तु ह ।
“मञ्जनिशोक्ती ।” ७ । १ । ६० । इति
हम् । “स्त्रो संयोमादीरस्त्री च ।” ८ । २ ।
२६ । इति खोप ।) हवम् । इत्यमर । १ ।
४ । २ । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।
“यस्मिन्नि न कटकाद्वटान्मिमङ्गो-
मङ्गदमाति प्रहित पटलैरकीनाम् ॥”)
अङ्गापैम् । इति मेदिनी अथथे । ये, ७८ ॥

मञ्जा

मञ्जुग, जौ, (मञ्जुग। एषोदरादिलात् साधु ।)
जङ्गाजगम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मञ्ज इ उ उच्छ्रायद्वयचौभासु । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा आत्म - इतो अचौयाश्च
सक दीप्तौ उचौभावे च अक सेट ।) इ
मञ्जते । उ मञ्जते । उच्छ्राय उचौभाव ।
इति दुर्गादासः ॥
मञ्ज उ च कल्कने । इम्भो । शास्त्रे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा - आत्म - इम्भे शास्त्रे च ।
अक - कल्कने सक - सेट ।) कल्कनमिति कल्क
करोतीति औ रूप नृयौकरणमित्यर्थः । उ
मञ्जते तच्छुल शिला चकारात् मञ्जि उ । इति
दुर्गादासः ॥
मञ्जिका जौ, (मञ्जु चर्चनीवेति । चर्च +
ञुल । टाप । अत इत्यम् । वस्तुतस्तु क्लोथं
शब्दः ।) प्रशस्तम् । इत्यमरः ॥ १।४।२७ ॥ (यथा,
प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमञ्जिका । “प्रशसा
वचनेषु । २ । १ । ६६ । इति समासः ।)
मञ्ज, पुं, (माद्यति सजिजेनेति । मञ्ज + क्तिप् ।
तथा सन् शेत इति । शौ + ङ ।) मत्स्यः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
मञ्जलत, जौ, (मञ्जान करोतीति । क + क्तिप् ।
तुगागमञ्ज ।) अस्थि । इति हेमचन्द्रः ॥
मञ्जन जौ (मञ्ज + क्लुट ।) खानम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ॥ १।४७ ।
जाद्वर्षमञ्जनप्रीति न जानन्ति मरुस्थिताः ॥)
मञ्जा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मञ्जसमुद्भव, जौ, (मञ्जा समुद्भव उत्पत्ति-
स्थान यस्य ।) शुक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
मञ्जा [न] पुं, (मञ्जति अस्थिजिति । मञ्ज +
“ञन् उच्यते पूषन् ग्रीहन् खेदन् खेदन् चर्दन्
मञ्जतित्यादि ।” उणा० ॥ १।१।५८ । इति कनिन्
निपात्यते च ।) द्रवादेरन्तमस्थिरभागः । सार
इति ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥ फलमञ्जगुणौ
यथा —
“यस्य यस्य फलस्यैव वीर्यं भवति यादृशम् ।
तस्य तस्यैव वीर्यस्य मञ्जानमभिनिर्दिशेत् ॥”
इति राजवल्गवः ॥
अस्थिमध्यस्थखेदविशेषः । तत्पर्यायः । कौशिकः
२ शुक्रकरः ३ अस्थिखेदः ४ अस्थिवल्गवः ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ६।१६ ॥ अस्थिसार इ तेजः ७
वीर्यम् ८ अस्थिजम् ९ जीवन् १ देहसारः
११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मञ्जस्वरूप-
माह ।
“अस्थि यत् खाद्विना पक्व तस्य सारो ब्रवो
चनः ।
य खेदवत् पृथग्भूतं स मञ्जोऽभिधीयते ॥”
अथ मञ्जस्थानमाह ।
“सूकास्थिषु विशिष्य मञ्जा त्वभ्यन्तरे स्थितः ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अथ गुणाः ।
“वक्त्रमुत्तरवर्धेऽप्येवमञ्जनिर्घर्षेण ।

५६७

मञ्जरि.

मञ्जा विशेषतोऽस्याश्च वल्लत खेदने हितः ॥
इति चरकः ॥
मञ्जाशब्द आबन्तोऽपि । यथा । श्रुतायची
चक्रकशिशुसिद्धे पियालमञ्जासहिते स्त्रिते
सुशुतः ॥ इत्येवाह त्रिकाण्डे भागुरि ॥
“मञ्जावद्राजवल्गवा मांसवारास्थिसारयोः ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मञ्जा, जौ, (मञ्जतीति । मञ्ज + अच् ।
अजादिलात् टाप ।) अस्थिसारः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ अथ गुणाः । वातनाशि
त्वम् । वल्लपित्तकफप्रदत्वम् । मांसतुल्यगन्धरूप-
त्वम् । कुम्भीरमद्विषमञ्जागुणाः । मधुरत्वम् ।
दृढत्वम् । वल्लत्वम् । मञ्जसत्त्वगुणौ यथा ।
श्लेष्मम् । उष्णत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
मञ्जाच, पुं, (मञ्जाया जायते इति । जन् +
ङ ।) भूमिजगुगुलु । इति राजनिर्घण्टः ॥
मञ्जारच, पुं, (मञ्जाया रच ।) शुक्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
मञ्जाचार, जौ (मञ्जायां सारो यस्य ।) जातौ
फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मञ्जूषा, जौ, (मञ्जन्ति द्रवाण्यत्र । मञ्ज +
अच् । टाप निपा ।) मञ्जूषा । इत्यमर-
टीकायां रायसुङ्गटः ॥
मञ्ज, पुं, (मञ्जति । उचौभवतीति । मञ्ज +
अच् ।) खट्वा । इत्यमरः ॥ २ । ७ । १३८ ॥
कर्मवशः । भाषा इति भाषा ॥ इति हारा-
वली ॥ उच्चमखपावशेषः । यथा —
“दोषायमान गोविन्द मञ्जस्य मधुसूदनम् ।
रथस्य वामन इष्टा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”
इति पुराणम् ॥
मञ्जक पुं (मञ्ज + खार्थे कन् ।) खट्वा । इति
हेमचन्द्रः ॥ ६ । ८२ ॥ (यथा, कथासरित्
सागरे । २७।६१ ।
“वारिधानौ तु कुम्भश्च मार्कण्डे मञ्जकस्तथा ।
आह्वय मत्पतिश्चेति युग्मजितयमेव नौ ॥”)
इत्युक्तौ । उच्चमखपः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
मञ्जकायय पुं, (मञ्जक खट्वादिराजयो यस्य ।)
मत्स्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मञ्जमखप, पुं, (मञ्जो मखप इव ।) शस्त्र-
रक्षायुक्तरिम् । टं इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
कुम्भः । इति हारावली ॥
मञ्जर, जौ, (मञ्जयति दीप्यते इति । मञ्ज +
अच् । टाप ।) सुक्ता । तिलकवृक्षः । वल्ली ।
इति शब्दरत्नावली ॥
मञ्जरि, जौ, वल्लरि । इत्यमरः ॥ २ । ४ । १३ ॥
वल्लते वृणोति तस्य वल्लरि वल्लमि वल्ल उ
च्यते नास्तीति अरिः । मञ्जुमनोज्ञतां रावतीति
मञ्जरि पूज्येति च भगवद्गीताद्विज्ञातारस्य
अकार पाच्छीकादीति त्रैपि मञ्जरी वल्लरी
च । वल्लरिमेञ्जरिरेवोदिति शाब्दिकः । वल्लि-
सुञ्जिञ्ज ।

मञ्जिष्ठा

“मञ्जरिमञ्जरी मञ्जिमञ्जर त्रिषु वल्लरी ।
वल्लर त्रिषु वल्लिश्च वल्लरि पञ्चनालिका ॥”
इति वृद्धचन्द्रः ॥
जलामात्रेऽपि वल्लरि । अतो बाहुवल्लरीति
प्रयोग इति सुकुटादयः ॥ वल्लरीमञ्ज्योर्भेद
मप्याह । यथा अभिनवनिर्गता आयता सुकु-
मारा वल्लसुमा अल्लसुमा च मञ्जरि । यथा
चूतमञ्जरि कदलीमञ्जरि । वल्लरि पुनश्चिर-
भूतापि । यथा तालमञ्जरि शुवाकवल्लरिरिति
इत्येव नवे चिरन्तनेऽपीति क्षण्यवाञ्छौ । इति
भरतः ॥
मञ्जरी, जौ, (मञ्जरि । कदिकारादिति पत्नी
डीव ।) सुक्ता । तिलकवृक्षः । जता । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् ।
१ । २७ ।
“निर्गते मञ्जरीकुञ्जादपश्यत पुरतस्ततः ।
कथं नीलनिषोचिन्त्यौ च केचिन्मरुतोऽपि ॥”)
मञ्जरि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
आयाममञ्ज्याम् । ५।३३ ।
“वापीकच्छे वास कण्टकवृक्षस्य सजाभरा
भमरा ।
केतकविटप किमेतेन तु वारय मञ्जरीगन्धम् ॥”)
तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मञ्जरीवल्ग, पुं, (मञ्ज्यां मञ्ज्यवस्थायामपि
वल्ग ।) वल्लवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मञ्जा, जौ, (मञ्जि + पञ्चादश्च । टाप ।) छात्री ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जरी । इति हेमचन्द्रः ॥
११ । २२ ॥
मञ्जि, पुं (मञ्जि + इन् ।) मञ्जरी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मञ्जिका जौ, (मञ्जयतीति । मञ्ज + क्लुल ।
टाप । अत इत्यम् ।) वैष्णवा । इति हारावली ॥
मञ्जिपत्ता, जौ, (मञ्जिमञ्जरी फलेऽस्याः ।)
कदली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मञ्जिष्ठा, जौ, (अतिप्रयत्नेन मञ्जिमती । मञ्जि-
मती + इङ् । मत्तुपी जीप क्षिप्ता टाप ।)
खनामखातरक्तवर्णकताविशेषः । मज्जीठ इति
हिन्दो भाषा । तत्पर्यायः । विकसा २
जिङ्गी ३ समञ्जा ४ काकमेविका ५ मञ्जु-
पर्णी ६ मञ्जरी ७ मञ्जी = योजनवल्ली ८ ।
इत्यमरः ॥ २ । ४ । ६ ॥ काकमेवो १० काका
११ जिङ्गी १२ मञ्जरी १३ मञ्जिका १४
मञ्जि १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ हरियो १६
रक्ता १७ गौरी १८ योजनवल्गिका १९ वज्रा
२० रोहिणी २१ चित्रकता २२ चित्रा २३
चित्राङ्गी २४ जननी २५ विजया २६ मञ्जूषा
२७ रक्तयष्टिका २८ चित्रिणी २९ रामाङ्गा
३० काकभाषिका ३१ अथवा ३२ चरहली
३३ कृष्णा ३४ नागकुमारिका ३५ मञ्जरीरक्तिका
३६ रामाङ्गी ३७ वल्गभूषणा ३८ । (पर्या-
यान्तरं यथा —
“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काका योजनपर्णीपः ।

मञ्जुषी

ताम्रवल्ली चित्रपर्वो कान्तारी रक्तयष्टिका ॥”

इति रत्नमाला ॥

अस्या गुणा । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । गुरुत्वम् । ब्रह्मेष्ट्वरश्चेति विषयेनामय
नाशित्वम् । वा चतुर्विधा । घोष १ योजनीर
कौन्ती २ सिद्धली ३ ४ । इति राजनिघण्ट ॥
कुष्ठस्वरभङ्गशोधनाशित्वम् । वणामिकारित्वम् ।
इति राजवल्लभ ॥ अपि च ।

“मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया खर्षण्यस्तु ।
गुरुणा विषङ्गशोधी शोधयोन्यक्तिकणरक्त ।
रक्तातिसारकुष्ठानाविषयब्रह्मेष्टुत ॥”

इति भावप्रकाश ॥

मञ्जी, खी, (मञ्जयति दीप्यते इति । मञ्जि +
इन् । कृदिकारादिति डीष् ।) मञ्जरी । इति
हेमचन्द्र चिकित्साशेषम् ॥

मञ्जौर, पुं, खी, (मञ्जति मधुर शब्दायते ।
इति मन्जु ध्वनौ सौमधातु + वाङ्मलकात्
इरन् ।) नूपुर । इत्यमर । २ । १ । ६ ॥
मञ्जीरोऽखी न नूपुर । इति रमस ॥ (यथा
गीतगोविन्दे । ५ । ११ ।

“सुखरमधोर व्यज मञ्जीर
रिपुमिव केलिषु लोलम् ॥”

मञ्जौर, पुं, (मञ्ज + ईरन् ।) मञ्जानदण्डरश्मि
वन्धनायैस्तम्भ । ततपण्याय । विष्कम्भ २
कुटर २ । इति हेमचन्द्र ॥

मञ्जु, त्रि (मञ्जवीति । मञ्जु ध्वनौ सौमधातु ।
“मृगयाद्यम् ॥” उणा । १ । ३८ । इति
कु ।) मणोदम् । इत्यमर । १ । १ । ५२ ॥
(यथा, पद्माङ्कुरे । १ ।

“अन्नाग्रे भट्टितं यत्नममञ्जुञ्जु जगाम ॥”)

मञ्जुकेशी, [न] पुं, (मञ्जु मणोदरा केशा
वन्धस्य । इति ।) श्रीलङ्का । इति हजाराष्ट्र ॥
सुन्दरकेशविशिष्टे त्रि ॥

मञ्जुगमना, खी (मञ्जु मणोदरं गमनं यस्या ।
क्षियां टाप ।) हवी । इति राजनिघण्ट ॥
सुन्दरगामिनि त्रि ॥

मञ्जुघोष पुं, (मञ्जुमणोदरो घोष शब्दोऽस्य ।)
पूर्वजिन्मदे । इति चिकित्साशेषम् ॥ उपास्य
देवताविशेष । अस्य मन्त्रादि यथा,—
“जायौषतिमिरध्वरी ससाराण्यवतारक ।
श्रीमञ्जुघोषो जयतां साधकानां सुखावह ॥”
तन्नागमोत्तर ।

“मातृकादि सतुह्य वज्रवीजं सतुहरेत् ।

वामांशं कूर्मवज्रं ततो मेघशुद्धरेत् ॥

मीनेश्वरं ततः कुन्धात् वामनेत्रेऽर्चयितुम् ।

वज्रचरो मह प्रोक्ता मञ्जुघोषस्य शम्भुना ॥

इदंस्तु दीपनी प्रोक्ता मन्त्रमन्त्रस्तु कथ्यते ।

अङ्गुष्ठं शक्तिवीजं रमावीजं ततः प्रिये ॥

बीजत्रयात्मको मन्त्रो जायौषध्यान्नाग्नौ ।

शक्तिवीजं रमावीजं कामवीजं तथा प्रिये ॥

विद्या सुविधौ प्रोक्ता यथा वज्रत्रयात्मिका ।

जकारो वज्रिमास्तु वाङ्मनेऽर्चयितुम् ॥

पृष्ठ

मञ्जुषी

प्रोक्ता सार्वभौमस्य एकवर्णात्मिका प्रिये ॥
चिह्नं चाध्य सुविद्धो वा साधकस्तु रिपुस्तु वा ।
तदा मन्त्रो भवेद्भक्त्या शुभदो दुष्टिदो भवेत् ॥
मध्याह्ने खलिते चैव भोजने भोजने तथा ।
गोमये तु वज्रिहर्षे मेधुने रमणीकुचे ॥
गोष्ठे च निशि गोसुखे यत्नं समरवसिभम् ।
विलिख्य मन्त्रवर्णांश्च निशं ऊर्ध्वं व्यधत्तथा ।
लिखित्वा मन्त्रवर्णांश्च प्रयत्नात् साधकोत्तम ।
उच्चाटने लिखित्वा गोचरमेति विशेषतः ।
खलिते विजयी नित्यं भोजने च महेश्वर ॥
गोमये वावदूकं स्थाप्योष्ठे सर्वज्ञतां व्रजेत् ।
कुचे श्रुतिधरो नित्यं गोसुखे च महाकवि ॥
गोष्ठे च वदरीन्द्रे चन्दनं पाशुमेव च ।
एकीकृत्याष्टधा जप्त्वा तिलकं धारयेत् सदा ॥
नमस्कृत्य वरं श्रेष्ठं प्रार्थयेद्भक्तिततपर ।
वरं प्राप्य च तस्मादे विचरेत् यथासुखम् ॥
नान्यदेवार्चनं ज्ञानं प्रणवोच्चारणं न तु ।
वस्त्राश्चलेन दन्तानां शोधनं जवणेन वा ॥
रात्रिवासो न सुषेत् न शुचिं स्नातकदा-
चन ॥

एव कृत्वा प्रयत्नेन ज्ञात्वा गुरुसुखात् सुधी ॥
मासैकेन कवीन्द्र स्नातं हिमासेनैव ईश्वर ।
त्रिभिर्मासैर्भवेत्कर्त्तव्यं सर्वज्ञाश्च विप्रारद ॥
पुत्रार्थं लभते पुत्रं धनार्थं विपुलं धनम् ।
आयुरारोग्यकामस्तु सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
ततः कराङ्गन्यासौ ।
“आ शं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । इत्यादि एवं ऋद
यादिषु । तथा च तन्त्रे ।

“सर्वभक्तो वक्रेश्वर इति वक्त्रं कथितौ प्रिये ।
ऋद्वीर्धभाग्यामेताभ्यां वक्रज्ज्ञानं समाचरेत् ॥
सर्वभक्तं चकार वक्रेश्वर प्रकार ॥३॥ ध्यायन् ॥

“प्रशुद्धरमिव शुभं खड्गमुपलब्धपाणि
सुवचिरमतिशान्तं पञ्चचक्रं कुमारम् ।
पृथुतरवरसुखं पद्मपत्रायताय
कुमतिदहनदक्षं मञ्जुघोषं नमामि ॥

पीठपूर्णां ततः कुन्धादाधाराद्यादिशक्ति ।
भूतप्रेतादिभिः कुन्धात् पीठावनमनन्तरम् ॥
ज्ञानदाने नमः पादौ बुद्धिकर्त्रे तथाचमम् ॥

जायनाशाय मन्त्रं स्थादर्थं स्थादु यथापाय वै ॥
सर्वविघ्नप्रदायेति पुण्यं दद्याद्विषयम् ॥

कुन्दपुष्पं समादाय भैरवान् पूजयेत्ततः ॥
अविताङ्गो वरदश्च क्रोध उन्मत्तचक्रक ॥

कपालो भीषणश्चैव संहारश्चादम स्तुत ॥
ततो धर्मादिकं दत्त्वा प्रदद्यान् विचर्ययेत् ॥

ते पुन्ये पूजयेद्दौ यक्षिणीं च विशेषतः ॥
सुरारिसुन्दरी चैव मणोहारिण्यनन्तरम् ॥

कनकावली तथा कामेश्वरी च रतिकर्मण ॥
मङ्गिनी च नटी चैव अङ्गुरागिरयनन्तरम् ॥

पुण्या यतास्तु योगिन्यो वृद्धेस्त्रावीजपुष्पिका ॥
एवं सपुण्यं देवेशं जलपटलं जपेन्मनुज ॥

हस्ताङ्गुष्ठपुण्ये च एकादशशतानि च ॥
सुहृदादेधितं वक्त्रं कान्तारी पिङ्गवेक्षणम् ॥

मठ

एव विहङ्गमङ्गली महायोगेश्वरी मनेन ॥”
इति तन्त्रसार ॥

प्रकारान्तरं कुकुटादितन्त्रे अष्टयम् ॥

मञ्जुपाठक, पुं, (मञ्जु मणोदरं पठतीति पठ +
कुल ।) अकपक्षी । इति राजनिघण्ट ॥
सुन्दरपाठकर्त्तरि त्रि ॥

मञ्जुपाय, पुं, (मञ्जुव प्राणा यस्य । सर्वव्यापक-
तया महाप्राणत्वात् तथालम् ।) अश्वा । इति
जटाधर ॥

मञ्जुभद्र, पुं, (मञ्जु मणोदरं भद्रं मञ्जुलं यस्य ।)
जिनविशेष । तत्पण्याय । मञ्जुश्री २ ज्ञान
दर्पण ३ मञ्जुघोष ४ कुमार ५ अष्टारचक्र-
वान् ६ स्थिरचक्र ७ वक्रधर ८ प्रज्ञा
काय ९ वादिराट १ नीलोत्पली ११ मञ्जा-
राज १२ नील १३ शार्ङ्गवाहन १४
धियान्मति १५ पूर्वजिन् १६ खड्गवी १७
दक्षी १८ विभूषण १९ बालव्रत २० पञ्च-
चौर २१ विहङ्गेलि २२ शिखाधर २३
वागीश्वर २४ । इति चिकित्साशेषम् ॥

मञ्जुल, खी, (मञ्जु मञ्जुलमख्यस्येति । “विष्णा
दिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ६७ । इति मञ्जुशब्दात्
जप ।) जलाचलम् । निजुञ्जम् । इति मेदिनी ।
खे, १ । २२ । ॥ श्रवण । इति विश्व ॥

मञ्जुल, पुं, (मञ्जु मञ्जुलमस्यास्तीति । मञ्जु +
विष्णादित्वात् जप ।) जलरङ्गपक्षी । इति
मेदिनी । १ । २२ ॥ सुन्दरे त्रि । इत्यमर । १ ।
१ । ५२ ॥ (यथा, कालिकापुराणे ४८ अध्याये ।
“मञ्जुलं यौवनेऽहं प्राप श्रीरिव माधवे ।”

नदीभेदे खी । यथा महाभारते । ६ । ६ । ३४ ।

“चित्रोपलं चित्ररथां मञ्जुलां वाहिनीं तथा ॥”)

मञ्जुश्री, पुं, (तन्त्रमणोदरा श्री शोभा यस्या ।)
मञ्जुघोष । इति चिकित्साशेषम् ॥

मञ्जुवा खी, (मञ्जुवा । पृथोदरादित्वात् ऋक् ।)
मञ्जुवा । पेटरा इति भाषा । यथा,—
“मञ्जुवापि च मञ्जुवा पेटा च पेटिकेत्यपि ।”

इति सुन्दरकावली ॥

मञ्जूवा खी (मञ्जुति प्रथमस्मिन् । “मञ्जुर्ननु
च ।” उणा । ४ । ७७ । इति मञ्जु + कर्त्तृन् ।

तुम् च च चाचोऽन्त्यात् पर । ततो जङ्गल-
चुले मध्यमस्य कोपात् चाधु ।) पिङ्गक । इत्य-
मर । २ । १० । ३ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ३३ ।

“मञ्जुवायां सुतं कुन्तीं सुचनीं वाङ्मनमवीत् ॥”)
पावाक । इत्युणादिकोष ॥ मञ्जिष्ठा । इति

राजनिघण्ट ॥ (मञ्जिष्ठार्थं पर्यायो यथा —
“मञ्जिष्ठा विकला जिह्वी कमञ्जा कालमेधिका ।

मञ्जुकर्मणो भङ्गीरो भङ्गी योजनवक्त्रापि ॥
रसायनरसा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।

भङ्गीतकी च भङ्गीरो मञ्जूवा वक्त्ररङ्गिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मठ, सादे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा० पर०-
अक० सेट ।) सौमधातुद्वयम् । अस्य प्रयोगः ।
मठह । इति दुर्गादास ॥

मठचो खी, (मठन मठ । मठ अववादे + भावे
अप मठ चौवते प्रचौवते एभिरिति । मठ +
चि + बाहुलकात् छि । मठचि । तत् छदि-
कारादिति पञ्चे डीय ।) सर्वेषामवसादकत्वा
दस्यास्तयात्वम् ।) रक्तवर्णचन्द्रपक्षिविशेष ।
पावाणवृक्ष । यथा, गोविन्दभाष्यधृत
च्छान्दोग्ये । १ । १ । १ । (“मठचोहतेडु
कुर्वन्वाटिका सह जाययोजनिर्ह चाक्रायय
इभ्यगमे प्रवाण्यक उवास ॥ इति ॥)

मठस्फटि, पु, (मठ अववादे स्फटति निरा-
करोति । स्फट + इ ।) द्धारम् । इति जटा
घर ॥

मठक, खी, (मठति वसत्यनेति । मठ + अप ।
एषोदरादिवान् टागमे चाधु । मठ् । मठ्ठस्य
क धिर ।) मठस्य शिरोभाग । इति कैचित् ।
मठका इति भाषा ॥

मठ वासमह्यो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा
पर वासे अक० महने सक सेट ।) मठति ।
वासो निवास । महं कैश्चिन्न मन्यते । इति
दुर्गादाय ॥

मठ, इ ड आध्याने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा
आत्म सक सेट ।) इ मठगते । आध्यान
स्तु म औतके इत्यत्र आख्यातम् । इति
दुर्गादाय ॥

मठ, पु छात्रादिनिगय । इत्यमर । १ । २ । ८ ॥ मठन्ति
वसन्ति छात्रादयोऽत्र मठ । मठ वासमह्यो
अत्र । छत्रश्रीणा विद्यार्थिभ्यश्चात्र । छत्रेण
गुरुसेवा कथ्यते गुरुदोषच्छादनात् छत्र तच्छ्री
कत्वा तु छात्र विकारसंघेति च । आदिना
परिव्राजकचपण्यादीनां यद्वा । छात्रादीनां
निगयो यद्वा छात्रादिनिगय । अर्थकथनमेतत् ।
नामाप्येतदिति कैचित् । छात्रश्रीणा प्रतिपद्य
आज्ञेव । इति भरत । गङ्गाधर । इति हारा-
वली ॥ ॥ अथ मठादिप्रतिष्ठाप्रयोग ।
यदि तद्दिने प्रतिमादिप्रतिष्ठा क्रियते तदा तन्नेत्र
दृष्टिआज्ञादिकं विधाय देवप्रतिष्ठातृभ्योक्त
विधिना देवप्रतिष्ठा विधाय यद्वा प्रतिष्ठा कर्त्तव्या ।
यदि यद्वा प्रतिष्ठामात्र तदा प्राप्त क्षतशिवक्रिय
प्रचालितपाणिपाद आचान्त प्राङ्मुख उदङ-
मुखो वा कुशयुक्तासने उपविश्य ब्राह्मणवच्य
मन्वादिना परितोष्य अस्मिन् विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा
कर्त्तव्यि ॐ पुण्याह भवन्तोऽधिगुणवन्तु इति जि
आवयेत् । ॐ पुण्याहमिति जिस्तेरुक्ते अस्मिन्
विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्त्तव्यि ॐ अस्ति भवन्तोऽधि-
गुणवन्तु इति जि आवयेत् । ॐ अस्तीति जिस्ते-
रुक्ते अस्मिन् विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्त्तव्यि ॐ अहं
भवन्तोऽधिगुणवन्तु इति जि आवयेत् । ॐ अहं
तामिति जिर्वेदेडु । यजुर्वेदिनां ॐ अस्ति न
इतो इह भवा अस्ति न पूवा विन्ववेदा
अस्ति वस्त्राद्योऽदिदनेभि अस्ति नो इह अस्ति-
ईधातु । इत्यनेनाद्यतान् क्षिपेत् । सामगानान् ।
ॐ अस्ति सोमोऽर्थं सुत । पिवन्त्यस्य मरुत ।

उतखराणो अश्विना । अस्ति सोमोऽर्थं सुत ।
पिवन्त्यस्य मरुतो ह्यह । उतखराणो वा ह्यह
नो ह्यह । इति गीयमानेनाद्यतान् क्षिपेत् ।
गानाशक्तौ विधा ऋच वाचयेत् । तत् ।
“सुखं सोमो यम काल सन्धे भूतान्यह अपा ।
पवनो दिकपतिर्भूमिराकाश खमरामरा ।
ब्राह्म शासनमास्थाय कल्पध्वनिह मन्निधम् ॥”
इति पठित्वा । तत् ॐ तद्विष्णो परम पद सदा
पश्यन्ति स्वरय । दिवौ च चक्षुरातम । इति
विष्णु स्तुत्वा नारायण नमस्कृत्य ॐ तत् सद्ब्रह्म
आयं कुशचयजलफलपुण्याद्याय ॐ अथा
सुके मासि असुकपक्षेऽसुकतिथौ असुकगोत्र
श्रीअसुकदेवश्रम्भा एतत्पृथकाष्टादिमयवैष्णवपर
माशुसमसखववसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहि
तत्वकाम श्रीविष्णुप्रीतिकामो विष्णुलोकप्राप्ति
कामो वा विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठामह करिष्ये । इति
सकल्पयेत् इहकादिमये तु एतदिहकादिमय
वैष्णवपरमाशुसमसखकववसहस्रदशगुणकाला
वच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वकाम इति विशेष ।
पावाणवैष्णवि तु तद्दशगुणकालावच्छिन्नस्वर्ग
लोकेति विशेष । देवतान्तरयद्वाप्रतिष्ठायान्
तदुद्देशेन प्रयोग ॥ ॥ तत् सकल्पकृत पठेत् ।
सामवेदीत तद्वयथा ॐ देवो वो ऋषियोदा
पूर्णा विवर्ज्यासिचम् । उद्वाशिष्यन्मत्पवा एषु
अमादिहो देव ओहते । यजुर्वेदीत यथा,—
“ॐ यज्ज्यापतो दूरसुदेतु देवं
तदुत्तुप्रस्य तथेवेति ।
दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेक
तन्मे मन शिवसङ्कल्पमस्तु ॥”
तत् सगयाधिपगौर्ग्यादिदीक्षशमाष्टकापूर्णा-
वसोर्धारावम्यातनायुधमन्त्रणपाभ्युदधिकश्रा
ह्वाणि कर्त्तव्यानि ॥ ॥ आयुधमन्त्रो यथा । ॐ
आयुर्जिन्वायुर्जिन्वा विश्वमायुरसि । महि प्रजात्न
हाराधिनिये कृत्स्ने शतं जीवेम शरदो वयन्ते ॥
ॐ आयुधो मे पवस्व वर्षो मे पवस्व विदु
एधिया दिवो जनिचरा इक्षन्त्यापोऽध
चरन्ती सोमोऽहोदगाय ममायुवे मम ब्रह्मवर्ध
साय यजमानस्यद्वा असुकस्य राखाय ॥ ॥
तत्र विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाभ्युदयार्थमिति वाक्ये
विशेष । एवमन्यवैष्णवि । तत् उत्तराभि
मुख ब्राह्मणमुपवेष्ट्य तत्समीपे आसनमासीय
प्राङ्मुखो यजमान प्राङ्मुखिवेदेत् । ॐ वाधु
भवानात्मान् । ॐ वाङ्महमासे इति प्रतिवचन
दत्त्वा तदासने उदङ्मुख उपविशति । ततो
यजमान ॐ अक्षैयिआमो भवन्तं इति वदेत् ।
ॐ अक्षैयेति प्रतिवचनम् । ततो गन्धपुष्पताम्बूला
जङ्गारैरभ्यर्च्य दद्यात् वातु क्षुद्रा ॐ अदो-
द्यादि असुकगोत्रमसुकप्रवरमसुकदेवश्रम्भा
भवन्त अस्मिन् सङ्कल्पितविष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा
कर्त्तव्याभूतसोमकर्त्तव्यि ब्रह्मकर्त्तव्ये गन्ध
पुष्पताम्बूलजङ्गारवस्त्रैर्ह इयि । ॐ इतो
ऽकीति प्रतिवचनम् । यथाविहितं ब्रह्मकर्त्तव्ये

कुर्व । ॐ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम् ।
अथ होमासामर्थ्यं होतुर्वरणमपि तथैव
काव्यम् । तन्मघाङ्गत्वेन आचार्यस्यापि तथैव
काव्यम् । शक्तेन मदस्यस्यापि । गुरोवरणी तु
सकल्पितेऽस्मिन् विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्त्तव्येति
वक्तव्यम् ॥ ॥ ततो यजमान गुरो पादौ
हृत्वा पठेत् ।

“नारायणस्वरूपस्य सवारात्ताहि मां प्रभो ।
त्वत्प्रसादात् गुरो । यच्च प्राप्नोमि यन्मयोदि
तम् ॥

ताहि नाथ । प्रपन्न मा भीत संसारसाग
रात् ॥

देवतास्थापने ह्यद्य मम शान्तिं कुरु प्रभो ॥
ततो गुरु ।

ॐ उत्तिष्ठ वत्स भद्रन्ते मतप्रसादात्पयानच ।।
प्राप्तय धर्मेकामार्थं दुष्प्राप यत् सुरासुरे ॥ ॥

ततो गुरु ।
ॐ पावमाणी स्वस्थयनी ऋदुषा हिष्ठत

चुत ।
अधिभि समुह्यतो रचो ब्राह्मणे खन्त

हितम् ॥
इति पावमाणीकृतम् ॥

“असपन्नं पुरस्तात् शिवं दक्षिणतः क्षधि ।
अभयं सततं पश्चात् भद्रमुत्तरतो यद्दे ॥”

इति प्राङ्मुखकृतम् ॥
ॐ रचोहनो बलगहनं प्रोक्षामि वैष्णवान्
रचोहनो बलगहनोऽवगयामि वैष्णवान् रचो-
हनो बलगहनोऽवसृजामि वैष्णवान् । रचो-
हनो बलगहनायुपदधामि वैष्णवी । रचोहनो
बलगहनो पर्यङ्गामि वैष्णवमसि वैष्णवा स्म ।
इति रचोऽकृतम् । इति पठित्वा ।

“वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपा ।
अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि सस्थिता ॥
विनायका विघ्नकरा भक्षोग्रा
यक्षद्विषो ये पिशिताश्चानाश्च ।
सिंहार्थकैर्वायसमानकक्ष्ये-
मैया निरस्ता विदिश प्रयान् ॥”

इति अंतवर्षेण विधीयते स्वे स्वेर्मे पश्च-
गथ प्रोधयेत् ॥ ॥ तच्छोधनमन्त्रा यथा ।

ॐ तत् सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो न प्रचोदयात् ।

इति गोमन्त्रम् ।
ॐ गन्धहारां दुराधर्षां निखण्डां करीक्षिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतार्तां तामिहोपकृष्ये भियम् ॥

इति गोमयम् ।
ॐ आप्यायस्व स मे तु ते विभक्तं सोमदृक्का
भवाद्याजस्य सङ्गये ।

इति दुग्धम् ।
ॐ दधिप्राप्तो अकारिर्षं निखीरन्तं
शोभिन ।

सुरभिर्धो सुखाकरत् प्रखतायूषि तारिवत् ।
इति दधि ।

इति छतम् ।

“ॐ अयमृच्छावतो वृक्ष उज्ज्वलः फलिनी भव ।
पर्या वनस्पते न त्वा नृत्वा च सूयतां गयि ॥”

इति षष्ठवस्य ।

ॐ आनोमिवावरणा हतैरायुतिसुचत मन्वा
रणांसि मुक्तुः । इति जलस्य । ॐ इन्द्रसरो
नेमधिता हवन्ते यतुर्धार्था शुक्रयते धियस्ता
सरो वृषाताश्ववसन्न काम आगोमतित्रजे
भवाजलम् । इति फलस्य । ॐ सिन्धोरच्छासि
पतवन्तमुत्थञ्च हिरण्यपावा प्रथमाशु गिभूते ।
इति सिन्धूरस्य । ॐ त्वावत पुङ्खवसो वयमिन्न
प्रणेत स्तचिस्थातर्हरीणाम् । इति स्थिरी
करणस्य । ॐ प्रवमानो यश्वद्वज्रभिभिवाजसा
तम । दधास्तोत्रे सुवीर्यम् । इति पुष्यस्य । ॥
यजुषाम् । ॐ भूरसि भुवनस्य हितिरसि विन्ध्य
ध्याया विन्ध्य भुरगधर्त्रीम् । पृथिवीं यच्च पृथिवीं
इरुह प्रथिवो माहिर्धुषी । इतिभूमे । ॐ
धान्यमसि धिगुहि देवान् धिगुहि यज्ञं धिगुहि
यज्ञपतिं धिगुहि मां यज्ञान्यम् । इति धान्यस्य ।
ॐ आभिप्रकलसमन्तात्वा विशन्त्युन्द्व पुन
रणां विवन्न खगान् । सहस्र भूचोदधारा
पयस्ततोमाविशताद्रयि । इति घटस्य । ॐ
वरुणस्योत्तमनमसि वरुणस्य स्तम्भ सर्जनीस्य
वरुणस्य ऋतं सदन्यसि वरुणस्य ऋतं सदनमपि
वरुणस्य ऋतं सद्गनीमासीद् । इति जलस्य ।
ॐ धन्वनागा धन्वना निज्येयं धन्वना तीव्रा
समदो जयेम । घनु शचोरपकाम क्षयोऽसु
धन्वना सन्वा प्रतिघ्नो जयेम । इति पञ्चवस्य ।
ॐ या फलिनीया अफला अयुष्या याश्च
प्रपिण्डी, दृढसतिप्रकृतास्तो नो सुचनरुद्धम् ।
इति फलस्य ।

“ॐ सर्वस्वीर्यमय वारि सर्वदेवमन्वितम् ।
 इर्म घट सभावस्तु तिष्ठ देवगणे सख ॥”
 इति जल दद्यात् । ॐ शिरो भव विष्णुः
 व्याशुभं वाञ्छन् पृथुर्भव सुखदक्षमण्यो पुरीष
 वाहन । इति शिरोक्षारण्यम् । ॐ चन्धोरिव
 प्राञ्जने श्रूयनाम्नी वातप्रमिय, । पतयन्ति यज्ञा
 एतस्य धारा अयमोष वाणी काष्ठा भिन्दन्

निर्ममि पितृमान इति विन्दुरस्य । ॐ श्रीश्च ते
लक्ष्मीश्च पद्मगावहीरावे पार्थ्वं नक्षत्राणि रूप
अश्विनौ आम् इष्टमनीषाण्य सर्वलोक मनी
षाण्य । इति पुण्यस्थ ॥ ॥ तत फलपुण्ययुत विता
नम । ॐ विमान एष दिवो मध्य आस्त आप
प्रवाणीदहौ च्यन्तरीक्षम् । सविखाचौरभिषटे
वृताचौरन्तरा पूर्वममपरश्च केतुम् ॥ वाम
मानाम् । ॐ ऊह ऊह न ऊतये तिष्ठा देवो न
सविता ऊहौ बाणस्य सविता यद्विभिम्बा
चक्ष्विर्विहयामहे । इति मन्त्रेण वक्षीयात । * ।
“ॐ हिरण्यगर्भं समवर्त्ततामे भूतस्य जात
पतिरेक आसीत । सदाधारपृथिवीं द्यातुतेमां
कसौ देवाश्च हविषा विधेम इति मन्त्रेण
मण्डलमध्ये सुवयपश्च दत्त्वा स्वर्गशलाकया
दलान्युतकीर्य मण्डलमध्ये राजर्तौ प्रतिमां
ॐ स्वर्चामाण्य पृथिवीं दामनेह्य सुप्रभ्याय
मदिति सुप्रश्रितम् । देवीं नावं खरित्रामा
नागसमस्रवन्ती मारुहे मास्रस्तये । इति मन्त्रेण
नि क्षिप्य घटेषु देवान् पूजयेत् । * । प्रथमघटे
गणेश स्वर्ये द्वितीयघटे शिव दुर्गा तृतीयघटे
विष्णु लक्ष्मीं सरस्वतीं चतुर्थे अग्नि वास्तुपुरुष
जैत्रपालान् कार्तिकेयमश्विनीकुमारी पद्मे
ग्रहान् लोकपालाश्च छे छेमैर्नैरावाह्य
पूजयेत् ॥ ततो गुरुदेवं प्रतिमार्थं शालग्रामे
वा यथोक्तविधिना स्थापयेत् ।

“ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा
भद्रं पश्येमाक्षिभिर्यजत्रा ।

स्थिरैरङ्गैस्तु यथाऽसक्तान्
भिर्न्यायेम देव हितं यदायुः ॥”

इति मन्त्रेण निवेद्य ॐ एतान्निष्कृष्टवाम
शुद्धं शुद्धेन वाक्त्वा । शुद्धं चक्षुषीं वृद्धां च शुद्ध
आध्यात्मिकमनु । इति मन्त्रेण शुद्धोदकेन
क्षापयेत् । ॐ हृतवतीति हृतवामथ्यम् । ॐ
अतो देवा अवन्तु नो धतो विष्णुर्विचक्रमे ।
प्रथिता सप्तधामभि । इति मन्दारचूर्णेनोद्धार्य ।
ॐ सप्त वै अग्ने समिध सप्तजिह्वा सप्त ऋषय
सप्त धामप्रियाणि सप्त होत्रा सप्तधा स्वा
यजन्ति । सप्त धीगौराष्टयुक्त्वा हृतेन । इति
उष्णीदकेन क्षापयेत् । ॐ इपदादिव सप्तचान
खिन्नं क्षातो मखादिव पूतं पवित्रेणै वाग्यमाप
यन्मनु मेनच इति मन्दनेनानुलिप्य ॐ आपो-
हिष्ठामये शुचं स्नानं कर्त्तुं दधातन महेर
णाय चक्षुसे । इति गदीतोयेन क्षापयेत् ।
ॐ शन्नो देवीरभिक्षये आपो भवन्तु पीतये
शयोरभिक्षयन्तु न । इति तीर्थन्तुकक्षणेन
क्षापयित्वा गावन्ना गन्धगुक्कणयेन क्षापयेत् ।
ॐ हिरण्यवर्णां शुचय पावका, वासु पात
काक्ष्यो यास्विन् । अग्नीया गर्भेन्द्विरे भिक्ष-
पाक्षान् आम शश्वतोना भवन्तु ॥ इति पञ्च
ऋत्तिकाया । ॐ रमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति
समुद्रि क्षोभन्तु सचता पञ्चग्या । अविष्णान्ना
मरुद्वृष्टे पितृक्षयार्णवीये श्रव्यक्षा ह्यवोमया

इति मन्त्रेण सिकताजलेन । ॐ तदिष्ठां परम
पदं सदा पश्यन्ति स्वरय । दिवां च चतुरा-
सत्तम् । इति वस्त्रोक्तोयेन । ॐ या औषधी
सोमराज्ञीविजिता पृथिवीमनु । तामन्त्र
मस्त्रिप्ताननेच्छेद्द शम्भ यच्छत । इति सर्वो-
यधिलेन । ॐ यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा
गिरा च दत्तसे । प्रप्रवममन्त्रज्ञातवेत्स प्रिय
मिचक्षत्र सिधम् । इति काययुक्तजलेन ।
पञ्चगथेन स्त्रे स्त्रेभन्त्रे सेचयेत । ॐ पय
पृथिवीं पय औषधीं पयो दिक्षन्तिरिन्ते
पयोधाम । पयस्वीती प्रादश सन्तु मन्त्र सन्ता
हजामि पयसा हृतेन सन्ता हजान्यपह ॥
इति पञ्चगथेन । ॐ तस्माद्यज्ञात सर्वज्ञुत जग
सामानि जग्निरे । हन्दां वि जग्निरे तस्माद-
यक्तुस्तस्मादजायत ॥ इति पञ्चान्त्रेन । ॐ वा
फलिनीति फलोदकेन । ॐ सहस्रश्रीर्वात वक्ष-
मायमन्त्र सहस्रधारवा । ॐ एतोन्विजमिति
पूर्वोक्तमन्त्रेण तुलसीचन्दनयुक्तजलेन । ॐ वासां
राजा वरुणो याति मध्ये सत्तावृते अयपश्यञ्ज
नागाम् । मधुचुगत शुचयो या पावकाक्षा
आपो देवीरिह मामभवन्तु ॥ इत्यनेन वेदादि
चतुष्टयेन । तदयथा ॐ अग्निमीळे पुरोहित
वज्रस्य देवमस्त्रिज ह्येतार रजधातमम् । १ ।
ॐ इक्षोर्गोत्रा वायवस्यदेवो व सविता प्राप-
यतु श्रेष्ठमाय कर्मणे । २ । ॐ अय आयाहि
वीतये शृणानो ह्यहातये जिहोना सन्ति
वहिनि । ३ । ॐ शसो देवीरभिष्टये शसो भवन्तु
पीतये शयोरभिसवन्तु न । ४ । वक्ष्यमाण
पुत्रवस्त्रेन च एकाश्रीतिघटे स्थापयेत ।
अशक्तौ अष्टाविंशतिघटेरष्टघटेर्वा स्थापयित्वा
धौतवाससा जलमपनीय घघोपचारे सपूज्य
मण्डले आधारशक्त्यादीनि पूजयेत् । ॥ ॐ
आधारशक्तये नमः । एवं सर्वज्ञ प्रणवादि
गमोऽन्तर्ग । प्रकृतेर्भूमीय अग्न्याय पृथिव्ये
चौरससुद्राय रजसीपाय रत्नोष्णसज्जितमङ्ग ।
मथिमण्डपाय कण्ठवृत्ताय रजवेदिकायै इज
सिंहावनाय । आग्नेया धूम्राय नेत्रतां
ज्ञानाय वायवा वैराग्याय ऐशान्या ऐश्वर्याय
पूर्वस्या अधर्माय पश्चिमाया अवेराग्याय
उत्तरस्या अनेश्वर्याय । मध्ये अ अर्धमण्डलाय
उ सोममण्डलाय स वक्षिमण्डलाय । संख्याय
र रजये त तमसे । आ आत्मने अ अन्तरा-
त्मने य परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने । पूर्वादिक्श-
रंशु प्रादक्षिण्येन ॐ विमलायै नमः । एवं छतु
कषिण्ये ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रकृते सत्तायै
ॐ ईशानायै । कणिकायां अक्षयपुष्टये । कर्जिनीपरि
ॐ गमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय
सर्वात्मसंयोगयोगीशपीठालने नमः ॥ ॥ ततो
मण्डले देवं सख्याय पौराणिकमन्त्रेण पुत्रव-
स्त्रेन वा शौकश्रीपचारै पूजयेत् । तदयथा ।
ॐ सहस्रश्रीर्वा पुत्रवः सहस्राक्ष सहस्रपातु ।
स भूमि सर्वलो ह्यवा अजतिष्ठद्वाङ्मनुम् । १ ।

सर्वतः स्थाने निश्चितो ह्यत्र स्थाने सुदृढा इत्यपि पाठः । इति पठित्वा भगवन् विष्णो इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निरुद्धस्य मम पूजा गृहीत । ततो यथाविधासनमानीय वसिति वरुणबौजेनाख्याम्भसा सप्रोच्छासनम भर्त्स्य ॐ पुरुष एवेद सन्न यज्ञत यच्च भाग्य उत्तमन्वत त्वस्मैशानो यद्नेनातिरोहति २ । इति पठित्वा इदममुकासन ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे नमः । एवं सर्वत्र दाने । ॐ भगवन् विष्णो स्वागतम् । इति स्वागतप्रश्नः । ततस्तान्त्रपात्रस्य पञ्चश्रामाकदूषापरान्तिनादि युक्तं जलं गृहीत्वा ॐ एतावानस्य सन्निमातो व्यायाश्च पूरुष पादोऽस्य विश्व भूतानि त्रिपादस्यान्वत दिवि ३ । इति पठित्वा इदं पादं पूर्ववन्मूलेन पादयोदद्यात् । ततो गन्धं पुष्पाक्षतवक्त्रश्रापतिजसर्वपदूषाद्युक्तजलं शृङ्गादिपात्रे कृत्वा ॐ त्रिपादूहं उदैत पुरुष पादोऽस्येहाभवत पुनः । ततो विश्वङ्घ्रकामत श्रासनानशने अग्नि ४ । ततः स्थाने तस्मादित्यपि पाठः । इति पठित्वा सामगानामिदं मध्यमव्येषामेष अथ इति शिरसि दद्यात् । आतीक्षवङ्गककोलयुक्तं केवलं वा पात्रस्य जलं गृहीत्वा ॐ ततो विराडजायत विराजोऽधि पुरुष स आतोऽत्यरिच्यत पश्चादुसुविमयो पुर ५ । इति पठित्वा इदमाचमनीयं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्वाहा इति दद्यात् । ततः कांक्षपात्रस्य अधिमधुघृतात्मकं कांक्षेन पिहितं मधुपर्कं गृहीत्वा ॐ तस्मादु यज्ञात् सर्वं हुतं सभृतं पृथदास्य पशून्कां अक्षं वायथानारय्या ग्राम्याश्च वे ६ । इति पठित्वा एवं मधुपर्कं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्वाहा इति दद्यात् । ततः पूर्वमन्त्रं पठित्वा पुनराचमनीयं च दद्यात् । कर्पूरवासितजलं गृहीत्वा ॐ तस्मादु यज्ञात् सर्वं हुतं ऋचं सामानि जज्ञिरे । ऋन्दांश्चि जज्ञिरे तस्मादु यज्ञात्समादजायत ७ । इति पठित्वा इदं ज्ञानीयजलं मूलेन दद्यात् । पूर्ववत् पुनराचमनीयं दत्त्वा वस्त्रं गृहीत्वा ॐ तस्मादन्वा अजायन्त ये के नोभयादतः । माषो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावय ८ । इति पठित्वा इदं वस्त्रं मूलेन दद्यात् । एवं सत्तरौयवस्त्रं यज्ञोपवीतं पूर्ववदाचमनीयं दत्त्वा आभरणं गृहीत्वा ॐ त यज्ञं वह्निर्वि प्रोचन् पुरुष जातमयत । तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च वे ९ । इति पठित्वा मूलेन दद्यात् । ॐ यतपुरुष यदधु कतिधा अकल्पयन् सुखं किमस्माचीतु किं वाहू किं च पादा उच्यते १० । ऋन्वेदस्यान्वायनश्रायायान् सुखं किमस्य कौ वाहू कावू पादा उच्यते इति भेदः । इति पठित्वा मूलेन गन्धं दद्यात् । ॐ ब्राह्मणो ऽस्य सुखमाचीत वाहू रात्रयः क्षतः । वरुणं वदन् पद्मं शूरो अजायत ११ ।

इति पठित्वा मूलेन पुष्पं दद्यात् । ॐ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत । ओजा हायुश्च प्राणश्च सुखादगिरजायत १२ । सुखा दिन्मन्त्राभिश्च प्राणाद्वायुरजायत इति च पाठः । इति पठित्वा मूलेन धूपं दद्यात् । ॐ नाभ्या आचीदन्तरिच प्रीष्टो द्यौः समवर्त्तत । पद्मं भूमिदिश ओजातया लोकानकल्पयन् १३ । इति पठित्वा मूलेन दीपं दद्यात् । ततो नैवेद्योपरि मतस्त्रमुद्रया मूलमन्त्रं दृष्ट्वा जप्ताभ्यस्य धेनुमुद्रां प्रदृश्य ॐ यतपुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तोऽस्यासीदास्य ग्रीष्म इधं शरद्वि १४ । इति पठित्वा नैवेद्यं मूलेन दद्यात् । ॐ सप्तास्यासन् परिधयश्चि सप्त वसिष्ठा कृता । देवा यदुयज्ञं तन्नां अवधन पुरुष पशुम् १५ । इति पठित्वा कर्पूरादि वासितं पानीयं ताप्त्वा पुनराचमनीयं दपयश्च दद्यात् । ॐ यज्ञेन यज्ञं पयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानं स चन्त यन्नं पुर्वं साध्या सन्ति देवा १६ । इति पठित्वा अजलित्रयं पुष्पं दत्त्वा आत्ररण्यानि सपुष्पं मूलमन्त्रं यथाशक्ति जप्ता प्रथमेतः । ॥ ऋन्वेदस्यान्वायनश्रायायान् यतपुरुषेण हविषा इत्यादिना ज्ञानीय इति यज्ञं वह्निर्वीत्यादिना वस्त्रं ७ तस्मात् यज्ञात् सर्वं हुतं सभृतं भित्वादिना यज्ञोपवीतम् ८ तस्मात् यज्ञात् सर्वं हुतं ऋचं सामानीत्यादिना चन्दनम् ९ तस्मादन्वा अजायन्त इत्यादिना पुनः १ यतपुरुष यदधुरिखादिना धूपम् ११ ब्राह्मणोऽस्य सुखमाचीदित्यादिना दीपम् १२ चन्द्रमा मनसो जात इत्यादिना नैवेद्यम् १३ नाभ्या आचीदन्तरिचमिन्त्यादिना ताप्त्वा १४ सप्तास्यासन् परिधय इत्यादिना गीराजनम् १५ इति भेदः अन्यत् समानम् । ॥ ततो रुचं कुक्षपश्चिमे उपविश्य कुक्षे स्थापित्वे वा ब्राह्मणं विधिना तदशानि खड्गोक्तविधिना साहसं नामानमर्त्तं सख्याय ब्रह्मस्थापनानन्तरं अभिषेकाय ऐशान्यां नवमब्रह्ममण्डलं वह्निर्दध्यक्षत-भूषितं शूतान्वात्ययोधोऽङ्गुलरज्ज्वपक्षवच्छम-सुखं पक्षवक्ष्युतं अन्तः शिप्रपश्चरत्सं निर्वृजं जलपूर्वं हृत्कलसं अक्षतानामुपरि ॐ आजिप्र कलसमित्यादिमन्त्रेण स्थापयेत् । तत्र वरुणस्योत्तमममवीति वरुणं न्यसेत् ।

“ॐ गङ्गाया सरितः सर्वं सप्तद्राक्ष सरांसि च । सर्वं सप्तद्रा सरितस्त्रोर्ध्वानि जलदा नदा । आयाज्य यजमानस्य इदित्यक्षयकारकाः ॥” इति तैत्तिरीयं नि चर्यते । तत्रैव कलसे अन्धं श्रागज्जलस्यागात् वक्षोकात् वक्षमात् हृदात् । गोकुलात् रण्याया आनीय सप्त ऋदं विधेयं । सर्वोपधीय ॥ ॥ ततश्च वक्षपक्षं कर्मात् । अन्वेदसरे द्राक्षजलविचारानां प्रादेशपरिमितोऽङ्गुलरनिमित्तदर्शी वाहोऽङ्गुलविचारान-

प्रादेशपरिमितोऽङ्गुलरनिमित्तमेव चरुस्थानं आच्यस्थाली उदूखलमुपले सुव पूज्यहोमार्थं सुच समिध आच्यानीति उदगयाणि प्राश्च प्राश्च विनियोगक्रमेणासादयति । सस्याप्ययवान् ग्रीहीन् वा तदभावे तच्छुलान् शूपे निधाय । सामग । ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्व-पामि । इति यवादिप्रवृत्तिमेकां चरुस्थाल्या कृत्वा उदूखलमध्ये स्थापयेत् । यजुर्वेदी तु ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामि चमसस्यजलेन ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं प्रोचामीति त्रयं कुर्यात् । ऋग्वेदी तु ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामि ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं प्रोचामीति निर्वपप्रोचयमानम् । यस्य गृहप्रतिष्ठा तस्यादी जुष्टयद्वयम् । एवं सर्वत्र । एवंमन्त्रादिषु । ॐ अयमे त्वा जुष्टं निर्वपामि एवं वायवे कुर्याय द्वि विष्णवे द्वि अयमे वायवे पुनरयमे वरुणाय पुनरपि अयमे सूर्याय प्रजापतये अन्तरौचाय द्रवे ब्रह्मणे पृथिव्यै महाराजाय सोमाय इन्द्राय अयमे यमाय नैऋताय वरुणाय वायवे कुवेराय ईशानाय ब्रह्मणे अयन्ताय आदिताय सोमाय भङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतुन्य इत्य नवविशत् प्रवृत्ती स्थाप-येत । द्विस्तुष्टौ उपरिक्ततदक्षयवामस्तुष्टौ त्रयलेनावहत् शूर्पेण प्रस्फोटयेत् । एवमपर-वारद्वयमवहत् शूर्पेण प्रस्फोटयेत् । तथा कतय यथा वारत्रयेण तच्छुलान्यन्तिर्भवति । तदशुचौ चन्दारमाचार्यं तच्छुलेष्वेवम् । ततस्तच्छुलान् त्रि प्रचाक्ष्य चरुस्थाल्याममन्त्रकं कृतोत्तराय पवित्रं नि क्षिप्य तत्र तच्छुलान् निधाय कपि-काया द्रुप नि क्षिप्य तदभावे अन्वधेनो-दुग्धं नि क्षिप्य हर्ष्यां प्रागादिप्रदक्षिणीयं दूर्ध्वमवष्टव्यस्तथा पचेत् यथा दाहकादिभ्यानि श्रेयिष्ठमङ्गलानरुद्धितोऽन्तःपक्षपक्षश्चर्भवेति ज्वलदुष्मूलेन स्थालीमध्यस्थं चरुं दृष्ट्वा ॐ तद्विष्णो परमं पदं सदा पद्मं जले स्वरय दिवी च चक्षुराततमित्यनेन मन्त्रेण ओमित्यनेन च हृदये सिद्धा हर्ष्या दक्षिणाधर्मेण समिध-येत् । ततोऽङ्गुलरतोऽवतार्य पुनर्ज्वलदुष्मू-लेन स्थालीमध्यस्थं दृष्ट्वा पुनश्च तनाभिधारयेत् । ततः पर्युत्थयान्तां कुशशिकीं समाप्य सामगस्तु काम्यकर्माङ्गत्वेन तपश्च तेजश्च अह्ना च द्वीक्षं सत्यश्चाक्रोषश्च त्यागश्च इति च धर्मे च सत्वश्च वाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु । इति क्षपित्वा विरुपाक्षजपं कुर्यात् । ततः प्रवृत्तिं कर्मेणि ।

“ॐ पिङ्गभूषणमुनेश्वराय प्रोनाङ्गुलरतोऽवतार्य । अङ्गस्य चाङ्गुलीऽपि सप्तांश्च शक्ति-धारकः ॥”

इत्यादित्यपुराणीय आत्मा विष्णुवैष्णवसिद्धा कर्मेणि अयमे च वाह्यजनामाचीति नाम कक्षा वाह्यं संपूज्य प्रादेशप्रभायां ज्ञात्वा समिधं

पूणीमयी हुत्वा मेघयेन चर यहीत्वा ॐ तद्धि
 षोडशदिशाहान्तेन जुहुयात् सर्वत्र साम
 गानां मन्त्रान्ते देवतोद्दिष्टो नास्ति । अन्येषां
 इदं विधाय इति । ॐ भू खाहा इदममये ॐ
 सुन खाहा इदं वायवे ॐ ख खाहा इदं
 सूर्याय ॐ भूर्भुव ख तत् सवितुर्वरेण्य भर्गो
 देवस्य धीमहि । धियो यो न प्रचोदयात्
 खाहा इदं सूर्याय । ॐ तद्विद्यासो विपन्वो
 आगवाः समिन्वते विष्णोयन परम पद खाहा
 इदं विष्णवे । ॐ विश्वतश्चक्षुस्त विश्वतो मुखो
 विश्वतो बाहूस्त विश्वतस्यात् सनाजुभ्यां धमति
 सपतत्रेद्यावा भूमौ जनयन् देव एक खाहा
 इदं विष्णवे । ॐ अग्निमीळे पुरोहित यज्ञस्य
 देवत्वलिङ्ग होतार रत्नधातम खाहा इदं
 ममये । ॐ इवेत्वोर्जेत्वा वायवस्यद्वयो व
 सविता प्रापयतु श्रेष्ठतमाय कम्पये खाहा इदं
 वायवे । ॐ अन्न आयाहि वीतये यणानो
 ह्यदातये निहोता सस्ति बर्हिषि खाहा
 इदममये । ॐ यज्ञो देवीरभीष्टये यज्ञो भवन्तु
 पीतये शयोरभिस्रवस्तु न खाहा इदं वरुणाय ।
 ॐ भूरयवे खाहा ॐ सूर्याय खाहा ॐ
 प्रजापतये खाहा ॐ अन्तरीक्षाय खाहा ॐ
 द्यौ खाहा ॐ ब्रह्मणे खाहा ॐ पृथिवी खाहा
 ॐ महाराजाय खाहा एवंपि सामगेतरै
 र्ज्ञतैर्वतोद्दिष्ट पश्चात् कार्यम् । ॐ सोम
 राजान वरुणमग्निमन्तारभामहे आदित्यो
 विष्णु सूर्य ब्रह्माण्य हवस्यति खाहा इदं
 सोमाय ॥ ॥ ततो दिकपालहोम । ॐ
 जालारमिन्मवितारमिन् हवे हवे सुहवं
 स्वरमिन् कृयामि यज्ञं पुरहूतमिन् खलिनो
 मधवा धालिन् खाहा इदमिन्नाय । ॐ
 अग्नि दूतं दृषीमहे होतारं विश्वेदेवं अस्व
 यज्ञस्य सुक्रतु खाहा इदममये । ॐ नास्ति
 सुपथं सुपथत् पतन्तं नृदादेवन्तो अभ्यचक्षत
 त्वा हिरण्यपक्ष वरुणस्य दूत यमस्य योगो
 शक्रं सुरस्य खाहा इदं यमाय । ॐ वेत्या
 हि निर्वृतीनां वषट्कारं परित्रण अहरह
 सिन्धुपरिपटामिव खाहा इदं निर्वृताय ।
 ॐ इतवतीं भुवनानामभिप्रियोर्ध्वं पृथ्वी मधु
 दुधे सुपेशसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मिणा
 विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा खाहा इदं वरु
 णाय । ॐ वात आवातु मेघं शम्भुमयो सुनो
 हृदे प्रथं आयूषि तारिषतु खाहा इदं
 वायवे । ॐ सोमं राजान वरुणमग्निमन्ता-
 रभामहे आदित्य विष्णु सूर्य ब्रह्माण्य हव
 स्यति खाहा इदं सोमाय । ॐ अमिता
 श्रुणोद्गमोद्गता इव धेनुव । ईशानस्य
 जगत् सन्मोक्षमिन्म तस्यैव खाहा इदं
 मोक्षाय । ॐ ब्रह्म यज्ञज्ञानं प्रथमं पुर-
 णाहिधीमतं सुखो वेण आव । सुभगा
 उपमा अस्व विष्ठा सतश्च योगिमसतश्च
 विव खाहा इदं ब्रह्मणे । ॐ नवैवीजं मध

वानसकथामिन्म गिरो दृष्टतीरभ्यनघत वाट
 धानं पुरहूतं सुवृत्तिभिरमलं जवमानं दिवे
 दिवे खाहा । इदमनन्ताय । इति सामगो
 जुहुयात् । तत्तदेवतोद्दिष्टं न कर्तव्यं । तत्तद्
 देवताप्रकाशनाय च देवताविशेषा उक्ता ॥ ॥
 यजुर्वेदी तु । ॐ आतारमिन्मवितारमिन्
 हवे हवे सुहवं स्वरमिन् कृयामि यज्ञं पुरहूत
 मिन् खलिनो मधवा धालिन् खाहा इदं
 मिन्नाय । ॐ वैश्वानरो न उतय आप्रयातु परा
 वत अमिरकथेन वाहसा उपयामयहीतोऽसि
 वैश्वानराय द्वेषते योनिवैश्वानराय त्वा खाहा
 इदममये । ॐ अश्विमोऽस्यादित्योऽन्मसि
 त्रितो गृह्येन व्रतेन असि सोमेन समयाविष्ट
 आहूतं चौणि दिवि बन्धनानि खाहा इदं
 यमाय । ॐ यज्ञे देवी निर्वृतिरावन्व पाश
 यीवास विश्वस्य तन्मे विद्यायाद्युषो न मध्या
 द्येत पित्तमहि प्रसूत । नमी भूत्ये इदं
 कारखाहा । इदं निर्वृतये । शाखान्तरे
 तु ॐ यज्ञे देवी निर्वृतिरावन्व दास्यीवा
 खविच अन्न इदन्ते तद्विद्यामाद्युषो न मध्या
 द्या जीव पितुमहिप्रसूत खाहा इदं निर्वृ
 तये । ॐ वरुणस्योत्तमनमसि वरुणस्य कृन्म
 सर्वनीस्य वरुणस्य ऋतसदन्यसि वरुणस्य
 ऋतसन्ममसि वरुणस्य ऋतसदनी मासीद
 खाहा इदं वरुणाय । ॐ वातो वावो मनो
 वा गन्धर्वा सप्तविंशतिस्तेऽग्रे समयुज्जंस्ते
 ऽस्मिन् यवमादधु खाहा इदं वायवे । ॐ
 कुविद्वज्जयमनो यवचिद्वयथा दान्त्युपूज्यं
 वियुयम् । इहे देवां कृणुहि भोजनानि ये
 बर्हिषो नम उक्तिं न जन्तु खाहा इदं कुवे
 राय । ॐ तमीशान जगतस्तस्युपस्यति धिय
 जिन्नमवसे हूमहे वयम् । पूषाणो यथा वेद
 सामसदृष्टये रक्षिता पायुरद्व्यसक्तये खाहा
 इदमोक्षाय । ॐ आहूतं ब्राह्मणो ब्रह्म
 वरुणो जायता माराहे राजन्म शूर इवयोति
 नाधी महारथो जायतां खाहा इदं ब्रह्मणे ।
 ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमणु ये
 अन्तरीक्षे ये दिवि तेभ्य सर्पेभ्यो नम खाहा
 इदमनन्ताय ॥ ॥ ऋग्वेदी तु । ॐ आतार
 मिन्मवितारमिन् हवे हवे सुहवं स्वरमिन्
 कृयामि यज्ञं पुरहूतमिन् खलिनो मधवा
 धालिन् खाहा इदमिन्नाय । ॐ अग्नि दूत
 पुरोदधि हववाहसुपथवे देवा आसादयादिह
 खाहा इदममये । ॐ यमाय सोम सुतस्त
 यमाय जुहुता हवि यम ह यज्ञो गन्धर्वाणि
 दूतो अर क्रतु खाहा इदं यमाय । ॐ एवते
 निर्वृतेर्भागर्षं जुवस्व खाहा अग्निनेत्रेभ्यो
 देवेभ्य पुर यज्ञं खाहा यमनेत्रेभ्यो दक्षिणा
 यज्ञं विश्वदेवेनेत्रेभ्य देवेभ्य खाहा पश्चात्
 यज्ञं खाहा सिंहावरुणनेत्रेभ्यो देवामादा
 यम् । अथवा यज्ञं खाहा सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य
 अपविश्रज्जो इर यज्ञं खाहा इदं निर्वृ

ताय । आश्वलायनशाखायान् ॐ मोक्षण
 परापरा निर्वृतिर्दुह्यावधीत । पदीष्टं त्र्यया
 सष्ट खाहा इदं निर्वृताय । ॐ तत्वायामि
 ब्रह्मणा बन्धमानस्तदाशान्ते यजमानो
 हविर्भि । अष्टेदमानो वरुणे हवोऽधुव
 समान आय प्रमोषी खाहा इदं वरुणाय ।
 ॐ वातो वावो मनो वा गन्धर्वा सप्तविंशति
 स्तेऽग्रेऽश्वमयुज्जंस्तेऽस्मिन् यवमादधु खाहा ।
 इदं वायवे । आश्वलायनशाखायान् ॐ तव
 वाय उतस्यते त्वदुर्ज्जामातरक्षत । अवांस्या
 दृषीमहे खाहा इदं वायवे । ॐ कुविद्वज्जय-
 मनो यवचिद्वयथा दान्त्युपूज्यं वियय इहे
 देवा कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमो उक्ति
 न जन्तु खाहा इदं कुवेराय । ॐ तमीशान
 जगतस्तस्युपस्यति धिय जिन्नमवसे हूमहे वय
 पूषाणो यथा वेद सामसदृष्टये रक्षिता पायुर-
 द्व्यसक्तये खाहा इदमोक्षाय । ॐ ब्रह्म
 यज्ञज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विधीमतं सुखो वेण
 आव खनुभगा उपमा अस्व विष्ठा सतश्च
 योगिमसतश्च विव खाहा इदं ब्रह्मणे । ॐ
 नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमणु येऽन्त
 रीक्षे ये दिवि तेभ्य सर्पेभ्यो नम खाहा इदं
 मनन्ताय ॥ ॥ ततो नवग्रहहोम । ॐ आहू-
 तं रजसा वर्ममानो निवेशयन्नृत्तं मर्त्यश्च
 हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि
 पश्यन् खाहा । ॐ आप्यायस समेतु ते विश्वत
 सोमदृष्टं भवावाणस्य सङ्गये खाहा । ॐ अग्नि
 मूर्द्धा दिव ककुत्पति पृथिव्या अय अपा
 रैताऽपि जिज्ञति खाहा । ॐ अग्ने विवस्वदुपस
 श्वित्र राधोऽमर्त्य आदाशुषे जातवेदो ब्रह्मा
 खमदा देवां उपव्यध खाहा । ॐ इहृषाणे
 परिदीया रथेन रथोहा मिर्चा अपपाधमान
 प्रभङ्गत्वेना प्रष्टव्यो युधा यज्ञज्ञानमेधाविता
 रथानां खाहा । ॐ सुक्रन्तेऽन्मद्यजन्ते अन्म-
 द्विद्वक्पे अहनी द्यौरिवाशि विश्वा हि माया
 अवशि खधावन् भ्रमते पूषमिह रातिरस्तु
 खाहा । ॐ यज्ञो देवीरभीष्टये यज्ञो भवन्तु
 पीतये शयोरभिस्रवस्तु न खाहा । ॐ कथान
 श्विन्न आसुध दूतो सदा दधं सखा कथा
 सचिष्ठया वृता खाहा । ॐ केतुं क्षमन्तेतदे
 वेष्टो मर्या अपेष्टे ससुक्त्रिरनायथा खाहा ।
 यजुर्वेदी तु । ॐ आहूतं ब्रह्मणा इदं सूर्याय ।
 ॐ इमं देवा असपत्नं सुबद्धं महते क्षत्राय
 महते श्रेष्ठाय इममस्तुमस्तु पुत्रमस्तु
 पुत्रमस्तु विष्टे खाहा । इदं सोमाय । ॐ
 अग्निमूर्द्धा दिव ककुत्पति पृथिव्या अय
 अपाऽरैताऽपि जिज्ञति खाहा । इदं मङ्ग
 नाय । ॐ उद्वुग्मक्षाय प्रतिजायहि तमि-
 द्यपूते सः सखीयामयम् । अस्मिन् यज्ञस्य
 अश्वतरकिन् विश्वेदेवा यजमानश्च वीर्य
 खाहा । इदं सुभाय । ॐ इहृषाणे अति यक्षो
 अवांसुमहिवाति ऋतुमन्त्रेण । यदीदं चरन्

ऋत प्रजात तदस्मात्तु ऋविष्य धेहि चित्र-
खाहा । इदं दृष्टव्यते । ॐ अत्रात परिश्रुतो
रस जल्लग्न्या अपिबत चक्ष पय सोम प्रजा
पति । ऋतेन सत्यमिन्द्रिय विपान- शुक्र
मन्त्रस । इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽन्त मधु
खाहा । इदं शुक्राय । ॐ शन्नो देवीरभीष्टये
आपो भवन्तु पीतये शयोरभिस्रवन्तु न खाहा ।
इदं शन्नैश्वराय । ॐ काष्ठात काष्ठात प्ररो
हन्तो परव परव परि एवानो दूर्वे प्रतशु
सहस्रेण शतेन च खाहा । इदं राहवे । ॐ
केतु क्लन्नकेतवे पेयो मय्या अपेशसे सप्तसङ्गि
रजायया खाहा । इदं केतुभ्य । ऋवेदी तु
यभिरेव मन्त्रैर्जुहुयात् ॥ * ॥ ततो मेघमयौ
प्रतिपेत् । एवं चरुहोम समाप्य चरुशेषेण
दिग्भ्यो बलिन्द्यात् । तद्वयथा । यथ पायस
वलि ॐ प्राचे दिशे नम । एवमानेयै अवाच्ये
निर्धत्ते प्रतीच्ये वायवे उदीच्ये ऐशान्ये ऊर्ध्वे
दिशे अधोदिशे ॥ * ॥ ततो वृताक्तपणाश
समिधा अष्टोत्तरशत जुहुयादनेन मन्त्रेण । ॐ
तद्विष्णोरिन्द्रादि खाहा इदं विष्णवे । तत
पूर्वोक्ते चरुहोममन्त्रे सप्तहेवताभ्य सुवेणा-
प्याहुतीजुहुयात् । तत आच्येन पुरुषस्त-
नवभिर्मन्त्रे सामगो जुहुयात् । यथा । ॐ
इदं विष्णुविश्वक्रमे वेधा निदधे पदं स ऋद्धमस्य
पांशुवे खाहा । १ । ॐ प्रचक्ष्य विष्णो अर-
वस्य नृसह प्रगद्योच विदया जातवेदस
वैश्वानराय मतिर्नयसि शुचि होम इव पवते
चारुरमये खाहा । २ । ॐ प्रकायसुवयैव
जुवागो देवो देवानां जनिमा विवक्ति महिभ्रत
शुचिन्मस्य पावक पदा वराहो ज्येति रेतन्
खाहा । ३ । ॐ सहस्रशीर्षां पुरुष सहस्राक्ष
सहस्रपात । स भूमि सर्वतो हला अत्यतिष्ठ-
द्दशाक्षुष खाहा । ४ । ॐ त्रिपादूर्ध्वदेव
पुरुष पादोऽर्धोऽङ्गमभवत् पुन । ततो विश्व
अक्रामत् शासनानशने अभि खाहा । ५ ।
ॐ पुरुष एवेदं सर्वं यजूर्तं यज्भय उतान्त
त्वच्छेष्टानो यदनेनातिरोहति खाहा । ६ ।
ॐ एतावानस्य महिमतो व्याप्राच पुरुष
पादोऽर्धस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यान्तं
दिवि खाहा । ७ । ॐ ततो विराडुजायत
विराजो अविपूरव । स जातो अत्यरिच्यत
यज्जातुमिसयो पुर खाहा । ८ । ॐ कथान
श्चिन्न आसुवदूती सदा वध सखा कया सचि
कया वता खाहा । ९ । * । यजुर्वेदी तु ।
षोडशोपचारपूर्वोक्तपुरुषस्तनवोऽङ्गमन्त्रैरा-
च्येन षोडशाहुतीर्जुहुयात् । ऋतेदिनाम-
येवम् ॥ * ॥ तत आच्यमिच्छितान् तिलान्
यज्हीत्वा ॐ इरावती धेनुमतौ हि भूतं स्रयव
विभौ मज वेदशखा अक्षभा रोदवी विष्णु-
रैतैराक्षत पृथिवीमभितौ मयूखे खाहा । इदं
विष्णवे । इति सक्ता जुहुयात् । ॐ नक्षत्राण्यु
नश्चिन्मः खाहा । ॐ विष्णुहवायिभ्य खाहा ।

ॐ इशानातुयायिभ्य खाहा । एवं पूर्वोक्ते
नवयज्जमन्त्रेदशदिक्पालमन्त्रेण सक्ता सक्ता
जुहुयात् । एवं पूर्वोक्तेभ्य खाहा । ॐ नदीभ्य
खाहा । ॐ सहस्रेभ्य खाहा । एवं तिल-
होम समाप्य सुवेण महायाहुतिभिराच्य
जुहुयात् । * । तत प्रायश्चित्तहोमसङ्कल्प
कृत्वा ॐ अमेत्व विभुनामासीति नाम कृत्वा
आवाह्य पूजयित्वा परिभाषासिद्ध स्वशाखोक्त
प्रायश्चित्तहोमादि कृत्वा पूजाहुतां नन्दनामा-
नमनि पूजयित्वा वृत्तपूर्वसुखा उत्थाय यज
मानेनान्तराच्य ॐ तद्विष्णो परममिन्द्रादि
वौषट् इत्युच्चाय पूजाहुतिचय दद्यात् । तत
आचारात् ऐशान्या पृथिव्य त्व श्रौतज्ञा भव
इत्युच्चाय दुधादि क्षिप्त्वा सुवज्रमभक्षणा ॐ
कश्यपस्य चरायुष इति शिरसि । ॐ यमदमे
स्त्रायाय कश्यपे । ॐ यदेवानां चरायुष वाहु-
मृजयो । ॐ तन्मेऽस्तु चरायुष इति । अन्य
कचुकपये तु तसेऽस्तु चरायुषमिति विशेष ।
ततो यजमान पञ्चगव्य चरुशेषश्च प्राश्य ब्राह्म
वा पूषपात्रादिकां दक्षिणां ब्रह्मये दद्यात् ततो
हेमयुक्तं सवस्त्रतिलपात्रं अण्डकृतगर्वां तन्मूत्रं
वा एतद्दोमकर्मप्रतिष्ठापमाचार्याय दद्यात् ।
अन्यहोत्रपक्षे होत्रे दद्यात् । एतत्तत्तत्क्रमेणा
प्रौढतां भगवान् विष्णुरिति विष्णवे समर्पयेत् ॥ * ॥
तत प्रासादसम्भवे ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मण्यस्यते देवा
यजन्तस्ते महे उपप्रयागु मरुत सुदानव इन्द्र
प्राशुर्भवांसरा इतिमन्त्रेण देवतामानीय विष्णु
यज्जस्य सम्मुखे गरुड शिवयज्जस्य वृष दुर्गा
यज्जस्य सिद्ध स्थापयेत् । ततो गन्धमाख्यवस्त्रा
दिना स्थापति परितोष्य ॐ इदं विष्णुर्विश्वक्रमे
इत्यादि पठित्वा ॐ नक्षत्राय नम इति चक्र
चपूज्य यजोपरि यथायोग्य चक्रादिकं विन्यस्य
यज्ज वस्त्रेणाच्छाद्य यज्जहारानुरूपं तोरण
विधाय यज्जहारूपपथहोत्राचामरकिङ्किणीजाल-
वर्हिपत्रोपेतं सवस्त्रयष्टिमेतं अजं यज्जस्त्रेणान-
कीये वायुकीये वा स्थापयेत् । * । ततो विष्णु
शाखयामादौ यथाहं यज्जसमीपे नीत्वा पञ्चभि
प्रतिवष्टेनारिकेलोदके पञ्चगव्यपञ्चान्तैस्त्रीर्धो-
दके ज्ञानं कारयित्वा षोडशोपचारादिभि
पूजयेत् । वस्त्रमायमन्त्राणां पौराणिकत्वेन
भूजायामप्यधिकारः । अत्राच्योपात्राभिसा
प्रोक्षितं आसनं यज्हीत्वा इदमासनं ॐ सर्वं
न्यामिमे देव सर्वबीजमय ततम् । आत्मस्थाय
परं शुद्धमासनं कल्पयाम्यहम् । ॐ विष्णवे
नम इति न्वेन दद्यात् १ । तत कृताञ्जलि ।
“ॐ यस्तु दर्शनमिच्छन्ति देवा खाभीष्टसिद्धये ।
तस्मै ते परमेशाय खागतं खागतं च मे ।
कृताञ्जलीं यज्जयहीतोऽस्मि सफलं जौषितं मम ।
आगतौ देवदेवेश । सुखागतमिदं वपुः ॥”
विष्णो खागतमिति खागतमन्त्र २ । तान्
पात्रस्य यज्ञामाकङ्क्षापश्चादपराजितायुक्तजनं
यज्हीत्वा ।

“ॐ यदभक्तिवेशसम्भवात् परमानन्दसम्भव ।
तस्मै ते चरणाब्जाय पादौ शुद्धाय कल्पये ॥”
इत्युच्चाय न्वेन पादयोर्दद्यात् ३ । इदमासन-
मितीव मन्त्रस्य पूर्वमेतत् पादमिति प्रयोज्य
मेवतुत्तरं यथायोग्यसुखे । गन्धपुष्पाक्षत
यवकुशाद्यतिलवस्त्रेवसपद्मपूर्वात्मकं अथ्यं शस्त्रस्य
यज्हीत्वा ।
“ॐ तापत्रयहर दिव्य परमानन्दलक्षणम् ।
तापत्रयविनिर्मुक्तं तवार्थं कल्पयाम्यहम् ॥”
इति न्वेन शिरसि दद्यात् ४ । जातीलवङ्ग-
कक्कोलयुक्तं केवलं वा जलं यज्हीत्वा ।
“ॐ देवानामपि देवाय देवानां देवतात्मने ।
आचाम कल्पयामीश शुद्धानां शुद्धिहेतवे ॥”
इति न्वेन दद्यात् ५ । काश्यप इधिमधुवृता-
त्मकं काश्यपिहितं मधुपर्कं यज्हीत्वा ।
“ॐ सर्वकल्मषहीनाय परिपूर्णसुखात्मने ।
मधुपर्कमिदं देव कल्पयामि प्रसीद मे ॥”
इति न्वेन दद्यात् ६ । पुनराचमनीयं यज्हीत्वा ।
“ॐ उत्तिष्ठोऽयं शुचिवापि यस्तु स्नानमात्रतः ।
शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम् ॥”
इति न्वेन दद्यात् ७ । शौकिकवष्ट्राधिकशत-
त्रयतोलकान्यूनं तौर्ध्वजं यज्हीत्वा ।
“ॐ परमानन्दबोधाब्जिनिमग्ननिजमूर्तये ।
साङ्गोपाङ्गमिदं ज्ञानं कल्पयाम्यहमीश ते ॥”
ॐ तद्विष्णोरिति न्वेन दद्यात् ८ । पूर्वोक्ता
पुनराचमनीयं दद्यात् । अर्घ्याभिसा प्रोक्षितं
वस्त्रं यज्हीत्वा ।
“ॐ मायाचित्रपटच्छन्ननिजगुह्योदतैजसे ।
निरावरणविज्ञाय वासस्ते कल्पयाम्यहम् ॥”
इति न्वेन दद्यात् ९ । उत्तरीयवस्त्रं यज्हीत्वा ।
“ॐ यमाश्रित्य महाभाया जगत्समोहिनी
सदा ।
तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम् ॥”
इति न्वेन दद्यात् १० । तत पूर्ववत् पुनराच-
मनीयं दद्यात् । सुवर्णाद्यभिरुचमन्त्राभिसा
प्रोक्ष्य ।
“ॐ क्षमायसुन्दराङ्गाय नानाशक्त्याभयाय ते ।
भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यमराक्षित ॥”
इति न्वेन दद्यात् १० । प्रोक्षितं गन्धं यज्हीत्वा ।
“ॐ परमानन्दसौख्यपरिपूर्णादिगन्तर ।
यज्जाय परमं गन्धं क्षपया परमेश्वर ॥”
इति न्वेन दद्यात् ११ । तत देवताप्रियपुष्प-
मादाय ।
“ॐ तुरीयवनसम्भूतं नानागुणमनोहरम् ।
आनन्दसौख्यं पुष्पं यज्जतां परमेश्वर ॥”
इति न्वेन दद्यात् १२ । धूपं प्रोक्ष्य चण्डां
चपूज्य ।
“ॐ वनस्पतिरक्षी दियो गन्धाष्ट्रं सुमनोहर ।
आज्ञेय सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”
इत्युच्चाय वामहस्तेन चण्डां वादयन् न्वेन
दद्यात् १३ । ततो वृतादिप्रदीपमादाय ।
“ॐ सुप्रकाशो महादीप सर्वतस्मिन्निदापह ॥

मठः

इति स्तुतेन दद्यात् १४ । प्रोक्षितनागाविध
नैवेद्योपरि मतस्त्रुमुद्रया मूत्र दशधा जम्भा-
भ्यर्च्य घेनुमुद्रया स्तुतीकृत्य ।
“ॐ सतपात्रसिद्धं सुहृद्विविधानैकमद्यनम् ।
निवेद्यामि देवेश सातुगाय गृहाय तत् ॥”
इति स्तुतेन दद्यात् १५ । जलमादाय ।
“ॐ समस्त देवदेवेश सर्वव्यापक परम् ।
अखण्डानन्दसम्पूर्णं गृहाय जलसुखमम् ॥”
इति स्तुतेन दद्यात् १५ । पूर्ववत् पुनराच-
मनीयश्च । ताम्बूल गृहीत्वा ।
“ॐ ताम्बूल देवदेवेश कपूरादिसुवासितम् ।
कल्पयामि तवेष्टान वननाम्नोजभूयणम् ॥”
इति स्तुतेन दद्यात् १५ । तत्सप्तदेवतानम
स्कारमन्त्रैर्वन्दनं कुर्यात् । १६ । उपचारद्वया
धारदाने साधारणलोकोक्षे एवमात्तदानम् ॥
तत् ॐ विष्णवे नम इति त्रि संपूज्य चण्डा
वितानतोरणयुक्तं वस्त्रादिच्छादितं वेश्म प्रोक्ष्य
ॐ विष्णवे नम इति त्रि संपूज्य ॐ तद्विष्णो
रिन्द्रायेन विष्णु स्तुत्वा ॐ तत् सद्युक्ताय
नामहस्तेन हत्वा कुश्रतिलजलान्यादाय अदो
त्यादि अमुकगोत्रं श्रीअमुकदेवशर्मा एतत्पुत्र
काष्ठादिमयवैष्णपरमायुसमसंख्यवषट्कसाव
च्छिन्नखगलोकमहितत्वकाम श्रीविष्णुप्रीति
कामी वा एतत्पुत्रकाष्ठादिमयवैष्ण विष्णुदेवत
विष्णवे तुभ्यमहं सन्पूजये । इत्युत्सृजेत् । इह
कादिमये तु एतदिहकादिमयवैष्णपरमायुसम
संख्यवषट्कदशगुणकालावच्छिन्नखगलोक
महितत्वकाम एतदिहकादीतिविशेषः । एतत्
प्रतिष्ठाप्य सुवर्णं ताम्बूलं वा दक्षिणां विष्णवे
दद्यात् । पञ्चादाचार्यादौ प्रतिपत्तिः ॥
ततो देवं स्वयं गृहीत्वा गृहप्रदक्षिणं कारयित्वा
ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षभियजन्वा स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तुभिर्यो
सम देवहितं यदायुः । इत्यनेनाभिमन्त्रितं देव
गृहं प्रवेष्टयेत् । ॐ देवस्य त्वा सवितु प्रसवे
ऽग्निर्वाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्यां हस्तमाददे
इति मन्त्रेण पिच्छिकोपरि न्यसेत् । ॐ स्थिरो
भव वीरुङ्ग आशुर्भव वाङ्मन्त्रं प्रथुर्भव सुवदस्व
मन्त्रे पुरीषवाहव । इत्यनेन स्थिरीकुर्यात् ।
पुनर्देवं संपूज्य यथाशक्ति चामरचण्डावितान
गोहिरण्यपामवायभाष्ठादिकं दद्यात् । तत्
ॐ यावद्धराधरो देवो यावत्सिद्धिर्मेदिनी ।
तावद्वत् जगन्नाथ सन्निधौभव केशव ॥ इति
मन्त्रं पठेत् । ततो ध्वजसमीपं गत्वा समीपे
तमारोपयेद्देवेन मन्त्रेण ॐ गच्छेद्दि भगवन्मौ-
न्यविनिर्मित उपरिचरवायुमाग्रांशुवारिन्
श्रीकर श्रीनिवास रिपुध्वंसकरं सुजनाधिलय
सर्वदेवतासम्मतं कृत्वा शक्तिं स्वस्वयनश्च मे
भवतु सर्वविघ्नान् हर हर खाद्या ॐ अजाय
नम इति ध्वजं संपूज्य ॐ विष्णवे नम इति
त्रिरभ्यर्च्य ध्वजं समीपे वासहस्तेन अष्टा

अदीत्यादि असृकगोत्र श्रीअसृकदेवप्र
महापातकादिबहुपापस्यकामो विष्णुप्रीत
कामो वा विष्णुवैष्णवि इमं ध्वजं विष्णुदेवत
विष्णवे तुभ्यमहं सम्यग्ददे । इत्युनन्दय्य एतत्
प्रतिष्ठाप्य दक्षिणां विष्णवे दद्यात् । पश्चात्
चात्त्यादौ प्रतिपत्ति । ततो गरुडस्तम्भ समा
रोप्य ॐ सुपर्णोऽसि गरुत्मान्छित्ते प्रीतो
गायत्र्यं चक्षुःश्रवणं च तत्तत् । स्तोम आत्मा
हृन्दांस्रङ्गानि यजूनि नाम सामते तनुवाम-
देय यज्ञायज्ञियं पुच्छं धित्याश्च श्रुता सु-
पर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छ स्वपते । यजु-
र्वेदी तु । ॐ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् छित्ते
प्रीतो गायत्र्यं चक्षुःस्तोम आत्मा साम ते तनु-
वामदेयं श्रवणं च तत्तत् यज्ञायज्ञियं पुच्छं
हृन्दांस्रङ्गानि धिष्ण्या श्रुता यजूर्ऽसि नाम ।
सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छ सुर पते इति
पठित्वा । ॐ गरुडाय नम इति त्रिसुपुष्य
ॐ नमस्ते पतंगश्रेष्ठ पद्मगान्धर्व प्रभो । त्वत्
प्रसादान्महाबाह्वो मोदय दिवि देववत ॥
यथा त्वं सपुटकरं सततं नतकम्बर । तथेव
पुरतो विष्णोःस्तवप्रसादाद्भवाम्यहम् ॥ इति
पुटाङ्गानि प्राधयेत् ॥ * ॥ ततः पितृप्रदीपा
दिना विम्वच्छन् कुम्यात् । ततो विशान्यून
ब्राह्मणेभ्यो भोज्यानि दद्यात् । दीनानाथकृपण-
वधिरभ्यो यथाशक्ति दद्यात् । ततः प्रीयता
पुष्करिकाक्षसर्पस्यश्रेष्ठो हरि । तस्मिन्सुष्टे
जगत्सु प्रीणिते प्रीणितं जगत् । ततो ब्रह्म
गीतवादिचविखनमर्होतसयं कृत्वा अष्टिद्वा-
वधारणं कृत्वा वैगुण्यसमाधानार्थं तद्विष्णो
रिति विष्णुं स्मरेत् ॥ * ॥ एवं रुद्रादिमठादि
प्रतिष्ठायां आसनादिकान् तत्तत्कर्म विधाय
केवलं प्रणवादिनमोऽन्तेन तत्तद्वाक्त्वा दत्त्वा
थयायोग्यं तत्तत्कर्मशेषं समापयेत् ॥ * ॥ एवं
गोपयादि प्रतिष्ठायां तत्तत्कर्मपे वैदिकां कृत्वा
तत्तत्फलकामो विष्णुप्रीतिकामो वा तत्तत्-
प्रतिष्ठां करिष्ये इति सङ्कल्प्य दृष्टिश्राद्धादिकं
विधाय प्रागुक्तविधिनामिस्त्रापनादि एतत्
कर्मैवा प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्यन्तं कर्म
कृत्वा कृपादिवत् सर्वभूतेभ्य उतुह्य दक्षिणां
दद्यात् ॥ * ॥ नियमत्रादिप्रतिष्ठायास्तु विष्णु-
रित्यन्तं कर्म कृत्वा व्रताशुभान् कृत्वा दक्षिणा-
दिकं कुम्यात् ॥ * ॥ ततो घटस्थलेन यजमान
मभिषिञ्चेत् । तदुपथा,—
“ॐ सुराक्षामभिषिञ्चन् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभु ।
प्रद्युम्नश्चाभिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ॥
आखण्डजोऽभिर्भगवान् यमो वै नैकैस्तथा ।
वरुणं भवन्तश्चैव घनाध्यक्षस्तथा शिव ।
ब्रह्मण्यसहितं शेषो दिक्षपाला पास्तु ते सदा ॥
कौर्त्तिकेय्यैर्भुक्तिर्मेधां पुष्टिं अह्नां च समा मति ।
उद्धिक्तेष्वना वपुः शान्तिस्तुष्टिं पुष्टिश्च मातदः ।
एतांक्षामभिषिञ्चन् देवपत्न्यं समागता ॥

श्रुतिव्यञ्जना भौमो बुधजीवितार्कजा ।
ग्रन्थास्त्रामभिषिचन्तु राहुः केतुश्च तपिता ॥
दवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपुत्रगा ।
ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एवञ्च ॥
देवपत्नीश्चरा नागा देव्याश्चाधुरसा गण्डी ।
अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वायुनानि च ॥
औषधानि विषिन्नाणि कालस्यावयवाश्च ये ।
सरित सागरा शैलास्त्रीथानि जलदा नदा ॥
एतास्त्रामभिषिचन्तु धम्मकामार्थसिद्धये ॥”#॥
इति मठादिप्रतिष्ठाप्रयोगतत्त्व समाप्तम् ॥
(पक्षवादावस्तुविशेष । अस्त्र पाकप्रकारो यथा,
“समिता मर्द्दयेदन्धजलेनापि च सन्नयेत ।
तस्यास्तु वटिकां त्रत्वा प्रवेष्टे सर्पेण नीरसम् ॥
एतां त्वङ्गकूर्पूरमरीचाद्यैरेनकुतः ।
मण्यन्तिता सितापाकी ततस्तच्च समुद्धरेत् ॥
अवम्युकार ससिद्धो मठ इत्यभिधीयते ॥”
[सन्नयेन्मर्द्दयेत्] तथास्तु गुणा ॥
“मठस्तु दृढगो दृढो बल्य सुमधुरो गुरु ।
पित्तानिलहरो रक्तो दीप्ताभीनो सुपूजित ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागः ॥
मठः, पुं, (मन्यते मनुते)वहुवचने इत्यर्थः । मन-
“वचिन्मनिभ्या चित्त्वं ॥” उणा ५ । ३६ । इति
व्यरश्चित्ठञ्जानादेशः १) सुनिविशेषः । इत्य-
णादिकोषः ॥ (श्रौखः । मठरो सुनिश्रौखयो-
रित्युज्ज्वलदत्तः ॥)
मड इति मोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर अक० सेट् ।) इ मण्ययति । इति हुगा-
दासः ॥
मड इति भूये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पक्षे भ्या पर सका सेट् ।) मण्ययति मण्यति
हारी जनम् । इ मण्यते । इति दुर्गादासः ॥
मड इति विभागे । वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म-सक सेट् ।) इ मण्यते इ
मण्यति । इति दुर्गादासः ॥
मडक, पुं (मण्ययति भूययति चैवमिति । मडि-
+“कुन् शिखिसञ्जयोरपूर्वस्यापि ।” उणा०
२ । ३२ । इति कुन् । एमोदरादिताम्रजोप ।)
शस्यमेद । मेकुया इति भाषा । इति अष्टा-
धरः ॥
मडकु, पुं, वाद्यविशेषः । इत्यमरः १ । १ । ७ । ८ ॥
मुचूक इति ख्यातः । विपुलो कमरमण्डकु
इति कोषः । मड इति रौति इति
मडकु पूर्वकन्नौतिर्ध्वं भगोवादिताम्रपत्रकम् ।
मण्यन्ति शब्दा अनेति मण्येर्निपातो वा ।
इति भरतः ॥
मडकु पुं, (मडकुदेवेति मडकु+कार्थ्ये कन् ।)
मडकुवाद्यम् । इति विकाराश्चः ॥
मड कुजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा पर-
अक० सेट् ।) मण्यति । कुजेऽस्यतशब्दे । इति
दुर्गादासः ॥
मडि, पुं, खौ, (मड+“कर्मभाहुष इति”
उणा० ३ । ११७ । इति मडि ।) अण्ययति ।

मणिक

(यथा, रघौ । १ । ४ ।

“मयी वञ्चयसुनकीर्त्यै स्तुतयेवास्ति मे गति ।”
सुक्तादिकम् । तत्प्रयोग । रत्नम् २ मयी ३ ।
इत्यमर । २ । ६ । ६३ । (तथाचाख्य प्रयोग ।
“रत्नं जीवे मणिं पुत्रिं स्त्रियामपि निगद्यते ।
तत्तु पाषाणमेदोऽस्ति सुक्तादि च तदुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तखण्डे प्रथमे भागे ।)
अस्य गुणा ।

“मणिरत्नं परं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् ।
चक्षुष्यं धारणातश्च पापापक्षयौ विनाशनम् ॥”
इति राजवल्गुभ ॥

(तथाचाख्य गुणा ।

“सुक्ताविहमवज्जैवैदूर्यस्तटिकादयः ।
चक्षुष्या मणयः शीता लेखना विषहृदना ।
प्रवित्रा धारणायाश्च पापापक्षयौ मलापहा ॥”
इति सुश्रुते स्तुतस्थाने ४६ अध्याये ।)

अजाया कच्छस्थितस्तन । लिङ्गायम् । अलि-
ङ्गर । इति मेदिनी । २४ ॥ योग्यभाग । इति
शब्दरत्नावली ॥ नागविशेष । इति जटाधर ॥
मणिवन्ध । इति हेमचन्द्र ॥ (सुनिवेद । यथा,
महाभारते । २ । ११ । २९ ।

“असितो देवस्तस्यैव जैमिन्धनं तत्त्वविन ।
कृष्णमो जितशत्रुश्च महावीर्यस्तथा मणि ॥”
मणिक, जी, (मणिरिवैति मणिः । “यावादिभ्य
कन् ।” ५ । ४ । २६ । इति स्त्राये कन् ।
अलिङ्गर । इत्यमर । २ । ६ । ३१ । (यथा,
मातस्यै । १ । २१ ।

“स समादाय मणिके प्राक्षिप्यन्तत्तारि
यम् ॥”)

मणिकण, पुं, कामरूपस्य शिवलिङ्गभेद । यथा
“भस्मकूटस्य चैशान्या मणिकूटो महागिरि ।
मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गक ॥
स सदीजातस्वरूपस्तु मणिकर्ण इतीरित ।
सञ्ज्ञो जातस्य मन्त्रेण पूजितस्य सदा शिव ॥”

इति कालिकापुराणे २१ अध्याये ॥

मणिकर्णिका, स्त्री (कर्णे भवा इति । कर्ण + “कर्ण
ललाटात् कर्णजहारे” ४।१।६५ । इति कन् ।
टाप् । अकारश्च इत्तम् । मणिमयी कर्णिका
श्राकपार्थिवादिष्व समास । सा विद्यते यन्नेति
वा । विष्णोस्तपस्याप्रचयदर्शनात् विस्मिततया
शिवस्य मणिमयकृष्णलपतनादस्यास्तयात्वम् ।)
काशीस्थतीर्थविशेष । तदुत्पत्तिर्यथा । विष्णु
प्रति शिववाक्यम् ।

“तदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात् ।
नृन्मयाऽप्येकितो मौलिरश्मिः प्रवृत्तः ॥
तदाहो जगत् कर्णात् पपात मणिकर्णिका ।
मणिभिः स्तविता रत्ना ततोऽस्तु मणि-
कणिका ॥

चक्रपुष्करिणीतीर्थे पुरा स्थातमिह शुभम् ।
तथा चक्रं खननाच्छङ्खचक्रगदाधर ॥
सस कर्णात् प्रपत्तिं यदा च मणिकर्णिका ।
तदा प्रभृति लोकेऽत्र स्थातास्तु मणिकर्णिका ॥

मणिका

श्रीविष्णुवाच ।

सुक्ताङ्गुलपातेन तवानितनयाप्रियम् ।
तीर्थानां परम तीर्थं सुक्तिश्चैव मिहास्तु वै ॥
काश्रुतेऽत्र यतो ज्योतिस्तदनाख्येयमीश्वर ।।
अतो नामापरश्चास्तु काशीति प्रथित विभो ॥
अन्य वर वरे देव । देव सोऽप्यविचारितम् ।
स ते परोपकारार्थं अग्नश्चासिमे शिव । ॥
आग्नेयस्तम्बपयन्त यतकिञ्चिज्जन्तुसञ्चितम् ।
चतुर्थं भूतयामेष्टु काश्रुता तन्मन्त्रिमाश्रयति ॥
तस्मिन्नीयवरे शम्भा । मणिश्रवणभूषण ।
सन्ध्यां स्नानं जपं होमं वेदाध्ययनसुतमम ॥
तपस्य पिण्डदानञ्च देवताणाञ्च पूजनम् ।
गोभूतिनिहिरण्यदीपान्नाम्बरभूषणम् ॥
कन्याग्नं प्रयत्नेन समतन्तुननेकश ।
प्रतोतसगं वृषोतसगं लिङ्गादिस्थापनं तथा ॥
करोति यो महाप्राज्ञो ज्ञात्वायुः क्षयगतम् ॥
विप्रसि विपुलाश्चापि संस्पृष्टमतिभङ्गुराम् ॥
अन्यथा सुक्तिरेकास्तु विपाकस्तस्य कम्भय ।
अन्यथापि शुभं कर्मे यद्वत् अह्वया हृतम् ॥
विभातवातमौशानं त्वक्ता प्रायोपवेशनम् ।
नै श्रेयस्या अियो हेतुस्तदस्तु जगदीश्वर ॥
नाशुग्रोऽपि नास्तीति ज्ञात्वा कालान्तरं अपि
यत ।

तदिहाचयतामेतु तस्येश । तदनुग्रहात् ॥
तव प्रसादात्तस्यैव सर्वमचयमस्तु तत ।
यदस्ति यद्गुण्यश्च यद्भूतञ्च सदा शिव ॥
तस्मादेतच्च सर्वं स्मृतुं क्षेममस्तु शुभोदयम् ॥
इति काशीखण्डे मणिकर्णिकास्थानं नाम २६
अध्याये ॥

मणिकर्णेश्वर, पुं, (मणिकर्णो मणिकर्णो वा
इश्वर ।) काशीस्थशिवलिङ्गविशेष । यथा,—
“ओङ्कारं प्रथमं प्रक्षेप्य मत्स्योदर्यां जतो-
दक ।

त्रिपिठपद्महादेवं ततो वै ज्ञातिवाससम् ॥
रत्नेशश्चाथ चक्रेश केदारश्च ततो ब्रजेत् ।
धर्मेश्वरश्च वीरेश गच्छेत् कामेश्वर तत ॥
विश्वकर्म्मेश्वरश्चाथ मणिकर्णेश्वरं तत ।
अविस्तृतेश्वरं ब्रह्मा ततो विश्वेशमर्चयेत् ॥
यथा याचा प्रयत्नेन कर्मथा क्षेमवाचिभि ।”

इति काशीखण्डे १०० अध्याये ॥

मणिकर्णेश्वर, पुं (मणिकर्णस्तदाश्च इश्वर ।)
कामरूपस्य शिवलिङ्गविशेष । यथा,—
“सर्वतीर्थजले स्नात्वा क्षुद्रा चक्रं सवासकम् ।
मणिकर्णेश्वरं ब्रह्मा सुक्तिमस्मात्पर्व गते ॥”

इति कालिकापुराणे २१ अध्याये ॥

मणिकाननं, स्त्री, (मणीनां काननमिव । बहु-
मणिधारणादस्य तथात्वम् ।) कच्छ । इति
शब्दरत्नावली ॥ रत्नवन्ध ॥

मणिकार, पुं, (मणिं करोतीति । कृ + अक ।)
मणिनिर्मिताङ्कारादिकर्ता । जौहरि इति
भावा । तत्प्रयोग । वैकटिक २ । इति
हेमचन्द्र ॥ आद्यविन्तामणिकर्ता च ॥

मणिही

मणिकूट, पु, (मणयः मणिमयानि कूटानि
शिखराणि यस्य च ।) कामरूपस्य पर्वतभेद ।
यथा,—

“भस्मकूटस्य चैशान्या मणिकूटो महागिरि ।
मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गक ॥”

इति कालिकापुराणे २१ अध्याये ॥

“मणिकूटस्याथ गिरेरगन्धमादनकस्य च ।
मध्ये स्रवति लोहितो ब्रह्मपुत्रः समास्थित ॥
हत्वा ज्वरं तथा विष्णुस्तत्र वासमथाकरोत् ।
नरदेनासुरादीनां यथा भवति वै हितम् ॥
ज्वरेणापीकृततनुज्वरं हत्वा महासुरम् ।
संजलोकाद्विहार्याय सोऽग्न्यन्तःस्थानमाचरन् ॥
अगदस्नानसभूतं सजातञ्च महाधर ।
तस्य खयं नाम चक्रे हयग्रीवोऽपनभयम् ॥
न पुनर्जायते यस्मात् ततः स्नात्वा नरोत्तम ।
अपुनर्भयञ्च ततः सरस्तु परिकीर्तितम् ॥
मणिकूटाचले विष्णुर्हयग्रीवश्चरुपद्मक ।
स च यामप्रभायेन विस्तारेऽप्येव सस्थित ॥”

इति कालिकापुराणे २० अध्याये ॥

मणिखनि, पुं (मणीनां खनि ।) मणिराकर ।
यथा । मये खानं ॥ इति सुप्रबोधवाकरणम् ॥
मणियौव, पुं, (मणयो ग्रीवायां कन्दरायां यस्य ।)
कुवेरपुत्र । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नकन्दरे
चि ॥ (यथा अगवेदे । १ । २२२ । १४ ।

“हिरण्यकर्णे मणियौवमयस्त्वहो

विश्वे वरिवस्यस्तु देवा ॥”

“मणियौव रत्नाद्युपेतकच्छम् ॥” इति तन्नाथ
सायन ॥)

मणिच्छिन्ना, स्त्री, (मणेरिव छिन्नमस्याम् ।) मेदा-
नामौषधम् । अथभास्करौषधम् । इति मेदिनी ।
रे, २६ । (तथास्या सक्तस्य प्रयोग ।
“महामेदाभिघ्नो ज्यो मेदाक्षयस्तुष्यते ।
शुक्लाकन्दो गच्छच्छेद्यो मरोधास्तुमिव स्रवेत् ॥
य स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परेर्भजे ।
शुल्यप्रणी मणिच्छिन्ना मेदा मेदोभवाश्चरा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तखण्डे प्रथमे भागे ।)

मणित, स्त्री, (मण + भवि क्त ।) मैपुनकाजीन
वाक्यम् । “स्नानितमणितादि सुरते ॥” इति
साहित्यदर्पणे ।) तत्प्रयोग । रत्नजनिनम् १ ।
इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १०।७५ ।

“सौतुक्तानि मणितं कश्चोक्ति

लिङ्गसुक्तमणमर्थवर्णाधि ॥”)

मणितारक, पुं, (मणेरिव दौर्गन्तमती तारका
यस्य ।) सारसपक्षी । इति राजनिघण्टु ॥

मणिहीम, पुं स्त्री, (मणिप्रसूतो हीम ।) श्वीर
वस्तुप्रमथे प्रसूरागादिमणिमयान्तरीय । स च
निपुरसुन्दरीवासस्थानम् । यथा,—

“सुधाविन्मोर्मध्ये सुरविटपिपाटीपरिसरे
मणिहीमे नीप्रीपवनवति चिन्तामणिरुचि ।
शिवकाकरी मन्त्रे परमशिवपर्यङ्कजिह्वा
भजन्ति त्वां प्रभवा कति च न चिदानन्दजरीम् ॥”
इत्यानन्दजरी ॥

मणिव

मणिवर्णत पु, (मण्योनां पर्वत ।) गिरि-
विशेष । यथा,—
“ततोऽभ्ययान्तिरिष्येऽमभितो मणिवर्णतम् ।
तत्र पुण्या वेदुर्वाता ह्यवर्षामना प्रभा ॥
मण्योनां हेमवर्णानामभिभूय दिवाकरम् ।
तत्र वेदुर्व्यवधानि ददर्श मधुसूदन ॥
सतोरणप्रताकाणि दाराणि शिखराणि च ।
विद्युद्व्यथितमेघाभ प्रवभौ मणिवर्णतम् ॥
हेमचित्रवितानैश्च प्रासादेरुपशोभित ।
तत्र ता हेमवर्णाभा ददर्श मधुसूदन ॥
गन्धर्वान्तरमुखानां प्रिया दुहितरस्तथा ।
ददर्श पृथुलश्रोणी सख्या गिरिकन्दरे ॥
नरकेय समानीता रच्यमाणा समन्ततः ॥”
इति महाभारते हरिवंशे नरकवधाध्याय ॥
मणिपूर, कौ, वटचक्रान्तर्गतनामिमध्यस्थद्वितीय-
चक्रम् । यथा,—
“तदूर्ध्वं नामिदं तु मणिपूरं महाप्रभम् ।
मेघाभ विद्युदाभश्च बहुतेजोमय तत ।
मणिवर्जितं तन पद्म मणिपूरं तथोच्यते ॥
अभिच दत्तेयैस्त जादिमान्ताश्चरान्वितम् ।
शिवेनाधितं पद्म विशालोकनकारणम् ॥”
इति तन्त्रम् ॥
तत्तु खादिष्ठानपङ्कखोर्द्धदेशे तिष्ठति । यथा,—
“एतत्तपङ्कखोर्द्धदेशे महापद्मं सुदुर्लभम् ।
दृष्टपत्र नीलवर्णं सजलं घोररूपकम् ।
जादिमान्ते सप्तजैश्च पङ्कजजातिशोभनम् ॥
तन्मध्ये बीजकोषे निवसति सततं वज्रिबीजं
सुविद्धं
वाह्यं तत्तेपुराणं नवतपननिभं स्वस्तिकं
तन्निभागे ॥
स्वर्णकाष्ठाभिदं देवि । सर्वदेवप्रणितम् ।
साकारं वज्रिबीजं सदैव मेघवाहनम् ॥
चक्रालयं हि तत्रैव महासोमं ह्यश्विनम् ।
भद्रकाक्षी महाविद्या वामभागे सुशोभिता ॥”
इति गिर्वाणतन्त्रे ६ पटल ॥
तत्र देवतीर्थं यथा सद्यमाने ।
मणिपुरे देवतीर्थं पञ्चकुण्डं सरोवरम् ।
तत्र श्रीकामगतीर्थं जाति यो सुक्तिमिच्छति ॥”
(मण्योनां पुरोऽम्) खनामखातदेश्च ॥ (यथा
महाभारते १ । २१८ । २३ ।
“चित्राङ्गदा पुनर्जु मणिपूरपुरं ययौ ॥”)
मणिवन्ध, पु, (मणिवन्धते यत्र । अधिकरणे
वच ।) प्रकोष्ठपाण्डो सन्निधानम् । इत्य-
मरटीकायां भरत । कक्षा इति भाषा ॥ स च
अरस्यादिभाग । (यथा, अभिज्ञानशकुन्तले
३ अङ्क ।
“मणिवन्धाजितमिदं संक्रान्तोऽग्नौपरिमल
तस्या ।”)
तत्तुपथाय । मणि २ । इति हेमचन्द्र ॥ कर-
यन्त्रि ३ करयन्त्रिक ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“मणिवन्धेर्निगूढैश्च सुविद्धशुभलक्षणम् ।

मणिमा

वृषा हीने करच्छेदे सशब्देर्धनवञ्जिता ॥’
इति गारुडे ६५ अध्याय ॥
मणिमद्र, पु, (मणिषु मद्र यदा मणिभि
भेदमस्य । मणिसुक्तादिधनाधिक्यादस्य तथा
त्वम् ।) जिनानां पूर्वयन्त्रविशेष । तत्तुपथाय ।
जन्मल २ पूर्वयन्त्र ३ जलेन्द्र ४ । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ (प्रधानयन्त्रमेव । यथा,
महाभारते । ३ । ६४ । १२७ ।
“नृते त्वां मातुर्वी मत्तं न पश्यामि महावने ।
तथा नो यच्चराज्यं मणिमद्रं प्रसीदतु ॥”
यथा च कथासरित्सागरे । १३ । १६५ ।
“असह्ये पुरस्यान्तर्मेखिमद्र इति श्रुत ।
पूर्वं कृतप्रतिष्ठोऽस्ति महायन्त्रं प्रभावितम् ॥”)
मणिभूमि, स्त्री, (मण्योनां भूमि आकर ।
मणिमयी भूमिरिति वा ।) रत्नस्थलानि । तत
पथाय । कुट्टिमम् २ । इति शब्दरत्नावली ॥
मणिमण्डप, पु, (मणिमय मण्डप ।) रत्नमय
मण्डपम् । यथा सद्यमाने वगलास्तोत्रे ।
“मध्ये सुधाब्जिमणिमण्डपं रत्नवेदी-
सिंहासनीपरिगता परिपीतवर्णम् ।
पीतम्बरभरणमाख्यविभूषिताङ्गी
देवीं नमामि हृतसुहृद्वैरिणिकाम् ॥”
मणिमन्त्र, स्त्री, (मणिरिव मन्थते इति मणि +
मन्थ + कर्मणि घञ् ।) सैन्धवलयवणम् । इति
राजनिघण्ट ॥ (मन्थय मन्थन्ते उपलान्
विदार्य मन्थन्ते अजासाहेति । मन्थ + अधि
कारणादौ घञ् ।) पर्वतविशेष । इति माणि
मन्थशब्दटीकायां भरत ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १८ । ३२ ।
“मणिमन्थेऽथ श्रेष्ठे वै पुरा सन्त्यतिशो मया ॥”)
मणिमान्, [त्] जि, मणिविशिष्ट । रत्नभूषित ।
(यथा, भागवते । ३ । १५ । ४१ ।
“विद्युत्तुषिपन्मकरकुण्डलमखगार्ह
शङ्खलोन्नमणं ख मणिमत्किरीटम् ॥”)
मणिरक्षीति मत्तुपथयेन निबन्धन ॥ (पु, नाग
विशेष । यथा, महाभारते । २ । ६ ।
“मणिमान् कुण्डलारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”
राजसमेव । स च कुवेरस्य सखा । यथा,
महाभारते । ३ । १३ । ५७ ।
“सखा वेम्बवन्ध्याचीन्मणिमान्नामराचस ॥”
पञ्चमस्यदेशमेव । यथा, दृष्टतुल्यतायाम् ।
१४ । २० ।
“अपरस्यां मणिमान् मेघवान् वनौघं चुरा-
पयोऽस्तगिरि ॥”
स्त्री, पुरमेव । यथा, महाभारते । ३ । ६ । ४१ ।
“इत्यलो नाम दैत्येय आसीत् कौरवगन्धन । ।
मणिमत्तां पुरि पुरा वातापिच्छस्य चातुज ॥”)
मणिमाता, स्त्री, (मणिनिर्मिता माता शाक
पार्थिवादिवत् समास ।) चार । दन्तवत
विशेष । इति मेदिनी । ये, १६० । (मणि-
निर्मिता माता यस्या ।) कक्षी । इति शब्द
रत्नावली । दौमि, इति शब्दमोक्षा । (कन्दो

मण्डः

मेव । यथा, कन्दोममङ्ग्याम् । “यौ यौ
मणिमातां क्षिप्ता गुह्यवर्गैः ।” अधिकृत्य कन्द-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
मणिराग, स्त्री, (मणेरिव रागो वर्णोऽन्वयमस्य ।)
हिङ्गुलम् । इति राजनिघण्ट ॥ (मणेर राग ।)
मणिवर्णं पु, (गुणादयोऽस्य हिङ्गुलशब्दे
विधेया ॥)
मणिव, पु, नागविशेष । मणिशब्दादस्यर्थे
वपथयेन निबन्धन । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
मणिवीज, पु, (मणिरिव दर्शनौघ वीज यस्य ।)
दाडिम्बवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥
मणिसर, पु, (मणिभि स्त्रियते गन्धते यथ्यते
इतिभाव । ख + कर्मणि घञ् ।) सुक्ताहार ।
यथा गीतगोविन्दे ७ सर्ग ।
“चटयति सघने कुपयुगगगने खगमदरुचि
रुचिरे ।
मणिसरममर्त्तं तारकपटलं नखदण्डशशि
भूषिते ॥”
मणी, स्त्री, (मणि + ऋदिकारादिति पञ्जे ङीष् ।)
मणि । इति भरतद्विरूपकोष ॥
मणीचक्र, स्त्री, (मणीम् चकते प्रतिहन्ति दोषा
इति । चक्र + अच् ।) चक्रवर्णरूपम् । तन-
पथाय । इन्द्रकान्त २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
(शाकदीपस्य वर्णविशेष । यथा, मातङ्ग्ये ।
१२१ । २३ ।
“यशामपर्वतवर्णं तु मणीचक्रमिति स्मृतम् ॥”)
मणीचक्र, पु, (मणी + चक्र + अच् ।) मत्स्य
रङ्गपट्टी । यथा —
“भाम्याशी मत्स्यरङ्गं स्याज्जलमद्गुर्मणीचक्रम् ॥”
इति चारवाली ॥
मणीव, य, मणितुल्यम् । मणिशब्देन सख इव
शब्दस्य वहीतत्पुरुषसमास । प्रथमाङ्गिबन्ध-
नान्तमणिशब्दात् इवार्थवशम्बन्धेन वाशब्देना-
प्येव रूपम् यथा,—
“मणीवोऽस्तीति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो
या बोध्यः ।”
इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
मणीवक, स्त्री, (मणीव + वञ्चायां कन् ।)
पुण्यम् । इति हेमचन्द्र ॥
मण्डपी, स्त्री, (मण्डमुज्जाद पाति रक्षतीति
मण्ड + पा + क । जातौ वञ्चायां वा ङीष् ।)
चुनोपीदकी । इति राजनिघण्ट ॥
मण्ड, पु, (मण्डते इति मण्डि + अच् ।) वटक
विशेष । माण्डा इति हिन्दू भाषा । यथा,—
“समितां मह्येदाप्यैर्जलेनापि च सन्नयेत् ।
अस्यास्तु वटकं कृत्वा प्रयेत् सपिबि नौरसम् ॥
रंजाजवङ्ककूर्परमिच्योदोरजभूते ।
मण्डपिला चितापाकी ततश्च ससुहृदेत् ।
अयं प्रकारं संविद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ॥”
अस्य गुणा ।
“मण्डस्तु दृढयो दृढो वक्त्रं सुमहुरी शुक्ल ।
पित्तानिहारी च यो दौताचीनां सुपूजित ॥”

प्रकारान्तरं यथम्,—

“समिता प्रकरावर्षाभिर्मिता अपरेऽपि ये ।

प्रकारा असुना तुल्यास्तरेऽपि चैतद्गुणा

स्तुता ॥”

इति राजनिर्घण्ट ॥

मण्डः स्त्री, पुं, (मन्वते ज्ञायते अनेन अज्ञादिक

मिति । मन + “अमन्तात् ड ।” उणा १।११३।

इति ड ।) सर्वेषाममन्तधादौनामपरस ।

इत्यमरभरतौ । माड इति मात इति च

भाषा ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ४ अङ्क । १ ।

“नौवारोदनमण्डसुखमधुरं सद्यः प्रकृताप्रिया-

पीतादयधिकं तपोवनमगम्यार्त्तमाचारमति ॥”)

सार । पिच्छम् । इति मेदिनी । डे, २१ ॥

मण्डः, स्त्री, (मण्डतीति । मण्डि भूवादौ + अच् ।)

मस्तु । इति मेदिनी । डे, २१ ॥ (यथा, भाग-

वते । ५ । २० । २४ ।

“समानेन दधिमण्डोदेन परित ॥”)

मण्डः, पुं, (मण्डयति ज्ञेयं भूययतीति मण्डि +

अच् ।) एरकवृक्ष । शाकभेदः । इति मेदिनी ।

ते २१ ॥ मस्तु । भूवा । सार । पिच्छम् ।

चेमचम् ॥ (मण्डति वर्षागमे कृष्यतीति

मण्डि + अच् ।) दूर । भक्तादिभवरस ।

तस्य कचयम् ।

“भक्तेर्विना प्रवो मण्डं पेयं भक्तसमन्वितम् ॥”

इति राजनिर्घण्ट ॥

(“तक्राजघुतरो मण्डः ॥” इति च, सुश्रुते सूत्र-

स्थाने ४५ अध्याय ।) अथ मण्डस्य कचय

विधिर्गुणाश्च ।

“तक्राजानां सुविज्ञानां चतुर्दशगुणे जले ।

रसं विकथेर्विद्विहो मण्डं इत्यभिधीयते ।

“शुक्लोऽन्वयस्युक्तो दीपनः पाचनश्च स ।

अमृतस्य सन्धकं चिह्नं प्राप्य मण्डस्य चिह्नता ॥

पेया ग्रन्थवाग्नां विषेपीभक्तयोरपि ॥”

तस्य गुणाः ।

“मण्डो याज्ञी कण्डुः शीतो दीपनो धातुसाध्यः

कण्डुः ।

ज्वररक्तपित्तयोः नष्टः पित्तक्षेपणमापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

‘सुश्रुतेनो वक्षिर्विशोधनश्च

प्रायःप्रदः शोणितवर्धनश्च ।

ज्वरपित्तहारी कषपित्तहन्ता

वायुं जवेदृशुको हि मण्डः ॥

जाजमण्डोऽभिजननो दाहलब्धानिवारणः ।

ज्वरातीसारशूलमनोऽश्वदोशमपाचनः ॥

वाय्वमण्डोऽभिजननः शूलानाहविनाशनः ।

पाचनो दीपनो कृद्यः पित्तक्षेपणनिर्मापहः ॥”

वाय्वमण्डोऽभ्ययवमण्डः ॥ इति राजवल्लभः ॥

(यानादित्तमण्डगुणाः । कौवल विवक्षितम् ।

“वाय्वमण्डं पित्तहरं अमृतप्राप्नोति ॥

वातलं रक्तशमनं धातिं सन्धोपनं परम् ॥”

इति वाय्वमण्डगुणाः ॥

“युगान्वराणां मण्डन्तु स्नेहज्ज्वातलं मतम् ।

पित्तसंशमनीयश्च सूत्रलं याह्यश्च ततः ॥”

इति युगान्वरमण्डगुणाः ॥

“रक्तशालिमुद्गं मण्डं मधुरं याहि शीतलम् ।

प्रमेहान्धरं हन्ति वातलं पित्तक्षतथा ॥”

इति रक्तशालिमण्डगुणाः ॥

“मधुरं शीतलं किञ्चित् स्नेहलं शोषनाशनम् ।

अध्मरौमेहसंक्षेदौ वातलं श्वेतताकुलम् ॥”

इति श्वेततकुलमण्डगुणाः ॥

“यवमण्डं कषायं स्याद् याहि चोष्णं विपाकि

च ।”

इति यवमण्डगुणाः ॥

“तद्वत् गोधूमसंभूतं मधुरं पित्तवारणम् ॥”

इति गोधूममण्डगुणाः ॥

“श्लानिर्मुक्ताकरं सद्यः कोद्रवाद्यक्षतं लघु ॥”

इति कोद्रवमण्डगुणाः ॥

“तद्वत् क्षुद्रधान्यानां वातलं पित्तकारकम् ।

करोति क्षीपदं शुक्लं प्रतिश्यायादिकोपनम् ॥”

इति क्षुद्रधान्यमण्डगुणाः ॥

इति मण्डवर्गाः ॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥

“मण्डन्तु दीपयत्यपि वातचाप्यशुकोपयेत ।

ज्वरूकरोति क्षीतं चिह्नं सञ्जनयत्यपि ॥

कङ्कितानां विरिक्तानां जीर्णं स्नेहं च लब्ध-

ताम् ।

दीपनलाजघुलाश्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ॥

लब्धानां सारशमनो धातुसाध्यकरः शिवः ।

जाजमण्डोऽभिजननो दाहलब्धानिवारणः ॥

मन्दाभिविविमाजीनां वातस्थविरयोधिताम् ।

दीप्यं सुकुमारानां जाजमण्डं सुसंस्कृतं ।

शुष्पिपासावहं पथ्यं शुक्लानामुपमापहम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥

“जाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यं पाचनदीपनः ।

वाताशुकोमनो कृद्यः पित्तजीनागराशुतः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

मण्डकः, पुं, (मण्डके लत इति । मण्ड + कषायां

कण् ।) पिष्टकविशेषः । माङ्ग इति हिन्दो

भाषा ॥ यथा,—

“गोधूमा धवला धौता कृङ्किता शोषिताक्षतः ।

प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिष्टाञ्जलिता समिता

स्तुता ॥

वारिणा कोमलां कृत्वा समितां वायुं महेयेत ।

हस्तचालेन या तस्यां लोप्नी सन्धकं प्रसारयेत् ॥

अधोमुखवदस्थैतद्विस्तृतं प्रक्षिपेद्वाहः ।

ज्वरुना वङ्गना वायुं विहो मण्डकं उच्यते ॥”

लोप्नी लोचनी इति लोके ।

“दुग्धेन वाय्वस्यक्षणेन मण्डकं भक्षयेत्तरः ।

अथवा सिद्धमसिने सतक्रवदकेन वा ॥”

तस्य गुणाः ।

“मण्डको हृद्यो दृष्यो नक्तो वृषिकरोऽभ्रम् ।

पाकेऽपि मधुरो याज्ञी कण्डुर्होषणमापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(माधवीलता । तत्पठ्यायो । यथा,—

“माधवी स्थातुं वासन्ती पुष्पको मण्डकोऽपि

च ।

अतिमुक्तो विमुक्तश्च कामुको भ्रमरोत्सवः ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गीताङ्गविशेषः । यथा,—

“जयप्रियं कलापश्च कमलं सुन्दरस्तथा ।

मङ्गलो वल्लभश्चेति मण्डका वटः प्रकीर्णिता ॥

जयप्रियो जमतो लघुमध्यं यदा गुरुः ।

जनविश्रव्यचरैर्युक्तो रसे वीरे च वर्णते ।

लघुगुरुलघुयत्र हस्तलाजं स उच्यते ॥ १ ॥

कलापो रङ्गतालने युक्तो रौद्ररसे हि स ।

हाविश्रव्यचरैर्युक्तो लघुरादौ गुरुहयम् ।

लघुरादौ गुरुहन्दं रङ्गतालने इतीरितः ॥ २ ॥

लघुहन्दं गुरुह्ये कोऽनिलोऽत्र सगणालकः ।

पञ्चविश्रव्यचरे स्थात कमलं श्रान्तहास्यो ॥ ३ ॥

गुरुचरो लघुहन्दं त्रिपुटे भगणालके ।

अष्टाविश्रव्यचरेस्तु शङ्करे सुन्दरे मतः ॥ ४ ॥

आदौ गुरुलघुमध्ये तुतोऽन्ने भङ्गतालके ।

एकविश्रव्यचरेस्तु वीरे मङ्गलमण्डकः ॥ ५ ॥

वटपितापुत्रके ताजे गलसागलगात्मके ।

चतुस्त्रिंशदक्षरोऽयं वल्लभो रौद्रके रसे ॥ ६ ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मण्डनः, स्त्री, (मण्डते अनेन इति । मण्डि भूषि +

करणे ल्युट् ।) भूषणम् । यथा, अभिशानप्रज्ञ-

मले । १ । १४ ।

“किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाक्षतीनाम् ॥”

अलङ्कारिण्या नि । इति मेदिनी । ने, १५ ।

“चतुर्धा मण्डनं वासोभूषणमाख्यानुलेपनैः ॥”

इति महाभारते भोचधर्मः ॥

मण्डपः, पुं, स्त्री, (मण्डि + भावे चण मण्डः । मण्ड

पाति । पा + क ।) जनविश्रामयणम् । तस्य

र्थाय । जनार्थश्च २ । इत्यमरः । २ । २।६ ॥

(यथा, देवीभागवते । २ । ११ । ५० ।

“गङ्गातीरे शुभां भूमिं आपयित्वा त्रिषोत्तमैः ।

कुर्वन्तु मण्डपं लब्ध्वा शतसंस्तभ मनोहरम् ॥”)

देवादित्तविश्वः । इति शब्दरत्नावली । (यथा

विश्वकर्म्मप्रकाशे ६ अध्याये ।

“प्रदक्षिणायास्तु समस्तयतो मण्डपो भवेत् ।

तस्य चार्द्धेन कर्म्मयत्नयतो मुखमण्डपः ॥”

इत्यादिमण्डपविवरणम् तत्रैव विस्तरशो

कृतम् ॥ मण्डः पितृतीर्थः । पा + क ।) मण्ड-

पानकर्म्मणि चि ।

मण्डपाः स्त्री, निष्ठावी । इति राजनिर्घण्टः ।

(मण्डपीत्यपि उच्यते ।)

मण्डयन्तः, पुं, (मण्डयति भूययतीति । मण्डि +

“तुभूवहिवसिमाविवाधिगाहि मण्डिनि, नन्दि-

भ्यश्च ।” उणा० । ३ । १२० । इति ऋक्

स च वितु ।) अमृतम् । नमूकं च । नटः । अज-

ङ्गारः । इति विश्वनाथकौस्तुभाशुखादिहोतिः ।

मण्डयन्ती, स्त्री, (मण्डयतीति । मण्डि + अच्

ल्लवां लोप् ।) मोक्षितुः । इति विश्वकर्म्मणिः ॥

मण्डरी, स्त्री, (मण्डयति भूययतीति । मण्डि + अरप्रत्यय । स्त्रियां ङीप् ।) सुर्चुरी । इति हारावली ।

मण्डल स्त्री, (मण्डयति भूययतीति । मण्डि + “कलकृतपञ्च ।” उणा । १।१६ । इति कल ।) चन्द्रसूययोर्वह्निर्हन्तम् । चन्द्रसूययोस्तपातज रश्मिमण्डलम् । यथा,—

“वातेन मण्डलीभूता सूर्याचन्द्रमसो करा ।
मालाभा योनि तन्मन्त्रे परिवेश प्रकीर्णितः ।”

इति साहस्राङ्ग ।

तत्त्वार्थः । परिवेश ० परिधि ३ उप
सूर्यकम् ४ । इत्यमर । १ । ३।३२ । परिवेश
वर्द्धन्यान्तोऽपि । यथा,—

“पुलिङ्ग परिवेश स्यात् परिधौ परिवेशये ।”

इति ऋह्न्यान्तो ऋ ।

सूर्यसुपगत उपसूर्ये स्थाये क उपसूर्यकम् ।
चन्द्रपक्षे उपसूर्यमिव उपसूर्यक इत्यर्थे क ।
इति भरतः ॥ * ॥ चक्रवालम् । इत्यमर ।
१ । ३।६ । तत्तु मण्डलाकारेण परिणत
चक्रहमाचम् । मण्डलाकारदिकचक्रह । इति
माधवी । चक्रस्यैव वालो वलनमस्य चक्र
वाल वल्लेषणि वाल मनीषादित्वात् लस्य
कले चक्रवाङ्क । किंवा चक्रेण चक्रा
कारेण वाचते चक्रवाङ्क वाङ्क आवाच
अल । इति भरतः ॥ * ॥ कोटरोग । इन्द्रा-
राजकम् । इति मेदिनी । १ ले, २१ ॥
(उल्लङ्घ तद्विवरण कामन्दकीये नीतिसारे ।
८ । १—२२ ।

“उपेत कोवदक्षाभ्यां सामास्य सह मन्त्रिभि ।
दुर्गस्थितित्येताधु मण्डल मण्डलाधिप ।
रथो विराजते राणा विमुह्ये मण्डले चरन् ।
अमुह्ये मण्डले सर्पन् प्रीयते रथचक्रवत् ।
रोचते सर्वभूतेभ्यः प्रशीवाखलमण्डल ।
सम्यक्समण्डलस्तस्माद्विजिगीषु सदा भवेत् ।
अमायराष्ट्रदुगाणि कोषो दक्षश्च पञ्चम ।
यता प्रकृतयस्तान्नो विजिगीषोरुदाहृता ।
यता पञ्च तथा मित्रं सप्तम एधिषीपनि ।
सप्तप्रकृतिक राण्यभिप्रायश्च दृष्टव्यः ।
सम्यग्भक्तु प्रकृतिभिर्महोत्साह कृतश्रम ।
नेतुमेवमशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ।
कौबीन इहसेवित्सुत्साह खूलजलिता ।
चित्रशता बुद्धिमत्स्य प्रागलभ्य सत्तवादिता ।
अदीर्घकृतताऽचौत्र प्रश्रय क्षप्रधानता ।
देशकालज्ञता दाढी सर्वज्ञशस्त्रिच्युता ।
सर्वविज्ञानिता दाक्ष सदा सततमन्त्रता ।
अविश्वदिता शौर्यं भक्तिश्रल कृतश्रता ।
शरणागतवाङ्मयममविलम्बमापनम् ।
अकर्मैकदृष्टाकर्मलं कृतिलं दीर्घदृष्टिता ।
शितममिल दाम्पत्यमङ्गरपरिवारता ।
प्रकृतिस्वीतता चेति विजिगीषुगुणा ध्येता ।
सर्वगुणैर्विहीनोऽपि च राणा य प्रतापवान् ।
प्रतापयुक्ता अस्मिन् पदान् विद्वा ज्ञसाविच ।

पतापविहीनो वृपति प्राप्नोति मङ्गतीं श्रियम् ।
तस्मादुत्थानयोगेन प्रताप जनयेत्परम् ॥
एकाद्याभिनिवेशिलमविलक्षणसुत्यते ।
दाक्ष्यस्तु स्मृतं प्रचुविजिगीषुगुणान्वितम् ।
खुल्य क्रूरोऽलसोऽसत्य प्रमादी भीकरस्थिर ।
रुद्रो योधावमन्ता च सुखच्छेदो रिपु स्मृतः ॥
अरिर्मित्रमरेमित्र मित्रमित्रमत परम् ।
तथारिमित्रमित्रश्च विजिगीषो पुर स्थिता ।
पाण्ड्याह स्मृतं पञ्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् ।
आचारान्वयोऽयं विजिगीषोस्तु मण्डलम् ॥
अरेस्तु विजिगीषोस्तु मध्यमो भूयनन्तर ।
अनुग्रहे सहतयो समर्पो यस्तयोर्वधे ।
मण्डलत्वे हि चेतसासुदासीनो बलाधिक ।
अनुग्रहे सहतानां यस्मान्नाश्च वधे प्रभु ॥
मङ्गप्रकृतयस्तेतास्तस्य परिकीर्णता ।
आहैव मन्त्रकुशलश्चतुष्क मण्डल मयः ॥
विजिगीषुररिमित्र पाण्ड्याहोऽयं मध्यम ।
उदासीन पुनोमन्त्रौ षट्क मण्डलस्तु ॥
उदासीनो मध्यमश्च विजिगीषोस्तु मण्डलम् ।
उग्रता मण्डलमिदं प्राह द्वादशराजकम् ॥”)
देश । स च देश समन्ताद्विप्रतियोजन तत्वा
रिशद्व्योजन वा । इति केचित् । गोलम् । इत्य
नेकार्थकोष । चक्रम् । इति विकाङ्कशेषः ॥
सधात । इति हेमचन्द्रः । नखाधात । इति
शब्दमाणा । धन्विना स्थानपञ्चकान्तगत
स्थितिविशेषः । यथा,—

“मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डल स्थानमौरितम् ।”

इति शब्दरत्नावली ।

यावन्मन्त्राख्यमन्त्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
कूटविशेषः । यथा,—

‘तियगदृष्टिश्च दक्ष स्वाङ्गोऽन्वाहृतिरेव
च ।

मण्डल सर्वतोऽर्हति एयगदृष्टिरसञ्चलम् ॥”

इति भरतधृतकामन्दकिः ॥

(अख्य पुंस्त्वमपि । यथा, मञ्जाभारत । ६ ।
७८ । २ ।

“भीष्मश्च धार्मराष्ट्राणां बाट प्रत्यङ्मुखो ययौ ।
मण्डलं सुमहाशङ्कोर्भूयोऽमित्रघातिनाम् ॥”

यथा च, कामन्दकीये । १६ । ४९ ।
“मण्डलोऽयं हतो भोगो दक्षश्चेति मन्त्रीविभिः ॥”

यथादीनां मण्डलसंस्थान तत्परिमाणश्च यथा,
“सर्वेषां यथाणां वै अधस्ताच्चरते रवि ।
रवेरुहं स्थितं सोमं सोमाम्रचन्द्रमण्डलम् ॥
नक्षत्रेभ्यो बुधस्तुर्बुधोऽङ्गु भागव ।
तस्मादङ्गारककोहं तस्य चोह दृष्टव्यः ॥
तस्मात् शुक्रेश्वरकोहं तस्योहं नक्षत्रमण्डलम् ।
अविभक्तं बुधकोहमायातं त्रिदिवं बुधे ।
आदित्यविलयो दाह्य कदाचित् सोममार्गेत् ॥
सूर्यमण्डलसंस्थानं निजं केतुं प्रसर्पति ।
नवयोजनसहस्राणि विस्तारो भास्वरस्य तु ॥
विस्ताराणिगुणश्चास्य परिमाणं तु मण्डलम् ।
द्विगुणं, कार्यविकारादिहकारः अग्निं स्मृतम् ॥

द्विगुणं मण्डलश्चास्य यथैव सवितुस्तथा ।
चन्द्रतः योऽङ्गो भागो भागवस्य विधीयते ॥
भागवात् पादहीनस्तु विज्ञेयो वै दृष्टव्यः ।
दृष्टव्यते पादहीनौ वक्रसौरावुदाहृतौ ॥
विस्तारमण्डलाभ्यां पादहीनस्तयोर्बुध ।
बुधतुल्यानि ऋक्षाणि सर्वे ह्रस्वाणि याणि तु ॥
योजनार्हप्रमाणाणि तैश्चो ह्रस्व न विद्यते ।
राहु सूर्यप्रमाणस्तु कदाचिन् सोमसंमितः ।
तस्मात् ग्रहप्रमाणस्तु केतुस्तनियतः स्मृतः ॥”

इति देवीपुराणे ग्रहगतिनामाध्यायः ॥

लज्जिमण्डलविधेर्यथा,—

“चतुर्हस्तं समारभ्य वायव्यस्तश्च भवेत् ।
मण्डलं तच्च कर्मसमत ऊर्ध्वं च कारयेत् ॥
विमलं विनयं भद्रं विमानं शुभं दृष्टव्यम् ।
वर्द्धमानश्च देवश्च जताश्च कामदायकम् ।
रत्नकं सत्सिकाख्यं द्विदं इति मण्डलाः ॥
सितादिहरिताम्राश्च रत्नं कार्या सुप्रभवाः ॥
शालिवह्निकौस्तुभरत्नौहरिपञ्चनाः ॥
मण्डविहमरागाश्च भस्मना अभिमन्त्रिताः ।
सितसवप्रभूप्रागा रत्ना कला तु पातयेत् ॥
अखराजं नक्षत्रमन्त्री सम्भवेति पदं पि वा ।
समोत्थानं शुभं कला गोमयगोपयैपितम् ॥
चन्द्रनायकपूरं रथोदघपाधिवासितम् ।
भूभागं सुमितं विह्वं पूर्वपश्चिमकोत्तरम् ॥
याम्यं सत्सिकमस्तुङ्गे सूर्येर्वीणाक्षपञ्चजे ।
पञ्चपञ्चादकं मन्त्रं द्विगुणं विगुणं पि वा ॥
हाराणि समस्तानि कर्माकारोऽरण्यज्वलम् ॥
पञ्च तयावशेषाणि सत्सिकान्युत्पलानि च ॥
सयावजन्महस्तस्तु रत्नं पातं समाचरेत् ।
मध्यमानांमिकाङ्गुलैरुपरिष्टादुपदेशया ॥
अधीतुस्त्राङ्गुलिं कला पातयेत्तु विचक्षणः ।
समा रेखा तु कर्मथाविच्छिन्ना प्रष्टव्यमन्त्रिताः ॥
अङ्गुष्ठपञ्चनेपुण्या समा कात्या विनागताः ।
संस्तुतं विमलं खूलं विच्छिन्नं लवराहृतम् ॥
पर्यन्तवर्षितं ब्रह्ममालिखितं कदाचन ।
संस्तुतं कणश्च विद्याहस्तरले तु विप्रहम् ॥
अतिस्थानं भवदुष्काधिनित्यं पीडा विमिश्रिते ।
विह्वमिभयमाप्नोति शत्रुपक्षात् सशयः ॥
लवायाचार्यहानि स्यात् विच्छिन्ने मरक
बुधम् ।

विद्योगास्तु भवेत्तस्य इन्द्रजयस्तस्य वा ।
अविदित्वा लिखेद्यस्तु मण्डलं यथेषया ।
सर्वदोषानवाप्नोति ये दोषा पूर्वभाविताः ॥”
इति देवीपुराणे पुण्याभिवेकचिन्तानामाध्यायः ॥
सूर्यमण्डले देवानां स्थातयथा,—
“अर्धयन् पूजयन् दनं जपेच्च दक्षिमण्डले ।
आदित्यमण्डले दनं ध्यात्वा विष्णुसुप्तं तम् ॥”
भोजनमण्डलं यथा—
“वातुधाना पिशाचाश्च अहुरा राक्षसास्तथा ।
ज्ञानि कैवल्यमस्य मण्डलस्य विवर्णनात् ॥
आदित्या नक्षत्रो यथा ज्ञाता चैव पितृमन्त्रः ।
मण्डलान्युपवीर्य तस्मात् कुम्भेति मण्डलम् ॥

मण्डली

चतुःकोण विनायक्य त्रिकोण चतुर्धन्यस्य तु ।
 द्विकोणान्तित वैश्यस्य त्र्यस्य वस्तुन वदा ॥”
 इत्याद्ये वङ्गपुराणे आङ्गिकतपोनामाध्याय ॥
 मण्डल, त्रि, विष्णु । इत्यमर । १।१।५॥ हे चन्द्रस्य
 ध्वरीरे उपचारादादित्यस्य च । वेति शोभते
 विष्णु योऽनन्तमन्त्रादौ नास्तीति विष्णु ।
 विष्णुति भाति विष्णु । योऽनन्तमन्त्रादौ नास्तीति
 मण्डलनास्तीति अत्र स्थित्या नदा
 दित्यान् मण्डली च । इति भरत ॥
 मण्डल, पु, (मण्डलाति यज्ञातीति । जा + क ।)
 कुकुर । इति मेदिनी । के १२१ । सर्पविशेष ।
 इति विश्व ॥ (देहस्थादप्रकारसम्बन्ध
 गतसन्निविशेष । “त एते सन्त्योऽष्टविधा ।
 कोरोदूखल सासुह-प्रतर तुलसेवनीवायसतुल्य
 मण्डल गृह्णावर्णा ।” ‘कण्डकुदयेनेत्रलोम
 नास्तीति मण्डला । इति सुश्रुते शरीरस्थाने
 पञ्चमेऽध्याये ।)
 मण्डलक, स्त्री, (मण्डल । स्वार्थे कन् ।) विष्णु ।
 कुलमेद । इत्यमर । इति मेदिनी । के, २ ७॥
 मण्डलाकारयुद्ध । इति जटाधर ॥
 मण्डलक, पुं, (मण्डल । स्वार्थे कन् ।) कुकुर ।
 इति धरणि ॥
 मण्डलवृत्त, स्त्री, (मण्डलेन मण्डलाकारेण प्रव
 र्तिता वृत्तमिति निवृत्तमात्र ।) मण्डलाकार
 वृत्तम् । तत्पर्याय । हस्तौ २ । इति शब्द
 भाषा ॥
 मण्डलपत्रिका, स्त्री, (मण्डलं मण्डलाकार पत्र
 यस्या । कन् । टाप् । अत इत्यच् ।) रत्नपुन
 गवा । इति राजनिर्घण्ट । (गुणाद्घोऽस्या
 रत्नपुनगवाशब्दे ज्ञातया ।)
 मण्डलाय, पुं, (मण्डलं गोलाकारं अयं यस्य ।)
 खड्गम् । इत्यमर । २।८।८६॥ (यथा,
 सुश्रुते खड्गस्थाने अष्टमेऽध्याये । तत्र मण्डलाय-
 कारपत्रे स्थातां शब्देने वेद्यने च ।)
 मण्डलायित, स्त्री, (मण्डलवदाचरितमिति । मण्डल
 + क्त । स्त्री ।) मण्डलाय नामधातु क्त ।
 वस्तुनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 मण्डलाधीश, पुं, (मण्डलस्य अधीश ।) मण्डले
 श्वर । तत्पर्याय । मध्यम २ । इति
 हेमचन्द्र ॥
 मण्डली, [न] पुं, (मण्डलं कुक्कुलं कुक्कुला
 कारेण शरीरेष्वेकमस्यास्तीति । मण्डल + इति ।
 खप । इति जिकाङ्गशेष । विकृति । इति
 शब्दभाषा । जाह्नक । इति हेमचन्द्र ।
 खड्गाश्च इति भाषा । षट्ठच । गोनाश-
 कर्म । इति राजनिर्घण्ट ।
 मण्डली, स्त्री, (मण्डलमण्डपस्या इति । अथ
 आद्यच् । गौरादित्यात् ङीष् ।) दूजा । इति
 हारावली । (स्त्री, युक्ती ।) तत्पर्यायो यथा,
 “युक्ती मण्डपार्थे स्थादन्तात्तवङ्गरी ।
 क्षिता शिखरश्च शिखोद्गता वस्तुदायीति च ।
 जीवनी तस्मिन्ना सोमा सोमवशी च कुक्कुली ।

मण्डूक

चक्रलक्षिकाधीरा विश्रवा च रसायनी ॥
 चन्द्रहासी वयस्या च मण्डली देवनिर्मिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 मण्डूकेश, पुं, (मण्डलस्य ईश ।) मण्डलेश्वर ।
 तत्पर्याय । एकजन्मा २ भयापह १ । इति
 जिकाङ्गशेष ॥
 मण्डलेश्वर, पु, (मण्डलस्य ईश्वर ।) भूयैक-
 देशाधिप । अन्यो भूयैकदेशाधिपो मण्डले
 श्वर स्यात् मण्डलस्य अरिमित्रादिरूपस्य
 देशस्य ईश्वरो मण्डलेश्वर । एकदेशाधिप
 इत्यच् । स्यात्तुल्यं द्वादशराजके च दशे च
 विम्बे च कदम्बके च । इति विश्व ॥ इत्यमर
 टीकायां भरत । तस्य जन्मान्तरम् ।
 “चतुर्थीजनपर्यन्तमधिकार उपस्य च ।
 यो राजा तच्छतगुण स एव मण्डलेश्वर ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्गान्ताखण्डे ८६ अध्याये ॥
 मण्डहारक, पु, (मण्ड हरति आहरति यज्ञा
 तीति । हृ + “खुल्लपौ ।” १।१।१३२ ।
 इति खुल्ल । सुरासम्पादनार्थं मण्डपहृत्वा-
 दस्य तथात्वम् ।) शौण्डिक । इत्यमर ।
 १।२।१०॥
 मण्डा, स्त्री (मण्ड कारणत्वेनास्ति अस्या इति
 अश्राद्भ्योऽच् । टाप् ।) सुरा । इति हारा-
 वली ॥ (मण्डयतीति । मङ्गि + अच् । टाप् ।)
 आसक्त्यो । इति मेदिनी । के, २२॥
 मण्डित, पुं, बौद्धगद्याधिपविशेष । इति हेम-
 चन्द्र । (मङ्गि + कर्मणि क्त ।) भूयैति त्रि ।
 इत्यमर । १।२।१००॥ (यथा, गीत-
 गोविन्दे । २।७ ।
 “मथिमयमकरमनोहर
 कुक्कुलमक्षितमण्डलसुदारम् ।”)
 मण्डूक, पुं, (मण्डयति भूययति जलाशयमिति
 मङ्गि + “श्रजिमन्त्रिभान्त्रकम्” उणा० ४।४२ ।
 इति कुक्कु ।) मेक । इत्यमर । १।१ ।
 २४॥ (यथा, मनु । ४।१२६ ।
 “पशुमण्डूकमाप्नारन्वसपनकुलाद्यभि ।
 अन्तराशमने विसादन्ध्यायमहर्निशम् ॥”
 मेकार्थे पम्याया गुणाच्च यथा,—
 “मण्डूकं ज्वगो मेको वषाभूद्दुहो हरि ।
 मण्डूकं स्रज्जो नापित्तो वषाकारक ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 शोयक । सुनिविश्व । इति मेदिनी । के,
 १३६॥ गाढतेजा । इति शब्दरत्नावली ॥
 मण्डूकविशेष, स्त्री । इति विश्व । (अन्वयान्ति
 भेद । यथा, महाभारते । २।२८।६ ।
 “तत्र तित्तिरिक्तास्त्राणां मण्डूकाणां हयो-
 तमान् ।”)
 मण्डूकपर्ण, पुं, (मण्डूकान्ति पर्यमस्य । यज्ञा,
 मण्डूक इवोत्तानोदर पर्यमस्य ।) श्लोकाकट्य ।
 इत्यमर । ४।२।५६॥ (तथाचास्य पर्याय ॥
 “श्लोकाक श्लोकाश्च स्थापककट्यदुष्टम् ।
 मण्डूकपर्णपत्रोऽयं श्लोकावज्जटमटा ॥

मण्डूर

दीर्घवृत्तोरनुशापि पृथुशिव कटम्बर ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 शोयक । इति मेदिनी । के, ११५॥
 मण्डूकपर्ण, स्त्री, (मण्डूकपर्ण । गौरादित्यात्
 ङीष् ।) मण्डूक । (यथास्या पर्याय ।
 “मण्डूक विक्सा णिङ्गो समज्ञा कालमेविका
 मण्डूकपर्णो भङ्गीरो भङ्गी योजनवल्गापि ।
 रसायन्यवणा क्ताणा रक्ताङ्गा रक्तयष्टिका ।
 भङ्गीतकी च गङ्गीरी मङ्गुषा वल्गरङ्गिनी ॥”)
 ब्राह्मणी इति मेदिनी । के, ११५॥ आदित्य,
 भक्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥ श्लोधि-
 विशेष । युल्लङ्गी इति भाषा । तत्पर्याय ।
 मेकी २ मण्डूकी १ मलपर्णी ४ । इति रत्न-
 भाषा । मण्डूकपर्णिका ५ । अस्या गुणा ।
 मण्डूकपर्णिका लघ्वी स्वादुपाका रसा हिमा ।
 (मण्डूकपर्णं पम्यायान्तरं यथा,—
 “मण्डूकपर्णो माङ्गी लोकी दित्या मण्डूकधी ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 तथाचास्या गुणा ॥
 कवाथा तु हित्वापिने स्वादुपाकारसा हिमा ।
 लघ्वी मण्डूकपर्णी तु तद्वर्जोऽनिका भता ।
 इति सुश्रुते खड्गस्थाने ४६ अध्याये ।)
 पाठान्तरम् । मण्डूकपर्णिका लघ्वी कृत्वा
 वातविष्वग्नु । इति राजवल्लभ ॥
 मण्डूकमाता, [न] स्त्री, (मण्डूकस्य मातेन मण्डूक
 पोषकत्वादस्याध्यात्वम् ।) ब्राह्मी । इति
 राजनिर्घण्ट ॥ मेकमाता च ॥
 मण्डूका, स्त्री (मण्डूक + स्थित्या टाप् ।) मण्डूका ।
 यथा, शब्दभाषायाम् ।
 “मण्डूका च कता यद्विहमण्यो च भङ्गीरी ।”
 मण्डूकी, स्त्री (मण्डूक + स्थित्या ङीष् ।) मण्डूक-
 पर्णी । इति मेदिनी । के, १३७॥ आदित्यभक्ता ।
 ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्ट ॥ श्लोधि-
 इति रत्नभाषा । युल्लङ्गी । इति भाषा ।
 षट्ठयोधित । इति शब्दरत्नावली ॥
 मण्डूर, स्त्री, पुं, लौहमलम् । तत्पर्याय ।
 शिङ्गाणम् २ । इत्यमर । २।६।६८॥
 विहाण १ । विहाण ४ । मण्डूते लोहं वेष्टते
 अमिदादे जाह्नविभजते वा मण्डूयति भूय-
 यति औषधत्वाद्गोमयमिति वा मण्डूरं कि
 मङ्गि भूयै मङ्गि ४ विभागे वेष्टे भान्तीति
 ऊर । इति तट्टीकायां भरत । अस्य शुभ ।
 लौहशुभतुला । अतवर्षे मण्डूरसुप्तम् ।
 अशीतिवर्षेयं मध्यमम् । षट्ठिवर्षेयमधमम् ।
 अतो न्यूनं विषयुक्तम् । यथा,—
 “यज्ञोद्भूतं यदुगुणं प्रोक्तं तत्तुल्यं चापि तदुगुणम् ।
 अतोऽष्टसप्तमं किञ्च मध्यमाशीतिवार्तिकम् ॥
 अधमं षट्ठिवर्षेयं ततो नीचं विनोपमम् ॥”
 इति रसैकचिन्तामणि ॥
 (तथा चास्य पर्यायान्तरम् । मण्डूरं लोहं
 किञ्चम् । इति वैद्यकरत्नमाकाशम् । अथ
 उत्पत्तिर्नामा यथा,—

मतिः

“आयमानस्य लोहस्य मल मखूरसुख्यते ।
लोहसिद्धान्तिका किङ्करी चिह्नाय च निगद्यते ॥
यत्किञ्च यद्गुण प्रोक्त तत्किञ्चमपि तद्गुणम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“ये गुणा मारिते सुखे ते गुणा सुखकिङ्करी ।
तस्मात् सर्वत्र मखूर रोगशान्तये प्रयोजयेत् ॥”
अथास्य मारणविधयथा,—

“दग्धाच्छकाष्टैर्मेलमायसम्
गोमूत्रनिष्ठापितमष्टवारान् ।
विचूरयेत् लोहं मधुनाचिरेण
कुम्भाकृत्य पाण्डुराद निहन्ति ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणा
धिकारे ॥

मखोदक लो (मख इव उदकमस्य मखमिश्रित-
सुदकमनेति वा ।) चित्रराग । विचित्रवर्ण ।
आतपयम् । आलिम्यना । इति मेदिनी । के,
२. ७॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
“तस्य पिष्टस्य भागांश्चोन् किञ्चभागविमि
श्रितान् ।

मखोदकार्थे ज्ञायश्च दद्यात् तत्सर्वमेकत ॥”)
मन च अनहमहम् । अल त् भवति त्वद्भवति
अनहमह मद्भवतीति चक्षिप्रसारयाकरणम् ॥
अस्मच्छब्दाद्विप्रत्यये कृते तल्लुकि अस्मच्छब्दस्य
महादेशान्निव्यञ्जम् । इति तट्टीकायां गोयी
चन्द्र ॥

मत्, लो, (मन् + भावे क्त ।) सम्मतम् । तत्
पर्याय । कृन् २ अभिप्राय ३ आकृतम् ४
भाव ५ आश्रय ६ । इति हेमचन्द्र ॥
मत्, वि, (मन् + कर्मणि क्त ।) सम्मत ।
ज्ञात । इति मेदिनी । ते, ४२ ॥ (यथा,
रघौ । २ । ५७ ।

किमप्यहित्यक्तव चेन्मतोऽह
यश्च शरीरे भव मे दयासु ॥”)

अज्ञेय । इति हेमचन्द्र ॥

मतङ्ग, पुं, (माद्यति माद्यत्वेन वेति । मद् +
“मदीर्भयेति हर्षे । इत्युणादिकोष टीकोक्त-
श्चादङ्गश्च । दस्य त ।) सुनिभेद । (यथा,
रघौ । ५ । ५६ ।

“मतङ्गप्रापादवेषपञ्चला-
दवाप्रवानसि मतङ्गजलम् ॥”)

मेघ । इत्युणादिकोष । १ । २७ ॥

मतङ्गज, पुं (मतङ्ग मेघ इव जायते तद्याख
सुनेर्जातो वेति । जन + ङ ।) हस्ती । इत्यमर ।
२ । ५३४ ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । १५ । ७ ।

“योऽपि प्रभूतास्तुवनेन यायात्
निर्वासनार्थं करिष्या यथा तु ।
ऋतेऽन्मयो योऽक्षतात् प्रतापात्
भवन्ति कुष्ठानि मतङ्गजानाम् ॥”)

मनङ्गिका, स्त्री, प्रशस्तम् । इत्यमर । १ । ४१९. ७॥

मति, स्त्री, (मन्थति मन्थेति । मन् + क्तम् ।)

वृद्धि । इत्यमर । १ । ५ । ११ ॥ (यथा, देवी
भागवते । १ । १७ । २६ ।

“मतिस्तु द्विविधा लोके युक्तायुक्तेति सर्वथा ।”
इच्छा । कृति । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥
आर्थम् । शाकभेद । इत्यजयपाल ॥ ३॥

“विप्रेन्द्र । का प्रशस्येय जन्म ते ब्रह्ममानसे ।
यस्य यच्च कुले जन्म तस्मत्तिष्ठादृशी भवेत् ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्त श्रीकृष्णार्जसखण्डे १ अध्याये ॥
मतिकारीषधम् । यथा,—

“पाठा हे जीरके कुष्ठमन्थगन्धान्मोदकम् ।
वचा त्रिकटुकश्चैव लवण चूर्णसुतमम् ।
ब्राह्मीरसेर्भाषितश्च सर्पिर्मधुसमन्विनम् ।
सप्ताह भक्षितं कुप्यान्मदैन्ये मति

पराम् ॥”

इति गारुडे १६८ अध्याये ॥

मतिदा स्त्री, (मति ददातीति । दा + क ।)
ज्योतिष्मती । शिष्टोऽप्युप । इति राज
निर्वण्ड ॥ (मतिदातरि, वि ।)

मतिभ्रम पु (मतेर्बुद्धिभ्रम ।) बुद्धिभ्रम ।
“अस्थान एवास्य मतिभ्रम ।” इति पातञ्जल
योगसूत्रभाष्ये वेदव्यास ।) तत्पर्याय । भ्रम २
मिथ्यामति ३ आनि ४ । इति शब्दरत्ना
वली ॥

मतिभ्रान्ति, स्त्री, (मतेर्बुद्धिभ्रान्ति ।) बुद्धि
भ्रम । तत्पर्याय । भ्रम २ मिथ्यामति ३
भ्रान्ति ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
मतिविभ्रम, पु, (मतेर्बुद्धिर्विभ्रम ।) उन्माद
रोग । इति राजनिर्वण्ड ॥

मतिष्ठ, वि (अयमनयोऽयमेवामतिप्रयेन मनि
मान् वेति । मतिमत + इठन् । मतुपो
लोप ।) अतिप्रयवृद्धिमान् । इति सुश्रुतबोध
याकरणम् ॥

मत्क, पु, (माद्यतीति । मद् + क्तिप् । तत्
स्वार्थे कन् ।) मतकुण । इति शब्दमाणा ॥
(मम अयम् । अस्मद् शब्दादिदमर्थे कन् ।
महादेशश्च ।) मत्सम्बन्धिनि वि । इति व्याक
रणम् ॥ (यथा, भट्टि । ३ । ३२ ।

“नेतस्मत्तं मत्कमिति त्रुवाण
सहस्रशोऽसौ श्रपयानेऽप्यत ॥”)

मतकुण, पुं, (माद्यतीति । मद् + क्तिप् कुणति
इति कुण + क । तत् । मेखासौ कुणक्षेति ।)
कौटविशेष । छारपोका इति भाषा ॥ तत्
पर्याय । रक्तपायी २ रक्ताङ्ग ३ मन्त्र
काश्य ४ । इति राजनिर्वण्ड ॥ उदश ५ ।
(यथा, शिशुपालवधे । १४ । ६८ ।

“मत्कुणाविन पुरा परिश्रवौ
सिन्धुनाथप्रयने निवेदुष ।
गच्छत स्म मधुकैटभौ विभौ ।
यस्य नेत्रसुखविभ्रतां त्वयम् ॥”)

निर्विवाहहस्ती । निष्कामपुरुष । माकुण्या
इति भाषा । नारिकेल । इति मेदिनी । ने,
७० ॥ जङ्गानाम् । इति हेमचन्द्र । ४१२. ७५ ॥

मत्कुणा, स्त्री, अजातकोसभगम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मतकुणारि पुं (मतकुणस्य अरि । मतकुण-
नाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्द्राश्वन । सिद्धि
इति भाषा । इति शब्दमाणा ॥

(विद्वन्निरेख इन्द्राश्वनशब्दे विहितम् ।)

मत्त पुं, (माद्यतीति । मद् + कर्मणि क्त ।)
शरत्सदृशः । मातृयोयाणा ज्ञाती इति
भाषा ॥ तत्पर्याय । प्रभिन्न २ गन्धित ३ ।
इत्यमर । २ । ५ । ३६ ॥ मतङ्ग ४ शरत्सदृश ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ घुसूर । कोकिल ।
महिष । इति राजनिर्वण्ड ॥

मत्त, वि, मत्तताविशिष्ट । सुरापाने विक-
लान्त करण । तत्पर्याय । श्रौख २ उत
कट ३ शीव ४ । इत्यमर । ३ । १ । २३ ॥
मदीकृत ५ । इति जटाधर ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ८ । ४ ।

“ते पीत्वा मदिरां मत्ता क्त्वा युद्ध पर
शरम् ॥”

यथाच माधवज्ञातव्यनिश्चये मदाद्ययावधिकारे ।
“मध्येन मत्तं पुरुषो मदेन ॥”)

जुष्ट । मदीर्भयेति हर्षे क्त । इत्यमर
भरतौ । अविवेकी । (यथा रामायणे । १ ।
४४ । १० । “बलात्सो महाबल ॥”

“मत्तोऽविवेकी ॥” इति तट्टीकाज्जामाशुज ॥)

मत्तकाशिनौ } स्त्री, उतमस्त्री । इत्यमर ।
मत्तकाशिनौ } २ । ६ । ४४ ॥ मत्त इव शीव इव

कसति गच्छति मत्तकाशिनौ कस ज गतौ
यद्वादित्वाश्विन इत्यमरभाष्या । मत्तैव काशते
भाति मत्तकाशिनौ तालव्यमध्यापि । इति
भरत ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७१ । १६ ।
“न तादां सङ्गर्षी मन्ये त्वामहं मत्त-

काशिनः ॥”)

मत्तकौश, पुं, (मत्तं यन् कौशो वागर इव ।)
हस्ती । इति शब्दमाणा ॥

मत्तर, पुं, ममाधिक । मत्तोऽतिप्रय । अस्म-
च्छब्दात् कतरप्रत्ययेन निष्पन्न । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

मत्तवारण, लो (मत्त वारयतीति । व + णिच्
च्व ।) प्रासादवीथीनां वरकम् । कोठार
वाराकम् इति भाषा ॥ (यथा, कुट्टनीमते । ६ ।

“द्विधराधरभूरिव राजति मत्तवारणोपेता ॥
“प्रासादवीथीनां वरकम् ॥” इति तट्टीका ॥)

अपाश्रय । प्राङ्गन्धवारणम् । इति हेमचन्द्र ।
४ । ७८ । विषयश्च । प्रासादवीथीनां कुलदण्ड-
वृत्ति । कुलदण्डवृत्ति इति च पाठ । इति

मेदिनी । मे, ११४ । पूगचूर्णम् । इति शब्दमाणा ॥

मत्तवारण, पुं, (वारयते वारयत्येव शब्दजादिभि
इति वारण । व + णिच् कर्मणि क्त्वा । मत्त

आसौ वारयक्षेति ।) प्रक्षिप्तकटकुष्ठर
मत्तहस्ती । इति मेदिनी । के, ११४ । हेम
चन्द्रश्च । ४ । ७८ ॥

मत्ता, स्त्री (माद्यति माद्यतीति । अजातभूत-
यस्योक्तवधातो + क्त + णिच् क्त्वा ।) मदिदा ।

मत्सरः

इति राजनिर्घण्टे ॥ (पङ्क्त्यान्तगतं दशाक्षरं
कन्दोविशेष । तल्लक्षणं यथा, कन्दोमञ्जुर्मा ।
“श्रेया मत्ता ममसगच्छता ।”
अधिकस्तु कन्दं शब्दे द्रव्यम् ॥)
मत्तालम् पु (आलम्ब्यते असावित्यालम्ब ।
आ + लम्ब + कर्मणि घञ् । मत्तस्यालम्ब
आश्रय ।) प्राङ्गनावरणम् । तत्पठ्याय ।
अपाश्रय २ प्रपीड ३ मत्तवारणम् ४ । इति
हेमचन्द्र । ४ । ७८ ॥
मत्तेभगमना, स्त्री, (मत्तेभस्य गमनमिव गमन
यस्या ।) स्त्रीविशेष । मत्तगजमासिनी । इति
हेमचन्द्र । ३ । १७ ॥
मत्त, स्त्री, (मत्तं ज्ञानं तस्य करणमिति । मत्त +
“मत्तजनहन्ता करणलक्षकर्वेणु ।” ४ । ४ । ६७)
इति यत् । जलस्य ज्ञेयस्य समीकरणादिसाधन
फलकम् । यथा, ताक्षकमज्ञाज्ञाक्षणे । १० । ६ । २ ।
“भाट्यवांस्त्ववीत यथा समास्थितेन मत्तेन ।
मत्तीकरोत्येवं प्राप्तां भाट्यं प्रवर्तति ॥”
‘मत्तं नाम जलस्य ज्ञेयस्य समीकरणादि
साधनफलकम् ।’ इति तन्नामो सायन ।)
दाजादीनां सुहृत् । तत्पठ्याय । वगृह्ण २ ।
इति हेमचन्द्र । ३ । ५५६ ॥
मत्त इ ड क गुणोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा आत्म स्वक सेट) इत्यवगाद्योपध ।
इ क ड इति भुवं मत्तयते शुपोऽयमिति
सुरारि । मत्त इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ इदं शुब्धं
वेदेष्टारण्यमेवार्थः । इति दुर्गादासः ॥
मत्त, पु (माद्यतीति । मद् + बाहुलकात् सन् ।)
मनुष्यः । इत्युणादिकोऽम् ॥
मत्तगण्ड, पुं, (मत्तस्थानां गच्छोऽत्र एवो
दरादित्वात् साधु ।) व्यञ्जनविशेषः । मत्तस्थ-
वगृह्ण इति ख्यातः । तत्पठ्याय । मत्तगण्ड २ ।
इति शब्दार्थान्तरिकाः ॥
मत्तर, पुं (मद्यते इति मद् + “लघून्मद्विभ्य
कित् ।” उणा० । ३ । ७३ । इति सरन् ।
अ च कित् । यज्ञा । मदा सरतीति अमर
टीका ।) अन्त्यभुभवे । इत्यमरः । ३ । ३ ।
१७२ ॥ (यथा, कथं सरित्सागरे । ४२ । ६५ ।
“श्रीवाण्ताङ्गव्यामास द्वितीयमपि तत्फलम् ।
निचयैस्सिद्धो नारीणां संप्रज्ञोऽपि मत्तरः ॥”)
क्रोधः । इति मेघी । रे, १६३ ॥
मत्तर जि, (माद्यतीति । मद् हर्षे + “लघून्
मद्विभ्य कित् ।” उणा० । ३ । ७३ । इति
सरन् । अ च कित् ।) अस्त्रपरसम्पत्तिः ।
मात्सर्ययुक्तः । (यथा, महाविज्यायतने । १ । २६ ।
“मत्तरा नातिवृष्टा नातिशुक्ला न कास्तुका ।”)
लपय । इत्यमरमेदिनीकरौ । आत्मधिकार-
विशेषः । यथा, —
“निन्दन्ति मां सदा शोका धिगस्तु मम जीव
नम् ।
इत्यात्मनि भवेद्यस्तु धिक्कारं स च मत्तरः ॥”
इति पादो क्रियायोगसागरे १६ अध्याये ॥

मत्स्यः

मत्सरा, स्त्री, (मद् + सरन् । स्त्रियां टाप् ।)
मत्तिका । इति मेदिनी । रे, १६३ ।
मत्सरी, [नृ] जि (मत्सरोऽन्त्यभुभवेऽन्त्यस्थेति
मत्सर + इति ।) अन्त्यभुभवेऽन्त्यस्थेति ।
कर्णेऽपि २ दुर्जन ३ पिशुन ४ खलक ५
नीच ६ द्विजिह्व ७ खल ८ । इति हेम
चन्द्रः ॥ (यथा, मग्नौ । २ । २१ ।
“परिभोक्ता क्षमिभवति कौटो भवति मत्सरी ॥”)
मत्स्य, पु स्त्री (माद्यन्ति शोका अनेनेति ।
मद् + “लघून्मद्विभ्य कित् ।” उणा० । ३ । २ इति
स्यन् ।) खनामखातजलजन्तुः । मातु इति
भाषा । तत्पठ्याय । एधुरोमा २ भस ३ मौन ४
वैसारिण ५ अखल ६ विचार ७ शकती ८ ।
इत्यमरः । १ । १२ । १७ ॥ शब्दार्थान्तरिकाः १
आत्माश्री ११ खर १२ नृक १३ जले
शय १४ कण्टकी १५ शस्त्री १६ मच्छ १७
अविमिश्र १८ । इति शब्दरत्नावली । शुक्ली १६ ।
इति जटाधरः । तस्य गुणा । दृढत्वम् ।
गुरुत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वम् । बल्यत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफपित्तकर-
त्वम् । आयामाक्षरतदोषाभोगां पूजितत्वम् ।
वातरोगहरत्वम् ॥ * ॥ दृढत्वस्य गुणा । गुरु-
त्वम् । शुक्रत्वम् । मज्जवर्द्धनत्वम् ॥ * ॥
क्षुद्रमनस्य गुणा । जघुलम् । ग्राहित्वम् ।
ग्रहणीरोगे हितत्वम् ॥ * ॥ त्र्यासमत्स्यगुणा ।
जघुलम् । स्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । वृद्धिबर्द्धन-
त्वम् ॥ * ॥ पाण्डुरमत्स्यगुणा । दोषघ्नत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । मज्जमेदित्वम् ॥ * ॥
क्षयितमनस्यस्य अथात् पूतितमत्स्यस्य गुणः ।
दोषघ्नत्वम् ॥ * ॥ शुष्कमत्स्यगुणौ । विट-
भित्तम् । दुष्करत्वम् ॥ * ॥ कवचभाविता
मत्स्यगुणा । कफपित्तकरत्वम् । खारकत्वम् ।
सासुद्रमत्स्यगुणा । जघुलम् । दृढत्वम् । मधु-
रत्वम् । सत्वमनकारित्वम् ।
“सासुद्रा गुरवो वृद्धा स्निग्धा वात-
नाशना ।”
इति पाटान्तरम् ॥ * ॥
(तथास्य पर्याया गुणाश्च ।
“मत्स्यो मौनो विकारश्च उषो वैसारिणोऽखलः ।
शुक्रज एधुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि ।
रोहिताद्यास्तु ये जीवास्ते मत्स्याः परिकी-
र्तिताः ।
मत्स्याः स्निग्धा मधुरा गुरवः कफपित्तना ।
वातघ्ना दृढा वृद्धा रोचका बलवर्धना ।
मद्यववायसक्तानां दीप्ताभोगाश्च पूजिताः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
“मत्स्याः रोहितपाटीनः शुक्लैः कूर्मैः रक्तकटाः ।
शुक्तिशङ्खैः शूलैः कण्टकैः वस्त्रैः च ।
शुक्लैः कर्णैः शिखरैः शिखरैः च ।
राजीवाः पित्तविमोहाश्च ॥”
इति वामदेः कृष्णखण्डे षष्ठ्याध्याये ॥
मत्स्यास्तु द्विविधा नादेया, सासुद्राश्च । तत्र

मत्स्यः

नादेया । रोहित पाटीन पाटना राजीव-
वस्त्रिणो मत्स्यः कण्टकमत्स्यः वागुद्गार सुरज
सहस्र दृष्टप्रभृतयो नादेयाः ॥
“नादेया मधुरा मत्स्याः गुरवो मातृतापहा
रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृद्धा स्निग्धा बलवर्धनः ॥
कषायागुरवस्तेषां शब्दश्रीर्वाणभोजना ।
सरस्तङ्गागमनता स्निग्धा खादुरसा स्मृता ।
महाद्भुदेषु बलिनः स्वल्पेऽन्त्यस्थवता स्मृता ।”
तिमितिमिहिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालक
नन्दिवारलकमकरगर्गरकचक्रकमहाभीन-
राजीवप्रभृतयः सासुद्राः ॥
“सासुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तना ।
उष्णा वातहरा वृद्धा वर्धना स्निग्धा वृद्धा ॥
बलावहा विशेषेण मांसाश्रिताः ससुद्राः ।
तेषामप्यनिलज्वालाश्चोष्णकौष्यौ गुणोत्तरौ ॥
स्निग्धत्वात् खादुपाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणो-
त्तराः ।
नादेया गुरवो मज्जं यस्मात् पुच्छास्त्यचारिणः ।
सरस्तङ्गागमनान्ते विशेषेण शिरो जघ्नुः ॥
अदूरगोचरा यस्मात् सासुद्रास्तु दोषपावना ।
किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमत्स्यं गुरवस्तु ते ॥
असुद्रा गुरवो श्रेया मत्स्याः सरणिना स्मृताः ।
उषो विचरणात्तेषां पूर्वमज्जं जघ्नुः स्मृतम् ॥”
इति सुश्रुते स्निग्धस्थाने ४६ अध्याये ॥
नादेयमत्स्यगुणा । स्निग्धत्वम् । दृढत्वम् ।
मधुरत्वम् । अल्पमज्जमेदकत्वम् ॥ * ॥ सर-
स्तङ्गागमनमत्स्यगुणौ । स्निग्धत्वम् । खादुरस-
त्वम् ॥ * ॥ महाद्भुदमत्स्याः बलिनः । अल्प-
जलभवा अवस्थाः ॥ * ॥ दम्भमत्स्यगुणा ।
गुरुत्वम् । दृढत्वम् । दृढत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् ॥
तेजलवद्युक्तदम्भमत्स्यगुणः । श्लेष्मशुक्रभग्न-
जलैरितित्वस्थौ सिचिचौयतेजसां हितकारि-
त्वम् ॥ * ॥ पलाजवेष्टितकहमलेपिताङ्गार-
दग्धसज्जवगवेशवारपुरस्कृतसाङ्गककटुतेजसलो-
लितमत्स्यगुणा । खादुत्वम् । कषवातहरत्वम् ।
शुक्रत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् ॥ * ॥ शाकमत्स्याः
अजलगुणा । दृढत्वम् । दृढत्वम् । पुष्टित्वम् ।
मत्स्यवगृह्णताः । बलकरत्वम् । वातहरत्वम् ।
अतिशयरोचनत्वम् । शिरसि खड्गकैश्च शिर-
मस्यगुणा । सुखप्रियत्वम् । दृढत्वम् । पुंस्त्व-
चातकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपि च ।
“नि शब्दा निन्दिता मत्स्याः सर्वे शब्दायुता
इति ।
वपुः स्नेह्यकरा वीर्यबलपुष्टिवर्धनाः ॥
इदं कृष्णखण्डमिन्नरतङ्गागवापीनोऽपि ये मत्स्याः ।
तेऽतिजङ्गा नादेया यथोत्तरं जघ्नुः सरास्तु
नादेयाः ॥
“शारामुमत्स्या गुरवो विदाहिनी
विट्महाक्षी लवणार्थवादिना ।
शानाशिता खादुलक्षिता अपि
श्रेया जङ्गाक्षीऽपि तथाशिता इमे ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अथ सुदमस्त्यगुण्या ।
“सुदमस्त्या खादुररा दोषत्रयविनाशना ।
लघुपाका रचिकरा सर्वदा ते हिता मता ।
अथातिसुदमस्त्यगुण्या ।
अतिसुप्त्या पुष्कहरा यथा कागन्निपाश्या ।
अथ मत्स्याच्छगुण्या ।
मत्स्यागर्भो मृष्ट दृष्ट स्निग्ध पुष्टिजरो गुरु ।
कफमेदप्रदो नक्त्यो म्मानिलकलेहाशन ॥
अथ शुष्कमत्स्यागुण्या ।
शुष्कमत्स्या न नक्त्या खुदुररा विद्धिवन्निन ।
अथ दम्भमत्स्यागुण्या ।
दम्भमत्स्यो गुण्ये अष्ट पुष्टिद्वयवर्धन ॥
अथ कूपजादिमत्स्यागुण्या ।
कूपमत्स्या भुक्त्वचकुलश्लेष्म वषट्ठना ।
खराणा मधुरा स्निग्धा नक्त्या वातविनाशना ॥
नादेया दृष्ट्या मत्स्या गुरवो ग्लिगिनाशना ।
रक्तपित्तकरा दृष्ट्या स्निग्धोष्ण खलपवर्धन ॥
ओढ्या पित्तहरा स्निग्धा मधुरा लववो
हिमा ।
ताड्याग गुरवो दृष्ट्या श्रौतला वलन्यदा ।
ताडागवन्निन्नरणा वलायुर्मतिटकरा ॥
अथ ऋतुविशेषे मत्स्याविशेषगुण्य ।
हेमन्ते कूपजा मत्स्या शिशिरे खारवा हिता ।
वसन्ते ते तु नादेया योश्ने चोऽप्यसुद्वया ॥
तडागवन्ता वर्षासु ताक्षप्रथ्या नदीमवा ।
निम्बरा शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयसदाहृत ॥
इति भावप्रकाश ॥
मत्स्योत्पत्तिकारण यथा,—
“तप्तसु मित्रावरुणौ भातरी ब्रह्मचारिणौ ।
तन्नु देश गतौ देवौ विषरन्तौ यदृष्ट्या ।
ताभ्यां तत्र तदा दृष्टा उज्ज्वली तु वराह्वरा ।
आयन्तौ सहितान्याभि सखीभि वा वरानना ।
मायन्तौ च ज्वलन्तौ च विम्वस्ता निजने वने ।
गौरी कमलगर्भाभा स्निग्धलव्याशिरादहा ।
मन्मथविशालाक्षौ रक्तोष्णो ऋतुभाविनी ।
शङ्खकुल्यन्धवनेदन्तोरावरणे सगे ।
सुभू सुगावा सुसखी सुललाटा मगखिनी ॥
विह्वल उज्ज्वलमध्याङ्गे पीवोदधवनस्तनी ।
मधुराणापचतुरा सुमध्या आरुहाधिवी ।
रक्तोष्णकरा तन्वी सुमदे विन्याम्विता ।
पूर्वोऽन्धनिभा बाला मत्तद्विरदगामिनी ॥
दृष्टा तस्यास्तु तद्वप सौ देवौ विस्मय गतौ ।
यस्या हास्येन लास्येन क्लितः न जलितेन च ॥
ऋतुना वायुना चैव श्रौतानिलसुगन्धिना ।
मत्तभमरगौतैव पुष्कोक्लिशतैव च ॥
सुखरुचि हि गौतैव उज्ज्वला मधुरेव च ।
त्रैलोक्यी च कटाक्षेन स्नान्तुक्ताभुभावधि ॥
तस्मिन्ना यतित देव कमनेऽन स्थले जने ।
कमनेऽन वशिष्ठस्तु फालो हि सुनिसत्तम ॥
खले लग्नस्तु यन्मूर्तो भवे मत्स्यो महामत ॥”
इति नारदचिन्मपुराणि ६ अध्याय ।
अंशुमन्मन्त्रविषयो यथा,—

“यो यश्च मांसमश्नाति स तस्मात्वाद उच्यते ।
मत्स्याद् वज्रमांसादस्मात्साम्प्रत्यान् विवर्जयेत् ॥
इति मानवे ५ अध्याय ॥
जलस्थलेष्वपि ये च प्राणिनस्तान् मृतानपि ।
न भक्षेन्मानवो ज्ञानी हन्ता तेषां भवेन्न हि ॥
हत्वा हत्वा तु मत्स्याशी सर्वेषां यो विशेषतः ॥
मांसाद् प्राणिनां शोऽपि तस्मान्मत्स्यं परित्यजेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १ ५ अध्याय ॥
वर्जनीयमस्या यथा,—
“ऋद्धं देवि । प्रवक्ष्यामि मांसभेदान्निबोध मे ।
नादेय तित्तकमठ पशुशृङ्गिणमेव च ॥
गोमीन चक्रशृङ्गल वङ्गल राघवं तथा ।
वामीन चलकायं च सचक्र चेज्जमेव च ॥
भूविलम्बानि बहुश्व गाङ्गेयानि विवर्जयेत् ॥”
इति मत्स्यसूक्तमहात्मम् ॥
रविवारे मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—
“आमिष रक्तशकच यो मुहुक्ते च रवेर्हिने ।
सप्तजन्म भवेत् कुड्डी हरिद्रक्षोपनायते ॥’
इति भविष्यपुराणम् ॥
“मांसमामिषमांसं च मसूर निम्बपत्रकम् ।
भक्षयेद् यो रवेवारे सप्तजन्मान्यपुत्रक ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
कार्तिके मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—
“न मात्स्य भक्षयेन्मांस क कौर्म नागदेव हि ।
चक्राक्षो जायते राजन् । कार्तिके मांसभक्ष-
णात् ॥”
इति नारदीयपुराणम् ॥
माघवैशाखयोर्हविष्यभक्षणसंयविधानात् मत्स्य
भक्षणं नितरां विधिब्रूमिति ज्ञातव्यत्वाद्भावात् ॥
जन्मतथौ मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—
“आमिष कलहं हिवां वषट्कौ विवर्जयेत् ॥”
अपि च ।
“मुहुक्ते यस्तु निरामिष स हि भवेज्जन्मान्तरे
पक्षितः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
श्रेष्ठस्य मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—
“न मद्य न शिवे भक्ति न मांसं न शिवाचैनम् ।
मत्स्यमांसरतानां वै दूरे तिष्ठति शङ्कर ॥”
इति काशीखण्डम् ॥
आ भक्ष्य नैवेद्यार्थे भक्षेज्जन्मानिहिवीचीरं यजै
येत् । पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च । इत्या
दिकतत्त्ववृत्तविवरणम् ॥ * ॥ विन्यस्यपर्वतस्थ
पश्चिमे मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—
“विन्यस्य पश्चिमे मागे मत्स्यशुकं पतितो नरः ॥”
इति पुराणम् ॥
कामतो मत्स्यभक्षणप्रायश्चित्तं यथा,—
“मत्स्यांसु कामतो जग्धुः शोपवासच्छात्र
दयेत् ॥”
अज्ञानतत्त्वादर्हम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
मत्स्यभक्षणप्रतिप्रवर्तौ यथा,—
“मत्स्यान् सशस्त्रान् मुञ्जीत मांसं दौर्जनमेव
च ॥”

निवेज् देवताभ्यश्च ब्राह्मणैश्चैव नान्यथा ।
 सप्रर सिद्दुक्तश्च तथा पाठेन राहितौ ।
 मतस्याख्येति सप्तदिष्टा भवन्त्याय तपोधन ॥
 प्रोक्षित भवयेदेवा मां वच द्विजकाम्यया ।
 तथाविधिनिवृत्तश्च प्राणानामपि चात्तय ॥
 इति कौर्म उपावभागे १६ अध्याय ॥
 अपि च ।
 “पाठेनरोहितावाद्यौ निवृत्तौ ह्यवकथयो ।
 राजीवान् सिद्दुक्ताश्च सशस्त्राख्ये सर्वश्र ॥’
 इति मानवे ५ अध्याय ॥
 “अनिवेदा न भोक्तव्यं मतस्य मां वच यज्ञवेन ।
 अन्नं विष्टा पयो रक्ष यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥’
 इत्याहुकृतत्वम् ॥
 प्रेतश्राद्धे भक्ष्यदानविधियथा,—
 “सपिण्डीकरव्यं वाक्यं प्रेतश्राद्धं षोडशम् ।
 पक्वान्नेनैव कर्तव्यं सामिषिणं द्विजातिभि ॥”
 इति श्राद्धतत्त्वहृतकामधेनुवचनम् ॥
 मतस्य, पुं, (अर्जं प्राप्य माद्यतीति मद् +
 “कृहन्त्यङ्गीति । ” उक्ता । १८१२ । इति स्थान् ।)
 भोजविशेष । विराटदेश । नारायण । इति
 हेमचन्द्र १८१८ ६ । दशविशेषे बहुवचनान् ।
 इति मेदिनी । वे ४५ । दादशराशि । यथा,
 “मत्स्यौ घटौ शुमियुन सगदं सवीर्यम् ॥”
 इत्यादि ष्योतिस्तत्त्वम् ॥
 अष्टादशपुराणान्तर्गतपुराणविशेष ॥ (मत्स्य
 रूपेणावतीर्णं भगवता उक्तत्वात् अथ
 तदाख्या ।) यथा,—
 “पुण्यं पवित्रमायुष्यमिदानीं श्रय्यत द्विजा ।
 मात्स्यं पुराणमखिलं यच्चगादं गदाधर ॥”
 इति मत्स्यपुराणे १ अध्याय ॥
 दशवतारान्तर्गतप्रथमावतार । यथा, —
 उक्त उवाच ।
 “पुरा राजा मनुर्नाम शौर्गवान् विष्णु तप ।
 पुत्रे राज्यं समारोप्य तमावान् रविमन्त्र ।
 मनयत्येकदेशे तु सर्वान्मातृगुणयुत ।
 समङ्गः खलुखी गीरं प्राप्तवान् योगतप्तमम् ॥
 बभूव वरदन्वाख्यं यवांसुतशतं गते ।
 वर एकीक्य प्रोवाच प्रीतं स क्रमसासन ॥
 एमस्तुक्तोऽनवीज्राणां प्रबन्धं स पितामहम् ।
 एकमेवाहमिच्छामि रूपं चो वरमस्तुतमम् ।
 भूतयामस्य सर्वस्य स्वावरस्य चरस्य च ।
 सविता रक्षयि यानं प्रजये सप्तपथितै ॥
 एवमखिति विश्वात्मा तज्ज्ञेयान्तरासीत ।
 पुण्यदृष्टिं सज्जतीं खानं पयात् सुरार्पिता ॥
 कदाचिदाकथं तस्य कुर्वन्तं पित्रतर्पणम् ।
 मयात् प्रायश्चित्तपरि श्रमदो अक्षययुत ॥
 इदं तच्छरीरं स दवाहुर्महोपति ।
 रक्षय्यायाकरोदयन्तं स तस्मिन् करकोदरे ॥
 आनीराजैश्च मेमेन भोज्याहुकविभूत ।
 सोऽभवत्सुतश्चरूपेण पाहि पाहीति आजनीत ॥
 स तमदाय सत्तिकां प्रापिपन्नकवारिभम् ॥
 तत्रापि सैकराजैश्च हस्तमयमङ्गलै ॥

मत्स्य.

पुनः प्राहार्त्तनादेन सहस्रकिरणात्मजम् ।
 स मत्स्यः पाहि पाहीति त्वामहं शरणं गतः ॥
 ततः स कूपे त मत्स्यः प्राहिणीद्विन्दनम् ।
 यदा न माति तत्रापि कूपे मत्स्यः सरोवरे ॥
 चिप्रोऽसौ पृथुतामागतः पुनर्थोजनसन्निभः ।
 तत्राप्याह पुनर्हीनः पाहि पाहि शृपोत्तमम् ॥
 ततः स मनुना चिप्रो गङ्गायामप्यवहत् ।
 यदा तदा सन्निभः त प्राप्तिपक्षेदिनीपतिः ॥
 यदा ससुत्रमखिलं व्याप्यासौ ससुस्थितः ।
 तदा प्राह मनुर्भीतिं क्रीडि लमसुरेश्वरः ॥
 अथवा वासुदेवस्त्वमग्रे इह कथं भवेत् ।
 योजनान्युनविश्रब्धः कस्य सुखं भवेदप्यु ॥
 ज्ञातस्व मत्स्यरूपेण मां खेदयसि केशवः ।
 कृषीकेशः । जगन्नाथः । जगद्गमः । नमोऽस्तु ते ॥
 एवमुक्तः स भगवान् मत्स्यरूपी जनाद्गमः ।
 साधु साध्विति शोवाच सत्यं ज्ञातस्त्वयानघः ॥
 अचिरं यैव कालेन मेदिनी मेदिनीपते ।।
 भविष्यति जले ममाः सश्रेणवनकागना ॥
 गौरियः सन् देवानां जिज्ञासेन विजिज्ञेता ।
 मन्त्राजीवनिकायस्य रक्षार्थं महीपते ।।
 स्वेदाखनोद्भिजो ये वे ये च जीवा जरायुजाः ।
 अस्यां विधाय सर्वज्ञाननाथान् पाहि

सुवतः ॥

शुमान्वाताभिहता यदा भवति नैर्जुपः ।।
 शङ्खेऽभिन्नं समं राजेन्द्रः । तदेमां सयमिष्यसि ॥
 ततो जयान्ते सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
 प्रजापतिस्तु भविता जगतः पृथिवीपते ।।
 एव जलसुगन्धादौ सर्वस्यो धृतिमान् रूपः ।
 मन्त्ररत्नाधिपक्षेव द्रवपूज्यो भविष्यसि ॥”
 इति मत्स्यपुराणे मनुविष्णुसर्वादेः प्रथमे सर्गे
 प्रथमोऽध्यायः ॥ विस्तारस्तु श्रीभागवते ८ स्कन्धे
 २३ अध्याये ऋषयः ॥ तस्य मन्त्रध्यानपूजादि
 ग्रन्थाः—

शङ्कर उवाच ।

“एकं यवामवन्तुस्त्वावतारः कस्य आदिने ।
 तस्य मन्त्रं प्रवक्ष्यामि भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
 तारो नमो भगवते म मत्स्याय रमो वदेत् ।
 हादशाक्षरमन्त्रोऽर्थं सुनिज्ज्ञाया समीरितः ॥
 गायत्री चन्द्रे जडितः देवता मौनविधायः ।
 भगवान् शब्दरीयाथो गौणः श्रीपक्षकौलकम् ॥
 नाभ्यधो दोहितसमः आकस्मिक्यं नराजति ।
 घनश्यामश्चतुर्भाहुः शङ्खचक्रगदाधरः ॥
 शङ्खीमत्स्यनिभो भङ्गां जलप्रीवकोविराजितः ।
 पद्मपिङ्गनसर्वाङ्गः सुन्दरश्चाकलीचनः ॥
 जपेद्वाद्दशसाहस्रं निमज्जातीकिलैर्जुनेतः ।
 प्रत्यहं तद्दशश्रेण वैशाखे कार्तिके तथा ।
 माघे च मागशीर्षे च हविष्याशी जितेन्द्रियः ॥
 आरभ्य भाजनकुलमष्टं वा योऽष्टाक्षकम् ।
 जलप्रीमन् जपेन्नित्यमिदं चापि कथाशतम् ॥
 तथैव होमं कर्त्तव्यं क्षायान्दिवसेषु तु ।
 तर्पयेद्वाद्दशशतं तिलतिलजलचन्दने ॥
 आश्वलाया श्रुतादौ च तर्पयेच्च तथा शिवम् ।

मत्स्यग

रक्तोत्पलेवा पद्मैवा मातङ्गाद्यैः सुगन्धिभिः ।
 एव कृते वर्षमेकं मन्त्रसिद्धिं प्रजायते ॥
 निम्बं क्वादशविप्राश्च श्रीरूपाश्च सुवासिनीम् ।
 भोजयेत् पूजनस्यास्य चरन्तौ आश्रयेत सदा ॥
 घटपत्रकर्णिकायाश्च श्रीयुतः देवमर्चयेत् ।
 घटपत्रेषु घटङ्गानि यजेद्वाद्यास्तुहले ॥
 मखक मकर कुर्मं शिशुमारश्च पूज्यते ।
 तद्वाह्येऽष्टमे पूज्या चाराद्या सप्त सिन्धवः ॥
 तद्वाह्येऽष्टमे पूज्या वासुक्वाद्या षष्ठीश्वराः ।
 तस्य वाह्ये शङ्खे रत्नानि तु चतुर्दश ॥
 ससुत्रजानि पूज्यानि जलप्रीकौस्तुभकानि च ।
 गङ्गाद्या योऽष्ट ततो महानस्य प्रपूजयेत् ॥
 ततश्चाष्टमे वेदाशुपवेदसमन्वितान् ।
 दिगीशांश्च तद्वाह्यि नवावरोपूजनम् ।
 एव सिद्धमनुर्मेनी जायते सिद्धिभाजनम् ॥
 एतदुक्तं यत् मन्त्रं जपेन्मोक्षं शतम् ।
 तद्देवतादिने सिद्धं पुस्तकादेव जायते ॥
 अकुण्डितप्रयोगेण पुनस्तस्य सकृत् ।
 एतत्पुस्तकविता मन्त्रा समं सिद्धान्तिं पाव्यति ॥
 एतत्सुपुडिता सर्वे वैदिका सिद्धिदा कलौ ।
 अनेन यथिता जप्ता कलेश्वर इति सिद्धिदा ॥”

इति मेरुतन्त्र २३ प्रकाशः ॥

मत्स्यकरखिका खी, (मत्स्यकरखिकेव) मत्स्य
 रक्षकपात्रम् । खालु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 मत्स्यधानी २ कुषणी २ । इति जटाधरः ॥
 मत्स्यगन्धा, खी, (मत्स्यखेव गन्धो यस्याः ।
 छान्दसादिभाषा ।) लाङ्गलीहृत् । स च
 जलपिपली । इति जटाधरः राजनिघण्टुः ॥
 यावमाताः । (अस्याः उत्पत्तिकथा यथा, एकदा
 चेदीश्वरो वसुराजः पिङ्गमण्ययोजितो नृगयः
 युवनं गत्वा स्वपन्नो गिरिकां अतुजातां सारम्
 आसीत् । इत्यवसरे कामोद्दीपकवचनवायुना
 प्रेम्भामास्य तस्य रेतः प्रचस्कन्दः । ततस्त
 द्वीर्ध्वं सपन्नपुटे स्थापितवान् । एतत्पुटं वा न
 खलितमिति निश्चित्य अभिमन्त्र्य च तत्र
 स्वपातितं स्त्रियेन प्रियायै प्रेषयामास । तदा
 दायः उज्जीर्धमानस्य अन्येन च स्त्रियेन सह
 विहायसि युधतस्तस्य पदातः अष्ट कालिन्दीजले
 प्रपातः पौर्यम् । अथ तत्रैतं वस्त्रश्रापात्मकं
 रूपिणीं अजिका नाम्नीं काचिदधरा भक्षित
 वती धीवरास्तु तां पूज्यमर्त्ता मत्स्यी ववन्तु
 ततस्तत्पुटं तस्याः उदरात् एकां स्त्रियमेकं च
 पुरुषमुत्पन्नम् । तयोस्तु पुरुषो मत्स्यो नाम
 राजा सा कन्या च मत्स्यगन्धेति ज्ञातास्तातु ॥
 इत्युक्त्वा । तत्पर्यायो यथा,—

“तन्त्रस्य प्रथमं कलं मत्स्यसदृशं विखगन्धद्वितीयं
 मन्त्रयफलसदृशं मत्स्यगन्धं तयोर्नाम्नानि ।
 “इत्युक्त्वा पुन्यवक्ता च परात्पुन्यपत्ता मता ।
 मत्स्यगन्धा श्रीहृद्वरी (वसुधैव कुटुम्बकम्) ॥
 मत्स्यधानी । तत्पर्यायो यथा,—
 “मत्स्यधानी वाङ्मिका मत्स्यगन्धा मत्स्यर
 क्नीति च ॥”

मत्स्यधा

जलपिपल्यर्थं पथ्याथो यथा,—

“जलपिपल्यभिहितं शारत्तौ शकलादनी ।
 मत्स्यधानी मत्स्यगन्धः लाङ्गलीहृत्पि
 कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 मत्स्यघण्ट पु, (मत्स्यधानां घण्टा विमिश्रणं यत्
 स ।) खनामा मत्स्यसंज्ञकम् । तत्-
 पर्यायः । गलशङ्ख २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मत्स्यजालं खी (मत्स्यधारणार्थं जालं शाल-
 पाथिवत्वा समासः ।) आनाथः । इति हेम-
 चन्द्रः २ । ५८३ । माह्वरा जाल इति भाषा ॥
 मत्स्यखिका खी (मदं मधुगन्धं सन्धते इति ।
 सन्ध + खल + टाप् । अतः इत्युक्त्वा । पृथो-
 दरात्त्वात् साधु । शकौराविशेषः । मिहिरि
 इति भाषा । यथा,—

“जलीकापाथितगुहखण्डमत्स्यखिकाविता ।
 निम्बला जघवी श्रेया श्रौतपौषा यथोत्तरम् ।
 यथा यथैवा विमल्य भवेच्छैत्य तथा तथा ॥”

इति राजवल्गुभः ॥

राव इति हिन्दीभाषा । तस्य जलघण्टा यथा,—
 “इत्योरसो यः सपको घनं किञ्चिद्द्रव्यं
 निवृत्तः ।

मन्दं यत् सन्धते यस्यान्तस्थानीति निगद्यते ॥”
 अस्य गुणाः ।

“मत्स्यखी मेदिनी वक्ष्यं जलप्री पित्तानिका
 पृष्टः ।

मधुरा हृदयौ दृष्ट्वा रक्तदोषपक्षा खता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

मत्स्यघण्टे स्त्री २ खण्डिका । अथम १२।१।१३ ॥

इत्युक्त्वा २२ मत्स्यगन्धं मत्स्यगन्धं सारभूतं वा
 गुहिकायाः २१ मत्स्यगन्धं मत्स्यगन्धं । खण्ड-
 शास्त्रे १।१।२ इति स्यात् नवात् इति
 स्थातापि मत्स्यखीति केचित् । मत्स्यखी
 वास्तव मत्स्यगन्धो मत्स्यगन्धो दिलादलकं नदा
 दिलादीयं मत्स्यगन्धं मत्स्यगन्धं अथ प्राच्ये
 च इत्युक्त्वा । मत्स्यगन्धे मत्स्यगन्धेति केचित् ।
 इति भरतः ॥ (यथा खी जलघण्टा गुणाः ॥
 रावकाजवः सखद्वय इति कोके ।

“इत्यो रसो यः सन्धको घनं किञ्चिद्द्रव्यं निवृत्तः ।
 मन्दं यत् सन्धते यस्यान्तस्थानीति निगद्यते ॥
 मत्स्यखी मेदिनी वक्ष्यं जलप्री पित्तानिका-

पृष्टः ।

मधुरा हृदयौ दृष्ट्वा रक्तदोषपक्षा खता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मत्स्यधानी, खी, (मत्स्यधानी यन्मन्त्रः सन्धते मत्स्य
 + घण्टा + खण्ट डीप् ।) मत्स्यरक्षापात्रम् ।
 खारथी इति खालु इति च भाषा । तस्य
 पर्यायः । कुषणी २ । इत्यमरः १।१०।१६ ॥
 मत्स्यकरखिका खारथिका ४ मत्स्यगन्धनी ५
 कुषेखि ६ कुषेया ७ कुषिणी ८ कुषिणि ९ ।
 इति भरतः ॥ सा खया पितु कुषिणी भवेत्
 इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्य

मत्स्यनाशक, पु, (नाशयतीति नश् + शिच् + लुक् । मत्स्यानां नाशक । सदैव मत्स्यभक्षक तथास्य तथात्वम् ।) कुररपक्षी । इति भूरि प्र ॥ मत्स्यनाशकमैरि चि ॥

मत्स्यनाशन, पु (नाशयतीति नश् + शिच् + लुक् । मत्स्यस्य नाशन ।) कुररपक्षी । इति वृमचन्द्र १४।४२ ॥

मत्स्यपिप्ता स्त्री, (कटुरौहिणी । इत्यमर । २।४।८६ ॥) तथा चास्या व्याया ।

“कट्टी तु कटुका तित्ता लघुमेदा कटुभरा । अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥ मत्स्यपिप्ता काखरुहा रोहिणी कटु रोहिणी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मत्स्यवन्दी, [न] पु, (मत्स्यान् वन् वन्तुं शील मस्य । मत्स्य + वन् + इति ।) धीवर । यथा, “कैवर्त्तो धीवरो दासो मत्स्यवन्दी च जायिक ॥”

इति हलायुध ॥

(“अथान्येदुस्तेयमकिङ्कराभेमस्यवन्दिभि प्रभात आगम्य जालैराच्छादितो हृद ।”

इति पञ्चतन्त्रे । ५।२६ ।)

मत्स्यवन्दिनी, स्त्री, (मत्स्यवन्दिन् + स्त्रियां ङीप् ।) मत्स्यधानी । इति हलायुध ॥

मत्स्यरङ्ग पु, (मत्स्यरङ्ग । पृषोदरादित्वात् साधु ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति भूरिप्रयोग ॥

मत्स्यरङ्ग, पु, (मत्स्यान् रङ्गति भक्षयार्थं तत्त्वमीप गच्छतीति । मत्स्य + रङ्गि + ल्यप् ।) पक्षिभिर्भा । भाङ्गराङ्गा इति भावा । (यथा, “विश्ववर्गविदितो वा मत्स्यरङ्ग कलङ्क ॥”

इत्युल्लट ॥

तत्पण्याय । भस्पाश्री २ जलमद्गु ३ मन्त्री चक ४ । इति हारावली ॥ मत्स्यशरण ५ मीनरङ्ग ६ मत्स्यरङ्ग ७ सुविचक ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यराज, पु, (मत्स्ये राजा श्रेष्ठ समा खान्तरज ।) रोहितमत्स्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥ विराटराज ॥

(“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराज प्रतापवान् ।” इति महाभारते । ४।६६।२१ ।)

मत्स्यविप्ता, स्त्री, कटुका । इति वैद्यकम् ॥

मत्स्यवेधन, स्त्री (मत्स्योविध्यते वेधेति मत्स्य + विध + करणे लुट् । मत्स्यानां वेधनमिति वा ।) वङ्गिणम् । इत्यमर । १।१०।१६ ॥

मत्स्यवेधनी, स्त्री, (मत्स्यवेधन + ङीप् ।) मद्गु पक्षी । इति जटाधर ॥ वङ्गिणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यवन्ताणिक, पु, (मत्स्याना वन्ताणिकाच ।) मत्स्यवन्तानविशेष । यथा,—

“दग्धोङ्गारे वनवन्तो वेश्वरैरपञ्चत ।

चात्रकं कटुतेजो मत्स्यवन्ताणिको भवेत् ॥”

इति शब्दचक्रि का ।

मत्स्योद

मत्स्याची, स्त्री (मत्स्याना अचीगीव अचीणि पुण्यरूपाणि चक्षूषि यस्या । मत्स्याणि + “बहुव्रीहौ सकथ्यन्तो खाङ्गात यच्” ५ । ४।७३ । इति यच् ङीष् च ।) ब्राह्मी । इत्यमर । २।४।१३७ ॥ वा च खोमलतायाम् ।

ब्राह्मीशक इति केचित् । इति भरत ॥ यथा “ब्राह्मी वयस्या मत्स्याची मीनाची खोम वल्लरी ।

मत्स्याची शिशिरा यस्या ब्रह्मदोषक्षयापहा ॥”

इति राजनिर्घण्ट ॥

गच्छद्व्या । इति राजनिर्घण्ट ॥

हिलमोचिका । ब्राह्मीशक । इति रत्नमाला ॥

(गच्छद्व्यार्थे पण्या यो यथा,—

“गच्छद्व्या तु गच्छाणी मत्स्याची शकुला चक ॥”

मत्स्यादनी ॥ तत्पण्यायो गुणाश्च यथा ।

महेच्छी हृक्षमच्छरी आइतिच । इति लोके ।

“मत्स्याची वाजिका मत्स्यगन्धा मत्स्याद् गीति च ।

मत्स्याचो ग्राहिणी शीता कुष्ठपित्तकाश्च जित ॥

लघुस्तिक्ता कषाया च खादी कटुविपाकिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मत्स्याङ्गी, स्त्री (मत्स्यानां अङ्गमिषाङ्ग यस्या ।) हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मत्स्यादनी, स्त्री (मत्स्यैरवते इति मत्स्य + आद् + लुट् गौरादित्वात् ङीष् ।) जलपिप्पली ।

इति राजनिर्घण्ट ॥ (तथा च पण्याय ।

“जलपिप्पल्यभिहित्वा शारदी शकलादनी ।

मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा काङ्गलीक्षपि कीर्तिता ॥”

मत्स्याचा । महेच्छी इति लोके । तत्पण्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“मत्स्याची वाजिकामतस्य गन्धा मत्साद् गीति च ।”

मत्स्याशन, पु (मत्स्यानश्नातीति मत्स्य + अश् + लुक् ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ मत्स्यभक्षके चि ॥

मत्स्यो, स्त्री (मत्स्य + जाते ङीप् ।) स्त्रीमत्स्य जाति । इति सुम्भवीधन्याकरकम् ॥

मत्स्योदरी, स्त्री, (मत्स्यस्य उदरे उतपत्तिस्थानं यस्या । मत्स्यगर्भे जातत्वाद्दस्यास्तथात्वम् ।)

चक्रवर्ती वा च आचमता । इति जटाधर ॥

(यथा देवीभागवते । २।१।१८ ।

“कालिका वसुना दत्ता तरुणा जालजीविने ।

जाप्ता काकीति विख्याता तथा मत्स्यो हरीति च ॥”

(मत्स्या उदरे गर्भे यस्या ।) काशीस्थतीर्थे विशेष । यथा,—

“केजासने समाधाता वनकीर्तिमिता प्रभो ।

दुर्गाभि ते क्षुत्तानीह वनखगंसमाजि च ।

वह्मरात्रि वयन्तात्रि जगद्विक्रान्ति च ।

मथितं

कोटिकोटिमठान्यानि सर्वैर्हंसहितान्यपि ॥ तत श्रेष्ठ महादुग्ध ते काशीपरित कृतम् । परिखा निजताजिन्द मत्स्योदया जलाविका ॥

मत्स्योदरी दिधा जाता वक्षिरन्तश्चरा पुन ।

तस्य तीर्थ महत् स्थाव मिलित गाङ्गवारिणि ॥

यदा सहारमार्गेण गङ्गाभ्य प्रसरेद्दिह

तदा मत्स्योदरीतीर्थं लभ्यते पुण्यगौरवात् ॥

सूय्याचम्भसो पर्व तदा कोटिगुण शतम् ।

सर्वपर्व्याणि तत्रैव सर्वतीर्थानि तत्र वै ।

तत्रैव सर्वैर्हंसानि गङ्गा मत्स्योदरी यत ॥

मत्स्योदयाश्च ये जाता यत्र कुत्रापि मानवा ।

कृतपिण्डप्रदानास्त न मातुर्दरेशया ॥

अविसृक्तमिदं क्षेत्र मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् ।

परित खर्चनीवारि संचारे परिषीक्यते ॥

मत्स्योदया कृतस्नाना ये नरास्त नरोत्तमा ।

कृत्वापि बहुपापानि नेच्छन्ते भास्करे पुरीम् ॥

किं ज्ञात्वा बहुतीर्थेषु किं तप्ता दुष्कर तप ।

यदि मत्स्योदरीं ज्ञाता कुतो गमभय तत ॥

यत्र यत्र हि लिङ्गानि रुदेवर्षितान्यपि ।

तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य सुखातो मोक्षमाप्नुयम् ॥

सन्नि तीर्थान्येकानि भूर्भुव स्वर्गताम्यपि ।

न समानि पर तानि कोऽप्येनापि निश्चितम् ॥

इत्य तीर्थे कृत तेन विभो । केलाचवातिना ।

गन्धाधिपेन सुमहत् सुमहोदरकर्मणा ॥”

इति काशीखण्डे ६६ अध्याय ॥

मथ इ कुल्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-पर० वधे-सक-क्षेत्रे अक सेट ।) इ मन्थति ।

कुल्यो वधक्षेत्रौ । इति दुर्गादास ॥

मथ ज ए गादे । इति कविकल्पद्रुम ॥ भा०-पर० सक सेट ।) ज मन्थ मथ । ए अम धीत् । इति दुर्गादास ॥

मथन, स्त्री, (मथ्यते इति मथ + भावे लुट् ।) विलोडनम् । मन्थीया इति भावा । यथा,—

“कान्ध मन्थसति क्रोद मथन क्षीरवारिणि ।

किं तत्र परमाशुर्वै यत्र मन्थति मन्थर ॥”

इति भागवत । १।१।१ । टीकायां श्रीधरकाशी ॥

अथ विशेष । यथा, हरिवंशे । २३६।१० ।

“येषीकमन्थमेन्ध्र आमेध शैशिर तथा ।

वायव्यं मथन नाम कापाजमथ किङ्करम् ॥”

मथन, पु, (मथति रोगानिति मथ + कर्त्तरि लुक् ।) गणिकादिकादयः । इति रत्नमाला ॥

(मथनकारके, चि । कैशिमथनसुखमथन्यादि-दर्शनात् ।)

मथितं, स्त्री, (मथ + क्त ।) निर्मलचोक्रम् । इत्यमर । २।६।५३ । यथा उल्लङ्घितवान् । ५।०।२६ ।

• “चारे कदम्बामन्थितेन गुप्ते विनोविते पायितमायक यत ॥”

अथ गुण्या । कथपित्तनाशकम् । रोचनम् । धातुपुटिदम् । इति राजवल्लभ ॥ विलो-
डिते चि । (तथा च प्रत्यावातानं प्रकारा-
न्तरं यथा,—

“मोक्तु मथितं तन्मदुर्लभं चिकित्सापि च ।

मथुरा

सवर निजल वोल मथितस्वररोदकम् ॥
तत्र पादजल प्रोक्तसुहास्त्रिज्वलवारिकम् ।
हृष्टिका सारहीना स्यात् सच्छा प्रचुर
वारिका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
“सवर निजल वोल मथित स्वरवर्जितम् ॥”
इति च हारीति प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
मथुरा, स्त्री, (मथ्यते पापराशियया इति । मथ +
“मन्द्वाशीत्यादि ।” उणा । १ । ३६ ।
इति उरण् ।) खनामखातपुरी । अधुना
आगरा इति ख्यातस्यायवस्थ नगरम् ।
(यथा रघौ । ६ । ४८ ।

“यस्यावरोधस्तनचन्दनानां
प्रचालनाद्वारिविहारकाले ।
कालिन्दकन्या मथुरां गतापि
गङ्गोन्मिसक्तजलेव भाति ॥”)

तत्पर्याय । मधुपत्रम् २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
मधुपुरी ३ मथुरा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
सा च मोक्षदायकतीर्थम् । यथा —
“अयोध्या मथुरा माया काशी काशी अथ

तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिका ॥
अयोध्या रामनगरी मथुरा कृष्णपालिता ।
एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ॥
श्रीरामप्रदग्गच्छा अयोध्या सा महापुरी ।
मथुरा केशवोत्कृष्टसुदृशविधारिता ॥”

रत्नादिभूतशुद्धितन्त्रम् ॥

तत्र विष्णुदर्शनमाहात्म्ये यथा,
“यन्मोक्षमुक्तादायकां ज्ञात्वा वै यमुनाजले ।
मथुरायाम् हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
यमुनासज्जिते ज्ञात पुण्यो मुनिव्रतम् ॥
ज्येष्ठान्दलामले पक्षे द्वादश्यामुपवीचकम् ॥
समभ्यर्चयत्युत सत्यं मथुरायाम् समाहित ॥
अन्धमेघस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
कालिन्दकन्ये जात कालिन्दीसज्जितानुत ।
अर्चयित्वा गोविन्दं मथुरायामुपविष्ट ॥
ज्येष्ठान्दलचिते पक्षे येनैवै वयमप्युत ।
पराङ्मुखमवाध्यामस्तारिता सङ्गोक्ष्णै ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे च अध्याये ॥
तस्या माहात्म्यं यथा,—

वराह उवाच ।

“न विद्यते च पाताले नान्तरीक्षे न मातुषे ।
समत्वं मथुराया हि प्रिय मम वसुध्वरे ॥”
इति उवाच ।

“तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य प्रकम्प्य शिरसा तदा ।
पुण्यानां परमं पुण्यं पृथ्वीं वचनमब्रवीत् ॥

पृथिव्युवाच ।

पुष्कर नेमिव चैव पुरी वाराणसी तथा ।
एता हिता महाभागा । मथुरां किं प्रशंसि ॥

वराह उवाच ।

अथ कर्तुं केन वसुधे । कथं मानं मयात्रये ।
मथुराति च विष्णोर्वा नास्ति चोर्न परं तम ।

५८५

मथुरा

सा रम्या च सुशक्ता च जलभूमि प्रिया मम ॥
अथ देवि । यथा स्त्रीभिः मथुरां पापहारि-

णीम् ।

तन्निवासी नरो याति मोक्षं नास्त्यत्र सशय ॥
महाभागा प्रयागे तु यत् फलं लभते नर ।
तत् फलं लभते देवि । मथुरायाम् दिने दिने ॥
कार्त्तिके चैव यत् पुण्यं पुष्करे तु वसुध्वरे ॥
तत् फलं लभते देवि । मथुरायाम् दिने दिने ॥
पूर्वे वर्षे सङ्घे तु वाराणस्यान्तु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते देवि । मथुरायाम् ज्येष्ठेन हि ॥
मथुराश्च परित्यज्य योऽन्यत्र कुरुते रतिम् ।
ऋषो भ्रमति सवरे मोहितो मायया मम ॥
यः श्रद्धांति वरारोहे । मथुरा मम मङ्गलम् ।
अन्येनोच्चारितं श्रुत्वा सोऽपि पापे प्रसूयते ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च ।
मथुरायाम् गमिष्यन्ति मुने चैव जनाहने ॥
मथुरां समनुप्राप्य आह्वय कृत्वा यथाविधि ।
हस्तिं गन्तुं पितरो यावत् स्थित्यन्यजन्मन ॥
ये वन्ति महाभागे । मथुरामितरे जना ।
तेऽपि यान्ति परां सिद्धिं मत्प्रसादात् सशय ॥
कुलान्तके शौकरवे मथुरायाम् विशेषतः ।
विना सांख्येन योगेन सुच्यते नात्र सशय ॥
मथुरायाम् महापुण्या ये वसन्ति शुचिभ्रता ।
जलिभिन्नाप्रदातारो ये वा ते नरविग्रहा ॥
भविष्यामि वरारोहे । ह्यपरे युगसंस्थिते ।
ययातिभूयवशात् अस्मिन् कुलवन्दन ॥
भविष्यामि वरारोहे । मथुरायाम् न संशयः ।
ऋषिं चतुर्विधां कृत्वा स्यास्यामि ऋषिभिः
सुत ॥

स्यास्यामि वरारोहे तुल्येऽपि जलनिचय ।
यथा चन्द्रसङ्काशा द्वितीया कनकप्रभा ॥
अशोकसङ्काशा चान्या अन्ध्या चोत्पलसन्निभा ।
तत्र गुह्यानि नामानि भविष्यन्ति मम प्रिये ॥
पुण्यानि च पवित्राणि सधाराण्येऽनानि च ।
यन्नाहं वासविष्यामि द्वाविंशति वसुध्वरे ॥
देवान् श्रीरान् महाभागे । कवादीन् चोर-
दर्शनान् ।

यमुना यत्र सुवहा निज सन्निहिता भुवम् ॥
वैवस्वतसखा रम्या यमुना यत्र विमुक्ता ।
तां नदीं यमुनां गङ्गां प्रयागे सङ्गमिष्यताम् ॥
गङ्गाशतशुभा पुण्या मथुरे मम मङ्गले ।
यमुना विमुक्ता देवि । नात्र कार्या विचारणा ॥
तत्र तीर्थानि गुह्यानि भविष्यन्ति ममानये ॥
येषु ज्ञानपरी देवि । मम लोके महीयते ॥
अथात्र सुचते प्राणान् मम कर्मपरायणम् ॥
न जायते स मर्त्येऽपि जायते च चतुर्भुज ॥
अविमुक्ते नर ज्ञातो मुक्तिं प्राप्नोत्यसशयम् ।
तथात्र सुचते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ।
विश्रान्तिव्रजकं नाम तीर्थं ज्येष्ठोत्पलव्रतम् ॥
यस्मिन् ज्ञातो नरो देवि । मम लोके महीयते ॥
ज्येष्ठोत्पलं यत् ज्ञानं ज्येष्ठोत्पलं यत् फलम् ।
तत् फलं लभते देवि । दृष्ट्वा दिवं गतममम् ॥

मथुरा

न च यज्ञैर्न तपसा न ध्यानैर्न च सधमे ।
तत् फलं लभते देवि । ज्ञातो विश्रान्तिव्रजके ॥
कालत्रयन्तु वसुधे । यः पश्यति गतश्रमम् ।
ज्ञात्वा प्रदक्षिणे दे तु विष्णुलोकं स गच्छति ॥
अस्ति चान्यत्र परं गुह्यं सर्वसंसारमोक्षणम् ॥
यस्मिन् ज्ञातो नरो देवि । मम लोके महीयते ॥
प्रयागं नाम तीर्थन्तु देवानामपि दुर्लभम् ।
तस्मिन् ज्ञातो नरो देवि । अविद्योमफलं लभेत ॥
इन्द्रलोकं समासाद्य नरो वै तत्र भोदत ।
अथात्र सुचते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥
तथा कनखलं तीर्थं नाम गुह्यं परं मम ।
ज्ञानमात्रेण तत्रापि नाकष्टे स भोदते ॥
अस्ति क्षेत्रं परं गुह्यं तिरुङ्गलं नाम नामतः ।
तस्मिन् ज्ञातो नरो देवि । मम लोके महीयते ॥
अस्मिन्तीर्थे पुराणस्य तत्पुण्यं वसुध्वरे ॥
पाञ्चालविषये देवि । काम्पिल्यश्च पुरोक्तमम् ॥
धनधान्यसमायुक्तं ब्रह्मदत्तेन पालितम् ।
तस्मिन् वसत देवि । तिरुङ्गलो नाम नामतः ॥
तस्मिन् वसतस्तस्य नापितस्य पुरोक्तमे ।
कालेन महता तस्य कुटुम्बं दयमागत ॥
स्त्रीषु कुटुम्बे तु तदा सुदृशं दुःखपीडित ।
सर्वसङ्गपरित्यागी यो गच्छन् मथुरापुरौम् ।
ब्राह्मणावसथे सोऽपि वसमानो वसुध्वरे । ॥
तत्र कर्मशतं कृत्वा ज्ञात्वा यमुनां नदीम् ।
तत्र दानं कुरुते निजकालं हृदयतः ॥
ततः कालेन महता पञ्चत्वं सप्तपागत ।
तस्य तीर्थप्रभावेण ज्ञातोऽपि ब्राह्मणोत्तम ॥
तस्मिन् वरारोहे देवि । ब्राह्मणो योगिनां वर ।
जातिस्मरौ महाप्राप्नोति विष्णुभक्तो वसुध्वरे ॥
तस्य तीर्थप्रभावेण प्राप्ता मुक्तिः सुदुर्लभा ॥
तत् परं सूर्यतीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
वेरोचनेन बलिना सूर्यस्वाराधितं पुरा ॥
अष्टराज्येन बलिना धनकामेन वै पुरा ।
कर्त्तुं वाहुर्गिराहारस्तनवायुत्तमं तपः ॥
सायं सवत्सरं देवि । तत् काममवाप्नुयात् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् दुर्मणिं प्रथभाकृत ॥
किं कारणं वरे । ब्रूहि तपस्यसि सुदृशतपः ॥

बलिदवाच ।

“अष्टराज्योऽस्मि देवेश । पाताले निवसान्धम् ।
विपत्तिनापि विहीनस्य कुटुम्बभरणं कृत ॥
सङ्कटात्तस्य वै सूर्यो हृदो चिन्तामणिं ततः ।
चिन्तामणिं समासाद्य प्राणात्ममग्नतदा ॥
तस्मिन्तीर्थे नर ज्ञात्वा सर्वपापे प्रसूयते ।
तत्रापि सुचते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥
आदिच्छेद्वि सङ्कान्तौ यज्ञे चन्द्रसूर्ययोः ।
तस्मिन् ज्ञातो नरो देवि । राजसूर्यफलं लभेन ॥
यत्र भुवेन सन्तानं रक्ष्यता परमं तपः ।
अत्र वै ज्ञानमन्त्रेण भुवलोके महीयते ॥
तत्रापि सुचते प्राणान् मम लोके महीयते ॥
भुवतीर्थं च वसुधे यः आह्वय कुरुते नर ।
पितृ स्मरणं सर्वान् पित्रपक्षे विधीयत ॥
दक्षिणे भुवतीर्थेऽपि तीर्थारणं प्रकीर्तितम् ॥

मदः

तस्मिन् ज्ञातो नरो देवि । मम लोके महीयते ।
तत्रापि सृष्टे प्राणान्मम लोके स गच्छति ॥
तद्विधे महीयते । अवितीथ पर मम ।
तत्र ज्ञातो नरो देवि । अवितीथ पर मम ।
अथात्र मृष्टे प्राणान्मम लोके महीयते ।
अवितीथ महीयते मोक्षतीर्थ पर मम ॥
ज्ञानमात्रेण वसुधै । मोक्ष प्राप्नोति मानव ।
तत्रापि सृष्टे प्राणान् मम लोके महीयते ॥
तत्रैव कोटितीथ हि तीथानामपि दलभम् ।
तत्र ज्ञानेन दानेन मम लोके महीयते ॥
कोटितीर्थे नर ज्ञान सन्तप्य पित्रदेवता ।
तारिता पितरस्तेन तथैव प्रपितामहा ।
कोटितीर्थे नर ज्ञातो अक्षलोक महीयते ।
तत्रैव वायुनीथसु पिपुणामपि दुर्लभम् ॥
पिच्छ दद्यात् वसुधै । पित्रलोक स गच्छति ।
गयापिच्छप्रदानेन यत फल लभते नर ॥
तत फल लभते देवि । श्वेदे दानास्य सश्रय ।
द्वादशैतानि तीथानि देवानां दुर्लभाणि च ॥
ज्ञान दान अपो होम सहस्रगुणित भवेन ।
एषां स्मरणमात्रेण सर्वपापे प्रसृज्यते ॥
श्रुत्वा तीर्थस्य साक्षात् सर्वान् कामानवा
प्नुयात् ॥”
इत्यादि वराहपुराणे मथुरातीर्थप्रभाव ॥३॥
इत प्रष्टति सप्तविंशत्यायेषु मथुरामाहात्म्य
ज्ञेयम् ॥
मथुरेश, पु, (मथुराया ईश ।) श्रीकृष्ण । इति
शब्दरत्नावली ॥
मथुरा, स्त्री, (मथ + बाहुलकात् ऊर टाप् ।)
मथुरा । इति द्विरूपकोष ॥
मद इ ड खप्ने । जाघे । मदे । मोदे । स्तुतौ ।
गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा - व्यात्म -
खप्ने जाघे मद मोदे अक स्तुतौ गतौ च
सक सेट ।) मन्वते । इ मन्वते जन अपिति
जडो भवति माद्यति मोदते स्तौति गच्छति
वा इत्यर्थः । इति दुर्गादास ॥
मद ई भय इर नि हर्षे । इति कविकल्पद्रुम ॥
दिवा पर अक सेट ।) ई नि मनोऽस्ति ।
भ य माद्यति । इर अमदत अमादीत ।
अस्मात् पुषादिवात् निव ड इत्यर्थः । इति
दुर्गादास ॥
मद, क ड ह्रस्वयोगे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(पुषा व्यात्म सक सेट ।) क ड मनो मा-
द्यते यस्य शास्त्राभ्यासरसायनात् । इति दुर्गा-
दास ॥
मद भ गन्धे । स्नेपने । इति कविकल्पद्रुम ॥
(भा - पर अक सेट ।) गन्धोऽङ्कारः ।
स्नेपन दैवम् । म मद्यति नीय सम्पत्ति ।
मन्वति शब्द भूर । इति दुर्गादास ॥
मद, पु, (मद्यतीति । मद + अच् ।) इति
गच्छत्यलम् । (यथा, भारवौ । २ । १८ ।
“मदवित्तुस्तेभमाधिप
अदिनिर्वर्तकते खर्च इते ।”)

मदः

ततपर्याय । दानम् २ ॥ (मद्यते इति । मद +
“मदोऽनुपसर्गो” ॥ ३ । ३ । ६७ । इति अप ।)
हर्षे । (यथा अन्विदे । १ । ४ । २ ।
“उप न सवनागहि सोमपा पिव गोदा इमेवतो
मद ॥” “मदो हव ।” इति तद्भाष्येसायन ।)
ततपर्याय । आमोद २ । इत्यमर । ३ ।
२ । १२ । रेत । कस्तरौ । (पण्यायो यथा —
“वृगनाभिमगमदो मद कस्तूरिकाकृज ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
रोगविशेष । उन्मादस्य प्रथमावस्थाया यथा,
“स चाप्रवृत्तस्तस्यो मदसत्ता विभर्ति च ।”
इति माधवकृतविविचिख्ये उन्मादाधिकारे ॥
विशेषोऽस्य यथा —
यदा तु रक्तवाहीनि रससञ्चावहानि च ।
एवमक एवमकसमस्ता वा सीतां वि कुपिता मत्ता ॥
मलिनान्द्वारप्रौलस्य रजोमोहादृतात्मन ।
प्रतिहृत्वावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥
मदस्यैवायसन्वासास्त्रो विद्याद्विषयस्य ।
यथोत्तर बलाधिक्य हेतुनिद्रोपशान्तिषु ॥
दुर्लभश्चेतस ज्ञान यदा वायु प्रपद्यते ।
मनो विचोभयन् जन्तो सज्जां समोहयेतदा ॥
पित्तमेव कफश्चैव मनो विचोभयन् दृष्ट्याम् ।
सज्जां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥
स्वप्नागस्तद्वृताभाषणलक्षितचेष्टितम् ।
विद्याज्ञातमदाविट कृच्छ्रश्चावस्थान्तितम् ॥
सक्रोधपरवाभाव सप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यान् पित्तमदाविट रक्तपीतासिताकृतम् ॥
खल्यसम्बन्धवचन तन्त्रालस्यसमन्वितम् ।
विद्यात् काममदाविट पाक्षु प्रधानतत्परम् ॥
सन्नाख्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।
आयन्ते शान्ति त्वाशु मदो मद्यमराकृति ॥
यच्च मद्यमद प्रोक्तो विषणो रौधिरश्च य ।
सर्वं यते मदावर्ते वातपित्तकफाश्रयात् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तुर्भिर्ध्याये ॥)
गन्धे । इति मेदिनी । दे, १२ । (यथा
भारवौ । २ । ४८ ।
“मदमानसमुत्तुत इप
न विशुद्धे नियमेन मृदता ॥”)
मद्यम् । ज्येष्ठा । मद्यतेति यावत् । इति हेम
चन्द्र । २ । २९६ । (यथा, भवौ । ७ । ४७ ।
“मगयाचो दिवास्त्र परित्वाद स्त्रियो मद ।”
“तौर्थात्रिक दृष्ट्यान्वा च कामजो दृष्टको गय ॥”)
मद । कल्यायवस्तु । इति धरणि ॥ ३ ॥
मदलक्षणं यथा —
“अह महात्मा धनवान् मनुज्य कोऽस्ति भूतये ।
इति यन्मायति चित्त मद प्रोक्त स कोविदे ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगचारे १६ अध्याय ॥
तस्य उक्तमित्यथा ।
“वृद्धेर्मांज समभवदहङ्कारादभूत्तद ।”
इति मातृख्ये ३ अध्याय ॥
(दानविधे । यथा, हरिवंशे । ३ । ८६ ।
“आसितोमा सुकेशी च शठश्च वक्तो मद ॥”

मदनः

मदकट पु (मद कटति प्रकटयतीति । कट +
अच् ।) वख । घाड इति भाषा ॥ यथा ।
इडचरो इटवरी गोपनि वखो वृषो मन्कटो
हज । इति जमचन्द्र । ४ । ३०५ ॥
मदकल पु, (मदेन कलोऽयत्तमधुरध्वानयस्य ।)
मत्तहस्ती । तत्पर्याय । मदोळट २ । इत्य
मर । २ । ८ । ३५ ॥ अयत्तप्रलापी । इति
शब्दरत्नावली ॥ मदायत्तवापिनि जि । इति
मेदिनी । खे १५६ ॥ (यथा, उत्तरचरिते २ अङ्के ।
“मदकलमयूरकण्ठविभिरवकीर्णानि ।”)
मदगन्ध, पु, (मदस्य दानस्यैव गन्धोऽस्य ।)
सप्तच्छदश्च । इति राजनिर्घण्ट । (विवरणस्तु
सप्तच्छदशब्दे ज्ञेयम् ।)
मदगन्धा, स्त्री (मद मादन गन्धोऽस्या ।)
मादरा । अतसौ । इति राजनिर्घण्ट ॥
मदनी, स्त्री, (मद सत्तां हन्तीति । मन् + हन
टक डीप् ।) पूतिका । इति णटायधर ॥
मदन, पु, (मद्यतीति । मद + णिच् ल्यु ।)
कामदव । इत्यमर । १ । १ । २६ ॥
तस्य नाम्ना युतपत्तिर्यथा । ऋषय ऊचु ।
“यस्मात् प्रमथ्य चेतस्व जातोऽस्माक तथा विधे ।
तस्मान्मन्मथनाम्ना त्व लोके गयो भविष्यसि ॥
जगतस्तु कामरूपस्य त्वतसमो न हि विद्यत ।
अतस्व कामनाम्नापि ख्यातो भव मनीभ्रव ॥
मदनाम्नदनाख्यश्च शम्भोऽपात सदर्पक ।
तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके ख्यातो भविष्यसि ॥”
इति कालिकापुराणे २ अध्याय ॥
अक्षयस्तस्योतपत्तियथा —
“प्रकटमानस पुत्र कन्येकाश्च ससज्ज च ।
हृदस्य कामिन पुत्र कामदवी बभूव च ॥
कन्या षोडशवर्षीया रत्नभूषणभूषिता ।
उवाच पुत्र स विधि सुदीप्त पुरत स्थितम् ॥
दुर्निवाय्य मल्लकांश स्वाभाराम मनाहरम् ॥
अक्षोवाच ।
स्त्रीपुंसो क्रीडनायाय सुदा त्वच्च विनिर्मित ।
हृदि योगेन सर्व्ववामाधिकान् करिष्यामि ॥
सम्भोजन सप्तद्वेगवीण क्षान्तिताकारयम् ।
उन्मात्तवीण क्वलन शान्धेयतनहारकम् ॥
प्रयत्नेताम्नया दत्ताम् सर्व्वान् सम्भोजन कुच ।
दुर्निवार्यो मम वराङ्गव वत्स । भवेत्तु च ॥
वाग्यान्धस्त्रैवसुक्ता च प्रकटश्च जगद्विधि ।
हृष्टा वाच दुहितरं वर दातुं समुद्यत ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्याय ॥
(योगाचार्यरूप शिवस्यावतारविशेष ।
यथा शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १ ।
१—२ ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
“युगावर्त्तेषु सर्वेषु योगाचार्यैश्चैव नु ।
अवताराणि सर्वस्य शिष्याश्च भगवन् । वद ॥”
उपसन्नुवाच च ।
“श्वेत स्तारो मदन सुवीर कक यश्च च ॥”
महादेव । मद्यति भक्तानां मन इति

मदना

“वन्दे मदनगोपाल केशोराकारमदभुतम् ।
यमाहुर्गोवन्दे कौमलमदनमोहनम् ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे ६ अध्याय ॥
मदनशलाका स्त्री, (मदनोद्दीपिका शलाकेव ।
अस्या कामोद्दीपकत्वान्तात्त्विकम् ।) कामो
द्दीपकौनधम् । सारिकापक्षी । इति मेदिनी ।
के, २३५ । कोकिला । इति शब्दरत्ना
वली ॥
मदनसारिका, स्त्री, (मदनोद्दीपनाय सारिका ।)
पक्षिमेव । साक्षिक इति भाषा ॥ तत्पण्याय ।
शलाका २ सारिका ३ चित्रलोचना ४
कुण्डी ५ । इति छटाधर ॥
मदना स्त्री, (मदयति मत्ततां जनयतीति ।
मद + धिच् + क्तु । यङा माद्यति अनया ।
मद + क्तुट । स्त्रियां टाप् ।) सुरा । इति
हेमचन्द्र । ३ । ५६७ ॥
मन्नाकुश, पु, (मदनस्य कामस्य अकुश इव ।)
लिङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ नखम् । इति
कामाकुशशब्ददर्शनात् । यथा,—
“कामाकुशशुभ्रितकामिमत्तङ्गलेन ॥”
इति श्रुतबोधे कालिदास ॥
मदनायक, पु (मदन उन्मादक अयं शिरोभागे
यस्य ।) कोद्रव । इति राजनिघण्टु ॥ (वि
रणस्य कोद्रवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मदनायुध पु (मदनस्यायुध ।) भगम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
मन्नायुध पु, (मदनस्यायुधौवन इव समा
सान्तोऽयं । निपातनात् साधु ।) कामवहक
त्वात्तात्त्विकम् । कामरुद्धिच्युप । इति राज-
निघण्टु ॥
मदनालय, पु, (आलीयतेऽस्मिन्निति आ +
ली + अधिक्तरणे अच् । मदनस्यालय ।)
वह्नीसमाच । भगम् । मदनपण्यायकशब्देनार-
गृहपण्यायकशब्देन भगस्योक्तत्वात् । यथा,—
“स्वपुष्पैराकीर्णं कुसुममधुमो मन्दिरमहो
पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपति भक्तस्तव
मधुम् ॥”
इति कपूरस्तव ॥
जम्बलमावधिसप्तमस्थानम् । तन्तु जायास्थानम् ।
यथा —
“स्रष्टुमानुमानं क्रियतुवन्दगस्त्रीकुलीरान्तयुक्ते
दिवङ्गान्द्रयतिथिशरान् समविशान् विशान् ।
अशान्तान् वदति यवनचान्धतुङ्गान् सतुङ्गान्
तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनी-
चान् ॥”
इति दोषिकाया मदनभवनशब्ददर्शनात् ॥
मन्नावस्था स्त्री, (मन्नावस्था ।) कामा
वस्था । सा तु उद्देश्यरूपा । विरह इति
यान् । यथा । तत् प्रविशति मदनावस्थो
राजा निश्चयः ।
‘आन तपसा वीर्यं वा बाजा परवतीति मे
विदितम् ।

मदयि

न च निष्वादिव सखिल निर्वर्तते मे ततो हृद
यम् ॥”
इत्यभिज्ञानशाकुन्तले ३ अङ्क ॥ मदनावस्था
इति रात्रौऽत्र उद्देश्यरूपा पञ्चमी कामा
वस्था । यदाह भरत । उद्देश्य पञ्चम प्रोक्त
इति । सचिन्तमिति केनोपायेन मम शङ्का
न्तलाभाभो भविष्यति । इति तट्टीका ॥
मदनी, स्त्री, (माद्यति अनया इति । मद +
करणे क्तुट । स्त्रियां ङीप् ।) सुरा । इति
हारावली ॥ कक्षूरी । अतिमुक्तक । इति
राजनिघण्टु ॥
मदनेच्छाफल, पु, (मदनेच्छां फलति जनय
तीति अच् ।) वृद्धरसाल । इति राज
निर्वण्ट ॥
मदनोत्सव, पु, (मदनाय उत्सव ।) उत्सव-
विशेष । होलाका इति ख्याता । तत्पण्याय ।
सुवस्मन्तक २ । इति हारावली ॥
मदनोत्सवा, स्त्री, (मदनाय उत्सवो यस्या ।)
खगवेष्ट्या । इति शब्दरत्नावली ॥
मदप्रयोग पु, (मदस्य प्रयोग ।) करिणां मद्यो
जम् । तत्पण्याय । यस्कारमृत् । इति त्रिकाण्ड
शेष ॥
मदभङ्गिनी स्त्री, (मद उन्मत्ततां भनक्ति दूरी
करोतीति । मद + भञ्ज + “नन्दिग्रहिपचा
दिभ्यो ल्युगिन्त्यच् ।” ३ । १ । १३४ । इति
यिनि । स्त्रियां ङीप् ।) श्रवणली । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादयोऽस्या श्रवणली
शब्दे ज्ञातव्या ॥)
मदयन्तिका, स्त्री, (मदयन्ती + तत् कन् ठाप् ।
पूर्व्यं इत्यच् ।) मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
“निष्पन्नालक निकटुका सुरसा मदयन्तिका ।
वायस्वारगवधानाश्च तुलां कुर्व्यात् पृथक्
पृथक् ॥”)
मदयन्ती, स्त्री (मद + कृच् + ङीप् ।) वर-
मल्लिका । इति रत्नभाषा । काठमल्लिका
इति भाषा ॥ मल्लिका । इति राजनिघण्टु ॥
(तथाचास्या पर्यायो यथा,—
“मल्लिका मदयन्ती च शीतभौवश्च भूपदी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“मदयन्तकृष्ण कायस्तद्वत् समुद्रकर्कर ।”
इति च वैद्यकचक्रपाणिनयदे रक्तपिप्पलीकारे ॥)
मदयिन्, स्त्री, (मदयतीति । मद + धिच् ।
“स्तनिहृदिपुष्पिगदिसिद्धिर्गोरीरिहृत् ॥” उक्ता-
३ । २६ । इति मदि + इजुच् । “अवा-
मन्तास्त्रायेतन्विशुद्ध ॥” ६ । ४ । ५५ । इति
शिरयादेश ।) मयम् । इति मेदिनी । ने, २०२ ॥
मदयिन्, पु, (मदयतीति । मद + धिच् ।
“स्तनीति ॥” उक्ता-० । २ । २६ । इति इजुच् ।
शिरयादेशश्च ।) कामदेव । शौचिक । इति
शब्दरत्नावली । मद्युक्त । इति मेदिनी । ने,
२०२ । मेघ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मदात्य

मदविचित्र पु, (मदेन विचित्रचञ्चितमना ।)
मत्तहृत्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मदशक, पु, (मदकर शकोऽस्य ।) उपोदकी ।
इति राजनिघण्टु ॥
मदसार, पु, (मद सारयति दूरीकरोति । इति
मद + सार + धिच् + क्तुट ।) तुल्यवृत् । इति
राजनिघण्टु ॥
मदहृत्तिनी, स्त्री, (मदेन हृत्तिनीव ।) मन्हा-
करज्ज । इति राजनिघण्टु ॥
मदहेतु, पु, (मदस्य हेतु कारयम् ।) घातकी ।
इति वैद्यकम् । मत्तताकारणश्च । (मदरोगस्य
हेतु यथा —
“यदा तु रक्तवाहीनि रसवन्नावहानि च ।
पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता
मता ॥
मलिनाहारश्रीणस्य रणीमोहावतात्मन ।
प्रतिहृत्तावतिहन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥
मदहृत्ताय सन्वासास्तेषां विद्याद्विषश्च ।
यथोत्तर वलाधिक्य हेतुलिङ्गोपशान्तिश्च ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥)
मदस्थल, स्त्री, (मदस्य स्थलम् ।) मदस्थानम् ।
यथा, शब्दरत्नावली ।
“अवदश सुरापानं शुष्कापान मदस्थलम् ॥”
मदस्थान, स्त्री, (मदस्य स्थानम् ।) मद्यपानस्थानम् ।
तत्पण्याय । शुष्कापानम् । इत्यमर । २ । १० । ४९ ।
मदाट्ट पु (मदेन मदनजनकरसेन ताड्यते
ख्यातेन आट्ट युक्त ।) तालवृक्ष । इति
राजनिघण्टु ॥ (गुणादिविदितरस्य ताल
शब्दे ज्ञातव्या ॥) मद्युक्ते, नि ॥
मदाट्टा, स्त्री, (मदेन आट्टा ।) कोहितकिल्हटी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मदातङ्क, पु, (मदननित आतङ्क, रोग ।)
मदातयरोग । इति राजनिघण्टु ॥
मदात्यय पु, (मदेन आत्ययो नाशोऽनुसृताच ।)
मद्यपानादिवन्दरोगविशेष । तत्पण्याय ।
मदातङ्क २ पानात्यय ३ मदाधि ४ मद्य ५ ।
इति राजनिघण्टु ॥ अयं मदात्ययादीनां
निदानाभ्याह ।
“विषस्य ये गुणा दृष्टा सन्निपातप्रकोपना ।
त एव मद्यो दध्यन्ते विधे तु वलवचरा ।
तस्मादविधिपीतेन तथा मांसाधिक्येन च ।
युक्तेन चाहितैरभैरकाशे खितितेन च ।
मद्येन खलु जायन्ते मदात्ययसुखा मदा ॥”
अविधिप्रयुक्त मद्य विकारान्तरमप्युत्तरादयस्यौ
त्याह ।
“निभक्तमेकान्तत एव मद्य
विषयमात्रं मद्येयं निवृत्तम् ।
उन्मादयेत् कष्टतमान् विकारान्-
हृत्पादधेयापि शरीरमिदम् ॥
एकान्ततो नैरन्तर्येण विकारान् मदात्ययादीन् ।
शरीरस्य मद्यं नाशम् ॥ ३ ॥ मदात्ययादीनां
हेतुकारणमभ्याह ।

मदात्य

“क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन
शोकाभितमेन वृत्तितेन ।
आयामभाराच्चपरिचितेन
वेगावरोधाभिहितेन चापि ॥
अत्यन्तकृत्वावततोदरेण
साजीवसुक्तेन तथाबलेन ।
उष्णामितमेन च सेयमान
करोति मद्य विविधान् विकारान् ॥”
तानेव विकारान् विवृणोति ।
“पानात्यय परमम् पानाजीवमथापि वा ॥”
पानविकारान् विवृणोति ।
“पानविभ्रमस्य च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥”
तत्र मदात्ययस्य सामान्य लक्षणमाह ।
“शरीरदुःखं वलवत प्रमोहो हृदयथथा ।
अरुचिं प्रतप्तं हृष्टां चरः प्रीतोऽप्यलक्ष्यः ॥
शिरःपान्नास्त्रिखन्वीनां वेदना विचिन्ते यथा ।
जायतेऽतिवलातं जृम्भा स्फुरणं वेपथुः श्रमः ॥
उरोविषमं कासश्च श्वासो हिक्रा प्रजागरः ।
शरीरकम्पः कर्णास्त्रिमुखरोगाश्चिकण्डः ॥
हृदि विड्भेदादुत्पन्नो वातपित्तकफात्मकः ।
अमः प्रलापो रूपाणामसताश्चैव दृशनम् ॥
हृन्मस्त्रजतापणपाशुभिश्चावपूरितम् ।
प्रध्वस्य विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः समन्वये ॥
आकुलानामग्रस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्ययस्य रूपाणि सर्वान्येतेषां लक्षणं
येत ॥”
अथ मदात्ययस्य वातिकस्य निदानमाह ।
“क्षीणोक्तमयभाराच्चकर्मभिर्योऽतिक्रियते ।
रूचाक्षयप्रमिताशी च यः पिबत्यतिमात्रमा ॥
रूचं परिणतं मद्यं निशि निद्रां निहन्ति च ।
करोति तस्य तन्मूर्ध्नि वातप्रायः मदात्ययम् ॥”
तत्र मद्यम् ॥ ॥ अथ तस्य लक्षणमाह ।
“हिक्रान्तां शिरःकम्पपाशुज्ज्वलप्रजागरे ।
विद्याङ्गप्रलापस्य वातप्रायः मदात्ययम् ॥”
अथ पित्तकस्य निदानमाह ।
“तौक्ष्णीया मलमन्त्रश्च योऽतिमात्रं निधिवते ।
अन्धोऽप्यतीक्ष्णभोजी च क्षीयनोऽभ्यातपप्रियः ।
तस्योपजायते तौत्रं पित्तप्रायो मदात्ययः ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“हृष्टादाहज्वरखेदमोहातीसारविभ्रमे ।
विद्याङ्गरितवर्णस्य पित्तप्रायः मदात्ययम् ॥”
अथ शैथिल्यस्य मद्यस्य निदानमाह ।
“मधुराक्षिगुल्फाशी यः पिबत्यतिमात्रमा ॥
अथायामदिवास्त्रप्रश्याशनसुखे रतः ।
मदात्ययः कफप्रायः स नरो जभते भुवम् ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“हृष्टोऽप्यतीक्ष्णभोजी च क्षीयनोऽभ्यातपप्रियः ।
विद्याङ्गोऽप्यतीक्ष्णभोजी च क्षीयनोऽभ्यातपप्रियः ॥”
अथ वातपित्तकस्य मदात्ययस्य निदानं
लक्षणमाह ।
“निदोषहेतुभिः सर्वैः सर्वैर्लक्षणैर्मदात्ययः ॥”
अथ परममदाहः ।

मदात्य

“क्षीणोक्तमयभाराच्चकर्मभिर्योऽतिक्रियते ।
रूचाक्षयप्रमिताशी च यः पिबत्यतिमात्रमा ॥
रूचं परिणतं मद्यं निशि निद्रां निहन्ति च ।
करोति तस्य तन्मूर्ध्नि वातप्रायः मदात्ययम् ॥”
तत्र मद्यम् ॥ ॥ अथ तस्य लक्षणमाह ।
“हिक्रान्तां शिरःकम्पपाशुज्ज्वलप्रजागरे ।
विद्याङ्गप्रलापस्य वातप्रायः मदात्ययम् ॥”
अथ पित्तकस्य निदानमाह ।
“तौक्ष्णीया मलमन्त्रश्च योऽतिमात्रं निधिवते ।
अन्धोऽप्यतीक्ष्णभोजी च क्षीयनोऽभ्यातपप्रियः ।
तस्योपजायते तौत्रं पित्तप्रायो मदात्ययः ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“हृष्टादाहज्वरखेदमोहातीसारविभ्रमे ।
विद्याङ्गरितवर्णस्य पित्तप्रायः मदात्ययम् ॥”
अथ शैथिल्यस्य मद्यस्य निदानमाह ।
“मधुराक्षिगुल्फाशी यः पिबत्यतिमात्रमा ॥
अथायामदिवास्त्रप्रश्याशनसुखे रतः ।
मदात्ययः कफप्रायः स नरो जभते भुवम् ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“हृष्टोऽप्यतीक्ष्णभोजी च क्षीयनोऽभ्यातपप्रियः ।
विद्याङ्गोऽप्यतीक्ष्णभोजी च क्षीयनोऽभ्यातपप्रियः ॥”
अथ वातपित्तकस्य मदात्ययस्य निदानं
लक्षणमाह ।
“निदोषहेतुभिः सर्वैः सर्वैर्लक्षणैर्मदात्ययः ॥”
अथ परममदाहः ।

मदात्य

अशान्तिं कपिप्लवनेनान् जावानसितपुच्छकान् ।
मधुराक्षान् प्रयुञ्जीत भोजने शालिषटिकान् ॥
पटोलयूषमिश्रं वा ह्यागलं कल्पयेन्नसम् ।
सतीजं सुजमिश्रं वा दाडिमामलकान्वितम् ॥
त्राक्षामलकखण्डं रपकृष्णकरसेन च ।
कल्पयेत् तपणान् यूषान् रसांश्च विविधान्
कान् ॥
श्रीतानि चान्नपानानि श्रीतश्रयासनानि च ।
श्रीतवातजलस्य श्रीतान्युपवनानि च ॥
क्षौमपद्मोत्पलानां च मण्डोनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकश्रीतानां च श्रीतान्नाशुश्रीतानां ।
रूक्षतपणस्युक्तं यवान्नीयोषस्युतम् ।
यवगोधूमकं चान्नं रूक्षयूषं भोजयेत् ॥
कुलत्यानां च शुष्काणां चूलकानां रसेन वा ।
प्रभूतकटुस्युक्तं यावानं वा प्रदापयेत् ॥
ह्यागमांसरसं रूक्षमन्त्रं वा जाङ्गलं रसम् ।
योषयूषं मनागन्धं पिबेत् कफमदात्यये ॥
स्यात्यामयं कपाळे वा भृष्टं कृत्वा तु नीरसम् ।
कटुमन्त्रं वा मांसं खादेत् कफमदात्यये ॥
पाचकद्रव्ययुक्तं मद्येनोक्षेखनं मतम् ।
मदात्यये कफोद्धते लङ्घनं यथावत् ॥
यदि कम्पं निहृष्टं वातपित्तकफान् प्रति ।
सर्वेषु सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सके ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
गरुडपुराणोक्तमदात्ययनिदानादिकं तत्रैव
१६ अध्याये द्रष्टव्यम् । (तथाचास्य सकारणं
लक्षणचिकित्सादिकं यथा,—
“ह्यागमांसरसं भोजयेत् विद्योगानं
संयं न शिथिलमनुजे कथितं सुनीजे ।
हृष्टा वमिः श्वसनमोहदाहहृष्टा
सजायतेऽतिसरणां विकलेऽन्यथम् ॥
ये निलसिवादादुष्टा मदात्ययं मनुजा भृष्टम् ।
विषमाहारसङ्गशी सुरा मोहनकारिणी ॥
यथा विषं प्राणहरं विद्योगाद्
योगेन तन्नाशयन्तं वदन्ति ।
तथा सुरा योगयुता हित्वा स्या
द्योगतश्चारभतेऽतिकटुम् ॥
सुधासुरे ह्यागमांसे सुरा वा भोजनं विना ।
न च क्षीयेर्विना भक्ता विनाहारातिपानकम् ॥
अत्यशनेऽप्यतीक्ष्णं सुरा प्रीता रणाकरी ।
यस्य प्रलपनस्यापि न च वातमदात्ययः ।
दाहमूर्च्छातिसारश्च ज्वरः पित्तमदात्ययः ॥
हृष्टोऽप्यतीक्ष्णभोजी च क्षीयनोऽभ्यातपप्रियः ।
श्रीतता च प्रतिश्यायः कफजे च मदात्ययः ।
क्षिप्तं होविष्ठं समतां क्षिप्तं होविष्ठं वासुपक्रमः ।
स विदोषसमुद्भूतो मद्यमूर्च्छां भिषग्वरः ॥
वमनं च प्रश्लाघं निद्रासंवेगं पुनः ।
ज्ञानं हितं पयः पानं भोजनं सगुहं दधि ॥
मस्तुखं सखन्तं नृत्तिका दाडिमाम्लिका ।
आमला च परुषं च लोहो हन्ति मदात्ययम् ॥
त्राक्षामलकखण्डं रपकृष्णकरसेन वा ।
कल्पयेत् पयसा तप्तं पानं सर्वमदात्यये ॥

मदिरा

पथा कायेन सञ्चल्य पयं पानं मदात्तये ।”
इति मदात्तयचिकित्सा ॥
अथ पूगीपलमन्त्रात्तयचिकित्सादभ्यते ।
‘पूगीपलमन्त्रे कम्पो मोहो मृच्छा क्लमस्तम ।
प्रखेदो विधुरत्वञ्च लालासावञ्च कायते ॥
अमकमपरोतत्वं विज्ञेयं पूगमृच्छिते ।
मानवो लक्षणेरेभिर्ज्ञेयं पूगमृच्छिते ॥
तस्य शीतं जलं पीतं वस्तिवातहितं भवेत् ।
शकराभक्ष्ये देया सुखा वा शकरान्विता ॥
कोष्ठवाया भवेन्मृच्छा देयं क्षीरं सुशीतलम् ।
धृत्वरकमदे देयं शर्करावहितं दधि ॥
फलिवी करवीरञ्च मोहिनी मद्यल्लिका ।
अन्येषामपि कन्दानां वमनञ्चाशु कारयेत् ॥
पाययेत् शकराञ्च क्षीरं वा दधि शकराम् ।”
इति श्रीमहर्ष्याचार्यभाषिते हारीशोत्तरे ढ्ढतीय
स्थाने मदात्तयचिकित्साग्राम सप्तदशोऽध्यायः ॥
मदान्नात् पु (मदाय मत्ततोदिकाय आन्नायने
वाद्यते स्मृतिः । आ + न्ना + कम्प्रणि क्त ।)
गजज्जा । इति हारावली । २४ । ज्ञातीर
उपरिरे ङङ्गा इति भाषा ॥
मदात्त, पु, (मदी दानवारि अन्तरमिवास्या
च्छादकत्वात् ।) मत्तहस्ती । इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥
मदार, पु, (माद्यति मत्तो भवतीति । मद् +
“अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ।” उणा । ३ ।
१३४ । इति आरन् ।) हस्ती । धर्त्त । इति
विभ् । शूकर । कासुक्त । गन्धमेद । मत्त
हस्ती । धृपमेद । इत्युणादिकोषः ॥
मदात्त, पु, (मदात्त मदन्य अर्म्म नेत्ररोग
विशेष ददातीति । दा + क्त ।) फलकमत्तयः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मदालापी, [पु] पु, (मदेन मत्ततया आलप्यतीति । आ
+ लप + णिनि ।) कौकिल । इति शब्दमाला ॥
मदाङ्ग, पु, (मदी ग्गमद आङ्गाख्या यश्च ।
हृश्च ।) कस्तूरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(कस्तूरीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्) ॥
मदिर, पु (मद् + किरच् ।) रक्तखदिरः ।
इति शब्दचन्द्रिका । मद्करे, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ५ । ११ । ११ ।
“य इ ब्रह्मन् आशुभिः पिबन्तो मदिरं मधु ।”
“मदिरं मद्करं मधु ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।
मदिरा, स्त्री (माद्यतीति । मद् + किरच् ।
अनादित्वात् टाप् ।) मत्तखल्लनः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, प्राकृतके । ३ । ५ ।
“यदि मदिरायतनयनं
तामघिकञ्च प्रहरतीति ।
माद्यन्नमेति । मद् + “इति मदीति । उणा ।
१ । ५२ । इति किरच् ।) मादकद्रव्यविशेषः ।
मद् इति भाषा । (यथा,—
“क्षिका न्यास प्रतिष्ठाप्य कासं वर्धयद्वाक्यौ ।
वन्ध्यानाञ्च विनश्येत् वातघ्नौ मदिरा हिता ॥”
इति चरके कृत्रस्थाने १७ अध्यायः ॥

मदिरा

यथाच शान्तिशतके । ४ । २४ ।
“प्रीता मोहमयीं प्रमोदमदिरासुखमभूत
जगतः ।”
तत्पर्यायः । सुरा २ इति प्रिया ३ ज्ञाता ४
परिच्युत ५ वरुणाभजा ६ गन्धोत्तमा ७
प्रसन्ना ८ इरा ९ कादम्बरी १ परिच्युता ११
कश्यप १२ मधु १३ । इत्यमरः । २ । १ । १४ ॥
मानिका १४ । इति शब्दरत्नावली । कपिशो १५
गन्धमादनौ १६ माधवी १७ कतोयम् १८ मद् १९
कापिशायनम् २० । इति जटाधरः । वाक्यौ २१
मत्ता २२ क्षीता २३ चपला २४ कामिनी २५
प्रिया २६ मद्गन्ता २७ माध्वीकम् २८ मधु २९
सन्धानम् ३० आसव ३१ अन्धता ३२ वीरा ३३
मेधावी ३४ मदीनी ३५ सुप्रतिभा ३६ मनोज्ञा ३७
विधाता ३८ मोदिनी ३९ हली ४० गुणा
रिष्टम् ४१ सरक ४२ मधूलिका ४३ मदीत
काटा ४४ महानन्दा ४५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीधु ४६ मेरेयम् ४७ वलवल्गवा ४८ । इति
भावप्रकाशः । कारयम् ४९ । तत्त्वम् ५० इति
कैवल्यतन्त्रम् । मदिरा ५१ परिच्युता ५२
कश्यपम् ५३ खादुरसा ५४ मुख्या ५५ हार-
हूरम् ५६ मादौकम् ५७ मदेया ५८ देवखटा
५९ कापिशम् ६० आख्या ६१ । इति हेम
चन्द्रः । ३ । ५६६ ॥ वा द्वादशावधा यथा,—
“माध्वीकं पानञ्च द्राव्यं खालूरं तासमेवम् ।
मेरेयं माक्षिकं टाङ्गं मधुकं नारिकेलजम् ।
सुखममविकारोत्थं मदानि द्वादशैव च ॥”
इति जटाधरः ॥
अस्या सामान्यगुणाः । सुमधुरास्त्वम् । कफ
मारुतनाशनत्वम् । जलत्वम् । पुष्टिकारत्वम् ।
हृद्यत्वम् । सारकत्वम् । मदावहत्वम् ॥ * ॥
धातुकीरसगुणाद्विज्ञाता मदिरा गौडी । तद्
गुणा यथा । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधुर
त्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तवृत्तिकारित्वम् ।
दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिहृत्तिकारित्वम् ॥
पुष्पद्रवादिमधुसारमयी मदिरा माध्वी । तद्
गुणा यथा । मधुरत्वम् । गाल्प्यत्वम् । पित्त
वातनाशित्वम् । पाण्डुकामजगुल्मार्शं प्रमेह-
शमनत्वम् ॥ * ॥ विविधधातुजाता मदिरा
पेष्टी । तद्गुणा यथा । कटुत्वम् । अम्लत्वम् ।
तीक्ष्णत्वम् । गौडीसमत्वम् । वातहरत्वम् ।
कफकरत्वम् । ईषत्पित्तकरत्वम् । मोहनत्वम् ।
तालादिरसविनासकता मदिरा सैन्ध्वी ज्ञाता
च । तद्गुणा यथा । शीतत्वम् । कमायत्वम् ।
अम्लत्वम् । पित्तहरत्वम् । वातदाहत्वम् ॥ * ॥
सर्वलक्षणद्रव्यनिर्वासकमदिरागुणाः । शीतक
त्वम् । गुरुत्वम् । मोहनत्वम् । वणदत्वम् ॥
हृद्यत्वम् । हृद्यासन्नापनाशकत्वम् ॥ * ॥ नाना
द्रव्यकदम्बकता मदिरा कादम्बरी । तद्गुणा
यथा । सुमधुरत्वम् । पित्तशमहरत्वम् । मद्
कारित्वम् ॥ * ॥ रेणुवमदिरागुणौ । शिशि
रत्वम् । मदीकटत्वम् ॥ * ॥ यवधान्वत

मदिरा

मदिरागुणौ । गुरुत्वम् । विष्टम्भदायकत्वञ्च ॥
शर्कराधातुकीतोयकृतमदिरागुणौ । शीतत्वञ्च ।
मनोहरत्वञ्च ॥ * ॥ शर्करामद्यगुणाः । दृष्य
त्वम् । दीपनत्वम् । मोहनत्वञ्च । इति नाना
मद्यगुणाः ॥ * ॥ ऋतुविशेषं पेयमदिरा यथा,
“गौडी तु शिशिरे पेया पेष्टी हिमन्मवपयो ।
शरदयोऽथ वसन्तसु माध्वी गन्ता न चान्यथा ॥
कादम्बरीशर्करादिमदा
सुशीतलं हृष्यकरं मदाग्रम ।
माध्वीसमं स्थानं ढगृहज्जातं
मदा सुशीतं गुरु तर्पणञ्च ॥
अन्यथा कुर्वते पानं मदा सन्नाप्रशोषणम् ।
अमदीयमन्त्रादिकारकं मृच्छन्मन्त्रं यतः ।
नवजीवमद्ययोगिणा ।
“मद्यं नव सर्वविकारहेतु
सर्वन्तु वातादिकानोद्यमाणि ।
जीर्णान्तु सन्त्य सकलामयस्र
वर्णप्रदं दृष्यकरञ्च दीपनम् ॥”
अन्यञ्च ।
“पर्युषितमल्पमेलनमम्लं वा पिच्छिलं विगन्धवा ।
दोषावहमविशेषात्मकं हृद्यं विवर्णयत ॥
मदाप्रयोगं कुर्वन्ति मृदादिषु महाक्षिपुः ।
दिनैस्त्रिभिस्तु न यास्त्य यद्यप्युष्णोऽवेनं नृत्तम् ॥”
इति राघवव्यासवचनम् ॥ * ॥
“अन्ये द्वादशधा मद्यमदानाङ्गमगौषिणम् ।
उक्तस्थानाभवेत्तीति नात्येषां प्रथमैरितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टे मदाप्रकरणम् ॥
अथ मतान्तरे मद्यस्य लक्षणं गुणाञ्च ।
“पेयं यस्मादुक्तैर्लक्षणाद्यमभिहितं ।
यथारिष्टं सुरा वीधुराद्यवाद्यमनकथा ॥
मद्यं सन्त्य भवदुष्णं पित्तकृतं वातनाशनम् ।
मेदनं शीघ्रपाकञ्च क्लृप्तं कफहरं परम् ॥
अम्लञ्च दीपनं सद्यः पाचनं चाङ्गुकारि च ।
तीक्ष्णं रुग्णञ्च विशदं अवायि च विज्ञाति
च ॥”
अथारोहकलक्षणं गुणाञ्च ।
“पक्वाधाम्बुविद्धं यन्मद्यं तन्मद्यादिरिक्तम् ।
अरिष्टं मद्यमिति कोके । यथा, प्राञ्चारिष्टम् ।
इष्टकलारिष्टम् । वन्धनारिष्टमिति ।
“अरिष्टं कषुपाकेन सन्त्यं तच्च गुणाधिकम् ।
अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणौ समाः ॥”
अथ सुराया लक्षणं गुणाञ्च ।
“शान्तिवृत्तिकपिष्टाद्विज्ञातं मद्यं सुरा स्मृता ।
सुरा गुर्वी बलसाम्यपुष्टिमदं कफप्रदा ।
आदिषी शोथगुल्माश्रयिहृकीमजलकृत् ॥”
अथ सुराभेदो वाक्यो तस्या लक्षणं गुणाञ्च ।
“पुनःवाशिकापिष्टेर्विज्ञाता वाक्यो स्मृता ।
र्विज्ञेयलक्षणं रुरस्येया चापि वाक्यौ ॥
सुरावद्वाक्यौ लब्धौ पीनसंभानभूतम् ॥”
सुरातो मेदार्थं लब्धौति ॥ * ॥
अथ वीधुवचनं लक्षणं गुणाञ्च ।
“इत्यो पक्वो रुरो विद्धं वीधुं पक्वसञ्च व ।

आमैस्तेरेव य सीधु स च प्रीतरस स्तुत ॥
सीधु पकरस ओष्ठ खराभिन्नलवणकृत ।
वातपित्तकरो हृद्य क्लिष्टो रोचनो हरेन ॥
विबन्धमेद शोषार्श शोषोदरकफामयान् ।
तक्षादख्यगुण प्रीतरस सलेखन स्तुत ॥
अथासवस्य लक्षण गुणाश्च ।

“यदपशोषधाम्भ्यां चिह्न मद्य स आसव ।
आसवस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणै समा ॥”

अथ नवपुराणमद्यगुणा ।

“मद्य नममभिध्वादि विदोषजनक सरम् ।
अह्वय ऋह्य दाहि दुग्धस्य विशद गुरु ॥
जीव्य तद्व रोचिष्णु क्षमिद्धिज्ञानिजापहम् ।
हृद्य सुगन्धि गुणवत्तुस्रोतोविशोधनम् ॥”
अथ सात्विकानां मद्य पिबतां चेष्टाविशेषा ।
सात्विके गौतमाद्यादि राजसे साहसादिकम् ।
तामसे तान्यकर्मणि निद्राश्च मदिराचरत ॥”
आचरेत क्रुप्यात ।

“विधिना भाजया कावे हितैरन्नेयैयवणम् ।
प्रहृष्टो य पिबेन्मद्य तस्य स्यादन्त यथा ॥
किन्तु मद्य खभावन् यथेवान्न तथा स्तुतम् ।
अवृत्तिवृत्त रोगाय वृत्तिवृत्त यथान्तम् ॥
अथ मद्यगन्धनाशनीपाय ।

“सुस्तेवाजगदघोरकथायकैला-
यञ्चव्ययन् सदसि वाचमभिधनक्ति ।
स्वाभाविक सुखनसुखभाति पूतिगन्ध
गन्धश्च मद्यलघुनादिभवश्च नूनम् ॥”

इति भावप्रकाश ॥

अपि च ।

“प्रकृता मद्यमद्यमन्त्राश्चोष्ण विपाकत ।
सञ्ज्यामान्यतस्तस्य विशय उपदेक्षते ॥
क्षशाभां सक्तन्मनायां ग्रहण्यर्थोविकारिणाम् ।
सुरा प्रशक्षा वातेषु रक्तपित्तचयेषु च ॥
प्रसक्ता गुल्मवाताशोविगन्धानाहनाशनी ।
मूलप्रवाहिकाटोपकफवाताश्रयां हिता ॥”
अगली आक्षिप्तोष्ण शोषत्रो भक्तपापन ।
श्रीयाश्रीयहनीदीवान् हृत्परिष्ट कफामयान् ॥”
अरिष्टो मद्यविशेष ॥

“प्रायशोऽभिनवं मद्य गुरु दोषलभोरितम् ।
स्रोतसां प्रोधन जीर्ण दीपन लघु रोचनम् ॥
हृदय प्रौढन बल्य मद्य शोकश्रमपहम् ।
प्रागलभ्यप्रतिभापुष्टिवीर्यतुष्टिखरप्रदम् ॥”

इति राजवल्लभ ॥

अन्वतु मद्यशब्दे द्रव्यम् ॥

(वसुधवपत्नी । यथा श्रीमद्भागवते । ६ । २४ ।
४५ ।

“पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ।
देवकौप्रसुखाश्वासन् पत्न्य आनकदुहमे ॥”

मदिराक्षी, स्त्री, (मदिरे इव अन्विषी यस्या इति
अन्वि + “अन्विषोऽर्थनात् ॥” ५।४।७६ । इति
अन्वि । क्षिप्यां ङीप् ।) मत्तकोचना । यथा,—
“अविहितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्च
अङ्गमतिरिह कश्चिन्नोच इत्याचयचै ।

मम तु मत्तमनङ्गस्तेरतारल्लघण
अदकलमदिराक्षीनीविमोक्षो हि मोक्ष ॥”

इत्युद्धट ॥

(पुं विराटराजस्य भ्राता । यथा, महा
भारते । ४।७ । ११—१२ ।

सवन्नायसगर्भेण कपच तप्रकाचनम् ।

विराटस्य प्रियो भ्राता श्रतानीकोऽभ्यहार
यत ॥

सर्वपारश्व वर्म कत्याणपटल दृष्टम् ।

श्रतानीकादवरजो मदिराचोऽभ्यहारयत् ॥

मदिरागृह, स्त्री (मदिराया गृहम् ।) मद्यस्य

गृहम् । मद्यसन्धानगृहम् । तत्पठ्याय । गङ्गा २

इत्यमर । २ । २ । ८ ॥ गङ्गा ३ । यथा,—

“भाङ्गागारे विदुर्गङ्गा खनी खङ्गा सुरागृहे ।

मद्यभाखे स्तुता गुङ्गा गुङ्गा स्यात काक-

क्षिपिका ॥”

इति भरतधृतहज्जुचक्र ॥

मदिरासख पु, (मदिराया सखा सगन्धत्वादिति ।

मदिरा + सखि + “राजाह सखिभ्यश्च ॥” ५ ।

४ । ६१ । इति टप् ।) आन्वट्ठच । इति

जटाधर ॥

मदिहा, स्त्री, (मदोऽस्या अस्तीति । मद् + इति ।

इयमतिशयेन मदिनीति । इहन् । इनोकोप ।)

मदिरा । इति डैमचक्र । ३ । ५६६ ॥

मदी, स्त्री, (मद्नाति चूर्णोऽकरोति कष्टलेज

कोष्ठादिकमिति । मद् इन् । कदिकारादिति

यस्ते ङीम् । प्रयोदरादिलात् साधु ।) चयक

वस्तु । इति नानार्थे डैमचक्र ॥ लयकवस्तु ।

इति वैजयर्गे जटाधर ॥

मदीय वि, मम इदम् । आमार इति भाषा ॥

अस्मच्छब्दादीयप्रत्यये एकवचनार्थे मदादेशेन

निष्पन्नमिदम् । इति सुम्भनोध्याकारणम् ॥

(यथा कथाचरितुसागरे । २८ । ६ ।

“हे देवतास्तपोऽनेन मदीयेनेव भूपति ॥”

मदोल्कट, पुं, (मदेन दानवारिणा उल्कट ।)

मत्तहस्ती । इत्यमर । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ६५ । ८ ।

“ते तान् ग्वाभ्यगजान् दृष्ट्वा सर्वे वनगणाक्षरा ।

समाद्रवन्त देगेन जिघांसन्तो मदोल्कटा ॥)

मदोल्कटा, स्त्री, (मदेन मत्ततया उल्कट उद्गमी

जन अस्या । क्षिप्यां टाप् ।) मदिरा ।

इति राजनिर्घण्ट । (मदेन गव्यादिना उत्तु

कट । मदीकस्ते, वि ।)

मदीकृत, वि, (मदेन मत्ततया उद्गृत ।) मत्त ।

इति जटाधर ॥ (यथा, वैकीर्णहारे १ अङ्के ।

“सतुपचा मधुरगिर, प्रसाधिताशा मदीकृता

रम्भा ॥”

मदोदया, स्त्री (मदेन उदया ।) नारी । इति शब्द

भाषा ॥ (मदीकृते, वि । यथा रवी । ४।२२ ।

“मदोदया ककुभ्रत सरितां कुलसुहृता ॥”

मनु, पुं, (मन्वतीति । मन् + “मन्वतीति

चरित्तरितमनिमिससुनिभ उ ।” उणा० ।

१ । ७ । इति उ ।) पन्थिविशेष । इत्यमर ।

२ । ५ । ३४ ॥ पातकौडि इति भाषा ॥

अन्य मांसगुणा । वायुनाशिलम् । क्षिग्ध

त्वम् । मेदकत्वम् । शुष्ककारत्वम् । रक्तपित्त-

नाशिलम् । प्रीतिलम् । इति राजवल्लभ ॥

(पर्यायशब्दः । यथा सुश्रुते कृत्वास्थाने ४६

अध्याये ॥

“मनुन्दापकट्टशायिका यजुश्रुतिघासवानर-

प्रभृतय पर्यायगा ॥”

मदगुर, पु, (माद्यति जल प्राप्य हृष्यतीति ।

मद् + “मदगुरादयश्च ।” उणा० । १ । ४२ ।

इति उरच निपातितश्च ।) मत्तविशेष ।

इत्यमर । १ । १ । १६ ॥ मागुर इति भाषा ।

(यथा । क्षितिगिच्छरं । ३२ । ७ ।

“अमणो गौतम श्यामकी वत भो

अमणो गौतमो मदगुरव्यवि ।”)

अस्य गुणा । मधुरत्वम् । क्षिग्धत्वम् । सप्ता-

हिलम् । शुक्लत्वम् । गुरुत्वम् । इति राज-

वल्लभ ॥ (यथाच भावप्रकाशपूर्वखण्डे द्वितीय-

भागे ।

“मदगुरो वातहृद्भ्रूलो हृष्य कफकरो लघु ॥”

वयश्रङ्करणातिशयेन । यथा, महाभारते ।

१३ । २५।८३ ।

“निवाद सुदगुर कृते दाश भावोपजीविनम् ॥”

“मदगून् मीनविशेषान् राति आदत्ते इति

रा + क । तम् ॥” इति तट्टीकायां नोलकच्छ ।)

मदगुरक, पु, (मद्गुर + स्वार्थे कन् ।) मद्-

गुरमत्तस्य । इति शब्दरत्नावली ॥

मदगुरक्षी स्त्री, (मद्गौ पन्थिविशेषे रसो यस्या

ङीप् ।) शङ्खी मत्तस्य । इति शब्दरत्नावली ॥

मद्य, स्त्री, (माद्यति जनीभन । मद् + “गदमद-

यमश्वाहुपसंगे ॥” ३ । १ । १०० । इति कदम्बे

यत ।) सुरा । इत्यमर । २ । १ । ४० ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे ।

“भिषो । मांसनिषेधय प्रकुरव्ये कि तेन मद्य

विना

मद्यश्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभि

सह ।

वैजयाप्यैरुपि कुलक्षव धन द्यूतेन चौर्येण वा

एतावानपि संयजोऽपि भवती नटस्य कान्या

गति ॥”

अस्य गुणपर्यायौ मदिराशब्दे द्रव्यौ ॥ * ॥

तत् त्वादशविधं यथा पुनश्च ।

“पाचयन्नाशमाशुर्कं क्षाण्णैर ताकमैश्चम् ।

माशुर्कं टाङ्गमाशुर्कं मैरेव नारिकेलजम् ॥

समानानि विजागौयाक्यान्मकादशैव तु ।

कादशस्तु सुरा मद्य सर्वेषामधमं स्तुतम् ॥”

अनेन एकादशानां सुरात्कं निवेद्यति मद्यशब्दो

मदहेतुद्रव्यवचन । अस्मादेव वचनानां नतु

मद्यमात्रं सुराशब्दार्थः । यथा इहस्पृष्टी

“श्रीकौ माशुर्कं सुरां पैष्टी पीत्वा विप्र वमा-

चरेत् ॥

शुद्धैत तत्तन्मच्छेय विकर्माभ्यासनात्तथा ।
 रेतोमन्त्रपुरीषाणां गौडमीमांश्वरोच्य प्राश्नने ।
 क्रत्यादपशुविष्ठानां स्वकाराच्छुद्धिरिच्यते ॥”
 प्राणान्तिके च पादहानिरसम्भवात् क्षत्त्रिय
 वैश्ययोरपि यद्योक्त मर्यान्तिक प्रायश्चित्तमेव ।
 द्वादशवारिकादौ पादपादहानिरभक्ष्यभक्ष्ये
 क्षत्त्रियादौर्ना द्वादशद्वयते ।
 “विप्र तु सकल दय पादोऽन क्षत्त्रिये मतम् ।
 वैशेर्द्ध पादशेषम् गृह्णन्नातिवृ शस्यते ॥”
 पानसादिमद्यपाने तु कामनाक्षतानेकसमया-
 भ्यस्ते प्राणान्तिक युक्त ब्राह्मणस्य कामनया
 सक्ततुल्यते तु पराशर ।
 “अग्न्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्ष्ये ।
 शुद्धे चान्नायय जुह्यात् नदीं गत्वा सतुद्रगाम् ॥
 चान्नायये तत्तर्फीर् जुह्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
 अग्नितुल्यहितां गाश्च दद्यादप्राय दद्वियाम् ॥”
 अकामत सक्तपाने विष्णु ।
 “पौत्वा प्रमादतो मद्यमतिच्छु चरेद्विज ।
 कारयेत् पुन स्वकार भक्त्वा विप्रांश्च भोजयेत् ॥”
 कामतोऽकामतश्चाभ्यासे व्रताद्व्रतिसाह यम ।
 “गोघ्नवह्निहित कण्ठश्चान्नाययमथापि वा ।
 अभ्यासे तु तयोर्भूयस्तस शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”
 अपर्युषितपानसाद्येकादशविधमद्यपाने चिरा-
 तम् । मानसं द्वादशमायूकमिवाद्यभिधाय
 पुनश्च ।
 “प्राक्षेद्वटकूटम् रपनसाक्षे यो रस ।
 सद्योनातस्य त पीत्वा चक्रात् शुद्धेत् द्विजो-
 तम ॥”

प्रयोजकादीनां पादपादहानिर्दण्ड्या । बाल-
ब्रह्मस्त्रीयामहर्णादिक प्रायश्चित्तम् । इति प्राय-
श्चित्तविवेक ॥ * ॥ अथ पुराणे ब्राह्मणस्य
मद्यपानादिविवेधो यथा —

“अग्नेयश्चाप्यपेयश्च तथैवास्तृष्यमेव च ।
द्विजातीनामनाशोऽप्य नित्यं मद्यमिति स्थितम् ॥
तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन मद्यं नित्यं विवर्जयेत् ।
पीत्वा यतति कर्मभ्यस्त्वसम्भाव्यो द्विजोत्तम ॥
भक्षयित्वाप्यभक्ष्याणि पीत्वापेयायपि द्विज ।
नाधिकारी भवेत्तावदुधावतन्नं जहात्यध ॥
तस्मात् परिहरेन्नित्यमभक्ष्याणि प्रयत्नतः ।
अपेयानि च विप्रो वै पीत्वा तदुयाति रौरवम् ॥”
इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभाग १६ अध्यायः ॥
मद्यपस्य विधायोपसर्पणे रोषादि यथा,—
वराह उवाच ।

“मद्यं पीत्वा वरारोहे । यस्तु मातृपसर्पति ।
तत्र दोषं प्रवक्ष्यामि शृणु सुन्दरि । तत्त्वतः ॥
दत्त्वा वर्षसहस्राणि दरिद्रो जायते पुनः ।
ततो भवेत् स पूतात्मा मङ्गलक्ष्मणं न वशय ॥
यस्तु भागवतो भूत्वा कामरागेण मोहितः ।
हौक्षितो पिवते मद्यं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।।
अभिवद्या सुरां पीत्वा तेन सुष्येत किंलिङ्घात् ॥
यवश्चैवापराधानि येन सुष्यन्ति किंलिङ्घात् ।
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
न च लिप्यति पापेन सखारक्ष न गच्छति ॥
इति वराहपुराणे मद्यपानापरार्धप्रायश्चित्तम् ॥
अपि च ।

“अगम्यागमनं कृत्वा मद्यमोमांसमद्यम् ।
शुद्धेऽन्त्याययाद्विप्रं प्राणापत्येन भूमिप ।
त्रैश्वं सान्तपनाच्छूत्रं पञ्चाहोभिर्भिक्षुस्तृति ॥”
इति ग्राहके २० अध्यायः ॥

एतज्जौहीमाभ्यो कामसं वस्तुपानविषयमिति
प्रायश्चित्तविवेकदर्शनात् ॥ * ॥ द्विजस्य पूजादौ
अग्रदानविधायकस्य निषेधा यथा,—
“मदिरां पृथ्वीं दद्यात् अन्त्यं पानं वामसं ।
अवश्यं विहितं यत्नं मद्यं तत्र द्विजं पुनः ॥
नारिकेलजलं कांक्षे तान्त्रे च विखलेच्छुम् ।
नापद्यपि द्विजो मद्यं कदाचित् विखलेदपि ॥
अतः पुण्यासवादुक्ताद्वाज्जगद्वा विशेषतः ।
राजपुत्रस्तथा मर्त्यं चण्डि चौरिकादग्र ॥
द्वयुर्नरवनि भूपसम्भवा विभवाय च ।
भूपाणादभते मद्यं ददत् पापमवाप्नुयात् ॥”
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥

अथ ब्राह्मणस्य मद्यपाननिषेधकशुद्धशामो यथा,
वैशम्पायन उवाच ।

“सुरापानाद्वर्णां प्राप्य विद्वान्
संज्ञानार्थं प्राप्य जैवातिवोरम् ।
इष्टा कचचापि तथाभिरुप-
पीतं तथा सुरथा मोहितेन ॥
समन्तुत्तयाय मद्याहोभा-
वस्योदशना विप्रहितं चिकीर्षुं ।

काव्यं स्वयं वाक्यमिदं जगाद्
सुरापानं प्रति वै जातशङ्क ॥
यो ब्राह्मणोऽप्यप्रभृतीह कश्चित्
मोहात् सुरां पात्यति मन्त्रबुद्धिः ।
अपतधर्म्मो ब्रह्महा नैव स स्था-
दस्मिन्नोके गृहीतं स्वात परं च ।
मया चेमां विप्रधर्म्मोक्तसीमां
मय्यागं वै स्थापितां सञ्जलीके ।
सन्तो विप्राः सुश्रुवांशो गुरुणा
देवा लोकाश्चोपश्रवणं सर्वं ॥”

इति महाभारते आदिपर्वणि ७६ अध्यायः ॥

अथ तन्ने मद्यपाननिषेधो यथा,—
“नारिकेलस्य खार्जूरं पानस्य तथैव च ।
ऐश्वर्यं मधुकं टाङ्गं तालस्यैव च मात्सिकम् ॥
ब्राह्मणं दशमं ज्ञेयं गौडं चैकादशं स्मृतम् ।
पैठ्यं द्वादशं प्रोक्तं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥
मध्यमं मधुकं गौडं शेषोत्तममभ्यति ।
एतत् द्वादशकं मद्यं न पातय द्विजे कश्चित् ।
क्षत्रियादि पिवेत् सर्वं पैथीमेकानु वञ्चयेत् ॥
सुरां पीत्वा द्विजो मोहात् कामात् तस्माद्दि-
मिश्रितम् ।

जैवार्थिकं व्रतं कुर्यादौषधिश्रेष्ठं तु वार्थिकम् ॥
तस्मादिमिश्रितां किञ्चित् सुरां पीत्वा क्षमासतः ।
क्षणादप्यदत्तस्य पुनः सस्कारमर्हति ॥
सुखप्रवेशमात्रं प्रायश्चित्तार्थमाचरेत् ।
अनुपनीलो देवेशि । व्रतं जैवार्थिकं चरेत् ॥
चतुर्थकाणां चारोऽप्यदत्तस्य मयापि वा ।
आ पञ्च वर्षे वृद्धं वा ज्ञानादर्थं विनिर्दिशेत् ॥
भूद्रस्य च विशेषेण अतिक्षणादर्थं चरेत् ।
स्नानातिवाधिते तस्मिन् तद्वत् व्रतमाचरेत् ॥
पैथीपाने ब्राह्मणस्य मर्यान्तिकमुच्यते ।
माध्वीगौडीसुरापाने द्वादशान्त्रं विधीयते ॥
हस्तेवानु पानेन शुद्धिश्चात्रायमेव तु ।

राजान्यवैश्ययोश्चापि गौडी माध्वी न श्रूयते ।
मोहात् क्षणं वैश्यश्च पीत्वा क्षणादर्थं चरेत् ॥
भूद्रोऽपि गौडीं पैथीक्षं न पिवेद्भौनसंस्कृतम् ।
कामात् पीत्वा सुरां विप्रो मर्यान्तिकमाचरेत् ॥
चरेत्क्षान्ताय ज्ञानात् क्षत्रियो वैश्य एव च ।
पैथीपाने तु भूद्रस्य प्राणापत्यं विनिर्दिशेत् ॥
ज्ञानादभावयोगे तु चान्द्रायणव्रतं स्मृतम् ।
नारिकेलं तथा ज्ञानाद्विप्रान्द्रायणेन तु ।
क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥
अपक्व पानस्यैव आश्रयं वदरं तथा ।
स्थापयित्वा घटे पिबेद् दद्यादामपयं पानम् ॥
जैलोक्षत्रिजयाश्चैव मातुलङ्गं तथैव च ।
समेष्टुं हतिं ततो दद्यात् सन्धानात् सलमीरितम् ॥
दधि मधु दत्तश्चापि माङ्गिकं तिलकं तथा ।
अनुपाने तु देवेशि । ब्राह्मणस्य सुनिश्चितम् ॥
विष्णुं शान्तोऽर्जुनं ————— ।
मधुना सह कक्षाय शिवपार्श्वं समाचरेत् ॥
पिप्यकीशवर्चं दत्त्वा मधुना मद्यमीरितम् ।
पानस्य प्रकृष्टं खार्जूरं आर्जुनं बीमजस्तारवम् ।

एकीकृत्याभिसन्धानात् खार्जूरं मद्यमीरितम् ॥
पक्वतालं दन्तिश्राकं ककुभश्च तथैव च ।
एतेरेव सुसन्धानात् नालमद्यं प्रकीर्तितम् ॥
इच्छुदस्य मरीचस्य वदरश्च तथा दधि ।
शिवे तु जवणं दत्त्वा इच्छुं मद्यं प्रकीर्तितम् ॥
नवं मधुं तथा विखलं पक्वं शकरया सह ।
सन्धानाच्छाधते मद्यं माध्वीकं शरतो रश्म ॥
शतावरीं टङ्गुलं लक्ष्मणं पद्ममेव च ।
मधुना सह सन्धानात् टङ्गमाध्वीकमीरितम् ॥
मालरन्ध्रं वदरीं शर्करां च तथैव च ।
एषामेकत्र सन्धानात् मेरेयं मद्यमीरितम् ॥
इन्द्रजिह्वा पक्वधानी नारिकेलजलमथा ।
कदलीफलसन्धानात् तस्मादिकेलजम् ॥
दधि जैलोक्षत्रिजया तथैव च करीकणा ।
गुडं सह सन्धानात् गौडीमद्यं प्रकीर्तितम् ॥
शस्कुलीमर्द्धं सिद्धं मधुपुष्पोदकसमन्वितम् ।
वृद्धौ सन्तापयेत् किञ्चित् स्थापयित्वा दिनद्वयम् ॥
शिवेष्टुं हतिं तु सप्राप्ते जीवनं तत्र निक्षिपेत् ।
शृङ्गवेरं मरीचस्य मातुलङ्गं तथैव च ।
एतेषामेव सन्धानात् पैथीमद्यं प्रकीर्तितम् ॥”

इति श्रीमतस्य सत्ते महातन्त्रे चतुर्विंशति-
साहस्रे ६६ पटल ॥ * ॥ अपि च ।

“सिद्धमन्त्री भवेद्दौरो न वीरो मद्यपानतः ।
कनौ तु भारते वर्षे लोका भारतवाचिनः ॥
ग्रहे ग्रहे सुरां पीत्वा वर्णमष्टा भवन्ति हि ॥”

इति उत्पत्तिस्तन्त्रे ६४ पटल ॥ * ॥
“दिव्यवीरमयो भावः कनौ नास्ति कदापन ।
केवलं पशुभावेन सन्तसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥”

इति महाविजयास्तनम् ॥ * ॥
श्रीक्रमे ।

“न दद्याद् ब्राह्मणो मद्यं महादेवे कथञ्चन ।
वामकामो ब्राह्मणो हि मद्यं मांसं न भक्षयेत् ॥
भेदवतन्त्रे ।

“नारिकेलोदकं कांक्षे तान्त्रे मद्यं तथा मधु ।
राजान्यवैश्यदोर्दयं न द्विजस्य कदापन ॥
एवं प्रदानमात्रेण जीनाशुर्ब्राह्मणो भवेत् ।

इति आगमसत्तन्त्रनिरासः ॥ * ॥
स्मृतौ कनौ मद्यपानादिविवेधो यथा, ब्राह्म-
णस्य दौषकनिकायां ब्रह्मपुराणम् ।

“नरान्धमेवौ मद्यं कनौ वर्ण्यं दिवातिभिः ॥
निषेधविवर्यं सद्यसि सश्रया । “मद्यमद्वैयम-
पेयमनियमम् ॥” अनिर्याहमस्त्रीकाममिति
कथ्यतः ॥ कालिकापुराणेऽपि ।

“स्वभावसन्धिं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात् ।
मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यदेव जीवते ॥”
स्मृतिः ।

“तान्त्रे चैतुरसो मद्यं यवसा यवचूर्णकम् ।
मद्यं तान्त्रपात्रस्यं मद्यतुल्यं दत्तं विना ॥
अतो मद्यमतिविधायनमपि न युक्तम् । इति
तिथ्यादितन्त्रम् ॥ * ॥ मद्यतुल्यं यथा,—

“नारिकेलोदकं कांक्षे तान्त्रपात्रे शिवं
मधु ।

मद्यं

मद्यश्च तान्त्रपात्रस्य मद्यतुल्यं हृतं विना ॥”

इति कर्मसंक्षेपः ॥ ३॥

अथ मद्यपानां सुदुर्गन्धं कौशानां मद्यपानविधि-
लिखते ।

‘कुलाचाररतो वीर कुलवङ्गी सदा भवेत् ।
सन्निवासवन् कुप्यात् सोमपानं महेन्द्रि । ॥
सर्वथा कुरते देवि । वीरश्चोद्धतमानस ।
द्विषस्तु देवताप्रायश्चन्दनागुरुषेपने ॥
रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिग्धो नात्र सप्रय ।
भस्माङ्गुली वीर उन्मत्तवह्निषेष्ठित ॥
सुरापानरतो निवृत्त बलिपूजापरायण ।
नरश्चागच्छ महिषो मेघ मुकर एव च ॥
अथकं ब्रह्मकी गोघा खड्गगी क्रूम्नो दृष्ट
रुता ।

वानरश्च खरश्चैव गजाश्चादिविहङ्गमा ॥
इत्यादिस्तु वनेहागे पूजयेत् खेष्टदेवताम् ।
बिलं गेमिन्निकं काव्यं प्रकुप्याच्च दिने दिने ॥
कुलवारे कुलार्थं च तथो च कुलके तथा ।
भैरवा कल्पितं चक्रं संस्थाप्य पूजयेत् प्रिये ॥
सुराणां शोधनं कुप्याद्यथावत् परमेष्ठिनि ॥
प्रहृष्टो भैरवीपक्षे सर्वे वर्णा द्विजोत्तमा ।
निवृत्तो भैरवीपक्षे सर्वे वर्णा पृथक् पृथक् ॥
विजयाद्याहुकल्पश्च द्विजो दद्याद्युगे युगे ॥”

इति उत्पत्तिस्तोत्रे ६३ पटलः ॥

“ब्रह्माभावे पाशुकल्पे पूजयेत् परदेवताम् ।
सुराभावे च गोवीरं द्विजो दद्याद्युगे युगे ॥”

इति निवृत्तरतने ५ पटलः ॥ ३॥

“असंस्कृतां सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ब्रह्महा
भवेत् ।

संस्कृताश्च सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ज्वलदधिवत् ॥
कौशामय्यां कुलाचारे ब्राह्मणं प्रपिबेत् सुराम् ।
अन्यत्र कामतः पीत्वा ब्राह्मणयादेव जीयते ॥”

इति उत्पत्तिस्तोत्रम् ॥ ३॥

“ब्राह्मणस्य महाभोगं मद्यपाने प्रियवदे । ॥
ब्राह्मणं परमेशानि । यदि पानादिकं करोत् ।
न तु स्यात् शिवरूपोऽसौ सत्यं सत्यं हि शैलजे ॥
तोये तोयं यथा जीनं तेजसं तेजसे यथा ।
घटे भस्मे यथाकाशं वायौ वायुयेथा प्रिये ॥
तथैव मद्यपानेन ब्राह्मणो ब्रह्मणि प्रिये ।
जीयते नात्र सन्देहः परमात्मनि शैलजे ॥
सायुज्यादिमहाभोगं निवृत्तं क्षत्रियादिह ।
मद्यपानं विना देवि । तत्त्वज्ञानं न लभ्यते ॥
अतएव हि विप्रस्तु मद्यपानं समाचरेत् ॥
वेदमाताजपेनैव ब्राह्मणो बहिः शैलजे । ॥
ब्रह्मज्ञानं यदा देवि । तदा ब्राह्मणं उच्यते ॥
देवानाममृतं ब्रह्म तदेव जौकिकी सुरा ।
सुरासं भोगमात्रेण सुरा तेन प्रकीर्णिता ॥
सन्मनस्य सदा पात्रं ब्रह्मज्ञापानादिमोचनम् ।
प्रकुप्यात्तु हि येनैव तदा ब्रह्ममयी सुरा ॥
हविरोपमात्रेण बहिर्द्विर्लो यथा भवेत् ।
ज्ञापमोचनमात्रेण सुरा सुक्तिप्रदायिनी ।
अतएव हि देवेशि । ब्राह्मणं, पानमाचरेत् ॥

मद्यं

स ब्राह्मणः स वेदज्ञः सोऽग्निहोत्री स हीनितः ।
बहुं किं कथ्यते देवि । स एव निर्गुणात्मकः ॥
सुक्तिमार्गमिदं देवि । गोप्यं पशुसङ्कटे ।
प्रकाशात् सिद्धिहाणि स्यात् निन्दनीयो न
चाप्यथा ॥”

इति माहकामेदस्तोत्रे ३ पटलः ॥ ३॥

“कुलच्छोसेनं कुर्यात् सर्वथा परमेष्ठिनि । ॥
रमते युवतीं रम्यां कामोन्मत्तविलासिनीम् ॥
नटीं कापालिकां वेश्यां हज्रिपानां वराङ्गनाम् ।
भूजायां स्त्रिच्छरमणीं जघनीं परमेष्ठिनि ॥
माहयोगिनिषादोऽग्निं माहयोगिं विना
प्रिये ॥

कुलाचारपरो वीर कुलपूजापरायणः ॥
भगलिङ्गसमायोगादाहस्यं जपमाचरेत् ।
निष्पन्नं भवेत् किं कोटिख्यं यथैव किम् ॥
चले चित्तं भवेद्यथाधिनिष्ठं निष्पन्नं यथा ।
श्रवणां साधनं देवि । जतासाधनस्तुतम् ॥
चितायां साधनं देवि । सिद्धिरस्ति कलौ युगे ॥
इत्युत्पत्तिस्तोत्रम् ॥

कानिकासारिणीदीप्ता यक्षीत्वा मद्यसेवनम् ।
न करोति नरो यस्तु स कलौ पतितो भवेत् ॥
वैदिके तान्त्रिके चैव जपहोमवह्निष्कृत ।
अब्राह्मणः स एवोक्तः स एव हस्तिमुखकः ॥
भुवीक्ष्वसमं तस्य तपणं यत् पिबन्मपि ।
काकौतारामतु प्राप्य वीराचारं करोति न ॥
मूढत्वं तच्छरीरेण प्राप्नुयात् स न चाप्यथा ॥
इति कामाख्यास्तोत्रे ५ पटलः ॥

मद्यशोधनप्रकारो यथा । शिव उवाच ।
अथ पार्यन्ति । वक्ष्यामि तेषां वै शोधनक्रियाम् ।
पद्माक्षनेन सविश्रं करपुटं समाचरेत् ॥
वामे गुरुतमस्कृतं दक्षिणे गणपति स्मरत् ।
मध्ये देवीं नमस्कृत्य प्राणायामचक्रचरेत् ॥
शरीरे माहकां व्यास्य ऋत्यादिन्यासमाचरेत् ।
खकण्योक्तविधानेन वक्त्रं व्यासमाचरेत् ॥
पञ्चादभूमौ निक्षिपेत् वा घटकोष्ठां वा भजे
अरिः । ॥

विनिष्कस्य मद्यं शुद्धं तस्योपरि घटं न्यसेत् ॥
बहुधा शोधनं कृत्वा फटकारेण पुनः पुनः ।
ततस्तस्मिन् कारयन्तु कलेनैव च स्थापयेत् ॥
माहकार्येण देवेशि । विपरीतेन चैव हि ।
पुनः घटकारमन्त्रेण शोधनं कारयेत् सुधीः ॥
ततो विन्यस्त्यैवैव चतुर्दशखरान्वितम् ।
नादविहङ्गुतं कृत्वा तस्योपरि शतं न्यसेत् ॥
ततो ऋजं जपेन्मन्त्रं मायावीजं ततः परम् ।
वेनुं धीनि गालिनीं च निखलं मीनचक्रकम् ।
दशयित्वा वरारोहे । घटं धत्वा पठेन्महम् ॥
ॐ एकमेव परं ब्रह्म खलुलक्षणं भुवम् ।
काचैर्जवां ब्रह्महत्यां तेन ते नाशयाम्यहम् ॥
ॐ सूर्यमक्षकसम्भूते वरुणाक्षयसम्भवे ।
अमावीजमये देवि । शुकशापाद्विमुक्तताम् ॥
ॐ वेदानां प्रणयो जीर्णं ब्रह्मानन्दमयं यदि ।
तेन सर्वेण ते देवि । ब्रह्महत्यां कपोहम् ॥

मद्यं

ततः वक्त्रं युक्तं वकारं विन्दुवयुतम् ।
एवं सकारकक्षापि वयाचरसमन्वितम् ॥
जम्बा मन्त्री ततो ध्यायेत् खमन्त्रं कुलसुन्दरि । ॥
आनन्दभैरवं ध्यायेद्यथा । तन्नाहसारतः ॥
रक्तवर्णं चतुर्बाहुं त्रिनेत्रं वरदं शिवम् ।
जटाजूटधरं देव वासुकीकण्ठभूषितम् ॥
हमरुचं कपालं च तनुरं पाशस्तुतमीम् ।
धारिण्यं तं यथैवेव यात्रचर्मात्सरं शिवम् ॥
एवं ध्यात्वा महेष्टानि । तस्य मध्ये प्रपूजयेत् ।
मायावीजं ततो हुं फटमन्त्रेणानेन संन्यसेत् ॥
ततस्तस्मिन्महेष्टानि । आनन्दभैरवीं स्मरेत् ।
आनन्दभैरवीं देवीं वराभयसत्कराम् ॥
घोररूपां वरारोहां त्रिनेत्रां रक्तवाससम् ।
रक्तवर्णां महारौद्रीं सङ्कसभैरवान्विताम् ॥
अष्टविष्णुमहेष्टाद्यैः स्तूयमानां शिवां भजे ।
इति ध्यात्वा महेष्टानि । तेनैव मनुष्या यजेत ॥
तथोरेण विभाषेव गायत्रीं दृष्ट्वा जपेत् ।
भैरवं हन्तकक्षीकृता विद्महे तदनन्तरम् ॥
सुधादेये ततः पञ्चाक्षरीमहोति ततो वदेत् ।
ततो देवीं ततः पञ्चाक्षरं च प्रमोदयात् ॥
इति ते कथिता देवी गायत्री परमाचर्यी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण त्रयशुद्धिश्च जायते ॥
तस्य प्रसादादीशोऽहं सत्यं सत्यं न सप्रशं ।
तस्य मध्ये खलमन्त्रं विन्दुवयुतेनैवेत् सक्तम् ॥
रक्तवर्णं सपुण्यं सुधां वस्त्रं गोपयेत् ॥ ३॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां विषयायाश्च पार्यन्ति । ॥
सर्वेषां कारणं यस्मात् कारणं परिकीर्तितम् ॥
अस्माकं महेष्टानि । शरीरकारणं हि तत् ।
ऋतुल्लयोऽहं वीरेशि । वीरकामप्रसादतः ॥
निर्विकारं देवेशि । निर्विकल्पेन चेतसा ।
सेवमानं कुलं भजे । सुक्तिस्तुतिप्रदायकम् ॥
निर्विकल्पो महेष्टानि । सुक्तिभागी न सप्रशं ।
सर्विकल्पो वरारोहे । रौरवं याति निश्चितम् ॥”

इति कौण्डिन्यस्तोत्रे २ पटलः ॥

(वेदकोक्तदोषादि यथा —

“तौख्योष्णरुचस्तृणान् अवायाशुकरं जह्नु ।
विकाशं विशदं मद्यमोचनोऽस्माद्विप्रमर्थ्य ॥
तौख्यादयो विषेऽप्युक्ताश्चितोपमाविनो युवा ।
जीवितान्ताः जायन्ते विषे तूष्णैर्दण्डितः ॥
तौख्यादिभिर्गन्धैर्मैथुनं मन्दादीनोऽसौ युष्माकम् ॥
दृष्टमिदं शब्दोऽसौ चेतो नयति विक्षिप्तम् ॥
आद्यो मदे द्वितीये च प्रमादायतने स्थितः ॥
दुर्लभकल्पहतो ऋक् सुखमित्यधिसृज्यते ॥
मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।
निरङ्कुश इव बाणो न किञ्चित्ताचरेन्नृक् ॥
इयं भूमिरवदानां दौ शीघ्रस्येदमासादम् ।
यकोऽयं बहुमार्गायां दुर्गतेर्दृष्टिः परम् ॥
निश्चेष्टं श्रवणं हृत्ते तु मदे स्थिता ।
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दृष्टाम् ॥
धर्माधर्मसुखं दुःखमर्थार्थं हिताहितम् ।
यदासतो न जानाति कथं तच्छीकथेद्दुष्टम् ॥
मद्यं मोक्षो भयं शोकः क्रोधोऽहं सखि ॥

सोन्मादमदम्बुखाया सापस्तरापतनका ॥
 यन्नेक स्तुतिविश्रमस्तत्र सर्वमसाधु यत ।
 अयुक्तिरुक्तमत्र हि याधये मरणाय वा ॥
 मद्य त्रिवर्गद्वैतयत्नज्जादेरपि नाशनम् ।
 नाति मादन्ति बलिन ज्ञातारामहाशना ॥
 क्षिप्रं सत्त्ववयोरुक्ता मद्यनिवृत्तदम्बु ॥
 मेद कफाधिकामन्दवातपित्ता दृढाय ॥
 विपथ्येतिमादन्ति विश्रम्भा कुपिताश्च ये ।
 मद्येन चास्त्ररूपेण साधोर्न बहु नाति च ॥”
 इति वाभटे निदानस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
 एतानि श्रुतिस्तुतिविरुद्धत्वात्कीदृशानि शिष्टे
 कदाचिदपि नाचरणीयानि ॥
 मद्यहम पु (मद्योत्पादको हम ।) मादृष्ट ॥
 इति राजनिर्घण्ट ॥
 मद्यपङ्क, पु; (मद्यानां पङ्क इव ।) सुराकल्क ।
 मेवा इति भाषा ॥ ततपथ्याय । मेदक २
 अमल ३ । इति हेमचन्द्र । ३ । ५६८ ॥
 मद्यपाशन जी, (मद्यपैरश्रुते भुज्यते इति । अश्रु
 + कर्मणि ल्युट् ।) पानरचकभक्ष्यम् । तत-
 पथ्याय । उपदश २ अवदश ३ चक्षुम् ४ ।
 इति हेमचन्द्र । ३ । १०१ ॥
 मद्यपुष्पा, जी (मद्यानि मद्वाधानानि पुष्पा
 खल्ल्या ।) धातकौ । इति राजनिर्घण्ट ॥
 (गुणादिविदितिरस्या धातकौशब्दे ज्ञातया ॥)
 मद्यमख, पु, (मद्यस्य मख ।) मद्यफेन । तत
 पथ्याय । कारोचम २ । इति हेमचन्द्र । ३ ।
 ५६६ ॥ कारोचर ३ सुरामख ४ । इत्यमर ।
 २ । १० । ४३ ॥
 मद्यवाचिनी, जी, (मद्यानामिव वासो गन्धोऽस्या
 अक्षीति । इति ङीष् ।) धातकौट्ट ॥ इति
 रत्नमाकाराणनिर्घण्टौ ॥
 मद्यवीण जी, (मद्यस्य वीणम् ।) नानाद्रव्यजत-
 सुरावीणम् । तत्पथ्याय । किष्कम् २ नक्षत्र
 ३ नमहु ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । ५६६ ॥
 वाखर इति भाषा ॥
 मद्यसन्धान, जी (मद्यस्य सन्धानमुत्पादनाय
 आयोजनम् ।) सुरासज्जीकरणम् । वंशाङ्कुर-
 फलादीन् बहुकान् सन्धाय यत् क्रियते तत् ।
 तत्पथ्याय । आसुति २ आसव ३ अभिवव
 ४ । इति हेमचन्द्र । ३ । ५६६ ॥
 मद्यामोद, पु (मदस्त्वामोदो गन्धो यस्य ।)
 वज्रकट्ट ॥ इति राजनिर्घण्ट ॥
 मद्र, पु, (मद्वते इति । मदि मोदादौ + “स्त्राणि
 तक्षीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक ।) देश-
 विशेष । हर्व । इत्युणादिकोष । तद्देशविश-
 रण यथा,—
 “वेराटपाङ्कयोर्मध्ये पूर्वोदयक्रमेण तु ।
 मद्रदेश समाख्यातो भाद्रोद्वा तत्र तिष्ठति ॥”
 इति शक्तिवज्रमतने ७ पटल ॥
 (मद्रे जी । यथा, चतुर्थी चाश्विपुष्य मद्र
 भद्रकुलस्यार्थेति । २ । ३ । ७३ । इत्यमर
 कप् । मद्र देवदत्तस्यभूयात् । इति काशिका ।

मद्रभद्रयो पर्यायत्वादन्वयतो न पठनीय ।
 इति सिद्धान्तकौस्तुभे च ॥)
 मद्रक, जि, (मद्रश्च जात इति । मद्र + “मद्रव्यो
 कन ।” ४ । २ । १३१ । इति कन् ।) मद्रदेश-
 भव । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥ (देशभेद ।
 यथा मतस्यपुराणे । ११३ । ४१ ॥
 “गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवौरमद्रका ॥”)
 मद्रकार, जि (मद्र करोतीति । क् + “क्षेम
 प्रियमद्रेण च ।” ३ । २ । ४४ । इति पक्षे
 अण ।) मद्रङ्कर । यथा क्षेमप्रियमद्रात कुर्वेति
 सुगन्धोपधाकारणम् ॥
 मद्रङ्कर, जि, (मद्र मद्र करोतीति । क् + “क्षेम
 प्रियमद्रेण च ।” ३ । २ । ४४ । इति चकारात्
 खप् । सुम् च ।) मङ्गलकारक । यथा क्षेम
 करोतिरिति ताति स्यान्मद्रङ्करमङ्गरो । इति
 चिकाङ्कशेष ॥
 मद्रसुता, जी, (मद्रस्य सुता ।) मद्रराजकन्या ।
 सा पाण्डुराजस्य द्वितीया भार्या नकुलसहदेव
 जननी च । इति शब्दरत्नावली ॥
 मद्रगौण, जि, (मद्रगस्थायमिति । “अशब्दे
 मद्रगौण, यत खान्वतरस्याम् ॥” ४ । ३ । ६४ ।
 मद्रग्य इति क्रमेण खल्लयत्प्रत्यया ।)
 मद्रगैर्यसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
 मद्रा, [न] पु, (माद्वतीति । मद्र + “क्ता-
 मदिपदार्तिपृष्ठकथितो वनिप ।” उणा० ४ ।
 ११२ । इति वनिप ।) शिव । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभासुवादिति ॥ (मदनश्रीले, जि ।
 यथा, महर्षेदे । ८ । ८१ । १६ ।
 “इन्द्राय मद्रने सुत परिशोभन् नो गिर ॥”)
 “मद्रने मदनश्रीकाय ।” इति तज्जाये सायन ॥
 मधु, जी, (मन्मते विशेषेण जानन्ति जना
 यन्तिन् । मन् + “प्रणिपाटिनमिसनिजनां युक्त
 पटिनाक्षितश्च । उणा० १ । १६ । इति उ
 घञान्तादेश । मद्यम् । (यथा, आप्यायन
 श्रवाम् । ४२५ ।
 “मधुमदवौतरीका यथा यथा लपति सन्मुख
 बाका ॥”)
 मीरम् । जलम् । इति विश्व हेमचन्द्रश्च ॥
 रसभेद । मधुररव इति यावत् । इति शब्द-
 रत्नावली । पुष्परव । कुबेर मौ इति भाषा ॥
 तत्पथ्याय । मकरन्द २ । इत्यमर । २ । ४ । १०७ ॥
 मरन्द ३ मरन्दक ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मृदाभिर्मन्त्रिकाभि जतम् । मौ इति भाषा ।
 मौद्रम् २ माचिकम् ३ । इत्यमर । २ । १ । १०७ ॥
 माचिकम् ४ कुष्ठमाचवम् ५ पुष्पाचवम् ६
 पवित्रम् ७ पित्राम् ८ पुष्परसाकृयम् ९ । इति
 राजनिर्घण्ट ॥ माचिकम् १० वारवम् ११
 मन्त्रिकावान्तम् १२ वरटीवान्तम् १३ मङ्ग-
 वान्तम् १४ पुष्परसोद्भवम् १५ । इति भाव
 प्रकाश । (तथास्य पर्याय ।
 “मधु पुष्परव मौद्र मकरन्दश्च माचिकम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मधु तु मधुर कषायाशुरस रक्ष शीतमणि
 दीपन वर्य बल्य लघु सुकुमार लखन हृद्य
 सन्धान शोधन रोपण बाजीकरण स्याद्वि
 चक्षु प्रसादन स्रष्टामार्गशुचारि पित्तक्षेमो-
 मेहहृक्काश्वाचकासातिसारहृदिदृष्ट्याक्षमि-
 विशप्रमन ज्वादिचिदोषप्रमनश्च तत्तु लघु-
 त्वात् कफप्र पेक्षित्याम्बाधुयात् कषायभावाच्च
 वातपित्तम् ॥
 “दृष्टव्यं मधु नव नातिस्नेहहर सरम् ।
 मेः स्त्रौल्यापह ग्राहि पुरायमतिषेखनम् ॥
 दीवन्त्यहर पक्षमासमन्त्र चिदोषजत ।
 तद्भुक्त विविधैर्योगेन हृन्वादाभयान् बहून् ॥
 नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि पर मधु ॥”
 तत्तु नानाद्रव्यसमुच्चयीयविपाकविरुद्धानां
 पुष्परसाना सविषमन्त्रिकासम्भवत्वाद्वाशुब्धो-
 पचारम् ।
 “उष्णैर्विषधिते सन्ध विषान्वयनया मधु ।
 उष्णानैसुषोऽर्थैर्वा त निहन्ति यथा विषम् ॥
 तत सौकुमार्याच्च तथैव श्रेया-
 न्नानौषधीनां रससम्भावाच्च ।
 उष्णैर्विषधिते विशेषतश्च
 तथान्तरीक्षेण लब्धेन चापि ॥
 उष्णेन मधु सञ्चुत वमनेष्वपचारितम् ।
 अपाकादनवस्थानान्न विरुध्यते पूर्वमेव ॥
 मध्वामात् परतस्त्वन्वादाभ कष्ट न विद्यते ।
 विरुद्धोपक्रमत्वात्तु सन्ध हन्ति यथा विषम् ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
 अथ सामान्यगुणा । शीतलम् । हृदुलम् ।
 स्वादुलम् । चिदोषप्रमनाशिलम् । कषायाशु-
 रसलम् । कृचलम् । चक्षुष्यलम् । आसकाच
 रसलम् । ॥ तद्विचित्रं यथा । पौष्टिकम् १
 आमरम् २ मौद्रम् ३ माचिकम् ४ द्वाजम् ५
 अर्थम् ६ औद्वाजकम् ७ दालम् ८ । एतेषां
 लक्षणाणि यथा,—
 “पिङ्गला मन्त्रिका श्रेया मन्त्रिकाश्च सा हिमा ।
 मन्त्रौ पुष्टिकान्ताश्चो स्त्रौति कथ्यते ॥
 मन्त्रा मन्त्रिका नीला माचिकैश्चभिधीयते ।
 पुष्टिकाभसरत्नमाम्त्रिकासम्भवं मधु ॥
 पौष्टिकाद्युच्यते स्त्रौ वरटीहृत्प्रसम्भवम् ।
 तपोवने जरतुकारोर्य मधुतच्छब्दम् ॥
 औद्वाजकम् वल्मीककारिकौटिनिमित्तम् ।
 दालमित्त्राभिनिदिष्ट दृष्टकोटरकौटजम् ॥”
 एतेषां वर्णा यथा,—
 “माचिक तेजस्य स्यात् इतवर्णम् पौष्टिकम् ।
 मौद्र कपिलवर्ण स्यात्तु आमरसुच्यते ॥”
 एतेषां गुणा यथा,—
 पौष्टिकः तैष्ठ वीर्योष्ण कषायाशुरस्त्वान्वात् ।
 वाताहकपित्तक्षेमिदि विदाहि मद्रक्षम् ॥
 “पेक्षित्यात् स्वादुभूयस्वाद् आमर शुच
 कौटिलम् ।
 मौद्र विशेषतो शैव शीतल कष्टु सेखनम् ॥
 तस्मात्तुतर कष्ट माचिक प्रवर्द्ध सुतम् ।

आयादिव च रोगेषु प्रशस्त तद्विशेषतः ॥
 ह्यात्र स्थितिनिमित्तं रक्तपित्तहरं गुणः ।
 अथ चक्षुष्यमायुष्यं कफपित्तामवातजितः ॥
 औद्दालकं कषायोष्णं कटुकुष्ठविषापहम् ॥
 तालकफहरं रूच्यं दीपनं हृदिमेहहृतम् ॥
 उष्णसुखाप्तसुखाश्च हन्यान्मधुं विषान्वयात् ।
 मधुन्युष्योविबध्नन्ते वज्रविस्वायेव श्रितम् ॥”
 उष्णे रौद्रे करणे उष्णं मधुं चकार्त्तं रौद्रं
 पीडितं जनं विषाचयात् विषतुल्यत्वात्
 हन्यात् ॥ * नवपुराणमधुगुणः ।
 “उष्णोष्णं मधुं नव वातस्नेहहरं परम् ।
 पुराणं कष्टं सयाहिं निहन्ति स्त्रीष्यनाशनम् ॥
 दोषत्रयहरं प्रकामममन्त्रं त्रिदोषहतम् ॥”
 अथ कीचिन्मधुनोऽप्यस्योगाभावात् काकपक्व-
 तामाहुः ॥ * मधुनातशर्करागुणाः ।
 “मधुना शर्करा रूक्षा हन्याच्छैत्यारजितम् ॥
 इति राजवल्लभे मधुगर्ग ॥ * ॥

अपि च ।
 “माक्षिकं आमरं चौरं पौत्तिकं ह्यक्षकं तथा ।
 आर्यमौद्दालकं दालमिलरौ मधुनातयः ॥
 नानागुण्यरसाहारा कपिला वनमक्षिका ।
 या स्थूलास्ताभिरुतपन्नं मधुं माक्षिकं कथ्यते ॥
 ये क्षिप्वाङ्गनगोलाभा पुण्यासवपरायणा ।
 अमरेर्जनितं तैस्तु आमरं मधुं भुञ्जते ॥
 पिङ्गला मक्षिका रूक्षा क्षुद्रा इति हि
 विश्रुताः ।
 ताभिरुतपादितं यत् तत् चौरं मधुं कथ्यते ॥
 मध्वो मक्षिका पिङ्गा पुत्तिका इति कौर्मिताः ।
 तज्जातं मधुं धीमक्षिं पौत्तिकं सप्तदाहृतम् ॥
 ह्यक्षकारं पटलं सरसा पीतपिङ्गला ।
 ये कुर्मन्ति तदुत्पन्नं मधुं माक्षिकमीरितम् ॥
 मक्षिकास्त्रीक्ष्णतुष्ठा या पीता वटपद-
 वन्तिमाः ।

तदुद्भूतं यदर्थार्थं तदार्थं मधुं भुञ्जते ॥
 उद्दालका कपिला कौटा भूमेरुहृन्ना स्त्रुताः ।
 वल्लीकान्तस्तदुत्पन्नमौद्दालकसुदीर्यते ॥
 इक्षुनीलदालाकारा रूक्षाश्चिन्मणि मक्षिकाः ।
 यदुद्भूतकौटरान्तस्तमधुं दालमिदं क्रमात् ॥
 इत्येतस्याष्टधा भेदेऽनुपपत्तिं कथिता क्रमात् ।
 अथ वक्ष्याम्यहं तेषां वयोवैय्यादिकं क्रमात् ॥”
 तद्वत्तथा —

माक्षिकं तैलवर्णं स्थातं अतः आमरं कथ्यते ।
 चौरं कपिलाभासं पौत्तिकं हृतवन्निभम् ॥
 आपीतवर्णं ह्यक्षं स्थातं पिङ्गलवर्णं नामकम् ।
 औद्दालकं खण्डेवाङ्गनापीतं दालं कथ्यते ॥
 माक्षिकं मधुरं रूच्यं जलं श्वादादिदोषहृतम् ।
 आमरं पिष्टं रूच्यं मधुरं सुखजायकम् ॥
 चौरं शरीतं चक्षुष्यं पिष्टं पित्तघातकम् ।
 पौत्तिकं मधुं रूच्यं हन्याच्छपितदाहहृतम् ॥
 चिन्मणिहृत्प्रमित्रं विद्याच्छातं शुक्रोत्तरम् ।
 अर्थं मज्जतिचक्षुष्यं कफपित्तादिदोषहृतम् ॥
 औद्दालकं कुष्ठादिदीपनं वनमिक्षिदम् ।

दालं कटुं कषायान्धं मधुरं पित्तदायि च ॥
 नव मधुं भवेत् स्त्रीष्यं नातिस्नेहहरं परम् ।
 देहस्त्रीष्यपहं याहिं पुराणं मधुं लेखनम् ॥
 प्रकं दोषत्रयं मधुं विविधरुजाजायकजिह्वा-
 मयादि
 अथ धृते च रूच्यं वनमतिष्ठतिदं वीर्यहृदि
 विधत्ते ।
 आमचेदामगुल्फामयपवनरुजापित्तदाहा-
 सरोध-
 नाशं नूनं विशोषं जनयति नयति अस्ममध्यं
 हृत्ते ॥

ब्रणशोधनसन्धाने ब्रणसरोपणादिषु ।
 साधारण्यान्मधुं हितं तत्तुल्या मधुशर्करा ॥
 उष्णं सक्षोष्णं कार्त्तिकं वा खयस्तुल्यमथापि वा ।
 आमं मधुं मधुश्वाणां विषवत्तापदायकम् ॥
 कौटकादिषु तन्मदूषितं
 यच्च पर्युषितं मधुं खतम् ।
 कष्टकौटरातलं मेचकं
 तत्र गेहजनिष्वं दोषहतम् ॥
 दक्षं निहतं यदुत्पन्नमास्यं दर्श-
 स्ताद्विधं मधुं रसायनयोगयोग्यम् ।
 हिक्कागुदाङ्कुरविशोषकप्रमयादि
 दोषापहं भवति दोषदमन्यथा चेत ॥
 माक्षीं शिता मधुतपन्ना मधुना मधुशर्करा ।
 माक्षीकशर्करा चेवा चौरना चौरशर्करा ॥
 यद्गुणं यन्मधुं प्रोक्तं तद्गुणस्तस्य शर्करा ।
 विषेवाङ्गलहृत्वा च तर्पणं चौरदेहिनाम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टे ॥ * ॥

मत्तान्तरे मधुगुणाः ।
 “मधुं शरीतं जलं स्नादुं रूच्यं याहिं विवेक्षणम् ।
 चक्षुष्यं दीपनं खर्षं ब्रणशोधनरोपणम् ॥
 चौरमायकं रूच्यं परं कोतोविशोधनम् ।
 कषायहरं चार्द्रं प्रसादनकं परम् ॥
 वक्ष्ये मेघाकरं वृष्यं विषदं रोचनं हरेत् ।
 कुष्ठार्थं कावपित्तासकप्रमेहहृत्प्रमत्तिनौ ।
 मेदस्त्रावपि श्वादादिहृत्तातीवारविषयहृत् ।
 दाहं यतश्चार्द्रास्तु योगवाक्काव्यवातनम् ॥ * ॥

अथ मधुभेदाः ।
 “माक्षिकं आमरं चौरं पौत्तिकं ह्यक्षमिष्यपि ।
 आर्यमौद्दालकं दालमिलरौ मधुनातयः ॥ * ॥
 अथ तेषां लक्षणानि गुणानि । तत्र माक्षिकस्य ।
 “मक्षिका पिङ्गवर्णास्तु मध्वो मधुमक्षिका ।
 ताभिः कृतं तैलवर्णं माक्षिकं तत् प्रचक्षते ॥
 माक्षिकं मधुं रूच्यं मेघामयहरं जलम् ।
 कामलाश्रे यतश्वावकाशचयविनाशनम् ॥ * ॥

अथ आमरस्य ।
 “किञ्चित् रूच्यं प्रविष्टं पुष्पेभ्यः कलिभि-
 क्षितम् ।
 निर्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधुं आमरं स्मृतम् ॥
 आमरं रक्तपित्तं रूच्यजायकं गुणम् ।
 खादुपाकमभिष्यन्दं विशिष्टं पिष्टं
 हिमम् ॥ * ॥

“मक्षिका कपिला रूक्षा क्षुद्राश्वास्तलतः
 मधु ।
 सुनिभिः चौरमिष्युक्तं तद्वर्णं कपिलं भवेत् ॥
 गुणैर्माक्षिकवत् चौरं विषेवाङ्गलहृत्प्रमत्तिनम् ॥”
 अथ पौत्तिकस्य ।

“या क्षुद्रा मधुकोपमा जलुतरा प्रायो
 महापिष्टित
 वृक्षाणां तद्वर्णोटरान्तरगता पुण्यासव कुर्मन्ते ।
 तास्तज्जैरिह पुत्तिका निमदितास्ताभिः कृतं
 सपिषा
 तुल्यं यन्मधुं तद्वर्णं चरन्ते सकोर्मितं पौत्ति-
 कम् ॥

पौत्तिकं मधुं रूच्यं पित्तदाहासवातहतं ।
 विदाहि मेहहृत्प्रमत्तिनं यन्मयादिचतशोधि च ॥”
 अथ ह्यक्षस्य ।

“वरटा कपिला पीता प्रायो हिमवतो वने ।
 कुर्मन्ति ह्यक्षकारं तज्जं ह्यक्षं मधुं स्मृतम् ॥
 ह्यक्षं कपिलपीतं स्थातुं पिष्टं श्रौतलं
 गुणम् ॥

खादुपाकं किमिष्यं रक्तपित्तप्रमेहजितम् ।
 अमलं मोहविषहृतं तपश्च गुणाधिकम् ॥”
 अथाध्यस्य ।

“मधुकटुयां निषाचं चरत्वाभ्यमोहवा ।
 खवन्त्यास्यं तदा स्थातं अतः मानवे पुनः ॥
 तीक्ष्णतुष्ठास्तु या पीता मक्षिका वटपदो-
 पमा ।

अर्थास्तास्तुल्यं यतदार्द्रमिष्यपरे जगुः ॥
 आर्यं मज्जतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ।
 कषाय कटुकं पाके तिलं च वनपुष्टिहृतम् ॥ * ॥
 अथोद्दालकस्य ।

“प्रायो वल्लीकमध्वस्या कपिला कषय-
 कौटका ।
 कुर्मन्ति कपिलं कषयं तत् स्त्रीष्योद्दालकं मधुं ॥
 औद्दालकं सचिकरं खर्षं कुष्ठविषापहम् ।
 कषायस्तुल्यममन्त्रं कटुपाकं पित्तहृतम् ॥ * ॥

अथ दालस्य ।
 “संक्षुब्धं पतितं पुण्यात् यत्तु पक्षोपरि क्षितम् ।
 मधुराक्षकषायश्च तद्वर्णं मधुं कौर्मितम् ॥
 दालं मधुं जलं प्रोक्तं दीपनीयं कषापहम् ।
 कषायहरं रूच्यं रूच्यं हृदिमेहहृत्प्रमत्तिनम् ॥
 अधिकं मधुरं क्षिप्तं हृत्प्रमत्तिनं गुणभारिकम् ॥”
 जलं पाके । गुणभारिकं तुलितम् ॥ * ॥ अथ
 नवपुराणमधुगुणाः ।

“नवं मधुं भवेत् पुष्टेः नातिस्नेहहरं सरम् ।
 पुराणं यादकं रूच्यं मेदोत्तमतिवैक्षणम् ॥
 मधुन शर्करायाश्च गुणस्यापि विशिष्टम् ।
 एकचर्वतुसरेऽतीते पुराणं स्मृतं पुष्टे ॥”
 अथ मधुन शरीतस्य गुणाधिक्यस्य ताया
 निषेधः ।

“विषपुण्यादपि रक्तं सविषा अभरादयः ।
 यद्भीता मधुं कुर्मन्ति तद्वर्णं गुणवन्मधुं ॥

विशालयासद्वयान् त्रयोयोगेन वा सह ।
उद्यानैस्त्रयोकावे च स्मृत विषयम मधु ॥”
इति भावप्रकाश ॥

मधु पु (मन्+उ। नख ध।) मधुदम ।
मौलगाह इति भाषा । वचनत् । (यथा
कुमारसम्भवे ॥ १२७ ॥

“निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
नामाचराणीव मनोभवस्य ॥”)

दैत्यमेव । (यथा, देवीभागवते ॥ ११. ६. १५ ।
“मधुश्च कुपितस्तत्र हरिणा सह सयुगे ॥”)
इमं हत्वा विष्णुर्मधुसूदनोऽभूत् ॥ चैत्रमास ।
इति मेदिनी । घे, १२ ॥ (यथा, रघु ॥ ११. ७ ।

“रेणुसुगतिवशात् प्रवर्षितौ
भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥”)

अशोकवृक्ष । इति हेमचन्द्र । २. १५३ ॥ यष्टि-
मधु । इति शब्दरत्नावली ॥ असुरविशेष ।
(यथा, भागवते ॥ ६. ११. १४ ।

“शत्रुस्य मधो पुत्र लवण नाम राजसम् ।
हत्वा मधुवने चक्रे मधुरां नाम वै पुरीम् ॥”)
स च शत्रुघ्नेन हत । यस्य नाम्ना मधुरा मधु-
पुरीति स्थाता ॥

मधु स्त्री, (मन्+उ। नख ध।) जीवन्तीवृक्ष ।
इत्यमर । २. ४. १४२ ॥

मधुक, स्त्री (मध्वेति । मधु+“संज्ञार्था
च ।’ ५. ३. ६७ ॥ इति कन् । यद्वा, मधु
मधुर कायतीति । कै+क ।) यष्टिमधुका ।
इत्यमर । २. ४. १०६ ॥ (यथास्य पर्याय ।
“यष्ट्याञ्च मधुक यष्टि क्रीतक मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु खल्वेनाता जलजातिरस्य पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

अपु । इति हेमचन्द्र ॥

मधुक, पुं, (मधु मधुर कायतीति । कै+क ।)
वन्दिमे । यष्ट्याञ्च । विश्वामनर । इति विश्व ॥

मधुकण्ड, पुं, (मधुर्मधुर कण्ड कण्डखरो
यश्च ।) क्रीडिका । इति विकारप्रथेय ॥

मधुकर, पुं, (करोति सञ्चिनोतीति । क+अच ।
मधुन कर ।) अमर । इत्यमर । २. ५. २६ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ॥ ४. १८. २ ।
“सर्व्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुध ॥”)
कामी । इति धरणि ॥ भङ्गराजवच । इति
शब्दमाला ॥

मधुककटिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटिकेव ।)
मधुरजम्बीरविशेष । मजकट्टी इति भाषा ।
तत्पर्याय । कुशा २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पद्यायोऽस्या गुणाश्च यथा,—
“बीजपुरोऽपर प्रोक्तो मधुरो मधुककटौ ।
मधुककटिका खात्री रोषनी प्रीतला गुय ।
रक्तमितलस्यवासकाचविक्राभमापदा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुसम्पूरिका । इति राजनिर्व्वण्ड ।
मधुककटौ, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटौ) मधुबीज-
पुर । इति राजनिर्व्वण्ड ॥

मधुका, स्त्री, (मधुका+टाप ।) मधुयष्टिका ।
इत्यमर । २. ४. १६ ॥ मधुपर्णीवृक्ष । इति
मेदिनी । के १३५ ॥ क्षण्यवयवकङ्कुनी । इति
हेमचन्द्र । ४. २४३ ॥

मधुकुक्कुटिका, स्त्री, (मधु मधुरा कुक्कुटीव ।
मधुकुक्कुटी, मधुकुक्कुट+स्त्रियां ङीष् ।
स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप । पूर्व्वस्य ह्रस्वत्वश्च ।)

जम्बीरविशेष । मखुर इति मखूर इति च
भाषा । तत्पर्याय । मातुलुङ्गा २ गुग्गुला ३
गिरिजा ४ पूतिपुष्पिका ५ अत्यन्ता ६ देव
दूती ७ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणा ।
प्रीतलम् । स्वादुलम् । गुणलम् । क्षिप्तलम् ।
वातपित्तविनाशित्वश्च । इति राजवल्लभ ॥

मधुकुत, पुं (मधु करोति सञ्चिनोतीति । क+
क्तिप् तुमागमश्च ।) अमर । इति हेमचन्द्र ॥
(यथा छान्दोग्योपनिषदि । ३. १. २ ।

“अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य
दक्षिणा मनुनाथो यजूंश्चैव मधुकतो यजुर्व्वेद
एव पुण्य ता अमृता आप ॥”)

मधुकेश्ट, पुं, (मधुन पुष्परसस्य के शिरसि
अयमभागे श्रुति गच्छतीति । श्रुट+कर्त्तरि
अच ।) अमर । इति विकारप्रथेय ॥

मधुकैटभौ, पु, (मधुश्च कैटभश्च तौ । इतरेतर
ङ्गन् ।) असुरविशेषौ । मधोरुतुपत्तादि यथा,

“देनन्दिने तु प्रलये प्रसप्ते गरुडक्षणे ।
तस्य अवयवविङ्गतात्वात्सुरौ मधुकैटभौ ॥

कूर्मप्रहसता पृथ्वी विष्णीनेवाभवन्त्ये ।
तां विश्वीर्णौ योगनिद्रा महाभाया यलोकयत् ॥

तां वै ङ्गतरां कर्त्तुं पृथ्वीं प्रति तदेष्वरी ।
उपाय चिन्तयामास कथं पृथ्वी भवेदङ्गता ॥

इदानीमाख्यवत् पृथ्वी प्रहता कोमला जले ।
खटिकाये जनान् वोढुं कथं शक्ता भविष्यति ॥

इति सञ्चिन्ध वा माता जगतां खटिकारिणी ।
उपगम्य तदा विष्णुमासवाद सुविजितम् ॥

तन्नु सुप्तं समासाद्य जगन्नाथ जगत्पतिम् ।
नामदक्षकनिष्ठाय तस्य कर्त्तव्यं न्वेष्टयत् ॥

निवेश्य गङ्गाप्रेष्य प्रोद्धृत्य आवर्त्तं मणम् ।
पूज्यैश्चकार वा देवी योगनिद्रा जगत्प्रभ ॥

तत्तु कर्त्तव्यमपूज्यैश्च मधुनामासुरोऽभवत् ।
ततो दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठायानु दक्षिणे ॥

कर्त्तव्यं न्वेष्टयद्देवी तस्मादप्युद्धृतं मणम् ।
तच्चापि कोदयामास करशालाग्रजेन तु ॥

ततोऽभूत् कैटभो नाम वज्रवानसुरो महान् ॥
जगत्प्रभ स च पानार्थं यस्मान् जगितवाक्मधु ।

अतस्तस्य महादेवो मधुनामाकरोत्तदा ॥
उत्पन्न कौटवद्भाति महाभायाकरे यत ।

अतस्त कैटभाख्यस्य खय देवी तदाकरोत् ॥
तावुवाच महाभागा सुध्वता हरिणा सह ।

युवानौ अह्येवाच भवन्तौ निहन्मियति ॥
यदा युवां प्रभाषेय आवां विष्णो । वक्ष्याम तौ ।

तदेवाहं युवां जना नाभ्या हरिरप्यय ॥
महाभायामोहितौ तौ विष्णुभावे तदा तुह ॥

भ्रममाया दृष्टशतुर्नाभिपङ्कस्थित विधिम् ॥
तन्मत्तुस्त्रौ धातार हनिष्यावोऽय नामितम्
त्व जागरय वैकुण्ठ यदि जीवितुमिच्छसि ॥

ततो ब्रह्मा महाभायां योगनिद्रा जगत्प्रभम् ।
प्रसादयामास तदा स्तुतिभिनतिभिभया ॥

चिर स्तुताय सा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।
प्रसन्नाभवदत्यर्थसुवाच च तथा विधिम् ॥

किमर्थं सस्तुता चाह किं करिष्याम्यहं तव ।
तद्दत्तं त्व महाभाग । करिष्याम्यहमय ते ॥

ततस्तेन महाभाया प्रोक्ता धाता महात्मना ।
प्रबोधय जगन्नाथ यावन्नो मां हनिष्यत ।

समोदयैतौ दुर्धर्वावसुरौ मधुकैटभौ ॥
इत्युक्ता सा तदा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।

बोधयामास वैकुण्ठ मोहयामास तौ तदा ॥
तत प्रवृज्ज क्षण्य स ददर्श भयशालिनम् ।

ब्रह्माण तौ तदा घोरावसुरौ मधुकैटभौ ॥
ततस्ताभ्यां स युयुधे क्षसुराभ्यां जनादेन ।

नाशकद् वाधितु वीरावसुरौ मधुकैटभौ ॥
अनन्तोऽपि फणाग्नेय तामो धर्त्तुं नमोऽभवत् ॥

युधमानाक्कावौरान् वैकुण्ठमधुकैटभान् ॥
अथ ब्रह्मा शिलाकृपां स्थितिप्रक्षिप्तं तदाकरोत् ।

अह्ययोनवविस्तीर्णं साहज्येयोनमायनाम् ॥
तस्यां शिलायां वैकुण्ठो युयुधे वृपसत्तम ।

सह ताभ्यां शिला सा तु प्रविशेज्जलान्तरम् ॥
तस्यान्तु शङ्कां समायां तोयेषु युयुधे हरि ।

पञ्चवयसहसाणि बाहुयुक्तेर्निरन्तरम् ॥
यदा नेवाश्रकङ्कन् तौ विष्णुजगतां पति ।

परां पितां तदावाप विद्यामपि भयात्तत ॥
ततस्तावेव त विष्णुमत्तुर्भुजदपिपतौ ।

पुन पुनस्तौ गर्जन्तौ महाभायाविमोहितौ ॥
तुष्टौ स्त्रस्त्रनिमुञ्चेन वर वरय माधव ।

तवेष्ट सप्रदास्याव सत्तमेष्टहराधुना ॥
तयोस्तद्वचन श्रुत्वा भगवान् गरुडक्षण ।

उवाच तौ युवां वधौ भवेतां मे महाबली ॥
इति देहि वर मञ्ज दातव्य यदि विद्यते ॥

तौ तदा प्राह युष्मन्तो योग्यौ नौ प्रीतमौ वध ।
तन्नावां नहि नो यच्च तीय सम्भूति विद्यते ॥

तयोस्तद्वचन श्रुत्वा माधवो जगतां पति ।
ब्रह्माण माह प्रीतेषु प्राचिदब्रह्मसंभवा ॥

ब्रह्मशक्तिशिलां श्रीवसुधैव धीयतां यथा ।
तत्र स्थित्वा महाघारे हनिष्यामि महाबलौ ॥

ततो ब्रह्मा ब्रह्मैव उद्धार शिलायु ताम् ॥
तस्या मध्ये पूर्व्वभागे कञ्च पर्यन्तकृपप्रक्ष ।

कर्त्तुं स्थित्वा शिलां भित्ता प्रविशेज्जलान्तरम् ॥
येष्टान्नामभवत् कूर्मो पर्यन्तकाग्रहीतु शिलाम् ।

वायव्याश्च तथाभन्तो नेर्द्धत्वाश्च सुरेश्वरी ॥
महाभाया जगद्भागी शैलकृपप्रक्षारिणी ।

आयेत्याश्च खेयं विष्णुरेककृपेण सञ्चित ॥
ब्रह्मशक्तिशिलां युक्त्वा भगवान् परमेष्ठिन ।

मधौ ब्रह्मा त्वह्येव वराहश्च तथापर ॥
ततो वराहप्रहस्य चरन् जगतां पति ।

स्थित्वा शिलामवदध्य ब्रह्मशक्तिमयोगताम् ॥

मधुघो

वामे खलघने यन्नाहारोप्य शिरसी तथो ।
जगदाधा भूत स सर्वयन्त्रेन सयुत ॥
सर्वैवसौ समाक्रन्त्य चिच्छेद स पृथक् पृथक् ।
मधुकैटभयो सन्त्यक् वीरयो पृथिवीवृत्ते ॥
तस्य चाक्रन्त्य सस्यानाद्ब्रह्मशक्तिरधोगता ।
प्रियमाणापि देवीवैवेनादपि सङ्गमुहु ॥
ततस्तयोस्तु न्वतयो शरीरे जगतां पति ।
ब्रह्मशक्ति सङ्गद्वय न्वधातस्तौ प्रयत्नत ।
उद्धृताया पृथिव्यास्तु तयोन्मेदोविलेपने ।
सुहृन्नामकरोत पृथ्वीं क्लेदितां तोयराशिभि ॥
मेदोविलेपिता यस्माद् गीयते मेदिनीति वा ।
अद्यापि पृथिवी दूषी देवमातुवराचसे ॥”
इति कालिकापुराणी ६१ अध्याय ॥
(अनयोनामनिर्वाण्यथा, महाभारते । १९ ।
३४७ । २४—२६ ।
“सन्त्यस्य परमेष्ठी स ततो भूतगणान् दृढजन् ।
पूर्वमेव च पद्मस्य पद्मे स्त्रियांशुसप्रमे ॥
नारायणस्ततो बिन्दु अपामास्ता गुणोत्तरौ ।
तावपश्चत स भगवाननादिनिघनोऽच्युत ॥
एकस्तत्राभवद्विद्वन्मन्त्राभ्यो रुचिरप्रभ ।
स तामसो मधुजातस्तदा नारायणाज्ञया ।
कठिनस्पर्शो विद्धुः कैटभो राजसस्तु स ॥”)
मधुकोष, पु, (मध्वर्धे हत कोष मज्जाधार
कोषो वा ।) मधुमत्सिकास्तकोष ॥ भौचाक
इति भाषा । ततपण्याय । मधुक्रम २ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,—
“अमरेणैव मयाय आख्यामधुकोष आरब्ध ॥”
इति रविनिश्चयटीकाह्रिजयेन लिखितम् ॥)
ह्यागसुष्क इति मांकाशिनो वदन्ति ॥
मधुक्रम, पु, (मधुन क्रम ।) पुन पुनमेधुपान
क्रम । ततपण्याय । मधुवार २ । इत्यमर ।
२ । १० । ४१ ॥ मधुकोष । इति शब्द
चन्द्रिका ॥
मधुचौर, पु, (मधुवत चौर निर्यासोऽस्य ।)
खञ्जूरवृक्ष । इति हारावली ॥
मधुखञ्जूरिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा खञ्जूरौ । तत
कन् टाप । पूर्वस्य वृत्तत्वम् ।) खञ्जूर-
विशेष । ततपण्याय । मधुककटिका २ कोण-
ककटिका ३ कण्टकिनी ४ मधुफलिका ५ माध्वी-
मधुरा ६ मधुरखञ्जूरौ ७ मधुखञ्जुरी ८ अस्या
गुणा । मधुरत्वम् । दृढत्वम् । सन्नापपित्त-
शान्तिकारिलम् । शिरिरत्वम् । जन्तुकर्तृत्वम् ।
बहुवीर्यविवर्द्धनत्वम् । इति राजानघट ॥
मधुगायन, पु, (मधु गावन्तीति । गै+“गुट
च ।” ३ । १ । १४७ । इति गुट । यदा, मधो
वसन्ती गायन इति सप्तमीसमास ।) कोकिल ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
मधुजन, पु, (मधु मधुर शुक्लमस्य । पधनेदिन
शुक्लफलशब्दस्यास्य मधुरत्वान् यथात्वम् ।)
शोभाजनवत् । इति शब्दमाला ॥
मधुधोय, पु (मधुर्मधुरो धोयो यच्छ ।) कोकिल ।
इति शब्दमाला ॥

५८८

मधुद्रु

मधुच्छदा, स्त्री (मधु मधुरश्चद पर्यमस्या ।
यदा मधु छादयति रसाधिक्येन पराभवतीति
छद+णिच् । घ । घे द्रुखञ् ।) मधुरशिक्षा ।
इति भावप्रकाश ॥ (तथास्या गुणा ।
“नीलकण्ठशिक्षा जल्वी पित्तक्षेप्रातिवारिणत ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुज, स्त्री (मधुनो जातम् इति । जन्+ङ ।)
शिक्षकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
मधुजम्बीर, पु, (मधुमधुरो जम्बीर ।) मधुर-
जम्बीर । इति राजनिघण्ट ॥
मधुजा, स्त्री, (मधो मधुमेदसो जाता प्रादु
भूता इति । जन्+ङ टाप ।) पृथिवी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुनो जायते अ इति ।
जन्+ङ ।) सिता । तत्पण्याय । महाश्वेता २ ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥
मधुजित, पु, (मधु मधुनामानं दैव्य जितवानिति ।
जि+क्तिप । तुमागमञ्च ।) विष्णु । इति शब्द
रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । २ ।
“शिवे । किं वा ज्ञात्वा विविद्विषि शक्ति
मधुजित ॥”)
मधुहण, स्त्री, (मधुर हणम् ।) इक्षु । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ (गुणादयोऽस्य इक्षुशब्दे
ज्ञातया ॥)
मधुहण, पु, (मधुर्मधुरहणम् ।) इक्षु । इति
राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“महाराजोऽसिपत्र स्थास्यतुपुत्रो मधुहण ।
इक्षुवशककान्ताभिरुपौष्ठादिभेदवान् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“इक्षुर्दोषच्छेद प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च ।
शुद्धन्तलोऽसिपत्रञ्च तथा मधुहणं स्मृत ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
मधुनय, स्त्री, (मधुना मधुरद्रव्याणां नयम् ।)
मधुरनयम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (मधुहत
सिताचयम् ॥)
मधुदीप, पु, (मधौ वसन्ते दीप्यत इति । दीप+
क ।) कामदेव । इति हेमचन्द्र । २ । १४१ ॥
मधुदूत, पु, (मधोवसन्तस्य दूत इव । वसन्ता-
गमनात् प्रागस्य सुजलोद्गमदर्शनात् तथालम् ।)
आम्बुद्वय । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (तथास्य
पर्याय ।
“आम्बु प्रोक्तो रसाक्षय सङ्कारोऽतिवौरम ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्द पिकवज्जम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुदूती, स्त्री, (मधोवसन्तस्य दूतीव ।) पाटला
वृक्ष । इति भावप्रकाश ॥ (पण्यायादि विव
रयमस्या पाटलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
मधुन, पु (मधुने जाति पुण्यात् पुष्य गच्छतीति ।
जा+क ।) अमर । इति त्रिकाण्डशेष ॥
मधुनव, पु, (मधुमधुरो नवो नियासोऽस्य ।) रक्त
शिशु । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुहम, पु, (मज्जय मधार्थं मधुपादको वा
हम । तत् पुष्येभ्यो मज्जयसम्भवाच्च तथात्वम् ।)

मधुधे

वृक्षविशेष । मौलगाह इति भाषा ॥ तत्पण्याय ।
मधुका २ गुडपुष्प ३ । इत्यमर । १ । १४ । २७ ॥
(पण्यायान्तरमस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“मधुपुष्पो मधुकश्च गुडपुष्पो मधुहम ॥”)
मधुधातु, पु, (मधुना तत्पण्यायनाम्ना प्रसिद्धो
धातु ।) माधिकम् । इति राजनिघण्ट ॥
(तथास्य पर्याय ।
“खण्डमाधिकमाख्यात तापीज मधुमाधिकम् ।
ताप्य माधिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्मृत ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुधूलि, स्त्री (मधुर्मधुरा धूलिरिव ।) खण्ड ।
इति हेमचन्द्र । ३ । ६ ॥ खण्ड इति भाषा ॥
मधुधेनु, स्त्री, (मधुरचित्ता धेनु ।) दानाध
मध्वादिनिर्मितसवस्त्रा गौ । यथा—
होतोवाच ।
“मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशिनीम् ।
अनुक्तिं महीष्टरं क्षयाजिनकुशोत्तरं ॥
धेनुं मधुमयीं कृत्वा सपूर्णां चटभोऽश्रीय ।
चतुर्थेन तथांशेन वत्सक परिकल्पयेत् ॥
सौवर्णेन सुखं कृत्वा षडङ्गायुःशुचन्दनै ।
पृष्ठं तान्त्रमथ कृत्वा चास्त्रां पट्टमयीं तथा ॥
प्रदानिष्ठमयान् कृत्वा चितकम्बलकम्बलाम् ।
सुखं गुडमयं कृत्वा जिह्वां शक्रदया तथा ।
ओष्ठौ पुष्पमयी तस्या दन्ता यत्नमया स्मृता ।
दभरोमधरा देवी रौप्यचुरविभूषिता ॥
प्रशस्तपञ्चश्रवणा प्रमाणात् परितस्तत ।
सर्वलक्षणसङ्गुक्ता सप्तधान्यान्विता तथा ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षुपि स्थापयेत् ।
ह्लादिता वज्रयुग्मेन चण्डाभरणभूषिताम् ।
कांस्योपदोहनां कृत्वा गन्धपुष्पैस्तु धूपिताम् ॥
अयने विधुवे पुण्ये अतीपाति दिनचये ।
सक्रान्त्यासुपरागे च सर्वकालं यद्वक्ष्ये ॥
ब्रह्मनाम्न्यसम्पत्तिं दृष्ट्वा तान् प्रदापयेत् ।
ब्राह्मणाय हरिजाय ओजियायाहितामये ॥
आर्यावर्ते सत्पुत्रे वेदवेदाङ्गपरागे ।
पादशयं प्रदातवा मधुधेनुर्नरोत्तमः ॥
पुच्छदेशोपविष्टस्तु गन्धधूपार्द्रपूजिताम् ॥
आच्छाद्य वज्रयुग्मेन सुदिकाकर्णपञ्चके ॥
स्वप्रक्ष्वा दक्षिणां दत्त्वा वितप्राद्याविवर्जित ।
जलपूर्वमेव कर्त्तव्यं पश्चाद्वाग समर्पयेत् ॥
रसज्ञा सर्वदेवानां सर्वभूतहिते रता ।
प्रीयन्तां पितृदेवाश्च मधुधेनो । नमोऽस्तु ते ॥
एवमुक्त्वा तं धेनुं ब्राह्मणाय निवदयेत् ॥
अहं यस्यामि त्वां देवि । कुटुम्बार्थं विशेषतः ।
काम कामदुधे कामा मधुधेनो । नमोऽस्तु ते ॥
मधुवातेतिमन्त्रेण दद्यादास्तु धिक्केय तु ।
दत्त्वा धेनुं महाराज । कृत्रकोपानहौ तथा ॥
एव यं कुरुते भक्त्या मधुधेनुं नराधिप ।।
दत्त्वा दानं पायसेन मधुना च दिनं नयेत् ॥
आश्वयोऽपि निराजस्तु मधुपायसचयुतम् ।
एवं कृते तु यत् पुण्यं तन्निबोध नराधिप ! ॥
यत्र नद्यो मधुधेनो यत्र पायसकर्ममा ।

मधुपः

अथ यो नृपय सिद्धस्तत्र गच्छति धेनुदा ॥
तत्र भोगानयो सुष्ठुक्त अन्नलोके च तिष्ठति ।
श्रीहिला सुचिरं कालं पुनर्मर्त्यसुपागत ।
स भुक्ता विपुलान् भोगान् विष्णुलोकं च
गच्छति ॥

दशपूर्व्यान् दशपरानात्मानश्चैकविंशतिम् ।
नयते विष्णुवायुच्य मधुपेन प्रसादतः ॥
य इह भ्रष्टयाज्ञता आवेद्येहापि मानव ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं च गच्छति ॥”
इत्यादि वराहपुराणे श्रुतोपाख्याने मधु-
धेनुमाहात्म्यम् ॥

मधुनालिकेरक, पुं, (मधुर्मधुरो नारिकेल स्वार्थं
कन् । रत्नयोरेक्यात् रत्नत्वं लक्ष्यं च रत्नम् ।)
मधुनारिकेल । यरनारिकेल इति कोकणे
प्रचिह्नम् । मोहानारण इति च खातम् । तत
पर्याय । माध्वीकफल २ मधुफल ३ अथि
तणफल ४ माध्विकफल ५ ऋदुफल ६ बहु
ऊर्ध्वं ७ ह्रस्वफल ८ । अथ्य गुणा । मधु-
रत्नम् । शिशिरत्नम् । दाहलक्ष्यातिपित्तहारि
त्नम् । बलपुष्टिश्रेष्ठकान्तिकारिणम् । वीर्यं
विवह्ननम् । रसत्वचः । अपि च ।

“माध्वीक नारिकेर फलमतिमधुरं दुर्लभं
जम्बुकारि
क्षिप्तं वातातिसारभ्रमश्रमनमथ भ्रमन
वह्निद्विजे ।
आमशेषप्रकोपं जनयति कुरुते चारुकांति
बलञ्च
स्वीर्यं देहस्य धत्ते वनमदन्कलावह्नं पित्त
नाशम् ॥”
इति राजनिर्घण्ट ॥

मधुनी स्त्री, क्षुपविशेष । माकङ्क हाता इति
माकङ्क भाउली इति च भाषा । तत्पर्याय ।
एतन्मन्त्रा २ वायव्योनी ३ सुमङ्गला ४ । इति
रत्नमात्रा ॥

मधुनैता, [नृ] पुं, (मधु नयति पुण्येभ्य संयुक्ता
नैति । नृ + कृ + क्) अमर । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

मधुप, पुं, (मधु पिबतीति । पा + कृ ।) अमर ।
इत्यमर । २ । ५ । २६ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । १ । ४०६ ।

“गन्धर्वतिमात्रमाधवे देवीधामनि धैर्यवान् ।
धुन्वन्कराभ्यां मधुपान् धावति कस्य धीरधी ॥”
मधु जल पातीति । पा + कृ । वारिरचके,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३२ । ८ ।

“अ चिदर्थं मधुपं शयानमखिलं वनं मन्त्रा
ददुय ॥”

“मधुपं मधुनोऽन्धस्य पातारं पातयितारम् ।
इति तद्वाच्यं वाचनं । मधुपातकर्त्तरि च, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । २ ।

“सखा यद्वर्षा विश्वगर्तोभराति पातयेद्वै मधु-
पातिषे च ।” “सु मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य
पातारौ ।” इति तद्वाच्यं वाचनं ॥

मधुप

मधुपर्क, स्त्री, (एच + चण । मधुना पर्को योगो-
२च ।) दधिसंयुक्तमधु । तत्पर्याय । मधोदय
२ । इति वैमर्चक । ३ । ४६७ ॥ अपि च ।
“मधुपर्कं दधिमधुपुत्रतमपिहितं कांक्षतेति ।
अपिहितमाच्छादितम् ।” इत्येकादशीतत्त्व-
लाख्यायनरुद्रचम् ॥

मधुपक, पुं, (एच + चण । मधुना पर्कं
सम्पर्को यस्य मधुना संयोजनात् तत्पर्यायम् ।)
योऽशोपचारपूर्वान्तगतवधोपचार । तस्य
प्रमाणं यथा,—

“इति सर्पिर्जलं क्षौद्रं चित्तेताभिस्तु पञ्चभिः ।
प्रोच्यते मधुपर्कस्तु सर्वदेवौघतुष्टये ॥
जलस्तु सर्वतः खण्ड्यं चित्ता दधि द्रव्यं समम् ।
सर्वेषामधिकं क्षौद्रं मधुपर्कं प्रयोजयेत् ॥
तद्दद्यात् कांक्षयापेक्षं रोगमन्त्रेभवेन वा ।
ज्योतिष्टोमान्धमेधादौ पूर्वे वैष्टे प्रपूजने ॥
मधुपर्कं प्रतिष्ठोऽयं सर्वदेवौघतुष्टये ।
धर्माधिक्यममोक्षायां साधकं परिकीर्तितम् ॥
मधुपर्कं सौख्यमोग्यतुष्टिपुष्टिप्रदायकम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६७ अध्याय ॥

अपि च ।
“आप्य दधिमधुमिश्रं मधुपर्कं विदुर्ब्रह्मा ॥”
इति तत्त्वसार ॥

तद्दाने सुता यथा —
“संयुक्तानामिकाङ्कुडा तिस्रोऽभ्यां सप्त
चारिता ।

मधुपर्कं च सा सुता विद्वद्भिः परिकीर्तिता ॥”
इति हरिभक्तिकलास ॥

मधुपर्णिका, स्त्री, (मध्वि वृत्तं पर्वमेखा । तत
स्वार्थं कन् टाप् । अत इत्यच् ।) गम्भारीदृशः ।
(अस्या पर्यायो यथा,—

“गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काष्मिरी काष्मिरी जौरा काष्मर्यं पीत-
रोहिणी ॥

कल्याणता मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”)
नीलोदय । इत्यमर । २ । ४ । ६५ ॥ (अस्या
पर्यायो यथा,—

“नीली तु नीतिनी तुली काजकोजा च
नीलिका ।

रत्ननी श्रीफलौ तुच्छा धामीका मधुपर्णिका ।
औतका काकेशी च नीलपुष्पा च वा
सुता ॥”)

वराहकान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शुक्ली ।
सुदर्शना । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा सुष्ठुते
शरीरस्थाने १० अध्याये ।

“एत्रिपर्णी वलाग्रिमुन्वज्जटा मधुपर्णिका ॥”
अस्या पर्यायो यथा,—

“सुदर्शना सोमवल्ली चक्राङ्गा मधुपर्णिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मधुपर्णी, स्त्री, (मधु रव इति पर्वं यस्या ।
गौरादिलात् ङीष् ।) शुक्ली । इत्यमर । २ ।
४ । ८४ ॥ (अस्या, पर्यायो रत्नमात्रायां यथा,

मधुभित्

“वत्सादनी ह्निमरुद्धा मधुपथ्यन्तमरा ।
कुण्डल्यन्तवल्ली च शुक्ली चक्रलक्षणा ॥”)
गम्भारीदृशः । नीलोदयः । इति मेदिनी ।
ने १५ ॥ मधुकीर्णपूर । इति राजनिर्घण्ट ॥
(विकङ्कतदृशः । तत्पर्यायो यथा,—
“विकङ्कत खाडुकदृशं शुभदायं मधुपथ्यपि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मधुपाका स्त्री, (पाकेन मधुर्मधुरा । राजदन्ता-
दिलात् पूर्वनिपात । टाप् ।) बहुशृङ्गा । इति
राजनिर्घण्ट ॥

मधुपायी, [३] पुं, (मधु पिबतीति । पा + पिबि ।
तत “आतोऽयं चिन्तयतो ।” ७ । १ । ३३ ।
इति युक् ।) अमर । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रम ॥ मधुपातकर्त्तरि, त्रि ॥

मधुपालिका, स्त्री, (मधु पात्यतीति । पालि +
कुल । टाप् । अत इत्यच् ।) गम्भारी । इति
शब्दमात्रा ॥ (विषयोऽस्या गम्भारीशब्दे
द्रव्यं ॥)

मधुपीलु, पुं, (मधुमधुर पीलु ।) मन्त्रापीलु ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

मधुपुरी, स्त्री, (मधोऽस्मान्नो देवस्य पुरी ।)
मधुरा । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भाग-
वते । ७ । १४ । ३१ ।

“नैमिषं प्राणगुणं सेतुं प्रभासोऽथ कुण्डल्यनी ।
वाराणसी मधुपुरी यस्यां विष्णुसरस्वती ॥”)

मधुपुष्प, पुं, (मधुप्रचुराणि पुष्पाण्यस्य ।) मधु-
दम् । इति रत्नमात्रा ॥ (मधूक । तत्पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
“मधूको शुक्पुष्पं स्थाण्डपुष्पो मधुचयः ।
वानप्रस्थो मधुलीलो जलनेत्र मधूकक ॥”)
श्रीरवदृशः । अशोकदृशः । बहुलदृशः । इति
राजनिर्घण्ट ॥

मधुपुष्पा स्त्री, (मधुपुष्प + क्लिप्वा टाप् ।) दन्ती
दृशः । नागदन्तीदृशः । इति राजनिर्घण्ट ॥

मधुप्रिय, पुं, (मधु मय प्रियमस्य ।) बलराम ।
इति चिकित्साशेषः ॥ भूमिजम् । यथा,—
“नादेयी स्त्री नागरङ्गककसुगन्धो मधुप्रिय ॥”
इति जटाधरः ॥ (मयप्रिये, त्रि ॥)

मधुफल, पुं, (मधु मधुर फलमस्य । यदा, मधु
मयं फलाद् यस्य ।) मधुनारिकेल । इति
राजनिर्घण्ट ॥ विकङ्कतदृशः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (मधुरफलविशिष्टे, त्रि ॥)

मधुपर्णिका, स्त्री, (मधु मधुर फलं यस्या ।
मधुफल + चक्राङ्गा कन् । टाप् । अत इत्यच् ।)
मधुखल्लुरिका । इति राजनिर्घण्ट ॥ (शुभा-
दयोऽस्या मधुखल्लुरिकाशब्दे ज्ञातया ॥)

मधुबहुता, स्त्री, (मधुना मधौ वा बहुला ।)
वासनीकता । इति राजनिर्घण्ट ॥

मधुभित्, [६] पुं, (मधु तन्नामार्णं देवं भित्ति
नाशयतीति । भिद् + क्तिप् । सुगागमञ्च ।)
विष्णु । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भाग-
वते । ४ । २६ । ४० ।

मधुम

“तस्मिन् महत्सुखरिता मधुभिचरि-
प्रीयकशेषवर्तित परित खलन्ति ॥”
मधुमत्तिका, स्त्री (मधुसन्धायािका मत्तिका ।
कोटविशेष । मौमाह्वी इति भाषा । तत्प-
र्याय । सरदा २ । इत्यमर । २ । ५ । २६ ॥
मधुमत्ता, [न] पु, (मधुमधुरो मत्ता यत् ।)
आखोटवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
मधुमती, स्त्री (मधुमधुररसोऽख्येति मत्तुप ।
डोप ।) काशरीवृक्ष । नदीविशेष । तस्या
जलगुणा । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“चन्द्रभागागुणसाम्यं जल
किञ्च माधुमतममिदीपनम् ॥”

उपाख्यानिकाविशेष । यथा,—

“तथा मधुमती विद्विष्यति नात्र सप्रय ।
देवचेटी श्रुतश्रुत तस्य वक्ष्या भवन्ति च ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले च यत्र गन्तुमिच्छति ।
तत्रैव चेदिका सर्व्वा नयन्ति नात्र सप्रय ॥”

इति ककलासदीपिकायां ३ पटल ॥

(कन्दोमेद । अस्या लक्षणं यथा, कन्दोम
ज्ज्याम् । २ । १ ।

“नमि मधुमती” अधिक कन्दे शब्दे ब्रू-
यम् ॥ समाधिविद्विमेद । यथा, सर्वदर्शन
सयज्ञे पातञ्जलदर्शने । “तत्र मधुमती नामा-
भ्यासवैराग्यादिवशादप्राप्तरक्षसमोक्षसुख-
प्रकाशमयसम्भवनयानवद्वैशारदविद्योतन
रूपकतन्मरप्रज्ञाख्या समाधिविद्वि ॥ गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे । २६ । १३३ ।

“महोदया मधुमती महापुण्या सुहाकरी ॥”
इत्याहुपुत्रहर्ष्यस्य भाष्या वा च महोदयस्य
सुता । यथा, हरिवंशे । ६३ । १२—१३ ।

“आसीद्वाजा मनोवशे श्रीमार्गिश्वाकुसम्भवा ।
हर्ष्यश्च इति विख्यातो महेन्द्रसमविक्रम ॥
तस्याचीद्विता भार्या महोदयस्य वै सुता ।
देवी मधुमती नाम ययैरस्य प्रणी तथा ॥”
मधुरसविशिष्टे, चि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६६ । ३ ।
“खन्वायशसायातमन्वागदक्षानिध मधुमन्त
पिबाच ॥”

मधुमधन पु, (मधु तन्नामान् देव मधुमतीति ।
मन्त्र + मधु ।) विष्णु । इति हजाराध । (यथा,
भागवते । ६ । ६ । ३६ ।

“सर्वात्मनि निरतनिष्ठ तन्मनस कथमुच्च वा
यते मधुमधन । पुन खार्थजुशला ज्ञातप्रिय-
सुहृद साधवस्तत्तद्व्यासुजादुसेवां विद्वन्ति
न यत्र पुनरय सवारपर्यावर्ष ॥”

मधुमक्षी, स्त्री, (मधुप्रधाना मक्षी ।) मालती ।
इति शब्दमाणा ।

मधुमस्तक, स्त्री, (मधुमधुरस मस्तके उपरि-
भागे यत् ।) पिष्टकविशेष । यथा,—
“मधुनैकवृत्तेर्मध्ये वेदिता समिताश्च या ।
मधुमस्तकसुहृदं तस्याख्यापरिमाणम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य गुणा पिष्टशब्दे ब्रूया ।

मधुरः

मधुमाञ्चीक, स्त्री, (मधु माधुर्ययुक्त माञ्चीकम् ।)
मधुम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥

मधुमारक, पु, (मधूनां मारक । भक्तकला-
तथात्वमस्य ।) भमर । इति राजनिर्घण्ट ॥

मधुमूल, स्त्री (मधु मधुर मूलम् ।) आलुकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । मौ आलु इति भाषा ॥

मधुयष्टि, स्त्री (मधुमधुरा यष्टि ।) इक्षु । इति
शब्दचन्द्रिका ।

मधुयष्टिका, स्त्री, (मधुमधुरा यष्टि । तत कन्
टाप ।) यष्टिमधु । तत्पर्याय । मधुकम् २
क्षीतकम् ३ यष्टिमधुका ४ । इत्यमर । २ । ४ ।
१ । ६ ॥ मधुयष्टी ५ । इति भरत ॥ (तथास्या
प्रत्यायान्तरम् ।

“यद्यपि मधुक यष्टि क्षीतक मधुयष्टिका ।

यष्टिमधु खले जाता जलजातिरसा पुरा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मधुयष्टी, स्त्री (मधुयष्टि । कटिकारादिति पञ्चे
डीय ।) मधुयष्टिका । इति शब्दमाणा ॥

मधुर, स्त्री (मधु + र ।) वज्रम् । इति राज
निर्घण्ट ॥ विषम् । इति मेदिनी । रे, १६५ ॥
(वज्रशब्दे विषशब्दे च विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

मधुर, पु, (मधु माधुर्य रातीति । रा + क ।
यद्वा, मधुमाधुर्यमस्यास्तीति । “ऊषसुविसृष्क-
मधो र ।” ५ । २ । ९ । इति र ।) मिष्टरस ।

इत्यमर । १ । ५ । ६ ॥ स च इन्द्रादौ लक्ष्यते ।
तत्पर्याय । गौतम्य २ । इति राजनिर्घण्ट ॥
रसव्यञ्ज ३ गुल्फ ४ खाडु ५ मधुलक ६ । इति
चैमनम् । ६ । २४ ॥ तस्य गुणा । प्रीत्यनलम् ।
व्यालम् । दृढजलम् । वायुपित्ताग्निशूलम् ।
रसायनलम् । गुदलम् । क्षिण्वलम् । चक्षुष्य
त्वम् । तपणालम् । सरलम् । अन्यच्च ।

“रसो मधुरक शीतो धातुस्तन्मवसप्रद ।

चक्षुष्यो वातपित्तं कुर्यात्सौख्यकफकमीन् ॥

वीर्ययुक्तो ज्वरश्चासगलगङ्गादिरोगहत ॥”

इति राजवल्लभ ॥

अपि च ।

“मधुरस्तु रसश्चिनीति केशान्

वपुष स्त्र्यैवजौजीवीयंदायी ।

अतिसेवगत प्रमेहश्लेष्म

जडतामान्धसुखान् करोति दीवान् ॥”

इति राजनिर्घण्ट ॥

(यथा च वामदे स्त्रयस्थाने दृश्येऽध्याये ॥

“रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रस ।

आजन्मवात्प्रात कुर्वते धातूनां प्रवर्तं वलम् ।

बालवृद्धचतुर्धनैर्वर्णैश्चेन्द्रियैर्लज्जाम् ॥

प्रशक्तो ब्रह्मो कण्डा क्षन्वसन्वानज्जदुग ।

आयुष्यो जीवनं क्षिण्व पित्तानिजविषापह ॥

कुर्वतेऽप्युपयोगेन समेद कफजान् गदान् ।

सौख्यामिषादसन्वासमेदगङ्गाज्जुहादिकान् ॥”

अपि च ।

“तत्र मधुरो रस शरीरवात्प्रातसवधिरमांस
भेदोऽस्मिन्मौज शुक्राभिवर्द्धन आयुश्च वकि

मधुर

न्त्रियप्रसादनो बलवर्धकश्च पित्तविधमारुतघ्न-
स्तृणाप्रशमन त्वच्य केश्य कण्डा प्रीत्यनो
जीवनस्तर्पण स्नेहन स्त्र्यैवकर क्षीणक्षत
सन्वानकर प्राणसुखकण्ठोष्ठतालुप्रकादनो
दाहवृक्षाप्रशमन घटपदपिपीलिकाना
मिष्टतम क्षिण्व शीतो गुरुश्च ।

स एवगुणोऽप्येक एवाव्ययसुप्रयुज्यमान स्यौल्य
माह्वमालस्यमतिस्त्रप्र गौरवमननाभिलाष-
मयेर्हैवस्यमास्यकण्ठमांसाभितृष्टि आसकास-
प्रतिश्रयालसकशीतज्वरानाहास्यमाधुर्यव-
मधुसन्धाखरप्रणाशगलगण्डमालाक्षीपदगल
श्रोणिवक्त्रधमनीगुदोपलेपाख्यामयानमिष्य
मिष्वेवंप्रवृत्तीन् कफजान् विकाराशुपजनयन्ति ।

“स्नेहनप्रीणनाकादमाह्वैरपलभ्यते ।

सुखस्यो मधुरश्चास्य आमुर्वैक्षिण्यतीव च ॥”

इति चरक स्त्रयस्थाने २६ अध्याये ॥

जीवक । रक्तशिरु । राजान् । रक्तेषु ।
गुड । शालि । इति च राजनिर्घण्ट ॥
(बीजपुरविशेष । तत्पर्यायो यथा,—

“बीजपुरोऽपर प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्त्रयस्थाने निमिदे । यथा महाभारते । ६ ।
४५ । ६६ ।

“मधुर सुप्रसादश्च किरीटी च महाबल ॥”

मधुर, चि, (मधु माधुर्यमस्यास्तीति । “ऊषसुवि
सृष्कमधो र ।” ५ । २ । ९ । इति र ।)
मधुररसविशिष्ट । खादु । (यथा, हितोप
देशे । १ । ७६ ।

“न धर्मेष्टाश्च पटतीति कारण

न च पि वेदाध्ययनं दुरात्मन ।

स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते

यथा प्रकृता मधुर गवां पय ॥”

प्रिय । इति मेदिनी । रे, १६५ ॥ पारि-
भाषिकमधुराणि यथा । विदग्धोक्ति । प्रिया
धरकुचादि । शशी । क्षिण्व । बाजोक्ति ।
इति कविकल्पलता ॥

मधुरक, पु, (मधुर + संज्ञायाम् कन् ।) जीवक-
वृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । १४२ ॥ (यथा
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४ अध्याये ।

“विपचेन्मधुरकप्रतीवापम् ॥”)

मधुरकण्डका, स्त्री, (मधुरा कण्डका यस्या ।)
मतस्यविशेष । तत्पर्याय । कण्ठली २ कण्ठला ३

अनन्ता ४ माञ्ची ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

मधुरकम्बीर पु, (मधुरो कम्बीर । निम्बकर्म-
धारय ।) मधुकम्बीर । तत्पर्याय । मधु-
जम्ब २ मधुकम्बज ३ रसज्वावी ४ शर्करक ५

पित्तज्वावी ६ । अस्य गुणा । मधुरत्वम् ।
शिथिलत्वम् । कफपित्तशोथममनाशित्वम् ।

इति राजनिर्घण्ट ॥

मधुरलवण, पु, (मधुरा लवणा यस्या ।) धव
वृक्ष । इति निकाकशेष ॥ (गुणादयोऽस्य
धवशब्दे ज्ञातव्या ॥)

मधुरचय, स्त्री, (मधुरायां चयम् ।) वित्त-
भाक्तिक संपिच । इति राजनिर्घण्ट ॥
मधुरचिफला, स्त्री, (मधुरा चिफला ।) द्राक्षा-
फल काश्मिरफल खजूरौफलम् । इति राज-
निघण्ट ॥
मधुरनिखना, स्त्री, (मधुरो निखनो यस्या ।)
मधुरस्वरयुक्ता नारी । इति त्रिकाण्डशेष ॥
मधुरफल पुं, (मधुर फलमस्य ।) राजवदर ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
मधुरवल्ली, स्त्री, (मधुरा वल्लीति नित्यकर्म-
धारय ।) मधुवीजपूर । इति राजनिघण्ट ॥
मधुरच पुं (मधुर्मधुरो रसोऽस्य ।) इक्षु ।
इति शब्दमाला ॥ ताल । इति राज-
निघण्ट ॥
मधुरसा स्त्री, (मधुर्मधुरो रसो यस्या ।) चूल्मा ।
इत्यमर । २।४। ८३ ॥ (अस्या पय्यायो यथा
“तेजनी पिलुनी देवी तिलवल्ली पृथक्त्वया ।
मधुश्रेणी मधुरसा चूल्मा निर्द्वन्द्वीति च ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“चूल्मा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधुलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीडुपर्यापि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
द्राक्षा ॥ (तत्पय्यायो यथा,—
“द्राक्षा खादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
चूल्मा हारहूरा च गोकर्णी चापि
कीर्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
डुग्धिका । इति मेदिनी । से, ६० ॥ गम्भारी ।
इति भावप्रकाश ॥
मधुरस्रवा, स्त्री, (मधुरस्र मधुररसस्य स्रवो
यस्या ।) पिक्कलस्रूरी । इति राजनिघण्ट ॥
मधुरा, स्त्री, (मधुर + टाप् ।) शतपुष्पा ।
(अस्या पय्यायो यथा,—
“शतपुष्पा शताङ्गा च मधुरा कारवी मिषि ।
अतिशम्भोऽसितच्छावा संहिता कृषिकापि च ।
कृष्णा शालेयशालीनी मिश्रेया मधुरा मिषि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
मिश्रेया । मधुरानगरी । मधुकर्कटिका । मेदा ।
मधुली । मधुयष्टिका । इति मेदिनी । दे, १६४ ॥
काकोनी । शतावरी । इक्षुवीवन्ती । पाण्डु-
श्राकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
मधुराजक, पुं, (मधुराजस्यो अजक इति नित्य-
कर्मधारय ।) तत् स्वार्थे कन् ।) आजातक ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मधुराजफल, पुं, (मधुर मिष्ट आजवत् फल
यस्य ।) रेफल । तत्पय्याय । आर २० ।
इति रत्नमाला ॥
मधुराजापा, स्त्री, (मधुरा श्रुतिदुस्कर आजाप
शब्दो यस्या ।) आरिका । इति राज-
निघण्ट ॥
मधुराजाङ्गुली, स्त्री, (अजाङ्गु + बाहुलकात् नङ् ।
प्रबोदरादिनात् ङङ् । औङ् च । तत् मधुरा

चासौ अजाङ्गुली चेति नित्यकर्मधारय ।)
राजाङ्गुली । इति राजनिर्घण्ट ॥
मधुरिका, स्त्री, (मधुर + स्वार्थे कन् + स्त्रियां टाप्
अत इत्वच् ।) क्षुपविशेष । मौरी इति भावा ।
तत्पय्याय । शालेय २ श्रुतिशिव ३ कृष्णा ४
मिश्री ५ मिश्रेया ६ । इत्यमर । २।४। ५ ॥
शालेय ७ मिषि ८ मिश्री ९ मिश्री १ । इति
तट्टीका ॥ अवाकपुष्पी ११ मङ्गला १२ मधुरा
१३ । इति रत्नमाला ॥ मधुरी १४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्या गुणा । रोचकत्वम् । शुक्र-
कारित्वम् । दाहकतापित्तनाशित्वम् । इति
राजवल्लभ ॥
मधुरिपु, पुं, (मधुरिपुरविशेषस्य रिपुनाश
कृतात् ।) विष्णु । इत्यमर । १।१। २ ॥
(यथा गीतगोविन्दे । २।६ ।
“श्रीनयदेवभयितमतिस्मृन्मोहनमधुरिपु
रूपम् ॥”
मधुरेण पुं (मधुर्मधुरो रेणुरस्य ।) कटभी-
रुच । इति राजनिघण्ट ॥
मधुरोदक, पुं, (मधुराणि उदकानि यस्य ।)
जलसमुद्र । स तु खादूदकमय पुष्करद्वीप
वेष्टित सप्तसमुद्राणां शेषसमुद्र । इति जटाधर ॥
मधुल, स्त्री (मधु पुष्परसादिक लाति खकारणत्वेन
शृङ्गातीति । ला + क ।) मद्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (निम्बिषीकत्रां मधुविद्यायां स्त्री ।
यथा, ऋग्वेदे । १।१६१ । १० ।
“शोभिनुममरातिनो वथ मरामारे
अस्य योजन हरिश्चामधुलामधुला चकार ॥”
“हे विष । त्वा त्वा मधु अन्त चकार विषस्य
विषभाव दूरेऽपनोद्यान्तीचकारेति श्वेव
मधुला मधुदात्री निर्विषीकर्त्री मधुविद्या यद-
तदादित्यस्य मन्त्रेण विषयोजन तेन चान्तौ-
करण यदस्ति तथा मधुविद्या ॥” इति तज्ज्ञा-
सायन ॥)
मधुलम् पुं, (मधुर्मधुरस्यो लस्योऽज ।) रक्त-
श्रीभाङ्गन । इति रत्नमाला ॥
मधुलता स्त्री, (मधुप्रधाना लतेति मधुलोपी
कर्मधारयसमास ।) शृङ्गीलम् । इति राज-
निघण्ट ॥
मधुलिका, स्त्री, (मधुल + स्वार्थे कन् । टाप्
अत इत्वच् ।) राजिका । इति राजनिर्घण्ट ॥
(विवृतिरस्या राजिका शब्दे ज्ञातया ॥ स्वन्वा-
जुचरमाह्वगविशेष । यथा महाभारते ।
६।४६ । १६ ।
“पृथुवक्त्रा मधुलिका मधुलम्भार तथैव च ॥”
मधुलिङ्ग, [ङ] पुं, (मधु वेदि आखादयतीति ।
लिङ् + लिप् ।) अमर । इत्यमर । २।५ ।
२६ ॥ (यथा रघुवंशे । ६ । २६ ।
“मधुलिङ्गं मधुपानविशारदा
क्रूरवका रवकारयतां ययुः ॥”
मधुलेही, [लृ] पुं (मधु लेहीति । मधु + लिङ्
+ लिङ् ।) अमर । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ७ ।

“हतावधान मधुलेहिगीतौ
प्रशान्तचेष्ट हरिण जिवांसु ॥”

मधुलीक्षुप पुं, (मधुलि लीक्षुप ।) अमर ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

मधुवन, स्त्री, (मधुना तन्नाम्ना दैत्येन कृत
वनम् । मध्यपदलोपी कर्मधारय ।) मधुराया
वनविशेष । यथा श्रीभागवते ४ । ८ । ४२ ।
“तत्तात । गच्छ भद्र ते यस्तुनायास्तट शुचि ।
पुण्य मधुवन यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥”
(मधुप्रधान वनमिति ।) किष्किन्वायां सुयी
वस्य वनविशेष । इति रामायणे किष्किन्वा
काण्डम् । (यथा, महाभारते । ३ । २८१ ।
२७ ।

“वालिना रक्षित यत्तत स्त्रीत मधुवन महत ।
तथा च ब्रह्मगच्छे । तद्गुह्यं पवनात्मज ॥”

मधुवन, पुं (मधौ वनति शब्दायते इति । वन +
अच् ।) कोकिल । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुवल्ली, स्त्री, (मधुप्रधाना वल्ली ।) यष्टी-
मधु । जीतनकम् । इति राजनिघण्ट ॥ (कार-
वेक्षकम् । तत्पय्यायो यथा,—

“तोयवल्ली राजवल्ली मधुवल्ली कारवेक्षकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मधुवार पुं (मधुनो मदास्य वार समय
पर्यायो वा ।) मधुकर्म । इत्यमर । २।४ । ४१ ॥
स च पुन पुनर्मदपायपरिपाटी । इति तट्टी-
कायां भरत ॥

मधुवीज, पुं, (मधु मधुर वीज यस्य ।) दाडिम ।
इति राजनिघण्ट ॥ (गुणादिविवरणमस्य
दाडिमशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मधुवीजपूर, पुं (मधुना मधुपूर्णां वीजानां
पूर सम्बन्धो यज् ।) मधुककटिका । मोठा
बिजौरा इति हिन्दी भावा । तत्पय्याय ।
मधुपर्णी २ मधुरककटी ३ मधुरवल्ली ४ मधु-
कर्कटी ५ मधुरफला ६ मङ्गफला ७ वल्ली
माला ८ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । शिशि-
रत्वम् । दाहनाशित्वम् । विदोषशमनत्वम् ।
रक्तत्वम् । पथ्यत्वम् । शुण्ठत्वम् । दुर्णरत्वम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

मधुव्रत पुं, (मधु मधुसम्बन्धो व्रत व्रतमिव सत-
ताशुश्रीलगीय यस्य । यज्ञा, मधुव्रतयति नियत
मुमुक्ते इति । व्रति + अच् ।) अमर । इत्य-
मर । २।५। २६ ॥ (यथा भागवते । ३।२८। २८ ।
“माला मधुव्रतवस्तुगिरोपप्लुताम् ॥”

मध्यव्रतं कर्म यस्य । उदकार्यकर्मणि, जि ।
यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७० । ५ ।

“मधुवो दासापिबो मिमिक्षतां मधुक्षुता
प्लुक्षुधे मधुवते ॥”
“मधुवते उदकार्यकर्मणां ॥” इति तज्ज्ञा-
सायन ॥)

मधुशकैरा, स्त्री, (मधुनाशर शकैरा ।) मधुनाश-
शकैरा । कितान्शब्द इति भावा । यथा,—

मधुसू

“माध्वी चिता मधुसूता मधुसूतकैरा ।
माध्वीकशर्करा येषां चौराणां चौराणां ।
यद्गुण्य यन्मधु प्रोक्तं तद्गुण्य तस्य शर्करा ।
विशेषाङ्गलट्ट्या च तपय चौरादेहिनाम् ॥”

इति राजनिर्घण्ट ॥

“मधुसूतकैरा पुनश्चङ्गातीसारहरी कृष्णादेही
प्रकाशनी कथायमधुरा मधुरविपाका च ॥”

इति सुश्रुते कृष्णस्थाने ४५ अध्याये ॥

मधुशाख, पुं, (मधुमाधुसूतका शाखा यस्य ।)

मधुशील । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुरशाखा-

विशिष्टे, चि । यथा वाजसनेयसंहितायाम् ।

२८ । २० । “मधुशाख सुपिप्पल ।”

“मधुरा रचयती शाखा यस्य ।”

इति तद्गाथी महौधर ॥

मधुशिशु पुं, (मधुप्रधान शिशु ।) रक्त-

श्रीभाङ्गनट्ट्य । इत्यमर । २ । ४ । ३१ ॥

(शक्तिना । इति ख्यात । यथा, सुश्रुते १ । ३० ।

“वसुधासंगलशिशुमधुशिशुतकारित्यादि ।”

तत्पर्यायो यथा,—

“सुरङ्गा खादुगन्धा स्थाण्डधुशिशु श्रीभाङ्गन ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तद्गुणा यथा, सुश्रुते कृष्णस्थाने ४५ अध्याये ।

“मधुशिशु सरलित श्रीभाङ्गो दीपन कटु ।”

मधुश्रेय, स्त्री, (मधुन श्रेयो यन् ।) शिकचकम् ।

इति राजनिर्घण्ट ॥

मधुश्रेणी, स्त्री, (मधुना मधुररसानां श्रेणियेन ।)

कृष्णा । इत्यमर । २ । ४ । ३४ ॥ (अस्या पर्यायो

यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“कृष्णा मधुरवा देवी मोरटा तेजनी सुता ।

मधुलिका मधुश्रेणी गोकर्णी प्रीतिप्रसर्पि ॥”

मधुश्यावा, स्त्री, (मधुमधुर आसोऽस्मात् ।)

जीवन्तीट्ट्य । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवर-

मस्या जीवन्तीशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

मधुशील, पुं, (मधु मकरन्द जीवति नि चि

पतीति । जीव + इणप्रत्ययात् क । एषो-

दरादित्वाद्भवत्यलम् ।) मधुकट्ट्य । इत्य-

मर । २ । ४ । २८ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“मधुको गुडपुष्प स्थाण्डधुपुष्पो मधुद्रुम ।

वानप्रस्थो मधुशीलो जलजेऽत्र मधूलक ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मधुखल, पुं, (मधोर्वसन्तस्य खला इति । “राजाह

सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टण् ।)

कामदेव । इति हजाराष्ट्र ॥

मधुवारिष, पुं, (मधुर्वसन्त सारथिर्भवति ।) काम

देव । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मधुविकचक, पुं, (विचतीति चिन्ने स्थक ।

स्वार्थे कन् मधु मधुमय विकचकं यस्य ।)

स्वावरगिभेद । इति हेमचन्द्र । ४ । २६४ ॥

मधुसूतन, [२] पुं, (मधोवसन्तस्य सूतन ।)

कामदेव । इति कैचित् ॥

मधुसूत, पुं, (मधु सुसूतं स्रवति भजय

तीति । सू + कृ + कृ + कृ ।) अमर । इति

मधुहा

जटाधर ॥ (मधु तन्नामान असुर रुद्र
यति नाशयतीति । रुद्र + शि + क्तु ।)
श्रीमण्य । इत्यमरटीकाया भरत ॥ (पञ्चदशे
एक शिष्टश्लोको यथा, कृष्णोमञ्जरीयाम् ।
११ । ३ ।

“वनेषु जला सुरभिप्रचार

प्रकामसुगन्धो मधुवासरेषु ।

गायन् कल क्रीडति पद्मिनीषु

मधुनि पीत्वा मधुसूदनोऽसौ ॥”)

श्रीमण्यपदे शुभप्रतिषेधा,—

“रुद्र मधुसूतस्य यस्मात् स मधुसूदन ।

इति सन्तो वदन्तीश वेदेभिर्नाथमौधितम् ॥

मधु जीवन्त माध्वीके ज्ञतकर्मशुभाशुभे ।

भक्तानां कर्मणाश्चैव रुद्र मधुसूदन ॥

परिणामाशुभ कर्म भक्तानां मधुर मधु ।

करोति रुद्र यो हि स एव मधुसूदन ॥’

इति ब्रह्मवेवर्त श्रीमण्यनन्तखण्डे ११ अध्याये ॥

तस्य अरुणप्रलम् ।

“महाविपत्तौ सवारे य सरेण्यसूदनम् ।

विपत्तौ तस्य सन्ततिभवदित्वाह शङ्कर ॥”

तत्रैव प्रलितखण्डे ३४ अध्याये ॥

(सरस्वतुपनामक कविप्रिय । यथा, श्रीमद्

भगवद्गीताटीकायाम् । “आख्यात भगवतपदे

प्रतिपद श्रीशङ्कराख्ये पुनर्लिख्य मधुसूद-

नेन सुनिना स्वज्ञानविद्वे ज्ञतम् ॥” अथ

हि अज्ञेयविद्विप्रस्थानभेदभगवद्गीताटीका

महिलक्ष्मणटीकाविद्वान्निष्कटीकादनेकग्रन्थ-

कता ॥)

मधुसूदनो, स्त्री, (मधु रुद्रयतीति । मधु + रुद्र +

शिव + क्तु । शिवां ङीप् ।) पालङ्गशकम् ।

इति हेमचन्द्र । ४ । २५२ ॥

मधुसव, पुं, (मधुना मकरन्दानां सव चरण

यसादिति ।) मधुकट्ट्य । मोरटलता । इति

राजनिर्घण्ट ॥

मधुसवा, स्त्री, (मधुन सवो यस्या ।) मधुयष्टिका ।

इति जटाधर ॥ जीवन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(अस्या पर्यायो यथा,—

“जीवन्ती जीवन्ती जीवा जीवन्तीया मधुसवा ।

मञ्जल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णा । हसपदी । इति राजनिर्घण्ट ॥

मधुसवा, [२] पुं, (मधुनि सवति नि निपतीति ।

सु + कर्त्तृदि असुन् ।) मधुकट्ट्य । इति

जटाधर ॥

मधुसूत, पुं, (मधुमधुसूतं स्रवति अतिरिच्य ।)

कोकिल । इति शब्दरत्नावली ॥

मधुहा, [२] पुं, (मधु तन्नामानमसुर हन्तीति ।

हन् + कृ + कृ + कृ ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र ॥

(मधु हन्तीति । हन् + कृ + कृ + कृ ।) मधुनाशके चि ।

यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ६८ ।

“सर्वेषां संहृतेरेव दुर्जनेष्वेववानपि ।

अभिज, हन्तीति हन्तु मधुहा असरेरिव ॥”

मधूत्थि

प्रसहजातिप्राणिविशेष ॥ यथा —

“शशङ्गी भासकुररयभोलूककुलिङ्गका ।

धमिका मधुहा चैति प्रसह्या नृगपक्षिण्य ॥”

इति वाग्भटे कृष्णस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

मधूक, स्त्री, (महतीति । मह + “जलूका-

दयश्च ॥” उणा ४ । ४१ । इति ऊक निपा

तितश्च ।) यष्टिमधु । इति राजनिर्घण्ट ॥

(गुणादयोऽस्य यष्टिमधुशब्दे विज्ञेया ॥)

मधूक पुं, (महते मन्यते वेति । मह + मन् वा

+ “जलूकादयश्च ॥” उणा ४ । ४१ । इति

ऊकप्रत्ययो निपातितश्च ।) दृष्टविशेष ।

महूक इति मौल इति मधुहा इति च भाषा ॥

तत्पर्याय । गुडपुष्प २ मधुद्रुम ३ वान

प्रस्थ ४ मधुशील ५ । इत्यमर । २ । ४ । २८ ॥

मधूक ६ मधु ७ मधुपुष्प ८ । इति शब्द

रत्नावली ॥ मधुसव ९ । इति जटाधर ॥

मधुट्ट्य १ रोधपुष्प ११ माधव १२ ।

यथा, महाभारते । १५ । २५ । ११ ।

“चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या

येषां सवणाग्रमधूकपुष्पे ॥”)

अस्य गुणा । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्त-

दाहप्रमापहत्वम् । वातलत्वम् । जन्तुहोषण

त्वम् । वीर्यपुष्टिविवर्धनत्वम् । अस्य पुष्पगुणा ।

मधुरत्वम् । हृदयत्वम् । हिमत्वम् । पित्त-

विदाहकारित्वम् । अस्य फलगुणा । वाता-

मयपित्तनाशित्वम् । श्रेय मधूकद्वयमेवमेतत् ।

इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।

“मधूकपुष्प मधुरं शीतलं गुडं दृढम् ।

वल्लशुकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशकम् ॥

फलं शीतं गुडं खादुं शुक्लं वातपित्तघ्नम् ।

अङ्गुलं दन्ति त्वय्यासदाहश्चास्यत

न्याम् ॥’

इति भावप्रकाश ॥

अपरम् ।

“मधूकपुष्पश्चाङ्गुलं तपय दृढम् परम् ।

मधूकस्य फलं पक्वं वातपित्तप्रणाशनम् ॥”

तन्मण्यगुणास्तपनगुणवत् । यथा,—

“अस्य यस्य फलस्यैव वीर्यं भवति यादृशम् ।

तस्य तस्यैव वीर्येण मञ्जानममिनिद्विप्रम् ॥”

तस्य त्वगुणा ।

“मधूकं रक्तपित्तघ्नं ब्रह्मशोधनरोपणम् ॥”

इति राजवल्लभ ॥

मधूच्छिष्ट, स्त्री, (मधुन उच्छिष्टमवशिष्टम् ।

मध्ववशिष्टम् । मोम इति भाषा ।) यथा,

दृढत्वसंहितायाम् । १६ । २५ ।

“श्लेष्मिकर्मासीतगरकुडरससैखवाहिवल्लीजम् ।

मधुररसमधूच्छिष्टाणि चोरकश्चेति जीवस्य ॥”)

तत्पर्याय । शिकचकम् २ । इत्यमर । २ । ६ ।

१०० ॥ शिकचकम् ३ शिकचम् ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥

मधूत्थित, स्त्री, (मधुन उत्थितम् ।) शिकचकम् ।

इति राजनिर्घण्ट ॥

मध्य

मधूख, पु, (मधोश्चैत्रस्य उत्सवो यत्र ।) चैत्री पूणिमा । इति जटाधर ॥ (यथाभिधान-शकुन्तले । ६ ।

“कचुकी । प्रविश । सकोधम् । मा ताव-
नात्मजे । देवेन प्रतिविष्टेऽपि मधूखे चूत
कलिकाभङ्गमारभसे ॥”)

मधूपत्र, स्त्री (मधोक्तज्ञानो दैवस्य उपपन्न
आश्रय । अभिधानात् कौवलम् ।) मधुरा ।
इति हेमचन्द्र ॥ ४ । ४४ ॥

मधूपत्र, पु (मधोक्तज्ञानो दैवस्य उपपन्न
आश्रय ।) मधुरा । इति जटाधर ॥ (यथा
रघुवशे । १५ । १५ ।

“स च प्राप मधूपत्रं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिज ।
वनात् करमिवादाय चत्वारिंशदपस्थित ॥”)

मधूख, पु (मधु उरति प्राप्नोतीति । मधु +
उर गतौ सौचधातु + क । रस्य क्तम् ।)
जलजगिरिमधूकटुषौ । इति जटाधर ॥
(अस्य पर्यायो यथा वेदकरत्नमालायाम् ।
“गौरशका मधूजोऽन्यो गिरिज खल्य-
पञ्चक ॥”)

मधूक, पु (मधूख + स्वार्थे कन् ।) जलज
मधूकटुष । तत्पर्याय । दौर्घपञ्चक २ ।
इति जटाधर ॥ गौरशक ३ मधूख ४ खल्य
पञ्चक ५ । इति रत्नमाला ॥

“स्यान्मधूके तु जलजे गिरिजेऽपि मधूक ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(पर्यायान्तरमस्य यथा,—

“मधूको गुह्यपुष्प स्यान्मधुपुष्पो मधुख ।
वानप्रस्थो मधुष्टीको जलजेऽथ मधूक ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अस्य गुणा । मधूकगुणतुल्या । मधुररस ।
इति हेमचन्द्र ॥ ६ । २४ ॥ (कौवलिकेऽपि दृश्यते ।
यथा, अथर्ववेदे । १ । २४ । २ ।

“जिह्वाया अग्रे मधु मे जिह्वाखले मधूकम् ॥”
तद्वति, जि ॥

मधूलिका, स्त्री, (मधूख + कन् । श्लियां टाप्
अत इत्थम् ।) खर्जा । इत्यमर । २ । ४ । ८४ ॥

(अस्या पर्यायो यथा—

“खर्जा मधुरवा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपत्रपि ॥”
यष्टीमधु । तत्पर्यायो यथा,—

“यष्टीमधु तथा यष्टी मधुक कौतकलया ।
अन्यतकौतकलस्तु भवेत्तोये मधूलिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधूजी स्त्री, (मधूख + गौरादित्वात् स्त्री ।)
कौतकम् । मधुकर्कोटी । आन् । इति राज-
निर्वण्ड ॥

मध्य, स्त्री, (मन्यते इति । मन् + “आज्जादयन् ॥”
उणा० ४ । १२१ । इति यकप्रत्ययेन निपातित ।)
दृष्टान्तवस्था । श्रुतसागरवस्था । इति हेम-
चन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६१ । ४ ।
“मध्यक्षेप पराक्षेप समरचाप पथ्यताम् ॥”)

मध्यदे

अवसानम् । तत्पर्याय । विराम २ । इति
विकाशशेष ॥ मन्दलश्रीवलीभयेतरत्नयुक्त
श्रुत्यविषयकगमनविशेष । इति भरत ॥ कथ-
विशेष । इति मधु ॥ मध्यमाहृति । इति
साङ्ग ॥ यथा, अमरे । २ । ६ । ७६ ।

“विलम्बित इत मध्य सत्त्वमोघो घन क्रमात् ॥”

मध्य, पु स्त्री, (मन् + यक । नख च घ ।) देह-
मध्यभाग । माजा इति भाषा ॥ तत्पर्याय ।
मध्यमम् २ अवलम्बम् ३ । इत्यमर । २ । ६ ।
७६ ॥ विलम्बम् ४ । इति मेदिनी । मे, ४४ ॥
(यथा, भट्टिकाये । ४ । १६ ।

“दधाना दलित मध्य कर्णजाह्नविकोचना ॥”

मध्यभागमाचम् । यथा, मधु । ४ । ३० ।

“नेष्टे तोदन्तमाहितं नास्त यान्त कदाचन ।

नोपहृष्ट न वारिख न मध्य नभसो गतम् ॥”

“आयुष्कालस्य मध्यमावस्थाविशेष काल ।
योऽश्वत्थत्वरन्तरे मध्य वयस्यस्य विकल्पो
दृष्टिर्द्यौवन सन्त्युत्ता हानिरिति । तत्राविशते
वृद्धिरानिश्चतो यौवनमाचत्वारिंशत् सन्त्यु-
धातित्रियवर्णवीर्यसम्पूर्णता । अत ऊर्ध्वमौषत्
परिहानिर्यावत् वयतिरिति ॥” इति सुश्रुते
स्त्रजस्थाने ३५ अध्याये ॥)

मध्य, पु, (मन् + यक । नख घ ।) ग्रहस्तुट
साधकाङ्कविशेष । स च अहर्गणजातदेशा-
न्तरादिष्वक्षाररहिताङ्कपयस्य । इति
ज्योतिषम् ॥

मध्य, जि (मन्यते इति । मन् + यक । नख
च घ ।) न्याय । अन्तर । अयम । इति
शब्दरत्नावली ॥ मध्यम । यथा—

“उत्तमाधममध्यानि बुद्धा कार्मण्यि पार्थिव ।
उत्तमाधममध्यानि पुनर्विद्यु निधो जयेत् ॥”
इति मात्स्ये ८६ अध्याये ॥

मध्यगन्ध, पु, (मध्ये पञ्चाभ्यन्तरे गन्धोऽस्य ।)
आलङ्घ्य । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मध्यत, [स्] अ (मध्य + लघिन् ।) मध्यात् ।
मध्ये । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ स्यादे' स्थाने
तत्सादयो ये आदेशास्त्रिभूतान्मन्त्रमययल-
मिति प्राश् । तेन कुत कुत आगत कौत
कुतम् । इत्यत्राचयत्वात् टिकोप । इति दुर्गा-
दास ॥

मध्यदेश, पु, (मध्यक्षेत्री देशश्चेति ।) देश-
विशेष । तत्पर्याय । मध्यम २ । इत्यमर ॥
तस्य सीमा यथा, मधु । ७ । २१ ।

“हिमवद्विन्धवोर्मध्यं च प्राविशश्चादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेश प्रकीर्तित ॥”

विश्वशर्न तीर्थमेद । मां ध्यायति स्मरतीति
केचति मङ्गरी दकारवार्तिति साङ्गे । मनो
धर्मेति यप्रत्यये नख धे सति चतुर्थमात्रवा
नति रूपरत्नाकार । इति लङ्गीकारां भरत, ॥

मध्यदेश, जि, (मध्यदेशे भव इति यत् ।)

मध्यदेशोद्भव । यथा, वासनपुराणि १३ अ ॥

“शकाक्षेप वचसका मध्यदेशा जनास्मिन् ॥”

मध्यमः

मध्यन्दिन, पु (दिनस्य मध्य रात्रिदन्तादित्यात्
मध्यशब्दस्य पूर्वनिपात । पृथोदरादित्यात्
नकारागम । मध्यन्दिन पुष्यविकासकालेना-
स्थास्तीति । अथ ।) नभूकटुष । इति राज-
निर्वण्ड ॥ (मध्याह्ने, स्त्री, यथा, मधु । ४ । ३१ ।
“मध्यन्दिनेऽह्नरात्रे च आह्न सुप्ता न चाभि-
यम् ॥”)

मध्यपञ्चमूलक, स्त्री, (मध्य मध्यम पञ्चमूलकम् ।)
पञ्चमूलपाचनविशेष । यथा—
“वना पुनर्वेदरक्षपपणीह्वयेन तु ।

एकत्र योजितेनैव स्यात्तस्य पञ्चमूलकम् ॥”

इति राजनिर्वण्ड ॥

मध्यमं पु, स्त्री, (मध्ये भव । मध्य + “मध्यान् ॥”
४ । ३ । ८ । इति म ।) देहमध्यभाग । इत्य-
मर । २ । ६ । ७६ ॥

मध्यम, पु, (मध्ये भव । मध्य + म ।) सप्त-
क्षराणां मध्ये पञ्चमस्वर । इत्यमर । १ । ७ । १२ ॥
गानशास्त्रमते चतुर्थस्वर । स तु कौक्षस्वर
तुल्य । अस्थोच्चारणस्थानं वक्ष । आचारणमते
अधर । अर्थं विप्रवक्ष । अस्य सप्त-
अन्तर । अर्थात् चतुःस्वरमितित । तस्य ताना-
चतुर्विंशति तैर्वा प्रकीर्णानिष्टमेदिने ७६८
ताना भवन्ति । इति सगीतशास्त्रम् ॥ उपपत्ति-
भेद । तस्य लक्षणम् । प्रियाया प्रकीर्णे य
प्रकीर्णमहुरामं वा न प्रकटयति चेदया मनो-
भावं यज्जाति स मध्यम । यथा—

“आस्य यद्यपि हास्यवर्जितमिदं कास्त्रिज हीनं
वचो

नेत्रे श्रोत्रचरोलकान्तिचरिरे कापि चक्ष-
क्षीयते ।

माजाया करणोद्यमे मकारिकारम्भ कुञ्जा-
भोजनी-

धूपं कुलवधोदबीजं सुतनो वायननो
दृश्यते ॥”

इति रघुमङ्गरी ॥

मध्यदेश । इत्यमर ॥ यथाकां सामयिक-
सम्प्राविशेव । यथा,—

“युत्तररक्तवतो दिनस्यस्य

न हृदतो भगवादिष्वयं पक्ष ।

दृष्टशिर पुरमध्यमभास्करे

चितिजसन्निधौ कति मध्यम ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणि ॥

मध्यमेद' । रागमेद । इति धरणि ॥

मध्यम, जि (मध्ये भव । मध्य + “मध्यान् ॥”
३ । ८ । इति म ।) मध्यमम् । इति मेदिनी ।
मे, ४६ ॥ (यथा, मधौ । ६ । ११२ ।

“ततोऽहं मध्यमस्य स्यात् तुरीयस्य यवोपस ॥”)

तत्पर्याय । माध्यमम् २ मध्यमोयम् ३
माध्यन्दिनम् ४ । इति हेमचन्द्र ॥ (यद्योमध्य-
मस्य ।

“वयस्यतुर्भिर्धं प्रोक्त मध्यमाधमसुतसम् ।

हीनश्च चरौत क्षत्रं तानि तन्नामि काप्युतम् ॥

पथिष्यन्त अमन्त्रीय बालश्री सुकुमारक ।
एतेषां गमा सजा प्रोच्यते वेदकागमे ।
मध्यम सप्तति यावत् परतो वृद्ध उच्यते ॥”
इति चारौते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“बाले प्रवृत्ते क्षेप्या मध्यमे पितृमेव तु ।
भूविष्ट वृत्तं वायुद्वे तद्वैरूपं योजयेत् ॥”
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥
मध्यमपाण्डव, पुं (मध्यमञ्चासौ पाण्डवश्चेति ।
तस्य पूर्वापरयोदयोदयोमध्यवर्तित्वात्तथा
त्वम् ।) अच्युत । इति जटाधर ॥ (यथा,
किराताञ्जनीये ॥ १ । ४६ ।) लोकस्य टीकाया
मल्लिनाथ ।
“नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायण
स्थापन ॥”,
मध्यमलोक, पुं (मध्यमञ्चासौ लोकश्चेति कर्म
धारय ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा,
रघु । २ । १६ ।
“तां देवता पित्रतिथिक्रियायां-
मन्त्रक ययौ मध्यमलोकपाल ॥”
“मध्यमलोकपाल भूपाल ॥” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथ ॥)
मध्यमभृतक, पुं (मध्यमञ्चासौ भृतकश्चेति ।)
जयवीरभृता । जवाण इति भाषा ॥ यथा,—
“उत्तमञ्चायुधौघेन मध्यमस्तु जयवीर ।
अधमो भागवाहौ स्थादिवे चिविषो भृत ॥”
इति मिताक्षरा ॥
मध्यमसयह, पुं, (मध्यमञ्चासौ सयहश्चेति ।)
स्त्रीसयहञ्चास्त्रविशेष । स तु गन्ध
मात्रवस्त्रभूषादिप्रेरणरूप । यथा । प्रथम
साहसदिदृक्प्रामाण्ये जेधा तत्सुरूप आसेन
विहृतम् ।
“त्रिविधं तत् समाख्यात प्रथम मध्यमोत्तमम् ।
अदेशकालभावाभिनिजने च परस्त्रिया ।
कटाकावेष्टय हास्य प्रथम साहसं स्मृतम् ॥
प्रेषय गन्धमात्रानां धूपभूषणवाससाम् ।
प्रलीनन्यासपानेर्मध्यम सतदाहृतम् ॥
सहासनं विविक्तं परस्परमपायय ।
केशाकेशियहञ्चैव सन्धक सयहञ्च स्मृतम् ॥”
इति मिताक्षरायां स्त्रीसयहञ्चप्रकरणम् ॥
मध्यमसाहस, स्त्री, (सहसा क्रियमाणं कृतं वा ।
सहसा + अण् । मध्यमञ्च तत् साहसश्चेति ।)
बलदपितेन वास पञ्चपानादीनाम्भङ्गाक्षिपो
पमदार्त्तरूप सहसा क्रियमाणं काम् । यथा,
“फलसूत्रोत्पादीनां क्षेपोपकरणस्य च ।
भङ्गाक्षिपोपमहासौ प्रथम साहसं स्मृतम् ।
वास पञ्चपानानां यक्षोपकरणस्य च ।
एतेनैव प्रकारेण मध्यम साहसं स्मृतम् ॥”
इति मिताक्षरा ॥
मध्यमसाहस, पुं, (मध्यमञ्चासौ साहसश्चेति ।)
दृक्प्रियेय । स तु पञ्चपानरूप । यथा,—
“पमानां दे शते सौमं प्रथम साहसं स्मृतम् ।
मध्यम पञ्च विहृतः सहसञ्चैव चोत्तम ॥

लोभात् सहस दृक्प्रियेय मोहात् पूर्वस्य साहसम् ।
याज्ञा मध्यमौ दृक्प्रियेयौ मैत्रात् पूर्वचतुर्गुणम् ॥”
इति मानवे साविप्रकरणे ८ अध्याये ॥
मध्यमा स्त्री, (मध्यम + टाप् ।) दृष्टरजस्वा
नारी । कणिका । अङ्गुलिमेद । चण्डर-
ज्जम् । इति मेदिनी । मे, ५ ॥ दृष्टयोत्थित
बुद्धिजननिरूपणम् । यथा, अलङ्कारकौस्तुभ ॥
“प्रक्षाल्य वृद्धनयनं दृष्टयगो बुद्धियुद्धमध्य-
माख्य ।”
स्त्रीयादन्तगतनायिकामेद । तस्या लक्षणम् ।
हिताहितकारिण्यपि प्रियतमे हिताहित
कारिणी वा सा । अस्यास्तु खवहारासुसारिणी
चेष्टा । इति रसमञ्जरौ ॥ (जम्बुमेद । तत्पण्यायो
यथा—
“दृष्टव्यं फलानामुदीचपत्रा च मध्यमा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मध्यमिका, स्त्री (मध्यमेव । कन् टाप्
अत इत्वञ् ।) दृष्टरजस्वा नारी । इति
रत्नावली ॥
मध्यमोय, त्रि, (मध्यमे भवं मध्यमस्येद वेति ।
“गह्वरिद्विष्य ॥” ४ । २ । १३८ । इति छ ।)
मध्यमम् । इति हेमचन्द्र । ६ । ६६ ॥
मध्यमेचर, पुं, (मध्यमस्य स्थानस्य ईश्वर ।)
काश्रीस्थानविजिज्ञाविशेष । यथा,—
“धन्यास्तु खलु ते विप्रा मन्दाकिन्या जतोदका ।
अचैयन्ति महादेवं मध्यमेचरमौचरम् ॥
ज्ञान दानं तप आह पिण्डनिर्वापणं लिह ।
एकैकं ज्ञत विप्रा पुनस्तपस्रमं कुलम् ॥
सन्निहित्वा अपस्युश्च राहुयस्ते निशाकरे ।
यत् फलं जमते मर्त्यैस्तस्माद्दृष्टुं लिह ॥
एवमुक्त्वा महायोगी मध्ये शान्तिके प्रभु ।
उवाच सुचिरं कालं पूजयन् वे महेचरम् ॥”
इति कौर्म्ये ३१ अध्याये ॥
मध्ययव, पुं, (मध्यो मध्यमो यव ।) घटश्चेत-
सर्वपपरिमाणम् । इति केचित् ॥
मध्यरात्र, पुं, (मध्य रात्रे “पूर्वापरार्धेति ।”
२ । २ । १ । इति समास । “आहससर्वेकेति ।”
इति ५ । ४ । ८७ । समासतोऽप्युत्पन्नम् ।)
निशीथ । अर्द्धरात्र । इति हलायुध ।
(यथा मनौ । ४ । १ । ६ ।
“उदके मध्यरात्रे च विष्णुस्य विचक्षणे ।
उच्छिष्ट आहृतं चैव मनसापि न चिन्त
येत् ॥”)
मध्यलोक, पुं, (मध्यञ्चासौ लोकश्चेति ।) पृथिवी ।
मर्त्यलोक इति यावत् । वत्समाशब्दार्थ
दर्शनात् ॥
मध्यलोकेश, पुं (मध्यलोकानां मर्त्यगानां ईश्वर ।)
राजा । इति हेमचन्द्र । ३ । ३५३ ॥
मध्यस्थ, त्रि, (मध्यो वादिप्रतिवादिनोरन्तरे
तिष्ठतीति । स्था + क् ।) मध्यस्थायी । तत्
प्रभाय । निहट २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
(यथा कथाचरित्काण्डे । १० । १६१ ।

“निविद्धवत्वा मध्यस्थान्दृष्टानन्दपूर्वया ।
स श्रीदत्तस्तथा साकं तन्मन्त्रिरमथाविशत ॥”
यथा च भागवते । ६ । १६ । ५ ।
“बन्धुजात्यरिमध्यस्थमिच्छीदासीनविद्विष ।
सर्वं एव हि सर्वेषां भवन्ति क्रमशो मिथ ॥”
उभयपक्षहीन । यथा,—
“श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामं कुरुणां सह पाण्डवे ।
तीर्थाभिषेकयाजेन मध्यस्थं प्रययौ किल ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ७८ अध्याये ॥
खाद्याविरोधेन परार्थघटक । यथाह प्राञ्च ।
“ते ते सतन्मथा परार्थघटका खाद्यस्य
— वाधेन ये
मध्यस्था परकीयकायजुशला खाद्याविरो
धेन ये ।
तेऽमी मातुषराचसा परहितं ये स्वार्यतो
हन्त्यते
ये तु ज्ञानि निरर्थकं परहितं ते के न जानी-
महे ॥”
मध्यस्थञ्च, स्त्री, (मध्य स्थलम् । शरीरमध्यवर्ति
त्वात्तथात्वम् ।) कटिदेश । यथा,—
“कुचौ मरिचसन्निभौ सुरजमध्यमध्यस्थलौ ।
अहो तिमिरमञ्जरौ सहचरौ नरीयुक्ते ॥”
इत्युद्धट ॥
मध्या, स्त्री, (मध्य + टाप् ।) मध्यमाङ्गुलि ।
इति हेमचन्द्र ॥ नायिकाविशेष । अस्या
लक्षणम् । समानलम्बामदना । एवैव चाति-
प्रशयादतिविश्रम्भनोद्गा । अस्याचेष्टा ।
सामसि प्रेयसि धैर्ये वक्रोक्तिरधैर्ये परवधाक ।
यथा—
“स्नापे प्रियाननविलोकनहानिरेव
स्नापयितुं प्रियकरग्रहणप्रसङ्ग ।
इत्थं सरोरुहसुखी परिचिन्तयन्ती
स्नापं विधातुमपि हातुमपि प्रपेदे ॥”
मध्याप्रगलने मानवस्थायां प्रवेकं त्रिविधे ।
धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । इति रस-
मञ्जरौ ॥
मध्याह्न, पुं (मध्य आह्न समासान् टच् ।
“अह्नोऽह्न एतेभ्य ।” ५ । ४ । ८८ । इत्यह्नदेश
पुंस्त्वञ् ।) अह्नोऽह्नमसुहृत्तात्मकमध्यभाग ।
स च ज्ञतपकालस्य संज्ञाविशेष । यथा,—
“अह्नो सुहृत्ता विख्याता दृष्टं पञ्च च सर्वदा ।
तत्राह्नमो सुहृत्तो य स कालं ज्ञतपं स्मृत ।
मध्याह्ने सर्वदा यस्यान्तर्दीभवति भास्कर ।
तस्मादनन्तपक्षदक्षारम्भो विशिष्यते ॥
मध्याह्नं खड्गमपाजं तथा नेपाककम्बलम् ।
रौप्यं दर्भास्त्रिका भावो दौहिर्भं चाटम स्मृत ॥
पापं ज्ञतचित्तमिच्छासुखस्य सन्तापकारिण ।
अह्नविते यत्तस्मात् ज्ञतप इति संस्मृता ॥”
इति मत्स्यपुराणे आह्नककर्म २२ अध्याये ॥
निधाविभक्तदिनमध्यभागः । स च दृष्टव्यस्तु
परं दृष्टव्यरूपम् । इति कुल्लुक् अमरौत्तम ॥
पञ्चाधिविभक्तदिनमध्यभागः । स तु दृष्टव्य-

मध्याह्नः

दृष्टात परवड्दृष्टात्मक । इति स्मार्तधर्मसम्प्रदाय-
पुराणम् ॥ एवं नियमस्त्रिषष्टिदिनाभिप्रायेण
न्यूनाधिके न्यूनाधिककालौ ज्ञेय ॥३॥ मध्याह्न-
कालं यथा,—

“ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं नृदमाहरेत् ।
पुण्यान्तं कुशलितान् गोमयं शुद्धमेव च ॥
नदीषु देवखातेषु तडागेषु चरितुं च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गन्धप्रसवयेत् च ॥
परकीयनिपानेषु न स्नायाद्देवकदाचन ।
पञ्च पिण्डान् वसुधुत्वा स्नायाद्वा सम्भवे पुन ॥
नृदेकया शिरः स्नात्वा हस्तौ नाभौ चोपरि ।
अधश्च निम्बमि कार्थं पादौ षडभिक्षयेव च ॥
नृदिका च संसृष्टिं लाक्षां मलकमानिका ।
गोमयस्य प्रमाणान्तर्गतां लेपयेत्ततः ॥
लेपयित्वाथ तीरस्थस्नानं नैव मन्त्रतः ।
प्रस्नात्वाप्यन्यं विधिवत्ततः स्नायात् समाहितः ॥
अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रैस्तस्मिन्नेवास्त्रे शुभे ।
भावपूतस्तद्वत्तत्त्वात् नैव विष्णुमन्त्रयम् ॥
आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्त्रायन पुन ।
तस्मात्नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेद्बुधः ॥
प्रेक्ष्य ॐकारमादिष्टं त्रिनिर्मलं स्नानाशये ।
पुन पुनरप्याचामेतु मन्त्रेणानेन मन्त्रितः ॥
अन्तश्चरन् भूतेषु शुद्धायां विश्वतोमुखः ।
तत्र यश्चक्षुः षडङ्गकार आपो ज्योती रसोऽहं
तम् ॥

दिवारं वा त्रिरभ्यर्चयेत् स्नातृतिप्रणवान्विताम् ।
स्वाविर्जो वा जपेद्द्विर्वास्तथा चैवाचमनं च ॥
ततः सम्प्राप्त्यं कुर्वादापोऽष्टादशमयो भुवः ।
इदमापः प्रवक्ष्यते स्नातृतिभिक्षयेव च ॥
ततोऽभिमन्त्र्य तत् तीर्थमापोऽष्टादशमयो भुवः ।
अन्तर्जले त्रिरावर्त्य सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥
अथ पाणी समादाय जप्ता वै मन्त्रेण कृते ।
विश्वस्य ऋद्धिं ततोऽपि मुच्यते सर्वपातकौ ॥
यथाशक्तं क्रतुराट् सर्वपापापमोदनः ।
तथाचमनं कृत्वा सर्वपापापमोदनम् ॥
अथोपतिष्ठेदादित्यं ऋद्धिं पुण्यान्तिताञ्जलिम् ।
प्रक्षिप्यालोकयन्नेवमहर्षे वैदिके परम् ॥
उदुत्वा चित्रं देवानामित्यादिभिरनश्वरी ।
हंसं शुचिवदेतेन स्वावित्र्या च विशेषतः ॥
अन्येषु वैदिकैर्मन्त्रैः सौरे पापप्रणाशने ।
स्वाविर्जो वै जपेत् पञ्चाक्षरपञ्च स वै स्मृतः ॥
विविधानि पवित्राणि शुद्धाविद्यास्तथैव च ।
शतवन्धनमयं शिरः सौरमन्त्रांश्च शक्तिम् ॥
प्राक्कृतेषु समासीनः कुशेषु प्राङ्मुखः शुचिः ।
तिष्ठन् देवीचमासीत्कौ जायते कुर्यात् समा-
हितः ॥

स्मादिकेनान्यत्राप्युपलब्धौ वसुधुत्वे ।
कर्तव्या अन्यमात्रा वा उक्तं राहुतमा स्मृता ॥
जपकावे न भावितं नाग्यानि प्रेषयेद्बुधः ।
न कल्पयेत्सूरोऽप्योवाग्नामैव प्रकाशयेत् ॥
शुक्ला राक्षसा विद्या हरति प्रसन्नमयात् ।
यकानोऽपि शुभे देशे तस्मात्पुण्यं समाचरेत् ॥

मध्याह्नः

चण्डालाशौचपतितान् दृष्ट्वाप्यन्यं पुनर्जपेत् ।
तेरेव भावयन् कृत्वा स्नात्वा चैव जपेद्बुधः ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेद्दशुचिदृश्ये ।
सौरान् मन्त्रान् शक्तितो वै पावमानोऽस्तु
कामतः ॥
यदि स्नातः क्षिप्तवासी वै वारिमध्यगता जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ भूयः दर्भेषु सुसमाहितः ॥
प्रदक्षिणं समाहृत्य नमस्कृत्वा ततः शितौ ।
आचम्य च यथाशक्त्वा शक्त्वा स्वाध्यायमाच-
रेत् ॥
ततः सन्तर्पयेद्देवावृषीन् पिण्डगणान् क्रमात् ।
आदावोद्धारसुचार्यं नमोऽन्ते तपयामि च ॥
देवान् ब्रह्मर्षींश्चैव तर्पयेदक्षतोऽन्ते ।
तिलोदके पिण्डान् भक्ष्या स्तुत्योक्तविधानतः ॥
अन्वारब्धेन संयत्नं पाणिना दक्षिणेन च ।
देवर्षीं कर्पयेद्द्विमासुदकाञ्जलिभिः पिण्डान् ॥
यज्ञोपवीती देवानां निवीती नृदितप्रणमम् ।
प्राचीनावीती पेत्रे तु खेन तीर्थेन भावतः ॥
नापींश्च स्नानवस्त्रं च समाचम्य च वागयतः ।
खेमेनैरर्चयेद्देवान् पुण्ये पञ्चैरयामुभिः ॥
ब्रह्माणं शङ्करं कथ्य तथैव मधुखदगम् ।
अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्ष्या चाक्रोधनी
ऽन्तरः ॥

प्रदद्यादाथ पुण्याणि कृत्तेन पुरुषेण तु ।
आपो वा देवता सर्वोत्तेन सत्यं समर्पिताः ॥
नमस्कृतेण पुण्याणि विश्वेदेवे पृथक् पृथक् ।
न विष्णुपाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्याह्नं नित्यमाराधयेत्परम् ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण कृत्तेन पुरुषेण तु ।
नेताभ्यां सङ्गो भक्तौ वैदेवूक्तं चतुर्विधम् ॥
निवेदयेत् स्वमात्मानं विष्णुवन्दनतैजसि ।
तस्मात् तन्मना शान्तस्तिष्ठितिमन्त्रतः ॥
अथवा देवमीशानं भगवन्तं वनातनम् ॥
आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ॥
मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ।
ईशानेनाथवा रुद्रैश्च मन्त्रेण समाहितः ॥
पुण्ये पञ्चैरयामुभिः चण्डालैर्महेश्वरम् ।
अथोत्तमं शिवायेति मन्त्रेणानेन योजयेत् ॥
नमस्कृत्यान्महादेवकृतं सख्यमितोऽन्तरम् ।
निवेदयेत् स्नात्वा यो ब्राह्मणमितीश्वरे ॥
प्रदक्षिणं द्विजं कुर्यात् पञ्च ब्राह्मणं वै जपन् ।
आवेत्त देवमीशानं योममध्यगतं शिवम् ॥
अथावजोकेयेदकं हंसं शुचिर्वादिताम् ।
कुर्यात् पञ्च महायज्ञान् यज्ञं कृत्वा समाहितः ॥
देवयज्ञं पिण्डयज्ञं ऋषियज्ञं तथैव च ।
मातुष्यं ब्रह्मयज्ञं पञ्चयज्ञान् प्रवक्ष्यते ॥
यदि स्नातः तपसादेवैकब्रह्मयज्ञं कृतो न हि ।
कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमाचरेत् ।
अन्ते पश्चिमतो देशे भूतयज्ञान् एव वा ।
कुशावनसमासीनः कुशपाणिः समाहितः ॥
शालाग्रौ कौकिकाग्रौ वा जपेद्भूतनामाणि
वा ।

मध्याह्नः

वैश्वदेवनिमित्तं वै देवयज्ञं स वै स्मृतः ॥
यदि स्नात्वा कौकिके पक्षे ततोऽन्नं तत्र हृतम् ।
शालाग्रौ तत्र देवानां विधिरेश वनातनः ॥
देवयज्ञं कृत्वा स्नात्वा शेषान् भूतवर्गं हरत् ॥
भूतयज्ञं स वै ज्ञेयो भूतिर्देव सर्वदेहिनाम् ॥
अथवा स्वपचैभ्यश्च वयोभ्यो नित्यमेव च ।
दद्याद्भूमौ बलिं तत्र पश्चिम्भ्योऽथ दिक्षोत्तमः ॥
सायं चान्नस्य सिद्धस्य कुर्यादेवमतनितः ।
भूतयज्ञं स्वयं नित्यं सायं प्रातर्विधीयते ॥
एकान्तं भोजयेद्विप्रं विष्टुर्द्विष्य सत्तमम् ।
अथवायं यथाशक्ति क्षिप्रं समाहितः ।
वेदतत्पार्थिवदुषे दिजाये वोपपादयेत् ॥
पूजयेदसिधिं नित्यं नमस्तेदृष्टयेद्विजम् ।
मनोवाक्कर्मभिः शान्तमागतं स्वयं हस्तु तम् ॥
हन्तकारमथाय वा भिक्षां वा शक्तितो दिवः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्ध्या त परमेश्वरम् ॥
भिक्षां महायज्ञासमाजमयं स्नातः तच्छतुर्मुखम् ।
पुष्कलं हन्तकारान् तत्तत्तुभ्यस्तु सत्यम् ॥
गोदीहमात्रं कालं वै प्रतीक्ष्यो ह्यसिधिं स्वयम् ।
अन्त्यागतान् यथाशक्ति पूजयेदसिधिं यथा ॥
भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।
दद्याद्दत्तं यथाशक्ति त्वयिभ्यो कोमवर्जितः ॥
सर्वेषामप्यलामे तु अन्नं गोभ्यो निवेदयत् ।
सुञ्जीत वन्मुनिं सार्द्धं वागयतोऽन्नमकुतस्यन् ॥
अन्नं तु द्विजं पञ्च महायज्ञान् दिक्षोत्तमाः ।
सुञ्जीत चेत् सुसम्प्राप्ता तिर्यग्योनिः स
गच्छति ॥

वेदाभ्याशौचं नृदं शक्त्वा महायज्ञक्रियायामा ।
नाशयन्त्यासु पापानि देवानामर्चनं तथा ॥
यो मोहादयवान् स्नात्वा देवताचमनम् ।
सुञ्जीत स याति नरकान् भूतरेण्यभिजायते ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्माणि वै द्विजः ।
सुञ्जीत खलने सार्द्धं स याति परमां गतिम् ॥
इति कौर्मोऽपविभागे १७ अध्यायः ॥
अत्र भोजनविधिर्भोजनशब्दे ऋषयः ॥
मन्त्रजः, (मधु तत्पण्याय अन्नतोति । अन्न +
अय । यज्ञापूर्वकालात् ब्रह्मभावः) मधुवारः ।
इति शब्दचक्रिका ।
मध्याह्नं ज्ञौ, (मधु मधुरं आह । मधुवन्निहता-
तथात्वम् ।) अन्नविशेषः । मौ आह इति
भावाः । अन्नं शुण्डा । रक्तपित्ताशिलम् ।
शुक्लम् । खादुलम् । शीतलम् । सन्ध्यायुक्त-
कारिलम् । इति राजवल्गवः ॥
मध्याह्नं ज्ञौ, (मध्याह्न + आर्षे कान् ।) कन्द-
विशेषः । इति शब्दचक्रिका । मौ आह इति
भावाः । (यथा, सुञ्जीत खलने ३६ अध्याये ।
“विदारीकन्दशतावरीविसन्ध्यायुक्तं दत्तं
कथिरुक्पिण्डासुक्तमन्त्रासुक्तं हन्तयासुक्तं दत्तं-
सुक्तं शालाग्रौ कौकिकाग्रौ वा जपेद्भूतनामाणि-
तीति ॥”)
मध्याह्नं, पुं, (मधु मधुकरपुष्परसं वा ज्ञान
आयनः ।) मधुकरपुष्पकृतमयम् । तत्पण्यायः ।

मनः

माधवक २ मधु ३ माध्वीकम् ४ । इत्यमर ।
२ । १ । १८१ ॥ (यथा, सुश्रुते १ । ४५ अध्याये ।
“सुखप्रिय स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशन ।
मधु मध्वासवच्छेदौ मेघकुलविषापह ॥”
विषरगमस्य माध्वीकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मध्वासवनिष्ठ, पुं (मध्वासवनसुखाद्यत्वेनाख्य
स्येति । मध्वासवन + टण ।) श्रौष्टिक । इति
शब्दमाणा ॥
मध्विज्ञा स्त्री, (मधु ईजते प्राप्नोति कारणत्वे
नेति । ईज + क । घृष्टोदरादित्वात् कृष्ण ।)
मदिरा । इति हेमचन्द्र ३ । ५ । ६७ । (गुणादि
विषयोऽस्या मदिराशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मन अर्धे । गर्भे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा -
पर - सक - गर्भे अक - सेट) मनति । इति
दुगादास ॥
मन, क ड गर्भे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरा आत्म - सक - क्षमने सक सेट ।) क
ड, मानयते । गर्भकोऽहङ्कार । मनस्तम्भने ।
इति प्राच । मानयते श्रुत् वली स्तभनाती
त्यथ । इति रमानाथ । इति दुगादास ॥
मन, त क धृत्वा । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त
चुरा पर - सक सेट ।) दन्तवोपध । मन
यति । इति दुगादास ॥
मन, द ड बोधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तना
आत्म - सक सेट ।) द ड, मनुते । इति
दुगादास ॥
मन, य औ ड बोधे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(दिवा आत्म सक अनिट ।) य ड, मन्वते ।
औ, अमन्त । इति दुगादास ॥
मनआप जि, (आप्नोतीति । आप + अच ।
मनस आप ।) मनोज्ञ । इति त्रिका
शेष ॥
मन पु, (मन्वते सारमत्वादिगुणैश्च आश्रित्यत
इति । मन् + च ।) जटामांघी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
मन, [स] स्त्री, (मन्वते बुध्यतेऽनेनेति । मन् +
“सन्ध्यातुभ्योऽस्तुन् ॥” जडा० ४ । १८८ । इति
अस्तुन् ।) जिह्वशरीरावयवविशेष । यथा ।
रूपशरीराणि सप्तदशवयवानि जिह्वशरी-
राणि । अवयवास्तु ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं बुद्धि-
मनसौ कर्मान्द्रियपञ्चकं कायपञ्चकञ्चेति । मनो
नाम सङ्ख्यविकल्पात्मिका अन्त करणवृत्ति ।
मनस्तु कर्मान्द्रिये सहितं सत् मनोमयकोशो
भवति । इति वेदान्तसार ॥ ज्ञानेन्द्रियविशेष ।
तत्तु बुद्धीन्द्रियाणां यस्यां प्रधानं श्रोतव्यं
विभूतिश्च । यथा —
“इन्द्रियाणां मनश्चास्ति भूतानामस्ति चेतना ॥”
इति भगवद्गीता ॥
तच्च गभश्चस्य स्वप्ने भासि जायते । इति
सुखनोप ॥ (“पञ्चमे मनं प्रतिबुद्धतरं भवति ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने ऋतौऽध्याये ॥ ॥)
तात्पर्यम् । चित्तम् २ चेत, ३ हृदयम् ४

मनः

खान्तम् ५ हृत ६ मानवम् ७ । इत्यमर ।
१ । ४ । ३१ ॥ अन्तकम् ८ अङ्गम् ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च
“मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्वेति स्थाति
रीश्वर ।
प्रज्ञा सवितु चित्तश्च स्रुतिश्च परिपश्यते ।
पण्यायवाचका शब्दा मनसः परिकीर्तितः ॥”
इति महाभारते मोक्षधर्म ॥ ॥
न्यायमते अख्य गुणा । परत्वम् । अपरत्वम् ।
सख्या । परिमिति । पृथकत्वम् । सयोग ।
विभाग । वगञ्च । मनोयाज्ञाणि यथा ।
सुखम् । दुःखम् । इच्छा । द्वेष । मति ।
यत्नश्च । इदं परमाख्यस्वरूपम् । शिरोमणि
मते वायव्यपरमाख्यरूपम् । यथा, —
“परापरत्व सख्याद्या पञ्च वेगञ्च मानसे ।
मनोयाज्ञं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मति क्षति ॥
अयोग्यपद्मान् ज्ञानानां तस्यागुलमिहेत्यते ॥”
इति भाषापरिच्छेद ॥
जन्मज्ञानवामाख्यं प्रति लङ्घनीयोगं कार-
णम् । यथा, तत्रैव ।
“तत्त्वो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ॥”
तस्य नवगुणा यथा, —
“धैर्योपपत्तिशक्तिश्च विषयै कल्पना चमा ।
सदसक्ताश्रुता चैव मनसो नव वे गुणा ॥”
इति मोक्षधर्म ॥
अख्य आख्या । धैर्यम् १ उपपत्तिं जहापोह
कौशलम् २ शक्तिं स्मरणम् ३ विषय विप-
रीतसर्गो भ्रान्ति ४ कल्पना मनोरथवृत्ति ५
चमा ६ सत् वेदान्यादि ७ असत् रागद्वेषादि-
आश्रुता अस्मिरत्वम् ८ । इति तट्टीका ॥ ॥
अख्य चातुर्विध्यं यथा, —
“मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित् करणमात्मनः ।
संशयो निश्चयो गर्भं स्मरणं विषया असी ॥”
इति वेदान्त ॥
तस्य अध्यात्मत्वादि यथा, —
“अध्यात्मं मन इत्याहु पञ्चभूतात्मधारकम् ।
अधिभूतश्च सङ्ख्यश्चक्रमाश्चाधिदेवतम् ॥”
इति महाभारते आश्रमेधिकपर्व ॥
तस्य स्वरूपं यथा —
“अनिरूप्यमदृश्यञ्च ज्ञानमेदं मनं स्मृतम् ॥”
इति ब्रह्मवेवेर्त्तं प्रकृतिखण्डे २३ अध्याये ॥
तस्य प्राशस्त्याप्राशस्त्याहुमापकाणि यथा, —
“जनानां हृदयं सदा सुखं च मननेन वै ।
श्रेष्ठे कलत्रे कन्याया दौहित्रे कान्तवेऽपि च ॥
पुत्रे पौत्रे च वचसि प्रतापे यशसि श्रियाम् ।
बुद्धौ वारिणि विद्यायां ज्ञायते हृदयं वृक्षाम् ॥”
इति ब्रह्मवेवेर्त्तं श्रोतव्यलक्षणखण्डे १ अध्याये ॥
तस्य बन्धमोक्षहेतुलं यथा, —
“मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गि सुखेऽनिर्निवृत्तं यथा ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अर्धे ७ अध्याये ॥
(“अतीन्द्रियं पुनर्मेव, सत्त्वसंश्रितं चेत्याहुर्नेति

मनः

तदथात्मसम्पदयत्तचेष्टम् । चैष्टाप्रत्ययभूत
मिन्ध्यागाम । स्वाध्यायार्थसङ्कल्पविभिर-
याचानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वरजस्तम सत्त्व
गुणयोगाच्च न चानेकत्व गानेक ह्येककालमने
कैव्यं प्रवर्तते ॥ तस्मान्नेककालां सर्वेन्द्रिय
प्रवृत्ति । यद्गुणश्चाभीक्ष्ण्यं पुरुषमनुवर्तते सत्त्व
तत्तत्त्वमेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहुल्यादुपश्रयान् ॥
मनं पुरं सराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमयानि
भवन्ति ॥”
“मनसस्तु चिन्त्यमयं । तच्च मनसो बुद्धेश्च
त एव समानातिहीनमिन्द्रियायोगां प्रकृति
विकृतिहेतवो भवन्ति ॥” इति चरके सूत्र
स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
“लक्ष्य मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव वा ।
सति ज्ञानेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षेण वसति ॥
वेद्यव्यक्तमनसो ज्ञानं साक्षात्प्राप्तं वर्तते ।
अख्यत्वमयकेतव्यं द्वौ गुणौ मनसं स्मृतौ ॥
चिन्त्यविश्राम्यन्त्यश्च धैर्यं सङ्कल्पमेव च ।
यत्किञ्चिन्नमनसो ज्ञेयं तत् सत्त्व सार्वभौमिकम् ॥
इन्द्रियाभिरहं कर्म मनसस्तस्य निग्रहः ।
ऊहो विचारश्च तत् परं बुद्धिं प्रवर्तते ॥
इन्द्रियेणैन्द्रियार्थो हि समनस्त्वेन दृश्यते ।
कल्पते मनसाप्यहं गुणतो दोषतो यथा ॥
जायते विषये तच्च या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
अवस्थति तथा वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिर्पूर्वकम् ॥
या यद्विचिन्त्यमान्द्रियं जन्मोर्बुद्धिं प्रवर्तते ।
याति सा तेन निर्द्वैश मनसा च मनोभवा ॥
बुद्धीन्द्रियमनोर्थाणां विद्यादं योगधरं परम् ॥”
इति चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
सत्त्वगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा —
“आत्मिकस्य प्रविभक्त्यं भोजनमनुतापश्च तथ
वचो
मेधाबुद्धिश्चित्तमात्रं कथं ज्ञानं च निह-
न्मता ।
कर्मानिन्दितमसृष्टञ्च विषयो धर्मे सदैवा-
दरा
देते सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो गीता गुणा
ज्ञानिभिः ॥”
अस्ति धर्मेमोक्षपरकोकादिकमिति बुद्ध्या
चरतीत्यात्मिककास्य भाव आत्मिकस्य अङ्ग-
ताप अक्रोध इति भूतप्रेतस्मरक्रोधकोभा
द्यादिशरीरादिव ज्ञानमात्रज्ञानम् । निदम्भता
कपटाभाव कर्मे अनिन्दितं असृष्टं निष्का-
मञ्च ॥ रजोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा, —
“क्रोधसाङ्गशीलता च बहुलं दुःखं सुखे-
च्छाधिका
दम्भः कातुकताप्रकोकवचनं चाधोऽरता
बहुति ।
येनैवादिममनित्यातिश्रयितानन्दोऽधिकश्चा
टन
प्रख्याता हि रजोगुणैश्च सहितस्तेते गुणा
अतएव ॥”

मन.शि

अलीकवचन भित्थाकथन अटन पृथ्वीपरि
भमयम् ॥ अथ तमोगुणशुक्तस्य मनसो गुणा
यथा —

“नास्तिक्य सुविषयतातिशयितालस्य च दृष्टा
मति
प्रातिनिधितकर्मशर्मणि सदा निद्रासुताह
निश्रम ।

अज्ञान किल सर्वतोऽपि सतत क्रोधान्वता
मृदता
प्रख्याता हि तमोगुणेन सहितस्येते गुणा-
स्त्वितस ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥३॥
सर्वे सान्ना अदन्तास्तेति प्रमाणात् अका-
रानमनशब्दोऽप्यस्ति । यथा, उत्तरगीता-
याम् । १३ अध्याये ।

“मनस्य मनमध्यस्य मध्यस्य मनवन्तितम् ।
मनसा मनमात्मनोऽस्य सिद्धाप्ति योगिन ॥”
मन शिख, पुं, (मनो मानस शिखति आकर्षति
खगन्नेति । शिख + क ।) मन शिला । यथा
“टक्केर्मन शिखगुहैरविदायमाणा ॥”

इत्यमरटीकायां भरत ॥

मन शिला, स्त्री, (मन शिखति आददाति आक-
र्षति गन्नेति । शिख + क । स्त्रियां टाप् ।
यद्वा मन प्रसादिका शिला धातुविशेष ।)
रक्तवर्णधातुविशेष । मन्कल इति भावा ॥
(यथा, कुमारे । १ । ५५ ।

“मन शिलाविष्कुरिता निषिद्ध
शैलेयनह्वे शिलातलेषु ॥”

सा तु कम्प्योवीर्यम् । इति वैद्यकम् ॥ तत्प-
त्याय । कुनटीर मनोज्ञा नगमजिकिका ॥
इत्यमर । २ । ६ । १०० ॥ नेपाली ५
शिखा ६ । इति रत्नमाला ॥ मनोज्ञा ७ नेपा-
लिका ८ मनोगुप्ता ९ कल्याणिका १० रोग
शिखा ११ । इति राजनिघण्टु ॥ गोला १२
दिव्यौषधि १३ । इति भावप्रकाश ॥ अस्या
गुणा । कटुत्वम् । क्षिप्तत्वम् । लेखनत्वम् ।
विषभूतावेशभयोक्तादनाशित्वम् । वधकारि-
त्वम् । इति राजनिघण्टु ॥ अपि च । तिक्त-
त्वम् । कफनाशित्वम् । सारकत्वम् । छिद्-
कारित्वम् । कुष्ठवरपाकुकासन्नासनाशि-
त्वम् । शुक्रमङ्गलकारित्वम् । इति राजवल्लभ ॥
अन्यथा ।

“मन शिला गुरुत्वस्या सरोवरा लेखनी कटु ।
तिक्ता क्षिप्ता विषन्नासकासभूतकफासशुत ॥

मन शिला मन्दवर्ण करोति

अन्तु भ्रवं शोधनमन्तरेण ।

मलाशुबन्ध किल मन्त्ररोध

सशकर कम्प्यगदस्य कुप्यात् ॥”

इति भावप्रकाश ॥

(अस्या पथ्याय शोधनं गुणाश्च यथा —

“मन शिला च नेपाली शिलाका नागजिकिका ।
मनोज्ञा कुनटी गोला करङ्गी करपौरिका ॥

अनसा

मनोज्ञा ओषधुष्याभा शस्यते सर्वकर्मसु ॥
“जयन्ती भङ्गराजोत्थे रक्तागस्थरसे शिला ॥
दीपायन्ते दिन पाश्चा याम ह्यागस्य मन्त्रके ।
शालयेदरानलेन सर्वरोगेषु धोजयेत् ॥”
मतान्तरे मन शिलाशुद्धिर्यथा —
“अगस्थपत्रतोयेन भाविता सप्तवासरम् ।
शङ्खवेररसेर्वापि विशुध्यति मन शिला ।
कटु क्षिप्ता शिला तिक्ता कफघ्नी लेखनी सदा ।
भूतावेशभय हन्ति कासन्नासहरा शुभा ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)

मनन, स्त्री, (मन्यत इति । मन् + ल्युट् ।) श्रुतस्या
द्वितीयवस्तुनो वेदान्तायाश्च गुणशुक्तिभिः अन-
वरतमनुचिन्तनम् । इति वेदान्तसार ॥ बोध-
नम् । (यथा, गायत्रीतन्त्रे । १ । ४ ।

“मननात् पापतच्छाति मननात् खगमन्तुते ।
मननात् मोक्षमाप्नोति चतुर्वर्गमभयो भवेत् ॥”
धारयम् । इति मनवालयदशैनात् । बुद्धि ।
इति राजनिघण्टु ॥

मनसा स्त्री (मन भक्ताभीष्टपूर्णाया मनन
अवस्था इति । मनस् + अश् अदित्वात् ।
ततश्चाप । यद्वा, मन मननमहङ्कारमिति
यावन् स्याति नाशयतीति । सो + क ।) देवी-
विशेषः । तत्पर्यायः । कश्च २ मनसादेवी ३
विषहरि ४ । इति जटाधर ॥ अस्या प्रणाम-
मन्त्रः ।

“आस्तीकस्य सुनेमाता भगिनी वासुकेक्षया ।
जरत्कारसुने पत्नी मनसादेवि नमोऽस्तु ते ॥”
इति तस्या पूजापद्धति ॥

तस्या नाम्नां व्युत्पत्तिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“भूयतां मनसात्मानं यत् श्रुतं धर्मेवकृत ।
कथा सा च भगवतो कश्यपस्य च मानसी ॥
तेनैव मनसादेवी मनसा या च दीयति ।
मनसा ध्यायते या वा परमात्मानमोक्षरो ॥
तेन सा मनसादेवी योगिन तेन दीयति ।
आत्माराभा च सा देवी वैष्णवी सिद्धयोगिनी ॥
त्रियुगश्च तपस्तपला ज्ञास्य परमात्मन ।
जरत्कारशरीरश्च दृष्ट्वा यत् क्षीयसीश्वर ॥
गोपीपतिर्नाम चक्रे जरत्काररिणि प्रभु ।
वाञ्छितश्च ददौ तस्यै कृपया च कृपानिधि ॥
पूजाश्च कारयामास चकार च पुनः पुनः ।
स्वर्गे च नागलोकं च पृथिव्यां मङ्गलोकतः ॥
भृश जगतस्तु गौरी सा सुन्दरी च मनोहरा ।
जगद्गौरीति विख्याता तेन सा पूजिता सती ॥
शिवश्रिया च सा देवी तेन शैवीति कीर्तिता ।
विष्णुभक्तातीव शश्वदेष्णवी तेन नारदः ॥
नागानां प्राणरक्षित्री यस्मै लक्ष्मणस्य च ।
नागेश्वरीति विख्याता सा नागभगिनीति च ॥
विष सङ्घर्षमीशा सा तेन विषहरितीति सा ।
सिद्धं योगं हरत प्राप तेनानि सिद्धयोगिनी ।
महाज्ञानश्च गोप्यश्च नृत्तसङ्गोऽपि पराम् ।

मनसा

महाज्ञानयुता ताश्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
आस्तीकस्य सुनीनस्य माता सा च तप-
स्विन ॥

आस्तीकमाता विख्याता जगतस्तु सुप्रतिष्ठिता ॥
प्रिया सुनेजरत्कारोर्मनीनस्य महात्मनः ।
योगिनी विश्वपूज्यस्य जरत्कारप्रिया ततः ॥
जरत्कारजगद्गौरी मनसा सिद्धयोगिनी ।
वैष्णवी नागभगिनी शैवी नागेश्वरी तथा ॥
जरत्कारप्रियास्तीकमाता विषहरितीति च ।
महाज्ञानयुता चैव सा देवी विश्वपूजिता ॥
द्वादशैतानि नामानि पूजाकाण्डे च य पठेत् ।
तस्य नागभय नास्ति तस्य वंशोद्भवस्य च ॥
नागभीति च शयने नागपक्षे च मन्दरे ।
नागश्च ते महादुर्गे नागवेष्टितवियद्दे ।
इदं स्तोत्रं पठित्वा तु मृत्युं नात्र सशयः ।
निवृत्तं पठेद् यस्तु दृष्ट्वा नागवर्गं पलायते ।
६ शृङ्खलपणेनैव स्तोत्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
स्तोत्रसिद्धिर्भवेद्दयस्य स विष भोक्तुमीश्वर ॥
नागौघभूषणं कृत्वा स भवेन्नागवाहनः ।
नागासनो नागतस्यो महासिद्धोभवेन्नरः ॥
इति मन्त्रवेवर्ते महापुराणे प्रकृतिसिद्धिं नारा-
यणनारदौये मनसोपाख्याने मनसास्तोत्रं नाम
पञ्चमत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३॥ तस्या पूजा
मन्त्रादि यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“पूजाविधानं स्तोत्रं च त्रयतां सुनिपुणवः ।
ध्यानश्च सामवेदीक देवीपूजाविधानकम् ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ।
वह्निशुद्धांशुकाधानां नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
महाज्ञानयुताश्चैव प्रवरां ज्ञानिनां सतीम् ।
सिद्धाधिष्ठातृदेवीश्च सिद्धां सिद्धिप्रदां भजे ॥
इति ध्यात्वा तु तां देवीं मन्त्रैरेव प्रपूजयेत् ।
नैवेद्यैर्विविधैर्दोषैः पुष्पाधुपानुषणैः ॥
मन्त्रमन्त्रश्च वेदोक्तो भक्तानां वाञ्छितप्रदः ।
सुने । कल्पतरुनाम सुसिद्धो द्वादशाक्षरः ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्रीं ऐं मनसादेयै स्वाहेति कीर्तितः ।
पञ्चलक्षणपणेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥
मन्त्रसिद्धिर्भवेद्दयस्य स सिद्धो जगतीतले ।
सुधासमं विषं तस्य धन्वनतरसमो भवेत् ॥
ब्रह्मसायादसक्रान्तां क्षुद्हीश्याखासु यत्नतः ।
आवाह्य देवीमीशान्तां पूजयेद् धो हि
भक्तिः ॥

पञ्चम्यां मनसाख्यायां देवै दद्याच्च यो बलिम् ।
घनवान् पुत्रपार्श्वे च कौर्त्तिसमाश्च भवेद्भुवम् ॥
पूजाविधानं कथितं तदाख्यानं निशामय ।
कथयामि महाभाग । यत् श्रुतं धर्मेवकृत ॥
तस्या लक्षकारणं यथा —

“पुरा नागभयाक्रान्ता बहुदुर्मानवा भुवि ।
यान् यान् स्वादन्ति नागाश्च ते न जीवन्ति
नारदः ॥
मन्त्राश्च सङ्गजे भीत कश्यप ब्रह्मयाजिनः ।
वेदवीणाधुवारेण चोपदेशेन ब्रह्मणः ॥

मन्त्राधिष्ठातृदेवीनां मनसा सद्गुणे तत ।
तपसा मनसा तेन बभूव मनसा च सा ॥”
तस्यास्तपस्यादि यथा,—

अहत्कारुणवाच ।

अध्यायः १

मनसा

विप्रियं कुरुते भर्तृविप्रियं वदति प्रियम् ।
 अस्वतन्त्रजन्मप्रजाता या तत्फलं श्रूयतां सति । ॥
 क्लृप्नोपाकं ब्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
 ततो भवति चाख्णालौ पतिपुत्रविवर्णिता ।
 इत्युक्त्वा च सुविश्लेशो नभूव स्फुरिताधर ।
 चकन्त्ये मनसा चाख्यौ भयेनोवाच त पतिम् ॥
 मनसोवाच ।

श्रीसूय उवाच ।

क्षयास्तसमय इष्टा धम्मलोपभवेन च ।
 गोधवामास त्वां विप्र । नाहमस्त गतस्तदा ॥
 अमस्त भगवन् । ब्रह्मणां श्रुत्वा नोचितं मुने ॥
 ब्राह्मणाणां हृदयं नवनीतसमं तथा ।
 तेषां चत्वारिंशो ध्वस्त ततो भूस्त भवेष्वागत ॥
 पुनः कष्टं हि ज्ञातुं शक्तो न तेन खीरं हिजात
 पर ।

ब्रह्मोवाच ।

यदि तत्का धर्मपत्नी धर्मिष्ठा भगवा सती ।
 कुलध्वंसां सुतोत्पत्तिं स्वधर्मपालनाय वै ।
 यती वा ब्रह्मचारी वा भिक्षुर्धनचरोऽपि वा ।
 आयायाश्च सुतोत्पत्तिं क्षत्वा पश्चात् तप्यन्मुनेः ।
 अक्षत्वा तु सुतोत्पत्तिं वैरागी यश्च्युतिं प्रियम् ।
 स्वधर्मपक्षतः पुण्यं च पापं च धर्मा अक्षम् ॥”
 तस्मात् सुतोत्पत्तिर्मेधा,—

“ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा जरत्कारमुनीश्वर ।
 चकार तन्नाभिस्पर्शं योगेन मन्त्रपूर्वकम् ॥
 तस्यै शुभाश्रियं दत्त्वा यशुर्देवा सुदान्विता ।
 सुदान्विता च मनसा जरत्कारमुदान्विता ॥
 सुने करस्पर्शमाचात सद्यो गर्भो बभूव ह ।
 मनसायां हनिश्रेष्ठे । हनिश्रेष्ठे उवाच ताम् ॥”
 जरत्काररुचाय ।

गर्भेयानेन मनसे । तव पुत्रो भविष्यति ।
 नितेन्द्रियाणां प्रवरो धार्मिको वैद्यावायवी ॥
 तेजस्वी च तपस्वी च यशस्वी च गुणान्वित ।
 वरो वेदविदाश्चैव ज्ञानिनां योगिमान्तथा ॥
 स च पुत्रो विष्णुभक्तो धार्मिक कुलसुद्धरेत ॥
 वृद्धन्ति पितरं सर्वे यज्जन्ममात्रतो मुदा ॥
 पतिव्रता सुश्रूणा या सा प्रिया प्रियवादिनी ।
 धर्मिष्ठपुत्रमाता च कुलजा कुलपालिका ॥
 हरिभक्तिप्रदो बन्धुस्त्वमिह तत्सुखप्रदम् ।
 यो बन्धुश्चित्तं स च पिता हरेर्वत्सं प्रदर्शक ॥
 सा गर्भधारिणी या च गमवासविमोचनी ।
 विष्णुमन्त्रप्रदाता च स गुरुर्विष्णुभक्तिद ॥
 गुरुश्च ज्ञानदाता च तत्तज्ज्ञानं कृष्णभावनम् ।
 आब्रह्मस्त्रम्प्रथमं यतो विश्वं पराचरम् ॥
 आविर्भूतं तिरोभूतं किं वा ज्ञानं तदन्वत ।
 वेदज्ञ योगज्ञ यद्व्यततसारं हरिसेवनम् ॥
 तत्त्वानां सारभूतञ्च हरिरन्यद्विदुस्त्वनम् ।
 दत्तं ज्ञानं मया तुभ्यं स खामी ज्ञानदोहि य ।
 ज्ञानात् प्रसूयते बन्धात् स रिपुर्व्योहि बन्धद ॥
 विष्णुभक्तियुतं ज्ञानं न ददाति हि यो गुरु ।
 स रिपुः शिष्याघाती च यो हि बन्धामोचयेत् ॥
 जननीगर्भजातुं कोशाद् यमताङ्गनासया ।
 न मोचयेद् य स कथं गुरुज्ञातो हि बान्धव ॥
 परमागन्धरूपञ्च ज्ञाप्यमार्गमनन्तरम् ।
 न दर्शयेद् य स कथं कौटुम्भी बान्धवो वृणाम् ॥
 भणं सार्धम् । परं ज्ञप्तायुतं ज्ञाप्यञ्च निर्गुणम् ।
 निर्गुणञ्च पुरा कर्म भवेद् यतस्तेषां पुत्रम् ॥
 मया ऋत्वेन त्वत्पतां यत्नं कैकि । मम प्रिये ॥
 समायुतानां साध्वीनां बन्धात् क्रोधी न विद्यते ॥
 पुष्करं तपसे ग्रामि गच्छ देवि । यथास्तुक्ष्मम् ।
 श्रीकृष्णचरणाम्बोजध्यानविच्छेदनात्तरं ॥
 धनादिदुःखिण्यां प्रीतिं प्रदत्तिवत्सं गच्छताम् ॥
 श्रीकृष्णचरणाम्बोजे निष्पृहाणां मनोदया ॥
 जरत्कारवचं श्रुत्वा मनसा शोकसातरा ।
 सा साश्रुनेषा विनयादुवाच प्राणवत्प्रभम् ॥
 मनसोवाच ।

मनसोवाच ।

दोवेष्टाहं त्वया वक्ता निजामङ्गल्ये ते प्रभो ! ।
 यत् साराभि त्वां वन्दो । तत्त भामागमिष्यति ॥
 वन्दुमेद स्नेहलम पुनमेदस्त पर ।
 प्रायेश्मेद प्रायाणां विच्छेदात् सर्वत पर ॥
 पति पतिव्रतानाम् श्रुतपुत्राधिकः स्मृत ।
 सर्वस्मात् प्रियः स्त्रीणां प्रियस्त्रीणीभ्यते उधे ॥
 पुत्रे पथेकपुत्राणां वैष्णवाणां यथा हरौ ।
 मेमे शयेकमेवास्मां हृदिताणां यथाऽजले ॥
 हृदिताणां यथाहं च सातुसाणां यथा स्निग्धाम् ।

यथा परस्मै चौराणां यथा जारे ज्ञयीविताम् ।
विदुषाश्च यथा शास्त्रे बाण्ये बणिजां यथा ।
तथा श्रवणन कान्ते साध्वीनां योवितां प्रभो ॥
इत्युक्त्वा मनसा देवी पपात स्वामिन पदे ।
अथ चकार क्रोडे तां कृपया स कृपानिधि ॥
नेत्रोदकेन मनसां क्षापयामास तां मुनि ।
साश्रुणा च मुने क्रोडं सिन्धु मेदकानरा ॥
तदा ज्ञानेन तौ द्वौ च विशोकौ च बभूवतु ।
स्नार स्नार पद्माम्बोजं हृद्यस्य परमात्मन ॥
जगाम तपसे विप्र स्वकान्तां सुप्रबोध च ।
जगाम मनसा शम्भो केलास मन्दिर गुरो ॥
पार्वती बोधयामास मनसां शोककविताम् ।
शिवश्चासीत् ज्ञानेन शिवेन च शिवाक्षये ॥
सुप्रशस्तदिने साध्वी सुसुवे मङ्गलक्षणे ।
नारायणांश पुत्रश्च ज्ञानिनां योगिनां गुरुम् ॥
गर्भस्थितो महाज्ञानं श्रुत्वा शङ्करवक्रत ।
स बभूव च योगीन्द्रो योगिनां ज्ञानिनां गुरु ॥
जातक कारयामास वाचयामास मङ्गलम् ।
वेदांश्च पाठयामास शिवाय च शिव शिशो ॥
रत्नत्रिकोटिलक्ष्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ शिव ।
पार्वती च गवां लक्ष रत्नानि विविधानि च ॥
शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गानौतराणि च ।
बालक पाठयामास ज्ञानं चक्षुःश्रवणं परम् ॥
भक्तिरस्ति स्वकान्ते चाभीष्टदेवे गुरौ हरौ ।
यस्याश्च तेन त्वत्पुत्रो बभूवास्त्रोक एव च ॥
जगाम तपसे विष्णो पुष्कर शङ्कराश्रया ।
स प्राप्य च महात्मन तपस्य परमात्मन ॥
दिव्य वर्षाजिह्वश्च तपस्कृता तपोधन ।
आजगाम महायोगी नमस्कृतुं शिवं प्रसुम् ॥
शङ्करश्च नमस्कृत्य कृत्वा च बालक पुर ।
सा चानजगाम मनसा कश्यपस्याश्रमं पितु ॥
तां सपुत्रां सुतां दृष्ट्वा सद प्राप प्रजापति ।
शतलक्षं च रत्नाणां ब्राह्मणेभ्यो ददौ मुने ॥
ब्राह्मणान् भोजयामास सोऽखंश्चान् अयसे
शिशो ।
अदितिश्च दितिश्चान्ता सुद प्रापु परन्तथा ॥
सा सपुत्रा च सुचिरं तस्यौ ताताक्षये तदा ।
तदौष पुनराख्यानं वक्ष्यामि तन्निशामय ॥”
तस्या माहात्म्यं यथा —
“अथाभिमन्त्रयते ब्रह्मप्राप परीक्षिते ।
बभूव सहसा ब्रह्मन् । देवदीपेन कर्मणा ॥
सप्ताहे समतीति तु तत्तत्कलाश्च भोक्षति ।
श्रष्टाव शङ्करी कृपति कौशिक्याश्च जलेन च ॥
राजा श्रुत्वा तत्प्रवृत्तिं गङ्गाद्वारं जगाम स ।
तत्र तस्यौ च सप्ताहं शुश्राव धर्मसहितम् ॥
सप्ताहे समतीति तु गच्छन्त तत्तत्क पथि ।
धन्वन्तरिरुपं भोक्तुं ददृश गासुको हृपम् ॥
तयोर्बभूव सवादं सुप्रीतिश्च परस्परम् ।
धन्वन्तरिमन्त्रिं प्राप तत्तत्क खेच्छया ददौ ॥
स ययौ तं यद्गोला च तुष्टं प्रवृत्तमानस ।
तत्तत्को भजयामास हृपश्च मन्त्रकक्षितम् ॥
राजा जगाम वैकुण्ठं स्नारं स्नारं हरिं गुरुम् ।

सत्कार कारयामास पितुजन्मेजय शुचा ॥
राजा चकार यज्ञश्च सर्पस्रजं ततो मुने ।।
प्राणांश्चत्वाण सर्पाणां सन्दहो ब्रह्मतेजसा ॥
स तत्तत्कश्च भीतश्च महेन्द्र शरणं ययौ ।
सेन्द्रश्च तत्तत्क हन्तु विप्रवर्गं ससुद्यत ॥
अथ देवाश्च सुनयन्त्यायुर्मनसान्तिकम् ।
तान्मुष्टाव महेन्द्रश्च भयकातरविह्वल ॥
तत आसीत्क आगत्य यज्ञश्च मातुराश्रया ।
महेन्द्रतत्तत्कप्राणान् ययाचै भूमिपं वरम् ॥
ददौ वरं हृपश्चेष्ट कृपया ब्राह्मणाश्रया ।
यज्ञं समाप्य विप्रेभ्यो दक्षिणाश्च ददौ मुदा ॥
विप्राश्च सुनयो देवा गत्वा च मनसान्तिकम् ।
मनसां पूजयामास सुसुद्युष्टं पृथक् पृथक् ॥
शक्रं सम्भृतसम्भारो भक्तियुक्तं सदा शुचि ।
मनसां पूजयामास तुष्टाव परमादरम् ॥
दत्त्वा षोडशोपचारं बलिश्च तन्मित्रं तदा ।
प्रददौ परितुष्टं ब्रह्मविष्णुशिवाश्रया ॥
संपूज्य मनसादेवीं प्रययुः स्वालयश्च ते ।
इत्येवं कथितं स्वयं किं भूय ओतुमिच्छसि ॥”
इत्युक्तमनसा पूजास्त्रोत्रे यथा,—
नारद उवाच ।
“केन तुष्टाव स्त्रोत्रेण महेन्द्रो मनसां सतीम् ।
पूजाविधिक्रमं तस्या ओतुमिच्छामि तत्त्वत ॥
श्रीनारायण उवाच ।
सुक्तात शुचिराचान्तो हृत्वा धौते च वाससी ।
रत्नसिंहासने देवीं वासयामास भक्तित ॥
खर्गगङ्गाजलेनैव बहुकुम्भस्थितेन च ।
क्षापयामास मनसा महेन्द्रो वेदमन्त्रत ॥
वाससी वासयामास वङ्गिशुद्धे मनोहरे ।
सर्वोक्ते चन्दनं दत्त्वा पादाभ्यं भक्तिस्रुत ॥
गणेशश्च दिनेशश्च वङ्गि विष्णु शिवं शिवाम् ।
संपूज्यादौ देववटं पूजयामास तां सतीम् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं मनसादेवे स्वाधितेव च मन्त्रत ।
दशाक्षरेण चलेन ददौ सर्वं यथोचितम् ॥
दत्त्वा षोडशोपचारं दुर्गेनं दुर्गभां हरि ।
भक्त्या च पूजयामास ब्रह्मणा प्रेरितो मुदा ॥
वाद्यं नागाप्रकारं च वादयामास तत्र वै ।
बभूव पुण्यदृष्टिश्च नभसो मनसोपरि ॥
देवविप्राश्रया तत्र ब्रह्मविष्णुशिवाश्रया ।
तुष्टाव साश्रुनेत्रश्च पुनकाक्षितविग्रह ॥
महेन्द्र उवाच ।
देवि । त्वां स्तोतुमिच्छामि साध्वीनां प्रवरां
वराम् ।
परान्तराश्च परमां नहि स्तोतुं चमोऽयुगा ।
स्त्रोत्राणां लक्ष्यं वेदे खभावाख्यानतत्परम् ।
न चमं प्रकृतं वस्तुं शुश्रावां तव सुव्रते ॥
शुद्धस्वस्वरूपा त्वं कोपद्विषाविचिन्ता ।
न च श्रमो सुनिश्चिन्तं तत्तया च त्वया यत ॥
त्वं मया पूजिता साध्वी जननी च यथादिति ।
दवाकृपा च भगिनी चसाकृपा यथा प्रद ॥
त्वया मे दक्षिता प्राणा पुनरादरां सुदेवसि ।।
अहं करोमि त्वां पूज्यां प्रीतिश्च व्रते मम ।

निष्ठा यद्यपि पूज्या त्वं भवेत्तत्र जगद्भक्तिके ।।
तथापि तव पूजाश्च व्रतेयामि न सन्वित ॥
ये त्वामावाप्तसक्रान्तां पूजयिष्यन्ति भक्तित ।
पञ्चम्यां मनसाख्यायामीशं त्वां वा दिने दिने ॥
पुनर्पौष्पादयस्तेषां व्रतेन च धनानि च ।
यशस्विन कौर्मिमन्तो विद्यावन्तो गुणान्विता ॥
ये त्वां न पूजयिष्यन्ति निन्दन्त्यज्ञानतो जना ।
लक्ष्मीहीना भविष्यन्ति तेषां नागभयं सदा ॥
त्वं स्वयं खगलक्ष्मीश्च वैकुण्ठे कमलाजया ।
नारायणांशो भगवान् जरत्कारुमुनीश्वर ॥
तपसा तेजसा त्वाश्च मनसा सख्ये पिता ।
अस्माकं रक्षयायैव तेन त्वं मनसाभिधा ॥
मनसा देवितुं शक्ता स्वात्मना सिद्धयोगिनी ।
तेन त्वं मनसादेवी पूजिता वन्दिता भवे ॥
यां भक्त्या मनसा देवा पूजयन्त्यानिष्ट भृष्टम् ।
तेन त्वां मनसां देवीं प्रवदन्ति पुराविद ॥
सत्स्वरूपा च देवि । त्वं श्रव्यतत्त्वनिविधया ।
यो हि यद् भावयेन्नित्यं स तत्र प्राप्नोति तत्त्वम् ॥
रत्नश्च मनसां ज्ञात्वा यद्गोला भगिनीश्च
ताम् ।
प्रजगाम स्वभवनं भूवावासं परित्यजाम् ॥
पुनश्च सार्द्धं सा देवी चिरं तस्यौ पितुर्महे ।
आलम्भि पूजिता श्रवन्त्यान्वा वन्द्या च सर्वत ॥
गोलीकात् सुरभीं ब्रह्मन् । तन्नामकं सुपूजि-
ताम् ।
तां क्षापयित्वा क्षीरेण पूजयामास सादरम् ॥
ज्ञानश्च कथयामास गोप्यं सर्वैस्तुल्यमम् ।
तया देव्या पूजिता सा खर्गोक्ते पुनर्ययौ ॥
ददौ स्त्रीं पुण्यवीजं तां संपूज्य च य पठेत् ।
तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्धवश्च च ॥
विषं भवेत् सुधातुल्यं सिद्धस्त्रोत्रो यदा भवेत् ।
पञ्चलक्षपणैश्च सिद्धस्त्रोत्रो भवेत्तर ।
सर्पेशो भवेत् सोऽपि निश्चितं सर्पवाहन ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसर्गके ४६ अध्याय ॥
धन्वन्तरिरुक्तमनसाध्यानपूजादि यथा,—
धन्वन्तरि उवाच ।
“रत्नागच्छ जगद्गौरि । यज्ञाजं मम पूजनम् ।
पूज्या त्वं निष्ठु कोकेय परा कश्यपकन्यके ।।
त्वया जितं जगत् सर्वं देवि । विष्णुस्वरूपया ।
तेन तेऽक्षप्रयोगश्च न ज्ञानो रक्षभूमिदु ॥
इत्युक्त्वा संयतो भूत्वा भक्तिगन्धार्तकन्दर ।
यद्गोलां शुद्धकुसुमं ध्यानं कर्तुं ससुद्यत ॥
पादचम्पकवर्गाभां सर्वोत्तमसुमनोहराम् ।
देवदास्यप्रसन्नार्थां शोभितां खण्डवाससा ॥
कवरीमारशोभायां रत्नामरकभूषिताम् ।
सर्वामयप्रदां देवीं सत्तापुण्यकालतराम् ॥
सर्वविद्याप्रदां शान्तां सर्वविद्याविशारदाम् ॥
नागेश्वरवाहिनीं देवीं भजे नागेश्वरीं पराम् ॥
आलेखं कुसुमं दत्त्वा नागाश्रयसमन्वितम् ।
दत्त्वा षोडशोपचारं पूजयामास तां प्रिये ॥
स्त्रोत्रश्चकार भक्त्या च पुनकाक्षितविग्रह ।
पुष्टाङ्गनिष्ठो भूत्वा भक्तिगन्धार्तकन्दर ॥४॥

मनस्का

धन्वन्तरिरुवाच ।

नम विद्विस्वरूपायै विद्विदायै नमो नम ।
 नम कश्चपकन्यायै वरदायै नमो नम ॥
 नम शङ्करकन्यायै शङ्करायै नमो नम ।
 नमस्ते नागवाहिन्यै नागेश्वर्यै नमो नम ॥
 नमो नागभगिन्यै च योगिन्यै च नमो नम ।
 नमोऽस्त्रीकन्यन्यै च जनन्यै जगतां नम ॥
 नमो जलकारुणान्ते जलकारुण्ये नम ॥
 नमश्चैव तपस्विन्यै सुखदायै नमो नम ।
 नमस्तपस्वरूपायै फलदायै नमो नम ॥
 सुशीलायै च साध्व्यै च शान्तायै ते नमो नम ।
 इत्येवमुक्त्वा भक्त्या च प्रथणाम प्रयत्नत ॥
 तुष्टा देवी वर दत्ता सत्वर खालय ययौ ॥
 इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीलक्ष्मणनखखण्ड धन्वन्तरिदर्प-
 भङ्गमनसाविजयो नाम ५१ अध्याय ॥ * ॥
 (कामरूपस्थितनदीविशेष । यथा कालिका
 पुराणी । ७४ । ३३ ।
 “तत्तु मनसा नाम नदी पुण्यतमा परा ।
 धरित्वा मनसाख्या तु लब्धविन्दवतारिता ॥
 वैशाख चक्र मास यस्यां जाता नरोत्तम ॥
 विष्णुलोकमवाप्येव ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”)
 मनसादेवी स्त्री (मनसा साध्वी देवी वेति ।
 यद्वा, मनसा हीयतीति । दिव + अच् ।
 डीप् । “मनस सञ्ज्ञायाम् ॥” ६ । १ । ४ ।
 इति विभक्त्यलुक् च ।) मनसा । इति जटा-
 धर ॥ (यथा ब्रह्मवेवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ । ११८ ।
 “सध्व्य मनसादेर्वी प्रयत्न खालयन्ते ॥”)
 अस्या विवरण मनसाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 मनसिण, पु, (मनसि जायत इति । जन् + ङ ।
 “हलन्तात् सप्तस्था सञ्ज्ञायाम् ॥” ६ । २ । ६ ।
 इत्यलुक् ।) कामदेव । इत्यमर । १ । १ । २७ ॥
 (यथा, ब्राह्मण्य द्वितीयाह्ने ।
 “कामं प्रिया न सुखभा मनस्तु तज्ज्ञावदर्शना
 न्नासि ।
 अजलार्थेऽपि मनसिजे इति सुभयप्राथना
 कुरुते ॥”)

मनोजाते चि ।

मनविशय, पु, (मनसि शेते इति । शी +
 ‘अधिकरण्ये शेते ॥’ ३ । २ । १५ । इति अच् ।
 “हलन्तात् सप्तस्था सञ्ज्ञायाम् ॥” ६ । २ । ६ ।
 इत्यलुक् ।) कामदेव । इति जलाशुध ।
 मनस्कार, पु, (मनसि मनसो वा कारो निश्चय
 इति । यद्वा कृ + भावे घञ् । मनस कारो-
 विकार करणमिति वा ।) मनस सुखादि ।
 तत्पर्याय । चित्ताभोग २ । इत्यमर । १ ।
 ५ । ५ ॥ हे मनस सुखादौ तत्पर्याये एकस्मिन्
 विषये मनस पुन पुन प्रवृत्तिराभोग ।
 आभोगस्तत्पर्यायमिति सर्वानन्द । स्त्रीयं
 मित्रत्वं । आपार इत्यपरे । वाञ्छितवस्तु-
 श्राप्य चित्तस्य निराकाङ्क्षा । आभोग
 यदिपूर्वमिति परे । अनागतचित्तनादिरूपो
 मनस्कार इत्यपरे । मनसो मनसि वा कारो

मनस्वि

निश्चयो मनस्कार सेतु कथेति च । मनसि
 करण मनसि कार इत्यपि दृश्यते अत्र बाहु-
 ल्यात् सप्तस्था अलुक् । इति तट्टीकार्या भरत ॥
 मनस्ताप, पु (मनस ताप पीडा ।) मन
 पीडा । यथा, भारुडे १११ अध्याये ।
 “मनस्ताप न कुर्वीत आपद प्राप्य पाथिव ।
 समबुद्धि प्रसन्नात्मा सुखदु खे समो भवेत् ॥”
 अमुलाप । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
 “ब्राह्मणेन यन् देवात छिन्न यज्ञोपवीतकम् ।
 मनस्तापेन शुद्धि स्यादापस्तम्बोऽजवीक्षुनि ॥”
 मनस्ताल पु (तल्यत इति । तल प्रतिष्ठायां +
 घञ् । मनसि तालं प्रतिष्ठा यत् ।) दुर्गाया
 सिद्ध । इति चिकाङ्गशेष ॥ (हरिताल ।
 तत्र क्लीबत्वमपि । यथा, वेदकरनमालायाम् ।
 “हरिताल मनस्ताल वयक नटभूषणम् ॥”)
 मास्य, चि, (मने मनसि वा तिष्ठतीति । स्था +
 क । पक्षे विघ्नस्य लोप ।) मनोऽवच्छिन्नम् ।
 अन्त करणस्थितम् । यथा,—
 “मनस्य मनमध्यस्थ मध्यस्थ मनवर्जितम् ।
 मनसा मनमालोक्य स्वयं चिद्वान्ति योगिन ॥’
 इति श्रीमद्भुतरगीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे श्रीलक्ष्मणार्जुनसंवादे ब्रह्मनिरूपण
 नाम १ अध्याय ॥ “तादृशज्ञप्तापरोक्षेण सूच्यते
 इत्याह मनस्यमित्यादि । मनस्य मनोऽव-
 च्छिन्नम् । मनमध्यस्थ मन साक्षीभूतम् । मध्यस्थ
 सञ्ज्ञसाक्षीभूतम् । मनवर्जितं सङ्कल्पविक-
 ल्यादिरहितम् । मनमवबोधालोक्यम् । तदेव
 मनसा परिशुद्धान्त करणेन । आलोक्य तद्
 गोचरापरोक्षचरमवृत्तिं लब्ध्वा । योगिन
 ज्ञानिन । स्वयमेव चिद्वान्ति चित्ताविद्यका
 सुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥” इति श्रीमद्भुतरगीताया
 सुबोधिन्यां टीकायां श्रीगौडपादाचार्यविर-
 चितायां १ अध्याय ॥ * ॥ सर्वे सान्ना अद-
 न्ताश्चेति प्रमाणादेष मनशब्दोऽकारान्त ।
 मन स्थितम् । यथा,—
 “आलोक्य मन्त्रनस्य यदपि मम मनोमध्यत
 क्षापि नाभूत्
 ततो पुण्यप्रतापादिश्च शरदि सत विद्वमाभूत्
 सुखेन ॥”
 इत्युद्धट ॥

मनस्विनी, स्त्री (प्रशस्त मनोऽख्यस्या इति ।
 मनस् + विनि । डीप ।) प्रशस्तमन्या स्त्री ।
 यथा कुमारसम्भवे । ३ । २२ ।
 “मनस्विनीमानविपातदक्ष
 तदेव ज्ञात वचन करस्य ॥”
 ऋकको पत्री । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ५२ । १७ ।
 “प्राञ्जल्यैव ऋककुञ्ज प्रिता मम महायशा ।
 मनस्विन्यामह तस्मात् पुत्री वेदशिरा मम ॥”
 प्रजापतिपत्नी । सा च सोमस्य वसोर्जनी ।
 यथा, महाभारते । १ । ६६ । १६ ।
 “धूम्रायास्तु धर पुत्री ब्रह्मविद्यो भुवस्तथा ।
 अन्नसास्तु मनस्विन्या, असाया, अचनस्तथा ॥”)

मनीषी

मनस्वी, [न] पु, (प्रशस्त मनोऽख्यस्येति ।
 मनस + विनि ।) शरभ । इति राजनिघण्टु ॥
 प्रशस्तमनोयुक्ते चि । यथा—
 “मनस्विगदित पन्था समारोपुमसाम्भुतम् ॥”
 इति कारकटीकार्या दुर्गादास ॥
 मनाक, य (मन्यते इति । मन ज्ञाने + बाहुल-
 कात् आकप्रत्यय ।) अख्यम् । इत्यमर । ३ ।
 ४ । ८ । (यथा, भागवते । १ । १ । ३५ ।
 “मरुधन्वमतिक्रम्य सौवैराभीरयो परान् ।
 आनतां भागवोपागाच्छान्तवाहो मनाग
 विभु ॥”)
 मन्द । इति मेदिनी । अथय के, ११ ॥
 मनाका, स्त्री, (मन्यत इति । मन + “वलाका-
 दयश्च ।” उणा ४ । १४ । इत्याक । टाप ।)
 हस्तिनी । इत्युणादिकोष ॥
 मनाकर, स्त्री, (मनाक यथा तथा करोतीति ।
 कृ + अच् ।) मङ्गल्या । मल्लिकागन्धयुक्तागुल ।
 इति शब्दचन्द्रिका । (मनाक अख्यस्य कर ।)
 इधकारके, चि ॥
 मनावी, स्त्री, (मनो यजोति । मनु + “मनोरौ
 वा ।” ४ । १ । ३८ । इति डीप उदात्तकारश्च ।)
 मनो पत्नी । इति जटाधर ॥
 मनावी, स्त्री, (मनो स्त्री । मनु + “मनोरौ वा ।”
 ४ । १ । ३८ । इति डीप औकारान्तादेशः ।)
 मनुपत्नी । इति सुगन्धोदशाकरणम् ॥ (यथा
 शतपथब्राह्मणे । १ । १ । ४ । १६ ।
 “सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविशेत् ॥”)
 मनित, चि, (मन बोधे + क्त ।) ज्ञातम् । इत्य-
 मर । ३ । १ । १२ ॥
 मनीक, स्त्री (मन्यते श्रीभार्गमाश्रिते इति । मनु
 + “अजीकादयश्च ।” उणा ४ । २५ । इति
 कौकनप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) अञ्ज
 नम् । इत्युणादिकोष ॥
 मनीषा, स्त्री (ईष + ञ । टाप । मनस ईषा
 गमनम् । “शकन्वाहित पररूप वाच्यम् ॥”
 १ । १ । ६४ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता साधु ।)
 बुद्धि । इत्यमर । १ । ७ । ५ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । ५४ । ८ ।
 “असम अचमसमा मनीषा ॥”
 खुनि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८३ । १० ।
 “उत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥”
 “मनीषां स्तुतिमविद प्राप्तावन्वि ॥” इति
 तज्ज्ञाये सायन ॥)
 मनीषी, [न] पु, (मनीषा अख्यस्येति । मनीषा +
 श्रीह्लादित्वात् इति ।) पण्डित । इत्यमर ।
 २ । ७ । ५ ॥ (यथा च मनौ । १ । १७ ।
 “यन्मनोऽवयवा कृष्णास्तस्मैमान्वाअयन्ति घट ।
 तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य ऋषिं मनोविषय ॥”)
 बुद्धियुक्ते, चि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १४ । ४५ ।
 “वलादि वाक् परिमिता पदानि
 तानि विदुर्नामना ये मनोविषय ॥”
 “मनोविषयोऽभ्यासिनः ॥” इति तज्ज्ञाये सायन ॥)

मनुः

मनु, स्त्री, (मनु+“मृच्छन्तिङीति ।” उणा १।११। इति उ ।) पुंल्लिङ्ग । इति राज निघण्टु ॥ (मनो पञ्चोति । मनु+“मनोरौ वा ।” ४।१। ३८। इत्यत्र “वा यद्व्ययैव द्वावपि विकल्प्यते । तेन त्रैलोक्यं भवति । मनो स्त्री मनायौ मनावौ मनु ।” इति काशिकोक्तिः पक्षे ङीवभावः ।) मनुप्रज्ञौ । इति जिज्ञासिचर्ये चमर ॥

मनु, पुं, (मन्वते इति । मनु+“मृच्छन्तिङीति ।” उणा १।११। इति उ ।) ब्रह्मण पुत्र । स च प्रजापतिर्धर्मेशश्चक्रवर्त्ता च । इति जिज्ञासिचर्ये चमर ॥ मनुश्च । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे । ८।४७। ४। “मनोर्विश्वस्य येहिम आदिवासाय ईशते ऽनेहसो वज्रतय सुजतयो वज्रतय ॥” “मनो मनुष्यस्य ।” इति तज्ज्ञास्ये चायन ॥) निगमेद । इति त्रिकाशेषे ॥ मन्त्र । इति ञटाघर ॥ (यथा, गौतमीयतन्त्रे । ७।५। “गोहिरण्यकवस्त्रादौकोषयेद् गुरुमात्मन । यथा ददाति चतुर्दश प्रसन्नवदनो मनुम् ॥” ॥) प्रतिकल्पे चतुर्दश मनवो भवन्ति तेषां नामानि यथा । स्त्रायम्भुव १ स्त्रारोचिव २ उत्तम ३ तामस ४ देवत ५ चाक्षुष ६ एते गता । वैवस्वत ७ । वर्त्तमानोऽयम् । चावर्त्ति ८ दक्षसावर्त्ति ९ ब्रह्मसावर्त्ति १० धर्मसावर्त्ति ११ रुद्रसावर्त्ति १२ देव सावर्त्ति १३ इन्द्रसावर्त्ति १४ एते भविष्यन्ति । इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १ अध्यायः ॥ * ॥ एतेवासुत्पत्तिर्यथा — “आद्यो मनुर्ब्रह्मपुत्र शतरूपापतिर्जती । धर्मिष्ठानां वरिष्ठश्च गरिष्ठो मनुश्च प्रभु ॥ स्त्रायम्भुव शम्भुशिश्वो विष्णुव्रतपरायण । जीवन्मुक्तो महाज्ञानी भवत प्रपितामह ॥ स प्राप कृष्णदास्यश्च गोलोकश्च जंगमश्च । कङ्का सक्तश्च पुनश्च प्रकृतश्च प्रजापति ॥ तुटाव शङ्कर तुट चक्रणे मनुमन्त्रकम् । स च स्वयम्भूपुत्रश्च पुर स्त्रायम्भुवो मनु ॥ स्त्रारोचिवो मनुश्चैव द्वितीयो वद्विगन्धर्वा । राजा वदान्यो धर्मिष्ठ स्त्रायम्भुवसमो महान् ॥ प्रियव्रतस्तवावन्धो द्वौ मनु धर्मिष्ठां वरौ । तौ द्वितीयचतुर्थौ च वेणुवौ तामसोत्तमौ ॥ तौ च शङ्करशिश्वौ च कृष्णभक्तिपरायणौ । धर्मिष्ठानां वरिष्ठश्च देवत प्रथमो मनु ॥ वडश्च चाक्षुषो त्रयो विष्णुभक्तिपरायण । आहृदेव सूर्यस्ततो वेणुवः सप्तमो मनु ॥ सावर्त्ति सूर्यतनयो वेणुवो मनुश्चतुर्थः । नवमो दक्षसावर्त्तिविष्णुव्रतपरायण ॥ दशमो ब्रह्मसावर्त्तिब्रह्मज्ञानविशारद । ततश्च धर्मसावर्त्तिर्मनुरेकादश स्मृत ॥ धर्मिष्ठश्च वरिष्ठश्च वेणुवानां सदा ज्ञातौ । ज्ञानी च रुद्रसावर्त्तिर्मनुश्च द्वादश स्मृत ॥ धर्मोत्तमा देवसावर्त्तिर्मनुश्च त्रयोदश ।

मनुः

चतुर्दशो महाज्ञानी चेन्द्रसावर्त्तिरेव च ॥” इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥ अपि च । स्त्रायम्भुव १ । स च गायत्र्या ब्रह्मणो जात । अस्त्र पुत्रा दश । अग्निध । अग्निबाहु । रिषभ । सवर्ण । ज्योतिषान् । द्युतिमान् । हव्य । मेधा । मेधातिथि । वसुच । स्त्रारोचिव २ । अस्त्र पुत्राश्चत्वार । नभ । नभस्य । प्रवृत्ति । भावगन्ध । औत्तमि ३ । अस्त्र पुत्रा दश । इव । ऊर्ज । भूज्य । शुचि । शुक्र । मधु । माधव । नभस्य । नभ । सहस्र । तामस ४ । अस्त्र पुत्रा दश । अकल्मष । तपोधनी । तपोमूल । तपोधन । तपोरति । तपस्य । तपोद्युति । परन्तप । तपोभागी । तपोयोगी च । देवत ५ । तस्य पुत्रा दश । अरुण । तत्त्व-दर्शी । वितवान् । हव्यप । कपि । सुक्त । निरुतसुक । सप्त । निर्मोह । प्रकाशकाश्च । चाक्षुष ६ । स च ध्रुवपौत्रात् रिपुञ्जयात् ब्रह्मरौहिण्यां वीर्यकन्यायां वैरिण्यां जात । तस्य भाग्या नज्जला । तस्य पुत्रा दश । उरु । पुर । शतद्युम्न । तपस्वी । सत्यवाक । कवि । अग्निदुर्ग । अतिराज । सञ्जय । अभि-मन्वश्च । वैवस्वत ७ । स च सूर्यात् सप्तार्यां जात । तस्य पुत्रा दश । इज । इक्ष्वाकु । कुशनाभ । अरिष्ट । रिष्ठ । गरिष्ठान्त । कुर्व्व । शर्म्याति । एवम् । नाभागश्च । सावर्त्ति ८ । स च सूर्यात् कृष्णार्यां जात । तस्य पुत्रा दश । इति । वरीयान् । यवच । सुवर्ण । इष्टि । चरिष्णु । ईश । सुमति । वसु । शुभ्राश्च । रौच्य ९ । असौ रुच्ये प्रजापते पुत्र । भौत्य १ । असौ भूतिनामक-प्रजापते पुत्र । मेरुसावर्त्ति ११ । असौ ब्रह्मण पुत्र । अतु १२ । अतुधामो १३ । विष्णुक-सेन १४ । इति मातुल्ये नवमाध्यायावधि एकविंशत्यध्यायपर्यन्तम् ॥ कमशस्त्रोवां विव-रणां यथा, १ स्त्रायम्भुव । यथा, माकण्डे ५१ अध्याये ॥ “मनो स्त्रायम्भुवस्यासन् दश पुत्रास्तु तत्त्वमा । येरिष्य एषिवी सन्ता सप्तद्वीपा सपर्य्वता । सप्ततुदा करवती प्रतिवर्षं निवेशिता ॥ २ स्त्रारोचिव । यथा, तन्त्रे ६७ अध्याये । माकण्डे उवाच । “तत स्त्रारोचिव नाम्ना द्युतिमन् प्रजापतिम् । मनुश्चकार भगवांस्तस्य मन्वन्तरं श्रद्धा ॥ तत्रान्तरे तु ये देवा सुनयस्ततस्तथा च ये । भौपाता क्रौटुके । ये तान् गदस्तस्य निशामय ॥ देवा पारावतास्तस्य तथैव तुविता द्विज ॥ स्त्रारोचिवेऽन्तरे वेणो विपश्चिदिति विद्वन् ॥ ऊष्णस्तम्भस्था प्राणो दत्तोनिष्ठवभक्षया । निष्करणावर्षीराश्च तस्य सप्तयथोऽभवन् ॥ येन-किंपुत्रवाद्याश्च सुतास्तस्य महात्मन । सप्तान् सुमहावीर्या, एषिवीपरिपातका ॥

मनुः

तस्य मन्वन्तरं यावत्पारावतहश्विस्तरे । सुक्तयमवनि सर्वा द्वितीय वे तदन्तरम् ॥ स्त्रारोचिवस्तु चरित जन्म स्त्रारोचिवस्य च । निशम्य सुच्यते पापे अहधानो हि मानव ॥ अस्यान्याद्वरणा तन्त्रे ६१ अध्यायमारभ्य ६६ अध्यायपर्यन्तं ब्रह्मणम् ॥ ३ औत्तमः । यथा तन्त्रे ७३ अध्याये । माकण्डे उवाच । “मन्वन्तरे ऋतयेऽस्मिन् औत्तमस्य प्रजापते । देवानिन्द्रवैवो भूपान् विबोध गदतो मम ॥ स्वधामानस्तथा देवा यथानामाशुकारिण । सत्याश्च द्वितीयोऽन्यस्मिन् दशानां तथा गण ॥ ऋतये तु गये देवा शिवास्ता सुनिसत्तम ॥ शिवा स्वरूपतस्ते तु शुभा पापप्रणाशना ॥ प्रतदनास्तस्य गयो देवानां सुनिसत्तम ॥ चतुर्थस्तस्य कथित औत्तमस्यन्तरे मनो ॥ वशवर्त्तिन पञ्चमेऽपि देवास्तस्य गये द्विज ॥ यथास्तास्तस्वरूपास्तु सर्व एव महातुने ॥ एते देवगणा पञ्च स्तुता यज्ञसुनस्तथा । मन्वन्तरे मनुश्रेष्ठे सर्वे द्वादशका गणा ॥ तेषामिन्द्रो महाभागस्तेऽन्ये च गुरुभवेन । शत क्रतुनामाह्वय सुशान्तिर्नाम नामत ॥ यस्त्रोपसर्गनाशाय नामाक्षरविभूषिता । अद्यापि मानवेमाथा गीयते तु सजोतये ॥ सुशान्तिर्देवराट् कान्त सुशान्ति स प्रयच्छति । सहित शिवसत्तादौस्तथैव वशवर्त्तिन ॥ अथ परशुचिद्विदो महाबलपराक्रमा । पुत्रास्तस्य मनोराजनं विख्यातास्त्रिदशो-पमा ॥ ततस्तत्तिसम्भवेभूमि पाजिताभून्तरेऽन्ये । यावन्मन्वन्तरं तस्य मनोरुतमतेजस ॥ चतुर्थगानां सख्याता साधिका श्रुतसन्ति । क्षतज्जातदिवज्ञानां यावत्तानि युगे मया ॥ स्वतैजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मन । तनयाश्चान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तयथोऽभवन् ॥ ऋतयेऽन्तरेऽपि तस्य मन्वन्तरं मया ॥” अस्यान्याद्वरणा तन्त्रे ६८ अध्यायमारभ्य ७२ अध्यायपर्यन्तं ब्रह्मणम् ॥ ४ तामसः । यथा, तन्त्रे ७४ अध्याये । “तामसास्त्रो मनुश्चतुर्दश मन्वन्तरं श्रद्धा । ये देवा यत्पतिर्यत्र देवेभ्यो ये तथवेय । ये पुत्राश्च मनोस्तस्य एषिवीपरिपातका ॥ सत्यास्तथान्ये सुधिय सुकृपा हरयस्तथा । एते देवगणास्तस्य सप्तविंशतिका स्तुते ॥ महाबलो महावीर्य शतयज्ञोपकथित । शिखिरिन्द्रस्तथा तेषां देवानामभवद्विषु ॥ ज्योतिषामा पुत्र काशिकेऽन्येऽन्येऽन्येऽन्येऽन्ये । यौवरश्च तथा ब्रह्मणु । सप्त सप्तयथोऽभवन् ॥ नर शान्ति शान्तदानाश्चानुजङ्गादयस्तथा । पुत्रास्तु तामसास्तस्य राजान सुमहाबला ॥ अस्यान्याद्वरणा तन्त्रे ७५ अध्याये । यथा, तन्त्रे ७५ अध्याये ।

मनुः

मार्कण्डेय उवाच ।

“तामादाय ततो भूप खमेव नगरं ययौ ।
तस्मादवायत सुतो रेवतां रेवतो मनुः ॥
अमेत सकलैर्धर्मैर्मानवैरपराजितः ।
विज्ञातास्त्रिंशद्वाच्यार्थो वेदविद्यार्थश्चास्त्वितः ॥
तस्य मन्वन्तरे देवान् सुनिदेवैर्नृपाधिवा ॥
कथ्यमानान्मया ब्रह्मन् । निबोध सुसमाहितः ॥
सुमेधस्तत्र देवास्तथा भूपतयो दिवः ।।
वेङ्कण्णामिताभाश्च चतुर्दश चतुर्दश ॥
तेषां देवगणानां च चतुर्णांमपि चैव ॥
नाम्ना विभुर्भूदन्तः प्रत्यक्षीपलक्षकः ॥
हिरण्यलोमा वेदवीरुर्हवाङ्मुखायापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महासुनिः ॥
वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः ।
एते सप्तर्वयश्चासन् देवतस्यान्तरे मनोः ॥
बलवन्सुमहावीर्यं सुयष्ट्यस्तथापरः ।
सत्यकायास्तथैवास्मन् देवतस्य मनोः सुता ॥
देवतान्तास्तु मनवः कथिता ये मया तव ।
स्वायम्भुवायया कृते खारोचिष्यन्ते मनुम् ॥”
अस्यान्वदिवरञ्च तत्रैव ब्रूयम् ॥ ६ चानुष्ठुपः ।
यथा, तत्रैव ७६ अध्याये ।
“तस्य मन्वन्तरेऽस्य वेदोत्तरादिदशा द्विजः ।।
ये चर्वयस्तथैवेको ये सुताश्चास्य तान् ब्रूय ॥
आर्या नाम सुरास्तत्र तेषामेकोऽष्टको गणः ।
प्रख्यातकर्मणां विप्रः यज्ञे ह्ययुजामयम् ॥
प्रख्यातबलवीर्याणां प्रभामखलदुर्गेशम् ।
द्वितीयश्च प्रख्यातो देवानामष्टको गणः ॥
तथैवाष्टक एवाग्नौ भयाग्नौ देवतागणः ।
चतुर्थश्च गणस्तत्र यूथगास्तथाष्टकः ॥
तेष्वष्टकास्तथैवाग्ने तत्र मन्वन्तरे द्विजः ।।
पञ्चमे च गणे देवास्तत्तुष्टका अन्तराश्विनः ॥
शतं क्रतूनामाष्टकं यस्त्वेषामधिपोऽभवत् ।
मगीजवस्तथैवैव सखातो यज्ञभागस्तुक् ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मन्सुतो मनुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासत्रिपि चर्वय ॥
उत्कृष्टपुष्टतुष्टपुष्टसुता सुमहाबलः ।
चानुष्ठुपस्य मनोः पुत्रा एयिवीपतयोऽभवन् ॥”
अस्यान्वदिवरञ्च तत्रैवाध्याये ब्रूयम् ॥ ७ वैवस्वतः ।
यथा, तत्रैव ७६ अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“आदिता वसवो वज्रा बाध्या विष्णे भवद्गताः ।
भृगवोऽहिरक्षचाष्टी यत्र देवगणा स्मृताः ॥
आदिता वसवो वज्रा विष्णो कश्यपात्मजाः ।
बाध्याश्च वसवो विष्णे धर्मपुत्रगणास्तथा ॥
भृगोस्तु भृगवो देवा पुत्रा अहिरक्ष सुताः ।
एव वगश्च मारीचो विष्णवे साम्यताधिपः ॥
जर्ण्खो नाम चैवेको महात्मा यज्ञभागस्तुक् ।
अतीतानागता ये च वर्तन्ते साम्यतश्च ये ॥
सर्वे ते विदग्धेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ।
सहस्राक्षं कृत्वाश्विनं सर्वे एव पुरन्दराः ॥
मववन्तो वृषा सर्वे अग्निर्गो गजगामिनः ।
ते शतक्रतव सर्वे भूताभिभवतेश्च ॥

मनुः

धर्माद्यै कारणैः शुद्धेराधिपत्यगुणान्विताः ।
भूतभयभयनाथा ऋष्यु चैतत्तत्र चयः द्विजः ॥
भूर्लोकोऽयं स्मृता भूमिरन्तरिक्षं दिवः स्मृतम् ।
दिव्याकाश्च तथा खगखलौक्यमिति गद्यते ॥
अग्निश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महाशुविः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विद्यामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवाङ्मुखाश्च महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते सुनयोऽत्र तथान्तरे ॥
इन्द्राङ्गनाभगश्चैव धृष्टश्रमातिरेव च ।
गरिष्यन्तश्च विख्यातो नामगो दिष्ट एव च ॥
कुरुश्च प्रवृक्षश्च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोर्वैवस्वतस्ते नव पुत्रा प्रकीर्णिताः ॥
वैवस्वतमिदं ब्रह्मन् । कथितं मे मयान्तरम् ।
अस्मिन् सुते नरः सद्यः पठिते चैव सत्तमः ।।
सुध्यते पातके सर्वे पुण्यश्च महद्भुते ॥”
अस्यान्वदिवरञ्च ७७-७८ अध्याययोर्ब्रूयम् ॥
८ चावर्णिः । यथा, तत्रैव ८ अध्याये ।
मार्कण्डेय उवाच ।

“कथितस्तव सावर्णिः श्रद्धायाश्चासुतश्च यः ।
पूर्वजस्य मनोस्तुत्या स मनुर्भविताष्टमः ॥
रामो वासो गालवश्च दीप्तिमान् क्षप एव च ।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रोणस्तत्र सप्तर्वयोऽभवन् ॥
सुतपाश्चाभिताभाश्च सुखाश्चैव निधा सुराः ।
विंशकः कथिताश्चैव त्रयास्तं त्रिगुणो गणः ॥
तपस्तपश्च शक्रश्च द्रुतिर्व्योतिः प्रभाकरः ।
प्रभासो द्युतिः धर्मसौख्योऽरिस्तश्च वक्रतुः ॥
इन्द्रादिकस्तु सुतपा देवानां विंशको गणः ।
प्रसुर्विभुर्विभासाद्यस्तथाग्नौ विंशको गणः ॥
सुराजामितानां च तृतीयमपि मे ब्रूय ॥
इमो दान्तो ऋतः सोमो विन्वाद्याश्चैव विंशतिः ॥
सुखा कृते समाख्याता देवा मन्वन्तराधिपाः ॥
मारीचश्चैव ते पुत्रा काश्यपस्य प्रजापतेः ॥
भविष्याश्च भविष्यन्ति सावख्यस्यान्तरे मनोः ।
तेवामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिवैरोचनिर्मुनेः ।।
पाताल आर्क्षो योऽद्यापि दैवः समयवन्धनः ।
विरजाश्चार्चवीरश्च निर्मोहः सत्यवाकः क्षतिः ॥
विष्णाद्याश्चैव तनया सावर्ण्यस्य मनोऽहपाः ॥”
अस्यान्वदिवरञ्च तत्रैव ८१-८२ अध्यायेऽपि ब्रूय-
म् ॥ ८ द्युत्सावर्णिः । यथा, तत्रैव ८४ अध्याये ।

“ह्ययुजश्च सावर्ण्यो भावी यो नवमो मनुः ।
कथयामि मनोस्तस्य ये देवा सुनयो वृषाः ॥
पारामरीचिभर्गाश्च सुधर्मास्तथा सुराः ।
एते निधा भविष्यन्ति सर्वे द्वादशका गणाः ॥
तेवामिन्द्रो भविष्यस्तु सहसाश्चो महाबलः ।
साम्यतः कान्तिकेयो यो वङ्गपुत्रः वङ्गजः ॥
अङ्गुतो नाम शक्रोऽसौ भावी तस्यान्तरे मनोः ।
मेधातिथिर्वैतुः सख्यो ज्योतिष्मान् द्रुतिर्माक्षयाः ॥
सप्तर्वयोऽन्यः सप्तस्तथाग्नौ ह्ययवाहनः ।
धृष्टकेतुर्वैदकेतुः पञ्चहस्तो निरामयः ॥
एयुश्चवाक्षार्चिश्चान् भूतुरिन्द्रो बृहस्पतिः ॥
एते वृषसुताश्चास्य द्युत्सवस्य वै वृषाः ॥”

मनुः

१ ब्रह्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ८४ अध्याये ।।
“मनोस्तु दशमस्यान्वद्विष्य मन्वन्तरे द्विजः ॥
मन्वन्तरे च दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।
सुखासीना निरुद्धाश्च त्रि प्रकारा सुराः ॥
स्मृताः ।

शतसंख्या हि ते देवा भविष्या भाविनो मनोः ।
यत् प्राणिनां शतं भावि तद्देवानां तदा शतम् ॥
शान्तिरिन्द्रस्तथा भावी सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ।
सप्तर्वोऽहान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ॥
आपोऽर्क्षिर्हविष्वांश्च सुजती सत्य एव च ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाग्निश्चैव सप्तमः ॥
सुचित्रश्चोत्तमीलाश्च भूमिसेनश्च वीर्यवान् ।
श्रुतागोकोऽथ ह्यभ्यो ज्ञानमित्रो जयप्रथः ॥
भूरिदुश्च सुपर्णा च तस्यैते तनया मनोः ॥”
११ धर्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।

“भविष्या धर्मपुत्रस्य सावर्ण्यस्यान्तरे ऋष्यु ॥
विहङ्गमा कामगाश्च निर्माणरतयस्तथा ।
त्रि प्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्मिन्शतौ गणाः ॥
मासतुर्दिवसा ये तु निर्माणपतयस्तु ते ।
विहङ्गमा राजयोऽथ मौक्तिकां कामगा गणाः ॥
इन्द्रो वृषाश्चो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमः ।
हविष्वांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथास्त्रिजः ॥
निश्वरश्चानवश्चैव विष्टिश्चान्यो महासुनिः ।
सप्तर्वयोऽन्तरे तस्मिन्मिदं देवश्च सप्तमः ॥
सर्वजगः सुश्रमा च देवानां च पुष्टिहः ।
जैमधन्वा द्वादशश्च भाविनस्तत्सुता वृषाः ॥”
१२ वरसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।

“द्वादशे ऋष्यपुत्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः ।
सावर्ण्यस्यास्य ये देवा सुनयश्च ऋष्यस्य तान् ॥
सुधर्माश्च सुमनसो हरिता रोहितास्तथा ।
सुवर्णाश्च सुरास्तत्र पञ्चैते दशका गणाः ॥
तेवामिन्द्रस्तु विज्ञेयः क्षतधामा महाबलः ।
सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः सप्तर्वोऽनपि मे ब्रूय ॥
द्रुतिस्तपस्वी सुतपास्तपोऽर्क्षिस्तपोनिधिः ।
तपोरतिस्तथैवाग्नौ सप्तमस्तु तपोऽहतिः ॥
देववातुपदेवश्च देवमेष्टो विदूरथः ।
मित्रवाक् मित्रविन्दश्च भाविनस्तत्सुता ॥
वृषाः ॥”

१३ रौच्यः । यथा, तत्रैव ।

“जयोदशस्य प्रत्याये रौच्यस्यास्य मनोः सुतान् ।
सप्तर्वो च वृषाश्चैव गदतो मे निशामय ॥
सुधर्माश्च सुरास्तत्र सुकमास्तथापरैः ।
सुश्रमाश्च सुरा कृते समस्ता सुनिशामः ॥
महाबलो महावीर्यस्त्वैवामिन्द्रो दिवस्त्विति ।
भविष्यामश्च सप्तर्वोऽन गदतो मे निशामय ॥
धृतिमानव्ययश्चैव तत्त्वदर्शी निरतस्तुक् ।
निर्मोहः सुतपाश्चाग्नौ निष्कम्पश्च सप्तमः ॥
चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो वृद्धः ।
सुनेत्रः चक्षुर्बुद्धिश्च सुव्रतश्चैव तत्सुता ॥”
१४ भौतः । यथा, तत्रैव १०० अध्याये ।
“भौतो नाम मनुस्त्वस्य पुत्रो भूतैरनयायतः ।
तस्य मन्वन्तरे देवाङ्गवो भूपश्च मे ब्रूय ॥

मनुः

भविष्यस्य भविष्यास्तु गदतो मम विस्तरात् ।
 देवेभ्यो यच्च भविता तस्य विस्त्रातकमण ॥
 चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा भ्राजिरास्तथा ।
 धाराटकाश्च इत्येते पञ्च देवगणा स्मृता ॥
 अचिरिन्क्षुता तेषां चिदश्रानां भविष्यति ।
 महावली महावीर्यं सर्वैरिन्द्रगुणैरेत ॥
 अश्वीधरायिवाहुश्च शुचिमुक्तोऽथ माधव ।
 शुक्रोऽजितश्च सन्नेते तदा सप्तर्वयः स्मृता ॥
 गुरुगभीरो ब्रह्म भरतोऽनुयहस्तथा ।
 स्त्रीमानी च प्रतीरश्च विष्णु सन्मन्त्रकृता ॥
 तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्येते मनो सुता ।
 चतुर्दश मयेतत्ते मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥
 मन्वन्तरकथाश्रवणफलमाह तत्रैव ॥ अध्याये ।
 “श्रुत्वा मन्वन्तराख्योऽथ क्रमेण सुनिश्चितम् ॥
 पुण्यमाप्नोति मनुजस्तथास्त्रीणाञ्च सन्ततिम् ॥
 श्रुत्वा मन्वन्तरं पूर्वं धममाप्नोति मानव ।
 खारोचिषस्य श्रवणात् सर्वकामानवाप्नुते ॥
 औत्तमेधनमाप्नोति ज्ञानचाप्नोति तामसि ।
 देवते च श्रुते बुद्धिं सुकृपां विन्दते क्षियम् ॥
 आरोग्यञ्चाक्षुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते बलम् ।
 गुणवत्पुत्रपौत्रान् च स्युषावर्णिके श्रुते ॥
 माहात्म्यं ब्रह्मसावर्णे धमसावर्णिके शुभम् ।
 मतिमाप्नोति मनुजो रत्नसावर्णिके जयम् ॥
 ज्ञातिभ्रष्टो गुणैर्युक्तो दण्डसावर्णिके श्रुते ।
 निश्रान्तयत्परिवर्त्तं रौप्यं श्रुत्वा नरोत्तमः ॥
 देवप्रसादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते ।
 तथाभिहोच पुत्राञ्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
 सवाण्यनुक्रमादयश्च श्रुत्योति सुनिश्चितम् ॥
 मन्वन्तराणि तस्यापि श्रुत्यां फलसुप्तमम् ॥
 तच्च देवावृषीनिष्क्रान्तान् फलनयानृपान् ।
 वंशाञ्च श्रुत्वा सर्वेभ्य पापेभ्यो विप्रसृज्यते ॥
 देवर्षीन्मृगपञ्चास्ये ये तन्मन्वन्तराधिपा ।
 ते प्रीयन्ते तथा प्रीता प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
 ततः शुभां मतिं प्राप्य ज्ञत्वा कर्म तथा शुभम् ।
 शुभां मतिमवाप्नोति यावद्विष्णुस्तुर्दश ॥
 सर्वे स्युर्दशैव स्युः सर्वे सौम्याक्षया मृदा ।
 भवन्त्यस्य श्रुत्वा क्रमात्तन्मन्वन्तरस्थितिम् ॥
 विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १६ ।
 “विश्वकर्म्मन् मनुस्त्वष्टा खविष्ठो खविरोऽबुव ॥
 मननप्रधानो विज्ञान् । यथा, वाजसनेयसहि-
 तायाम् । १५ । ४६ ।
 “तस्मिन्महं विद्धे नाकेऽपि अमाहुर्मनवस्त्रीर्ये
 वर्चिषम् ॥”
 “मनस मननप्रधाना विदांसः ॥” इति तद्वाक्ये
 महीधरः ॥॥ अन्तः करणम् । यथा, भागवते ।
 ६ । ४ । २५ ।
 “देहीऽसुवोऽद्या मनसो भूतमात्रा
 नात्मानमनुच विदु पर यत् ॥”
 “मनसोऽन्तः करणानि ॥” इति तद्वाक्यानां श्रीधरः ॥
 ज्ञानाश्च पुत्रमेव । यथा, भागवते । ६ । १२० ।
 “ज्ञानाश्चोऽर्चिषि भाव्यासां धूमकीसुमनीजनत् ।
 विषयासां वेदशिरः देवस्य वयुर्न मनुजम् ॥”

मनुष्यः

मनुज, पुं, (मनोजात इति । जन् + ड ।)
 मनुष्य । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा
 विष्णुपुराणे । १ । ६ । १ ।
 “खर्गापवर्गो मातुष्यात् प्राप्नुवन्ति नरा सुने ॥
 यथाभिरुचित स्थानं तदुयान्ति मनुजा
 द्विज ॥”)
 मनुजी स्त्री, (मनुज + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 मातुषी । इति जटाधरः ॥ (टाप इत्येके । यथा,
 हरिवंशे । १७६ । २३ ।
 “विद्याधराणां नारीषु साध्वीषु मनुजास्तु च ॥”)
 मनुभू, पुं, (मनोभवतीति । भू + क्तिप् । मनु-
 भूत्युत्पत्तिस्थानं यत्येति वा ।) मनुष्य । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 मनुराट, [ज] पुं, (मनु मानव इव राजते
 इति । राज + क्तिप् । मनुष्यवदाचारवत्त्वादस्य
 तथात्वम् ।) कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मनुषी, स्त्री, (मनुष्यस्य स्त्री । मनुष्य + “ह्य
 गवयसुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ॥” ४ । १ ।
 ६३ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता ङीष् । “हलन्तद्धि-
 तस्य ॥” ६ । ४ । १५ । इति यज्ञोप ।)
 मातुषी । इति शब्दरत्नावली ॥
 मनुष्य, पुं, (मनोरपत्यमिति । मनु + “मनो
 जातावप्ययतो युक्तयः ॥” ४ । १ । १६१ । इति
 यत् युगागमश्च ।) मनोरपत्यम् । तत्पर्यायः ।
 मातुष २ मर्त्य ३ मनुज ४ मानव ५ नर
 ६ । इत्यमरः । ३ । ६ । १ ॥ भूमिज ७ द्विपद
 ८ चैतन्य, ९ भूष्य १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मनु ११ पञ्चजन १२ पुण्ड्र १३ पूरुष १४
 पुमान् १५ ना १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मर्त्य १७ विट १८ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, मनु । १ । ४३ ।
 “रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च नरा-
 युजा ॥”)
 स तु अर्वाकक्षोतो ब्रह्मणो नवमः सर्गो एक
 विधश्च । यथा,—
 “अर्वाकक्षोतस्तु नवमः क्षत्रेकविधो नृयान् ।
 रजोऽधिका कर्मेपरा दुःखे च सुखमाणि ॥”
 इति श्रीभागवते । ३ । १० । २४ ।
 अपि च ।
 “तस्यापि ध्यायत सर्गं सत्त्वाभिध्यायिणस्ततः ।
 प्रादुर्भूतं चाप्यर्वाकक्षोतस्तु साधकः ॥
 यस्यादर्वाक प्रवर्तन्ते ततोऽर्वाकक्षोतसस्तु ते ।
 ते च प्रकाशवद्बुद्धास्तमोऽक्षररजोऽधिका ॥
 तस्मात्ते दुःखवद्बुद्धा भूयो भूयश्च कारिणः ।
 प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्या साधकास्तु ते ॥”
 इति बह्विपुराणे खर्गापवर्गनामाध्यायः ॥॥
 मनुष्यजन्तुस्तुतिकारकं यथा,—
 “विस्तृतिहेतुकाभ्यां तु नरभ्योऽपि ज्ञातात्मनाम् ।
 नातुजानि हि संसारे विभ्रान्तमनसो गता ॥
 जीवा मातुष्यतां मन्ये जन्मनामनुतेदपि ।
 तदौघकं दुर्लभं प्राप्य सतिह्वारं विधेयम् ॥
 पतन्ति भूय संसारे विष्णुमायाविमोहिताः ।

मनोज

सुदुस्तरापि दुःसाध्या माया ज्ञानस्य मोहिनी ॥”
 इति तत्रैव शुद्धिब्रतनामाध्यायः ॥॥
 “मनुष्याणां पिता माता भ्राता च श्रीहरिर्वैषा ।
 विशेषतो मनुष्याणां पिता माता जनार्दन ।
 भ्राता च सर्वलोकानां वात्सल्यगुणसागर ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥॥
 स चिद्विधो यथा,—
 “यजन्ते सात्विका देवान् यश्चरन्त्यासि राक्षसाः ।
 प्रेतान् भूतगणांश्चास्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥
 “ऊह गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राक्षसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसा ॥”
 इति तत्रैव १४ अध्यायः ॥
 (चि, स्तुतिकारकः । यथा ऋग्वेदे । १ । ५६ । ४ ।
 “होता मनुष्यो न दक्ष ॥”
 “मनुष्यो लौकिको वन्द्यो दातारः प्रभु बहु-
 विधया स्तुत्या स्तौति ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
 मनुष्यसम्बन्धी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । ११ ।
 “प्रमिनती मनुष्या युगानि ॥”
 “मनुष्या मनुष्याणां सम्बन्धी युगानि कृतः
 चेतादीनि प्रमिनती खगमनागमनाभ्यां प्रक-
 र्णं हिचमनी ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥ मनुष्य-
 हितः । यथा ऋग्वेदे । २ । १८ । १ ।
 “दशारिणो मनुष्यं खर्वा ॥”
 “मनुष्यो मनुष्याणां हितः खर्वा खर्गस्य
 दाता ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
 मनुष्यधर्मा, [न] पुं (मनुष्यस्य धर्मो आचारो
 यस्य । “धर्मादिति केवलात् ॥” ५ । ४ । २४ । इति
 समासान्तोऽनित्यः ।) कुवेरः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥
 मनुष्ययज्ञ, पुं, (मनुष्येभ्यो मनुष्यार्थं यो यज्ञः ।)
 अतिधिपूजनम् । इति नृयज्ञशब्दार्थनाम् ।
 (यथा श्रुतपयज्ञास्तथैव । ११ । ५ । ६ । १ ।
 “सान्धेव महासन्नायि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञ
 पिण्डयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ॥”)
 मनुष्यी, स्त्री, (मनुष्य + गौरादित्वात् ङीष् ।
 योपधप्रतिषेधे “ह्यगवयसुकयमनुष्यमत्स्याना
 मप्रतिषेधः ॥” इति ङीष् यज्ञोपाभावः ।) मातुष्य
 स्त्रीजातिः । तत्पर्यायः । मातुषी २ नारी ३
 मानवी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मर्त्या ५
 मनुजी ६ नरदे ७ । इति जटाधरः ॥
 मनोशुभा स्त्री, (मनसा मनःशब्देन शुभेव ।)
 मनःशिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
 मनोजन्मा [न] पुं, (मनसो जन्म यस्य ।)
 कन्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मनोजव पुं, (मनस इव जवोऽस्य । एकदैव सर्व-
 गामित्वात् तथात्वम् ।) विष्णु । यथा, महा-
 भारते दानधर्मे सङ्ख्यनामस्तोत्रम् । १३ ।
 १४६ । ८७ ।
 “मनोजवस्तौघं करो वसुदेवा वसुप्रदः ॥”
 (मनसश्चित्तस्य जवः ।) मनसो वेगः । इति
 व्याकरणम् । (अधिकपञ्जरा, शिवायाः पुत्रः ।
 यथा, हरिवंशे । ६ । ४२ ।

‘अनिलस्य शिवा भाषा यस्या पुत्रो मनो
जव ॥’)

रुद्रस्य पुत्रमेव । यथा माकण्डेये । ५२ । ११ ।
“शूनैश्चरत्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजव ॥”
तीर्थमेव । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ८५ ।
“मनोजवे नर स्नात्वा गोसहस्रफल लभेत् ॥”
यष्टमन्त्ररत्ने । यथा, माकण्डेये । ७६ । ५३ ।
“मनोजवस्तथैवेन्द्र सखातो यज्ञभागसुक ॥”
मेधातिथे पुत्रमेव । यथा, भागवते । ५ । २ ।
२५ । “तस्य प्रियव्रत एवाधिपतिनाम्ना मेधा-
तिथि । सोऽपि विभक्त्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामानि
तेषु खासमान् पुरोजवमनोजववैपमानधून्वा
नौकविचरेणविद्याधारसञ्ज्ञान् निघाण्याधि-
पतीन् स्वयं भगवत्पुत्रोऽयं आवेशितमतिस्तपो-
वनं प्रविशेत् ॥”)

मनोजव, जि, (मनो जव वैगवद्यस्मिन् । यदा,
मनो जवति पितायमिति कृत्वा धावत्यस्मिन्
इति । जु सौत्रधातु + अच ।) पिठतुल्य । तत्प-
ण्याय । पिठसन्निभ ७ । इत्यमर । ३ । १ । २३ ॥
अतिशयवेगवान् । (यथा, माकण्डेये । २१ । ८ ।
“तमन्वधावहेगेन तुरगोऽसौ मनोजव ॥”)
मनोजवस, जि, (मनो जवत्यस्मिन् । जु + बाहुल-
कात् अचच ।) पिठसन्निभ । इत्यमरटीकायां
खामी । ३ । १ । २३ ॥
मनोजवा, स्त्री, (मनो जवत्यस्मिन् । जु + अच
टाप ।) अमिजिजाट्टच । इति जटाधर ॥
(गुणादिवहतिरस्या अमिजिजाट्टच्ये ज्ञातव्या ॥
वह्निजिजाट्टविशेष । यथा, माकण्डेये । ६६ । ५७ ।
“मनोजवा च या जिज्ञा कविमा गुणलक्षणा ।
तथा न पाहि पापेभ्य ऐहिकाश्च महा
भयात् ॥”

स्कन्दस्य मातृगणमेव । यथा, महाभारते ।
६ । ७६ । १६ ।

“मनोजवा कण्टकिनी प्रवसा पूतना तथा ॥”
क्रौञ्चद्वीपस्य नदीविशेष । यथा, मातृस्त्रे ।
१२१ । ८७ ।

“गौरी कुसुदती चैव सन्ध्या राजिमनोजवा ॥”
मन इव जवो यस्या । वैगविशिष्टाया स्त्रियाम् ।
यथा, महाभारते । १ । १५६ । १८ ।

“अहं तु विहरानेन यथाकाम मनोजवा ॥”)

मनोजवङ्गि, पुं, (मनोजस्य कामस्य वङ्गियस्मात् ।)
कामवङ्गिस्तुप । इति राजनिर्घण्ट ॥

मनोज्ञ, स्त्री, (मनो जानाति ज्ञापयति तोषय-
तीति । अन्तर्भूतव्यर्थे ज्ञा + क ।) सरल
काष्ठम् । इति रत्नमाला ॥

मनोज्ञ, जि, (मनसा जानातीति । ज्ञा + क ।
यदा मन ज्ञापयति तोषयतीति । अन्त-
र्भूतव्यर्थे ज्ञाधातो क ।) मनोज्ञम् । तत्प-
ण्याय । सुन्दरम् २ रुचिरम् ३ चारु ४
सुधमम् ५ साधु ६ शोभनम् ७ कान्तम् ८
मनोरमम् ९ कथम् १० मञ्जु ११ मञ्जुलम् १२ ।
इत्यमर । ३ । १ । ५० ॥ मनोज्ञम् १३ नन्द

रम् १४ वन्दुरम् १५ पेशलम् १६ पेशलम् १७
सुमनम् १८ घामम् १९ अमिरामम् २० नन्दि-
तम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । अध्याये ।

“मनोज्ञं शुचिं नात्युक्तं प्रत्यक्षमज्ञानं हितम् ।
पूर्वं मधुरमज्ञीयात् मध्येऽन्वयवर्णौ रसौ ॥”)

मनोज्ञा, स्त्री, (मनोज्ञ + स्त्रियां टाप ।) मन-
शिखा । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे त्रयोदशाध्याये ।

“स्त्रियं मनोज्ञाकासीसथोयाञ्जनकसैन्धवे ॥”)

राजपुत्री । इति जटाधर ॥ वन्द्याकर्कोटकी ।
आवर्तकी । शूलवीरक । जाती । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

मनोभव, पु, (मनस मनसि वा भवतीति । भू +
अच । मनस भव उत्पत्तिर्यस्येति वा ।)
कन्दर्प । इति हलायुध ॥ (यथा, माकण्डेये ।
१८ । ४१ ।

‘तं ता दृष्ट्वायतो देवा साभिलाषा मनोभवम् ।
न शिञ्जुबद्धं धेयात्मनसा वोढुमातुरा ॥”

मनोभव्ये, जि, यथा, भागवते । ६ । १५ । २४ ।
“दृष्टमाना विनार्थेन न दंष्ट्रन्ति मनोभवा ।
कर्माभिधायितो नाना कर्माणि मनसोऽभ-
वन् ॥”)

मनोभू, पु, (मनस मनसि वा भवतीति । भू +
क्विप ।) कामदेव । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कलाविलासे । १ । ३३ ।

“श्यामा शुशुभे शशिना तथा मनोभूर्मधुसू-
क्तेन ।

मदसुहितमानसाणां तेनापि नृगीडशी
लीला ॥”)

मनोयोगि, पुं, (मन एव योगिवत्पत्तिस्थान
मस्य ।) कामदेव । इति हेमचन्द्र । १२ । ४२ ॥

मनोरथ, पुं, (मनस रथ इव । मन एव रथो
ऽचेति वा) इच्छा । इत्यमर । १ । ७ । २७ ॥
(यथा रघौ । ११ । ५६ ।

“इतस्तत्तथ वेदेहोमन्वेष्टु भर्तुषोदिता ।
कपयस्त्रैवरार्त्तस्य रामस्यैव मनोरथा ॥”

कविविशेष । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ५६ । ६ ।
“मनोरथं शङ्खदन्तचटकं धन्विमांस्तथा ।
नभूतुं कवयस्तस्य वामनाद्याश्च सन्निभ ॥”)

मनोरम, जि, (मनो रमयतीति । रम् + णिच् +
अण ।) मनोज्ञम् । इत्यमर । ३ । १ । ५२ ॥
(यथा सुश्रुते । १ । ४६ । अध्याये ॥

“पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्य मनोरमे ।
रुद्रं स्तुपौदनं दद्यान् प्रदेहांश्च सुवस्त्रतान ॥”)

मनोरमा, स्त्री, (मनोरम + स्त्रियां टाप ।)
गौरीचना । इति राजनिर्घण्ट ॥ बुद्धिशक्ति-
विशेष । तत्पण्याय । तारा २ महाश्री ३
जीह्वारा ४ स्वाहा ५ श्री ६ तारिणी ७
जया ८ अन्नना ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा
११ खड्गवाहिनी १२ भद्रा १३ वैष्णवा १४ नील
सरस्वती १५ शङ्किनी १६ महातारा १७

वसुधारा १८ धनन्तरा १९ त्रिलोचना २०
लोचना २१ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (इन्दी-
वराखविद्याधरस्य कन्या । यथा च माक-
ण्डेये । ६२ । १२ ।

“अहमिन्दीवराखस्य सुता विद्याधरस्य वै ।
नाम्ना मनोरमा जाता सुतायां मनुधन्वन् ॥”

सप्तसरस्वतीनामेकतमा । यथा, महाभारते ।
६ । ३८ । ४ ।

“सुप्रभा काञ्चनाची च विशाला च मनोरमा ।
सरस्वती चौधवती सुरेणुर्विमनोदका ॥”

तथा च तत्रैव । ६ । ३८ । २४—२५ ।
“उद्गातकेन यज्ञता पूर्वं ध्यात्वा सरस्वती ।
आजगाम सरितश्चेष्टा त देशद्विकारणात् ॥
पूज्यमाना सुनिगमैर्व्यस्त्रकाजिनसदृते ।
मनोरमेति विख्याता सा हि तेर्मनसाकृता ॥”

स्कन्दोविशेष । तत्काल्यसुदाहरणश्च यथा,
स्कन्दमञ्जुव्याम् ।

“नरजगैर्भवेन्नमोरमा ।”
“तरणिजातटे विहारिणीं ब्रजविस्त्रासिनीं
विलासत ।
सुररिपोस्तदु पुनातु व सुकृतशालिनां मनो-
रमा ॥”)

मनोज्ञत, जि, (मनसा मनसि वा हत ।) प्रति-
हत । इत्यमर । ३ । १ । ४१ ॥

मनोजर, जि, (हरतीति । जृ + अच । मनसो
हरमिति ।) मनोज्ञम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनौ । २ । ३३ ।

“स्त्रीणां सुखोद्यमकूर विषयार्थं मनोजरम् ॥”
यथा च माकण्डेये । ११२ । ३ ।

“स ददर्श तदा तत्र होमधेनु मनोजराम् ॥”
कुन्दरुचे, पु । सुवर्णे स्त्री । इति राजनिर्घण्ट ॥

मनोजरा, स्त्री, (मनोजर + टाप ।) जाती ।
खग्युधी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (घरस्य वसो
पत्नी । यथा विष्णुपुराणे । १ । १५ । ११४ ।

“मनोजराया शिशिर प्राणोऽथ वरुणस्तथा ॥”
अक्षरोविशेष । यथा, महाभारते । ११ । १६ । ४५ ।

“मनोजरासुकेष्टी च सुसुखी ज्ञाविनी प्रभा ॥”
मनोजर्मा, [जृ] जि, (मनो हरतीति । जृ +
टच ।) मनोजरकर्मता । यथा,—

“यस्य तेऽपनेत्यामि जिनोक्ता यदि भावते ।
तमान्ये वर यस्ते मनोजर्मा तमादिश ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६२ अध्याये ॥
मनोजरि [नृ] जि, (मनो हरति मनो हर्तुं
श्रीलमस्येति वा । जृ + णिणि ।) मनोजरम् ।

इत्यमरटीकायां खामी । तथाहि ।
“गाङ्गा वारि मनोजरि सुरारिचरणच्युतम् ।
त्रिपुरारिभिरञ्चारि पापहारि पुनातु माम् ॥”

इति बाळीकिलतमङ्गाजीनम् ॥
मनोज्ञा, स्त्री, (मन जयति आक्रमतीति ।
जृ + “आतोऽपुपचर्गे क ।” ३ । २ । ३ । इति क ।
टाप् ।) मन शिखा । इत्यमर । १२ । ६ । १०८ ॥
(अस्या, पथ्याथी यथा,—

मन्तु

“मन शिवा मनोगुप्ता मनोका नागजिहिका ।
नैपाली कुनटी गोला शिवा दिव्योवधि
स्तुता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मन्त्राय, त्रि, (मन्त्रे इति । मन + तय ।) मन
नीयम् । भावम् । यथा । “आत्मा वा अरे
ब्रह्म अतयो मन्त्रयो निदिध्यासितय ।”
इत्यादि ज्ञानोपनिषत् ॥

मन्ता, [क] त्रि, (मन्त्रे जानातीति । मन् +
“बहुलमन्त्रापि ।” उणा २ । ६५ । इति
लृट् ।) विद्वान् । इति विद्वान्तकौमुद्यास्तुत्यादि
लृटि ॥ (मननकर्ता । यथा । “स हि हेतु
कारण निमित्तमन्तर कर्ता मन्ता वेदिता
बोद्धा ब्रह्मा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मा विश्व
रूप पुरुष प्रभवोऽय्यो नित्य गुणी यद्व्य
प्राधान्यमयक्त जीवोऽत्र प्रकुलश्चेतनावान्
विसृज्यताम्ना चेन्मयात्मा चान्तरात्मा चेति ।”
इति चरके शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

मन्तु, पु, (मन्त्रे इति । मन् + “कर्ममन्त्रिनि
गाभायाहिभ्यश्च ।” उणा १ । ७२ । इति
तुन् ।) अपराध । (यथा, नैषधचरिते । ६ । ११ ।

“वतीव्रतस्त्रीमन्त्रमन्तु मन्तु

मन्त्रैर वक्ष्यिषि मार्जितस्त्रि ॥”)

मन्त्राय । प्रजापति । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥
ह्राविशदपराधा यथा । भगवद्भक्तानां चप्रिय
विद्वान्भोजनम् १ अनिबिद्धदिने दन्तधावन
मन्त्रा विष्णोरुपसर्पणम् २ मेथुन कृत्वा
अज्ञात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ नृत्त नर स्यूद्धा
अज्ञात्वा विष्णुकर्मेकरणम् ४ रणखलां स्यूद्धा
अज्ञात्वा विष्णुशस्त्रप्रवेशनम् ५ मानवं श्रव
स्यूद्धा अज्ञात्वा विष्णुसन्निधाववस्थानम् ६
विष्णु स्यूद्धत पायुवायुप्रयोग ७ विष्णो कर्मे
कुर्वत पुरीषत्वाग ८ विष्णुशस्त्रमनादृत्य
शस्त्रान्तरप्रशसा ९ अतिमन्त्रिण वास परि
धाय विष्णुकर्माचरणम् १० अविधानेनाचम्य
विष्णोरुपसर्पणम् ११ विष्णोरपराध कृत्वा
विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णुसर्पणम् १३
निबिद्धपुण्यस्य विष्णोरर्चनम् १४ रक्त वास
परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन
विना विष्णो स्पर्शनम् १६ कण्व वस्त्र परिधाय
विष्णो कर्माचरणम् १७ वायसोद्धृतवस्त्र
परिधाय विष्णो कर्माचरणम् १८ विष्णवे
क्रुद्धोच्छिद्यद्वानम् १९ वराहमांस भुक्त्वा विष्णो
रुपसर्पणम् २० जालपादशरादिमांस भुक्त्वा
विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीप स्यूद्धा हस्तमप्रक्षाल्य
विष्णो स्पर्शन कर्माचरण वा २२ प्रश्रान
गत्वा अज्ञात्वा विष्णोरुपसर्पणम् २३ पियूषाक
भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांस-
निवेदनम् २५ मयमादाय स्यूद्धा पीत्वा वा
विष्णुशस्त्रप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वा
वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्माचरणम् २७
विष्णवे नवान्नमप्रदाय तज्जोवनम् २८ गन्धपुष्पे

मन्तु

अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावारुह्य
विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० मेरीशब्देन विना विष्णो
प्रवीधनम् ३१ अर्चयेयं सति विष्णोरुपसर्पणम् ३२
एतदप्युपलक्ष्य तथा च नरविहपुराणे ।
“अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च ।
पद्मेनैकेन देवेश समते हेलयाचित ॥”
इत्यादिकाचारतत्त्वे चतुष्टयाभार्हकृतम् ॥
अपि च ।

वराह उवाच ।

“भुक्त्वा तु परकीयान् ततपरस्तन्निवर्त्तन ।
प्रथमश्चापराधोऽयं धर्मेविघ्नाय वै भवेन ॥
असृक्त्वा दन्तकाष्ठानि यस्तु मातृपसर्पति ।
द्वितीयश्चापराधस्तु कर्मेविघ्नाय विद्यते ॥
गत्वा मेथुनसंयोगे योऽनु मां स्यूद्धते नर ।
तृतीयमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
स्यूद्धा रणखलां नारीमस्माकं च प्रपद्यते ।
चतुर्थमपराधस्तु दृष्टे नैव समान्वहम् ॥
स्यूद्धा तु नृत्तकक्षेत्रे अवस्कारकृतस्तु वै ।
पञ्चमश्चापराधश्च न समामि वसुन्धरे ॥
स्यूद्धा तु नृत्तक यस्तु नाचम्य स्यूद्धते तु माम् ।
षष्ठश्चापराधस्तु न समामि वसुन्धरे ॥
मासेवाचनकावे तु पुरीष यस्तु गच्छति ।
सप्तमश्चापराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु नीलेन वस्त्रेण प्राट्टतो मां प्रपद्यते ।
अष्टमश्चापराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
मासेवाचनकावे तु यस्त्वस्य प्रभावते ।
नवमश्चापराधस्तु न रोचामि वसुन्धरे ॥
अविधानेन मां स्यूद्धा यस्तु मां प्रतिपद्यते ।
दशमश्चापराधस्तु मम चाप्रियकारकम् ॥
क्रुद्धस्त्वन्मन्त्रिण कर्माणि कुर्वते कर्मेकारका ।
एकादशपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अकर्मेण्यानि पुण्यानि यस्तु मातृपकल्पयेत् ।
द्वादशपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौस्तुभेनोपगच्छति ।
त्रयोदशपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अन्तकावेऽपि मां देवि । य स्यूद्धते कदाचन ।
चतुर्दशपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु कण्वेन वस्त्रेण मम कर्माणि कारयेत् ।
पञ्चदशपराधस्तु कल्पयामि वरानने ॥
अधौतेन च वस्त्रेण यस्तु मातृपकल्पते ।
षोडशपराधानां कल्पयामि वरानने ॥
स्वयमन्त्रस्तु यो द्वादशमाय च माधवि ।
सप्तदशपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु मतस्थानि मांसानि भक्षयित्वा वरानने ।
अष्टादशपराधानि अनुजातानि माधवि ।
जालपाद भक्षयित्वा यस्तु मातृपसर्पति ।
एकोनविंशपराध प्रतिजानामि सुन्दरि ॥
यस्तु मे दीपकं स्यूद्धा यो मां स्यूद्धति माधवि ।
विंशकक्षापराधानां कल्पयामि वरानने ॥
इशान यस्तु वै गत्वा यो मामेवाभिगच्छति ।
एकविंशपराधानि कल्पयामि वसुन्धरे ॥
पियूषाकं भक्षयित्वा तु यो मामेवोपपन्नमे ।

मन्तु

ह्राविशदपराधानां तान्वह चोपकल्पये ॥
यस्तु वाराहमांसानि प्रापयेन्नोपपादयेत् ।
अपराध त्रयोविंश कल्पयामि वसुन्धरे ॥
सुरां पीत्वापि यो मर्त्य कदाचिदुपसर्पति ।
अपराध चतुर्विंश कल्पयामि वसुन्धरे । ॥
य क्रुद्धस्त्वह मे प्राक भक्षयित्वोपपन्नमे ।
अपराध पञ्चविंश कल्पयामि वसुन्धरे ॥
परप्रावरणेनैव यस्तु मातृपसर्पति ।
अपराधेष्टु षष्ठविंश कल्पयामि वरानने ॥
नवान्न यस्तु भक्षितं न च देवान् पितॄन् यजेत् ॥
सप्तविंशपराधानि कल्पयामि गुणान्विते ॥
उपानहौ च प्रपदे तथा मे वोपपन्नमे ।
अष्टाविंशपराधानि कल्पयामि गुणान्विते ॥
शरीर मक्षयित्वा तु यो मामाप्नोति माधवि ।
एकोनविंशमपराधं च स्वर्गं न गच्छति ॥
अर्चयेन्न समान्विष्टो यस्तु मामभिगच्छति ।
त्रिंशकक्षापराधानां कल्पयामि वसुन्धरे ॥
गन्धपुष्पाद्यदत्त्वा तु यस्तु धूप प्रयच्छति ।
एकत्रिंशपराधस्तु कल्पयामि यशस्विनि ॥
विना मेयादिशब्देन द्वारस्थोद्घाटनं मम ।
सहापराधं विद्येत तद्वाविंशपराधकम् ॥”
इति वाराहे ह्राविशदपराधाध्याय ॥
(चि ज्ञाता । यथा ऋग्वेदे । १ । ६३ । ८ ।
‘य ईश्वरे सुवगच्छ प्रचेतसो
विश्वस्य स्थातुर्भूतस्तच्च मन्त्रव ।’
“मन्त्रव सर्वस्य वदितार ।” इति तद्वाह्ये
सायन ॥ मन्त्रीय । यथा, ऋग्वेदे ।
१ । १५२ । १ ।

“युवोरश्चिन्मा मन्त्रबोह सगा ।”

“मन्त्रबोह मन्त्रीयाश्च ।” इति सायन ॥)
मन्त्र पुं (मन्त्राते गुप्त परिभाष्यते इति ।
मन्त्रि गुप्तभावयो + घञ । यद्वा, मन्त्रयते गुप्त
भावते इति । मन्त्रि गुप्तभावयो + अच् ।) वेद-
भेद । स च मन्त्रस्वरूपभाग ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ६७ । ४ । ७४ ।
“प्रनून् नक्षत्रपतिर्मन्त्रं वदत्युक्तयम् ॥”
यथा च मनु । २ । १६ ।
“निषेधादिभिश्च शान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधि ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्ति नृपे यो नान्यस्य
कल्पयितु ॥”

तन्मातृकमन्त्रभागश्च । यथा, मनी । ७ । २१ । ७ ।
“सुपरीक्षितमन्त्राद्यमन्त्रान्निषेधापदै ॥”)
गुप्तिवाद । स तु दृष्टवि कर्मेकावधारण मन्त्र-
यति स्थातम् । इत्यमरभरतौ ॥ परासर्प ।
मन्त्रया । (यथा, माघे । २ । २६ ।
“मन्त्रो योष इवाधोर सर्वाङ्गे सत्तैरपि ।
चिरं न सङ्गते स्थातु परेभ्यो भेदशङ्कया ॥”)
अज्ञादिभ्यो मन्त्रायाश्च यस्य निषेधो यथा,—
“अज्ञातज्ञानेन वदित्वा क्रुद्धोनिहृ रताश्च ये ।
तेषां मन्त्रो न सुखद प्रोक्तः । कथिभिरेव च ॥
कातुकानां जङ्गलपश्व स्त्रीभित्तानां तथैव च ।
अश्वुरस्य यश्च निर्वृत्त जासाता कर्मेकारकः ।

तस्यापि न भवेन्नान्य कायसिद्धौ कदाचन ॥”
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिकपर्वणि २ अ ॥
आश्वमेधमन्त्राशब्दे ब्रह्मणम् ॥ * ॥ देवादीनां
साधनम् । इति मेदिनी । रे ७४ ॥

“तन्मन्त्राद्यवङ्मणीयं यत्तृतीययाद्यगोचरम् ।
रहस्यालोचनं मन्त्रो रहस्यमनुपङ्गवम् ॥”

इति हेमचन्द्र ॥

मन्त्रस्याख्यातदेकनवत्युपयोगो यथा —
“एते मन्त्रज्ञात सर्वे ज्ञातस्तु निबोधत ।
भृगु काश्यप प्रचेताश्च दधीचो ज्ञातास्त्वानपि ॥
अथर्वोऽथ जमदग्निश्च विद शारङ्गस्तथा ।
आश्विषणो जाम्बवन्श्च वीतहव्यं सवैधसः ॥
वैशम्पत्योऽप्युद्दिगोदासो बन्धुश्चो गतसशौनकः ।
एकीनविंशति स्मृते भृगवो मन्त्रज्ञतमा ॥१६॥
अङ्गिरा वेधसश्चैव भरद्वाजो नभाम्नकः ।
तथा ऋगधरो गदं धितिं सुनतिरेव च ॥
शुववीतश्च भाम्नाता अम्बरीषश्चैव च ।
शुवनाश्च पुरुकुलश्च सुमदसु सदस्यवान् ॥
अजमीढो ह्युदायश्च तथैव कविरेव च ।
पृथदम्बो विरूपश्च कण्वश्चैवाथ सुजलः ॥
उतथाश्च शरदाश्च तथा वाजिश्रवा अपि ।
अयस्योऽथ सुचितिश्च वामदेवस्तथैव च ॥
अथर्विणो बृहस्पतिश्च ऋषिर्देवतपा अपि ।
काश्यावाश्च त्रयस्त्रिंशत् स्मृता ह्यङ्गिरसा
वरा ॥ ३३ ॥

एते मन्त्रज्ञात सर्वे काश्यपास्तु निबोधत ।
काश्यप सव्यवत्सावो निबुधो वेद एव च ।
असितो देवतश्चैव षडैते ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥
अश्विर्वैश्वदेवश्चैव श्वावाचोऽथ गविष्ठिव ।
वर्णातको ऋषिः सिद्धस्तथा पूर्वोतिथिश्च यः ॥
इत्येते अत्रय प्रोक्ता मन्त्रज्ञातसु महर्षयः ॥ ४ ॥
वशिष्ठश्चैव शक्तिश्च तृतीयश्च पराशरः ।
ततस्तु इन्द्रप्रमति पञ्चमस्तु भवङ्गस्तु ॥
वङ्गस्तु मित्रावरुणि सप्तमः कुण्डिनस्तथा ।
इत्येते सप्त विज्ञेया वाशिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥ ७ ॥
विश्वामित्रश्च गाधेयो देववातस्तथोद्दण ।
तथा विह्वान् मधुच्छन्दो ऋषिश्चान्योऽथमर्षणः ॥
अष्टको लोहितश्चैव भूतकीलश्च ताडुभौ ।
देवश्रवा देवरात पुराणश्च धनञ्जयः ॥
शिश्निरश्च महातेजा सालङ्कायन एव च ।
त्रयोदशेते विज्ञेया ब्रह्मिष्ठा कौशिका वरा ॥ १३ ॥
अगस्त्योऽथ द्रुपदश्च इन्द्रबाहुस्तथैव च ।
ब्रह्मिष्ठगस्तयो स्मृते त्रय परमकीर्तयः ॥ ३ ॥
मनुर्वैवस्वतश्चैव इलो राजा पुक्कुरवा ।
अज्ञियाणां वरा स्मृते विज्ञेया मनुवादिनः ॥ ११ ॥
मनन्दश्चैव भस्मश्च वत्सलश्चैव ते त्रयः ।
एते मन्त्रज्ञातो ज्ञेया वेदानां प्रवरा स्मृता ॥ ३ ॥
इत्येकनवति प्रोक्ता मन्त्रा येन बहिष्कृताः ।
ब्राह्मणा नृपिया वेद्या ऋषिपुत्रास्तथा स्मृताः ।
अथोपाश्च सुना स्मृते ऋषिपुत्रा स्तुतर्षयः ॥”

इति मातृ १२१ अध्यायः ॥

ज्ञानमन्त्रमाज्ञातः यथा,—

“तावन्निरुद्धं सवारकारागारे विधेर्जन ।
न यावत् ज्ञानमन्त्रश्च प्राप्नोति गुरुवक्त्रतः ॥
ज्ञानकर्म्मभोगरूपनिगडोच्छेदकारणम् ।
मायाजातोच्छेदकरमाशापाशनिष्कान्तम् ॥
गोलोकमार्गसोपानं निस्तारनीजकारणम् ।
भक्त्यङ्कुरस्वरूपश्च निष्ठ उद्धमनश्चरम् ॥
सारश्च सर्वतपसां योगानाश्च तथैव च ।
सिद्धीनां वेदपाठानां व्रतादीनाश्च निश्चितम् ॥
दानानां तीर्थस्नानानां यज्ञादीनां पुरन्दरः ।।
अपानासुपवासानामिवाहं कमलोद्भवः ॥
पुसां लक्ष पितृणाश्च शत मातामहस्य च ।
पूर्व परश्च ततस्तस्य पितर मातर गुरुम् ॥
सहोदर कलत्रश्च बन्धु शिष्यश्च किङ्करम् ।
सुतद्वारेण च गुरुरश्च कन्याश्च ततस्ततम् ॥
आत्मानश्च सतीर्थंश्च गुरुपत्नीं गुरो सुतम् ।
उद्धरेद्भवान् भक्तो मन्त्रयज्ञमाचरतः ॥
मन्त्रयज्ञमाचरेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ।
ततस्तस्य पूतकीर्णैश्च सद्य पूता वसुधरा ॥
अनेकजन्मपर्यन्तं दीक्षाहीनो भवेन्नरः ।
तदान्यदेवमन्त्रश्च लभते पुण्यशेषतः ॥ * ॥
सप्तजन्मोपदेवानां ज्ञात्वा सेवां स्वकर्मितः ।
लभते च रवेर्मन्त्रं सावित्र्यं सर्वकर्मणाम् ॥
जन्मत्रय भास्करश्च नित्यं मानव शुचिः ।
लभेद्गणेशमन्त्रश्च सर्वविघ्नहर परम् ॥
जन्मत्रय त नित्यं निर्विघ्नश्च भवेन्नरः ।
विघ्नेशस्य प्रसादेन दिव्यज्ञानं लभेन्नरः ॥
तदा ज्ञानप्रदीपेन समालोक्य महामतिः ।
अज्ञानान्ततमो हिला महामार्गा भजेन्नरः ॥
विष्णुमायाश्च प्रकृति दुर्गा दुर्गातिनाशिनौम् ।
सिद्धिर्दो सिद्धिरूपाश्च परमां सिद्धयोगिनौम् ॥
वाणीरूपाश्च पद्माश्च भद्रां ज्ञानप्रियात्मिकाम् ।
नानारूपां तां नित्यं जन्मनां शतकं नरः ॥
तस्यावादाङ्गवेत्तुं ज्ञानी ज्ञानानन्दं ततो भजेत् ।
ज्ञानज्ञानाधिदेवश्च महाज्ञानं सनातनम् ॥
शिव शिवस्वरूपश्च शिवश्च शिवकारणम् ।
परमानन्दरूपश्च परमानन्दहायिनम् ॥
सुखं मोक्षश्चैव दातारं सर्वसम्यहम् ।
अमरत्वप्रदश्चैव दीर्घायुप्रद परम् ॥
इन्द्रत्वश्च मनुत्वश्च दातुं शक्तश्च लीलया ।
राजेन्द्रत्वप्रदश्चैव ज्ञानं हरिभक्तिदम् ॥
जन्मत्रय समाराध्य चाशुतोषप्रसादतः ।
सर्वदेव्यं वरेणैव निर्मलं ज्ञानमात्मभेत् ॥
निर्मलज्ञानदीपेन सुप्रदीपेन तत्त्ववितः ।
ब्रह्मादिदशपर्यन्तं सर्वं मिथैव पश्यति ॥
दयानिधे प्रसादेन शङ्करश्च महात्मनः ।
वरदेव्यं वरेणैव हरिभक्तिं लभेत् भुवम् ॥
तदा तद्भक्तसंसर्गात् ज्ञानमन्त्रं लभेत् भुवम् ।
तदा निवृत्तिमाप्नोति सारासारां परात्परां ॥
यत्तु देहे लभेन्नान्यं तद्देहावधि भारते ।
तत् पाञ्चभौतिकं तद्वा विभर्ति दिव्यरूपकम् ॥
करोति दास्य गोलोके वैकुण्ठे वा हरे पदे ।
परमानन्दं च्युत्तो मोहादिषु विवर्जितः ॥

न विद्यते पुनर्जन्म पुनरागमनं सुरः ।।
पुनश्च न पितृन् चौरं धृत्वा माह्वस्तन परम् ॥
विष्णुमन्त्रोपासकानां गङ्गादितीर्थसेविनाम् ।
स्वधर्मिणाश्च भिक्षुणां पुनर्जन्म न विद्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥
शिवमन्त्रा यथा,—
“प्रथमं ब्रह्म तन्मन्त्रं ततोऽनुष्ठानगोचरम् ।
तत् क्रमस्तु पूजाया क्रमाद्वित नरवभौ ॥
समस्तानां खराद्यान्तु दीर्घां शेषां सविन्दुका ।
नृदं कं श्रूय साहचर्या उपान्ते नाभि
सहिता ॥
एभि पञ्चाक्षरेर्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितः ।
क्रमात् सम्मदसन्दोहमादगौरवसद्गता ॥
प्रासादस्तु भवेत् शेष पञ्चमन्त्रा प्रकीर्तिता ।
एकैकेन तथैवैकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं सप्तदशितं ज्ञात्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ।
सम्मदादिषु मन्त्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्यते ॥
श्रम्भो प्रसादनेनैव यस्यादृष्टतस्तु मन्त्रकः ।
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते सुनिपुण्यैः ।
तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु प्रासादं प्रीतिदं प्रभो ॥
आमोदकारकं श्रम्भोऽस्मिन् सम्मद उच्यते ।
मनःप्रपूरणश्चापि सन्दोहं परिकीर्तितः ॥
आकवको भवेन्मादो गुरुत्वात्तौरवाक्यः ।
एतद्वक्त्रं समस्तं मन्त्रं श्रम्भो प्रकीर्तितम् ॥
पञ्चाक्षरं यस्मिन् पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
युवां तेनैव मन्त्रेण आराधय तमीश्वरम् ॥”
इति कालिकापुराणे ५ अध्याये वेताल
भैरवौ प्रति वशिष्ठवाक्यम् ॥ * ॥
मन्त्रश्च निविधनो यथा,—
“वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा स्मृतः ।
त्रयाणां अपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः ॥
यदुच्चनीचस्वरिते सारशब्दवदक्षरे ।
मन्त्रसुच्चारयेद्भक्तः अपयज्ञं च वाचिकः ॥
श्रुतेरुच्चारयेन्नान्यमीषोऽप्युपपन्नः ।
किञ्चित् शब्दश्च विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥
धिया यदक्षरश्रेयसा वर्णाङ्गैः पदात् पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥
तेन खरादिसुव्यक्तवर्णोच्चारणवान् वाचिकः ।
स्वयं शब्दयज्ञमाचर्यो गतिश्चिच्छब्दवाङ्मपांशुः ।
निष्क्रीडनालनमन्तरेण वर्णांशुसम्बालको-
मानसः ॥” * ॥
वाचिकोऽप्युच्चैर्नृपनिषधमाह शङ्कः ।
“नोच्चैर्नृपं बुधं कुर्यात् सावित्र्यास्तु विशेषतः ।
योगियाश्च वक्त्राः ।
“न चक्रमन् न विद्वन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
नोपाश्रितो न जल्पश्च न प्रादुतशिरास्तथा ॥
न पदा पादमाक्रुष्य न वै वह्निं करौ स्मृतौ ।
नैवंविधं जपं कुर्यात् न च संशयवैष्णवम् ॥
उत्तिष्ठन् वीक्ष्यमाथोऽर्कमासीनं प्रादुस्तुखी
कपेत् ।
प्राक् कुक्षिभेदमासीनो वचनो वाच्यो नृभे ॥”

वृद्धमन ।
 “यदि स्यात् क्लृप्तावासा वै वारिमध्यगतो जपेत् ।
 अन्यथा तु शुचौ भूयः कुशोपरि समाहितः ॥”
 यास ।
 “जपकाले न भावेत् व्रतहोमादिकेषु च ।
 एतेष्वेवावशक्तस्तु यथागच्छेत् द्विजोत्तम ।
 अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमश्च कौर्त्तयेत् ॥”
 योगियाञ्चवल्का ।
 “यदि वागयमजोप स्यात् जपादिषु कदाचन ।
 आहरेद्देवाव मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमथयम् ॥”
 गीतम् ।
 “क्रोध मोह क्षुब्ध निद्रा निह्वीवनविजृम्भितम् ।
 दृशन वनितानाञ्च वञ्चयेत्पक्वमेणि ।
 आचामेत सम्भवे चेद्वा स्मरेद्विष्णुं सुराक्षितम् ॥”
 नौधावन ।
 “नाभेरधश्च सस्यर्षं कर्मकाले विवर्जयेत् ॥”
 इत्यादिकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥
 मन्त्रशब्दस्य युत्पत्तिर्वैधा,—
 “मननात्तायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रं प्रकी-
 र्त्तितम् ॥”
 मन्त्रदीक्षाद्विताना दीप्तौ यथा, मतस्युक्ते ।
 “अदीक्षितानां मन्त्रानां दीप्तिं श्रद्धा वरानने ।
 अन्नं विहायम तस्य जलं स्रजसमं स्फुटम् ।
 तत्फलं तस्य वा आह्नं सन्नं वाति क्षयो
 गतिम् ॥”
 मूत्रस्य मन्त्रविशेषनिवेद्यमाह तन्ने ।
 “प्रथवाद्य न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्वथा ।
 आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रं चाणपचक्रकम् ॥
 स्नाह्नाप्रणववर्गयुक्तं मूत्रं मन्त्रं दद्विज ।
 शूद्रो निरयमाप्नोति नास्त्रयो यावधीगतिम् ॥”
 श्रुतिरपि ।

“सावित्रीं प्रणव यजुर्वेद्यां स्त्रीशूद्रयोर्नच्छन्ति ।
 सावित्रीं प्रणव यजुर्वेद्यां स्त्री शूद्रो यदि
 जानीयात् स ततोऽधो गच्छति ॥”
 विशेषमाह वाराह्ये ।
 “गोपालस्य मनुर्द्वयो महेशस्य तु पादजे ।
 तत्पत्न्याश्चापि सूर्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा ॥
 एषां दीक्षाधिकारी स्यादथवा पापभाग
 भवेत् ॥”
 मन्त्रदीक्षाप्रश्ना यथा, गोविन्दवन्द्यावने ।
 “अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न च सुच्यते ॥”
 नवरत्नेश्वरे ।
 “सर्वाध्यामपि दीक्षायां सुक्तिं फलमखण्डितम् ।
 अविरोधाद्भवन्त्येव प्राप्तव्यं ननु भक्तयः ॥”
 तथा ।
 “उपपातकलक्षणां महापातककोटयः ।
 क्षणाद्दहति देवेशि । दीक्षा हि विधिना कृता ॥”
 अत्राप्युक्तं मन्त्रं दीक्षेत ।
 “स्ववारराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्ननून् ॥”
 वाराह्ये ।
 “ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च ।
 अन्यं चैतुं सगुणो मन्त्रो नान्यच्चक्रं विचारयेत् ॥”
 इति प्राधान्यतया बोध्यम् ॥
 तथा च ।
 “धनिमन्त्रं गृह्णीयादनुकूलस्तथैव च ॥”
 इत्यादिदृशनात्तत्तच्चक्रविचारस्य आवश्यकत्वात्
 प्रथमं तन्निरूप्यते । सिद्धसारखते ।
 “तत्र वृत्तिश्चाकौवराह्याणां प्रासादप्रणवस्य च ।
 सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
 खप्रलब्धे क्षिया दत्ते मालामन्त्रे च चन्द्ररे ।
 वैदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥”
 मालामन्त्रस्य वाराह्ये ।

“वश्यवर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राश्च कौर्त्तितानि ।
 नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
 हसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च ।
 एकद्वित्रयादिवीजस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
 तथा । एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्वति ।
 वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥”
 तथा चासुखातन्ने ।
 “कालौ तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
 भैरवी क्षिप्रमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
 वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
 एतां च महाविद्यां सिद्धविद्यां प्रकीर्त्तितानि ॥
 नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न नञ्चविचारणा ।
 कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम् ॥
 सिद्धविद्यातया नात्र युगसंवापरिश्रमः ।
 नास्ति किञ्चिन्महादेवि । दुःखसाध्यं कथञ्चन ॥”
 एथियां पूज्यफलप्रदा महाविद्या । यथा,
 मालिनीविजये ।
 “अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतये ।
 दीपजालेरसस्युष्टास्ता सर्वा हि फले सह ॥
 कालौ नीला महादुगा त्वरिता क्षिप्रमस्तका ।
 वाग्वादिनी चाम्रपूर्या तथा प्रव्यङ्गिरा पुनः ॥
 कामाख्या वासुकी बाला मातङ्गी शैलवासिनी ।
 इत्याद्या सकला विद्या कालौ पूज्यफलप्रदा ॥
 सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसंवापरिश्रमः ।
 तथा चेता महाविद्या कलिदीपान्ना वाधिता ॥”
 इत्यादिवचनैरेव विचारो नास्ति । वस्तुतस्तु
 इदं प्रश्नोपापरम् । सर्वत्र विचारस्यावश्यक-
 त्वम् । दुरदृष्टवशात् कदापि वैदिमन्त्रस्य स्वप्नादौ
 प्राप्त्या तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वात् । इति तु साम्य-
 दाधिका ॥ * ॥ मन्त्रोद्धारार्थवटपत्रप्रमाणानि
 चक्रशब्दे द्रष्टव्यानि । तेषां लेखनप्रकारा यथा,

कुलाकुलपत्रम् ।

वायु	अग्नि	भूमि	जलम्	आकाश
अ आ	इ ई	उ ऊ	ऋ ॠ	ऌ ॡ
ए	ऐ	ओ	औ	अ
क	ख	ग	घ	ङ
च	छ	ज	झ	ञ
ट	ठ	ड	ढ	ण
त	थ	द	ध	न
प	फ	ब	भ	म
य	र	ल	व	श
ष	स	ह	ष	ह
वायु	अग्नि	भूमि	जलम्	आकाश

अक्षयचक्रम् ।

अ क	उ	आ	ज
घ ङ	ड प	ख द	च फ
बो	ल	औ	ख
ङ व	भ म	ट श	न थ
ई	ॠ	इ	ऋ
च न	ज भ	ग ध	ङ व
अ	ऐ	अ	इ
त स	ठ ङ	या ञ	ट र

६१८ मन्त्र

अक्षरमन्त्रम् ।

राशिचक्रम् ।

नक्षत्रचक्रम् ।

अ अा १ देव	इ २ मातृ	ई उ ऋ ३ राक्षस	ऋ ऋ ऌ ड ४ मातृ	ए ५ देव	ऐ ६ मातृ	ओ औ ७ देव	क ८ देव	ख ग ९ राक्षस
च ङ १ राक्षस	व ११ मातृ	झ ञ १२ मातृ	भ ण १३ देव	ट ठ १४ राक्षस	ड ढ १५ देव	ण त १६ राक्षस	थ द १७ देव	ध १८ राक्षस
न प फ १९ राक्षस	ब २० मातृ	भ २१ मातृ	म २२ देव	य र २३ राक्षस	ल २४ राक्षस	व श २५ मातृ	ष स ह २६ मातृ	अ अा २७ देव

अक्षरमन्त्रम् ।

६	६	६	०	१	४	४	०	०	०	१
अ	इ	उ	ऋ	ऋ	ए	ऐ	ओ	औ	अ	अ
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट
ठ	ड	ढ	त	थ	द	ध	न	प	फ	
ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह
२	२	५	०	०	२	१	०	४	४	१

देवताभेदे चक्रविचारस्यावश्यकत्वमाह वारा
ह्येतन्ने यामलादौ च ।

“तारशुद्धिवैष्णवानां कोष्ठशुद्धिं शिवस्य च ।
राशिशुद्धिस्तुपुरे च गोपालेऽकडम स्मृतम् ॥
अकडमो वामने च गणेशे च तथैव च ।
कोष्ठचक्रं वराहस्य महालक्ष्म्या कुलाकुलम् ॥
नामादिचक्रे सर्वेषां भूतचक्रे तथैव च ।
त्रेपुर तारचक्रे तु शुद्धमन्त्रं जपदुष्टम् ॥”
तथा ।

“वैष्णव राशिचक्रं शैवचाकडम स्मृतम् ।
कालिकायाश्च तारायास्तारचक्रं शुभावहम् ॥
चण्डिकायास्तारकोष्ठे गोपालेऽकडम स्मृतम् ।
हरचक्रे सर्वमन्त्रं धनाधिक्ये न चाश्रयेत् ॥
ज्वालाधिक्ये शुभं विद्यात धनाधिक्ये च नो
विधिम् ।

दोषान् सशोधं यक्षीयात्तद्विद्वद्वयस्य च ॥
मन्त्रसूत्राणि शुभफलदायकानि धनी च
तुल्यं यदा समफलं कथितो मुनीन्द्रे ॥”

अन्यथापि ।

“सूत्रे ज्ञानमवाप्नोति धने च विफलं भवेत् ।
ज्वाले च प्राप्तिमानेन सर्वसिद्धिस्तु जायते ॥”
अथ मन्त्राणां दश सङ्काराः । गौतमीये ।
“जननं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनमपि ।
अथाभिवेकी विमलीकरणायप्यने पुनः ॥
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्द्वैता मन्त्रसंस्काराः ।
स्वर्गादिपात्रे सलिख्य मातृकायन्त्रसुतम् ।
काष्ठीरचन्दनेनापि भस्मना वाप्य सुव्रतम् ॥
काष्ठीर शक्तिसङ्कारे चन्दनं वैष्णवे मनौ ।
शैवे भस्म समाख्यातं मातृकायन्त्रे खने ॥
मन्त्राणां मातृकायन्त्रादुद्धारो जननं स्मृतम् ।
पत्तिक्रमेण विधिना मुनिभिस्तत्र लिखितम् ॥१॥
योमेन्दो रचनायकार्यकमचां दृष्ट्वा स्फुरन्

केसर
वर्गोक्ताशिवसुच्छेदं वसुमतीगेहेन सवेष्टितम् ।
आग्नाश्विभुजान्तजालाङ्गुलिगुणा यौगोपुरे-
णावृतं
यन्त्रं वक्ष्ये ततो परं निगदितं सौभाग्यसम्पत्-
करम् ॥”

यन्त्रस्य दिक्षु व विदिक्षु ठ लिखेत् । तथा च
गौतमीये ।

“कादिमान्ता पञ्चवर्गा दिक्षु पूर्वादिस्तो
न्यसेत् ।

यादिवान्ता आदिहान्ता ज्ञानमीशे प्रविन्यसेत् ॥
चतुरस्रं चतुर्द्वारं दिक्षु वं ठ विदिक्षु च ॥”

इति मातृकायन्त्रम् ॥

“प्रणवान्तरितान् ज्ञत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधी ।
प्रत्येकं शतवारं न्य जीवनान्दुहाकृतम् ॥ २ ॥
मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाभसा ।
प्रत्येकं वायुबीजेन पूर्ववत्ताडनं मतम् ॥ ३ ॥
विशिष्य मन्त्रवर्णान् प्रद्वेने कारवीरजे ।
तन्मन्त्रवर्णसंख्याकोहेनाग्नेयेन बोधनम् ॥ ४ ॥
“तत्तन्मन्त्रोक्तविधिना अभिवेकः प्रकौचितः ॥”

तन्त्रान्तरे ।

“मन्त्रस्य चासुक्तं वर्णमभिधियामि ह्युक्तम् ॥”
इति वचनात् प्रत्येकमभिधियेत् ।

“अन्वत्यपल्लवे सिञ्चेत् मन्त्री मन्त्राण्यसंख्या ॥५॥
सञ्चित्य मनसा मन्त्रं सुषुम्णान्मूलमध्यत ।
ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवत् दृष्टेन्मूलत्रयं यती ॥
तारं योमाक्षिमशुक्लं दृष्ट्वा ज्योतिर्मनुमतम् ॥’
तारं प्रणवं योमं हकारं अयं रेफं मनु-
रौकारं दृष्ट्वा अशुखारम् ॥ ६ ॥

“खर्ज्ज्वेन कुशतोयेन पुष्पतोयेन वा तथा ।
तेन मन्त्रेण विधिवदाप्यायनविधिः स्मृतः ॥७॥
मन्त्रेण वारिणा मन्त्रं तर्पणं तर्पणं मतम् ।
मधुना शक्तिर्मन्त्रेण वैष्णवे चैन्द्रमञ्जले ॥
शैवे हृतेन दुर्गेन तर्पणं सत्यगौरितम् ॥”

अभिवेकेऽपि तथा ॥ ८ ॥

“तारमायारमायोगो मनोर्दीपनसुच्यते ॥ ९ ॥
जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ॥१॥
सङ्कारा दश सङ्कोक्ता सर्वतन्त्रेषु गोपिता ।
यान् ज्ञत्वा सन्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमाप्नु-
यात् ॥”

मन्त्रत्रयमिति आनय मायिकं कार्मण्यम् ।
प्रपञ्चसारे ।

“मायिकं नाम योषोत्य पौरुषं कार्मण्यं मन्त्रम् ।
आनयं तद्वदयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मन्त्रत्रयम् ॥”

न नव अन्वयं तस्य भावः आनयं दृष्टव्यमित्यर्थः ।
तारमायारमायोग इति । तारमायारमा-
यौजपुटितम् मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् इत्यर्थः ।
तथा च विश्वसारे ।

“तारमायारमायौजपुटितेन मनुं जपेत् ।
शतमष्टोत्तरशतं दीधयेत् साधकोत्तमम् ॥” ॥ १० ॥
अथ दुर्गामन्त्रः ।

“अथ दुर्गामन्त्रं वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदम् ।
मायादि कार्यविन्दाद्यो भूयोऽसौ सगवान्
भवेत् ॥

पञ्चान्तकं प्रतिष्ठावान् मायतो भौतिकासनम् ।
तारादिद्वन्द्वान्तोऽयं मन्त्रो वक्ष्यन्तरात्मकः ॥”

अर्द्धद्वन्द्वकारः । कर्त्तृ छकारः । पञ्चान्तको
गकारः । प्रतिष्ठा आकारः । मायतो यकारः ।
भौतिक ऐकारः । ॐ ह्रीं दुर्गायै नमः ॥ ११ ॥
अथ विष्णुमन्त्रः ।

“तारं नमः पदं त्रयात् नरो दीर्घचमन्त्रितौ ।
पवनो वायमन्त्रोऽयं प्रोक्तो वक्ष्यन्तरं परम् ॥”

ॐ नमो नारायणाय ॥ १२ ॥ अथ शिवमन्त्रः ।
“सान्त्वय मां कारुण्यशक्तं विन्दुभूषितमस्तकम् ।
प्रासादाद्यो मनु प्रोक्तो भगवता कामदेवो मनु ॥”

ह्रीं ॥ १३ ॥ अथ गणेशमन्त्रः ।
“पञ्चान्तकं शशिधरं बीजं गणपतेर्बिन्दुम् ॥”

पञ्चान्तको गकारः । यं ॥ १४ ॥ अथ सूर्यमन्त्रः ।
“तारो ह्यभिभूय पञ्चादामकार्यविभूषितः ।
वज्रगात्रो मन्त्रश्रेष्ठः सनेकोऽद्विष्टप्रपञ्चम् ॥
अष्टाक्षरो मनु प्रोक्तो भागीरथिमतः परम् ॥”

ॐ ह्यस्य सूर्य आदित्य ॥ १५ ॥

पञ्चदेवतानामेक एको मन्त्रो लिखितः ।
एतासामन्यासाश्चान्यमन्त्रा अन्यविस्तारभयात्
लिखिताः ॥ कलावागमोक्तमन्त्रजपविधि-
र्यथा —

“आगमोक्तविधानेन कलौ मन्त्रं जपेत् सुधी ।
नहि देवा प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः ॥”
तथा ।

“कृते शुश्रूक्षमार्गं स्यात् त्रेतायां स्मृतिसम्भवः ।
द्वापरे तु पुराणोक्तं कलावागमसम्भवम् ॥

मन्त्राणां देवता प्रोक्ता देवता गुरुरूपिणी ।
तेषां भिदा न कर्तव्या यन्त्रोक्तेऽङ्गुलमात्मनः ॥”

पित्रादितो मन्त्रग्रहणविधौ यथा, —
“पितुर्मन्त्रं न यक्षीयात् तथा मातामहस्य च ।
सौदरस्य कनिष्ठस्य तैरपि पञ्चाश्रितस्य च ॥

न पत्नीं दीक्षयेद्भर्ता न पिता पीक्षयेत्सुताम् ।
न पुत्रश्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥

सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत् ।
शक्तिर्वेन वरारोहे । न च सा कन्दका भवेत् ॥”

तथा गणेशप्रतिमधियाम् ।
“यतर्होऽन्ता पितुर्होऽन्ता दीक्षा च वनवासिनः ।
विविक्ताअभिर्णा दीक्षा न सा कन्याय-
दायिका ॥’

इत्यादिनिषेधवचनादेभ्यो मन्त्रं न यक्षीयात्-
त्यर्थः । इति तन्त्रसारः ॥ (चवरादिनाशक-
मन्त्रो यथा —

“वानराक्षसिमांलिख्य खटिकाभिः पुनः शृणु ।
मन्त्रं ।

ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं सुगोवाय महावलपराक्रमाय
स्वयंपुत्राय अभिनतेजस ऐकाक्षिकं द्वाक्षिक-
त्र्याक्षिकं चातुर्धकं महाक्षरं भूतक्षरं भय-
क्षरं शोकक्षरं क्रोधक्षरं वेलाक्षरं प्रभृति-
क्षराणां दृष्ट्वा दृष्ट्वा हन हन पञ्च पञ्च अवतर-
अवतर किङ्किणि वाजरराजक्षराणां वन्ध-
वन्ध ह्रीं ह्रीं ह्रीं कृ पट खाद्या ॥” इति हारीते-
निकलिखितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)

मन्त्रकृतं पुं, (मन्त्रं कृतवान् । मन्त्र + कृत +
क्तिप् । दुर्गागमस्य ।) मन्त्रो । मन्त्रणाकारकः ।
इति सिद्धान्तकौस्तुभे । (दौत्यकारी । यथा,
श्रीमद्भागवतः । १ । १ । २ ।

“यदा अयं मन्त्रकृतो भगवानलिखिष्वरः ।
पौरवेन्द्रयज्ञं हित्वा प्रविशेत्प्रात्मसात्कृतम् ॥’

“मन्त्रकृतं दौत्यकर्त्ता यन् ।” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ १३ ॥ त्रि, मन्त्रप्रयोगकारी । यथा
रघुवंशे । १ । ६१ ।

“तव मन्त्रकृतो मन्त्रोऽस्मै रान प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिशन्त इव मे दृष्टव्यमिदं शरा ॥’

“मन्त्रकृतं मन्त्राणां स्रष्टुं प्रयोक्तुम् ॥” इति
तट्टीकायां भक्तिनाथः ॥

मन्त्रगणकः, पुं, (मन्त्रप्रधानो गणकः मन्त्रा-
पदोपी कर्माधारः ।) विद्या । इति हारा-
वर्णः । १८६ ॥

मन्त्रणा

मन्त्रणा, पु, (मन्त्रे मन्त्रणाविषये गूढं गुप्तम् ।)
 चर । इति शब्दरत्नावली ।
 मन्त्रयह, स्त्री, (मन्त्रस्य मन्त्रणाया यहम् ।)
 मन्त्रणागारम् । (यथा, मन्त्राभारते । १५ ।
 ५ । २० ।
 “सुसंयुक्तं मन्त्रगृहं स्थलं चारुञ्च मन्त्रये ।
 अरुण्ये नि श्रुताके वा न च रात्रौ कथञ्चन ॥”)
 मन्त्रजा, स्त्री, (मन्त्रात् जायते इति । मन्त्र +
 जन् + ङ । टाप् ।) मन्त्रशक्ति । इति पुराणम् ॥
 मन्त्रजिह्व, पु, (मन्त्र एव जिह्वा यस्य ।) अग्नि ।
 इति हेमचन्द्र । ५ । १६५ । (यथा, भाष ।
 २ । १७ ।
 “अमृतं नाम यत् सन्तो मन्त्रजिह्वे वृद्धति ।
 शोभेव मन्त्ररक्षुञ्चुभितः शोभिवन्ना ॥”)
 मन्त्रज्ञ, पु, (मन्त्रं ज्ञानातीति । मन्त्र + ज्ञा +
 क ।) चर । इति हलायुध । मन्त्रज्ञातरि,
 चि । (यथा, मनुसंहितायाम् । ८ । ४ ।
 “यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणे सह पाथिव ।
 मन्त्रज्ञैर्नैतिभिश्चैव विनीतं प्रविशेत् सभाम् ॥”)
 मन्त्रण, स्त्री, (मन्त्र + लुट् ।) मन्त्रणा । मन्त्र
 वातोभावे अनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा,
 भाष्येयपुराणी । ५० । ८७ ।
 “अवस्करे मन्त्रणश्च यत्तैतदपञ्चत्वं ॥”)
 मन्त्रणा, स्त्री, (मन्त्र + भावे लुच् । टाप् ।)
 रहसि कर्मव्यावधारणम् । इति मन्त्रशब्द-
 टीकायां भरतः ॥ मन्त्र । यथा,—
 “वादी भूकति रक्षति स्थितिपतिर्वैश्वानर
 श्रौतति
 क्रोधी श्रान्ति दुर्गेन सुजनति क्षिप्राशुग
 खलति ।
 गर्वो खलति सर्वविष अकृति त्वन्मन्त्रा
 यन्तिन
 शीघ्रिणे वगलानुखि । प्रतिदिन कल्याणि तुभ्य
 नमः ॥”
 इति तन्त्रसारे वगलानुखम् ॥ * ॥
 मन्त्रणायां वगलानुखि यथा,—
 “मन्त्रे पञ्चाङ्गताशक्तिवाङ्मुखोपायसिद्धयः ।
 खट्वाश्लिप्तनीयाश्च स्त्रीर्वास्तदादिस्तथा ॥”
 इति कविकल्पलता ॥ * ॥
 यत्किञ्चयादित्तमन्त्रणायां शोभो यथा,—
 “वटकर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्पञ्चश्च धाम्यते ।
 द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य त्रिपञ्चको न बुध्यते ॥”
 इति गारुड ११४ अध्यायः ॥
 राज्ञा विद्यादिगुणयुक्तविप्रा मन्त्रिणा कर्मा ।
 यथा,—
 “मन्त्रिणस्तु वृषं कुर्व्यात् विप्रान् विद्याविश्रा
 रदान ।
 विदुर्वाचं कुलीनांश्च धर्मायैकशतानुजम् ॥
 मन्त्रयेत् समं काये नात्ययं बहुभिन्नरेतु ।
 एतेकेनैव कर्तव्यं मन्त्रस्य तु विनिश्चयम् ॥
 अस्तेनैव समस्तेन वान्यस्य अपदेशतः ।
 खलु वृत्तं मन्त्रगृहं स्थूलं आरुह्य मन्त्रयेत् ॥

मन्त्रदा

अरुण्ये नि श्रुताके वा न यामिन्या कदाचन ।
 शिशून् श्राव्यान्मगान् पञ्चान् शुकान् वेशा-
 रिकास्तथा ॥
 वर्जयेन्मन्त्रगेष्टेषु मनुष्याशुद्धतांस्तथा ।
 दूषणं मन्त्रभेदेषु वृषाणां यत्नं जायते ॥
 न तत् सत्यं समाधातुं दृष्टेनृपशतैरपि ॥”
 इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥
 अथ मन्त्रनिष्पत्तिः ।
 “मन्त्रमूलं यतो राज्यं ततो मन्त्रं सुरचिन्तम् ।
 कुर्याद्वाजा सदा मन्त्रान् कर्माणामाफलोदयात् ॥
 अथानर्थो हि यत्रोभौ सप्रयश्च परीक्षते ।
 स मन्त्र इति विज्ञेयः शेषाश्च खलु विभ्रमाः ॥
 एकमेव विषं हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
 सराहं सम्यक् हन्ति राजानं मन्त्रविभ्रवः ॥
 करिष्यन् न प्रभावितं कृताश्वेन तु दृश्येत ।
 धर्मार्थकामकार्थ्याणि कृतो मन्त्रो न भिद्यते ॥
 शिरिष्ठसुपादृश्यं प्रासादं वा रहोगतं ।
 स्वपथे नि श्रुताके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥
 तत्र सामं प्रयोक्तव्यं कार्येषु गुणवत्स्वपि ।
 दानं लुब्धेऽपि भेदश्च शङ्कितेष्वपि निश्चयः ॥
 जलमृकान्मन्त्रधिरान् तिर्यग्योनीन् वयोऽधि-
 कान् ।
 स्त्रीश्चैव्याधितयज्ञान् मन्त्रकाले निषिध्येत ।
 इति सम्यगतं प्रोक्तो राजनीतिरियं मया ॥
 यत्निवगाविरुद्धं श्राव्यान्मन्त्रोत्तुष्टयते ॥”
 इति युक्तिकल्पतरौ नीतियुक्तिः ॥
 मन्त्रतः [च] य, (मन्त्रादिति । मन्त्र +
 “पञ्चम्यास्तसिक् ।” ५ । ३ । ७ । इति पञ्चमी-
 स्थाने तसिज् ।) मन्त्रात् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥
 मन्त्रद, पु, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र + दा + क ।)
 शिष्यकर्त्रे तद्विद्वदेवमन्त्रप्रदानकर्ता । मन्त्र-
 दाहगुरु । यथा,—
 “परापरगुरुणाश्च निर्ययं श्रेष्ठं पार्ष्वति । ।
 आदौ सर्वत्र देवेशि । मन्त्रदं परमो गुरुः ।
 परापरगुरुश्च हि परमेष्ठो लब्धं गुरुः ॥”
 इति बृहन्नोक्ततन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
 तत्पितादीनामपि परमगुरुत्वादित्यथा —
 “मानवस्य महेशानि । सङ्गोपासनादिति ते ।
 गुरुं परमगुरुश्चैव परापरगुरुस्तथा ।
 स्वगुरुं परमेशानि । साक्षाद्भक्तं न सप्रयः ॥
 ततपिता परमगुरुः स्वयं विष्णुः शिवो सदा ।
 तत्पिता परापरगुरुर्भगेश्वरश्च सदा ॥”
 इति श्राव्यान्मन्त्ररङ्गिणीधृतमन्त्रिणमर्दिनी
 तन्त्रम् ॥
 मन्त्रदाता, [ऋ] वि, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र +
 दा + ङच् ।) मन्त्रदानकर्ता । गुरुः । यथा,—
 “सर्वेषां गुरुणां जन्मदाता परो गुरुः ।
 पितुं शतगुणैर्माता पूज्या वन्द्या गरीयसी ॥
 विद्यादाता मन्त्रदाता ज्ञानदो हरिभक्तिदः ।
 पूज्यो वन्द्यश्च सेव्यश्च मातुः शतगुणैर्गुरुः ॥
 मन्त्रसुहृदोऽपि गुरुदितुष्यते दुजे ।

मन्त्रदा

अन्यो वन्द्यो गुरुदयमन्त्रधारोपितो गुरुः ॥
 अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाज्ञानश्रावकायाः ।
 चक्षुरन्ध्रीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥
 अदीप्ततस्य मूर्ध्नि स्थितं निष्कृतिर्नास्ति निश्चितम् ।
 सर्वकर्मस्वनष्टश्च नरके तपप्रशो स्थितिः ॥
 जन्मदातामदाता वा माताम्यो गुरुवस्तथा ।
 पारं कर्तुं न शक्तास्ते घोरे सचारसामगरे ॥
 विद्यामन्त्रज्ञानदाता निपुणः पारकर्म्मणि ।
 न शक्तः शिष्यसङ्घर्षमीश्वरश्चेश्वरोऽपरः ॥
 गुरुविष्णुर्गुरुर्वा गुरुर्देवो भगेश्वरः ।
 गुरुधर्मो गुरुः श्रेष्ठः सर्वज्ञात्मा निर्गुणो गुरुः ॥
 सर्वतोऽर्थान्नमस्ते सर्वदेवाग्रयो गुरुः ।
 सर्वदेवस्वरूपश्च गुरुर्गुपी हरिः स्वयम् ॥
 अभीष्टदेवे वष्टे च गुरुः शक्तो हि रक्षितुम् ।
 गुरौ वष्टेऽभीष्टदेवो नहि शक्तश्च रक्षितुम् ॥
 सर्वे यथाश्च य वष्टा य वष्टा देवब्राह्मणाः ।
 तमेव वष्टो भवति गुरुदेव हि देवतः ॥
 न गुरोश्च प्रियश्चात्मा न गुरोश्च प्रियः सुतः ।
 धनं प्रियं न च गुरोर्न च भार्या प्रिया तथा ॥
 न गुरोश्च परो धर्मो न गुरोश्च परमपः ।
 न गुरोश्च परः सत्यं न पुण्यश्च गुरोः परम् ॥
 गुरोः परो न शक्ताश्च न हि बन्धुगुरोः परः ।
 देवो राजा च शक्ताश्च शिष्याणां च सदा
 गुरुः ॥
 यावत् शक्तो दातुमन्नं तावत् शक्ता तदन्नदः ।
 गुरुः शक्ताश्च शिष्याणां प्रति जन्मनि जन्मनि ॥
 मन्त्रो विद्यागुरुर्देवः सर्वज्ञश्चो यथा पतिः ।
 प्रतिजन्मनिवन्धेन सर्वेषामुपरि स्थिता ॥
 पिता गुरुश्च वन्द्यश्च यच्च जन्मनि जन्मदः ।
 गुरवोऽन्ये तथा माता गुरुश्च प्रतिजन्मनि ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणजन्मखण्डे शचीकृतगुरु-
 स्तोत्रकथनं नाम ५८ अध्यायः ॥ अथ च ।
 “मान्यं पूज्यं सर्वज्ञं सर्वैर्वा जनको भवेत् ।
 अष्टो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्यति मानवः ॥
 जनको जन्मदाता च रक्षयाश्च पिता गृह्यात् ।
 ततो विस्तीर्णकरणात् कलया च प्रजापतिः ॥
 पितुः शतगुणैर्माता पोषणाङ्गभधारणात् ।
 वन्द्या पूज्या च मान्या च प्रभूत्वाप्यवतुम्बरा ॥
 मातुः शतगुणैर्वन्द्या पूज्यो मान्योऽन्नदायकः ।
 यद्विना नश्यते देहो विष्णुश्च कलयासदः ॥
 अन्नदातुः शतगुणोऽभीष्टदेव परः स्मृतः ।
 गुरुस्तस्माच्छतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥
 अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
 यः सर्वार्थं दृश्यति तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
 गुरुदत्तेन मन्त्रेण तपसेऽसुखं लभेत् ।
 सर्वज्ञत्वं सर्वसिद्धिं तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
 सर्वं जयति सर्वत्र विद्याया गुरुदत्तया ।
 तस्मात् पूज्यो हि जगति को वा बन्धुस्ततो-
 २धिकः ॥
 विद्यान्वो वा धनान्वो वा धीः शरीरो न भवेद्-
 गुरुम् ।
 नृकाहत्यादिभिः पापैः, च क्षिप्तो नास्ति सर्वप्रयः ॥

हरिद्र पतित चन्द्र नर-वृद्धाचरेहुरम् ।
सोऽशुचिस्त्रीयक्षातोऽपि नाधिकारी च कर्मसु ॥
पितर मातर भार्या गुरुपत्नीं गुरु परम् ।
यो न पुण्याति कापण्यात स महापातकी ॥
शिवः ॥

गुरुव्रजा गुरुर्विष्णुगुरुदेवो महेश्वर ।
गुरुरेव पर ब्रह्म गुरुमास्कररूपधृक् ॥
गुरुश्चन्द्रस्तथेन्द्रश्च वायुश्च वरुणोऽनल ।
सर्वरूपो हि भगवान परमात्मा स्वयं गुरु ॥
नास्ति वेदात पर आत्मा नहि ज्ञायात् पर ॥
सुरः ।

नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न पुण्यं तुलसीपरम् ॥
नास्ति समावर्ती भूमे पुष्पामासि पर प्रिय ।
न च देवात परा शक्तिव्रत नैकादर्शी विना ॥
शालग्रामात्परो यन्त्रो न ज्ञेय भारतात परम् ।
पर पुण्यस्थलानां च पुण्यं वृन्दावन यथा ॥
मोक्षदानां यथा काशी वैष्णवानां यथा शिव ।
न पार्वतीपरा साध्वी न गङ्गायात परो वशी ॥
न च विद्यासमो बन्धुनास्ति कश्चिद्गुरो पर ।
विद्यादातु पुत्रदारौ तत्समौ नात्र सशय ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४
अध्यायः ॥

मन्त्रदीधितिः पु, (मन्त्रेण दीधितिर्दीधित्यस्य ।)
वह्निः इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्त्रपूत, त्रि, (मन्त्रेण पूतः ।) मन्त्रेण पवित्री-
कृतः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ।
८६ । ३६ ।

“ब्रह्माद्यैर्मन्त्रपूतेन तोयेनाग्नौ निराकृता ॥”

मन्त्रपूतात्मा, [न] पु, (मन्त्रेण पूत आत्मा
यस्य ।) गरुडः इति धरणिः ॥

मन्त्रवित, [द] पु, मन्त्र पञ्चाङ्गमन्त्रणां वेत्तीति ।
विदुः+त्रिप् । चरः । इति हेमचन्द्रः ३ ।
३६७ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १६३ । ५ ।

“यतत श्रुत्वा हृषीकेशं यज्ञसेन
सर्वं तत्तन्मन्त्रविदुष्यो निवेद्य ।
मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन् ।
यथायुक्तं रक्षयि ने प्रजानाम् ॥”)

मन्त्रज्ञातस्त्रि, त्रि ॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि ।
७ । १ । ३ ।

“सोऽहं भगवतो मन्त्रविदेवास्मि ॥”

मन्त्र वेदार्थं वेत्तीति । विदुः+त्रिप् । वेदार्थ-
वित् । यथा मनौ । ३ । १३१ ।

“सहस्रं हि सहस्राणामनुयां यत्र भुज्जते ।
एकस्मान्मन्त्रवितं प्रीतं सवानर्हति धर्मेत ॥”)

मन्त्रयुक्त [श] त्रि, (मन्त्रेण युक्ततीति ।
“युग्योऽनुदके त्रिजः ॥” ३ । १५८ । इति त्रिजः ।)

मन्त्रकरयकस्यार्कर्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

मन्त्रित, त्रि, मन्त्रेण संस्कृतः । अभिमन्त्रितः ।
मन्त्रोऽस्य जातः । इति मन्त्रिणातो तत्प्रत्ययेन
मन्त्रशब्दात् इतप्रत्ययेन च निष्पन्नः ॥ (यथा,
निबन्धः ।

“शिर्यं खलुर्दुर्लभं वेदासुपासितुमपेक्षते ।

मन्त्रितं प्रोक्षणीतोये शान्तिं कुम्भजलेन स्था ।
मन्त्रमन्त्रेणाहृतं मन्त्रितेरभिषेचयेत् ॥”)

मन्त्रो, [न] पु (मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति ।
मन्त्र+इति । यद्वा, मन्त्रयते इति । मन्त्र+
“नन्दिप्रहोति ॥” ३ । ११ । ३४ । इति त्रिजि ।)

मन्त्रजातकर्तृयनिश्चयकर्ता । ततपण्याय ।
धीसचिव २ अमात्र ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥

सचिव ४ धीसख ५ सामवायिक ६ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३८३ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“मन्त्री भक्तः शुचिः शूरोऽनुकूलो बुद्धिमान्
चामी ।

आन्वीक्षिक्यादिकुशलं परिच्छेदौ सुदेशजः ॥”
इति कविकल्पलता ।

“बहुभिर्मेकवेत काम राजा मन्त्रं पृथक्
पृथक् ।

मन्त्रिणामपि यो कुर्यात्तन्मन्त्रं मन्त्रप्रकाशनम् ॥
न क्षयितं कस्य विन्वासो भवतीह सदा वृणाम् ।

निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्ये एकेन करिणा ॥
भवेदा निश्चयावाप्तिं परबुद्धयुजोवनात् ।

एकस्यैव मन्त्रोभयभूय कार्यो विनिश्चयः ॥”
इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥

मन्त्र, कुन्त्ये । गाहे । इति कविकल्पलता ॥ (भा-
पर-सक सेटः ।) मन्त्रति । कुन्त्य कौक्षिज
मन्त्रते । इति दुर्गादासः ॥

मन्त्र, गगाहे । इति कविकल्पलता ॥ (क्रा-पर-
सक-सेटः ।) गाहो विनोदकम् । ग, मधाति
इति वल्लवी । रथ ममन्त्रं सहायम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

मन्त्र, पुं, (मन्त्रतेऽनेन । मन्त्र+करणे घञ ।)
मन्त्रदण्डकः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा
महाभारते । १२ । ३४३ । ११ ।

“आमन्त्र्य मतिमन्त्रेण शान्तेऽधिभयुक्तमन्त्रं ।
नवनीतं तथा दधौ मन्त्रयामन्त्रं यथा ॥”

मन्त्रते विनोदयते इति । मन्त्र+कर्म्मणि घञ ।)
साक्षत् । (मध्याति सकारेण निभुवनं पीडय-
तीति । मन्त्र+अण ।) दिवाकरः । इति

मेदिनी । ये, ११ । साक्षनो यथा—
“सक्तुभि सर्पिषाभ्यक्ते शीतवारिपरिभुक्ते ।
नात्यच्छो नातिखान्द्रश्च मन्त्र इत्यभिधीयते ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रेयविशेषः । तस्य विधियथा,—
“जले चतुष्यले शीते क्षुब्धं त्रयं पत्रं क्षिपेत् ।
ततः पात्रे मन्त्रयेत् सन्ध्यां तस्माच्च द्विपत्रं
क्षिपेत् ॥”

क्षुब्धं चूर्णीकृतम् । मन्त्रयेत् ऋद्वीयात् । इति
भावप्रकाशः ॥ (मन्त्र+भावे घञ ।) मारयम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मेकमन्त्रम् । इति धरणिः ॥

मेकामयः । इति विश्वः ॥ आशु । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कुन्त्यनम् । विनोदकम् । इति

मन्त्रधालयेदर्शनात् । (यथा, रघौ । १ । ३ ।
“अतिष्ठत् प्रत्ययापेक्षयन्नाति स निरदं रूपं ।
प्राकान्ध्यादनभिवक्तरकोत्पतिरिवास्व ॥”)

मन्त्रज, स्त्री, (मन्त्रेण मन्त्रनेन जायते इति ।
जन्+ङ ।) नवनीतम् । इति रत्नमाला ॥
(विवरणमस्य नवनीतशब्दे ज्ञातयम् ।)

मन्त्रदण्डक, पु (मन्त्राय मन्त्रनाय यो दण्डः ।
ततः स्वार्थे कन् ।) मन्त्रानदण्डः । क्वाचुनो इति
चोलमीनो इति खड्गेन इति च भाषा ॥ ततः
पण्याय । वैशाख २ मन्त्र ३ मन्त्रान ४
मन्त्रा ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ कर-

द्वयक ६ मन्त्रान ७ भक्ताट ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तक्राट ९ । इति णटधरः ॥

मन्त्रन, स्त्री, (मन्त्र+क्युट ।) विनोदकम् । कुन्त्य-
नम् । इति मन्त्रधातोर्भावे अणटप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥ (यथा महाभारते । १ । १८ । ३ ।
“चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मन्त्र-

नम् ॥”)

मन्त्रन, पु, (मध्यात्तनेनेति । मन्त्र+करणे क्युट ।
यद्वा, मध्यातीति । मन्त्र+क्यु ।) मन्त्रानदण्डः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ८२ । ३६ ।
“गोभिश्च समक्रीणास्तु ब्रजविद्यायभूमिषु ।
मन्त्रनायकैर्पूर्वेण गगरेषु नदतस्तु च ॥”)

मन्त्रनघटी, स्त्री, (अण्यो घटः । अन्तर्या-
मी । मन्त्रनार्थं मन्त्रनस्य वा घटी ।) इधि-
मन्त्रनपात्रम् । यथा,—
“कलसी मन्त्रनघटी मन्त्रनी चापि गगरी ॥”
इति णटधरः ॥

मन्त्ररं, स्त्री, (मन्त्रति क्लेशयतीति । मन्त्र+वाङ्मूल-
कात् अरण ।) कुसुमी । इति मेदिनी । २ । १६८ ॥
मन्त्रर, पुं, (मन्त्र+वाङ्मूलकात् अरण ।) कोषः ॥
फलम् । वाधः । मन्त्रान् । इति मेदिनी । २ ।
१६८ ॥ स्रचकः । इति विश्वः ॥ मन्त्रगामि-
योद्धा । इति क्षत्रियवर्गे अमरः । २ । ८ । ७२ ।
कोषः । इत्यजयः ॥

मन्त्रर, त्रि, (मन्त्रति पादाविति । मधि+
अरन् ।) मन्त्रः । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १८८ ।
“इत्ते वाक्त्रयमन्त्ररं भुवि पदं निधाति नात्त-
पुरात् ॥”)

पृथु । वक्रः । इति मेदिनी । २ । १६८ ॥
(निष्पन्नः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४८८ ।
“रात्र्याभिवेकसज्जितश्चाजितमौले कथास्तु
क्षयस्य ।
गर्वभरमन्त्रराक्षी पप्रक्षति पदपङ्कजं राधा ॥”)
जङ् । इति शब्दरत्नावली ॥ नीचः । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ६५ ॥ (मन्त्रगामो । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १५६ ॥)

मन्त्ररा, स्त्री, (मन्त्रर+क्षिप्यां टाप् ।) केकया
दात्री । यथा—
“रामाभिवेके विनाशं यस्तस्य ब्रह्मवाक्यतः ।
मन्त्ररां प्रविशन्नादौ केकीयैश्च ततः परम् ॥”
इत्यध्यात्मरामायणे अयोध्याकाण्डे २ अध्यायः ॥
मन्त्रर, पुं (मन्त्र+वाङ्मूलकात् अयः ।)
नामरवातः । तत्पर्यायः । कुण्डेन २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्दः

मन्थशैल पु (मन्थाय समुद्रमन्थनाय कल्पित
शैल ।) मन्दरपर्वत । इति जटाधर ॥
मन्था स्त्री, (मन्थते इति । मन्थ + घञ् । तत्
स्त्रियां टाप् ।) मेथिका । इति राजनिर्वहण्ड ॥
(यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे ।
‘वज्ररो चन्द्रिका मन्था मित्रपुत्रा च कैरती ॥’)
मन्था, [यिन्] पु, (मन्थ + “मन्थ ।” उणा
४ । ११ । इति इनि । च च कित ।) मन्थान
दण्ड । इत्यमर । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा,
किराताज्जनीये । ४ । १६ ।
‘सुहृ प्रथुमेध मयां विवर्धनै-
नेदतसु कुम्भेषु नन्दमन्थरम् ॥’)
मन्थान, पु, (मन्थते अनेनेति । मन्थ + बाहुलकात्
आनञ् ।) मन्थदण्डक । इत्यमर । २ । ६ ।
७४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १० । २५ ।
“मन्थानारण्यस्ययोगात्मन्यनाच्च समुद्रव ।
पावकस्य यथा तद्वत् कथं मे स्थात सुतोद्भव ॥”)
आरम्भ । इति राजनिर्वहण्ड ॥ (समुद्र-
मन्थनदण्डकत्वादस्य तथालम् । मन्दरपर्वत ।
यथा, रामायणे । १ । ४५ । २७ ।
“प्रविवेशाय पाताल मन्थान पर्वतोत्तम ॥”
महादेव । यथा, महाभारते । १३ । १७ ।
१२८ ।
“मन्थानो बहुलो वाय सकल सर्वलोचन ॥”)
मन्थानक, पु, (मन्थान इवेति । “इवे प्रति
कृतौ ।” ५ । २ । ६६ । इति कन् ।) हृद्यभेद ।
तत्पर्याय । इति २ दृढमूल ३ हृद्या
त्रिप ४ । अख्य गुणा । क्षिप्रत्वम् । दोग्ध्रीणां
प्रियत्वम् । मधुरत्वम् । बहुवीर्यदलत्वम् । इति
राजनिर्वहण्ड ॥
मन्थिनी, स्त्री, (मन्थो मन्थनमख्यस्याम् । मन्थ +
इनि । डीप ।) दक्षिमन्थनपात्रम् । तत्पर्याय ।
नगरी २ कलशो ३ । इति हेमचन्द्र । ४ ।
८८ ॥
मन्थोदधि पु, (मन्थतेऽधौ । मन्थ + कर्मणि
घञ् । मन्थन्नाधौ उदधिक्षेति । मन्थाय उदधि-
रिति वा ।) क्षीरसमुद्र । इति केचित् ॥
मन्द, पु, (मन्दते इति । मदि + अच् ।) शनि ।
(यथा, ज्योतिषे ।
“शुक्रैश्चन्द्रजौवानां वारा सर्वत्र प्रोभना ।
भाशुभ्रसुनमन्दानां शुभकर्मसु केजपि ॥”)
हस्तिजातिविशेष । इति मेदिनी । दे, १३ ॥
यम । इति त्रिकाण्डशेष । (यथा, कथा-
सरितागरे । ३२ । १५५ ।
“तत्र मन्दमिवाजोक्तं वामिप्राय स मां वृष ।
पप्रच्छ रे किमौक्तं त्वं सज्जात कथ्यतामिति ॥”)
प्रलय । इत्यमर । (जटरानकविशेष । यथा,
हारोति चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
“तीक्ष्णं पिताधिकलेन जायते जटराधिक ।
वातश्लेष्माधिकलेन जायते मन्दसंज्ञक ॥”)
मन्द, वि (मदि + अच् ।) अतीक्ष्ण, मज्ज ।
(यथा, रघुवंशे । १ । १ ।

मन्दरः

“मन्द कवियश प्राचीं गमिष्याम्युपहास्य
ताम् ॥”)
खैर । अभाग्य । रोगी । अल्प । इति
मेदिनी । दे, १३ ॥ (यथा मेघदूते । १ । ४ ।
“मन्द मन्द इति पवनश्चासुशुणो यथा
त्वाम् ॥”)
अलव । यथा, श्रीमद्भागवते । १ । १ । १ ।
“प्रायेणाख्यायुष सन्ध । कलावक्षिन् युगे जना ।
मन्दा सुमन्दमतयो मन्दभावा ह्युपहता ॥”
“मन्दा अलवा ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥)
मदरत । खल । इति हेमचन्द्र । ३ । ४८ ॥
मन्दग, वि, (मन्द अल्प गच्छतीति । गम् +
ङ ।) नन्दुगामी । यथा,—
“मन्दगाश्च शनिज्ञानिष्वहसगणक्षिय ॥”
इति कविकल्पलता ॥
(पुं शकटौपख्यजनपदभेद । यथा महा
भारते । ६ । ११ । ३३ ।
“तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्भता ।
मगाश्च मशकाश्चैव मानवा मन्दगास्तथा ॥”)
मन्दगामी [न] वि, (मन्द गच्छतीति । गम्
+ णिनि ।) नन्दुगमनशील । तत्पर्याय ।
मन्थर २ । इत्यमर । २ । ८ । ७२ ॥ खैर
गामी ३ मन्द ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
मन्दजननी, स्त्री, (मन्दस्य शनेर्जननी माता ।)
शनेश्चरमाता । सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेष ॥
मन्दट, पुं, (मन्दमटतीति । अट + अच् ।) शक
न्यादिस्वात साधु ।) पारिभट्टवृत्त । इति
शब्दरत्नावली ॥
मन्दता, स्त्री (मन्दस्य भाव । मन्द + भावार्थे
तल । स्त्रियां टाप् ।) आलस्यम् । इति राज
निर्वहण्ड ॥ (यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ।
“कुर्मैधस्य मन्दता च स्रग्मेधुनगित्यता ।
निराकरिण्यता चैव विज्ञेया प्राश्रवा गुणा ॥”)
मन्दत्वम् । (यथा चन्द्रावली । १ । १ ।
“उच्चैरस्थसि मन्दतामरसतामिति ॥”
चौकता । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६८ ।
“मन्धस्य प्रथिमानमेति जघनं वचोणयो-
मैन्दतां
दूरं यात्युदरश्च रोमकतिका नेत्राज्जैव
धावति ॥”)
मन्दन, स्त्री, (मन्दते कौति अनेन । मन्द +
“कृपृष्ठजिमन्दिनिघाण कु । उणा २ । ८२ ।
इति करणे कु ।) क्षौद्रम् । इति सिद्धान्त
कौमुद्यासुभाषितम् ॥
मन्दर, पुं, (मन्द + बाहुलकात् अर ।) मन्थ-
शैल । (यथा, महाभारते । १ । १८ । १३ ।
“मन्थानं मन्दरं कला तथा नेचश्च वासु-
किम् ॥”)
मन्दादपादम् । इति मेदिनी । दे १६६ ।
खर्ग । हारभेद । इति हेमचन्द्र । ४ । ६६ ।
सुन्दर । इति शब्दरत्नावली । (जगद्गोपस्य

मन्दाकि

पर्वतविशेष । यथा, मात्स्ये । १२१ । ६१ ।
“मन्दरं चैव विज्ञेय सर्वधातुस्य शुभ ।
मन्द इत्येव यो धातुरपामर्थे प्रकाशक ॥
अर्षा विदारणात् चैव मन्दरं च निगद्यते ॥”)
मन्दर, वि, (मन्द + अर ।) बहल । मन्द ।
इति मेदिनी । दे, १६६ ॥
मन्दवान, पु (मन्दते स्तुत्यादिक प्राप्नोतीति ।
मन्द + “कृद्विहृदिमन्दिचङिभ्य कित ।” उणा
२ । ८७ । इति आसानच् ।) अग्नि । प्राण ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुभाषितम् ॥ निद्रा ।
इत्युणादिकोष ॥ (वि, मोदमान । यथा,
जम्बुदे । १ । १ । १४ ।
“मन्दवानो मरुत्वान् ॥”
“मन्दवानो मोदमान सन् ॥” इति तज्ज्ञाथ्ये
सायन ॥)
मन्दसाधु, पुं, (मन्द मन्दता सनोति ददातीति ।
मन्द + सन् + बाहुलकात् उण ।) स्वप्न ।
जीव । इति सचिप्तसारोणादित्ति ॥
मन्दा, स्त्री, (मन्द + स्त्रियां टाप् ।) सक्रान्ति-
विशेष । सा उत्तरफलगुण्युत्तरावाप्तोत्तरभाद्र-
पदारोहिणीनक्षत्रेण रविसक्रान्तिक्षेत्तदा
भवति । तस्या सन्निहितदण्डत्रयस्य पुण्य
तमत्वम् । यथा,—
“मन्दा मन्दाकिनी भ्रांक्षी घोरा चैव महो
दरी ।
राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता सक्रान्ति सप्तधा
रूप । ॥
मन्दा भुवेष्टु विज्ञेया नन्दौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रे भ्रांक्षी विजानीयादुग्ने घोरा प्रकौर्मिता ॥
चरेन्मैक्षोदरो ज्ञेया क्रूरेक्ष्मेक्षु राक्षसी ।
मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रेक्ष्मेक्षु सक्रम ॥”
इत्येतद्वाद्दण्डस्य सक्रान्तिषु भुवादिनक्षत्र-
योगात् मन्दादिस्मृततथा सप्तधा भिन्नास्तु
त्रिचतु पञ्चसप्तदशवद्वाद्दण्ड एव च । क्रमेण
षटिका क्षीतास्तन् पुण्य पारमार्थिकमिति
देवीपुराण एव त्रिचतुरादिषटिकानां पुण्यत्व-
सुक्तम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
मन्दाकं, स्त्री (मन्थते स्तूयते इति । मन्द +
बाहुलकात् आक ।) सायनम् । इत्युणादि-
कोष ॥ (स्रोत । इत्युज्ज्वलदत्त । ४ । १३ ॥)
मन्दाकिनी, स्त्री, (मन्दाकानि स्रोतांसि सन्धस्या
इति । मन्दाक + णिनि । यद्वा, “मन्दमकितु
शीलमस्या । णिनि । यद्वा, मन्दनात् सरस
अकति गच्छतीति । नयनागन्द ।” इत्यमर-
टीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ।) खर्गगङ्गा ।
तत्पर्याय । विषगङ्गा २ खर्गदी ३ सुन्दरी-
विका ४ । इत्यमर । १ । १ । ५२ ॥ खर्गगङ्गा ५
देवभूति ६ खर्गपद्मा ७ सुन्दरी ८ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, नैषधचरिते । ६ । ८२ ।
“मन्दाकिनीमन्दनयोर्विहारे
देवे भवद्देवैर भावये वा ॥”)
तस्या विवरणं यथा,—

सन्तान कल्पवृक्षश्च पुत्रि वा हरिचन्दनम् ॥
(यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ७ अङ्के ।

“अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्य
जयन्तसुहृद्विष्य कृतस्मितेन ।
आम्बुदवधोहरिचन्दनाङ्गा
मन्दार माला हरिणा पिनङ्गा ॥”)

पारिमन्त्रश्च । पालिता मादार इति भाषा ।
यथा, अमरकोषे । २ । ४ । २६ ।

“पारिमन्त्रे निम्बतर्कमन्दार पारिजातक ॥
अर्कवृक्ष । व्याकन्द इति भाषा । यथा,—
“अकारवसुकास्मोतगणरूपविकीरणा ।
मन्दारश्चाकैर्पर्येष्टं शुक्लेऽलकैर्प्रतापयौ ॥”

इत्यमर । २ । ४ । २१ ॥

हस्त । धूर्त । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥
तीर्थविशेष । यथा,—

वराह उवाच ।

“श्रद्धा सुन्दरि । यत्नेन यस्मात् त्वं परिपृच्छसि ।
कथयिष्यामि ते गुह्या मन्दारस्य महाक्रियाम् ॥
क्रीडमानोऽस्माद् तत्र दृष्ट्वा मन्दारपुष्पितम् ।
मन्दारपुष्पमादाय मनोज्ञं न्यस्य वै हृदि ॥
तन्नेकादशकुण्डानि नि खलानि गिरौ धरे ।
विन्ध्यं च मत्प्रभावेन मन्दारस्य महाद्वयम् ॥
स्थितोऽहं तत्र सुगगे । भक्तादुपहृताम्यया ।
दर्शनयितुम स्थानं मनोज्ञं तु शिलातलम् ॥
यत्र तिष्ठान्यहं देवि । मन्दारहममास्थित ।
विस्मय श्रद्धा सुशोभि । मन्दारेऽस्मिन् ह्रमे तथा ॥
ह्लादश्चात्र चतुर्दशं च पुष्पाति ह्रमोत्तम ।
तत्र मध्याह्नवेलायां वीक्ष्यमाणो जनैस्ततः ।
ततोऽन्यदिनमासाद्य दृश्यते न कदाचन ॥
तस्मिन् मन्दारकुण्डे तु एकभक्तोऽपि नर ।
ज्ञानं करोति शुद्धात्मा यः गच्छेत् परमां

गतिम् ॥

अथ प्राणान् प्रसूयित कुण्डे मन्दारसंस्थिते ।
तत्र ज्ञात्वा वरारोहे । मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य चोत्तरपार्श्वे तु प्राप्य नाम त गिरिम् ।
तिस्रो धारा पतन्त्यश्च दक्षिणां दिशमास्थिता ॥
ज्ञानकुण्डमिति ख्यात तस्मिन् चैव परमम् ।
दक्षिणे पतते धारा अवते चोत्तरासुखम् ॥
तत्र ख्यातो वरारोहे । एकरात्रोऽपि नर ।
मोदते दक्षिणे श्रद्धे तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
तत्रायं सुचते प्राणान् मम कर्मपरायणम् ।
सर्वं सङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
नाकपृष्ठं समासाद्य मोदते देवते सह ।
तथात्र सुचते प्राणान् कृतकृत्यं सुनिश्चित ।
तारयित्वा कुलं च मम लोकं प्रपद्यते ॥
तस्य दक्षिणपूर्वेषु समभ्युत्थो वराङ्गने । ।
पतते विन्ध्यश्रृङ्गेऽगगाधश्च महाह्रदः ॥
तत्र ज्ञानानु यः कुण्यादेकभक्तोऽपि नर ।
मोदते पूर्वपार्श्वे तु तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
अथात्र सुचते प्राणान् मम कर्मपरायणम् ।
दक्षिणां वै सर्वं सङ्गं मम लोकाय गच्छति ॥
मन्दारस्य तु पूर्वेषु गुह्यं कोटरसंस्थितम् ।

यत्र धारा पतत्येका सुषयेन समन्विता ॥
तत्र ज्ञानं प्रकुर्वीत पञ्चभक्तोऽपि नर ।
मोदते पूर्वपार्श्वे तु तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
तत्रायं सुचते प्राणान् ज्ञात्वा कर्म सुदुष्करम् ।
मेरुश्रृङ्गं ससुतस्य मम लोकं गच्छति ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु गुह्यं विन्ध्यविनिश्चितम् ।
पञ्च धारा पतन्त्यश्च सुषयेन समन्विता ॥
तत्र ज्ञानानु कुर्वीत अहोरात्रोऽपि नर ।
मोदते दक्षिणे श्रद्धे महामेरौ शिलोच्चये ॥
अथात्र सुचते प्राणान् ज्ञात्वा कर्म सुदुष्करम् ।
मेरुश्रृङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
दक्षिणे पश्चिमे भागे मन्दारस्य यशस्विनि । ।
तत्र धारा पतत्येका आदित्यसमतेजसा ॥
तत्र ज्ञानानु कुर्वीत अहोरात्रोऽपि नर ।
मोदते पश्चिमे भागे ध्रुवो यत्र प्रवर्तते ॥
अथात्र सुचते प्राणान् मम कर्मपरायणम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो मम लोके च मोदते ॥
तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं देवसमन्वितम् ।
चक्रावर्त इति ख्यातमगाधश्च महाह्रदः ॥
ज्ञानं करोति यस्मात् पञ्चभक्तोऽपि नर ।
मोदते सर्वश्रृङ्गेऽपि खच्छन्दगमनालय ॥
अथ वै सुचते प्राणान् चक्रावर्ते महायशः ।
श्रद्धान् सर्वान् परित्यज्य मोदते मम सन्निधौ ॥
देशं वायव्यमाश्रित्य तस्मिन् विन्ध्यशिलोच्चये ।
तिस्रो धारा पतन्त्यश्च सुषयाज्जलय शुभा ।
तत्र ज्ञानं प्रकुर्वीत मम कर्मपरायणम् ।
मोदते सर्वश्रृङ्गेऽपि एकचित्तसमाश्रित ।
तथात्र सुचते प्राणान् चक्रावर्तं गच्छति ॥
सर्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य त्रिकोणमार्गेण दक्षिणां दिशमाश्रित ।
गुह्यं गम्भीरकं नाम अगाधश्च महाह्रदः ॥
तत्र ज्ञानानु कुर्वीत अष्टभक्तोऽपि नर ।
मोदते सर्वश्रृङ्गेऽपि सर्वं गमनालय ॥
अथ वै सुचते प्राणान् मम कर्मपरायणम् ।
सर्वद्वीपान् परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं मे परमं महत् ।
सप्त धारा पतन्त्यश्च अगाधश्च महाह्रदः ॥
तत्र ज्ञानानु कुर्वीत अहोरात्रोऽपि नर ।
मोदते श्रद्धालोकानु खच्छन्दगमनालय ॥
अथ वै सुचते प्राणान् खच्छन्दपरिनिष्ठित ।
सर्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
मच्छत तस्य चैवस्य कथ्यमानं मया श्रद्धा ।
स्यमन्तपञ्चकश्चैव मन्दारस्य गिरौ मम ॥
तत्र तिष्ठामि सुशोभि । विन्ध्यस्य गिरिचङ्गनि ।
मन्दारे परमं गुह्यं तस्मिन् गुह्यशिलोच्चये ॥
दक्षिणे संस्थितं चक्रं वामे स्थाने च वै गदा ।
नाङ्गलं सुषण्णं च शङ्खं तिष्ठति चाग्रतः ॥
य एतत् श्रद्धयाश्रित्य गुह्यं मन्दारसंस्थितम् ।
तत्र चैव प्रियायां मम भक्तसुखावहम् ॥
एतत् ज्ञानं कश्चित्कस्य मायाविमोहित ।
सुखं भागवतान् गुह्यान् ये च वाराहचर्मि-
तान् ॥”

इत्यादि वाराहपुराणे भगवच्छास्त्रे मन्दार-
गुह्यवर्णनं नामाध्यायः ॥

मन्दास्य, ज्ञी, (मन्द आस्यमस्मादिति ।) लज्जा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मन्दिङ्गुल, पुं, मन्त्रविशेषः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ अथान्तरे मन्दिङ्गुलोऽपि पाठः ॥

मन्दिर, ज्ञी, (मन्त्रते सुप्यतेऽत्र मन्त्रते स्तुयते
इति वा । मदि ङ खपने स्तुतौ + “इषि
मदिसुदीति ।” उणा १।१५२। इति किरणः ।)
यहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ “मन्त्रते
सुप्यतेऽत्र मन्दिरम् । मदि ङ खपने ञार्थे मदि
मोदे स्तुतौ गतौ नास्तीति इर । नगरं मन्दिरं
पुरमिति पुंनपुंसकयोरुभयेन पठ्यते । स्त्रियां
मन्दिरा च प्रयोगश्च मन्दिरावास्तरावानिति
मधुसूक्त्यादयः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥
अथ भगवन्मन्दिरनिर्माणमाह्वानम् ॥

“य कारयेन्मन्दिरं केशवस्य

पुण्यालोकान् च जयेच्छान्तान् वै ।

दत्त्वावासान् पुष्पफलाभिप्रेतान्

भोगान् भुङ्क्ते कामतः ज्ञाघनीयान् ॥

आसन्नं पितृकुलं तथा मातृकुलं नर ।

तारयेद्दत्तनां सार्द्धं विष्णोर्नन्दिरकारकः ॥

इमाश्च पितरो दैत्यगाथा गायन्ति योगिनः ।

पुरतो यदुचिह्नस्य ह्यनघस्य तपस्विनः ॥

अपि न खड्गवे कश्चिद्विष्णुभक्तो भविष्यति ।

हरिमन्दिरकर्ता यो भविष्यति सुचिन्तितः ॥”

इति वामने प्रियाध्यायः ॥ ॥

अपि च । अग्निपुराणे ।

“ये ध्यायन्ति सदा बुद्ध्या करिष्यामो हरे-
गृहम् ॥

तेषां विलीयते पारं पूर्वजन्मशतोद्भवम् ॥”

किञ्च ।

“समतीतं भविष्यच्च कुलानामनुत्तमं नर ।

विष्णुलोकं नयन्त्यासु कारयेद्वा हरेर्गृहम् ॥”

किञ्च ।

“लक्ष्मणाया सहस्रेण श्रुतेर्गर्तेन वा हरे ।

सुखं फलं समाख्यातमिहेश्वरदरिद्रयो ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ऋतयुक्ताय ॥

“ज्वाला वासयद् तस्य देवस्य परमेश्वर ।

राजसूयाग्नेधानां फलेन सह युज्यते ॥

प्रासादे न्यस्यये पुण्यं मयेतत् कथितं

ज्ञिना ।

तस्माद्वात्सल्ये पुण्यं कृते श्रतयुष्य भवेत् ॥

ततो दशगुणं पुण्यं तथा श्रेणमये भवेत् ।

ततो दशगुणं लौहे ताम्बे श्रतयुष्य ततः ॥

सहस्रगुणितं रौप्ये तस्मात् फलमपाप्नुते ।

ततः श्रतसहस्रं वै सौवर्णे द्विजसप्तमा ॥

अनन्तं फलमाप्नोति रत्नचित्रे मनोहरे ॥”

ज्ञात्वा ।

“आरम्भे ज्ञात्वाधियाः सप्तजन्मनि यत् कृतम् ।

पारं विलयमाप्नोति नरकादुद्धरेत् पितृन् ॥

प्रासादपादैः कञ्चन्य आवातिष्ठति देवकाः ।

तावद्वयसहस्राणि वसते विष्णुसङ्गानि ।
 प्रासादे कृष्णदेवस्य चित्रकर्म करोति य ।
 वसते विष्णुलोके तु यावत्तिष्ठन्ति सागरा ॥”
 नारद्विदे ।
 “यं कुर्याच्छोभनं वैश्वं नरविहस्य भक्तिमान् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥”
 हयश्रीर्वि ।
 “देवागारं करोमीति मनसा यस्तु चिन्तयेत् ।
 तस्य कायगतं पापं तदङ्गा विप्र । नश्यति ।
 कृते तु किं पुनस्तस्य प्रासादे विधिर्नैव तु ॥
 अष्टैकवासमायुक्तं यं कुर्याद्देवायै यदम् ।
 न तस्य फलसम्पत्तिर्लभ्यते शक्यते केनचित् ।
 अनेनेवाहुमेयस्तु फलं प्रासादविस्तरात् ।
 मरणश्च ब्रजेन्मर्त्यो यं कृत्वा प्रथमेष्टकम् ॥
 स समाप्तस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यस्य यम् ॥”
 विष्णुरहस्ये ।
 “वाक्यं च क्रीडमाना ये पाशुभिर्भवनं हरे ।
 वासुदेवस्य कुर्वन्ति तेषां तल्लोकगामिन ॥”
 आदिपुराणे ।
 “लेपनाच्छन्दश्चैव यं करोति पुनर्नर ।
 देवस्यायतनं कृत्वा न भवेत् कौटलं भयम् ॥”
 अथ मन्दिरनिर्माणकालः । मातस्ये ।
 “चैत्रे आधिमवाप्नोति यो यज्ञं कारयेन्नर ।
 वैशाखे धनरत्नानि श्येष्ठे न्यस्तयेव च ॥
 आषाढे भृशरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ।
 आवर्षे भिन्नजातानि हानिं भाद्रपदे तथा ॥
 पत्नीनां प्रज्ञानयुगे कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
 मागशीर्षे तथा भक्तं पौषं तत्करजं भयम् ।
 लाभस्तु बहुशो विद्यादपि माघे विनिर्दिष्टम् ॥
 काचन फालगुने पुनानिति कालवत् खलुतम् ।
 अश्विनी रोहिणीं हस्तसुतरा-चयमेवम् ॥
 स्वातीं ज्येष्ठादुत्तरां च यद्द्वारम् प्रशस्यते ।
 आदित्यभौमवर्णश्च सर्वे वारा शुभावहा ॥
 वज्रबाचातमूलाणि अतीपातातिगच्छके ।
 विष्णुभगवत्परिचान् वर्णं योगेश्वरं कारयेत् ॥
 अतमेनै च माघेनै गान्धर्वमभिजिह्वीहि ॥
 तथा वैराजसावित्रीं सुहृते यज्ञमारभेत् ॥
 चक्रादित्यवर्णं कृत्वा कथं शुभनिरीक्षितम् ।
 क्षमोष्ठादि प्रकर्षयन्मन्त्रं परिवर्णयेत् ॥”
 हयश्रीर्वि ।
 “वास्तुकर्म न चारभ्य ववाकावे विज्ञानता ।
 कृष्णपक्षे त्रिभागात् शुकपादौ द्वितीयके ॥
 चतुर्थीं नवमीं वर्ज्यां तिथिश्चापि चतुर्दशी ।
 भौमस्य तु दिनं वर्ज्यं करणं विदितं स्मृतम् ॥
 शिवल्लरीचद्वितीयोत्पत्तिभयपौडितम् ।
 उपसृष्टं यद्देभ्यश्च यतिपातहतं तथा ॥
 चक्रताराङ्गुली च कार्यं कर्म विज्ञानता ।
 भुवाणि चात्र शस्त्रानि नैर्ऋतं शक्रदेवतम् ॥
 पुष्यं पौषश्च सावित्रं वायवं वैष्णवं तथा ।
 स्थिरांश्च च स्थिरे लोके कर्तुं चोपचयात्मके ॥
 केनै सौम्यग्रीवो यस्तु त्रिकोणे तु सरोत्तमः ।
 माघश्चोपचयस्थाने तदा कार्यं समादरेदिति ॥”

अथ प्रासादस्थानम् । हयश्रीर्वि ।
 “पूर्वं देवकुलं पीथं प्रासादं स्वल्पकन्तथा ।
 समं वाय्वधिकं वापि न कर्मस्य विज्ञानता ॥
 उभयोद्विगुणा धीमां तन्ना चोष्णायसमि-
 ताम् ॥
 प्रासादं कारयेदस्य नोभयं पीडयेदुदुध ॥”
 अथ स्थानशोधनानि । देवीपुराणे ।
 “देवो विष्णुस्तथा रमो ब्रह्माद्या सुरवत्तमा ।
 प्रतिष्ठाप्या शुभे स्थाने अन्यथा ते भयावहा ॥
 गत्तार्दिलक्षणा धात्री गन्धवादेन या भवेत् ।
 वर्णेन च सुरश्रेष्ठ । सा भवती सर्वकामदा ॥”
 मातस्ये ।
 “पूर्वं भूमिं परीक्षितं पश्चात् वास्तुं प्रकल्पयेत् ।
 श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवाहुर्पूर्वशः ॥
 विप्रादे शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षयम् ।
 विप्राणां मधुराखादा कवाया चत्तियस्य च ॥
 कवाये कटुता तद्वैश्वश्रुतेऽपि शस्यते ।
 अरतिमात्रे वै गर्ते खड्गलिप्ते च सर्वतः ॥
 हतमामशरावस्य कृत्वा वर्त्तितुष्टयम् ।
 ज्वालयेद्भूपरीक्षार्थं पूर्वं ततः सर्वदिग्मुखम् ॥
 दीपता पूर्वादि यज्ञीयाङ्गानां नामतु पूर्वशः ।
 वास्तुं सन्निहितं नाम दीप्यते सर्वतस्तु य ॥
 शुभं सर्ववर्णानां प्रासादेऽपि यज्ञे च ।
 अरतिमात्रं गर्ते परीक्ष्य खातपूरये ॥
 अधिकं भ्रियमाप्नोति न्यूनं हानिं क्षमे समम् ।
 फालकटेऽथवा देशे सर्वबीजानि रोपयेत् ॥
 त्रिपञ्चसन्नरात्रेयं यत्र रोहिति तान्यपि ।
 श्येष्ठा मध्या कनिष्ठा भूर्भुवः नीयेतरो सदा ॥”
 हयश्रीर्वि ।
 “सुरभीणां रतिर्यत्र सवत्सरां दृष्टं सह ।
 सुन्दरीणां रतिर्यत्र पुत्रैः सह सत्तमः ॥
 राक्षां पूर्वं यज्ञं यस्यामसीनां यत्विनीं तथा ।
 काश्यीरचन्दनामोदा कर्पूरागुग्गुलिनी ॥
 कमलोपलगन्धा च आतीचम्यकगन्धिनी ।
 पाटलासक्तिकागन्धा नागकेसरगन्धिनी ॥
 दक्षिणीराज्यगन्धा च महिरासवगन्धिनी ।
 सुगन्धिनीहिगन्धा च शुभद्रव्यगन्धा च या ॥
 सर्वेषां वर्णिनां भूमिं सर्वसाधारणा मता ।
 दुर्गाया दुःखना या च नागावर्णा च दुर्भगा ॥
 इताहं चक्रवर्त्तस्य विस्ताराद्विगुणायता ।
 विवर्णां वर्णहीना च पक्ता शुचिसुखी तथा ॥
 द्विवर्णां कर्पुसदृशी गोतुखी च त्रिकोणिका ।
 चक्रा मूलसदृशी दन्तिपृष्ठोपमा च या ॥
 चरीरूपसमा या च दिग्मुखं शकटाकृति ।
 एवं प्रकारा या भूमिर्भूर्ज्या यज्ञेन वैश्विके ॥”
 किञ्च ।
 “प्रासादस्य विशेषेण प्रोक्ता भूमिस्तुर्भिधा ।
 सुपद्मा भद्रिका पूणा धूम्रा रामिष्यथपरा ॥
 तिलकैर्नारिकेलैश्च वर्णैः काशैश्च शोभिता ।
 पद्मेन्द्रीवरचयुक्ता सा सुपद्मेति विद्युता ॥
 नदीसमुद्रायतनतीर्थेपथ्यन्तशोभिता ।
 पुण्ड्रश्चसमाकौर्णा चौरश्चोपशोभिता ॥

वनीयानलताशुक्लपुष्पलसम्पदा ।
 यज्ञीयद्वयसुखेचयुक्ता भद्रेति कीर्तिता ॥
 वज्रजाशोकवहुला तथा ब्रह्मान्नकोद्विता ।
 माधवीवेष्टिता या च सुगन्धिव्यावकोद्विता ॥
 शूकधात्रेण पुनर्गौगरिपार्श्वगता च या ।
 तोयश्च स्वल्पकं यस्यां सा पूणा परिकीर्तिता ॥
 विष्णाकस्तुहिपीलूनां वनेषां परितो हता ।
 सशर्करा च कठिना युक्ता कण्टकिभिर्हमे ॥
 यप्रगोमायकाकानां श्येनानां या कुलाकुले ।
 धूम्रेति कीर्तिता सा तु तां यज्ञात् परिवर्णयेत् ॥
 ततो भूमिं परीक्षितं पूर्वोदकज्वनां शुभम् ।
 असङ्कटां तथाच्छन्नामस्तोषां परिजुताम् ॥
 सपूर्यमाणे खाति तु तथाधिकमदं शुभम् ।
 कुसुमसदृशं वर्णं यस्यां न न्यानिष्ठमिति ॥
 न निव्याति तथा दीपस्तोयं शीघ्रं न जीर्यते ।
 श्वेताख्या पीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते ॥
 जाल्यसन्नमदायां तुल्यगन्धा तु या भवेत् ।
 मधुरा च कवाया च जम्बा च कटुका च या ॥
 कुशे श्रेष्ठेया काशे दूर्वाभिर्या च सङ्गता ।
 तस्यां पुण्येऽथ नक्षत्रे कुर्वाणुमिपरिचयम् ॥”
 अथ भूमिपरिचयः । तत्तैव ।
 “प्राकारसीमापर्यन्तं ततो भूतवर्णिं हरेत् ।
 मांसं हरिद्राचूर्णं च सलाजदधिस्तव ॥
 एभिर्भूतवर्णिं दत्त्वा स्त्रजमष्टाचरेण तु ।
 पातयित्वा ततः शङ्खनटद्विन्दु निवेशयेत् ॥
 राक्षसाश्चापि भूताश्च येऽस्त्रिस्तुतिभूतये ।
 ते सर्वे अपगच्छन्तु स्थानं कुर्यामहं हरे ॥
 इत्यङ्गनाथ भूतादीन् तां भूमिं परिशोधयेत् ।
 आदित्यादियज्ञायाश्च लोकपाले समं हतौ ॥
 आर्यमिष्टविधानेन ततो वै होममाचरेत् ।
 यतुर्होमं ततः कुर्यान्मूलमन्त्रेण देशिक ॥
 दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चात् वीरकण्ठेन देशिक ।
 उवभौ कपिलौ यज्ञं सवर्णौ वा विपक्षय ॥
 योजनार्थं हलश्चैव यज्ञीयादसन्नोद्भवम् ॥
 प्राङ्मुखं योज्यं मन्त्रो वज्रालङ्कारभूषित ।
 आसर्गो यष्टिमाहाय हादशाक्षरविद्यया ॥
 समर्पेण समीकृत्य शुभबीजानि वापयेत् ।
 संप्राप्ते शुभकाले तु गोभिस्तु खादयेद्दुग्धम् ॥
 पुनस्तु कार्ययित्वा तु समीकृत्य यज्ञं शुभः ॥”
 मातस्ये च ।
 “होनाधिकां गतां वाक्तो सर्वतः परिवर्णयेत् ।
 नगरप्रामदेशेषु सर्वज्ञेन विवर्णयेत् ॥”
 अथ दिक्साधनम् । हयश्रीर्वि ।
 “वास्तवास्तु समं कृत्वा चतुरस्रं समन्ततः ।
 भूमिं तोयसमां कृत्वा हर्म्योदरवस्तिभाम् ॥
 हादशाङ्गुलमानेन चाष्टौ दारास्तु आभयेत् ।
 मध्ये सुनिर्वाणं शङ्कुं स्थाप्य ऋष्यां निरी-
 चयेत् ॥
 प्रवेशे निष्क्रमे तस्यां शङ्कुच्छायां निक्षेपयेत् ।
 वैश्वे विमले कोनि शङ्कुना साधयेद्दिग्म् ॥
 शरद्वज्रधोरवसादितात् साधयेद्दिग्म् ।
 पार्श्वौ वा पुण्यवेधेन विनिर्वासनदेव वा ॥

उत्तीर्णं भुवनेष्वन मध्ययोगेन चोत्तयेत ।
 मन्त्राणां शिखां गच्छ इतः वा सुशोभनाम् ॥
 चतुर्दिक्षु निवर्त्तयन् स्तम्भचक्रं कारयेत् ।
 १५ मन्त्राणां स्तम्भचक्रं ब्राह्मणांस्तत्र भोजयेत् ।
 १६ १० पायसनायान् द्वादशैव समाहित ॥
 अथ शस्त्रोद्धरणम् । मातुल्ये ।
 'द्वारमेति कथंति स्तम्भचक्रं यत्र जायते ।
 शस्त्रोद्धरणेन प्रासादे भवनेत्यथा ।
 शस्त्रं भवद वस्त्रादशस्त्रं भवनाशनम् ॥
 हयश्रीर्वे ।
 'आदिशेद्वास्तुन शस्त्रं यद्विद्योऽङ्गविकारत ।
 शस्त्रोद्धरणे वापि यत्नं वा श्रूयते ध्वनि ।
 यैश्चरति यत्नं वै नाम शस्त्रं तस्य विनिर्दिष्टम् ॥
 अथ वास्तुमण्डलम् । मातुल्ये ।
 "पञ्चगव्योपनिषत् परोक्षित्वावसेषयेत् ।
 एकाग्रोतिपदं कुर्याद्विष्णुमिह कनकेन तु ॥
 पञ्चगव्येन चालिष्य स्तम्भचक्रोप सन्त ।
 एष पुष्पायता रेखा दश चैवोत्तरायता ॥
 सन्तंवास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका भव ।
 एकाग्रोतिपदं कृत्वा वास्तुवत् सन्तंवास्तु ॥
 पदस्थानं पूजयेद्देवान् चित्रतः पञ्चदशैव च ।
 द्वाविंशदङ्गुलं पूज्या पूज्याश्चान्ते जयोदश ॥
 नामसंज्ञान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोध मे ।
 दशकोट्यादि सुरान् पूजयेच्च विधानतः ॥
 शिखो चैवाथ पर्जन्यो जयन्त कुलिशायुध ।
 स्वर्गं सख्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥
 पूजा च वितथश्चैव गृहक्षतसमावृतौ ।
 गन्धर्वो भृशराजश्च गङ्गा पिङ्गमस्तथा ॥
 दौवारिकोऽथ सुधीव पुष्यदन्तो जलाधिप ।
 असुर शोधपापी च रोगोऽहिर्मन्त्र एव च ॥
 भस्माट् क्षीमकर्म्यो च आदितश्च दितस्तथा ।
 बह्विहाजिप्रदेते तु तदन्तश्च सुरान् श्रेष्ठ ॥
 प्रशान्नादिस्तुष्ठांश्च सखितान् पूजयेद्बुध ।
 आपश्चैवाथ सावित्री जयो वज्रसायेव च ॥
 मध्ये नदपदो ब्रह्मा तस्माद्यौ च समीपगा ।
 सन्तंवास्तुवत् विद्यान् पूज्यादीनामस्त श्रेष्ठ ॥
 अन्ते साविता चैव विवस्वान् विष्णुवाधिप ।
 मिथोऽथ राजयश्मा च तथा पृथ्वीधर क्रमात् ॥
 अष्टमश्चापवत्स्य परितो ब्रह्मण स्तुता ।
 अन्ते सा विवस्वाश्च मित्रं पृथ्वीधरस्तथा ॥
 ब्रह्मण परितो दिक्षु विपदास्ते तु सन्त ।
 आपश्चैवापवत्स्य पर्जन्योऽभिहितस्तथा ॥
 मरिचकानां वर्गोऽयमेव कोणेऽवशतः ।
 तन्मध्ये तु बह्विर्दिष्टदिपदास्ते तु सन्त ॥
 अन्ते सा विवस्वाश्च मित्रं पृथ्वीधरस्तथा ।
 ब्रह्मण परितो दिक्षु विपदास्ते तु सन्त ॥
 वंशादिदानीं ज्ञानामि रज्जूरपि पृथक् पृथक् ।
 १७ १० वास्तुना रोगात् पिङ्गमं शिखिनाया ॥
 सख्यादङ्गुलं तथा शोभातिपदं भागदेव तु ।
 सुधीवादिभिर्वापि भृशं पञ्चगव्यमेव च ॥

एते वंशा समाख्याता कचिद्रज्ज्वर यवतु ।
 एतेषां यस्तु सन्पात पदमर्धं सम तथा ॥
 सम चेतत समाख्यात विष्णुन कोयमश्च यत ।
 स्तम्भान्वासिधु वक्ष्यामि तुलाविधिं सर्वदा ॥
 कौलोतुहरोपधानादि वक्ष्येद्यत्नतो नर ।
 सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टं पिङ्गवशीत्तरायत ॥
 भृशान्ति समाविष्टो सुखे चाप समास्थित ।
 पृथ्वीधरोऽयमा चैव स्तनयोस्तावद्विहितौ ॥
 वक्ष्ये स्तनयोस्तावत् पूजनीय सदा बुधे ।
 नेत्रयोर्द्विपदोऽपि ओजे दितियन्तकौ ॥
 सर्पश्चा वशसख्यौ तु पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
 स्वर्गं सोमादयस्तद्वाङ्गो पञ्च च पञ्च च ॥
 वज्रश्च राजयश्मा च वामहस्त समास्थितौ ॥
 सावित्र सविता तदङ्गुलं दितियन्तकौ ।
 विवस्वानथ मित्रश्च जठरे सख्यस्थितौ ॥
 पूजा च पापयश्मा च हस्तयोर्निमित्तकौ ॥
 तथैवासुरशोभो च वामपार्श्वे समास्थितौ ।
 पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वाङ्गुलं सगृह्यत ॥
 उर्वोऽयमास्तुपौ ज्यौ आन्तोऽयमर्धपुष्पकौ ।
 जह्वयोर्मृगस्तुपौ वीर्यकस्तौ दौवारिकौ नग ॥
 जय शस्त्रस्तथा मेघे पादयो पितरस्तथा ।
 मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये तु स पूज्यते ॥
 चतुर्विधपदो वास्तु प्रासादे ब्रह्मण स्तुत ।
 ब्रह्मा चतुर्विधस्तुत कोयलेकपदास्तथा ॥
 बह्वि कोयले चाद्यौ तु वाङ्गुलौभयत स्तुता ।
 विंशतिदिपदास्तौ चतुर्विधपदे स्तुत ॥
 हयश्रीर्वे ।
 "वास्तुङ्गं कथयेत् प्राज्ञं श्वेताम्बरधर शुचि ।
 श्वेतगन्वाशुलिताङ्गं सन्तानङ्गारभूषित ॥
 चतुर्विधं तु प्रासादे एकाग्रोति यद्वि सदा ।
 चतुरस्रोक्तं चैव चतुर्धोभयभाजित ॥
 कोयलेखां ततो दत्त्वा सुरभागान् कल्पयेत् ।
 शिव कोयलेखां ज्येष्ठं पर्जन्यं पदसंस्थित ॥
 विपदस्यो जयो ज्येष्ठं सुरेशश्चैव कनादिक ।
 भास्करस्तु पदे ज्येष्ठो द्विपदं सन्तं रज्ज्वर ॥
 भृश पदस्यो विज्ञेयो क्षीमश्चैव पदाङ्गुलं ।
 हुताशनं पदाङ्गुलं पूजा च पदसंस्थित ॥
 वितथो द्विपदस्य पदेकश्च गृहक्षतः ।
 वैवस्वत पदेकस्यो गन्धर्वो द्विपदस्थित ॥
 भृशश्चैकपदो ज्योष्ठो गङ्गाहृदये स्थित ।
 पितरश्चाङ्गुलौ ज्योष्ठा, पदे दौवारिकस्तथा ॥
 सुधीवश्च पदे ज्योष्ठो कृत्वा पुष्यदन्तक ।
 यादवाम्यतिरेकस्यो ब्रह्मणस्तु द्विपदस्थित ॥
 शोभश्चैकपदे ज्योष्ठो ब्रह्मण पाप दक्षते ।
 रोगश्चाङ्गुलपदे ज्योष्ठो नागश्चापि पदे स्थित ॥
 सुखश्च द्विपदे ज्योष्ठो भस्माट् पदसंस्थित ।
 यज्ञेश्वर पदे ज्योष्ठो नागस्तु द्विपदे स्थित ।
 पदस्था श्रीमहदेवी आदितश्चाङ्गुलस्थिता ।
 आपो ज्योष्ठास्तु पदगा वनो द्विपदस्थित ॥
 चतुर्विधस्य विज्ञेयस्यैवमा पूर्णमध्यग ।
 साविता तु पदे ज्येष्ठं सावित्री च पदे स्थिता ॥
 ततो विवस्वान् विज्ञेयस्तुतयपदे स्थित ।

इन्द्रश्चन्द्रो जयश्चैव एकेके सख्यस्थिता ॥
 मित्रश्चतुर्विधस्य पद्विधे तु सख्यस्थित ॥
 वज्र पदेकस्यो वै यज्मा वैकपदे स्थित ।
 वराधरश्च विज्ञेयो ज्योष्ठरे च चतुर्विधः ।
 चतुर्मुखश्चतुर्विधो मध्यं जय प्रजापति ॥
 अथ वास्तुपूजा । मातुल्ये ।
 "अथातः प्रवक्ष्यामि प्रासादविधिनिगद्यम् ।
 वास्तो परोक्षिते सन्तंवास्तुदेष्टवित्तथा ॥
 वास्तुपूजाम् कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः ।
 एकाग्रोतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पिङ्गके ॥
 क्षीमस्त्रिमेखले कार्यं कुरुते हस्तप्रमाणक ।
 अथैव लिख्यतिस्तद्वत् समिद्धि चोरदृष्टये ॥
 पाजाशे खादिरैर्वापि मार्गोद्वारसम्भवे ।
 कुशदूर्वाभयेर्वापि मधुसर्पि समन्विते ॥
 कायस्तु पञ्चभिर्निष्केर्निष्कवैजैरयापि वा ।
 क्षीमान्ते भस्मभोज्ये वास्तुदेशे बलि हरेत् ॥
 तद्वाङ्गुलं नैवेद्यमिदं दद्यात् क्रमेण तु ।
 ईशकोट्ये हुताशनं शिखिने विगवेद्येत ॥
 ओदनं सप्तल दद्यात् पर्जन्याय हुतान्वितम् ।
 जयन्ताय ध्वजं पीतं पेष्टं कूर्मैश्च सत्यजित ॥
 इन्द्राय पञ्च रत्नानि पेष्टकं कुलिशं तथा ।
 वितानकाश्च स्वर्गाय ध्वजं रक्तं तथैव च ॥
 सत्वाय हुतगोधूमं मत्स्यान् दद्याद्दृष्टाय च ।
 शम्भुर्वा ज्योष्ठायाय दद्याच्छतं वायवे ॥
 पूष्ये वाजास्तु दातव्या वितथे चक्षुकोदनम् ।
 गृहक्षताय मन्त्रं यमाय पिशितौदनम् ॥
 गन्धोदनं गन्धर्वे भृशे मेघस्य भृशकम् ।
 गङ्गाय सावकं दद्यात् पिङ्गमं क्षरा मता ॥
 दौवारिके दन्ताकाष्ठं पेष्टं ज्ञाय बलि तथा ।
 सुधीवे पूषकं दद्यात् पुष्यदन्ताय पायसम् ॥
 कुशस्तम्भेन सहितं दद्यात् पञ्चाक्षं वायवे ।
 पेष्टं हरिश्चरं दद्यादसुराय सुरा मता ॥
 हुतौदनं च शोभाय गोधां वै पापयश्मके ।
 हुतलङ्कृकांश्च रोगाय नागे पुष्यं कृत्वा नि-
 तम् ॥
 सर्पिर्मुखाय दातव्यं सुधीवेनमत् भरम् ।
 भस्माटाय ततो दद्यात् क्षीमाय हुतपायसम् ॥
 सर्पाय पेष्टं शाकुकमदित्ये कोपिकास्तथा ।
 दित्ये तु पुरिकां दद्यात् दत्तये वाङ्गुली वनिम् ॥
 क्षीरमापाय दातव्यमापवत्ताय वै दधि ।
 सवित्रे लङ्कृकांश्च दद्यात् समरीचान् क्षी-
 रदम् ॥
 सवितुर्गङ्गापूजां च अथाय हुतसन्धम् ।
 विवस्वते तथा दद्यात् रक्तपद्मपायसम् ॥
 हरिताक्षौदनं दद्याद्विष्णवे हुतसंयुतम् ।
 हुतौदनं मित्राय रुद्राय हुतपायसम् ॥
 आर्यं पञ्च तथा मार्चं देयं क्षात्राण्यप्यथैव ।
 पृथ्वीधराय मार्चानि कुशाकाव च दापयेत् ॥
 वज्रकैरातं वंद्यादयमेव सन्तं क्रमात् ।
 नमस्कारान्मुक्तेन मनोऽथ पुनरेव च ॥
 पञ्चगव्यं यवाञ्चैव तिलाक्षतहविषकम् ।
 भर्तुं भोज्यं च विभिन्नं ब्रह्मणे विनिवेद्यम् ॥

एव सम्पूजिता देवा शान्तिं कुर्वन्ति ते सदा ।
सुरेभ्य काचन दद्याद्ब्रह्मणे गां पयस्विनीम् ॥
राक्षसीनां बलिर्देय अपि घाटक तथा श्वश्रु ।
मांसौदन इत पद्म केशर हविषान्वितम् ।
ईशानभागमाश्रित्य चरन्ते विनिवेद्यते ॥
दध्यौदन सरधिरमस्त्रिखण्डैश्च सद्युतम् ।
पीतरक्तवलि दद्यान् पूतना या तु राक्षसी ॥
वायवे पापराक्षस्यै मत्स्यमांससुरासवम् ।
पायस वापि दातव्य खनान्ता सर्वत क्रमात् ।
नमस्कारान्त्युक्तेन प्रणवाद्येन सर्वत ॥ * ॥
तत सर्वविधिज्ञान यजमानस्य कारयेत् ।
द्विजास्तु पूजयेद्ब्रह्मा ये चान्ये गृहमागता ॥
एतद्वास्तुप्रशमनं कृत्वा कर्म्म समारभेत ।
प्रासादभवनीद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
परवेक्ष्यप्रवेशेषु सर्वदोषापशुतये ।
इति वास्तुप्रशमनं कृत्वा स्वर्गेण वेद्येत ॥
रक्षोघ्नपवमानेन स्वर्गेण भवनादिकम् ।
गृहमङ्गलवाद्येन कुर्वाद्ब्राह्मणवाचनम् ॥
अनेन विधिना यस्तु प्रतिषवत्सरं बुध ।
गृहे वायतने कुर्यान्न स दुःखमवाप्नुयात् ॥
न च व्याधिभयं तस्य न च बन्धुनक्षयः ।
जीवेद्दर्वशतं स्वर्गे कल्पमेक वसेत्सर ॥ * ॥
हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।
“एव प्रयत्नं काष्ठानि रजसापूर्णे देशिक ।
एतेषामेव देवानां बलिं दद्यात् कामिकम् ॥
ईशानाय प्रदातव्यं पायसं मधुना सह ।
पर्जन्याय जलं देयं पुष्यगन्धादिवासितम् ॥
जयन्ताय प्रदातव्यं पलाका पीतवर्णिका ।
सुरेशाय च रत्नानि भास्कराय इत तथा ॥
धूम्रकं पीतवर्णं वा सख्ये दद्याद्वितानकम् ।
दद्याद्ब्रह्मे पश्चिमांशं श्रीमाय त्वचमयम् ॥
पूर्णे घाना सलानास्तु सुवर्णं वितथे तथा ।
गृहक्षताय मन्त्रं यमाय पिशितौदनम् ॥
गन्धं गन्धर्वदेवाय भृङ्गं दद्यात् शाकुनम् ।
श्वेति तिलयवाक्षेपं पितृभ्यः क्षणं तथा ।
हौवारिके दन्तकाष्ठं सुगन्धं यावत् तथा ।
पुष्यदन्ते कुशा देया वरुणे पद्मस्तुतम् ॥
असुरावेचवं देयं रवं शोधि हतौदनम् ।
यवास्तु देया पापाय रोगाय इतमण्डकम् ॥
नागाय नागपुष्पाणि भस्मान् सुखाय दापयेत् ।
विजौदनं भस्मादे सोमाय मधुपायसम् ॥
नागाय चापि शूलकं श्रिये सरसपायसम् ।
अदित्ये पूरिका देया क्षीरं चाङ्गोददेहनिम् ॥
दधि क्षीरं चापयक्ष्णे अश्वे लण्डुकं बलिम् ।
कुशोदकं सवित्री च चावित्रे शुद्धपूर्वकम् ॥
विवस्वते रक्तपुष्पं रक्तचन्दनमेव च ।
हरिद्राग तथेन्द्राय साण्ड्याभक्तुं जयाय च ॥
इतपूरस्तु मित्राय क्रुदाय शुद्धपायसम् ।
आमपक्वानि मांसानि प्रदद्यान्नायस्यम् ॥
शुक्लीधरायामांसं खड्गमांसं बलिं हरेत् ।
साक्षतं खलिलक्ष्मे पञ्चगव्यं तथा चरम् ॥
कुशान् गन्धं तथा पुष्पं ब्रह्मस्थाने निवेशयेत् ।

आममांसं पूर्वभागे सर्वस्वम् तुघोदकम् ॥
चितपद्मं इत मांसं विद्वैष्ये चाभिकोणके ।
कुशं वा पूषकं मांसमयमुद्येव दद्यात् ॥
पिण्डश्चैव तथा रक्तं पूतये नैऋते तथा ।
साख्यङ्गासं प्रदातव्यं जम्भकायेव पश्चिमे ॥
अभिखण्डेन सहितं रक्तपिण्डेन मिश्रितम् ।
प्रदय पापराक्षस्यै वायवा मांसमेव च ॥
उत्तरे पिलिपिच्छायै सान्द्रं रक्तं बलिं हरेत् ।
वाराह्यै कृगमांसानि ऐशान्यां दिशि दापयेत् ॥
ततो भूतगणानां राक्षसानां सुरोत्तमम् ।
पिशपाचानां गणानां बलिर्देयस्तु कामिक ॥
एनान् वा पूजयेत् सर्वान् कुशपुष्पाद्यतेर्बुध ।
एव संपूजिता देवा शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम् ॥
अपूजिता विह्वलानि कारकं स्थापकं तथा ।
तस्मादेतास्तु संपूज्य गन्धपुष्पमनोहरे ।
प्रासादं कारयेद्विद्वान् गृहं वा सुरसत्तमम् ॥”
अथ प्रासादकृत्कारम् । तत्रैव ।
“ब्रह्मस्थाने ततः कुर्याद्वास्तुदेवस्य पूजनम् ।
श्रियं संपूजनं कुर्यात् तृतीयेऽश्विनस्य च ॥
पूजनस्तु ततः कुर्याद्वास्तुदेवगणस्य च ।
गन्धापुष्पनैवेद्यधूपदीपे सुरोत्तमम् ॥
ततः संपूजयेत्तस्मिन् सर्वलोकधरां महौम् ।
सुखं प्रमदास्त्रिधा विद्याभरणभूषिताम् ॥
ध्यात्वा समर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्तिताननाम् ।
ततः प्रणम्य विश्राप्य तन्मयत्वेन चिन्तयेत् ॥
ततः स्वनाममन्त्रेण सर्वदेवमयं परम् ।
ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र यथाहास्तमयं नर ॥
ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्यादाधारमन्त्रम् ।
तस्मिन् सस्थापयेत् कुम्भं वन्द्या सह पूजितम् ॥
हेमं वा राजतं वापि स्वर्णं वा हर्षं नवम् ।
सर्वबीजौघधीयुक्तं सुवर्णरत्नान्वितम् ॥
रत्नगर्भं सुसंयुक्तं वस्त्रपूतेन वारिणा ।
प्रशस्तपञ्चवर्णं श्वेतचन्दनचर्चितम् ॥
पुष्पैः सुमासितं कृत्वा गन्धपुष्पैर्बिम्बूपितम् ।
आहूतेन च शुक्लेन वस्त्रयुगेन वेष्टितम् ॥
ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कलशं स्थाप्य पूजयेत् ।
तस्मिन् सस्थापयेत् देवं प्रवेशं मन्त्रविग्रहम् ॥
गन्धपुष्पैश्च नैवेद्यं पूजयेत् समनोहरे ।
ततो मन्त्रजवाह्यं तु प्राच्यां वा प्राङ्मुखं ॥
स्थितम् ॥
आचार्यो गृह्यं संभारान् गृह्यदीर्घमयेत् ।
सुरान् ॥
इतैस्तेजैर्वैष्णवैर्ब्रह्मदीर्घमयेत्तत् ।
प्रवेशं तर्पयेद्विद्वान् हृत्तीनां श्रुतेन च ।
इतरान् दशभिर्देवानां हृत्तिभिः प्रतपयेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चात् वीर्यवर्धनं मन्त्रवित् ।
तत्र प्रणम्य विश्राप्य कृत्वा वै स्तुतिवाचनम् ॥
प्रयत्नं कर्करौ सर्वङ्गकलनं प्रदक्षिणम् ।
स्वर्णमार्गेण दिक्चरं तीर्थधारान् आमयेत् ॥
पूर्ववर्त्तेन मार्गेण स्वर्णबीजानि आमयेत् ।
सुशोभनं युग्मं स्थाप्य तत्रा स्थातव्यं कारयेत् ॥

ततो गतं खनेन्मध्ये हस्तमात्रमायकम् ।
चतुरङ्गलमानं तदधः खन्यात् सुसंमितम् ॥
गोमयेनोपलिप्याथ चन्दनेन च भूषयेत् ।
मध्ये दत्त्वा तु पुष्पाणि शुक्लान्यस्तमेव च ॥
आचार्यः प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतु-
भञ्जम् ॥
तूर्यमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषरवेण च ॥
अर्घ्यं दद्यान् सुरेश्वरं । कुम्भतोयेन मन्त्रवित् ।
प्रयत्नं कर्करौ तावच्छुभं प्रपूरयेज्जले ॥
सर्वरत्नसमाकीर्णं विमले सुसुगन्धिभिः ।
तस्मिन् शुक्लानि पुष्पाणि प्रक्षिपेदोमिति ॥
कारम् ॥
तदावर्त्तं परीक्षितं वेदाद्येनाक्षतं चित्तम् ।
शुभं स्थापयिष्यावर्त्तं शुभं वामे भवेत्तत् ॥
नीले शालियवादीनां तं गर्भं पूरयेद्बुधः ।
चक्षुर्जाभिः पवित्राभिर्मुद्गरैर्त्तं प्रपूरयेत् ॥
एव पुष्पाद्यविधिना स्थाप्य दानं सुरोत्तमम् ।
सुवर्णं गां वस्त्रयुग्माचार्याय निवेदयेत् ॥
कालत्रयपटीं पूज्यो वेणुवाणं शक्तितोऽर्चयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च गेयव्यादि कारयेत् ॥
ततस्तं स्थातवेद्यनाम्नलान् वावदेव तु ।
पुरुषाद्यं स्थितं शक्यं न गृहे दीवद भवेत् ॥
प्रासादे दीवदं शक्यं भवेद्यवाज्जलान्नकम् ॥
तस्मात् प्रासादिकी भूमिः शोधा यावत्प्रासा-
दितम् ॥
शिवान् कर्करान् वा यावद्वा भूः कुमादिकाः ।
आकोक्षतां समीक्ष्य ततो योगं समाचरेत् ॥”
किञ्च ।
“पूरयेत् स्थातकं यस्मात् पादं पादं यथाशक्त्म् ।
आङ्गुलीं शक्तिकया खलितं वेष्टिकाभिः ॥
चिक्षां चिक्षां तु तीर्थेन कलशे काञ्चनादिभिः ।
आकोटनं ततः कुर्यात् सुवर्णैर्ब्रह्मस्थाने ॥
पादौर्ध्वं पूरयेत् स्थातं सुवर्णं चैव कारयेत् ।
देशिकः पञ्चगव्येन गां भूमिं प्रीत्येदुद्बुधः ॥
सुवर्णं श्रीशिवार्गेण चतुर्पञ्चवर्णोभिरा ।
तीर्थतीर्थसुपूर्णेन स्वर्णं तान्नमयेत् वा ॥
सिन्धवेदभिर्जलेन वारिणा कलसेन तु ।
ततः शुद्धा भवेद्भूमिर्दीर्घस्तुतिमा भवेत् ॥”
अथ शिनाशयकं मास्ये ।
“आदावेव समासेन शिनाशयकं स्तुतमम् ।
शिनाशयसंविधानं चोच्यते तद्वचनम् ॥
शिना वायेदका वापि यतस्ते लक्षणाभिमा ।
प्रासादादौ विधानेन लक्षणां सुसमीक्ष्य ॥
चतुर्दशां समा कृत्वा समन्ताद्यं वेष्टका ।
शिनारूपां स्तुतां विद्या गन्धाद्यावेष्टका ॥
किञ्च ॥
संपूर्णां स्तुतां किञ्चा सुवर्णं लक्षणा-
नितम् ॥
कुशपूर्णां स्तुतां घन्टां सञ्जलं चक्षुष्यामरा ॥
चाङ्गुलीकोदकोपेतां कुम्भमस्तुपकान्विता ।
दर्पणां शक्तिव्याहारां प्रशस्तमयवाहिता ॥
शक्तपतिव्याहारां हवाङ्गां सर्वदा हितम् ॥

स्वस्तिका वेदिका श्रुता नन्यावर्णकलाङ्गिता ॥
पद्मादिकचोपेता शिला सन्ध्याविहिता ।
तथा गोत्राणिपादाङ्का शिला धन्या सुखा-
वहा ॥

अथान्नपादाङ्का न शस्ता पश्चिमस्तथा ।
दिग्दर्शः दिग्विहीनाश्च दीवङ्गस्तथा-
न्विता ॥

विषर्गा स्फुटिता भग्ना सन्ध्याया लक्ष्यन्त्युता ।
प्रशस्तपाणिस्तथा प्रशस्तद्वयकाङ्गिता ॥
अथोक्तलक्ष्योपेता शिला निवृत्तितावहा ॥”
अथ इष्टकालचक्षणम् । तत्रैव ।

“इष्टकानां समासेन लक्ष्यं श्रद्धा सांप्रतम् ।
एकवर्णां सुप्रकाशां सुप्रमाणां मनोरमां ॥
नन्दाद्याश्चेष्टका कार्याश्चतुरसां सुसमिता ।
अस्यङ्गारान्विता नेष्टा लक्ष्यवर्णां सशकरा ॥
मन्दपक्षा विपक्षाश्च बहुदिग्वाश्च वर्णिता ।
भस्माश्च विषमा ह्रीना वर्णनीया प्रयत्नतः ॥”
हयग्रीवपञ्चरात्रे ।

“इष्टकानां प्रमाणाश्च लक्ष्यं सांप्रतं श्रद्धा ।
सुतका लक्ष्योपेता द्वादशप्रक्षालयन्मिता ॥
सुविस्तारविभागेन नेपथ्येन च समिता ।
सुप्रकां सुप्रमाणास्ता एकवर्णां मनोहरा ।
विमला इष्टका कार्याश्चतुरसां सुसमिता ।
ह्रस्वकर्णाश्चाप्रशस्ता पाणिपादविवर्णिता ॥
मशकैरा लक्ष्यवर्णां अस्यङ्गारविमिताश्च या ।
विवर्णां मन्दगन्धश्च या पीना पिक्विकाश्च
या ॥

ह्रीनाश्च विषमा भस्मा जर्जराश्च विवर्णिता ॥”
अथ शिलादिन्यासववस्था । मातृष्टो ।

“शिलान्यासस्तु कर्तव्यं प्रासादे तु शिलामये ।
इष्टकानाम् विन्यास प्रासादे चेष्टकामये ॥
शैलेषु शैलेषु पीठे रोचिके रोचिके स्फुटतः ।
शिलान्यासादिको भग्ने नृजपादौ विधीयते ॥”
हयग्रीवपञ्चरात्रे ।

“कर्तव्यश्चेष्टकान्यासः प्रासादे चेष्टकामये ।
शैले शिलानां विन्यासः कार्करे कतरा न्यसेतुं ॥
नन्दा शिलादिन्यासे च प्राक्शिलाभ्यधिव-
सनम् ।

इष्टकानां प्रतिष्ठाश्च गभाधानश्च कारयेत् ॥
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा पीठवन्धश्च साधयेत् ।
स्वयं श्रीहयग्रीवेन प्रोक्तस्तद्विधिः स्फुटम् ॥”
अथ पीठवन्धनम् । हयग्रीवे ।

“पीठवन्धं ततः कुर्यान्नन्दाप्रासादमानतः ।
पौठोत्तमं चोच्छ्रयेत् प्रासादस्थोर्ध्वमानतः ॥
पादहीनं मध्यमं स्थातुं कन्यस्य चाङ्गमानतः ।
उत्तमं वासुदेवस्य कुर्यात् पीठं विपक्षाय ॥
अथ प्रासादलक्षणाणि । मातृष्टो ।

एवं वास्तुबलिं कृत्वा भजेत् षोडशभाषिकम् ।
तस्य मध्ये चतुर्भिस्तु भावेर्गर्भश्च कारयेत् ॥
भागदायकं तत्र भित्तार्थं परिकल्पयेत् ।
चतुर्भागेन भित्तौनास्तुच्छायं स्थातुं प्रमा-
नतः ॥

ह्रिगुणं शिखरोच्छ्रयो भित्तुच्छायातुं प्रमा-
नतः ॥

शिखराङ्गस्य चार्द्धेन विधेया तु प्रदक्षिणा ॥
चतुर्दिक्षु तदा ज्ञेयो निर्गमस्तु तथा बुधे ।
गर्भैकवद्वय भागो विस्तारो मण्डपस्य तु ॥
आयतं स्यात्त्रिभिर्भागैर्मध्यस्तं सुशोभनं ।
पञ्चभागेन समन्थं गर्भमानं विपक्षाय ॥
भागमेकं दृष्ट्वा तु प्रागयीव कल्पयेद्बुधं ।
गर्भैकवद्वय भागो विस्तारो सुखमण्डपः ।
एतत् सामान्यसुदिष्टं प्रासादस्यैव लक्षणम् ॥
किञ्च ।

मेरुमन्दिरकेलासकुम्भश्चिह्नमगास्तथा ।
विमानच्छन्दकस्तद्वच्छ्रीरक्षोऽथ मगाधिपः ॥
बलभिच्छन्दकस्तद्वच्छतुर्गुणं सर्वभद्रकः ।
गणेश नन्दनश्चैव नन्दिवर्द्धन एव च ॥
हृषीकेशः सुप्रणयः पद्मकोऽथ सप्तजगः ।

प्रासादा नामतः प्रोक्ता विभागः श्रद्धातः हिजा ॥
शतशृङ्गचतुर्द्वारो भूमिकाद्योऽशोऽष्टितः ।

नानाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
मन्दरो द्वादश प्रोक्तः कोलासो दशभूमिकः ।

विमानच्छन्दकस्तद्वदनेकशिखराननः ॥
स चार्द्धभूमिकस्तद्वत् सप्तभिर्नन्दिवर्द्धनः ।

विशाखकवसायुक्तो नन्दनः सप्तद्वारः ॥
षोडशशकवयुक्तो नानावपसमन्वितः ।

अनेकशिखरस्तद्वत् सर्वतोभद्र उच्यते ॥
चन्द्रशालसमोपेतो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः ।

बलभिच्छन्दकस्तद्वच्छतुर्गुणकसाधयान्वितः ॥
उपस्थोच्छ्रयतस्तुल्यो मण्डलश्चासिर्वर्णितः ।

सिंहः सिंहगतिर्ज्ञेयो नन्दो नन्दगमस्तथा ॥
कुम्भः कुम्भास्तितस्तद्वद्भूमिकानवकोच्छ्रयः ।

अङ्गुलीगुटस्थानपञ्चाङ्गकविभूषितः ॥
षोडशशः समन्तात्तु विज्ञेयः स सप्तजगः ।

पार्श्वयोश्चन्द्रशालस्य उच्छ्रयो भूमिकाङ्गयम् ॥
षोडशशः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ।

नन्दराजस्तु विज्ञातश्चन्द्रशालाविभूषितः ॥
प्रागयीवेष्ट विशालेन भूमिकास्तु बहुव्रतः ।

अनेकचन्द्रशालस्तु गणः प्रासाद उच्यते ॥
पयन्तयहराणो वै गरुडो नाम नामतः ।

सप्तभूम्युच्छ्रयस्तद्वच्चन्द्रशालाचयान्वितः ॥
भूमिकाषड्श्रीतिसु वाह्यतः सर्वतो भवेत् ।

तथान्यो गरुडस्तद्वच्छायादशभूमिकः ॥
पञ्चकः षोडशशस्तु भूमिद्वयसमन्वितः ।

पद्मस्तुल्यप्रमाणेन श्रीरक्षक इति स्फुटः ॥
पञ्चाङ्गकस्तद्वच्छतुर्गुणं गर्भे चस्तद्वत्तुल्यम् ।

हृषीकेश इति नाम्ना यः प्रासादः सर्वकामिकः ॥
सप्तद्वारो पञ्चाङ्गश्चैव प्रासादा ये मयोदिताः ।

सिंहस्य ते समा ज्ञेया ये चान्ये तत्प्रमाणतः ॥
चन्द्रशाले समोपेता सर्वं प्रागयीवचयुताः ।

रोचका दारवाश्चैव शैला वा स्फुटं सुतीरया ॥
मेरुः पञ्चाङ्गस्तु स्थातुं मन्दरः पञ्चहीनकः ।

चत्वारिंशत्तु कोलासस्तु शिखरविमानकः ॥
नन्दिवर्द्धनकस्तद्वच्चन्द्रशालास्तु सप्तद्वारः ।

विशता नन्दनः प्रोक्तः सर्वतोभद्रकस्तथा ॥
वर्णितः पञ्चाङ्गश्चैव विशदस्तु उदाहृतः ।

नन्दः सिंहश्च कुम्भश्च बलभिच्छन्दकस्तथा ॥
एते षोडशहस्ता स्फुटत्वारो देववक्त्रभाः ।

श्रीरक्षो नन्दराजश्च सप्तजगणो तथा ॥
एते द्वादशहस्ता स्फुरेतेर्षा हंसकः समः ।

गरुडोऽष्टकरो ज्ञेयो हृषीकेश उदाहृतः ॥
एवमेते प्रमाणीनः कर्तव्याः शुभलक्षणाः ।

यन्मराश्चनानां मातृहस्तः प्रशस्यते ॥
तथा मेर्वाद्यः सप्त ञ्छेतिङ्गे सुखावहा ।

श्रीरक्षकाद्यन्धादौ मध्यमस्य उदाहृता ॥
तथा हृषीकेशः पञ्च कन्यसे सुभद्रा मता ॥”
हयग्रीवपञ्चरात्रे ।

“प्रासादः सप्रवक्ष्यामि सर्वसाधारणः श्रद्धा ।
चतुरश्रोऽथ तत्रैव भवेत् षोडशशः पुनः ॥

मध्ये तस्य चतुर्भिस्तु कुर्यादायवसमन्वितम् ॥
द्वादशैव तु भागानि भित्तार्थं परिकल्पयेत् ॥

अङ्गुलीच्छायास्तु कुम्भोऽथ चतुर्भागेन चायतम् ॥
अङ्गुलीच्छायास्तु मङ्गल्याः कल्पयेद्बुधं ॥

चतुर्भागेन मङ्गल्याः कार्याः सन्ध्या प्रदक्षिणा ॥
तन्मानः निर्गमः कार्यास्तुभयो पार्श्वयोः समम् ॥

शिखरेण समः कार्यमप्ये नगतिः विस्तरम् ॥
त्रिगुणैवापि कर्तव्यं यथाशोभाहुरूपतः ॥

विस्तरः मण्डपस्याप्ये गर्भैकवद्वयेन तु ।
देव्यां तु पादाधिकः कुर्यान्मध्ये सन्ध्याभूमि-
तम् ॥

प्रासादगर्भमानः वा कुम्भोऽथ सुखमण्डपम् ॥
एकाग्रोऽतिपदेवास्तु यद्वा मण्डपमारभेत ॥

शुक्लाऽङ्गारः विन्यासे पादान्तस्थान् यजेत् ॥
सुरान् ।

तथा प्राकारविन्यासे यजेद्वाग्निं श्रद्धागान् ॥
सर्वसाधारणश्चेतत् प्रासादस्य तु लक्षणम् ॥

मानेन प्रतिमाया वा प्रासादमपरं श्रद्धा ॥
प्रतिमाया प्रमाणीनः कर्तव्याः पिकिकाशुभाः ।

गर्भस्तु पिकिकाङ्गेन गर्भमानास्तु भित्तयः ॥
भित्तिरायाममानेन उच्छ्रायस्तु प्रकल्पयेत् ॥

भित्तुच्छायास्तु ह्रिगुणं शिखरं कल्पयेद्बुधं ॥
शिखरस्य तु तुल्येन भस्मजः परिकल्पयेत् ॥

शिखरस्य चतुर्थेन अयतो सुखमण्डपम् ॥
अष्टकांशेन गर्भस्य रथकानां निर्गमः ॥

परिधेर्गर्भभागेन रथकांस्तु कल्पयेत् ॥
तत्तत्तीथेन वा कुर्यात्प्रयकानां निर्गमम् ॥

वासवस्य स्थापनीयः रथकभित्तये सदः ।
शिखराद्यं च नाना रत्नानि विनिपातयेत् ॥

शिखरस्याङ्गभागस्य सिंहः तत्र च कारयेत् ॥
शुकनासां शिरोऽङ्ग मध्यमन्धौ विवर्णयेत् ॥

ऊपरं च तथा पार्श्वे तद्वत् स्तम्भं निभापयेत् ॥
तद्वर्द्धनं भवेदशः कल्पे ध्यामन्तसारवान् ॥

अन्धमन्धस्तु कर्तव्यं विकारात् तथैव च ।
ऊर्ध्वं तु वेदिकामागतं कर्तव्यं परिकल्पयेत् ॥”
किञ्च ।

“गवस्तान् तथा कुर्यात्तु परिष्ठाचतुर्गुणम् ॥

कुर्वाहिकप्रतिमायाम् दिक्षु पाठात्
चोपरि ॥
महावराहमेन्द्रान्तरं वरविहङ्गु दक्षिणे ।
प्रतीक्षां श्रीधर देवसुदीर्घां हयश्रीपथकम् ॥
आग्नेयां यामदक्ष्यां च नैऋते राममेव च ।
वामनश्चैव वायव्यां वासुदेवमथापरे ॥ ३॥
किञ्च ।
“पूर्वभूमौ तु ग्रयण द्वितीये चासन भवेत् ।
स्थानमेव तृतीये तु चतुर्थे यानमेव च ॥
पश्चिमे योगनिद्रा तु षष्ठे योगासन भवेत् ।
स्थान योगसमायुक्त सप्तमे परिकल्पयेत् ॥
नानागवाक्षकैर्यज्ञात पञ्चवक्त्रादिभूषितम् ।
नानाप्रकारपुष्पाद्यैर्वेद्याग्नेयं प्रकल्पयेत् ॥
कनिष्ठमध्यम्येष्ठानां प्रासादानां यथाक्रमम् ।
वसुभागा च ऋत्विग्भिः प्रदेया रचना युगे ॥
द्वारस्थ चाष्टमे युक्ते नवमे दशमे तथा ।
जलाटवेधो नैव स्यादायस्य ऋद्ध्यु साम्यतम् ॥
यावद्वक्त्रैरभिप्रेत प्रासादकर्तव्यमनघ ॥
तावद्विस्तारैरायो वसुभागेन वा भवेत् ॥
एकस्तम्भो ध्वजो ज्योतिःस्तम्भा वेदिका मता ।
दशभूषणान्तरे निव्य चतुस्तम्भ प्रकल्पयेत् ॥ ४॥
अथ मण्डपलक्षणविशेषः । मातुल्ये ।
“अथात सम्यक्स्थानमि मण्डपानाम् लक्षणम् ।
मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्यानुकूलतः ॥
विविधा मण्डपा कार्या ऋद्धिमध्यकनीयसः ।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि ऋद्धिश्च दिग्वत्तमा ॥
पुष्पक पुष्पभद्रश्च सुदृष्टो नन्दनन्दन ।
कौशलो बुद्धिचङ्गीर्षो राजभद्रो जयावह ॥
श्रीदृष्टो विजयश्चैव वास्तुकीय श्रुति धर ।
यशभद्रो विशालश्च सङ्घिष्ठ शत्रुमर्हण ।
भागपक्षो नन्दनश्च मानवो मानभद्रक ।
सुयीवो हयश्रीश्चैव कार्यकार पदाङ्क ॥
विहङ्ग ग्यामभद्रश्च सुभद्रश्च तथैव च ।
सप्तविंशतिर्यास्याता लक्ष्य ऋद्धत द्विजा ॥
स्तम्भा यत्र चतुर्धृष्टि पुष्पक स उदाहृत ।
द्वावष्टि पुष्पभद्रश्च वष्टि सुदृष्ट उच्यते ॥
अष्टपञ्चाशकस्तम्भ कथ्यते नन्दनन्दन ।
कौशल्या वटपञ्चाशश्चतु पञ्चाशता पुनः ॥
नाम्ना तु बुद्धिचङ्गीर्षो द्विहीनो राजभद्रक ।
जयावहश्च पञ्चाशच्छ्रीवचश्च द्विहीनक ॥
विजयस्तद्विहीन स्यात् वास्तुचङ्गीर्षकस्तथा ।
द्वाभ्यामेव प्रक्षीयेत तत श्रुतिधरोऽपर ॥
चत्वारिंशद्वयशभद्रो द्विहीनोऽथ विशालक ॥
वटर्षिश्चैव सङ्घिष्ठो द्विहीन शत्रुमर्हण ॥
द्वानिश्चज्ञानपञ्चस्तु विशाला नन्दन स्मृतः ।
अष्टाविंशज्ञानवस्तु मानभद्रो द्विहीनक ॥
चतुर्विंशस्तु सुयीवो द्वाविंशहयश्री मत् ॥
विंशति कार्यकार स्यादष्टादश पदाङ्क ॥
विहीनो भवेद्विहीनश्च ग्यामभद्रो द्विहीनक ॥
सुभद्रश्च तथा प्रोक्तो द्वादशस्तम्भवत् ॥
मण्डपा कथिता श्रुति यथावत्प्रवक्ष्यामि ता ॥
विहीनोऽथ तप्तमर्हणमष्टमीक द्विष्टकम् ॥

चतुष्कोणश्च कर्त्तव्य सन्धान मण्डपस्य तु ।
राज्यश्च विजयश्चैवमायुर्जङ्गमेव च ॥
पुनःलाभ श्रिय पुष्टिश्चैवसादित्य भवेत् क्रमात् ।
एवम् शुभदा प्रोक्ता अथवा तु भयावहा ॥”
अथ तत्र द्वारनिर्णयः । हयश्रीर्षपश्चरात्रे ।
“ग्राममध्ये च पूर्वे च प्रत्यगद्वार प्रकल्पयेत् ।
विदिशास्तु च सर्वास्तु तथा प्रत्यङ्मुख भवेत् ॥
दक्षिणे चोत्तरे चैव पश्चिमे प्राङ्मुख भवेत् ॥”
किञ्च ।
“विस्ताराद्विगुण द्वार कर्त्तव्यम् सुशोभनम् ।
जातरूप खरजत तद्दुन्दुभ्ररेड तम् ॥
अष्टौद्वारोर्हत स्वर्णं दत्त्वा शाखां न्यसेदुदुध ।
तूर्यमङ्गलघोषेण ज्ञापयान् स्वस्तिवाच्य च ॥
द्वारस्थ च चतुर्थींशे कार्यौ चक्षुःप्रच्छकौ ।
दक्षदक्षौ तु कर्त्तव्यौ विष्णुकसेनोपमाभौ ॥
शाखोर्हत न्यस्य रत्नानि न्यसेदूर्ध्वसुदम्बरम् ।
तस्य मध्ये स्थिता देवी साक्षात्तन्त्री सुरेश्वरी ॥
कर्त्तव्या दिग्गजे सा तु ज्ञातमाना घटेन तु ।
शाखोदुम्बरकौ कार्यौ पञ्चवक्त्रादिभूषितौ ॥
एकशाख चित्राख वा वटशाख द्वारमिष्यते ।
नवशाखश्च कुर्वीत अत ऊर्ध्वं न कारयेत् ।
विष्णुवताररूपाद्यैः शाखां रत्नेन भूषयेत् ॥”
मातुल्ये ।
“चतुर्धृष्टिपद ज्ञत्वा मध्ये द्वार प्रकल्पयेत् ।
विस्ताराद्विगुणोच्छ्रायस्वस्तिभागा कटिर्भवेत् ॥
विस्ताराद्वर्गो भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्या समन्ततः ।
गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वार द्विगुणमायतम् ॥
उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा शाखा तदुदुम्बर ।
विस्तारपादप्रतिम बाहुज्वा शाखयो स्मृतम् ॥
त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिर्द्वारमिष्यते ।
कनिष्ठ मध्यम म्येष्ठ यथायोग प्रकल्पयेत् ॥
अङ्गुलानां शतं सार्द्धं चत्वारिंशद्विंशतमम् ।
धन्यसुतसमायुज्य घनधाम्यदेव च ॥
शतं चाश्रुतिवर्धित वातनिगमनं भवेत् ।
अधिक दशभिस्तद्वत्तथा षोडशभिः शतम् ॥
शतमान द्वितीयम् भवत्तद्विंशतिभिस्तथा ।
दशद्वाराणि चैतानि क्रमेणोक्तानि सर्वदा ॥
अन्यानि वर्त्तनीयानि मानसोद्देशानि तु ।
द्वारवेधस्तु यत्नेन सर्ववास्तुषु वक्ष्येत् ॥
द्वचकोणाश्च भूद्वारात् स्तम्भग्रूपध्वजादपि ।
कुल्यान्धमेव वा विहङ्ग न द्वार शुभद भवेत् ॥
अथ चतुर्धृष्टिश्चैव प्रवास चतुर्थ्य तथा ।
दौर्भाग्य वन्धन रोगो दारिद्र्य कलहं तथा ।
विरोधचार्यनशाश्च सर्वं वेधे भवेत् क्रमात् ॥”
अथ प्राकारादिनिर्णयः । हयश्रीर्षपश्चरात्रे ।
“प्रासादस्य चतुर्भाते प्राकारोच्छ्रायो भवेत् ।
पञ्चद्वस्तस्य देवस्य एकद्वस्ता तु प्रौढका ॥
तस्मात्तु द्विगुण प्रोक्तस्तथा गरुडमण्डप ।
एकद्वस्तादि कुर्वीत निश्चिह्नस्तान्मेव च ॥”
अथ द्वारोपनिर्णयः । मातुल्ये ।
“पूर्वमेव पश्चिमो दक्ष्या चौरदक्ष्यास्तु दक्षिणे ।
पश्चिमेन जल मेषे पश्चोत्पलविभूषितम् ॥

उत्तरेण नलैस्तान् शुभा स्यात् पुष्पवाटिका
सर्वतस्तु जल मेषे स्थिरमस्थिरमेव च ॥
सर्वतश्चापि कर्त्तव्य परिखावलयादिकम् ।
वाग्ने तपोवनस्थानसुत्तरे माहकायहम् ॥
महानस तथाग्नेये नैऋते तु विनायक ।
वायवे श्रीनिवासश्च वायवे मङ्गमासिका ॥
उत्तरे यज्ञप्राज्ञा तु निर्मात्यस्थानसुत्तरे ।
वायवे सोमदेवत्वे वलिनिर्वन्धन स्मृतम् ॥
पुरतो गरुडस्थान तथाग्नेया यथोचितम् ।
एवमायतनं कुर्वाच्छुभमण्डपसमुत्तम् ॥
चण्डावितानकसत्तोरणचित्रयुक्त
निव्योत्सवप्रसुदितेन जनेन सार्द्धम् ।
य कारयेत् सुरयज्ञ विविधध्वजाद्य
श्रीस्त न सुच्यते सदा द्विपुष्पते च ॥”
अथ जीर्णोद्धारः । विष्णुधर्मे तृतीयकाण्डे ।
“यस्य राज्ञस्तु विषये देववैष्णवं विप्रैर्यते ।
तस्य कीदृति तन्नाम्य देववैष्णवं यथा तथा ॥
जला जीर्णस्य सञ्चार तथा देववैष्णवं ।
द्विगुण फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥”
विष्णुराहस्ये ।
“पतितस्य च य कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता ।
विष्णोरायतनस्यैव स नरो विष्णुकीकमाक ॥”
अथिपुराणे ।
“पतित पतमानस्तु तथार्हस्तुटित नर ।
समुद्भूय हरिर्धाम द्विगुण फलमाप्नुयात् ॥”
देवीपुराणे ।
“स्त्रजाच्छतगुण पुण्य प्राप्नुयात्प्रीत्यकारकः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत् ॥”
हयश्रीर्षपश्चरात्रे ।
“वापीकूपतडागानां सुरधानां तथानघ ॥
प्रतिमानां सभानाश्च सम्भृता यो नरो सुधि ।
पुण्य शतगुण तस्य भवेन्मूलान्न सशय ॥
प्रतिष्ठाया विधि कार्मस्तथा मन्दिरनिर्मिते ।
प्राय श्रीहयश्रीर्षोत्तरतुसारेण वेष्मणे ॥
देवालयप्रतिष्ठा च स्याता तज्जिज्ञेन किम् ।
श्रीर्षोत्तरापनेनैव संपूया सा विशेषतः ॥”
इति श्रीहरिमत्तविकासी २० विंशत्यः ॥
मन्दिर, जी पुं (मन्दनी मोदने लोका यत्र । मदि
+ “द्विमदिसुदोति ।” उणा० १ । ५२ । इति
किरच ।) नगरम् । इति मेदिनी । दे, १६७ ॥
पुंलिङ्गोऽप्यय शब्दः । यथा । नगरं मन्दिर
पुरमिति पुंनपुंसकयोरेक्येन पठ्यते । इत्य
मरटीकार्या भरतः ॥ (अथवाशुपथिसभाग ।
यथा, अथवेदके । २ । २१ ।
“अधरे च ततो जाडु निर्दिष्टं प्राक्काकोविदे ।
मन्दिर पश्चिमो भाग कक्षाचौ जाडुनोऽपिम् ॥”)
मन्दिर पुं, (मदि + किरच् ।) वसुज । इति
मेदिनी । दे, १६७ ॥ जाडुपञ्चाङ्गाग । इति
सैमचक्र । १ । २७८ ॥
मन्दिरपुं, पुं, (मन्दिरचर मन्दिरपातितो वा
पुं । मध्यपक्षोपी कर्म्मधारय ।) निष्ठाक ।
इति शब्दचक्रिका ॥

मन्मथः

मन्दिरा, स्त्री, (मन्दिर + स्त्रियां टाप् ।) मन्दि-
रम् । यथा मन्दिरायास्तरावाविति मधुसूक्त
टादय ॥

मन्दिरा, स्त्री 'मन्दन्ते खपन्ति मोदन्ते वा अन्यथा
यत्र । मन्द + "मन्दिवाश्रमणीति ।" उणा
१।२६। इति उरच । स्त्रियां टाप् । वाजि-
शाला । इत्यमर । २।२।७॥ (यथा, नैषध-
चरिते । १।५७।

"उपाहरन्ममजस्रचक्षुः
सुराक्षले क्षोभितमन्दोदरम् ॥")

प्रयनीयायवस्तु । इति मेदिनी । रे, २ ॥
मादुर इति भाषा ॥

मन्दोदरी, स्त्री, (मन्द उर यस्या । स्त्रियां
ङीष् ।) रावणमहिषी । सा तु मयदानवकन्या ।
इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३।
२८ । १६।

"भाषा मे भव सुश्रीणि । यथा मन्दोदरी
तथा ॥"

कुमाराशुचरमाद्यगणमे । यथा, महा
भारते । ६।४६। १७।

"मन्दोदरी तुङ्गुली च कोटरा मेघवाहिनी ॥)
मन्दोदरीश्च, पु, (मन्दोदर्या ईश पति ।)
रावण । इति त्रिकाण्शेष ॥

मन्दोदरीसुत पु, (मन्दोदर्या सुत ।) इन्द्रजित ।
इति जटाधर ॥

मन्दोष्ण, स्त्री, (मन्द अल्प च तदुष्णश्चेति ।) ईष
दुष्णम् । तद्वति चि इत्यमर । १।४।२५ ॥

मन्त्र, पु (मन्थते ब्रुथते अनेन । मान् + "स्माधि
तच्चीति ।" उणा ०।१३। इति रक ।)
गम्भीरध्वनि । इत्यमर । १।७।२॥ (यथा,
मेघदूते । १ ।

"मन्त्रिष्वेव निभिरवजावेणिमोक्षित-
सुकानि ॥")

वाद्यविशेष । तत्पर्याय । मञ्जु २ मन्त्रक
३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (चि, कृष्ट । यथा
ऋग्वेदे । १।५।७।

"क्षीता मन्त्रो वरेण्य ॥"

"मन्त्रो कृष्ट ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥
मादनशील । यथा, ऋग्वेदे । १।१४।७।

"अने । जुवस्व प्रतिहृत्यतदधो

मन्त्र खधावकृतजाल सुकृतो ॥"

"मन्त्र । मान्मशील ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥

मन्त्र, पु, (मनो मध्याति विकरोतीति । मन् +
पचाद्यच् ।) पृथोदरादित्वात् साधु । अस्त्र
नामनिरुक्तिर्यथा, अक्षवेवर्ते । १।४।७।

"मनो मध्याति सर्वेषां पञ्चवायेन कामिनाम् ।
तन्नाम मन्त्रयस्तेन प्रवदन्ति मनोव्रता ॥")

कामदेव । (यथा, नैषधचरिते । ८।७६।

"न मन्त्रयस्व स हि नास्तिहर्षि ॥")

कर्मिण्यष्टक । इत्यमर । १।४।२१ ॥ काम
चिन्ता । इति मेदिनी । से, ०२ ॥ काम
देवस्योपनिषया,—

मन्मथः

"एव चिन्तयतस्तस्य ब्रह्मणो सुनित्तमा ।
मनस पुरुषो वलगुराविभूतो विनिहृत ॥
काञ्चनीसूयपीताम पीनाम्रतसुनासिक ।
सुष्टोरोवकीर्णहो नीलावक्षिाकेशक ॥
जम्भूयुगलो लोल पूषचक्षुर्भानन ।
कपाटविक्षीणहृदि रोमराजीविराणित ॥
शुभ्रमातङ्गकरवत्पीननिक्षलवाङ्मुक ।
आरक्तपाणिनयनसुखपाप्मकरोद्भव ॥

क्षीणमध्यश्चारुदन्त प्रमत्तगजकन्धर ।
प्रफुल्लपद्मपत्राच्च केशरवास्तवर्ण ॥
कम्बुजीवो मीनकेतु प्राशूर्मकरवाहन ।
पञ्चपुष्पायुधो योगी पुष्पकोदण्डमण्डित ॥
कान्त कटाक्षपातेन भामयन्मयनदयम् ।
सुगन्धिमारुताभ्रान्त शृङ्गाररससेवितम् ॥
वीक्ष्य त तादृश दृक्प्रसूखा मानसाश्च ते ।
मरीच्याद्या दृश ततो विस्मयाविष्टचेतस ॥
अतस्तुक्ख परम जम्बुरापूर्वकारिक मन ।
स चापि वैधस वीक्ष्य स्रष्टार जगतां पतिम् ।
प्रणम्य पुरुष प्राह विनयाननकन्धर ॥

श्रीपुरुष उवाच ।

किं करिष्याम्यहं कर्मे ब्रह्मज्ञान निगोजय ।
मानास्ये पुरुषो यस्मादुच्यते शोभिते त्रिषु ॥
अभिधांश्च यद्योस्य स्थान पत्नी च या मम ।
तन्मे क्रुज्य लोकेषु । स्रष्टा त्व जगतां यत ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं तस्य वच श्रुत्वा पुरुषस्य महात्मन ।
क्षय न किञ्चित् प्रोवाच खड्गटावपि विस्मित ॥
ततो मन सुसयस्य सन्मथुतच्छस्य विस्मयम् ।
उवाच पुरुष ब्रह्मा तत्कर्मोद्देशमावहन् ॥

ब्रह्मोवाच ।

अनेन चारुत्पथ पुष्पवालेषु पञ्चभि ।
मोहयन् पुरुषांस्त्रीषु क्रुज्य खड्ग सनातनीम् ॥
न देवा न च गन्धर्वा न किन्नरमहोरगा ।
वासुरा न च देवा वा न विद्याधराश्च वा ॥
न यक्षा न पिशाचाश्च न भूता न विनायका ।
न गुह्यका न सिद्धाश्च न मनुष्या न पक्षिण्य ॥
पशवो न जम्भा कौट । पतङ्गा जलजाश्च ये ।
न ते सर्वे भविष्यन्ति न लक्ष्या मे प्ररस्य ते ॥
अहं वा वासुदेवो वा स्याद्युवां पुरुषोत्तम ।
भविष्यामस्तव वशे किमन्ये प्रायधारिभि ॥
प्रच्छन्मरुतो जन्तूनां प्रविशन् हृदये सदा ।
सुखहेतु खय भूत्वा क्रुज्य खड्ग सनातनीम् ॥
तनपुष्पवायस्य सदा सुखं जस्य मनोऽस्तु च ।
सर्वेषां प्राणिनां निव्य मद्मोदकरो भवान् ॥
इति ते कर्मे कथित खड्गप्रावर्तक पुन ।
नामानि च गदिष्यामि यस्मै योग्य भवि-

ष्यति ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

रदुक्ताश्च सुरयक्षो मानसानां सुखानि च ।
आनास्य नाचने पद्मे स्वेपविहोभवन् यथातु ॥
इति कालिकापुराणे काममादुर्भावो नाम १
अध्यायः ॥

मन्थु

मार्कण्डेय उवाच ।

"ततस्ते सुनय सखे तदभिप्रायवेदिन ।
चक्रुस्तदुचितं नाम मरीच्यान्सुखास्तना ॥
सुखावलीकनादेव ज्ञात्वा वृत्तान्तमन्यत ।
दक्षादयश्च स्रष्टार स्थान पत्नीश्च ते ददु ॥
ततो निश्चित्य नामानि मरीच्यान्प्रसूखा द्विजा ।
ऊचु सङ्गतमेतस्ते पुरुषाय द्विजोत्तमा ॥

ऋषय ऊचु ।

यस्मात् प्रमथ्य चैतस्व जातोऽस्माक तथा विप्र ।
तस्मात्कल्पयनाम्ना त्व लोके गेयो भविष्यति ॥
जगतस्तु कामरूपस्य त्वत्समो न हि विद्यते ।
अतस्व कामनाम्नापि ख्यातो भव मनोभव ॥
मदनान्मदनाख्यश्च शम्भोदपात सदर्पक ।
तथा कन्दपनाम्नापि लोके ख्यातो भविष्यति ॥
त्वदाशुगाना यद्वीथ्य तद्वीथ्य न भविष्यति ।
वेणवानाश्च रौद्राणां अस्त्रास्त्राणाश्च तादृशम् ॥
खर्गो मर्द्वश्च पाताल ब्रह्मलोक सनातन ।
अवस्थानानि सर्वानि सर्वथापी भवान् यत ॥
किंवा चापि विशेषेण सामान्ये नास्ति ते सप्त ।
यच्च यच्च भवेन प्राणी प्राह्लासात्तरवोऽथवा ॥
तच्च तच्च तव म्यानमस्त्रास्त्रासदोदयम् ।
दक्षोऽयं भवत पत्नीं स्वय हास्यति शोभ-

नाम् ॥"

इति कालिकापुराणे ० अध्यायः ॥

मन्मथानन्द, पु (मन्मथ आनन्दयतीति । आ +
नन्द + क्तिच् + पचाद्यच् । कामवर्द्धकत्वादेव
तथात्वम् ।) महाराजपुत्र । इति राज
निर्घण्ट ॥

मन्मथालय, पु, (मन्मथस्य आलय इव । काम
वर्द्धकत्वादेवास्त्र तथात्वम् ।) आश्रय । इति
राजनिर्घण्ट ॥

मन्मथ पु गङ्गध्वनि । इति त्रिकाण्शेष ॥
(दम्पत्यो कथनविशेष । यथा चिन्तामणि
धृतवचनम् ।

"सुरते कार्यभूते तु निजदेशीयभाषया ।

दम्पत्यो कथनं यत्तु मन्मथं न विदुर्मुधा ॥")

मन्था स्त्री, (मन्थते ज्ञायते क्षमते खादिकमनया ।
मन् + करणे क्त्वा । स्त्रियां टाप् ।) यौषाया
पश्चात् शिरा । इत्यमर । २।६।२५ ॥ (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २५ अध्याय ।

"दोषास्तु दुष्टाश्च य एव मन्थां

सपीथ पाटो सुखार्थं सुतीक्ष्णाम् ।

कुर्वन्ति चापिभुवश्चक्षुर्देष्टुं

स्थितिं करोन्नाशु विशेषतस्तु ॥")

मन्थाका, स्त्री, (मन्थेवेति । मन्था + क्त्वा क्त्वा ।
स्त्रियां टाप् ।) सुकन्याक इति वा न विभावया
क्षी ॥) मन्था । इति शब्दरत्नावली ॥

मन्थु, पु, (मन्थते ज्ञायतेऽर्थौ । मन + "यजिमनि-
मुषिदक्षिजनिधौ युच् ।" उणा, ३।२० । इति
युच् ।) श्लोक । (यथा भट्टिकाव्ये । ६।१० ।
"मन्थुर्नन्थे समस्तमनोहिवादीऽस्तमदुय
तिम् ॥")

मन्वन्त

देवन् । क्रतु । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । १ । १७१ ।

“आविर्भूवाभिमन्यु शतमन्युरिवापर ॥”
क्रोध । इत्यमर । १ । ३ । १५३ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ७८ । ५ ।

“न स चारयते मनु योऽतिवादीक्षितिते ।
यच्च तन्नो न तपति हृद् योऽर्थस्य भाजनम् ॥”
अहङ्कार । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रोधाभि-
मादिदेव । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८३ । १ ।

“यस्ते मन्यो । विध्वंस्य सायक

सह चीज पुष्पति विश्वमावृण्वत ॥”

वितपुस्त । यथा, भागवते । ६ । २१ । १ ।

“वितपस्य सुतान् मन्योर्हृद्वृक्षो जय-
स्त ॥”

रुद्रदेव । यथा, भागवते । ४ । ५ । ५ ।

“आज्ञप्त एव क्षपितेन मन्युना
स देवदेव परिपक्रमे विसृम् ॥”

मन्वन्तर, क्षी, (मनोरन्तरमस्मिन्नि ।) दिव्यानां
युगानामेकसप्तति । इत्यमर । १ । ४ । २२ ॥ देव-
मानेनेकसप्ततियुगानि मन्वन्तरसृजते मनो-
रन्तरमवकाशोऽवधिर्वा अस्मिन्निति मन्वन्तरम् ।

“एवं चतुर्युगाख्यानां साधिका क्षीकसप्तति ।
स्तत्रेतेत्यादियुक्तानां मनोरन्तरसृजते ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥

मनव स्थावन्मुवादयस्तेषामन्तरमवकाशोऽ-
वधिर्वा मन्वन्तरमिति वा । एकसप्ततिरिति
यद्यपि गणनया अष्टयुगेनाधिका ।

“देविकानां युगानाम् सप्त अक्षयो दिनम् ।
मन्वन्तर तथैवैकं तस्य भागाश्चतुर्दश ॥”

तत्किञ्चिदधिका दिव्ययुगानामेकसप्ततिरिति
नामविधाने सर्व्ययुगाराधयेनोक्तत्वात् यथापि
अल्पत्वादिक गोक्तम् । मन्वन्तरस्य सख्यात
वर्षाणि यथा,—

“त्रिंशत्क्रोन्वस्तु वर्षाणां मातुषेय द्वितीयमा ।
सप्तत्रिंशत्तथात्रिंशत् त्रियुतामधिकानि तु ॥
त्रिंशत्सिन्धु सप्तसावित्री कालो य साधिका विना ।
मन्वन्तरस्य सख्याता लिङ्गेऽस्मिन् कथिता

दिना, ॥”

एतदङ्का यथा, १०६,०२०,०० । एवं चतुर्दश
मन्वन्तरैर्ब्रह्मदिनम् । युगानि यथा क्षेपे ।

“पूर्वे क्षतयुग नाम तत्संज्ञता विधीयते ।
हापरस्य कलिश्चैव युगान्येता निमुद्रता ॥”

युगमानानि यथा,—

“चत्वारि भौवि ई चैक क्षतादिश्च यथाक्रमम् ।
दिव्यान्नां सप्तसावित्री युगेष्वाहु पुराविद ॥”

इति ॥

अथ च ।

“चत्वार्योऽह सप्तसावित्री वर्षाणाम् क्षत युगम् ।
तस्य तावत् सती सन्धा सन्धाश्च सथाविध ॥
इतरेषु ससन्धेषु ससन्धाश्चिद्वै न भिद्व ।

एकापत्येन वर्षान्ते सप्तसावित्री शतानि च ॥”

इति ॥

मन्वन्त

अस्त्रार्थ । देवमाने सत्यस्य वर्षाणि ४
चतु सप्तसावित्री सन्धावधाणि ४ चत्वारि शतानि ।
एवं देवमाने सत्यस्य वर्षाणि अष्टशताधिकचतु
सप्तसावित्री ४८ एव जेताया षट्शताधिक-
त्रिसप्तस्य २६ एवं हापरस्य चतु शताधिक
द्विसप्तस्य २४ एव कवे श्राद्धयाधिकमेक
सप्तस्य १२० सप्तदायेन द्वादशसप्तसावित्री
१२० । मातुषेयमानेन सत्यादीनां मा यथा,
ज्योतिषे ।

“वस्त्राश्चमेजा ऋतुरन्वमासा

वैदा रसादौ भुजवृद्धिर्वा ।

एतानि गृह्यत्रयताडितानि

युगाब्दसख्या परिकीर्तितानि ।’

एतदङ्केऽप्येते सत्यस्य यथा, १,०२८ ।
त्रेताया यथा, १,२६६, । हापरस्य यथा,
८६४,० । कलैर्यथा ४३२, । सप्तदायेन
४,३२०, ० । अपर ब्राह्मवशादिमान बाहुल्य
भिरा गोक्तम् । इति तट्टीकार्या भरत ॥

अपि च । ब्रह्मणो दिनमध्ये चतुर्दशमन्वन्त-
राणि भवन्ति । एकी मनुयावदधिकारी भवति
स काली मन्वन्तरसप्तकी भवति । तत्र मनुनां
नामानि । प्रथम स्थावन्मुवो मनु । द्वितीय
स्वारोचिषो मनु । तृतीय उत्तमो मनु ।

“तुष्टस्तमसो मनु । पञ्चमो रैवतो मनु ।
षष्ठश्चाक्षुषो मनु । सप्तमो वैवस्वतो मनु ।
वर्षमासीत्यम् ॥ अष्टम सावर्णिर्मनु । नवमो
दक्षसावर्णिर्मनु । दशमो ब्रह्मसावर्णिर्मनु ।
एकादशो धर्मसावर्णिर्मनु । द्वादशो रुद्र
सावर्णिर्मनु । त्रयोदशो देवसावर्णिर्मनु ।
चतुर्दश इन्द्रसावर्णिर्मनु । अतिसमन्वन्तर् भग-
वद्भवतारेण देवगणसप्तभिर्मनुष्यादय एवैक
एवमभवन्ति । यथा, स्थावन्मुवे मन्वन्तरे
यज्ञोऽवतार स एवैक । यमादयो देवा ।
मरौचिप्रभृतय सप्तर्षय । स्थावन्मुवो मनु ।
प्रियव्रतोत्तमपादौ मनुपुत्रौ ॥ १ ॥ स्वारोचिषे
विसुरवतार । रोचन इन्द्र । ईशासुवित-
दय । कर्णसम्पादय सप्तर्षय । अक्षिसुत
स्वारोचिषो मनु । शुमन्सिनरोचिषात्मसुखा
मनुपुत्रा ॥ २ ॥ उत्तमे सत्यसेनोऽवतार ।
सत्यजिद्विन्द्र । सत्यवेदश्रुतभद्रादयो देवा ।
वशिष्ठसुता सप्तर्षय प्रमदादय । प्रियव्रतसुत
उत्तमो मनु । पवनवज्रययज्ञोच्चाद्यास्तन-
सुता ॥ ३ ॥ तामसे हरिरवतार । निशिक्ष
इन्द्र । वैद्यतादयो देवा । ज्योतिर्धामादय
सप्तर्षय । तामसो मनु । इवखातिगरादय
स्तुसुता ॥ ४ ॥ रैवते विष्णुकोऽवतार । विभु
रिन्द्र । भूतरयादयो देवा । हरिण्यरोमा-
दय सप्तर्षय । रैवतो मनु । वज्रविन्धादय
स्तुसुता ॥ ५ ॥ चाक्षुषे अग्निोऽवतार ।
मन्वन्तुम इन्द्र । अप्यादयो देवा । इत्येव
ह्रीरकादय, सप्तर्षय । चाक्षुषो मनु । पुत्र

मन्वन्त

पुत्रवस्तु युगादयस्तुसुता ॥ ६ ॥ वैवस्वते
वामनोऽवतार । पुरन्दर इन्द्र । आदिद्या
वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुतश्चा अश्विनावृषभ
इत्याद्या देवा । कश्यपोऽत्रिर्विश्वो विश्वा-
मित्रो गोतमो जमदाभर्भरद्वाज एते सप्तर्षय ।
वैवस्वतो मनु । इक्ष्वाकु युग प्रार्थति दृष्ट
दृष्ट कर्णक नरिन्धन्त एवम नाभाग
कवि एते मनुपुत्रा दश ॥ ७ ॥ अथ भवि
ष्याणि । सावर्णिके सार्वभौमोऽवतार । वलि
रिन्द्र । सुतपसो विरजा अन्तप्रभा देवा ।
गालव दीप्तिमान् परशुराम अश्वत्थामा कृप
जम्बवृद्ध आस एते सप्तर्षय । सावर्णिर्मनु ।
निर्मोक्विरेजस्काद्यास्तुसुता ॥ ८ ॥ दक्ष
सावर्णिके जयभोऽवतार । श्रुत इन्द्र । पार-
मरौचिगमाद्या देवा । द्युतिमदाद्या सप्तर्षय ।
दक्षसावर्णिर्मनु । भूतनेतुदीर्घिकेत्वाद्यास्तु
सुता ॥ ९ ॥ ब्रह्मसावर्णिके विष्णुसरोऽव-
तार । शम्भुरिन्द्र । सुरसेनविश्वनाथा देवा ।
हविष्मदाद्या सप्तर्षय । ब्रह्मसावर्णिर्मनु ।
भूरिसेनाद्यास्तुसुता ॥ १० ॥ धर्मसावर्णिके
धर्मसेतुरवतार । वेद्यत इन्द्र । विश्वङ्गम-
कामगमाद्या देवा । अरुणादय सप्तर्षय ।
धर्मसावर्णिर्मनु । सत्यधर्मादयस्तुसुता ॥ ११ ॥
रुद्रसावर्णिके । सुधामाकोऽवतार । ऋत
धामा इन्द्र । हरितादयो देवा । तपोवर्ण-
दय सप्तर्षय । रुद्रसावर्णिर्मनु । द्रवद्रुपदेवा-
दयस्तुसुता ॥ १२ ॥ देवसावर्णिके योगेश्वरो
ऽवतार । दिव्यसतिरिन्द्र । शुक्रमैरुनाद्या
देवा । निर्मोक्तनन्ददशार्था सप्तर्षय । देव
सावर्णिर्मनु । विश्वसेनविष्वाद्यास्तुसुता ॥
१३ ॥ इन्द्रसावर्णिके दृष्टज्ञाशुरवतार । शुचि
रिन्द्र । पवित्रचाक्षुषादयो देवा । अग्नि
बाहुशुचिपुष्टमागमाद्या सप्तर्षय । इन्द्र
सावर्णिर्मनु । अरुगम्भीरपुष्टमाद्यास्तुसुता ॥
१४ ॥ अथैतेषां कर्म्मोच्यते । इन्द्रो देवराट्
यथावर्षो च । मरुतादौ एषिणां राजा भवति
तत्पुत्रपौत्रादयो मन्वन्तरसमाप्तिपर्यन्तं
राजानो भवन्ति । देवता युगाना यथादि-
कर्मैस्तुष्टास्तुपुत्र प्रयच्छन्ति । सप्तर्षयो धर्म-
शास्त्राणि प्रकाशयन्ति । भगवद्भवतारां यताम्
स्वस्वकर्म्मणि नियोजयन्ति देवराजसादीन्
धर्मदुष्टो जगति च । चतुर्दशमन्वन्तरैर्ब्रह्म
एक दिन भवति तन्मनुष्यमानेनेक कल्प ।
त्रिंशत्कल्पैर्ब्रह्मण एको मासो भवति । इति
श्रीभागवतमत्तम् ॥ १० ॥ अथ च ।
“वर्षेणसावित्री चत्वारि भवेत् कलियुग क्रमे ।
ह्राजिष्यता सप्तर्षेस्तु सहितान्यपि सखया ॥
अतु वशिष्ठसावित्री कक्षाख्यदौ च सखया ।
यथायां हापर प्रोक्तं युगं पूर्वनिर्देशनात् ॥
जेता द्वादशकक्षावि वर्षाणां परिकीर्तिता ।
वसवत्या सप्तर्षेस्तु सप्तशतानि भवन्ति हि ॥
दश सप्त च सत्यानां वर्षाणां क्षतं युगम् ।

सहस्रेष्टविश्रुत्या सद्युतामपि सख्या ॥
त्रिषत्वारिंशत्क्षत्राणि सहस्राणि च विश्रुति ॥
माहुष्य प्रमाथीन भवेत् पातुर्गुण क्रमात् ॥
सप्तविंशत् क्षत्राणि त्रिषत्कोट्यस्तथैव च ॥
विश्रुतिश्च सहस्राणि मन्वन्तरमिहोच्यते ॥
चतुर्विंशत्क्षत्राणि मन्वन्तरमिति श्रुति ॥
कल्पो मन्वन्तरेरेभिस्तुष्टैश्चभिरुच्यते ॥
कोट्यो द्वादश षट्त्रिंशत्क्षत्राणि तु भवन्ति च ॥
अष्टाशीतिवहस्राणि जीवितं स्वायम्भुवो मनु ॥”
इति वज्रिपुराणम् ॥

अपरच ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तरं मनो काळो यावत् पाणवते प्रजा ।
यको मनु स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ॥
तदेकसप्ततिगुणैर्देवानामिह जायते ।
तैश्चतुष्टयमिति कल्पो दिनमेकानु वैधस ॥”
इति कालिकापुराणे २७ अध्याय ॥

अथदपि ।

“मन्वन्तराख्यशेषाणि ओतुमिच्छाम्यनुक्रमात् ।
मन्वन्तराधिपान्चैव शक्रदेवपुरोगमान् ।
भवता कथितानेतान् ओतुमिच्छाम्यहं गुरो ॥”
श्रीपराशर उवाच ।

अतीतानागतानौह यात्रि मन्वन्तराणि वै ।
तान्यहं भवत सत्यं कथयामि समासत ॥
स्वायम्भुवो मनु पूर्वं मनु खारोपिवक्ष्यामि ।
अतमिच्छामस्यैव देवतच्छास्त्रवक्ष्यामि ॥
वडेते मनवोऽतीता साम्प्रतस्तु रवे सुत ।
वैवस्वतोऽयं तस्यैतत् सप्तमं वर्णतेऽन्तरम् ॥
स्वायम्भुवस्तु कथितं कल्पादावन्तरं मया ।
देवास्तत्रैवैवैव यथावत् कथिता मया ॥१॥
अत ऊह प्रवक्ष्यामि मनो खारोपिवक्ष्ये तु ।
मन्वन्तराधिपान् सप्तमं देवर्षीं क्षतसुतांस्तथा ॥
पारावता सतुविता देवा खारोपिवक्ष्येऽन्तरे ।
विपश्चित्तं देवेभ्यो मैत्रेयासीत्सहस्रवत् ॥
अजितसम्पत्तया प्राणो दत्तोऽजितसम्पत्तया ।
विश्वरक्षांस्वीरीवांश्च तत्र सप्तमर्षयोऽभवन् ॥
नैऋतिं पुरुवाद्याश्च सुता खारोपिवक्ष्ये तु ।
द्वितीयमेतद्वाखातमन्तरं ब्रह्म चोत्तमम् ॥२॥
तृतीयोऽयन्तरे ब्रह्मचोत्तमिर्नाम यो मनु ।
सुशान्तिर्नाम तत्रेभ्यो मैत्रेयाभूत् सुरेश्वर ॥
सुधामातृक्षया सत्या शिवाश्चाथ प्रतर्हता ।
वशवर्णिश्च पक्षेते गणा द्वादशका स्मृता ॥
वशिष्ठतयश्चासन्न सप्त सप्तमर्षयोऽभवन् ।
अथ परशुदिवादास्तथोत्तमिमनो सुता ॥३॥
तामसस्थान्तरे देवा स्वरूपा हरयस्तथा ।
मत्स्याश्च सुप्रियश्चैव सप्तविंशतिका गणा ॥
शिविरिन्द्रस्तथा चासीच्छतयज्ञोपनक्षत्राश्च ।
सप्तमर्षयश्च ये तत्र तेषां नास्मिन्नि मे ब्रह्म ॥
ज्यानिधामा पृथु काशश्चैवोऽभिव्यक्त

क्षया ।

पीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥
नर आनि शान्तययो जातुज्ज्वादास्तथा ।

पुत्रास्तु तामसस्थान्तरे राजानं सुमहा-

वता ॥ ४ ॥

पञ्चमे चापि मैत्रेय । देवतो नाम नामत ।
मनुविंशत् तत्रेभ्यो देवाश्चैवान्तरे ब्रह्म ॥
अभितामा भूतरया वैकुण्ठाश्च सुमेधस ।
एते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥
हिरण्यरोमा वेदश्रीरुद्रबाहुस्तथापर ।
वेदबाहु सुधामा च पर्जन्यश्च महासुनि ।
एते सप्तमर्षयो विप्र । तत्रासन् देवतान्तरे ॥
वत्सवन्तु सुसन्माय सत्यकामाश्च तत्सुता ।
नरेन्द्रा सुमहावीर्या बभूवुर्मनिसत्तम ॥
खारोपिवक्ष्येऽतमिस्तु तामसो देवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनव स्मृता ॥
विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षि प्रियव्रत ।
मन्वन्तराधिपानेतान् जम्बवानास्तवश्रुता ॥५॥
षष्ठे मन्वन्तरे चासीच्छास्त्रवाख्यस्तथा मनु ।
मनोजवस्तथैवैभ्यो देवानपि निबोध मे ॥
आर्या प्रसूता भव्याश्च पृथुगाश्च द्विवैकस ।
महादुर्भावा खेखाश्च पक्षेतेऽप्यष्टका गणा ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्ठास्तुतमो मनु ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तसप्तति चतय ॥
ऊरु पूर शततुल्यप्रसूता सुमहावता ।
चाक्षुषश्च मनो पुत्रा पृथिवीपतयोऽभवन् ॥६॥
विषस्त सुतो विप्र । आह्रदेवो महासुति ।
मनु स वर्णते धीमान् साम्प्रत सप्तमेऽन्तरे ॥
आदित्यवसुस्रवाद्या देवाश्चात्र महासुने ॥
पुरन्दरस्तथैवात्र मैत्रेय । विदशेश्वर ॥
वशिष्ठ कश्यपोऽथाभिर्जमदग्नि सगौतम ।
विश्वामित्रभरद्वाजौ च सप्त सप्तमर्षयोऽभवन् ॥
इन्द्राकुक्षेव नाभागो वृष्ट श्रुतिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विष्वातो नाम उदित एव च ॥
कण्वश्च पृथग्रश्च वसुमान् लोकविश्रुत ।
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्रास्तु धार्मिका ॥७॥
विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्योऽजित्ता स्थितौ स्थिता ।
मन्वन्तरेऽप्येषेभ्यो देवस्वेनाधितिष्ठति ॥
अग्निं तस्य यज्ञोऽसौ जज्ञे स्वायम्भुवोऽन्तरे ।
आकूत्यां मानसो देव उत्पन्न प्रथमेऽन्तरे ॥
तत पुन स त्रै देव प्राप्ते खारोपिवक्ष्येऽन्तरे ।
तुषितायां सप्तमर्षो ज्ञानितस्तुषिते सह ॥
अतमेऽन्तरे चापि तुषितस्तु पुन स वै ।
सत्यायामभवत् सत्य सत्ये सह सुरोत्तमै ॥
तामसस्थान्तरे चैव ५ प्राप्ते पुनरेव हि ।
हर्म्यायां हरिभि साहं हरिरेव बभूव ह ॥
देवतोऽयन्तरे देव सम्भूतां मानसोऽभवत् ।
सम्भूतो राजसै साहं देवदेववरो हरि ॥
चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।
विष्णुक्षयाससौ जज्ञे वैकुण्ठे देवते सह ॥
मन्वन्तरे तु स प्राप्ते तथा वैवस्वते द्विज ।
नामन कश्यपादिह्युरदिद्यां सवभूव ह ॥
जिभि क्रमेरिमान् लोकान् जित्वा येन महा

क्षया ।

पुरन्दराय जैकोक् इत निहतकण्वकम् ॥

इत्येतास्तमवस्तस्य सप्तमन्वन्तरेषु वै ।

सप्तमवामवन् विप्र । यात्रि सरक्षिता प्रजा ॥
यस्माद्विष्टमिदं सर्वं तस्य शक्ता महात्मन ।
तस्मात् स प्रोच्यते विष्णुर्विशेषातो प्रवेशनात् ॥
सर्वं च देवा मनव समस्ता

सप्तमर्षयो ये मनुजमवच ।

इन्द्रश्च यो यस्मिन्देशभूतो

विष्णोरशेषास्तु विभूतयस्ता ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे मन्वन्तराख्यानं नाम

१ अध्याय ॥ ३ ॥

श्रीमैत्रेय उवाच ।

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्त मन्वन्तराणि वै ।
भविष्याद्यपि विप्रर्षे । ममाख्यातु त्वमहं हि ॥

श्रीपराशर उवाच ।

“ह्यायसन्नास्तुतो योऽसौ द्वितीय कथितो
मनु ।

पूर्वजस्य सवर्णोऽस्य सावर्णिकेन कथ्यते ॥
तस्य मन्वन्तरं ह्येतत् सावर्णिकमथाहमम् ।
तच्छृणुष्व महाभाग । भविष्य कथयामि ते ॥
सावर्णिकं मनुयोऽसौ मैत्रेय । भविता तत ।
सुतपाश्चात्तमाभाश्च सुखाश्चापि तदा सुरा ॥
तेषां गणस्तु देवानामेकैको विश्वक स्मृत ।
सप्तमर्षीनपि वक्ष्यामि भविष्यानथ सप्त च ॥
दौर्निमान गालवो राम ह्यपौ त्रौणिकथापर ।
मत्पुत्रश्च तथा आस ऋष्यशृङ्गश्च सप्तम ॥
विष्णुप्रसादाद्वन्य पातालात्तरणोचर ।
विरोचनसुतस्तेषां बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥
विराज्ज्वालोऽसीवाश्च निर्मोहाद्यास्तथापरे ।
सावर्णिकं मनो पुत्रा भविष्यन्ति नरेन्द्रा ॥८॥
नवमो दक्षसावर्णिर्मैत्रेय । भविता मनु ।
पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्माश्चक्षया विधा ॥
भविष्यन्ति तदा देवा एकैको द्वादशो गण ।
तेषामिन्द्रो महावीर्यो भविष्यत्यनुतो द्विज ॥
सवनो द्युतिमान ह्यसौ वसुमैत्रेयातिथिस्तथा ।
ज्योतिष्मान सप्तम सत्यस्तथैते च महर्षय ॥
इतिकेतुर्दोऽतिकेतु पञ्चहस्तो निरामय ।
पृथुक्षवाद्याश्च तथा दक्षसावर्णिः कात्मजा ॥९॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्भविष्यति सुने । मनु ।
सुधामानोऽनिरुद्धाश्च शतसंख्यास्तथा सुरा ॥
तेषामिन्द्रश्च भविता शान्तिर्नाम महावज्र ।
सप्तमर्षो भविष्यन्ति ये तदा तान ब्रह्मण्य च ॥
हविष्मान सुकति सत्यो ह्यपौ चर्षिस्तथापर ।
नाभागो प्रतिमौजाश्च सत्यकेतुस्तथैव च ॥
सुदैनश्चोत्तमौजाश्च भूरिविद्यादयो दश ।
ब्रह्मसावर्णिपुत्राश्च रक्षिष्यन्ति वसुधराम् ॥१०॥
एकादशश्च भविता धर्मसावर्णिको मनु ।
विहङ्गमा कामगमा निर्माण्यरुचयस्तथा ॥
गणास्तेते तदा सुखा देवानां हि भविष्यताम् ।
एकैकाक्षिप्रकस्तेषां गणश्चैव चैव ह ॥
विश्वरक्षाभितेनाश्च वपुषां हृदिवाच्यि ।
हविष्मानवचश्चैव भाषा सप्तमर्षस्तथा ॥
सर्वजग सर्वधर्मा देवागौकादस्तथा ।

भविष्यन्ति मनोस्तस्य तनया पृथिवीश्वरा ॥११॥
रुद्रपुत्रस्तु सावणिभविता हान्त्यो मनु ।
ऋतधामा च तन्नेत्रो भविता ऋतु मे सुरान् ।
हरिता लोहिता देवास्तथा सुमनसो द्विज ।।
सुकर्माण्य सुरापाञ्च दशका पञ्च वै गणा ॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोऽर्हन्तिस्तपोरति ।
तपोऽतिदुर्गतिश्चान्य सप्तमस्तु तपोधन ॥
देववागुपदेवश्च देवश्रेष्ठोऽदयस्तथा ।
भविष्यन्ति मनोस्तस्य महावीर्या सुता

वृषा ॥ १२ ॥

त्रयोदशो रौच्यनामा भविष्यति सुने । मनु ।
सुजामणि सुकर्माण्य सुधर्माण्यस्तथापर ॥
त्रयस्त्रिंशद्विमेदास्ते देवानां ये तु वै गणा ।
दिव्यस्त्रिंशद्विमेदास्ते धामिनी भविष्यति ॥
निर्मोहस्तत्त्वदर्शी च निष्काम्यो निरुतसुक ।
धृतिमानथयश्चान्य सप्तम सुतपा सुनि ॥
सप्तर्षयस्त्रिमे तस्य पुत्रानपि निबोध मे ।
चित्तसेनविचित्राद्या भविष्यन्ति महीक्षित ॥१३॥
भौत्यस्तुर्दशकाञ्च मैत्रेय । भविता मनु ।
शुचिदिग्ग सुरगणास्तत्र पञ्च ऋतुश्च ताव ॥
चाक्षुषश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भाजिनश्च वा ।
वाताह्वश्च वै देवा सप्तर्षीरपि मे ऋतु ॥
अग्निबाहु शुचि शुक्रो मागधीऽश्वीश्च एव च ।
युक्तस्तथाजितश्चाथो मनुपुत्रानत ऋतु ॥
उरगभीररन्वाद्या मनोस्तस्य सुता वृषा ।
कथिता सुनिशार्ङ्ग । पात्रयिष्यन्ति मेदि-

नीम् ॥ १४ ॥

चतुर्गुणान्ते वेदानां जायते किञ्च विज्ञव ।
प्रवर्तयन्ति तानेव सुवि सप्तर्षयो दिव ॥
ऋते कृते स्मृतर्विप्र । प्रयेता जायते मनु ।
देवा यज्ञसुक्तं तु यावन्मन्वन्तरानु तत ॥
भवन्ति ये भगो पुत्रा यावन्मन्वन्तरं हि ते ।
तद्व्ययोज्यैश्चैव तावद् परिपाक्यते ॥
मनु सप्तर्षयो देवा भूपालाश्च मनो सुता ।
मन्वन्तरे भवन्त्येते शक्रश्चैवाधिकारिण्य ॥
चतुर्दशभिरेतैस्तु गतेमन्वन्तरेर्दिञ्च ।।
सहस्रयुगपर्यन्त कल्पो नि श्रेव उच्यते ।
तावत्प्रमाणा च निष्ठा ततो भवति सप्तम ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्याय ॥३॥
मन्वन्तरप्रवर्णनं यथा,—

“श्रुते मन्वन्तरे पूर्वैर्धर्ममाप्नोति मानव ।
स्वार्थोनिवस्य अवयान सर्वान् कामानवा-
प्नुयात् ॥
औत्तमे धनमाप्नोति ज्ञानमाप्नोति तामसे ।
रैवते च श्रुते बुद्धिं सुकृपां विन्दते स्त्रियम् ॥
आरोग्यमाप्नुते पुत्रां श्रुते वैवस्वते वनम् ।
गुणवन् पुत्रपौत्राञ्च स्वर्गसावर्णिके श्रुते ॥
साक्षात्पुत्रं ब्रह्मसावर्णिकं वैवस्वतश्चिकी श्रुताम् ।
मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
जातिभेदो गृह्यैर्भूतो दण्डसावर्णिके श्रुते ।
विश्रातयथारिवन् रौक्मं सुला मनुजसम् ॥
क्षेत्रप्रासादमाप्नोति भौमो मन्वन्तरे श्रुते ।

तथाग्निर्दीप्तिं पुत्राञ्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
सर्वाण्यनुक्रमादयस्तु ऋणोति सुनिसत्तम ।।
मन्वन्तराणि तस्यापि श्रूयतां फलसुत्तमम् ॥
तत्र देवाऽश्वीन् विप्राश्चानुस्ततनयान् वृषान् ।
इन्द्राञ्च श्रुत्वा सर्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
द्वेज्विप्रपाश्चान्ये ये तन्मन्वन्तराधिपा ।
ते प्रीयन्ते तथा प्रीता प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
ततः शुभा मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म तथा शुभम् ।
शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
सर्वेऽस्युर्कृतव सौम्या सर्वे सौम्यास्तथा

यथा ।

भवन्त्यस्य श्रुत्वा क्रमान्मन्वन्तरस्थितिम् ॥”
इति माकण्डेयपुराणे मन्वन्तरानुवर्णनं नामा
ध्याय ॥

मपट, पु, (मयुटक । पृषोदरादित्वात् साधु ।)
वनसुह । इत्यमरटीकायां भरत ॥२॥१॥७॥
मपटक, पु, (मपट एव । मपट + स्तार्थे कन् ।)
वनसुह । इत्यमरटीकायां भरत ॥२॥१॥७॥
मपुटक, पु, (मयुटक । पृषोदरादित्वात् साधु ।)
वनसुह । इत्यमरटीकायां भरत ॥२॥१॥७॥
मभ, गतौ । इति कविकल्पद्रुम । (भा पर-
सक सेट ।) ओष्ठप्रवर्गचतुर्थोपध । मभ्रति ।
इति दुर्गादास ॥

मम य, मदीयम् । आमार इति भावा । यथा,
“ममत्व मम राज्यस्य राज्याङ्गविलेखिण्यपि ।
जानतोऽपि यथाज्ञस्य किमेतन्मुनिसत्तम ॥”

इति माकण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
“तेषु अमदीयत्वं जानतोऽपि मम यथाज्ञस्य
अज्ञस्त्वेव राज्यादिषु ममत्वमेतन् किं किं निव-
न्वन्मित्यर्थः ।” इति तट्टीकाया नागोजीभट्ट ॥
अस्याथयत्वेन स्रष्टृप्रमाणं ममत्वशब्दे द्रष्टव्यम् ।
असृष्टव्यस्य षष्ठेऽकवचनान्तस्थेद रूपं तत्पदं
विशु लिङ्गेषु सङ्गम् ॥

ममता, स्त्री (मम + भावे तल । टाप् ।) दर्प ।
अभिमान । इति हेमचन्द्र । २ । २३१ ॥
ममत्वम् । यथा,—

“तथापि ममतावर्ते मोहगर्ते निपातितः ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(उत्तथ्यपत्नी । सा तु दीपतमोमाता । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । १ । २ ।

“सोम यमस्यै ममतेव श्रु-
तं न श्रुतिं मतय पवन्ते ॥”
“ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता ॥”
इति तद्वाक्ये चायन ।)

ममतायुक्त, पु, (ममतया युक्त ।) लपण । इति
शब्दमात्रा ॥ अभिमानादिविशिष्टे, जि ॥
ममत्व, स्त्री, (मम + भावे ल ।) मदीयत्वम् ।
यथा, माकण्डेयपुराणे ।

“इह ज्ञायतवभूतो हि ममत्वाज्जन्तो यद्वी ॥”
कोह । यथा,—

“वीर्यनिपातदा तत्र ममत्वाज्जन्तवैतन ।”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

“ममत्वेन ज्ञेयेन आनष्टा चेतना मतिर्यस्य ।
ममेति षष्ठान्तरूपमयस्य तस्य भाः ममत्वम् ॥”
इति तट्टीकाया काशीराम ॥

ममापताल पु, (मयति भ्रमति जनानिति ।
मय्य वन्तने + “मयतेयलोपो मय्यापतु-
चान् ।” उणा ५ । ५ । इति आलपत्यय ।
धातोयलोप मकारश्चान्तस्य प्रत्ययस्यापतुडा
गमश्च ।) विषय । इति सिद्धान्तकौमुद्या
सुणादित्ति ॥

मय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा
आल - सक सेट ।) ड, मयते । इति दुर्गा
दास ॥

मय, पु, (मयते इत गच्छतीति । मय + पचाद्य-
च ।) उट् । इत्यमर ॥२॥१॥७॥ अन्तर ।
दानवविशेष । स तु देवानां शिष्यी । इति
मेदिनी । ये, ४४ ॥ (अथ हि बुधिशिरस्य
राक्ष सभा विरचितवान् । यथा, त्रिशुपाल-
वधे । १३ । ५ ।

“उपनीय बिन्दुसरसो मयेन धा
मणिदारचाय किञ्च वाघपञ्चम् ॥
विदधेऽवधुतसुरसङ्गसम्पद
समुपासदत सपदि सचद स ताम् ॥”)

तस्य सप्तापत्यानि यथा, वज्रपुराणे ।
“मयस्य जाता हेमायां पुत्रा सप्त महावला ।
मायावी दुष्टभिश्चैव त्वयश्च महिषस्तथा ।
बालिका वज्रकन्या च कन्या मन्दोदरी तथा ॥”
(सुखम् । जि, गन्ता । यथा, वागवनेयसहि
तायाम् । २२ । १६ ।

“इयोऽस्यलोऽसि मयोऽस्यस्त्रिणासि ॥” “मयोऽसि
मयते गच्छति मय मय गतौ पचाद्यच् । यद्वा
मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि ॥” इति
तद्वाक्ये महीधर ॥)

मयट, पु, (मयते गच्छत्यच्चेति । मय + “शका
दिभ्योऽट् ॥” उणा ४ । ८१ । इति अट् ॥)
हययुक्तहर्म्य । इति हारावली ॥ हयान्तश्चतु
सङ्गपर्ये प्राप्नुयात्तै च मयट इति प्रत्ययो
भवति ॥

मयटक, पु, (मयुटक । पृषोदरादित्वात् साधु ।)
वनसुह । इत्यमरटीकायां भरत ॥

मया, स्त्री, (मयते गच्छति रोगोऽनया । मय +
क । स्त्रियां टाप् ।) चिकित्सा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ जि, हृत्तीयेकवचनान्तासृष्टव्यस्य
रूपम् । (यथा, हितोपदेशे । १ । २२१ ।

“इहैव दृष्टानि मयेव तानि
जन्मान्तराण्येव दृष्टान्तराणि ॥”)

मयी, स्त्री, (मय + “पुयोगादिति ।” ४ । १ ।
४८ । इति डीप ।) मयस्य स्त्रीजाति । उट्टी ।
इति आकरणम् ॥

मयु, पु (मयड गतौ + व्यङ्गादित्वात् क । इत्यमर-
टीकायां रघुनाथ । यद्वा भिनीति सुशब्द-
करोतीति । भि + “भङ्गशीकृचरितुचरितनिध-
निसिमसुनिधय ड ।” उणा ११ । ७ । इति ड ।)

नीलकण्ठशिशुः सख्यैः पितृभ्योऽप्यतिशयान्वितः ॥
इति भाष्यप्रकाशः ॥

मयूरिका, स्त्री (मयूरवन वनीरुख्यस्या । मयूर + ठन् । टाप् ।) अन्धडा । इति राज-निघण्टु ॥

मयूरी, स्त्री (मयूर + स्त्रियां ङीप् ।) मयूर-स्त्रीजाति । इति आकरय लिङ्गादिसग्रह ॥ (यथा उत्तररामचरिते । ३ । ८ ।

“किमयत्तोऽपि निन्दे कुतस्त्वेऽपि त्वमीदृशी । स्तनयितोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठिता स्थिता ॥”

मरक पुं, (स्त्रियन्ते जना यस्मात् । ऋ + अपादाने अप् । तत् स्वार्यं सद्भायां वा कन् । यद्वा ऋ + भावे अप् । मरो मरणमिति शब्देन कायति शब्दायते इति । के + क ।) मारि । इति शेषमन्त्र ॥ २१३६ ॥ मङ्क इति भाषा । तत्पर्याय । मारी २ मारक ३ । इति ञटा घर् (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १३ । २ । “हुताशनी जल आधिदुर्भोचो मरकस्तथा । इति पञ्चविध देव यवन मानुष परम् ॥”) तस्य कारणादि यथा,—

“यावन्मार्तखलुगैवि घशुवि भस्ते मन्मये वास्ति नार्थो तावद्दुर्भोचपीडा भवति च मरक सश्रय यान्ति लोका ।

हाहाकारा तथोर्वी मनुजभयकरी केवरावेच भीमे मूल्यायामा भवेयुर्नरपतिरहिता भूरिकङ्काल माला ॥

वक्र करोति रविजो घरणीसुतो वा नलसहस्र मधरेवतिमैत्रेय । हृन्मोपभङ्गपतनानि च सेनिकार्ण सन्धे लोकाभरण जलधौतदेश ॥

भावास्त्रीणि समादाय प्रशानादुपप्रवायसा । आ प्रशानोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥ विकिरन्ति यद्वाही च प्रशान्ता वा मञ्जी भवेत् ।

चौरैश्च हन्यते लोक परमक्रममागम ॥ संप्रामश्च महाघोरो दुर्भेद्य मरकस्तथा । अङ्गुतानि प्रस्त्रयन्ते तस्य देशस्य विप्रव ॥” इति ज्योतिष्स्तम्भम् ॥

अपि च । “वाचैश्चभिभयं गैरिकरूपे च युक्तानि । दूर्वाकाण्डश्लेष्मि हरिर्न चापि निहिंशेत् मरकम् ॥”

इति ग्रन्थप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अन्यदपि । “रवाविन्दौ गणाकृष्टा शम्भुजारे तुरङ्गमे । गौकया गुरुमुक्रोधां दोलया बुधवासरे ॥ गजे च जलदा देवी हृन्मोपभङ्गसुरङ्गमे । गौकायां शस्त्रहृदि स्वात दोलायां मरक भवेत् ॥”

इति पञ्चिकाप्रवेशप्रलकायने ज्योतिषम् ॥ * ॥ अथ श्रान्ति । देवीमाहात्म्यपाठ । वटुक भैरवस्तवपाठ । तुलस्या विष्णुपूजनम् । यथा,

“उपसर्गान्निर्घोषास्तु महामारीसमुद्भवान् । तथा त्रिविधसुत्पात माहात्म्य प्रमयेकम् ॥” इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

“मारीभये राजभये तथा चौराभिजे भये । औत्पातिके महाघोरे तथा दुःखप्रदघने । नन्ये च तथा घोरे पठेत् स्त्रीन् समाहित ॥” इति विश्ववारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकण्य ॥

“ग्रहयज्ञे शान्तिकेषु किं किं प्रशान्ति नरा हिज ॥ महाशान्तिकर श्रीमास्तुलस्या पूजितो हरि ॥ उन्मातान् दारुणान् पुषां दुर्निमित्तान्मृशेयत । तुलस्या पूजितो भक्ता महाशान्तिकरो हरि ॥”

अथ ब्रह्मपुराणीयो मन्त्र । “ॐ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहेति ॥” इति ज्योतिष्स्तम्भम् ॥

(जातिविशेष । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ५१ । “दाव्यांदा मरकाश्चैव कुरटाश्चान्नदारका । एकपादा खशा घोषा खर्गभौजानव- दका ॥”)

मरकत स्त्री, (मरक मारिभय तरन्त्यनेन । तन् + ङ । यद्वा, मरक मरण तनोतीति । लोभाभरणमनादित्य तस्मिन् रत्ने प्रवर्तते इति मरकतमिति स्मरन्तीति वृत्ता । इत्यमरटीकायां भरत ।) हरिश्चर्यमणिविशेष । पान्ना इति भाषा । तस्य देवता बुध । इति ज्योतिषम् ॥ तत्पर्याय । गारुडतम् २ अक्षगभम् ३ हरि ऋषि ४ । इत्यमर । २।६।६२ ॥ मरकतम् ५ राज नीलम् ६ गरुडाङ्गुलम् ७ । इति शब्दरत्ना वली । रौहिणेयम् ८ सौपथ्यम् ९ गरुडोन्नी यम् १० बुधरत्नम् ११ अक्षगभम् १२ गर कारि १३ वापवीलम् १४ गारुडम् १५ । कुत्रचित् पुस्तके गरुडोन्नीयस्थाने गरुडो- नीये वापवीलस्थाने वाप्रवाल इति च पाठ ॥ अथ गुणा । विषजलम् । गभीरतलम् । रसे मधुरत्वम् । आमपित्तहरत्वम् । रुच्य त्वम् । पुष्टित्वम् । भूतनाशकत्वम् ॥ * ॥ अथ लक्षणम् ।

“खल्वश्च गुरु सञ्चार्य क्षिप्र गात्रम् माह्व- समेतम् । अथङ्ग बहुरङ्ग शङ्कारो मरकत शुभं विष्ट- यात् ॥”

तस्य कुलक्षणम् । “शर्करिलकलितकर्चं मलिनं लघुहीनकान्ति कल्पावम् । आसद्युत विज्जताङ्ग मरकतममरोऽपि नोप- हञ्जीत ॥” * ॥

तस्य परीक्षा । “यन्मेषाक्षिशिखिशिखिशिखरित्वापेक्ष वाध- ष्ठदे ख्योतेन च बालकौरवपुधा श्रेरीवपुष्पेय च ।

तस्मिन्मरकतस्थाने यत्किञ्चिदुपजायते । तस्यैव विधोर्गाणां प्रशमाय प्रकीर्तते ॥ सर्वमन्त्रौघक्षिगण्येयम् शृण्व चित्तिस्त्रितुम् । महाहिदङ्गाप्रभवं विवर्ततेन शान्ति ॥ अन्यमप्याकरे तत्र यद्दोषैरुपवर्णितम् । जायते तत् पवित्राद्यासुतम् परिकीर्तितम् ॥ अथान्नहरितवर्णं कोमलमर्चिर्भिमिदण्डितम् । काञ्चनचूर्णैश्चान्न पूर्वमिव लक्ष्यते यच्च ॥ युक्तं सख्योगुणे समराग गौरवेण विहीनम् । सवितु करस्यशर्माभ्युपयति सञ्जातम दीपगा ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

क्षायामि समता दधाति तदिह निर्दिष्टमष्टा- त्मक जात्य यत्तपनातपेज्यपरितो गारुडत रङ्गयेत ॥” इति राजनिघण्टु ॥ * ॥

ग्रन्थान्तरे तस्य परीक्षादि यथा,— स्तुत उवाच । “दानवाधिपते पित्तमादाय भुजगाधिप । द्विधा कुर्वन्निव योम सत्वर वासुकिर्ययौ ॥ स तदा खशिरोरत्नप्रभादीने नभोऽनुधौ । राजत च महानेक खल्वसेतुरिवावभौ ॥ तत पञ्चनिपातेन सहस्रनिव रोदधौ । गरुडान् पद्मगेन्मस्य प्रहर्तुसुपपन्नमे ॥ सहस्रेव सुमोच तत् फणीज सरवाद्युक्ततुरस्कपादपायाम् । नक्षिकावनगन्धवासितायां वरमाणिक्शगिरेरुपत्यकायाम् ॥ तस्य प्रपातसमनन्तरकालमेव तद्गङ्गाजलयमतीत्य रमासमीपे । स्थान स्थितरूपयोनित्तिरौरेखेख ततप्रत्ययान्तरकताकरतां जगाम ॥ तत्रैव किञ्चित् पततस्तु पिता दुपत्य जयाह ततो गरुडान् । कञ्चोपरीत सहस्रेव घोषा रन्ध्रदयेन प्रसुमोच सर्वम् ॥ तत्राकटोरशुककच्छशिरौघपुण्य- ख्योतपृष्ठचरशाङ्गलशैवजानाम् । कङ्कारशसकस्तुजङ्गुजाञ्च पञ्च- प्रान्तलिवो मरकता शुभदा भवन्ति ॥ तद्वयञ्च भोगीश्वरुणा विसृता पपात पित्त दितिणाधिपस्य । तस्याकरस्थातितरां च देशो दुःखोपलभ्यश्च गुणैश्च युक्त ॥ तस्मिन्मरकतस्थाने यत्किञ्चिदुपजायते । तस्यैव विधोर्गाणां प्रशमाय प्रकीर्तते ॥ सर्वमन्त्रौघक्षिगण्येयम् शृण्व चित्तिस्त्रितुम् । महाहिदङ्गाप्रभवं विवर्ततेन शान्ति ॥ अन्यमप्याकरे तत्र यद्दोषैरुपवर्णितम् । जायते तत् पवित्राद्यासुतम् परिकीर्तितम् ॥ अथान्नहरितवर्णं कोमलमर्चिर्भिमिदण्डितम् । काञ्चनचूर्णैश्चान्न पूर्वमिव लक्ष्यते यच्च ॥ युक्तं सख्योगुणे समराग गौरवेण विहीनम् । सवितु करस्यशर्माभ्युपयति सञ्जातम दीपगा ॥ हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता भवेद्दीप्ति । अचिरप्रभाप्रभाहसनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥ यच्च मनस प्रसाद विदधाति निरीक्षितमति माचम् । तन्मरकत महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्ति ॥ यस्तु भास्करस्यशर्मात् हस्तमङ्गो महामणि । रङ्गयेदात्मपादेषु महामरकात् हि तत् ॥ चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकत मणौ । क्षायामेदेन विज्ञेया चतुर्भुजं कथ्यते ॥ * ॥

तैश्च राड् प्रयात्येव सन्मुखो हृष्टमानसः ॥
 दृष्टमहारमाश्रित्य आत्मा तस्य हि गच्छति ।
 श्रिविका तस्य चायाति सुयानं सुमनोहरम् ॥
 विमानैरेव यात्येव वायोर्वेगन चोत्तमः ॥
 कृत्तेन धियमायेन चामरचयनेनैव ॥
 वीज्यमानः स धन्वात्मा पुण्यैरेव समन्ततः ॥
 गीयमानस्तु धन्वात्मा क्षयमानस्तु पण्डिते ।
 वन्दिभिक्षामरे दिव्येनाश्रयेनैव पारगे ॥
 साधुभिः क्षयमानस्तु सर्वसौख्यसमन्वितः ।
 यथादानप्रभावेन फलमाप्नोति तत्र च ॥
 आरामवाटिकामध्ये स प्रयाति सुखेन वै ।
 अक्षरोभिः समाकीर्णो दिव्याभिर्मङ्गलैर्युतः ॥
 देवैस्तु क्षयमानस्तु धन्मराजः प्रपश्यति ।
 देवाश्च धर्मेनयुक्ता जग्मुः सांमुख्यमेव ते ॥
 यज्ञो हि त्वं महाभाग । सुदृक् भोगात्मनो

रमान् ।

एव सप्रशस्ते धम्म सौम्यरूपं महामतिः ॥
 अस्य पुण्यस्य भावेन सुदृक् स्वर्गमनुत्तमम् ।
 भोगक्षयात् स धर्मात्मा पुनर्जन्म प्रयाति च ॥
 निजधर्मप्रसादात् स कुल पुण्यं प्रयाति च ।
 ब्राह्मणस्य सुपुण्यस्य चत्त्रियस्य तथैव च ॥
 धनाढ्यस्य सुपुण्यस्य वैश्यस्य च महामते ।
 धर्मेण मोहते भद्रं पुनः पुण्यं करोति स ॥”
 इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने
 १५ अध्यायः ॥ ॥

अथ पापिनां मरणलक्षणम् ।

सोमशर्मोवाच ।

“पापिनां मरणं भद्रे । कौटिल्यैश्चैवैतन् ।
 तस्मै त्वं विस्तराद्ब्रूहि यदि जानासि भाविनि ॥
 सुमनोवाच ।

अथ तामभिधास्यामि तस्मात् विज्ञातुं श्रुतं मया ।
 पापिनां मरणं कान्तं । यादृशं लिङ्गमेव च ॥
 महापातकिनाश्चैव स्थानमेवां वदाम्यहम् ।
 लिङ्गममेध्वज्ज्वालेभूमिं पापसमन्विताम् ॥
 स तं प्राप्य सुदृष्ट्वात्मा प्राणान् दुःखेन मुञ्चति ।
 चाख्यानभूमिं सप्राप्य मरणं याति दुःखितः ॥
 गद्गमाचरित्वा भूमिं वैश्यागारं समाश्रितः ।
 मद्यपानयश्च गत्वा नेधन्यसुप्रगच्छति ।
 अस्थिरमनस्यै, पूर्णमाश्रितां पापकिञ्चिदे ॥
 तामवाप्य स दुष्टात्मा नृत्युः प्राप्नोति निश्चितम् ।
 अन्धां पापसमाचारां प्राप्य नृत्युः स गच्छति ॥
 अथ चेष्टां प्रवक्ष्यामि हूतानां प्रिय । निश्चि-

ताम् ॥

भैरवान् दारुणान् घोरानतिलक्षणांश्चोदरान् ।
 पिङ्गाक्षान् पीतनीलांश्च अतिश्वेतांश्चो-

दरान् ॥

अलङ्कारं करालांश्च शुष्कांश्चैवोपमान् ।
 रौद्रदंष्ट्राकरालांश्च सिंहास्यान् सपङ्क्तकान् ॥
 स तान् दृष्ट्वा प्रकम्प्येत स्त्रियेत च सुहृद्भिः ।
 शिवायैव देवद्वाराणां हारावाक्कामते ।
 सुखानि हूतवा सर्वे कलत्रेण तु तस्य हि ।
 अथ पापप्रवृत्तास्तैः कञ्चि नृणांश्चोदरे ॥

समाकृत्य नयन्त्येते ज्ञाहेति रदतो सुदुः ।
 क्षियमाणस्य या चेष्टा तामेव प्रवदाम्यहम् ॥
 परब्रह्मापहरणं परमार्थाविडम्बनम् ।
 ऋणं परस्य सर्वस्य गृहीतं येस्तु पापिभिः ॥
 पुनर्नैव प्रदत्तं हि लोभाखादविमोहिते ।
 अन्धदेव महापापं कुप्रतिग्रहेमेव च ॥
 कण्ठमायान्ति ते सर्वे क्षियमाणस्य तस्य च ।
 यानि कानि च पापानि पूर्वमेव कृतानि च ॥
 आयान्ति कण्ठमूलं हि महापापस्य नान्यथा ।
 दुःखसुत्यान्यन्त्येते कफवन्धेन दारुणम् ॥
 पीडाभिदारुणाभिश्च कण्ठो घुरघुरायते ।
 रोदते कम्पतेऽथ च मातरं पितरं पुनः ।
 स्मरति भ्रातरं तत्र भाग्यां पुत्रं पुनः पुनः ॥
 पुनर्वैस्मरन् याति महापापेन मोहितः ।
 तस्य प्राणा न गच्छन्ति बहुपीडासमाकुलाः ॥
 पतत कम्पते चैव मृच्छते च पुनः पुनः ।
 एवं पीडासमायुक्तो दुःखं सुदृक् भवति मोहितः ॥
 तस्य प्राणा सुदुःखेन महाकष्टे प्रक्षालिताः ।
 अपानं मार्गमाश्रित्य श्वस्य कान्तं । प्रयान्ति ते ॥
 एवं प्राया दुरात्मानो लोभमोहसमन्विताः ।
 गीयन्ते च महाभूतेस्तेषां दुःखं वदाम्यहम् ॥”
 इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पापिमरणं
 नाम १६ अध्यायः ॥ ॥

पापिनां यमालयगमननानायोगनिप्राप्तिविवरणं

यथा —

सुमनोवाच ।

“अङ्गारसचये मार्गे कृष्णमागो हि गीयते ।
 दृष्टमानः स दुष्टात्मा चेतमानः पुनः पुनः ॥
 यथातपो महातीव्रो दादृशाद्विहतापितः ।
 गीयते तेन मार्गेण सन्तप्तः सूर्यरश्मिभिः ॥
 पतन्त्येव दुर्गेषु क्षायाहीनेषु दुर्मेति ।
 गीयते तेन मार्गेण क्षुधाहृष्टादिपीडितः ॥
 स दूतेर्हन्मनस्तु पदा दृष्टे परचक्षे ।
 कशाभिस्ताम्रमानस्तु निन्दमानस्तु दूतके ॥
 ततः शीतमये मार्गे वायुना सेव्यते पुनः ।
 तेन शीतेन दुःखी स भूत्वा याति न संशयः ॥
 आलस्यमागो दूतेस्तु नागादुःखेन गीयते ।
 एवं प्रापी स दुष्टात्मा देवजाक्षयनिन्दकः ॥
 सर्वपापसमायुक्तो गीयते यमकिङ्करे ।
 यमः पश्यति दुष्टात्मा लज्जाञ्जनचयोपमम् ।
 तस्य दारुणं भीमं यमदूतैः समाहृतम् ।
 सर्वेयाधिसमाकीर्णं चित्रगुप्तसमन्वितम् ॥
 आरूढमहिषं देवं धर्मेराजं द्विजोत्तमम् ।
 दंष्ट्राकरालमनुग्रहज्वालयं कालसन्निभम् ॥
 पीतवाक् महाहस्तं रक्तगन्धार्शुलेपनम् ।
 रक्तमालाकृताभूय गदाहस्तं भयङ्करम् ॥
 एवमिदं महाकायं यमः पश्यति दुर्मेति ।
 तं दृष्ट्वा सस्रुप्राप्तं सर्वधर्मेव हिङ्कृतम् ॥
 यमः पश्यति तं दुष्टं पापिष्ठं धर्मेकण्टकम् ।
 श्रातयेतुं महादुःखे पीडाभिर्दारुणैश्च ॥
 पादद्वयसङ्घातान् तावत् कालं प्रपश्यते ।
 नानानरकदेशेषु पश्यति च पुनः पुनः ॥

नरकश्च प्रयात्येव क्षमिकौटेषु पापकृतः ।
 अन्धेऽपि पश्यते नित्यं ज्ञाह्यभूतो विचैतनः ॥
 मरणश्चैव पापात्मा एव याति सुनिश्चितम् ।
 एव पापस्य सम्भोगः सुदृक् चैव सुदुर्लभः ॥
 पुनर्जन्म प्रवक्ष्यामि यास्तु धीनिष्ठं जातिषु ।
 अयोनिं समनुप्राप्य सुञ्जते पातकं पुनः ॥
 यात्रो भवति दुष्टात्मा रासभ याति वै पुनः ।
 भास्वारशैकीर्यो योनिं सपयोनिस्तथैव च ॥
 नानामेदास्तु सत्त्वास्तु तिथ्यकस्तु च पुनः पुनः ।
 पापपण्डितुः सयाति अन्धास्तु गहितास्तु च ।
 चाख्यानभक्तजातिश्च पुलिन्दो याति पाप

कृतः ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं पापिनां जन्म च व हि ।
 पापपुण्यसमाचारस्त्वदग्ने कथितो मया ॥”
 इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पाप
 पुण्यविवेको नाम १७ अध्यायः ॥ ॥

शालग्रामशिलासर्षे मरणफलम् । यथा,—

राजानं जपुः ।

“युवा नारायणस्यास्य कञ्चि श्वसुरतां गतौ ।
 वयं वृषा इमे लोकाः ऋषयो ब्राह्मणाश्च ये ॥
 प्रेक्ष्य भक्तिवितानं वां हरौ विक्षितमानसाः ।
 पृच्छामस्त्वामिदं भक्तिं क्व लब्धा परमात्मनः ॥
 कस्य वा शिष्यिता राजन् । किं वा नैसर्गिकी

तव ।

श्रोतुमिच्छामहे राजन् । त्रिजगन्जनपावनीम् ।
 कथं भागवतीं त्वत् ससाराश्रमनाशिनीम् ॥
 शशिध्वज उवाच ।

क्षीपुसोऽश्वयोयुयं श्वसुतामोषविक्रमाः ।
 वृत्तं यज्जन्मकर्मोद्वेष्टति तद्वृत्तिलक्षणम् ॥
 पुरा युगसङ्ख्यानं यद्वैश्वं पूतिमांससृक् ।
 यद्वीथ मे प्रियारब्धे क्षतनीङ्गी वनक्षतौ ॥
 पकारं कामं सर्वेण वनोपवनसङ्कुले ।
 नृतानां पूतिपल्लवे प्राणिनां वृत्तिकल्पकौ ॥
 एकदा शुष्कं क्रूरो क्षुभोऽपि प्रशिताशिनीः ।
 आर्षा वीक्ष्य गृहे पुष्टं यत्र तत्राप्ययोजयत् ॥
 तं वीक्ष्य जातविमानौ क्षुधया परिपीडितौ ।
 क्षीपुसौ पतितौ तत्र मांसशोणितसेतवौ ॥
 बह्वावां वीक्ष्य शिष्या दद्यादागत्य शुष्कः ।
 जगद् कष्टे तरसा चक्षुष्यावातपीडितः ॥
 आर्षा गृहीत्वा गच्छन्वा शिष्यायां सलिला

न्तिने ।

सस्तिष्कं चूषयामासु शुष्कं पिशिताशनः ॥
 चक्राङ्कितशिलासङ्गात्तरयादपि तत्तृणयातः ।
 ज्योतिर्मयविमानेन खलो भूत्वा चतुर्भुजौ ॥
 प्राप्तौ वैकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
 ततः स्थित्वा युगशतं जन्मयो लोकमागतौ ॥
 जन्मलोके प्रपश्यत युगानासुपशुष्य वै ।
 देवलोके कालवशात्ततः युगसु श्रुतम् ॥
 ततोऽपि वृषाक्षावनं वज्रसङ्घर्षे स्मरन् ।
 हरैरनुग्रहे लोके शालग्रामशिलाश्रयम् ॥
 जातिस्मरणं गच्छन्वा किं तस्य कथमा-

न्यहम् ।

मरिचं

यज्जलस्यार्धमात्रेण माहात्म्यं महद्भुतम् ॥
चक्राङ्कितशिलास्यार्धमरणस्येदं फलम् ।
न जाने वास्तुदेवस्य सेवया किं भविष्यति ॥”
इति कल्किपुराणे २५ अध्याय ॥ ॥

मरणजनकवस्तुनि यथा,—
“अमिराप स्त्रियो नृक्ष सपा राजकुलानि
च ।

नित्यं परोपसेवानि सद्यः प्राणहराणि घट ॥”
इति गारुडे ११४ अध्याय ॥

(“मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते च्वरे ।
श्रेष्ठस्य स्तब्धना मोक्षं शुक्रस्य तु विशेषतः ॥”
इति माधवकरस्तुतस्त्रिनिष्ठये च्वराधिकारे ॥
“अपानं कर्षति प्राणं प्राणोऽपानम् कर्षति ।
शक्तिनी तु यदा भिन्ना तदैव मरणं भुवम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥)

मरत पुं (नृ नृतौ + “भृन्वृद्धिप्रयत्नीति ।”
उणा ३ । ११ । इति अतः) मरणम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

मरन्द, पुं, (मर मरणं द्यति खण्डयति भस्म-
राणां जीवनहेतुत्वात् । हो + क । यद्वा,
भकरन्द । पृषोदरादित्वात् वाधु ।) मक-
रन्द । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा —
“माकन्दसुकुलस्यन्दं मरन्दस्यन्दिमन्दरे ।
केलितल्लो सुकुन्देन कुन्दकुन्देन मखिता ॥”
इति क्षवावली ॥)

मरन्दक पुं (मरन्द । स्वार्थे कन् ।) मकरन्द ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मराकाशी, स्त्री, (मर मरणदुःखं अकति
प्राप्नोत्यनेनेति । अक + करणं घञ् । स इव
अकति पर्याप्नोतीति । अक + अच् । गौरा
दित्वात् ङीष् ।) दृष्टिकाशी । इति रत्नमाता ।
विष्ठाटी इति भाषा ॥ (विष्टतिरस्या दृष्टि-
काशीशब्दे ज्ञातव्या)

मरार पुं (मरं मरणमकति निवारयतीति ।
अक + अच् । लस्य ण्वम् ।) शस्यरक्षण-
स्थानम् । इति जटाधरः । मराइ इति भाषा ॥
मराल, पुं (नृ + आलष ।) रालहव । इति
जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे । ६ । ७२ ।

“भेमीसमीपे स निरीक्ष्य यच्च
ताम्बूलजाम्बूनदहसजम्पौम् ।
स्ततःप्रियाकूलमहोपकार-
मराजमोहद्रष्टिमानकदे ॥”

कण्वलम् । कारणव । सुरङ्गम । वारिवाह ।
दाडिमोविपिनम् । खल । इति शारङ्गधरः ॥
मख्ये, चि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मराजक, पुं (मराल इव प्रतिफलितरिति ।
मराज + कन् ।) कलहव । इति राज-
निघण्टुः ॥

मरिच, स्त्री, (ज्वियते नश्यति स्त्रियादिकमनेनेति । नृ
+ वाहुलकात् इच् ।) कर्कोलकम् । खनामख्यात
वर्तनाकारकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । पवि-
तम् २ । ग्रामम् ३ । कोलम् ४ । वल्लीजम् ५ । जव-

इ३८

मरीचिः

यम् ६ । यवनेष्टम् ७ । दत्तफलम् ८ । शाकाङ्गम् ९ ।
धन्मपत्तनम् १० । कटुकम् ११ । शिरोरुतम् १२ ।
वीरम् १३ । कफविरोधि १४ । नृषम् १५ । सन्ध-
हितम् १६ । ज्वरम् १७ । वेक्षणम् १८ । (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ।

“पिप्पलीमरिचशङ्खवेराणि त्रिकटुकम् ॥”)

अस्य गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । श्लेष्मविनाशकत्वम् । समीरकमि-
ह्नोमहारत्वम् । रुचिकारकत्वम् । इति
राजनिघण्टुः ॥ अपि च ।

“मरिचं वेक्षणं ज्वरान्मूत्रघ्नं धन्मपत्तनम् ।
मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातघ्नितम् ।
उष्णं पित्तहरं रुच्यं आसन्नलक्ष्मीन् हरेत् ।
तदार्द्रं मधुरं पाके नात्युष्णं कटुकं शुभम् ॥
किञ्चित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसेकं स्यादपि तत्तम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(अपि च ।

“खादुपाक्याद्रमरिचं गुणश्लेष्मप्रसेकं च ।
कटुं लघुं तन्मुष्कममृष्यं कफवातघ्नितम् ।
नात्युष्णं नातिशीतं च वीर्यतो मरिचं सितम् ।
गुणवन्मरिचैश्चैव चतुष्टयं विशेषतः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

मरिच, पुं (ज्वियते नश्यतीति । नृ + इच् ।)

मरुचकटुश्च । इति राजनिघण्टुः ॥

मरिचपत्रक, पुं (मरिचस्य पत्राणीव पत्राणि
यस्येति । बहुव्रीहौ क ।) सरलकटुश्च । इति
राजनिघण्टुः ॥

मरिमा [नृ] पुं, (ज्वियते इति । नृ + “जनि-
नृदभ्यामिमनिम् ।” उणा० ४ । १४८ । इति
इमनिम् ।) नृत्तु । इति विद्वान्कौस्तुभ-
सुणादिरिति ॥

मरीच स्त्री (नृ + वाहुलकात् इच् ।) खनाम-
ख्यातकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । वेक्षणम् २ ।
कोलकम् ३ । ज्वरम् ४ । जवम् ५ । धन्मपत्तनम् ६ ।
इत्यमरः । २।६।३६ ॥ मरिचम् ७ । ग्रामम् ८ ।
वरिष्ठम् ९ । इति जटाधरः ॥ अत्रैस्य तस्य
गुणा । पाके खादुत्वम् । गुणत्वम् । श्लेष्म-
प्रसेकित्वम् । शुष्कस्य तस्य गुणा । रुच्यत्वम् ।
अभिदत्वम् । रुच्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । शुक्रनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अन्यत मरिचशब्दे प्रयुक्तम् ॥

मरीचि, पुं, (ज्वियते पापराशिर्यस्येति ।

नृ + “नृकश्चिभ्यामीप् ।” उणा० ४ । ७० ।

इति इचि । तपःप्रभावादस्य तथालम् ।)

सुनिविशेषः । स तु ब्रह्मणो व्येष्टमानसपुत्रः ।

अस्य भार्या कर्हमसुनिकन्या कला, पुत्र
कश्यपः पूर्वमावस्य । इति श्रीभागवतम् ॥

(अस्य भार्या समुत्तिरिति नाम्नापि ख्याता ।
यथा, मार्कण्डेये । ५२ । १६ ।

“पत्नी मरीचि समुत्तिः प्रीत्यमासमद्यतः ॥”
उपनिषत् । इति वैमचक्रः ॥ (दशपुत्रः । यथा
हरिवंशे । ३ । ८२ ।

मरुः

“मरीचिमैवार्चयैव इरा शुक्रशिरा वृत्तः ॥”
मरुज्जयानामन्वतमः । यथा, श्रीभागवतीता-
याम् । १० । २१ ।

“मरीचिमैवार्चयैव नन्दनायामहं शशी ॥”
प्रियव्रतवर्षीयस्य सन्नाजः पुत्रः । यथा, श्रीमद्भा-
गवते । ५ । १५ । १४—१५ । “चित्ररथा
दूरायां सन्नाजनिष्ठः । ततः उतकलायां
मरीचिमैरीचिविन्दुमत्वा विन्दुमाहुदपद्यतः ।
तस्मात् सरचायां मधुनामाभवत् ॥”

मरीचि, पुं, स्त्री, (ज्वियते नश्यति स्त्रियान्तव-
स्तमोति वानेन । नृ + इचि ।) किरणः । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रघौ । १३ । ४ ।

“गर्भं दधत्यकमरीचयोऽस्माद्
विद्वद्भिर्मजाश्रुवते वसन्ति ॥”

यथा च ।

“मरीचीनसतो मेघान् मेघान् वाप्यसतोऽन्वरे ।
विद्युतो वा विना मेघे पश्यन् मरुगन्धच्छति ॥”

इति चरके इन्द्रियस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

यटचरसरेषुपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(स्त्री, ज्वियते इव देवा यदृशनादिति ।
नृ + इचि ।) अक्षरोविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । २२३ । ५६ ।

“मरीचिः शुचिका चैव विद्युद्वर्णा तिलोत्तमा ।
अम्बिका लक्षणा ज्येष्ठा देवी रम्भा मनोरमा ॥”

ज्वियते वारिभ्येण जीवा यस्याः । नृ + अपा-
दाने इचि । मरीचिका । यथा, कथासरित-
सागरे । ५७ । ६१ ।

“वेष्ठाग्नेमिषि सङ्गाधो यदस्मिन् बुध्यते त्वया ।
सत्यं भवति किं जातु जलं मरुमरीचिषु ॥”

मरीचिका, स्त्री, (मरीचिरेव । स्वार्थे कन् ।

टाप ।) नृगहण्या । इत्यमरः । १ । ४ ।
३५ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १ ।

“मध्याह्नाकौमरीचिकाश्चिव पथं पुरो यद्
ज्ञानतः ॥”

“मरीचिरिव मरीचिका स्वार्थे षष्ठी इत्यादिना
इवार्थे क । यौक्ते मरुदेशिकतासाधककारा

प्रतिफलता दूरस्थानां जलस्येनाभासितं तज्ज्ञा-
चिका नृगहण्याति टोकाकारः । उत्कटरवि-

रक्षितन्याचितिवास्यानाल मरीचिका । दूरस्थान्ये-
यम्बयुखैर्जलमिव दृश्यते इत्यपरे ॥” इति भरतः ॥

मरु, पुं, (ज्वियतेऽस्मिन्निति । नृ + “नृन्वृ-
ध्नीति ।” उणा० १ । ७ । इति ङ ।) निर्जन-
देशः । (यथा, महाभारते । १६ । १५४ । २७ ।

“अदृष्टा गच्छ भीर । तं सरस्वति । मरुन्
प्रति ॥”

पर्वतः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६२ ॥ यथा
महाभारते । ५ । ६३ । १८

“तत्रापग्रामं वै सर्वं मधु पीतममालिकम् ।
मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसम्पितम् ॥”

इतिरुद्रकदेशः । तत्पर्यायः । अन्वा २ । इत्यमरः ।
२ । १ । ५ । यथा, वैमचक्रः ।

“शाकास्तु कारकृच्छीया मरुवस्तु इतिरुका ॥”

मरुत्

मरुवकश्च । इति भावप्रकाश ॥ (निमि-
वशीयहर्ष्यपुत्र । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ ।
१३ । १५ ।

“तस्माद्वज्रयस्तस्य महावीर्यं सुहृत्पिता ।
सुहृतेष्टैकेतुर्वै हर्ष्योऽथ मरुत्तः ॥”
हर्ष्यवशीयभाविराजविशेष । तस्य विवरण
यथा,—

“रामात कुशोऽभूदतिथिस्ततोऽभून्निवधामभ ।
तस्माद्भूत पुच्छरीकं त्रिमधन्वाभवत्तः ॥
देवानौकस्ततो ह्येन पारिपात्रोऽथ ह्येनतः ।
वनाहकस्ततोऽकैश्च रजनाभस्ततोऽभवत् ॥
खगगाह्वितस्तस्माद्विरय्यो नाभसंज्ञितः ।
ततः पुण्यायवस्तस्मात्पुद्गलोऽप्यजिवर्षकः ॥
तस्मात् श्रीवोऽभवत् पुत्रः पिता मेऽतुलविक्रमः ।
तस्मात् मरुः मां केऽपीह बुधश्चापि सुमित्रकम् ॥
कलापयाममासाद्य विद्धि सत्तपसि स्थितम् ।
तवावतारं विज्ञाय आसात सत्त्ववतीसुततः ॥
प्रतीक्ष्य कालं लब्ध्वा कालप्राप्तस्त्वान्तिकम् ।
कल्किरवाच ।

मरु ! त्वामभिविख्यामि निजयोध्यापुरेऽधुना ।
हत्वा त्वेच्छानधर्मिणान् प्रजाभूतविहिंसकान् ॥
विश्राय्युपभूषणस्तनयां विनयान्विताम् ।
निवाहे रचिरापाङ्गीं सुन्दरीं त्वां प्रदा-
स्यति ॥”

इति कल्किपुराणे १८ अध्यायः ॥

(वरुणामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४७ ।
“वासवाहुगता देवी अनयामास वै सुतान् ।
मरुः वै प्रथमं देवं द्वितीयं ध्रुवमन्ययम् ॥”
मरुजः, पुं, (मरौ निर्जलदशे जायते इति ।
जन् + ङ) गलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (वंशाङ्कुरे, स्त्री । तत्पर्यायो यथा,
“करीरं मरुजं फलम् ———— ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मरुदेशज्ञाते, वि० ॥

मरुजा, स्त्री, (मरुज + श्लिषां टाप् ।) ऋगे-
न्वाच । इति राजनिघण्टुः ॥

मरुटा, स्त्री, उच्चललाटयुक्तस्त्री । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मरुका, स्त्री, उच्चललाटा नारी । इति
त्रिकाक्षशेषः ॥

मरुतः, पुं (जियन्ते प्राणिनो यद्भावादिति । ऋ-
+ बाहुलकात् उत्तः) वायुः । (यथा, अभिज्ञान-
शकुन्तले ।

“तदेनां सुखमरुतेन विशदां करवाणि ॥”)

देवः । इति भरतहृतव्याङ्गिः । चण्डापाटलि-
शब्दः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मरुत्, पुं, (जियते प्राणी ऽस्याभावादिति ।
ऋ + “ऋप्रोवति ।” उणा० । १ । ६४ । इति
उत्तु ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ । (यथा,
नैषधचरिते । २ । ५६ ।

“ऋषतापहृता मया भवान्

मरुदासादि तुषारसायकान् ॥”)

मरुत्तः

मरुवकः । इति भावप्रकाशः ॥ (अथ गुणा-
यथा,—

“मरुदग्निप्रदो हृत्वास्त्रीक्ष्णोऽपिस्तनो जघ्नुः ।
हृत्वादिदिविभ्रमवातकुष्ठक्रिमिप्रणुत् ।
कटुपाकरसो रज्यस्तिक्तो रूक्षः सुगन्धिकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

देवः । (यथा, रघुः । १२ । १२ ।

“मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि ।
मनो नातिविश्रम्भास पुनः सन्धानशङ्किनाम् ॥”
साधविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।

“धर्मास्तस्माद्भव काम साध्या साध्यान्
अजायत ।

प्रभव अवनक्षैवमीशान सुरभीं तथा ।

अरय्य मरुतश्चैव विश्वावसुवजध्रुवौ ॥”)

आह्वयस्त्वलदेवताविशेषः । यथा,—

“आतृणां प्रायण आता योऽभुविष्ठति

धर्मेवित ।

स पुण्यवन्तु पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

“प्रायणं प्रकृष्टं गमनम् । पुण्यमेव वन्तुयस्य
मरुद्भिर्भाटवत्सलैर्देवैः ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ (हरिवंशम् । इति निघण्टुः ।
१ । २ । ऋत्विक् । इति तच्चेव । १ । १८ ।)
यत्प्रियर्णे, स्त्री । इति मेदिनी । तै, १४३ ॥

एकायां, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

मरुत्करः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । मरुतो-
ऽपानवायो करः ।) राजमात्रः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (मरुत्कारिणि, वि० यथा,—
“कषायमधुरा श्रोता कटुपाका मरुत्करा ।
बल्लभ्यपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरास्तथा ॥”

इति सुश्रुते रुक्मस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

मरुत्क्रिया, स्त्री, (मरुत् क्रिया ।) अपानोत्-
सर्गः । वातकर्म इति ख्यातः । इति केचितः ॥

१ तः, पुं, (मरुदस्थस्येति । मरुत् + “तप-
पञ्चमरुद्भ्याम् ॥” ५ । २ । १२२ । इत्यत्र काशि-
कोत्त्या तपः ।) चक्रवर्षीयराजविशेषः । स च
अवीचित्राजपुत्रः । यथा —

क्रोडुकिरवाच ।

“अवीचिस्तस्य हृत्पतेर्मरुतस्य महात्मनः ।

ओतुभिच्छामि चरितं श्रूयते सोऽतिचेष्टितः ॥

चक्रवर्षीं महाभागं शूरे आन्तो महामतिः ।
धर्मेविह्वलैश्चैव सत्यं पालयिता भुवः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

स पित्रा समनुज्जातो राज्यं प्राप्य पितामहातः ।
धर्मेतः पालयामास प्रजा पुत्रानिवीरवान् ॥

इत्येनं सुमहायज्ञान् यथावत् प्राप्यदक्षिणान् ।
ऋत्विक्पुरोहितादेशादनिर्विघ्नो महीपतिः ॥

तस्याप्रतिहतं चक्रमासीद्दीपेषु सप्रसू ।

गतयश्चाप्यविच्छिन्ना स्त्र पाताजज्जगदिषु ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे १०३ अध्यायः ॥

(यदुर्वशीय करन्मपुत्रः । यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ६ । २३ । १७ ।

मरुत्वा

“जिभास्तुस्ततोऽस्यापि करन्म उदारधीः ।
मरुत्तस्तुस्ततोऽपुत्रः पुत्रः पौरवमन्वभूतः ॥”

श्रिलेखुराजपुत्रः । यथा महाभारते । हरि-
वंशपञ्चमि । ३६ । ७ ।

“श्रिलेखुरभवत् पुत्रः उग्रतः शत्रुतापनः ।

मरुत्तस्तस्य तनयो राजविरभवन्नृपः ॥”)

मरुत्तकः, पुं, (मरुदिव तक्षति हसतीति । तक्ष-
ह्रासे + अच् ।) मरुवकः । इति भावप्रकाशः ॥

मरुत्तपः, पुं, (मरुतां पन्थाः । “ऋकपूरवधू-
पथामानचे ॥” ५ । ४ । ७४ । इत्य ।) आका-
शम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मरुत्ताजः, पुं, (मरुतो देवान् पालयतीति । पालि-
+ अच् । देवराजत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्द्रः ।
इति केचित् ॥

मरुत्पुत्रः, पुं, (मरुतो वायो पुत्रः ।) भीमसेनः ।
इति हेमचन्द्रः । ७ । ७ । (अथ मरुत्पुत्रत्वे
विवरणम् । यथा । गुरा किल पाक्षुनाम
महीपतिरुगयार्थं वनं गत्वा ब्राह्मणमेकं ऋग-
रूपधारिणं हरिण्यां रममाणं काममोहितं
जघान । ततस्तेनाभिप्राप्तो निजपत्नीं रन्तुमसां
न शक्तः । अथ गच्छति काले कुन्तीं पुत्रं
कामस्य स्वभर्तुं पाक्षुराजस्यानुज्ञया इन्द्रादीन्
देवानाहूय तैरन्वरणीतु । तेषां मरुतो भीम-
सेनो जातः इति पौराणिकी वात्तान्तानुसन्धेया ।
अस्य विशेषस्तु महाभारते । १ । ११८ — १२३ ।
अध्यायेषु द्रष्टव्यः ॥) हनुमांश्च ॥

मरुत्तवः, पुं (मरुदिव भवते इतः गच्छ-
तीति । भु + अच् ।) सिद्धः । इति त्रिकाक्ष-
शेषः ॥

मरुत्फलः, स्त्री, (मरुतां वायूनां फलमिव ।)
घनोपलः । इति शब्दमाला ॥

मरुत्वान्, [त] पुं, (मरुतो देवाः पालनीयत्वेन
सन्त्यस्य इति । मरुत् + “मभ्रादिभ्यश्च ॥” ४ । ७ ।
८६ । इति मतुपः सञ्च वः । सञ्ज्ञायां प्रथय-
वकारे परे न तस्य दः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ।
१ । १ । ४४ । (यथा, रघुः । ३ । ४ ।

“दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते सर्वं

दिगन्तविश्रान्तरथो हि ततस्तुतः ॥”

धर्मेपुत्रदेवगणमेह । यथा, महाभारते । १२ ।
२०७ । २३ ।

“धर्मेस्य वसवः पुत्रा यद्राज्यामिततेजसः ।
विश्वे देवाश्च साध्याश्च परत्वंतश्च भारतः
मरुत्तनकत्वेनास्त्यस्येति । मतुपः । सञ्च वः ।)
हनुमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (वायु-
विशिष्टे, वि० । सर्वोदाहरणं यथा, भट्टी ।
१ । २६ ।

“बभौ मरुत्वान् विजितः ससुत्रो

बभौ मरुत्वान् विजितः ससुत्रः ।

बभौ मरुत्वान् विजितः ससुत्रो

बभौ मरुत्वान् विजितः ससुत्रः ॥”

स्त्री, दक्षस्य प्रकृतस्य कथा । सैव धर्मेस्य

पत्नी । यथा, भागवते । ६ । ६ । ४ ।

“मर्कटो जूता ॥” इति तट्टीका ॥) स्थावरविष
मेह । इति हेमचन्द्र ॥ गलेगल्फमर्कटी । इति
चिकित्सकश्रेष्ठ ॥ हाङ्गिल इति भाषा ॥
मर्कटक, पुं, (मर्कट + खार्थं सञ्जायी वा कन ।)
वानर । जूता । शस्त्रमेह । इति मेदिनी । के,
२ ८॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
“श्यामाकाक्ष्य नीवारा जर्णिजा सगवेष्टुका ।
तथा वेष्टुयवा प्रोक्तास्तद्गन्ध मर्कटका
सुने ॥”)

मर्कटमेह । देव । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्कटलिङ्गक, पुं, (मर्कटप्रियलिङ्गक । मध्य
पदलोपी कर्मेधारय ।) कुपीशु । इति
भावप्रकाश ॥

मर्कटपिप्पली, स्त्री, (मर्कटस्य पिप्पलीव ।)
अपामार्ग । इति राजनिर्घण्ट । (विवरय-
मस्या अपामार्गशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मर्कटप्रिय, पुं, (मर्कटस्य प्रिय ।) खीरद्वय ।
इति शब्दमाणा ॥

मर्कटवास, पुं (मर्कट जङ्गलमन्त्रस्य वास
आवासस्थानम् ।) जूतातन्तु । माकङ्गशर
जाल इति भाषा ॥ तत्पर्याय । आश्राव्य
२ । इति शब्दरत्नावली ॥

मर्कटशीर्ष, स्त्री, (मर्कटस्य शीर्षमिव तदर्थत्वा
देवाख्य तथालम् ।) हिङ्गुलम् । इति रत्न
माला ॥ (यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
‘रत्न मर्कटशीर्षं हिङ्गुलं द्रव्यं रस ॥’)

मर्कटाख्य, स्त्री, (मर्कटस्य आख्यमिव तदर्थत्वा-
देवाख्य तथालम् ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्र ।
४ । १ । ६ ॥ (मर्कटस्याख्यम् ।) वानरसुखम् ।
(मर्कटस्याख्यमिवाख्य यख्य ।) वानरसुखे, वि ॥

मर्कटी, स्त्री, (मर्कटि वायुवेगेन इतस्ततो
गच्छतीति । मर्क + अट् । स्त्रियां ङीप् ।)
कपिकच्छु । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।
“कपिकच्छुरात्तुमा उवा प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कक्षुरा यज्जा दुःखार्ता प्रादुर्भावयती ॥
जाङ्गली मूकशिली च खेप प्रोक्ता मर्ह-
विभि ॥”)

अपामार्ग । (यथा,—
“अपामार्गस्तु शिखरी क्षुध शब्दो मयूरक ।
मर्कटी कुर्याद्वा चापि किञ्चिद्वा खरमञ्जरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
अजसोदा । इति राजनिर्घण्ट । (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३६ । ५ ।
“कुचटी मर्कटी शिखीमनन्ताचापि प्रारयेत् ।
मांसमाम तथा पक्व शोणितञ्च चतुर्विधं ॥”
करञ्जमेह । इत्यमर । २ । ४ । ८० ॥ माकङ्गा
करञ्जा इति भाषा । (यथाख्या पर्यायो
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“उद्वेगोऽप्युत्तरोऽप्युद्वेगश्च वक्ष्यन्त्या हस्तिवादयो ।
मर्कटी वायवी चापि करञ्जी करमञ्जिका ॥”
मर्कट + ङीप् ।) वानरी च ॥

मर्कटेन्द्र, पुं, मर्कटे खगविशेषे इन्द्रवि ।)
काकतिङ्गकद्वय । यथा —
“काकैर्न कुलक काकपीशुक काकतिङ्गके ।
मर्कटेन्द्र विष्णुपुत्रो दावेतो तत्र कौन्तेतो ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मर्कैर, स्त्री, (मर्कैति गच्छतीति । मर्क + वाङ्म
कात् अट् ।) मञ्जराज । इति शब्दरत्नावली ।
(गुणादयोऽस्य मञ्जराजशब्दे ज्ञातव्या ॥)

मर्कैरा, स्त्री, (मर्कैर + स्त्रियां टाप् ।) दरी ।
भाङ्गम् । सुरङ्गा । निष्कला स्त्री । इति विश्व ॥
मर्क, क यष्टे । सौचोऽथ धातु । इति कविकल्प
हम ॥ (शुरा पर सक सेट ।) तालय-
वर्गप्रथमान् । मर्क । इति दुर्गादास ॥

मर्क, स्त्री, (मृच्यते इति । मृच शुद्धौ +
‘मृज्जेगश्च ॥’ उवा १ । ८१ । इति ऊ ।
गुणश्च ।) मुष्टि । इति मेदिनी । के, १३ ॥
मर्क, पुं, (माष्टिं शोधयति वसनमिति ।
मृज् + क ।) रजक । इति हेमचन्द्र ॥
पीठमह । इति शब्दरत्नावली ॥

मर्क, पुं, (जियतेऽनेति । मृ + “इतिमृजि
जिति ॥” उवा० १ । ८६ । इति तन ।) मृग्य ।
इति सिद्धान्तकौमुदासुभाषितम् ॥ (यथा
माकङ्गये । १ । १८ ।
“मौर्गमास्याममावस्यां पर्वखण्डेषु प्रक्षव ।
ममेव सञ्चतो मर्कैर्भविता पापनाशन ॥”
माख्यक । इति सन्निप्रवारोवादिष्टि ।
(जियतेऽनेति । भूलोक । इत्युज्ज्वलदत्त ।
३ । ८६ ॥)

मर्क, पुं, (जियतेऽनेति । मर्कौ भूलोकस्तत्र
भव । मर्क + यत् । यद्वा मर्क एव यदित्यमर
टीकायां भरत ।) मृग्य । इत्यमर । २ ।
६ । १ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । २६ ।
“मृष्टे च मृष्टलप्योश्च मर्कानां मृष्टिर्वा तथा ॥”
मध्यमकोक । इति जटाधर ॥ (स्त्री, शरीरम् ।
यथा, भागवते । ३ । ३३ । ३९ ।
“तस्मात्तदुद्योगविमुक्तमालं मर्कमभूत् खरित् ॥”)

मर्हन्, स्त्री, (मृ + भावे क्त्वा ।) अङ्गमर्हन्म् ।
गाटोपा इति भाषा । तत्पर्याय । सवाह-
नम् २ । इत्यमर । ३ । १ । २२ । सख्यम् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, “यत् पुनर्बहिः सार्धना-
भित्वाभ्यङ्गसहपदेहपरिवेकोऽर्हनादौरामयान्
प्रमाष्टिं तद्वहिः परिमार्जनम् ॥” इति चरक
सूत्रस्थाने ११ अध्यायः ॥) अख्य गुणा । अम-
हरत्नम् । निद्राशुक्लसुखप्रदत्नम् । मांसरक्त
त्वक्प्रसन्नकारित्वम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति
राजवल्लभ, ॥ चूर्णेनम् । इति मृद्वालचर्यदर्श
नात् । (कदम्बम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । २ ।
“तेनां मेरेयदोषेण विवसौस्ततश्चेतवाम् ।
निम्नोऽति रवावावीत् वेष्टुनामिव मर्हन्म् ॥”
मृ + क्त्वा ।) मर्हन्कारके, वि । यथा, महा
भारते । १३ । १४ । ३०२ ।
“मर्कं क्षितिजसङ्गातां मर्हन् विदधेऽनम् ॥”)

मर्हन्, पुं (मर्हं मर्हन् कालीति । क्त्वा + क ।)
वाद्यविशेष । इत्यमर । १ । ७ । ८० ॥ मादत्त
इति भाषा । तत्पर्याय । गुह २ । इति शब्द
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४४ । १६ ।
“मृदङ्गानकशङ्खानां मर्हानाञ्च निखने ।
खरोद्धान्तरेऽप्येव मत्ता धाव्यामपि सुखम् ॥”)
मर्हन् वि, (मृ + कर्मेणि क्त ।) मृच्यतम् ।
इति विश्वविज्ञानवर्गीकरणाय भरत ॥ चूर्ण
तम । यथा,—
“तिन्निङ्गीषणरसेन मर्हितो
रामवाय इति विश्रुतो रच ॥”
इति भावप्रकाश ॥

मर्क, मर्काम । इति कविकल्पहम ॥ (भा -
पर सक सेट ।) मर्कैति । इति दुर्गादास ॥
मर्क, [नृ] स्त्री, (मृ + “सर्वधातुभ्यो भविन् ।”
उवा० ४ । १४४ । इति भविन् ।) खरूपम् ।
तत्त्वम् । यथा, नैषधे । ३ । ६ ।
“मृगया न विगीयते नृपे
रपि धर्मागममर्कपारमे ।
अरस्तुन्दर । मां यदत्यज
स्वधर्मे सद्यो द्योनुज्ज्वल ॥”

सन्निप्रवारम् । इति लिङ्गादिस्वर्ये अमर-
भरतौ । जीवस्थानम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
अथ मर्माणि ।
“सन्निपात शिरास्त्राद्युक्तमिमांसास्थिसंभव ।
मर्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राग्वा खलु विशेषतः ।
सन्निपात इति सन्निपेक्षे मर्माणि देहिनाम् ।
तान्मेकादश मंसि खरुदावस्थित्यु सन्ति हि ॥
सन्निपातं विप्रतिष्ठानि ज्ञायुर्ना सन्निविशति ।
चत्वारिंशत्तथैकं शिरामर्माणि तत्र तु ॥
दाविशति सकचिद्युगे तावन्मेव भुजयुगे ।
हृदयोऽरिश्च कृच्छी च पृष्ठदेशे चतुर्दश ॥
योवाया ऊर्ध्वभागे तु सन्निप्रस्थानाणि हि ॥
मर्माणि तानि सन्ति पञ्चधा भवन्ति ।
तावदाह ।

अथ प्राञ्जलराशि स्युर्मर्माण्येकोनविंशति ।
मर्कदेशाख्यविंशत्यु कालान्तरमारका ॥
चत्वारिंशच्च चत्वारि वेकस्य जनयन्ति हि ।
मर्माष्टकं कलाकारि विप्रक्षयं जितं मतम् ।
अङ्गाटकाभ्यधिति शब्दो कण्ठविरागुदम् ।
मृदय वक्षिणाथौ च खयो जनि जतानि चेतु ॥
अङ्गाटकानि प्राण्यथाचापिज्जासन्तपकायां
शिरासुखानां शिरसो मध्ये सर्वयोगस्थानं तानि
चत्वारि शिरामर्माणि चतुरङ्गकप्रमाणाणि
जतानि सन्ति खयोसारकाणि । अधिपति ।
मस्तकस्याध्वकारे सन्निधिरयो सन्निपात
उपरिष्ठाप्रोमावर्क सख्य सन्निमर्मेद अङ्गा
हृत्प्रमाव सयोसारकम् । शब्दो भुजोरलोपरि
कर्मेकलाटमध्ये ते हे अस्थिमर्मेऽपि अङ्गा-
हृदये खयोसारकं । कण्ठशिरा माङ्गका
योवाया उभयपान्थयोऽन्ततत्तत्तत् शिरासा
अटौ शिरामर्माणि चतुरङ्गकानि सयोसार-

काणि । गुद प्रसिद्धमेक मांसमर्मे चतुरङ्गल
सद्योमारकम् । हृदय स्तनयोर्मध्यमाभाग्रय
द्वारमेक शिरामर्मे चतुरङ्गल सद्योमारकम् ।
वक्षि नाभिपृष्ठकटीतुल्यगुदवङ्गुलसेफसां मध्ये
वक्षिस्तनूत्वं एकद्वारो हृद्योमुख ज्ञायु
मर्मे चतुरङ्गल सद्योमारकम् । नाभि
प्रसिद्धा । शिरामर्मे चतुरङ्गल सद्योमारकम् ॥
वक्षोमर्माणि सौमन्तास्तनूप्रेतवक्ष्य ।
हृद्वक्षो पार्श्वयो सन्धी कटीकतखी च ये ।
नितम्बाविति चेतानि कालान्तरहराणि तु ॥
-सौमन्माणि स्तनमूलस्तनरोहितापलापाप
स्तम्बा स्तनमूले स्तनधोरधस्ताद्गङ्गुल यावत् हे
शिरामर्माणी इङ्गुले कपपूयकोष्ठतया काला
न्तरमारके । स्तनरोहिते स्तनयोःपरि इङ्गुल
यावत् हे मांसमर्माणी रक्तपूरितकोष्ठतया
कालान्तरमारके । अपलापौ अशृङ्गद्वोरध
स्तात पार्श्वयोःपरि द्वौ शिरामर्माणी अङ्गुल
रक्तं पूयताङ्गते न कालान्तरमारके । अप
स्तम्बी उरस उभयतो नाभौ वातवष्टे शिरा-
मर्माणी अङ्गुल वे वातपूयकोष्ठतया कासन्धा
साम्याश्च कालान्तरमारके । सौमन्ता शिरसि
पञ्च सन्ध्य सन्धिमर्माणि चतुरङ्गलानि उन्माद
भयचित्तविनाशे कालान्तरमारकानि । तलानि
मध्याङ्गुलिमग्नकन्ध हस्तमध्य तल एवमपरस्त्र
हस्तस्य पादयोश्च चत्वारि तलानि मांसमर्मा-
ण्यङ्गुलानि रजानि कालान्तरमारकाणि ।
क्षिप्राणि अङ्गुलान्गुल्योर्मध्य क्षिप्र तत्र हस्त-
योर् पादयोर् एव चत्वारि ज्ञायुमर्माण्यङ्गुल
लान्माक्षेपकेण कालान्तरमारकाणि । रङ्ग-
वक्ष्य प्रकोष्ठयोर्मध्ये हे जङ्गुयोर्मध्ये हे एवं
चत्वारि मांसमर्माणि इङ्गुलानि शोणितक्षयेण
कालान्तरमारकाणि । हृद्वक्षो स्तनमूला
दुभयत एवर्षं यावत् शिरामर्माणी अङ्गुल
शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तेरुपपन्ने कालान्तर-
मारके । पार्श्वसन्धी अवनपार्श्वयो सन्धी शिरा
मर्माणी अङ्गुल वे शोणितपूयकोष्ठतया काला
न्तरमारके । कटीकतखी त्रिकसन्धिघाने उभ
यत ओष्णिकाख जघनोत्प्लासिनी अस्थि
मर्माणी अङ्गुल वे शोणितक्षयात् पाण्डुविवर्ण
रूप कृत्वा कालान्तरमारके । नितम्बी प्रसिद्धौ ।
हे अस्थिमर्माणी अङ्गुल वे अघ कायशोषेण
दौर्मल्येण च कालान्तरमारके ॥ * ॥
कोहिताद्याणिनागर्माङ्गुलविटपङ्गुरा ।
कुङ्कुन्दरे कक्षधरे विधुरे सक्तकाटिके ॥
अर्वांसफलकापाङ्गा नीले मन्थे फले तथा ।
वैकल्यकारकाख्यादुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥
कोहिताद्याणि जङ्गुयोर्गुदमधोवङ्गुलसन्धेर्कोहि
ताद्य तत्र हे बाङ्गोर् जङ्गुर्निर्व तानि चत्वारि
शिरामर्माण्यङ्गुलानि वैकल्यकारकाणि
तत्र शोणितक्षयेण पक्षाघात सक्तधिसाहो
वा । आवाय जाड्य कर्षुभयो पार्श्वयो
इङ्गुला एकस्मिन् जाड्यि हे अपरस्मिन् हे

एव चतस्र ज्ञायुमर्माण्यङ्गुला वैकल्यकार्य
तत्र शोधाभिष्टुति सक्तधिसम्भवा । जाड्यनी
जङ्गुयोर् सन्धी सन्धिमर्माणी इङ्गुले वैकल्य-
करे । तत्र खड्गता । जङ्गुयोर् हे जङ्गुयोर्मध्ये हे
प्रगल्भयोर्मध्ये एव चतस्र शिरामर्माण्यङ्गुला
वैकल्यकार्य तत्र शोणितक्षयात् सक्तधि
शोव । कूर्चो पादयोर्गुदगुल्योर्मध्ये तयो
रङ्गुमधश्च एवं चत्वार । ज्ञायुमर्माणि वैकल्य
कराणि तत्र पादयोर्धर्ममयवेपने भवत । विटपे
हे वङ्गुलहृदययोर्मध्ये ज्ञायुमर्माणी एकाङ्गुले
वैकल्यकरे तत्र बाङ्गुमण्यङ्गुला वा । कूपरी
कषीणी तौ द्वौ सन्धिमर्माणी इङ्गुलो वैकल्य
कारौ तत्र बाहुमध्ये सङ्कोच । कुङ्कुन्दरे
नितम्बकूपके हे सन्धिमर्माणी अङ्गुल वे
वैकल्यकरे तत्र स्रग्गज्ञानमध काये चेष्टोप
चातस्य । कक्षधरे वक्ष कक्षयोर्मध्ये हे ज्ञायु
मर्माणी एकाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र पक्षाघात ।
विधुरे कण्ठपृष्ठतोऽध सञ्चित किञ्चित्त्रिणाकारे
हे ज्ञायुमर्माणी अङ्गुल वे वैकल्यकरे तत्र
वाधियम् । सक्तकाटिके शिरोभीवयोःभयत
सन्धी हे सन्धिमर्माणी अङ्गुल वे वैकल्यकरे तत्र
शिर कम्प । असौ स्तनौ ज्ञायुमर्माणी अङ्गुल
वे वैकल्यकारौ तत्र बाहुस्तम्भ । अस
फलके पृष्ठोपरि एवर्षप्रभयतस्त्रिकसन्धे
यीवाया असङ्गयस्य च जघोयो यत्र तत्रिक
अस्थिमर्माणी अङ्गुल वे वैकल्यकरे तत्र बाङ्गो
मूयता शोवश्च । अपाङ्गौ नेत्रयोःरन्तौ शिरा
मर्माणी अङ्गुल वे वैकल्यकारौ तत्रान्य इष्टुप
चातो वा । नीले मन्थे च कण्ठनाडीसुभयत-
तलो धमन्यो हे नीले हे मन्थे तत्र एका नीला
एका मन्था एकस्मिन् पार्श्वे । अन्या मन्था अन्या
नीला अपरस्मिन् पार्श्वे । हे हे शिरामर्माणी
इङ्गुले इङ्गुले वैकल्यकरे तत्र सक्तता विवृत-
श्चरता रवाप्याहिता च । फले प्राणमागस्तुभ
यत अन्धन्तरे शिरामर्माणी अङ्गुल वे वैकल्य
करे तत्र गन्धाज्ञानम् । आवर्त्तौ भ्रुवोरपरि
निक्षयो सन्धिमर्माणी अङ्गुलो वैकल्यकारौ
तत्राप्यान्य इष्टुपचातो वा ॥ * ॥
गुलफौ द्वौ मणिमन्थौ द्वौ तथा कूर्चेशिराधि
च ।
रजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥
गुलफौ घुटिके सन्धिमर्माणी इङ्गुलो रजा
कारौ तत्र रजा पादस्तम्भ खड्गता वा । मणि
मन्थौ हस्तप्रकोष्ठसन्धी सन्धिमर्माणी इङ्गुलो
रजाकारौ तत्र हस्तयो क्रियाराहित्यम् ।
कूर्चेशिराधि गुलफसन्धेरध उभयत एकस्मिन्
पादे हे हे च द्वितीये एव चत्वारि ज्ञायु-
मर्माण्यङ्गुलानि रजाकराणि तत्र रजा
शोफश्च ॥ * ॥ विश्लेषाणि ।
उत्तुम्बेपौ स्थापनी चेव विश्लेषज त्रिक मतम् ।
उत्तुम्बेपौ शङ्खयोःपरि केष्टान् यावत् ज्ञायु
मर्माणी अङ्गुलो तयोर्विहयो स्रग्गयो

जीवेत् पाकात् पतितश्लेष्मो वा उद्धृतश्लेष्मस्तु
क्षियेत अतएव विश्लेषस्तुद्धृतश्लेष्म हन्तीति
विश्लेषज मर्म । स्थापनी एका भुवोर्मध्ये
शिरामर्मेदमर्माङ्गुल विश्लेषजम् ।
स्रग्गान्तरं हन्तु सद्य प्राणहराणि हि ।
कालान्तरप्राणहर पक्षे मासे च मारकम् ॥
सद्य प्राणहर चान्ते विह कायेन मारयेत् ।
कालान्तरप्राणहरमर्मे विहन्तु दु खदम् ॥
अन्ते मर्मसमीपे ।

मर्माण्यङ्गुलाय हि ये विकारा
मृच्छन्ति काये विविधा नराणाम् ।
प्रायेण ते लक्ष्यन्तमा भवन्ति
वेदेन यत्नेरपि साधमाना ॥”

इति भावप्रकाश ॥ * ॥

मर्मैश्वर्यनिषेधो यथा,—
“परस्मै गं चरन्तीं न पापसीत कश्चित् ।
न सवसेत स्रग्गे च न क वै मर्मणि सप्रैत ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १५ अध्याय ॥
(“सप्तोत्तर मर्मैश्वर्यम् । तानि मर्माणि
पञ्चात्मकानि । तद्वयथा मांसमर्माणि । शिरा
मर्माणि । ज्ञायुमर्माणि । अस्थिमर्माणि ।
सन्धिमर्माणि चेति । न खलु मांसशिरा-
ज्ञायुस्थिसन्धिरतिरेक्यान्तानि मर्माणि
भवन्ति यस्यान्तोपलभ्यन्ते ॥ तत्रैकादशमांस
मर्माणि । एकचत्वारिंशत्शिरामर्माणि ।
सप्तविंशति ज्ञायुमर्माणि । अष्टावस्थि-
मर्माणि । विंशति सन्धिमर्माणि । तदेतत्
सप्तोत्तर मर्मैश्वर्यम् ॥” इति सुश्रुते शारीर
स्थाने षष्ठेऽध्याये ।)

मर्मैकीज, पुं, (मर्मै कीजति विध्यतीति । कीज
+ क । यद्वा, मर्मैश्च गूढविषये कीज शङ्कु
रिव ।) भर्ता । इति जटाधर ॥

मर्मैश, त्रि, (मर्मै तत्त्व जानातीति । ज्ञा +
क ।) मर्मवित् । तत्त्वज्ञ । मर्म खरूपं सन्धि-
स्थान वा तज्जानाति य च ॥ (यथा मर्मा-
भारते । ७ । ३५ । २ ।

“तथाभापततां वीर शीघ्र पूर्वमथो हृष्टम् ।
क्षिप्राङ्गो न्यवधीद्वृतात्तान्मर्मांश्चो मर्मै-
मैदिभि ॥”)

मर्मैर पुं, (मर्म तत्त्व मर्मैत्यथस्तशब्द वा
रातीति । रा + क ।) वक्ष्य पक्ष्य च
ध्वनि । इत्यमर । १ । ७ । २३ । मर्ममर्
शब्द इति भावा । (यथा रघुवंशे । ३।५६ ।
“अभ्यभूयत बाङ्गानां चरतां गावशिक्षिते ।
मर्मैर पवनोद्धृतराजतानीवध्वनि ॥”)

मर्मैरी, स्त्री, (मर्मर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
प्रीतदार । दारवद्विना इति व्यास । इति
मैदिनी । २, २० ॥

मर्मैरीक, पुं, (जियत इवावाविति । च +
“प्रपरीकादयश्च ॥” उज्या ७ । २० । इति
ईकत् प्रत्ययेन निपातनात् बाहु ।) दौग ।
इत्युवादिर्कोव ॥

कुल्लूकभट्ट ॥ ३० ॥) विट । (यथा, मनु ।
४। २२ ।
“पूय चिकित्सकास्तान् पुंस्त्वज्यास्तन्मन्त्रियम् ।
विष्ठा वाङ्मिकस्तान् शास्त्रविक्रयिणी मलम् ॥”
“विष्ठा मलमेकमेव च ।” इति तद्वाक्ये मेधा
तिथि ॥) किट्टम् । इत्यमर । २ । ६ । ६५ ॥
(यथा, अभिज्ञानशकुन्तले । ६ ।
“ह्याया न नृहर्षेति मजोद्धतप्रासादे
शुद्धे तु दृष्टयन्तले सलभावकाग्रा ॥”)
“पाप क्लिष्टयम् । विट । विष्ठा । किट्ट
कलङ्को मङ्कुरादि खेदादि च स्यु मल ।
“यथा शुक्रमण्डलाणां नृत्र विटकर्षविस्खा ।
श्लेष्माशुद्धिका खेदो दादशैते नृणां मला ॥
इति स्मृति ।” इति तट्टीकार्या भरत ॥ कपू
रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वातपित्तकफा ।
यथा,—
“सर्वेषामेव रोगाणां निदानं क्षुपिता मला ।
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसवनम् ॥”
इति माधवकर ॥
(पारिभाषिकमलं यथा, महाभारते । ८ ।
४५ । २३ ।
“क्षन्तिरस्य मलं भैक्षं ब्राह्मणस्यात्रत मजम् ।
मलं पृथिव्या वाह्यं कां क्षोणं भद्रश्च यो
मजम् ॥”)
मलजं पु, (मलं हन्तीति । हन् + टक ।) शास्त्रमयी
कन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥ मलनाशके, जि ॥
मलनी, स्त्री, (मलज + क्तियां ङीष् ।) नाश-
दमनी । इति राजनिर्घण्ट ॥
मलज, स्त्री, (मलाज्जायते इति । जन् + ड ।)
पूय । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मलोद्भवे जि ॥
मलदूषित, जि, (मलेन दूषितम् ।) मलिनम् ।
इत्यमर । ३ । १ । ५५ ॥
मलद्रावी, [नृ] पु, (मलं विष्ठां द्रावयति चाल
यतीति । दृ + शिच् + णिनि ।) लघुपाण ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
मलन, स्त्री, (मल्यते महुति इति । मल + क्युट ।)
महान् । इति मेदिनी । ने, १ ४ ॥
मलन, पुं (मलते धारयति दृष्टितामौ । मल
हती + क्यु ।) पटवाच । इति मेदिनी । ने
१०४ । तैङ्ग इति भाषा ॥
मलपू, स्त्री, (मलात् पापात् पुनातीति । पू +
क्विप् ।) काकीकुम्भिका । इत्यमर । २ । ४ ।
६१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
“विभीतकलं मलपूजटानां
कायेन क्षत्वा गृह्णस्युतेन ॥”)
मलशुक [ज] पुं (मलं शुद्धते इति । लृज् +
क्विप् ।) काक । इति शब्दरत्नावली ॥
मलमेदिनी, स्त्री, (मलं भिनयतीति । भिदृ +
क्विप् । क्तियां ङीष् ।) कटुका । इति राज-
निर्घण्ट ॥
मलमास, पुं, (मलो मलिनश्चासौ मासश्चेति
कर्मधारय ।) अधिकमासः । तनुपमासः ।

मलमा

मलमास २ अधिमास ३ असक्रान्तमास ४ नपुंसक ५ । तस्य लक्षणं यथा । रविशक्रान्त-भावविश्रुतचक्रमासस्य मलमासत्वम् । इति आह्वितिकटीकायां श्रीलक्ष्मणकालङ्कारः ॥ अपि च । ज्योतिषे ।

‘अभावस्यादयं यत्र रविशक्रान्तिर्वर्जितम् । मलमासः स विज्ञेयो विष्णुः खपिति कर्कटे ॥ अभावस्यादयम् अभावस्यादयान्त्वचक्रमासम् । रविशक्रान्तिभ्यां रविक्रियोत्पत्तिरूपोत्तर-सयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दृश्यं दयान्त्वचक्रमासपूर्वोपरयोरेव रवे क्रियोत्पत्तयोरुत्तरसयोगाभ्यां यथाक्रमं योगेनाधिमासः । अक्रान्तेरेकच्छेदे क्रियोत्पत्तिरपरच्छेदे पूर्णं सयोगेनाश्रय उत्तरसयोगोत्पत्तिश्चेति लक्षणद्वय-वृत्तित्वमिति भीमार्थकविद्वान्नात् । यद्व्यपदि-श्रुत्योतिः पराशरौ ।

रविश्या लङ्घितो मासश्चान्न स्यात्तु मल-
मासः ।

तत्र यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥ पराशरः । यत्तद्वैदिकं स क्रान्तिर्यदि न स्यात् चित्ताविते । तदा तन्मासविहिततुल्ये मासि कारयेत् ॥ अत्र लङ्घनमवक्रमणश्च रवेक्षया भवति यदा तन्माससम्पूर्णमासान्त्वचक्रमासयोरेकराश्रयवस्थितस्य रवेक्षमासान्तरमेव राश्रयन्तरसयोगं नत्वेक-गांश्चित्तस्य मासस्यापनमानं तथात्वे चतु-दश्यामेकराश्री स क्रान्तस्य प्रतिपत्तयमन्वये-परराश्री तत्परराश्री च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवे सयोगेपरराश्यापि मलमासता स्यात् अतएव ज्योतिषे ।

अभावस्यापदिश्रुत रविशक्रान्तिवर्जितम् । मलमासः विज्ञानीयाङ्गितं सर्वकर्मसु । तस्यार्को दृशकश्चेकराश्री दृश्ययातिगः ॥ अनेकराश्रयाकोऽयं दृश्ययातिगत्वसुक्तम् ॥ अतश्च पूर्वोपदर्शितयोर्मासयोः पूर्णत्वेन सम्भ-वति न परस्परम् ॥ मलमासकारणम् ज्योतिषे । दिवसस्य हरत्यर्के वृद्धिभागकृतौ ततः । करोत्येकमहर्षेदं तथैवेकं चक्रमा ॥ एवमहर्षतृतीयागमस्यानामधिमासकम् । श्रीश्री जनयतः पूर्णं पञ्चाङ्गान्तो तु पश्चिमम् ॥ तेन दिवसस्य तिथे वृद्धिभाग दृष्टमेकं रवि-हरति द्विदयति उत्तरे द्विदमित्यभिधानात् । ततश्च ऋतौ मासद्वये वृद्धिभागेऽहोरात्र-क्षिप्येदमाकर्षणं करोति । एवं चक्रोऽपि । एवमुक्तमेव सर्वे दृश्यतिथ्यात्मककाका कर्षा-दृष्टतृतीयागमस्यानामन्तो अहं हतोयं येषां ते तथा श्रीश्री माधवादिवटके पूर्णं माधवादि-निकपतितं पञ्चाङ्गान्तो तु पश्चिमं माधवादि-निकपतितं मलमासः पञ्चाङ्गान्तं जनयतः । श्रीश्री माधवादिवटके इति वदुक्तं तत् अतस्तमाह मिहिरः । माधवादिवटकेऽहं मासि दृश्यं यथा ।

मलमा

हिरावाटु स विज्ञेयः श्रुते तु आवर्षेऽभ्युत् । हिरावाटो हिरावाटादिः । आवर्षे चौर-आवर्षे । तथा च ज्योतिषे । मिथुनस्यो यदा भादुरमावस्यादर्थं भूश्रुत् । हिरावाटु स विज्ञेयः विष्णुः खपिति कर्कटे ॥ अभावस्यादयं तदन्वचक्रमासस्य सृष्टेः सङ्गतात् न तन्मध्ये राश्रयन्तरसयोग इत्यर्थः ॥ ननु कर्कटादिके अधिमासपाते तत्पूर्वं मिथुन-एव हरिश्चयनं तत् कथं माधवादिवटकमात्रे कर्कटे ततः । तत्राह राजमार्गः । कस्यापि हकुलीरेव यदा दृश्यं भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः खपेत् ॥ माधवादिविक्रान्तावणादिविक्रान्ताधिमासविवेचन-मन्येतदर्थम् । इदम् आहर्वर्षद्वयाधिमासपात-मौचित्यक्रमादुक्तं कल्पितं योनां ज्ञासवाहुष्येन दृश्येष्टाधिकान्तरदृशनादुक्तकालम्यूनाधिकका-लेऽपि मलमासो भवतीति समयप्रकाशकम् । वस्तुतस्तु वैपरीत्यं यमो न्यूनदृष्टतिथे प्राय-काले तत्र तिथिचयस्य ऋटिगुणप्रत्यमानत्वात् खण्यकायेन तिथ्यन्तरसम्भवात् श्रीश्री रवि-लङ्घनप्रतीतेः श्रीमेव मलमासो भवतीति अधिकदृष्टतिथे प्रायिकाले तत्र तिथिचयस्य ऋटिगुणप्रत्यमानत्वेनाधिकैरेव कालेन तिथ्य-न्तरसम्भवात् विनयेनेव रविलङ्घनप्रतीतेरिरे-वेव मलमासो भवतीति । तथा च विष्णु-धर्मोत्तरम् । चौरसवत्तरस्यान्ते मानेन श्रद्धिभेन तु । एकादशतिथिर्यन्ते दिनानि भृगुनन्दनः ॥ समाह्वये चाष्टमासि तस्यान्तोऽतिरिच्यते । स चाधिमासकं प्रोक्तं कान्यकर्मसु मर्जितं । इदम् नियममेकस्याधिमासात्तुतीयान्ते अधि-मासान्तरमिति । यद्यपि । यो तिथिः समस्तप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः । तथैव सर्वसक्रान्तियावन्मेव न गच्छति ॥ इति राजमार्गवचनानुसारिचक्रमासि तिथि-दृष्टभावाङ्गैर्वा दृश्यतिथिद्विरुद्धपक्षा-तथापि । मध्ये विद्वत्तोर्भाष्यार्थानि तु वर्हयेत् । ते सर्वस्याधिको मासः पतत्येव यद्येष्टः ॥ इति यद्व्यपदिश्रुतवाक्ये विद्वत्तोर्मेवतुलां-क्रान्त्योर्मध्ये मेवादिवत्स्यात् एव तिथिद्वि-कृताः । अहर्गणने मेवादिवत्स्यासि मन्त्रमुक्त्वा सप्तदिनद्विष्टुकादौ श्रीश्रीश्री दिनद्वयज्ञा-इति । तथा च ज्योतिषे आह्वितम् । मेवादौनामहर्षेण वर्यां सप्ताष्टचक्रकम् । तुलादौनामहर्षेण चक्रकम् लिखेत् पृथक् ॥ तत्र एकः । अङ्गस्य वामा गतिरित्यङ्गविद्-समयात् युतुक्रमेव अङ्गा बोध्याः । तेन दिन-द्विष्टमवचनार्थं मेवादिवटक एव एका-दशतिथिद्विष्टम् । एवम् । गतेऽहर्षतिथे चार्हे पञ्चपक्षे दिनद्वये । दिवसस्याहमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥

मलमा

इति राजमार्गकोक्तं सप्तदशदिनाधिकाष्ट-मासाधिकवर्षद्वये अधिमासः । स चौरैः मासि सप्तदशदिनोत्तरं पञ्चाङ्गमासलङ्घनासम्भवात् सावनमानेन ज्ञेयः । तथा च विष्णुधर्मोत्तर-प्रथमकाण्डम् । चौरैर्याद्वस्तु मानेन यदा भवति भागेव । । सावनेन च मानेन दिनवटकं प्रपूर्यते । चौरसरतुसरे दिनवटकाधिकं सावनसप्ततसरो भवतीति । चौरमासाष्टकाधिकवर्षद्वये सप्तदश-दिनानि वर्हन्ते सावनक्रमेणेति पूर्वोक्तविष्णु-धर्मोत्तरोक्तसमानविषयतास्तेति ॥ “ज्योतिषे । दृशानां प्राणयुनादीनां प्रायो मासस्य च कश्चित् ।

नपुंसकत्वं भवति न पौषस्य कदाचन ॥ नपुंसकत्वं मलमासत्वम् । तथा चोक्तम् । असक्रान्तो हि यो मासः कदाचित्तिथि-
द्विष्टः । कालान्तरात् समायाति स नपुंसक इत्येते । श्रद्धिस्थोऽपि । प्रायशो न शुभं चौरैर्यो ज्येष्ठमासादुक्तस्य । मध्यमौ चैवैशेखावधिकोऽप्यसुभिचक्रत् ॥ चौरौ मार्गश्रीरे । अधिकोऽधिमासः ॥ “तदयं संक्षेपः । शुक्लप्रतिपदादिरमावास्यान्तो रविलङ्घितो मासो मलमासः । स च माधवादी-ज्योतिषिक कदाचित् कार्तिकादावपि । अयन्ता-निरुक्तत्वं माधवादि कार्तिकादिवटकयोरपि तल्लक्षणयोगे माधवादावेव तुकादिवटक एवो-भयमासे तल्लक्षणयोगे पूर्णं एव । आश्विन-वैशाखयोस्तल्लक्षणयोगे पर एव मलमासः तद्विभक्त्यु भादुलङ्घितः । मलमासो आवाटु-देहेत्यम् । भादुलङ्घिते तु नैतदिति विस्तरः ॥ मलमासे विविधानि यथा, काठकयज्ञम् । चूर्णां मौञ्जीवन्धनं अग्राधेयं महालयम् । राजाभिवर्गं कान्यश्च न कुर्यादधिमासके । चूर्णां मौञ्जीवन्धनं अग्राधेयं महालयम् । राजाभिवर्गं कान्यश्च न कुर्यात्ताड-
कश्चित् । महालयं कन्यार्कमाहम् । भीमपराक्रमेऽपि । अधिमासं दिनपाते धनुषि रथौ भादुलङ्घिते
मासि । चक्रिणि सुमे कुर्यान्नो भादुश्च विवाहश्च । दिनपाते दिनचये । अधिमासं विवाहं यात्रां चूर्णां तथोपनय-
नादि । कुर्यान्न सावकाशं भादुश्च न तु विधि-
व्याम् । इति । अत्र विवाहादिकीर्तनं निरवकाशमेऽपि नि-
धायम् । अन्वया सावकाशमिदमेव विद्वे । सावकाशं सम्भवत्कालान्तरं कर्म अती-
निरवकाशस्यान्यगतिकस्य प्रतिपत्तयोऽर्थात्
कश्चित् । तथा च मलमासाधिकारे काण्डक-
यज्ञम् ।

कावेऽन्यगति निष्ठां कुर्वन्मितिर्की

क्रियाम् ॥”

इति मलमावतत्त्वम् ॥३॥

अपि च ।

“अयमाद्यन प्रतिष्ठाञ्च यद्दानवतानि च ।

देवव्रतद्वयोतसर्गचूडाकारमखिला ।

माङ्गल्यमभिवेकश्च मलमासे विवक्ष्येत ॥”

इति गारुडे १२८ अध्याय ॥३॥

अथ मलमासकर्तव्यव्रतादि । “पातुर्मास्यव्रत-
मावादाद्युल्लेखेन विहित तदप्यारब्ध आव-
द्यादिमलमासेऽपि कर्तव्य आवादादिप्रतिदिन-
कर्तव्यत्वेन निरवकाशात् ।

‘वज्रा तु दिवसेमास कथितो वादरायणे ॥

इति ज्योति शास्त्रे पितामहेन एकमासत्वाभि-
धानाच्च । यच्च ।

‘सवतसरम् य पूर्यमेकमस्तेन तिष्ठति ।

इत्यादौ मावादाद्युल्लेखितसवतसरव्रतमारब्ध
तन्मलमासेऽपि कर्तव्यम् ।

कचिन्नयोदशमासा सवतसर इति श्रुते ॥

यच्च प्रतिमासविहित न मावादाद्युल्लेखेन तन्मल-
मासेऽपि कर्तव्यम् । तथा च रम्भाष्टतयाव्रते
शिवरहस्यम् ।

‘मासे मलिन्युच्येयं यजेद्देवीं सशङ्कराम् ।

किन्तु गोदूयापनं कार्यमित्याह भगवान् शिव ॥

उदूयापनं प्रतिष्ठा । व्रतारम्भोऽपि निविष्ट ।
पूर्वोक्तकाश्रवपचनावत् । ज्येष्ठादिमासविशेष

विहित खादिचौव्रतादिकन्तु खावकाशलाभन
मासे न कार्यम् । किन्तु प्रकृत एव ज्येष्ठादौ
कर्तव्यमिति । दृष्टव्यम् ।

‘निष्ठांमितिर्की कुर्वीतु प्रयत्नं सन् मलिन्युचे ।

तीर्थक्षानं गणप्यायां प्रेतआहं तथैव च ॥’

निष्ठासहस्रह पुरस्कारविहित ज्ञानसम्पापश्च
महायज्ञादि कार्त्तव्यमपि तथाविधं सकल्पित
यत्किञ्चिद्भयदानशिवपूजादि । अक्त भविष्ये ।

‘कुर्वीतु प्रातश्चिक कर्म्म प्रयत्नं सन् मलिन्युचे ।

नैमित्तिकश्च कुर्वीतु खावकाशं न यज्ञवेत् ॥’

कालमाधनौधे मनुष्यपुराणम् ।

‘वर्गे चाहस्रह आह दानञ्च प्रतिवासरम् ।

गोभूतिकहिरयानां मासेऽथ खाण्मलिन्युचे ॥’

काठकयज्ञपरिशिष्टम् ।

‘प्रवृत्त मलमावात् प्रक यत् कर्म्म न समा-

पितम् ।

आगते मलमासेऽपि तत् समाप्यमवश्यम् ।

जन्मनिष्ठाने ।

‘आरब्ध कर्म्म यत्किञ्चित्कार्यं हि मलिन्युचे ॥’

नैमित्तिक मासवत्स्रहदिवसादिविशेषनियम-
श्रुत्यावश्यकर्त्तव्यकादाचित्कनिमित्तोत्पन्नम् ।

जातकर्म्मरूपि मलमासे कार्यम् ।

‘जातकर्म्मरूपकर्मरूपि नवमाह तथैव च ।

महाजयोदशीभाद्रं आहान्मपि च योजय ॥

चक्रकर्मरूपे ज्ञानं दानमाहक्रियादिनाम् ।

कर्म्म तन्मलमासेऽपि निष्ठां नैमित्तिकं तथा ॥

कृति ।

‘आहृणातकगामानि ये च सस्कारमाश्रिता ।

मलिन्युचेऽपि कतथा कात्या इष्टीञ्च वक्ष्येयम् ॥

सस्कारा अन्नप्राशननिष्क्रमणादय । इति

माधवाचार्ये । अन्तर्कर्मरूपि वज्रनदहनोदक-

दानपिण्डदानास्त्रिसंस्कारादीनि । नवमाहम् ।

‘चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।

यदन दीयते जन्तोस्तत्रवशाद्व्रतयते ॥

इति यमोक्तम् ॥

अत्र चतुर्थाहादियज्ञ मरणदिनावधौति ।

बालयज्ञभूतयज्ञगराक्षिपप्रवणशत्रुदु सङ्घरोगा

भिभवाङ्गुतदु सत्रयज्ञदौष्ट्यादिनिमित्त शान्ति

कर्म्मरूपि मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् । विष्णुना

शान्तिखण्डयनेर्देवोपवातान् श्रमयेत् पर

चक्रोपवाताञ्च इत्युक्तम् ॥” इति मलमास

तत्त्वम् ॥

मलय, पु, (मलते धरति चन्दनादिकमिति ।

मल + “वलिमलितनिभ्य क्यन्” उच्चा ४ ।

६६ । इति क्यन् ।) खनामस्थानतपर्वत ।

तत्पठ्याय । आवादा २ दक्षिणाचल ३ ।

इति हेमचन्द्र १४ । ६५ । चन्दनादि ४ मल-

याचल ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (स च सप्त

कुलाचलान्तर्गत । यथा, भाष्ये ५७ ।

१ — ११ ।

“महेन्द्रो मलय सख्यं शुक्तिमाह्वयपर्वत ।

विन्ध्यश्च पारिपाञ्च सप्तैवात्र कुलाचला ॥”

शैलाङ्गम् । देशविशेष । (यथा, मातङ्ग्ये ।

११३ । ४४ ।

“अङ्गा वङ्गा मङ्गरका अन्तर्गिरिवहिरिरो ।

सप्त प्रवृत्तमातङ्गमलमासमलवर्त्तिका ॥”

आराम । इति मेदिनी । ये, ६६ । नन्दन

वनम् । इति धरणि ॥ अष्टादशोपज्ञोपात्त-

गैतद्विषये । इति शब्दमाणा । ऋषभ-

देवस्य श्रुतपुस्तान्तगतपञ्चमपुत्र । (यथा,

श्रीभागवते । ५ । ४ । १ । “तमसु कुशापर्णे

इजावर्त्तो जज्ञवर्त्तो मलय केतुर्मेघसेन इन्द्र-

सूक्त विदर्भं कौकट इति नववर्त्तप्रधाना ॥”

गर्भकृत्वंशीयानामन्यतम । यथा, महाभारते ।

५ । १०१ । १४ ।

“सुखरो मधुपर्कश्च हेमवर्षस्येव च ।

मलयो मातरिणा च निशाकरदिवारदौ ॥”

मलयगन्धिनी, ज्यौ, (मलयस्य गन्धं अव्यवस्था ।

मलयगन्ध + इति । खियां ऊर्प ।) उभावज्यौ

विशेष । इति शब्दमाणा ।

मलयज, पु, ज्यौ, (मलयात् जायते इति । जन् +

ज् ।) चन्दनम् । इत्यमर । २ । ६ । १११ ।

(यथा, गीतगोविन्दे । ३ । ११ ।

“हृदि विषलताहारो नाय सुजङ्गमनायक

कुवलयदलसेवी कच्छे न सा गरलद्वयति ॥

मलयजरो नेदं भक्त प्रियारहितं मणि

प्रहर न हरमान्यजङ्ग । कुभा किं

आपदि ॥”

मलयजाते, जि । यथा, महाभारते । १ ।

२७ । ६ ।

“उत्पतङ्गिरिवाकाश उच्चैर्मलयजैरपि ॥”

यथा च ।

“राहु मलयज शूद्र पैठीन द्वादशाङ्गुलम् ।

लघा लघान्तरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत् ॥”

इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥

मलया, ज्यौ (मल + क्यन् । टाप् ।) निवृत्ता ।

इति मेदिनी । ये, ६६ ।

मलयाचल पु, (मलयखावाचलश्चेति ।)

मलयपर्वत । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४७ अध्याये ।

“पुसागनागकरवौरजतोपकारे

तस्मिन् गृहे कमलरेखरुचौ श्रूयते ।

यत्राहृतानिषविकम्पितपुष्पहारिण

हेमन्तविन्ध्यहिमवन्मलयाचलानाम् ॥”

मलयानिल, पु, (मलयस्थानिल ।) वसन्त-

कालीनवायु । तत्पठ्याय । वासन्त २ । इति

त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, वाह्विदपथे । ३ । १२६ ।

“स एव सुरभि काल स एव मलयानिल ।

खेयेयमवला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥”

मलय, ज्यौ, (मलपू । एषोदरादित्वात् पश्य

यत्त्वम् ।) मलपू । इति शब्दरत्नावली ॥

मलयोज्ज्व, ज्यौ, (मलय उज्ज्व उत्पत्तिकारण

यस्य ।) चन्दनम् । इति राजनिघण्टु ॥

मलविनाशिनी, ज्यौ (मल विनाशयतीति । वि +

नश् + शिच् + शिनि । खियां ऊर्प ।) शब्द-

पुष्पो । इति राजनिघण्टु ॥

मलहन्ता, [ज्यौ] पु, (मल हन्तीति । हन् + णच् ।)

श्राक्मलीकन्द । इति राजनिघण्टु ॥

मला, ज्यौ, (मल + अच् । टाप् ।) भूष्णमलकी ।

इति शब्दचक्रिका ॥

मलाकर्वी, [ज्यौ] पु, (मल विह्वं आकर्षति स्थानात्

स्थानान्तरं नयतीति । आ + कर्त् + शिनि ।)

हृदिक । इति शब्दमाणा । हृदि इति भाषा ॥

मलाका ज्यौ (मलेन मनोमालिन्येन अकति

कुटिलं गच्छतीति । अच् + अच् । खियां

टाप् ।) कामिनी । हृदिनी । दूती । इति

कश्चिप्रचारोद्यादिणि ।

मलापकर्ष, ज्यौ (अप + कर्त् + भावे ल्युट् ।

मलस्थापकर्षम् ।) पापमोचनम् । मलहारी

करणम् । इति कैचित् ।

मलापहा, ज्यौ (मलमोहणीति । अप + हन् +

च् । खियां टाप् ।) नदीविशेष । यथा,—

“मलापहा भीमद्वीपे च वङ्गा

यथा च लघा जलसायगा गुणै ।

मलापहावङ्गयोक्त्यापि

पर्यं जङ्घु खाडुतरं सुकान्तिदम् ॥”

इति राजनिघण्टु ॥

मलावह, ज्यौ, (मलं आवहतीति । आ + वह् +

अच् ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेष । यथा,

भाष्ये । ११ । ७१ ।

मलिगु

तत्त्वम् ॥ अयि । चौर । इति मेदिनी ।
 से, २१ ॥ (यथा, माघे । १६ । ५२ ।
 “प्रहित प्रधानाय माधवा-
 नहमाकारवितु महीभृता ।
 न परेषु महीजसम्भवा
 दपञ्चर्त्नन्ति मलिन्मुचा इव ॥”)
 वायु । इति शब्दभाषा ॥ (पञ्चयज्ञपरिभ्रष्ट ।
 इति हेमचन्द्र । ३ । ५२२ ॥)
 लिङ्गा, स्त्री, (अतिशयेन मलिनौ । मलिनौ +
 इङ् । स्त्रियां टाप् ।) रजस्वला नारी । इति
 त्रिकाण्डशेष ॥
 लीमस, स्त्री (मलमस्यास्तीति । मल +
 “ल्योत्प्लुतात्मिष्ठेति ।” ५ । २ । ११४ । इति
 ईमसञ्च प्रत्ययेन निपातितः ।) लोहम् ।
 पुण्यकाशीसम् । इति मेदिनी । से, ५६ ॥
 लीमस, त्रि, (मलमस्यास्तीति । मल + ईम
 सञ्च । निपात्यते ।) मलिन । इत्यमर ।
 ३ । १ । ५५ ॥ (यथा, माघे । १ । ३८ ।
 “उपहृत पातुमदने मरोद्धते
 स्वमेव विशम्भर । विशम्भीप्रिवे ।
 ऋते रवे चानयितु ऋमेत क
 क्षपातमस्त्राण्डमलीमस नभ ॥”
 छायावक् । यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । ६८ ।
 “मलीमसश्रीमधुपानसक्तौ
 भेजे लता पुण्यवती स्फुट य ।
 स एव चैत्रेण वत द्विरेष
 पुण्येवराण्ये विहित पुरोधा ॥”)
 लूक, पु, (मल + बाहुलकात् लूकः ।) लमि
 विशेष । इत्याद्यादिकोष ॥
 ल, ऊ धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
 आत्म चक्र० सेट ।) ऊ, मलते । इति दुर्गा
 दास ॥
 ल पुं, (मलते धरति बलमिति । मल + ल्यप्)
 बाहुयोधौ । इत्यमरभरतौ । माल इति भाषा ॥
 (यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १७ ।
 “मलानामग्रनिहृषा नरवर स्त्रीणां क्षरो
 र्त्नमान् ॥”)
 लघ्वेयञ्ज्वरणातिविशेष । माला इति भाषा ।
 स च ब्राह्मणस्त्रियात् सवर्णायां जात । इति
 मानवे १० अध्याय ॥ स च खेटात् तीवर
 कन्यायां जात । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
 तत्त्ववायां कुम्भकाराण्यात् । इति पराशर
 पद्धति । पाञ्चम् । कपोलम् । मत्स्यभेदः । इति
 मेदिनी । से, ४४ ॥ देशविशेष । यथा,—
 “इशावा नवराट्टञ्च मल्ला प्राक्षा युगम्बरा ॥”
 इति विराट्पर्वण्ये १ अध्याय ॥
 लक पुं, (मल इव । मल + कन् । ढङ्गादस्य
 लघात्वम् । यदा, मल धारयेत् + लुक ।)
 दन्त । इति हेमचन्द्र । ३ । २८४ ॥ (ब्राह्मण
 विशेष । यथा, राजनरक्षिण्याम् । ८ । २६२० ।
 “विशोक्त वैकल्यहन्तो नह्यौ लो क्षामिनी तथा ।
 लक्ष्यविधिरुचयस्यौ द्विजन्मा मलकाभिधः ॥”)

मल्लक

मल्लक, पु, स्त्री, (मल्लते धारयति प्रदीपमिति ।
मल्ल + क्तुल ।) दीपाधार । नारिकेलफला-
वयवजपाचविशेष । माला इति भाषा ।
स्त्रियां मल्लिका । इत्यमरभरतौ ॥ प्रदीप ।
इति मथुरेश ॥
मल्लज स्त्री, (मल्ले तदाख्यदेशे जायते इति ।
जन् + ङ ।) मरिचम् । इति जटाधर ॥
मल्लतृय, स्त्री, (मल्लेवाद्यमान तृयम् । मल्लाय
तृयमिति वा ।) वाद्यविशेष । तत्पर्याय ।
महास्त्रज २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
मल्लनाग, पु, (नागो हस्तीव मल्ल । पूर्वनिपातः)
वाह्यायनसृनि । (मल्लो बलीयान् नाग ।)
अभमातङ्ग । इति मेदिनी । ने, पु ७ ॥ (मल्लो
नाग इव ।) खेखहार । इति शब्दरत्नावली ॥
कामशास्त्रविशेष । इति धरणि ॥
मल्लभू, स्त्री, (मल्लानां भूभूमि ।) मल्लभूमि ।
इति जटाधर ॥
मल्लभूमि, स्त्री, (मल्लानां भूमि स्थानम् ।)
मल्लक्रीडास्थानम् । तत्पर्याय । अक्षवाट २
रङ्गभूमि २ रणस्थली ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
मल्लभू ५ अक्षपाट ६ । इति जटाधर ॥
दशविशेषश्च ॥ (यथा,—
“अथ पात्रे पय पान शालपत्रे च भोजनम् ।
शयन तालपत्रे च मल्लभूमेरिय गति ॥”
इत्युक्त ॥)
मल्लयात्रा, स्त्री, (मल्लानां यात्रा ।) मल्लानां
युद्धयात्रा । तत्पर्याय । मातङ्गी २ । इति
हारावली ॥
मल्लयुद्धं स्त्री, (मल्लानां युद्धम् ।) मल्लानां सयाम् ।
तत्पर्याय । गियुद्धम् २ बाहुयुद्धम् २ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्प्रकारा यथा,—
“अथ कृद्धं त मल्ल योधयामास मत्स्यराट् ।
योधमानस्ततो भीमो दु खेनैवाकरोन्मतिम् ॥
नहि शक्नोति विवृत प्रत्याख्यातु नराक्षपम् ।
तत स पुरुषयात्र शार्ङ्गैर्गणित्यक्षरम् ॥
प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिपूजयत् ।
ववन्व कचां कौन्तेयस्तत सङ्घर्षयन् जनान् ।
ततस्त दण्डसङ्घार्थं भीमो मल्ल समाययत् ॥
जीकृत नाम तं मल्ल तत्र प्रख्यातविज्रमम् ।
ताडुभौ सुमहोत्साहावुभौ तीव्रपराक्रमौ ॥
मत्ताविव मत्ताकायौ वारयौ वृष्टिहायनौ ।
ततस्तौ नरशार्ङ्गौ बाहुयुद्धे समीयतु ॥
वीरौ परमसङ्घटावन्धोऽन्यजन्ताङ्घ्रिभौ ।
आसीतु सुभीस सम्पातो वक्ष्यमन्तयोदिव ॥ १० ॥
उभौ परमसङ्घटौ वक्षेनातिवनाडुभौ ।
अन्योन्यमनारप्रेष परस्परजयैविभौ ॥
उभौ परमसङ्घटौ मत्ताविव महागणौ ।
क्षतप्रतिक्षतेक्षिन्नेर्बाहुभिश्च सकङ्कटे ॥ ११ ॥
सन्निपातावधूतैश्च प्रमायोऽन्यनैश्च यः ।
क्षेपयैर्मृष्टिभिश्चैव वराहोद्धतनिखनैः ॥
तलेष्वननापातैश्च प्रक्षटामिक्षयेन च ।
प्रक्षालानखपातैश्च पादोद्धतैश्च दादयैः ॥

जानुभिश्चाप्यनिर्घोषे शिरोभिश्चावचङ्कितै ।
तद्गुह्यमभवद्गौरमश्लक्ष बाहुतेजसा ॥
बलप्रायेण शूराणां समाचोत्सवसन्निधौ ।
अरुण्यत जन सर्वं सोनक्रुटनिनदोत्थित ।
बलिगो सयुगे राजन् । वृत्तवासवयोदिव ।
प्रकथयत्कथयदोरभ्याकर्षविकथये ॥
आकर्षतामयान्धोऽन्धं जानुभिश्चाभिजगत् ॥ १२ ॥
तत शब्देन महता भक्त्यन्तौ परस्परम् ।
यूगोरेखौ दीर्घसुखौ नियुक्तकुशलावभौ ॥
बाहुभि समसम्पत्तामायसै परिवैरिव ।
चकर्ष दोभ्यामुतपाय भौभौ मल्लमभिजहा ॥
विनदन्तमभिक्रोशन् शार्ङ्गं हव वारणम् ।
तसुदयन् महाबाहुर्भामयामास वीर्यवान् ॥
ततो मल्लाच्च मल्ल्याच्च विस्मय चक्रिरे परम् ।
भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।
प्रत्यपि यन्महाबाहुर्मल्ल भुवि वृकोदर ॥ १३ ॥
तस्मिन् विनिहते मल्ले जीवते लोकविभुते ।
विराट परम हर्षमगच्छद्वाच्यै सह ॥
स हर्षात् प्रददौ वित्तं बहु राजा महामना ॥
इति विराटपर्वणि १२ अध्याय ॥
एषां टीका यथा । “इ खेन खप्रकटनराजाज्ञा-
नङ्गनङ्गणेन । विहृत लोकसमन्तम् । शार्ङ्ग-
शिथिलं सिंह इव यात्र इव वा शिथिलं
बावज्ज । स्वात सिद्धेऽपि च शार्ङ्गं इति
दर्शनात् । कर्षां कच्छम् । सन्पात सधव ॥
१० ॥ सकच्छते कच्छट करधर्वणं किय कडा
इति प्रविद्ध । कृतप्रतिहतै परप्रयुक्तिप्रति-
हते । पिनेर्विषयेऽन्धैरेति शेष ॥ ११ ॥
अभिप्रातेत्यादि । एते मल्लानां शिष्टादिशेषा ।
अभिप्राते परस्परसचात्तेरवधूतेनैव सृष्टिसुजा-
घाते प्रसाधे पातयित्वा पेषये । उन्मथने
अन्तरीक्षे सुजाभ्यां मथने । क्षेपणे स्थानात्
प्रस्थापने । बह्वाङ्गुलिकरो सुष्टि ।
अवाहसुखं स्तम्भगतं भ्रामयित्वा तथैव य ।
विस्मय शब्दः स भवेद्गौराहूतनिखन ॥
तर्षण्यङ्गुलमथेन प्रचारितकरो हि य ।
सप्रहारस्तथास्तु सयहो वन्मिष्यते ॥
अर्धचक्रतुल्यमल्लसुष्टिवन्मिष्यत ।
प्रवृत्ताङ्गुलिहस्तेन प्रवृष्टिं प्रवृष्टिं कृता ।
द्विगुणीकृतबाहुयुक्तदीयाथ यथावत् ॥
प्रहारं सशलाकां स्वात्पादोद्धृतं पदा-
हृतम् ॥
जानुभिश्चाप्यनिर्घोषे पादाण्यवोमसदश्वनिभि-
करणेयान्यवचङ्कितानि ते । बलप्रायेण बलो-
त्कर्षणं । सोनक्रुटनिनदोत्थित उतक्रोशन्
निनदोत्थानसङ्घित । प्रकर्षणं बाहुसंस्तुता
नयनं प्रकटकार्पणं तदेवाकर्षणमीधुत्सम्पुञ्जा-
नयनम् । अभ्याकर्षं समन्ततः कथयम् ।
विकर्षणं पश्चात् नयनं तदेव विपरीतकथय-
सुच्यते उपपन्नमेवादर्शमेवोपपीति ॥ १२ ॥ शत
गुणं शतवारम् ॥ १३ ॥ इत्यङ्गुलिमल्लत-
भारतार्थदीपिका ॥

मल्ला, स्त्री, (मल्लते धारयति विलासादिकमिति ।
मल्ल धारणे + अच् । स्त्रियां टाप् ।) नारी ।
पञ्चवल्ली । मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥
(लोटनराजपत्नी । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । १६१७ ।
“तमेव पुत्रा शोचन्ती शोकशकुन्तताशया ।
ततः प्रपेदे प्रलयं मल्ला लोटनवल्गुभा ॥”)
मल्लार, पु (मल्ल कच्छति प्राप्नोतीति । कृ +
अच् ।) रागविशेष । स तु वर्यां रागाणां
मध्ये द्वितीय । यथा,—
“आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसञ्चित ।
श्रीरागस्तस्य पञ्चादौ वसन्तस्तदनन्तरम् ॥
हिमालयस्थाय कर्णाट एते रागा प्रकी-
र्त्तिता ॥”
अस्य षट्तरागिण्यो यथा,—
“वेलावली पूरवी च कानडा माधवी तथा ।
कोडा केदारिका चैव मल्लारस्य प्रिया इमा ॥”
अस्य गानसमय ।
“मेघमल्लाररागस्य गानं वर्णासु सर्वदा ॥”
अस्य स्वरूपं यथा,—
“शृङ्गावदात् पलितं दधानं
प्रलम्बकथं क्लृप्तदेहवर्णं ।
कौपीनवासा सविहारचारी
मल्लाररागं शुचिप्रान्तदर्शिनं ॥”
इति सङ्गीतदामोदर ॥
(तथा च सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।
“मेरव पञ्चमो नाटो मल्लारो गौडमालव ।
देशाख्येति यद्वागा प्रोच्यते लोकविभुता ॥”
“मेघमल्लारिका मालकौशिक पटमञ्जरी ।
आशावरीति विज्ञेया रागा मल्लारसञ्चया ॥”
इति रागाण्यवसतम्)
मल्लारी, स्त्री (मल्लार + टोप ।) वसन्तरागस्य
रागिणी । यथा,—
“आन्दोलिता च देशाख्या लोका प्रथम
मञ्जरी ।
मल्लारी मैति रागिण्यो वसन्तस्य सदाशुभा ॥”
इति सङ्गीतदामोदर ॥
मेघरागस्य रागिणी । इति हज्जायुध ॥
(अस्या उदाहरणादिकं यथा संगीतदर्पणे ।
“मल्लारी सपत्नीनां स्वात यद्वाश्रम्यासधेवता ।
औडवा पौवरीयुक्ता वर्णासु सुखदा सदा ॥”
य नि रि ग म ध । अस्या ध्यानं यथा —
“गौरी जगता लोकलक्षणनादा
गीतच्छेनात्मपति स्वरन्ती ।
आदाय वीणां मल्लिना रुदन्ती
मल्लारिका औवण्मूनादिता ॥”)
मल्लि, पु, (मल्लते धारयति विज्ञानमिति । मल्ल +
“सर्वधातुश्च इत्”) उणा ४ । ११७ । इति
इत् ।) यदुविशतिदृष्टार्हतां मध्ये जनविश-
जिन । इति हेमचन्द्र १ । २८ ॥
मल्लि, स्त्री, (मल्ल + इत् ।) मल्लिका । इति
शब्दरत्नावली ॥

मल्लिक, पु, (मल्लते धारयतेऽसौ । मल्ल + इत् ।
स्वार्थे कन् ।) मलिनचक्षुचरखयुक्तहस ।
मल्लिने किञ्चिद्भ्रूवरवगौराजोहितेक्षुचरखे-
रुपलक्षितं युक्तहस । इत्यमरभरतौ ॥
दृष्टासुपाधिविशेषश्च । (यथा, भरतमल्लिक ।
तथा च भट्टिकाव्यटीकारम्भे मल्लिकाचरण-
श्लोक ।
“नत्वा शङ्करमन्वहगौराङ्गमल्लिकाभज ।
भट्टिटीकां प्रकुरुते भरतो सुखबोधिनीम् ॥”)
मल्लिका, स्त्री (मल्लिरेवेति । मल्लि + स्वार्थे कन् ।
स्त्रियां टाप् । यद्वा, मल्लिहंस इव शुक्ल-
त्वात् । मल्लि + इवार्थे कन् ।) खनामख्यात
युष्पटश्च । वेलगुल इति भाषा ॥ (यथा,
काव्यादर्शे । २ ।
“मल्लिकासुकुले चङ्कि । भाति युञ्जन्मधुव्रत ।
प्रयाथे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव ॥”)
ततपण्याय । हज्जश्रुत्यम् २ भूपदी ३ शतभीर
४ । इत्यमर । २ । ४ । ६६ ॥ हज्जश्रुत्या ५
श्रीतभीर ६ । इति भरत ॥ भद्रवल्ली ७
गौरी ८ वनचन्द्रिका ९ प्रिया १ कौन्ध्या
११ नारीटा १२ गिरिजा १३ चिता १४
मल्ली १५ मद्यन्ती १६ चन्द्रिका १७ मोदिनी
१८ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
चक्षुर्व्यत्वम् । सुखपाककुलविस्फोटकक्षूति-
विवरणनाशित्वश्च । इति राजनिघण्टु ॥ कण-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥ उष्णत्वम् ।
जडुत्वम् । दृढत्वम् । वातपित्तसङ्गवाध्य
रक्षिनाशित्वश्च । इति भावप्रकाश ॥ * ॥
अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
“विचरन्त तदा भूयो मरेश क्लृप्तमायुध ।
आरात स्थित्वाप्रतो ध्वनी सन्तापयितुमुद्यत ॥
ततस्तमयतो दृष्ट्वा क्रोधाद् भातदृशा हर ।
स्वरमालोक्यमास शिखायाश्चरणान्तिकम् ॥
आलोकितस्त्रिनेत्रेण मदनो द्युतिमानपि ।
प्रादक्ष्यत तदा जङ्गम् । पादादारभ्य कक्षवत् ॥
प्रदक्ष्यमानो चरन्तौ दृष्ट्वासौ क्लृप्तमायुध ।
उत्सवर्णं धनुः श्रेष्ठं तन्मगामाथ पञ्चधा ॥
यदावीक्षुष्टिवन्ध तद्वक्त्रेण सहजप्रभम् ।
स च कल्पतरुणां तं खगन्वाटो गुणाकृति ॥
नाहस्यानं शुभाकारं यदावीक्ष्यभूविभम् ।
तन्नातं केशवारय्यं बकुलं नामतो नगे ॥
या च कोटी शुभा ह्यासीदिकनीजविभूषिता ।
जाता सा पाटला रम्यो भङ्गराजविभूषिता ॥
नाहोपरि तथा सुखी स्थानं चन्द्रमयप्रभम् ।
पञ्चगुल्माभवन्नातौ शशाङ्ककिरणोज्ज्वला ॥
ऊर्ध्वं सुष्टा अव कथा स्थानं विहसभूषितम् ।
तस्माद्वह्नुपुटा मल्ली सङ्गाता विविधा सुने । ॥”
इति वासनपुराणे २ अध्याय ॥
मल्लविशेष । ऋतुपात्रमेव । इति मेदिनी ।
के, १३७ ॥ पात्रपात्रम् । इति हेमचन्द्र ॥
मल्लिकाश्च, पु, (मल्लिकायुष्मिन् अन्धियौ
यस्येति । “अन्धयोऽदर्शनात्” ५ । ४ । ७६ ।

इति अथ । मलिनचक्षुचरणयुक्तहस । इति
हेमचन्द्र । १ । ४ । १६२ । शुक्लवर्णवेष्टितपक्षु
वययुक्तहस । इति हज्जायुध । (यथा,
हरिवंश । २४१ । २५—२६ ।

“मल्लिकाक्षान् विरूपाक्षान् क्रौञ्चवर्णान् मनो-
जवान् ।

अश्वसेन्य महाबाहुस्तदप्रतिमपौरुष ।
निष्ठदयामास बली गदया भीमविक्रम ॥”)

मल्लिकाक्ष, पुं, मलिनचक्षुचरणयुक्तहस । इत्य
मरटीका । ते त्रिता हसा मलिनै किञ्चि
हूसरवर्णैराणोहितैश्चक्षुचरणैलक्षिता मल्लि
काक्षा मल्लिकनामान् । मल मल्ल उ धनौ
जान्त नास्तीति इक । मल्लिको हसमेदे
स्यात्तृणशूयन्तु मल्लिका । इति रुद्र । शुक्ला
ज्ज्वालाक्षिकापुष्पमिव अक्षि येषां ते मल्लि
काक्षा इति खामी । इति भरत । (यथा,
उत्तररामचरिते । १ । २६ ।

“एतस्मिन् मदकलमल्लिकाक्षपक्ष-

याधूतस्फुरदुदरपक्षपुष्करिका ।

वाय्वास्म परिपतनोद्गमान्तराणे

सदृष्टा कुवलयिने भुवो विभागा ॥”)

मल्लिकाक्षा, स्त्री, (मल्लिकेति आक्षा यस्या ।)

त्रिपुरमाक्षीपुष्पम् । तत्पण्याय । मोहिनी २
वटपत्रा ३ मोहिना ४ । इति रत्नमाला ।

मल्लिकागन्ध, स्त्री, (मल्लिकाया इव गन्धो
यस्य ।) मङ्गलागुरु । इति राजनिर्घण्ट ।

मल्लिकापुष्प, पुं, (मल्लिकाया पुष्पमिव पुष्प
यस्य ।) कुटजवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

करुणवृक्ष । इति हेमचन्द्र । करुणा खेडु
इति भाषा । खनामखातपुष्पवृक्षश्च ।

मल्लिगन्धि, स्त्री, (मल्लेरिव गन्धो यस्य तत् ।

“उपमानाच ।” ५ । ४ । १२८ । इति इका
रादेश ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ।

मल्लिपत्र, स्त्री, (मल्ले पत्रमिव पत्र यस्य ।)

वृक्षश्च । इति त्रिकाण्शेष ।

मल्लो, स्त्री, (मल्लि + लक्षिकारादिति पक्षे ङीष् ।)

मल्लिका । इति राजनिर्घण्ट । शब्दरत्ना-
वली च ॥ (यथा राजेन्द्रकर्णपुरे । ४६ ।

“किं राकेन्द्रकारण्डटाभिरुदित किं मौक्तिके
रजत
किं मल्लीसुकुले स्मित विकवित किं मानती
कुडमले ॥”)

मल्लोकर, त्रि, (अमलमपि आत्मान मल्लमिव
करोतीति । ल + अच् ।) चौर । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मल्ल, पुं, (मल्लते भय धारयतीति । मल्ल + बाहु
नकात् उ ।) भायुक् । इति शब्दचन्द्रिका ।

मव नक्ष्त्रं । इति कविकल्पद्रुम । (भा -पर-
नक-सेट ।) नक्ष्त्री बन्धनम् । मवति चौर
लोक । इति दुर्गादास ।

मविन, त्रि, (मव + कर्मणि क्त ।) बह्व ।
इत्यमरटीकायां खामी ।

मव, बन्धे । इति कविकल्पद्रुम । (भा० पर-
नक-सेट ।) मवति चौर राजा । यदया
मनोऽयमित्येके । इति दुर्गादास ।

मश, ध्वनौ । कोपे । इति कविकल्पद्रुम । (भा
पर अक-सेट ।) मशति मशक । इति
दुर्गादास ।

मशक, पुं, (मशति ध्वनतीति । मश + अच् ।
सत्रायां कन् ।) कौटविशेष । मशा इति भाषा ।

तत्पण्याय । वज्रतुक् २ छत्याख्य ३ छप्प
मशिक ४ राजिनागरद ५ । इति राज
निर्घण्ट । (यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २१ । २७ ।

“तुदन्धामल्लच दशा मशका मतकुणादय ।
रुदन्त विगतज्ञानं हसय क्लमिक यथा ॥”)

तन्नाशकधपो यथा,—
“त्रिफलाज्ज्वलपुष्पाणि भलातकशिरिषकम् ।

लानासर्व्वरसश्चैव विडङ्गश्चैव गुग्गुलु ।
एतेर्धूपैर्मल्लिकायां मशकानां विनाशनम् ॥”

इति गारुड १८१ अध्याय ।

चर्ममेद । स तु खनामखातचर्मनिर्मित
क्षेहादिपात्रम् । रोगविशेष । माशा इति
हिन्दी । अक्षिण इति वज्रभाषा । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ३०॥ मशकरोमाह ।

“अवेदन स्थिरश्चैव यत्तु गात्रे प्रवृज्यते ।
माधवत क्षणसुखं मलिन मशक दिशेत् ॥”

स्थिर अचलम् । अस्थ चिकित्सा यथा—
“चर्मकील जतुमणि मशकांक्षितकालकान् ।

उत्तुल्लव शस्त्रेण दहेत् चाराभिधामश्वेत ॥”
इति भावप्रकाश ।

अपि च
“लशुनानास्तु चूणस्य चर्षो मशकनाशनम् ॥”

इति गारुड १७५ अध्याय ।

मशकी, [न] पुं, (मशका सन्धस्यामिति ।
मशक + इति ।) उडुमरवृक्ष । इति हेम-
चन्द्र । ४ । १६८ ।

मशहरौ, स्त्री, (मश मशकं हरतीति । हृ +
“हरतेरुडुमने २५ ॥” २ । २ । ६ । इति अच् ।

स्त्रियां ङीष् ।) मशकनिवारकप्रावरण
विशेष । मशारि इति भाषा । चतुष्क्री २ ।

इति जटाधर ।

मशुन, पुं (मे समये चयति वहेति इति । चि +
बहुलवचनात् नक । तत् निपातित ।)

कुम्भुर । इति शब्दमाला ।

मव, वधे । इति कविकल्पद्रुम । (भा० पर-
नक-सेट ।) मवति । इति दुर्गादास ।

मविकूपी स्त्री, (मवे कूप इव । मविकूप +
अकार्षे ङीष् ।) मखाधार । इति हेमचन्द्र ।

३ । १४८ ।

मविधानं, स्त्री, (धीयतेऽस्मिन्निति । घा + अवि
कारणे क्युट् । मविधानं खानम् ।) मखाधार ।

इति हेमचन्द्र । ३ । १४८ ।

मवीयेखादक, पुं, (मवीर्भोज्यं खेखनवीय इति
यस्य ।) श्रीतालवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

मस, इर य ई परिमाणे । परिणामे । इति कवि
कल्पद्रुम । (दिवा पर सक० सेट । निष्ठाया
मणित ।) इर अमसत् अमासीत् अमसीत् ।

अस्मात् पुषादित्वामित्य उ इत्यर्थे । य, मस्यति
धान्य इहौ । परिमातीत्यर्थ । ई, मस । परि-
णाम कस्यचिदुत्तरोधात् । इति दुर्गादास ।

मसक, पुं (मस्यते परिमीयतेऽसौ । मस +
कर्मणि घ । अकार्षे कन् ।) क्षुद्ररोग
विशेष । मासा इति लोके प्रसिद्ध । तल्ल
क्षय यथा,—

“अवेदन स्थिरश्चैव यत्तु गात्रे प्रवृज्यते ।
माधवत क्षणसुखं मलिन मसक दिशेत् ॥”

अवेदनं वेदनारहितम् । स्थिरम् अचलम् ॥
तच्चिकित्सा यथा,—

“चर्मकील जतुमणि मसकांक्षितकालकान् ।
उत्तुल्लव शस्त्रेण दहेत् चाराभिधाम-

श्वेत ॥’
इति भावप्रकाश ।

मसन, स्त्री, (मस्यते इति । मस + क्युट् ।) सोम-
राणीवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ।

मसरा, स्त्री, (मस + बाहुलकात् अरच् । स्त्रियां
टाप ।) मसर । इति जटाधर ।

मसार, पुं, (मस + भावे क्तिप् । मसं परिमाण
नष्टतीति । नष्ट + अच् ।) इक्षुनीलमणि ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा, नैषधचरिते ।
६ । १४ ।

“चकास्ति विभूजुतकातिचातुरी-
घनासुविभूजुतिक्तेनवातव ।

मसारताराणि । ससारमात्मना
तनोषि ससारमसशयं यत ॥”)

मसारक, पुं (मसार + कर्षे कन् ।) इक्षुनील
मणि । इति शब्दरत्नावली ।

मवि, स्त्री पुं, (मस्यते परिणमते इति । मस +
“सन्ध्यातुभ्य इन् ।” उवा० ४ । ११७ ।

इति इन् ।) निपिप्रयोजना । खेखनवृक्षम् ।
इत्यमरटीकायां भरत । तत्पण्याय । मवि
जलम् २ पत्राञ्जनम् ३ । इति त्रिकाण्शेष ।

मेला ४ काशी ५ अञ्जनम् ६ मसी ७ । इति
शब्दरत्नावली । इक्षुनी ८ । इति खामी ।

मणिनाम् ९ मशी १० । इति हेमचन्द्र । ३ ।
१४८ । शेषालिकावृक्षम् । इति वज्र, शब्द-
रत्नावली च ॥

मविका, स्त्री, शेषालिका । इति शब्दरत्नावली ।

मलिका इति यन्त्रालारे पाठ ।

मविधानं, स्त्री (मवेधानं आधारः ।) मखा-
धार । इति शब्दरत्नावली ।

मविधानी स्त्री, (मवेधानी ।) मखाधार ।

दीयाति इति भाषा । तत्पण्याय । मविमणि
२ मेलाञ्ज ३ मवेक्षुपिका ४ मेलाञ्जरी ५

मेलाञ्ज ६ मविधानम् ७ । इति शब्दरत्नावली ।

मविकूपी ८ । इति हेमचन्द्र । मविकूपिका ९ ।
इति जटाधर ।

मसिन क्ली, (मस्यते परिमोयते गमनयेति । मसु + “बहुलमन्यत्रापि ।” उणा २।४६ । इति इनच् ।) सपिण्डकम् २ । इत्युणादिकोषः ॥
 मसिपण्य, पु, (मसि काशी पण्यमस्य ।) सेखक । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसिप्रक्ष, क्ली (मसि प्रकर्षेण कृते उद्गिरतीति । प्र + कृ + क्तिप् ।) मस्याधार । इति हारा वली ॥ सेखनी । इति केचित् ॥
 मसिमणि, क्ली, (मस्याधारो मसिरिवेति ।) मस्याधार । इति शब्दरत्नावली ॥
 मसिवर्द्धन, क्ली (मसि बहुयतीति । वृध् + क्तिच् + क्तु ।) रसगन्ध । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसी, क्ली, (मसि + कृदिकारादिति डीय ।) काशी । (यथा, नैषधचरिते । ६ । ६३ ।
 “त्वदास्य निष्कन्दशीकद्वयश्री
 मसीमय सङ्घिपिरूपभागिव ।”)
 शेषालिकाग्रन्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 मसीजल, क्ली, (मस्या जलम् । राक्षी शिर इतिवत् अमेदे वक्षी ।) मसी । काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसीघानी क्ली, (मस्या घानी पाचम् ।) मस्या धार । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसीना, क्ली, (मस + “बहुलमन्यत्रापि ।” उणा २।४६ । इति । इनच् ।) एषोदरादि त्वाद्दीर्घः । स्त्रियां टाप ।) खनामस्यात प्रस्यम् । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
 “मसीना चतस्री चिह्ना क्षुमोमामालिका मित्ता ॥”
 मसुर, पु, (मस्यते परिमोयतेऽसौ । मस + “मसेच् ।” उणा० १।४४ । इति । उरन् ।) मसुरकलाय । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसुरा, क्ली (मस्यति पण्यत्वेन परिममत्यसा- विति । मसु + उरन् । स्त्रियां टाप ।) वेश्या । ब्रीहिप्रमेद । इति मेदिनी । रे २१ ॥
 मसुर पु क्ली, (मस्यते परिमोयतेऽसौ । मसु + “मसेच्छरन् ।” उणा० ५।३ । इति ऊरन् ।) ब्रीहिमेद । मसुरी कलाद इति भाषा ॥ (अस्याधिपतिर्मधराशि । यथा, दृष्टवृत्ति- तायाम् । ४१ । २ ।
 “वस्त्राधिककुतुपानां
 मसुरगोघूमरालकयवानाम् ।
 खलसम्भवौघधीनां
 कनकस्य च कीर्तितो मेघ ॥”)
 तत्पथ्याय । मङ्गल्यक २ । इत्यमर । १२।६।१७ ॥
 मसुर ३ ब्रीहिकाञ्चन ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसुरा ५ मसुरा ६ । इति मेदिनी । रे, २१ ॥
 रागदालि ७ मङ्गल्य ८ पृथुवीजक ९ मूर १० कल्याणवीज ११ गुडवीज १२ मसुरक १३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गल्य १४ मसुरका १५ । इति भावप्रकाशः ॥ अख्य गुण्या । मसुरलम् । श्रीनलम् । स्याहिलम् । कपपित्तनाशिलम् । वानासयकरलम् । मसुरलम् । कसु

लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अख्यहरलम् । कृत्तलम् । ऊरनाशिलम् । इति भाव- प्रकाशः ॥ तस्य धृगुण्या । स्याहिलम् । खादुपाकिलम् । प्रमेहपित्तश्लेष्मज्वरातीसार नाशिलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मसुरक, पु (मसुर इव प्रविवृतितरिति । मसुर + कन् ।) सन्नाया कन् वा ।) उपवर्धविशेषः । गोल वासिश्च इति भाषा । तत्पथ्याय । चतुर २ चातुर ३ अङ्गैक ४ चक्रगण्ड ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रीवेऽपि दृश्यते । यथा, दृष्टवृत्ति- तायाम् । ४३ । ४३ ।
 “अष्टाभिर्नौलरक्त
 तृतीयमिन्त्रेण भूयस्य दत्तम् ।
 अक्षित यमञ्चतुष
 मसुरक कान्तिमदयच्छत ॥”)
 मसुरविन्ता, क्ली, (मसुरस्यैव विशिष्ट इल मस्या । स्त्रियां टाप ।) लघ्वचिद्वन् । इत्य मर । २।४।१६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १८७ ।
 “मसुरविदलाकारतूलाक्षिन्नकलेवर ।
 पौषे चाब्दे चतुस्त्रिंशे नवमेऽब्दे चिते मृत ॥”)
 श्यामलता । इति रत्नमाला ॥
 मसुरा क्ली, (मस्यति परिममतीति । मसु + ऊरन् । स्त्रियां टाप ।) वेश्या । मसुरकलाय । इति मेदिनी । रे २१ ॥
 मसुरिका, क्ली, (मसुरेव । मसुरा + कन् । स्त्रियां टाप । अत इलच् ।) कुट्टनी । इति शब्द- माला ॥ * ॥ वसन्तरीग । सत्योत्पादनक्रिया टीका इति ख्याता । सा तु गोस्नान-नर गात्रज मसुरिकापूयेन भवति । यथा,—
 “धेनुस्तन्यमसुरिका नराणाञ्च मसुरिका ।
 तज्जल बाहुमलाञ्च शृङ्खलानेन गृहीतवान् ॥
 बाहुमले च शृङ्खलाणि रक्तोत्पत्तिकाराणि च ।
 तज्जल रक्तमिश्रित स्फोटकज्वरसम्भवम् ॥”
 इति धन्वन्तरिस्तथाशक्तियम्य ॥
 तत्पथ्याय । पापरीग २ रक्तवटी ३ मसुरी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अथ मसुरिका धिकारः । “तत्र मसुरिकाविप्रलङ्घनदान पूर्विका स प्राप्तिमाह ।
 ‘कद्रुक्कणवण्यारविशङ्काध्यशनाशनै ।
 दुष्टनिष्पावशकाटौ प्रदुष्टपवनोदके ॥
 क्रुद्धयहेतुणाञ्चापि देशे दोषा ससृज्वा ।
 जगयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सृजता ॥
 मसुराजतिसंस्थाना पिङ्का स्फुर्मसुरिका ॥
 चारी यवचार । विरहाध्यशनाशनै कद्रा दिविरङ्गान्तागमशनै । अथ च अध्यशनाशन अधिकमशन अध्यशनम् । दुष्टनिष्पावशकाटौ दुष्टेर्निष्पावशकाटौ । आद्यशब्दात्कृष्णानुकादि- ते । प्रदुष्टपवनोदके सविषकुलमादिसंसर्गात् क्रुद्धयहेतुणाञ्चापि देशे देशे क्रुद्धयद्वा राहु- शनेश्चरादयस्त्वेषाभीचकादृष्टे यस्मिन् देशे क्रुद्धयद्दृष्टे तत्रापि मसुरिकोत्पत्तिरित्यर्थः ।

मसुराजतिसंस्थाना मसुरस्य या व्याकृति स्तङ्गतसंस्थानमाकृतियां ता ॥ * ॥ अथ पूर्विकपमाह ।
 ‘तासां पूर्व्य ऊर ककुमात्रमङ्गीरतिभ्रम ।
 त्वचि श्रोत्रं सवैवर्ग्यो नेत्ररागस्तथैव च ॥
 वातजामाह ।
 ‘स्फोटा लघ्वाद्यानां कृत्वास्त्रीवैदनाया न्विता ।
 कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवा ॥
 ‘सन्ध्यास्थिपर्वणां भेद कास कम्पोऽरतिभ्रम ।
 श्रोत्रस्तास्त्रोष्ठजिह्वाणां लघ्वा चारुपिचयुता ॥
 पित्तिकामाह ।
 रक्ता पीता चिता स्फोटा सदाहास्त्रीव- वैदना ।
 भवन्त्यश्चिरपाकाश्च पित्तकोपससृज्वा ॥
 विज्जमेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृणानुपिस्तथा ।
 सुखपाकोऽपिपाकश्च ऊरस्त्रीव सुदारण ॥
 रक्तजामाह ।
 ‘रक्तजायां भवन्त्येते विकारा पित्तलक्षणा ॥
 अथ कफजामाह ।
 ‘श्वेता स्निग्धा भृशं शूलं ककुमात्रमन्द् वैदना ।
 मसुरिका कफोद्गताश्चिरपाका प्रकीर्णिता ॥
 कषप्रसेक स्तेमित्वा शरीरोद्गमाग्रगौरवम् ।
 लघ्वास चारुचिह्ना तन्नालस्यसमन्विता ॥
 सान्निपातिकीमाह ।
 ‘नीलाश्चिपिटविकीर्णा मध्ये निष्ठा महारुण ।
 पूतिष्ठावाश्चिर पाका प्रभूता सर्वदोषजा ॥
 सप्तधातुगतामाह ।
 मसुरिकास्तत्र प्राप्तास्त्रोयदुष्टदुष्टसन्निभा ।
 खल्यदोषा प्रजायन्ते भिन्नास्त्रोय सवन्ति च ॥
 त्वच प्राप्ता त्वच्छब्देनात्र रस उच्यते रसा अयत्वात् ॥ * ॥ रक्तस्यामाह ।
 रक्तस्या जोहिताकारा शीघ्रपाकास्तदुल्लस्य ।
 साध्या नात्यर्पेदुष्टास्तु भिन्ना रक्त सवन्ति च ॥
 साध्या रक्तस्या इत्यर्थः । नात्यर्पेदुष्टास्तु अत्यध- दुष्टश्रेयिता पुनरपि साध्या किन्तु कष्ट- साध्या ॥ * ॥ मांसस्यामाह ।
 ‘मांसस्या कठिना स्निग्धाश्चिरपाकास्तदु- त्वच ।
 गात्रभूलानिश्च ककुम्भश्चैदाहृद्यान्विता ॥
 मेदस्यामाह ।
 ‘मेदोऽत्र मसुराकारा नृदव किञ्चिदुन्नता ।
 घोरज्वरपरीताश्च शूलानि स्निग्धानि सवेदना ।
 सन्तोहारतिसन्नापा कश्चिदाभ्योविनिस्करेत् ॥
 अस्थिमज्जागते प्राह ।
 ‘क्षुद्रा गात्रसमा कृत्वाश्चिपिटा किञ्चिदुन्नता ।
 भ्रमस्या भृशसन्तोहवेदनारतिचयुता ॥
 अमरेणैव विह्वानि कुञ्जन्धस्योनि सर्वन्त ।
 हिन्दन्ति समैधामानि प्राणानांश्च हरन्ति ता ॥
 गात्रसमा गात्रतुल्यवता । चिपिटा चिपि- टाकारा । मन्नायद्दोषास्त्रोऽपि अहृद्य

मसूरि

तदाधारत्वात् । अतएवाग्रे भ्रमरेणैव विद्वानि
ध्रुवन्त्यस्थानि सञ्चत इति । मर्मधामानि
मन्मथानानि ॥ ॥ शुक्रगतामाह ।
'प्रक्रामा पिडका क्षिप्वा ज्ञप्त्वाश्वायथ-
वेदना ।
स्तमितारतिसम्भोद्वाहोन्मादसमन्विता ॥
शुक्रगाया मसूर्यास्तु लक्ष्यानि भवन्ति हि ।
निर्दिष्ट केवल चिह्न जीवनस्य न दृश्यते ॥
प्रक्रामा प्रक्रामाकारा न तु प्रक्रामा । ज्ञप्त्वा
कोमला । निर्दिष्ट केवल चिह्न गत्वस्था-
चिह्नितसा युक्ता यतो जीवनं न दृश्यते ।
समाप्येता दोषहेतु विना न भवन्ति । दोष
मन्तरेण रसादिदुष्टैरभावादित्यत आह ।
'दोषमिभ्यस्तु सन्निता द्रव्या दोषलक्षणे ॥
चन्मजामाह ।
कण्ठरोधार्यौ तन्ना प्रक्रामारतिसयुता ।
दुश्चिकित्सा ससुहिता पिडकाश्चर्मसञ्जिता ॥
रोमान्तिकामाह ।
'रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्य कफपित्तजा ।
कासारोचकसयुक्ता रोमाश्चर्चरपूर्विका ॥
साध्या प्राह ।
'त्वगन्ता रक्तगात्रैव पित्तजा श्लेष्मणास्तथा ।
श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिका ।
रमा विनापि क्रियया प्रशान्त्वन्ति शरी-
रिणाम् ।'
लम्पता रसगता ॥ ॥ कटसाध्यतमा प्राह ।
'वातजा वातपित्तोत्था वातश्लेष्मताश्च या ।
कटसाध्यतमास्तु यत्नादिता उपपदरेत् ॥
असाध्या प्राह ।
'असाध्या सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि
लक्ष्यम् ।
प्रवालसदृशा काश्चित् काश्चित्समुद्रकोपमा ।
लोहजालसमा काश्चित्सर्वीफलसन्निभा ॥
आसां बहुविधा वया जायन्ते दोषभेदतः ।
प्रवालसदृशा इत्यादि । आसां प्रवालजम्बुफल-
लोहगुटिकातर्फीफलसादृश्यं वर्णनं । अहस्त-
वर्णसमस्यायमाह । आसां बहुविधा वया
इति ॥ ॥ अपराक्षासाध्या प्राह ।
कासो हिक्का प्रमोहश्च च्चरसीत्र सुदाहश्च ।
प्रक्रामारतिसम्भोद्वाहोन्मादसमन्विता ॥
दाहस्थाने दीर्घन्त्य इति च पाठः ।
मुखेन प्रसवेद्रक्त तथा नाभेन चक्षुषा ।
कण्ठे धूर्धुरेक कृत्वा च चिह्नार्थदानम् ॥
मसूरिकाभिभूतस्य यस्त्वैतानि भिन्नवरे ।
लक्ष्यानीह दृश्यन्ते न दद्यात्तत्र भिन्नम् ॥
मसूरिकास्त्रिदमाह ।
'मसूरिकाभिभूतो यो भ्रष्टं ज्ञायेव निश्चयेत् ।
स भ्रष्टं ज्ञाति प्राप्ताम् दृष्ट्वापि वायुदूषित ॥
वायुदूषित अप्रतानकादिवातयाधिरूषित ॥
मसूरिकाहेतुकं शोथविशेषमाह ।
मसूरिकान्तं शोथं स्यात् रूपरे मणिवन्धके ।
तयावपत्रके वापि दुश्चिकित्सं सुदाहश्च ।'

६५०

मसूरि

दुश्चिकित्सं कटसाध्यं । दुःशब्दोऽत्र निषेध-
तनासाध्य इत्येके ।
काश्चिदिनापि यत्नेन सिध्यन्त्यासु मसूरिका ।
उदा लक्ष्यतरा काश्चित् काश्चित् सिध्यन्ति
वा नवा ॥
काश्चित्तेव तु सिध्यन्ति साध्यमाना प्रयत्नतः ॥
अथ मसूरिकायाश्चिकित्सा ।
'मसूरिकाया कुठोक्ता लेपनादिक्रिया हिता ।
पित्तश्लेष्मविषयौक्तक्रिया चात्र प्रशस्यते ॥
श्वेतचन्दनकल्कोक्त हिलमोचोभव द्रवम् ।
पिवेन्मसूरिकारम्भे नैव वा केवल रसम् ॥
हिलमोचिका प्राक्विशेषः । हुरहुर इति
लोक्ये ।
'हे पञ्चमूल्यौ राक्षा च धातुशरीर दुराजभा ।
साधत धान्यक सुस्त जयेद्वातमसूरिकाम् ॥
मस्रिष्ठा बहुपातज्ज्वरशरीरौडुस्वरत्न च ।
वातजायां मसूर्यां स्यात् प्रलेपं सद्यो हिता ॥
बहुपादतः ।
गुडूची मधुक द्राक्षा मोरट दाडिमै सह ।
पाककाले प्रदातव्यं भोजनं गुडसयुतम् ॥
तेन कृप्यति नो वायु पाकं यान्ति मसूरिका ।
मसूरिकाश्च सुस्त्रीत प्राक्कीन् सुज्ञान् मसूर-
कान् ॥
रस मधुरमेवाद्यात् सौम्यव्याख्यमाचकम् ।
पटोलमूलं कथितं मोरटं सुरसं तथा ॥
पटोलमूलं कथितमित्यत्र पटोलं कथितश्चेति
वा भाठः ।
'आदावेव मसूर्यास्तु पित्तजायां प्रयोजयेत् ।
निम्बपत्रकं पाठा पटोलश्चन्दनद्वयम् ॥
उग्रैर' कटुका धात्री तथा वासा दुराजभा ।
यथा पात्रं शुभं शीतसुप्तं शकरान्वितम् ।
मसूर्यां पित्तजायास्तु प्रयोक्तव्यं विजागता ॥
दाहे च्वरे विसर्पे च त्रये पित्ताधिक्येऽपि च ।
मसूर्यां रक्तजा नाशं यान्ति शोथितमोक्षके ॥
वासासुक्तकभूमिभ्रमिफलेन्द्रयवासकम् ।
पटोलारिक्तं वापि ज्ञातव्यत्वा समाप्तिकम् ।
पिबेत्तेन प्रशान्त्वन्ति मसूर्यं कफसम्भवा ॥
रज्ज रज्जय ॥ ॥
'शरीरौडुस्वरत्नगन्थां खदिरारिक्तजैर्लोक्ये ।
कफोत्थासु मसूरीष्वेव पित्तोत्थितास्तु च ॥ ॥
निम्बपत्रकं पाठा पटोलं कटुरोहिणी ।
चन्दने हे उग्रैरश्च धात्री वासा दुराजभा ॥
एव निम्बादि कथं प्रीतं शकरान्वितम् ।
मसूरीं सर्वेषां हन्ति च्चरवीसपययुताम् ॥ ॥
उत्थिता प्रविशेद्वा यत्तां पुनर्माह्वतो नयेत् ।
काश्चनारक्तस्य काथकाप्यपूयावपूजितं ॥
ताप्यं सुवर्णमाचिकम् ।
'वाचीफलं समधुकं कथितं मधुसयुतम् ।
सुखे कण्ठे त्रये कृते गण्डवार्धं प्रशस्यते ॥ ॥
अक्षणीं संकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्बुना ।
गवेधुगवेधुका । गवेधुया इति लोके ।
मधुकं निपला मूर्त्ता दाक्षीं लकं नीतसुप्तकम् ।

मसूरि

उग्रैरलोडमस्रिष्ठा प्रलेपाश्चोत्तने हिता ।
नम्रान्तेन द्रव्यं जाता मसूर्यां न भवन्ति च ॥
प्रलेपं चक्षुषोद्वयाङ्गुवारस्थं वल्कले ।
पञ्चवल्कलचूर्णेन स्त्रीदिनीमवधनयेत् ।
भस्मना केचिद्विद्वन्ति केचिन्नोमयरेणुना ॥
सुववीपजनिर्वासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।
रामजम्बरसंयुक्तप्रणानां शान्तये पिवेत् ॥
निर्यासं द्रवम् ॥ ॥ अथ मसूरिकामेदृशं
शीतलाया अधिकारः । तत्र शीतलाया रूपं
माह ।
देया शीतलायाक्रान्ता मसूर्यैव हि शीतला ।
च्वर एव तथा भूताधिष्ठितो विषमच्वरः ।
सा च सप्तविधा स्याता तासां भेदान् प्रचक्षते ॥
च्वरपूर्व्या दृष्टतस्कोटे शीतला दृष्टती भवेत् ।
सप्ताहानि सरलेषा सप्ताहात् पूर्वतां व्रजेत् ॥
तत्तत्तृतीये सप्ताहे शुश्रूषति स्वगतं स्वयम् ।
तासां मध्ये यदा काचित् पाकं गत्वा स्फुटं
सर्वम् ॥
तत्रावधूतनं कुर्यादग्नौमयभस्मना ।
निम्बसप्तपत्राश्चाभिर्मैत्रिकामपसारयेत् ॥
जलञ्च शीतलं दद्यात् च्वरेऽपि न तु दापयेत् ।
स्थापयेत् स्थले पूते रन्ध्रे रश्मि शीतले ॥
नाशुचि ससुप्तेन न च तस्यान्तिकं व्रजेत् ।
बहवो भिन्नानां नात्र भेषजं योजयन्ति हि ॥
केचित् प्रयोजयन्त्येव सतन्मोचामयं मुवे ॥ ॥
यं शीतलेन सलिलेन विपिष्यं सन्धकं
चिञ्चलबीजसहितं रजनीं पिबन्ति ।
तथा भवन्ति न कदाचिदप्योहं देहे
पीडाकरा जगति शीतलिका विकाराः ॥
मोचारसेन सहितं चित्तचन्दनेन
वासारसेन मधुकं मधुकेन वाध ।
आदौ पिबन्ति सुमना खरसेन मित्रं
ते नाभुवन्ति सुवि शीतलिकाविकारान् ॥
मोचारसेन कटुलोक्ष्मजलेन । मधुकं वाध
अथवा मधुना । आदौ पूर्वोक्तं च्वरगमनं
मात्रं । सुमना खरसेन नातोपचरसेन ।
'शीतलास्तु क्रिया काया शीतला रक्षया सह ।
बध्नीयानिम्बपत्राणि परितो भवन्तानरे ॥
कदाचिदपि नो कार्यं सुशुद्धं प्रवेशनम् ।
स्फोटितविकाराहेषु रक्षारेणुकरौ हिनः ॥
तेन ते शोथमायानि प्रपाकं न भवन्ति च ।
रक्षारेणुकरं शुष्कगोमयभस्मचूर्णतः ।
चन्दनं वासको सुस्तं गुडूची द्राक्षा सह ।
यथा शीतकषायस्तु शीतलाच्वरनाशनं ॥
शीतकषायो हिमः ।
'नपद्मोमोपहारैश्च दानक्षय्ययनार्चने ।
विप्रगोशस्मगौरौणां पूजनेकां सर्म नयेत् ॥
स्त्रीजञ्च शीतलादेया पठतु शीतलिनोऽभित्तिः ।
ब्राह्मणं सङ्गया युक्तस्य शान्त्वति शीतला ॥
स्नानं कृत्वा च ।
भगवन् । देवदेवेश । शीतलाया स्तव्यं शुभम् ।
नक्तुमर्च्यं प्रेष्य विश्वोडकभयापहम् ॥

मस्क

इन्धर उवाच ।

गमाभि श्रीतलां देवीं रासभस्या दिगम्बरीम् ।
मार्जनी कलसोपेतां स्वपाण्डुतमस्कताम् ॥
कन्देष्टुश्रीतला देवीं सर्करोगभयापहाम् ।
यामास्ताद्य निवर्तेत विस्फोटकभय भङ्गम् ॥
श्रीतले श्रीगणे चेति यो ज्ञयाद्वाहपौडि ।
विस्फोटकभय चोऽपि तस्य प्रणश्यति ॥
यत्स्वामुत्तमस्य तु धृत्वा स पूजयेन्नर ।
विस्फोटकभय चोर कुले तस्य न जायते ॥
श्रीतले च्वरदग्धस्य पृतिगन्धगतस्य च ।
प्रनष्टचक्षुष पुसस्तामाहुर्जीवनाधमम् ॥
श्रीतल तनुजान् रोगान् वृणो हरसि दुस्तरान् ।
विस्फोटकावधोमानां त्वमेकाद्वतवर्षिणी ॥
गलगन्धयद्वा रोगा ये चान्ये नारुणा वृणाम् ।
त्वन्बुधानमात्रेण श्रीतले यान्ति ते कथम् ॥
न मन्त्रो नौषध किञ्चित् पापरोगस्य विद्वत् ।
त्वमेका श्रीतले । चाची नान्या पश्यामि देव
ताम् ॥
वृणालतनुसदृशीं नाभिद्वन्द्वसंस्थिताम् ।
यस्यां विचिन्तयेद्देवीं तस्य ज्ञानु न जायते ॥
अष्टक श्रीतलादेवा य पठेन्नानव सदा ।
विस्फोटकभय चोर कुले तस्य न जायते ॥
ओतव्य पठितव्यश्च नरेभस्ति समन्विते ।
उपसर्गविनाशाय पर स्वस्थयन महत् ॥
श्रीतलाष्टकमेतद्धि न देय यस्य कस्यचित् ।
दातव्य हि सदा तस्मै भक्तिभङ्गान्वितो हि
य ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे श्रीतलाष्टक
स्तोत्र समाप्तम् ॥” इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे
चतुर्थो भागः ॥

मस्करिका, स्त्री, मशहरी । मशारि इति भाषा ।
यथा—

“दशांश्च मशकांश्चैव वषाकांश्च निवारयेत् ।
मस्करिकाभि प्राट्य मशशायिनमभ्युतम् ॥”

इति पादो क्रियायोगवारे १२ अध्यायः ॥
मस्करि, स्त्री, (मस्कर + स्त्रियां ङीष् ।) पाप-
रोग । इति मेदिनी । रे, २१ । स तु वसन्त
रोग इति प्रचिद्धः । चिह्नम् । रक्तचिह्नम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥

मस्य, जि (सन्धयोति दीप्यते इति । ऋण्य दीप्तौ
+ इगुपधेति क । एषोदरादित्वात् साधु ।)
अककेशम् । क्षिणम् । इति मेदिनी । ये, ७ ॥
(यथा, रघुवश्टीकारम्भे मस्तिनाथ ।

“करुणामस्यै कटाक्षपाते
कृतं मामस्य । कठार्यैवार्यैवाहम् ॥”)

मस्य, स्त्री, (मस्य + स्त्रियां टाप् ।) उमा ।
इति मेदिनी । ये, ७ । मवीना इति भाषा ॥
मस्क, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा -
आत्म सक सेट ।) दन्त्यमध्य इति दुर्ग
चिह्नम् । किपि सयोगादिनापि मक । ऋण्य
मध्य इत्येके । किपि सयोगान्तापि मट । उ,
मस्कते । इति दुर्गादासः ॥

मस्क.

मस्कर, पु, (मस्कते गच्छत्यनेनेति । मस्क +
वाङ्मूलकान्तर । यद्वा, मकर + “मस्करमस्क
रिणीं वेष्टुपरिवाजकयो ।” ६ । १ । १५४ । इति
सुट निपात्यते । इति काशिका ।) वश । इत्य-
मर । २ । ४ । १६१ । रत्नवश । इति राज-
निघण्टुः ॥

मस्करौ, [न] पु, (मस्कते इतस्ततो गच्छत्यनेनेति ।
मस्क + वाङ्मूलकान्तर । मस्करो दण्ड सोऽ-
ख्यस्येति । मस्कर + इनि । यद्वा मा कतु
कम्प निषेधु श्रीलमस्य । “मस्करमस्करिणीं
वेष्टुपरिवाजकयो ।” ६ । १ । १५४ । इति
इतिनिपात्यते ।) भिन्नु । इत्यमर । २ । ७ ।
४७ ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ६३ ।
“अधीयन्नामविद्विद्या धारयन् मस्करिव्रतम् ।
वदन वक्त्रं लिस्फोट भ्रूणेष्वपि विलोकयन् ॥”)
चन्द्र । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मसज, ओ श ट औ स्त्राने । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा पर -अक अनिट ।) नन्त्य-
मध्य किपि सयोगादिनापि मक । ओ, मय ।
श मज्जती मज्जन्ती । ट, मज्जयु । अमाङ्गीत ।
स्त्रायतनेनेति स्त्रानमिह जलान्त प्रवेशः ।
मज्जति प्रस्फरो जले । इति दुर्गादासः ॥
मस्त, स्त्री, (मस्यते परिमयीते । मस परिमाये +
क्त ।) मस्तकम् । इति हिरूपकोषः ॥ (यथा,
अमरटीकाया मनुष्यवर्गे । ६५ । रघुनाथ
चक्रवर्तिधृतश्लोके ॥

“दण्डकमस्तुमस्तितहस्त

सुजलिततिलकविभूषितमस्त ॥”)

मस्तक, पु स्त्री, (मस्यते परिमयीते । मस
+ “इष्टश्रिभ्यां तकन् ।” उणा १ । १४८ ।
इत्यत्र । “वाङ्मूलकान्त मस्यतेरपि तकन् ।”
इत्युज्जलदत्तोक्त्या तकन् ।) प्रधानाङ्गम् । माथा
इति भाषा । (यथा माकण्डेयपुराणे । १४ ।
७८ ।

“विजित क्षेममवाप्नोति सोऽप्येव शिरसा

शिरजाम् ।

क्षुत्तयामोऽहर्निश भारपौड्यावधित

मस्तक ॥”)

सत्ययाय । उत्तमाङ्गम् २ शिर ३ श्रीर्धम् ४
खड्गं ५ । इत्यमर । २ । ६ । ६४ ॥ त्रुणम् ६
शिरम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराङ्गम् ८ ।
इति जटाधरः ॥ कम् ९ पुच्छम् १ मौलि ११
कपाजम् १२ केशभू १३ । इति राज-
निघण्टुः ॥ (मस्तम् १४ । इति हिरूपकोषः ।)
तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा—

“कृत्वाकारे शिरोभिस्तु वृषा निम्बशिरा घनौ ।
त्रिपिटेक्ष पितुर्मृगुर्वाप्रा परिमस्कुले ॥
घटखड्गं पापवचिर्वेगादौ परिवर्जितम् ॥”

इति गायक ६६ अध्यायः ॥

मस्तके अधोमुखवक्ष्मदलकमजमस्ति तत्
कथंकायां परमात्मा तिष्ठति । यथा । स्वाङ्गे
उत्तानौ करो कला सोऽहमिति जीवात्मानं

मस्तुलु

हृत्पृष्ठं नीपकलिकाकारं तृणाधारस्यकुलं
कुण्डालन्या सह सुसम्भावर्तना मृलाधारस्याधि-
ष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाज्ञास्थपटचक्राणि
भित्त्वा शिरोऽवस्थिताघोमुखसहस्रलकमज-
कणिकान्तागतपरमात्मनि सयोज्येत्यादि वक्त-
सारः ॥ तथा च ।

“सुसम्भावभना नोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत् ।
सहस्रारे शिर म्यान परमात्मनि देशिकम् ॥”

इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

मस्तकस्त्रेह पु (मस्तकस्य स्त्रेह ।) शिरो
मज्जा । यथा,—

“गोन्तु मस्तकस्त्रेहो मस्तिष्को मस्तुलुङ्गकः ॥”

इति हेमचन्द्रः १ । २८६ ॥

मस्तकाख्य, पु (मस्तकमिति आख्या यख्य ।)
वृक्षशिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मस्तदाह, स्त्री, (मस्त मस्तकमिव उच्च दाह ।)
देवदारु । इति भावप्रकाशः ॥

मस्तचलक, स्त्री, (मूलमेव मूलकं स्त्रार्थे कन् ।
मस्तस्य चलकम् ।) शिरोऽधः । इति शब्द-
चन्द्रिका । घाट इति भाषा ॥

मस्तिष्क, स्त्री (मस्त मस्तक इत्यति स्वाधार
त्वेन प्राप्नोतीति । इव गतौ + क । एषोदरा
त्त्वान् साधु ।) मस्तकभवृताकारस्त्रेह ।
मगज इति पारस्यभाषा ॥ तत्पर्यायः । गोर्धम्
२ । इत्यमर । ३ । ६ । ६५ ॥ गोर्धम् २ मस्तक-
स्त्रेह ४ मस्तुलुङ्गक ५ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २८६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । १ ।
“यस्या श्रीवयस्य मस्तिष्काऽन्विताया विद्वद्वाभि
ते ॥”)

मस्तु, स्त्री, (मस्यति परिमयीतेति । मस +
“चितनिगमिमविसंख्यविधाजं कुश्रिभ्यस्तुन् ।”
उणा १ । ७ । इति तुन् ।) दधिभव-
मखम् । दधिर मातु इति भाषा । इत्यमर
२ । ६ । ६४ ॥ दधिजलम् । द्विगुणवारिद्युत
दधि । अख्य गुणा ।

“उष्णान् दधिमिदं अमहरं वक्ष्य कथाय सर
सुक्तिच्छन्दकरं त्रयोदशगदौहार्श्वं नाश
नम् ।

ओत शुद्धिकरं कफानिलहरं विरक्तभूजापह
पाकुन्धासविकारगुल्लशमनं मस्तु प्रशस्तं कलम् ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥

अपि च ।

“मस्तु क्षमहरं खल्वपि सुक्ताभिरावृणत ।
ओतोविश्रोधनं जादं कपलव्याविरापहम् ॥
अदृश्यं प्रीणनं श्रीव भिन्नं मज्जसमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मस्तुलुङ्ग, पु (मस्तु इव लिङ्गं सादृश्यमस्य ।
एषोदरादित्वात् इकारस्य उकारः ।) मस्ति-
ष्कम् । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥ (यथा सुश्रुते
खल्वस्थाने २३ अध्याये । भिन्ने वा शिर कपाजे
यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषनिवृत्तिप्रादुर्भाव
कासम्भासौ वा यस्येति ॥”)

मस्तुक्कम्, पुं, (मस्तुक्कम् + कार्ये कन् ।)
मस्तुक्कम् । इति हेमचन्द्र । ३ । २८ ॥
मह, पूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा पर
सक सेट ।) महति । इति दुर्गादासः ॥
मह इक त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा
पर अक सेट ।) इक, महयति । त्विधि
नौतौ । इति दुर्गादासः ॥
मह इड टडौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा
आत्त अक -सेट ।) इ महयते । ड, महते ।
इति टगादासः ॥
मह तु क पूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा पर सक -सेट ।) महयति । इति
दुर्गादासः ॥
मह पुं, (मह्यते पूज्यते)भक्तिप्रति । मह + "पुंसि
सञ्ज्ञायौ च" प्रायेण ।" १ । ३ । ११८ । इति
घ । मह + अच् इत्युज्ज्वलजन्त १८१८ ।
उत्सव । इत्यमरः । १ । ७ । १८८ ॥ (यथा,
माधे । ६ । १६ ।
"न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्षते
महमवाविति बन्धुतयोदिते ॥"
मह्यते पूज्यते इति ।) तेज । इति मेदिनी ।
हे ७ ॥ यज्ञ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
हरिरंशे । ७१ । १८ ।
"तस्मात् प्रादधि राजान सर्वे शक्रं तदायुता ।
महौ सुरेशमर्षेणैव वयमग्रे च मानवा ॥")
महिव । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, महत् ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । ८ ।
"महौ ह्यसौ वायव्य त्वज ॥"
"महौ महति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
मह, [च] कौ, (मह्यते पूज्यते)भक्तिप्रति ।
मह + "सर्वाधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ४ । १८ ।
इति असुन् । उत्सव । (मह्यते पूज्यते इति ।
मह + असुन् ।) तज्ज । इति मेदिनी । से, १ ॥
(यथा, रघुटीकारभ्ये सज्जिनाय ।
"अन्तरायतिमिरोपशान्तये
शान्तपावनसन्निध्यवैभवं ।
त नर वपुषि सुहृदर सुखे
ममहे किमपि तुच्छिह मह ॥"
मह्यन्ते पूज्यन्ते देवादयोभक्तिप्रति । मह +
असुन् ।) यज्ञ । इति शब्दरत्नावली । (उद-
कम् । इति निघण्टु । १ । १२५ । पूज्यमाने, त्रि ।
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २ । ६ ।
"जिह्वा मे भद्र वाङ्महो मनो मन्यु सरात्
भाम ॥"
"वाक् वाजिन्क्रिय मह पूज्यमाणास्तु ।" इति
तद्भाष्ये महीधरः । मह्यति । यथा, ऋग्वेदे ।
८ । २६ । १६ ।
"महो शयि ततुत्वा समिधौमहि ।" "महो
मह्यते शयि धनाय ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
महत्क, पुं, (मह कायति प्रकाशयतीति ।
महत् + कौ + क । एवोदरादिवात् वाध्वा ।)
बहुव्रीहोद । इति अष्टाधरः ॥

महत्तु खौ, (मह+अति। निपातितच्।)
राज्यम् । इति मेदिनी । वे, १४ ॥ (यथा,
ह्याम्बोव्योपनिषदि । ५ । २ । ४ ।
“अथ यदि महत्त्वमभिधेदमावास्यायां दीवित्वा
पौण्यमास्यां रात्रौ इत्यादि ।” ब्रह्म । यथा,
महाभारते । ३ । ३२ । ४४ ।
“श्रुतेन ओषिधो भवति तपसा विन्दते महत ॥
उदकम् । इति निघण्टु । १ । १२ ।)
महत् त्रि, (महत्ते पुन्यतेऽसौ इति । मह+
“वर्भमाने पृषदृहन्महज्जगच्छदवच् ।” उणा
२ । ८४ । इति अति निपात्यते ।) महान् ।
महती । वङ् । इति मेदिनी । त, १४ ॥
तत्पथ्याय । विशङ्कटम् २ पृथु ३ दृढत ४
विशालम् ५ पृथुलम् ६ वङ्मम् ७ उर ८ ।
विपुलम् ९ । इत्यमर । २ । १ । ६ ॥ पुलम्
१ विस्तीर्णम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघौ । १२ । ४ ।
“तस्मिन् रामशरोतकाने वने महति रक्षसाम् ॥”)
तदैदिकपथ्याय । ब्रह्म २ ऋष ३ दृढत ४
उच्चित ५ तवस ६ तविष ७ महिष ८ अश्व
९ ऋषुचा १ उणा ११ विहाया १२ यङ् १३
ववचिष १४ विवचसे १५ अम्भृग १६ माहिज
१७ गभीर १८ ककुह १९ रभस २०
ब्राधवः २१ विरपशी २२ अङ्गुतम् २३ वैदित् २४
बहिषत् २५ । इति प्रचविशतिर्लक्षणां ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याय ॥ * ॥ (प्रकृते
राधोविकार । यथा सांख्यसूत्रम् । १ । ६१ ।
“सत्त्वराजसमं सामावस्था प्रकृति प्रकृते-
मैवान् महतीरुहकार ॥” इति ॥) मह
च्छब्दस्य शुद्धादिशब्दविशेषाणां पूर्वं प्रयोग
निषेधो यथा,—
“शुद्धे तैवे तथा मांसि वैद्ये ज्योतिषिके द्विजे ।
यात्रायां पथि नित्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥”
इति भट्टिप्रचमखर्गीयसुतपञ्चोक्तटीकायां
भरत ॥
महती स्त्री (महत्+ङीप् ।) वल्लकीमेद ।
इति मेदिनी । ते १४ ॥ नारदवीणा । दृढत
प्रमाणा । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । १ । १० ।
“सुतोभवद्दयामविशेषवत्तच्छना-
मवेक्षमाण महतीं सुकुर्मुहु ॥”)
दृढती । वार्त्ताकी । इति राजनिघण्टु ॥ (कुश
झीपखनदीविशेष । यथा, मात्स्ये । १२१ । ७४ ।
“महती सप्तमी प्रोक्ता पुनश्चैवा इति ख्यता ।
अन्धास्ताभ्योऽपि वज्राता शतघोरं च स-
क्षय ॥”
पारिपात्रनिर्गतनदीविशेष । यथा, मात्स्ये ।
११३ । २३—२४ ।
“वर्षाशा नन्दना चैव कावेरी महती तथा ।
पारा नर्मसूती पुन्या विदुषा वेद्यमन्त्रपि ।
शिखा ह्यवन्ती कुन्ती च पारिपात्राभिता
क्षता ॥”)

महतीदादशी, ज्यौ (महतीति ख्याता दादशी ।)
अवयवादादशी । यथा,—
“मात्रि भाद्रपदे शुक्ले दादशी अवयवान्विता ।
महती दादशी ज्यौ उपवासे महाप्रज्ञा ॥”
इति गारुडे १४१ अध्याय ॥
महत्तत्त्व ज्यौ, (महत्त्वं सत् तत्त्वचेति ।) यत्तु
विंशतितत्त्वान्तर्गतद्वितीयतत्त्वम् । तत्तु प्रकृते-
रुत्तमप्रज्ञम् । समष्टिबुद्धिरूपम् । तत्तपर्याय ।
यथा —
“महानात्मा सतिर्विष्णुष्णिग्यु शम्भुश्च वीर्य-
वान् ।
बुद्धि प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृति स्मृति ।
पर्यायवाचकै शब्दैर्महानात्मा विभाष्यते ।
त जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोह नाधि-
गच्छति ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
अपि च ।
“यका स्मृतिश्चयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
सर्वकारात् प्रधानात् महत्तत्त्व प्रजायते ॥
महानिति यत् ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ।
अहङ्कारश्च महती जायते मानवह्वन ॥”
इति मात्स्ये २ अध्याय ॥
महत्तर, पु, ज्यौ, (अयमनयोरिति श्रयेण महान् ।
महत् + तरप ।) शूद्र । यथा,—
“शूद्र ख्यात् पादयो दास्यो ग्रामभूटो मह-
तर ।”
इति ब्रिहदारण्यके ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ५ । १४ ।
“केवायं रचितोऽनेति श्रीऽष्टाङ्ग महत्तरान् ।
ते च न्यवेदयंस्तस्यै कर्तारं तिलकस्य माम् ॥”)
अतिश्रयमहति, लि । (यथा, महाभारते ।
७ । १६६ । ५६ ।
“दृष्ट शृष्टदृष्टं सर्वदेवैरभिरुतम् ।
अथीर्वासमग्रभ्यश्च ब्रह्मज्ञश्च महत्तरम् ॥”)
महत्त्व, ज्यौ (महत् + त्व ।) महती भाव ।
यथा, भावपरिच्छेदे ।
“महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रिय कारणं मतम् ॥”
“महत्त्वं षड्विध इति । ब्रह्मप्रज्ञास्य महत्त्वं
समवायसम्बन्धेन कारणम् । ब्रह्मसमवेतानां
गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे आत्मयसमवाय
सम्बन्धेन । ब्रह्मसमवेतसमवेतानां रूपत्वादीनां
प्रत्यक्षे आत्मयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कार-
णम् ॥” इति विद्वान्तनुत्तावली । (श्रौतलम् ।
यथा, रामायणे । १ । १ । १ ।
“जनक शूरोऽपि महत्त्वमोयात् ॥”
“महत्त्व श्रौतम् ॥” इति तट्टीका ।)
महर्षिक, पु, (महत्त्वाच्चै लोकेति । कर्म
धारय ।) भूरादिप्रज्ञाकालान्तर्गतपञ्चमलोक ।
यथा,—
“भूर्भुवः स्वर्गमहर्षिर्जनक तप इव च ।
सर्वलोकान् सन्तै लोकास्तु परिकीर्षिता ॥
यत्तुर्महर्षिणस्यान्तं जगदित्यथाचरम् ॥

तां नि सरन्तीं सहसा तथाभूतामनिन्दिताम् ।
अयोध्यां वीक्षितुं चान्यैर्दृष्टव्यमनन्ते प्रियम् ॥
दृष्टुमुमेष्टास्मानौ नातिदृष्टास्मानसौ ।
भङ्गी चापि महाकालं प्राप्तकालश्च कोपन ॥
दृष्ट्वा तौ मातरं दौगौ तदा भूतावधोसुखौ ।
चिन्ताञ्जलिमनुस्तीर्णा निश्चिन्तवन्तुत्तमम् ॥
तौ पश्यन्तां तदा दवीं ददृशुः हिमवत्सुता ।
सुकोप च तदापणा वाक्पञ्चैतदुवाच ह ॥
शवंभूतास्तु मां कस्मादसम्बन्धामपश्यताम् ।
भवन्तौ तनयौ शुद्धौ ह्रीमर्थादाविवर्जितौ ॥
तस्मादिमाममर्यादां भवन्तौ निरपन्नपौ ।
अकुर्वतां ततो भूयाद्भवतोऽन्तमाशुवे ॥
माशुवीं योनिमावाद्य माशुरीचणुदोषतः ।
भविष्यतो भवन्तौ तु शाखाण्डगुखौ भुवि ॥
इति तावुमया शप्तौ हरपुत्रौ महामती ॥”
“अयोमया सम देवो वियता चक्रशेखर ।
आजगाम तदा गच्छन् प्रासादं प्रति तं वृषम् ॥
दृष्ट्वा चरन्तीं तासुमाया सङ्ग्रीं शुभे ।
सर्वलक्षणसम्पन्नां माधवस्त्वेव माधवीम् ॥
तां दृष्ट्वा न्यगददेवीं गौरीं वृषभकेतन ।
सितप्रसन्नवदनं प्रहसन्निव भाविनीम् ॥

इत्थं उवाच ।

इयं ते माशुवीं स्मृतिं प्रिये तारावतीति या ।
भङ्गीमहाकालयोक्ते जन्मने विहिता खयम् ॥
ततो ह्यनन्वक्तान्तीह गच्छां गन्तुमिच्छोऽहम् ।
त्वमिदानीं स्वयं चास्यां स्मृतां प्रविश ॥

भाविनि ॥

तत उत्पादयिष्यामि महाकालश्च भङ्गिणम् ॥
श्रीदेवुवाच ।

समेव माशुवीं स्मृतिरियं वृषभकेतन ।।
विशामि तेऽत्र वचनमुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविशेत् ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यास्तु कामाद्यं ससुपस्थित ॥
ततः सापर्वथाविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयानं महादेवं स्वयमेवाभजन्मुदा ॥
तस्मिन् कालेऽभवद्गमः कापाली चास्थिमात्त-

ष्टक ।

कामावसाने तस्यास्तु सद्यो जातं सुतद्वयम् ।
अभवद्गुणशाली । तथा शाखान्दगाननम् ॥
इति कालिकापुराण ४६-४८ अध्याया ॥

बाणासुरस्य महाकालस्य यथा,—

नमो यस्तु ।

“कथितो भवता सर्गः सशया अपि प्राप्तिता ।
त्वत्परादात्मज्ञाभागः । ततस्तथा वयं गुरोः ॥
भूयश्च ओतुमिच्छामो वयमेतद्विजोत्तम ।।
कोऽन्यो भङ्गी महाकालो जातो वेतालभैरवो ॥
वेतालश्च महाकाल भैरव भङ्गिण तथा ।
इत्यमे दिव्यप्राज्ञः । कथमयां चतुष्टयम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

भुवं गते महाकाले मानुष्ये च भङ्गिणि ।
वेतालभैरवाभ्यो च तथाभूते द्विजोत्तमा ॥
प्रलम्बे च वेताले भैरवे तैम संगते ।

अन्वक्तुं तपसा युक्तं भङ्गिश्चाकारोद्धर ॥
अन्वक्तुं हरं पूर्वं विरुधापदमागत ।
पश्चाद्हरं समाराध्य पुनोऽभूतस्य शोऽसुर ॥
भङ्गिश्चेष्टादृष्टश्च तं स शया चाकारोद्धर ।
क्लेशेन तु महाकालं वायं वलिमुत हर ॥
विष्णुना च्छिन्नबाहुः तं महाकालमयाकरोत् ।
एव सुनिवरास्तेषां सजातश्च चतुष्टयम् ॥
वेतालो भैरवो भङ्गी महाकालोऽन्युत्तमतः ॥”

इति कालिकापुराणे ५५ अध्याय ॥३॥

तस्य ध्यानादि यथा,—
“महाकालं यजेद्देवा दक्षिणे धूम्रवर्णकम् ।
विश्रुतं दण्डखड्गाङ्गौ दद्याद्भीममुखं शिशुम् ॥
यात्रचन्मातृतकटिं तुन्दिलं रक्तवाससम् ।
त्रिनेत्रं हृदयेऽश्वं सुखमालाविभूषितम् ॥
जटाभारलसच्चन्द्रखण्डसुखं ज्वलन्निभम् ॥
तथा च कुमारीकल्पे ।

देवास्तु दक्षिणे भागे महाकालं प्रपूजयेत् ।
ह्रस्वौ यो रां लां वा क्रौं महाकालभैरव
सर्वविघ्नान्नाशय नाशय ह्रीं श्रीं षट् स्वाहा ।
इत्यनेन पाद्यादिभिराराध्य चित्तपथिला नृत्तेन
देवो पञ्चोपचारे पूजयेत् । तथा च काली-
तन्त्रे ।

महाकालं यजेद्यज्ञात् पश्चाद्देवीं प्रपूजयेत् ।
कालीकल्पे ।

कवचं चैव ससुहृदं या रां लां वाच क्रोन्त ।
महाकालभैरवति सन्नविघ्नान्नाशयेत् च ॥
नाशयेत् पुनः प्रोक्ष्य मायां लक्ष्मीं ससुहरेत् ।
षट् स्वाहायां समाशुक्तो मन्त्रः सर्वोद्यसाधकः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

महाकाली, स्त्री, (महाकाल + प्रत्ययः ङीष्) ।

महाकालस्य प्रतीकः । सा तु पञ्चवक्त्राष्टभुज
कालीविशेषः । इति तन्त्रम् ॥ (इयमेव पराशक्तं
ज्ञामसी शक्तिः । यथा, देवीभागवते १।१।२ ।

“तस्यास्तु शक्तिर्यो शक्तिः राजसी तामसी
तथा ।

महालक्ष्मीं सरस्वतीं महाकालीति ता
स्त्रिय ॥”

अथ महाकालीमन्त्रः ।

“ॐ ह्रीं क्रौं क्रौं क्रौं पञ्च गृह्यान् ऋ ऋ षट्
स्वाहा । अस्य भैरवीमन्त्रेण यावत् क्रूर
कर्मणि प्रयोगः कर्तव्यः । अथ महाकाली-
मन्त्रप्रयोगः । तत्र न्यामशुद्ध्यादिकं न कर्त-
व्यम् । तथा च ।

न्यासशुद्ध्यादिकं किञ्चिन्नात्र काव्या विचारणा ।
लघुतोयेऽथ संपूर्णं लघुक्रमेण कालिकाम् ॥
पञ्चवक्त्रां महादेवीं प्रतिवक्त्रजिह्वाचनम् ।
शक्तिमूलधनुषाण्डखण्डखण्डवराभयान् ॥
दद्यादक्षुब्धजैर्देवीं विधायां भूरिभूषणाम् ।
ध्यात्वेवं साधकः साध्यः साध्यः कनकसंयुतम् ॥
त्राक्षो माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही च तथा चैवी चासुखा चक्रिका-
हमी ।

पूर्वादीशानपयन्तं कुम्भस्थाने स्थिता इमा ॥
तत्र क्रमः । देवीं ध्यात्वा यथाविध्युपचारं
संपूज्य ब्राह्मणाद्वैद्यकृत्तौ पूर्वादिक्रमेण पूज-
येत् । तथा ।

नामोच्चारणसरस्व वक्त्रौ प्रचलितेऽम्बरे ।
सुहृदादिरिणां शुद्धौ देवीमन्त्रं जपेत्तथा ॥
समिधं पिबुमहेत्यं तथा विभीतकाक्षिका ।
गृहधूमश्मशानास्थिविभीताङ्गारहोमतः ॥
सप्ताहैरियं हन्ति कालिकामन्त्रयोगतः ।
उच्चाटनं चापराह्णं सन्धायां मारणं तथा ॥
दक्षिणस्थां दिशि स्थित्वा ग्रामादूर्ध्वदिश्या
मुखम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

विनाशोऽपि चतुर्विंशतिशतसंनद्वयान्तमादेवी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ॥

महाकाय, स्त्री, (महा + तत्काय + कति) । काय

शास्त्रविशेषः । तत्पठ्याय । सर्गबन्ध २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा —

“सर्गबन्धो महाकायः तत्रैको गायकः सुग ।
सहस्रं चत्विधो वापि श्रीरोदासगुणान्वितः ॥
एकवक्त्रमवा भूषा कुलजा बहवोऽपि वा ।
शङ्करावरीशान्तानामेकोऽङ्गो रस दध्यतः ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसा सर्वे नाटकसन्ध्यः ।
इतिहासोद्भवः वृत्तमन्यदा सङ्गनायकम् ॥

चत्वारस्तत्र वर्गाः स्युस्तेष्वेकश्च फलं भवतः ।
आदौ नमस्क्रियाशीला वस्तुनिर्देश एव वा ॥
कश्चिन्मित्रा खलादीनां सताश्च गुणकौर्त्तनम् ।
एकवृत्तमयः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥

नातिस्त्रिया नातिदीर्घा सगा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥

सगान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचकः भवतु ।
सन्धासूर्योद्गमनौ प्रदीपध्वान्तवासरा ॥

प्रातमध्याह्नमग्याश्लेषेऽनवसागरा ।
सन्धोगविप्रलम्भौ च सुनिखमपुराभरा ॥

रथप्रयाणोपयममन्त्रपुनोदयादयः ।
वर्णनीया यथायोगः साङ्गोपाङ्गा अभौ इह ॥

कवेर्दृष्टस्य वा नाम्ना नायकस्योत्तरस्य वा ।
नामास्य सर्गापादयकथया सर्वनाम तु ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ॥ ३ ॥

महाकायपन्था यथा, कालिदासकृतकुमार-
सम्भवचुषश्प्रभृतयः । भणुहरिस्तभङ्गि-
कायम् । भारविक्रतकिरातासङ्गर्भयम् । श्रीहृष-
स्तनैवधीयचरितम् । भावस्तनशिशुपालवध-
चिन्तादयः ॥

महाकुसुदा, स्त्री, (महती चासौ कुसुदा चेति ।)
काशरी । इति राजनिघण्टुः ॥

महाकुम्भी, स्त्री, (महती चासौ कुम्भी चेति ।)
कटफलः । इति राजनिघण्टुः ॥

महाकुल, स्त्री, (महत् कुलं यथोक्तम् ।) उत्तम-
कुलजातः । तत्पठ्याय । कुलीन २ व्याख्येयः ३
अथ ४ अर्थः ५ साङ्गः ६ । इत्यमरः १ ।
७ । ८ । कुल्यः ९ अभिजातः १० कौटिल्यः ८

चात् १ । इति हेमचन्द्र । ३ । १६६ ॥
महाकुल ११ कौलेय १२ कौलेयक १३ ।
इत्यमरटीका । कुलज १४ साधुज १५ कुल
ज १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा दृष्टत
वर्हितायाम् । १७ । ४ ।

“भेदे दृष्टिविनाशो भेद सुहृदां महाकुला
नाम् ॥”

जौ, उत्तम कुलम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
३ । ६१ ।

“हृयोराशोक्ति चित्र जन्मैकस्मिन् महा-
कुले ॥”

महाकुलीन चि, (महाकुलस्य अपत्यम् । महा
कुल + “महाकुलादणखनौ ।” ४ । १ । १४१ ।

इति पञ्च ख ।) महाकुल । यथा —

“महाकुलीन ऐश्वर्ये वंशे दाशरथिर्मम ।

पितु प्रियहरो भर्ता श्रीमकारस्तम्बिनाम् ॥”

इति भट्टि । ५ । ७७ श्लोक ॥

(स्त्रियां टाप् । यथा रामायणे । १ । २८३ ।

“सीते । महाकुलीनां चि धर्मे च निरता
सदा ॥”

महाकुल जौ, (महत् तत् कुलचेति ।) दृष्टत्
कुलरोग । तत् समविधं यथा —

“पूर्वैश्चि तया विभ तत काकयक तथा ।
पुङ्करीकर्णजिह्वे तु महाकुलानि सप्त च ॥

पूर्वैश्चि कपाजौडम्बरमखलाखम् । विधा-
शब्दोकारान्ती नपुसकलिङ्ग । ननु कथं

विभस्य महाकुलेश गणना संश्रुतेन शुद्ध
कुलैषुक्तत्वात् । उच्यते । त्वदमात्रगता विभ

पुष्पिका संश्रुतेन च शुद्धकुलैषुक्ता धातुषु प्रवि
ष्टानु विभ महाकुलमेव । एवंविधस्य विभस्य

परैकेष्य महाकुलेश दर्शितत्वात् । यथा
महाकुलस्य श्रीप्रसन्नरोत्तरधालवगाहनात्

उक्त्यदौवनम्यत्वात् चिकित्सावाङ्मयाच्च ॥”
इति भावप्रकाश ॥ (यथा चिकित्सा शुद्धकुल-
शब्दे प्रत्यया ।)

महाकुल, पुं, (महात्वाच्चैर्जुष्येति ।) दृष्टतजुष ।
तत्पर्याय । अरवट्ट २ । इति जटाधर ॥

मह कुल, पुं, (महत् कुलमस्य ।) महाकुल ।
चतुर्कुल । इति द्विकपकोष ।

महाकोशफला जौ, (महान् कोश फले
यस्या ।) देवदानी कता । इति राजनिर्घण्ट ॥

महाकोशातकौ, जौ, (मन्ती चाचौ कोशा-
तकौ चेति ।) हस्तिघोषा । इति राज-
निर्घण्ट ॥ (अस्या पर्यायो यथा,—

“महाकोशातकौ प्रोक्ता हस्तिघोषा महा
फला ।

धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्येष च स्मृत ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महागद, पुं, (महात्वाच्चैर्गद्येति ।) ज्वर ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ (महारोग । यथा, संश्रुते ।

१ । ६३ अध्याये ।

“वातस्याधि प्रमेहश्च कुलमशौ भगन्दर ।

अप्सरौ नृपगर्भश्च तथेवोदरमलमम् ।

अष्टावैते प्रकृत्यैव दुष्किलिमा महागदा ॥”

औषधविशेष । यथा, संश्रुते कल्पस्थाने ॥
अध्याये ।

“यथोद्गदो हन्ति विष प्रयुक्तं

यानाङ्गनाभ्यङ्गननखयोगे ।

अवाप्यवौथो विषवेगहन्ता

महागदो नाम महाप्रभाव ॥”

महती गदाख्येतिविशेषे महागदाविशिष्टे चि ।
यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । १८ । ६ ।

“परातुषक्त तपनीयोपकल्प

महागद काश्चनचित्रदशम् ।

मनोरथभीष्म प्रसुदन्त दुर्लभे

प्रचण्डमनु प्रहसन्त बभौ ॥”

महागन्ध, जौ, (महान् गन्धोऽस्य ।) हरि-
चन्दनम् । बोलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (महा

गन्धयुक्ते, चि । यथा, हरिवंशे । १४३ । ४४ ।

“तच्च कण्ठे समासस्य महागन्ध नराधिप ।।

आययावन्धनो यत्र दुरात्मा बलदर्पित ॥”

महागन्ध, पुं, (महान् गन्धोऽस्य ।) कुटनद्वय ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ जलवेतस । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

महागन्धा, जौ, (महान् गन्धो यस्या । स्त्रियां
टाप् ।) नागबला । केविकापुष्पम् । इति राज

निर्घण्ट ॥ चासुक्ता । यथा हेमचन्द्र । २ । १२ ।

“चासुक्ता चन्द्रिका चर्मसुक्ता भाष्कार
कर्णिका ।

कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥”
महागव, पुं, (महात्वाच्चैर्गौर्गतेति ।) “गौर

तद्वित्तुकि ।” ५ । ४ । ६२ । इति समासान्तदृष्ट ।
गोसदृशत्वादस्य तथात्वम् ।) गवय । यथा,—

“वनगौगवय प्रोक्तो वनभद्रो महागव ॥”
इति राजनिर्घण्ट ॥

महागिरि, पुं, (महान् गिरिस्तदाख्योपाधिर्यस्य ।
यदा, महान् गिरिरिव ।) बौद्धमेद । यथा,—

“महागिरि सुहृत्वाद्या वज्रान्ता दश-
पूर्विका ॥”

इति हेमचन्द्र । १ । ६४ ॥

महान् गिरि पर्वत ।) दृष्टतपर्वतश्च । (यथा,
महाभारते । ३ । ११ । १५ ।

“नातप्रतपसा श्रवो द्रष्टुमेव महागिरि ।
आरोपु वापि कौन्तेय । तस्मात्प्रियतवागभव ॥”

दानवविशेष । यथा, हरिवंशे । ३ । ८६ ।

“कृष्णश्चैव निचन्द्रश्च उर्वनाभो महागिरि ॥”
महागुरु, पुं, (महात्वाच्चैर्गुरुचेति ।) अति

गुरु । स च गुरुवत् पिता माता आचार्यश्च ।
स्त्रिया पति । अदत्तकन्याया पिता माता

च । यथा । जय गुरुवत्तातिगुरुवो भवन्ति
माता पिताचार्यश्चेति । इति विशुद्धम् ॥

पद्ममेहागुरुलमाह रामायणे ।
“नातो विशिष्ट पद्माभि नाम्नर् वै कुलक्षिया ।

पतिर्भगुर्गतिर्भर्ता देवत गुरुरेव च ॥”

प्रातातप ।

“गुरुमिह्निजातीनां वर्णाणां ब्राह्मणो गुरु ।
पतिरेको गुरु स्त्रीणां सर्वेजाभ्यागतो गुरु ॥”

एकपदेन दत्तस्त्रीणां पितृमातृयादृति ॥ * ॥

सपिण्डमरण प्रकृत्य आश्रयण । निराश्र-
मचारणवशाद्ब्राह्मण स्नुहादशराच महा

गुरुः । आचार्यश्च उपनीय दृष्टद्वेदमाचार्य
च उदाहृत । इति याज्ञवल्क्योक्त । तस्य

रथे निराशाश्रयित्वे । नैतादृशनिधम ॥
आश्रयण । नैतस्या राचावन्न पच्येयु ।

अन्न न पच्येयुरित्यनेनोपवास सूचित । अथ
सत्तरे ब्राह्मणवन्न आसीरन् इति वक्ष्य-

मायवचनान् । अथसत्तरे कटादि । अचार
जवण चारुतिकादिस्तजवणभिन्न तत्तु

सेन्धव साम्भरि च । इति शुद्धितत्वम् ॥ * ॥

महागुरुमरणे सवत्सरपर्यन्त निषिद्धकर्माणि
यथा, कर्मलोचने ।

“महागुरुनिपाते च कान्य किञ्चिन्न चाचरेत् ।
आलिख्य ब्रह्मचर्यश्च यावन पूर्णो न वत्सर ॥

अन्यथाह पराशर गन्ध माल्यश्च मूर्धनम् ।
वर्ण्येद्गुरुपाते च यावत् पूर्णो न वत्सर ॥

तीर्थयात्रां विवाहश्चाध्यापन तर्पणमथा ।
सवत्सर न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥”

अपि च ।
“विशेषत शिवापूर्णां प्रवृत्तपितृको द्विज ।

यावद्वत्सरपर्यन्त मनसापि न चाचरेत् ॥”
महागुरुनिपाते तु कान्य किञ्चिन्न चाचरेत् ।

आलिख्य ब्रह्मचर्यश्च आह देवयुतश्च यत् ॥”
इति कालिकापुराणे ५४ अध्याय ॥

महागुल्मा, जौ, (महान् गुल्मो यस्या ।) सोम
वल्ली । इति राजनिर्घण्ट ॥

महागुहा, जौ, (महती गुहा यस्या ।) पृथि-
वणी । इति राजनिर्घण्ट ॥

महागोधूम, पुं, (महात्वाच्चैर्गोधूमचेति ।)
दृष्टतगोधूम । वक्त्र गम इति भाषा ॥ यथा,—

“गोधूम सुमनीऽपि स्थानिविध स च
कौर्त्तित ।

महागोधूम इत्याख पञ्चाहेशात स
प्रागत ॥

मधुनी तु तत किञ्चिदस्या वा मधुरेशजा ।
नि शूको दीर्घगोधूम क्षुचिन्नदीसुखाभिध ॥

गोधूमो मधुर श्रीको वातपित्तहरो शुक्र ।
कफशुक्रप्रदो बल्य क्षिण्य सन्धानसत्तर ॥

जीवना दृष्टयो वर्यो त्रयो रण्य सिराल-
क्षत् ॥”

कफप्रदो नवीनो ननु पुराण । पुराणयव-
गोधूमश्चैत्रजाङ्गलमूल्याभुमिति वाग्भटेन

वसन्ते दृष्टीतत्वात् ।
“मधुनी शीतला क्षिणा पित्तह्री मधुरा

शुक्रा दृष्टयो यथा तद्वत्प्रदीप्तता स्मृता ॥”
इति भावप्रकाश, ॥

महाच्छ

महायीव, पु, (महती दीर्घा ग्रीवा कन्धरा यक्ष ।) उट् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (शिव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८६ ।

“महानासो महाकन्धर्महायीव श्मशान भाक ॥”

शिरानुचरभूतविशेष । यथा, हरिवंशे भविष्य प्रवृत्ति । १४ । ३ ।

“कुण्डोदरो महायीव खूलजिह्वो द्विबाहुक । पान्धवक्र सिङ्गसुख उन्नतासो महाह्वय ॥”

देशविशेष । यथा, माकख्ये । ५८ । १७ ।

“आश्रयीवा महायीवा क्षेपुरा श्मशु- धारिण ॥”

हृद्दुग्दीवायुक्ते, त्रि ॥

महाप्रास, पु, महती देशस्य महत्या भूमेर्वा प्रास । इति सुम्बोधयाकरणटीकाया दुर्गा टास ॥

महाधूर्गा, स्त्री, (महती धूर्गा शरीरभमण यस्या ।) सुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महती- चासौ धूर्गा चेति ।) अतिश्रयभमिच ॥

महाघोर त्रि (महाचासौ घोरचेति ।) अतिश्रयभयानक । यथा, शुद्धितत्त्वे ।

“यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।

ताञ्च तर्पु द्दाम्बेना ज्ज्या वैतरणीञ्च गाम् ॥”

महाघोष स्त्री, (महान् घोष कोलाहलो यस्मिन् ।) हृद्म । इति मेदिनी । घे ५६ ॥

हृद्दृष्ट्युक्ते, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १ । २९ । ११ ।

“तेषां श्रुत्वा सभापालो भेरौ साक्षाद्भिकौ तथा । समान्ते महाघोषां गान्धूनदपरिष्कृतम् ॥”

महाघोष, पु (महाचासौ घोषचेति ।) अति घोषणम् । इति मेदिनी । घे ५६ ॥

महाघोषा, स्त्री, (महान् घोषो यस्या । टाप ।) कर्कटशङ्खी । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥ कुङ्कुमकी ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

महाङ्ग, पु, (महान्ति दीर्घाणि अङ्गान्यस्य ।) उट् । इत्यमर । २ । ६ । ७५ ॥ गोक्षुरक ।

रक्तचिचक । इति राजनिर्घण्ट ॥ हृद्दव- ययुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८६ ।

“खस्तिद खस्तिभावञ्च भागी भागकरो लघु । उत्तङ्गञ्च महाङ्गञ्च महागभपरायण ॥”

महाचक्षु, स्त्री, (महती चक्षुरयमस्या ।) प्राक- विशय । तत्पञ्चाय । हृद्दचक्षु २ विवारि ३

मुचचका ४ खूलचक्षु ५ दीर्घपत्रो ६ दिव- गत्या ७ । अस्त्र गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

कषायत्वम् । मजशीघ्रत्वम् । गुल्मगूजो दराशोर्गतिविनाशिलम् । रसावतलञ्च । इति

राजनिर्घण्ट ॥ पु, हृद्दचक्षुयुक्तपक्षी च ॥

महाचक्ष, पु, (महाचासौ चक्षचेति ।) यम- शब्द । इति श्मशान्निकाशशेषी ॥ प्रचक्षे

त्रि ॥

महाच्छद, पु, (महान् हृद् प्रथमस्य ।) वै- वाडहस्य । इति रत्नमाला ॥ हृद्दुत्पन्नञ्च ॥

महाज

महाच्छाय, पु, (महती छायास्य ।) वटहृत् । इति राजनिर्घण्ट ॥ हृद्दच्छायायुक्ते, त्रि ॥

महाच्छिन्ना स्त्री (महच्छिन्नमस्या ।) महाभेदा । इति राजनिर्घण्ट ॥ हृद्दच्छिन्नयुक्ते, त्रि ॥

महाज, पु, (महाचासौ जञ्चेति ।) हृद्द- च्छाग । (महती जायत इति । महत् + जन् + कर्त्तरि ड । एषोदरादित्वात् साधु ।)

महाजुलोल्लवे, त्रि ॥

महाजटा, स्त्री, (महती जटास्या ।) वटजटा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (महती जटा ।) हृद्द- ज्जटा च ॥

महाजन, पु, (महाचासौ जनचेति ।) साधु । यथा, महाभारते । ३ । ३१२ । ११२ ।

“वेदा विभिन्ना स्मृतयो विभिन्ना नासौ मुनियस्य मत न भिन्नम् ।

धर्मेस्य तत्त्व निश्चित गुह्याय महाजनो येन गत स पन्था ॥”

मन्वादि । यथा,—

“प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं देवा विमोहितमतिर्वन्त माययात्मन ।

त्रया जडोक्तमतिर्मधुपुष्पितायां वेतानिक महति मम्मणि युज्यमान ॥”

इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे अजामिजोपाख्याने यमवाक्यव्याख्याने श्रीधरस्वामी ॥ (धर्मे । यथा, ऋच्छत्रट्टिके । १ ।

“सङ्ग नैव हि कश्चिन्स्य कुरुते सम्भाष्यते नादरात

सप्राप्तो गृहसुखवेषु धनिना सावज्जमानोऽभवत् । दूरादेवमहाजनस्य विहरत्तत्त्वच्छेदो लज्जया

मन्ये निधनता प्रकाममपर घट्ट महापात- कम् ॥”

महाजव, पु (महान् जवो वेगो यस्य ।) गवय । श्रीकारो म्ग । इति राजनिर्घण्ट ॥ अति- वेगयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ । १२ । ८५ ।

“हत्वाहृष्टाश्च खरसुतखण्डोष्ण निमोक्षिताश्च जगृहे महाजव ॥”

स्त्री, कुमारानुचरगणविशेष । यथा, महा- भारते । ६ । ४६ । २२ ।

“शूरोलूकसुखी ज्ज्या खरजङ्गा महाजवा ॥”

महाजल, स्त्री (महती चासौ जलचेति ।) हृद्दज्जलम् । यथा,—

“महाजलमर्हापत्रा राजजम्बुहृतफला ॥”

इति रत्नमाला ॥

महाजल, स्त्री, (महती चासौ जलचेति ।) हृद्दज्जलम् । तनपर्याय । राजजलम् २ खण्ड- माता ३ महाफला ४ पिकप्रिया ५ कोकिलेष्टा

६ महागीला ७ हृद्दतफला ८ । अस्त्र गुणा । उष्णत्वम् । मधुररसत्वम् । कषायत्वम् । अम- हरत्वम् । भट्टित्वास्त्यजडिमनाशिलम् । खर- करत्वम् । विटम्बित्वम् । शोषप्रसन्नत्वम् ।

अमातीकारानिर्वहकत्वम् । जलितकफकाश- प्रशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।

महाज्यो

“फलेन्द्र कथितो नन्दो राजजम्बुहृतफला । तथा सुरभिपत्रा च महाजम्बूरपि स्मृता ॥

राजजम्बुफल खादु विटम्बि गुरु रीचनम् ॥”

इति भावप्रकाश ॥

महाजाति, स्त्री, (महती जातिरस्या इति । यद्वा महती जातिरिव तदाज्ञातित्वान् ।) वासन्ती जता । इति राजनिर्घण्ट ॥ (महती जातिरिति ।) अष्टवर्गञ्च ॥

महाजातीय, त्रि, (महत् + “प्रकारवचने जातीयर ।” ५ । ३ । ६६ । इति जातीयर । तत । “आन् महत् समानाधिकरणजाती ययो ।” ६ । ३ । ४६ । इति महत् आकारादेश ।)

महत् प्रकार । इति आकरणम् ॥

महाजाली स्त्री (जालयति आच्छादयतीति । जाल आच्छादने + पचाद्यच् । स्त्रियां ङीष् । तत । महती चासौ जाली चेति । यद्वा महाचासौ जालचेति स अस्या अस्ति अष्ट आद्यश्च तत ङीष् । इत्यमरटीकायां रभस ।)

पीतवर्णघोषा । इत्यमर । २ । ४ । ११७ ॥ राजकीशातकी । इति राजनिर्घण्ट ॥ हृद्द- ज्जालवाहके, त्रि ॥

महाज्येष्ठी, स्त्री, (महती चासौ ज्येष्ठी चेति ।) नचत्रविशेषान्निष्कृत्येष्ठीपूर्णिमा । सा पञ्चधा । यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“येनै गुरु शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्व्यमा गुरुवारेण महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥

येनै ज्येष्ठायां प्राजापत्ये राहियाम् ॥ १ ॥

विना गुरुवारेणापि ।

येनै गुरु शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्व्यमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥ २ ॥

अनुराधास्य गुरावपि ।

येनै मेने यदा जीवन्तत्पञ्चदशके रवि । पूर्व्यमा श्रक्तनन्नेय महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥ ३ ॥

अनुराधास्य चन्नेऽपि । यावभूति ।

येनै चैव यदा गुरुचनौ यदा स्थितौ । पूर्व्यमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥

राजमानैश्च ।

ज्येष्ठे सवतसरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्व्यमा ।

ज्येष्ठामेन समायुक्ता महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥

ज्येष्ठसवत्सरञ्च ।

ज्येष्ठान्तोपगो जीवे वर्षे स्यान् शक्रदेवतम् । इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तो याज्ञ ।

न तु सवत्सरान्निपञ्चकान्तर्गतवर्षविशेष । ज्येष्ठ इति वर्षविशेषस्य वैयर्थ्यापत्ते । सवतसरे यदि स्यादिति पाठ कात्पनिक ॥ ६ ॥

महाज्येष्ठान्तु य पश्येत् प्रसव प्रसवीतमम् । विष्णुजोक्तमवाप्नोति मोक्ष गङ्गासमुत्पन्नत ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महाज्योतिष्मती, स्त्री, (महती चासौ जोतिष्मती चेति ।) जताविशेष । बङ्गी मानकज्जुनो इति हिन्दी भावा । तत्पञ्चाय । त्रिजोषती २ बङ्ग- रवा ३ कानकाप्रभा ४ तीक्ष्णा ५ हृदयज्ज्जुनी ६

महाता

लवणा ७ अग्निदीप्ता ८ तैजस्विनी ९ सुर
जता १ अग्निफला ११ अग्निगर्भा १२ कङ्कनी
१३ ग्रीवसुता १४ सुतेला १५ सुवेगा १६
वायसी १७ तीव्रा १८ काकाङ्की १९ वायसा
दनी २ गौलता २१ शीलता २२ सौम्या २३
जाङ्गी २४ लवणकिशुका २५ पारावतपत्नी २६
पीता २७ पीततेला २८ यशस्विनी २९ मेध्या
३ मेधावती ३१ धीरा ३२ अस्या गुणा ।
तिक्ततरलम् । रुचलम् । किष्किटुलम् ।
वातकफापहलम् । दाहप्रदलम् । दीपनलम् ।
मेधाप्रसाकारिलम् । इति राजनिघण्टु ॥
महाज्वाला, पुं, (महती ज्वाला शिखाश्च ।)
होमाग्नि । इति हेमचन्द्र । ३।५ ॥ (नरक
विशेष । यथा, विष्णुपुराणे । २ । ६ । १२ ।
“कुर्वा सुताद्यापि गत्वा महाज्वालानि निपा-
त्यते ॥”
महादेव । यथा, महाभारते । १३।१७।८१ ।
“अभिज्वालानि महाज्वालानि अतिधूम्रानि हुतो
हवि ॥”
महाज्वाला, स्त्री, (महती ज्वाला दीप्रियंस्या ।)
जिनानां विद्याधरौविशेष । इति हेमचन्द्र ।
३।५ ॥ (महती ज्वाला ।) दृष्टदग्निशिखा च ॥
महाज्वा पुं, (महान् आज्वा शोभासम्पन्न ।)
कदम्ब । इति राजनिघण्टु ॥ (महानाज्वा ।)
अतिशयधनवति जि ॥ (यथा कथावरिष्ठागरे ।
२५ । ११८ ।
“तत प्रभृति चैतस्या वाराणस्यासुवास स ।
अभ्यर्चितो महाज्वास्तस्यैव नखिनी गृहे ॥”
महातम प्रभा, स्त्री, (महती तमसां प्रभा प्रकाशो
ऽस्याम् ।) नरकविशेष । स चातिशयान्त-
कारमय । यथा, हेमचन्द्र । ५ । ३ ।
“वनोदधिघनवाततनुवातनभ स्थिता ।
रजशर्करावाशुकापङ्कधूमतम प्रभा ॥
महातमप्रभा वेद्यधोऽधी नरकभूमय ॥”
महातम, पुं, (महांश्चासौ तदन्वति ।) कुही
दृष्ट । इति हेमचन्द्र । ४ । २६ ॥ (महाकवे
कानिदासश्च कहीदृष्टसुदृष्टश्च वक्रोक्तिप्रयोगो
यथा,—
“तरव पारिजाताद्या कुहीदृष्टो महा
तम ॥”
दृष्टदृष्टश्च ॥
महातल, स्त्री, (महच्च तलजन्तेति ।) पाताल
विशेष । यथा शब्दमालायाम् ।
“अतल वितलञ्चैव नितलञ्च तलातलम् ।
महातलञ्च सुतलं सप्तमञ्च रसातलम् ॥”
(यथा च श्रीमद्भागवते । २ । १ । २६ ।
“पातालमेतस्य हि पादच्छल
पठन्ति पाण्डिप्रपदे रसातलम् ।
महातल विश्वरूपोऽथ गुणकौ
तलातल वे पुनश्च जले ॥”)
महातारा, स्त्री, (तारयति सर्वरादिति । इ+
विच्+आप् । स्त्रियां ङाप् । ततो महती

महात्मा

तारेति कर्मधारय ।) जिनानां द्रवीविशेष ।
तत्पर्याय । तारा २ महाश्री ३ ओङ्कारा ४
खाद्या ५ श्री ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ जया
९ अनन्ता १ शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा
१३ खदूरवाहिनी १४ भद्रा १५ वैश्या १६
नीलसरस्वती १७ शक्तिनी १८ वसुधारा १९
घनददा २ त्रिलोचना २१ लोचना २२ ।
इति हेमचन्द्र ॥
महाताली, स्त्री, (महान् अनेकताली यत्र ।
स्त्रिया ङीष् ।) आवर्तकी । इति राजनिघण्टु ॥
महातिक्त, पुं (महानतिशयतिक्ततिक्तस्वो
यन् ।) महानिम्ब । इति राजनिघण्टु ॥
अतिशयतिक्तस्वसुक्ते, जि ॥
महातिक्ता, स्त्री, (महती गुरुतरा तिक्ता ।)
यवतिक्ता । इति राजनिघण्टु ॥ (यथा,
गोविन्दविशारदकृतमैथिल्यरत्नावल्याम् ।
“आयु जिह्वी महातिक्ता विशाला क्षुपिपत्र
कम् ॥”)
पाठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
महातीक्ष्णा, स्त्री (महती तीक्ष्णा ।) भक्षा
तकटश्च । इति राजनिघण्टु ॥ अतिशुद्ध
तीक्ष्ण, जि ॥
महातेज, [च] स्त्री, (महदतिशय तेजोऽस्य ।)
पारद । इति राजनिघण्टु ॥
महातेजा, [च] पुं (महदतिशय तेजो बल
मस्य ।) कार्तिकेय । इति हज्जायुष । अग्नि ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महादेव । यथा, महा
भारते । १३ । १७ । ५६ ।
“उग्रतेजा महातेजा अन्यो विजयकाल-
वितु ॥”)
अतिशयतेजस्विनि, जि ॥ (यथा मनु । ११।६२ ।
“स्वारोचिषश्चौत्तमिश्च तामसौ रैवतस्तथा ।
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वतस्तुतश्च च ॥”)
महात्मा, [न] जि, (महानात्मा स्वभावोऽस्य ।)
उत्तमस्वभावयुक्त । (यथा, कामन्दकीयनीति
सारे । ३ । ११ ।
“महावाताकृतस्मान्निमेघमाकातिपेक्षै ।
कथ नाम महात्मानो ह्ययन्ते विमवारिभि ॥”)
तत्पर्याय । महेश्व २ उद्भट ३ उदार ४
उदार ५ उदीर्य ६ महाशय ७ महा
मना ८ । इति हेमचन्द्र । ३।३१ । (पुं पर
मात्मा । यथा, मनु । १ । ५४ ।
“युगपत् प्रकीर्यन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदाय सर्वभूतात्मा सुख स्वप्ति निर्वृत ॥”
“तस्मिन् परमात्मनि ॥” इति तट्टीकायां
कुङ्कु ॥ महत्तत्त्वम् । यथा, श्रीमद्भागवते ।
६ । ७ । २५ ।
“मन पृथिव्यां तामङ्गिकेजसापोऽनिवेन तत् ।
खे वायु धारयंस्तश्च भूतादौ त महात्मनि ॥”
“महात्मनि महत्तत्त्वे ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी । पिङ्गलग्नविशेष । यथा, मार्क
ण्डेय । ६।६ । ४६ ।

महादा

“महान् महात्मा महितो महिमावान् महा
बल ॥”
महादेव । यथा, महाभारते । १३।१७।३४ ।
“महारूपो महाकायो दृढरूपो महावशा ।
महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहृत् ॥”
महादण्ड, पुं, (महान् दण्डस्तान्त्रिकसाधनमस्य ।)
यमदूतप्रभेद । इति दृष्टदग्निपुराणे ५६
अध्याय ॥ (महान् दण्ड ।) दृष्टदण्डश्च ॥
(यथा, महाभारते । ५ । १६४ । ३७ ।
“यस्माज्जानन् स मन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति ।
तस्मात्तस्मै महादण्डो धाय स्यादिति मे
मति ॥”)
महादन्त, पुं, (महांश्चासौ दन्तश्चेति ।) गज
दन्त । तत्पर्याय । ईशादन्त २ । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ दृष्टदन्तमात्रश्च ॥ (महादेव ।
यथा महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।
“महादन्तो महादण्डो महाभिज्ञो महा
सुख ॥”
महान् दन्तोऽस्य ।) तद्वति जि ॥
महादान, स्त्री, (महच्च तदानन्तेति ।) श्रेष्ठ-
दानम् । तत्तु तुलापुरुषादिषोडशप्रकारम् ।
यथा, मत्स्यपुराणे ।
“अथात सप्रवक्ष्यामि महादानस्य लक्षणम् ॥”
इत्यभिधाय ।
“आद्यान्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
हिरण्यगर्भदानञ्च मन्त्राण्यु तदनन्तरम् ॥
कल्पप्रादपदानञ्च गोसहस्रम् पञ्चमम् ।
हिरण्यकामधेयञ्च हिरण्यान्धस्तथैव च ॥
पञ्चलाङ्गलक तदहारादानतथैव च ।
हिरण्यान्धश्चतुर्दशैव महत्किरणस्तथा ॥
द्वादशं विष्णुपञ्चमं तत कल्पकतात्मकम् ।
सप्तसागरदानञ्च रजधेयस्तथैव च ।
महाभूतघटकदत्तं बौद्धं परिकीर्तितम् ॥”
अत्र सामान्यलक्षणम् । कृत्तलपाङ्गकदानं
महादानम् । विनायकादिपञ्चाशद्वैतवाङ्मोहा-
ङ्गक वा । तथा मत्स्यपुराणम् ।
“विनायकादिपञ्चकोकपाण-
वखटकादित्यमरकज्वालाणां ।
मन्त्राण्युत्प्रेषणदृष्टातीनां
खसम्पत्तौ होमचतुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि कृत्तानि तथैव चैवा-
मङ्गलमेवापि यथास्वरूपम् ॥”
इत्यादिना कृत्तलपञ्चोमरूपपञ्चोन्विधान
प्रत्येकं बौद्धतुलापुरुषप्रधानान्मुद्दिश्योक्तं ननु
महादानत्वोद्दिश्येति । अतो नेतरेतरा-
न्य । न तु कुक्षमस्वपेतिकर्मव्यतायोमित्य
निकनीयलक्षणम् । अथकदानेऽपि सत्त्वात् ।
एवञ्च ।
‘जनकान्तिका गावो हासी रथमञ्जीयका ।
ग्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दृश ॥”
इति ज्ञानेश्वराचार्योक्तदानपदं गौतमम् ॥
अथवा बह्वृत्तिकल्पनापत्तेः, जनकदानादि-

महादे

साधारणानुगतैककृपाभावाच्च । अतो न वैप
रौत्वमिति ।

‘सर्वेषामेव दानानामेककृपाभुग फलम् ॥’

इति मत्तमासतत्त्वम् ॥

महादेव, कौ, (महत् दाव अस्त्व ।) देवदाव ।

इति णटाधर ॥ (महत् दाव ।) इह न काष्ठम् ॥

महादेव, पु, (महांश्चासौ देवश्चेति । यद्वा,
महता देवादीनां देव ।) शिव । इत्यमर ।

१ । १ । ३४ ॥ अष्टकसौप्तिकगतसोमसुप्तिरयम् ।

यथा, महादेवाय सोमसुप्तिरयं नमः । इति

शिवपूजापद्धति ॥ * ॥ अस्त्व युत्वात्ययथा—

ब्रह्मादीनां सुराणाञ्च सुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।

तिषाञ्च महतां देवो महादेव प्रकीर्तितः ॥

महती पूजिता विश्वे मूलप्रकृतिरीश्वरी ।

तस्या देव पूजितश्च महादेव स च स्तुतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूक्ते ५३ अध्यायः ॥

‘अस्त्व पञ्चवक्त्रलज्जिनेत्रलकारण यथा,—

अतीव कमनीयाङ्ग किशोर श्यामसुन्दरम् ।

अहो निर्वचनीयश्च दृष्ट्वा रूपममुत्तमम् ।

न बभूव विद्वद्वाच लोचनार्थां त्रिलोचनम् ॥

पद्मसिमेधरहित इति मत्वा स्तमानसे ।

भक्त्युद्भक्तान्महाभक्तो हरोद प्रेमविफलः ॥

सहस्रवदनोऽनन्तो भास्वरोऽस्य चतुर्मुखः ।

बहुभिर्लोचनेर्दृष्ट्वा तुष्टाव बहुभिर्मुखे ॥

पश्वांसि किं वा किं स्तोमसि सप्राप्य नाथ

मीडशम् ।

आस्तेकेन लोचनार्थां चतुधा स पुन पुन ॥

स्वमानसे कुर्वन्तीह शृङ्गरे च तपस्विनि ।

तद्गर्भे चतुर्वक्त्रं पूर्वेण सह पञ्चमम् ॥

एकैकवक्त्रं शृङ्गुमे लोचनेऽस्य त्रिभिस्त्रिभिः ।

नभूव तेन तन्नाम पञ्चवक्त्रल्लोचनम् ॥

चक्षूषि गुणरूपाणि तस्य ब्रह्मरूपिणः ।

सत्त्व रजस्तम इति तस्य हेतु निशामय ॥

सत्त्वांशेन दृष्ट्वा शम्भुं पश्यन् याति च स्वात्स्वि

कान् ।

राजसेन राजविकान् तामसेन च तामसान् ॥

चक्षुषस्तामसात पञ्चात जलाटस्याङ्गरस्य च ।

स हारकाके सहसुरभिराविभवेत क्रुधा ॥

कोटितालप्रमाणञ्च स्यकोटिममप्रभ ।

लङ्काङ्गां दीर्घशिखञ्चेलीक्य दग्धमीश्वर ॥”

तस्य भक्तधारणकारण यथा,—

“विभूतिगात्रं च विभुं सतीचत्कारभक्त्या ।

धत्ते तस्या अस्थिमाणां प्रेमभावेन भक्तः च ॥

स्वात्मारामो यद्यप्येवमस्तथापि पुण्यमन्दकम् ।

समीश्वरं गृहीत्वा च भाम भाम हरोद ह ॥

प्रत्यङ्गाङ्गञ्च तस्याञ्च पपात यत्र यत्र च ।

विद्वद्भीष्टस्तत्र तत्र बभूव मन्त्रसिद्धिमतः ॥

तदा शिवावशेषञ्च कृत्वा वक्षसि शृङ्गरे ।

प्रपात सन्निहता भूत्वा विद्वद्भिरैव च राधिकं ॥

तदा मत्ता सदैवस्त कृत्वा क्रुद्धे प्रबोध्य च ।

अददं दिव्यतत्त्वञ्च तस्यै शोकाङ्गरे पश्य ॥

तदा शिवञ्च समुष्टं स्वर्गाञ्च जगाम च ।

इष्ट

महादे

मूर्त्तान्तरेण कालेन तां संप्राप प्रियां सतीम् ॥”

तस्य दिग्भरत्वजटाधारिलकारण यथा,—

“निर्वृत्तधारी योगिन नैच्छाऽनित्ये पटे विभो ।

जटाक्षपस्याकाशोना धत्तेऽद्यापि विवेकतः ॥

न चैच्छा केशवस्कारे स्वाङ्गवैशेन योगिनः ।

समता चन्दने पङ्के लोङ्गे रत्ने मणौश्वरे ॥”

तस्य नागभूषणत्ववृषवाहनत्वकारण यथा,—

“गरुडदेविणो नागा शृङ्गरे शरणं ययुः ।

विभर्ति क्षपया स्वाङ्गे तानेव शरणागतान् ॥

वाहनं वृषरूपोऽहमन्वक्ष्य वोढुमन्मम ।

त्रिपुरस्य वधे पूर्वे मत्कनाशचसुद्धवः ॥”

तस्य सुन्दरपुष्पविस्मयनप्रियत्वसाधनधारित्व

भक्त्यागस्थाधित्वकारणं यथा,—

“मारिजातादिकं पुष्पं सुगन्धिचन्दनादिकम् ।

मयि चन्दनं तैलञ्च प्रीतिर्नास्ति कदाचन ॥

धुन्दुरे ततः सदा प्रीतिर्विस्मयपञ्चाशुलेपने ।

गन्धहीने प्रकृते च योगेष्टे चात्रचर्मणि ॥

दिश्लोके दिशतस्मै जगतायां न तत्पुनः ।

भक्त्यानेनोवरहसि ध्यायते मामहमिष्टम् ॥”

तस्य महिमादि यथा —

“आब्रह्मलक्ष्मणस्यैव स्वप्रवक्तव्यते शिवः ।

समानिर्वचनीयेऽत्र रूपं तन्मयमानसम् ॥

ब्रह्म पतनेनापि मूलपात्रे चणो भवेत् ।

तस्यायुव प्रमाणञ्च नाह जगामि का श्रुतिः ॥

ज्ञानं तदुत्तमं मूलं धत्ते मतेजसा समम् ।

विना मया न कश्चित् शृङ्गरे जेतुमीश्वरः ॥

शृङ्गरे परमात्मा मे प्राणेश्वरोऽपि परः शिवः ।

त्रयस्यै मन्त्रेण शस्त्रेण प्रियो मे भवतु परः ॥

न खल्वसि गोलोके वैकुण्ठे तव वक्षसि ।

सदाशिवस्य हृदये निवह प्रेमपाशतः ॥

सद्यः शक्तो हि नद्युश्च भूभङ्गलीलया हि च ।

ब्रह्माण्डनिकरयोगान् योगी शृङ्गरात् परः ॥

दिश्लोकेन य सद्यः नद्युश्च भूभङ्गलीलया ।

तदुत्तमानादिकं शक्तो न ज्ञानी शृङ्गरात् परः ॥

मम भक्तिञ्च दास्यञ्च सुक्तिञ्च सर्वसम्पदम् ।

सर्वसिद्धिं दातुमीश्वरे न दाता शृङ्गरात् परः ॥

पञ्चवक्त्रेण मन्त्राण्यथो गायत्र्यहनिशम् ।

मद्भ्य ध्यायते शस्त्रं भक्त शृङ्गरात् परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनक्षत्रके १६ अध्यायः ॥

शिवनेत्रेयभक्त्यदोषकारणादिकं यथा,—

राधिकोवाच ।

“एवभूतस्य च विभो सर्वेशस्य महात्मनः ।

न शक्तं कथमुच्छिष्टं ब्रूहि सन्देहमञ्जनम् ॥

श्रीलक्ष्मण उवाच ।

अथ देवि । प्रवक्ष्यामि त्वमिहास पुरातनम् ।

पापेभ्यः नागां दहने ज्वलन्निशि शोकोपमम् ॥

सननकुमारो वैकुण्ठमेकदा च जगाम ह ।

दर्शं सुक्तवन्तञ्च नाथ नारायणं द्विजम् ॥

तुष्टाव गद्रे स्तोत्रैश्च प्रणम्य भक्तितो सुदा ।

अवशेषं हृदी तस्मै समुष्टो भक्तवत्सलः ॥

प्राप्तमात्रेण तन्मैव सुतं तनापि किञ्चन ।

किञ्चिदस्व वक्ष्यामि भक्त्यास च दुर्लभम् ॥

महादे

विद्याश्रमे च तद्वत् शूरवे मूलपात्रिणि ।

भक्त्युद्भक्ताश्च ततः सन्त्य सुक्तञ्च प्राप्तिमात्रतः ॥

दृष्ट्वा सुदुर्लभं वस्तु नगर्भं प्रेमविफलः ।

पपात जमरुद्धस्तातः शङ्खञ्च व्याघ्रचर्मञ्च च ॥

खयं निपत्य पञ्चाञ्च वदन्तुच्छामवाप च ।

एतस्मिन्नन्तरे देवी दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ॥

सुदा जगाम श्रीं तत्प्रसन्नवदनेच्छया ।

वदन्तं मुञ्चिन्तं दृष्ट्वा निपतन्तश्च भक्तितः ।

प्रहस्य वार्तां प्रपञ्चं कुमार मूलपात्रिणि ॥

सन्त्य तां कथयामास कुमार सपुटाञ्जलिः ।

श्रुत्वा सुकोप सा देवी शिव प्रस्फुरिताधरा ॥

श्रुत्वा मनोहरं स्तोत्रं न श्रद्धान् शिव शिवा ।

दुष्टं चक्रे तदुच्छिष्टमभक्ष्य विदुषामपि ॥

सुचिरञ्च तपस्तप्ता मया लब्धस्त्वमीश्वरः ।

त्वया विद्यो प्रसादेन वक्षिताहं कथं विभो ॥

यतो न दत्तं नैवेद्यं विद्योमहा त्वयायुता ।

अतो मतो गृह्यायेतत् फलमेव महेश्वरः ॥

अथ प्रवृत्तिं ये लोका नैवेद्यं भुञ्जते तव ।

ते जन्मैकं सारमेया भविष्यन्त्येव भारते ॥

इत्युक्त्वा पार्श्वतो मानाहरोद पुरतो विभो ।

दृष्टिं पपात तत्कण्ठे नीलकण्ठो बभूव च ॥

अपूर्वं तव नैवेद्यं जन्मदुःखहराहरम् ।

स्ततः दुष्टं यत्तस्मात् पश्य देहं त्वजामि च ॥

लिङ्गोपरि च यद्वत् तदेवायासमीश्वरः ।

सुपविच भवेत्तत्र विद्योर्नैवेद्यमिदमितम् ॥

इत्येवं कथितं सर्वं त्वया एष्टं सुरेश्वरि ।

अभिप्रेक्ष्य शृङ्गरेऽस्य निमेषाद्यं येन हेतुना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनक्षत्रके १७ अध्यायः ॥

तस्यावतारा यथा,—

स्तत उवाच ।

“वेद्यावावताराणि ज्ञापरे कथितानि तु ।

महादेवावताराणि कौलो ब्रह्मसुतना ॥

आदौ कलियुगे ऋते देवदो महाद्विषः ।

नात्मा हिताय विप्राणांममूद्वैवस्वतेऽन्तरे ॥

हिमवच्छिखरे रन्ध्रे छगवे प्रमत्तोत्तमे ।

तस्य शिष्या शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभा ॥

ऋते ऋतेशिखञ्चैव ऋतास्य ऋतकीर्जितः ।

चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥

सुभावो दमनश्चाप सुहोत्र कक्ष्यस्थथा ।

लोकाश्चिरञ्च योगीन्द्रो जैगीषयस्तु सप्तमे ॥

अष्टमे दक्षिणाङ्ग स्यात्तप्तमे दशमं प्रभुः ।

अष्टमस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्माद्वयपरं स्मृतम् ॥

द्वादशेऽपि समाख्यातो वाक्यो नाथ त्रयोदशः ।

चतुर्दशे गीतमस्तु वेदशीर्वा ततः परम् ॥

गोकर्णेशाभवत्तस्माद्द्वाराम शिखञ्चयः ।

जटामास्थञ्च हावञ्च दावको लाङ्गुलौ क्रमात् ॥

ऋतस्तथा परं मूली तिक्की सुकौ च वै क्रमात् ।

सहिष्णु सोमशर्मा च कुलीशो चाग्निमे प्रभुः ॥

वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवताराश्चिन्मूलनः ।

अष्टाविंशतिविध्याता कुन्ते कलियुगे प्रभो ।

तीर्थकार्यावतारं स्यादेवैशो नक्षत्रीश्वरः ॥”

इति भा. स्क. ५. अध्यायः ॥ ३३ ॥

तस्याष्टवटिनामानि ज्ञेयानि च यथा,—
मनुष्याय ।

“मन्दरस्य महादेवं जप्त्वा पृच्छति शङ्करम् ।
केचु केचु च स्थानेषु ब्रह्मोऽसि मया प्रभो ॥
ईश्वर उवाच ।

वाराणस्यां महादेवं प्रयागे तु महेश्वरम् ।
नेमिषे देवदेवश्च गयायां प्रपितामहम् ॥
ऊरुक्षेत्रे विदुः स्थाणु प्रभासे शशिभूषणम् ।
पुष्करे तु अग्रोदगि विन्ध्य विमलेश्वरे ॥
अङ्गुहासे भद्रानाद महेश्वरे तु महाव्रतम् ।
उज्जयिन्यां महाकालमाकोटे तु महोत्कटम् ॥
शङ्कुकर्ये महातेज गोकर्ये च महाबलम् ।
भैरवे भैरवाकार भवं वल्गापदे विदुः ॥
उय कनखले चैव भद्रकर्णाङ्गदे शिवम् ।
द्वन्द्वारवने दिङ्मिच्छरीर्ष मध्यमङ्गले ॥
ऊर्ध्वरेत त्वरके तु चक्राक्षे कपर्दिनम् ।
क्षितिवाचमेकाग्रं कृष्ण ताम्बातिकेश्वरे ॥
कालझरे नीलकण्ठ श्रीकण्ठ मङ्गलेश्वरे ।
ध्यान सिद्धेश्वरे योगी गायत्रीक्षेत्रेश्वरे ॥
विजय नाम काशीरे जयन्त भरुक्षेत्रे ।
हरिश्चन्द्रे हरिश्चैव पुरिश्चन्द्रे तु शङ्करम् ॥
जटावासेश्वरे विशां चौख्य कुल्लटकेश्वरे ।
भूतेश्वरे भस्मगात्र जलजिह्वे जलेश्वरम् ॥
भिल्लुक कर्णिकायानु वाराह शिखरपर्वते ।
ताम्र पश्चिमसन्ध्यायां विरजायां त्रिजोषणम् ॥
हमेश्वरे त्रिमूलानु श्रीशेखे त्रिपुरान्तकम् ।
जलजिह्वे विदुः कालि कापालि करवीरके ॥
हौमपक्षेत्रे वेद नेपावे पशुपति पतिम् ।
श्रीकारारोहणे कूट देविकायास्तुमापतिम् ॥
गङ्गायां सागरे त्वमरमोक्षारमभरकण्ठके ।
सप्तगोदावरे भीम खयम्भु नकुलेश्वरे ॥
कर्णिकारे गङ्गाधर्य केलासे च गङ्गाधिपम् ।
चेमकूटे विरूपार्च भूर्भुव गन्धमादने ।
सिद्धेश्वरानु आकाशि पाताले चङ्केश्वरम् ॥
अष्टवटिश्च नामानि देवदेवस्य धीमत ।
पुराणि चोपसृताणि ब्राह्मणस्य सयम्भवा ॥
य पठेन् प्रातस्तथाय जातो वा यदि वा

शुचि ।

सृष्यते सर्वपापेभ्य शिवलोकं च गच्छति ॥”
इत्याद्ये देवीपुराणे अष्टवटिनामानि महा
देवस्य ॥३॥ तस्य द्वादशनामस्तोत्रम् ।
“प्रथमस्तु महादेवी द्वितीयस्तु महेश्वर ।
तृतीय शङ्करो त्र्यम्बकतुर्थो हवभञ्जन ॥
पञ्चम क्षितिवासाश्च षष्ठ कामाङ्गनाशन ।
सप्तमी देवदेवेश श्रीकण्ठचाटम स्फुट ॥
ईश्वरो नवमी त्रयो दशम पार्वतीपति ।
रुद्र एकादशश्चैव द्वादश शिव उच्यते ॥
द्वादशैतानि नामानि जितस्य य पठेन्नर ।
क्षतस्य चैव गोत्रस्य ब्रह्मज्ञा गुरुतत्परा ॥
क्षीणशक्तकक्षेव सुरापी हवलीपति ।
सृष्यते सर्वपापेभ्यो रत्नलोकं च गच्छति ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥३॥

तन्नामोच्चारणफलं यथा,—

“कोटयो ब्रह्महत्यानामगन्ध्यागमकोटय ।
सद्यः प्रलयमावाप्ति महादेवेति कीर्तनात् ॥
महादेव महादेव महादेवेति वादिनम् ।
वतस गौरिव गौरौशो धावन्तमनुधावति ॥”

इति पुराणम् ॥३॥

तस्य प्रणाममन्त्रः ।

“नमस्ये त्वां महादेव । लोकानां गुरुमीश्वरम् ।
पुष्यामपूषकामानां कामपूराभराद्विपम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

“महादेवं महात्मानं महायोगिनमीश्वरम् ।
महापापहर देवं मकाराय नमो नमः ॥”

इति तन्त्रम् ॥३॥

तस्य कालरूपवर्णनं यथा,—

नारद उवाच ।

“कालरूपी त्वया ख्यातः शम्भुर्गङ्गागोचरे ।
लक्ष्यश्च स्वरूपश्च सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥

पुनरुच्य उवाच ।

स्वरूपं त्रिपुरत्रयं वदित्ये कालरूपिण ।
अश्विनी भरणी चैव क्षतिका प्रथमांशकम् ॥
मेघक हि विजानीयात् कुलक्षेत्रमुदाहृतम् ।
आग्नेयांशाख्यो ब्रह्मन् । प्राजापत्य कवेगृहम् ॥
चौम्याहं दृवनामेदं वदनं परिकीर्तितम् ।
नगार्द्धमादादिशाख्यं चौम्यग्रहं त्विदम् ॥
मिथुनं सप्तयोक्तस्य गगनस्यस्य मूलिन ।
आदिर्वांशश्च पुष्यश्च अश्वेवा शशिर्गो ग्रहम् ॥
राशिं ककटको नाम पार्श्वेन खलिकासिन् ।
पित्रर्च्य भगदेवश्च उत्तरांशश्च केशरी ॥
कृत्तिकश्च विभोजकान् कृत्त्य परिकीर्तितम् ।
उत्तरांशाख्यं पाणिक्त्रिंशद्वा कन्यका त्विदम् ॥
चौमपुत्रस्य सद्योतनं द्वितीयं जटारं विभो ।
चित्रांशद्वितयं स्वाती विशाखायांशकत्रयम् ॥
द्वितीयं शुक्रसदनं तुलाभाभिरुदाहृतम् ।
विशाखांशमशुराधा ज्येष्ठा भौमशङ्खं त्विदम् ॥
द्वितीयं दृक्चक्रो राशिर्मेघं कालरूपेण ।
मूलं पूर्वात्तरांशश्च देवाचार्यग्रहं धृत् ॥
जम्बुगन्धमौशस्य अमरर्चः । प्रतीयते ।
उत्तरांशाख्यो ऋक्षश्च यवकं मकरो तुने ॥
धनिष्ठाहं शनिश्चैव जाड्यो परिकीर्तिते ।
धनिष्ठाहं शतभिषां प्रोष्ठपदांशकत्रयम् ॥
चौमं सप्तापरमिदं कुम्भो जङ्घे च विभुते ।
प्रोष्ठपदांशमेकान् उत्तरा देवती तथा ॥
द्वितीयं जीवसदनं मीनस्तु चरणाश्रुभौ ॥
एवं ज्ञत्वा कालरूपं त्रिनेत्री
यत्तं क्रोधात्मागणैराजधानं ।
विहङ्गासौ वेदनानुद्विगुक्त
खे चक्रासौ तारकामिहताङ्ग ॥”

इति वामनपुराणे ५ अध्यायः ॥

महादेवो, श्री, (महादेवस्य पत्नीति) पत्नार्थे श्रीम् ।

यथा, महती चावी देवी वेति । दुर्गा । यथा,
“अपरा स्थापनादेवी गिरिजा मेनकात्मजा ॥”

इति ब्रह्माङ्गम् ।

तस्यां युगतिर्यथा,—

“पूज्यते या सुरैः सर्वैर्महादेवैः प्रमाथत ।
धातुमहेति पूजायां महादेवी ततः स्फुटत ॥’
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

राक्षी । पाटराक्षी इति भाषा । तत्प्रत्याय ।
महिषी २ पट्टार्हा १ पट्टदेवी ४ । इति राज
निचयः ॥ (यथा कथाचरित्सागरे । १ । २६ ।
“अलिखनं च महादेवीं योगनन्दश्च त पटे ।
सजीवमिव तच्चित्रं वाक्येष्टारहितं त्वभूत् ॥’)
महादेव, पुं, (महादेवासीं देव्यश्चेति ।) भौत-
मन्वन्तरौघदेवविशेषः । यथा,—
“चतुर्दशस्य भौतस्य शङ्खं पुष्पाङ्कनोममः ॥”
इत्युपक्रमः ।

“शुचिरिन्द्रो महादेवो रिपुहन्ता हरिः
स्वयम् ॥”

इति गारुडे ७८ अध्यायः ॥

महाद्रावक, पुं, (द्रावयति रोगानिति । इ + णिच्
+ श्रुल । महाद्रावौ द्रावकश्चेति ।) औषध-
विशेषः । द्रावक इति भाषा । यथा,—
“यवचारस्य भागौ द्वौ स्फटिकारेभ्यो मता ।
एकौलब्धं प्रपिष्यापि नृवेत्येतदौभवे ॥
शुष्कं ज्ञत्वा चिपेत पात्रं सेवके वक्ष्यतेपिते ।
अन्यवीरकपात्रान्नु हितुं लभेत्तदुच ॥
हृद्भवेद्योपदेशेन पचेत् पात्रस्यमौषधम् ।
ततो ज्वालाधत्तं स्थाप्य पात्रान्धं लभते
रसम् ॥

ततो रसं विनिष्कृत्य स्थापयेत् स्निग्धभाजने ।
लवङ्गेन चटौ कुप्याद्यथा न्यतताम्रकैः ॥
जोडादिभूतारोगेषु दापयेत् रक्तिकां भिषकः ।
त्र्यधिकरोति रोगश्च महाद्रावकसंज्ञकः ॥
त्रिष्वे च दहुरोगे च प्रकीर्णं द्रावकस्य च ।
वह्निवज्ज्वलनं तस्य दधि दत्त्वा प्रयेपयेत् ॥” ॥३॥
अपि च ।

“दृक्त्रिंशमपामार्गं चित्वा कुशाक्षनाडिका ।
कुड्यौ तातस्य पुष्यश्च वनाभूर्ध्वैतत् तथा ॥
एतेषां चारमाहृत्य लिप्याकखरसेन च ।
आकथित्वा चारतोयं वक्ष्यते च कारयेत् ॥
न्यक्तपेन संशोष्य त्राह्यं तद्द्रव्योचिनम् ।
एतस्य द्विपत्रं याज्यं यवचारपत्रद्वयम् ॥
स्फटिकारिपत्रश्चैव नरचारपत्रं तथा ।
पलाहं सेव्यं याज्यं टङ्क्यं तोलकद्वयम् ॥
क्राचीर्षं तोलकश्चैव सुभ्राशङ्क्यं तोलकम् ।
दासमोचं कर्षकश्च तोलं ससुप्रियकम् ॥
सर्वमेकत्र च पूज्यं वक्ष्यन्त्येव चाधयेत् ।
महाद्रावकमेतद्धि योन्व्यश्च रवचारश्चै ।
अन्ति शुष्कादिकान् रोगान् यज्जतुर्गोहोद-
राणि च ॥” * ॥

इति भैरवश्रवणावली ॥

(तथापरम् ।

“सुहृन् काञ्चनमाचिकं ऋतुतरं कांक्षाभिधाय
नमः
चिन्तुं विमलं रवाङ्गनवरं चित्तं कवन्तीपते ।

महाध

चारौ चर्चिकसम्भवौ सुविमलौ भागास्त्र
मीमांसा
सप्तानां सङ्गच्छन्तु टङ्गमिह तर्हो वृषार
स्त्रुत ॥
नन्त्या स्फटिकारिका त्रिसङ्ग सुहो यव
स्त्रायज
काशोश्चित्तय यवाग्रजसम सङ्ख्यु सञ्च
यसेत ।
पात्रे काचमये न्दम्बरवृते सोऽय महाद्रावको
नो वक्तु प्रभवेदसुख जितरां सन्धगुण भूतले ॥
श्वतङ्गलचतुष्टय पिवेदयो सुख्या सवङ्गेन वा
तत्पञ्चात परिवासित बहुगुण ताम्बूलक
भजयेत ।
प्रासङ्गात कथयामि ते श्रुन्तु गुणान् काश्चि-
तथान्यान् परान्
नि शेष विनिहन्ति तानि चिरजान्मरौदराणि
धुवम् ॥
गुल्ल पाण्डुहलीमक सुकठिनामञ्जरीलिकां
कामलां
मन्दासि विषमाभित्तां बहुविधान् प्रोधांश्च
भूजान्यपि ॥” ॥
इति वैद्यककषायसमये श्रीचाधिकारे ॥
महाद्रुम, पु, (महाञ्चासौ द्रुमश्चेति ।) अथत्य
द्रुम । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दृढद्रुमश्च ॥
(यथा, हरिवंशे । २२३ । ७२ ।
‘चकोरा शतपन्नाश्च सप्तकोकिलसारसा ।
पुष्पितान् फलितायाश्च सपतन्ति महाद्रुमान् ॥’
श्राद्धोपपत्तेर्भयस्व सप्तम पुन । यथा मार्क
ण्डेये । ५१ । २१ ।
“जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीषक ।
कुशोत्तरोऽय मेधावी सप्तमस्तु महाद्रुम ॥”
महाद्रोणा स्त्री, (महात्वी चासौ द्रोणा चेति ।)
द्रुमविशेष । वक्रौ द्रोणपुष्पो इति हिन्दी
भाषा । तत्पण्याय । देवकुम्भम् २ दिव्यपुष्पा
३ महाद्रोणी ४ देवौ ५ काञ्ची ६ देवद्रोणा
७ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
मेध्यत्वम् । भूतान्निवातकफाग्निमान्द्यनाशित्वम् ।
यन्त्रा पारदशोधनत्वश्च । इति राजनिघण्टु ॥
महाद्रोणी स्त्री, (महात्वी चासौ द्रोणी चेति ।)
महाद्रोणाक्षुप । इति राजनिघण्टु ॥
महाद्रुम पु (महाद्रुम इन्द्र कोणाहको यत्र ।)
युद्धवायम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिशय
कलहश्च ॥
महाधन स्त्री, (महात्त अनेक धन स्रक्खलेनास्त्र ।)
बहुमन्यवस्त्वम् । इत्यमर । २ । ६ । ११३ ॥
सुवणम् । सिङ्गकम् । इति मेदिनी । ने, २ । १ ॥
‘पातवस्त्वम् । इति हेमचन्द्र ॥ त्रिपि । इति
शब्दरत्नावली । (मघदनेक धनमस्मान् ।
सयाम । इति निघण्टु । २ । १७ । यथा,
ऋग्वेद । ८ । ६४ । १२ ।
“मा नो अस्मिन्महाधने परावर्गभारभट्ट
यथा ॥”

महान

“महाधने सयामे ॥” इति तज्ज्ञाये सयाम ॥
महश्च तद्वनश्चेति । प्रभूतधनम् । यथा, ऋग
वेदे । १ । ७ । ५ ।
“इन्द्र वय महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे ॥”
“महाधने प्रभूतधननिमित्तम् ॥” इति तज्ज्ञाये
सयाम ॥ बहुमन्यो, जि । यथा किराताण्युं
नीचे । १ । ३८ ।
“पुराधिकृष्ट शयन महाधनं
विबोध्यसे य स्तुतिगौतिमङ्गले ।
अदभ्यदभामधिप्रशय सख्यर्णौ
जहाति निद्रामशिव शिवारुते ॥”
अतिशयधनयुक्ते च त्रि ॥
महाधातु पु (महाञ्चासौ धातुश्चेति ।) खर्णम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
महाध्वनिक, पु (अध्वनि गच्छतीति । अध्वन् +
ठक । महाञ्चासौ अध्वनिकश्चेति ।) पुण्याथ
हिमालयावधिकमहाप्रथगमनेन सम्पादित
मरण । यथा, “भृग्विजलसयामदेशान्तरस्य
सन्धासानश्रुताश्रुनिमहाध्वनिकानासुदकक्रिया
काव्या सद्य श्रौच भवतीति ॥” इति श्रुतितत्त्व
धृतसुमन्तुखनम् ॥
महान्, [त] त्रि (मञ्जते पूज्यते वेति । मह +
“वर्तमाने एवदृष्टव्यमङ्गलमङ्गलवच ॥” उणा
२ । ८४ । इति अति । निपात्यते ।) दृढम् ।
इत्यमर । ३ । १२ । ६ ॥ (यथा, मनौ । ८ । २६ ।
“प्राणभृतस्तु महत्सुखं भोगजोऽहयादिषु ॥”
अस्य पर्याय महच्छब्दे द्रष्टव्य ॥
महान्, पु, (मञ्जते सेवते आश्रयते गमना
येति । मह + अनि ।) उड् । इति राज
निघण्टु ॥ दुर्गा । यथा —
“महान् वाप्य सिता सर्वे महा वा प्रवृत्ति-
र्मेता ।
स्त्विति सस्तरयादेवी नियती च नियामता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥
महत्तत्त्वम् । यथा —
“सविकारात् प्रधानात् महत्तत्त्व प्रजायते ।
महानिति यत् स्वातन्त्र्योक्तानां जायते सदा ॥”
इति मातृखे ३ अध्याय ॥
(महादेव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२ ।
“अश्वनी शतव्री खड्गौ पङ्क्तिशौ चाशुधी
महान् ॥”
महच्छब्दप्रयोगविधौ यथा —
“शुद्धि तैले तथा मांसे वैद्रे ऋषीतिथिके हिजे ।
यात्रायां प्रथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥”
इति भट्टिप्रथमसर्गायचतुर्थोक्तटीकायां भरत ॥
महानट, पु, (महाञ्चासौ नटो नर्तकश्चेति ।
जडतनर्तकत्वादस्य तथालम् ।) शिव । इति
त्रिकाक्षशेष ॥
महानदी, स्त्री, (महात्वी चासौ नदी चेति ।)
पुरुषोत्तमस्यैवान्तर्गतकटकस्थोत्तरदेशस्थानदी
विशेष । तस्या नामान्तर विजोत्पला । यथा,
“नदी तत्र महापुण्या विजम्पादेविनिर्गता ।

महान

विजोत्पलेति विख्याता सर्वपापहरा शुभा ॥
विजोत्पला महानदी ॥” इति पुरुषोत्तम
तत्त्वम् ॥ गङ्गा । यथा,—
“अमुजममुनि जात
जातु न जायते अमुजादम् ।
सुरहर । तत्र विपरीत
पादात्मजान्महानदी जाता ॥”
इत्युक्त ॥
महानन्द, पु, (महानानन्दोऽत्र ।) सुक्ति ।
इति हज्जायुध ॥ (महान् आनन्द ।) अति
श्रयाकादश्च ॥ (वृत्तिविशेष । यथा, मार्क-
ण्डेये । १३४ । ४ ।
“इत्युक्ता तान् महौपालान् महानन्दसुखान्
वजी ।
अथात्रवीतदा सर्वान् महारिदमनो दम ॥”
वेखुविशेष । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽय जयकथा ।
चत्वार उत्तरवशा मातङ्गसुनिश्चिता ॥”
महानन्दा, स्त्री (महानानन्दोऽस्या ।) सुरा ।
इति राजनिघण्टु ॥ माघशुक्ला नवमी । यथा,
भविष्ये ।
“माघमासस्य वा शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी गुणाम् ॥
खान दान जपो होमो देवाश्चैतत्प्रोषणम् ।
सर्वे तद्वच्य प्रोक्त यदस्यां क्रियते नरे ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
नदीविशेष । सा पद्माया विनिहता राम-
पुराख्यामातु पञ्चमसत् उत्तरदिग्गता ॥
(दक्षिणदेशीयो नदीमेव । यथा, महाभारते ।
१३ । २५ । ४३ ।
“पुनरावर्तनन्दाश्च महानन्दाश्च सेव्ये वै ।
नन्देन सेवते दानस्वधरोभिरहिषक ॥”
महानन्दि, पु, (आ सन्धक नन्दतीति । आ +
नन्द + “सर्वधातुश्च इत् ॥” उणा ४ । ११७ ।
इति इत् । तत् । महानानन्दिरिति ।)
नन्दिवर्द्धनराजपुत्र । यथा,—
“चत्वारिंशत्तथा भाव्यो राजा वै नन्दिवर्द्धन ।
महानन्दिस्तथापि भूजायां कलिकांशज ।
जन्तुस्यते महापद्म सर्ववत्तान्तको वृष ।
तत् प्रभवति राजानो भविष्या भूजयोन्मथ ।
एकराट् स महापद्म एकच्छन्नो भविष्यति ॥”
इति मत्स्यपुराणे २४६ अध्याय ॥
अपि च ।
“महानन्दिस्तुत भूजगर्भोऽहोऽतिशुभो महा-
पद्मानन्द पुरुषुराम इवापरोऽखिलवृत्ति-
यन्तकारो भविता तत् प्रभवति भूजा भूपाला
भविष्यति । तेन महानन्दिप्रसन्नो अस्त्रिय
आसीत् ॥” इति शुद्धितल्लहन्विष्णुपुराणम् ॥
महानरक, पु, (महानतिशयवशात्तनाप्रदी
नरक ।) अतिशयनरकाप्रकारवशात्तनास्यानम् ।
इति पुराणम् ॥ (यथा, भट्ट । ४ । ८८ ।

“तामिस्रमन्वतामिस्र महारौरवरौरवौ ।
नरक कालखण्डं महानरकमेव च ॥”
महानल, पु, (महाश्वाची गलखेति ।) देव
नल । इति राजनिर्घण्ट ॥ (महाश्वाची
अनलखेति ।) दृष्टदण्डि ॥
महानवमी, स्त्री, (महती चाची नवमी चेति ।)
आश्विनशुक्लनवमी । यथा —

श्रीभगवानुवाच ।

“दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण कुशुदुगामधोत्पन्नम् ।
महानवम्यां शरदि बलिदानं दृष्ट्वा ॥
आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद्दद्यात् अष्टमी तिथि ।
महाष्टमीति सा प्रोक्ता देव्या प्रीतिकरा ॥
परा ॥

ततोऽनु नवमी या स्यात् सा महानवमी स्मृता ।
सा तिथि सर्वलोकानां पूजनीया शिवा-
प्रिया ॥”

इति कालिकापुराणे ५७ अध्याय ॥

अपि च ।

“प्राष्टटकाद्ये विशेषेण आश्विने द्वादसीषु च ।
महाशुद्धौ नवम्यान् लोके स्थाति गमिष्यति ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महानर, स्त्री, (महश्च तत् अन्वर्त्तते ।)

+ “अनोऽप्राय सर्वं जातिसङ्गयो ।” ५ ।

४ । ६४ । इति सङ्गायां टण । “आत्महत

समानाधिकरणजातीययो ।” ६ । २ । ४६ ।

इति महत् आकारादेश ।) रन्धनगृहम् ।

तत्पण्या । रचवती २ पाकस्थानम् ३ । इत्य

मर । २ । ६ । २७ ॥ (तथास्य लक्षणं

यथा,—

“प्रशस्तदिग्देशस्ततः शुचिभाक् महच्छुचि ।

सजातक गवाक्षाग्रासामवर्गनिवेदितम् ॥

विकलदृष्टसदृश सवितानं कृतार्चनम् ।

परीक्षितस्त्रीयुक्तं भवेत्तथापि महानरम् ॥

तन्नाथश्च निजुद्धीत प्रायो वेदगुणान्वितम् ।

शुचयो दक्षिणा दत्ता विनीता प्रियदर्शना ॥

सविभक्ता सुमनसो नीचकेशनखा क्षिरा ।

क्षाता दृढं संयमिनं कृतोष्णीषा सुसयुता ॥

तस्य चाश्वा विधेया खुन्निविधा परि-
कर्म्मिण्य ।

आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यत् ॥

तस्मात्सहानसे वेदं प्रमादरहितो भवेत् ।

माहानचिकित्सां सौपीदिकपौषिका ॥

भवेयुर्वैद्यवशां ये चाप्यग्रे तु केचन ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

तद्विवरणं यथा,—

“आग्नेयां दिशि कर्मेयमावासस्य महानरम् ।

गवाक्षजालमार्गाय नृहभित्तुपक्षेपितम् ॥

पुष्पी तत्र प्रकर्मेया पूर्णपक्षिममायता ।

नक्षत्रादीनि भास्वानि क्षालितानि च
वारिण्या ॥

तत्र यन् पच्यते त्रयं गुणवन् सर्वसम्मतम् ।

नृदभावे पच्येत्तस्यै चक्षुरर्शोविकारिणम् ॥

कांखजे पाचितं यद्धि तद्धितं मतिदं शुचि ।
यच्च ताम्रमये सिद्धं न रक्ष्य लम्बपित्तकृतं ॥
सौवर्णे राजते पाथ्यमाग्राभूमिभृतां यद्दे ।
तत्पात्रं सर्वदोषघ्नं धिययोतसवदायकम् ॥”

अथ महानरसोपयोग्योपकरणानि ।

“वस्तूनि भोजनाह्वाणि विविधानि पुन पुन ।

सर्वाणि गुणशुक्तानि स्थापितानि महानसे ॥

दास्यान्नामज्जनी वाटा पूतदृष्टौ सुकुर्चका ।

कर्षणी वैद्यव पात्रं जलपूर्णं खलज्जर ॥

वह्निजननो ग्राव कुडालं सुकुटारक ।

दासखड्गानि शुष्काणि हस्तमानाणि चैव
नम ॥

अजीर्णान्यनतिस्थूलान्यनन्त्यमलानि च ।

तित्तुञ्जालनी पीठौ सुवर्णं चाप्युद्वखलम् ॥

रूपलोदृशिला दर्शौ चतुरस्रावपट्टिका ।

सदृशकस्तु युगलं वस्त्रखण्डं चतुष्टयम् ॥

नालिका च्युरिका चैव सुभूलं सुकटाहकम् ॥

वह्निस्त्राणापायार्थं दर्शौ दीपा सुलौहजा ॥

तन्दूरभक्षरी खावा तत्रकं दृष्टवेष्टनी ।

इत्यादि वस्तुनातं हि युज्यते च महानसे ॥”

इति पाकराजेश्वर ॥

तत्र रक्षणीया जना यथा —

“छद्मशास्त्रविधानज्ञा परमेष्ठा कुलीनता ।

सर्वे महानसे धार्या क्षुप्रकेशनखा जना ॥”

इति मात्स्ये १८६ अध्याय ॥

महानरसोऽपि पुंस्वि । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथ ॥

महानाटक, स्त्री (महश्च तत् नाटकचेति ।)

नाटकविशेष । तस्य लक्षणं यथा,—

“एतदेव यदा सर्वे पताकास्थानकीर्यन्तम् ।

अङ्गैश्च दशभिर्धोरा महानाटककल्पिरे ॥

एतदेव नाटकम् । यथा, बालरासायनम् ॥”

इति साहित्यदर्पण ॥ खनामख्यातहनुमन्प्रसित

रामचरितयत्नविशेष । यथा,—

“एव श्रीलङ्घनमता विरचिते श्रीमन्महानाटके

वीरश्रीयुत्तरामचन्द्रचरिते प्रलुब्धते विक्रमे ।

मिश्रश्रीमधुसूदनैव कविना सन्दर्भ्यं सञ्जीवते

खगारोद्वहणनामकीञ्च नवमो यातोऽङ्क-
एवेत्यसौ ॥”

इति तस्यान्तिमं श्लोक ॥

महानाडी, स्त्री (महती चाची नाडी चेति ।)

ककरा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवरणमस्या

ककराशब्दे ज्ञेयम् ॥)

महानाद पुं, (महान् नादोऽस्य ।) हृत्तौ ।

वर्गकमेव । (महाश्वाची नादचेति ।) महा

शब्द । इति मेदिनी । दे, ५१ ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । ६६ । २ ।

“इदमङ्गि वस प्राप्ता ये केचिद्भुवणङ्गमा ।

प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिता ॥”

सिंह । कर्ण । इति हेमचन्द्र ॥ उद्ध ।

शब्द । इति राजनिर्घण्ट ॥ काङ्कवाशम् ।

इति हारावली । (महादेव । यथा, महा-

भारते । १३ । १७ । ४८ ।

“निशाचरं प्रेतचारीं भूतचारीं महेश्वर ।

कालयोगीं महानादं सर्वकामक्षतुष्यथ ॥”

महाशब्दयुक्ते, त्रि । यथा रामायणे । ४ ।

४ । ३८ ।

“ततश्चालमेव प्रतिमं महोरगनिवेदितम् ।

अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ॥”

महानिद्रा, स्त्री, (महती सुदीपा चाची निद्रा

चेति ।) मरणम् । इति जटाधर ॥

महानिम्ब, पु, (महाश्वाची निम्बचेति ।) निम्ब

वृक्षविशेष । घोडा निम्ब इति भाषा । तत्

पथ्याय । कैटय २ प्रवनेष्ट ३ पार्श्वत ४ ।

इति रत्नमाला ॥ (यथा,—

“मृन्मृताभ्रनागश्च खण्डं तुल्यं प्रकल्पयेत् ।

महानिम्बस्य चूर्णं चतुर्भिः सममाहरेत् ।

मधुना केदयेन्मायं लालामेहप्रशान्तये ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंघे प्रमेहाधिकारे ॥)

अस्य गुणा । परमप्राहित्वम् । कषायत्वम् ।

अम्लत्वम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभ ॥

(तथास्य पथ्यायान्तरं गुणाश्च ।

“महानिम्बं स्मृतोद्रेका रम्भको विषसृष्टिक ।

केशासृष्टिनिम्बकश्च कामूर्त्तको जीव इत्यपि ॥

महानिम्बो हिमो रूक्षस्तिष्ठो ग्राही कषा-
यक ।

कामपित्तभ्रमच्छर्दिक्कुष्ठक्षारस्तज्जित ।

प्रमेहश्चावगुल्माशौ रूक्षिकाविषनाशन ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महानिशा, स्त्री, (महती घोरा निशा ।)

निशामध्यभाग । तत्पण्याय । निशाह्नं २

निशौघ ३ । इति हेमचन्द्र । २ । ५६ ॥ ४ ॥

स्मृत्युक्तमहानिशा साहस्रप्रहरोपरि प्रहरेदयम् ।

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरेदयम् ।

तत्र खार्गं न कुर्वीत काम्यैर्भित्तिकाहते ॥”

इति रघुनन्दनभट्टाचार्यवृत्तवचनात् ।

महानिशापरकालस्य नाडीचतुष्टयस्य पर

दिनादित्वेन तदानीं पूर्वदिवसोयभोजनाशुप

पत्ते । तद्दिनमन्त्रलोपापत्तेर्चेति तिथितत्त्वोक्तं

लिखनस्वरसाच्च ॥ ४ ॥ तत्र भक्षणविधौ

यथा,—

“यन्मुहूर्ते व्यतीतिं तु राजावेव महानिशा ।

कमते ब्रह्मद्वयाच्च तत्र सुखा च नारद ॥

गोमांसविषण्णसमं ताभ्यूनक्ष फलं जलम् ।

पुंसामभक्ष्यं शुद्धायामोदनस्यापि का कथा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥

तत्र पारणविधौ यथा —

“न राज्ञौ पारणं कुर्याद्वै वै रौद्रिणीव्रतात् ।

निशायां पारणं कुर्याद्ब्रह्मचरिणा महानिशाम् ॥

महानिशार्थं प्राप्तायं तिथिभाक्ता यदा भवेत् ।

तृतीयेऽङ्गि सुनिश्चेष्ट । पारणं कुर्वते व्रती ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवसंवा ८ अध्याय ॥

देवलोक्ता महानिशा रात्रिमध्यमदण्डक्या

त्तिका । सा द्वितीयप्रहरशेषदण्डक्यायप्रहर

महापा

“तस्य चान्येऽपि दिङ्मागा बहुदुरनुयायिनः ।
अङ्गनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ॥”
कौ, लक्ष्मीकोटिखण्डा ॥ इति कौलावती ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ६९ । ३ ।
“अयुत प्रयुत चैव पद्म खल्वमथान्येदम् ।
शङ्खचैव महापद्म निखल्वं कोटिरेव च ॥”)
शुक्लपद्मम् । इति रत्नमाला ॥
महापातक, कौ (महदतिप्रयुत पातकम् ।)
पापविशेषः । तत्तु पञ्चविधम् । यथा,—
“नक्षत्राणां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः सगन्धर्वापि ते सह ॥”
इति मार्गवे ११ अध्यायः ॥
“महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते ।
वाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रान्तिं समः ॥”
इति श्रावतातपीयकर्मविपाकः ॥
“तुलामकरमेधेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
“नक्ष्येति मङ्गलं नाम यस्य वापि प्रवर्तते ।
भस्मोभवन्ति राजेन्द्रः महापातककोटयः ॥”
इति पुराणम् ॥
महापातकी, [न] नि (महापातकमख्य
स्थितिः । महापातक + इति ।) पञ्चप्रकार
महापातकयुक्तः । स च पतितः । यथा —
“महापातकिनो ये च पतितान्ते प्रकीर्तिताः ।
पतितानां न दाहः स्नात्तान्येष्टिनास्त्रिसन्धयः ॥
न चाश्रुपातः पिच्छो वा कार्ये आह्लादिकः
काचितः ।
यतानि पतितानां यः करोति विमोहितः ॥
तप्तकृच्छ्रयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥”
इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ॥
पारिभाषिकमहापातकी यथा —
“कृतप्राणप्रतिष्ठाञ्च नीचैर्वा प्रतिमां द्विजः ।।
दुर्गा न प्रथमेदयस्तु स महापातकी ख्यतः ॥”
इति देवीपुराणे आद्यनारदसंवादे ॥
अपि च ।
‘पितरः सातर भार्या गुरुपत्नी गुरु परम् ।
श्री न पुण्याति कापण्यात् स महापातकी
शिवः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
(यथा च महानिर्वाणतन्त्रे । ३ । ६२ ।
“जातिभेदो न कर्मैव प्रसादे परमात्मनः ।
योऽशुद्धबुद्धिः कुरुते स महापातकी भवेत् ॥”)
महापाप, कौ, (महच्च तत् पापञ्चेति ।) महा-
पातकम् । यथा,—
“महापापेषु सन्नं स्यात् तदङ्गुलपातकी ।
द्यात पापेषु घर्षाद्वा शाल्वा व्याधिवशात् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
महापारिवत, कौ (महच्च तत् पारिवतञ्चेति ।)
फलवृक्षविशेषः । बड़ा पारिवत इति हिन्दी
भाषा । तत्पण्याय । अथपारिवतम् २ साला
विधम् ३ आरिक्कम् ४ रक्तदेवतकम् ५ दृष्टत्

महापु

पारिवतम् ६ द्वीपजम् ७ द्वीपखञ्जूरम् ८ ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बलकारित्वम् ।
पुष्टिबर्धनत्वम् । दृढत्वम् । श्लेष्माभ्रमल्लम् ।
पारिवतादधिकगुणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
महापाश पु (महान् पाशोऽस्य ।) यमदूत
विशेषः । इति दृष्टवर्त्मपुराणे ५६ अध्यायः ॥
(महान्चासौ पाशश्चेति ।) दृष्टनपाशश्च ॥
महापासक, पु, (पसति वाधते निराकरोति
परकावेन्द्रादिकमिति । पस + क्तुल । तत्
महापासकौ पाशकञ्चेति ।) बुद्धिमत्तुलः ।
तत्पण्याय । चेलुक २ आमखेर ३ प्रवर्जित
४ गोभीन ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महो-
पासक इति पाठः कुञ्चितं दृश्यते ॥)
महापिच्छीतक, पु, (पिच्छीं तनोतीति । तन् + क्त
सञ्ज्ञार्थे कन् । तत् महापासकौ पिच्छीतक
ञ्चेति । पिच्छाकारफलत्वान्नस्य तथात्वम् ।)
कृष्णवर्णमहामदनृक्षः । तत्पण्याय । वाराह
२ । अस्य गुणाः । अष्टत्वम् । कटुतिक्तस्वा-
न्वितत्वम् । दृढत्वम् । कफहृद्भोगप्रकाशाश्रय
शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
महापिच्छीतर, पु, (महान्चासौ पिच्छीतर
ञ्चेति ।) दृष्टविशेषः । पेडिरा इति हिन्दी
भाषा । तत्पण्याय । श्वेतपिच्छीतक २ कर
हाट ३ चूर ४ शृङ्गकोवतर ५ शर ६
पिच्छीतर ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । त्रिदोषप्रमनत्वम् । चर्मरोगाप-
हत्वम् । विशेषात् रक्तदोषनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
महापीलु, पु (पीलति प्रतिष्ठते विप्रपितादिक
मिति । पील + “न्यगयादयञ्च” ।) उच्चा १ । १८
इति कु । ततो महान् पीलुरिति कर्मधारयः ।)
पीलुद्वयविशेषः । तत्पण्याय । दृष्टवपीलु २
महाफल ३ राजपीलु ४ महादृष्ट ५
मुपीलु ६ । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् ।
दृढत्वम् । विषनाशित्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् ।
रुच्यत्वम् । आमलत्वम् । दीपनीयकत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
महापुराण, कौ, (महच्च तत् पुराणञ्चेति ।)
एकादशखण्डयुक्तयासप्रथीताष्टादशखण्डक-
पुराणविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“दृष्टिश्चापि विदृष्टिश्च स्थितिस्तोषाश्च पाल-
नम् ।
कर्मणां वासना वासां मनुष्याश्च क्रमेण च ॥
वर्णं प्रजयानाश्च मोक्षस्य च निरूपणम् ।
उत्तकीर्तनं हरेरेव देवानाश्च पृथक् पृथक् ।
दशाधिकं लक्षणञ्च महतां परिकीर्तितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीनव्याजन्मखण्डे ३२ अध्यायः ॥
(अष्टादशमहापुराणानां विशेषविवरणलक्ष-
णादिकं पुराणग्रन्थे दृश्यम् ॥)
महापुरुष पु (महान्चासौ पुरुषश्चेति ।)
अष्टनरः । (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १२ । १२ ।
“भवानताम्रान्धायां वै वैष्णवीं जनमोहिनीम् ।

महाप्र

यद्विज्ञायासुरं भावं महापुरुषवतां गतः ॥”)
नारायणः । यथा,—
“ध्येयं सदा परिभवन्नमभीष्टदोह
तीयास्त्रादं शिवविरिचिह्नं शरण्यम् ।
भक्त्यार्तिह प्रणतपालमवाप्तिपोत
वन्दे महापुरुषं । ते चरन्तारविन्दम् ॥
त्यक्त्वा सुदुःखजसुरेष्ठितराव्यलक्ष्मीं
धर्मिष्ठ आश्रयवत्सला यद्गादरयम् ।
मायादग्म दधितयेष्ठितमन्त्राव
वन्दे महापुरुषं । ते चरन्तारविन्दम् ॥”
इत्यादिकतत्त्वधृतश्रीभागवतम् ॥
महापुरुषदन्ता, कौ, (महापुरुषस्य दन्ता इव
खलानि यस्याः ।) श्वेतखली । इति रत्न-
माला ॥ (विवरणमस्या श्वेतखलीग्रन्थे ज्ञात
यम् ॥)
महापुरुषदन्तिका, कौ, (महापुरुषदन्ता +
सार्थे कन् । खियां टाप अत इत्वञ्च ।) महा-
श्रतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
महापुष्पा, कौ, (महतं प्रशस्तं पुष्पमस्याः ।
खियां टाप ।) अपराजिता । इति शब्द-
चन्द्रिका । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५२
अध्याये ।
“दर्भपुष्पा महापुष्पा प्रसूनाश्चिपिटाक्षया ॥”
महापुष्पविशिष्टे, नि ।)
महापृष्ठ पु (महतं विपुलं पृष्ठमस्य ।) उद्गु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ नि दृष्टवपृष्ठञ्च ॥
महाप्रजति, कौ, (महती अष्टा प्रजतिर्जग-
न्मूलकारणम् ।) दुर्गा । यथा,—
“चित्तिश्चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चिति
ख्याता ।
महान् व्याप्य स्थिता सर्वं महा वा प्रजति
र्मेता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
महाप्रभ, नि, महती प्रभा यस्येति । अतिशय
दीप्तियुक्तः । (यथा हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२६ । १२ ।
“ततश्चक्र महाघोरं सङ्खारं महाप्रभम् ॥”)
महाप्रभा, कौ (महती चासौ प्रभा चेति ।)
महती दीप्तिः । यथा । महाप्रभात्वावच्छिन्ना
भावोऽन्वकारः । इति शास्त्रान्वयव्याख्या जग-
दीशः ॥
महाप्रभु, पु, (महान्चासौ प्रभुश्चेति ।) पर-
मेस्वरः । यथा —
“वन्देऽनन्ताङ्गुलैश्चैव श्रीचैतन्यं महाप्रभुम् ।
नीचोऽपि यत्प्रसादात् स्यात् सदाचारप्रव-
र्तकः ॥”
इति हरिभक्तिविलासे ३ विलासः ॥
“अनन्तमद्भुतश्चावितर्क्यं ऐश्वर्यं प्रभावी यस्य त
यतो महाप्रभुं परमेस्वरम् ॥” इति तट्टीकायां
जीवगोस्वामी । श्रीचैतन्यः । यथा,—
“सोऽयं नीलमिरीश्वरः सविभवो भावा न
का मुक्तिचा

(तथास्या गुणा ।

“हरिश्चन्द्रावका कच्छ भवेदाताशुलोमनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महाबोधि, पुं (बुध्यते सन् जानातीति । बुध +

“सर्वधातुश्च इन् ।” उणा ४ । ११७ । इति

इन् । ततो महाश्चासौ बोधिसिद्धिः ।) बुद्ध ।

इति हेमचन्द्र । २ । १४६ ॥

महाब्राह्मण, पुं, (महानतिशयनिन्दित ब्राह्मण ।

“वेदे ज्योतिषिके द्विजे ।” इति निषेधवचन

करणदेवास्त्य तथात्वम् ।) निन्दितब्राह्मण ।

इति पाणिनिशब्दकारणम् ॥

अस्मिन् दशे अयं अयदानित्वेन प्रसिद्धः ॥

(यथा, ऋक्कण्टिके १ अङ्कः ।

“विट । महाब्राह्मण । मयैव मयैव ॥”)

महाभट, पुं, (महाश्चासौ भटश्चेति ।) अति

शयबोद्धा । यथा,—

“तदोजसा देवमहाभटपित

चकासदन्तं ज उदीर्णदीधिति ।

चक्रेण विच्छेदं निशतनेभिना

हरिवर्षा तार्क्ष्यपतञ्जसुभितम् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

महाभद्रा, स्त्री, (महत् भद्रं मङ्गलं यस्याः ।)

गङ्गा । इति शुद्धमाणा । काष्ठीरौ । इति

राजनिर्घण्टः । मेरोरुत्तरपार्श्वसरोवरे स्त्री ।

यथा, मार्कण्डेये ५५ । ३ ।

“अरुणोद सरं पूर्वं मानसं दक्षिणे तथा ।

श्रीतोदं पश्चिमे मेरोर्महाभद्रं तथोत्तरे ॥”)

महाभारत स्त्री (महत् भारतम् । यद्वा, महान्तं

भारं तनोतीति । महाभार + तन् + ष ।)

आवप्रणीतेतिहावशाच्चम् । तन्नामकारणं

यथा,—

“एकतन्त्रतुरो वेदा भारतश्चेतदेकत ।

पुरा किञ्च सुते सर्वे समस्तं तुलया धृतम् ॥

चतुर्थं सरहस्तेभ्यो वेदेभ्योऽभ्यधिकं यद्वा ।

तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते ॥

महाभारतस्याहं महाभारतमुच्यते ॥”

इति महाभारते आदिपर्वः ॥

लोकविशेषितु तस्य लोकावस्था वाचकाश्च यथा

“वष्टिं शतसहस्राणि चकारात्मांश्च सञ्चितान् ।

विश्रक्तसहस्रं च देवलोके प्रतिष्ठितम् ॥

पिबे पञ्चदश प्रोक्तं रक्षीयश्चै चतुदश ।

हर्कं शतसहस्रान् मातुषेण प्रतिष्ठितम् ॥

नारदोऽवावयद्देवानसितो देवकं पितृन् ।

गन्धर्व्यचरणांश्च आवयामास वै शुक्रः ॥

अस्मिन् मातुषे लोके वैशम्पायन उक्तवान् ॥”

इति महाभारते १ पर्वणि अनुक्रमणिका-

ध्यायः ॥ तत्र शतपर्व्याणि तेष्वष्टादश सख्यानि

यथा,—

“आदिशर्माविपिनानि विराट-

प्रोद्यमभीष्मगुरूणि च कार्यं ।

अस्यकौत्तिकपर्वं तथा श्री-

शान्त्युपशान्तिपुराणमेवम् ॥

आश्रमसौमन्याजिकनाका

पर्वणि पर्वणि नाम विधिना ॥

इति भारतटीका ॥

हरिवंशसहितोपनिषत्पर्व्यामन्तगतशत-

पर्वणिभागसौमन्याजिकसंख्या च यथा,—

१ आदिपर्वणि १८ पर्व्याणि २२७ अध्याया

८६८ श्लोकाः २ समापर्वणि ८ पर्व्याणि

७८ अध्याया २५१९ श्लोकाः ३ आरप्यक

पर्वणि १६ पर्व्याणि २६६ अध्याया ११६६४

श्लोकाः ४ विराटपर्वणि ४ पर्व्याणि ६७

अध्याया २५ श्लोकाः ५ उद्दयोगपर्वणि

११ पर्व्याणि १८६ अध्याया ६६२८ श्लोकाः ६

भौषपर्वणि ५ पर्व्याणि ११७ अध्याया

५८४ श्लोकाः ७ श्रौतपर्वणि ८ पर्व्याणि

१७ अध्याया ८८ श्लोकाः ८ कण्वपर्वणि

१ पर्व ६६ अध्याया ४६६४ श्लोकाः ९ श्रुत्य

पर्वणि ४ पर्व्याणि ५८ अध्याया ३२२

श्लोकाः १० सौप्तिकपर्वणि ३ पर्व्याणि १८

अध्याया ८७० श्लोकाः ११ स्त्रीपर्वणि ५

पर्व्याणि २७ अध्याया ७७५ श्लोकाः १२

शान्तिपर्वणि ४ पर्व्याणि ३६६ अध्याया

१४७३२ श्लोकाः १३ अनुशासनपर्वणि १ पर्व

१४६ अध्याया ८०० श्लोकाः १४ अश्वमेध

पर्वणि २ पर्व्याणि १३ अध्याया ३३२

श्लोकाः १५ आश्रमवासपर्वणि ३ पर्व्याणि

४२ अध्याया १५६ श्लोकाः १६ मौख्य-

पर्वणि १ पर्व ८ अध्याया ३ श्लोकाः १७

महाप्राश्नाजिकपर्वणि १ पर्व ३ अध्याया

३२० श्लोकाः १८ खगोलपर्वणि १ पर्व ५

अध्याया २०० श्लोकाः १९ हरिवंशे आश्रम-

पर्वणि १ पर्व २४४ अध्याया १२० श्लोकाः २०

हरिवंशे भविष्योपनिषद्प्रादुर्भावे १ पर्व ११२

अध्याया ३४४८ श्लोकाः इति महाभारते

आदिपर्वणि पर्वसंख्यानामक २ अध्यायः ॥

तच्छ्रवणविध्यादि यथा,—

जन्मेजय उवाच ।

“भगवन् । केन विधिना श्रोतव्यं भारतं बुधे ।

फलं किं के च देवाश्च पूज्या वै पारमेष्ठिणः ॥

देवसमाप्तिं भगवन् । किञ्च पर्वणि पर्वणि ।

वाचकः कौटिल्याश्च एतच्छ्रुत्वा नवीहि मे ॥”

वैशम्पायन उवाच ।

अथ राजन् । विधिभिर्न फलं यच्चापि भार

तात् ।

श्रुताङ्गवति राजन् । यस्य मामशुच्छं वि

दिवि देवा महीपाण । क्रीडार्थमपि गता ।

ज्वाला कार्यमिदं चैव ततश्च दिवसागता ॥

हन्त यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व सम्राट् ।

नवीत्यां देवताणां सम्भवः वसुधातले ॥

अथ वसुधातया साध्या विश्वेदेवाश्च शान्तिता ।

आदिता अग्निर्नौ देवौ लोकपाला महावैद्य ॥

सुहृत्काश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधराश्च यथा ।

चित्रा धर्मः खड्गश्च सुनि, कात्यायनौ वरः ॥

गिरयः सागरा नद्यश्चैवाश्वर्या गता ।

यद्वा सवस्तरश्चैव अयनाभ्युत्पत्तयः ॥

आवरः जङ्गमश्चैव जगत् सर्वं सुरासुरम् ।

भारते भरतश्रेष्ठ । एकस्यमिदं दृश्यते ॥

तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठानं नामकस्मादुकीर्तनात् ।

ज्वालापि पातकघोरं सर्वोऽस्येत मानवः ॥

इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्वम् ॥

यद्यतात्मा शुचिर्भूत्वा पारं गत्वा च भारतः ॥

तेषां आह्वानं देयानि श्रुत्वा भारतः भारतम् ।

ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्त्वा भक्त्या च भरतवर्धनः ॥

महादानानि देयानि रत्नानि विविधानि च ।

गावः कौस्तुभपदोद्वाहः कन्याश्चैव खलङ्कृताः ॥

सर्वकामशुण्णोऽपि यानानि विविधानि च ।

भवनानि विचित्राणि भूमिर्वासांश्च काञ्चनम् ॥

वाहनानि च देयानि हया मत्स्यश्च वारणाः ।

शयनं शिविकाश्चैव स्थण्डनाश्च खलङ्कृताः ॥

यद्यद्यद्यपि वरं किञ्चित् यद्यदस्ति महद्भुजः ।

तत्तद्वै दिनातिथिं आत्मा दाराश्च स्नानम् ॥

अह्नया परया हर्तुं क्रमशस्तस्य पारम् ।

शक्तितः सुमना हृष्टः शुश्रूषुरविकल्पनः ॥

सत्यान्नेवरतो दान्तः शुचिः श्रौतवसन्निवृत्तः ।

अह्नाग्नौ जितक्रोधो यथा सिध्यति तच्छृणु ॥

शुचिः श्रीकान्तिनाचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।

संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः अह्नाग्नौऽग्नयकः ॥

रूपवान् शुभगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

दानमानयश्चीतश्च कार्यो भवति वाचकः ॥

अविश्वमनयायस्तमहर्तुं धीरशुक्लैर्जितम् ।

अर्चयन्तान् पारपदं रश्मिभावसमन्वितम् ॥

निषट्पर्वण्यं च युक्तमष्टस्याग्नयसमन्वितम् ।

वाचवेद्वाचकः स्वस्वः स्वाधीनः सुखमाहितः ॥

नारायणः नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् ।

देवीं स्मरन्तर्त्तयैव ततो जयतुदीरयेत् ॥

इदं श्राद्धाचक्राजान् । श्रुत्वा भारतः भारतम् ।

नियमस्य शुचिः श्रोता श्रद्धयन् च फलमभ्युते ॥

पारयः प्रथमं प्राप्य दिनात् कामेश्च तर्पयन् ।

अपिष्टोमस्य यागस्य फलं वै जभते नरः ॥

अश्वरोग्यसङ्कीर्णं विमानं जभते महत् ।

प्रकृतं च तु देवैश्च दिवं याति समाहितः ॥

द्वितीयं पारयः प्राप्य अतिरात्रफलं जमेत् ।

सर्वरत्नमयं दिव्यं विमानमधिरोहति ॥

दिव्याज्ज्वलन्तरो दिव्यगन्धविभूषितः ।

दिव्याङ्गदधरो निजः देवलोकं महीयते ॥

तृतीयं पारयः प्राप्य द्वादशाहफलं जमेत् ।

वसन्तमरङ्गाशो वर्षाव्ययुतशो दिवि ॥

चतुर्थं वाजपेयस्य पञ्चमे दिगुणं फलम् ।

उदितोदितसङ्काशः ज्वलन्तमनलोपमम् ॥

विमानं त्रिवर्णे सार्द्धमास्य दिवि गच्छति ।

वर्षाव्युतानि भवने शक्रस्य दिवि मोदते ॥

षष्ठे दिगुणमस्त्रीह सप्तमे त्रिगुणं फलम् ।

कैलासशिखराकारं वैदूर्यमयवैदिकम् ॥

परिचितं च बहुधा मणिभिर्हमभूषितम् ।

विमानं समधिक्रम्य कामर्गं साश्वरोग्यम् ॥

सर्वान् लोकान् विचरते द्वितीय इव भास्कर ।
 अहमे राजसूयस्य पारणे कभते फलम् ॥
 चन्द्रोदयनिभं दृश्यं विमानमधिरोहति ।
 चन्द्रप्रतिप्रतीकाशे हृदयेऽस्तमनोजवे ॥
 सेयमानो वरस्त्रोणा चन्द्रात् कान्ततरेभ्यः ॥
 मेखलानां निनादेन नूपुराणां निखने ॥
 अङ्गे परमनारीणां सुखसुप्तो विबुध्यते ।
 नवमे क्रतुराजस्य वाजिमेघस्य भारतः ॥
 काञ्चनस्तम्भनियह वेदूयकतवेदिकम् ।
 जाम्बूनदमयेद्विषेयगवाक्षे सर्वतो दृष्टम् ॥
 दक्षिणं चाक्षरं सङ्गेऽग्नौर्द्विषि चारिभिः ।
 विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ॥
 दिवसाख्याम्बरधरो न्यिचन्दनरुधितः ।
 मोदते देवते चाङ्गे दिवि देव इवापरः ॥
 दृश्यं पारणं प्राप्य दिवातीर्णमिवन्धु च ।
 किङ्किणीजालनिर्वोषं प्रताकाञ्जलिभितम् ॥
 वसुदेविकसकाशं वेदूयमथितोरणम् ।
 जेमन्तापरिचिप्तं प्रयागवज्रभीमुखम् ॥
 गन्धर्वगौतमकुण्डलैरसरोभिश्च शोभितम् ।
 विमानं सुकृतावाचं सुखेनैवोपपद्यते ॥
 सुकृतेनार्कवर्णेन जाम्बूनदविभूषिता ।
 दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गो दिवसाख्याविभूषितः ।
 दिवान् लोकान् विचरति दिव्येभ्योऽपि सम-

न्वितः ।

विबुधानां प्रसादेन श्रिया परमया युतः ॥
 अथ वर्षाग्रयानेन खगलीके महीयते ॥
 अथ गन्धर्वसहितं सङ्घसायकविश्रुतिम् ।
 पुरन्दरपुरे रम्ये शक्येण सङ्घं मोदते ॥
 दिव्ययानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ।
 दिव्यनारीगणाकीर्णं निवसत्यसरो यथा ॥
 ततः सूर्यस्य भवने चन्द्रस्य भवने तथा ।
 शिवस्य भवने राजन् । विष्णोऽपि सलोक-

तान् ॥

श्वमेतन्महाराज । नात्र कात्या विचारया ।
 अह्नानेन वै मायमेवमाह शुक्लमम् ॥ १ ॥
 लोककस्य तु दातव्यं मगवा यदुददिच्छति ।
 हृदयभरययानानि वाहनानि विशेषतः ॥
 कटकं कुण्डलानि च नक्षत्राणि तथापरम् ।
 वस्त्राणि विचित्राणि गन्धर्वानि विशेषतः ॥
 देववत् पूजयेत्तस्य विष्णुर्लोकमवाप्नुयात् ॥ २ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि गङ्गां दद्यात् भारतः ।
 वाचमाने तु विप्रेभ्यो राजन् । पर्वन्धि पर्वन्धि ॥
 जातिं देशं च सत्त्वमाहात्म्यं भरतवर्षम् ॥
 धर्मवृत्तिं च पित्र्यां चरित्यानां नराधिप ॥
 अस्तिवाच्यं दिवागादौ ततः कार्यं प्रवर्तते ।
 समामे पर्वन्धि ततः अश्वत्थामा पूजयेत् द्विजान् ॥
 आदौ तु वाचकान् च वस्त्रगन्धर्वसन्वितम् ।
 विविधज्जोषयिषान् । सप्त पायसपुष्पम् ॥
 ततो ब्रह्मपुत्रप्रायं पायसं सप्तवर्षम् ॥
 आसीके भोजयेत्प्राणम् । दद्यात्तु गृह्णीतम् ॥
 अपूपेभ्यः पूपेभ्यः मोदकेभ्यः समन्वितम् ।
 वनापर्वन्धि राजेन्द्र । हविष्यं भोजयेद् द्विजान् ॥

आरय्यके ब्रह्मपुत्रेस्तर्पयेत् द्विजोत्तमान् ।
 अरणीपर्वं चासाद्य जलकुम्भान् प्रदापयेत् ॥
 तपशानि च सुखानि रम्यभूतफलानि च ॥
 सर्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्योऽग्नं प्रदापयेत् ।
 विराटपर्वन्धि तथा वासांश्च विविधानि च ॥
 उद्योगे भरतश्रेष्ठ । सर्वकामगुणान्वितम् ।
 भोजनं भोजयेद् द्विजान् गन्धर्वाश्चैरजकृतान् ॥
 भोजनपर्वन्धि राजेन्द्र । दद्यात्तु यानमनुत्तमम् ।
 ततः सर्वगुणोपेतमग्नं दद्यात् सुसङ्कृतम् ॥
 शीघ्रपर्वन्धि विप्रेभ्यो भोजनं परमाहितम् ।
 शूराश्च देशं राजेन्द्र । चापान्धिविराट्कथा ॥
 कार्यपर्वन्धि तथा भोजनं सर्वकामिकम् ।
 विप्रेभ्यः सङ्कृतं सन्धकं दद्यात् सयत्नमानसः ॥
 शूद्रपर्वन्धि राजेन्द्र । मोदके सगृह्णीतम् ।
 अपूपेस्तर्पयेत्तु सर्वमग्नं प्रदापयेत् ॥
 गन्धर्वपर्वन्धि तथा सुहृन्मित्रं प्रदापयेत् ॥
 स्त्रीपर्वन्धि तथा रत्नेस्तर्पयेत् द्विजोत्तमान् ।
 वृत्तौ पुनः पुनः सद्यो देवीं दापयेत् पुनः ॥
 ततः सर्वगुणोपेतमग्नं दद्यात् सुसङ्कृतम् ।
 शान्तिपर्वन्धि तथा हविष्यं भोजयेद्

द्विजान् ॥

आन्ध्रमेधिकासाय भोजनं सर्वकामिकम् ।
 तथाअमनिवासे तु हविष्यं भोजयेत् द्विजान् ॥
 मौषे चान्यगुणिकं गन्धर्वाणां सुखेपणम् ।
 महाप्रास्थानिके तद्वत् सर्वकामगुणान्वितम् ॥
 स्वर्गपर्वन्धि तथा हविष्यं भोजयेद् द्विजान् ।
 हरिवंशे पर्वन्धि च पायसं तत्र भोजयेत् ॥
 पारणे पारणे राजन् । यथावद्भरतवर्षम् ॥
 समाप्य सर्वान् प्रयत्नं सहितां प्राञ्ज-

कोविदः ॥ ३ ॥

शुभे देशे निवेश्याथ द्यौमवन्ताभिसदृशान् ।
 शुक्लाब्जधरं खलो शुचिर्भूत्वा खलकृतम् ॥
 अर्चयेत् यथान्यायं गन्धर्वाश्चैव पृथक् पृथक् ।
 सहितापुष्पकान् राजन् । प्रयत्नं सुखमा-

हितम् ॥

भस्मेभ्योऽपि पेष्येत्तु कामेभ्यः विविधे शुभे ।
 हरियश्च सुवर्णं च दक्षिणामथ दापयेत् ॥
 देवतां कीर्तयेत् सर्वान् नरनारायणौ तथा ।
 ततो गन्धर्वं माख्येण खलकृतं द्विजोत्तमान् ॥
 तर्पयेद्विधिं कामेदानीं स्त्रीचान्धर्वैश्च ॥
 अतिराजस्य यश्च खलं प्राप्नोति मानवः ॥
 प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं तथा पर्वन्धि पर्वन्धि ।
 वाचको भरतश्रेष्ठ । अस्मात्परपदस्वरः ॥
 भविष्य आचयेद् द्विजान् भारत भरतवर्षम् ॥
 सुकृतावतु द्विजेभ्यः यथावत् सप्रदापयेत् ॥
 वाचकं भरतश्रेष्ठ । भोजयित्वा खलकृतम् ।
 वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा ॥
 ज्ञास्येत्तु तु तद्वत् प्रसन्ना सर्वदेवताः ॥ ४ ॥
 ततो हि वरुणं कार्यं दिवानां भरतवर्षम् ॥
 सर्वकामैर्वैद्यानां चान्येषां पृथग्विधैः ।
 इत्येव विविधदिशो मवा तैः द्विपदां वरः ॥
 अह्नानेन वै भाष्यं यन्मां त्वं परिदृष्टव्यम् ॥

भारतश्रवणाद्रात्रा पारणे च शुभोत्तमः ॥
 सदा यज्ञवता भाव्यं श्रियस्तु परमिच्छता ॥ ५ ॥
 भारतः श्रद्धयाभिर्वा भारतं परिकीर्तयेत् ॥
 भारतं भवने यत्नं तस्य हस्तगतो जयः ॥
 भारतं परमं पुण्यं भारते विविधा कथा ।
 भारतं सेवते द्वेभ्योऽपि परमं पदम् ॥
 भारतं सर्वप्राज्ञाणां सुकृतं भरतवर्षम् ॥
 भारतात् प्राप्यते मोक्षस्तत्त्वमेतद्वर्णमिति ॥
 महाभारतमाख्यानं चितिं गात्रं सरस्वतीम् ।
 ज्ञास्यन्तु केशवश्चैव कीर्तयन्तावसीदति ॥
 वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतवर्षम् ॥
 आदौ चान्ते च मध्ये च हरिं सर्वत्र गीयते ॥
 यत्र विष्णुकथा दिव्या श्रुतयश्च सनातना ।
 तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिच्छता ॥
 एतत् पवित्रं परममेतद्वर्णमिच्छताम् ॥
 एतत् सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छताम् ॥
 इति महाभारते हरिवंशे सर्वपञ्चाशत्कीर्त-
 नम् ॥ ६ ॥ विषद्विषयस्युक्तमित्यत्र विषद्वि-
 षयां । अ इ उ ऋ ए इति वृक्षपञ्चकम् ।
 आ ई ऊ ऋ ए इति दीर्घपञ्चकम् । आ ई
 ऊ ऋ ए इति वृत्तपञ्चकम् । ए ओ ऐ औ च
 दीर्घाः । वृत्तत्वेनापरचतुष्टयम् । अ अ क+
 प२ इति चत्वारः । ऋ ए इति अक्षरद्वयौ
 द्वौ । अनुनासिकिके । तस्यांकादिभावनायां
 पञ्चविंशतिवर्णाः । अन्तःस्थात्वारः । उ-
 चतुष्टयमिति विषद्वि । इति ॥ ७ ॥ वर्णानां
 किंवाद्यौ स्थानानि भवन्ति तानि मया,—
 “उर कण्ठ शिरस्तांशु जिह्वादन्तौष्ठ
 नासिका ।
 अदौ स्थानानि वर्णानां ये विदुस्ते हि
 पाठकाः ॥” ८ ॥

पारणं यथा,—

“भारतं श्रुतपर्वोक्तं सुनिना तत्त्वदर्शिना ।
 पर्वन्भिर्दृष्टमिच्छेत् पर्वन्वा पारणं कृतम् ॥”

इति विष्णुसंहिता ॥

“द्व्युत्तानं प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं वनवाचिकम् ।
 उद्योगान्तं तृतीयं भूषणान्तं तुरीयकम् ॥
 पञ्चमं शीघ्रपर्वान्तं कथांस्तं पारणं ततः ।
 विशोकान्तं सप्तमं शान्तिपर्वान्तमष्टमम् ॥
 नवमं खगपर्वान्तमाश्वमेधान्तं परम् ॥”

इति च भारतटीकायां अर्जुनमित्रः ॥

(अथतुल्यं भारतश्रद्धेः प्रत्ययम् ॥)

महाभीता, स्त्री, (महावृद्धिका भीतिवत्) कण्ठाशु-
 वृक्षः । यथा, श्रद्धाचक्रिकायाम् ।

“अश्वत्थं महाभीता वशिष्ठो च महौ-
 वधिः ॥”

(महावृद्धिका भीतिवत्) अतिशयभययुक्ते, वि ॥
 महाभीमः, स्त्री, (महावृद्धिका भीतिवत्) भीमया-
 कृतिलावत् शिवाश्वभूतनाथः तथात्वम् ।
 शान्तपुत्राणां । इति जटाधरः ॥ अङ्गिरासक-
 शिवचरणपानः । इति जिह्वाकेश्वरः ॥ अति-
 शयभयानके, वि ॥

महाभो

महाभौर, पु, (महानतिशयो भीर ।) गोपा
निकाखकीटविशेष । इति हेमचन्द्र । ४ ।
२३४ ॥ अतिभयश्रीये, जि ॥

महाभीष्म, पु, (महानतिशयो भीष्म ।) शान्तनु-
राज । इति त्रिकाण्डशेष ॥

महाभूत, स्त्री (महत् भूतम् । पञ्चतन्त्रान्त्रेभ्य
स्यौल्यादस्य तथात्वम् ।) पृथिव्यादिपञ्चभूतम् ।
यथा,—

“महाभूतानि पञ्चैव खानिनास्यन्भूमिभिः”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

(अस्य विषय उत्पत्तिश्च यथा,—

“तन्त्रान्त्रेभ्यो विद्यद्वायुवह्निवायुवसुन्धरा ।
एतानि पञ्च जायन्ते महाभूतानि तत्प्रकारतः”
एकोत्तरपरिहृङ्गा विद्यदादयो जायन्त इत्यथ ।
तदुच्यते । शब्दतन्त्रान्त्राच्छब्दगुण विद्यन्त्यायते ।
शब्दतन्त्रान्त्रसंहितात् सप्रतन्त्रान्त्राच्छब्दस्य-
गुणो वायुर्जायते । शब्दतन्त्रान्त्रसप्रतन्त्रान्त्र-
संहितात् रूपतन्त्रान्त्राच्छब्दस्य रूपगुणो वह्नि-
जायते । शब्दतन्त्रान्त्रसप्रतन्त्रान्त्ररूपतन्त्रान्त्र-
संहितात् प्रसतन्त्रान्त्राच्छब्दस्य सप्रतन्त्रान्त्ररूप-
गुणो वायुर्जायते । शब्दतन्त्रान्त्रसप्रतन्त्रान्त्र-
रूपतन्त्रान्त्रसंहितात् सप्रतन्त्रान्त्राच्छब्दस्य सप्रतन्त्रान्त्र-
रूपगुणो वायुर्जायते । इति भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ “मातृजादयोऽप्यस्य
महाभूतविकारा एव तत्तात्पर्याकाशात्मकं शब्द-
स्योक्तं जायते सौम्या विवेकश्च । वायात्मक
स्य सप्रतन्त्रान्त्र रौप्यं प्रेरणं घातुबुद्धिं चैष्टाश्च
प्रारोप्य । अस्यात्मकं रूपं दर्शयन् प्रकाश-
प्रतिरौप्यश्च । अस्यात्मकं रसो रसनं श्रेष्ठं
मादृक् स्नेहः स्नेहश्च । पृथिव्यात्मको गन्धः प्राण-
गौरवं सौम्यं कर्त्तुश्च ॥” इति चरकं प्रारोदस्थाने
चतुर्थोऽध्याये ॥ चिदाद्य महाप्राणिन । यथा,
महाभारते । १ । ११६ । ४८ ॥

“रत्नमागो महाभूते विद्वेक्ष परमविभिः”
महाभृङ्ग, पु, (महाभासौ भृङ्गश्चेति ।) नील-
भृङ्गराज । इति राजनिघण्टु ॥

महाभैरव, पु, (महान् भैरव ।) शरभरूपो
हरः । यथा,—
“योऽसौ महाभैरवाख्य सक्ताय प्रारभो हरः ।
भैरव पृथगेवाय गन्धाध्वनौ हरताम ॥”
इति कालिकापुराणे ४६ अध्याये ॥

(स्त्री, विद्याविशेष । तथा च प्रवीणचन्द्रोदये ।
२ । २४ ॥ “तन्त्राभैरवौ विद्यां धर्मेन्द्रयो-
राहराव प्रस्थापयाम ॥”)

महाभोगा, स्त्री, (महान् आभोग परिपूर्णे
तात्पर्या । यद्वा, महान् भोग सुखरूपमस्या ।)
दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
“महार्थवाधनी देवी महाभोगा ततः स्मृता ॥”
(महानाभोगो विज्ञानतात्पर्य । महाविज्ञानता-
विशिष्टे जि । यथा, कथासरित्सागरे १२७ । १६ ।
“तत्तत्तत्र महाभोगं सन्ध्यायस्त्वन्मन्दरम् ।
गुह्यचक्रो ददृशत्तत्रैव तन्मयीषादपम् ॥”)

ईई७

महामा

महामच्छूक, पु, (महान् मच्छूक ।) पीत
मच्छूक । इति राजनिघण्टु । सोनावेड इति
भाषा ॥

महामति, जि, (महती मनिर्यस्य ।) अतिबुद्धि-
मान् । यथा,—

“किमेतन्नाभिजानामि जानन्नपि महामते ।।
यत् प्रेमप्रवणश्चित्तं विगुणैष्यपि बन्धुषु ॥”
इति माकण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

महामन्, पु, (महान् मदीयस्य ।) मत्तहस्ती । इति
शब्दरत्नावली । (महान् मदः ।) अतिशय-
हर्ष । अतिशयमत्तता च । तदुक्तं जि ॥

महामना, [सु] जि, (महत प्रशस्त मनो
यस्य ।) महामय । यथा—

“महेच्छे तूद्धटोदारीदातोदीयमहाशया ।
महामना महात्मा च—”

इति हेमचन्द्र । ३ । ३१ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । १३ । ६ ।

“इन्द्रस्य दृष्टो वरुणस्य राज्ञ
आदित्यानां शर्धं उच्यम् ।
महामनसा भुवनव्यवर्ता
चोषो वेदार्ता जयतामस्तथा ॥”

“महामनसा उदारमनसाम् ॥” इति तद्वाक्ये
सायनः । महाशालपुत्र । यथा, हरिवंशे ।
३१ । २० ।

“महामना नाम सुतो महाशालस्य
धार्मिकः ॥”

महामहावारुणी, स्त्री, (महती चारुौ महा
वारुणी चेति ।) गङ्गाक्षानस्य योगविशेषः ।
स तु शनिवारशतभिवानचक्रशुभयोगयुक्त
गौणचक्रचैत्रतन्त्रावयवोदशीरूपः । यथा,—

“शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।
महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलसद्वरेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वप्रवृत्तकन्दपुराणवचनम् ॥

महामांस, स्त्री, (महद् गर्हितं मांसम् । अत्र
मांसशब्दस्य पूर्वप्रयुक्ततया महच्छब्दस्य गहि-
तार्थत्वम् ।

“शक्ते तैवे तथा मांसं वैदे ज्योतिषके हि ज्ञे ।
याचायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥”
इति स्मरणात् ।)

नरादिपिशितम् । यथा,—
“अरण्यां वधिरैकैर्वैमहामांसे सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्बहुजातीयैर्नक्तिभिर्भोजने शिवाम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वप्रवृत्तकालिकापुराणम् ॥
अन्यत्र ।

“मोनरेभास्वमहिववराहोद्गोरगोक्ष्वम् ।
महामांसार्कं देवि । देवताप्रीतिकारकम् ॥”

इति कौशाचनदीपिका ॥

महामात्र, पु, (महती मात्रा मर्यादापरिमाण
यस्य ।) प्रधान । इत्यमरः । २ । ५ । सेना
पलायितुं महती मात्रा धन परिच्छेदो वा
येवां ते तथा । इति वट्टीकायां भरतः । (यथा,
रामायणे । २ । ३६ । १८ ।

महामा

“तत्र वृद्धो महामात्र विद्वार्थो नाम नामतः ।
शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥”
सम्बद्धः । (यथा महामात्रते । २ । ३१ । ६ ।

“राज्ञो भोजकटस्थाय महामात्राय धीमते ॥”
अमात्यः । (यथा, कामन्दकीये । ६ । ६६ ।

“दूषिते हि महामात्रे रिपुयुगोऽपि धीमता ।
स्वपक्षे यस्य विश्वास इत्यभूतश्च निष्क्रियः ॥”
हस्तिपकाधिपः । इति मेदिनी । २, १६ ।

(यथा च कथासरित्सागरे । १३ । १ ।
“इहलक्ष महामात्रो हिरदङ्गितचित्तदा ।
मद्येन स्त्रीवता नेयो नेतस्त्वेतयते यथा ॥”

महादेव । यथा, महामात्रते । १३ । १७ । ५ ।
“महामह्ना महामात्रो महानेत्रो निशा

स्य ॥”)

महामात्री, स्त्री, (महामात्रः । डीघ ।) आचार्य-
पत्नी । इति जटाधरः । महामात्रपत्नी च ॥

महामानसौ, स्त्री, (महत मानस भक्तान् प्रति
सदयः चेतो यस्य ।) जिनानां विद्यादेवी
भेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५४ ॥

महामाया, स्त्री, (अवतनघटनापटीयस्त्वेन विष-
दृशप्रतीतिवाधनं माया । महती चासौ माया
चेति । यद्वा, महती माया विश्वनिर्माणाशक्ति-
र्यस्या सा ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
तस्या स्वरूपं यथा—

“गर्भान्तर्ज्ञानसम्पन्नं प्रेरितं कृतिमाचरेत् ।
उत्पन्नं ज्ञानरहितं कुरुते या निरन्तरम् ॥

पूर्वजातिपूर्वस्ववद्व्यवस्थारेण नियोज्य च ।
आहारादौ ततो मोहं ममत्वं ज्ञानसंशयम् ॥
क्रोधोपरोधलोभेभ्यः चिन्ता चिन्ता पुनः पुनः ।
पश्चात् कामे नियोज्याश्च चिन्तायुक्तमह

मैशम् ॥
आमोदयुक्तं यथनासक्तं जन्तुं करोति या ।
महामायेति सा प्रोक्ता तेन सा जगदीश्वरी ॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्याये ॥
(यथा च देवीभागवते । १ । ६ । ४० ।

“नमो देवि । महामाये । स्मृष्टिश्चहार-
कारिणि ।”

गङ्गादेवी । यथा, काशीखण्डे । २६ । १२६ ।
“महाविद्या महामाया महामेधा महौ

घमम् ॥”)

महती माया च । (यथा, मार्कण्डेये । २ । ४१ ।
“महामाया हरश्चेतित तथा स मोक्षते जगतः ॥”)

महामायी, स्त्री, (महती भायास्य । अर्था
डीघ ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

महामारी, स्त्री, (महत दुःखान्तात् राजवादीन्
मारयति इति । मरु + मारि + क्त । डीप् ।)

महाकाशी । यथा,—
“आप्तं तयैतत् सकलं ब्रह्माक्षं मनुजेश्वर ।।
महाकाश्या महाकाशे महामारीखरूपया ॥
सर्वे काले महामारी सर्वे स्मृष्टिर्भवत्यजा ।
स्मिन्ति करोति भूतानां सर्वे काले सनातनी ॥”

इति माकण्डेयपुराणम् ॥

(त्रिभुक्त प्राणिनो यस्या इति । ऋड + घञ । डीव । महतो मारी ।) अतिशयमरकच ॥ महामाव, पु, (महासावौ मावर्त्तते ।) राजमाव । इति शब्दचक्रिका । (यथा सुश्रुते स्तनस्थाने २१ अध्याये । “मावमहामावगोघूमतिलपिष्टविक्रितिद्विदुग्धकणशरापायसेचुविकारानूपौदकमांसवसाविसन्ध्या लक्ष्मिरेकशङ्काटका मधुरवर्णोपलसमग्रान्धप्रभृतिभि स्त्रिया प्रकीर्णमापद्यते ॥” तथास्य पर्यायो गुणाश्च । “राजमावो महामावश्चपलश्च वन स्तुत । श्वेतो रक्तस्तथास्त्रविध स प्रकीर्णत ॥ यो महामोहो भवति स एवोक्तो गुणाधिक ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महासुख, पु, (महत सुखमस्य ।) कुम्भीर । इति हेमचन्द्र । ४ । ४१६ । (महत सुखम् ।) दृष्टव्युक्ते जी । (यथा, दृष्टव्यहितायाम् । ६७ । ५४ । “वक्ष्ण सौम्य सद्यतममल स्रक्ष्ण समर्च भूपा नाम । विपरीत क्रोधसुतां महासुख दुर्भगानाच ॥” महत् सुख यस्य ।) तदति चि । (महादेव । यथा, महाभारते । १६ । १७ । ८७ । “महादण्डो महादण्डो महाजिह्व महासुख ॥” चिन्मुराजस्य खेनिकमेद । यथा, महाभारते । ३ । २७ । १६ । “नकुलान्तभिवन्वाय क्षेमकुरमहासुखौ । उभादुभयतस्त्रीक्ष्ये श्रवणैरवर्षताम् ॥”)

महासुनि, पु, (महासावौ सुनिर्त्तते ।) अगस्त्य । बुद्ध । इति शब्दरत्नावली । क्षपाचार्य । काल । इत्यन्यपान । आच । (श्रीनारायण ।) यथा, श्रीभागवते । ११ । १२ । “धर्मे प्रीतिभित्तकैतवोऽन परमो निमित्तु-सराज्ञी सती वैद्यं वास्तवमन वस्तु शिवद तापजयो-नृजनम् । श्रीमद्भागवते महासुनिर्त्तते किवापरेदौन्दर सद्यो दृष्टव्यवध्यतेऽन कतिभि शुभ्रभिक्षात् चयात् ॥ (महासुनि श्रीनारायण । इति तट्टीकायां श्रीधर ।) तुम्बुदह्य । इति राजनिघण्टु ।

महासुनि, जी, (मह न सुनिरिवेति । सर्वोपकारित्वात्तथात्वम् । अभिधानात् जीवत्वम् ।) औषधम् । इति शब्दरत्नावली । घन्याकम् । इति ञटाधर ।

महान्द्री, [न] पु, (महान् द्रुह्यो यस्य ।) चापकलात् तथात्वम् ।) शिव । इति महाभारते तस्य सङ्ख्यनामस्तोत्रम् । दृष्टव्यकृत्युक्ते, चि ।

महान्दल, पु, (महत दलं दल यस्य ।) राजपलाकम् । इति राजनिघण्टु । (हिलिहियट् । यथास्य पर्याय । “हिलिहियटो महान्दल पाताकगदङ्गाश्च ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

महान्दल, जी, महार्धम् । बहुलत्वम् । मह च तन्मन्य चेति कर्मधारयसमासनिष्पन्नम् । (महन् दल्यो यस्य ।) तद्व्युक्ते, चि ।

महान्दल, पु, (महान् दलिक ।) दृष्टदृष्टम् । तत्पर्याय । द्रुह्यो २ विज्ञेयवाहन ३ महान्दल ४ शल्यमारी ५ भूपल ६ भित्तिपातन ७ । इति राजनिघण्टु ।

महान्दग, पु, (महान् दग पशु ।) दृष्टी । इति हेमचन्द्र । ४ । २८६ । शरभ । इति राजनिघण्टु ।

महान्दल, पु, (महान्दल यम जयतीति । जि + खञ्ज सुम् च ।) शिवस्य मन्त्रविशेष । यथा,—

देवुवाच ।
“यदि मे महती प्रीतिस्त्वस्ति कुलमेव ।।
कथयस्व विशेषेण महान्दलजयाभिधम् ।
मेवम् उवाच ।
श्रद्धा देवि । प्रवक्ष्यामि महान्दलजयाभिधम् ।
आयुर्वृद्धिकार पुंसां ऋषीर्देवतुकर परम् ।
यस्य विज्ञानमात्रेण चिरजीवी निरामय ।
निजमदृशत जप्ता ऋतु ऋतुपथ नयेत् ॥”
इति ऋतुजयस्तम् ।

महामेघ, पु, (महान् मेघ इव ।) शिव । इति महाभारते तस्य सङ्ख्यनामस्तोत्रम् । (महान् मेघ ।) अतिशयमेघश्च । (यथा, महाभारते । १२ । ११७ । ४ । “महामेघनिभ दृष्ट्वा स भीतो क्षभवत् गज ॥” अत्रियराजविशेष । यथा महाभारते । ७ । ४७ । १५ । “शत्रुजयं चक्रकेतु महामेघं सुवर्चसम् । सूर्यभासश्च पञ्चैतान् जला विद्याध सौवर्णम् ॥”)

महामेघ, पु, (मेघपति क्षिप्रवीकरोतीति । मिद् + खिप् + ञच् । महान् मेघ ।) अष्टवर्गं प्रविष्टौषधविशेष । तत्पर्याय । पुरीकव २ । इति रत्नमाला । दृष्टव्यमेदश्च ।

महामेघ, स्त्री, (मेघयतीति । मिद् + खिप् + घञ । टाप् । महती मेघा ।) अष्टवर्गं प्रविष्टौषधविशेष । तत्पर्याय । वसुष्मिन्ना २ औषधी ३ पांशुरागिणी ४ देवेष्टा ५ सुरामेघा ६ दिव्या ७ देवमणि ८ देवगन्धा ९ महान्द्री १० दृष्टार्थी ११ । अस्या गुणा । हिमलम् । दृष्टव्यम् । कणशुकद्विकारितम् । दाहान्पित्तक्षयवातज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टु । * । अथ मेदमहामेघयोस्तपति जलजनामगुणा । “महामेघाभिध कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते । महामेघा वनमेघा स्यादित्युक्त सुनीचरे । शुक्रार्द्रकनिभ कन्दो जलाजाल स पाकुर । महामेघाभिधो ज्यो मेदाजलचयमुच्यते । शुक्रकन्दो नखच्छेद्यो मेघो वातुरिव सवेत् । य स मेदति विज्ञेया निद्रासाततुपरेर्जने, ॥ अक्षयपर्वी मन्त्रिन्ना मेदा मेदीमवाचरा ।

महामेघा वसुष्मिन्ना चिद्वन्नी देवतामणि ॥ मेदायुर्गं गुण खादु दृष्ट्य स्तम्बकपापहम् । दृष्टव्य शीतल पित्तरक्तपातज्वरप्रश्रुत ॥” इति भावप्रकाश ।

महामेघ, पु, (भिन्नस्य भाव । भिन्न + ञच् । मेघम् । महद्भि सङ्घ महद्वा दृष्टि मेघ मस्येति ।) बुद्धमेद । इति हेमचन्द्र । १२ । १४६ ।

महामोह, पु (मोह भ्रान्तिज्ञानम् । अतथाभूत वस्तुनि तथात्वज्ञानमित्यर्थ । महान् मोह ।) भोगेच्छाकृपाज्ञानम् । इति कैचित् । सवार नृलकारणरागरूपमोह । (महान् मोहो यस्मादिति च ।) महामोहनककामाराज-जीनम् । इति चण्डीप्रथममाहात्म्यटीकायां नागोजीभट्ट । अपि च । “सवज्जान्येऽन्वतामिसमथ तामिसमादिकत । महामोहश्च मोहश्च तमसाज्ञानवृत्तय ॥” इति श्रीभागवते ३ स्कन्ध १२ अध्याय । अथ इति ब्रह्मा खखटौ प्रथममविद्याखटौ सवर्णं तत्र तमो नाम स्वरूपापकाश । मोहो देहाद्यवुद्धि । महामोहो भोगेच्छा । तामिस तत्प्रतिघाते क्रोध । अन्वतामिस तन्नाशे अहमेव न्तोऽस्तीति बुद्धि । तदे-वोक्त वैष्णवे । “तमोऽविवेको मोह स्यादन्त करणविभ्रम । महामोहश्च विज्ञेयो आन्ध्रभोगसुखैवणा । मरण सन्वतामिस तामिस क्रोध उच्यते । अविद्या पञ्चपर्व्या या प्रादुर्भूता महात्मन ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

महान्, जी, (महत अन्ध अन्धरव्युक्तम् । यद्वा महान् अन्ध अन्धरवो यस्मिन् ।) तिलिङ्गी कम् । इति ञटाधर, । (अन्धकारविशिष्टे चि ।)

महायय, पु, (ययवति पूजयति इति । यय + ञच् । महान् यय ।) अष्टदुपासकविशेष । इति हेमचन्द्र । १ । ४१ ।

महायय, पु (महान् यय ।) वेदपाठादि रूपपञ्चप्रकारयय । यथा — “पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पण वति । एते पञ्च महाययान् ब्रह्मयज्ञादिनामकै ॥” इत्यमर । २ । ७ । १४ । अपि च । “दिव्यो भीमस्तथा मेघो माहुर्नो ब्राह्म एव च । एतै पञ्च महाययान् ब्रह्मणा निमित्ता पुरा । ब्राह्मणानां हितार्थाय इतरेवाश्च तन्मुखा । इतरेवान्मु वरुणां ब्राह्मणे कारिता शुभा ॥ एवं जला नरो मुक्ताकाङ्क्षरिणि । विशुध्यति । अन्धया कीदृशोऽप्येति एतैके जगपणिक । मन्त्रया शक्तभोक्तृणां महामांश्च तत् स्तनम् ॥” इति बराहपुराणम् । (यथा च मग्नौ । २ । ३७ । महाययैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मणैश्च क्रियते तद् ॥”)

महारा

महायशस्क, जि, (महत यशो यस्क । “शेवा-
हिभावा ।” ५।४।१५४। इति समाप्तान्त
कपप्रत्यय ।) अतिशययशोविशिष्ट । इति
पाणिनिशास्त्रकथम् ॥
महायशा [य] पु, (महत यशो यस्क विभावा
महत्वात् न कप ।) भूताद्विशेष । इति
हेमचन्द्र ॥ १।५ ॥ (शिव । यथा, महा
भारते । १२।१७। ३४।
“महास्वपी महाकायो वृक्षपी महायशा ॥”
स्त्री, खन्द्मालगणविशेष । यथा, महा
भारते । ६।४६। २८।
“पशुदा विपदा चैव सुखदा च महायशा ॥”
अतिशययशोयुक्ते, जि ॥ (यथा, महाभारते ।
३।४२। ४२।
“एव च सकर्मस्तत्र खर्गलोके महायशा ।
ततो ददर्श शक्रस्य पुरीक्षाममरावतीम् ॥”)
महारजत, स्त्री, (महश्च तज्जनत्वेति ।) सुव-
रम् । (यथा, मार्कण्डेये । ६।४।
“महारजतसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवा ॥”)
सुखूर । इत्यमर ॥ २।६। ६५। ढङ्गद्वौप्यश्च ॥
महारजन स्त्री, (रज्यतेऽनेनेति । रज्ज + करणे
ल्युट् । तत् । “अनिदितामिति ।” ६।४। २४।
इत्यत्र “रजकरजनरज रूपसंख्यान कर्तयम् ।”
इति काशिकोक्ता नलोप । महश्च तज्जनत्वेति
कर्मधारय ।) कुसुमपुष्पम् । इत्यमर ॥ २।
६। १६। खर्गम् । इति मेदिनी । ने २४४ ॥
महारण्य, स्त्री, (महत अरण्यम् ।) ढङ्गद्वयम् ।
(यथा, रामायणे । ३।१। १।
“प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् ।
रामो ददर्श दुर्धर्षस्तापसाश्चममण्डलम् ॥”)
तत्पर्याय । अरण्याग्रे २। इत्यमर ॥ २।४। १॥
कान्तार ३। इति जटाधर ॥
महारथ, पुं, (रमन्ते लोका यस्मिन्निति । रम +
“हनिज्जुविनीरमिकाश्रित्य कथम् ।” उणा
२। २। इति कथम् । महाश्चावौ रथत्वेति ।)
शिवे । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-
स्तोत्रम् ॥ १२। १७। १२९ ॥ (महान् रथोऽस्य ।)
अयुतधन्विभि सहस्रशस्त्रनिपुणवीहता । यथा,
“एको दशसहस्राणि योषवेदयस्तु धन्विनाम् ।
अश्वशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृत ॥”
इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
(महान् रथ ।) ढङ्गद्वयश्च । (यथा, महा-
भारते । ३।४२। १७।
“नातप्तपवा साध्य एव दिव्यो महारथ ॥”
राजविशेष । यथा, मार्कण्डेये । ११। २६।
“महारथस्य वाशिष्ठ पुरोधाम्भूक्कहीभूत ॥”)
महारत्न, स्त्री, (महान् आरम्भो प्रस्तुतकद्रुणे
यज्ञो यस्क ।) गङ्गवद्वयम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
(महारत्नविशिष्टे, जि । यथा, कामन्दकीये ।
४। ५४।
“आजोषो भूगुणैर्वृत्त वाक्पय पर्यन्ताय ।
भूतकायकथिकप्रायो महारत्नस्तथैव ॥”)

महारा

महारस, स्त्री, (महान् अधिको रसोऽस्य । रचि-
प्रदत्वात् तथालम् ।) काञ्जिकम् । इति जटा-
धर ॥ (गुणादयोऽस्य काञ्जिकशब्दे द्रव्या ।
महारसविशिष्टे, जि । यथा, महाभारते ।
३। १११। १४।
“तान्युत्थञ्जस्य महारसणि
भृशं सुखपाणि रचि ददुहि ॥”)
महारस पुं, (महान्तिमिधो रसोऽस्य ।) खर्चूर ।
कोषकार । कशेरु । इति मेदिनी । से, ५६ ॥
इच्छु । इति जटाधर ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“महारसोऽविपन्न स्वात्म्यपुष्पो मधुलज ।
इच्छुर्विश्वकाङ्कारभीरुपौष्पादिमैदवान् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
(महान् रस धातुद्वय ।) पारद । इति राज
निर्घण्ट ॥ (यथास्य पर्याय ।
“पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारस ।
चपल शिववीर्यश्च रस स्मृत शिवाङ्गश्च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महारसाटक स्त्री, (महारसानां अटकम् ।)
अटधातुविशेषा । यथा —
“इरद पारद सख्यो वैक्रान्त कान्तमन्त्रकम् ।
मात्सिक विमलश्चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसा ॥”
इति राजनिर्घण्ट ॥
महाराज पु, (महाश्चावौ राजा प्रभाव-
विशेषवानिति ।) पूर्वजनिविशेष । (महत्वा
हीना राजतेऽङ्गुलिषु प्रोभत इति । राज +
अण ।) नख । इति हेमचन्द्र ॥ ३। २५८। (महान्
राजा । सर्वत्र “राजाश्च खिभ्यश्च ॥ ५। ४। ६१।
इति समाप्तान्तश्च ।) अठराज । यथा —
“अयेऽस्य पुरयो दावो दासस्त्वर्षो न कस्यचित् ।
इति सत्य महाराज । नक्षोऽस्मार्थेन कौरवे ॥”
इति महाभारते उदयोगपर्व ॥
महाराजक, पुं, (राजते इति । राज + कृन् ।
महाश्चावौ राजकत्वेति ।) महाराजिकगण ।
इत्यमरटीकायां रामायम् ॥
महाराजपूत, पुं (महता मिष्टादियुगेन राजते
आश्रित्यते । इत्यत्र तत् कर्मधारय ।) उत्त
मान् । तत्पर्याय । महाराजान्त्रक २ स्थूलान्त्र
३ मन्थान्त्र ४ काङ्क ५ नीलकपित्थक ६
कामागुध ७ कामफल ८ राजपुत्र ९ इमा-
न्त्रज १० महाराजफल ११ काम १२ महा-
पूत १३ कोमलस्य तस्य गुणा । कटुलम् ।
अम्लम् । पित्तदाहदाहलक्ष । सुपक्वस्य तस्य
गुणा । खादुलम् । मधुरलम् । पुष्टिवीर्यजन
प्रदलक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
महाराजदम, पुं, (महारसोऽतिशेडो दम ।)
आरवध । इति राजनिर्घण्ट ॥ (गुणादि-
विशेषोऽस्मारवधशब्दे ज्ञातव्य ॥)
महाराजिक, पुं, (महती राजि पङ्क्तिरस्य
“शेवाहिभावा ।” ५।४। १५४। इति कप ।)
गङ्गदेवताविशेष । स तु विश्वविभक्ततज्जन-
संज्ञकः । इत्यमरभरतौ । १। २। १० ॥

महारा

महाराजीपचार, पु, (महाराजाय उपचार ।
महाराजानामुपचारो वा ।) राजाह्वयपूजोप-
करणम् । तद्वयथा,—
“ततश्च चामरच्छत्रपादुकादीन् परानपि ।
महाराजोपचारांश्च दत्त्वादर्शं प्रदर्शयेत् ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“यथादेश्य यथाकाल राजसिङ्ग सुराण्ये ।
दत्त्वा भवति राजेव नात्र कार्या विचारणा ॥”
तत्र चामरमाहात्म्ये विष्णुधर्मोत्तरे ।
“तथा चामरदानेन श्रीमान् भवति भूतले ।
सुख्यते च तथा पापे खगलोकश्च गच्छति ॥
कृत्रस्य तत्रैव ।
‘कृत्र बहुशलाकश्च भस्मरीवस्त्वयुतम् ।
दिव्यवस्त्रैश्च सयुक्तं हेमदण्डसमन्वितम् ॥
य प्रयच्छति ज्ञानस्य कृत्रजलायुतेवृत्त ।
प्राप्यते सोऽमरे सन्ने क्रीडते पिष्टमि सह ॥
तत्रैवान्ध्रज ।
‘राजा भवति लोकेऽस्मिन् कृत्र दत्त्वा द्विजो-
त्तमा ।
नाप्रोति रिपुज इह ख सन्नामे रिपुजिह्वेव ॥
‘उपागतसुप्रदानेन विमानमधिरोहति ।
यथेष्टं तेन लोकेषु विचरत्यमरप्रभ ॥
अजस्य तत्रैव ।
‘लोकेषु अजभूत स्याद्दत्त्वा विद्योर्वर अजम् ।
शक्रलोकमवाप्नोति बभूवन्दगयाभर ॥
किञ्च ।
‘युक्त पीतपताकाभिर्निवेद्य गरुडअजम् ।
केशवाय द्विजश्रेष्ठ शक्रलोके महौयते ॥
यथावादे अजारोपमाहात्म्ये लिखित पुरा ।
तद्व्याप्यखिण ज्ञेय तत्राचल्यमिदमथा ॥
किञ्च । भविष्ये ।
‘विद्योअजे तु सौवर्णदण्डं कुर्याद्विषयश्च ।
पताका चापि पीता स्यात् गरुडस्य समीपगा ॥
अजस्य । विष्णुधर्मोत्तरे ।
‘तावदन्तप्रदानेन निवृत्ति प्राप्नुयात् पराम् ॥
वितानस्य तत्रैव ।
‘वितानकप्रदानेन सर्वपापे प्रसूयते ।
परां निवृत्तिमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥’
खड्गगादीनाम् ।
‘दत्त्वा निष्प्रशकान् सुखान् शत्रुभिर्नाभि
भूयते ।
दत्त्वा तद्वन्मं सुखमभ्यायेयकल कमेत् ॥’
किञ्च ।
‘पतद्वयश्च तथा दत्त्वा शुभमन्त्रमिजायते ।
पादपीठप्रदानेन स्नान सर्वत्र विन्दति ॥
‘दर्पणस्य प्रदानेन रूपवान् दर्पवान् भवेत् ।
मार्जयित्वा तथा तच्च सुभगस्तमिजायते ॥
यत्किञ्चिद्वेदेवाय दद्यात्तत्तिसमन्वित ।
तदेवाचल्यमाप्नोति खर्गलोकां च गच्छति ॥’
किञ्च । वामनपुराणे श्रीवलि प्रति प्रजापतेस्तौ ।
‘महानैवेत्तिपदेयान्पुष्टिश्च अनाद्वयम् ।
वलिदानानि दीयन्ते अथवाऽपि विद्वद्भ्याम् ॥

महारी

अत्रापि केचिद्विच्छन्ति दत्त्वा पुण्याङ्गनिचयम् ।
पूर्वोक्ता दृष्ट शृङ्गाद्या सुप्ता सन्ध्यायेदिति ।

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

महारात्रि, स्त्री, (महतां प्रजयावस्थायां रात्रि
व्यात्मस्वरूपं ददाति सुप्रशङ्गा सन्तान् जीवा
नात्मरूपेणावस्थापयति ज्ञायते पञ्चपञ्चलक्ष
णाया अविद्याया सकाशात् रक्षतीति । ज्ञे +
इ ।) ब्रह्मजयोपलक्षिता महारात्रयरात्रि ।
इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः । महत्
ईश्वरस्य रात्रि । ब्रह्ममरणोपलक्षिता रात्रि
रित्यर्थः । इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्या-
विनोदः । अपि च ।

“नक्षत्राणां निपाति च महाकल्पो भवेन्नृपः ।
प्रकीर्तिता महारात्रि सा एव च पुरातनैः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५ अध्यायः ॥

(दुर्गा) । यथा च मार्कण्डेयः ८१ । २ ।

“महारात्रि । महारवित्रे । नारायणि । नमो
स्तुते ॥”

अर्द्धरात्रात् परं सृष्टर्नदयम् । यथा,—

“अर्द्धरात्रात् परं यच्च सृष्टर्नदयसृष्टते ।

सा महारात्रिरुदिता तद्वत्तमस्य भवेत् ॥”

इति तन्त्रम् ॥

आश्विनशुक्लाष्टमी । नवरात्रम् । यथा—

“शुक्लाष्टमी चाश्विनस्य नवरात्रं तु तस्य वै ।

महारात्रिमहेशानि । कालरात्रिं श्रद्धा
प्रिये ॥”

इति शक्तिचङ्गमतन्त्रम् ॥

महाराष्ट्रं पुं, (महान् भूयान् प्रशक्तौ वा राष्ट्रं ।

महत् राष्ट्रं यजेति वा ।) देशविशेषः ।

मारहाडा इति भाषा । यथा—

“नैष्ठिके त्रिविधानर्तमहाराष्ट्राच्च रैवत ।

जवनं पञ्चव चिन्तु पारशीकादयो मताः ॥”

इति श्रौतिधत्तके जून्मेषक्रमम् ॥

महाराष्ट्री, स्त्री, (महाराष्ट्रकृद्देशेऽत्र उत्पत्तिस्थानं

त्वेनास्त्वस्या इत्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)

जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः । शाकमेदः ।

मारहाटी इति भाषा । अस्यां शुणः । क्षणवायुः

नाशित्वम् । इति राजवल्गुः ॥ (विषयोऽस्यां

यथा,—

“जयन्तीं सुखिरौ वाचा हृदयो च शुद्धयिका ।

महाराष्ट्रीं जम्बुरसेक्षया नीलोत्पलद्रवैः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे शूलाधिकारे पञ्चा-

क्षकरसेः महाराष्ट्राणामियमिति । महाराष्ट्रः ।

अथ ङीष् ।) अष्टादशभाषागतभाषा-

विशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ।

“आसामेव तु गाथास्तु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।

अन्योक्ता मागधी भाषा राजानं पुरचरि-

ताम् ॥”

महारिद्रं, पुं, (महान् अरिद्रः ।) महानिम्बः

विशेषः । मत्स्यायाम् । कौटिल्ये २ रामायणे ३

रामायणे ३ गिरिनिम्बः ५ शुक्लवाकः ६ । अथ

शुकाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।

श्रीतन्त्रम् । लघुत्वम् । सन्तापप्रशोधकृष्टास-

क्षमिभूतविषापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महारुद्रं, पुं, (रुद्राणां महान् स्वय ईश्वर इत्यर्थः

इति महारुद्रः ।) महारुद्रः । यथा,—

“महाकात्या महारुद्राक्षयकाकाररूपतः ।

माययाच्छादितात्मा च तन्मध्ये समभागतः ॥

महारुद्रं स एवात्मा महाविष्णुः स एव हि ॥”

इति निर्वाणतन्त्रम् ॥

महारूपं, पुं, (महत् महत्तत्त्वादिरूपमस्य ।)

शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-

स्तोत्रम् । १२ । १७ । ३४ ॥ (महद्रूपं यस्य ।)

अतिप्रत्यक्षरूपयुक्ते चि ॥

महारूपकं, स्त्री (महत् रूपकं यच्च ।) नाट-

कम् । इति चिकावशेषः ॥

महारोगं पु, (महान् घोरानिष्टकारकं रोगः ।

यद्वा, महान् जन्मान्तरीयसुतावशिष्टातिप्रत्य-

पातकीनं जनितं रोगः ।) पापरोगः । स चाष्ट-

विधो यथा । उन्मादः १ लगदोषः २ राज-

यक्ष्मा ३ श्वासः ४ मधुमेहः ५ भगन्दरः ६

उदरः ७ अक्षरौ ८ । इति शुद्धितन्त्रे नारदः ॥

(यथा च आश्वलायने । २ । ७ । १७ ।

“महारोगेण वाभितप्तं प्राचीयादन्यतरां गतिं

गच्छति ॥”

“महारोगेण जयकुण्डादिर्नैति” तदृत्तौ गार्ग्ये-

नारायणः । विषयोऽस्य यथा—

“महारोगाष्टके कासे च्वरे आघातिसारके ॥”

अथ आख्यायां यथा,—

“वातयाध्यस्तरीकुष्ठमेदोदरभगन्दरा ।

अग्रांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगा प्रकीर्तिताः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माणि रत्नगर्भ-

पोद्गलीटीकाः ।)

महारोगी, [न] पुं, (महा रोगं जयादि-

रक्ष्यस्येति । महारोग + रणि । महारोग-

युक्तः । यथा,—

“क्रियाहीनस्य भ्रूखं महारोगिण एव च ।

यथेष्टाचरणस्याङ्गुलीरयानममशौचकम् ॥”

इति शुद्धितन्त्रेऽष्टजुन्मेषपुराणवचनम् ॥

महारोमा, [न] पुं (महानि रोमाणि वृक्षादि-

रूपाणि विराटरूपे यस्य ।) शिवः । इति

महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १२ ।

१७ । ८८ ॥ (महानि रोमाण्यस्य ।) इन्द्रोम-

युक्ते, चि । (क्षतिरातस्य पुत्रविशेषः । यथा,

भागवते । ६ । १३ । १७ ।

“मरो प्रतीपकक्षणात्मा क्षतरयो यतः ।

देवमीदृक्स्य पुत्रो विद्युतोऽथ महावृत्तिः ॥

क्षतिरातस्तत्सखाम् महारोमा च तत्सुतः ॥”

महारौरवं, पुं, (रुक्मणामय इति । रुक् + अणः ।

महान् रौरवः । तत्र गता जीवा क्रयन्

नामकैरुदभि पोषन्ते अत एवास्य तथा

त्वम् ।) नरकविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । १२ ।

महान् रौद्री रवोऽथ महारौरवं मनीषादि-

त्वात् प्रबोधः । इति भरतः ॥ अपि च ।

“महारौरवसंज्ञं चोर्वोर्द्धं तान्नसपुटम् ।

धम्यते खदिराङ्गारैर्गौरदारापनायकः ॥

देवदयापहारो च पथ्यते कालमस्यम् ॥”

इति वङ्गपुराणे पापनाशनद्वयदानाध्यायः ॥

महार्वे, चि, (महान् अधिक अर्थो चल्यमस्य ।)

महार्वल्यम् । इति मेदिनी । ३ । १ । (यथा,

कथासरित्सागरे । १२ । १४५ ।

“तत्तत्तस्मै महावर्णि रत्नानि सुवहूनि च ।

विभीषणो ददाति स मयुरां गन्तुमिच्छते ॥”

महार्वं, पु, (महान् अर्थो चल्यमादरो वास्य ।)

लावकपक्षी । इति विश्वः ॥

महाखव, पु, (महान् सुविशाल अर्थव ।)

महासुतनः । यथा,—

“आवृण्ति वा वातेन स्थितं पोते महार्वे ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

(महान् अर्थव इव । प्रसादादिगुणवाङ्मुखात्

तथात्वम् ।) शिवः । इति महाभारते तस्य

सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (जून्मेरूपिभगवन्नाराय

णस्य दक्षपदोद्भव जनपदः । यथा, मार्क-

ण्डेयः । ५८ । ३२ ।

“सौरष्ट्रं दरदाक्षैव द्राविडाश्च महार्वे वा ।

एते जनपदा पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ॥”

महाह, पुं, (महान् विपुलोद्गोऽस्य ।) वृक्षविशेषः ।

इति शब्दचन्द्रिका । महाजा इति भाषा ॥

महाजक, स्त्री, (महत् आजकम् ।) वनाजकम् ।

अस्य गुण्या । अग्निदीपनत्वम् । धारकत्वम् ।

रुच्यत्वम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति राज-

वल्लभः ॥

महार्जुदं, स्त्री, (महत् अर्जुदम् ।) वृक्षार्जुदम् ।

शतकोटिसंख्या । इति श्रौतिसंघम् ॥

महार्वं, स्त्री (महान् अर्हं चल्यं मर्यादा वास्य ।)

अतश्चल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महा-

चल्यवति, चि । यथा, महाभारते । १ । २१ । २६ ।

“महाहोभरयोपेतौ विरजोऽम्बरधारिणौ ॥”

महापूजायोग्यम् । यथा, रामायणे । १ । ६ । १२ ।

“यस्माद्भगवतो भगवान् नाकल्पयत मे सुराः ।

वराङ्गाणि महाहर्षिणं भद्रं प्रातयामि व ॥”

“महाहर्षिणं महापूजायोग्यानि ॥” इति तट्टी-

कायां रामायणे ॥)

महालय, पुं, (महतां जेनागामालयः । महान्

आलय इति वा ।) विहारः । (महतां योगि-

प्रभृतीनामालयः ।) तीर्थः । (महदादीनां जयो

यस्मिन् ।) परमात्मा । इति मेदिनी । ३ ।

१२५ । सौराष्ट्रिनीयकल्पपत्रः । यथा, भविष्ये ।

“येय दीपान्विता राजन् । खाता पञ्चदशी

सुवि ।

तस्यां दद्यात्त सैव पितृणां वै महालयः ॥”

महालयं कन्यागतापरपक्षे । इति तिथ्यादि

तन्त्रम् ॥

महालक्ष्मी, स्त्री (महती लक्ष्मी ।) राधा ।

नारायणशक्तिः । यथा,—

“वन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवान् ।

महाव

वैष्णवास्तां महालक्ष्मीं परां राधां वदन्ति ते ।
यदहंज्ञा महालक्ष्मीं प्रिया नारायणस्य
च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्याय ॥
अथ महालक्ष्मीमन्त्रः ।

“तारो वागभव माया रमाकाम हृत्सौ-
र्जगत्पदमे नमः ॥”

तथा च ।

‘वागभवं शम्भुवतिता रमा भकरकेतन ।
तार्तीयश्च जगत्प्राचीं बह्वीजसमुज्ज्वल ॥
अर्चोऽष्टाष्टौ शृगुल्लेखमन्त्रोऽयं दादृशाक्षर ।
महालक्ष्म्या समुद्दिष्टा राद्य सर्वसिद्धिदः ॥”
तस्या ध्यानं यथा, तन्त्रसारे ।

“वाणाकौतुतिमिन्द्रखण्डविजयकोटीरहारो-
ज्ज्वलां
रत्नाकल्पविभूषितां कुचगतां प्राप्ते करैर्मञ्ज-
रीम् ।

पद्मौ कौस्तुभरत्नमयविरतं च विधत्ते सस्त्रितां
पुष्पाभोजविभोचनचययुतां ध्यायेत् परा-
मन्त्रिकाम् ॥”

(अस्या बीजम् । ॐ रे ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रीं
जगत्प्रसूत्यै नमः ।)

महालोकटभी, क्लीं (महान्तं अक्षय । तेषां
कटभी आश्रयभूतवृक्ष ।) अतकिणिह्री
हृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाजिह्वा, पुं, (महान् पूज्यतमो विपुलो वा
जिह्वोऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
२ । १६७ ।

“अकरोतु स महाहर्म्मोर्महाजिह्वैर्महादृषे ।
महाभिभूलेर्महतीं महामाहेन्दरो महौम् ॥”
महत् इह जिह्वमस्य । इह जिह्वयुक्तं च ॥

महाजीलसरस्वती, क्लीं, (जीलया सरस्वती ।
महती जीलसरस्वतीति कर्मधारयः ।) तारा
विशेषः ।

“जीलया वाक्प्रदा चेति तेन जीलसरस्वती ।
ताराश्चरहिता अग्रा महाजीलसरस्वती ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

महाजोष, पुं, (महान् जोषः ।) जोषविशेषः ।
इति रत्नमाला । पाटियाजोष इति भाषा ॥

महाजोष, पुं (महदतिशयं जोषं जोष्यमस्य ।)
काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिचञ्चले, त्रि ॥
महाजोह, क्लीं, (महत् अतिशयगुणवत् जोहम् ।)
अनखान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महावर्ण, क्लीं, (महत् विपुलं वर्णम् ।) इहवनम् ।
तत्पर्यायः । अरण्यानी २ महारण्यम् २ महा
टवीः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे ।

“निरस्ता पथि धावन्ति जयस्ते यन्महावर्णः ॥”
इत्यावर्णस्य तुरग्रीतिवनात्तगतवर्णविशेषश्च ॥

महावप, पुं, (महती वपा यस्य । यदा महात्मा
धातुस्त्रीत्यादिकं वपतीति । वप + अच् ।)
महाभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महावि

महावरा, क्लीं (त्रियते असौ देवादिभिरिति ।
वृ + अच् । टाप् । महती वरा ।) दूर्वा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

महावराह, पुं, (महानीश्वरोऽपि सन् वराहः ।
महाश्चासौ वराहश्चेति वा ।) वराहरूपी
भगवान् । यथा,—

“महावराहो गोविन्दं सुसेनं कनकाङ्गदीम् ॥”
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । ६२ ।
“अस्ति मूरपुरं नाम यथार्थं नगरं सुवि ।

महावराह इत्याचीनाज्ञा तत्रातिदुर्मदः ॥”
महावरोह, पुं, (महान् अवरोहः शिफानां
अवरोधवतरणं यस्य ।) ब्रह्मवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य ब्रह्मशब्दे ज्ञातव्यः)

महावल्ली, क्लीं (महती चासौ वल्ली चेति ।)
माधवीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (उत्तमा
लता च । यथा, कथासरित्सागरे । ३३ । ८५ ।

“उपायरससंविक्ता देशकालोपहृष्टिता ।
सेय नीतिमहावल्ली किं नाम न फलेत् फलम् ॥”

महावस, पुं, (महती वसा वपास्य । इहव ।)
शिशुमारः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥

महावत्सा, [सु] पुं, (महत् वत्सं विराड्देहे
ऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्र
नामस्तोत्रम् । १३ । १७० । ८६ ॥ (महत् वचो-
ऽस्य ।) इहवचोयुक्ते, त्रि ॥

महावाक्, क्लीं, (महत् वाक्यम् ।) योग्यता-
काङ्क्षासितयुक्तवाक्यसमूहः । इति साहित्य-
दण्डम् । २ । २२ । न्यायमते तु । खण्डकानेक-
नामसम्बन्धतादृशाथेकम् । प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्न-
प्रत्ययार्थबोधः प्रत्यययोग्यवाक्यं वा । इति शब्द-
शक्तिप्रकाशिका ॥ (महत् महदर्थप्रकाशकं
वाक्यम् ।) तत्त्वमयीति आदिवाक्यम् । प्रतिष्ठा
दातृत्वसर्गवाक्यश्च ॥

महावारणी, क्लीं, (वरुणो देवतास्याः । वरुण
+ अच् । टाप् । महती वारुणी ।) गङ्गा
जानस्य योगविशेषः । स तु शनिवारशतभिवा
नलचयुक्तगौणवाक्चेचक्याचयोदशीरूपः ।

यथा,—
“वाक्येन समायुक्ता मधौ जग्या चयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्यत कर्मयज्ञशतैः समा ॥

शनिवारसमायुक्ता सा महावारणी स्मृता ।
गङ्गायां यदि लभ्यत कीटिकर्मयज्ञैः समा ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वप्रवृत्तशब्दपुराणवचनम् ॥
महाविद्या, क्लीं, (विद्यते ज्ञायते इति । विद् +
क्यप् । टाप् । महती विद्या ज्ञानं तत्त्वसाक्षात्-
कारो वा यस्याः ।) देवीविशेषः । सा दशधा ।

यथा चातुष्कातर्कः ।
“काली तारा महाविद्या वीरेश्वरी सुवनेश्वरी ।
भैरवी क्षिप्रमस्ता च विद्या धूम्रवती तथा ॥

वगला विद्वविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
यता दश महाविद्या विद्वविद्या प्रकीर्णिता ॥
वाक् विद्यायपि चास्ति न नान्यत्रविचारया ।

महावि

कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम् ॥
विद्वविद्यातया नात्र युगसेवापरिभ्रमः ।
नास्ति किञ्चिन्महादेवि । दुःखसाध्यं कथञ्चन ॥”
मालिनीविजये ।

“अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतले ।
दोषजालैरसंख्यशक्ता सर्वा हि फले सङ्गः ॥

काली गौला महादुर्गा त्वरिता क्षिप्रमस्ताका ।
वाग्वादिनी चान्नपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः ॥

कामाख्या वासली बाला मातङ्गी शैलवासिनी ।
इत्याद्या सकला विद्या कलौ पूर्णफलप्रदा ॥

सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिभ्रमः ।
अथ चेता महाविद्या कलिदोषान्न बाधिता ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

तासां दशावतारत्वं यथा,—
“प्रकृतिविष्णुरूपा च पुरुषश्च महेश्वरः ।
एव प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश ॥

कृष्णरूपा कालिका स्यात् रामरूपा च
तारिणी ।

वगला कूर्ममूर्तिः स्यात्काली धूम्रवती भवेत् ॥
क्षिप्रमस्ता वृषिहः स्याद्दुर्गाश्चैव भैरवी ।

सुन्दरी धामदम्पः स्याद्दामनी सुवनेश्वरी ॥
कमला वीररूपा स्यात् दुर्गा स्यात् कल्कि
रूपिणी ।

खय भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् खयम् ।
खयश्च भगवान् कृष्णः कालीरूपो भवेद्ब्रजे ॥”

इति सुखमाणातन्त्रम् ॥

(गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २६ । १३६ ।
“महाविद्या महामाया महामेधा महौ
वधम् ॥”)

महाविराट्, [च] पुं, (विशेषेण राजते प्रकाशते ।
इति । वि + राज + क्तिप् । महश्चासौ विराट्
चेति ।) महाविष्णुः । यथा,—

सुनिर्वाचः ।
“विश्वानां गोलोकं राजन् । विष्णुस्तश्च नमः -
चमम् ।

शान्तिश्च विष्णुरूपं श्रीकृष्णं स्थावसुज्ञवम् ॥
जलेन परिपूर्णं कृष्णस्य सुखविन्दुना ।
इष्टान्मुखस्यादिसर्गं परिआन्तस्य क्रीडतः ॥

प्रकृत्या सह युक्तेन कलया निधाय रूपं ।।
तन्नाधारो महद्विष्णोर्विन्नाधारश्च विष्णुः ॥
प्रकृतौगर्भेभूतविष्णोर्हूतस्य भूमिपः ।।
सुविष्णुते जगद्धारे शयानश्च महान् विराट् ॥
राधेश्वरश्च कृष्णश्च वीरेशश्च प्रकीर्णितः ।
दूर्वादण्डप्रभामरूपं संसितं चतुर्भुजं ।
वगमात्माधरं श्रीमान् शोभितः पीतवाससा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
महाविण, क्लीं (महत् तत् विणश्चेति ।)
आकाशम् । इति जटाधरः ॥ इहविह्वश्च ॥

महाविष, पुं, (महत् अत्युत्कटं विषमस्य ।)
हिसुखसर्पः । यथा,—
“महाविषं काशसर्पो राजाहिरिहसुखोरगः ॥”

इति जटाधरः ॥

महावि

(महाविषविशिष्टे, वि । यथा सुश्रुते कल्प स्थाने ८ अध्याये ।

“त्रिविधा वृक्षिका मन्दमध्यमहाविषा ।”

(मन्द विषम् । महाविषे, ज्ञौ । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने २ अध्याये ।

“महाविषिण हृदये यन्निमृणोद्गमौ भृशम् ॥”

महाविषुर्व ज्ञौ, (विषु साम्यमस्थ्येति । विषु +

“वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि ङप्रत्य इति वक्तव्यम् ॥”

५ । २ । १ । ६ । इत्यस्य वार्तिकतः वप्रत्यय ।

महच्च तत विषुवच्चेति । अस्मिन् समये दिवा

रात्रौ समत्वात्तथात्वम् ।) मेघसङ्क्रान्ति ।

यथा —

“महाविषुवमाख्यात कृतिभिश्चेन्नचिह्नितम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

तस्मिन् मन्दरविमपन्नदयमच्यम् । यथा, काल-

चिन्तामणौ ।

“मन्दर विमपन्नाभ्यां योऽन्ति मेघगते रवौ ।

अपि रोषान्तिस्तस्य तच्च किं करिष्यति ॥”

तत्र शब्दादिदानं यथा,—

“मेघादौ शक्तवौ देवा वारिपूष्पां च गर्गरी ॥

वारिपूष्पवटदानमन्त्रादि यथा,—

“एष धर्मेघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मक ।

अस्य प्रदानात् सफलं मम सन्तु मनोरथा ॥

वैशाल्ये यो वट पूज्यं समीप्य वै द्विजमने ।

द्दाति सुरराजम् । स याति परमां गतिम् ॥”

महाख्ये ।

“यो ददाति हि मेघादौ शक्तं नमुषटान्वितान् ।

पितृदुहिष्य विप्रैश्च सर्वपापै प्रमुच्यते ॥”

तत्र कृत्वापादुकादानं यथा,

“विप्रैश्च पादुकांश्च पितृभ्यो विषुवे शुभम् ॥”

पितृभ्यः पितृदुहिष्यैर्वाच्यं । इति तिथ्यादि

तत्त्वम् ॥

महाविषुवचक्र ज्ञौ, (महाविषुवस्य चक्रम् ।)

नक्षत्रचटितनराकारचक्रम् । यथा,

“अङ्गि सप्त सुखे नौवि हृदये पञ्च विन्यसेत् ।

जितयं हस्तपादेभ्यः महाविषुवमक्रमात् ॥

मस्तके भूपते सौख्यं वदने पटुता खमे ।

हृदये च धनाध्यक्षोऽर्थप्राप्तिर्देहिष्ये करे ॥

वासे करे महद्दुःखं सुखं पादे च दक्षिणे ।

अमयं वामपादे च कथितं विषुवतुल्यम् ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

महाविष्णु, पुं, (महाविष्णोर्विष्णुः सर्वत्रापकाश्चेति ।)

महाविराट् । यथा । ‘यस्या जले कोटिकोटि

ब्रह्माकाणि महाविष्णुरोमभूयगतानि तस्या

विराजया परिखाभूताया उपरि महावैकुण्ठ-

लोकः । तस्योर्ध्वभागे गोलोकः । तस्य नाथ

स्यो देवलीलं च परिवारेण वर्तते । इति

भागवतावतकविका । स च श्रीकृष्णस्य कला

विशेषः । यथा,—

“विष्णुर्महान् स रश्मिः कलाविशिष्टो

गोविन्दमादिपुत्रं तमर्चं भजामि ॥”

इति भागवतावतपूर्वखण्डः ॥

महावी

महावीचि, पुं (न विद्यते वीचि सुखं यत्र ।

महानवीचिरत्नम् ।) नरकविशेषः । यथा

मनु ।

“नरकं कालखण्डं महानरकमेव च ।

सङ्जीवनं महावीचिं तपनं सप्रतापनम् ॥”

यातोति पूर्ववचनस्यमनुवर्तते ।

“महावीचिर्न महानरकोऽपि तु नीयते ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

महावीच्य, ज्ञौ, (वीजयं चायु इति यत् । महत्

वीच्यम् ।) विटपम् । तत्तु सुष्कवङ्गयोरन्त

रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

महावीर, पुं, (वीरं प्रचिणं ईरयतीति । ईर +

क । ततो महावीराय वीरश्चेति ।) गरुडः ।

वीरयतीति । वीर + क । महान् वीर इति

कर्मधारयः । चर । विह । मखानलः ।

(स च मनुपुत्रविशेषः । यथा, श्रीभागवते । ५ । १२ । ५ ।

“अयोधेयानिहयन्नाहुर्महवीरहरिश्चरेतो

हृत्पृष्ठसवनमेधातिथिर्वीतिहोत्रकवय इति ॥”)

वच । अतस्तुरङ्गः । सञ्चानपद्यौ । इति

मेदिनी । रे, २८६ । अन्तिमजिनः । (अयमेव

सिद्धार्थश्च त्रिशलागमैनात् पुत्रः । तद्विवरणं

यथा, अरिष्टनेमिपुराणान्तर्गतजैनहरिवंशे ।

“सर्वाश्च श्रीमतीन्मा तस्मिन् सर्वाण्यर्चयन् ।

सिद्धार्थोऽभवदकांभो भूपः सिद्धार्थपौरवः ॥

यत्र पाति धरित्रीयमभूदेकचरोऽपि यौ ।

धर्माधिप्योऽपि यत्तत्तत्परलोकमभया प्रजा ॥

कास्तस्य तान् गुणानुद्यामरस्तुल्ययितुं क्षमः ।

वर्द्धमानगुरुत्वं ये प्रापितं स नराधिपः ॥

उच्चैः कुलाग्रेसमूला सङ्गच्छेद्दवाहिनीः ।

सहिषी शैलसुतस्य तस्यासौ तु प्रियकारिणी ॥

सैतच्छेटकराजस्य यास्ता सप्तशरीरिणा ।

अतिकेङ्काकुलचक्रुस्ताखाद्या प्रियकारिणी ॥

कक्षां योजयितुं शक्तश्चिप्रायां गुणवर्धने ।

या खपुण्ये महवीरप्रसवाय नियोजिता ॥

सर्वतोऽप्यं नमन्तीह सर्वज्ञा सुरकोटिह ।

प्रभावाभिपन्तीह नभसो वसुटटिह ॥

वीरेऽवतरति ज्ञातुं धरित्रीमनुधारिणः ।

तीर्थेनाप्युतकण्ठोऽप्युत्तरविमानतः ॥

या तं योजयिष्यन्त्यर्चयेत्तत्त्वपूर्वकम् ।

दत्ते गर्भेश्वर गर्भे शीघ्रं प्रियकारिणी ॥

पञ्चसप्ततिसर्वाऽस्मासमासाङ्गप्रोषका ।

चतुर्दशैः तदा कालोऽहं क्षमं सुखमोत्तरः ॥

आवाहयिष्यन्त्यर्चयेत्तं गन्धर्वमरुतैश्चैतः ।

उत्तरापालगुनीनीकुसुमपुराणज्जिह्वितः ॥

दिक्कुमारीकृताभिष्ठां योतिस्तृतिर्वैतस्त्रीम् ।

प्रच्छन्नो भावयद्गर्भं स रविः प्रादुर्भव यथा ॥

नवमासेऽन्वतोऽस्य स जिनोऽष्टदिनेषु च ।

उत्तरापालगुनीजिन्दौ वर्तमानेऽजनि

प्रभुः ॥

ततोऽन्यजिनमाहात्म्याकुण्डलीकरीटकाः ।

प्रसूतारविप्रातस्तदुत्तराणां सुरेश्वराः ॥

शङ्खधरीहरिश्चन्द्राभिर्यथाभिर्नौवोवयम् ।

महावी

समाकण्ड्य सुरास्त्रं धूर्जिताखवराधिपः ॥

सप्तानीकमहामेदा सखीका ज्ञतभूयसा ।

सेन्नाश्चतुर्धिकायास्ते प्रापुः कुण्डपुरं पुरम् ॥

त्रि परीत्य पुरं देवाः पुरन्दरपुरं वराः ।

जिनमिन्द्रसुखं देवं तज्जुह्वं च ववन्दरे ॥

भातुं शिशुं विजित्वायं सुभाया सुरभायया ।

इन्द्राख्यौ प्रगता नीत्वा जिनेन्द्रं हरये ददौ ॥

यद्भीत्वा करपद्माभ्यां तमभ्यर्च्य पिरं हरिः ।

चक्रो नैवसहस्रोऽपुण्डरीकवनाक्षितम् ॥

ततश्चक्रावदाताङ्गमिन्द्रसुज्जमतङ्गजम् ।

शङ्खधरिणं विमार्ज्यैर्मुक्ताधौ मदनिभारम् ॥

गच्छत्यनमदासोदभ्रमङ्गमरमणजम् ।

तमिवाधित्वावस्थतमानवनमङ्कितम् ॥

कक्षांनरतताचक्रं कक्षाभरसङ्कितम् ।

तं यथाधित्वाधीनरक्ताश्रीकमहावनम् ॥

सुवर्णरत्नया चाख्यां परिवेष्टितविग्रहम् ।

तमेव च यद्योपातक्रान्तुकागममेखजम् ॥

अनेकार्द्वष्टतद्वृत्त्यसङ्गीतमोषितम् ।

तमिवोत्तुङ्गदङ्गायद्वृत्त्यायतसुराङ्गजम् ॥

सुवृत्तदीपसञ्चारिकारुहद्विगन्तारम् ।

तमिवाधायित्वायुगलसुरङ्गोत्तमसुज्जम् ॥

येऽनान्धारितस्तौतद्वृत्त्यायतपवारजम् ।

तमिवोद्धृष्टिताभ्यसंस्पृश्यं श्रमिच्छजम् ॥

चामरेऽन्तुङ्गोत्तमपञ्चकामरहारिणम् ।

तं यथा चमरीचिपञ्चकान्वयनौषितम् ॥

येरावतं समारोप्य जिनेन्द्रं तस्य मण्डपम् ।

देवे सह गतं प्राप मन्दरं च पुरन्दरं ॥

तं पाङ्कजवने रम्ये मन्दरस्य जिनं हरं ।

पाङ्कजायां प्रसिद्धायां शिलायां सिंहविष्टरे ॥

सखाय्यं विदुषाभितोऽप्युत्तरागधारिणि ।

श्रातङ्गममयेऽङ्गमोरभिषिष्य समं सुरे ॥

वस्त्राण्यङ्गारमालाखोरजुष्यं ज्ञतस्तुतिः ।

आनीयमातुष्यङ्गे जिनं कृत्वा ज्ञतोऽपि ॥

सिद्धार्थप्रियकारिण्यो समभाषन्त्यायकम् ।

वर्द्धमानाख्या सुत्वा स देवो वाचसोऽगमत् ॥

मासान् पञ्चदशान्कृतुन्धारा दिने दिने ।

या पूर्वमापत्ताभिस्तपितोऽर्थोऽन्योऽखिलः ॥

वर्द्धमानं सुरे देवो वदति स यथा यथा ।

पिङ्गवन्धुजितोऽनामसुदरागक्षया तथा ॥

सुरासुरनराधोऽगमौजिमाणावैतकम् ।

निशङ्क्यैर्ममायोऽभूद्भीरो भोगे परित्यक्तः ॥

शुद्धवर्णं न भोगेऽपि तस्य पिरं स्थिरम् ।

कुटिलेषु यथा सिद्धनखरन्ध्रेऽपि मौक्तिकम् ॥

शान्तचित्तं कदाचित् खर्यं वृद्धमवोधयत् ।

नत्वा खरखतादित्यसुखाकौकान्तिका सुरा ॥

सौधर्मादेः सुरेरेख ज्ञतोऽभिवचनम् ।

आवृत्तं श्रविकां दिवासुदृश्यां सुरेश्वरे ॥

उत्तरापालगुनीज्वेव वर्तमाने निशाकरे ।

कण्ठस्य मार्गेश्वरेऽहं दृश्यामगमङ्गजम् ॥

अपनीयं तनोः सर्वं कल्याणादिभूषणम् ।

पञ्चसुदिभिरुत्तमं यज्ज्वालावभन्तु सुनि ॥

मिश्रज्वालावभन्तुं जिनस्य अमरावितम् ॥

प्रतियुद्ध सुराधीशो निदधौ दुग्धवारिधौ ॥
 इन्द्रनीलचयेनेव क्षिप्तेनेत्रेण चात्थमात् ॥
 जिनैत्रकेशपुञ्जेन रक्षित चौरवागर ॥
 जिननिष्क्रमण दृष्ट्वा तुष्टा सर्वे नरामरा ॥
 जत्वा तृतीयकल्याणपूजाङ्गमुयैषायथम् ॥
 मन पर्ययपर्यन्तचतुष्टयमनन्दैश्च ॥
 तपो द्वादशवधाणि चकार द्वादशात्मकम् ॥
 विहरन्मय नाथोऽसौ गुणग्रामपरिग्रह ॥
 ऋक्षकुलापगाङ्गुले जृम्भिकग्रामभीषिवान् ॥
 तन्नातापनयोगस्य शालाभ्यासशिलातले ॥
 वैशाखशुक्लपक्षस्य दशम्यां षष्ठमाश्रित ॥
 उत्तराफालगुनीं प्राप्ते शुक्लध्यानीं निशाकरे ॥
 निहत्वा चातिसङ्घात केवलज्ञानमाप्तवान् ॥
 केवलस्य प्रभावेण सहसा चक्षितासना ॥
 व्यागत महिमा चक्रुस्तस्य सर्वे सुरासुरा ॥
 षट्षष्टिदिवसान् भूयो मौनेन विहरन् विभु ॥
 आनगम जगत्सुखात् जिनो राजगृहं पुरम् ॥
 आचरोह गिरिं तत्र विपुल विपुलश्रियम् ॥
 प्रबोधाथ स लोकाणां भाहुमाशुदय यथा ॥
 तत प्रबुद्धहृत्तान्तेरापतद्भिरितस्तत ॥
 जगत्सुरासुरैर्यापि जिनेन्द्रस्य गुणैरिव ॥
 सौधक्रीडाक्षेपा देवैः परीतोऽभात् स भूधर ॥
 नामेयाधिष्ठित पूर्वं यथाष्टापदपद्मे ॥
 चतुराश्रासुखद्वारस्थितद्वादशगोपुरम् ॥
 हन रत्नमय देवैः प्राकारवलयजयम् ॥
 जाते धीजनविस्तीर्णैः शरैः समवादिके ॥
 विभागा द्वादशाभासन्नभ स्फाटिकमितथ ॥
 प्रातिहार्यैर्युतोऽभिमहदुत्थिप्रसन्नद्वादसे ॥
 तत्र देवैर्दुतोऽभावोऽप्यनखक इव यद्वै ॥
 इन्द्राधिवायुभूत्याख्या कौण्डिन्याख्या च
 पङ्किता ॥
 इन्द्रनीदनयायाता समवस्थानमर्हत् ॥
 प्रत्येक सङ्किता सर्वे शिष्याणां पञ्चभिः श्रुते ॥
 तत्कालादिसम्भवा समय प्रतिपेदिरे ॥
 सुता षट्कराणस्य कुमारी चन्दना तदा ॥
 धौतेकाभरतैर्वीतायातायाणां पुर सरी ॥
 श्रेष्ठिकोऽपि च संप्राप्त सेनया चतुरङ्गया ॥
 सिंहासनोपविष्टं तं प्रणमाम जिनेश्वरम् ॥
 हस्तचामरभङ्गारे कलसध्वजदण्डौ ॥
 यज्जने सुप्रतीकैश्च प्रसिद्धैरष्टमङ्गलैः ॥
 खजाचक्रदुङ्गलाभगणर्षिहृदयध्वजैः ॥
 गवद्वज्रजस्युत्तैरष्टमैर्देवैर्हृत्पात्रैः ॥
 मानसकलसपाशैश्चतुर्भिश्च महावने ॥
 वाप्यम्भीरुहस्तैश्च वज्रवैद्यनामयैः ॥
 तैस्तेर्देवैः कृतैः सर्वैरन्यैश्चातिशयेनैव ॥
 यथा स्थानस्थितैर्लौक्यैः समवस्थानभूरभूत ॥
 आयेन्दोरिव शुक्राद्या निवस्था शुद्धचिह्निता ॥
 साधवोऽभ्राजिनस्थान्ते जातकृपाच्छविग्रहा ॥
 तत कल्पनिवासिन्धो देव कल्पनतामुज ॥
 मेरोरिव जिनस्थान्ते ता वभूर्भोगभूमय ॥
 ततोऽभङ्गुतनारोभिराभिकातसिरध्वभौ ॥
 क्षुरद्विभुजिराक्षिता शारहीन वनावधौ ॥

ज्योतिर्देवस्थितो तत्र रेणुचक्षुःसमर्हय ॥
 ताक्षारा इव सक्तान्ता समवस्थानवागरे ॥
 कान्तायन्तरदेवार्णां ततस्तत्र विरेजिरे ॥
 करज्जटमलहारिण्य साक्षादिव वनश्रिय ॥
 ततो नागकुमारदिदेवो नागफलोऽप्युज्ज्वा ॥
 नागलोकसमायाता नागवल्गु इवा वभु ॥
 ततोऽप्यभिजुमारवा देवा पातालवासिन ॥
 ज्वलितोऽप्युज्ज्वलेशो दशमेरा वभासिरे ॥
 तत किन्नरगन्धर्व्यक्षकिपुत्रादय ॥
 षोडशाहं विकल्पास्ते यन्तराश्च चक्रासिरे ॥
 सप्रकीर्णकनकचक्रव्यासज्जमघोर्यहा ॥
 पञ्चमिहास्तदानव्यवपुषो ज्योतिषो वभु ॥
 मौलिकुण्डलकेयरप्राणमकटिकुचिण्य ॥
 हारिण्य कल्पदृक्षाभास्ततोऽभान् कल्प
 वासिन ॥
 सपुत्रानमितानेकविधाधरपुर सरा ॥
 व्यधौदम्बाहुवा नागाभावावेश्वरचक्रत ॥
 ततो हि गङ्गुलेमेन्द्रहयैश्चमहिषादय ॥
 जिनाशुभावसम्भूतविश्वथा स्वामिनो वभु ॥
 इति द्वादशमेदेषु परीति विवृतिं गतम् ॥
 गणेषु प्रथम जत्वा स्थितेषु परितो जिनम् ॥
 प्रत्यक्षीकृतविश्वार्थं कृतदोषजनययम् ॥
 जिनेन्द्र मौतमोऽष्टमस्तौषार्थं पापनाशनम् ॥
 स दिव्यध्वनिना विम्वसश्रयैर्दिना जिन ॥
 दुग्धमिध्वनिवीरेण धीजनान्तरयाथिना ॥
 आवणस्यासिते पद्मे नक्षत्रैर्भित्तिं प्रभु ॥
 प्रतिपद्यद्भिः पूर्वाक्षे शासनार्थं सुदाहरत् ॥
 आचाराङ्गस्य तत्पार्थ तथा कृत्ततस्य च ॥
 जगाद् भगवान् वीर संस्थानसमवायधी ॥
 थाख्या प्रज्जतिहृदयं द्वादशमेकपाशितम् ॥
 आवकाध्ययनस्थार्थमन्तर्हृद्गोचरम् ॥
 अक्षुतरदशस्याथ प्रज्जयाकरकस्य च ॥
 तथा विपाककृत्तस्य पवित्रार्थं तत परम् ॥
 निवृत्तिं जिहृती यत्र दृष्टीनामभिधीयते ॥
 दृष्टिवादस्य तत्पार्थ पञ्चमिदस्य सर्वज्ज ॥
 जगाद् जगतां नाथ प्रथमं परिकर्मेण ॥
 कृत्तस्याद्याद्युयोगस्य तथा पूर्वगतस्य च ॥
 उत्पादपूर्वपूर्वस्य परमार्थं तत परम् ॥
 अथायथोऽयपूर्वायेमयकोरभवाद्दिदाम् ॥
 वीर्यप्रवादपूर्वायेममिनाक्षिप्रवादजम् ॥
 ज्ञानसत्त्वप्रवादार्थमात्मकर्मप्रवादयो ॥
 प्रत्याख्यानस्य विद्याहवादाकल्याणपूर्वयो ॥
 प्राज्ञावायस्य पूर्वस्य तत्पार्थं तदनन्तरम् ॥
 क्रियाविशालपूर्वस्य विशालार्थमशेषवित् ॥
 सत्त्वोक्तविन्दुसार्थं नृत्तिकार्थं सवस्तुकम् ॥
 अङ्गप्रविष्टतत्पार्थं प्रतिपाद्य जिनेश्वर ॥
 अङ्गवाङ्ममोचतत्पत्तिपादार्थकपत ॥
 सामाधिक यथाधीः स चतुर्विंशतित्वम् ॥
 चन्द्रनाथ तत पूर्वां प्रतिक्रमयमेव च ॥
 वैतथिक जिनेयेय कृतिकर्म ततोऽवदत् ॥
 दशत्रैकालिकां दृष्टीसुतराध्वयं तथा ॥
 तं कल्पयचकार कल्याणार्थं ॥

कल्पय पुष्करीकश्च समुद्रापुष्करीकम् ॥
 तथा निवद्यकां प्राय प्रायश्चित्तोपवर्णनम् ॥
 जगन्मयगुह्यं प्राह प्रतिपाद्यं हितोद्यत ॥
 मत्पादे केवलां तस्य स्वरूपं विषय फलम् ॥
 अपरोक्षपरोक्षस्य ज्ञानस्थोवाच सख्यया ॥
 मार्गायास्थानमेदेष गुणस्थानविकल्पने ॥
 जीवस्थानप्रमेदेष जीवद्रव्यसुपादिशत ॥
 सत्त्वख्याद्याद्युयोगैश्च सन्नामाद्यैः किमादिभि
 द्रव्य स्वकल्पयेभिन्न पुञ्जलादिचिन्तयाम् ॥
 द्विविध कर्मवन्धश्च सचेतु सुखदुःखदम् ॥
 मोक्ष मोक्षस्य हेतुश्च फलं चाष्टगुणात्मकम् ॥
 बन्धमोक्षफल यत्र सुस्थिते तत्प्रिधाकृतम् ॥
 अन्तस्थित जगौ लोकमलोकस्य वद्वि स्थितम् ॥
 अथ सप्तविंशत्यङ्गं श्रुताथ चिनभाधितम् ॥
 द्वादशाङ्गश्रुतं स्तब्धं सोपाङ्गं मौतमो यथात् ॥
 जैलोक्य ससदि सृष्टं जिनाकैवचर्माशुभि ॥
 सुक्तमोहमहाविद्रं सुमोत्थितमिवावभौ ॥
 जिनभावाधरस्यन्दमन्तरेण विजृम्भिता ॥
 तिर्यगदेवमनुष्याणां दृष्टिमोहमनीशत ॥
 ततो जिनीकृतस्वार्थमार्गैश्च द्वा च जल्यम् ॥
 शङ्काकाङ्क्षानिदानादिकलङ्कविगमोऽप्युज्ज्वलम् ॥
 सन्मगदर्शनसङ्गं ज्ञानालङ्कारनाथकम् ॥
 स्वकर्तृद्वयेनैक पिण्डमस्तिनाङ्गिभि ॥
 कायेन्द्रियगुणस्थानजीवस्थानकुलाशुधाम् ॥
 भेदाद्यो निर्विकल्पाश्च निरुप्यागमचक्षुषा ॥
 क्रियासु स्थानपूर्वास्तु यथादिपरिवर्जनम् ॥
 यथा जीवजिकाथानामहिंसाद्य मज्ज जतम् ॥
 चक्षुर्गोचरजीवोचान् परिदृश्य यतैर्यः ॥
 इत्यावमितिराद्या वा जतशुद्धिकारी मता ॥
 तज्ज्ञा काकैश्चपादस्य यतैर्यत्नत सदा ॥
 भावार्थं धर्मेकार्यैस्तु भावावमितिरिच्यते ॥
 पिच्छशुद्धिविषायेन शरीरस्थितये तु यत् ॥
 आहारपच्यं साक्षादेवैवा समितियति ॥
 निक्षेपं यदा दानमौचित्या धीम्यवस्तुन ॥
 समितिं चा तु विज्ञेया निक्षेपादाननामिका ॥
 शरीरान्तर्लक्षणं जगत्सु सुभूमिभु ॥
 यतस्त्वमितिरेशा तु प्रतिष्ठायनिष्ठा मता ॥
 एवं समितय पञ्च गोप्यास्तिसस्तु शुभय ॥
 वाङ्मन काययोगानां युद्धरूपां प्रवृत्तय ॥
 चित्तैर्नियन्तरोधश्च यथावश्यकतक्रिया ॥
 शीघ्रकानेकमस्तु स्थितभुक्तिरसेनता ॥
 भूमिश्रयात्रत दन्तमजमार्जनवर्णनम् ॥
 तप सयमचारिणं परीवृत्तय पर ॥
 अक्षुप्रेक्षा च धर्मेण चमाददशकस्य ॥
 ज्ञानदर्शनचारित्र्यतपोविनयसेवनम् ॥
 इति अवयवसमोऽय कर्मनिर्माणहेतुक ॥
 सुरासुरनराश्च जिनोक्तं तदा नरा ॥
 संसारभौरवः शुद्धजातिरूपेकुलादय ॥
 सर्वसङ्गविनिमुक्ता शतशः प्रतिपेदिरे ॥
 सन्मगदर्शनसङ्गं शुद्धैकवसनादना ॥
 सङ्गशो दृष्टुं शुद्धा नार्थस्तन्नामिकाश्रयम् ॥
 पञ्चधाकृतं केचित् भविष्यत्तु गुणजतम् ॥

कोकिल । इति दैमचक्र ॥ घण्टघरं । इति
शब्दरत्नावली ॥ एकवीरचक्र ॥ इति राज-
निर्वहणं ॥ लघ्नाय । यथा,—
“लघ्नाय च महावीरं पतित रणभूतये ॥”
अङ्गदादि । यथा —
“अङ्गदायै महावीरैर्वर्जित ब्रह्मपियम् ॥”
इति तन्त्रसारे हनुमत्कव्यं ॥
हनुमान् स्वयमपि महावीरत्वेन प्रसिद्धः ॥
महावीरा, श्री, (महावीर + टाप ।) श्री-
काकोरी । इति रत्नमाला ॥
महावीर्यं, पुं (महत् विभक्त्ये विपुल वीर्य-
मस्य ।) नका । इति शब्दरत्नावली ॥ (महत्
वीर्यं सपीनमस्य ।) बुद्धमैव । इति त्रिकाण-
शेष ॥ पाराशरीकम् । इति राजनिर्वहणं ॥

विश्वविद्यालयः यावद्विश्वः तावत्परि-

सासौ शकपुत्रिका सति ।) उद्विग्नपुत्री ।

महास

महासमी, स्त्री, (महत्वा महादेवा अष्टमी । महती अष्टमीति वा ।) आश्विनशुक्लाष्टमी । यथा,—

“आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद् वा अष्टमी तिथिः । महासमीति वा प्रोक्ता देवा प्रीतिकरा परा ॥”

इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः ॥

तस्यां पूजाविधिः पुनर्वत उपवासविधिवधश्च यथा—

“अष्टम्यां दधिरेमं चैर्महामासे सुगन्धिभिः । पूजयेद्भुजातीये वैलिभिर्भोजने शिवम् ॥ सिन्दुरैः पङ्कवासे च नानाविधविशेषैः । पुष्पैरेनेकजातीयैः फलेष्वेव विधेरपि ॥ उपवास महासम्यां पुनर्वत समाचरेत् । यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥ पूजयित्वा महासम्यां नवम्यां वलिभिस्तथा । विसृजयेद्भुज्यान् अथवा सावरोह्यवे ॥”

इति तत्रैव ६० अध्यायः ॥

तत्राह्वाराजपूजा । यथा,—

“कन्यासख्ये रवावीशे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् । सोपवासो निशार्द्धं तु महाविभवविस्तरे ॥ पूर्णा समारम्भे देवा गच्छन्ते वाद्यैः ॥ पञ्चासत्सर्गकर्तव्यो भवनालवधस्तथा ॥”

इति देवीपुराणवचने वाद्यवर्णनपूर्वमाप्नोति ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महासप्त, पुं, (महानतिशयः सप्तो विषयः कुदेहवत्त्वात् । यज्ञा, महती हिमाद्रिर्महादेवस्य वा आसन्नः निकटवर्ती ।) कुवेरः । इति शब्दमाला ॥ (महर्तवीवासः) अतिनिकटः ॥

महासपर, पुं, (महाभावी सपरः ।) दृष्टत् प्रोक्षीमत्स्य । अथ गुणाः । यथा,—

“महासपरसंस्तुतिस्तः पितृकथापहः । शिशिरो मधुरो रथो वातवाधारणः सुतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

महासमज्ञा, स्त्री, (महती चासौ समज्ञा च ।) वृक्षविशेषः । कजहिया इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । ओदनिका २ ओदनाक्या ३ टुका ४ बहा ५ टुवला ६ तळुका ७ तुलङ्ग जिक्का ८ श्रीतपाकिनी ९ श्रीतवला १० श्रीता वला ११ वलीतरा १२ वला १३ खिर-हिड्डी १४ आलजिक्का १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । दोषत्रयनाशित्वम् । उक्ता बुद्ध्या प्रयोगे चरदाहनाशित्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥

महासज, पुं, (महाभावी सजः ।) पत्रसः । असनद्वयः । इति राजनिघण्टुः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“अजकर्णं वनेसर्गा महासज्जिघनस्तु च ॥” महासज, पुं, (महत् इति । सज् + अच् । महान् सज् ।) कुजकटनः । इति राजनिघण्टुः ॥ (वागपुत्र इति गौडार्द्रो मसिष्ठः । यथास्य पण्याय ।

महासा

“अन्नातोऽन्नाटनः प्रोक्तस्तथास्नातक इत्यपि । कुर्यादको वर्षापुत्र्यं च एवीतो महासजः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महासहा, स्त्री, (महासज् + स्त्रियां टाप् ।) भावपर्यायी । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“सिंहपुच्छी अविप्रोक्ता भावपर्यायी महासहा । ज्ञातृत्वा च कामोनी पाण्डुलोमशपर्यायी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पर्यायान्तरं यथा,—

“भावपर्यायी सूर्यपर्यायी कामोनी ह्यपुच्छिका । पाण्डुलोमशपर्यायी च ज्ञातृत्वा महासहा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अन्नाटनः । इत्यमरः ॥ ४१३३ ॥ (कुजकः । तत्पर्यायो यथा,—

“कुजको भद्रतखी दृष्टत्पुष्पोऽतिकेश्वरः । महासहा कण्टकाद्या नीलाशिकुलसङ्कुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महासान्तपत्रं, स्त्री, (महत् सान्तपत्रम् ।) व्रतविशेषः । यथा । अथ महासान्तपत्रम् ।

तत्र द्वादशाध्यासान्तपत्रमुक्ता याज्ञवल्क्यः ।

“पृथक्सान्तपत्रे त्रैये वक्ष्ये सोपवासकः । समाहितैश्च ज्ञातृत्वं महासान्तपत्रं स्मृतम् ॥

यतस्तु समाह्वसाध्यम् । जावानः ।

“गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । श्लोकं क्रमशोऽन्यादहोरात्रमभोजनम् ॥

ज्ञातृत्वं सान्तपत्रो नाम सर्वपापप्रणाशनम् । श्लोकमेतद्वै हि निरासस्तुपयोगयेत् ॥

अत्राह्वसोपवेदनस्य महासान्तपत्रे विधिः ॥”

यतस्तु समाह्वसाध्यसान्तपत्रमुक्ता एकविंशति दिनसाध्यं महासान्तपत्रमुक्तम् । महासान्तपत्रं धेनुवटकदानवमम् । जावानोक्तमहा-

सान्तपत्रस्य एकविंशतिदिनसाध्यत्वेन समाह्वसाध्यसान्तपत्रात् त्रिगुणत्वात् महासान्तपत्रे धेनुवटकं देयम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

महासार, पुं, (महान् सारः स्मिर्गो यस्य ।) दुग्धसद्विहः । इति राजनिघण्टुः ॥

महासाहस, स्त्री, (महत् तत् साहसम् ।) अति-जलात्कारकतत्कार्यम् । अतिशयदण्डः । इति साहसशब्दार्थे मेदिनी । से, ४५ ॥ (महन् साहसमज्ज ।) अनिदुष्कृतकर्म । अतिशयद्वेषः । इति साहसशब्दार्थे शैमचन्द्रः ॥ ३४४ ॥

महासाहसिक, वि, (महानतिशयः साहसिकः ।) चौरः । इति मेघिनः । अतिसाहस्यशुक्लः । वनपूर्वपापहारकः । यथा—

“पाटसखरदुर्भुसमहासाहसिकादिभिः । पीयमाना मजा रक्षितः कायस्थश्च विशेषतः ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

“पाटा” प्रसारका विन्नास्य ये परधनमपहरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणः तत्करा । दुर्भुता इत्यजातिकृतवाद्यः । सखी वर्यं सख्यवा

जनेन जतं साहसं महत् तत् साहसम् महासाहसं तेन वर्तन्ते इति महासाहसिका

महास

प्रसङ्गापहारिणः । इति मिताचरायामाचारध्यायः १ ॥

महासिंह, पुं, (महान् सिंह इव ।) शरभः । इति राजनिघण्टुः ॥ (महाभावी सिंहश्च ।) दृष्टत्सिंहः । स च देवीवाहनम् । यथा,—

“उत्थाय च महासिंहः देवो चक्रमधावत ॥”

इति माकण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

महासुख, स्त्री, (महत् सुखमस्मिन् ।) प्रङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महत् तत् सुखम् । अतिशयानन्दः । महत् सुखमस्य तद्वति, वि ।)

महासुख, पुं, (महत् सुखं ईश्वरानन्दोऽस्य अस्माद् वा ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महासुगन्धा, स्त्री, (महान् सुगन्धोऽस्याः ।) गन्धनाकुली । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे २६ अध्याये ।

“महासुगन्धामथवा पाणिन्दीचास्त्रपेयिताम् । श्रीताञ्चा परीषिकां प्रदेहान्नं योजयेत् ॥”

अतिसुगन्धयुक्ते वि ॥

महासूया, स्त्री, (महर्तवीयः सूया ।) बाहुका । इति राजनिघण्टुः ॥ अतिशयसूयि, वि ॥

महासेन, पुं, (महती सेना यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ॥ १११४१ ॥ (यथा अर्जुनरावणे ४११२ ।

“महासेनो यस्य प्रमदयमर्द्धासहचरैः शरैर्मुक्तो जीवन्निव शरज्ज्वा समभवत् ।

इमाश्च सन्नायां सुगवन्महादुर्गविवभा मय वीरौ वारानजयदुपविशान् वसुमतीम् ॥”

महती सेना अदुर्गोऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सङ्ख्यानमस्मिन् ॥ महासेनापतिः । इति मेदिनी । ने, २०१ । (यथा महाभारते । ५ । १६१ । ११ ।

“स च राजा दशार्जुनं महानाथीत् सुदुर्गं । हिरण्यवर्मा दुर्धर्मा महासेनो महामना ॥”

उत्तार्हगृपिष्ठविशेषः । इति शैमचन्द्रः । राज-विशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । १११३४ ॥

“जयसेनस्य तस्याय पुत्रीऽप्रतिमदीवणः । वसुतपसो महासेननामा वृषतिङ्गुलः ॥”

महासूया, स्त्री, (महान् सूयः प्रास्तावधि भागो यस्याः ।) जम्बुद्वीपः । इति राजनिघण्टुः ॥ (महान् सूयोऽस्य ।) दृष्टत्सूययुक्ते वि ॥

महासूयि, स्त्री, (सूय + “आनपदङ्कुलगीये-त्यादि” ४ । १ । ४२ । इति ङीष् । महती सूयि ।) वृषिनी । इति शब्दमाला । अङ्ग-स्यानस्य ॥

महासायु, पुं, (महती सायुः अश्विगन्धनाङ्गी ।) ककरा । इति शैमचन्द्रः । १ । २६५ ॥

महासमी, [पुं] पुं, (महती समः अस्मिन्ना ।) सः अस्मिन्नेति विनि ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सङ्ख्यानमस्मिन् ॥ १११४० । १३४ ॥

महासन, पुं, (महान् स्नानं शब्दो यस्य ।) महातूर्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महान्-स्नानः ।) दृष्टत्सूयः । तदुक्तं, वि । (यथा, महाभारते । ५ । १५ । ५ ।

महित

“अमवयश्च कौन्तेयो दृष्ट्वैरक्ष पाण्डव ।
अनन्महावीर्योऽस्मिन्महाकप्रेक्षी महा
खन ॥”)
महाहनु, पुं (महावीर्यवान्) शिव । इति
महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ १३१७॥
१३४॥ दृष्ट्वैरक्षपाण्डव, नि ॥ (सर्पविशेष । यथा,
महाभारते ॥ १॥ ५७॥ १॥
सुदगर शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनु ।
एते तत्त्वकला नागा प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”)
महाहवि, [सु] स्त्री, (महत् सुप्रशस्त हवि ।)
गव्यहृतम् । यथा,—
“गवायामथवा पिङ्ग खड्गमांश्च महाहवि ।
कालश्राक तिलाण्य वा क्षुरा मासहृतये ॥”
इति माकण्ड्यपुराणे आह्निकम् ॥
(तदात्मतया सर्वं जगत् हृतयेऽस्मिन् । यद्वा
महान्ति हवींषि आण्यपुरोडाशादिरूपा
गव्यम् ।) विष्णु ॥ इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (महान्तिहवींश्च ।
दृष्ट्वागविशेष । यथा, शतपथब्राह्मणे ॥ २॥
५॥ ३॥ २॥
“अथातो महाहवि एव तद् यथा महा
विश्वतो तस्य ॥”
“धाकमेधेऽथ प्रधानभूताया महाहविराख्याया
इष्टेरारम्भ प्रतिजानीते अथात इति ॥” इति
तद्वाच्यम् ॥”)
महाहाव पुं, (महाहनुर्हाव ।) अट्टहास ।
इति शब्दरत्नावली ॥
महाहगिम्बा, स्त्री (अहर्गम्बो वेश इव हविस्वरूप
सन्त्यर्कोऽख्यस्यामिति । गन्ध + अर्घ्य आदित्या
इव टाप च । महती अहगिम्बा ।) गन्धना
कुली । इति राजनिघण्टु ॥
महाहखा, स्त्री, (महती चाक्षी हखा च ।)
कपिकच्छु । इति शब्दमाणा ॥ अतिखर्बे जि ॥
महि, स्त्री, (महते इति । महपूजायां अदन्त-
पुरादि + “सर्वधातुश्च इत् ॥” उणा ४ ।
१९७॥ इति इत् ।) एधिवी । इति शब्दमाणा ॥
(महत् । यथा, ऋग्वेदे ॥ २॥ २४॥ १४॥
“सद्यो मनुर्मेहि कम करिष्यत ।”
“महि महत् कमे करिष्यत ।” इति तद्भाष्ये
सायन ॥ महिमा । यथा, भागवते ॥ ८॥ ८॥ ४॥
“तत येरावतो नाम वारणेनो विनिगत ।
दन्तेऽस्तुमिं न्तेताम्रेहैरन् भगवतो महिम् ॥”
“महि महिमानम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर ॥
महत्तत्त्वम् । यथा भागवते ॥ २॥ १॥ ३५॥
“विज्ञानशक्ति महिमात्मनः ॥”
“महि महत्तत्त्वम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर ॥
महिता स्त्री, (मह + “कुनश्चिषिर्वचोर्द-
पूर्वस्यापि ॥” उणा ०॥ १२॥ इति कुन टाप ।
अत इत् ॥) हिमम् । इत्यमर ॥ १॥ ३॥ १८॥
महित, नि, (महते स्मृति । मह पूजायाम् +
“मतिङ्गुणार्थेभ्यश्च ॥” ३॥ २॥ १८८॥ इति
क्त ।) पूजितम् । यथा भट्टि ॥ १॥ २॥

ई७७

महिता

रगपण्डितोऽग्राविबुधारिपुरे
कलह स राममहित क्षतवान् ।
ज्वलद्विरावयगृहश्च वनात
कलहसराममहित क्षतवान् ॥”
(पिङ्गगणविशेष । यथा मार्कण्डेये ॥ ६६॥ ४६॥
“महात्महात्मा महितो महिमावात्महावत् ।
गणा पञ्च तथैवेते पितृणां पापनाशना ॥”
स्त्रियां टाप । नदीभेद । यथा, महाभारते ।
६॥ ६॥ २१॥
“नौवारां महिताच्चापि सुप्रयोगां जना
धिप ॥”)
महिता, स्त्री, (महति महते वा । मह पूजायां
+ “महैरिणश्च ॥” उणा ॥ २॥ ५६॥ इति
चकारादित्युक्ते इत् ॥) राख्यम् । इत्युणा
दिकोष ॥ (पूजनार्थे, चि ॥ यथा, ऋग्वेदे ।
६॥ २६॥ ८॥
“वय तेऽस्थामिन्द्र । तुभ्यहूतौ सखाय स्थाम
महिता प्रेष्टा ॥”
“हे महिना पूजनार्थ इन्द्र ॥” इति तद्वाच्ये
सायन ॥)
महिमा, [न] पु (महतो भाव । महत् + “एष्वा-
दिभ्य इमनिज्वा ॥” ५॥ ११२२॥ इति इमनिज्वा ।
तत “टि ॥” ६॥ ४॥ १५५॥ इति टिलोप ।)
शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेष । इति हेम
चन्द्र ॥ २॥ ११६॥ स च महत्त्व येन चतुर्दश
सुवनान्यस्योदरे वर्तन्ते । इत्यमरटीकायां
भरत ॥ (तदुक्तं यथा,—
“अग्निमा लविमा प्राप्ति प्राकान्य महिमा
तथा ।
ईशित्वं वशिष्ठं तथा कामाववायिता ॥”
माहात्म्यम् । यथा, भागवते ॥ ८॥ ५॥ १४॥
“तथा र्ककथ्यमानेन महिम्ना खलतां पते ।
नाति ह्ययति मे पितृ सुधिर तापतापितम् ॥”
उत्कर्ष । यथा, पुराणम् ।
“अधोऽध पश्यत कस्य महिमा नोपजायते ।
उपत्युपरि पश्यन्त सर्व एव हरिर्नति ॥”
(मल्लिविशेषश्च सुत । यथा, राजतरङ्गि
ण्याम् । ६॥ २२०॥
“सम्भूय चतुर्दशैरान्य महिम्न पञ्चमाश्रित ॥”)
महिर, पुं (महति पूज्यत इति । मह + “सलि
कल्याणिमहौति ॥” उणा ॥ १॥ ५५॥ इति
इत् ॥) लक्ष्मण । इत्युणा । इति त्रिकाण्ड
शेष ॥
महिता, स्त्री, (महत् इति । मह पूजायाम् +
“सलिकल्याणिमहौति ॥” उणा ॥ १॥ ५५॥
इति इत् ॥) स्त्रीमात्रम् । प्रियङ्गुलता ।
इत्यमर ॥ २॥ ६॥ २॥ रेणुकानामकमलद्रव्यम् ।
इति राजनिघण्टु ॥ मरुमत्ता स्त्री । इति
शब्दरत्नावली ॥
महिताङ्गया स्त्री, (महिता इत्याङ्गयो यस्या ।)
प्रियङ्गुलता । इत्यमर ॥ २॥ ४॥ ५५॥ (यथास्या
पर्याय ।

महिष

“प्रियङ्गु फलिनी कान्ता लता च महिनाङ्गया ।
गुल्फा गुल्फला श्यामा विषकसेनाङ्गनाप्रिया ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महिष, पु (महति पूजयति देवाननेनेति ।
महि + “अधिमह्योऽधिष ॥” उणा ॥ १॥ ४६॥
इति टिषच् ॥) खनामख्यातपशुविशेष । तत-
पर्याय । जुलाप २ वाहद्विधन् ३ कासर ४
सेरिभ ५ । इत्यमर ॥ २॥ ५॥ ४॥ यम-
वाहन ६ विषज्वरन् ७ वंशभीर ८ रज-
खल ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ आनूप १
रक्ताक्ष १२ अन्धारि १२ । इति जटाधर ॥
श्रीधरी १३ कलुष १४ मत्त १५ विषाक्षी १६
गवली १७ वली १८ । तस्य परीक्षा यथा —
“विषये ह्यसन्नास कुर्वते येन चेतुना ।
भार वहति वा दूर महिषोऽस्मात्किरूप्यते ॥
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रान्यथभेदेन पञ्चधा ॥”
तद्वयथा ।
‘भृश क्षाया पवित्राश्च दृष्टदृष्टव्ययोगका ।
वज्राग्निनो मारकाश्च महिषा ब्रह्मजातय ॥ १॥
केकरा कामला खूना भृश क्रुद्धाश्च मारका ।
वज्राग्निनो बहुवला महिषा चक्षुजातय ॥ २॥
क्षैवाङ्गा क्षीणशृङ्गाश्च सुक्रुद्धा भारवाहन ।
अमारका बहुवला महिषा वैष्णवातय ॥ ३॥
क्षीणा क्षीणवला क्षीणशृङ्गोद्यावयश्च ये ।
अस्याग्निनो भारसहा महिषा शूद्रजातय ॥ ४॥
सर्वदा जलमिच्छन्ति वेऽल्पसखा महौजस ।
भारसहा क्रुद्धाश्च तेऽन्यथा महिषा
मना ॥ ५॥
एषा दोषा गुणा वापि दृष्टव्यस्तथैवदुष्ट ।
पोषण्यपि सख्यार्णं दृष्टव्यं तथा मतम् ॥”
इति युक्तिकल्पतरु ॥
वनमहिषमांसगुणा । दोषकारित्वम् । लघु
त्वम् । दीपनत्वम् । वनदायित्वम् ॥ आसीन-
महिषमांसगुणा । क्षिप्तत्वम् । मलिन-
करत्वम् । पितृहरत्वम् । इति राजनिघण्टु ॥
तपोयत्वम् । क्षिप्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधु-
रत्वम् । गुरुत्वम् । निद्राप्रसक्त्यवर्धनत्वम् ।
मांसदायित्वम् । इति राजवल्लभ ॥ अपि च ।
“महिषो घोटकारि स्यात् कासरश्च रजखल ॥
पौनस्क्य क्षायाकायो जुलापो यमवाहन ॥”
महिषस्याभिष खादु क्षिप्तोऽप्य वातनाशनम् ।
निद्राशुक्रवलास्तन्यतदुदीर्घकर गुरु ॥
दृष्ट्यश्च दृष्टव्यश्च वातपित्तासनाशनम् ॥”
इति भावप्रकाश ॥
अशुभारिणोऽस्मात्किरूप्यते ॥ स च पुरा क्षत्रिय
आसीत् सगरराजेनास्य वेद्यामाहावनधिकारो
वैशान्त्य धर्मेनाश्रयश्च कृत । यथा हरिपदे ।
“सगरस्तां प्रतिज्ञाश्च गुरोर्न्याय निश्चय च ।
धम्म जघान तेषां वै वैशान्त्य चकार ह ॥
अर्ह भक्तानां शिरसो सुखधित्वा यश्चल्यत ।
जवनानां शिर सर्व काम्बोजानां तथैव च ॥
पारदा सुक्तकेशश्च पञ्चवा अशुभारिण ॥

नि स्वाध्यायवधकारा क्षतास्तेन महात्मना ॥
शका जवनकाम्बोजा पारदा पद्मवाक्त्रया ।
कोलितपा समहिषा दाब्बाक्षोजा खकेरजा ।
वशिष्ठवचनाम्राजन् । सगरेण महात्मना ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

अष्टहजविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ ४ ॥ ३४७ ॥
महिषासुर । यथा माकण्डेये ॥ २२ ॥ १२ ॥
“महिषेष्टसुराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे ।
तत्रासुरैर्मेहारीर्यैर्देवसैन्य परानितम् ॥
जित्वा च सकलान् देवानिन्त्रीभूम्नाहिषासुर ॥”
(देवगणभेद । यथा, निरुक्ते ॥ २६ ॥ “अपा
सुपस्थे महिषा अयमभयान्निशो राजानसुपतस्थु
र्हमियम ॥” महिषा माध्यमिका देवगणा ।
अथवा महिषा त एव “महान्त ।” इति
तट्टीकायाम् दुर्गाचार्य ॥ कुशह्वीपस्थपञ्चत
विशेष । यथा, मातङ्गे ॥ १२१ ॥ ५६ ॥
“वडस्तु पञ्चतस्तत्र महिषो मेघसन्निभ ॥”
अग्निविशेष । यथा तन्त्रेव ॥ १२१ ॥ ६ ॥
‘तस्मिन् खोऽग्निविवसति महिषो नाम योऽप-

सुज ।”

कुशह्वीपस्थ वर्षेविशेष । यथा, तन्त्रेव ॥ १२१ ॥
६८ ॥

“महिष महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ॥”
क्षताभिवेक भूपाल ।

क्षताभिवेके भूपाले क्षुत्पापे महिष स्तुत ॥

इत्यमरटीकायां रुद्र ॥ देशभेद । यथा, दृष्टव
संहितायाम् ॥ ६ ॥ १ ॥

“भरणीपूर्णे मङ्गलान्त्यचतुष्क सुभिक्षकर
माद्यम् ।

वङ्गाङ्गमहिषवाजिककलिङ्गदेशेषु भयजन-
नम् ॥”

अथुकादस्य पुनर्भेद । यथा भागवते ॥ ६ ॥
१८ ॥ १६ ॥

‘अथुकादस्य कथायां वाक्कलो महिषस्तथा ॥’
साध्यापुत्र । यथा, हरिवंशे ॥ १६६ ॥ ४५ ॥

“महिषश्च तन्त्रज्ञश्च विज्ञातमनसावपि ॥”

महिषकन्द पु, (महिषाख्याया प्रविष्ट कन्द ।)
महाकन्दविशेष । तत्पर्याय । शुभाशु २
लुत्तापकन्द ३ शुक्लकन्द ४ गहिषीकन्द ५ ।
अस्य गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवाता
मयापह्नवम् । सुखनाशहरत्वम् । रुच्यत्वम् ।
आसतश्चेन महाविह्विकरत्वम् । इति राज
निघण्ट ॥

महिषज्ञो, स्त्री, (महिष महिषासुर हन्तीति ।
हन् + बाहुजकान् टक । डीप ।) दुर्गा ।
यथा, दुर्गास्तोत्रपद्धतौ ।

“महिषज्ञि । महाभागे चासुक्ते सुख-
मालिनि ।

आशुरारोग्यविजयं देहि देवि । नमोऽस्तुते ॥”
अपि च । देवीपुराणे ।

“विह्वमादस्य कल्याणो निहतो महिषो यथा ।
महिषघ्नो ततो देवो कथा वै सिद्धवाहिनौ ॥”

महिषध्वज, पु, (महिषो ध्वजश्चिह्नं वाहनत्वेन
यस्य ।) यम । अष्टविशेष । इति हेमचन्द्र ।
२ ॥ ६६ ॥

महिषमहिनी, स्त्री, (महिष महिषासुरमसुर
मृदनातीति । मृद + णिनि । डीप ।) दुर्गा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या मन्त्रा यथा भार
दायाम् ।

“भान्त वियत सनयन श्वेतो महिनि ठदयम् ।
अष्टाक्षरी समाख्याता विद्या महिषमहिनी ॥”
नारायणीतन्त्रे ।

‘विष हि मन्त्रा कालोऽभिरभिरस्थो निठ
इयम् ॥”

विष मकार । हि स्वरूपम् । मन्त्रा वकार ।
कालो मकार । अन्ती रेफ । अत्रिहकार ।
इत्य इति वचनादिकारयुक्तो दकार । अयं
मन्त्रस्तारादिमायादि कामादिर्वागभवादि-
न्वधूवौजादि कवचादिश्च नवाक्षर । तथा च
विश्वसारे ।

“प्रथवादां जपेद्द्विदां मायादां वा जपेत्तृतीयां ।
वधूवौजादिकां वापि कवचादां जपेत्तथा ॥
सर्वकालेषु सर्वत्र कामाद्या प्रणपेत्तु सुधी ।
वागभवादां जपेत्तान् देवीं वाक्त्रविशुद्धये ॥
अस्या ध्यानम् । गारुडोपलक्षितां मन्त्रमय-
कुण्डलमण्डितां नैमि भागवितोचनं महिषो-
त्तमाङ्गनिषेदुर्वीम् । शृङ्गचक्रप्रपाणखेटककाय
कामैकमूषकान् तन्त्रनीमपि विभर्ती निज-
बाहुभि शशिप्रेखराम् ॥ इति तन्त्रसार ॥

महिषवह्नी, स्त्री, (महिषशब्दवाच्या वह्नी ।
श्राकपायैर्वादिवत् समाच ।) क्षताविशेष ।
हिरहिट्टी इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्याय ।
सौम्या २ प्रतिचोमा ३ अन्नवह्निका ४ खण्ड-
श्राखा ५ । अस्या गुणः । रचयैर्विपाके
चोमवह्नीसमत्वम् । इति राजनिघण्ट ॥

महिषवाहन, पु, (महिषो वाहनं यस्य ।) यम ।
इति शब्दरत्नावली ॥

महिषासुर, पु, (महिष एव महिषास्त्री वा
असुर ।) रम्भासुरपुत्र । तस्य उपात्तिर्यथा,—
श्रीशौर्ले उवाच

“आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवेरिणा ।
चिरेण च य सुप्रीतक्षपसा तस्य शङ्कर ॥
अथ सुष्टो महादेव प्रत्यक्ष रम्भसुक्तवान् ।
प्रीतोऽसि ते वर रम्भ । वरयस्व यथेष्टितम् ॥
एवमुक्ता प्रलुवाच रम्भस्त चन्द्रप्रेखरम् ॥
अपुष्टोऽह महादेव । यदि ते मय्यशुपद ॥
मम जन्मत्रये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर ॥
अवध्य सर्वभूतानां जेता च विदिवौकसाम् ।
चिरादुच्च यशस्वी च जन्मीवान् सत्यशङ्कर ॥
एवमुक्तस्तु देवेन प्रलुवाच वृषभञ्ज ।
भवत्येतदाङ्कितान्ते भविष्यामि सुतक्षव ॥
इत्युक्ता च महादेवसन्नेवान्तरधीयत ।
रम्भोऽपि यात अस्यान हर्षोऽपुत्रपिनी
यन ॥

पथि गच्छन् च रम्भोऽपि दृष्टो महिषी

सुभाम् ।

त्रिहायणीं त्रिचवणीं सुन्दरीं ऋतुप्राप्तिनीम् ॥
च तां दृष्ट्वाय महिषीं रम्भ कामेन मोहित ।
होर्भ्यां गृहीत्वा च तदा चकार सुरतोत्थवम् ॥
तयो प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा ।
दधार महिषी गर्भे तदाभून्महिषासुर ॥
तस्यां खाङ्गेषु गिरिशस्तनपुत्रत्वमवाप्तवान् ।
वदधे च तदा वागभि शुक्लपद्मे समुद्रवत् ॥”
तस्य योषिदध्यत्व यथा—

“तस्यु कात्यायनसुनि शप्तवान् महिषासुरम् ।
दुष्यय वीक्ष्य शिष्यार्थे शिष्यानुग्रहकारक ॥
कात्यायनेन शप्त त विज्ञाय महिषासुरम् ।
प्राह प्रणयपूर्वम् चण्डिकां चन्द्रप्रेखर ॥”
ईश्वर उवाच ।

“देवि । कात्यायनेनापि शप्तोऽय महिषा
सुर ।

योषिद्विनाशकर्त्रीति भवितेति जगन्मयि ।।
नि सशयम्भविर्भाक् भविष्यति न सशय ॥
मदीयो माहिव कायस्त्वया देवि । जगन्मयि ।।
हन्तव्य सतत योगयुक्त पूर्वे परेऽपि च ॥
हरिहरिखरूपेण त्वां वोढुमशमोऽशुना ।
ममाय माहिव कायस्त्वया वोढा भविष्यति ॥
इति पूर्वे महादेवो देवीं प्रार्थयित्वा पुरा ॥
तेन देवी महादेवं जयाह महिषासुरम् ॥
त्रिषु जन्मसु पुत्रोऽभूत् रम्भस्य भगवान्
शिव ।

खड्गिजय स रम्भोऽपि रम्भ एव यजायत ॥
असुरस्तादृशस्तेषु तप परमदायकम् ।
तथेवाराधित शम्भु पुत्तार्थे प्रददौ वरम् ॥
तथैव महिषीं भेजे प्रथम सुरताय च ।
तस्यां तथाभवहोरो दानवो महिषासुर ।
तथैव श्रेष्ठ भगवान् हुनि कात्यायनस्तु तम् ॥
इति प्रवृत्ते पूर्वेस्मिन् परस्मिन् च तु जन्मनि ।
महिष पूजयित्वाय देवीं वरमयाचत ॥
छतीये जन्मनि वरं प्राप्य कल्याणश्रेष्ठ ।
नेह मे जन्म भवितव्येवं वरमयाचत ॥
तेन देवीपदतले तिष्ठन्नेवोऽसुरोऽशुना ।
नीत्यतिरपि तस्यास्ति स्ववर्ताक्षान् नष्टम्
दुप ॥

एवं देवीप्रसादेन महादेवाङ्गसम्भव ।
परामर्शाय सतत प्रतिपत्ति महासुर ॥
इति ते कथित राजन । यथा च महिषा-
सुर ।
देवीपादतल प्राप्य यथा खोऽद्यापि मोदते ॥”
इति कालिकापुराणे ५६ अध्याय ॥ * ॥
अपि च ।

गारुड उवाच ।

“कथासौ महिषो नाम रत्नोन्मोदकश्च कौ ।
काक्षी कात्यायनी नाम या जज्ञे महिषा-
सुरम् ।
एतान् विस्मरतश्चात । यथावदनुमर्षेहि ॥”

“श्रुत्वा सप्रवृत्ताभिः कथां पापप्रणाशिन्यौ ।
सर्वदा वरदा दुर्गा सेय कात्यायनी सुने । ।
सुरासुरवरौ रौद्रौ जगन्नाथभकरादुभौ ।
रत्नस्रजैव करस्रजश्च दावास्तां सुमहाबलौ ।
तावपुत्रौ च देवर्षे । पुत्रार्थं तेषु तृप्तप ।
बहुवर्षगन्तान् देव्यौ स्थितौ पञ्चनदे जले ।
तत्रैको जलमध्यस्थो द्वितीयोऽप्यभिपञ्चमी ।
करस्रजैव रत्नस्रजश्च मालवटं प्रति ।
एक निमग्न सलिले ग्राह्यरूपेण वासव ।
चरणाभ्या समादाय निजघन यथेच्छया ।
ततो भातरि गच्छेत् रत्न कोपपरिभुत ।
वह्नी खशीव सक्षिप्त होतुमेच्छन्नाश्रय ।
ततः प्रयत्नं केशेभ्यः खड्गश्च रविप्रभम् ।
हेतुकामो निज शीर्षे वह्निना प्रतिवेधित ।
उत्तिष्ठामुर । मा मेव नाशयात्मानमात्मना ।
दुस्तरा परवध्यापि खवध्याप्यतिदुस्तरा ।
यच्च प्राययसे वीर । तद्दामि यथेष्टिनम ।
मा स्त्रियश्च नृत्तस्येह नष्टा भवति वै कथा ।
ततोऽब्रवीदधो रत्नो वरं चेन्मे ददासि हि ।
त्रैलोक्यविजयी पुत्रं स्थानं लज्जेनसाधिक ।
अलेयो देवते सर्वं युभिर्देवैश्च पावक ।
महाबलौ वायुरिव कामरूपौ कृताञ्जलित ।
त प्रोवाच कविजगन् । वाग्मेवं भविष्यति ।
यस्यां चित्तं समालम्बि करिष्यसि ततोऽसुर । ।
इत्येवमुक्तो देवेन वह्निना दानवो ययौ ।
धृष्टं सुनिवटं याव यथेष्टं परिवारितम् ।
तेषां पद्मानिधिक्षन् वसते नान्यचेतन ।
गजाश्च महिषाश्चाभ्या गावोऽजाविपरिभुता ।
तान् दृष्ट्वैव तदा चक्रे भावं दानवपार्ष्णि ।
महिष्यां रूपयुक्तायां जिहायय्या तपोधन ।
समागच्छस्व देवेन्द्र कामयन्ती तरङ्गिनी ।
स चाभिगमनं चक्रे भवितव्यप्रचोदित ।
तस्यां समभवत्प्रभृतां प्रयत्नाय दानव ।
पाताल प्रविशेष्टाथ ततः खभवनं गत ।
इत्येव दानवैः सर्वे परित्यक्तश्च ननुभि ।
अकाय्य क्षारयत्वेन भूयो मालवटं गत ।
सापि तेनैव पतिना महिषी चारुदर्शना ।
समं जगाम तत्पुण्यं यत्समञ्जसमुत्तमम् ।
ततस्तु वसतस्तस्य श्रामा सा सुखे सुने ।
अजीवनतु सुत शुभं महिषं कामरूपिणम् ।
इति वामनपुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥
अन्यश्च । धरण्यावाच ।
“मा सा माया शरीरात् अस्म्योऽव्यक्तजनः ।
गायत्र्याष्टभुजा भूत्वा चेन्नासुरमयोधयत् ।
सर्वं नन्दाभवदेवी देवकायचिकीर्षया ।
महिषास्यासुरवधं कुर्वन्ती ब्रह्मदेविता ।
वैष्णव्या च हतो देव । कथमेतद्वि चक्ष्य ।
वराह उवाच ।
इयं जगद्धिता देवी गङ्गा शङ्करसुप्रिया ।
कृत्स्नं किञ्चित् भवेद्दुर्गतं वपदं वेदं सर्वमित् ।
स्वायम्भुवे हतो देवो वैष्णवा मन्दरे गिरौ ।

महिषाख्योऽपर पश्चात् स वै चेन्नासुर पुन ।
नन्द्या निहतो विन्त्ये महाबलपराक्रम ।
अथवा ज्ञानशक्ति सा महिषोऽज्ञान
स्मृतिमान् ।
अज्ञानं ज्ञानसाध्यं भवतीति न चक्ष्य ।
स्मृतिप्रज्ञे चैतिहासमस्मृते चेकवद्विदि ।
स्वायते वेदवाक्यैस्तु इह सा वेदवादिभिः ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
महिषासुरसम्भवः, पु, (महिषासुरात् तस्मैदं
सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।) भूमिज
गुगुलु । इति राजनिघण्टु ।
महिषासुरहन्त्री, स्त्री, (हृ + ङच् + डीप् ।
महिषासुरस्य हन्त्री ।) दुर्गा । यथा,—
“महिषासुरहन्त्र्याश्च प्रतिष्ठा दत्तयायने ॥”
इति प्रतिष्ठितस्त्वष्टतपद्मपुराणवचनम् ॥
महिषाच पुं, (महिषस्य अस्तीवेति । “अन्त्यो-
ऽश्नात् ॥” ५।४।७६ । इति समासान्तोऽच् ।)
गुगुलु । इति राजनिघण्टु ॥ (तथास्य
पठ्याय ।
“जटासु कालनिध्यास कौशिको गुगुलु
पुर ।
देवधूपं सर्वसहो महिषाच पलङ्कवा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अस्य व्यवहारविषयो यथा,—
“महिषाक्षो महावीरो गजेन्द्राणां हितावुभौ ।
विशेषेण मनुष्याणां कनकं परिकीर्तितम् ॥
कदाचिन्महिषाचस्य यतः कौञ्चिदृणामपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महिषाक्षक, पुं (महिषाच । स्वार्थे कन् ।)
गुगुलु । इति राजनिघण्टु ॥
महिषी स्त्री, (महिषस्य कृताभिवेक्षस्य उपस्य
पत्नी । “पुंयोगादाख्यायाम् ॥” ४।१।४८ ।
इति डीष ।) कृताभिवेक्षा राजपत्नी । इत्य-
मर । २ । ६ । ५ । (यथा, रघौ । २ । २५ ।
“इत्थं व्रतं धारयत प्रजार्थं
समं महिष्या महनीयकीर्ति ।
सप्त यतौ युष्मिन्गुणानि तस्य
दिनानि दौनोद्धरणोचितस्य ॥”)
सेरिन्दी । औषधिमेद । इति मेदिनी । वे, ४३ ।
महिषयोधित । तत्पठ्याय । मन्दगमना २
महावीरा ३ पथस्त्रिणो ४ जुलापकान्ता ५
कलुषा ६ तुरङ्गदिवशी ७ । अस्यां चौर-
गुणा । मधुरत्वम् । विपाके शीतलत्वम् ।
गुरुत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वम् । दृढत्वम् ।
पित्तदाहक्षणाशिलत्वम् ।
“माहिषं मधुरं गन्धं स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।
निद्राकरमभिव्यन्दि च्छुधाधिक्यकरं हिमम् ॥
तस्यां दधिगुणा । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
स्नेहकारित्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । वलास-
वर्द्धनत्वम् । बल्यत्वम् । अमलत्वम् । शोथन-
त्वम् ।
“माहिषं दधिं सुस्निग्धं स्नेहकं वातपित्तघ्नम् ।

खादुपाकमभिव्यन्दि दृढं गुर्वस्रदूषणम् ॥*॥
अस्यां नवनीतगुणा । कषायत्वम् । मधुर-
रसत्वम् । शीतलत्वम् । दृढत्वम् । बल्यत्वम् ।
ग्राह्यत्वम् । पित्तलत्वम् । तुन्ददत्वम् ।
“नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकारं गुरु ।
दाहपित्तशमहरं मेदं शुक्रविवर्द्धनम् ॥”
अस्यां दृढगुणा । उत्तमत्वम् । दृढिकरत्वम् ।
सुखदत्वम् । कान्तिकृत्वम् । वातश्लेष्मनाशित्वम् ।
बलकरत्वम् । वणप्रदाने क्षमत्वम् । दुर्गम-
ग्रहणीविकारशमनत्वम् । मन्दानलोद्दीप-
नत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । गन्धतो न श्रेष्ठत्वम् ।
हृद्यत्वम् । मनोहारित्वम् ।
“माहिष्यं दृढं खादुं पित्तरक्तानिनापहम् ।
शीतलं स्नेहकं दृढं गुरुं खादुं विपश्यते ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्यां मृदुगुणा । आनाहृषोफगुल्मघ्नो-
षणाशित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कुष्ठ-
कण्ठितशूलोदररोगनाशित्वम् । इति राज-
निघण्टु ॥ (अस्यां दुग्धगुणाश्च यथा चरक-
स्त्रचक्षुने २७ अध्याये ।
“महिषीणां गुरुतरं गन्धाच्छीततरं पयः ।
स्नेहान्नममिन्द्राय हितमव्ययं च ततः ॥”
महिषीप्रिया, स्त्री, (महिषीणां प्रिया ।) मूली
ढणम् । इति राजनिघण्टु ॥
मही, स्त्री, (मह्यति इति । मह + अच् । मह
+ “गौरान्ध्रश्च । ४ । १ । ४१ । इति डीष ।
यद्वा, महि । कृदिकारादिति डीष ।) दृषिणी ।
इत्यमर । २ । १ । ३ । (यथा विष्णुपुराणे ।
१ । ४ । २६ ।
“उत्तिष्ठतस्तस्य जनाद्रज्जुषे
महावराहस्य महीं विधायम् ।
विधुन्वतो वेदमयं शरीरं
रोमान्तरस्यां सुगयो क्षुण्णि ॥”)
नदीविशेषः । सा च मालवदेशे वर्तते । इति
मेदिनी । हे, १ । ७ । तप्पलगुणा ।
“महीजलं सुखादुं बद्धं पित्तहरं गुरु ॥”
इति राजनिघण्टु ॥
गौ । इति जटाधरः । हिलमोषिका । इति
त्रिकाशेषः ॥ (लोका । यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
५६ । २ ।
“तिस्रो महीरपरास्तस्य ॥”
“मही लोका ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
महीक्षित, पु, (मह्यां चयते ईडे । क्षि + क्तिप् ।
तुक् च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ।
(यथा, महाभारते । ७ । ४४ । २४ ।
“रथचर्यास्तमायाभिर्मोहयित्वा परन्तप ।
विभेदं शतधा राजन् । शरीराणि मही-
क्षितान् ॥”)
महीर्ज, स्त्री, (मह्यां जायते इति । जय + ङ ।)
आर्जकम् । इति राजनिघण्टु ॥ भूमि-
जाते । क्षि ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ७० । १-४ ।
“आरङ्गानां महीर्जानां सिन्धुजानाञ्च वर्णैश्च ।

महीम

वानाशुलानां शुभाणां तथा पर्वतवासिनाम् ।
वाजिनां बहुभि सखी समन्तात् पथ्यवारयन् ॥”
महीम पुं (महीनां जात । जन + ड, ।) मङ्गल
यज्ञ । यथा, समयप्रतीपे ।
“रवौ रसाब्धौ सितगौ जयाब्धौ
हय महीने विद्युने शराद्यौ ।
गुरौ शराद्यौ भृगुने तृतीय
शनौ रसाद्यन्तमिति च प्रायाम् ॥”
महीम, पुं, (महीं धरतीति । धृ + क ।)
पर्वत । इत्यमर । २ । ३ । ११ । (यथा,
श्रीभागवते । २ । ७ । ३२ ।
“गोपैर्मखे प्रतिहृते ब्रजविज्रवाय
देवेशभिवधति पञ्च कपया रिरञ्च ।
धर्तौष्णिकीन्मिव समद्भि न सम
वर्षां महीधमनवेककरो सलीलम् ॥”
महीं धरति उद्धरतीति । धृ + क । महीर
हर्ता । यथा, तन्नेव । ३ । १३ । २६ ।
“उत विप्रवान खचर कटोर
सटा विद्युन्वन् खरोमशत्वक ।
खराहताभ सितदृष्ट ईला
ज्योतिवभासे भगवान् महीध ॥”
“महीध एथिया उद्धर्ता ।” इति तट्टीकाया
स्वामी ॥)
महीपाल, पुं, (महीं पालयतीति । पाल +
अण ।) राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
८८ । ६१ ।
“स पपात महीष्टके शस्त्रवधमाहत ।
नीरक्तश्च महीपाल । रक्तवीणो महासुर ॥”
(राजविशेष । यथा, कथासरित्सागरे ।
५६ । ७ ।
“कन्नखामिन् । महीपालो नाम्ना कार्यं
सुतस्त्वया ।
राजा भूलापिर यस्मात् पालयिष्यन्त्यं
महीम् ॥”)
महीप्राचीर, स्त्री (मही प्राचीरमिव । सर्वदिक्षु
स्थितत्वात्तथात्वम् ।) समुद्र । इति त्रिकाण्ड
शेष ॥
महीभूत पुं, (महीं विभर्ति धरतीति । भृ +
क्रिप । “इत्यस्य पितृ कति तुक ।” ६ । १ । ७२ ।
इति तुगागमच ।) पर्वत । यथा, कुमार
सम्भवे । १ । २७ ।
“महीभूत पुत्रवतोऽपि दृष्टि-
स्त्वस्मिन्पुत्रे न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्यपुण्यस्य मघोहि चूते
हिरेणमाला सविशेषसङ्गा ॥”
(महीं विभर्ति पालयतीति । भृ + क्रिप ।)
राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८१ । १३ ।
ये ममाशुगता विद्वं प्रसादघनभोजने ।
अशुष्टिं भुवं तेऽथ कुर्वन्त्यन्यमहीभूताम् ॥”
महीमय, वि, (मही विकारोऽवयवो वेति ।
मही + मयट ।) कृतिकानिर्मित । यथा,—
मार्कण्डेयपुराणे । ६३ । ७ ।

महेन्द्रा

“तौ तस्मिन् पुत्रिने देवा कृत्वा मूर्तिं
महीमयीम् ।
अर्हेणाश्नक्तुस्तस्या पुण्यधूपाभितर्पणे ॥”
महीरह, पु, (महीं रोहति जायत इति ।
रह + क ।) दृक् । इत्यमर । २ । ४ । ५ ।
(यथा, विष्णुपुराणे । २ । १५ । १ ।
“तपश्चरत्सु एथिर्वी प्रचेत स महीरहा ।
अरक्ष्यमाणामावतुर्वभूवाय प्रणाचय ॥”)
श्राकट्य । इति राजनिघण्टु ॥
महीकता, स्त्री, (महीनां कतेव ।) किञ्चुलक ।
इत्यमर । १ । १ । २१ । (विशेषोऽस्या
किञ्चुलकशब्दे ज्ञातव्य ॥)
महीसुत पु (महीनां सुत ।) मङ्गल । इत्य-
मर । १ । ३ । २५ ॥ (यथा, दृष्टव्यसहि
तायाम् । १ । ४ । १४ ।
“रिपुगदकोपभयानि पञ्चमे
तनयकृताश्च सुभो महीसुते ।
तुतिरपि नास्य पिर भवेत् स्थिरा
शिरसि कपेरिव भोजनी कृता ॥”)
महेच्छ, पुं (महेती इच्छा यस्य । इच्छश्च
सामासिक ।) महाशय । इत्यमर । १ । १ । ३१ ।
(यथा, दृष्टव्यसहितायाम् । १६ । ३८ ।
“प्रत्यन्तचनिमहेच्छव्यवसायपरक्रमोपेता ॥”)
महेन्द्र, पु, (महीनां सावित्रश्च ऐश्वर्यवानि-
त्यर्थ ।) विष्णु । इति महाभारते तस्य सङ्ख्य
नामस्तोत्रम् ॥ श्रुत । (यथा, भागवते । ६ । १३ । ६ ।
“अवयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमनवीत ॥”)
जम्बूद्वीपस्य पर्वतविशेष । इति मेदिनी । रे,
२ ॥ (स च सप्तकुलाचलानामन्यतम ।
यथा, मार्कण्डेये । ५७ । १ ।
“महेन्द्रो मलय सङ्ग सुक्तिमावृण्वपर्वत ।
विन्ध्यश्च पारिपालश्च सप्तैवात्र कुलाचला ॥”)
महेन्द्रकदली, स्त्री, (महेन्द्रसम्भवा तद्वर्णा वा
कदली ।) कदलीमेद । इति राजनिघण्टु ॥
महेन्द्रनगरी, स्त्री, (महेन्द्रस्य नगरी ।) अमरा-
वती । इति शब्दरत्नावली ॥
महेन्द्रवारणी, स्त्री, (महेन्द्रवारण्योऽरिय प्रिय
त्वात् । अण । डीप् ।) कलाविशेष । वक्
माकाल इति भाषा । तत्पर्याय । चित्रवल्ली २
महापला ३ महेन्द्रो ४ चित्रपला ५ चपुवी ६
चपुवा ७ आत्मरक्षा ८ विशाला ९ दीर्घवल्ली १
महत्पला ११ महत्वारणी १२ दृष्टपला १३
दृष्टवारणी १४ वीन्या १५ गणपिभिटा १६
चित्रदेवी १७ धनु अञ्जी १८ ख्यायकणी १९
मरुसम्भवा २ । अस्या गुणा । इन्द्रवारणी-
गुणभागित्वम् । रसे वीर्ये विपाके च त्रिषिद्ध
गुणाधिकत्वश्च । इति राजनिघण्टु ॥
महेन्द्राणी, स्त्री, (महेन्द्रस्य भार्येति । महेन्द्र ।
“पुत्रयोगादाख्यायाम् ॥” ४ । १ । ४८ । इति डीप् ।
“इन्द्रवारणीति ।” ४ । १ । ४९ । इति आशुमा
गम ।) इन्द्रभार्या । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, महाभारते । ३ । ४१ । १३ ।

महेन्द्र

“ततो सुहृन्नाङ्गवानैरावतशिरोभत ।
आजगाम महेन्द्राण्या शक्र सुरगणैर्वृत ॥”)
महेन्द्रा, स्त्री, (महेत ईरय प्रेरयमस्या ।
यद्वा, महे गणोत्तवमीरयतीति । ईर + क्तु ।
टाप ।) शक्रकीट्य । इत्यमर । २ । ४ । ३४ ॥
महेन्द्रा इत्यपि पाठ । इत्यमरटीकायां
भरत ॥ (यथास्याः पर्याय ।
“शक्रकौ गजमस्या च सुवहा सुरभीरसा ।
महेन्द्रा कुङ्करकौ वल्लकौ च बहुखवा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महेला, स्त्री, (महेत्ये प्रप्यत इति । महे +
“सलिकज्यनिमहीति ।” उणा १ । ५५ । इति
इत्यपि । एषोऽदरादित्वादिस्वरस्येकार । यद्वा
महेत्योत्पद्य इना भूमि ।) नारी । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, नलोदये । २ । ५८ ।
“ससुसुमहेलाभिस्फुरित-
गुणाभिस्तत्स्वरमहेलाभि
श्री प्रवरमहेलाभिस्तयेव
सुवपक्तिभि परमहेलाभि ॥”)
महेलिका, स्त्री, (महेल + स्त्री कर्त्तु । टाप ।
अकारस्येत्वम् ।) नारी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
महेश, पुं, (महान् ईश ।) शिव । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिवध्यानम् ।
“ध्यायेन्नित्य महेश रजतगिरिनिभ चाद-
नन्नावतसम् ॥”)
महेश्वर, पुं (महेशो नमते वशीक्रियते येन
तस्मात्तन्मन्त्रात् ।) श्रीपण्डित्य । इति
शब्दरत्नावली ॥
महेश्वर, पुं (महीनां सावीश्वरश्च कर्तुमकर्तुं
मन्त्राकर्तुं वा समर्थ । यद्वा, महत्या
महासायया ईश्वर ।) शिव । इत्यमर ।
१ । १ । ३२ ॥ अस्य सुप्रसिद्धेया,—
“विन्ध्यनागाश्च सर्वेऽपि महतामीश्वर खयम् ।
महेश्वरश्च तेनेसं प्रवदन्ति सनीषिय ॥”
इति अञ्जनेवर्ते प्रकृतिसंख्ये ५३ अध्याय ॥
अस्य विवाहसरण्यर्पणं यथा,—
“महेश्वरसमाशुक्तमीदृश य स्मरेत् पुरा ।
सततं तस्य कल्याणं वाञ्छितं भविष्यति ॥”
इति कालिकापुराणे शिवविवाहे ३३ अध्याय ॥
(परमेश्वर । तदुक्तं न्यायशास्त्रे ।
वायोनवेकादश तेषां गुण्या
लक्षितिप्रायश्चरतां चतुर्दश ।
दिककालयो पञ्च पञ्चैव चाब्दे
महेन्द्रोऽष्टौ मन्त्रसंख्येव च ॥”
महान् ईश्वर प्रणानां प्रभु । ऐश्वर्यशाली
राजा । यथा, महाभारते । १ । २२८ । २६ ।
“ततः शक्रोऽतिरुज्ज्वलितदृष्टानां महेश्वर ।
पादरं गजसाय्याय ताडुभौ खड्गपाजवत् ॥”)
महेश्वरकण्ठुता, स्त्री, (महेश्वरस्य कण्ठुता ।)
कण्ठोपावली । इति मेदिनी । महीरोविवाह-
समये शब्दरत्नसंग्रहसंस्मरणेन महेन्द्रावतार

महौषधि, स्त्री (महौषधि ओषधि ।) दूर्वा ।
लज्जालुप्तप । इति शब्दचक्रिका ॥ महा-
स्त्रीयद्रव्यविशेष । यथा —

“सहदेवी तथा आग्नी वना चातिवना तथा ।
शक्रपुत्री तथा सिद्धी अष्टमी च सुवर्चला ॥
महौषध्याक प्रोक्त महास्त्रानि नियोजयेत् ॥”

इति गोविन्दानन्दवृत्तमल्लपुराणवचनम् ॥
अपि च ।

“पुत्रिपत्नीं प्राममता भङ्गराज प्रतावरी ।
गुडूची सहदेवी च महौषधिगण स्मृत ॥”

इति शब्दचक्रिका ॥

अष्टौषधि च । (यथा, महाभारते । १।२८५।

“विश्वी चापि सुप्रोव चयेनेती चकार ह ।
विश्वीयया महौषध्या दिव्यतन्त्रप्रयुक्तया ॥”

सङ्गीतवनी । यथा रघौ । १२। ६१ ।

“दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीदृष्टा ।

जानकीविषवल्लीभि परीतिव महौषधि ॥”

“महौषधी सङ्गीतवनी जतेव ।” इति तट्टीकाया
मङ्गिनाथ ॥

महौषधी स्त्री, (महौषधि + डीप ।) श्वेतकण्ट
कारो । त्राक्षो । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“त्राक्षो कपोतवङ्गा च सोमवल्ली सरस्वती ।
मङ्ककपर्णी माण्डूकी लाट्टी दिव्या महौषधी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कटुका । अतिविषा । इति राजनिघण्टु ॥

हिलमोचिका । इति चिकित्सोपेय ॥

मा ड य माने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा
आत्म सक्त -अनिट ।) ड य मायते । इति

दुगादास ॥

मा ड लि शब्दे । माने । इति कविकल्पद्रुम ॥

(डा आत्म सक्त -अनिट ।) ड लि
मिमीते । श्रुत्या धम्म मिमीते य । इति

हज्जायुध ॥ इति तट्टीकायां दुगादास ॥

मा ल माने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा पर
सक्त अनिट ।) ल माति भूमि नवेन राजा ।

न मान्ति मानिनो यस्तु यशस्विस्तुवनोदरे ॥”

इति हज्जायुध ॥ इति दुगादास ॥

मा, य (मा + क्रिप ।) वारणम् । (यथा
रामायणे । १। २। १५ ।

“मा निषाद । प्रतिष्ठां लभगम शान्तिं
समा ॥”)

विकल्प । इति मेदिनी । अययवर्गे, ४६ ॥

मा स्त्री, (मा + क्रिप । यद्वा, मा + क । तत्
छाप ।) लक्ष्मी । इति मेदिनी । मे, १ ॥

माता । (यथा, चाङ्गिब्रह्मणे । १ म ।

“मारमा सुवमा चारुचरा मारवधूतमा ।
मातधूर्नतमावासा वा वामा मेऽस्तु मा

रमा ॥”)

मानम् । इति काचरकोष शब्दरत्नावली च ॥

मा, जि, (असद् + द्वितीयैकवचने । “ला
मां } मौ द्वितीयावाया ।” ८। १। २६ ।

इति सामित्यस्य स्थाने विकल्पेन मादेश ॥)

मदीया कर्मता । आमाके इति भाषा ॥

असम्बन्धात् द्वितीयैकवचननिष्पन्न पदम् ।

इति आकरणम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ ।

५ । ६६ ।

“सिम्यो पुत्र्या रोषिता कि त्वमाद्ये ।
कक्षादेनां प्रेक्षसे नाथहीनाम् ।

चन्तयस्ते खांशजातापराधो
युत्याप्येन मोदितां मा क्रुष्व ॥”)

मांसं स्त्री, (मन्यते इति । मनञ्जाने + “मने

दीर्घश्च । उणा ३ । ६४ । इति स दीर्घश्च ।)

रक्तजघातुविशेष । मास इति भाषा ॥ स तु

गर्भेश्वरालकस्याष्टमिमासेर्भवति । इति सुख

बोध ॥ भागवतमते चतुर्भिमासेर्भवति । तत्प

थाय । पिशितम् २ तरसम् ३ पललम् ४ क्रवम्

५ आमिषम् ६ पलम् ७ । इत्यमर । २। ६। ६३ ॥

असलम् = जाङ्गलम् ८ कीरम् ९ । सर्वसांस

गुणा । वातनाशित्वम् । दृष्यत्वम् । वक्ष्य

त्वम् । रच्यत्वम् । दृश्यत्वम् । देशस्थानसाम्य

संस्थासम्भावैभूयो नानारूपत्वम् ॥ ॥ प्रसह

भूशया उपवारिजवारिचारिमांसगुणा । गुरु

त्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।

वातघ्नत्वम् । शुक्रवह्नत्वम् ॥ ॥ विष्किर-

प्रतुदनाङ्गलमांसगुणा । जलुत्वम् । शीतत्वम् ।

मधुरत्वम् । कषायत्वम् । गुणां हितत्वम् ॥ ॥

अङ्गविशेषमांसगुणा ।

‘एकदेहेऽपि पृथक् ऋगाणां पक्षिणां परम् ।

सर्वेषांश्च शिरस्त्वन्वहीहृत्सम्यक्कृद्दम् ॥

पादपुच्छान्तमस्तिष्कसुष्कक्रोडाश्च मेहना ।

धातव श्रोणिताद्याश्च गुरव स्युर्ध्वोत्तरम् ॥

प्रशस्ताप्रशस्तमांसं यथा,—

‘वयस्य निम्बि सद्योदित मांसं प्रशस्तम् ।

नृनश्च व्याधितं युष्टं दृढं बालं विधेहृतम् ।

अगोचरहतं याङ्गुलान्ति मांससुतुङ्गम् ॥

अष्टविधा मांसयोनिषा । प्रसङ्गा १ प्रसङ्गा

भक्षणात् कुररश्नेनादय । भूशया २ विज

श्रायित्वात् नकुलगोधादय । आनूपा ३

खङ्गमसिधवराहादय । जलजा ४ कुम्भीरा

दय । जलेचरा ५ हंसवक्रप्रभृतय ।

जाङ्गला ६ हरिणच्छागादय । विष्किरा ७

विकीर्यचरणात् तितिरमयूरकुक्कुटादय ।

प्रतुदा ८ प्रतुदचरणात् कपोतपारावतादय ।

इति राजनिघण्टु ॥ ॥ अपि च ।

‘मांसं वातहरं सर्वे दृढं वनपुष्टितम् ।

प्रीणनं गुरु कृत्वाश्च मधुरं रसपाकयो ॥ ॥

अथ तद्भेदा ।

‘मांसवर्गो द्विधा स्यो जाङ्गलानूपमेहत् ॥’

तत्र जाङ्गलस्य लक्ष्यं गुणाश्च ।

‘मांसवर्गोऽत्र जङ्गला विकस्याश्च गुहाशया ।

तथा पर्यङ्गा स्यो विष्किरा प्रतुदा अपि ॥

प्रसङ्गा अथच व्याख्या अष्टौ जाङ्गलजातय ।

जाङ्गला मधुरा रूक्षास्तुवरा कषयक्षया ।

नय्यास्ते दृढया दृढ्या दीपना दीवहादिभ्य ।

भक्षतां मिम्बिनत्वश्च गृह्यदत्तादिति तथा ॥

वाधर्म्यमस्य हि हिममेहसुखानां गदान् ।

स्त्रीपदं गलगाच्छ च नाशयत्यनिलासमानम् ॥ ॥

अथानूपस्य लक्ष्यं गुणाश्च ।

‘कृषेचरा ज्ञवाश्चापि कोपस्था पादिगस्तथा ।

मत्स्या एते समाख्याता पक्षधनूपजातय ॥

आनपा मधुरा क्षिप्वा गुरवो वक्षिसादना ।

क्षिप्वा पिच्छलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ॥

तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽप्यथतमा

स्मृता ॥ ॥

अथ जाङ्गलानां गणना विशदया गुणाश्च ।

‘हरिणोऽकुरङ्गश्चैष्टयतन्त्रकुशमरा ।

राजीवोऽपि च सुखी चैत्याद्या जाङ्गल-

संज्ञका ॥

हरिणस्तान्त्रवण स्यादेव लघ्व प्रकीर्णत ।

कुरङ्ग ईषताश्च स्याद्वरिणास्तिको महान् ॥

नृव्यो नीलाश्वको लोके सरोर इति कीर्णत ।

पृथक्चन्द्रविन्दु स्याद्वरिणात् किञ्चिद्व्यक्त ॥

नृकुलं विषागोऽथ शम्भरो गवयो महान् ।

राजीवस्तु नृगो नृयो राजीभि परितो हत ॥

यो नृग इदं ह्रीन स्यात् स सुखीति निगद्यते ।

जङ्गला प्रायश्च सर्वे पितृश्रेष्ठहरा स्मृता ।

किञ्चिदातकराश्चापि लघवो वनवहना ॥

अथ विशेष्यानां गणना गुणाश्च ।

‘गोधाशशश्च जङ्गाश्च शक्यमाद्या विशेषया ।

विशेषया वातहरा मधुरा रसपाकयो ।

दृढया वद्धविश्रुता वीर्योऽपि अपि कीर्णता ॥

अथ गुहाशयाणां गणना गुणाश्च

‘विश्वामित्रका नृव्यतरुहोपिगस्तथा ।

वधुजम्बुकमाणां रवाद्यास्तु गुहाशया ॥

स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुमेद सनाकुल ।

गुहाशया वातहरा गुक्त्यामधुराश्च ते ।

क्षिप्वा नय्या हितो निम्ब नैत्रगुहाविका-

रिक्ताम् ॥’

अथ पर्यङ्गाणां गणना गुणाश्च ।

‘वनौकोदृशमाणा रव्यमर्कटिकादय ।

एते पर्यङ्गा प्रोक्ता सुखनाद्येमेहविभि ॥

स्मृता पर्यङ्गा दृष्याश्चुष्या शोषिके

हिता ।

आचार्य काशप्रभमना कटुमृजपुरीवका ॥

अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।

‘वर्षकाणाविकिरकपिङ्गलकतितिरा ।

कुलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किरा सतुदाहृता ॥

विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्यान्तस्याङ्गि विष्किरा ।

कपिङ्गला इति प्राप्ते कथिता गौरिति हिदा ॥

विष्किरा मधुरा शीता कषया कटुपाकिना ।

नय्या दृष्याऽपि दीपना प्रप्यास्ते कषय

स्मृता ॥

अथ प्रतुदानां गणना गुणाश्च ।

‘काजकककहारीतकपोतप्रशमका ।

वारिका जङ्गरीदृश पिकाया मधुरा स्मृता ॥

प्रतुदा भक्षयन्त्येते तुल्येन प्रतुदाकृतः ।

कपोतो धवल पाण्डु शतपत्रो दृढचक्षुक ।
 प्रतुदा मधुरा पित्तकफभासु वरा हिमा ।
 लघ्वो बहुवचस्का किञ्चिद्वतकरा स्मृता ॥
 अथ प्रसङ्गानां गणना गुणाश्च ।
 'काको यः उलूकश्च चित्तश्च शशघातक ।
 चाधो भाषश्च क्रूरर इत्याद्या प्रसङ्गा स्मृता ।
 प्रसङ्गा कौर्मिता एते प्रसङ्गाश्चिन्त्य भक्षणात् ।
 प्रसङ्गा खलु वीर्योष्णा वसुधास भक्षयान्त ये ॥
 ते शीघ्रभक्षकौक्तादे शुकचीणा भवन्ति हि ॥
 शशघातकस्थाने शतघातकोऽपि पाठ । वाज
 इति लोके ॥३॥ अथ व्याख्यानां गणना गुणाश्च ।
 'ह्यगमेष्टवाम्नाद्या व्याम्ना प्रोक्ता महर्षिभि ।
 व्याम्ना वातहरा सर्वे नीपना कफपित्तना ।
 मधुरा रसपाकाभ्यां दृढा बलवर्धना ॥
 अथ कृषेचराणां गणना गुणाश्च ।
 'सुलापगण्डवाराहचमरीवारणादय ।
 एते कृषेचरा प्रोक्ता यत कृषे चरन्त्यमी ॥
 कृषेचरा मरुतपित्तहरा दृष्ट्या बलावहा ।
 मधुरा शीतला क्षिप्वा मूत्रना श्लेष्मवहना ॥
 अथ जवानां गणना गुणाश्च ।
 'हससारसकाचाक्षवक्रौचसरारिका ।
 नन्दीमुखी सकादम्ना बलाकाद्या जवा स्मृता ।
 जवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् जवा स्मृता ॥
 स्थूला कठोरा दृष्टा च यस्याश्चक्षूपरिस्थिता ।
 गुटिका चक्षुषदृष्टी ज्ञेया नन्दीमुखीति सा ॥
 जवा पित्तहरा क्षिप्वा मधुरा गुरवो हिमा ।
 वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकरा सरा ॥
 अथ कोषस्थानां गणना गुणाश्च ।
 'शङ्ख शङ्खनखश्चापि शुक्तिशङ्खककैटा ।
 जीवा एवलिधाश्चान्ये कोषस्था परिकीर्तिता ॥
 कोषस्था मधुरा क्षिप्वा पित्तवातहरा हिमा ।
 दृढा बहुवर्धस्का दृष्ट्या बलवर्धना ॥
 अथ पादिनां गणना गुणाश्च ।
 'कुम्भीरकुम्भिनक्राश्च गोधामकरशङ्करा ।
 चण्डिका शिशुमारश्चेत्यादय पादिन स्मृता ॥
 पादिनोऽपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणे समा ॥
 इति भावप्रकाश ॥
 अन्यश्च ।
 मांसं वातहर दृढं दृढं बलवर्धनम् ।
 प्रीणनं गुरु हृद्यं मधुर रसपाकयो ।
 तस्योत्पत्तिस्थानमविवक्ष्य यथा,—
 'प्रसङ्ग भक्षयन्त्येन प्रसङ्गास्तेन कौर्मिता ।
 भूशया बिलशायित्वादानूपोऽनूपसश्रयात् ॥
 जले निवासोऽप्यलजा जले चर्याऽप्यलेचरा ।
 स्थलजा जाङ्गला प्रोक्ता ऋगा जङ्गलचारिण ॥
 विक्रीय विकिराश्चैव प्रतुय प्रतुदास्तथा ।
 योनिरद्विधा ज्ञेया मांसानां सप्तकौर्मिता ॥
 'प्रसङ्गा भूशयानूपवारिणा वारिचारिण ।
 शुक्रव्यामधुरा क्षिप्वा वातना मुक्तवर्धना ॥
 जावाद्यो वैष्करो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला ऋगा ।
 लघव शीतमधुरा सकाया हिता दृष्ट्या ॥
 अथ मांसयुग्मगुणा ।

'रसो मांसस्य चक्षुषो ऋ ह्यण प्राणवह्न ।
 दृष्टो वातविकारश्च स्तब्धोऽपि खरवर्धन ।
 भगवित्स्त्रिदसन्वीणा क्षताना ब्रह्मिणां हित ॥
 अथ तैलपक्वमांसगुणा ।
 'मांस यत्तलससिद्ध वीर्योष्ण पित्तल कटु ।
 अग्निस्त्वदीपन रुच्य दृष्टिगुण पुष्टिमुद्गुरु ॥
 द्रुतपक्वमांसगुणा ।
 'मांसान् द्रुतससिद्ध दृष्टिद पुष्टिगुणेषु ।
 प्रीणन सर्वघातूना विशेषात्सुखश्रीणिनाम् ॥
 परिशुष्कप्रणिग्धमांसयोर्लक्षण गुणाश्च ।
 मांस बहुदृते भृष्ट सिक्ता चोष्णामुना मुहु ।
 जीरकाद्ये समायुक्त परिशुष्कतदुच्यते ॥
 परिशुष्क स्थिर क्षिप्व हृद्य प्रीणन गुरु ।
 पित्तन बलमेधाभिमानसौख्य शुकवर्धनम् ॥
 तदेव वनतक्राव्य प्रदिग्ध सन्निपातकम् ।
 प्रदिग्ध बलमासांशिवह्न वातपित्तजित ॥
 शूलिकापक्वमांसगुणा ।
 'मांसान् शूलिकाप्रोतमङ्गारेण विपाचितम् ।
 ज्ञेय गुरुतर दृढ दीपनास्त्रीना सदा हितम् ॥
 वेश्वारमांसस्य लक्षण गुणाश्च ।
 'निरस्थि पिशित पिष्ट सिद्ध गुडदृष्टान्वितम् ।
 क्षणामरिचसप्तक वेश्वार इति स्मृतम् ॥
 वेश्वारो गुरु क्षिप्वो बलोपचयवर्धन ।
 द्रव्येण येन येनेह यज्जन मत्स्यमांसयो ।
 तस्य तस्य तयोश्चेतद्गुणदोषैर्विभावयेत् ॥
 एकत्र सर्वमांसभक्ष्यदोषो यथा —
 एकत्र सर्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥
 मांसस्य गुरुत्व यथा, —
 'अन्नादृष्टगुण पिष्ट पिष्टादृष्टगुण पय ।
 पयसोऽष्टगुण मांस मासादृष्टगुण द्रुतम् ।
 द्रुतादृष्टगुण तैल महान्न च भक्षणात् ॥
 इति राजवल्लभ ॥
 वर्जनीयमांसानि यथा,—
 'क्रावादपक्षिदाह्यशुकमांसानि वर्जयेत् ।
 सारसेकशक्नान् हंसान् बलाकावकटिङ्गिमान् ॥
 क्रूरर जालपादश्च खड्गरीटखगङ्गिमान् ।
 चावान् मानस्थान् रक्तपोदान् अग्न्या वै
 कामतो नर ॥
 बन्धुर कामतो जग्घा सोपवासश्चाह वसेत् ।
 इति मातङ्गे ६६ अध्याय ॥
 मांसभक्ष्ये दोषो यथा,—
 लोभान् स्वभक्ष्यायाय जीविन हन्ति यो नर ।
 मज्जाकुण्डे वसेत् सोऽपि तस्मिन् जी लक्षवर्धकम् ॥
 ततो भवेत् स शशको मीनश्च सप्तजन्तसु ।
 दद्यादयश्च कर्मभ्यस्तत सुद्धि लभेद्भुवनम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्याय ॥
 अपि च ।
 'वकांश्च हंसराहूँ कलविह शुक तथा ।
 क्रूररश्च चकोरश्च जालपादश्च कोकिलम् ॥
 चावश्च खड्गरीटश्च श्लेष्म यत्र तथैव च ।
 उलूक चक्रवाकश्च भाव पादावरणम्पि ॥
 कपोत टिटिकश्चैव ग्रामटिङ्गिभेव च ।

सिद्धयाश्च माञ्जार श्वान शूकरमेव च ॥
 शृगाल मकटश्चैव गद्गभश्च न भक्षयेत् ।
 न भक्षयेत् सर्वजान् पक्षिणोऽन्यान् वने-
 चरान् ॥
 जलेचरान् स्थलेचरान् प्राणिनश्चति धारणा ॥
 इति कुम्भपुराणे उपविभागे १६ अध्याय ॥
 अन्यश्च ।
 'नाद्यादविधिना मांसं विधिवो नापदि हिज ।
 जग्घा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तेरयतेऽवश ॥
 न तादृश भवत्येनो ऋगहन्तुर्धनार्थन ।
 यादृश भवति प्रेत्य दृष्टामांसानि खादत ॥
 कुप्यादृष्टपशु साङ्ग कुप्यात् पिष्टपशु तथा ।
 न त्वेव तु दृष्टा हन्तु पशुमिच्छते कदाचन ॥
 यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कालो ह मारयन् ॥
 दृष्टापशुश्च प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥
 नाकत्वा प्राणिना हिंसा मांससुतपद्यति कश्चित् ।
 न च प्राणिवध स्वर्ग्यस्तस्यान्नां विवर्जयेत् ॥
 ससुतपत्तिश्च मांसस्य वधवन्तौ च देहिनाम् ।
 प्रसमीक्ष्य निवर्तते सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥
 'भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
 स लोकप्रियता याति याधिभिश्च न प्रीयते ॥
 स्वमांस परमासेन यो बद्धयितुमिच्छति ।
 अन्धश्चैव पितृन् देवान् ततोऽन्यो नास्ति
 पुण्यजन ॥
 वर्षे वर्षेऽन्यमेधेन यो यजेत शत समा ।
 मांसानि च न खादेद्यस्तयो पुण्यफल समम् ॥
 फलमलाशनेर्मैध्मेभ्यश्चानाश्च भोजने ।
 न तत्फलमवाप्नोति यस्मांसपरिवर्जनात् ॥
 मांसभक्षयितास्तु यस्य मांसमिहाह्वयम् ।
 एतस्मात्स्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिण ॥
 यो यस्य मांसमश्नाति स तस्मात्साह उच्यते ।
 मतस्याह सर्वमांसादस्मात्स्यान्तायान् विव-
 र्जयेत् ॥
 इति मानवे ५ अध्याय ॥
 अन्यश्च । श्रीभागवतपञ्चमस्कन्धशतम् । 'ये लिङ्ग
 वे पुरुषा पुरुषमेधेन यजन्ते । याश्च क्षियो
 द्रुपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशवो ह ह
 निहता यमसदने यातयन्तो रणोग्रहा ।
 श्रौतिका इव सुधिताना वदायाश्चक पिबन्तीति ॥
 ब्रह्मपुराणम् ।
 'पशोस्तु मायमायस्य न मांसं ग्राहयेत् कश्चित् ।
 दृष्टमांसं गमैश्वर्यां शुष्कमांसमपि वा ।
 महाभारतम् ।
 'रोगार्तोऽभ्यर्च्येता वापि यो मांसं नाप
 कोष्ठम् ॥
 फलमात्रोऽप्यनेन सोऽन्यमेधस्तस्य च ॥
 नन्दिपुराणम् ।
 'यस्योपदेशं कुरुते परस्व तु महाह्वयम् ।
 मांसस्य वर्जनेपक्षे सोऽमांसादपक्षक जमेन् ॥
 भविष्यपुराणम् ।
 'व्यासिन रत्नशास्त्रं यो मुक्तो च रवेदिने ।
 सप्तजन्म भवेत् कुली दृष्टिश्चोपपायते ॥

यि ॥ पुष्टान् ॥
 एतत् ॥ यष्टान् ॥ नै - नमालाखाय पूर्वमा ।
 यत् ॥ यष्टान् ॥ यष्टान् ॥ यष्टान् ॥ यष्टान् ॥ यष्टान् ॥
 यष्टान् ॥ यष्टान् ॥ यष्टान् ॥ यष्टान् ॥ यष्टान् ॥
 यष्टान् ॥ यष्टान् ॥ यष्टान् ॥ यष्टान् ॥ यष्टान् ॥
 यष्टान् ॥ यष्टान् ॥ यष्टान् ॥ यष्टान् ॥ यष्टान् ॥

अथ मांसभक्षणविधि ।
 ग्राही देवान् पिबन् मांसं खादन् मांसं
 भक्षयन्मांसम् ।
 वसेत् स वरकं पारं स्थितिं पशुरोमीम् ॥
 सन्नितासि दुरासारे यो हन्यविघ्नना पश्यन् ।
 मांसं नश्यन् स प्राप्य कामान् याति ततो
 हरिम् ॥
 इति मांसक ६३ अध्यायः ॥

अपि च ।
‘गोधा कुर्म’ ग्रश खड्गौ प्रखकश्चेति
सप्तमा ।
भक्ष्यान् पञ्चमखात्रित्य मनुदाह प्रजायति ॥
भवत्वाद् कष्टास्त्वान् भुज्जीत मांसं रौरवमेव च ।
नवेत्य देवताभ्यश्च नाश्वसेभ्यश्च नाश्वया ।
माषर तैत्तिरीयेण कोपोत्थ कपिल्लजम् ।
वाङ्मैनस वक् भक्ष्य नीलहंस/परानिता ॥
कावर धिक्कुल्बश्च तथा पाठीमरोद्धितौ ।
मनुखास्तेने वस्तुहिदा भक्षण्याय लपोधने ॥
प्रोक्षित भक्ष्येदेसां मांसञ्च द्विकाम्नया ।
यथाविधिनिहत्य प्राणाग्रामापि नात्मये ।
भक्ष्यसपि मांसानि शिवभीमी न जियति ।
आयश्चार्यमश्रुतौ वा नियोगादृश्यकारणात् ।
आमलिनस्तु य आहु देवे वा मांसमुत्तुज्येत् ।
माषलि यद्रुरोमाणि तावतो नरकाद् ब्रजेत् ॥
इति कुर्मेपुराणे उपनिषद्भागे १५ अध्याये ॥
अपि च ।

मांसख्यात प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षयवर्जने ।
 प्रोक्षित भक्षयेन्मांसं प्राज्ञायानाश्च काम्यया ॥
 यथाविधिनियुक्तस्तु प्राज्ञायामेव यात्यवे ।
 प्राज्ञख्यातमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ॥
 स्यात्परं जङ्गमश्चेव सर्वं प्राज्ञस्य भोजनम् ।
 पराशामसमनरा दैर्घ्यकामप्यदैर्घ्य ॥
 व्यहत्याश्च सज्जानां भुरायाश्चेव भौरव ।
 नासा दुष्कल्यदब्राह्मणं प्राणिनोऽहम्बुध्नयि ॥
 प्राज्ञैव खट्वा स्त्रायान् प्राणिनोत्तारयन् न ।
 यज्ञाय अग्निमर्षयेत्येव देवो विधिं कृतः ॥
 व्यतोऽन्यथा प्रदत्तिस्तु राज्यसो विधिरूपते ।
 श्रोत्रा ख्य वायुनृपाश्च परोपकृतमेव वा ।
 देवान् पितॄन्सर्वेतिहा स्नादन् मांसं न दुष्यति ॥
 नियुक्तस्तु यथाभ्यासं यो मांसं वाति भागव ।
 स प्रेतं पशुनां याति सन्मवानेकविंशतिम् ।
 न मांसवञ्चको होत्रो न मयो न च मैत्रुणः ।
 प्रदत्तिरेवा भूतानां निदत्तिस्तु महापता ॥

इति मानवे ५ अध्यायः ॥ ३॥
देवीपुराणम् ।
'अहर्मा सप्तयोष्वैव नवन्वामपरेऽहनि ।

मत्स्यमांशोपहारेण दद्यान्निवेद्युत्तमम् ।
 तेनैव विधिनामनु स्वर्थं भुञ्जीत नान्यथा ॥
 याज्ञवल्क्यः ।
 'प्राणाद्व्येतथा आहुते प्रोक्षित द्विजकान्यथा ।
 देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन मांसं न
 होवभाक् ॥

यम् ।
 'भक्षयेत् प्रीणितं मांसं सक्तु ब्राह्मणकान्यया ।
 दैवे नियुक्तं ब्राह्मे वा नियमे च विवर्जयेत् ॥
 इति तिथ्यादिसम्बन्धम् ॥ * ॥

भास्त्रामिथ यथा,—
 'गोवज्जमाभिध क्षीरं फले जम्बीरमाभिधम् ।
 आमिध रक्तशाकश्च सर्वश्च दग्धमाभिधम् ॥
 गोवज्जमाभिध क्षीरमित्यत्र पञ्चाणामाभिध
 प्रबोधिति च पाठः । इति कर्मलोचन ॥
 (अस्थित्यतिर्यथा,—
 'इक्ष्वाकस्ततो मांसं मांसान् मेदं प्रजायते ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्याये ॥

मांस + टु (मज + ष । हीचैष ।) काज ।
 कीट । इति शब्दरत्नावली ॥ (वयसङ्करजाति
 विशेष । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २२ ।
 "चतुरो भागघो हृति ऋताभ्यायोपजीविन ।
 मांस खादुकार चौर सौगन्धमिति विभुतम् ॥")
 मांसकारि स्त्री (मांस करोतीति । क + णिनि ।)
 इत्तम् । इति हेमचन्द्र । ३ । २८६ ॥
 मांसच्छदा, स्त्री, (मांस इव छद् प्रथमस्था ।
 तदुपरिस्त्रीमोत्पत्तरेखाक्षणानाम् ।) मांस
 दोहणीविशेष । तत्पर्याय । मांसी २ मांस
 दोहो ३ दद्याथी ४ हृत्तीमा ५ जीमकारिणी
 ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसक क्ली, (मांसाज्जायते इति । जन + क ।)
 मेह । इति वैमनस्य । ३ । १८८ ॥ (मांस
 जाति जि) ।
 मांसतेज [सु] क्ली, (मांसात् तेजोऽस्य ।)
 मेह । इति वैमनस्य । ३ । १८८ ॥
 मांसदहन, पुं, (मांसं ग्रीहात्मक इत्यति लक्ष्मी
 करोतीति । दह + ल्यु ।) ग्रीहजनद्वय । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥

मांसद्रावी, [न] पुं, (मांसं द्रावयति शिथिली
करोतीति । ह + शिञ् + शिणि ।) शब्दवैतस ।
इति राजनिर्घण्टः । (विशिखोऽष्टाशब्देतस-
शब्दे द्रव्यम् ।)

मांसपचक, कौ, (मांसस्य पचनम् ।) मांसपाक ।
 तस्य कृपाकार मांसाक । इति आकारकम् ॥
 मांसपेशी, स्त्री, (मांसस्य पेशी ।) गर्भस्थानयन
 विशेष । यथा —
 “वृद्धस्य सप्तरात्रिक मांसपेशी भवेत्तत ।
 द्विसप्तरात्रात् भवेत् पेशी रक्तमांसयिता हृदा ॥
 कोणस्थेबाहुदा पेशा पञ्चभिर्ग्रहतिराजस, ”
 इति सूक्तमीम् ॥

अथ मांसस्य पितृराज ।
यथायं सद्यः सती मांसं जीवाणि दारयन् ।

अनुपविश्य पिप्रित पैश्रीर्जिभजति तथा ॥”
यथाय यथाप्रयोजनम् ॥ * ॥ मांसपेशीनां
संख्यामाह ।
“मांसपेश्य समाख्याता भृगां पञ्चशतानि च ।
तावां शतानि पत्वारि श्राखास्तु कथितान्यथ ॥
कोष्ठे वक्रुतरा षष्टि कथिता मुनिपुङ्गवै ।
श्रोत्राया ऊर्ध्वाङ्गास्तास्तु चतुश्चि शत प्रकी
र्त्तिता ॥”

ता ग्राह्यगता प्राह । एकैकस्यां पादाङ्गुलीं
 तिस्रस्तिस्रस्ता पञ्चदश १५ पादाये दश १
 पादोपरिकूर्चसन्निविष्टा २१ १ गुणपतनयो
 दैश १ गुणप्रजाहुनो अन्तरे विंशति २
 जाहुनि पञ्च ५ ऊरौ विंशति २ वक्षयो
 दश १ एवमेकस्त्रिण चकचिनि शतम् १
 भवन्ति । एतेनेतरचकचिनाङ्ग च व्याख्यातौ ॥
 अथ कौलगत प्राह । गुदे तिस्र शिफ
 ख्येका १ सेवन्त्यामेका १ ट्वण्ययेद्वे २ स्थिचो
 पञ्च पञ्च ५ । ५ वस्त्रिङ्गहनि द्वे २ छदरे पञ्च ५
 नाभौ एका १ छटोर्द्वैचकचिनिष्टा उभयत पञ्च
 पञ्च हीवा ५ । ५ पार्श्वयो षट् ६ वक्षचि
 दश १ अक्षकासौ प्रति समन्तात् षट् ६ ।
 अक्षकौ अंसुया इति लोके । अक्षौ स्त्रिणौ ।
 हृदि द्वे २ यक्षति द्वे २ त्रीङ्गि द्वे २ छक्षुके
 द्वे २ ॥ * ॥ अथ यौवोर्द्विगा व्याह । यौवायां
 पतस्र ४ हृत्पूरयौ ८ कक्षमभौ चण्डिकाया-
 मिति बावन् एका १ गव एका १ ताहुनि
 द्वे २ जिह्वायामेका १ ओष्ठयोर्द्वे २ नासायां
 द्वे २ तलाटे पतस्र ४ शिरस्थेका १ एवं मांस-
 पेयस पञ्चशतानि भवन्ति ॥ * ॥

“सोऽहमापि भवन्मृता किमु विंशतिवत्तरा ।
गर्भाशये गर्भमार्गे योयौ न स्तनयोरपि ।”
एता पञ्चशतानि मासपेक्षः । अधिका
विंशतिर्येषा । गर्भाशये तिस्र इ गर्भेष्टव
चक्षिता । शुक्रार्जवप्रदेशिभ्यां तिस्र इ योना-
वन्धनरतो सुखाश्रिते प्रवर्तते इ इ योनावेव
कङ्किर्निर्गतकोत पात्रैश्चपक्षिते वर्यां योनि-
कथिके दति यावत् इ इ स्तनयो पञ्च पञ्च
५ । ५ यावन् तासां दृष्टिर्भवति ।
“पुसां पित्र्य प्ररस्तात् या प्राक्ता मेव च

सुखभा ।
 कौशामाहल तिलनि पञ्चमनर्जतं हि ता ।”
 आख्यामस्यै । पुंसां मेघनसुखवीर्यं वाचिकी
 मांसपेयं पूर्वसुखाका कौशं मेघनसुखा-
 भावात् पञ्च मभाश्रयं आहल तिलनि । तस्य
 दासक्याव । कौशं मांसपेयं विभिर्हीनाणि
 पञ्चशतानि । तथा च भोज ।
 “मन्वेष्टीशतान्मेव स्त्रीवर्णं विद्धि भूमिप । ।
 अतश्च तिलो ह्रीवर्णो कौशं शिपति सुखवी- ।
 तस्य मांसपेयिणी कौशाय्याह ।
 “शिराकायुक्षिमर्माणि वनमसु शरीरिकाय ।
 पेयिभिः वाचिदान्मेव वनवनि भवन्ति हि ।”
 इति भावप्रकाशः ।

मांसवि

(यथा, महाभारते । १ । ११५ । १२ ।
 “ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाहीलेव सङ्गता ॥”
 मांसपक्षा स्त्री, (मांसमिव प्रजमस्या ।) वात्सकी ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥
 मांसभक्ष, जि, (मांस भक्षयतीति । भक्ष +
 “कर्मण्यथा ॥” १ । २ । १४ । इत्यम् ।) मांसभक्षण
 कर्मा । मांस भक्षयतीति जात वृत्तिरिति कर्त्तरि
 षण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (दानवविशेष । यथा,
 हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २३२ । ६ ।
 “मांसपो मांसभक्षश्च वेगवान् केतुमाञ्जलि ॥”
 मांसमासा, स्त्री मासपार्थी । इति राजनिर्घण्ट ॥
 मांसरोहिणी, स्त्री, (मांस रोपयतीति । रुह +
 णिच् + णिनि । डीप । न पुक् ।) सुगन्धिवृक्षभेद ।
 तत्पण्याय । अश्विखण्डा २ वृत्ता ३ चर्मकवा ४
 वसा ५ विकषा ६ मांसरोहिणी । अस्या गुणा ।
 वृष्यत्वम् । सारकत्वम् । दोषघ्ननाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥ (तथाचास्या पर्यायो
 गुणाश्च ।
 “मांसरोहिण्यतिरुद्धा वृत्ता चर्मकरौ जग्रा ।
 प्रहारवल्ली विक्रशा वीरवत्यपि कथ्यते ॥
 स्यान्मांसरोहिणी वृत्ता सरा दोषघ्नयापहा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 मांसल, स्त्री (मांस तद्वत् पुष्टिकरो गुणोऽस्य
 स्यादिति वा । मांस + “विधादिभ्यश्च ।” ५ ।
 २ । ६७ । इति लज् ।) कायस्य गौडरीत्य
 न्तर्गतस्य ओजोगुणस्याङ्गविशेष । यथा —
 “ओज समासभूयस्त्वं मांसल पदस्त्वस्मिन् ॥”
 इति कायचक्रिका ॥
 मांसल, जि, (अतिशयमांसमस्त्वस्येति । मांस +
 “विधादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ५७ । इति लज् ।)
 वनवान् । इत्यमर । ३ । ६ । ४४ । खूल ।
 यथा गारुड ६६ अध्याये ।
 “निस्त्राक्ष नकुलेखा सुनिर्द्रवाश्चिबुके कश्ये ।
 मांसलेख घनोपेतैरवक्रैरधरेर्नृपा ॥”
 (मांसयुक्त । यथा, दृष्टवर्जितायाम् ।
 ६८ । २६ ।
 “हृदय सतुल्यं पृथु न वेपथं मांसलश्च
 वृषतीनाम् ॥”
 अतिवहूल । यथा, नैषधे । ६ । २७ ।
 “हृदस्य हृत्सवतिमांसलमिवो
 वकाकयेव प्रवला विकल्पा ॥”
 मांसलपक्षा, स्त्री (मांसल प्रजमस्या ।) वृत्ताक्षी ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥
 मांसविक्रयी, [न] जि, (मांसविक्रयोऽस्यास्तीति ।
 मांसविक्रयेण जीवति वेति इति ।) आभिष-
 विक्रयकर्ता । इति हज्जायुध । तत्पण्याय ।
 वैतथिक २ कौटिक ३ मांसिक ४ । इत्य-
 मर । २ । १ । १४ । श्रौतिक ५ । इति
 जटाधर । कौटिकिक ६ । इति शब्दरत्ना
 वली । (यथा मनौ । ६ । १५१ ।
 “विहितवृत्तान् देवकान् मांसविक्रयिकान् ।
 विपक्षेन च जीवन्ती वृत्तां सुखैवकायवी ॥”)

मांसिकः

मांससार, पुं (मांसस्य सार ।) भेद । इति राज
 निर्घण्ट ॥ (मांसव्यपि सारो वल यत् । सबल
 खूलकाय । यथा दृष्टवर्जितायाम् । ६८ । १ ।
 “उपचितदेहो विद्वान् घनौ सुरुपश्च मांस-
 सारो य ।
 सङ्गता इति च सुष्ठिरसन्धितासुखभुजो
 ज्ञेया ॥”
 मांसखेह, पु, (मांसनां खेह ।) भेद । इति
 राजनिर्घण्ट ॥
 मांसहासा, स्त्री, (मांसेन हास प्रकाशो यस्या ।)
 चर्म । इति शब्दरत्नावली ॥
 मासाहका, स्त्री, (मांसेन सम्पाद्या अहका ।
 मासप्रधाना अहका वा ।) गौयचान्द्रमास
 ज्ञ्याहमी । तत्र मांसोपकरणकआह्रमासश्च
 कम् । यथा । अष्टाहकाआहम् ।
 “पित्रादानाय खले स्युरहकास्ति एव च ।
 ज्ञाप्यपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभायते ॥
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।
 आद्या पूर्णे सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥
 शाके कार्या तृतीया स्यादेव द्रव्यगतो विधि ॥”
 खले प्रधानस्थाने । अमावास्या हि आहस्य
 प्रधानकाल तद्वदिति यावत् । ऐन्द्री खागे
 रिन्द्रदेवताकथागमन्वात् । एव प्राजापत्या
 वैश्वदेवकी च । मांसे पशो । तथा च
 गोभिल । यदुवाच्यतरसभार स्यात् तदा
 पशुनैव कुर्यादिति । यदुवेति निपातसमुदायो
 यथर्थे । पशुरपि ह्यग एव । ह्यगोऽनादेशे
 पशुरिति गीतमात् । न च तैव्या ऊर्ध्व अहस्यां
 गौरिति गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमगु
 पदिष्टत्वमिति वाच्यम् । तदसम्भवे पशुने
 त्वनेन य पशुरपदिष्टस्य विशेषतोऽगुप-
 दिष्टत्वात् । वस्तुतस्तु हरिवंशे ऋगोऽपि
 विहित ।
 “इत्याहुस्तु विकृतिं वै अहकायामयादिशत् ।
 मांसमात्रय आहाय खग हला महावन ।
 इत्यादिना ऋगमांसबोधनात् ॥ पञ्चभावे स्यात्तौ-
 पाकेन । यथा गोभिल । अपि वा स्यात्तौ-
 पाकेन । तद्विधानम् ।
 “स्यात्तौपाकपशुस्थाने कुर्यादयद्याहुकल्पिकम् ।
 अपचेन सवत्सायास्त्रयस्या गो पयस्यतु ॥”
 इति ह्यन्दोगपरिशिष्टोऽर्थे प्राक्तनम् । अन्विति
 ओदनचरो पञ्चान् । अथयव ।
 “पितर स्युहयन्त्यन्नमहकासु मचासु च ।
 तस्माद्दद्यात् सदा शुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेभ्य च ॥”
 इति आतातपेनोक्तम् । तस्मादन्न प्रधान
 पूर्वादिकम् उपकरणत्वेन शक्तानामावश्यक
 सदेति अवगात् । इति आहृतत्वम् ।
 मांसिक, पुं, (मांसाय प्रभवति “तस्मै प्रभवति
 सन्नापादिभ्य ॥” ५ । १ । १०१ । इति । मांस +
 ठञ् । मांसेन जीवतीति ठञ् वा । मांसं पश्य-
 मख । “तदस्य पश्यम् ॥” ४ । ४ । ५१ । इति ठञ्
 वा । अथवा, मांसं पितृत्तमस्मै दीयते । इति

माकरी

“आवणामांसौदनाद्विठन् ॥” ४ । ४ । ६७ । इति
 ठिठन् ।) मांसविक्रयी । इत्यमर । २ । १ । १४ ॥
 मासिनी, स्त्री (मांसवत पदार्थोऽस्यामस्तीति ।
 इति । डीप ।) जटामासी । इति राज-
 निर्घण्ट ॥
 मासी, स्त्री, (मांसवत पदार्थोऽस्यास्यामिति ।
 मास + अश् आदित्वाच् । गौरादित्वात् डीप ।)
 जटामासी । कक्कोली । इति मेदिनी । खे ८ ।
 मासच्छदा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा,
 वेदकरत्नमातायाम् ।
 “नलद् नन्दिनी पेवौ मासी ज्ञाप्यजटा जटौ ॥”
 मासेष्टा स्त्री, (मासमिष्ट प्रियमस्या ।) वज्रगुला ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥
 माकन्द, पु, (मावीति । मा + क्तिप् । मा परि-
 मित सुवटित कन्द इव प्रजमस्य ।) आम्ब-
 वृक्ष । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
 “माकन्द । क्रन्द कान्ताधर । धरणितल
 मच्छ यच्छन्ति यावद्
 भाव शङ्कारसारस्वतमिह जयदेवस्य विज्व-
 वचासि ॥”
 तथास्य पर्याय ।
 “आम्ब प्रोक्तो रसाज्ज सङ्कारोऽतिवैरभ ।
 कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्द पिकवल्गव ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 माकन्दौ, स्त्री, (माकन्द + डीप ।) आमलकी ।
 नगरमेद । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा
 महाभारते । ५ । ७२ । १५ ।
 “—————पञ्चयामा वृता मया ।
 अविश्रज हकस्यल माकन्दौ वारयावतम् ।
 अवसानश्च गोविन्द । कश्चिदेवाच पञ्चमम् ॥”
 पीतचन्दनम् । इति शब्दमाता । माद्राक्षी
 इति माङ्गनी इति च हिन्दी भाषा । तत्-
 पर्याय । बहुवचनौ २ मादनी ३ गन्धमलिका ४ ।
 अस्या गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधु,
 रसम् । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् । अक्षपात-
 कारित्वम् । पथ्यत्वम् । वषासु न विताधिक-
 त्वम् । एका विशदन्ती च आमासा च तथा-
 परा । इति राजनिर्घण्ट ॥
 माकरी, स्त्री, (मकरयुक्ता पौर्णमास्यवति ।
 मकर + आम्ब + डीप ।) मासशुक्लसप्तमी । अथ
 ज्ञानादिभिधियैषा । भविष्ये ।
 “सूर्यग्रहस्तुत्या हि शुक्ला मासस्य सप्तमी ।
 अरुणोदयवेलायां तस्यां ज्ञान महाफलम् ॥
 माघे मासि सति पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
 दद्यात् ज्ञानार्थदानाभ्यामायुरारोग्यवन्द्य ॥
 अरुणोदयवेलायां शुक्ला मासस्य सप्तमी ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहघाते समा ॥”
 कोटिभास्करा कोटिवन्नमौतुल्या सप्तम्या
 भास्करदेवताकत्वात् । सूर्यग्रहपक्ष ज्ञान-
 जम् । सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गतिव्यापात् ।
 तेन बहुशतसूर्यग्रहकाजौनमङ्गाज्ञानकथ-
 प्रणयमफलमव ज्ञेयम् ॥ ॥ । ज्ञानपरिपाटी

मात्स्यिकं

माह ह्यकल्पलतायां विष्णु । सप्तवदरपत्राणि
सप्ताक्षपत्राणि च शिरसि निधाय,—

“ॐ यद्व्यञ्ज्यन्मृत पाप मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे रोकश्च शोकश्च माकरी हन्तु सप्तमी ॥”
इत्युच्चार्य स्नायादिति शेषः । रोकः क्रिग्रम् ।
तिथिजन्मस्य पौनःमास्यन्तमासोद्भवात् माकरीपद-
मकरार्कारव्यचान्नमासौयतिथिरग्रम् । तिथिजन्मे च
क्षणादि व्रते मन्त्रादिमेव च । विवाहादौ च सौरादि मास-
जन्मे विनिर्दिष्टे दिति ब्रह्मपुराणात् भवन्तरादित्वेन तथा
शुक्लत्वाच्च । यथा, मत्स्यपुराणम् ।

“यस्मात्स्वन्तरादौ तु रथमापुद्गिकाकरा ।
माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी ॥
अथ षोडशवेलायां तस्यां ज्ञान महाफलम् ॥”
अतएव नारदो हे रथास्त्रायामिच्छुक्तम् ॥ * ॥
अर्थज्ञानपरिपाटी यथा,—

“अर्कोपत्रे सवदरेदूँ ब्वाक्षतसचन्दने ।
अष्टाङ्गविधिनाचाय्य दद्यादादित्युत्तये ।
अष्टाङ्गमर्ध्यमापूय्य भानोम्वर्द्धिं निवेदयेत् ॥
अर्घ्यमन्त्रस्तु ।

जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिकै ।
सप्तयाहृतिके देवि गमस्ते इविमण्डले ॥
प्रणाममस्तु ।

सप्तसन्निवद्ध प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तस्याश्च नमस्तुभ्य नमोऽनन्ताय विधत्से ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्यां सूर्यसुहिदंश्च रथयात्राफलं यथा,—
 “माघमासस्य चतुर्थ्यां देवं शाम्भुपुरं नरा ।
 रथयात्रां प्रकुर्वन्ति सर्वद्वन्द्वविधिर्जिता ॥
 गच्छन्ति ततपदं शान्तं सूर्यमण्डलमिदकम् ।
 एतत्ते कथितं देवि । स्वाम्भुशापसंश्लेषम् ।
 पापप्रशमनाख्यानं महापातकनाशनम् ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥

मात्र, इ धृष्टि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा
पर० सक -सेट) । इ माङ्गति नमध्यपाठे-
नैवेद्यविह्वे इदुगुन्वो वैदेयूषारणभेदाद्य ।
इति दृगादाद्य ॥

मात्स्यिक, कौ, (मत्सिकाभि ज्ञतम् । मत्सिका +
 "सञ्ज्ञायाम् । " ४ । ४ । ११७ । इति ठक् ।)
 मधु । इक्षुमर । २ । ६ । १७ । जौलवण
 मध्यममत्सिकाज्ञततैलवणमधु । ध्वस्य गुणा ।
 जौद्राज्ञततैलवणम् । कृत्तव्यम् । अष्टवल् ।
 आसादिदोगे विशेषतः प्रशस्ततरलवणम् । इति
 राजवत्तम् । धातुविशेष । धातुसाखी इति
 द्वितीयाभाषा । तद्विधम् । स्वयमात्स्यिक
 दौष्यमात्स्यिकम् । तत्पथ्याय । मात्स्यिकम् २
 पीतकम् ३ धातुमात्स्यिकम् ४ सापिण्डम् ५
 तप्यकम् ६ साप्यम् ७ आसीतम् ८ पीत
 मात्स्यिकम् ९ आतप्यम् १० मधुधातु ११ जौद्र
 धातु १२ मात्स्यिकधातु १३ । इति राज
 निर्णयः । कवण १४ चक्रणम् १५ चक्र
 नामकम् १६ । इति वैमर्शम् । ४ । १२० ।

अस्य गुणा । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । व्यस्त्र
त्वम् । कफभ्रमहृत्तास्रघ्नश्चातिशयासकासविषा
पहृत्त्वम् ।

“मायिक द्विविध प्रोक्त हैमाङ्ग तारमायिकम् ।
भिन्नवर्णविशेषत्वात्प्रसवीर्यादिकं पृथक् ॥
तारपादादिकं तारमायिकञ्च प्रशस्यते ।
देहे हैमाभिकं शस्तं रोगहृद्भक्षण्यदिम् ॥”
इति राजनिर्घण्टे ॥

अपि च ।
 “लेखनो मात्तिको धातु सुवर्णरजतद्युति ।
 जराजित पाण्डुरोग्न चयकुष्ठज्वरापह ॥
 मधुरोऽन्व कटु पाके किञ्चिदुष्णोऽन्वतोपम ॥”
 इति कश्चिद्राजवल्लभ ॥

(उपधातुविशेष । यथा सुखबोधे ।
 “मात्स्यिक तुल्यतामेव नौनाञ्जनशिलाजका ।
 रसकश्चेति विज्ञेया एते सन्तोपधातव ॥”)

मात्स्यिकज, क्षौ (मात्स्यिकात् जातम् । जन +
 ङ ।) शिकथकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
 मात्स्यिकपत्र, पु, (मात्स्यिकवत् मधुर पत्रमस्य ।)
 मधुमात्स्यिकेरिक । इति राजनिर्घण्ट ॥

माश्विकाश्रय, स्त्री, (माश्विकानामाश्रय ।
अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) शिक्षकम् । इति
राजनिघण्टु ॥

माचीक, कौ (मन्त्रिकाभि कृतमित्यम् । निपा-
तादीर्घत्वम् ।) मधु । इति राजनिघण्टु ।
(घातुविशेष । यथा कथाचरित्सागरे
७६ । ३ ।

“मात्मीकधातुमधुपारद्वोहापूर्य-
पथ्याशिलाजतुविङ्गहृतानि योऽद्यात् ।
सैकानि विंशतिरहानि जराग्नितोरपि
सोऽष्टौतितोरपि रमयत्यवकां युवेव ॥”)

मात्सीकशर्करा, खी, (मात्सीकज्ञता शर्करा
शर्करापाथिवादिषु समाध ।) सिताखण्ड
इति राजनिर्घण्ट ॥

मगध, ऐ, (मगधस्य तद्वशस्थापत्यम्। “वज्र
मगधकलिङ्गद्वरमसादय।” ४।१।१७
इति। अथ।) पाणिखनक। इति महा

भारतम् ॥ वषट्कमेव महत्त्ववैदिराजायस्तुति
कारो । तत्पुण्याय । मधुक २ वन्द्यो ३ स्तुति
पाठक ४ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ६०

ततोऽस्य दक्षिण हस्त ममन्युस्ते तदा द्विजा
मध्यमाने च तत्राभूत् पृथुर्वैद्य प्रतापवान् ॥
तस्य वै जातमानस्य यज्ञे प्रैतामहे शुभे ।

कृत कृत्यां वसुतुपन्न वीर्येहनि महाभते ।
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राचीन्य मागध ।
प्रोक्तौ तदा मुनिवरेष्वाबुधौ कृतमागधौ ॥

सूयतामिव इति दृष्टव्यं, प्रतापवान् ।”
 क्त्वामिति कतिरमिवति अभिभूयते क्त्वा
 सोमोऽस्यामिति कति' सोमाभिभवभूमिस्त्व
 स्यात् । सौम्योऽसि तस्मिन्नेव दिने । इति
 निष्पत्त्या १ अर्थे ४१ अध्यायसङ्कीर्णान्

(यथा, महाभारते । १३ । ४८ । १२ ।

“वन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्य
जीवन ।”)

वर्गसङ्करजातिविशेष । (यथा, मानवे ।
१ । ११ ।

“क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सृतो भवति जातित ।
वेद्यान्मागधवेदेहौ राजविप्राङ्गनासुसौ ॥”)

स तु क्षत्रियायां वैश्याज्जात । भाट इति
ख्यात । मगधेष्णु भवो मागध षण् इत्यमर
भरतौ । २ । १ । २ । जरासन्धराज ।

तथा,—
 “मागधो न च हन्तव्यो भूय कर्त्ता बलियोऽयमस्मि ।”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ॥

शुक्लाजीरक । मगधदेशोद्भवः वि । इति
मेदिनी । मे, ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । ६ । ४६ ।

“अत्राह बहवो राजन्मर्गिण्यास्तथैव च ।
बहिर्गिर्ण्याङ्गमलदा मागधा मालवाज्जटा ॥”)
मागधादेवौ, स्त्री, राधिका । यथा,—

“तासान् भगवद्देवी तप्तपामीकरप्रभा ।
 वृन्दावनेश्वरी राधा नाम्ना घातव्यकारणात् ॥”
 इति पाप्मे पातालखण्डेऽध्यायसोकात्तद्वयम् ॥

मागधी, स्त्री, (मागधे जाता । मगध + ध्यङ्, डीच ।) युधिका । पिप्पली । इत्यमरमेदिनी करौ । घे, १३ । २ । ४ । ८६ । (यथास्ता पर्याय ।

“पिप्पली च पलाशौखी वैदेही भागधी
कथा ।
कण्ठोपश्रुत्या भगधी कोलाहलानि तत् तच्छ्रुत्वा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मुटि । गुजराटी एनापि इति भावा । इति
 शब्दचक्रिका ॥ शकैरा । इति जटाधर ॥
 भावाविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ यथा य
 साहित्यदण्डी । ६ । १६० ।

“अथोक्ता मागधौ भावा राजान्त पुरवारि-
यासु ॥”

(तद्देशभवे, जि। यथा, महाभारत १।२।५।७२।
“अग्न्या खलु मागधोत्पद्येमे अन्तर्तां नाम
तस्यामस्य जग्ने परौत्सवः ।)

माघ, पुं, श्रीदत्तकच्छुद्रिपुमाकवधमहाकाव्य
कर्ता । इति तद्वृत्त्यश्वमेधपुष्पिका ॥ खनाम-
खातमहाकाव्यम् । यथा,—

पुष्पेय जाली नगरेय काशी
नारीय रम्भा पुष्पेय त्रिषु ।
नदीय गङ्गा श्रुतौ च राम
कायेय माच कविनानिदाय ॥”

इति प्राचीना ।
 वैशाखादिवाद्यमायान्तगतदशममासः ।
 मङ्गायना प्रौढमासो यत्र मासैः ॥ तत्

पय्याय । तपा २ । दक्षमर ३ । ३११३१५ ।
 व च विविच । मकरद्वन्द्वारद्वन्द्वप्रति-
 पदादिद्वन्द्वान्तो सुखचान् २ । दक्षप्रति-

माघः

परादिपौर्णमास्यतो गौतमान् २ । मकरस्थ-
रविक सौर ३ । इति मज्झिमासतत्त्वोपनिखन-
खरसात ॥ तत्र जातफलम् ।

“विद्याविनोत खज्जलप्रधान
सदा सदाचारयुत प्रवीण ।
योगादुरक्तो विषयेष्वसक्तो
म घेय मासे मघवानिवेश ॥”

इति कोटीप्रदीप ॥ ॥

अथ, माघकृतम् । पाश्वे ।
“खगलोके चिर वाचो वैश्व मनसि वर्तते ।
यत्र कापि जले तैस्तु ज्ञातव्यं नृगमास्करे ॥”
नृगो नृगस्थलेन मकर । तत्स्थो भास्करे ।
तत्र सङ्कल्प । अरुणोदयकाले जले मज्जन
कृत्वा आचम्य उत्तराभिमुख ॐ तत् सद्ब्रह्म
चार्थं ब्रह्मसुखमतिजलजलान्मादाय ओममया माघे
माघि असुकाग्रे असुकविधावारभ्य मकरस्थ-
रविं यावत् प्रत्यक्षमसुकगोमोऽसुकदेवशर्मा
खगलोके चिरकालवासकामो विष्णुप्रीतिकामो
वा प्रातः ज्ञानमहं करिष्ये इति संकल्प्य
गङ्गायतिरिक्तजलमात्रेऽपि ज्ञानं कर्तव्यम् ।
प्रतिदिनसङ्कल्पे तु आरभ्य मकरस्थरविं यावत्
प्रत्यक्षमिति न वक्तव्यं किन्तु मास्त्रान्तर मकरस्थ
रवाविषयिक वक्तव्यम् । चान्द्रज्ञानवाक्यम्
वैशाखलयेऽनुसन्धेयम् । तत्र सङ्कल्प कृत्वा
यथोक्तविधिना ज्ञानेति कर्तव्यतां विधाय,—
“ॐ दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्त्वोवशात् च ।
प्रातः ज्ञानं करोम्यहं माघे पापप्रणाशनम् ॥
मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दायुत माघव ।
ज्ञानेनानेन मे देव । यथोक्तफलदो भव ॥”
इत्युच्चार्य ज्ञायताम् । ततो वासुदेवं हरिं कृष्ण
श्रीधरं च स्मरेत्ततः ।
“ॐ दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघज्ञानं महाव्रतम् ॥”
चान्द्रज्ञानं मकराकांक्षकाले मकरस्थे रवा-
विषयं न पाठ । असमवेतार्थत्वात् । तीर्थे तु ।
“माघमासमिमं पुण्यं ज्ञान्यहं देव माघव ।
तीर्थेऽस्माकं जले नित्यं प्रवीहं भगवन् हरि ॥”
इति पठित्वा दुःखदारिद्र्यनाशायैत्यादिकं
पठितव्यम् । गङ्गायानु पद्मपुराणे ।
“दिने दिने सङ्कल्पं सुवर्णानां विशास्यते ।।
तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे ज्ञाति माघव ॥”
मानव इति कचित् पाठः । एकदा सङ्कल्पे तु
प्रतिदिनसङ्कल्पसुवर्णदानजन्यफलसमफलप्राप्ति-
कामं श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा माघमास यावत्
प्रत्यक्षं गङ्गायां प्रातः ज्ञानमहं करिष्ये । इति
वाक्ये विशेषः । प्रतिदिनसङ्कल्पे तु सङ्कल्पसुवर्ण-
दानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो विष्णुप्रीति-
कामो वा गङ्गायां प्रातः ज्ञानमहं करिष्ये इति
यथोक्तविधिना ज्ञानेति कर्तव्यतां विधाय ।
“ॐ माघमासमिमं पुण्यं ज्ञान्यहं देव माघव ।
तीर्थेऽस्माकं जले नित्यं प्रवीहं भगवन् हरि ॥
दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्त्वोवशात् च ।

माघः

प्रातः ज्ञानं करोम्यहं माघे पापप्रणाशनम् ॥
मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दायुत माघव ।
ज्ञानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥”
इति पठित्वा ज्ञायताम् । ततः
वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरं च स्मरेत्ततः ।
“दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघज्ञानं महाव्रतम् ॥”
इति पठेत् ॥ ॥

स्कन्दपुराणम् ।
“सन्ध्यां मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे शुभे ।
कर्तव्यो नियमः कश्चिद्भ्रतस्त्वपि नरोत्तमे ॥”
तत्तत्पुण्यकामं श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा इति
वाक्ये विशेषः ॥ ॥ पौष्या पौषमास्यां जह
माघपौषमाघोपमन्तं मदिरातुल्यान्मूलकं न
भोक्तव्यम् ॥ ॥ पौष्या ऊर्ध्वं माघकृष्णाष्टम्यां
ह्यागमसिं अहं कर्तव्यम् । मांसाभावे
पायसोपकरणीयः । तदभावे केवलमेनं वा
अहं कर्तव्यम् ॥ ॥ अथ रतन्नीचतुर्दशी ।
“माघे मास्यचित्ते पक्षे रतन्मास्यचतुर्दशी ।
तस्यासुदयवेलायां ज्ञाता नावेक्षते यमम् ॥”
उदयवेलायां अरुणोदयवेलायाम् ।
“अनर्थाभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी ।
सतारयोमकाले तु तस्यां ज्ञानं महाफलम् ॥
ज्ञात्वा सन्ध्यां तु यमनां सर्वपापे प्रसुच्यते ।”
अथ तिथिकृतत्वाज्ञौषाकादरः । तत्रोभय-
दिने अरुणोदयसतारकाले सुकृष्णान्धनचतुर्दशी
काले पूर्वदिने ज्ञानं यमतर्पणम् । एकदिनं
माघे तन्नामे तद्दिने । माघज्ञानकालाभ्यन्तरे
तादृशचतुर्दशीकाले माघप्रातः ज्ञातिना तन्मे
ह्य कार्यम् । तत्र ॐ तत् सद्देव माघे माघि
कृष्णे पक्षे रतन्मास्यचतुर्दशी तिथौ अरुणोदय
वेलायां असुकगोमं श्रीअसुकदेवशर्मा यमा-
दर्शनकामो गङ्गायां ज्ञानमहं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य यथाविधि ज्ञानं प्रायुक्तं चतुर्दशयम
तर्पणं च कुर्यात् ॥

अथ श्रीपञ्चमी ।

‘तत्रोभयदिने पूर्वाह्णे पञ्चमीकाले पूर्वदिने
कृष्णोत्तराह्णे पूजनं शुभम् । एकदिनप्राप्ते
तद्दिने । एवं षड्वर्षं सुकृष्णपञ्चमीव्रतं वि-
ततः ॐ तत् सद्ब्रह्म ॐ मद्येत्यादि कृष्णो
प्रीतिकामो कृष्णपूजनमहं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा पूजयेत् । ॐ
प्राश्नसमाजिकाम्भोजश्रद्धाभिर्वाग्यवैश्वयो ।
पद्मासनस्थां ध्यायेच्च भियं जैलोक्यमातरम् ॥
गौरवर्षां सुकृष्णं सर्वलोककारभूषिताम् ॥
रौक्मपद्मययकारां वरदां दक्षिणेन तु ॥
इत्यनेन भ्यात्वा एतत् पाठ्यं ॐ कृष्णे नमः ।
इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् ।
ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।।
या गतिस्तत्पन्नानां सा मे भूयात्सर्वदा ॥
इत्यनेन पुण्याङ्गजिनयेन प्रणमेत् ॥ ॥ ॐ तत्
सद्ब्रह्म ॐ मद्येत्यादि सरस्वतीप्रीतिकाम

माघः

सरस्वतीपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शाल-
ग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत् ।
“ॐ तत्पुण्यशक्तमिन्दोविभतीं शुभकान्तिं
कुचभरनमिताङ्गीं सन्निधय्या चिताम् ।
निजकरकमलोदसिखनीपुस्तकक्रीं
सकलविभवसिद्धेः पातु वागदेवता न ॥”
इति ध्यात्वावाह्य एतत् पाठ्यं ॐ सरस्वत्यै नमः ।
इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् । ततः
“ॐ भद्रकाल्यो नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदवेदाङ्गवेदान्तविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा ॥”
इति ब्रह्मपुराणोद्येन पुण्याङ्गलिनां च पूजयेत् ।
मत्स्यकृते । सरस्वतीं सपूज्य ।
“ॐ यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपिता-
महः ।

त्वां परित्यज्य सन्निहेतथा भव वरप्रदा ॥
वेदा शास्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मगीतादिकश्च यतः ।
न विहीनं त्वया देवि । तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
जल्लोर्मिर्मा धरा पृथिवीरौ तुष्टिः प्रभा घृतिः ।
एताभिः पाहि तद्भिरष्टाभिर्मां सरस्वति ॥”
इति मत्स्यपुराणोद्ये प्रार्थ्यं प्रणमेत् ॥ ॥
“बन्धुजीवश्च श्रोत्रश्च सरस्वत्यै न दापयेत् ।
आचारात् पुस्तकश्च पूजयेत् । ॐ मन्त्राधाराय
नमः । इति मन्त्राधार पूजयेत् । ॐ लेखन्यै
नमः । इति लेखनीं पूजयेत् ॥ ॥

अथ माघचतुर्थी ।

तत्रोभयदिने अरुणोदयकाले सप्तमीकाले पूर्व-
दिने एकदिने तन्नामे तद्दिने । अरुणोदयकाले
सामान्यजले ॐ मद्येत्यादि कृष्णोत्तराह्णे-
गङ्गाज्ञानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामं आशुरा-
रोम्यसम्पत्कामो वारुणोदयवेलायां ज्ञानमहं
करिष्ये । इति सङ्कल्प्य यथाविधि ज्ञानेति
कर्तव्यतां विधाय सप्तवदरपञ्चाङ्गि सप्ताक-
पञ्चाङ्गि च शिरसि विधाय ।
“ॐ यद्व्यज्जन्मजत पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तस्मै रोकश्च श्लोकश्च माकरोऽस्तु सप्तमी ॥”
इत्युच्चार्य ज्ञायताम् । ततो यथाकालं सप्त-
वदरौषणाकोपणशालितिलदूर्वाक्षतचन्दनयुक्तं
जलमादाय ओमद्येत्यादि आशुरारोम्यसम्पत्त-
कामं श्रीकृष्णायामहं ददे । इति सङ्कल्प्य
“ॐ नमो विष्वक्ते ब्रह्मन् भास्वते विष्णु तेजसे
जगत्सर्विके शुचये सर्विके कर्मदायिने ॥
इत्यनन्तरम् ।
“ॐ जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिकी ।
सप्तयाज्ञतिकी देवि । नमस्ते रविमण्डले ॥”
इति पठित्वा इदमर्घ्यं श्रीकृष्णाय नमः इत्यर्घ्यं
दत्त्वा ।
“ॐ सप्तसप्तितुष्टं प्रीतं सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्वा हि नमस्तुभ्य नमोऽनन्ताय वेधसे ॥
इत्यनेन प्रणमेत् । श्रद्धयापि ज्ञाने तूष्णीं विधा-
नात् ज्ञानमन्त्रं विना आर्घ्यप्रणामसमप्ता पाष्या
पौराणिकत्वात् । गङ्गायानु बह्वृषतस्त्वय्यहं
काशीनगङ्गाज्ञानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो

माघः

गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति वाक्यं विशिष्य ।
अप्राप्त्येदानमङ्ग एतत् स्नानादेव माघप्रातः-
स्नानं तन्मेवैव सिध्यति ॥ ॥

अथ विधानसप्तमीव्रतम् ।

प्रथमतो ब्राह्मणान् स्तुतिवाच्यं ॐ स्वयं सोम
इत्यादि पठित्वा तान्मादिपात्रे कुशतिजजला-
न्मादाय ॐ तत् सद्ब्रह्मवाच्यं श्रीमद्य माघे
माघि शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिपावारभ्य प्रति
माघीयशुक्लसप्तम्यां पौषसप्तमीं यावत् आरो-
ग्यसम्पत्कामोभौष्टतत्तत्फलकामो वा अर्का-
यादीतरभोजनविच्छिन्तिविधानेन सप्तमीव्रत-
महं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्वयम्पारण्यसहितं
तत्तन्मासि तत्तन्निवमं कुर्यात् । तत्र माघे
अर्काग्रमात्रं सुहृत् । शालगुणे अन्तरौच्यं
गृहीतं कपिलाविडं यवमात्रप्रमाणं तदभावे
अन्यगोमयमप्रीति । चैत्रं मरीचमेकम् ।
वैशाखे किष्किजम् । ज्येष्ठे अपक्वकदली
फलमध्यकक्षामात्रम् । आषाढे खन्ध्यायङ्गिगुणं
समये यवप्रमाणं कुशप्रलम् । श्रावणे नक्तं
काले अण्डविष्णुद्वयम् । भाद्रे शुद्धोपवासः ।
आश्विने प्रश्नमार्द्धयामे मयूराक्षप्रमाणं हवि-
र्यासम् । कार्तिके अष्टप्रवृत्तिमात्रं कपिला-
चीरं तदभावे चीरान्तरम् । मार्गशीर्षे प्राङ्
सुखो वायुशनम् । पौषे स्वल्पं द्रवम् । तदन-
न्तरम् ।

“ब्राह्मणान् भक्षयेत् भक्त्या शुद्धचीरनिरामिषैः ।
विप्राय दद्यात् देवा विभक्त्याशुस्वपत् ॥
अहर्न्यां पारण्यं कुर्यात् कङ्कणरहितेन च ।
सुप्तमावतितादौन हृतचैव विवर्जयेत् ॥
एकचिद्धं भक्ष्यसुक्तमकैतन्नाशुसारतः ॥”
चान्द्रमासविशेषोक्तैस्त्रयत् अगन्तादिब्रतवत्
भजनमासेतरे तत्तु कर्तव्यम् ॥ ॥

आचारोग्यसप्तमी ।

तत्र पूर्वमेव सप्तम्यान्तिपावारभ्य ऐहिकारोग्य-
धनधान्यपारलौकिकशुभस्थानप्राप्तिकामं सर्व-
स्वरं यावत् आरोग्यसप्तमीव्रतमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य प्रतिमासशुक्लसप्तम्यां शालगुणे
षट्पादिसंज्ञके वा पुजयेत् । रक्तानुजासनं
मिति ध्यात्वा एतत् पादं ॐ स्वर्गाय नमः
इत्यादिभिः स्वपूज्य ।

“आदिद्य भास्कर रवे भानो ह्ययं दिवाकरः ।
प्रभाकर नमस्तेऽस्तु रोगादस्मान् प्रमोचय ॥”
इति त्रिं पूजयेत् । एवं सवस्वरे पूर्वो दक्षिणां
दद्यात् । ब्राह्मणां भोजयेत् । विशिष्यमासाहु-
हेष्टादमावास्याव्रतवत् भजनमासेऽपि कर्तव्यम् ॥

अथ भीष्माष्टमी ।

अहर्न्यां ब्राह्मणं पिबतपणं क्षत्वा
“ॐ वैयात्रपदगोत्राय वाङ्मतिप्रवदाय च ।
अपुत्राय ददांश्चेत्तत् सतिर्कं भीष्मावर्जये ॥”
इति पिबतपणं भीष्मं तपयेत् । ततः क्षता-
क्रान्तिः ।

“भीष्मं शान्तनीवीरं सत्तवावीरं जितेन्द्रियः ।

माघव

आभिरङ्गिरवाभ्रोतु पुत्रपौत्रौचित्यां क्रियाम् ॥”
इत्यनेन प्रायेणैतु । अङ्गिरादिभिः पिबतपणं
पूज्य एतत् कर्तव्यम् ॥ ॥ भैरवमेकादश्यां
तुपोष्य द्वादश्यां तिलोद्भूतं नमावप्रक्षकं कर्त-
व्यम् । स्नानतर्पणमहादानभोजनादि यथा-
क्षामं कुर्यात् ॥ ॥ माघपौर्णमास्यां युगाद्या-
न्वेन पार्वत्यविधिना श्राद्धं कर्तव्यम् । अगन्त-
फलकामनया स्नानदानश्च कर्तव्यम् ।
तस्यां दानप्रमाणान्तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयम् ॥

इति ज्ञातव्यम् ॥ ॥

अथ माघस्नानफलम् ।

“व्रतदानैस्तपोभिश्च न तथा प्रीयते हरिः ।
माघमस्नानमार्ज्यं यथा प्रीणाति कैशव ॥
न समं विद्यते किञ्चित् तेन सौरेण तेजसा ।
तद्वत् स्नानेन माघस्य न समां क्रतुणा ॥

क्रिया ॥

प्रीत्येवासादेवस्य सर्वपापादिमुक्तये ।
माघस्नानं प्रकुर्वीत स्वर्गलभाय मानवः ॥
किं रक्षितेन देहेन सुपुष्टेन वल्लोयसा ।
अधुवेयाशु हेयेन माघस्नानं विना भवेत् ॥
मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्युदिते रवौ ।
कथं पापे प्रमुच्येत कथं च त्रिदिवं व्रजेत् ॥
अक्षहा हेमचारी च सुरारो गुरुतत्त्वगः ।
माघस्नायो विपापः स्नातस्तु सर्गो न पच्यते ॥
उपपातकानि सर्वान् पातकानि महानि च ।
भस्मीभवन्ति सर्वान् माघस्नायिनि मानवः ॥
पावका इव दीप्यन्ते माघस्नाता नरोत्तमाः ।
विमुक्ता सर्वपापेभ्यो मेघेभ्य इव चन्द्रमा ॥
आर्द्रं शुष्कं लघुं स्थूलं वाङ्मनः कर्मेभिः कृतम् ।
माघस्नानं दहेत् सर्वं पावकं समिधो यथा ॥
प्रामादिकश्च यत् पापं ज्ञानाज्ञानकृतं च यत् ।
ज्ञानमार्गेण तत्र श्रेयं मकरस्थे दिवाकरे ॥
निष्पापास्त्रिदिवं यान्ति पापिष्ठा यान्ति शुद्ध-
ताम् ॥

सन्देशोऽत्र न कर्तव्यो माघस्नाने नराधिपः ॥
सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा गुपः ॥
सर्वेषां स्वर्गदो माघः सर्वेषां पापनाशनः ॥
एतदेव परो भक्तो ह्येतदेव परं तपः ।
प्रायश्चित्तं परस्मै माघस्नानमनुत्तमम् ॥
शुभां जन्मान्तराभ्यासात् माघस्नानमतिर्भवेत् ।
अध्यात्मज्ञानकौशल्या जन्माभ्यासादुपमा गुपः ॥
संसारकर्मभावेपप्रचालनविशारदम् ।
पावनं पावनाभावं माघस्नानं परन्तपः ॥
ज्ञाता माघे च ये राजन् । सर्वकामफलप्रदे ।
ते तांश्च सुहृते लोकांश्च नृकुर्येयहोपमान् ॥”
इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे ४ अध्यायः ।

माघवती, स्त्री, (मघवान् देवताऽस्या यदा
मघवत इयमिति । मघवत् + अण् । “मघवा
बहुलम् ॥” ६।४।१२८। इति आदेशः ।
औप् ।) पूर्वोदकः । इति राजनिर्घण्टः ।
माघवनं, स्त्री, इन्द्रसन्निधिं बहु । मघवत इदं
मित्यर्थः आप्तव्येन निष्पन्नम् । इति सुश्रुतटीका ।

माघोनी

याकरयम् । (मघवन् + अण् । “मघवा बहु-
लम् ॥” ६।४।१२८। इति विकल्पात्र-
जादेशः । त्रि, यथा, माघे । ६।२५।

“वसुधान्तिनि स्तुतमिवाह्विते
पटलं फणामन्त्रिसहस्ररत्नम् ।
स्फुरदशुजालमथ श्रौतस्व
कक्षं समस्तुत माघवतीम् ॥”

माघी, स्त्री, (मघया युक्तं कालं अस्या इति ।
मघा + “मघञेयं युक्तं कालः ॥” ४।२।३।
इत्यञ् औप् ।) मघायुक्ता पौर्णमासी । यथा,
“पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी माघे तु यज्ञसा ।
नास्त्रा च पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशपरं ॥”
इत्यमरः । १।४।१३॥ माघी पूर्णिमा ।
यथा अथोधाकाङ्क्षे भरतश्रुपथे ।

“आवाह्री कार्तिकी माघी तिथयः पुष्य-
सम्भवा ।

अप्रदानवतो यास्तु यस्याय्योऽशुसतो गतः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“पौर्णमासी तथा माघी आवर्तौ च नरो
तमः ।

प्रीडयामतीतायां तथा क्षणा नयोदशी ॥
एतास्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाहं प्रजा-
पतिः ॥”

वा च कलियुगाद्याः । यथा —
“अथ भाद्रपदे ज्येष्ठे नयोदश्यास्तु द्वापरम् ।
माघे च पौर्णमास्यां वै धोरः कलियुगं
सूतम् ॥”

अस्यां कर्मयोगोऽनन्तफलं यथा मातुली ।
“शतमिन्द्रजये पुष्यं सप्तशतं दिनजये ।
विष्टुवे शतसाहस्रमा का मा जेज्जनन्तकम् ॥”
आ का मा वैदुः आवाह्रीकार्तिकीमाघीवैशा-
खीष । इति तिथ्यादितत्त्वम् । माघी मघा-
योगाभावे सिद्धशुद्धावकालप्रतिप्रसवो यथा,
श्रातातपः ।

“माघीं यदि मघा नास्ति सिद्धे गुरुकार-
यम् ॥”

राजमार्गक इत्यं ।

“शुरौ हरिश्च न विवाहमाहुः
हारीतगर्गप्रसुखा सुनीना ।
यदा न माघी मघसयुता स्नातु-
तदा च कन्योदहनं वदन्ति ॥”

इत्यथ माघ्यां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिविधादि-
मघास्येऽपि शुरौ भवति विवाहस्तु शुरोर्मघा-
परित्यागादेव । इति भजनमासतत्त्वम् ॥

माघोनी स्त्री (मघवान् देवताऽस्या । मघो-
न इयमिति वा । इति मघवन् + अण् औप् ।)
पूर्वोदकः । इति राजनिर्घण्टः । (इन्द्रसन्नि-
धिं त्रि, यथा, अण्वेदे । १०।६६।२।

“मघदुग्धे वृजने मग्ना मौमहि
माघोनी यज्ञं जनयन्त स्वरयः ॥”

“माघोने मघवत इन्द्रस्य सन्निधिनि मघदुग्धे ॥”
इति तन्नाथोक्तम् ॥

माय क्री, (माये जातमिति । माय + "तत्र जात । ४ । ३ । २५ । इति यत् ।) कुन्दपुष्पम् । इत्यमर । २ । ४ । ७३ ॥

माङ्गल्य, जि, (मङ्गलाय हितमिति । मङ्गल + ल्यन् ।) मङ्गलाय हितम् । यथा राजमास्ये । "माङ्गल्ये विवाहेषु कन्यासवरयोगे च । दश मासा प्रशस्तानि चैत्रपौषविवर्जिता ॥" इत्युद्गाहस्तम् ॥

अपि च । भीमपराक्रमे ।

"अभिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भातुलङ्घिते मासि ।

चक्रिणि सुमे कुर्व्यान् माङ्गल्य विवाहच ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

(मङ्गलस्य भाव । "मङ्गलेरलक्ष्") उवा ५ । ७ । इत्यस्य वृत्तौ "भावे व्यभि माङ्गल्यम् ।" इत्युज्ज्वलदत्त ।)

माङ्गल्यार्हा, स्त्री, (माङ्गल्यस्य अर्हा ।) जाय माया कता । इति राजनिर्घण्ट ॥

माच, पुं (मा अचतीति । अन्च + क ।) पन्था । इति शब्दरत्नावली ॥

माचल, पुं, (मा चलति भोगमदत्वाचिरेणैव स्थानं न मुच्यतीति । चल + अच ।) यक्ष । रोग । (मा चलति खण्ड्य न प्रसरतीति । चल + अच ।) । वन्दी । पौर । इति शब्दरत्नावली ॥ मेदिनी ग्रन्थस्थाने ग्राह इति पाठ ॥

माचिका, स्त्री, (मा अचति चतारिकं लक्षा न गच्छतीति । अन्च + क । तत् कन् । टाप् । अत इत् ।) माचिका । इति त्रिकाङ्गशेषः । अमठा । इति राजनिर्घण्ट ॥

माचिरं, य (मा चिरम् ।) शीघ्रम् । यथा,— "अथात्रवीतदा मत्स्यकाश्वीन् प्रहसन् ग्रहे । अस्मिन् हिमवत शङ्के नार्यं वधीतमारिचम् ॥" इति वनपर्वणि मातृशोभाखानम् ॥

माचोपमं, स्त्री, सुरपथम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

माचल, पुं, (मा अक्षमिद्यभिप्रायोऽस्य । वनेष्वन्तारिभ्योऽस्य पन्थोर्भादन्तर्गत्वात् तथालम् ।) चासपथी । यथा, शब्दचमिकायाम् ।

"माचलचासक कुजो विहारो विप्ररेखक ।"

माञ्जिष्ठ, स्त्री, (मञ्जिष्ठया रक्तम् । "तेन रक्तं रागात् ।" ४ । २ । ४ । इत्यम् ।) लोहितवर्णः । (यथा, दृष्टवृत्तिसाम् । ३ । १२ ।

"कक्षापवधुकपिलाविचित्रमाञ्जिष्ठहरितश्रवणाम् ।"

तदति, जि । इति हेमचन्द्र ॥

माटाजक, पुं, (माटाज आज । तत् कन् ।) दृष्टमेह । यथा,—

"वक्त्रं क्री कर्णौर्जात्रं सेटुमाटाजकौ समौ ।"

मठति निवसति कर्ण्यसमीपे माठर मठ वाच-मर्हयो नास्तीति अरय मठरस्थापय माठर इति खानी । पिङ्गलवर्णत्वात् पिङ्गल । दृक्-कारित्वाद्दृक् । इति खानी । परित पार्श्वे वर्तन्ते पारिपार्श्विका द्वे कादिति णिक । कर्ण्य कारयित्वाद्देव्यानां वर दास्यतीति धिया इन्द्रादयोऽष्टादशनामान्तरेण प्रच्छन्ना अस्य पार्श्वे स्थिता । अत्र प्राधान्यात्तयोऽभिहिता । अत्र माठरनामा यम । पिङ्गलनामा वज्रि । दृक्नामा शक्र । तथाचागम । "तत्र शक्रो वामपार्श्वे दृक्नामो दृक्नायक । वज्रिस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो नामतश्च य ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे खान्तो माठरसश्चक ।" एवमपरे हरगुहादयः कुल्लावपण्यादिव शक्रा पूर्ववद्दारादिषु स्थिता । इति तट्टीकायां भरत ॥ आद्य । इति मेदिनी । रे, २३ ॥ विप्र । इति हेमचन्द्र । ३ । ५१० ॥ श्रौतिक । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुत्यादिटिप्पणि ॥

माड, पु, वृचविशेषः । माडवेनौ इति कौक्ये प्रविष्टः । तत्पण्याय । माडाहम २ दीर्घ ३ अजटच ४ वितानक ५ मयहम ६ । अस्य गुणा । मोहकारित्वम् । अमहरत्वम् । श्लेशकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

माडव, पुं, वयसङ्करजातिविशेषः । यथा—

"खेटकीवरकन्यायां जनयामास वसुरान् ।

मातु मल माडवच भङ्ग कोलच कन्दरम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १ अध्याय ॥

पुस्तकान्तरे माडवस्थाने मातर इति पाठः । कन्दरस्थाने कलन्दर इति पाठः ॥

माडकु, पुं, (मङ्गकुवादन शिष्यमस्येति ।

"मङ्गकुक्कभरारादयन्यतरस्याम् ।" ४ । ४ । ५६ ।

इति अज् ।) माडकुकि । मङ्गकुवादक ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

माफि, स्त्री, (माहतीति । माह + "अन्वेष्योऽपि दृश्यन्ते ।" उवा० ४ । १०५ । इति क्तिन् ।)

देशमेह । पञ्चशिरा । इति रत्नकोषः । दन्तमेह । इति कैचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ।

पञ्चमङ्गम् । दैन्यप्रकाशनम् । इति मेदिनी । टि, २ ।

शब्दरत्नावली च । माफिर्देव्यं पञ्चशिराणां

नष्टकनिते अङ्गे । इति हेमचन्द्र । ४ । १६ ॥

माफि, स्त्री (माफि + कृदिकारादिति ङीष् ।)

दन्तशिरा । इति शब्दरत्नावली ॥

मागक, स्त्री, (मीयते पूज्यते परिमीयते वेति ।

मान मा वा + क्त । सार्थे कन् । निपातनास्य-

त्वम् ।) कन्दविशेषः । मागकपु इति भाषा ।

अस्य गुणा । खादत्वम् । शीतत्वम् । शुचत्वम् ।

शोथहरत्वम् । कटुत्वम् । इति राजवज्रम् ॥

यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।

इति भाषा । तत्पण्याय । स्थलपद्म २ इति रत्नमाला ॥ माण ३ दृष्टच्छेद ४ कृत्तपञ्च ५ । इति कैचित् ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४७ अ । "स्थूलभूरणमायकप्रभृतयः ॥")

माणव, पु, (मनोरपत्य पुमान् । मनु + अपत्य विवचायां अण् ।

"अपत्ये कुतस्ति स्मृते मनोरौतसगिक ऋतुत नकारस्य च ऋतुन्यत्नेन सिद्धयति माणव ॥"

४ । १ । १६१ । इत्यत्र काशिका सूत्रवृत्ति ।)

मनुष्य । बालक । इति शब्दरत्नावली ॥

घोडशय्यधिकार । इति हेमचन्द्र । ३ ।

३२४ । ४ ॥

माणवक, पुं (अन्वयो मानव । "अन्वये ।" ५ ।

३ । ८५ । इति कन् ।) बालक । स च घोडश-

वर्षपर्यन्तप्रथमवयस्कः ॥ (यथा श्रीभागवते ।

८ । १६ । ३२ ।

"एष ते स्थानमेवमर्थं त्रिय त्रिजोयशः श्रुतम् ।

दास्यत्याच्छिद्य शक्राय मायामाणवको

हरिः ॥"

माणवको बाल स इव ।) हारमेह । स तु

विश्रुतियष्टिकः । विश्रुतारहार इति भाषा ।

इत्यमरभरतौ । २ । ६ । १६४ (दृष्टतसहिता-

मते तु घोडशय्यधिको हारः । यथा, तत्रैव ।

८१ । ३३ ।

"ह्वात्रिप्रता शुक्लो विश्रुता कौर्त्तितोऽर्हः

शुक्लाश्च ।

घोडवभिर्माणवको ह्वादशभिर्वाहमाणवकः ॥"

कुपुरुष । इति मेदिनी । कै, २६ ॥ वटु ।

इति हेमचन्द्रः ॥

माणवीर्यं, जि, माणवसम्पत्तिः । माणवस्येदमित्यर्थे

वीर्यप्रत्ययेन विवक्ष्यम् ॥ (माणवाय हितं ।

"माणवचरकाभ्यां खण् ।" ५ । १ । ११ । इति

माणव + खण् ।)

माण्य, स्त्री शिशुसम्पत्तिः । इत्यमरः । ३ । १२ । ४९ ॥

माणवानां सन्धो माण्यं विकारस्येति

व्याप् । माणवो बालः सन्ध्वसम्यहं हन्त्वमध्य

इत्येके । इति तट्टीकायां भरतः । (माणवानां

सन्धः । "नाक्षत्रमाणववाङ्मवाद यन् ।" ४ ।

२ । ४२ । इति यत् ।)

माणिका, स्त्री, (मायक + टाप् अकारस्येत्वम् ।)

अष्टपलपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥

माणिक्य, स्त्री, (मणिप्रकारः । मणि + "स्यकादिभ्यः

प्रकारवचने कन् ।" ५ । ४ । ३ । इति प्रश-

चायां कन् । ततो मणिकमेवेति । मणिक +

"चातुवणादीनामुपसङ्खानम् ।" ५ । १ । २४ ।

इति वार्तिकवक्ता अण् ।) रत्नविशेषः ।

माणिक इति भाषा । तत्पण्याय । शीघ्र

रत्नम् २ रत्नराट ३ रत्नरत्नम् ४ शङ्करा ५

माता

माता

अथर्व ।

‘न पितृव्यं च न कायं यथा मातुः सुतेन हि ।
पिता च पतितस्याप्यो न माता सतसुतेन हि ।
गर्भधारणयोवाह्वि ततो माता गरीयसी ॥
अश्विप्रादुपाध्यायो गौरवेणातिरिच्यते ।
नेभ्यः पिता दशभ्यस्तु माता चैव गरीयसी ।
मातृतोऽन्यो न देवोऽस्ति तस्मात् पूज्या सदा
सुते ॥

मातुश्च यद्विदुः किञ्चित् कुरुते भक्तितः पूमान् ।
तद्वन्म हि विजानीयादेवं धर्म्मविदो विदुः ॥”
इति वज्रपुराणम् ॥

अपरम् ।

“गुरुणा मपि सर्वेषां पूज्या पञ्च विशेषतः ।
नेषामाद्यास्तस्य श्रेष्ठस्तेषां माना सुपूजिता ॥
यो भावयति या स्तुते येन विद्वोऽपि दिश्यते ।
श्रेष्ठभावा न भर्ता न पश्येते गुरुः स्तुता ॥
आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।
पूजनीया विशेषेण पश्येते भूतिमिच्छतः ॥
यावत् पिता च माता च दावेतो निर्विकारिणौ ।
तावत् सर्वं परित्यज्य पुत्रं स्थाततपरायणः ॥
पिता माता च सुप्रीतौ स्थातां पुत्रगुणैर्यदि ।
न पुत्रं सकल धन्म प्राप्नुयात्तेन कर्मणा ॥
नास्ति मातृसम देवं नास्ति पितृसमो गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
नयोनित्यं प्रियं कुप्यात् कर्मणा मनसापि वा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यः समाभयेत् ॥”

इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥
मातृशब्देन स्मृत्या मातृतुल्यत्वम् यथा,—
“मातरित्वेन शब्देन याश्च समाधत्ते नरः ।
सा मातृतुल्या सखीन धर्म्मैः साक्षी सतामपि ॥
तथा सहितश्चङ्गारे कालखनं प्रयाति स ।
न च घोरे वसत्येव यावद्देवैः ब्रह्मणो वयः ॥
प्रायश्चित्तं पापिनश्च तस्य नैव श्रुतौ श्रुतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १ अध्यायः ॥
शिवस्य परिवारविशेषः । स च असुरमारुखे
ब्रह्मादौर्णा स्तेदनिर्गतत्वात् अष्टशक्तिदेवता-
रूपो यथा,—

‘ब्राह्मी माहेन्दरी चेन्नी वाराही वैष्णवी तथा ।
कौमारी चैव मातुल्या चर्म्मिकेत्यष्ट मातरः ॥’
सप्तविधोऽपि यथा,—

“ब्राह्मी च वैष्णवी चेन्नी दौर्णा वाराहिकी
तथा ।

कौवेरी चैव कौमारी मातरः सप्त कौर्मिता ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गौर्यादिषोडशमातृका । यथा,—
“गौरौ पद्मा शशी मेधा चावित्री विजया जया ।
देवसेना सखा साहा मातरो लोकमातरः ॥
शान्तिः पुष्टिर्हृतिस्तुष्टिरालम्बितया सखः ।
आदौ विनायकः पूज्योऽन्तो न कुलदैवताः ॥”

इति भावतन्त्रे ब्रह्मचर्यसूत्रपरिशिष्टम् ॥
व्यावर्तपूज्या मातृगणा यथा —

‘यत् मातृगणां पूजास्तत्र स्तेता प्रपूजयेत् ।

माताम

सदा भागवती पौर्णमासी पद्मान्तरङ्गिका ॥
गङ्गाकलिन्दतनयागोपीवृन्दावतीरुपा ।
गायत्रीतुलसीवागीपृथिवीगात्र वैष्णवी ॥
श्रीवशोदादेवकृतीदेवकौरोहिणीसुखा ।
श्रीसीता द्रौपदी कुन्ती ह्यपरा या महर्षयः ।
रत्निययाव्यास्तया चाष्ट महिषीयाश्च ता
अपि ॥”

इति पात्रोत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥
सप्त मातरो यथा —
“आदौ माता गुरोः पत्नी ब्राह्मणी राजपत्निका ।
गावी धात्री तथा पृथ्वी सप्तैवा मातरः स्तुता ॥”
इति कैचित् पठितम् ॥

मातृतुल्या यथा ।
“मातृत्वसा मातुलानी पितृत्वक्षी पितृत्वसा ।
अथू पूर्णचपली च मातृतुल्या प्रकौत्तिता ॥”
इति दायभागः ॥

गौ । भूमि । इति मेदिनी । तै, ४३ ॥ (निरुक्ते
च ॥ ७३ ॥ “यद्वृद्धस्तिष्ठान् विविधे ह धनादयद्वा
जयो मातुरस्या उपस्थे ॥” “मातुः अस्या
पृथिव्या ।” इति तट्टीकायां दुर्गाचार्यः ।)
विभूति । इति शब्दरत्नावली ॥ लक्ष्मी । इति
हेमचन्द्रः ॥ ३।३२१ । देवती । इत्यनयपात्रः ॥
आखुकर्णी । इन्द्रवायवी । महाश्रावणी । जटा-
मांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ परिमाणकर्त्तरि
त्रि । अस्मिन्नेत्ये परिमाणार्थमाधातो कर्त्तरि
लङ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (निर्माणकर्त्तरि च ।
यथा, जगद्वेदे । १।६१।७ ।
“अखेटु मातुः सवनेषु सद्योमहः ।”
“मातुः वृद्धिदारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः ।”
इति तट्टाख्ये चापणः ॥)

माता, स्त्री, (मात्यते पूज्यते इति । मानं पूजार्थां +
तत् सतदापि निपातनात् साधु ।) जननी । यथा
‘विश्वेश्वरीं विश्वमातां चक्रिकीं प्रथमां चम् ॥’
इति शिवरहस्ये दुर्गास्तवर्णनात् आत्मनीत्य
शब्दः ॥

मातापितरौ, पुं, (माता च पिता च । “आनय
नहतोऽङ्गम् ॥” ६।३।२५ । इत्यनङ्गदेशः ।)
जननीजनकौ । तत्पर्यायः । पितरौ २ मातरः
पितरौ ३ तातजनयित्रौ ४ । इत्यमरभरतौ ।
२ । ६ । ३७ ॥ निम्नस्त्रिवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा,
मनौ । ३ । १५७ ॥

“अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ॥”)

मातामह, पुं, (मातुः पिता । “पितृव्यमातुल
मातामहपितामहा । ४।२।३६ । इति
जामदग्न्यु निपातितम् ।) मातुः पिता । इत्य
मरः । २ । ६ । ३३ ॥ दौहित्रश्च मातामह-
चाध्वन् यथा,—

“आसीदङ्गो ह्यभिक्षो यज्जयीषी वृद्धतः ।
यजन्तं समुह्यतुलानां देव एकोऽभवत्ततः ॥
अतो कथा सुनीया या मातुर्वं शोककारणात् ।
कूरा वृद्धिरभूत्तस्य जगतोऽस्मापि प्रीकृते ।
तपस्विनां कृते आता नृवीयाश्च यद्भक्षितम् ॥

माताम

सगुणां निर्गुणा वापि यानि मातामहौ तदुम् ॥”
इत्यथिपुराणम् ॥

तन्मरुखे चिराचाशौच यथा । मातामहाना
मरुखे चिराच स्थादशौचकम् । इति शुद्धितन्त्रे
कूर्मपुराणम् ॥ * ॥ दुहितृपर्यन्ताभावे तस्य
आह्वे दौहित्रस्याधिकारो यथा,—

“मातामहाना दौहित्रा कुल्वन्वहनि चापरे ।
तै च तेषां प्रकुल्वन्ति द्वितीयोऽहनि सर्वदा ॥”

इति शुद्धितन्त्रम् ।
दुहितृपर्यन्ताभावे तस्य धने दौहित्रस्याधि-
कारो यथा । तदभावे दौहित्रः ।

“पौत्रदौहित्रयोर्लोकं विशेषो नास्ति धर्म्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥”
इति मनुवचनं पौत्रतुल्याभिधानेन यथा
पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहितृभावे दौहित्रः ।
अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।

अपुत्रपौत्रे सवारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
पूर्वेषां हि सखाकारे पौत्रदौहित्रका समा ॥”
इति दायतन्त्रम् ॥

मातामही, स्त्री, (मातामहस्य पत्नीति । “पुंयो
गादाख्यायम् ॥” ४।१।७८ । इति + स्त्री ।)
मातामहपत्नी । मातृमाता । आर इति
भावाः । यथा,—

“मातामही मातृमाता मातृतुल्या च पूजिता ।
प्रमातामहीति विज्ञाता प्रमातामहकामिनी ।
वृद्धप्रमातामही श्रिया तत्पितुः कामिनी तथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

तन्मरुखे पत्नियश्रौचं यथा,—
“मातुले चमुरे भिक्षे गुरौ गुर्वङ्गनाम् च ।
अशौचं पत्नियो रानि स्तुता मातामही यदि ॥”
इति शुद्धितन्त्रम् ॥

दुहितृपर्यन्ताभावे तस्याह्वे दौहित्रस्याधि-
कारो यथा । तदभावे दौहित्रः । प्राशुक्तब्रह्म
पुराणे तथादृशनात् ।

“पौत्रदौहित्रयोर्लोकं न विशेषोऽस्ति धर्म्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥”
इत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहितृभावे
दौहित्रः । इति प्रागेवोक्तम् ॥

“मातुली भागिनेयस्य सखीषो मातुलस्य च ।
अशुरस्य गुरोश्चैव वस्तुमेतामहस्य च ॥
एतेषां चैव भार्याभ्यः ससुमांस्तु पितृव्याः ।
पितृव्यान्तु कर्त्तव्यमिति भेदविदा स्थितिः ॥”

इति वृद्धशातपथ्येन मातामहाश्च साक्षा
दौहित्रेण पितृव्यान्तुते प्रनाधिकारिणाश्च ।
इति शुद्धितन्त्रम् ॥ * ॥ तस्या अशौक्तब्रह्मे
पौत्रपर्यन्ताभावे दौहित्राधिकारः । यौक्तब्रह्मे
तु पुत्रपर्यन्ताभावे दौहित्राधिकारो यथा ।

“दौहित्रोऽपि कस्यचैव सन्तारयति पौत्रवत् ॥”
इति मनुवचने दौहित्रे पौत्रवत्त्वादिदेहात्
पुत्रेण परितोत्तुदुहितृवत्त्वात् नाशकपुत्रेण
वाध्यदुहितृवत्त्वाच्च आत्मनात् । इति दाय-
तन्त्रम् ॥ पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । वृत्ता-

मातुला

धिकारात् प्राकटुहिवधिकारश्रुते तद्वाधिकाया
द्विहित पुत्रेण बाध्यपुत्रबाधस्यैव न्याय्यत्वात् ।
इति दायक्रमसमग्रश्च ॥

माताजी स्त्री, (मातु आजी । एषोदरादिलात्
कृत्कारलोप । यदा, माताया आजी ।) मातु
सखी । इति शब्दमाणा ॥

मातुल, पु, (मातुभाता । 'पितृमातुलेति ।"
४।२।३६। इति निपात्यते । तत्र "मातुल्लुच ।"
इति वार्त्तिकेन जुलच ।) मातृभाता ।
पितृशालक । इत्यमर । २ । ६ । ३१ ।
मामा इति भाषा ॥ तस्मरणे भागनेयस्य
पश्चिष्यशौचम् । यथा, शुद्धित्वे ।

"मातुले पश्चिष्यौ रात्रि शिष्यत्वेनान्वेष्ये च ।"
स च मातामहपथन्तरहितस्य नृत्तस्य प्रेत
क्रियाद्यधिकारी । यथा,—

"मातुलो भागनेयस्य सखीयो मातुलस्य च ।"
इति शातातपीयपाठक्रमात् । इति शुद्धित्वम् ॥

(मातुले स्त्रियादिना भौयते । मात + बाहु
लकात् जुलच ।) श्री हमेद । मदनहम ।
(मादयतीति । मद + यिच + बाहुलकात्
जलच एषोदराद् इत्य तकारत्वच् ।) धुसूर ।

इति मेदिनी । ले, १२३ ॥ पर्यायो यथा,—
"धत्तूर धूर्त धुत्तरा ज्जलत्त कनकाज्य ।
देवता कितवसूरी मङ्गामोह शिवप्रिय ।

मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रक ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मा विव्रते तुला तुलना यस्य ।) सर्पविशेष ।

इति हेमचन्द्र । ३ । २१६ ॥
मातुलक, पु, (मातुल + खार्थे कन् ।) धुसूर
टच् । इति राजनिघण्ट ॥ (मातुल । यथा,
पञ्चतन्त्रे । १ । २४१ ॥

"कोऽपि तव मातुलको न समायात ॥"
मातुलपुत्रक, पु, (मातुलस्य धुसूरस्य पुत्रक ।)
धुसूरपुत्रम् । इत्यमर । २ । ४ । ७८ ॥ (यथास्य
पर्याय ।

"मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रक ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मातुलतनय । इति मेदिनी । के, २३५ ॥

मातुला } स्त्री, (मातुल + टाप । मातुलस्य
मातुलानी, } स्त्री । "इन्द्रवस्येति । ४।१।४६।
डीम् आनुक च ।) मातुलपत्नी । इत्यमर-
भरतौ । २।६।३ । मामी इति भाषा ॥ तन्मरणे
पश्चिष्यशौचम् । यथा—

"अशुरयोभगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले ।
पित्री खसरि तद्वच्च पश्चिष्यौ क्षपयेन्नि-
शाम् ॥"

इति शुद्धित्वम् ॥
मातुलानी, स्त्री, (मा निषेधे तुलां नयति प्राप्नो
तीति । नौ + क्तिप् । डीव ।) कलाय ।
भङ्गा । इति मेदिनी । के, २०६ ॥ (यथास्या
पर्याय । भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे
भागे ॥

मातुल

"भङ्गा गङ्गा मातुलानी मादौनि विनया
जया ॥")

श्रय । इति हेमचन्द्र । ४ । २४५ ॥ प्रियङ्गु
टच् । इति शब्दचान्द्रिका ॥

मातुलाहि पु (मा तुल्यतेऽसौ इति । तुल +
मलविभुजादिलात् क । मातुलस्यासौ अहिश्च ।)
सपावशेष । मातुला साप इति कियुयाटी इति
च भाषा । अथ खड्गाकृति आयतदेह दीव
लाङ्गूल चतुष्पात । इति मधुमाघवादय ॥

तत्पण्या । मातुलान् २ । इत्यमर । १ । ८३ ॥
मातुली, स्त्री, (मातुलस्य स्त्री । "मातुल + इन्द्र
वरुणभवेति ।" ३ । १२।४६ । इति डीव "मातु-
लोपाध्याययोराणुम् वा ।" इति वार्त्तिकोक्ते
पक्षे आणुगभाव ।) मातुलपत्नी । इत्यमर ।

२ । ६ । ३ ॥ भङ्गा इति शब्दचान्द्रिका ॥
मातुलुङ्ग, पु, (मा न तुल गच्छतीति । गम +
ङ । एषोदरादिलात् अकारस्योकार समुच् ।)
बीजपूर । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।

"केशर मातुलुङ्गस्य मधुसैन्यवचयुतम् ।
शर्करादादिभाभ्यां वा द्राक्षाखण्डू रयोक्तया ॥"
(तथास्य पर्याय ।

"बीजपूरो मातुलुङ्ग सुफलं फलपूरक ।
लुङ्गुषू पूरक पूरो बीजपूर्योऽनुकेशर ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

तथास्य गुणा ।
स्यान्मातुलुङ्ग कफवातहन्ता
हन्ता क्षमीयां जठरागमय ।
स दीपनरक्तादिविकारपित्त
सन्दीपन शूलविकारहारौ ॥

आसकावाचविहर ढव्यान् कण्ठशोधनम् ।
दीपनं लघु रक्त्यश्च मातुलुङ्गसुदाहृतम् ॥
त्वकतिक्ता दुष्णराति स्थातु क्षमिवातकफा-
पहा ।

खादु शीता गुरु क्षिप्वा त्वक्कांस वात
पित्तजित् ॥
मेध्य शूलानिलच्छर्दिं कफारोचकनाशनम् ।
दीपनं लघु स्याद्वि गुल्माशौण्ण्ड्य केशरम् ॥

हृद्य वगकर रक्त्य रक्तमांसवणप्रदम् ।
शूलानीयादिदोगेषु मन्दायौ कफमासते ॥
अरुचिश्चासकासेषु खरसोऽस्थोपदिश्यते ।
रसोऽतिमधुरो हृद्यो वीर्यपित्तानिलापहा ॥

कफजदुष्णर पाके मातुलुङ्गस्य कक्कल ।
तिक्तं पुष्यस्य बीजस्य गुल्मशूलानाशयाम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
"त्वकतिक्ता कटुका क्षिप्वा मातुलुङ्गस्य
वातजित् ॥

हृद्य मधुर मांस वातपित्तहर गुरु ॥
लघु तनुकेशर आसकावर्द्धिक्कामदायकान् ।
आस्यशोथानिलकण्ठविषमवृद्धारोचकान् ॥
गुल्मीदराशं शूलानि मन्दाभिलक्ष नाशयेत् ॥

इति च वामटे कृष्णस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

मातृका

मातुलुङ्गक पु, (मातुलुङ्ग + सञ्ज्ञाया स्त्रीार्थे वा
कन् ।) ह्योलङ्गटच् । तत्पण्या । फलपूर २
बीजपूर ३ रचक ४ । इत्यमर । २ । ४ । ७८ ॥
मातुलुङ्ग ५ अफल ६ फलपूरक ७ लुङ्गुषू ८
पूरक ९ पूर १ बीजपूर्य ११ अम्बुकेशर
१२ ह्योलङ्ग १३ । इति रत्नमाला । अस्य
गुणा । हृदात्वम् । अम्लत्वम् । लघुत्वम् ।
अग्निदीपनत्वम् । आप्मानगुल्मानीहृद्भोगो-
दावर्त्तनाशित्वम् । विषमवृद्धिक्कामुलच्छेदरोगे
प्रशस्तत्वम् । अस्य त्वगगुणा । तिक्तत्वम् ।
दुष्णरत्वम् । कफवातनाशित्वम् । विगतरस-
त्वम् । तन्मौसगुणा । खादुत्वम् । शीतत्वम् ।
गुरुत्वम् । वायुपित्तनाशित्वम् । इति राज
वक्त्रम् ॥

मातुलुङ्गा स्त्री, (मातुलुङ्ग + टाप ।) मधु-
कुक्कुटी । यथा,—
"मातुलुङ्गा सुगन्धाना गिरिजा पूतिपुष्पिका ।
अत्यन्ता देवदूती च सा कचिन्मधुकुक्कुटी ॥"
इति रत्नमाला ॥

मातुलुङ्गिका स्त्री, (मातुलुङ्ग + सञ्ज्ञायां कन् ।
टाप अकारस्येत्वम् ।) वनबीजपूर । इति
राजनिघण्ट ॥

मातृकच्छिद पु, (मातु क शिरश्चिन्नतीति ।
छिद + क । पित्रादेशात् मातृशिरश्छेदनादस्य
तथात्वम् ।) परशुराम । इति केचित् ॥

मातृका, स्त्री (मातेव । मातृ + "इवे प्रतिष्ठतौ ।"
५ । ३ । ६६ । इति कन् टाप ।) घातका ॥
(यथा ढव्यनसंहितायाम् । ४३ । ६६ ।
"रज्ज्वत्तङ्गच्छेदने बालपीडा
राशौ मातु पीडन मातृकाया ॥"
मातेव । मातृ + खार्थे कन् ।) माता ।
देवीमेद । वयमाला । इति मेदिनी । के १२८ ॥
करणम् । खर । उपमाता । इति हेमचन्द्र ।
मातृकागणोत्पत्तिर्यथा,—
"तत्र देवोऽयसौ दैत्यं त्रिशूलेनाह्नदुभयम् ।
तस्याहतस्य यजन्तमपतङ्गुलये क्रिण ॥
तन्नाम्नका असखाता बभूवुरपट्टे भयम् ।
तदुद्धा मङ्गदास्यं यत्र शूलोऽन्वक मध्ये ॥
यश्चैत्या त्रिशूलायेण नगर्ष परमेश्वर ।
इतरेऽप्यन्वका सर्वे चक्रये परमेष्ठिना ॥
नारायणेन निहतास्त्राज येन्ये सप्तत्यिता ।
अखम्बारास्तुभारेस्तु शूलप्रोतस्य चावकात ॥
अनारत सप्तत्यस्तु खतो रत्नो रथान्वित ।
तस्य क्रोधेन मङ्गता त्रुखाज्जाला विनिययौ ॥
तद्रूपधारिणीं देवीं याम्नीं योगीश्वरीं विदुः ।
स्वरूपधारिणीं चान्यां विष्णुनापि विनिर्मिता ॥
ब्रह्मणा कार्त्तिकेयेन इन्द्रेण च यमेन च ।
वाराहेण च देवेन विष्णुना परमेष्ठिना ॥
पातालीहरणं रूपं तस्या देव्या विनिर्मितम् ।
मातृशरीरं च मातृशरीरं इत्येता अष्ट मातरः ॥
कारणं यस्य यन् प्रोक्तं चैव श्रोतव्यमाहितम् ॥
शरीरादेव नात्र तु तदिव कीर्तितं मया ।

काम क्रोधक्षया लोभो मदो मोहाऽथ

पञ्चम ॥

मातृव्य षष्ठमिच्छाद्दुःपैशुन्य सप्तम तथा ॥
अनन्दयादमो ज्ञेया इत्येता अष्ट मातर ॥
काम योगीश्वरी विद्धि क्रोध मातृश्वरी तथा ॥
लोभस्तु वैष्णवी प्रोक्ता ब्रह्माणी मद एव च ।
मोह खयन्तु कौमारी मातृव्य चेन्नर्णा विदुः ॥
धामी दक्षधरा देवी पैशुन्य खयमेव च ।
अनुसया वराहाख्या इत्येता परिकीर्तिता ॥
कामादिगण एषोऽथ शरीर परिकीर्तितम् ।
जयाह स्तुतिस्तु यथा तथा ते कीर्तित मया ॥
एताभिर्देवताभिश्च तस्य रक्ते तु प्रोषिते ।
अथ गतासुरी माया स च सिद्धोऽन्वकोऽभवत् ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातमात्मविशान्त मया ।
य एतच्छृणुयान्नित्य मातृगणसङ्गव शुभम् ॥
तस्य ता सर्वदा रक्षां कुर्वन्त्यनुदिन रुप । ।
येनैतत् पश्यते जन्म मातृणां पुरुषोत्तम । ॥
स धन्य सर्वदा लोके शिवलोकश्च गच्छति ।
तासां ब्रह्मणा दत्ता अदमो तिथिरुत्तमा ॥
एता स पूजयेद्ब्रह्मा विष्णावहारो नर सदा ।
तस्य ता परितुष्टास्त्य जैमारीत्य ददन्ति च ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे कामादिमातृगणोत्पत्ति
नामाध्याय ॥ अपि च ।
“ब्रह्मेशगुहविष्णुर्वा तपेन्मस्य च शक्तयः ।
शरीरेभ्यो विनिष्कस्य तद्गुणैश्चक्षिकां ययुः ॥
यस्य देवस्य यद्गुण यथाभूषणवाहनम् ।
तद्देव हि तच्छक्तिरसुरान् योहुमाययौ ॥
हस्यक्तविमानाये साचक्षुश्चकमच्छतुः ।
आयाता ब्रह्मण शक्तिब्रह्माणी साभिधीयते ॥
मातृश्वरी वराहपुत्रा जिह्मलवधारिणी ।
महाहिमलया प्राप्ता चन्द्रेखाविभूषणा ॥
कौमारी शक्तिवृक्षा च मयूरवरवाहना ।
योहुमस्याययौ देवानामिका गुह्यरूपिणी ॥
तथैव वैष्णवी शक्तिर्गङ्गापरि सस्थिता ।
शक्तचक्रगदाशाङ्गखड्गगहस्ताभ्याययौ ॥
यज्ञवाराहमनुर्लक्ष्मण या विभती हरे ।
शक्ति साप्याययौ तत्र वाराहो विभती तनुम् ॥
नारदश्चैव वृषिहस्त्य विभती सङ्गं वयुः ।
प्राप्ता तत्र श्रुताश्चैव पद्मिन्मन्त्रचक्रवृत्ति ॥
वन्द्यहस्ता तथैवैक्री गणराजोपरिस्थिता ।
प्राप्ता सङ्गनयना यथा शक्रस्तथैव सा ॥
तत् परितस्तस्माभिरौशानो देवशक्तिभिः ।
इत्यन्तामसुरा शीघ्रममप्रीत्याह चण्डिकाम् ॥
ततो देवीशरीरात्तु विनिष्कान्तातिभीषणा ।
चण्डिका शक्तिरनुया शिवाश्रतनिगादिनी ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

मातृवर्गो यथा —

“गुरो पत्नी राजपत्नी विप्रपत्नी च या सती ।
पत्नी च भ्रातृसुतयोनिपत्नी च तत्प्रक ॥
प्रकं पित्रोक्तयोर्भातु पत्नी अश्वं कृत्वायका ।
जननी तनुपत्नी च भगिनी सुरभी तथा ॥
अमीष्टसुरपत्नी च धानी कान्ताप्रदायिका ।

गभघात्रीखनाक्षी च भयात्तातुश्च कामिनी ॥
एता वेदप्रणीताश्च सर्वेषां मातर स्मृता ।
एतास्तपि च सन्धासु न्यूनता नास्ति कासु च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीहृदयचम्पूखण्डे २५ अध्याय ॥
योऽहं मातरो यथा,—
“गुरुपत्नी राजपत्नी देवपत्नी तथा वधू ।
पित्रो खसा शिष्यपत्नी श्रुत्यपत्नी च मातुली ॥
पितृपत्नी भ्रातृपत्नी अश्वश्च भगिनीसुता ।
गभंघात्रीरुदेवी च पुत्र योऽहं मातर ॥”
इति तत्रैव ५८ अध्याय ॥

अथ मातृकान्यास ।

भगवाहुवाच ।

“मातृकान्यासमधुना श्रद्धा वेतामभैरव । ।
येन देवत्वमायाति नरोऽपि विहितेन वै ॥
वागब्रह्माणीसुखा देवो मातृका परि-
कीर्तिता ।
तासां मन्त्राणि सर्वानि यज्जानानि खरास्तथा ।
चन्द्रबिन्दुप्रयुक्तानि सर्वकामप्रदानि च ।
हविस्तु मातृमन्त्राणां ब्रह्मैव परिकीर्तित ॥
प्रोक्ता हन्तस्तु गायत्री देवता च सरस्वती ।
शरीरशुद्धिप्रसुखसर्वकामायासाधने ॥
विनियोगः ससुद्धिर्देवो मन्त्राणां न्यूनपूरणे ।
अकारेण सम कादिवर्गो यः प्रथम स्मृत ॥
तेचन्द्रबिन्दुसंयुक्तेस्तत्रैवैरनरेव हि ।
आकारश्च तथोच्चाय अङ्गुलाभ्या नमस्तथा ।
प्रथम मातृकामन्त्रमङ्गुलद्वयसो न्यसेत् ॥
परे वगा खरे साङ्ग य वाग्ये न्यासकर्मणि ।
ते सर्वे चन्द्रबिन्दुभ्यां युक्ता काव्यास्तु सर्वत ॥
ह्रस्वकारश्च वर्गेय दीर्घकारान्तगेन तु ।
तर्ज्योर्विन्ध्यसेत सन्धक खाहान्तेन तु पूर्ववत् ॥
ह्रस्वकारश्च वर्गेय दीर्घकारान्तगेन तु ।
मध्यमायुगले सन्धक वक्त्रन्तेन विन्यसेत् ॥
एकारादितवर्गान् ऐकारान्तेन चैव हुम् ।
न्यसेदनामिकायुग्मे नियत तत्र भैरव । ॥
ओकारादितवर्गान् ओकारान्तेन शेषितम् ।
वौषट्कन्त कनिष्ठायाम् विन्यसेत् कार्येसिद्धये ॥
अकारादितवर्गान् ऐकारान्तेन चान्तकेन च ।
अ इत्यन्तेन तलयोर्विन्ध्यसेत् पाणिपृष्ठयोः ॥
वषट्कारः श्रवणभोगे मन्त्राणां नियोजयेत् ।
ह्रस्वादिचक्रङ्गैः पूर्ववत् क्रमतो न्यसेत् ॥
अङ्गुलायुक्तवर्गैस्तु क्रमात् वक्त्रभिक्षाविधौ ।
युनक्तथा पादनासकथिगुह्ये तु पार्श्वयोः ।
वक्त्रो च विन्यसेन्मन्त्रान् क्रमात् पूर्ववदक्षरे ॥
वाङ्को पाय्योक्तथा कण्ठे नाभौ च कण्ठे

तथा ।

स्तनयोरपि विन्धास तथा वक्त्रं समाचरेत् ॥
वक्त्रे च चिह्नके गण्डे कर्णयोश्च कलाटके ।
अस्य कक्षे च वक्त्रवर्गे पूर्ववत्त्यासमाचरेत् ॥
रोमरूपे अक्षरान् गुह्ये कण्ठाग्रे तथा ।
नक्षिपु पादपार्श्वयोश्च तथा पूर्ववदाचरेत् ॥
यन्तु मातृकान्यासं यः कुर्वान्नरक्षतम ।
स धर्मयज्ञे पूजासु पूतो योग्यश्च नायतैः ॥

नात परतर मन्त्रं विद्यते कश्चिदेव हि ।
य सर्वकामद पुण्य चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
वागदेवतां हृदि ध्यात्वा भूद्धिं सर्वान्तराणि
च ॥
त्रिधा च मातृकामन्त्रे सप्तमैश्च पिवेज्जलम् ।
स वाग्मी पाशतो धीमान् आयते च वर
कवि ॥
चन्द्रबिन्दुसमायुक्तान् खरान् पूज्यान् पठेद्बुध ।
यज्जानानि च सर्वानि केवलानि पठेत्तत ॥
अकारादिप्रकारान्ताभ्येवं न्यासेस्तु पूर्वके ।
चर्च करतले गृह्य पठित्वाक्षरसचकम् ॥
अभिमन्त्र्य तु ततोयः प्रथम पूरके पिवेत् ।
क्षमन्तेन द्वितीयस्तु तृतीयस्तथ रेचके ॥
एव सक्तविवारस्तु पीत्वा तोय विचक्षण ।
ढाङ्ग पङ्क्तिवो भूयात् पुत्रपौत्रसमन्वित ॥
त्रिसन्ध्यमथ पीत्वेव मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोय कविलमाप्नोति सन्धान् कामांस्तथैव च ॥
सतत कुरुते यस्तु मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयपान महाभाग पूरकस्तन्मरेचके ॥
स सर्वकामान् सप्राप्य पुत्रपौत्रसम्पद्विमान् ।
भूत्वा महाकविलोके बलवान् सत्त्वविक्रम ॥
सर्वत्र वक्त्रभो भूत्वा चान्ते मोक्षमवाप्नुयात् ।
राजानस्यवा राजभार्यां पुत्रमथापि वा ॥
वशीकरोति न विरात मातृकामन्त्रपालक ।
न्यासक्रमे क्रम प्रोक्तो वर्गक्रम इहैव तु ॥
अक्षराणां क्रमेणाथ तोयपानं समाचरेत् ।
ये ये मन्त्रा देवतानाष्टवीणामथ रक्षसां ॥
ते मन्त्रा मातृकामन्त्रे नित्यमेव प्रतिष्ठिता ।
सर्वमन्त्रमयस्याय सर्वदेवमयस्तथा ॥
चतुर्वर्गप्रदक्षाय मातृकामन्त्रं उच्यते ।
इति ते कथितं पुत्र । मातृकान्यास उत्तम ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे मातृकान्यास ७५ अध्याय ॥

अथ तस्य प्रयोगः ।

अस्य मातृकामन्त्रस्य ब्रह्मा हविर्गायत्रीह्रस्वो
मातृकासरस्वती देवता ह्यो वीजानि खरा
शक्तयो मातृकान्यासे विनियोगः । श्रवणि ॐ
ब्रह्मणे नमः । सुखे ॐ मायत्रीह्रस्वो
नमः । हृदि ॐ मातृकासरस्वत्यै देवतायै
नमः । गुह्ये ॐ अङ्गनेभ्यो वीजेभ्यो नमः ।
पादयो ॐ खरेभ्य शक्तिभ्यो नमः । तथा च
ज्ञानायवे ।
“मातृकां श्रद्धा देवेशि । न्यसेत् पापनिहन्त

नीम् ।

हविर्ब्रह्मास्य मन्त्रस्य गायत्रीह्रस्व उच्यते ॥
देवता मातृकादेवी वीजं अङ्गनसचकम् ।
शक्तयस्तु खरा देवि । वक्त्रं न्यासमाचरेत् ॥”
तत वक्त्रं न्यास्यो । अ क ख ग घ ङ ञ
अङ्गुलाभ्यां नमः । इ य ई ऋ ॠ ऌ ॡ ऋ
तलेनीभ्यां स्थात्वा । ङ ङं ङं ङं ङं ङं ङं
मध्यमाभ्यां वक्त्रं । एं त थ दं दं दं दं दं
मिकाभ्यां हुम् । ॐ पं पं पं पं पं पं पं पं
दाभ्यां वीषट् । अं अं अं अं अं अं अं अं

माहका

च अ करतलपुष्पाभ्यां षट् । एव हृदयादिषु ।
अ क ५ आ हृदयाय नमः । इत्यादि । तथा
च ज्ञानाख्ये ।

“अ आं मध्ये कवर्गान् इ ई मध्ये चवर्गकम् ।
उ ऊ मध्ये टवर्गान् ए ऐ मध्ये तवर्गकम् ॥
ॐ औ मध्ये धवर्गान् बिन्दुयुक्तं न्यसेत् प्रिये ॥
अनुस्वारं विसर्गान्त्यैश्चवर्गौ सलक्षकौ ॥
हृदयश्च शिरो देवि । शिखा कवचक तथा ।
नेत्रमन्त्रं न्यसेत् देवतां नमः स्थाप्ता क्रमेण तु ॥
षष्ठं ह्रु वीषडन्तश्च षडन्तं योजयेत् प्रिये ॥
षडङ्गोऽयं माहकाया सर्वपापहरः स्तुतः ॥”
अथान्तमाहकाव्यासः ।

अकारादिषोडशस्वरान् सविन्दून् षोडशदण-
कमले कण्ठस्थे न्यसेत् । ककारादिद्वादश
वर्णान् सविन्दून् द्वादशदणकमले हृदये न्यसेत् ।
ङकारादिदशवर्णान् सविन्दून् दशदणकमले
नाभौ न्यसेत् । वकारादिषडवर्णान् सविन्दून्
षडदणकमले जिह्वस्थे न्यसेत् । वकारादि
चतुरो वर्णान् सविन्दून् चतुर्दणकमले मूला-
धारे न्यसेत् । ह्रस्ववर्णद्वयं सविन्दुं हिदणपद्म-
भूमध्ये न्यसेत् । तथा च ज्ञानाख्ये ।
“इष्टपञ्चाक्षुषे कण्ठे स्वरान् षोडशं विन्यसेत् ।
द्वादशदणकमले कादीन् द्वादशं विन्यसेत् ॥
दशपञ्चाक्षुषे नाभौ ङकारादीन् दशदण-
कमध्ये जिह्वस्थे वकारादीन् दशदण-
कमध्ये मूलाधारे चतुरो वर्णान् चतुर्दण-
कमध्ये ह्रस्वौ भूमध्यर्गे षष्ठीं हिदले विन्यसेत् प्रिये ॥”
अगस्त्यसंहितायाम् ।

“एकैकवर्गमेकैकपञ्चान्ते विन्यसेत् प्रिये । ।
एवमन्तं प्रविन्यस्य भगवतो वदन्तिसेत् ॥”
वैष्णवे तु ।

एकैकवर्गसु चार्धं मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम् ।
नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरं परिकीर्तितः ॥
अथान्तमाहकाव्यासो मूलाधारे चतुदले ।
सुवर्णानि व श्र व स चतुर्वर्गविभूषिते ॥
वक्त्रे वेद्युतानि स्याद्विद्वानेऽनन्तविधि ।
व भ मे यै व लैर्युक्ते वर्गे वक्त्रे भिन्नं सुव्रते ॥
सज्जपूरे दशदले गौलजौस्तसन्निभे ।
आदिपञ्चान्तैर्युक्ते बिन्दुस्तसन्निभे ॥
अनाहते द्वादशारे प्रवालरूपसन्निभे ।
कादिपञ्चान्तैर्युक्ते योगिनां हृदयज्जमे ॥
विन्दुर्द्वे षोडशदले भूषाभिः खरेभूषिते ।
आद्याचक्रे तु चक्राभिः हिदले हृत्पञ्चाङ्गिते ॥
सहस्रारे हिमनिभे सर्ववर्गविभूषिते ।
अकथादित्रिंशत्कालं ह त च चयभूषिते ।
तन्मार्थं परविन्दुं खडिग्वित्तिलयात्मकम् ।
एवं समाहितमना ध्यायेत्प्राचीन्यमान्तर ॥”
ततो बाह्यमाहकाव्यासम् ।

“पञ्चाङ्गलिभिर्विभक्तसुखदौ प्रमथ्यवच्च स्वर्णा
भास्यौ शक्तिवक्त्रं चक्रं कणामासीन्तुङ्गलौम् ।
सुभामयशुर्वा सुभाप्राकण्यं विद्यां च ज्ञाना-
सुभे

माहका

विन्यासां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-
माश्रये ॥”

एव ध्यात्वा न्यसेत् । तत्राङ्गुलिनियमस्तत्त्वे ।
“ललाटेऽनामिकां मध्ये विन्यसेन्मुखपङ्क्तये ।
तर्जनीमध्यमांगामा वृहन्नाभे च नेत्रयो ॥
अङ्गुष्ठं कण्ठयोऽन्यं कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ नभौ ।
मध्याक्षिणौ गण्ठयोश्च मध्यमाङ्गुष्ठयोर्न्यसेत् ॥
अङ्गामां दन्तयोर्न्यसेत् मध्यमाङ्गुष्ठमाङ्गुली ।
सुखेऽङ्गामां मध्यमाश्च हस्तपादे च पार्श्वयो ॥
कनिष्ठानामिकां मध्याक्षास्तु पृष्ठे च विन्यसेत् ।
ता चाङ्गुष्ठा नाभिदेशे चर्वाङ्गुष्ठौ च
विन्यसेत् ॥

हृदये च तर्जं सर्वं अस्योश्च कङ्कतस्थले ।
हृत्तत्पूर्वं हस्तपतङ्गुलिं सुखेऽङ्गुलिं तन्मेव च ॥
एतास्तु माहकासुत्रा क्रमेण परिकीर्तिता ।
अज्ञात्वा विन्यसेद्व्यस्तु न्यासं स्थाप्यस्य
विन्यसेत् ॥

गौतमीये ।
“ललाटेऽङ्गुष्ठं तत्राङ्गुलिनिष्ठं त्रिंशद्गण्यं गण्यो ।
ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गुलिं पतसन्त्यग्रकेषु च ॥
पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽङ्गुली ।
कङ्कतस्थले च हृत्तत्पूर्वं पाणिपादयुगे तथा ।
जठराङ्गुलिं गण्योऽङ्गुलिं त्रिंशद्गण्यं यथाक्रमान् ॥”
तद्वयथा । अ नमो ललाटे । आं नमो सुख
दले । इ ई चतुर्गो । उ ऊ कर्णयो ।
ह्र ह्र नभौ । ल ल गण्यो । ए ओष्ठे ।
ऐ ओष्ठे । औ ऊष्ठे । औ ऊष्ठे । औ ऊष्ठे । अ
जठरस्थे । अ सुखे । क दन्ताङ्गुलि । ख
जुपरे । ग मणिवर्ग । घ अङ्गुलि । ङ
अङ्गुलि । एवं च ५ वामबाहुस्थसन्त्यग्रकेषु ।
एव त ५ दक्षिणपादस्थसन्त्यग्रकेषु । एवं त ५
वामपादस्थसन्त्यग्रकेषु । प दक्षिणपार्श्वे । फ
वामपार्श्वे । व पृष्ठे । भं नाभौ । म जठरे ।
यं हृदि । र दन्ताङ्गुलि । ल कङ्कदि ।
वं वामबाहुस्थे । शं हृदादिदण्डस्थे । ष
हृदादिवामस्थे । स हृदादिदण्डपादे । ह
हृदादिवामपादे । त हृदादुदरे । च हृदादि
सुखे । सर्वेषु नमोऽङ्गुलिं न्यसेत् । तथा च ।
“ओमाद्यन्तो नमोऽङ्गुलिं वा सविन्दुर्विन्दु-
वर्जितः ।

पञ्चाङ्गद्वयविन्यासं क्रमादुक्तो मर्जीविभिः ॥
इति भट्टः ॥”

अथ सङ्गारमाहकाव्यासः ।

तस्या ध्यानं यथा, —

“अक्षरं हरिणपीतसुदृष्टं
विद्या करैरविरतं दधतीं त्रिनयाम् ।
अङ्गुष्ठमौक्तिसंख्यामरविन्दुरामां
वर्णवरीं प्रथमतः स्तनभारद्वयम् ॥
न्यासस्तु चकाराद्यकारान् । यथा चं नमो
हृदादिसुखे इत्यादि ॥”
“चतुर्धा माहका प्रोक्ता केवला बिन्दुचतुष्टया ।
सविचर्गा श्रीमया च रक्ष्यं प्रदत्तं कथ्यते ॥

माहका

विद्याकरे केवला च श्रीमया सुक्तिदायिनी ।
पुष्पादा सविचर्गा तु सविन्दुर्विन्दुदायिनी ॥”
विशुद्धेश्वरे ।

वाग्भवाद्या च वाक्सिद्धे रमाद्या श्रीप्रदहये ।
हृत्तेजाद्या सन्निधौ कामाद्या लोकवशदा ।
श्रीकण्ठाद्या निमग्नस्थे सर्वमन्त्रं प्रसीदति ॥
श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरे ।

“वाग्भवाद्या नमोऽन्ताश्च न्यसेत्माहका-
चरा ।
श्रीविद्याविषये मन्त्री वाग्भवाद्यष्टसिद्धये ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

(माह + “अतश्च ॥” ४।३।७८। इति टण ।
त्रि । मातुरागतम् । यथा, महाभारते । ६ ।
८७ । ६७ ।

“योऽन्वयो माहकस्तस्य स एवमभिप्रेदि
वान् ॥”)

माहकेश्वरः, पुं, (माहके कृते श्रुतिपुत्ररूपेण
गच्छतीति । श्रुत + अच् ।) मातुलः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

माहकान्वयः, पुं, (माहकां नन्दनं पुत्रं आनन्द-
वद्भवो वा । कर्त्तिकेय । यथा —

“कथं त्वं त्रिकाण्डपुत्रस्तुतवान् तं सुर शुद्धम् ।
कथं च पावकिरसौ कथं वा माहकान्वयम् ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे स्कन्धोत्पत्तिर्नामाध्यायः ॥

माहकमखण्डः, स्त्री (माहकां मखण्डम् ।) नेत्रयो-
र्मध्यम् । तत्तु आसन्नद्वयुक्तं पश्यति । यथा,
काशीखण्डे ४२ अध्याये ।

“अक्षरवतीं भुवश्चैव विष्णोर्द्वौ पदानि च ।
आसन्नद्वयुक्तं पश्येत्तु यं माहकमखण्डम् ॥
अक्षरवती भवेत्त्रिंशद्भुवो नाशायसुच्यते ।
विष्णो पदानि भूमध्ये नेत्रयोर्मध्यमाहकमखण्डम् ॥”
(यथा च दृष्टव्यं संहितायाम् । “मातुलानामपि
माहकमखण्डविदो विप्रान् विदुर्ज्ञेयम् ॥”)

माहकसुखः, पुं, लङ् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६ ॥

माहकान्वयः, पुं, (मातुलान्वयः ।) माहकान्वयः ।
यथा । न्यवस्थितविधा । आत्मन्यवस्थं पितृ
न्यवस्थो माहकान्वयवर्त्तते । यथोक्तम् ।

“आत्मपितृव्यसु पुत्रा आत्ममाहकव्यसु सुता ।
आत्ममातुलपुत्राश्च पित्रेया आत्मवान्ववा ॥
पितुः पितृव्यसु पुत्राः पितुर्माहकव्यसु सुता ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च पित्रेया पितृवान्ववा ॥
मातुः पितृव्यसु पुत्रा मातुर्माहकव्यसु सुता ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च पित्रेया माहकान्ववा ॥”

इति मिताश्वराः ॥

माहकान्वयः, पुं, (मातुलान्वयः ।) माहकान्वयः ।
स च मातामहभगिनीपुत्रः । मातामही-
भगिनीपुत्रः । माहमातुलपुत्रश्च । यथा,—

“मातुः पितृव्यसु पुत्रा मातुर्माहकव्यसु सुता ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च पित्रेया माहकान्ववा ॥”

इत्युक्तास्तत्त्वम् ॥
माहकादिनी, स्त्री, (माहकं नन्दतीति । षच् +
विनि ।) ननुत्तापयती । इति शब्दार्थः ॥

नारायणीति विष्णोः विष्णुमाया सनातनी ॥
महात्म्योऽस्मिन् च वेदमाता सरस्वती ।
राधा वसुधैरा गङ्गा तासां स्वामी च
माधव ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जविराट् ११ अध्याय ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ७ । ४ ।

“मौनोद्गातव्ययोगाच्च विद्धि भारत ।
माधवम् ॥”)

तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
ओमित्येकाक्षरे भस्मे स्थितं सर्वगतो हरिः ।
माधवायेति वै नाम धर्मकामाद्यमोक्षदम् ॥”

इति बह्विपुराणम् ॥
(मधोर्वचनस्यायम् मधूनि मधुमन्ति कुसुमानि
अस्मिन् वा । मधु + “मधोर्ण” च । ४ । ४ ।
१२६ । इति च ।) वैशाखमास । इत्यमरः ।
१ । ४ । १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११७ । २७ ।
“स तेन सखा सहितो जगामान्वयं वनम् ।
पत्नोभिः स समं रन्तु माधवे मासि पार्थिव ॥”
(मधु + स्त्री + अण् ।) वसन्तः । इति विश्वः ॥
(यथा सुश्रुते । १ । १६ । ६ । “मधुमाधवौ
वसन्तः ।”

“माधवप्रथमे मासि नमस्तु प्रथमे पुनः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

“माधवनमस्तु सखायां यथासंख्यं वैशाख
भाद्रपदौषायां सुश्रुतेऽभिहितत्वात् तेषां प्रथमे
ऽप्येवमिति मासि चेन्नाहौ विषय इति
निष्कर्षः । इति चरकटीकास्तदभिप्रायः ॥
मधुकदम्बः । कृष्णसुतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भौतमन्त्रन्तरीयसप्तर्षीनामन्त्रतमः ऋषि-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १ । ११ ।

“अग्नीष्वन्नाभिनाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तेते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥”
सायनाचार्यस्य भाषायाः । यथा, सायनस्तुतधातु
दत्तौ । इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसप्तर्षीश्वर-
कर्म्यराजस्तुतसप्तर्षीमहासमिन्ना सायन
पुत्रेण माधवसहोदरेण सायनाचार्येण विर-
चिता माधवीया धातुवृत्तिः ॥

माधविका, स्त्री, (माधवी + कृन्टाप् । पूर्व-
ह्रस्वः ।) माधवीजता । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

माधवी, स्त्री, (मधौ साधुपुष्पति । मधु + “काजात
साधुपुष्पात्पुष्पमानेयः” ४ । ३ । ४३ । इत्यण् ।
डीपः ।) खनामखातपुष्पजता । तत्पर्यायः ।
अतिसुक्तं २ पुष्पकं ३ वासन्ती ४ जता ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ अतिसुक्तं ६
माधविका ७ माधवीजता ८ । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ चक्रवर्त्तौ ६ सुगन्धा १ भमरोत्तवा
११ शृङ्गप्रिया १२ भद्रजता १३ भूमिमरुप-
भूषणा १४ वसन्तीदूती १५ । इति जटाधरः ॥
जतामाधवी १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १२ । ७ ।
“अज्ञेनैर्मैमधूकेषु माधवीमरुपावृताम् ॥”)

अस्या गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय-
त्वम् । मद्गन्धित्वम् । पित्तकासघ्नदाहघ्नोष-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“माधवी स्थातु वाचन्ती पुष्पको मरुकोऽपि
च ।

अतिसुक्तो विसुक्तश्च कासको भमरोत्तवः ॥
माधवी मधुरा शरीता लघ्वी दोषघ्नापह्ना ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मिथि । मधुशर्करा । कुट्टनी । (मधुनी विकार-
इत्यण् डीपः ।) मरिचा । इति मेदिनी । वे,
४६—४७ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १५ । ३ ।
“अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वद्विषयपकल्पितम् ।
एहि तच्च मया खाद्यं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥”
माधवस्य यमिष्यण् डीपः । तन्निवत्वात्तथा-
त्वम् ।) तुलसी । इति शब्दमाणाः ॥ (मधौ वसन्ते
सेवार्चनीयेति अण् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ माधवस्य पत्नी च । (मधुवशात् कन्या ।
यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ । “जनमेजय
खल्वनन्तां गतोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे
प्राचिन्तान् ॥”)

माधवीजता, स्त्री, (माधवाख्या जता ।) खनाम-
खातपुष्पजता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

माधवेष्टा, स्त्री, (माधवस्य इष्टा ।) वाराहीकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

माधवोचित, स्त्री, (माधवस्योचितम् । सुगन्धि-
त्वात् तथात्वम् ।) कक्कोलकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य कक्कोलशब्दे
ज्ञातयः ॥)

माधवोद्भव, पुं, (माधवादुद्भवोऽस्य ।) राजा-
द्वनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

माधुक, पुं, वयसङ्करजातिविशेषः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २ ।
“मैरेयकश्च वेदेहः सन्पुद्गतेऽथ माधुकम् ॥”)

माधुमता, पुं, (मधुमत्सु भवा । मधुमत् +
“कच्छादिभ्यश्च” ४ । २ । १३३ । इत्यण् ।)
काशीरदेशभवा । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४३ ॥

माधुर, स्त्री, (मधु अस्ति अस्य अस्मिन् वेति ।
मधु + “अवसुविमुष्कमधो” र ।) ५ । २ । १०७ ।
इति रः । तत् स्त्रीर्णम् ।) मल्लिका । इति
त्रिकाच्छेषः ॥ (मधुरात् सन्पुभवतीत्यण् ।)
मधुरसम्भवे, वि ॥

माधुरी, स्त्री, (माधुर + गौरादित्वात् स्त्री ।)
मद्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ माधुर्यम् । यथा
“तानि सार्धं सुखानि ते च तरुणा स्निग्धा
हृद्योर्विभ्रमा
सहस्रान्मुञ्चसौरभं च च सुधास्यन्दौ गिरां
वक्रिमा ।

वा विन्वाधरमाधुरीति विषयावच्छेदोपि चेन्ना-
न्य

तस्यां जयसमाधिं ज्ञप्ता विरहस्याधि कथं
वर्तते ॥”

इति गीतगोविन्दे ३ सर्गः ॥

माधुर्य, स्त्री, (मधुरस्य भावः मधुर + “वर्ण-
दृष्टाभ्य व्यञ्ज च” ५ । १ । १२३ । इति व्यञ्ज ।)
मधुरस्य भावः । मधुरत्वम् । इति हेमचन्द्रः ।
३ । १७३ । (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने एका
दशाध्याये ।

“माधुर्यं भजतेऽर्थाय तीक्ष्णभावः विसृजति ॥”)

लावण्यम् । यथा,—

“रूपं किमप्यनिर्विण्णं ततोर्माधुर्यसुखते ।”

इत्युज्ज्वलगीतमणिः ॥

पाञ्चाजरीतिविश्रुतकाव्यगुणः । यथा,—

“मधुरां सुकुमाराम् पाञ्चाजरीं कवयो विदुः ।”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ॥ तस्य लक्षणं

यथा, साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।

“चित्तद्रवीभावमयो ज्ञादो माधुर्यसुखते ।

सम्भोगे कस्यचि विप्रलम्भे शान्तेऽधिक क्रमात् ॥

वृद्धिं वगान्तवर्णं युक्तोऽथ उ उ टान् विना ।

रगौ लघु च तद्वत्तौ वर्णा कारणतां गता ॥

अवृत्तिरव्यवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ॥”

(नायिका नामयत्नजोऽलंकारविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १२६ ।

“सङ्क्षोभेऽप्यनुह्रगे माधुर्यं परिकीर्तितम् ।”

सात्विकनायकगुणमेव । यथा, तच्चेव । ३ । ६१ ।

“सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ॥”)

माध्यन्दिन, वि, (मध्मे भवम् । मध्य + “अन्त -
पूर्वपदात् ठञ् ।” ४ । ३ । ६ । इत्यच्काशिका

सूत्रवृत्तौ “मध्योमध्यं दिनं च आस्मात् ॥”

इति दिनः ।) मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः ।

६ । ६६ ॥ (मध्यन्दिनसम्बन्धिः । यथा, ऋग्वेदे ।

३ । २८ । ४ ।

“माध्यन्दिने सवने जातवेदः पुरोडाशमिह

कवे । जुषस्व ।”

“माध्यन्दिने मध्यन्दिनसम्बन्धिनि” तथा “माध्य-
न्दिने मध्यं दिनस्येदमित्यर्थे उतसादित्वादन

भित्वादादिटङि भित्वादेवाद्युदात्तत्वम् ॥” इति

च तद्भाष्ये सायनः ॥ मध्यन्दिनेन प्रोक्ताधीता

वा । इत्यण् डीपः । शुक्लयजुर्वेदस्य शास्त्रान्ते ।

यथा आन्वयायगौयश्रौतसूत्रे । ५ । ५ । १६ ।

“पित्रा सोममभियस्यतर्ह इति तिस्रोऽर्वाङ्गेहि

सोमकामं त्वाहुस्तवाय सोमस्वमेष्टुर्वाङ्गिनाय

सोमा प्र दिवो विदामा आ पूर्णो अस्व कणश्च

खाहेति माध्यन्दिन्यः ॥”)

माध्यम, वि, (मध्मे भवम् । मध्य + “अन्त पूर्वपदाट-

ठञ् ।” ४ । ३ । ६० । इत्यस्य काशिकासूत्र-
वृत्तौ “मध्यमौयो च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥” इति

मन्त्रः ।) मध्यं भवम् । यथा,—

“मध्यम माध्यम मध्यमीव माध्यन्दिनश्च तत् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ६ । ६६ ॥

माध्यस्थ, स्त्री, (मध्यस्थ + व्यञ्ज ।) मध्यस्थस्य

भावः । मध्यस्थकारणम् । यथा, कुमारसम्भवे ।

१ । ५२ ।

“अयाचितारं नहि देवदेव-

मन्त्रि सुतां याचयितुं शक्नुयात् ॥

जन्मार्थं भवेन बाधु
माध्वप्रसिद्धेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥”
माध्वक, ज्ञौ, (माध्वीकः । पृथोदरादित्वादीका-
रस्याकारः ।) माध्वीकम् । इत्यमरटीकाया
भाष्येऽस्ति ॥
माध्वी, ज्ञौ, (मधुगो विकारः । मधु + व्यञ् ।
डोप । “अत्रवात्स्यान्ममाध्वीति ।” ६ ।
४ । १७५ । अणि स्त्रियां यणादेशो निपा-
त्यते ।) मध्यम् । इति णिङ्गशेषः ॥ मध्वादि-
कृता सुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
मनौ । ११ । ६५ ।
“गौडौ पैटौ च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा
सुरा ।”
मधु मधुररसोऽस्त्वस्य जगदकावच्छेदे अयम् ।)
मधुरकण्टकमण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(मधुमति च । यथा, अश्वेदे । ७ । ७१ । २ ।
“दिवानक्त माध्वी प्राचीषां च ॥”
हे माध्वी । मधुमन्मौ । इति उज्ज्वल सायनः ॥
नदीविशेषः । यथा, मातस्ये । १२ । ७१ ।
“तैश्च ग्राम्ना च माध्वी च नदी सम्पुष्क-
याताम् ।”)
माध्वीक, ज्ञौ, (माध्वी + स्त्री कन् ।) मधूक
गुणकृतमध्यम् । तत्पर्यायः । मध्वासव २
माध्वक ३ मधु ४ । इत्यमरः । २ । १ । ४१ ॥
मधुमाध्वीकमित्येकं नामेति केचित् ॥ पूर्वो-
क्तौ गुणमन्त्रे । (यथा मन्त्राभारते । ३ ।
२७७ । ३६ ।
“कथं हि पीत्वा माध्वी त पीत्वा च मधुमाध-
वीम् ।
लोभं सौवीरके कुर्यान्मारी कापिदिति करे ॥”)
परौ द्वौ माध्वाविकारे । इति भरतः ॥ माध्वाक-
मिति वा पाठः । इति रमानाय । माध्वीक-
स्थाने माध्वकमिति भाष्येऽस्ति ॥ (मधु ।
यथा, नैषधे । १६ । ३३ ।
“यद्यपि नलिने माध्वीकं वा न वाऽभिनवागतः ।
क्रुद्धमकरन्दौघे कुचिन्मरिचमरोनकरः ।
इह तु निहत्य राक्षसं रथाङ्गविहङ्गमा
मधु निजमधूषकाभ्योऽधुनाऽधरनासकम् ॥”
“माध्वीकं मकरन्दम् । इति तट्टीकायां नारा-
यणः ॥) तत्पर्यायो यथा,—
“मधुमाध्वीकमाध्वीकौऽन्वयस्यमौरितम् ।
मत्तिकावरद्वीभङ्गवातपुष्परसोऽयम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
माध्वीकफल, पु, (माध्वीकं मधुमत फलमस्य ।)
मधुनालिकारिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
माध्वीमधुरा, ज्ञौ, (माध्वीमद्वयं मधुरेति ।)
मधुरखण्डारिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
मान, कि अर्जुनः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पु-
पन्ने स्वा० पर०-वक्त्रं सेट ।) कि मानमति
माननि । इति दुर्गादासः ॥
मान, उ विचारे । अर्जुनः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा आत्म०-वक्त्रं सेट ।) उ मीमांसते

प्रास्त्रधीर । अर्जुनाय तिरादयो न स्युरिति
रमानाय । इति दुर्गादासः ॥
मान, ज्ञौ, (मीयतेऽनेनेति । मा + करणे लुट् ।)
परिमाणम् । तत्पर्यायः । यौतवम् २ इव
यम् ३ पायम् ४ पौतवम् ५ । तत्तु तुलाकुलि
प्रत्येकविधं भवति । तत्र तुलायश्चनोन्मा
नाद्युपलक्ष्यते । अङ्गुल्या हस्तादि । प्रत्येक
द्रोण्यादि । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । ५५ ॥ प्रमाणम् ।
इति मेदिनी । ने, १५ ॥ यत्र तालो विरमति
ततः । तदेव गृह्यते । तच्चतुर्विधम् । सम
विधम अतीत अनागतम् । इति खड्गीत
प्रास्त्रम् ॥ ३॥
अथ मानपरिभाषा ।
“न मानेन विना युक्तिप्रमाणं जायते कश्चित् ।
अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमन्यते मया ॥
चरकस्य मतं वैद्यैरादौष्यमानत ततः ।
विज्ञाय सर्वमानानि मागध मानमुच्यते ॥
जसरेण्युधे प्रोक्तस्त्रिंशता परमाशुभिः ।
जसरेण्युधे पर्यायनाम्ना ध्वचीति गद्यते ॥
जालान्तरगते सूर्यकरेऽध्वी विनोक्तते ।
वङ्गध्वसीभिर्मरौचि स्थात्ताभिः वङ्गभिश्च
राजिका ।
तिष्ठन्ती राजिकाभिश्च सर्वे प्रोच्यते बुधे ।
यवोऽष्टसर्वपे प्रोक्तो गुञ्जा स्थात्तचतुष्टयम् ॥
वङ्गभिस्तु रत्तिकाभिः स्थात्ताध्वको जैम-
घानकौ ।
मासेषुतुभिः प्राण स्थाहरणं स निगद्यते ॥
टङ्क स एव कथितस्तद्वय कोलमुच्यते ।
सुदमो वटकश्चैव द्रव्यं स निगद्यते ॥
कोलद्वयसु कार्यं स्थात स प्रोक्त पाणि
मानिकः ।
अथ पितु पाणितलं किञ्चित् पाणिश्च तन्त्र
कम् ॥
विज्ञानपदकश्चैव तथा शोडशिका मता ।
करमध्यो ह्रस्वपदं सुवर्णं कवलमसम् ॥
उज्ज्वलरश्मि पण्याये, कार्यं एव निगद्यते ।
स्थात्तं कथाभ्यामङ्गुलं शुक्तिरत्तिका तथा ।
शुक्तिभ्याश्च प्रण ज्ञेयं सुष्टिरात्र चतुर्थिका ।
प्रकुञ्चं शोडशीं विष्य पलमेमानं कौर्त्तते ॥
पञ्चाभ्यां प्रष्टतिर्ज्ञेया प्रष्टतश्च निगद्यते ।
प्रष्टतिभ्यामङ्गुलिं स्थात्तं कुडवोऽष्टसरावकः ॥
अष्टमानश्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याश्च मानिका ।
सरावोऽष्टपलं तद्वज्रमेवमत्र विचक्ष्यते ॥
प्रावाभ्यां भवेत् प्रष्टतश्चतुः प्रष्टेक्षपादकः ।
माननं कांक्षयाचश्च चतुःषष्टिपलश्च स ॥
चतुर्भिरादिकैर्द्रोणं कलशो नखणोमणः ।
उज्ज्वलश्च षटो राशिर्द्रोणप्रयायसञ्ज्ञितः ॥
द्रोण्याभ्यां सप्तकुम्भी च चतुःषष्टिरावकः ।
सप्तम्याश्च भवद्द्रोणी वाहो गोष्ठी च सा
ख्यता ॥
द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता स्यादङ्गुलिभिः ।
चतुःषष्टिपलिका वज्रवत्तिका च सा ॥

पञ्चानां द्विसहस्रं भार एक प्रकीर्तितः ।
तुलापलश्च ज्ञेया सर्वज्ञेयैश्च निश्चयः ॥
माघटङ्काश्च विख्याताः कुडवः प्रष्टमादिकम् ।
राशिर्द्रोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणा ॥” ३॥
मागधपरिभाषायां षड्भक्तिको माघश्चतुर्विंशति-
रत्तिकश्च षड्वतिरत्तिकः कथः । अथ चरक-
सम्मतः ॥ सुश्रुतमते । पञ्चरत्तिको माघो
विंशतिरत्तिकश्चोऽष्टीतिरत्तिकः कथः । अथ-
मेव कलिङ्गपरिभाषायामपि । यतस्तत्राष्ट
रत्तिको माघो द्वात्रिंशद्वतिरत्तिकश्च । सार्ह-
टङ्कद्वयमितं कार्यं ।
“गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्थात्तं कुडवस्थितिः ।
द्रवाद्रङ्गुलद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ॥
प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणान्तु द्रवादयो ।
मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित् स्मृतम् ॥
वटङ्कवज्रकोहोद्देभाश्च यच्चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्णं तथोच्यते तन्मानं कुडवं वदेत् ॥”
इति मागधमानम् ॥ ३॥

अथ कालिङ्गमानम् ।

“यतो मन्त्राद्यो हस्ता हीनसत्त्वा नरा
कनौ ।
अतस्तु मात्रा तद्विद्यया प्रोच्यते सुज्ञसम्पत्ता ॥
यवो दादशभिर्गौरे सप्तपे प्रोच्यते बुधे ।
यवद्वयेन गुञ्जा स्थात्तिगुञ्जो वल उच्यते ।
माघो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् कश्चित् ॥
चतुर्भिर्माघको प्राण स निष्कटङ्क एव च ।
गद्यानो माघको वङ्ग भि कार्यं स्थादशमा
विक ॥
चतुर्कर्वं पलं प्रोक्तं दशप्राणमितं बुधे ।
चतुःपलैश्च कुडवं प्रस्थाद्या पूर्ववन्मता ॥
स्थितिनौख्येव मानायाः कालमपि वयो
नलम् ।
प्रकृतिः दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥
नाख्यं हन्तौवध आधि यथाभ्योऽख्यं मन्त्रा-
नलम् ।
अतिमानश्च दोषाय यथा शस्त्रे वङ्गदकम् ॥”
इति मानपरिभाषा । इति भावप्रकाशः ॥
मान, पु, (मन्यते बुद्धयतेऽनेनेति । मन + घञ् ।)
चित्तचतुष्टयः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥
चित्तस्य चतुष्टयतिरङ्गुलता मानः । सार्हं धना-
द्युक्तेष्वङ्गुलानि चित्तोत्तमिर्मान इति । मन्त्रमो
नास्तीति मननं मानः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
(यथा, मनौ । ४ । १६३ ।
“इह दम्भश्च मानश्च क्रोधो तेष्वङ्गुलं वर्णयेत् ॥)
आत्मनि पूज्यतावुक्तिः । इति गौतमकण्डः ॥
अहुरक्तयोऽन्त्यद्वीभोऽवशिष्टः । यथा,—
“दम्पत्योभौव एकत्र सतीत्यहुरक्तयोः ।
स्त्राभोऽष्टवतीत्यादिनिरोधो मान उच्यते ॥”
इत्युक्तमनौतमि ॥

पूर्वमतम् । यथा,—

“अधमा कालिमिच्छन्ति सन्निमिच्छन्ति
मध्यमाः ।

मानकं

उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥
मानो हि महत्तमार्थस्य माने स्थाने धनेन किम् ।
प्रभृदमानदर्पस्य किं धनेन किमाशुषा ॥
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ च मध्यमा ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां
धनम् ॥”

इति गारुड ११५ अध्याय ॥

प्रियापराधस्तुष्टिका चेष्टा मान । स च लघु
मध्यमो गुरुश्चेति । अस्मापनेयो लघु । कष्टा
पनेयो मध्यम । कष्टतमापनेयो गुरु । अस्मा-
धस्तु रचाभास । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा
लघु । मोक्षस्त्वलनादिजन्मा मध्यम । अपर
स्त्रीसन्मोगदर्शनादिजन्मा गुरु । अन्यथाविद्व-
क्तू रजाद्यपनेयो लघु । अन्यथावाद्दर्शपथाद्य
पनेयो मध्यम । चरणापातभूषणदानाद्यपनेयो
गुरु । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा यथा —
“खेदानुभि कचन पिच्छलमङ्गभूमौ
आमोदरि कचन कण्टकितचकाक्षि ।
अन्यां विलोकयति भासयति प्रियेऽपि
मान क धास्यति पदं तव तप्तं विद्ध ॥”

मोक्षस्त्वलनादिजन्मा यथा,—

“यद्गोचस्त्वलनं तत्तु भूमौ यदि न मन्यते ।
रोमाणिनालसंस्कारं प्रपद्य तन्वि । कारण ॥”
अपरस्त्रीसन्मोगदर्शनादिजन्मा यथा —
“द्वितस्य निरीक्ष्य भागदेश
चरणालक्तकपिङ्गरं सपत्न्या ।
सहस्रो नयनस्य कोणभास
श्रुतिमुक्ता शिखरोपमा बभूवुः ।”

इति रघुमञ्जरी ॥

अह । इति मेदिनी । ने, १५ ॥ (परिच्छेदके,
त्रि । यथा ऋग्वेदे । ७ । ८८ । ५ ।

“दृष्टन्त मानं वरुण स्वधाव
सहस्रद्वारं जगमा गृह्णन्ते ।”

“मातृसिन्धुं सर्वाणि भूतानि इति मार्गं सर्वस्य
भूतजातस्य पुरिच्छेदकमित्यथ ॥” इति तद्वाच्ये
सायन ॥ पु मन्त्र । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१८ । ८ ।

“अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य स्रु
सहस्राने अयो ।”

“मौयत इति मानो मन्त्र तस्य स्रुतुरग्नि
मन्त्रेणोतपद्यमानत्वात् सप्तमर्थे प्रथमा ॥” इति
तद्वाच्ये सायन ॥ निमाता । यथाज्ञेव ।
१ । १४४ । ५ ।

“य तै स्त्रेणचारमत्रक पदाभरदरुण मान
मन्त्रस्य ।”

“मानं यागद्वारा निर्मातरम् ॥” इति तद्वाच्ये
सायन ॥

मानक, स्त्री, पुं, (मानं दृष्टुं परिमाणमस्य ।

“शेवाटुविभाषा ॥” ५ । ४ । १५४ । इति
कप ।) भाष्यकम् । भाष्यकश्च इति भाषा ।

“कपौ तु पिच्छका प्रोक्ता विस्तीर्यपथमानके ॥”
इति शब्दचम्पिका ॥

मानव

“स्थलकन्दो ग्राम्यकन्दः स्थलपद्मस्तु मानकः ॥
इति रत्नमाणा ॥

अस्य गुणा ।

“मानकं खादुं शीतश्च गुरु शोथश्च कटु ॥
इति राजवल्लभ ॥

अपि च ।

“मानकं स्थान्महापत्रं कथ्यते तद्गुणा अथ ।
मानकं शोथश्च श्चेति पित्तरक्तहरो लघु ॥”

इति भावप्रकाश ॥

(विषयोऽस्य यथा,—

“पुराणं मानकं पिष्ट्वा दिगुणीकृततत्कुलम् ।
साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत् पायसम् ततः ॥
हन्तुं वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाकुतामपि ।
चिह्नो भिषगभिराख्यातं प्रयोगोऽयं निरालयः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसमग्र उद्गराधिकारे ॥)

मानयन्ति, पुं, (मानस्य यन्तिरिव । नाघकत्वात् ।)
अपराध । इति हारावली ॥ (मानस्य
यन्ति । अभिमानवर्द्धनम् । यथा, कृन्दोमञ्ज
र्याम् । ५ । ७ ।

“केशवर्षप्रणमोतिर्लोकमनोन्मगद्वादिनी जयति ।
गोपीमानयन्त्येविमोचनी दिव्यभायनाञ्जया ॥”

मानधानिका, स्त्री, ककटी । इति शब्दमाणा ॥

माननीय, त्रि (मान्यते पूज्यत इति । मान +
अनीयर ।) मान्यम् । यथा,—

“मानो मान्योऽविद्वेष्टुः माननीयः सुरा
सुरैः ।

ज्ञापयामि महादेवीं मानं देहि गृहे मम ॥”

इति दुर्गातसवपद्धति ॥

मानरन्ध्रा, स्त्री (मानार्थं समयपरिमाणज्ञापक
रन्ध्रमस्थाम् ।) ताम्नी । तावी । इति भाषा ।
यथा —

“यामवीवोऽथ ताम्नीं स्थाप्मानरन्ध्रां विका
लिका ॥”

इति त्रिकाण्डशेष ॥

मानव, पुं, (मनोरपत्यम् मनोर्गोत्रापत्यं वा
पुमान् । मनु + अण् ।) मनोरपत्यम् । मनुष्य ।
इत्यमर । २ । ६ । १२ । (यथा, महाभारते ।
१ । ७५ । १०—१३ ।

“मनोर्विशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ।
ब्रह्मचर्यादयस्तस्मात्कनोजानास्तु मानवा ॥”

वाल्मीकि । इति शब्दरत्नावली ॥ (मनुना प्रोक्तम् ।
मनु + अण् । उपपुराणविशेष । यथा, देवी

भागवते । १ । ३ । १३—१४ ।

“सनतकुमारं प्रथमं वारविष्टं ततः परम् ।

नारदीयं शिवश्चैव दौर्वासं समनूतमम् ।

कापिलं मानवश्चैव तथा चौशनसं स्मृतम् ॥”

मानवजित, त्रि, (मानेन वर्जितः ।) मान
रहितः । यथा, महाभारते । ३ । ४६ ।
४८ ।

“तस्मात् त्वं नर्तनं पार्थ ॥ स्त्रीमध्ये मानं
वर्जितम् ॥”

गीत । इति धरणि ॥

मानसं

मानवी, स्त्री, (मानव + स्त्रीत्वान् ङीष् ।) मनुष्य
स्त्रीजाति । तत्तत्प्रायः । मानुष्यी २ । मानुषी ३
नारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा
मैथिले । ६ । ४१ ।

“द्विषौकव कामवत न मानवी

नवीनमन्त्रावि च मानवाद्भृ ॥”

शासनद्वताविशेष । इति हेमचन्द्र । १ । ४५ ॥
खायम्भुवमनुकन्या । इति महाभारतम् ॥
(यथा, भागवते । ३ । २३ । ३ ।

“स वै देवविषयस्त्वं मानवीं समनुवताम् ।”
माग्वीष पुं, (मानवानां ओष यस्मात् ।) तारा

विद्याया पीठस्य उत्तरे वायव्यादी अपर्यन्त
पूष्यगुरुपदंक्तिविशेष । यथा । तारा । तवत्त्वमानु-
मत्त्वमन्यान्विप्रात्ममहोदयेष्वस्तुखानन्दनाथ-
परानन्दनाथपारिजातजन्मनाथकुलेश्वरानन्द
नाथविरूपाक्षानन्दनाथपेरयम्मा पूजयेत् ।
एते मानवीया । तथा च तन्त्रे ।

“अथ तारागुरुं वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।
जडकेशो योमकेशो नीलकण्ठो दृग्ध्वजः ॥
द्विषौषा चिह्निता वत्स । चिह्नोच्चारणं शब्द
यत्नम् ।

वशिष्ठं कूर्मनाथं च मौननाथो मधेश्वरः ॥
हरिनाथो मानवीचानं जगन्मन्त्राणि तद्
गुरुम् ।

तारावती भाहुमती जयाविद्या महोदरी ॥
सुखानन्द परानन्द पारिजात कुशेश्वर ।

विरूपाक्ष फेरवी च कथितं तारिणीकुलम् ॥
आनन्दनाथशब्दान्ता गुरुवः सर्वसिद्धिदा ।
स्त्रिवीर्यं गुरुरूपाक्ष अम्बान्ता परिकी
र्त्तिता ॥”

इति तन्त्रसार ॥

मानस, स्त्री, (मानवानां सम्बद्ध इति । “ब्राह्मण
माणववाङ्मवादयम् ॥” ४ । १२ । ४२ । इति यजु ।)
मानवसम्बद्ध । मानवानां सम्बद्धो मानस्य
विकारसंघेति व्याप्तः मानसो ज्ञान । मनुष्य
मध्य इत्यमर इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(मनोर्गोत्रापत्यम् । “मनु + गोत्रादिभ्यो
ङ्गान् ॥” ४ । १ । १५ । इत्यनेन यत्नः । मनु
वङ्गादि त्रि ॥)

मानस, स्त्री, (मन एव । मनस् “प्रज्ञादिभ्यश्च ।”
५ । ४ । २८ । इति स्वार्थे अण् ।) मनः । इत्य
मर । १ । ४ । २१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ६१ ॥

“मनुजानतर्पासीह परत्र च न भूतये ।
भवन्ति तस्य यस्मात्तर्पत्रिज्ञाये न मानसम् ॥”

तस्य गुणा यथा,—

“परापरस्य सखाया पक्ष वेगश्च मानसः ॥
इति भाषापरिच्छेदः ॥

(मनसि भवो जातो वा । मनस् + अण् ।)
मनोभवे, त्रि । यथा, सङ्कल्प कर्ममात्रम् ॥

इत्यमर । १ । ५ । २ ॥
“विषयेकतिसहागो मानसो मज्ज सञ्जते ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

मानस

“अनूदानङ्गपीडेव ममेय मानसी यथा ॥”
इति प्राञ्च ॥

मानसतापो यथा,—

“कामक्रोधभयन्त्रयोभमोहविषादज ।
शोकाद्व्यावमानेष्वा मात्स्यादिभयन्तया ॥
मातोऽपि हि ज्ञेयः । तापो भवति नैकधा ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अष्टौ ५ अध्याय ॥
त्रिविधमानसकर्म । यथा,—

“परद्रव्यभिक्षा मनसानिष्टचित्तनम ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविध कर्म मानसम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मानसरोगा यथा,—

कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैर्घ्यैर्गुण-
विषादेष्वाद्यामात्स्यप्रवृत्तयः । अथवा ।
उन्मादापस्मारहृष्टाभमतम सव्यासप्रवृत्तयः ।
इति भावप्रकाश ॥*१ (मनसा सङ्कल्पेन कृत-
मिच्छा ।) सरोवरविशेषः । इति मेदिनी ।
खे, २१ ॥ स च कैलासे ब्रह्मणा निर्मितः ।
यथा,—

“कैलासश्चापि दुष्कर्मो दानवेन्द्रिय कम्पितः ।
यस्मात्सगन्धर्वैर्निर्वा सेवितकन्दरः ॥
श्रीमात्स्योऽहोऽहो नित्यं पुष्पितपादपः ।
हेमपुष्करसङ्घातेन वैखानस सरः ॥
कम्पित मानसश्चैव राजहस्यनिषेवितम् ॥”
इति महाभारते हरिवंशे नारसिंहे २२८ अ० ॥
अपि च ।

“कैलासपर्वते रामः । मनसा निर्मित परम् ।
ब्रह्मणा नरप्रादुर्भूतः । तनेह मानसं सरः ॥
तस्मात् सुखाव सरसं चायोध्यासुपगूहते ।
सरं प्रवृत्ता सरसं पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥”

इति रामायणे आदिकाण्डे २४ सर्गे ॥*॥
(पु, नामविशेषः । यथा महाभारते । १।५।१६ ।
“अमाहृत कामठकं सुखेणो मानसो ययः ।”
प्राक्कलीदीपस्य वर्षविशेषः । यथा, मातस्ये ।
५३ । २३ ।

“श्वेतश्च हरितश्चैव जीवतो रोहितस्तथा ।
वेद्युतो मानसश्चैव केतुमान् सप्तमस्तथा ॥”
पुष्करदीपस्यपर्वतविशेषः । यथा मातस्ये ।
“दीपाह्वस्य परिचितं पश्चिमे मानसो गिरिः ।”

मानसजप पु, (मानसेन कृतो जपः ।) धिया
वर्णश्रेष्ठ्युच्चारणम् । यथा,
‘ धिया यदस्तरश्रेणीं वयस्वरपदात्मिकाम् ।
उच्चरेदर्थसुद्दिश्य मानसं च जपं स्मृतम् ॥
तज्जपे नियमो ग्राह्यः । तथा च ।

“अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छस्तिष्ठन् स्वप-
न्नपि ।

मन्त्रेश्वरको विद्वान् मनसैव समभ्यसेत् ॥
न दोषो मानसे जायते सर्वदेशेऽपि सर्वदा ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

मानसतीर्थं, स्त्री, (मानस तीर्थमिव । रागाद्य-
भावात् । तथात्वम् ।) रागादिरहित मनः ।
यथा,

मानस

सुत उवाच ।

“तीर्थानि कथितान्येव भौमानि सुनिसत्तमः ।।
मानसानिह तीर्थानि फलदानं विशेषतः ॥
मनो निर्मलतीर्थं हि रागादिभिरनवलितम् ॥”

इति नारसिंहपुराणे ४६ अध्यायः ॥
मानसपूजा, स्त्री (मानसकृता पूजा । शाक-
पाथिववत समासः ।) मनोरचितद्रव्यकरणक-
संपन्ना, यथा हृत्पद्ममध्ये देवीं विभाव्य-
कुण्डलीपात्रसंज्ञेन सहस्रारान्दतेन पादौ देवा-
स्वरूपे दद्यात् । ततो मनश्चाप्य दत्त्वा सहस्र-
दलपद्मभङ्गारललितपरमानन्दतन्त्रेण आचम-
नीयं सुखे । पञ्चविंशति तन्त्रेण भव्यम् ।
अहिर्वा विज्ञानं चर्मा दद्यात् अलोभं अमोहं
अमात्स्यं अमायां अनहङ्कारं अरागं अद्वेषं
इन्द्रियाणि द्वादश एतानि पुण्याणि च प्रदाप-
येत् । ततस्तेजोरूपं दीपं वायुरूपं धूपं दद्यात्
अम्बरं चामरं दर्पणं सूत्रं चन्द्रं कृत्वा पद्मं
मेखलां आनन्दं हारं सुत्तमं अनाहतध्वनिमयीं
चण्डां निवेदयेत् । ततः सुधारसान्मुक्षि मांसं
पर्वतं ब्रह्माक्षपूरितं पायसञ्च दत्त्वा ।
“मनोभर्तनसत्तानि शृङ्गारादिरसोद्भवे ।
वृत्तेर्गते च वाच्ये च तीर्थयेत परमेश्वरीम् ॥”
एव संपूज्य अमेदेन जपं कार्यम् । इति तन्त्र-
सारे त्रिपुराप्रकरणम् ॥*॥ मानसैर्गुरुपूजा
यथा, नीलतन्त्रे ।

“ततो मानसगन्धालो पूजयेत् सखसुद्रया ।
कनिष्ठा एधिवीतस्य तद्द्व्योगाङ्गव्ययोजनम् ॥
अङ्गुष्ठो गगनं तस्य तेनेव पुण्ययोजनम् ।
तज्जनी वायुतत्त्वं स्याद्भूपं तेनेव योजयेत् ॥
अनामा जलतत्त्वं स्यात्तैनेव योजयेत् कम् ।
ततस्तु वागभवं जप्यादष्टोत्तरशतं सुधीः ॥
जपं समर्थं भक्ता च प्रथमेऽह्णवसुवि ॥”
अपि च ।

“मिथुनं चिन्तयित्वा तु मानसैरुपचारके ।
भौतिके पूजयेद्भिक्षान् सुद्रामन्त्रसमन्विते ॥
भूभ्याकाशमरुद्भुवःस्वर्गं सविन्दुके ।
कनिष्ठाङ्गुलितर्ज्ज्वर्यौ मध्यमाङ्गुलिते तथा ॥
अङ्गुष्ठेन समायोगाङ्गुला पञ्च प्रकीर्तिता ।
एधित्यात्मकगन्धं स्यादाकाशात्मकपुष्पकम् ॥
धूपो वाय्वात्मकः प्रोक्तो दीपो वज्रात्मकः परः ।
रसात्मकश्च नेत्रेण पूजा पञ्चोपचारिका ॥
ततस्तु वागभवं जप्यादष्टोत्तरशतं सुधीः ॥”

इत्यनूदानकल्पः ॥

अथ च ।
“मानसैरुपचारैश्च संपूज्य कल्पयेत्सुहा ।
गन्धं भूभ्यात्मकं दद्याद्वायुपुष्पं ततः परम् ॥
धूपं वाय्वात्मकं देयं तेजसा दीपमेव च ।
नेत्रेण मन्दनं दद्यात् पानीयं वरणात्मकम् ॥
अम्बरं सुङ्करं दद्याच्चामरं कृच्छमेव च ।
ततस्तु शृङ्गारविधानेन संपूज्यात्मगुरुं जपेत् ॥
यथाशक्तिं जपं कृत्वा समाप्य कर्णं पठेत् ॥”

इति कङ्कालमाननीतन्त्रम् ॥

मानिनी

पूजाक्रमस्तु । निजगुरु ध्यात्वासुकानन्दनाथा
सुकशक्ताम्नाश्रीपादुकां पूजयामीति मानसै-
र्गन्धाक्षतकुसुमैरञ्जयेत् । कनिष्ठाङ्गुलीं एधि-
यात्मकं गन्धं समर्पयामि नमः । अङ्गुष्ठाङ्गुलीं ह-
याकाशात्मकं पुष्पं समर्पयामि नमः । तज्ज-
नीङ्गुलीं य वाय्वात्मकं धूपं समर्पयामि नमः ।
मध्यमाङ्गुलीं र वज्रात्मकं दीपं समर्पयामि
नमः । अनामिकाङ्गुलीं व अम्बतात्मकं नेत्रेण
समर्पयामि नमः । इति कुलसंज्ञावतारकल्प-
कचट्टीकायां तृतीयकाण्डम् ॥

मानसव्रतं स्त्री, (मानसकृतं व्रतम् । शाकपाथिव-
वत समासः ।) अहिंसादि । यथा,—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमक्रूरता ।
एतानि मानसान्धुव्रतानि तु धराधरे ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

मानसालयं पुं, (मानसे आलये यस्य ।) हृत् ।
इति राजनिघण्टुः ॥

मानसिकः, वि, (मानस + ठञ् ।) मनोभवम् ।
मानसशब्दात् श्लोकप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (पुं,
विष्णु । यथा, महाभारते । १२। ३३८ । ४ ।
“नमस्ते देवदेवेश । निष्क्रियः ।

निर्गुणः । मानसिकः । नामगामिकः । ।”)
मानसी, स्त्री (मानस + स्त्रीत्वात् ङीप् ।) विद्या
देवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १२। १५ । मनो-
भवा च ॥ (यथा विष्णुपुराणे । १। ५। १ ।
“ततोऽभिधायतस्तस्य जज्ञिरे मानसीं प्रजा ॥”

मानसज्ज, स्त्री, (मानस्य गात्रप्रमाणस्य तन्म-
मानार्थं वा कृत्वा ।) अर्थादिनिमित्तकटि-
कृत्वा । इति घनञ्जयः । गोट इति भाषा ।
मानसीका, [सु] पुं, (मानसं सरं श्रीको वासस्थानं
यस्य ।) हृत् । इत्यमरः । २। ५। ३३ ।
(यथा, महाभारते । ८। ४१। १३ ।
“वयं हसाच्चरामेमां एधिवीं मानसीकञ्च ।”

मानिका, स्त्री, (मानयति गन्धो करोतीति । मन +
यिच् + क्तुल टाप् आकारस्योत्पत्तिः ।) मद्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (माने प्रभवतीति । मान-
+ ठञ् ।) शराव । इति वैद्यकपरिभाषा ।
शिर इति भाषा ॥

मानिनी, स्त्री, प्रज्ञा इत्य । इति मेदिनी । ने-
१०६ । (मानं अस्त्वस्याः । मान + इति । ङीप् ।
मानवती च । (यथा, गीतगोविन्दे । ६। २ ।
“हरिरभिररतिं बहति चन्द्रपवने ।
किमपरमधिकसुखं सखि । भवने ॥
माधवे माञ्जुस्य मानिनि । मानसये ॥”
अभिमानवती च । यथा, कुमारः । ५। ५६ ।

“इयं महेश्वरप्रभृतीनामिन्द्रिय-
अनुदिगीशानवमन्त्र मानिनी ।
अरूपहृदये मदनस्य निधेयान्
पिनाकपाणि पतिमानुमिच्छति ॥”
“माननीकाङ्गीप्रभृतीरिति शब्दं वर्णितव्यमिन्द्रिय-
मानवती ।” इति तट्टीकायां सङ्गिताय ॥)
राज्यवर्द्धनस्य पत्नी । यथा, मार्कण्डेये । १०६। १०१ ।

मानोन्न

“विदूरथस्य तनया दाक्षिणात्यस्य भूभृत ।
तस्य पत्नी बभूवाथ मानिनी नाम मानिनी ॥”
मानो, [न]चि, (मानोऽस्यास्तीति । मान + इचि ।)
मानविशिष्ट । इति मेदिनी । ने, १. ६ ।
(यथा, मार्कण्डेय । १. २३ । २२
“ततस्ते भूभृत सर्वे बहुशस्तेन मानिना ।
निराकृता सुनिविता प्रोचुरन्त्योन्मत्तकुला ॥”)
सिंह । इति राजनिघण्टुः ॥
माहुष, पु, (मनोजात । महु + “मनोजाता-
वन् यतो मुक्त च ।” ४ । १ । १६१ । इत्यन
नुगागमश्च ।) महुष्य । इत्यमर । २ । ६ । ११ ।
(यथा मनौ । ६ । २८४ ।
“चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दम ।
अमाहुषेभ्य प्रथमो माहुषेभ्य तु मध्यम ॥”
महुष्यस्येदम् । अण । महुष्यस्यन्विनि, नि ।
यथा, महाभारते । १३ । ६ । २० ।
“अज्ञत्वा माहुष कर्मे यो देवमनुवर्तते ।
तथा आत्यति सप्राप्य पति क्षीवमिवाङ्गना ॥”)
माहुषिक, चि, (महुष्यस्य भाव कर्मे वा ।
महुष्य + ठञ् ।) महुष्यस्य कर्मादि । महुष्य-
स्येदमित्येवार्थे धिक्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
माहुषी, स्त्री, (माहुषस्य स्त्री । माहुष + जातिन्वात
ङीष् ।) महुष्यस्त्रीजाति । यथा,—
महुष्यो माहुषी नारी मानवी माहुषस्त्रियाम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
(महुष्य + अण + ङीष् ।) चिकित्साविशेष ।
यथा,—
“आसुरी माहुषी देवी चिकित्सा सा चिधा
मता ।”
इति शब्दचक्रिका ॥
माहुष्य, स्त्री, (महुष्यस्य भाव । महुष्यस्येदमिति
वा । महुष्य + अण ।) महुष्यस्य भाव । महु-
ष्यत्वम् । (यथा, भागवते । ४ । २३ । २८ ।
“य वञ्चितो वतात्मपुत्रः क्षत्रेण महता सुवि-
लम्बापवस्य माहुष्य विषयेषु विषण्णते ॥”)
महुष्यशरीरम् । यथा,—
“माहुष्ये कदलीसाम्ने नि सारे सारमार्गम् ।
य करोति स सन्मो जलबुद्धसन्निभ ॥”
इति शुद्धितल्ले माहुष्यवचनम् ॥
(महुष्यस्यन्विनि नि । यथा, महाभारते ।
१ । १५३ । ११ ।
“गच्छ जानीहि के न्येते शेरते वनमाश्रिता ।
माहुष्यो बलवान् गन्धो ब्राह्म तपयतीव मे ॥”)
माहुष्यक, स्त्री, (महुष्याणां सन्निह । महुष्य +
“मोचोचोद्गोरेभेति ॥” ४ । २ । ३६ । इति डुञ् ।)
महुष्यसन्निह । इत्यमर । १२ । ४३ । (महुष्यस्येद
माहुष + यत् । स्वार्थे कन् ।) (महुष्यस्यन्विनि,
चि । यथा महाभारते । ५ । ७७ । ८ ।
“सुमन्त्रित सुनीतश्च न्यायतश्चोपपादितम् ।
ज्ञातं माहुष्यकं कर्मे देवेनापि विरुध्यते ॥”)
मानोन्नक, स्त्री, (मनोज्ञस्य भाव कर्मे वेति ।
“हन्मनोश्चादिभ्यश्च ॥” ५ । १ । १३३ । इति

मान्य

डुञ् ।) मनोज्ञता । मनोज्ञस्य भाव इत्यर्थे
कण प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मान्य, स्त्री, (मन्दस्य भाव कर्मे वा । मन्द +
“पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक ॥” ५ । १ । २८ । इति
यक ।) रोग । इति हेमचन्द्रः ॥ मन्दता च ।
(यथा, कथासरित्सागरे । २४ । १३५ ।
“विश्वस्ते च तत्तस्मिन् पुरोधाधि चकार
स ।
मान्यमस्यतराहारक्षणीकततनुर्देवा ॥”)
मात्याता, [च] पु, (मां धास्यतीति । घेट् +
लृच् ।) युवनाम्बराजपुत्र । तत्पत्न्याय ।
युवनाम्बराज २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६४ ।
तद्विवरणं यथा । ‘तस्मात् प्रसेनजित् ततो युव
नाम्बोऽभवत् । तस्य च पुत्रस्यातिनिर्द्वेदान
सुनीनामाश्रममण्डले निवसत् क्षपासुभिस्ते
मूनिभिरपत्न्योत्पादनायेति ज्ञता । तस्याष्टाह
रात्रे निवृत्तायां मन्त्रपूतजनपूर्वकजनस्य वैदी-
मध्ये निवेश्य ते सुनय सुवपु । सुमेधु च तेष्व
तीव्रदृष्टपरीत स भूपालसमाश्रममण्डल
विवेश । सुवपुर्नां तावतीन नेवोत्पादयामास ॥
तच्च कनकजनमपरिमेयमाहात्म्यं मन्त्रपूत
पत्नी । प्रवृत्ताश्च ऋषयः प्रपश्युः । केनेतन्मन्त्र-
पूत वारि पीतम् । अत्र हि पीते राक्षोऽस्य
युवनाम्बस्य पत्नी महाबलपराक्रमं पुत्रं जन
यिष्यति । इत्याकार्यं स राजा अजानता मया
पीतमिवाह । गर्भश्च युवनाम्बोदरेऽभवत् ।
क्रमेण च वरधे । प्राप्तसमयश्च दक्षिण कुक्षि
मवनीपतेर्निभिद्य निष्क्राम । न चासौ राजा
समार । जातो नामैव क धास्यतीति ते सुनय
प्रोचु । अथागम्य देवराजं वीत । मामय
धास्यति । ततोऽसौ मात्याता नामतोऽभवत् ।
वक्त्रं चास्य प्रदेशिनी देवैश्चैव न्यस्ता तां पत्नी ।
ताश्चादृतस्त्राविणीमासाद्याङ्गैर्वैकेन यवर्द्धत ।
य तु मात्याता चक्रवर्ती सप्तद्वीपां महौ
बुभुजे । भवति चान्नं लोक ।
“यावत् सूर्य उदेति स यावत् प्रतिष्ठति ।
सर्व तद्दयौवनास्य मात्यातु स्त्रियस्यते ॥”
मात्याता शशबिन्दुद्वितर बिन्दुमतीसुपथे ।
पुरुकुतसमन्वरीय सुषुक्लस्य तस्यां पुत्रत्रय
सुत्याद्यामास । पश्चादस्य दुहितरस्तस्यामेव
तस्य वृपतेर्भूदु ।” इति विष्णुपुराणे ४ अर्धे
२ अध्यायः ॥
मान्य, चि, (मान्यत इति । मान + कर्मेधि
श्रुत ।) आर्ष । तत्पत्न्याय । पूष्य २
प्रतीक्ष्य ३ भगवान् ४ भट्टारक ५ । इति
जटाधरः ॥ (यथा च मनौ । २ । १३६ ।
“तेषां सुमवेतानां मान्यो ज्ञातकपार्थिवौ ।
प्राथेनीय । यथा रामायणे । २ । ८ । १८ ।
“यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघव ।
कौशल्यातोऽतिरिक्तश्च मम सुसूयते बहु ॥”
“मान्य प्राथेनीय श्रेयस्कर । तथा तद्वत् ॥”
इति तट्टीकार्या रामायणे ॥

माया

मान्यस्थान, स्त्री (मान्यस्य स्थान ।) पूष्यत्व-
कारणम् । यथा,—
“चित्तं बन्धुवैय कम्पं विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि शरीरयो यद्वयदुत्तरम् ॥
पश्चाना चित्तं वर्गेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।
यत्र ह्यु खोऽत्र मानाह शून्योऽपि दशमी
गत ॥”
इति मानवे २ अध्याय । कौर्म ११ अध्याये-
ऽप्येवम् ॥
मान्या स्त्री, (मान्य + स्त्रियां टाप ।) मरुत्ताना ।
यथा,—
“अग्निमान्या तु मान्या च मरुत्ताना च
मोहना ॥”
इति शब्दमाता ॥
पूष्या च ॥
मापत्य, पुं (मा विद्यतेऽपत्यमस्य ।) काम ।
इति हलाडुधः ॥
मापन पु, (मापयति स्वर्णादिकमनेनेति । मा +
ञिच् + कर्त्तृ क्त्वाट् ।) तूल । इति शब्द-
चक्रिका । परिमाणे, स्त्री । (स्त्रियामप्यत्र ।
यथा महाभारते । १ । ५१ । १५ ।
“यस्मिन् देशे च कावे च मापनेयं प्रवर्जिता ॥”)
मामक, चि, (ममेदम् । अस्माद् + “तवकममका-
वेकवचने ॥” ४ । ३ । ३ । इति अण् ममका
देशश्च ।) मदीयम् । इति मेदिनी । के, १. ३८ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १५ । १२ ।
“ततो मामाह स मुनिर्गर्भसुतद्वज्र मामकम् ॥”)
ममतायुक्त । इति शब्दमाता ॥ यथा च
महाभारते । ४ । ५ । १७ ।
“अत्र वा मामिका बुद्धिं श्रूयतां यदि रोचते ॥”)
मामक पुं, (माम + स्वार्थे कन् ।) मातुल ।
इति मेदिनी । के, १. ३८ । ममाय वा ममेदमिति
बुद्धिर्यस्य । कप ।) कपण । इति शब्दमाता ॥
मामकीन, चि, (ममेदम् । अस्माद् + “तवकमम-
कावेकवचने ॥” ४ । ३ । ३ । इति अण् । ममका-
देशश्च ।) मदीयम् । ममेदमित्यर्थे ऋने क्तौर्लुकि
अस्माद् एकत्वात्तदादेशे अस्य च ममकादेशे
द्वौ मामकीनम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३२ । १४५ ।
“एतच्च मे कियत् किं हि न बुद्ध्या साधयाम्य
हम् ।
प्रज्ञानं मामकीनं च श्रूयतां वक्ष्यामि ते ॥”)
माय, पु (माया अस्यास्तीति । माया + अर्श
आदिवाच ।) पीताम्बर । (यथा, महा
भारते । १३ । २४ । ३११ ।
“नमो विन्धाय मायाय चिन्त्याचिन्धाय वै
नमः ॥”)
(मयस्यापत्यं पुमान् । मय + अण् ।) असुर ।
इति मेदिनी । ने, ४६ ॥
माया, स्त्री, (मीयते अपरोक्षवत् प्रदृश्यतेऽनया
इति । मा + “माश्चासिद्धिभ्यो य ।” लृष् ।
४ । १०६ । इति य टाप ।) इन्द्रजाता ।

माया

तत्पर्याय । शास्त्ररी २ । इत्यमर । २ । १० ।
११ । इन्द्रजालि ३ कुहकम् ४ कुहनि ५
शास्त्ररी ६ । इति जटाधर । शास्त्ररी ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ माति विन्मस्यो मनी
भादि । शम्बरस्य देवस्य इय शास्त्ररी तेन
प्राङ्निर्मितत्वात् । इति भरत ॥ * ॥ बुद्धि ।
इति मेदिनी । ये, ४६ । (मीमिति जानाति
संख्यात्यनयेति । मा + य टाप् ।) कृपा ।
इत्थ । इति नानार्थे हेमचन्द्र ॥ श्रुता ।
यथा,—

“माया तु श्रुता प्राढा कुहतिनिकृतिश्च वा ॥”
(प्रज्ञा । यथा, ऋग्वेदे । २ । १७ । ५ ।

“अधारयत पृथिवीं विन्धायस भक्तभान्
मायया ग्रामवसस ।”

“मायया प्रज्ञया ॥” इति तद्वाक्ये साधन ॥)
राज्ञां क्षत्रोपायविशेष । यथा,—
‘ मायोपेक्षेन्नाजानि क्षत्रोपाया इमे जय ॥’
लक्ष्मी । इति च हेमचन्द्र ॥ बुद्धिमाता ।
इत्यमरकोषे मायादेवीसुतशब्दप्रधानात् ।
दुगा । यथा —

“दुर्गे शिवेऽभवे माये नारायणि सनातनि ।
जये मे मङ्गल देहि नमस्ते सर्वमङ्गले ॥
राजन् । श्रीवचनो माञ्च याञ्च प्रापणवाचक ।
तां प्रापयति या सद्य सा माया परिकीर्तिता ॥
माञ्च मोहायवचनो याञ्च प्रापणवाचन ।
त प्रापयति या निज सा माया परिकीर्तिता ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्याय ॥
अपि च ।

“विचित्रकार्यकारणा अविज्ञितफलप्रदा ।
क्षेत्रेणालवल्लीके माया तेन प्रकीर्तिता ॥”

इति द्वाविपुत्राणि ४५ अध्याय ॥ * ॥
विषदशप्रतीतिसाधन माया । इति नागोजी
भट्ट ॥ अष्टनष्टनष्टनष्टनष्टनी माया । इति
केचित् । ईश्वरशक्ति । तस्या नामान्तर यथा ।
प्रकृति २ अविद्या ३ अज्ञानम् ४ प्रधानम् ५
शक्ति ६ अजा ७ । दृष्टिकाले भगवान् आदौ
मायां प्रकाशयामास । सा दृष्टदृष्टानुसन्धानरूपा
कार्यकारणरूपा च । सत्त्वरजस्तमोगुणमयी ।
तस्या शक्तिद्वय आवरण विक्षेपश्च । तस्या
मायाया महत्तत्त्व जीतम् । तस्मादहङ्कार ।
तस्मात् पञ्चभूतम् । तस्मात् जगत्पञ्चम् । इति
श्रीभागवतमतम् ॥ (मायास्वरूपम् । यथा च
पञ्चदश्याम् । ६ । १२२—१४१ ।

“तत्त्वनिश्चयकामेन न्यायागमविचारिणाम् ।
एकैव प्रतिपत्ति स्यात् साध्यञ्च स्मृतमुच्यते ॥
मायानु प्रकृति विद्याभ्यासिनस्तु महेश्वरम् ।
अस्त्वावयवभूतेस्तु चासं सर्वमिदं जगत ॥
इति श्रुत्यनुसारेण न्यायो विर्यय ईश्वरे ।
तथा सत्यविरोध स्यात् स्यावराप्तिप्रवादिनाम् ॥
माया चेय तमोरूपा तापनीये तदीयत्वात् ।
अनुभूति तच्च मार्गं प्रतिजज्ञे श्रुति खड्गम् ॥
अहं मोहात्मक तत्त्वज्ञानमाययति श्रुति ।

माया

आवात्मगोप संख्यादानेन तस्य चात्रवीत ॥
अचिदात्मवटादीनां यत् स्वरूपं जडं हि तत् ।
यच्च कुक्षीभवेद् बुद्धिं च मोह इति लौकिका ॥
इत्य लौकिकदृष्टेऽतत्त्वं सवैरप्यनुभूयते ।
युक्तिदृष्ट्या त्वनिर्वाच्य नासदासीदिति श्रुते ॥
नासदासीद् विभातत्वात् मोहदासीच्च बाधनात् ।
विद्यादृष्ट्या श्रुतं तुच्छं तस्य निवृत्तिवृत्तित ॥
तुच्छानिर्वचनीया च वास्तवी चेत्तस्य त्रिधा ।
त्रिधा माया त्रिभिर्बोधे श्रौतयौक्तिकलौकिके ॥
अस्य सत्त्वमसत्त्वश्च जगतो दृश्यव्यवसौ ।
प्रसारणाच्च सङ्कोचात् यथा चित्रपटस्तथा ॥
अखतत्वा हि माया स्यादप्रतीतेर्विना चित्तम् ।
खतत्वापि तथैव स्यादसङ्ख्यस्यान्यथाकृते ॥
कूटस्थसङ्गमात्राण जडत्वेन करोति सा ।
चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्मेमे ॥
कूटस्थमनपात्राण करोति जगदादिकम् ।
दुर्बटेकविद्याविद्यां मायायां का चमत्कृति ॥
द्रवत्वमुदके वज्रवौष्ण्यं काठिन्यमस्मानि ।
मायाया दुष्टत्वञ्च खतं सिध्यति नाम्नाया ॥
न वेति मायिन लोको यावत् तावच्चमतकृतम् ।
धत्ते मनसि पञ्चातु मायैवेत्युपशान्ति ॥
प्रसरन्ति हि चोद्यानि जगद्वस्तुत्वादिषु ।
न चोदनीय मायायां तस्याचोदोकरूपत ॥
चोदोदपियदि चोद्य स्यात् तच्चोदो चोद्यते मया ।
परिहृय्यै तत्त्वोदय न पुन प्रतिचोद्यताम् ॥
विस्मयेकशरीराया मायायाचोदकरूपत ।
अन्वये परिहृयोऽस्या बुद्धिमहिं प्रयत्नत ॥
मायात्वमेव निश्चयमिति चेत् तर्हि निश्चिदु ।
लोकप्रसिद्धमायाया लक्ष्यं यत् तदीयताम् ॥
न निरूपयितुं शक्या विस्मय भासते च या ।
सामायेतीन्द्रजालादौ लोका सम्युतिपेदिरे ॥”
विष्णुमायास्वरूपं यथा —

“यामेतां भावसे देव । मम मायेति निजश्र ।
का माया कीदृशी विष्णो । किं वा मायेति
चोच्यते ।

ज्ञातुमिच्छामि मायार्थं रहस्यं परमुत्तमम् ॥
तत्तत्तस्या वचं श्रुत्वा विष्णुमायाकरक ॥
प्रहस्य मधुरं वाक्प्रवृत्तं वसुन्धराम् ॥
भूमे । मा एच्छ मायां मेयन्मा एच्छसि सादरम् ।
इथा लेश किमर्थं त्वं प्रपश्यसे मद्विलोकनात् ॥
अद्यापि मां न जानन्ति रद्रेक्षा सपितामहा ॥
मम माया विशालाक्षि । किं पुनस्त्वं वसुन्धरे ॥
पर्जन्यो ववत् यच्च तच्छलेन प्रपूर्यते ।
देशो निजलतां याति यथा माया मम प्रिये ॥
सोमोऽपि ज्ञेयत पक्षे पक्षे वापि विवद्वते ।
अमायां च न दृश्येत मायय मम सुन्दरि ॥
हेमन्ते सलिलं कूपं उच्य भवति तत्त्वत ।
भवश्च शीतलं शोभं मायय मम तत्त्वत ॥
पञ्चमो दिशमास्याय यदक्षं याति भास्कर ।
उदसि पूर्वतः प्रातमायय मम सुन्दरि ॥
श्रोत्रियतन्त्रेण शुकञ्च उभे प्राणिषु संश्रिते ।
गर्भे च जायते जन्ममैव मायेव चोत्तमा ॥

माया

जीव प्रविश्य गर्भं तु सुखदुःखानि बिन्दति ।
जातश्च विस्मरेत् सर्वमेवा माया ममोत्तमा ॥
आत्मकस्माश्रितो जीवो नष्टश्चो गतस्तृह ।
कर्मणा नीयतेऽन्यच्च मायेवा मम चोत्तमा ॥
शुकश्रोत्रियतसयोगाज्जायन्ते यदि जन्तव ।
अङ्गुल्यश्चरणी चैव सुखौ श्रौयं कटिस्तथा ॥
एहं तथोदरश्चैव दन्तौष्ठपुटनासिका ।
कर्णौ नेत्रकपोलौ च ललाटं जिह्वया सदा ॥
एतया मायया युक्ता जायन्ते यदि जन्तव ।
तस्यैव जीयते जन्तोर्भुक्तं प्रीतश्च वद्विना ।
अयश्च सवते जन्तुरेषां माया ममोत्तमा ॥
शब्द स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चम ।
अस्मात् प्रवर्तते जन्तुरेषां माया मम प्रिये ॥
सर्वेषु निजाकारं स्यावेव जङ्गमे तथा ।
तच्च न ज्ञायते तस्य मायेवा मम सुन्दरि ॥
आपो विद्यास्तथा भौमा आपो येषु प्रतिष्ठिता ।
न च दृष्टिं प्रयान्धनं मायेवा परमा मम ॥
उद्यौ बहूदका सर्वं पक्षजानि सरांसि च ।
मोक्षे सर्वान्नि शुश्रून्ति एतन्मायावतल मम ॥
हिमवच्छिखराभुक्ता गान्धा मन्दाकिनी नदी ।
गाङ्गता वा भवद्भङ्गा मायेवा मम कीर्तिता ॥
मेवा यज्जान्तं सलिलं जवन्तं सलिलाववात ।
वर्षन्ति मधुरं लोके सर्वं मायावतल मम ॥
रोगात्तां जन्तव केचित् भक्षयन्ति भक्षौघधम् ।
तस्य वीर्यं समाश्रित्य मायां तु विद्वज्जान्महम् ॥
औघधे दीयमाने तु जन्तु पक्षलमेति यत् ।
निर्वीर्यमौघधं जला कालो भूत्वा हराम्यहम् ॥
प्रथमं जायते गमं पञ्चाज्जायते वे पुमान् ।
जायते मध्यमं रूपं ततोऽपि जरया पुन ।
तत इन्द्रियगणश्च एतन्मायावतल मम ॥
एकबीजात् प्रकीर्णं जायन्ते तानि भूरिश्र ।
तन्नाष्टं विद्वज्जानि मायायोगेन साधयि ॥
लोक एवं विजानाति गरुडो बहत्तश्चुतम् ।
भूत्वा विगनं गरुडो बह्नाभ्यान्नागमात्मना ॥
या एता देवता सर्वा यज्ञभोगेन तोषिता ।
मायामेतामहं जला तोषयामि दिवौकश ॥
लोका सर्वे विजानन्ति देवा नित्यं मखाश्रिण ।
मायामतामहं जला यस्यामि निदशान् सदा ॥
सर्वोऽपि यजते लोको यष्टारश्च दृष्टव्यतम् ॥
मायामाङ्गिरसीं जला याजयामि दिवौकश ॥
सर्वे लोका विजानन्ति वरुणं पाति सागरम् ।
मायानु वारुणीं जलाहं रक्षामि महोदधिम् ॥
सर्वे लोका विजानन्ति ज्वरोऽयं धनन्तर ।
ज्वरमायासादाय अहं रक्षामि तद्वनम् ॥
एवं लोका विजानन्ति वृक्षं शक्रेण खदित ।
शक्रो मायां समाश्रय मया वृक्षां निरुदित ॥
एवं लोका विजानन्ति आदित्यश्च भुवो मङ्गान् ।
मेरु मायामयं जला बह्नाभ्यादित्यमेव च ॥
एवं चाभावते लोको जलं किञ्चिदतिरिक्तम् ।
बह्नाभ्यामस्यमाश्रयं पिबामि तदहं जलम् ॥
बाहू मायामयं जला मेधैव भिषज्जान्महम् ।
यदिहं भावते लोकं ज्ञानेनं तिरुते जलम् ॥

माया

देवा अपि न जानन्ति अन्तः कृत्त तिष्ठति ।
मम मायानियोगेन तिष्ठते स्त्रीष्व वने ॥
लोको ह्येव विजानाति राजा पालयते प्रजा ।
राजमायामहं कृत्वा पालयामि वसुधैव कुटुम्बकम् ॥
ये तु वे द्वादशादिषु लोकेषु युगलये ।
प्रविश्य तानहं भूमे । मायां लोके लब्धवान् हम् ॥
वषट् पांशुना भूमिलोकेषु यतते सदा ।
मायां पांशुमयीं कृत्वा पूरयाम्यखिल जगत् ॥
वर्षते यत्र सवर्त्तों धाराभिर्मुखाकृतित ।
मायां सवर्त्तकों यद्वा पूरयाम्यखिल जगत् ॥
यत स्वपामि वरारोहे । शिवस्योपरि वारिणि ।
अनन्तमायया चाहं धारयामि स्वपामि च ॥
वरहमायामादाय भूमे । जानामि किम् वै ।
देवा यत्र निजीयन्ते वा माया मम कौर्त्तिता ॥
त्वत्पामि वैष्णवीं मायां कृत्वा जानामि किम्
तत् ॥
धारितामि च सुश्रोणि । वारान् सप्तदशैव तु ॥
माया तु मम देवीय कृत्वा लोकाण्यं महौम् ।
मम मायावत्तु ह्येतद्देवेन तिष्ठाम्यहं जले ॥
प्रजापति शतं वदन् लज्जामि च हरामि च ।
तेऽपि मायां न जानन्ति मम मायाविमो-
हिता ॥

अथ पट्टगणाश्चैव य एते स्युर्वर्चसः ।
मायां पितृमयीं ह्येतां गृह्णामि हि च तत्त्वतः ॥
किन्तु मायैव सुश्रोणि । अथ च श्रद्धा
सुन्दरि ॥”

इति वाराहे मायाचक्रम् ॥

अथ मायास्तोत्रम् ।

श्रीगणेश उवाच ।

“शशिध्वजो महाराज स्तुत्वा मायां गत
कृत ।
का वा मायास्तुति स्तुत । वद तत्त्वविदीवर । ।
या त्वत्कथा विष्णुकथा वक्तव्या वा विमुक्तये ॥”
स्तुत उवाच ।

“श्रद्धाश्च सत्यं सर्वं मार्कण्डेयाय पृच्छते ।
शुक प्राह विष्णुकात्मा मायास्तवमनुत्तमम् ॥
तत् श्रद्धाश्च प्रवक्ष्यामि यथाधीत यथाश्रुतम् ।
सर्वकामप्रदं नृणां पापतापविनाशकम् ॥”
शुक उवाच ।

“भक्तानगरं त्वत्का विष्णुभक्त शशिध्वज ।
आत्मसंसारमोक्षाय मायास्तवमलं जगौ ॥”

शशिध्वज उवाच ।

“ॐ ह्रींकारां सत्त्वारा विमुहं
ब्रह्मादीनां मातरं वेदोधाम् ।
तन्वीं खाद्यां भूततन्मात्रकां
बन्धे बन्धां देवगन्धर्वविद्धे ॥
लोकातीतां देवतीतां समौर्द्ध
भूतेभ्यो वासवामासिकार्ये ।
नानाकूपैर्देवतैर्मममुख्ये-
क्षामाक्षारां ब्रह्मरूपां नमामि ॥
अस्मां भाषा विनगद्गाति भूते
न भावेतत्तदभावे विधातुः ।

मायाक

विद्वद्गीतां कालकलौललोकां
नीलापाङ्गीं क्षिप्रसंसारदुगाम् ॥
पूणा प्राप्यां देतलभ्यां शरणया
माद्यै शिवे मध्यतो वा विभाति ।
कालो देवं कर्म सोपाधयो वे
तस्यां तासां तां विशिष्टां नमामि ॥
भूमौ गन्धो रसतापसु प्रतिष्ठा
रूप तेनस्यैव वायौ सृष्टलम् ।
खे शब्दो वे यद्दिदा भाति नाना
तामायां तां विश्वरूपां नमामि ॥
सावित्री त्वं ब्रह्मरूपा भवानी
भूतेषुस्य श्रीपते श्रीस्वरूपा ।
शची शक्रस्यापि नाकेन्दुरस्य
पत्नी अष्टा भासि माये । जगतसु ॥
वाय्ये वाणा युवती धोवने त्व
वाह्व्ये वा स्यविरा कालकल्या ।
नानाकारैर्देवयोगैश्च धर्म्मो
भक्त्या वे त्वं कामवन्मा विभासि ॥
वरेण्या त्वं वरदा लोकसिद्धा
साध्वी धन्या लोकमान्या सुकन्या ।
चण्डी दुर्गा कालिका कालिकाख्या
नानादेशे रूपवैशेविभासि ॥
तव चरणसरोजं देवि । देवादिवन्द्य
यदि हृदयसरोजे भावयन्तीह भक्त्या ।
शुककृतमतिशुद्धं हृत्सरोजे स्मरन्ति
श्रुतिगुणकुहरे वा सश्रुत धर्म्मसम्पत् ॥
जनयति जगदाद्यै सर्वसिद्धिश्च तेषाम् ॥
मायास्तवमिदं पुण्यं शुकदेवेन भाषितम् ।
मार्कण्डेयादयश्चापि सिद्धिं लेभे शशिध्वज ॥
क्रोकासुखे तपस्तप्ता हरि ध्यात्वा वना
नरे ।

सुदर्शनेन निहतो वैकुण्ठशरणं ययौ ॥”
इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये माया-
स्तव जननिशोऽध्यायः ॥ (शक्तिं स्वार्थं वा ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३ । २१ ।
“दासानामिन्द्रो मायया ।”
“मायया खकीयया शक्त्या ॥” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

मायाकारः, पुं, (मायां इन्द्रजालवापारं करो-
तीति । क + अर्ज ।) ऐन्द्रजालिक । वाजी
कार इति भाषा । तत्पठ्याय । प्रातिहारिक
२ । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥ मायां स्थल
जलादौ जलस्थजालिज्ञानं करोतीति माया
कारः षण् । प्रतिहरणं प्रतिहारो व्याजं भावे
षण् स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकं षिक्
खिलं त्रिरिति वृद्धिः । प्रतिहारक इत्यपि
पाठः । तत्र प्रति प्रथमं सुष्ठु मनो नयने च
हरति श्रुतिं न किञ्चिदिति प्रतिहारकः ॥
आकान्तात् स्वार्थे व्यो प्रातिहारकश्च षणि प्रति
हारश्च ॥ इति तद्गीताया भरतः ॥

मायाकृतः, पुं, (मायां स्थलजलादौ जलस्थजालादि
ज्ञानं करोति कारयतीति । क + कृिप । तुगा

मायामो

गमश्च । करोतिरन्तान्तभूतस्यथ ।) माया
कारः । यथा,—
“शाम्बरी शाम्बरी माया मायाकृत भिक्षुके
नटे ।

इति शब्दरत्नावली ॥

मायाजीवी, [न] पुं, (मायया इन्द्रजालविद्यया
जीवति जीवनयात्रां सम्पादयति इति ।
जीव + णिनि ।) प्रातिहारिक । इति हेम
चन्द्रः । ३ । ५८ ॥

मायाति, पुं, (मायया सङ्घट्यति । यद्वा, मा
अततीति । अत + “अण्यतिभ्या च ।” उणा
४।१३ । इति इण् ।) नरबलि । यथा,—
“मायातीनाश्च निर्यातं अयतां सुनिवृत्तम् ।।
वक्ष्याम्यधर्मवेगेन फलहानिभ्यतिक्रमे ॥
पितृमातृविहीनश्च युवकः व्याधिवर्जितम् ।
विवाहित दीक्षितश्च परदारविहीनकम् ॥
आचारिक विप्रश्च सङ्घट्टं गलकं वरम् ।
तद्वन्धुभ्यो धनं दत्त्वा क्रौतवं हन्यातिरेकतः ॥
क्षापयित्वा च तं धर्म्मो संपूज्य वस्त्रचन्दने ।
मान्यैर्धूपैश्च चिन्दुरेर्द्धिगोरोचनादिभिः ॥
तद् वष भ्रामयित्वा चरदारेण यत्नतः ।
वर्णान्तं च समुत्तमस्य दुर्गायै तं निवेदयेत् ॥
अष्टमीनवमीसप्तमौ दद्यान्मायातिमेव च ।
इत्येव कथितं सर्वं बलिदानप्रसङ्गतम् ॥
बलिं दत्त्वा च स्तुत्वा च धृत्वा च कवचं बुधः ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ दद्याद्भिषागं दक्षिणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः ॥

मायादः, पुं, (मायया कृतेन धृत्येत्यथ अति
मच्चयतीति । अद + अच् ।) कुम्भीर । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मायादेवीसुतः, पुं, (मायादेव्या सुतः ।) बुद्धः ।
इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥

मायाफलः, कौं, फलविशेषः । भारुफलं इति
भाषा । तत्पठ्याय । मायिफलम् २ मायिकम् ३
क्षिप्रफलम् ४ मायि ५ । अथ शृणा । वात
हरत्वं । कटुत्वं । उष्णत्वं । शैथिल्यसङ्को
चकौश्रुतायादात्त्वत्वं । इति राजनिघण्टुः ॥

मायामोहः, पुं, (मायया मोहयति असुरारिति ।
सुह + णिच् + अच् । माया च मोहश्च तौ
यस्येति वा ।) विष्णुदेहनिर्गतासुरमोहक-
पुरुषविशेषः । यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो मायामोहं शरीरतः ।
तत्पुण्याद हतौ विष्णु प्राह चेदं हुरीतमान् ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

“मायामोहोऽयमखिलान् देवांस्तान्

मोहयिष्यति ।

ततो वध्या भविष्यन्ति वेदमार्गवर्द्धिष्कृताः ॥
स्थितौ स्थितस्य मे वध्या यावन्तं परिपन्थिनः ।
ब्रह्मणो येऽधिकारस्य देवदेव्यादिका सुराः ॥
तद्गच्छन्तं न भी कार्त्तमायामोहोऽयमग्रतः ।
गच्छन्तव्योपकाराय भवतां भविता सुराः ॥

श्रीपराशर उवाच ।

“इत्युक्त्वा प्रणिपत्येन यदुद्देवा यथागतम् ।
मायामोहोऽपि ते सार्द्धं ययौ यत्र महा-

सुरा ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अश्वे १७ अध्याय ॥

मायावती, स्त्री, (मायास्यास्तीति । माया +
मतुप । मत्स्य व । उगित्त्वान डीप ।) इति ।
कामपत्नी । इति जटाधर ॥ तस्या नामकारण
यथा —

श्रीपराशर उवाच ।

“एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तं सद्यः कथ्येन नारद ।
अन्तःपुरचर्यां देवीं रत्निसर्पिं प्राह हवयन् ॥
एष ते तनय सुभु । इत्वा शम्बरमागत ।
क्षतो येनाभवद्वाजो भवत्या स्तिकाग्रहाव ॥
इय मायावती भार्या तनयस्यास्य ते सती ।
शम्बरस्य न भार्येयं श्रूयतामन्न कारणम् ॥
मन्मथे तु गते नाश तदुद्भवपरायण ।
शम्बर मोहयामास मायारूपेण रूपिणी ॥
अवायाद्युपभोगेण रूपं मायामयं शुभम् ।
दशयामास दैत्यस्य तस्येयं मदिरेशणा ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अश्वे २७ अध्याय ॥
(विश्वधरीविशेष । यथा, कथासरित्सागरे ।
१३ । ३५ ।

“अह मायावती नाम राजन् । विद्याधराङ्गना ।
इयन्त कालमभवत् प्रापदोविषं हस्तिनी ॥”
राजकन्याविशेष । यथात्रैव । ११२ । ११२ ।
‘अभूत्कलयसि ह्याख्यो राजा राजयद्दे पुरा ।
तस्य मायावतीत्यासीद्दूषेणाप्रतिमा सुता ॥”
मायावसिक्तं त्रि, (मायया वस आच्छादनं
करोतीति ठन् ।) परप्रतारक । इति शब्द-
माला ॥ (मायारसिक्त इति वा पाठ ॥)

मायावान् [त] पुं, (माया अवस्थस्य । माया +
‘अस्मायामेधासजो विनि ।” ५ । २ । १२१ ।
इति पक्षे मतुप । मत्स्य व ।) कंचराज ।
इति शब्दरत्नावली । मायायुक्ते, कपटयुक्ते
च त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ६ ।

“कतिभिक्षुभिषणो दुःखहृत्तौ नि मायावान्
अज्ञा दस्युरगं ।”

“मायावान् कपटवान् ॥” इति तज्ज्ञाये
सायण ॥)

मायावी, [तु] पुं, (प्रशक्ता मायाकापणमस्य
स्थेति । माया + ‘असूमायामेधासजो विनि ।”
५ । २ । १२१ । इति विनि ।) मायाकार ।
तत्पर्याय । अथवा २ मायी ३ मायिक ४
येन्द्राणिक ५ । इति जटाधर ॥ (यथा,
भाककये । २२ । ७ ।

“मायावी दानव सोऽयं सुनिरूप समास्थित ।
व प्राह राजपुत्र तं पूर्वमेव मनुस्मरन् ॥”
विज्ञान । इति राजनिघण्टु । (मोहन-
शक्तियुक्त परमात्मा । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४ ।
“स्तत्तत्तद्वन्तर्गामी तु मायावी स्याच्छ्रुतः ।
सजाता स्तूयन्तेऽपि विराडित्युक्तं परं ॥”)

मायावीता, स्त्री, (मायाकल्पिता वीता ।) योगेन
अविज्ञतवीताप्रतिष्ठति । यथा,—
अभिरुवाच ।

“भगवन् । श्रूयतां वाक्यं कालेन यदुपस्थितम् ।
वीताहरणकालोऽयं तत्रैव सतुपस्थित ॥
दैवस्य दुर्निवारस्य न च देवात परं वलम् ।
मन्मथं मयि सन्मस्य ह्याया रक्षान्तिकेऽधुना ॥
दास्यामि वीतां तुभ्यं परीक्षासमये मम ।
दैवे प्रस्थापितोऽहं न च विप्रो हुता-

शून ॥

रामस्तद्वचनं श्रुत्वा न प्रकाशं च लक्ष्ययन् ।
स्त्रीचकार च स्वच्छन्दं हृदयेन विदूयता ॥
वह्निर्योगेन वीताया मायावीतां चकार स ।
तदुपगुणसन्वाशां ददौ रामाय नारद । ॥
वीतां गृहीत्वा स ययौ गोप्यं वक्तुं निविध्य च ।
लक्ष्मणे नैव बुबुधे गोप्यमस्यस्य का कथा ॥
लङ्कां गत्वा रघुश्रेष्ठो जवान् प्रायकेन च ।
सवान्धव रावणस्य वीतां सप्राप दुःखिताम् ॥
तां च वह्निपरीक्षां कारयामास सत्वरम् ।
हुताशस्तं न काले च वास्तवीं जानकीं ददौ
उवाच ह्याया वह्निस्य रामस्य विनयान्विता ।
करिष्यामीति किमहं तदुपायं वदस्व मे ॥”

वह्निरुवाच ।

“त्व गच्छ तपसे देवि । पुष्करं च सुपुण्ड्रम् ।
ज्ञत्वा तपस्यां तत्रैव खगलक्ष्मीर्भविष्यति ॥
सा च तद्वचनं श्रुत्वा प्रतप्य पुष्करे तप ।
दिष्य चित्तवर्षस्य खगलक्ष्मीर्भूय ह ॥
सा च कालेन तपसा यज्ञजुषसमुद्भवा ।
कामिनी पाण्डवानां च त्रौपदीं हृदयता ॥
क्षते युगे वेदवती क्षुद्राञ्जनसुता शुभा ।
जेतायां रामपत्नी सा वीतेति जनकात्मना ॥
तच्छाया त्रौपदीं देवीं वापरे हृदयता ॥
विहायगीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगन्तये ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातखण्डे १४ अध्याय ॥

मायासुत, पुं, (मायाया मायादेया सुत ।)

बुद्ध । इति हेमचन्द्र । १ । १५१ ॥

मायिक स्त्री, (माया मोहनशुण्य विद्यतेऽस्मिन् ।
माया + ‘ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति
ठन् ।) मायाप्रजनम् । इति राजनिघण्टु ॥
यस्यान्तरे मायिका मातृका इत्यपि पाठ ॥

मायिक, पुं (माया अवस्थस्य । माया + ‘ब्रीह्यादि-
भ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।) माया
कार । इति जटाधर ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ४ । १६ । ४ ।

“यन्मायामोहितश्चाहं सदा वर्तते परात्मन ।
परवान् दारुपाञ्चाजी मायिकस्य यथा वशे ॥”
मायाविशिष्टे, त्रि ॥)

मायी, [तु] पुं, (मायावस्थस्य । माया +
‘ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इति ।)
मायाकार । तत्पर्याय । वर्तते २ वचक ३
यवक ४ कुञ्जक ५ दाक्षाणिजिक ६
आजिक ७ । इति हेमचन्द्र । ३ । ४९ ॥

(मायायुक्ते, त्रि । यथा, कुमारः । २ । ४६ ।
“यच्चभि सम्भृतं ह्यव विततेष्वधरेषु स ।
जातवेदोस्तुत्यान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति न ॥”
मायोपाधिके परमेश्वरे च । यथा पञ्चदश्याम् ।
६ । १२३ ।

“मायानु प्रहति विद्यान् मायिनानु महे
श्वरम् ॥”)

माय पुं, (मिनोति प्रक्षिपति देहे उद्यायमिति ।
मिष प्रक्षेपणे + ‘क्षवापाणिमिषाद्विषाध्वमृष्य
उग ।” उवा १ । १ । इति उग । “मीनाति
मिनोतिदौडा क्षपि च ।” ६ । १ । ५ । इत्या-
त्वम् । “आतो युक्तं चिन्तकतो ।” ७ । १ । ३३ ।
इति युक्त ।) पिप्तम् । इत्यमर । २ । ६ । ६२ ॥
(शब्द । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । २८ ।

“हृक्कायं चर्ममभिवावशाना मिमाति मायु
पयते पयोभि ॥”

“मायु शब्दं मिमाति निर्माति करोति ॥” इति
तद्भाष्ये सायण ॥ वाक । इति निरुक्ते । १ । १ । ११ ।
मायुराज, पुं, कुवेरपुत्र । इति त्रिकाश्रये ॥
मायूर स्त्री, (मयूराणां सन्ध । मयूर + ‘प्राणि-
रजतादिभ्योऽण् ।” ४ । १ । १५४ । इत्यण् ।)
मयूरसन्ध । इत्यमर । २ । ५ । ४३ ॥
(मयूराणामिदमित्यण् ।) तत्सम्बन्धिनि, त्रि ॥
यथा, महाभारते । १३ । १ । ४ । ६ ।

“आज गच्छ तथा मांसं मायूरश्चैव वर्णयेत् ॥
मायूरिक, पुं, (मयूर इति । मयूर + ‘पक्षि-
मतस्यङ्गान् इति ।” ४ । ४ । ३५ । इति
ठक् । मयूरयाही । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
मायूरी, स्त्री, अणमोदा । इति राजनिघण्टु ॥
मार, पुं (मृ + भावे घञ् ।) ऋति । (यथा,
हहतसहितायाम् । ३ । ३१ ।

“सुम्भारकदृष्टनिभं खण्डो रूपहा विदौ-
षितिर्भयद् ॥”)

म्वयन्ते प्राणिनोऽनेन । मृ + घञ् ।) काम
देव । (यथा, नैषधे । ४ । ७६ ।

“अनुसमारं न मार । कथं नु सार
इतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।
विराजिणीशतवातनपातकी
इतितयापि तयासि किमुज्झित ॥”
विघ्न । इति मेदिनी । २ । ७६ । (मृ + घञ् +
घञ् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्र । २ । ३६ ॥
धुस्तर । इति शब्दचन्द्रिका । मारगणोत्पत्ति-
र्यथा,—

माकच्छेय उवाच ।

“मनोभवस्य वचनं श्रुत्वा च तुरान्न ।
विवस्वरपि तदाक्यं श्रुत्वाश्रुतसाहकारकम् ॥
सन्मस्य मोहने अज्ञा चिन्ताविद्योऽभयवर्जि ।
समर्थो मोहितुमिति निश्चयाच्च सुहृन्मुहुः ॥
निश्चासमावृतात्तस्य ज्ञानाकृपा मन्त्रावका ।
ज्ञाना गन्ता जीकजिज्ञासोकाज्ञानिभयवरा
तुरङ्गवदना कैचित् कैचिदमनसुजासवा ।
विज्ञायास्तुत्यान्मायी श्वराद्वारवरा ॥

अथमार्णारवदना शरभास्त्रा सुकानना ।
अवगोमायुवकाश्च सरीसृपसुखा परे ॥
गोरूपा गोसुखा केचित्तथा पक्षिसुखा परे ।
महादीर्घा महाहस्ता महास्थला महाशरा ॥
पिङ्गाक्षा विरजास्त्राश्च चतुर्वैकाक्षा मही

दरा ।

एककणाक्षिकर्णाश्च चतुष्कणाक्षथापरे ।
खूजकर्णा दीर्घकर्णा बहुकर्णा विकर्णका ।
दीर्घाश्च खूजनेत्राश्च सुखनेत्रा विदुष्य ॥
चतुष्पादा पञ्चपादाष्टिपादेकपदास्तथा ।
हस्तपादा दीर्घपादा खूजपादा महापदा ॥
एकहस्ताश्चतुर्हस्ता द्विहस्ताश्चश्रयास्तथा ।
विहस्ताश्च विरूपाक्षा मोधिकालतय परे ॥
मनुष्यास्तय केचित् शिशुमारसुखा परे ।
क्रौञ्चाकारा वकाकारा हंसवारचक्षुषिण ॥
तथैव मद्गुरवककङ्काकसुखास्तथा ।
अर्द्धगेजा अर्द्धरक्ता कपिला पिङ्गाक्षास्तथा ॥
नीला सुकास्तथा पीता हरिताश्चिचक्षुषिण ।
अवाद्यन्त ते शृङ्गान् पटहान् परिवादिन ॥
हृद्द्वान् चिकिमांश्चैव गोसुखान् पञ्चवैकाक्षथा ।
सर्वे जटाभि पिङ्गाभिस्तुङ्गाभिश्च करान्विता ॥
विरन्तराभिर्निषेन्द्रा गन्धा स्यान्वगामिन ।
मूलहस्ता पाशहस्ता खड्गहस्ता घटुर्धरा ॥
शालङ्कुशगदाबाणपट्टिसमासपाणय ।
नानाशुधा महानाद कुन्वन्तस्ते महावना ॥
मारय ऋद्वेत्सुवृक्षैश्च पुरतो गन्धा ।
तेषाम् वदन्त तत्र मारय ऋद्वेत्सुत ।
योगनिद्राप्रभावात् स विधिवैकुं प्रचक्रमे ॥
अथ ब्रह्मात्ममाभास्य तान् हृष्टा मदगो गन्धान् ।
अवाच वारयन् वक्तु गन्धानामप्यत स्मर ॥
मदन उवाच ।

किं कर्मेति करिष्यन्ति कुत्र स्थास्यन्ति वा
विधे । ।
किं नामधेया इति वा तथेतान् विनियोजय ॥
निशुन्येतान् किं कृत्यं स्थाप दत्त्वा च नाम च ।
कृत्वा पञ्चान्ननामायाप्रभावं कथयस्व मे ॥”
भारुक्केय उवाच ।
“अथ तदास्व माकर्ष्य सर्वलोकापितामह ।
गन्धान् समदधानाश्च तैर्वा कर्मादिर्क दिशन् ॥
ब्रह्मोवाच ।

“इति त्वत्प्रमाणा हि मारयेति वदन्तुवन् ।
सुहृत्सुहृदतोभीर्वा नाम मारयेति आचताम् ॥
भारालकलादयेति मारा वन्तु च वामत ।
सदेव विप्र जन्तुर्वा करिष्यन्ति विनाशकम् ।
तवाशुगमन क्रमेण सुखमेवा मनीभव ॥
यत्र यत्र भवान् याता स्वकर्मार्थं यदा यदा ।
गन्तारक्ष्य तथेति साहाय्याय तदा तदा ॥
चित्तोद्भाति करिष्यन्ति त्वद्वक्त्रप्रवर्तिनाम् ।
ज्ञानिनां ज्ञानमार्गश्च विप्रमिष्यन्ति सर्वदा ॥
यथा सर्वादिर्क कर्मे सर्वे कुर्वन्ति जन्तव ।
तथा ज्ञेति करिष्यन्ति सर्वमपि सर्वत ॥
इमे स्थास्यन्ति सर्वत्र वेदिषु स्थास्यन्ति ॥

त्वमेवैवा गन्धाध्यक्ष पञ्चयन्त्राङ्गभोजिन ।
निद्राक्रियावता तोयभोगिनोऽपि भवन्तिमे ॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्याय ॥

मारक पु, (जियन्ते प्राणिन यस्मिन् येनेति वा ।
म् + कच् । तत् सञ्ज्ञार्थं कन् ।) मरक । तत्
पर्याय । मारि २ उतपात ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेष ॥ पक्षिविशेष । वाज इति भावा ।
तत्पर्याय । चातिपक्षी २ ग्राहक ३ । इति
भूरिप्रयोग ॥ मारककर्त्तरि चि ॥
मारजित, पु, (मार काम जितवान् । जि +
जिप् । तुमागम ।) बुद्ध । इत्यमर । १ ।
१ । १३ ॥

मारय, क्री, (मार्यते इति । म् + शिच् + भावे
क्युट ।) वध । इत्यमर । २ । ८ । ११४ ॥
(यथा, भगौ । ५ । ३८ ।

“यावन्ति पशुरोमाश्च तावत्तल्लो ह मारयन् ।
वृषापशून् प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥”)

अभिचारविशेष । यथा,—

“एवमु मारय देवि । विशेषात् कथयामि
ति ।

यान्तं वक्षिमायुक्त वामनेचविभूषितम् ॥
कूर्चयुग्म ततो देवि । असुक्त मारय मारय ।
चतुर्दशाक्षरो मन्त्रो स्नाहान्त श्रुताशक्त ॥
स्त्रिराङ्गारमादाय कुजाटस्थी विशेषत ।
लेखयेत् पुष्पार्णैः श्रुतस्वरूपां जौहपत्रके ॥
निशार्णं मन्त्रके नेत्रे जलाटे हृदये करे ।
नाभौ शुक्ले कटौ पृष्ठे क्रमोक्तेन पदये ॥
मन्त्रवर्णान् समालिख्य प्रतिष्ठां तत्र कारयेत् ।
सहारसुम्नां वहा तु ध्यायेद्देवीं जयप्रदाम् ॥
दीर्घाकारां जयवर्णां सदाहस्तमस्तकाम् ।
हस्तयुग्मगतं हस्तं सर्वयन्तीं दिगम्बरीम् ॥
श्रुताशक्तरीं देवीं ध्यायेत् श्रुतयथाय च ।
यवं ध्यानेष्टिकापूर्व्यैर्मामहस्तेन शङ्करि । ।
अश्रुताशक्तार्थं नमः, इति दत्त्वा महेश्वरि । ।
हरिदापूर्व्यैश्चितां शारां दद्यादेतेन तु ॥
असुक्तश्च श्रोगित पित्र पित्रेति तत्परम् ।
मांश्च स्नादय स्नादय कौं नम इति मन्त्रम् ॥
मध्याह्ने मध्यरात्रौ तु पूजयित्वा शताटकम् ।
जपेदेकादशाक्षं च रोगं स्थाप्नाञ्च वश्यम् ॥
दक्षाधिकैकविंशतिं तदुदेव रिपोर्भवेत् ॥ ॥

अथवाचप्रकारेण श्रुतयमसं वदे ।
पुंगोश्रुतत्तु समादाय पूजयेद्व्यावदिवा ॥
विपरीतक्रमेणैव जपपूजादिकं चरेत् ।
महादेवाय नम इति पुंगोश्रुतत्तु समाचरेत् ॥
श्रिवाय नम इति मन्त्रेण चदनञ्च समाचरेत् ।
पशुपतये नम इति प्राणान् सस्यापयेत्तत ॥
जौहपात्रं महेश्वरानि । स्त्रिराङ्गारयोगत ।
श्रुतप्रतिष्ठति लिखा तत्र संस्थापयेत् शिवम् ॥
ततो ध्यायेन्महादेवं ध्यानं सुचमाहित ।
प्रबोध्यैव स्थितं यत्र जलवप्रियमप्रभम् ॥
वामहस्तधरं केशं दक्षिण प्राणकर्मणम् ।
नदचमोत्तर देवं महाभागादिवेदितम् ॥

पिनाकपृक् दहागच्छागच्छ दत्तादिनावाक्
यत्नत ।

श्रुतपात्रये नम इति स्थापयेत् साधकोत्तम ॥
महेश्वराय नम इति पाद्यादिना प्रपूजयेत् ।
इष्टानादिस्तथा स्मर्त्तव्यतक्रमेण प्रपूजयेत् ॥
अभिकोणादिपर्यन्त पूर्व्वरीत्या महेश्वरि । ।
नम श्रिवायेति मन्त्रमष्टाविंशतिं सजपेत् ।
हुं चमस्तेति वामेन करेण तु विसृजयेत् ॥
अक्षितं केशव विष्णो हरे स्वयं जगद्देव ।
हंस नारायण स्नाहान्तं मन्त्रमेव सज्जपेत् ॥
हु नमो भगवते वासुदेवाय स्नाहान्तं नम इत्यपि
सज्जपेत् ।

एवमेकादशाहं श्रुतं हृदयमञ्जरा ।
अवश्यं जायते देवि । सत्यं सत्यं जितोत्तमे ॥”

इति योगिनोत्तम पूर्व्वखण्डे ४ पटल ॥

अपि च ।
“श्रवास्त्रिच गवास्त्रिच चत्वनर्मास्त्रिचैव च ।
अरेयो निखनेतु द्वारे पञ्चलसुप्रयासि च ॥”

इति मारुके १८६ अध्याय ॥

मारि क्री, (मार्यते इति । म् + शिच् + क्त्वा ।
मारयम् । वधे । इति मेदिनी । रे, ७७ ।
जनस्य । तत्पर्याय । मारक २ मरक ३
उतपात ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
मारिचिक चि (मरिच + “संस्कृतम् ।” ४।४।४
इति ठक ।) मरिचेन संस्कृतम् । इति विद्वान्-
कौस्तुभे ।

मारित पु, (मार्यते नाशयते भक्षयति इति ।
म् + शिच् + कर्मणि क्त ।) गटीकृत । भक्षो-
क्त । यथा, भावप्रकाशे ।

“असम्यक्कारितं स्वर्णं यत्न वीर्येण नाशयेत् ।
करोति रोगान् अज्युञ्जतद्व्यात् यन्नतस्तत ॥”
अपि च ।

“पूर्व्वं वज्रसमं ताणं विमानेन विमहयेत् ।
ततो गजपुटे पङ्का पुनरन्तेन महयेत् ॥
तामेव दशमंशेन यामसेकं तत पुटेत् ।
यवं दशपुटे पक्वं वज्रं भवति मारितम् ॥”
अपरञ्च ।
आर्द्रलज्जं चनलज्जं तेषौ गौरवस्थापकम् ।
यस्येतानि न हस्त्यनि तं विद्यान्मृतसकतकम् ॥”
अनञ्च ।

“शुद्धो रवो भवेद्दृष्ट्वा स्फूर्जितस्तु जगद्देव ।
मारितो रजस्कपो स्नात् वज्रं साक्षात् सदा-
शिव ॥”

इति वैद्यदर्पणे ॥

मारिचयनवारक, पु, (मरिचिज्जम् अक्षय तदावय-
तीति । ट् + शिच् + क्त ।) राजर्षिर्निशेव ।
यथा,—

“कुमारपालश्चौल्लुब्धो दाक्षर्षिं परमाहृत ।
जतस्त्वमीता धर्मात्मा मारिचयनवारक ॥”

इति द्दिमचक । ५ । १७७ ॥

मारिष पु, (मर्येति दीर्घाक्षिति । म् + शिच्
निपातनात् चिङ्गम् । यथा, भा दिङ्गिति द्विजति

मारी

कश्चिदपीति । रिष+क ।) नाचोक्तौ अष्ट ।
इत्यमर । १।७।१४ । (कवित पुराणा-
दावपि । यथा, देवीभागवते । १।११।६५ ।
“वाङ्मयं ते करिष्यामि मन्त्रश्रवणा मन्त्रा-
मते ।।

भविता यदि सयामस्तव केनैव मारिष ।।”
तथा च महाभारते । ७।२६।१९ ।
“द्वयैमाणाचक्षुः दृष्ट्वा भगवन्तेन मारिष ।।”
तच्छ्रुत्वा शक्रविशेष । मरुता इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्याय । कन्धर २ मारिष ३ ।
(प्राकार्ये पण्यायो गुणाश्च यथा । [अथ न्वित
मरुता । जोहितमरुता नवका इति च लोके ।]
“मारिषो वायुको माव न्वेनो रक्तञ्च स खलु ।
मारिषो मधुरः शौलो विहन्ती पितृशुद्गुणः ।
वातश्चेत्यकरो रक्तपितृशुद्गुणमभिजित् ।
रक्तमार्शो गुरुनाति सचारी मधुर सर ।
क्षेत्र कटुकः प्राक् खल्वदोष उदीरितः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मारिषा, स्त्री (मारिष+टाप्) दृष्टमाता ।
इति मेदिनी । ६, ४४ । (यथा, मत्स्यपुराणे ।
४।४६ ।

“सोमकन्धाभवत् पत्नी मारिषा नाम विभ्रता ।
तेभ्यस्तु दृष्टमेकं वा पुत्रमप्यमर्णो जनत् ।”
अस्या जन्मदत्ताणो यथा, विष्णुपुराणे ।
प्रथमांशे १५ अध्याये ।

“ककुर्नाम तुनि पूर्वमासीद्देविदावर ।
सुरस्यं गोमतीतीरे च तेपे परम तपः ।
तत्पुत्रीभाय सुरेन्द्रेण प्रण्वोपाख्या वराचरा ।
प्रयुक्ता शोभयामास तन्महि सा शुचिस्मिता ।”
इत्यारभ्य—

“वावदित्यं च विप्रविक्तां प्रवीति सुमध्यमानम् ।
तावज्जलतुल्येदजला सा नभूवातिविषयुः ।
प्रवेपमासां सततं खिन्नमाजकतां सतीम् ।
गच्छ गच्छेति सज्जोषतुवाच सुनिवतमः ।
सा तु निभृत्विता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात् ।
आकाशमभिनी खेदममाल्य तरुपल्लवे ।
इच्छादृष्ट्य ययौ बाला तदप्यारब्धपल्लवे ।
निर्माल्यमाया गात्राणि गततुल्येदजलाणि वै ।
नृविजा यत्तदा गर्भेक्षणा देष्टुं समाहितः ।
निष्पगाम स रोमाञ्च खेदरूपी तद्व्रतः ।
त दृष्ट्वा जयदुर्गर्भे एवं पत्नी तु मारुतः ।
मया वाप्याविनो गोभिः स तदा वदधे शनैः ।
इच्छासगर्भेभूता मारिषाख्या वराचरा ।
तां प्रदास्यति वो दृष्ट्वा कोपय प्रशान्त्यलाम् ।
कङ्कोरपत्यमेव वा इच्छेभ्यश्च समुन्नता ।
ममापत्य तथा बावी प्रण्वोपानयता च सा ।”
मूलस्य पत्नी । यथा, भागवते । ६।२४।२७ ।
‘देवमोक्षं मूलस्य मारिषा नाम पत्न्य-
भूतः ।”

मारी, स्त्री, (मारि+कङ्किभारादिति पक्षे
लोपः) चक्री । अवचय । इति मेदिनी ।
६, ७६ । मारिचरी शक्ति । यथा,—

मारुतः

“मारो निभूलेन जवान चाप्यान्
छद्वाङ्गपातैरपराञ्च कौशिको ।”

इति वामने ५२ अध्यायः ।

मारौच, पुं, (मरौचैरपत्य पुमान् । मरौचि+
अण्) राक्षसविशेष । स च तारकाराक्षसी
पुत्र रावणस्यानुचर सीताहरणकारे माया
नृगरूपोऽसौ श्रीरामेण हतश्च । इति रामा-
ग्रन्थम् । अथ विवरणं यथा —

“एतस्मिन्नन्तरे रामो दृष्ट्वा कनक नृगम् ।
सीता त प्रेरयामास तदर्थं यत्नपूर्वकम् ।
सत्यस्य जन्मस्य रामो जानक्या रक्षसी वने ।
खय जगाम तूर्णं त विधाद्य श्रायकेन च ।
इं जन्मयेति शब्दश्च कलाय मायया नृगः ।
प्रायोजितवान सद्यसा पुरो दृष्ट्वा हरि स्मरन् ।
नृगदेहं परिवर्त्य दिव्य देहं विधाय च ।
रत्ननिर्मोक्त्यानेन वैकुण्ठं च जगाम ह ।
वैकुण्ठद्वारे द्वाभ्यासीत् किङ्करो दारपाणयोः ।
जयञ्च विजयञ्चैव वक्तव्यं जानिताभिः ।
शामेन शनकादीनां सप्राप्य राक्षसीं तडुम् ।
पुनर्जगाम च दारमादौ च दारपाणयोः ।”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १२ अध्यायः ।
कश्यपः । यथा,—

“इति सचिन्त्य भगवान् मारौचं कुरुनन्दनम् ।।
उवाच किञ्चित् कुपित आत्मानञ्च विगर्हयन् ।”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ।
(तथा च महाभारते । ११।८५।१७ ।

मरौचिभ्यो मरौचिस्तु मारौचः काश्यपोऽस्य
भूतः ।)

कक्कोलकम् । याजकक्राश्रयः । इति मेदिनी ।
६।१७ । राजहस्ती । इति जटाधरः ।

मारौची स्त्री, (मरौचैरियम् । इत्यण् । डीप्)
देवताभेदः । इति मेदिनी । ६, १७ । वा तु
मायादेवो । तत्पर्यायः । निरुद्धा २ वज्र-
काजिका ३ विकटा ४ वज्रवाराहो ५ गौरी ६
योगिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मारुतः पुं, सर्पाक्षः । यथा । गोमयसंल्लभम् ।
इति मेदिनी । ६, १५ ।

मारुत, पुं, (मरुदेवः । मरुत्+“प्रश्नादिभ्यश्च ।”
५।४।३८ । इति स्मार्थेऽणः ।) वायुः ।

इत्यमरः । १।१।६५ । नियतेनेन क्रुद्धेन
नाञ्जीति नृ उ उतु मरुत् मरुदेव मारुत
स्मार्थे ण्यः । इति तट्टीकायां भरतः ।

(यथा, मनौ । ४।१२२—१२३ ।
“अतिथिचानुश्राप्य मारुतं वाति वा श्वश्रुम् ।
रुचिरे च श्रुते गात्राच्छुद्धिं च परिच्यते ।
सामञ्जनाद्वयकुप्री बाधोवीतं कदाचन ।)

अस्योत्पत्तिर्वया—
कश्यप उवाच ।

“पुत्रं मे भविता भूमिः । दन्वा देवधानवः ।
संवत्सरं ततमर्षं ययञ्जी धारयिष्यति ।”
अज्जो यथानु ।

“संवत्सरं पूजयन् ततमेतद्विदुस्तम् ।
संवत्सरं पूजयन् ततमेतद्विदुस्तम् ।

मारुतः

धारयिष्यति चेतुश्च शक्रश्च भविता वृत्तः ।
वाङ्मित्रभ्युपेक्षाय दितौ राजन् । महाभारतः ।
कश्यपाज्जमेभाधत्त व्रतच्छास्त्रो दधार वा ।
मातृश्वसुरभिप्रायमिन्द्र आश्राय मानदः ।।
शुश्रूषयिनाश्चमस्यां इति पर्यचरन् कविः ।
एवं तस्या व्रतस्याया व्रतच्छिद्रं दृष्टुं प्र ।।
प्रेपसु पर्यचरन् निष्को नृगस्यैव नृगाङ्गतिः ।
नाध्वगच्छद्ब्रतच्छिद्रं तत्परोऽप्य सङ्गीयते ।।
चिन्तां तीव्रां गत शक्र केन मे स्थापिष्यं
लिङ्गः ।

एकदा सा तु सन्ध्यावातुच्छिद्रा व्रतकर्त्रता ।
असृष्टवायं धौतादधि सुन्ध्याप विधिभोजिता ।
जम्बा तदन्तरं शक्रो निद्रापङ्क्तयेत स ।
दिते प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ।
चक्रे सप्तधा गर्भं वज्रैश्च कनकप्रभम् ।
वदन् सप्तधेकेकं मा रोदीरिति तान् पुनः ।
तन्नु पाप्यमानास्ते सर्वे प्राञ्जकयो वृषः ।।
किं न इन्द्र जिघांसति भ्रातरो मरुतस्तवः ।
मा भेद भ्रातरो मरुतं यूयमित्याह कौशिकः ।
अन्यभावात् पावदानात्मनो मरुतां गम्यान् ।
न ममार दितेर्गर्भं श्रीनिवासाशुक्लकम्पया ।
सकुरिन्नेन पञ्चाशत् देवास्ते मरुतोऽभवन् ।
यपौतु मातृदोषं ते हरिणा सोमपा कृता ।
दितिरुत्पन्नं दृष्ट्वा कुमाराजनकप्रभम् ।
इन्नेन सहितान्देवो पर्युत्थदग्निहिता ।
अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम् ।
अपत्यमिच्छन्त्यपर व्रतमेतं सुदुष्करम् ।
एकं सङ्कल्पितं पुत्रं सप्तसप्तभवनं कथम् ।
यदि ते विदितं पुत्रं । सर्वं कथय मा नृगाः ।
इन्द्र उवाच ।

अथ । तिष्ठ अघचित्तपुण्याय गतोऽन्तिकम् ।
जन्मान्तरोऽच्छिद्रं गर्भमर्षेणुङ्गन् भूमिद्वजः ।
ज्जो मे सप्तधा गर्भं आचम् सप्त कुमारकाः ।
तिष्ठि चैकेकशो दृष्ट्वा सप्तधा नापि मज्जिरे ।
ततस्तुपरमाचम् रौक्म अघचितं मया ।
महापुरुषपूजाया विद्धि कायाद्वज्रिणी ।
तदिहं मम दौर्जन्यं नाशयिष्य मङ्गीयसि ।।
अनुमर्षेण मातृत्वं दिद्या गर्भोऽन्तोत्थितः ।
श्रीयुक्त उवाच ।

इह जयाभ्युन्नतं शुद्धभावेन तुष्टया ।
मरुद्भिः सह तां गत्वा जगाम निधिरं प्रभुः ।।
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ।
(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६।
४७ । ४६—५५ ।

“मारुता वैदुषाश्चैव तद्वक्ता वरतङ्गकाः ।
वागीकास्तितराश्चैव चोक्ताः पाकग्राह-
मारुतः ।।

एते जनपदा राजन् । इति च पञ्चमा-
विद्याः ।”

अविमर्शः । यथा, दृष्ट्वा सर्वदृष्टिपरिधिः । १।१२ ।
“अथिस्तु मारुतो वास मर्षावासे विधीयते ।”
मरुतस्यमिति, वि । यथा, कर्षिणे । १।१४ ।

“रावि चय रावि मित्रमन्त्रे रावि शर्वे इन्द्र
माचर्त न ॥”

“मारुत मरुता देवविशां सन्निवि ।” इति
तन्नाम्ने सायण ॥

मारुतव्रत, स्त्री, (मारुतस्य व्रतमिव व्रत नियमो-
ऽस्य ।) राजधर्मविशेष । यथा,—

“प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुत ।
तथा चरै प्रवेष्टव्य व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥”

इति मात्स्ये २ अध्याय ॥

मारुतात्मज, पुं (मारुतस्यात्मज ।) हनुमान् ।
इति जटाधर ॥ (भीमम्)

मारुतापह, पुं, (मारुतमपहन्ति । हन + उ ।)
व्रणहन् । इति राजनिर्घण्ट ॥ बाहुनाशके,
त्रि ॥

मारुताशन, पुं, (मारुतोऽशनमस्य । अश्रातीति ।
अश + श्नु । मारुतानां अश्वानो भक्षक ।)
सर्प । पवनाशन इत्यमरदर्शनात् । (यथा,
महाभारते । ५ । १०६ । १२ ।

“भक्त प्रयत्नं हृद्वा वै बाहुभ्यां सशितव्रत ।
स्त्रियं स्थासुरिवाभ्यासे निक्षेष्टो मारुता-
शन ॥”

बाहुमाभभक्षके, त्रि ॥ (कार्तिकेयसैनिक
विशेष । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६ ।

“विशुत्ताचो धनुर्वक्त्रो जाठरो मारुताशन ॥”

मारुति, पुं, (मारुतस्यापत्य पुमान् । मरुत +
“अत इज ।” ४ । १ । ६५ । इति इज ।)

हनुमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघौ । १२ । ६० ।

“प्रवृत्ताहुपणञ्चायां तस्या सभ्यातिदर्शनात् ।
मारुतिं चागर तीर्थं सचारमिव निर्मम ॥”

भीमसेन । इति जटाधर ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ७ । २१ ।

“तच्छ्रुत्वा वचनं आतुर्यैरुत्थामिततेजस ।
संयद्देशं महाबाहुमारुतिं कुपितोऽब्रवीत् ॥”

मार्क, पुं, भङ्गराज । इति राजमार्ग ॥

मार्कण्ड, पुं, (ऋककोरपत्यम् । ऋककु + अण ।)

मार्कण्डेयसुनि । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्कण्डिका, स्त्री, जलाविशेष । भूर खलसा इति
हिन्दीभाषा । सा तु काकरोजमेव । तत्-
पर्याय । भूमिचरी २ मार्कण्डे ३ ऋदुर्देवनी

४ । अस्या गुणा । कुष्ठहरत्वम् । कङ्काय-
कायप्रोषणत्वम् । विषदुर्मेवकासगुल्मोदरना-
शित्वम् । इति भावप्रकाश ॥

मार्कण्डेय, स्त्री, भूम्याहुकाम् । इति राज-
निर्घण्ट ॥

मार्कण्डेय, पुं, (ऋककोरपत्यम् । ऋककु + शुभ्रा-
दिभ्यश्च । ४ । १ । १२३ । इति ऋक् ।) ऋककु-
सुनिपुत्रः । जन्मतिथ्यादौ पूजायां तस्य ध्यानं
यथा,

“द्विपुत्रं जटिलं चौकं सुदृढं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेच्च चिरायुवम् ॥”

तस्य मार्कण्डेयम् ।

“चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा
सुने ।।

रूपवान् वितर्वांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग । सप्तकल्पान्तजीवन ॥
आयुरिष्टाद्यधिष्ठार्थमस्माकं वरदो भव ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तस्मिन्पञ्चादिवर्षा,
मार्कण्डेय उवाच ।

“देवौ धातुविधातारौ भृगो आतिरिक्तयत ।
श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य वा ॥

आयतिनियतिश्चैव मेरो कथ्ये महात्मन ।
भार्ये धातुविधातोस्ते तयोर्जातौ सुतादुभौ ॥

प्राणश्चैव ऋककुश्च पिता मम महायशः ।
मनस्त्रिभुवामहं तस्मात् पुत्रो वेदशिरा मम ॥

धृञ्चवर्णां समभवत् प्राणस्यापि निबोध मे ॥”

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे वृत्रसगाध्याय ॥
अपि च ।

पुत्रस्य उवाच ।

“अथ ते सप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयपत्तिपुत्रमाम् ।
पुरा कथ्ये सुनि पूज्य ऋककुर्नाम विभुस ॥

भृगो पुत्रो महाभाग सभार्यस्तपस्वीक्षप ।
तस्य पुत्रस्तदा जातो वसतस्तु वनान्तरे ॥

स पञ्चवर्षको जातो बाल एव गुणान्वित ।
ज्ञानिना स तदा दृष्टो भूमित्वा कपुप्राङ्मुखे ॥

स्थित्वा स सुचिरं कालं जीवनश्च ततो दितम् ।
वीक्ष्य चिन्तापरो ज्ञानी किं वर्धो बालकस्तव ॥

दितं खण्डितम् ।
संख्यायां चाष्टवर्षाणि जातानीति न्यवेदयत् ।

ऋककुर्नेव सुतस्तु स ज्ञानी वाक्यमब्रवीत् ।
मासमायुश्च पुत्रस्य तेऽवशिष्टं सुनीश्वर ।।

नैव श्लोकस्यायां कार्यं सद्यमेतदुदाहृतम् ॥
एतत् श्रुत्वा वचो भीष्म । ज्ञानिना यदुदाहृतम् ।

व्रतोपनयनं चक्रे बालकस्य पिता तदा ।
आह चैनं पिता पुत्रं ऋककुर्वन्ममभिवन्द्य ॥

एवमुक्तं स वै पित्रा ऋवि भक्त्या ननाम स ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र प्रदीप्ता पावकोपमा ।

मार्गेणापि समायातास्तेन सप्तवर्षोऽमजा ॥
बालेन तेन दृष्टास्ते सर्वे समभिवदिता ।

आयुश्चान् भव तैरुक्तं स जहौ दृष्टमेखलाम् ॥
उक्तास्ते च पुनर्जायन्ते पञ्चमनः क्षीणजीवितम् ।

दिनानि पञ्च ते चायुर्जात्वा भीताभवन् पुन ॥
तस्तत्कल्पे प्राक्कल्पा वै गतास्ते अक्षयोरुत्तिकम् ।

प्रतिसृज्य च स बाल प्रविष्टेत् पितामहम् ॥
आयुश्चान् भव इत्याह तेन ब्रह्माभिवदित ।

चिरायुर्ब्रह्मणा बालं प्रोक्तं स ऋषिसन्निधौ ॥
ततस्ते सुखं प्रीता श्रुत्वा वाक्यं पितामहात् ।

पितामहस्तु सप्तवर्षं दृष्ट्वा प्रोवाच विस्मिताम् ॥
कार्येण येन वा याता कोऽयं बालो निवेद्यताम्,

ततः सप्तवर्षो राजन् । सर्वं तस्मै न्यवेदयन् ॥
भृगो ऋदुर्मेवकस्तु चौणायुस्तस्य बालक ।

अख्यायुक्तस्तस्य महाकालास्य मेखला ॥
यन्मोपवीतं दृष्ट्वा दत्त्वा तेन प्रबोधित ।

य कश्चिन् पश्यसे लोकं भ्रमन्तं भूतये जवम् ॥
तस्याभिवान् कायमेवमाह पितामह ।

तावद्वयमर्गेनाथ क्षितौ दृष्टा परिभ्रमन् ॥
यकत्वमर्षम् ।

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन देवयोगात् पितामह ।।
चिरायुर्भव वै विप्र । बालेयस्माभिरोरितम् ॥

कथं चिरायु स्याद्विप्रबालकं साम्प्रतं प्रभो ।।
कथं नावृत्तिनो देव । भवामो भवतां वयम् ॥

एवमुक्तस्तदा तैस्तु ब्रह्मा लोकपितामह ।
ऋतवाचो भविष्याम सर्वे एव वयं स्थिता ॥

मनसमन्वायुवा बालो मार्कण्डेयो भविष्यति ।
ऋषीणां सुखतश्चासौ मतसहायो भविष्यति ।

कथं स्यादौ तथा चान्ते वृत्तौ सुनिभिरुत्तमै ॥
एवमेव सुनयो बालं ब्रह्मा लोकपितामह ।

सन्बोध्य प्रेषयामास भूयोऽप्येव परन्तप ।।
तीर्थयात्रां गता विप्रा मार्कण्डेयो निज गृहम् ।

जगास गत्वा तं विप्रं पितरं स तथाब्रवीत् ॥’
इति पाण्डिचरित्रे ३ अध्याय ॥

अपरश्च ।
आस उवाच ।

“मार्कण्डेयेन सुनिना यथा ऋतु पराजित ।
तथा ते कथयिष्यामि शृणु वत्स । महाभर्त ॥

भृगो पौत्रो महाभागो बालश्चैव महाद्युति ।
वदधे वल्लभो बालं पिता तस्य जतक्रिय ॥

स तस्मिन् वै जातमात्रे आदेशी कश्चिदब्रवीत् ।
वर्षे द्वादशमे पूर्वे ऋतुरस्य भविष्यति ॥

श्रुत्वा तस्मात्तापितरौ दुःखितौ तौ बभूवुः ।
तौ दृष्ट्वा दुःखसम्पन्नौ मार्कण्डेयो महाभर्त ॥

उवाच वचनं तत्र किमर्थं दुःखमिदं श्रुत्वा ।
वक्तुमर्हसि दुःखस्य कारणं मम एच्छत ॥

कथयामास तत् सर्वमादेशी यदुवाच च ।
तत् श्रुत्वा तौ सुनि प्राह मातरं पितरं पुन ॥

पित्रा साहं त्वया मातरं कार्यं दुःखमन्यहम् ।
अपनेष्यामि मे ऋतु तपसा नाम संश्रम ॥

यथा प्राह चिरायु स्त्री तथा कुमारीसहं तप ॥
इत उवाच ।

इत्युक्त्वा तौ समाश्रास्य पितरौ वनमगमत् ।
तत्र विष्णुं प्रतिष्ठाप्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥

पूजयामास देवेशं मार्कण्डेयो महासुनि ॥
पूजयित्वा हरिं तत्र तपस्तेषां सुदुष्करम् ॥

गिराहारी सुनिस्तत्र वर्षमेकमतन्त्रित ॥
मात्रोक्तमरणावसन्दिने तत्र महाभर्त ॥

स्नात्वा अथोक्तविधिना कृत्वा विष्णोस्तथाभ्यर्चयन् ॥
हृदि कल्पेन्निययाम विष्णुं कल्पान्तरास्त्रिधा ॥

आचनं खलिकं वक्ता कल्पासौ प्राञ्जल्ययम् ॥
ॐकारोच्चारणाद्भामान् हृदि पद्मं विकाशयन् ॥

तत्कथ्ये रविचोमाभिमन्त्रणानि यथाक्रमम् ॥
कथयित्वा हरे प्रीतं तस्मिन्नेव वनातनम् ॥

प्रीतान्तरधरं विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
ब्रह्मरूपं हरिं ध्यायन्ततो मनुसुहृदयम् ॥

इत्येवं ध्यायतस्तस्य मार्कण्डेयस्य प्रीतः ।
मनश्चानेव संसर्गं देवदेवजन्ममुपगमौ ॥

मार्कव

ततो यमाशयात्तत्र आगता यमकिङ्करा ।
पाशहस्तास्तु त नेतु विष्णुदूतैस्तु तै हता ॥
सुषलेहैवमानास्ते इदृक्ता पुन पुन ।
वय निवृत्ता गच्छामो न्दुर्बेवागमिष्यति ॥
आगत्य स्वयमेवात्र न्दुर्बे पार्थ महात्मन ।
माकखेयस्व यन्माम विष्णुकिङ्करशङ्कया ॥
ते चाप्युद्गम्य सुखान्मन्ययुविष्णुकिङ्करा ।
विष्णुस्रया हनिष्यामो न्दुर्बेस्येति सखिता ॥
ततो विष्णुर्पितमना मार्कखेयो महामति ।
तुष्टाव प्रयतो भूत्वा देवदेवं जनाहनम् ॥
विष्णुनेवोपदिष्टन्तु स्त्रोत्र कर्णे महात्मन ।
स्वभावितेन मनसा तन तुष्टाव माधवम् ॥
७० नमो भगवते वासुदेवाय ।
नारायण सहस्राक्ष पद्मानभ पुरातनम् ।
प्रयतोऽस्मि हृषीकेश किमो न्दुर्बे करिष्यति ॥
गोविन्द पुष्करोक्तास्त्रमनन्तमजमययम् ।
केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किमो न्दुर्बे करिष्यति ॥
वासुदेवं जगद्योनि भाहुमन्तमतीक्ष्णम् ।
दामोदर प्रपन्नोऽस्मि कि मे न्दुर्बे करिष्यति ॥
शङ्खचक्रधर देवं हृद्यरूपिणमययम् ।
अधोक्षक प्रपन्नोऽस्मि कि मे न्दुर्बे करिष्यति ॥
नारायण वामन विष्णु नारदश्च जनाहनम् ।
माधवश्च प्रपन्नोऽस्मि कि मे न्दुर्बे करिष्यति ॥
पुरुष पुष्कर नील चैमनीक जगतपतिम् ।
जोक्तवाय प्रपन्नोऽस्मि कि मे न्दुर्बे करिष्यति ॥
भूतात्मान महात्मान यज्ञयोगिमयोगिजम् ।
विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि कि मे न्दुर्बे करिष्यति ॥
सहस्रशिरश्च देव यत्तावत्क सगातनम् ।
महायोगं प्रपन्नोऽस्मि कि मे न्दुर्बे करिष्यति ॥
इत्युदोरितमाकखेय स्त्रोत्र तत्र महात्मन ।
अपयातकतो न्दुर्बेविष्णुदूतैश्च पीडित ॥
इति तेन जितो न्दुर्बेमाकखेयेन धीमता ।
प्रथमे पुष्करोक्तास्ते इति च नास्ति दुर्लभम् ॥
न्दुर्बेकमिदं पुण्यं न्दुर्बेप्रथमं शुभम् ।
मार्कखेयविहतायां स्वयं विष्णुववाच ह ॥”

भीमगवाधुवाच ।

“य इदं पठते भक्त्या चित्तात् नित्यं शुचि ।
नाकावे तस्य न्दुर्बे स्थावरस्थात्युत्तमैतव, ॥”

आव उवाच ।

“हृत्पद्ममध्ये पुरुष पुराण
नारायण शाश्वतमादिदेवम् ।
सच्चिन्म स्रयादपि राजमानो
न्दुर्बे स योगी जितवीर्यदेव ॥”

इति नारदश्च पुराणे मार्कखेयन्दुर्बे नाम
अध्याय ॥ (मार्कखेयेन प्रोक्तम् । मार्कखेय
+ अथ । पुराणविशेषः । यथा, देवीभाग
वतः । १ । ३ । १-६ ।

‘प्रथमं सप्रवक्ष्यामि पुराणानि सुनीश्वरा ।’
इत्यारभ्य—

तथा यज्ञसहस्रं मार्कखेयं महादुष्टम् ॥”

मार्क } पुं, न्दुर्बेराज । इत्यमरः ॥ १॥ १५१ ।
माधव } सकृत् केशरज्ज्वार्यं गच्छति मार्कव ।

मार्ग

मक सर्पे नास्तीति अथ निपातनादृष्टि ।
मार्कवोऽन्तःस्थचतुर्थान्तः मार्कवैश्यादित्वाद्
एषोदरादित्वाद्दामो दीर्घश्चेति परेण साधि
तत्वात् । (यथा, सुसुते चिकित्सास्थाने ॥ १७७ ॥
“स्थान्माकवस्व च रसेन निहन्ति तेज
नार्कौ कफानिलकृतामपर्णौ व्रणांश्च ॥”)
मार्करो रेषान्त इति केचित् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (अथानयो पन्थाया यथा,—
“न्दुर्बेराज केशराजो न्दुर्बे पत्तङ्गमार्कवम् ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
न्दुर्बेराजो न्दुर्बेराजो मार्कवो न्दुर्बे यवच ।
अङ्गारक केशराजो न्दुर्बेराज केशरज्ज्वन ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मार्करो केशराजश्च न्दुर्बेराजो निगद्यते ॥”
इति गारुडेऽष्टाधिकविंशततमेऽध्याये ॥)
मार्ग, क सञ्चारे । सर्पणे । इति कविकल्प-
ह्रमः ॥ (पु -पर-सक सेट ।) क मार्गयति ।
इति दुर्गादासः ।
मार्ग कि अन्वे । इति कविकल्पह्रमः ॥ (पु -पक्षे
आ पर सक सेट ।) अन्वे प्रतिसन्ना
नम् । कि मार्गयति मार्गेति गुण गुणी ।
मार्गेनां च देहभावाविद्यात्मनेपद गण्यता-
नित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ।
मार्ग पुं, (मार्ग्येति सञ्चियते पादेन न्ययते
गमनाया न्ययते इति वा । मार्ग वा न्दुर्बे +
+ यच ।) पन्था । इत्यमरः ॥ २ । १ । १५ ॥
तत्परिमाणं यथा,—
“विशङ्कन् वि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु ते ज्ञत ।
विशङ्कन्मममार्गं श्रीमामार्गं दशैव तु ॥
धनू वि दशविस्तीर्णं श्रीमान्नाजपथ ज्ञत ।
इवाजिरयनागनामसम्माधः सुचक्षरः ॥
धनू वि चैव चत्वारि शास्त्रारण्यास्तु निमित्ता ।
त्रिकराजोपरण्यास्तु त्रिकराप्यपरत्तका ॥
जङ्गापथश्चतुष्पादश्चिपादश्च यज्ञान्तरम् ।
त्रतीपादश्चर्षपादः प्राग्वश पादक स्थत ॥
अवकर परिवार पादमात्र समन्ततः ।
प्रावटकावे तु प्रावटौ कर्णया अन्वया नहि ॥
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये गोपुरद्वार
लक्षणाध्यायः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
६७ । १७ ।
“यका वाकानमिश्रा च मार्गायामतथोचिता ।
सुतुम्पिपावापरोताङ्गी दुष्कर यदि जीवति ॥”)
शुद्धम् । तत्पर्यायः । पाद्य २ तदुद्ध ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपानम् ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७३ ॥ न्दुर्बेराज । (न्दुर्बेराजम् । न्दुर्बे +
+ अथ । न्दुर्बेराजनि, जि । यथा, सुसुते ।
प्रादोरे ३ अ ।
“मार्गाङ्गान्मन्त्राणां सदा वनचरं सुतम् ॥”
यथा च मार्कखेये । ३२ । १७ ॥
“तद्वर्णं चक्रिणं तातः सदैव पितृकर्मणि ।
मार्गमाविशमीदृक् सर्वमेकशतं चतुः ॥”
(न्दुर्बेराजश्च न्दुर्बेराजो भीममात्मनः ।

मार्गपा

न्दुर्बेराज + अथ ।) मार्गशीर्षमासः । अन्वेयम् ।
इति मेदिनी ॥ गे, १७ । न्दुर्बेराजो वचनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णु । इति तस्य सहस्रनाम
स्तोत्रम् ॥ (यथा, महाभारते ॥ १२ । १६६ । ५३ ।
“विचारी रोहितो मार्गो वैतुदामोदर सह ॥”)
मार्गक, पुं (मार्गः । स्वार्थे कन् ।) व्युत्पन्न-
मासः । इति शब्दमाला ॥
मार्गक, स्त्री, (मार्ग्येति अन्विष्यत इति । मार्ग +
भावे क्युट ।) अन्वेयम् । तत्पर्यायः । सन्धी-
यम् २ विचयनम् ३ न्दुर्बेराज ४ न्दुर्बेराज ५
इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥ याचना । इति
मेदिनी ॥ गे, ७१ । प्रथय । इति णटाक्षरः ॥
(मार्गयतीति । मार्ग + जुग ।) याचके, जि ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥
मार्ग्य, पुं, (मार्गयति लक्ष्यमिति । मार्ग + जुग ।)
शर । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥ यथा, महा-
भारते । ३ । ११५ । ४४ ।
“ते सर्वे हृद्यन्वान सयुगेनपलायिनः ।
वज्रधा भीष्ममानकुर्मार्ग्ये ज्ञतमार्ग्ये ॥
मार्गयति धनाय दातारमिति । मार्ग + जुग ।)
याचकः । इति मेदिनी ॥ गे, ७१ ॥
मार्ग्यक, पुं, (मार्ग्य + स्वार्थे कन् ।) याचकः ।
इति ज्ञानाद्युधः ॥
मार्ग्यधु पुं (मार्ग्यधु धिषु परिमाणम् ।)
योजनपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥
मार्ग्यधुज, स्त्री, (मार्ग्यधु + स्वार्थे कन् ।)
योजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मार्गपाणी स्त्री, (मार्ग पातयति हिंसेभ्यो
रचतीति । पात + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
स्वामि । यथा
“ततोऽपराजयमये पूर्वस्थां हिंशि नारदः ।
मार्गपाणीं प्रवृत्तीयादुर्गस्तम्भं च पारणे ॥
कुशकाशमयेदिवा सञ्चारेन्नेतुमिन्दुदा ।
भूवयित्वा जनानन्वानकुशयाहिंसयुतान् ॥
गोदवान् महिषाञ्चैव यथाभरयभूवितान् ।
मिरीन्दुपट्टज्जवादिजन्मनिनादितान् ।
तस्या स्थाने जयेत् धार्यं शान्तिपाठादि
नन्वितः ॥
मार्गपाणि नमस्तुभ्य सर्वानन्प्रवर्तके ।
तवै तव सुखिनाम्ना गजा गावः प्रयान्ते मे ॥
राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणा भूषणातथ ।
मार्गपाणीं समाजिह्वयान्तां स्युश्च सदैव हि ॥
ततो गावश्च सर्वान्मा गन्धर्वादिभिः क्रमात् ।
आत्मनः श्रेयसे भूप इति पूर्वा करोति हि ॥
अपतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृक्तः ।
गावो मे सर्वतः सन्तु गवां मध्ये वसान्महम् ॥
वा लक्ष्मीर्लोकपात्राणां श्रेष्ठकृतेष्व सञ्चिताः ।
श्रीर्व नन्वति यथार्थं मयः पार्थ करोतु ॥
वा कामधेनुर्भवेन च दिव्यो-
र्वा कामधेनुर्महर्षिगणे ।
वा वीरकेनी तु वशिष्ठगणे
वा कामधेनुर्वरा ममाक्षुः ॥

ल्लैतत् सर्वमान्द्रात्री देवपतेर्वैले ।
पूर्णा कृत्वा तत् पश्चात् सन्ध्यादृत समारभेत ॥”
इति पाञ्चोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये
१२४ अध्याय ॥

मार्गशीर, पुं, (ऋगाशिरानन्वययुक्ता पौर्ण-
मास्यः । ऋगशिरा + अण् ।) मार्गशीर-
मासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ६ । १६ । २ ।

“शुक्ले मार्गशीरे पक्षे योषिर्नररुश्रया ।
आरभेत नतमिदं सर्वकामिकमादित ॥”

मार्गशीर, पुं (मार्गशीर्षी + अण् ।) अथ
हयगमासः । ऋगशीर्षेण युक्ता पौर्णमासी
मार्गशीर्षी चास्मिन् मासे भवति मार्गशीर-
मासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
सहा २ मार्ग ३ आश्विमासिक ४ । इत्य-
मरः । १ । ४ । १४ । मार्गशीर ५ सह ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दृष्टिकस्यरविप्रारब्ध-
शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्मोक्षं सुखं चान्न । एता-
दृशसुखं चान्नमासीयपौर्णमास्यन्त अथ गौण-
चान्न । दृष्टिकराशिरविकोऽयं खौरः । इति
ख्यतिः ॥ तत्र जातपक्षम् ।

“यस्य प्रकृतिः खलु मार्गमासे
तीर्थे प्रवासे सततं मतिः ख्यातु ।
परीपकारी हस्तबाधुदति
सदृष्टियुक्तो जननाभिजायी ॥”

इति कौटिल्यप्रदीपः ॥ ३॥

(तथास्य विषयः । कार्तिकमार्गशीर्षी शरत् ।
इति सुश्रुते खल्वस्थाने वक्ष्ये ॥)

अथ मार्गशीर्षेण्यम् ।

आश्विनशुक्लपक्षे नवामाहाकरणे मार्ग-
शीर्षेण्यं विंशतिदक्षाधिकनयोर्विंशतिदिनाभ्य-
न्तरे शुक्लपक्षे तत् आहं कर्तव्यम् । तत्र मार्ग-
शीर्षेण्यं विंशतिदक्षाधिकप्रथमदिनत्रयेतरेषु
कुलशनिशुक्रवारेतरेषु नन्दारिक्ताभयोदशौनर-
तिथिषु जन्माष्टमचक्रकल्पतिथिजन्मचक्रचक्र-
प्रथमताराव्येतरेषु पूर्व्याजयमचारयज्ञेवा-
र्ज्येतरेषु नक्षत्रेषु आहं तच्छ्रेयभोजनं च कुर्यात् ।
आह्वानधिकारिणा तु प्रायुक्तकावे देवादित्यो
नवाम दत्ता भोक्तव्यम् । किन्तु अज्ञेवास्तिका
ज्ज्वालापूर्वभाद्रपदकेषु अपि नवामभोजन-
न कर्तव्यम् । चन्दतारादशुद्धौ प्रतीकारमाह
देवः ।

“कर्मे कुर्यात् पलावाभेऽपि चन्द्रादिशोभने बुधः ।
सुखकावे विदं सर्वं नानं कालमपेक्षते ॥

चन्द्रे च शुद्धं नवग्रहं तारे
तिथावभजे चित्ततन्त्रकां च ।

धान्यं च दद्यात् कौरव्यचवारे
योगे तिलात् वैममविष्यं लभे ॥

राजसार्धैर्वा दारुमिहाजवपरिमायमाह ।

“यन्मित्रपञ्चमं च द्विजाम दद्यात् पलाणि
नवग्रहः ॥

जन्मश्रीः कल्पविपुलप्रदिरमरगायताराह ॥

पल्लवः कौकिकैर्माने साधरतिदिमासकम् ।
तोलकचित्तय श्रेयः श्रोतिज्ञे ख्यतिसम्मतम् ॥
तत् एव दध्यव्यस्युक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ।
मन्त्रानादेशे गायत्रीति गायत्र्याभिमन्त्रितम् ॥
नवमम आचम्याशुभं गृहीत्वा प्राचीयात् ।
नूतनधान्यासम्भवे पुरातनेनापि आहं कर्तव्यम् ।
दृष्टिके शुक्लपक्षे तदकरणे हरिप्रयनात् पूर्व-
मीनघशुश्रुतरीतरत्र माघादौ कर्तव्यम् ॥ ३॥
दृष्टिकस्यरवौ शुक्लपक्षे दृष्ट्यां सौभाग्यकाम-
पाषाणाकारपिष्टकेर्देवीं पूजयेत् तदपि भक्षये-
न्नक्तम् ॥ ३॥ अथ हयगमासं पौर्णमास्यां पार्वण-
विधिना आहमावश्यकम् ॥ ३॥ भविष्यपुराणे ।
“रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गं मासि चितेतरा-
गङ्गायां यदि लभ्येत स्यय्यहश्चैतं समा ॥”

इति ज्ञानतन्त्रम् ॥

(क्षिर्या आश्विमास्यौ पूर्णिमा । यथा, महा-
भारते । ३ । ६३ । २६ ।

“मार्गशीर्षीमतीतायां पुष्येण प्रययुक्तम् ॥”

मार्गिक, त्रि, (ऋगान् हन्तीति । ऋग + “पक्षि-
मत्यन्तगान् हन्ति ॥” ४ । ४ । ३५ । इति ठक ।)
ऋगहन्ता । (मार्गो गन्धर्वेनाख्यः । ठन् ।)
पक्षिकः । इति विद्वान्तकौस्तुभे ॥

मार्गित त्रि, (मार्गं अन्वेयते + क्त ।) अन्वे-
यितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

मार्ग्य, त्रि (ऋच्यते इति । ऋण + “ऋजे
विभाषा ॥” ३ । १ । ११३ । इति पक्षे ख्यत् ।
दृष्टिः । “पक्षी कुविस्त्रयो ॥” ७ । ३ । ५२ ।
इति ज्ञानम् ।) मार्जनीयम् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे । (यथा, भट्टिकाये । ६ । ५६ ।

“मनुष्यस्य त्वया मार्ग्यो नृप्यः शोकश्च
तेन ते ॥”

अन्वेययोग्यः ।
मार्ज्यं क मार्जने । अर्जौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(घुरा पर सक - सेट ।) क मार्ज्ययति ।
इति दुर्गादासः ॥

मार्ज्यं, पुं, (मार्जयति पापमल प्रणाशः उद्धरति
जनानिति । मार्ज्य + क्तिच् + अच् ।) विष्णुः ।
इति वैमचक्रः । २ । ४४ ॥ (मार्ज्ययति वसन-
मलमिति । मार्ज्य + अच् ।) रजकः । इति
शब्दमाताः । मार्जनम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

मार्जनं, क्ली, (मार्जयति इति । मार्ज्य + भावे
क्युट ।) प्रोक्षणादिना अङ्गनिर्मलीकरणम् ।
मात्रा इति भाषा । तत्पर्यायः । माष्टि २
माष्टी ३ मार्जना ४ कृष्णा ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मार्ज्यं ६ मार्ज्या ७ । इत्यमर-
टीकायां भरतः । (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ ।
४ । १० ।

“स वै मनः कथ्यपदारविन्दयो
र्वचसि वैकुण्ठगुणादुपयाने ।
करोति हरेर्मन्दिरमार्जनादि
श्रुति चकाराद्युत्तमस्तुतयोऽप्ये ॥”

ज्ञानकावे शरीरमार्जनगुणाः ।

“दौर्गन्ध्यगौरव कष्टं कष्टं मलमरोचकम् ।
खेदवीभनसतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥

इति राजवज्रम् ॥

देवीयहमार्जनफलं यथा,—

“देवा गृह्यन्तु य शुक्लः । समार्जयति नित्यं ।
स भवेद्बलवान् सौख्यसर्वसम्पत्तिर्नयुतः ॥

देवा गृह्यन्तु य शुक्लः । गोमयेनाबुलेपयेत् ।
क्षियो वा यदि वा पुंसः यस्माद्यन्तु निरन्तरम् ।
स लभेदौषितान् कामान् देवा लोकाश्च

गच्छति ॥”

इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

अथ भगवन्मन्दिरमार्जनमाहात्म्यम् ।

“नरसिंहस्यै नित्यं यः समाज्जनमाचरेत् ।

समस्तपापनिमुक्तो विष्णुलोके स मोदते ॥”

इति दृष्टिपुराणम् ॥

“समार्जनं यः कुर्यात् पुनश्च केशवाकथे ।

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तः स भवेन्नात्र सशयः ॥

पांशूनां यावतां राजन् । कुर्यात् समार्जनं

नरः ।

तावन्वन्द्यानि स सुखी नाकमावाय मोदते ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

“यावत्कानि प्रवाह्याणि भूमिसमाजने दृष्टुः ।

तावद्भवसहस्राणि शाकद्वीपे महीयते ॥

जायते मम भक्तस्य सर्वधर्मसमन्वितः ।

शुचिभागवतं शुद्धो ह्यपराधविवर्जितः ॥

ततो मुक्ता सर्वभोगान् तौर्त्वा सवारसागरम् ।

शाकद्वीपात् परिभ्रष्टः खगलोकः स गच्छति ॥

नन्दनं वनमाश्रित्य मोदते चाधरैः सह ।

नन्दनाश्च परिभ्रष्टो मम कर्मेयवस्थितः ।

सर्वसङ्गान् परित्यज्य मम लोकान् गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ ३॥

ज्ञानविशेषः । यथा, आतुराणाम् ।

“अशिरस्त्रं भवेत् ज्ञानं ज्ञानाश्रयौ तु

कर्मिण्याम् ।

आर्ज्यं वासवा वापि मार्जनं देहिकं विदुः ॥”

इति जावानवचनान्धरो विज्ञाय गात्रप्रणा-
लनं तदशक्तौ सर्वगात्रमार्जनं आर्ज्यं वासवा
कुर्यात् । इत्याहिकापारतन्त्रम् ॥ ३॥ वैदिक-
सन्धोपासनान्तर्गतमार्जनं यथा । ह्यन्धोऽपरि-
श्रितम् ।

“शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशे मोदकं

विष्कम्भि ।

प्रणवो भूर्भुवः स्वः गायत्री च ह्यतीथिका ॥

अर्धैर्वर्णं नृपश्चैव चतुर्थैर्मिति मार्जनम् ॥”

ओङ्कारो भूरादिव्याहृतिश्च ह्यतीथा च गायत्री
चतुर्थेमापो हि ह्येति ऋकचयम् । इतीह मार्जनं

मार्जनं क्रियाकारणमित्यर्थः । रामायणम् ।

“ऋग्वेदी मार्जनं कुर्यात् पादाङ्गौ वा समाहितः ।
आपो हि ह्येति च वायु मार्जनं कुर्यादक्षि ॥

प्रतिप्रयवस्युक्तं विष्णुर्हि पदे पदे ।
नृपश्चान्तेऽथवा कुर्यात्क्षीयां मतमौष्ठम् ॥

मार्जार

आपोहिउतिरुक्तस्य सिन्धुद्वीप ऋषि स्मृत ।
आपो वै देवता ऋन्तो गायत्री मार्जनं
स्मृतम् ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

मार्जनं पु, (मार्ज्जतेनेति । मार्ज्ज + क्युट् ।)
लोपट् । इत्यमर । २ । ४ । ३३ ॥ जेतजीध ।
इति सुभूति ॥ रक्तजीध । इति खामी ॥

माजना, स्त्री (मार्ज्जत इति । मार्ज्ज + भावे
हुच् ।) माजनम् । इत्यमर । २ । ६ । १२१ ॥
सुरज्जान । इति हेमचन्द्र । ३ । ३ ॥

माजनी स्त्री, (मार्ज्जते जनयेति । मार्ज्ज + करणे
क्युट् + क्तिष्ठा ङीप् ।) सम्भाजनी । भाटा
इति भाषा । यथा,—

“नमामि शीतलां देवीं रासभ्यां निगमरौम् ।
मार्जनीकलखोपेतां शृपालङ्गतमस्तकाम् ॥”

इति स्कान्दे शीतलास्तोत्रम् ॥

माजनीय, वि (मार्ज्जते इति । ऋज् + चनी
यर ।) मार्जनयोग्य । मार्ज्य ॥ इति ऋज
मानो कर्मयोग्यप्रत्ययेन निष्पन्न । अग्नि ।
शोधनम् । इति सवित्रचारीणादित्ति ॥

मार्जार, पु, (ऋज् + कश्चिन्निभ्यां चित् ।)
उवा ३ । १३७ । इति चारु चित् । “ऋजे
ट् द्वि ।” इत्यञ्जलदत्तोक्तौट् द्विच ।) रक्त-
चित्रक । इति राजनिघण्टु ॥ विज्ञान ।
इत्यमर । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । १५६ । १६

“माज्जार किञ्च दुष्टात्मा निषेष्ट सर्व-
कर्मसु ॥”

खड्गाय । इति हेमचन्द्र । ४ । ३६७ ॥ * ॥
माजारस्यने दोषो यथा,—

“अभोव्यस्तिकावकमाजाराखुञ्जकुरान् ।
प्रतितापविह्वलज्जालज्जहारान्ध्रं धर्मविन ।
संयुञ्ज्य युञ्जते जानादुद्वेष्टायामश्रुकरौ ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे सहाचाराध्याय ॥ * ॥

पारिभाषिकमार्जारी यथा —

“हन्मार्थं जपने यच्च तप्यते यजते तथा ।
न प्रकायेसुदुक्तौ माजार परिकीर्तित ॥”
तस्यात्रमभोव्य यथा,—

‘अभोव्या स्तिकावकमाजाराखुञ्जकुरान् ।’
इति वामनपुराणे १५ अध्याय ॥

माजारक, पु, (ऋज् + चारुन् ट् द्विच ।)
“सञ्चार्य कन् ।” ४ । १ । १४७ । इति कन् च ।)
मयूर । इति चिकाण्डशेष ॥ (माज्जार +
स्वार्थं कन् । विज्ञान । यथा महाभारते ।
१ । २३३ । २४ ।

“इमे माज्जरीका युक्त । निवसुद्वेजयन्ति
न ॥”)

मार्जारकण्ड, पु, (माज्जरीस्त्रिय कण्ड-
स्वरो यञ् । यथा माज्जरी सञ्चार्य कण्डो
यञ् ।) मयूर । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्जारकणिका स्त्री, (माज्जरीस्त्रिय कणिका
कनो यञ् । स्त्रियां ङीप् स्वार्थं कन् । ङाप्

७१०

मार्तण्ड

पूर्वस्य इत्यलम् ।) चासुक्ता । यथा,—
“चासुक्ता चर्चिका चर्मसुक्ता मार्जार-
कणिका ॥”

इति हेमचन्द्र ॥

माजारकणी, स्त्री, माज्जरीस्त्रिय कणिकावस्था ।
ङीप् । चासुक्ता । यथा,—

“माजारकणी चासुक्ता कर्णमोटिच चर्चिका ॥”
इति चिकाण्डशेष ॥

माजारगन्धा, स्त्री, (माज्जरीस्त्रिय गन्धोऽस्या ।)
सुहृण्यविशेष । इति रत्नमाणा ॥

माजारगन्धिका, स्त्री, (माज्जरीगन्ध । कन् ।
टाप् । अत इत्यलम् ।) सुहृण्य । इति राज
निघण्टु ॥ (तथास्या पञ्चाय ।

“सुहृण्यौ काकपण्यौ स्वयंपक्ष्यणिका सञ्जा ।
काकसुहृता च सा प्रोक्ता तथा माजारगन्धिका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मार्जारी, स्त्री, (मार्ज्जते शोधयति केशादिकम
नया । ऋज् + चारुन् । स्त्रियां ङीप् ।) कस्तूरी ।
जम्बुविशेष । गन्धगङ्गुला इति खाटासी इति
च भाषा । तत्पञ्चाय । पूतिका २ पूतिकञ्च ३
गन्धजेलिका ४ । अस्या गुणा । वान्निधार
कलम् । चक्षुष्यत्वम् । कफवातनाशिलम् ।
इति राजनिघण्टु ॥

मार्जारीय, पु, (माज्जरीस्यायम् । मार्ज्जरी +
“गङ्गादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १२८ । इति ङ ।)
विज्ञान । शूद्र । कायशोधनम् । इति मेदिनी ।
ये १२७ ॥

माजाल, पु, मार्जारी । रजयोरेकत्वात् ॥
मार्जालीय, पु (ऋज् + “स्त्रायतिर्जलेरा-
जश्च वालजालीयश्च ।” उवा २ । ११५ । इति
जालीयश्च ।) विज्ञान । शूद्र । कायशोध-
नम् । इति हेमचन्द्र ॥ (महादेव । यथा,
महाभारते । ३ । ३६ । ७७ ।

“जलाटाक्षाय सर्वत्र मीढुषे भूजपायये ।
पिनाकगोम्रे स्वयं माजालीयाय वेचसे ॥”

माजिता, स्त्री, (मार्ज्जते इत्यते पाणिनेति । ऋज्
+ चिच् + कर्मणि क्त । स्त्रियां टाप् ।) रचाना ।
इत्यमर । २ । ६ । ४४ ॥ सा तु रक्षिण्यमधु
सर्पिर्मैरिचदिलतकपूरादिवाचितसुदुभय
विशेष । इत्यमरटीकायां भरतः । (शुभादयो
ऽस्या रचानाशब्दे ज्ञातया ।) शोधिते, वि ॥

मार्तण्ड, पु (ऋज् + चारु चित् । ऋताय
भवतीति । ऋताय + “तज्ज भव ।” ४ । ३ ।
५३ । इति चय ।) स्वयं । (तत्रिरुक्तिश्च ।
यथा,—

“अनिम्यन्नेषु मार्तण्डं पुनर्दृष्ट्वा पितृजनीत् ।
आर्तक भव मार्तण्डेति मार्तण्डेन स स्मृत ॥”
यथा, मार्कण्डेये । ७७ । १ ।

“मार्तण्डस्य रवेर्भाषा तनया विभक्तकर्मणः ।
सञ्जा नाम महाभागः तस्यां भाट्टरणीजनत् ॥”
ज्यौत्स्न्य । इत्यमर । शूद्र । इति मेदिनी ।
ते, ३५ ॥ मार्तण्डोत्पत्तिश्च,—

मार्तण्डः

मार्कण्डेय उवाच ।

“एवं सां नित्यता देवी चक्रे स्त्रीचमहनिशम् ।
निराहारा विवस्वन्मसाराधयिष्यमने ॥
ततः कायेन महता भगवांस्तपनो मुने ।।
प्रत्यक्षतामगात्तस्या दायायया द्विजोत्तम ॥
सा दृष्ट्वा महाकूटं तेजसोऽम्बरवीक्षितम् ।
भूमौ च सञ्चितं भास्वन्नामानालातिदुर्गम् ॥
तच्च दृष्ट्वा ततो देवी साञ्जस परम गता ।
जगादाह । प्रसीदति न त्वां पश्यामि गोपते ।।
यथा दृष्टवती पूर्वममरस्य सुदुर्गम् ।
सञ्जातं तेजसस्तस्मादिह पश्यामि भूतये ॥
प्रसादं कुरु पश्येय यद्रूपं ते प्रभाकर ।।
ऋक्ताशुकमय । विभो ! भक्ताह पाहि मे
सुतान् ॥”

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“ततः स तेजसस्तस्मादाविभूतो विभावसु ।
अदृश्यत तदादिहस्तप्तलाभोपमप्रभ ॥
अथ तं प्रागतां देवीं तस्य सन्दर्शनमुने ।।
प्राह भास्वान् दृष्ट्वेष्ट वरं मत्तो यमिच्छति ॥
प्रयता शिरसा सा च जातुपीडितमेदिनी ।
प्रत्युवाच विवस्वन् वरदं सप्तप्रक्षितम् ॥
देव । प्रसीद पुन्नायां कृतं चित्तुवन मम ।
यज्ञभागाच्च देतयेर्दानवेच वनाधिके ॥
तन्निमित्तं प्रसादं त्वं कुरुष्व मम गोपते ।।
अथेन तेषां भ्रातृत्वं गत्वा नाशय तन्निपुन ॥
यथा मे तनया भूयो यज्ञभागमुज प्रभो ।।
भवेत्पुरधिपाक्षेव जैलोक्यस्य दिवाकर ।।
तथाशुकमया पुन्नायां सुप्रसन्नो रवे । मम ।
कुरु प्रचमार्तण्डर । स्त्रियकर्ता त्वमद्य मे ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्माच्च भगवान् भास्वरीं वारितस्कर ।
प्रयतामर्तितं विप्र । प्रसादसुखी निधु ॥
सञ्चार्यशिरं ते गर्भे सञ्चार्यमशेषत ।
तत्पुनश्चरुणदिते । नाशयान्नाशु निर्दृष्टा ॥
इत्युक्त्वा भगवान् भास्वान्नाशुसुप्रागमत् ।
निवृत्ता चापि तपसः संप्राप्तास्त्रिजोत्तमा ॥
ततो रक्षिण्यसञ्चार्यं सुमुखास्त्री रवे कर ।
विप्रावतार सञ्चार्यं देवमातुरयोदरे ॥
सञ्चार्यकायनादीनि सा चक्रे सुसमाहिता ।
अपि सञ्चार्यान्नेन दिव्य गर्भमिति द्विज ।।
ततस्तं कश्यप प्राह किञ्चिन्कोपमुताप्यरम् ।
किं मारयसि गर्भाकमिति निवोपवाचिनी ॥
सा च तं प्राह गर्भाकमेतत् पश्यति कोपना ।
न मारितं विपद्यायां ऋक्षे यज्ञविस्मृति ॥
इत्युक्त्वा त तदा गर्भसुतुवसर्णं सुरारणि ।
जान्वाक्यमार्तं तेजोभिः प्रत्युवाच न कोपिता ।
त दृष्ट्वा कश्यपो गर्भसुतुवसर्णं चरुणम् ।
तुष्टाव प्रकतो भूत्वा ऋगभिराद्याभिरादरात् ॥
सञ्चार्यमानं च तदा गर्भाकात् प्रकटोऽभवत् ।
पञ्चपञ्चवर्गभोजनसा आसदितुस्य ॥
अचानादीनामाभास कश्यपं सुनिवृत्तमम् ।
जनीयसेभगवन्नादा वाहुवाचाशरीरेद्वी ॥

मातृती

जातीति मातृती विष्णु त अततीति । अन् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ।) खनामखात
पुष्पलता । तत्प्रपञ्च । सुमना २ जाति ३ ।
इत्यमरः । सुमना ४ जाति ५ । इति भरतः ।
(यथा, शिशुपालवधे । ११ । १७ ।
“ज्वलयति मदनानि मातृतीनां रजोभिः ।”)
अस्या गुणा । कफपित्तसुखरोगप्रणामिजुष्ट
नाशिलम् । इति राजवल्लभः । तस्या उत्-
पत्तिर्यथा,—

आद्याशक्तिरवाच ।

अहमेतन्निधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः ।
गौरी लक्ष्मी खधा चेति रजः सत्त्वतमोगुणैः ।
तत्र गत्वा तथा कार्यं विधास्यन्ती च ता
सुरा ॥

नारद उवाच ।

श्रद्धतामिति तां वाचमन्तद्वागभगाकृष्ट ।
द्वानां विश्वयोतपुष्पनेत्राणाञ्च तदा रूपम् ॥
ततः सर्वेऽपि ते देवा गत्वा तदाकाशे निदिताः ।
गौरी लक्ष्मी खधा चैव प्रयत्नमभितताराः ।
तास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्-
सलाः ।

बीजानि प्रददुस्त्रयो वाक्वाणि जगदुत्तमाः ।
क्षेत्रं क्षुद्रम् ।

इमानि देवा बीजानि विष्णुर्वाचतितति ।
निष्पन्नस्ततः कार्यं भवतां सिद्धिमेवति ॥

नारद उवाच ।

ततः प्रकृष्टा सुरविहसवा
प्रयत्न बीजानि विनिष्पुष्टम् ।
विन्दारिकाभूमितले स यत्र
विष्णु सदा तिष्ठति सौख्यदति
नारद उवाच ।

त्रिमेवैतन्त्रिभ्यो वनस्यस्त्रयोऽभवन् ।
आनी च मातृती चैव तुलसी च रूपोत्तमम् ॥
धातुपुष्पा खता धानी मातृता मातृती
खता ।

गौरीभवा च तुलसी रजः सत्त्वतमोगुणाः ॥
इति पाप्मो उत्तररत्नके १४।१५० अध्याये ॥ ३॥
सुवती । काचमातृती । विप्रज्या । ज्योत्स्ना ।
निशा । नदीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४।२१३।
(सुवर्षणा मातृतीत्यर्थः । तत्प्रपञ्चो यथा,—
“चयको मातृती ज्योती रजःपत्नी सुवर्षणा ॥
युवार्थे प्रपञ्चो यथा,—
“मातृती सुमना जातिः ।” इत्युने वैद्यकर-
मातृतायाम् ॥ तथाच ।

जातिजाती च सुमना मातृती इत्युत्पत्तिः ।
चेति का ज्योत्स्ना च सा मौला खर्जनातिता ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसूक्तके प्रथमे भागे ॥
मातृतीतीरक, पुं, (मातृती तदाकाशे नदी तस्या
क्षीरे जायते इति । जा + कृ, १) इत्युत्पत्तिः । इति
हेमचन्द्रः । ४।१० ।

मातृतीतीरकम्, स्त्री, (मातृता तीरे सम्भवो
ऽस्य ।) चेतदुत्पत्तिः । इति राजनिर्घण्टः ।

मातृति

मातृतीपत्रिका, स्त्री, (मातृता पत्रिव । मातृती
पत्र + प्रतिपत्तौ कन् टाप् अत इत्यम् ।)
जातीपत्री । इति राजनिर्घण्टः । (जाती
पत्रीशब्देऽस्य विषयो द्रष्टव्यः ॥)

मातृतीफलं स्त्री, (मातृता फलम् ।) जाती
फलम् । इति राजनिर्घण्टः । (तथास्य प्रपञ्चः ।
“जातीफलं जातिकोशं मातृतीफलमित्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसूक्तके प्रथमे भागे ॥)

मातृति, पुं, (मा शोभा तस्या जय आस्यद्म् ।)
चन्दनद्वयम् । इति जिकाकशेषः । मलय-
चम्पलानि, वि । (यथा, गणोदये । २ । ३७ ।
“तदुच्छ्रितोत्तमानया तथा सुवोत्तमानया ।
अहारि शीतमानयानिजावधूतमानया ॥”
स्त्री, अभिसारस्थानमेव । यथा, साहित्य
दर्पणे । ३ । अभिसारिकाप्रकरणे ।
“क्षेत्रं वाटी भयदेवालयो दूनीयह वनम् ।
मातृतिश्च अशानश्च नद्यादीनां तटी
तथा ॥”)

मातृति, पुं, (मातृ उन्नतक्षेत्रमस्य च । मातृ +
“क्षेत्रादुन्नतक्षेत्रस्याम् ॥” ५।२।१२ । इत्यम्
“अन्त्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥” इति काशिकोक्ते
वप्रत्ययः ।) अश्वनिदेशः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २२ । मातृतीया इति हिन्दीभाषा ।
(यथा मातृत्वे । ११३ । ४४ ।
“अज्ञा वज्रा मदगुरका अन्तर्गिरि बहि-
र्गिरौ ।
सुकोत्तरा प्रविश्या मार्गवगिधमातृता ॥”
मातृवेष्ट जात इत्यम् । तद्विषये, वि ।)
रागविशेषः । च च वक्ररागायां मध्ये प्रथम
रागः । मतान्तरे भैरवरागोऽयम् । यथा,—
“आदौ मातृवरागेन प्रकृतौ मन्तारचित्रितः ।
श्रीरागस्तस्य पञ्चादे वसन्तस्तद्वननारम् ।
हिमालयश्च कर्णाट एते रागा धनी-
निताः ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—
“नितम्बिनीसुमितवत्प्रपञ्चः -
शुकनुति कुञ्जलवान् प्रमत्तः ।
सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदीपे
मातृवरागे मातृवरागराजः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ।
(मातृता तन्नामिकायां चावित्रीमातरि जात
इत्यम् । अन्त्येभ्योऽपि मातृता जातं पुन
गच्छ । यथा, महाभारते । ३ । २६५ । ५८ ।
“पितृश्च ते पुनश्च भविता तव मातरि ।
मातृता मातृता नाम प्राच्यता पुनर्पौलिषः ॥
मातरस्तु सविश्रान्तिः सन्निवास्त्रिदशोपमा ॥”
स्त्री, नदीविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
१६५ । २५ ।
“हिरण्यती पितृता च तथा जम्बवती नदी ।
वैद्युत्पितृवती मातृताश्चान्ववत्यपि ॥”)

मातृति, स्त्री, (मातृति जातः । मातृति + टक
टाप् ।) इत्युत्पत्तिः । इति राजनिर्घण्टः ।

मातृता

मातृता, स्त्री, (मातृ + कार्यं अच् । मत्तं स्मृति-
नाशयति । सो + कृ । डीप् ।) कैशपुष्पद्वयम् ।
यथा,—

“मातृता दुग्धपुष्पौ च वाताक्षौ कैशधारिणौ ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

रागिणीविशेषः । सा तु मातृवरागस्य पत्नी ।
यथा,—

“धातुषु मातृता रामकिरी च विष्णुका तथा ।
अन्धवारी भैरवी च मातृवराग प्रिया इमाः ॥”
इति हारीतः ।

मतान्तरे भैरवरागस्य पत्नी । यथा,—
“लजिता मातृता गौरी नाटी देवकिरी तथा ।
भैरवरागस्य रागिणी भवन्तीमा सुमध्यमा ॥”
तस्या स्वरूपं यथा,—

“गौतारविन्दस्य दक्षिणि वाता
विधारयन्ती तदुद्देश्यति ।
मातृवरागस्य तले निवस्य
श्रीया नन्दुर्मातृता प्रदिष्टा ॥”

तस्या गानसमयी यथा,—
“इत्येतानां तु समारम्भं बावदुर्गमं भोजितवन् ।
गोमा भवेदुद्देश्येनैव मातृता या मनोहरा ॥”
अपि च ।

“गान्तारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।
अन्धवारी काणका च गौरी कैशरपादिका ॥
माधवी मातृता नाटी भूपानी क्रिष्णका तथा ।
सायाङ्गे रागिणीरेता प्रगायन्ति चतुर्दश ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ।

मातृता, स्त्री, (माति मातृवेष्टुमेवतीति । मा +
“कृत्वेनायवन्ते ॥” उणा० २।२८ । इति दन्
दस्य कत्वम् टाप् च । यथा, मां शोभां जाति इति ।
जा + कृ टाप् ।) स्त्री । तत्प्रपञ्चः । राशि २
वेष्टा ३ तटी ४ गौरी ५ आनी ६ आनी ७
पर्वति ८ आनी ९ । इति हेमचन्द्रः । ३।१५५ ।
कृत्वे अस्त्वय्यदामः । अन्धवारीमातृता ॥
तत्प्रपञ्चः । मातृता २ च ३ । इत्यमरः । २।
३।१५५ । मातृता ४ मातृता ५ मातृता ६ ।
इति शब्दचन्द्रिका । मध्यमिका ७ सुव-
र्षणा ८ । इति वराहपुराणम् । सा त्रिविधा
यथा —

“मातृता तु त्रिविधा रेचि । वर्णाचपर्ममेव ॥”
इति मत्तसूक्तवचनम् ॥ ३॥

अथ मातृतात्रयम् । तत्र नरमातृता । अन्त-
र्जुमारक्षितायाम् ।
‘तलेनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ता क्रमात् ॥
तिस्रोऽङ्गुल्यन्त्रिपर्म्यां मध्यमा चैकपर्मिका ।
पर्म्यद्वय मध्यमाया मेरुविशेषकत्वमेव ॥
क्रममाह ।

अथामातृतामन्तरा कनिष्ठाद्वय एव च ।
तलेनी मध्यमानाम् मध्यमं चैकपर्मं चैकपर्मम् ॥
तथा,—

अथामातृतामन्तरा कनिष्ठाद्वय एव च ।
तलेनी मध्यमानाम् मध्यमं चैकपर्मं चैकपर्मम् ॥

एतद्वचनं अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
 शक्तिविषये पुनः । श्रीक्रमे ।
 अनामिकाश्च पर्व कनिष्ठादित्रिपञ्चिका ।
 मध्यमायाश्च त्रितय तजनीमूलपञ्चिका ।
 तजनीये तथा मध्य यो जपेन स तु पापक्षतः ॥
 ह्रस्वपारमेष्ठरे ।
 पर्वह्रस्वमनामाया परिवर्त्तन वै क्रमात् ।
 पञ्चम मध्यमायास्तजनीयेक समाहरेत् ॥
 पर्वह्रस्व तजनीया मेरु तद्विद्धि पाञ्चति ।
 शक्तिमाला समाख्याता सर्वतन्त्रप्रदीपिका ॥
 तथा ।
 अनामाष्टलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
 मध्यमाष्टलपञ्चममष्टपञ्चसु सजपेत् ॥ * ॥
 श्रीविद्यायामथ विशेषः ।
 अनामाया मध्यमाया मूलायाश्च द्वय द्वय ।
 कनिष्ठायाश्च तजनीयाश्च पर्व सुरेश्वरिः ॥
 अनामामध्यमायाश्च मेरु स्याद्विहितय शुभम् ।
 प्रादक्षिण्यक्रमेणैव । जपेन्निपुरसुन्दरीम् ॥
 इति यामलवचनात् ॥

सुखमालातन्त्रे ।
 “अनामिका द्वय पर्वप्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
 तजनीमूलपञ्चम करमाला प्रकीर्तिता ॥
 कनिष्ठाष्टलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
 तजनीमूलपञ्चममष्टपञ्चसु सजपेत् ॥”
 इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
 अङ्गुलीर्न विद्युक्तीत किञ्चिदाङ्गुलिते तले ।
 अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिन्ने च स्रवते जपः ॥
 अन्यत्रापि ।
 अङ्गुल्येयं यज्जप यज्जप मेरुसङ्घने ।
 पर्वसन्निधु यज्जप तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 गङ्गाविधितुल्यं यो जपेत्तत्पुण्यं यत् ।
 शङ्कन्ति राक्षसास्तेन गमयेत् सर्वथा बुधः ॥
 तत्राङ्गुलिजपं कुर्वन् वाङ्मूलाङ्गुलिभिर्जपेत् ।
 वाङ्मूलेन विना कर्म क्षतं तदफलं भवेत् ॥
 विन्धुसारे ।
 जपसंख्या तु कर्त्तव्या वासङ्गात् जपेत् सुधीः ।
 न सङ्ख्याकारकस्यास्य सत्यं भवति निष्फलम् ॥
 तन्त्रे ।
 हृदये हस्तमारोप्य निर्धकं कृत्वा कराङ्गुली ।
 आच्छाद्य वासवां हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥
 इति करमाला ॥ * ॥
 जपसंख्यायां विविह्रद्रव्यमाह यामले ।
 नाक्षतेर्हस्तपर्वेषां न धात्र्येण पुण्यकैः ।
 न चन्द्रेर्मृतिकया जपसंख्या न कारयेत् ॥
 विहितद्रव्यमाह ।
 नाचाङ्गुलीदक्षिणरोगमयश्च करीयकम् ।
 अभिनिर्माय गुटिकां जपसंख्यां कारयेत् ॥
 अथ वयोमाला । सनतकुमारी ।
 क्रमोत्क्रमगतैर्मालामालाकार्यैश्च मेरुके ।
 सविन्दुके वाद्यवर्गेरन्तर्यजनकमेधि ॥
 आदिङ्गु पुटु पुटु श्वोऽष्टौ वर्गा प्रकीर्तिता ।
 तद्वयं वा । अकारादिवर्णां सविन्दून् प्रत्येकं

कृत्वा शतं सजप्य अकारादीनां वर्णानां
 कवगान्तीनाश्चान्तिमं वर्णं साङ्ख्यारं कृत्वा पूर्व
 सुचार्यं शिवाष्टवारमन्त्रजपं काव्य । अनेन
 प्रकारेण अष्टोत्तरशतसंख्यो जपो भवति ।
 अन्तयजनेषुपलक्षणम् । तथा ।
 सविन्दु वर्णसुचार्यं पञ्चाक्षरं जपेद्बुधः ।
 अकारादिवर्णानां विन्दुयुक्तं विभाव्य च ।
 वर्णमाला समाख्याता अङ्गुलीमविलोमतः ॥
 इति तारद्वचनम् ।
 विशुद्धेश्वरे ।
 अङ्गुलीमविलोमेन वर्णाष्टकविभक्तम् ।
 मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णान्तरितान्
 मनः ।
 कुर्याद्वर्णमयीं मालां सर्वतन्त्रप्रकाशिनीम् ॥ * ॥
 मालिनीविषये सूत्रनियमः ।
 अन्तविदुमभासमानसुजगौकृन्नोतवर्णोऽङ्गुलाम् ।
 आरोहप्रतिरोहत् शतमयीं वर्णाष्टकाष्टोत्तर-
 राम् ॥
 इति वर्णमाला ॥ * ॥
 अथाक्षमाला । तत्र मालायां मणिनिर्णयः ।
 पद्मबीजादिभिर्माला बहिर्भागे शृङ्खल्यता ।
 रक्षाशृङ्खलपद्माशृङ्खलपुञ्जजीवकमौक्तिके ॥
 स्फाटिकैर्मणिरत्नैश्च सुवर्णैर्विह्वलैश्च ।
 रत्नैश्च कृष्णरत्नैश्च यद्विद्यमानमालिका ॥ * ॥
 अङ्गुलीगणनादेकं पर्वसंख्यं गण्यं भवेत् ।
 पुञ्जजीवेदंशुगुणं शतं शृङ्खलैश्च सहस्रकम् ॥
 प्रबालैर्मणिरत्नैश्च दशसाहस्रकं मतम् ।
 तदेव स्फाटिके प्रोक्तं मौक्तिकैश्च सुसुखम् ॥
 पद्माक्षैश्च शृङ्खलं स्यात् सौवर्णं कोटिरुच्यते ।
 कृष्णशृङ्खला कोटिशतं रक्षाक्षैश्च स्याद्वर्णकम् ॥
 सर्वैर्मणिरत्नैश्च माला कृत्वा सुक्तिफलप्रदा ।
 कालिकापुराणे ।
 रक्षाक्षैर्विह्वलैश्च जपेत् रक्षाक्षैश्च स्फाटिकैश्च ।
 नाभ्यामध्ये प्रयोक्तव्यं पुञ्जजीवादिकञ्च यत् ॥
 यद्यन्यत् प्रयुज्यते मालायां जपकर्मणि ।
 तस्य कामस्य मोक्षस्य न ददाति प्रियङ्गुरी ॥
 सुखमालायाम् ।
 श्वशान्तपुत्रसुरैर्माला श्रेया धूमावतीविधौ ।
 नराङ्गुल्याश्चिभिर्माला ग्रथिता सर्वकामदा ॥
 नाभ्यां सयधनं कार्यं रक्तेन वाससा प्रिये ।
 सदा गोप्या प्रयत्नेन जनन्या जारवत् प्रिये ॥
 कामनाविशेषे तु ।
 पद्माक्षैर्विह्वलता माला शृङ्खलाशकरी मता ।
 कृष्णशृङ्खलमयी माला सर्वपापप्रणाशिनी ॥
 पुञ्जजीवपले कण्ठमा कुरुते पुत्रसम्पदम् ।
 निर्मिता रुप्यमणिभिर्जपमालेक्षितप्रदा ।
 प्रबालैर्विह्वलता माला प्रयच्छेत् विपुलं धनम् ॥
 मेरुबीजविद्यायां वाराहीतन्त्रे ।
 सुवर्णमणिभिर्मालां स्फाटिकीं शृङ्खलिनि-
 ताम् ।
 प्रबालैरेव वा कुर्यात् पुञ्जजीवं विवर्णयेत् ।
 पद्माक्षैश्च रक्षाक्षैश्च विज्ञेयम् ॥ * ॥

त्रिपुरामन्त्रजपादौ तु रक्तचन्दनबीजादिभि-
 रतिप्रशस्ता । तथा च तन्त्ररात्रे ।
 रक्तचन्दनमाला तु भोगदा मोक्षदा भवेत् ॥
 तथा ।
 वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तेगजानने ।
 त्रिपुरायां जपे शस्ता रुद्राक्षैश्च रक्तचन्दने ॥ * ॥
 कुमारीकण्ठे ।
 रुद्राक्षैश्च शक्तिमन्त्रश्च मन्त्री यः प्रजपेत् प्रियः ।
 स दुर्गैतिमवाप्नोति निष्कलस्तस्य तत्पुण्यम् ॥
 कालिका च्छिन्नमस्ता च त्रिपुरा तारिणी तथा ।
 एतां सर्वां न दुष्यन्ति जपे रुद्राक्षमालया ॥
 दिवा नैव प्रहः रुद्राक्षमालयापि च ।
 पुरश्चयान्ते चान्न दूषणं वरानने ॥
 महाशृङ्खलमयी माला नीलसारस्वते विधौ ।
 तुलजाटास्थिखण्डेन रचिता जपमालिका ॥
 महाशृङ्खलमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ।
 कर्णनेत्रान्तरालास्थि महाशृङ्खल प्रकीर्तिता ॥
 मणिनियमस्तु सुखमालायाम् ।
 अन्योन्यसमरूपानि नातिस्त्रलक्षणानि च ।
 कौटादिभिरदुष्टानि न जीर्णानि नवानि वै ॥
 तथा गौतमीये ।
 पञ्चाशक्तिपिभिर्माला विहिता सर्वकर्मसु ।
 अकारादिवर्णानां वर्णमाला प्रकीर्तिता ॥
 चार्थं मेरुसुखं तत्र कल्पयेन्नुपनिषत्तमम् ।
 अनया सर्वमन्त्रार्था जपः सर्वसद्विद् ॥ * ॥
 चासुक्ष्मातन्त्रे ।
 निधु जप करे कुर्यात् न तु काम्यमधीधनात् ।
 काम्यमपि करे कुर्यात् माकामावैरपि सुन्दरि ॥
 तेन मालायां प्राधान्यम् ॥ * ॥ कामनाभेदे तु
 गौतमीये ।
 समासेनाक्षरं विधानमिह कथ्यते ।
 पञ्चविंशतिभिर्मालां विशङ्खिष्वेनविह्वये ॥
 सर्वाणां सप्तविंशत्या पञ्चदशभिर्भारके ।
 पञ्चाशङ्खि काम्यविह्वलं स्यात्तथा चतुर्दशरे ।
 अष्टोत्तरशते सर्वसिद्धिरुक्ता मनोविभि ॥
 अथ मालासंस्कारः । तत्र सनतकुमारीये ।
 कार्पाससम्भवं कृत्वा धर्मकामार्थेभ्यो हृदम् ।
 तत्र विप्रेकन्याभिर्निर्मितं स सुशीभनम् ॥
 यदा ।
 ‘शुद्धं रक्तं तथा कृत्वा मृदुकृष्णमथापि वा ।
 शान्तिवश्याभिचारेषु मोक्षेभ्यश्च जपेत् च ॥
 शुद्धं रक्तं तथा प्रीतं कृत्वा वर्णेषु च क्रमात् ।
 सर्वेषामेव वर्णानां रक्तं सर्वैश्चित्तप्रदम् ॥
 आश्वमेधं तथा चैवं रक्तं सर्वसुखिदम् ।
 त्रिगुणं त्रिगुणीकृतं यद्येतं शिष्टं शिष्टम् ॥
 एकैकं मातृकावर्णं सतारं प्रजपन् सुधीः ।
 मणिमादाय कृत्वा यद्येयं धर्ममध्यतः ॥
 अक्षयसि विधायेत् मेरुश्च यन्निचयुतम् ।
 ग्रथयित्वा पुरो मालां ततः संस्कारमारभेत् ॥
 कल्पचिन्तयेत् मूलविद्यायां ग्रथयेत् । तथा च
 एकवीराकण्ठे ।
 ‘मातृकामन्त्रतो ग्रथं विद्यायां वाच कारयेत् ।

माला

सुवर्णादिगुणेष्वपि यथयेत साधकोत्तम ॥
 ब्रह्मण्यस्ततो दत्ताज्ञागपाशमथापि वा ।
 कवचेनाववर्णीयाङ्गानां ध्यानपरायण ॥
 सर्वश्रेष्ठ ततो मेव सूत्रद्वयसमन्वितम् ।
 यथयेत्तारयोगेन बन्नीयात् साधकोत्तम ।
 एव निष्पाद्य देवेशि । प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत् ॥
 गौतमीये ।
 'मखे सुखञ्च सयोज्य पुच्छ पुच्छ नियोजयेत् ।
 गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सपाकृति शुभा ।
 एव निष्पाद्य माला वै श्रोत्रयेन्मुनिसत्तम ॥
 अश्वत्थपत्रनवके पञ्चाकाशे कारयेत् ।
 तन्मध्ये स्थापयेन्मालां मङ्गलां नृजसुखरन् ।
 चालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातिन सञ्जले ॥
 सद्योजातस्तु ।
 'ॐ सद्योजात प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।
 भवेत्भवेत्तनादिभवे भजस्व मां भवोद्भव नमः ॥
 चन्दनागुरुकपूरेर्वामदेवेन चषयेत् ॥
 वामदेवमन्त्रस्तु । ॐ वामदेव नमो ज्येष्ठाय
 नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय
 नमो वलविकरणाय नमो बलप्रमथनाय नमः
 सर्वभूतहमनाय नमो मनोज्ञनाय नमः ।
 धूपयेत्तामचोरेण । अचोरमन्त्रस्तु । अचोरेभ्यो
 रुद्र चोरेभ्यो चोरचोरतरेभ्य सर्वत सर्व-
 सर्वेभ्यो नमस्तस्ते रुद्ररूपेभ्य । खेपयेत्तु
 पुरुषेण तु । तत्पुरुषमन्त्रस्तु । ॐ तत्पुरुषाय
 विद्महे महादेवाय धीमहि तमो रुद्र प्रचो
 दयात् ।
 'मन्त्रयेन् पञ्चमेन व प्रथिकन्तु शत शतम् ।
 मेरुञ्च मन्त्रयेत्तेव मनुना च शत शतम् ॥
 मन्त्रस्तु । ॐ ईशान सर्वविद्यानामीश्वर
 सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपति शिरो
 मेऽस्तु सदाशिवोम् । प्रत्येकन्तु सज्जत् सज्जत् ।
 इति वा । तथा च तत्रैव ।
 प्रत्येक मन्त्रयेन्मन्त्री पञ्चमेन सज्जन सज्जत् ।
 तथा च गौतमीये सप्तदायमालामधिक्षत् ।
 'पञ्चमेनैव सूक्तेन शताभ्यानेन मन्त्रयेत् ।
 इति दर्शनाङ्गालायां वा शतजप ।
 तत्रावाह्य यजेद्देवं यथाविभवविकरे ।
 मालाया प्राणप्रतिष्ठानन्तर देवतां पूजयेत् ॥
 तथा सनतकुमारः ।
 'सख्येव बुधो मालां तत्प्राणाक्षत्र स्थापयेत् ।
 नृजसलेख तां मालां पूजयेद्विजसत्तमम् ॥
 वाराहीतन्त्रे ।
 'माले माले महामाले सर्वतत्त्वस्वरूपिणि ।
 त्रुत्तुर्गन्धर्वि न्यस्तस्तस्मात्ते विद्धिदा भव ॥
 मायावीणादिकां कृत्वा रक्तपुष्पैः समर्पयेत् ॥
 इति शक्तिविषये ॥
 विष्णुविषये तु रुद्रयामले ।
 वामभवाञ्च तथा लम्प्रीसप्तादिमालिकां ततः ।
 येषां हृदयवर्णानां मन्त्रेणाग्नेन पूजयेत् ॥
 गन्धयेन्मन्त्रेण क्रमेणोत्क्रममयोगतः ।
 तथैव साष्टावर्णमन्त्रेणापु मन्त्रयेत् ॥'

माला

योगिनीतन्त्रे ।
 होमकर्म तत् कुम्भादेवताभावसिद्धये ।
 अष्टोत्तरशतं कृत्वा सम्पाताञ्च विनिश्चितम् ।
 होमकर्मण्यशक्तञ्चेत् दिगुणं जपमाचरेत् ॥
 नान्यमन्त्रं जपेन्मन्त्री कस्यचिद् विघ्ननयेत् ।
 कस्यनात् सिद्धिं हानिं स्याद्भूतं बहुदुःखदम् ॥
 शब्दे जाते भवेद्भोग करभृता विनाशिका ।
 हित्ने सूत्रं भवेन्मृत्युसत्तादयस्त्रयो भवेत् ॥
 जपान्ते कण्ठदेशे वा उच्चदेशे तथा न्यसेत् ।
 त्वं माले सर्वभूतानां सर्वसिद्धिप्रदा मता ॥
 तेन सत्वेन मे सिद्धिं देहि मातनमोऽस्तु ते ।
 इत्युक्त्वा परिपूज्याथ गोपयेद्यत्नतो गृही ॥
 मालासंस्कारस्य नित्यतामाह रुद्रयामले ।
 'अप्रतिष्ठितमालाभिमन्त्रं जपति यो नर ।
 सर्वं तद्विफलं विद्यात् क्रुद्धा भवति देवता ॥
 कामनाभेदे तु अङ्गुलिनियमः । गौतमीये ।
 'तर्ज्यङ्गुलयोगेन शृङ्खलाटनसुत्तमम् ।
 अङ्गुलमध्यमायोगात् मन्त्रसिद्धिं सुनिश्चिता ॥
 अङ्गुलानामिकायोगाद्दुष्काटोत्तसाधने मते ।
 ज्येष्ठकनिष्ठयोगेन शृङ्खलां नाशनं मतम् ॥
 वैशम्पायनसंहितायाम् ।
 'अङ्गुलमध्यमाभ्याञ्च चालयेन्मध्यममध्यतः ।
 तज्जन्तां न सृष्टेर्देनां सुक्तिदो गयनक्रमः ॥
 जीर्णं रुजं पुन रुजं यथयित्वा शत जपेत् ।
 प्रमादात् पतित्वा हस्तात् शतमष्टोत्तर जपेत् ॥
 जपेन्निविहसस्पर्शं चालयित्वा यथोदितम् ।
 हित्नेऽष्टोत्तरशतजपं कार्यं । करभृत्-
 च्छिन्नयोस्तुल्यत्वात् ॥३॥ प्रकारान्तर आगम
 कल्पद्रुमे ।
 'भूतसुहृदादिकां पूजां समाप्य तत्र पूजयेत् ।
 गणेशसूर्यविष्णोश्चान्तां दुर्गाभावाञ्च मन्त्रवित् ॥
 पञ्चगव्ये ततः क्षिप्त्वा हंसोर्मन्त्रेण मन्त्रवित् ।
 तस्माद्भुजोत्थं वा मालां खण्डपात्रे विधाय च ॥
 पथोदधिद्विजतचौद्रशकरादौ रजुकमात् ।
 तोयधूपान्तरे कृत्वा पञ्चान्तविधिं बुधः ॥
 क्रमादज्जैव सस्याय स्थापयेच्छीतले जले ॥
 ततश्चन्दनसौगन्धिकसूरीकुङ्कुमादिभिः ।
 तामालाय हंसोर्मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ॥
 तस्यां नवग्रहाञ्चैव दिकपालाञ्च प्रपूजयेत् ।
 ततः सपूज्य च गुरुः शङ्खीयाम्भालिकां शुभाम् ॥
 अक्षमालाञ्च सुद्राञ्च गुरोरपि न दृश्येत् ।
 भूतराक्षसवेताला सिद्धगन्धर्वचारणा ।
 हरन्ति प्रकटं यस्मात्तस्माद्गुप्तं समाचरेत् ॥
 इति अक्षमाला । इति तन्त्रसारः ॥
 अपि च ।
 'विद्याधराक्षरोयन्ता विबुधासुरराक्षसा ।
 भूतानि किन्नरा सिद्धा प्रेताश्च चारणादयः ।
 हरन्ति जपफलाभ्यस्तं यानि तानि च नारदः ॥
 अरूढो चेद्विद्वान्नु चात्रवासादिभिर्जपेत् ॥
 उन्मादबीभन्मयी तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
 हस्ताङ्गुलिमयी हैमी दर्भयन्त्रिमयी तथा ॥
 भद्राक्षिणाञ्च रुद्राञ्च पद्मवीजमभापय ॥

माला

धात्रीपुत्रजीवजलेमाला या परिकीर्तिता ॥
 सुक्तामणिमयी रौप्या स्थाटिकी वैदुषी तथा ।
 जपकर्मसु सर्वेषु चाक्षमाला प्रकीर्तिता ॥३॥
 कृष्णमन्त्रजपे माला उन्मादरक्षससुहृवा ।
 नाभ्या माला अनन्यानां हस्ताङ्गुलिमयी विना ॥
 हैमी मणिमयी माला प्रशस्ता कमलाजपे ।
 सरस्वता मन्त्रजपे रौप्या सुक्ताविनिश्चिता ॥
 प्रजापतिजपे माला पुत्रजीवससुहृवा ।
 पुत्रकामनरागाञ्च सदा पुत्रप्रदा तु सा ॥
 राममन्त्रजपे माला पद्मवीजससुहृवा ।
 धात्रीफलमयी माला विष्णोः कामनया जपे ॥
 रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षचन्द्रवीजससुहृवा ।
 महेशानमन्त्रजपे त्वेता माला फलप्रदा ॥
 कुशयन्त्रिमयी शुद्धा गायत्री वेद्यावी जपे ।
 स्थाटिकी सर्वदेवानामथवा तरुजपे ।
 श्रीहरेरङ्गुलिमयी जपे माला द्विजम्भनाम् ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १ = अध्यायः ॥
 अपरञ्च ।
 जपादौ पूजयेन्मालां तोयैरभ्यक्ष्य यत्नतः ।
 निधाय मण्डलस्थान्तां सख्यस्तगताञ्च वा ॥
 ॐ मां माले महामाले सर्वशक्तिस्वरूपिणि ।
 चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मात्ते सिद्धिदा भव ॥
 पूजयित्वा ततो मालां गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
 मध्यमाया मध्यभागे वर्णयित्वा तु तर्जनीम् ॥
 अनामिकाकनिष्ठाभ्यां युताया नम्रभावात् ।
 स्थापयित्वा तत्र मालामङ्गुलाग्र्येण तप्तम् ॥
 प्रत्येकं बीजमादाय जपं कुर्व्यात्तु मेरुव ।
 प्रतिवारं पठेन्मन्त्रं शनैरोष्ठं न चालयेत् ॥
 मालावीजान् जपञ्च सृष्टेः हि परस्परम् ।
 पूर्वजापप्रशुक्तेनैवाङ्गुलाग्र्ये मेरुव ॥
 पूर्ववीजं जपन् यस्तु परवीजान् रुक्षयिष्येत् ।
 अङ्गुलेन भवेत्तस्य निष्कलस्तस्य तज्जप ॥
 मालां खण्डयासजे कृत्वा दक्षिणपाणिना ।
 देवीं विचिन्तयन् जप्य कुर्व्यादामेन न सृष्टेत् ॥
 स्थाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षे पुत्रजीवससुहृवै ।
 सुवर्णमणिभिः सम्यक् प्रवालैरथवाङ्गुलैः ॥
 अक्षमाला तु कर्तव्या देवी प्रीतिकरा परा ।
 जपेदुपांशु सततं कुशयन्त्रा तु पाणिना ॥
 नागावीजेषु सर्वेषु रुद्राक्षो मन्त्रियात्प्रिय ।
 रुद्रप्रीतिकरो यस्मात्तस्माद्भद्राक्षो वली ॥
 अवालैरथवा कुर्व्यादष्टाविंशतिं बीजकैः ।
 पञ्चपञ्चशता वापि न कानैर्नाधिकैश्च वा ॥
 रुद्राक्षेयदि जप्येत रुद्राक्षे स्थाटिकेक्षया ।
 नान्य मध्ये प्रयोक्तव्यं पुत्रजीवादिकाञ्च यतः ॥
 यद्वन्तु प्रयुज्येत मालायां जपकर्मणि ।
 तस्य कामञ्च मोक्षञ्च न ददाति प्रियङ्करौ ॥
 जन्मान्तरे जायते स वेदेवाङ्गुलपारगः ।
 मित्रीभावं तदा याति चाङ्गुलैः पापकर्मभिः ॥
 शक्नो मेदक्षञ्च देयं सर्वेभ्यः स्तूतवन्मभ्यः ।
 आद्यं फलं तत्तस्मात्तान् भूतं भूततरं तथा ॥
 त्रिजपेत् क्रमवत्तस्मात् सर्वाकारा हि साधतः ।
 नक्षत्रजिह्वतः कुर्व्यात् प्रतिबीजं यथा क्षिप्तम् ॥

माला

अथवा यत्थिरहित इतरञ्चमन्वितम् ।
चिरादृष्टाय मध्येनैवाहृष्टयान्तदेशतः ॥
यत्थि प्रदक्षिणावर्त्तं स त्रक्षयत्सि सञ्चक ।
नात्मना योजयेन्माला नामन्तो योजयेद्बुध ॥
इदं रुचं निवृत्तं जपे नुव्यति नो यथा ।
यथा हन्ताम्र च्यवते जपत स्रक्त तथाचरेत् ।
हस्ताचरायां विप्र स्थाच्छिन्नायां मरण
भवेत् ।
एष य कुरुते मालां जप्य च मयकोदितम् ।
स प्राप्नोतीक्षित काम ह्रीने स्थासु विपय्य ॥
अन्यत्रापि जपेन्मालां जप्य देवमनोहरम् ।
ईदं श्रुत्वा साधक कुप्यात् नान्यथा तु कदाचन ॥
यथाशक्ति जप कुप्यात् सख्ययेव प्रयत्नत ।
असंख्यातानु यन्मत्र तत सख्यं निष्कल भवेत् ।
अन्ना मालां शिरोदेशे प्राशुस्थानेऽथवा न्यसेत् ॥
इति कालिकापुराणे ५४ अध्याय ॥*॥*

अथ मालाधारणम्

तत कृष्णापिता माला धारयेत्तुलसीदेजे ।
पद्माक्षेस्तुलसीकाष्ठे फलेर्धात्राश्च निमित्ता ॥
धारयेत्तुलसीकाष्ठभूषणानि च वैष्णव ।
मन्त्रके कथयोर्वाङ्गो करयोश्च यथावत् ॥*॥

अथ मालाधारणविधिः

स्कान्दे ।
सन्निवेद्यैव हरये तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां पश्चात् खय धत्ते स वै भागवतोत्तम ॥
हरये नापयेद्यस्तु तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां धत्ते खय च्छद स याति नरकं पुनम् ॥
आवितां पञ्चगव्येन मूलमन्त्रेण मन्त्रिताम् ।
गायत्र्या चाष्टकतो वै मन्त्रितां धूपयेत् ताम् ।
विधिवत् परया भक्त्या सद्योनातेन पूजयेत् ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूते मासे कृष्णजनप्रिये ।
विमन्त्रि त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवक्त्रभम् ॥
यथा त्वं वक्त्रभा विष्णोर्नित्यं विष्णुजनप्रिया ।
तथा मां कुरु देवेशि । नित्यं विष्णुजनप्रियम् ॥
दाने मा धातुर्दृष्टो जावि मां हरिपङ्कजे ।
भक्त्येव च समस्तेभ्यस्तेन माला निगदसे ॥
यदं सप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् ।
धारयेदेव्यो यो वै स गच्छेदेवार्थं परम् ॥*॥

अथ मालाधारणनित्यता ।

तत्रैव स्कान्दे कार्तिकप्रसङ्गे ।
“धात्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थां यो वहेत् न हि ।
वैष्णवो न स विज्ञेयो विष्णुपूजारतो यदि ॥”
गारुडः ।

“धारयन्ति न ये मालां हेतुका पापबुद्धयः ।
नरकान् निवर्त्तन्ते दग्धा कोपाग्निना हरिः ॥”
अतएव स्कान्दे तत्रैव ।

“न जङ्घातुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
मङ्गापातकवद्भक्तौ धर्मकामार्थदायिनीम् ॥*॥

अथ मालामाहात्म्यम् ।

अगस्त्यसंहितायाम् ।
“निर्माद्यस्तुलसीमालाशुक्लो यश्चाहंयेद्धरिम् ।
यद्वयत् करोति तत् सर्वमनन्तफलम् भवेत् ॥

माला

य कुर्यात्तुलसीकाष्ठैरवमालाखरूपिणीम् ।
कण्ठमालाश्च यत्नेन कृतं तस्याश्च भवेत् ॥’
नारदीये ।

“ये कण्ठलग्नस्तुलसीनजिनाश्चमाला
ये वा ललाटफलके जसदूढपुष्पा ।
ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्रा-
स्तो वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥”
किञ्च ।

“भुजशुभमपि चिह्नैरङ्कितं यस्य विष्णो
परमपुरुषनाम्नां कीर्तनं यस्य वाचि ।
कञ्जतरमपि पुण्ड्रं मन्त्रके यस्य कण्ठे
सरसिजमणिमाला यस्य तस्यास्ति हास ॥’
विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवद्गीता ।

“तुलसीकाष्ठमालाश्च कण्ठस्थां वहेत् तु यः ।
अप्यशौचोऽप्यनाचारो मासेवेति न सप्रय ॥”
स्कान्दे ।

‘धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
वहते यस्य देहे तु स वै भागवतोत्तम ॥
तुलसीदेवतां मालां कण्ठस्थां वहेत् तु यः ।
विष्णुकीर्त्या विशेषेण स नमस्यो दिवौकसाम् ॥
तुलसीदेवता माला धात्रीफलकृतापि वा ।
इदंति पापिनां सुक्तिं किं पुनर्विष्णुसेविनाम् ॥
तत्रैव कार्तिकप्रसङ्गे ।

य पुनस्तुलसीमालां कृत्वा कण्ठे जनार्दनम् ।
पूजयेत् पुण्यमाप्नोति प्रतिपुण्यं गवायुतम् ॥
अयुतसंख्यगोदानफलमित्यर्थः ।
यावत्कुठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि ।
तावत्तस्य शरीरे तु शौल्या कुठति केशव ॥
सृष्टेः यानि लोमानि धात्रीमाला कलौ
वृणाम् ।

तावद्वयसहस्राणि वसते केशवालये ॥
यावद्दिनानि वहेत् धात्रीमालां कलौ नर ।
तावद्वयसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥
मालाशुभं यो नित्यं धात्रीतुलसिसम्भवम् ।
वहते कण्ठदेशे च कण्ठकोटिं दिवं वसेत् ॥’
तुलसिसम्भवमिति द्रष्टव्यमन्वयः । गारुडः च
भार्गवयोक्तौ ।

“तुलसीदेवतां मालां कृष्णोत्पीर्णां वहेत् तु यः ।
पञ्चे पञ्चेऽभेधानां दृष्टानां लभते फलम् ॥*॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहेत् नर ।
फलं यच्छति देव्यारि प्रत्यहं द्वारकोद्भवम् ॥
निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ।
सदा प्रीतमनास्तस्य कृष्णो देवकिमन्दन ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहेत् नर ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति नाशौचं तस्य विग्रहे ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहेत् नर ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतं शिरसो बहुभूषणम् ।
वाङ्गो करो च मर्त्यस्य देहे तस्य सदा हरिः ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिभूविषं पुण्यमाचरेत् ।
पिष्ट्यां देवतानाश्च कृतं कीटिगुणं कलौ ।
तुलसीकाष्ठमालां प्रेतराजस्य दूतका ।

मालाका

टङ्गा गच्छन्ति दूरेण वातोद्धतं यथादलम् ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिभूषितो भ्रमते यन् ।
इदं खप्रं दुर्लभं न भव्यं शुद्धं च कथितं ॥’
गौतमीये पुरश्चरणप्रसङ्गे ।
“तथा मलकसम्भूतेस्तुलसीकाष्ठनिर्मिते ।
इत्यादि ॥*॥ तत्रैव ।

पुण्डरीकभवा माला गोपालमनुविहिता ।
आमलकीभवा माला सर्वविघ्नप्रदा मता ।
तुलसीसम्भवा वा तु मोक्षं विततुतेऽतिरान ॥
इति हरिभक्तिविनाय ॥*॥*॥

अथ रुद्राक्षमालाधारणफलानि ।

जिह्वापुराणे ।
विना भस्त्रात्रिपुरं विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवी । स्थातस्य पञ्चप्रण ॥
स वनसरप्रदीपः ।
त्रिपुरस्य वधे काये रुद्रस्याश्लोऽपतस्तु ये ।
अश्रुणो विन्द्वस्ते तु रुद्राक्षा अभवन् सुवि ॥
यद्यप्येकादिचतुर्दशसंख्यरुद्राक्षैश्च मन्त्रफल-
विशेषा सन्ति तथापि तुलमालात् पञ्चवक्त्रस्य
फलमन्त्रावभिधीयते । यथा, स्कान्दे ।
“पञ्चवक्त्रं खय रुद्रं कालाभिर्नाम नामतः ।
अगम्यागमनाश्चैव अभ्यक्ष्य च भव्ययात ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मालाकण्ठ, पु, (मालाकारा कण्ठा कण्ठका
अस्य ।) अपामाग । इति राजनिर्घण्टः ॥
मालाकन्द, पुं, (माला गच्छमाला नाशकं कन्दः ।
प्राकपाथिववत् मध्यपदलोपी ।) मूलविशेषः ।
ततपर्यायः । आश्लिषकन्द २ त्रिशिखिदन्ता २
अश्लिषदन्ता ४ पादिकन्द ५ कन्दकृता ६ । अस्य
गुण्याः । सुतीक्ष्णत्वम् । गच्छमालानाशित्वम् ।
हीनत्वम् । शुक्लहारित्वम् । वातक्षेद्यापकर्त-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाका, स्त्री (माला एव । माला + कार्यं कर्त्तु
टाप् ।) माला । इति शब्दरत्नावली ॥

मालाकार, पुं, (मालां करोतीति । कृ + अच् ।)
वयसङ्करणातिविशेषः । मालिक । माली
इति स्थातः । तत्पर्यायः । मालिक २ । इत्य-
मरः । २ । १ । ५ । मालाकर ३ पुण्या-
जीवी ४ वनाशक ५ पुण्यावक ६ । इति जटा-
धरः । पुण्यावक ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
स तु श्रद्धायां विश्वकर्मायौ जातः । इति ब्रह्म-
वैवर्तपुराणम् ॥ अपि च ।

“तेतिथ्यां कर्मकाराश्च मालाकारस्य सम्भवः ॥
इति पराशरपद्धतिः ॥

तद्वयसंस्थितपुण्यस्य पुण्यवित्तदोषाभावो यथा,
“न पुण्यवित्तदोषोऽस्ति तुलसीविष्णुसम्भवे ।
जलजे वज्रजेऽगस्त्ये मालाकारस्यैव च ॥”
इति मेरुतन्त्रे ५ प्रकाशः

(यथा, इहवृत्तसंहितायाम् । १० । ६ ।

“हस्ते नापित्तनाशिक
चौरभिक्षकश्चिकीर्षयाजा ।

बन्धव्य कौशल्या मालाकाराश्च पीयूषम् ॥
 प्लियां डीप । यथा तत्रैव । ७८ । ६ ।
 “भिच्छुणिका प्रवृजिता दासो धात्री कुमारिका
 रजिका ।
 मालाकारी दुष्टाङ्गना सखी नापिनी दूष्य ।”
 मालायन्त्रि, पु (मालेव यन्त्रिरस्य ।) माला
 दूष्या । इति राजनिर्घण्ट ।
 मालाढ्य, स्त्री, (मालाकार ढ्यम् ।) भूढ्यम् ।
 इति राजनिर्घण्ट ।
 मालाढ्यक, स्त्री (मालाढ्य । स्वार्थे कन् ।)
 भूढ्यम् । इत्यमर । १।४।१६७ । हे गन्धर्व
 इति ख्याते । मालाढ्य ढ्य मालाढ्य स्वार्थे
 क । भूवर्द्ध भूढ्यत्वात् भूढ्यं मनोवादिवात्
 खागम । मालाढ्यकभूढ्यम् । इति स्त्रीवे ।
 इति सुभूतादय । मालाढ्यकभूढ्यकादिति
 युचि पठन्ति केचित् । खामी तु । कृत्वाति
 च्छादिभूढ्यान्तं पर्यायमाह यथा —
 “भूढ्यो रौहिषो भूतिर्भूमिकोऽथ कुटुम्बक ।
 मालाढ्यश्च पालप्रच्छाति च्छेदकस्तथेति ॥”
 रामकपूर्व बहुपञ्चकाश्च कपूर्वरसुगन्धि ।
 इदं प्रत्युत्पादकवृत्तगन्ध भूढ्यश्च भवती
 त्वनवोर्मेद । इति तट्टीकायां भरत ॥ (तथाश्च
 पर्याय ।
 “गुह्यवीजस्तु भूतीक सुगन्ध जम्बुकप्रियम् ।
 भूढ्यस्तु भवेच्छना मालाढ्यकमिदम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 मालादूष्या, स्त्री, (माला इव यन्त्रियुक्ता दूष्या ।)
 दूष्याविशेष । माडिया दूष्या इति भाषा ।
 तत्पर्याय । वक्षिदूष्या २ अलिदूष्या ३ माला
 यन्त्रि ४ यन्त्रिका ५ यन्त्रिदूष्या ६ मूलयन्त्रि ७
 शैलनी ८ यन्त्रिजाला ९ रोक्षत्पर्व्या १० पर्व
 वक्षी ११ शिवाख्या १२ । अस्या गुणा ।
 समधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्त
 दोषप्रशमनत्वम् । कफवान्तिहृषापहत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्ट ।
 मालारिद्धा, स्त्री, पापी । इति राजनिर्घण्ट ।
 मालाविका, स्त्री, (मालां अलतीति । अल + क्कुल
 टाप अत इत्वच् ।) टुक्ता । इति राजनिर्घण्ट ।
 मालावी, स्त्री (मालावमति । अल + अच् ।
 डीप ।) टुक्ता । इति राजनिर्घण्ट ।
 मालि, पुं सुकेशराक्षसपुत्र । यथा,—
 “ग्रामणीनाम गन्धर्वो विश्वावसुसमग्रम् ।
 तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मना ।
 त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ।
 तां सुकेशाय धर्मात्मा ददौ रश्च अर्चं
 यथा ॥
 वरदानकृतैश्चर्या सा त प्राप्य पति प्रियम् ।
 आसीदेववती सुष्टा धन प्राप्येव निर्धन ॥
 स तथा सख सन्तुष्टो रराज रजनीश्वर ।
 ततः काले सुकेशस्तु जनयामास राजव । ॥
 जीन् पुत्रान् जनयामास जेताभिसमविश्व-
 ज्ञान् ॥

माल्यवन्त सुमालिष्व मालिष्व बलिर्वावरम् ॥
 इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सग ॥
 मालिक, पु, (मालास्य पण्यम् । माला + “तदस्य
 पण्यम् ॥” ४।४।५१ । इति टक । यद्वा
 मालाप्रयण शिष्यमस्येति । “शिष्यम् ।” ४ ।
 ४।५५ । इति टक ।) मालाकार । न्य
 मर । २।१ । ५॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६।१६ ।
 “निदाघे पुष्यताम्बूजीपण्याद्युत्ततिशीतले ।
 न्यम्यक्षि मालिकैश्चात सा जीवेष्वाटकादिति ॥”)
 पश्चिमिद । इति मेदिनी । के, १२६ । रज्जुक ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 मालिका, स्त्री, (मालेव । माला + कन् टाप अत
 इत्वच् ।) सप्तला । पुत्री । श्रीवाङ्मलयम् ।
 पुष्यमाल्यम् । नदीविशेष । इति मेदिनी ।
 के, १२६ । सुरा । इति चारावली ॥ सुमा ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मालिनी, स्त्री, (माला सुखमालास्यस्या
 अस्यां वा । माला + “ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५।२ ।
 ११६ । इति इनि डीप ।) मालकाभेद ।
 वृत्तभेद । (मालिन् + डीव ।) मालिकपत्नी ॥
 गौरी । चम्पानगरी । (यथा, महाभारते । १२ ।
 ५ । ६ — ७ ।
 “प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
 अज्ज्ञेय नरशार्ङ्ग । स राजासीत सपत्नित ॥
 पालयामास चम्पाश्च कर्ण परवलाहन ॥”)
 मन्दाकिनी । नदीभेद । इति मेदिनी । (यथा,
 महाभारते । १ । ७२ । ८ ।
 “जनयामास सुनिर्मलकायां प्रकुम्भलाम् ।
 प्रस्थे क्षिप्तवती रम्ये मालिनीमभितो नदीम् ॥”)
 अग्निशिखाक्ष । दुराणभा । इति शब्द
 चम्पिका ॥ स च वृत्तभेद पञ्चदशस्वरपाद
 च्छन्द । यथा,—
 “न न स य य हुतेय मालिनी भोगिलोके ।
 ऋगमद्वैतचर्चा पीतकौशेयवासा
 नचिराग्निशिखाक्षणावहधम्मिलपाशा ।
 अतुल्यनिर्दिनमसे वंशसुत्काशयन्ती
 धृतमधुरिपुलीला मालिनी यातु राजा ॥”
 इति कन्दोमनरी ॥
 अपसरोविशेष । यथा, कथासरित्सागरे ।
 ४५ । ३५२ ।
 “पिङ्गलाश्च गङ्गाज्जाता दृशमी केशरावली ।
 एकादशी मालिनीति नाम्ना कम्बजनन्दिनी ॥
 स्कन्दमातृगणमन्यतमा । खेव शिशुमातृणा
 मन्यतमा । यथाज्ञेव । ३ । २२७ । १ ।
 “काकी च हजिमा चैव मालिनी वृहजिमा
 तथा ।
 आर्या पलाशा वैमिका सप्तैता शिशुमातर ॥”
 मालाययन शिष्यमस्या । इति । डीप ।
 ग्रीपद्या नामान्तरम् । यथा, महाभारते । ४ ।
 ८ । २१ ।
 “मालिनीत्येव मे नाम खय देवि चकार सा ।
 खाहमभ्यागता देवि । सुदेवि । खनिष्येनम् ॥”

राक्षसीभेद । सा च विभीषणस्य माता ।
 यथा महाभारते । ३ । ८४ । ३—८ ।
 “स राजराजो जपार्या निपसन्नरवाहन ।
 राक्षसीं प्रददौ तिस्र पितुवे परिचारिका ॥
 ता सदा न मद्यात्मन सन्तोषयितुमुद्यता ।
 ऋषि भरतशार्ङ्ग । वृत्तगीतविशारदा ॥
 पुष्योत्कटा च राका च मालिनी च विशास्यते ।।
 अन्योन्यसहृदा रागन् । अयस्कामा सुमध्यमा ॥
 स तासां भगवन्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
 लोकपालोपमान् पुत्रानेकेकस्या यथेक्षितान् ॥
 पुष्योत्कटाया जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
 कुम्भकर्णदृशनीवौ वखेनाप्रतिमौ सुवि ॥
 मालिनी जनयामास पुत्रमेक विभीषणम् ।
 राकायां मिथुन यके खर शृपणखा तथा ॥”
 रौच्यमनुमाता । यथा, मार्कण्डेये । ६८।५—७ ।
 “तथेति तेन साप्युक्ता तस्मात्तोयाहपुष्पतीम् ।
 उज्जहार तत कन्यां मालिनीं नाम नामत ॥
 नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स रश्मिमनिसतम् ।
 जयाश्च पाणि विधिवत् सज्जामास महासुनीन् ॥
 तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्यो महामति ।
 रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना ख्यातोऽन्य वसुधातले ॥”
 श्वेतकर्णस्य पत्नी । यथा, हरिवंशे । १८५।७ ।
 “तस्माद्वनगतादुर्गमं यादवी प्रत्यपद्यत ।
 सुचारीदु हिता सुभ्रूमालिनी भ्रातृमालिनी ॥”)
 मालिन्य स्त्री, (मालि + “वृक्ष ण्य कटजलसेनिर
 ट्ठञ्च यथेति ।” ४।२।८० । इति स काशादित्वात्
 ण्यप्रत्यय ।) मलिनत्वम् । मलिनस्य भाव इत्यर्थे
 ण्यप्रत्ययेन निव्यञ्जनम् ॥ (यथा, राजतरङ्गि
 ण्याम् । १ । १७८ ।
 “भोगयोगेन मालिन्य नेतु मध्यमसोऽपि च ।
 न शक्नोते स पक्षेन प्रतिनेष्टु दिवामल ॥”)
 माली, [नृ] पुं, (माला पण्यत्वेनाख्यस्य । माला +
 “ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५।२ । ११६ । इति इनि ।)
 मालाकार । इति मालिनीशब्ददर्शनात् ।
 सुकेशराक्षसपुत्र । यथा —
 “सुकेशपुत्रेर्भगवन् । पितामहवरोहते ।
 अह विष्णुरहं वनो जगार्ह देवराजहम् ॥
 अहं यमश्च वरुणश्चक्रोऽहं हरिरप्यहम् ।
 इति माली सुमाली च मास्वर्वाश्चैव राक्षस ।
 वाधन्ते वमरोहर्षा ये च तेषां पुर सरा ॥”
 इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६ सग ॥
 (अग्निमाला अख्यस्येतीति । महादेव ।
 यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६० ।
 “याजुष्यो गुहावासी गुह्यो माली तरङ्गविव ।”
 माला अख्यस्येतीति । मालायुक्ते चि । यथा
 रामायणे । ८ । ५६ । ६ ।
 “आसीमालिब वेदेहि । सर्वतः पुत्रितान्नगान् ।
 खे पुष्ये किशुकान् पश्य मालिन शिशिरा-
 ऋषे ॥”)
 मालु, पुं, (मू + “भो रश्च क ।” १ । ५ । इत्यञ्च
 नाङ्कनात् गुण । इत्युच्चारणोक्ता गुण ।)
 पञ्चजता । गौरी । इति मेदिनी । के, ४५ ।

माख्य

माखुधान, पुं (माखु मरण विदधानीति । धा + खु ।) माखुधाहि । इत्यमर । १ । ८ । ६ ।
माखुया साप इति भाषा ॥ अष्टनागान्तगत
नागविशेष । यथा,—
“मानभानश्चित्रसर्पे महापद्मेऽपि दृश्यते ।”

इति हारावली ॥

माखुधानी, स्त्री लतामेद । इति मेदिनी । ने, २ ३ ॥

माखूक, पुं, खण्डार्जक । इति राजनिघण्टु ॥

माखूर, पुं, (मां परेषां वृक्षान्तराणां श्रिय
प्रभाव लुनातीति । लूण + बाहुलकात् र ।)
विखलवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ३२ ॥ (यथा,
नेवधि । १ । ६४ ।

“स वारनारीकुचसञ्चितोपम
ददृश माखूरफल पचेलिमम् ।”)

कपित्थवृक्ष । इति राजनिघण्टु ॥ (विख
वृक्षार्थे पर्यायी यथा —

विखो महाकपित्थाख्य श्रीफलो गोहरीतकी ।
भूतिवातोऽथ माङ्गल्यो माखूरश्च महाफलम् ॥’

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“विख्य शाखिल्यशैल्यौ माखूरश्रीमलावपि ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे च ॥

माखेया, स्त्री, (मख + टक टाप ।) खूलेया । इति
रत्नमाला ॥ (खूलेयाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः)

माख्य, स्त्री, (माखेव । माला + चतुर्वर्णादित्वात्
ख्यन् ।) पुष्पम् । पुष्पस्रक् । इति मेदिनी ।
ये, ४५ ॥ पुष्पार्थकमाख्यशब्दस्य प्रयोगो यथा,

“यथा चाख्येन माख्येन वासित तिलसर्वपम् ।
न सुञ्चित खक गम्य तद्वत् खस्यस्य दृश्यम् ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मे १५ अध्याय ॥

मूत्रिं न्यस्तपुष्पदाम । इत्यमर । २ । ७ । १३५ ॥
अस्य पर्यायादिमालाशब्दे दृश्यम् ॥ ॥

(पुष्पसर्गर्षे गुण्या यथा,—

“वृष्य सौगन्ध्यमप्युष्य काव्य पुष्टिवलप्रदम् ।

सौमनस्यमलक्ष्मीं गन्धमाख्यनिधयम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

माख्यदानफलं यथा —

“गन्धमाख्यैरनङ्गारैस्तुष्टा वृष्टाश्च निवश ।
गन्धमाख्यप्रदा ये तु दाननिश्चयतत्परा ॥

धर्मेष्टा सख्यशीलाश्च सर्वदुःखविपरिजाता ।
सुचिर देवते सार्द्धं क्रीडन्ति हि महातुने ॥”

इति वज्रिपुराणम् ॥

अपि च । नारसिंहे ।

“जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेष्मालां सुशोभनाम् ।

वैद्यवो विविद्वन्मया तस्य पुण्यफलं द्रव्यम् ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥

जातीपुष्पकलां मालां कपूरपटवासिताम् ।

निवेद्य देवदेवाय यत्फलं प्राप्नुयात्तर ।

न तद्वर्गयितुं शक्यमपि वर्षशतैरपि ॥

स्कान्दे ।

माखनीकलिकामालासीवदिकवितां हरे ।

माख्यवा

इत्या शिरसि विप्रेक्ष्य । वाजिमेघफल लभेत ॥
तन्नेव ।

मालतीमालया विष्णु पूजिनी येन कार्तिके ।
पापाचरकृतां मालां पटान् सौरि प्रमाञ्जति ॥
सौरिर्यम । विष्णुरहस्ये ।

खल्लाद्याधिक पुष्प माला कोटिगुणाधिका ॥

इति श्रीहरिभक्तिविज्ञासे ७ विलास ॥ ॥

माख्यगलस्य बहिर्गमननिषेधो यथा,—

“बहिर्माख्यं बहिर्गम्य भाष्यया सह भोजनम् ।
विख्यं वाद कृत्वा वा प्रवेशश्च विवर्जयेत् ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे १५ अध्याय ॥ ॥

खय माख्यापकषणनिषेधो यथा —

“नाश्रीयत सन्निवेशायां न गच्छेन्नापि सवि
श्रुत ।

न चैव प्रलिखेद्भूमि नात्मनोपहरेत् स्रजम् ॥”

इति मानवे ४ अध्याय ॥

न च मालां धृतां खयमेवापनयेत् । अर्था-

दन्धेनापनयेदित्युक्तम् । इति कुङ्कुमभट्ट ॥ ॥

केशवाक्षे माख्यधारणनिषेधो यथा —

“नहि गच्छकथां कुप्यात् बहिर्माख्यं न धार
येत् ।

गवाश्च यान एष्टेन सर्वथैव विगच्छितम् ॥”

इति च मानवे ४ अध्याय ॥

केशकलापादहिर्माख्यं न धारयेदिति कुङ्कु
मभट्ट ॥ ॥ खय माख्यधारणनिषेधो यथा,—

“खय माख्यं खय पुष्पं खय वृष्टश्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे सौरि शक्रादपि हरेत् अयम् ॥

इति कूर्मलोचनम् ॥ ॥

माख्यचन्दनदानविधिर्यथा,—

“आमन्त्रयित्वा यो विप्रान् गन्धमाख्यैश्च मानव ।
तपैश्चेच्छुद्धया युक्तः स मामश्नयते सदा ॥”

इति वज्रिपुराणम् ॥

माख्यपुष्प, पुं, (माख्याकाराणि पुष्पाण्यस्य ।)

श्रग्वृक्ष । इति राजनिघण्टु ॥

माख्यपुष्पिका स्त्री, (माख्यपुष्प + कन् टाप ।
अत इत्वच् ।) श्रग्वृक्षी । इति राजनिघण्टु ॥

(गुणादयोऽस्या श्रग्वृक्षीशब्दे ज्ञेयाः)

माख्यवान्, [न] पुं, (माला + मतुप । मख्य व ।)
पर्वतविशेष । इत्यमर । २ । ३ । ३ ।

माख्यं मालाकारता विद्यतेऽत्र माख्यवान् वतु ।

इति तट्टीकायां भरतः ॥ स च केतुमाखेलावृत
वर्षयो सीमापर्वत । नीलनिधधपर्वतपथ्यन्त

विस्तारः । इति विद्वान्तश्रीरोमणि ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १५८ । ३५ ।

“उपतस्थुर्महाभागा माख्यवन्त महागिरिम् ।”)

राक्षसविशेषः । स च सुकेशराक्षसात् आसनी
नामकगन्धर्वस्य कन्यायां देववत्यां जातः । अस्य

आता सुमाली तस्य कन्यायां निकषायां पुनस्त्व-
पुन्रविश्वस्यो रावणो जातः । इति रामायणे

उत्तरकाण्डे ५ सर्गे ॥ (मालाविशिष्टे, नि ।
यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३१ ।

“श्रीरोचतेषु कन्याश्च माख्यवत्स धनञ्जय ।”

माघ

खिद्यो दीपः । नदीमेदः । यथा, रामायणे
२ । ५६ । ३५ ।

“सुरस्यमासाद्य तु चित्रकूट
ननीच तं माख्यवर्तीं सुतीर्थाम् ।

ननन्दं वृष्टो नृगपक्षिचुष्टौ

जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥”)

माख, पु, (मख + चातुरार्थकत्वात् अण् ।) वण
सङ्गरजातिविशेषः । स च खेटासीवरकन्याया
जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

माखवी, स्त्री, (मख + खार्थेऽण् । तस्य वी
गमनं यत्र ।) मखयाजा । इति हारावली ॥

माशब्दिक, वि (मा इत्यादेति । माशब्द +
“प्रागवद्धतेष्टकः ।” ४ । ४ । १ । इत्यत्र ।

“तदादेति माशब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ।”

इति वार्त्तिकात् टक ।) निषेधकर्ता । तत
पर्यायः । प्रतिवेद्धा २ । इति त्रिकाण्ड

शेषः ॥

माघ, पु (माघस्य फलम् । माघ + अण् । “लुप
च ।” ४ । ३ । १६६ । इत्यस्य “फलपाकश्रुषा
सुपसङ्ख्यानम् ।” इति काशिकोक्तेरङो लुप ।

यङ्गा, मख + चण् एवोन्तरान्त्वात् साधु ।)
श्रीहिमेदः । माघकलाह इति उरिद इति च

भाषा । ततपर्यायः । कुदविन्द २ धान्य
वीर ३ वृषाकर ४ मांसल ५ बलाट्ट ६

पित्र ७ पित्रभोजन ८ । अस्य गुणा ।
स्निग्धत्वम् । बहुमलकरत्वम् । शोषणत्वम् ।

स्निग्धकारित्वम् । अगुण्यवीर्यत्वम् । कटिति
रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । वातहरत्वम् । गुरु

त्वम् । बलकरत्वम् । रोचकत्वम् । खादुत्वम् ।
अमसुखवतां नराणां निवृत्तिः सेवनीयत्वम् । इति

राजनिघण्टु ॥ अपि च ।

“माघो गुरु खादुपाक स्निग्धो रक्थोऽनिश-

पह ।

उष्ण सन्तप्यो बल्य शुक्रलो वृद्धश्च परः ॥
भिरन्त्रजमलस्तन्ममेदपित्तकफप्रदः ।

गुदकौलाहृतश्चासपत्तिमूलानि नाशयेत् ॥”

इति ।

कफपित्तकरा माघा । इति च भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।

“माघो बहुमलो वृष्य स्निग्धोऽगो मधुरो
गुरु ।

वातगुददृष्टश्चो बल्यो मेदोर्मांसकफप्रदः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

माघरूपेण बलकमन्वय निबिद्धं यथा,—
“बलक माघरूपेण मधुना च न भक्षयेत् ॥”

इति च राजवल्लभः ॥

चतुर्दश्यां रविवारे च माघभक्ष्यनिषेधो यथा
चिररोगी च माघके । इति ।

“माघमासिर्वर्षासंख्यं मन्दरं निम्नपत्रकम् ।
मन्दवेद्वयो रविवारे सप्तजन्मस्यपुत्रकम् ॥”

इति च सिध्दादित्यम् ॥ ॥

परिमाणविशेषः । माघा इति भाषा । तत

माघप

पर्याय । माघक २ मास ३ । इत्यमर-
भरतौ ॥ हेम ४ धानक ५ । स च माघ
माने सुश्रुतमते ५ गुञ्जापरिमाणम् । चरकमते
६॥ गुञ्जापरिमाणम् । कालिङ्गमाने सुश्रुत
मते ५ । ७॥ ८ गुञ्जापरिमाणम् । इति भाव-
प्रकाश ॥ वैद्यकान्तरे १ गुञ्जापरिमाणम् ।
यथा,—

“गुञ्जाभिदृशभिर्माघं शाखो माघचतुष्टयम् ।”
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(माघार्थं यथा,—

“जात्रिशब्दावकैमाघश्चरकस्य तु ते पलम् ।
चरकाहपलोल्लान चरके दशरत्तिके ।

भावे पल चतु षट्ठा यज्ञोत्तयेरितम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसमये च्चराधिकारे ।)
अथोति स्मृतमते १२ गुञ्जापरिमाणम् । यथा,
“पल तु लोक्तिकैमाने सादरत्तिदमाघकम् ।
तोलकचित्तयं ज्ञेयं अथोतिर्ज्ञेयं स्मृतिसम्मतम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनेन पल अष्टरत्तिका
धिकमाघद्वयाधिकतोलकत्रयम् । अतः माघक
परिमाणं द्वादशरत्तिकं भवति ॥ * ॥ छल्ल ।
लगदोयमेद । इति मेदिनी धे २१ ॥

माघक, पुं, (माघप्रकार । माघ + “खुणा
दिभ्यः प्रकारवचने कन् ।” ५ । ४ । ३ । इति
कन् ।) माघक । पञ्चरत्तिकपरिमाणम् ।
यथा । गुञ्जा पञ्चादमाघक । इत्यमर ॥

“दशाहं गुञ्जं प्रवदन्ति माघ
माघाक्रमे षोडशभिश्च कर्मम् ॥”

इति जीलावती च ॥

“वङ्मिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माघको हेम
धानको ।

माघो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्
कचित् ॥”

इति भावप्रकाश ॥

(वीहविशेष । तदर्थं विषयो यथा,—

“जात्रिशब्दावकैर्माघं ।”

परिमाणार्थं यथा,—

“सुश्रुतस्य तु माघक ।
द्वादशभिर्धान्यमाघे चतु षट्ठा तु ते पलम् ॥”
इत्युमे वैद्यकचक्रपाणिसमये च्चराधिकारे ।)

माघकलाय पुं, (माघचक्र कलाय शाक
पार्थिववत् समास ।) खनामखातप्रस्थम् ।
यथा । कलायप्रस्थो विशेषे सामान्ये च अत
एव माघकलाय इत्यादि प्रयोगः । इत्यमर
टीकायां भरतः ॥

माघपर्णी, स्त्री (माघस्य पर्यायस्य पर्णं यस्याः ।
ततो ङीष् ।) वनमाघ । माघाणी इति
भाषा । ततपर्याय । हयपुच्छी २ काव्योनी ३
महासह्या ४ । इत्यमर । २ । ४ । ११८॥ विह
पुच्छी ५ अविप्रोक्ता ६ कण्टकान्ता ७ पाकु
लोमशपर्णिकी ८ । इति रत्नमाषा ॥ आत्र-
माषा ९ माघमाषा १० मङ्गला ११ हय
पुच्छिका १२ हयमाषा १३ अन्धपुच्छा १४

मास

पाकुला १५ माघपर्णिका १६ कल्याणी १७
वज्रपुच्छी १८ शाखिपर्णी १९ विचारिणी २०
आलोहवा २१ बहुपला २२ खयम्बू २३
सुलभा २४ घना २५ विहविना २६ विशा
चिका २७ । अस्या गुणा । तिलरसत्वम् ।
दृढत्वम् । दाहज्वरापहत्वम् । शुक्रवृद्धिकारि
त्वम् । वल्यत्वम् । शीतलत्वम् । पुष्टिवृद्धनत्वम् ।
इति राजनिघण्टुः । अपि च भावप्रकाशे ।
“माघपर्णी सूर्यपर्णी काव्योनी हयपुच्छिका ।
पाकुलोमशपर्णी च कण्टकान्ता महासह्या ॥
माघपर्णी हिमा तिलका रूक्षा शुक्रवलाशक्त ।
मधुरा पाहिणी शोषा वातपित्तज्वराश्रितम् ॥”

माघभक्तवलि, पुं, (माघच भक्तश्च तदुक्तो
वलि ।) माघतत्त्वलक्ष्मिभिरुत्तमपूज्यहार
विशेषः । अत्र केचित् हरिद्राहृतमध्वपि
मिश्रयन्ति । यथा । एव माघभक्तवलि ।

“ॐ जय त्वं कालि । सर्वेशे सर्वभूतसमाहृते ।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं यक्ष शिवप्रिये ॥”

ॐ काव्यो नमः । प्रायणामन्यो यथा —

“ॐ मातमातर्वरे दुर्गे सर्वकामार्थसाधिनि ॥
अनेन बलिदानेन सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥”

इति कृत्यत्वम् ॥

भूतेभ्योऽप्ययं बलिर्देयः ॥

माघवृद्धक पुं, (माघ वृद्धयतीति । वृद्ध + णिच्
खुल ।) खणकार । इति शब्दमाला ॥

माघश, [ख] अ, प्रतिमाषम् । माघ माघ ददाति
इत्यर्थे प्रसूतयेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्त
कौमुदी ॥

माघाद् पुं, (माघमतीति । अद् + अण् ।)
कल्प । इति शब्दरत्नावली ॥ माघभचके,
त्रि ॥

माघीय, स्त्री, (माघाया भवनं चैवम् । माघ +
माघ, “विभाषा तिलमाघोमाभङ्गाण्यम् ॥”

५ । २ । ४ । इति यत पठे खण ।) माघचैवम् ।
यथा,—

“तिल्यतेजीनवमाघोमाशुभङ्गाद्विरूपता ॥”
इत्यमरः ॥

यथा तिलस्य जीव तिल्य तेजीनश्च भवति तथा
माघादीनामपि द्विरूपता हेतुः भवति । इति
तङ्गीकायां भरतः ॥

मासु, पुं, (मास + माने “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।”
४ । १८८॥ इत्यसुन् ।) चक्र । (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । १२ । ७ ।

“सूर्ये अथोतिरदधुर्मास्यत्तु
परिबोतनि चरतो अजस्रम् ॥”

“माघि चक्रमसि ।” इति तङ्गाव्ये सायणः ॥
मीयतेऽनेनेति । मा + “चर्त्त मो कित् ।” छया

४ । २२७ । इत्यत्र “नाङ्गलकात् केवलादिपि
मोऽसि ।” इत्युङ्गुलीदोक्तोक्तरेचि ।) मास ।

इति मेदिनी । धे, ७॥ अस्या प्रथमैकवच-
नान्तरूपं मा । (यथा, समी । २ । १४ ।

“चतुर्थे माघि कर्त्तव्यं शिशोर्नैकमर्त्यं यज्ञात् ।

मासः

षष्ठेऽसप्राश्रय माघि यद्वेष्ट मङ्गलं कुले ॥”

माघि, स्त्री । यथा ऋग्वेदे । ५ । २८ । ८ ।

“जीयच्छता महिषाणामघो
माखीचरांश्चि मघवा खोव्यापा ।”

“मा मांसाणि ।” इति तङ्गाव्ये सायणः ॥)

मास पुं, (मसु परिमाणे + भावे घञ् ।) माघ
परिमाणम् । इत्यमरटीकायां भरतः । माघा
इति भाषा ॥ (मस्यते परिमीयते असावने-
नवेति मसु + घञ् ।) शुक्लकण्ठपञ्चदश्यात्मक
कालः । स च पौषमाघादिद्वादशसञ्चक ।
इत्यमरः । १ । ४ । २२॥ माघचक्रस्य मास
यः । चान्द्रमासस्येयं युत्पत्तिः । सौरादिषु तु
मस्यते परिमीयतेऽनेनासौ वा मासः । मसि
इति परिमाणे घञ् । मा सान्मोऽपि । मास्तु
मासोऽपि दृश्यते । इति ह्रस्व । इति भरतः ॥ * ॥
स्मृतमतेऽपि पौषादिद्वादशसञ्चक । यथा,—
“चक्रवत् परिवर्तते ख्यः कालवशादयत ।
अतः सौवर्तर आह कर्त्तव्य मासचिह्नितम् ॥
मासचिह्नस्तु कर्त्तव्यः पौषमाघाद्यमेव हि ।
यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः ॥”
इति लघुहारीतः ॥

कर्त्तव्यादिद्वादशसञ्चकोऽपि । यथा,—

“अन्धोपान्त्यौ त्रिभौ ज्यौ फालगुनश्च त्रिभौ
मत्तः ।

शेषा मासा द्विभा ज्येष्ठा ज्येष्ठादिव्यव-
स्थया ॥”

स च चैत्रादिद्वादशसञ्चकश्च । यथा अक्ष
ब्रह्मपुराणम् ।

“चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे सम्यग्यु तदा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्तयामास तदा कालस्य गङ्गनामपि ।
यद्वाग्राशीरुत्तं मासान् वत्सरान् वत्सराधि-

पान् ॥

इत्यनेन माससंवत्सराणां चान्द्रमासकल्पः ।
ब्रह्मसिद्धान्तोऽपि ।

“चैत्रसितादेरुदयाङ्गानोर्लवर्तमासयुगकल्पा ।
खट्वादी लङ्गायामिह प्रवृत्ता दिनेभ्यः ॥”

चैत्रसितादेरुदयाङ्गप्रतिपदक्षामारभ्येत्यर्थः ॥
अपि च ।

“मीनादिष्वो रविर्वैशाखमारम्भप्रथमस्यै ।
भवेत्तद्वे चान्द्रमासाश्चैवाद्या द्वादश स्मृता ॥”

चान्द्रमाससौरमासभेदेन स च चतुर्विधः ।
शुक्लप्रतिपदादिदशान्तरात् । तत्र चान्द्रो-

ऽपि द्विविधः । शुक्लप्रतिपदादिदशान्तो मुखः ।
अध्याप्रतिपदादिपौर्णमास्यान्तो गौणः । यत्-

किञ्चित्प्रतिपद्यात्मकमेति द्विविधो गौणः ।
विशदशीरात्मात्मकः सावन । आदिशेक-

राशिभोगावच्छिन्न सौर । सप्तभिश्चतस्रणा-
वच्छिन्नश्चिन्मासश्चदिनात्मकश्च नाक्षत्र ।

तथा च ब्रह्मसिद्धान्तो ।
“चान्द्र शुक्लादिदशान्तरात् सावनक्षिप्रता रिते ।

यकाराशी रविर्वातु आक्ष मासः स चाक्षरः ॥

सर्वेषां परिवर्तितुं नाचन्न इति चोच्यते ॥”
स्वयं सिद्धान्ते ।

“नाचन्नमासो नाचन्नमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्तिष्ठता भवेत्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥
येन्द्वस्तिथिभिस्तद्वत् सक्तान्त्या सौर उच्यते ॥”
तत्तिष्ठता नाचन्नदिनत्रिंशता मासो नाचन्न-
मासः । तथा त्रिंशता ॥ * ॥ स्मार्त्तश्रुतपाणि
मते मुख्यचान्न एव मासपदशब्दः । जीमूत
वाहनमते सौर एव शब्दः । चान्नप्रमाण
प्रायुक्तम् । सौरप्रमाणम् । सौरास्तु माघादयो
द्वादश एव श्रुताः । तथा च श्रुतिः । तप
स्तपस्यौ श्रेश्ठीराष्टतु । मधुश्च माधवश्च वास-
न्तिकाष्टतु । शुक्रश्च शुचिश्च ऐशाष्टतु । अथे
तदुदगयनं देवानां दिनम् । नभाश्च नभस्त्र्य-
पाष्टिकाष्टतु । इषश्च ऊर्जश्च शारदाष्टतु ।
सहस्रश्च सहस्रश्च हैमन्तिकाष्टतु । अथेत
द्विष्टायनं देवानां रात्रिरिति । अत्रायनस्य
सौरत्वेन तद्वत्कृतपक्षपक्ष्यादीनामपि सौर
परतेति । अतो भूयसामनुरोधेन वैशाखादय
सौरवाचिनोऽवधार्यन्ते । इति मलमासतत्त्वम् ॥
अपि च ।

“भेषस्थित्या रवेमासो वैशाखोऽब्दमुख
स्मृतः ॥”
इति सङ्केतकौस्तुभे ॥

अथ कर्मविशेषे मासविशेषादि । तत्र पिता-
महः ।

“आन्दिके पित्रहृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ।
विवाहादौ स्मृतः सौरौ यज्ञादौ सावनो मतः ॥”
प्रथमादिपदं यात्रायज्ञचारपरम् । यतः कर्म
स्वयंभोग्यराशुल्लेखेन यच्च विशिष्योदगयनादि
विहितं तत्परश्च अथनस्य सौरमासघटित
त्वात् । तच्च चूडोपनयनादि । द्वितीयादिपदं
सङ्केतविहितप्रायश्चित्तायुर्दायाश्रीचगभाधान-
पुंसवनसोमनोऽन्ययनामकरणात्तत्राश्रयनिष्का
मन्वाचूडादिपरम् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

“आध्यायनं यज्ञचारकर्म
सौरेण मासेन सदाध्यवस्येत् ।
सत्रायुपास्यान्यथा सावनेन
कौत्सश्च यत् स्यादध्यवहारकर्म ॥”

आध्यायनं आभ्यगमनं याजति सावत् ॥ * ॥

अथ सौरादिमासविहितकर्मणि ।

“विवाहोत्सवयज्ञेषु सौर मासः प्रशस्यते ।
प्राज्ये त्वष्टकास्माद्धे चान्नमिष्टं तथाऽन्दिके ॥”
अथ यज्ञपदसुदगयनादिविहितपशुयागाभिप्राय
पितामहोक्तम् । विष्णुधर्मोत्तरेऽक्तसप्तपरम् ।
गगः ।

“आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।
सावनेन तु कर्त्तव्या मन्त्राणामनुपासना ॥”
स्वयं सिद्धान्ते ।

“कृतकादिपरिच्छेदो दिनमासान्द्रपास्तथा ।
मध्यमयज्ञस्तुतिश्च सावनेन प्रकीर्तिता ॥”
मध्यमयज्ञस्तुतिर्धर्मोत्तरायां प्रसिद्धा ॥ * ॥

नाचन्नमासप्रयोजनं विष्णुधर्मोत्तरे ।

“नचन्नसत्राण्ययनानि चेन्दो

स्मार्त्तेन क्रूर्याद्गगनात्मकेन ॥”

नचन्नसत्राणि माससाध्ययागविशेषरूपाणि
याज्ञिकप्रसिद्धानि । इन्दोरयनानि सोमाय
नाख्यसत्राणि । इति समयप्रकाशः ॥ एवं जन्म
नचन्ने शनिभौमवारे फलं नाचन्नमासेन योग्य
त्वात् । यथा मलमासतत्त्वे ।

“जन्मनृचे यदि स्यात्तौ वारौ भौमशनेश्चरौ ।
स मासः कल्मषो नाम मनोऽहं खप्रदायकः ॥”
मलमासविवरणं मलमासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ मासकृत्यम् ।

“आषाढशुक्लेकादशां क्रूर्यात् खाप महीतु
सवम् ।

आषाढे च रथं क्रूर्यात् आषाढे अथवाविधिम् ॥
भाद्रे च जन्मादिवसे उपवासपरो भवेत् ।

प्रसूतश्च पारिवर्त्तमाश्विने मासि कारयेत् ॥

उत्थानं श्रीक्षरे क्रूर्यादथवा विष्णुमोहकतः ।

शुभे चैवाश्विने मासि महामायाश्च पूजयेत् ॥

कार्तिके मासि यतः कृत्यं श्रेष्ठं देवि वरानने ।

सप्तवर्त्तगा प्रमाथेन दीपं स्थाप्यतुरङ्गम् ॥

पञ्चान्ते च प्रकर्त्तव्या दीपमाणा वलिः शुभा ।

मार्गशीर्षे चिते पक्षे षष्ठीश्च सितवस्त्रकौ ॥

पूजयेज्जगदीशश्च तूजवस्त्रेविशेषतः ।

पौषे पुण्याभिषेकश्च वर्षायेचन्दनं तथा ॥

सक्तान्त्या माघमासे च खाधिवाचिततच्छुलान् ।

निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

जीवनं सर्वभूतानां जनकश्च जगद्गुरोः ।

तन्मायाजीनता प्राप्ता लयेव जनिता प्रभो ॥

कर्पूराक्ततिलज्याभिः हृताक्तानि निवेदयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेज्जन्ता देवदेवपुरं स्थितान् ॥

अभ्यर्च्य भगवद्भक्त्या द्विजांश्च भगवद्भिया ।

एकस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भक्तितः ॥

विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेद्भुवम् ।

पञ्चान्यां शुक्रपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ॥

पूजयेज्जगद्भक्त्या चूतपक्षवसन्तिते ॥

फलशुच्यैश्च विविधैर्वसिते पटवासितम् ।

काननं रमणीयं प्रदीपदीपदीपितम् ॥

ब्राह्मेष्टुरभोजनसौरनागरङ्गकपूगकम् ।

नारिकेलश्च धानौ च वंशतालहरीतकी ॥

अन्ये च वृक्षफले च सर्वैर्त्तकुसुमाक्षितम् ।

पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥

विताने कुसुमोद्यानेर्वारिपूजयेत्तथा ।

चतुष्पादपशुखाभिः शोभितं हज्जचामरे ॥

विशेषतः कलियुगे दोलौखनो विधीयते ।

फालगुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामसञ्चके ॥

अथवा पौषमास्यां प्रतिपत्तुसन्निवसन्तौ ।

पूजयेद्विधिवद्भक्त्या फलशुच्यैश्चतुर्भिः ॥

सितरक्तेर्गौरपौतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः ।

हरिद्राचारयोगाश्च रङ्गरन्ध्रैर्मनोहरैः ॥

अन्ये च रङ्गरन्ध्रैश्च प्रीयते परमेश्वरम् ॥

एकादशां समारभ्य पञ्चान्यां समापयेत् ।

पञ्चाङ्गानि चङ्गाणि स्युर्दोलीखनो विधीयते ॥
द्विष्टायामिष्टं कृत्वा दोलयानं सङ्गमरा ।

दृष्ट्वापराधनिचयेमुक्तास्ते नात्र सशयः ॥

निक्षिप्य जलमात्रे तु मासे माधवसञ्चिते ।

सौवर्णपात्रे ताम्रे वा रौप्ये वा न्यस्तयेत्पि वा ॥

तोयस्य योऽर्चयेद्देवं शालग्रामसमुद्भवम् ।

प्रत्यहं मा महाभागे । तस्य पुण्यं न गणयते ॥

दमनारोपणं कृत्वा श्रीविष्णौ च समर्पयेत् ।

वैशाखा आषाढे भाद्रे कर्त्तव्यश्च तदर्पणम् ॥

वैशाखे च तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।

अथवा मण्डपे क्रूर्यात् मण्डपे वा ऋहृज्जे ॥

सुगन्धचन्दनेनाङ्गसुपुष्टाङ्गो दिने दिने ।

यथा प्रयत्नतः कार्यं कृष्टाङ्गो नैव पूजितः ॥

चन्दनागुरुकस्तूरीकुण्डं कुङ्कुमरोचना ।

जटाभांवी वचा चैव विष्णोर्गन्धार्कतः तथा ।

एतेर्गन्धयुतैश्चापि हरैरङ्गानि लेपयेत् ॥

हृत्पत्रं तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।

अथवा केशरैर्यौग्यं हारचन्दनमुच्यते ॥

अस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपद्यन्ति मानवाः ॥

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

सुगन्धिमिश्रितैस्तोत्रैः स्नापयित्वा जगद्गुरुम् ।

अथवा पुष्पमध्ये च स्थापयेज्जगदीश्वरम् ॥

हन्दावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।

विष्णुभक्त्येन योग्येन भोजयेत्तद्विशेषतः ॥

नारिकेलफलं नीरं कोषकोदृत्य दापयेत् ।

कण्टाफलं च पत्रं कोषसुबुद्धं दीयते ॥

यथा पक्षे तथा दद्यादयथाशक्तिं नियोगतः ।

दत्त्वा विमिश्रितश्चात्र हृतेनाश्रुत्य दापयेत् ॥

पाचितं पिष्टकं घातुरथादृष्टं हृतेन च ।

तिलैश्च तिलचर्मैश्च फलं शुद्धं दापयेत् ॥

यद्ययदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।

इत्या नैवेद्यवस्त्रादीनाददीतं कथञ्चन ।

त्यक्त्य विष्णुमुद्दिश्य तज्जन्तभ्यो विशेषतः ॥

इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेन्द्रि ।

गोतयश्च प्रयत्नेन खयोनिरिव पार्यन्ति ॥”

इति पाण्डे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

मासकं, पुं, मासकपरिमाणम् । यथा । गुञ्जा

पञ्चाद्वमासकः । इत्यमरः । पञ्चगुञ्जा कृष्णला

आद्यः प्रथमो मासकः । दशगुञ्जापेक्षया

आद्यत्वं । शास्त्रीयत्वात् सुखो मास इत्यर्थो

वा । मस्यते परिमीयतेऽनेन मासः मसिर् य ई

परिमाणे परीणामे घञः स्वार्थे कः मासोऽय

इत्यन्तः । मयः द्वितीयोऽर्थः स्वहृन्त्यान्तस्तस्माद्-

घञः तेन मासोऽर्थः स्वहृन्त्यान्त इति जिनेन्द्रप्रभ-

तयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मासज्ञः, पुं, सादृश्यप्रतीतिः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (मार्चः जानातीति । ज्ञा + कः)

मासज्ञातरि, जि ॥

मासजः, स्त्री, सोमराजी । इति शब्दचक्रिका ॥

मासमानः, पुं, (मासेहादृशभिर्मानमस्यः) वतः

घञः । इति विकारकशेषः ॥ (मासश्च मानम् ॥)

मासपरिमाणे, स्त्री ॥

मासिकं

मासर, पुं, (मस + णिच् + बाहुलकात् अरन् ।)
भक्तसमुद्गमख । ततपथाय । आचाम २
निमाव ३ । इत्यमर । ० । ६ । ४६ ॥
मासवर्तिका, स्त्री, सघपीपक्षविशेष । इति शब्द-
माला ॥

मासान्त पुं, (मासस्यान्त ।) अमावस्या ।

यथा,—

पक्षान्ते निष्कला यात्रा मासान्ते मरण भवम् ।
इति समयप्रणीप ॥

सक्रान्तिदिनम् । यथा,—

‘मासान्ते क्षियते कथा तिथ्यन्त स्थान्पुच्छिणी ।
नजत्रान्ते च वैधव्य विद्या नृत्त्युद्दयोभवेत् ॥
मासान्ते दिनमेकन्तु तिथ्यन्त वटिकादयम् ।
वटिकात्रितय भान्ते विवाहे परिवर्जयेत् ॥’
इति रत्नमाला ॥

मासिक स्त्री (मासे भवम् । मास + “कालाट
ठक् ।” ४ । ३ । ११ । इति ठक् ।) प्रेतस्य
स वत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासीयन्तसञ्जातीयतिथि
कर्तव्यब्राह्मम् । प्रतिमासकर्तव्यकथापञ्चनिमित्तक
श्राद्धम् । तत्पथ्याय । अन्वाहार्यम् २ । इत्य-
मर । ३ । ७ । ३१ ॥ मासि भवं मासिक
पार्श्वकश्राद्ध तत्र अन्वाहार्यं वर्तते । पञ्चशेषि
अमावास्यायां देयत्वात् । अथ पञ्चादाह्नियते
अन्वाहार्यं हस्त्याशोरिति ध्यय स्थायै के अन्वा-
हार्यकश्च । अक्षतसपिण्डीकरणस्य वत्सराभ्य-
न्तरे प्रतिमास यत् श्राद्ध तत्रान्वाहार्यमिति
केचित् । इत्यमरटीकायां भरत ॥ तयो
प्रमाणम् ।

‘वाय्सासिकाब्दिके श्राद्धे स्थातां पूर्वोदरेव ते ।
मासिकानि खकीये तु दिवसे द्वादशापि च ॥’

इति पैठीनसि ॥

‘पितृणां मासिक श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधा ।
तन्नामिवैव कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नत ॥

इति मनु । ३ । १२३ ॥ ॥

मासिककरणस्य व्यवस्था यथा । पीठच्छत्रो-
पानहस्त्यानि इहलोक परित्यज्य इत्यादि
सर्वं सुगन्ध इत्यादि श्रिया देया इत्यादि वन
स्तरिरस इत्यादिमन्त्रचतुष्टयरहितानि च आद्ये
कीदृष्टवत् ऋताश्च ऋताश्च द्वादश मासिकानि
कार्याणि । एकादशमासाभ्यन्तरे मज्जमासपात
त्रयोदशमासिकानि । षष्ठमासाभ्यन्तरे मज्ज-
मासपातेऽपि षष्ठमासिकपूर्वतिथावेव प्रथम
वाय्सासिकम् । तथा त्रयोदशमासिकस्य पूर्व-
तिथौ द्वितीयवाय्सासिकम् । एवं वाय्सासिकी-
क्षेत्रे प्रथमवाय्सासिकद्वितीयवाय्सासिकत्वेनो-
क्ते । एषां मध्ये यत् पतितं तत् कथ्येकादश्यां
अमावस्यायां मासिकान्तरतिथौ वा कृत्वा
प्रवर्तत कर्तव्यम् । अशौचपतितश्चेत्तदशौचान्ते
कर्तव्यम् । एकादशाह्नादिश्राद्धानि कतिपयं
कृत्वा यदि ऋतस्तदा शेषाद्यभ्यन्तरीकारिणा
समाप्यानि ॥ * ॥ अथ मासिकेकीदृष्टश्राद्ध-
प्रयोगः । पूर्वदिने गिरामिवैकभक्त, परदिने

मासिकं

ज्ञानादिक कृत्वा एकीदृष्टश्राद्धविहितकाले
भोज्यसुखं कुशलाश्रयं ज्ञापयित्वा वास्तु
पुरवादि पूजयित्वा भुक्त्वाभिपिठ्य आह्वाय
भाग दत्त्वा दक्षिणामुखं अशुचौ ज्ञाप्यात् ।
यथा अद्यासुके मासि असुकपक्षे असुकतिथौ
असुकगोत्रस्य प्रेतस्य असुकदेवशर्मणः प्रथम-
मासिकेकीदृष्टश्राद्धं दर्भमयब्राह्मणेऽहं करिष्ये ।
ॐ कुशलेत्युत्तरम् । ततो गायत्रीं जपेत् ।
देवताभ्य इत्यादि त्रिधा पठेत् । तत पुष्करी
काक्षं कृत्वा नृत्नलेन आह्वयिष्य प्रोक्षयेत् ।
रक्षार्थमुदकपूर्णपात्रमेकदेशे स्थापयेत् । तत
ॐ असुकगोत्रं प्रेत असुकदेवशर्मणस्तस्मै
दभासनं स्वधा । इत्यनेन ब्राह्मणवामपार्श्वे
दद्यात् । अपहृतेत्यादिना तिलान् विकीर्य जल
स्यूद्धा ब्राह्मणभूमौ कुशपत्रमेकं पातयित्वा
तदुपरि अर्घ्यपात्रं सख्या ॐ पवित्रासि
वैष्णवीत्यनेनानखच्छिन्नं ॐ विष्णोमनसा पूत
मखीत्यनेन प्रोक्षितमेकदलं पवित्रं ततपात्रे
निधाय ॐ शशोदेवीरित्यादिमन्त्रेण जल
दद्यात् । तत ॐ तिलोऽक्षि सोमदेवतो गोसवो
देवन्मिमेत । प्रन्नमद्भि एतत् स्वधया प्रेतान्
लोकान् प्रीणाहि न खाहा । इत्यनेन तिलान्
दत्त्वा गन्धपुष्पादिना अर्घ्यं निम्नीय कुशा-
न्तरेणाच्छाद्य तत् कुशसुदृढाच्च ब्राह्मणे पवित्रं
दत्त्वा जलान्तरं च दत्त्वा पुष्पान्तरेण शिर-
प्रष्टितिसर्वगात्रेभ्यो नम इति संपूज्य तत् पात्रं
वामहस्तेन विन्यस्य दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य
ॐ वा दित्या इति पठित्वा ॐ असुकगोत्रं
प्रेतासुकदेवशर्मणस्तस्मैऽर्घ्यं स्वधा । तत
ॐ असुकगोत्रं प्रेतासुकदेवशर्मणस्तस्मै तस्मै गन्ध
पुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधा । इत्यनुष्ठुप्य एष
ते गन्ध एतस्ते पुष्प एष ते धूप एष ते दीप
एतस्ते आच्छादनम् । ततो ब्राह्मणभूमौ
कुशादिकमपनीय नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणा
भान्तरेखया वामावर्त्तेन जलेन चतुष्कोण-
मण्डलं कृत्वा तत्र भोजनपात्रं निदध्यात् ।
तत्र सामिध सर्वमन्नादिकं परिवेष्य ॐ इदं
विष्णुरित्यादिमन्त्रेण अन्नादावनखाङ्गुलं निक्षिप्य
ॐ अपहृतेत्यादिना तिलान् विकीर्य ब्राह्मणे
जलगच्छ्व दत्त्वा गायत्रीं जप्त्वा अग्ने मधु दत्त्वा
तद्भावे गुहं दत्त्वा हतं दत्त्वा ॐ मधुवाते-
त्यादि मधु मधु मञ्जिति च पठित्वा अन्नमभि
मन्त्रा प्रोक्ष्य ब्राह्मणे जलगच्छ्व दत्त्वा वाम
हस्तेनान्नपात्रं हृत्वा ॐ असुकगोत्रं प्रेतासुक
देवशर्मणस्तस्मै सामिधान्नं खोपकरणं स्वधेत्यु-
क्ते । इदं सामिधान्नं इदं हवि इमा गङ्गाया
आप एतान्युपकरणानि यथासुखं वागयत
सद् । इत्यनेन जलगच्छ्व दद्यात् । ततो गायत्रीं
त्रिं सप्तधा ॐ मधुवाता इत्यादि मधु मधु
मञ्जिति ॐ अन्नं ह्रीं गमित्यादि च पठेत् । कुश
ब्राह्मणपक्षे पुनर्गायत्रादि पठेत् । ॐ यन्ने
अदो जन्म इत्यादि ॐ योगीश्वरमिच्छादि वाद्य

मासिकं

ब्रह्मज्योत्स्नय ॐ तद्विद्योरित्यादि ॐ दुर्यो-
धन इत्यादि ॐ युधिष्ठिर इत्यादि सव्यं पठेत् ।
ततो दक्षिणायान् कुशान् भूमौ सख्याय भूमि
प्रोक्ष्य सर्वप्रकारमन्नसुहृत् सतिलमेकीकृत्य
वारिणामुत्त ॐ अग्निदग्धाश्चेत्यादिमन्त्रद्वयेन
कुशोपरि विकीरेत् । ततो हस्तौ प्रक्षाळ्याचम्य
दक्षिणकर्णे खाट्वा वा हरिं कृत्वा ब्राह्मणाय
जलगच्छ्व त्त्वा पूर्ववद्गायत्रीं मधुवाता इत्या-
दिकं मधु मधु मञ्जिति च जप्त्वा ॐ श्रेष्ठमन्नं
क देयमित्युत्तया ॐ इष्टाय दीयतामित्युत्तरं
गृहीत्वा ॐ पिण्डदानमहं करिष्ये ॐ कुशले-
त्युक्ते ब्राह्मणसम्मुखे ॐ निहन्मौत्यादिना
नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणायरेखया जलेन वामा-
वर्त्तेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा पवित्रं वामहस्ता
दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामहस्तान्तरं च-
दक्षिणपाणिना दक्षिणायाम् रेखां मण्डलमभ्य-
स्थाने ॐ अपहृतेत्यादिनिहन्मौत्यादिमन्त्राभ्यां
जप्यात् । तद्भैरवोत्तरस्यां दिशि क्षिपेत् ।
रेखोपरि सन्तान् सायान् कुशानास्तीर्थं ॐ
देवताभ्य इति पठित्वा ॐ इह प्रेत सौम्य
गम्भीरमि पथिभि पूर्ण्येभिर्देवशर्मण्यं त्रिवि-
धं भद्रं रविचन्द्रं सर्ववीरं नियच्छ इत्या-
वाह्यं तिलांश्चास्तीर्थकुशेषु विकीरेत् । ततो
वामहस्तेन सतिलजलं गृहीत्वा वामहस्ता
दक्षिणहस्तेन सगृह्य ॐ असुकगोत्रं प्रेतासुक-
देवशर्मण्यवने निक्षु स्वधा इत्यनेन दद्यात् तत
आह्वयैवमन्नं सव्यज्जनं मज्जाप्यतिलसंयुक्तं
सामिधं गृहीत्वा पिण्डं कृत्वा ॐ मधुवातेत्यादि
अकत्रयं अन्नममीत्यादि च पठित्वा विष्णु
प्रमाणं पिण्डं सतिलं त्रिगुणसुभक्तश्रवणसहितं
वामहस्तेन सतिलपात्रादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ
असुकगोत्रं प्रेतासुकदेवशर्मण्येव ते सामिधं
पिण्डं स्वधा इत्यवनेजनस्थाने वामहस्ताम्ना
रज्ज्वदक्षिणहस्तेन दद्यात् । तत आप्तभ्य हरिं
कृत्वा पिण्डपात्रं प्रक्षाळ्य वामहस्तादक्षिण-
हस्तेन गृहीत्वा प्रक्षालितजलं ॐ असुकगोत्रं
प्रेतासुकदेवशर्मण्यवने निक्षु स्वधा इति पिण्डे-
परि दद्यात् । तत ॐ अन्नं प्रेत मादयस्व यथा
भागमा दवायस्व इति जप्त्वा वामावर्त्तेनोद्-
रसुखी भूत्वा आगमनाच्छासं हृत्वा तेनैव
पथा परावर्त्तमानं प्रेतं भास्वरश्मि भ्यायन्
ॐ अमीमदत् प्रेत यथा भागमा दवायस्व
इति दक्षिणाभिसुखो भवन् जपेत् । तत आसं
त्यजेत् । ॐ नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इति
कृताञ्जलिजपेत् । ॐ गृहान्नं प्रेत देहि इति
गृहीत्वा पश्येत् । ॐ सदस्ते प्रेत देहा इति
पिण्डं पश्येत् । ततो नवमनवं वा शुक्लवस्त्र-
दशमभवं कर्त्तुं वामहस्तादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा
ॐ एतद् प्रता वास इति पठित्वा पिण्डोपरि
निदध्यात् । तत ॐ असुकगोत्रं प्रेतासुकदेव-
शर्मणस्तस्मै वासं स्वधा । इत्युक्तेनोत्तुल्येत् ।
ततस्त्वर्ग्यं पिण्डं संपूज्य ॐ वत्सनायैत्यादि-

मन्त्रेण षड्भूतमस्त्रुयात् । तत ॐ सुसुप्रोक्षित-
मस्तु इति ब्राह्मणायभूमिमाविश्वेत् । ॐ शिवा
आप सन्त इति ब्राह्मणे जल स्त्रुयात् । ॐ
सन्विति प्रतिवचनम् । ॐ सौमन्त्रमस्त्रुयति
पुण्य ॐ अस्त्रिति प्रतिवचनम् । ॐ अस्त्र-
चारिणस्तु इति यवान दद्यात् । ॐ अस्त्रि-
त्युत्तरम् । ततस्त्रिणात्रमधुयुक्त जल गृहीत्वा
ॐ असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवशर्मणो दत्त
मिन्मन्त्रपानादिकसुपतिष्ठताम् । ॐ उपतिष्ठ
तामिति प्रतिवचनम् । ॐ अघोर प्रेतोऽस्तु
इति वदेत् । ॐ अस्त्रिति प्रतिवचनम् । ॐ
गोत्र नो वृद्धतामिति वदेत् । ॐ वृद्धतामिति
प्रतिवचनम् । तत पिण्डोपरि सपवित्रकुशा
ग्राहीय ॐ जल वृद्धतामिति वृत्त पय
कौलाल परितुत स्त्रुयात् तपयत मे प्रेतमित्य
नेन वारिधारया सिञ्चेत् । तत ॐ अद्वेष्टादि
असुकगोत्रस्य प्रेतस्य असुकदेवशर्मण कृते
तत्प्रयममासिकोद्विष्टाद्वक्तव्येण प्रतिष्ठार्थ
दक्षिणामिद रजत तन्मूल्या वा विष्णुदेवतं यथा
नामगोत्राय ब्राह्मणाय दद्यात् । ततो दक्षिणा दिशः पश्यन् वर याचेत् । नात्र
पात्रमालम्बयेत् । नाश्विष प्रार्थयेदिति
प्रचेत्तोवचनादाश्विष न प्रार्थयेत् । तत ॐ देव
ताम्य इति चि पठेत् । ॐ अभिरन्त्यतामिति
विचक्षणम् । ॐ अभिरन्तोऽस्तीति प्रतिवचनम् ।
ॐ आमावाजेति प्रदक्षिणवारिधारया वेष्टयेत्
पिण्डास्तु गोत्रजविप्रैभ्यो दद्याद्दगौ जलेऽपि
वा क्षिपेत् । आह्वयद्रव्य ब्राह्मणाय दद्यात्
जले वा क्षिपेत् । ततो वामदेव गायेत
अस्त्रिणावधारण दीपाश्चादन विष्णुस्मरणश्च
कुर्यात् । एवं प्रकारेण द्वितीयादिमासिकं कर्त्त-
व्यम् । इति स्नानमहापात्रयज्ञतन्त्राद्विप्रयोग-
तत्त्वम् ॥ * ॥ अन्त्य आह्वयद्रव्ये प्रत्ययम् ॥
मासिक चि, माससम्बन्धी । मासि भव इत्यर्थे
व्यक्तप्रत्ययेन निबन्धनम् । (यथा मयौ ॥ ७१२६॥
“पयो देवोऽवस्रजस्य षड्भूतस्रजस्य वेतनम् ।
वायसाविकस्यैवाष्टादो धान्यद्रोणस्तु
मासिक ॥”)
मासुरी स्त्री, (मासुर+अण् डीप् ।) मासु ।
इति हेमचन्द्र । ३ । २०७॥ (मासभयौ ।
यथा, ब्रह्मवेत्ते ॥ १ । १ । १४५ ।
“पिण्डवशा पितुर्भयौ मासभयौ च मासुरी ।)
मासु, य, (मा च स च तयो समाहार ।)
वारणम् । तत्प्रयथाय । मा २ अलम् ३ । इत्य-
मर ॥ ३ । १११॥ (यथा रामायणे ॥ २ । १२ । ६२ ।
“मासु मे भरत कावर्त्त प्रेतस्यैव गतायुष ।”)
मासु ऋ न माने । इति कविकल्पद्रुमम् ॥ (भा-
जभ सक० सेट ।) ऋ अममाहत् । ऋदशु
बन्धुस्थाने षड्भूतस्रजस्य इत्युक्ते । न माहति
माहते । इति दुर्गादासः ॥
माहाकुल, चि (माहाकुलस्यापत्यमिति ।)
“माहाकुलादन खनौ ।” ४ । १ । १४१ । इति

अज ।) माहाकुलीङ्गव । इत्यमरटीकायां
रायसुक्ता ॥
माहाकुलीङ्ग, चि, (माहाकुलस्यापत्यमिति ।
माहाकुलादन खनौ ।” ४ । १ । १४१ । इति
खण ।) माहाकुलीङ्गव । इत्यमरटीकायां
रायसुक्ता ॥
माहात्म्य, स्त्री, (माहात्मनो भाव इति । महा-
त्मन् + अण् ।) माहात्मता । महिमेति यावत् ।
यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“माहात्म्य भगवत्पात्र पुराणादिषु कौर्मितम् ।
पाठस्तस्य जप प्रोक्त पठेद्देवीमनास्ततः ॥”
माहानामिक, पु (“तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।”
माहानामिक, ५ । १ । ६४ । इत्यत्र । “माहा-
नाम्नादिभ्य षड्भूतभ्य उपसंख्यानम् ॥” माहा-
नाम्नो नाम विदामधवन् । इत्याद्या ऋच ।
तासां ब्रह्मचर्यमस्य इति ठञ् । हरदत्तस्तु
भस्याङ् ।” इति पुनर्ज्ञावान् माहानामिक
इत्याह । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।) माहानाम्नी-
ऋचावेत्ता ब्राह्मण । इति कैचित् ॥
माहिन स्त्री, (महाते पूज्यते अस्मिन् इति ।
मह+ “महेरिणश्च ।” उणा । २ । ५६ ।
इति इणञ्) रात्र्यम् । इत्युणादिकोषः ॥
(महनीये, चि । यथा, ऋग्वेदे ॥ १० । ६६ ।
“इन्द्र । यत्ते माहिन दन्मसि ।”
“माहिन महनीयम् ।” इति तद्गाथे सायणः ॥
प्रठङ् । च । यथा, तच्चेव । १ । ५६ । ६ ।
“इन्द्र । सन्नेषु माहिन ।”
“माहिन प्रठङ् ।” इति तद्गाथे सायणः ॥)
माहिर पु, (महाते पूज्यतेऽस्मी । मह+ वाङ्
लकात् इरण् ।) इन्द्र । इति चिकारुषेयः ॥
माहिविक, पु (महिव्ये रोचतेऽस्मी । महिवी+
ठक् ।) महिवीपति । अभिचारिण्यसुरक्त
पति । यथा,—
“महिवीत्युच्यते नारी या च स्याद्भारिचारिणी ।
तां दुष्टां कामयति य स वै माहिविक स्मृतः ॥”
इति स्त्राण्डे काशीखण्डम् ॥
महिवीपत्नी । (महिवी नारी पश्यमस्तीति ।
महिवी+ “तदस्य पश्यम् ।” ४ । १ । ५१ । इति
ठक् ।) भगवद्गोपास्त्रिणोपनीतमहिवीपत्नी । यथा,
“महिवीत्युच्यते नाम्ना भगवोपास्त्रिणत धनम् ।
उपनीवति यस्तस्या स वै माहिविक स्मृतः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ । ६ । १५ श्लोकस्य टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥
माहिव्य, पु, (महिव्यां सासुरिति महिवी+
अण् ।) वर्णवस्त्ररजातिविशेषः । स च
चन्द्रियाद्भेदायां जातः । इत्यमरः ॥ २ । १३॥
(यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । १ । ६२ ।
“वैश्यान्मृगोस्तु राजन्यान् माहिव्योऽग्नौ सतौ
स्मृतौ ॥”)
माहिन, पु, (महिनस्यायम् । महिन+ अण् ।)
शुभदक्षविशेषः । रथादिसप्तवरेषु वायव्यव-
यममाहिन्यामेकैकदक्षा भवन्ति । तत्र वयस-

माहिन्योर्हन्तौ शुभौ । वायव्यमयोर्हन्तावशुभौ ।
यथा
“स्त्रात वा व यमा कर्त्तव्यं मा वा व य कला
निधौ ।
व य मा वा कुजे ज्ञेया मा क्वा व य सुधां
सुजे ॥
शुरौ वा व य मा चैव मा वा व शतथाभृगौ ।
कर्त्तव्यं य मा वा व चटौयुग्म शुभाशुभम् ॥
माहिन्ये विजयो नित्य वारुणे च धनागमः ।
वायौ च भ्रमते नित्य यमेऽपि मरण भुवम् ॥”
इति सारसंग्रहः ।
(माहिन्यायपुरुषस्य लक्षणं यथा,—
“माहात्म्य शौचमात्रा च सतत शास्त्रबुद्धिः ।
भृत्यानां भरणश्चापि माहिन्ये कायलक्षणम् ॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
महिन्यो देवतास्त्विति । महिन्य+ “महिन्याद-
घाणौ च ।” ४ । २ । २६ । इति अण् ।
महिन्येदेवत्ये चि । यथा भट्टिकाये ॥ १५ । ६३ ।
“अविभक्ततत शस्त्रमेवैक रात्र्यसौ रणे ।
तदप्यध्वसदासाद्य माहिन्ये लक्ष्मणरितम् ॥”
महिन्यसम्बन्धिनि च । (यथा, रघौ ॥ १२ । ८६ ।
“मातलिक्तस्य माहिन्ये ह्यासुभोच तनुच्छदम् ॥”)
माहिन्यी, स्त्री, (महिन्येयम् । महिन्य+ अण् ।
स्त्रियां डीप् ।) इन्द्राणी । इति शुद्धरत्नावली ॥
गौ । इति राजनिघण्टुः ॥
माहिय, चि (मह्यी+ठक्) मह्या अपत्यम् ।
इति सुगवोद्धवाकरणम् ॥ (जनपदभेदे, पु ।
यथा, महाभारते ॥ ६ । ६ । ४८ ।
“कुङ्गा परान्ता माहिया कक्षा धासूत्र
निष्कुटा ॥”
मङ्गल्यय । यथा, समयाश्रिते ।
“कफपित्तसहज्ज्वलां शिर पीडां भयावहाम् ।
माहिय कुरते शोक बुधस्यान्तदृशां गतः ॥”)
माहियी, स्त्री, (मह्या सुरभ्या अपत्यमिति ।
मह्यी+ “नद्यादिभ्यो ण् ।” ४ । २ । ६७ ।
इति ठक् । स्त्रियां डीप् ।) गौ । इत्यमरः ॥ २ ।
६ । ६० ॥ (यथा, महाभारते ॥ ४ । १६ । १० ।
“सर्वश्रेष्ठेव माहियी वने जाता निहायनी ।
उपातिष्ठत पाश्चातो वासितेव महादृषम् ॥”
अस्या पण्यायो यथा,—
“सुरभि सौरभेयो च माहियी शौरदाक्षता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
माहेशी, स्त्री, (महेशेयम् । महेश+ अण् +
स्त्रियां डीप् ।) दुर्गा । यथा,—
“महादेवात् ससुतपत्न्या महान्तोऽस्त्विति यतः ।
माहेश्वर्या तशुयस्या माहेशी तेन सा स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्याये ॥
(महेशेन कृतमित्ययम् । स्त्री, याकरव्यविशेषः ।
‘वायुज्जहार माहेशाद् वायो याकरव्य-
यंवात् ।
तानि किं पदरत्नानि सन्ति प्राणिनिगीकृते ॥”
इत्युक्ता ॥)

मितः

माहेश्वरी, स्त्री, (महेश्वरस्यैव । महेश्वर + अण्, डीप् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्ट ।
दुगा ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ४३ । १४ ।
“भगदेवानुयातायां सर्व्यासां वामजोचना ।
माहेश्वरी महादेवो प्रोच्यते पार्श्वतो हि सा ॥”)
माल मेद । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
मन्त्रकोषे । ६ । ७३ ह्रीं नमो भगवति माहेश्वरि
अमर्षं खाहा ।) विष्णु । यथा,—
कथा उचु ॥

“कल्प विभाजसे कान्ध्या केय वा नवविप्रभा ।
कोन्य भाति वपुषा पङ्कजायतकोचन ॥
निश्वस्य तासां वचनं त्वेन्द्रवरवाहन ।
आजहार महायोगी भूताधिपतिरयम् ॥
अयं नारायणो गौरी जगन्माता सनातन ।
विभज्य सखितो देव स्वात्मानं बहुधेश्वर ॥
न मे विदु परं तत्त्वं देवाद्या न महवय ।
एकीय देवदेवात्मा भवानी विष्णुरेव च ॥
अहं हि निष्क्रिय शान्त केवलो नित्यविग्रह ।
मामेव केशवं देवमाहुर्देवीमथाभिकाम् ॥
एष धाता विधाता च कारणं कार्यमेव च ।
कर्ता कारयिता विष्णुर्भक्तस्तुतिफलप्रद ॥
भोक्ता पुमानप्रमेय सङ्कर्ता कालरूपधृक् ।
सृष्टा धाता वासुदेवो विश्वात्मा विश्वोमुख ॥
कूटस्थो ह्यवरो व्यापी योगी नारायण स्वयम् ।
तारक पुरुषो ह्यात्मा केवल परम पदम् ॥
एषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
शान्ता सदा सदागन्दा पर पदमिति स्तुति ॥
अस्या सर्वमिदं जातमप्येव जयमेव्यति ।
एषेव सर्वभूतानां गतीनामुत्तमा गति ॥”

इति कौर्म्ये १४ अध्याय ॥

(पीठस्थानभेद । इति देवीभागवते । ७ । १०२ ।
महेश्वरेण कृतम् । महेश्वर + अण्, स्त्री ।
उपपुराणविशेष । यथा, देवीभागवते । १ ।
१ । १६ ।
“माहेश्वर भागवत वाशिष्ठश्च सविस्तरम् ।
एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभि ॥”
महेश्वरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा माकौण्डेये ।
१ । ६ । ७१ ।

“ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनु ।
त्रिधा यस्य स्वरूपान् भानोर्भाषान् प्रचीदतु ॥”
मि डु न न ज्ञेये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०
उभ - सक् अनिट ।) डु मिचिमम् । न न
मिनोति मिश्रुते । इति दुर्गादास ॥

मिच्छ, प्र बाधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा -
पर सक् सेट ।) प्र मिच्छती मिच्छन्ती ।
बाधो विहति । इति दुर्गादास ॥

मित, त्रि (मा + क्त “यतिस्त्यतिमास्यामिति
किति ।” ७ । ४ । ४ । इत्याकारस्येकारा
देश ।) परिमित । शब्दित । क्षिप्र । इति
माधातोमिधातोश्च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
(यथा, भागवते । ८ । १६ । ६६ ।
“राजं अनुदृशेतां त्रिकाकानुगतानि ते ।

मितं

प्रोक्ताभिमित कण्ठो युगवाहसपर्यय ॥”
यथा च नैषधचरिते । ६ । ८ ।

“मितश्च सारश्च वचो हि वाम्बिता ॥”

मितङ्गम्, पु, स्त्री, (मित परिमित गच्छतीति ।
गम + “प्रियवशेवद खच ।” ३ । २ । १८ । इत्यञ्
“खच प्रकरणे गमे सुप्पुपसङ्खानम् ।” इति
काशिकोक्ते खच । सुम् च ।) हस्ती । इति
विद्वान्तकौमुदी ॥ परिमितगामिति, त्रि ॥

मितङ्ग, पु, (मित द्रवतीति । इ + “हरिमितयो
द्व व ।” उणा० १ । १५ । इति कु । स च
चित ।) समुद्र । इति हेमचन्द्र । ४ । १३६ ॥
(परिमितगतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ६ । ५ ।
परिमिता मितहरेति होताभिर्मन्त्रो मनुवचा
कृता वा ।”

“मितह परिमितगति सन् ।” इति तद्गाव्ये
सायण ॥ मितमार्गे च । यथा, अथर्ववे । १ ।
६४ । ६ ।

“तेनो अवन्तो हवन्मृतो हव विषे श्रद्धन्तु
वाजिनो मितद्रव ।”

“मितद्रवो मितमाणा अघ्नान परिच्छिन्दन्त ॥”
इति तद्गाव्ये सायण ॥

मितन्मच, त्रि, क्षपण । इत्यमर ॥ ३ । २ । ४८ ॥
(मित परिमित पचतीति । मित + पच +
“मितनखे च ।” ३ । २ । ३४ । इति खण् ।
“अवर्द्धिषदन्तस्य सुम् ।” ६ । ३ । ६३ । इति
सुम् च ।) परिमितपाककर्ता च ॥

मिताशन, त्रि परिमितभोजी । मितमन्नाति य
इति युतुपत्त्या कर्त्तरि (यु) अनप्रत्ययेन
निष्पन्न ॥

मिति, स्त्री (भीयते इति । मा + भावे क्तिन् ।)
मानम् । विज्ञानम् । अवच्छेद । इति शब्द
रत्नावली ॥ (यथा, कुसुमाञ्जली । ४६ । ४ ।
“मिति सन्धक परिच्छिति ॥”)

मित्त, स्त्री, (मिनोति मान करोति इति ।
“अमिचिमिदिशसिञ्च क्त्वा ।” उणा ४ ।
१६६ । इति क्त्वा ।) श्रुचो परम् । इत्यमर ।
२ । ८ । ६ । अतः श्रुचो परमवस्थितो राजा
मित्र उपकारित्वात् । मेद्यति क्षिप्रतीति चासु
सिति च निपातात् शुभाभाव । हितकार
एकतकारश्चेत्येके । इति तट्टीकायां भरत ॥
अपि च ।

“राजा शत्रुरिति खात एकार्यामिनिवेशत ।
भूयैकान्तरितो राजा समिञ्च मिञ्चकार्यत ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

मित्र, स्त्री, वन्धु । मिता इति भाषा । तत्पर्याय ।
सखा २ सुहृत् ३ । इत्यमर । २ । ८ । १२ ॥
माययति जायति सञ्च मित्र मी कि गतां
नास्तीति त्रिच मित्रमण्डलिकम् । निपातात्
तस्य हिले हितकारश्च । इति तट्टीकायां
भरत ॥ तत्समुच्चिद्यम् । सङ्घार्थः १ भजमान २
सङ्घ ३ क्षत्रिय ४ । इति महाभारते राज
धर्म ॥ ७ ॥ मित्रलोत्पत्तिर्यथा,—

मित्यु

“न कश्चित् कस्यचित्मित्रं न कश्चित् कस्यचि
द्रिपु ।

कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”
वर्णमित्र यथा,—
कुमार्याश्च कुमित्रश्च क्रुराजान कुसौहृदम् ।
कुवन्तश्च कुदेशश्च दूरत परिवर्जयेत् ॥
कुमित्रे नास्ति विश्वास क्रुराजे नास्ति
जीवितम् ॥

परोक्षे कार्यहन्तार प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृश मित्रं मायामयमरिन्तथा ॥”
विश्वस्तस्त्रेव मित्रत्वं यथा —
“सा श्रीर्या न मदं कुर्वीत स सुखी तृणयोजन-
क्षित ।

तस्मिन् यस्य विश्वासं पुरुष स जितेन्द्रिय ॥”
इति गारुडे १३ । १४ । १५ । अध्याया ॥ ७ ॥
मित्रप्रशंसादियथा,—

“यस्य मित्रेण सभाषो यस्य मित्रेण स श्रिति ।
यस्य मित्रेण सजापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥
यानि कानि च मित्राणि कर्त्तव्यानि शतानि च ।
पश्यन्मित्रमित्रेण कपोता सुक्तमन्वना ॥
परोक्षे कार्यहन्तार प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृश मित्रं विश्वकुम्भं पयोमुखम् ॥
यस्याथास्तस्य मित्राणि यस्याप्यास्तस्य वान्धवा ।
यस्याप्या स पुमान् लोके यस्याप्या स हि
परिहित ॥

अयुक्तस्य यद् यद् सन्निवृत्तस्य च ।
अखलस्य च दिशः शून्या सर्वशून्या दृष्टिः ॥”
इति हितोपदेश ॥

मित्र, पुं, स्त्री । इत्यमर । १ । १ । ३ ॥
(यथा गो रामायणे । २ । ५५ । २० ।

“स्वस्ति मित्रं सहादित्ये स्वस्ति यद्वा दिशन्तु
ते ॥”)

हादृशादिशानामन्यतम । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । १५ ।

“धाता मित्रोऽयं मा शक्रो वरुणश्च य एव च ।”
मरुतामन्यतम । यथा, हरिवंशे । १६६ । ५० ।
“मरुततो मरुतन्तो देवानजनयत सुतान् ।
अग्निश्चतुर्विध्योति सावित्री मित्र एव च ॥”
वशिष्ठस्य जन्मजमनात् पुत्रभेद । यथा,
भागवते । ४ । १ । २७ ।

चित्रकेतुं सुरोपि च विरजा मित्र एव च ।
उत्तमो वसुभट्टयानो युमान् शम्भुादयो
उपर ॥”)

मित्रयु, त्रि, (मित्र यातीति । या + “आप्छ-
न्दति ।” ३ । २ । १७ । इति छ ।) मित्र
वतुषण । इति हेमचन्द्र । ३ । १५६ ॥

मित्रयु, पुं, (मित्र यातीति । या + “अग्रादा-
यञ्च ।” उणा० १ । ६८ । इति कु । निपाति
तश्च ।) लोकयात्रिक । इत्युणादिकोव ।
सजिप्तसारोद्यादितश्च । (अत्रिभेदं सजीम
हवैवश्रिय । यथा, विश्वपुराणे । ३ । ६ । १८ ।
“सुमतिश्चात्रिभौ च मित्रयुः शशिपथयः ॥

मित्रशुद्ध स्त्री, (मित्रेण सह युद्धम् ।) सुद्ध-
स्याम् । ततपथ्याय । मैत्रेयिका २ । इति
त्रिकाश्लेषः ॥

मित्रलब्धि, स्त्री, पुं, (मित्रस्य लब्धि । यदा ।
मित्रलाभः, मित्रस्य लब्धियस्मात् ।) सुद्धत-
प्राप्ति । यथा, हितोपदेशे ।

“मित्रलाभः सुद्धदो विग्रहः सन्निरेव च ॥”
मित्रवतसल, चि, (मित्रस्य मित्रे वा वतसल ।)
मित्रप्रिय । ततपथ्याय । मित्रशु २ । इति
हैमचन्द्रः ॥

मित्रशी, [सु] चि, (मित्रं प्राप्ति इति ।
प्राप्ति + “प्राप्त इदङ्ङलो ।” ६।४।१४ ।
इत्यञ् “कौ च प्राप्त इत् भवतीति वक्तव्यम् ।”
इति काशिकोक्ते क्रिप इत् ततो दीवञ् ।)
सुद्धस्यास्मा । मित्रं प्राप्ति च । इति सुग्ध-
बोधयाकरञम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री (मित्राय मित्रलक्षणे मित्रस्य
वा सप्तमीति समासः ।) मार्गश्रैष्यशुद्धसप्तमी ।
यथा,—

“अद्विष्टे कश्यपास्त्रे मित्रो नाम दिवाकरः ।
मार्गश्रैष्यस्य मासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥
सप्तम्यां तेन सा ख्याता कोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।
तत्रोपवासः कर्मणो भवत्ययं फलानि वा ॥”
इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्यकृतसप्तम्यवतसरकौस्तुभ-
धृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री (मित्र + चियां टाप ।) सुमित्रा ।
शुद्धजननी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अश्वरो
विशेषः । यथा, महाभारते । ११ । १६ । ४४ ।
“अलमुषा वृतापी च मित्रा मित्राङ्गदा
रपि ॥”

परशुरश्मिभैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भाग-
वते । १ । ४ । ३५ ।

“कालिन्त्या कतिमि विद्ध अहोभिर्भरतर्षभ ।।
पापद्वयं ख सरित यच्च मित्रासुतो तुनि ॥”)
मित्र ऋ न वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा उभ सक सेट ।) ऋ अमिनेयत् ।
न मेधति मेधते प्राश्नाथ शिष्य धारयतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

मित्र, [सु] च (मेधति इति मेधृवङ्गमे, असुन् ।
एषोदरादित्वात् ङङ् ।) अन्योन्यम् । इह ।
इत्यमरः । ३।४।२५५ ॥ (यथा मनु । १ । ५५ ।
“यवहारी मित्रस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥”)

मिथि, पुं, (मेधते हिनस्ति शत्रुकृत इति । मिथ +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा ४।१९७ इति इन् ।)
निमिराजपुत्रः । स तु जनकराजः । यथा ।
अपुत्रस्य तस्य निमेषूऽसुजः शरीरमराजक-
भीरवस्ते सुनयः अरण्यां ममन्थुः । तत्र च
कुमारो जज्ञः । जननाञ्जनकसञ्ज्ञां चासाध-
वापः । अशुद्धिदोषस्य पितेति वैदेहः । मय
नास्तिथिरभूत् । तस्योदायस्य पुत्रोऽभवत् । इति
विष्णुपुराणे ४ अश्वे ५ अध्यायः ॥ (तथाच
रामायणे । १ । ७१ । ४ ।

“निमि परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववर्ता वरः ।
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः ॥”)

मिथिला, स्त्री (मथन्ते शत्रवो यस्याम् । मथ +
“मिथिलादयश्च” उणा १ । ५८ । इति इत्तञ्
अकारश्चिन् निपात्यते ।) स्वनामख्यातनगरी ।
सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला-
प्रोक्ता । इति हज्जायुधः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ११३ । २८ ।

“ततः कोव समादाय बाह्वनामि च भूरिशः ।
पाङ्कना मिथिलां गत्वा विदेहा समरे
जिता ॥”)

अपिचास्य निरुक्तादिकं यथा,—
“गङ्गाकौतीरमारुह्य चम्पारयान्तकं प्रिवे ।।
विदेहभूः समाख्याता तैरमुक्ताभिधः स तु ॥”
इति शक्तिसङ्ग्रहमन्त्रे ७ पटलः । तैरमुक्ता
त्रिभुत इति ख्याताः । तन्नामकारणं यथा —
“अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः ।
देह ममन्थुः अ निमेषूऽकुमारः समजायत ॥
जन्मना जनकः सोऽभूदेदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाख्यातो मिथिला येन निर्मितः ॥”
इति श्रीमद्भागवते ६ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।

“निमेष पुत्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्मृतः ।
प्रथमः सुनयनैर्येन तैरमुक्तस्य पार्श्वतः ।
निर्मितः स्त्रीयनाम्ना च मिथिलापुरस्तुतम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कीर्तितः ॥”
इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुन, स्त्री, (मेधतीति । मिथ + “लुधिपिप्रि
मिथ कित् ।” उणा ३ । ५५ । इति
उगन् किङ्गावाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयो-
र्युग्मम् । ततपथ्याय । इन्द्रम् २ । इत्यमरः । २।
५ । ३८ ॥ (यथा रामायणे । १ । २ । १५ ।
“मानिवादः प्रतिष्ठां त्वमगमः शान्तिं समा ।
यतः क्रौञ्चमिथुनादेकमवधी काममोहितम् ॥”)
युगलम् । इति तट्टीकायां रामायणम् ॥ मेवादि-
हादशराश्रन्तर्गततृतीयवराशिः । तत्पथ्याय ।
जितुम २ । तच्च द्विपदं ग्रन्थः समसश्चकम् ।
अस्योदयस्य स्थूलमानः षटपलाधिकपञ्चदशाः ।
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता
महाभारिपुरुषः वीणाधारिस्त्री च । ऋषिः
शेवाङ्गः आजासमुदायः पुनर्वसुः खिपादः श्ले-
भैवति । तनुः श्रोत्रोदयः पञ्चमदिकस्त्राभिवायु-
प्रकृतिहरिर्ऋषेः वनस्थितः भूद्रवर्णः स्निग्धः
मध्यस्त्रीसङ्गः मध्यमसन्तानश्च । तत्र जातो जन-
हृगश्च मिथभावी क्रशः वक्त्रकः धर्ममतिः
विनयभाजनश्च भवति । इति बृहज्जातकादयः ॥
अथ मिथुनलक्षणतत्त्वम् ।

“मिथुनोदयसजातो मानी खजनवतसलः ।
त्यागी भोगो धनी कामी दीवस्त्वभीर-
मर्दनः ॥”

इति कीर्तौपदीयः ॥ * ॥
राक्षी तल्लभनिरूपणं यथा,—

“दन्तसंख्यभवेन भसाक्षता-
वन्तमे लसदनन्तमध्यगे ।
कीमलाङ्गः । मिथुनोदयात् प्रिये ।
कालखानलकला प्रियेऽचलम् ॥” ५।६।

इति कालिदासकृतरत्निलम्बनिरूपणम् ॥
मिथ्या, य, (मथते इति । मथर्विलोडने । मेधते
हिनस्ति वेति । मथ वा मेध + क्यप् । निपा-
तनात् साधुः ।) असत्यम् । ततपथ्याय । ऋषा २
वितथ ३ अश्रुतम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
मिथ्या इति भाषाः ॥ (यथा,—
“यद्वद्भासमानं तन्मिथ्या खाग्रगजादिवत् ॥”
इति साख्यप्रवचनभाष्यद्वयम् ॥

सा चाधर्मपत्नी । यथा,—
“अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधूसैश्च पूजिता ।
यथा विना जगन्मुक्तसुच्छम् विधिनिर्मितम् ॥
सत्ये चादृशना या च त्रेतायां सृष्ट्यारूपिणी ।
अहोवयवरूपा च द्वापरे सृजता भिया ॥
कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र व्यापिका बलात् ।
कपटेन सम आत्मा भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥”

इति जलवेवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥
अपि च ।

“अधर्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या माप्नार-
लोचना ।
तस्याः पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभः पुत्रश्च कन्यकाम् ।
निरुतिः जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥”

इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥
विषयभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावो यथा,—
श्रुतिस्त्रोवा च ।

“न नर्मेयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजसं विवाहकाये ।
प्राणालये सर्वधनापहारे
पञ्चाश्रुतान्वाहुरपातकानि ॥”

मिथ्याकथने दोषो यथा,—
“एष्टास्तु साक्षे प्रवदन्ति येऽन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिता नरेभ्यः ।।
एकार्थतायास्तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तः सृष्टा हिनस्ति ॥”
यथातिरुवाच ।

“राजा प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्नृपा वदन् ।
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्तुं सुखदे ॥”

इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥
अथासत्याभिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र सङ्ग-
सत्यभावयोः कथाशुस्तरणं प्रायश्चित्तम् । यथा,
विष्णुपुराणम् ।

“कृति पापेऽनुतापी वै यस्य पुत्रः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तस्तु तस्यैकः कथाशुस्तरणं परम् ॥”
अत्यन्ताभ्यासे विष्णु । निन्दितेभ्योऽपि दाना-
वापिष्यः कृत्वा दीर्घजीवनम् । असत्यभाषणं भू-
सेवनमित्यपार्थक्यकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्र-
पृथ्यति । अतिबहुनरकालाभ्यासे भङ्गः ।
“सङ्करापात्रलब्धस्य मार्गं प्रोक्षणमैवम् ॥”

मिथ्यासा

चातुर्वर्ण्यवधे सास्त्रेऽनृतभाषणेऽनुपातकत्वाभावात्तु प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्य ।
“वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र सास्त्रेऽनृत वदेत । तत्पावनाय निर्वाप्यश्च सारस्वतो द्विजे ॥”
शूद्रे तु विद्या । तत्पावनाय कुशाक्षीभिर्द्विजोऽपि जुहुयात् । शूद्रश्चैकोद्विष्ट गोदण्डकस्य ग्रासं विदध्यात् । विषयविशेषेऽपवान्माह्वारीत । सोमविक्रयकन्याविवाहभयमैष्टुन बाणकसंज्ञपन गोत्राक्षणद्वितसं कुर्वन् मिथ्या न लिप्यत इति । तथा च यम ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हि नृपतिं
न खैरवाक्यं न च मैष्टुनार्थं ।
प्राणात्वाये सर्वधनापहारे
पञ्चावृताभ्याह्वरपातकानि ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

मिथ्याचारः, त्रि, (मिथ्या आचारोऽस्य ।)
कपटाचारः । दाम्भिक इत्यर्थः । इति वक्ष्यमाणश्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—
“कर्मेन्द्रियाणि स यन्मय आसीन्मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियाणान् विमुद्रात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ॥

मिथ्यादृष्टिः, स्त्री, (मिथ्या च सा दृष्टिश्चेति ।)
कर्मफलप्राप्तकामिनी । तत्पर्यायः । नास्तिकता । इत्यमरभरतौ ॥ १ । ५ । ४ ॥ असत्यदृष्टयश्च ॥

मिथ्याध्ववसिति, स्त्री, (मिथ्या असत्या च सा अध्ववसितिश्चेति ।) मिथ्याध्ववसाय । असत्योत्थाह । इति केचित् ॥

मिथ्यानिरसर्गः, स्त्री, (मिथ्या असत्यं निरस्यते अनेन । निर + असृ + कर्त्तृणे लुट् ।) प्रपथ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिथ्याभिवोगः पुं, (मिथ्या असत्यमभिवोगः ।)
मिथ्यावादः । प्रत मे धारयस्योत्थाह मिथ्योद्भावयन् । तत्पर्यायः । अभ्याख्यानम् २ । इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिप्राशनः स्त्री, (मिथ्या असत्यस्य अभिप्राशनं कथनम् ।) खल्वैस्त्रिय तया स्तुतमित्यादि मिथ्यादूषणं वाक्यम् । तत्पर्यायः । अभिश्रापः २ । इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिप्रापः, पुं, (मिथ्या अभिप्रापः ।)
मिथ्यापवादः । यथा, भोजराजः ।

“शुक्रपक्षे चतुर्थ्यां सिद्धे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिप्रापं कुरुते न पश्येत्तत्र त ततः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिथ्यामतिः, स्त्री, (मिथ्या नावी मतिश्चेति ।)
भ्रांतिः । इत्यमरः ॥ १ । ५ । ४ ॥ असत्यं बुद्धिश्च ॥

मिथ्याभाषी [तु] त्रि, (मिथ्याभाषी साक्षी साक्षाद् दृष्टा चेति ।) झूटसाक्षी । तस्य ज्ञानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ।

“उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्षे यदर्थं शुण्वतमा ।

मिन्मिन

द्विगुणा वाच्यथा न्यू झूटा स्य पूर्णं
साक्षिण ॥”

मिथ्यासाक्षकत्वे दोषमाह याज्ञवल्क्यः ।
“ये पातककर्ता लोका मद्भापातकिनां तथा ।
अभिदानाश्च ये लोका ये च स्त्रीनालघातिनाम् ॥

एतान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
सुष्ठत यत्तया किञ्चित् जन्मान्तरश्रुते क्षतम् ।
ततः सर्वं तस्य जानीहि यः पराजयसे नृषा ॥”

इति मिताक्षरा ॥

मिथ्योत्तरः, स्त्री, (मिथ्या असत्यमुत्तरः ।) चतुर्थी
तरान्तर्गतोत्तरविशेषः । तस्य लक्ष्यम् ।
“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि क्रुष्यादपह्वयम् ।
मिथ्या तत्त विजानीयादुत्तरं अवधारत ॥”

इति नारदः ॥

तच्चतुर्विधम् । मिथ्येतत् १ अहं नाभिजानामि
२ मम तत्र न सन्निधिः ३ तत्त्वात्तेऽहमजातः
४ यथा, आसनारदौ ।

“मिथ्येतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।
अजातश्चास्मि तत्त्वात्ते इति मिथ्या चतुर्विधम् ॥”

इति अवधारतत्त्वम् ॥

मिद् इ क खिहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा -
परं - अकं - सेट् ।) इ क मित्यति वक्तिका
तेलेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद् इर य आ खिहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा परं अकं सेट् ।) इर अमित
अमेदीत । य इति वायामश्रीलोऽसौ मद्भा
कायां न मेदतीति हजायुधः । आ मेदित
मिन्न तेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद् ऋ ण वधमेधयो । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रा उभं सकं - सेट् ।) ऋ अमिमेतु ।
ण मेदति मेदते शास्त्राण्य शिष्यो धारयती
त्यर्थः । मिमिदु मिमेदु । इति दुर्गा
दासः ॥

मिद्, ख आ णि ड खिहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रा० आत्म० सकं - सेट् ।) ख अमितु ।
णि मिमोऽस्ति । ड मेदते । इति दुर्गादासः ॥

मिद्, क खिहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा -
परं अकं - सेट् ।) क मेदयति वक्तिका
तेलेन । इति दुर्गादासः ॥

मिन्मिन, त्रि, साधुनासिकवाग्निश्लिष्टः । खोना
इति भावाः । तस्य निदानं यथा,—
“आदित्यं वायुं सकृदपि धमनौ शब्दवाहिनी ।
नरान् करोत्यक्रियकान् प्रकमिन्मिनगजदान् ॥”

इति माधवकरः ॥

अक्रियकान् इत्यभावजनानिति यः पाठः
अवचनान् अवबोधयेत् ननु । तेन हेयवचनान् ।
य एव वायुं प्रवक्तुं तदा नरान् अवचनान् ।
मिन्मिनान् साधुनाधिकान् । गजदान् क्षुण्णपदं
अज्ञानाभिधातुं करोतीत्यन्वयः । एतां
समानकारणानिऽपि दुष्टेऽवस्थां हिना अदृष्ट

मिथ्य

वशाद्वा मेदो बोध्यः ॥३॥ अथ तेषां चिकित्सा ।
“प्रस्य दृष्टस्य पलिके शिशुवचनव्यघातकौ
लोभे ।

आज्ञे पयसि विपक्वा सिद्धं सारस्वतं नाम्ना ॥
विधिवदुपयुज्यमानं जडगजदम्भकतां चङ्गातं
जित्वा ।

स्मृतिमतिमेधाप्रतिभां कुर्व्यान् सस्यष्टवाम्
भवति ॥

सारस्वतं दृतम् ।
“सहृदिना वचा कुष्ठं पिप्पलीं विश्वमेधजम् ।
अनाजीं चाजमोदां च यष्टौमधुकसेन्धवम् ॥
एतानि समभागानि स्रज्जम्बूजानि कारयेत् ।
तच्चूर्णं सर्पिणालोच्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरोऽगारः ।
मेघदुन्दुभिर्निर्घोषो मत्तकोक्तिनिखनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य द्वितीये भागे मध्यखण्डे
वातव्याध्याधिकारे ॥

मिल, प्र ण क्षिधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा -
उभं - अकं - सेट् ।) क्षिधि सम्बन्धीभावे । प्र ण
मिलति मिलते लता इत्येव । अयं कुटानि-
रिति कुलचन्द्रः । तेन आलनिलयमिलनेन
गरलमिव कलयति मलयसमन्वितम् । इति जय
देवः । मिलिष्यन्ति ।

“मद्भापातकिनं पञ्च मिलितयः न ते सह ॥”
इति दुर्गादासः ॥

मिलितः, त्रि, मिलिधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः । क्षिष्टः । सम्बन्धविशिष्टः । युक्तः ।
(यथा, देवीभागवते ॥ १ । ११ । ८ ।

“पुनर्विवाहं सङ्गातो मिलिता देवदानवा ।
ब्रुवाधमागतोऽसौ समाजं समजायत ॥”)

मिष, इ संके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०
परं - सकं - सेट् ।) इ मिमिति । इति दुर्गा
दासः ॥

मिश्र, जनौ । कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०
परं - अकं - सेट् ।) मिश्रति । इति दुर्गादासः ॥

मिश्रि, स्त्री, (मिश्र + इत् ।) मधुरिका । शत-
पुण्या । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जटामांसी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मिश्री, स्त्री, (मिश्र + क्तिङ्कारादिति पक्षे
औषधः ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुरिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिश्य, तु क युत्थानम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा० परं - सकं - सेट् ।) तात्पर्यमभ्योऽयम् ।
दन्त्यमध्य इति वक्ष्येऽप्यनायाम् । युति र्वर्गो-
जनम् । मिश्यति मिश्रापयति दृतेनाम
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मिश्य, स्त्री, (मिश्र + बाहुलकात् रुक् ।) चायक-
स्रजकम् । इति राजनिघण्टुः ॥ मिमितम् ।
यथा —

“केपिदासु कश्चिद्देहि यावत् दिवनादिका ।
तान्देव जन्मभ्यासो न तन्मिन्नं दिवानादौ ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिश्रिता

मिश्र, पु, (मिश्र + बाहुलकात् रक् ।) गजजाति विशेष । यथा,—
 “भद्रो मन्दो नृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ।”
 इति हेमचन्द्र । ४ । २८४ ॥
 अष्ट । यथा । गौरवितास्त्रायमिश्रा । इति भूरिप्रयोगः । सयुक्ते चि । यथा,—
 “कारम्ब कवरो मिश्र सपृक्त खचित समा ।”
 इति हेमचन्द्र । ६ । १५ ॥
 उग्रादिसप्रगणान्तगतसप्रगण । स तु कृत्तिका विशाखाभ्यां भवति । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 मिश्रक, स्त्री, (मिश्र + कन् ।) देवोद्यानम् । इति जटाधरः ॥ औषधरत्नवल्गुम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मिश्र + कुल । चि, मिश्रकर्मणा । यथा, मनौ । ११ । ५ ।
 “पिशुन पौतिनासिक्व स्रक्क पूतिवक्रताम् ।
 श्रान्तचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यन्तु मिश्रकः ।”
 तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । १।८१।८२ ।
 ‘ततो गच्छेत् धर्मज्ञः । मिश्रकं लोकविश्रुतम् ।
 तत्र नीयानि राजेन्द्र । मिश्रितानि महा-
 त्मना ॥”)
 मिश्रकावय, स्त्री, (मिश्रकाया वनम् । “वनगिर्यां सञ्चार्यां कोटरकिशुलकादौनाम् ।” ६ । ३ । ११७ । अकारस्याकार “वन पुरगामिश्रका विप्रकाशारिकाकोटरायेभ्यः ।” ८ । ४ । ४ । इति बालम् ।) इन्द्रस्योद्यानम् । यथा —
 नन्दन कन्दसारं स्नात्स्मिन्कावयमित्यपि ।”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मिश्रज, पुं, (मिश्रात् मिश्रजातीययोः समेलनात् जात इति । जग + ज ।) खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मिश्रज, स्त्री, मिश्रघातोर्भावेऽनट (कुट) प्रत्ययेन निष्पन्नम् । सद्योजनम् । एकत्रीकरणम् । (यथा प्रबोधचक्रोदये । २ । ५ ।
 “तदेतेवौर्ध्वमपि गुरुतरदुरितोदयाय ॥”)
 मिश्रपुष्प, स्त्री (मिश्राणि परस्परं सन्निष्टानि पुष्पाण्यस्याः ।) मेघिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मिश्रवर्ण, स्त्री, (मिश्र मिलित वर्णोऽस्य ।) कृष्णाशुभ । इति राजनिर्घण्टः ॥ नानावर्ण युक्त, चि ॥
 मिश्रवर्णप्रज्ञा, स्त्री, (मिश्रवर्णं प्रज्ञमस्याः ।) वसोका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मिश्रशब्द, पुं, (मिश्र मिलित अक्षरावभयो रिव शब्दोऽस्य ।) खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मिश्रित, चि (मिश्र अङ्गत्वमस्य सजातम् । मिश्र + इत् । यद्वा, मिश्र + क्त ।) गौरवितम् । इति जटाधरः । मिलितश्च ॥
 मिश्रिता स्त्री, (मिश्रित + टाप ।) मन्दादि सप्रवासक्रान्त्यन्तगतसक्रान्तविशेषः । यथा, मन्दा भुवेव विशेषा नृदौ मन्दाकिनी तथा ।
 क्षिप्रं जातौ विजानीयादुभे चोरा प्रकीर्तितौ ॥
 चरैर्मन्दोदरी श्रेया मूरेभ्यस्तु राक्षसौ ।

मिश्रिका

मिश्रिता चैव विशेषा मिश्रितैस्तु सक्रमे ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 मिश्रिया, स्त्री, मधुरिका । इत्यमरः । २।१।१०५ ॥
 मौरि इति भाषा ।
 “मिश्रिया सुरसा पेया लघाहा खल्वन्वना ।”
 इति शब्दचन्द्रिका च ॥ श्राकविशेषः । श्रत पुष्पा । श्रतुषा इति भाषा । ततपण्याय । ताक्षपण्यै २ ताक्षपण्यै ३ मिषि ४ श्रावेया ५ श्रौतशिवा ६ श्राखीना ७ वनजा ८ अवाक-
 पुष्पा ९ मधुरिका १० कृष्णा ११ सहित-
 पुष्पा १२ सुपुष्पा १३ सुरसा १४ बल्गा १५ ।
 अस्या गुणा । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कटुत्वम् । परमकफहरत्वम् । वातपित्तोत्थ दोषघ्नोऽङ्गान्शुविनाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ।
 ततपण्यायगुणा ।
 “श्रतपुष्पा श्रताका च मधुरा कारवी मिषि ।
 अतिच्छन्ना सितच्छन्ना सहितच्छन्नापि च ॥
 कृष्णा श्रावेयश्राखीनौ मिश्रिया मधुरा मिषि ।
 श्रतपुष्पा लघुस्तौक्ष्णा पित्तघ्नीपनी कटु ॥
 उष्णा ज्वरानिन्ध्यासत्रयशूलान्द्विरोगहृता ।
 मिश्रिया तद्गुणा प्रोक्ता विशेषाद्व्योनिशूलहृता ॥
 अमिमान्यहरी कृष्णा बद्धविट्कमिश्रलहृता ।
 कृष्णोष्णा पाचनी कासवमिहृगानिहान् ॥
 हरेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 मिष उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा पर सक सेट ।) उ मेघित्वा मिश्रा । इति दुर्गादासः ॥
 मिष श्र स्रङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० पर -सक -सेट ।) स्रङ्गे पराभिभवेच्छा । इति वीरभट्टः ॥ श्र मिषति वनी वनवन्तम् । इति दुर्गादासः ॥
 मिष, स्त्री, (मिष + क ।) कृलम् । इति मेदिनी ।
 षे, २१ ॥ (यथा, नैषधे । १ । ११८ ।
 “प्रियासु बालासु रत्नचमसु च
 द्विपक्षित पक्षवित्तं निभतम् ।
 अनारजित रागमहौवहाङ्गुर
 मिषेण चचाक्षरयदयस्य च ॥”)
 मिष, पु, (मिष + क ।) सङ्घनम् । इति मेदिनी ।
 षे, २१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६४ । १२५ ।
 “इति ध्यायन् मिषं कृत्वा तदेवास्तुटया गिरा ।
 निर्गन्धैव विरक्तात्मा धनदेवान्तिकं ययौ ॥”)
 मिषि स्त्री, (मिष + इत् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली । मधुरिका । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “अवाकपुष्पी च कृष्णा स्नात्स्मिन्कावय मधुरा
 मिषि ।”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 श्रतपुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 मिषिका, स्त्री, (मिषि + कन् + टाप ।) जटा-
 मांसी । इति शब्दरत्नावली ॥

मिहिका

मिह, चि, चित्तम् । आर्द्धितम् । इति मिश्रधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 मिह, पु, (मिष + क्त ।) मधुररसः । यथा,
 “मिह कटुश्च मधुरमन्धश्च पच्यते रसः ।
 कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायश्च कटुः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 “नूतनस्रवपश्राकं नवीदा पिच्छिलानि च
 दधौनि ।
 अल्पययेन सुन्दरि । आन्यजनो मिह-
 मन्वाति ॥”
 इति कन्दोमञ्जरी च ॥
 मिहपाक पु (मिह्येन पाको यस्य ।) शक्करा-
 रसपक्वफलम् । मोरब्जा इति पारस्यभाषा ॥
 तदेकप्रकारो यथा । अपकान्त्र द्विखल्व् कृत्वा
 तत्राचं श्रताकया क्षिद्रजालकरशान्तर चूर्णं
 मिश्रितजले दण्डचतुष्टयं स्थापयित्वा जलेन
 धौतं कुर्यात् । ततो जलेन सिद्धं कृत्वा अज
 त्वागपूर्वकमेकतारबद्धशर्करारसे मयकरणा-
 नन्तरं तापं दद्यात् । रसे घनीभूते अर्द्धदण्ड
 यावत् तापेन निष्पन्नो भविव्यति । इति पाक
 राजेश्वरः ॥
 मिहाम, स्त्री, (मिहमत्तम् ।) मधुरद्रव्यम् । इति
 हलायुधः ॥ अपि च ।
 “मिहामपानदाताय सततं ब्रह्मयान्वितः ।
 देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते नृत्तः ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥
 मिषि, स्त्री, (मस्यति परिरमतीति + इन्
 मिषी,) बाहुलकादस्य इकारः । पठे जीव् ।)
 मधुरिका । (यथास्य पर्यायः ।
 “मिषिमधुरिका मता ।”
 इति भावप्रकाशः २८ अ ।) जटामांसी । श्रत
 पुष्पा । इत्यमरभरतौ ॥ (श्रतपुष्पार्थं पर्यायो
 यथा,—
 “श्रतपुष्पा श्रताका च मधुरा कारवी मिषि ।
 अतिच्छन्ना सितच्छन्ना सहितच्छन्नापि च ॥
 कृष्णा श्रावेयश्राखीनौ मिश्रिया मधुरा मिषि ॥’
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे ।)
 उग्रौरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अजमोदा ।
 इति मेदिनी । षे, ८ ॥
 मिह त क गुणम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुदा
 पर -सक -सेट ।) ताक्षयमधोऽयम् । दन्ध
 मध्य इति वर्णदेशनायाम् । युति सद्योजनम् ।
 मिश्रयति मिश्रापयति हृतेनाज्ञं लोकः । इति
 दुर्गादासः ॥
 मिह औ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर सक अविट ।) औ अमिश्रितः । इति
 दुर्गादासः ॥
 मिहिका, स्त्री, (मेहति क्षिप्रतीति । मिह +
 सञ्चार्यां कुन टाप अत्त इत्यम् ।) नीहारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । १३।१५ ।
 “विशति वृषतिरग्रे राक्षसं मिहिकाक्षम् ।
 दिनमभिमर्षिं तापि चित्वातिनाच विधासति ॥”)

शास्त्राधीनता न । (विद्यमानता दशा,—

“अथ तमसोऽपि शोभनधिर्मांसीमांसाकानां यतम् ।”

आयायास्तमसस्यापि सन्त्यातगुणकर्मणो ।
अथ त्वं केचिद्विच्छन्ति मीमांसकमताश्रया ॥”
इति वैयकराजवृत्तभक्ततवादाधेदप्ये प्रथम-
श्लोके ॥

पूर्वमीमांसासूत्रकर्ता जैमिनि । इतिकर्ता
कुमारिलभट्ट । भाष्यकर्ता शबरखामी ।
प्रभाकर कुमारिलभट्टस्य छात्र । स एव
शुबलेन भवत्येते । तन्मतं गुरुमतम् तच्छिष्या
प्रभाकरा । अतएव स्मार्तभट्टाचार्येण प्रभा-
करेभिहितमित्युक्तम् । उत्तरमीमांसासूत्र-
कर्ता वेदव्यास । तस्य भाष्यकर्ता शङ्करा-
चार्य । स च अद्वैतवादी । रामानुज विशिष्टा-
द्वैतवादी । माध्व द्वैतवादी च ॥ (यथा,
भक्तिरसाद्वैतचिन्तौ । १ । १५ । ३ ।

“मीमांसको वडवामे कठिनामपि
कुण्डयन्नसौ जिह्वाम् ॥”)

मीमांसा शब्दो, (मानविचारे + “मानं वधदानं
शान्धयो दीर्घाभ्यासश्च ॥” १ । १ । ६ । इति सन् ।
अ टाप् । अभ्यासस्योकारस्य दीर्घश्च) वड-
दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेष । तत्पर्यायः ।
विचारणा २ । इति हेमचन्द्र ॥ २ । १ । ६ । ५ ॥ अस्या
अध्याया विशति । तत्र पूर्वमीमांसा द्वादशा-
ध्यायात्मिका जैमिनिप्रणीता । अष्टादिकर्मकाङ्क-
निरूपिका । अस्या अन्तर्गतानि लोकशव-
हारनियमाय मनुयाश्चवल्कादिभिः बहूनि
धर्मशास्त्राणि कृतानि । तत्रोत्तरमीमांसा
चतुर्ध्यायात्मिका वेदव्यासप्रणीता । अष्टादिक-
निरूपिका । अस्या नाम वदान्त । अपराध्याय
चतुष्टयं सङ्ख्यप्रणीतं उपसर्गनाकाङ्कं षड-
दर्शनद्विभूतम् ॥ ॥ प्रमाणादयं प्रसङ्गान्ता
द्वादश पदार्थां क्रमात् द्वादशानामध्यायानां
विषया । प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूप-
धर्मे प्रमाणं निरूपितम् । १ । द्वितीये याग-
दानादिकर्ममेदः । २ । तृतीये प्रयाजादीनां
दर्शपूर्णमासार्थकत्वेन तत्त्वत्वम् । ३ । चतुर्थे
गोहोहणस्य प्रवशात्प्रत्युक्त्या अनुष्ठानं न तु
क्रत्वर्थत्वप्रत्युक्त्येवमादयः । ४ । पञ्चमे क्रम-
नियतिविधेयत्वादयः । ५ । षष्ठे कर्तुरधिकारी-
नाम्नादेर्नित्यादयः । ६ । सप्तमे समानमितर-
च्छेदेन इत्यादि प्रत्यक्षवचनेनाभिहितोच्चादि-
नाम्नाश्रुतवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । ७ ।
अष्टमे सौम्यं च नित्यपेक्षितं निष्ठापस्तद्धि-
तेन देवतानिर्देशः एकदेवत्वमौषधनयकत्व-
मित्यादिना लिङ्गेनामेवपुरोडाशेति कर्तव्यता-
नान्यस्येवमादिविशेषातिदेशः । ८ । नवमे
प्रकृतावस्थये युष्टं निष्ठापामीति पठिते मन्त्रे
विकृतौ सौम्यचरावभिपदपरित्यागेन सूर्यपद-
प्रक्षेपेण सूर्याय युष्टं निष्ठापामीत्येवमादिरूढः ।
९ । दशमे ज्ञान्येषु चोदकप्राप्त्यावघातस्य
विमुक्तिकारणत्वमनेन लोप इत्येवमादिर्वाधः ।

। एकादशे बहुनामाभेयादीनां प्रधानानां
सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि
तन्त्रम् । ११ । द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकाराय
अनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पशुङ्गपुरोडाशेऽप्युप-
कार इत्यादिप्रसङ्गः । १२ ॥ (एतदध्यायप्रति-
पाद्याद्यानां विवरणं यथा,—

‘प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे विधिरूपं मान-
मीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादेऽप्युपकारं अर्थवानो
मन्त्रस्याप्युपलक्षकः । तृतीये स्मृतिरूपम् ।
स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उच्चित्रा-
दिनामरूपम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे
आख्यातमेवापूर्वबोधकम् । अपूर्वसङ्गाव-
इत्यादिकं कर्ममेदचित्तोपयुक्तं उपोह्यतो-
वर्णितम् । द्वितीये धातुमेदपुनरुक्त्यादिभि-
कर्ममेदः । तृतीये रथमन्त्रादीनां कर्ममेद-
प्रामाण्यापवादः । चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयो-
गयोर्मेदः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां
श्रुतिक्रियादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता । द्वितीये
लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणदि । चतुर्थे
निवृत्तौपवीतादिव्यवादावविधित्वादिति शय-
हेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसदसङ्गावः । पञ्चमे
प्रतिपत्तिक्रमादि । षष्ठेऽनारभ्याधीतानि ।
सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे
याजमानानि ।

चतुष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूताभिन्ना
दध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादि प्रधानप्रयोजकत्व-
विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं वत्साप्रकरण-
शास्त्राच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोजकत्वम् ।
तृतीये कुङ्कुमपर्वण्येवादिप्रपापश्लोकश्रवणादि-
फलभावाभावविनिर्णयः । चतुर्थे राणस्यगत-
जघन्याकाचलुतादिनिर्णयः ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभि-
क्रमो निरूपितः । द्वितीये वाजपेयगतेषु
सप्तदशसु पशुत्वकेकधर्मसमापनमित्यादिक्रम-
विशेषः । तृतीये पञ्चपयाजादीनामावर्जनने-
कादशमित्यादिदृष्टिः । अद्वैतस्य हविषिण्यो-
रनाष्टितिरित्यादि दृष्टप्रभावः । चतुर्थे क्रमनि-
यामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रवणदुर्लभभावः ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः ।
कर्तुरस्यत्वादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति ।—योऽस्ति
स च पत्न्या सहैवेवमाग्निनाधिकारी निरूपितः ।
द्वितीये सत्ताधिकारिणां प्रत्येकं जतस्तं फलम् ।
दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यनियमः काम्यकर्म-
समापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधम्मा उक्ता
तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति । देवादीना-
मन्त्रादीनामधिकारिणाञ्च स नास्तीत्यादि-
निरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपन विचारितम् ।
अवतननाये सत्याख्येन यजेत् । इडाद्यनारा-
धनं चन्द्रोदये सत्याभ्युदयेऽपि प्रायश्चित्तम् ।
अ्योतिहोमस्योकादयोदीक्षाः । द्वादशाहस्य

द्वादशभौत्या इत्यादि निरूपितम् । धर्मे
सत्ताधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव सच विप्रस्ये
वेत्येवमान्त्रिकं चिन्तितम् । सप्तमे पित्रादिक-
न द्रव्यम् । महाभूमिर्न देवेत्येवमान्त्रिक-
विचारः । अष्टमे कौत्तिकायाऽप्युपायन-
होमः । अ्योतिहोमस्येवेत्येवमादिविचार-
जनः ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छेदे-
नेत्यादिप्रत्यक्षवचनानिर्देशः । [द्वितीये पूर्वा-
त्तातिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीयेऽभि-
होचनान्तातिदेशः । चतुर्थे निष्ठापौषधद्रव्यादि-
लिङ्गातिदेशः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्यष्टेन लिङ्गे-
नातिदेशविशेषः । तद्वयथा सौम्यचरावति-
देशकानि निष्ठापस्तद्धितेन देवतानिर्देशः एक-
देवतात्वमौषधनयकत्वमित्यादीनां स्यष्टान्ताभे-
लिङ्गानि । द्वितीये त्वस्यष्टे लिङ्गेरतिदेशः । तद-
यथा वाजिने हवि सामान्येन लिङ्गेन पयो-
विध्यन्तोऽतिदिश्यते तत्र लिङ्गमस्यतम् । शीघ्र-
तद्वद्व्याजुतपादनात् । तृतीये प्रवलेन लिङ्गे-
नातिदेशः । तद्वयथा । आभिचारिकेष्टा-
यानावैष्णवसारस्वतवाहस्येषु हविषु चित्वेन
लिङ्गेन यथाक्रममाभेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्वि-
देवत्वत्वेन लिङ्गेन प्रथमं आभावैष्णवे तृतीय-
स्याचोयोनीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । प्रवलेन
द्विदेवत्वम् । शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा
प्रतिभावात् । क्रमस्तु विवक्षितप्रतीत्या दुर्लभः ।
चतुर्थे रत्विहोमेऽतिदेशोऽप्युपलब्धः ।

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोह्यतत्पूर्वक-
अहविचारप्रारम्भः । तत्र प्रयाजादयो धर्मा
अपूर्वप्रयुक्ताः । अवघातमन्त्रादिव्यवहित-
ग्रीह्याद्यादिरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विव-
क्षितमित्यादिरूपोपोह्यात् । सविचरिषूष-
शब्दानां विकृतियुक्तं नास्त्वहः । अग्निशब्दस्या-
ख्यह इत्यादि अहविचारारम्भः । द्वितीये
सपरिकरं सामोहः । तृतीये मनोहः ।
चतुर्थे मनोहप्रसङ्गापतितो विचारः ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे वाधहेतुद्वारलोपो-
निरूपितः । तद्वयथा स्वयं कृता वेदिर्भवतीत्यत्र
वेदिनिष्ठादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्ठाद-
कानासङ्गनादीनां वाधः । ज्ञान्येषु विमुक्तो-
करणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य वाधः ।
द्वितीये सक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभि-
रुदाहरणैर्विचारः । तृतीये वाधकारक-
कार्यकत्वम् । तद्वयथा प्रकृतौ गवाश्चादिदक्षि-
ण्या अन्निकपरिक्रयः कार्यम् । तथा
विकृतिकूपे भूनाम्नेकाहे धेनुरूपाया दक्षि-
ण्यास्तदेव कार्यम् ततो धेनो गवाश्चादि-
दक्षिणाविकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे
नक्षत्रेतिविहिता उपोह्यमाशोदकप्राप्तेनारिक्त-
होमे सह सप्तमीयन्ते इत्यादि सप्तमथ ।
पञ्चमे योऽग्निश्च प्रकृतिगामी । सन्नामय-

भाषादेव ग्रहीतव्य इत्यादिवाचप्रसङ्गागतौ यद्वादिविचारः । वष्टे सामन्त्ये गेयमित्यादि-
वाचप्रसङ्गागत सामन्त्यविचारः । सममे पञ्च
क्षेत्रे हविर्भेदः । यद्यप्येधोयमपूर्वकर्मत्वादि
वाचप्रसङ्गागत प्रकीर्णविचारः । अथमेनायु
याज्ञेयवित्तपर्यादासो न सोम इत्यर्थवादी नाति-
रात्र इति प्रतिषेध इत्यादिवाचोपयुक्तौ नचय-
विचारः ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्मस्योपोद्-
घातो वर्णितः । द्वितीये तन्मावापौ सञ्ज्ञे
योक्तौ । तृतीये तन्मसुदाहरणवाङ्मूल्येन प्रप-
ञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावाप प्रपञ्चितः ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशु-
पुरोडाशे प्रसङ्गः । सौमिकवेदेरुत्तरकालीन
कर्मसु प्रसङ्ग इत्यादि विचारः । द्वितीये
सवनीयपशोस्तत्त्वम् । न तु सवनीयपुरो-
डाशानाम् । विवृतिस्तत्त्वम् न प्रकृतिः ।
अन्वारम्भयोग्या विवृतिस्तत्त्वम् स्थानम् । न तु
प्रकृतावेवेत्यादिविचारः । तृतीये तन्माससो
समुच्चयः । आधारगतान्मसुल्लसन्तत्त्व-
दीनां समुच्चय इत्यादिक प्राधान्येन । यव
ब्रह्मोन्मिकस्य इत्यादिक समुच्चयापवादत्वेने-
त्यभय चिन्तितम् । चतुर्थे चैत्रावार्हस्यस्य
याज्यानुवाक्ययुगलयोन्मिकस्य इत्यादिक प्राधा-
न्येन । याज्यानुवाक्ययो समुच्चय इत्यादिक
विवृत्यापवादत्वेनेत्यभय चिन्तितम् । तदेव द्वाद-
शाध्यायगतसु यद्विषयकेषु पादेषु प्रति-
पाद्या अप्या समुच्चिताः । इत्यधिकरणमाणाः ।
उत्तरमीमांसाध्यायपादपतिपाद्यायां यथा,—
“शास्त्रं ब्रह्मविचारोत्तमभाषायां सुखतुल्यं विधा-
समन्तगविरोधो ह्यौ साधनं च फलमाप्तायाः ।
समन्तये स्यदिति ह्यमस्यत्वेनोपास्यम् ।
श्रेयसां पदमात्रं च चिन्तनं पादेन्यनुक्रमान् ।
द्वितीये स्तुतिस्तत्त्वान्माविरोधोऽन्यदुत्तरा ।
भूतभोक्तृश्रुतेर्निष्कृतेरप्यविरुद्धता ।
तृतीये विरतिस्तत्त्व पदार्थपरिग्रहणम् ।
गुणोपसङ्गतिसिद्धिर्विचरिणादि साधनम् ।
चतुर्थे जीवतोऽस्तुतिस्तत्त्वान्माविरोधोऽन्यदुत्तरा ।
ब्रह्मप्राप्तिस्तत्त्वोकाविति पाद्यार्थवयम् ।”
इति ध्यासाधिकरणमाणाः । मीमांसाद्वयमत-
सम्बन्धो यथा,—

अथ मीमांसकम् ।

“मीमांसको द्विधा कर्मब्रह्ममीमांसकः स्मृतः ।
वेदान्ती मन्यते ब्रह्म कर्म भट्टप्रभाकरौ ।
प्रब्रह्ममनुमानं वेदाश्चोपमया खड्गः ।
अर्थापत्तिरभावश्च भट्टानां वटप्रमाणसौ ।
प्रभाकरमते पञ्चेताम्यमवस्थं वर्णनात् ।
अज्ञेयवादी वेदान्ती प्रमाणानु यथातथा ।
सर्वमेतदिदं ब्रह्म वेदान्तेऽज्ञेयवादिनाम् ।
आत्मन्येव जगौ सृष्टिर्वेदान्तिकमतं मता ।
अक्षकर्मोऽसप्तकर्मोऽश्रुमासादिविवर्णकः ।
अक्षकर्मो द्विजो भट्टो यद्व्याख्यसंस्थितः ।

भगवन्नामधेयास्तु द्विधा वेदान्तदर्शने ।
विप्रगेहसुजस्यक्तोपवीता ब्रह्मवादिनः ।
नत्वारो भगवद्भेदा कुटीचरबहुदन्तौ ।
हस परमहंसवाधिकोमीडु पर परः ।”
इति जिनदत्तस्तविवेकविचारः । सर्वदर्शन
समग्रहणं जैमिनिमतसमग्रहो यथा । अथातो
धर्मेनिष्ठाया इति प्रथमाधिकरणसूत्रम् ।
तत्राधिकरणं पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः ।
अस्मिन् सूत्रे साध्यायोऽध्येतव्य इति श्रुति
वाक्यमाश्रित्य विषयस्य प्रत्यक्षपक्षसिद्धान्त
निर्यावरूपपञ्चाङ्गात्मकाधिकरणेन मीमांसा
शास्त्रारम्भस्यावश्यकता प्रदर्शिता । मीमांसा
हि वेदविचारशास्त्रं तद्वारम्भो निष्पद्यो
जन साध्यायोऽध्येतव्य इति श्रुत्या वेदा-
ध्ययनं विहितं तत्र विमर्शनिष्ठायां स्वगुरुप-
क्षणमन्तरयहस्यमान्त्रेणापि सम्भवति न तत्रार्थ-
बोधोपेक्षाप्यस्ति असत्वाच्च वेदार्थबोधोपेक्षया
तदधीनाया विचारणाया अपि अनावश्यक-
त्वात् अथवा यागादिकर्मावबोधाय साध्यायो-
ऽध्येतव्य तस्य साध्यावबोधोऽप्युक्तं ततश्च
वेदाध्ययने तस्य वैधत्वाभावात् वेदार्थविचार-
स्यापि तदेकप्रमाणस्य वैधत्वं नास्तीति तद्वि-
चारशास्त्रमन्तरं बोध्यम् । साध्यायाध्ययना-
न्तरं विचारशास्त्रोऽध्येतव्यतया स्वीकृते वेद-
मभीष्टं सायादिति विधिबोधित वेदाध्ययनसमा-
वर्तनयोरानन्तर्यं नाध्येत तस्मान्नविचारशास्त्र-
मारम्भयोग्यमिति पूर्वपक्षसुसङ्गातं अध्ययनस्य ङ-
ककलेपि अध्येतव्य इत्यत्र तत्प्रत्ययेन भावना
प्रतिपादनात् अर्थबोधस्य तत्र भाष्यत्वेनान्वया-
दध्ययनविधेरवभातादिविधिविधिमप्यपूर्वार्थत्वं ।
तथाच यथा दृश्योन्मासकस्य परमापूर्वमव-
भातादिन्यमवभातापूर्व कल्पयति तथा
समस्तक्रतुजन्ममपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्य-
यननियमजन्ममपूर्वं कल्पयिष्यति । अन्यथा
अध्ययनविधिवैफल्यं स्यात् । अर्थबोधरूपङ्क-
कलेपस्य सम्भवे विमर्शनिष्ठायां स्वर्गफलकल्पना
इति सिद्धान्तितम् । यथा यागे यवादेनेत्यादि-
नापि वितुषीकरणसम्भवे अवघातविधिना अप्य-
घातो नियम्यते तथा अध्ययनविधिना अध्ययन-
नियम्यते । तथाच अध्ययनेन न वेदार्थे परि-
ज्ञाते तत्र सश्रेये तन्निर्णयार्थं विचारशास्त्र-
मवश्यमपेक्षितमिति विचारशास्त्रमारम्भ-
योग्यमेवेति प्रथमाधिकरणनिरूपणं एवंरीत्या
अधिकरणसङ्गतात्मकं कर्ममीमांसाशास्त्र-
पौरुषेयत्वम् । वगानां ककारादीनां नित्यत्वं
तत्र बोध्यं क इत्यादिप्रत्यभिज्ञेन प्रमाणं कथं-
तात्त्विकमिवात एव तदभिप्रायकः । ततश्च
वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तपञ्चाङ्गात्मका
पुराणस्य स्तुति धर्मे प्रामाण्यमिति सुखि-
तम् ।
प्रमाणान्तस्य स्तुति प्रामाण्यम् । विज्ञानसामर्थी-

अन्त्ये सति तदतिरिक्तमेतन्नित्यं प्रमाया
स्तुतस्तमिति ।
मीर , पुं, (मिन्वन्ति प्रक्षिपन्ति गच्छी जलान्मथेति ।
मिन् + “सुक्षिपन्तिमिनां दीधक्षः ।” उणा २ ।
२५ । इति क्रमं दीधक्षः ।) समुद्रः । इत्यु-
णादिकोषः । पर्यन्तैकदेशः । सीमा । पाणी-
यम् । इति खलिसारोणादित्ति ।
मील, क्व निमेषः । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर अक्ष सेटः ।) क्व अभिमीलत अभि-
मिलतः । मीलति चक्षुः पद्मभिरावृतं स्याद-
ित्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
माल, क्ली (मीलतीति । मील + क ।) वनम् ।
इति कैचितः ।
मीलन, क्ली, पद्मभिरावरणम् मीलधातोभावे
०गट (कुट्ट) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
मीलित, चि (मील + क्त ।) अप्रफुल्लम् ।
तत्पण्याय । सुक्रुचितम् २ निद्रायम् ३ सुनि-
तम् ४ । इति हेमचन्द्रः । (अलङ्कारविशेषः ।
यथा साहित्यदर्पणे । १ । ११५ ।
“मीलितं वस्तुनो गुप्ति केनचित् तुल्यं
कल्याणाः ।”)
मीव, पीवे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर अक्ष सेटः ।) मीवति । पीव स्फूर्णी-
भावः । इति दुर्गादासः ।
मीवर चि (मीनाति हिनस्तीति । मीन +
“हिलरश्चलरधीवरपीवरमीवरति ।” उणा०
३ । १ । इति खरच निपातितश्च । अनो-
न्त्येन तु माधातो खरच निपातितश्चेत्युच्यते
अ ।) हिंस्रः । इत्युणादिकोषः । (मोयते इति ।
मा + खरच निपातितः ।) सीनानी । पूज्यः ।
इति खलिसारोणादित्ति ।
मीवा, क्ली, (मीनाति हिनस्तीति । मी + “शेवायक
जिह्वायोवापामौवा ।” उणा० १ । १५४ ।
इति वन् निपातितः च ।) उदरकमि । इत्यु-
णादिकोषः । बाहु । इति सिद्धान्तकौमुद्याः ।
सुणादित्ति । शीकरः । सारः । इति अष्टम-
सारीणादित्ति ।
सु , पुं, (सम् + बाहुलकात् सुत् । टिणोपस्य ।)
बन्धनम् । इत्येकाक्षरकोषः । महेष्टः । इति
हङ्गुपन्नः ।
सुक्रुन्दक , पुं, पलाङ्गुः । कैचित्सु सुक्रुन्दकस्थाने
सुक्रुन्दक इति पठित्वा ज्वनानां सुदं हर्षं
प्रायेण कन्दति आकृत्यति क्वि आकृति रोदने
च अक्ष एवोदरादित्वात् सुक्रु सुक्रुन्दक इति
व्याचक्षते । इत्यमरटीकायां भरतः ।
सुक्रु , पुं, (सुच + बाहुलकात् सु ।) एवोदरादि-
त्वात् साधुः । इति । यथा,—
“सुक्रुर्मुक्तौ महेष्टे सु क्रु एषियामशोभने ।”
इति दुर्गादासवृत्तहङ्गुपन्नः ।
सुक्रुट, क्ली, (मङ्गते मङ्गयति । मङ्ग + कट्
नलीपक्षेति व्यासः ।) क्वामसक्तातश्चोभूत-
यम् । तत्पण्याय । किरोडम् २ । इत्यमरः ।

मुकुरः

२।६।१२॥ मौलि ३ कोटीरम् ४ उष्णी
यम् ५। इति हेमचन्द्र । ३।१४॥ मकुटम् ६
मौलीक ७ श्रेखरम् ८ अवतस ९ वतस १
उतस ११ उष्णीषकम् १२ कोटीरकम् १३। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६। ७७।
“सुकुटश्चापवत्तस्य काचनो वक्त्रभूषितः”
तथा ब्र महाभारते । १। ३। ३८।
“रत्नावि सुकुटान्येषा सुस्थितानि यधर्षयन्”
टाप। स्त्री मातृगणविशेष । यथानेव । ६।
४६। २३।
“कावेहिका वामनिका सुकुटा चैव भारत ॥”)
सुकुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सुकुटम्, पुं, विष्णु । तस्य सुस्थितियथा,—
“सुकुमययमानाश्च निर्वाणमोक्षवाचकम् ।
तद्दहाति च यो देवो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥
सुकु भक्तिरसप्रेमवचनं वेदवत्तमम् ।
यस्तद्दहाति विप्रेभ्यो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११ अध्याय ।
निधिविशेष । (यथा, मार्कण्डेये । ६८। ५।
“यच्च पद्ममहापद्मौ तथा मकरकण्डौ ।
सुकुन्दो नन्दकाश्चैव गौतमः शशीरुच्यो निधिः ॥”
अस्य गुणादिक निधिः शब्दे उत्तमः । रत्नमेद ।
कुन्दर । इति मेदिनी । दे, ३८॥ (यथा च
पण्याय ।
“कुन्दरस्तु सुकुन्दं स्थातुं सगन्धं कुन्दं इत्यपि”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पारद । इति हेमचन्द्र । २। १२६॥
सुकुन्दक, पुं, पण्डितः । केचित्तु सुकुन्दकस्थाने
सुकुन्दक इति पठित्वा जवनानां मुद कन्दतीति
एमोदरादिलात् दण्डक कन्देरत्त उच्येति व्याच-
क्षते । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा सुश्रुते ।
१। ४६।
“विशेषो तच्च भूयिष्ठ वरकः सुसुकुन्दकः”)
वटिकमौलिः । यथा, भावप्रकाशे ।
“वटिकं शतपुष्पं प्रमोदकसुकुन्दकौ ।
महावटिक इत्याद्या वटिका सुसुदृढता ॥”
सुकुण्ड, पुं, (मोक्षयति विषयान्तरादुरागमिति ।
आत्मभूतयर्थं सुच + क । आङ्गादिलात् कुत्वम् ।
त उन्ध्यान्नीकरोतीति । उन्ध + उञ् । एमो-
दरादिलात् साधु ।) कुन्दर । इत्यमरटीकायां
मयुराणां ॥
सुकुम्, य, निर्वाणम् । भक्तिरस । प्रेम । यथा,
“सुकुमययमानाश्च निर्वाणमोक्षवाचकम् ।
तद्दहाति च यो देवो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥
सुकु भक्तिरसप्रेमवचनं वेदवत्तमम् ।
यस्तद्दहाति विप्रेभ्यो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अ ।
सुकर पुं, (मक + “मकरदुर्गै” ।) उष्णा १।४१।
इत्यत्र । बाहुलकादकारस्थाने उकार इत्युल्ल-
सतोक्ते उरम् ।) दर्पणः । (यथा, नैषधे । ४। ५६।
“कुर्व करे शुद्धमेकमयोधन
वहिरिदो सुकरश्च कुर्वन् मे ॥”)

मुकूल

वकुलद्वयम् । कुलानद्वयम् । इति मेदिनी । २,
२३॥ मल्लिकापुष्पद्वयम् । इति विश्व ॥ (यथा
सुकरकुसुमभङ्गानातपत्रं ध्वजं वा
द्विपत्रमथ गौकामनतामूलवत्तम् ।
कमलकलसशृङ्गं भूषणं काचनं वा
भवति सकलचिह्नैः श्रेयसे रोगिण्याश्च ॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
कुलद्वयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कोरक ।
इति हेमचन्द्र ॥
सुकुल, पुं, कौ, (सुचति कलिकालम् । सुच +
लुजक । इति भरतः ॥ सुचैरल । कलसुलक्षेति
कले अकारस्योले सुकुल इति राय ।) ईषद्
विकसितकलिकारः । तत्पण्याय । कुटमल २।
इत्यमरः । २। ४। १६॥ (यथा, रघौ । ६। ३१।
उपहितं शिथिरापगमश्रिया
सुकुलनालमशोभत किशुके ॥”)
मकुल ३ पौटकोरकः ४। इति शब्दरत्नावली ॥
शरीरम् । आत्मा । इति घरायः ॥ (राज
पुरविविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६। २५३।
“इत्य लब्धयथा राज्ञी ततश्चागच्छयद्दृष्ट्वा ।
यशोधरं शुभधरं सुकुलं च वामावधम् ॥”)
सुकुट पुं, वनसृजः । तत्पण्याय । मपट २। इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । शीतलम् । आहि-
तम् । कषपित्तज्वरनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
सुकुटक, पुं, (सुक्ता स्तकति प्रतिहन्ति । स्तक +
अच एमोदरादिलात् साधु ।) वनसृजः ।
सुगानी इति भाषा । तत्पण्याय । मयटक २।
इत्यमरः । २। ६। ६३॥ सुकुट ३ मयटक ४। इति
श्रीधरः । मपटक ५। इत्यर्थः । इति भरतः ॥
सुनटक ६ मकुटक ७ मयुटक ८। इति
टीकान्तर्गम् ॥ (तथास्य विषयः ॥
“विद्वज्जानानि वक्ष्यामि श्रेष्ठं पुनः । यथा
क्रमम् ।
यवगोधूमचणका माषासुजाफकी तथा ॥
सुकुटका कुलत्याश्च मखराणि पुटान्तथा ।
निष्पावका कलायाद्या विद्वज्जानानि कीर्तयेत् ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
सुज्ञानं मखराणां च कानं कुलत्यान् वसुकुट-
कानम् ।
आहारकावे यूपार्थं स्वरिताय प्रदापयेत् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसयज्ञे स्वरधिकारे ॥)
सुकूलक, पुं, (सुच + बाहुलकादुल्लस्य एमोदरा-
दिलात् कुत्वम् । तत् सञ्चार्या कम् ।) दन्ति-
द्वयम् । इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥ (तथास्य
पर्यायः ॥
“त्रिज्वा दन्ती निज्जम्ब स्थादुपचित्रा सुकूलकः ।
दाक्षायणी विशल्या च तथोदुम्बरपण्यपि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“दण्डुदुम्बरपण्यौ स्थात्रिज्जम्बोऽथ सुकूलकः ।
द्वन्द्वौ नामतश्चिन्ताम्यायाश्च द्विकारका ॥”
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

मुक्ता

मुक्तं चि (सुच + क्त ।) प्राप्तमोक्ष । मोक्षितः ।
इति मेदिनी । ते, ४४॥ नन्दितः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (नृपविशेषः । यथा राजतरङ्गि-
ण्याम् । ७। १६३५।
“सुदृष्टम्यकष्टस्य जलकाख्यस्य तत्तत्तन्मम् ।
सुक्तो नामान्तिक प्राप्तो नृपतेराप्ततामगात् ॥”
ऋषिविशेषः । यथा मार्कण्डेये । १०। ३१।
“अयोध्यामिवाहुषं सुचिन्तितोऽथ माधव ।
शुकोऽनित्यं वसेते तदा समवयः स्मृता ॥”)
सुक्तक, कौ, (सुच्यते स्मृतिः । सुच + क्त । सञ्चार्या
कम् ।) ज्ञेयगोप्याख्यम् । इति केचितः ॥ (काव्य-
विशेषः । यथा, साहित्यदृष्टये । ६। २६५।
“वृत्तगन्धोन्नतित गद्यं सुक्तकं वृत्तगन्धि च ॥”)
सुक्तकचुक, पुं, (कश्चक इव कश्चुकं सुक्तं
कश्चुको येन ।) अचिरव्यक्तत्वकचपः । तत्
पण्याय । निर्मुक्त २। इत्यमरः । १। ८। ६।
उज्ज्वलितकचुके, चि ॥
सुक्तचक्षु, [सु] पुं, (सुक्तं सर्वतः क्षिप्तं चक्षु-
र्येन ।) सिद्धः । इति शब्दमाला ॥ सुक्तेनेने, चि ॥
सुक्तरसा स्त्री, (सुक्तं रसो यस्याः ।) राक्षा ।
इति रत्नमाला ॥ (विवरणमस्या राक्षाशब्दे
ज्ञातव्यम् ।) व्यक्तरसे चि ॥
सुक्ता, स्त्री, (सुच्यते स्म । मोक्षयति निवार्यति
इति वा । सुच + क्त । टाप ।) राक्षा । इति
रत्नमाला ॥ रत्नविशेषः । मोक्षी इति द्विष्टी
भाषा । अस्या अधिष्ठात्री देवता चन्द्रः । इति
ज्योतिषम् । तत्पण्याय । मौक्तिकम् २। इत्य-
मरः । २। ६। ६३॥ सौम्या ३ श्रौक्तिकेयम् ४
तारम् ५ तारा ६ भौक्तिकम् ७ तौक्तिकम् ८
अस्म सारम् ९ श्रौतलम् १ नीरजम् ११
नचचम् १२ रत्नरत्नम् १३ लम्बा १४ सुक्ता
फलम् १५ विष्णुफलम् १६ सुक्तिका १७ श्रौक्ती-
यकम् १८ शुक्तिमणि १९ शशिप्रभम् २०
खण्डम् २१ हिमम् २२ हिमवज्रम् २३ सुधा-
शुभम् २४ सुधाशुभम् २५ । लम्बीस्थाने लब्ध
शशिप्रभस्थाने शशिप्रिय हिमवज्रस्थाने हिम-
वत् सुधाशुभस्थाने भूदृष्ट इति च पाठः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ श्रौक्तिकम् २६। इति भाव-
प्रकाशः ॥ शुक्तिवीलम् २७ हारी २८। इति
शब्दरत्नावली ॥ कुवणम् २९। इति जटाधरः ॥
अस्या गुणाः । सारकत्वम् । शीतलम् । कषा-
यलम् । खाड्यलम् । वेदनलम् । चक्षुष्यत्वम् ।
तद्वारणशुभः । पापान्धौविनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ वृष्यत्वम् । वनपुष्टित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।
“मौक्तिकश्च मधुरः सुशीतलः
दृष्टिरोद्यमनः विषादहृन् ।
राजयक्ष्मपरिकोपनाशनः
चैविकीम्वज्रपुष्टिवर्द्धनम् ॥”
अस्या लक्षणं यथा,—
“नक्षत्राभः सुहृन्मन्त्रासुक्तः
क्षिप्रः क्षुब्धः निर्मलः निज्जम्बः ।

सुक्ता

मरु धरो मौरव वसुधाया
त मरुधो मौरव मौरवधायि ॥”
अस्या दोषवत्तय यथा,—
‘अष्टिचक्र मौरव १ यज्ञभाय
शुक्तिष्यं रक्तनाचातिधत्ते ।
मरुधो मौरव रक्तवत्तयय
नैतन्नाय वीमता दोषदायि ॥”
अष्टधा मौक्तिकं यथा —
“मातङ्गोरगमानपोनिशिरसवत्तयारशङ्कामुभ
च्युतीनामुदराच मौक्तिकमणिं स्यात् भवय
दधा ॥”
मौक्तिकविशेषो यथा,—
“ह्यामापाटननीलपीठवत्तयामि सामान्यत
वप्रभा नहुषो न पञ्चिरित चेष्टैक्तिक
दूषणम् ॥” ॥
मौक्तिकपरीक्षा यथा,—
“सवत्तयारखोदिनि पात्रेणगोष्ठपूरिते
क्षिप्तम् ।
मर्दितमपि शास्त्रीदुर्वेयद्विहृत तन्मौक्तिक
जात्यम् ॥”
इति राजनिघण्ट ॥ ॥
तदुत्पत्तिस्थानानि यथा,—
“शुद्धो गजज क्रोडश्च पृथ्वी मरुधश्च द्दुरे ।
वेष्टुरिते समाख्यातास्तज्जैर्मौक्तिकयोग्य ॥”
इति भावप्रकाश ॥ ॥
अथ प्रकारान्तरसुक्तापरीक्षा ।
‘ द्विपञ्चनीकृतवराहशृङ्ग-
मत्स्यादिशृङ्गपञ्चयुगलानि ।
सुक्ताफलानि ग्रथितानि कोक्ते
तेषामु सुक्ताङ्गवभव भूरि ॥
वेध्यन्तु सुक्ताङ्गवभव तेषां
श्रुतायवध्यानि वदन्ति तज्जरा ।
मनङ्गना ये तु विदुश्चरंश-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवा पट्टिता ॥
उत्पद्यते मौक्तिकमेव ह्य
मापीतवत्तय प्रभवा विहीनम् ॥
अथ गजपरीक्षायां गजजातिचतुर्विधा ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि चतुर्विधसुदीर्यते ।
आश्रय पीतसुक्तानु चन्द्रिय पीतरक्तकम् ।
पीतप्रयामनु वैश्र स्यात् अङ्ग स्यात् पीत
गोलकम् ॥
काम्योक्तुमसम्मत धात्रीफलजिभ गुरु ।
अनिपिङ्गरसश्चाय मौक्तिक मन्ददीधिति ॥
धाराधरेषु जायते मौक्तिक जलविन्दुभि ।
इकैभ तन्मनुष्याणां टेरेस्तन जियतः ॥
ज्जुटाकसम् ह्यम मौक्तिक निविह गुरु ।
चनलं भावसङ्काश दधयोयममाशुयम् ॥” ॥
तथाहि गारुडे ।
“भाभ्यति मेघप्रभवं धरित्री
पियङ्गुत तद्विमुखा हरणि ।
अक्षि पभावातदिग्गविभाग
मादिभवत्तु स्वविभाविनम् ॥

सुक्ता

तेजस्तिरस्त्व ह्युताशनेह-
नक्षत्रतारायहसम्भव ।
दिवा यथा दीप्तिकरन्तयेव
तमोऽवगाढास्त्रि तन्निशाशु ॥
विचित्ररत्नमुत्तिचारतोय
चतु चतुद्रा भवनाभिरामा ।
मत्स्या न वा स्यादिति निश्चयो मे
ज्ञतस्मा मही तस्य सुवत्तयूया ॥
हीनोऽपि यत्तज्जमते कथञ्चित
विप्राकयोगान्महत शुभम् ।
वपत्तहीन एयिवीं समन्तां
भुगक्ति तत्तिहति यावदेव ॥
न केवल तच्छुभमनुपपत्त्य
भाभ्ये प्रजानामपि जन्म तस्य ।
तद्व्योजनानां परित प्रतस्य
सन्माननयान् विस्तृणीकरोति ॥
जलज्योतिर्मैरज्जानां मेघानां निविह भवेत् ।
जलाधिकीरधिक खच्छ कोमल पुर कान्ति-
मन् ॥
ज्योतिष कान्तिमद्वृत्त उ नैरीष रविप्रभम् ।
कान्तिमत् कोमल वृत्त भावत विमल जल ॥
वराहदद्याप्रभवं वरिह
तस्येव दद्यात्तुत्यवत्तम् ।
कचित कथञ्चित् स सुव प्रदेष्टे
प्रजायते शूकरवद्वरिह ॥
अक्षादिजातिभेदेन वराहोऽपि चतुर्विध ।
तेषु जाता भवेन्सुक्ता समासेन चतुर्विधा ॥
आश्रय शुक्तवत्तयु शूद्रमन्त्रेण लक्षते ।
चन्द्रिय शुक्तरक्तसु स्यात् कर्कश एव च ॥
वैश्र स्यात् शुक्तीतसु कोमल कोलसज्जिभ ।
शूद्र स्यात् शुक्तीतसु कर्कश श्याम एव च ॥”
तथा च ।
“कोलज कोलसदृश तद् द्यावदृशश्च वि ।
अजम्भ मनुजे रम्य मौक्तिक पुण्यवर्णिते ॥”
ये कम्भव शाङ्गसुखावमर्ष
पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गोत्रे ।
स्यान्मौक्तिकानामिह तेषु जम्भ
तज्जज्य सप्रति कोमयाम ॥
खयोगिमध्यच्छविस्तुष्टवर्गे
शङ्कादृष्टत्कालजलप्रभायम् ॥
तथा च ।
वर्षोपलसम दीप्ता पाञ्चज्यकुलोद्भवम् ।
कपोताकप्रमाश तद्वितकानि मनोहरम् ॥
विशेषो यथा,—
“अश्विन्यादिजनयने ये जाता कम्भव शुभा ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि सप्तविंशतिभेदभाक् ॥
शुक्लाशुक्ता पीतरक्ता नीला कोहितपिङ्गरा ।
आकाश्वरा पाटलाश्च नववर्णा प्रकीर्तिता ॥
महत्तममन्त्रानामै सप्तविंशतिधा भवेत् ।
क्रमतस्तेषु विशेष नक्षत्रेषु मनोविभि ॥
पाटौनदृष्टस्य समानवर्गे
मौनात् सुवर्तं जलु नातिक्षयम् ॥

सुक्ता

उत्पाद्यते वारिचराननेषु
मौनाश्च ते मध्यवरा पयोधे ॥’
तथा च ।
“शुक्लाफलकायस्थौल्य मौक्तिक निमिष
लघु ।
पाटलापुष्पसङ्काशमत्तयकान्ति सुवर्तं जम् ॥
वातपित्तकफद्वन्द्वज्जिपातप्रमेदत ।
सप्त प्रकृतयो मीने सप्तधा तेन मौक्तिकम् ॥
लक्षितमरुथ वानात आपीतं नदु पित्तत ।
शुक्ल गुरु कफोद्रेकात् वानपित्तानुच्छदुल्लु ॥
वातक्षिप्तभव स्थूल पित्तक्षिप्तजमच्छकम् ।
सर्वलिङ्गप्रयोगेण चाग्निपातिकमुच्यते ॥
एकणा शुभदा प्रोक्तास्तथा वे चाग्नि
पातिका ॥”
भौजङ्गम नीलविशुद्धवत्तय
सत्त भवेत्तु प्रत्यक्षवत्तयप्रोभम् ।
नितान्तघीतप्रतिकल्पमान
निक्षिप्तधारासमवर्णप्रोभम् ॥
भुजङ्गमास्ते विषवेगहता
श्रीवासुकीर्णप्रभवा एयिष्याम् ।
कचित कदाचिन् जलु पुण्यदृष्टे
तिहति ते पश्यति तान्मनुष्य ॥
कश्चिज वत्तल रम्य नीलच्छाय महादुति ।
पुण्यहीना न पश्यन्ति वासुके कुलतम्भवम् ॥
श्रमाजकोकामलकोलशुक्ता
फलप्रमाणास्तु चतुर्विधास्ते ।
सुवर्तं जनाहङ्गववेष्टशूद्र
सर्वेषु जाता प्रवरास्तु सर्वे ॥
प्राव्यापि रत्नानि धन श्रियवा
राजश्रियवा मङ्गतीं दुरापाम् ।
तेजोऽन्विता पुण्यलतो भवन्ति
सुक्ताफलस्याश्च विधारणे ॥
जिज्ञासया रत्नविनिचयज्ञे
शुभे सुवर्ते प्रयत्ने प्रयत्नात् ।
रत्नाविधानं सुमहद्भिधाय
जम्भोपविष्टं क्षिपते यदा तत ।
तदा महद्दृष्टमित्यवबोधे-
वनेवनेरात्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥
न त भुजङ्गा न तु जातुधाना
न राक्षसा नापि च दुष्टकोका ।
ह्रियन्ति यस्याहिरश्च चतुर्थ
सुक्ताफल तिहति कोवमध्ये ॥
मेकादिजपि जायन्ते मन्त्रयो ये क्षिप्तं कश्चिन् ।
भौजङ्गमज्येष्टुकास्ते विज्ञेया बुधोत्तमे ॥
नक्षत्रमासेव दिवो वैश्वीक्षा
दन्तावकी तस्य महासुरस्य ।
विचित्ररूपेण विचित्रवत्तय
मय सु पलु पर्यसां पयात ॥
अन्येष्वन्येषु कलापकान्ति-
भौजप्रदेकस्य महाशुक्ल ।
तच्छुक्तिमनुस्मृतिमाप कोज
भावनं दुरापक्षमवर्ति कानि ॥

सुक्ता

यस्मिन् प्रदेशेऽभून्निधौ पपात
सुपादसुतामथिरत्नबीजम् ।
तस्मिन् पयस्त्रयोधरावकीर्णं
शुक्तो स्थित मौक्तिकतामवाप ॥ * ॥
सैहलिकपारलौकिक सौराष्ट्रिकतान्त्रपणपार
सवा ।
कौवेरपाण्डुविराटसुक्ता रत्नाकराखाद्यौ ॥
“खात्या स्थिते रत्नौ मेवैष सुक्ता जलविन्दव ।
श्रीया शुक्तिषु जायन्ते तेमुक्ता निर्मलत्वविष ।
सूला मध्यास्तथा सूक्ष्मा विन्दमानावुसारत ।
सुस्निग्धमधुरच्छाद्य मौक्तिकं विह्वलीकृतम् ॥
पारलौकिकसम्भूत मौक्तिकं निविडं शुभ ।
सौराष्ट्रिकभवं सूला वृत्तं खच्छं सितं वनम् ॥
तान्त्रपणभव तान्त्र पोत पारसवीकृतम् ।
ईमत् श्यामश्च रूचश्च कौवेरोद्भवमौक्तिकम् ॥
पाण्डुप्रदेशोद्भव पाण्डु सित रूच्य विराटजम् ।
रत्निलयाख्या तु या शुक्तिस्तनप्रवृत्तिः सुदुर्लभा ॥
तत्र जात सित खच्छं जातीफलसमं वरम् ।
ह्यावद्वद्वक्तुं रत्नं निर्दोषं यदि ज्ञम्यते ॥
अस्मत् तद्विनिर्दिष्टं रत्नलक्षणकोविदे ।
दुर्लभं वृत्तयोग्यं स्यादस्य भाव्यैर्न लभ्यते ॥”
अन्यस्याह ।
“सर्वस्य तस्याकरणा विशेषात्
रूपप्रमाणे च यथेव विज्ञान् ।
नहि यवस्यास्ति गुणगुणेषु
सर्वत्र सर्वज्ञतयो भवन्ति ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन शुक्तयोऽपि चतुर्विधा ।
तासु सर्वसां जात हि मौक्तिकं स्याच्चतुर्विधम् ॥
जात्यस्य सितं खच्छं गुरु शुक्लं प्रभान्वितं ।
आरक्तं क्षत्रियं सूलास्तथा रज्यविभान्वितं ॥
वैश्यास्तपोतवर्णोऽपि क्षिप्रश्चेत् प्रभान्वितः ।
शूद्रं शुक्लवपुः स्यात्सुता सूलीऽचितद्वयं ॥
वर्गोपलानां समवर्णश्रीमं
त्वकसारमध्यप्रभवं प्रदिष्टम् ।
ते वेणवो दिव्यजगोपभोग्ये
स्थानि प्ररोहन्ति न सार्वजन्ये ॥
वंशजं शशिवक्त्राद्यं ककुलीफलमाद्रकम् ।
प्राप्यते बहुभिः पुण्यैस्तपसा वेदमन्त्रतः ॥
पञ्चभूतसमुद्रैकादशे पञ्चविधे भवतः ।
सुक्ता पञ्चविधा तासां यथाज्ञानमुच्यते ॥
पार्थिवौ गुरुवतसा च तेजस्यौ तेजसा जघ्नुः ।
वायवौ च ऋदुः सूला गामनी कोमला जघ्नुः ।
आप्या क्षिप्रान्द्रं शुक्ला पञ्चैता प्रवरा
मताः ।
आसां धारणभाजेषु आधि कोऽपि न
जायते ॥ * ॥
श्वमन्त्रापि ।
“गङ्गाहिमकोलमतस्पर्शां श्रीर्वै सुक्ताफलोद्भव ।
त्वकसारशुक्तिप्रज्ञानां गर्भे सुक्ताफलोद्भव ॥
धाराधरेषु जायते मौक्तिकं जलविन्दुभिः ।
जीवन्ते शुचिरूपं गणे पाटनभास्वरम् ॥
मत्स्ये चेतसः क्षिप्रं, प्रसीने मौक्तिकभास्वरम् ॥

सुक्ता

हरिच्छुतं तथा वशे पीतश्चेत्तच्च शूकरे ।
शृङ्गशृङ्गश्च श्वेतं सुक्तारत्नमनुपमम् ॥
चतुर्धा मौक्तिके च्छाया पीता च मधुरा सिता ।
नीला चैव समाख्याता रत्नतत्त्वपरिचये ॥
पीता लक्ष्मीप्रदा ह्याया मधुरा बुद्धिवर्द्धनी ।
शुक्ला यशस्करा ह्याया नीला सौभाग्यदायिनी ॥
सिता ह्याया भवेद्विप्र क्षत्रियश्चाव रक्षितवान् ।
पीतच्छाया भवेद्देश्य शूद्र क्षत्रियश्चैव ॥ * ॥
अथ गुणाः ।
सुतारश्च सवृत्तश्च खच्छश्च निर्मल तथा ।
वनं क्षिप्रश्च सच्छाद्य तथा स्फुटितमेव च ।
अष्टौ गुणा समाख्याता मौक्तिकानामशेषतः ॥
तद्वयथा,—
तारकाद्युत्पत्तिश्चायं सुतारमिति गद्यते ।
सर्वतो वर्तनं यच्च सवृत्तं तन्निगद्यते ॥
खच्छं दोषविनिर्मुक्तं निर्मलं मलवर्जितम् ।
गुरुत्वं तुलने यच्च तद्वचनं मौक्तिकं वरम् ॥
क्षेत्रेणैव विनिर्गम्य यत्तत् क्षिप्रमिति गद्यते ।
ह्यायामन्यत यच्च सच्छाद्यं तन्निगद्यते ॥
ब्रह्मरेखाविहीनं यत्तत् स्यादस्फुटितं शुभम् ॥
भाजिष्युः कोमलं कान्तं मनोज्ञं स्फुरतीव च ।
स्वतीव च सत्त्वानि तन्महार्त्तसञ्चितम् ॥
श्वेतकाचसमाकारं शुभांशुशतयोजितम् ।
शशिराजप्रतिच्छाद्य मौक्तिकं देवभूषणम् ॥ * ॥
गारुडैः ।
त्वकसारनागेन निमिप्रभूतं
यच्छृङ्गं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विवृक्तानि भवन्ति भासा
शृङ्गानि माज्ञातया तथापि ॥
प्रमाणवद्गौरवरश्मिस्तु
चितं सवृत्तं समरूपं रज्यम् ।
अक्रेतुरप्यावहृति प्रमोद
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तं गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगसुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्तारमनर्षजात
एकोऽपि दोषः ससृपेति सदा ॥
एवं सर्वगुणोपेतं मौक्तिकं येन ध्यायते ।
तस्यायुर्वर्द्धते लक्ष्मी सर्वपापं प्रणश्यति ॥
गुणवद्गुरुं यद्देहि मौक्तिकेकं हि तिष्ठति ।
यच्चजापि स्थिरा भूत्वा कमला तत्र तिष्ठति ॥”
दोषो यथा,—
“चत्वारः सुर्महादोषा वक्ष्यामि प्रकीर्तिता ।
एवं दश समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
यन्नेकदेशे खलमं शुक्तिखण्डो विभायते ।
शुक्तिजम् समाख्यातं स दोषः कुष्ठकारकः ॥
मीनलोचनसङ्काशो दृश्यते मौक्तिके तु यः ।
मत्स्याश्च स तु दोषः स्यात्पुलनाशकरो भुवम् ॥
दोर्मिहीनं गतच्छाद्यं जठरं तद्विद्वन्वा ।
तस्मिन् सधारिते ऋदुजायते राजं सशयः ॥
मौक्तिकं विद्वन्मच्छाद्यमतिरक्तं विदुर्नृणां ।
दारिद्र्यजनकं यस्मात् तस्मात्तु परिर्णयेत् ॥

सुक्ता

उपशुभपरि तिष्ठति बलयो यच्च मौक्तिके ।
चिह्नं नाम लब्धोक्तं सौभाग्यचयकारकम् ॥
अवृत्तं मौक्तिकं यच्च चिपिटं यन्निगद्यते ।
मौक्तिकं ध्रियते येन तस्याकीर्तिर्भवेत् सदा ॥
त्रिकोणं त्र्यसमाख्यातं सौभाग्यचयकारकम् ॥
दीपं यत्तत् क्षणं प्रोक्तं प्रज्ञाविश्वमकारकम् ॥
निर्भसमेकतो यच्च क्षणपात्रं तदुच्यते ।
सदोषं मौक्तिकं निन्द्यं निरुद्योगकरं हि
ततः ।
अवृत्तं पिङ्गोपेतं सर्वसम्पत्तिहारकम् ॥ * ॥
यच्च क्षत्रिमसन्देहं क्षत्रियवति मौक्तिकं ।
उष्णं सज्जगि क्षेत्रे निशान्तहासयेच्छरी ॥
ग्रीहिभिमदनीयं यच्च शुष्कवन्दोपवेष्टितम् ।
यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तदक्षत्रिमम् ॥ * ॥
तथा हि ।
क्षिपेद्ग्रीवजभाष्ये तु जयजयकारसंयुते ।
स्वेदयेद्ग्रीवा वापि शुष्कवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
हस्ते मौक्तिकमादाय ग्रीहिभिः पश्ययेत् ।
क्षत्रिमं भङ्गमाप्नोति सज्जगच्चति दीपते ॥
क्षत्वा पचेत् सुपिहितं शुभदारभाष्ये
सुक्ताफलं निहितं गूतनशुक्तिकाक्षम् ।
स्फोटनतया प्रविद्धीत ततश्च भाङ्गात् ।
सस्याप्य धान्यनिचये च तमेकमासम् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽन्नभाष्यं
जम्बीरानतरस्योजनया धिपक्वम् ।
एतत् ततो ऋदुत्पूतपिण्डमूले
कुर्वाद्यथेच्छमिह मौक्तिकमाशु विह्वम् ॥
ज्वलिप्रमत्स्यपुटमध्यगतं सत्त्वा
पश्चात् पचेत्तद् ततश्च वितानपण्या ।
दुग्धं तत् पयसि तद्विपचेत् सुरार्था
पक्वन्ततोऽपि पयसा शुचिं चिक्वयेत् ॥
शुद्धं ततो विमलवज्जनिचययोगेन
स्थानं मौक्तिकं विमलसद्गुणकान्तिजालम् ॥”
अथ मत्स्यम् ।
“पञ्चभिमापको श्रेयो गुञ्जाभिर्महादकेच्छया ।
चतुर्भिः शायमाख्यातं माषकैर्मन्त्रिवेदिभिः ॥
एकस्य शुक्तिप्रभवस्य शुद्ध-
सुक्तामये शायकसम्भितस्य ।
मूत्रं सज्जगि कपदेकानि
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकार्हेन ततो विह्वीनं
यत्तु सज्जगं लभतेऽस्य मत्स्यम् ।
यन्माषकार्हीनं विभ्यदाद्गुबले
हे तस्य मत्स्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकद्वौ वज्रतोऽस्य मत्स्यं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सज्जगम् ।
हिमाचकोन्नापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मत्स्यम् ॥
अर्द्धाधिकमाषकसम्भितस्य
सप्तचविशं त्रितयं शतानाम् ।
यन्माषकोन्नापिनमाषकैर्न
तस्याधिकं विगृहीतं शतं स्यात् ॥

सुक्ता

गुह्याश्च बहुधारयत श्रुते हे
मध्य पर तस्य वदन्ति तजज्ञा ।
गुह्याश्चतस्रो विष्टत श्रुताह्वा
द्वह लभेताप्यधिक त्रिभिर्भा ।
अत पर स्याद्वरप्रमाण
संख्याविनिर्द्देशविनिश्चयोक्ति ।
अयोदशानां धरणे छतानां
द्विक्रानि नाम प्रवदन्ति तजज्ञा ।
अध्वर्हमात्रश्च श्रुत कृत स्यान्-
मध्य गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि बोद्धव्यमिभवेत् सुपूयै
धरण ततप्रवदन्ति दार्ढ्यकाख्यम् ।
अधिक दशभिः श्रुतस्य मध्य
समवाप्रोक्त्यपि बालिग्रस्य हस्तात ।
यदि विप्रतिभिभवेत् सुपूय
धरण मौक्तिकज वदन्ति तजज्ञा ।
नवसप्ततिमाप्नुयात् खल्वस्य
यदि न स्याद्गुणश्रुतिनो विज्ञानम् ।
त्रिप्रता धरण पूर्णं शक्येति परिकीर्तते ।
चत्वारिंशत्पर तस्य मध्यमेव विनिश्चयः ।
चत्वारिंशत् भवेत् श्रवणा त्रिप्रसक्त्य लभेत् वा ।
पञ्चाशत् भवेत् सोमस्तस्य मध्यमं विप्रति ।
नटिर्निकरशीष स्यात्तस्य मध्य चतुर्दश ।
अश्रुतिनवतिस्त्रिंशति कुप्येति परिकल्पते ।
एकादश स्युनव च तयोर्मध्यममुक्रमात् ।
श्रुतमहाधिक हे च चतुर्थे परिकीर्तित ।
सप्त पञ्च त्रयश्चैव तेषां मध्यममुक्रमात् ।
श्रुतात् पर मायकमेकमेक
यावद्विचरते गुणैरपीदम् ।
मध्यमेन तावद्विगुणेन योग-
माप्रोक्त्यादृष्टिहतेऽपि दशे ।
छप्पातिस्त्रयोत्तममध्यमानां
यन्मौक्तिकानामिह मध्यमुक्तम् ।
तत्प्रातिमात्रेण न जातु कार्यं
गुणैरद्वीनस्य हि तत प्रदिष्टम् ।
यत्तु चत्वारिंशत्कृताश्रमीवद्विगुणास्तति ।
खल्वन्त्यात् सप्तम भागमष्टतत्तालमेत तत् ।
पीतकस्य भवेद्वैमष्टतस्य विभागत ।
विषमस्यजातीनां बहुभाग मध्यमादिष्टेत् ।
अष्टरूपाणि सस्फोटान् पञ्चनूयानि यानि च ।
अक्षराणि च यानि स्युः करकाकारवन्ति च ।
एकदेशप्रभावंति सकलाश्चेतितां च ।
यानि चातकवर्णानि कांक्षवर्णानि यानि च ।
मीननेत्रसवर्णानि यन्त्रिभिः सवर्तानि च ।
सदोवाणि च यानि स्युस्तेषां मध्यमदर्शकम् ।
अथ च तु ।
सञ्चाली प्रोच्यते गुह्या वा तिस्रो रूपक भवेत् ।
रूपकैर्दशभिः प्रोक्त कलञ्जो नाम नामत ।
कलञ्जनामक प्रथमेकदेशे निघापयेत् ।
अन्यतो जगद्विन्दुसु लोकाचार्यं विनि क्षिपेत् ।
चत्वारि त्रीणि द्वयं वा तथैकं बहु वा क्षिपेत् ।
सप्त कलञ्जमानेन गुह्यामात्रेण, क्रमात् ।

सुक्ताफ

नवमात पञ्चम यावत् कलञ्जं सप्त यदा ।
ततक्रमादुत्तम त्रय मौक्तिक रत्नवेदिभिः ।
चतुर्दशत समारम्भ दशवर्णाविधि क्रमात् ।
कलञ्जस्य समान वा मौक्तिक मध्यम विदुः ।
आरम्भ विप्रतितामात क्रमात् पञ्चदशवर्धि ।
लङ्कारास्ताः कथिता सुक्ता मध्यम तदुक्रमात् ।
कलञ्जद्वयमानेन यद्येक मौक्तिक भवेत् ।
न धाव्य नरनाथेभ्यो देवयोग्यसमाहुयम् ।
इत्य विचार्य यो सुक्तां परिघत्ते नराधिप ।
तस्यायुश्च यशो धीर्ये विपरीतमतोऽन्यथा ।
इति युक्तिकथनतव ।

(अथास्या शोधनम् ।
“खेदेवेलोलिकावर्णै जयन्त्या खरसेन च ।
मणिसुक्ताप्रवाणानि यामैक शोधन भवेत् ।
इति वैद्यकरसेनसारसयदे जारणमारणाधि-
कारे) अन्यन् सुक्ताफलशब्दे द्रष्टवम् ॥॥ अथ
सुक्ताधारयदिनम् ।
“रेवत्वन्निधनिष्ठाह हस्तादिषु न पञ्चसु ।
श्रद्धाविह्वलसुक्तानां परिधानं प्रशस्यते ॥”
इति समयप्रदीपः ।

सुक्ताकलापः, पुं, (सुक्तानां कलापः सम्बन्धोऽनं ।)
सुक्ताहारः । यथा,—
“हारो सुक्तात् प्राक्कल्पसकलापावलीकता ।”
इति हेमचन्द्रः । १।१२२॥

(यथा, कुमारवम्भवे । १।१२२ ।
“कथंस्तस्य तस्या क्लमनुरस्य
सुक्ताकलापस्य च निष्कलञ्ज
अन्योन्यप्रोभाजननादुक्तम्
साधारणो भूयस्मूयभावः ॥”)
सुक्तागारः स्त्री, (सुक्ताया आगारमिव । सुक्तात्
पादनाधारत्वात् तथात्वम् ।) युक्तिः । इति
शब्दचन्द्रिका । मौक्तिकयज्ञः ।

सुक्तापुष्पः, पुं, (सुक्ता इव पुष्पाख्यस्य ।) कृष्ण
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (गुह्यादिविहति
रस्य कृष्णशब्दे द्रष्टव्यः ।)
सुक्ताप्रकः, स्त्री, (सुक्तां प्रकर्षेण कृते जनयतीति
प्र+कृ+क्तिपः ।) युक्तिः । इति राज-
निर्घण्टः ।

सुक्ताप्राणः, पुं, (सुक्तानां प्राणस्य हारमेव ।)
सुक्ताहारः । इति हेमचन्द्रः । १।१२२॥
सुक्तापर्णः, स्त्री, (सुक्ताफलमिव ।) कपूरम् ।
(सुक्तेन फलमिव ।) मौक्तिकम् । (यथा, सुम्भ
बोधटीकायां कारकैः ।) टिनार्यादिमन्त्रः । दुर्गा-
दावहृतम् ।

“सुक्ताफलानि करिष्य हरिष्यं पलाय
विषं विह्वलि सुजविक्रमस्यनाय ॥”)
नवलीपकम् । इति मेदिनी । ये १६६ ।
(मौक्तिकार्थेऽस्य पर्यायः ।
“मौक्तिकं श्रौतिकं सुक्ता तथा सुक्ताफलञ्च
तत् ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंस्कृतं प्रथमे भागे ।
यथाह भक्तिकारकविधिः ।

सुक्ताफ

“सुक्ताफलानि शुद्धानि खल्वे पिष्ट्वा पुटेक्ष्युः ।
एव भस्मत्वमाप्नोति—”
इति वैद्यकरसेनसारसयदे जारणमारणाधि-
कारे ॥) वोपदेवतत्तत्रयविशेषः । यथा—
“सुक्ताफलेन यन्त्रेण सङ्गावतसुक्तानां ।
भक्तिस्वात्मना सुग्धमाकल्येयशिशुश्रिया ।
विह्वलनेशश्रियेण भिषकेश्वरसुहृता ।
हेमाद्रिर्वोपदेवेन सुक्ताफलमपीकरोत् ॥”
इति तस्य चतुर्थोपान्यञ्जोक्तव्यम् ।
अथ सुक्ताफल परीक्षा ।

“द्विपेक्षणीकृतवराहशृङ्ग
मह्यादिशुक्लवैद्युतानि ।
सुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
तेषां च शुक्लवर्णमेव भूरि ।
तन्नेव चैकस्य हि मूलमात्रा
निविशते रत्नपरस्य जातु ।
वैद्यसु शुक्लवर्णमेव तेषां
शेषाण्येवैधानि वदन्ति तजज्ञा ।
लकसारनागोन्मत्तिमिप्रकृत
यन शृङ्गज यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विसुक्तानि भवन्ति भासा
शृङ्गानि माङ्गल्यतया तथापि ।
या मौक्तिकानामिह जानयोरु
प्रकीर्तिता रत्नविनिश्चयज्ञे ।
कम्पूजं तेष्वेव मय्यदिष्ट-
सुतपद्यते यच्च गर्जज्जुम्भात् ।
अयोनिमध्यस्थवितुष्यवय
शार्ङ्गं हृत्कीजलजलप्रमाणम् ।
अतुपद्यते वारकजुम्भमध्या-
दापीतवर्णं प्रभया निक्षीयम् ।
ये कल्प शार्ङ्गसुखावमर्ष-
पीतस्य शृङ्गप्रवरस्य गोमे
मतङ्गनाद्यापि विशुद्धवर्णा
स्ते मौक्तिकानां प्रभया प्रदिष्टा ।
पाठीनपृष्ठस्य सप्तानवर्णं
मौनात् सुवर्णं कङ्कनातिरूपम् ।
अतुपद्यते वारिचदानमेव
मह्याश्च ते मध्यचरा पयोधिः ।
वराहदंष्ट्राप्रभवं प्रदिष्ट
तस्यैव दंष्ट्रापृष्ठस्यवयम् ।
अचिंत्य कल्पितं च सुप्त प्रदिष्टे
प्रजायते भूकरवह्निप्रिष्टः ।
वर्जोपकानां समवर्णश्रीभ-
क्तसारपद्मप्रभवमयदिष्टम् ।
ते वैद्यवो दिक्ष्वनोपमोक्षे
स्थाने प्रदोषन्ति न चाभ्यक्ष्ये ।
भौजङ्गमं भीमविशुद्धस्य
सञ्चालतोऽमुष्मन्तवर्णश्रीभम् ।
जितानापीतप्रतिकल्पमान-
विनिर्द्देशादावमर्षकानि ।
प्राप्येति रत्नानि मन्त्राप्रमाधि
राज्यं धिक् वा मन्त्रो दुरावात् ।

सुक्ताफ

पात्र हि नापुस्यस्ततो भवन्ति
सुक्ताफणस्याहिशिरोभवस्य ॥
निज्ञासया रत्नधन विधिज्ञे
शुभे सुहृते प्रयते प्रयत्नात् ।
रक्षाविधानं सुमहद्विधाय
हस्तार्थपरिस्थ क्रियते यदा तत ॥
तदा महादुःखभिमन्त्रचोदे-
विशुद्धावाविस्फुरितान्तराले ।
पयोधराक्रान्तिविलम्बनमे
घनेघनेष्वा त्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥
न त सुजङ्गा न च जातुधाना
न व्याधयो नाप्यपसगदोषा ।
हिसन्ति यस्याहिशिरो वसुस्य
सुक्ताफणं तिष्ठति पूज्यमानम् ॥
नाभ्येति मेघप्रभव धरित्री
वियुक्त तद्विबुधा हरन्ति ।
अर्चि प्रमानावृतदिग्भिभाग-
मादित्यबहु खविभाष्यविम्बम् ॥
तेजस्विशुक्लं हुताग्नेरु
नक्षत्रताराप्रभव समयम् ।
दिवा यथा दीप्तिकर तथैव
तमोऽवगाढाखपि तन्निशासु ॥
विचित्ररत्नदुविसारतोय
पतु वसुनाभरणोपपन्ना ।
कृतस्त्रा न वा स्यादिति निश्चयो मे
मह्यं मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
हौगोऽपि यस्तज्जमते कदापिदु
विपाकयोगात्कृतं शुभस्य ।
सपत्नहोर्नां च महीं घमर्मा
शुनक्ति ततिष्ठति यावदैव ॥
न केवलं तच्छुभजनशुभस्य
भागे प्रजानामपि तस्य जन्म ।
यदुद्योजनार्थं परितः सहस्र
सर्वान्गणान् विस्तृणीकरोति ॥
नक्षत्रमात्रेव दिवो विप्रौर्णा
दन्तावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्रवर्णेषु विस्तृवर्णा
पयः सुपलं पयसां पपात ॥
सम्पूर्णचक्राशुक्रतापकान्ते
मैत्रिप्रवेकस्य महाशुभस्य ।
तच्छुक्तिमप्युक्तं स्थितमापवीज
भासन् पुराण्यन्तर्भवानि यानि ॥
यस्मिन् प्रदेशेऽभुनिधौ पपात
सुप्ताय सुक्तामन्त्रिरत्नवीजम् ।
तस्मिन् पयस्योयधरावकीर्णं
शुक्तौ स्थितं भौक्तिकतामवाप ॥
खेत्तिकपारकौक्तिकचौरा-
द्विक्रतात्प्रपञ्चपारसवा ।
कौवेरप्राकृज्जाटक
शैमका रत्नाकराच्छलौ ॥
शुक्लद्रव्यं वातिनिष्ठरवर्णं
प्रमाण्यस्मान्गुणप्रभाभिः ।

सुक्ताफ

उतपद्यते बहुनपारवीक-
पाताललोकान्तरसिद्धयेषु ॥
चिन्त्या न तस्याकरजा विशेषा
रूपे प्रमाणी च यतत विद्वान् ।
न च खवस्थास्ति गुणाशुभेषु
सर्वत्र सर्वान्नतयो वसन्ति ॥
एकस्य शुक्तिप्रभवस्य सुक्ता
फलस्य प्रायेण बहुवन्ति ।
मूल्या सहस्राणि तु रूपकाणां
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकाङ्गेन ततो विहीन
ततपञ्चभागद्वयहीनमूलम् ।
यन्माषकाङ्गीन् विभज्यात सहस्रे
दे तस्य मूल्या परम-प्रदिष्टम् ॥
अङ्गाधिकौ द्वौ बहवोऽस्य मूल्या
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमाषकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मूलम् ॥
अङ्गाधिकं माषकशुम्भितस्य
सपञ्चविंशतय शतानाम् ।
शुक्लाश्च षड् धारयत शतैः
मूल्या पर तस्य वदन्ति तज्जज्ञा ॥
अर्धहस्तमापन्नत शतं स्थान्
मूल्या शुक्रेस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेद्गुण
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्ढ्यिकाखम् ॥
अधिकं दशभिः शतं च मूल्या
समवाप्नोत्यपि वाणिशस्य हस्तात् ।
द्विगुणेदशभिर्भवेद्गुण
धरणं तत्प्रवर्कं वदन्ति तज्जज्ञा ॥
नवसप्ततिमाप्नोयात खमूल्य
यदि न स्यादशुभसम्पदा विहीनम् ॥
विश्रुता धरणं पूर्वं शिखं तस्येति कीर्तयते ॥
चत्वारिंशद्भवेत्तस्या पर मूल्या विनिश्चयः ।
चत्वारिंशद्भवेत्किञ्चिदपि निशमूल्या जमेत वा ॥
यष्टिनिकरश्रीर्दे स्यात्तस्य मूल्या चतुर्दश ।
अश्रीतिर्नवतिश्चैव कुप्येति परिकीर्तयते ।
एकादश स्यान्नव च तयोर्दशमशुभमात् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽन्नभाज
जन्मोदनातरस्योजनया विपन्नम् ।
यष्ट ततो षडुत्तमकृतपिच्छमूले
कुर्वाद्ययेदमशुभमौक्तिकमाशु विह्वम् ॥
नक्षत्रमस्त्यपुटमध्यगतं तु जला
पश्चात् पचेत्तत् ततश्च वितानपत्न्या ।
दुग्धे ततः पयसि त विपचेत् सुधायं
पक्व ततोऽपि पयसा शुषि चिकण्येन ॥
शुद्ध ततो विमलवस्त्रनिर्घर्षेण
स्यान्मौक्तिकं विपुलसद्गुणकान्तिशुक्तम् ।
याद्विजैगाद जगतां हि महाप्रभाव
विहो विदग्धहिततत्परया दद्यात् ॥
शैतकावसम तारं शैमाशुभतयोनिजम् ।
रसमध्ये प्रधाव्येत भौक्तिकं देहभूषणम् ॥

सुक्तिः

एवं हि विह्वले देशे कुर्वन्ति कुशला जनाः ।
यस्मिन् क्षत्रिमसन्देहं कश्चिद्वदति भौक्तिके ॥
उद्ये सलवणी खेहे निशा तद्वासयेच्छले ।
त्रौहिभिर्महानैय वा शुक्लवस्त्रोपवेष्टितम् ॥
यत् नयाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तदक्षत्रिमम् ॥
चित् प्रमाणवत् क्षिप्तं शुभं खच्छं सुनिम्नजम् ।
तेजोऽधिकं सुदृष्टं च भौक्तिकं गुणवत् स्तुतम् ॥
प्रमाणवद्गौरवरश्मिशुक्तं
चित् सुदृष्टं समस्तस्य वैधम् ।
अक्रतुरप्यावहति प्रमोद
यत् भौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगसुपागतं स्यात् ।
न तस्य भत्तारमनर्घजात
एकोऽपि कश्चित् वसुपैति दोषः ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

सुक्तासुक्तं, नि, (सुक्तं च असुक्तं चेति विशेषणयो
हं दम् ।) विभाषिणः । अस्य प्रयोगो अस्ति
शस्त्रे च प्रायो वर्तते । इति हज्जाशुभः ॥

सुक्तालता, स्त्री, (सुक्ताभिर्जतेव ।) सुक्ताहारः ।
इति शैमवज्रः ३ । ३२२ ॥

सुक्तावली, स्त्री, (सुक्तानां आवल्यत्र) सुक्ता-
हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥ (सुक्तानामा-
वली ।) भौक्तिकश्रेणी च ॥ (तालविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।

“खचयं सविरामान्न गौ पुनः खचय तथा ।
भुतौगं खयुगं गच्छ यच्च सुक्तावली तु वा ॥”)

सुक्तास्फोटः, पु, (सुक्तानां स्फोटं विकाशोऽयम् ।)
शुक्तिः । इत्यमरः । १ । १ । २३ ॥

सुक्तास्फोटा, स्त्री, (सुक्तास्फोट + टाप् ।) शुक्तिः ।
इति राजनिघण्टुः ॥

सुक्तिः, स्त्री, (सुच + भावे क्तिन् ।) आत्यन्तिक-
दुःखनिवृत्तिः । इति नैयायिकाः ॥ नित्यसुखा-
वाप्तिः । इति वैदान्तिकाः । शरीरेतिशयाभ्यां
आत्मनो सुक्तत्वं सुक्तिः । इति भरतः । मोक्षः ।
ततपर्यायः । केवल्यम् २ निर्वाणम् ३ श्रेयः ४
नि श्रेयसम् ५ अन्ततः ६ मोक्षः ७ अपवग ८ ।
इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ अपुनर्भवः ६ स्थिरः १
अन्तरम् ११ । इति जटाधरः ॥ वा पञ्चविधा ।
साष्टिः १ साकोक्यम् २ सादृश्यम् ३ सादृश्यम् ४
निर्वाणम् ५ । यथा,—

साष्टिसादृश्यसाकोक्यसामीप्यैकलमप्युतः ।

दीयमानं न ददाति विना मनुसेवनं जनाः ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

“सुक्तिस्तु द्विविधा चास्ति । श्रुत्युक्ता सर्वसम्पत्ताः ।

निर्वाणपददात्री च हरिमक्तिप्रदा गुणाम् ॥

हरिमक्तिश्चरुपाश्च सुक्तिं वाञ्छन्ति वैष्णवाः ।

अथ निर्वाणरुपाश्च सुक्तिमिच्छन्ति साधवाः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २२ अध्यायः ॥ ॥

सुक्तिकरयोगो यथा,—

“वक्ष्ये चाङ्गमहायोगं शुक्तिःसुक्तिकरं परम् ।

सर्वपापप्रशमनं भगवाद्गुणैस्तं शब्दम् ॥

सुक्तिः

ममेति ह्यल दु खस्य न ममेति च निवृत्ति ।
दत्ताज्ञेयो ह्यलकाय इममाह ममाति ॥
अहमित्यङ्कुरोत्पत्तौ ममेति स्तन्ववान् महान् ।
यद्वैतोपप्रासश्च पुनरादादिपञ्च ॥
धनान्मन्त्रापञ्चोत्पत्तौ कालेहि वर्द्धित ।
पुण्यापुण्यसमुच्चय सुखदुःखमहाफल ।
विधिवत् सुखशान्त्यर्थं जातोऽज्ञानमहातर ॥
स साराध्वपरिभ्रान्ता येऽत्र च्छाया समा-

श्रिता ।

आन्तिज्ञानसुखाचीनास्तेषामात्मनिक कृत ॥
यैस्तु सत्सङ्गपाशावनिश्रितेन महातर ।
हिमो विद्याकुटारेण ते गता जयमौशरे ॥
प्राप्य ब्रह्मरस पीत गीरजस्मककण्टकम् ।
प्राप्नुवन्ति परा प्राज्ञा ज्ञाननिष्ठचित्तमेव च ॥
अर्त्तेन्द्रियमय ह्यल नल राजा नचाप्यहम् ।
न तन्मात्रादिक वाचा नैवान्त करुणतया ॥
क वा पञ्चसि राजेन्द्र । प्रधानमिदमावधौ ।
अत परेऽहि चैत्रज्ञ सजातोऽय गुणात्मक ॥
ममकोटु खमाप्राप्य जातो मत्स्थोऽन्मसा यथा ।
एकलोऽपि पृथग्भावस्तथा चैवात्मनो वृष ॥
ज्ञानपूर्वामिथोगीतिज्ञानेन सह योगिन ।
सा सुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनेक्य पुनः । ते युगे ।
तदुद्यद् यत्र वसतिस्तद्गोच्य येन जीवति ॥”

इति गारुड २२ अध्याय ॥३॥

अपि च ।

“हरिरात्मा न सन्देहो यदा तत समजायत ।
तदा सुक्तं च स सारौ विष्णोरेवात्मतां व्रजेत् ।
नान्यथा सुच्यते चात्मा भ्रमन् वे चटियन्मवत् ॥
पूर्वकर्मनिबद्धोऽपि सर्वयोगिन्यु निवृत्त ।
कृतस्य पशुतां याति आत्मज्ञानविवर्जित ॥
कुर्वन्मह ममेतीदमेव दुःखाय कल्पते ।
अद्वैतोऽहि यथा कार्यं लिप्यते वै त्वनीश्वर ॥
जीराधानादिभिर्यदहम् तदहम् ज्ञानसे ।
चक्रकान्तमणिर्यदहम् यज्ञीते सोपपान् गुणान् ॥
सुख दुःख तथा ज्ञेय ससरन् नूनमौशर ॥
स्त्रमेव पुरुषो नित्यमटते कर्मवन्मनात ।
मन्मथान् सुख दुःख सोऽप्येव विप्र । सुच्यते ॥
अज्ञानमुक्ते न हृदि स्थादसुक्ते वृद्धते सदा ।
तस्माज्जगत्तुल्य विद्यात ज्ञान नाधिकमेव च ॥
यत्र तत्र स्थितो ज्ञानी परमात्परवित् सदा ।
विषयान्तरसक्तो वा याति देहे न्वे हरिम् ॥
न तस्य प्रसिद्ध्योऽस्ति यदनीहोऽपि जीलय ।
कुरुते यद्वृत्ते नैव पद्मपत्रमिवात्मसा ।
यथा दुर्दान्तसघात मेघहृन्देऽर्थवस्थितम् ।
तद्विष्णुनिमजावस्थो ज्ञानी विषयवञ्चित ॥
सर्वभावस्थोऽपि सुच्यते भावयुक्त परे पदे ।
जीवन्मुक्तं च सुक्तं स्यात्तिज्ञाविरहितस्तु य ॥
कर्मा ज्ञानी च भोक्ता च सर्वज्ञ सर्वगो

हरि ।

एक स्रष्टृन्दगीनस्य सुक्तिरित्यभिधीयते ॥
जीवन्मुक्तमज्ञानतो स्रष्टृताकारविधया ।
त्रियसुखा इवाभाति स्रष्टृताकारविधेता ॥

सुक्तिदं

निर्गुणं च तु विज्ञाय सुखदुःखमतीतवान् ।
जीवनाशो भवेद्यत्र तत सुखं निष्कलमयम् ॥
अतिरिक्तदुःखवन्मोक्षस्तन्मोक्षस्तु भवेदुत्था ।
तिष्ठन्ति काष्ठवद्वे च सवित्तिपरिवर्जिता ॥
ते च मायोदरे जीना जहान्मवधरोपमा ।
आकाशवदभवेदात्मा विदेहो निष्कलित ॥
अल क्लेनेन मोक्षेय चेतनारहितेन च ।
परमेव च स सारौ विषयावक्तव्येन ॥
सुखस्थानन्तर दुःख दुःखस्थानन्तर सुखम् ।
सुखमात्मा उभौ पाशौ स सारे सत्यवस्थित ॥
इदं हि परं ज्ञानं वेदादीनामग्रेष्ठत ।
सुखस्य च फलं मुक्तौ स्वर्गे चैव द्विजोत्तम ॥
यत्र वाच परे स्थाने सुखदुःखविवर्जित ।
केवल जीवनाशोऽयं प्रोक्तज्ञानमज्ञानता ॥
चेतनारहितो ज्ञानमाकाशस्थोऽयं चेतन ।
अतृप्तिरुद्वेगलोटादिशिलापट्टककुण्डलवत् ॥
अथ आत्मो नरो यद्वत् सुसुप्त सुखमभ्युते ।
बोधमान सचेतापि सुखाद्गोष्ठं न मन्यते ॥३॥
केषां सुक्तिमिदं मोक्षं सुखमत्यन्तकेवलम् ।
तदहं सप्रवृत्त्याभि श्रद्धां गदतो मम ॥
दुःखानामागमो नास्ति यत्र सौख्यं निरन्तरम् ।
विद्यते तत परं इहा योऽप्यानन्दसुखी भवेन ॥
ब्रह्मज्ञानप्रविष्टाश्च खल्वन्दात्मवर्णान्विता ।
न तेषां पुनरावृत्तियान्ति विष्णुलव दुधा ॥
अस्ति देवो हरिः प्रान्त कारकोपायवर्जित ।
त ज्ञात्वा तु भवेत्सुक्तिनिर्मेला काययोगिन ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च चन्द्रसूर्यादयः सुरा ।
न विभक्तिं शरीरस्य यान्ति सुक्तिर्न विद्यते ॥
तस्मादाराधनीयोऽपि सद्यमेन्द्रियगोचर ।
विष्णुर्मायापतियौ वै यद्वैच्छेत्सुक्तिमात्मन ॥
नान्यत्र विद्यातपयो नान्यचेन्द्रियनिष्ठातु ।
नान्यत्र सर्वसंख्यागात् मोक्षं विन्दति मानव ॥
तस्मादहमेतुखो भूत्वा सयस्याज्ञानमात्मना ।
धर्मं कुर्याद्विद्वान्मोक्षो धर्मात्मा सुखमेधते ॥
धर्मादेवायते देहो दारा पुत्रा धनं तथा ।
धर्मात् स्वर्गश्च मोक्षश्च यदप्यदपि दुर्लभम् ॥
अप्यथो देवगन्धर्वा सधर्ममनुगामिन ।
स्वर्गे तिष्ठन्ति विप्रर्षेः । ततो यास्यन्ति सज्जितम् ॥
धर्मेमयश्च कामश्च मोक्षश्च अविद्यमान ॥
समाप्नोति पुमान्निज नारायणपरायण ॥”

इति वल्लिपुराणम् ॥

(निरुक्तिर्वैद्या, सांख्यकृतम् । ६ । २ ।

“सुक्तिरन्तरायध्वस्तेन पर ।”

यथाच, अष्टावक्रसंहितायाम् । १ । २ ।

“सुक्तिमिच्छन्ति ते तात । विषयान् विषयवृत्तयः ।
अभाज्यवदयातोषस्त पीयूषवज्रज ॥”

सुक्तिदं, जी, (सुक्ति ददातीति । सुक्ति + दा +
क्त ।) भगवन्नामविशेष । यथा,—

“अप्यपारश्च नर्कश्च महावारश्च सुक्तिदम् ।

नानाविधप्रदातारं परं चित्ताद्वरकम् ॥

गुह्यात् गुह्यतरं नाप्यज्ञानं नाटाचरं परम् ।

मर्कं सुखसुखायैव शेषार्थप्रसाधकम् ॥

सुखं

प्राह नारायणवेति नमोऽन्तार्थो नियोगत ।
ओमित्येकाचरे मन्त्रे स्थित सर्वगतो हरि ।
माधवायति वै नाम धर्मेकामाद्यभोचदम् ॥”

इति वल्लिपुराणम् ॥

सुक्तिदातरि, जि, (यथा देवोभागवते । १ । २ । १ ।

“तां ध्यात्वा सगुणां मायां सुक्तिदां निर्गुणा
मथा ॥”

सुक्तिमकप पुं, (सुक्तिदायक मकप । यहा
सुक्तेमकप ।) विष्णुवरस्य दक्षिणपार्श्वस्थ-
मकप । यथा,—

“निमेषमात्रं स्थितचित्तकृत्

स्तिष्ठन्ति ये दक्षिणमकपेऽत्र ।

अनन्यभावा अपि गाढमानसा

न ते पुनर्गर्भेदशासुपासते ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

श्रीवगन्नाथमन्दिरदक्षिणपार्श्वस्थमकपश्च ॥

सुक्तिस्तु पुं (सुक्ता मोचनेन सुक्तं हीन ।)
श्रिकम् । इति रत्नमाला ॥

सुख, जी, (खनति विहारयति अस्मादिकमनेन
खन्यते विधात्रा सुखमनेति वेति । खन् + “(कृत्-
खनेर्भट्ट चोदात् । ’ उणा० । ५ । २ । इति
करणे अप् । स च कितं सुकामश्च ।)
शरीरावयवविशेष । स तु सुखविवरम् ॥
(तत्तिरुक्तिर्वैद्या,—

‘प्रणाद्व्यायत खात तस्मादाहुर्मन्त्रं दुधा ।

इत्यमरटीकादृतम् ।)

कवयस्तु तदुपकल्पिते ससदाये प्रयुज्यते । इति
भरत ॥ तत्तु गर्भस्थस्य पञ्चमासेर्भवति । इति
सुखबीध ॥ तत्पर्याय । वक्रसूर आहम् २
वदनम् ४ तुल्यम् ५ आननम् ६ लपनम् ७ ।
इत्यमर । २ । ६ । ८ ॥ (यथा, वैश्वधरिति
८ । ४४ ।

“सुखं विमुक्त्य अवितत्य धारया

उपैव नाचापयधावनमस ।”

तस्य स्वरूपं यथा,—

“ओहो च दन्तद्वजानि दन्ता जङ्गा च तावु च ।

गणो गणादि सक्तज सताङ्ग सुखसुच्यते ॥

इति भावप्रकाश ॥

इति क्रियायां चञ्चौसुखस्य केषात् सुखानक

सुखस्य च सुखने शुद्धत यथा,—

“सप्तिका सन्तता धारा मात्मादो नक्षत्रिणश्च ।

असुखं वातकसुखं न दुष्टं मन्दुरजधीनम् ॥”

इति कर्मेकौचनम् ॥ ३ ॥

नि सरसम् । इत्यमर । २ । ३ । १८ । तत्तु

यदस्य निष्कलमवप्रवेशवर्धते । इति सर्वधरा-

दय । यहादिहारप्रवेश । इति आमी । अह-

मकपारे प्रवेशनिर्गमः । इति कोकट ।

यहाङ्गवादिनि सरसमय । इति रत्नमाला ।

इत्यमरटीकायां भरतः । प्रारम्भः ॥ (यथा,

रघुवंश । ६ । १ ।

“अपेक्षितं भर्तृव्यपक्षितोदयं

सखीजनोद्गोच्यसखीदुःखसुखम् ॥

मुखदू

निदानमिच्छाकुलस्य सन्तते

सुदक्षिणा दौष्ट दक्षिण्य दधौ ।”

“कौमुद्या मुख प्रारम्भम् ।” इति तट्टीकायां
महिनाथ ।) उपाय ॥ सन्निविशेष ॥ (यथा,
दशरूपके । १ । २३ ।

“मुख बीजसमुत्पत्तिर्नाधारसंभवः ।
अङ्गानि दादृशेतस्य बीजारम्भमन्यथा ।”
नाटकादे शब्द । इति मेदिनी । खे ४ ।
आद्यम् । (यथा रामायणे । २ । ५ । ७ ।
“अचक्षुर्विविधं प्रायादयथाकै चण्दासुखे ।”
प्रधानम् । (यथा, महाभारते । २ । ३८ ।
२७—२८ ।

“राजा मुख मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ।
नक्षत्राणां मुख चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम् ।
पर्वतानां मुख मेरुर्गण्ड पततां मुखम् ।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो मुखम् ।”
शब्द । नाटक । वेद । इति शब्दरत्नावली ।
(द्वारम् । यथा, रघुवंशे । ३ । २८ ।

“जिपेययावद्व्यहृतेन वाङ्मयं

नदीसुखेनेव ससुद्रमाविशत् ।”

“गद्या मुख द्वारम् । मुखस्य वदने सुखारम्भे
द्वाराभ्युपाययोरिति यादव ।” इति तट्टीकायां
महिनाथ । अथभाग । यथा, हठयोगप्रदीपि
कायाम् । ३ । ५ ।

“सक्तान् सर्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वरीम् ।
ब्रह्मद्वारसुखे सुप्तां सुप्ताभ्यास समाचरेत् ।”
मुख, पुं, ङङ् । यथा,—

लङ्कापो लिङ्कापो वृत्त खगवन्तो मुखो ङङ् ।
इति शब्दचक्रिका ॥

मुखगन्धक, पुं, (मुखे गन्ध अस्मात् । कप् ।)
पलाञ्च । इति राजनिघण्टु ।

मुखघण्टा, स्त्री, (मुखे घण्टेव शब्दवाङ्मयात् ।)
हुणहुणीभ्यनि । इति निकाङ्क्षेव ।

मुखचौरी, स्त्री, (मुखस्य चौर वस्त्रविशेष इव ।
मुखचौर + खण्णार्थे ङीष् ।) जिह्वा । इति
शब्दमाका ।

मुखज पुं, (मुखत् जायते इति । जन् + ङ ।)
आक्षय्य । इति पुराणम् । वक्रजाते जि ।

मुखनीय, जि, (मुखस्य इति । मुख + तसिज ।
मुखत । तस्य “मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्या
भौयप्रत्ययो वक्तव्य ।” ४।३।६०। इत्यस्य वार्ति
कोक्ता इय । “मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ।”
४।२।१३८। इत्यत्र काशिकोक्तेऽपि टिजीप ।)

मुखसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

मुखदूषण, पुं, (मुख दूष्यते अनेनेति । दुष् +
णिच् + करणे लुट् ।) पलाञ्च । इति राज
निघण्टु ॥

मुखदूषिका, स्त्री, (मुख दूषयति विवर्यं करो
तीति । दुष् + णिच् + शङ्कुल्लाप अन् इत्वच् ।)
मुखनासस्तुद्ररोगविशम । ययसुफोका इति
भाषा । तल्लक्ष्यमाह ।

“श्राव्यानीकण्टकप्रस्थाः कफमारुतपित्तजा ।

मुखय

जायन्ते पिङ्का यूनां त्रियास्ता मुखदूषिका ॥
प्रस्था सङ्गश्च । एता यूनामेव मुखे भवन्ति
स्वभावात् ॥ * ॥ अथ तद्विक्रितसा ।

“अङ्गुलस्य चतुर्थांशो मुखे लेपः कनिष्ठक ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोर्द्धाङ्गुली भवेत् ।
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न
मुच्यति ।

मुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥”
मुखलेपमाह ।

“लोभधान्यवशात्लेपस्तारुण्यपिङ्कापह ।
तद्वहोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनम् ।
सिद्धार्थकवचालोभे सैन्धवेऽपि प्रलेपनम् ।
वसनश्च निहन्त्याशु पिङ्कां यौवनोद्भवाम् ॥
केवला पयसा पिष्टाच्छीर्णा श्राव्यानि
कण्टका ।

आक्षिप्तं चाहमेतेन भवेत् पद्मोपमं मुखम् ॥”
इति भावप्रकाश ॥

मुखधावन, स्त्री, (मुखस्य धावन । धावुज्ज जवे
ङ्णि + ल्युट् ।) आस्त्रप्रक्षालनम् । मुखधोया
इति भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।

“पटोलनिम्बजम्बूजमानतीव्रपल्लवै ।
पञ्चपल्लवज्ज्योष्ठ कषायो मुखधावने ॥”

मुखधौता, स्त्री (मुख धौत मार्जितमनेनेति ।
धाव + कर्म्मणि + क्त स्त्रियां टाप् ।) ब्राह्मण-
यष्टिका । इति शब्दचक्रिका ॥

मुखनिवासिनी, स्त्री (मुखे निवसति या सा ।
नि + वस् + णिनि स्त्रियां ङीष् । वाङ्मिरूप
त्वादस्यास्तथालम् ।) चरखती । इति केचित् ।

मुखनिरीक्षक, पुं, (मुख निरीक्षते इति । निर +
ईक्ष + क्तुल ।) उद्द्योग विद्यायान्यसुखापेक्षि
त्वेनावस्थानादस्य तथालम् ।) अलस । इति
शब्दरत्नावली ॥

मुखपूरण, स्त्री, (मुख पूर्यते अनेनेति । पूर +
करणे ल्युट् ।) गण्डय । इति वैद्यकम् ॥

मुखप्रिय, पुं, (मुखस्य प्रिय ।) नारङ्ग ।
इति भावप्रकाश ॥ वक्रोरोचके, जि (यथा,
सुश्रुते खञ्जस्थाने ४५ अध्याये ।

“मुखप्रियं शिरमदो विज्ञेयोऽनिजनाशक ।”
मुखभूषण, स्त्री (मुख भूषयति रक्तिकान्तङ्करी-
तीति । भूष + णिच् + क्तु ।) ताम्बूलम् । इति
वैद्यकम् ॥

मुखमण्डनक, पुं, (मुख मण्डयति भूषयतीति । मङ्गि
+ क्तु स्वार्थे कन् ।) तिलकटुञ्च । इति राज
निघण्टु ॥ आस्त्रभूषके, जि । (मुखमण्डन-
मण्डनम् ।)

मुखमोद, पुं, (मुखस्य मोद हर्ष अस्मात् ।)
श्रीभाङ्गन । इति राजनिघण्टु ॥

मुखयन्त्रण, स्त्री, (मुख आन्धादीनां यन्त्राते सङ्को-
च्यते येनेति यच्च सङ्कोचने + करणे ल्युट् ।)
कविका । यथा,—

“कवी खकोर्न कविका कवियः मुखयन्त्रणम् ॥”
इति शिखरचक्र । ४ । ३१६ ॥

मुखरो

मुखर जि, (मुख अस्त्रास्तीति । मुख + उव
सुधिसृज्मधो र ।) ५ । २ । १ ७ । इत्यत्र
“रप्रकरणे खसुखकुञ्जभ्य उपसंख्यानम् ।” इति
काशिकोक्ता सर्वस्मिन् वक्तव्ये र । “निन्दित
मुखमस्त्रास्तीति र ।” इत्यमरटीका । अप्रिय
वादी । तत्पण्याय । दुर्मुख २ अवहमुख ३ ।
इत्यमर । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा,—
“एका भाष्या प्रकृतिसुखरा चक्षणा च
द्वितीया ।”

इत्युद्धट ॥

शब्दायमान । यथा, शब्दकटिकानाटके ३
अङ्के ।

“त्वां स्रक्षयिष्यति तु मात्स्यसुङ्गवोऽथ
गन्धश्च भौर । सुखराणि च नूपुराणि ॥”
अन्याया । यथा, हितोपदेशे ।

“यदि कार्यं विपत्तिं स्थानं सुखरसञ्च
हन्त्यते ॥”

मुखर, पु, (मुख + र ।) काक । शब्द । इति
राजनिघण्टु ॥

मुखरोग, पु, (मुखस्य रोग ।) वक्रामय । (यथा,
माकण्डेये । १५ । ३५ ।

“पङ्क्तौ वधिर कुञ्जी यन्मृणा च प्रपीडित ।
मुखरोगाक्षिरोगेऽथ गुदरोगेऽथ बाध्यते ॥”
तत्र मुखस्य स्वरूपमाह ।

“ओष्ठौ च दन्तद्वयानि दन्ता जिह्वा च तालु
च ।

गली गलादि सकल सप्ताङ्ग मुखसुच्यते ॥”
अथ मुखरोगाणां सख्यामाह ।

“सुरदावोष्ठयोदन्तद्वये तु दश घट तथा ।
दन्तद्वयौ रसश्चायं पञ्च स्थुनव तालुनि ॥
कण्ठे लघादश प्रोक्ताऽस्य सर्वसरा स्मृता ।
सर्वं सुखामया सर्वं सप्तघटिमता बुधे ॥

मुखरोगाणां निदानान्याह ।

अनूपप्रिश्रितश्चौरदधिमामादिसिक्ता ।
मुखमग्निगदान् कुक्षु कुञ्जा दीपा कफोत्तरा ॥
तत्रौष्ठरोगा ।

तेषां निदानपूर्विकां संख्यामाह ।

“पृथग्दोषे समस्तोश्च रक्तो मांसजस्तथा ।
भेदोऽन्नाभिधातोऽथ एवमष्टौष्ठजा गदा ॥

तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।

कर्कशौ परशौ कृन्वौ लघौ तीव्रसुगन्धिनौ ।
दाह्येते परिपाच्येते ओष्ठौ मांसतकोपत ॥

परशौ कृन्वौ । दाह्येते विहार्येते । परिपाच्येते
किञ्चिद्दिर्घैर्लघौ क्रियेते ॥ पेटिकमाह ।

“नीयेते पिङ्काभिस्तु सवजाभि समन्तत ।
सदाहपाकपिङ्गकौ पातामासौ च पित्तत ॥
क्षेपिकमाह ।

सवजाभिस्तु नीयेते पिङ्काभिरवेदनौ ।
कण्ठमग्नौ कफादाहौ पिष्टिकौ शीतौ गुरु ॥
शान्तिपातिकाह ।

“सक्तं लघौ सक्तं पीतौ सक्तं श्वेतौ सधैव च ।
सन्निपातेन विज्ञेयानेकपिङ्गाजितौ ॥”

रक्तमहाह ।
 'खनूरकजवर्णाभि पिङ्गकामिनिपीडितौ ।
 रक्तोपखण्डौ रुधिर खलौ शोणितप्रभौ ॥
 मांसजमाह ।
 मांसदुष्टौ गुरु खलौ मांसपिण्डवद्वृत्तौ ।
 जन्तवश्चात्र नृच्छन्ति नरस्योभयतो सुखात् ॥
 जन्तव क्षमय । नृच्छन्ति वर्हन्ते । सुखादुभयत खडगयो ॥ * ॥ मेदोजमाह ।
 सर्पिर्मण्डप्रतीकासो मेदसा कण्डुरौ गुरु ।
 स्वच्छस्फटिकसङ्काशमासाव स्रवतो भृशम् ॥
 अभिघातजमाह ।
 चतुर्भाभौ विद्वैर्यते पीडिते चाभिघातत ।
 मथितौ च समाख्यातावोक्षौ कण्डसमन्वितौ ॥
 मथितौ नृदिताविव । अतएव चतुर्भाभौ रुधिराभाविति सङ्गतम् ॥ * ॥ अथौष्ठरोगाणां चिकित्सा ।
 'गलान्तमूलदृशनच्छेदेन रोगा कफास भूयिष्ठा ।
 तस्मादेतेष्वसङ्गदधिर विस्त्रावयेद्दुष्टम् ॥
 चतुर्विधेन स्नेहेन मधुच्छिद्यतेन च ।
 वातसेभ्यश्च कुर्म्यान्नाडीखेदश्च दुहिमान् ॥
 चतुर्विधेन स्नेहेन तेजघृतवसामण्डलेषु ।
 वेध शिराणां वमन विरेक तिक्तस्य पान रसभोजनम् ।
 श्रोता प्रदेहा परिचिचनश्च पित्तोपखण्डेन च कुर्म्यात् ॥
 शिरोविरेचन घूम खेद कषण एव च ।
 कृते रक्ते प्रयोक्तव्य औष्ठकोपे कफालम्बके ।
 मेनेजे स्नेहति भिन्ने शोणिते कषणो हित ।
 प्रियङ्गु निफला शोत्र सचौत्र प्रतिसार यम् ॥
 प्रतिसारस्य विधिमाह ।
 'दन्ताच्छिन्नासुखानां यक्ष्णकक्कावलेहने ।
 शर्नघ्नघ्नमङ्गुल्या तदुक्त प्रतिसारयम् ॥
 औष्ठरागव्यशेषेषु दृष्ट्वा दोषसुपाचरेत् ।
 तेषु व्रणस्य यातेषु व्रणवत्सु ससुपाचरेत् ॥
 अथ दन्तवेष्टरोगा । तत्र दन्तवेष्टरोगाणां नामानि सख्याञ्च ।
 'श्रोतादो गदित पूर्व दन्तपुपुटकक्षया ।
 दन्तवेष्ट शैशिरश्च महाशैशिर एव च ॥
 तत परिदर प्रोक्तस्ततस्तपकुश खल ।
 वेदभश्च तत प्रोक्त खलिवर्हण एव च ॥
 अग्निमांसकनामा च दन्तनाशश्च पञ्च च ।
 न्तविद्वधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु बोद्धव्यम् ॥
 तत्र श्रोतास्य लक्षणमाह ।
 'शोणित न्तवेष्टयो यत्राकस्मात् प्रवर्तते ।
 दुग्धौनि सज्ज्यानि उत्प्लेनीनि नृद्वुनि च ॥
 दन्तमांसानि शोण्येते पचन्ति च परस्परम् ।
 श्रोतादां नाम स व्याधि कषणशोणितसम्भव ॥
 दन्तवेष्टश्च दन्तवेष्टनमांसश्च । अकस्मात् अभिघात विना शोण्येते पचन्ति । पचन्ति च परस्परं पाकोद्भवा भांसानि शोणितं पचन्ति

शोणित मांसानि पचति ॥ दन्तपुपुटमाह ।
 'दन्तयोच्छिद्य वा यत्र न्ययुर्जायते महान् ।
 दन्तपुपुटको नाम स व्याधि कषणरक्तज ॥
 दन्तवेष्टमाह ।
 'स्ववन्ति पूय रुधिर चला दन्ता भवन्ति च ।
 दन्तवेष्ट स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भव ॥
 अत्र दन्तमूलानीति कर्तुपदमथाहरीयम् ॥
 शैशिरमाह ।
 'न्ययुदन्तमूलेषु रजावान् कषणवातज ।
 जालासावी कण्डुरश्च विज्ञेय शैशिरो गद ॥
 महाशैशिरमाह ।
 'दन्ताच्छलन्ति वेष्टेन्यसाजु चाप्यवदीर्यते ।
 यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशैशिरसङ्गत ॥
 ताजु चाप्यवदीर्यते चकारात् दन्तवेष्टौ चाप्यवदीर्यते । सप्तराजान् मारकक्षाय यत् आह भोज । महाशैशिर इत्येव सप्तराजान् निह न्यस्यन् ॥ * ॥ परिदरमाह ।
 'दन्तमांसानि शोण्येते यस्मिन् स्रवति चाप्यवद ।
 पितावककफणो व्याधिर्ज्ञेय परिदरो हि स ॥
 उपकुशमाह ।
 'वेष्टेषु दाह पाकश्च ताभ्यां न्ताच्छलन्ति हि ।
 व्याघ्रिता प्रसवन्ति शोणित मन्वेष्टेनम् ॥
 आभायते श्रुते रक्ते सुख पूति च जायते ।
 यस्मिन् उपकुश स ख्यात पितरक्तसमुद्भव ॥
 व्याघ्रिता दृष्टा ॥ * ॥ वेदभमाह ।
 'दृष्टेषु दन्तमूलेषु सरम्भो जायते महान् ।
 चलन्ति च रदा यस्मिन् स वेदभोभिघातज ॥
 सरम्भ शोय । चलन्ति चेति चकाराद्देना दाहपाका ॥ * ॥ खलिवर्हणमाह ।
 'मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदन ।
 खलिवर्हणसञ्चोऽसौ सजाति रक्त प्रशान्त्वति ॥
 सञ्जाति दन्ते ॥ * ॥ अधिमांसकमाह ।
 'हागयो पश्चिमे दन्ते महान् शोयो महारण ।
 जालासावी कफणतो विज्ञेय चोऽधिमांसक ॥
 हागयो हनुभवे पश्चिमे दन्ते ॥ * ॥ पञ्चदन्त नाडीराह ।
 'दन्तमूलजता नाश पञ्च क्रया यथेरिता ।
 यथेरिता यथा नाडीत्रये वातपित्तकफसज्जि पातामनुनिमिता पञ्चनाश कथितास्तथाचापीत्यथ ॥ * ॥ दन्तविद्वधमाह ।
 'दन्तमांसमले साक्षेवाक्षान्त न्ययुर्महान् ।
 सदाहयक सवेद्विन्न पूयास दन्तविद्वध ॥
 दन्तमांसमले दन्तवेष्टगतदोषे । साक्षे सरक्तेर्हेतुभि ॥ * ॥ अथ दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा ।
 श्रोतादे कृतरक्ते तु तोये नागरसघपान ।
 निवृत्ताय निफलाश्चापि कुर्म्यान्नखधारयम् ॥
 'कासीसलोव्रह्मण्यामन श्रिणासप्रियङ्गुतेजाडा ।
 एयां चर्मे मधुयुक्त श्रोतादे पूतिमांसहरम् ॥
 तेजाडा तेजवस्कल इति शोके ।
 'तेन दृप्त वा वातज श्रोतादे संप्रशस्यते ॥
 दन्तपुपुटके कार्ये तरुणे रक्तमोक्षकश्च ।
 सपञ्चजवन, चार सचौत्र प्रतिसारयम् ।

शिरोविरेकश्च हितो नख जिवश्च भोजनम् ॥
 विस्त्राविते दन्तवेष्ट व्रणसु प्रतिसारयेत् ।
 शोषप्रसङ्गमधुकासापूर्यमधुयुते ॥
 प्रतिसारयेत् अङ्गुल्या घषयेत् । पञ्चङ्ग चोषक इति शोके ।
 'गच्छूषे श्रीरियो योष्या सचौद्रुतशर्करा ।
 चणदन्तस्यैकर कार्ये वकुलचन्वयम् ॥
 भद्रसुप्ताभयाशोषविहङ्गारिष्टपक्ष्मणे ।
 गोमूत्रपिष्टेयु टिका ह्यायाशुष्कां प्रकल्पयेत् ।
 तां निघाय सुखे शोयशूलदन्तातुरो नर ।
 नात परतर किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥
 भद्रसुप्तादिवटिका ।
 'तुला दृप्त नीलसहाचरस्य द्रोणाभसा सश्रपयेद्यथावत् ।
 ततश्चतुर्भागरसेन तेज पक्षेच्छनैरर्हपणप्रमाये ॥
 कच्छेरनन्ताखदिरारिमेद जङ्गाम्बयौमधुकोतपणानाम् ।
 तत्तेजमाश्वेव दृप्त सुखेन स्यैर्ये दिवानां विद्वधाति सद्य ॥
 नीलसहाचर नीलपुष्पकटरेया । अनन्ता दुराजभा तदनामे यवासो ग्राह्य । अरिमेदो दुर्गन्धखदिर । सहाचरादतेजम् ॥ * ॥
 'शैशिरे कृतरक्ते तु लोप्रसुप्तासञ्जनै ।
 सचौत्रे शस्यते सेपो गच्छूषे श्रीरियो हिता ॥
 क्रियां परिदरे कुर्म्याच्छोतादोक्तां विन्यस्य ।
 संप्रोथोभयस काय शिरश्चोपकुशे तथा ॥
 काकोकुम्भरिकापचैत्रेण विस्त्रावयेद्विषक ।
 जवये चोत्रयुक्ते च सचोपे परिचारयेत् ॥ * ॥
 'शस्त्रेणोत्तुल्य वे दभं दन्तमूलानि शोषयेत् ।
 तत चार प्रयुज्यते क्रिया सर्वज्ञा शोषका ॥
 उद्धृताधिकदन्तसु ततोऽधिसवचारयेत् ।
 तमिदन्तकवचान् विधि कार्या विनाशता ॥
 इय खलिवर्हणस्य चिकित्सा ॥ * ॥
 'ह्रिवाधिमांसं सचौत्रैरेतेष्वैवमाचरेत् ।
 यन्तातेजोवतीपाठाच्छर्मायावभूक्तौ ॥
 तेजोवती तेजवस्कलं खयैजोवन्तीति च ।
 'चौत्रद्वितीयापिप्यञ्च, कवये चात्र कौर्निता ।
 पटोनिमिन्निफलाकशामञ्चान् धावने ॥ * ॥
 'नाडीत्रयहरं कर्मे दन्तनाडीय कारयेत् ।
 यद्दन्तमध्ये जायेत नाडीदन्तं तदुद्धरेत् ॥
 ह्रिवा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरितो भवेत् ।
 उद्धृत्य च दृष्ट्वापि चारेण खलनेन वा ॥
 भिनगुपेक्षिते दन्ते हनुकास्थिगत भुवम् ।
 सखल दशन तस्मादुद्धरेत्तममस्या च ॥
 उद्धृते तूतरे दन्ते शोणित प्रसवेदति ।
 रक्ताभिधेकान् पूज्यात्ता चोरा रोगा भवन्ति हि ॥
 काण्य संजायते अमुरहितं तस्य जायते ।
 यत्तमप्युत्तर दन्तमतो नेबोद्धरेद् भिषक ॥
 धावन जातिमदनम्नाङ्गकण्डकादरे ।
 कशासैरिति शेष ।
 कशासैरिति शेष ।
 कशासैरिति शेष ।

मञ्जिहालो मुखदिरमहाकैचापि यत् कृतम् ।
 तैल ततसाधित तत्र हन्ता दन्तगता गतिम् ॥
 जात्यादिचतुष्टयस्य कथायेय मञ्जिहादिचतुष्ट
 यस्य च कथायेय तैलमिदं पचेत् । जाति
 चमेली इति लोके । तस्या पत्र याच्यम् ।
 भदो धुतुरक्तस्यापि पत्रमत्र याच्यम् ।
 कण्टकौ बृहतकटाद तस्या मूल याच्यम् ।
 स्वादुकण्टकोमोचुर तस्य पञ्चाङ्ग याच्यम् ।
 जात्यादितैलम् ॥ * ॥
 'विद्रध्युक्त विधि युक्त विदध्यान्तविद्रधौ ।
 प्रसक्तम् नरक्तं कुप्रयत्नेन कारयेत् ॥ * ॥
 अथ दन्तरोगा । तत्र रोगाणां नामानि
 सख्यान्माह ।
 दाहजन कथितं पूज्यं क्षमिदन्तक एव च ।
 प्रोक्तो मञ्जनको दन्तहर्षा वै दन्तप्रकारा ॥
 कपालिकात्र कयिता प्रभावदन्तक एव च ।
 करालचक्ष इत्यदौ दन्तरोगा प्रकीर्तिता ॥
 तत्र दाहजनस्य लक्षणमाह ।
 दीयमाणां विव हजा यत्र दन्तेषु जायते ।
 दाहनो नाम स बाधि सदागतिनिमित्तम् ॥
 क्षमिदन्तकमाह ।
 क्षमिदन्तकस्याधो ससरम्भो महादन्त ।
 अनिमित्तस्यो पातान स ह्यथ क्षमिदन्तक ॥
 ससरम्भ दन्तमूलप्रोक्ष्यते । तत्रैव स्यादो
 बाध्य । अनिमित्तस्य अवचटनादिनिमित्त
 विवेकं महाकजावान् ॥ * ॥ मञ्जनकमाह ।
 'यत्र वक्तु भवेदुपय दन्तमञ्जं जायते ।
 कथयतस्ततो व्याधि स भव्यकम्भक ॥
 दन्तहर्षमाह ।
 'श्रीतः उपवागावस्यश्रीतामसश्चा जिह्वा ।
 यत्र स्युर्जातपिताम्बा दन्तहर्ष स कीर्तित ॥
 दन्तप्रकारमाह ।
 'मनो दन्तगतो यस्तु कफश्चानिलशोधित ।
 प्रकोरेव स्फुरच्छाया सा श्रेया दन्तप्रकोरा ॥
 प्रकोरा सिकता ॥ * ॥ कपालिकामाह ।
 'कपालोन्मिष दीर्घतुष्ट दन्तेषु समवेष्ट च ।
 कपालिकेति विज्ञेया दन्तच्छिद्रे दन्तप्रकोरा ।
 कपालानि चक्षुष्यवटादिषट्कानि तैल्विच ।
 समवेष्ट दन्तेषु मलसहितदन्तावयवेषु दीर्घतुष्ट
 या दन्तप्रकोरा सा कपालिकेति विज्ञेया ।
 सा कपालिका दन्तच्छिद्रे दन्तनाशिनौ ॥ * ॥
 प्रभावदन्तकमाह ।
 'दीर्घक्षुभ्रये पित्तं दग्धो दन्तस्त्वप्येव ।
 प्रभावतां नीलतां वापि भत स प्रभावदन्तक ॥
 दग्ध दग्ध एव ॥ * ॥ करालमाह ।
 'ग्रने ग्रने प्रकुर्वते यत्र दन्ताश्रितोऽजिह्व ।
 करालान् विषटान् दन्तान् स करालो न
 सिध्यति ॥
 करालान् भयानकान् । अथ सुश्रुतेनोक्त ।
 संप्रहृकारेण ग्रहीतम् ॥ * ॥ अथ दन्तरोगाणां
 चिकित्सा ।
 तैलं वायारवं श्रीरं दग्धं प्रक्षमिदं पचेत् ।

अथै पलमितैरेते जायेचापि चतुर्गुणे ॥
 लोचकटफलमञ्जिहापद्मकेशरपद्मके ।
 चन्दनोतपलस्यहाकैस्तेल वदने धृतम् ॥
 कटफलस्थाने पञ्चङ्ग इति च पाठ ।
 'दाहन दन्तचालञ्च दन्तमोच कपालिकाम् ।
 श्रीताद पूतिवक्त्रञ्च विरचि विरसास्यताम् ॥
 हन्तादाशु गदानेतान् कुर्याद्दन्तानपि स्थिरान् ।
 लाक्षादिकमिदं तैल दन्तरोगेषु पूजितम् ॥
 लाक्षादितैलम् ॥ * ॥
 'जयेत विस्वायै स्त्रिममचल क्षमिदन्तकम् ।
 तथावपीडैन्तातत्रे स्नेहगण्डधाराणे ॥
 भद्रदाब्बादिववाभूयेपे स्निग्धेभ्य भोजने ।
 क्षमिदन्तापह कोष्ठा हिङ्गु दन्तान्तरे स्थितम् ॥
 बृहतीभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकात्रय ।
 गण्डवस्त्रैल्युत क्षमिदन्तकवेदनाशमन ॥
 नीली वायसज्जा कटुतुम्बी मलमेकैकम् ।
 सञ्चय्य दशनविष्ट दशनमभिपातन प्राडु ॥
 स्नेहानां कवला कोष्ठा सर्पिस्त्रैल्युतस्य च ।
 नियुहाश्चानिलप्रानां दन्तहर्षप्रमदना ॥
 जैटस्य सर्पिष विष्टता पक्वस्य सर्पिष कवल
 इत्यर्थ ।
 'क्षेहिकोऽत्र हितो धर्मो नस्य क्षेहिकमेव च ।
 मेया रसा यथावच्छ श्रीरसन्तानिकाष्टतम् ॥
 शिरोवस्त्रिहितस्यापि क्रमो यथानिलापह ।
 अथ दन्तहर्षे ।
 'अच्छिद दन्तमूलानि प्रकोरासुहरेद् भिषक ।
 लाक्षाचूर्णेर्मधुशुतेस्तत्कां प्रतिसारयेत् ॥
 दन्तहर्षक्रियां पात्रं कुर्यान्निरवशेषत ।
 कपालिका कच्छतमा तत्राप्येषा क्रिया हित्वा ॥
 अथ दन्तप्रकोरायाम् । एषा क्रिया दन्तहर्ष
 क्रिया ॥ * ॥
 'फलान्यन्तानि श्रीताम्बु रूचान् दन्तधावनम् ।
 तथातिकादिग मध्य दन्तरोगी विषमयेत् ॥
 अथ जिह्वारोगा ।
 तत्र जिह्वारोगाणां निदाननामसख्या प्राह ।
 'वातज पित्तजचापि कफजोऽलाससञ्जक ।
 उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्तिता ॥
 तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।
 'जिह्वानिगेन स्फुटिता प्रसृप्ता
 भवेच्च शाकच्छेदनप्रकाशा ।
 स्फुटिता मनाविदीर्णा । प्रसृप्ता रसानभिज्ञ
 तथा सुनिव । शाकच्छेदनप्रकाशा शाकी मरु-
 भूमिजो ह्रस्वदन्त कण्टकविता ॥ * ॥ पित्तज-
 माह ।
 'पित्तात सदाहैरुपचीयते च
 दीर्घे सरत्तोरपि कण्टकेषु ॥
 अथ रोगो लोके जली इति ख्यात ॥ * ॥
 कफजमाह ।
 'कफेन गुर्भी बहला चिता च
 मांवीच्छये शाकश्लिषकण्टकाडे ।
 बहला शूला मांवीच्छये मांविजकण्टके ।
 अलासमाह ।

'जिह्वातले व श्वयु प्रमा'
 शोऽलाससञ्ज कफरक्तसञ्जि ।
 जिह्वा स तु स्तम्भ गति प्रवृत्ति
 नये च जिह्वा श्रममेति पाकम् ॥
 शोऽलाससञ्ज गतिः । कफरक्तसञ्ज
 कफरक्तसञ्ज गतिः । कफरक्तसञ्ज गतिः ।
 जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बाध्य । प्रमाकेन
 पित्तञ्च । अथाऽदीर्घोऽलाससञ्ज गतिः ।
 उपजिह्विकामाह ।
 'जिह्वाग्रपञ्चयण्डि जिह्वा
 सुताप्य आन कथपित्तयोनि ।
 प्रसेककण्डपरिदाहयुक्त
 प्रकथ्यतेऽस्य उपजिह्विकेति ॥
 जिह्वाग्रपञ्चो जिह्वाग्रसञ्जि ॥ * ॥ अथ
 जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।
 'जिह्वाग्रविकाराणां प्रसूत श्रीगतामो-
 यम् ।
 गुडचोपिप्यलीनिमकवज कटुभि सुजम् ॥
 श्रीरुप्रकोरेनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।
 कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत्काव्य भिषज्ज खलु ॥
 पित्तजे परिष्टे तु निहते वृष्टशोयिते ।
 प्रतिसारयगण्डधनस्थानि मधुर हितम् ।
 कण्टकेषु कपोत्येषु लिखितेष्वष्टेन चये ॥
 पिप्यल्यादिमधुत कायस्तु प्रतिसारये ॥
 उपजिह्वान्तु स जिह्वा चारेण प्रतिसारयेत् ।
 शिरोविरेकगण्डधनमेधेनामुपाचरेत् ॥
 योवन्दाराभगावद्विषममेत प्रवचयम् ।
 उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तेलञ्च पाचयेत् ॥
 अथ तालुरोगा । तत्र तालुरोगाणां नामानि
 सख्यान्माह ।
 'मलमुच्छो तुलिकेयत्र कच्छप एव च ।
 तात्त्वन्दश्च कथितो मांससञ्जत एव च ।
 तालुपुण्डनामा च तालुशोवक्षधैवच ॥
 तालुपाकञ्च कथिताऽतालुरोगा अमी नव ॥
 तत्र मलमुच्छो लक्षणमाह ।
 'क्षेदादगम्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो
 दीर्घ श्रोत्रो धातवस्तिप्रकाश ।
 ह्यवाकासश्चासकण्ट वदन्त
 वेवा बाधि कण्टमुच्छोति नाका ॥
 धातवस्तिप्रकाश धातुप्रतिपत्तिप्रवृत्तुल्य ॥ * ॥
 तुलिकेरीमाह ।
 'श्रोत्रं मूलस्रोददाहप्रपाकी
 प्रागुक्ताभ्यां तुलिकेरी मता तु ।
 प्रागुक्ताभ्यां क्षेदादगम्याम् । तुलिकेरी वन
 कापासीफल तत्तुल्येति ॥ * ॥ अथुवमाह ।
 श्रोत्रसञ्जो लोहित श्रोत्रिलोयो
 श्रोत्रोऽग्नय सञ्चरसीवदक च ।
 कच्छपमाह ।
 'मूलोत्तमो वेदोऽग्नौ मूलान्मा
 रोगो श्रोत्र कच्छप क्षेदात्ता स्यात् ।
 मूलोत्तम, मध्य प्रोच प्राप्ति नत ॥ * ॥
 तात्त्वन्दमाह ।

मुखरो

पद्माकार तालुमध्ये त शोध
विशान्तारम्भः पित्तालङ्कारम् ।
पद्माकार पद्मालिकाकेशरिव पाञ्चसो दीर्घ
मांसपुष्टिर्लक्षितम् ॥॥ मांसवशातमाह ।
'दुष्ट मांसं श्लेष्मणा गौरजम्
तालु तस्य मांसवशातमाह ।
तालुपुष्टमाह ।
गौरजं स्थायी कोशमात्रं कफात्मा
मेदोयुक्तं पुष्टमाह ।
तालुशोधमाह ।
शोधोऽथ दौर्घ्यं नापि तालु
श्वसो वातातालुशोधोऽयम् ।
तालुपाकमाह ।
'पित्तं कुप्यात् पाकमवर्धयोर
तालुन्येन तालुपाक इति ॥
अथ तालुरोगाणां चिकित्सा ।
'कुष्ठोऽथ वसासिन्धुकणामाटाङ्गवे सह ।
सन्धौर्ध्वे भिषजा कार्यं गलपुष्कौधवयम् ॥
अथ केवचोमोषा शुद्धतन्वी इति च लोके ।
अङ्गुष्ठाङ्गुलिसन्द्रेणालय गलपुष्किकाम् ।
हेतुदेहकलापेयं निष्कोपरि तु सस्थिताम् ॥
मन्त्रलापेयं शूलविशेषम् ।
'अतिच्छेदा सवेदकततो हेतोर्नियेत च ।
हीनच्छेदाश्चैच्छेदो लालाश्वो भ्रम-
स्तथा ॥
तस्मात् वेद्यं प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारद ।
गलपुष्कौ तु सक्षिप्तं कुर्यात् प्राप्ताभिमां
क्रियाम् ॥
पित्तकान्तिविषाकुष्ठवचामरिचनगरैः ।
श्लेष्मयुक्ते सलवणेस्तत्तत् प्रतिहारयेत् ॥
वचामरिचविषापाटाराक्षकटुकरोहिणी ।
निषकाय पित्तमहं कथं तत्र कारयेत् ॥
तुलिकोमेधुषे कूर्मे सघाते तालुपुष्टे ।
एव एव विधिं कार्यां विशेषं शूलकान्तिम् ॥
तालुपाके तु कार्यं विधानं पित्तनाशनम् ।
कोहच्छेदो तालुशोधे विधिश्चाभिलक्षणम् ॥
अथ गलरोगाः । तत्र गलरोगाणां नामानि
धन्यामाह ।
'रोहिणी मन्धा धोक्ता कण्ठशूलक एव च ।
अधिलिङ्गं नलयोऽनासनामी कटुत्वात् ॥
ततो हृन्द् शतशो च गिलायु कण्ठविप्रधि ।
गलौघं प्रसरन् मांसतान्मयेव च ॥
विदारो कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यमाप्ति
माह ।
'गलेऽनिकं पित्तकण्ठौ च नक्षत्रौ
प्रभूय मांसं तथैव प्रीणितम् ।
गलोपसरोधकरेस्तथाप्युरे
मैत्राक्षस्तु आभिरयं हि रोहिणी ॥
अनिकं नक्षत्रं, प्रह्वं । पित्तकण्ठौ च
नक्षत्रौ पित्तं वा नक्षत्रं कण्ठौ वा नक्षत्रं ।
ननु यद्यपि नक्षत्रं प्रथमं रोहिणीनां अनि

७३८

मुखरो

वत्समाख्यातः ॥ ॥ तस्य वातजाया लक्ष्य-
माह ।
निष्ठासमन्तादृशवेदनास्तु
मांसपुष्टिः कण्ठनिरोधनास्तु ।
सा रोहिणी वातकता प्रणिष्टा
वातात्मकोपद्रवमाप्युक्ता ॥
समन्तात् निष्ठाया सञ्चत । वातात्मकोपद्रव
माप्युक्ता क्त्वादिभिरतिशयेन युक्ता ॥ ॥
पित्तनामाह ।
'चिप्रोद्गमाच्चिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तताता ।'
श्लेष्मनामाह ।
'स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ।
स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः ॥॥ सन्निपातनामाह ।
'गभीरपाकिन्यनिवायवीया
विदोषलिङ्गा चिभवा भवेत् सा ।
रक्तनामाह ।
'स्रोतेक्षिता पित्तसमानलिङ्गा
वाध्या प्रदिष्टा रधिरालिका तु ।'
रक्तज्वरा स हारकलावधिसाह ।
'सदाक्षिदोषजा हन्ति चर्यात् कफसमुद्रवा ।
पञ्चाह्वात् पित्तसमृता सप्ताह्वात् पवनोत्थिता ॥
कण्ठशूलकमाह ।
'कोलाश्लिमात्रं कफसम्भवो यो
यन्निर्गले कण्ठकम्पकभूत ।
खर स्थिर शूलनिपातसाध्य-
स्त कण्ठशूलकमिति कुर्वति ॥
कण्ठकम्पकभूत कण्ठकम्पकवक्त्रवेदनाजनक ।
अधिलिङ्गमाह ।
'निष्ठायरूपं अयं कफात्
निष्कोपरिष्ठादृष्टेव मिश्रात् ।
त्रयोऽधिलिङ्गं खलु रोग एव
विवर्जयेदागतपाकेनम् ॥'
अथ लाला मिश्राद्वेत्तव्यम् ॥ ॥ वलयमाह ।
'लाला एवायतनुमतश्च
शोध करोत्यस्य गतिं निवार्यम् ।
त सर्वदेवाप्रतिवायवीर्यं
विषर्ज्यैर्यं वलय इति ॥'
अनासमाह ।
'गले तु शोधं कुरुत प्रह्वौ
श्लेष्मान्ति आसरोधोपपन्नम् ।
मन्त्रेच्छेदं दुस्तरमेतदाहु-
रक्षासर्वं भिषजो विकारम् ॥
मन्त्रेच्छेदं हृदयमन्त्रेच्छेदेन वेदनाजनकम् ।
एकहृदमाह ।
'हृत्तोऽतोऽना' अयं सदाह
सकाक्षुरोपान्नादृष्टुं च ।
आन्त्रिकाद्वन् परिकीर्तयिष्ये
आन्त्रिकाद्वन्, कृतप्रकृतम् ।
अना गलमन्त्रे । अपाको ईदृशपाको । आन्त्र
ईदृशपाको ॥ ॥ हृदमाह ।

मुखरो

'सुसुप्तं हृदयमन्ददाह
तीव्रज्वरं हृदयदाहरन्ति ।
तथापि पित्तजनकप्रकोपाद-
विज्ञातं सतीहं पवनान्मकम् ॥
शतशोमाह ।
वसिष्ठेना कण्ठनिरोधिनी तु
चित्तातिमात्रं पिशितं प्ररोहि ।
अनेकरक्तं प्राणहरी चिदावा
त्रेधा शतशोसदृशी शतशो ।
धना कठिना । अनेकरक्तं वातपित्तकफजतोद
दाहकण्ठादियुक्ता । शतशोसदृशी काहकण्ठक-
सदृशा शतशो महती शिला तत्तुल्या यत
प्राणहरी ॥ ॥ गिलायुमाह ।
यन्निर्गले लालकालाश्लिमात्रं
स्थिरोऽक्षरक स्थात कफरक्तमूर्ति ।
सलक्ष्यते सक्तमिवावित्तं
स शूलसाध्यस्तु गिलायुवज्ज ।
गलविप्रधिसाह ।
सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो य
शोधो रजं सन्ति च यत्र सर्वा ।
स सर्वदेवगलविप्रधस्तु
तस्यैव तृष्णा खलु सर्ववशम् ॥
गलौघमाह ।
'शोधो महान् सस्तु गलावरोधो
तीव्रज्वरो वायुगतिरहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितं
गले गलौघं परिकीर्तयिष्ये ॥
वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधक ॥ ॥
खरमाह ।
'यस्तान्मानं अस्ति प्रसक्तं
मिन्नखरं शूलकविसृक्तकण्ठ ।
कफोपदिग्धनिष्ठायाधेयु
त्रेयं स रोगं अवसानं खरम् ॥
ताम्यमानकम् प्रह्वम् । शूलकविसृक्तकण्ठ
शूलको विसृक्तोऽस्वाधीन कण्ठो यस्य ।
अस्वाधीनता युक्तं गिलितुमशक्यत्वात् । अनि
नायनेयु वायुवक्त्रं अवसानं पातात् ॥ ॥
मांसतानमाह ।
'प्रतानवान् यं अयं सुकरो
गलोपरोधं कुरुत क्रमेण ।
स मांसतानं कथिनावलम्बी
प्राणप्रणु सन्निपातो विकारः ।'
प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकट अतिप्रथित
कट यत्र स ॥ ॥
विदारोमाह ।
'सदाहतोऽयं अयं सुनाल-
मन्त्रमेव प्रतिविशीर्यमांसम् ।
पित्तं विस्तारद्वे विदारो
पार्श्वे विधीयात् स तु येन शिते ।'
पार्श्वे विधीयात् स तु येन शिते स दुग्धो येन
पार्श्वे विधीयात् दुग्धेन शिते तस्मिन् पार्श्वे वा
विदारो भवति दक्षिण ॥ ॥

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।
'रोहिणीनां वाध्यानां हितं प्रीणितमोक्ष-
यम् ।

धूमन धूमपानं गण्डयो नस्यकर्म वा ।
वातजान् हृते रक्ते ज्वरे प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् स्नेहगण्डवान् धारयेत्पाप्यभौक्ष्य ।
विस्वाय पित्तसभूतां चित्ताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
घषयेत् कवलो द्राक्षापरुषे कथिते हिते ।
आगारधमकटुके कफजां प्रतिसारयेत् ।
आगारधम भुल इति लोके । कटुकानि शुष्ठी-
पिप्पलीमरिचानि ।
'श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं विह्वल ससेन्धवम् ।
नस्यकम्मणि दातव्यं कवले च कफोदये ॥
श्वेता अपराजिता ।

पित्तवत साधयेद्देहो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्वाय कण्डशालूक साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ।
एककालं यवान्न वा सुष्णीतं स्निग्धमम्यम् ।
उपनिज्जकवच्चापि साधयेदधिजिह्वकम् ॥
एकवृन्दं विस्वाय विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दं ससुपाचरेत् ॥
गिलायुष्वापि धो योऽधिक्षिप्तं शस्त्रेण साधयेत् ।
अममस्य सुसम्यक् क्षिप्येत गलविद्रधिम् ॥
अथ सामान्यानां कण्डरोगाणां चिकित्सा ।
'कण्डरोगेऽवच्छेदोच्चेक्षीन्नेत्यादिकम्मभिः ।
चिकित्साश्चिकित्सां कुशलोऽथ समाचरेत् ॥
कायं दद्यात् दार्वात्त्वडान्मत्तात्कलज्जन्म ।
हरीतकीकषायो वा हितो माचिकसयुतः ॥
कटुकातिविषादाखपाठासुखाकलिङ्गकाः ।
गोक्षज्ज्वलिता पीता कण्डरोगविनाशनाः ॥
ज्वरकाकटुकाथोवदाव्योक्तनिफलाघनम् ।
पाठां रसाञ्जनं हारं तेजोऽक्षितं सुचरितम् ॥
चौद्रयुक्तं विघातय गलरोगे महोषधम् ।
योगास्ते तत्र प्रोक्ता वातपित्तकफपक्षाः ॥
यवापज तेजवतीषु पाठां रसाञ्जनं हारं निशा सज्जयाम् ।
चौद्रयुक्तं कुप्यात् गुटिकां सुखेन तां धारयेत् सव्यगलामयेषु ॥

अथ समस्तसुखरोगाः । तत्र तेषां निदानं
संख्यास्याह ।
पृथग्दोषैस्त्रयो रोगाः समस्तसुखजा-
स्तृताः ।

तत्र वातिकस्य लक्षणस्याह ।
"स्फोटो सतीर्देहोऽन्यं समन्ताद्-
यन्त्राचिर्त्तं सर्व्वसरं सवालान् ॥
पैतिकमाह ।

'रक्ते सदाहं पिङ्गके सुपीते-
यन्त्राचिर्त्तं चापि स पित्तकोपात् ॥
क्षौद्राकमाह ।

अविदने कण्डयुते सर्व्वे
यन्त्राचिर्त्तं चापि स वै कफिनः ।
अविदने ईवदेदने । यत उक्तं सुश्रुतेन ।
अस्यवेदनेति ॥ सुखरोगेऽवस्थापनाह ।

'योऽहप्रकोपे वन्थाः स्युर्मासरक्तविरोधना ।
दन्तवेष्टेषु वर्ण्योऽतु चिलिङ्गगतिप्रौढिरौ ।
चिलिङ्गगतिं विरोधना नाडी । महाश्रीषि-
रश्च ।

'दन्तेषु च न सिध्यन्ति स्थावदालनभङ्गना ।
जिह्वारोगेऽलसस्तु तालुलेखवदन्तथा ।
खरघ्नो बलवो वृन्दो बलाशः स हि दाख्यः ।
गलौघो मासतानश्च शतघ्नो रोहिणी गले ॥
असाध्या कौर्त्तिता ह्येते रोगा दृश नवो-
त्तराः ।

तैषु चापि क्रिया वैद्य प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥

अथ समस्तसुखरोगाणां चिकित्सा ।
'वातात् सर्व्वसरं चूणैर्लवणे प्रतिसारयेत् ।
तैलं वातहरे सिद्धं हितं कवजनस्ययो ॥
पित्तात्मके सर्व्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
सर्व्वपित्तहरं कार्थ्यो विधमेधुरशीतलः ॥
प्रतिसारगण्डवधमसंशोधनानि च ।
कफात्मके सर्व्वसरे क्रमं कुप्यात् कफापहम् ॥
सुखपाके सिरावेधं शिरसश्च विरेचयम् ।
मधुसूत्रघृतचौरे शीतेषु कवजग्रह ॥
जातीपञ्चान्द्राक्षायासदार्वाफलत्रिके ।
कायं चौद्रयुतं शीतो गण्डयो सुखपाकयुतः ॥
कायश्च बहुधा नित्यं जातीपञ्चस्य चर्व्वयम् ।
कृष्णजीरककुष्ठेन्द्रियवचसर्व्वयुतस्त्राहातः ।
सुखपाकमृगक्षौद्रौर्गन्धसुप्राप्त्यति ॥
पटोलनिम्बजम्बास्वमाजतीनवपक्त्वैः ।
पञ्चपक्त्वणं श्रेष्ठं कषायो सुखधावने ॥
पञ्चपक्त्वणं कायस्त्रिफलासम्भोऽथवा ।
सुखपाके प्रयोक्तव्यं सचौद्रो सुखधावने ॥
खरश्च कथितो दार्वा चनीभूतो रसक्रिया ।
सचौद्रो सुखरोगाखगदोषनाडीत्रयापहा ॥

समच्छेदोऽशीरपटोलसुस्त-
हरीतकीतिलकरोहिणीभिः ।
यष्टाकराजहमचन्दनेश्च
कायं पिबेत् पाकहरं सुखस्य ॥

राजहम धनवहेरा इति लोके ।
'तिला जीलोत्पल सर्पिं शर्करा चौरमेव च ।
चौद्राव्यदिधकल्कस्य गण्डयो सुखपाकयुतः ॥
आस्त्रादिता सज्जदपि सुखगन्धं सकलमपनयति ।
त्वगीजपूरफला पवनमवाध्यश्च नाशयति ॥
हरिद्रां निम्बपत्राणि मधक नीलसुतपलम् ।
तैलमेभिर्व्विपक्तं सुखपाकहरं परम् ॥
यष्टीमधुपलमेकं त्रिशशीलोतपलस्य तैलस्य ।
प्रस्य तद्विशुष्यपयोविधिना पक्व तु नश्येत् ॥
निशि वदनस्य स्नाव चपयति गात्रस्य दोष-
संघातम् ।

कणखर्व्वत्वमवश्यं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥
इति सुखरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
अपि च ।

तखलौघकागोचूरसूत्रं पीतं पयोऽन्यतम् ।
कामनादिहरं प्रोक्तं सुखरोगहरं तथा ॥
शुक्लकलकयुष्मीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।

शुक्लं चतुर्गुणं दद्यात्तेजमेतैर्व्विपाचयेत् ॥
वाधिर्यं कण्ठमूलं पूयसावश्च कर्णयोः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमय कर्णयोः खिला ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्तिं प्रशाङ्कतशेखरः ।
चारुतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम् ॥
इति गारुडे १८८१६८ अध्यायौ ॥

(तथाचास्य सलक्ष्णचिकित्सितम् ।

"सुखामये मारुतके तु शोष-
काकेश्वरौष्ण्याय चलाख्यम् ।
कृष्णाख्यं निम्पतनं सुशीतं
प्रस्रवनस्यन्दनतोदमेदा-
ल्लव्याच्वरस्फोटकतालुदाह-
धूमायनचाप्यवदीयता च ।
पित्तात् सर्व्वच्छा विविधाख्यं
वन्थाश्च मुक्ताख्यवन्था-
कण्डुगद्वलं सितविष्णुलव-
क्ष्मिहोऽथचिन्ताकफप्रसौ-
उतक्षौद्रमन्दागिलता च तन्ना-
ख्यं मन्दा कफवक्ररोगे-
सर्व्व्याणि रूपाणि तु वक्ररोगे
भवन्ति यस्मिन् स तु सर्व्वजः स्थातः ।
संस्थानदूषाकृतिनाममेदा-
चेते चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥
शालाक्यतन्त्रे विहितानि तेषां
निमित्तरूपाकृतिमेवजानि ।
यथाप्रदेशान् चतुर्विधस्य
क्रियां प्रवक्ष्यामि सुखामयस्य ॥

इति सुखरोगः ॥

'शुक्ततिलकटुचौद्रकषाये कवजग्रहः ।
धूमं प्रधमनं शुद्धिघ्नं दलनङ्गनम् ॥
भोष्णं सुखरोगेऽथ यथास्वन्दोषशुद्धितम् ।
पिप्पलायुर्दार्वात्त्वगं यवचारो रसाञ्जनम् ॥
पाठां तजोवतीं पथ्यां समभागं सुचरितम् ।
सुखरोगेषु सर्व्वेषु सचौद्रं तद्विधारयेत् ॥
सौधुमाधवमाध्वोके श्रेष्ठोऽथ कवजग्रहः ।
तेजोऽक्षामभयामेलां समङ्गां कटुकां वनम् ।
पाठां ज्योतिष्मतीं लोभदार्वां कुष्ठं चूणयेत् ।
दन्तानां चर्तणश्चैव सावकखरुपापहम् ॥
'शुद्धमो यवचारपाठाथोष रसाञ्जनम् ।
तेजोऽक्षं त्रिफला लोभं विचकचेति चूर्णितम् ॥
सचौद्रं धारयेदतः गलरोगविनाशनम् ॥

इति कालकषणम् ॥

मां शिला यवचारो हरिताल ससेन्धवम् ।
दार्वात्त्वकं चेति तच्चूर्णं माचिकेयं समायुतम् ॥
शुद्धितं घृतमश्नेन कण्डरोगेषु धारयेत् ।
सुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नामकौर्त्तितम् ॥
इति पीतकचर्णम् ॥

'कटुकातिविषादाखा दार्वासुस्तकलिङ्गकाः ।
गोक्षज्ज्वलिता येया कण्डरोगविनाशनाः ॥
खरश्च कथितो दार्वा चनीभूतो रसक्रिया ।
सचौद्रसुखरोगाखगदोषनाडीत्रयापहा ॥
तालुशोषं त्वल्लव्यास्य सर्पिरीशरभक्तिकम् ॥

मुखष्टी

तद्वृत्तः, ई, शान्दवर्णः । दधि भूतिवर्णः ।

सुग्धा

सुग्ध, त्रि, (सुहृ + कर्त्तरि क्त ।) सुहृ । (यथा, कर्मदे । ५ । ४ । ५ ।

“अक्षेत्रावद् यथा सुग्धो सुवनान्दीधुः ॥”

सुन्दर । इति विश्व ॥ (यथा मेघदूते । १४ ।

“इतोत्साहश्चकितचकित सुग्धचिह्ना

ज्जनाभि ॥”

सुग्धबोध, कौ, (सुग्ध सुन्दर बोध ज्ञान पद-
पदार्थानां भवत्वस्यात् । यद्वा सुग्धान् सुहृन्
अल्पबुद्धीन् जनान् बोधयतीति । सुग्धबोधम् ।
इति दुर्गादास । सुग्ध + बुध + “कर्मण्यस्य ।
३ । २ । १ । इति अण ।) बोधदेवस्तथाकारण-
विशेष । यथास्यात्यस्योक्त ।

“सुकुन्द सच्चिदानन्द प्रणिपत्य प्रणीयते ।

सुग्धबोध आकरणादपरोपकृतये मया ॥”

सुग्धा, स्त्री, (सुग्ध + टाप् ।) नायिकाविशेष । (सा
च नायिका स्त्रीयापरक्रीयामिदेन द्विविधा ।) तच्च
स्त्रीयापि त्रिविधा । सुग्धा मध्या प्रगल्भा च ।
तन्नाटुरितयौवना सुग्धा । सा च ज्ञातयौवना
अज्ञातयौवना च । सेव क्रमशो ज्ञानाभय
पराधीनरतिर्नवोद्गा । सेव ज्ञातप्रश्रया विश्रब्ध
नवोद्गा । अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा । कोपे
मार्दवं नवविभूषणे समीहा च ॥ सुग्धा यथा ।
“आज्ञप्तं किं कामदेवधरणीपाखेन काले शुभे
वस्तु वास्तुविधि विधास्यति तनौ सारथ्य-
मेणोद्वह ।

दृष्ट्वा खड्गनचासुरी सुखरचा सौधकारौ
माधुरौ
वाचा किञ्च सुधावसुद्रजहरी जाषयमाम
जगते ॥” ॥

अज्ञातयौवना यथा —

“नीरासीरसुपायता अवयवो चीन्वि स्फुर-
मेजयो
ओने लयमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातु कर-
न्यस्यति ।

श्रीकाकादुराश्रया प्रश्रितसूरी रोमावर्णी
प्रोक्षति
आन्तालीति सुहृ सखीमण्डितशोभीमरा
दृक्षति ॥”

ज्ञातयौवना यथा,—

“अग्रभू शम्भुरन्नीजलोचने लवुपयोधर ।
नखेन कस्य धनस्य चन्द्रपुङ्खो भविष्यति ॥”
नवोद्गा यथा,—

“हृत्ते हृतापि शयने विनिवेशितापि
क्रोडे ज्ञातापि वतते कश्चिदेव गच्छन् ।
जानीमहे नवनधूरय तस्य वध्ना
य पारसं स्मिरवितु नमस्ते करेण ॥”

द्विविधा यथा,—

“वकाशोक्तं प्रार्थं सुखसहस्रं नैव कुरुते
मुनागा नृणां किंप्रति नदन पुननविधौ ।
हृदि व्यक्तं हृदि किंप्रति ममनारोपितमना
कवीरः नोदधत् इत्येति च मन्नाप्रपत्ति ॥”

सुचुटी

“हरसुकुलितनेत्रपालिनीवी

विधमितवाहुस्तोरुसुग्मदन्धम् ।

करकलितकुचस्थल नवोद्गा

खपिति समीपसुपेक्ष कस्य यून ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

सुच इ ड, कल्हने । इन्मे । शास्त्रे । इति कवि

सुच ड, कल्पदुम ॥ (भा - आत्म अक

सेट ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ सुचते । ड

सुचते ड मोचते । इति दुर्गादास ॥

सुच ल श प न औ मोक्षे । इति कविकल्पदुम ॥

(तुदा - उभ सक० वन्धनरहितौभावे अक -

अनित ।) मोक्षस्थानम् । ल असुचत् । श

प न सुचति सुचते धन दाता । वन्धन

रहितौभावे अकर्मकोऽयम् । आलानाशुक्तो

मज कर्त्तरि क्त । यव पापान्मुक्त इत्यादौ

पापवन्धनाशुक्त इत्यर्थे । इति दुर्गादास ॥

सुच क मोक्षे । इति कविकल्पदुम ॥ (चुरा

पर सक० सेट ।) क मोचयति । मोक्षस्थानम् ।

इति दुर्गादास ॥

सुचिर, त्रि, (सुचति धनादिक ददातीति ।

सुच + “इधिमदिसुदित्तिदिच्छिदिमिदिमन्दि-

चन्दितिमिमिदिसुदिसुचौति ।” उणा० १ ।

५२ । इति किरच ।) दाता । इति विकार

शेष ॥

सुचिर, पुं, (सुच् + किरच ।) धर्म । वाङ् ।

देवता । इति सचित्रसारोणादित्ति ॥

सुचुकुन्द, पुं, (सुच + बाहुलकात् कु । सुच

कुन्द इवेति । राजदन्तादिलात पूर्वनिपात ।)

पुण्यवृक्षविशेष । मेकचन्द इति हिन्दी भाषा ।

(यथा, राजेन्द्रकणपूरे । १० ।

“आनन्द सुचुकुन्दकन्दलि । भज स्वस्यासि

वासन्तिके ॥”)

तत्पण्याय । कृचटय २ चित्रक ३ प्रति-

विष्णुक ४ । इति भावप्रकाश ॥ बहुपुत्र ५

सुदन ६ हरिवक्त्र ७ सुपुत्र ८ अद्याह ९

कचयक १० रक्तप्रसव ११ । अस्य गुणा ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् ।

कण्ठकरत्वम् । लग्नशोषशोषशमनत्वम् । जीर्ण

स्वरविनाशनत्वम् । इति राजनिघण्टु ॥

शिर पीकपित्तासृक्विषणाशित्वम् । इति भाव-

प्रकाश ॥ ॥ मान्वाढराजपुत्र । इति

श्रीभागवतम् । ६ । ७ । २८ ।

(यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ४ ।

“तस्यासुतपादयामास मात्वाता द्वौ सुतौ रूप ।।

पुत्रकुतश्च सुविख्यात सुचुकुन्द तथापरम् ॥”)

सुचुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । आङ्गुलमटकान

इति भाषा । यथा,—

“सुचुटीं सुकुटीं चैव भवेदङ्गुलिमोटने ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

सुटि । सुटा इति भाषा । यथा,—

“वर्ष्मकित्वाङ्गुलि पाणिर्मुटिर्मुसु सुट्ठपि ।”

इति वेमचन्द्र । ६ । २६९ ॥

सुट

सुज इ क, षट्ठाध्वनौ । इति कविकल्पदुम ॥

सुज क, (चुरा - पर मार्कने सक ध्वनौ

अक सेट ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ क सुज-

यति । क मोचयति । इति दुर्गादास ॥

सुचक, पु (सुचिद + खुल ।) सुचकटय ।

इति राजनिघण्टु ॥

सुज, पु (सुजगते षट्ठये अनेन । सुज + करणे

अच ।) लणविशेष । सुज इति भाषा ॥

(यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४२ ।

“यथा सुजगदीषिकैवमात्मा युक्ता समुद्रत ।

शरीरचित्तयादौरे पर ब्रह्मैव जायते ॥”)

तत्पण्याय । मौञ्जीलयाख्या २ ब्राह्मण्य ३

तेजनाङ्ग्य ४ वागीरक ५ सुजनक ६

श्रीरी ७ दमाङ्ग्य ८ दूरचल ९ दृढल १

दृढल ११ बहुपुत्र १२ रङ्गन १३ शत्रु

भङ्ग १४ । अस्य गुणा । मधुरत्वम् । शीत-

त्वम् । कफपित्तज्वरोघनाशित्वम् । यक्षरक्षासु

दीक्षासु च पावनत्वम् । भूतनाशित्वम् । इति

राजनिघण्टु ॥ अपि च ।

“सुजो सुज्जातको वाय स्वलदभं सुमेधस ।

सुजङ्घयन् मधुर सुवर शिशिर तथा ॥

दाहलघ्नाविस्पर्शस्त्रजवस्त्रचिरोगजित् ।

दीपचयहर दृढ मेखलाक्षपणुष्यते ॥”

इति भावप्रकाश ॥

शर । इति रत्नमाणा । उपनयनकाले सुज-

मेखलाधारणविधयेया । अथैन मायवक

माचाम्यलि प्रदक्षिण चित्रत सुजमेखला परि-

धापयन् मन्त्रद्वय वाचयति । इति भवदेव-

भट्ट ॥

सुजकेशी [न] पु, (सुजा इव केशा वन्यस्य ।

इति ।) विष्णु । इति जैनचक्र । २ । १६१ ॥

सुजर, स्त्री, (सुजगते प्रचात्यते इति । सुज +

बाहुलकात् अरन् ।) श्रान्तकम् । इति

शब्दमाणा ॥

सुज्जातक, पुं, (सुज अतति तत्सुजाङ्ग्य प्राप्नो-

तीति । अत + अच् । तत् स्वार्थे कन् ।) पुण्य-

श्राकमिद । अस्य गुणा । परं खादुत्वम् ।

दृढत्वम् । पित्तानिजापहत्वम् । इति राज-

वक्त्रम् ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ।

“हस्तिकर्णसुज्जातकसामञ्जकप्रभृतीनि ।”)

सुट इ महे । इति कविकल्पदुम ॥ (भा० पर

सक०-सेट ।) पञ्चमस्वरि । इ सुगह्यते । महे

महेनम् । इति दुर्गादास ॥

सुट कि सुदि । इति कविकल्पदुम ॥ (चुरा०

पक्षे भा०-सक०-सेट ।) सुदि चूर्णीकरणे ।

कि मोटयति तच्छुल शिषा । यस्तु दुर्गस्य

मोटयति इति भाषा ॥

सुट शि आद्ये च । इति कविकल्पदुम ॥

(तुदा०-पर० सक० सेट ।) पवर्गशिवादि ।

शि सुटति असुटोश् समीट । चकारात् सुदि

च । सुटति शिवां रूप च इति चकारात् ।

इति दुर्गादास ॥

सुठ इ ड प्रसायने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-
आत्म अक -पाकने सक सेट ।) पवर्ग
शेषादि । पञ्चमखरी । इ सुखते । ड सुखते
चौर । इति दुर्गादास ॥

सुड इ छिदि । महे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(भा०-पर सक -सेट ।) पञ्चमखरी । इ
सुखते । छेद इह लोमच्छेद एव । सुखति
सुख नापित । लोमरहित करोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादास ॥

सुड इ ड मने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०
आत्म अक सेट ।) पवर्गशेषादि । पञ्चम
खरी । मन्मति मन्मधातो लो रूप मन्मन
मित्यर्थः । इ सुखते । ड सुखते प्रसूरो जले ।
चतुर्भुजस्तु माञ्जन इति पठित्वा माञ्जन
शुद्धिरिति आख्याय सुखते जलेन गात्रं लोका
इत्युदाहृतवान् । इति दुर्गादास ॥

सुग श प्रतिधाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (सुदा
पर सक -सेट ।) श सुगति व्रत लोक ।
प्रतिजानातीत्यर्थः । मोक्षिता । इति दुर्गा
दास ॥

सुख, लो, (सुखन्ते उद्यन्ते केशा आस्तां यज्ञा,
सुखते मञ्जतीति । सुख + अण् ।) शिरः ।
इति नपुसकलिङ्गस्य ह्ये अमरः । १५ । १४४ ॥
(यथा, मोहसुहरे । १५ ।

“अङ्गं मलितं पलितं सुखं
दन्तविहीनं यात सुखम् ।
करद्वयकम्पितशुभ्रोभितदङ्गं
तदपि न सुखत्वाभाभाकम् ॥”

उपनिषद्विशेषः । तदुक्तं यथा,—

“इष्टाकीनकतप्रसन्नसुखमायुःकृतितिरि ।
ह्यान्दीयं हृदहारयमैतरेयं तथा दृष्ट ॥”
बोध्यम् । सुखायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुख, पुं, (सुखन् सुखं केशापनयनं सुखं खण्डने
भावे घञ् । तत आर्ष आद्यश्च इत्यमर
टीकायां रायभरती ।) वलिराजस्य सैनिक-
देवविशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२१२ । ५ ।

“एकात्म एकपादसुखो विद्युदन्धस्तुर्भुजः ।
शुम्भसैन्यापतिर्देवमेव । यथा मातङ्गयपुराणे ।
२७ । २२ ।

“हे सुखः हे सुखः लोकेषुके परिभारितौ ।
सुखमेवावयवत्वेनाख्यस्य । अण् । राहुपर्वणे ।
इति मेदिनी । छे, २२ ॥ (सुखं सुखन औषि-
कात्वेनाख्यस्य । अण् ।) नापित । इति
जटाधरः ॥ (सुखं क्लमत्वाच्छेदे सुखनम
अण् ।) आख्यायकाः । इति कैशिकः ॥

सुख, पुं, लो, (सुख + अण् ।) लङ् । इति
मेदिनी । छे, २२ ॥

सुख, नि, सुखित । इत्यमरः । २ । ४ । ४८ ॥
हे सुखितसुखे । सुखं सुखने भावे घञि सुखो
सुखन केशापनयनं तदुद्योगात् आर्ष आद्यसि
सुख, पुमान् स्थियां सुखा । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११६ । ८ ।
‘चरन् भैक्षं सुनिर्मलं खरिस्थामि महीमिमाम् ॥’
सुखक, लो, (सुखमेवेति सुख + स्वार्थे कन् ।)
मस्तकम् ॥ (उपनिषद्विशेषः ॥)

सुखक, पु (सुखयतीति । सुडि + क्तुल ।)
नापित । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३ ॥

सुखचणक पु, (सुखित इव चणक ।) कलाय ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखन, लो, (सुख + क्तुट ।) केशच्छेदनम् ।
ततपण्याय । भद्रकरणम् २ वपनम् ३ परि
वापनम् ४ चौरम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८७ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । २३ । ४६ ।

“भ्रातुरस्य हितं वाक्यं श्रुत्वा धर्मज्ञसत्तमः ।
दृष्ट्वा एव हि राजेन्द्र । चक्षुर्धर्मानं सुखनम् ॥”

सुखफल, पु, (सुखवनं फलमस्य ।) नारिकेल-
वृक्षः । यथा,—

“तथा सुखफलस्यापि विश्वामित्रप्रियोऽपि च ॥”
इति श्रुन्दरलावली ॥

सुखशानि, पु, (सुखो सुखित इव शानि ।)
शानिमेव । तत्पण्याय । सुखनक २
नि श्रूक ३ अश्रूकक ४ । अख्य गुणा ।
विशेषनाशित्वम् । मधुरान्नत्वम् । वलप्रदत्वम् ।
वर्षिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । सुख
जाद्यवनापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखा, लो, (सुख + स्त्रियां टाप् ।) सुखीरिका ।
इति मेदिनी । छे, २२ ॥ सुखिता लो । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

सुखाख्या लो, (सुखेत्याख्या ।) महाभाव
यिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखायस, लो (सुखश्च तत अयश्चेति । सुख +
अयसु + “अगोष्माय सरसो जातिसञ्चयो ॥”
५ । ४ । ६४ । इति टण् ।) लोहम् । इति राज
निर्घण्टः ॥

सुखित लो, (सुखते सुखते इति । सुखि सुखने
+ कर्मणि क्त ।) लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नापितसुखे, नि । इत्यमरः । १ । १ । ८५ ॥
सुखितिका, लो, (सुखित + स्वार्थे कन् + स्त्रियां
टाप् अत इच् ।) वृक्षविशेषः । सुखीरी इति
भाषा । तत्पण्याय । अकम्प्य २ आवयौ ३
प्रसङ्गवा ४ कदम्बपुष्पा ५ अवयवा ६ भूतप्री ७
कुम्भका ८ अयवया ९ । इति रत्नमाळा ॥

सुखी, [गुं] पुं, (सुखयति केशान् वपति इति ।
सुख + क्तिन् ।) नापित । इत्यमरः । २ ।
१० । १० ॥ (योगाचार्यविशेषः । यथा शिव
पुराणे वायुवहितायाम् । २ । १० । ५—६ ॥
‘महाकाशश्च सुखी च दृक् स सुखी च यः’
च ।’

इत्यादावादि ।

‘अष्टाविंशतिर्विंशता योगाचार्या युगक्रमात् ।’
संन्यासितकेशच्छेदनः । यथा, महाभारते । ११ ।
१४ । १५४ ॥

“द्विषेऽयं तु विप्रश्च शीघ्रिषीऽहं भयविधिः ।

दृक् स सुखी कुप्री चारो धृताक्तो मेखनी-
क्षतः ॥”

सुखीरिका, लो, (सुखि + बाह्यकात इरच् ।
स्त्रियां ङीष् स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप्
“कण्ठ्य ।” ७ । ४ । १६ । इति पूर्वस्य ऋक् ।)
सुखितिका । इति जटाधरः ॥

सुन, लो, (मोदतेऽनया इति । सुद + क्तिप् ।)
दृक्नामौघम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सु [द] लो, (मोदनमिति । सुद + भावे क्तिप् ।)
हृषे । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ (यथा, रघु-
वंशे । ३ । २५ ।

“उवाच धात्रा प्रथमोदित वनो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नन्नं प्रणिपातश्चिन्तया
पितुर्मदं तेन ततान्नं सोऽभक्तः ॥”

सुद क स चर्ग । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुग पर
सक० सेट ।) क मोदयति हृतेनात्र लोकाः ।
इति दुर्गादासः ॥

सुद नि ड हर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
आत्म अक सेट ।) हृषितोत्साहः । नि
सुदितोर्लङ् इ मोदते घञौ । इति दुर्गा-
दासः ॥

सुदा, लो (सुद + वणर्थे क तसङ् ।) भ ह ।
यथा । सुखमात्रन्दुर्मदा । इति श्रुन्दरला-
वली ॥ (यथा, मातङ्गये । ११६ । ३ ।
“तमन्नं क्रियमाद्य तु मन्त्रिभस्तेन भूभृता ।
तत्पुण्यैर्वर्णिनी कथा शुभावाध सुदा-
वती ॥”

सुदित, नि, (सुद + क्त । यज्ञा, सुदा अख्य जाता ।
सुदा + इतण् ।) आनन्दितः । यथा,—
“आनर्तं सुदितां कृष्टे प्रीयते मजिना कथा ।
कृते ज्ञियेत या पत्नी साध्वी ज्ञेया पतिव्रता ॥”
इति शुद्धितन्त्रम् ॥

आलिङ्गनविशेषः । तस्य लक्षणं यथा । नापि
कया नायकस्य वामपार्श्वे उचित्वा वामपार्श्वे
तस्योदयमध्ये स्थापयित्वा उभौ मिलित्वा
यदवस्थानम् । इति कामशास्त्रम् ॥

सुदिता, लो, (मोदते इति सुद + कर्मधातुश्च
इत्वं संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् सुदाभावः ।
सुदि तस्य भाव इति लङ् + टाप् ।) सुदा ।
हृषे । इत्यमरटीकायां मधुरेशः ॥ (यथा,
पातञ्जलसूत्रम् । १ । ३३ ।

“मेनीकदयासुदितोपिष्ठाकां सुकटु क्षपयया
पुण्यविषयाकां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥”

सुदिर, पुं, (मोदन्ते जननं प्रणा इति । सुद +
“इविमदिसुदरीति ।” लङ् । १ । ५२ । इति
‘निरच् ।) मेघः । इत्यमरः । १ । ३ । ३४ (यथा,—
गीतगोविन्दे । २ । ३ ।

“प्रसुरदुरन्दरदुरदुरदुरदुरदुरदुरदुरदुर-
दुरदुरम् ॥”

यासुतः । इति मेदिनी । दै, २०५ । भिः ।
इति व (विभक्त्योदादिभिः ।

सुद्रा

लघुग्राही विदोषश्च खादुः श्रौती रुचिप्रदः ।
 चक्षुष्यो च्चरद्भूत बल्यस्तपस्यो सुहृन्मोदकः ॥”
 ऋतुः कौ (सह आनन्द गिरति विकिरतीति । गृ + अच् ।) मल्लिकार्जुनः । जोडादिभेदे पु ।
 इति मेदिनी । रे, २ ४ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । २११ । ३ ।
 “गदापट्टिशधारिण्या मूलसुहृदस्तथा ।
 प्रस्थितौ सङ्घबन्धितौ महात्मा दैत्यसेवया ॥”)
 ऋतुः पु, (मुद् + गृ + अच् ।) कर्मारुहः ।
 पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पण्याय । गन्धसार २
 सप्तमज ३ अतिगन्ध ४ गन्धराज ५ विट-
 प्रिय ६ प्रिय ७ जनेष्ट ८ न्दगेष्ट ९ । अख्य
 गुणा । मधुरत्वम् । श्रौतत्वम् । सुरभित्वम् ।
 सौख्यदायकत्वम् । मनोणकारित्वम् । मधु
 पानन्दकारित्वम् । पित्तप्रकोपनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अख्यविशेषः । सुगुर
 इति भाषा । तत्पण्याय । द्रुघण २ घन ३ ।
 इत्यमरः । द्रुघन ४ । इति भरतः ॥ प्रघण ५ ।
 इति जटाधरः । सुहृन् कोरकाण्यो । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । १२ । ७३ ।
 “पादपातिवृद्धपरिचः शिलाभिष्विहसुहृन् ॥”)
 ऋतुः, पुं, (सुहृन्भिरेति प्रसिद्धतौ कन् ।)
 कर्मारः । इति राजनिर्घण्टः । कामराङ्गा
 इति भाषा ।
 ऋतुः, कौ, रोहिषवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ऋतुः, पुं, हयेश्वराण्युक्तः । यथा,—
 “सुशान्ते पुरुषास्तु तस्याश्चैव ततश्च हयेश्व
 हयेश्वरश्चाङ्गलवृद्धयष्टहृदिहयवीरकात्मिन्य-
 रञ्जा । पञ्चानामेतेषां विषयाणां रचयिता
 जनेते मत्पुत्रा इति पित्राभिहित्वा इति
 पञ्चाना । इति विष्णुपुराणे ४ अष्टे १६
 अध्यायः ॥ (सुहृन् जातीति । जा + क । इत्यु
 णादिष्टौ उञ्जुलदत्तः ।) गोलकारकसुनि-
 विशेषः । तस्य भाष्या इत्यसेना । इति पुराणम् ॥
 (अष्टनिघट्टविशेषः)
 ऋतुः, पुं, वनसुहृन् । इति शब्दरत्नावली ॥
 ऋतुः, पुं (सुहृन् + कार्थे कन् ।) वनसुहृन् ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥
 ऋतुः, पुं, (सुहृन्नाम् वटः ।) वटक-
 विशेषः । आदावका इति भाषा । यथा,—
 “सुहृन्पिष्टीविरचितान् वटकांस्तेजपापितान् ।
 हस्तेन चूर्णयेत् सन्धकं तस्मिन् चूर्णे विनिश्चयेत् ।
 भट्टश्चिह्नार्जकं कल्पं मरिचं नीरकं तथा ।
 निम्बूरुचं यवानोक्षं युक्त्वा सत्त्वं विमिश्रयेत् ।
 सुहृन्पिष्टीं पथेत सन्धकं क्वाल्यामङ्गारकोपरि ।
 तस्यास्तु गोलकं कुर्यात्तन्मध्ये पूरय क्षिपेत् ।
 तैवे तान् गोलकान् पट्ठा कथितत्वा निम
 च्चयेत् ।
 गोलका पाचके प्रोक्तास्ते त्वार्जकवटा अपि ॥”
 अख्य गुणा । यथा, भावप्रकाशे ।
 “सुहृन्वटका रक्षा कषयी बलकारका ।
 ह्रीमन्नाक्षपेया पथ्याक्षरीविष प्रपूजिताः ॥”

सुम्ना स्त्री, (मोदते अनयेति । सुद + "स्मादि-
तच्चीत्यादि ।" उणा २।११ । इति रक्त चत
टाप ।) प्रत्ययकारिणी ॥ इति त्रिकाण्ड
शेष । नाभेर मोहुर इति भाषा ॥ अङ्गुलि-
सुम्ना । इति शब्दरत्नावली ॥ क्वापिर आङ्गुली
इति भाषा । खर्चरौप्यादिसुम्ना च । (यथा,
अभिज्ञानशाकुन्तले । २ ।
"इमा सुम्ना त्वदङ्गुली निवेशयता मया ।"
चिह्नम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । २४ । १७ ।
"ज्ञानविज्ञानयोगिन कर्मण्यासुहृदम् जटा ।
हिरण्यकेश प्रज्ञाच्च पद्मसुनापदान्बुज ॥"
मोहुर टाका इत्यादि भाषा । इति लोक
प्रसिद्धि ॥*॥ पञ्चधातिथ्यन्तर्गतलिपिविशेष ।
ह्यापार अक्षर इति भाषा । यथा,—
"सुम्नालिपि शिष्यलिपिलिपिलिखनिसम्भवा ।
गुणिकाङ्गुलसम्भूता लिपय पञ्चधा कृता ।
यताभिर्लिपिमिथ्याभा घटिषी शुभदा हर । "
इति वाराहीतन्त्रम् ॥
"लेखन्या लिखित विघ्नेर्मुद्राभिरङ्कितश्च यत ।
शिष्यादिनिर्मित यच्च पाठ्य ध्यायश्च सर्वदा ॥
इति खड्गमालातन्त्रम् ॥*॥
पञ्चमकारान्तर्गतभट्टेन्द्रयविशेष । यथा —
"पृथुकास्तुलुणा भट्टा गोधूमचण्डादय ।
तस्य नाम भवेद्वि । सुम्ना सुक्तिप्रदायिनी । "
इति निर्वाणतन्त्रे ११ पटल ॥
तस्या शोधन यथा,—
"ॐ तद्विद्यो परम पदं सदा पश्यन्ति स्वरय
दिवीच चक्षुरासतम् । ॐ तद्विद्याधो विपश्यन्तो
नायकांस समिन्वते विद्योर्यत परम पदम् ।
इति मन्त्राभ्यां शोधनम् । इति स्वतन्त्रतन्त्रम् ॥
शरीरे धार्यभगवदायुधादिचिह्नम् । ह्याप इति
भाषा । यथा,—
"ततो नारायणीं सुम्नां धारयेत् शीतये
हरे ।
मत्तस्त्र्यङ्गुलीदिबिम्बानि चक्रादीन्वायुधानि च ॥
अथ सुम्नाधारयन्निवृत्ता स्युस्तौ ।
"आङ्कित शङ्खचक्राभ्यामुभयोर्गोत्राङ्गुलयो ।
समर्चयेद्भरि निर्द्वं नान्यथा पूजनं भवेत् ॥
आदिपुराणे ।
"शङ्खचक्रोर्द्विपुष्पादिरङ्कितं त्र्यङ्गुल्याधनम् ।
गर्हन्तं तु समारोप्य राजा दादात् प्रवाचयेत् ॥"
गार्ग्ये श्रीभगवद्गीतौ ।
"सर्वकर्मोपकाराय सुचीनमेव मोदित ।
सुचिलश्च विजानोयान्मोदीवायुधधारणत ॥"
इति पाश्चोत्तरखण्डे ।
"शङ्खचक्रादिभिश्चैवैवैष प्रियतमेर्हरे ।
रङ्कित सर्ववर्त्मन् प्रभुतो नरत्वं प्रजेत ॥"
स्युस्तौ च यजु कटशाखायाम् ।
"हृत्तोर्द्विपुष्पं कतचक्रधारी
भिष्णु पर ध्यायति यो महात्मा ।
अरेण मन्त्रेण सदा कृदि ध्यातं
परापरं ध्यात्वा यो महात्मा ॥"

सुद्रा

अथर्वणि च ।

‘अभिर्व्यसुरक्रमस्य चिह्ने
रक्षिता लोके शुभगा भवेत् ।

तद्विधो परम पद ये गच्छन्ति लाङ्किता ।
इत्यादि ॥

अतएव ज्ञानपुराणे ।

‘ज्यायुधाङ्कित इष्टा सम्मान न करोति य ।
द्वादशाब्दार्जित पुण्यव्याफलायोगगच्छति ॥ ३॥

अथ सुत्राधारमहात्म्यम् ।

स्कान्दे श्रीसनतकुमारमार्कण्डेयसम्पादे ।

यो विष्णुभक्तो विप्रश्च । शक्रचक्रादिविहित ।
स याति विष्णुलोक वै दाहप्रलयवर्जितम् ।
तन्मैवाव्ययम् ।

‘नारायणायुधेनित्यं चिह्नितं यस्य विग्रहम् ।

पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यम ॥
शङ्कोहारे तु यत प्रोक्तं वसतां वधैकोटिभिः ।

तत् फलं लिखिते शक्रे प्रत्यहं दक्षिणे भुजे ॥

यत् फलं पुष्करे नित्यं पुष्करीकाक्षदशने ।

शङ्कोपरिष्ठिते पक्षे तत् फलं समवाप्नुयात् ॥

वामे भुजे गदा यस्य लिखिता दृश्यते कलौ ।

गदाधरो गयापुण्यं प्रत्यहं तस्य यच्छति ॥

यच्चानन्दपुरे प्रोक्तं चक्रखामिसमीपतः ।

गदाधो लिखिते चक्रे तत् फलं ज्ञयादर्शनम् ॥

श्रीभगवदुक्तौ च ।

य पुन कलिकावे तु मतपुरीसम्भवां नन्दम् ।

मतस्य कूर्मैर्दिक चिह्नं यद्गीत्वा कुरुते नरः ॥

देहे तस्य प्रविष्टोऽहं जानन्तु निदर्शितमा ।

तस्य मे ज्ञानारं किञ्चित् कर्मस्य श्रेय इच्छताः ॥

समाधत्तारचिह्नानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे ।

सर्वैर्मन्त्रां न विज्ञेयं स नूनं मामकी तस्य ॥

प्रापं सुखतत्त्वपन्तु जायते तस्य देहिनि ।

समायुधानि यस्याङ्गे लिखितानि कलौ युगे ॥

अभाभ्यामपि चिह्नाभ्यां योऽङ्कितो मत्स्यः

सुत्रया ।

कूर्मैरपि स्रक्तं तेषां निश्चितं तस्य विग्रहे ॥

शक्रचक्रं पद्मं च गदां रथाङ्क

मतस्य च कूर्मं दक्षितं खर्द्वे ।

करोति नित्यं सुखतस्य इति

पापजयं जन्मप्रतर्जितस्य ॥

तन्मैव श्रीभक्तनारदसम्पादे ।

‘ज्यायुष्काङ्कवचनं दुर्भेद्यं देवदानवे ।

अष्टस्य सर्वभूतानां श्रमणां दक्षसामपि ॥

जन्मो वरखतो दुर्गां चाविनी चरुपञ्चमा ।

नित्यं तस्य वसेद्देहे यस्य शङ्काङ्किता तस्य ॥

गङ्गा गया कुशलेन प्रयागं पुष्करादि च ।

नित्यं तस्य सदा तिष्ठेद्यस्य पद्माङ्कितं ययु ॥

यस्य कौमोदकोपिहं भुजे बाधं कलिप्रियम् ॥

प्रत्यहं तस्य शक्रयो गङ्गाकाङ्कवचनम् ॥

सद्ये करे गदाधराङ्कवचनं चिह्नितं यद्वि ।

हृत्पणे चिह्नितं तस्य कैमोदं चक्रदाहरम् ॥

जयोऽयमस्य भो देवां विष्णोः श्रीनिवासादिभिः ॥

निवसति नरा तस्य वंशे देहे सुखदीपम् ॥

किञ्च ।

‘ज्यायुधाङ्किता सुत्रा यस्य नारायणी करे ।

जङ्गलोकाधिकारी च स श्रेयस्विदृष्टां पति ॥

ज्यायुधोऽङ्कितस्तु देवं पित्रा करोति यः ।

नित्यं नैमित्तिकं कान्यं प्रत्यहं चाव्ययं भवेत् ॥

पौडवन्ति न तन्मैव गङ्गा अक्षयि राशयः ।

अष्टाक्षराङ्किता सुत्रा यस्य धातुमयी करे ॥

वाराहे श्रीसनतकुमारोक्तौ ।

‘ज्यायुधाङ्कितं देहं गोपीचन्दनवन्दनया ।

प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति ॥

यदा यस्य प्रपश्येत देहं शङ्कादिविहितम् ।

तदा तदा जगतस्त्राभीं तुष्टो हरति पातकम् ॥

भवति यस्य देहे तु चाक्षोराक्ष दिने दिने ।

शक्रचक्रं गदापद्मं लिखितं चोऽयुतं खयम् ॥

नारायणायुधेयुक्तं ज्ञात्वात्मानं कलौ युगे ।

कुरुते पुण्यकर्मणि मेवतुल्यानि तस्य वै ॥

शङ्काङ्किताङ्कितो भक्ता आर्हं यः कुरुते क्षिप्रं ।

विधिहीनान् स पूर्णं पित्र्यान्तु गयासमम् ॥

यथाभिर्दृष्टे कश्च वायुना प्रेरितो भूयम् ।

तथा दृष्टान्ति पापानि इष्टा ज्यायुधानि वै ॥

ब्राह्मो श्रीमन्नारदसम्पादे ।

विष्णुनामाङ्कितं सुत्रां अष्टाक्षरसमन्वितम् ।

शङ्काङ्कितायुधैर्युक्तं खर्द्वेऽप्यमयीमपि ॥

सर्पे भागवतो यस्तु कलिकावे विशेषतः ।

प्रज्ञादस्य समो ज्ञेयो नान्यथा कलिचक्रम् ॥’

किञ्च ।

‘शङ्काङ्किततनुविभो सुष्ठुक्तं यस्य च वेष्टनम् ।

तद्वत् खयमन्त्राति पित्राभिः स च केशव ॥

ज्यायुधाङ्कितो यस्तु प्रशान्ते निवर्तते यदि ।

प्रयागे वा गतिं प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारदः ॥

ज्यायुधैः कलौ नित्यं मण्डितं यस्य विग्रहम् ।

तज्जाययं प्रकुर्वन्ति विवुधा वाचसादयः ॥

यः करोति हरे पूर्णां ज्यायुष्काङ्कितो नरः ।

अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशव ॥

ज्वाला काष्ठमयं विष्णुं ज्यायुष्केषु चिह्नितम् ।

यो ज्ञापयति चात्मानं ततस्समो नास्ति वैष्णवः ॥

पावकपतितत्रायेनास्तिनासापपातकैः ।

न लिप्यते कलिजने ज्यायुष्काङ्कितो नरः ॥

किञ्च ।

‘अष्टाक्षराङ्किता सुत्रा यस्य धातुमयी भवेत् ।

शङ्काङ्कितमिहैव पूज्यतेऽथैव सुरासुरे ॥

इतां नारायणीं सुत्रां प्रज्ञादेन पुरा कृता ।

विभीषणेन वलिना सुवेद्यं च शुकेन च ॥

सन्त्याह्वयान्मरीचिकं मार्कण्डेयमुच्यते हि ।

शङ्कादिविहितं शक्रे देहे ज्ञात्वा कलिप्रियः ।

अराध्यं केशवात् प्राप्तं समीहितमर्घं मज्जत् ॥

किञ्च ।

‘गोपीचन्दनवन्दनया लिखितं यस्य विग्रहे ।

शङ्काङ्कितं वा तस्य देहे वसेद्विद्वि ॥

तन्मैव श्रीसनतकुमारोक्तौ ।

‘यस्य नारायणीं सुत्रां देहे शङ्कादिविहितम् ।

जातीयजङ्गलां मार्कां सुखदीपाङ्कितम् ॥

सुद्रा

द्वादशाक्षरमन्त्रैस्तु नियुक्तमपि कलेवरे ।

ज्यायुधानि च विप्रस्य मत्स्यं स च वैष्णवः ॥

किञ्च ।

‘यस्य नारायणीं सुत्रां देहे शङ्कादिविहितम् ।

सर्व्वाङ्कं चिह्नितं यस्य शङ्केनारायणोद्भवे ॥

प्रवेशो नास्ति पापस्य कवचं तस्य वैष्णवम् ॥

अन्वयः च ।

‘अभिर्भागवतैश्चिह्ने कलिकावे हिजातयः ।

भवन्ति मत्स्यलोके ते श्रापाशुयज्ञकारकाः ॥ ३॥

अथ सुत्राधारमन्त्रविधिः । गौतमीये ।

‘जलादे च गदा कात्या शङ्खं चापं शूरं क्षया ।

नन्दकश्चैव कूर्ममध्ये शक्रचक्रं सुखदये ॥

शक्रचक्राङ्कितो विप्रः प्रशान्ते निवर्तते यदि ।

प्रयागे वा गतिं प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतमः ॥

चक्रं च दक्षिणे बाधौ शङ्खं वामेऽपि दक्षिणे ।

गदां वामे गदाधस्तात् पुनश्चक्रं धारयेत् ॥

शङ्कोपरि तथा पद्मं पुनः पद्मं च दक्षिणे ॥

खड्गं वक्षसि चापं च शूरं शिरसि धारयेत् ॥

इति पञ्चायुधान्यादौ वाराहेऽप्युक्तो जनः ।

मत्स्यं च दक्षिणे शङ्खं कूर्मं वामकरे तथा ॥

तथा नीतम् ।

‘दक्षिणे तु भुजे विप्रो विन्द्यादेः सुदर्शनम् ।

मत्स्यं पद्मं चापरेऽथ शङ्खं कूर्मं गदां तथा ॥

साम्प्रदायिकादिशङ्कानामाचारान् यथावधि ।

शक्रचक्रादिविहितानि सर्व्वैर्व्यङ्ग्यं धारयेत् ॥

भक्त्या निषेष्टदेवस्य धारयेत्तज्ज्यायपि ।

चक्रशङ्खौ च धार्येते संमियावेव कैश्चन ॥

यत उक्तां ज्ञप्तिवर्तते ।

‘केवलं नोऽप्येवमादौ चासुरविग्रहम् ।

अतश्चक्रविभिन्नं तं विन्द्यादेऽप्येव सदा ॥

श्रीगोपीचन्दनैर्न चक्रादीनि बुभुक्षन्तम् ॥

धारयेच्छ्वभारादौ तु तप्तानि किञ्च तानि हि ॥

अथ चक्रादीनां कलिकाणि ।

‘द्वादशाक्षरं यदुक्तं यत्कवचं सर्व्वभूतम् ।

चक्रं शङ्खादिविधानैः शङ्खं शीघ्रे खलत् ॥

गदापद्मादिर्न लोकादिभ्योऽपि सदा भुजे ।

सुत्रा च भगवान्नामाङ्कितं बाधोऽक्षरादिभिः ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥ ३॥

अपि च ।

‘यथा सुत्रां श्रीतज्ज्यायं तथा तप्तं न च शङ्खः ।

तथायां श्रीतज्ज्यायं विन्देदो नैव वर्येति ॥

नामविज्ञादिना देहे वद्विना वा नृदाङ्कनम् ।

वा दीयां प्रोच्यते भूयः । नास्तीनां ज्ञानिना

मपि ॥

वैष्णवैर्विष्णुभक्तैश्च ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

सन्त्यायां सतिना सुत्रा गोपीचन्दनवन्दना ।

इति नारदपञ्चरात्रम् ॥

ज्यायुनामाक्षरेणात्मनश्चैव नृदादिना ।

च लोकापावनो भूत्वा विष्णुजीवमवाप्नुयात् ॥

अभितर्कं चक्रैश्च ब्राह्मण्यो नाङ्कयन्तौ ।

अङ्कयित्वा नैवमर्घं वंशराजीवमाप्नुयात् ॥

इति नृदाङ्कनम् ॥

सुद्रा

‘तन्नात्वा चाङ्कित सर्वं वसन भाजनादिकम् ।

इति हारौतच्छ्रुति ॥ ३ ॥

देवताविशेषप्रतीतिजनिकाङ्कितरचना । यथा,
सुद्रापदव्युत्पत्तिमाह तन्ने ।

मोदनात् सर्वदेवानां प्रावण्यात् पापसन्तते ।

तस्मात्सुद्रेति वा ख्याता सर्वकामार्थसाधनी ॥

अथ सुद्रा प्रवक्ष्यामि सर्वतन्नेषु कल्पिता ।

याभिर्विरचिताभिश्च मोदन्ते मन्त्रदेवता ॥

अर्चने चपकावे च ध्याने कार्त्तये च कर्मणि ।

ज्ञाने चावाहने शक्ते प्रतिष्ठायाश्च रक्षणे ॥

नैवेद्ये च तथाग्र्ये च तत्तत्कल्पप्रकाशिते ।

स्थाने सुद्रा प्रवक्ष्यामि खल्वन्यथावद्विज्ञता ॥

आवाहनादिका सुद्रा नव साधारणा मता ।

तथा षडङ्गसुद्राश्च सर्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥

एकोनविंशतिर्मुद्रा विष्णोरुक्ता मनीषिभि ।

श्रद्धाचक्रगदापद्मवैद्युदौघवत्सकौस्तुभा ॥

वगमाणा तथा ज्ञानसुद्रा विष्णोः कृपा तथा ।

गरुडाख्या परा सुद्रा विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥

नारदिकी च वाराहो ह्यग्रशीरो घृष्टक्षया ।

बाणसुद्रा तत परशुर्जगन्मोहनिघ्निका परा ॥

कामसुद्रा पराख्याता शिवस्य दश मुद्रिका ।

विष्णोर्नविचिन्मूलाख्यामावेष्टाभीष्टगारुड्या ।

खड्गाद्या च कपाजाख्या उमरु शिवतोषदा ॥

छन्दोस्तोत्रेण पद्माख्या सप्तसुद्रा गणेशितु ।

दत्तपाशाङ्गुशा विष्णुपरशुजङ्घुकसञ्चिता ।

वीजपूराङ्गुशा सुद्रा विष्णोः विष्णुपूजने ॥

पाशाङ्गुशवरभौतिलङ्कृगन्धर्वद्वारा ।

वीरवीर्य सुद्रिका शौरी सुद्रा शक्ते प्रियङ्करा ॥

ज्योतिःसुद्रार्चने जगन्ना वाग्वादिभ्यश्च पूजने ।

अचमना तथा वीणायाख्यापुष्पकसुद्रिका ॥

सप्तभिन्नाङ्गुशा सुद्रा विष्णोः वज्रपूजने ।

मन्त्रसुद्रा च ज्ञानाख्या विष्णोः सुखवर्द्धिका ॥

महावीर्यदिति ख्याता सर्वविद्विषयवर्द्धिदा ।

शुक्लाङ्गी महावीर्य्या आमादौ सुखसुद्रिका ॥

मन्त्रसुद्रा विष्णोः कृपा सुद्रा वाग्वादिभ्यश्च मता ।

तन्त्राङ्गी विष्णोः कृपा सुद्रा मन्त्र सुद्रिका ॥

वीरवीर्य सुद्रिका शौरी सुद्रा शक्ते प्रियङ्करा ॥

ज्योतिःसुद्रार्चने जगन्ना वाग्वादिभ्यश्च पूजने ।

अचमना तथा वीणायाख्यापुष्पकसुद्रिका ॥

सप्तभिन्नाङ्गुशा सुद्रा विष्णोः वज्रपूजने ।

मन्त्रसुद्रा च ज्ञानाख्या विष्णोः सुखवर्द्धिका ॥

महावीर्यदिति ख्याता सर्वविद्विषयवर्द्धिदा ।

शुक्लाङ्गी महावीर्य्या आमादौ सुखसुद्रिका ॥

मन्त्रसुद्रा विष्णोः कृपा सुद्रा वाग्वादिभ्यश्च मता ।

तन्त्राङ्गी विष्णोः कृपा सुद्रा मन्त्र सुद्रिका ॥

वीरवीर्य सुद्रिका शौरी सुद्रा शक्ते प्रियङ्करा ॥

ज्योतिःसुद्रार्चने जगन्ना वाग्वादिभ्यश्च पूजने ।

अचमना तथा वीणायाख्यापुष्पकसुद्रिका ॥

सप्तभिन्नाङ्गुशा सुद्रा विष्णोः वज्रपूजने ।

मन्त्रसुद्रा च ज्ञानाख्या विष्णोः सुखवर्द्धिका ॥

महावीर्यदिति ख्याता सर्वविद्विषयवर्द्धिदा ।

शुक्लाङ्गी महावीर्य्या आमादौ सुखसुद्रिका ॥

मन्त्रसुद्रा विष्णोः कृपा सुद्रा वाग्वादिभ्यश्च मता ।

तन्त्राङ्गी विष्णोः कृपा सुद्रा मन्त्र सुद्रिका ॥

वीरवीर्य सुद्रिका शौरी सुद्रा शक्ते प्रियङ्करा ॥

ज्योतिःसुद्रार्चने जगन्ना वाग्वादिभ्यश्च पूजने ।

अचमना तथा वीणायाख्यापुष्पकसुद्रिका ॥

सप्तभिन्नाङ्गुशा सुद्रा विष्णोः वज्रपूजने ।

मन्त्रसुद्रा च ज्ञानाख्या विष्णोः सुखवर्द्धिका ॥

महावीर्यदिति ख्याता सर्वविद्विषयवर्द्धिदा ।

शुक्लाङ्गी महावीर्य्या आमादौ सुखसुद्रिका ॥

सुद्रा

हस्ताभ्यामङ्कवि वङ्गानामिकाभ्युपलब्धयो ॥

अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेव सुद्रा त्वावाहनी सुद्रा ॥ १ ॥

अधोमुखी लिय चैत ख्यात स्थापनी सुद्रिका

सुद्रा ॥ २ ॥

उच्छ्रिताङ्गुष्ठसुद्रोक्तु सयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥

अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सेव सवोधनी मता ॥ ४ ॥

उत्तानसुद्रियुगला समुखीकरणी मता ॥ ५ ॥

देवताङ्गी षडङ्गानां न्यास ख्यात सकलीकृति ॥ ६ ॥

सयङ्कलता सुद्रिदौर्घाद्योसुखतन्त्रनी ।

अवगुण्ठनसुद्रेयमभितो आभिता मता ॥ ७ ॥

अन्योन्याभिसुखाङ्गिता कनिष्ठानामिका पुन ।

तथैव तन्त्रनी मध्या धेनुसुद्रा प्रकीर्तिता ॥

अन्तर्द्वीकरय कुर्यात्तया साधकसत्तम ॥ ८ ॥

अन्योन्याभिसुखाङ्गिता प्रसारितपराङ्गुली ॥

महासुद्रेयसुद्रिता परभीकरणी सुधै ।

प्रयोजयेदिमा सुद्रा देवताङ्गानकर्मणि ॥ ९ ॥

वेद्यावीर्यान् सुद्रार्था कथ्यन्ते लज्जान्यथ ।

वामाङ्गुष्ठसुद्रा सयङ्कल दक्षिणेन तु सुद्रिणा ॥

जलोत्पानं ततो सुद्रिमङ्गुष्ठसुद्रा प्रसारयेत् ।

वामाङ्गुष्ठसुद्राङ्गिता सयुक्ता स्यु प्रसारिता ॥

दक्षिणाङ्गुष्ठसुद्राङ्गिता सयुक्ता श्रद्धासुद्रिका ॥ १ ॥

हस्तौ तु समुखौ जला सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥

तन्नामनिमित्ताङ्गुष्ठौ सुसुधौ सुप्रसारितौ ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठौ जम्बू सुद्रेया चक्रवर्त्तिका ॥ २ ॥

अन्योन्याभिसुखौ हस्तौ जला तु यथिताङ्गुली ।

अङ्गुष्ठौ मध्यमे भूय सुलभे सुप्रसारिते ॥

गदा सुद्रेयसुद्रिता विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥ ३ ॥

हस्तौ तु समुखौ जला सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥

तन्नामनिमित्ताङ्गुष्ठौ जलोत्पानं पद्मसुद्रिका ॥ ४ ॥

ओष्ठे वामकराङ्गुष्ठौ जलसंस्तु कनिष्ठिका ॥

दक्षिणाङ्गुष्ठसुद्रा तत्कनिष्ठा प्रसारिता ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठा किञ्चित् सङ्कथ्य चान्विता ॥

वेद्यसुद्रा भवत्येवा सुगुप्ता प्रियवी हरे ॥ ५ ॥

अन्योन्याभिसुखौ मध्यमाङ्गुष्ठाङ्गुली ॥

अङ्गुष्ठेन तु वज्रीयात् कनिष्ठान्तरस्थिते ।

तर्जनी कारयेद्देवा सुद्रा श्रीवत्सवर्त्तिका ॥ ६ ॥

अनामाङ्गुष्ठसंस्तु दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।

कनिष्ठयाभ्यां कृत्वा तर्जनी दक्ष्या तथा ॥

वामाङ्गुष्ठाङ्गुली सौम्यात् दक्षिणाङ्गुष्ठसंस्तुके ।

अङ्गुष्ठसंस्तुके वामे सयोग्य सरणा परा ॥

सुप्रोथ्यसंस्तुके सुद्रा कौस्तुभसुद्रिका ॥ ७ ॥

सुप्रोथ्य सौम्यादिपादात् तर्जनीङ्गुष्ठया तथा ॥

कनिष्ठेन श्रीकापसु सुद्रेय वगमाङ्गिका ॥ ८ ॥

तर्जनीङ्गुष्ठौ सक्ताभ्यतो विन्यसेत् हृदि ।

नामङ्गुली च वामाङ्गुष्ठसंस्तुके विन्यसेत् ।

नामङ्गुली भवेद्देवा वामाङ्गुष्ठसंस्तुके प्रियवी ॥ ९ ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठे वामाङ्गुष्ठसंस्तुके वामाङ्गुष्ठसंस्तुके ॥

सुद्रा

विष्णोः सुद्रिका स्फुटमिह गदिता गोप

नीया विधिष्वे ॥ १ ॥

हस्तौ तु विमुखौ जला ग्रथयित्वा कनिष्ठिके ।

मियस्तर्जनीके क्षिष्टे क्षिष्टावङ्गुष्ठौ तथा ॥

मध्यमाङ्गुलीके हे तु द्वौ पञ्चाविव चालयेत् ।

एवा गरुडसुद्रा स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥ १ ॥

जातुमध्ये करौ जला चिद्रुकोष्ठौ समावृभौ ।

हस्तौ तु भूमिसंस्तुके कम्पमान पुन पुन ॥

सुख विवृतक क्रुत्वात् केजिहानाश्च जिहिकां ॥

नारदिकी भवेद्देवा सुद्रा ततप्रोथितवर्द्धिनी ॥

अथवा ।

अङ्गुष्ठाभ्याम् करयोस्तथाग्र्यम् कनिष्ठिके ।

अधोमुखीभि सर्वाभिसुद्रेय वृद्धरेभ्यो ॥ २ ॥

देवोपरि कर वाम हस्तौत्तानमध सुधी ।

नमयेदिति सप्रोक्ता सुद्रा वाराहवर्द्धिका ॥

यद्वा ।

दक्षहस्तोर्द्वेमुखं वामहस्तमधोमुखम् ।

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्त सुद्रा वाराहवर्द्धिका ॥ ३ ॥

वामहस्ततले दक्षा अङ्गुलीस्तान्धोमुखी ।

सरोय मध्यमां तासां सुद्रायां विष्णुसंस्तुके ॥

हयग्रीवप्रिया सुद्रा तर्जनीरुकारिणी ॥ ४ ॥

वामस्य मध्यमायाम् तन्त्रन्ययेन योजयेत् ॥

अनामिकां कनिष्ठां च तस्याङ्गुष्ठेन पीडयेत् ।

दशैवेदामके स्तुत्ये धर्मसंस्तुके रितो ॥ ५ ॥

दक्षसुद्रेण तन्त्रन्यादीर्घा वाणसुद्रिका ॥ ६ ॥

यद्वा ज्ञानार्थे ।

‘यथा हस्तगत पाप तथा हस्त ऊरु प्रिये ।

पापसुद्रेयमाख्याता वामहस्ते अवस्थिता ॥ ७ ॥

यथा हस्तगता वाणाक्षया हस्त ऊरु प्रिये ।

वाणसुद्रेयमाख्याता रिपुवर्धनज्जगन्नी ॥ ८ ॥

तथे तन्त्रम् करयोस्तथैव सयोग्य चाङ्गुली ।

संहता प्रवृत्ता कुर्यात् सुद्रा परशुवर्द्धिका ॥ ९ ॥

उच्छ्रिताङ्गुष्ठसुद्रो हे सुद्रा वेणोक्तमोहनी ॥ १० ॥

हस्तौ तु सपटौ जला प्रवृत्ताङ्गुलीकौ तथा ।

तन्त्रन्यौ मध्यमाङ्गुष्ठे अङ्गुष्ठौ मध्यमाङ्गुली ।

कामसुद्रेयसुद्रिता सर्वदेवप्रियङ्करौ ॥ ११ ॥

महादेवप्रियाङ्गुली कथ्यन्ते कथ्यन्ताग्रथ ।

उच्छ्रित दक्षिणाङ्गुष्ठ वामाङ्गुष्ठेन वेष्टयेत् ॥

वामाङ्गुलीर्दक्षिणाभिरङ्गुलीभिश्च संस्तुयेत् ।

विष्णुसुद्रेयमाख्याता शिवसंस्तुिकाङ्गुली ॥ १२ ॥

मिय कनिष्ठिके वङ्गा तर्जनीभ्यामनामिके ।

अनामिकां तर्जनीक्षिष्टे रौचमध्यमयोर्वचः ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके संस्तुयेत् श्रीविष्णुसंस्तुके रितो ॥ १३ ॥

अङ्गुष्ठेन कनिष्ठिकाम् वङ्गा शिष्टाङ्गुलीसंस्तुके ॥

प्रसारयेत् विष्णोः सुद्रा परकीर्तिता ॥ १४ ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥ १५ ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

अङ्गुष्ठसंस्तुके सयुक्ताङ्गुलीसंस्तुके ॥

खडाङ्गसुद्रा विख्याता शिवस्यातिप्रिया मता । ८
पाचवह्नामहस्तसु कृत्वाङ्गे वामके तथा ।
निधायोच्छ्रितवत कुप्यात सुद्रा कापालिकी
मता । ९ ।

सुष्टिश्च शिथिली बद्धा इन्द्रदुष्टितमध्यमाम् ।
दक्षिणाङ्गसुमन्य कर्णदेशे प्रचालयेत् ।
एषा सुद्रा जम्बुका सर्वविघ्नविनाशिनी ॥१०॥
तथा गणेशसुद्रायासुच्यन्ते लज्जयाम्यथ ।
उत्तानोद्धसुखी मध्या वरणा बद्धसुष्टिका ।
दन्तसुद्रा समाख्याता सर्वागमविशारदे । ११ ।
वामसुष्टेस्तु तज्जन्त्या दक्षसुष्टेस्तु तर्जनीम् ।
सयोध्याङ्गुलकायाभ्यां तर्जनीये खके क्षिपेत् ।
एषा पाशाङ्गया सुद्रा विद्वङ्गि परिकीर्तिता ॥१२॥
अज्जीष मध्यमा कृत्वा तर्जनीमध्यपर्वणि ।
सयोध्याङ्गुलयेत किञ्चिन्मूत्रेणान्गुलसञ्चिका ॥१३॥
तज्जनीमध्यमानामाकनिष्ठाङ्गुलसुष्टिका ।
अधोमुखी दीवस्था मध्यमा विघ्नसुष्टिका ॥१४॥
भरशुसुद्रा ५ निगदिता प्रविद्धा लङ्घसुष्टिका ॥१५॥
बीजपुराङ्गया सुद्रा प्रसिद्धाङ्गुलिपिता ॥१६॥
शक्तियीनाश्च सुद्रायां कथ्यन्ते लज्जयाम्यथ ।
पाशा १ कुण्ड २ वरा ३ भौति ४ धनु ५

ज्याणा समीरिता ॥ ६ ॥

कनिष्ठानामिके बद्धा स्वाङ्गुलेनैव दक्षत ।
क्षिष्टाङ्गुली तु प्रकृते सङ्घिष्टे खड्गसुष्टिका ॥१७॥
वामहस्त तथा तिर्यक् कृत्वा चैव प्रसार्य च ।
आङ्गुलिताङ्गुली कुप्यात् तज्जनीमूर्तिरिता ॥१८॥
सुष्टि कृत्वा तु हस्ताभ्यां वामस्योपरिदक्षिणम् ।
कुप्यान्सुखसुमन्य सर्वविघ्नविनाशिनी ॥१९॥
सुष्टि कृत्वा कारभ्याश्च वामस्योपरि दक्षिणम् ।
कृत्वा शिरसि सयोध्या दुर्गा सुमन्यमूर्तिरिता ॥२०॥
अक्षसुद्रा तथा बद्धा मध्यमे च प्रसार्य च ।
कनिष्ठिके तथागौर्य तदग्रेऽङ्गुलकौ क्षिपेत् ।
लज्जीसुद्रा परा क्षेपा सर्वसम्पत्प्रदायिनी ॥२१॥
वीणावादनवद्धकौ कृत्वा सञ्चालयेच्छिर ।
वीणासुमन्यमाख्याता वरखत्वा प्रियङ्गुरी ॥२२॥
वामसुष्टि स्वाभिसुखी कृत्वा पुस्तकसुष्टिका ॥२३॥
दक्षिणाङ्गुलतज्जन्त्यावधनमे पराङ्गुली ।
प्रसार्य सहस्रोत्ताना एषा व्याख्यानसुष्टिका ॥२४॥
श्रीरामस्य वरखत्वा अज्जन्तप्रियघी मता ॥२५॥
मन्त्रिवन्ध्यासु कृत्वा प्रकृताङ्गुलिकौ करौ ।
कनिष्ठाङ्गुलसुमन्ये मिलित्वाप्त प्रसारयेत् ।
सप्तजिह्वासु सुमन्ये वैश्वानरप्रियङ्गुरी ॥२६॥
कनिष्ठाङ्गुलकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्जनी मध्यमानामा सहता सुखवर्जिता ।
सुमन्ये गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चार्जिता ।
दक्षान्गुल पराङ्गुले क्षिप्वा हस्तद्वयम् तु ।
सप्तजिह्वाभिकसुष्टि कुप्यात् सा कृष्णसुष्टिका ।
सुष्टोर्द्वौ कृत्वाङ्गुली तर्जनीये तु विन्यसेत् ।
समेरुकाको क्षेपा वस्तुसुद्रा प्रकीर्तिता ॥२७॥
प्रकृताङ्गुलिकौ सक्तौ निधायोच्छ्रितवत ॥२८॥
कुप्यात् सङ्घिष्टे सङ्घे सुद्रा प्रायेणसञ्चिका ॥२९॥
अक्षसुद्रायाः कृत्वाङ्गुलैश्च वामा ॥३०॥

अङ्गुलसुमन्यौ कृत्वा सुष्टो सङ्घयोर्द्वौ ॥
तावेवामिमुखौ कुप्यात् सुमन्ये कालकर्मका ॥३१॥
दक्षिणा निविद्धा सुष्टिनासिकापिततर्जनी ।
सुद्रा विस्मयसञ्ज्ञा स्थातु विस्मयावेशकारिणी ।
सुष्टिर्द्वौ कृत्वाङ्गुली दक्षिणा नादसुष्टिका ॥३२॥
तज्जन्त्याङ्गुलसयोगादयतो विद्वत्सुष्टिका ॥३३॥
अधोमुखे वामहस्ते कृत्वा दक्षहस्तकम् ।
क्षिप्वाङ्गुलीरङ्गुलीभि रप्यथ परिवर्तयेत् ।
एषा सङ्घारसुद्रा स्थात विस्मयनविधौ स्मृता ।
दक्षपाणिपृष्ठदेशे वामपाणितल म्यसेत् ।
अङ्गुली चालयेन्सङ्घक सुमन्ये मध्यरूपिणी ॥३४॥
वामहस्तस्य तर्जनीयां दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
तथा दक्षिणतज्जन्त्यां वामाङ्गुलेन धीजयेत् ॥३५॥
उन्नत दक्षिणाङ्गुल वामस्य मध्यमादिका ।
अङ्गुलीयोजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥३६॥
वामस्य पिङ्गतीर्थेन मध्यमानामिके तथा ।
अधोमुखे च ते कुप्यात् दक्षिणस्य करस्य च ॥३७॥
कूर्मपृष्ठसम कुप्यात् दक्षपाणिश्च सर्वतः ।
कूर्मसुमन्यमाख्याता देवताध्यानकर्मणि ॥३८॥
पृष्ठे क्रोडं ॥३९॥

अन्तराङ्गुलसुष्टिस्तु कृत्वा वामकरस्य च ।
मध्यमाय दक्षिणस्य तथातन्त्र प्रयत्नतः ॥
मध्यमेनाथ तर्जनीमङ्गुलायेन धीजयेत् ।
दक्षिण धीजयेत् पाणि वामसुष्टौ तु साधक ॥
दर्शयेदक्षिणे भागे सुखसुमन्यसुच्यते ॥४०॥
तज्जनीमध्यमानामा सम कुप्यादधोमुखम् ।
अनामायां क्षिपेद्दृढां अर्जुनीं कृत्वा कनि-

ष्ठिकाम् ॥

लेखिना नाम सुमन्ये जीवन्त्यासे प्रकीर्तिता ।
तर्जनीनामिकामध्याकनिष्ठान्नमयोगतः ॥
करयोर्धोयजेयं कनिष्ठान्नमयोगतः ।
अङ्गुलाये तु नि क्षिप्य महायोगि प्रकीर्तिता ॥
ताराया योन्वादिसुद्रा—यथा । योगिसुद्रा च
वक्तव्या भूतिनी वक्तव्या बीजाख्यापि ॥
परिवर्तय करौ सृष्टौ कनिष्ठाङ्गुलमध्यमे ।
अनामाङ्गुलसङ्घाधस्तर्जनीयुगलं दृष्टक ॥
अन्योन्य निर्विकं बद्धाङ्गुलायेऽनामिके ततः ।
दागधूमकेलाख्या सुमन्ये कथिता प्रिये ॥
अस्यास्तु वन्दनात्मनी वन्दनाम्पुच्यते भुवम् ॥
वद्धा विस्तारित कृत्वाप्यधो जिह्वाश्च चालयेत् ।
पार्श्वस्य सुष्टियुगलं लेखिनायेति कीर्तिता ॥
एषा तारादक्षिणेऽन्या लेखिनाया वक्तव्या ।
'योगिमायाधर सेन्द्रवैद्य कूर्म जमाद्रिडु ।
बीजावि चोकरत् मन्त्री सुमन्यवमपरेत् ॥
तर्जनीङ्गुलसयोगादयतो विद्वत्सुष्टिका ।
वामकीचरतज्जन्त्या प्रकाशमूर्त्य सुष्टिका ॥
अथ देवि । प्रवक्ष्यामि सुद्रा सर्वार्थविहिताः ।
यामिषिदक्षिणामिषु कामिष्य मे पूर्वं भवेत् ।
परिवर्तय करौ धुक्काङ्गुली कारयेद्दक्षिणम् ॥
अनामातयोश्च कृत्वा तर्जनीयुगलिकाङ्गुली ।
कनिष्ठिके निधायोच्छ्रितवत ॥४१॥
विष्णुसुद्रायाः कृत्वाङ्गुलैश्च वामा ॥४२॥

मध्यमामध्यगे कृत्वा कनिष्ठेऽङ्गुलरोधिते ।
तज्जन्त्यौ दक्षवत कृत्वा मध्यमोपर्यनामिके ।
एषा च प्रथमा सुद्रा सर्वसन्तोभकारिणी ॥
एतस्या एव सुद्राया मध्ये सरले यदा ।
क्षिपेत् परमेशानि । सर्वविघ्नविनाशि तदा ॥
मध्यमातर्जनीभ्याश्च कनिष्ठानामिके समे ।
अङ्गुलाकाररूपाभ्यां मध्ये परमेश्वरि ॥
अङ्गुली तु निधुञ्जोत कनिष्ठानामिकोपरि ।
इयमाकविणी सुद्रा ज्योतिष्काविणी परा ॥
पुटाकारौ करौ कृत्वा तर्जनीयङ्गुलाङ्गुली ।
परिवर्तयक्रमेणैव मध्ये तदधोगते ॥
क्रमेण देवि । तेनैव कनिष्ठानामिके तथा ।
सयोध्या निविद्धा सर्वा अङ्गुलावधेयतः ॥
सुमन्ये परमेशानि । सर्ववशकारी मता ।
सम्मुखी तु करौ कृत्वा मध्यमामध्यगेऽन्त्ये ॥
अनामिके तु सरले तद्विद्वत्तर्जनीद्वयम् ।
दक्षाकारौ तदङ्गुली मध्यमानस्यदेशगौ ॥
सुमन्योन्मादिनी नाम्ना कविणी सर्वयोगिताम् ।
अस्यास्त्वनामिकायुग्ममध कृताङ्गुलाङ्गुली ॥
तज्जन्त्यावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ।
इय महाङ्गुला सुद्रा सर्वकामार्थदायिनी ॥४३॥
सद्य दक्षिणदेशे तु सद्यदेशे तु दक्षिणम् ।
बाहु कृत्वा महादेवि । हस्तौ सपरिवर्तय च ।
कनिष्ठेऽनामिके दक्षि । युक्तं तेन क्रमेण च ।
तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोद्भवमि मध्यमे ॥
अङ्गुली तु मदेशानि । सरणावपि कारयेत् ।
इय सा खेचरी नाम्ना पादेष्वन्यथोजिता ॥
परिवर्तय करौ सृष्टावधेयमङ्गुलाङ्गुली प्रिये ॥
तर्जनीङ्गुलसुगलं युगपत् कारयेत्ततः ॥
अथ कनिष्ठावधेयं मध्ये विनियोजयेत् ।
तथैव कृष्टिके धीमये सर्वाङ्गुलाङ्गुली ॥
बीजसुमन्यस्यिरात् सर्वविघ्नविनाशिनी ॥४४॥
मध्यमे कृष्टिके कृत्वा तर्जनीमुपरिस्थिति ।
अनामिके मध्यमते तथैव हि कनिष्ठिके ।
सर्वा शक्त्यं सर्वोन्मा अङ्गुलपरिमौलिता ॥
एषा तु परमा सुद्रा योगिसुमन्यमूर्तिरिता ॥४५॥
एता सुद्रा मन्त्रिणां । निपुराणा मयीरिताः ।
पूजाकारि प्रयोक्तव्या यथाङ्गुलमयोगतः ।
वामहस्तेन सुष्टिस्तु बद्धा कर्णप्रदेशके ।
तर्जनी वरजा कृत्वा वाममेवावधियम् ॥
बीजाम्यवधिकी सुद्रा व्यावकाशेऽपि क्षीयता ।
अन्तरङ्गुलसुद्रा तु विषय तर्जनीमिममम् ॥
रिपुविनाशका सुद्रा व्यावकाशे तु क्षिपिता ।
बद्धा तु योगिसुद्रा चै मध्यमे कृष्टिके कृत्वा ॥
अङ्गुलेन तथैव तु सुमन्यं भूतिनी मता ॥४६॥
वामसुष्टि विद्यादाय तर्जनीमध्यमे ततः ।
प्रसार्य तर्जनीसुद्रा विहिता वन्दयायिना ॥४७॥
एषि सङ्घारि सुमन्यवधेयं वामाङ्गुली ॥४८॥
अपि च ।

अङ्गुली मध्यमामध्यगे कृत्वा कनिष्ठेऽङ्गुलरोधिते ।
तज्जन्त्यौ दक्षवत कृत्वा मध्यमोपर्यनामिके ।
एषा च प्रथमा सुद्रा सर्वसन्तोभकारिणी ॥
एतस्या एव सुद्राया मध्ये सरले यदा ।
क्षिपेत् परमेशानि । सर्वविघ्नविनाशि तदा ॥
मध्यमातर्जनीभ्याश्च कनिष्ठानामिके समे ।
अङ्गुलाकाररूपाभ्यां मध्ये परमेश्वरि ॥
अङ्गुली तु निधुञ्जोत कनिष्ठानामिकोपरि ।
इयमाकविणी सुद्रा ज्योतिष्काविणी परा ॥
पुटाकारौ करौ कृत्वा तर्जनीयङ्गुलाङ्गुली ।
परिवर्तयक्रमेणैव मध्ये तदधोगते ॥
क्रमेण देवि । तेनैव कनिष्ठानामिके तथा ।
सयोध्या निविद्धा सर्वा अङ्गुलावधेयतः ॥
सुमन्ये परमेशानि । सर्ववशकारी मता ।
सम्मुखी तु करौ कृत्वा मध्यमामध्यगेऽन्त्ये ॥
अनामिके तु सरले तद्विद्वत्तर्जनीद्वयम् ।
दक्षाकारौ तदङ्गुली मध्यमानस्यदेशगौ ॥
सुमन्योन्मादिनी नाम्ना कविणी सर्वयोगिताम् ।
अस्यास्त्वनामिकायुग्ममध कृताङ्गुलाङ्गुली ॥
तज्जन्त्यावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ।
इय महाङ्गुला सुद्रा सर्वकामार्थदायिनी ॥४३॥
सद्य दक्षिणदेशे तु सद्यदेशे तु दक्षिणम् ।
बाहु कृत्वा महादेवि । हस्तौ सपरिवर्तय च ।
कनिष्ठेऽनामिके दक्षि । युक्तं तेन क्रमेण च ।
तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोद्भवमि मध्यमे ॥
अङ्गुली तु मदेशानि । सरणावपि कारयेत् ।
इय सा खेचरी नाम्ना पादेष्वन्यथोजिता ॥
परिवर्तय करौ सृष्टावधेयमङ्गुलाङ्गुली प्रिये ॥
तर्जनीङ्गुलसुगलं युगपत् कारयेत्ततः ॥
अथ कनिष्ठावधेयं मध्ये विनियोजयेत् ।
तथैव कृष्टिके धीमये सर्वाङ्गुलाङ्गुली ॥
बीजसुमन्यस्यिरात् सर्वविघ्नविनाशिनी ॥४४॥
मध्यमे कृष्टिके कृत्वा तर्जनीमुपरिस्थिति ।
अनामिके मध्यमते तथैव हि कनिष्ठिके ।
सर्वा शक्त्यं सर्वोन्मा अङ्गुलपरिमौलिता ॥
एषा तु परमा सुद्रा योगिसुमन्यमूर्तिरिता ॥४५॥
एता सुद्रा मन्त्रिणां । निपुराणा मयीरिताः ।
पूजाकारि प्रयोक्तव्या यथाङ्गुलमयोगतः ।
वामहस्तेन सुष्टिस्तु बद्धा कर्णप्रदेशके ।
तर्जनी वरजा कृत्वा वाममेवावधियम् ॥
बीजाम्यवधिकी सुद्रा व्यावकाशेऽपि क्षीयता ।
अन्तरङ्गुलसुद्रा तु विषय तर्जनीमिममम् ॥
रिपुविनाशका सुद्रा व्यावकाशे तु क्षिपिता ।
बद्धा तु योगिसुद्रा चै मध्यमे कृष्टिके कृत्वा ॥
अङ्गुलेन तथैव तु सुमन्यं भूतिनी मता ॥४६॥
वामसुष्टि विद्यादाय तर्जनीमध्यमे ततः ।
प्रसार्य तर्जनीसुद्रा विहिता वन्दयायिना ॥४७॥
एषि सङ्घारि सुमन्यवधेयं वामाङ्गुली ॥४८॥
अपि च ।

सुद्रा

उर्ध्वं सयोजयेन्नाभौ अस्त्रोपरि तथाञ्जलि ।
योगसुद्रा समाख्याता योगिनां तत्त्वदायिनी ॥
सर्वेषामपि देवानां पूजने चिन्तने तथा ।
योगसुद्रा समाख्याता तुष्टिप्रौढिकरी सदा ॥७६॥
प्राञ्जलिनाम सुद्रा तु उद्वाधोभाषयोजिताम् ।
विभिद्य दर्शयेहस्तौ उद्वाध प्रखतीकृतौ ॥
मेहसुद्रा समाख्याता मम विष्णोविधे प्रिया ॥५॥
अङ्गुष्ठे हे तु नि क्षिप्य करयोः समयोक्तले ॥
अग्नेयं योजयेत् पश्चात् कनिष्ठाङ्गुलं ततः ।
उभयोर्हस्तयोश्चाभ्यास्तन्मन्त्राद्याश्च योजयेत् ॥
अयामेव पृथक्कृत्य दर्शयेत्तत् कनिष्ठिकाम् ।
सुद्रा सम्मोहनं नाम कामदुर्गारमप्रिया ॥
सर्वेषामपि देवानां मोहनं प्रीतिदं स्तुतम् ॥५१॥
आनन्दं सत्यं हस्तं मध्यमानामिके तथा ॥
नयोः पृष्ठे तु सयोः अङ्गुष्ठाय ततः परम् ।
कनिष्ठां तन्मनीषैव अग्नेयं योजयेत्ततः ॥
बाणसुद्रा समाख्याता सर्वदेवस्य तुष्टिदा ॥५२॥
सन्धाङ्गुलीस्तु सङ्कोच्य अङ्गुष्ठमथ तर्जनीम् ॥
प्रसाधं करयोः पश्चादङ्गुष्ठाय च योजयेत् ।
अङ्गुष्ठाय च तन्मनीषं अग्नेयापि च तन्मनीम् ॥
यथाशक्ति प्रसाध्यापि धनुःसुद्रा प्रकीर्तिता ॥५३॥
सन्धाङ्गुलीनामयाधि बाणप्रतीये नियोजयेत् ॥
अनामिकाया पृष्ठे तु अङ्गुष्ठाय निमीजयेत् ।
अन्यं तूनीरवत कला तेषामनस्तु मेहव ॥
तूनीरसुद्रा चाख्याता सर्वेषां प्रीतिवर्द्धिनी ॥५४॥
सुद्रासु सखिता पूजा सुद्रासु परिचिन्तनम् ।
सुद्रासु सखिता योगा सुद्रा मोहकरास्ततः ॥
यदा यदा पूजयेत् चिन्तने ध्यानकर्मणि ।
यन्नादौ स्तवने वापि हस्तस्तथ न विद्यते ।
तदा सुद्रासुर्वं कृप्यादिष्टापूर्ते करद्वयम् ॥
यश्चक्षतेऽपि सन्धाङ्गुलीं हस्तौ सुद्रासु च यमः ।
तदा सुद्रां विधायेव तत्तु क्तं समाचरेत् ॥
सुद्राविशुद्धहस्तं क्रियते कर्मदेविकम् ।
ज्ञात्वा तन्मन्त्रं यथातथास्तुष्टिप्रौढिकरी भवेत् ॥
विचरन्ते तु देवानां अथ वा परिकीर्तिता ।
सुद्रां तां पूजयामी तु तस्य नैव प्रयोजयेत् ॥
विष्णुसुद्राङ्गुलीं सुद्रां सुद्राङ्गुलीं समाचरेत् ।
पूजयामी समस्तं कर्म हस्तैः विचरन्तः ॥
ततो सुद्रा परं धाम सुद्रा पुण्यप्रदायिनी ।
देवानां मोहदा सुद्रा तस्मात्तां यजतश्चरेत् ॥
अर्धयोगिन्महायोगिनीं निष्ठाङ्गुलीं च वेद्यवी ।
सुद्रा विचरन्ते प्रोक्ता शिवादिपुरयो सदा ॥
दुर्गाया सर्वरूपेण सुद्रा एता प्रकीर्तिताः ।
योगिश्च सन्मुदयेव महायोगिनिधये च ॥
वज्रधिया यस्तुभावाद्गुह्याय च धीमते ॥
भवेयुस्तु विपचाश्रया सुद्रा समन्ततः ।
ता यस्तुभावात्तां सुद्रां मोहकरा परा ॥
एवं वा कथिता सुद्राः पूजने पूज्यतुष्टिदा ॥
इति काञ्चिन्मन्त्रादि ॥५५॥
सुद्राङ्गुलि, जि, (सुद्राङ्गुलि) सुद्राया
चिह्नम् । ह्यापाकरा मोहकरा रक्षापि
भाषा । यथा —

मुनिः

“धाता विश्वविहृष्टिमात्रनिरतो देवोऽपि गौरी
मुना-
स्तेवानन्दविष्णुमाननयनो दत्ताधरध्वजस्ततः ।
देव्याश्च कमलाकपोलमकरीमुद्राङ्गुलीं स्थाप्य
श्वेतोऽभ्यावितरेषु अङ्गुलं पुनः का नाम श्रान्ते
कथा ॥”
इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्कः ॥
सुद्राङ्गुलि, स्त्री, (सुद्राया ङिपि ।) पञ्चधा
क्षिप्यन्तर्गतक्षिपिप्रिये । ह्यापाकर अक्षर इति
भाषा । यथा —
“सुद्राङ्गुलिं शिष्याङ्गुलिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा ।
शुद्धिकाङ्गुलसम्भवा क्षिप्य पञ्चधा स्मृता ।
एताभिर्लिपिभिर्भाषा धरित्री शुभदा हरः ॥”
इति वाराहवैतन्तम् ॥
अस्या पाठ्यं धार्यत्वं यथा —
“लेखन्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितं यतः ।
शिष्यादिनिर्मितं यच्च पाठ्यं धार्यत्वं सर्वदा ॥”
इति खड्गमातातन्त्रम् ॥
सुद्राङ्गुली, स्त्री, (सुद्रा स्त्री कन् + क्षियां टाप् ।
पूर्वाकारस्य इत्यन्तम् । अत इत्य च ।) खण्डं
कृप्यादिनिर्मितसुद्रा । मोहक टाका रक्षादि
भाषा । यथा,—
“सौवर्ण्यं राजनीं तान्त्रीमायनीं वा सुद्रां
मिताम् ।
सखित्वेन सङ्गृहीतां प्रक्षिपेत् तच्च सुद्राङ्गुलीम् ॥”
इति मिताचर्यायां अवहाराध्यायः ॥
सुद्राङ्गुलि, जि, (सुद्रा सुद्रा अस्त्रं जातेति । सुद्रा
इत्यत्र ।) अग्रपुङ्गुम् । मोहदा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सङ्कुचितम् २ निम्नम् ३ मीलि
तम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ सुद्राङ्गुलि ॥ (परि-
त्यक्तम् । यथा, नैवधरिते । ५ । १२ ।
“सुद्राङ्गुलिं नमस्कृत्य नमः
नारदं नितिरियुः समवादीत ॥”
“सुद्राङ्गुलिं परित्यक्तम् ॥” इति तट्टिका ॥
सुद्रा, य, (सुद्राङ्गुलि । सुद्र + नाङ्गुलकात् का ।
पुत्रीहरादिनाम् ह्रस्वः ध ।) अर्थकम् । इत्य-
मरः ॥१४४॥ (यथा, महाभारते ॥१४४॥ ४४॥
“सुद्रा शानं सुद्रा दत्तं सुद्रा सेवा सुद्रा यमः ।
एवं यो युक्तधर्मे स्थासु सोऽसुखात्मनोऽनुते ॥”)
सुनि, पुं, मन्त्रेण कथाति य । (इति मन् +
“मन्त्रेण ॥” इत्यादि १ । १२२ । इति इन् +
अतः ॥) मौनवती । इत्यम् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । वाचयम् २ । इत्यमरः ॥१४४॥
मौनी ३ वती ४ अति ५ श्राप्या ६ वक्ष्याक
७ । इति णट्ठापरः ॥ (यथा, नैवधे ॥१४४॥
“मन्त्रेण मन्त्रेण च पारिभूयार्हा
सुनैरिवैर्लभं मम यच्च दत्तम् ॥”)
तस्य तत्पर्यं यथा,—
“इत्येवमुक्तमन्त्राः सुद्राङ्गुलिं विगतं यत्तु ।
नीतरामभक्तोऽपि, शिष्याङ्गुलिं विगतं यत्तु ॥”
इति नीतरामभक्तोऽपि ॥४४॥
तस्य अर्थः यथा,—

मुनिः

अस्त्रोवाच ।
“सुनिभिश्चरिता धर्मा उक्ता वाच । मया तव ।
ये विष्णुस्तुत्यते देव सुखादिपरिभाषिका ॥
तप्येन च होमेन सन्ध्याया वन्दनेन च ।
प्राप्यते भगवान् विष्णुर्ब्रह्मकामार्थमोक्षदः ॥
धर्मा विष्णुर्ब्रह्मतो विष्णु पूजा विष्णुस्तु तपणम् ।
होम सन्ध्या तथा ध्यान धारणा सकल
हरिः ॥”
इति गारुडे २२६ अध्यायः ॥४४॥
तस्याध्वमे वर्णनीयानि यथा । अतिथिपूजा १
हरिणविष्णवः २ हिस्रजस्तुष्टिप्रान्तता ३ यच्च
धूमः ४ सुनिस्तु ५ हर्मसेक ६ वक्ष्य ७
इत्यन्तः ८ । इति कविकल्पलता ॥४४॥ सुनिविशे
वाणां ब्रह्मणोऽङ्गुलिप्रियादुपतिर्यथा,—
“पुलस्त्यो दत्तकण्यां पुलस्त्यो वामकण्ठतः ।
दत्तनेत्रात्पथाविश्वं वामनेत्रात् क्रतुः स्वयम् ॥
अरणिर्नासिकारन्तात् अङ्गिराश्च सुखादपि ।
अङ्गुलिं वामपाशाच्च दत्तो दक्षिणपाशाच्च ॥
ह्यायाया कर्हो भो जातो नामे पञ्चशिक्षकाः ।
वक्ष्यन्ते वीर्यं कण्ठदेशाच्च नारदः ॥
मरीचिः स्वन्धदेशाच्च आपस्तम्बस्तथा गतातः ।
वशिष्ठो रवणादेशाच्च प्रचेता अघरोष्ठतः ॥
हवश्च वामकण्ठे दत्तकण्ठेति स्वयम् ।
वृष्टिं विधातुश्च विधिचकाराणां सुतानपि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसंख्ये ८ अध्यायः ॥४४॥
गयासुरशरीरे यथार्थं ब्रह्मणो मानसात् स्फुटा
सुनयो यथा,—
“ब्रह्मा सन्मृतसन्मारी मानसाङ्गुलिप्रोक्षयत् ।
अभिप्रेक्ष्यमानसतः श्रौतं नाङ्गुलिं नमुत् ॥
कुसुमं वेदकोशिकं चारौतं काष्ठं जपम् ।
गर्भं कौशिकवाशिष्ठौ सुनिं भाग्यमन्त्रम् ॥
इदं पाराशरं कर्त्तुं भास्करं सुनिमैव यम् ।
श्वेतं सुतानं रमनं सुद्राङ्गुलिं कथयेत् च ।
गौगादिषु महाबाहुः केनैवैव तपेत् च ।
दक्षिणपक्षं विप्रः । अथर्वं कर्त्तुमैव च ।
कामायनं गोभिलं सुनिस्तुतं महाव्रतम् ।
जन्मभक्तिमन्त्रं चानुवाच चारुवत् ॥
आभेयवाद्याङ्गिरसमौपमं महाव्रतम् ॥
गोकर्णं शुद्धावाचं शिखिजिह्वामुवाच ॥
सुपाकं गोतमश्च तथा वैश्विरी व्रतम् ।
एतान्मात्रं विप्रिनाम् ब्रह्मा जीकपितमम् ॥
परिकल्प्याकरोद्दयार्त्तं भवासुरशरीरे ॥”
इति वासुपुराणे भवासुराष्टादशः ॥४४॥
सुनिविशेवाणां सुनिविशेवा,—
“कतिपयान्तरात्तु सत्तु वृष्टिर्ब्रह्म पुनः ।
मरीचिभिर्ब्रह्मणि वाङ्मन्त्रं कथाहन्तव्यं ॥
विश्वेन्द्राणाञ्च कण्ठदेशाच्च वत् ॥
नारदोऽपि विष्णोः सुनीरवोऽपि विष्णोः ॥
य इत्येवमौ भास्करं सुनिस्तुतम् ॥
देव प्रमेया इति ब्रह्मणः चरितं विष्णोः ॥
भक्तं भक्त्युक्तं इत्यं वक्ष्यन् वक्ष्यामि ॥
कतिपयान्तरात्तु सत्तु वृष्टिर्ब्रह्म पुनः ॥

सुनिः

वेदेषु कर्हम् शब्दशब्दायां वर्तते स्फुट ।
 बभूव कर्हमाज्ञा कर्हमस्तेन कीर्तित ।
 तेजोमेदे मरीचिच वेदेषु वर्तते स्फुटम् ।
 जात सद्योऽतितेजस्वी मरीचिस्तेन कीर्तित ।
 क्रतुसप्तच वासेन ज्ञतो जन्मान्तरेऽधुना ।
 मन्त्रपुत्रोऽपि तन्मात्रा क्रतुरित्यभिधीयते ।
 प्रधागाङ्ग सुख धातुस्ततो जातश्च बालक ।
 इरस्तेचखिवचनोऽङ्गिरास्तेन प्रकीर्तित ।
 अतितेजस्विनि भृगुर्वर्तते नास्ति श्रौतक ।
 जात सद्योऽतितेजस्वी भृगुस्तेन प्रकीर्तित ।
 वशीभूतश्च शिष्टश्च जात सद्यो हि बालक ।
 अतिप्रियश्च धातुश्च वशिष्ठस्तेन कीर्तित ।
 बाकोऽप्यश्ववर्णश्च जात सद्यो हि तेजसा ।
 प्रज्वलन् पूर्वतपसा चारुणस्तेन कीर्तित ।
 ह्रस्व आत्मा वशी यस्तु योगेन योगिनो ब्रुवम् ।
 बाह परमयोगीन्द्रस्तेन ह्रस्व प्रकीर्तित ।
 सन्तत यस्तु यज्ञश्च तप सु बालकश्च य ।
 प्रकीर्तितो यतिस्तेन सयत सर्वकर्मसु ।
 पुनस्तप सु वेदेषु वर्तते हि स्फुटेऽपि च ।
 स्फुट तप स्वरूपश्च पुनश्चस्तेन कीर्तित ।
 पुनस्तप सन्ततश्च यस्तुस्ति पूर्वजन्मनाम् ।
 तप सप्त सन्ततश्च पुनश्चस्तेन बालक ।
 त्रिगुणायां प्रज्ज्वालि निर्णिष्णावश्च प्रवर्तते ।
 तयोर्भक्ति समा यस्तु तेन बाकोऽभिरुच्यते ।
 जटाश्यामिशिखास्त्वा पाञ्च सन्ति च मन्त्रके ।
 तपस्वीभवा यस्तु स च पञ्चशिख, स्फुट ।
 अपान्तरतमे देशे तपस्वीऽभ्यजन्मनि ।
 अपान्तरतमा नाम शिशोस्तेन प्रकीर्तितम् ।
 स्वयम्भुव समाप्नोति वाङ्मेतु प्रापयेत् परान् ।
 जातु समर्थश्चापि वोढुस्तेन प्रकीर्तित ।
 तपस्वीभवा बाको दीप्तिमान् स्फुटतो तु मे ।
 तपःसु दीपते चित्त रश्मिस्तेन प्रकीर्तित ।
 इति मन्त्रवेदने मन्त्राख्ये २२ अध्यायः ।
 वज्रसेनवद । निव । इति मेदिनी । मे, १५ ।
 प्रियाकट्टेय । पञ्चाशद्वच । इति हेमचन्द्र ।
 १ । ७६ । दमनकट्टेय । इति राजनिर्घण्ट ।
 (स्त्री, दम्पत्यन्ता । यत् च कर्मपदमीनामन्त्र-
 तमा । यथा, महाभारते । १।६५।१२ १२ ।
 “मरीचि, कर्मप पुत्र कर्मपासु दमा प्रजा ।
 प्रजहिरे महाभागा ह्यकम्पाश्चोदय ।
 अदितिर्वेतिदेह काजा दवाहु किङ्किरा
 तथा ।
 क्रीडा प्राजा च विन्वा च विनता कपिका
 सुनि ।”
 अद्वयसन्तर्मतस्य आपनानमस्तु वसो पुत्रे,
 पुं । यथा, हरिवंशे भविष्यमर्षिणि । ३ । ७० ।
 “आपन्न पुत्रो वैतक्य अम आत्मो सुवि-
 क्षया ।”
 क्रीडशीपश्च देशनिर्देशः । यथा, मत्स्यपुराणी ।

सुनिपु

उच्चात् परे पावनक पावनादन्वकारक ।
 अन्वकारकदेशानु सुनिदेशस्तथापर ।”
 (सुनिमत पुत्राणामन्यतम । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५३ । २२ ।
 “तथा सुनिमत सप्तपुत्रास्त्रांश्च निबोध मे ।
 सुनिश्च दुष्कृमिश्चैव सप्तम परिकीर्तित ।”
 कुरुपुत्रमेव । यथा, महाभारते । १।६४।४६ ।
 “अविहितमभिज्यस्त तथा चैत्ररथ सुनिम् ।”
 सुनिखल्लूरिका, स्त्री, (सुनिप्रिया खल्लूरिका इति
 मध्यपदलोपी समास ।) खल्लूरीप्रमेव । यथा
 “सुनिखल्लूरिका लब्धा राजेष्टा हतुसमिता ।”
 इति राजनिर्घण्ट ।
 सुनिच्छद, पुं (सुनय आभगादय सप्त तत
 सखका कृदा पञ्चाख्यस्य ।) सप्तच्छदश्च ।
 इति राजनिर्घण्ट । (स्त्री । मेथिका । यथा,
 भावप्रकाशे पूर्वखखे प्रथमे भागे ।
 मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपुत्रिका ।
 इत्यादि ।
 ‘कुक्षिका बहुपुत्री च पीतबीजा सुनिच्छदा ।
 इत्यन्तम् ।)
 सुनितर, पुं, (सुनेरगस्थस्य प्रिय तत् । इति
 मध्यपदलोपी समास ।) वकटश्च । इति
 राजमाता ।
 सुनिहम, पुं, (सुनेरगस्थस्य प्रिय हम् । इति
 मध्यपदलोपी समास ।) श्लोनाकट्टश्च । इति
 राजमाता । श्लोनाकप्रमेव । वकटश्च । इति
 राजनिर्घण्ट । (यथा, नेवधपरिते । १।६६ ।
 “सुनिहम कोरकित शितिवृति
 वेनेऽमुनाऽमन्यत चिहिकास्तु ।”
 “सुनिहम वकटश्च ।” इति तट्टीका । अस्तु
 प्रथमो यथा,—
 “अथागस्थो वज्रसेनो सुनिपुणो सुनिहम ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखखे प्रथमे भागे ।
 “श्लोनाको भूतपुत्रश्च पूतिहृत्तो सुनिहम ।
 दीर्घवृत्तश्च कङ्करो भक्तकटुयुक्तोऽवयु ।”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 सुनिनिर्मित, पुं, (सुनिर्ना निर्मित ।) किङ्किश ।
 यथा, भावप्रकाशे ।
 “किङ्किशो रोमशफलो सुनिनिर्मित इत्यपि ।
 किङ्किशो रविस्तु मेदी पित्तज्ज्ञापक स्फुट ।
 सुशीतो वातको कच्छो अन्नलक्षणाश्चरीहर ।”
 सुनिप्रिय, स्त्री, (सुनीर्ना प्रियतमिनी ।) ताम्रम् ।
 इति त्रिकाण्डशेष ।
 सुनिपुङ्गव, पुं (सुनि पुङ्गव इव ।) सुनिमिड ।
 इत्यमरटीका । (यथा, रामायणे । १।१।१ ।
 “तप स्वाध्यायनिरत तपस्वी वाविर्दावरम् ।
 नारद परिप्रच्छ बाळीकिमुनिपुङ्गवम् ।”)
 सुनिपुत्र, पुं, (सुनीर्ना पुत्र इव । सुनिप्रियात्वाद्स्य
 तथालम् ।) दमनकट्टश्च । इति भावप्रकाश ।

सुसुक्ष्म

“ल योगयुक्तो सुनिपुत्रकस्तु
 अदृष्टतामेव शिखोन्मेष ।
 सङ्ग्रहसे प्रादृष्टि निर्गतायाम्
 ल खल्लुनाश्चयमयो नमस्ते ।”
 सुनिपुत्र, स्त्री, (सुनिहम इति । “ठाजा दावडु
 द्वितीयाश्च । ५ । ३ । २३ । इत्यत्र “विनापि
 प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषाणोपो वक्तव्य ।”
 इति काशिकोक्त हम् इत्यस्य लोपे सुनि तस्य
 पुत्र्यम् ।) वकपुत्र्यम् । (यथा तिथितत्त्वे ।
 “विहाय सर्वपुण्याणि सुनिपुत्र्येण केशवम् ।
 कार्त्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या बाजिभेदफल लभेत ।”
 वकट्टेय पुं । ततपण्यायो यथा —
 “अथागस्थो वज्रसेनो सुनिपुणो सुनिहम ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखखे प्रथमे भागे ।
 सुनिपुत्र्य, स्त्री, (सुनिपुत्र्य + सहाया कन् ।) वक
 पुत्र्यम् । यथा, योगिनोक्तम् ।
 “विश्वपञ्च माध्यञ्च तमालामलकौदनम् ।
 कङ्कार तुलसीश्चैव पद्मञ्च सुनिपुत्र्यकम् ।
 एतत् पञ्च्युपित न स्यात् यच्चान्यत कलिका-
 लकम् ।”
 इत्येकादशीतत्त्वम् ।
 सुनिपूग, पुं, (सुनिप्रिय पूग ।) युवाकविशेष ।
 ततपण्याय । रामपूग २ कामीन ३ सुरे-
 षट् ४ । इति त्रिकाण्डशेष ।
 सुनिमेवज, स्त्री, (सुनीर्ना मेवजम् ।) आगस्थ ।
 हरितकी । लङ्गनम् । इति मेदिनी । मे, ३६ ।
 सुनिसुव्रत, पुं, (सुनिश्च सुव्रत ।) ट्टाकान् । स च
 बुद्धविशेष । इति हेमचन्द्र । १ । ५१ ।
 सुनिस्थान, स्त्री, (सुनीर्ना स्थानम् ।) आश्रम ।
 इति हेमचन्द्र । ४ । ६७ ।
 सुनीन्त्र, पुं, (सुनीर्ना मनशीकानां योगिनामिन्द्र
 श्रेष्ठ ।) बुद्ध । इत्यमर । १ । १ । १४ । अवि-
 श्रेष्ठश्च । (यथा कथासरित्सागरे । ७२।१०६ ।
 “पतन्तमेव तस्मात् पाणिभ्यां स तमयश्चीतु ।
 सुनीन्त्र प्रकटीभूय समान्त्रास्य जगाद च ।”
 दानवमेव । यथा, हरिवंशे । २५५ । ५ ।
 “हवप्रत्वा विष्णुपात्रो सुनीन्त्रश्चक्रजीवन ।”
 सुनुच उ गव्याम् । इति कविकण्ठहम् । (आ
 पर -सक-वेड ।) पञ्चमखरी । ओष्ठपर्व-
 शिवादि । गोपध । उ सुचिला सुता । इति
 दुर्गादास ।
 सुसुक्ष्म, पुं (सौक्ष्मिक्त्वोति । सुच + सन् + ड ।)
 सुक्ष्मिक्त्वम् । (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
 ४ । १५ ।
 “एव शाला जत कर्म पूर्वैरपि सुसुक्ष्मि ।
 कुर्व कर्मैव तस्मात् पूर्वैः पूर्वतर जतम् ।”)
 ततपण्याय । अमर २ यति १ वाचयम ४
 व्रतौ ५ वाधु ६ अन्नगार ७ अवि = सुनि ८
 निर्यन्त्र ९ भिक्षु ११ । इति हेमचन्द्र

प्रवृत्त कर्म सस्य देवानामेति साहित्याम् ।
निवृत्त सेवमानस्तु भूतान्यथेति पञ्च वै ॥”
कामनापूर्वक कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात्
प्रवृत्त तदेव कर्म कामनारहित पुनत्रक्ष-
त्रानाम्वासपूर्वक सस्मरनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्त
सुच्यते । साहित्यां समानगतितां ऋषेर्गण्यत्वात्
पञ्चभूतान्यथेति अतिक्रामति मोक्ष प्राप्नोती
त्यथ । विष्णुपुराणे च । ६।७।२८ विशिष्टफलदा
कान्वा निष्कामायाश्च सुक्तिदा । भगवद्गीतापि ।
“युक्त कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठि-
कौम् ।

“मयि सर्वानि कर्माणि सन्त्यह्यात्मनैतत्वा ।
 निराश्रीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥”
 संन्यस्त नि विषयं समर्थ इति यावत् । व्यध्यात्म
 नैतत्वा विवेकबुद्ध्या ईश्वराय भ्यक्ष्यत् करोमि
 इत्यनया बुद्ध्या निराश्रीस्थितकामसङ्कल्पः ।
 अतएव निर्मम ममतारहितः । विगतज्वर
 विगतसन्नाय । यत्कामाह स एव ।
 “यत् करोषि यद्भ्रात्रि यच्छुहोषि ददासि यत् ।
 भूत् तपस्यसि कौन्तेय । तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥”
 विष्णुपुराणम् ।

कर्मसिद्धौ भारतवर्षरूपाय । एकादशस्कन्धे ।
 “वेदीकमेव कृत्याद्यो वि सज्जोऽर्पितुमीश्वरे ।
 नैष्कन्या समते सिद्धिं रोक्षमाथा प्रकथयति ॥”
 वेदीकमेव कृत्याद्यो न तु विविङ्गम् । गङ्ग कर्मणि-
 त्त्रियमात्रे तस्मात्प्राप्ततत्तत्फलं स्यादेव न तु
 नैष्कर्म्यरूपा प्रकथिद्विरत एवाह वि सज्जो-
 ऽगमिविविङ्गवात् ईश्वरेऽर्पितुं न तु प्रकीर्तयेत् ।
 अथ प्रकथय श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येव
 इत्याह रोक्षमाथैति कर्मणि कथ्युवादाधारा ।
 अतएव तमेव ।

“यत्तद्व्यतिरिच्य नृणां न श्रेयो दीचन परम् ।
श्रेयोविनशया प्रीता मया मेवम्वदीचनम् ॥
उत्पत्तौ च हि मासेषु प्राज्ञैश्च क्षणमेव च ।
आवृत्तमनसो मर्त्या अप्रवृत्तमनसोऽपि हि ॥
न तानविवुनः कार्यं भ्रातृभ्यो दक्षिणाम्नि ।
नार्थं युष्माकं युनक्तुं पांशुभ्यो निग्रहो ब्रह्म ॥

“पित्र निम्न प्रदास्यामि खलु ते खल्लजडुकान् ।
पित्रैवमुक्तं पिबति न फलं तावदेव तु ॥”
तन्नागदपानस्य न खलु खल्लादिनाम एव
प्रयोजनं किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽध्ययान्तर-
फले प्रबोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते-
ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कथ-
मेव व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैव घटनात् इत्याह
उत्पत्तेरिति ह्याभ्याम् । उत्पत्त्या खभावत् एव
कामेषु पञ्चादिषु प्रायेषु आधुरिन्क्रियण-
वीत्यादिषु खलनेषु पुनश्चारादिषु अगधेतुषु
परिप्राकतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परम-
सुखमविदुष अजानन् अतो न तान् प्रक्री-
भूतान् बुधो वेदो यद्विधीयति तदेव श्रेय इति
विश्वसितान् इत्यथ । तान् एवभूतान् दृष्टिना
ध्वनि कामवस्त्रान् देवादियोनि भ्रान्त्यतः तत्
पुनस्तमोभूतदृष्ट्यादियोनिं विश्रुत इति । यन्मु-
काम इति च सुखपुञ्जादिकाम इति च कथं
पुनस्तेज्यैव कामेषु अथ बुधो वेदो बुद्ध्यात् प्रव-
र्त्तयेत् । तथा सत्यनाप्तं स्यात् इति भावः ।
कथं तर्हि कर्ममीमांसका फलपरतां वदन्ति
तच्चाह । एवमिति व्यवसितं वेदस्याभिप्राय-
अविश्वासं कुसुमितामवाप्तारफणरोचनया रम-
णीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतश्चै कुतश्च
स्तच्चाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादथ न तथा
वदन्ति इति । अतएव निष्कामकर्मैव आत्म-
ज्ञानार्थतोक्ता यथा,—

“तमेव विदायैवमेव ब्राह्मणा विविदिशन्ति
ब्रह्मस्यैव तपसा ब्रह्मणा दानेन यज्ञेनानुमेन
येति।”
त आत्मतत्त्वमसात्कारं भूतस्य ब्रह्महीनं
ब्राह्मणैववाचावधायै निष्कामेभ्यः कर्मैस्तु प्रप-
नैतैः। प्रकृतेनापि भूतैः कान्यैः कर्मैश्च न
प्रपन्नमित्यत्र ब्रह्माह गृहस्थश्चै।

राति वराति रति वमवपदीये कीदृशः ।
 “दासीदासमङ्गारमनं वरवमवमनम् ।
 पुत्रवोपमवुद्ययं पदेयं वायवकातिमम् ।
 वरवदिहमनं कोकं वरवमवमनं वरवमनम् ।
 वरवमनं वरवमनं वरवमनं वरवमनम् ।

इदं दानं ब्राह्मणस्य सद्दानं किमेव विष्णुप्रीतिस्तु
हिंसा एव सर्वत्र दाने । विष्णुप्रीते सामान्यत
श्रुतत्वात् । अथ विष्णुप्रीतौ देवताधिकारस्याय-
विरोध इति चेन्न स्वर्गोपदधिकारविशेषव्यत्येन
तत्तत्सम्प्रदायानां इत्याहुः । ब्राह्मणस्य सद्दानं
कस्मिन् किं मानमिति चेत् वामनपुराणे तत्तत्-
मासभेदेन तत्तद्दानमभिधाय ।

“विष्णुप्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेभ्यः ।
 देयानि विप्रसुखेभ्यो मधुसूदनतुल्ये ॥”
 इत्यभिधाय दास्यीदं सा मित्रादिचमनद्वयानि-
 चानात् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरादिपुराणयोः ।
 “यत्र यत्र भवेत् प्रीतिर्विषयेभ्यो महासुने ।
 तत्र दत्तुं तद्दिग् विप्रैश्च प्रतिपादयेत् ॥”

विष्णुधम्मोत्तररत्नतीयकाण्डे तु विष्णुसंप्रदानक
मेव दानं यथा,—
'विष्णो ब्रह्मसंप्रदानेन पारुष्यं लोकमाप्नुयात् ।
इत्यादिना ।

“सौरपक्षवयस्युक्तान् कलशान् स्तुतिभूषितान् ।
 दत्त्वा वै देवदेवाय खल्लिमेधफलं समेतम् ॥”
 इत्यन्तेन तत्तत् फलं सप्तह्वानमभिधाष्योक्तम् ।
 “अकामं खल्लिको लोको यत्किञ्चिद्विनिवि-
 दयेत् ।

तेनैव ख्यातमाप्नोति यच्च गत्वा न शोचति ॥
 धर्मेवाणिजिका ऋद्धा फलकामा नराधमा ।
 व्यर्धयन्नि नगम्राध ते कामागानुभवस्तुत ॥
 व्यस्तवस्तु फलं तेषां तद्गुभवस्तुत्यभिधक्षाम् ॥”
 तथा ।

“पद्व्यां प्रतीयन्ते देव दत्तामेन विवेक्षितम् ।
 ऋद्ध्यां प्रतीयन्ते दत्तामनामेन विवेक्षितम् ॥”
 उत्तावामनपुराणवचने चार्वाकात्मिकात्मिकाभ्यामेन
 मन्त्रमावादावपि विश्वप्रौढार्थं दृश्यन्ति । इति
 मन्त्रमाधतत्त्वम् ॥

[illegible]

“सुरजपथममेवधोवचद्
दधरथवेक्ष्य बभूव यत् पुरा ।
विक्रिपितपरिदेवनाकुलं
असन्नगत तदभूत् सदु स्मितम् ॥”)

सुरजपथ, पुं, (सुरजवत् प्रसन्नम् ।) पनसदृश ।
इति चिकाङ्क्षेयम् ॥

सुरक्षा, पुं, (सुरेण वेष्टनेन अक्ष इव शोकाकृति-
रिव । अकम्बादिस्वाकारस्य पररूपम् ।)
कल्पकदेश । तद्देशस्यै पुं भूम्नि । इति
हेमचन्द्र ॥ ४ । २७ ॥

सुरम्बणा, स्त्री (सुर वेष्टन सेतु इत्यति
भिन्नति । दल + अच् + क्तिधा टाप् ।) नर्मदा
नदी । इति चिकाङ्क्षेयम् ॥

सुरमहन पुं, (सुर तन्नामानमसुर न्दुनाति
मूर्खैकरोतीति । न्दु + ल्यु ।) विष्णु । इति
पुराणम् ॥

सुररिपु, पुं, (सुरस्य रिपु ।) विष्णु । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, हन्धोमज्ज्याम् ॥ १३ ॥
“क्षरितप्रतिज्वल्युवतिक्षररिपुस्तत्ता विप्रिनगता ।
सुररिपुणा रतिशुक्ला सङ्गमिता भ्रम-

तमसा सुरला च । तमसा । खलि सुरले ।
किमपि सम्मानेव । केरलदेशस्था काचिन्नदी ।
यथा च । रघुवंशे । ४ । ५५ ।

“सुरलामासुतोद्धृतमगमत केतक रण ।
तद्विषयवारवाणानामयत्नपटवासताम् ॥”

“सुरला नाम केरलदेशेष्वाकाचिन्नदी ।” इति
तट्टीकास्तन् मक्तिनाथ ॥

सुरली, स्त्री, (सुर अङ्गुलिवेष्टनं जाति प्राप्नोतीति
ला + क + स्त्रियां ङीष् ।) खनामख्यात-
शुविस्वाद्यम् । तत्प्रमोद्य । वशी २ वशिका ३
वशनालिका ४ खानेयिका ५ खानेयी ६
खानिका ७ सुरलाचिका ८ । शेषचतुष्टय
खानाणि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राधा-
तन्त्रे । २३ ।

“वाद्यन् सुरलीं कण्ठ शृङ्गं वेद्यं तथापरम् ।
कात्यायनीं नमस्कृत्य हरि पद्मदलेष्वथ ॥”

सुरलीधर, पुं, (हृ + धृ + क्त । सुरल्या धर ।)
श्रीकृष्ण । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
तन्त्रे ।

“वैकुण्ठदक्षिणे भागे गोलोक सर्वमोहनम् ।
तत्रैव राधिका देवी विस्तृता सुरलीधर ॥”

सुरहा, [न] पुं, (सुरं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
विष्णु । इति शैम्यनम् ॥

सुरा, स्त्री, (सुरति सौरमेव वेष्टयति । सुर +
इधुप्रत्ययात् क टाप् च ।) खनामख्यातगन्ध-
द्रवम् । (यथा, गरुडपुराणे । १८० ।

“तथा हिमां हरेत् पीता सौवर्णसुतासुरा ।”
तत्प्रमोद्य । ताजपत्र्यो २ देवा ३ गन्धकुटी ४
गन्धिनी ५ । इत्यमर । २ । ४ । १२३ ।
(तथाख्या प्रमोद्यान्तरं शुभाच्च ।

“सुरा गन्धकुटी देवा सुरभिः शानप्रजिका ।
सुरा तिस्रा हिमा स्त्री कश्चो पित्तानिका-
पहा ।

ज्वराक्षगभूतरचोत्रो कुठकावविनाशिनो ।”
इति भावप्रकाशश्च पूर्वोक्तं प्रथमे भागे ।
तस्या कथञ्च यथा । सुरा पीता वरा प्रोक्ता ।
इति वैद्यकचक्रपाक्षिर्वायं वातवायुधिकारे ॥
अस्या अनुषेपनशुभा । अकण्ठोरचोत्तर
नाशिलम् । इति राजवल्लभः । राजनिचय्योक्त
शुभप्रमोद्यो पुराशब्दे ऋच्यौ ।

सुरारि, पुं, (पुरारिः ।) श्रीकृष्ण । अथ
सुतप्रतिषेधा,—

“सुरः कोशे च यन्तापे कर्मभोगे च कर्मिणाम् ।
दैवमेवेष्ट्यदिकेषां सुरारिकेन कीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसम्बन्धे ११० अध्यायः ।
अथ खरूपं यथा,—

श्रीनारद उवाच ।

“कोऽसौ सुरारिर्देवर्षे ! देवो यद्यो ह किं नरः ।
देवो वा राक्षसो वापि पार्थिवो वा बहुश्रुताम् ॥”
शुक्लम् अवाच ।

“योऽसौ रजःसम्पन्नमायुर्धर्माश्च क्लीमन्तः ।
पितृन् सर्वान्वाप्यौ सुरारिर्देवः ॥”

श्रीनारद उवाच ।

“योऽसौ सुर इति ख्यातः कस्य पुत्रश्च गीयते ।
कथञ्च निहतः सखे विष्णुना तददृष्ट मे ॥”

पुत्रस्य उवाच ।

“श्रूयतां कथं विष्णुना सुरासुरनिवर्हणम् ।
विचित्रभिदमाख्यानं पुण्यं पापप्रणाशनम् ॥
कश्यपस्यौरसः पुत्रो सुरो नाम महाबलः ।
स ददृश रथे शुभ्रं दितिपुत्रोऽसुरोत्तमः ॥
ततः स मरणाद् भूतस्तप्ता वर्गगणान् बहून् ।
आराधयामास विभु ब्रह्मात्मपराजितम् ॥
ततोऽस्य तुष्टो वरदः प्राह वत्स ! वरं वयम् ।
स च वने तदा देवो वरमेन पितामहात् ॥
य यं करतलेनाहं क्षप्रेण समरे विभो ।
स स मङ्गलसंघट्टस्त्वमरोऽपि नित्यतज्ज्वलः ॥
वाप्तुं क्वा स भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ततोऽभ्यगच्छन् हस्तेना सुरः सुरनिरि वली ।
जगाम धर्मराजानं विजेतुं दम्भपाशिनम् ॥”

सुर उवाच ।

“यमः । प्रजासंयमनामिदं कर्तुमर्हसि ।
नो चेत्तवाद्यं क्षिप्त्वाहं च्छात्रं पातये शुचिः ।
तमाह धर्मराजवाक्यं यदि मां सयमेववान् ।
गोपितावि पुरा सख्यं करिष्ये वचनं तव ॥
सुरस्तमाह भवतः कं सयन्ता वदस्व माम् ।
अहं तच्च पराजित्य वारयामि न सर्वश्रवः ॥
यमस्तं प्राह मां विष्णुर्देवचक्रगदाधरः ।
श्वेतद्वीपनिवासी यं स मां सयमतेऽभयः ॥
इत्येव सुतो वचनं दुग्धाब्जिमगमन्सुरः ॥

तमागतं प्राह सुने । मधुव्रत
प्राप्तोऽसि केनासुरः । कारुणिकः ।

स प्राह सुहृद वद मे कथायां
तं प्राह भूय सुरशत्रुहन्ता ॥

वदीह मां योद्धुस्पागतोऽसि
तत् कथ्यते ते हृदयं किमर्थम् ।

ज्वरातुरस्यैव सुहृदं कुर्वन्
तत्रैव धीमुखे वद कातरमेव ॥

इत्येव सुतो मधुव्रतमेव
सुरकथां कौ हृदये कथयन् ।

कथं हं कथ्यते सुहृदस्योक्ता
निपातयामास विपन्नपुङ्गवः ॥

हरिश्च चक्रं चतुर्धावनेन
सुमोच तपस्य शिरसु शंभोः ।

चिच्छेद देवास्तु जतयथाभवन्
देवं प्रशंसन्ति च प्रश्रुतामम् ।

इतः प्रसिद्धं सप्तपाजगाम
सुरारिरिमेव हरिर्मेधाश्रया ॥”

इति वामने ५० । ५० अध्यायः ॥

अनर्थावयनप्रवृत्ततां । यथा । “अथ मोक्ष-
मोचयस्तु तस्य महाकर्मैर्हृदीवर्द्धमानात्मनश्च
तन्ममोद्धरणवद्वयस्य सुरारिनामवयवकं कर्म
कतिरनर्थावयव नाम तावत्तं तदुपश्रुतायां
वामनचक्रावयवकम् ।” इति तत्त्वप्रवृत्त-
प्रवृत्तम् ॥

सुषे आ भोर्दे । उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा० पर० - अक० - सेट ।) पद्मशेषादि ।
इत्यौ । तेन किपि राक्षोप इति ह्यौ सुरौ
सुर । आ च्छिन्नेन शब्दे तेन । मोक्षो ज्ञान-
रहितोभावः । उच्छ्रायो वृद्धिः । च्छिन्नेति
रोगो । सुषे च्छेदः रामस्य समानवयवने
हराविति रघु । इति दुर्गादायः ॥

सुभिर्गौ, स्त्री, अङ्गारधानिका । इति शब्द-
चञ्चिका ।

सुमुर, पुं, सुवाचि । (यथा माघे । ६ । ६ ।

“सुरकुटाग्रसुमुरसूयतां
इधुरिवात्मवयस्य रण कथा ।

निपतिता पठितः पथिकत्रजा-
दुपरि ते पठितेपुरतो भ्रष्टम् ॥”

सम्पद्य । रविवाणि । इति मेदिनी । रे, २०५॥
(स्त्रियां टाप् । नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
३ । २२१ । २५ ।

“भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुमुरा तथा ।
तुङ्गवेद्या जङ्गवेद्या कपिला शीत यव च ॥”

सुर्व ई नष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर० -
अक० - सेट । निष्ठायां मण्डितः ।) आद्य पञ्चम-
खरी । च्छ सुरौ सुर । नष्टो न्यूनम् । ई
नष्टः । इति दुर्गादायः ॥

सुख क रोपये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा० -
पर० - अक० - सेट । अकार्ये भा० उभ० - अक० -
सेट ।) रोपये आरोपयम् । क मोक्षयति इत्यं
लोकः । गोविन्दभङ्गु रोहणे इति पठित्वा
रोहणं जन्म इति व्याख्याति । इति दुर्गादायः ॥

सुग्रटी, स्त्री, (सुव + अट् । एवोरदादिना तु
वायुः ।) वितकट्टु । इति शैम्यनम् ॥

सुग्र(व)विका, स्त्री, (सुव + “इगारिभ्यश्चि-
त् । उभा० १ । १००० । इति कविकल्पद्रुमः ॥ उभा० ।
ततः संज्ञायां कम् । अकारश्चेत्यम् ।) प्रज्ञी ।
ताजगली । तत्प्रमोद्य सुवर्णा २ ताजगलिका ३
गोधापरी ४ शैम्युषी ५ भूताली ६ वीर्य-
कण्डिका ७ सुवली ८ ताजिका ९ ताजगलिका
१० । इति शब्दरत्नावली ॥ अर्धोत्तरी ११ । इति
जटाधरः ॥ अस्या शुभा । मधुराजम् । इति-
त्यम् । उक्तम् । पुष्टिकर्मफलम् । प्रियङ्गु-
त्यम् । कर्मफलम् । पितृदायकमहदलम् ।

“सुग्रवी च हिमा प्रोक्ता भेदा नामर-
चञ्चिका ।

“तेषां अथ सुग्रवीपिता नामरा च दवावली ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

“ताजगली तु विद्वद्भिर्भूयसी हरिकीर्तिता ।
सुवली मधुरा उक्ता वीर्योक्ता ईश्वरी सुहृ-
तिता दवावली इति सुहृदावयवार्थं तथा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सुव वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर० -
अक० - सेट ।) मोक्षति । इति दुर्गादायः ॥

सुवम सुवर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर० -
अक० - सेट ।) सुवर्णः । इति सुवर्णः ॥

सुवम सुवर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर० -
अक० - सेट ।) सुवर्णः । इति सुवर्णः ॥

सुवम सुवर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर० -
अक० - सेट ।) सुवर्णः । इति सुवर्णः ॥

सुवम सुवर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर० -
अक० - सेट ।) सुवर्णः । इति सुवर्णः ॥

सुवम सुवर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर० -
अक० - सेट ।) सुवर्णः । इति सुवर्णः ॥

सुवम सुवर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर० -
अक० - सेट ।) सुवर्णः । इति सुवर्णः ॥

सुवम सुवर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर० -
अक० - सेट ।) सुवर्णः । इति सुवर्णः ॥

उय य इर हिदि। इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-
पर- सक- सेट ।) इद इह खल्वनम् । य
मुष्पति विपक्ष चतुर । इर असुवत अमोचीत
अस्मात् पुषादित्वात्त्रिंशत् इ इत्यन्ते । इति
दुर्गादासः ।

मुषल, पुं, स्त्री (मोषति मुष्यतेऽनेन वेति । सुष् +
“वृषादिभ्यश्चित्” उणा० १।१.० । इति
कलञ्जित स्यात् ।) अयोधम् । इत्यमरटीकायां
भरतः । इत्यमरटीकायां । (यथा, मार्कण्डेयः ।
११६।१० ।

“सुनन्द गाम सुवर्णं तद्वत् यत्किञ्चित् पुरा ।
तत्पुनरार स दुष्टात्मा तेन हान्त रथि रिपुम् ॥”
विश्वामित्रस्तु । यथा, महाभारते १।१४।५२ ।
“बाहुनिर्मुषलश्चैव वयोधोवक्ष्येव च ॥”
(ताण्ड्यमध्योपपद्यम् । “सुष् खल्वने सुषल ॥”
उणा १।१.० । इत्यमरटीकायां भरतः ।)

मुषनी, स्त्री (मुष्यत इति । सुष् + कञ् ङीष् ।)
ताण्ड्यलिका । मुष्टगोधिका । इति शब्द-
रत्नावली ।

मुष्य, जि, (मुष्यत इति । सुष् + “इष्ठा
दिभ्यो य” ५।१.१।६६ । इति य ।) मुषल-
वत् । इत्यमरटीकायां भरतः ।

मुषा, स्त्री, (सुष् + क टाप् ।) नृषा । इत्य-
मरटीकायां रावमुकुटः । २।१०।३३ । मुषी
इति भाषा ।

मुषितं, जि, (सुष् + कल्लेजि क्त ।) मोरित
मयम् । तत्पर्यायः । अविताम् २ । इत्यमरः । ३।
१।०० । (वक्षित । यथा भागवते १।११।३० ।
“बाहू वैष्णव्यवधित पित्रोश्च कुलनन्दन ॥
शान्ताया वा महाबाहो । मुषितोऽग्नि महा-
त्मभिः ॥”

“मुषितो वक्षितोऽग्निः” इति तट्टीकायां
श्रीधरः ।)

मुष्क, पुं, (मुष्कति बौधैमिति । सुष् + “कृष्ट
भूयुषिसुविभ्य कक । उणा० ३।४१ । इति
कक् ।) अण्डकोषः । इत्यमरः । २।६।६६ ।
(यथा, वागमटे निदानस्थाने नवमे अध्याये ।
“आवापुसमसुक्तं हि मुष्कभोरनरेऽग्निः ॥”
मोक्षकद्वयः । संघातः । इति मेदिनी । के, ३१ ।
तच्छरः । मोषलः । इति हेमचन्द्रः । २।२०६ ।

मुष्कक, पुं, (मुष्क । सञ्ज्ञाय कन् ।) दृष्टविशेषः ।
चण्डापाकज इति वज्रभाषा । मोषा इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । मोक्षी २ ।
आटक ३ । चण्डापाटक ३ । मोषा ५ । इत्य-
मरः । २।४।३६ । मोक्षक ६ । मुष्क ७ ।
मोक्षक = मुष्क ६ । मोक्षक, १० । मेहन ११ ।
चारद्वय १२ । पाटनी १३ । विद्यापट १४ ।
जटाक १५ । ननवावी १६ । सुवीक्षणक १७ ।
इति राजनिषेधः । मोक्षि १८ । चार-
द्वेष्ट १९ । चण्डा २० । चण्डाक २१ । आट २२ ।
इति शब्दरत्नावली । य तु पञ्चाशत्पर्यन्त-
द्वयः । अतस्त्वयमेव द्विविधः । तत्र युवा ।

कटुलम् । तिक्तलम् । व्याहिलम् । उल्ललम् ।
कमवातकारिलम् । विषमेदीमुष्ककखुपक्ति-
रोगक्षमिश्रुक्ताशिलम् । इति भावप्रकाशः ।
रेचनलम् । पाचनलम् । औषोदरातिनाश
लम् । इति राजनिषेधः । (यथा, सुश्रुते ।
चिकित्सास्थाने । ६ अध्याये ।

“कीर्णं पक्कं तद्विद्रावयेन
हृत्वात कुष्ठं मुष्कके चापि धर्मि ॥”)

मुष्कर, पुं, (प्रशक्त मुष्कोऽस्यास्ति । मुष्क +
“कृष्टसुषिसुष्कमधोर” ५।१।१०६ । इति र ।)
प्रलम्बाकः । इति हेमचन्द्रः । ३।१२१ ।
(यथा, शतपथब्राह्मणे । ३।७।२।० ।
“रेतो विकरोति मुष्करो भवत्येव वै प्रजनयिता
यन्मुष्करस्तस्मात्मुष्करो भवति त न च ॥”)

मुष्कभूय, पुं, (मुष्कन भूय ।) दृष्टव्य इति ।
य तु रात्रौऽन्य पुररचक । खोला इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अनुपम २ । खोलाभाव ३ ।
महात्मिक ४ । इति शब्दरत्नावली ।

मुष्टि, पुं, स्त्री, (सुष् + क्तिच् ।) पक्षपरिमाणम् ।
चारि लोका इति भाषा । (वैद्यके आठलोका
इति प्रसिद्धिः ।

“स्यात् कर्माभ्यामर्हपक्ष मुक्तिरष्टमिका तथा ।
मुक्तिभ्याश्च पक्षं त्रैय मुष्टिरान्यस्तुतिर्था ॥”
इति वैद्यकशास्त्रेऽपरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ।

“पक्षाहं मुक्तिमिच्छन्ति तथाऽष्टमावकास्ति ।
पक्ष विषयश्च मुष्टि स्यात्—”
इति गार्ग्ये अष्टाधिकविंशततमेऽध्याये ।)

वज्रपाणि । मुष्टा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सन्धिक्षिताङ्गुलिपाणि २ । सुस्तु ३ । सुस्तुटी ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३।२६१ । त्वय । इति
मेदिनी । टे, २५ । खङ्गेर मुष्ट इति भाषा ।

(यथा, महाभारते । १।१६।१० ।

“परिवेरायस्त्रीकृष्णे धनिकर्षे च मुष्टिभिः ।
निज्जतां समरेऽन्योन्य शब्दो दिवसिवायुश्रुत् ॥”
कुञ्जटभाग । मुष्टाक इति भाषा । यथा —
“अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चि कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

(सुष् + क्तिच् ।) मोषणम् । इति सुषधातत्त्व-
दर्शनात् । प्रहारविशेषः । किञ्च इति भाषा ।
यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ६० । १५ — १६ ।

“चिच्छेदापततस्तस्य सुत्रं विशिष्टे शरे ।
तथापि सोऽभ्यधावत् सृष्टिसुदृढं वेगवान् ।
य सृष्टि पातयामास हृदये देवपुङ्गव ।
देवास्तस्मापि या देवी तस्मै गोरक्षताकृत ॥”

पथि सुधार्मस्य तिनादीनां सृष्टिपक्षे चौर्या-
भावः । यथा, कौर्मोपनिषागे १५ अध्याये ।
“तिनसुत्रयवादीनां सृष्टिर्गन्धा पथि स्थिते ।
सुधार्मेर्नान्यथा विप्रः विधिविद्विरिति स्थितिः ॥”

(सुष् खीय + अधिकरणे क्तिच् ।) शस्त्रमोपन-
कातः । यथा, महाभारते । २।५।६५ ।
“क्षत्रिजवश्च मुष्टिश्च परराष्ट्र परनाम ।
अविज्ञाय महापराजः । निर्विष्य समरे रिपून् ॥”

“मुष्टि शस्त्रानां मोपनकातः दुर्भिक्षमिति
यावत् ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।)

मुष्टिक, पुं, (सुषयाति परबौधैमिति । सुष् + क्तिच्
सञ्ज्ञाय कन् ।) कसरानमलविशेषः । इति
श्रीमद्भागवतम् । (यथा च हरिवंशे ४१।१६ ।

“नागं कुञ्जलापीकृन्वायुर मुष्टिकं तथा ।”
मुष्टि प्रयोजनमस्य । मुष्टि + कन् ।) खर्ग-
कारः । इति हेमचन्द्रः । ३।५०२ ।

मुष्टिकान्तक, पुं, (मुष्टिकस्यान्तकः ।) बल-
देवः । इति शब्दरत्नावली ।

मुष्टिदुत, स्त्री, (मुष्ट्या दुतः क्रीडितम् ।) दूत-
क्रीडाविशेषः । पुरस्तुट खेला इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सुल्लकम् २ । इति शब्दरत्नावली ।

मुष्टिन्ध, पुं, (मुष्टि धवति पिबति । धेदु +
“भाङीसुष्टोच” ३।२।३ । इति खण्डः ।
“अरुहिवदनस्तस्य मुम्” ६।३।६७ । इति
मुम् ।) बालकः । इति निष्काङ्क्षेयः ।

मुष्टिवन्ध, पुं, मुष्टिवन्धनक्रिया । मुष्टावधौ इति
भाषा । तत्पर्यायः । यथा २ । इत्यमरः ।

३।२।१४ । मुष्टिवन्धोऽङ्गुलिबन्धासौ मुष्टि-
बन्धः । मुष्टिना बन्धो दृष्टव्य इति भाषा ।
इत्यपरे । मुष्टामेव संयह इत्यन्ते । मुष्टि-
बन्ध्याश्च संयह इति बोधायनः । इति
भरतः ।

मुष्टीमुष्टि, अ, मुष्टासृष्टि । मुष्टिभिर्मुष्टिभिः प्रहृष्य
यद्दुष्टं दत्तं ततः । किञ्चाकिञ्च इति भाषा ।
इति मुग्धबोधयाकरणम् ।

मुष्टक, पुं, (सुष् + बाहुलकात् कथम् । ततः
सञ्ज्ञाय कन् ।) राजसर्वेयः । इति रत्नमाता ।
यष्टक इति वा पाठः ।

मुष य इर हिदि । खल्वने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवा - पर - सक - सेट ।) य मुष्पति विपक्ष
चतुर । इर असुवत अमोचीत । अस्मात्
पुषादित्वात्त्रिंशत् इ इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ।

मुसल, पुं, स्त्री, (मुस्यति खल्वयतीति । सुष् +
“वृषादिभ्यश्चित्” उणा० १।१.० । कल चित्
स्यात् ।) खनामख्याततल्लुनादिकखत्तार्थनिमित्त-
लौहाययति । तत्पर्यायः । अयोधम् २ ।

इत्यमरः । २।६।२५ । मुसलम् ३ । कलनी-
दक ४ । इति शब्दरत्नावली । मुस्यति मुसल
मुस विहिदि नास्तीति कलः । मुसलो दन्त-
सकारः । एवं मुस्य र्हिदीति खल्वन्त्यानात्
कल खल्वन्त्यकारणः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

(आयुधविशेषः । तत्कारो यथा, वैशम्पाय-
नोक्तधनुर्वेदे ।

“मुसलश्चित्रीयाभ्यां करे पादेऽपि विभक्तः ।
नृवे चान्नीतिस्तन्मन्व पातनं पोषणं हयम् ॥”
यथा, मनुः । ८ । ३१५ ।

“खल्वेनादाय मुसलं नमुक्त्वापि स्त्रादिरम् ।
शक्तिर्भयतस्त्रीणां मायकं हन्मेव वा ॥”
मुसलासुसनि, अ, मुसनेश्च मुसनेश्च प्रहृष्यदुष्टं
दत्तम् । इति विद्वान्कौस्तुभः ।

सुखाभं

सुसली, खी, (सुसली-गौरादित्यात खी।)
 लालकलिका। युद्धगोधिका। इत्यमर। २।
 ५।१२।

सुसली [न] पु (सुसलं प्रहरणत्वेनास्याक्षीति ।
सुसल + इति ।) बलदेव । इत्यमर ११।१।२५॥

सुसज्जा, जि, (सुसज्जमहतीति । सुसज्ज + य ।)
 सुसज्जेन वध्य । इत्यमर । ३ । १ । ४५ ॥

सुखा वा सङ्गतौ । इति अविश्वकष्यद्वयम् ॥ (पुरा
उभ० अर्कं सेंट ।) यवगणेशादि । वा सुखा
यति । इति दुर्गादास ॥

सुखं, पु, (सुखयति एकत्र स इतीभवतीति । सुख
+ क । एकप्रियायामस्य बहुभूतसम्बद्धतया
तथालम् ।) सुखकम् । इति आदावशी ॥
(यथा दृष्टव्यं हितानाम् ७७ । ११ ।

“भागैश्चत्सि वित्तैश्चैतनुजा
 श्रीवर्णभागौ नखगुगुलु च ।
 कपूरबोधो मधुपिच्छितोऽथ
 कोपच्छदो नाम वरेन्द्रधूपः”)

सुस्तक, पुं ली (सुस्त + स्तार्थे कम् ।) ल्यप्प्रत्यय-
विधेय । सुता इति भावा । तत्पुण्याय ।
कुलविन्द २ मेघनामा ३ सुस्ता ४ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १५६ । सुस्त ५ राजकसेव ६ । इति
हारावली । मेघाक्षम् ७ गाङ्गेयम् ८ भद्र-
सुस्तकम् ९ । इति रत्नमाला । अभ्रनामक १
भीमना ११ भद्रक १२ भद्रा १३ । इति शब्द-
रत्नावली । अस्त्व गुणा । तिस्रत्वम् । कटु-
त्वम् । वायुनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् ।
इति राजवल्लभ । अपि च ।

“सुस्तर्कं न क्षियां सुस्तं भिक्षुं वारिदनामकं ।
 कुबजिन्द्रेण स ख्यातोऽपरं कोरकसेवकं ॥
 भक्तसुस्तं च युक्ता च तथा नागरसुस्तकं ।
 सुस्तं कान्दुं हिमं याति नित्तं दीपनपात्रवत् ॥
 कथाय कफपित्तसहस्रद्वारादधिगम्युक्तं ।
 अन्नपदं प्रे यन्नात् सुस्तं तत् प्रशस्यते ।
 तथापि सुनिभि प्रोक्तं वरं नागरसुस्तकम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

सुखक, पुं. (सुखयति सङ्गतोऽकरोति बन्धिर
मिति। सुख+क। तत् संज्ञायाम् कन्।)
ख्यावरविषमैद्। इति द्विसप्तकम्। २। २५३।
(यथा, सुश्रुत कल्पस्थाने। २।

“यत्प्रातिवृत्तमाभाति सुप्तकं च प्रकीर्तितम्”
 सुप्ता स्त्री, (सुप्त + दाप्) सुप्तक। इत्य-
 भर। २। ४। १५६॥ (तथास्या पथ्याय।
 “मेवाक्षं सुप्तकं सुप्ता गात्रेयं भद्रसुप्तकम्”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

यथा सुसूते कवस्थाने । ४४ ।
 “दीपना यक्ष्णीयाच्छुद्दीगार्थं कुष्ठमाश्रया” ।
 “शोष विनाशकं सुखा विहङ्गामकं तथा ।”
 सुखाश्च ई, (सुखामर्गैति) अद् + यञ्, ।
 शूकरः । इति जटाधरः ॥

सुखमं, औ, (सुखस्त्रीनामा नक्ष.) सुखमभिप्रेत ।
नामर सुता इति भावा । तदुपमाय, । सुखम

टम् २ पुरम् ३ बल्लम् ४ परिपेलवम् ५ ।
इति रत्नमाला ॥ (शुभा अथ कुट्टनदण्ड्ये
ज्ञातया ॥)

श्रवणार्थबाधशीर्ण श्रवणसम्बन्धज्ञानश्च विना पद
तानपर्यञ्चानाशुपदमेव पदार्थोपस्थापकत्वात् ।
सा च निरूपणचरणा कश्चित्तातपर्यबोधक-
शास्त्रात् कश्चिदावप्रयोगतोऽनुमानादपि निर्णी-
यते । वस्तुतस्तु क्षुनिशो पञ्चदशांशाश्रित
स्वतन्त्रनिरूपणसूत्रैर्पदलक्षणा विनिगमना-
विरहगौरवाभ्यामेव कुशिता अतोऽन्वयान्वय-
पादोनदृष्टद्वयात्मकसूत्रैर्निरूप्य अशक्यमेव ।
अथात्वान्वयतया सन्त्यानुमाय तदुपपन्नमिति
चेत् अन्वयान्वयिकतया सपाददृष्टद्वयात्मक
सूत्रैर्निरूप्ये कुतो न यद्वय स्यात् तस्मात्
“प्रभाते घटिकाशुभ्र प्रदोषे घटिकाशुभ्रम् ।
दिनवन सर्वकार्याणि कारयेन्न विचारयेत् ॥”
इति लघुहारावचननियमां रजनीं प्राहु-
श्चक्रादन्तचतुष्टयम् । नाडीनालदुमे सन्धि-
दिवसालन्तचरित इति नक्षत्रवैतन्त्र्यचरयोरेक-
दृष्टद्वयात्मककार्ये घटिकापदनिरूपणस्यासिद्धौ
तथा पर्यायद्वारा बोधोक्तकथा च समञ्जसत-
पान्नचयोर्यदृष्टद्वयात्मककाल एव घटिका-
पदादुपस्थाप्यत अतः सर्वसाधारण्येन नून-
कालव्यवच्छेदाय खेव आह्वया लाघवात् ।
अतएव यन् चतुर्दशीयाम तुरीयमनुपूर्वे
दृष्टव्यं यदा यत्र दिने अमावास्यासुखापराक्षीय-
दृष्टद्वयान्वयकालायापन यथा स्यात्तथैव चतु-
र्दशीयाम तदुक्तद्वतीययाममनुलोकात् तत्र
प्रवृत्त चतुर्थयाम पूरयेत् आप्नोतीत्यन्वयः ।
अन्वया चतुर्दशसूत्राधिकपूरणाभिधान अथ
स्यात् । एतेनैव दशआष्टौपि सुखापराक्षाद-
कार्ये । प्रातः कालादिपञ्चाविभागे कुत
मादिसञ्ज्ञायाश्च दिनमानपञ्चदशांशसूत्रैर्निरूप्य-
त्येव अह्नवम् । तदुपबोधकशास्त्रसंवादात् । अत-
एकोदष्टे दिनमानपञ्चदशांशसूत्रार्थो योग्य-
तया च नूनकालव्यवच्छेदको आह्वयः । कुतप-
रौहण्यान्तरमात्रमाहकयुक्ते । एव विशेषा-
भिधानात् सुखरात्रौ दृष्टमात्र जन्मादन्त्ये-
कादशीद्वादशी च कलाकाढाकपोऽपि प्रति-
काशौ तृक्तयुक्ता खयोक्तकाल एव नूनकाल-
व्यवच्छेदको आह्वयः । ततश्च विशेषकालप्राप्त-
कर्मतरकर्मण्य प्रशस्त्रादिकांश्च खयोक्त-
दृष्टद्वयान्वयकालतिथिरेव व्याकृत्युपगतविधि-
सम्बन्धमञ्जुसादिति तत्तन्म् । इति चन्द्रशेखर-
वाचस्पतिज्ञतदेतन्निर्णयः ।

सुहर, पुं (सुहरति विधिप्रीतिमवतीति । सुह +
“कृषेराह्वयः ।” उवा. १ । ६२ । इति हरक ।)
कर्म । इति कश्चित्तवारोवादिहति ।
क. उ. बन्धे । इति कश्चित्तपहम् । (भा. आल-
क. सेट ।) प्रवर्गपञ्चमादि । उ. अवती ।
इति दुगादाव ।
क., [२] ली, क. ली. इति क. ली. ली. ली. ली.
निवा निवातम् । इति सुभबोधकाकरवम् ।
क., ली, (मन्त्रे इति । मन् + लिप् । “अर-
जद्विनिमिमासुपमावाच ।” ६ । १ । २० । इति

साचोवकाखोट इत्यादेशः ।) बन्धनम् । इति
चिह्नान्कौस्तुभे ।

क. क, वि, (मन्त्रे वध्यतेऽर्थः । मन् + बाहुलकात्
कक ।) उवा. १ । ११ । इति उपधायाया
वकारश्च चोट ।) वाक्यरहित । बोवा इति
भावा । तत्पर्याय । अवाक २ । इत्यमर ।
१ । १ । १२ । (यथा, महाभारते । १ । ५ ।
१२५ ।

“कश्चिदन्त्यांश्च कर्कांश्च पङ्क्तुं च ज्ञानवान्वावन् ।
पितेव पात्रि धर्मेन । तथा प्रवृत्तितानपि ।”
अखोत्पत्तिहेतुयथा, गमयैकत्वात्
“गर्भे वातप्रकोपेय दौर्घ्दे चावमानिति ।
भवेत् कुल कुणि पङ्क्तुमो मिश्रिण्य एवच ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
रोगत्वेनास्य विषयो यथा —
“आटल धातु सक्रोधो धमनी शब्दवाहिनौ ।
नरान् करोत्यक्रियकान् नृकमिश्रिण्य गद-
गदान् ॥”

इति च तत्र निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
क. क, पुं (मन्त्रे वध्यते जानिकेति । मन् +
कक । पूर्ववत्तवम् ।) मन्त्र । इति त्रिकाण्ड-
शेष । इत्य । इति मेदिनी । के, ११ ।
(दानवमेद । यथा, महाभारते । १ । ३६ । ७ ।

“स सन्निकर्षमागम्य पायैर्यासिष्टकर्मणः ।
नृक नाम दगो पुन ददशांशुतदर्शनम् ॥”
दीन । इति हेमचन्द्र । १ । १२ । (तत्तक
पुन । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १ ।

“शिली शनकरो नृक सुकुमार प्रवेपन ।
सुहर शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनु ॥
एते तत्तकला भागा प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”

नृक वि, (नृक + क्त ।) नृक । इत्यमर ।
१ । १ । ४८ । (यथा, पञ्चदशाम् । ७ । १० ।
“अन्त्योन्वाध्यासकृपण कूटस्थभासवोर्वपु ।
एकीभूय भवेन्नुत्पन्नश्च नृके प्रयुज्यते ॥”

नाल । तन्त्रित । इति मेदिनी । टे, १ । नृक ।
इति हेमचन्द्र ।

नृक वि, (मन् नृ नवे वा क्त ।) नृक । इत्य-
मर । १ । १ । ६५ । (धात्यरचनार्थे लक्षमय
आधारविशेषः । यथा, शतपथब्राह्मणे । २ ।
६ । २ । १७ । “तान् हयोर्मृतकयोरुपनक्ष-
वेद्यवर्णां वा ऊपेवोभयत आबधोद परेत्य यदि

वृक्ष वा स्यात् वा वेद्य वा वल्लीकं वा
विन्देत् ॥” यत्र लक्षमये आवपने धान्यं वध्यते
तन्मृत नृकमेव नृकम् । वेद्यमप्यौ यद्यानुभ-
यतं वृक्षा । इति तज्ज्ञास्ये मञ्जीधर ।)

नृक, तु क प्रसावे । इति कविकल्पद्रुम । (अदन्त
पुरा. उभ. सक्त. सेट ।) दीर्घा । नृकयति
नृकापयति । इति दुगादाव ।

नृक, ली, (नृकयति इति । नृक + लीप् । लीका-
अवलात् लीक्यम् । यद्वा, सुचते लन्वते इति ।
नृक + “लिवितुकोटिक् च ।” उवा. १ । १६२ ।
इति कृन् निहभयति । टेकरादिशः ।)

उपस्थनिर्गतकम् । ततपयाय । प्रसाव २ ।
इत्यमर । २ । ६ । ६७ । मेहनम् १ । इति
जटाधर । सुश्रुतिनिरूप १ सप्तमम् ५ सप्त-
६ । इति राजनिर्घण्ट । * । (अखोत्पत्ति-
विषयो यथा, —

“आहारस्य रस वार वारहीनो मज्जव ।
शिराभिश्चक्ष्ण नोत वसौनृजत्वमाप्नुयात् ॥”
इति पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये श्राद्धधरेणोक्तम् ।
“वसिपूरणविक्षेपकम् ॥”

तथास्य चयद्विज्ञानाय यथा, —
“नृकयते वसितोदोऽख्यनृकता च ।”
“नृक सुहृन्नु प्रवृत्ति वसितोदमाभानश्च ।”

इति सुश्रुते नृकस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ।
तथास्य दोषादि विज्ञानस्य परीक्षा लक्षणम् ।
“वातेन पाक्षुर नृक रक्तनीलश्च पित्तत ।
रक्तमेव भवेन्नृकत भ्रवण फेनिल कफात् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
तस्योत्पत्तिविधिर्यथा, —

“दिवा सन्ध्यासु कथस्थवक्षस्तत्र उदददृष्ट ।
कुर्यान्नुपरीषे तु रात्रौ वै दक्षिणामुख ॥”
इति गार्ग्ये ६४ अध्याये ।

अपि च ।
“नृकोकारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदमुख ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा ॥”
इति मनु । १ । ५० ।

“कला यशोपवीतसु पृष्ठत कक्षलम्बितम् ।
विष्मन्ने च यद्वा कुर्याद् यद्वा कर्णे सम-
हित ॥”
इति यम ।

यद्येकवस्त्रो यशोपवीत कर्णे कला अवगुच्छित
इति । कर्णे दक्षिणकर्णे । इति सांख्यायन ।
“ह्यायामाम्बुकारे वा रात्रावहनि वा दिशि ।
यथासुखसुखं कुर्यात् प्राणवाधभवेत् ॥”

न नृक पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोमये ।
न प्राणकृष्टे न अग्ने न विद्यां न च धर्मते ।
न जीवदेवायतने न वल्लीके कदाचन ।
न सवस्त्रे गतं न गच्छन्नापि स्थितम् ।
न नदीतीरमासाय न च धर्मतमस्के ।

वायुमिषाणादिर्लम्प पश्यत्येव गा ।
न कदाचन कुर्वीत विष्मन्ने विचलनम् ॥”
इति मनु । १ । ४५ — ४८ ।

“आहारविहारविहारयोगा
सुखदता धर्मेविदा तु काया ।
वागुभिकायाणि तपस्यैव
अनाशुवी गुप्तमे तु कार्ये ।”

इति वशिष्ठः ।

निहारो नृकपुरीषोत्सर्गः * । * ।
“सोमाश्रयास्तुवायूनां पूण्यानाश्च न ससुखे ।
कुर्यात् जीवन्निष्कामसमुत्सर्गं च पण्डित ॥”

इति विश्वपुराणम् ।
न च सोपानतको नृकपुरीषे कुर्यादिति ।
इत्यापसम् ।

मूलद्रु

“करुणहीतपात्रेण कृता नृजपुत्रीये ।
नृजपुत्राय पात्रीय मौला चान्द्राद्यगचरेत ॥”

इति वृहत्संहिता ॥ ३ ॥

यहीतजलपात्रस्य सृजोत्तमो दोषो यथा,—
“वारिपात्रं चरे धृता नृज त्वयति यो नर ।
सुरापात्रसमं पात्रं तत्पल मदिरासमम् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ ३ ॥

सशब्दमूलस्य दोषो यथा,—
“नि स्था सशब्दमूला स्युर्नृपा निशब्दधारया ।
भोगाद्या समजठरा नि स्था स्युवट
सन्निभा ॥”

इति गारुडे ६३ अध्याय ॥ ३ ॥

“विष्णुकान्नामनृजस्य चौरयाद्वादिरच्यम् ॥”
इति तन्त्रे १०० अध्याय ॥ ३ ॥ अथ गोमूत्र
शुभा । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । जयत्वम् ।
पित्तकारित्वम् । कटुत्वम् । रूक्षत्वम् । कृष्ण-
त्वम् । क्षुद्रदरानाहशोषाशौविषकुष्ठनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभ ॥

नृजस्य, स्त्री, (नृजे लङ्) । नृजस्य
लङ्गमिति वा । १) रोगविशेष । तत्प्राप्य ।
नृजरोध २ अक्षरी ३ लङ्गम् ४ । इति
राजनिर्वण्ड ॥ ३ ॥ अथ नृजलङ्काधिकार ।
तत्र नृजलङ्का विप्रलङ्घ निदानमाह ।

“आयामतोऽप्यौषधकृत्तमय-
प्रसङ्गद्वयमुत्पद्यमानात् ।

आनूपमत्वाधशनादौषात्
स्युमलङ्काणि कृत्वा तथाप्यौ ॥”

तीक्ष्णौषधं राजिकाभूरयादियुक्तम् । कृतेति
मयविशेषत्वम् । प्रसङ्गं सततं सेवा । इत्य-
नर्तनम् । निक्षेपेति द्विविधं पाठः । इतएव
यानात् आनादिना गमनात् । आनूपं प्रचुर-
जनदेशभवं भव्यम् । अथौ नातिक्रमेणिक
श्लेष्मिकात्रिपातिकप्रत्ययपुरीषजशुक्रनाशरी-
जानि । तस्य सप्राप्तिपूर्वकं लक्ष्यमाह ।

“एवञ्चला स्ते क्षुपिता निदाने
सर्वेऽथवा कोपसुपीता वस्तौ ।
नृजस्य मार्गं परिपीडयन्ति
यदा तदा नृजयतीह लङ्कात ॥”

सद्य वातिकमाह ।

“तीव्रा रजो वज्रवस्त्रिमेद्रे
स्वल्पं सुहृन्मयतीह वातात ॥”

तीव्रा मारणात्मिका वज्रबाधमेद्रायासम-
राजसन्वी ॥ ३ ॥ पौतिकमाह ।

“पीतं सरक्तं सद्यं सदाह
लङ्का सुहृन्मयतीह पितात ॥”

लङ्कमिति क्रियाविशेषत्वम् । श्लेष्मिकमाह ।

“वस्त्रे सतिज्ञस्य शुद्धतयो
अर्धं सपिण्डं कपयन्लङ्का ॥”

सपिण्डं पिण्डितम् । सामिपातिकमाह ।

अर्धं सपिण्डं कपयन्ति च सतिपातातु
भवन्ति तत् लङ्कातर्गं हि लङ्का ॥”

लङ्का नृजलङ्कम् ॥ ३ ॥ प्रत्ययमाह ।

मूलद्रु

“नृजवाहिवु शल्येन चतैवभिहितेषु वा ।
नृजलङ्कं तदाघातात्प्रायते भृशदाहकम् ॥
वातलङ्का तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥”
नृजवाहिवु स्रोतः । शल्येन कण्टकेन । चतैव
सप्ततीक्ष्णैश्च अथवा अभिहितेषु सुहरादिभि-
रभिहितेषु । तदाघातात् नृजमागाधातात्
नृजलङ्कं प्रायते । भृशदाहकं भारकं तस्य
शल्यणस्य ॥ ३ ॥ पुरीषजमाह ।

“शुक्रतस्तु प्रतीघाताद्वायुविशुक्तं गतं ।
आधानं वातशूलस्य नृजलङ्कं करोति च ॥”
प्रतीघातात् निरोधात् । विशुक्तं दुष्टताम् ।
शुक्रजमाह ।

“शुक्रदोषैरुपहृते नृजमार्गे विधारिते ।
सशुक्रं नृजयेत लङ्काहस्तिमेहनशूलवान् ॥”
उपहृते दूषिते ॥ ३ ॥ अक्षरीजमाह । अक्षरी
हेतुकश्चापि नृजलङ्कसुदाहृतम् । सुश्रुते
शर्कराजमपि नृजलङ्कसुक्तमत्र तु तस्य नव
संख्यानिराचार्यमक्षरीशर्करयोः सान्वयाह ।
“अक्षरी शर्करा चैव तुल्यसम्मानजन्तौ ।
विशेषतः शर्करायां श्रेष्ठं कीर्तयतो मम ॥”
सम्भव कारयम् ।

“पथ्यमानाक्षरी पित्ताच्छोषमाणा च
वायुना ।

वितुक्तकपसव्यानां चरणी शर्करा मता ॥”
पित्तेन पथ्यमाना नृजशुक्रश्लेष्मं हति प्रथम
पित्तेन वन्धनकर्मणा पथ्यमाना । पश्चाद्वातेन
श्रोत्रिकाकपेनाक्षिष्टा अक्षरी । श्वे वितुक्त
कपसव्यानां त्वक्तकपाशेषां सती शर्करारूपा
नृजमार्गात् चरणी शर्करा मता । यथावता
किञ्चिदेव भेदः ॥ ३ ॥ शर्करायां उपप्रवामाह ।
“कृतपीडा वेपथुः शूलं कुचावधिशं दुर्बलं ।
तथा भवति नृजं च नृजलङ्कं च दाहकम् ॥”
शूलं कुचावधिश्वय । तथा शर्करायां ॥ ३ ॥
अथ नृजलङ्का चिकित्सा ।

“निकण्टकारवधदर्मकाश
यवासधानौषधिरिमेदपथा ।
विज्जन्ति योऽऽ मधुनाशरीच
समोपलब्धोरपि नृजलङ्कम् ॥”

निकण्टादिकाश्च ॥ १ ॥

“यलाक्षमेदकाशकाजतुगोसुराका-
मेयारुबीजकवयोत्तमजुहुमानाम् ।
चूर्णानि तत्कुलजले तुलितानि पीत्वा
प्रत्यक्षकुसुमपि जीवति नृजलङ्कम् ॥”
यलादिचूर्णम् ॥ २ ॥

“अथोरणं क्षुप्यपि मधुना सह योजितम् ।
नृजलङ्कं निहन्त्याशु सलीढं दिवसत्रयात् ॥३॥
गुह्येन मिश्रितं चौरं कटुयं कामसं पिबेत् ।
नृजलङ्कं सर्वेषु शर्करायाश्च निराश ॥४॥

भाजीरसश्चैव चैव विवेहा
लङ्कां सरक्तं मधुना विमिश्रम् ।
श्लेष्माभिवातोऽपि नृजलङ्कं
कान्ता क्रिया मातलङ्कास्तुल्या ॥५॥

मूलद्रु

कापी गोसुरबीजस्य यवचारसमन्वितः ।
पीतं प्रथमयत्नेन लङ्कां विह्वारयोऽत्यन्तम् ॥६॥
विषकायां सुपिष्टायां कल्लं कोलसमन्वितम् ।
वारिणां लवणीकृतं पिवेन्नृजलङ्कापहम् ॥” ७ ॥
कोलं वदरम् ।

गुडसामलकं वृष्यं अमृतं तर्पणं प्रियम् ।
पित्ताक्ष्मदाहशूलस्य नृजलङ्काहरं परम् ॥ ८ ॥
सपादशाखतुलितो यवचारः सितायुतः ।
भविष्यो नाशयत्नेन नृजलङ्कं न शक्यम् ॥९॥
माषावितोपलाकल्लं पीतं कर्षमितो नरे ।
मस्तुना पलमात्रेण नृजलङ्कं यथोहितम् ॥१०॥
सन्तुलीकृतं चित्तामाचिकसयुतः ।
नाशयेन्नृजलङ्कां तथेदोऽप्यसमीरकम् ॥११॥
उखसमीरणं उखवातं नृजाघातविशेषम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (तथाश्च चिकित्सा-
प्रकारान्तरम् ।

“सुशीतलं जलं कर्षमात्रं स्यात् नृजलङ्काहृतम् ।
दध्यम्बुना च रसिममयचूर्णं सुखप्रदम् ॥
नृजलङ्कां यवचारचूर्णं हिक्कुप्रयोजितम् ।
कुशाक्षचं समादाय शर्करासहितं पिवेत् ॥
यो हि जिवोवसन्मृतनृजलङ्काविवारणम् ॥”
“आरवधपलं नृजं दुरालभां धान्यकथता
वन्धे ॥

पावायमेदपथ्यं कापीऽथ नृजलङ्कां स्यात् ॥”
इति चरिते चिकित्सितस्थाने २६ अध्याये ॥
अद्यापि पथ्यानि ।

“अथो यथादोषमयं गन्धोऽपि
पुरातना लोहितशालयम् ।
तत्र पयो दध्यपि गोघृतं
धन्यामिव सुहरयां विता च ॥
पुराणकुशाक्षचूर्णं पटोर्णं
महात्रेण गोसुरकां कुमाद्री ।
शुवाकलङ्कूरकनारिकेल-
तालहमाकाश्च शिरीषं पथ्या ॥
ताकास्थिमन्त्राजपुर्णं मुदिश
श्रीतानि पावायशानि चापि ।
प्रनीरनीरं हिमवाहका च
मिश्रं कृत्वा स्यात् इति नृजलङ्का ॥”

अथापथ्यानि ।

“मर्दं अमं निष्ठुवनं सनवाधिवानं
कर्षं विह्वलमथं विवमाश्रयम् ।
तान्मूलमस्ययवयार्कतैलकहं
पित्ताक्षिक्कुलितसर्वपथ्यमदीक्षान् ॥
भावान् करीरमतितीक्ष्णं विहाहिल्लं
सन्धं मुञ्चतु जलं सति नृजलङ्का ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिपथ्ये नृजलङ्काधि-
कारे ॥

नृजदोषः, पुं (नृजस्य दोषो यस्यात्) । प्रमेहः ।
इति राजनिर्वण्डः ॥ (यथा, सुहृदे । नृज-
स्थाने ६० अः ।

“पुनःकादिरिमेदं गन्धोऽपि विवमाश्रयः ।
नृजदोषचरी कृताः पिपावादी सन्निभः ॥”

मूलाध्या

मूलाध्यातादि । अथ चिकित्सा यथा,—
 “निदिधिकाया खरस पिबेत् कुङ्कुमसंमितम् ।
 मूत्रदोषहर कल्मसयवा चौद्रस्युतम् ॥”
 ‘अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितम् ।
 क्षेप्येदोपपन्नानां हितमेव विरेचनम् ॥’
 ततः समुद्रदेहानां हितोत्तरवस्तय ॥”
 “चौद्राहपात्र दत्त्वा तु पात्रं चौरस्यपिबेत् ।
 खयद्रुमाफलाखैव तथैव चौरस्य च ॥
 पिप्पलीचूर्णस्युक्तमहभागं प्रदापयेत् ।
 एतदेकध्यानीयं खलेनाभिप्रमथयेत् ॥
 तस्य पाणितल चूर्णं लीढ्वा चौरं ततः पिबेत् ।
 एतत्सर्पिं प्रयुज्जानं शुद्धदेहो नरः सदा ॥
 मूत्रदोषान् जयेत् सन्निवन्धयोगे सुदुर्जयान् ।
 जयेत् शोणितदोषांश्च बन्धा गर्भं लभेत् च ।
 नारी चैतत् प्रयुज्जानां योनिदोषात् प्रसूयते ॥”
 इत्युत्तरतलेष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये समुत्तेनोक्तम् ॥
 मूत्रनिरोधः, पुं, (मूत्रस्य निरोधः । यद्वा मूत्र
 निरवच्छेदितं । रुच + अण् ।) मूत्रप्रतिवन्धक-
 रोगविशेषः । अथ चिकित्सा यथा,—
 “पिष्टं वै मालतीमूलं यौगन्धिकाया समान्वृतम् ।
 खाधितं ह्यागदुधेन पीतं शर्करायान्वितम् ।
 हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेद्देहपाण्डुशर्कराम् ॥”
 इति गारुडे १६१ अध्याये ॥
 (चिकित्सान्तरं यथा,—
 “तेजोऽपि पद्मिनीकान्दं पद्मोन्मूत्रमभिशितम् ।
 पिबेन्मूत्रनिरोधे तु सतीव्रवेदनान्विते ॥”
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥
 मूत्रपतनः, पुं, (मूत्रस्य पतनमस्मात् पुरीष
 निरोधकरणादस्य सततमूत्रपतनात् तथा
 त्वम् ।) गन्धमाजारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मूत्रपुटः, स्त्री, (मूत्रस्य पुटम् ।) नाभिरधो भागः ।
 यथा,—
 “नाभिरधो मूत्रपुटं वक्षिन्मूत्राशयोऽपि च ।”
 इति हेमचन्द्रः ॥ १. २७० ॥
 मूत्रपक्षा, स्त्री, (मूत्रं मूत्रवर्द्धनं पक्षं परिणमन
 मस्याः ।) कर्कटी । अणुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (कर्कटीचपुष्पौशब्दयोरुखा विषयो ज्ञेयः ॥)
 मूत्रजलं, स्त्री, (मूत्रं जलं आसृते बहुव्रीहयः ।
 जा + क ।) अणुषम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 मूत्रवर्द्धके, वि । (यथा, सुश्रुते । मूत्र
 स्थाने । ४५ अ ।
 “जान्मयो बहुनिस्त्यन्दस्तुषरो वातकोपनः ।
 लौक्या सुरासवो हृषो मूत्रजं कफवातहतम् ॥”
 मूत्रजं, स्त्री, (मूत्रज + टाप् ।) कर्कटी । इति
 जिक्राश्लेषः । बाहुकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मूत्राश्रयः, पुं, (मूत्रस्थावातो निरोधो येन ।)
 प्रधायरोधकरोगविशेषः । अथ मूत्राश्रयस्य
 विप्रकृष्टं सन्निकृष्टं निदानं सखायाच्च ।
 “प्रायोमूत्रविधाताद्यैर्नातकुल्लिकादयः ।
 जायन्ते कुपितेर्दोषैर्मूत्रावासाख्योदशः ॥”
 मूत्रविधाताद्यैरिन्द्रियाध्यायैः पुरीषसुकादिवैग-
 विधातानां कक्षाशनादीनाञ्च यद्वचनम् । मूत्र

मूलाध्या

विधाताद्यैः कुपितेर्दोषैरित्यन्वयः । ननु मूत्र
 कृच्छ्रमूत्राघातयोः को भेदः । उच्यते । मूत्र
 कृच्छ्रे कृच्छ्रमधिकं विवन्धोऽव्ययः । मूत्राघाते तु
 विवन्धो बलवान् कृच्छ्रमस्य इत्यनयोर्भेदः ॥३॥
 वातकुल्लिकाया निदानं संप्राप्तिं लक्षणं
 चाह ।
 “रौक्ष्यादिगविधाताद्वा वायुर्वैक्षौ सवेत्नः ।
 मूत्रमाविश्य चरति विगुणं कुल्लिकीकृतम् ॥
 मूत्रमस्यास्यमथवा सरजं सप्रवर्तते ।
 वातकुल्लिकां तान् वाधि विधातः सुदा
 रणम् ॥”
 रौक्ष्यात् कायस्य । वैगविधातात् मूत्रादि
 वैगनिरोधात् आविश्य प्रादुष्य रौक्ष्यादिभिः
 वैगविधातादिभिश्च विगुणो दुष्टः कुल्लिकीकृतो
 वायुर्वैक्षौ मूत्राश्रये चरति प्रतिधावति
 आविष्टत्वाद्धमस्तिष्ठति इत्यर्थः । वात्यावतः
 मूत्रमिति तस्मान्मूत्रमस्यमथ सख्यं प्रवर्तते ।
 तद्वाधि वातकुल्लिकामाह । सुदारणम् ।
 भार्यात्मकत्वात् ॥ १ ॥ ॥ अष्टौलामाह ।
 “आध्यापयन् वक्षिगुदं रुद्धा वातखलोन्नतान् ।
 कुर्यात्तौप्राणिमडीनां मूत्रविश्रुतागरोधिनीम् ॥”
 वातं वक्षिगुदं रुद्धा अथातः तदन्तर्गतं मूत्रं
 मलञ्च निरुध्य वक्षिगुदं वक्षिगुदञ्च आध्या-
 पयन् आधानं कुर्वन् अष्टौलां ङीलातुल्या
 याधि कुर्यात् । चलोन्नतं चलां उन्नतञ्च ॥२॥
 वातवक्षिमाह ।
 “वैगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
 निरवच्छिन्नुखं तस्य वक्षोवैक्षिगतोऽनिनः ॥
 मूत्रसङ्को भवेत्तेन वक्षिक्कुचिनिपीडितः ।
 वातवक्षिः स विज्ञेयो याधि कष्टप्रसाधनः ॥”
 अकुशलो मूत्रः । तस्य पुरुषस्य वक्षिसुखं
 निरवच्छिन्नं वक्षिगतो वायुः । तेन वायुना
 मूत्रसङ्को मूत्रविधातो भवति वक्षिक्कुचिनिपी-
 डित इति वक्षौ कुचौ च निपीडितं संपी-
 डितो वायुरिति सम्बन्धः ॥३॥ मूत्रातीतमाह ।
 “चिरं धारयति मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।
 मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतं स उच्यते ॥”
 मेहमानस्य मूत्रसुतुल्लङ्घनं । मन्दं वा अल्प
 वा ॥ ४ ॥ ॥ मूत्रजठरमाह ।
 “मूत्रस्य वैगेऽभिहिते तदुदावतहेतुकम् ।
 अपानं कुपितो वायुरदरं पूरयेद्दुष्टम् ॥
 नाभिरधस्तादाधानं जनयेत्तौत्रवेदनाम् ।
 तं मूत्रजठरं विद्याद्दोषवक्षिनिरोधनम् ॥”
 तदुदावर्तहेतुकं इति मूत्रवैगधारण्यगणितो
 दावर्तनिदानमाधानं कुर्यात् । अधोवक्षि-
 निरोधनं वक्षेरधोदेशे विवन्धकारकम् ॥ ५ ॥
 मूत्रोत्सङ्गमाह ।
 “वक्षौ वाप्यथवा नाळे मणौ वा मस्य देहिना ।
 मूत्रं प्रवृत्तं सन्ध्यते सरक्तं वा प्रवाह्यतः ॥
 क्षवेच्छनैरस्यमथ सरजं वाध नौरुजम् ।
 विगुणानिकनो याधि स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥
 नाळे मेद्रे मणौ मेहनाथमथौ सन्ध्यते निरुद्धं

मूलाध्या

स्थानं सरक्तं सतं वा प्रवर्तते । प्रवाह्यत इति
 कण्ठहृद्वेगेन सप्रवृत्तं मूत्रपुरीषवातानामध
 प्रेरणं प्रवाहनं तेन कुपितेन वायुना वक्ष्यादि
 भेदात् सरक्तं मूत्रं सवेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ मूत्रचय
 माह ।
 “रुचस्य ज्ञानदेहस्य वक्षिस्थौ पित्तमावृतौ ।
 मूत्रचयं सरगदाहं जनयेता तदाह्वयम् ॥”
 ज्ञानदेहस्य ज्ञानदेहस्य तदाह्वयं मूत्रचय
 सङ्गम् ॥ ७ ॥ मूत्रग्रन्थिमाह ।
 “अन्तर्वक्षिस्तुखे वृत्तं स्थिरोऽव्ययं सहसा भवेत् ।
 अक्षरीतुल्यरगमयिन्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥
 अन्तर्वक्षिस्तुखे वक्षिस्तुखस्याभ्यन्तरे अल्प
 क्षुद्रामलकप्रमाणं । नन्वस्य अक्षर्या सह को
 भेदः । उच्यते । अक्षरी क्रमशः सञ्चयेन
 स्थादयन्तु सहसा भवेदिति भेदः । अपरी
 भेदः । अक्षर्या पित्तादिकं सहन्यते अत्र तु
 रक्तमेव । यत् उक्तं तन्नाम्नरे ।
 “रक्तं वातकफादुदुष्टं वक्षिद्वारे सुदारणम् ।
 यन्धि कुर्यात् स कृच्छ्रेण वक्षेन्मूत्रं तदा-
 वृतम् ॥” इति ॥
 मूत्रशुक्रमाह ।
 “मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रसङ्गतम् ।
 स्थानच्युतं मूत्रयत् प्राक् पञ्चाङ्गा प्रवर्तते ।
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥”
 मूत्रितस्य मूत्रवैगशुक्रस्य शुक्रं स्थानात् च्युतं
 पञ्चाङ्गवायुना उन्नतं ऊर्ध्वं गीतम् । भस्मोदक-
 प्रतीकाशं भस्मसहितजलसङ्गम् ॥ ८ ॥ उष्ण-
 वातमाह ।
 “आयामाध्यातपैः पित्तं वक्षिः प्राप्यानिता-
 वृतम् ।
 वक्षि मेद्रे गुदश्चैव प्रदहत् स्रावयेद्ध ॥
 मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा ।
 कृच्छ्रं पुनः पुनर्जन्तोऽव्ययावातं वदन्ति तम् ॥”
 आयामादिविरोधत्वेन सौम्यधातुचयात् तेजो-
 दृष्ट्या पित्तदृष्टिं स्थानतः कुपितं पित्तं असञ्चुतं
 वक्षिः प्राप्य वक्ष्यादिकं प्रदहत् मूत्रमध
 स्रावयेत् । कौडशः हारिद्रं अथवा सरक्तं
 ईषकोहितम् ॥ ९ ॥ मूत्रसादमाह ।
 “पित्तं कफो ह्यापि वा सङ्गम्येतेऽनिनेन चेतुः ।
 कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं चेतं वनं वक्षेत् ॥
 सरक्तं रौच्यनाशकमूर्ध्ववर्णं भवेत्ततः ।
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति हि ॥”
 सङ्गम्येते चर्वाक्रियेते । शुष्कं अल्पं समस्तवर्णं
 उक्तसकलवर्णयुक्तम् ॥ ११ ॥ विद्धविधातमाह ।
 “रुचस्युर्ध्ववर्णोऽतीतोदावृत्तं शक्नुं यदा ।
 मूत्रजोतीऽपुष्यते विटसङ्घटं तदा नरः ॥
 विद्धगन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्रादिद्विधातं तमा-
 दिषेत् ॥”
 उदावृत्तं ऊर्ध्वं गीतं विद्धगन्धं वा । वाशब्दो
 २०० योनीयः ॥ १२ ॥ ॥ वक्षिकुल्लिकमाह ।
 “इताश्चकृन्नायासरिभिधातात् प्रपीडनात् ।
 अस्यानादिवक्षिदुष्टं मूत्राक्षिद्विधितं गर्भवत् ॥

शूलस्यन्दनदाहार्तो विद्वद्विद्वत् सवत्सपि ।
 यौचित्यस्य ह्येकैहारां सन्तुष्टीद्वेष्टनार्तिमान् ॥
 वस्तिक्कुलमाहुस्त घोर शूलविषोपमम् ।
 पवनप्रबल प्रायो दुर्निरोधमनुवृत्तिम् ॥
 तस्मिन् पिप्पलान्विते दाह शूल मज्जविषयता ।
 श्लेष्मणा यौरव शोथो मज्ज स्निग्ध वन सितम् ॥
 द्रुताध्वजङ्घन शीघ्र मार्गचलनम् । उदृष्ट
 उत्थित । स्यन्दनं किञ्चिच्चलनम् । घोर
 मारकम् । शूलविषोपम शूल खड्गानि
 तद्वन्मार्मारकम् । विषमज गर तद्वत
 विलम्बमारकम् । एतावता मारकमवश्य शीघ्र
 विलम्बेन वा ॥ १३ ॥ ॥ तस्यैवासाध्यस्य च
 लक्ष्यमाह ।
 “श्लेष्मण्डविको वस्ति पिप्पलीदीर्घो न सिध्यति ।
 अविभान्तविल साध्यो न च य कुल्लोक्तः ॥
 स्यादसौ कुल्लोभूते ह्यलोह श्वास एव च ॥”
 विल वस्तिमुखरन्तु पिप्पलीदीर्घ पिप्पलीहृत ।
 अविभान्तविल कफिनाहतविल पश्चात् कुल्लो
 क्त स साध्य । एतेन कुल्लोभूतोऽसाध्य ।
 कुल्लोभूतस्य लक्ष्यमाह । हृदिहृदि-
 कुल्लोभूतस्यायमर्थः । कफेन विकावरोधा-
 तज वात कुल्लोकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ॥
 अथ मज्जाघातस्य चिकित्सा ।
 “नलकुशकाशेक्षुवलाकाध प्रातः सुशीतलं
 चचितम् ।
 पिबतो नश्यति नियत मज्जग्रह इत्युवाच
 कवि ॥”
 कवि शुक ।
 “कर्पूररजसा युक्ता वल्कवर्ति शूने शूने ।
 मेद्रमार्गान्तरे व्यक्ता मज्जाघात यपोहति ॥
 धान्यगोक्षुरक काय कण्ठविह्व हित इतम् ।
 मज्जाघाते मज्जलक्ष्णे शुक्रदोषे च दारये ॥”
 धान्यगोक्षुरक इतम् ।
 “मज्जलक्ष्णे मज्जरीरोगे भोजनं यत् प्रकीर्तितम् ।
 मज्जाघातेषु सर्वेषु तत् कुर्व्याद्देशकालवित् ॥”
 इति मज्जाघाताधिकारः । इति भरवप्रकाशः ॥
 गरुडपुराणोक्तनिदानं तस्य १६३ अध्याये
 द्रष्टव्यम् । (तथास्य विषयः ।
 “वस्तिवस्तिशिरोमेद्रकटीहृद्यग्रपाथव ।
 एकसम्बन्धना प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रया ॥
 अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मज्जवाहिसिरासुखे ।
 पार्श्वेभ्यः पुण्यते स्यौ स्यन्दमानेरनारतम् ॥
 येस्तेरेव प्रविश्येन दोषा कुर्वन्ति विप्रतिम् ।
 मज्जाघातान् प्रमेहान् च लक्ष्णान्मर्मसमाययान् ॥”
 इति वागभटे निदानस्थाने नवमेऽध्याये ॥
 अथास्य प्रथमपद्यानि ।
 “अभ्यञ्जनक्षेत्रेकवस्ति-
 म्बेदायमाहोत्तरवक्ष्यम् ।
 पुरातना लाङ्घितशालयश्च
 मांसानि धन्वप्रभवानि मद्यम् ॥
 तत्र पयोदध्यापि माषयुष
 सुराजङ्गलाकपल पठोक्तम् ।

महार्द्रक ताण्डलास्थिमज्जा
 हरौतकीकौमलनारिकेलम् ॥
 शुवाकखल्मूरकनारिकेल
 ताण्डलाभाणमपि मस्तकानि ।
 यथामल सन्मिदश्च मज्जा
 घातातुराणां हितमावहन्ति ॥
 विरुद्धानि च सन्नाधि चायाम मार्गशीर्षणम् ।
 रूच्य विदाहिविष्टम्भियायाम वेगधारयम् ।
 करीर वमनश्चापि मज्जाघातो विवक्ष्यते ॥”
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधियर्थे मज्जाघाताधि-
 कारे ॥
 मज्जाशयः, पुं, (मज्जस्थाशय आधारः ।) नामि
 रघोदेशः । तत्पठ्याय । मज्जपुटम् २ वस्ति ३ ।
 इति चैमचन्द्रः ॥ २।२७ ॥ (अथास्य विषयः ।
 “मज्जाशये वा गुदसंस्थितो
 शोथो रज्जा मज्जत्रिगिरश्च ॥”
 इति सुश्रुते उत्तरतले ५५ अध्याये ॥
 यथा च तत्रैव निदानस्थाने ३ अध्याये ।
 “एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिता ।
 मज्जाशयो मज्जाधार प्राणायतनसुप्तमम् ॥”
 मज्जितः, चि, (मज्जमस्य सजातम् । मज्ज +
 इतच् । यद्वा मज्जयति स इति । मज्ज + क्तः ।)
 क्तमज्जोत्तमम् । तत्पठ्याय । मीढ २ । इत्य-
 मरः ॥ १।१।६६ ॥
 मज्जे, पुं, (मुह + “मुहो खो मर च ॥” उणा
 ५।२२ । इति ख धातोः मरदेशश्च) भावः ।
 इति चिकाकशेषः ॥ गायत्रीरहितः । यथा,
 “क्रियाहीनस्य मज्जेस्य महारोगिण्य एव च ।
 यथेष्टाचरणस्याहुमरणात्तमशौचकम् ॥
 क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियानुष्ठायिनः ।
 मज्जेस्य गायत्रीरहितस्य । साधगायत्रीरहि-
 तस्येति वदधरः ॥ महारोगिण्य प्रापरीगा-
 टकान्तमरोगवतः ते च उन्मादस्यगदोयो
 राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः । चदरो-
 ऽभ्ररीत्यष्टौ प्रापरीगा नारदोक्ताः । यथेष्टा
 चरणस्य दूतविश्रामावकाशः । इति शुद्धि-
 तत्वम् ॥
 मज्जे चि (मुह + ख । मरदेशः ।) मुञ्चति
 य । तत्पठ्याय । अत्र २ मज्जः २ यथाणात
 ३ कुशेष ५ वाणिश ३ । इत्यमरः ॥ १।१।७५ ॥
 तस्य वशीकरणोपायो यथा,—
 “मिष खल्लतया दिपु नयवलेज्ज धनैरीश्वर
 कार्य्यं हिनमादरेण युवती प्रेम्णा युजे-
 वात्सवान् ।
 अलुय स्तुतिभिर्गुद प्रथतिभिर्मुखं कथाभि
 विद्याभी रक्षिक रसेन सकल शीलेन कुर्व्याद्-
 वशम् ॥”
 इति नन्दकानि ॥
 “पथ पात्रं सुकृष्णानां भोजनं विषयवर्जितम् ।
 अपदेशो हि मज्जाघातं प्रकीर्तय न भ्रान्तये ॥”
 इति चित्तोपदेशः ॥

मूर्च्छता स्त्री, (मूर्च्छस्य भावः । मूर्च्छ + “तस्य
 भावस्ततसौ ॥” ५।१।११६ । इति तल
 टापः ।) मूर्च्छलम् । यथा,—
 “अदाता वशदोषिण कर्मदोषाद्विरमता ।
 उन्मादो माहदोषिण पिहदोषिण मूर्च्छता ॥”
 इति चाणक्यम् ॥
 “अहर्था नारिकेलमच्ये मूर्च्छत्य यथा,—
 “कलङ्को जायते विष्ये तिर्यग्गयोनिश्च विम्वके ।
 तावे शरीरनाश स्थाप्नारिकेले च मूर्च्छता ॥”
 इति तिथ्यादितत्वम् ॥
 मूर्च्छन्माहक पुं, (मूर्च्छो भ्रातास्तेति नित्य कपः ।)
 मूर्च्छो भ्राता यस्य स । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 मूर्च्छेना, स्त्री, (मूर्च्छि + युच् । टापः ।) गीताङ्ग
 विशेषः । वा तु यामस्य सप्तमभागः । तस्या
 लक्ष्य एकविंशतिनामानि च यथा—
 “खर संमूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते ।
 मूर्च्छेनामिति तामाहुः कथ्यो यामसम्भवाम ॥
 लज्जिता मध्यमा चित्रा रोहिणी च मतङ्गला ।
 सौवीरी वज्रमध्या च वक्रजमध्यमपञ्चमा ॥
 मतसरी चन्द्रमध्या च शुक्ला च कलावती ।
 तीव्रा रौद्री तथा ज्ञानी वैष्णवी मन्दरी सुरा ॥
 नादावती विशाला च विधु यामेधु विशुता ।
 एकविंशतिरित्युक्ता मूर्च्छेना चन्द्रमौलिना ॥
 मूर्च्छेनां कजयतो मुरग्रजो
 वशिष्ठाध्वनिविशेषविताने ।
 मूर्च्छेनां ययुरनङ्गप्रदीपै-
 रङ्गना रतिपतेरिव सेना ॥”
 इति सङ्गीतदासोदरः ॥
 हनुमन्मते वक्रजादिस्रस्त मध्यभादिसरोत्याने
 यत्र खरो विरमति सा मूर्च्छेना । भरतमते
 वाद्यस्य गानस्य वा समये यत्र हस्तस्य गलस्य
 वा कम्पनं सा मूर्च्छेना । सा एकविंशति-
 प्रकाराः । तत्र वक्रजयामस्य मूर्च्छेना लज्जिता
 १ मध्यमा २ चित्रा ३ रोहिणी ४ मतङ्गला
 ५ सौवीरी ६ वज्रमध्या च ७ मध्यमयामस्य
 मूर्च्छेना पञ्चमा १ मन्दरी ५ चन्द्रमध्या ३
 शुक्ला ४ अन्ता ५ कलावती ६ तीव्रा च ७ ।
 नादावत्यामस्य मूर्च्छेना रौद्री १ नाक्षी २
 वैष्णवी ३ मन्दरी ४ सुरा ५ नादावती ६
 विशाला च ७ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
 मूर्च्छा, स्त्री, (मूर्च्छ + “गुरोश्च हलः ॥” ३।१।
 १०३ । इति च टापः ।) समोच्चा । तत्पठ्याय ।
 तद्वत्तम् २ मोह ३ । इत्यमरः ॥ १।१।१०६ ।
 मूर्च्छेनम् ४ । इति शब्दरत्नावली । मूर्च्छाया
 ५ । अथ मूर्च्छाधिकारः । तत्र मूर्च्छाया
 निदानपूर्विकां सप्ततिमाह ।
 “मौलस्य वक्रदोषस्य विरुद्धाचारसेविनः ।
 वैसाचातादभिघाताङ्गीनवत्तस्य वा हनः ॥
 मरुदावतनैर्गुणा वाक्कील्यनरैश्च च ।
 निविशन्ते वदो दोषाकृता मूर्च्छाणि मानवाः ॥”
 वक्रदोषस्य अभिघातोऽस्य । च लज्जकोषस्य
 वदा मूर्च्छा विहीनस्येव साहृ वक्रजास्य जी

मूर्च्छा

दोष तत्र । पृष्ठादोषानां मूर्च्छायां वक्ष्यमाणत्वात् । वेगाघातात् मलादौ अभिघातात् कण्टादिना ह्रीनसत्त्वस्य स्वल्पसत्त्वगुणस्य अथादधिकतमोगुणस्य यत उक्त मूर्च्छा पित्त-तम प्रायेति करणयत्नेषु करण भग्नसत्त्वा यत्नेषु स्थानेषु बाह्येषु कर्मेन्द्रियेषु । अभ्यन्तरेषु बुद्धीन्द्रियेषु ॥ ३ ॥ सामान्य लक्षणमाह । “सञ्ज्ञावहासु नाडीषु पिहितालज्जिनादिभि । तमोऽभ्युपैति सञ्ज्ञा सुखदुःखयुक्तत । सुखदुःखयुक्तोऽहो नर पतति काष्ठवत । मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः सङ्घिघा वा प्रकीर्तिता ॥”

तमोगुण अज्ञानहेतु । अभ्युपैति आगच्छति । सुखदुःखयुक्ततु सुखदुःखज्ञाननाशकरम् । नष्टे सुखदुःखज्ञाने नर काष्ठवत पतति तां मोहो मूर्च्छेति प्राहुरित्यन्वय । मूर्च्छाया मूर्च्छाद्योऽपि पर्याय । यत उक्तम् । “स ज्ञोपघातो मूर्च्छां यो मूर्च्छां स्थान्मूर्च्छेन तथा । कश्चन प्रलयो मोह सन्धासु मृतोपम ॥” इति ।

यद्यपि मूर्च्छा विवृणोति । “वातादिभि शोणितेन मद्येन च विविण च । षट्स्थित्येतासु पित्तसु प्रसूतेनावसिष्ठते ॥” यत उक्तम् । मूर्च्छा पित्ततम प्रायेति ॥ ३ ॥ पूर्वस्वरूपमाह ।

“कृत्वा कृत्वा जन्मन् भूतानि सञ्ज्ञादौर्लभ्यमेव च । सञ्ज्ञायां पूर्वस्वरूपानि यथास्त ता विभावयेत् ॥” तत्र वातिक मूर्च्छाप्रमाह ।

“नील वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवायुम् । पञ्चसूक्ष्म प्रविशति शीघ्रं प्रतिबुध्यते । वेपथुश्चाङ्गमहं प्रपीडा हृदयस्य च । काष्ठं द्वावायया ह्याया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥” नीलं नीलवर्णम् । कृष्णं कृष्णवर्णम् । वायुं वायुवर्णम् । तम प्रविशति मूर्च्छेति । द्वावायया ह्याया मानस्य ॥ ३ ॥ पित्तकमाह । “रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा । पञ्चसूक्ष्म प्रविशति सखेदं प्रतिबुध्यते । अपिपास सञ्ज्ञायां रक्तपीताङ्गुलेष्वपि । सन्निभवर्णा पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥” द्वैष्टिकमाह ।

“मेघसङ्काशमाकाशं तमोभिर्भासनेऽहम् । पञ्चसूक्ष्म प्रविशति चिरात् प्रतिबुध्यते । शुद्धिं प्रादतेरङ्गैर्यथैवाङ्गैश्च चर्मेणा । सप्रसेका सङ्काशो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥” मेघसङ्काशं शुभ्रमेघसङ्काशमित्यर्थ । यत आह सुश्रुत । “कफेन पञ्चैरूपाणि त्रीताभप्रतिमानि तु । घनेर्निर्विकृष्टमोभि । शुद्धभिरङ्गैरपकञ्चित । सुश्रुतेन मूर्च्छायां वक्ष्यते उक्त ॥ ३ ॥ नरकसु क्षातिपातिकसमपि मूर्च्छाप्रमाह । “सञ्ज्ञाक्षति, सन्निपातादपकार इवामत, ।

मूर्च्छा

स जन्तु पातयत्याशु विना बीभत्सवेष्टिते ॥ अपकार इव तेन महताभिघातेन पतत चिरेण प्रतिबुध्यते । तर्हि तयो को भेद इत्यत आह । स क्षातिपातिको मूर्च्छाय विना बीभत्सवेष्टिते क्लेशमगदन्तघट्टनाद्विविक्तत्वादिभि विना पातयति ॥ ३ ॥ रक्तवाया मूर्च्छाया निदानमाह ।

“पृथिव्यन्तर्मोक्षरूप रक्तगन्धस्तदन्वय । तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति सुवि मानवा ॥” तमोक्षरूप तमोवज्जलम् । मानवाश्च ये तामसा न तु सात्विका राजसाश्च । अत्रैके वदन्ति नैवा युक्ति समीचीना तर्हि सम्यक्कादिगन्धे नापि मूर्च्छा प्रसज्येत तत्रापि गन्धस्य पाथिवत्वात् । यत आह ।

“प्रयत्नभाव इत्येके यदुदङ्गापि विमुञ्चति । अनाह भोज ।

“दर्शनादष्टलक्षणाङ्गान्वाचैव प्रमुञ्चति ॥”

रक्तेन मूर्च्छितस्य लक्षणमाह ।

“सञ्ज्ञाङ्गदृष्टिस्तद्वत्ता गूढोऽसुखसु मूर्च्छित ॥”

मद्यविषययोर्निदानमाह ।

“गुणाक्षीव्रतरलेन स्थितास्तु विषमद्यो । त एव तस्मात्ताभ्यामु मोहो स्यातां यथैरितौ ॥”

ये गुणा जल्लक्षणास्तु विशदयवायितीक्ष्णा-विकाशिकस्योप्यानिर्देशरसत्वाद्य । तैनादौ प्रये यस्या तीव्राश्च सन्ति त एव गुणा विषमद्योस्तु तीव्रतरलेन स्थिता । तत्रापि भेद । त एव मद्ये दृष्टान्ते विषे तु जलवत्तरा इति ॥ ३ ॥ मद्यवाया मूर्च्छाया लक्षणमाह ।

“मद्येन प्रलयं शिथिलं नष्टविभ्रान्तमानस ।

मात्राणि विच्छिद्यन् भूमौ चरां यावन्न याति तत् ॥”

नष्टविभ्रान्तमानस नष्ट सञ्ज्ञा क्लृप्तहीन विभ्रान्त रक्तौ सर्पज्ञानयुक्त मानस यस्या च । चरां जीवतान् । तत् मद्यम् ॥ ३ ॥ विषवाया लक्षणमाह ।

“वेपथुस्तत्राद्याः सुक्ष्मस्य विषमूर्च्छिते । वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्त विषलक्षणम् ॥”

विषस्य क्लृप्तकण्डपलपञ्चद्वीरादिभेदमित्यस्य यथा खर्कं खर्क लक्षणयुक्तं सौमते कल्पस्थाने सत्त-लक्ष्यं मद्यापेक्षया तीव्रतरं वेदितव्यम् । ननु सञ्ज्ञावाशेन साधर्म्यान्मूर्च्छाभ्रमत्तत्रादौनां को भेद इत्यत आह ।

“मूर्च्छा पित्ततम प्रावारं पित्तानिजादभ्रम । तमोवातकफातन्त्रा जिज्ञा क्षिप्रतमोभवा ॥”

रक्त पित्तानिजादभ्रम इति नात्र सत्सुचय । केवलपित्तज्वरे भ्रमस्योक्तत्वात् । भ्रमश्चाकृद-क्षेप भ्रमवस्तुज्ञान खदेहस्य भ्रमत इव ज्ञान वा ॥ ३ ॥ तन्त्राभ्र लक्षणमाह ।

“इन्द्रियार्थैस्त्वचवित्तौर्गौरवं चूम्बज्जलम् । जिज्ञास्तेष्वपि यत्किञ्च तस्य तन्ना विनिर्दिशेत् ॥”

इन्द्रियायामर्थे प्रयोजनं येन तेन अथाह

मूर्च्छा

विषयेषु त्वचवित्तौ त्वचमन्वक ज्ञानम् । इति इन्द्रियार्थसम्बन्धज्ञानादि । जिज्ञायां प्रवृत्त्युक्त ज्ञानाभावस्तन्त्रायान्तु प्रबोधितस्यापि क्लम इत्यनयोर्भेद ॥ ३ ॥ क्लमस्य लक्षणमाह ।

“योऽनायास अमो देहे प्रवृत्त आसवर्जित । क्लम स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रवाधक ॥”

इन्द्रियार्थप्रवाधक इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणाञ्च अथ प्रयोजन विषयग्रहण

तस्य प्रवाधक व्यावस्थेन ॥ ३ ॥ निद्रालक्षणमाह ।

“यदा तु मनसि ज्ञाने कर्मात्मानं ज्ञान-न्विता ।

विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानव ॥”

ज्ञाने स्थाने आन्त इति यावत् । कर्मात्मानं कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च ज्ञानान्विता आन्ता ॥ ३ ॥ सन्धासस्य सप्राप्तिपूर्वक लक्षणमाह ।

“वागदेहमनसां वेष्टामाधिप्यातिवशा मला । सन्ध्यासन्ध्यावत जन्तु प्राणायतनमाश्रिता ॥

स ना सन्धासस्यस्त काष्ठोभूतो मृतोपम । प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं सुक्ता सद्य फलां क्रियाम् ॥”

आचिप्य विनाश सन्ध्यासन्ध्या मूर्च्छयन्ति । प्राणायतनं हृदयम् । सन्ध्यास्त मूर्च्छेति । काष्ठोभूत क्रियारहित । अतएव मृतोपम इति । सद्य फलां क्रियां कृषीयधनजनवापीजन-

कपिकक्षुधर्वयष्टिकादिदृशनादिरूपम् ॥ ३ ॥ सन्धासस्य मूर्च्छातो भेदमाह ।

“दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिना । खयमप्युपशान्त्यन्ति सन्धासो नैवधैविना ॥”

मदमूर्च्छाया मद अप्रवृत्त उन्माद । मूर्च्छाया मूर्च्छा ॥ ३ ॥ अथ मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।

“सेकावगाहा मय्य संहारा शीता प्रदेहा यथानानिकाश्च ।

शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सन्धास मूर्च्छाश्च निवारितानि ॥”

मय्यश्चक्रकान्ताद्यम् । हारा सुक्तादिहारा । शीता प्रदेहा सकर्पूरसम्पन्नाद्युक्तपानानि । शीतानि पानानि शिताम्रजकादिपानकानि । गन्धवन्ति कर्पूरादिगन्धवन्ति । सन्धास मूर्च्छा-श्च निवारितानि । अस्यायमभिप्राय । सेकादौ-

प्राप्त मूर्च्छासु हिनामेव किन्तु वातक्षेपणा अपि मूर्च्छासु न निवारितानि । तत्रापि पित्तस्य प्राधान्यात् ।

“सिद्धानि चर्गे मधुरे पर्यासि सदाङ्गिमा जाङ्गला रसाश्च ।

तथा यवा लोहितशालयश्च मूर्च्छासु पथ्या सचवीनसुहा ॥”

सतीन कलाय । “कोलमन्त्रोपशोरीर केशर शीतवारिखा ।

पीतं मूर्च्छा जर्मेहीना कृष्णा वा मधुर्बुधता ॥

शीतेन तोयेन श्लेष्म मृदायां ज्ञायाश्च पर्या मधुनावनिष्ठात् ।

कर्म

कृत्यान् नासावदनावरोध
स्त्रीर पिबेद्वाप्य मातुषीयम् ॥
प्राजासितादादिमजाजवन्ति
कङ्कारनीकोतपलपञ्चवन्ति ।
पिबेत् कथायाणि च श्रौतज्ञानि
पितृव्वर यानि च यापयन्ति ॥
श्रीरोषबीजगोमूत्रजघ्नामरिचसेनवे ।
अङ्गन स्यात् प्रवीधाय सरसोनशिलावचै ॥”
अन्यच्च ।
“अङ्गन सन्ध्यागारव्य मधुविन्दुश्लोषये ।
प्रमोहमोहि भवति भाषित भिषजावरै ॥”
शिला मज शिला । उष्य मरीचम् ।
“मधूकसारसिन्धुवचोषयकणा समा ।
अक्ष पिद्राभवा नस्य कृत्यात् सञ्चाप्रबो-
धनम् ॥”
अथ रक्तजादीनां कृच्छ्रानां चिकित्सा ।
“रक्तजाद्यान् कृच्छ्राणां हित श्रौतक्रिया-
विधि ।
मद्यजायां पिबेन्मद्य निद्रा सेवेत वा सुखम् ।
विषजानां विषघ्नानि मेघजानि प्रयोजयेत् ॥”
अथ सन्ध्यास्य चिकित्सा ।
“प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकात्
सकृच्छित्तो नैव विबुध्यते य ।
सन्ध्यास्यञ्च स हि दुष्प्रकृतस्यो
नरो भिषगभि परिकीर्तितोऽसौ ॥
अङ्गनान्यवपीडञ्च धूमा प्रधमनानि च ।
कृषीभिस्तोदन शक्त दाह पीडा नखान्तरे ॥
लुचन केशलोम्बाश्च दन्तेर्दशनमेव च ।
आत्मशुभावधश्च हितस्तस्य प्रवीधने ॥”
अथपीड कस्कीकृतौषधरसस्य नासापुटे
दाहम् । तस्य सन्ध्यास्य ॥ ॥ अथ कृच्छ्राणां
रस ।
“कणामधुयुत कृत कृच्छ्राणां प्राशयेद् भिषक ।
श्रौतसेकावगाहादि सर्वाङ्गे पीडनं कृतात् ॥”
कृत मारितम् ।
“ताम्बूल्यं समोश्रीर केशर श्रौतधारिणा ।
पीत कृच्छ्रां हत जन्मात उष्मिन्नाशनिर्वया ॥”
ताम्बूल्य मारितताम्बूल्यम् ॥ ॥ अथ भ्रमस्य
चिकित्सा ।
पिबेदुरालभाकाथ सप्त भ्रमशान्तये ।
पथ्याकाथेन ससिद्धं हर्त धात्रीरसेन वा ॥
शुण्ठीकणाशताङ्गानां सामयानां पल पलम् ।
गुडस्य षट् पलान्येवा गुटिका भ्रमनाशिनौ ॥
ताम्बुलुरालभाकाथे पीतन्तु हतसयुतम् ।
निवारयेद्भ्रमं शीघ्रं त यथा शम्भुभाषितम् ॥”
अथ तन्त्राया अनिनिद्रायाश्चिकित्सा ।
“गुरङ्गलालवयोत्तमेन
मन शिलामागधिकांमधुनि ।
नियोजितान्यश्लिष विभिन्नेन
तन्त्रां सवित्रां विनियारयन्ति ॥”
इह कर्पूरम् ।
“सैन्धवं श्वेतमरिच सपंथं कुङ्कुमेव च ।

मूर्च्छितः

वस्तुमन्त्रेण सपिष्टं नस्य तन्त्रानिवारयम् ॥”
श्वेतमरिचं सियुबीजम् ।
“शुण्ठीकणागस्त्रिसोषणानि
नस्येन तन्त्राधिनयोऽप्यनानि ।
चुद्रान्धतापोष्करनागराणि
भागैश्चिवाभ्यां क्षयितानि पानात् ॥
श्रिवा हरीतकी । इति कृच्छ्राभ्रमतन्त्राति
निद्रासन्ध्यासाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
(अथास्या पथ्यविधिः ।
“सेकावगाहौ मणय सहारा
श्रीता प्रदेहा व्यनानिलञ्च ।
श्रीतानि पानानि च गन्धवन्ति
धारायह श्रौतमरीचिरोचि ॥
धूमोऽङ्गन लावणमसमोक्षो
दाहञ्च कृषीपरितोदनानि ।
रोम्बां कचानामपि कर्षणानि
नखान्तपीडा दशनोपदश ॥
नासासुखह्वारमरुतिरोधो
विरेचनकृद्दैननङ्गनानि ।
ओषो भयं दुःखकारी च श्रया
कथा विचित्रा च मनोहरा च ॥
ह्यायनभोऽम्भ श्रतधौतसर्पे
नैदूनि तिलानि च लाजमख ।
जीर्णां यवा कोहितशालयञ्च
कौन्दा हविर्मङ्गसतीनयूषा ॥
धन्वोद्भवा मांसरसाञ्च रागा
सवाङ्गवा गवयस्य सिता च ।
पुराणकृष्णाखपटोलमोच
हरीतकीदादिमनारिकेलम् ॥
मधूकपुष्पाणि च तखुलीय
उपोहिकान्नाणि जघूनि चापि ।
प्रनौरनीर सितचन्दनानि
कर्पूरनीरं हिमवाञ्जुका च ॥
अत्युच्चशब्दोऽद्भुतदशनानि
गीतानि वाद्यान्यपि श्रोतुकटाणि ।
असं कृतित्थितनमात्मबोधा-
धैर्येण कृच्छ्रावति पथ्यवर्गः ॥”
अथापथ्यविधिः ।
“ताम्बूल पथ्याकानि दन्तधर्षणमातपम् ।
विबुद्धान्यन्नपानानि यथाय खेदं कटुम् ।
हृङ्निद्रयोर्वैगरोधं तत्र कृच्छ्रासम्यो ज्ञेयम् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ कृच्छ्राधिकारे ॥
कृच्छ्राणं, जि, (कृच्छ्रां अस्त्वस्येति । “सिन्धादि
भ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति जघ् ।) कृच्छ्रितः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥
कृच्छ्रित, जि (कृच्छ्रास्य सजाता । कृच्छ्रा +
तारकाहिलात् इत्यम् ।) कृच्छ्रायुक्तः । तत्
पथ्यय । कर्त्तुं २ कृच्छ्राणं १ । इत्यमरः । २ ।
६ । ६१ ॥ (यथा, भट्टौ । ६ । २३ ।
“तथाभ्यक्तवारीणि पिष्टव्यां श्लोककृच्छ्रितः ।”
उच्छ्रय । कटु । इति मेदिनी । १३ । इत्य-
मरः ॥ (आप्त यथा, रामायणे । २ । १२ । १६ । २० ।

मूर्त्तिमा

“किं नु खल्वयं गम्भीरो कृच्छ्रितो न निशान्यते ।
यथापुरमयोध्यायां गीतवादिनखन ॥
वारुणीमदगन्धश्च माह्यगन्धश्च कृच्छ्रितः ।
चन्दनागुणान्यश्च न प्रवाति समन्ततः ॥”
कृत्यं, जि, (सर्व्वेनदे + क्त ।) वद्ध । इति कर्त्तुं
शब्दटीकायां रायसुज्जटः ॥
कर्त्तुं, जि (कृच्छ्र + क्त “राक्षोप ।” १ । ११ । २१ ।
इति ह्रजोप । “न ध्याख्यापृच्छिक्कमदाम् ।” ८ ।
२ । ५७ । इति निष्ठातकारस्य नत्वाभावः ।)
कृच्छ्रितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ कटिनः ।
कर्त्तुमात् । इति मेदिनी । ते ४५ ॥
न्यायमते पृथिवी जल तेज वायु मनश्च ।
एषां गुणा । रूप रस गन्ध स्पर्श परल
अरपल गुरुत्वम् । खेद वेगश्च । कृताकर्त्त
साधारणगुणा । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
सख्या परिमितं पृथक्त्वं सयोग विभागश्च ।
(यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।
“यक्षाकर्त्तं यक्ष कर्त्तं समस्त
यद्वा भूतेष्वेकमेकश्च किञ्चित् ।
यश्चिच्छिन्नातले खेत्तव्यो वा
त्वत्समन्व त्वत्खरेर्व्यङ्ग्यैश्च ॥”)
कर्त्तिं स्त्री, (कृच्छ्र + क्तित् । “न ध्याख्येति ।”
८ । २ । ५७ । इत्यस्मात् तकारस्य नत्वम् ।)
काटिन्यम् । शरीरम् । इत्यमरः । २ । ६ ।
६६ ॥ (यथा, मनी । १२ । १२ ।
“ख सन्निवेशयेत् खेयु वेचनस्यार्त्तैर्गलम् ।
पक्षिहृदो पर तेज खेदेऽपो गात्र कर्त्तुम् ॥”)
प्रतिमा । इति हेमचन्द्रः । स्वरूपः । यथा,—
“आचार्यो ब्रह्मणो कर्त्तिं प्रिता कर्त्तिं
प्रजापते ।
आता मरुत्पतेर्कर्त्तिंमाता सायात् पिते-
र्यम् ॥
दयाया भगिनी कर्त्तिर्हर्म्यस्यात्मातिथि खयम् ।
अमेरभ्यगतो कर्त्तिं सर्व्वभूतानि चात्मनः ॥”
इति श्रीभागवते । ६ । ७ । २६—२७ ।
(ब्रह्मसावर्णिपुत्रनिधि । यथा, तन्त्रेन । च ।
१३ । २१—२२ ।
“तत्सुता भूरिवेगाया जविशतप्रसूता हिजा ।
सुवासना विबुद्धाया जयो कर्त्तिस्कादा हिजा ॥”)
कर्त्तिमत, स्त्री, (कर्त्तिं काटिन्यमस्याक्षि । कर्त्तिं +
मतुप् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः । १ । २२ । ७३ ।
कर्त्तिमात्, [त्] जि, (कर्त्तिरस्याक्षि । कर्त्तिं +
मतुप् ।) कर्त्तिविशिष्टः । यथा,—
“मज्जानामशनिर्गुणां नरवरः स्त्रीयां सरो
कर्त्तिमात् ॥”
इत्यादि श्रीभागवतम् । (यथा च रघौ । १२ । ६७ ।
“कृत्यं खयमायात नैदेहा इव कर्त्तिमतः ।”
कुंशपुत्र । यथा हरिवंशे । २७ । १२ ।
“कुशपुत्रा नभूजि चत्वारो देववर्चसः ।
कुशिका कुशनाभश्च कुशान्मो कर्त्तिर्माकायाः ॥”
स्त्रियां स्त्री । यथा महाभारते । १ । १० । १२९ ।
“दशैवामात्रं तं ब्रह्मा तदा कर्त्तिमलो जगत् ॥”)

मूर्द्धाव

मूर्द्धक पु, (मूर्द्धन्यभिविक्त इति। मूर्द्धन् + वच्चायां कन्।) अस्त्रिय। इति शब्दरत्नावली। मूर्द्धकनी, स्त्री, कृन्म। इति हारावली। मूर्द्धखोल, स्त्री (मूर्द्ध खोल इव।) कृन्म। इति विकारशेष।

मूर्द्धन, पु, (मूर्द्धि जायते। जन + ड।) केश। इति जटाधर। (यथा, हस्तसंहितायाम्। ६८। ८२।

“बहुमूलविषमकपिला
सूत्रस्तुतितामपरवृक्षाच्च।
अनिकुटिलाश्चातिघनाश्च
मूर्द्धजा वित्तहीनानाम्॥”)

मूर्द्धि जाते, जि।

मूर्द्धन्य, जि, (मूर्द्धन् + यत्।) मूर्द्धनि भव। यथा। मूर्द्धन्य ट ठ ड ढ ण र वा मूर्द्धन्या। इति सुम्बोधवाकरणम्। (यथा च भागवते। १। ७। ५५।

“अर्जनं सहस्राक्षाय हरेर्होमभाविना।
मखि जहार मूर्द्धन्य विजस्य सहमूर्द्धनम्॥”)
मूर्द्धपुष्प, पुं (मूर्द्धि पुष्पमस्य।) शिरोमण्डप। इति शब्दमाला। (गुणादयोऽस्य शिरोमण्डपे विधेया।)

मूर्द्धरस, पुं, (मूर्द्धस्यस्तदुपरिखो रस।) भक्त-येन। इति शब्दचम्पिका।

मूर्द्धवेदन, स्त्री, (मूर्द्ध वेदनम्।) उन्नीय। इति हेमचन्द्र। ३। ३३१।

मूर्द्धा, [न] पुं (मूर्द्धति वन्नाति यन्नेति। सुर्व + “अन् उच्चन् पूषन्। उच्चा १। १५८। इति कनिम्। उकारस्य दीर्घं नकारस्य धकारश्च।) मखक। इत्यमर। २। ६। ६५। (यथा, हस्तसंहितायाम्। ७७। १२।

“लोहे पाने तच्छुक्तां कोमवायां
शुक्ले पर्माकोहचूर्णेन साकम्।
पिटान् चक्षुः मूर्द्धि शुक्लाकेशे
हस्ता तिष्ठेद्विद्यत्कार्पणम्॥”)

मूर्द्धाभिविक्त, पु, अस्त्रिय। राजा। इत्यमर। ३। ३। ६९। मूर्द्धन्यभिविक्तो मूर्द्धाभिविक्तः। तत्प्रभवत्वात् योग्यतयानभिविक्तोऽपि मूर्द्धाभिविक्तः। (यथा, भागवते। ६। १५। ३१।

“राज्ञो मूर्द्धाभिविक्तस्य वधो मन्त्रवधादयुः।
तौषथक्षेपना चाज्ञो जज्ञाज्ञाभ्युत्पेतन॥”)
वयसङ्करविशेष। य तु विप्रात् अस्त्रियायां जातः। प्रधान। इति भरतः। मन्त्री। इति मेदिनी। तै, २। ३९।

मूर्द्धाविविक्त, पु, वयसङ्करमेव। य तु अस्त्रियायां ब्राह्मणेनोत्पादितः। यथा,—

“स्त्रीभ्यन्कारजातास्तु द्विजेवत्पादितास्तु
सुताम्।

सहशमेव तानाहुर्मोहदोषविमर्शितान्॥”

इति मानवे १० अध्याये ६ श्लोकः॥ ७॥

“स्त्रीभ्यति आहुकोभ्येन अथवहितवर्धजाती-

मूत्र

यास्तु भार्यास्तु द्विजातिभिर्धे उतपादिता पुत्रा। यथा। ब्राह्मणेन अस्त्रियायां अस्त्रियेय वैश्यायां वैश्वेन मूत्रायाम्। तान् मातुर्हीन जातीयत्वदोषेण गर्हितान् पितृवद्वैश्यान् न तु पितृवजातीयान् मन्वाद्य आहुः। पितृवद्वैश्यान् यद्वैश्यान् मातृजातेवत्कृष्टा पितृजातिनो निजकृष्टा ज्ञेया। एतेषां नामानि मूर्द्धा ववित्तमाहिव्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभि रक्तानि। वृत्तयश्चेत्पातुश्रमसोक्ता। इत्य-धरयश्चिन्ताधारणश्च मूर्द्धाविविक्तानाम्। वृत्तगीतनक्षत्रजीवन शस्त्ररक्षा च माहि-याणाम्। द्विजातिभूम्या धनधान्याध्यक्षता राजसेवा दुर्गान् पुररक्षा च पारश्ववैय-करणाणामिति। इति तट्टीकायां कुल्लक भट्टः।

मूर्द्धा, [न] पुं, (मूर्द्ध + कनिम्। वस्य ध दीर्घसोकारस्य।) शिरः। यथा,—

मूर्द्धा मूर्द्धा शिरोदेशे पुंसि स्थातामिमौ समौ।
इत्युच्चादिकोषः॥

मूर्द्धी नष्टे मूर्द्धा मूर्द्धा च। अस्य धद्वज्जडौ। इति तट्टीका। (यथा देवीभागवते। २। ७। २८। “दृष्ट्वा वेणीं कृतां मूर्द्धि कण्ठल लोचने तथा। अवि यद्दीप्ता तरसा क्षिप्रं ह नाग्यथा

सुखम्॥”)

मूर्द्धा, स्त्री, (मूर्द्धति इति। मूर्द्ध + अच् टाय।) कताविशेषः। धनुर्गणोपयुक्ता सुरगा इति ख्याता। तत्प्रणय। देवी २ मधुरसा ३ मोरटा ४ तेजनी ५ खवा ६ मधुलिका ७ धनु अम्बी ८ गोकर्णी ९ पौलुपर्वी १। इत्यमरः। २। ४। ८२। सुवा ११ मूर्द्धी १२। मधुअम्बी १३ धनु १४ अम्बी १५। इति तट्टीकायां भरतः। सुरङ्गिका १६। देवअम्बी १७ पृथक्कला १८ मधुखवा १९ अतिरसा २० पौलुपर्विका २१ दिव्यकला २२ ज्वलिनी २३ गोपवल्ली २४। अस्या गुणा। अतितिक्षत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। हृद्रोगकफपातवमि प्रमेहकुष्ठविषमज्वरनाशित्वम्। इति राज-निर्घण्टः। अपि च।

“मूर्द्धा सरा शुभ खादुस्तिक्ता पितामहेहृदुत्।
निरोमल्लब्धामृगककुल्लज्जरापहा॥”

इति भावप्रकाशः॥

(तथास्या पर्यायः।

“तेजनी पितुनी देवा तित्तवल्ली पृथक्कला।
धनुअम्बी मधुरसा मूर्द्धा निर्हृनीति च॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

“मूर्द्धा मधुरसा ज्ञेया तेजनी तित्तवल्ली।
इति मादके २०८ अध्याये॥)

मूत्र क रोपके। इति कविकल्पद्रुमः। (पुरा उम०-सक० सेट।) दीर्घी रोपकमारोपकम्। क मूलयति वृक्षकोकः। गोविन्दभट्टस्तु रोपके इति पठित्वा रोपकं अस्मैति आख्याति। इति दुर्गादासः॥

मूलः

मूलं न प्रतिष्ठायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्रा - उम० अक सेट।) पत्रगणेशादिर्दीर्घी। प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः। न मूलमिति मूलते यश्च। अय परस्मैपदीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

मूल, स्त्री, (मवते वन्नाति वृक्षादिकमिति। मू + “मूढश्चक्षुर्विभ्य क्।” उच्चा ४। १८। इति क्।) शिफा। शिकञ इति भाषा। तत्प्रणय। ब्रह्म २ अडग्निनामक ३। इत्यमरः। २। ४। १२९। कण्ड ४ वृध ५। इति शब्दरत्नावली। जटा ६। इति जटाधरः॥ (यथा, मनौ। ३। २२७। “भक्ष्य भोज्यश्च विविध मूलानि च फलानि च। हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च॥”) आद्यम्॥ (यथा, महाभारते। १। १६। ११। “जुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्पतः। निदित्वाप्यपकथेयं शन्यश्चेदपकथितुम्॥”) नक्षत्रविशेषः॥ (यथा, माकण्डेये। ३७। १३। “जुवन्तश्चाशुराधास्तु जमन्तौ चक्रवर्तिताम्। आधिपत्यश्च षष्ठ्यास्तु मूले चारोग्यसुखमम्॥” निजुल्ल। अतिकम्। इति विश्वः॥ (यथा, माकण्डेये। ८६। ६।

“जगदीशे प्रयाज्येति मूलं शुभनिशुम्भयो।
मूलवित्तम्। इति भरतवृत्तमेदिनी॥ (यथा मनौ। ८। २२।

“अयं मूलमनाहार्यं प्रकाशकयशोवित।
अदृष्टो सुखते राज्ञा नाशिको जमते घनम्॥”) निजम्। इत्यनयपालः॥ परम्बम्। इत्युच्चादि-कोषः॥ (यथा, मृगवेदे। १०। ८७। १०। “जेषा मूर्द्धं यातुधानस्य वृक्षः॥”

“मूलं पादम्॥” इति तन्त्राख्ये चायनः॥ टीकाह्वयः। यथा। समानयथेत्यादि मूलम्। इति वसतिपक्षे गदाधरभट्टाचार्यः। मूरम्बम्। इति शब्दचम्पिका। पिप्पलीमूलम्। पुष्कर-मूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ विशेषमूलस्य अन्वेषमनिषेधो यथा,—

“नदीनामभिहोत्राणां भारतस्य कुलस्य च।
मूलान्वेषो न कर्तव्यो मूलान्वेषो न ज्ञेयते॥”

इति मादके ११६ अध्याये॥

(कारम्बम्। यथा, मनौ। ११। ८४। “घ्नैश्च ब्राह्मणो मूलमयं राजन्व उच्यते। “मूर्द्धं कारम्बम्॥” इति तट्टीकायां कुल्लक-भट्टः॥)

मूलं जि (मूलतीति। मूलप्रतिष्ठायाम् + क।) अस्त्रियादिसप्तविंशतिनक्षत्रजान्तगतो नक्षत्रनक्ष-जम्। यथा,—

“हस्ता खाती अश्लेषा अश्लेषा नक्षत्रादि रोपुवि।
हस्ता पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलमूलौ स्त्रियां

ज्ञेया॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

“मूलमात्रे शिफायाश्च निकटे मे तु नाशित-
याम्॥”

इति शब्दरत्नावली च॥

स तु निर्जतिदेवताक । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सिद्धपुष्पाकार । इति सुहृत्सिद्धिनामणि ॥
शुद्धमन्त्रिनवतारामयम् । अस्मिन् मन्त्रकोप-
युदितं मीनलज्जयाष्टौ यज्ञानि गतानि भवन्ति ।
यथा —

“भौलिभाजि नवतारकाङ्किते
मूलमे सुतनु । शुद्धमन्त्रिणि ।
लिपिकाष्टकमरालकुलले
निर्जगाम प्रयुरोमलज्जम् ॥”

इति कालिदासस्तवरात्रिलज्जनिर्जगामम् ॥
अस्मिन् नवचने जातस्य फलम् ।

“मूल विरुद्धावयव सन्त
कुल दृष्टये वदन्ति सन्त ।
चेदन्वयान पुरुषा विप्रेषात
सौभाग्यमायुष्य कुलादुद्वि ॥”
इति कोट्टीप्रदीप ॥

अस्मिन् मांसमन्त्राणि विधौ यथा,—

“चित्राखद्विष्टाश्रवणासु तेन
क्षौर विशाखाप्रतिपतसु वर्णम् ।
मूले नृगे भाद्रपदासु मांस
योर्विष्णुवाक्यकथोत्तरासु ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मूलक, स्त्री, पुं, (मूल + सञ्चार्य कन् ।) कन्द
विशेष । मूला इति भाषा । तत्पर्याय ।
राजालुक २ महाकन्द ३ हस्तिदन्तक ४ ।
इति हारावली । नीलकण्ठम् ५ मूलाकम् ६
दोषमूलकम् ७ अत्र दीर्घपञ्चमस्य पाठ ।
मत्स्यारम्भम् ८ कन्दमूलम् ९ हस्तिदन्तम् १
सितम् ११ शुद्धमूलम् १२ हरितम् १३
रश्मिरम् १४ दीर्घकन्दम् १५ कुङ्कुमरश्मिरम्
१६ । अथ गुणा । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् ।
कटुत्वम् । अपिधोपनत्वम् । दुर्गन्धित्वम् । श्लेष्मणो-
नाशित्वम् । रश्मिदम् । गुदत्वम् । इति राज-
निर्घण्ट ॥ ॥ अपि च ।

“बालमूलकपत्रौ तु रोचनी वृद्धिदीपनी ।
मूलकं गुदं विटम्भि तांश्चामांसं त्रिदोष
क्षतम् ॥

तदेव क्षिप्रसिद्धन्तु पित्तल कपवातक्षतम् ।
शुष्कं त्रिदोषशमनं शोथघ्नं गरलक्षतम् ॥
ततपुष्पं कफपित्तघ्नं ततपल कपवातक्षतम् ॥”

इति राजवल्लभ ॥

अन्यथा ।

“मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
शालामकटकं विषं शालेयं मरुसम्भवम् ॥
शालक्यमूलकं लोह्यं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकं चाप्यतद्भवजलदन्तवत् ॥
लघुमूलकमुष्णं स्याद्रश्म्यं लघु च पाचनम् ।
दीपयत्यङ्गं श्लेष्मं क्षरन्वासविनाशनम् ॥
नाशिकाकण्ठरोगघ्नं कथनामयनाशनम् ।
मज्जतद्वयकण्ठाय शूलं दीपयत्यङ्गप्रदम् ॥
अहनिह तदेव श्लाघ्यं दीपयत्यङ्गप्रदम् ॥”

इति भावप्रकाश ॥

(तथाचाख्य गुणा ।

“बाल दीर्घहर उद्ध त्रिदोष मारुतापहम् ।
क्षिप्रसिद्धं विशुक्लं मूलकं कपवातक्षतम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्याय ॥

खौरमाघे तद्वयं दीपो यथा —

“मकरे मूलकश्चैव सिद्धे चालाद्युक्ततया ।
कार्तिके मूरयश्चैव सदो गोमांसमन्त्रयम् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥

पौर्णमास्यान्तमाघसुपक्रम्य ।

“पितृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
ददन्नरकमाप्नोति भुङ्क्षीत ब्राह्मणो यदि ॥
ब्राह्मणो मूलकं सुक्ता चरेच्छाङ्गायनं व्रतम् ।
अन्यथा याति नरकं चलो विट मूत्र एव च ॥
तथा ।

“वरं भक्ष्यमभक्ष्यश्च पिवेद्वा गर्हितश्च यत ।
वज्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

मूलक, पुं, (मूले जात । मूल + “पूर्वाङ्गापरा-
ङ्गाङ्गमूलप्रदोषावस्करादुद्धन् ॥” ४ । ३ । २० ।
इति वृत् ।) चतुस्त्रिंशत्स्वावरविषयात्मना
गतविषमेद । इति हेमचन्द्र । ४ । २६० ॥
(मूलप्रकार इति । मूल + “स्थूलादिभ्यः प्रकार
वचने कन् ।” ५ । ४ । ३ । इति कन् । मूल
स्वरूप । यथा, भागवते । ६ । ६ । ४१ ।

“नारीकवचं दध्युक्तो नि चक्षते मूलकोऽभवत् ॥”

मूलकपर्णो, स्त्री, (मूलकस्य पर्णमिव समानखाद
पर्णमस्या । डीप ।) शोभाजनम् । इति रत्न
माला ॥

मूलकर्म, स्त्री (मूलश्च तत् कर्म चेति ।) ओष
धादिमूलेन यत् प्रासज्योष्ठाटनस्तम्भनवशी
करणादिकर्म । ओ इति ख्यातम् । इति भरत ।
टोना इति मुञ्जट । तत्पर्याय । कालीयम् २ ।
इत्यमर । ३ । २ । ४ । जनपदाश्रदुपपात
कालमर्गोपपातकविशेष । यथा,—
“सर्वाकारेण्यधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् ।
द्विसौधधीर्गा स्त्राजीवीभिचारो मूलकर्म
च ॥”

इति मनु । ११ । ६४ ॥

“मन्त्रौषधादिना वशीकरयम् ॥” इति मूल-
कर्मप्रत्ययान्तायां कुङ्कुमभट्ट ॥

मूलकमूला, स्त्री, (मूलकमिव मूलमस्या ।) चौर
कपुकोटश्च । इति रत्नमाला ॥

मूलकार, पुं, (मूल करोतीति । कृ + कर्मण्यण ।
इत्यण ।) मूलयन्त्रकर्ता । यथा । नाय
गणकार किम् मूलकार । इति सञ्चित-
चारटोकायां गोपीचन्द्र ॥

मूलकारिका, स्त्री (मूलकारक + कियां टाप् ।
आकारस्थलम् ।) कुली । इति हारावली ।
मूलयन्त्रायप्रकाशकपद्यम् । “मूलयन्त्रस्य दृष्टि
विशेषः ॥ १७७ ॥

मूलकच्छ, स्त्री, (“मूलकं मूलमपि कच्छम् ।”)
एकादशविधपर्यङ्कमूलानामपि तत्रैव विशेषः ।

यदा कथितानि दृष्टमूलानि मास पीयन्ते तदा
मूलकच्छपदेशं लभते । यथाह माकण्डेय ।
“फलमासेन कथितं फलकच्छो मनीषिभि ।
श्रीकच्छ श्रीफले प्रोक्तं पद्माक्षेरपरस्तथा ॥
मासेनामलकरेवं श्रीकच्छमपरं स्तुतम् ।
पञ्चमेत पञ्चकच्छं पुष्पैस्तत्कच्छं उच्यते ॥
मूलकच्छं स्तुतो मूलैः फलोपकच्छो जलेन तु ॥”

इति भित्ताचारायां प्रायश्चित्ताध्याय ॥
(पुलिङ्गोऽप्ययं माकण्डेयपुराणोक्तत्वात् ।)

मूलज, स्त्री, (मूलात् जायते इति । जन + ड ।)
आद्रकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विशिषो
ऽस्याद्रकश्चेद्वातश्च ॥)

मूलज पुं, (मूलाद् जायते । जन + ड ।)
उतपलादि । इति हेमचन्द्र । ४ । २६६ ॥
मूलोद्भवश्च त्रि ॥

मूलजिकोय, स्त्री, (मूलश्च तत्त्रिकोयश्चेति ।)
अर्कादिप्रहाराणां राशिरूपयष्टविशेषः । स तु
रवे सिद्ध । चन्द्रस्य दृष । कुजस्य मेघ ।
बुधस्य कन्या । गुरोर्वधु । श्वेतोस्तुला । श्वे
कुम्भ । यथा,—

“सिंहो दृषश्च मेघश्च कन्या धन्वी धटो घट ।
अर्कादीनां त्रिकोयानि मूलानि राश्य
क्रमात् ॥”

अथ मूलजिकोयांशवयवस्था ।

“रविभौमजीवभार्गवशृङ्गेराराणां त्रिकोय-
भागा स्तु ।
नखरविदिकतिथिनखरा श्रेष्ठोर्दिगभांशका
स्त्वन्मातु ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मूलदेव, पुं, (मूलश्चासौ देवो राजा चेति ।)
कंसराज । इति त्रिकाण्डशेष ॥

मूलदय, स्त्री, (मूलश्च तदुदयश्चेति ।) मूलधनम् ।
इति हेमचन्द्र । ३ । ५३३ ॥

मूलधन, स्त्री, (मूलश्च तद्वनश्चेति ।) आदिप्रथम् ।
पुं ओ इति भाषा । तत्पर्याय । परिप्रथम् २
नीवी ३ । इत्यमर । २ । ६ । ८० ।

मूलपर्णो, स्त्री, (मूले पर्यमस्या । डीप ।) मूलक
पर्णो । इति रत्नमाला ॥

मूलपुष्कर, स्त्री, (मूले पुष्करमस्य । पुष्करमिव
मूलमस्येति वा ।) पुष्पकमूलम् । इति राज-
निर्घण्ट ॥

मूलपोतो, स्त्री, (मूलप्रधाना पोती ।) पूतिका-
प्राकमेद । तत्पर्याय । शुद्धवर्गी २ पोतिका ३
शुद्धपोतिका ४ शुद्धपोतिका ५ वर्जित
प्राकटपोतिका ६ । अस्या गुणा । त्रिदोष
क्षतम् । उष्णत्वम् । वक्त्रत्वम् । लघुत्वम् । वज-
पुष्टिकारित्वम् । रश्म्यत्वम् । अठरानवशीपन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

मूलप्रकृति, स्त्री, (मूला भावौ प्रकृतिश्चेति ।)
आद्या शक्ति । यथा,—

“सम्प्रकृता प्रकृतिः श्रीकृष्ण प्रकृतेः परः ।
न प्रकृते परमेष्टीति तां शक्तिं प्रकृतिं विना ।

मूलाधा

हृदि विधात माधेयो न हृदिमाधया विना ।
 सा च कथं तिरोभूता हृदिसंसारकारके ।
 आविभूता हृदिकाले सा च निजा वधेश्वर ॥
 कुलालश्च घटं कर्तुं यथाशक्तो नृद विना ।
 खण्ड विना खण्डकार कुलालं कर्तुंमशकम् ॥
 सा शक्ति हृदिकाले च पञ्चधा चैवरेच्छया ।
 राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
 प्राणाधिष्ठातृदेवी या कृष्णस्य परमात्मन ।
 प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्तिता ॥
 ऐश्वर्याधिष्ठातृदेवी सर्वमङ्गलकारिणी ।
 परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मी परिकीर्तिता ॥
 विद्याधिष्ठातृदेवी सा परमेशस्य दुर्लभा ।
 वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्तिता ॥
 बुद्ध्याधिष्ठातृदेवी या सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
 सर्वज्ञानात्मिका सर्वज्ञा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
 वागाधिष्ठातृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
 कृष्णकल्पोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
 पञ्चधादौ खय देवी मूलप्रकृतिरौचरी ।
 तत हृदिकमेवैव बहुधा कथया च सा ॥
 धोवित प्रकृतेरशा पुमांश्च पुरुषस्य च ।
 मायया हृदिकाले च तद्विना न भवेद्भव ॥
 हृदिश्च प्रतिविम्बे च ब्रह्मन् । ब्रह्मोद्भवा सदा ।
 पाता विष्णुश्च सङ्कर्ता शिव शम्भुश्चैव प्रद ॥
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४० अ ॥
 मूलफलद, पुं, (मूले च फलं ददातीति । दा + क ।) पनसदृश । इति राजनिघण्टु ॥
 (पनसशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः)
 मूलभद्र, पुं, (मूलभाषां भद्रमेति ।) कसराल ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मूलरस, पुं (मूले रसोऽस्याः ।) मोरटलता ।
 इति रत्नमाळा ॥
 मूलशाकट, त्रि, (मूलानां भवनं ज्ञेयम् । मूल + "भवने ज्ञेये इत्यादिभ्यः शाकटशाकिनौ" ॥
 ५ । २ । २६ । इत्यत्र वार्तिकवशात् शाकट ।)
 मूलक्षेत्रम् । क्षेत्रवाच्ये शाकटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 मूलशाकिन, त्रि, (मूल + शाकिन ।) क्षेत्र-
 वाच्ये शाकिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 मूला, स्त्री, (मूलानि बहुलानि सन्त्यस्याः । मूल + अर्थ आदिनादयः टापः ।) शतावरी ।
 इति राजनिघण्टु ॥ मूलनक्षत्रम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, कालनाथविरचिते इन्द्र-
 जाले १ अध्यायः ।
 "हिनीयां वल्लीमष्टम्यां कारयेत् शान्तिकर्म च ।
 अश्विनोन्मेषमूलाश्च पुष्पा पुनर्वसुस्तथा ॥"
 मूलाधार, पुं, (मूलानामाधारः । मूल प्रधान
 आधार इति वा ।) शुक्लजिह्वोर्मध्ये अङ्गुलि
 द्वयमितस्थानम् । स तु शरीरस्थवक्त्रकलादीनां
 मूलस्थानम् । अत्र व श्रवणं चक्षुरनुसङ्ग-
 वयश्चतुर्दशमङ्गलम् । तन्मध्ये इच्छाज्ञानक्रिया-
 शब्दरूपमिन्द्रियं वर्तते । तन्मध्ये कोटिर्हृदयम-
 प्रमख्यमङ्गलिङ्गमस्ति । अत्र पृथिवी वर्तते ।

मूलाधा

तत्रैव मूलाधारेणैव तत्त्वसामान्यविवेकयाकार-
 ख्यमङ्गलिङ्गवैधित्यवस्तुतुल्यप्रमख्यमङ्गलिनी
 वर्तते । यथा,—

"मूलाधारे चिकीर्षायां इच्छाज्ञानक्रिया
 लक्ष्मी ।

मध्ये खयमङ्गलिङ्गं कोटिर्हृदयमप्रमम् ।
 तद्भावे हिमवतांभ व च वर्णचतुर्दशम् ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

"अथाधारपद्मं सुसुखाखण्ड-
 ध्वजाधो गुरोर्हृदं चतुःशोणपत्रम् ।
 अधोवक्त्रसुखसुखाभावयै-
 र्वकारादिसान्निध्यत वैश्वर्ये ॥
 असुखिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्र-
 वस्तुज्ञावि मूलाधारेऽराहृतं तत् ।
 लक्षणपीतवर्णं तद्वित्तकोमलाङ्ग-
 तदन्तः समाक्षे धराया खनीजम् ॥
 वक्षाख्या वक्रदेशे विलसति सततं कणिका-
 मध्यस्थं ॥
 कोणं तत्रैवपुराणं तद्विदिव विलसत कोमल-
 कामरूपम् ।
 कन्दर्पो नाम वायुविलसति सततं तस्य मध्ये
 समन्तात्
 जीवेशो बन्धुजीवप्रकरमभिहसन् कोटिर्हृदय-
 प्रकाशः ॥
 तन्मध्ये लिङ्गरूपी हुतकनककलाकोमल-
 पश्चिमास्यो
 ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिशलयकाररूप-
 खयम् ।
 भिद्यतुपूर्वैर्हृदयमप्रकरकरचयस्त्रिगुणसन्तान-
 हास्यो
 काशीवासी विनासी विलसति सरिदावर्त्तरूप-
 प्रकारः ॥
 अक्षोर्ध्वे विषतनुसोदरलसतं कृष्णं जगन्नी-
 हिनी
 ब्रह्मधारसुखं सुखेन मधुरं चाच्छादयन्ती
 खयम् ।
 शृङ्गावर्त्तनिभा नवीनचपलामाला विनासा-
 क्षदा
 सुप्ता सर्पसमा शिरोपरिलसत्सुखार्द्धचिह्नता-
 लति ॥"

इति श्रीतत्त्वचिन्तामणौ षट्चक्रमेदः ॥३॥
 तत्रस्थतीर्थानि यथा, ब्रह्मयामने ।

"इहा मलस्थाननिवासिनी या
 कृष्णात्मिका या यमुनाप्रवाहिका ।
 तथा सुवृक्षा मलदेशगामिनी
 सरस्वती रक्षति मण्यनात्मकम् ॥
 मनोगतज्ञानपरो बहुष्यो
 मन्त्रक्रियायोगविश्रुततत्त्ववित ।
 महीस्थतीर्थे विमले जले सुदा
 मूलाम्बुजे क्षाति सुसुप्तिभागभवेत् ॥
 सर्वार्थं तीर्थे सुरतीर्थपावनी
 गङ्गा महाक्षयविनिर्गता सती ।

मूषकः

करोति पापक्षयमेव सुक्तिं
 ददाति साक्षादमलार्थपुण्यदा ॥"

मूलाङ्क, स्त्री, (मूलमाङ्का आख्या यस्य ।) मूल-
 कम् । इति राजनिघण्टु ॥

मूली [न] पुं, (मूलमस्यास्तीति । मूल + इति ।)
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्त्रिया डीपः ।
 औषधिः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
 ३ अध्याये ।

"चक्रकामोषधिं विद्याञ्जराहृत्यनिवारिणीम् ।
 मूलनीपश्चभि पत्रे सुरक्तांशुकोमले ॥"
 मूली, स्त्री (मूल + गौरादित्वात् डीपः ।) औषधीः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नदीमेदः । यथा
 मातस्ये । ११३ । ३१ ।

"तान्नपयिषीं तथा मूलीं शरवा विमला तथा ॥"
 मूलैर, पुं, (मूलतीति । मूल + "मूलैरादयः ।"
 उणा १ । ६२ । इत्येकः । जटा । इत्युणादि
 कोषः ॥ राजा । इत्युणादितः ।)

मूला, स्त्री, (मूलेन आनाम्यते अभिभूयते मूलेन
 सम वा इति । मूल + "नौवयोधर्मेत्यादिना ।"
 ४ । ४ । ६१ । इति यतः ।) पटादीनामुत्पत्ति-
 कारणम् । मूलं मूलेन क्रयविक्रयायमिदं ऽप्ये
 कादिति च । इति भरतः ॥ दूर इति दाम
 इति च भाषा । तत्पर्यायः । वज्र २ अथ
 क्रय ३ । इत्यमरः । २ । १ । ३६ ॥ (यथा
 मनौ । ८ । ३२२ ।

"पञ्चाशतस्तन्मधिकं हृत्तच्छेदनमिच्छते ।
 शेषे त्वेकादशगुणं मूलाहृत्तं प्रकल्पयेत् ॥"
 मूल्यते व्यप्यते इदम् । माहिना इति भाङ्गा
 इति च भाषा । तत्पर्यायः । कर्मण्या २
 विधा ३ भृत्वा ४ भृति ५ भूमौ ६ वेतनम् ७
 भरणम् ८ भरणम् ९ निर्देशः १० पथः ११ ।
 इति च अमरः । २ । १ । ३८ ॥ (यथा,
 मिताचरायाम् ।

"मूल्येन यः कर्म करोति स भूतकः ॥"
 मूल्य, त्रि, (मूल रोपणमर्हतीति । मूल + यतः ।)
 प्रतिष्ठायोम्यः । रोपणयोम्यः । इति मूलधालध-
 दर्शनात् ॥ (मूलतः उतुपायते इति । "मूल-
 मस्यावर्हः" ॥ ४ । ४ । ८८ । इति यतः । मूलत-
 उतपाटनयोग्ये सुहादौ ॥)

मूष सुखेन । इति कविकण्ठम् ॥ (भा पीर
 सक० सेट ।) षष्ठ्यरी । यो मूषति परत्रयम् ।
 इति हज्जायुधः ॥ मूषीत्येके । मोषति । इति
 दुर्गादायः ॥

मूष, पु-स्त्री (मोषति अपहरतीति । मूष +
 इत्युपधात् क ।) मूषिकाः ॥ (यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । ३ । २२२ । "एष प्रतिभाति ते मूष-
 राजः ॥" तैजसावर्त्तनी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषक, पु-स्त्री, (मूष + स्वार्थे कन् ।) उन्मूषः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
 ३३ । १६ ।

"रजसाभ्यवकीर्णानि परिहृत्यानि देवते ।
 मूषकोः परिधावज्जिह्विकोदाहृतानि च ॥"

मूषिकः

मूषककण्ठी, स्त्री (मूषिकस्य कर्णवत पञ्चाययस्या । डीय ।) आखकण्ठी । इति राजनिघण्टुः ॥
मूषकमारी, स्त्री, (मूषक उन्मूल्य मारयतीति । ण्ठ + णिच् + "कर्मयथग" ॥ ३।२।१ । इति अण् । डीय ।) सुतम्रैयौष्ठम् । इति राजनिघण्टुः ॥

मूषका, स्त्री (मूषक + स्त्रियां टाप् । शिपका-
न्त्वान न अत इत्वम् ।) मूषिका । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मूषकाराति पुं, (मूषकाणां अराति चातक ।)
विज्ञात । इति राजनिघण्टुः ॥ मूषिकाराति ।
इति च पाठः ॥

मूषा स्त्री, (मूषति युष्मातीति । मूष + क +
स्त्रियां टाप् ।) खर्माद्यावतनपात्रम् । मूषी
इति भाषा ॥ (यथा पक्षदृष्ट्याम् । ४।२।
"मूषासक्त यथा ताम्र तन्निभ जायते तथा ।
रूपमदीन्यामुवक्षित तन्निभ इत्यतः प्रुवम् ॥")
ततपण्याय । तैजसावर्तनी २ । इत्यमरः । २।
१ । ३६ ॥ मुषा ३ मुषी ४ आवर्तनी ५
मूषी ६ । इति भरतः ॥

"इहङ्गाखे तुये पूर्णो मध्ये मूषा विधारयेत् ।
क्षिप्वायि सुत्रयेङ्गाख तङ्गाख पुटसुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
मूषिका ७ । इति रसाभाषः ॥ देवताङ्कः ।
इति शब्दचन्द्रिका । मूषिकस्त्रीणाति ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गवाक्षः । यथा—
"एकद्वित्रादिमूषावहनमितिमहो ब्रह्म मे
भूमिभक्तं
हमेव रन्तेऽष्टमूषे चतुरविरचिते मूषाशाला
विश्राये ।"

इत्यादि लीलावत्यां मण्डोदरचरिते ॥

मूषाकण्ठी, स्त्री (मूषाया कण्ठी इव पञ्चाययस्या ।
आखकण्ठी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषानृत्य, स्त्री, (मूषाजान् नृत्यम् ।) नील
नृत्यम् । तत्पण्याय । कांस्यनीलम् २ चैम
नृत्यम् ३ वितुलकम् ४ । इति चैमचक्रः ।
३।१२८ ॥

मूषिक, पुं (मूषाति प्रयासीति । मूष +
"सुविर्द्धीर्षच्" । उच्चा० २ । ४२ । इति किकन्
दीयच् ।) ककुविशेषः । इन्द्र इति भाषा ।
(यथा, हिनोपदेशे भिन्नभाषप्रकरणे । १३१।
"ध्वजं वलवान् सर्वो धनाह्वयति पण्डितः ।
पश्याय मूषिक पाप सञ्जातिसमतां गतः ॥")
ततपण्याय । उन्मूल्य २ आख ३ । इत्यमरः ।
२।५।१० ॥ मूष ३ मूषीक ५ उन्मूल्य ६
मूषा ७ मूष ८ आखनिक ९ इन्द्र १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ मूषक ११ पिङ्ग १२ उन्मू-
ल्यक १३ मूषी १४ खनक १५ विलकादी १६
घाव्यादिः १७ बहुप्रप १८ । अथ मांस
गुहा ।

"मूषिककृतशस्त्रगोधावकसुष्मा विज्ञेयया
कथिता ।

मूषी

आसानिलकाशहर तन्मांस पित्तदाहकरम् ॥
अन्ये विज्ञेयया ये स्त्रु कौक्कुडोन्मूलकादयः ।
गहितं तस्य मांसं च मदागौरवदुर्लभम् ॥"

इति राजनिघण्टुः ॥

अपि च ।

"मूषिको मधुर स्निग्धो अवायी वलवर्द्धनः ।"

इति राजवल्लभः ॥३॥

पारिभाषिकमूषिको यथा,—

"विभवे सति नैवाति न ददाति कुक्षीति च ।

तमाहुराख तस्यान्तं मुक्तां कच्छं शुध्यति ॥"

इति माकच्छेयपुराणे आचाराध्यायः ॥

(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६।६।५८।

"मूषिका केरला प्राच्या मूषिका वन
वायिका ॥")

मूषिकपर्णी, स्त्री, (मूषिककर्णवत पर्णांश
यस्या ।) जलजल्लवविशेषः । इन्द्रकाणीपाना
इति भाषा । (यथा, चरके विमानस्थाने सप्तमे
अध्याये ।

"मूषिकपर्णी सन्मूलायप्रतानामपङ्कजम् ॥")

ततपण्याय । चित्रा २ उपचित्रा ३ अयोध्या ४

प्रवन्ती ५ समरी ६ वृषा ७ प्रत्यकश्वेयी ८

सुतश्वेयी ९ रक्षा १० । इत्यमरः । २।४।८८ ॥

पुत्रश्वेयी ११ आखपर्णिका १२ वृषपर्णी १३

आखपर्णी १४ मूषिका १५ मूषिपर्णिका १६ ।

इति रत्नमाला । मूषिपर्णिका १७ सवित्रा १८

मूषीकर्णी १९ सुकणिका २० । इति शब्द-

रत्नावली ॥

मूषिका, स्त्री (मूषिक + अजादित्वात् टावित्युज्ज-
दत् ।) मूषिकपर्णी । इति रत्नमाला ।
उन्मूल्य । इति शब्दरत्नावली ॥ मूषा । इत्य-
मरटीकायां रसाभाषः । (यथा, सुश्रुते चिकित्
चितस्थाने २ अध्याये ।

"चौर महापक्षमूलं मूषिकां चात्रवर्जि-
ताम् ।")

मूषिकाङ्ग, पुं, (मूषिक उन्मूल्यार्जनत्वेन अङ्ग-
चिह्नमस्य ।) गणेशः । इति जटाधरः ॥

मूषिकाक्ष, पुं (मूषिकं अक्षति खवाहनतया
प्राप्नोतीति । अन्ध + क्त्वा ।) गणेशः । इति
निकाण्डशेषः ॥

मूषिकाराति पुं, (मूषिकाणामराति ।) विज्ञातः ।
इति राजनिघण्टुः ॥

मूषिकाक्षय, पुं, (मूषिकस्य आक्षा आक्षा आख्या
यस्या ।) मूषिकपर्णी । इति जटाधरः ॥ (तथाप्य
पर्यायः ।

"दन्त्युन्मूल्यपर्णी स्नाति कुम्भीयं सुकुलकः ।

त्रयलीनामतश्चिवा न्ययोधा मूषिकाक्षया ॥"

इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ।)

मूषिपर्णिका स्त्री, (मूषिपर्ण + कन् टाप् अत
इत्वम् ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषी स्त्री, (मूष + क । स्त्रियां डीय ।) मूषा ।

मूषाद्यावर्तनपात्रम् । रत्नमरटीकायां भरतः ॥
महामूषिकः । यथा,—

मूषः

"अन्यो महामूषिकः स्यात्कण्ठी विज्ञेयवाहनः ।
महाङ्गः शस्त्रमारी च भूपली भित्तिपातनः ॥"

इति राजनिघण्टुः ॥

मूषीक, पुं, स्त्री, (मूषीयति इति । मूष + बाहुल
कात् ईकन् ।) मूषिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषीककर्णी, स्त्री, (मूषीकस्य कर्णवत पर्णो
मस्या ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषीका स्त्री (मूषीक + टाप् ।) उन्मूल्यः । यथा
"दीना मूषीका मूषा च मूषीका मूषिकेत्यपि ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

मूषाद्यण, चि, (मूषयति अपहरतीति । मूष +
क चौरणारः । तस्यापत्यम् इति । मूष +
प्रक । बाहुलकान् उद्गमभावः ।) अत्रात
पिहकः । गणोत्पन्नः । इति कश्चित् ॥

मूष, उ श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०
आत्म०-अक-अनिट् ।) इति प्राग्वत्यागः । उ
श्रुतिवते प्राणी । द्विषेऽप्यस्य मूष उद्योति
ममिति नियमेन अन्यत्र परस्मैपदम् । ममार
मर्णा मरिष्यति अमरिष्यत् । इति दुर्गादायः ॥

मूषक, पुं, (मूषस्य ककुदिरिति समासे एवो
दरादित्वात् गणोपे मूषक मूषक इति केषि-
त्तत्र पठन्ति इत्युज्जदत् । ततः सञ्ज्ञायां
कन् ।) मूषकसुनि । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषक, पुं, (मूषस्य ककुदिरिति समासे एवोदरा
दित्वात् गणोप । इत्युज्जदत् ।) सुनि-
विशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । १६ ।

"प्रायश्चेव मूषकस्य पिता मम महायशः ।")

तस्य पुत्रो मार्कण्डेयः । यथा,—
"मार्कण्डेयोऽपि मार्कण्डे मूषकस्य मूष-
कः ।"

इति शब्दरत्नावली ॥

मूष तु क उ मार्गशी । (पुरा० आत्म०-अक-
सेट ।) उ रामो मूषं मूषयते वनवीथिकासु ।
इति महाभाटकम् । कातकादौ मूष्य अन्ते
वन्ती इति दिवादिपरस्मैपदो धातुश्च इत्यतः
दुर्गेति कौचनवीर्यसम्भत्तात् अनेनोपेक्षितः ।

मूष्यता पर्यो तथाप्यकदाचन आधा न सुचक्षि
मान् । इति तु अकारान्तस्यैव भावे क्षिपि
अकारलोपे मूषं करोतीति कक्षादित्वात् क
वाध्यम् । इति दुर्गादायः ॥

मूष पुं (मूषयते अन्तेवन्ति कक्षादिकं मूष्यते
वा इति । मूष + इगुपधत्वात् कर्त्तरि च क ।)
पशुभाजम् । (यथा मनु । ५।६ ।

"आरण्यावाच सर्वेषां मूषाणां माहर्षिं
विना ।"

मूषशब्दोऽत्र महिषपर्णुदात्तात् पशुभाजपरः ।
इति तट्टीकायां कुल्लूकः ।) मूषविशेषः ।
मूषावमेहः । (यथा, रत्नकावतने ।

"अग्निनौमगमूषाश्च पुष्पा पुनश्चसुखया ३")
मूषावमेहम् । (यथा, वाजिकर्ष्ये । ३।२० ।

"अनस्थाने आर्त्तां कनकमन्त्रमूषाभिलषिया
वचो वैदेहीति प्रतिपद्यतुं प्रजपितम् ।

कृतान्ताभर्तवैदनपरिपाटीषुघटना
मयाम रामव कुशलवसुता न लक्षिता ।”
कनकस्य सुवर्णस्य ऋगे अन्वेयि । पक्षे ।
कनकस्य हेमहरिणे या लक्ष्या इत्यर्थः ।)
याचना । इति मेदिनी । गे, १८ । मार्गशीर्ष
मास । यज्ञविशेष । इत्यजयपालः । ऋग
नाभि । इत्यमरटीकायां भरतः । मकर
राशि । यथा,—

“ऋगककटसक्रान्ती हे तूदगदक्षिणायने ।
विद्युवती तुलामेघे गोलमध्ये तथापरा ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

खनामखातपशुविशेषः । ऋग्यते अन्विष्यतेऽर्थो
याधे । (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले १।१ ।
‘न खलु न खलु वाग्य सन्निपाद्योऽयमस्मिन्
ऋदुनि ऋगशरीरे तूजराशाविवापि ।’)
ततपयाय । कुरङ्ग २ वातायु ३ हरिण ४
अजिनयोनि ५ । इत्यमरः । शारङ्ग ६
पारुलोचन ७ जिनयोनि ८ कुरङ्गम ९
ऋग्य १ ऋग्य ११ रिग्य १२ रिग्य १३
रग्य १४ रग्यक १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
स नवविधः । यथा,—

“समरो रोहितो न्यकु कुरङ्गसदृशो रर ।

रग्यश्च हरिणश्चेति ऋगा नवविधा मता ॥

पाठान्तरं यथा,—

“समरु रोहितो न्यकु समरो बहुगो रर ।

शशेयहरिणश्चेति ऋगा नवविधा मता ॥

हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चमदोऽन भेरवः ।

ऋग्य खड्गो ररश्चैव पृथक् ऋगस्तथा ।

एतं वलिप्रदाने च चर्मदाने च क्रीरितं ॥”

इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥ ॥

अपि च । अथ जाङ्गलानां गणना ।

“हरिणैश्चकुरङ्गैश्चपृथक्तन्यकुसमरा ।

राजीवोऽपि च सुखी सेव्याया जाङ्गलसत्रका ॥

हरिणस्तान्नवग्यः स्यादेव कृष्ण प्रकीर्तितः ।

कुरङ्ग ईवताम् स्थाहरिणान्तिकी मज्जान् ॥

ऋग्यो गौलाकको कोके सरोवररिति क्रीरितः ।

पृथक्चक्रविन्द स्थाहरिणात् कियदल्पकः ॥

न्यकुनहुविधाभ्योऽथ शम्भरो गवयो मज्जान् ।

राजीवस्तु ऋगो ज्यो राजीभि परितो

हृतः ।

यो ऋगः शङ्खहीनः स्यात् स सुखीति निग

द्यते ॥”

अथ तेषां गुणाः ।

जङ्गला प्रायशः सर्वे पिपस्त्रिहारा स्मृताः ।

किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो वलवर्जनाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अथ ऋगपरिचा ।

“ऋगनाभि समादात् कौतुकार्थं तथा पुनः ।

ऋगा योन्मा महीनायां तेषां वस्त्राभि,

लक्ष्यम् ॥

पृथक्चक्रवायुगमनास्तेषां धिकास्तु पञ्चमरा ।

भिदन्ती नैकमेदास्तु समक्षा ऋगजातयः ॥”

तद्वयथा —

‘ये गन्धिनः क्षीणशरीरकर्णा-
स्ते पाथिवा गन्धमृगा प्रदिष्टाः ।

सर्वाङ्गमेषां सुरभिः प्रकामः

पुण्ये प्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ॥

ये वे विशाला गुरुदौघशङ्का

असांसलास्तेऽत्रखुरप्रदेशाः ।

आप्यास्तु ते वे प्रवरन्ति भूरि

सर्वे च दशे प्रभवन्ति चैव ॥

धावन्ति ये वातमिवान्तरीक्षे

दौघास्तु त वातमृगा प्रदिष्टाः ।

ते यत्र यत्रैव भवन्ति प्रकृता

क्षत्रैव सर्वाणि शुभानि सन्ति ॥

लघुप्रमाणा लघुवीर्यसत्त्वा

निगन्धदेहाः ऋगमृगप्रमाणाः ।

ते गगना वेगकरा नराणां

सृष्ट्या न ते नापि निरीक्षणीयाः ॥

ये लघावणा गुरुदौघशङ्का

क्रुद्धा भृशं यान्ति च वायुवेगाः ।

त लघावारा लघु तेजसास्तु

पुण्यप्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ॥

भीषीऽप्याह ।

‘पाथिवादमृगः सर्वेष्वनुजातिर्भवेत् पृथक् ।

सुशङ्कास्तुलोमानो ब्राह्मणा ऋगजातयः ॥

क्रुद्धा पञ्चरिदङ्गाश्च क्षत्रिया खरलोमशाः ।

आवर्णशङ्कास्तनो हरिणा वैश्यजातयः ॥

क्रुद्धा वायुशङ्का वा मृगा खरतनूदहाः ।

अन्धानां ये गुणा दोषास्ते ज्ञेया हरिणैश्चपि ।

तथापि दोषा पञ्चामी वल्लभे हरिणाश्चपि ॥

नेत्रयोरन्तरे यस्य लोमावर्ताः स पापहतः ॥

विवर्तो विज्ञतौ शङ्कौ यस्य स जैननाशनः ।

आवर्णः पृष्ठतो यस्य आनाभिर्भविष्यति ॥

पश्चाद् यस्य वार्ष्णेयौ व्याधौ भयकारकौ ।

वयनेनपदादीनां वैजताह्वनाशनः ॥

गायः ।

‘दोषवन्ऋगजातीनां विजातीनामथापि वा ।

दर्शनान् स्यान्नास्त्रैव गन्धादानाश्च योषयात् ।

भवेत्सुखं पदं सर्वास्तथा चेवाद्यपोषणात् ॥

शङ्कोऽपि ।

‘हरिणपोषणतो धरणीभुजां

नष्टि भवेन्नरद्वयपौडनम् ।

न पवित्रद्विजगारिपुण भय

तद्वत् त हरिणः शुनिन रूपः ॥

इति ऋगपरिचा ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(अथ गुणविशेषो यथा,—

“दूरे जनान्तनिजया दूरे पानीयगोचरा ।

ये ऋगाश्च विदङ्गाश्च तेऽल्पाभिष्यन्दिनो

मताः ॥

अतीवासन्ननिजया समीपोदगोचरा ।

ये ऋगाश्च विदङ्गाश्च महाभिष्यन्दिनस्तु ते ॥”

इति सुश्रुते स्तवस्थानं ४५ अध्यायः ॥

ऋगादिविकारोपशमी यथा,—

गम उवाच ।

“प्रविशन्ति यदा ग्राममारण्या ऋगपक्षिणः ।

अरण्या यान्ति वा ग्राम्या स्थलं यान्ति

जलोद्भवाः ॥

स्थलनाश्च जलं यान्ति घोरं रावन्ति

निर्भयाः ।

गृहं कपोतः प्रविशेत् क्रव्यादो मृद्वि नोयते ॥

मधु वा मक्षिका कुर्मूलं गृहपतेवदत् ॥

ऋगपक्षिविकारेऽत्र कुप्याडोम सदक्षिणम् ।

देवा कपोते इति च जन्मथा पक्षभिर्दिजे ॥

गावश्च देवा विधिवत् दिजाना

सकाक्षना वक्ष्युगोत्तरीयाः ।

एव कृते भ्रान्तिसुपेति पाप

ऋगैश्चिजैश्च विनिवेदितं यत् ॥”

इति मातृत्वे २११ अध्यायः ॥

चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं

यथा —

वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभीरुः

क्षपलमतिसुदेहः शीघ्रवेगो ऋगोऽयम् ।

“शशकी पद्मिनी तुष्टा ऋगे तुष्टा च चित्रिणी ।

उवमे शङ्किनी तुष्टा ह्ये तुष्टा च हस्तिनी ॥

पद्मिनीशशयोर्धोर्निमेद्रकौ चतुरङ्गौ ।

चित्रिणीऋगयोर्धोर्निमेद्रकौ च तथाविधौ ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

(अन्वष्टा । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५४ । २ ।

“ऋगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा ”

“ऋगः अन्वेष्टा ।” इति तज्जाय्ये सायणः ॥

ऋगक्षीरः, क्षी, ऋगोद्गमः । तरादौ चेति चकार-

स्यादुक्तवस्तुचयार्थत्वात् ऋग्या क्षीरः ऋगक्षीरः

ऋग्या पदं ऋगपदं इत्यादिभ्यश्च पुनर्ज्ञापः ।

इति सुप्रबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

ऋगगामिनी, क्षी, (ऋग इव गच्छतीति । गम +

गिनि । डोपः) विङ्ङा । इति राजनिघण्टुः ॥

ऋगवदशममनशीला च ॥

ऋगवर्त्मजः, क्षी, (ऋगवर्त्मात् ऋगवामिचर्म्मात्

ऋगगन्धवत् जायते इत्यर्थः । जन् + ङ ।)

जवादिनामकगन्धमयम् । इति राजनिघण्टुः ॥

ऋगवर्त्मजाते चि ॥

ऋगचेटक, पुं (ऋगान् पशुन् चेटयति प्ररयति

स्वप्रव्देन राजिशेषं ज्ञापयतीति । चेट +

यिच् + क्तुलः ।) खट्वाचः । इति शब्दमाता ॥

ऋगजालिका, क्षी, (ऋगाया जालिका ।) ऋग

वन्धनाद्यजालम् । ततपयाय । वागुरा २ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६२ ॥

ऋगजीवनः, पुं, (ऋगे पशुभि जीवतीति । जीव

+ क्तुलः ।) याधः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा महाभारते । ३ । ६३ । २८ ।

“निर्विचिष्टं भुजङ्गं तं विशस्य ऋगजीवनः ।”)

ऋगया, क्षी, (ऋग + युच् ।) अपहृतद्रव्यस्यान्व

यम् । यथा,—

‘सर्वीचस्य विचयनं मार्गं गच्छाया ऋगः ।’

इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥

मृगलट, [व] स्त्री, (मृगाणां लट् पिपासा अत्र जलभासकत्वात् ।) मृगलट्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मृगलषा, स्त्री, (मृगाणां लषा अश्वस्यामिति । अर्धे आदित्वान् अच । टाप ।) मृगलष्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कामन्दकिनीति सारे । ३ । १३ ।

“जगन्मृगलषातुल्य वीर्ये देवमभूत् ॥

स्वजनैः सङ्गतं कुप्यात् घर्माय च सुखाय च ॥”)

मृगलष्या, स्त्री जलभासत्वात् मृगाणां लष्या विद्यतेऽस्याम् । ग्रीष्मे मरुदेशे चिकितादावर्कं करा प्रतिफलितं दूरस्थानां जलत्वेनाभान्ति तद्वाचिका । इति टीकाकार । उतकटरवि रस्मिजन्मव्यतिवाच्यजाल मरौचिका । दूर गृह्ये यन्मयूखेजलमिव दृश्यते इत्यपरे । इति भरत ॥ तत्पूर्याय । मरौचिका २ । इत्य-
मर । १ । ४ । ३५ ॥ मृगलषिका ३ । इति भरत ॥ मृगलट ४ मृगलषा ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मृगलषिका स्त्री, (मृगलष्या + स्त्री कन् + खिद्यो टाप अत इत्यच्) मृगलष्या । इत्य मरटीकायां भरत ॥ (यथा अभिज्ञान-
शाकुन्तले । ६ ।

“सोतोवहं पथि निकामजलमतीत्य जायु सखे । प्रणयवान् मृगलषिकायाम् ॥”)

मृगदृशक, पुं (मृगान् पश्य् दृशति । दृश् + क्तुः ।) कुकुर । इत्यमर ॥

मृगधूत, पुं, (मृगेषु पशुषु घृते । वञ्चकत्वात् ।) श्रृगाल । इति सप्तमसारे समासपाद ॥

मृगधूर्मक, पुं, (मृगधूर्म + स्त्री कन् ।) श्रृगाल । इत्यमर । २ । १० । २९ ॥

मृगनाभि पुं, (मृगस्य नाभि । तदभ्यन्तरे जातत्वात् तथालम् ।) कस्तूरी । तत्पूर्याय । “मृगाभिर्मृगमदं कथितस्तु सखसभिव् । कस्तूरिका न कस्तूरी बोधस्तुत्या च सा स्मृता ॥” सा त्रिविधा यथा,—

‘कामरूपोद्भवा लघ्वा नैपाक्षी नीलवर्णयुक् । काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता ॥

कामरूपोद्भवा अष्टा नैपाक्षी मध्यमा भवेत् । काश्मीरदृशसंभूता कस्तूरी लघ्वा स्मृता ॥

अस्या गुणा । ‘कस्तूरिका कटुस्तिक्ता चारोष्णा शुक्रला गुर्व । कषवातविषच्छिद्रिशीतदौर्गन्ध्यदोषहृत् ॥’

इति भावप्रकाश ॥ अन्यत्र कस्तूरीशब्दे द्रव्यम् । (तयास्व पर्यायान्तरम् ।

‘मृगनाभिर्मृगमदो मदं कस्तूरिकाञ्च ।’ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

मृगनाभिका, (स्त्री मृगनाभेर्जायते । अन् + क् । खिद्यो डीय ।) कस्तूरी । यथा,—

“वनसारं विनाभञ्च चक्षीय मृगनाभिका ।

मृगनाभिर्मृगमदं कस्तूरी गन्धधूल्यपि ॥”

इति हेमचन्द्र । ३ । ३ । ७८ ॥

मृगनेत्रा, स्त्री, (मृगनेत्र + “नेत्रेर्नञ्च उपसर्गा नम् ।” ५ । ४ । १२ । इत्यत्र काश्चिन्नोक्तेः अप् ।)

मृगो मृगशिरा नेता प्रापयिता यस्या राज्ञे सा राज्ञि । इति सुप्रबोधटीकायां दुर्गादास ॥

सा अग्रहायणस्य विप्रतिदृष्टाधिकचयोविश-
दिनावधिसक्रान्तिपर्यन्तं प्रायः सम्भवति । तत्र नवान्नाह्नविषेधो यथा । जज्ञपुराणे ।

“दृष्टिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधे । अपरे क्रियमात्रं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥

धनुषि यत् कृतं आह्नं मृगनेत्रास्तु राज्ञि । पितरस्तत्र यज्ञान्ति नवान्नाभिवकाङ्क्षिण ॥”

अपरे लक्ष्यपक्षे । मृगो नेता प्रापयिता यासां राज्ञीणामिति व्युत्पत्त्या नञ्चाभेत्तुरित्यनेनाह्

विधानात्तत्पदं सिद्धम् । तन्मृग मृगशिर पूज्य-
हर्तुं दृष्टिकशेषभागे राज्ञारम्भाच्चत्वारि

शब्दाधिक्यवदरात्रयो मृगनेत्रा । इति मल-
मासतत्त्वम् ॥ (मृगस्य नेत्रे इव नेत्रे यस्य । मृग

तुल्यनेत्रे, चि ॥) मृगपति, पुं, (मृगाणां पशूनां पति ।) सिंह ।

इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, भागवते । ५ । २५ । १० । “यक्ष्णीनां मृगपतिराददेऽनवद्या

मादातु स्वनमनान्सुदारवीर्यम् ।”)

‘मृगपति सिंह । इति लङ्कीकायां श्रीधर खामी । कामप्रदेशे । यथा तत्रैव टीकायाम् ।

“मृग्यन्त इति मृगा कामप्रदास्तेषां पति-
मुख ॥”)

मृगपिङ्गु, पुं (अपिपत्रते भासते इति । अपि + भु + बाहुलकात् सन्नायां डु । अपिरङ्गोपञ्च ।

मृग हरिण पिङ्गुरञ्च ।) चन्द्र । इति निरुक्तशेषः ॥

मृगप्रिय, स्त्री, (मृगाणां प्रियम् ।) पद्मस्तम्भम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

मृगवधाजीव, पुं (मृगवधेन आजीवतीति । आ + जीव + क्तुः ।) व्याध । इत्यमर । २ । १० । २९ ॥

मृगवन्धनी स्त्री, (मृग वन्धते अर्णवेति । वन्ध + ल्युट् + स्त्रियां ङीष् ।) मृगवन्धनार्थेणालम् ।

तत्पूर्याय । वागुरा २ । इत्यमर । २ । १२ । २६ ॥

मृगभक्षा, स्त्री (मृगेभक्ष्यतेऽस्त्री । भक्ष + कर्त्तृणि अप् टाप ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्ट ॥

मृगमद, पुं, (मृगा माद्यन्ति अनेनेति । मद + अप् ।) कस्तूरी । इत्यमर । २ । ६ । १२६ ।

(यथा, छन्दोमञ्जर्याम् । २ । १५ । ४ । “मृगमदकृतचक्षुषीतकौवियवासा

रुचिरशिखिशिखरा बहुधम्मिल्लपाशा ।”)

मृगमदवासा, स्त्री, (मृगमदस्त्वैव वास खैरभो-
ऽस्या ।) कस्तूरीमञ्जिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

मृगया, स्त्री, (मृग्यन्ते पश्यन्तीत्यां इति । मृग + यिष् । “इच्छा ।” ३ । १ । १० । इत्यत्र परिचर्या

परिचर्यामृगयाटाडागानुपकस्यानम् । इति वार्तिकोक्ता सी यकि खिजीय । इति सिद्धान्त-

कौसुदी ॥) राज्ञां वनेषु ‘मृगहनक्रिया । मृग्यन्ते अन्विष्यन्तेऽस्याम् । शिकार इति भाषा । तत्पूर्याय । आच्छोदनम् २ मृगयम् ३ आखेट ४ । इत्यमर ॥ तन्मयमविधिर्यथा — “चचार मृगयां तत्र द्रष्टुं आप्तयेकामर्कम् ।

विहाय जायामतदहं मृगयस्यलालस ॥५॥ आसुरीं दृष्टिमाश्रित्य घोराला निरनुग्रह ।

मृहनन् निशितेभ्यामेवनेषु वनगोचरान् ॥६॥ तीर्थेषु स्तुतिद्वेषु राजा मेधान् पश्यन् वन ।

यावदयमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥” ७ ॥ इति श्रीभागवते ४ स्कन्धे २६ अध्याय ॥

आप्ता गृहीता इवो रागहेवादिरूपा कामुकञ्च भोगाद्यभिनविशरूप येन । जायां विवेकवतीं बुद्धिं विहाय । अतदहं व्यागान-

हाम् । व्यागे हेतु मृग्यन्ते इति मृगा विधया तेषु यस्मिन् भोगासक्तिस्तेन जालसा अतिसूहा

यस्य ॥५॥ बाणै रागादिभि । वनेषु भजनोप-
देशेषु । वनगोचरान् भजनोपविषयान् ।

मृहनत भजनोपदेशादालसात् कृतवान् । कथापक्षे तु स्यादेव ॥ ६ ॥ गन्वासुरीं दृष्टि-

माश्रित्य इति किमिति मृगया निन्द्यते । कथापक्षे तावद्वाच्यो विहितैव सा । अध्यात्म-

पक्षेऽपि जीवस्य विषयभोगो विहित एव इत्याशङ्क्याह तीर्थेष्विति चिभि । अयं भाव ।

न हि मृगया विधीयत रागप्राप्तत्वात् किन्तु नियम्यते प्रवृत्तिं सङ्कोच्यते । नियममेव वक्-

विधं दर्शयति । यदि अलमर्थं लुब्धो रागो सन् हन्यात् तर्हि तीर्थेषु आह्लादित्वेन तत्रापि

स्तुतिद्वेषु प्रख्यातस्यैव न निन्द्याह्लादित्यु-
तत्रापि राजैव । मेधानेव । वन एव । यावदु-

पयोगमेव इति । एवं जीवस्य विषयसिद्धादि यावदुपयोगं न यथेष्टमिति नियम एव इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इति लङ्कीकायां श्रीधरखामी ॥

सा राज्ञां पापाय न स्यात् । यथा,—

“अनलखङ्कलाश्रयो भवाम-
निजनौकदुर्मयोद्गिन क्षणान् ।

अनवद्यतयादिनो मृगान् मृगयायाय न भूदतां तताम् ॥”

इति नैमिषे २ सर्गे १० श्लोक ॥ सा च कामजस्यस्यविशेषः । यथा —

“मृगयाचो दिवास्त्र परीवाहं खिद्यो मद् ।

तीर्थेभिक इयाथा च कामचो दृशको गच्छ ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ मृगय, पुं, (मृग यातीति । मृग + “मृगयाहयञ्च ।”

उणा० १ । १८ । इति क् । निपातते च ।) जज्ञा । श्रृगाल । व्याध । इति मेदिनी । ३, १०१ ॥

(यथा, भट्टिकाये । ४ । ४४ । “मृगयुमिव मृगोऽथ वृष्टिर्भीमा

दिशमिव शङ्खवती मराहृदवन् ॥”) मृगरक्षा, स्त्री, (मृगस्य मृगमांशस्यैव रक्षीऽस्या ।

चक्षुर्देवी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगशि

मृगराज पु, (मृगाणां प्रभूनां राजा अधिपति ।
“राजाह सखिभ्यश्च ।” ५।८।६१। इति
टच ॥) सिह । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुवर्षे । ६।३।

“शिलाविभङ्गे मृगराजशाव
स्तुङ्ग नगोत्सङ्गमिवावरोह ॥”

यात्र । यथा, महाभारते । १।१४१। ३४।
“शृङ्ग मे त्व मङ्गावाहो । यद्वाक्य मृषिकोऽवतीता
धिगबल मृगराजस्य मयादाय मृगो हत ।”
मृगराट, [ज] पु, (राजते दीप्यतेऽसौ राज +
क्रिप । तत मृगाणां राट ।) सिह । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ६।१८।

“प्रतिपति पतङ्गमृगराजि निज
प्रतिविम्बरोषित इवाम्बुनिधौ ।”

मृगराटिका, स्त्री, (मृग + रट + श्चुल + स्त्रियां टाप
अत इत्थश्च ।) जीवन्ती । इति राजनिर्घण्ट ॥
मृगरिपु पुं (मृगाणां रिपु ।) सिह । इति
हलायुध ॥

मृगरोमज, त्रि (मृगाणां रोमभ्यो जायते इति ।
जन् + ङ । प्रभुलोमजातवस्त्रादि । तत्पर्थाय ।
राङ्गवम् २ । इत्यमर । २।६। १११ ॥

मृगलाञ्छन, पु (मृग लाञ्छन चिह्नमस्य ।)
चन्द्र । इति शब्दरत्नावली ॥

मृगवक्त्रम्, पुं (मृगाणां वक्त्रम् प्रिय ।) कुन्दर-
ल्लयम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

मृगवाहन, पुं, (मृगो वाहनमस्येति ।) वायु ।
इति जटाधर ॥

मृगार्थ, स्त्री, (मृगान् विध्यति अथ इति । अघ +
“अन्धेऽपि दृश्यते ।” १ । २ । ४८ । इति
काशिकोक्त्या अधिकरणे ङ ।) मृगया ।
इत्यमर । २।१०। २३ ॥ (यथा, भाकैकेये ।
१२७। १ ।

“कदाचिन्मृगपुत्रोऽसौ मृगवमचरद्वने ।”
मृगशिर, [स] स्त्री, (मृगस्येव शिरोऽस्य ।)
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तगतपञ्चमनक्षत्रम् । तत्
पर्थाय । मृगश्रीषम् २ आषाढाश्विनौ १ ।
इत्यमर । १।१। २३ ॥ (यथा, दृष्टानुसंहिता
याम् । १०। ५।

“मृगशिरसि वत्सयाजक-
यजमानार्थेन मध्यदेशाच्च ।”

तत्तु विज्ञानपदाकृति ताराज्यात्मक चन्द्राधि-
देवतम् । इति ज्योतिषम् ॥ गगनमध्ये तस्योदय
कन्याज्यस्य द्वाविंशत्पञ्चाङ्गि गतानि भवन्ति ।
यथा,—

“मृधिकाग्रपदाकृतौ विधौ
ओममध्यमिति जितारके ।
भारदेक्षसुखि । कन्यकोदया-
दौऽद्यानलकला कलावति ।”

इति कालिदासकृतत्रात्रिज्यमनिरूपणम् ॥

तत्र जातफलम् । यथा,—

“भ्रातृशनाभ्यासरतो विनीत
सदादुरक्तो गुणिनां गुण्यम् ।

मृगाङ्ग

भक्तानुपसङ्गे हरेण पूगे
सन्मार्गेवर्तते मृगजन्मभागी ॥”

इति कोट्टीप्रदीप ॥

मृगशिरा, स्त्री (सन्ने सान्ता अकारान्ताश्चेति
मृगशिरोऽन्त । मृगशिर + टाप ।) मृग
शिरोनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मृगशिरा, [स] पु (मृगस्येव शिरो यस्य ।)
मृगशिरोनक्षत्रम् । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुट ॥

मृगश्रीष, स्त्री, (मृगस्य श्रीर्धर्मिव श्रीर्धर्मस्य ।)
मृगशिरोनक्षत्रम् । इत्यमर ॥ (यथा, भाग
वते । ५। २३। ६।

“तथैव मृगश्रीवादीन्मुद्गमयानि ।”

मृगश्रीष, पु, (मृगस्येव शिर्षोऽस्य ।) मृगशिरो
नक्षत्रम् । इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां
भरत ॥

मृगश्रीर्षा, स्त्री (मृगश्रीर्ष + टाप ।) मृगशिरो
नक्षत्रम् । इति त्रिकाण्डे वोपानित । इत्यमर-
टीकायां भरत ॥ (यथा, दृष्टतसंहितायाम् ।
२१। ६।

“मृगश्रीर्षावा गभा मन्दफला पौषशुक्ल
जाताश्च ।”

मृगश्रीर्षा, [न] पु, (श्रीर्षस्य श्रीर्षन् इत्यादेश ।
ततो मृगस्येव श्रीर्षास्य ।) मृगशिरोनक्षत्रम् ।
इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां भरत ॥

मृगा, स्त्री, (मृग मृगमांसतुल्या रसोऽस्ति
अस्या अग्र आदिभ्योऽच ।) सहदेवीलता ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

मृगाक्षी, स्त्री, (मृगस्येव अक्षि तदनुपुष्य अक्षिणी
वा अस्या । अक्षि + “अक्ष्णोऽन्यतरस्याम् ।”
५। ४। ७६। इति अच । स्त्रियां ङीष् ।)
विशाला ॥ (यथास्या पथ्याय ।

“येऽन्तेऽन्तवायवौ पित्रा गवाक्षी च गवाक्षी ।
वायव्यौ चामराप्युक्ता सा विशाला महाफला ।
अतपुष्या मृगाक्षी च मृगेऽन्तरमृगाक्षी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मृगलोचनतुल्यनेत्रा स्त्री । इति मेदिनी । वी,
४४ ॥ (यथा, हृन्मोक्षयोगम् । २। ११। ८।

“वक्त्रवेषेण सररिपुम्भर्त्ति
गोपमृगाक्षीकतरतिपूर्ति ।
वाञ्छितविद्भे प्रणतिपरस्य
स्यादशुक्ला जगति न कस्य ॥”

मृगाङ्ग, पुं, (मृग अङ्गो यस्य ।) चन्द्र ॥
(यथा, वैषधचरिते । १। ७८ ।

“विनिद्रपञ्चाङ्गिगताङ्गिकेतवान
मृगाङ्गचङ्गामणिवज्जानितम् ॥”

कर्पूर । इत्यमर । १। ३। १४ ॥ वायु ।
इति विश्व ॥ मृगचिह्नम् । चन्ने तच्चिह्नकारण
यथा —

“लोकच्छायामय लघ्म तवाङ्गे श्रयसंस्थितम् ।
न विदुः सोमदेवापि ये च नक्षत्रयोभिः ॥”

इति महाभारते हरिवंश ॥

मृगरा

यथा, दर्पण प्राप्य परावृत्ता नयनरश्मयो
जीवास्तमेव सुख दर्पणगतमिव पश्यन्ति एव
चन्द्रमण्डल प्राप्य परावृत्तास्ते दूरत्वदोषात्
पृथिवीमव्यक्तपामिव चन्द्रमण्डलगता पश्यन्ति
स एव चन्ने कलङ्क इत्युपचर्यते । इति
तट्टीका ॥ यन्मरोगस्य औषधविशेष । यथा,
“स्यान्नेन सम दम मौक्तिक द्विगुण भवेत् ।

गन्धकस्तु समस्तेन रसपादस्तु टङ्कण ॥

सन्ने तङ्गोलक जला काञ्चिकेन विशोधयेत् ।

भास्ते जवणपूर्णेऽथ पचेद् यामचतुष्टयम् ।

मृगाङ्गसंज्ञको ज्ञेयो रोगराजनिवृत्तन ॥”

अपि च ।

रसस्य भस्मनो हेम पिष्टीकृत्य प्रयोजयेत् ।

गुञ्जाचतुष्टयचाप्यमरिचेभचयेत् ॥

इति मधुमती ॥

(एतन्नामकौषधान्तर यथा —

“रसभस्म हेमभस्म तुल्यं गुञ्जाद्वय द्वयम् ।

दोष दृढानुपानेन मृगाङ्गोऽथ क्षयापह ॥” ॥

इति वेदिकरसेन्द्रसारचर्ये यस्याधिकारे ॥)

मृगाजीव, पुं, (मृगे आजीवतीति । जीव +
अच ।) व्याघ्र । इत्यमर । २। १। २१ ॥

मृगाखला, स्त्री, (मृगाख्यात जायते इति ॥
जन् + ङ + स्त्रियां टाप ।) कस्तूरी । इति
राजनिघण्ट ॥ (तथास्या विषय ।

“एते समस्तैर्हिपलप्रमाखे

रालोष सन्ने विधिना विपक्वम् ।

कर्पूरकाश्मीरमृगाखलानां

चूर्णोक्तानां त्रिपलप्रमाणम् ॥”

इति भैषज्यधन्वन्तरौ वातरोगे मध्यमनारायण-
तेजे ॥)

मृगात, [द] पु, स्त्री, (मृगान् अक्षीति । अद् +
क्रिप ।) व्याघ्र । इति केचित् ॥

मृगादन, पु, (अक्षीति । अद् + लु । मृगस्य
अदन ।) चन्द्रयात्र । तत्पर्थाय । तरङ्ग २ ।
इत्यमर । २। ५। ११ ॥ तर्ङ्ग २ तरङ्ग ४ तर-
ङ्ग ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ दृष्टतकुङ्कुरा-
कारे लघ्वरेखाचिचि नेकडा इति ख्याति । इति
भरत ॥ श्रीता इति ख्याति । इत्यनुत् ॥

मृगादनी, स्त्री, (मृगेरदते संख्यतेऽसौ इति ॥
अद् + कर्मणि क्युट + स्त्रियां ङीष् ।) इन्द्र-
वायव्यौ । सहदेवी । मृगेऽन्तर । इति राज-
निर्घण्ट ॥ (यथा,—

“श्रीरीषश्च महातित्ता जरातुम्बी मृगादनी ।”

इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्याम्
कुष्ठचिकित्सायाम् ।) चूडवात्री च ॥

मृगान्तक, पुं (मृगाणां अन्तक नाशक ।)
चित्रयात्र । इति राजनिघण्ट ॥

मृगराति, पुं, (मृगाणां अराति ।) कुङ्कुर ।
इति शब्दमाणा ॥ मृगशत्रु । यथा,—

“माग माग मृगयति मृगारानिरामे विरामे
शोक शोक गतवति गते कल्पगे लम्पणेन ॥”

इति महाभारतकम् ॥

मृगारि, पु, (मृगायामरि ।) सिद्ध । यात्र ।
इति मेदिनी । २, २६ ॥ कुक्षुर । रक्तशिशु ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

मृगावित, [घ] पु (मृगान् विध्यति इति । अघ +
क्विप् । “अन्येषामपि दृश्यते ।” ६ । ४ । १३७ ।
इति दीर्घश्च ।) याघ । इति ञटाधर ॥
(मृगावेधनशील । यथा, भट्टिकाये । ५ । २२ ।
'भ्रातरि न्यस्य यातो मां मृगाविन् मृगयामसौ ।'
मृगित, चि, (मृग + क्त ।) अन्वेष्टित । इत्य-
मर ॥

मृगो, स्त्री (मृग + जातौ ङीष् ।) मृगजातिस्त्री ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथाभिज्ञानशाकुन्तले । ६ ।
“ग्रास्तास्तमितवल्कलस्य च तरोनिर्मातुमिच्छा-
म्यघ

मृगं ज्ञायन्मृगस्य वामनयन कच्छयमाना
मृगौम् ॥”)

अस्या दुग्धगुणा क्षामदुग्धगुणतुल्या । यथा,
'मृगौणां जङ्गलोत्पानां यनाचौरगुण पय ।
इति भावप्रकाश ॥

पुलहभार्या । सा कश्यपकन्या । तस्या अपत्य-
हरिणां । यथा,—

“श्रोत्राक्ष जश्चिरे कन्या दादृशैवात्मसम्भवा ।
ता भार्या पुलहस्य स्युर्मेगौ मन्दा इरावती ॥
भूता च कपिला दृष्टा कथा तिथ्या तथैव च ।
श्वेता च सरमा चैव सरसा चेति विश्रुता ॥
मन्दास्यु हरिणा पुत्रा मृगाश्चान्ये प्रशा-
स्तया ।

न्यङ्गव शरभा ये च पुरव पृथक्ताश्च ये ॥”
इति वज्रपुराणम् ॥

मृगारम्भेन्द्रोविशेष । यथा । रो मृगो । सा
मृगौलोचना । राधिका श्रीपति ॥ रुमध्या ।
इति कुन्दोमञ्जरी ॥ अपसाररोग । इति कोक-
ख्यात ॥ (होमोक्तसुत्राविशेष ॥)

मृगचया, स्त्री, (मृगैरीक्यते प्रियत्वात् इति ।
ङ्ग + क्युट + चियां टाप् ।) मृगैर्वा ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ मृगनयना स्त्री च ॥
(यथा, दृष्टवृत्तितपायम् । ४८ । १४ ।

“काक्षीकलापनूपुरशुचनयनीदृष्टविविधित-
पदाभि ।

श्रीमति मृगेन्द्रयाभिर्मुद्दिभ्यस्तवगुण-
नाभि ॥”)

मृगश्च पु (मृगायामिन् अङ्ग ।) सिद्ध ।
इत्यमर । २ । ५ । ११ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।
१ । १२ । २२ ।

“मृगेन्द्र इव विक्रान्तो विधेयो क्षिप्तवानिव ।
तितिक्षुवसुधेवाचौ सङ्क्षिप्त पितराविव ॥”
भगवद् विभूति । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
१० । २० ।

“मृगाश्च मृगेन्द्रोर्ध्वं वेदतेयश्च पशुधाम् ॥”
कृष्णोपनिषद् ॥

मृगेन्द्रचक्र, पु, (मृगेन्द्र इव विक्रान्तो चक्रः ।)
मृगेन्द्रचक्रौ । इति ञटाधर, ॥

मृगेन्द्राशी स्त्री (मृगेन्द्रेण अश्रयते इति । अश-
+ वण + गौरादित्वात् ङीष् ।) वासक । इति
राजनिर्घण्ट ॥ (विशेषोऽस्या वासकशब्दे-
ज्ञातय ॥)

मृगेन्द्रार, स्त्री, (मृगस्य प्रिया इन्द्रार ।)
अन्तेन्द्रवारणी । से धिनी इति हिन्दीभाषा ॥
तत्पर्याय । मृगाक्षी २ अन्तेन्द्रुष्या ३ मृगा-
दनी ४ चित्रवल्ली ५ बहुफलौ ६ कपिलाक्षी ७
मृगेन्द्रया ८ चित्रा ९ चित्रफला १० पथ्या ११
विचित्रा १२ मृगचिर्मिता १३ मरुजा १४
कुम्भिनी १५ दवी १६ कटफला १७ लघु-
चिर्मिता १८ । अस्या गुणा । दुष्णरत्वम् ।
गुरुत्वम् । मन्दागलकारित्वम् । रक्तपित्तहारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

मृगेष्ट, पु, (मृगायामिष्ट ।) सुहरष्टश्च । इति
राजनिर्घण्ट ॥

मृग्य, चि, (मृग्यते अन्विष्यते अस्मै । मृग-
+ कर्मणि यत् ।) मृगितश्च । अन्वेष्टणीय ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ ।
७ । २६ ।

“देहस्तु वर्त्तमानो जगत्सुरिति द्विधा ।
अन्वेष्ट मृग्य पुरुषो नेति नेतीत्यतः प्रजन् ॥”)

मृग ज व कि भूमे । शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुम ॥
(पुराण-पञ्चे भा परं चक सेट ।) ज
अमार्जितं अमार्जितं । म मृगः । कि मार्जित-
लेपनेदिनान् । यो मार्जयति ग्राह्यार्थमिति
हलायुध । इति दुर्गादास ॥

मृग ज क व शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुम ॥
(अदां-परं चक -सेट ।) शुद्धिरिह शुद्धौ
भाव, शुद्धीकरणश्च । ज माष्टि तीर्थोदकेजित्य-
मिति हलायुध । ज अमार्जितं भक्षतो
मलम् । अमार्जितं वाचि यनादौनिति भट्टि ।
म मृगः । इति दुर्गादास ॥

मृग, पु, (मृग्यतेऽस्मै ।) इति मृग + क्तत्वेण्युटो
बहुवचनमिति कर्मणि क ।) वाटविशेष । मादक
इति भाषा । यथा । मदेको दाबको मृग ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मृगा स्त्री, (मृग्यते इति । मृग + “विट्भिहा-
दिभ्योऽङ् ।” ३ । ३ । १४ । इति ञट +
टाप् च ।) मार्जनम् । इत्यमर । २ । ६ । १२९ ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“अभ्यङ्गो माद्वेपकर कफवातनिरोधन । ।
धातूनां पुष्टिजननो मृगावर्ज्येनतप्रद ।”)

मृग्य, चि, मृग्यते अत इति । मृग । “मृगेर्वि-
भावा ।” ३ । १ । ११३ । इति ञप् ।) मार्ज्यम् ।
मार्जनीयम् । इति सुश्रुतेऽथवाकारणम् ॥ (यथा,
भट्टौ । ६ । ५६ ।

“मनुजस्य तया मार्ज्यो मृग्य प्रोक्तश्च
सैन ते ॥”)

मृङ्ग ग श मोदे । इति कविकल्पद्रुमः । (प्रा-
वा सुवा० ञक० सेट ।) मोद इह मृङ्गी-
कारणम् । म मृङ्ग्याति वदन्त्या च य वदेति

हलायुध । मृ मृडति दीन दाता । अमृडित्वा
सहसाद्यमिति भट्टि । मृडिता । इति दुर्गा-
दास ॥

मृड, पु, (मृडति मृडयतीति । मृड + इगुप-
घत्वात् कर्मणि क ।) शिव । इत्यमर । १ ।
१ । २३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । २ । ७ ।
“प्राडनिधस्य मृड दृष्ट्वा नाव्यस्यतदनादत ।”)

मृडक्य पु, (मृडयति सुखयतीति । मृड +
“मृड कौकन् कक्यौ ।” उणा ४ । २४ ।
इति कक्य ।) बालक । इत्युणादिकोष ॥

मृङ्गा, स्त्री, (मृङ्ग + टाप् ङीप् च ।) दुर्गा ।
मृङ्गी, इति हलायुध ॥

मृङ्गीक, पु (मृडयति । मृड + “मृङ्ग कौकन्
कक्यौ ।” उणा ४ । २४ । इति कौकन् ।)
हरिय ॥

मृग्य, श हिसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०
पर-चक -सेट ।) मर्जिता । इति दुर्गादास ॥
मृगाल, स्त्री, पु, मृग्यते हिंस्यते भक्षयाद्यर्थ-
यत् । (मृग + “तमिविशिविक्किञ्चिज्जुलिकपि-
पलिपचिभ्य कालम् ।” उणा० १ । ११७ ।
इति कालम् । मृङ्गालादीनां बालम् ।) मोलाम
इति ख्यातम् । इति भरत ॥ (यथा, नैषध-
चरिते । १ । १३७ ।

“मदयस्येष्टमृगालमन्यर
प्रिय कियदुदूर इति लघोदिति ।”)

तत्पर्याय । विस्म २ । इत्यमर । १ । १० । ४९ ॥
विश्रम् ३ । इति हिक्वकोष ॥ मृगालम् ४
मृगाली ५ मृगालिनी ६ मृगालम् ७ विचिनी
८ मृगालिनी ९ । अस्या गुणा । शिशिर-
त्वम् । तिक्तत्वम् । कवायत्वम् । पित्तदाहकृ-
ज्ज्वलिकाररक्तवाग्निहरत्वम् । इति राज-
निघण्ट ॥ (शालूकविशेष ।) तत्पर्यायो यथा,
“मृगालिकान्द्र शालूकं कारवाटश्च कथ्यते ।
मृगालं मृग शिवाकं मृगालूकश्च कथ्यते ॥”
तथास्य गुणा । विशार्ये शालूकार्ये च ॥

“मृगालं प्रीतकं हृद्यं पित्तदाहकृज्ज्वल-
ज्ज्वलं खादुपाकश्च सन्धानितकामप्रदम् ।
यथाहि मधुरं कस्य शालूकमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मृगाल, स्त्री, (मृग + कालम् ।) नीरवन्तम् ।
इति मेदिनी । से, १२४ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
मृगालमभयं सेवं कामलकस्तुश्रीरकम् ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“खादुश्रीरं मृगालश्च सेवं कामलकस्तुश्रीरकम् ॥”
इति नाचके पूर्वखण्डे २०८ अ ॥

मृगालिनी, स्त्री, (मृगालानि अस्मात् कर्मातीति ।
मृगाल + “पुष्करादिभ्यो ङीष् ।” ५ । २ । १२५ ।
इति ङीप् च ।) यक्षिणी । इति ञटा-
धर ॥ सा तु पद्मसुतरीश, पद्मचक्रः पद्मकला-
च ॥ (यथा, दृष्टवृत्तितपायम् । १६ । ७ ।

“विमर्षे चाकारमविर्लोकं
मृगालिनीं हेममित्रीपदाम् ॥”)

यो वै परीतांशुश्च वयो न शृण्व
 भ्रूणाति वा नो भ्रूणस्यैव स शीघ्र ।
 स वै मृतिं पश्यति यो न पश्येत्
 ह्यायां स्वकीयां धरणीप्रपन्नाम् ॥”

मातृ ।

इ. खोशदा स्वता ज्ञेते सर्वे पापनीशवदा.

अग्निं प्रज्जिह्वात्मानं नर, सद्यो विद्यैत न ॥

मृत्यु

केशाङ्ग राक्षसा भक्ष भुजग निर्मला महीम् ।
 दृष्टु मन्त्रे दशाङ्गुल मृत्युरेकादशैरङ्गुलैः ॥
 करालैस्त्रिकटे कण्ठे पुरुषैरुद्यतायुधैः ।
 पाषाणैस्त्राक्षित खड्गे सद्यो मृत्यु समाप्नुयात् ॥
 सूर्योदये यस्य शिवा क्रोशन्ती याति सम्मुखम् ।
 विपरीत परीत वा स सद्यो मृत्युमश्नुते ॥
 यस्य वै सुक्तमात्रेऽपि हृदय पीयते क्षुधा ।
 जायते दन्तसङ्घस्य स गतायुरसप्रयम् ॥
 हीपादिगन्धो नो वेत्ति वमनमपि तथा निशि ।
 नास्मान् परनेत्रस्य वीक्षते न स जीवति ॥
 शक्रायुधच्छादरात्रे दिवा ग्रहगण तथा ।
 दृष्ट्वा मन्थेत संक्षीयमात्मजीवितमात्मवान् ॥
 नासिका वक्रतामेति कर्णयोः नम्रोन्नती ।
 नेत्रस्य वामं जयति यस्य तस्यायुःस्रजम् ॥
 आरक्ततामेति मुखं जिह्वा जापि सिता तथा ।
 तदा प्राज्ञो विजानीयान्मृत्युमायसमात्मनः ॥
 उद्धरासमयानेन यः स्वप्ने दक्षिणां दिशम् ।
 प्रयाति तः विजानीयात् सद्यो मृत्युं नरेन्दर ॥
 पित्राय कस्य निर्घोषं न श्रद्धोत्थानमभवत् ।
 नश्यते चक्षुषोऽर्थातिथस्य चोऽपि न जीवति ॥
 यतनो यस्य वै गर्ते खड्गे द्वारं पिपीयते ।
 न चोत्तिष्ठति यः श्वात्तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 ऊर्ध्वं च दक्षिणं च संप्रतिष्ठा
 रक्षा युगं सपरिवर्तमाना ।
 सुखस्य चोष्मा शिशिरा च नाभि
 श्वात्तं पुंसामपरं शरीरम् ॥
 क्षम्यते प्रविशेद्यस्तु न च निष्क्रमते नरः ।
 जलप्रवेशादपिवा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 यथाभिज्यते दुष्टेभूते राजावधो दिवा ।
 स मृत्युं समराजान्तां पुमानाशोऽवश्यम् ॥
 स्ववस्त्रममलं शुक्लं रक्तं पद्मलधोऽक्षितम् ।
 यः पुमान् मृत्युमापन्नं तस्यऽपि हि विनिर्दिष्टम् ॥
 क्षमावेषपरीतान् प्रकृतिं च विप्रमथ्य ।
 कथयन्ति मनुष्याणां समापत्तौ यमान्तकौ ॥
 देवां विभीनं सततं यस्य पूज्यतमात्मता ।
 तानि च योऽवजानीति तानि च विनिन्दति ॥
 देवता नाभ्येदुःखं गुरुत्वं विप्रांश्च निन्दति ।
 भ्रातापिचोरसत्कारं जामातृणां करोति यः ॥
 शोशितां ज्ञानविद्वद्भ्यामप्येवाप्यं महात्मनाम् ।
 प्राप्तात्कालं पुनश्चक्षुःक्षेत्रं विचक्षते ॥
 योऽभिजातं सततं यत्नाद्विद्यामवनीयते ।
 न वत्सरास्ते तज्ज्ञेयं फलदाणि दिवानिष्टम् ॥
 विजोन्मथानि सदा येन प्रजपदक्षिणं भीरुणा ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे अथर्कोपाख्याने ३३ अ० ॥
 कर्मविशेषान्मृत्युविशेषो यथा —
 “येनाहुताग्निं नोक्ताग्निं प्रीतिमेव हतौ न च ।
 आक्षिप्य अश्वधानस्य स मुखं मृत्युमश्नुते ॥
 आमारदाहिनीं दाहं क्षुधं चावस्रदायिनः ।
 प्राप्नुवन्ति नराः काये तस्मिन् मत्स्यारुपिण्यते ॥
 इवमाकाशपूजायां ये दत्ताचारकणयः ।
 अथवा वदान्तां ह्रीमन्तकं नराः सुखमश्नुते ॥
 यो न कामाज्जं चरन्मात्रं देवाहं हनौतुमश्नुते ॥

मृत्युः

यद्योक्तकारी सौम्यश्च स मुखं मृत्युमश्नुते ॥
 श्रूयते जयन्तीन्वनदास्तापं चोदकदायिनः ।
 प्रायश्चित्तं वेदनां कष्टां ये चान्ये द्वेषकारिणः ॥
 मोहाज्ञानप्रदातारं प्राप्नुवन्ति मज्झयन् ॥
 कूटसाक्षीं नृपावादीं यथासद्वृथाक्षि वे ।
 ते मोहमृत्युवत् सर्वं तथान्ये वेदनिन्दकाः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसम्भादे १०
 अध्यायः ॥ * ॥
 मृत्युकालकर्तव्यसूदननुवधप्रायश्चित्तं यथा —
 “वधेऽपि सुदजन्तूनां हिसकानाश्च पक्षितः ।
 काषापण्यं ससुतस्य मृत्युकावे प्रसूयते ॥
 अहिंसकानां क्षुद्राणां वधे शतगुणं भवम् ।
 प्रायश्चित्तं मृत्युकावे कथितं पद्मयोनिना ॥”
 इति नक्षत्रवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥
 मृत्युसमये गङ्गागमनमावश्यकं यथा —
 “अहो सगरवशेभ्यो निर्माणास्तुतिराधिनी ।
 वैकुण्ठगामिनी मागसोपानरूपिणी वरा ॥
 अतोऽपि मृत्युसमये सतां पुण्यखरूपिणाम् ।
 आहौ पाहौ च विमृश्य सुखे तोयं प्रदीयते ॥
 गङ्गासोपानमारुह्य सन्तो याति ममाजयम् ॥”
 इति तज्जेव १४ अध्यायः ॥ * ॥
 जन्मवर्ता मृत्योरपरिहायस्य यथा,—
 “मृत्युजन्मवर्ता वीरः । देहेन सह जायते ।
 अथ वाग्दशतान्ते वा मृत्युर्गर्भे प्राणिनां भुवः ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “जातस्य हि भूयो मृत्युर्भवं जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहार्येभ्यो न तं श्रोषितुमर्हति ॥”
 इति श्रीभगवद्गीता २ ॥ * ॥
 अकालमृत्युप्रशमनं क्षीरं यथा,—
 कृतं उवाच ।
 “क्षीरं तत्सर्वप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयेन भाषितम् ।
 नारायणं चक्षुषा पद्मनाभं पुरातनम् ॥
 प्रयतोऽसि कुर्वीकैश्च किं मे मृत्युं करिष्यति ॥१॥
 गोविन्दं पुष्करिणीकाशमनमनमनमयम् ।
 केदवश्च प्रपन्नोऽसि किं मे मृत्युं करिष्यति ॥२॥
 बासुदेवं जगद्गोविं भाहुमनसतोऽक्रियम् ।
 दामोदरं प्रपन्नोऽसि किं मे मृत्युं करिष्यति ॥३॥
 शङ्खचक्रधरं देवं हृद्यरूपमनमयम् ।
 अधोक्ष्णं प्रपन्नोऽसि किं मे मृत्युं करिष्यति ॥४॥
 वाराहं वामनं विष्णुं नारदं च जगद्गुरुम् ।
 माधवश्च प्रपन्नोऽसि किं मे मृत्युं करिष्यति ॥५॥
 पुरुषं पुष्करं पुण्यं क्षेमवीजं जगत्पतिम् ।
 श्रीकृष्णं प्रपन्नोऽसि किं मे मृत्युं करिष्यति ॥६॥
 चक्षुष्यं देवेशं अक्षयक्ष्णं समातनम् ।
 महावीरं प्रपन्नोऽसि किं मे मृत्युं करिष्यति ॥७॥
 भृगुमानं महात्मानं यज्ञयोगिमयोगिजम् ।
 भिन्नरूपं प्रपन्नोऽसि किं मे मृत्युं करिष्यति ॥८॥
 इन्द्रदीर्घतमाकण्ठं क्षीरं तस्य महात्मनः ।
 अपवातकक्षीं मृत्युर्विष्णुते प्रदीक्षितः ॥
 इति तेन भित्तौ मृत्युमार्कण्डेयेन वीरवरा ॥
 वरुणं पुष्करिणीकैश्च देवैश्च कुरुक्षेत्रे ॥

मृत्युञ्ज

मृत्युञ्जकमिदं पुण्यं मृत्युप्रशमनं शुभम् ।
 मार्कण्डेयहोमार्थाय सर्वं विष्णुवाचं च ॥
 य इदं पठति क्षीरं त्रिकालं नियतं शुचि ।
 नाकाले तस्य मृत्युः खान्द्वारस्याभ्युत्पद्यते ॥
 कृतपद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
 नारायणं शान्धनमादिदेवम् ।
 विचिन्त्य हर्ष्यादतिराजमानं
 मृत्युं स योगी जितवाक्सदेव ॥”
 इति मार्कण्डे २३ अध्यायः ॥ * ॥
 शुभकर्मप्रतिबन्धकमृत्युदा योगा यथा,—
 “आदिद्यभौमयोगेन भद्रा मुक्तशशाङ्कयोः ।
 बुधे जया गुरौ रिक्षा शनौ पूजा च मृत्युदा ॥”
 अपि च ।
 “रथादिविषयेभ्यो विद्यायादित्युत्तु ।
 उत्पाटा मृत्युश्च काला अन्तर्गता यथाक्रमम् ॥”
 इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥
 मृत्युञ्जयः, पुं, (मृत्युं जितवान् । जि + खण् +
 तुम् च ।) शिवः । इत्यमरः । तन्नामकारणं
 यथा —
 सुयश्च उवाच ।
 “शिवो जीनो निर्गुणो येतु श्रीलक्ष्मीं प्राप्नोति जये ।
 कथं तव गुरोर्नाम मृत्युञ्जय इति श्रुतौ ॥”
 सुतपा उवाच ।
 “ब्रह्मणाऽग्रे मृत्युञ्जक्या प्रनृता जलविष्णुवत् ।
 सद्यश्चोऽन्वकीकृत्या ब्रह्मादौर्गा नराधिपः ॥
 कतिधा मृत्युञ्जक्यानां ब्रह्मणां कोटिशो जये ।
 कायेन जीनं शम्भुश्च सत्त्वरूपो च निर्गुणः ॥
 मृत्युञ्जक्या जितो शम्भुः शिवेन शुद्ध्या समः ।
 न मृत्युना जितं शम्भुः कस्मै कस्मै श्रुतौ ॥”
 सुतम् ॥”
 इति नक्षत्रवैवर्ते प्रकृतिकण्डे ५१ अध्यायः ॥
 रोगशान्तये तस्य पूजाविधौ यथा —
 “मृत्युञ्जयं समापूज्य किङ्कं विभुमन्त्रेण नरम् ।
 रोगाणां तुष्यते रोगादहो तुष्येत नमनात् ॥
 यस्तु संपूजयेद्भक्त्या किङ्कं मृत्युञ्जयाभिधम् ।
 यमोऽपि प्रथमेऽज्ञाया किं करिष्यति चामयः ॥
 तस्य पूजाविधिं वक्ष्ये अथ मत्प्राप्तवक्ष्यते ॥
 आतिथेऽह्निकानां यज्ञोष्णादतिमौलिकम् ॥
 निर्मात्रं मारिचं किङ्कं कांक्षाघारे भिद्येऽपि ॥
 पौराणिकेन सम्यक् कुर्व्यात् सङ्घं पुनः ॥
 आपमेतु पञ्चमयेन प्रत्येकस्याह्निकेन ॥
 अथमन्त्रेण प्रत्येकमन्त्रेण आपयेत् सुधी ॥
 रोगशयकामयया नामजोषादिपूजयेत् ॥
 उपविष्टाचने विप्रो हुत्वा वीतिं च वाचनी ॥
 ब्रह्माचम्यायां कण्ठं च हुत्वा भक्षयिष्येत् ॥
 उपचारं शीघ्रं चैवं भक्त्या प्रयत्नतः ॥
 सुवर्णं चार्चयेत् स तेषामभयदायि च ॥
 यस्तुभक्तं प्रदद्यात् सदिधिं वषा भवेत् ॥
 मधुपर्कं कांक्षामि यथाज्ञोऽनन्यकीर्णम् ॥
 विष्णुमन्त्रादथ अमर्षं विनिर्देहेत् ॥
 एवं संपूज्य किङ्कं च विष्णुं चक्षुष्यम् ॥
 शीघ्रं शीघ्रं भक्त्या चैव तस्यैव मृत्युञ्जयेत् ॥

सुवर्णं वा तदङ्गं वा देवि । विभवमानस ।
अङ्गहीना न कर्मणा पूजा चाफलदा यत ॥
एकलिङ्ग समाराध्य फल स्यादन्यके युगे ।
तत् फल लभते देवि । कनौ सख्या चतुर्गुणा ॥
साम्प्रपाने तु संस्थाप्य अशीतिलोक्तं जलम् ।
तप्नन्नेनैव देवेशि । कुशे समार्च्य रोमियम् ॥
क्षिपेद्दीपशिखायाश्च मन्त्रसुचार्य भामकम् ।
एवंविधविधानेन पूजयेन्मम लिङ्गकम् ॥
यादृगयादृगभवेद्भोगो नाशमेति मयोदित ।
साङ्गेन पूजयित्वा च लभते वाञ्छित फलम् ॥
अङ्गव्यतिक्रमेणैव तथा भवति वासना ।
रोगी प्रसूयते सद्यो भोगीव कश्चकोनभित ।
यदि मदङ्गने भक्तिक्षदा सुक्तो भवेन्नर ॥”

इति मृत्युञ्जयतन्त्रम् ॥

(ज्वरनाशकौषधविशेष । तद्वयथा,—
“अथक्त सिद्धिदं शुद्धो रोगघ्न कौर्तिवर्द्धन ।
यश्च प्रदं शिव साक्षात् मृत्युञ्जयरसं स्मृत ॥
विषल्लेकस्तथा भागो मरौच पिपली कणा ।
गन्धकश्च तथा भागो भाग स्यादङ्गुलस्य वै ॥
सर्व्वं च समभागं स्यादङ्गुलानु द्विभागकम् ।
चूर्णयेत् खल्लमध्ये तु सुन्नमानां वटीचरेत् ॥
रसश्चेत् समभागं स्यादङ्गुल नैकते तदा ।
मृत्युरूपं ज्वरं हन्ति मृत्युञ्जयरसं स्मृत ॥
मृत्युविनिर्जितो यस्मात्तस्मान्मृत्युञ्जयं स्मृत ।
मधुना लेह्यं प्रोक्तं सर्व्वज्वरनिवृत्तये ॥
१ गोदकाशुपानेन वातज्वरनिवर्द्धन ।
मादकश्च रसे पानं दादयी सान्निपातिके ॥
जलौरेरसयोगेन सर्व्वज्वरविनाशन ।
अनाजीगुक्कसुक्तो विषमज्वरनाशन ॥
तौत्रज्वरे मज्जाघोरे पुरुषे यौवनान्विते ।
पूग्मभावा प्रदातया पूर्वं वटीचतुष्टयम् ॥
ज्यौबालहृद्यौष्ये च अङ्गमात्रा प्रकीर्तिता ।
नवज्वरे मज्जाघोरे यामेकात्राशयेद्भुवम् ॥
मज्जाज्वरे तथाजीर्णे तिराचात्राशयेद्भुवम् ।
समाहातु सन्निपातोत्थं ज्वराजीर्णकर्षणं ॥
कम् ॥”

इति मृत्युञ्जयो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार
संघर्षे ज्वराधिकारे । जी, शानविशेष । यथा,
अथवैष्णवपुराणे प्रकृतिकथने । ४६ । ६५ ।

“शुभ्रं च तुरो वेदान् वेदाङ्गानितरां कथा ।
वाक्कर्त्ता पाठयामास ज्ञानं मृत्युञ्जय परम् ॥”
मृत्युनाशकं, पुं, (मृत्युवे निजनाशाय पुण्यमस्य । सति
पुण्योत्तमे अस्या नाशनाशायाम् ।) इत्यु । इति
रत्नमाणा ॥

मृत्युपुष्पं, पुं, (मृत्युवे निजनाशाय पुण्यमस्य । सति
पुण्योत्तमे अस्या नाशनाशायाम् ।) इत्यु । इति
रत्नमाणा ॥

मृत्युपत्रं, पुं, (मृत्युवे स्वनाशाय फलमस्य ।) मज्जा-
काशयकम् । इति मेदिनी । जे, १६२ ॥

मृत्युपत्नी, स्त्री, (मृत्युवे प्रणमस्या ।) कर्त्तव्यी ।
इति मेदिनी । जे, १६२ ॥ (कर्त्तव्यीशब्देऽस्या
विपर्ययं ज्ञातव्यम् ॥)

मृत्युञ्जय, पुं, (मृत्युवे स्वनाशाय बीजमस्य ।)
वशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्युभङ्गुरकं, पुं, भरण्याकालवादनौयपटञ्च । यथा,
“भवत्तु प्रेतपटञ्चो मृत्युभङ्गुरकश्च स ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्युभृत्य, पुं, (मृत्योर्भृत्यं किङ्कर इव । मरण-
हेतुत्वात् ।) रोगः । इति राजनिघण्टुः ॥

मृत्युवचनं, पुं (मृत्यु वचयतीति । वचि + क्तु ।)
शिवः । विस्मृतश्च । दृक्काकः । इति मेदिनी ।
जे, २४५ ॥

मृत्युस्मृति, स्त्री मृत्यवे स्मृतिं प्रसवी यस्या सा ।
ककटी । यथा,—

“यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ॥”

इति महाभारते विराटपर्व ॥

मृत्ता, स्त्री, (प्रशस्ता मृत् इति । मृत + “सञ्ज्ञौ
प्रशसायाम् ॥” ५ । ४ । ४ । इति च । टाप ।)
प्रशस्तमृत्तिका । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥

मृतस्ता, स्त्री, (प्रशस्ता मृत इति । मृत + स्ता ।
टाप ।) प्रशस्तमृत्तिका । (यथा, श्रीमद्भागवते ।
८ । ६ । १० ।

“तमादिरन्तो जगतीरस्य मध्यम्

घटस्य मृत्युश्च परं परस्मात् ॥”)

काची । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥ (अस्या पर्यायो
यथा —

“जौराष्ट्री पार्वती मृत्तया काची च पङ्क-
मर्पटी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मृत्युभाषककं, पुं, (मृत्युनानिर्मित भाषकम् ।
ततः कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) भाषकविशेषः ।
तत्पुण्याय । सुटिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मृद, ग स्त्रुदि । इति कविकण्ठम् ॥ (कृता -
परः सक सेट ।) ग मृदुनाति ममर्दः । स्त्रुदि
चूर्णोत्तरणे । इति दुर्गादासः ॥

मृद, [तु] स्त्री, (मृदयेत् चूर्णोत्क्रियते इति । मृद +
कर्मणि क्तिप ।) मृदु । मृत्तिका । इत्यमरः ।
२ । १ । ४ ॥ (यथा, भगवै । ४ । ६६ ।

“मृदं गां देवतं विप्रं व्रतं मनुचतुर्व्ययम् ॥”)

मृदङ्गुर, पुं, हारीतपत्री । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ४०० ॥

मृदङ्ग, पुं, (मृदयेत् आह्वयते अस्मै इति । मृद +
“विङादिभ्यः कितु ।” छान्दा १ । १२० । इति
अङ्गय । सञ्च कितु । यद्वा मृद अङ्गमस्येत्यमर-
ट्टीकायां रघुनाथ ।) खनामखातवाद्यम् ।
तत्पुण्याय । सुरज २ । इत्यमरः । १ । ५ । ५ ॥
(यथा, शिशुपालवधे । ११ । २ ।

“रजनिविरतिश्री कामिनीर्गा भविष्यद्
विरहविहितनिजामङ्गसुखैर्नन्दङ्ग ॥”)

प्रदङ्ग । योमः । इति मेदिनी । जे, ४७ ॥

मृदङ्गः । इति शब्दमाका । (मृदङ्गादेमङ्गक-
जनकलमाह स्मृति ।

“रीचर्षं चन्दनं चैव मृदङ्गं द्रव्यं मणिम् ।
गुह्यमर्थं तथा कर्म्यं प्रातः परितु कथां वृषः ॥”)

अथ मृदङ्गादिविवरणम् ।

“मर्दं खादिरं श्रेष्ठो ह्रीन स्यादन्यदाहण ।
रत्नचन्दनयो वाद्यो गभीरध्वनिरुचको ॥
साङ्गश्च प्रमाणात्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते ।

त्रयोदशाङ्गुलं वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ॥

दक्षिणश्च भवेद्द्वीनमेकेनाङ्गुलेन वा ।
करग्रान्धवदनो मध्ये चैव पृथुमवेत् ॥

वस्त्राचीयो भवेदक्षस्तस्मैकारणं सतम् ।
मृत्तकानिर्मितश्चैव मृदङ्गः परिकीर्तितः ॥

पातयेत् खरलि वाद्यवाद्नाथश्च मर्दले ।
विभूतिमैरिकं भक्तं केन्दुकैश्च चयुतम् ॥

यद्वा क्षिपीटकं देयं जीवनीसत्त्वमिश्रितम् ।
सर्व्वमेकत्र पिष्टन्तस्त्रेपं खरलिरुच्यते ॥

वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे ।
एव मर्दकं प्रोक्तं सर्व्ववाद्योत्तमो मतः ॥

अस्य सयोगमासाद्य सर्व्वं वाद्यं प्रीभते ।
यतदङ्गे बीजकाष्ठे दक्षमङ्गाङ्गुलं विदुः ॥ ॥

तद्धि धोतेमिति ज्ञेया पाद्वन्ना मृदङ्गजा ।
थो दं धिक्कटस्तद्धी ताका द व थोग धिधि ॥

खल्लमि न गट द था कुटपाटा मता अमी ।
तथि थो दं तक्ष्मी दौ द द धिगणा तत तथि ॥

तक्क त ध धि दौ तथि पाद्वखल्ले त्वय क्रमः ॥”

तथा च यतिमाने पाद्वखल्लः । जगतयेर्णां
जगतयेर्णां धो धो धिक्कटा धिका थोर्णां थोर्णां

तका तता धिका थोता जग तता धि धि विधि
कङ्क ताकाङ्क नाथोधिक्क थोर्णां थोताजगत

ताजगत ताजगत ताधि । इति यतिमाने पाद्व
खल्लः ॥ ॥

“यतिरोद्गोप्यवच्छेदो गजदो रूपकं भुवम् ।
गणप सारिगोयी च नादश्च कथितं तथा ।

प्रचरणं उन्मनश्च प्रवन्वा द्वादशं स्मृता ॥”

यथा । द यात इत्येकताख्यां यति ॥ ॥

ओद्गवाद्य यथा । दं तथो तधिक तधिक द
था द थोधि थोधि तत तततथ विष विदिश्यां

दिश्यां टटु न कि टटु नकि तद टङ्क तद टङ्क
खवटङ्क खवटङ्क तमि नमि तमि नमि दं दं

द दं दं दं दं ता तथा । इत्योद्गवाद्यम् ॥ ॥

अवच्छेदवाद्य यथा । द यात द यात धिक्कि
धिक्कि दिगण द यात । इत्यवच्छेदवाद्यम् ॥ ॥

गजरवाद्य यथा । थोक टेण नेण टें टें गथो
गथोङ्क टेङ्क थोगतकि धिक्क तकि धिक्क टेङ्कन

धि धि कट तक् थोक तधिकट तक्क तथोग
तद्धीम् । इत्येकताख्यां गजरः ॥ ॥ रूपक-

वाद्य यथा । तकाधिक तकाधिक यवतकि यवि-
तकि धिक्क द यात । इति रूपकवाद्यम् ॥ ॥

भुवकवाद्य यथा । तक्क तक्कट धिक्क धिक्कट ।
इति निवारतावे भुवकः ॥ ॥ गणपो यथा ।

तथिद्धि धिक्क तक्क तथि गणग था था दं तथा
पुनः । इत्येकताख्यां गणपः ॥ ॥ सारिगोयी

यथा । थोङ्कटें तक्क धिक्क तकाधिक तकाथो
ङ्कटङ्कन ङ्कटङ्कन थोगक थो । इति प्रथम

खण्डः ॥ ॥ टेण थो धि थोङ्क; टेण टेण

मृदुः

दक्ष तमदक्ष धिक् तदिदक्ष द मद् गखी
मखी तक् तक् धिक् तधिक तथो णेन घोटने
घटे गल खोगमल खोग खोहट गे टगे खोह
टण । इत्यस्य कृन्दनम् । इति खारिगोखी ।
नादो यथा,—

“दांकारचितय पूर्व्वं दां धिगिति ततस्त्वयम् ।

दां दां धिकत्रय यच्च इति नादः प्रचीप्रिय ॥”

इति नादः ॥

“द्वत मानसमारब्ध शुद्ध कूटविनिर्मितम् ।

समवष्टमय वाद्य कथित तदिहोच्यते ॥” * ॥

श्रुतमानत्वात् प्रतिताले यथा । तत्तत् तत्तत्

तक्कि तक्कि दिद् धिगनयो धिगनयो धिक्

धिक् धिक् धिक् धिक् नमि नममि थो थो धि

धि धि दां दा धिक् थो थो थो हथो हननि

थो ननिथो थोह थोह डेठि डेठि थोह थोह

तटि तटि तटुक् गीं गीं धमि धमि तत् तथे

तत् तथे तत्तत् गिडी नडी थोग थोग थो

थोगग थोगथो तत्ततो ।

“इति सप्तपदान्याहुः कथित वाद्यपण्डिता ।

प्रतितालेन तालेन पादव्यसमासतः ॥

गन्धर्वप्रतिना पूर्व्वसुर्व्वशैलाख्यनर्तने ।

सुधर्मास्त्रनाथश्च कथित प्रकटीकृतम् ॥”

प्रहरण यथा । थोगका तडिका थाम कट

गयो द थोग दिद्धिक् धिक् धिकटेण । इत्येक

ताल्यां प्रहरणम् ॥ * ॥

“वाद्य विसृज्यते येन कृन्दन तन्निगद्यते ॥”

यथा, तद्धिथो दिण टेण तन्न । इति कृन्दनम् ॥ * ॥

मर्दणखयोदशाङ्गुलवामसुखो दादशाङ्गुल

दक्षिणसुख । सुरणखदादशाङ्गुलवामसुख

समदशाङ्गुलदक्षिणसुख मर्दणसुरणयोरय

भेदः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मर्दङ्गपल, पुं, (मर्दङ्गस्तदाकृति पलमस्य ।)

पलसदृशः । इति शब्दरत्नावली ॥

मर्दङ्गपलिकी स्त्री, (मर्दङ्गवत् पलमस्यस्या । इति

डीप्ति च ।) कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विषयोऽस्याः कोषातकीशब्दे ज्ञेयः ।)

मर्दङ्गी, स्त्री, (मर्दङ्ग तदाकारपलमस्यस्या

इति । मर्दङ्ग + अर्धआयथ डीप् च ।)

चावातकी । इति रत्नमाला ॥ अतथोषा इति

भाषा ॥

मर्दा, स्त्री, (मर्द + टाप् ।) कपिका । इति

हिरूपकोषः ॥

मर्दाकर, पुं, वक्ष्यम् । इति शब्दमाला ॥

मर्दिन, वि मर्दधातो कस्माच्च क्त । पूर्व्वो-

क्तः । (यथा,—

“विम्रोक्तलोके मर्दिन पायड इत्यभिधीयते ॥”

इति वैयाकपरिभाषायाम् ।)

मर्दिनी स्त्री, (मर्द + भाङ् क । मर्द पूर्व्वो

करगमस्यस्या । मर्द + इति । शिथो डीप् ।)

प्रशस्तकालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मर्दु, वि, (मर्दने मर्दिषु शब्दस्य इति । मर्दु +

“प्रत्ययविभक्त्या अत्रादयः कर्त्तव्यम् ॥”

मृदुपु

उग्रा १ । २६ । इति कु ।) अतीक्ष्णः ।
कोमल । इत्यमरः । १ । १ । ७८ ॥ (यथा,—

“मृदौ ज्वरे कर्षौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।”

इति वैयाकचक्रपाणिनयहे ज्वराधिकारे ।)

यष्टकन्यायां स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं,

नृपञ्जयराजपुत्रः । इति विष्णुपुराणे । ४ ।

२१ । ३ ॥)

मृदुलघायाच, स्त्री (मृदु च तत् कृष्णायसं चेति ।)

धौसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृदुगण, पुं, (मृदूनां गणः ।) पित्राशुराघा

मृगशिरोरेवतीनक्षत्राणि । यथा । पित्राभिज

मृगालम्भ मृदुगणः । इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥

मृदुगमना, स्त्री (मृदु गमनमस्याः ।) हवी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ मन्दगमना स्त्री च ॥

मृदुचर्मो, [नृ] पुं, (मृदु कोमल चर्म त्वक् ।

तदस्यस्य । चर्म + “जोह्यादिभ्यश्च ॥” ५ । २ । २ ।

इति इति ।) भूर्जदृश्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोमलत्वनिर्घण्टे, वि ॥

मृदुच्छद, पुं, (मृदु छद पञ्चमस्य ।) भूर्जदृश्यः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । २१ ॥ गिरिणपीशुष्टयः ।

इति जटाधरः ॥ कुकुरदुः । श्रीतालः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मृदुता, स्त्री (मृदु + तल + टाप् ।) मृदुलम् ।

मृदोभावं । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघौ ।

५ । ५४ ॥

“यथाशुचीत प्रयतेन पञ्चातु

मया मर्दिमृदुतामममृदु ॥”)

मृदुताल, पुं, (मृदूनि तालप्रमाणस्य ।) श्रीताल-

दृश्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोमलतालश्च ॥

मृदुलक, [नृ] पुं, भूर्जदृश्यः । इत्यमरः । २ । ४ । ४ ॥

मृदुलप, [नृ] मर्दवत्त्वोऽस्य मृदुलक तालम् ।

भूर्जोऽयं भूर्जपत्रं स्यात् मृदुलक पत्रपुष्पक ।

इति कोमान्तरमिति मनुः । अदन्तपुष्पकालप

शब्देन आनन्तलपाशब्देन वा विग्रहे मृदु

लप्योऽदन्तोऽपि भूर्जोऽसौ बहुपदो बहुलको

मृदुलश्च । इति छासो । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

मृदुलक, स्त्री, (मर्दा मृदुपरिधामेन उतु कर्त्तुं

नीयते यत् इति । उतु + नी + कप्रकारस्य

“अन्तेऽपि कर्त्तव्येति ॥” १ । २ । ४८ ॥ इत्यत्र

काशिकोक्ता च । तत्तः स्त्री कर्त्तुं । सुवर्णम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृदुपत्र, पुं, (मृदूनि पत्राण्यस्य ।) गजः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ कोमलपत्रे स्त्री । तद्वति, वि ॥

मृदुपत्री, स्त्री, (मृदूनि पत्राणि यस्याः ।) पित्री-

शक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृदुपर्णक, पुं, (मृदूनि पत्राण्यस्य कप् ।)

वैष्णवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोमलपर्णविश्रुते,

वि ॥

मृदुपुष्पा, पुं, (मृदूनि कोमलाणि पुष्पाण्यस्य ।)

शिरीषदृश्यः । इति रत्नमाला ॥ कोमलपुष्प

पुष्पे, वि ॥

मृश

मृदुपल, पुं, (मृदूनि पलान्यस्य ।) विकङ्कत ।
मधुनालिकेरिक । विकण्टकदृश्यः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ कोमलपलवति, वि ॥

मृदुल, स्त्री, (मृदु मृदुलमस्यस्य । मृदु + “सिध्ना

दिभ्यश्च ॥” ५ । २ । २७ । इति लप् ।) जलम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ कोमले, वि । इत्यमरः ।

१ । १ । ७८ ॥ (यथा शिशुपालवधे । ६ । २ ।

“मृदुलतामलतामलमलोकयत

च सुरभि सुरभि सुमनोभरे ॥”)

मृदुलोमक, पुं, (मृदूनि स्पर्शसुखानि लोमानि

यस्य स । स्पर्शं कर्त्तुं ।) श्रृङ्गकः । इति

हेमचन्द्रः । ४ । १६१ ॥ कोमलरोमविश्रुते,

वि ॥

मृदुलज, स्त्री, (मृदु कोमल जलजम् ।) नील-

पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृश, पुं, (मृदु पञ्चमस्य कारणत्वेन प्राप्नो

तीति । गम् + ष ।) मल्लभेदः । इति सन्निभ-

सारोद्यादृष्टिः ॥

मृदङ्ग स्त्री, (मृदु कोमल मृदङ्ग यस्य ।) वङ्गम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (मृदु च तदङ्गचेति ।)

कोमलावयवश्च ॥

मृङ्गी, स्त्री (मृदु + “वोतीशुवचनान् ।” ४ । १ ।

४४ । इति डीप् ।) कोमलाङ्गी । इति सुग-

बोधयाकरणम् ॥ अपि च ।

“सद्यः पुरीषरिचरेषु शिरीषमृङ्गी

धीना जवातिचतुराणि यदनि गता ।

गन्तव्यमिति कियदित्यसङ्गद्वयवाक्या

रामाशुभ जतवती प्रथमावतारम् ॥”

इति महाकाण्डकम् ॥

कपिलमाया । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृङ्गीका, स्त्री, (मृदु + वाङ्मलकात् ईकन् टाप्

च ।) माया । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥

(यथा, इहत्थं हितायाम् । ५ । १० ।

“जन्मवैतसवाचीरकस्योदुमराणां ।

नीलपूरकमृङ्गीकालङ्कयाश्च सदाहिमा ॥”)

कपिलमाया । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृध, उ न क्षिदि । इति कपिलकाण्डम् ॥ (आ-

उभ--आक--सिद्ध । ज्ञावेत् ।) उ, मर्दिता

मृदा । न, मधति मधति । क्षिदि आर्षोभावे ।

इति दुर्गादायः ॥

मृधं, स्त्री, (मधति क्षिद्यतीति । मृध + क ।)

गुहम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ (यथा,

हरिवंशे । १२२ । १ ।

“अपयाने ततो देवे कथं येन महाकाणि ।

पुनश्चावर्त्तत मृधं परैर्वा कोमलवर्णम् ॥”)

मृदा न, मृदा । इत्यमरटीकाकारमुच्यते ।

मृदाच, पुं, (मृदुल मृदः ।) पात्राचः । इति

निकामशेषः ॥

मृश, मृ स्त्री मृशि । इति कपिलकाण्डम् ॥

(मृदा + मृ + ष--अपिङ् ।) मृ, मर्दिता । स्त्री,

अमाचोऽपि अमाचोऽपि अमाचोऽपि । मृदि इति

आकयाणां क्षेप क्षिपि मृदः । देव मर्दि-

मृधाया

दिष्टादेलात् अर्थे प्रणिधानश्च अन्वर्थः ।
अर्थे । यथा रचौ । ३ । ६८ ।

“परान्दश्वं हर्षणकेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशप्रणाहितम् ।”
प्रणिधाने ।

“रामप्रवासे चन्द्रशत्रु दोष
जनापवादं सनरेन्द्रस्तुम् ।”

केनयौति भट्टि । ३ । ७॥

विमर्शं परामर्श । न्वि इति कृद्भावात्पाठो
येय । तर्हि चमेवार्थः स्यात् । इति, दुर्गा
दास ।

न्व, तु क । चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
न्व, त न । (अदन्त चुरा - पर सक० सेट ।
अन्व, अदन्त भा उभ सक सेट ।)
कृद्भावात्पाठौ । क न्वयति । न, न्वयति न्वयते ।
इति दुर्गादास ।

न्व, उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा
पर - सक - सेट । कृवेट ।) उ, मर्षिता
न्वृत्ता । इति दुर्गादास ।

न्व, क चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा
पर - सक० सेट ।) क, मर्षयति । अयमात्मने
पदोत्पत्तेः । इति दुर्गादास ।

न्व, न उ उ चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा - उभ - आत्म - च सक - सेट । कृवेट ।)
न, मर्षयति मर्षते । उ, मर्षते । उ, मर्षिता
न्वृत्ता । अपि गुरुमपराधं मयति ब्राह्मणानां
मिति वृत्तायुध । इति दुर्गादास ।

न्व, य न चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा -
उभ - सक० सेट ।) य न, न्वयति न्वयते मर्षते ।
इति दुर्गादास ।

न्व, अ, (न्वयत इति । न्व + का ।) मिथ्या ।
इत्यमरः । ३ । ७ । १५ । (यथा नैवचरिते । १ । ६८ ।
“न्वान्वर्थं सादित्वे कुतूहला-
न्रक्तस्य नासीदयति विवेकतु ।”)

यथा । इति तट्टीकासारसुन्दरी ।

न्वार्थकं क्री, (न्वार्थार्थः । बहुव्रीहौ कप ।)
आत्मनात्मनोवाचकम् । तत्प्रयोगः । आह
सम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २१ । आत्मना
आत्मनार्थं वचति । आह्वयते क आह्वतं क्त ।
न्वार्थं मिथ्या अर्थोऽस्य न्वार्थकं इह न्वार्थ
यत् सन्ध्या न चटते । यथा,—

“इह न्वान्वसुतो याति खपुष्यजतप्रेखर ।

कृत्तौमोमतनूनाय प्रशस्तं प्रशस्तं इति ।

यावन्मोममहं मौनौ न्रक्तपारी पितरा ममेति ।

आह्वयार्थं मेद मौनिल न्रक्तपारिल आह्वय

विह्वयेव न्वान्वसुतत्वं खपुष्यलक्षणाविह्व-
मिति । इति भरतः ।

न्वार्थाधी, [न] यु, (न्वार्था आवति विवक्षयतीति ।

ध्वे + धिनि ।) वक् । यथा,—

“कृत्तौ वक्तो वक्तोऽहं लीयसेवौ च तापस ।

मौनवती न्वार्थाधी निवक्तोऽहं दाम्भिकः ।”

इति राजनिघण्टुः ।

मेचन्यं

न्वार्थकं यु (न्वार्था मिथ्या अन्वितस्यावित्वेन
सुक्तलोभमकारणं शब्देन । अर्ण अन्वितरुण
कायति प्रकाशयतीति । के + क ।) आन्-
वृत्त । इति शब्दचन्द्रिका ।

न्वार्थाद्, यु, (न्वार्था मिथ्या वाद कथनम् ।)

मिथ्यावाक्यम् । तत्प्रयोगः । चट्टरी २ । इति

जटाधरः । (यथा, महाभारते । ३ । १८८ । ३३ ।

“बहवो न्वेच्छराणां पृथिव्यां मनुष्याधिप ।

न्वार्थाश्रान्तिना पापा न्वार्थादपराधना ।”)

न्वार्थादी, [न] चि, (न्वार्था वदतीति । वद +

चिनि ।) मिथ्यावाक्यम् । तत्प्रयोगः । न्वोद्य ।

इति शब्दमाणा । मिथ्याभियोक्ता, च ।

न्वोद्य, क्री, (न्वार्था + वद + “राजस्यस्य न्वोद्य

रुच्युज्युज्युपपत्त्यायथा ।” ३ । १ । ११३ । इति

कर्मणि कथम् । निपातितम् ।) मिथ्यावाक्यम् ।

इति सुप्रबोधशास्त्रकारणम् । (यथा, भट्टिकाये ।

५ । ६ ।

“न्वोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्त्ववदो रघूनाम् ।”)

न्वोद्य, चि, मिथ्यावादी । इति शब्दमाणा ।

न्व क्री (न्व + क्त ।) मरिचम् । इति राज

निघण्टुः ।

न्व, चि, (न्व + क्त ।) शोधितम् । इत्यमरः ।

३ । ७ । १६ । (यथा, इहत्तुसंहितायाम् । ८ । १ । ६ ।

“अनुभक्तमनोऽन्यथाप्रदिष्ट

स्वित्तपतितं च करोति न्वेष्टमन्त्रम् ।”)

न्वेष्टक, यु, वदाम् । मिथ्याश्री । अतिथिद्विष्ट ।

इति मेदिनी । के २ । ६ ।

मू नि वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (क्रा पर -

सक सेट ।) नि, न्वयाति । न्वये । न्वति ।

इति दुर्गादास ।

मे उ प्रतीदाने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा -

आत्म - सक० अनिट ।) प्रतीदानं परिवर्तनं ।

उ, मयते धान्येन मासं कोक । इति दुर्गादास ।

मे, चि, मन्त्रम् । आत्मके इति भाषा । मम

आमार इति भाषा । एते अस्मन्मन्त्रं चतुर्थी

यष्टेकवचनार्थां निष्पन्ने । इति आकरणम् ।

मेक, यु, (मे इति कायति शब्दं करोतीति ।

के शब्द + क ।) क्रागः । इति राजनिघण्टुः ।

मेक(ख)ककम्पका, क्री, (मेक(ख)क मेककायुक्त

विन्ध्यप्रमेतः तस्य कम्पका । तस्य नितम्बदेशात्

नि वदतेत्यर्थः ।) नमोदानदी । इत्यमरः । १ ।

१० । १२ ।

मेक(ख)कादिना क्री, (मेक(ख)कात् नितम्बदेशोप-

कचितात् अङ्गना । जन + उ + चिर्था

टाप ।) नमोदानदी । यथा,—

“देवदत्ता पुष्पगङ्गा नमोदा मेककादिना ।”

इति हेमचन्द्रः ।

मेचन्यं, क्री, यश्रियपात्रविशेषः । (यथा आन्-

कायनयौतक्ये । २ । ६ । १२ ।

“मेचन्येनादायावदानसम्पदा कुङ्कुमात् ।”)

यथा मेचन्यादीनां कृद्भावात्पठितम् ।

“इष्टवतीमभिराज्ञेप्रसारं मेचन्यं भवेत् ।

मेखला

इति वार्त्तश्च पृथग्यमवदानक्रियात्मकम् ।”

इष्टाज्ञेप्रसारम् ।

प्रादेशद्वयमिष्टस्य प्रसारः परिकल्पितमिति ।

तद्वत् । एतेव दर्वी । विशेषस्तु मन्त्रासुवे ।

“दर्वीं दृक्कुलपृथग्या तुरीयेण तु मेचन्यम् ।

सुवलीदूखवे वार्त्तं खायते सुदृढं तथा ।”

इति सस्कारतत्त्वम् ।

मेखला, क्री (मीयते प्रविध्यते कायमध्यभागे

इति । मि + चक्रायां खल गुणश्च च्छिदां टाप ।

इत्यमरटीकायां भरतमतम् ।) क्रीकस्याभ-

रणम् । चन्द्रहार गोष्ठ इत्यादि भाषा ।

(यथा, रघुवशे । ८ । ६४ ।

“असमाप्य विलासमेखलां

किमिदं किमरकाणि । सुप्यते ।”)

तत्प्रयोगः । काश्ची २ सप्तकी ९ रसना ४

सारसनम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १८ । काश्ची ६

रशना ७ कक्षा ८ रसनम् ९ रशनम् १

कक्षा ११ सप्तका १२ सारशनम् १३ । इति

शब्दरत्नावली । कलाप १४ । इति जटाधरः ।

सारसनं क्रीकस्यां वक्ष्यत्यनन्तम् । इति खामी ।

केचित्तु ।

“एकयष्टिर्भवेत् काश्ची मेखला लवयष्टिका ।

रसना षोडश त्रयो कलाप पञ्चविंशकः ।”

इति पठन्ति । इह लभेदात् प्रयोग्यता । इति

भरतः । खडगादिनिबन्धनम् । इत्यमरः । २ ।

८ । ६ । शिकनिका । चर्मरत्नादि । सुष्टि-

दाट्याय उपपद्यते कौहवन्ध । इत्येके । इत्यपि

भरतः । * शैलनितम्ब । इति मेदिनी । के,

१२५ । नमोदानदी । इति शब्दरत्नावली ।

पृथिव्यां । इति राजनिघण्टुः । * उपनयन

काये धारणीयसुक्तनितम्बचयम् । यथा ।

अथेन माखवकमाचार्यश्चि प्रदक्षिणं चिह्नत-

सुक्तमेखलां परिधाययन् मन्त्रद्वयं वाचयति ।

इति भवदेवभट्टः । अपि च । गोभिल । सुक्त-

काशनाखयो रसना । सुक्तं शर । ताखन

प्रत्यस्तज्ञवा ताखनी । रसना मेखला । तथा च

मनु ।

“मौञ्जी चिह्नसमा चक्षणा कार्या विप्रस्य

मेखला ।

चक्षिष्य च मौञ्जीया वैश्वस्य श्रयतामवी ।

सुज्ञातामि तु कर्त्तव्या कुशाक्षन्तकवल्गवे ।

चिह्नता यन्त्रिनेकेन विभि पञ्चभिरेव वा ।”

इति सस्कारतत्त्वम् ।

अन्यथा ।

“गर्भादमेष्टमे वान्दे खरुक्षीत्तविधानतः ।

दक्षी च मेखनी कृत्तौ छान्नाजिनधरो मुनिः ।

मौञ्जी चिह्नसमा चक्षणा कार्या विप्रस्य

मेखला ।

मौञ्जभावे कुपेनाहुयन्त्रिनेकेन च विभिः ।”

इति कौर्मो उपविभागे ११ अध्यायः ।

मौञ्जक्रीपरिहृदितवेष्टनविशेषः । यथा,

वशिष्ठपञ्चरात्रे ।

मेघः

“यावान् कुण्डल्य विस्तार खनन तावद्विद्यते ।
हस्तके मेखलास्तिष्ठो वेदाभिनयनाङ्गुला ॥
कुण्डल्य विद्यते ता मेघा रसवेदगुणाङ्गुला ।
चतुर्विंश तु कुण्डल्य ता वसुतर्कगुणाङ्गुला ॥”
मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत कुण्डलेष्टिता ऋद्
घटिता ताश्च खातदशाहाह्ये एकाङ्गुलिरूप
कण्ठ परित्यज्य उच्छ्रावेण विस्तारेण चैत्यादि
क्रमेण वेदाङ्गुला एतद्विपरीतास्तन्नास्तरोक्ता
अवहारविरुद्धा । वेदाश्चलार अमयस्त्रय
नयने हे रसा षट् गुणास्तय । वसुतर्कगुणा
अष्टषट्चलारि । पिङ्गलामतेऽपि । खाता-
देकाङ्गुल्य त्वा मेखलानां विधिर्भवेत् । इति
तियादितत्त्वे दुर्गोक्तवत्तम् ॥ (यज्ञवेष्टन
छत्रम् । यथा, श्रीमद्भागवते ४।५।१५।
“रुज्युयज्ञपात्राणि तथेकेऽमीननाश्रयन् ।
कुण्डलेष्टनयन् केचिद्विभिदुर्वेदिमेखला ॥”
“मेखला सीमास्तत्राणि” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥)
मेखलकन्यका, स्त्री, (मेखलस्य मेखलोपलक्षितस्य
बिन्ध्यगिरे कन्यकेव प्रकृता ।) नर्मदानद्वै ।
इत्यमरटीकायां भरत ॥
मेघ, पुं, (मेहतीति । मिह + अच् । “न्यङ्का
दौनाच् ॥” ७ । ३ । ५३ । इति कृत्वम् ।)
सुक्तक । रात्रय । इति शब्दरत्नावली ॥
खनामखातद्वयपदार्थः । मेहति सिञ्चति
य । ततपण्याय । अवभम् २ वारिवाह ३
स्तनयितुः ४ वलाहक ५ धाराधर ६ जल
धर ७ तडित्वा ८ वारिद ९ अम्भुधन
१० धन ११ जीमन्त १२ सुदिर १३ जलसुत
१४ धूमयोगि १५ । इत्यमर । १ । ३ । ७ ॥
अभम् १६ पयोधर १७ अम्भोधर १८
ओमधूम १९ वनाधन २० वायुदाह २१
नभश्चर २२ कन्दर २३ कन्ध २४ नीरद २५
शमनध्वज २६ वारिस्तक २७ वानुक्त २८
वनसुक्त २९ अम्भ ३० पर्जन्या ३१ नभोगज
३२ मदयितुः ३३ कन्द ३४ कन्द ३५ गवेकु
३६ गदामर ३७ खतमान ३८ वातरथ ३९
अतनील ४० नाग ४१ जलकरङ्क ४२
पेपक ४३ मेक ४४ ददुर ४५ । इति शब्द
रत्नावली ॥ अम्भ ४६ गीयद ४७ अम्भुवाह
४८ । इति रत्नमाणा । पाथोद ४९ गदाधर
५० गाङ्गव ५१ वारिमसि ५२ । इति त्रिकाण्ड
शेष ॥ तद्वेदिकपर्याया । अत्रि १ यावा २
गात्र ३ जल ४ अक्ष ५ पुरुभोजा ६ वलि
शान ७ अक्षमा ८ पर्जन्य ९ गिरि १० व्रज
११ नक्ष १२ वराह १३ शम्भर १४ रौहिण
१५ रेवत १६ अश्लेष १७ ज्येष्ठ १८ अश्लेष
१९ ज्येष्ठ २० अश्लेष २१ अश्लेष २२ वलाहक
२३ मेघ २४ इति २५ ओदन २६ वृषवि
२७ इव २८ अमर २९ कोश ३० । इति
त्रिकाण्डशेषाणि । इति वेदविषयकौ १।२०।
५ यथा, उत्तररामचरिते १ ।

मेघः

“मेघमालेव यथायमारादपि विभायते ॥”
मेघनायका यथा —
“चिद्युते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शोधिते क्रमात् ।
आवत विद्धि सन्तं पुष्कर त्र्योमसुदम् ॥”
एषां फलानि ।
“आवर्त्तो गिजली मेघ सन्तर्कश्च बहुदक ।
पुष्करो दुष्करजलो नोय शस्यप्रपूरक ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३॥
चेतायुगे तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“अपां सिद्धिं प्रतिगते तदा मेघास्तु ता वै ।
मेघेभ्यस्तनयिद्वय प्रवृत्त वृष्टिचर्चनम् ॥
सप्तदेव तथा वृष्ट्या वृष्टे पृथिवीतले ।
प्राङ्मरुतस्तदा तावा वृष्ट्या वै यज्ञवृष्टिता ॥
सर्वप्रतुपभोगस्तु तावां तेभ्य प्रजायते ।
वर्त्तयिष्यन्ति ते खस्थास्तेतायुगसुखे प्रजा ॥”
इति कौर्मि २६ अध्याय ॥ ३॥
प्रलयकालीनमेघा यथा —
“ततो गजकुलोन्नादास्तनिते समलङ्कृता ।
उत्तिष्ठन्ति सदा बोधि घोरा सन्तर्का
वना ॥
केचिन्नीलोत्पलश्यामा केचित् कुसुमसन्निभा ।
धुन्वन्मण्डपा केचित्पथा पीता पयोधरा ॥
केचिन्मृगान्वयान्ध्रं खूला चारुनिभास्तथा ।
शङ्खकुन्दनिभास्तथैवाद्याञ्जननिभा परे ॥
मग्न शिलाभिभास्तथैव कपोतसदृशा परे ।
केचिद्द्रुमाश्चवनाभास्तथैव शीतसन्निभा ॥
तथा कन्दूरवनाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा ।
रत्नगोपनिभा केचित् हरितालनिभास्तथा ॥
काकाकनिभा केचिदुत्तिष्ठन्ति वना दिवि ।
केचित् पर्वतसदृशा केचिद्गजकुलोपमा ॥
कूटागारनिभास्तथैव केचिन्नीलकुलोद्भवा ।
बहुकपा वीरकपा वीरखरनिगादिन ।
तथा जलधरा सर्वे पूरयन्ति नभस्त्रयम् ॥
ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्वरालम्बा ।
सप्तधा बद्धतालान्तराणि शम्भयन्त्युत ॥
ततस्ते जलदा सर्वे वनेतीक्ष्ण मञ्जरीवत् ।
सुषोरमश्रिणं सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥
प्रवृत्तिं तदात्रयसम्भावा पूर्यते किल ।
अस्त्रिणीओऽभूतलानादापि प्रविशन्त्यपि ॥
वहे चाम्पौ वनेश्वरे पयोदा जलसम्भावाः ।
आवयन्तीत्यु भुवन महाजलपरिकरे ॥
धाराभि पूरयन्तीर्षं योद्यमाना खगन्मुवा ।
उद्यन्तं सतिनीषेच वेला इव मञ्जरीदधे ॥
सावित्रीपा तथा पूर्यन्ती जले सञ्जायते शने ।
आदिश्वरशक्तिं पीत जलमधेऽपि तिष्ठति ॥
पुन पतति तद्भूमौ पूर्यन्ती तैव चार्थवा ॥”
इति कौर्मि उपविभागे ३२ अध्याय ॥ ३॥
मेघस्य उत्पत्तिर्यथा,—
“ततो जलं सर्वभूतस्य आदत्तं रक्षिभिर्जलम् ।
अनुमानम्भवा योगान्तरस्य प्रवहन्त्यपि ॥
ततोऽभ्यवसानात् काले परिहृती विपाकद, ।
नियच्छति पथी तैव सञ्जायतेऽर्जुनसिद्धिः ॥

मेघः

अभस्था प्रपतन्त्यापो वायुना सप्तदीरिता
सर्वभूतहितार्थाय वायुभूता समन्तत ॥
ततो वर्त्तति बोधनां च सर्वभूतविहङ्गये ।
वायव्य स्तनितश्चैव विद्युदभिसम्प्रभम् ॥
मेरुसागुमिद्वेद्यातो मेघश्च यज्ञयन्ति च ।
अभिस्यन्ति यथा चापस्तदन्त अवयो विदु ॥”
अपि च ।
“मेघानां पुनरुत्पत्तौ त्रिविधा योगिनिर्यते ।
अभिजा ब्रह्मजाश्चैव पञ्चजाश्च पृथग्विधा ।
त्रिधा त्रिधायनात्तेषां वक्ष्यामि वित्तसम्भवम् ॥
आभिया स्वर्गजा प्रोक्तास्तेषां धूम प्रवर्त्तनम् ।
जाता दुर्दिनवातादये सगुणास्ते अवस्थिता ॥
महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गरूपिण ।
भूत्वा धरणिमभ्येत्य रमन्ते विचरन्ति च ॥
जीवन्ता नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवा ।
विन्दुगुणविहीनाश्च जलधारावन्निभ ॥
ऋदुसका महाकाया आवहन्त्य च सागुगा ।
क्रोशमाश्च ववन्ति क्रोशाहादपि वा पुन ।
पर्वतायनितस्तेषु ववन्ति विपिनेषु च ॥
वनाका गर्भभाश्चैव वनाकागभधारिण ।
ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिष्ठासम्भवा ॥
द्वितीय प्रवह वायु मेघास्ते तु समाश्रिता ।
इतो योगनमाभाश्च चाङ्गाङ्गावु विहतादपि ।
वृष्टिगगाद्विहन्तिषां धारासारा प्रकौर्त्तिता ॥
शक्रेण पञ्चा यच्छिन्ना पर्वतानां मञ्जौजसाम् ।
कामगानां प्रवृत्तानां प्रजायां शिवमिच्छता ।
पुष्करावर्त्तकास्तेन कारयेन्नेह विश्रुता ॥
नानाकपधराश्चैव महाघोरखनाश्च ते ।
नक्ष्यान्तद्वहे खटार सर्वनीलैर्गियामका ।
ववन्ति ते युगान्तोऽपि हृतीयास्ते प्रकौर्त्तिता ॥
अनेककपसख्याना पूरयन्ती मञ्जौ जले ।
वायु परिवहन्ते स्फुरान्विता कण्ठसाधका ॥
योगिन्याश्चैव भिन्नस्य प्राकृतप्रभवस्तथा ॥
यस्मादुज्जवा चतुर्नपत्रचतुर्मेघा अम्भुव ।
तस्मैवाक्यस्य पाका हि सर्वे मेघा प्रकौर्त्तिताः ।
तीव्राम्भायनं धूम सर्वत्रासविश्रित ॥
तीव्रां ओष्ठसु पर्वतान्तराश्चैव विगुमका ॥
गलानां पर्वतानाश्च मेघानां भोगिनि च ॥
कुलमेक पृथग्भूत योगिनीका जलं स्तुतम् ॥
पर्जन्यो विगुमकाश्चैव जैमन्तो प्रीतसम्भवाम् ।
तुवारदष्टिं ववन्ति हिमशृङ्गविहङ्गये ॥”
इति ब्रह्मास्मि ५० अध्याय ॥ ३॥
वक्ररामान्तर्गतस्य विधिः । यथा,—
“मेरुवोऽय वसन्तश्च वटो वाराणसकथा ।
सीरामो मेरुरामश्च नक्षेते पुष्पाङ्गका ॥”
तस्य दामिष्यो यथा,—
“कविता साजवी जीवो वाडी देवकिरो तथा ।
मेघरागस्य दामिष्यो भवन्तीना सुखमया ॥”
अयं वसन्तस्य वक्ररामो नक्षेते मञ्जकावु
विनीत । आकाशाभावा इति च ववन्ति ।
अक्ष कालि जीवन् । अक्षोऽयं वक्रराम
इति वक्ररामविधिः । अक्षोऽयं वक्ररामः ।

मेघज्यो

वर्षेर्त्तो राजिशेषे गानसमय । अस्याकार ।
 सुन्दरपुत्र । प्रामवर्ष । उच्चोषवद्वक्त्रे ।
 श्रावितखड्ग गच्छत । हनूमन्मते अस्त्र पञ्च-
 रागिण्यो यथा । टङ्का १ मङ्गारी २ गुर्जरौ ३
 भूपाली ४ देशकारी ५ । अस्याष्टपुत्रा
 यथा । जालन्तर १ सार २ गटनारायण ३
 शङ्कराभरण ४ कल्याण ५ गणधर ६
 गान्धार ७ सङ्गाना ८ । कलानायकमते । अस्त्र
 रागिण्य गट यथा । वङ्गाक्षी १ मधुरा २
 कामोदा ३ धनाक्षी ४ तीर्थेक्षी ५ देवाक्षी ६ ।
 एतन्मतेऽपि अष्टौ पुत्रा किन्तु गटनारायण
 शङ्कराभरणकल्याणस्थाने केदारामाखणभरता
 श्रिया ॥ सोमेश्वरमते अस्त्र वङ्गरागिण्यो यथा ।
 मङ्गारी १ खैरटी २ चावेरी ३ कौशिकी ४
 गान्धारी ५ खरप्रङ्गारी ६ । एतन्मतेऽपि
 पुत्रा पूर्ववत् । रागिण्योवहितखेतम्रागस्य
 वर्षेर्त्तो गानसमय ॥ भरतमते तस्य पञ्च
 रागिण्यो यथा । मङ्गार १ खलताणी २
 देशी ३ रतिवङ्गभा ४ कावेरी ५ । तन्मते अष्टौ
 पुत्रा यथा । कलायर १ योगेश्वरी २ सङ्गाना ३
 पुरीया ४ कानरा ५ तिलक ६ क्षम ७
 शङ्कराभरण ८ । तन्मते अष्टपुत्राणां भार्या
 यथा । करणाटी १ काद्वी २ कदमनाट ३
 पाहारी ४ भाभ ५ परज ६ नटमङ्गरी ७
 शुङ्गनट ८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
 मेघकफ, पुं, (मेघानां कफ इव ।) करका ।
 इति हारावली । ५८ ॥
 मेघकाल, पुं, (मेघानां काल समय ।) वर्षेर्त्तु ।
 इति षट्पाद । (यथा, षट्संज्ञितायाम् ।
 ६५ । ५८ ।
 “अलक्षितलक्षणां यन्त्रयो मेघकाये ।
 प्रचुरसज्जितवृष्टेः शिषकाये भयाय ॥”)
 मेघचिन्ता, पुं, (चिन्तयतीति । चिन्ता + क्तुल ।
 मेघानां चिन्ता तस्यैव जलपायितात् ।)
 चातकपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका । (मेघ
 चिन्तावशिष्टे, चि ।)
 मेघचर्च, चि, मेघभववस्तु । मेघाज्जायते इति व्युत्-
 पत्त्या जनमातो ऋषयश्च निष्पन्नम् ॥
 मेघचार्त्त, स्त्री, (मेघानां जालम् ।) अभिषम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मेघजीवन, पुं (मेघो जीवन् जीवनीयायो यश्च ।)
 चातकपक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥
 मेघज्योति, [सु] पुं, (मेघस्य ज्योतिरधिर्मेघा-
 द्भुतपद्मो ज्योतिर्वा ।) वच्चाधि । तत्पण्याय ।
 इरम्भ २ । इत्यमर । १।१।१० ॥ मेघस्य ज्योति
 रधिर्मेघज्योति । ज्योतिरयो समाख्यात
 ज्योतिश्च ज्योतिरायते । इति रत्नि । इदया
 ज्येन माद्यति दीप्यते इति इरम्भ । मेघाधिर्मे
 ज्येनेव दीप्यते । महीभिर्मेघेन हर्षे दृष्टुं दृष्टुं
 जीति च जिह्वाध्यायति मन्त्रौ । अन्धोन्ध-
 र्बद्धेन मेघाभि चक्षुः शब्दोतिमुच्चादी उपतति
 च इरम्भ । मेघ इत्युपपत्त्यश्च तेन चातको

मेघनि

७पौरम्भद सोऽपि हि इदया ज्येन माद्यतीति
 कौतुहो । मेघाज्जादिरिरम्भ इति शब्दाच्च ।
 इति तट्टीकायां भरत ॥
 मेघजम्बर, पुं, मेघस्याजम्बर । मेघगर्जनम् ।
 यथा,—
 “अजायुहे ऋषिभ्रात्रे प्रभाते मेघजम्बरे ।
 दम्पत्यो कलहे चैव वङ्गारम्भे लघुक्रिया ॥”
 इत्युद्भट ॥
 मेघतिमिर, स्त्री, (मेघेन तिमिर अन्वकारो यच्च ।)
 मेघाच्छन्नदिनम् । इति हज्जायुध ॥
 मेघदीप, पुं, (मेघजनितो दीप इव ।) विद्युत् ।
 इति शब्दमाणा ॥
 मेघनाद, पुं, (मेघं नादयतीति । नद + क्तिच् +
 अण ।) वक्त्र । (मेघस्य नाद इव नादो यस्य ।)
 रावणपुत्र । इति मेदिनी । दे, ५२ । (यथा,
 रघौ । १२ । ७६ ।
 “गङ्गापातविशिष्टमेघनादाच्छब्दम् ॥”
 मेघस्य नाद । मेघशब्द । इति हेमचन्द्र ॥
 (यथा महाभारते । ३ । ७३ । ७ ।
 “ते श्रुत्वा रथनिर्वोच वारणा शिखिनस्तथा ।
 प्रयेदुस्तन्मुखा राजन् । मेघनाद इवोत्-
 सुका ॥”)
 पलाशवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका । तत्कुलीय
 शाक । इति राजनिर्घण्ट । (यथा, भाव
 प्रकाशे ।
 “तत्कुलीयो मेघनाद काकरस्तत्कुलेरक ॥”
 अस्त्र गुणादिक तत्कुलीयशब्दे द्रष्टव्यम् ।
 दानवमेव । यथा, हरिवंशे । ३३२ । ३० ।
 “सुबाहुर्मेघनादश्च भीमगर्भश्च वीर्यवान् ॥”
 मेघचङ्गशब्दविशिष्टे, चि । यथा, रामायणे ।
 २ । १६ । २६ ।
 “मेघनादमसम्बाध मयिहेमविभूषितम् ॥”)
 मेघनादजित्, पुं, (मेघनाद जितवानिति । जि +
 क्तिप् ।) कल्याण । इति त्रिकाण्डशेष ॥
 मेघनादाङ्गनासक, पुं, (मेघनाद अङ्ग लक्ष्मीकृत
 लसति त्रौक्यतीति । लस + क्तुल ।) मयूर ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥
 मेघनादाङ्गनासी, [न] पुं, (मेघनादमङ्गलसतीति ।
 लस + क्तिप् ।) मयूर । इत्यमर । २।५।१० ॥
 मेघनामा, [न] पुं, (मेघस्य नाम नाम यस्य ।)
 सुस्तक । इत्यमर । २ । ४ । १५६ ॥ (पर्यायो-
 ऽस्य यथा,—
 “सुस्तको मेघनामा स्थात् ।”
 इति भावके २ = अध्याय ॥)
 मेघनिर्घोष, पुं, (मेघस्य निर्घोष ।) मेघशब्द ।
 तत्पण्याय । क्षणितम् २ गणितम् ३ रचितम्
 ४ । इत्यमर । १।१।८ ॥ क्षणितम् ५ ज्ञातितम्
 ६ । इति भरत ॥ (मेघस्य निर्घोष इव निर्घोषो
 यस्य । मेघतुल्यशब्दविशिष्टे, चि । यथा, महा
 भारते । ३ । ७३ । ११ ।
 “यदि मां मेघनिर्घोषो नीपगच्छति नैव ।
 अथ चानौकरपक्षां प्रवेक्षामि हुताग्रम् ॥”)

मेघवा

मेघपुष्प, स्त्री, (मेघस्य पुष्पमिव ।) जलम् । इत्य-
 मर । १ । १० । ५ ॥ पिच्छाभम् । नदीजलम् ।
 इति मेदिनी । पे, २८ ॥
 मेघपुष्प, पुं, (मेघ इव पुष्पाति प्रकाशते इति ।
 पुष्प विकाशने + अण ।) शक्रहय । इति शब्द
 रत्नावली ॥ श्रीकृष्णार्थश्च ॥ (यथा, महाभारते ।
 ४ । ४३ । २१ ।
 “त मन्त्रे मेघपुष्पस्य जनेन सहश हयम् ॥”)
 मेघप्रसव, पुं, (मेघ प्रसव उत्पत्तिस्थानमस्य
 इति ।) जलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ मेघ-
 जाते, चि ॥
 मेघभूति, पुं (मेघात भूतिर्नमास्य ।) वक्त्रम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 मेघमाल, पुं, (मेघमाला त्रयोवाहयेन अस्त्रस्य ।
 अर्ध आद्यश्च ।) रमागर्भजातकल्किदेवपुत्र ।
 यथा । “तथा रमा धिते पक्षे ।” इत्युपक्रम्य ।
 “सा पुत्र सुयुवे साक्षी मेघमालवनाहकौ ।
 मञ्जोत्पाद्यौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किवन्मतौ ॥”
 इति कल्किपुराणे ३१ अध्याय ॥
 (अचङ्गीपक्ष्यपञ्चतविशेष । यथा, भागवते । ५।
 २ । ४१ “सुवर्णो हिरण्यहो मेघमाल इति सेतु-
 श्रेष्ठा ॥” राघवविशेष । इति रामायणे ।
 ३ । २६ । ३९ ॥)
 मेघमाला, स्त्री, (मेघानां माला ।) मेघश्रेष्ठी ।
 तत्पर्याय । कादम्बिनी २ । इत्यमर । १।१।८ ॥
 (यथा, उत्तररामचरिते । २ ।
 “मेघमालेव यन्त्रायमारोहपि विभाष्यते ।”
 स्कन्दमातङ्गनामन्यतमा । यथा, महाभारते ।
 ६ । ४६ । २६ ।
 “एकवक्त्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना ॥”)
 मेघयोनि, पुं (मेघस्य योनि उत्पत्तिकारणम् ।)
 घूम । इति शब्दरत्नावली ॥
 मेघराग, पुं (मेघनामको राग ।) वङ्गरागान्त-
 गैतरागविशेष । इति हज्जायुध ॥ (यथा,
 संगीतदर्पणे रागाध्याये । ३१ ।
 “भैरव कौशिकश्चैव हिन्दोको दीपकस्तथा ।
 श्रीरागो मेघरागश्च वक्तेः पुत्रवाङ्मया ॥”)
 अस्त्र विवरण मेघशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 मेघवर्णा, स्त्री (मेघस्यैव वर्णोऽस्या । क्षियां
 टाप् ।) नीलीवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (मेघतुल्यवर्णे चि । यथा, महाभारते । ३ ।
 ४३ । २५ ।
 “सुकृष्णोत्तरीयेन मेघवर्णेन राजता ॥”)
 मेघवल्गु, [न] स्त्री, (मेघानां वल्गु पण्या ।) आका-
 शम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥
 मेघवह्नि, पुं, (मेघस्य मेघज्यो वा वह्नि ।)
 वज्राग्नि । तत्पण्याय । इरम्भ २ । इति
 हेमचन्द्र । ४ । १६७ ॥
 मेघवाहन, पुं, (मेघो वाहनमस्य ।) इन्द्र । इत्य-
 मर । १।१।४० ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १।१।१०
 “अविकल्पितेन विजयप्रापिपन्न
 अयति आ मेघमिव मेघवाहन ॥”)

मेचकः

मेचवेष्टा, [न] स्त्री (मेघानां वेष्टा भवनम् ।) आकाशम् । इति जटाधर ।
 मेचवार, पु, (मेचस्य सार इव ।) चीनकर्पूर । इति राजनिघण्टु ।
 मेचसुद्धत, [द] पु, (मेघा सुद्धो मित्राणि यस्य ।) मयूर । इति हेमचन्द्र ।
 मेचस्तुतिस्तव, पु (मेघस्य स्तुतिस्तव उतु यतिरस्य । नवमेघशब्देनास्य आकुरोतपते स्तथात्वम् ।) त्रिकण्डकवृक्ष । इति राजनिघण्टु ॥ (विशेषोऽस्य त्रिकण्डकशब्दे मेघः ॥)
 मेघाख, स्त्री, (मेघस्य आख्या नामाख्या ।) सुप्तकम् । इति राजमाता ।
 मेघागम, पु, (मेघानां आगमोऽत्र ।) वर्षाकाश । इति शब्दरत्नावली । (यथा, घटकपरकाशे । २। “नवागमता शिखिर्नो नदन्ति मेघागमे कुन्दसमानदन्ति ।”)
 मेघन्यागमनश्च ।
 मेघानन्द्या, स्त्री, (मेघेन आनन्दोऽस्या ।) वलाका । इति राजनिघण्टु ।
 मेघानन्द्यौ, [न] पु, (मेघेन आनन्दतीति । आ + नन्द + णिनि ।) मयूर । इति राजनिघण्टु ।
 मेघान्त पु, (मेघानां अन्तोऽवसानमव ।) शरत्काश । इति राजनिघण्टु ।
 मेघास्थि स्त्री (मेघानां अस्थीव ।) करका । इति त्रिकाण्डशेष ।
 मेघासद स्त्री, (मेघानां आसद स्थानम् ।) आकाशम् । इति धनञ्जय ।
 मेघोदर, पु, (मेघस्योदरमस्य ।) अर्हतिता । इति हेमचन्द्र ।
 मेचक, स्त्री, (मचति वर्षांस्तरेण मिश्रीभवतीति । मच + कृणादिभ्य सञ्ज्ञायां वृत् ।) उवा ५। ३५। इति ड्रु । तत “पश्चिमपूरिच ।” उवा ५। ३५। इति इत्ये कश्चपधयुक् । यदा, मच मचि कश्चने + अकन् । मचि परितुष्टां नाकादित्वम् । मेचक कश्चनोक्त स्यादतस्मात्पुण्यसन्निभ । इति शब्दार्थव । अतपतिस्तु मचति मिश्रीभवति वयान्तरेण इति भरत । इत्यमरटीकायां वृत्-नायचक्रवर्ती ।) स्त्रीतोऽङ्गनम् । अम्यकार । इति मेदिनी । के, १४ । नीजाङ्गनम् । इति राजनिघण्टु । (यथा,— “मेचकं महनाङ्गनपिण्डवदीवतुल्यकृच्छम् ।” इति साधवकरस्तवविनिश्चययाख्यानेऽतीसा-राधिकारे विनयवर्धित ।)
 मेचक, पु, मयूरचक्रक । आमल । इति मेदिनी । के, १४० । (यथा, “मेचकाभ आगार-धूमाभश्च सवारगमकादिमहिमकश्चौक्तकश्चा-न्योऽस्यैव तयो मेचक इति जेष्ठादय प्राहु चिकण्डकश्च इत्यर्थः ।” इति दलितनिघण्टुश्च रक्तपित्तयाख्याने विनयेभोक्तम् ।) धूम । मेघ । शोभाङ्गन । इति शब्दरत्नावली । आमलकशुक्ल, वि । इत्यमर । १। ५। १४० । (यथा, शिशुपालवधे । ६। २६ ।

मेदः

“गणकदम्बकमेचकसुचके-
 नमसि वीर्य नवाभुदमन्तरे ॥”

मेचकाभिधा, स्त्री, (मेचकस्याभिधा नामाख्या ।) पातालगडलीलता । इति राजनिघण्टु ।
 मेट, ऋ उक्तादे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा पर० अक० सेट ।) ऋ, अमिमेडत । मेटति लोका । उक्तादलील्य । इति दुर्गादास ।
 मेटुला, स्त्री, (मेटतीति । मेट बाहुलकात् उल्लङ्घ ।) टाप च ।) आमलकौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मेठ, पु, (मेटति उक्तादलीति । मेट + अच ।) एधोदरादित्वात् साधु ।) हस्तिपक । इति त्रिकाण्डशेष ।
 मेड, ऋ उक्तादे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा पर० अक०-सेट ।) ऋ अमिमेडत । मेडति उक्तादलीत्यर्थः । इति दुर्गादास ।
 मेद्र पु, (मेदत्यनेनेति । मिह सेचने + “दास्त्री प्रसयुगुलस्तुदसिचिचिमिहपतदशङ्क करणे ।” ३। १। २२ । इति ड्रु ।) शिख । (यथा, मग्नौ । ८। २२२ । “अवन्मन्यतो मेद्रमवशङ्कयतो शुद्धम् ॥”)
 स तु गर्भस्य सप्तभिर्मासैर्भवति । इति सुख बोध । (यथा “अवगमनयनवदनप्रायशुद्धमेद्राणि नवस्रोतसि नराणां बहिर्मुखान्मेताम्बेव ॥” इति सुश्रुते शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये । शिरः पर्यन्त गताया वक्षनाया क्लृप्तस्यानम् । यथा, पूजानन्दस्तवटचक्रनिर्गुण्ये । “वक्षःस्था मेद्रप्राश्चरिचि परिगता मध्ये स्थाञ्जनी ।” मेद्रस्याप्रावृत्तत्वं अन्तान्तरे कृतस्य महापापस्य चिह्नं कुलविशेष । यथा भविष्यपुराणाय मध्यतन्त्रव्याख्याये । “अथ कुलगण विप्र । उत्तरीनरतो शुद्धम् । विचर्षिका तु दुष्कर्मा चर्चरीयस्तृतीयक । विकर्षुत्रतास्त्री च ज्ञायते तथारकम् । यदा मध्ये तु य कुलौ गहित सन्धकमेसु । ब्रह्मवत्सन्धगात्रेण गच्छे भाव तथा नचि ॥” दुष्कर्मा अपाहनमेद्र इति स्मृतिसंज्ञितार । पञ्चभूतानां मध्ये पृथिव्या रजोभूतानां उतु पमो मेद्र तथाच वेदान्तपञ्चध्याम् । “रजोऽथै, पञ्चभिस्त्रिंशं क्रमात् कर्मोद्दि-
 याति तु । वाकपाणिप्रादपायपस्याभिधानि अक्षिरे ।” उपसंनिध्य नाम उपस्यकतिरिक्त उपस्याय चक्रमुक्तोत्तमशक्तिमद्विचित्र इत्यात्मनाम विवेके शब्दराचार्य । अथ कश्चयादक निष्-शब्दे उपस्यशब्दे च इत्यन्तम् ।) मेघ । इत्यमर । २। ६। ६६ । (यथाश्च पर्याय । “मेद्रो मेद्रो कुको मेघ उरध उरयोऽपि च । अविह विष्करोऽर्थाय कश्चान्ते तद्गुणा अप ॥” इति भावप्रकाशक पूर्णखण्डे द्वितीये भागे ।) मेद्राङ्गनी, स्त्री, (मेद्राङ्ग अङ्गनिभ अङ्गमस्या ।) मोरालिता डीन् ।) मेघाङ्गी इव । इति राजमाता ।

मेदः

मेद, पु, हस्तिपक । इति शारदावली ।
 मेद पु, हस्तिपक । इति त्रिकाण्डशेष ।
 मेद, पु, मेघ । इति शब्दरत्नावली ।
 मेध, ञ ऋ सङ्गे । वधे । मेघायाम् । इति कवि-कल्पद्रुम ॥ (भा उभ सङ्गे अक वधे मेघा याच सक -सेट् ।) ञ मेधति मेधते धीरो शुचिना सङ्गत इत्यर्थः । ऋ, अमिमेधत् । मिमेध । इति दुर्गादास ।
 मेधि, पु, (मेधन्ते पशवोऽनेति । मेध सङ्गे + “सर्वधातुश्च इन् ।” उवा ४। १। २० । इति ड्रु ।) खवे पशुवन्नायैव्यस्तदार । मेद काठ इति भाषा । यथा,— “मेधिमैधि खवेवाली खवे गोवन्वदार यत् ।” इति हेमचन्द्र । ३। ५। ८५ ।
 (स्त्री, मेधिका । तत्पण्यायो यथा,— “मेधिका मेधनी मेधिर्दीपनी बहुपञ्चिका । बोधनी बहुवीणा च ज्योतिर्गन्धफला तथा । वक्षरी चक्रिका मय्या मिश्रपुण्या च कौरवी ।” इति भावप्रकाशक पूर्णखण्डे प्रथमे भागे । कश्चित् मेधीति पाठो दृश्यते ।)
 मेधिका, स्त्री, (मेधतीति । मेध + ण्युक् । टापि अत इत्यम् ।) लुपविशेष । मेधिका इति भाषा । तत्पण्याय । मेधनी २ मेधी ३ दीपनी ४ बहुपुञ्जिका ५ बोधनी ६ गन्धवीणा ७ ज्योतिर्गन्धफला ८ वक्षरी ९ चक्रिका ११ मय्या १२ मिश्रपुण्या १३ कौरवी १४ कुञ्चिका १५ बहु-पणी १६ पोतवीणा १७ अस्या शुभा । कटु-लम् । उवाचलम् । रक्तपित्तप्रकोपयत्नम् । अरो चकहरलम् । दीप्तिकारित्वम् । वातजलम् । दीपनत्वम् । इति राजनिघण्टु । अथ मेधी वनमेधी । लघोर्नामशुभा । “मेधिका मेधनी मेधी दीपनी बहुपञ्चिका । बोधनी गन्धवीणा च ज्योतिर्गन्धफला तथा । वक्षरी चक्रिका मय्या मिश्रपुण्या च कौरवी । कुञ्चिका बहुपणी च पोतवीणा स्तुतिगृहा । मेधिका वातप्रमनो वृक्षोऽप्येव रजनाशनी । तत खल्लगुणा वय्या पानिना वा पु पूजिता ॥” इति भावप्रकाश पूर्णखण्डे प्रथमे भागे ।
 मेधनी, स्त्री, (मेधतीति । मेध + णिनि । डीम् ।) मेधिका । इति राजनिघण्टु ।
 मेधी, स्त्री, (मेधि + कृदिकारादिति पञ्चे डीव ।) मेधिका । इति राजनिघण्टु । (आभा । यथा, शतपथब्राह्मणे । ३। ५। ३। २१ । “विष्णवे त्वेति मेधीस्तपनिहन्तीतरतस्ततो बहु च साधु ॥” “मेधीं कृत्वा ॥” इति तज्ज्ञाङ्गम् ।)
 मेद, ऋ ञ वधमेधयो, । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा-उभ-अक-सेट् ।) ऋ, अमिमेधत् । ञ, मेधति मेधते प्राकार्य शिखः शारदलील्ये । मिमेधुः । इति दुर्गादास ।
 मेद, [च] स्त्री, (मेदति क्लृप्तीति । मिह + “सर्वधातुश्चोऽनु ।” उवा ४। १। २० । इति

मेद

असुन् ।) मांसप्रभुधातुविशेष । ततपर्याय ।
 यथा २ वधा ३ । इत्यमर । २।६।६४। मेद ४ ।
 अकारान्त इति भरतः ॥ अथ गुणा । वात-
 नाशिलम् । वलपित्तकफदाहत्वम् । इति राफ-
 वल्लभः ॥ अथ मेदसः स्वरूपमाह ।
 “यन्मांसं स्वाग्निना पक्व तन्मेद इति कथ्यते ।
 तदतीव शुक्लं स्निग्धं बलकार्थं तिष्ठत्यहम् ॥”
 अथ मेदसः स्थानमाह ।
 “मेदो हि सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
 अतएवोदरे ढङ्घि प्रायो मेदस्त्रिगो भवेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रोगविशेषः । तत्र मेदसो विप्रलब्ध निदान-
 माह ।
 “अथायामदिवास्त्रप्रक्षेपणाहारसेविनः ।
 मधुरोन्नरसः प्रायः स्नेहाश्विदो विवहयेत् ॥”
 अन्नरस आमन्नः । तथा च सुश्रुतः ।
 आमन्नवाभ्ररसो मधुरश्च भवतीति । मेदसो-
 ऽतिप्रवृद्धौ वैगुण्यमाह ।
 “मेदसाहृतमार्गत्वात् पुष्पन्त्यन्धे न धातवः ।
 मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्म्मसु ॥”
 अन्धे धातव आश्रयादयः सुक्रान्ताः । न पुष्पन्ति
 न पुष्टा भवन्ति । चीयते सञ्चित भवति वृद्धेति
 इति यावत् । तस्मात् मेदसो सर्वकर्म्मसु
 अशक्तः स्यात् । मेदसः सौकुमार्यात् । अपरा-
 नपि दोषाणाह ।
 “सुदृग्वाचलवामीहृत्प्रकण्ठनसादने ।
 युक्तं सुतुल्यदौर्गन्धेरुष्यप्रायोऽप्यमैधुनः ।
 मेदसः स्नेहदौर्गन्ध्यान्मांसमो जनयो नरः ॥”
 क्रान्तं जलं स्नेहावरोधः । कण्ठेन सुचुर इत्यन्धे ।
 जननं क्रियते । मेदसः स्थानमाह ।
 “मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
 अतएवोदरे ढङ्घि प्रायो मेदस्त्रिगो भवेत् ॥”
 मेदस्त्रिगोऽपि ढङ्घौ चेत्तुमाह ।
 “मेदसाहृतमार्गत्वात् कोष्ठे विशेषतः ।
 चरन् सन्ध्यायाम्नाहारं शीतयत्यपि ॥
 तस्मात् शीतस्य अरयत्नाहारश्चापि काङ्क्षति ।
 विकारान् सोऽश्रुते चोरान् काञ्चित् काल-
 अतिक्रमात् ॥”
 सन्ध्यायाम्नाहारं शीतयति पुनर्भोज्यं काङ्क्षति च दौर्गन्ध-
 कालव्यतिक्रमात् भोजनकाजातिक्रमात् । का-
 ण्डिकारान् वातपित्तकारान् चोरान् अश्रुते
 प्राप्नोति । एते वातपित्तमेदसावरुहे विशिष्टा-
 दुपप्रवकरो दन्ताह ।
 “यतादुपप्रवकरो विशेषात् पित्तमावृतौ ।
 यतौ हि दहन्तः स्त्रुतं वनं दावानजो यथा ॥”
 यतौ पित्तमावृतौ मेदसा रज्जुमागतात् कोष्ठ-
 मध्ये प्रवृद्धौ सन्तौ विशेषादुपप्रवकरो दहन्तः
 नाशयेताम् । मेदसोऽतिप्रवृद्धेर्विनाशहेतुत्वमाह ।
 “मेदसतोवसृष्टं वृद्धैर्वागिनादयः ।
 विकारान् वाचयन्तः काला नाशयन्त्याऽजीवि-
 तम् ॥”

मेद

विकारान् प्रमेहपित्तकज्वरभगन्दरविप्रविधात-
 रोगाणामन्यतमान् । अतिस्थूलतया वैगुण्य-
 माह ।
 “अतिस्थूलेषु सृष्ट्या विषया समगन्दरा ।
 ज्वरातीसारमेहार्थं क्षीपदा यविकादयः ॥”
 अतिस्थूलस्य लक्षणमाह ।
 “मेदो मांसातिवृद्धत्वाच्चक्षुस्त्रिगुदरक्षतः ।
 अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥”
 अयथोपचयोत्साहः न यथा उपचयो मांसोप-
 चय उत्साहो बलश्च यत्नश्च ॥३॥३॥ अथ
 मेदस्य चिकित्सा ।
 “पुराणां प्राणयो मुक्तां कुलत्वीहलकोद्ववा ।
 लेखना वक्ष्यन्त्यापि सेव्या मेदस्त्रिगो वदा ॥
 अमचिन्तायवायाध्वचौद्रवाग्ररथप्रियः ।
 हन्त्यवधमतिस्थूलं यवप्रसामाकमोजनः ॥
 चारं वातारिपचस्य हिङ्गुयुक्तं पिबेन्नरः ।
 सहितं भक्तमखेन मेदोऽतिवृद्धस्य ॥
 गुडचीविप्रलाकाय पीतो मेदोदरः स्त्रुतः ।
 गुडचीविप्रलाकायस्तथा जोहुरजोयुतम् ।
 चोद्रेण विप्रलाकाय पीतो मेदोदरः परः ॥
 प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्त्रीलेखनाशनम् ।
 उष्णमन्नस्य मज्जा वा पिबेत् क्षयस्तु भवेत् ॥
 योषाविप्रलाकायस्तुविहङ्गेगन्तुं समम् ।
 स्वादेतं सर्वान् जयेद्भोगात्मेदः क्षेपामवातवान् ॥
 पिप्पली मधुना सेव्या मेदः कफविनाशनी ॥
 घृतपचस्वरसेन गाढं
 सुहर्षेण स्त्रीकादरः प्रदेष्टुम् ॥
 वासादकरसो लेपाच्छुद्धचूर्णेन सयुतः ।
 विस्फपन्नरसो वापि देहदौर्गन्धनाशनः ॥
 निम्बपत्रस्वरसः प्रक्षितकचादियोजितः जगति ।
 दग्धहरिद्रोहूर्णमपिराचिरदेहदौर्गन्धम् ॥
 शिरीषलामप्यकहेमलोषे-
 क्षमदोषसंक्षेपहरः प्रथमः ।
 शरीरदौर्गन्धहरः प्रदेष्टुं
 पञ्चाङ्गुलीप्रामयचन्दनानाम् ॥”
 शिरीषस्थानं पक्वं यावत् यवहारात् । लाम-
 प्यकः सुगन्धित्यविशेषस्तद्वत्तामे उशीरं
 यावत् । हेमः नागकेसरम् । अन्तुः बालकम् ।
 अभयः उशीरम् ।
 “हरितकीं तु सपिण्डं देहसुहर्षेण नरः ।
 पञ्चावृत्तं ज्ञानं प्रकुर्वीत देहसुहर्षेण ॥
 वक्रलस्य दन्ते सन्ध्यावारिणा परिपेक्षिते ।
 देहसुहर्षेण पञ्चाहरीतन्वा सुपिष्टया ॥
 भूय उहर्षेण कुर्वीत पञ्चावृत्तं ज्ञानं समाचरेत् ।
 प्रक्षेदान् सुच्यते शीघ्रं मेदोऽतिवृद्धस्य ॥”
 इति मेदोऽधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य विशेषः । यथा,—
 “मेदः स्नेहस्नेहो दहन् प्रथमस्थानम् ॥”
 अथ चोद्यतस्य यथा,—
 “मेदः सन्ध्याव्रीहामिदं सन्ध्यावृत्तं रौक्ष-
 नेदुरमांसप्रार्थना च ॥” अस्यातिवृद्धलक्षणं
 यथा,—

मेदिनी

“मेदः क्षिण्वाङ्गतासुदरपार्थदृष्टिः कावन्वासा-
 दौर्गन्धश्च ॥”
 “पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्दृष्टिः परः परम् ।
 तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासश्च दितम् ॥”
 “अपयेदृष्टयेचापि दोषधातुमनान् भिषकः ।
 तावद्वावदरोगः स्यान्नरः रोगसमन्वितः ॥”
 इति सुश्रुते स्वरूपस्थाने १५ अध्याये ॥
 “तृतीया मेदोधरा नाम मेदो हि सर्वभूताना-
 सुदरस्यमन्वस्थिषु च महत्तस्य च मज्जा भवति ॥”
 इति तत्रैव शरीरस्थाने ४ अध्याये ॥
 मेदः, पु, (मेदति स्त्रिगोतीति । मिदु + अच् ।)
 वपा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 “ढव्याकण्डुमिहरो मज्जो मेदकुलहा ॥”
 इति भरतधृतप्राणिहोच ॥
 स्नेहजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ अल-
 मुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (येरावतकुलजो
 नागविशेषः । यथा महाभारते १।५।७।११।
 “विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः सहतापनः ।
 येरावतकुलादेति प्रविष्टा ह्यवाहकम् ॥”)
 मेदकः, पु, (मिदु + क्तुल ।) जगलः । इत्यमरः ।
 २।१०।४२ ॥ मेदा इति भाषा ॥
 मेदजः, पु (मेदात् जायते इति । जन् + ङ ।)
 भूमिजगुलुलु । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदो-
 भवश्च ॥
 मेदसारा, स्त्री, (मेदसरोऽस्याः ।) मेदाः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विहतिरस्या मेदाशब्दे
 द्रव्या ॥)
 मेदस्कृत, स्त्री, (मेदः करोतीति । मेदस् + क्त +
 कृिप ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 मेदा, स्त्री (मेदो अस्या अस्तीति । मेद +
 अच् । टाप् ।) अष्टवगप्रविहृषधिविशेषः ।
 ततपर्यायः । मेदोद्ववा २ जीवनी ३ अंष्टा ४
 मणिच्छिद्रा ५ विभावरी ६ । इति रत्नमाला ॥
 यथा ७ स्वल्पपर्यिका ८ मेदसारा ९ स्नेह-
 वती १ मेदिनी ११ मधुरा १२ क्षिप्वा १३
 मेघा १४ त्रवा १५ साध्वी १६ श्रवदा १७
 गङ्गुरन्तिका १८ पुरुषदन्तिका १९ । अस्या
 गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहार्ति-
 काशराजयज्ज्वरनाशिलम् । वातदोषकादि-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणं यथा,
 “शुक्लकन्दो गन्धस्नेहो मेदो धातुमिव अवेतः ।
 यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासाततपरेष्वाङ्गे ॥”
 मेदामहामेदास्थाने शतवरी मूलौ । इति
 भावप्रकाशः ॥ अस्या विवरणं महामेदाशब्दे
 द्रव्यम् ॥ (अनुकल्पोऽस्या यथा । “मेदाभावे
 चाश्वगन्वा ।” इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)
 मेदिनी स्त्री, (मेदोऽस्या अस्तीति । मेद +
 इति । ङीष् ।) मेदाः । काशररी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ दृषिणी । इत्यमरः । २।१।१३ ॥
 मेदो विद्यतेऽस्यां मेदिनी सान्ताप्तेदः शब्दादि-
 सजीपञ्च निपात्यते इति परे । स्वमते मेद-
 समानार्थोऽदन्तो मेदशब्दोऽस्ति । ढव्याकण्डु

मेदोङ्ग

कमिहरो मण्डो मेदकुष्ठहेति शास्त्रिहोच ।
 नैकाजादिति इत् । यथा चोक्तम् ।
 “मधुकैटभयोरासीन्मेदसेव परिभुता ।
 तेनय मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ॥”
 मेदतीति वा मेदिनी इतिवा स्त्रिहो यद्वादि
 त्वास्तिन् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (इतन्नाम
 निरुक्तियथा, देवीभागवते । १ । ६ । ८३-८४ ।
 “गतप्राणौ तदा जातौ दानवौ मधुकैटभौ ।
 सागरं चकरो व्यामृच्छदा वै मेदसा तयोः ॥
 मेदिनीति ततो जातं नाम पृथग्ग समन्ततः ।
 अमृता नृत्तिका तेन कारयेन सुनीश्वरा ॥”
 अपि च । तन्मेव । १ । १३ । ८ ।
 “मधुकैटभयोर्मैद सयोगास्मिन्मेदसा ।
 धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः ॥”
 तस्या उतपत्तिर्यथा,—
 “श्रूयतां वसुधाज्जलं सर्वमज्जलकारणम् ।
 विह्वलितकर पापनाशनं गुणवर्धनम् ॥
 अहो केचिद्वदन्तीति मधुकैटभमेदसा ।
 बभूव वसुधाज्जलं तद्विह्वलितं प्रथम् ॥
 जलतुल्यौ पुरा विष्णु मुदौ युञ्जेन तेजसा ।
 आवां वध न यस्मिन् पापसा घटति च ॥
 तयोर्वावनकालेन प्रवृत्त्या वा भवेत् स्फुटम् ।
 ततो बभूव मेदसा भरव्याज्जलानरं तयोः ।
 मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता येस्तन्मतं प्रथम् ॥
 जलधौता क्षरा पुन्यं वर्जिता मेदसा यतः ।
 कथयामि च तन्मन्त्रं सार्यकं सर्वसम्मतम् ॥
 पुरा श्रुतं यत् श्रुतं धर्मेवमन्त्रं पुष्करे ।
 महाविराटशरीरेण जलस्थस्य चिरं स्फुटम् ॥
 मणौ बभूव कालेन सर्वज्ञापापको ध्रुवम् ।
 न च प्रविष्टं सर्वेषां तस्मिन् विवरेण च ॥
 कालेन महाता तस्माद्बभूव वसुधा सुते ।
 प्रत्येकं प्रतिजोत्वा च कूपैश्च वा क्षिरा क्षिता ॥
 आविभूता तिरोभूता वा जले च पुनः पुनः ।
 आविभूता स्फटिकाये तन्मन्त्रोपमं विख्याता ।
 प्रकले च तिरोभूता जलाभ्यन्तरविख्याता ॥”
 इति श्रीजम्बवेवर्ते प्रकृतिक्रमेण नारायणनारद
 सवादे पृथिव्यापाख्यानं ७ अध्यायः ॥
 मेदिनीप्रव, वि, (मेदिन्या प्रव ।) धूमि । इति
 त्रिकाशेषः ॥
 मेदुर वि, (मेदति विद्यतीति । मिदु + “भञ्ज
 भावमिदो दुरच्” ॥ १ । २ । १६१ । इति दुरच् ।)
 अतिप्रयत्नः । तत्पुण्याय । साक्षिग २ ।
 इत्यमरः । १ । १३० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १ ।
 “मेवेर्मेदुरममर वनसुव श्वासाक्षमाक्षमे-
 नैर्त्तं भौवरय लमेव तदिमं राशिः । यद्वा प्रापय ॥”)
 मेदुरा, स्त्री (मेदुर + टाप् ।) काकोली । इति
 राजनिघण्टुः । (गुणादयोऽस्या काकोली
 शब्दे मेधा ।)
 मेदीच, स्त्री (मेदसी जायते इति । च + क ।)
 अस्त्रि । इति राजनिघण्टुः ॥
 मेदीकवा, स्त्री, (मेदाद्विहोऽस्या ।) मेदा । इति
 राजनिघण्टुः ॥

मेधा

मेदीन् पु (मेदीवहुल अन्त् ।) वर्णसङ्करजाति
 मेद । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा । १२ । १८८ ।
 “मेदीन्पुचुसुमदृगनामारण्यपुष्टिंवनम् ॥”
 कश्चित् मेदान् इत्यपि पाठः ।)
 मेदीवती, स्त्री, (मेदीवस्या अस्तीति । मेदस् +
 मतुप । मस्य व ।) मेदा । इति राजनिघण्टुः ॥
 (मेदीविशिष्टे, वि ।)
 मेध च न वधमेधासङ्गेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा० उभ वधे सक -अन्त्य अक० सेट ।)
 ऋ, अमिमेधत । न, मेधति मेधते । इति दुर्गा
 दासः ॥
 मेध पु, (मेधते वध्यते पश्चादिरन्तेति । मेध +
 वज ।) यज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा
 भारते । १ । १२३ । ३६ ।
 “ग्रामयोश्च मञ्जीपाक्षानेष जित्वा मञ्जावतः ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन् मेधानाहिरिष्यति ॥”
 इति । इति ऋग्वेदे । १० । १० । ६ । मन्त्र
 भाष्ये सायणः ॥)
 मेधा, स्त्री, (मेधते सङ्गच्छते अस्यामिति । मेध +
 “विह्विदादिभ्योऽङ्” ॥ ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् ।
 टाप् ।) धारणावती बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १२ ।
 धारणाशक्तियुक्ता धीर्मेधा मेधते सङ्गच्छतेऽस्यां
 सर्वं बहुश्रुतं विधायीकरोति इति वा मेधा मेध-
 न सङ्गे मेधायां सेमन्तात् शरीरिण्य आपवहु-
 श्रुतविषयौकरय धारणा यदुक्तं धारणा बुद्धे-
 र्गन्विष्येति इति ॥ इति भरतः ॥ ॥ (यथा,
 सुखकोपनिषदि । ३ । २ । ३ ।
 “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
 न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
 अमेवेव दृश्यते तेन लभ्य-
 कस्येव आत्मा विदुश्चेति तन् खाम् ॥”)
 मेधाकर औषध यथा,—
 “शुक्रपुष्पी वचा सोमा नाक्षी ब्रह्मसुवर्णा ।
 अभया च शुक्रूची च अठक्कवकाकुषी ।
 एतेरचक्षुर्भोगेर्हन्तं प्रथं विषाचयेत् ॥
 कण्टकाभ्यां रक्तं प्रथं दृढत्वा च समन्वितम् ।
 एतद्भ्राक्षीहृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥”
 इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥ ॥
 मेधाकरगन्धो यथा । सतताभ्यसनम् । तत्त-
 द्वावकथा । अष्टतन्त्राख्यावकीकनम् । सहि-
 चापार्थमेवा च । इति पुराणम् । (इत्यमरा-
 पतिकथाविशेषः । यथा,—
 “कौर्त्तिकस्त्री वृत्तिर्मेधा इति अज्ञा क्रिया
 सति ॥”
 इति वज्रपुराणे गद्यमेदनामाध्याये ।
 अमम् । इति निघण्टुः । २ । १० ॥ “मिधु मेध
 सङ्गमे च । चकारात् हिंसांमेधयोश्च । मिधि
 सङ्गत्यये । इति माधवः । वज्र । सङ्गच्छतेऽनेन
 सर्वं तद्वता हिंश्यते वा तद्वान् चौरादिभि
 ज्ञानि चैवार्थकारणात् इति मञ्जाभारतम् ।
 यद्वा, भती धीयते अर्चयितव्यं रक्षितव्यं दातव्यं
 मिति धनवता बुद्धौ वर्णं धार्यते । तत्र मति

मेधावी

शब्द उपपदे धातो वषर्णे कविधानम् इति
 क । एषोदरादिवातु मतिशब्दस्य मेभावः ॥”
 इति तज्ज्ञाये देवराजयज्वा ॥)
 मेधा, [सु] पु, (मेधते इति । मेध + अस्तुन् ।)
 स्वायम्भुवमनुपुत्र । यथा,—
 “अग्निप्रश्नाग्निवायुश्च सङ्गः सक्त एव च ।
 ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यो मेधा मेधातिथि-
 र्यसु ।
 स्वायम्भुवस्यास्य मनोर्दशैते वंशवर्हणा ॥”
 इति मातङ्ग्ये ६ अध्यायः ॥
 मेधाकृत, स्त्री (मेधां करोतीति । क + कृिप ।)
 चित्तावरणाकम् । इति राजनिघण्टुः ॥ मेधा
 कारके, वि ॥
 मेधाजित, पु (मेधां जितवानिति । वि + कृिप ।)
 कात्यायनसुनि । इति त्रिकाशेषः ॥
 मेधातिथि, पु, (मेधाया धारणावहुर्दशतिथि
 रिव ।) मनुचक्षिताटीकाकृतु । सुनिविशेषः ।
 यथा, श्रीभागवते । १ । १६ । १ ।
 “मेधातिथिर्देवस्य आर्येण्यो
 भरद्वाजो गौतमः पिप्पलादः ॥”
 (प्रियव्रतपुत्रं च न शाकङ्गीपाधिपति । यथा,
 श्रीमद्भागवते । ५ । २ । २४—२५ ।
 “यस्मिन् हि शाको नाम मञ्जीरहः स्वर्ण
 यपदेशकः । यस्य च महासुरभिरगन्धस्त्रीप
 मनुवाचयति । तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपति-
 र्नाम्ना मेधातिथिः ॥” ॥ सप्तदश द्वापरयुगस्य
 आर्यः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १० ।
 “मेधातिथिः सप्तदशे भती ऋतुदशे तथा ।
 प्रजापतेः कर्तृमस्य पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५३ । १५ ।
 “अग्निर्मेधातिथिश्च वसुधाश्च तथापरः ॥”
 हस्तसावर्ण्यमन्त्रनरे सप्तर्षीयामेकतमः । यथा,
 मार्कण्डेये । ६४ । ८ ।
 “मेधातिथिवश्च सक्तो ज्योतिष्मान् द्युतिर्मा-
 र्कथा ।
 सप्तर्षयोऽप्य सक्तस्तथाज्जो हस्तवाहनः ॥”
 नदीविशेष, स्त्री । यथा, महाभारते । १ ।
 २२१ । २३ ।
 “सर्वमेततो मञ्जीर्येव मेध्या मेधातिथिर्कथा ।
 तान्नावती वैश्वती नद्यस्त्रिंशोऽथ कौशिकी ॥”)
 मेधावत्, पु, (मेधया वत् इव ।) काशिदासः ।
 इति त्रिकाशेषः ॥
 मेधावती, स्त्री (मेधां देवर्षेण अस्ति अस्या
 इति । मेधा + मतुप । मस्य व ।) स्त्री । मेधा-
 नर्हकत्वादिवाक्तापानम् ।) मञ्जावतीतिवती ।
 इति राजनिघण्टुः ॥ मेधाविशिष्टा च ।
 मेधाविनी, स्त्री, (मेधाया अस्तीति । मेधा +
 “अस्तुमावेधास्तीति विनि ।” ५ । २ । १२१ ।
 इति विनिः । ततो स्त्रीम् ।) ब्रह्मचरः । यज्ञी ।
 इति मेदिनी । मे, २०४ ।
 मेधावी, [सु] पु, (मेधाव्यस्तीति । मेधा + “अस्तु-
 मावेधास्तीति विनि ।” ५ । २ । १२१ । इति

विनि) शुक्रपत्नी । इति मेदिनी । ने २ ४ ।
मदिरा । इति राजनिर्घण्ट । पण्डित । इति
हेमचन्द्र । १।६। याङि । इति चिकार्षणेश ।
(कल्पचित्रा ब्राह्मणस्य पुत्र । यथा, महाभारते
१२ । १७५ । १ ।

“द्विजाते कल्पचित पाथे । स्वाध्यायनिरतस्य
वे ।

बभूव पुत्री मेधावी मेधावी नाम नाभत ॥”
मेधाशुक्ते, वि । इति मेदिनी । ने २ ४ ।
(यथा रामायणे । १ । ४ । ६ ।

“स तु मेधाविनी दृष्ट्वा वेदेभ्यः परिनिष्ठितौ ।
वेदोपहृष्टायाय तावन्नाहयत प्रभु ॥”
तद्देहिकपण्याय । विप्र १ विप्र २ मृतश ३
धीर ४ वेन ५ वेधा ६ कण्ठ ७ ऋतु ८
नवेदा ९ कवि १ मनीषी ११ मन्वाता १२
विधाता १३ विप्र १४ मगन्धित १५ विपश्चित्
१६ विपण्य १७ आकीर्ण १८ उग्रिण १९
कीर्त्ता २० अज्ञातय २१ मतय २२ मतुषा
२३ वाघत २४ । इति चतुर्विंशतिर्मेधावि
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १५ ॥

मेधि, पुं (मेधयति खले स्थापयति इति । मेध +
“सर्वधातुभ्य इत् ।” उणा० ४।१२३ । इति इत् ।)
खले प्रयुज्यमानार्थयुक्तदाह । इत्यमर । १२ ।

६ । १५ ॥ खले धान्यमर्हणस्थानमर्थे प्रयुज्यमान
निमित्त निहित यद्दाहस्य मेधि । मेध इति
ख्याते । इति भरत । तत्प्रयोगाय । मेधि ३
खलेवाली ३ । इति हेमचन्द्र । अथ स्थापन
दिन तत्र वारौ शुक्रद्वयस्यतौ । नक्षत्राणि
रेवती स्मृता हस्ता मूलं जगद्विषय । तत्र
जय स्थिरम् । इति ज्योतिष्कान्तम् ॥

मेधिर, वि, (मेधास्यासीति । मेधा + “मेधारथा
भ्यामिरभिरचौ वक्तव्यौ ।” ५ । २ । १६ । इति
काशिकोक्ता इत्यु ।) मेधावी । इति चिकार्षण
शेष । (यथा, ऋग्वेदे । २ । २५ । २० ।
“तं विन्ध्य मेधिर । इवञ्च मञ्च राजवि ।”
“क्षु मेधिर । मेधाविन् । वक्ष्य ।” इति तद्धाव्य
वाचक । यक्षणा । इति शान् । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । २०० । ६ ।

“इत्यस्य सुहृत्तत्तं देवं सद्योभिर्गुणैरुदितः
मेधिर कवि ।”

“मेधो यज्ञ इविनां तद्वान् ।” इति तद्धाव्य
वाचक ।)

मेधिर, वि, (अथमेधासतिप्रयेन मेधावीति । मेधा
विन् + “अतिशयने तमविहनी ।” ५ । १ । ५५ ।
इति इत् । “विन्मतोर्लुक् ।” ५ । १ । ६५ ।
इति विनो लुक् ।) अतिप्रयमेधायुक्त । इति
आकरकम् ॥

मेध वि, (मेधयति इति । मेध + “ऋहकोर्यत् ।”
३ । १ । १२४ । इति यत् । यङ्, मेधामर्ह
तीति । मेधा + ऋहकित्वात् यत् ।) पवित्रम् ।
इत्यमर । ३ । १ । ५५ ॥ (यथा,—

“हृदि मेधमस्मिन्ममेध शान्तो भवेत्

अस्मिन्नेधेयं वसुतुपमे मेधामेध न विद्यते ॥”

इति चित्तामणिधृतवचनम् ॥)

“पवित्र प्रयत पूत इति ब्रह्मवर्गे प्राणिविषय
भाज उक्त इह त्वप्राणिद्वये ।” इति भरत ॥

“पूत मेध पवित्र स्थाङ्गी प्रयतनिर्मलम् ।
निशोर्ध्व शोधित नष्ट निरिक्तमनवस्करम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(नित्यमेधम् । यथा, मनु । ५ । १२६ ।

“नित्यं शुद्धं कारुण्यं पश्येयं प्रचारितम् ।
ब्रह्मचारिण्यत मेधं नित्यमेधमिति स्थिति ॥”

शुचि । इति मेदिनी । वे, ४७ । (यथा,
अनर्धराधवे । २ । १४ ।

“तत्तादृकं लब्धपूजकोपनयनकोशाच्चिर

देविभि-

र्मैध्या वल्लभतरी विहस्य वटुभिः सोऽङ्गुलमाज-
भ्यते ॥”

मेधाजनक । यथा,—

“मन्त्रकपण्यां खरस प्रयोग्य

चौरिण्यं यष्टीमल्लुक्य चूर्णे ।

रवो गुह्यास्तु सम्मज्जपुण्या

कल्क प्रयोग्य खलु शङ्खपुण्या ॥

आयुः प्रदान्यामयनाशनानि

वलाभिवर्णस्वरवह्नानि ।

मेधा विशेषण च शङ्खपुण्या ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

मेध, पुं, (मेधायै हित । मेधा + “उगवादिभ्यो
यत् ।” ५ । १ । २ । इति यत् ।) खदिर ।
यव । ह्याग । इति राजनिर्घण्ट ॥

मेधा स्त्री, (मेधायै हित । मेधा + यत् । टाप् ।)
रक्तवशा । रोचना । इति मेदिनी । ये ४७ ॥

केतकी । ज्योतिष्मती । शङ्खपुण्या । आक्षी ।
ज्योतवशा । शमी । मङ्गुकी । इति राज

निर्घण्ट ॥ (नदीविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । २२१ । २३ ।

“चर्मैक्यतो मही चैव मेधा मेधातिथिस्तथा ॥”
मेनका, स्त्री, (मन्वते इति । मन् + “मनेराधिवि

च ।” इति इत् । तत् “नश्मिन्मोरलित्येव
वक्तव्यम् ॥” ६ । ४ । १२० । इत्यत्र काशिकोक्ता

अकारश्च यत् ।) सर्वेष्टा । इति शब्दरत्ना
वली । तस्या कन्या शकुन्तला । यथा,—

“विन्धामिनात्मनैवाह त्वात्ता मेनकाया वने ।
वेदैवङ्गवान् कण्ठो वीर । किं करवाम ते ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २० । १३ ॥

(मेनेव । मेना + कार्ये कन् ।) उमासाता । यथा,
“तत् प्रीतास्तु पितरस्तौ ददुस्तनयां निजाम् ।

मेनां देवाश्च शैलाय हिमयुक्ताय वे ददु ॥

तां मेनां हिमवत्कन्या प्रवाहादेवतैर्विजय ।

प्रीतिमानभवत्तौ रराम च यथेष्ट्या ॥

ततो हिमाद्रिः पितृकन्यायाम्

सुखं विधेयं विनयं यथेष्टपितम् ।

अजीजनत् सा तनयास्तु मेना

रूपाभिमुक्ताः सुरभोवितोपमाः ॥

पुनश्च उवाच ।

मेनायां कन्यकास्ति स्त्री जाता रूपगुणान्विता ।
सुनाम इति विख्यातस्तुर्ध्वस्तनयोऽभवत् ॥

नीलाञ्जनचयप्रख्या नीलेन्द्रीवरलोचना ।

रूपेणानुपमा काली जघन्या मेनकासुता ॥

जातास्ता कन्यकास्ति स्त्री षडब्दात् परतोऽसुते ।।
कस्तु तप प्रयातास्ता दवास्ता ददृशु शुभा ॥

ततो गते कन्यके हि ज्ञात्वा मेना तपस्विनी ।

तपसो वारध्यामास उमे त्वेवाववीक्ष सा ॥

तदैव माता नामास्याञ्जके पितृसुता शुभा ।

उमेत्वेव हि कन्याया सा जगाम तपोवनम् ॥”

इति वामने ७३—७५ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।

“कथं गिरिसुता काली बभूव जगतां प्रभु ।
दाक्षायणी तत्कृतं कथमाप हर पतिम् ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

यदाब्जजन्तु देवी पूर्वं दाक्षायणी वती ।

तदैव मगधगच्छन्मेनका हिमवद्गिरिम् ।

तत्कृप्राणा तदा देवी भूता हिमवत सुता ॥

शिवविन्यासमगवा सप्तविंशतिवत्सरान् ।

निनाय मेनका देवी परमावृत्तिमिच्छती ॥

सप्तविंशतिवर्षान्ने जगन्माता जगन्मयी ।

सुप्रीता भवद्वर्षे प्राह प्रबल्यतां गता ॥

श्रीदेव्युवाच ।

यत् प्रार्थितं त्वया देवि । मत्तस्तत् प्रार्थयाधुना ।

तत् सा प्रथमं पुनश्च तत्र वने यश्चिन्तौ ॥

पञ्चासु तनयामेकां स्वरूपगुणप्रालिनीम् ।

कुलद्वयानन्दकरीं सुवनचयदुर्लभाम् ॥

ततो भगवती प्राह मेनकां सुनिवृत्तिभाम् ॥

श्रीदेव्युवाच ।

शतपुत्रा सभवन्यु भवन्त्या वीर्यसमुता ।

सुता च तव देवानां भासुवाण्याश्च रक्षवाम् ॥

हिताय सर्वजगतां भविष्यान्वहमेव ते ।

एवमुक्त्वा जगद्वाची तन्नेवान्तरधीवत ॥

तत् सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी ।

पूर्वैर्यत्कृतं तत्कृपा जन्मार्थं मेनकां ययौ ॥

समयस्यानुकूपेण मेनकाजठरे शिवा ।

समुद्भूय ससुत्पन्ना सा लक्ष्मीरिव चागरात् ॥

वसन्तसमये देवी नवम्बा जगयोगतु ।

अर्द्धरात्रीं ससुत्पन्ना गङ्गेव शशिमन्जलात् ॥”

इति कालिकापुराणे ४ अध्यायः ॥

मेनकात्मजा, स्त्री, (मेनकाया आत्मजा ।) दुर्गा ।

इति हलायुधः । (शकुन्तला । यथा, महा
भारते । १ । ७२ । ११ ।

“मेनां हिस्तुवने वाकी क्रथादा मांसयक्षिण ।

पर्यरन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥”

मेनकाप्रायेण, पुं, (मेनकाया प्रायेण पति ।)

हिमालयः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६३ ॥

मेना, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति । मान पूजायाम्
“नङ्कुलमन्यतापि ।” उणा० २ । ४६ । इति

इत्यत्र प्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) मेनका ।
इति भरतहिकपकोषः ॥ सा पितृकन्या । यथा,

मेरुः

“तां मानसीं मेरुसखं पिबृणां
कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिम् ।
मेनां सुनीनामपि माननीया-
मात्मानुरूपं विधिनोपयेमे ॥”

इति कुमारसम्भवे । १ । १८ ॥ ॥

यथा च कौर्म १२ अध्याये ।

“अभिखात्ता वक्षिदो द्विधा तेषां व्यवस्थिति ।
तेभ्य स्वाहा स्वाहा कर्त्तुमेना वैतरणी तथा ॥”

(स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । ७ ।

“भगो न मेने परमे श्रीमन्नधारयद्रोदसी सुद-
सा ।”

“मेनेति स्त्रीनाम । मेने स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी ।”

इति तज्ज्ञाये वायव्य ॥ ॥ ॥ दृषण्यन्वयः ।

यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । १२ ।

“मेना भवो दृषण्यन्वयः ।”

“हे इन्द्र । त्व दृषण्यन्वय एतदाख्यस्य राज्ञो
मेना भव मेनानाम कन्यका भू ।” इति तज्ज्ञाये
वायव्य ॥ ॥ वाक । इति निघण्टु । १ । ११ ॥

“मानपूजायां इत्यस्मात् बहुलमन्यवापि इत्य-
भवति । इति वचनादिनञ् । बहुलमन्यवणात्
नलोप । पूज्यतेऽनया गुर्व्यादिरुपदेशवाक्येन
पूज्या वा देवतात्वात् ।” इति तट्टीकायां देव
राज्यव्याख्या ॥ ॥ नदीविशेषः । यथा, महा
भारते । ६ । ६ । २३ ।

“करिष्वीमसिक्कीष कुशचीरां महानदीम् ।
मरुहीं प्रवरां मेनां हिमां वृत्तवतीं तथा ॥”

मेनाजा, स्त्री, (मेनाया जायते इति । जन् + ङ ।
स्त्रियां टाप् ।) पार्वती । इति हिमचन्द्र ॥

मेनाद, पुं, (मे इति नादोऽस्य ।) विङ्गल ।
ह्याग । मयूर । इति मेदिनी । दे, ३६ ॥

मेनाधव, पुं, (मेनाया धव स्वामी ।) हिमालय ।
इति भिकार्यशेषः ॥

मेन्धिका, स्त्री, (मां श्रीभामिन्यतीति । इन्ध +
श्लिष + णिच् + णुल । टाप् अत इत्वम् ।)
क्षुपविशेषः । इति कैचित् । मेहदौ इति
भाषा ॥

मेन्वी, स्त्री, (मां श्रीभामिन्यतीति । इन्ध +
श्लिष + णिच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुप
विशेषः । इति कैचित् । मेहदौ इति भाषा ॥

मेप, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
आत्म० चक सेट ।) ङ, मेपते । ऋ, अमि
मेपत् । इति दुर्गादाच ॥

मेरक, पुं विष्णुशत्रुभेदः । इति हिमचन्द्र ॥

मेर, पुं, (मि + “मिपीभ्यां ऋ ।” उणा० ४ ।
१०१ । इति ऋ ।) पर्वतविशेषः । तत्पण्याय ।

सुमेर २ हेमाद्रि ३ रत्नसाधु ४ सुरो-
क्तय ५ । इत्यमरः । मिनोति क्षिपति प्योतीति
उच्यते । मेर । कुमि च्छेपे नास्तीति
ऋ । इति भरतः ॥ ॥ (यथा मात्स्ये । १२ । १८ ।

“देवर्षिगन्धर्वयुतं प्रयसो मेरुस्थिति ।
प्रागायनं सधौवर्षं उदयो नाम पर्वतः ॥”)

जपमालावर्णन्याका माला । यथा,—

मेव

“मालामेकैकमादाय खञ्जे सम्यातयेत् सुधी ।
सुखे सुखं च योय्य पुच्छे पुच्छं च योय्येत ॥
गोपुच्छवद्वशी कार्यायवा सर्पाक्षतिर्भवेत् ।
ततश्चजातीयमेकाच्च मेरुत्वेनाग्रतो न्यसेत् ॥”

इत्युपनिषत्सु ६० पटल ॥ ॥

करमालायां मेरुयथा —

“तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्यागो मध्यमा चैकपर्विका ।
पर्वद्वय मध्यमाया मेरुत्वे नोपकल्पयेत् ॥”

इदं शुक्तिभिन्नविषयम् ॥ ॥

शुक्तिविषये मेरुयथा,—

“पर्वद्वयमनामाया परिवर्त्तेन वै क्रमात् ।
पर्वत्रय मध्यमायास्तर्ज्ज्वन्यैक समाहरेत् ।
पर्वद्वयं तर्ज्ज्वन्या मेरु तद्विद्धि पार्वति ॥”

श्रीविद्याविषये मेरुयथा,—

“अनामामध्यमायाश्च मूलायन्तु द्वय द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च तर्ज्ज्वन्याश्च पर्व सुरेन्दरि ।।
अनामामध्यमायाश्च मेरु स्थाहितय शुभम् ॥”

तल्लङ्घितजपे दोषो यथा,—

“अङ्गुल्येभ्यो यज्जप यज्जप मेरुस्तद्वने ।
पर्वसन्धिषु यज्जप तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मेरक, पुं (मिनोति क्षिपति गम्भानिति । मि +
र । चञ्जायां कन् ।) यक्षधूप । इति शब्द-
चन्द्रिका । धुना इति भाषा । (मध्यदेशस्य
प्रदेशभेदः । यथा, दृढनचङ्घितायाम् । १४ । २६ ।

“ऐशान्यां मेरुकनकुराण्यपशुपालकीरकाक्षी
रा ।
अभिसारदरदत्तङ्गजकुलतसेरिन्धवनराद्या ॥”)

मेरुचावण, पुं, एकादशमनु । यथा,—

“तत्संस्तु मेरुचावण्यो ब्रह्मसुमनु स्तुत ।
ऋतुश्च ऋतुधामा च विष्णुसेनो मनुक्षया ॥”

इति मातुल्ये ६ अध्यायः ॥

मेरक, पुं (मिन + भावे चण । स्वार्थे कन् ।)
सङ्ग । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥ (“बहुमान्य
मेरुके कलावजस्तुक्तम् ॥” इति । २ । ११६ ।

मनुटीकायां कुक्कुभम् ।)
मेरुकलवण, स्त्री, (मिनतीति । मिन + णुल ।)

मेरुकलवणम् ।) औषधकलवणम् । इति राज-
निर्वण्डः ॥

मेला, स्त्री, (मिन + श्लिष + ऋ । टाप् ।)
मेरुकः । सवि । इति मेदिनी । मे ३६ ॥

अज्ञानम् । इति हिमचन्द्रः । महानीनी । इति
राजनिर्वण्डः ॥

मेलाजम्हा, स्त्री, (मेलाया मस्या आगन्वी यस्या ।)
मस्याधारः । इति हारावली ॥

मेलायु, स्त्री, (मेलायां आयुः कूपिका ।) मस्या
धारः । इति जटाधरः ॥

मेलायु, पुं, (मेलेव आयुः अज ।) मस्याधारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मेव ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
आत्म० चक०—सेट ।) ऋ, अमिमेवत् । ङ,
मेवते । इति दुर्गादाच ।

मेघः

मेघ, पुं, (मिषति अन्योन्यं स्वार्थे इति । मिष-
स्वङ्गायाम् + ऋच ।) पशुविशेषः । मेघा इति
मेघा इति च भाषा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ६२ ।
“मेघेण रूपकाराणां कलहो यत्र वर्तते ।
स भविष्यत्सन्दिग्धवानराणां भयावहः ॥”)

ततपण्याय । मेघ २ उरख ३ उरख ४
ऊगायु ५ दृग्वि ६ एडक ७ । इत्यमरः । २ ।
६ । ७६ ॥ मेघ ८ हुड ९ अद्विग्न १

अवि ११ लोमश १२ वली १३ रोमश १४
मेघ १५ मेघक १६ मेघट १७ हुणु १८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ मेघटक १९ हुड २
सफल २१ । इति हिमचन्द्रः । ४ । ३४१ ॥

अस्य मांसगुणा । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
गुरुत्वम् । विटभित्तम् । दृढत्वम् । इति

राजनिर्वण्डः ॥ अपि च । पित्तक्षेपकरत्वम् ।
कुसुमशक्तेन सह व्याप्यत्वम् । इति राज-
वल्गवः ॥ ॥ लघुविशेषः । औषधविशेषः ।

इति मेदिनी । मे, १०१ ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे । १७ अध्याये ।

“मेघस्य पुष्पैर्मैत्रुकेन सद्युत
तद्वज्रं सर्वज्जितं प्रयोजयेत् ।
क्रियाश्च सर्वं चतुर्गुणैश्च हित
क्रमं परिष्कायिनि चापि पित्तघ्नतः ॥”)

राशिविशेषः । ततपण्याय । क्रिय २ । (यथा,
श्रीमद्भागवते । ५ । २१ । ४ । “यदा मेघतुल्यो वर्णते
तदा होराणां समानाणि भवन्ति । यदा
दृषभादिषु पशुषु च राशिषु चरन्ति तदा ह्य-
न्येव वृक्षेण वृक्षेण च भासि भासि एकैका
घटिका राशिषु ॥”)

अस्याधिष्ठात्री देवता
युमेय । अन्धगीभरणीक्षितिपादादेकेन मेघ
राशिर्भवति । अज जात ईश्वरी भवति ।
शिवदशायां मेघदुःखी दयालु धनी गानसुखी
धार्मिक धीरः भक्त्यसांसाशी च । स तु
पृष्ठोदयः । अस्य वर्षः । आरक्त मोतम् ।
अय क्रूर । पिपीत्यस्य भावः । कान्तिरहितः ।
समानाङ्गः । पर्वतपारोः । पूर्वैरिगधिपतिः ।
वैश्वदेवः । अक्षयस्त्रीचङ्गः । अक्षयस्मान्नः ।
सुहृद् । अतिरक्वः । इति ज्योतिषम् ॥ ॥

रक्षाभिततत्राशिक्षातपक यथा,—

“मेघे दिनेषु पुरव सुवेश
सत्माह्वस स्थानुपते समानः ।
सुहृदा युत पितृकला च पौत्रा
वल्कीज्जवा वा सततं सहोष्णा ॥” ॥

अत्राशिततत्राशिक्षातपक यथा —

“स्मिरजो रक्षित स्वस्वनेन
सुतयुतं प्रमदाविहितो भवेत् ।
अजगते द्विजराज इतीरितं
विदुतयाङ्गुतया वदितं विद्या ॥” ॥

तज्ज्ञायातपकं यथा,—

“मेघस्ये वसुतुपपन्नस्यो मातो धनी शुभः ।
कोपी स्वजनहन्ता च विजयी परवज्रकः ॥”

इति कोटीप्रदीपः ॥

तल्लयस्य स्थूलमानम् । ३ । ४७ । इति ज्योति
स्तत्त्वम् ॥ ॥ चितारकशराकतिप्रवणानच
चस्य गगनमध्योदये मेघलयस्य अष्टादशपला
धिकदृष्टेका गतो भवेत् । यथा,—

“तारकानयमिते शराकतौ
केशवे गगनमध्यवर्तिनि ।
मत्तवारण्यगतेऽजल्यतो
निययुर्गजमहीधलिप्रिका ॥”

महैलाकतिपञ्चतारकधनिष्ठानचस्य मस्तको
पर्युदये मेघलयस्य षट्त्रिंशत्पलाधिकदृष्टद्वय
गत स्यात् । यथा,—

“मस्तकोपरि समागते धने
महैलाकतिनि पञ्चतारके ।
यान्ति कान्तिमति मेघलयत
सारवाचि रसचक्षुःप्रिका ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलम्पिकरणम् ॥

मेघक, पुं, (मिश्रतीति । मिश्र + अच् । सञ्ज्ञाय
कम् ।) जीवशाक । राजनिघण्टु ॥

मेघकम्बल, पुं, (मेघलोमनिर्मित कम्बल । मध्य
पदलोपी कर्मधारय ।) मेघलोमनिर्मित
वस्त्रम् । तत्पर्याय । जगद्गु २ । इत्यमर ।
२ । ६ । १७ ॥

मेघलोचन, पुं, (मेघस्य लोचनमिव पुष्पमस्य ।)
चक्रमर्द । इति भावप्रकाश ॥ मेघचक्षुस्तुल्य-
चक्षुषि, चि ॥

मेघवल्ली, स्त्री (मेघप्रिया वल्ली ।) अजडङ्गी ।
इति भावप्रकाश ॥

मेघविषाणिका, स्त्री (मेघस्य विषाण्य षडङ्गमिव
प्रतिज्ञातिरस्या । विषाण्य + प्रतिज्ञातौ कम् ।
टापि अत इत्वम् ।) मेघशङ्करी । इति रत्न-
माणा ॥

मेघशङ्क, पुं (मेघस्य शङ्कमिव । तदाकतिलात् ।)
स्वावरविषमैः । इति हेमचन्द्र । ४ । २६३ ॥
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ अध्याये ।

“मेघशङ्कस्य पुण्याणि शरीरधधयोरपि ॥”)

मेघशङ्करी, स्त्री, (मेघशङ्क + गौरादिलात् ङीष् ।)
अजडङ्गीरुच । मेघशङ्करी इति भाषा ।
(यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“मेघशङ्करी मातुशङ्करी सुशङ्करीत्यादि ॥”)

तत्पर्याय । नन्दोदय २ मेघविषाणिका ३
चक्षु ४ चक्षुर्मेघम् ५ मेघशङ्करी ६ यद्वहमा ७ ।
इति रत्नमाणा । (तथास्या पर्यायो गुणाश्च ।

“मेघशङ्करी विषाणौ स्थास्मिन्वक्त्राजडङ्गिका ॥

मेघशङ्करी रसे तिलका वातका आसकासङ्कत् ।
क्वचा पाके कटुस्निग्धा त्रयस्त्रिंशान्निगूज-
शुत् ॥

मेघशङ्करीफल तिलक श्लेष्मकफप्रश्लुत् ।

दीपनं सखनं काषण्णमिन्नविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मेघा, स्त्री, (मिश्रतः स्त्री । मिश्र + कर्मणि घञ् ।
टाप ।) कुटि । इति शब्दचन्द्रिका । गुज
राष्ट्री यक्षादय इति भाषा ॥

मेघाचिक्कुसुम, पु, (मेघाणां अचिवत् कुसु
माचस्य ।) चक्रमर्द । इति रत्नमाणा ॥

मेघाख, पु, (मेघस्याखमिवाखमस्य ।) इन्द्र ।
इति पुराणम् ॥

मेघाली, स्त्री, (मेघस्य अलमिव अल दृष्ट्या
गत्या ।) वस्तान्नीरुच । इति राजनिघण्टु ॥

मेघालु, पु, (मेघप्रिय आलु ।) वर्धराष्टव ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मेघाकय, पु (मेघस्याकय आकास्य ।) चक्रमर्द ।
इति राजनिघण्टु ॥ (विवरणमस्य चक्रमर्द-
शब्दे ज्ञातव्यम् ।)

मेघिका, स्त्री, (मेघी + स्त्री कम् । टाप ।
इत् ।) मेघी । इति शब्दरत्नावली ॥

मेघी, स्त्री, (मिश्रते यद्गते अघौ इति । मिश्र +
घञ् । ङीष् ।) तिनिश्रुच । जटामांसी ।

इति राजनिघण्टु ॥ मेघस्त्रीचाति । मेघी ।
(यथा, वाचस्पतेयसंहितायाम् । ३ । ५६ ।

“मेघजमसि मेघज गवेऽन्वाय पुरुषाय मेघजं
सुख मेघाय मेघ्ये ॥”)

तत्पर्याय । जालकिनी २ अवि ३ । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ शृङ्गा ४ मेघिका ५ इति

शब्दरत्नावली । क्रुरो ६ रजा ७ अविना ८
वेगौ ९ । इति हेमचन्द्र । ४ । ३४३ । अस्या

दुग्धगुणा । मधुरत्वम् । गाढत्वम् । क्षिण्व-
त्वम् । कफापहत्वम् । वातामयकरत्वम् । सौख्य-
त्वम् । सोमशयाश्वेत गुरुत्वम् । उद्दिदत्वम् ।

इति राजनिघण्टु ॥ ॥ अपि च ।
“आविक जवय स्वाडु क्षिण्वोऽप्य चाशरी

अष्टय तर्पणं केश्य शुक्रपित्तकफप्रदम् ।
गुरुकासेऽग्निकोऽभूते केवले वागिले वरम् ॥”

इति भावप्रकाश ॥
अस्या दधिगुणा । सुक्षिण्वत्वम् । कफपित्त

करत्वम् । गुरुत्वम् । वाते रक्तवाते च पथ्य-
त्वम् । शोथप्रयणाश्लेष ॥ ॥ अस्या नव-

नीतगुणा । क्षिण्वत्वम् । शीतलत्वम् । मेघा
हरत्वम् । पुष्टिदत्वम् । सौख्यत्वम् । मन्दाग्नि-

दीपनत्वम् । सारकत्वम् । पाके हिमत्वम् ।
जघ्नुत्वम् । योनिशुद्धे कफे वाते दुर्गन्धि च

हितत्वम् । दुर्गन्धि स्थाने गृध्रमुखे इति
पुस्तकान्तरे पाठ ॥ ॥ तस्या द्रवगुणा ।

अतीवगौरवात् सुकुमारदेहिनां वष्पत्वम् ।
शुद्धिपाटवहरत्वम् । बलावहत्वम् । वपुषां विश्व

गन्धिकारित्वम् । इति राजनिघण्टु ॥ तन्
मांसगुणा । यथा, भावप्रकाशे ।

“ह्यागमेघवृषाभ्यां याम्या प्रोक्ता मह-
र्षिभि ।

याम्या वातहरा सर्वे दीपना कफपित्तना ।
मधुरा रसपाकाभ्यां उद्व्या बलवद्भवा ॥”

मेघरय, स्त्री दृशमलयम् । यथा,—
“कर्मस्थानस्य दृशम खं मेघरयमासादम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मेह, पु, (मेहति चरति शुक्रसंदरनेनेति । मिह
+ घञ् ।) प्रमेहोदोग । इत्यमर । २ । १ । ५६ ॥
(अस्थौघ यथा —

“वङ्गमस्य द्विवक्त्रं लेहयेन्मधुना सह ।

ततो गुडसमं गन्धं भक्षयेत् कर्षमाचकम् ॥

गुडचौसस्तमयवा शकरासहितस्तथा ।

सर्वमेहहरो ज्ञेयो वङ्गावलेह उत्तम ॥”

इति वङ्गावलेह ॥

“भस्मकृतं समं कान्तमभ्रकम्तु शिलाजतु ।

गुडताप्य शिलाशोषं त्रिफलाङ्गोदकौरकम् ॥

कापासमज्जारजनीं समं भावय च भङ्गिणा ।

विशद्वारं विशोष्याथ मधुयुक्तं लिहेत्सदा ॥

माघमाच हरेन्मेहं मेघनादरसो महान् ॥”

इति मेघनादरस ॥

“रसभस्मं समायुक्तं वङ्गभस्मं प्रकल्पयेत् ।

अस्य माघद्वयं हन्ति मेहान् क्षौद्रसमन्वितम् ॥”

इति वङ्गेश्वररस ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहधिकारे ॥

अन्यत् प्रमेहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥ मिहतीति ।

मिह + अच् ।) मेघ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रसाव । इति हेमचन्द्र । ३ । २६७ ॥ (अग्रा-

दभिमुखं तत्करणे दीपो यथा, भगौ । ४ । ५२ ।

“प्रत्यक्षं प्रतिरूप्यं प्रतिस्वीमेकद्विजान् ।

प्रतिगां प्रतिवातश्च प्रज्ञा नश्यति मेहत ॥”

“अतिरूप्यं चन्द्रजलाक्षयगोवाताभिमुखं नृच
पुरीषे कुर्वन् प्रज्ञा नश्यति ॥” इति तट्टीकार्या
कुल्लुकभट्ट ॥

मेहनी, स्त्री, (मेह हन्तीति । हन् + टक् । ङीष् ।)
हरिद्रा । इति रत्नमाणा ॥

मेहन, स्त्री, (मेहति सिञ्चति मूत्ररेतसीति । मिह
सेचने + क्तु ।) शिश । इत्यमर । २ । १ । ७६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । ५ ।

“मेहनादन कारणाहोम ॥”
“मेहनार्तु मेद्रात ॥” इति तज्जाय्ये सायण ॥

यथा, च सुश्रुते । १ । ३५ ।
“हृत्स्थानि यस्य पल्यानि सुमहत्वापि मेहनम् ।

तथोरस्थवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम् ॥
ऊर्ध्वं अवगौ स्थानान्नासां चोष्ठा शरीरिण्य ।

हसतो जल्पतो वापि दन्तमार्सं प्रदृश्यते ।
प्रेषते यच्च विन्मन्त स जीवेत् पञ्चविंशतिम् ॥”)

मृजम् । इति मेदिनी । ने, ११ ॥ (यथा
सुश्रुते । १ । ३२ ।

“वस्तुवद्विषयं यच्च भूमौ पतति सक्तसुष्व-
स्तम्भेद्रो भययोगे प्रथमेमेहनश्च भवत्य ॥”)

भावेऽनट प्रत्यये मृजोत्सर्गश्च ॥

मेहन, पु, (मेहति सिञ्चति रसमिति । मिह +
क्तु ।) सुष्ककटुश्च । इति राजनिघण्टु ॥

मेहना, स्त्री, (मेहते चार्थेति शुक्रमस्यामिति ।
मिह चरये + णिच् + अधिकरणे युच् । स्त्रियां

टाप ।) महिजा । इति कैपित् । (मेहनीयम् ।
यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३६ । १ ।

“यदिन्विजमेहनाक्षि त्वादातमद्रिव ॥”)

मैत्र कौ, (मित्रादागतमिति । यद्वा, मित्रस्येद
मिति । मित्र + "तस्येदम् ।" ४।३।१२ । इति
अण् ।) अङ्गुराधानचक्रम् १७ । यथा,—
"मैत्रावपादे खप्रितौह विष्णु
वैष्णव्यमध्ये परिवर्तते च ।
पौष्पावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यत मासचतुष्टयेन ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥

(मित्रं सूर्यो देवतास्येति । आदित्यलोक ।
यथा, महाभारते । १२ । ३१७ । ३ ।

"प्राप्तुनोतक्रममायन्तु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् ।
पृथिवीं लघनेनाथ ऊरुभ्याश्च प्रजापतिम् ॥"
यद्वा, मन । १२ । ७० ।

"मैत्राचव्योतिक प्रतो वैष्णो भवति पूयसुक ॥"
पुरीषोत्तम । यथा,—

ततः कव्यं सप्तम्याय कृष्यान्मैत्रं नरेन्दर । ।
नैर्ऋत्यामिषुविष्णुपमतीत्याभ्यधिकं सुव ।
कव्यं उष कालम् । मैत्रं मित्रदेवत, कपायुसम्-
न्वात पुरीषोत्तमं ।" इत्याहुकाचारतत्त्वम् ॥
अपि च ।

"ब्राह्मणं सुहृत्तं चोत्तिष्ठत सुख्यो रक्षाधेमायुध ।
शरीरचिन्तां निर्वृत्य मैत्रं कर्म समाचरेत् ॥"
मैत्रं मलमृजोत्तमं । इति राजवल्गव ॥३॥
तत्र निषिद्धस्थानादि यथा,—

'ह्यायाकूपनदीगोष्ठयेत्यात्म पथिभक्तसु ।
अग्नौ चैव श्मशाने च विष्णवे न समाचरेत् ।
न गोमये न दृष्टे वा महादृष्टे च प्राङ्मुखे ।
न तिष्ठन् वा न निर्व्यासा न च प्रसृतमस्तके ।
न जीर्णदेवायतने न वल्लीके कदाचन ।
न सप्तसिद्धं गर्तेषु न मण्डपे वा समाचरेत् ।
तुवाङ्गारकपाथेषु राजमार्गे तथैव च ।
न क्षेत्रे न विले वापि न तीर्थे न चतुष्पथे ।
नद्यां नदसमीपे वा गोपरे न पराशुचौ ।
न खोपानतपाङ्गुको हि हृत्को वा नान्तरीचके ।
न चैवामिमुखं स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोगे वा ।
न देवदेवालययोरपामपि कदाचन ।
न ज्योतीर्वि निरीचन् वा न वायुमिमुखो
यथा ।

प्रत्यादिष्य प्रत्यनलं प्रतिबोमं तथैव च ॥"

इति कौर्मि उपविभागे १२ अध्यायः ॥
अस्य विचारस्तु प्राप्ते उत्तररत्नके १६० अध्याये
ब्रह्म ॥ ३॥ (मित्रस्य भावः । मित्र + अण् ।
मित्रता । यथा, मनु । ८ । ११८ ।

"बोभातु मोहात् भयात् मैत्रात् कामात्
क्रोधात् तथैव च ।

अज्ञानात् कालभावाच्च वाक्का वितथमुच्यते ॥"
त्रि, मित्रवल्गवी । (यथा, महाभारते । १२ ।
१४४ । २२ ।

"पिशुना य न भावन्ते मित्रमिदं करीं गिरम् ।
अतः मैत्रं भावन्ते ते वरा कर्मागमिनः ॥"
मित्रताशाली । यथा, श्रीमद्भगवद्गीताशालम् ।
१२ । ११ ।

"अहेष्टा सर्वभूतानां मैत्रं करण एव च ।
निमनो निरहङ्कारं समदुःखसुखं चमी ॥"
"मित्रभावो मैत्री मित्रतया वर्तते ।" इति
श्रीशङ्करभाष्यम् । "मैत्रं ह्रीनेषु कपायु ।"
इति श्रीधरस्वामी । "मैत्री मित्रता तद्वान्
मैत्रं ।" इति श्रीमधुसूदनसरस्वती ॥

मैत्रं, पुं ब्राह्मण । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
मनुसंहितायाम् । २ । ८७ ।

"जपेनेव तु सविधेद् ब्राह्मणो नात्र सप्रय ।
कुर्व्यादन्यन्न वा कुर्व्यान् मैत्रीब्राह्मण उच्यते ॥"
"मित्रमेव मैत्रं स्वार्थे अण् ।" इति तट्टीकायां
मेधातिथिकृष्णकौ । (उदयसुहृत्तात् तृतीय
सुहृत्तं । तथा च दृष्टव्यम् ।

"आर्जुनं सार्धं संध्या मैत्रं शुभो वासव एव
च ॥"

यथा, कुमारः । ७ । ६ ।

"मैत्रं सुहृत्तं शशङ्काङ्क्षनेन
योग गतास्तत्परमसुखीनु ॥"

वर्णशङ्करविशेषः । यथा मनु । १० । २३ ।

"वैष्णुस्तु जायते ब्राह्मणं सुधन्वापार्थ एव च ।
कारुण्यं विष्णुभावं मैत्रं सात्वत एव च ॥"

मैत्रम्, कौ, (मैत्रं च तत् भवति ।) अङ्गुराधा-
नचक्रम् । इति अष्टाधर ।

मैत्रावरुण, पुं, (मित्रं च वरुणश्चेति । "देवता
हन्ते च ।" ६।३।२६ । इत्यनङ् । ततः "देवता
हन्ते च ।" ७।३।२१ । इति मित्रस्य ढङि ।

"दीर्घाच्च वरुणस्य ।" ७ । ३ । २२ । इति
वरुणस्य न ढङि । तयोरपठ्यमिति । मित्रा
वरुण + अण् ।) अगस्त्य । इति शम्भरना-
मनी । (यथा, अथर्ववेदे । ५ । १६ । १५ ।

"न वव मैत्रावरुणं ब्रह्मण्यमभिवर्षति ॥"
अस्य विवरणं यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । ११ ।

"उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्जुनश्चा नक्षन्
मनसोऽभिजात ।

अथं स्तनं ब्रह्मणा देवो न विन्दे देवा पुष्करे
त्वाददन्त ॥"

"उतापि च हि वसिष्ठः । मैत्रावरुणः । मित्रावरु-
णयो, पुनोऽसि नक्षन् वसिष्ठः । उर्जुनश्चा अथ-
रुणो मनसो ममार्यं पुनः स्थादिति ईदृशात्
वक्तव्यात् अथ देतः मित्रावरुणयोर्जुनश्चोर्जु-
नात् स्तनमासीत् । तस्मादभिजातोऽसि । तथा
च वस्यते । सन्नेहजाताविदुषि । एवं जात
त्वा त्वां देव्येन देवसन्निविता ब्रह्मणा वेद
राशिना अहम्भुवा युक्तं पुष्करे विन्देदेवा
अददन्त आधारयन्त । तथाचादितमैत्रा-
वरुणो नक्षन्त इति प्रत्यक्षं पश्यते ।

तयोरादित्यो सन्नेहद्वारसमुपैश्रीम् ।
देतव्यं क्वच तत्कुम्भे न्यपतद्वायुतोर ।

तैरेव तु सुहृत्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्जो वनभूतम् ॥

नक्षन्भापितं देतः कश्चि च नक्षे सन्नेहः ।
अथे वसिष्ठस्तु सुनि वनभूतः कविचरतमः ॥

कुम्भे त्वगस्त्यं सम्भूतो णवे मत्स्यो महा-
बुति ।

उदियाय ततोऽगस्त्यं शश्यामात्रो महातपाः ॥
मानेन सन्नितो यस्मात्तस्मात्मान्य इहोच्यते ।

यद्वा कुम्भादभिजातं कुम्भेनापि हि मीयते ।
कुम्भ इत्यभिधानश्च परिमाणश्च लक्ष्यते ।

ततोऽसु यद्यमायास्तु वसिष्ठं पुष्करे स्थितः ।
सर्वतः पुष्करे त हि विश्वे देवा आधारयन् ॥"

इति तद्वाक्ये सायणः ॥
मैत्रावरुणि पुं (मैत्रावरुणयोरपठ्यमिति । मैत्रा
वरुण + "अन इण् ।" ४।१।६५ । इति
इण् ।) अगस्त्य । इत्यमरः । १ । १ । २० ।

(यथा, महाभारते । ३ । १२ । १४ ।
"तैः भिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणमप्युतम् ।

आश्रमस्य तपोराशिः कर्मभिः खेरभिरुच्यन् ॥"
मैत्री स्त्री (मैत्र + ङीप् । यद्वा, मित्र + भावे
अण् + ङीप् । ततः "हलन्तहितस्य ।" ६।३।
१५ ।" इति यङोप ।) मित्रस्य भावः ।

मित्रस्य कर्म । इत्यमरभरतौ । याक्तिविशेष-
मैत्रीकरणनिषेधो यथा,—

"विहितपतितोऽन्तरवस्तुवैरातिकोटके ।
वन्धकीवन्धकीमर्षुस्तुमावृतकथे सह ।

तथातिथयशीलेषु परीवादरते शूटे ।
उभौ मैत्रीं न कुर्वीत नेकं पस्थानमाभयेत् ॥"

इति विष्णुपुराणे ऋतोयेऽंशे ११ अध्यायः ॥
"विहितदिभिर्मैत्रीं न कुर्वीत । बहुभिर्मैरीं
यस्य । अतिकोटकं आत्मनः कौटवत् पीडकं ।
कण्टकोदिति पाठेऽपि च यथायं । वन्धकी
अवती ।" इति तट्टीका ।

मैत्रीवत्, पुं, (मैत्री मित्रता वत्तमस्य ।) वृद्धः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मैत्रेय, पुं, (मैत्रे मित्रतायां साधुदिति । मैत्र +
टण् ।) वृद्धमेव । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(मित्रयोः अपठ्यमिति । मित्रयु + "हङ्गादि-
भ्यश्च ।" ४।१।१२६ । इति टण् । ततः
"कैकयमित्रयुप्रलयाणां यादेरिय ।" ७।३।१२ ।

इति युष्माने इयादेशि प्राप्ते । "इतिनात्मन-
जातिनायन ।" ६।३।१७४ । इति युजोपो
निपातितः ।) सुनिविष्टः । यथा,—

"एवं ब्रुवां मैत्रेयं कैपायनसुतो वृद्धः ।
प्रोद्यमानिव भारता विदुरः प्रत्यभाषत ॥"

इति श्रीभागवते । १ । ७ । ११ ।
(कथं । यथा, महाभारते । ३ । १२ । २७ ।

"देवकर्ता प्रशान्तात्मा निष्काशा विचरितुम् ।
चराचराणां कृपायात्मा मैत्रेयः कदाचित् ॥"

वर्ण्यकरजातिविशेषः । यथा, मनुसंहिता-
याम् । १० । ३३ ।

"मैत्रेयकेन वेदेनो माधुनं सम्पुत्रयते ।
ननु प्रशंस्यमानं यो वयसात्माऽप्युच्यते ॥"

"मैत्रेयकं नात्रा वर्तन् ॥" इति तत्र मैत्रातिथिः ॥
स्त्री । मैत्रेयेन कथादिता मैत्रीणी अपमिवत् ॥

यान्ननक्षत्रं पत्नी च ।) मित्रवल्गुमिति, त्रि ।

(मित्रयुवशोभनश्चैव । यथा, हरिवंशे । ३२ । ७७-७८ ।
“यत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य सन्ततिम् ।
दिवोदासस्य दायादो जज्ञर्षिर्मित्रयुवम् ।
मैत्रायणौ ततः प्राक्का मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः ॥”)
मैत्रेयिका, स्त्री, मित्रयुक्ताम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(मित्रयुक्तां भावः कर्म वा । मित्रयु + “गोत्र
परयाः स्त्रियाः कर्ताकारतद्वेति ॥” ५।१।१३४ ।
इति युञ् । ततः “कैकयमित्रयुक्तायां यादे
रिय ।” ७ । ३ । २ । इति इयादेशः । यथा
“मैत्रेयिकया ज्ञावते ।” इति काशिका । ७ ।
३ । २ ।)
मैत्र, स्त्री, (मित्र + अण ।) मित्रस्य भावः ।
मित्रस्य कर्म । इत्यमरभरतौ । ३ । ५ । ३६ ।
(यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ७ ।
“प्राहुः स्वापदं मैत्रं जनाः प्राक्काविचक्षणः ।
मित्रतांश्च पुरस्त्वन्ति किञ्चिद्व्यामि तच्छृणु ॥”)
मैथिली, स्त्री, (मिथिला निवासोऽस्तीति । मिथिला
+ “सोऽस्य निवासः ।” ४ । ३ । ८६ । इति
आञ् । मैथिलस्य नामा राजा तस्यापत्यं स्त्री ।
मैथिल + इण् । डीव ।) सीता । इति हेम
चन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ४७ ।
“हिरण्ययी प्राणतलेव जङ्गमा
श्रुतादिव स्थासुरिवाचिरप्रभा ।
श्रमप्राङ्गानोरधिदेवताकृतिः
सुता इदं तस्य सुताय मैथिली ॥”
मिथिलापतिमार्गः, पुं । यथा, महाभारते ।
१२ । ६६ । ३ ।
“जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित् ।
बोधान् ज्ञानं दर्शयामास खर्गं नरकमेव च ॥”)
मैथुन, स्त्री, (मिथुने सम्भवतीति । मिथुन +
“सभूते ।” ४।३।४८ । इति आञ् । मिथुनस्येद-
मित्यर्थः वा ।) अन्वधानम् । यथा, मनुशास्त्रा-
तपो ।
“अथपिक्का च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
या प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ।
मैथुने मिथुनशब्दाद्योऽस्तीति सार्थं अन्वधानम्
पुत्रोत्पत्तौ ॥” इत्यमरभरतौ ॥ ७७ । सङ्गतम् ।
रतम् । इत्यमरः । ३।३।१२१ । “सङ्गतिः सङ्गमो
दारसयोगः विवाह इति कण्वः । रतं सुर-
तम् । अन्वधोमैथुनम् । मिथुनात् सङ्गमे इदमर्थं
आर्त्तं इतीति न्यायार्थं वा च । सन्त्ये सुरते
इत्ये राशौ मिथुनमित्यति । इति आङ्गि ।” इति
छट्टीकायां भरतः ॥ ७७ । प्रेक्ष्य पर्यायः । सुरतम्
२ अभिमानितम् ३ घञितम् ४ सप्रयोगः ५
अनारतम् ६ अन्वधोमैथुनम् ७ उपलब्धम् =
निभ्रमम् ८ क्रीडारतम् ९ महासुखम् १० ।
इति त्रिकाण्डशेषः । अवाय १२ याम्य-
धर्म १३ रतम् १४ मिथुनम् १५ । इत्यमरः ।
७ । ७ । ५७ । अथ गुणाः । धातुलपकारि
जम् । इति सन्तानदाहृत्य । अतिशयमैथुनस्य
आकाङ्क्षाकारितम् । अन्वधोमैथुनस्य प्रेक्षमेव

मन्थिरीगामिमान्यकारितम् । स्त्रीसमग्रहि
तस्य आधुरणराशरीरबलवर्धस्थिरोपचित
मांशानि भवन्ति । पूज्यस्थानासुचिस्थान
सेकस्थानलोकासमीपप्रातः कालसन्ध्याकालपूर्व
कालेषु तस्य व्याप्यत्वम् । एतत्कर्मणि रज
स्वलाकामा मलिना बन्धा वर्ण्येष्टा वयोव्येष्टा
आधिरुक्ताङ्गह्रीनासती वैश्या योनिदोषयुक्ता
सगोत्रा गुरुपत्नी मिथुकी कपटव्रतधारिणी
दृष्टा च व्याप्या । रजस्वलागमने दृष्टागुक्तेन
चयोऽधर्मश्च भवति । कपटव्रतयुक्तागुरुपत्नी
सगोत्रादृष्टागमने एवं पूर्वकाले सन्ध्याकाले च
स्त्रीमैथुने पापमायुः क्षयश्च भवति । वयोरूप
गुणोपेतां कुलशौलसमन्विताम् । अधिकामां
दृष्टामनुकृतां वाजीकरणपीडिताश्च प्रमदां
दृष्टोऽधिकामश्च पुरुषः सेवेत । श्रुतवर्द्धकत्रय
सशर्करा शीतलजल वा पीत्वा कामवायचक्षणा
सुखपासनिन्द्यां दृष्टां प्रमदामाद्यप्रहरे दृष्ट
कासुको गत्वा तदग्रे सुखं स्वपेत् । अथ दृष्ट
गमने तु नरो धातुवैयर्थ्यमेति । रतान्ते स्नानं
सशर्कराक्षीरपानं निद्रा गौडिकरसभोजनश्च
हितम् । इति राजवल्गुः ॥ ७७ । (“तत्र प्रथमे
दिवसे ऋतुमत्तां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां
भवति । यच्च तत्राधीयते गर्भं च प्रसवमानो
विसृज्यते । द्वितीयेऽप्येवं स्त्रित्कामश्चैव वा ।
तृतीयेऽप्येवमवस्थाम्नाङ्गोऽप्यायुवा भवति । न च
प्रवर्तमाने रक्ते नौजः प्रविष्टः शुभकरः भवति
यथा नद्यां प्रतिक्षेप्येत् आविश्य प्रक्षिप्तं प्रति
निवर्तते नोह गच्छति तद्वदेव द्रव्यम् । तस्मा
न्मियमवर्ती चिरात् परिहरेत् । अतः परं मासा
दुपेयात् ॥”
“ऋतुज्ञाता तु या नारी खन्ने मैथुनमावहेत् ।
आर्त्तं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि विवर्द्धते गर्भेऽस्या गमनस्य चम् ।
कलशं जायते तस्या वर्जितं पैलकैर्गर्भे ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)
व्रतदिवसे अष्टाङ्गमैथुनस्य व्याप्यत्वं यथा,—
“क्षरश्च कीर्तनं केन प्रेक्ष्य गुह्यभाषणम् ।
सङ्गुणीऽध्यवसायश्च क्रियानिव्यक्तिरेव च ।
मैथुनं विविधं व्याप्य व्रते क्रीडाविरहश्च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिस्तोत्रे ४ अध्याये ।
अथ विधिनिषेधौ यथा,—
“ऋतावृत्तगमः शक्तः सपत्न्यामवधीपते ।।
पुत्रासर्त्तं शुभे काले षष्ठ्युत्तमासः राजिह ॥
नाकातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलां ।
नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न युज्यिणीम् ॥
नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ॥
श्रुतचामासमितुक्तां वा स्वयं वैभिरुज्येयत ॥
ज्ञातः सन्त्येवकः प्रीतो नाश्नातः क्षुधितो
रपि वा ।
सकामः साधुरागश्च अवायः पुरुषो ब्रजेत् ॥
यतुर्दृष्टमी चैव अमावास्यायः पूर्विका ।
पूर्विकायां राजेत् । इति ब्रह्मवैवर्ते ॥

तैलस्त्रीमाससभोगी पूर्वस्तेतु वै पुमान् ।
विष्णुचमोजनं नाम प्रयाति नरकं नृत्त ॥
अशेषपूर्वस्तेतु तस्मात् सयमिभिक्षये ।
भायः सच्छास्त्रदेवैश्चाध्यानचण्डपरैर्नरे ॥
नान्ययोनावधोनौ वा नोपसृत्तौ वधस्तथा ।
देवद्विजगुरुणाश्च अवाधौ नाश्रयो भवेत् ॥
चैवचत्वरतीर्थेषु नैव गोष्ठे चतुष्यथे ।
नैव श्मशानोपवने वनिलेषु महौपते ।।
प्रोक्तपूर्वस्तेतु नैव भूपालः । सन्त्येवो ।
गच्छेद्वायः मतिमान् शत्रोश्चारापीडितः ॥
पूर्वस्तेतुमोऽध्यायां दिवा पापप्रदो वृषः ।।
शुविः रोगावहो नृणामप्रशस्तो जलाशये ॥
परदारान् गच्छेत् मनसापि कदाचन ।
किमु वाचास्त्रिवन्धोऽपि नास्ति तेषु श्ववा-
यिनाम् ॥
ऋतो नरकमयेति स्त्रीयतेऽपि चायुषः ।
परदारगतिं पुसासुभयचापि भीतिहा ॥
इति मत्वा खदारेषु ऋतुमतसु बुधो ब्रजेत् ।
यथोक्तदोषहर्त्रेषु सकामेष्वनुतावपि ॥”
इति विष्णुपुराणे । ३ । ११ । १११ १२४ ॥
परस्त्रादिगमने दृष्टो यथा —
“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रविटशूद्रयोषितः ।
ब्रह्मन्दाप्यो भवेद्वाजा दष्टः उत्तमसाहसम् ॥
वैश्यागमे च विप्रस्य क्षत्रियस्यान्त्यजागमे ।
मध्यमः प्रथमं वैश्यो दष्टः शूद्रागमाद्भवेत् ॥
शूद्रः श्वव्यागमने शतं दष्टो महौपचा ।
वैश्यश्च द्विगुणं राजन् । क्षत्रियश्चिगुणं तथा ॥
ब्राह्मणश्च भवेद्दष्टस्तथा राजन्तुगुणम् ।
अगुहासु भवेद्दष्टः खगुमास्त्रिविको भवेत् ॥
माता मातुल्यश्च श्वश्रुमातुलानी पिहल्यश्च ।
पितृव्यश्चिद्विप्रश्चक्षी भगिनी ततस्त्रयो तथा ॥
भगिनीयौ तथा चैव राजपत्नी तथैव च ।
तथा प्रजजिता नारी वर्ज्योत्तज्ज्ञा तथैव च ॥
इत्यगम्यास्तु निदिष्टास्तानाम् गर्भने नरः ।
श्रिन्नस्योत्कर्षेण ज्ञाता ततस्तु वधमर्हति ॥
आह्वार्यागमे पूर्वाह्णस्तु द्विगुणो भवेत् ।
पाङ्कालीश्च श्वापकौ वा गच्छन् वधमवाप्नुयात् ॥
तियगयोनी च गोवर्ष्यं मैथुनं योऽभिसंवते ।
स पथः प्राप्नुयाद्दष्टः तस्याश्च यष्टवोदकम् ॥
सुवर्णश्च भवेद्दष्टो गां ब्रजन् मनुजोत्तमः ।।
वैश्यागामी द्विजो दष्टो वैश्यशुक्लसमः पथम् ॥
यज्ञीत्वा वेतनं वैश्या लोभादन्त्यं गच्छति ।
वेतनं द्विगुणं दद्याद्दष्टश्च द्विगुणस्तथा ॥
अन्यसुद्विष्य यो दद्यात् नयेदन्त्यं कारणात् ।
तस्य दष्टः भवेद्वाजः । सुवर्णस्य च भावकम् ॥
नीत्वा भोगान् यो दद्याद्वाप्यो द्विगुणवेतनम् ।
राज्ञश्च द्विगुणं दद्यान्नया धर्मे न ह्यीयते ॥
बहूनां ब्रजतामेकां सर्वं ते द्विगुणं ददम् ॥
ददुः पृथक् पृथक् सर्वे दष्टश्च द्विगुणं पदम् ॥”
इति मातृगणेशः ॥
मैनाकः, पुं (मेनकायाः कर्मणः पुमान् । मेनकायां
भव इति वा । मेनका + क्तः ।) योऽपराधितः

वाधु १) पर्वतविशेष । ततपर्याय । हिरण्य-
नाभ २ सुनाभ ३ हिमवतसुत ४ । इति जटा-
धर ॥ स तु हिमालयस्य ज्येष्ठपुत्र । यथा,—
“ततो भगवतो प्राह मेनकां सुनिवर्तिनाम् ।
स्मितपूर्व तदा तस्या पूरयन्ती मनोरथम् ॥

श्रीदेवुवाच ।

श्रुत पुत्रा सभक्तु भवत्या वीर्यसयुता ।
तत्रैको बलवान् सुख प्रथम सभविष्यति ॥
श्वसुक्ता जगद्धात्री तत्रैवान्तरधीयत ।
मेनका च सुद कन्या खलान् प्रविशेत् ॥
तत काले तु स प्राप्ति मेनाकमन्त्रोत्तमम् ।
पक्षेण सह योऽद्यापि सिन्धुमध्ये प्रवर्तते ॥
मेनका सुयुवे देवी देवेन्द्र सङ्गया गतम् ।
अन्यानूनशत पुत्रान् क्रमात् सा सुयुवे च ॥”

इति कालिकापुराणे ४ अध्याये ॥
(दानवविशेष । इति हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२३२ । ३ ॥)

मेनाकस्य, [म] स्त्री, (मेनाकस्य स्त्रिया ।)
पार्वती । इति हेमचन्द्र । २ । ११८ ॥

मेनिक, पु, (मीन इतीति । मीन + “पणि
मत्स्यङ्गान्” इति । ४ । ३ । ३५ । इति ठक ।)
जातिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मेन्द, पु, विष्णुवध्यासुरविशेष । इति हेमचन्द्र ।
२ । १३४ ॥ (यथा, हरिवंशे १०११५८—१६० ।
“अपर केशवस्याय प्रादुर्भाषो महात्मन ।
विख्यातो माधुर कल्ये सन्धोकाहिताय वै ॥
यत्न शालश्च मेन्दश्च द्विविद कसमेव च ।
देवान् माधुषदेवस्यान् रुदयामास वीर्य-
वान् ॥”

वानरविशेष । इति रामायणम् । (यथा,
महाभारते । २ । ११ । १८ ।

“तत्र वानरराजायां मेन्देन द्विविदेन च ।
युयुधे दिवसान् सप्त न च तौ विक्रान्ति गतौ ॥”
मेन्दहा, [म] पुं, (मेन्द इत्येवमिति । इन् +
क्तिप ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र ॥

मेरय, स्त्री, (मार काम जनयतीति । मार +
ङ्क । निपातनात् वाधु १) मयविशेष । इत्य-
मर । २ । १ । ४२ ॥ “यद्यपि ।
‘वीधुरिश्चुरसै पक्षेरपक्षैरासभो भवेत् ।
मेरेय धातुकीपुष्पगुङ्गानाम्बुसहितम् ॥
इति माधवन भेद ज्ञत । तथापि रुद्रमनाह
क्षेदसक्तम् । मार कामं जनयति मेरेय ऋषे ।
निपातनादात् ऐलम् ॥” इति भरत । (यथा,
“मन्त्रं वीधुर्मेरयमिरा च मदिरा सुरा ।
कादम्बरी वासुधौ च जालापि बलवत्तमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
कश्चिन् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
“लीला कथायो मदकृतं दुर्गामकपुङ्गवम् ।
क्षमिमदाग्निहरो मेरयो मधुरां शुभ ॥”

इति सुश्रुतं सूत्रस्थान ४५ अध्याये ॥
मेलन्द, पुं अमर । यथा, “श्रीमन्सुरज्वरप-
थाद्योऽहनि सरस्वतेश्चन्द्रोऽस्माद्वन्दुः

तमनोमेलन्द इत्यादि ॥” इति वरदक्षितपत्र
कौस्तुभे राजप्रशस्ति ॥

मोच किं चेषे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (पुरा
पक्षे भा०-पर सक -सेट ।) कि, मोचयति
मोचति । इति दुर्गादास ॥

मोच, पु, (मोच + भावे घञ् । मोचते दु खमनेन ।
मोच + करणे घञ् । इति भरत ।) सुक्ति ॥
(यथा, सांख्यसारे । २ । ७ । २५ ।

“न मोचो नभस पृष्ठे न पाताले न भूतले ।
सन्धाशास चये चेत चयो मोच इति श्रुते ॥”
मोचधर्मस्तु महाभारते शान्तिपर्वणि द्रष्टव्य ॥
पाटलिङ्ग । मोचनम् ॥ इति मेदिनी । घे
२५ ॥ (यथा मेघदूते । ६३ ।

“साधो मोचस्तव यदि सखे । धर्मलब्धस्य
न स्यात्
क्रीडालोका अवलम्बयेत्तन्मतेभापयेत्ता ॥”
नट्य । इति हेमचन्द्र । १ । ७५ ॥ (विशेष ।
यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ७ । १६ ।

“जरामरणमोचय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्भिदु ज्ञतजमध्यात्म कर्मे चाखिलम् ॥”
“मोचय विज्ञेयवार्थम् ॥” इत्यानन्दगिरि ॥
आत्मस्वरूपदर्शनम् । इति रामायणम् । निर-
सनम् । इति श्रीधरस्वामी । पतनम् । यथा,
कुमारसम्भवे । ३ । ३१ ।

“मदोहता प्रत्यनिल विचेर
वैनस्यालीर्मर्मेरपत्रमोचा ।”
“मर्मेरपत्रमोचा जीयपर्यपाता ।” इति
तट्टीकार्या मञ्जिनाथ ॥

मोचक, पुं, (मोचतीति । मोच + णञ् ।)
सुष्मकण्ठ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा,
हज्जुसहितायाम् । ५४ । १२३ ।

“सौर्यं श्वत मोचकभक्षणा वा
यत्तुषपल्ल परविषय तत् ॥”

त्रि, मोचनकर्ता । यथा, मनुसंहितायाम् ।
४ । ३४२ ।

“अवस्थितानां सन्धाता सन्धितानाञ्च
मोचक ॥”

मोचोपाय, पुं, (मोचस्य सुक्तेरुपाय ।) सुक्ति
साधनम् ॥ तत्तु तप । श्रमादि । योग ।
ज्ञानञ्च । इति हेमचन्द्र । १ । ७७ ॥ (यथा
हरिवंशे । २५५ । ६३ ।

“य तं लक्ष्मणत ङ्गुलं लपयाभिपरिभुज ।
उवाच दानवमेव मोचोपाय ददामि ते ॥”

मोच, त्रि, (सुश्रुतेऽस्मिन्निति । सु + घञ् ।
न्यङ्गादित्वात् कुलम् ।) निरर्थकम् । इत्यमर ।
३ । १ । ८२ ॥ (यथा, मनु । ६ । ५० ।

“यद्व्यगोय द्रवमो वत्सानां जनयन्त्यतम् ।
मोमिनामेव ते वत्सा मोच स्तन्मिदमार्थम् ॥”
यथा च ।

“प्रेतभूतपिशाचाश्च दन्ताश्च विविधानि च ।
मरणाभिमुखं निक्षुपयन्तानि मानवम् ॥
तानि भयजनीनां प्रतिज्ज्ञानि विज्ञासवा ।

तस्मान्मोघा क्रिया सन्धा भवन्त्येव गताश्च ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये ॥
हीनम् । इति मेदिनी । घे, ४ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ६७० ।

“सञ्जन एव हि विद्या शोभाये भवति दुर्जने
मोघा ॥”

मोघ, पुं, (सुश्रुतस्मिन् । सु + घञ् । कुलम् ।)
प्राचीरम् । इति शब्दमाला ॥

मोघपुष्पा, स्त्री (मोघ पुष्प रजो यस्या ।)
बन्धा । इति राजनिर्घण्ट ॥

मोघा, स्त्री, पुं, (सुश्रुतनया । सु + घञ् ।
कुलम् । स्त्रियां टाप् ।) पाटला । इति
मेदिनी । घे, ४ ॥ (अस्या पर्यायो यथा,—
“पाटलि पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।

लघाटना कुवेराक्षी कालस्यात्यलिवत्तमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
विङ्गम् । इति शब्दमाला ॥

मोघोलि, पुं, प्राचीरम् । इति हारावली । ६८ ॥
मोच, स्त्री, (सुश्रुतित्वगादिकमिति । सु + घञ् ।)
कदलीफलम् । इत्यमर ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्

चितस्थाने । ३१ अ । “तालनाडिकीरपत्रमोच-
पियालविलसमधुकञ्जैश्चातकाञ्जफलक्षेहा पिप्त-
सङ्घे वायौ ॥” विवरणमस्य कदलीफलशब्दे
ज्ञातव्यम् ॥

मोच, पुं, (सुश्रुतित्वमिति । सु + घञ् ।)
शोभाङ्गण्ड्य । इति मेदिनी । घे, ८ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १५८ । ४३ ।

“पत्रवाक्कुञ्जान् मोचान् खलूरान्मुषैत
सान् ॥”

मोचक, पुं (मोचयति अकारादिति । सु +
घञ् + णञ् ।) मोच । (सुश्रुति गन्ध लघ-
मिति वा । सु + णञ् ।) कदली । शिशु ।

(सुश्रुति विवयानिति ।) विरागो । इति
हेमचन्द्र । ४ । २०० ॥ सुष्मकण्ठ । इति
राजनिर्घण्ट ॥ (सुस्मिकारम्, त्रि । यथा,
शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे । १५१ ।

“असक्तो मोचकश्चायमज्ञात कालचोदक ॥”

मोचन, स्त्री, (सु + णञ् ।) मोच । (यथा,
महाभारते । ५ । ८४ । २१ ।

“अवतीर्य दधातूञ्च जलाशौच यथाविधि ।
रथमोचनमादिष्ट सन्धासुपविशेत् ॥”

कच्छनम् । दम्भ । श्राद्धम् । इति सुश्रुतालो-
भावेऽनटप्रत्ययेन लिप्यन्तम् ॥ (मोचयतीति ।
मोच + ण् । मोचनकर्त्रे, त्रि । यथा,
भागवते । ६ । १३ । २३ ।

“यथा यश्च विज्ञितोऽस्मिन्मोचन
रिपुञ्चय सख्यधनं तथाश्रयम् ॥”

मोचनी, स्त्री, (मोचयति रोगादिति । सु +
घञ् + ण् । स्त्रियां ङीप् ।) कदली ।
इति जटाधर ॥ मोचकर्म च ॥

मोचरश्च पुं, (मोचश्च रश्च ।) श्राद्धकर्मिणां च ।
तत्पर्याय । मोचस्तु २ मोचकाश्च ३ मोच

मोहायि

मोदा

मोरटा

निर्यास ४ पिच्छलवार ५ सुरस ६ शाल्मली
वेष्ट ७ मोचसार ८ । अस्थ गुणा ।
कषायत्वम् । कषवातहरत्वम् । रसायनत्वम् ।
बलपुष्टिवर्धनीयप्रशार्द्वहृदिलम् । ग्राहि
त्वम् । इति राजनिघण्टु ॥ (यथा, सुश्रुते ।
उत्तरतन्त्र ४ अध्याये ।

“तिलाभोचरसो लोघ तथैव मधुकोत्पलम् ।
कच्छरातिलकच्छ च योगाक्षलार एव तु ॥
आजेन पयसा पेया सरक्ते मधुचयुता ॥”

मोचा, स्त्री, (सुचति लचमिति । सुच + अच ।
टाप् ।) शाल्मलिष्ठम् । (यथा,—

“शाल्मलिस्तु भवेन्नोचा पिच्छला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिराशुच कण्टकाद्या च तूलिनी ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कदलीष्ठम् । इत्यमर । २ । ४ । १३३ ॥
(यथास्या पयाय ।

“कदली वारणा मोचाम्बारांशुमतीफला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

नीलीष्ठम् । इति राजनिघण्टु ॥

मोचाट, पुं, लघुजीर । रन्मास्थि । मलयोज्ज्व ।
इति मेदिनी । टे, ५४ ॥

मोची, स्त्री, (सुचते रोगी यथेति । सुच + चण ।
डीप् ।) हिलमोचिका । इति रत्नमाणा ॥
(विहतिरस्या हिलमोचिकाशब्दे ज्ञातया ॥

मोटक, स्त्री, (सुचते सुच्यते इति । सुट +
चण । तत् कन् ।) पित्तदानार्थद्विगुणसुपकुश
चयम् । यथा । “इति द्विगुणसुमदर्ममोटक
पित्तशान्त्यवाप्त्यर्थं दद्यात् ॥” इति आह-
प्रयोगतत्त्वम् ॥

मोटकी, स्त्री, (मोटक + डीप् ।) रागिणी-
विशेष । इति हज्जायुध ॥

मोटन, स्त्री, (सुट + क्युट ।) चूर्णोत्तरणम् ।
आक्षेप । इति सुटधाल्यदर्शनात् ॥

मोटन, पु (मोटतीति । सुट + क्यु ।) वायु ।
इति राजनिघण्टु ॥

मोटनक, स्त्री, (मोटनेन कायतीति । कै + क ।)
एकादशाक्षरश्चन्दोविशेष । यथा,—

“स्यान्मोटनक तज्जनाच्च जगौ ॥”

“रङ्गे क्षुब्ध मल्लकजाकुशल
चाबूरमहाभटमोटनकम् ।
य केलिलवेन चकार स मे
वसाररिपु प्रति मोटयतु ॥”

इति कृन्दोमञ्जरी ॥

मोटा, स्त्री, (सुट + अच । टाप् ।) बला । इति
राजनिघण्टु ॥

मोहायितं स्त्री, (सुट + भावे चण । बाहुलकात्
चणश्चुट । ततो भ्रष्टादित्वात् क्यङ । ततो भावे
क्त ।) स्त्रीणां खाभाविकदृष्टविधातङ्कारान्त
गताङ्कारविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ तल्लक्ष्य
यथा, चण्णुजनीलमणि ॥

“कालाक्षरयथासाक्षी हृदि तज्ज्ञावभावत ।
शक्रश्चमभिजावस्य मोहायितसुदीयते ॥”

मोहा, पुं (सुण + अच ।) शुष्कफलम् । नक्र ।
मलिका । सपकरम् । इति मेदिनी । ये २४ ॥

मोद पुं, (सुट + भावे चण ।) हर्ष । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १३३ । ११ ।

“यजानन्दाश्च मोदश्च सुट प्रसुट आचते ॥”

मोदक, पु, स्त्री, (मोदयति बालादीनिति । सुट
+ चिच + क्युल ।) खाद्यविशेष । इत्यमर ।

३ । ५ । ३३ ॥ मोया इति भाषा । अस्थ दान
मन्त्रो यथा,—

“मोदकं खादुसयुक्त शर्करादिविनिर्मितम् ।
मया निवेदित भक्ता गृह्णाण परमेश्वरि ॥”

इति दुर्गासप्तपद्धति ॥
गुड । यवासशर्करा । इति राजनिघण्टु ॥

शर्करादिद्वारापकौषधविशेष । अस्थ पूज्यवीर्यं
यस्मात्स तिष्ठति । इति सुखबोध ॥ (यथा—

“वटका अथ कथन्तो तन्नाम गुटिका वटी ।
मोदको वटिका पिच्छी गुडो वर्तिसंस्थोच्यते ॥

द्रवम् द्विगुणं देय मोदकेषु भिषग्वरे ॥
द्रव द्रवरूपस्य कर्षप्रमाणं तस्माच्च बलं दृढा
प्रयुज्यते । बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
हर्षके त्रि । इति मेदिनी । के, १४१ ॥ (यथा

महाभारते । ७ । ३५ । ३८ ।
“हतारोहंश्चिन्नचण्डान् क्रत्यादग्न्यमोद
कान् ॥”

मोदक, पु, (मोदयति मिष्टान्ननिर्माणेनेति । सुट
+ चिच + क्युल ।) यजसङ्करणातिविशेष ।

मयरा इति भाषा । स च श्रुत्यां क्षत्रिया
ज्ज्ञान । इति स्मृति ॥

मोदन स्त्री (मोदयतीति । सुट + चिच + क्यु ।)
शिकचकम् । इति राजनिघण्टु ॥ (सुट + भावे
क्युट ।) हर्ष । सुटधाल्यदर्शनात् ॥ (हर्ष

जनके त्रि । यथा, महाभारते । ६ । २३ । ७६ ।
“वृकगणप्रशमालानां तुसुके मोदनेहृदि ।
आचीह्नलक्षणे चोरस्तत्र पुत्रस्य पश्यत ॥”

मोदमोदिवी स्त्री, (मोदात् मोदो महान् हर्ष
सोऽस्या अस्तीति । मोदमोद + इति । डीप् ।)
जम्बू । इति राजनिघण्टु ॥

मोदयन्ती, स्त्री, (मोदयतीति । सुट + चिच +
श्रुल । डीप् ।) वनमल्लिका । काठमल्लिका
इति भाषा । यथा,—

“मदयन्ती गन्धवती मोदयन्ती खरखरा ।”
इति रत्नमाणा ॥

अपि च ।
“हृद्यश्रूया मोदयन्ती भूपदी मदयन्तिका ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा च सुश्रुते । २ । २५ ।

“पिङ्गाय सज्जं सज्जं मोदयन्त्या
माराम्भवा बीजकसम्भवे ॥”

मोदा, स्त्री, (मोदयति गन्धेन तोययतीति ।
सुट + चिच + अच । टाप् ।) अजमोदा । इति
राजनिघण्टु ॥

मोदास्थ, पु (मोदमास्थाति रसपल्लवादिना
विस्तारयतीति । आ + आ + क ।) आन्व-
वृच । इति राजनिघण्टु ॥

मोदाद्या, स्त्री (मोदेन आमोदगन्धेन आद्या
बहुला ।) अजमोदा । इति राजनिघण्टु ॥

मोदेन आद्या । हृषयुक्ता च ॥

मोदित त्रि, (मोदो हर्षोऽभ्युत्थान । मोद +
तारकादित्वात् इत्यच् ।) हृषयुक्त । इति
आकरणम् ॥

मोदिनी, स्त्री (मोदयति गन्धेनेति । सुट +
चिच + चिनि । डीप् ।) अजमोदा । मल्लिका ।

यूथिका । कस्तूरी । मदिरा । मल्लिकापुष्प-
विशेष । तत्पण्याय । वटपत्री २ कुमारिका ३

वृत्तमल्लिका ४ । अस्या गुणा । नेत्ररोगाप
हन्तृत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रणप्लवम् ।

गन्धबहुलम् । आस्थजरोगनाशित्वम् । इति
राजनिघण्टु ॥ (हर्षदायके, त्रि । यथा,

महाभारते । ६ । ५६ । १३ ।
“वराधनरनामानां शरीरप्रभवा तदा ।
परलोकायवसुखा भयगोमाहुर्मोदिनी ॥”

मोरट स्त्री, (सुर वेष्टने + “शकादिभ्योऽटन् ॥”
उणा० ४ । २१ । इति अटन् ।) इक्षुमूलम् ।

अङ्गोदपुष्पम् । सम्राजात् परश्चरम् । इति
मेदिनी । टे, ५४ ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“परतो मोरट विद्यादप्राप्त कषात्मकम् ॥”
यथा च ।

“नष्टदुग्धभवन्तीर मोरटक्षेत्रलोभवोत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मोरट, पु, (सुर + अटन् ।) कताप्रमेद । स्त्रीर-
मोरटा इति भाषा । तत्पण्याय । कण-

पुष्प २ पीलुपत्र ३ मधुख ४ चनम्बल ५
दीर्घमूल ६ पुष्य ७ स्त्रीरमोरट ८ । कपित

पुष्पके कर्णपुष्पस्थाने स्त्रीरपुष्प इति पीलुपत्र-
स्थाने पीलुपुत्र इति च पाठ ॥ (तथास्य

पर्यायान्तरम् ।
“पीलुपर्णो घनरसो हस्तिपर्णो च मोरट ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अस्थ गुणा । स्त्रीरवहुलम् । मधुरत्वम् ।

कषायत्वम् । पित्तशान्त्यवाप्त्यर्थं दद्यात् । उष्ण-
त्वम् । बलविवर्धनत्वम् । इति राजनिघण्टु ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ अध्याये ।
“गुरु किनाटोऽजिह्वा पुष्पनिद्राप्रद

सुत ।
मधुरौ हृद्यौ हृद्यौ तद्वत्पीयूषमोरटौ ॥”

मोरटक, स्त्री, (मोरट + कर्ण कन् ।) इक्षुमूलम् ।
इति राजनिघण्टु ॥

मोरटा, स्त्री, (मोरट + टाप् ।) भर्त्ता । इत्य-
मर । १२ । ४१ । ३१ । (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ अ ।

“वीरतसङ्घश्चरहृद्यदर्भद्वन्द्वादी गुम्फानल-
कुशकाशाश्रमेदकाभिमन्यमोरटावस्तुकावचिर-

मल्लक कुण्डकेन्द्रीवरकपीतवद्धा ॥” तथास्या,
पर्यायो यथा,—

मोहः

“मन्त्रा मधुरसा देवी मोरटा तैजनी सुवा ।
मधुलिका मधुश्रीगी गोकर्णी पौषुपर्यैपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्ड प्रथमे भागे ॥
मोहक, पु (सुष्णातीति । सुष + णुज ।) तस्कर ।
इत्यमर । २ । १ । २४ ॥
मोघण, स्त्री सुषणम् । छेदनम् । वध । इति
सुषधातीभावान्नट । (ल्युट्) ॥ सुष्णातीति ।
सुष + ल्यु । अपहारके, चि । यथा भागवते ।
५।२४।२२ । “न वै भगवान् नूनमसुष्यानुजग्राह
यदुत पुनरात्मासुखतिमोघण मायामय भोगै
र्यथैवेवास्तुतेति ॥”
मोघिना, [च] चि, मोघणकर्ता । चौर । इति
सुषधातीक्ष्णप्रत्ययेन निष्पन्न ।
मोह, पु, (मोहनमिति । सुह + भावे घञ ।)
मृच्छा । इत्यमर । २ । १ । १६ ॥ (यथा
उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।
“वीचिवति श्रीकरनीदृशीते-
राकवैद्धि पद्मकिञ्चल्गन्वान् ।
मोहे मोहे रामभद्रस्य जीव
खेर खेर प्रेषितैस्तपयेति ॥”
अस्य विषयो यथा,—
“सञ्जावहास्तु नाडीषु पिहितस्तुलिकादिभि ।
तमोऽभ्युपैति सङ्घा सुखदुःखपोहकत ।
सुखदुःखपोहकाश्च नर पतति काष्ठवत ।
मोहो मृच्छति तं प्राहुः षड्विधा सा प्रकी-
र्तिता ॥”
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४६ अध्याये ।
अविद्या । इति मेदिनी । हे, ७ । दुःखम् ।
इति शब्दरत्नावली । देहादिषु आत्मबुद्धि ।
इति गीतासुबोधिन्यां श्रीधरस्वामी । असौ
ब्रह्मणो बुद्धितो जात । यथा,—
“बुद्धेर्मोह समभवद्वङ्कारादभूत्तद ।
प्रमोदश्चाभवत् कथं नानुत्पन्नोऽप्यनतो रुप ।”
इति मातङ्ग्ये २ अध्याये ।
मोहस्वरूप यथा,—
“मम माता मम पिता ममेव गृहिणी गृहम् ।
एतदन्व ममत्वं यत स मोह इति कीर्तित ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगशारे १६ अध्याये ॥
धर्मेविमृष्टत्वम् । यथा —
“अकामत एत पाप वेदाभ्यासेन नश्यति ।
कामतस्तु एत मोहात् प्रायश्चित्ते नृपतिवधे
रिति ॥”
ब्रह्मन् मोहादिति को मोह । अथ ।
“मोहशब्देन देवेन्द्र । बुद्धिपूर्णा अतिक्रम ।
उच्यते पण्डितैर्नित्यं पुराणि सांश्रयायन ॥”
इति भविष्यपुराणवचनान् जातबुद्धिपूर्णा अति
क्रमो मोह । इति जिकन । तत्र कामना-
कामयादिव बुद्धेर्लक्ष्यत्वान् । उच्यते । मूढस्य
ब्रह्मणो मोहाद्गन्तव्य इत्यादौ सुह वैचित्त
इति ध्यायार्थानुसारात् अज्ञानमात्र मोह ।
यत्र तु कामनाशब्दोऽस्ति तत्र भविष्यपुराण
सङ्केतिमोहशब्दो न यावत् । किन्तु सर्वे

मोहनः

विमृष्टत्व मोह स चाधर्मेबुद्धौ सत्यामयकर्मणे
रागात् कर्तव्यताभ्रम । यथा आस ।
“मोहो धर्मेविमृष्टत्व मानस्तात्माभिमानिता ।”
एवञ्च भविष्यपुराणीयबुद्धिशब्दोऽप्यधर्मज्ञान
मेवाभिधत्ते सत्यधर्मेज्ञाने पापगौरवायमिद-
सुक्त मोहादिति । इति प्रायश्चित्तविवेक ॥
मोहदृष्टो यथा,—
सुमनोवाच ।
“अयतामभिधास्यामि सर्वसन्देहनाशनम् ।
स्वरूपमुपदेशस्य सर्वविज्ञानदर्शनम् ।
कीम पापस्य वीचोऽय मोहो मूलम् तस्य
हि ।
असत्य तस्य च स्तब्धो माया शाखासुविस्तर ।
दम्भकौटिल्यपवाणि कुलत्वा पुष्पित सदा ।
पैशुन्य तस्य सौगन्धमज्ञान फलमेव हि ।
हृदपायकचौराश्च कूटा कराश्च पापिन ।
पक्षियो मोहदृष्टस्य मायाशाखा समा-
धिता ॥
अज्ञानम् फल तस्य रसोऽधर्मेफलस्य हि ।
भावोदकेन सवृद्धस्तस्य सत्वात् स तु प्रिय ।
अधर्मेस्तस्य सुरभिः क्लेशश्च मधुरायते ।
तादृशैश्च फलेभ्यै सुफलो कीमपादप ॥
तस्य च्छायां समाधित्य यो नर परिवर्तते ।
फलानि तस्य योऽश्नाति सुफलानि दिने दिने ॥
फलानाम् रसैरेव अधर्मेण तु पोषित ।
सुसुपुष्टो भवेन्नर्त्य पतनाय प्रयच्छति ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे ११ अध्याये ।
मोहन स्त्री, (सुहृतेऽनेनति । सुह + ल्युट् ।)
सुरतम् । इति हेमचन्द्र । ३ । २० ।
यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ७७ ।
“प्रविशन् गर्भमसंजको सुहो मोहयतेऽपरा ।
जायते मोहनात्तस्या सर्वममूलककल्पा ॥”
होममन्त्रोपधादिहारासुभ्यताकारणम् । तत्र
होमेऽङ्गुलिनिधमो यथा,—
“मोहन वस्त्रकामेभ्यः प्रीतिसवङ्गन तथा ।
प्रदेशिणीकनिष्ठाम् सर्वमेतत् प्रविध्यति ॥
मोहनाकर्षण्येव चोभयोऽचादन तथा ।
कनिष्ठामभ्याङ्गुलसंयोगेन तु जीजया ।
विधियुक्तेन होमेन तथा प्रयागयोगत ।
सर्वे भक्ता, प्रविध्यन्ति सुज्ञानमप्रयोगत ॥”
इति तन्त्रसार ।
(नगरभेद । यथा, महाभारते । २।१५।६।
“मोहन पतनश्चैव त्रिपुरा कीशको तथा ।
एतान् सर्वान् विनिर्जित्वा करमादाय सर्वेषु ॥”
मोहन, पुं, (मोहयतीति । सुह + चि + ल्यु ।)
मुक्तरहस्य । इति राजनिर्घण्ट । कामदेवस्य
पञ्चबाणान्तगतबाणविशेष । इति जिह्वाक
शेष । (यथा, कथासरित्सागरे । ७१ । १३२ ।
“कामस्यैव जगन्मोहनास्त्रादिदेवतम् ।
तदुपहृतचित्ताभूत् समाधिस्थैव तन्मूलकम् ॥”
हृदयविशेष । यथा, कथासरित्सागरे । ४७।६१ ।
“वीक्ष्य प्रसन्नं निहत मोहनो नाम भूपति ।

मोहशा

सन्निपत्याङ्गुहास त ताडयामास सायकै ॥”
मोहकारके, चि ॥ यथा, गीतायाम् । १५।१६ ।
“यद्वे चासुवन्ने च सुख मोहनमात्मन ।
निद्रातस्य प्रमादोऽस्य तत्तामससुदाहृतम् ॥”
“अथ मोहन मोहकरम् ।” इति आनन्द
गिरि ॥
मोहनभोग, पुं (मोहनश्चासौ भोगश्चेति ।)
समिताशर्करावृतादियुक्तमिष्टान्नविशेष । इति
पाकाराजेश्वर ॥
मोहना स्त्री, (मोहयति पुष्पेयेति । सुह +
ल्यु । टाप् ।) त्रिपुरमाणीपुष्पम् । इति रत्न
माला । मरुन्माला । इति शब्दमाला ।
मोहनौ, स्त्री, (सुहृद्वययेति । सुह + ल्युट् ।
स्त्रियां ङीष् ।) उपोदक्ती । इति राज-
निर्घण्ट । वटपत्नी । इति भावप्रकाशः ।
(तथास्या पण्याय ।
“मोहनौ मल्लिकास्त्रा तु वटपत्नी च मोहना ॥”
इति वेद्यकरत्नमालायाम् ।)
माया । यथा, महाभारते । १४।८ । ४५ ।
“मया तु मोहनी नाम मायेषा सप्रदक्षिता ॥”
मोहरात्रि, स्त्री (मोहस्य रात्रि ।) दैनन्दिन-
प्रलय । यथा,—
“एव पञ्चाशदब्दे च गते तु ब्रह्मणो वृष ।।
दैनन्दिनम् प्रलय वेदेऽपि परकीर्तितम् ॥
मोहरात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्धि पुरातनै ।
तत्र सर्वे प्रगष्टाश्च पञ्चाकादिदिगीश्वरा ।
आदित्या वसवो वज्रा भस्त्रिन्ना मानवाद्य ।
ऋषयो तुनयश्चैव गन्धर्वा राक्षसाद्य ।
माकण्ड्यो लोमशश्च पितृकश्चिरजीविन ।
इन्द्रमुनिश्च हृषिकेशाङ्गपारश्च कल्हप ।
नार्कीजङ्घो वक्रश्चैव सर्वे गष्टाश्च तत्र वै ॥
ब्रह्मलोकादप्य सर्वे लोका नागलयास्तथा ।
ब्रह्मलोकं ययुः सर्वे ब्रह्मलोकादधस्तथा ।
गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च सख्ये पुन ।
एवं शताब्दपर्यन्त परमायुश्च ब्रह्मण ।
ब्रह्मण्यच निपातेन महाकल्पो भवेन्नृप ।।
प्रकीर्तिता महापरात्रि वा एव च पुरातनै ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे ५।४।७२—७६ ॥
मोह कर्मकायश्च स एव रात्रिरिव रात्रि
बुद्धिमोहकताभिप्रायः । इहानीकनक्षत्राणां
रात्रिरिति वा । इति देवीमाहात्म्यटीकायां
विद्याविनोद ॥
अन्नाहमीरात्रि । यथा —
“दीपोत्पन्नसुहृद्भ्याममया योम एव सौत ।
काजरात्रिर्मेहेयात्रि । ताराकाजोऽप्रियङ्गुरी ।
अन्नाहमी महेयात्रि । मोहरात्रि प्रकीर्तिता ।
ब्रह्मोया माधवे युक्ता कुलवारण्यर्चिता ।
सुहृदया कीर्तिता इति । सर्वविद्धेश्वरो परा ॥”
इति शक्तिवङ्गमतम् ।
मोहशास्त्र, स्त्री, (मोहोत्पादकं शास्त्रमिति
साम्यप्रकीर्णिकलौकार्थः) अविद्याजनकत्वञ्च ।
१,—
“गोपतिं प्राह विप्रेनामालोक्य भगवान् हरि ।

मौक्तिकं

न वेदवाङ्मयपुराणेषु पुण्यविशेषोऽपि प्रकृतः ।
सङ्गच्छते महादेव । धर्मो वेदाङ्गि निर्वन्धनी ।
तथापि भक्तवाङ्मयाद्भक्तितया महेन्द्र ।
अस्माभिः सर्वे एवेमे गन्तारो नरकानपि ।
अस्मादे वेदवाङ्मया रक्षयाय च पापिनाम् ।
विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज ।
एव सर्वोद्यतो रक्षो माधवेन सुरारिणा ।
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि प्रिवेरितः ।
कापाल नाकुल वाम भैरव पूर्वपश्चिमम् ।
पञ्चरात्र पाशुपत तथान्यानि सहस्रम् ॥”

इति कौर्म १४ अध्यायः ॥

मोहिनी, स्त्री, (मोहयति सौन्दर्यादिनेति । सुह
+ शिच + शिनि । स्त्रियां ङीप् ।) त्रिपुर-
मालीपुष्पम् । इति रत्नमाला ॥ (वटपत्नी ।
तत्पद्यायो यथा —

“वटपत्नी तु कथिता मोहिनी रेशनी बुधे ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सप्तममन्यनकावे देवानामन्यतपानायासुराणां
मोहनाय च भगवद्वतारविशेषः । यथा,—
“धान्वन्तर दादशम जयोदशममेव च ।
अपाययत् सुरानन्वान् मोहिनी मोहयन्
स्त्रिया ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

सर्वेश्वरविशेषः । यस्याः प्रापातः ब्रह्मणो-
ऽपूण्यत्वं जातम् । यथा,—

“यतो ह्यसि गन्धर्व ततोऽपूण्यो भवाप्तिरम् ।
अपिराहपभङ्ग ते करिष्यति हरि खयम् ॥
निबोध शरणं ब्रह्मन् । सर्वेश्वरायाश्च साम्यतम् ॥
तदेव कवचं स्त्री च सर्वं यज्ञाति यो नरः ।

भविता तस्य विवशः स यास्यत्पुण्यस्यताम् ॥
भविता वायिकी पूजा देवतानां युगे युगे ।

तत्र माघपञ्चम्यां सप्तम्यां न भविष्यति सा पुनः ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी शीघ्रं जगाम मदनालयम् ।

तेन सार्धं रतिं लब्ध्वा बभूव विज्वरा पुनः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डे ३३ अध्यायः ॥

विस्तरस्तु ब्रह्मण्युक्ते अष्टयः । (मोहकर्तरि
त्रि । यथा भागवते । ३ । ६ । ३५ ।

“अतो भागवतो माया मायिनामपि मोहिनी ।
यतः खयश्चात्मवर्त्तात्मा न वेद किमुतापरे ॥”

मौक्तिक, पुं, काक । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८८ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।

“कृततुङ्गकुटीरकौशिकघटाधुत्कारवत
कौचक

अस्माकम्बरकमौक्तिकजुल कौचावतोऽय
गिरि ।

एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतासुहेजिता
कूजिते-

चञ्जेकति पुराणचन्दनतस्कर्येव कुम्भी
नसा ॥”

मौक्तिक, स्त्री, (सुक्तेव । सुक्ता + “विनयादिभ्य
सक ।” ५ । ४ । ३४ । इति टक ।) सुक्ता ।

इत्यमरः । ३ । ६ । २३ (यथा, “वाचनप्रवृत्तये ॥ ५५ ।

मौञ्जीव

“शेले शेले न मायिक्य मौक्तिक न गले गले ।
साधवो नहि सर्वत्र चन्दन न वने वने ॥”

तथास्य पण्याय ।
“मौक्तिकं शैक्तिं सुक्ता तथा सुक्ताफलञ्च तत् ।
अभावे मौक्तिकस्यापि सुक्ताशुक्तिः प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
मौक्तिकतण्डुल, पुं (मौक्तिकमिव शुक्ल तण्डुलो

ऽस्य ।) धवलवर्णनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मौक्तिकप्रसवा, स्त्री, (मौक्तिकस्य प्रसवा ।)

शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मौक्तिकशुक्ति, स्त्री, (मौक्तिकानां शुक्ति ।)

शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुक्ता र भिडुक
इति भाषा ॥

मौख, स्त्री, (मुखस्येदमिति । मुख + अण +
सुखसम्बन्धाद्यौनपापम् । तत्तु अमलमल्लक्षणरूप

तत्र स्त्रीवम् । ससर्गरूपस्य तस्य प्रायश्चित्त
यथा । सुमन्तु । यच्च तैर्योगमौखमौखानां

सम्बन्धानामन्यतमेन सह सम्पर्कमिमांसायां तस्या-
प्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात् । इयात् कुप्यात् ।

एतदेवेति दादशवर्षिकमित्यर्थः । अत्र यान-
नादीनामन्यतमेन सवत्सरेण पततौत्वगम्यते ।

इति श्रुतप्राणिजन्तप्रायश्चित्तविवेकः ॥ मुख
सम्बन्धिनि, त्रि ॥

मौख्य, स्त्री सुखरत्नतः । सुखरस्य भाव इत्यर्थे
वाग्रप्रत्ययेन निबन्धनम् ॥

मौखिक, त्रि, सुखसम्बन्धि । सुखस्येदमित्यर्थे शिक्
(टक) प्रत्ययेन निबन्धनम् ॥

मौञ्जी, स्त्री, (सुक्तेयमिति । सुक्ता + अण ।
स्त्रियां ङीप् ।) सुक्ताभिर्मितमेखला । (यथा,

प्रिशुपातवधे । १ । ६ ।
“पिशङ्गमौञ्जियुगमर्जुनच्छवि

वसानमेगाणिनमञ्जननुति ।
सुवर्णरुक्ताकजिताम्बराधरां

विह्वलयन् शितिवाससस्तनुम् ॥”
“सुक्ताशुक्तिविशेषस्तन्मयीमेखला मौञ्जी ।” इति

तट्टीकायां मञ्जीनाथः ॥ यथा,—
“विप्रस्य चन्द्रियस्यापि मौञ्जी स्याद्विज्जिनायने ।

दक्षिणे च विप्रां कार्यं नानथायै न सक्रमे ॥”
मनु ।

“मौञ्जी चित्तसमा ज्ञप्त्या कार्या विप्रस्य
मेखला ।

चन्द्रियस्य च मौञ्जी च्या वैश्वस्य श्रयतानवी ॥
सुक्ताकामे तु कर्माया कुशाग्रमनकवस्त्रजे ।

चिह्नता गत्यिनेकेन क्षिभि पञ्चभिरेव वा ॥”
इति सङ्कारतत्त्वम् ॥

मौञ्जीढ्यास्य, पुं, (मौञ्जीढ्यमित्यास्यास्य ।)
सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीपत्रा, स्त्री, (मौञ्जीपत्रमिव पत्रमस्या ।)
वस्त्रजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीवन्ध, पुं, (मौञ्ज्या वन्ध वन्धनम् ।) सुक्ता-
मेखलावन्धनम् । अपनयनमिति यावत् । यथा,

“जन्मभादृष्टे धिष्टे नौचस्ये श्रुते शुरी ।

मौनेयः

मौञ्जीवन्ध शुभ प्रोक्तश्चेन्न मौनगते रवौ ॥”
इति ज्योतिर्विषये नारदवचनम् ॥

मौन, स्त्री, (मूढस्य भावः कर्म वा । मूढ + “गुण-
वचनवाङ्मयादीभ्यः कर्मणि च ।” ५ । १ । २४ ।

इति ध्वज ।) मौनः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २६ । २२ ।

‘योऽर्मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमौञ्चरम् ।
हितार्थां भवते मौन्याङ्गसन्धेव कुहोति च ॥”

पु, मूढस्यापत्यम् । मूढ + “कुम्भादिभ्यो ण्य ।”
४ । १ । १५१ । इति ण्य । मूढपुत्रः । इति

व्याकरणम् ॥
मौनलि, पुं काक । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मौन्य, पुं, (सुक्ताशुक्तापत्यमिति । सुक्ता + अण ।)
सुक्ताशुक्तिपुत्रः । स च गोचकारकः । अस्त्र

पञ्च प्रवरा यथा । और्वच्यवनभार्गवजाम-
दग्राभुवन्तः । इति कुलदीपिका ॥ (यथा,

हरिवंशः । ३२ । ७० ।
“सुक्ताशुक्ता तु दायादौ मौन्यः सुमहायशा ॥

मौन्येन, स्त्री, (सुक्तानां भवनं चैवमिति । सुक्ता +
“घान्यानां भवने चैत्रे खण ।” ५ । २ । १ ।

इति खण ।) सुक्ताभ्योचितचैत्रम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ८ ॥

मौन, स्त्री, (सुनेर्भावं इति । सुनि + अण ।) शब्द-
प्रयोगराहित्यम् । तत्पण्याय । अभाषणम् २ ।

तूष्णीम् ३ तूष्णीकाम् ४ । इत्यमरः । २ । ७ । ६६ ॥
(यथा, रघुवंशे । १ । २२ ।

“ज्ञाने मौनं समाश्रितौ त्वामे ज्ञावाविपश्य ।
गुणा गुणाशुक्तित्वत्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥”)

कर्मविशेषे मौनाचरणं यथा,—
“उच्चारं मैथुने चैव प्रसावे दन्तधावने ।

ज्ञाने मौननकावे च घटसु मौनं समाचरेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनी, [न] पुं, (मौनमस्यास्तीति । मौन + “अत
इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन ।) सुनि ।

इति णटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । ६६ ।
“ततः स चिन्ताधामास राजा जामातृकारणम् ।

विवेद च न तन्मौनी जयहेतवे च तद्रूप ॥”)
मौनयुक्ते, त्रि । यथा,—

“स्त्रिवाणी कृष्ट्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोचस्यफलं दद्यात् ज्ञानं यन्मौनिना कृतम् ॥

एतच्च मौनमरणोदयमारभ्य ज्ञानपथ्यन्तं कार्यं
न तु ज्ञानकालमात्रे ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनेय, पुं, (सुनेरपत्यं पुमान् । सुनि + “इत
ज्ञानिणः ।” ४ । १ । २२ । इति टक ।) गन्धर्व

गणविशेषः । यथा,—
“गन्धर्वाश्चरसः पुण्या मौनेयास्तु निबोधत ।

चित्रसेनोपसेनौ तु कथाश्रुतिधस्तथा ॥
हृतराष्ट्रकथोर्मांश्च स्तर्ध्ववर्षास्तयेव च ।

युगतनृपपत्न्याणां निर्दिष्टचरयस्तथा ॥
जयोदशः प्राणिशिरा पर्यण्यश्च ननुदशः ।

इत्येते दशगन्धर्वाश्चतुस्त्रिंशश्चुभाधराः ॥
इति बह्विपुराणम् ॥

मौलिः

(अक्षरोमेदे, स्त्री। यथा हरिवंशे ॥२॥८७॥
 “काश्चा शारद्वतो चैव मौन्याश्चरन् स्मृता ॥”
 मौलिक, नि, (सुरजस्तदादन शिष्यमस्य।
 सुरज+“शिष्यम्” ॥४॥५५॥ इति ठक।)
 सुरजवादक। इत्यमर ॥२॥१॥१३॥
 मौख, स्त्री, (मूर्खस्य भाव। मूर्ख+“वर्णदृष्टा-
 दिभ्य ञञ च” ॥५॥१॥१२३॥ इति ञञ।)
 चाधम्। इति हेमचन्द्र ॥२॥२२६॥ (यथा,
 सुश्रुते शारीरस्थाने ४ अ।
 “अनवस्थितता मौर्खं भीरुत्वं सलिलार्थिता ॥”)
 मौर्खी, स्त्री, (मूर्खाया विकार। मूर्खा+“अव-
 यवे च प्राय्यौघघिष्ठौघ” ॥४॥३॥१३५॥
 इति ञञ। डीप।) धनुर्गुण। इत्यमर ॥
 २॥८॥८५॥ (यथा, रघु ॥१॥१६॥
 “शास्त्रेणैकचित्ता बुद्धिमौर्खी धनुर्वि चातता ॥”
 अजशङ्करी। इति राजमार्ग ॥ को गा इति
 भाषा ॥ (मूर्खमयी। यथा, पनी ॥२॥४२॥
 “मौर्खी विद्वत्तमा ज्ञाना काया विप्रस्य
 नैखला।
 अन्विष्यस्तु मौर्खीं च्छा वैश्यस्य श्रयता
 नावी ॥”)
 मौल, पु (मूल वेदेति। मूल+अञ।) भूम्यादे
 मूलज्ञाता। मोडल इति भाषा। यथा,—
 “यत्त पदम्यरया मौला सामन्ता खामिन
 विदुः।
 तदन्वयस्यागतस्य दातया गोचरैर्मही ॥”,
 इति दायतत्वम् ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “ये तत्र पुत्रं सामन्ता पञ्चाद्वेशान्तर गता।
 तन्मूलत्वात् तै मौला ऋषिभिः परिकीर्तिता ॥”
 इति मिताचरा ॥
 (विजिगीष्वरिमधोदासीन। यथा, कामन्द
 कीये ॥८॥३४॥
 “चत्वार पाथिवा मौला पृथग्मित्रे सञ्जा-
 टकम् ॥”
 मूलभूते, नि। यथा, लक्ष्म ॥८॥२५॥ [या।
 “मौला द्वादश वाञ्छिता क्षमायास्तथा च
 सप्तसिद्धाधिका क्षता सर्वं प्रकृतिमखलम् ॥”)
 मौलि, पु, स्त्री, (मूल+सुतङ्गमादिवात् ङण।)
 चूडा। (यथा, महाभारते ॥६॥५६॥५॥
 “एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिसुपाशृषत् ॥
 शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोचयत् ॥”
 किरौटम्। (यथा, हरिवंशे ॥६॥३०॥
 “इयञ्च सा मया मौलिरुहता वरुणाजयात् ॥”)
 सयतकेश। इत्यमर ॥३॥३॥१६२॥ (यथा
 रघौ ॥७॥६६॥
 “स चारुकोटीनिहितैकबाहु,
 शिरश्च निष्कर्मैव भिन्नमौलि।
 ललाटवङ्गमसवादिर्विह
 भीतां प्रियामेकं वक्षो वभावे ॥”)
 भक्तकम्। इति हेमचन्द्र ॥३॥२॥२३०॥
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ॥४२४॥

मौलिकः

“भाजनयनेभिरिन्द्रमौलौ गात्रे सुजङ्गमसि
 दीपा ॥”
 प्रधान। यथा, मार्कण्डेये ॥५६॥१४॥
 “मौलयस्ते महाकाया शाकपोतकरम्भका ॥”
 मौलि, पु, (मूलस्यादूरभव। मूल+सुतङ्ग
 मादिवादिण।) अशोकवृक्ष। इति मेदिनी ॥
 मौलि, स्त्री (मूले जाता। मूल+ङण।)
 भूमि। इति मेदिनी ॥
 मौलिक, पु, (मूले आद्ये जात। मूल+ठण।)
 कुलीनभिन्न। यथा राष्ट्रीयवारेन्द्रनाथस्य
 श्रीचित्र तथा कायस्थस्य मौलिक। एव दाचि
 यात्वेदिकब्राह्मणस्य अन्यपूर्वोपरिणीतापितत
 पदवाच्य। वङ्गकायस्थस्य स च मध्यमशब्द
 वाच्य। यथा। अथ मध्यमलक्षणमाह।
 मध्यमशब्दो रूढ इत्यन्व। इत्युक्तव्यवत्।
 मध्यम कुलमध्यमकुलीनस्य विश्रामस्थल
 मित्यर्थ। मध्यमशब्दस्य लक्षणांतरम्। कुली
 नेतरसिद्धवंशजातकले सति दशपुरुषावधि
 अनवच्छिन्नकुलाच्चैतत् मध्यमत्वम्। स च
 द्विविध। सिद्ध साध्यश्च। सिद्धल प्रकृत-
 मध्यमत्वम्। प्रकृतसिद्धवंशजातले सति दश-
 पुरुषावधिककुलार्चकत्वं सिद्धत्वम्। सिद्धपदा
 काङ्क्षिते सति दशपुरुषावधिककुलार्चकत्वं साध्य
 त्वम्। अथ प्रशंसामाह।
 “कुलीनकुलरक्षार्थं विवादेभ्यः मौलिसया।
 यतेषां गुणमाश्रित्य मध्यम कुलसुतमम् ॥”
 इति कुलदीपिका ॥३॥
 दक्षिणराष्ट्रीयकायस्थस्याष्टममौलिका यथा,—
 “गौडैः कौर्त्तिमन्तश्चिरवसतिज्ञता मौलिका
 ये हि सिद्धा-
 स्ते दत्ता सेनदासा करगुहसहिता पाणिता
 विशदेवा।
 ये वा पद्माभिसुखा स्थितिविजययुध सप्तसिद्धे
 दिपूर्वा
 मित्राया वीर्य राक्षा चरणगुणयुता मौलिक-
 ज्ञेन साध्या ॥”
 अपि च।
 “सैनो दत्त करो म्येयो दासो देव प्रतिष्ठित।
 पाणित सिद्धमन्त्रो गुह सन्मौलिका
 स्मृता, ॥” ॥३॥
 द्विसप्तसिद्धमौलिका यथा,—
 “होक् खरधरधरणी वाय
 आविच सोम पेसर सास।
 भञ्जो विन्दो गुह वल लोघ
 शर्मा वरमा हुह भूय चक्र ॥
 रञ्जो रक्षित राजादित्यो
 विष्णुनाग खिल पिज मूल।
 रञ्जो गुप्त पाणो भम
 श्रीमन्नाडुर वन्दुर नाथ ॥
 शौचिर्द्वैशो भागो गङ्गी
 राजा दासा राहुत वाणा।
 दासा दागा मन्त्र उपमाना ॥

मौषलं

खाम चोमो घर वे श्योष
 वीदस्तेजश्चाणव आश।
 शक्तिभूतो ब्रह्मो शान
 सेमो देमो वङ्गन रङ्ग।
 गुह कीर्त्तियश्च कुण्डो
 नन्दो श्रीलो धनुर्गुण ॥”
 इति द्विसप्तसिद्धमौलिका ॥३॥

अन्वयः।

“देवो भूदेवभक्तो गुहसदृशगुणो दास ईशान
 दास
 सेनो दत्त सुदत्तामहितजनचय पाणितो
 धर्मपाल।
 सिद्ध सिद्धप्रताप क्षितिकरकरादानदत्त
 करोऽसौ
 गौडैः कौर्त्तिमन्तश्चिरवसतिज्ञता मौलिक-
 ज्ञेन सिद्धा ॥३॥

होडवायधरणीखिलसोमा
 सुज्जविन्दुगुहाराजराहुता।
 रङ्गपालयलसामरक्षिता
 लोघशर्मासुयिर्गमवन्दरा ॥
 चक्रशौचिगुविभजपेसुरा
 गणेशुभरकीर्त्तिवहना।
 जेमजेमगणनाथविष्णवो
 ब्रह्मरङ्गपिण्डुदधनुर्गुणा ॥
 तेजोऽणवखरधरायिच शक्तिभूता
 चोमौव शान विदशेण यशोम नन्दी।
 दाहाकुरेन्मशुभकुलमनोपमाना
 दागाश्रुतविदिता सुवि कीर्त्तिमन्ता ॥
 देशादित्यो राख दाहा सागा च खामक
 क्षया।

द्विसप्तसिद्धमौलिका साध्या मौलिका विदिता
 चितौ ॥”

इति कुलाचार्यकारिका ॥३॥

(देशविशेष। यथा, मार्कण्डेये ॥५७॥४८॥
 “मौदिका मौलिकाश्चैव आश्रमका भोग-
 वङ्गना ॥”)

नि, मूलसम्बन्धिनि मौलसम्बन्धिनि च ॥ (भार-
 भूत मूल हरति वङ्गत्वावहति वा। मूल+
 “तद्धरति वङ्गत्वावहति भारात् वङ्गादिभ्य ॥”
 ५॥१॥५॥ इति ठण। मूलभारहारणे मूलभार
 वाहके मूलभारानेतरे च। इति आकरशम् ॥)
 मौषल, स्त्री (मूलजमिव। मूलजस्तेहमिति वा।
 मूल+अञ।) मूलजवत्। यथा,—
 “मङ्गायां मौषलं ज्ञान महापातकनाश
 वम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्तभविष्यपुराणवचनम् ॥
 महाभारतस्याष्टादशपर्वान्तर्गतपर्वविशेष।
 यथा,—
 “मौषलं पर्वं नोद्विह ततो धोर सुदासवम् ॥
 महाप्रयानिक पर्वं अर्जुनोद्विह ततः ॥”
 इति महाभारते आदिपर्व ॥
 सुवजसम्बन्धिनि, नि ॥

मौष्टा, स्त्री, सुष्टिप्रहरणक्रीडा । इत्यमर । ३।५।५॥
“सुष्टिप्रहरण अस्यां क्रीडाया मौष्टा च (अय)
नित्ये विरिति षड्वि ययोर्लोप इति इकार
लोप । स्त्रियामत इत्याप ।” इति तट्टीकायां
भरत ॥

मौहूर्त्त, पुं, (सङ्घर्त्त अधीते वेद वा । सङ्घर्त्त +
“तदधीते तद्धे ।” ४।२।५ । इत्यण ।)

ज्योतिर्विज्ञता । इत्यमर । २।८।१४॥ (यथा
महाभारते । १२।१२१। ४६।

“भिन्नुका प्राडविवाकाश्च मौहूर्त्ता देव-
चिन्तका ॥”)

मौहूर्त्तिका, पुं, (सङ्घर्त्त तद्बोधक शास्त्रमधीते
वेद वा । सङ्घर्त्त + “क्रतूकथादिस्त्रिजान्तात्
ठक ।” ४।२।६ । इति ठक ।) ज्योतिर्विज्ञता ।
इत्यमर । २।८।१४॥ (यथा कथाचरित
सागरे । २२।१२३।

“ततो मौहूर्त्तिकादेशादध्यवर्त्तकन्यका ।
वा मया परिणीता भूक्लिप्ताखिलवन्धुना ॥”
दत्तकन्यासुहृत्तौहृदेवगणविशेष । यथा, भाग
वते । ६।६।६।

“मौहूर्त्तिका देवगणा सुहृत्तायाश्च जज्ञिरे ॥”
सुहृत्तौहृदे, त्रि । यथा भागवते । ५।१३।२३।

“मौहूर्त्तिकादृश्य समागमाश्च मे
दुस्तर्कैश्चोपपद्यतोऽविवेक ॥”)

आ, अभ्यासे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा
पर -सक -सिट ।) अभ्यास पौन पुन्येनातु
श्रीलनम् । मनति सन्धां ब्राह्मण । इति दुर्गा-
दास ॥

अच, संघाति । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा० पर
सक -सिट ।) रेफयुक्तादि । अचति पयसा
शक्तून् लोक । इति दुर्गादास ॥

अच, क अचये । अचने । इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरा पर -सक -सिट ।) रेफयुक्तादि ।
अचय द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण योजनम् । क, अच
यति द्रव्येनातु लोक । इति दुर्गादास ॥

अच, पुं, (अच + घञ् ।) खदोषगृहणम् ।
इति त्रिकाण्शेष ॥ अचयश्च ॥ (यध । यथा,
अग वेदे । ८।५०।१ ।

“उयमाहुर्नचलत्वा पुरन्दरो यद्विमे श्रवणवह
वम् ॥”

“अचलत्वा वधकर्त्ता ।” इति तज्जाय्ये धायय ॥)

अचय, स्त्री, (अच + कर्मणि क्युट ।) तैलम् ।
इति हेमचन्द्र । ३।८२॥ द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण
संयोजनम् । अचनम् । राश्रीकरणम् । इति
अचघातोभावेऽनट प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

अच, म ष ष चोदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा -
आत्त -सक -सिट ।) रेफयुक्त । चोदश्चूर्ण-
करयम् । म, अचयति । ष चदा । ष अचते
काचर्ण दन्ती । इति दुर्गादास ॥

अदिमा, [म] पुं, (अदीभाव । ऋडु + “पृथा-
दिभ्य इमनिष्ठा ।” ५।१।२२९ । इति इम
निष्ठा । “र ऋतो हजादेशेर्षी ।” ६।४।१६१ ।

इति ऋकारस्य रादेश । “टि ।” ६।४।१५५॥
इति टेषोप ।) ऋदुता । यथा, राजतरङ्गि
ण्याम् । ८।५६६।

“अदिम्ना पापिनस्तस्य नाशाय क्रूरता जनै ।
मधुरिन्नी विवस्त्रेव शक्ति प्रायापह्वारिणी ॥”)
अदिह, त्रि, अतिशयऋडु । ऋडुशब्दादिषुप्रत्य
येन निष्पन्न ॥

अदीयान् [सु] त्रि, अतिशयऋडु । ऋडुशब्दा
दीयसुप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

आतन, स्त्री, कैवर्त्तसुस्तकम् । इति शब्दचिन्तिका ॥
अच, उ इर गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥
(भा० -पर -सक -सिट ।) उ, अचोचिता अचिता । इर, अचुचत अचोचोत । इति दुर्गा
दास ॥

अनुच, उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा -
पर सक -सिट ।) उ अनुचिता अनुचिता । इति
दुर्गादास ॥

अट, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा -
पर अक -सिट ।) ऋ अमिन्नेत । अटति
लोक उच्चादतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

अड, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा -
पर अक -सिट ।) ऋ अमिन्नेत । अडति
लोक उच्चादतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

अक्त, स्त्री, (अच + क्त ।) चोरितम् । यथा —
“चोरित सुचित अक्त प्रतीतनु प्रतीच्छितम् ॥”
इति भूरिप्रयोग ॥

अज्ञान, त्रि (अज्ञ हर्षचये + क्त । “सयोगादेरातो
यञ्जत ।” ८।२।४३ । इति निष्ठातस्य न ।)
मलिनम् । यथा,—

“मलिनं कश्चर अज्ञान कष्टलक्ष मलीमसम् ॥”
इति हेमचन्द्र ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ६९।१६।
“स चिन्तयामास तदा किं न्वेवा गजगामिनी ।
निश्वासपवनज्वाला शिरावच वक्त्रिणी ॥”)
दुर्जलम् । (यथा,—

“अन्येभ्यः शून्य परिहीनमध्य
अज्ञानतयाज्ञेयं च मध्यमूयम् ॥”
इति माधवस्तुतस्त्रिनिश्चयस्य पाण्डुरोगया-
ख्याने विजयेनोक्तम् ॥ (अज्ञे + भावे क्त । अज्ञानि ।
यथा मार्कण्डेये । ३५।२४ ।

“रथावसथयज्ञानस्तुतपानज्ज्ञानकर्म्मसु ।
आत्मा मेव यथान्याय वासो विपरिधाय च ॥”)
अज्ञानि, स्त्री, (अज्ञे + नि । स च नित । इत्युक्त्वा
दत्त । ४।५१।) कान्तिधय । यथा, देवी
भागवते । १।६।१८।

“प्रसक्तस्तु तदा ब्रह्मा देवी चैवान्तरीक्षगा ।।
न मन्त्रतुष्टा तौ तु विष्णुस्तु अविभाज
वान् ॥”)

अज्ञि, स्त्री (अज्ञे + क्त + “अज्ञेयान् अज्ञानतय
अज्ञि विरिञ्चितादि ।” ७।२।१८ । इति ।
निपातितम् ।) अज्ञातवाक्यम् । तत्पर्याय ।
अविज्ञातम् २ । इत्यमर । १।६।२१ ॥

अज्ञि, त्रि (अज्ञे + क्त + “अज्ञेयान् अज्ञानतय
अज्ञि विरिञ्चितादि ।” ७।२।१८ । इति ।
निपातितम् ।) अज्ञातवाक्यम् । तत्पर्याय ।
अविज्ञातम् २ । इत्यमर । १।६।२१ ॥

अज्ञि, त्रि (अज्ञे + क्त + “अज्ञेयान् अज्ञानतय
अज्ञि विरिञ्चितादि ।” ७।२।१८ । इति ।
निपातितम् ।) अज्ञातवाक्यम् । तत्पर्याय ।
अविज्ञातम् २ । इत्यमर । १।६।२१ ॥

अज्ञि, त्रि (अज्ञे + क्त ।) अज्ञातवाक । अज्ञान ।
इति मेदिनी । टे २५ ॥

अच, उ इर गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥
(भा पर -सक -सिट ।) उ, अचोचिता अनुचिता । इर, अचुचत अचोचोत । इति दुर्गादास ॥

अज्ञे, किं देशोक्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा -
वा भा पर -अक सक च -सिट ।) देशः ।
यस्या उक्तिर्देशोक्तिरसङ्कृतकथनमित्यर्थ ।
किं अज्ञेयति अज्ञेयति अज्ञे । अन्तर्विद्यामसौ

विज्ञान अज्ञेयति द्रव्यत इति ज्ञानाद्युध ॥
अनेकाथत्वाद्यन्तर्ग्रन्थेऽपि । तथा चामर ।
अथ अज्ञेयमविज्ञेयमिति । अज्ञेय अज्ञायां वाचि
इति प्राच । तत्र रमानायस्तु । अज्ञेयति वटु-
यक्त वदतीत्यर्थ । अज्ञातायामिति पाठे कुत

चितार्था वाच्येत्यर्थ ।
‘तत्तादृशमभावश्च तदन्यत् तदप्यत ।
अप्राशस्त्य विरोधश्च ननथा वट प्रकीर्तिता ॥
इति भाव्यवचनेन ननोऽप्राशस्त्यार्थात्वात् इति
वाख्यानाय ज्ञानाद्युधोक्तसुदाहृतवान् । इति
दुर्गादास ॥

अज्ञे, स्त्री, (अज्ञेयत्तद्देश उन्मत्तिस्थानत्वेना
अज्ञेय । अज्ञेयत्तद्देश ।) अज्ञेयम् । इति
राजनिघण्टु ॥ (तथास्य पण्याय ।
“अज्ञेयन्दरद अज्ञेयमिदं अज्ञेयं पारदम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अज्ञे, पुं (अज्ञेयति वा अज्ञेयति असङ्कृत
वदतीति । अज्ञेय + अच ।) किरातशूरावरपुलि-
न्दादिवाति । इत्यमर ॥ पामरमेद । पाप
रक्त । अप्रमादयम् । इति मेदिनी । अज्ञे, ६ ॥

अज्ञे, स्त्री, (अज्ञेयत्तद्देश उन्मत्तिस्थानत्वेना
अज्ञेय । अज्ञेयत्तद्देश ।) अज्ञेयम् । इति
राजनिघण्टु ॥ (तथास्य पण्याय ।
“अज्ञेयन्दरद अज्ञेयमिदं अज्ञेयं पारदम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अज्ञे, पुं (अज्ञेयति वा अज्ञेयति असङ्कृत
वदतीति । अज्ञेय + अच ।) किरातशूरावरपुलि-
न्दादिवाति । इत्यमर ॥ पामरमेद । पाप
रक्त । अप्रमादयम् । इति मेदिनी । अज्ञे, ६ ॥

अज्ञे, स्त्री, (अज्ञेयत्तद्देश उन्मत्तिस्थानत्वेना
अज्ञेय । अज्ञेयत्तद्देश ।) अज्ञेयम् । इति
राजनिघण्टु ॥ (तथास्य पण्याय ।
“अज्ञेयन्दरद अज्ञेयमिदं अज्ञेयं पारदम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अज्ञे, पुं (अज्ञेयति वा अज्ञेयति असङ्कृत
वदतीति । अज्ञेय + अच ।) किरातशूरावरपुलि-
न्दादिवाति । इत्यमर ॥ पामरमेद । पाप
रक्त । अप्रमादयम् । इति मेदिनी । अज्ञे, ६ ॥

अज्ञे, स्त्री, (अज्ञेयत्तद्देश उन्मत्तिस्थानत्वेना
अज्ञेय । अज्ञेयत्तद्देश ।) अज्ञेयम् । इति
राजनिघण्टु ॥ (तथास्य पण्याय ।
“अज्ञेयन्दरद अज्ञेयमिदं अज्ञेयं पारदम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अज्ञे, पुं (अज्ञेयति वा अज्ञेयति असङ्कृत
वदतीति । अज्ञेय + अच ।) किरातशूरावरपुलि-
न्दादिवाति । इत्यमर ॥ पामरमेद । पाप
रक्त । अप्रमादयम् । इति मेदिनी । अज्ञे, ६ ॥

अज्ञे, स्त्री, (अज्ञेयत्तद्देश उन्मत्तिस्थानत्वेना
अज्ञेय । अज्ञेयत्तद्देश ।) अज्ञेयम् । इति
राजनिघण्टु ॥ (तथास्य पण्याय ।
“अज्ञेयन्दरद अज्ञेयमिदं अज्ञेयं पारदम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अज्ञे, पुं (अज्ञेयति वा अज्ञेयति असङ्कृत
वदतीति । अज्ञेय + अच ।) किरातशूरावरपुलि-
न्दादिवाति । इत्यमर ॥ पामरमेद । पाप
रक्त । अप्रमादयम् । इति मेदिनी । अज्ञे, ६ ॥

अज्ञे, स्त्री, (अज्ञेयत्तद्देश उन्मत्तिस्थानत्वेना
अज्ञेय । अज्ञेयत्तद्देश ।) अज्ञेयम् । इति
राजनिघण्टु ॥ (तथास्य पण्याय ।
“अज्ञेयन्दरद अज्ञेयमिदं अज्ञेयं पारदम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अज्ञे, पुं (अज्ञेयति वा अज्ञेयति असङ्कृत
वदतीति । अज्ञेय + अच ।) किरातशूरावरपुलि-
न्दादिवाति । इत्यमर ॥ पामरमेद । पाप
रक्त । अप्रमादयम् । इति मेदिनी । अज्ञे, ६ ॥

शक्तिहायां च पुत्रा इत्यु अथ पुत्रश्च ।
तत्र यदुपश्रितयत्नान् पितुराज्ञाहेतुन कृत
वन्त पित्रा प्रप्ता । अथपुत्र यदु प्रप्राप तत्र
वशि राजा चक्रवर्ती मा भूदिति । तुल्यं
इत्युन प्रप्राप पुत्राक वप्रा वेदवाद्या श्लोका
भविष्यन्ति । इति श्रीभागवतमतम् ॥ ॥

(“अष्टजत पञ्चवान् पुच्छात् प्रसावाद्वाविडान्
प्रकान् ।

योनिरेशाश्च यवनान् प्रकृत प्रवरान् वज्रान् ॥
सूततश्चाष्टजत काश्चौच्छरभास्त्रेव पाश्वत
पौष्टान् किरातान् यवनान् सिङ्गान् वज्रान्
खड्गान् ॥

चिद्युक्ताश्च पुलिन्दाश्च चीनान् कूटान् सके-
रणान् ।

ससर्ज फेनत सा मां श्लोकां बहुविधानपि ॥”
सा वशिष्ठस्य धेनु । इति महाभारते ॥ ११७६।
३५—३७ ॥ अथवा । “प्रकण्वनकाम्बोज-
पारदपञ्चवा इत्यमानास्तकुलगुह्य वशिष्ठ
प्रणय ययु । अथेतान् वशिष्ठो जीवन्मृतकान्
कृत्वा सगरमाह । वल्ल वल्गालमेभिर्जीवन्मृत
केरुह्यते । एते च मयेव जतप्रतिप्रापाकनाय
निजधर्मेहिजसङ्गपरित्यागं कारिता । स
तथेति तद्गुह्यवचनमभिनन्द्य तेषां वैशान्य-
त्वमकारयत् । जवनान्मुखितशिरसोऽङ्गसुखान्
प्रकान् प्रलम्बकेप्रान् पारदान् पञ्चवाश्च प्रसू-
धराणि खाध्यायवधटकारानेतान्गर्वाश्च क्षत्रि-
याश्चकार । ते चात्मधर्मपरित्यागाद्वाञ्छाशयेन
परित्यक्ता श्लोका ययु ॥” इति विष्णुपुराणे ॥ ४।
१८—२१ ॥ ॥ प्रकारान्तरं सत्योत्-
पत्तिरयथा —

सुत उवाच ।

“वशि स्थायम्भुवसावीरङ्गो नाम प्रणापति ।
व्यथोस्तु दुष्टिता तेन परिणीतानिदुमुखी ॥
सुतीर्षा नाम तस्यास्तु वेनो नाम सुत

पुरा ।

अधर्मेनिरत कामौ वज्रवान् वसुधाधिप ।
लोकैः प्रसन्नैश्च ज्ञात परभाषाप्रहारक ॥
धर्मेचारप्रसिद्धार्थं जगतोऽस्य महर्षिभि ।
अशुनीतोऽपि न ददावदुष्टां च यदा तत ॥
प्रापेन मारयित्वेनमराजकमयाहिता ।
ममन्युर्वाञ्छायास्तस्य वनाद्देहमकलाया ॥
तत्कायात्म्यमानास्तु निपेतुश्चैवातय ।
प्रदौरे मातुरंशेन ज्ञायाज्ञनसमप्रभा ॥”

इति महापुराणे ॥ १०। ३—८ ॥ ॥

श्लोकाभाषासन्निधौ यथा —

“न सातयेद्विदुषाभि प्रजाणि वै प्रवीण तु ।
न श्लोकाभाषां शिष्यैत नाकर्तव्यं पदावनम् ॥”
इति कौर्म्य उपनिषद्भागे १५ अध्याय ॥ ॥

तस्य मध्यमा तामसी गतिर्यथा, मानवे ।
१०। १४३ ।

“हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च भूदा श्लोकाश्च गर्हिता ।
सिङ्गा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी
गति ॥”

(मल्लणाकाले श्लोकापचारणसक्त यथा मनु
संहितायाम् ॥ ७। १४६ ।

“जडकान्त्वविधिरास्तेभ्यग्योनान् वयोऽति
गन् ॥

श्लोकाश्चैवाधितव्यज्ञान् मल्लकालेऽपचार
येत् ॥”

“अथवा एवविधा मल्लिको न कर्तव्या । बुद्धि
विभ्रमसम्भावात् ॥” इति तद्गर्ह्ये मेधातिथि ॥
श्लोकाणां पशुधर्मत्वम् । यथा, महाभारते ॥ १।
८४। १५ ।

“शुबदारप्रसक्तैः तिर्यग्योनिगतेषु च ।
पशुधर्मैः पापैः श्लोकेषु तं भविष्यति ॥”

श्लोककन्द पुं, (श्लोकाप्रिय कन्द इति मध्यपद
लोपी कर्मधारय ।) जशुनम् । इति राज
निर्घण्ट ॥ (तस्य पर्यायो यथा,—

“जशुनस्तु रसोन स्यादुग्रगन्धो महौघधम् ।
आरिहो श्लोककन्दश्च पवनेहो रसोनक ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

श्लोकाति, स्त्री, (श्लोकाश्च जातिरिति षष्ठी
तत्पुरुष श्लोकरूपा जातिरिति कर्मधारयो
या ।) गोमांसखादकवज्रविद्वद्भायकसर्वा-
चारविहीनवर्गः । यथा,—

“गोमांसखादको यस्तु विद्वत् बहु भाषते ।
सर्वाचारविहीनश्च श्लोक इत्यभिधीयते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवर्तनीयधायनवचनम् ॥
अपि च ।

“भेदा किरातप्रवरपुलिन्दा श्लोकातय ॥”
इत्यमर । २। ४०। २० ॥

अथवा ।

“पौष्टकाश्चौज्रविड्वा काम्बोजा प्रवना
प्रका ।

पारदा पञ्चवाश्चीना किराता इरहा
खड्गा ॥

सुखवाङ्मयप्राणां या लोके जातयो वाह ।
श्लोकाश्चैवाधितव्यं सर्वे ते दृष्टव्यं स्मृता ॥”

इति मानवे १० अध्याय ॥

श्लोकेदेश, पुं, (श्लोकानां देश श्लोकप्रधानो
देशो वा ।) चातुर्वर्ण्यव्यवस्थादिरहित
स्थानम् । तत्पर्याय । प्रत्यय २ । इत्यमर ।
२। १। ७ ॥ भारतवर्षस्थानां प्रतिग
प्रत्यय । श्लोकेति शिष्टाचारहीनो भवत्यत्र
श्लोक अत्र । च चासी देशश्चेति श्लोकेदेश ।

किंवा श्लोकप्रति अत्रास्मृतं वदन्ति शिष्टा-

चारहीना भवन्तीति वा अचादपि श्लोका
नीचजातय तेषां देशो श्लोकेदेश । भारतवर्ष-
स्थान शिष्टाचाररहित कामरूपवङ्गादि ।
उक्तं च ।

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।
श्लोकेदेश स विज्ञेय आर्यावर्तस्तत पर

मिति ॥”

इति भरत ॥

(अपि च मनु । २। २२ ।

“ज्यासारस्तु चरति ऋगो यत्र स्वभावत ।
स ज्ञेयो यस्मिन् देशे श्लोकेदेशस्तत परम् ॥”

श्लोकभोजन, स्त्री, (सुप्यते इति । सुज + कर्मणि
ल्युट । ततो श्लोकानां भोजनम् ।) यावक ।
इति शब्दरत्नावली ॥

श्लोकभोजन पु, (सुप्यतेऽर्थे इति । सुज +
ल्युट । श्लोकानां भोजन । (गोधूम । इति
त्रिकाशत्रेय ॥

श्लोकमखण स्त्री (श्लोकानां मखण सङ्ग्रहोऽत्र ।)
श्लोकेदेश । इति हेमचन्द्र ॥

श्लोकसुख, स्त्री, (श्लोके श्लोकेदेशे सुखसुत्पत्ति-
रस्य । इत्यमरटीकायां रघुनाथ ।) तान्त्रम् ।
इत्यमर । २। ६। ६७ ॥ (तथास्य पर्याय ।

“तान्त्रमौदुम्बरं सुखसुदुम्बरमपि स्मृतम् ।
रविप्रिय श्लोकसुखं स्वयंपर्यायनामकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“तान्त्रमौदुम्बरं भूख विद्यात् श्लोकसुख-
तथा ॥”

इति गारुड २० अध्याये ॥

श्लोकाश पुं, (श्लोकेरश्रयति इति । अश्र + कर्मणि
+ चण ।) श्लोकभोजन । गोधूम । इति
केशित् ॥

श्लोकास्य, स्त्री, (श्लोके श्लोकेदेशे आस्यसुत्पत्ति-
रस्य ।) तान्त्रम् । इति शारावली ॥

श्लोकेत, स्त्री, (श्लोके देशोक्तोक्त ।) श्लो-
काभा । अपशब्द । तत्पर्याय । परभाषा २ ।
इति शारावली ॥

श्लेड, ऋ उक्तादि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-
पर० अक०-सिड ।) ऋ, अमिश्रितम् । श्लेडति
लोक उक्ताद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादास ॥

श्लेड, ऋ उक्तादि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-
पर०-अक०-सिड ।) ऋ, अमिश्रितम् । श्लेडति ।
उक्ताद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादास ॥

श्लेव ऋ उक्तादि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-
आत्म० अक०-सिड ।) ऋ, अमिश्रितम् । ण,
श्लेवते । इति दुर्गादास ॥

श्ले, कानिच अथे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-
पर० अक०-सिड ।) आथति अनी दिवसे । इति
दुर्गादास ॥